إحياء علوم الدين

تأليف

الإمام المجدد، حجة الإسلام والمسلمين
زين الدين، أبي حامد
محمد بن محمد بن محمد بن أحمد الغزالي
الطوسي الطابراني الشافعي
رضي الله عنه
(٤٥٠ - ٥٠٥ هـ) - (١٠٥٨ - ١١١١ م)

ربع المنجيات / القسم الأول

كتاب
التوبة - الصبر والشكر
الرجاء والخوف

دار المنهاج

Hüccetü'l-İslâm, Zeynü'd-Dîn

İMAM GAZÂLÎ

-rahmetullahi aleyh-

İHYÂU ULÛMİ'D-DÎN TERCÜMESİ

Tercüme Eden:
Ahmed SERDAROĞLU

كِتَابُ
التَّوْبَةِ

وهو الكتاب الأوّل من ربع المنجيات
من كتب إحياء علوم الدّين

Rub'u'l-Münciyat

BİRİNCİ KİTAB

TÖVBE KİTABI

(KİTÂBU'T-TEVBE)

استقامةِ المائلينَ ، ومَطلَعُ الاصطفاءِ والاجتباءِ للمقرَّبينَ ، ولأبينا آدمَ صلَّى اللهُ عليهِ وعلىٰ سائرِ الأنبياءِ أجمعينَ .

وما أجدرَ بالأولادِ الاقتداءَ بالآباءِ والأجدادِ ، فلا غروَ إنْ أذنبَ الآدميُّ واجترمَ ؛ فهيَ شِنْشِنَةٌ يعرفُها مِنْ أخزمَ ، ومَنْ أشبهَ أباهُ فما ظلمَ ، ولكنَّ الأبَ إذا جبرَ بعدَ أنْ كسرَ ، وعَمَرَ بعدَ أنْ هدمَ . . فليكنِ النزوعُ إليهِ في كلا طرفِي النفي والإثباتِ ، والوجودِ والعدمِ ، ولقدْ قرعَ آدمُ عليهِ السلامُ سنَّ الندمِ ، وتندَّمَ علىٰ ما سبقَ منهُ وتقدَّمَ ، فمَنِ اتخذَهُ قدوةً في الذنبِ دونَ التوبةِ . . فقدْ زلَّتْ بهِ القدمُ .

بلِ التجرُّدُ لمحضِ الخيرِ دأبُ الملائكةِ المقرَّبينَ ، والتجرُّدُ للشرِّ دونَ التلافي سجيَّةُ الشياطينِ ، والرجوعُ إلى الخيرِ بعدَ الوقوعِ في الشرِّ ضرورةُ الآدميينَ ، فالمتجرِّدُ للخيرِ مَلَكٌ مقرَّبٌ عندَ الملكِ الديَّانِ ، والمتجرِّدُ للشرِّ شيطانٌ ، والمتلافي للشرِّ بالرجوعِ إلى الخيرِ بالحقيقةِ إنسانٌ ، فقدِ ازدوجَ في طينةِ الإنسانِ شائبتانِ ، واصطحبَ فيهِ سجيَّتانِ ، وكلُّ عبدٍ مصحِّحٌ نسبَهُ ؛ إمَّا إلى المَلَكِ ، أوْ إلىٰ آدمَ ، أوْ إلى الشيطانِ :

فالتائبُ قدْ أقامَ البرهانَ علىٰ صحَّةِ نسبهِ إلىٰ آدمَ عليهِ السلامُ بملازمةِ حدِّ الإنسانِ .

والمصرُّ على الطغيانِ مسجِّلٌ علىٰ نفسِهِ بنسبِ الشيطانِ(١) .

---

(١) في (ب) : (منتحل لنفسه) بدل (مسجل علىٰ نفسه) .

فأمَّا تصحيحُ النسبِ بالتجرُّدِ لمحضِ الخيرِ إلى الملائكةِ . . فخارجٌ عنْ حَيِّزِ الإمكانِ ؛ فإنَّ الشرَّ معجونٌ معَ الخيرِ في طينةِ آدمَ عليهِ السلامُ عجناً محكماً ، لا يخلِّصُهُ إلا إحدىٰ نارينِ ؛ نارِ الندمِ أوْ نارِ جهنَّمَ ، فالإحراقُ بالنارِ ضروريٌّ في تخليصِ جوهرِ الإنسانِ عنْ خبائثِ الشيطانِ .

وإليكَ الآنَ اختيارُ أهونِ الشرَّينِ ، والمبادرةُ إلىٰ أخفِّ النارينِ ، قبلَ أنْ يُطوىٰ بساطُ الاختيارِ ، ويُساقَ إلىٰ دارِ الاضطرارِ ، إمَّا إلى الجنَّةِ وإمَّا إلى النارِ .

وإذا كانَتِ التوبةُ موقعُها مِنَ الدينِ هـٰذا الموقعُ . . وجبَ تقديمُها في صدْرِ ربعِ المنجياتِ ؛ بشرحِ حقيقتِها ، وشروطِها ، وسببِها ، وعلامتِها ، وثمرتِها ، والآفاتِ المانعةِ منها ، والأدويةِ الميسِّرةِ لها ، **ويتضحُ ذلكَ بذكرِ أربعةِ أركانٍ** :

الركنُ الأوَّلُ : في نفسِ التوبةِ ، وبيانِ حدِّها وحقيقتِها ، وأنَّها واجبةٌ على الفورِ ، وعلىٰ جميعِ الأشخاصِ ، وفي جميعِ الأحوالِ ، وأنَّها إذا صحَّتْ . . كانَتْ مقبولةً .

الركنُ الثاني : فيما عنهُ التوبةُ ؛ وهيَ الذنوبُ ، وبيانِ انقسامِها إلىٰ صغائرَ وكبائرَ ، وما يتعلَّقُ بالعبادِ وما يتعلَّقُ بحقِّ اللهِ تعالىٰ ، وبيانِ كيفيَّةِ توزُّعِ الدرجاتِ والدركاتِ على الحسناتِ والسيئاتِ ، وبيانِ الأسبابِ التي بها تعظمُ الصغائرُ .

الركنُ الثالثُ : في بيانِ شروطِ التوبةِ ودوامِها ، وكيفيَّةِ تداركِ ما مضىٰ مِنَ المظالمِ ، وكيفيةِ تكفيرِ الذنوبِ ، وبيانِ أقسامِ التائبينَ في دوامِ التوبةِ .

الركنُ الرابعُ : في السببِ الباعثِ على التوبةِ ، وكيفيةِ العلاجِ في حلِّ عقدةِ الإصرارِ مِنَ المذنبينَ .

ويتمُّ المقصودُ بهـٰذه الأركانِ الأربعةِ إنْ شاءَ الله تعالىٰ .

* * *

MUKADDİME

Hamd, Allah'a mahsûstur. (O'na hamdederim.) O Allah ki her kitâba, O'na hamd etmekle, her kitâba O'nun zikriyle başlanır. O'na hamd etmekle cennet ehli cennette bol nîmetlere kavuşur. Her ne kadar önlerine perde çekilir ve kendileri ile saîdler arasında -saîdler tarafı rahmet ve onların tarafı azâb olan ve kapısı bulunan- bir sûr çekilirse de, yine münâfıklar O'nun ismiyle tesellî bulurlar. O'na bütün büyüklerin büyüğü ve sebeplerin müsebbibi olduğunu kesin olarak bilenlerin tövbesi gibi tövbe eder, O'na döneriz. Zât ve sıfâtında herkesten müstağnî, herkesin kendisine muhtaç bir melik ve muhtâçlara rahmetini yağdıran bir rahîm ve tam mânâsıyla mağfiret edip yarlığayan, tövbe imkânlarını bahşedip bütün tövbeleri kabul eden bir Allah olduğunu bilerek O'nun rahmet ve mağfiretini dileriz. O'nun, günâhları mağfiret edici, tövbeleri kabul edici, buna rağmen ikabında da şiddetli olduğundan şüphe etmeyecek şekilde, ümîdimize bir de korkumuzu katar, dâimâ korku ve ümit içinde oluruz.

O'nun sevgili peygamberi Muhammed aleyhisselâma, âline ve ashâbına; bizi, hesaba çekileceğimiz kıyamet gününün şiddetinden koruyacak, Allah katında bize yüksek mevkîler hazırlayacak şekilde, salât u selâm ederiz.

*

Bundan sonra bilmiş ol ki; kusurları alabildiğine gizleyen ve ayıpları en iyi şekilde bilen Allahu Teâlâ'ya yönelmekle günâhlardan tövbe etmek, sâlikler yolunun ilk başlangıcı, kurtuluşa ermişlerin ana sermâyesi, mürîdlerin ilk adımları, şüpheli şeylere meyledenlerin doğrulmalarının anahtarı, Allah'a yaklaşmak isteyenler için tercîh ve ihtiyâr edilmelerinin kaynağı ve ilk babamız Adem aleyhisselâm ve diğer peygamberlere uymanın esâsıdır. Evlâdın atalara uyması ne güzel şeydir. Âdemoğlunun kusur işleyip günâhkâr olması, şaşılacak bir şey değildir. Bu, bir tabiattır, bunu Ahzem'den öğrenmiştir.[1]

Babasına benzeyen haddi aşmış sayılmaz. Yâni kusur işlemek, babadan kalma bir mîrasdır. Evlât, babaya benzeyebilir, fakat benzeyiş her yönü ile olmalıdır. Baba kırdığını sardığı ve yıktığını yaptığı gibi, evlât da aynı yolu tutmalıdır. Müsbet ve menfî yönlerde babaya benzediği gibi, isbât ile vücûd taraflarında da benzemelidir.

Nitekim Âdem aleyhisselâmdan zelle sâdır oldukdan sonra, hemen nâdim oldu, onun ateşi ile yandı ve tövbekâr oldu. Yalnız kusurda Âdem'i örnek alıp da, tövbe ve pişmanlıkta ona uymayanlar, ayakları sürçmüş olan kimselerdir. Hatâ, insanın yaratılışında mevcuttur. Hatâsız insan olmaz. Ancak hemen tövbe etmek lâzımdır. Hiç kusur işlememek, meleklerin vasfı; hiç iyilik yapmamak da şeytanın husûsiyetidir. Kötülük işledikten sonra iyiliğe yönelmek de insanlara mahsûs ve onlar için zarûrîdir. Yalnız iyilikle uğraşan, Allah katında mukarreb bir melek; yalnız kötülük için çalışan ise şeytan, düştüğü kötülükte hayra yönelen de insandır. Allahu Teâlâ insanın tıynetinde iki kusuru (şehvet ile gadab) yerleştirdi ve iki tabiatı (hayvâniyet ile melekiyet) ona arkadaş verdi. Her insan kendi nesebini tashîh eder; ya meleğe ya Âdem'e veyâ şeytana intisâb eder. İşlediği kusurdan tövbe eden, Âdem'in evlâdı olduğunu isbatlar. Kusur ve isyânında ısrâr eden, kendini şeytana uymakla tescîl ettirmiş olur.

---

[1] Ahzem, Hâtem-i Tâî'nin atalarından Rube'nin oğludur. Ahzem, âsi bir evlâd idi, öldü. Onun oğulları dedelerini dövdükleri zaman, dayağı yiyen Ahzem'in babası: "Ne olacak bunu Ahzem'den öğrendiler yâni babadan kalma bir mîrastır." dedi.

Sırf hayır yapmakla meleklere nispet edilmeye gelince; bu, imkânsızdır. Zîra Âdem'in hamuru, sağlam bir şekilde kötülük ve iyilik mâcunu ile mayalanmıştır. Âdemoğlunu şerden iki ateşin biri kurtarır. Bunların birisi nedâmet, diğeri de cehennem ateşidir. Yâni şeytan pisliğinden insan cevherini kurtarmak için ateşte yanmak zarûrîdir. Sana düşen vazîfe, hemen bu iki ateşin ehvenini tercîhtir. Ölüm ile ihtiyarın elinden gitmeden önce iki şerrin ehvenini tercîh, yâni tövbe ve nedâmet tarafını tercîh et ve bunun ateşine yan. İrâde dışı âhirete intikal ettikten sonra artık senin elinde bir şey yok; ya cennete gidersin veyâ cehenneme.

Tövbenin dîndeki mevkîi bu kadar önemli olduğu için, onu "**Rub'u'l- Münciyât**"ın başına alarak; hakîkatini, şartlarını, sebebini, alâmetlerini, meyvelerini, tövbeye engel olan âfetleri ve bunları tedâvi eden çâreleri açıklamak gerekti. Bütün bunları dört rükünde açıklayacağız:

Birinci Rükün: Tövbenin kendisi, târifi, hakîkati, isyan akabinde hemen, herkese ve her hâl ü kârda vücûbu ve sahîh olan tövbenin kabulü beyânındadır.

İkinci Rükün: Kendisinden tövbe edilmesi gereken şeyin günâhtan ibâret olduğu, günâhın küçük ve büyüğü, Allah hakkı ile kul hakkı arasında taksîmi, derece ve derekelerin hasenât ve seyyiât üzerine tevzîi ve sağîrenin, (küçük günâhların) kerîh olmasının sebepleri beyânındadır.

Üçüncü Rükün: Tövbenin şartları, devamı, geçmiş mezâlimin telâfisi, günâhkârı tekfîrin keyfiyeti ve tövbeyi devam ettirmekte tövbe edenlerin bölümleri beyânındadır.

Dördüncü Rükün: Tövbeye yönelen sebep, günâhkârların günâha ısrâr düğümünü çözmenin çâreleri beyânındadır. Bu dört rükün ile inşâallah maksat hâsıl olacaktır.

الرُّكنُ الأوَّلُ
في نفسِ التَّوبةِ

بيانُ حقيقةِ التَّوبةِ وحدِّها

اعلمْ : أنَّ التوبةَ عبارةٌ عنْ معنىً ينتظمُ ويلتئمُ مِنْ ثلاثةِ أمورٍ مرتَّبةٍ : علمٍ ، وحالٍ ، وفعلٍ ، فالعلمُ أوَّلُ ، والحالُ ثانٍ ، والفعلُ ثالثٌ ، والأوَّلُ موجِبٌ للثاني ، والثاني موجِبٌ للثالثِ إيجاباً اقتضاهُ اطرادُ سنَّةِ اللهِ تعالىٰ في الملكِ والملكوتِ .

أمَّا العلمُ . . فهوَ معرفةُ عظَمِ ضررِ الذنوبِ ، وكونِها حجاباً بينَ العبدِ وبينَ كلِّ محبوبٍ .

فإذا عرفَ ذلكَ معرفةً محقَّقةً بيقينٍ غالبٍ علىٰ قلبِهِ . . ثارَ مِنْ هٰذهِ المعرفةِ تألُّمٌ للقلبِ بسببِ فواتِ المحبوبِ ؛ فإنَّ القلبَ مهما شعرَ بفواتِ محبوبِهِ . . تألَّمَ .

فإنْ كانَ فواتُهُ بفعلِهِ . . تأسَّفَ على الفعلِ المفوِّتِ ، فيُسمَّىٰ تألُّمُهُ بسببِ فعلِهِ المفوِّتِ لمحبوبِهِ ندماً .

فإذا غلبَ هٰذا الألمُ على القلبِ واستولىٰ . . انبعثَ مِنْ هٰذا الألمِ في

القلبِ حالةٌ أخرىٰ تسمَّىٰ إرادةً وقصداً إلىٰ فعلٍ لهُ تعلُّقٌ بالحالِ ، وبالماضي ، وبالاستقبالِ :

أمَّا تعلُّقُهُ بالحالِ . . فبالتركِ للذنبِ الذي كانَ ملابساً لهُ .

وأمَّا بالاستقبالِ . . فبالعزمِ علىٰ تركِ الذنبِ المفوِّتِ للمحبوبِ إلىٰ آخرِ العمرِ .

وأمَّا بالماضي . . فبتلافي ما فاتَ بالجبْرِ والقضاءِ إنْ كانَ قابلاً للجبْرِ .

فالعلمُ هوَ الأوَّلُ ، وهوَ مطلَعُ هاذهِ الخيراتِ ، وأعني بهاذا العلمِ الإيمانَ واليقينَ ؛ فإنَّ الإيمانَ عبارةٌ عنِ التصديقِ بأنَّ الذنوبَ سمومٌ مهلكةٌ ، واليقينَ عبارةٌ عنْ تأكُّدِ هاذا التصديقِ ، وانتفاءِ الشكِّ عنهُ ، واستيلائِهِ على القلبِ ، فيثمرُ نورُ هاذا الإيمانِ مهما أشرقَ على القلبِ نارَ الندمِ ، فيتألَّمُ بها القلبُ حيثُ يبصرُ بإشراقِ نورِ الإيمانِ أنَّهُ صارَ محجوباً عنْ محبوبِهِ ؛ كمَنْ يشرقُ عليهِ نورُ الشمسِ وقدْ كانَ في ظلمةٍ ، فسطعَ النورُ عليهِ بانقشاعِ سحابٍ أوِ انحسارِ حجابٍ ، فرأىٰ محبوبَهُ قدْ أشرفَ على الهلاكِ ، فتشتعلُ نيرانُ الحبِّ في قلبِهِ ، فتنبعثُ بتلكَ النيرانِ إرادتُهُ للانتهاضِ للتداركِ .

فالعلمُ ، والندمُ ، والقصدُ المتعلِّقُ بالتركِ في الحالِ والاستقبالِ والتلافي للماضي . . ثلاثةُ معانٍ مرتبةٍ في الحصولِ ، يُطلقُ اسمُ التوبةِ علىٰ مجموعِها .

وكثيراً ما يُطلقُ اسمُ التوبةِ علىٰ معنى الندمِ وحدَهُ ، ويُجعلُ العلمُ كالسابقِ والمقدمةِ ، والتركُ كالثمرةِ والتابعِ المتأخِّرِ ، وبهٰذا الاعتبارِ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الندمُ توبةٌ »(١) ؛ إذْ لا يخلو الندمُ عنْ علمٍ أوجبَهُ وأثمرَهُ ، وعنْ عزمٍ يتبعُهُ ويتلوهُ ، فيكونُ الندمُ محفوفاً بطرفيهِ ؛ أعني : ثمرتَهُ ومثمرَهُ(٢) .

وبهٰذا الاعتبارِ قيلَ في حدِّ التوبةِ : إنَّهُ ذوبانُ الحشا لما سبقَ مِنَ الخطا(٣) ، فإنَّ هٰذا يعرضُ لمجرَّدِ الألمِ .

وكذلكَ قيلَ : هوَ نارٌ في القلبِ تلتهبُ ، وصدعٌ في الكبدِ لا ينشعبُ .

وباعتبارِ معنى التركِ قيلَ في حدِّ التوبةِ : إنَّهُ خلعُ لباسِ الجفاءِ ، ونشرُ بساطِ الوفاءِ(٤) .

وقالَ سهلُ بنُ عبدِ اللهِ التستريُّ : (التوبةُ : تبديلُ الحركاتِ المذمومةِ بالحركاتِ المحمودةِ ، ولا يتمُّ ذلكَ إلا بالخلوةِ ، والصمتِ ، وأكلِ

---

(١) رواه ابن ماجه (٤٢٥٢) .

(٢) فالمثمر هو العلم ، والثمرة هي العزم .

(٣) والحشا داخل البطن ، وذوبانه بتأثير ألم فيه عن الزلات السابقة . « إتحاف » (٨/٥٠٣) .

(٤) والمراد بخلع لباس الجفاء ألا يعود إلىٰ ما يبعده عن حضرة الله ، وينشر لباس الوفاء بأن يستقيم عليه ، فلا يمر بباله الجفاء حتىٰ ذكره ؛ إذ ذكر الجفاء حال الصفاء جفاء . انظر « الإتحاف » (٨/٥٠٣) .

الحلالِ)[1] ، وكأنَّهُ أشارَ إلى المعنى الثالثِ مِنَ التوبةِ .

والأقاويلُ في حدودِ التوبةِ لا تنحصرُ ، وإذا فهمتَ هـٰذهِ المعانيَ الثلاثةَ وتلازمَها وترتيبَها . . عرفتَ أنَّ جميعَ ما قيلَ في حدودِها قاصرٌ عنِ الإحاطةِ بجميعِ معانيها ، وطلبُ العلمِ بحقائقِ الأمورِ أهمُّ مِنْ طلبِ الألفاظِ المجرَّدةِ .

* * *

---

[1] تفسير التستري (ص٧٤) ، وأورده له صاحب « القوت » (١/١٨١) ، والخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص١٤٧) .

TÖVBENİN HAKÎKATİ VE TÂRİFİ

Bilmiş ol ki; tövbe, sıra ile üç şeyin birleşme ve intizâmından meydana gelen bir mânadan ibârettir. Bunlar da ilim, hal ve fiildir. Önce ilim, sonra hal, sonra da fiil gelir. Birinci ikinciyi, ikinci de üçüncüyü gerektirir ki bu, değişmeyen ilâhî bir sünnettir.

İlim demek, günâhın büyük zararlarını, kul ile sevgilileri arasında bir perde olduğunu bilmektir. Bunu böylece kalbinden kesin olarak bildiği vakit, sevgilisini kaybettiği için, içinde bir elem ve acı duyar. Zîra sevgilisini kaybeden gönül, mutlak surette acınır. Şâyet kusur kendi tarafında ise üzüntüsü daha da çoğalır. Sevgilisini kaybetmesine sebep olan bu işinden dolayı duyduğu acıya nedâmet denir. Bu acı iyice kalbi kapladığı vakit bundan yeni bir vaziyet meydana gelir ki, buna da; hal, mâzî ve istikbâl ile ilgili olan bir işi kast ve irâde denir. Hal ile yâni bu an ile ilgisi, yapmış olduğu kusuru hemen terk etmektir. İstikbâl, yâni gelecek ile ilgili olan işi, sevgilisinden kendisini ayıran bu kötülüğü ebediyyen yapmamaya azmetmektir. Mâzî yâni geçmiş ile ilgili olan işi de, yitirdiğini iyilik veyâ kazâ etmekle telâfiye çalışmaktır. Bu da hayra kabiliyeti olduğu zamandır, işte ilim, birincisidir ve o, bu hayırlara muttalîdir, onları bilir. Bu ilimden maksadımız da îman ve yakîndir. Çünkü îman, günâhların öldürücü bir zehir olduklarını tasdîkten, yakîn de bu tasdîki tekîd, şüpheyi ondan uzaklaştırarak kalbe onu yerleştirmekten ibârettir. Bu îmanın nûru kalpte parladığı an, orada nedâmet ateşini yaktırır. Kalb, îman nûru ile sevgilisinden uzaklaştığını anlayınca, buna üzülür. Karanlıklar içerisinde kıvranan bir kimseye güneşin doğması gibi veyâ uzaktan sevgilisini tehlikede görür görmez heyecânından âdetâ helâk olacak bir duruma gelen kimse gibi, bunun da sevgi ateşi kalbini yakmalı; bu ateşle kaybettiğini tedârik etmeye yönelmelidir.

Demek ki **ilim**, **nedâmet** ile hâl ve istikbâlin terki, geçmişi telâfi ile ilgili maksadın husûlünde birbirini tâkib eden üç mefhumdur ki hepsine birden tövbe denir. Ekseriyetle yalnız geçmişe pişman olmaya tövbe denir de, ilim onun sâbıka ve mukaddimesi, terk ise onun netîcesi ve meyvesi olur. İşte bu mânada Resûl-i Ekrem (s.a.v.): اَلنَّدَمُ تَوْبَةٌ *"Pişmanlık tövbedir."*[2] buyurmuştur.

Zîra nedâmet; pişmanlığı gerektiren, onu meyvelendiren ilimden, onu tâkip eden azimden hâli olamaz. Yâni nedâmette, yapılan işin zararlarını bildiren ilim ve bunu yapmamakta azim mevcuttur. Demek ki nedâmet, meyveyi veren ilim ve azim ile kaimdir. İlim ve azimsiz olmaz. Bu îtibarla tövbenin târifinde: "Geçmiş hatâların verdiği iç sancısıdır." denilmiştir. Çünkü bu, yalnız içteki elemle ilgilidir. Bunun için de bâzıları tövbe hakkında: "O, gönülde alevlenen bir ateş, ciğerde iyileşmeyen bir yaradır." dediler. "Terk" anlamı îtibarıyla de tövbenin târifinde: "Eziyet veren elbiseyi atıp faydalı elbiseyi giymektir." denmiştir.

Sehl b. Abdullah da tövbenin târifinde: "Tövbe, kötü huyları iyi huylara değiştirmektir." dedi. Bu da ancak halvete çekilmek, sükût etmek, helâl yemekle tamamlanır. Tövbenin târifi hakkında pek çok sözler vardır. Şu üç mânayı ve tertîbini bildikten sonra, tövbe hakkındaki târiflerin, tövbenin mânasını tamamen kavrayamayacağı kolaylıkla anlaşılır. Zâten mücerred lâfızları araştırmadansa, eşyânın hakîkatini anlamayı araştırmak daha önemlidir.

---

[2] İbn Hibban, Hâkim ve diğerleri sahih senedlerle rivâyet etmişlerdir.

بيان وجوب التّوبة وفضلها

اعلمْ : أنَّ وجوبَ التوبةِ ظاهرٌ بالأخبارِ والآياتِ ، وهوَ واضحٌ بنورِ البصيرةِ عندَ مَنِ انفتحَتْ بصيرتُهُ ، وشرحَ اللهُ بنورِ الإيمانِ صدرَهُ ، حتَّى اقتدرَ علىٰ أنْ يسعىٰ بنورِهِ الذي بينَ يديهِ في ظلماتِ الجهلِ ، مستغنياً عنْ قائدٍ يقودُهُ في كلِّ خطوةٍ ، فالسالكُ إمَّا **أعمىٰ** لا يستغني عنِ القائدِ في خطوِهِ ، وإمَّا **بصيرٌ** يُهدىٰ إلىٰ أوَّلِ الطريقِ ثمَّ يهتدي بنفسِهِ .

وكذلكَ الناسُ في طريقِ الدينِ ينقسمونَ هٰذا الانقسامَ ؛ فمِنْ **قاصرٍ** لا يقدرُ علىٰ مجاوزةِ التقليدِ في خطوِهِ ، فيفتقرُ إلىٰ أنْ يسمعَ في كلِّ قدمٍ نصّاً مِنْ كتابِ اللهِ تعالىٰ أوْ سنَّةِ رسولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وربَّما يعوزُهُ ذلكَ فيتحيَّرُ ، فسيرُ هٰذا وإنْ طالَ عمرُهُ وعظمَ جِدُّهُ مختصرٌ ، وخطاهُ قاصرةٌ ، ومِنْ **سعيدٍ** شرحَ اللهُ صدرَهُ للإسلامِ ، فهوَ علىٰ نورٍ مِنْ ربِّهِ ، يتنبَّهُ بأدنىٰ إشارةٍ لسلوكِ طريقٍ معوصةٍ ، وقطعِ عقباتٍ متعبةٍ ، فيشرقُ في قلبِهِ نورُ القرآنِ ونورُ الإيمانِ ، وهوَ لشدَّةِ نورِ باطنِهِ يجتزىءُ بأدنىٰ بيانٍ(١) ، وكأنَّهُ يكادُ زيتُهُ يضيءُ ولوْ لمْ تمسسْهُ نارٌ ، فإذا مسَّتْهُ نارٌ . . فهوَ نورٌ علىٰ نورٍ ، يهدي اللهُ لنورِهِ مَنْ يشاءُ ، فهٰذا لا يحتاجُ إلىٰ نصٍّ منقولٍ في كلِّ واقعةٍ .

فمَنْ هٰذا حالُهُ إذا أرادَ أنْ يعرفَ وجوبَ التوبةِ . . فينظرُ أوَّلاً بنورِ

---

(١) **يجتزىء** : يكتفي .

البصيرةِ إلى التوبةِ ما هيَ ، ثمَّ إلى الوجوبِ ما معناهُ ، ثمَّ يجمعُ بينَ معنى الوجوبِ والتوبةِ ، فلا يشكُّ في ثبوتِهِ لها ؛ وذلكَ بأنْ يعلمَ أنَّ معنى الواجبِ ما هوَ واجبٌ في الوصولِ إلىٰ سعادةِ الأبدِ ، والنجاةِ مِنْ هلاكِ الأبدِ ، وأنَّهُ لولا تعلُّقُ السعادةِ والشقاوةِ بفعلِ الشيءِ وتركِهِ . . لمْ يكنْ لوصفِهِ بكونِهِ واجباً معنىً معقولٌ ، وقولُ القائلِ : (صارَ واجباً بالإيجابِ) حديثٌ محضٌ ؛ فإنَّ ما لا غرضَ لنا عاجلاً وآجلاً في فعلِهِ وتركِهِ فلا معنىٰ لاشتغالِنا بهِ ، أوجبَهُ علينا غيرُنا أوْ لمْ يوجبْهُ .

فإذا عرفَ معنى الوجوبِ ، وأنَّهُ الوسيلةُ إلىٰ سعادةِ الأبدِ ، وعلمَ أنَّهُ لا سعادةَ في دارِ البقاءِ إلا في لقاءِ اللهِ تعالىٰ ، وأنَّ كلَّ محجوبٍ عنهُ يشقىٰ لا محالةَ ، مَحولٌ بينَهُ وبينَ ما يشتهيهِ ، محترقٌ بنارِ الفراقِ ونارِ جهنَّمَ ، وعلمَ أنَّهُ لا مبعِدَ عنْ لقاءِ اللهِ إلا اتباعُ الشهواتِ ، والأنسُ بهـٰذا العالمِ الفاني ، والإكبابُ علىٰ حبِّ ما لا بدَّ مِنْ فراقِهِ قطعاً ، وعلمَ أنَّهُ لا مقرِّبَ مِنْ لقاءِ اللهِ إلا قطعُ علاقةِ القلبِ عنْ زخرفِ هـٰذا العالمِ ، والإقبالُ بالكليَّةِ على اللهِ ؛ طلباً للأنسِ بهِ بدوامِ ذكرِهِ ، وللمحبةِ لهُ بمعرفةِ جلالِهِ وجمالِهِ علىٰ قدْرِ طاقتِهِ ، وعلمَ أنَّ الذنوبَ التي هيَ إعراضٌ عنِ اللهِ واتباعٌ لمحابِّ الشياطينِ أعداءِ اللهِ المبعدينَ عنْ حضرتِهِ سببُ كونِهِ محجوباً مبعَداً عنِ اللهِ عزَّ وجلَّ . . فلا يشكُّ في أنَّ الانصرافَ عنْ طريقِ البعدِ واجبٌ للوصولِ إلى القربِ ، وإنَّما يتمُّ الانصرافُ بالعلمِ والندمِ والعزمِ ، فإنَّهُ ما لمْ يعلمْ أنَّ الذنوبَ أسبابٌ للبعدِ عنِ المحبوبِ . . لمْ يتندَّمْ ولمْ يتوجَّعْ بسببِ سلوكِهِ في

طريقِ البعدِ، وما لمْ يتوجَّعْ . . فلا يرجعُ ، ومعنى الرجوعِ : التركُ والعزمُ ، فلا يشكُّ في أنَّ المعانيَ الثلاثةَ ضروريةٌ في الوصولِ إلى المحبوبِ .

فهكذا يكونُ الإيمانُ الحاصلُ عنْ نورِ البصيرةِ .

وأمَّا مَنْ لمْ يترشَّحْ لمثلِ هـٰذا المقامِ المرتفعِ ذروتُهُ عنْ حدودِ أفهامِ أكثرِ الخلقِ . . ففي التقليدِ والاتباعِ لهُ مجالٌ رحبٌ ، يتوصَّلُ بهِ إلى النجاةِ مِنَ الهلاكِ ، فليلاحظْ فيهِ قولَ اللهِ تعالىٰ ، وقولَ رسولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وقولَ السلفِ الصالحينَ :

فقدْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَتُوبُوٓاْ إِلَى ٱللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهَ ٱلْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴾ ، وهـٰذا أمرٌ على العمومِ .

وقالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ تُوبُوٓاْ إِلَى ٱللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا . . . ﴾ الآيةَ ، ومعنى النصوحِ : الخالصُ للهِ تعالىٰ خالياً عنِ الشوائبِ ، مأخوذٌ مِنَ النُّصْحِ .

ويدلُّ علىٰ فضلِ التوبةِ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ يُحِبُّ ٱلتَّوَّٰبِينَ وَيُحِبُّ ٱلْمُتَطَهِّرِينَ ﴾ .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « التائبُ حبيبُ اللهِ ، والتائبُ مِنَ الذنبِ كمَنْ لا ذنبَ لهُ »(١) .

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ١٧٩) ، وقوله : « التائب من الذنب كمن لا ذنب له » رواه ابن ماجه (٤٢٥٠) ، وصدر الحديث نصَّت عليه الآية المتقدمة ، وقد روى ابن أبي الدنيا في « التوبة » (١٨٣) عن الشعبي أنه ذكر حديث ابن ماجه وتلا هـٰذه الآية ، وروىٰ أيضاً (١٨٤) مرفوعاً من حديث أنس رضي الله عنه : « إن الله يحب الشاب التائب » .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « للهُ أفرحُ بتوبةِ عبدِهِ المؤمنِ مِنْ رجلٍ نزلَ في أرضٍ دَوِيَّةٍ مهلكةٍ ، معَهُ راحلتُهُ عليها طعامُهُ وشرابُهُ ، فوضعَ رأسَهُ ، فنامَ نومةً ، فاستيقظَ وقدْ ذهبَتْ راحلتُهُ ، فطلبَها ، حتَّىٰ إذا اشتدَّ عليهِ الحرُّ والعطشُ أوْ ما شاءَ اللهُ . قالَ : أرجعُ إلىٰ مكاني الذي كنتُ فيهِ فأنامُ حتَّىٰ أموتَ ، فوضعَ رأسَهُ علىٰ ساعدِهِ ليموتَ ، فاستيقظَ ، فإذا راحلتُهُ عندَهُ عليها زادُهُ وشرابُهُ ، فاللهُ تعالىٰ أشدُّ فرحاً بتوبةِ العبدِ المؤمنِ مِنْ هٰذا براحلتِهِ »⁽¹⁾ ، وفي بعضِ الألفاظِ قالَ مِنْ شدَّةِ فرحِهِ إذْ أرادَ شكْرَ اللهِ : « اللهمَّ ؛ أنا ربُّكَ وأنتَ عبدي »⁽²⁾ .

ويروىٰ عنِ الحسنِ قالَ : لمَّا تابَ اللهُ عزَّ وجلَّ علىٰ آدمَ عليهِ السلامُ . . هنَّأَتْهُ الملائكةُ ، وهبطَ عليهِ جبريلُ وميكائيلُ ودرديائيلُ فقالوا : يا آدمُ ؛ قرَّتْ عينُكَ بتوبةِ اللهِ عليكَ ، فقالَ آدمُ عليهِ السلامُ : يا جبريلُ ؛ فإنْ كانَ بعدَ هٰذهِ التوبةِ سؤالٌ . . فأينَ مقامي ؟ فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : يا آدمُ ؛ ورَّثْتَ ذرِّيتَكَ التعبَ والنصبَ ، وورَّثْتُهُمُ التوبةَ ، فمَنْ دعاني منهُمْ بدعوتِكَ . . لبَّيْتُهُ كما لبَّيْتُكَ ، ومَنْ سألَني المغفرةَ . . لمْ أبخلْ عليهِ ؛ لأنِّي قريبٌ مجيبٌ يا آدمُ ، وأحشرُ التائبينَ مِنَ القبورِ مستبشرينَ ضاحكينَ ، ودعاؤُهُمْ مستجابٌ⁽³⁾ .

---

(1) رواه البخاري (٦٣٠٨) ، ومسلم (٢٧٤٤) واللفظ له .

(2) رواه مسلم (٢٧٤٧) بتقديم وتأخير .

(3) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص١٤٩) .

والأخبارُ والآثارُ في ذلكَ لا تُحصىٰ ، والإجماعُ منعقدٌ مِنَ الأمَّةِ علىٰ وجوبِها ؛ إذْ معناهُ العلمُ بأنَّ الذنوبَ والمعاصيَ مهلكاتٌ ومبعِداتٌ عنِ اللهِ تعالىٰ ، وهـٰذا داخلٌ في وجوبِ الإيمانِ ، ولكنْ قدْ تدهشُ الغفلةُ عنهُ ، فمعنىٰ هـٰذا العلمِ إزالةُ هـٰذهِ الغفلةِ ، ولا خلافَ في وجوبِها .

ومِنْ معانيها : تركُ المعاصي في الحالِ ، والعزمُ علىٰ تركِها في الاستقبالِ ، وتداركُ ما سبقَ مِنَ التقصيرِ في سابقِ الأحوالِ ، وذلكَ لا يُشكُّ في وجوبِهِ .

وأمَّا التندُّمُ علىٰ ما سبقَ والتحزُّنُ عليهِ . . فواجبٌ ، وهوَ روحُ التوبةِ ، وبهِ تمامُ التلافي ، فكيفَ لا يكونُ واجباً ؟! بلْ هوَ نوعُ ألمٍ يحصلُ ـ لا محالةَ ـ عَقيبَ حقيقةِ المعرفةِ بما فاتَ مِنَ العمرِ وضاعَ في سخطِ اللهِ .

* * *

فإنْ قلتَ : تألُّمُ القلبِ أمرٌ ضروريٌّ لا يدخلُ تحتَ الاختيارِ ، فكيفَ يُوصفُ بالوجوبِ ؟(١) .

فاعلمْ : أنَّ سببَهُ تحقيقُ العلمِ بفواتِ المحبوبِ ، ولهُ سبيلٌ إلىٰ تحصيلِ سببِهِ ، وبمثلِ هـٰذا المعنىٰ دخلَ العلمُ تحتَ الوجوبِ ، لا بمعنىٰ أنَّ العلمَ يخلقُهُ العبدُ ويحدثُهُ في نفسِهِ ، فإنَّ ذلكَ محالٌ ، بلِ العلمُ والندمُ والفعلُ

---

(١) أي : كيف يوصف بوجوب الإيجاد وهو موجود بالضرورة لعلمنا بأن من فعل كذا . . فقد عصى الله تعالىٰ ، ومن عصاه . . فقد فاته محبوبه ونأىٰ عن سعادته ؟

والإرادةُ والقدرةُ والقادرُ والمقدورُ والكلُّ[1] مِنْ خلقِ اللهِ وفعلِهِ ، ﴿ وَٱللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ ﴾ .

هـٰذا هوَ الحقُّ عندَ ذوي البصائرِ ، وما سوىٰ هـٰذا ضلالٌ .

* * *

فإنْ قلتَ : أفليسَ للعبدِ اختيارٌ في الفعلِ والتركِ ؟

قلنا : نعمْ ، وذلكَ لا يناقضُ قولَنا : (إنَّ الكلَّ مِنْ خلقِ اللهِ تعالىٰ) ، بلِ الاختيارُ أيضاً مِنْ خلقِ اللهِ ، والعبدُ مضطرٌّ في الاختيارِ الذي لهُ ؛ فإنَّ اللهَ إذا خلقَ اليدَ الصحيحةَ ، وخلقَ الطعامَ اللذيذَ ، وخلقَ الشهوةَ للطعامِ في المعدةِ ، وخلقَ العلمَ في القلبِ بأنَّ هـٰذا الطعامَ مسكِّنٌ للشهوةِ ، وخلقَ الخواطرَ المتعارضةَ في أنَّ هـٰذا الطعامَ هلْ فيهِ مضرَّةٌ معَ أنَّهُ يسكِّنُ الشهوةَ ، وهلْ دونَ تناولِهِ مانعٌ يتعذَّرُ معَهُ تناولُهُ أمْ لا ، ثمَّ خلقَ العلمَ بأنَّهُ لا مانعَ . . فعندَ اجتماعِ هـٰذهِ الأسبابِ تنجزمُ الإرادةُ الباعثةُ على التناولِ ، فانجزامُ الإرادةِ بعدَ تردُّدِ الخواطرِ المتعارضةِ وبعدَ قوَّةِ الشهوةِ للطعامِ يسمَّى اختياراً ، ولا بدَّ مِنْ حصولِهِ عندَ تمامِ أسبابِهِ ، فإذا حصلَ انجزامُ الإرادةِ بخلْقِ اللهِ تعالىٰ إيَّاها . . تحرَّكتِ اليدُ الصحيحةُ إلىٰ جهةِ الطعامِ لا محالةَ ؛ إذْ بعدَ تمامِ الإرادةِ والقدرةِ يكونُ حصولُ الفعلِ ضرورياً ، فتحصلُ

---

[1] كذا في جميع النسخ : (والكل) بإثبات الواو ، وفي نسخة الحافظ الزبيدي (٨/ ٥٠٨) بإسقاطها .

الحركةُ ، فتكونُ الحركةُ بخلْقِ اللهِ تعالىٰ بعدَ حصولِ القدرةِ وانجزامِ الإرادةِ ، وهما أيضاً مِنْ خلقِ اللهِ ، وانجزامُ الإرادةِ يحصلُ بعدَ صدقِ الشهوةِ والعلمِ بعدمِ الموانعِ ، وهما أيضاً مِنْ خلقِ اللهِ تعالىٰ ، ولكنْ بعضُ هـٰذهِ المخلوقاتِ يترتَّبُ على البعضِ ترتباً جرَتْ بهِ سنَّةُ اللهِ تعالىٰ في خلقِهِ ، ولنْ تجدَ لسنَّةِ اللهِ تبديلاً ، فلا يخلقُ اللهُ حركةَ اليدِ بكتابةِ منظومةٍ ما لمْ يخلقْ فيها صفةً تسمَّىٰ قدرةً ، وما لمْ يخلقْ فيها حياةً ، وما لمْ يخلقْ إرادةً مجزومةً ، ولا يخلقُ الإرادةَ المجزومةَ ما لمْ يخلقْ شهوةً وميلاً في النفسِ ، ولا ينبعثُ هـٰذا الميلُ انبعاثاً تاماً ما لمْ يخلقْ علماً بأنَّهُ موافقٌ للنفسِ ؛ إمَّا في الحالِ أوْ في المآلِ ، ولا يخلقُ العلمَ أيضاً إلا بأسبابٍ أخرَ ترجعُ إلىٰ حركةٍ وإرادةٍ وعلمٍ .

فالعلمُ والميلُ الطبيعيُّ أبداً يستتبعُ الإرادةَ الجازمةَ ، والإرادةُ والقدرةُ أبداً تستردفُ الحركةَ ، وهـٰكذا الترتيبُ في كلِّ فعلٍ ، والكلُّ مِنِ اختراعِ اللهِ تعالىٰ ، ولكنْ بعضُ مخلوقاتِهِ شرطٌ لبعضٍ ، فلذلكَ يجبُ تقدُّمُ البعضِ وتأخُّرُ البعضِ ؛ كما لا تُخلقُ الإرادةُ إلا بعدَ العلمِ ، ولا يُخلقُ العلمُ إلا بعدَ الحياةِ ، ولا تُخلقُ الحياةُ إلا بعدَ الجسمِ ، فيكونُ خلقُ الجسمِ شرطاً لحدوثِ الحياةِ ، لا أنَّ الحياةَ تتولَّدُ مِنَ الجسمِ ، ويكونُ خلقُ الحياةِ شرطاً لخلقِ العلمِ ، لا أنَّ العلمَ يتولَّدُ مِنَ الحياةِ ، ولكنْ لا يستعدُّ المحلُّ لقبولِ العلمِ إلا إذا كانَ حيّاً ، ويكونُ خلقُ العلمِ شرطاً لجزمِ الإرادةِ ، لا أنَّ العلمَ يولِّدُ الإرادةَ ، ولكنْ لا يقبلُ الإرادةَ إلا جسمٌ حيٌّ عالمٌ .

ولا يدخلُ في الوجودِ إلا ممكنٌ ، وللإمكانِ ترتيبٌ لا يقبلُ التغييرَ ؛ لأنَّ تغييرَهُ محالٌ ، فمهما وُجدَ شرطُ الوصفِ . . استعدَّ المحلُّ بهِ لقبولِ الوصفِ ، فحصلَ ذلكَ الوصفُ مِنَ الجودِ الإلـٰهيِّ والقدرةِ الأزليَّةِ عندَ حصولِ الاستعدادِ ، ولمَّا كانَ للاستعدادِ بسببِ الشروطِ ترتيبٌ . . كانَ لحصولِ الحوادثِ بفعلِ اللهِ تعالىٰ ترتيبٌ ، والعبدُ مجرىٰ هـٰذهِ الحوادثِ المرتَّبةِ ، وهيَ مرتَّبةٌ في قضاءِ اللهِ تعالى الذي هوَ واحدٌ كلمحِ البصرِ ، ترتيباً كلِّيّاً لا يتغيَّرُ ، وظهورُها بالتفصيلِ مقدرٌ بقدَرٍ لا يتعداهُ ، وعنهُ العبارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَٰهُ بِقَدَرٍ ﴾ .

وعنِ القضاءِ الكلِّيِّ الأزليِّ العبارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿وَمَآ أَمْرُنَآ إِلَّا وَٰحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِٱلْبَصَرِ﴾ .

وأمَّا العبادُ . . فإنَّهُمْ مسخَّرونَ تحتَ مجاري القضاءِ والقدرِ ، ومِنْ جملةِ القدرِ خلقُ حركةٍ في يدِ الكاتبِ بعدَ خلقِ صفةٍ مخصوصةٍ في يدِهِ تُسمَّى القدرةَ ، وبعدَ خلقِ ميلٍ قويٍّ جازمٍ في نفسِهِ يُسمَّى القَصْدَ ، وبعدَ علمٍ بما إليهِ ميلُهُ يُسمَّى الإدراكَ والمعرفةَ .

فإذا ظهرَتْ مِنْ باطنِ الملكوتِ هـٰذهِ الأمورُ الأربعةُ علىٰ جسمِ عبدٍ مسخَّرٍ تحتَ قهْرِ التقديرِ . . سبقَ أهلُ عالمِ الملكِ والشهادةِ المحجوبونَ عنْ عالمِ الغيبِ والملكوتِ وقالوا : أيُّها الرجلُ ؛ قدْ تحرَّكتَ وكتبتَ ورميتَ ، ونُوديَ مِنْ وراءِ حُجُبِ الغيبِ ، وسرادقاتِ الملكوتِ : ﴿ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ

رَمَيْتَ وَلَٰكِنَّ ٱللَّهَ رَمَىٰ﴾ ، وما قتلتَ إذْ قتلتَ ولكنَّ اللهَ قتلهُمُ ، ﴿قَٰتِلُوهُمْ يُعَذِّبْهُمُ ٱللَّهُ بِأَيْدِيكُمْ﴾ .

وعندَ هٰذا تتحيَّرُ عقولُ القاعدينَ في بحبوحةِ عالمِ الشهادةِ :

فمِنْ قائلٍ : إنَّهُ جبرٌ محضٌ .

ومِنْ قائلٍ : إنَّهُ اختراعٌ صرْفٌ(١) .

ومِنْ متوسِّطٍ مائلٍ إلىٰ أنَّهُ كسبٌ(٢) .

ولوْ فُتحَتْ لهمْ أبوابُ السماءِ ، فنظروا إلىٰ عالمِ الغيبِ والملكوتِ . . لظهرَ لهُمْ أنَّ كلَّ واحدٍ صادقٌ مِنْ وجهٍ ، وأنَّ القصورَ شاملٌ لجميعِهِمْ(٣) ، فلمْ يدركْ واحدٌ منهُمْ كنْهَ هٰذا الأمرِ ، ولمْ يحطْ علمُهُ بجوانبِهِ ، وتمامُ علمِهِ يُنالُ بإشراقِ النورِ مِنْ كوَّةٍ نافذةٍ إلىٰ عالمِ الغيبِ ، وأنَّهُ تعالىٰ عالمُ الغيبِ والشهادةِ لا يظهرُ علىٰ غيبِهِ أحداً إلا مَنِ ارتضىٰ منْ رسولٍ ، وقدْ يُطلعُ على الشهادةِ مَنْ لمْ يدخلْ في حيِّزِ الارتضاءِ .

---

(١) أي : من فعل العبد ، وهٰؤلاء هم القدرية . « إتحاف » (٨/ ٥١٠) .

(٢) فيسندون الفعل إلى الله ويثبتون للعبد كسباً في الفعل ، وهٰؤلاء هم الأشاعرة من أهل السنة والجماعة ومن وافقهم في هٰذه المسألة من الماتريدية ، إلا أنهم سمَّوه جزءاً اختيارياً ، وهٰؤلاء هم المتوسطة . « إتحاف » (٨/ ٥١٠) .

(٣) علىٰ تفاوت بينهم ، فقصور المتوسط في إدراك كنه هٰذا الأمر وتمام علمه ، والطرفان قصورهم في مناقضتهم للتلفيق بين ظواهر النصوص ومقتضيات العقول فضلاً عن ذلك ، وسيبين المصنف هٰذا بمثال في التحريجة الآتية .

ومَنْ حرَّكَ سلسلةَ الأسبابِ والمسبَّباتِ ، وعلمَ كيفيَّةَ تسلسلِها ، ووجهَ ارتباطِ مناطِ سلسلتِها بمسبِّبِ الأسبابِ . . انكشفَ لهُ سرُّ القدَرِ ، وعلمَ علماً يقيناً أَنْ لا خالقَ إلا اللهُ ، ولا مبدعَ سواهُ .

* * *

فإنْ قلتَ : فقدْ قضيتَ علىٰ كلِّ واحدٍ مِنَ القائلينَ بالجبْرِ والاختراعِ والكسبِ بأنَّهُ صادقٌ مِنْ وجهٍ ، وهوَ معَ صدقِهِ قاصرٌ ، وهـٰذا متناقضٌ ، فكيفَ يمكنُ فهْمُ ذلكَ ؟ وهلْ يمكنُ إيصالُ ذلكَ إلى الأفهامِ بمثالٍ ؟

فاعلمْ : أنَّ جماعةً مِن العميانِ سمعوا أنَّهُ قدْ حُمِلَ إلى البلدةِ حيوانٌ عجيبٌ يُسمَّى الفيلَ ، وما كانوا قطُّ شاهدوا صورتَهُ ، ولا سمعوا اسمَهُ ، فقالوا : لا بدَّ لنا مِنْ مشاهدتِهِ ومعرفتِهِ باللمسِ الذي نقدرُ عليهِ ، فطلبوهُ ، فلما وصلوا إليهِ . . لمسوهُ ، فوقعَتْ يدُ بعضِ العميانِ علىٰ رجلِهِ ، ووقعَتْ يدُ بعضِهِمْ علىٰ نابِهِ ، ووقعَتْ يدُ بعضِهِمْ علىٰ أذنِهِ ، فقالوا : قدْ عرفناهُ ، فلما انصرفوا . . سألَهُمْ بقيَّةُ العميانِ ، فاختلفَ أجوبتُهُمْ :

فقالَ الذي لمسَ الرجْلَ : إنَّ الفيلَ ما هوَ إلا مثلُ أُسطوانةٍ خشنةِ الظاهرِ ، إلا أنَّهُ أَلينُ منها .

وقالَ الذي لمسَ النابَ : ليسَ كما يقولُ ، بلْ هوَ صلْبٌ لا لينَ فيهِ ، وأملسُ لا خشونةَ فيهِ ، وليسَ في غلظِ الأسطوانةِ أصلاً ، بلْ هوَ مثلُ عمودٍ .

وقالَ الذي لمسَ الأُذُنَ : لعمري هوَ ليِّنٌ وفيهِ خشونةٌ ، فصدَّقَ أحدَهُمَا فيهِ ، ولكنْ قالَ : ما هوَ مثلَ عمودٍ ، ولا هو مثلَ أُسطوانةٍ ، وإنَّما هوَ مثلُ جلدٍ عريضٍ غليظٍ .

فكلُّ واحدٍ مِنْ هؤلاءِ صدقَ مِنْ وجهٍ ، إذْ أخبرَ كلُّ واحدٍ عمَّا أصابَهُ مِنْ معرفةِ الفيلِ ، ولمْ يخرجْ واحدٌ في خبرِهِ عنْ وصفِ الفيلِ ، ولكنَّهُمْ بجملتِهِمْ قصَّروا عنِ الإحاطةِ بكُنْهِ صورةِ الفيلِ .

فاستبصرْ بهٰذا المثالِ واعتبرْ بهِ ، فإنَّهُ مثالُ أكثرِ ما اختلفَ الناسُ فيهِ .

وإذا كانَ هٰذا كلاماً يناطحُ علومَ المكاشفةِ ويحرِّكُ أمواجَها ، وليسَ ذلكَ مِنْ غرضِنا . فلنرجعْ إلىٰ ما كنَّا بصددِهِ ، وهوَ بيانُ أنَّ التوبةَ واجبةٌ بجميعِ أجزائِها الثلاثةِ : العلمِ ، والندمِ ، والتركِ ، وأنَّ الندمَ داخلٌ في الوجوبِ ؛ لكونِهِ واقعاً في جملةِ أفعالِ اللهِ المحصورةِ بينَ علمِ العبدِ وإرادتِهِ وقدرتِهِ المتخللةِ بينهُما ، وما هٰذا وصفُهُ فاسمُ الوجوبِ يشملُهُ .

* * *

TÖVBENİN VÜCÛBU VE FAZÎLETİ

Bilmiş ol ki; tövbenin vücûbu âyet ve hadîslerle sâbit olduğu gibi, îman nûru ile kalbi genişleyip basîret gözü açılan ve önünde parlayan bu nûr sâyesinde yardımcıya muhtaç olmadan cehâlet zulmetlerinden sıyrılan için de meydandadır. Yolda giden ya, yardımcıya ihtiyacı olan bir kördür ve yâ ilk önce kendisini yola koydukdan, yolu târif ettikten sonra kendi başına gidebilen bir basîret sâhibidir. Din yolunda da insanlar böyledir. Bir kısmı noksandır, adımlarında başkasını taklîdi, ileri geçemez. Her adım atışında kitap ve sünnetten bir delîl duymak ister. Bunu bulamadığı zaman şaşırıp kalır. Bu adam ne kadar uzun yaşasa da, bu yolculukta alacağı mesafe kısadır, çünkü uzun adım atamaz.

Ayrıca muvaffak olmuşlar da var ki, Allahu Teâlâ onun kalbini İslâm nûru ile genişletmiştir. O, Rabbinden nûr ve hidâyet üzeredir. Küçük bir işâretle bu çetin yolculuğuna devâm eder, zor geçitleri aşar. Kur'an ve îman nûru onun kalbinde parlar. İçindeki kuvvetli nûr sâyesinde küçük bir işâretle yetinir. Güyâ ki ateş olmasa da onun zeytinyağı parlar, ona ışık tutar. Ateş verildiği vakit nûr üzerine nûr olur ve yoluna devam eder. Allahu Teâlâ dilediğine nûrunu hidâyet eder. Bu gibiler her olay için menkul bir nass aramazlar.

Hâli bu olan kimse, tövbenin vücûbunu bilmeyi murâd ettiği vakit, önce basîret nûru ile tövbeye, tövbenin ne olduğuna; sonra da vücuba, vücûbun mânasına bakar. Daha sonra da vücûb ile tövbenin mânalarını bir araya toplar da, artık tövbenin vâcib olmasında şüphesi kalmaz. O bakar ve görür ki vâcibin mânası, ebedî saâdete vusûl, ebedî helâkten kurtulmak için borç olan şeydir. Zîra saâdet ve şekavetin, bir şeyin yapılmasına veya terkine taalluku olmasaydı artık ona vâcip demenin bir mânası kalmazdı. Bir kimsenin: "Bu, kendi îcâbı ile vâciptir." sözü faydasız bir laftır. Çünkü şimdi veya gelecekte yapması veya terk etmesi ile bizim garazımız olmayan bir şeyi isterse, başkası isterse bize vâcip kılsın, isterse kılmasın, onunla meşgul olmamızda bir mâna yoktur. Vücûbun mânasını, onun saâdet-i ebediyeye vesîle olduğunu anlayıp, ebedî hayatta saadetin ancak Allah'a kavuşmakta olduğunu ve ondan uzak kalanların şekavette kaldığını bildikten sonra artık şehevî arzularından uzaklaşır. Ayrılık hasreti ve cehennem ateşi ile yanar gider de Allah'a kavuşmaktan uzaklaştıran şeyin şehvetler, şu fânî âlemde ünsiyet etmek ve kesin olarak ayrılacağı şeyleri sevmeye eğilmek olduğunu ve Allah'a yaklaştıran şeylerin de kalbi, şu âlemin muzehrafâtından ayırıp bütün mevcûdiyeti ile Allah'a bağlanmak olduğunu bilir.

Yine kendisini Allah'ın rahmetinden uzaklaştırıp şeytanın adamlarına ve şeytana yaklaştıran şeyin, günâhlar olduğunu bilir de Allah'a yakınlık için, kendisini uzaklaştıran yollardan ayrılmanın vâcip olduğunu anlar. Bu uzaklaştırıcı yollardan, ancak ilim, nedâmet ve azimle tamamen ayrılabilir. Çünkü isyanın, sevgiliden uzaklaştırıcı sebeplerden olduğunu bilmedikçe pişmanlık duymadığı gibi, ayrı ve uzaklaştırıcı yolda olduğu için acı da duymaz ve acı duymadığı yoldan da geri dönmez. Rücû anlamında olan tövbenin açık mânası, terk ve terkte azimdir. Sevgiliye ulaşmak için bu üç mânanın zarûretinde şüphe yoktur. İşte basîret nûrundan meydana gelen îman böyledir. Ekseriyetle insanların bulunduğu yerden bu yüksek makamların zirvesine ulaşamayanların taklîd ve başkalarına uymakta geniş imkânları vardır. Bu sâyede helâkten kurtuluşa ulaşırlar. Bu hususta Allahu Teâlâ'nın ve Resûlü'nün emirleri ile selef-i sâlihînin sözlerini düşünsün. Allahu Teâlâ:

وَتُوبُوٓا إِلَى اللّٰهِ جَمِيعًا أَيُّهَ الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

"Ey mü'minler, hepiniz Allah'a tövbe edin. Tâ ki korktuğunuzdan emîn olup, umduğunuza nâil olasınız." (Nûr sûresi, 24/31) buyurmuştur. Yine Allahu Teâlâ:

يَآ أَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا تُوبُوٓا إِلَى اللّٰهِ تَوْبَةً نَصُوحًا

"Ey mü'minler, nasûh tövbe ile Allah'a tövbe edin." (Tahrîm sûresi, 66/8) buyurmuştur. Nasûh, nasîhattan alınmadır. Her türlü şâibeden uzak olarak Allah'a tövbe edin demektir. Tövbenin fazîletine Allahu Teâlâ'nın:

إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ

"Muhakkak Allah hem çok tövbe edenleri sever, hem çok temizlenenleri sever." (Bakara sûresi, 2/222) sözü delâlet etmektedir. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

اَلتَّائِبُ حَبِيبُ اللّٰهِ وَالتَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ

"Tövbe eden, Allah'ın sevgilisidir. Günâhlardan tövbe eden, hiç günâh işlememiş gibidir."[3] buyurmuştur.

Diğer hadîste de şöyle buyrulmuştur:

---

[3] Hadîsin ikinci şıkkını İbn Mâce İbn Mes'ûd'dan; birinci şıkkını ise İbn Ebî'd-Dünya ve diğerleri rivayet etmişlerdir.

اَللّٰهُ أَفْرَحُ بِتَوْبَةِ الْعَبْدِ الْمُؤْمِنِ مِنْ رَجُلٍ نَزَلَ فِي أَرْضٍ دَوِّيَّةٍ مُهْلِكَةٍ مَعَهُ رَاحِلَتُهُ عَلَيْهَا طَعَامُهُ وَشَرَابُهُ فَوَضَعَ رَأْسَهُ فَنَامَ نَوْمَةً فَاسْتَيْقَظَ فَقَدْ ذَهَبَتْ رَاحِلَتُهُ فَطَلَبَهَا حَتّٰى إِذَا اشْتَدَّ عَلَيْهِ الْحَرُّ وَالْعَطَشُ أَوْ مَا شَاءَ اللّٰهُ قَالَ: أَرْجِعُ إِلٰى مَكَانِي الَّذِي كُنْتُ فِيهِ فَأَنَامُ حَتّٰى أَمُوتَ فَوَضَعَ رَأْسَهُ عَلٰى سَاعِدِهِ لِيَمُوتَ فَاسْتَيْقَظَ فَإِذَا رَاحِلَتُهُ عِنْدَهُ عَلَيْهَا زَادُهُ وَشَرَابُهُ فَاللّٰهُ تَعَالٰى أَشَدُّ فَرَحًا بِتَوْبَةِ الْعَبْدِ الْمُؤْمِنِ مِنْ هٰذَا بِرَاحِلَتِهِ

"Kulunun tövbesinden dolayı Allahu Teâlâ'nın sevinci, bir adamın tehlikeli, ıssız bir çölde yanında biniti ve binitinin sırtında yiyecek ve içeceği olduğu halde istirâhata çekilip biraz uyuduktan sonra uyandığında azığı ile beraber binitinin kaybolduğunu görüp, onu her tarafta aradıktan ve sıcaklık basıp iyice yorularak susadıktan ve ümîdini kestikten sonra: "İndiğim yere gideyim, orada ölüm uykusuna yatayım" diyerek yerine çekilip başını koltuğunun üstüne koyarak uykuya yatıp bir müddet uyuyup uyandığı vakit, azığı ile devesini yanıbaşında gördüğü zamanki sevincinden daha çoktur. Yâni Allahu Teâlâ, günâhlarından tövbe edip kendine yönelen kuluna, çölde azığı ile devesini kaybedip ölüm tehlikesi ile karşı karşıya kaldıktan ve ümîdini kestikten sonra devesini bulanın sevinmesinden daha çok sevinir"[4] Diğer bir rivâyette ilâve olarak: *"Devesini bulan adam, sevinç ve şaşkınlığından Allah'a nasıl şükredeceğini bilemeyip: "Allah'ım, ben senin Rabbin ve sen de benim kulumsun" der."* şeklinde vârid olmuştur.

---

[4] Müslim,

Hasan-ı Basrî'den rivâyet ediliyor: Allahu Teâlâ Âdem aleyhisselâmın tövbesini kabul ettiği vakit, melekler kendisine göz aydınlığına gittiler. Cebrâil ile Mîkâil de gitti ve:

Ey Âdem, Allah tövbeni kabul etti. Artık huzura eriştin, dediler. Âdem aleyhisselâm:

- "Ey Cebrâil, bu tövbeden sonra bir de sorgu suâl olursa, benim hâlim nice olur?" dedi. Bunun üzerine Allahu Teâlâ Âdem aleyhisselâma şöyle vahyetti: *"Ey Âdem, zürriyetine dört zahmet ve mihnet getirdin. Ayrıca tövbeyi de onlara mîras bıraktın. Senin duâna icâbet ettiğim gibi, onlardan da bana çağıranın çağrısına icâbet ederim. Mağfiret dileyeni yarlığarım ve ona cimrilik etmem. Zîra ben dâvete icâbet eden bir yakınım. Tövbekârları da mezarlarından müjdelenmiş ve gülmüş olarak haşr eder, bütün duâlarını kabul ederim."* buyurdu.

Bu hususta vârid olan haber ve eserler sayılamayacak kadar çoktur. Tövbenin vücûbunda ittifak vardır. Zîra dediğimiz gibi, tövbenin mânası, günâh ve mâsiyetin, Allah'tan uzaklaştırıcı tehlikeli bir davranış olduğunu bilmektir. Bunun, îmanın vücûbunda dahli vardır. Fakat gaflet, bunu unutturmuştur. İşte bu ilmin mânası da bu gafleti kaldırmaktır. Bu gafleti kaldırmanın vücûbunda da ihtilâf olamaz ve yoktur.

Tövbenin mânalarından birisi de, hemen günâhı terk edip, bir daha yapmamaya azmetmek ve geçmiş noksanları telâfi etmektir ki, bunun vücûbunda şüphe yoktur. Geçmişe nedâmet ve üzülmek de vâciptir. Çünkü bu, tövbenin rûhudur. Geçmişi telâfi, ancak bununla mümkündür. Tövbe nasıl vâcip olmasın ki, ömrünü Allah'ın gadabında geçirdiğini anlar anlamaz, zarurî olarak içinde bir elem doğar ve bunun ızdırabını çeker.

Şâyet, "Kalbin üzülmesi, irâde dışı bir haldir. İnsanın ihtiyârında değil, zarûrîdir. Böyle zarûrî olan şeyler, vücûb ile nasıl vasıflanır ve insana borçtur, denebilir?" dersen bilmiş ol ki; bu elemin sebebi, sevgiliyi kaybedişinin sebebini araştırmaktır. Bunu araştırmakda kendi elindedir. İşte bu yönden vücûb hükmüne giriyor. Yoksa, bu, ilmi kulun halkedip îcad etmesi bakımından değildir. Zîra bu, kul hakkında muhaldir. Yoksa ilim, irâde, nedâmet, fiil, kudret ve kadir hepsi Allahu Teâlâ'nın yaratması ve işidir. Nitekim Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ

"Hâlbuki sizi de, yapageldiğiniz şeyleri de Allah yaratmıştır." (Saffât sûresi, 37/96) Âyet-i kerîmedeki (Mâ) harfi, masdariyye olarak: **"Amelinizi de O yaratmış."** demektir. Basîret sâhibi ehl-i sünnet görüşüne göre hak olan, budur. Diğer görüşler ise bâtıldır.

Şâyet, "Kulun, yapmak veya yapmamakta hiç bir irâde ve ihtiyârı yok mudur?" dersen deriz ki; Evet vardır ve bu Allahu Teâlâ'nın yaratması ile olmasına aykırı değildir. Kulun o ihtiyârı bile Allahu Teâlâ'nın yaratması iledir. Kul, kendisi için yaratılan ihtiyâra bağlıdır. Allahu Teâlâ sağlam bir el, zevkli yemek yemeye istek yarattığı ve yemeğin bu isteği teskîn edeceğini akla bildirdiği, bu yemekte bir zararın olup olmadığını araştırma kabiliyetini verdiği, zararı olmadığına dair bilgiyi yarattığı ve bütün bunlar bir araya toplandığı vakit, yemek iradesi meydana gelir. Birbirini nakz eden bu hâtıraların kalkmasından ve yemeye de iştah gelmesinden sonraki irâdeye ihtiyar denilir.

Yukarıdaki sebepler tamamlandıktan sonra bunun meydana gelmesi zarûrîdir. Allah'ın bu sebepleri yaratmasıyla irâdede cezim ve kesinlik meydana geldikden sonra, sağlam olan el, yemeye doğru uzanır. Zîra irâde ve kudretin tamamından sonra iş, zarûrî olarak meydana gelir ve hareket hâsıl olur. Hareket, yine Allah'ın yaratmasıyla olan kudretin husûlü ve irâdenin kesinleşmesinden sonra, yine Allahu Teâlâ'nın yaratması iledir. Yâni iktidar da irâde de, hareket de Allah'ın yaratması iledir. Çünkü kesin irâde, istekten ve engellerin olmadığını bildikten sonradır ki, gerek istek ve gerek bu bilgi, Allahu Teâlâ'nın yaratması iledir. Fakat bu yaratıklar, âdet-i ilâhiyenin cereyan tarzı üzerine birbirini tâkip eden bir tertip üzeredirler. Allah'ın âdet ve sünnetinde bir değişiklik olmaz.

Meselâ Allahu Teâlâ bir elde, yazı yazmak için hareketi yaratmaz. Ve o elde yazı kudreti denen sıfatı yaratmadıkça bu sıfatı yaratmaz. O elde hayatı ve kesin irâdeyi yaratmadıkça, kesin irâdeyi yaratmaz. İnsanda istek ve nefsin temâyülünü yaratmadıkça da, nefsin temâyülünü yaratmaz. O nefse, şimdi veya gelecekte uygun ve faydalı olacağına dair bilgi yaratmadıkça, bu bilgiyi de yaratmaz. Ancak hareket, irâde ve ilme râci olan diğer sebepler ile yaratır. İlim ve meyl-i tabiî dâima kesin irâdeyi kendilerine tâbi kılar, kudret ile irâdede hareket tâkip ettirir. İşte her iş böyle bir tertip üzeredir, hepsi de Allahu Teâlâ'nın yaratmasıyladır. Fakat yaratıkların bâzıları, diğer bâzılarının şartlarıdır. Bunun için bâzılarının öne, bâzılarının da sona kalması vâciptir. Meselâ önce ilim, sonra irâde; önce hayat, sonra ilim; önce cisim, sonra hayat gibi. Yâni hayatı yaratmak için önce cismi yaratmak şarttır. Yoksa hayat cisimden doğar demek değildir. Sonra ilim için hayat şart, ancak irâdeyi bilgili ve canlı bir cisim kabul eder ve irâde bunda bulunur demektir. Vücûda ancak mümkün girer, yâni ancak yaratılması mümkün olanlar var olabilir. Mümkinâtın da değişikliği kabul etmeyen bir tertip ve düzeni vardır. Bunu değiştirmek muhâldir. Bir vasfın şartı bulunduğu vakit, şartın bulunduğu yer, o vasfı kabule müsteiddir. İşte bu istidat bulunduğu vakit o vasıf, Allahu Teâlâ'nın ezelî kudreti ve cömertliğinden meydana gelir. Şartların sebeplerindeki istidâdın tertîbi olunca, Allah'ın yaratmasıyla meydana gelen hâdiselerin de tertîbi ve sırası vardır. Kul da birbirini tâkip eden bu olayların cereyan mahalli olmuştur. Bütün bunlar, tek olan Allahu Teâlâ'nın ezelî ilminde değişmeyen umûmî bir tertip ile en süratli bir şekilde kazâ edilmiş bir hükm-i rabbânîdir. Ezelde kazâ edilen bu hükmün bu âlemdeki zuhûru, tamamen ona uygun bir şekildedir, onu değiştiremez. Allahu Teâlâ'nın:

إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ

"Şüphesiz biz, her şeyi bir ölçüye göre yaratmışızdır." (Kamer sûresi, 54/49) buyurduğu ile meydana gelen bu işlerin oluş şeklinden ve:

وَمَآ أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ

"Bizim buyruğumuz bir göz kırpması gibi ânîdir." (Kamer sûresi, 54/50) buyurduğu da ezeldeki kazâ-i küllîden ibârettir. Kullar ise kazâ ve kaderin cereyânına bağlıdır. Allahu Teâlâ'nın, idrâk ve mârifetten ibâret olan temâyül edeceği şeye ilmi, "kasd" dediğimiz kesin ve kuvvetli meyli ve kudret sıfatını yaratmasından sonra, bu tertîb üzere netîcede kâtibin elindeki hareketi yaratması, mukadderât cümlesindendir.

Mukadderâtın kahrı altında bulunan kulun cisminde, iç âleminden bu dört şey zâhir olduğu vakit, gayb ve melekût âleminden mahcup olan mülk ve şehâdet âlemi öne geçerek: "Ey

Âdemoğlu, sen hareket ettin, sen attın ve sen yazdın." der. Fakat gayb âleminin hicaplarından ve melekût âleminin perde arkasından:

وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ رَمٰى

"Hayır sen atmadın, attığın zaman da sen atmadın, ancak Allah attı." (Enfâl sûresi, 8/17) hitâbı gelir. Öldürdüğün vakit sen öldürmedin;

قَاتِلُوهُمْ يُعَذِّبْهُمُ اللّٰهُ بِأَيْدِيكُمْ

"Onlarla muharebe edin ki, Allah sizin ellerinizle onları azâblandırsın." (Tevbe sûresi, 9/14) nidâsı duyulur da, şehâdet âleminin, yâni görülen bu varlıkların içinde ve ortasında kalanlar şaşırıp kalırlar ve bir kısmı yalnız cebre, yâni insan şoförün elinde bir direksiyon gibi, şoför onu istediği tarafa çevirir, kulun elinde irâde ve ihtiyardan hiç bir şey yok dediler. Bunlar, kuldan kesbi nefyeden Cebriye'dir. Bir kısmı da, bunlar tamamen kulun kendi îcâdıdır derler ki, bunlar da Kaderiye'cilerdir. Bir kısmı da, her ikisi arasında orta bir yol tutarak, Allah hâlık, kul kâsibdir, derler. Eğer bunlara gök kapıları açılsa da melekût âlemine bir baksalar, her birinde de bir yönden bir hakikat payı olduğunu ve hepsinin de hatâlı olduğunu, hiçbirinin bunun künhünü anlayamadığını görürlerdi. Bu hususta tam bilgiye, melekût âleminden mülk âlemine açılan pencereden sızan nûr sâyesinde erilir. Hâlbuki gayb ve şehâdetin âlemi olan Allahu Teâlâ gaybını kimseye açmaz. Onu ancak râzı olduğu peygamberlerine açar. Bâzen peygamberlik mertebesine yükselenler de buna muttalî olamaz. Kim ki, sebepler silsilesine yapışır, bu zincirin sebeplerinin sebeplerine bağlılığını bilir ve bilerek bu zinciri tahrîk ederse, kader sırrı ona açılır. Her şeyi Allahu Teâlâ'nın yarattığını ve O'ndan başka yoktan var edenin bulunmadığını kesin bir ilim ile bilir.

Şâyet, "Bunlardan bir kısmına **Cebriyeci,** bir kısmına **muhteri** ve bir kısmına da **kesbiyeci** diye hüküm verdin. Sonra Her biri bir yönden doğrudur dedikten sonra yine de noksandırlar demekle tenakuza düşmedin mi? Bunu anlayabilmek için bir misâl ile açıklayabilir misin?" dersen derim ki;

Ben bunu bir misâl ile açıklayayım. Körler, memlekete fil adında bir hayvanın geldiğini duymuşlar. Şimdiye kadar görmedikleri ve hattâ adını bile duymadıkları bu hayvanın ne olduğunu bilmek istediler. Gözleri görmediği için tabiî buna dokunmak ve elleri ile yoklamak suretiyle ne olduğunu ancak anlayabilecekler. Bir kaç kör filin bulunduğu yere gider, bunu elleri ile yoklamaya başlar. Bir kısmı filin ayaklarına, bir kısmı dişine, birisi de kulağına dokunur. Ellerine geçen yerleri yoklarlar. Herkes eline geçen bölümden fili tanıdığını sanır. Geri dönüp de diğer körlerin yanına geldiklerinde körler sorar:

- "Anlatın bakalım, fil nasıl bir hayvandır?" derler. Bunlardan filin ayağını tutan:

- "Kalın bir direk gibidir, ancak dış kısmı o kadar sert değildir." der. Dişlerini tutan:

- "Hayır, katiyyen yumuşak değil, gayet sert ve kurudur. Aynı zamanda o kadar da büyük değil, küçük bir direk gibidir." der. Kulaklarını tutan da:

- "Hayır, ne öyle, ne de öyle. Biraz sert olmakla beraber yine de yumuşaktır." der. Bu üçüncüsü, yumuşaklıkta birinciyi tasdîk etmekle beraber ne büyük, ne de küçük direk gibi değil, demekle ikisini de yalanlamış oldu. O, kalın ve geniş bir deri gibidir, dedi. İşte bunların Her biri bir yönden doğrudur. Çünkü herkes tuttuğu tarafı anlattı ve anlattıkları vasıflar, filde vardır. Fakat ayrı ayrı şöyle dursun, bunların hepsi dahi bir araya gelmekle yine fili olduğu gibi anlatamamışlardır. İşte Kaderiyye, Cebriyye ve kesbiyeciler de böyledir. Bu misâlden ders al. Zîra insanların çoğunlukla ihtilâfı böyledir. Bu arada anlattıklarım mükâşefe ilmini aralayıp, onun deryâlarının dalgalarını harekete geçirdi ise de maksadımız da bu olmadığı için yine konumuza dönüyorum.

Konumuz, her üç cüz'ü ile yâni ilim, nedâmet ve terk tarafları ile tövbenin vâcip olduğu beyânında idi. Yaptığına pişman olmak da borçtur. Çünkü bu da kulun ilmi, irâde ve kudreti arasında bulunan, Allahu Teâlâ ef'âli arasındadır. Vasfı bu olan her şeye vâcip ismi şâmil olur.

بيان أن وجوب التوبة على الفور

أمَّا وجوبُها على الفورِ . . فلا يسترابُ فيهِ[١] ؛ إذْ معرفةُ كونِ المعاصي مهلكاتٍ مِنْ نفسِ الإيمانِ ، وهوَ واجبٌ على الفورِ ، والمتفصِّي عنْ وجوبِهِ هوَ الذي عرفَهُ معرفةً زجرَهُ ذلكَ عنِ الفعلِ المكروهِ[٢] ، فإنَّ هـٰذهِ المعرفةَ ليسَتْ مِنْ علومِ المكاشفاتِ التي لا تتعلَّقُ بعملٍ ، بلْ هيَ مِنْ علومِ المعاملةِ ، وكلُّ علمٍ يرادُ ليكونَ باعثاً علىٰ عملٍ . . فلا يقعُ التفصِّي عنْ عهدتِهِ ما لمْ يصرْ باعثاً عليهِ ، فالعلمُ بضررِ الذنوبِ إنَّما أُريدَ ليكونَ باعثاً علىٰ تركِها ، فمَنْ لمْ يتركْها . . فهوَ فاقدٌ لهـٰذا الجزْءِ مِنَ الإيمانِ .

وهوَ المرادُ بقولِهِ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « لا يزني الزاني حينَ يزني وهوَ مؤمنٌ »[٣] ، وما أرادَ بهِ نفيَ الإيمانِ الذي يرجعُ إلىٰ علومِ المكاشفةِ ؛ كالعلمِ باللهِ ، ووحدانيتِهِ وصفاتِهِ ، وكتبِهِ ، ورسلِهِ ؛ فإنَّ ذلكَ لا ينافيهِ الزنا والمعاصي ، وإنَّما أرادَ بهِ نفيَ الإيمانِ بكونِ الزنا مبعداً عنِ اللهِ جلَّ جلالُهُ

---

[١] وحاصل ما سيذكره في السياق الآتي : هو أن المعاصي للإيمان كالمأكولات المضرة بالأبدان ، فمن تناول سمّاً بغير علم وأدركه الأسف علىٰ بدنه أترىٰ يخرجه من بدنه بالقيء وغيره على الفور تلافياً لبدنه أو يتراخىٰ في ذلك ؟ فإذا كان خوفه علىٰ بدنه يوجب إخراج ما فيه من المهلك . . فالرجوع على الفور من سمائم الذنوب المفوّتة لسعادة الأبد أولىٰ . « إتحاف » (٨/ ٥١١) .

[٢] **المتفصي** : كذا بالفاء والصاد المهملة ؛ أي : المتخلص . « إتحاف » (٨/ ٥١١) .

[٣] رواه البخاري (٢٤٧٥) ، ومسلم (٥٧) .

موجباً للمقتِ ؛ كما إذا قالَ الطبيبُ : (هـٰذا سمٌّ فلا تتناولْهُ) ، فإذا تناولَهُ . . يُقالُ : (تناولَ وهوَ غيرُ مؤمنٍ) ، لا بمعنىٰ أنَّهُ غيرُ مؤمنٍ بوجودِ الطبيبِ وكونِهِ طبيباً، وغيرُ مصدِّقٍ بهِ، بلِ المرادُ أنَّهُ غيرُ مصدِّقٍ بقولِهِ : (إنَّهُ سمٌّ مهلكٌ)، فإنَّ العالمَ بالسمِّ لا يتناولُهُ أصلاً ، فالعاصي بالضرورةِ ناقصُ الإيمانِ .

وليسَ الإيمانُ باباً واحداً ، بلْ هوَ نيِّفٌ وسبعونَ باباً ، أعلاها شهادةُ أنْ لا إلـٰهَ إلا اللهُ ، وأدناها إماطةُ الأذىٰ عنِ الطريقِ[1] ، ومثالُهُ : قولُ القائلِ : ليسَ الإنسانُ موجوداً واحداً ، بلْ هوَ نيِّفٌ وسبعونَ موجوداً ، أعلاها القلبُ والروحُ ، وأدناها إماطةُ الأذىٰ عنِ البشرةِ ؛ بأنْ يكونَ مقصوصَ الشاربِ ، مقلومَ الأظفارِ ، نقيَّ البشرةِ عنِ الخبثِ ، حتَّىٰ يتميَّزَ عنِ البهائمِ المرسلَةِ الملوثةِ بأرواثِها ، المستكرهةِ الصورِ بطولِ مخالبِها وأظلافِها .

وهـٰذا مثالٌ مطابقٌ ؛ فالإيمانُ كالإنسانِ ، وفقدُ شهادةِ التوحيدِ يوجبُ البطلانَ بالكليَّةِ كفقدِ الروحِ ، والذي ليسَ لهُ إلا شهادةُ التوحيدِ والرسالةِ هوَ كإنسانٍ مقطوعِ الأطرافِ ، مفقوءِ العينِ ، فاقدٍ لجميعِ أعضائِهِ الظاهرةِ والباطنةِ إلاَّ أصلَ الروحِ .

وكما أنَّ مَنْ هـٰذا حالُهُ قريبٌ مِنْ أنْ يموتَ ، فتزايلُهُ الروحُ الضعيفةُ المنفردةُ التي تخلَّفَ عنها الأعضاءُ التي تمدُّها وتقوِّيها . . فكذلكَ مَنْ ليسَ لهُ إلا أصلُ الإيمانِ ، وهوَ مقصِّرٌ في الأعمالِ ، قريبٌ مِنْ أنْ تُقتلعَ شجرةُ إيمانِهِ

---

[1] رواه البخاري (٩) ، ومسلم (٣٥) .

إذا صدمَتْها الرياحُ العاصفةُ المحرِّكةُ للإيمانِ في مقدمةِ قدومِ ملكِ الموتِ ووروده ، فكلُّ إيمانٍ لمْ يثبتْ في اليقينِ أصلُهُ ، ولمْ تنتشرْ في الأعمالِ فروعُهُ . . لمْ يثبتْ علىٰ عواصفِ الأهوالِ عندَ ظهورِ ناصيةِ ملكِ الموتِ ، وخيفَ عليهِ سوءُ الخاتمةِ ، إلاَّ ما سُقِيَ بماءِ الطاعاتِ علىٰ توالي الأيامِ والساعاتِ حتَّىٰ رسخَ وثبتَ .

وقولُ العاصي للمطيعِ : إنِّي مؤمنٌ كما أنَّكَ مؤمنٌ . . كقولِ شجرةِ القرعِ لشجرةِ الصنوبرِ : إنِّي شجرةٌ وأنتِ شجرةٌ ، وما أحسنَ جوابَ شجرةِ الصنوبرِ إذْ قالَتْ : ستعرفينَ اغترارَكِ بشمولِ الاسمِ إذا عصفَتْ رياحُ الخريفِ ، فعندَ ذلكَ تنقلعُ أصولُكِ ، وتتناثرُ أوراقُكِ ، وينكشفُ غرورُكِ بالمشاركةِ في اسمِ الشجرِ معَ الغفلةِ عنْ أسبابِ ثباتِ الأشجارِ .

وَسَوْفَ تَرَىٰ إِذا ٱنْجَلَى ٱلْغُبارُ أَفَرَسٌ تَحْتَكَ أَمْ حِمارُ⁽¹⁾

فهٰذا أمرٌ يظهرُ عندَ الخاتمةِ ، وإنَّما انقطعَ نياطُ العارفينَ خوفاً مِنْ دواهي الموتِ ومقدماتِهِ الهائلةِ⁽²⁾ ، التي لا يثبتُ عليها إلا الأقلُّونَ ، فالعاصي إذا كانَ لا يخافُ الخلودَ في النارِ بسببِ معصيتِهِ كالصحيحِ المنهمكِ في الشهواتِ المضرَّةِ للأبدانِ إذا كانَ لا يخافُ الموتَ بسببِ صحتِهِ ، وإنَّ الموتَ غالباً لا يقعُ فجأةً ، فيُقالُ لهُ : الصحيحُ يخافُ

---

(1) الواو أول البيت عاطفة وليست منه ، وهو من الرجز لبديع الزمان الهمذاني . انظر « التمثيل والمحاضرة » (ص ٣٤٥) ، و« معجم الأدباء » (١/ ٤٠٠ـ٤٠٤) .

(2) النياط : الفؤاد ، أو هو عرق علّق به القلب من الوتين ، فإذا قطع . . مات صاحبه .

المرضَ ، ثمَّ إذا مرضَ . . خافَ الموتَ ؛ فكذلكَ العاصي يخافُ سوءَ الخاتمةِ ، ثمَّ إذا خُتِمَ لهُ بالسوءِ والعياذُ باللهِ . . وجبَ الخلودُ في النارِ ، فالمعاصي للإيمانِ كالمأكولاتِ المضرَّةِ للأبدانِ ، فلا تزالُ تجتمعُ في الباطنِ وتغيِّرُ مزاجَ الأخلاطِ وهوَ لا يشعرُ بها إلىٰ أنْ يفسدَ المزاجُ ، فيمرضَ دفعةً ، ثمَّ يموتَ دفعةً ؛ فكذلكَ المعاصي .

فإنْ كانَ الخائفُ مِنَ الهلاكِ في هـٰذهِ الدنيا المنقضيةِ يجبُ عليه تركُ السمومِ وما يضرُّهُ مِنَ المأكولاتِ في كلِّ حالٍ وعلى الفورِ . . فالخائفُ مِنْ هلاكِ الأبدِ أولىٰ بأنْ يجبَ عليهِ ذلكَ ، وإنْ كانَ متناولُ السمِّ إذا ندمَ . . يجبُ عليهِ أنْ يتقيَّأَ ويرجعَ عنْ تناولِهِ بإبطالِهِ وإخراجِهِ عنِ المعدةِ علىٰ سبيلِ الفورِ والمبادرةِ ؛ تلافياً لبدنِهِ المشرفِ علىٰ هلاكٍ لا يفوِّتُ عليهِ إلا هـٰذهِ الدنيا الفانيةَ . . فمتناولُ سمومِ الدينِ وهيَ الذنوبُ أولىٰ بأنْ يجبَ عليهِ الرجوعُ عنها بالتداركِ الممكنِ ما دامَ يبقىٰ للتداركِ مهلةٌ وهوَ العمرُ ، فإنَّ المخوفَ مِنْ هـٰذا السمِّ فواتُ الآخرةِ الباقيةِ ، التي فيها النعيمُ المقيمُ والملكُ العظيمُ ، وفي فواتِها نارُ الجحيمِ والعذابُ المقيمُ ، الذي تتصرَّمُ أضعافُ أعمارِ الدنيا دونَ عشرِ عَشِيرِ مدَّتِهِ ؛ إذْ ليسَ لمدَّتِهِ آخرٌ ألبتةَ .

فالبدارَ البدارَ إلى التوبةِ قبلَ أنْ تعملَ سمومُ الذنوبِ بروحِ الإيمانِ عملاً يجاوزُ الأمرُ فيهِ اختيارَ الأطباءِ ، ولا ينفعُ بعدَهُ الاحتماءُ ، فلا ينجعُ بعدَ ذلكَ نصحُ الناصحينَ ووعظُ الواعظينَ ، وتحقُّ الكلمةُ عليهِ بأنَّهُ مِنَ الهالكينَ ، ويدخلُ تحتَ عمومِ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ إِنَّا جَعَلْنَا فِىٓ أَعْنَٰقِهِمْ أَغْلَٰلًا فَهِىَ

إِلَى ٱلْأَذْقَانِ فَهُم مُّقْمَحُونَ ﴿٨﴾ وَجَعَلْنَا مِنۢ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَٰهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ ﴿٩﴾ وَسَوَآءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ ولا يغرَّنَّكَ لفظُ الإيمانِ ، فتقولَ : المرادُ بهِ الكافرونَ ؛ إذْ بُيِّنَ لكَ أنَّ الإيمانَ بضعٌ وسبعونَ باباً ، وأنَّ الزانيَ لا يزني حينَ يزني وهوَ مؤمنٌ ، فالمحجوبُ عنِ الإيمانِ الذي هوَ شُعَبٌ وفروعٌ سيحجبُ في الخاتمةِ عنِ الإيمانِ الذي هوَ أصلٌ ، كما أنَّ الشخصَ الفاقدَ لجميعِ الأطرافِ التي هيَ حروفٌ وفروعٌ . . سيُساقُ إلى الموتِ المعدِمِ للروحِ التي هيَ أصلٌ ، فلا بقاءَ للأصلِ دونَ الفرعِ ، ولا وجودَ للفرعِ دونَ الأصلِ ، ولا فرقَ بينَ الأصلِ والفرعِ إلا في شيءٍ واحدٍ ، وهوَ أنَّ وجودَ الفرعِ وبقاءَهُ جميعاً يستدعي وجودَ الأصلِ ، وأمَّا وجودُ الأصلِ . . فلا يستدعي وجودَ الفرعِ ، ولكنْ بقاؤُهُ يستدعي وجودَ الفرعِ ، فبقاءُ الأصلِ بالفرعِ⁽¹⁾ ، ووجودُ الفرعِ بالأصلِ .

فعلومُ المكاشفةِ وعلومُ المعاملةِ متلازمةٌ كتلازمِ الفرعِ والأصلِ ، فلا يستغني أحدُهُما عنِ الآخرِ وإنْ كانَ أحدُهُما في رتبةِ الأصلِ والآخرُ في رتبةِ التابعِ ، وعلومُ المعاملةِ إذا لمْ تكنْ باعثةً على العملِ . . فعدمُها خيرٌ مِنْ وجودِها ؛ فإنَّها لمْ تعملْ عملَها الذي تُرادُ لهُ ، ثمَّ قامَتْ مؤكِّدةً للحجَّةِ علىٰ صاحبِها ، ولذلكَ يُزادُ في عذابِ العالمِ الفاجرِ علىٰ عذابِ الجاهلِ الفاجرِ كما أوردنا مِنَ الأخبارِ في كتابِ العلمِ .

* * *

---

(١) أي : قوّته به . « إتحاف » (٨/ ٥١٤) .

GÜNÂHIN AKABİNDE TÖVBENİN VACİP OLDUĞU

Günâhın akabinde hemen tövbe etmenin vücûbunda şüphe yoktur. Zîra isyânın, îmanı tehlikeye düşürdüğünü bildikten sonra, tövbenin de akabinde olmasında şüphe edilmez. Bedeni öldürücü zehiri yiyen, onu hemen kusmak suretiyle çıkarmaya çalışacağı gibi, îmanı öldüren isyânı da hemen tövbe ile atmak lâzımdır. Tövbenin vücûbunda kurtuluş, bu günâhtan kendisini alıkoyan mârifettir. Bu mârifete sâhip olan isyân etmez. Bunun için de tövbeye ihtiyâcı kalmaz. Bu mârifet ise amel ile alâkalı olmayan mükâşefe ilminden değil, belki muâmele ilmindendir. Amel için aranan her hangi bir ilmin uhdesinden ameli yapmadıkça kurtuluş olmaz. Meselâ, günâhı öğrenmek, günâhı terk etmek içindir. Onu terk etmeyen, îmanın o günâh ile ilgili cüz'ünü kaybetmiştir. İşte Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

لَا يَزْنِي الزَّانِي حِينَ يَزْنِي وَهُوَ مُؤْمِنٌ

"Zânî, zina ettiği vakit, mü'min olduğu hâlde zinâ etmez"[5] buyurduğu bu mânadadır. Burada îmanı nefyetmekle; Allah'ın varlığına, birliğine, sıfatlarına, kitaplarına ve peygamberlerine îman gibi mükâşefe ilmine râci olan îmanı nefyetmiyor. Zîra bunları, zinâ ve benzeri günâhlar nefyetmez. Buradaki murâdı zinânın Allah'tan uzaklaştırıcı ve Allah'ın gadabını mûcib olduğuna dâir olan îmanı nefyetmektir. Nitekim tabip adama: "Bu zehirdir, bunu yeme, seni öldürür." dediği halde, bu zehiri yutan kimse için:

---

[5] Buhârî ile Müslim, Ebû Hüreyre'den rivâyet etmişlerdir.

"İnanmayarak yuttu." dendiği vakit bu adam doktorun varlığına veya doktorluğuna inanmayarak zehiri yuttu demek değil, yuttuğu şeyin zehir olduğuna inanmayarak onu yuttu demek olduğu gibi. Onun zehir olduğunu bilen onu asla yutmaz. Şu halde isyân edenin zarûrî olarak îmanı noksandır. Çünkü îman yalnız bir esas değildir, yetmiş küsûr kolu vardır. En üstün derecesi, şehâdet kelimesi, en alt derecesi de eziyet veren şeyleri yoldan atmak ve yolu temizlemektir. Bu, tıpkı birisinin, insan tek bir parça değil, yetmiş küsûr parçadan meydana gelmiştir. En önemli parçası kalp ve rûh, en aşağı derecesi de cilde rahatsızlık veren şeyleri izâle etmesidir. Diğer hayvanlardan ayrılması için bıyıklarını, tırnaklarını kesmektir, demesi gibidir.

Bu, uygun bir misâldir. Îman, insan gibidir. Rûhun yokluğu bütün bedeni yok ettiği gibi, şehâdetin yokluğu da îmanı kökünden yok eder. Yalnız îmanı olup başka ameli bulunmayan, zâhirî ve bâtınî bütün âzâlarını kaybeden ve yalnız canlı olan bir kötürüm gibidir. Bu halde bulunan kimsenin rûhunun bedeninden ayrılıp ölmesi bir an meselesi olduğu gibi, amelsiz kuru bir îmana sâhip olanın îmanını da, can alıcı meleğin daha ilk gelişinde esen kuvvetli rüzgârların bu kuru îman ağacını kökünden koparıp atması kuvvetle muhtemeldir. Her îman ki onun kökü yakîn üzerine oturtulmamış, dalları amellerle yeşermemişse, ölüm meleğinin görüldüğü anda esen şiddetli rüzgârların dehşetine dayanamaz. Ve ömrü boyunca tâat ve ibâdetle sulanmayan bu îman ağacının son nefeste yıkılmasından korkulur. Günâhkâr bir insanın, ibâdetine devam eden diğer birisine: "Ben de senin gibi mü'minim." demesi, kabak asmasının çam ağacına: "Ben de senin gibi bir ağacım." demesine benzer. Burada çam ağacının ne güzel bir cevabı vardır: Çam ağacı der ki: "Bu isim benzerliğine aldanmanın ne demek olduğunu güz rüzgârları estiği vakit anlarsın. O vakit kökün kopar, yaprakların dökülür ve o zaman ağaçların yere saldığı köklerden gâfil olarak yalnız bitki ismindeki ortaklığa aldanmanın ne demek olduğunu görürsün." Nitekim şâir:

"Yakında toz duman açılınca, bindiğin at mıdır eşek midir, anlarsın" demiştir. Bu, son nefeste belli olur. Âriflerin can damarını koparan ve kalplerini durduran ve pek az kimselerin dayanabileceği, son nefes tehlikesidir. İsyânı sebebiyle sonsuz olarak cehennemde kalacağından korkmayan günâhkâr, ekseriyetle ölüm hastalıktan sonra geldiği için sıhhatine güvenerek zararlı maddeleri yemeye devam eden insan gibidir. Zararlı maddeleri yemekle nihayet bu adamın hastalanıp öleceği gibi, isyâna devam edenin de son nefeste îmansız gitmesinden ve îmansız gitmesiyle ebedî olarak cehennemde kalmasından korkulur. Demek ki beden için zararlı yemekler ne ise îman için isyân da aynıdır. Zararlı yemekler mîdede toplanarak sâhibinin haberi olmadan mîdeyi ve mîzâcı bozup ânî olarak adamın hastalanıp ölümüne sebebiyet verdiği gibi, günâhlar da yığıla yığıla kişinin îmansız gitmesine sebep olabilir.

Şu fâni dünyada ölümden korkan kimsenin zararlı ve zehirli şeyleri her hâlükârda ve bulunduğu anda terk edip yememesi vâcip olduğu gibi, ebedî helâkten korkan kimsenin de günâhlara yaklaşmaması öncelikle vâcip olur. Zehiri içen pişman olduğu anda şu ölümlü dünyada biraz daha kalması için bir an önce zehiri içinden çıkarmaya uğraştığı gibi, dîn zehiri demek olan günâhları da bir an önce içinden çıkarıp ebedî helâkten kurtulması için bütün tedbirleri alması, öncelikle vâcip olur. Zîra isyân zehirinden korkulmasının sebebi, ebedî olan âhireti kaybetmektir. O âhiret ki, onun nîmetleri devamlı ve mülkü büyüktür. Onu kaybetmekte cehennem ateşi ve ardı arası gelmeyen devamlı azâb vardır. Zîra âhiret gününün hududu yoktur. O halde tabiplerin müdâhalesine imkân bırakmayacak şekilde mâneviyatı harap etmeden önce hemen tövbe ederek günâhların zehirinden sıyrılmaya çalışmak lâzımdır. Sonra iş işten geçer, hiç bir şey fayda vermez olur ve Allahu Teâlâ'nın:

إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ. وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ. وَسَوَآءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ.

"Boyunlarına, çenelerine kadar varan demir halkalar geçirmişizdir, bunun için başları yukarı kalkıktır. Önlerine ve arkalarına set çekmişizdir. Gözlerini perdelediğimizden artık göremezler. Ey Muhammed (aleyhisselâm!) **Onları uyarsan da uyarmasan da birdir, inanmazlar."** (Yâsîn sûresi, 36/8-10) vaîdine girmiş olur. Sakın âyetteki "îman" lâfzı seni aldatıp da: "Bunlardan murad kâfirlerdir." demeyesin. Zîra îmanın yetmiş küsur şûbesi olduğunu ve zânînin zinâ ederken mü'min olamayacağını sana anlatmıştık. İmânın kol ve dallarından mahrum kalan kimsenin son nefeste îmanın aslından da mahrum kalmasından korkulur. Elini, ayağını, gözünü, kulağını ve diğer âzalarını kaybeden kimsenin canını da kolaylıkla kaybedeceği gibi, bu kimse de asıl îmanını kaybedebilir. Asıl olmadan fer' olamayacağı gibi, fer' olmadan da asıl devam edemez. Asıl ile fer' arasındaki tek fark, fer'in hem vücûdu, hem de devamı aslın bulunmasına bağlıdır. Yoksa aslın var olmasında fer'e ihtiyacı yoksa da, devamında fer'e ihtiyacı vardır. Aslın bekası fer' ile fer'in vücûdu ise asıl iledir. Mükâşefe ve muamele ilimleri de fer' ile asıl gibi birbirinin ayrılmaz arkadaşlarıdır. Ayrılıkları; birinin asıl, diğerinin fer' olmasındadır. Muâmele ilmi ameli gerektirmezse, onun yokluğu varlığından hayırlıdır. Zîra muâmele ilminin gereği ile amel etmezse, bu ilim sahibinin aleyhine delîl olur. Bunun için âlim olan fâcirin azâbı, câhil olan fâcirin azâbından daha ağırdır. Nitekim bunu İlim bahsinde açıklamıştık.

بيان أن وجوب التوبة عامٌّ في الأشخاص والأحوال فلا ينفكُّ عنه أحدٌ البتة

اعلمْ : أنَّ ظاهرَ الكتابِ قدْ دلَّ علىٰ هـٰذا ؛ إذْ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَتُوبُوٓاْ إِلَى ٱللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهَ ٱلْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴾ فعمَّمَ الخطابَ .

ونورُ البصيرةِ أيضاً يرشدُ إليهِ ؛ إذْ معنى التوبةِ : الرجوعُ عنِ الطريقِ المبعِدِ عنِ اللهِ تعالىٰ ، المقرِّبِ إلى الشيطانِ ، ولا يُتصوَّرُ ذلكَ إلا مِنْ عاقلٍ ، ولا تكملُ غريزةُ العقلِ إلا بعدَ كمالِ غريزةِ الشهوةِ والغضبِ وسائرِ الصفاتِ المذمومةِ التي هيَ وسائلُ الشيطانِ إلىٰ إغواءِ الإنسانِ ؛ إذْ كمالُ العقلِ إنَّما يكونُ عندَ مقاربةِ الأربعينَ ، وأصلُهُ إنَّما يتمُّ عندَ مراهقةِ البلوغِ ، ومباديهِ تظهرُ بعدَ سبعِ سنينَ .

والشهواتُ جنودُ الشيطانِ ، والعقولُ جنودُ الملائكةِ ، فإذا اجتمعا . . قامَ القتالُ بينَ الجندينِ بالضرورةِ ؛ إذْ لا يثبتُ أحدُهُما للآخرِ ؛ فإنَّهما ضدَّانِ ، فالتطاردُ بينَهُما كالتطاردِ بينَ الليلِ والنهارِ ، والنورِ والظلمةِ ، فمهما غلبَ أحدُهُما . . أزعجَ الآخرَ بالضرورةِ .

وإذا كانَتِ الشهواتُ تكملُ في الصبا والشبابِ قبلَ كمالِ العقلِ . . فقدْ سبقَ جندُ الشيطانِ ، واستولىٰ على المكانِ ، ووقعَ للقلبِ بهِ أنسٌ ، وألفَ ـ لا محالةَ ـ مقتضياتِ الشهواتِ بالعادةِ ، وغلبَ ذلكَ عليهِ ، وتعسَّرَ عليهِ النزوعُ عنهُ .

ثمَّ يلوحُ العقلُ الذي هوَ حزبُ اللهِ وجندُهُ ، ومنقذُ أوليائِهِ مِنْ أيدي أعدائِهِ شيئاً فشيئاً على التدريجِ ؛ فإنْ لمْ يقوَ ولمْ يكملْ . . سلمَتْ مملكةُ القلبِ للشيطانِ⁽¹⁾ ، وأنجزَ اللعينُ موعودَهُ حيثُ قالَ : ﴿ لَأَحْتَنِكَنَّ ذُرِّيَّتَهُۥٓ إِلَّا قَلِيلًا ﴾ ، وإنْ كَمُلَ العقلُ وقويَ . . كانَ أوَّلَ شغلِهِ قمعُ جنودِ الشيطانِ بكسرِ الشهواتِ ، ومفارقةِ العاداتِ ، وردِّ الطبعِ علىٰ سبيلِ القهرِ إلى العباداتِ ، ولا معنىٰ للتوبةِ إلا هـٰذا ، وهوَ الرجوعُ عنْ طريقٍ دليلُهُ الشهوةُ وخفيرُهُ الشيطانُ إلىٰ طريقِ اللهِ تعالىٰ .

وليسَ في الوجودِ آدميٌّ إلا وشهوتُهُ سابقةٌ علىٰ عقلِهِ ، وغريزتُهُ التي هيَ عُدَّةُ الشيطانِ متقدمةٌ علىٰ غريزتِهِ التي هيَ عُدَّةُ الملائكةِ ، فكانَ الرجوعُ عمَّا سبقَ إليهِ علىٰ مساعدةِ الشهواتِ ضرورياً في حقِّ كلِّ إنسانٍ ، نبيّاً كانَ أوْ غبيّاً ، فلا تظنَّنَّ أنَّ هـٰذهِ الضرورةَ اختصَّتْ بآدمَ عليهِ السلامُ ، وقدْ قيلَ⁽²⁾ : [من الطويل]

فَلا تَحْسَبَنْ هِنْداً لَها ٱلْغَدْرُ وَحْدَها سَجِيَّةَ نَفْسٍ كُلُّ غانِيَةٍ هِنْدُ

بلْ هوَ حكْمٌ أزليٌّ مكتوبٌ علىٰ جنسِ الإنسِ ، لا يمكنُ فرضُ خلافِهِ ما لمْ تتبدَّلِ السنةُ الإلـٰهيَّةُ التي لا مطمعَ في تبديلِها .

---

(1) فاستولىٰ عليها بما فيها من العجائب والخزائن ، وصار ما في البدن رعايا له . « إتحاف » (٨/ ٥١٥) .

(2) البيت لأبي تمام في « ديوانه بشرح التبريزي » (٢/ ٨١) .

فإذاً ؛ كلُّ مَنْ بلغَ كافراً جاهلاً فعليهِ التوبةُ مِنْ كفرِهِ وجهلِهِ ، فإذا بلغَ مسلماً تبعاً لأبويهِ ، غافلاً عنْ حقيقةِ إسلامِهِ . . فعليهِ التوبةُ عنْ غفلتِهِ بتفهُّمِ معنى الإسلامِ ، فإنَّهُ لا يغني عنهُ إسلامُ أبويهِ شيئاً ما لمْ يسلمْ بنفسِهِ .

فإنْ فهمَ ذلكَ . . فعليهِ الرجوعُ عنْ عادتِهِ وإلْفِهِ للاسترسالِ وراءَ الشهواتِ مِنْ غيرِ صارفٍ ؛ بالرجوعِ إلىٰ قالبِ حدودِ اللهِ في المنعِ والإطلاقِ ، والانكفافِ والاسترسالِ ، وهوَ مِنْ أشقِّ أبوابِ التوبةِ ، وفيهِ هلكَ الأكثرونَ ؛ إذْ عجزوا عنهُ ، وكلُّ هٰذا رجوعٌ وتوبةٌ .

فدلَّ أنَّ التوبةَ فرضُ عينٍ في حقِّ كلِّ شخصٍ ، لا يُتصوَّرُ أنْ يستغنيَ عنها أحدٌ مِنَ البشرِ ، كما لمْ يستغنِ عنها آدمُ عليهِ السلامُ ، فخلقةُ الولدِ لا تتسعُ لما لمْ يتسعْ لهُ خلقةُ الوالدِ أصلاً .

وأمَّا بيانُ وجوبِها على الدوامِ وفي كلِّ حالٍ : فهوَ أنَّ كلَّ بشرٍ لا يخلُو عنْ معصيةٍ بجوارحِهِ ؛ إذْ لمْ يخلُ عنهُ الأنبياءُ عليهمُ السلامُ ، كما وردَ في القرآنِ والأخبارِ مِنْ خطايا الأنبياءِ وتوبتِهِمْ ، وبكائِهِمْ علىٰ خطاياهُم .

فإنْ خلا في بعضِ الأحوالِ عنْ معصيةِ الجوارحِ . . فلا يخلو عنِ الهمِّ بالذنوبِ بالقلبِ(١) .

---

(١) وقد روى ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٢٥٧٢) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما مرفوعاً : « ما من أحد إلا وقد أخطأ أو همَّ بخطيئة إلا يحيى بن زكريا » .

فإنْ خلا في بعضِ الأحوالِ عنِ الهمِّ . . فلا يخلو عنْ وساوسِ الشيطانِ بإيرادِ الخواطرِ المتفرقةِ المذهلةِ عنْ ذكرِ اللهِ .

فإنْ خلا عنهُ . . فلا يخلو عنْ غفلةٍ وقصورٍ في العلمِ باللهِ وصفاتِهِ وأفعالِهِ .

وكلُّ ذلكَ نقصٌ ، ولهُ أسبابٌ ، وتركُ أسبابِهِ بالتشاغلِ بأضدادِهِ رجوعٌ عنْ طريقٍ إلىٰ ضدِّهِ ، والمرادُ بالتوبةِ الرجوعُ ، ولا يُتصوَّرُ الخلوُّ في حقِّ الآدميِّ عنْ هـٰذا النقصِ ، وإنَّما يتفاوتونَ في المقاديرِ ، فأمَّا الأصلُ . . فلا بدَّ منهُ .

ولهـٰذا قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّهُ ليُغانُ علىٰ قلبي ، فأستغفرُ اللهَ في اليومِ والليلةِ سبعينَ مرَّةً »⁽¹⁾ ، ولذلكَ أكرمَهُ اللهُ تعالىٰ بأنْ قالَ : ﴿ لِيَغْفِرَ لَكَ ٱللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِن ذَنۢبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ ﴾ ، وإذا كانَ هـٰذا حالَهُ . . فكيفَ حالُ غيرِهِ ؟!

* * *

فإنْ قلتَ : لا يخفىٰ أنَّ ما يطرأُ على القلبِ مِنَ الهمومِ والخواطرِ نقصٌ ، وأنَّ الكمالَ في الخلوِّ عنهُ ، وأنَّ القصورَ عنْ معرفةِ كنْهِ جلالِ اللهِ نقصٌ ، وأنَّهُ كلَّما زادَتِ المعرفةُ . . زادَ الكمالُ ، وأنَّ الانتقالَ إلى الكمالِ

---

(1) رواه مسلم (٢٧٠٢) ، وأبو داوود (١٥١٥) بلفظ : « مئة مرة » بدل « سبعين مرة » ، وعند البخاري (٦٣٠٧) : « والله إني لأستغفر الله وأتوب في اليوم أكثر من سبعين مرة » .

مِنْ أسبابِ النقصانِ رجوعٌ ، والرجوعُ توبةٌ ؛ ولكنْ هٰذهِ فضائلُ لا فرائضُ ، وقدْ أطلقتَ القولَ بوجوبِ التوبةِ في كلِّ حالٍ ، والتوبةُ عنْ هٰذهِ الأمورِ ليسَتْ بواجبةٍ ؛ إذْ دَرْكُ الكمالِ غيرُ واجبٍ في الشرعِ ، فما المرادُ بقولِكَ : (التوبةُ واجبةٌ في كلِّ حالٍ) ؟

فاعلمْ : أنَّهُ قدْ سبقَ أنَّ الإنسانَ لا يخلو في مبدأِ خلقتِهِ عنِ اتباعِ الشهواتِ أصلاً ، وليسَ معنى التوبةِ تركَها فقطْ ، بلْ تمامُ التوبةِ بتداركِ ما مضىٰ ، وكلُّ شهوةٍ اتبعَها الإنسانُ ارتفعَ منها ظلمةٌ إلىٰ قلبِهِ كما يرتفعُ مِنْ نَفَسِ الإنسانِ ظلمةٌ إلىٰ وجهِ المرآةِ الصقيلةِ ، فإنْ تراكمَتْ ظلمةُ الشهواتِ . . صارَتْ رَيْناً ؛ كما يصيرُ بخارُ النَّفَسِ في وجهِ المرآةِ عندَ تراكمِهِ خبثاً ، كما قالَ تعالىٰ : ﴿ كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَىٰ قُلُوبِهِم مَّا كَانُواْ يَكْسِبُونَ ﴾ ، فإذا تراكمَ الرينُ . . صارَ طَبْعاً ، فيُطبعُ علىٰ قلبِهِ ؛ كالخبثِ علىٰ وجهِ المرآةِ إذا تراكمَ وطالَ زمانُهُ . . غاصَ في جرمِ الحديدِ وأفسدَهُ ، وصارَ لا يقبلُ الصقلَ بعدَهُ ، وصارَ كالمطبوعِ مِنَ الخبثِ .

ولا يكفي في تداركِ اتباعِ الشهواتِ تركُها في المستقبلِ ، بلْ لا بدَّ مِنْ محوِ تلكَ الآثارِ التي انطبعَتْ في القلبِ ، كما لا يكفي في ظهورِ الصورِ في المرآةِ قطعُ الأنفاسِ والبخاراتِ المسوِّدةِ لوجهِها في المستقبلِ ما لمْ يشتغلْ بمحوِ ما انطبعَ فيها مِنَ الآثارِ .

وكما يرتفعُ إلى القلبِ ظلمةٌ مِنَ المعاصي والشهواتِ . . فيرتفعُ إليهِ نورٌ مِنَ الطاعاتِ وتركِ الشهواتِ ، فتنمحي ظلمةُ المعصيةِ بنورِ الطاعةِ ، وإليهِ

الإشارةُ بقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أتبعِ السيئةَ الحسنةَ تمحُها »(١) .

فإذاً ؛ لا يستغني العبدُ في حالٍ مِنْ أحوالِهِ عنْ محوِ آثارِ السيئاتِ عنْ قلبِهِ بمباشرةِ حسناتٍ تضادُّ آثارُها آثارَ تلكَ السيئاتِ .

هـٰذا في قلبٍ حصلَ أوَّلاً صفاؤُهُ وجلاؤُهُ ، ثمَّ أظلمَ بأسبابٍ عارضةٍ ، فأمَّا التصقيلُ الأوَّلُ . . ففيهِ يطولُ الشغلُ ؛ إذْ ليسَ شغْلُ الصَّيقَلِ في إزالةِ الصدأِ عنِ المرآةِ كشغْلِهِ في عملِ أصْلِ المرآةِ(٢) ، فهـٰذهِ أشغالٌ طويلةٌ لا تنقطعُ أصلاً ، وكلُّ ذلكَ يرجعُ إلى التوبةِ .

فأمَّا قولُكَ : (إنَّ هـٰذا لا يُسمَّىٰ واجباً ، بلْ هوَ فضْلٌ وطلبُ كمالٍ) . . فاعلمْ أنَّ الواجبَ لهُ معنيانِ :

أحدُهُما : ما يدخلُ في فتوى الشرعِ ، ويشتركُ فيهِ كافَّةُ الخلقِ ، وهوَ القدْرُ الذي لوِ اشتغلَ كافَّةُ الخلقِ بِهِ . . لمْ يخربِ العالمُ ، ولوْ كلِّفَ الناسُ كلُّهُمْ أنْ يتقوا اللهَ حقَّ تقاتِهِ . . لتركوا المعايشَ ، ورفضوا الدنيا بالكليَّةِ ، ثمَّ يؤدِّي ذلكَ إلىٰ بطلانِ التقوىٰ بالكليَّةِ ؛ فإنَّهُ مهما فسدتِ المعايشُ . . لمْ يتفرَّغْ أحدٌ للتقوىٰ ، بلْ شغْلُ الحياكةِ والحراثةِ والخَبْزِ يستغرقُ جميعَ عُمُرِ كلِّ واحدٍ فيما يحتاجُ إليهِ ، فجميعُ هـٰذهِ الدرجاتِ ليسَتْ واجبةً بهـٰذا الاعتبارِ .

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٥/ ٢٣٦) ، والطبراني في « الكبير » (٢٠/ ١٤٥) .

(٢) الصيقل : الذي يشحذ السيوف ويجلوها ، وهو ما يعمله صانع المرايا .

والواجبُ الثاني : هوَ الذي لا بدَّ منهُ للوصولِ بهِ إلى القرْبِ المطلوبِ مِنْ ربِّ العالمينَ ، والمقامِ المحمودِ بينَ الصديقينَ ، والتوبةُ عنْ جميعِ ما ذكرناهُ واجبةٌ في الوصولِ إليهِ ، كما يُقالُ : الطهارةُ واجبةٌ في صلاةِ التطوُّعِ ؛ أيْ : لمَنْ يريدُها ، فإنَّهُ لا يُوصلُ إليها إلا بها .

فأمَّا مَنْ رضيَ بالنقصانِ والحرمانِ عنْ فضْلِ صلاةِ التطوُّعِ . . فالطهارةُ ليسَتْ واجبةً عليهِ لأجلِها ؛ كما يُقالُ : العينُ والأذنُ واليدُ والرجْلُ شرطٌ في وجودِ الإنسانِ ؛ يعني أنَّهُ شرطٌ لمَنْ يريدُ أنْ يكونَ إنساناً كاملاً ينتفعُ بإنسانيتِهِ ، ويتوصَّلُ بها إلىٰ درجاتِ العلا في الدنيا ، فأمَّا مَنْ قنعَ بأصلِ الحياةِ ، ورضيَ بأنْ يكونَ كلحْمٍ علىٰ وَضَمٍ⁽¹⁾ ، وكخرقةٍ مطروحةٍ . . فليسَ يشترطُ لمثلِ هـٰذهِ الحياةِ عينٌ ويدٌ ورجْلٌ .

فأصلُ الواجباتِ الداخلةِ في فتوى العامَّةِ لا يُوصلُ إلا إلىٰ أصلِ النجاةِ ، وأصلُ النجاةِ كأصلِ الحياةِ ، وما وراءَ أصلِ النجاةِ مِنَ السعاداتِ التي بها تتهيَّأُ الحياةُ يجري مَجرى الأعضاءِ والآلاتِ التي بها تتهيَّأُ الحياةُ ، وفيهِ سَعْيُ الأنبياءِ والأولياءِ والعلماءِ والأمثلِ فالأمثلِ ، وعليهِ كانَ حرصُهُمْ ، وحوالَيْهِ كانَ تطوافُهُمْ ، ولأجلِهِ كانَ رفضُهُمْ لملاذِّ الدنيا بالكليَّةِ ، حتَّى انتهىٰ عيسىٰ عليهِ السلامُ إلىٰ أنْ توسَّدَ حجراً في منامِهِ ، فجاءَ إليهِ الشيطانُ وقالَ : أما

---

(١) الوضم : الخشبة التي يفرىٰ عليها اللحم ، أو ما يوضع عليه من خشبة أو خصفة ليوقىٰ ، وقوله : (لحم علىٰ وضم) هو مثل يضرب للضعيف والذليل .

كنتَ تركتَ الدنيا للآخرةِ ؟ فقالَ : نعمْ ، وما الذي حدثَ ؟ فقالَ : توسُّدُكَ لهٰذا الحجرِ تنعُّمٌ بالدنيا ، فلمَ لا تضعُ رأسَكَ على الأرضِ ؟ فرمىٰ عيسىٰ عليهِ السلامُ بالحجرِ ، ووضعَ رأسَهُ على الأرضِ[1] ، وكانَ رميُهُ الحجرَ توبةً عنْ ذلكَ التنعُّمِ ، أفترىٰ أنَّ عيسىٰ عليهِ السلامُ لمْ يعلمْ أنَّ وضعَ الرأسِ على الأرضِ لا يسمَّىٰ واجباً في فتاوى العامَّةِ ؟!

أفترىٰ أنَّ نبيَّنا محمداً صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لمَّا شغلَهُ الثوبُ الذي كانَ عليهِ عَلَمٌ في صلاتِهِ حتَّىٰ نزعَهُ[2] ، وشغلَهُ شِراكُ نعلِهِ الذي جدَّدَهُ حتَّىٰ أعادَ الشِّراكَ الخليعَ[3] . . ما علمَ أنَّ ذلكَ ليسَ واجباً في شرعِهِ الذي شرعَهُ لكافَّةِ العبادِ ؟! فإذا علمَ ذلكَ . . فلمَ تابَ عنهُ بتركِهِ ؟ وهلْ كانَ ذلكَ إلاّ لأنَّهُ رآهُ مؤثِّراً في قلبِهِ أثراً يمنعُهُ عنْ بلوغِ المقامِ المحمودِ الذي قدْ وُعِدَ بهِ ؟

أوَترىٰ أنَّ الصدِّيقَ رضيَ اللهُ عنهُ بعدَ أنْ شربَ اللبنَ ، وعرفَ أنَّهُ مِنْ غيرِ وجهِهِ ، أدخلَ إصبعَهُ في حلقِهِ ليخرجَهُ ، حتَّىٰ كادَ أنْ يخرجَ معَهُ روحُهُ . . ما علمَ مِنَ الفقهِ هٰذا القدْرَ وهوَ أنَّ ما أكلَهُ عنْ جهلٍ فهوَ غيرُ آثمٍ بهِ ، ولا يجبُ في فتوى الفقهِ إخراجُهُ ؟! فلِمَ تابَ عنْ شربِهِ بالتداركِ علىٰ حسَبِ إمكانِهِ بتخليةِ المعدةِ عنهُ ؟[4] وهلْ كانَ ذلكَ إلا لسرٍّ وقرَ في

---

[1] رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (ص٤٩٣) عن إسماعيل بن أبي خالد .

[2] رواه البخاري (٣٧٣) ، ومسلم (٥٥٦/٦٢) .

[3] رواه ابن المبارك في « الزهد » (٤٠٢) .

[4] رواه البخاري (٣٨٤٢) .

صدرِهِ(١) ، عرَّفَهُ ذلكَ السرُّ أنَّ فتوى العامَّةِ حديثٌ آخرُ ، وأنَّ خطرَ طريقِ الآخرةِ لا يعرفُهُ إلا الصدِّيقونَ ؟

فتأمَّلْ أحوالَ هؤلاءِ الذينَ همْ أعرفُ خلْقِ اللهِ باللهِ ، وبطريقِ اللهِ ، وبمكْرِ اللهِ ، وبمكامنِ الغرورِ باللهِ ، وإيَّاكَ مرَّةً واحدةً أنْ تغرَّكَ الحياةُ الدنيا ، وإيَّاكَ ثمَّ إيَّاكَ ألفَ مرَّةٍ أنْ يغرَّكَ باللهِ الغَرورُ .

فهٰذهِ أسرارٌ مَنِ استنشقَ مباديَ روائحِها . . علمَ أنَّ لزومَ التوبةِ النصوحِ ملازمٌ للعبدِ السالكِ في طريقِ اللهِ تعالىٰ في كلِّ نَفَسٍ مِنْ أنفاسِهِ ، ولوْ عُمِّرَ عمرَ نوحٍ ، وأنَّ ذلكَ واجبٌ على الفورِ مِنْ غيرِ مهلةٍ .

ولقدْ صدقَ أبو سليمانَ الدارانيُّ حيثُ قالَ : (لوْ لمْ يبكِ العاقلُ فيما بقيَ مِنْ عمرِهِ إلا علىٰ فوْتِ ما مضىٰ منهُ في غيرِ الطاعةِ . . لكانَ خَليقاً أنْ يحزنَهُ ذلكَ إلى المماتِ ، فكيفَ مَنْ يستقبلُ ما بقيَ مِنْ عمرِهِ بمثلِ ما مضىٰ مِنْ جهلِهِ ؟!)(٢) .

وإنَّما قالَ هٰذا لأنَّ العاقلَ إذا ملكَ جوهرةً نفيسةً فضاعَتْ منهُ بغيرِ فائدةٍ . . بكىٰ عليها لا محالةَ ، وإنْ ضاعَتْ منهُ وصارَ ضياعُها سببَ هلاكِهِ . . كانَ بكاؤُهُ منها أشدَّ ، وكلُّ ساعةٍ مِنَ العمرِ بلْ كلُّ نَفَسٍ جوهرةٌ

---

(١) رواه أحمد في « فضائل الصحابة » (١١٨) ، وأبو داوود في « الزهد » (٣٧) ، والحكيم الترمذي في « نوادر الأصول » (ص ٣١) ، و« ختم الأولياء » (ص٤٤٢) موقوفاً علىٰ بكر بن عبد الله المزني .

(٢) قوت القلوب (١/١٧٩) .

نفيسةٌ ، لا خَلَفَ لها ، ولا بدلَ منها ؛ فإنَّها صالحةٌ لأَنْ توصلَكَ إلىٰ سعادةِ الأبدِ ، وتنقذَكَ مِنْ شقاوةِ الأبدِ ، وأيُّ جوهرٍ أنفسُ مِنْ هـٰذا ؟

فإذا ضيَّعتَها في الغفلةِ . . فقدْ خسرتَ خُسراناً مبيناً ، وإنْ صرفتَها إلىٰ معصيةٍ . . فقدْ هلكتَ هلاكاً فاحشاً .

فإنْ كنتَ لا تبكي علىٰ هـٰذهِ المصيبةِ . . فذلكَ لجهلِكَ ، ومصيبتُكَ بجهلِكَ أعظمُ مِنْ كلِّ مصيبةٍ ، لكنَّ الجهلَ مصيبةٌ لا يعرفُ المصابُ بها أنَّهُ صاحبُ مصيبةٍ ، فإنَّ نومَ الغفلةِ يحولُ بينَهُ وبينَ معرفتِهِ ، والناسُ نيامٌ ، فإذا ماتوا . . انتبهوا ، فعندَ ذلكَ ينكشفُ لكلِّ مفلسٍ إفلاسُهُ ، ولكلِّ مصابٍ مصيبتُهُ ، وقدْ وقعَ اليأسُ عنِ التداركِ .

قالَ بعضُ العارفينَ : إنَّ ملكَ الموتِ عليهِ السلامُ إذا ظهرَ للعبدِ . . أعلمَهُ أنَّهُ قدْ بقيَ مِنْ عمرِكَ ساعةٌ ، وإنَّكَ لا تستأخرُ عنها طرفةَ عينٍ ، فيبدو للعبدِ مِنَ الأسفِ والحسرةِ ما لوْ كانَتْ لهُ الدنيا بحذافيرِها . . لخرجَ منها علىٰ أنْ يضمَّ إلىٰ تلكَ الساعةِ ساعةً أخرىٰ ، ليستعتبَ فيها ويتداركَ تفريطَهُ ، فلا يجدُ إليهِ سبيلاً(١) .

وهوَ أوَّلُ ما يظهرُ مِنْ معاني قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَحِيلَ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ ﴾ .

وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ مِن قَبْلِ أَن يَأْتِيَ أَحَدَكُمُ ٱلْمَوْتُ فَيَقُولَ رَبِّ لَوْلَآ

---

(١) قوت القلوب (١/ ١٨٠) .

أَخَّرْتَنِيٓ إِلَىٰٓ أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ وَأَكُن مِّنَ ٱلصَّٰلِحِينَ ۞ وَلَن يُؤَخِّرَ ٱللَّهُ نَفْسًا إِذَا جَآءَ أَجَلُهَا ﴾ ، فقيلَ : الأجلُ القريبُ الذي يطلبُهُ العبدُ معناهُ : أنَّهُ يقولُ عندَ كشْفِ الغطاءِ : يا ملكَ الموتِ ؛ أخِّرْني يوماً أعتذرُ فيهِ إلىٰ ربِّي وأتوبُ وأتزوَّدُ صالحاً لنفسي ، فيقولُ : فنيَتِ الأيامُ فلا يومَ ، فيقولُ : فأخِّرْني ساعةً ، فيقولُ : فنيَتِ الساعاتُ فلا ساعةَ ، فيغلقُ عليهِ بابَ التوبةِ ، فيغرغرُ بروحِهِ ، وتتردَّدُ أنفاسُهُ في شراسيفِهِ⁽¹⁾ ، ويتجرَّعُ غصَّةَ اليأسِ عنِ التداركِ ، وحسرةَ الندامةِ علىٰ تضييعِ العمرِ ، فيضطربُ أصلُ إيمانِهِ في صدماتِ تلكَ الأهوالِ ، فإذا زهقَتْ نفسُهُ ؛ فإنْ كانَ قدْ سبقَتْ لهُ مِنَ اللهِ الحسنىٰ . . خرجَتْ روحُهُ على التوحيدِ ، فذلكَ حسنُ الخاتمةِ ، وإنْ سبقَ لهُ القضاءُ بالشقوةِ والعياذُ باللهِ . . خرجَتْ روحُهُ على الشكِّ والاضطرابِ ، وذلكَ سوءُ الخاتمةِ ، ولمثلِ هـٰذا يُقالُ : ﴿ وَلَيْسَتِ ٱلتَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ ٱلسَّيِّـَٔاتِ حَتَّىٰٓ إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ ٱلْمَوْتُ قَالَ إِنِّى تُبْتُ ٱلْـَٰٔنَ ﴾ ، بلِ ﴿ ٱلتَّوْبَةُ عَلَى ٱللَّهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ ٱلسُّوٓءَ بِجَهَٰلَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِن قَرِيبٍ ﴾ ، ومعناهُ : عنْ قربِ عهدٍ بالخطيئةِ ؛ بأنْ يتندَّمَ عليها ، ويمحوَ أثرَها بحسنةٍ يردفُها بها قبلَ أنْ يتراكمَ الرينُ على القلبِ فلا يقبلَ المحوَ⁽²⁾ .

ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أتبعِ السيئةَ الحسنةَ تمحُها »⁽³⁾ .

---

(1) الشراسيف : أطراف الأضلاع مما يلي البطن .

(2) قوت القلوب (٢/ ١٨٠) .

(3) رواه أحمد في « المسند » (٥/ ٢٣٦) ، والطبراني في « الكبير » (٢٠/ ١٤٥) .

ولذلكَ قالَ لقمانُ لابنِهِ : (يا بنيَّ ؛ لا تؤخرِ التوبةَ ؛ فإنَّ الموتَ يأتي بغتةً)[1] .

ومَنْ تركَ المبادرةَ إلى التوبةِ بالتسويفِ . . كانَ بينِ خطرينِ عظيمينِ :

أحدُهُما : أنْ تتراكمَ الظلمةُ علىٰ قلبِهِ مِنَ المعاصي حتَّىٰ يصيرَ ريناً وطبْعاً ، فلا يقبلُ المحوَ .

والثاني : أنْ يعاجلَهُ المرضُ أوِ الموتُ ، فلا يجدُ مهلةً للاشتغالِ بالمحوِ .

ولذلكَ وردَ في الخبرِ : (إنَّ أكثرَ صياحِ أهلِ النارِ مِنَ التسويفِ)[2] .

فما هلكَ مَنْ هلكَ إلا بالتسويفِ ، فيكونُ تسويدُهُ للقلبِ نقداً ، وجلاؤُهُ بالطاعةِ نسيئةً ، إلىٰ أنْ يختطفَهُ الأجلُ ، فيأتي اللهَ بقلبٍ غيرِ سليمٍ ، ولا ينجو إلا مَنْ أتى اللهَ بقلبٍ سليمٍ ، فالقلبُ أمانةُ اللهِ تعالىٰ عندَ عبدِهِ ، والعمرُ أمانةُ اللهِ عندَهُ ، وكذا سائرُ أسبابِ الطاعةِ ، فمَنْ خانَ في الأمانةِ ولمْ يتداركْ خيانتَهُ . . فأمرُهُ مخطرٌ .

قالَ بعضُ العارفينَ : إنَّ للهِ تعالىٰ إلىٰ عبدِهِ سرَّينِ يسرُّهُما إليهِ علىٰ سبيلِ

---

[1] رواه ابن أبي الدنيا في « التوبة » (٢٩) ، والبيهقي في « الزهد الكبير » (٥٩٠) عن عثمان بن زائدة يذكر الوصية .

[2] رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٢١٧) عن عبد الله بن المبارك بلفظ : (بلغني أن أكثر تلاقع أهل النار : أفٌ لسوفَ ، أف لسوف) .

الإلهامِ ؛ أحدُهُما : إذا خرجَ مِنْ بطنِ أمِّهِ يقولُ لهُ : عبدي ؛ قدْ أخرجتُكَ إلى الدنيا طاهراً نظيفاً ، واستودعتُكَ عمرَكَ وأْتمنتُكَ عليهِ ، فانظرْ كيفَ تحفظُ الأمانةَ ، وانظرْ كيفَ تلقاني ، والثاني : عندَ خروجِ روحِهِ يقولُ : عبدي ؛ ماذا صنعتَ في أمانتي عندَكَ ؟ هلْ حفظتَها حتَّىٰ تلقاني على العهدِ فألقاكَ على الوفاءِ ؟ أوْ أضعتَها فألقاكَ بالمطالبةِ والعقابِ ؟(١) .

وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَأَوْفُواْ بِعَهْدِيٓ أُوفِ بِعَهْدِكُمْ ﴾ ، وبقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَٱلَّذِينَ هُمْ لِأَمَٰنَٰتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَٰعُونَ ﴾ .

* * *

---

(١) قوت القلوب (١/ ١٨١) ، والسياق عنده .

TÖVBENİN HERKESE VÂCİP OLDUĞU

Bilmiş ol ki; kitabın zâhiri, bunu açıkça beyân etmektedir. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَتُوبُوٓا إِلَى اللّٰهِ جَمِيعًا أَيُّهَ الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

"Ey mü'minler, hepiniz Allah'a tövbe ediniz. Umulur ki felâh bulursunuz." (Nûr sûresi, 24/31) buyurmuştur.

Allahu Teâlâ hitâbını bütün mü'minlere ta'mîm etmiştir. Zâten basîret nûru da bunu gösterir. Zîra tövbenin mânası, insanı şeytana yaklaştırıp Allah'a uzaklaştıran yoldan dönmek demektir. Bu yanlış yola ancak gâfiller sapar. Akıl garîzesinin kemâli, insanları aldatmakta şeytanın yolları olan şehvet, gadab ve diğer kötü huyların tekâmülünden sonradır. Çünkü aklın başlangıcı yedi yaşında, aslı ergenlik anında, kemâli ise kırk yaşındadır. Şehvetler, şeytanın, akıllar ise meleğin askerleridir. Bunlar karşılaştıkları vakit zarurî olarak aralarında savaş başlar. Zîra bunlar birbirinin zıddı oldukları için, biri diğerini kabul etmez. Aralarındaki ayrılık, gece ile gündüz ve ışık ile karanlık gibidir. Bir taraf gâlip gelince diğer tarafı ezer. Hâlbuki şehvetler, akıl kemâle ermeden daha çocukluk ve gençlik çağında kemâle ererler. Bu sebeple şeytanın askeri, akıldan önce merkezi zapteder, kalbi istîlâ eder ve kalp de şehvetlere uygun âdetlerle ünsiyet eder de şeytan kalbe galebe çalar. O zaman onu oradan söküp atmak zor olur. Allah'ın ordusu olan akıl, sonra harekete geçer. Allah'ın dostlarını düşmanın esâretinden kurtarmak için ağır ağır çalışır. Şâyet akıl, kemâle erip kuvvet bulmazsa, şeytanın ordusunu kalpten atamaz ve şeytan verdiği sözü yerine getirmeye çalışır. Onun sözü, Allahu Teâlâ'nın haber verdiği gibi:

لَأَحْتَنِكَنَّ ذُرِّيَّتَهُ إِلَّا قَلِيلًا

"Andolsun ki onun zürriyetini, birazı müstesnâ olmak üzere, behemehâl kendime bend ederim." (İsrâ sûresi, 17/62) demekten ibarettir. Akıl kemâl bulup kuvvetlenirse, ilk vazîfesi, şehvetleri kırmak sûretiyle şeytanı kalpten uzaklaştırmak ve kalbi, alışkın olduğu kötü âdetlerden ayırıp ibâdetlere çevirmek olur. İşte tövbenin mânası da budur. Yâni rehberi şehvet ve öncüsü şeytan olan yoldan ayrılıp Allah'a giden yola girmektir. Ne kadar insan varsa hepsinin şehveti aklından öncedir ve şeytanın ordusu olan vasıfları, meleğin ordusu olan hasletlerinden öncedir. Yâni şehvet, gadab ve diğer kötü vasıfları gençlik çağında tekâmül ettiği ve akıl kırk yaşında kemâl bulduğu için şeytanî tarafları melekî yönlerinden öncedir. Şehvetin tesîri ile yapmış olduğu geçmiş kötülüklerden dönmesi, ister avam bir insan ve hattâ ister peygamber olsun, hepsi için zarûrîdir. Bu tövbenin yalnız Âdem aleyhisselâma mahsûs olduğu sanılmamalıdır. Nitekim şâir:

"Yalnız Hind'in gaddâre olduğunu sanma, asâletiyle övünmek karakterinde olan her kadın Hind'dir." demiştir.

Belki tövbe, bütün insan nev'ine yazılmış ezelî bir hükümdür. Değişmesine ihtimâl olmayan ilâhî âdetler değişmedikçe bunun aksi düşünülemez. Kâfir veya câhil olduğu halde erginlik çağına gelen herkes için cehlinden ve küfründen tövbe etmesi vâciptir. Anne ve babasına uymakla Müslüman olarak bâliğ olan ve fakat İslâmî gerçeklerden gâfil bulunan kimse de İslâm'ın mânasını anlamak sûretiyle gafletinden tövbe etmesi lâzımdır. Zîra bizâtihî kendisi İslâmiyet'i kabul etmedikten sonra, anne ve babasının İslâmiyet'i ondan bir şeyi uzaklaştırmaz. İslâmiyet'in ne demek olduğunu anlar anlamaz, başka hiç bir şey beklemeden, o ana kadar şehvetlerinin peşine gitmek sûretiyle alışkın olduğu açılıp saçılmalarından hemen dönerek Allahu Teâlâ'nın bildirdiği hududlar içerisine girmelidir. Tövbenin en zor olanı, bu kapıdır. Çokları bundan âciz olduğu için, burada helâk oldular. İşte şu anlattıklarımızın hepsi tövbe ve Allah'a rücûdur.

Demek ki tövbe, kimsenin müstağnî kalmayacağı şekilde herkes için farz-ı ayındır. Nitekim Âdem aleyhisselâm bile tövbeden müstağnî kalamamıştır. Babanın yaratılışına uymayan ve babanın güç yetiremediği şeye evlâdı hiç güç yetiremez.

Devamlı olarak ve her hâl ü kârda tövbenin vâcip olmasına gelince; bu da açık ve meydandadır. Çünkü hiç kimse âzaları ile isyandan hâlî olamaz. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm ve hadîsler peygamberlerin bile zelle ve hatâdan sâlim kalamadıklarını, hatâlarından dolayı ağlayarak tövbe ettiklerini haber vermişlerdir. Şâyet bâzı hallerde âzâsı ile günâh işlemezse de kalbinde günâh işleme düşüncesinden hâlî kalamaz. Şâyet kendisinin böyle bir meyli olmazsa da, kendini Allah'ı zikirden alıkoyacak şeytanın çeşitli vesveselerinden hâlî kalamaz. Şâyet bundan da korunursa, Allahu Teâlâ'nın zât, sıfât ve ef'âline olan ilminde gaflet ve kusurdan kurtulamaz. Bütün bunlar, derecesine göre birer noksanlıktır ve bu noksanlıkların da sebepleri vardır. Sebeplerini atabilmek, onların zıddı ile meşgul olmakla, yâni o yoldan başka yola dönmekle mümkündür. İşte tövbe de budur. Şekil ve derecelerde ayrılmakla beraber, insanoğlunun bu noksanlıklardan tamamen sıyrılması düşünülemez. Bunun için tövbe etmesi lâzımdır. Nitekim Resül-i Ekrem:

إِنَّهُ لَيُغَانُ عَلٰى قَلْبِي حَتّٰى أَسْتَغْفِرُ اللّٰهَ فِي الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ
سَبْعِينَ مَرَّةً

"Kalbime öyle şeyler gelir ki, her gün ve gece bunlardan yetmiş defa Allah'a istiğfâr ederim."[6] buyurmuştur. Bunun için Allahu Teâlâ ona ikrâm etti ve:

لِيَغْفِرَ لَكَ اللّٰهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ

"Geçmiş ve gelecek günâhını Allah'ın bağışlaması için" (Fetih sûresi, 48/2) buyurdu. Onun durumu bu olunca, başkaları nasıl olur?

Şâyet, "Kalbe gelen hem ve hatırların noksan olduğunda, kemâl ise bunlardan kurtuluşda olduğunda şüphe yoktur. Hattâ Allah'ın celâlini anlamaktaki noksanlık da kusurdur. Mârifet çoğaldıkça kemâl de çoğalır. Noksan sebeplerden kemâle intikal de bir rücûdur. Rücû ise tövbedir, bunlarda şüphe yoktur. Fakat aslında bu anlattıkların farz değil, fazîlettir. Tövbe, farzlar için farzdır. Siz ise her hâl ü kârda tövbe farzdır, dediniz. Hâlbuki bunlardan tövbe farz değil, kemâle ermek şerîatte farz değildir. Senin, her hâl ü kârda tövbe farzdır, demekten maksadın nedir?" der isen bilmiş ol ki;

Yukarıda anlattığımız gibi, insan daha ilk yaratılışında şehvetlerine uymaktan asla kurtulamaz. Tövbe demek, yalnız bu şehevî arzuları terk etmek değil, tövbenin tamamı, geçmişi telâfi iledir. İnsanoğlunun peşinden gittiği şehvetinden kalbine bir zulmet yükselir. Nitekim aynaya bakan insanın nefesinden aynanın camı puslandığı gibi, kalp de günâhlardan puslanır. Şehvet zulmetleri çoğaldıkça kalp kararır ve körleşir. Bunun için Allahu Teâlâ:

---

[6] Müslim, Eğarrü'l-Müzenî'den rivayet etmiştir.

كَلَّا بَلْ رَانَ عَلٰى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ

“Hayır (hakîkat öyle değil), **bilâkis, onların kazanmakta oldukları** (irtikâb edegeldikleri mâsiyetler) **kalplerini yenmiş** (paslandırmış)**tir.”** (Mutaffifîn sûresi, 83/14) buyurmuştur. Aynanın yüzündeki kirler, uzun zaman orada kalınca leke yapıp camı bozdukları ve böylece cam eski cilâsını kaybettiği ve yeniden eski hâlini alamayacağı gibi, gönüldeki bu kara lekeler, orada uzun müddet kalınca orada iz yapar ve yerleşirler. Artık bundan sonra kalbi temizlemek için yalnız şehvetlerin peşinden gitmemek, yeterli değildir. Çünkü orada lekeler vardır. Onları oradan temizleyip atmak lâzımdır. Kalbe, isyân ve şehvetlerin kiri ve karanlığı çöktüğü gibi, şehvetleri terk ederek yapılan ibâdetlerin nûru da kalbe yükselir. Tâatın nûru ile mâsiyetin zulmeti kaybolur. Tâat ve ibâdetler kalbi temizler. Peygamber Efendimiz (s.a.v.):

أَتْبِعِ السَّيِّئَةَ الْحَسَنَةَ تَمْحُهَا

“Kötülüğün ardından hemen bir iyilik yap ki, onu mahvetsin” buyurmakla buna işâret etmiştir.

Demek oluyor ki kul, hiç bir halde kalbinde bulunan kötülüğün izlerini, onun zıddı olan ibâdetin izleri ile silmekten müstağnî olamaz. Bu anlattıklarımız, önce cilâlı ve parlak olduktan sonra bâzı ârızalarla kararan kalbin temizlenmesi hakkındadır. Önceden kara olan kalbi cilâlatmak ise çok daha uzun bir çalışma ister. Çünkü yeniden parlak bir ayna yapmakla, yüzü kirlenmiş aynayı temizlemek bir değildir. Bunlar o kadar uzun meşgalelerdir ki, bunlardan hiç kimse hiç bir zaman kurtulamaz. Hepsi de tövbeye bağlıdır.

Bunlar, fezâildendir ve kemâl talebidir. Bu bakımdan bunlardan tövbeye vâcip denmez sözüne gelince, bilmiş ol ki; vâcibin iki mânası vardır:

Birincisi, şer'î fetvâlardaki vâciptir. Bütün insanlar bunda müşterektir. Bu öyle bir derecedir ki, bütün insanlar bununla meşgul olsa, âlemin nizâmına bir zararı dokunmaz. Fakat bütün insanlar gerçek mânasıyla müttakî olmakla mükellef tutulsalar, geçim yolunu terk edip dünyayı tamamen atmaları gerekirdi ki, bunun netîcesi takvânın tamamen yok olmasına sebep olurdu. Çünkü geçim bozulunca herkes ekmek, giymek, mesken derdine düşer ve ortada takvâdan bir şey kalmazdı. Bu bakımdan anlattığımız dereceler, bu mânada vâcip değillerdir.

Vâcibin **ikinci** mânasına gelince; Allah'a yaklaşmak için yapılması lüzumlu olan şeylerdir. Sıddîklar makamını ihraz ve Allah'a vâsıl olmak için, bütün bu anlattıklarımızdan tövbe vâciptir. Bu, nafile namaz kılmak isteyen için abdest vâciptir, demek gibidir. Aslında nafile namaz vâcip değildir. Fakat o fazîleti almak isteyenler için abdest vâciptir. Ancak o fazîleti almak istemeyenler ne abdest alır ve ne de nafile kılarlar. Yine bu deyim, insanda el, ayak, göz, kulak şarttır, dendiği gibidir. Yâni tam bir insan olmak için bütün bu âzâlara ihtiyaç vardır. Fakat, canım olsun da bir tulum gibi, ya bir bez parçası gibi olmaya da razıyım diyen, bunlarsız da idare edebilir. Ancak kâmil olmaz. Umumî fetvâlarda geçen vâcipler, hayatın aslı gibi, kurtuluşun aslıdır. Çünkü kurtuluşa ancak o sayede erilir. Fakat kemâle erdiren ve kurtuluşun da üstünde olan hayat, el, ayak ve diğer âzalar ile tekâmül etmiş vücud gibidir. Peygamberler, velîler ve âlimlerin harîs olup çalıştıkları bu ebedî hayattır. Bunun etrafında döndüler ve bunun için dünya zevklerini tamamen terk ettiler.

Îsâ aleyhisselâm uykuya yatacağı zaman, yastık olmak üzere başının altına taş koyardı. Şeytan gelerek: "İşte dünyalık peşindesin, rahatın için başının altına taş koydun." demesiyle Hz. Îsâ taşı atarak başını yere koymuş ve taşı atması, kendisi için bir tövbe olmuştur. Îsâ aleyhisselâmın, umumî fetvâlarda başı yere koymanın vâcip olmadığını bilmediğini mi sanıyorsun?

Hz. Muhammed (s.a.v.), giydiği işlemeli elbisesi namazda kendisini meşgul ettiği için, onu çıkarıp attığı ve yine ayağına giydiği nâlinler kendisini meşgul ettiği için onları eskileri ile değiştirdiği vakit böyle yapmanın umum için meşrû olan hükümlerde vacip olmadığını bilmiyor mu idi? Bunu bildiği halde onları terk etmekle neden tövbe etti? Onun böyle yapması, bunların kalbinde iz bırakıp kendisine va'd edilen "Makam-ı Mahmûd"a ulaşmaktan engel oldukları için idi.

Hz. Ebû Bekir (r.a.)'i görmez misin ki, sütü içtikten sonra, sütü verenin gayr-ı meşrû yoldan onu kazandığını öğrenince, hemen boğulacak şekilde parmak salarak onu mîdesinden boşaltmaya çalışmıştır. O, bilmeyerek içtiği bu kadarcık sütten fıkhî hükümlere göre mesûl olmadığını ye fıkıh fetvâlarında bunu çıkarmanın vâcip olmadığını bilmiyor mu idi? İmkân nisbetinde mîdesini temizlemekle niçin tövbe etti? Bu, ancak onun kalbinde yerleştirilen bir sır içindir. O gizli sır, ona âmme fetvâlarının başka ve âhiret yolculuğunun tehlikelerinin başka şey olduğunu ve bunları ancak sıddîkların bilebileceğini bildirdi.

Sen, Allah'ın yarattıkları içerisinde Allah'ı en iyi bilen bu gibilerin hallerini düşün. Onlar Allah'ı, Allah'a giden yolu, Allah'ın gadabını ve mağrur olmanın zararlarını herkesten iyi bilenlerdendi. Dünyanın aldatmasından bir kere, şeytanın aldatmasından bin kere sakın. Bunlar öyle sırlardır ki, bunların daha ilk kokularını alan kimse, Allah'ın yoluna giren sâlik, bin sene de yaşasa, her nefesinde nasûh tövbesine devam etmesinin lüzumunu ve hiç vakit geçirmeden tövbenin vücûbunu anlar.

Süleymân Dârânî çok doğru olarak şöyle söylemiştir: "Aklı başında olan kimse, geleceği için değil de, tâat ve ibâdetsiz geçirdiği günleri için ağlasa da bu hal, ölünceye kadar devam etse hakkıdır. Ya geleceğini geçmişi gibi cehâlet içinde karşılayanın hali nice olur?"

Süleymân Dârânî, bunu şu maksatla söylemiştir. Aklı başında bir insan, kıymetli bir cevhere sâhip olduktan sonra, boşu boşuna onu kaybederse elbette üzülür. Şâyet kaybettiği cevher, kendisinin helâk olmasına sebep olacaksa, şüphesiz buna acınıp ağlaması daha çok olur. Hâlbuki ömrün her saati hattâ her anı pahâ biçilmeyen bir cevherdir. Zîra seni ebedî şekavetten kurtarıp ebedî saâdete ulaştırmaya yetkilidir. Daha bundan kıymetli bir cevher olur mu? Bunu gafletle kaybettiğin vakit, apaçık bir zarardasın. Günâhta harcarsan, açıkça helâke gidersin. Şâyet bu zararına aldırış etmez, üzülmez ve ağlamazsan, bu senin cehâletinden başka bir şey değildir. Cehâlet hastalığı ise bütün felâketlerin üstündedir. Hattâ o öyle bir felâkettir ki, sâhibi bunun farkında bile olamaz. Çünkü gaflet uykusu, kendisi ile mârifeti arasında perde olur. Ne yazık ki insanlar uykudadır, öldükleri vakit uyanırlar. İşte o zaman herkese iflâsı ve her felâketzedeye felâketi gösterilir, fakat iş işten geçmiş olur.

Âriflerden birisi şöyle anlatıyor: Ölüm meleği, son nefeste adama gelir ve: "Senin tek bir nefesin kaldı. İşte gidiyorsun, bunun bir sâniye tehîrine imkân yoktur.” dese, adamı sıkıntılar alır, üzülür ve bir saat daha yaşayabilip tövbe etmek ve mümkün olan noksanlarını tamamlamak için bütün dünya kendisinin olsa hepsini fedâ ederdi. Fakat buna imkân bulamaz. İşte Allahu Teâlâ’nın:

وَحِيلَ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ

“Kendileri ile arzu edegeldikleri şeylerin arasına bir set çekilmiştir.” (Sebe sûresi, 34/54) buyurduğunun ilk tezâhürüdür. Yine buna işâret olarak Allahu Teâlâ:

مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ فَيَقُولَ رَبِّ لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلٰى أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ. وَلَنْ يُؤَخِّرَ اللّٰهُ نَفْسًا إِذَا جَآءَ أَجَلُهَا وَاللّٰهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ

“Birinize ölüm gelip de: “Rabbim! Beni yakın bir müddete kadar geciktirseydin de, sadaka verip dursaydım, iyi adamlardan olsaydım.” diyeceği zaman gelmezden önce, size rızık olarak verdiğimizden harcayın. Hâlbuki Allah hiç bir kimseyi eceli gelince, asla geri bırakmaz.” (Münâfikun sûresi, 63/10-11) buyurmuştur. Denildi ki; geri bırakılmasını istediği yakın ecel, perde ortadan kalkıp âhiret alâmeti keşfedildiği vakit, ölüm meleğine, “Bana bir gün müsâade et de, tövbe edip Rabbımdan af dileyeyim.” der. Ölüm meleği: “Artık saatleri de kaybettin.” der. Ve tövbe kapısı üzerine kapanır. Bir yandan can çekişirken öte yandan yaptığı kötülüklerin esefini, ömrünü boşa geçirdiğinin hasretini çekerken, bu hallerin sadmeleri karşısında îmanının aslı da sarsılıp durur. Nefes tükettiği vakit, ezelde mukadder ise rûhu, tevhîd üzerine çıkar ki, buna hüsn-i hâtime denir. Ezelde şekaveti mukadder ise canı îmansızlıkla çıkar ki, buna da sû-i hâtime denir. Bu gibiler hakkında Allahu Teâlâ:

وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذٖينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتّٰى إِذَا حَضَرَ
أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنّٖي تُبْتُ الْاٰنَ

"Makbul olan tövbe, kötülükleri yapıp yapıp da onlardan her hangi birine tâ ölüm gelince: "Ben şimdi gerçekten tövbe ettim." diyenlerin tövbesi değildir." (Nisâ sûresi, 4/18) ve yine:

إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللّٰهِ لِلَّذٖينَ يَعْمَلُونَ السُّٓوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ
يَتُوبُونَ مِنْ قَرٖيبٍ

"Allah indinde makbul olan tövbe, kötülüğü ancak cahillik sebebiyle yapacakların, sonra da çarçabuk vazgeçip tövbe edecek olanların tövbesidir." (Nisâ sûresi, 4/17) buyurmuştur. Yâni hemen günâhın akabinde tövbe eder, bir hasene ile günâhın eserini kalbinden siler. Geç kalır da kalbi fazla kararırsa, silinmesi zor olur. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Kötülüğün akabinde bir iyilik et ki kötülüğü mahvetsin."* buyurmuştur.

Lokman aleyhisselâm da oğluna: "Oğlum, tövbeyi geciktirme, **ölüm** beklemediğin anda gelir. İleride tövbe ederim diyen, iki büyük tehlike arasında kalır. Birincisi, günâh işleye işleye kalbi kararır ve bu, tabiat haline gelir de artık temizlenemez hal alır. İkincisi, hastalık ve ölümün tezden gelmesidir. Öyle ki, kalbini temizlemeye fırsat bulamamasıdır. Bunun için haberde:

إِنَّ أَكْثَرَ صِيَاحِ أَهْلِ النَّارِ مِنَ التَّسْوٖيفِ

"Cehennem halkının azâbının çoğu, tesvifden (yani tövbeyi geciktirmekten)*dir."* diye vârid olmuştur.

Helâk olanların çoğu, tövbeyi tehîrden helâk olmuştur. Çünkü kalbini kirletmeyi peşin yaptığı halde, temizlemesini tehîr ediyor. Burada ölüm gelip çatıyor da kalb-i selîm olmadan Allah'a mülâkî oluyor. Hâlbuki necât bulacaklar ancak temiz kalp sâhipleridir. Kalp, kulun elinde Allah'ın bir emânetidir. Ömür de aynı şekilde emânettir. Diğer ibâdet vâsıtaları da böyledir. Emânete hıyânet edip hıyânetini düzeltmeyenlerin sonu tehlikelidir.

Âriflerden birisi diyor ki: Allahu Teâlâ'nın kulunda iki sırrı vardır, ilham yolu ile onları kendisine bildirir:

Birincisi, anasının karnından çıktığı vakittedir. Allahu Teâlâ buyurur ki: "Kulum, seni her türlü isyandan temiz olarak dünyaya çıkardım; ömrünü, sana teslim ve emânet ettim. Bakalım bu emâneti nasıl koruyacak, benim huzuruma nasıl çıkacaksın?"

İkincisi, rûhu çıktığı vakittedir. Allahu Teâlâ: "Ey kulum, emânetimi ne yaptın? Onu korudun ve verdiğin sözde durdun mu? Şâyet sözünde durdunsa, ben de sana bol bol karşılığını öderim. Emâneti kaybettin ve verdiğin sözde durmadınsa, ben de senin cezânı veririm." buyurur. İşte buna işâret olarak Allahu Teâlâ:

وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ

"Ey İsrailoğulları, tavsiyemi yerine getirin, ben de size karşı olan ahdimi yapayım." (Bakara sûresi, 2/40) ve:

وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ

"(Öyle mü'minler ki) **onlar emânetlerine ve ahidlerine riâyetkârdırlar."** (Mü'minûn sûresi, 23/8) buyurmuştur.

بيان أنّ التّوبة إذا استجمعت شرائطها فهي مقبولة لا محالة(١)

اعلمْ : أنَّكَ إذا فهمتَ معنى القبولِ . . لمْ تشكَّ في أنَّ كلَّ توبةٍ صحيحةٍ فهيَ مقبولةٌ .

فالناظرونَ بنورِ البصائرِ المستمدُّونَ مِنْ أنوارِ القرآنِ علموا أنَّ كلَّ قلبٍ سليمٍ مقبولٌ عندَ اللهِ ، ومتنعِّمٌ في الآخرةِ في جوارِ اللهِ تعالىٰ ، ومستعدٌّ لأنْ ينظرَ بعينِهِ الباقيةِ إلىٰ وجهِ اللهِ تعالىٰ ، وعلموا أنَّ القلبَ خُلِقَ سليماً في الأصلِ ، فكلُّ مولودٍ يُولدُ على الفطرةِ ، وإنَّما تفوتُهُ السلامةُ بكدورةٍ ترهقُ وجهَهُ مِنْ غَبَرَةِ الذنوبِ وظلمتِها ، وعلموا أنَّ نارَ الندمِ تحرقُ تلكَ الغبرةَ ، وأنَّ نورَ الحسنةِ يمحو عنْ وجهِ القلبِ ظلمةَ السيئةِ ، وأنَّهُ لا طاقةَ لظلامِ المعاصي معَ نورِ الحسناتِ ؛ كما لا طاقةَ لظلامِ الليلِ معَ نورِ النهارِ ، بلْ كما لا طاقةَ لكدورةِ الوسخِ معَ بياضِ الصابونِ ، وكما أنَّ الثوبَ الوسخَ لا يقبلُهُ الملكُ لأنْ يكونَ لباسَهُ . . فالقلبُ المظلمُ لا يقبلُهُ اللهُ تعالىٰ لأنْ يكونَ في جوارِهِ ، وكما أنَّ استعمالَ الثوبِ في الأعمالِ الخسيسةِ يوسِّخُ الثوبَ ، وغسلُهُ بالصابونِ والماءِ الحارِّ ينظِّفُهُ لا محالةَ . . فاستعمالُ القلبِ

---

(١) بفضل الله تعالىٰ ، لا بطريق الوجوب ؛ إذ لا يجب شيء على الخالق ؛ لأنه لا يرجو ثواباً ولا يخاف عقاباً ، قال الله تعالىٰ : ﴿ وَلَا يَخَافُ عُقْبَـٰهَا ﴾ ، هـٰذا حاصل ما ذكره المصنف في هـٰذا الفصل ، وقد أخّر تلك الشرائط وكان الأولىٰ تقديمها حتىٰ يكون ما في هـٰذا الفصل كالمتمم له ، والإيمان بهـٰذا واجب ؛ لأنه من عقود الإيمان بالله تعالىٰ . « إتحاف » (٨/٥٢٢) .

في الشهواتِ يوسِّخُ القلبَ ، وغسلُهُ بماءِ الدموعِ وحرقةِ الندمِ ينظِّفُهُ ويطهِّرُهُ ويزكِّيهِ ، وكلُّ قلبٍ زكيٍّ طاهرٍ فهوَ مقبولٌ ؛ كما أنَّ كلَّ ثوبٍ نظيفٍ فهوَ مقبولٌ ، فإنَّما عليكَ التزكيةُ والتطهيرُ ، فأمَّا القبولُ . . فمبذولٌ قدْ سبقَ بهِ القضاءُ الأزليُّ الذي لا مردَّ لهُ ، وهوَ المسمَّىٰ فلاحاً في قولِهِ : ﴿ قَدْ أَفْلَحَ ٱلْمُؤْمِنُونَ ﴾ ، وقولِهِ تعالىٰ : ﴿ قَدْ أَفْلَحَ مَن زَكَّىٰهَا ﴾ .

ومَنْ لمْ يعرفْ علىٰ سبيلِ التحقيقِ معرفةً أقوىٰ وأجلىٰ مِنَ المشاهدةِ بالبصرِ أنَّ القلبَ يتأثَّرُ بالمعاصي والطاعاتِ تأثُّراً متضاداً ؛ يُستعار لأحدِهما لفظُ الظلمةِ كما يُستعارُ للجهلِ ، ويُستعارُ للآخرِ لفظُ النورِ كما يُستعارُ للعلمِ ، وأنَّ بينَ النورِ والظلمةِ تضاداً ضرورياً لا يُتصوَّرُ الجمعُ بينهُما . . فكأنَّهُ لمْ يعرفْ مِنَ الدينِ إلا قشورَهُ ، ولمْ يعلقْ بهِ إلا أسماؤُهُ ، وقلبُهُ في غطاءٍ كثيفٍ عنْ حقيقةِ الدينِ ، بلْ عنْ حقيقةِ نفسِهِ وصفاتِ نفسِهِ ، ومَنْ جهلَ نفسَهُ . . فهوَ بغيرِهِ أجهلُ ، وأعني بهِ قلبَهُ ؛ إذْ بقلبِهِ يعرفُ غيرَ قلبِهِ ، فكيفَ يعرفُ غيرَهُ وهوَ لا يعرفُ قلبَهُ ؟!

فمَنْ يتوهَّمُ أنَّ التوبةَ تصحُّ ولا تُقبلُ كمَنْ يتوهَّمُ أنَّ الشمسَ تطلعُ والظلامُ لا يزولُ ، والثوبَ يغسلُ بالصابونِ والوسخُ لا يزولُ ، إلا أنْ يغوصَ الوسخُ لطولِ تراكمِهِ في تجاويفِ الثوبِ وخَللِهِ ، فلا يقوى الصابونُ علىٰ قلعِهِ ، فمثالُ ذلكَ أنْ تتراكمَ الذنوبُ حتَّىٰ تصيرَ طبعاً وريناً على القلبِ ، فمثلُ هـٰذا القلبِ لا يرجعُ ولا يتوبُ .

نعمْ ، قدْ يقولُ باللسانِ : (تبتُ) ، فيكونُ ذلكَ كقولِ القصارِ بلسانِهِ : (قدْ غسلتُ الثوبَ) ، وذلك لا ينظِّفُ الثوبَ أصلاً ، ما لمْ يغيِّرْ صفةَ الثوبِ باستعمالِ ما يضادُّ الوصفَ المتمكِّنَ منهُ .

فهٰذا حالُ امتناعِ أصلِ التوبةِ ، وهوَ غيرُ بعيدٍ ، بلْ هوَ الغالبُ علىٰ كافَّةِ الخلقِ المقبلينَ على الدنيا ، المعرضينَ عنِ اللهِ بالكليَّةِ .

فهٰذا البيانُ كافٍ عندَ ذوي البصائرِ في قبولِ التوبةِ ، ولكنَّا نعضدُ جناحَهُ بنقلِ الآياتِ والأخبارِ والآثارِ ، فكلُّ استبصارٍ لا يشهدُ لهُ الكتابُ والسنَّةُ لا يوثقُ بهِ .

وقدْ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَهُوَ ٱلَّذِى يَقْبَلُ ٱلتَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِۦ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ غَافِرِ ٱلذَّنۢبِ وَقَابِلِ ٱلتَّوْبِ ﴾ ، إلىٰ غيرِ ذلكَ مِنَ الآياتِ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « للهُ أفرحُ بتوبةِ عبدِهِ المؤمنِ » الحديثَ[1] ، والفرحُ وراءَ القبولِ ، فهوَ دليلٌ على القبولِ وزيادةٍ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ يبسطُ يدَهُ بالتوبةِ لمسيءِ الليلِ إلى النهارِ ، ولمسيءِ النهارِ إلى الليلِ ، حتَّىٰ تطلعَ الشمسُ مِنْ مغربِها »[2] ، وبسطُ اليدِ كنايةٌ عنْ طلبِ التوبةِ[3] ، والطالبُ وراءَ القابلِ ،

---

[1] رواه البخاري (٦٣٠٨) ، ومسلم (٢٧٤٤) .

[2] رواه مسلم (٢٧٥٩) بنحوه .

[3] وقبولها ، وهو في حقه تعالىٰ عبارة عن التوسع في الجود ، والتنزيه عن المنع عند اقتضاء الحكمة . « إتحاف » (٨/ ٥٢٤) .

فربَّ قابلٍ ليسَ بطالبٍ ، ولا طالبَ إلا وهوَ قابلٌ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لوْ عملتُمُ الخطايا حتَّىٰ تبلغَ السماءَ ، ثمَّ ندمتُمْ . . لتابَ اللهُ عليكُمْ »(١) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ أيضاً : « إنَّ العبدَ ليذنبُ الذنبَ فيدخلُ بهِ الجنَّةَ » ، قيلَ : كيفَ ذلكَ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « يكونُ نصبَ عينِهِ تائباً منهُ فارّاً حتَّىٰ يدخلَ الجنَّةَ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كفارةُ الذنبِ الندامةُ »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « التائبُ مِنَ الذنبِ كمَنْ لا ذنبَ لهُ »(٤) .

ويُروىٰ أنَّ حبشياً قالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ إنِّي كنتُ أعملُ الفواحشَ ، فهلْ لي مِنْ توبةٍ ؟ قالَ : « نعمْ » ، فولَّىٰ ثمَّ رجعَ ، فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ أكانَ

---

(١) رواه ابن ماجه (٤٢٤٨) ولفظه : « لو أخطأتم حتىٰ تبلغ خطاياكم السماء ثم تبتم . . لتاب عليكم » ، وسيأتي شاهده الذي رواه الترمذي (٣٥٤٠) ، وفيه : « يا بن آدم ؛ لو بلغت ذنوبك عنان السماء ثم استغفرتني . . غفرت لك ولا أبالي . . . » الحديث .

(٢) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٦٢) عن الحسن مرسلاً ، وبنحوه رواه الطبراني في « الأوسط » (٢١٦٠) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/١٧٦) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً ، ولفظه : « إن العبد ليذنب ذنباً ، فإذا ذكره . . أحزنه ما صنع ، فإذا نظر الله إليه قد أحزنه ما صنع . . غفر له » ، وعند ابن أبي الدنيا في « التوبة » (١٩٩) من حديث ابن عمر رضي الله عنهما مرفوعاً : « إن الله لينفع العبد بالذنب يذنبه » .

(٣) رواه أحمد في « المسند » (١/٢٨٩) ، والطبراني في « الكبير » (١٢/١٧٢) .

(٤) رواه ابن ماجه (٤٢٥٠) .

يراني وأنا أعملُها ؟ قالَ : « نعمْ » ، فصاحَ الحبشيُّ صيحةً خرجَتْ فيها نفسُهُ(١) .

ويُروىٰ أنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ لمَّا لعنَ إبليسَ . . سألَهُ النَّظِرةَ ، فأنظرَهُ إلىٰ يومِ القيامةِ ، فقالَ : وعزَّتِكَ ؛ لا خرجتُ مِنْ قلبِ ابنِ آدمَ ما دامَ فيهِ الروحُ ، فقالَ اللهُ تعالىٰ : وعزَّتي وجلالي ؛ لا حجبتُ عنهُ التوبةَ ما دام فيه الروحُ(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الحسناتِ يذهبنَ السيئاتِ كما يذهبُ الماءُ الوسخَ »(٣) .

والأخبارُ في هـٰذا لا تُحصىٰ .

* * *

---

(١) رواه أبو طاهر بن العلاف في « زهر الرياض » كما ذكر ذلك ابن الجوزي في « تنوير الغبش في فضل السودان والحبش » (ص١٤٧) .

(٢) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٠٤٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٢٨٤) عن أبي قلابة بلفظ المصنف هنا ، وروىٰ أحمد في « المسند » (٣/ ٢٩) ، وأبو يعلىٰ في « مسنده » (١٣٩٩) من حديث أبي سعيد الخدري رضي الله عنه مرفوعاً : « إن الشيطان قال : وعزتك يا رب ؛ لا أبرح أغوي عبادك ما دامت أرواحهم في أجسادهم ، قال الرب : وعزتي وجلالي ؛ لا أزال أغفر لهم ما استغفروني » .

(٣) قال الحافظ العراقي : (لم أجده بهـٰذا اللفظ ، وهو صحيح المعنىٰ ، وهو بمعنىٰ : « أتبع السيئة الحسنة تمحها » رواه الترمذي وتقدم قريباً) ، وعلق عليه الحافظ الزبيدي بقوله : (بل روىٰ أبو نعيم في « الحلية » [١/ ٢٧٠] من حديث شداد بن أوس : « إن التوبة تغسل الحوبة ، وإن الحسنات يذهبن السيئات » الحديث ، فلعل المصنف أشار إلىٰ هـٰذا) . « إتحاف » (٨/ ٥٢٥) .

وأمَّا الآثارُ :

فقدْ قالَ سعيدُ بنُ المسيَّبِ : (أُنزلَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ فَإِنَّهُۥ كَانَ لِلْأَوَّٰبِينَ غَفُورًا ﴾ في الرجلِ يذنبُ ثمَّ يتوبُ ، ثمَّ يذنبُ ثمَّ يتوبُ)(1) .

وقالَ الفضيلُ : (قالَ اللهُ عزَّ وجلَّ : بشِّرِ المذنبينَ بأنَّهُمْ إنْ تابوا . . قبلتُ منهُمْ ، وحذِّرِ الصديقينَ أنِّي إنْ وضعتُ عليهِمْ عدلي . . عذَّبتُهُمْ)(2) .

وقالَ طلْقُ بنُ حبيبٍ : (إنَّ حقوقَ اللهِ أعظمُ مِنْ أنْ يقومَ بها العبدُ ، ولكنْ أصبحوا تائبينَ وأمسوا تائبينَ)(3) .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُما : (مَنْ ذكرَ خطيئةً ألمَّ بها ، فوجلَ منها قلبُهُ . . محيَتْ عنهُ في أمِّ الكتابِ)(4) .

ويُروىٰ أنَّ نبيّاً مِنْ أنبياءِ بني إسرائيلَ أذنبَ ذنباً ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : وعزَّتي وجلالي ؛ لئنْ عدتَ . . لأعذِّبَنَّكَ ، فقالَ : يا ربِّ ؛ أنتَ أنتَ ، وأنا أنا ، وعزَّتِكَ لئنْ لمْ تعصمْني . . لأعودَنَّ ، فعصمَهُ اللهُ تعالىٰ(5) .

---

(1) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٠٩٤) .

(2) روىٰ نحوه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ١٩٥) عن عبد العزيز بن أبي رواد .

(3) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٣٠٢) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٦٥) .

(4) رواه ابن أبي الدنيا في « التوبة » (١١٧) عن عبد الله بن عمرو رضي الله عنهما بنحوه .

(5) الخبر بنحوه في « القوت » (٢/ ٦٥) عن آصف ابن خالة سيدنا موسىٰ عليه السلام ، وروى ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٩٣٦) عن جابر رضي الله عنه قال : رأىٰ =

وقالَ بعضُهُمْ : (إنَّ العبدَ ليذنبُ الذنبَ ، فلا يزالُ نادماً حتَّىٰ يدخلَ الجنَّةَ ، فيقولُ إبليسُ : ليتَني لمْ أوقعْهُ في الذنبِ) .

وقالَ حبيبُ بنُ أبي ثابتٍ : (تُعرضُ على الرجلِ ذنوبُهُ يومَ القيامةِ ، فيمرُّ بالذنبِ فيقولُ : أما إنِّي قدْ كنتُ مشفقاً منكَ ، فيُغفرُ لهُ)(١) .

ويُروىٰ أنَّ رجلاً سألَ ابنَ مسعودٍ عنْ ذنبٍ ألمَّ بهِ : هلْ لهُ مِنْ توبةٍ ؟ فأعرضَ عنهُ ابنُ مسعودٍ ، ثمَّ التفتَ إليهِ ، فرأىٰ عينيهِ تذرفانِ ، فقالَ لهُ : إنَّ للجنةِ ثمانيةَ أبوابٍ ، كلُّها تفتحُ وتغلقُ إلا بابَ التوبةِ ، فإنَّ عليهِ ملكاً موكلاً بهِ لا يغلقُ ، فاعملْ ولا تيئسْ(٢) .

وقالَ عبدُ الرحمـٰنِ بنُ أبي القاسمِ : تذاكرنا معَ عبدِ الرحيمِ توبةَ الكافرِ وقولَ اللهِ تعالىٰ : ﴿ قُل لِّلَّذِينَ كَفَرُوٓاْ إِن يَنتَهُواْ يُغْفَرْ لَهُم مَّا قَدْ سَلَفَ ﴾ ، فقالَ : إنِّي لأرجو أنْ يكونَ المسلمُ أحسنَ حالاً عندَ اللهِ ، ولقدْ بلغَني أنَّ توبةَ المسلمِ كإسلامٍ بعدَ إسلامٍ(٣) .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ سلامٍ : (لا أحدِّثُكُمْ إلا عنْ نبيٍّ مرسلٍ أوْ كتابٍ

= رجل جمجمة ، فحدث نفسه بشيء ، قال : فخرَّ ساجداً تائباً مكانه ، قال : فقيل له : ارفع رأسك ، فإنك أنت أنت ، وأنا أنا .

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « التوبة » (٢٠٥) عن عروة بن عامر .

(٢) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٠٤٢) .

(٣) وعبد الرحيم هو ابن يحيى المعروف بالأسود ، كذا نص عليه في « الإتحاف » (٨/ ٥٢٦) ، وفي (ب) : (وقد بلغني أن العبد إذا عمل عملاً من أعمال البرّ . . دخل به الجنة ، ولقد بلغني . . .) .

منزلٍ ، إنَّ العبدَ إذا عملَ ذنباً ثمَّ ندمَ عليهِ طرفةَ عينٍ . . سقطَ عنهُ أسرعَ مِنْ طرفةِ عينٍ)[1] .

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (اجلسوا إلى التوَّابينَ ؛ فإنَّهُمْ أرقُّ أفئدةً)[2] .

وقالَ بعضُهُمْ : أنا أعلمُ متَىٰ يغفرُ اللهُ لي ، قيلَ : ومتى ؟ قالَ : إذا تابَ عليَّ[3] .

وقالَ آخرُ : (أنا مِنْ أنْ أُحرمَ التوبةَ أخوفُ مِنْ أَنْ أُحرمَ المغفرةَ)[4] أيِ : المغفرةُ مِنْ لوازمِ التوبةِ وتوابِعها لا محالةَ .

ويُروىٰ أنَّهُ كانَ في بني إسرائيلَ شابٌّ عبدَ اللهَ تعالىٰ عشرينَ سنةً ، ثمَّ عصاهُ عشرينَ سنةً ، ثمَّ نظرَ في المرآةِ فرأى الشيبَ في لحيتِهِ ، فساءَهُ ذلكَ ، فقالَ : إلـٰهي ؛ أطعتُكَ عشرينَ سنةً ، ثمَّ عصيتُكَ عشرينَ سنةً ، فإنْ رجعتُ إليكَ أتقبلُني ؟ فسمعَ قائلاً يقولُ ولا يرىٰ شخصاً : أحببتَنا فأحببناكَ ، وتركتَنا فتركناكَ ، وعصيتَنا فأمهلناكَ ، وإنْ رجعتَ إلينا . . قبلناكَ[5] .

---

[1] رواه بنحوه الطبراني كما نص عليه الهيثمي في « مجمع الزوائد » (١٠/ ٢٠١) .

[2] رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٦٠٦) ، وأحمد في « الزهد » (٦٣١) .

[3] قوت القلوب (١/ ١٨١) .

[4] قوت القلوب (١/ ١٨١) .

[5] رواه البيهقي في « الشعب » (٦٧٢٣) عن إبراهيم بن شيبان ، يحكي هـٰذا عن شاب كان عندهم بنحوه .

وقالَ ذو النونِ المصريُّ رحمهُ اللهُ تعالىٰ : (إنَّ للهِ عباداً نصبوا أشجارَ الخطايا نصْبَ روامقِ القلوبِ ، وسقوها بماءِ التوبةِ ، فأثمرَتْ ندماً وحزناً ، فجُنُّوا مِنْ غيرِ جنونٍ ، وتبلَّدوا مِنْ غيرِ عيٍّ ولا بَكَمٍ ، وإنَّهُمْ لهُمُ البلغاءُ الفصحاءُ ، العارفونَ باللهِ ورسولِهِ ، ثمَّ شربوا بكأسِ الصفاءِ ، فورثوا الصبرَ علىٰ طولِ البلاءِ ، ثمَّ تولَّهَتْ قلوبُهُمْ في الملكوتِ ، وجالَ فكرُهُمْ بينَ سرايا حُجبِ الجبروتِ ، واستظلُّوا تحتَ رِواقِ الندمِ ، وقرؤوا صحيفةَ الخطايا ، فأورثوا أنفسَهُمُ الجزعَ ، حتَّىٰ وصلوا إلىٰ عِلْوِ الزهدِ بسلَّمِ الورعِ ، فاستعذبوا مرارةَ التركِ للدنيا ، واستلانوا خشونةَ المضجعِ ، حتَّىٰ ظفروا بحبلِ النجاةِ وعروةِ السلامةِ ، فسرحَتْ أرواحُهُمْ في العلا ، حتَّىٰ أناخوا في رياضِ النعيمِ ، وخاضوا في بحرِ الحياةِ ، وردموا خنادقَ الجزعِ ، وعبروا جسورَ الهوىٰ ، حتَّىٰ نزلوا بفناءِ العلمِ ، واستقوا مِنْ غديرِ الحكمةِ ، وركبوا سفينةَ الفطنةِ ، وأقلعوا بريحِ النجاةِ في بحرِ السلامةِ ، حتَّىٰ وصلوا إلىٰ رياضِ الراحةِ ، ومعدنِ العزِّ والكرامةِ)(١) .

فهـٰذا القدْرُ كافٍ في بيانِ أنَّ كلَّ توبةٍ صحيحةٍ فمقبولةٌ لا محالةَ .

* * *

---

(١) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٥٤) واللفظ له ، وبنحوه عند أبي نعيم في « الحلية » (٩/٣٣٢) .

فإنْ قلتَ : أفتقولُ ما قالَهُ المعتزلةُ مِنْ أنَّ قبولَ التوبةِ واجبٌ على اللهِ ؟[1] .

فأقولُ : لا أعني بما ذكرتُهُ مِنْ وجوبِ قبولِ التوبةِ على اللهِ إلا ما يريدُهُ القائلُ بقولِهِ : (إنَّ الثوبَ إذا غُسِلَ بالصابونِ . . وجبَ زوالُ الوسخِ ، وإنَّ العطشانَ إذا شربَ الماءَ . . وجبَ زوالُ العطشِ ، وإنَّهُ إذا مُنِعَ الماءَ مدَّةً . . وجبَ العطشُ ، وإنَّهُ إذا دامَ العطشُ . . وجبَ الموتُ) ، وليسَ في شيءٍ مِنْ ذلكَ ما يريدُهُ المعتزلةُ بالإيجابِ على اللهِ تعالىٰ .

بلْ أقولُ : خلقَ اللهُ تعالى الطاعةَ مكفِّرةً للمعصيةِ والحسنةَ ماحيةً للسيئةِ كما خلقَ الماءَ مزيلاً للعطشِ ، والقدرةُ متسعةٌ بخلافِهِ لوْ سبقَتْ بهِ المشيئةُ ، فلا واجبَ على اللهِ تعالىٰ ، ولكنْ ما سبقتْ بهِ إرادتُهُ الأزليَّةُ فواجبٌ كونُهُ لا محالةَ .

* * *

فإنْ قلتَ : فما مِنْ تائبٍ إلا وهوَ شاكٌّ في قبولِ توبتِهِ ، والشاربُ للماءِ لا يشكُّ في زوالِ عطشِهِ ، فلِمَ يشكُّ في قبولِ التوبةِ ؟

فأقولُ : شكُّهُ في القبولِ كشكِّهِ في وجودِ شرائطِ الصحَّةِ ، فإنَّ للتوبةِ أركاناً وشروطاً دقيقةً كما سيأتي ، وليسَ يتحقَّقُ وجودُ جميعِ شروطِها ، كالذي يشكُّ في دواءٍ شربَهُ للإسهالِ في أنَّهُ هلْ يسهلُ ، وذلكَ لشكِّهِ في

---

[1] انظر « الإرشاد » (ص٤٠٣) .

حصولِ شروطِ الإسهالِ في الدواءِ ؛ باعتبارِ الحالِ والوقتِ ، وكيفيةِ خلْطِ الدواءِ وطبخِهِ ، وجودةِ عقاقيرِه وأدويتِهِ .

فهٰذا وأمثالُهُ موجبٌ للخوفِ بعدَ التوبةِ ، وموجبٌ للشكِّ في قبولِها لا محالةَ ، علىٰ ما سيأتي في شروطِها إنْ شاءَ اللهُ عزَّ وجلَّ .

* * *

ŞARTLARINI HÂİZ OLAN TÖVBENİN KABULÜ

Bilmiş ol ki; kabulün ne demek olduğunu bildikten sonra, sahîh tövbenin makbul olacağında şüphe etme. Basîret nûru ile bakıp Kur'ân'ın nûrundan istimdâd edenler, her selîm kalbin Allah katında makbul ve âhirette Allah'ın civârında zevk u safâ edip ebedî gözleri ile Allahu Teâlâ'nın cemâlini müşâhede edeceklerini bilirler ve yine aslında kalbin temiz olarak yaratıldığını, her doğan çocuğun fıtrat üzere doğduğunu, günâhın kir ve zulmetiyle sonradan kalbin bozulduğunu bilirler.

Yine bilirler ki, nedâmet ateşi kalbin kirini yakar. İyiliklerin nûru kalbin yüzünü saran kara lekeleri temizler ve hasenâtın nûru karşısında mâsiyet zulmetinin dayanamadığını da bilirler. Bu, gece karanlığının gündüz aydınlığı karşısında direnemediği gibidir. Diğer bir tâbir ile sabunun karşısında elbisedeki kirin dayanamaması gibidir. Hükümdar, kirli elbiseyi, giymek için kabul etmediği gibi, günâhlar ile kararmış olan kalpleri de Allahu Teâlâ civârında kabul etmez. Pis işlerde giyilen elbiselerin kirlendiği, sabunlu ve sıcak su ile yıkandığı vakit temizlendiği gibi, şehevî arzularla kullanılan kalbin kirleneceğini ve göz yaşları ile nedâmet ateşinin kalbi temizleyeceğini de bilirler. Her tezkiye edilmiş temiz kalp, temiz elbise gibi makbuldür. Kalbi tezkiye ve temizlemek ise senin elindedir. Sen kalbini temizle. Temizlenen kalbin kabul edileceği, değişiklik kabul etmeyen ezelî kazâda tespit edilmiştir. Allahu Teâlâ'nın:

قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا

“Kendini arıtan saâdete ermiştir.” (Şems sûresi, 91/9) buyurduğu felâh da budur.

Kim ki, gözü ile müşâhede ettiğinden daha kuvvetli olarak, kalbin birbirine zıt olan tâat ve mâsıyetten müteessir olduğunu, cehâlete zulmet denildiği gibi, bunların birine zulmet, ilme de bâzen nûr dendiği gibi, diğerine de nûr dendiğini, nûr ile zulmetin birleşemeyecek şekilde aralarında zıddiyet bulunduğunu bilmezse, dînden yalnız kabuğuna sâhip olmuş ve yalnız ismini elde etmiş, kalbi ise dîninin gerçeklerinden, hattâ kendi nefsinden ve vasıflarından büyük bir perde içinde kalmış ve bunları anlamaktan âcizdir. Kendini bilmeyen, başkasını hiç bilemez. Bundan, kişinin kalbini kastediyorum. Kendi kalbini bilmeyen başkasının kalbini nasıl bilebilir? Sahîh tövbenin kabul olmayacağını zanneden, güneşin doğduğu halde ortalığı aydınlatmayacağını, elbise sabun ile yıkandığı halde temizlenmeyeceğini sanan gibidir. Ancak kuvvetli lekeler uzun zaman elbisede kalıp orada iz bıraktıktan sonra, hakîkaten sabun da bunları temizlemez. Kalp de böyledir. Günâhlar terâküm ede ede kalbi iyice karartıp orada tabiat halini aldıktan sonra bu kalbin tövbe etmesi zordur. Bu, îtiyadından kolay kolay dönemez.

Belki dili ile tövbe ettim der, fakat bu tövbe bir değer taşımaz. Bu, tıpkı çamaşırcının: “Ben çamaşırları yıkadım.” sözüne benzer. Elbisedeki kiri çıkarmak için gerekli maddeyi kullanmadıktan sonra laf ile elbisenin temizlenmeyeceğinde şüphe yoktur. İşte asıl ve gerçek tövbeden kaçınmanın hâli de budur. Tamamen dünyaya yönelip Allah’tan yüz çevirenlerin hali budur ve çoğunlukla insanlar böyledir. Akıl sâhipleri için tövbenin kabulünde bu kadar açıklama kâfidir. Fakat biz bu kadarla yetinmeyip bunu âyet, haber ve hadîslerle teyîd edelim. Zîra kitap ve sünnetin şehâdet etmediği görüşler kuvvetli sayılamaz.

Tövbe hakkında Kur'an'dan âyetler:

وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ

"O, kullarının tövbesini kabul ederek kötü hareketlerini bağışlayandır." (Şûrâ sûresi, 42/25)

غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ

"O, günâhı yarlığayan, tövbeleri kabul edendir." (Mü'min sûresi, 40/3) Ve benzeri pek çok âyetler. Yukarıda zikredilen: *"Çölde azığı ile binitini kaybedenin onları bulmasına ferahlanmasından ziyade, tövbe edenlere Allah'ın ferahlandığı"* hadîsidir. Ferahlık, kabulden de ileridedir, yâni kabul etmek şöyle dursun, ona hoşnûd olur demektir. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ اللّٰهَ عَزَّ وَجَلَّ يَبْسُطُ يَدَهُ بِالتَّوْبَةِ لِمُسِيءِ اللَّيْلِ إِلَى النَّهَارِ
وَلِمُسِيءِ النَّهَارِ إِلَى اللَّيْلِ حَتَّى تَطْلُعَ الشَّمْسُ مِنْ مَغْرِبِهَا

"Allahu Teâlâ gece günâh işleyene sabaha kadar, gündüz günâh işleyene de, tövbe etmesi için akşama kadar elini uzatır, güneş batıdan doğuncaya kadar bu böyle devam eder."[7] buyurmuştur. Allahu Teâlâ'nın elini açması, tövbesini istemekten kinâyedir. İstemek, kabul etmekten de daha ileridedir. Çünkü kabul edilen şeyler var ki, aslında istenmezler. Talep edilen her şey kabul edilir. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَوْ عَمِلْتُمُ الْخَطَايَا حَتَّى تَبْلُغَ السَّمَاءَ ثُمَّ نَدِمْتُمْ لَتَابَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ

---

[7] Müslim, Ebû Mûsâ'dan rivâyet etmiştir. Biraz farklı ifade ile diğer rivayet yolları da vardır.

“Göklere kadar yükselen günâhı işleseniz de sonra nedamet etseniz, Allahu Teâlâ tövbelerinizi kabul eder.”[8] buyurmuştur. Diğer hadîste:

إِنَّ الْعَبْدَ لَيُذْنِبُ الذَّنْبَ فَيَدْخُلُ بِهِ الْجَنَّةَ يَكُونُ نَصْبَ عَيْنَيْهِ
تَائِبًا مِنْهُ فَارًّا حَتّٰى يَدْخُلَ الْجَنَّةَ

“Kul, işlediği günâh sebebiyle cennete girer.” buyurdu. “Bu nasıl olur?” diye soranlara: *“Çünkü işlediği günâha pişman olur ve dâima ondan uzak kalmaya dikkat eder de bu sâyede cennete girer.”*[9] Başka hadîste şöyle buyurmuştur:

كَفَّارَةُ الذَّنْبِ النَّدَامَةُ

“Günâhın keffâreti, pişmanlıktır.”[10] Diğer hadîste:

اَلتَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ

“Günâhtan tövbe eden, sanki hiç günâh işlememiş gibidir.”[11] buyrulmuştur.

Rivayete göre bedevînin biri Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’e:

- “Ben birçok kötülükler işledim, tövbe edersem kabul olur mu?” diye sordu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *“Evet, kabuldür.”* buyurdu. Adam gitti, bir müddet sonra geldi:

- “Bunları yaparken Allah beni görüyor mu idi?” diye sordu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[8] İbn Mâce Ebû Hüreyre’den hasen isnad ile rivâyet etmiştir.
[9] İbn Mübarek **“Zühd”**ünde mürsel olarak rivâyet etmiştir.
[10] Ahmed ve Taberânî rivâyet etmişlerdir.
[11] İbn Mâce, İbn Mes’ûd’dan rivâyet etmiştir.

- *"Evet, görüyordu."* buyurunca adamcağız:

- "Eyvah!" diye haykırarak yıkıldı ve öldü.

Yine rivâyete göre Allahu Teâlâ İblîs'i lanetlediği vakit, İblîs, kendisinden, kıyâmete kadar yaşaması için mühlet istedi. Allahu Teâlâ da kendisine belirli bir vakte kadar mühlet verdi. Bunun üzerine İblîs: "Senin ululuğun hakkı için ölünceye kadar Âdemoğlunun kalbinden çıkmam, onu aldatırım." dedi. Allahu Teâlâ da: "İzzet ve celâlim hakkı için ben de, ölünceye kadar ona tövbe kapılarını açık tutarım." buyurdu. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ كَمَا يُذْهِبُ الْمَاءُ الْوَسَخَ

"Suyun kiri gidermesi gibi, sevaplar da günâhları giderir."[12] buyurdu. Bu husustaki rivâyetler sayılamayacak kadar çoktur.

Diğer Rivâyetler:

إِنَّهُ كَانَ لِلْأَوَّابِينَ غَفُورًا

"Allah da dâima kendine dönenleri (ve çok tövbe edenleri) **cidden yarlığayıcıdır."** (İsrâ sûresi, 17/25) âyet-i celîlesinin, tekrar tekrar günâh işleyip pişman olanlar hakkında nâzil olduğu söylenir.

Fudayl diyor: Allahu Teâlâ: "Günâhkârları müjdele; tövbe ederlerse tövbelerini kabul ederim. Sıddîkları da korkut; eğer adâletimle onlar hakkında muamele edersem onlara azâb ederim" buyurmuştur.

Talk b. Habîb diyor: "Allah'ın hakkı çok büyüktür, kul onu gereği gibi yerine getiremez. Ne var ki onlar akşam sabah tövbe ederler, Allah da tövbelerini kabul eder."

---

[12] Lafzan bulunamadı mânâ bakımından sahihtir.

Abdullah İbn Ömer diyor: “Günâhını hatırlayıp ondan acınan ve korkan kimsenin, günâhı defterinden silinir.”

Rivâyete göre Benî İsrâil peygamberlerinden birisi bir zelle işledi. Allahu Teâlâ: “Bir daha böyle şey yaparsan, elbette seni azâb ederim.” buyurdu. Bu peygamber: “Yâ Rabbi, sen beni korumazsan, ben yine böyle hatâya düşebilirim.” deyince, Allahu Teâlâ da kendisini korudu. Diğer birisi de şöyle anlatıyor:

“Kul işlediği bir günâha karşı devamlı nedâmeti sayesinde cennete girer. Bunun için İblîs: “Keşke onu aldatmayaydım.” der.

Habîb b. Sâbit anlatıyor: “Kıyâmet günü adamın birine günâhı arzedilir. Adam günâhını görünce; “Ben bu günâhtan çok korkardım.” der ve böylece günâhı bağışlanır.”

Günâhtan çok üzülen adamın biri İbn Mes’ûd’a: “Bunun tövbesi var mı?” diye sordu. İbn Mes’ûd, aldırış etmedi. Adam sorusunu tekrâr etti. İbn Mes’ûd, adama baktı ki gözlerinden yaşlar akıyor. Bunu görünce, İbn Mes’ûd: “Cennetin sekiz kapısı var, bunlar bâzen açılır, bâzen kapanır. Fakat tövbe kapısı asla kapanmaz. Ona müvekkel bir melek var, dâimâ kapıyı açık tutar. Sen ameline bak, ümîdini kesme.” buyurdu.

Abdurrahmân b. Ebû’l-Kasım diyor: “Abdurrahîm ile kâfirin tövbesini ve bu gibiler hakkında Allahu Teâlâ’nın:

إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ

(Habîbim!) **O küfredenlere söyle ki eğer** (sana düşmanlıktan) **vazgeçerlerse geçmiş** (günâhaları) **yarlığanacaktır.”** (Enfâl sûresi, 8/38) âyet-i celîlesi üzerinde konuşuyorduk.

Abdurrahîm: “Kâfirlerin tövbesi kabul edilince, mü’minlerin tövbesi öncelikle kabul edilir. Çünkü onlar daha iyidir. Mü'minin tövbesi, Müslümanlık üzerine Müslümanlıktır. Ben size ancak kitap ve sünnetten haber veririm. Kul, bir günâh işleyip de sonra bir an ondan nedâmet duyduğu vakit, der'akab o günâh mahvolup gider." dedi.

Hz. Ömer: "Tövbekârlarla oturun. Zîra onların kalpleri daha ince ve münkesirdir." dedi.

Diğer birisi: "Rabbimin beni ne zaman mağfiret edeceğini ben bilirim." dedi. "Ne zaman mağfiret eder?" diyenlere: "Ne zaman bana tövbeyi nasip ederse, yâni tövbe ettiğim vakit Allah beni affeder." dedi.

Diğer birisi de: "Bağışlanmaktan ziyâde, tövbeden mahrum olmaktan üzülürüm." dedi. Çünkü tövbe mağfiret ve bağışlanmanın lâzımıdır.

Rivâyet edildiğine göre; İsrail oğullarından bir genç, yirmi yıl ibâdetle meşgul oldu. Sonra yirmi yıl da isyân etti. Bir gün aynaya baktı. Saç ve sakalının ağarmakta olduğunu görünce, yirmi senelik isyânına nedâmet ederek: "İlâhî, yirmi yıl sana itâat ettim, sonra tam yirmi yıldır sana isyân ediyorum. Acaba sana yönelir ve tövbe edersem tövbemi kabul eder misin?" deyince, boşluktan duyduğu seste: "Bize icâbet ettin, biz seni kabul ettik. Bizi terk ettin, biz de seni terk ettik. İsyân ettin, sana mühlet verdik. Ne zaman bize yönelirsen biz yine seni kabul ederiz." dedi.

Zünnûn-ı Mısrî diyor: "Allah'ın öyle kulları var ki, onlar günâh ağaçlarını gözlerinin önüne diker, tövbe yaşları ile onları sularlar. Bundan pişmanlık ve mahzûniyet meydana gelir. Onlar akılları gitmeden deli divâne olur, dili tutulmadan lâl olurlar. İşte Allah ve Rasulünü bilen fasîh ve belîğ kimseler onlardır.

Sonra parlak şerbetten içer ve bu sâyede kalpleri cilâlanarak mihnet ve meşakkate sabreder, belâlara tahammül ederler. Sonra gönülleri melekût âlemine hayran kalır; fikirleri, ceberût perdelerinin esrarına dalar, nedâmet gölgesinin altında gölgelenir, günâhlarının sayfalarını okur, feryâd u figân ederler de bu verâ ve çekinmeleri sâyesinde zühdün, yüksek mertebesine ulaşırlar. Dünyayı terk etmenin acısını kendilerine tattırırlar. Yatak yerlerinin sertliğini yumuşatmazlar. Bu sâyede kurtuluş ipine ulaşır ve selâmet halkasına yapışırlar. Ruhları en üstün makamlara ulaşır, cennet bahçelerinin koltuklarında oturur, hayat deryâsına dalar, feryâd hendeklerini kapatır, heva köprülerini geçer, ilmin civarında iner, hikmet havuzlarından içer, akıl ve zekâ gemisine biner, kurtuluş yelkenini selâmet sahiline doğru açarlar da istirahat, izzet ve kerâmet bahçelerine ulaşırlar. Sahîh olan her tövbenin kabul edileceği hususunda bu kadar açıklamanın kâfi geldiğini sanırım.

Şâyet, "Sen de Mutezile gibi, tövbeyi kabul etmenin Allah üzerine vâcip olduğunu demek istiyorsun." dersen derim ki;

Hayır, benim sözlerimden, tövbeyi kabul etmenin Allah'a vâcip olduğu mânası çıkmaz. Ancak, elbise sabun ile yıkandığı vakit kirinin gitmesi vâcip olur. Susamış bir insan su içtiği vakit, susuzluğunun gitmesi vâcip olur. Uzun zaman susuz kalan kimsenin susaması vâcip olur. Susuzluk daha fazla devam ederse ölüm vâcip olur, gibi bir mâna çıkar ki, bunlardan hiç biri Muîtezile'nin dediği gibi, Allah'a vâcip olur mânasına gelmez. Belki ben derim ki:

Allahu Teâlâ, susuzluğu gidermek için suyu yarattığı gibi tâati, isyânın; sevapları da günâhların keffâreti olarak yaratmıştır. Dilese bunların aksini de yapardı. Allah üzerine hiç bir şey vâcip değildir. Fakat ezelî irâdesinde sebkat ettiği için böyle olması vâciptir. Yâni kendi îcâbıyla vâciptir. Yoksa bize vâciptir, dendiği gibi Allah'a hiç bir şey vâcip olamaz. Çünkü O'nu mecbur edecek bir kuvvet yoktur.

Şâyet, "Her tövbe eden, tövbesinin kabul olup olmadığında şüpheli, fakat susamış bir adamın içtiği su ile harâretinin gideceğinde şüphesi yoktur. Yâni bunlar birbirinden farklıdır." dersen derim ki;

Tövbenin kabulündeki şüphesi, tövbenin sıhhati için aranan şartların bulunup bulunmadığındaki şüphesindendir. Zîra yakında anlatacağımız gibi, tövbenin önce şart ve rükünleri vardır. Bütün şartları bulunamazsa, kabulü de şüpheli olur. Bu, tıpkı içtiği müshilin kendisine amel verip vermeyeceğindeki şüphesi gibidir. Bu şüphe, içtiği ilaçta zaman ve hastalık durumu îtibarıyla ishal şartlarının bulunup bulunmadığındaki şüphesindendir. Bu gibi hallerde tövbenin kabul edilip edilmediğinden korkulur.

الرُّكنُ الثَّاني
فيما عنه التّوبةُ ، وهيَ الذّنوب صغائرُها وكبائرُها

اعلمْ : أنَّ التوبةَ تركُ الذنبِ ، ولا يمكنُ تركُ الشيءِ إلا بعدَ معرفتِهِ ، وإذا كانَتِ التوبةُ واجبةً . . كانَ ما لا يتوصَّلُ إليها إلا بهِ واجباً ، فمعرفةُ الذنوبِ إذاً واجبةٌ .

والذنبُ : عبارةٌ عنْ كلِّ ما هوَ مخالفٌ لأمرِ اللهِ مِنْ تركٍ أوْ فعلٍ ، وتفصيلُ ذلكَ يستدعي شرحَ التكليفاتِ مِنْ أوَّلِها إلىٰ آخرِها ، وليسَ ذلكَ مِنْ غرضِنا ، ولكنَّا نشيرُ إلىٰ مجامعِها وروابطِ أقسامِها ، واللهُ الموفقُ للصوابِ برحمتِهِ .

بيانُ أقسامِ الذّنوبِ بالإضافةِ إلىٰ صفاتِ العبدِ

اعلمْ : أنَّ للإنسانِ أخلاقاً وأوصافاً كثيرةً ، علىٰ ما عُرفَ شرحُهُ في كتابِ عجائبِ القلبِ وعوالمِهِ[1] ، ولكنْ تنحصرُ مثاراتُ الذنوبِ في أربعِ صفاتٍ : صفاتٍ ربوبيّةٍ ، وصفاتٍ شيطانيّةٍ ، وصفاتٍ بهيميةٍ ، وصفاتٍ سبعيةٍ ، وذلكَ لأنَّ طينةَ الإنسانِ عُجنَتْ مِنْ أخلاطٍ مختلفةٍ ، فاقتضىٰ كلُّ واحدٍ مِنَ الأخلاطِ في المعجونِ منهُ أثراً مِنَ الآثارِ ، كما يقتضي السكَّرُ

---

[1] في (ن) : (وغوائله) بدل (وعوالمه) .

والخلُّ والزعفرانُ في السكنجبينِ آثاراً مختلفةً(١) .

فأمَّا ما يقتضيهِ النزوعُ إلى الصفاتِ الربوبيةِ : فمثلُ الكبرِ ، والفخرِ ، والجبروتِ(٢) ، وحبِّ المدحِ والثناءِ والعزِّ والغنىٰ ، وحبِّ دوامِ البقاءِ ، وطلبِ الاستعلاءِ على الكافَّةِ ، حتَّىٰ كأنَّهُ يريدُ أنْ يقولَ : (أنا ربُّكُمُ الأعلىٰ) .

وهـٰذا يتشعَّبُ منهُ جملةٌ مِنْ كبائرِ الذنوبِ ، غفلَ عنها الخلْقُ ولمْ يعدُّوها ذنوباً ، وهيَ المهلكاتُ العظيمةُ التي هيَ كالأمَّهاتِ لأكثرِ المعاصي ، كما استقصيناهُ في ربعِ المهلكاتِ .

الثانيةُ : **هيَ الصفةُ الشيطانيَّةُ** : التي منها يتشعَّبُ الحسدُ ، والبغيُ ، والحيلةُ ، والخداعُ ، والأمرُ بالفسادِ والمنكرِ ، وفيهِ يدخلُ الغشُّ ، والنفاقُ ، والدعوةُ إلى البدعِ والضلالِ .

الثالثةُ : **الصفةُ البهيميَّةُ** : ومنها يتشعَّبُ الشرهُ ، والكَلَبُ ، والحرْصُ علىٰ قضاءِ شهوةِ البطنِ والفرجِ ، ومنهُ يتشعَّبُ الزنا ، واللواطُ ، والسرقةُ ، وأكلُ مالِ الأيتامِ ، وجمعُ الحطامِ لأجلِ الشهواتِ .

الرابعةُ : **الصفةُ السبعيَّةُ** : ومنها يتشعَّبُ الغضبُ ، والحقدُ ، والتهجُّمُ على الناسِ بالضربِ والشتمِ والقتلِ واستهلاكِ الأموالِ ، ويتفرَّعُ عنها جملٌ مِنَ الذنوبِ .

---

(١) السكنجبين : هو مخلوط العسل والخل والسكر لدفع الصفراء ، كلمة فارسية معربة ، أصلها سِكَنْكُبين .

(٢) في غير (أ) : (والجبرية) بدل (والجبروت) ، وهما بمعنىً .

وهـٰذهِ الصفاتُ لها تدريجٌ في الفطرةِ ، فالصفةُ البهيميَّةُ هيَ التي تغلبُ أوّلاً ، ثمَّ تتلوها الصفةُ السبعيَّةُ ثانياً ، ثمَّ إذا اجتمعَتا . . استعملَتا العقلَ في الخداعِ والمكرِ والحيلةِ ، وهيَ الصفةُ الشيطانيَّةُ ، ثمَّ بالآخرةِ تغلبُ الصفاتُ الربوبيَّةُ ، وهيَ الفخرُ والعزُّ والعلُوُّ ، وطلبُ الكبرياءِ ، وقصدُ الاستيلاءِ علىٰ جميعِ الخلقِ .

فهـٰذهِ أمَّهاتُ الذنوبِ ومنابعُها ، ثمَّ تتفجَّرُ الذنوبُ مِنْ هـٰذهِ المنابعِ على الجوارحِ ؛ فبعضُها على القلبِ خاصَّةً ؛ كالكفرِ والبدعةِ والنفاقِ وإضمارِ السوءِ للناسِ ، وبعضُها على العينِ والسمعِ ، وبعضُها على اللسانِ ، وبعضُها على البطنِ والفرجِ ، وبعضُها على اليدينِ والرجلينِ ، وبعضُها علىٰ جميعِ البدنِ ، ولا حاجةَ إلىٰ بيانِ تفصيلِ ذلكَ ، فإنَّهُ واضحٌ .

* * *

قسمةٌ ثانيةٌ :

اعلمْ : أنَّ الذنوبَ تنقسمُ إلىٰ ما بينَ العبدِ وبينَ اللهِ تعالىٰ ، وإلىٰ ما يتعلَّقُ بحقوقِ العبادِ .

فما يتعلَّقُ بالعبدِ خاصَّةً كتركِ الصلاةِ ، والصومِ ، والواجباتِ الخاصَّةِ بهِ .

وما يتعلَّقُ بحقوقِ العبادِ كتركِهِ الزكاةَ ، وقتلِهِ النفسَ ، وغصبِهِ الأموالَ ، وشتمِهِ الأعراضَ .

وكلُّ متناوَلٍ مِنْ حقِّ الغيرِ فإمَّا نفسٌ ، أوْ طرفٌ ، أوْ مالٌ ، أوْ عرضٌ ، أوْ دِينٌ ، أوْ جاهٌ .

وتناولُ الدِّينِ بالإغواءِ ، والدعاءِ إلى البدعةِ ، والترغيبِ في المعاصي ، وتهييجِ أسبابِ الجراءةِ على اللهِ تعالىٰ ، كما يفعلُهُ بعضُ الوعَّاظِ بتغليبِ جانبِ الرجاءِ علىٰ جانبِ الخوفِ .

وما يتعلَّق بالعبادِ فالأمرُ فيهِ أغلظُ ، وما بينَ العبدِ وبينَ اللهِ تعالىٰ إذا لمْ يكنْ شركاً . . فالعفوُ فيهِ أرجىٰ وأقربُ ، وقدْ جاءَ في الخبرِ : « الدواوينُ ثلاثةٌ : ديوانٌ يُغفرُ ، وديوانٌ لا يُغفرُ ، وديوانٌ لا يتركُ ، فالديوانُ الذي يُغفرُ ذنوبُ العبادِ بينَهُمْ وبينَ اللهِ تعالىٰ ، وأمَّا الديوانُ الذي لا يُغفرُ . . فالشركُ باللهِ تعالىٰ ، وأمَّا الديوانُ الذي لا يُتركُ . . فمظالمُ العبادِ »(١) أيْ : لا بدَّ أنْ يطالبَ بها حتَّىٰ يتفصَّىٰ عنها .

* * *

قسمةٌ ثالثةٌ :

اعلمْ : أنَّ الذنوبَ تنقسمُ إلىٰ صغائرَ وكبائرَ ، وقدْ كثرَ اختلافُ الناسِ فيها ، فقالَ قائلونَ : (لا صغيرةَ ، بلْ كلُّ مخالفةٍ للهِ فهيَ كبيرةٌ)(٢) ،

---

(١) رواه أحمد في « مسنده » (٦/ ٢٤٠) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/ ٥٧٥) من حديث عائشة رضي الله عنها مرفوعاً .

(٢) وسيأتي قريباً قول ابن عباس رضي الله عنهما : (كل ما نهى الله عنه فهو كبيرة) ، وقال القشيري في « لطائف الإشارات » (٣/ ٤٨٧) : (الذنوب كلها كبائر ؛ لأنها مخالفة =

وهٰذا ضعيفٌ(١) ؛ إذْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِن تَجْتَنِبُوا۟ كَبَآئِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنكُمْ سَيِّـَٔاتِكُمْ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ ٱلَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَٰٓئِرَ ٱلْإِثْمِ وَٱلْفَوَٰحِشَ إِلَّا ٱللَّمَمَ ﴾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الصلواتُ الخمسُ والجمعةُ إلى الجمعةِ تكفِّرُ ما بينَهُنَّ إنِ اجتنبَتِ الكبائرُ »(٢) .

وفي لفظٍ آخرَ : « كفاراتٌ لما بينَهُنَّ إلا الكبائرَ »(٣) .

وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فيما رواهُ عبدُ اللهِ بنُ عمرِو بنِ العاصِ : « الكبائرُ : الإشراكُ باللهِ ، وعقوقُ الوالدينِ ، وقتْلُ النفسِ ، واليمينُ الغموسُ »(٤) .

= لأمر الله ، ولكن بعضها أكبر من بعض ، ولا شيء أعظم من الشرك) ، ونقل أبو حيان في « البحر المحيط » (٣/ ٢٣٣) هٰذا إذ قال : (وقد اختلفوا في ذلك ، فذهب الجمهور إلى انقسام الذنوب إلىٰ كبائر وصغائر... ، وذهب جماعة من الأصوليين منهم الأستاذ أبو إسحاق الإسفراييني وأبو المعالي وأبو نصر عبد الرحيم القشيري إلىٰ أن الذنوب كلها كبائر ، وإنما يقال لبعضها : صغيرة بالإضافة إلىٰ ما هو أكبر منها ؛ كما يقال : الزنا صغيرة بالنسبة إلى الكفر) .

(١) انظر « المستصفىٰ » (٢/ ٢١٣) ، و« الإتحاف » (٨/ ٥٣٠) .

(٢) رواه مسلم (٢٣٣) .

(٣) كذا في « القوت » (٢/ ١٤٧) ، ورواه أحمد في « مسنده » (٢/ ٣٥٩) : « كفارات لما بينهن ما اجتنبت الكبائر » .

(٤) رواه البخاري (٦٦٧٥) .

واختلفَ الصحابةُ والتابعونَ في عددِ الكبائرِ مِنْ أربعٍ ، إلىٰ سبعٍ ، إلىٰ تسعٍ ، إلىٰ إحدىٰ عشرةَ ، فما فوقَ ذلكَ .

فقالَ ابنُ مسعودٍ : (هُنَّ أربعٌ)(١) .

وقالَ ابنُ عمرَ : (هُنَّ سبعٌ)(٢) .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ عمرٍو : (هُنَّ تسعٌ)(٣) .

وكانَ ابنُ عباسٍ إذا بلغَهُ قولُ ابنِ عمرَ : (الكبائرُ سبعٌ) .. يقولُ : (هُنَّ إلىٰ سبعينَ أقربُ منها إلىٰ سبعٍ)(٤) .

وقالَ مرَّةً : (كلُّ ما نهى اللهُ عنهُ فهوَ كبيرةٌ)(٥) .

---

(١) روى الطبراني في « الكبير » (٩/١٥٦) عنه قال : (أكبر الكبائر : الإشراك بالله ، والأمن من مكر الله ، والقنوط من رحمة الله ، واليأس من روح الله) ، وسياق المصنف هنا تبع لصاحب « القوت » (٢/١٤٨) ، وجمع غالبها الطبري في « تفسيره » (٤/٥/٥٢) .

(٢) روى الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٢٤٨) عنه قال : (الكبائر : الإشراك بالله ، وقذف المحصنة ـ قال الراوي : أقبلَ الدم ؟ قال : نعم ، ورغماً ـ وقتل النفس ، والفرار يوم الزحف ، وأكل الربا ، وأكل مال اليتيم ، وعقوق الوالدين) .

(٣) روى البخاري في « الأدب المفرد » (٨) عن ابن عمر لا ابن عمرو رضي الله عنهم جميعاً : (هن تسع : الإشراك بالله ، وقتل نسمة ، والفرار من الزحف ، وقذف المحصنة ، وأكل الربا ، وأكل مال اليتيم ، وإلحاد في المسجد ، والذي يستسحر ، وبكاء الوالدين من العقوق . . .) الحديث .

(٤) رواه اللالكائي في « اعتقاد أهل السنة » (١٩١٧) .

(٥) رواه اللالكائي في « اعتقاد أهل السنة » (١٩١٦) .

وقالَ غيرُهُ : (كلُّ ما أوعدَ اللهُ عليهِ بالنارِ فهوَ مِنَ الكبائرِ)⁽¹⁾ .

وقالَ بعضُ السلفِ : (كلُّ ما أوجبَ الحدَّ في الدنيا فهوَ كبيرةٌ)⁽²⁾ .

وقيلَ : (إنَّها مبهمةٌ لا يُعرفُ عددُها ، كليلةِ القدْرِ ، وساعةِ يومِ الجمعةِ)⁽³⁾ .

وقالَ ابنُ مسعودٍ لمَّا سُئِلَ عنها : (اقرأْ مِنْ أوَّلِ « سورةِ النساءِ » إلىٰ رأسِ ثلاثينَ آيةً منها عندَ قولِهِ : ﴿ إِن تَجۡتَنِبُواْ كَبَآئِرَ مَا تُنۡهَوۡنَ عَنۡهُ ﴾ ، فكلُّ ما نهى اللهُ عنهُ في هـٰذهِ السورةِ إلىٰ هـٰهنا فهوَ كبيرةٌ)⁽⁴⁾ .

وقالَ أبو طالبِ المكيُّ : (الكبائرُ سبعَ عشرةَ ، جمعتُها مِنْ جملةِ

---

(١) كذا في « القوت » (٢/١٤٨) ، وجاء عن ابن عباس رضي الله عنهما وعن سعيد بن جبير كذلك عند الطبري في « تفسيره » (٤/٥/٥٩) .

(٢) رواه الطبري في « تفسيره » (٤/٥/٥٩) عن الضحاك ومجاهد والحسن .

(٣) كذا في « القوت » (٢/١٤٨) ، وقال الشيخ ابن حجر الهيتمي في « الزواجر » (١/١٥) : (واعتمده الواحدي من أصحابنا في « بسيطه » ، فقال : الصحيح : أن الكبيرة ليس لها حد يعرفها العباد به ، وإلا .. لاقتحم الناس الصغائر واستباحوها ، ولكن الله عز وجل أخفىٰ ذلك عن العباد ليجتهدوا في اجتناب المنهي عنه رجاء أن تجتنب الكبائر ، ونظائره إخفاء الصلاة الوسطىٰ وليلة القدر وساعة الإجابة ونحو ذلك) ، ولم يرتضه ، والمصنف رحمه الله تعالىٰ أورد هـٰذا ولم يستبعده ، بشرط أن يكون قسماً من الأقسام ، لا علىٰ إطلاقه ، وكتاب ابن حجر الهيتمي « الزواجر عن اقتراف الكبائر » أجمع كتاب في هـٰذا الباب كما ذكر الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٨/٥٣٥) .

(٤) رواه الطبري في « تفسيره » (٤/٥/٥٢) .

الأخبارِ، وجملةُ ما اجتمعَ مِنْ قولِ ابنِ عباسٍ وابنِ مسعودٍ وابنِ عمرَ وغيرِهِمْ:

أربعةٌ في القلبِ : وهيَ الشركُ باللهِ ، والإصرارُ علىٰ معصيتِهِ ، والقنوطُ مِنْ رحمتِهِ ، والأمنُ مِنْ مَكْرِهِ .

وأربعةٌ في اللسانِ : وهي شهادةُ الزورِ ، وقذفُ المحصنِ ، واليمينُ الغموسُ ؛ وهيَ التي يحقُّ بها باطلاً أوْ يبطلُ بها حقّاً ، وقيلَ : هيَ التي يقتطعُ بها مالَ امرىءٍ مسلمٍ باطلاً ولوْ سواكاً مِنْ أراكٍ ، وسمِّيتْ غموساً لأنَّها تغمسُ صاحبَها في النارِ ، والسحرُ ؛ وهوَ كلُّ كلامٍ يغيِّرُ الإنسانَ وسائرَ الأجسامِ عنْ موضوعاتِ الخلْقةِ .

وثلاثٌ في البطنِ : وهيَ شربُ الخمرِ والمسكرِ مِنْ كلِّ شرابٍ ، وأكلُ مالِ اليتيمِ ظلماً ، وأكلُ الربا وهوَ يعلمُ .

واثنتانِ في الفرجِ : وهما الزنا ، واللواطُ .

واثنتانِ في اليدينِ ؛ وهما القتلُ ، والسرقةُ .

وواحدةٌ في الرجلينِ : وهيَ الفرارُ مِنَ الزحفِ ، الواحدُ مِن اثنينِ ، والعشرةُ مِنْ عشرينَ .

وواحدةٌ في جميعِ الجسدِ : وهيَ عقوقُ الوالدينِ ، قالَ : وجملةُ عقوقِهما أنْ يُقسما عليهِ في حقٍّ فلا يبرَّ قسمَهُما ، وأنْ يسألاهُ حاجةً فلا يعطيَهُما ، وأن يسبَّاهُ فيضربَهُما ، ويجوعانِ فلا يطعمُهما)[1] .

---

[1] « قوت القلوب » (٢/١٤٨) .

هـٰذا ما قالَهُ ، وهوَ قريبٌ ، ولكنْ ليسَ يحصلُ بهِ تمامُ الشفاءِ ؛ إذْ يمكنُ الزيادةُ عليهِ والنقصانُ منهُ ، فإنَّهُ جعلَ أكلَ الربا ومالِ اليتيمِ مِنَ الكبائرِ ، وهيَ جنايةٌ على الأموالِ ، ولمْ يذكرْ في كبائرِ النفوسِ إلا القتلَ ، فأمَّا فقءُ العينينِ وقطعُ اليدينِ وغيرُ ذلكَ مِنْ تعذيبِ المسلمينَ بالضربِ وأنواعِ العذابِ . فلمْ يتعرَّضْ لهُ ، وضربُ اليتيمِ وتعذيبُهُ وقطعُ أطرافِهِ لا شكَّ في أنَّهُ أكبرُ مِنْ أكلِ مالِهِ .

كيفَ وفي الخبرِ : « مِنَ الكبائرِ السبَّتانِ بالسَّبَّةِ ، ومِنَ الكبائرِ استطالةُ الرجلِ في عرضِ أخيهِ المسلمِ »(١) ، وهـٰذا زائدٌ علىٰ قذْفِ المحصنِ ؟!

وقالَ أبو سعيدٍ الخدريُّ وغيرُهُ مِنَ الصحابةِ : (إنَّكُمْ لتعملونَ أعمالاً هيَ أدقُّ في أعينِكُمْ مِنَ الشعرِ ، كنَّا نعدُّها علىٰ عهدِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مِنَ الكبائرِ)(٢) .

وقالَتْ طائفةٌ : (كلُّ عمدٍ كبيرةٌ)(٣) ، (وكلُّ ما نهى اللهُ عنهُ فهوَ كبيرةٌ)(٤) .

---

(١) رواه أبو داوود (٤٨٧٧) .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٣/٣) من حديث أبي سعيد الخدري رضي الله عنه ، وفيه : (من الموبقات) بدل (من الكبائر) ، وعنده (٣/ ٢٨٥) بلفظه من حديث أنس رضي الله عنه .

(٣) قوت القلوب (٢/ ١٤٨) .

(٤) رواه اللالكائي في « اعتقاد أهل السنة » (١٩١٦) .

وكشفُ الغطاءِ عنْ هـٰذا : أنَّ نظرَ الناظرِ في السرقةِ أهيَ كبيرةٌ أمْ لا . . لا يصحُّ ما لمْ يفهمْ معنى الكبيرةِ والمرادَ بها ؛ كقولِ القائلِ : (السرقةُ حرامٌ أمْ لا) لا مطمعَ في معرفتِهِ إلا بعدَ تقريرِ معنى الحرامِ أولاً ، ثمَّ البحثِ عنْ وجودِهِ في السرقةِ .

فالكبيرةُ مِنْ حيثُ اللفظُ مبهمٌ ، ليسَ لهُ موضوعٌ خاصٌّ في اللغةِ ولا في الشرعِ ، وذلكَ لأنَّ الكبيرَ والصغيرَ مِنَ المضافاتِ ، وما مِنْ ذنبٍ إلا وهوَ كبيرٌ بالإضافةِ إلىٰ ما دونَهُ ، وصغيرٌ بالإضافةِ إلىٰ ما فوقَهُ ؛ فالمضاجعةُ معَ الأجنبيةِ كبيرةٌ بالإضافةِ إلى النظرِ ، صغيرةٌ بالإضافةِ إلى الزنا ، وقطعُ يدِ المسلمِ كبيرةٌ بالإضافةِ إلىٰ ضربِهِ ، صغيرةٌ بالإضافةِ إلىٰ قتلِهِ .

نعمْ ، للإنسانِ أنْ يطلقَ علىٰ ما تُوعِّدَ بالنارِ علىٰ فعلِهِ خاصَّةً اسمَ الكبيرةِ ، ونعني بوصفِهِ بالكبيرةِ : أنَّ العقوبةَ بالنارِ عظيمةٌ ، ولهُ أنْ يطلقَ علىٰ ما أُوجبَ الحدُّ عليهِ مصيراً إلىٰ أنَّ ما عُجِّلَ عليهِ في الدنيا عقوبةٌ واجبةٌ . عظيمٌ ، ولهُ أنْ يطلقَ علىٰ ما وردَ في نصِّ الكتابِ النهيُ عنهُ ، فيقولُ : تخصيصُهُ بالذكرِ في القرآنِ يدلُّ علىٰ عظمِهِ ، ثمَّ يكونُ عظيماً وكبيراً ـ لا محالةَ ـ بالإضافةِ ؛ إذْ منصوصاتُ القرآنِ أيضاً تتفاوتُ درجاتُها .

فهـٰذهِ الإطلاقاتُ لا حرجَ فيها ، وما نقلَ مِنْ ألفاظِ الصحابةِ يتردَّدُ بينَ هـٰذهِ الجهاتِ ، ولا يبعدُ تنزيلُها علىٰ شيءٍ مِنْ هـٰذهِ الاحتمالاتِ .

نعمْ ، مِنَ المهمَّاتِ أنْ تعلمَ معنىٰ قولِ اللهِ تعالىٰ : ﴿ إِن تَجْتَنِبُوا۟ كَبَآئِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنكُمْ سَيِّـَٔاتِكُمْ ﴾ ، وقولِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الصلواتُ الخمسُ كفَّاراتٌ لما بينَهُنَّ إلا الكبائرَ »[1] ؛ فإنَّ هٰذا إثباتُ حكمٍ للكبائرِ .

والحقُّ في ذلكَ : أنَّ الذنوبَ منقسمةٌ في نظرِ الشرعِ إلىٰ ما يعلمُ استعظامُهُ إيَّاها ، وإلىٰ ما يعلم أنَّها معدودةٌ في الصغائرِ ، وإلىٰ ما يشكُّ فيهِ فلا يُدرىٰ حكمُهُ .

فالطمعُ في معرفةِ حدٍّ حاصرٍ أوْ عددٍ جامعٍ مانعٍ طلبٌ لما لا يمكنُ ؛ فإنَّ ذلكَ لا يمكنُ إلا بالسماعِ مِنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، بأنْ يقولَ : إنِّي أردتُ بالكبائرِ عشراً ، أوْ خمساً ، ويفصِّلُها ، فإنْ لمْ يردْ هٰذا ، بلْ وردَ في بعضِ الألفاظِ : « ثلاثٌ مِنَ الكبائرِ »[2] ، وفي بعضِها : « سبعٌ مِنَ الكبائرِ »[3] ، ثمَّ وردَ أنَّ السَّبتينِ بالسَّبَّةِ الواحدةِ مِنَ الكبائرِ[4] ، وهوَ خارجٌ عنِ السبعِ والثلاثِ . . علمَ أنَّهُ لمْ يقصدْ بهِ العددَ والحصرَ ، فكيفَ يطمعُ في عددِ ما لمْ يعدِّدْهُ الشرعُ ؟! وربَّما قصدَ الشرعُ إبهامَهُ ؛ ليكونَ العبادُ منهُ علىٰ وَجَلٍ ، كما أبهمَ ليلةَ القدْرِ ليعظمَ جدُّ الناسِ في طلبِها .

---

(١) رواه مسلم (٢٣٣) .

(٢) رواه البخاري (٢٦٥٤) ، ومسلم (٨٧) .

(٣) رواه الطبراني في « الأوسط » (٥٧٠٥) .

(٤) رواه أبو داوود (٤٨٧٧) .

نعمْ ، لنا سبيلٌ كلِّيٌّ يمكنُنا أنْ نعرفَ بهِ أجناسَ الكبائرِ وأنواعَها بالتحقيقِ ، وأمَّا أعيانُها. . فنعرفُها بالظنِّ والتقريبِ ، ونعرفُ أيضاً أكبرَ الكبائرِ ، فأمَّا أصغرُ الصغائرِ . . فلا سبيلَ إلىٰ معرفتِهِ .

وبيانُهُ : أنَّا نعلمُ بشواهدِ الشرعِ وأنوارِ البصائرِ جميعاً أنَّ مقصودَ الشرائعِ كلِّها سياقةُ الخلْقِ إلىٰ جوارِ اللهِ تعالىٰ وسعادةِ لقائِهِ ، وأنَّهُ لا وصولَ لهُمْ إلىٰ ذلكَ إلا بمعرفةِ اللهِ ومعرفةِ صفاتِهِ وكتبِهِ ورسلِهِ ، وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَمَا خَلَقْتُ ٱلْجِنَّ وَٱلْإِنسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ ﴾ أيْ : ليكونوا عبيداً لي ، ولا يكونُ العبدُ عبداً ما لمْ يعرفْ ربَّهُ بالربوبيَّةِ ونفسَهُ بالعبوديَّةِ ، فلا بدَّ أنْ يعرفَ نفسَهُ وربَّهُ ، فهـٰذا هوَ المقصودُ الأقصىٰ ببعثةِ الأنبياءِ .

ولكنْ لا يتمُّ هـٰذا إلا في الحياةِ الدنيا ، وهوَ المعنيُّ بقولِهِ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « الدنيا مزرعةُ الآخرةِ »⁽¹⁾ ، فصارَ حفظُ الدنيا أيضاً مقصوداً تابعاً للدينِ ؛ لأنَّهُ وسيلةٌ إليهِ .

والمتعلِّقُ مِنَ الدنيا بالآخرةِ شيئانِ ؛ النفوسُ والأموالُ ، فكلُّ ما يسدُّ بابَ معرفةِ اللهِ تعالىٰ فهوَ أكبرُ الكبائرِ ، ويليهِ ما يسدُّ بابَ حياةِ النفوسِ ،

---

(١) قال الحافظ العراقي : (لم أجده بهـٰذا اللفظ مرفوعاً ، ورواه العقيلي في « الضعفاء » [٣/ ٨٤٣] ، وأبو بكر بن لال في « مكارم الأخلاق » من حديث طارق بن أشيم : « نعمت الدار الدنيا لمن تزود منها لآخرته » الحديث ، وإسناده ضعيف) . « إتحاف » (٨/ ٥٣٩) .

ويلي ذلكَ ما يسدُّ بابَ المعايشِ التي بها حياةُ النفوسِ ، فهـٰذهِ ثلاثُ مراتبَ.

فحفظُ المعرفةِ على القلوبِ ، والحياةِ على الأبدانِ ، والأموالِ على الأشخاصِ . . ضروريٌّ في مقصودِ الشرائعِ كلِّها ، وهـٰذهِ ثلاثةُ أمورٍ لا يُتصوَّرُ أنْ يختلفَ فيها المللُ ، فلا يجوزُ أن يبعثَ اللهُ نبيّاً يريدُ ببعثتِهِ إصلاحَ الخلْقِ في دينِهِمْ ودنياهم ثمَّ يأمرُهُمْ بما يمنعُهُمْ عنْ معرفتِهِ ومعرفةِ رسلِهِ ، أوْ يأمرُهُمْ بإهلاكِ النفوسِ وإهلاكِ الأموالِ .

* * *

فحصلَ مِنْ هـٰذا أنَّ الكبائرَ علىٰ ثلاثِ مراتبَ :

المرتبةُ الأولىٰ : ما يمنعُ مِنْ معرفةِ اللهِ تعالىٰ ومعرفةِ رسلِهِ : وهوَ الكفرُ ، فلا كبيرةَ فوقَ الكفرِ ؛ إذِ الحجابُ بينَ العبدِ وبين اللهِ هوَ الجهلُ ، والوسيلةُ المقرِّبةُ لهُ إليهِ هيَ العلمُ والمعرفةُ ، وقربُهُ بقدْرِ معرفتِهِ ، وبعدُهُ بقدْرِ جهلهِ .

ويتلو الجهلَ الذي يسمَّىٰ كفراً الأمنُ مِنْ مكرِ اللهِ ، والقنوطُ مِنْ رحمتِهِ ، فإنَّ هـٰذا أيضاً عينُ الجهلِ ، فمَنْ عرفَ اللهَ . . لمْ يُتصوَّرْ أنْ يكونَ آمناً ، ولا أنْ يكونَ آيساً .

ويتلو هـٰذهِ الرتبةَ البدعُ كلُّها المتعلِّقةُ بذاتِ اللهِ وصفاتِهِ وأفعالِهِ ، وبعضُها أشدُّ مِنْ بعضٍ ، وتفاوتُها علىٰ حسَبِ تفاوتِ الجهلِ بها ، وعلىٰ حسَبِ تعلُّقِها بذاتِ اللهِ سبحانَهُ وصفاتِهِ ، وبأفعالِهِ وشرائعِهِ ، وبأوامرِهِ

ونواهيهِ ، ومراتبُ ذلكَ لا تنحصرُ ، وهيَ تنقسمُ إلىٰ ما يعلمُ أنَّها داخلةٌ تحتَ ذكرِ الكبائرِ المذكورةِ في القرآنِ ، وإلىٰ ما يُعلمُ أنَّهُ لا يدخلُ ، وإلىٰ ما يُشكُّ فيهِ ، وطلبُ رفعِ الشكِّ في القسمِ المتوسطِ طمعٌ في غيرِ مطمعٍ .

* * *

المرتبةُ الثانيةُ : النفوسُ : إذْ ببقائِها وحفظِها تدومُ الحياةُ ، وتحصلُ المعرفةُ باللهِ ، فقتلُ النفسِ ـ لا محالةَ ـ مِنَ الكبائرِ ، وإنْ كانَ دونَ الكفرِ ؛ لأنَّ ذلكَ يصدمُ عينَ المقصودِ ، وهـٰذا يصدمُ وسيلةَ المقصودِ ؛ إذِ الحياةُ الدنيا لا تُرادُ إلا للآخرةِ ، والتوصلُ إليها بمعرفةِ اللهِ تعالىٰ .

ويتلو هـٰذهِ الكبيرةَ قطعُ الأطرافِ ، وكلُّ ما يفضي إلى الهلاكِ ، حتَّى الضربُ ، وبعضُها أكبرُ مِنْ بعضٍ .

ويقعُ في هـٰذهِ الرتبةِ تحريمُ الزنا واللواطِ ؛ لأنَّهُ لوِ اجتمعَ الناسُ على الاكتفاءِ بالذكورِ في قضاءِ الشهواتِ . . انقطعَ النسلُ ، ورفعُ الوجودِ(١) قريبٌ مِنْ قطعِ الوجودِ ، وأمَّا الزنا . . فإنَّهُ لا يفوِّتُ أصلَ الوجودِ ، ولكنْ يشوِّشُ الأنسابَ ، ويبطلُ التوارثَ والتناصرَ ، وجملةً مِنَ الأمورِ التي لا ينتظمُ العيشُ إلا بها ، بلْ كيفَ يتمُّ النظامُ معَ إباحةِ الزنا ولا ينتظمُ أمورُ البهائمِ ما لمْ يتميَّزِ الفحلُ منها بإناثٍ يختصُّ بها عنْ سائرِ الفحولِ ؟! ولذلكَ لا يتصوَّرُ أنْ يكونَ الزنا مباحاً في شرعٍ قُصِدَ بهِ الإصلاحُ .

---

(١) في غير (أ ، س) : (ودفع الوجود) بدل (ورفع الوجود) .

وينبغي أنْ يكونَ الزنا في الرتبةِ دونَ القتلِ ؛ لأنَّهُ ليسَ يفوِّتُ دوامَ الوجودِ ، ولا يمنعُ أصلَهُ ، ولكنْ يفوِّتُ تمييزَ الأنسابِ ، ويحرِّكُ مِنَ الأسبابِ ما يكادُ يفضي إلى التقاتلِ ، وينبغي أنْ يكونَ أشدَّ مِنَ اللواطِ ؛ لأنَّ الشهوةَ داعيةٌ إليهِ مِنَ الجانبينِ ، فيكثرُ وقوعُهُ ، ويعظمُ أثرُ الضررِ بكثرتِهِ .

* * *

المرتبةُ الثالثةُ : الأموالُ : فإنَّها معايشُ الخلْقِ ، فلا يجوزُ تسليطُ الناسِ علىٰ تناولِها كيفَ شاؤوا حتَّىٰ بالاستيلاءِ والسرقةِ وغيرِهما ، بلْ ينبغي أنْ تحفظَ لتبقىٰ ببقائِها النفوسُ ، إلا أنَّ الأموالَ إذا أُخذَتْ . . أمكنَ استردادُها ، وإنْ أُكلَتْ . . أمكنَ تغريمُها ، فليسَ يعظمُ الأمرُ فيها .

نعمْ ، إذا جرىٰ تناولُها بطريقٍ يعسرُ التداركُ لهُ . . فينبغي أنْ يكونَ ذلكَ مِنَ الكبائرِ ، وذلكَ بأربعِ طرقٍ :

أحدُها : الخفيةُ ، وهيَ السرقةُ ، فإنَّهُ إذا لمْ يطلعْ عليهِ غالباً . . فكيفَ يتداركُ ؟

الثاني : أكلُ مالِ اليتيمِ ، وهـٰذا أيضاً مِنَ الخفيةِ ، وأعني بهِ في حقِّ الوليِّ والقيِّمِ ، فإنَّهُ مؤتمنٌ فيهِ ، وليسَ لهُ خصمٌ سوى اليتيمِ ، وهوَ صغيرٌ لا يعرفُهُ ، فتعظيمُ الأمرِ فيهِ واجبٌ ، بخلافِ الغصْبِ ؛ فإنَّهُ ظاهرٌ يعرفُ ، وبخلافِ الخيانةِ في الوديعةِ ؛ فإنَّ المودِعَ خصمٌ فيهِ ينتصفُ لنفسِهِ .

الثالثُ : تفويتُها بشهادةِ الزورِ .

الرابعُ : أخذُ الوديعةِ وغيرِها باليمينِ الغموسِ .

فإنَّ هـٰذهِ طرقٌ لا يمكنُ فيها التداركُ ، ولا يجوزُ أنْ تختلفَ الشرائعُ في تحريمِها أصلاً ، وبعضُها أشدُّ مِنْ بعضٍ ، وكلُّها دونَ الرتبةِ الثانيةِ المتعلِّقةِ بالنفوسِ .

وهـٰذهِ الأربعةُ جديرةٌ بأنْ تكونَ مرادةً بالكبائرِ ، وإنْ لمْ يُوجبِ الشرعُ الحدَّ في بعضِها ، ولكنْ كثَّرَ الوعيدَ عليها ، وعظَّمَ في مصالحِ الدنيا تأثيرَها .

وأمَّا أكلُ الربا .. فليسَ فيهِ إلا أكلُ مالِ الغيرِ بالتراضي ، معَ الإخلالِ بشرطٍ وضعَهُ الشرعُ ، ولا يبعدُ أنْ تختلفَ الشرائعُ في مثلِهِ ، وإذا لمْ يُجعلِ الغصبُ الذي هوَ أكلُ مالِ الغيرِ بغيرِ رضاهُ وبغيرِ رضا الشرعِ مِنَ الكبائرِ .. فأكلُ الربا أكلٌ برضا المالكِ ، ولكنْ دونَ رضا الشرعِ ، وإنْ عظَّمَ الشرعُ الربا بالزجرِ عنهُ .. فقدْ عظَّمَ أيضاً الظلمَ بالغصبِ وغيرِهِ وعظَّمَ الخيانةَ ، والمصيرُ إلىٰ أنَّ أكلَ دانقٍ بالخيانةِ أوِ الغصبِ مِنَ الكبائرِ فيهِ نظرٌ ، وذلكَ واقعٌ في مظِنَّةِ الشكِّ ، وأكثرُ ميلِ الظنِّ إلىٰ أنَّهُ غيرُ داخلٍ تحتَ الكبائرِ ، بلْ ينبغي أنْ تختصَّ الكبيرةُ بما لا يجوزُ اختلافُ الشرائعِ فيهِ ؛ ليكونَ ضرورياً في الدينِ .

* * *

فيبقىٰ ممَّا ذكرَهُ أبو طالبٍ المكيُّ : القذفُ ، والشربُ ، والسحرُ ،

والفرارُ مِنَ الزحفِ ، وعقوقُ الوالدينِ :

أمّا الشربُ لما يزيلُ العقلَ : فهوَ جديرٌ بأنْ يكونَ مِنَ الكبائرِ ، وقدْ دلَّ عليهِ تشديداتُ الشرعِ وطريقُ النظرِ أيضاً ؛ لأنَّ العقلَ محفوظٌ كما أنَّ النفسَ محفوظةٌ ، بلْ لا خيرَ في النفسِ دونَ العقلِ ، فإزالةُ العقلِ مِنَ الكبائرِ ، ولكنْ هـٰذا لا يجري في قطرةٍ مِنَ الخمرِ ، ولا شكَّ في أنَّهُ لوْ شربَ ماءً فيهِ قطرةٌ مِنَ الخمرِ .. لمْ يكنْ ذلكَ كبيرةً ، وإنَّما هوَ شربُ ماءٍ نجسٍ ، فالقطرةُ وحدَها في محلِّ الشكِّ ، وإيجابُ الشرعِ الحدَّ بهِ يدلُّ علىٰ تعظيمِ أمرِهِ ، فيُعدُّ ذلكَ مِنَ الكبائرِ بالشرعِ ، وليسَ في القوَّةِ البشريَّةِ الوقوفُ علىٰ جميعِ أسرارِ الشرعِ ، فإنْ ثبتَ إجماعٌ في أنَّهُ كبيرةٌ .. وجبَ الاتباعُ ، وإلا .. فللتوقفِ فيهِ مجالٌ(١) .

* * *

وأمّا القذفُ : فليسَ فيهِ إلا تناولُ الأعراضِ ، والأعراضُ دونَ الأموالِ في الرتبةِ ولتناولِها مراتبُ ، وأعظمُها التناولُ بالقذفِ بالإضافةِ إلىٰ فاحشةِ الزنا ، وقدْ عظَّمَ الشرعُ أمرَهُ ، وأظنُّ ظنّاً غالباً أنَّ الصحابةَ كانوا يعدُّونَ كلَّ ما يجبُ الحدُّ به كبيرةً ، فهوَ بهـٰذا الاعتبارِ لا تكفِّرُهُ الصلواتُ الخمسُ ، وهوَ الذي نريدُهُ بالكبيرةِ الآنِ ، ولكنْ مِنْ حيثُ إنَّهُ يجوزُ أنْ تختلفَ فيهِ

---

(١) وقال ابن حجر الهيتمي في « الزواجر » (٢/ ٣١١) : (أما شرب الخمر ولو قطرة منها .. فكبيرة إجماعاً) .

الشرائعُ فالقياسُ بمجرَّدِهِ لا يدلُّ علىٰ كبرِهِ وعظمِهِ ، بلْ كانَ يجوزُ أنْ يردَ الشرعُ بأنَّ العدلَ الواحدَ إذا رأىٰ إنساناً يزني . . فلهُ أنْ يشهدَ عليهِ ، ويُجلدُ المشهودُ عليهِ بمجرَّدِ شهادتِهِ ، فإنْ لمْ تُقبلْ شهادتُهُ . . فحدُّهُ ليسَ ضرورياً في مصالحِ الدنيا ، وإنْ كانَ على الجملةِ مِنَ المصالحِ الظاهرةِ الواقعةِ في رتبةِ الحاجاتِ .

فإذاً ؛ هـٰذا أيضاً يلتحقُ بالكبائرِ في حقِّ مَنْ عرفَ حكْمَ الشرعِ ، فأمَّا مَنْ ظنَّ أنَّ لهُ أنْ يشهدَ وحدَهُ ، أوْ ظنَّ أنَّهُ يساعدُهُ على الشهادةِ غيرُهُ . . فلا ينبغي أنْ يُجعلَ في حقِّهِ مِنَ الكبائرِ .

* * *

وأمَّا السحرُ : فإنْ كانَ فيهِ كفرٌ . . فكبيرةٌ ، وإلا . . فعظمُهُ بحسَبِ الضررِ الذي يتولَّدُ منهُ ؛ مِنْ هلاكِ نفسٍ ، أوْ مرضٍ ، أوْ غيرِهِ .

* * *

وأمَّا الفرارُ مِنَ الزحفِ وعقوقُ الوالدينِ : فهـٰذا أيضاً ينبغي أنْ يكونَ مِنْ حيثُ القياسُ في محلِّ التوقُّفِ ، وإذا قُطِعَ بأنَّ سبَّ الناسِ بكلِّ شيءٍ سوى الزنا وضربَهُمْ والظلمَ لهُمْ بغصْبِ أموالِهِمْ وإخراجِهِمْ مِنْ مساكنِهِمْ وبلادِهِمْ وإجلائِهِمْ مِنْ أوطانِهِمْ ليسَ مِنَ الكبائرِ ؛ إذْ لمْ يُنقلْ ذلكَ في السبعَ عشرةَ كبيرةً ، وهوَ أكثرُ ما قيلَ فيهِ . . فالتوقُّفُ في هـٰذا أيضاً غيرُ بعيدٍ ، ولكنَّ الحديثَ يدلُّ علىٰ تسميتِهِما كبيرةً ، فلتُلحقْ بالكبائرِ .

فإذاً ؛ رجعَ حاصلُ الأمرِ إلىٰ أنَّا نعني بالكبيرةِ : ما لا تكفِّرُهُ الصلواتُ الخمسُ بحكمِ الشرعِ ، وذلكَ ممَّا انقسمَ إلىٰ ما عُلِمَ أنَّهُ لا تكفِّرُهُ قطعاً ، وإلىٰ ما ينبغي أنْ تكفِّرَهُ ، وإلىٰ ما يُتوقَّفُ فيهِ ، والمتوقَّفُ فيهِ بعضُهُ مظنونٌ بالنفي والإثباتِ ، وبعضُهُ مشكوكٌ فيهِ ، وهوَ شكٌّ لا يزيلُهُ إلا نصُّ كتابٍ أو سنَّةٍ ، وإذْ لا مطمعَ فيهما . . فطلبُ رفعِ الشكِّ فيهما محالٌ .

* * *

فإنْ قلتَ : فهـٰذا إقامةُ برهانٍ على استحالةِ معرفةِ حدِّها ، فكيفَ يَرِدُ الشرعُ بما يستحيلُ معرفةُ حدِّهِ ؟

فاعلمْ : أنَّ كلَّ ما لا يتعلَّقُ بهِ حكمٌ في الدنيا فيجوزُ أنْ يتطرَّقَ إليهِ الإبهامُ ؛ لأنَّ دارَ التكليفِ هيَ دارُ الدنيا ، والكبيرةُ على الخصوصِ لا حكمَ لها في الدنيا مِنْ حيثُ إنَّها كبيرةٌ ، بلْ كلُّ موجباتِ الحدودِ معلومةٌ بأسمائِها ؛ كالسرقةِ والزنا وغيرِهما ، وإنَّما حكمُ الكبيرةِ أنَّ الصلواتِ الخمسَ لا تكفِّرُها ، وهـٰذا أمرٌ يتعلَّقُ بالآخرةِ ، والإبهامُ أليقُ بهِ ؛ حتَّىٰ يكونَ الناسُ علىٰ وَجَلٍ وحذرٍ ، فلا يتجرؤونَ على الصغائرِ اعتماداً على الصلواتِ الخمسِ ، وكذلكَ اجتنابُ الكبائرِ يكفِّرُ الصغائرَ بموجبِ قولهِ تعالىٰ : ﴿ إِن تَجْتَنِبُوا۟ كَبَآئِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنكُمْ سَيِّـَٔاتِكُمْ ﴾ .

ولكنَّ اجتنابَ الكبيرةِ إنَّما يكفِّرُ الصغيرةَ إذا اجتنبَها معَ القدرةِ والإرادةِ ، كمَنْ يتمكَّنُ مِنِ امرأةٍ ومِنْ مواقعتِها ، فيكفُّ نفسَهُ عنِ الوقاعِ ويقتصرُ علىٰ

نظرٍ أو لمسٍ ؛ فإنَّ مجاهدةَ نفسِهِ في الكفِّ عنِ الوقاعِ أشدُّ تأثيراً في تنويرِ قلبِهِ مِنْ إقدامِهِ على النظرِ في إظلامِهِ ، فهٰذا معنىٰ تكفيرِهِ ، فإنْ كانَ عنِّيناً ، أو لمْ يكنِ امتناعُهُ إلا بالضرورةِ للعجزِ ، أوْ كانَ قادراً ولكنِ امتنعَ لخوفِ أمرٍ آخرَ . . فهٰذا لا يصلحُ للتكفيرِ أصلاً .

وكلُّ مَنْ لا يشتهي الخمرَ بطبعِهِ ، ولوْ أُبيحَ لهُ . . لما شربَهُ ؛ فاجتنابُهُ لا يكفِّرُ عنهُ الصغائرَ التي هيَ مِنْ مقدِّماتِهِ ؛ كسماعِ الملاهي والأوتارِ .

نعمْ ، مَنْ يشتهي الخمرَ وسماعَ الأوتارِ ، فيمسكُ نفسَهُ بالمجاهدةِ عنِ الخمرِ ، ويطلقُها في السماعِ . . فمجاهدةُ النفسِ بالكفِّ ربَّما تمحو عنْ قلبِهِ الظلمةَ التي ارتفعَتْ إليهِ مِنْ معصيةِ السماعِ .

وكلُّ هٰذهِ أحكامٌ أخرويَّةٌ يجوزُ أنْ يبقىٰ بعضُها في محلِّ الشكِّ ، وتكونَ مِنَ المتشابهاتِ ، ولا يُعرفُ تفصيلُها إلا بالنصِّ ، ولمْ يردِ النصُّ بعددٍ ولا حدٍّ جامعٍ ، بلْ وردَ بألفاظٍ متفرِّقةٍ مختلفةٍ ، فقدْ روىٰ أبو هريرة رضيَ اللهُ عنهُ أنَّهُ عليهِ الصلاةُ والسلامُ قالَ : « الصلاةُ إلى الصلاةِ كفارةٌ ، ورمضانُ إلىٰ رمضانَ كفارةٌ ، إلا مِنْ ثلاثٍ : إشراكٍ باللهِ ، وتركِ السنَّةِ ، ونكثِ الصفقةِ » ، قيلَ : وما تركُ السنَّةِ ؟ قالَ : « الخروجُ مِنَ الجماعةِ ، ونكثُ الصفقةِ أنْ يبايعَ رجلاً ثمَّ يخرجَ عليهِ بالسيفِ يقاتلُهُ »⁽¹⁾ ، فهٰذا

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٢/٢٢٩) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/٢٥٩) .

وأمثالُهُ مِنَ الألفاظِ لا يحيطُ بالعددِ كلِّهِ ، ولا يدلُّ علىٰ حدٍّ جامعٍ ، فيبقىٰ ـ لا محالةَ ـ مبهماً .

* * *

فإنْ قلتَ : الشهادةُ لا تُقبلُ إلا ممَّنْ يجتنبُ الكبائرَ ، والورعُ عنِ الصغائرِ ليسَ شرطاً في قبولِ الشهادةِ ، وهـٰذا مِنْ أحكامِ الدنيا .

فاعلمْ : أنَّا لا نخصِّصُ ردَّ الشهادةِ بالكبائرِ ، فلا خلافَ في أنَّ مَنْ يسمعُ الملاهيَ ، ويلبسُ الديباجَ ، ويتختَّمُ بخاتمِ الذهبِ ، ويشربُ مِنْ أواني الذهبِ والفضةِ . . لا تقبلُ شهادتُهُ ، ولمْ يذهبْ أحدٌ إلىٰ أنَّ هـٰذهِ الأمورَ مِنَ الكبائرِ .

وقالَ الشافعيُّ رضيَ اللهُ عنهُ : (إذا شربَ الحنفيُّ النبيذَ . . حددتُهُ ولمْ أردَّ شهادتَهُ) ، فقدْ جعلَهُ كبيرةً بإيجابِ الحدِّ عليهِ ، ولمْ يردَّ بهِ الشهادةَ ، فدلَّ علىٰ أنَّ الشهادةَ نفياً وإثباتاً لا تدورُ على الصغائرِ والكبائرِ .

بلْ كلُّ الذنوبِ تقدحُ في العدالةِ ، إلا ما لا يخلو الإنسانُ عنهُ غالباً بضرورةِ مجاري العاداتِ ؛ كالغيبةِ ، والتجسُّسِ ، وسوءِ الظنِّ ، والكذبِ في بعضِ الأقوالِ ، وسماعِ الغيبةِ ، وتركِ الأمرِ بالمعروفِ والنهيِ عنِ المنكرِ ، وأكلِ الشبهاتِ ، وسبِّ الولدِ والغلامِ ، وضربِهِما بحكمِ الغضبِ زائداً علىٰ حدِّ المصلحةِ ، وإكرامِ السلاطينِ الظلمةِ ، ومصادقةِ الفجَّارِ ، والتكاسلِ عنْ تعليمِ الأهلِ والولدِ جميعَ ما يحتاجونَ إليهِ مِنْ أمرِ الدينِ ؛

فهٰذهِ ذنوبٌ لا يُتصوَّرُ أنْ ينفكَّ الشاهدُ عنْ قليلِها أوْ كثيرِها إلا بأنْ يعتزلَ الناسَ ، ويتجرَّدَ لأمرِ الآخرةِ ، ويجاهدَ نفسَهُ مدَّةً ، بحيثُ يبقىٰ علىٰ سجيتِهِ[1] معَ المخالطةِ بعدَ ذلكَ ، ولوْ لمْ يُقبلْ إلا قولُ مثلِهِ . . لعزَّ وجودُهُ ، وبطلَتِ الأحكامُ والشهاداتُ ، وليسَ لبسُ الحريرِ ، وسماعُ الملاهي ، واللعبُ بالنردِ ، ومجالسةُ أهلِ الشُّرْبِ في وقتِ الشربِ ، والخلوةُ بالأجنبياتِ ، وأمثالُ هٰذهِ الصغائرِ . . مِنْ هٰذا القبيلِ ، فإلىٰ مثلِ هٰذا المنهاجِ ينبغي أنْ يُنظرَ في قبولِ الشهادةِ وردِّها ، لا إلى الكبيرةِ والصغيرةِ .

ثمَّ آحادُ هٰذهِ الصغائرِ التي لا تُردُّ الشهادةُ بها . . لوْ واظبَ عليها لأثَّرَتْ في ردِّ الشهادةِ ؛ كمنِ اتخذَ الغيبةَ وثلْبَ الناسِ عادةً ، وكذلكَ مجالسةُ الفجَّارِ ومصادقتُهُمْ .

والصغيرةُ تكبرُ بالمواظبةِ ؛ كما أنَّ المباحَ يصيرُ صغيرةً بالمواظبةِ ، كاللعبِ بالشطرنجِ ، والترنُّمِ بالغناءِ على الدوامِ ، وغيرِهِ .

فهٰذا بيانُ حكمِ الصغائرِ والكبائرِ .

* * *

---

[1] في غير (أ) : (سمته) بدل (سجيته) .

TÖVBE EDİLECEK GÜNÂHLARIN NİTELİĞİ

Bilmiş ol ki; tövbe demek, günâhları terk etmek demektir. Bir şey bilinmeden terk edilmez. Tövbe vâcip olduğuna göre, günâhları da bilmek vâciptir. Çünkü vâcibi bildiren her şeyi öğrenmek vâciptir. Allahu Teâlâ'nın emrinin hilâfına yapılan her şey günâhtır. Bu, ister yapmak olsun, ister terk etmek olsun fark etmez. Bunu tafsîlâtıyla anlatmak için bütün ilâhî teklifleri genişçe açıklamak lâzım gelir ki, bu, bizim gayemiz dışındadır. Fakat biz bunlara toptan ve aralarındaki râbıta ve bölümleri ile işâret edeceğiz. Tevfîk Allah'tandır.

GÜNÂHLARIN BÖLÜMLERİ

Bilmiş ol ki; kalbin acâyip halleri ve gâileleri bölümünde anlattığımız gibi, insanların çeşitli vasıf ve karakterleri vardır. Fakat günâhlar dört vasıftan meydana gelir. Bunlar rubûbiyet, şeytaniyet, behîmiyet ve sebûiyettir. Zîra insanın hamuru muhtelif karışımlardan meydana gelmiştir. İnsanın çamuruna karışan bu muhtelif maddelerin her biri kendi eserini göstermek ister. Bu, sekencebîn bileşiminin meydana geldiği, şeker, sirke ve zâferânın, sekencebînde, ayrı ayrı tesîrleri göstermeleri gibidir.

Rubûbiyet sıfatına insanı yükselten kibir, iftihar, ceberût, övülmeyi, methedilmeyi, ululuğu, zenginliği sevmek, adını ebedîleştirmek, "Ben sizin âlî rabbınızım." diyecek kadar herkese üstün olma arzusudur. Birçok büyük günâhlar bu vasıflardan doğar da sâhibi bunun farkına bile varamaz. Hattâ bunları günâh bile saymazlar. Hâlbuki **"Rub'u'l-Mühlikât**"ta anlattığımız gibi bunlar, birçok günâhların anası sayılan büyük tehlikelerdir.

Şeytanî olan ikinci sıfata gelince; bundan haset, azgınlık, hîle, aldatma, kötülük ve bozgunculuğu emretmek gibi günâhlar doğar. Gıll ü gış, nifak, bid'at ve sapıklıklara dâvet de bunların içine girer.

Behîmî olan üçüncü sıfattan da şereh [aşırılık] köpeklik [saldırganlık], yemek ve şehvet düşkünlüğü de bu vasıftan gelir. Zinâ, livâta, hırsızlık, öksüz malı yemek, şehevî arzular için nifak yapmak da bunlara girer.

Sebûî olan dördüncü vasfa gelince; bundan da gadab, kin, vurup kırmak, öldürmek, sövüp saymak, dövmek gibi kötülükler meydana gelir ki, bütün günâhlar bunlardan ileri gelir.

Bütün bu vasıflar, fıtratta tedrîcen gelişir. İlk önce gelişen ve hepsine galip olan behîmiyet vasfıdır. Bundan sonra sebûiyet gelir. Bunların ikisi bir araya gelince aklı, hîle ve aldatma yolunda kullanırlar ki, bu da şeytanî vasıftır. En son rubûbiyet vasfı gelir ki, bu, kendini beğenmek, böbürlenmek, kibirlenmek, üstünlük taslamak ve herkesi tahakkümü altına almak isteğidir.

İşte günâhların ana kaynakları bunlardır. Bütün âzâlara günâhlar bu kaynaklardan akar. Günâhların bir kısmı özellikle kalbe iner. Bunlar küfür, bid’at, nifak ve insanların kötülüğünü istemek gibi günâhlardır. Bir kısmı göze, bir kısmı dile, bir kısmı mîde ve edeb yerlerine, diğer bir kısmı el ve ayaklarına, bir diğer kısmı da bütün âzâlarına akar ki, bunlar herkes tarafından bilindiği için açıklamalarına lüzum yoktur. İkinci bir taksim şöyledir:

Bilmiş ol ki; diğer bir taksîmât ile günâhlar, kendisiyle Allah’ı ve kendisiyle diğer yaratıklar arasında olmak üzere ikiye ayrılır. Kendisiyle Allah arasında olan günâhlar, namaz kılmamak ve oruç tutmamak gibi, şahsına mahsus olan işlerde kusur yapmaktır. Diğer kul hakları ile ilgili olan günâhlar; zekât vermemek, gasbetmek, adam öldürmek ve hakaret etmek gibi şeylerdir. Başkasının hakkı ile ilgili olanlar; canda olur, malda olur, ırz ve nâmusta olur, borç ve mevkîde olur. Dîn ile ilgili olanı iğvâlamak, bid’atlere sürüklemek, isyâna teşvîk etmek ve Allah’a isyân edecek sebepleri hazırlamaktır. Nitekim bâzı vâizler böyle yaparlar, insanın korku ile ümit arasında yaşaması gerekirken bâzı vâizler dâima ümit tarafını tercîh ederler ve adamı ümitvâr ederler. En büyükleri kul hakları ile ilgili olan günâhlardır. Yalnız kul ile Allah arasında kalan günâhlar, şirk derecesine yükselmezse bunların diğerlerine nispetle affı daha çok umulur. Nitekim haberde:

اَلدَّوَاوِينُ ثَلَاثَةٌ: دِيوَانٌ يُغْفَرُ وَدِيوَانٌ لَا يُغْفَرُ وَدِيوَانٌ لَا يُتْرَكُ، فَالدِّيوَانُ الَّذِي يُغْفَرُ ذُنُوبُ الْعِبَادِ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ اللّٰهِ تَعَالٰى وَأَمَّا الدِّيوَانُ الَّذِي لَا يُغْفَرُ فَالشِّرْكُ بِاللّٰهِ تَعَالٰى وَأَمَّا الدِّيوَانُ الَّذِي لَا يُتْرَكُ فَمَظَالِمُ الْعِبَادِ

"Dîvanlar, yâni yapılan günâhlar üçe ayrılır. Bir kısım günâhlar var affı muhtemeldir. Bir kısım günâh da var ki mağfiret edilmez. Üçüncü bir kısım günâh daha vardır ki, terk edilmez. Mağfireti umulan günâhlar, kul ile Allah arasındaki günâhlardır. Mağfiret edilmeyen günâh ise şirktir. Terk edilmeyen ve cezası verilecek olan günâh da kul haklarıdır."[13] diye vârid olmuştur.

Diğer bir taksîmât ile de günâhlar, küçük ve büyük olmak üzere ikiye ayrılır. Bunları tâyinde de insanlar arasında ihtilâf vardır. Bir kısmı, küçük ve büyük diye bir ayırım yoktur. Allah'ın emrine muhâlif olan her günâh büyüktür, dediler ki, bu zayıftır. Zîra Allahu Teâlâ:

إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَٓائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّـَٔاتِكُمْ
وَنُدْخِلْكُمْ مُدْخَلًا كَرِيمًا

"Eğer yasak edildiğiniz büyük günâhlardan kaçınırsanız, sizin öbür kabahatlarınızı örter ve sizi şerefli bir mevkîe sokarız." (Nisâ sûresi, 4/31) buyurmuştur.

Diğer âyette:

---

[13] Ahmed ve Hâkim rivayet etmişlerdir.

اَلَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَٓائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ

“(O güzel hareket edenler), **ufak tefek suçlar hâriç olmak üzere, günâhın büyüklerinden ve fuhuşlardan kaçınanlardır.”** (Necm sûresi, 53/32) buyrulmuştur. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

اَلصَّلَوٰاتُ الْخَمْسُ وَالْجُمُعَةُ إِلَى الْجُمُعَةِ يُكَفِّرْنَ مَا بَيْنَهُنَّ
إِنِ اجْتُنِبَتِ الْكَبَائِرُ

“Beş vakit namaz ve Cumalar, büyük günâhlardan kaçınılırsa, aralarındaki küçük günâhları yok ederler.”[14] buyurmuştur. Diğer âyette: **“Kebâirden başka, aralarındaki günâhlara keffâret olurlar.”** şeklindedir. Yine Abdullah b. Amr b. el-Âs’ın rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْكَبَائِرُ: اَلْإِشْرَاكُ بِاللّٰهِ وَعُقُوقُ الْوَالِدَيْنِ وَقَتْلُ النَّفْسِ
وَالْيَمِينُ الْغَمُوسُ

“Büyük günâhlar, Allah’a şirk koşmak, anne ve babaya âsî olmak, adam öldürmek ve yalan yere yemîndir”[15] buyurdular.

Büyük günâhların sayısında ashâb-ı kirâm ihtilâf etmiştir. İbn Mes’ûd dört, İbn Ömer yedi, Abdullah b. Amr dokuz olduğunu söylemişlerdir. İbn Abbâs, İbn Ömer’in: “Büyük günâhlar yedidir.” dediğini duyduğu vakit: “Onlar yediden daha fazla, yetmişe yakındır.” demiştir. Başkaları da Allahu Teâlâ’nın cehennem ile korkuttuğu her günâh büyük günâhtır, demişlerdir. Seleften birisi de: “Dünyalıkta haddi, yâni peşin cezayı gerektiren her günâh büyük günâhtır." demiştir. Diğer bâzılarına göre, kadir gecesinin hangi gece olduğu bilinemediği gibi, günâhlar arasında bunlar da kesinlikle bilinemez, müphemdirler.

---

[14] Müslim, Ebû Hüreyre’den rivâyet etmiştir.
[15] Buhârî rivâyet etmiştir.

İbn Mes'ûd'a büyük günâhlardan soran bir adama o "Nisâ sûresinin başından îtibaren otuzuncu âyete kadar oku." demiştir. Yukarıda geçen 31. âyete sıra geldiği vakit: "Allahu Teâlâ'nın bu sûrede buraya kadar yasakladığı her şey büyük günâhtır." dedi.

Ebû Tâlib-i Mekkî, hadîslerden: topladığına göre büyük günâhların on yedi olduğunu söyledi.

İbn Abbâs, İbn Mes'ûd, İbn Ömer ve diğerlerinin riâyetlerinden elde edilen netîceye göre, büyük günâhların dördü kalptedir. Bunlar şirk, mâsiyette ısrar, Allah'ın rahmetinden ümit kesmek ve azâbından emîn olmaktır. Dördü dildedir. Bunlar, yalan şâhidliği, nâmuslu kadına iftirâ, hakkı iptâl eden yalan yere yemîndir. Sâhibini cehenneme daldırdığı için bu yemine "Gâmûs" adını vermişlerdir. Bir de sihirdir. Sihir, insanı ve diğer cisimleri hilkatinden değiştiren şeydir.

Üçü mîdededir; her çeşit sekir verici içki kullanmak, yetim malı ve ribâ yemektir.

İkisi de eldedir; hırsızlık ve adam öldürmektir.

İkisi de edep yerindedir; zinâ ve livâtadır.

Bir tanesi de ayaklardadır; savaş alanında bir kişinin iki düşmandan, on kişinin yirmi kişiden kaçmasıdır. Büyük günâhların birisi de bütün vücuda dağılmıştır. O da anne ve babaya isyandır, dedi ve devamla: "Onların kendisine ayırıp verdikleri şeye râzı olmaması da, onlara isyan cümlesindendir. Onların isteklerini yerine getirmemek, onların darboğazlıklarına tahammül etmemek, karınlarını doyurmamak da onlara isyandır."

Buraya kadar anlatılan, Ebû Tâlib-i Mekkî'nin takribî beyânıdır, tam mânasıyle sadra şifâ veremez. Zîrâ büyük günâhlar daha fazla olabilecekleri gibi, daha noksan da olabilirler. Çünkü o, ribâ ile yetim malını yemeyi ayrı ayrı büyük günâhlardan saymışsa da bunlar aslında servette cinâyettir. Nefislerle ilgili büyük günâhlarda yalnız adam öldürmeyi saydı ki, göz çıkarmak, el kesmek, dayak atmak ve işkence yapmak da büyük günâhlardan olduğu halde bunlara dokunmamıştır. Yetime her çeşit işkencenin de, malını yemekten daha büyük günâh olduğunda şüphe yoktur. Nasıl büyük günâh olmasın ki haberde:

مِنَ الْكَبَائِرِ السُّبَّتَانِ بِالسُّبَّةِ وَمِنَ الْكَبَائِرِ اِسْتِطَالَةُ الرَّجُلِ فِي
عِرْضِ أَخِيهِ الْمُسْلِمِ

"Bir sövmeye iki mukabele de büyük günâhlardandır. Kişinin, Müslüman kardeşinin ırz ve şerefine dil uzatması da büyük günâhlardandır."[16] diye vârid olmuştur. Bu, nâmuslu kadına iftirâ etmekten ayrıdır.

Ebû Saîd el-Hudrî ve diğer sahâbeler: "Siz öyle günâhlar işlersiniz ki, onlar gözükmezler. Hâlbuki biz onları Resûl-i Ekrem (s.a.v.) zamanında büyük günâhlardan sayardık." demişlerdir.

Diğer bir tâife de: "Allah'ın her yasak ettiği ve kasten yapılan her günâh, büyük günâhtır." demişlerdir. Bütün bu rivâyetlerden sonra bu husûsun yüzünden perdeyi kaldırıp gerçeği açığa çıkarmaya gelince; meselâ, hırsızlığın büyük günâhlardan olup olmadığını anlamak için, önce büyük günâhın ne demek olduğunu ve bundan maksadın ne olduğunu anlamak lâzımdır. Bir adam kalkıp da: "Hırsızlık haram mıdır, değil midir?" diye sorduğu vakit, ona önce haramı, haramın ne demek olduğunu anlatmadıktan sonra hırsızlığın haram olduğunu söylemek bir fayda sağlamaz. Önce haramı tanıtacaksın, sonra da hırsızlıkta da haramın varlığını anlatacaksın.

---

[16] Ebû Mansûr ed-Deylemî Ahmed'den rivâyet etmiştir.

Kebîre, lâfzı îtibarıyla müphemdir. Ne lugat, ne de şerîatte özel bir vasfı yoktur. Zîra gerek sağîre , gerek kebîre, izâfî sözlerdendir. Her günâh, küçüğüne nisbetle büyük, büyüğüne nisbetle küçüktür. Meselâ, yabancı kadınla kucaklaşıp öpüşmek, yabancı kadına bakmaya nisbetle kebîre, fakat zinâya nisbetle sağîredir. Yine bir adamın kolunu kesmek, dövmeye nisbetle kebîre, fakat öldürmeye nisbetle sağîredir. Evet, özel şekilde bu günâhı işleyen kimse cehenneme girer, diye korkutulan günâhlar da kebîredir. Çünkü cehennem ile azâb, büyük azâblardandır. Bunun gibi peşin cezâyı gerektiren, nassın nehyettiği günâhlara da kebîre denir. Çünkü bunun özel şekilde zikri, kebîreliğine delâlet eder. Diğerlerine nisbetle de kebîre olduğunda şüphe yoktur. Kur'an'da hakkında nass vârid olan hükümler de birbirinden farklıdır.

Bu isimleri vermekte bir zorluk yoktur. Sahâbeden rivâyet edilenler de bunların arasında devreder. Onları da bu ihtimallerden birine kondurmak mümkündür. Asıl önemli olan Allahu Teâlâ'nın: **"Nehyolunduğunuz büyük günâhlardan kaçınırsanız, sizin seyyiâtınızı tekfîr ederiz."** meâlindeki âyet-i celîlenin mânası ile Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Beş vakit namaz, büyük günâhlardan başka diğer günâhların keffâretidir."* buyurduğunun mânalarını anlamak lâzımdır. Zîra bunlar, büyük günâhın hükmünü yerleştirirler.

Burada hak olan, şerîat nazarında günâhın üçe ayrılmasıdır. Bir kısmı büyük, diğer kısmı da küçük günâhlardır. Bir de bunların aralarında şüpheli olanları vardır, büyük veya küçük olup olmadıkları belli olmayanlarıdır. Kesin bir târif veya efrâdını câmi ağyârını mâni muayyen bir sayı bulmaya çalışmak, bulunması mümkün olmayan bir şeyi aramak gibidir. Çünkü bu, ancak Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'den duymak sûretiyle tespit edilir. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'den nakledilen böyle muayyen bir sayı yoktur. O, bir defasında: "Bu üçü büyük günâh, şu yedisi büyük günâh, bir kötü söze iki misli ile mukabele büyük günâhlardandır." diye ayrı ayrı hadîslerde buyurmakla bu sayılarla hasrı kasdetmediği anlaşılmıştır. Şâri'in saymadığını ve hattâ müphem bırakmak istediğini sayı ile tâyin nasıl mümkün olur? Bu, bütün gecelere önem verilmesi için, kadir gecesini diğer geceler arasında gizlediği gibidir. Evet, biz genel bir yol ile büyük günâhların cins ve nevîlerini tâyin imkânına sâhibiz. Fakat doğrudan doğruya kendi maddelerini takrîbî olarak bilemeyiz. Bunun gibi en büyük günâhları da bilebiliriz. Fakat en küçük günâhları saymaya imkân yoktur.

Bunun açıklanması, biz basîret nûru ve şerîatın şehâdetiyle biliyoruz ki, bütün şerîatlerdeki gaye, insanları Allah'ın rızâsına ulaştırmaktır. Bu da ancak Allahu Teâlâ'nın zât ve sıfâtı ile kitap ve resûllerini bilmekle mümkündür. Nitekim buna işâret olmak üzere Allahu Teâlâ:

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ

"Ben cinleri de insanları da ancak bana kulluk etsinler diye yarattım" (Zâriyât sûresi, 51/56) buyurmuştur. Yâni kul olmaları için onları yarattım. Rabbisini rubûbiyetle, nefsini de ubûdiyetle bilmeyen kul, kul olamaz. Bunun için nefsini ve Rabbini bilmesi lâzımdır. Peygamberlerin gönderilmesindeki asıl hikmet de budur. Fakat bu, ancak dünya hayâtı ile mümkündür.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in de:

اَلدُّنْيَا مَزْرَعَةُ الْاٰخِرَةِ

"Dünya âhiretin ziraat yeridir." buyurduğundan maksadı budur. Bunun için gaye olan âhirete, vesîle olan dünyayı korumak da borç oldu. Dünyalıktan, âhiret ile ilgili olanı, iki şeydir. Bunlar da can ve maldır. Allah'ı mârifet kapısını kapayan her şey, büyük günâhlardandır. Bunun ardından hayâtın kapısını kapayan, bunun ardından da hayâtın medârı olan geçim kapısını kapayan şeyler gelir ki, bunlar üç mertebedir.

Mârifet-i ilâhiyeyi korumak kalbin; hayâtı korumak bedenin; serveti korumak da şahısların borcudur. Bütün şerîatların maksadı bunlardır. Bu üç şeyde hiç bir milletin ihtilâfı düşünülemez. Dîn ve dünyasında halkın ıslâhı için Allahu Teâlâ peygamberler göndersin de sonra kendini ve peygamberini mârifetten yâhut kendilerini ve servetlerini korumaktan onları men etsin diye bir şey düşünülemez. Bütün bunlardan, büyük günâhların üç mertebe üzere oldukları anlaşılır.

Birinci mertebe: Allah ve Resulünü mârifete mâni olandır. Bu, küfürdür. Küfürden daha büyük günâh olamaz. Zîra kul ile Allah arasında, en büyük perde cehâlettir. Kulu Allah'a yaklaştıran yol ise ilim ve mârifettir. Kulun Allah'a olan yakınlığı O'nu mârifeti nispetinde olduğu gibi, uzaklığı da cehâleti nispetindedir. Küfürden sonra gelen cehâlet de, Allah'ın mekrinden emîn olmak ve rahmetinden ümîdi kesmektir ki, bu da cehâletin tâ kendisidir. Allah'ı bilen kimsenin, azâbından emîn veya rahmetinden ümitsiz olması düşünülemez. Bundan sonra da Allahu Teâlâ'nın zât, sıfat ve ef'âli ile ilgili olan bid'atler gelir. Bunların bâzısı bâzısından kuvvetlidir. Bunların aralarındaki fark, cehâlet farkı ve Allahu Teâlâ'nın zât, sıfat, ef'âl, şerâyi, evâmir ve nevâhileriyle ilgili olmaları nispetindedir. Bunların mertebesi, sayılamayacak kadar çoktur. Bu da üçe bölünür: Birincisi, Kur'ân'da zikredilen büyük günâhlar arasına girdiği bilinen; ikincisi, Kur'ân'da mezkûr olan büyük günâhlar arasına girmediği bilinen; üçüncüsü de kendilerinde şüphe edilenlerdir.

İkinci mertebede nefisler gelir. Nefisleri korumak sayesinde hayat devâm eder ve Allah'ı mârifet hâsıl olur. Bu bakımdan adam öldürmek, küfürden ehven olmakla beraber, küfürden sonra gelen en büyük günâhlardandır. Çünkü küfür doğrudan doğruya, maksadı yok ettiği gibi, öldürmek de maksada vesîle olan hayâtı yok eder. Zîra dünya hayâtı âhiret için istenir. Âhirete de Allah'ı bilmekle ulaşılır. Hayat olmayınca bu mârifet de yok olur. Onun için adam öldürmek, en büyük günâhlardandır.

Adamı helâke sevk edecek her hangi bir uzvunu kesmek veya dövmek de öldürmekten sonra gelir. Bunlar da birbirine nispetle farklıdır. Zinâ ve livâtanın yasaklığı da bu mertebededir. Eğer insanlar şehvetlerini yalnız erkekler ile tatmîn yoluna sapsalar, nesil kesilir ve tükenirdi. Bir şeyin vücûdunu önlemek, mevcûdunu yok etmek gibidir. Livâtada da hüküm böyledir. Zinâ her ne kadar nesli yok etmezse de nesebi karıştırır, irsiyeti iptâl eder, yardımlaşmayı kaldırır ve bu sûretle dünya düzeni bozulur. Değil insanlar, hayvânatta bile düzenin sağlanması için cinsiyet esâsına riâyet edilir. Bunun için beşeriyetin ıslâhını hedef alan dînde, zinâ haramdır. Fakat zinâ, adam öldürmekten ehvendir. Çünkü zinâ, vücûdun aslını kesmediği gibi, devâmını da yok etmez. Ama nesebi kaybeder ve cinâyetlere sebep olur. Bununla beraber livâtadan da ağır olması gerekir. Çünkü zinâda şehvet iki taraflıdır. Bu bakımdan zararı daha büyük olur.

Üçüncü mertebe, servettir. Servet, halkın geçimi içindir. Gelişi güzel, zor, hîle veya hırsızlık sûretiyle servete sâhip olmak câiz değildir. Canlıları yaşatacağı için onun da korunması lâzımdır. Yalnız bunun yukarıda sayılanlardan farkı, geri alınmasının veya tazmîn ettirilmesinin mümkün olmasıdır. Bu bakımdan diğerleri kadar önemli değildir. Geri alınması mümkün olmayan ve alınamayan servetleri haksız yere zimmete geçirmek de büyük günâhlardandır. Bunun büyük günâhlardan olmasının dört yolu vardır:

1 - Hırsızlık yolu ile alınmış olmasıdır. Hırsız bulunamayınca mal da elinde kalır ve büyük günâhlardan olur.

2 - Yetim malı yemektir. Bu da gizli yenir. Çünkü yetimin malını en yakın velîleri yer. Bu bakımdan yiyende kalır ve büyük günâh olur. Zîra o emîndir, yetimden başka hasmı da yoktur. Yetim ise küçük olduğu için hakkını koruyamaz. Bu bakımdan önemlidir. Zor kullanarak malı almak bunun gibi değildir. Çünkü onu herkes bilir. Emânete hıyânet de böyle değildir. Onun da sâhibi meydandadır, hakkını arayabilir.

3 - Büyük günâhlardan olmasının üçüncü yolu da, yalan şâhidliği ile hakkı kaybetmiş olmasıdır.

4 - Yalan yemîn ile inkâr yoluna sapmaktır. İşte bu yollarda malı geri almak mümkün olmadığı için, büyük günâhlardandır. Bunların haram olmasında hiç bir şerîatte ihtilâf yoktur. Ancak, servete ihânet, şahsa ihânetten ehvendir. Her ne kadar şerîat bunların bâzısı için peşin bir cezâ tâyin etmemişse de, bu dört

sebeple bunların da büyük günâhlardan olduğunda şüphe yoktur. Zîra bu hususlarda korkutucu pek çok hükümler ve aynı zamanda geçimde büyük rolleri vardır.

Ribâ yemeye gelince; bu da şer'î vasfını bozmak şartı ve karşısındaki adamın rızâsını almak sûretiyle malını yemekten ibârettir. Bu gibi şeylerde şerîatlerin ihtilâfı uzak bir ihtimâl değildir. Şerîatin ve karşısındaki adamın rızâsı olmadan malını zorla almak, büyük günâhlardan sayılmazsa, yalnız şerîatin rızâsı olmadan, adamın rızâsı ile ve ribâ yolu ile malını yemektir ki bunun da kebâirden sayılmaması evleviyetle sâbit olur. Eğer şerîat, bundan son derece men etmiş ve şiddetli azâb ile korkutmuştur dersen; zulüm, gasb ve diğer meşrû olmayan yollarda servet edinme hakkında da aynı hükümleri koymuş, aynı tehditleri yapmıştır. Bir "dânik " dirhemin altıda birinin büyük günâhlardan sayılmasında ise nazar vardır. Bu, şüpheli bir şeydir. Çoğunluğun görüşü, bunun büyük günâhlardan olmayışı istikametindedir. Yasaklığında şerîatlerin ihtilâf etmediği şeylerin büyük günâh olduklarını söylemek, en doğrusudur.

Ebû Tâlib-i Mekkî'nin anlattıklarından geride kalan, kazf [namuslu kadına iftirâ], içki, sihir, savaş meydanından kaçmak ve ana babaya isyân husûslarına gelince; bunlardan:

Şarap ve içkinin, aklı izâle ettiği için, büyük günâhlardan olması meydandadır. Şerîatin şiddetli vaîdleri buna delîldir. Ayrıca mantık da bunu kabul eder. Zîra hayat, arzu edilen bir şey olduğu gibi, akıl da sevilen ve arzu edilen bir şeydir. Belki akılsız hayatın bir değeri yoktur. Bunun için aklı izâle büyük günâhlardandır. Fakat bu, şarabın bir katresinde düşünülemez. Meselâ, bir bardak suda bir damla şarap olsa, bu büyük günâhlardan sayılmaz. Belki necis olan pis suyu içmiş sayılır. Tek başına bir şarap damlasını içmeye gelince; bu şüphelidir. Şerîatin bir damla şaraba da cezâ tâyin etmesi, önemini ortaya koyar ve dînen bu da büyük günâhlardan olur. Şerîatin bütün esrârını çözmek, beşer kudretinde değildir. İcmâ-ı ümmet, bir şeyin büyük günâhlardan olmasına hüküm verince, biz de ona büyük günâh deriz. İcmâ olmayan yerde de susarız.

Kazf [namuslu kadına iffetsizlik isnâd etmek], bu da malını elinden almaktan ehvendir. Bu gibi dedi-koduların büyüğü, ona zinâyı isnâd etmektir. Şerîatte bunun hakkında ağır vaîdler vardır. Öyle zannediyorum ki sahâbe-i kirâm, peşin cezâyı gerektiren her günâhı, büyük günâhlardan saymışlardır. Bu îtibarla bu günâhı, beş vakit namaz gidermez. Zâten burada büyük günâhtan kasdettiğimiz mâna da budur. Fakat şerîatlerin bu hususta ihtilâfının câiz olabilmesi bakımından, yalnız kıyas, onun büyük günâh olmasına delâlet etmeyebilir. Câizdir ki, âdil bir adamın şehâdetiyle, başka şâhid aramadan zinâ edene, şerîatin cezâ tatbik etmesiyle hüküm verilebilir. Şehâdeti kabul edilmezse, dünyalık bakımından cezâ tatbîki zarurî değildir. Fakat bu hususta tek kişinin şehâdetinin kabul edilmeyeceğini bilen kişinin bunu söylemesi büyük günâhlardandır. Ancak yalnız başına şehâdet edilebileceğini veya başkalarının da şehâdet edeceklerini sanarak bunu söyleyenin bu sözü, büyük günâhlardan sayılmaz.

Sihire gelince; şâyet sihirde küfrü mûcib bir hal varsa, büyük günâhlardandır. Küfrü mûcib bir hal yoksa büyüklüğü, insana zararı nispetindedir.

Savaştan kaçmaya, anne ve babaya âsî olmaya gelince; bu da kıyâsa bakılırsa, üzerinde durulmaya değer. Zinâ isnâd etmekten, dövmekten, zulümden, zorla servetini almaktan, mesken ve memleketinden kovmaktan başkalarının, sayılan on yedi büyük günâh arasında anılmadıkları için, büyük günâhlardan sayılmadığı vakit, burada da duraklamak mümkündür. Fakat bunların büyük günâhlardan olduğuna dâir hadîs vârid olduğundan, büyük günâhlardandır. Biz büyük günâhlar derken, şerîatin hükmüne göre beş vakit namazın keffâret olamayacağı ve yok edemeyeceği günâhları kasdettiğimize göre, bunun taksîmâtı şöyledir: Bir kısım büyük günâhlar var ki, beş vakit namaz bunları katiyen yok edemez. Bir kısmı da kendilerini beş vakit namazın yok etmesi umulan günâhlar ve bir kısmı hakkında da tevakkuf edilen günâhlardır. Üzerinde tevakkuf edip durulan günâhların bir kısmının affedileceği sanıldığı gibi, edilmeyeceği de sanılan günâhlardır. Bâzısı da tamamen şüphelidir. Bu şüpheyi ancak Kur'ân veya sünnetin kesin hükmü kaldırır. Böyle bir kesin hüküm bulunmadığına göre bu şüphenin kalkması ihtimâli de yoktur.

Şâyet, "Bu senin söylediklerin büyük günâhların târifinin muhal olduğuna delîl getirmekten başka bir şey değildir." dersen bilmiş ol ki;

Dünyada kendisiyle ilgili hüküm bulunmayan her şey üzerinde şüphe ile durulması câizdir. Zîra teklif yeri dünyadır. Büyük günâh, büyük günâh olmak haysiyetiyle dünyada özel bir hükmü yoktur. Hâlbuki dünyada peşin ceza verilmesi gereken her çeşit günâh özel şekilde isimleri ile anılmışlardır. Hırsızlık, zinâ ve benzerleri gibi. Bunların dünyadaki ayrı ayrı hükümleri ve kendilerine verilecek cezâlar gösterilmiştir. Mutlak sûrette büyük günâhın hükmü ise beş vakit namazın onu yok edememesindedir. Bu hüküm, âhiretle ilgili olduğundan, insanlar korkulu halde bulunmaları için bunun müphem kalması daha uygundur. Bu sebeple nasıl olsa namaz bunları yok eder diye küçük günâhlara dalmasınlar. Küçük günâhları, yalnız beş vakit namaz değil, büyük günâhlardan kaçınmak da mahveder. Nitekim âyet-i celîlede:

إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَآئِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ

"Eğer yasak edildiğiniz büyük günâhlardan kaçınırsanız, sizin öbür kabahatlerinizi örteriz." (Nisâ sûresi, 4/31) buyrulmuştur. Fakat büyük günâhlardan kaçınmanın küçük günâhları yok etmesi, büyük günâhları yapma imkânına sâhip iken kendi irâdesiyle onları terk etmesine bağlıdır. Meselâ, bir kadınla meşrû olmayan münâsebetin bütün imkânlarını temîn ettiği halde, yalnız ellemek ve öpmekle yetinerek, Allah korkusu sebebiyle kendisini zinâdan alıkoyması gibi. Kalbinden zulmeti izâleye çalışmasından daha ziyâde gayr-ı meşrû münâsebetten kendisini men etmesi, kalbi daha ziyâde nûrlandırır. İşte büyük günâhlardan kaçınmanın, küçük günâhları yok etmesinin mânası budur. Şâyet erkek olmaz, münâsebetten âciz kalır veya korku ve benzeri engeller sebebiyle münâsebette bulunamazsa bu, küçük günâhları yok etmez.

Yine bunun gibi, mübâh olsa da yaradılışta içkiden hoşlanmayan ve bu sebeple içki içmeyen kimsenin içkiyi içmemesi, içkinin mukaddimesi sayılan çalgı dinlemek gibi küçük günâhlarını yok etmez. Evet, içki içmeyi ve çalgı dinlemeyi arzu ettiği halde, içki içmemekte nefsi ile mücâhade ederek yalnız çalgı dinlemekle yetinirse, çalgı dinlemekten kalbe yükselen zulmetlerin mahvolmasına sebep olabilir.

Bütün bunlar, âhiret ile ilgili hükümlerdir. Bâzıları şüpheli olarak kalabilir ki, bunlara müteşâbihât denir. Bunların tafsîlâtı ancak nass ile bilinir. Hâlbuki bunlar hakkında ne açık bir nass ne de efrâdını câmi ve ağyârını mâni bir târif yapılmıştır. Bunlar muhtelif lafızlarla ifâde edilmiş olduklarından, şüpheli kalırlar. Ebû Hüreyre'nin rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلصَّلٰواةُ إِلَى اَلصَّلٰواةِ كَفَّارَةٌ وَرَمَضَانُ إِلٰى رَمَضَانَ كَفَّارَةٌ
إِلَّا مِنْ ثَلَاثٍ: إِشْرَاكٌ بِاللّٰهِ وَتَرْكُ السُّنَّةِ وَنَكْثُ الصَّفْقَةِ

"Bir namaz, diğer namaza kadar aralarındaki günâhlara, bir Ramazan da diğer Ramazan'a kadar olan günâhlara keffârettir. Yalnız üç günâh müstesnâdır. Bunlar da, Allah'a şirk koşmak, sünneti terk etmek ve muâhedeyi bozarak öldürmek üzere adama saldırmaktır." buyurmuştur. Sünneti terk, ehl-i sünnet ve'l-cemâatten ayrılmak; Naks-i safka, aralarında antlaşma yapıldıktan sonra adamı öldürmeye kalkışmak şeklinde yorumlanmıştır. Bu ve benzeri rivâyetler, her şeyi olduğu gibi ihtivâ edemediği için bir kısmı müphem kalmaktadır.

Şâyet, "Şehâdetin kabulü için yalnız büyük günâhlardan kaçınmak aranır, küçük günâhlardan da kaçınma diye bir şart aranmaz. Bu ise dünya ahkâmındandır." dersen derim ki;

Şehâdetin kabulü için, yalnız büyük günâhlardan kaçınma şeklinde bir tahsîsi ben kabul etmem. Zîra çalgı dinleyen, ipek giyen, altın yüzük kullanan ve gümüş kaplarda su içen kimsenin de şehâdeti kabul edilmez. Hâlbuki bunların büyük günâhlardan olduğunu kimse söylememiştir. İmam Şâfiî: "Hanefî mezhebinde bir kimse hurma suyu içerse onu haddeder, peşin cezâ veririm. Fakat şehâdetini reddetmem." demiştir. Evvelâ dünyalıktaki cezâsını vermekle bunu büyük günâhlardan saydı, bununla beraber şâhitliğini reddetmedi. Demek ki şehâdetin kabul veya reddinde, küçük günâhlar diye bir ayırım yapılmaz. Belki şehâdette, şâhidin adâletine mâni olan her türlü günâh nazara alınır. Ancak insanlar arasında âdet hâlini alan bâzı günâhlar var ki bunlar, aslında adâlete mâni olsa da teammüm etmeleri sebebiyle nazara alınmazlar. Gıybet etmek ve bunu dinlemek, kusur araştırma, sû-i zan, bâzı sözlerde yalan; kölelere, çocuklara sövüp sayma, bunları aşırı derecede dövme, zâlim hükümdarlara ikram, kötü kimselerle dostluk kurma, çoluk çocuğuna dînî bilgileri vermekte tembellik gibi hususlar. Bunlar öyle günâhlardır ki, hiç bir şâhidin bunlardan tamamen kurtulmasına imkân yoktur.

Ancak dünyayı terk edip uzlete çekilen ve tek başına nefis mücâhedesiyle meşgul olan kimse bunlardan kurtulabilir. Bu gibiler ise ender bulunur. Eğer ancak bu gibilerin şehâdeti kabul olunacak olsa, şâhidlik müessesesi yıkılırdı. Fakat içki içenlerin meclisinde oturmak, yabancı kadın ile tek başına kapalı bir yerde bulunmak ve benzeri küçük günâhlar, gıybet ve benzeri günâhlardan olmadıkları için, şehâdet hususunda büyük ve küçük günâhlara değil, bu gibi günâhlara bakmak ve bunları nazara almak lâzımdır.

Aynı zamanda bu küçük günâhlardan her hangi birini irtikâb etmekle şehâdet reddedilmez. Ancak bu günâhlara devam ve ısrar, şehâdetin reddinde müessir olur. Devamlı olarak gıybeti âdet hâline getirip insanları yermek, devamlı olarak kötü kimselerle düşüp kalkmak gibi hâller şehâdette nazara alınır. Satranç oynamak ve ırlamak gibi mübâh olan şeyler, devamla küçük günâhlar meyânına girebileceği gibi, bâzı küçük günâhlar da devam ve ısrarla büyük günâhlar meyânına girebilir. İşte küçük günâhlarla büyük günâhların hükmü budur.

بيان كيفيّة توزّع الدّرجات والدّركات في الآخرة على الحسنات والسّيئات في الدّنيا

اعلمْ : أنَّ الدنيا مِنْ عالمِ الملكِ والشهادةِ ، والآخرةَ مِنْ عالمِ الغيبِ والملكوتِ ، وأعني بالدنيا : حالتَكَ قبلَ الموتِ ، وبالآخرةِ : حالتَكَ بعدَ الموتِ ، فدنياكَ وآخرتُكَ صفاتُكَ وأحوالُكَ ، يسمَّى القريبُ الداني منها دنيا ، والمتأخِّرُ آخرةً .

ونحنُ الآنَ نتكلَّمُ مِنَ الدنيا في الآخرةِ ، فإنَّا الآنَ في الدنيا وهيَ عالمُ الملكِ ، وغرضُنا شرحُ الآخرةِ وهيَ عالمُ الملكوتِ ، ولا يُتصوَّرُ شرحُ عالمِ الملكوتِ في عالمِ الملكِ إلا بضربِ الأمثالِ ، ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَتِلْكَ ٱلْأَمْثَٰلُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ ۖ وَمَا يَعْقِلُهَآ إِلَّا ٱلْعَٰلِمُونَ ﴾ ، وهٰذا لأنَّ عالمَ الملكِ نومٌ بالإضافةِ إلىٰ عالمِ الملكوتِ ، ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الناسُ نيامٌ ، فإذا ماتوا . انتبهوا »(١) ، وما سيكونُ في اليقظةِ لا يتبيَّنُ لكَ في النومِ إلا بضربِ الأمثالِ المحوجةِ إلى التعبيرِ ، فكذلكَ ما سيكونُ في

---

(١) قال الحافظ العراقي : (لم أجده مرفوعاً ، وإنما يعزىٰ إلىٰ علي بن أبي طالب) ، قال الحافظ الزبيدي : (وهكذا أورده الشريف الموسوي في « نهج البلاغة » من كلام أمير المؤمنين ، وذكره أبو نعيم في « الحلية » [٧/٥٢] في ترجمة سفيان الثوري) . « إتحاف » (٨/٥٤٨) .

يقظةِ الآخرةِ لا يتبيَّنُ في نومِ الدنيا إلا في كسوةِ الأمثالِ ، وأعني بكسوةِ الأمثالِ : ما تعرفُهُ مِنْ علمِ التعبيرِ (١) .

ويكفيكَ منهُ إنْ كنتَ فطناً ثلاثةُ أمثلةٍ :

فقدْ جاءَ رجلٌ إلى ابنِ سيرينَ (٢) فقالَ : رأيتُ كأنَّ في يدي خاتماً أختمُ بهِ أفواهَ الرجالِ وفروجَ النساءِ ، فقالَ : إنَّكَ مؤذِّنٌ تؤذِّنُ في رمضانَ قبلَ طلوعِ الفجرِ ، قالَ : صدقتَ .

وجاءَ رجلٌ آخرُ فقالَ : رأيتُ كأنِّي أصبُّ الزيتَ في الزيتونِ ، فقالَ : إنْ كانَ تحتَكَ جاريةٌ اشتريتَها . ففتِّشْ عنْ حالِها ؛ فإنَّها أمُّكَ سُبِيَتْ في صغرِكَ ؛ لأنَّ الزيتونَ أصلُ الزيتِ ، فهوَ ردٌّ إلى الأصلِ ، فنظرَ ، فإذا جاريتُهُ كانَتْ أمَّهُ وقدْ سبيَتْ في صغرِهِ .

وقالَ لهُ آخرُ : رأيتُ كأنِّي أقلِّدُ الدرَّ في أعناقِ الخنازيرِ ، فقالَ : إنَّكَ تعلِّمُ الحكمةَ غيرَ أهلِها ، فكانَ كما قالَ .

والتعبيرُ مِنْ أوَّلِهِ إلىٰ آخرِهِ مثالٌ يعرِّفُكَ طريقَ ضربِ الأمثالِ ، وإنَّما نعني بالمثالِ أداءَ المعنىٰ في صورةٍ إنْ نُظِرَ إلىٰ معناهُ . وُجِدَ صادقاً ، وإن نُظِرَ إلىٰ صورتِهِ . وُجِدَ كاذباً ، فالمؤذِّنُ إنْ نظرَ إلىٰ صورةِ الخاتمِ والختْمِ بهِ على

---

(١) انظر للمصنف « مشكاة الأنوار » (ص٥٢) .

(٢) التابعي البصري الثقة ، رأس المعبرين رحمه الله تعالىٰ ، وكان يضاهي الحسن في علمه وورعه ، وفيه القول المشهور الذي يستدل به علىٰ (أو) للتخيير : جالس الحسن أو ابن سيرين . « إتحاف » (٥٤٨/٨) .

الفروجِ.. رآهُ كاذباً ؛ فإنَّهُ لمْ يختمْ بهِ قطُّ ، وإنْ نظرَ إلىٰ معناهُ.. وجدَهُ صادقاً ؛ إذْ قدْ صدرَ منهُ روحُ الختمِ ومعناهُ ، وهوَ المنعُ الذي يرادُ الختمُ لهُ .

وليسَ للأنبياءِ أنْ يتكلَّموا معَ الخلْقِ إلا بضربِ الأمثالِ ؛ لأنَّهُمْ كُلِّفوا أنْ يكلِّموا الناسَ علىٰ قدْرِ عقولِهِمْ ، وقدْرُ عقولِهِمْ أنَّهُمْ في النومِ ، والنائمُ لا يُكشفُ لهُ عنْ شيءٍ إلا بمثالٍ ، فإذا ماتوا.. انتبهوا وعرفوا أنَّ المثلَ صادقٌ .

ولذلكَ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « قلبُ المؤمنِ بينَ إصبعينِ مِنْ أصابعِ الرحمـٰنِ »[1] ، وهوَ مِنَ المثالِ الذي لا يعقلُهُ إلا العالمونَ ، فأمَّا الجاهلُ.. فلا يجاوزُ قدْرُهُ ظاهرَ المثالِ ؛ لجهلِهِ بالتفسيرِ الذي يُسمَّىٰ تأويلاً ؛ كما يُسمَّىٰ تفسيرُ ما يُرىٰ مِنَ الأمثلةِ في النومِ تعبيراً ، فيثبتُ للهِ تعالىٰ يداً وإصبعاً ، تعالى اللهُ عنْ قولِهِ علوّاً كبيراً .

وكذلكَ في قولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ خلقَ آدمَ علىٰ صورتِهِ »[2] ، فإنَّه لا يفهمُ مِنَ الصورةِ إلا اللونَ والشكلَ والهيئةَ ، فيثبتُ للهِ تعالىٰ مثلَ ذلكَ ، تعالى اللهُ عنْ قولِهِ علوّاً كبيراً .

ومِنْ هـٰهنا زلَّ مَنْ زلَّ في صفاتِ الإلـٰهيَّةِ ، حتَّىٰ في الكلامِ ، وجعلوهُ صوتاً وحرفاً ، إلىٰ غيرِ ذلكَ مِنَ الصفاتِ ، والقولُ فيهِ يطولُ .

---

(١) رواه مسلم (٢٦٥٤) .

(٢) رواه مسلم (٢٦١٢/١١٥) ، وبيّن بعض سرّه في « مشكاة الأنوار » (ص٥٩) ، وسيأتي قريباً الحديث عنه .

وكذلكَ قدْ يردُ في أمرِ الآخرةِ ضربُ أمثلةٍ يكذِّبُ بها الملحدُ ؛ لجمودِ نظرِهِ علىٰ ظاهرِ المثالِ ، وتناقضِهِ عندَهُ ؛ كقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يُؤتىٰ بالموتِ يومَ القيامةِ في صورةِ كبشٍ أملحَ فيذبحُ »⁽¹⁾ ، فيثورُ الملحدُ الأحمقُ ويكذِّبُ بهِ ، ويستدلُّ بهِ علىٰ كذبِ الأنبياءِ ، ويقولُ : يا سبحانَ اللهِ ! الموتُ عرضٌ ، والكبشُ جسمٌ ، فكيفَ ينقلبُ العرضُ جسماً ؟ وهلْ هـٰذا إلا محالٌ ؟!

ولكنَّ اللهَ تعالىٰ عزلَ هؤلاءِ الحمقىٰ عنْ معرفةِ أسرارِهِ فقالَ : ﴿ وَمَا يَعْقِلُهَآ إِلَّا ٱلْعَـٰلِمُونَ ﴾ ولا يدري المسكينُ أنَّ مَنْ قالَ : رأيتُ في منامي أنَّهُ جِيءَ بكبشٍ ، وقيلَ : هـٰذا هوَ الوباءُ الذي في البلدِ ، وذبحَ ، فقالَ المعبِّرُ : صدقتَ ، والأمرُ كما رأيتَ ، وهـٰذا يدلُّ علىٰ أنَّ هـٰذا الوباءَ ينقطعُ ولا يعودُ قطُّ ؛ لأنَّ المذبوحَ وقعَ اليأسُ عنهُ .

فإذاً ؛ المعبِّرُ صادقٌ في تعبيرِهِ⁽²⁾ ، وهوَ صادقٌ في رؤيتِهِ ، وترجعُ حقيقتُهُ إلىٰ أنَّ الملكَ الموكَّلَ بالرؤيا ـ وهوَ الذي يُطْلِعُ الأرواحَ عندَ النومِ علىٰ ما في اللوحِ المحفوظِ ـ عرَّفَهُ ما في اللوحِ المحفوظِ بمثالٍ ضربَهُ لهُ ؛ لأنَّ النائمَ إنَّما يحتملُ المثالَ ، فكانَ مثالُهُ صادقاً ، وكانَ معناهُ صحيحاً .

فالرسلُ أيضاً إنَّما يكلِّمونَ الناسَ في الدنيا ، وهيَ بالإضافةِ إلى الآخرةِ

---

(1) رواه البخاري (٤٧٣٠) ، ومسلم (٢٨٤٩) .

(2) في غير (د ، س) : (في تصديقه) بدل (في تعبيره) .

نومٌ ، فيوصلونَ المعانيَ إلىٰ أفهامِهِمْ بالأمثلةِ ؛ حكمةً مِنَ اللهِ ، ولطفاً بعبادِهِ ، وتيسيراً لإدراكِ ما يعجزونَ عنْ إدراكِهِ دونَ ضربِ المثلِ ، فقولُهُ : « يُؤتىٰ بالموتِ في صورةِ كبشٍ أملحَ » مثالٌ ضربَهُ ليوصلَ إلى الأفهامِ حصولَ اليأسِ مِنَ الموتِ ، وقدْ جُبلَتِ القلوبُ على التأثُّرِ بالأمثلةِ ، وثبوتِ المعاني فيها بواسطتِها ، ولذلكَ عبَّرَ القرآنُ بقولِهِ : ﴿ كُن فَيَكُونُ ﴾ عنْ نهايةِ القدرةِ ، وعبَّرَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بقولِهِ : « قلبُ المؤمنِ بين إصبعينِ مِنْ أصابعِ الرحمـٰنِ »(١) عنْ سرعةِ التقليبِ ، وقدْ أشرنا إلىٰ حكمةِ ذلكَ في كتابِ قواعدِ العقائدِ مِنْ ربعِ العباداتِ ، فلنرجعِ الآنَ إلى الغرضِ .

فالمقصودُ : أنَّ تعريفَ توزُّعِ الدرجاتِ والدركاتِ على الحسناتِ والسيئاتِ لا يمكنُ أنْ يفهمَ إلا بضربِ الأمثالِ ، فليُفهمْ مِنَ المثالِ الذي نضربُهُ معناهُ لا صورتُهُ ، فنقولُ :

الناسُ في الآخرةِ ينقسمونَ أصنافاً ، وتتفاوتُ درجاتُهُمْ ودركاتُهُمْ في السعادةِ والشقاوةِ تفاوتاً لا يدخلُ تحتَ الحصرِ ، كما تفاوتوا في سعادةِ الدنيا وشقاوتِها ، ولا تفارقُ الآخرةُ الدنيا في هـٰذا المعنىٰ أصلاً ألبتةَ ؛ فإنَّ مدبِّرَ الملكِ والملكوتِ واحدٌ لا شريكَ لهُ ، وسنَّتُهُ الصادرةُ عنْ إرادتِهِ الأزليَّةِ مطردةٌ لا تبديلَ لها ، إلا أنَّا إنْ عجزنا عنْ إحصاءِ آحادِ الدرجاتِ . . فلا نعجزُ عنْ إحصاءِ الأجناسِ ، فنقولُ :

---

(١) تقدم قريباً .

الناسُ في الآخرةِ ينقسمونَ بالضرورةِ إلىٰ أربعةِ أقسامٍ : هالكينَ ، ومعذَّبينَ ، وناجينَ ، وفائزينَ(١) .

ومثالُهُ في الدنيا : أنْ يستوليَ مَلكٌ مِنَ الملوكِ علىٰ إقليمٍ ، فيقتلَ بعضَهُمْ فهُمُ الهالكونَ ، ويعذِّبَ بعضَهُمْ مدَّةً ولا يقتلَهُمْ فهُمُ المعذَّبونَ ، ويخليَ بعضَهُمْ فهُمُ الناجونَ ، ويخلعَ علىٰ بعضِهِمْ فهُمُ الفائزونَ .

فإنْ كانَ الملكُ عادلاً . . لمْ يقسمْهُمْ كذلكَ إلا باستحقاقٍ ، فلا يقتلُ إلا جاحداً لاستحقاقِهِ الملكَ ، معانداً لهُ في أصلِ الدولةِ ، ولا يعذِّبُ إلا مَنْ قصَّرَ في خدمتِهِ معَ الاعترافِ بملكِهِ وعلوِّ درجتِهِ ، ولا يخلي إلا معترفاً لهُ برتبةِ الملكِ لكنَّهُ لمْ يقصِّرْ ليعذَّبَ ولمْ يخدمْ ليخلعَ عليهِ ، ولا يخلعُ إلا علىٰ مَنْ أبلىٰ عذْرَهُ في الخدمةِ والنصرةِ(٢) .

ثمَّ ينبغي أنْ تكونَ خِلَعُ الفائزينَ متفاوتةَ الدرجاتِ بحسَبِ درجاتِ خدمتِهِمْ ، وإهلاكُ الهالكينَ إمَّا تخفيفاً بحزِّ الرقبةِ ، أوْ تنكيلاً بالمُثْلةِ بحسَبِ

---

(١) لأنهم لا يخلون عن سعادة أو شقاوة ، والشقاوة إن كانت بالشرك والكفر وجحود صفات الربوبية . . فهم الهالكون ، فإن كان مع وجود الإقرار بالربوبية نوع عصيان ومخالفة . . فهم المعذبون ، والسعادة إن كانت بالإيمان بالله وبما جاء به الرسل . . فهم الناجون ، فإن كان مع ذلك نبذ الدنيا وإقبال على الله بالكلية . . فهم الفائزون ، فهـٰذا وجه الحصر في الأقسام المذكورة . « إتحاف » (٨/ ٥٥١) .

(٢) أبلىٰ في قوله : (أبلىٰ عذره) بمعنىٰ أظهر ؛ كما يقال : فلان أبلىٰ في الحرب ؛ أي : أظهر بأسه ، وقال المطرّزي في « المغرب » (ب ل ي) : (وقوله : أبلىٰ عذره إلا أنه مجارف ؛ أي : اجتهد في العمل إلا أنه مجدود غير مرزوق) .

درجاتِ معانداتِهِمْ ، وتعذيبُ المعذَّبينَ في الخفَّةِ والشدَّةِ ، وطولِ المدَّةِ وقصرِها ، واتحادِ أنواعِها واختلافِها . . بحسبِ درجاتِ تقصيرِهِمْ ، فتنقسمُ كلُّ رتبةٍ مِنْ هـٰذهِ الرتبِ إلىٰ درجاتٍ لا تحصىٰ ولا تنحصرُ ، فكذلكَ فافهمْ أنَّ الناسَ في الآخرةِ هـٰكذا يتفاوتونَ ؛ فمِنْ هالكٍ ، ومِنْ معذَّبٍ مدَّةً ، ومِنْ ناجٍ يحلُّ في دارِ السلامةِ ، ومِنْ فائزٍ .

والفائزونَ ينقسمونَ إلىٰ مَنْ يحلونَ في جناتِ عدنٍ ، أوْ جناتِ المأوىٰ ، أوْ جناتِ الفردوسِ ، والمعذَّبونَ ينقسمونَ إلىٰ مَنْ يُعذَّبُ قليلاً ، وإلىٰ مَنْ يُعذَّبَ ألفَ سنةٍ إلىٰ سبعةِ آلافِ سنةٍ ، وذلكَ آخرُ مَنْ يخرجُ مِنَ النارِ كما وردَ في الخبرِ[1] ، وكذلكَ الهالكونَ الآيسونَ مِنْ رحمةِ اللهِ تتفاوتُ دركاتُهُمْ ، وهـٰذهِ الدرجاتُ والدركاتُ بحسَبِ اختلافِ الطاعاتِ والمعاصي ، فلنذكرْ كيفيَّةَ توزُّعِها عليها .

* * *

---

[1] هـٰذا المعنىٰ عند صاحب « القوت » (٢/ ١٥٠) ولفظه : (وقد جاء في الخبر : « آخر من يخرج من النار وهو أيضاً آخر من يدخل الجنة » ، فلعله ـ والله أعلم ـ بعد سبعة آلاف سنة) ، وكان قد روىٰ قبله خبراً عن أبي سعيد الخدري أو غيره من الصحابة كما ذكر : (والله ؛ لا يخرج عبد من النار بعد أن دخلها حتىٰ يقيم فيها سبعة آلاف سنة) .
وحديث « آخر من يدخل الجنة » دون ذكر المدة عند مسلم (١٨٧) ، وجاء عند الحكيم الترمذي في « نوادر الأصول » (ص١٣٩) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً : « وأطولهم مكثاً فيها مثل الدنيا من يوم خلقت إلىٰ يوم أفنيت ، وذلك سبعة آلاف سنة » .

أمَّا الرتبةُ الأولىٰ : وهيَ الهُلاَّكُ :

ونعني بالهُلاَّكِ : الآيسينَ مِنْ رحمةِ اللهِ تعالىٰ ؛ إذِ الذي قتلَهُ الملكُ في المثالِ الذي ضربناهُ أيسَ مِنْ رضا الملكِ وإكرامِهِ ، فلا تغفُلْ عنْ معاني المثالِ .

وهـٰذهِ الدرجةُ لا تكونُ إلا للجاحدينَ والمعرضينَ ، المتجرِّدينَ للدنيا ، المكذِّبينَ باللهِ ورسلِهِ وكتبِهِ ؛ فإنَّ السعادةَ الأخرويَّةَ في القرْبِ مِنَ اللهِ والنظرِ إلىٰ وجهِهِ ، وذلكَ لا يُنالُ أصلاً إلا بالمعرفةِ التي يعبَّرُ عنها بالإيمانِ والتصديقِ ، والجاحدونَ همُ المنكرونَ ، والمكذِّبونَ همُ الآيسونَ مِنْ رحمةِ اللهِ تعالىٰ أبدَ الآبادِ ، وهمُ الذينَ يكذِّبونَ بربِّ العالمينَ وبأنبيائِهِ المرسلينَ ، وهمْ عنْ ربِّهِمْ يومئذٍ محجوبونَ لا محالةَ ، وكلُّ محجوبٍ عنْ محبوبِهِ فمحولٌ بينَهُ وبينَ ما يشتهيهِ ، فهوَ ـ لا محالةَ ـ يكونُ محترقاً معَ جهنَّمَ بنارِ الفراقِ .

ولذلكَ قالَ العارفونَ : (ليسَ خوفُنا مِنْ نارِ جهنَّمَ ، ولا رجاؤُنا للحورِ العينِ ، وإنَّما مطلبُنا اللقاءُ ، ومهربُنا مِنَ الحجابِ فقطْ)[1] .

وقالوا : مَنْ يعبدُ اللهَ لعوضٍ . . فهوَ لئيمٌ ؛ كأنْ يعبدَهُ لطلبِ جنَّتِهِ أوْ

---

[1] وهـٰذا كقول علي بن الموفق الذي رواه البيهقي في « الشعب » (٤٢٧) : (اللهمَّ ؛ إن كنت تعلم أني أعبدك خوفاً من نارك ، فعذبني بها ، وإن كنت تعلم أني أعبدك حبّاً مني لجنتك وشوقاً إليها . . فاحرمنيها ، وإن كنت تعلم أني إنما أعبدك حبّاً مني لك وشوقاً إلىٰ وجهك الكريم . . فأبحنيه مرَّة واصنع ما شئت) .

لخوفِ نارِهِ ، بلِ العارفُ يعبدُهُ لذاتِهِ ، فلا يطلبُ إلا ذاتَهُ فقطْ ، فأمَّا الحورُ العينُ والفواكهُ . . فقدْ لا يشتهيها ، وأمَّا النارُ . . فقدْ لا يتَّقيها ؛ إذْ نارُ الفراقِ إذا استولَتْ . . ربَّما غلبَتِ النارَ المحرقةَ للأجسامِ ، فإنَّ نارَ الفراقِ هيَ نارُ اللهِ الموقدةُ ، التي تطلعُ على الأفئدةِ ، ونارُ جهنَّمَ لا شغلَ لها إلا معَ الأجسامِ ، وألمُ الأجسامِ يستحقرُ معَ ألمِ الفؤادِ ، ولذلكَ قيلَ[1] : [من المنسرح]

فَفِي فُؤَادِ ٱلْمُحِبِّ نَارُ جَوىً أَحَرُّ نَارِ ٱلْجَحِيمِ أَبْرَدُهَا

ولا ينبغي أنْ تنكرَ هـٰذا في عالمِ الآخرةِ ؛ إذْ لهُ نظيرٌ مشاهدٌ في عالمِ الدنيا ، فقدْ رُئِيَ مَنْ غلبَ عليهِ الوجدُ فعدا على النارِ ، وعلىٰ أصولِ القصبِ الجارحةِ للقدمِ ، وهوَ لا يحسُّ بهِ لفرطِ غلبةِ ما في قلبِهِ[2] ، وترى الغضبانَ يستولي عليهِ الغضبُ في القتالِ ، فتصيبُهُ جراحاتٌ وهوَ لا يشعرُ بها في الحالِ ؛ لأنَّ الغضبَ نارٌ في القلبِ ، قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الغضبُ قطعةٌ مِنَ النارِ »[3] .

واحتراقُ الفؤادِ أشدُّ منِ احتراقِ الأجسادِ ، والأشدُّ يبطلُ الإحساسَ بالأضعفِ كما تراهُ ، فليس التألُّمُ مِنَ النارِ والسيفِ إلا مِنْ حيثُ إنَّهُ يفرِّقُ بينَ

---

[1] البيت للمتنبي ، في « ديوانه بشرح العكبري » (١/ ٢٩٦) .

[2] وهو أبو الحسين النوري ، وقد روىٰ قصته الخطيب في « تاريخ بغداد » (٥/ ٣٤٢) ، والقشيري في « الرسالة » (ص ٥٠٤) ، وأوردها الطوسي في « اللمع » (ص ٣٦٣) .

[3] رواه الترمذي (٢١٩١) من حديث أبي سعيد الخدري رضي الله عنه بلفظ : « ألا وإن الغضب جمرة في قلب ابن آدم . . . » .

جزأينِ يرتبطُ أحدُهُما بالآخرِ برابطةِ التأليفِ الممكنِ في الأجسامِ ، فالذي يفرّقُ بينَ القلبِ وبينَ محبوبِهِ المرتبطِ بهِ برابطةِ تأليفٍ أشدَّ إحكاماً مِنْ تأليفِ الأجسامِ . . فهوَ أشدُّ إيلاماً إنْ كنتَ مِنْ أربابِ البصائرِ وأربابِ القلوبِ .

ولا يبعدُ ألا يدركَ مَنْ لا قلبَ لهُ شدَّةَ هـٰذا الألمِ ، ويستحقرَهُ بالإضافةِ إلىٰ ألمِ الجسمِ ، فالصبيُّ لوْ خيِّرَ بينَ ألمِ الحرمانِ عنِ الكرةِ والصولجانِ وبينَ ألمِ الحرمانِ عنْ رتبةِ السلطانِ . . لمْ يحسَّ بألمِ الحرمانِ عنْ رتبةِ السلطانِ أصلاً ، ولمْ يعدَّ ذاكَ ألماً ، بلْ قالَ : العدْوُ في الميدانِ معَ الصولجانِ أحبُّ إليَّ مِنْ سريرِ ألفِ سلطانٍ معَ الجلوسِ عليهِ ، بلْ مَنْ تغلبُهُ شهوةُ البطنِ لوْ خيِّرَ بينَ الهريسةِ والحلواءِ وبينَ فعلٍ جميلٍ يقهرُ بهِ الأعداءَ ويفرِحُ بهِ الأصدقاءَ . . لآثرَ الهريسةَ والحلواءَ .

وهـٰذا كلُّهُ لفقدِ المعنى الذي بوجودِهِ يصيرُ الجاهُ محبوباً ، ووجودِ المعنى الذي بوجودِهِ يصيرُ الطعامُ لذيذاً ، وذلكَ لمَنِ استرقَّتْهُ صفاتُ البهائمِ والسباعِ ، ولمْ تظهرْ فيهِ صفاتُ الملائكةِ التي لا يناسبُها ولا يلذُّ لها إلا القربُ مِنْ ربِّ العالمينَ ، ولا يؤلمُها إلا البعدُ والحجابُ .

وكما لا يكونُ الذوقُ إلا في اللسانِ والسمعُ إلا في الآذانِ . . فلا تكونُ هـٰذهِ الصفةُ إلا في القلبِ ، فمَنْ لا قلبَ لهُ ليسَ لهُ هـٰذا الحسُّ ، كمَنْ لا سمعَ لهُ ولا بصرَ ليسَ لهُ لذَّةُ الألحانِ ، وحسنُ الصورِ والألوانِ .

وليسَ لكلِّ إنسانٍ قلبٌ ، ولوْ كانَ . . لما صحَّ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَذِكْرَىٰ لِمَن كَانَ لَهُۥ قَلْبٌ ﴾ ، فجعلَ مَنْ لمْ يتذكَّرْ بالقرآنِ مفلساً مِنَ القلبِ ، ولستُ أعني بالقلبِ هـٰذا الذي تكتنفُهُ عظامُ الصدرِ مِنْ عالمِ الخلقِ ، بلْ أعني بهِ السرَّ الذي هوَ مِنْ عالمِ الأمرِ ، وهـٰذا اللحمُ الذي هوَ مِنْ عالمِ الخلقِ عرشُهُ ، والصدرُ كرسيُّهُ⁽¹⁾ ، وسائرُ الأعضاءِ عالمُهُ ومملكتُهُ ، وللهِ الخلْقُ والأمرُ جميعاً ، ولكنَّ ذلكَ السرَّ الذي قالَ اللهُ تعالىٰ فيهِ : ﴿ قُلِ ٱلرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي ﴾ هوَ الملكُ والأميرُ ؛ لأنَّ بينَ عالمِ الأمرِ وبينَ عالمِ الخلقِ ترتيباً ، وعالمُ الأمرِ أميرٌ علىٰ عالمِ الخلقِ ، وهيَ اللطيفةُ التي إذا صلحَتْ . . صلحَ لها سائرُ الجسدِ ، مَنْ عرفَها . . فقدْ عرفَ نفسَهُ ، ومَنْ عرفَ نفسَهُ . . فقدْ عرفَ ربَّهُ ، وعندَ ذلكَ يشَمُّ العبدُ مباديَ روائحِ المعنى المطويِّ تحتَ قولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ خلقَ آدمَ علىٰ صورتِهِ »⁽²⁾ ، ونظرَ بعينِ الرحمةِ إلى الجامدينَ علىٰ ظاهرِ لفظِهِ ، وإلى المتعسّفينَ في طرقِ تأويلِهِ ، وإنْ كانَتْ رحمتُهُ على الجامدِ على اللفظِ أكثرَ مِنْ رحمتِهِ على المتعسّفِ في التأويلِ ؛ لأنَّ الرحمةَ علىٰ قدْرِ المصيبةِ ، ومصيبةُ أولئكَ أكثرُ وإنِ اشتركوا في مصيبةِ الحرمانِ عنْ حقيقةِ الأمرِ ، فالحقيقةُ فضلُ اللهِ يؤتيهِ مَنْ يشاءُ ، واللهُ ذو الفضلِ العظيمِ ، وهيَ حكمتُهُ يختصُّ بها مَنْ يريدُ ، ومَنْ يؤتَ الحكمةَ فقدْ أوتيَ خيراً كثيراً .

---

(1) تقدم هـٰذا من قول سهل بن عبد الله ، وانظر « قوت القلوب » (١/ ٢٣١) .

(2) رواه مسلم (٢٦١٢/ ١١٥) .

ولنعدْ إلى الغرضِ ، فقدْ أرخينا الطِّوَلَ[1] ، وطوَّلْنا النَّفَسَ في أمرٍ هوَ أعلىٰ مِنْ علومِ المعاملةِ التي نقصدُها في هـٰذا الكتابِ ، فقدْ ظهرَ أنَّ رتبةَ الهُلاَّكِ ليسَتْ إلا للجهَّالِ المكذِّبينَ ، وشهادةُ ذلكَ مِنْ كتابِ اللهِ وسنَّةِ رسولهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لا تدخلُ تحتَ الحصرِ ، فلذلكَ لمْ نوردْها .

* * *

الرتبةُ الثانيةُ : رتبةُ المعذَّبينَ :

وهـٰذهِ رتبةُ مَنْ تحلَّىٰ بأصلِ الإيمانِ ، ولكنْ قصَّرَ في الوفاءِ بمقتضاهُ ، فإنَّ رأسَ الإيمانِ هوَ التوحيدُ ، وهوَ ألا يعبدَ إلا اللهَ ، ومَنِ اتبعَ هواهُ . . فقدِ اتخذَ إلـٰهَهُ هواهُ ، فهوَ موحِّدٌ بلسانِهِ لا بالحقيقةِ ، بلْ معنىٰ قولِكَ : (لا إلـٰهَ إلا اللهُ) معنىٰ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ قُلِ ٱللَّهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ ﴾ ، وهوَ أنْ تذرَ بالكليَّةِ غيرَ اللهِ ، ومعنىٰ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ قَالُواْ رَبُّنَا ٱللَّهُ ثُمَّ ٱسْتَقَٰمُواْ ﴾ ، ولمَّا كانَ الصراطُ المستقيمُ الذي لا يكملُ التوحيدُ إلا بالاستقامةِ عليهِ أدقَّ مِنَ الشعرِ ، وأحدَّ مِنَ السيفِ ، مثلَ الصراطِ الموصوفِ في الآخرةِ ، فلا ينفكُّ بشرٌ عنْ ميلٍ عنِ الاستقامةِ ولوْ في أمرٍ يسيرٍ ، ولا يخلو عنِ اتباعِ الهوىٰ ولوْ في فعلٍ قليلٍ ، وذلكَ قادحٌ في كمالِ التوحيدِ بقدْرِ ميلِهِ عنِ الصراطِ المستقيمِ . . فذلكَ يقتضي ـ لا محالةَ ـ نقصاناً في درجةِ القربِ ، ومعَ كلِّ نقصانٍ نارانِ ؛ نارُ الفراقِ لذلكَ الكمالِ الفائتِ

---

[1] الطِّوَل : الحبل يطوّل للدابة توسيعاً لمجال رعيها ، وهو مجاز عن تطويل الكلام هنا .

بالنقصانِ ، ونارُ جهنَّمَ كما وصفَها القرآنُ ، فيكونُ كلُّ مائلٍ عنِ الصراطِ المستقيمِ معذَّباً مرَّتينِ مِنْ وجهينِ ، ولكنَّ شدَّةَ ذلكَ العذابِ وخفَّتَهُ وتفاوتَهُ بحسَبِ طولِ المدَّةِ إنَّما يكونُ بسببِ أمرينِ :

أحدُهُما : قوَّةُ الإيمانِ وضعفُهُ .

والثاني : كثرةُ اتباعِ الهوىٰ وقلَّتُهُ .

وإذْ لا يخلو بشرٌ في غالبِ الأمرِ عنْ واحدٍ مِنَ الأمرينِ . . قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَإِن مِّنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَىٰ رَبِّكَ حَتْمًا مَّقْضِيًّا ۝ ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوا وَّنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا ﴾ ، ولذلك قالَ الخائفونَ مِنَ السلفِ : (إنَّما خوفُنا لأنَّا تيقَّنَّا أنَّا على النارِ واردونَ ، وشكَّكنا في النجاةِ)(١) .

ولمَّا روى الحسنُ الخبرَ الورادَ فيمَنْ يخرجُ مِنَ النارِ بعدَ ألفِ عامٍ ، وأنَّهُ ينادي : يا حنَّانُ ، يا منَّانُ . . قالَ الحسنُ : (يا ليتني كنتُ ذلكَ الرجلَ)(٢) .

---

(١) فقد روى ابن المبارك في « الزهد » (٣٠٩) عن بكر بن عبد الله المزني قال : لما نزلت هـٰذه الآية : ﴿ وَإِن مِّنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا ﴾ . . ذهب عبد الله بن رواحة إلىٰ بيته فبكىٰ ، فجاءت امرأته فبكت ، فجاءت الخادم فبكت ، وجاء أهل البيت فجعلوا يبكون ، فلما انقطعت عبرته . . قال : يا أهلاه ؛ ما الذي أبكاكم ؟ قالوا : لا ندري ، ولكن رأيناك بكيت فبكينا ، قال : إنه أنزلت علىٰ رسول الله آية ينبئني فيها ربي عز وجل أني وارد النار ، ولم ينبئني أني صادر عنها ، فذلك الذي أبكاني .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ١٥٠) ، وقد رواه أحمد في « المسند » (٣/ ٢٣٠) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً ، ولم يذكر قول الحسن ، وساق قول الحسن من رواية أبي بكر الآجري ابنُ حجر في « القول المسدد في الذب عن مسند أحمد » (ص٣٥) .

واعلمْ : أنَّ في الأخبارِ ما يدلُّ علىٰ أنَّ آخرَ مَنْ يخرجُ مِنَ النارِ بعدَ سبعةِ آلافِ سنةٍ(١) ، وأنَّ الاختلافَ في المدَّةِ بينَ اللحظةِ وبينَ سبعةِ آلافِ سنةٍ ، حتَّىٰ قدْ يجوزُ بعضُهُمْ على النارِ كبرقٍ خاطفٍ ، ولا يكونُ لهُ فيها لبثٌ(٢) ، وبينَ اللحظةِ وسبعةِ آلافِ سنةٍ درجاتٌ متفاوتةٌ ، مِنَ اليومِ ، والأسبوعِ ، والشهرِ ، وسائرِ المُدَدِ ، وإنَّ الاختلافَ بالشدَّةِ لا نهايةَ لأعلاهُ ، وأدناهُ التعذيبُ بالمناقشةِ في الحسابِ ؛ كما أنَّ الملكَ قدْ يعذِّبُ بعضَ المقصِّرينَ في الأعمالِ بالمناقشةِ في الحسابِ ، ثمَّ يعفو ، وقدْ يضربُ بالسياطِ ، وقدْ يعذِّبُ بأنواعٍ أخرَ مِنَ العذابِ .

ويتطرَّقُ إلى العذابِ اختلافٌ ثالثٌ في غيرِ المدَّةِ والشدَّةِ ، وهوَ اختلافُ الأنواعِ ؛ إذْ ليسَ مَنْ يعذَّبُ بمصادرةِ المالِ فقطْ كمَنْ يُعذَّبُ بأخذِ المالِ ، وقتلِ الولدِ ، واستباحةِ الحريمِ ، وتعذيبِ الأقاربِ ، والضربِ ، وقطعِ اللسانِ واليدِ والأنفِ والأذنِ وغيرِهِ ، فهٰذهِ الاختلافاتُ ثابتةٌ في عذابِ الآخرةِ ، دلَّ عليها قواطعُ الشرعِ ، وهيَ بحسَبِ اختلافِ قوَّةِ الإيمانِ

---

(١) رواه الحكيم الترمذي في « نوادر الأصول » (ص ١٣٩) .

(٢) روىٰ أبو يعلىٰ في « مسنده » (١٢٥٣) من حديث أبي سعيد الخدري رضي الله عنه مرفوعاً : « يمر الناس علىٰ جسر جهنم وعليه حسك وكلاليب وخطاطيف تخطف الناس يميناً وشمالاً ، وعلىٰ جنبتيه ملائكة يقولون : اللهم ؛ سلِّمْ سلِّمْ ، فمن الناس من يمر مثل البرق ، ومنهم من يمر مثل الريح ، ومنهم من يمر مثل الفرس ، ومنهم من يسعىٰ سعياً ، ومنهم من يمشي مشياً ، ومنهم من يحبو حبواً ، ومنهم من يزحف زحفاً . . . » الحديث .

وضعفِهِ ، وكثرةِ الطاعاتِ وقلَّتِها ، وكثرةِ السيئاتِ وقلَّتِها .

أمَّا شدَّةُ العذابِ.. فبشدَّةِ قبْحِ السيئاتِ وكبرِها ، وأمَّا كثرتُهُ.. فبكثرتِها ، وأمَّا اختلافُ أنواعِهِ.. فباختلافِ أنواعِ السيئاتِ ، وقدِ انكشفَ هٰذا لأربابِ القلوبِ معَ شواهدِ القرآنِ بنورِ الإيمانِ ، وهوَ المعنيُّ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّٰمٍ لِّلْعَبِيدِ ﴾ ، وبقولِهِ تعالىٰ : ﴿ ٱلْيَوْمَ تُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ لَا ظُلْمَ ٱلْيَوْمَ ﴾ ، وبقولِهِ سبحانَهُ : ﴿ وَأَن لَّيْسَ لِلْإِنسَٰنِ إِلَّا مَا سَعَىٰ ﴾ ، وبقولِهِ تعالىٰ : ﴿ فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُۥ ۞ وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُۥ ﴾ إلىٰ غيرِ ذلكَ ممَّا وردَ في الكتابِ والسنةِ ؛ مِنْ كونِ العقابِ والثوابِ جزاءً على الأعمالِ .

وكلُّ ذلكَ بعدْلٍ لا ظلمَ فيهِ ، وجانبُ العفوِ والرحمةِ أرجحُ ؛ إذْ قالَ تعالىٰ فيما حكىٰ عنهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « سبقَتْ رحمتي غضبي »[1] .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَإِن تَكُ حَسَنَةً يُضَٰعِفْهَا وَيُؤْتِ مِن لَّدُنْهُ أَجْرًا عَظِيمًا ﴾ .

فإذاً ؛ هٰذهِ الأمورُ الكليَّةُ مِنِ ارتباطِ الدرجاتِ والدركاتِ بالحسناتِ والسيئاتِ معلومةٌ بقواطعِ الشرعِ ونورِ المعرفةِ ، فأمَّا التفصيلُ.. فلا يُعرفُ إلا ظنّاً ، ومستندُهُ ظواهرُ الأخبارِ ونوعُ حدسٍ يُستمدُّ مِنْ أنوارِ الاستبصارِ بعينِ الاعتبارِ .

---

[1] رواه مسلم (٢٧٥١) بلفظه هنا ، وأصله عند البخاري كذلك (٣١٩٤) .

فنقولُ : كلُّ مَنْ أحكمَ أصلَ الإيمانِ ، واجتنبَ جميعَ الكبائرِ ، وأحسنَ جميعَ الفرائضِ ؛ أعني : الأركانَ الخمسةَ ، ولمْ يكنْ منهُ إلا صغائرُ متفرقةٌ لمْ يصرَّ عليها . . فيشبهُ أنْ يكونَ عذابُهُ بالمناقشةِ في الحسابِ فقطْ ، فإنَّهُ إذا حُوسبَ . . رجحَتْ حسناتُهُ علىٰ سيئاتِهِ ؛ إذْ وردَ في الأخبارِ : أنَّ الصلواتِ الخمسَ ، والجمعةَ ، وصومَ رمضانَ . . كفارةٌ لما بينَهنَّ[1] ، وكذلكَ اجتنابُ الكبائرِ بحكمِ نصِّ القرآنِ مكفِّرٌ للصغائرِ[2] ، وأقلُّ درجاتِ التكفيرِ أنْ يُدفعَ العذابُ إنْ لمْ يُدفعِ الحسابُ ، وكلُّ مَنْ هـٰذا حالُهُ فقدْ ثقلَتْ موازينُهُ ، فينبغي أنْ يكونَ بعدَ ظهورِ الرجحانِ في الميزانِ ، وبعدَ الفراغِ مِنَ الحسابِ . . في عيشةٍ راضيةٍ .

نعمِ ، التحاقُهُ بأصحابِ اليمينِ أوْ بالمقربينَ ، ونزولُهُ في جناتِ عدْنٍ أوْ في الفردوسِ الأعلىٰ . . فذلكَ يتبعُ أصنافَ الإيمانِ ؛ لأنَّ الإيمانَ إيمانانِ :

إيمانٌ تقليديٌّ كإيمانِ العوامِّ ؛ يصدِّقونَ بما يسمعونَ ويستمرُّونَ عليهِ .

وإيمانٌ كشفيٌّ يحصلُ بانشراحِ الصدْرِ بنورِ اللهِ ، حتَّىٰ ينكشفَ فيهِ الوجودُ كلُّهُ علىٰ ما هوَ عليهِ ، فيتضحَ أنَّ الكلَّ إلى اللهِ مرجعُهُ ومصيرُهُ ؛ إذْ

---

(١) رواه مسلم (٢٣٣/١٦) .

(٢) وهو قوله عز من قائل : ﴿ إِن تَجْتَنِبُوا كَبَآئِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنكُمْ سَيِّـَٔاتِكُمْ وَنُدْخِلْكُم مُّدْخَلًا كَرِيمًا ﴾ ، وقوله سبحانه : ﴿ ٱلَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَٰٓئِرَ ٱلْإِثْمِ وَٱلْفَوَٰحِشَ إِلَّا ٱللَّمَمَ إِنَّ رَبَّكَ وَٰسِعُ ٱلْمَغْفِرَةِ ﴾ .

ليسَ في الوجودِ إلا اللهُ تعالىٰ وصفاتُهُ وأفعالُهُ(١) .

فهـٰذا الصنفُ همُ المقرَّبونَ النازلونَ في الفردوسِ الأعلىٰ ، وهمْ علىٰ غايةِ القرْبِ مِنَ الملأِ الأعلىٰ ، وهمْ أيضاً علىٰ أصنافٍ ؛ فمنهُمُ السابقونَ ، ومنهُمْ مَنْ دونَهُمْ ، وتفاوتُهُمْ بحسَبِ تفاوتِ معرفتِهِمْ باللهِ تعالىٰ ، ودرجاتُ العارفينَ في المعرفةِ باللهِ تعالىٰ لا تنحصرُ ؛ إذِ الإحاطةُ بكنْهِ جلالِ اللهِ غيرُ ممكنةٍ ، وبحرُ المعرفةِ ليسَ لهُ ساحلٌ وعمقٌ ، وإنَّما يغوصُ فيهِ الغوَّاصونَ بقدْرِ قواهُمْ ، وبقدْرِ ما سبقَ لهُمْ مِنَ اللهِ تعالىٰ في الأزلِ ، فالطريقُ إلى اللهِ تعالىٰ لا نهايةَ لمنازلِهِ ، فالسالكونَ لسبيلِ اللهِ لا نهايةَ لدرجاتِهِمْ .

وأمَّا المؤمنُ إيماناً تقليدياً . . فهوَ مِنْ أصحابِ اليمينِ ، ودرجتُهُ دونَ درجةِ المقرَّبينَ ، وهمْ أيضاً علىٰ درجاتٍ ، فالأعلىٰ مِنْ درجاتِ أصحابِ اليمينِ تقاربُ رتبتُهُ رتبةَ الأدنىٰ مِنْ درجاتِ المقرَّبينَ .

هـٰذا حالُ مَنِ اجتنبَ كلَّ الكبائرِ ، وأدَّى الفرائضَ كلَّها ؛ أعني : الأركانَ الخمسةَ التي هيَ النطقُ بكلمةِ الشهادةِ باللسانِ ، والصلاةُ ، والزكاةُ ، والصومُ ، والحجُّ .

---

(١) وأن كل شيء هالك إلا وجهه ، لا أنه يصير هالكاً من الأوقات ، بل هو هالك أزلاً وأبداً لا يتصور إلا كذلك ، فإن كل شيء سواه إذا اعتبرت ذاته من حيث ذاته . . فهو عدم محض ، وإذا اعتبر من الوجه الذي يسري إليه الوجود من الأزل . . فيكون الموجود وجه الله فقط ، ولكل شيء وجهان ؛ وجه إلىٰ نفسه ، ووجه إلىٰ ربه ، فهو باعتبار وجه نفسه عدم ، وباعتبار وجه الله موجود ؛ إذ لا موجود إلا الله ووجهه) . « إتحاف » (٨/ ٥٥٦) ، وهو من كلام المصنف في « مشكاة الأنوار » (ص ٤٠) .

فأمَّا مَنِ ارتكبَ كبيرةً أوْ كبائرَ ، أوْ أهملَ بعضَ أركانِ الإسلامِ ؛ فإنْ تابَ توبةً نصوحاً قبلَ قرْبِ الأجلِ . . التحقَ بمَنْ لمْ يرتكبْ ؛ لأنَّ التائبَ مِنَ الذنبِ كمَنْ لا ذنبَ لهُ ، والثوبُ المغسولُ كالذي لمْ يتوسَّخْ أصلاً .

وإنْ ماتَ قبلَ التوبةِ . . فهـٰذا أمرٌ مخطرٌ عندَ الموتِ ؛ إذْ ربَّما يكونُ موتُهُ على الإصرارِ سبباً لتزلزلِ إيمانِهِ ، فيُختمُ لهُ بسوءِ الخاتمةِ ، لا سيما إذا كانَ إيمانُهُ تقليدياً .

فإنَّ التقليدَ وإنْ كانَ جزماً فهوَ قابلٌ للانحلالِ بأدنىٰ شكٍّ وخيالٍ ، والعارفُ البصيرُ أبعدُ مِنْ أنْ يُخافَ عليهِ سوءُ الخاتمةِ ، وكلاهما إنْ ماتا على الإيمانِ يعذَّبانِ ـ إلا أنْ يعفوَ اللهُ ـ عذاباً يزيدُ علىٰ عذابِ المناقشةِ في الحسابِ ، وتكونُ كثرةُ العقابِ مِنْ حيثُ المدَّةُ بحسَبِ كثرةِ مدَّةِ الإصرارِ ، ومِنْ حيثُ الشدَّةُ بحسَبِ قبحِ الكبائرِ ، ومِنْ حيثُ اختلافُ النوعِ بحسَبِ اختلافِ أصنافِ السيئاتِ .

وعندَ انقضاءِ مدَّةِ العقابِ ينزلُ البُلْهُ المقلِّدونَ في درجاتِ أصحابِ اليمينِ ، والعارفونَ المستبصرونَ في أعلىٰ علِّيِّينَ ، ففي الخبرِ : « آخرُ مَنْ يخرجُ مِنَ النارِ يُعطىٰ مثلَ الدنيا كلِّها عشرةَ أضعافٍ »(١) .

ولا تظنَّنَّ أنَّ المرادَ بهِ تقديرُهُ بالمساحةِ لأطرافِ الأجسامِ ، بأنْ يُقابلَ فرسخٌ بفرسخينِ أوْ عشرةٍ ، فإنَّ هـٰذا جهلٌ بطريقِ ضَرْبِ الأمثالِ ،

---

(١) رواه البخاري (٦٥٧١) ، ومسلم (١٨٦) .

بلْ هـٰذا كقولِ القائلِ : (أخذَ منهُ جملاً وأعطاهُ عشرةَ أمثالِهِ) ، وكانَ الجملُ يساوي عشرةَ دنانيرَ ، فأعطاهُ مئةَ دينارٍ ، فإنْ لمْ يفهمْ مِنَ المثلِ إلا المثلَ في الوزنِ والثقلِ . . فلا تكونُ مئةُ دينارٍ لوْ وُضعَتْ في كفَّةِ الميزانِ والجملُ في الكفَّةِ الأخرىٰ عشرَ عَشيرِهِ ، بلْ هوَ موازنةُ معاني الأجسامِ وأرواحِها ، دونَ أشخاصِها وهياكلِها ، فإنَّ الجملَ لا يُقصدُ لثقلِهِ وطولِهِ وعرضِهِ ومساحتِهِ ، بلْ لماليَّتِهِ ، فروحُهُ الماليَّةُ ، وجسمُهُ اللحمُ والدمُ ، ومئةُ دينارٍ عشرةُ أمثالِهِ بالموازنةِ الروحانيَّةِ ، لا بالموازنةِ الجسمانيَّةِ ، وهـٰذا صادقٌ عندَ مَنْ يعرفُ روحَ الماليَّةِ مِنَ الذهبِ والإبلِ ، بلْ لوْ أعطاهُ جوهرةً وزنُها مثقالٌ ، وقيمتُها مئةُ دينارٍ ، وقالَ : (أعطيتُهُ عشرةَ أمثالِهِ) . . كانَ صادقاً ، ولكنْ لا يدركُ صدقَهُ إلا الجوهريُّ ؛ فإنَّ روحَ الجوهريَّةِ لا تُدركُ بمجرَّدِ البصرِ ، بلْ بفطنةٍ أخرىٰ وراءَ البصرِ ، فلذلكَ يكذِّبُ بهِ الصبيُّ بلِ القرويُّ والبدويُّ ، ويقولُ : (ما هـٰذهِ الجوهرةُ إلا حجرٌ وزنُهُ مثقالٌ ، ووزنُ الجملِ ألفُ ألفِ مثقالٍ ، فقدْ كذبَ في قولِهِ : إنِّي أعطيتُهُ عشرةَ أمثالِهِ) ، والكاذبُ بالتحقيقِ هوَ الصبيُّ ، ولكنْ لا سبيلَ إلىٰ تحقيقِ ذلكَ عندَهُ إلا بأنْ يُنتظرَ بهِ البلوغُ والكمالُ ، وأنْ يحصلَ في قلبِهِ النورُ الذي بهِ يدركُ أرواحَ الجواهرِ وسائرِ الأموالِ ، فعندَ ذلكَ ينكشفُ لهُ الصدقُ .

والعارفُ عاجزٌ عنْ تفهيمِ المقلِّدِ القاصرِ صدقَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في هـٰذهِ الموازنةِ ؛ إذْ يقولُ : « الجنةُ في السماواتِ » ، كما وردَ في

الأخبارِ⁽¹⁾ ، والسماواتُ مِنَ الدنيا ، فكيفَ يكونُ عشرةُ أمثالِ الدنيا في الدنيا ؟ وهٰذا كما يعجزُ البالغُ عنْ تفهيمِ الصبيِّ تلكَ الموازنةَ ، وكذلكَ تفهيمِ البدويِّ .

وكما أنَّ الجوهريَّ مرحومٌ إذا بُلِيَ بالبدويِّ والقرويِّ في تفهيمِ تلكَ الموازنةِ . . فالعارفُ أيضاً مرحومٌ إذا بُلِيَ بالبليدِ الأبلهِ في تفهيمِ هٰذهِ الموازنةِ ، ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ارحموا ثلاثةً : عالماً بينَ الجهَّالِ ، وغنيَّ قومٍ افتقرَ ، وعزيزَ قومٍ ذلَّ »[2] .

والأنبياءُ مرحومونَ بينَ الأمَّةِ بهٰذا السببِ ، ومقاساتُهُمْ لقصورِ عقولِ الأممِ فتنةٌ لهُمْ ، وامتحانٌ وابتلاءٌ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، وبلاءٌ موكلٌ بهِمْ سبقَ بتوكيلِهِ القضاءُ الأزليُّ ، وهوَ المعنيُّ بقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « البلاءُ موكلٌ بالأنبياءِ ، ثمَّ الأولياءِ ، ثمَّ الأمثلِ فالأمثلِ »[3] .

---

[1] وليس المراد اللفظ بعينه ، وقد روىٰ أبو نعيم في « الحلية » (٧/ ١٠٣) عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه قال : (الجنة في السماء السابعة العليا) ، ثم قرأ : ﴿ كَلَّآ إِنَّ كِتَٰبَ ٱلْأَبْرَارِ لَفِى عِلِّيِّينَ ﴾ .

[2] رواه ابن حبان في « المجروحين » (٢/ ٩٨) بتقديم وتأخير ، من طريق عيسى بن طهمان عن أنس رضي الله عنه مرفوعاً ، وقد ضعَّف فيه عيسىٰ ، قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٨/ ٥٥٩) : (لكن وجد بخط الحافظ ابن حجر ما نصه : عيسىٰ ثقة ، لم يتكلم فيه غير ابن حبان ، وقد احتج به البخاري والنسائي والأمة ممن دونه) ، وانظر « تهذيب التهذيب » (٣/ ٣٥٩) .

[3] رواه الترمذي (٢٣٩٨) ، والنسائي في « الكبرىٰ » (٧٤٣٩) ، وابن ماجه (٤٠٢٣) .

فلا تظنَّنَّ أنَّ البلاءَ بلاءُ أيوبَ عليهِ السلامُ ، وهوَ الذي ينزلُ بالبدنِ ، فإنَّ بلاءَ نوحٍ عليهِ السلامُ أيضاً مِنَ البلاءِ العظيمِ ؛ إذْ بُلِيَ بجماعةٍ كانَ لا يزيدُهُمْ دعاؤُهُ إلى اللهِ إلا فراراً ، ولذلكَ لمَّا تأذَّىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بكلامِ بعضِ الناسِ قالَ : « رحمَ اللهُ أخي موسىٰ ؛ لقدْ أُوذيَ بأكثرَ مِنْ هٰذا فصبرَ »[1] .

فإذاً ؛ كما لا يخلو الأنبياءُ عنِ الابتلاءِ بالجاحدينَ . . فلا يخلو الأولياءُ والعلماءُ عنِ الابتلاءِ بالجاهلينَ ، ولذلكَ قلَّما انفكَّ الأولياءُ عنْ ضروبٍ مِنَ الإيذاءِ وأنواعِ البلاءِ ؛ بالإخراجِ مِنَ البلادِ ، والسعايةِ بهِمْ إلى السلاطينِ ، والشهادةِ عليهِمْ بالكفرِ والخروجِ عنِ الدينِ .

وواجبٌ أنْ يكونَ أهلُ المعرفةِ عندَ أهلِ الجهلِ مِنَ الكافرينَ ؛ كما يجبُ أنْ يكونَ المعتاضُ عنِ الجملِ الكبيرِ جوهرةً صغيرةً عندَ الجاهلينَ مِنَ المبذِّرينَ المضيِّعينَ .

فإذا عرفتَ هٰذهِ الدقائقَ . . فآمِنْ بقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : إنَّهُ يُعطىٰ آخرُ مَنْ يخرجُ مِنَ النارِ مثلَ الدنيا عشرَ مرَّاتٍ ، وإيَّاكَ أنْ يقتصرَ تصديقُكَ علىٰ ما يدركُهُ البصرُ والحواسُّ فقطْ ، فتكونَ حماراً برِجْلينِ ؛ لأنَّ الحمارَ يشاركُكَ في الحواسِّ الخمسِ ، وإنَّما أنتَ مفارقٌ للحمارِ بسرٍّ إلٰهيٍّ عُرِضَ على السماواتِ والأرضِ والجبالِ فأبينَ أنْ يحملْنَهُ وأشفقنَ منهُ ، فإدراكُ

---

[1] رواه البخاري (٣١٥٠) ، ومسلم (١٠٦٢) .

ما يخرجُ عنْ عالمِ الحواسِّ الخمسِ لا يُصادفُ إلا في عالمِ ذلكَ السرِّ الذي بهِ فارقتَ الحمارَ وسائرَ البهائمِ ، فمَنْ ذهلَ عنْ ذلكَ ، وعطَّلَهُ وأهملَهُ ، وقنعَ بدرجةِ البهائمِ ، ولمْ يجاوزِ المحسوساتِ . . فهوَ الذي أهلكَ نفسَهُ بتعطيلِها ، ونسيَها بالإعراضِ عنها ، ﴿ وَلَا تَكُونُواْ كَٱلَّذِينَ نَسُواْ ٱللَّهَ فَأَنسَىٰهُمْ أَنفُسَهُمْ ﴾ ، فكلُّ مَنْ لمْ يعرفْ إلا المدرَكَ بالحواسِّ . . فقدْ نسيَ اللهَ ؛ إذْ ليسَ ذاتُ اللهِ مدركاً في هـٰذا العالمِ بالحواسِّ الخمسِ⁽¹⁾ ، وكلُّ مَنْ نسيَ اللهَ . . أنساهُ اللهُ ـ لا محالةَ ـ نفسَهُ ، ونزلَ إلىٰ رتبةِ البهائمِ ، وتركَ الترقيَ إلىٰ أفقِ الملأِ الأعلىٰ ، وخانَ في الأمانةِ التي أودعَهُ اللهُ تعالىٰ إيَّاها وأنعمَ بها عليهِ ، كافراً لنعمتِهِ ومتعرضاً لنقمتِهِ ، إلا أنَّهُ أسوأُ حالاً مِنَ البهيمةِ ؛ فإنَّ البهيمةَ تتخلَّصُ بالموتِ ، وأمَّا هـٰذا . . فعندَهُ أمانةٌ سترجعُ ـ لا محالةَ ـ إلىٰ مودِعِها ، فإليهِ مرجعُ الأمانةِ ومصيرُها .

وتلكَ الأمانةُ كالشمسِ الزاهرةِ ، وإنَّما هبطَتْ إلىٰ هـٰذا القالبِ الفاني وغربَتْ فيهِ ، وستطلعُ هـٰذهِ الشمسُ عندَ خرابِ القالبِ مِنْ مغربِها ، وتعودُ إلىٰ بارئِها وخالقِها ؛ إمَّا مظلمةً منكسفةً ، وإمَّا زاهرةً مشرقةً ، والزاهرةُ المشرقةُ غيرُ محجوبةٍ عنِ حضرةِ الربوبيَّةِ ، والمظلمةُ أيضاً راجعةٌ إلى الحضرةِ ؛ إذِ المرجعُ والمصيرُ للكلِّ إليهِ ، إلا أنَّها ناكسةٌ رؤوسَها عنْ جهةِ أعلىٰ عليينَ إلىٰ جهةِ أسفلِ السافلينَ ، ولذلكَ قالَ تعالىٰ :

---

(١) في (أ) : (في هـٰذا العالم المحبوس بالحواس الخمس) .

﴿ وَلَوْ تَرَىٰٓ إِذِ ٱلْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا۟ رُءُوسِهِمْ عِندَ رَبِّهِمْ ﴾ ، فبيَّنَ أنَّهُمْ عندَ ربِّهِمْ ، إلا أنَّهُمْ منكوسونَ منحوسونَ ، قدِ انقلبَتْ وجوهُهُمْ إلىٰ أقفيتِهِمْ ، وانتكسَتْ رؤوسُهُمْ عنْ جهةِ فوقٍ إلىٰ جهةِ أسفلَ ، وذلكَ حكمُ اللهِ تعالىٰ فيمَنْ حرمَهُ توفيقَهُ ، ولمْ يهدِهِ طريقَهُ ، فنعوذُ باللهِ مِنَ الضلالِ ، والنزولِ إلىٰ منازلِ الجهَّالِ .

فهـٰذا حكمُ انقسامِ مَنْ يخرجُ مِنَ النارِ ، ويُعطىٰ مثلَ عشرةِ أمثالِ الدنيا أوْ أكثرَ ، ولا يخرجُ مِنَ النارِ إلا موحِّدٌ ، ولستُ أعني بالتوحيدِ أنْ يقولَ بلسانِهِ : (لا إلـٰهَ إلا اللهُ) ، فإنَّ اللسانَ مِنْ عالمِ الملكِ والشهادةِ ، فلا ينفعُ إلا في عالمِ الملكِ ، فيدفعُ السيفَ عنْ رقبتِهِ ، وأيديَ الغانمينَ عنْ مالِهِ[1] ، ومدَّةُ الرقبةِ والمالِ مدَّةُ الحياةِ ، فحيثُ لا تبقىٰ رقبةٌ ولا مالٌ . . لا ينفعُ القولُ باللسانِ ، وإنَّما ينفعُ الصدْقُ في التوحيدِ ، وكمالُ التوحيدِ : ألا يرى الأمورَ كلَّها إلا مِنَ اللهِ ، وعلامتُهُ : ألا يغضبَ علىٰ أحدٍ مِنَ الخلقِ بما يجري عليهِ ؛ إذْ لا يرى الوسائطَ ، وإنَّما يرىٰ مسبِّبَ الأسبابِ كما سيأتي تحقيقُهُ في كتابِ التوكُّلِ .

وهـٰذا التوحيدُ متفاوتٌ ؛ فمِنَ الناسِ مَنْ لهُ مِنَ التوحيدِ مثلُ الجبالِ ،

---

[1] وذلك قوله صلى الله عليه وسلم ـ الذي رواه البخاري (٢٥) ، ومسلم (٢٢) ـ : « أمرت أن أقاتل الناس حتىٰ يقولوا : لا إلـه إلا الله ، فإذا قالوها . . عصموا مني دماءهم وأموالهم وأعراضهم ، وحسابهم على الله عز وجل » . « إتحاف » (٨/ ٥٦١) ، ويؤكد التخصيص بالقلب حديث الشعيرة والبرة والذرة الآتي تعليقاً .

ومنهُمْ مَنْ لهُ مثقالٌ ، ومنهُمْ مَنْ لهُ مقدارُ خردلةٍ وذرَّةٍ ، فمَنْ في قلبِهِ مثقالُ دينارٍ مِنْ إيمانٍ . . فهوَ أوَّلُ مَنْ يخرجُ مِنَ النارِ ، وفي الخبرِ : « يُقالُ : أخرجوا مِنَ النارِ مَنْ في قلبِهِ مثقالُ دينارٍ مِنْ إيمانٍ »[1] ، وآخرُ مَنْ يخرجُ مَنْ في قلبِهِ مثقالُ ذرَّةٍ مِنْ إيمانٍ ، وما بينَ المثقالِ والذرَّةِ علىٰ قدرِ تفاوتِ درجاتِهِمْ يخرجونَ بينَ طبقةِ المثقالِ وبينَ طبقةِ الذرَّةِ[2] ، والموازنةُ بالمثقالِ والذرَّةِ علىٰ سبيلِ ضربِ المثلِ ؛ كما ذكرناهُ في الموازنةِ بينَ أعيانِ الأموالِ وبينَ النقودِ .

وأكثرُ ما يُدخلُ الموحدينَ النارَ مظالمُ العبادِ ، فديوانُ العبادِ هوَ الديوانُ الذي لا يُتركُ[3] ، فأمَّا بقيَّةُ السيئاتِ . . فيتسارعُ العفوُ والتكفيرُ إليها ، ففي الأثرِ : (إنَّ العبدَ ليوقفُ بينَ يديِ اللهِ تعالىٰ ولهُ مِنَ الحسناتِ أمثالُ الجبالِ ، لوْ سلمَتْ لهُ . . لكانَ مِنْ أهلِ الجنَّةِ ، فيقومُ أصحابُ المظالمِ ، فيكونُ قدْ سبَّ عرضَ هـٰذا ، وأخذَ مالَ هـٰذا ، وضربَ هـٰذا ، فيقتصُّ لهُمْ مِنْ حسناتِهِ حتَّىٰ لا تبقىٰ لهُ حسنةٌ ، فتقولُ الملائكةُ : يا ربِّ ؛ هـٰذا قدْ فنيَتْ

---

[1] هو جزء من حديث طويل رواه البخاري (٧٤٣٩) ، ومسلم (١٨٣) .

[2] ففي حديث الشفاعة المشهور ، وهو عند البخاري (٧٤١٠) ، ومسلم (١٩٣) : « يخرج من النار من قال : لا إلـه إلا الله وكان في قلبه من الخير ما يزن شعيرة ، ثم يخرج من النار من قال : لا إلـه إلا الله وكان في قلبه من الخير ما يزن برة ، ثم يخرج من النار من قال : لا إلـه إلا الله وكان في قلبه ما يزن من الخير ذرة » .

[3] فقد روىٰ ذلك مرفوعاً عن السيدة عائشة رضي الله عنها أحمد في « المسند » (٦/ ٢٤٠) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/ ٥٧٥) .

حسناتُهُ ، وبقيَ طالبونَ كثيرٌ ، فيقولُ اللهُ تعالىٰ : ألقوا مِنْ سيئاتِهِمْ علىٰ سيئاتِهِ ، وصكُّوا لهُ صكّاً إلى النارِ)(١) .

وكما يهلَكُ هوَ بسيئةِ غيرِهِ بطريقِ القصاصِ فكذلكَ ينجو المظلومُ بحسنةِ الظالمِ ؛ إذْ ينقلُ إليهِ عوضاً عمَّا ظلمَهُ بهِ ، وقدْ حُكِيَ عنِ ابنِ الجلاءِ أنَّ بعضَ إخوانِهِ اغتابَهُ ، ثمَّ أرسلَ إليهِ يستحلُّهُ ، فقالَ : لا أفعلُ ، ليسَ في صحيفتي حسنةٌ أفضلَ منها ، فكيفَ أمحوها ؟!(٢) .

وقالَ هوَ وغيرُهُ : (ذنوبُ إخواني مِنْ حسناتي ، أريدُ أنْ أزيِّنَ بها صحيفتي)(٣) .

فهٰذا ما أردنا أنْ نذكرَهُ مِنِ اختلافِ أحوالِ العبادِ في المعادِ في درجاتِ السعادةِ والشقاوةِ ، وكلُّ ذلكَ حكمٌ بظاهرِ الأسبابِ ، يضاهي حكْمَ الطبيبِ علىٰ مريضٍ بأنَّهُ يموتُ ـ لا محالةَ ـ ولا يقبلُ العلاجَ ، وعلىٰ مريضٍ آخرَ بأنَّ عارضَهُ خفيفٌ وعلاجَهُ هيِّنٌ ، فإنَّ ذلكَ ظنٌّ يصيبُ في أكثرِ الأحوالِ ، ولكنْ قدْ يثوبُ إلى المشرفِ على الهلاكِ نفسُهُ مِنْ حيثُ لا يشعرُ الطبيبُ ، وقدْ يُساقُ إلىٰ ذي العارضِ الخفيفِ أجلُهُ مِنْ حيثُ لا يطَّلعُ عليهِ ، وذلكَ لأسرارِ اللهِ تعالى الخفيَّةِ في أرواحِ الأحياءِ ، وغموضِ الأسبابِ التي رتَّبَها

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ١٤٩) ، وهو بنحوه رواه أبو نعيم في « الحلية » (٤/ ٢٠٢) عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه ، وهو قريب من حديث المفلس المشهور .

(٢) قوت القلوب (٢/ ١٥٠) .

(٣) هو من تتمة قول ابن الجلاء السابق كما في « القوت » (٢/ ١٥٠) .

مسبِّبُ الأسبابِ بقدَرٍ معلومٍ ؛ إذْ ليسَ في قوَّةِ البشرِ الوقوفُ علىٰ كنهِها ، فكذلكَ النجاةُ والفوزُ في الآخرةِ لهما أسبابٌ خفيَّةٌ ، ليسَ في قوَّةِ البشرِ الاطلاعُ عليها ، يعبَّرُ عنْ ذلكَ السببِ الخفيِّ المفضي إلى النجاةِ بالعفوِ والرضا ، وعمَّا يفضي إلى الهلاكِ بالغضبِ والانتقامِ ، ووراءَ ذلكَ سرُّ المشيئةِ الإلـٰهيةِ الأزليَّةِ التي لا يطلعُ الخلقُ عليها ، فلذلكَ يجبُ علينا أنْ نجوِّزَ العفوَ عنِ العاصي وإنْ كثرَتْ سيئاتُهُ الظاهرةُ ، والغضبَ على المطيعِ وإنْ كثرَتْ طاعاتُهُ الظاهرةُ ؛ فإنَّ الاعتمادَ على التقوىٰ ، والتقوىٰ في القلبِ ، وهوَ أغمضُ مِنْ أنْ يطلعَ عليهِ صاحبُهُ ، فكيفَ غيرُهُ ؟!

ولكنْ قدِ انكشفَ لأربابِ القلوبِ أنَّهُ لا عفوَ عنْ عبدٍ إلا بسببٍ خفيٍّ فيهِ يقتضي العفوَ ، ولا غضبَ إلا بسببٍ باطنٍ يقتضي البعدَ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، ولولا ذلكَ . . لمْ يكنِ العفوُ والغضبُ جزاءً على الأعمالِ والأوصافِ ، ولوْ لمْ يكنْ جزاءً . . لمْ يكنْ عدْلاً ، ولوْ لمْ يكنْ عدلاً . . لمْ يصحَّ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّـٰمٍ لِّلْعَبِيدِ ﴾ ، ولا قولُهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ ﴾ ، وكلُّ ذلكَ صحيحٌ ، فليسَ للإنسانِ إلا ما سعىٰ ، وسعيُهُ هوَ الذي يُرىٰ ، وكلُّ نفسٍ بما كسبَتْ رهينةٌ ، فلمَّا زاغوا . . أزاغَ اللهُ قلوبَهُمْ ، ولمَّا غيَّروا ما بأنفسِهِمْ . . غيَّرَ اللهُ ما بهِمْ ؛ تحقيقاً لقولِهِ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُواْ مَا بِأَنفُسِهِمْ ﴾ .

وهـٰذا كلُّهُ قدِ انكشفَ لأربابِ القلوبِ انكشافاً أوضحَ مِنَ المشاهدةِ بالبصرِ ؛ إذِ البصرُ يمكنُ الغلطُ فيهِ ، إذْ قدْ يرى البعيدَ قريباً ، والكبيرَ

صغيراً ، ومشاهدةُ القلبِ لا يمكنُ الغلطُ فيها ، وإنَّما الشأنُ في انفتاحِ بصيرةِ القلبِ ، وإلا . . فما يرىٰ بها بعدَ الانفتاحِ فلا يتصوَّرُ فيهِ الكذبُ(١) ، وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ مَا كَذَبَ ٱلْفُؤَادُ مَا رَأَىٰ ﴾(٢) .

* * *

الرتبةُ الثالثةُ : رتبةُ الناجينَ :

وأعني بالنجاةِ : السلامةَ فقطْ ، دونَ السعادةِ والفوزِ ، وهُمْ قومٌ لمْ يخدموا ليُخلعَ عليهِمْ ، ولمْ يقصِّروا فيعذَّبوا ، ويشبهُ أنْ يكونَ هـٰذا حالَ المجانينِ ، والصبيانِ مِنَ الكفارِ ، والمعتوهينَ ، والذينَ لمْ تبلغهُمُ الدعوةُ في أطرافِ البلادِ وعاشوا على البَلَهِ وعدمِ المعرفةِ ، فلمْ يكنْ لهُمْ معرفةٌ ، ولا جحودٌ ، ولا طاعةٌ ، ولا معصيةٌ ، ولا وسيلةٌ تقرِّبُهُمْ ، ولا جنايةٌ تبعدُهُمْ ، فما همْ مِنْ أهلِ الجنَّةِ ولا مِنْ أهلِ النارِ ، بلْ ينزلونَ في منزلةٍ بينَ المنزلتينِ ، ومقامٍ بينَ المقامينِ ، عبَّرَ الشرعُ عنهُ بالأعرافِ ، وحلولُ طائفةٍ

---

(١) فإن قلت : نرىٰ جماعة من أرباب العقول يغلطون في نظرهم . . فاعلم : أن فيهم خيالات وأوهاماً واعتقادات يظنون أن أحكامها أحكام العقل ، فالغلط منسوب إليها ، فأما العقل المجرد إذا تجرّد عن غشاوة الوهم والخيال . . لم يتصور أن يغلط ، بل يرى الأشياء علىٰ ما هي عليه ، وفي تجرده عسر . « إتحاف » (٨/ ٥٦٣) .

(٢) أي : من عجائب الملكوت الأعلىٰ ، وذلك لأن البصر من عالم الشهادة والحس ، والبصيرة من عالم الملكوت ، لا ترىٰ بالأبصار ، وإنما تشاهد ببصيرة القلب . « إتحاف » (٨/ ٥٦٤) .

وكما تتضاعفُ أوزارُهُمْ على الذنوبِ فكذلكَ يتضاعفُ ثوابُهُمْ على الحسناتِ إذا اتُّبِعوا .

فإذا تركَ التجمُّلَ والميلَ إلى الدنيا ، وقنعَ منها باليسيرِ ، ومِنَ الطعامِ بالقوتِ ، ومِنَ الكسوةِ بالخلَقِ ، فيُتَّبَعُ عليهِ ، ويقتدي بهِ العلماءُ والعوامُّ ، فيكونُ لهُ مثلُ ثوابِهِمْ ، وإنْ مالَ إلى التجمُّلِ . . مالَتْ طباعُ مَنْ دونَهُ إلى التشبُّهِ بهِ ، ولا يقدرونَ على التجمُّلِ إلا بخدمةِ السلاطينِ ، وجمعِ الحطامِ مِنَ الحرامِ ، ويكونُ هوَ السببَ في جميعِ ذلكَ ، فحركاتُ العلماءِ في طوري الزيادةِ والنقصانِ تتضاعفُ آثارُها ؛ إمَّا بالربحِ ، وإمَّا بالخسرانِ .

وهـٰذا القدْرُ كافٍ في تفاصيلِ الذنوبِ التي التوبةُ توبةٌ عنها .

* * *

والقدْرُ الممكنُ ذكرُهُ ما فصَّلَهُ القرآنُ ، فليسَ بعدَ بيانِ اللهِ بيانٌ ، والذي لا يمكنُ التعبيرُ عنهُ في هٰذا العالمِ فهوَ الذي أجملَهُ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ فَلَا تَعۡلَمُ نَفۡسٞ مَّآ أُخۡفِيَ لَهُم مِّن قُرَّةِ أَعۡيُنٖ ﴾ ، وقولُهُ عزَّ وجلَّ : « أعددتُ لعبادي الصالحينَ ما لا عينٌ رأَتْ ، ولا أذنٌ سمعَتْ ، ولا خطرَ علىٰ قلبِ بشرٍ »(١) .

والعارفونَ مطلبُهُمْ تلكَ الحالةُ التي لا يُتصوَّرُ أنْ تخطرَ علىٰ قلبِ بشرٍ في هٰذا العالمِ ، فأمَّا الحورُ والقصورُ ، والفواكهُ واللبنُ والعسلُ والخمرُ ، والحليُّ والأساورُ . . فإنَّهُمْ لا يحرصونَ عليها ، ولوْ أُعطوها . . لمْ يقنعوا بها ، ولا يطلبونَ إلا لذَّةَ النظرِ إلىٰ وجهِ اللهِ الكريمِ ، فهيَ غايةُ السعاداتِ ، ونهايةُ اللذَّاتِ .

ولذلكَ لمَّا قيلَ لرابعةَ العدويَّةِ رحمةُ اللهِ عليها : كيفَ رغبتُكِ في الجنَّةِ ؟ فقالَتْ : الجارُ ثمَّ الدارُ .

فهؤلاءِ قومٌ شغلَهُمْ حبُّ ربِّ الدارِ عنِ الدارِ وزينتِها ، بلْ عنْ كلِّ شيءٍ سواهُ ، حتَّىٰ عنْ أنفسِهِمْ ، ومثالُهُمْ مثالُ العاشقِ المستهتَرِ بمعشوقِهِ ، المستوفي همَّهُ بالنظرِ إلىٰ وجهِهِ والفكرِ فيهِ ، فإنَّهُ في حالِ الاستغراقِ غافلٌ عنْ نفسِهِ ، لا يحسُّ بما يصيبُهُ في بدنِهِ ، ويُعبَّرُ عنْ هٰذهِ الحالةِ بأنَّهُ فنيَ عنْ نفسِهِ ، ومعناهُ : أنَّهُ صارَ مستغرقاً بغيرِهِ ، وصارَتْ همومُهُ همّاً واحداً وهوَ

---

(١) حديث قدسي رواه البخاري (٣٢٤٤) ، ومسلم (٢٨٢٤) .

محبوبُهُ ، ولمْ يبقَ فيهِ متسعٌ لغيرِ محبوبِهِ حتَّىٰ يلتفتَ إليهِ ، لا إلىٰ نفسِهِ ولا إلىٰ غيرِهِ .

وهٰذهِ الحالةُ هيَ التي توصلُ في الآخرةِ إلىٰ قرَّةِ عينٍ لا يُتصوَّرُ أنْ تخطرَ في هٰذا العالمِ علىٰ قلبِ بشرٍ ، كما لا يُتصوَّرُ أنْ تخطرَ صورةُ الألوانِ والألحانِ علىٰ قلبِ الأصمِّ والأكمَهِ ، إلا أنْ يُرفعَ الحجابُ عنْ سمعِهِ وبصرِهِ ، فعندَ ذلكَ يدركُ حالَةً يعلمُ قطعاً أنَّهُ لمْ يُتصوَّرْ أنْ تخطرَ ببالِهِ قبلَ ذلكَ صورتُها ، فالدنيا حجابٌ على التحقيقِ ، وبرفعِهِ ينكشفُ الغطاءُ ، فعندَ ذلكَ يدركُ ذوقَ الحياةِ الطيبةِ ، وأنَّ الدارَ الآخرةَ لهيَ الحيوانَ لوْ كانوا يعلمونَ .

فهٰذا القدْرُ كافٍ في بيانِ توزُّعِ الدرجاتِ على الحسناتِ ، والدركاتِ على السيئاتِ ، واللهُ الموفِّقُ بلطفِهِ .

* * *

SEVAP VE GÜNÂHLARIN DERECELERİ

Bilmiş ol ki; dünya, görülen ve bilinen, mülk ve şehâdet âlemidir. Âhiret, görünüp bilinmeyen gayb ve melekût âlemidir. Dünya demekten maksadımız, ölmeden önceki durum, âhiretten maksadımız da öldükten sonraki hallerdir. Dünya ve âhiret, senin sıfat ve hâllerindir. Bunlardan yakın olana dünya, tehîr edilip sona kalana da âhiret denmiştir. Biz şimdiye kadar dünyadan, âhiretten bahsediyorduk. Şimdi dünyada âhiretten bahsedeceğiz. Dünya mülk âlemi, âhiret ise melekût âlemi, görülmeyen âlemdir. Mülk âleminde melekût âlemi yâni görülen âlemde görülmeyen âlem, ancak darb-ı mesellerle ifâde edilebilir. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ

“İşte misâller, biz onları insanlar için îrâd ediyoruz. Âlim olanlardan başkası onları anlamaz.” (Ankebût sûresi, 29/43) Zîra mülk âlemi melekût âlemine nispetle uyku ve rüyâ âlemi gibidir. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلنَّاسُ نِيَامٌ فَإِذَا مَاتُوا اِنْتَبَهُوا

“İnsanlar uykudadır, öldükleri vakit uyanırlar.”[17] buyurmuştur. Uyanacağın zaman olacak işler, uykuda ancak tâbire muhtaç misâllerle açıklanabilir. Bunun gibi dünya uykusunda olanla-

---

[17] Hz. Ali’nin sözü olduğu da söylenir.

ra âhiret uyanıklığındaki hayat, ancak tâbir ilminden anlayabilecekleri misâllerle ifâde edilebilir.

Şâyet aklın başında ise vereceğimiz şu üç misâl sana yeter:

Adamın biri **İbn Sîrîn**'e gelerek:

- "Rüyâmda elimdeki bir mühür ile erkeklerin ağızlarını ve kadınların da edep yerlerini mühürlediğimi gördüm, acaba bu nedir?" diye sordu. İbn Sîrîn:

- "Sen Ramazan'da müezzinlik yaptın ve imsâk vakti sabah ezânı okudun mu?" dedi. Adam:

- "Evet. Doğru söylüyorsun, öyledir." dedi ve rüyâsının tâbirini yaptı.

Yine adamın biri **İbn Sîrîn**'e:

- "Rüyâmda zeytinyağını zeytinlerin üzerine döktüğümü gördüm. Acaba bu nedir?" diye sordu. İbn Sîrîn:

Zeytinyağı zeytinden olmadır, aslına gidiyor. Sen câriyelerini araştır, belki de bunlardan biri genç yaşta esîr edilen annen olabilir." dedi. Adam araştırınca, hakikaten câriyesinin annesi olduğunu gördü.

Yine bir başkası **İbn Sîrîn**'e:

- "Rüyâmda incileri domuzların boynuna astığımı gördüm. Acaba bu nedir?" diye sorar. İbn Sîrîn:

- "Sen, ehli olmayanlara hikmet öğretiyorsundur." der. Adam araştırır ve öyle olduğunu görür.

Bütün bu tâbirler, darb-ı mesellerin yolunu gösterirler. Meselden maksadımız, mânayı bir surette edâ etmektir. Mânasına baktığın vakit doğru, sûretine baktığın vakit de yalan olduğunu görürsün. Meselâ, müezzin, gördüğü rüyânın sureti yâni ağız ve edep yerlerini mühürlemesi yalan, fakat mânasına baktığı vakit doğru olduğunu görür. Zîra mühürlemenin rûhunu ve esâsını yapmıştır. Seherde ezan okumakla insanları yemek ve münâsebetten men etmiştir. Peygamberler insanlarla ancak darb-ı mesel şeklinde konuşabilirler. Çünkü onlar, insanlara anlayabilecekleri şekilde hitap etmekle mükelleftirler. Onlar ise dünya uykusundadırlar. Uykuda olan, ancak darb-ı mesel yolu ile ifâde-i merâm edebilir. Ancak öldükleri vakit bu darb-ı meselin doğru olduğunu anlarlar. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

قَلْبُ الْمُؤْمِنِ بَيْنَ إِصْبَعَيْنِ مِنْ أَصَابِعِ الرَّحْمٰنِ

"Mü'minin kalbi, Rahmân olan Allahu Teâlâ'nın iki kudret Parmağı arasındadır." buyurmuştur. Bu bir misâldir ki, onu ancak âlimler anlar. Câhil ancak misâlin zâhirini anlar. Çünkü o, tevîl ve tâbirden anlamaz da Allah'a el ve parmak izâfe etmeye kalkışır.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

إِنَّ اللّٰهَ خَلَقَ اٰدَمَ عَلٰى صُورَتِهٖ

"Allahu Teâlâ Âdem'i sûreti üzere yarattı." buyurduğu da böyledir. Câhil adam, sûretten renk, şekil ve hey'et anlar da bunları Allah'a isbâta kalkışır. Allahu Teâlâ ise cisim, hey'et ve şekilden münezzehtir.

İşte Allahu Teâlâ'nın sıfatında hattâ kelâmında sürçenler, buradan sürçmüşlerdir. O'nun sıfatlarını beşer sıfatlarına benzettiler, kelâmını harf ve savtten ibâret sandılar. Bunları açıklamak sözü uzatır.

Bunun gibi, âhiret ile ilgili olarak darb-ı meseller îrâd edilir, fakat münkirler bunları yalanlarlar. Çünkü onların bakışları bu sözlerin zâhir mânalarında donup kalmış ve ilerisine geçememişlerdir. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

يُؤْتٰى بِالْمَوْتِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِي صُورَةِ كَبْشٍ أَمْلَحَ فَيُذْبَحُ

"Kıyâmet gününde ölüm, alaca bir koç sûretinde götürülüp boğazlanır." buyurduğunu mülhid ve münkirler inkâr ederek, peygamberi yalanlamaya çalışırlar; "Allah Allah, ölüm ârâzdır, koç cisimdir. Ârâz nasıl cisim olur? Bu muhaldir." derler. Hâlbuki Allahu Teâlâ bu gibi ahmakları, esrârını anlamaktan men ederek:

وَمَا يَعْقِلُهَآ إِلَّا الْعَالِمُونَ

"Âlim olanlardan başkası onları anlamaz." (Ankebût sûresi, 29/43) buyurmuştur. Bu miskinler bilmezler ki, adamın biri rüyâsında, bir koç getirdiklerini ve: "Bu vebâ hastalığıdır." diyerek onu boğazladıklarını gördüğünü tâbirciye anlatınca, tâbirci: "Doğrudur. Durum gördüğün gibidir. Vebâ öldürüldü, artık geri dönmez." dedi. Bu sûretle hem rüyâyı gören, hem de rüyâyı tâbir eden doğru söylemişlerdir. Aslında bu hastalığın koç ile bir ilgisi yoktur. Fakat uyku âleminde ruhlara Levh-ı Mahfûz'da olanı gösteren, rüyâya müvekkel olandır. O da onu bir misâl ile anlatır. Çünkü rüyâda ancak misâli anlayabilir. Misâl de doğru, mâna da doğru olur.

Peygamberlerin de dünyada konuştukları insanlar, âhirete nispetle uykudadırlar. Onlara mânaları, ancak misâller ile anlatabilirler. Bu, Allahu Teâlâ'nın bir hikmeti, kullarına lütuf ve darb-ı meselsiz anlayamadıklarını onlara kolaylıkla anlatabilmek içindir. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Ölüm, bir koç sûretinde getirilir."* sözü, artık ondan sonra ölümden ümîdi kesmek için onu bir misâl ile anlatmaktan ibârettir. Olgun gönüller bu gibi misâlleri daha iyi anlar ve onlara meylederler. Yine Allahu Teâlâ'nın:

كُنْ فَيَكُونُ

"O, "Ol!" dediği vakit, hemen oluverir." (Yâsîn sûresi, 36/82) buyurması da bu kabîldendir ve kudretin son haddini beyândır. Aslında buna da lüzum yok, dilediği hemen olur, fakat bunu ancak bu misâl ile ifade edip bize anlatır. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Mü'minin kalbi, Allahu Teâlâ'nın kudret parmakları arasındadır."* buyurmasından maksadı da, süratle gönülleri değiştirmesinden kinâyedir. Bu hususta "**Rub'u'l-İbâdât"**ın **"Kavâidü'l-Akaid"** bölümünde gerekli izâhatı verdik. Biz, maksadımıza dönelim.

Maksat, derece ve dereke taksîmini anlatmaktır. Bu da ancak misâl ile anlatılır. O halde vereceğimiz bu misâlden lâfzını değil, mânasını anlamaya bak.

Kıyâmet günü insanlar saâdet ve şekavetlerinde derece ve dereke bakımından sayılamayacak kadar çok sınıflara ayrılırlar ve aralarında büyük farklar olur. Nitekim dünyada da birçok derecelere ayrılmışlardır. Bu bakımdan dünya ile âhirette bir fark yoktur. Zîra mülk ve melekûtu sevk u idâre eden yâni dünya ve âhireti idaresi altında bulunduran, eşi ve dengi olmayan bir Allah'tır. Ezelî irâdesinde değişiklik olmaz. Ancak biz teker teker dereceleri sayamazsak da bunların cinslerini açıklayabilir ve deriz ki:

İnsanlar kıyamet günü dört kısma ayrılır. Bunlar: **"hêlikîn, muazzebîn"**, **"nâcîn ve fâizîn"**dirler. Bunun dünyadaki benzeri şöyledir: Bir memleketi istilâ eden bir hükümdar, o memleketin bâzı adamlarını öldürür. İşte bunlar **hêlikîn**dir, helâk oldular.

Bâzılarına bir müddet işkence ederse de onları öldürmez. Bunlar da **muazzebîn** yâni azâb olunan kimselerdir. Diğer bâzılarını da hiç işkence etmeden serbest bırakır, bunlar **nâcîn** yâni kurtulmuş, korkudan emîn olmuş kimselerdir. Diğer bâzılarına da mevkî ve servet verir. İşte bunlar da **fâizîn**, umduklarını bulmuş olan kimselerdir. Şâyet bu memleketi istilâ eden hükümdar, âdil ise bu taksîmâtı hakkaniyete dayanarak yapar. Ancak kendini tanımayıp hükümdarlığını kabul etmeyen ve böylece karşısına dikilen kimseleri öldürür. Serbest bıraktıkları da kendini tanıyıp kabul ettiği halde, isyân etmediği gibi, barbarlık ve fevkalâdelik göstermeyen kimselerdir. Mevkî ve rutbe verdikleri de kendisine yardım edip hizmetinde bulunan kimselerdir. Aynı zamanda bu son kısmın da hizmet ve yardımları nispetinde derecelerinin farklı olması iktizâ ettiği gibi, azâb edeceklerine vereceği cezâlar da suçları nispetinde değişik olur.

Demek ki bu dört ana bölüm içinde sayılamayacak kadar dereceler vardır. Herkesin kendi davranışına göre mükâfat veya mücâzâtı değişiktir. Âhirette de insanlar böyledir. Kimi helâkte, kimi bir müddet azâbta, kimi kurtulmuş ve kimisi de yüksek mevkîlere ulaşmıştır. **Fâizîn** dediğimiz, umduğunu bulanlar diye kimisi Adn, kimisi Me'vâ ve kimisi de Firdevs cennetinin diğer katlarında bulunurlar. Azâb olunanlar da böyle; kimisi kısa bir müddet, kimisi bin ve kimisi de yedi bin yıl gibi uzun müddet cehennemde kalır. Bu da, haberde vârid olduğu gibi, cehennemden en son çıkacak olan bir zâttır. Allah'ın rahmetinden ümîdini kesen **hêlikîn**in de kötülükleri nisbetinde cehennemdeki derekeleri ayrı ayrıdır. Şimdi: biz bu tevzîâtı anlatalaım:

Birinci mertebe; helâk olanların mertebesidir. Hêlikîn demekle, Allahu Teâlâ'nın rahmetinden ümîdini kesenleri kastediyoruz. Zîra dünyalıktaki misâlde îdam mahkûmları dediğimiz hükümdarın rızâsından ümîdini kesenler olduğu gibi, misâlin mânalarını unutma. Bu birinci derece, ancak Allah'ı ve âhireti inkâr eden, yalnız dünya için çalışan münkirlere mahsustur. Zîra âhiret saâdeti, Allah'a yaklaşmak ve O'nun cemâline nazardadır. Buna da her şeyden önce ancak îman ve tasdîk ile erişilebilir. Bunları inkâr edip yalanlayanlar, ebediyyen Allah'ın rahmetinden mahrumdurlar. Çünkü bunlar, Allah'ı ve Peygamber'i yalanlamış kimselerdir. Bunun için onlar da Allah'ın rahmet ve cemâlinden ebedî olarak mahrumdurlar. Bu gibilerin vücutlarını cehennem ateşi dağlarken gönüllerini de hasret ve firak ateşi yakar. Bunun için ârifler: "Bizim korkumuz cehennem, ümîdimiz cennet ve hûriler değildir. Korkumuz, Allah'ın cemâlinden mahrûmiyet, ümîdimiz ise O'na ulaşmaktır." derler. Yine bunlar: "Cehennemden korkmak, cennet ummak gibi karşılık bekleyerek yapılan ibâdet, alçaklıktır. Ârif, Allah'a yalnız zâtı için ibâdet eder ve zâtını ister." derler. Cennetin nîmet ve hûrilerine hiç heves etmez ve cehennem ateşinden korkmazlar. Zîra gönülleri kaplayan ayrılık ve hasret ateşi, çok kere vücûdu saran cehennem ateşinden daha şiddetli olur. Çünkü ayrılık ateşi, gönülleri kaplayan ve Allahu Teâlâ'nın yaktığı bir ateştir. Gönülleri meşgul eder, cehennem ateşi ise vücudu yakmakla meşguldür. Gönül ateşi karşısında cehennem ateşi solda sıfır kalır. Nitekim Şâir:

Âşığın gönlündeki hasret ateşi, o kadar şiddetlidir ki,
Cehennem ateşi onu soğutacak kadar serindir." demiştir.

Şu halde sen, âhirette de durumun böyle olduğunu bil. Dünyada vecde kapılıp keskin kamış kökleri üzerinde yatanlar, hattâ ateş üzerinde kalanlar olup bunun farkında olmadıkları ve içindeki hasret ateşi gâlip geldiği için vücutlarındaki elem ve ıztırâbı duymadıkları ve bu daha ağır geldiği gibi, âhirette de durum aynıdır. Hattâ hiddetli bir insan savaş anında aldığı yaralardan haberi bile olmaz. Çünkü kalbinde yanan hiddet ateşi galebe çalar ve acıyı duymaz olur. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْغَضَبُ قِطْعَةٌ مِنَ النَّارِ

"Gadab, ateşten bir parçadır."[18] buyurmuştur. Görülüyor ki gönül ateşi, cisim ateşinden daha kuvvetlidir. Kuvvetli, zayıfı duymayı iptâl eder. Esasen ateş ve kılıcın öldürmesi, vücudun parçalarını birbirinden ayırması bakımındandır. Cismin birbirine bağlılığından daha kuvvetli bir bağ ile birbirine bağlı olan sevgilileri ayıran şeyin daha önemli olduğu meydandadır. Evet, basîretsiz ve şuursuz insanlar bu ruhânî elemi fark etmeyebilir ve cismin acısını daha önemli görebilirler. Meselâ, bir çocuk top ve topaç ile hükümdarlık mevkîinden mahrum kaldığı vakit, topun elemini çeker, hükümdarlık elemine aldırmaz. Topu hükümdarlık üzerine tercîh eder ve akranıyla karşılıklı top oynamayı saraylarda köşkler ve kürsüler üzerinde oturmaya tercîh eder. Hattâ iştahlı bir insanı keşkül ve helva yemeği ile düşmanı perişan edecek ve dostları sevindirecek güzel bir iş üzerine tercîh ettirseler, helva ile keşkülü bu iş üzerine tercîh eder.

Bütün bunlar, mevkîin sevgisini gerektiren durumun yokluğu ve yemeğin zevkini gerektiren durumun mevcut olması sebebiyledir. Bunun sebebi, behîmî sıfatların bu gibi insanları istîlâ etmesi ve melekî vasıfların bulunmamasındandır. Bu gibiler Allah'tan uzak kalmaktan üzüntü duymadıkları gibi, Allah'a yaklaşmaktan da zevk almazlar. Tat alma yalnız dil, duyma yalnız kulak ve görme yalnız göze mahsus olduğu gibi, bu sıfatlar da yalnız kalpte bulunur. Gözsüz ve kulaksızın, görme ve duyma duygularından mahrum olması gibi kalbi olmayanlar da bu zevklerden mahrumdurlar. Her insanın kalbi yoktur. Eğer herkesin kalbi olaydı, Allahu Teâlâ'nın:

---

[18] Tirmizî Ebû Saîd'den rivayet etmiştir.

إِنَّ فِي ذٰلِكَ لَذِكْرٰى لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ

"Şüphesiz ki bunda kalbi olan kimseler için öğüt vardır." (Kâf sûresi, 50/37) buyurduğunun sahîh olmaması lâzım gelirdi. Allahu Teâlâ, Kur'ân'dan ders almayanı kalpten müflis olarak göstermiştir. Şüphesiz biz, kalp derken göğsün sol tarafında sol memenin altında cismânî kalp olan et parçasını murâd etmiyoruz. Bizim anlatmak istediğimiz, Allahu Teâlâ'nın emir âleminden yaratıp, arşı hâlik, kürsüsü göğüs, diğer âzalar ve bütün bedenin kendi âlemi ve memleketi olan ruhânî kalptir. Nitekim bu sır hakkında Allahu Teâlâ:

قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي

"De ki rûh, Rabbimin emridir." (İsrâ sûresi, 17/85) buyurdu. Emîr ve hükümdar olan bu kalptir. Zîra emir yâni maddesiz ve sebepsiz yaratılan şey ile madde ve sebeple yaratılanlar arasında münâsebet vardır. Emir âlemi, halk âleminin hükümdarıdır. O öyle bir gizlilik ve lâtîfe-i Rabbâniyedir ki, o salâhta olduğu vakit, bütün cesed salâhta olur. Onu bilen nefsini, nefsini bilen de Rabbini bilmiş olur.

İşte bu vakitte kul, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Allahu Teâlâ Âdem'i sûreti üzerine yarattı."* buyurduğunun altında bulunan gizli mânaların kokusunu almaya başlar. Bunun zâhirî mânası üzerinde duranlara ve tevîlinde zorluk çekenlere merhamet gözü ile bakar. Çünkü rahmet ve merhamet, musîbet nisbetindedir.

Bu gibiler her ne kadar gerçeği bulamamak felâketinde müsâvî iseler de aralarındaki fark yine büyüktür. Gerçekler, Allah'ın fazlıdır. Gerçeği Allah dilediğine nasip eder. Allah büyük fazîlet sâhibidir. Bu gibi teviller Allah'ın hikmetidir. Allah hikmeti dilediğine verir. Hikmet verilen kimseye büyük hayır verilmiştir.

Şimdi gayeye dönelim: İpi salıverdik ve nefesi uzattık. Fakat bu uzatma, bu kitapta maksûd olan muâmele ilminden daha iyi bir ilim ile ilgilidir ki, o ilim mükâşefe ilmidir. Verdiğimiz bu izâhattan, helâk mertebesinde ancak Allah ve Resulü'nü yalanlayan câhiller bulunur. Bu hususta kitab ve sünnetten sayılamayacak kadar çok delîller olduğu için, âyetlerden ve sünnetten delîl getirmedik.

İkinci mertebe; azâb olunacakların mertebesidir. Bunların îmanı var fakat îmanlarının îcaplarını yerine getirmemişlerdir. Zîra îmanın başı tevhîddir. Tevhîd demek, yalnız Allah'a ibâdet etmek demektir. Hevâ-i nefsinin arzuları peşinden gidenler ise gerçekte hevâlarını mâbud edinmişlerdir. Dillerindeki tevhîdleri gerçek değildir. "Lâ ilâhe illâllah" tevhîd kelimesinin gerçek mânası, Allahu Teâlâ'nın:

قُلِ اللّٰهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ

"Allah de geç ve sonra onları bırak ki daldıkları batakta oynayadursunlar." (En'âm sûresi, 6/91) buyurduğunun mânâsıdır. Yâni Allah'tan başka her şeyi tamamen terk etmektir. Yine Allahu Teâlâ'nın:

إِنَّ الَّذٖينَ قَالُوا رَبُّنَا اللّٰهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا

"Onlar ki, Rabbimiz Allah'tır dediler, sonra da istikamet ettiler." (Fussılet sûresi, 41/30) buyurduğunun mânasıdır.

Kendisiyle tevhîdin tamam olduğu istikamet ve doğru yol, cehennem üzerindeki sırat köprüsü gibi, kıldan ince ve kılıçtan keskin olduğu vakit, az da olsa bile doğru yoldan ve istikametten ayrılmamak imkânsızdır. Zîra az da olsa insan, nefsinin temâyüllerine uyabilir. Nefsin arzularına eğildiği nisbette, tevhîdde kemâl mertebesinden düşer. Bu da Allah'a olan yakınlık derecesinde noksanlık meydana getirir. Her noksanlığın da iki ateşi vardır. Birisi, kaybettiği kemâlin hasret ateşi, diğeri de Kur'ân-ı Kerîm'in anlattığı gibi, cehennem ateşidir. Demek ki doğru yoldan azıcık sapan kimseye, iki yönden ve iki şekilde azâb olunur. Bu azâbın ağırlık ve yeğnikliği, îmanın kuvvet ve zâfiyetiyle nefsin arzularına az veya çok uymak bakımından iki sebebe bağlıdır. İnsanoğlu bu kusurlardan kurtulamayacağı için Allahu Teâlâ:

وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلٰى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا. ثُمَّ
نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا

"Sizden hiç biriniz müstesnâ olmamak üzere illâ ki oraya (cehenneme) **uğrayacaktır. Bu, Rabbinin üzerine katî olarak aldığı kazâ ettiği bir şeydir. Sonra takvâya erenleri kurtaracağız. Zâlimleri ise orada diz üstü düşmüş bir halde bırakacağız."** (Meryem sûresi, 19/72-73) buyurmuştur.

Bunun için seleften, korku halinde olanlar: "Bizim korkumuzun asıl sebebi, cehenneme gireceğimizi kesin olarak bildiğimiz halde, çıkacağımızı kesin olarak bilemediğimizdir. Bir adamın: Yâ Hannân, yâ Mennân diyerek bin sene cehennemde yandıktan sonra, cehennemden çıkacağına dâir Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in hadîsini duyan Hasan-ı Basrî: "Keşke o, ben olaydım." demiştir.

Bilmiş ol ki; cehennemde yedi bin sene kalacak olan bulunduğuna delâlet eden haberler vardır. Buna göre cehennemde kalmak, bir an ile yedi bin yıl arasında değişmektedir. Hattâ bâzıları, cehennemde hiç kalmadan oradan şimşek gibi geçecek, kimisi bir gün, kimisi bir hafta, kimisi bir ay cehennemde kalacak ve böylece yedi bin yıla kadar durum değişecektir. Cehennemde azâb şiddetinin son haddi anlatılamayacak derecede ağırdır. Kıyâmette en ehven azâb, hesapta münakaşadır. Bu, tıpkı bir hükümdarın bâzı ilgilileri hesapta sıkıştırmasına benzer. Sonra bunlardan bir kısmını bağışlayıp, bir kısmına kırbaç vurması ve bir kısmına da ayrı işkenceler yapması gibidir.

Azâbın müddeti ve şiddeti olduğu gibi, bir de çeşitleri vardır. Meselâ, başkasının yalnız malını zimmetine geçiren ile hem malına ve hem de canına kasdedenlerin azâbları bir değildir. Irza saldıran, yakınlarına eziyet veren, adam döven; dil, el, burun, kulak ve diğer âzâları kesen kimselerin her birinin azâbları ayrı ayrıdır. Âhirette cezâların böyle nevîlere ayrıldığına delâlet eden katî delîller vardır. Îmânın kuvvet ve zâfiyeti, ibâdetin çokluğu ve azlığı ile günâhların çokluğu ve azlığı nispetinde cezalar da değişir.

Azâbın şiddeti günâhların şiddeti, azâbın çokluğu isyânın çokluğu, azâbın çeşitli olması ise kötülüklerin çeşitli olmaları nispetindedir. Bu hususlar Kur'ân'ın delîlleri ile beraber, îman nûrunun yardımı ile basîret sâhiplerine keşfedilmiştir. Allahu Teâlâ'nın:

وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ

"**Rabbin kullarına zulmedici değildir."** (Fussilet sûresi, 41/46)

اَلْيَوْمَ تُجْزٰى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ

“Bugün herkes kazandığı ile cezâlanacak.” (Mü’min sûresi, 40/17),

وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعٰى

“Hakîkaten insan için kendi çalıştığından başkası yoktur.” (Necm sûresi, 53/39),

فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ.
وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ

“İşte kim zerre ağırlığınca bir hayır yapıyor idiyse onun sevâbını görecek. Kim de zerre ağırlığınca şer yapıyor idiyse onun cezâsını görecek.” (Zilzâl sûresi, 99/7-8) âyetleriyle, bunlara benzer kitap ve sünnette vârid olan ikab ve mükâfâtın, yapılan işlerin karşılığı oldukları hakkındaki delîllerden, murâdı budur. Bütün bunlar zulüm değil, adâlettir. Bununla beraber dâima af ve mağfiret tarafı galiptir. Zîra Peygamber Efendimiz (s.a.v.)in Allahu Teâlâ’dan haber verdiği bir hadîs-i kudsîde:

سَبَقَتْ رَحْمَتِي غَضَبِي

“Rahmetim, gazabımı sebkkat etmiştir.”[19] buyurmuştur.

Allahu Teâlâ da:

وَإِنْ تَكُ حَسَنَةً يُضَاعِفْهَا وَيُؤْتِ مِنْ لَدُنْهُ أَجْرًا عَظِيمًا

“Bir iyilik olursa onun sevâbını kat kat artırır. Kendi cânibinden pek büyük bir mükâfat verir.” (Nisâ sûresi, 4/40) buyurmuştur. Bütün bu derece ve derekelerin, iyilik ve kötülüklerle ilgili olduğu, şerîatin katî delîli ve mârifet nûru ile bilinmiştir, fakat tafsîlâtı zannîdir. Dayanakları, haberlerin zâhiri ve basîret nûru ile yapılan araştırmalardan elde edilen netîcelerdir.

---

[19] Müslim, Ebû Hüreyre’den rivayet etmiştir.

Bütün bu açıklamalardan sonra deriz ki; îmanın esâsını kuvvetlendirip büyük günâhlardan kaçınan, İslâm'ın beş şartını yerine getiren ve ancak ısrarsız bâzı küçük günâhları irtikâb eden kimsenin azâbı, hesapta münakaşa şeklinde geçer. Zîra hesap sonucu bu adamın sevapları ağır gelir. Çünkü haberde, beş vakit namaz, Cuma ve Ramazan, büyük günâhlardan kaçınmakla, aralarındaki küçük günâhlara keffâret oldukları nass-ı Kur'ân ile sâbittir. Keffâretin en küçük derecesi, hesabı kaldırmadığı takdirde azâba mâni olmaktır. Durumu bu olan kimsenin, sevâbı ağır gelip hesâbı sona erdikten sonra, lâyık olan, râzı olduğu bir maîşette olmasıdır. Evet, ashâb-ı yemin ve mukarrebîne katılıp Cennet-i Adn veya Firdevs-i Âlâ'ya inebilir. Çeşitli îman sâhipleri de böyledir. Çünkü îman iki şekildir. Biri avâmın îmanıdır. Buna "Taklid yolu ile îman" derler. Onlar duyduklarına inanır ve buna devam ederler. Diğeri de keşif yolu ile îmandır. Bu da, Allahu Teâlâ'nın bahşettiği nur sâyesinde keşif yolu ile gerçeği olduğu gibi görerek olan îmandır. Her mevcut olduğu gibi böylelerine açıklanır da her şeyin Allah'a rücû ettiğini anlar. Zîra gerçek mevcut yalnız Allahu Teâlâ'nın zât ve sıfatıdır. Bu îmana sâhip olanlar, Firdevs-i Âlâya yerleşen kimselerdir. Mele-i Âlâ'ya en çok yakın olan bunlardır ki, bunlar da kendi aralarında sınıflara ayrılırlar. Bir kısmı sâbikûndur. Hesapsız kitapsız cennete gireceklerdir. Bir kısmı bunlardan biraz geridedir. Bunlar arasındaki derece farkı, Allah'ı bilmelerindeki derece farkı nisbetindedir. Allah'ı bilen âriflerin dereceleri sayılamayacak kadar çoktur. Çünkü Allahu Teâlâ'nın celâlini künhü ile idrâk etmek mümkün değildir.

Mârifet deryâsı, sahil ve derinliği olmayan bir denizdir. Dalgıçlar kendi kuvvetleri nisbetinde bu deryaya dalar ve ezelde mukadder olan nispette bu deryâda cevelân eder. Allah'a giden yolun sonu budur. Onun için bu yola giren sâliklerin derecelerinin de sonu yoktur.

Ashâb-ı yemînden olup taklîd yolu ile îman edenlerin dereceleri ise mukarreblerin derecelerinden daha düşüktür. Bu anlattıklarımız, farzları yerine getirip büyük günâhlardan kaçınan kimselerdir. Yâni İslâm'ın beş şartı olan namaz, oruç, hac, zekât ve şehâdet kelimesini yerine getirenlerdir.

Fakat bir veya bir kaç büyük günâh işleyen yahut İslam'ın rükünlerinden birini ihmâl edip terk eden kimse, şâyet ölümden önce nasûh tövbe ile tövbe ederse, hiç günâh işlemeyenler arasına katılır. Çünkü günâhlardan tövbe eden, hiç günâh işlememiş gibidir. Kirlenen elbise yıkandığı vakit temizlendiği gibi, o da tövbe sâyesinde tertemiz olur. Şâyet tövbe etmeden ölürse, bu hal ölüm ânında tehlikelidir. Çünkü onun günâha ısrârı îmanının sarsılmasına sebep olabilir de son nefeste îmansız gidebilir. Hele taklidî îman sâhipleri için bu, daha tehlikelidir. Çünkü taklîd, her ne kadar kesin olsa da, küçük bir hayâl ve şüphe ile çözülme kabiliyetindedir. Ama basîret sâhibi âriflere gelince; bunlar nisbeten son nefeste îmansız gitmeden daha uzaktırlar. İster taklîdî îman sâhibi olsun, ister keşif yolu ile îmana sâhip olsun, işlediği büyük günâhlardan tövbe etmeden ölürse, Allahu Teâlâ'nın kendi fazl u kereminden affettikleri hâriç, diğerleri münakaşalı geçen hesâbın azâbından daha ağır bir şekilde azâb olunurlar. İkabın çokluğu, ısrardaki müddete göre; şiddeti ise işlediği büyük günâhın çirkinliğine göre, azâbın nevîleri de günâhların çeşitlerine göre değişir. Azâbın müddeti sona erince, taklîdî îman sâhipleri ashâb-ı yemînin yanına, ârifler de Âlâ-i İlliyyîn'e yükselirler. Zîra haberde:

اٰخِرُ مَنْ يَخْرُجُ مِنَ النَّارِ يُعْطٰى مِثْلَ الدُّنْيَا كُلَّهَا عَشْرَةَ أَضْعَافٍ

"Cehennemden son çıkacak adama, bütün dünyanın on misli gibi (cennette) yer verilir."[20] diye vârid olmuştur. Bu fazlalığı, yüzölçümü şeklinde değerlendirmeye kalkışma. Çünkü bunu bu şekilde anlamak, darb-ı meselleri bilmemektir. Meselâ, falan falandan bir deve aldı ve ona on mislini verdi, dendiği vakit, devenin değeri on lira iken yüz lira verdi demektir. Yoksa burada devenin on misli mânası murad olunsa, bunun aslı olmadığı meydandadır. Çünkü verdiği para değil devenin on misli, devenin binde biri ağırlığında da değildir. Bu değer, madde bakımından değil, mâna bakımındandır. Çünkü deve ağırlığı ve büyüklüğü bakımından değil, belki mâliyeti bakımından ele alınmıştır. Rûhu mâliyeti, cismi ise eti kemiği ve kanıdır. Yüz dînâr, ruhî muvazenesidir, cismî muvazenesi değildir. Bu, altın ve gümüşten mâliyetinin değerini tespit edebilenler ve bunu bilenler için doğrudur. Hattâ cisim bakımından bir santigram ağırlığında ve fakat değer bakımından yüz dînâr değerinde olan küçük bir inciyi verdiği vakit yine: "On misli değerini verdim." demesi, doğrudur. Fakat bunu ancak sarraflar bilir. Çünkü cevherin rûhu, yalnız bakmakla bilinmez. O, ayrı bir hünerdir. Bunun için çocuk ve bedevî, incinin kıymetini bilemez. İnciye nihayet bir taş diye bakar ve "bu, bir santim ağırlığında bir taştır, deve ise bin kilo ağırlığındadır. Bu adam on mislini verdim, demekle yalan söylüyor." der. Gerçekte isabetli konuşan o çocuk ve bedevîdir. Çocuğun bu durumu ayırabilmesi için olgunlaşması ve cevherin özelliğini di-

---

[20] Buhârî ile Müslim, İbn Mes'ûd'dan rivayet etmişlerdir.

ğerlerinden ayırabilecek seviyeye gelmesini beklemek lâzımdır. O zaman kendisi doğruyu anlar. Ârif de bu muvâzenede Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in doğruluğunu mukallide anlatmaktan âcizdir. Çünkü Resûl-i Ekrem (s.a.v.) diğer bir hadîste:

اَلْجَنَّةُ فِي السَّمٰوَاتِ

"Cennet göklerdedir."[21] buyurdu. Gökler ise dünyadadır. Daha bir adamın yeri dünyanın on misli kadar nasıl olabilir, der. İşte bu, tıpkı cevherden anlayan bir adamın, bir çocuğa cevherin kıymetini anlatamamasına benzer. Bedevî de aynı çocuk gibidir.

Bir sarraf bir bedevîye cevherin kıymetini anlatmakla memûr edildiği vakit, acınacak duruma düştüğü gibi, âriflerin de bu muvâzeneyi ahmak bir adama anlatmakla uğraşması, acınacak bir hâldir. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اِرْحَمُوا ثَلَاثَةً: عَالِمًا بَيْنَ الْجُهَّالِ،
وَغَنِيَّ قَوْمٍ اِفْتَقَرَ، وَعَزِيزَ قَوْمٍ ذَلَّ

"Üç kişiye acıyın: Câhiller arasında âlim, zengin iken fakir düşen ve kabîle arasında hatırlı iken îtibarını kaybeden."[22] buyurmuştur.

Hattâ peygamberler bile bu sebeple ümmetleri arasında rahmete muhtaç ve acınacak durumdadırlar. Ümmetlerinin anlayış kısalığı sebebiyle onların mukayeselerde bulunmaları, onlar için Allah tarafından bir ibtilâ ve imtihandır. Allahu Teâlâ'nın ezelî kazâsı ile onlara müvekkel bir belâdır. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

---

[21] Buhârî Ebû Hüreyre'den rivâyet etmiştir.

[22] Tirmizî, Neseî ve İbn Mâce Sa'd b. Vakkas'dan rivâyet etmişlerdir. Tirmizî sahihtir, demiştir.

الْبَلَاءُ مُوَكَّلٌ بِالْأَنْبِيَاءِ ثُمَّ الْأَوْلِيَاءِ ثُمَّ الْأَمْثَلِ فَالْأَمْثَلِ

"Belâ, peygamberlere müvekkeldir. Sonra velîlere, sonra da derece derece aşağıdakilere müvekkeldir." buyurduğunun mânası budur.

Belânın, yalnız Eyyûb aleyhisselâmın yakalandığı cisim hastalığı şeklinde olduğunu sanma. Belâ, yalnız cisme değil, rûha da gelir. Meselâ, Nûh aleyhisselâmın, uzun yıllar durmadan îmana dâvet ettiği kavminin îmandan kaçmaları ve buna yaklaşmamaları, Nûh için en büyük bir ibtilâ olmuştur. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.), aleyhinde konuşan bâzı kimselerin sözlerine canı sıkıldığı vakit:

رَحِمَ اللّٰهُ أَخِي مُوسٰى لَقَدْ أُوذِيَ بِأَكْثَرَ مِنْ هٰذَا فَصَبَرَ

"Allah, kardeşim Mûsâ'ya rahmet etsin, ona bundan daha çok eziyet yapıldı. Fakat o katlandı ve sabretmesini bildi."[23] buyurmuştur.

Demek ki peygamberler münkirlerle mücahede etmek ibtilâsından kurtulamadıkları gibi velîler ve âlimler de cahillerle uğraşmaktan kurtulamamışlardır. Bunun için Allah'ın velîleri, memleketlerinden sürülmek, hükümdarlara şikâyet edilmek, küfürlerine şehâdet etmek ve dinsizliklerine hükmetmek gibi, çeşitli eziyetler ve muhtelif belâlarla ibtilâ edilmişler ve pek az kimseler bunlardan kurtulmuştur. Cevherin kıymetini anlamayan câhillere göre, küçük bir cevher karşılığında büyük bir deveyi vermenin israf ve serveti imhâ olduğu gibi, mârifet erbabının da câhillere göre kâfirlerden olması görüşü, garip karşılanmaz.

Şu incelikleri bildikten sonra artık Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

---

[23] Buhârî İbn Mes'ûd'dan rivâyet etmiştir.

"Cehennemden en son çıkan kimseye, cennette bu dünyanın on misli verilir." buyurduğuna inanman lâzım gelir. Sakın gözünün gördüğü ve diğer duyularının anladığı şekilde bir tasdike yeltenip de, cennette mesâha bakımından bu dünyanın on misli büyüklüğünde yer verilir şeklinde bir mâna anlama. Çünkü o zaman dört bacaklı eşekten tek bir farkın kalır. O da iki bacaklı olmaktır. Çünkü diğer beş duyu onda da vardır. Hâlbuki sen merkepten yalnız bacakları değil, yerlerin, dağların ve göklerin tahammül edemedikleri ilâhî bir sırrı kabul etmekle ayrılmışsın. Beş duyu dışında kalan şeyleri, merkepten ve diğer hayvanlardan ayrıldığın bu sır sayesinde anlayabilirsin. Bu sırdan gâfil olup bunu atalete uğratan ve ondan yüz çevirmekle bu sırrı unutan ve hayvânat seviyesinde kalmayı kabul edip beş duyuyu ileri geçmek istemeyen kimse, nefsini unutup onu helâke sürükleyen kimsedir. Sakın Allah'ı unutup da Allahu Teâlâ'nın da, kendilerine nefislerini unutturan kimselerden olmayın. Yalnız duyularının anladığı ile yetinenler, Allah'ı unutmuş kimselerdir.

Çünkü Allahu Teâlâ'nın zâtı bu âlemde o beş duyu ile bilinmez. Allah'ı unutan herkese, Allahu Teâlâ da nefsini unutturur ve böylece hayvânat derekesine düşer de artık en yüksek ufka yükselemez hâle gelir ve Allahu Teâlâ'nın kendisine tevdî ettiği emânete ihânet etmiş olur. Küfrân-ı nîmet etmekle de Allah'ın gadabına uğrar. Aslında bu gibiler, hayvânattan daha perîşân bir durumdadırlar. Çünkü hayvanlar ölmekle kurtulurlar fakat bu gibilerin elinde sâhibine iâde edilecek emânet vardır. Bu emâneti teslîm etmek zorundadırlar. Emânet ise parlak bir güneş gibi iken, fânî olan bu kalıba inerek orada batmıştır. Bu kalıp harap olduğu vakit, o güneş yine doğacak, kararmış veyahut da parlak olarak yaradanına dönecektir. Parlak olarak doğan güneş kabul edileceği gibi, kararmış olarak doğan da reddedilmeyecektir. Çünkü hepsinin varacağı orasıdır. Ancak kararmış olarak doğan, Âlâ-yı İlliyyîn'e yükselmeyecek, başı eğik olarak aşağıların aşağısına yönelecektir. Bunun için Allahu Teâlâ:

وَلَوْ تَرٰى إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُو رُءُوسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ

"Günâhkârlar, Rableri huzurunda başlarını eğdikleri zaman, sen görsen onları." (Secde sûresi, 32/12) buyurmuş ve onların, Rablerinin huzûrunda olduklarını ancak başları ters vaziyette aşağı dönmüş olarak bulunduklarını açıklamıştır. İşte bu, Allahu Teâlâ'nın tevfîkinden mahrum kalanların durumudur. Sapıklıktan ve cahiller derekesine düşmekten Allah'a sığınırız.

İşte bu, cehennemden çıkıp dünyanın on misli kadar cennette yer alanların durumudur. Şüphesiz cehennemden çıkacaklar, yalnız muvahhidlerdir. Biz, muvahhid derken, yalnız dilinde: "Lâ ilâhe illallah" diyenleri kasdetmiyoruz. Çünkü dil, mülk âlemi, görülen ve bilinen varlıklardandır. Dildeki tevhîdin faydası ancak bu âlemde söker. Dilinde tevhîdi getiren öldürülmez ve malı elinden alınmaz. Fakat bu, ölünceye kadar devam eder. Ölüp de beden ve serveti elinden gidince, o zaman yalnız dil ile tevhîdin bir faydası olmaz. İşte o zaman aranan, tevhîdde sadakattir. Tevhîdin kemâli, her işi Allah'tan bilmektir. Bunun alâmeti, hiç bir sûretle kimseye kızmamaktır. Çünkü tevekkül bölümünde anlatacağımız gibi, bu gibiler vâsıtaları değil, asıl müsebbibleri görürler. Anlattığımız bu tevhîdde insanlar farklıdırlar. İnsanlardan bâzıları dağlar gibi îmana sâhip iken, bir kısmı bir miskal, diğer bir kısmı da bir zerrecik îmana sâhip olurlar. Cehennemden ilk çıkacak olan, kalbinde bir dînâr ağırlığında îmanı olandır. Nitekim haberde:

“Kalbinde bir dînâr ağırlığında îmanı bulunanları cehennemden çıkarın.”[24] diye vârid olmuştur. Cehennemden en son çıkacak olan da, kalbinde zerre kadar îmanı olandır. Şüphesiz miskal ile zerre arasında da birçok fark vardır. Bunların sâhipleri de ağırlık derecesine göre sıra ile cehennemden çıkacaklardır. Yukarıda açıkladığımız gibi, miskal ve zerre tâbirleri de birer misâldir. İnsanları en çok cehenneme sokan, kul haklarıdır. Çünkü bu haklar terk edilmezler. Diğer günâhların affı umulur. Nitekim haberde: “Kul Allah huzuruna getirilir. Amel defterinde öyle bol sevaplar vardır ki, bu sevaplar kendisinde kalsa, rahatça cennete girer, fakat hak sâhipleri sırada bekler. Birisine sövmüş, birisini dövmüş, diğerinin malını gasbetmiş. Adamın sevablarından herkesin hakkı verilir, öyle ki kendisinde bir şey kalmaz. Hâlbuki daha birçok alacak sâhipleri beklemektedirler. Melekler durumu Allahu Teâlâ’ya arzederler. Allahu Teâlâ: *“Onların günâhlarını bunun sırtına yükleyin ve kendisini cehenneme atın.”* buyurur. Başkasının günâhlarını yüklenmek yolu ile kendisi helâke gittiği gibi, hak sâhipleri de onun sevablarını almakla cehennemden kurtulurlar.

Hikâye edildiğine göre **İbn Celâ**’ya ahbaplarından birisi gelerek, biz seni çekiştirdik, hakkını helâl et, deyince: “Hayır helâl etmem. Çünkü benim amel sahîfesinde en parlak sevâbım odur. Ben onu nasıl mahvederim.” dedi. Gerek İbn Celâ gerek başkaları: “Dostlarımın günâhı, benim sevâbımdır, onlarla amel sahîfelerimi süslemek isterim.” demişlerdir.

Kıyâmet gününde insanların saâdet ve şekavet derecelerinden anlatmak istediklerimiz bunlardır. Bütün bunlar, görünüşteki sebeplere göre verilen hükümlerdir. Bu, tıpkı bir tabîbin raporu gibidir. Doktor: “Bu hasta ölür, çâresi yoktur. Bu hasta ise şu ilaçlarla tedâvi edilir." der. Bunlar kesin hüküm değil, birer zandır. Ancak çoğunlukla isâbet ederler. Fakat bu arada doktorun mutlak sûrette ölür dediği ölmeyebilir; iyi olur, dediği de, ölebilir. Bu, insanların ruhlarında Allahu Teâlâ'nın bir sırrıdır. Bunun tamamına ermek beşer kudretinde değildir. Âhirette necât ve kurtuluş da böyledir. Bunların da beşerin muttalî olamayacağı gizli sebepleri vardır. Biz buna af ve rızâ ile kurtuluşa erişmek, gadab ve intikam ile helâke sürüklenmek deriz. Bütün bunların ardında ezelî olan ilâhî meşîetin sırrı yatar ki, buna kimse muttalî olamaz. Bunun için, günâhı ne kadar çok olsa da âsîlerden Allahu Teâlâ'nın dilediğini affedeceğini, ibâdeti de ne kadar çok olsa bile (küçük bir kusurundan dolayı) dilediğine azâb edeceğini câiz görmek bize vâciptir. İtimad takvâyadır. Takvâ da kalptedir. Sâhibi için bile buna muttalî olmak zor iken başkaları bunu nasıl bilir? Fakat affı gerektiren gizli bir sebepten Allahu Teâlâ'nın affedeceği ve Allah'tan uzaklaştırmayı gerektiren gizli bir sebepten Allahu Teâlâ'nın azâb edeceği basîret sâhiplerine keşfedilmiştir. Eğer böyle olmasaydı af ile gadabın, amel ve vasıf karşılığında olması sahîh olmazdı. Yine bunun gibi, kötülüğe cezâ verilmese adâlet tecellî etmezdi. Adâlet olmasa, Allahu Teâlâ'nın:

---

[24] Hadîs, yukarıda geçmiştir.

وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ

"Rabbin kullarına zulmedici değildir" (Fussılet sûresi, 41/46)

إِنَّ اللّٰهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ

"Şüphesiz Allah zerre kadar haksızlık etmez." (Nisâ sûresi, 4/40) buyurdukları sahîh olmazdı. Hâlbuki bunların hepsi sahîhtir. İnsan için ancak çalışması vardır ve çalışmasının karşılığını görecektir. Her nefis kazancına bağlıdır. Onlar döndükleri vakit, Allahu Teâlâ da onların kalplerini çevirir. Onlar kendilerini değiştirdikleri vakit, Allahu Teâlâ da onlardaki nîmetlerini değiştirir. Nitekim:

إِنَّ اللّٰهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ

“Bir kavim, özlerindeki (güzel hâl ve ahlâkı) **değiştirip bozuncaya kadar Allah şüphesiz ki onların** (hâlini değiştirip) **bozmaz.”** (Ra’d sûresi, 13/11) buyrulmuştur.

Bütün bunlar, göz ile görmekten daha açık bir şekilde basîret sâhiplerine keşfedilmiştir. Zîra göz bâzen şaşabilir; uzağı yakın, yakını ırak, küçüğü büyük, büyüğü küçük görebilir. Fakat kalp gözü şaşmaz. Hüner, kalp gözünü açmaktadır. Basîret açıldıktan sonra artık şaşmak ve yalan söylemek diye bir şey bahis konusu değildir. Buna işaret olarak Allahu Teâlâ:

مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأٰى

“Gözün gördüğünü gönül yalanlamadı.” (Necm sûresi, 53/11) buyurmuştur.

Üçüncü mertebe; necât bulmuş, kurtulmuşlar mertebesidir. Necâttan maksadımız, yalnız selâmete ermektir, yoksa huzur ve saâdet değildir. Çünkü bunlar, hükümdara hizmet edip de hil’atlar ve mevkîlere nâil olanlardan değiller, bunlar hizmet etmemiş, fakat cezalandırmayı gerektiren bir kusur da işlememişlerdir. Her halde bunlar da kâfir çocukları ile mecnunlar ve delîler olsa gerektir. Din nâmına bir şey duymayan ve bedevî hayat yaşayanlar da bunlar arasında olabilir. Bunlarda Allah’ı mârifet bulunmadığı gibi, inkâr da yoktur. İbâdet olmadığı gibi, isyan da yoktur. Bunlar ne cennet ne de cehennem ehlidir. Belki iki mevkî arasında bir mevkîe inerler. Şerîat dilinde buna Ârâf denir. İnsanlardan bir kısmının buraya gireceği Kur'ân ve hadîs ile sâbittir. Fakat "Falancı da buraya girecek." diye hükmetmek zordur. Meselâ, çocukların burada kalacaklarına hükmetmek çok zordur. Bunu ancak peygamberler bilir. Bir velî, peygamberler derecesine yükselemez. Çocuklar hakkındaki haberler de birbirine uymamaktadır. Hattâ çocuğun biri öldüğü vakit Hz. Âişe, "Cennet serçelerinden bir kuş." demiş, Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bunu reddederek:

وَمَا يُدْرِيكَ

"Onu sana kim bildirdi?"[25] buyurmuştur.

Görülüyor ki bu husus, çok karışık olduğu için kesin hüküm vermek de çok zordur.[26]

---

[25] Müslim, rivâyet etmiştir.

[26] **Ârâf hakkında üç söz** vardır. Bunlardan biri, cennet ile cehennem arasında bir yer olmasıdır ve en kuvvetlisi bu sözdür. Diğeri, cennetin en üstün bir yeridir. Cennete ilk girecekler burada yerlerini alır ve sırat köprüsünden geçenleri seyreder, geçmeleri için duâ ederler. Veyahut burada melekler bulunur. Üçüncü söz, cennette perde arkasında bir yerdir. Burada cinnîler bulunur, insanlarla karışmazlar. Bu her iki rivâyet de zayıftır.

Birinci tevcîhe göre Ârâf'ta kimler vardır? Bu hususta da birbirini tutmayan birçok rivâyetler vardır. Meselâ, sevap ve günâhı müsâvi olanlar veyahut anne ve babasının rızasını almadan savaşa katılıp şehîd olanlar veya müşrik çocukları gibi.

Aslında kâfir çocuklarının da cennete veya cehenneme gireceklerine dâir pek çok rivâyetler vardır. Bütün bu hususlarda sözü uzatmadan çoğunluğun görüşünü şöyle özetleyebiliriz: Evvelâ, kimse kimsenin günâhını yüklenmeyeceğine ve her çocuk İslâm fıtratı üzere doğacağına göre, küçük yaşta ölen kâfir çocukları da cennetlikdir.

Ârâf'a gelince: Ârâf'ın cennet ile cehennem arasında bir makam olduğunu kabul ettiğimize göre, yukarıda anlattıklarımızdan bâzı kimseler, burada bir müddet hapsedilecek ve sonra cennete gireceklerdir. Çünkü kıyâmette cennet ile cehennemden başka bir makam yoktur.

Dördüncü mertebe ise **fâizîn** yâni umduklarını bulanların rütbesidir. Bunlar mukallid değil, ârifler ve sâbikûndan olan mukarreblerdir. Zîra mukallid her ne kadar cennetteki makamına kavuşmuşsa da ancak ashâb-ı yemîndir. Fakat bunlar mukarrebler [Allah'a yakın olan] kimselerdir. Bunların mevkîlerini anlatmak mümkün değildir. Ancak bunların makamı hakkında açıklanması mümkün olanı Kur'ân açıklamıştır. Şüphesiz Allahu Teâlâ'nın açıklaması üzerine başka bir açıklama yapılamaz. Bu âlemde açıklanması mümkün olmayanı, Kur'ân-ı Kerîm kapalı geçmiştir. Nitekim âyette:

فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ

"Artık onlar için, yapmakta olduklarına bir mükâfat olarak, gözlerin aydın olacağı (nîmetlerden) **kendilerine neler gizlenmiş olduğunu kimse bilmez."** (Secde sûresi, 32/17) buyrulmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in haber verdiği bir kudsî hadîsde Allahu Teâlâ: *"Sâlih kullarım için gözlerin görmediği, kulakların duymadığı ve hattâ hâtıra hayâle geçmeyen şeyler hâzırladım."* buyurmuştur. İşte âriflerin de istediği, bu âlemde hatır ve hayâle geçmeyen şeylerdir. Hûrilere, köşklere, meyve ve yiyecekler ile süs eşyâlarına gelince; onlar bunlara harîs olmadıkları gibi, bunlarla da yetinmezler. Onların tek istekleri, Allahu Teâlâ'nın cemâline bakmaktır. Saâdet ve zevklerin son haddi budur.

Bunun için **Râbia-i Adviye**'ye:

- "Cennet ile aran ve ona olan hevesin nasıl?" diye sorduklarında:

- "Önce komşu sonra mesken." diye cevap vermiştir. Bunlar öyle kimselerdir ki, cennetin sâhibine olan sevgileri, cennet ve süsünü onlara unutturmuştur. Hattâ yalnız cenneti değil, her şeyi ve kendi nefislerini bile unutmuşlardır. Bunların hali, aşırı derecede muhabbete yakalanan kimsenin durumuna benzer. Onun tek arzusu sevgilisinin yüzünü görmektir. Bu uğurda çektiği sıkıntılardan haberi olmaz, hattâ bedenî ıztıraplarını bile duymaz. Buna, kendinden geçmiş, denir. Tek emeli sevgilisidir. Artık başkasına bakacak hali yoktur. Hattâ kendisinden bile haberi olmaz. İşte bu hal, dünyada hatır ve hayâle gelmeyen şeylere, insanı âhirette ulaştırır. Kör ve sağır insanlar renk ve sesleri göz ve kulakları açılmadan hatırlayamadıkları ve ancak göz ve kulakları açıldıktan sonra bunları ayırabilecekleri gibi, dünya yaşayışındaki perdenin ardında da bu zevkler hatır ve hayale bile geçemez. Bu zevkler, ancak dünya hayatının ortadan kalkması ile keşfedilir ve o temiz hayatın zevkine erilir. Eğer bilseydiniz âhiret hayâtı, en iyi bir hayattır.

Sevaplara verilecek dereceler hakkında bu kadar açıklamayı kâfi görüyoruz.

Tevfik Allah'tandır.

بيان ما تعظم به الصغائر من الذنوب

اعلمْ : أنَّ الصغيرةَ تكبرُ بأسبابٍ :

منها الإصرارُ والمواظبةُ : ولذلكَ قيلَ : « لا صغيرةَ معَ إصرارٍ ، ولا كبيرةَ معَ استغفارٍ »[1] ، فكبيرةٌ واحدةٌ تنصرمُ ولا يتبعُها مثلُها لوْ تُصوِّرَ ذلكَ . . لكانَ العفوُ عنها أرجىٰ مِنْ صغيرةٍ يواظبُ العبدُ عليها .

ومثالُ ذلكَ مثالُ قطراتٍ مِنَ الماءِ تقعُ على الحجرِ علىٰ توالٍ فتؤثِّرُ فيهِ ، وذلكَ القدْرُ مِنَ الماءِ لوْ صُبَّ عليهِ دفعةً واحدةً . . لمْ يؤثِّرْ .

ولذلكَ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « خيرُ الأعمالِ أدومُها وإنْ قلَّ »[2] ، والأشياءُ تُستبانُ بأضدادِها ، فإنْ كانَ النافعُ مِنَ العملِ هوَ الدائمَ وإنْ قلَّ ، والكثيرُ المتصرِّمُ قليلُ النفعِ في تنويرِ القلبِ وتطهيرِهِ . . فكذلكَ القليلُ مِنَ السيئاتِ إذا دامَ . . عظمَ تأثيرُهُ في إظلامِ القلبِ .

إلا أنَّ الكبيرةَ قلَّما يُتصوَّرُ الهجومُ عليها بغتةً مِنْ غيرِ سوابقَ ولواحقَ مِنْ جملةِ الصغائرِ ، فقلَّما يزني الزاني بغتةً مِنْ غيرِ مراودةٍ ومقدِّماتٍ ، وقلَّما يقتلُ القاتلُ بغتةً مِنْ غيرِ مشاحنةٍ سابقةٍ ومعاداةٍ ، فكلُّ كبيرةٍ تكتنفُها صغائرُ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « التوبة » (١٧٣) ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (٨٥٣) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما مرفوعاً .

(٢) رواه البخاري (٦٤٦٤) ، ومسلم (٧٨٢) بنحوه .

سابقةٌ ولاحقةٌ ، ولوْ تُصوِّرتْ كبيرةٌ وحدَها بغتةً ولمْ يتفقْ إليها عَوْدٌ . . ربَّما كانَ العفوُ فيها أرجىٰ مِنْ صغيرةٍ واظبَ الإنسانُ عليها عمرَهُ .

* * *

ومنها أنْ يستصغرَ الذنبَ : فإنَّ الذنبَ كلَّما استعظمَهُ العبدُ مِنْ نفسِهِ . . صغرَ عندَ اللهِ تعالىٰ ، وكلَّما استصغرَهُ . . كبرَ عندَ اللهِ تعالىٰ ؛ لأنَّ استعظامَهُ يصدرُ عنْ نفورِ القلبِ عنهُ ، وكراهيتِهِ لهُ ، وذلكَ النفورُ يمنعُ مِنْ شدَّةِ تأثُّرِهِ بهِ ، واستصغارُهُ يصدرُ عنِ الإلفِ بهِ ، وذلكَ يوجبُ شدَّةَ الأثرِ في القلبِ ، والقلبُ هوَ المطلوبُ تنويرُهُ بالطاعاتِ ، والمحذورُ تسويدُهُ بالسيئاتِ ، ولذلكَ لا يؤاخذُ بما يجري عليهِ في الغفلةِ ، فإنَّ القلبَ لا يتأثَّرُ بما يجري في الغفلةِ .

وقدْ جاءَ في الخبرِ : « المؤمنُ يرىٰ ذنبَهُ كالجبلِ فوقَهُ يخافُ أنْ يقعَ عليهِ ، والمنافقُ يرىٰ ذنبَهُ كذبابٍ مرَّ علىٰ أنفِهِ فأطارَهُ »(١) .

وقالَ بعضُهُمْ : (الذنبُ الذي لا يُغفرُ قولُ العبدِ : ليتَ كلَّ شيءٍ عملتُهُ مثلُ هـٰذا)(٢) .

---

(١) رواه البخاري (٦٣٠٨) عن الحارث بن سويد قال : حدثنا عبد الله بن مسعود حديثين ؛ أحدهما عن النبي صلى الله عليه وسلم والآخر عن نفسه ، وذكره أوَّلاً ، وذُكر بعد حديث : « لله أفرح بتوبة العبد » ، ولم يبين المرفوع من الموقوف ، وصرح أحمد في « المسند » (١/ ٣٨٣) برواية بوقفه .

(٢) قوت القلوب (١/ ١٨١) .

وإنَّما يعظمُ الذنبُ في قلبِ المؤمنِ لعلمِهِ بجلالِ اللهِ ، فإذا نظرَ إلىٰ عظمِ مَنْ عصىٰ بذلكَ الذنبِ . . رأى الصغيرةَ كبيرةً ، وقدْ أوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ بعضِ أنبيائِهِ : (لا تنظرْ إلىٰ قلَّةِ الهديةِ ، وانظرْ إلىٰ عظمِ مهديها ، ولا تنظرْ إلىٰ صغرِ الخطيئةِ ، وانظرْ إلىٰ كبرياءِ مَنْ واجهتَهُ بها)(١) .

وبهٰذا الاعتبارِ قالَ بعضُ العارفينَ : (لا صغيرةَ ، بلْ كلُّ مخالفةٍ فهيَ كبيرةٌ)(٢) .

ولذلكَ قالَ بعضُ الصحابةِ للتابعينَ : (إنَّكُمْ لتعملونَ أعمالاً هيَ في أعينِكُمْ أدقُّ مِنَ الشعرِ ، كنَّا نعدُّها علىٰ عهدِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مِنَ الموبقاتِ)(٣) إذْ كانَتْ معرفةُ الصحابةِ بجلالِ اللهِ تعالىٰ أتمَّ ، فكانَتِ الصغائرُ عندَهُمْ بالإضافةِ إلىٰ جلالِ اللهِ تعالىٰ كبائرَ .

وبهٰذا السببِ يعظمُ مِنَ العالمِ ما لا يعظمُ مثلُهُ مِنَ الجاهلِ ، ويُتجاوزُ عنِ العاميِّ في أمورٍ لا يُتجاوزُ في أمثالِها عنِ العارفِ ؛ لأنَّ الذنبَ والمخالفةَ يكبرُ بمعرفةِ قدْرِ المخالَفِ .

* * *

---

(١) قوت القلوب (١/ ١٨٢) .

(٢) رواه عن ابن عباس رضي الله عنهما اللالكائي في « اعتقاد أهل السنة » (١٩١٦) بنحوه ، واختار ذلك القول أبو إسحاق الإسفراييني وأبو بكر الباقلاني وإمام الحرمين في « الإرشاد » والقشيري في « المرشدة » ، بل حكاه ابن فورك عن الأشاعرة واختاره في « تفسيره » واعتمد عليه التقي السبكي . « إتحاف » (٨/ ٥٧١) .

(٣) رواه أحمد في « المسند » (٣/ ٣) .

ومنها السرورُ بالصغيرةِ : والفرحُ والتبجُّحُ بها ، واعتدادُ التمكُّنِ مِنْ ذلكَ نعمةً ، والغفلةُ عنْ كونِهِ سببَ الشقاوةِ ، فكلَّما غلبَتْ حلاوةُ الصغيرةِ عندَ العبدِ . كبرَتِ الصغيرةُ ، وعظمَ أثرُها في تسويدِ قلبِهِ ، حتَّىٰ إنَّ مِنَ المذنبينَ مَنْ يتمدَّحُ بذنبِهِ ويتبجَّحُ بهِ ؛ لشدَّةِ فرحِهِ بمقارفتِهِ إيَّاهُ ، كما يقولُ : أما رأيتَني كيفَ مزَّقتُ عرضَهُ ؟ ويقولُ المناظرُ في مناظرتِهِ : أما رأيتَني كيفَ فضحتُهُ ؟ وكيفَ ذكرتُ مساوئَهُ حتَّىٰ أخجلتُهُ ؟ وكيفَ استخففتُ بهِ ؟ وكيفَ لبَّستُ عليهِ ؟ ويقولُ المعاملُ في التجارةِ : أما رأيتَ كيفَ روَّجتُ عليهِ الزائفَ ؟ وكيفَ خدعتُهُ ؟ وكيفَ غبنْتُهُ في مالِهِ ؟ وكيفَ استحمقتُهُ ؟

فهٰذا وأمثالُهُ تكبرُ بهِ الصغائرُ ، فإنَّ الذنوبَ مهلكاتٌ ، وإذا دُفعَ العبدُ إليها ، وظفرَ الشيطانُ بهِ في الحملِ عليها . . فينبغي أنْ يكونَ في مصيبةٍ وتأسُّفٍ بسببِ غلبةِ العدوِّ عليه ، وبسببِ بعدِهِ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، فالمريضُ الذي يفرحُ بأنْ ينكسرَ إناؤُهُ الذي فيهِ دواؤُهُ حتَّىٰ يتخلَّصَ مِنْ ألمِ شربِهِ . . لا يُرجىٰ شفاؤُهُ .

* * *

ومنها أنْ يتهاونَ بسترِ اللهِ عليهِ وحلمِهِ عنهُ وإمهالِهِ إيَّاهُ : ولا يدري أنَّهُ إنَّما يُمهَلُ مقتاً ليزدادَ بالإمهالِ إثماً ، فيظنُّ أنَّ تمكُّنَهُ مِنَ المعاصي عنايةٌ مِنَ اللهِ تعالىٰ بهِ ، فيكونُ ذلكَ لأمنِهِ مِنْ مكرِ اللهِ ، وجهلِهِ بمكامنِ الغرورِ باللهِ ، كما

قالَ تعالىٰ : ﴿ وَيَقُولُونَ فِىٓ أَنفُسِهِمْ لَوْلَا يُعَذِّبُنَا ٱللَّهُ بِمَا نَقُولُ حَسْبُهُمْ جَهَنَّمُ يَصْلَوْنَهَا فَبِئْسَ ٱلْمَصِيرُ ﴾ .

* * *

ومنها أنْ يأتيَ الذنبَ ويظهرَهُ : بأنْ يذكرَهُ بعدَ إتيانِهِ ، أوْ يأتيَهُ علىٰ ملأٍ ومشهدٍ مِنْ غيرِهِ ، فإنَّ ذلكَ منهُ جنايةٌ علىٰ سترِ اللهِ الذي أسدلَهُ عليهِ ، وتحريكٌ لرغبةِ الشرِّ فيمَنْ أسمعَهُ ذنبَهُ أوْ أشهدَهُ فعلَهُ ، فهما جنايتانِ انضمتا إلىٰ جنايتِهِ . . فغلظَتْ بهِ .

فإنِ انضافَ إلىٰ ذلكَ الترغيبُ للغيرِ فيهِ ، والحملُ عليهِ ، وتهيئةُ الأسبابِ لهُ . . صارَتْ جنايةً رابعةً ، وتفاحشَ الأمرُ ، وفي الخبرِ : « كلُّ الناسِ معافىً إلا المجاهرينَ ، يبيتُ أحدُهُمْ علىٰ ذنبٍ قدْ سترَهُ اللهُ عليهِ ، فيصبحُ فيكشفُ سترَ اللهِ ويتحدَّثُ بذنبِهِ »⁽¹⁾ ، وهٰذا لأنَّ مِنْ صفاتِ اللهِ ونعمِهِ أنَّهُ يظهرُ الجميلَ ويسترُ القبيحَ ، ولا يهتكُ السترَ ، فالإظهارُ كفرانٌ لهٰذهِ النعمةِ .

وقالَ بعضُهُمْ : (لا تذنبْ ، فإنْ كانَ ولا بدَّ . . فلا ترغِّبْ غيرَكَ فيهِ فتذنبَ ذنبينِ)⁽²⁾ .

---

(١) قوت القلوب (١/ ١٨٣) ، ورواه بنحوه البخاري (٦٠٦٩) ، ومسلم (٢٩٩٠) .

(٢) قوت القلوب (١/ ١٨٣) .

ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ ٱلْمُنَٰفِقُونَ وَٱلْمُنَٰفِقَٰتُ بَعْضُهُم مِّنۢ بَعْضٍۚ يَأْمُرُونَ بِٱلْمُنكَرِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ ٱلْمَعْرُوفِ﴾ .

وقالَ بعضُ السلفِ : (ما انتهكَ المرءُ مِنْ أخيهِ حرمةً أعظمَ مِنْ أنْ يساعدَهُ علىٰ معصيةٍ ثمَّ يهوِّنَها عليهِ)[1] .

* * *

ومنها أنْ يكونَ المذنبُ عالماً يُقتدىٰ بهِ : فإذا فعلَهُ بحيثُ يُرىٰ ذلكَ منهُ . . كبرَ ذنبُهُ ؛ كلبسِ العالمِ الإبريسمَ ، وركوبِهِ مراكبَ الذهبِ والفضةِ ، وأخذِهِ مالَ الشبهةِ مِنْ أموالِ السلاطينِ ، ودخولِهِ على السلاطينِ ، وتودُّدِهِ إليهِمْ[2] ، ومساعدتِهِ إيَّاهُمْ بتركِ الإنكارِ عليهِمْ ، وإطلاقِهِ اللسانَ في الأعراضِ ، وتعديهِ باللسانِ في المناظرةِ ، وقصدِهِ الاستخفافَ ، واشتغالِهِ مِنَ العلومِ بما لا يُقصدُ منهُ إلا الجاهُ ؛ كعلمِ الجدلِ والمناظرةِ ، فهـٰذهِ ذنوبٌ يُتبعُ العالمُ عليها ، فيموتُ العالمُ ويبقىٰ شرُّهُ مستطيراً في العالمِ آماداً متطاولةً ، فطوبىٰ لمَنْ إذا ماتَ . . ماتَتْ معَهُ ذنوبُهُ .

وفي الخبرِ : « مَنْ سنَّ سنَّةً سيئةً . . فعليهِ وزرُها ووزرُ مَنْ عملَ بها لا ينقصُ مِنْ أوزارِهِمْ شيئاً »[3] .

---

[1] قوت القلوب (١/ ١٨٣) .

[2] في (ب ، ج) : (وتردده إليهم) بدل (وتودده إليهم) .

[3] رواه مسلم (١٠١٧) .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَءَاثَٰرَهُمْ ﴾ ، والآثارُ : ما يلحقُ مِنَ الأعمالِ بعدَ انقضاءِ العملِ والعاملِ .

وقالَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما : (ويلٌ للعالمِ مِنَ الأتباعِ ، يزلُّ زلَّةً فيرجعُ عنها ، ويحتملُها الناسُ فيذهبونَ بها في الآفاقِ)⁽¹⁾ .

وقال بَعضُهُمْ : (مثلُ زلَّةِ العالمِ مثلُ انكسارِ السفينةِ ، تغرقُ ويغرقُ أهلُها)⁽²⁾ .

وفي الإسرائيلياتِ : أنَّ عالماً كانَ يُضلُّ الناسَ بالبدعةِ ، ثمَّ أدركتْهُ توبةٌ ، فعملَ في الإصلاحِ دهراً ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ نبيِّهِمْ : قُلْ لهُ : إنَّ ذنبَكَ لوْ كانَ فيما بيني وبينَكَ . . لغفرتُهُ لكَ ، ولكنْ كيفَ بمَنْ أضللتَ مِنْ عبادي فأدخلتَهُمُ النارَ ؟ !⁽³⁾ .

فبهٰذا يتضحُ أنَّ أمرَ العلماءِ مخطرٌ ، فعليهِمْ وظيفتانِ :

إحداهُما : تركُ الذنبِ .

والأخرىٰ : إخفاؤُهُ .

---

(١) قوت القلوب (١/ ١٨٣) .

(٢) القول لعبد الله بن المعتز ، رواه عنه الخطيب في « الفقيه والمتفقه » (٦٤٦) .

(٣) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٦٣١٣) ، والخطيب في « الفقيه والمتفقه » (١٠٤٦) عن خالد الربعي ، وقد نقل الخبر صاحب « القوت » (١/ ١٨٤) وقال عقبه : (فأما استحلال المعصية وإحلالها للغير . . فليس من هٰذه الأبواب في شيء ، إنما ذلك خروج عن الملة وتبديل للشريعة ، وهو الكفر بالله تعالىٰ) .

وكما تتضاعفُ أوزارُهُمْ على الذنوبِ فكذلكَ يتضاعفُ ثوابُهُمْ على الحسناتِ إذا اتُّبعوا .

فإذا تركَ التجمُّلَ والميلَ إلى الدنيا ، وقنعَ منها باليسيرِ ، ومِنَ الطعامِ بالقوتِ ، ومِنَ الكسوةِ بالخلَقِ ، فيُتَّبَعُ عليهِ ، ويقتدي بهِ العلماءُ والعوامُّ ، فيكونُ لهُ مثلُ ثوابِهِمْ ، وإنْ مالَ إلى التجمُّلِ . . مالَتْ طباعُ مَنْ دونَهُ إلى التشبُّهِ بهِ ، ولا يقدرونَ على التجمُّلِ إلا بخدمةِ السلاطينِ ، وجمعِ الحطامِ مِنَ الحرامِ ، ويكونُ هوَ السببَ في جميعِ ذلكَ ، فحركاتُ العلماءِ في طوريِ الزيادةِ والنقصانِ تتضاعفُ آثارُها ؛ إمَّا بالربحِ ، وإمَّا بالخسرانِ .

وهٰذا القدْرُ كافٍ في تفاصيلِ الذنوبِ التي التوبةُ توبةٌ عنها .

* * *

KÜÇÜK GÜNÂHLARIN BÜYÜK GÜNÂHLAR MEYANINA GEÇMESİ

Bilmiş ol ki; küçük günâhların büyük günâhlar meyanına geçmesinin bâzı sebepleri vardır. Bunlardan birisi de ısrardır. Yâni küçük günâha devamdır. Devam sebebiyle küçük günâh, büyük günâhlar arasına girer. Bunun için de: "Devâm ile küçük günâh büyür, istiğfâr ile büyük günâh yok olur." denilmiştir. Tekerrür etmeyen büyük günâhın affı, devâm ile küçük günâhın affından daha çok ziyade umulur. Bunun benzeri, bir taş üzerine çokça bir su dökülse, taşta bir iz bırakmadan akıp gittiği hâlde, aynı su damla damla taşa dökülürse, taş üzerinde iz bıraktığı gibidir. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

خَيْرُ الْأَعْمَالِ أَدْوَمُهَا وَإِنْ قَلَّ

"Amellerin hayırlısı, az da olsa devamlı olarak yapılanıdır."[27] buyurmuştur. Eşyâ, zıddıyla keşfedilir. Buna göre devamlı olmayarak birden yapılan çok amelin kalbi nûrlandırmakta tesîri az olup; az da olsa devamlı yapılan amelin kalbi nûrlandırmakta tesîri daha çok olduğu gibi, devamlı olarak işlenen küçük günâhların da bir defa yapılan büyük günâha nispetle kalbi karartmaları daha çok olur.

Ancak, burada önemli olan bir cihet vardır. Çoğunlukla büyük günâhların yolu küçük günâhlardan geçer. Meselâ, görmek, konuşmak ve ellemek gibi mukaddimeler olmadan zinâ; dedi kodu, kavga, münâzaa ve husûmetler olmadan da adam öldürmenin olamayacağı gibi. Demek ki her büyük günâhın da evvelinde ve sonunda küçük günâhlar bulunur, onlarla başlar ve onlarla sona erer. Şâyet bunların dışında ânî olarak bir büyük günâh işlenir ve buna devam edilmezse bunun affı, devamlı olarak işlenen küçük günâhlardan daha ümitlidir.

---

[27] Buhârî ile Müslim, Aişe'den rivâyet etmişlerdir.

Küçük günâhın, büyük günâhlar meyânına geçmesinin sebeplerinden birisi de, günâhı küçümsemek ve hiçe saymaktır. Zîra insanoğlu, işlediği bir kusuru büyük gördükçe Allahu Teâlâ onu küçültür, fakat küçük gördükçe Allahu Teâlâ onu büyütür. Çünkü kişinin o günâhı büyük görmesi, ondan nefret edip hoşlanmadığından ileri gelir. Bu durumda o günâh kendisine fazla tesîr edemez. Fakat onu küçümsemesi, onunla ünsiyet etmesini ve bu sûretle kalbine daha çok tesîrini sağlar. Hâlbuki aranan, itâat ile kalbin nurlanması ve kaçınılan şey de, isyân ile kalbin kararmasıdır. Bunun için kişi gafletle işlenen günâhtan sorumlu tutulmaz. Çünkü bu gibi günâhtan kalp müteessir olmaz. Nitekim haberde:

اَلْمُؤْمِنُ يَرٰى ذَنْبَهُ كَالْجَبَلِ فَوْقَهُ يَخَافُ أَنْ يَقَعَ عَلَيْهِ
وَالْمُنَافِقُ يَرٰى ذَنْبَهُ كَذُبَابٍ مَرَّ عَلٰى أَنْفِهِ فَأَطَارَهُ

"Mü'min günâhını, başı ucunda bir dağ gibi görür ve üzerine yıkılacağından korkar. Münâfık da günâhını, hemen uçurabileceği burnuna konan bir sinek gibi görür."[28] diye vârid olmuştur.

Diğer birisi, affedilmeyecek günâh, kişinin hiçe sayar vaziyette "Keşke işlediğim her günâh bunun gibi olaydı." dediği günâhtır, denilmiştir. Mû'minin günâhı büyük görmesi, Allahu Teâlâ'nın celâl ve kahrını bilmesindendir. İşlediği günâhı kime karşı işlediğini ve O'nun büyüklüğünü düşündüğü vakit, günâh küçük de olsa, onu büyük görür. Nitekim Allahu Teâlâ peygamberlerden birisine: *"Sana verilen hediyenin küçüklüğüne değil, onu gönderenin büyüklüğüne bak; yapılan hatânın küçüklüğüne değil, kime karşı yapıldığına ve O'nun büyüklüğüne bak."* buyurmuştur.

---

[28] Buhârî, Hâris'den rivâyet etmiştir.

Bu îtibarladır ki âriflerden birisi, "Küçük diye bir günâh yoktur, her muhalefet büyük günâhtır." dedi. Sahâbeden birisi de: "Siz, bugün kıldan ince gördüğünüz ve hiç kıymet vermediğiniz öyle günâhlar yapıyorsunuz ki, biz Resûl-i Ekrem (s.a.v.) zamanında onları büyük günâhlardan sayardık." demiştir. Çünkü sahâbe-i kirâm Allahu Teâlâ'yı daha iyi bildikleri için, onların nazarında Allahu Teâlâ'nın azametine nispetle O'na karşı işlenen her kusur, büyük günâh sayılırdı. Bu sebeptendir ki, câhile nispetle âlimin kusuru daha büyük görünür ve bu sebeple avam için nazar-ı îtibara alınmayan kusurlar, ariflere katiyen bahşedilmez. Zîra bilgi nispetinde kusur da büyür.

Diğer bir sebep de, yaptığı küçük günâha sevinerek bunu bir nîmet saymak ve şekavet sebebi olduğunu bilmemektir. Küçük günâhtan zevk aldıkça büyümeye başlar ve kalbi karartmakta tesîri çoğalır. Hattâ çok günâhkârlar günâhı ile övünür ve onunla iftihâr ederler; onu nasıl perîşân ettim, rezîl ettim, nasıl kusurlarını ortaya dökerek kepaze ettim. Şapı şeker yerine yutturdum, nasıl onu aldattım, şeklinde konuşmalar yapar. İşte bu gibi hallerle işlediği küçük günâhlar büyür. Günâhlar insanı helâke götürür. İnsan, şeytanın pençesine düşüp de böyle bir kusur işlediği vakit, kendisine lâyık olan, şeytana yenildiği ve Allah'tan uzaklaştığı için üzülmektir. İlacının kırılıp döküldüğüne sevinen hasta, şifâ bulamaz.

Küçük günâhı büyük günâh yapan sebeplerden birisi de, Allahu Teâlâ'nın onu teşhîr etmeyip gizlemesine ve kendisine mühlet vermesine ihanet ederek ona dadanmaktır. Bilmiyor ki bu mühlet, Allah'tan bir lütuf değil, belki bir mekirdir. Bu, günâhının çoğalmasına sebep olur. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَيَقُولُونَ فِي أَنْفُسِهِمْ لَوْلَا يُعَذِّبُنَا اللّٰهُ بِمَا نَقُولُ حَسْبُهُمْ
جَهَنَّمُ يَصْلَوْنَهَا فَبِئْسَ الْمَصِيرُ

"Kendi aralarında "Allah bizi söyleyegeldiğimiz yüzünden azâblandırmalı değil miydi?" derler. Onlara cehennem yeter. Oraya girecekler. İşte o, ne kötü dönüş yeridir." (Mücâdele sûresi, 58/8)

Diğer bir sebep de, gizli işlediği günâhı, toplum arasında anlatmaktır. Bu, Allah'ın onu gizlemesine karşı bir cinâyet ve dinleyenleri kötülüğe teşvîktir. Bunlar, kendi cinâyetine eklenen iki cinâyettir. Bu sebeple cinâyeti üç katlı olur. Şâyet başkalarını da teşvîk eder ve bu isyânın sebeplerini onlara da hazırlarsa, dört katlı cinâyet olur. Nitekim haberde:

كُلُّ النَّاسِ مُعَافًى إِلَّا الْمُجَاهِرِينَ يَبِيتُ أَحَدُهُمْ عَلٰى ذَنْبٍ
قَدْ سَتَرَهُ اللّٰهُ عَلَيْهِ فَيُصْبِحُ فَيَكْشِفُ سِتْرَ اللّٰهِ وَيَتَحَدَّثُ بِذَنْبِهِ

"Herkes affedilir, ancak günâhlarını açıklayanlar müstesnâdır. Gece günâh işleyen kimsenin günâhını Allah fâş etmediği halde, sabahleyin kalkınca kendisi yaptıklarını herkese söyler. İşte bu, affe-

dilmez.”[29] diye vârid olmuştur. Çünkü Allahu Teâlâ’nın vasıflarından ve nîmetlerinden birisi de iyilikleri açıklamak ve kötülükleri örtmektir. Bunları açıklamak nîmete nankörlüktür. Nitekim zâtın birisi: Sakın günâh işleme, şâyet bir kötülük işlersen, hiç olmazsa başkasına duyurmak sûretiyle onu da bu günâha teşvîk etme. Zîra bu sebeple iki günâh işlemiş olursun. Bunun için Allahu Teâlâ:

اَلْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ
وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ

“Münâfık erkekler de münâfık kadınlar da birbirinin parçasıdırlar. Onlar kötülüğü emrederler, iyilikten vazgeçirmeye uğraşırlar.” (Tevbe sûresi, 9/67) buyurmuştur. Seleften birisi: “Başkasına yapılan en büyük kötülük, isyân için ona müsâit zemîn hazırlamaktır.” demiştir.

Küçük günâhı büyük günâh yapan sebeplerden birisi de, küçük günâhları işleyen kimsenin, örnek kabul edilen bir âlîm olmasıdır. Böyle bir kimsenin küçük günâhı büyük olur. Âlimin ipek giymesi, altın işlemeli eyerlere binmesi ve sultanların şüpheli mallarından maaş alması, hükümdarlarla anlaşması, onların hatâlarına göz yumması, münâzaralarda istihfaf kasdıyla hasmına hakaret etmesi, cedel ve münâzara gibi mevkî sağlayacak ilimlerle uğraşmak gibi işler, hep bu kabîlden şeylerdir. Zîra bu gibi günâhlarda âlim örnek olabilir. Ona bakarak bu günâhları yapanlar bulunur da bu âlim öldüğü halde kötü örnekleri devâm edip gider. Ne mutlu o kimseye ki, günâhları da kendisiyle ölüp gider. Haberde:

---

[29] Buhârî ile Müslim, Ebû Hüreyre’den rivâyet etmişlerdir.

مَنْ سَنَّ سُنَّةً سَيِّئَةً فَعَلَيْهِ وِزْرُهَا وَوِزْرَ مَنْ عَمِلَ بِهَا لَا
يَنْقُصُ مِنْ أَوْزَارِهِمْ شَيْئًا

"Kötü bir âdeti ihdâs eden kimsenin, günâhı kendisine âit olduğu gibi, ona bakarak bu günâhı işleyenlerin, kendi günâhlarından bir şey eksiltmediği halde, günâhları gibi bir günâh da o adama yazılır."[30] diye vârid olmuştur. Bu, onun örnek olması ve kötülüğü ilk îcâd etmesi bakımındandır. Allahu Teâlâ da:

وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَاٰثَارَهُمْ

"Önden gönderdikleri şeyleri ve eserleri de biz yazarız." (Yâsîn sûresi, 36/12) buyurmuştur. Eser; âmil ve amel, yâni iş yapan ve yapılan iş sona erdiği halde geriye kalan izdir.

İbn Abbâs (r.a.): "Kendisine uyulan âlime yazıklar olsun. Kendisi bir zelle işlerse ondan döner, fakat insanlar ona uyarak bu kötülüğü etrâfa yayarlar." demiştir.

Diğer zâtın birisi de: "Âlimin hatâsı, bir geminin yara alması gibidir. Yara alan gemi, kendisi battığı gibi, içindekileri de batırır. Âlim de hem kendini, hem de kendine uyanları helâke sürükler." demiştir.

İsrâiliyyâtta hikâye edildiğine göre âlimin biri, kendisi bid'atlere saplandığı gibi, birçok kimseleri de sapıttı. Nihâyet pişmân ve tövbekâr olarak halkın ıslâhı için uzun müddet çalıştı. Allahu Teâlâ zamanın peygamberine vahyederek buyurdu ki:

"Bu adamın günâhı, yalnız kendisiyle aramızda olsa, onu bağışlardım. Fakat azdırıp da cehenneme girmelerine sebep olduğu nice kimseler vardır, onları ne yapalım?"

---

[30] Müslim, Cerir b. Abdullah'tan rivayet etmiştir.

Bütün bu rivâyetlerden, âlimlerin durumlarının tehlikeli olduğu meydana çıkar. Bunun için onlara iki vazîfe düşer. Birincisi, günâh işlememek; ikincisi de şâyet günâh işleyecekse onu son derece gizli yapmaktır. İşledikleri günâhlara karşı cezâları katmerli olduğu gibi, iyiliklere karşı mükâfatları da, kendilerine uyanlar bulunduğu nispette fazladır. Dünyalığı, dünya süs ve zînetini terk edip az ile yetinir, günlük nafaka ile idâre edip eski elbise giyer ve bu gibi iyiliklerde örnek olursa ona uyanların sevâbı gibi sevap kazanır. Fakat dünyalığa meylettiği vakit, herkes de onun gibi olmak ister. Bunun için sultanlar kapılarına başvurur, helâl ve haram demeden toplamaya başlar. Bütün bunlara kendisi sebep olur. Demek ki âlimlerin tutum ve davranışları, eserlerini de çoğaltır. Ya fazla mükâfat alırlar veya daha çok hüsrâna düşerler.

Kendilerinden tövbe edilmesi için günâhlar husûsunda verilen bu tafsîlât kâfidir.

الرُّكنُ الثَّالِثُ

في تمام التّوبة وشروطها في دوامها إلى آخر العمر

قدْ ذكرنا أنَّ التوبةَ عبارةٌ عنْ ندمٍ يورثُ عزماً وقصداً ، وذلكَ الندمُ أورثَهُ العلمُ بكونِ المعاصي حائلاً بينَهُ وبينَ محبوبِهِ .

ولكلِّ واحدٍ مِنَ العلمِ والندمِ والعزمِ دوامٌ وتمامٌ ، ولتمامِها علامةٌ ، ولدوامِها شرطٌ ، فلا بدَّ مِنْ بيانِها .

أمَّا العلمُ : فالنظرُ فيهِ نظرٌ في سببِ التوبةِ ، وسيأتي .

وأمَّا الندمُ : فهوَ توجُّعُ القلبِ عندَ شعورِهِ بفواتِ المحبوبِ ، وعلامتُهُ : طولُ الحسرةِ والحزنِ ، وانسكابُ الدمعِ وطولُ البكاءِ والفكرِ ، فمَنِ استشعرَ عقوبةً نازلةً بولدِهِ أوْ ببعضِ أعزَّتِهِ . . طالَ عليهِ بكاؤُهُ لمصيبتِهِ ، وأيُّ عزيزٍ أعزُّ عليهِ مِنَ نفسِهِ ؟! وأيُّ عقوبةٍ أشدُّ مِنَ النارِ ؟! وأيُّ سببٍ أدلُّ على نزولِ العقوبةِ مِنَ المعاصي ؟! وأيُّ مخبِرٍ أصدقُ مِنَ اللهِ ورسولِهِ ؟!

ولوْ حدَّثَهُ إنسانٌ واحدٌ يسمَّىٰ طبيباً أنَّ ولدَهُ المريضَ لا يبرأُ ، وأنَّهُ سيموتُ منهُ . . طالَ في الحالِ حزنُهُ ، فليسَ ولدُهُ بأعزَّ مِنْ نفسِهِ ، ولا الطبيبُ بأعلمَ ولا أصدقَ مِنَ اللهِ ورسولِهِ ، ولا الموتُ بأشدَّ مِنَ النارِ ، ولا المرضُ بأدلَّ على الموتِ مِنَ المعاصي علىٰ سخطِ اللهِ تعالىٰ ، والتعرضِ بها للنارِ .

فألمُ الندمِ كلَّما كانَ أشدَّ . . كانَ تكفيرُ الذنوبِ بهِ أرجىٰ ، فعلامةُ صحّةِ الندمِ رقّةُ القلبِ ، وغزارةُ الدمعِ ، وفي الخبرِ : (جالسوا التوّابينَ ؛ فإنّهُمْ أرقُّ أفئدةً)(١) .

ومِنْ علامتِهِ : أنْ تتمكّنَ مرارةُ تلكَ الذنوبِ في قلبِهِ بدلاً مِنْ حلاوتِها ، فيستبدلُ بالميلِ كراهيةً ، وبالرغبةِ نفرةً .

وفي الإسرائيلياتِ : أنَّ اللهَ سبحانَهُ وتعالىٰ قالَ لبعضِ أنبيائِهِ وقدْ سألَهُ قبولَ توبةِ عبدٍ بعدَ أنِ اجتهدَ سنينَ في العبادةِ ولمْ يرَ قبولَ توبتِهِ فقالَ : وعزّتي وجلالي ؛ لوْ شفعَ فيهِ أهلُ السماواتِ والأرضِ ما قبلتُ توبتَهُ وحلاوةُ ذلكَ الذنبِ الذي تابَ منهُ في قلبِهِ(٢) .

* * *

فإنْ قلتَ : فالذنوبُ هيَ أعمالٌ مشتهاةٌ بالطبعِ ، فكيفَ يجدُ مرارتَها ؟

فأقولُ : مَنْ تناولَ عسلاً كانَ فيهِ سمٌّ ولمْ يدركْهُ بالذوقِ واستلذَّهُ ، ثمَّ مرضَ وطالَ مرضُهُ وألمُهُ ، وتناثرَ شعرُهُ ، وفُلِجَتْ أعضاؤُهُ ، فإذا قدِّمَ إليهِ عسلٌ فيهِ مثلُ ذلكَ السمِّ وهوَ في غايةِ الجوعِ والشهوةِ للحلاوةِ . . فهلْ تنفرُ نفسُهُ عنْ ذلكَ العسلِ أمْ لا ؟

---

(١) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٦٠٦) ، وأحمد في « الزهد » (٦٣١) موقوفاً علىٰ عمر رضي الله عنه .

(٢) قوت القلوب (١/ ١٨١) .

فإنْ قلتَ : لا ، فهوَ جحدٌ للضرورةِ والمشاهدةِ ، بلْ ربَّما تنفرُ عنِ العسلِ الذي ليسَ فيهِ سمٌّ أيضاً ؛ لشبهِهِ بهِ !

فوجدانُ التائبِ مرارةَ الذنبِ كذلكَ يكونُ ، وذلكَ لعلمِهِ بأنَّ كلَّ ذنبٍ فذوقُهُ ذوقُ العسلِ ، وعملُهُ عملُ السمِّ .

ولا تصحُّ التوبةُ ولا تصدقُ إلا بمثلِ هاذا الإيمانِ ، ولمَّا عزَّ مثلُ هاذا الإيمانِ.. عزَّتِ التوبةُ والتائبونَ ، فلا ترىٰ إلا معرضاً عنِ اللهِ تعالىٰ ، متهاوناً بالذنوبِ ، مصرّاً عليها .

فهاذا شرطُ تمامِ الندمِ .

وينبغي أنْ يدومَ إلى الموتِ ، وينبغي أنْ يجدَ هاذهِ المرارةَ في جميعِ الذنوبِ وإنْ لمْ يكنْ قدِ ارتكبها مِنْ قبلُ ؛ كما يجدُ متناولُ السمِّ في العسلِ النفرةَ مِنَ الماءِ الباردِ مهما علمَ أنَّ فيهِ مثلَ ذلكَ السمِّ ؛ إذْ لمْ يكنْ ضررُهُ مِنَ العسلِ ، بلْ ممَّا فيهِ ، ولمْ يكنْ ضررُ التائبِ مِنْ سرقتِهِ وزناهُ مِنْ حيثُ إنَّهُ سرقةٌ وزناً ، بلْ مِنْ حيثُ مخالفتُهُ أمرَ اللهِ تعالىٰ ، وذلكَ جارٍ في كلِّ ذنبٍ .

وأمَّا القصدُ الذي ينبعثُ منهُ ، وهوَ إرادةُ التداركِ : فلهُ تعلُّقٌ بالحالِ ؛ وهوَ موجِبٌ تركَ كلِّ محظورٍ هوَ ملابسٌ لهُ ، وأداءَ كلِّ فرضٍ هوَ متوجِّهٌ عليهِ في الحالِ ، ولهُ تعلُّقٌ بالماضي ؛ وهوَ تداركُ ما فرطَ ، وله تعلُّقٌ بالمستقبلِ ؛ وهوَ دوامُ الطاعةِ ودوامُ تركِ المعصيةِ إلى الموتِ .

وشرطُ صحتِهِ فيما يتعلَّقُ بالماضي : أنْ يردَّ فكرَهُ إلىٰ أوَّلِ يومٍ بلغَ فيهِ

بالسنِّ أوِ الاحتلامِ ، ويفتِّشَ عمَّا مضىٰ مِنْ عمرِهِ سنةً سنةً ، وشهراً شهراً ، ويوماً يوماً ، ونَفَساً نَفَساً ، وينظرَ إلى الطاعاتِ ما الذي قصَّرَ فيهِ منها ، وإلى المعاصي ما الذي قارفَهُ منها .

فإنْ كانَ قدْ تركَ صلاةً ، أوْ صلاَّها في ثوبٍ نجسٍ ، أوْ صلاَّها بنيَّةٍ غيرِ صحيحةٍ لجهلِهِ بشرطِ النيَّةِ . . فيقضيها عنْ آخرِها ، فإنْ شكَّ في عددِ ما فاتَهُ منها . . حسبَ مِنْ مدَّةِ بلوغِهِ وتركَ القدْرَ الذي يستيقنُ أنَّهُ أدَّاهُ ، ويقضي الباقيَ ، ولهُ أنْ يأخذَ فيهِ بغالبِ الظنِّ ، ويصلُ إليهِ علىٰ سبيلِ التحرِّي والاجتهادِ .

وأمَّا الصومُ . . فإنْ كانَ قدْ تركَهُ في سفرٍ ولمْ يقضِهِ ، أوْ أفطرَ عمداً ، أوْ نسيَ النيَّةَ بالليلِ ولمْ يقضِ . . فيتعرَّفُ مجموعَ ذلكَ بالتحرِّي والاجتهادِ ، ويشتغلُ بقضائِهِ .

وأمَّا الزكاةُ . . فيحسبُ جميعَ مالِهِ ، وعددَ السنينَ مِنْ أوَّلِ ملكِهِ ، لا مِنْ زمانِ البلوغِ ؛ فإنَّ الزكاةَ واجبةٌ في مالِ الصبيِّ ، فيؤدِّي ما علمَ بغالبِ الظنِّ أنَّهُ في ذمَّتِهِ ، فإنْ أدَّاهُ لا علىٰ وجهٍ يوافقُ مذهبَهُ ؛ بأنْ لمْ يُصرفْ إلى الأصنافِ الثمانيةِ ، أوْ أخرجَ البدلَ وهوَ علىٰ مذهبِ الشافعيِّ رحمهُ اللهُ تعالىٰ . . فيقضي جميعَ ذلكَ ، فإنَّ ذلكَ لا يجزئُهُ أصلاً ، وحسابُ الزكاةِ ومعرفةُ ذلكَ يطولُ ، ويحتاجُ فيهِ إلىٰ تأمُّلٍ شافٍ ، ويلزمُهُ أنْ يسألَ عنْ كيفيَّةِ الخروجِ عنْهُ العلماءَ .

وأمَّا الحجُّ . . فإنْ كانَ قدِ استطاعَ في بعضِ السنينَ ولمْ يتفقْ لهُ الخروجُ وهوَ الآنَ قدْ أفلسَ . . فعليهِ الخروجُ ، فإنْ لمْ يقدرْ معَ الإفلاسِ . . فعليهِ أنْ يكتسبَ مِنَ الحلالِ قدْرَ الزادِ ، فإنْ لمْ يكنْ لهُ كسبٌ ولا مالٌ . . فعليهِ أنْ يسألَ الناسَ ليُصرفَ إليهِ مِنَ الزكواتِ أوِ الصدقاتِ ما يحجُّ بهِ ؛ فإنَّهُ إنْ ماتَ قبلَ الحجِّ . . ماتَ عاصياً ، قالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « مَنْ ماتَ ولمْ يحجَّ . . فليمتْ إنْ شاءَ يهودياً وإنْ شاءَ نصرانياً »(١) ، والعجزُ الطارىءُ بعدَ القدرةِ لا يُسقطُ عنهُ الحجَّ .

فهـٰذا طريقُ تفتيشِهِ عنِ الطاعاتِ وتداركِها .

وأمَّا المعاصي . . فينبغي أنْ يفتِّشَ مَنْ أوَّلِ بلوغِهِ عنْ سمعِهِ ، وبصرِهِ ، ولسانِهِ ، وبطنِهِ ، ويدِهِ ، ورجلِهِ ، وفرجِهِ ، وسائرِ جوارحِهِ ، ثمَّ ينظرَ في جميعِ أيَّامِهِ وساعاتِهِ ، ويفصِّلَ عندَ نفسِهِ ديوانَ معاصيهِ ، حتَّىٰ يطَّلعَ علىٰ جميعِها ؛ صغائرِها وكبائرِها ، ثمَّ ينظرَ فيها : فما كانَ مِنْ ذلكَ بينَهُ وبينَ اللهِ تعالىٰ مِنْ حيثُ لا يتعلَّقُ بمظلمةِ العبادِ ؛ كنظرٍ إلىٰ غيرِ محرمٍ ، وقعودٍ في مسجدٍ معَ الجنابةِ ، ومسِّ مصحفٍ بغيرِ وضوءٍ ، واعتقادِ بدعةٍ ، وشربِ خمرٍ ، وسماعِ ملاهٍ ، وغيرِ ذلكَ ممَّا لا يتعلَّقُ بمظالمِ العبادِ . . فالتوبةُ عنها بالندمِ والتحسُّرِ عليها ، وبأنْ يحسبَ مقدارَها مِنْ حيثُ الكثرةُ ومِنْ حيثُ

---

(١) رواه الترمذي (٨١٢) ، والدارمي في « سننه » (١٨٢٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٩/ ٢٥١) ، والبيهقي في « السنن الكبرىٰ » (٤/ ٣٣٤) وقال : (وهـٰذا وإن كان إسناده غير قوي . . فله شاهد من قول عمر بن الخطاب رضي الله عنه) وذكره .

المدَّةُ ، ويطلبَ لكلِّ معصيةٍ منها حسنةً تناسبُها ، فيأتيَ مِنَ الحسناتِ بمقدارِ تلكَ السيئاتِ ، أخذاً مِنْ قولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اتقِ اللهَ حيثُ كنتَ ، وأتبعِ السيئةَ الحسنةَ تمحُها »[1] ، بلْ مِنْ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلْحَسَنَٰتِ يُذْهِبْنَ ٱلسَّيِّـَٔاتِ ﴾ .

فيكفِّرُ سماعَ الملاهي بسماعِ القرآنِ وبمجالسِ الذكرِ ، ويكفِّرُ القعودَ في المسجدِ جنباً بالاعتكافِ فيهِ معَ الاشتغالِ بالعبادةِ ، ويكفِّرُ مسَّ المصحفِ محدثاً بإكرامِ المصحفِ ، وكثرةِ قراءةِ القرآنِ منهُ ، وكثرةِ تقبيلِهِ[2] ، وبأنْ يكتبَ مصحفاً ويجعلَهُ وقفاً ، ويكفِّرُ شربَ الخمرِ بالتصدُّقِ بكلِّ شرابٍ حلالٍ هوَ أطيبُ منهُ وأحبُّ إليهِ .

وعدُّ جميعِ المعاصي غيرُ ممكنٍ ، وإنَّما المقصودُ سلوكُ طريقِ المضادَّةِ ، فإنَّ المرضَ يعالجُ بضدِّهِ ، فكلُّ ظلمةٍ ارتفعَتْ إلى القلبِ بمعصيةٍ فلا يمحوها إلا نورٌ يرتفعُ إليها بحسنةٍ تضادُّها ، والمتضادَّاتُ هيَ المتناسباتُ ، فلذلكَ ينبغي أنْ يمحوَ كلَّ سيئةٍ بحسنةٍ مِنْ جنسِها لكيْ تضادَّها ، فإنَّ البياضَ يزالُ بالسوادِ ، لا بالحرارةِ والبرودةِ .

وهٰذا التجريدُ والتحقيقُ مِنَ التلطُّفِ في طريقِ المحوِ ، فالرجاءُ فيهِ أصدقُ ، والثقةُ بهِ أكثرُ مِنْ أنْ يواظبَ علىٰ نوعٍ واحدٍ مِنَ العباداتِ ، وإنْ كانَ ذلكَ أيضاً مؤثراً في المحوِ .

---

[1] رواه أحمد في « المسند » (٥/٢٣٦) ، والطبراني في « الكبير » (٢٠/١٤٥) .

[2] ووضعه على العينين ، ورفعه في أشرف المواضع . « إتحاف » (٨/٥٧٦) .

فهٰذا حكمُ ما بينَهُ وبينَ اللهِ تعالىٰ .

ويدلُّ علىٰ أنَّ الشيءَ يكفَّرُ بضدِّهِ أنَّ حبَّ الدنيا رأسُ كلِّ خطيئةٍ ، وأثرُ اتباعِ الدنيا في القلبِ السرورُ بها ، والإلْفُ لها ، والحنينُ إليها ، فلا جرمَ كانَ كلُّ أذىً يصيبُ المسلمَ ينبو بسببِهِ قلبُهُ عنِ الدنيا يكونُ كفارةً لهُ ؛ إذِ القلبُ يتجافىٰ بالهمومِ والغمومِ عنْ دارِ الهمومِ ، قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مِنَ الذنوبِ ذنوبٌ لا يكفِّرُها إلا الهمومُ » ، وفي لفظٍ آخرَ : « إلا الهمُّ بطلبِ المعيشةِ »(١) .

وفي حديثِ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها : « إذا كثرَتْ ذنوبُ العبدِ ولمْ تكنْ لهُ أعمالٌ تكفِّرُها . أدخلَ اللهُ تعالىٰ عليهِ الهمومَ ، فتكونُ كفَّارةً لذنوبِهِ »(٢) .

ويُقالُ : (إنَّ الهمَّ الذي يدخلُ على القلبِ والعبدُ لا يعرفُهُ هوَ ظلمةُ الذنوبِ والهمُّ بها ، وشعورُ القلبِ بوقفةِ الحسابِ وهولِ المطَّلَعِ)(٣) .

* * *

فإنْ قلتَ : همُّ الإنسانِ غالباً بمالِهِ وولدِهِ وجاهِهِ ، وهوَ خطيئةٌ ، فكيفَ يكونُ كفَّارةً ؟

---

(١) رواه الطبراني في « الأوسط » (١٠٢) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٣٥) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٥٤/ ٢٠٠) .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٦/ ١٥٧) بنحوه .

(٣) بنحوه عند صاحب « القوت » (١/ ١٨٦) .

فاعلمْ : أنَّ الحبَّ لهُ خطيئةٌ ، والحرمانَ عنهُ كفَّارةٌ ، ولوْ تمتَّعَ بهِ . . لتمَّتِ الخطيئةُ ، فقدْ رُوِيَ أنَّ جبريلَ عليهِ السلامُ دخلَ علىٰ يوسفَ عليهِ السلامُ في السجنِ ، فقالَ لهُ : كيفَ تركتَ الشيخَ الكئيبَ ؟ فقالَ : قدْ حزنَ عليكَ حزنَ مئةِ ثكلىٰ ، قالَ : فما لهُ عندَ اللهِ ؟ قالَ : أجرُ مئةِ شهيدٍ⁽¹⁾ .

فإذاً ؛ الهمومُ أيضاً مكفِّراتٌ حقوقَ اللهِ .

فهـٰذا حكمُ ما بينَهُ وبينَ اللهِ .

وأمَّا مظالمُ العبادِ . . ففيها أيضاً معصيةٌ وجنايةٌ علىٰ حقِّ اللهِ تعالىٰ ، فإنَّ اللهَ تعالىٰ نهىٰ عنْ ظلمِ العبادِ أيضاً ، فما يتعلَّقُ منهُ بحقِّ اللهِ تعالىٰ تداركَهُ بالندمِ والتحسُّرِ ، وتركِ مثلِهِ في المستقبلِ ، والإتيانِ بالحسناتِ التي هيَ أضدادُها ، فيقابلُ إيذاءَهُ الناسَ بالإحسانِ إليهِمْ ، ويكفِّرُ غصْبَ أموالِهِمْ بالتصدُّقِ بملكِهِ الحلالِ ، ويكفِّرُ تناولَ أعراضِهِمْ بالغيبةِ والقدحِ فيهِمْ بالثناءِ علىٰ أهلِ الدينِ وإظهارِ ما يعرفُ مِنْ خصالِ الخيرِ مِنْ أقرانِهِ وأمثالِهِ ، ويكفِّرُ قتْلَ النفوسِ بإعتاقِ الرقابِ ؛ لأنَّ ذلكَ إحياءٌ ؛ إذِ العبدُ مفقودٌ لنفسِهِ ، موجودٌ لسيِّدِهِ ، فالإعتاقُ إيجادٌ لا يقدرُ الإنسانُ علىٰ أكثرَ منهُ ، فيقابلُ الإعدامَ بالإيجادِ ، وبهـٰذا تعرفُ أنَّ ما ذكرناهُ مِنْ سلوكِ طريقِ المضادةِ في التكفيرِ والمحوِ مشهودٌ لهُ في الشرعِ ، حيثُ كفَّرَ القتلَ بإعتاقِ رقبةٍ ، ثمَّ إذا فعلَ ذلكَ كلَّهُ . . لمْ ينجِهِ ولمْ يكفِهِ ما لمْ يخرجْ عنْ مظالمِ العبادِ ، ومظالمُ

---

(1) كذا في « القوت » (١/ ١٨٦) ، وبنحوه رواه الطبري في « تفسيره » (٨/ ١٣/ ٦٠) .

العبادِ إمَّا في النفوسِ ، أوِ الأموالِ ، أوِ الأعراضِ ، أوِ القلوبِ ؛ أعني بهِ : الإيذاءَ المحضَ .

أمَّا النفوسُ : فإنْ جرىٰ عليهِ قتلُ خطأٍ . . فتوبتُهُ بتسليمِ الديةِ ووصولِها إلى المستحقِّ ؛ إمَّا منهُ أوْ مِنْ عاقلتِهِ ، وهوَ في عهدةِ ذلكَ قبلَ الوصولِ ، وإنْ كانَ عمداً موجباً للقصاصِ . . فبالقصاصِ ، فإنْ لمْ يُعرفْ . . فيجبُ عليهِ أنْ يعترفَ عندَ وليِّ الدمِ ، ويحكِّمَهُ في روحِهِ ، فإنْ شاءَ عفا عنهُ ، وإنْ شاءَ . . قتلَهُ ، ولا تسقطُ عهدتُهُ إلا بهـٰذا ، ولا يجوزُ لهُ الإخفاءُ .

وليسَ هـٰذا كما لوْ زنىٰ ، أوْ شربَ ، أوْ سرقَ ، أوْ قطعَ الطريقَ ، أوْ باشرَ ما يجبُ فيهِ حدٌّ للهِ تعالىٰ ؛ فإنَّهُ لا يلزمُهُ في التوبةِ أنْ يفضحَ نفسَهُ ، ويهتكَ سترَهُ ، ويلتمسَ مِنَ الوالي استيفاءَ حقِّ اللهِ تعالىٰ ، بلْ عليهِ أنْ يتسترَ بسترِ اللهِ عزَّ وجلَّ ، ويقيمَ حدَّ اللهِ تعالىٰ علىٰ نفسِهِ بأنواعِ المجاهدةِ والتعذيبِ ، فالعفوُ في محضِ حقوقِ اللهِ تعالىٰ قريبٌ مِنَ التائبينَ النادمينَ .

فإنْ رفعَ أمرَهُ إلى الوالي حتَّىٰ أقامَ عليهِ الحدَّ . . وقعَ موقعَهُ ، وتكونُ توبتُهُ صحيحةً مقبولةً عندَ اللهِ تعالىٰ ؛ بدليلِ ما رُوِيَ أنَّ ماعزَ بنَ مالكٍ أتىٰ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ إنِّي قدْ ظلمتُ نفسي وزنيتُ ، وإنِّي أريدُ أنْ تطهِّرَني ، فردَّهُ ، فلمَّا كانَ مِنَ الغدِ . . أتاهُ ، فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ إنِّي قدْ زنيتُ ، فردَّهُ الثانيةَ والثالثةَ ، فلمَّا كانَ في الرابعةِ . . أمرَ بهِ فحُفرَ لهُ حفيرةٌ ، ثمَّ أمرَ بهِ فرُجمَ ، فكانَ الناسُ فيه فرقتينِ ؛ قائلٌ يقولُ : لقدْ هلكَ ، لقدْ أحاطَتْ بهِ خطيئتُهُ ، وقائلٌ يقولُ : ما توبةٌ أفضلَ مِنْ

توبةِ ماعزٍ ، فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لقدْ تابَ توبةً لوْ قسمَتْ بينَ أمَّةٍ . . لوسعَتْهُمْ »⁽¹⁾ .

وجاءتِ الغامديَّةُ فقالَتْ : يا رسولَ اللهِ ؛ إنِّي قدْ زنيتُ فطهِّرْني ، فردَّها ، فلمَّا كانَ مِنَ الغدِ . . قالَتْ : يا رسولَ اللهِ ؛ لِمَ تردُّني ؟ لعلَّكَ تريدُ أنْ تردَّدَني كما ردَّدْتَ ماعزاً ، فواللهِ ؛ إنِّي لحبلىٰ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إمَّا لا . . فاذهبي حتَّىٰ تلدي » ، فلمَّا ولدَتْ . . أتَتْ بالصبيِّ في خرقةٍ ، فقالَتْ : هـٰذا قدْ ولدتُهُ ، قالَ : « اذهبي فأرضعيهِ حتَّىٰ تفطميهِ » ، فلمَّا فطمَتْهُ . . أتَتْ بالصبيِّ وفي يدهِ كسرةُ خبزٍ ، وقالَتْ : هـٰذا يا نبيَّ اللهِ قدْ فطمتُهُ ، وقدْ أكلَ الطعامَ ، فدفعَ الصبيَّ إلىٰ رجلٍ مِنَ المسلمينَ ، ثمَّ أمرَ بها ، فحفرَ لها إلىٰ صدرِها ، وأمرَ الناسَ فرجموها ، فأقبلَ خالدُ بنُ الوليدِ بحجرٍ ، فرمىٰ رأسَها ، فتنضَّحَ الدمُ علىٰ وجهِهِ ، فسبَّها ، فسمعَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ سبَّهُ إيَّاها ، فقالَ : « مهلاً يا خالدُ ، فوالذي نفسي بيدِهِ ؛ لقدْ تابَتْ توبةً لوْ تابَها صاحبُ مكسٍ . . لغفرَ لهُ » ، ثمَّ أمرَ بها فصُلِّيَ عليها ودفنَتْ⁽²⁾ .

---

(1) رواه مسلم (١٦٩٥) .

(2) رواه مسلم (١٦٩٥) متابعة للحديث السابق ، ومفرداً كما هو هنا ، وقوله : « إما لا » : هو بكسر الهمز وتشديد الميم وبالإمالة ، وفي غير (ب ، س) : (أما الآن) بدل (إما لا) ، وهو غلط كما قاله الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٨/ ٥٨٠) ، قال الإمام النووي في « شرح مسلم » (١١/ ٢٠٣) ، (ومعناه : إذا أبيت أن تستري علىٰ نفسك وتتوبي وترجعي عن قولك . . فاذهبي حتىٰ تلدي فتُرجمين بعد ذلك) .

وأمَّا القصاصُ وحدُّ القذفِ . . فلا بدَّ مِنْ تحكيمِ المستحقِّ فيهِ(١) ، وإنْ كانَ المتناولُ مالاً قدْ تناولَهُ بغصْبٍ أوْ خيانةٍ أوْ غبنٍ في معاملةٍ بنوعِ تلبيسٍ ؛ كترويجِ زائفٍ ، أوْ سَترِ عيبٍ مِنَ المبيعِ ، أوْ نقصِ أجرةِ أجيرٍ ، أوْ منعِ أجرتِهِ ، فكلُّ ذلكَ يجبُ أنْ يفتشَ عنهُ ، لا مِنْ حدِّ بلوغِهِ ، بلْ مِنْ أوَّلِ حدِّ وجودِهِ ، فإنَّ ما يجبُ في مالِ الصبيِّ يجبُ على الصبيِّ إخراجُهُ بعدَ البلوغِ إنْ كانَ الوليُّ قدْ قصَّرَ فيهِ ، فإنْ لمْ يفعلْ كانَ ظالماً مطالباً بهِ ؛ إذْ يستوي في الحقوقِ الماليَّةِ الصبيُّ والبالغُ ، وليحاسبْ نفسَهُ على الحبَّاتِ والذرَّاتِ مِنْ أوَّلِ يومِ حياتِهِ إلىٰ يومِ توبتِهِ قبلَ أنْ يُحاسبَ في القيامةِ ، وليناقشْ نفسَهُ قبلَ أنْ يُناقشَ ، فمَنْ لمْ يُحاسبْ نفسَهُ في الدنيا . . طالَ في الآخرةِ حسابُهُ .

فإذا حصلَ مجموعُ ما عليهِ بظنٍّ غالبٍ ونوعٍ مِنَ الاجتهادِ ممكنٍ . . فليكتبْهُ ، وليكتبْ أساميَ أصحابِ المظالمِ واحداً واحداً ، وليطفْ في نواحي العالمِ وليطلبْهُمْ ، وليستحلَّهُمْ أوْ ليؤدِّ حقوقَهُمْ .

وهـٰذهِ التوبةُ تشقُّ على الظلمةِ وعلى التجَّارِ ، فإنَّهُمْ لا يقدرونَ علىٰ طلبِ المعاملينَ كلِّهِمْ ، ولا علىٰ طلبِ ورثتِهِمْ ، ولكنْ علىٰ كلِّ واحدٍ منهُمْ أنْ يفعلَ منهُ ما يقدرُ عليهِ ، فإنْ عجزَ . . فلا يبقىٰ لهُ طريقٌ إلا أنْ يكثرَ مِنَ الحسناتِ حتَّىٰ تفيضَ منهُ يومَ القيامةِ ، فتُؤخذُ حسناتُهُ وتُوضعُ في موازينِ أربابِ المظالمِ ، ولتكنْ كثرةُ حسناتِهِ بقدْرِ كثرةِ مظالمِهِ ، فإنَّهُ إنْ لمْ تفِ بها

---

(١) فإن شاء . . اقتصَّ ، وإن شاء . . عفا ، وكذا في حدِّ القذف . « إتحاف » (٨/ ٥٨٢) .

حسناتُهُ . . حُمِّلَ مِنْ سيِّئاتِ أربابِ المظالمِ ، فيهلكُ بسيِّئاتِ غيرِهِ .

فهـٰذا طريقُ كلِّ تائبٍ في ردِّ المظالمِ ، وهـٰذا يوجبُ استغراقَ العمرِ في الحسناتِ لوْ طالَ العمرُ بحسَبِ طولِ مدَّةِ المظالمِ ، فكيفَ وذلكَ ممَّا لا يُعرفُ وربَّما يكونُ الأجلُ قريباً ؟! فينبغي أنْ يكونَ تشمُّرُهُ للحسناتِ والوقتُ ضيِّقٌ أشدَّ مِنْ تشمُّرِهِ الذي كانَ في المعاصي في متَّسعِ الأوقاتِ .

هـٰذا حكْمُ المظالمِ الثابتةِ في ذمَّتِهِ .

أمَّا أموالُهُ الحاضرةُ . . فليردَّ إلى المالكِ ما يعرفُ لهُ مالكاً معيَّناً ، وما لا يعرفُ لهُ مالكاً . . فعليهِ أنْ يتصدَّقَ بهِ ، فإنِ اختلطَ الحرامُ بالحلالِ . . عرفَ قدْرَ الحرامِ بالاجتهادِ ، وتصدَّقَ بذلكَ المقدارِ كما سبقَ تفصيلُهُ في كتابِ الحلالِ والحرامِ .

وأمَّا الجنايةُ على القلوبِ بمشافهةِ الناسِ بما يسوءُهُمْ أوْ يعيبُهُمْ في الغيبةِ . . فليطلبْ كلَّ مَنْ تعرَّضَ لهُ بلسانِهِ ، أوْ آذىٰ قلبَهُ بفعلٍ مِنْ أفعالِهِ ، وليستحلَّ واحداً واحداً منهُمْ ، ومَنْ ماتَ أوْ غابَ . . فقدْ فاتَ أمرُهُ ، ولا تداركَ لهُ إلا بتكثيرِ الحسناتِ ، لتُؤخذَ منهُ عوضاً في القيامةِ ، وأمَّا مَنْ وجدَهُ وأحلَّهُ بطيبةِ قلبٍ منهُ . . فذلكَ كفَّارتُهُ ، وعليهِ أنْ يعرِّفَهُ قدْرَ جنايتِهِ وتعرُّضَهُ لهُ ، فالاستحلالُ المبهمُ لا يكفي ، وربَّما لوْ عرفَ ذلكَ وكثرةَ تعدِّيهِ عليهِ . . لمْ تطبْ نفسُهُ بالإحلالِ ، وادخرَ ذلكَ في القيامةِ ذخيرةً يأخذُها مِنْ حسناتِهِ ، أوْ يحمِّلُهُ مِنْ سيئاتِهِ .

فإنْ كانَ في جملةِ جنايتِهِ على الغيرِ ما لوْ ذكرَهُ وعرفَهُ لتأذَّىٰ بمعرفتِهِ ؛ كزناهُ بجاريتِهِ أوْ أهلِهِ ، أوْ نسبتِهِ باللسانِ إلىٰ عيبٍ مِنْ خفايا عيوبِهِ يعظمُ أذاهُ مهما شوَّفَهُ بهِ . . فقدِ انسدَّ عليهِ طريقُ الاستحلالِ ، فليسَ لهُ إلا أنْ يستحلَّ مبهماً ، ثمَّ تبقىٰ لهُ مظلمةٌ فليجبرْها بالحسناتِ كما يجبرُ مظلمةَ الميتِ والغائبِ ، فأمَّا الذكرُ والتعريفُ . . فهوَ سيئةٌ جديدةٌ يجبُ الاستحلالُ منها ، ومهما ذكرَ جنايتَهُ وعرَّفَهُ المجنيَّ عليهِ فلمْ تسمحْ نفسُهُ بالإحلالِ . . بقيتِ المظلمةُ عليهِ ؛ فإنَّ هـٰذا حقُّهُ ، فعليهِ أنْ يتلطَّفَ بهِ ، ويسعىٰ في مهمَّاتِهِ وأغراضِهِ ، ويظهرَ مِنْ حبِّهِ والشفقةِ عليهِ ما يستميلُ بهِ قلبَهُ ، فإنَّ الإنسانَ عبدُ الإحسانِ ، وكلُّ مَنْ نفرَ بسيئةٍ . . مالَ بحسنةٍ ، فإذا طابَ قلبُهُ بكثرةِ تودُّدِهِ وتلطُّفِهِ . . سمحَتْ نفسُهُ بالإحلالِ ، فإنْ أبىٰ إلاَّ الإصرارَ . . فيمكنُ أنْ يكونَ تلطُّفُهُ بهِ واعتذارُهُ إليهِ مِنْ جملةِ حسناتِهِ التي يمكنُ أنْ يجبرَ بها في القيامةِ جنايتَهُ .

وليكنْ قدْرُ سعيهِ في فرحِهِ وسرورِ قلبِهِ بتودُّدِهِ وتلطُّفِهِ كقدْرِ سعيهِ في إيذائِهِ ؛ حتَّىٰ إذا قاومَ أحدُهُما الآخرَ أوْ زادَ عليهِ . . أُخِذَ ذلكَ منهُ عوضاً في القيامةِ بحكمِ اللهِ بهِ عليهِ ؛ كمَنْ أتلفَ في الدنيا مالاً ، فجاءَ بمثلِهِ ، فامتنعَ مَنْ لهُ المالُ عنِ القبولِ وعنِ الإبراءِ ، فإنَّ الحاكمَ يحكمُ عليهِ بالقبضِ منهُ شاءَ أمْ أبىٰ ، فكذلكَ يحكمُ في صعيدِ القيامةِ أحكمُ الحاكمينَ وأعدلُ المقسطينَ .

وفي المتفقِ عليهِ مِنَ « الصحيحينِ » عنْ أبي سعيدٍ الخدريِّ أنَّ نبيَّ اللهِ

صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « كانَ فيمَنْ كانَ قبلَكُمْ رجلٌ قتلَ تسعةً وتسعينَ نفساً ، فسألَ عنْ أعلمِ أهلِ الأرضِ ، فدُلَّ علىٰ راهبٍ ، فأتاهُ فقالَ : إنَّهُ قتلَ تسعةً وتسعينَ نفساً ، فهلْ لهُ مِنْ توبةٍ ؟ فقالَ : لا ، فقتلَهُ ، فكمَّلَ بهِ مئةً ، ثمَّ سألَ عنْ أعلمِ أهلِ الأرضِ ، فدُلَّ علىٰ رجلٍ عالمٍ ، فقالَ لهُ : إنَّهُ قتلَ مئةَ نفسٍ ، فهلْ لهُ مِنْ توبةٍ ؟ فقالَ : نعمْ ، ومَنْ يحولُ بينَهُ وبينَ التوبةِ ؟ انطلقْ إلىٰ أرضِ كذا وكذا ، فإنَّ بها أناساً يعبدونَ اللهَ عزَّ وجلَّ ، فاعبدِ اللهَ معَهُمْ ولا ترجعْ إلىٰ أرضِكَ ، فإنَّها أرضُ سوءٍ ، فانطلقَ ، حتَّىٰ إذا نَصَفَ الطريقُ . . أتاهُ الموتُ ، فاختصمَتْ فيهِ ملائكةُ الرحمةِ وملائكةُ العذابِ ، فقالَتْ ملائكةُ الرحمةِ : جاءَ تائباً مقبلاً بقلبهِ إلى اللهِ ، وقالَتْ ملائكةُ العذابِ : إنَّهُ لمْ يعملْ خيراً قطُّ ، فأتاهُمْ ملكٌ في صورةِ آدميٍّ ، فجعلوهُ حَكماً بينَهُمْ ، فقالَ : قيسوا ما بينَ الأرضينِ ، فإلىٰ أيتِهما كانَ أدنىٰ . . فهوَ لها ، فقاسوا ، فوجدوهُ أدنىٰ إلى الأرضِ التي أرادَ ، فقبضَتْهُ ملائكةُ الرحمةِ » ، وفي روايةٍ : « فكانَ إلى القريةِ الصالحةِ أقربَ منها بشبرٍ ، فجُعِلَ مِنْ أهلِها » ، وفي روايةٍ : « فأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ هـٰذهِ أنْ تباعدي ، وإلىٰ هـٰذهِ أنْ تقرَّبي ، وقالَ : قيسوا ما بينَهُما ، فوجدوهُ إلىٰ هـٰذهِ أقربَ بشبرٍ ، فغُفِرَ لهُ »(١) .

فبهـٰذا تعرفُ أنَّهُ لا خلاصَ إلا برجحانِ ميزانِ الحسناتِ ولوْ بمثقالِ ذرَّةٍ ، فلا بدَّ للتائبِ مِنْ تكثيرِ الحسناتِ .

---

(١) هو كما قال المصنف رحمه الله تعالىٰ عند البخاري (٣٤٧٠) ، ومسلم (٢٧٦٦) واللفظ والروايات له .

هـٰذا حكمُ القصدِ المتعلِّقِ بالماضي .

فأمَّا العزمُ المرتبطُ بالاستقبالِ : فهوَ أنْ يعقدَ معَ اللهِ عقداً مؤكَّداً ، ويعاهدَهُ بعهدٍ وثيقٍ ألا يعودَ إلىٰ تلكَ الذنوبِ ، ولا إلىٰ أمثالِها ؛ كالذي يعلمُ في مرضِهِ أنَّ الفاكهةَ تضرُّهُ مثلاً ، فيعزمُ عزماً جزْماً أنَّهُ لا يتناولُ الفاكهةَ ما لمْ يزلْ مرضُهُ ، فإنَّ هـٰذا العزمَ يتأكَّدُ في الحالِ وإنْ كانَ يُتصوَّرُ أنْ تغلبَهُ الشهوةُ في ثاني الحالِ ، ولكنْ لا يكونُ تائباً ما لمْ يتأكَّدْ عزمُهُ في الحالِ ، ولا يُتصوَّرُ أنْ يتمَّ ذلكَ للتائبِ في أوَّلِ أمرِهِ إلا بالعزلةِ ، والصمتِ ، وقلَّةِ الأكلِ والنومِ ، وإحرازِ قوتٍ حلالٍ .

فإنْ كانَ لهُ مالٌ موروثٌ حلالٌ ، أوْ كانَتْ لهُ حرفةٌ يكتسبُ بها قدْرَ الكفايةِ . . فليقتصرْ عليهِ ، فإنَّ رأسَ المعاصي أكلُ الحرامِ ، فكيفَ يكونُ تائباً معَ الإصرارِ عليهِ ؟!

ولا يكتفي بالحلالِ وتركِ الشبهاتِ مَنْ لا يقدرُ علىٰ تركِ الشهواتِ في المأكولاتِ والملبوساتِ .

وقالَ بعضُهُمْ : (مَنْ صدقَ في تركِ شهوةٍ ، وجاهدَ نفسَهُ للهِ سبعَ مرَّاتٍ . . لمْ يبتلَ بها)(١) .

---

(١) قوت القلوب (١/ ١٨٨) ، وقريب منها كلمة أبي يزيد البسطامي المشهورة التي رواها القشيري في « رسالته » (ص٦٧) : (ومن صدق في ترك شهوة . . ذهب الله بها من قلبه ، والله تعالىٰ أكرم من أن يعذب قلباً بشهوة تركت له) .

وقالَ آخرُ : (مَنْ تابَ مِنْ ذنبٍ واستقامَ عليهِ سبعَ سنينَ . . لمْ يعدْ إليهِ أبداً)(١) .

ومِنْ مهمَّاتِ التائبِ إذا لمْ يكنْ عالماً : أنْ يتعلَّمَ ما يجبُ عليهِ في المستقبلِ وما يحرمُ عليهِ ؛ حتَّىٰ يمكنَهُ الاستقامةُ ، وإنْ لمْ يؤثِرِ العزلةَ . . لمْ تتمَّ لهُ الاستقامةُ المطلقةُ ، إلا أنْ يتوبَ عنْ بعضِ الذنوبِ ؛ كالذي يتوبُ عنِ الشربِ والزنا والغصْبِ مثلاً ، وليسَتْ هـٰذهِ توبةً مطلقةً ، وقدْ قالَ بعضُ الناسِ : (إنَّ هـٰذهِ التوبةَ لا تصحُّ)(٢) .

وقالَ قائلونَ : (تصحُّ)(٣) .

ولفظُ الصحَّةِ في هـٰذا المقامِ مجملٌ ، بلْ نقولُ لمَنْ قالَ : (لا تصحُّ) : إنْ عنيتَ بهِ أنَّ تركَهُ بعضَ الذنوبِ لا يفيدُ أصلاً ، بلْ وجودُهُ كعدمِهِ . . فما أعظمَ خطأَكَ ، فإنَّا نعلمُ أنَّ كثرةَ الذنوبِ سببٌ لكثرةِ العقابِ ، وقلَّتَها سببٌ لقلَّتِهِ .

ونقولُ لمَنْ قَالَ : (تصحُّ) : إنْ أردتَ بهِ أنَّ التوبةَ عنْ بعضِ الذنوبِ توجبُ قبولاً يوصلُ إلى النجاةِ والفوزِ . . فهـٰذا أيضاً خطأٌ ، بلِ النجاةُ والفوزُ بتركِ الجميعِ .

---

(١) قوت القلوب (١/ ١٨٨) ، وقوله : (واستقام عليه) أي : علىٰ توبته من ذلك الذنب ، وسقطت (عليه) من « القوت » وهو المناسب للسياق .

(٢) وهو المحكي عن المعتزلة . « إتحاف » (٨/ ٥٨٤) .

(٣) وهو المحكي عن أهل السنة والجماعة . « إتحاف » (٨/ ٥٨٤) .

هـٰذا حكْمُ الظاهرِ ، ولسنا نتكلَّمُ في خفايا أسرارِ عفوِ اللهِ .

وإنْ قالَ مَنْ ذهبَ إلىٰ أنَّها لا تصحُّ : إنِّي أردتُ بهِ أنَّ التوبةَ عبارةٌ عنِ الندمِ ، وإنَّما يندمُ على السرقةِ مثلاً لكونِها معصيةً ، لا لكونِها سرقةً ، ويستحيلُ أنْ يندمَ عليها دونَ الزنا إنْ كانَ توجُّعُهُ لأجلِ المعصيةِ ؛ فإنَّ العلَّةَ شاملةٌ لهما ؛ إذْ مَنْ يتوجَّعُ علىٰ قتلِ ولدِهِ بالسيفِ يتوجَّعُ علىٰ قتلِهِ بالسكينِ ؛ لأنَّ توجُّعَهُ بفواتِ محبوبِهِ سواءٌ كانَ بالسيفِ أوْ بالسكينِ ، فكذلكَ توجُّعُ العبدِ بفواتِ محبوبِهِ ، وذلكَ بالمعصيةِ سواءً عصىٰ بالسرقةِ أوْ بالزنا ، فكيفَ يتوجَّعُ على البعضِ دونَ البعضِ ؟! فالندمُ حالةٌ يوجبُها العلمُ بكونِ المعصيةِ مفوتةً للمحبوبِ مِنْ حيثُ إنَّها معصيةٌ ، فلا يتصوَّرُ أنْ يكونَ علىٰ بعضِ المعاصي دونَ بعضٍ ، ولوْ جازَ هـٰذا . لجازَ أنْ يتوبَ مَنْ شربَ الخمرَ مِنْ أحدِ الدَّنَّينِ دونَ الآخرِ ، فإنِ استحالَ ذلكَ مِنْ حيثُ إنَّ المعصيةَ في الخمرينِ واحدةٌ ، وإنَّما الدِّنانُ ظروفٌ . فكذلكَ أعيانُ المعاصي آلاتٌ للمعصيةِ ، والمعصيةُ مِنْ حيثُ مخالفةُ الأمرِ واحدةٌ .

فإذاً ؛ معنىٰ عدمِ الصحَّةِ : أنَّ اللهَ تعالىٰ وعدَ التائبينَ رتبةً ، وتلكَ الرتبةُ لا تُنالُ إلا بالندمِ ، ولا يُتصوَّرُ الندمُ علىٰ بعضِ المتماثلاتِ ، فهوَ كالمِلْكِ المرتَّبِ على الإيجابِ والقبولِ ؛ فإنَّهُ إذا لمْ يتمَّ الإيجابُ والقبولُ . يُقالُ : إنَّ العقدَ لمْ يصحَّ ؛ أيْ : لا تترتَّبُ عليهِ الثمرةُ ، وهوَ المِلْكُ .

وتحقيقُ هـٰذا : أنَّ ثمرةَ مجرَّدِ التركِ أنْ ينقطعَ عنهُ عقابُ ما تركَهُ ،

وثمرةَ الندمِ تكفيرُ ما سبقَ ، فتركُ السرقةِ لا يكفِّرُ السرقةَ ، بلِ الندمُ عليها يكفِّرُها ، ولا يُتصوَّرُ الندمُ إلا لكونِها معصيةً ، وذلكَ يعمُّ جميعَ المعاصي .

وهٰذا كلامٌ مفهومٌ واقعٌ ، يستنطقُ المنصِفَ بتفصيلٍ بهِ ينكشفُ الغطاءُ ، فنقولُ : التوبةُ عنْ بعضِ الذنوبِ لا تخلو : إمَّا أنْ تكونَ عنِ الكبائرِ دونَ الصغائرِ ، أوْ عنِ الصغائرِ دونَ الكبائرِ ، أوْ عنَ كبيرةٍ دونَ كبيرةٍ .

* * *

أمَّا التوبةُ عنِ الكبائرِ دونَ الصغائرِ : فأمرٌ ممكنٌ ؛ لأنَّهُ يعلمُ أنَّ الكبائرَ أعظمُ عندَ اللهِ ، وأجلبُ لسخطِ اللهِ ومقتِهِ ، والصغائرَ أقربُ إلىٰ تطرُّقِ العفوِ إليها ، فلا يستحيلُ أنْ يتوبَ عنِ الأعظمِ ويتندَّمَ عليهِ ؛ كالذي يجني علىٰ أهلِ الملكِ وحرمِهِ ، ويجني علىٰ دابَّتِهِ ، فيكونُ خائفاً مِنَ الجنايةِ على الأهلِ ، مستحقراً للجنايةِ على الدابَّةِ ، والندمُ بحسَبِ استعظامِ الذنبِ ، واعتقادِ كونِهِ مبعِداً عنِ اللهِ تعالىٰ .

وهٰذا ممكنٌ وجودُهُ في الشرعِ ، فقدْ كثرَ التائبونَ في الأعصارِ الخاليةِ ولمْ يكنْ أحدٌ منهُمْ معصوماً ، فلا تستدعي التوبةُ العصمةَ ، والطبيبُ قدْ يحذِّرُ المريضَ العسلَ تحذيراً شديداً ، ويحذِّرُهُ السكَّرَ تحذيراً أخفَّ منهُ ، علىٰ وجهٍ يشعرُ معَهُ بأنَّهُ ربَّما لا يظهرُ ضررُ السكَّرِ أصلاً ، فيتوبُ المريضُ بقولِهِ عنِ العسلِ دونَ السكَّرِ ، فهٰذا غيرُ محالٍ وجودُهُ ، وإنْ أكلَهُما جميعاً بحكْمِ شهوتِهِ . . ندمَ علىٰ أكلِ العسلِ دونَ السكَّرِ .

* * *

الثاني : أنْ يتوبَ عنْ بعضِ الكبائرِ دونَ بعضٍ : وهـٰذا أيضاً ممكنٌ ؛ لاعتقادِهِ أنَّ بعضَ الكبائرِ أشدُّ وأغلظُ مِنْ بعضٍ عندَ اللهِ ؛ كالذي يتوبُ عنِ القتلِ والنهبِ والظلمِ ومظالمِ العبادِ لعلمِهِ أنَّ ديوانَ العبادِ لا يُتركُ ، وما بينَهُ وبينَ اللهِ يتسارعُ العفوُ إليهِ .

فهـٰذا أيضاً ممكنٌ ، كما في تفاوتِ الكبائرِ والصغائرِ ؛ لأنَّ الكبائرَ أيضاً متفاوتةٌ في أنفسِها وفي اعتقادِ مرتكبِيها .

وكذلكَ قدْ يتوبُ عنْ بعضِ الكبائرِ التي لا تتعلَّقُ بالعبادِ ، كما يتوبُ عنْ شربِ الخمرِ دونَ الزنا مثلاً ؛ إذْ يتضحُ لهُ أنَّ الخمرَ مفتاحُ الشرورِ ، وأنَّهُ إذا زالَ عقلُهُ . . ارتكبَ جميعَ المعاصي وهوَ لا يدري ، فبحسَبِ ترجُّحِ شربِ الخمرِ عندَهُ ينبعثُ منهُ خوفٌ يوجبُ ذلكَ تركاً في المستقبلِ وندماً على الماضي .

* * *

الثالثُ : أنْ يتوبَ عنْ صغيرةٍ أوْ صغائرَ وهوَ مصرٌّ علىٰ كبيرةٍ يعلمُ أنَّها كبيرةٌ : كالذي يتوبُ عنِ الغيبةِ أوْ عنِ النظرِ إلىٰ غيرِ المحرمِ أوْ ما يجري مَجراهُ وهوُ مصرٌّ علىٰ شربِ الخمرِ ، وهوَ أيضاً ممكنٌ ، ووجهُ إمكانِهِ : أنَّهُ ما مِنْ مؤمنٍ إلا وهوَ خائفٌ علىٰ معاصيهِ(١) ، ونادمٌ علىٰ فعلِهِ ندماً إمَّا ضعيفاً وإمَّا قوياً ، ولكنْ تكونُ لذَّةُ نفسِهِ في تلكَ المعصيةِ أقوىٰ مِنْ ألمِ قلبِهِ

---

(١) كذا (علىٰ معاصيه) ، ومن معاني (على) التعليل ؛ أي : خائف لوجود معاصيه .

في الخوفِ منها لأسبابٍ توجبُ ضعفَ الخوفِ ؛ مِنَ الجهلِ والغفلةِ ، وأسبابٍ توجبُ قوَّةَ الشهوةِ ، فيكونُ الندمُ موجوداً ، ولكنْ لا يكونُ مليئاً بتحريكِ العزمِ[1] ، ولا قويّاً عليهِ ، فإنْ سلمَ عنْ شهوةٍ أقوىٰ منهُ ؛ بأنْ لمْ يعارضْهُ إلا ما هوَ أضعفُ . . قهرَ الخوفُ الشهوةَ وغلبَها ، وأوجبَ ذلكَ تركَ المعصيةِ .

وقدْ تشتدُّ ضراوةُ الفاسقِ بالخمرِ ، فلا يقدرُ على الصبرِ عنها ، وتكونُ لهُ ضراوةٌ ما بالغيبةِ وثلبِ الناسِ والنظرِ إلىٰ غيرِ المحرمِ ، وخوفُهُ مِنَ اللهِ قدْ بلغَ مبلغاً يقمعُ هـٰذهِ الشهوةَ الضعيفةَ دونَ القويَّةِ ، فيوجبُ غلبةُ جندِ الخوفِ انبعاثَ العزمِ للتركِ ، بلْ يقولُ هـٰذا الفاسقُ في نفسِهِ : (إنْ قهرَني الشيطانُ بواسطةِ غلبةِ الشهوةِ في بعضِ المعاصي . . فلا ينبغي أنْ أخلعَ العذارَ وأرخي العِنانَ بالكليَّةِ ، بلْ أجاهدُهُ في بعضِ المعاصي ، فعساني أغلبُهُ ، فيكونُ قهري لهُ في البعضِ كفارةً لبعضِ ذنوبي) ، ولوْ لمْ يُتصوَّرْ هـٰذا . . لما تُصوِّرَ مِنَ الفاسقِ أنْ يصلِّيَ ويصومَ ، ولقيلَ لهُ : (إنْ كانَتْ صلاتُكَ لغيرِ اللهِ . . فلا تصحُّ ، وإنْ كانَتْ للهِ . . فاتركِ الفسقَ للهِ ، فإنَّ أمرَ اللهِ فيهِ واحدٌ ، فلا يُتصوَّرُ أنْ تقصدَ بصلاتِكَ التقرُّبَ إلى اللهِ تعالىٰ ما لمْ تتقرَّبْ بتركِ الفسقِ) ، وهـٰذا محالٌ ، بلْ يقولُ : (للهِ تعالىٰ عليَّ أمرانِ ، ولي على المخالفةِ فيهما عقوبتانِ ، وأنا مليءٌ في أحدِهما بقهْرِ الشيطانِ ، عاجزٌ عنهُ في الآخرةِ ،

---

[1] المليء : بوزن فعيل هنا ، وفي سياقات آتية بمعنىٰ : قادر .

فأنا أقهرُهُ فيما أقدرُ عليهِ ، وأرجو بمجاهدتي فيهِ أنْ يُكفِّرَ عني بعضُ ما عجزتُ عنهُ لفرطِ شهوتي) ، فكيفَ لا يُتصوَّرُ هـٰذا وهوَ حالُ كلِّ مسلمٍ ؟! إذْ لا مسلمَ إلا وهوَ جامعٌ بينَ طاعةِ اللهِ ومعصيتِهِ ، ولا سببَ لهُ إلا هـٰذا .

وإذا فهمَ هـٰذا . . فهمَ أنَّ غلبةَ الخوفِ للشهوةِ في بعضِ الذنوبِ ممكنٌ وجودُها ، والخوفُ إذا كانَ مِنْ فعلٍ ماضٍ أورثَ الندمَ ، والندمُ يورثُ العزمَ ، وقدْ قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الندمُ توبةٌ »(١) ، ولمْ يشترطِ الندمَ علىٰ كلِّ ذنبٍ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « التائبُ مِنَ الذنبِ كمَنْ لا ذنبَ لهُ »(٢) ، ولمْ يقلِ : التائبُ مِنَ الذنوبِ كلِّها .

وبهـٰذهِ المعاني تبيَّنَ سقوطُ قولِ القائلِ : إنَّ التوبةَ عنْ بعضِ الذنوبِ غيرُ ممكنةٍ ؛ لأنَّها متماثلةٌ في حقِّ الشهوةِ ، وفي حقِّ التعرُّضِ لسخطِ اللهِ تعالىٰ .

نعمْ ، يجوزُ أنْ يتوبَ عنْ شربِ الخمرِ دونَ النبيذِ ؛ لتفاوتِهما في اقتضاءِ السخطِ ، ويتوبَ عنِ الكثيرِ دونَ القليلِ ؛ لأنَّ لكثرةِ المعصيةِ تأثيراً في كثرةِ العقوبةِ ، فيساعدُ الشهوةَ بالقدْرِ الذي يعجزُ عنهُ ، ويتركُ بعضَ شهوتِهِ للهِ تعالىٰ ، كالمريضِ الذي حذَّرَهُ الطبيبُ الفاكهةَ ، فإنَّهُ قدْ يتناولُ قليلَها ، ولكنْ لا يستكثرُ منها .

---

(١) رواه ابن ماجه (٤٢٥٢) .

(٢) رواه ابن ماجه (٤٢٥٠) .

فقدْ حصلَ مِنْ هـٰذا : أنَّهُ لا يمكنُ أنْ يتوبَ عنْ شيءٍ ولا يتوبَ عنْ مثلِهِ ، بلْ لا بدَّ وأنْ يكونَ ما تابَ عنهُ مخالفاً لما بقيَ عليهِ ؛ إمَّا في شدَّةِ المعصيةِ ، وإمَّا في غلبةِ الشهوةِ ، وإذا حصلَ هـٰذا التفاوتُ في اعتقادِ التائبِ . . تُصوِّرَ اختلافُ حالِهِ في الخوفِ والندمِ ، فيُتصوَّرُ اختلافُ حالِهِ في التركِ ، فندمُهُ علىٰ ذلكَ الذنبِ ووفاؤُهُ بعزمِهِ على التركِ يلحقُهُ بمَنْ لمْ يذنبْ ، وإنْ لمْ يكنْ قدْ أطاعَ اللهَ في جميعِ الأوامرِ والنواهي .

* * *

فإنْ قلتَ : فهلْ تصحُّ توبةُ العنِّينِ مِنَ الزنا الذي قارفَهُ قبلَ طريانِ العنَّةِ ؟

فأقولُ : لا ؛ لأنَّ التوبةَ عبارةٌ عنْ ندمٍ يبعثُ العزمَ على التركِ فيما يقدرُ علىٰ فعلِهِ ، وما لا يقدرُ علىٰ فعلِهِ فقدِ انعدمَ بنفسِهِ ، لا بتركِهِ إيَّاهُ .

ولكنِّي أقولُ : لوْ طرأَ عليهِ بعدَ العنَّةِ كشفٌ ومعرفةٌ تحقَّقَ بهِ ضررَ الزنا الذي قارفَهُ ، وثارَ منهُ احتراقٌ وتحسُّرٌ وندمٌ ؛ بحيثُ لوْ كانَتْ شهوةُ الوقاعِ باقيةً لكانَتْ حرقةُ الندمِ تقمعُ تلكَ الشهوةَ وتغلبُها . . فإنِّي أرجو أنْ يكونَ ذلكَ مكفِّراً لذنبِهِ ، وماحياً عنهُ سيِّئتَهُ ؛ إذْ لا خلافَ في أنَّهُ لوْ تابَ قبلَ طريانِ العنَّةِ وماتَ عَقيبَ التوبةِ . . كانَ مِنَ التائبينَ وإنْ لمْ تطرأْ عليهِ حالةٌ تهيجُ فيها الشهوةُ ، وتتيسَّرُ فيها أسبابُ القضاءِ للشهوةِ ، ولكنَّهُ تائبٌ باعتبارِ أنَّ ندمَهُ بلغَ مبلغاً أوجبَ صرْفَ قصدِهِ عنِ الزنا لوْ ظهرَ قصدُهُ .

فإذاً ؛ لا يستحيلُ أنْ تبلغَ قوَّةُ الندمِ في حقِّ العنِّينِ هـٰذا المبلغَ ، إلا أنَّهُ

لا يعرفُهُ مِنْ نفسِهِ ، فإنَّ كلَّ مَنْ لا يشتهي شيئاً يقدِّرُ نفسَهُ قادراً علىٰ تركِهِ بأدنىٰ خوفٍ ، واللهُ تعالىٰ مطلعٌ علىٰ ضميرِهِ وعلىٰ مقدارِ تندُّمِهِ ، فعساهُ يقبلُهُ منهُ ، بلِ الظاهرُ أنَّهُ يقبلُهُ .

والحقيقةُ في هـٰذا كلِّهِ ترجعُ إلىٰ أنَّ ظلمةَ المعصيةِ تنمحي عنِ القلبِ بشيئينِ :

أحدُهُما : حرقةُ الندمِ .

والآخرُ : شدَّةُ المجاهدةِ بالتركِ في المستقبلِ .

وقدِ امتنعَتِ المجاهدةُ بزوالِ الشهوةِ ، ولكنْ ليسَ محالاً أنْ يقوى الندمُ بحيثُ يقوىٰ علىٰ محوِها دونَ المجاهدةِ ، ولولا هـٰذا . . لقلنا : إنَّ التوبةَ لا تُقبلُ ما لمْ يعشِ التائبُ بعدَ التوبةِ مدَّةً يجاهدُ نفسَهُ في عينِ تلكَ الشهوةِ مرَّاتٍ كثيرةً ، وذلكَ ممَّا لا يدلُّ ظاهرُ الشرعِ على اشتراطِهِ أصلاً .

* * *

فإنْ قلتَ : إذا فرضْنا تائبينِ ؛ أحدُهُما : سكنتْ نفسُهُ عنِ النزوعِ إلى الذنبِ ، والآخرُ : بقيَ في نفسِهِ نزوعٌ إليهِ وهوَ يجاهدُها ويمنعُها ، فأيُّهُما أفضلُ ؟

فاعلمْ : أنَّ هـٰذا ممَّا اختلفَ العلماءُ فيهِ :

فقالَ أحمدُ بنُ أبي الحواريِّ وأصحابُ أبي سليمانَ الدارانيِّ : إنَّ المجاهدَ أفضلُ ؛ لأنَّ لهُ معَ التوبةِ فضْلَ الجهادِ .

وقالَ علماءُ البصرةِ : ذلكَ الآخرُ أفضلُ ؛ لأنَّهُ لوْ فترَ في توبتِهِ . . كانَ أقربَ إلى السلامةِ مِنَ المجاهدِ الذي هوَ في عرضةِ القصورِ عنِ المجاهدةِ .

وما قالَهُ كلُّ واحدٍ مِنَ الفريقينِ لا يخلو عنْ حقٍّ وعنْ قصورٍ عنْ كمالِ الحقيقةِ .

والحقُّ فيهِ : أنَّ الذي انقطعَ نزوعُ نفسِهِ لهُ حالتانِ :

إحداهُما : أنْ يكونَ انقطاعُ نزوعِهِ إليهِ لفتورٍ في نفسِ الشهوةِ فقطْ ، فالمجاهدةُ أفضلُ مِنْ هاذا ؛ إذْ تركُهُ بالمجاهدةِ قدْ دلَّ علىٰ قوَّةِ يقينِهِ ، واستيلاءِ دينِهِ علىٰ شهوتِهِ ، فهوَ دليلٌ قاطعٌ علىٰ قوَّةِ اليقينِ ، وعلىٰ قوَّةِ الدينِ ، وأعني بقوَّةِ الدينِ : قوَّةَ الإرادةِ التي تنبعثُ بإشارةِ اليقينِ ، وتقمعُ الشهوةَ المنبعثةَ بإشارةِ الشياطينِ ، فهاتانِ قوَّتانِ تدلُّ المجاهدةُ عليهِما قطعاً .

وقولُ القائلِ : (إنَّ هاذا أسلمُ ؛ إذْ لوْ فترَ . . لا يعودُ إلى الذنبِ) ، فهاذا صحيحٌ ، ولكنِ استعمالُ لفظِ الأفضلِ فيهِ خطأٌ ، وهوَ كقولِ القائلِ : (العنينُ أفضلُ مِنَ الفحلِ ؛ لأنَّهُ في أمنٍ مِنْ خطرِ الشهوةِ ، والصبيُّ أفضلُ مِنَ البالغِ ؛ لأنَّهُ أسلمُ ، والمفلسُ أفضلُ مِنَ الملكِ القاهرِ القامعِ لأعدائِهِ ؛ لأنَّ المفلسَ لا عدوَّ لهُ والملكُ ربَّما يُغلبُ مرَّةً وإنْ غلبَ مرَّاتٍ) ، وهاذا كلامُ رجلٍ سليمِ القلبِ ، قاصرِ النظرِ على الظواهرِ ، غيرِ عالمٍ بأنَّ العزَّ في الأخطارِ ، وأنَّ العلوَّ شرطُهُ اقتحامُ الأغرارِ ، بلْ هوَ كقولِ القائلِ : (الصيَّادُ

الذي ليسَ لهُ فرسٌ ولا كلبٌ أفضلُ في صناعةِ الاصطيادِ وأعلىٰ رتبةً مِنْ صاحبِ الكلبِ والفرسِ ؛ لأنَّهُ آمنٌ مِنْ أنْ يجمحَ بهِ فرسُهُ فتنكسرَ أعضاؤُهُ عندَ السقوطِ على الأرضِ ، وآمنٌ مِنْ أنْ يعضَّهُ الكلبُ ويعتديَ عليهِ) ، وهٰذا خطأٌ ، بلْ صاحبُ الفرسِ والكلبِ إذا كانَ قوياً عالماً بطريقِ تأديبِهما أعلىٰ رتبةً وأحرىٰ بدرْكِ سعادةِ الصيدِ .

الحالةُ الثانيةُ : أنْ يكونَ بطلانُ النزوعِ بسببِ قوَّةِ اليقينِ ، وصدقِ المجاهدةِ السابقةِ ، إذْ بلغَ مبلغاً قمعَ هيجانَ الشهوةِ ، حتَّىٰ تأدبَتْ بأدبِ الشرعِ ، فلا تهيجُ إلا بإشارةِ الدينِ ، وقدْ سكنَ بسببِ استيلاءِ الدينِ عليهِ ، فهٰذا أعلىٰ رتبةً مِنَ المجاهدِ المقاسي لهيجانِ الشهوةِ وقمعِها .

وقولُ القائلِ : (لذلكَ فضلُ الجهادِ) قصورٌ عنِ الإحاطةِ بمقصودِ الجهادِ ؛ فإنَّ الجهادَ ليسَ مقصوداً لعينِهِ ، بلِ المقصودُ قطعُ ضراوةِ العدوِّ حتَّىٰ لا يستجرَّكَ إلىٰ شهواتِهِ ، وإنْ عجزَ عنِ استجرارِكَ . . فلا يصدُّكَ عنْ سلوكِ طريقِ الدينِ ، فإذا قهرتَهُ وحصَّلْتَ المقصودَ . . فقدْ ظفرتَ ، وما دمتَ في المجاهدةِ . . فأنتَ بعدُ في طلبِ الظفرِ .

ومثالُهُ كمثالِ مَنْ قهرَ العدوَّ واسترقَّهُ بالإضافةِ إلىٰ مَنْ هوَ مشغولٌ بالجهادِ في صفِّ القتالِ ولا يدري كيفَ يسلمُ .

ومثالُهُ أيضاً مثالُ مَنْ علَّمَ كلبَ الصيدِ وراضَ الفرسَ ، فهما نائمانِ عندَهُ بعدَ تركِ الكلبِ الضراوةَ والفرسِ الجماحَ بالإضافةِ إلىٰ مَنْ هوَ مشغولٌ بمقاساةِ التأديبِ بعدُ .

ولقدْ زلَّ في هـٰذا فريقٌ ، فظنُّوا أنَّ الجهادَ هوَ المقصودُ الأقصىٰ ، ولمْ يعلموا أنَّ ذلكَ طلبٌ للخلاصِ مِنْ عوائقِ الطريقِ ، وظنَّ آخرونَ أنَّ قمعَ الشهواتِ وإماطتَها بالكليَّةِ مقصودٌ ، حتَّىٰ جرَّبَ بعضُهُمْ نفسَهُ فعجزَ عنهُ ، فقالَ : (هـٰذا محالٌ) ، فكذَّبَ بالشرعِ ، وسلكَ سبيلَ الإباحةِ ، واسترسلَ في اتباعِ الشهواتِ ، وكلُّ ذلكَ جهلٌ وضلالٌ ، وقدْ قرَّرْنا ذلكَ في كتابِ رياضةِ النفسِ مِن ربعِ المهلكاتِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فما قولُكَ في تائبينِ : أحدُهُما نسيَ الذنبَ ولمْ يشتغلْ بالتفكُّرِ فيهِ ، والآخرُ جعلَهُ نصبَ عينِهِ فلا يزالُ يتفكَّر فيهِ ويحترقُ ندماً عليهِ ، أيُّهُما أفضلُ ؟

فاعلمْ : أنَّ هـٰذا أيضاً قدِ اختلفوا فيه :

فقالَ بعضُهُمْ : (حقيقةُ التوبةِ أنْ تنصبَ ذنبكَ بينَ عينيكَ) .

وقالَ آخرونَ : (حقيقةُ التوبةِ أنْ تنسىٰ ذنبَكَ) .

وكلُّ واحدٍ مِنَ المذهبينِ عندَنا حقٌّ ، ولكنْ بالإضافةِ إلىٰ حالينِ .

وكلامُ المتصوِّفةِ أبداً يكونُ قاصراً ، فإنَّ عادةَ كلِّ واحدٍ منهُمْ أنْ يخبرَ عنْ حالِ نفسِهِ فقطْ ، ولا يهمُّهُ حالُ غيرِهِ ، فتختلفُ الأجوبةُ لاختلافِ الأحوالِ ، وهـٰذا نقصانٌ بالإضافةِ إلىٰ درجةِ العلمِ ، فإنَّ معرفةَ الأشياءِ علىٰ ما هيَ عليهِ أفضلُ وأعلىٰ ، ولكنَّهُ كمالٌ بالإضافةِ إلى الهمَّةِ والإرادةِ

والجدِّ ، حيثُ يكونُ صاحبُهُ مقصورَ النظرِ علىٰ حالِ نفسِهِ ، لا يهمُّهُ أمرُ غيرِهِ ؛ إذْ طريقُهُ إلى اللهِ نفسُهُ ، ومنازِلُهُ أحوالُهُ ، وقدْ يكونُ طريقُ العبدِ إلى اللهِ العلمَ والتعليمَ ، فالطرقُ إلى اللهِ تعالىٰ كثيرةٌ وإنْ كانَتْ مختلفةً في القربِ والبعدِ ، واللهُ أعلمُ بمَنْ هوَ أهدىٰ سبيلاً ، معَ الاشتراكِ في أصلِ الهدايةِ .

فأقولُ : تصوُّرُ الذنبِ وذكرُهُ والتفجُّعُ عليهِ كمالٌ في حقِّ المبتدئِ المريدِ ؛ لأنَّهُ إذا نسيَهُ . . لمْ يكثرِ احتراقُهُ ، فلا تقوىٰ إرادتُهُ وانبعاثُهُ لسلوكِ الطريقِ ، ولأنَّ ذلكَ يستخرجُ منهُ الحزنَ والخوفَ الوازعَ عنِ الرجوعِ إلىٰ مثلِهِ ، فهوَ بالإضافةِ إلى الغافلِ كمالٌ ، ولكنَّهُ بالإضافةِ إلىٰ سالكِ الطريقِ نقصانٌ ؛ فإنَّهُ شغلٌ مانعٌ عنْ سلوكِ الطريقِ ، بلْ سالكُ الطريقِ ينبغي ألا يعرِّجَ علىٰ غيرِ السلوكِ ، فإنْ ظهرَتْ لهُ مبادي الوصولِ ، وانكشفَتْ لهُ أنوارُ المعرفةِ ولوامعُ الغيبِ . . استغرقَهُ ذلكَ ، ولمْ يبقَ فيهِ متسعٌ للالتفاتِ إلىٰ ما سبقَ مِنْ أحوالِهِ ، وهوَ الكمالُ .

بلْ لوْ عاقَ المسافرَ عنِ الطريقِ إلىٰ بلدٍ مِنَ البلادِ نهرٌ حاجزٌ . . طالَ تعبُ المسافرِ في عبورِهِ مدةً ، مِنْ حيثُ إنَّهُ كانَ قدْ خرَّب جسرَهُ مِنْ قبلُ ، فلوْ جلسَ علىٰ شاطئِ النهرِ بعدَ عبورِهِ يبكي متأسِّفاً علىٰ تخريبِهِ الجسرَ . . كانَ هـٰذا مانعاً آخرَ اشتغلَ بهِ بعدَ الفراغِ عنْ ذلكَ المانعِ .

نعمْ ، إنْ لمْ يكنِ الوقتُ وقتَ الرحيلِ ، بأنْ كانَ ليلاً فتعذَّرَ السلوكُ ،

أوْ كانَ علىٰ طريقِهِ أنهارٌ وهوَ يخافُ علىٰ نفسِهِ أنْ يمرَّ بها⁽¹⁾ . . فليطلْ بالليلِ بكاؤُهُ وحزنُهُ علىٰ تخريبِ الجسرِ ؛ ليتأكَّدَ بطولِ الحزنِ عزمُهُ علىٰ ألا يعودَ إلىٰ مثلِهِ ، فإنْ حصلَ لهُ مِنَ التنبُّهِ ما وثقَ بنفسِهِ أنَّهُ لا يعودُ إلىٰ مثلِهِ . . فسلوكُ الطريقِ أولىٰ بهِ مِنَ الاشتغالِ بذكرِ تخريبِ الجسرِ والبكاءِ عليهِ ، وهٰذا لا يعرفُهُ إلا مَنْ عرفَ الطريقَ والمقصدَ ، والعائقَ وطريقَ السلوكِ ، وقدْ أشرنا إلىٰ تلويحاتٍ منهُ في كتابِ العلمِ وفي ربعِ المهلكاتِ .

بلْ نقولُ : شرطُ دوامِ التوبةِ أنْ يكونَ كثيرَ الفكرِ في النعيمِ في الآخرةِ لتزيدَ رغبتُهُ ، ولكنْ إنْ كانَ شاباً . . فلا ينبغي أنْ يطيلَ فكرَهُ في كلِّ ما لهُ نظيرٌ في الدنيا ؛ كالحورِ والقصورِ ، فإنَّ ذلكَ الفكرَ ربَّما يحرِّكُ رغبتَهُ ، فيطلبُ العاجلةَ ولا يرضىٰ بالآجلةِ ، بلْ ينبغي أنْ يتفكَّرَ في لذَّةِ النظرِ إلىٰ وجهِ اللهِ تعالىٰ فقطْ ، فذلكَ لا نظيرَ لهُ في الدنيا ، فكذلكَ تذكُّرُ الذنبِ قدْ يكونُ محرِّكاً للشهوةِ ، فالمبتدئُ أيضاً قدْ يستضرُّ بهِ ، فيكونُ النسيانُ أفضلَ لهُ عندَ ذلكَ .

ولا يصدَّنَّكَ عنِ التصديقِ بهٰذا التحقيقِ ما يُحكىٰ لكَ مِنْ بكاءِ داوودَ عليهِ السلامُ ونياحتِهِ⁽²⁾ ، فإنَّ قياسَكَ نفسَكَ على الأنبياءِ قياسٌ في غايةِ الاعوجاجِ ؛ لأنَّهُمْ قدْ ينزلونَ في أقوالِهِمْ وأفعالِهِمْ إلى الدرجاتِ اللائقةِ

---

(1) في (أ) : (أن يخرجها) ، وفي (ب) : (أن يجريها) ، وفي بقية النسخ : (أن يخربها) بدل (أن يمر بها) ، والمثبت من (ق) ، ولعله الصواب ، والله أعلم .

(2) تقدم في ذلك أخبار ، والاعتراض وجوابه أورده كذلك صاحب « القوت » (1/ 182) ، وجواب المصنف هنا قريب منه .

بأممِهِمْ ، فإنَّهُمْ ما بُعثوا إلا لإرشادِهِمْ ، فعليهِمُ التلبُّسُ بما تنتفعُ أممُهُمْ بمشاهدتِهِ ، وإنْ كانَ ذلكَ نازلاً عنْ ذروةِ مقامِهِمْ ، فقدْ كانَ في الشيوخِ مَنْ لا يشيرُ علىٰ مريدِهِ بنوعِ رياضةٍ إلا ويخوضُ معَهُ فيها ، وقدْ كانَ مستغنياً عنها ؛ لفراغِهِ عنِ المجاهدةِ وتأديبِ النفسِ ، ولكنْ تسهيلاً للأمرِ على المريدِ .

ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أما إنِّي لا أنسىٰ ، ولكنِّي أُنسَّىٰ لأشرِّعَ »⁽¹⁾ ، وفي لفظٍ : « إنَّما أسهو لأسنَّ » .

ولا تعجبْ مِنْ هـٰذا ؛ فإنَّ الأممَ في كنفِ شفقةِ الأنبياءِ كالصبيانِ في كنفِ شفقةِ الآباءِ ، وكالمواشي في كنفِ الرعاةِ ، أما ترى الأبَ إذا أرادَ أنْ يستنطقَ ولدَهُ الصغيرَ كيفَ ينزلُ إلىٰ درجةِ نطقِ الصبيِّ ، كما قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ للحسنِ رضيَ اللهُ عنهُ : « كِخْ كِخْ » لمَّا أخذَ تمرةً مِنْ تمْرِ الصدقةِ ووضعَها في فيهِ⁽²⁾ ، وما كانَتْ فصاحتُهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ تقصُرُ عنْ أنْ

---

(1) رواه مالك في « الموطأ » (١/ ١٠٠) بلاغاً ، قال ابن عبد البر في « التمهيد » (٢٤/ ٣٧٥) : (أما هـٰذا الحديث بهـٰذا اللفظ . . فلا أعلمه يروىٰ عن النبي صلى الله عليه وسلم بوجه من الوجوه مسنداً ولا مقطوعاً من غير هـٰذا الوجه والله أعلم ، وهو أحد الأحاديث الأربعة في « الموطأ » التي لا توجد في غيره مسندة ولا مرسلة والله أعلم ، ومعناه صحيح في الأصول) ، وقال أبو الطاهر الأنماطي : (وقد طال بحثي عنه وسؤالي عنه الأئمة والحفاظ فلم أظفر به ولا سمعت عن أحد أنه ظفر به ، وادّعىٰ بعض طلبة الحديث أنه وقع له مسنداً) . « إتحاف » (٨/ ٥٩٢) .

(2) رواه البخاري (١٤٩١) ، ومسلم (١٠٦٩) وقد تقدم ، وكِخْ : كلمة ردع للطفل مثل : يَعْ ، قيل : هي لفظة فارسية ، وبكونها فارسية جاء التصريح في « البخاري » =

يقولَ : ارمِ هـٰذهِ التمرةَ ؛ فإنَّها حرامٌ ، ولكنَّهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إذْ علمَ أنَّهُ لا يفهمُ منطقَهُ تركَ فصاحتَهُ ونزلَ إلىٰ لُكْنتِهِ ، بلِ الذي يعلِّمُ شاةً أوْ طائراً يصوِّتُ بهِ رغاءً أوْ صفيراً تشبُّهاً بالبهيمةِ والطائرِ ، وتلطُّفاً في تعليمِهِ ، فإيَّاكَ أنْ تغفُلَ عنْ أمثالِ هـٰذهِ الدقائقِ ، فإنَّها مزلَّةُ أقدامِ العارفينَ فضلاً عنِ الغافلينَ ، نسألُ اللهَ حسنَ التوفيقِ بلطفِهِ وكرمِهِ .

* * *

= (٣٠٧٢) ، وأصلها في الفارسية : كِخْكِخْ مركبة ، وتستعمل عندهم كاستعمال (يَعْ) عند العرب .

TÖVBENİN ŞARTLARI VE DEVAMI

Tövbenin, azim ve kastı gerektiren bir nedâmet olduğunu ve bu nedâmetin isyânın kendisiyle sevgilisi arasında perde olduğuna dâir ilmi gerektirdiğini bildirmiştik. İlim, nedâmet ve azmin her birerlerinin devam ve tamamı, tamamının alâmetleri ve devamının da şartları vardır. Bunları açıklamak lâzımdır. İlme bakmak, tövbenin sebebine bakmak demektir ki, bu yakında anlatılacaktır. Nedâmet, sevgilisini kaybettiğini anladığı anda içinde acı duymaktır. Bunun alâmeti uzun hasret, hüzün, gözyaşı dökmek ve çok ağlayıp düşünmektir. Âile efradından birisine bir felâket geldiğini duyan kimse, derin üzüntüye daldığı gibi, pişmân olanın da üzülmesi lâzımdır. Zîra insana kendisinden daha azîz kimse olamadığı gibi, ateşte yanmaktan da daha şiddetli azâb olamaz. Felâket ve ukubetin gelmesine isyan kadar hiçbir şey delâlet etmediği gibi Allah ve Resulü'nden de daha doğru konuşan olamaz.

Öte yandan bir tabip, oğlunun bu hastalıktan kurtulmayıp öleceğini haber verse alabildiğine üzülür. Hâlbuki çocuğu kendisinden kıymetli olmadığı gibi, doktor da Allah ve Resulü'nden daha bilgili ve daha doğru değildir. Aynı zamanda ölüm de ateşte yanmaktan şiddetli olamaz. Aynı zamanda hastalık, günâh işlemenin, Allahu Teâlâ'nın gadabına delâlet ettiğinden, daha fazla ölüme delâlet etmez. Bütün bunlara göre her şeyden ziyade günâha üzülmek lâzımdır. Pişmanlık acısı ne kadar şiddetli olursa, günâhların da o nispette bağışlanması umulur. Pişmanlığın, doğruluğuna delîl, kalp yumuşaklığı ve göz yaşlarının damlasıdır. Nitekim haberde:

جَالِسُوا التَّوَّابِينَ فَإِنَّهُمْ أَرَقُّ أَفْئِدَةٍ

"Tövbekârlarla sohbet edin, zîra onların kalpleri daha yumuşaktır."[31] diye vârid olmuştur.

Diğer alâmeti, günâhı işlerken aldığı zevkin yerine, kalbine onun acısını yerleştirmek, hevesle işlediği günâha nefret etmek ve onu kerih görmektir.

İsrâiliyyâtta hikâye edildiğine göre adamın biri, isyânından tövbe edip uzun müddet ibâdetle meşgul olduğu halde, tövbesinin kabul olduğuna dair bir alâmet bulamadığı için, zamanın peygamberine mürâcaat ederek affı için duâ etmesini ister. Allahu Teâlâ o peygambere: *"Bu adam hâlâ kalbinde o günâhın zevkini taşıdığı için ben onun tövbesini kabul etmem."* buyurmuştur.

Şâyet: "Günâh, insanın tabiatı bakımından meylettiği zevkli bir şeydir, böyle olunca bunun acılığını nasıl duyar?" dersen derim ki;

Bilmeyerek zehirli balı zevkle yedikten sonra, zehirlenip saçı dökülen, felç olup uzun zaman hasta yattıktan sonra iyileşen bir insan, en şiddetli açlık anında kendisine yine böyle zehirli bir bal takdim edilse bundan nefret eder mi etmez mi? Şâyet nefret etmez ve yer dersen, müşâhede ve ilm-i zarûrîyi inkâr etmiş olursun. Hattâ zehirli bal söyle dursun, zehirsiz bal getirseler de, zehirliye benzediği için yine ondan nefret eder. Tövbe eden kimsenin, günâhının acılığını duyması da bunun gibidir. Çünkü o biliyor ki, günâhın zevki bal gibi, fakat tesîri zehir gibidir. İşte tövbe-

---

31. Avn b. Abdullah'ın sözüdür.

nin doğruluğu ve sıhhati ancak bu inançla mümkündür. Bu inanç sâhipleri az olduğu için, kabul olan tövbe ve tövbekârlar da azdır. Herkes Allah'tan yüz çevirmiş, ihânetle isyâna devâm ederler. İşte günâhtan pişmân olmanın tamam olmasının şartı budur. Bunun, ölünceye kadar devâm etmesi lâzımdır ve yapıp yapmadığı her günâhtan da aynı acıyı duymalıdır. Zehirli bal yiyen, baldan nefret ettiği gibi, soğuk suda dahi zehir olduğunu bilse ondan da nefret etmesi gerektiği gibi, yapmadığı günâhtaki zararı düşünerek ondan da nefret etmelidir. Çünkü baldan nefreti, bal olduğu için değil, onda olan zehir için idi. Her maddede durum aynıdır. Hırsızlık ve zinâdan tövbe edenin zararı, hırsızlık ve zinâdan değil, Allah'ın yasağına uymadığındandır. Bu hal, bütün günâhlarda aynıdır.

Tövbenin kendisinden meydana geldiği kast ve niyete gelince; bu noksanını telâfiyi irâde etmektir ki, bunun hâl yâni şimdiki an ile ilgisi var. Bu ilgi, her türlü yasakları hemen terk edip emirleri yerine getirmektir. Geçmiş ile ilgisi vardır. O da bütün eksiklerini tamamlamak, kazâya bıraktıklarını edâ etmektir. Gelecekle de ilgisi var, o da ölünceye kadar isyanı terk edip ibâdete devâm etmektir. Geçmiş ile ilgili olan kısmının sahîh olmasının şartı, ilk erginlik çağına dönerek geçmiş yılları ay ve günleri ile hatta nefes nefes göz önüne alarak yapmış olduğu günâhları ve terk ettiği farzları hesap etmeli. Terk ettiği veya riyâ ile yahut her hangi bir şekilde kusurlu olarak kıldığı namazları ve yaptığı ibâdetleri yeniden yapmaktır. Sayısında şüphe ederse, baliğ olduğu tarihten îtibaren kesin olarak kıldıklarını bırakır da şüpheli olanların hepsini kazâ eder. Bununla beraber zann-ı galibi ile de amel edebilir.

Oruca gelince; seferde yiyip sonra tutmadığı veya kasten yediği veyahut niyetsiz olarak tuttuğu oruçları hesaplayarak onları da yeniden tutmaya çalışır.

Zekâta gelince; burada yaş haddi bahis konusu değildir. Nisâba mâlik olduğu günden îtibaren servetini ve ödemediği zekâtları hesap ederek zekâtını öder. Hattâ mezhebinin görüşüne uygun olarak vermediği zekâtları da verir. Meselâ Şâfiî mezhebinde zekâtını her sınıfa bölecek ve "ayn" yani madde olarak verecektir. Bir sınıfa vermiş veya nakit olarak ödemişse, bunları yeniden vermelidir. Zekâtın hesabını yapmak biraz zordur. Bunun için bir bilene başvurur.

Hacca gelince; şâyet bir ara hac kendisine farz olmuş ve yapmamış, sonra da iflâs etmişse, bu hac zimmetinde borçtur, haccetmesi lâzımdır. Yapamıyorsa, yetecek kadar servet temînine çalışmalıdır. Şâyet bu durumda da değilse, insanlardan haccına yetecek kadar zekât ve sadaka toplayıp farzını edâ etmelidir. Şâyet haccetmeden ölürse, âsî olarak ölmüş olur. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ مَاتَ وَلَمْ يَحُجَّ فَلْيَمُتْ إِنْ شَاءَ يَهُودِيًّا وَإِنْ شَاءَ نَصْرَانِيًّا

"(Kendisine hac farz olduğu halde) *haccetmeden ölen kimse, ister Yahudi ve isterse Hıristiyan olarak ölsün."*[32] buyurmuştur. Hacca muktedir olduktan sonraki acziyet, hac borcunu düşürmez. İşte böylece ibâdetlerini kontrol ederek eksiklerini tamamlar.

Günâhlarına gelince; bâliğ olduğu andan îtibaren gözü, kulağı, dili, mîdesi, eli, ayağı ve diğer âzâlarına varıncaya kadar hepsi ile ömrü boyunca küçük büyük yapmış olduğu bütün günâhları göz önüne alır. Bu günâhlar şâyet başkasını ilgilendirmeyip kendisi ile Rabbi arasındaki kusurlarsa; cünüp olarak mescidde oturmak, abdestsiz mushafı tutmak, bid'at şeylere inanmak, içki içmek ve çalgı dinlemek gibi, kul hakkı ile ilgili olmayan günâhların hepsinden hasret ve nedâmetle tövbe eder. Bunların, küçük büyük hesabını yapar ve karşılıklarında birer iyilik yapmaya çalışır. Böylece Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

---

[32] Hac bahsinde geçmiştir.

اِتَّقِ اللّٰهَ حَيْثُ مَا كُنْتَ وَأَتْبِعِ السَّيِّئَةَ تَمْحُهَا

"Nerede ve ne halde olursan ol, Allah'tan kork ve kötülüğün akabinde bir iyilik yap ki onu yok etsin."[33] buyurduğuna ve belki Allahu Teâlâ'nın:

إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ

"Şüphesiz iyilikler, kötülükleri yok eder." (Hûd sûresi, 11/141) emrine uymuş olursun. Meselâ dinlediğin çalgı yerine Kur'ân dinler ve zikir meclisine devam edersin. Cünüp olarak mescidde bulunduğunun yerine îtikâfa girersin. Abdestsiz olarak Mushaf tuttuğunun yerine, Mushaf'a saygı gösterir, onu öper ve çokça okursun. İçtiğin içki karşılığında, su dağıtmakla mukabelede bulunursun. Zîra hastalık, zıddı ile tedâvi edilir. İsyân sebebiyle kalbi kaplayan her zulmet, ancak onun zıddı olan nûr ile temizlenir. Bunun için her kötülük kendi cinsinden ve zıddı olan bir iyilikle mahvedilmelidir.

Meselâ beyazlık, ne sıcaklık, ne de soğukluk ile yok edilir. Aklığı yok eden, karalıktır. Böyle tedricî ve her çeşit ibâdetle günâhları yok etmeye çalışmak, bir çeşit ibâdete devamla onları mahvetmeye uğraşmaktan daha kuvvetli ve daha doğrudur. İşte kendisi ile Allah arasında olan günâhlarını affettirmek için tâkip edeceği yol budur. Bir şeyin, zıddıyla yok olmasına delîl; dünya sevgisinin bütün hatâların başı olmasıdır. Dünyaya uymanın kalpteki tesîri, dünyalık ile sevinmek ve ona meyletmektir. Dünyalıktan gelen her sıkıntı Müslüman'ın kalbini dünyadan soğutur ve dünyaya nefret ettirir. İşte o sevginin zıddı olan bu nefret, sevgiden doğan günâha keffâret olur. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[33] Tirmizî, Ebû Zer'den rivayet etti ve sahih olduğunu söyledi.

مِنَ الذُّنُوبِ ذُنُوبٌ لَا يُكَفِّرُهَا إِلَّا الْهُمُومُ
(إِلَّا الْهَمُّ) بِطَلَبِ الْمَعِيشَةِ

"Günâhlardan öyleleri var ki, onları ancak geçim hususunda çekilen sıkıntılar yok eder."[34] buyurmuştur.

Hz. Âişe'nin rivâyetinde şöyle buyrulmuştur: *"Kulun günâhı çoğalıp da onu yok edecek ameli bulunmazsa, Allahu Teâlâ ona sıkıntılar verir ve günâhlarına keffâret olur."*[35]

Denildi ki; kalbe girdiği halde insanın bilmediği sıkıntı, yaptığı günâhın ve çekeceği azâbın sıkıntısıdır.

Şâyet, "İnsanın sıkıntısı ekseriyetle malı, evlâdı ve mevkîi için olur. Aslında bunlar hatâdır, nasıl olur da günâha keffâret olur?" dersen bilmiş ol ki;

Bunları sevmek hatâ, bunlardan mahrum kalmak ise günâha keffârettir. Onlardan faydalansa, hatâsı tamamlanırdı. Rivâyet edildiğine göre **Yûsuf aleyhisselâm** zindanda iken, Cebrâil aleyhisselâm kendisini ziyârete gitti. Yûsuf aleyhisselâm, Cebrâil aleyhisselâma;

- "Babam ne haldedir?" diye sordu. Cebrâil aleyhisselâm:

---

[34] Taberânî, Ebû Nuaym ve diğerleri Ebû Hüreyre'den rivâyet etmişlerdir.
[35] Nikâh bahsinde geçmiştir.

- "Yüz çocuk kaybeden annenin acısı gibi acı çekmektedir." dedi. Yûsuf aleyhisselâm:

- "O halde mükâfâtı nedir?" diye sordu. Cebrâil aleyhisselâm:

- "Yüz şehid sevâbı almıştır." diye cevap verdi. Demek ki keder ve üzüntü, Allah'a karşı yapılan günâhları yok eder.

İşte bu anlattıklarımız, kendisiyle Allah'ı arasında olan kusur ve isyanlarındadır.

Kul haklarına gelince; burada hem Allah hakkı, hem de kul hakkı vardır. Çünkü Allahu Teâlâ, zulümden men etmiştir. Kul hakkı ile karışık olan Allah hakkı, yukarıda anlattığımız gibi hasret, nedâmet ve kötülüklerden ayrılarak onların zıddı olan iyilikleri yapmakladır. Meselâ, kötülüklere karşı iyilik, gasba karşı helâl servetinden tasadduk, gıybet ve aleyhdeki dedi-kodulara karşı medh u senâda bulunmak ve bildiği iyiliklerini söylemek, adam öldürmek karşısında köle âzâd etmek gibi iyiliklerde bulunmaktır.

Bütün bunları yapmakla yalnız Allah'a karşı vazîfesini yapmış olur, fakat kul hakları ise yerinde durmaktadır. Bu hakları iâde etmedikçe kurtulamaz. Kul hakları can, mal, nâmus ve izzet-i nefisle ilgilidir. Can ile ilgili olanlar, adam öldürmektir. Şâyet hatâ yolu ile adam öldürmüş ise hemen vereseye diyetini ödemektir. Kasten öldürmüş ise kısas için vereseye teslîm olmaktır. Verese dilerse affeder, dilerse kısas eder. Borçtan ancak bu sâyede kurtulur. Bu cinâyeti gizlemesi câiz değildir. Çünkü bu zinâ, hırsızlık, yol kesmek, içki içmek ve benzeri haddi gerektiren günâhlar gibi değildir. Bu gibi günâhlardan tövbe etmekte kendisini teşhîr etmesi gerekli değildir. Bu gibi kusurlarını gizlemen ve kendi kendine riyâzet ve mücâhedeye girişmelidir. Buna rağmen durumu hâkime aksettirip kendisine had icrâ ettirirse de affedilir.

Nitekim **Mâiz b. Mâlik**, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e gelerek: "Ben zinâ ettim, cezâmı verin." dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bunu duymazlıktan geldi. Maiz üç gün sıra ile aynı şekilde Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e müracaat etti. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in emriyle recmedildi. Bâzı kimseler: "Maiz günâhları ile beraber gitti.", diğer bâzıları da "O, tövbe etti." dediler ve nihayet durumu Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e arz ettiklerinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَقَدْ تَابَ تَوْبَةً لَوْ قُسِّمَتْ بَيْنَ أُمَّةٍ لَوَسِعَتْهُمْ

"O öyle ciddî bir tövbe etti ki, o tövbe bütün ümmetine taksim olunaydı hepsine yeterdi."[36] buyurdu. Gâmide adında bir kadın da Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e gelerek: "Ben zinâ ettim, cezamı verin ve beni temizleyin." dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) kadını dinlemedi. Ertesi gün kadın yine gelerek müracaatta bulundu ve: "Beni de Maiz gibi defalarca dinlemeyi mi istiyorsun? Ben zinâ ettim ve hâmileyim." dedi. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَمَّا الْاٰنَ فَاذْهَبِي حَتّٰى تَضَعِي

"Şimdi çocuğu doğuruncaya kadar git." buyurdu. Kadın çocuğu doğurduğu vakit bir beze sarılı olarak getirdi ve: "İşte çocuk, doğurdum." deyince Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اِذْهَبِي فَأَرْضِعِيهِ تَفْطِمِيهِ

"Şimdi git, onu memeden kesinceye kadar emzir ve bekle." buyurdu. Kadın çocuğu memeden kestiği vakitte, elinde bir parça ekmek olduğu hâlde çocuğu Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e getirdi ve: İşte çocuğu memeden kestim. Baksana ekmek de yiyor." dedi. Resûl-i

---

[36] Müslim, Büreyde b. Hasib'den rivâyet etmiştir.

Ekrem (s.a.v.) çocuğu bir adama teslim ederek kadını recmettirdi. Bu sırada Hâlid b. Velid büyük bir taş alarak kadının kafasına indirdi. Kadının yüzü gözü kanlar içinde kaldı. Aynı zamanda da kadına fena sözler söyledi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bunu duyunca:

مَهْلًا يَا خَالِدُ فَوَ الَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَقَدْ تَابَتْ تَوْبَةً لَوْ تَابَهَا
صَاحِبُ مَكْسٍ لَغُفِرَ لَهُ

"Ey Hâlid! Sus, nefsim kabza-i kudretinde olan Allah'a yemîn olsun ki, bu kadın öyle bir tövbe etti ki, eğer haraç ve âşâr toplamak suretiyle halkın malını yiyenler böyle tövbe etseler, onlar da mağfiret olurdu."[37] buyurdu ve sonra da namazını kıldırtarak cenazesini defnettirdi.

Adam öldürmekteki kısasta ve iftiradaki cezada ise sorumlu şahıs bulmak lâzımdır. Bunun için işlediği suçu açıklayabilir. Şâyet kul hakkı, alış-verişteki çeşitli hîleler, aldatmak, kusuru gizlemek, işçinin ücretini vermemek, hırsızlık ve gasb yolu ile başkasının malını zimmetine geçirmek gibi şeylerde ise bunu da doğduğu günden îtibaren hesaplamalıdır. Çünkü sabînin malında vâcip olanı, bâliğ olduktan sonra servetinden ayırması kendisine vâciptir.

Eğer bu hakkı ödemekte eksiklik varsa, çocuk bâliğ olduktan sonra bunları ödemelidir. Şâyet aldırış etmezse hakka tecâvüz etmiş zâlimlerden olur. Çünkü malî haklarda çocuk ile büyük beraberdir. Habbe ve zerreye kadar kendisini hesaba çekmeli ve bunu, hesaba çekileceği kıyâmet gününden evvel yapmalıdır.

Dünyada kendisini hesâba çekmeyenin âhirette muhasebesi zor ve uzun olur. Zann-ı gâlib ve ictihâd ile ömrü boyunca zimmetine geçirdiklerini ve teker teker hak sâhiplerini tesbit ettikten sonra diyar diyar dolaşarak bunları bulur, haklarını öder veya kendileri ile helâlleşir. Ancak bu kabîl tövbe, tüccar ve zâlimler için zordur. Çünkü bunların muamele gördükleri adamlar çok ve dağınık oldukları için bunların her birini ve vereselerini bulamazlar. Fakat mümkün olan her çareye başvururlar. Şâyet âciz kalırlarsa zulümleri ve zimmetlerine geçirdikleri haklar nispetinde iyilik yapmaya çalışırlar. Çünkü kıyâmette kendi sevapları yetişmezse, hak sâhiplerinin günâhları sırtlarına yüklenir ve böylece başkalarının günâhları ile kendileri helâk olurlar.

---

[37] Müslim, Büreyde'den rivâyet etmiştir.

İşte zimmete geçirdiği hakları ödemekteki tövbe şekli budur. Ömrü müsait olduğu takdirde kötülük ettiği müddet kadar iyilik etmelidir. Bu, hesap edebildiklerindedir ya bilemedikleri? Ve ömrünün vefa edip etmeyeceği, bunların hiç biri belli değildir. Bunun için bir an önce faaliyete geçmelidir. Bu anlattıklarımız, önceden zimmetine geçirdiği ve harcadığı hakları ile ilgilidir. Şâyet zimmetine geçirdiği mallar bu anda elinde mevcut olup sâhibini biliyorsa, malı aynen sâhibine iâde eder. Sâhibini bilmiyorsa, onu tasadduk eder ve zimmetinden çıkarır. Şâyet helâl ile haram birbirine karışmış ise **“Helâl ve Haram Kitâbı”**nda anlattığımız gibi, mümkün olduğu kadar haramını ayırt eder ve dağıtır.

Gönül yıkma cinayetine gelince; gerek yüzünde, gerek gıyâbında ağır sözler söylemek ve kalbini kırıcı davranışlarda bulunmak gibi hususlarda da hak sâhiplerini bulup onlardan helâllik alır. Şâyet ölmüş olanları varsa kıyamette onlara verilmek üzere hayır ve hasenât yapar. Kendilerini bulup da gönül hoşluğu ile helâlleştiği kimselerin kendisinde bir hakkı kalmaz. Fakat onun hakkındaki bütün kusurlarını kendisine açıklaması lâzımdır. Yoksa müphem bir helâlleşme kâfi değildir. Şâyet adama itiraf edemeyeceği ve itiraf halinde tehlike ile karşılaşacağı bir durum varsa, o zaman diğer hususları açıklar ve bundan kapalı olarak helâllik alır ve bu borç, daha önce olanlarda olduğu gibi, zimmetinde kalır. Buna karşı çok iyilik yapar. Yapmış olduğu kötülükleri yeniden döküp sayması ve anlatması ayrı bir günâh olduğu için bundan da helâllik alması lâzımdır.

Adama kusurlarını anlattığı vakit, adam hakkını helâl etmeyebilir. Bu, onun hakkıdır. O zaman adamın gönlünü almak için gerekli çarelere başvurur. Bu sayede adamın gönlü de yumuşamış olabilir. Şâyet hasmı, hâlâ hakkını helâl etmemekte diretiyorsa, bu uğurda sarfettiği gayretler, onun için birer basene olur. Bunun için adama eziyet ettiği nispette ona yalvarmalı ve buna sevinmelidir. Hattâ adamın helâllik alma hususunda sarfettiği gayretler, yârın kıyâmet günü, ona yapmış olduğu kötülüklerle karşılaştırılacaktır. Meselâ, dünyada bir adam, bir başkasının malını telef etti; sonra adama bu malın benzerini götürdü, adam bunu kabul etmedi. İş mahkemeye intikal edince, hâkimin vereceği hüküm aynıdır. Yâni kaybolan malın bedelini ona hükmetmektir. O, ister kabul etsin, ister etmesin. Kıyâmette de hâkimlerin hâkimi olan Allahu Teâlâ'nın hükmü böyledir. Nitekim Ebû Saîd el-Hudrî'den gelen müttefik bir rivâyette, Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

كَانَ فِيمَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ رَجُلٌ قَتَلَ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ نَفْسًا، فَسَأَلَ
عَنْ أَعْلَمِ أَهْلِ الْأَرْضِ فَدُلَّ عَلٰى رَاهِبٍ، فَأَتَاهُ فَقَالَ: إِنَّهُ
قَتَلَ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ نَفْسًا، فَهَلْ لَهُ مِنْ تَوْبَةٍ؟ فَقَالَ: لَا، فَقَتَلَهُ،
فَكَمَّلَ بِهِ مِائَةً، ثُمَّ سَأَلَ عَنْ أَعْلَمِ أَهْلِ الْأَرْضِ فَدُلَّ عَلٰى

رَجُلٍ عَالِمٍ، فَقَالَ: إِنَّهُ قَتَلَ مِائَةَ نَفْسٍ، فَهَلْ لَهُ مِنْ تَوْبَةٍ؟ فَقَالَ: نَعَمْ، وَمَنْ يَحُولُ بَيْنَهُ وَبَيْنَ التَّوْبَةِ؟ انْطَلِقْ إِلٰى أَرْضِ كَذَا وَكَذَا، فَإِنَّ بِهَا أُنَاسًا يَعْبُدُونَ اللّٰهَ عَزَّ وَجَلَّ فَاعْبُدِ اللّٰهَ مَعَهُمْ، وَلَا تَرْجِعْ إِلٰى أَرْضِكَ، فَإِنَّهَا أَرْضُ سَوْءٍ، فَانْطَلَقَ حَتّٰى إِذَا نَصَفَ الطَّرِيقَ أَتَاهُ الْمَوْتُ، فَاخْتَصَمَتْ فِيهِ مَلَائِكَةُ الرَّحْمَةِ وَمَلَائِكَةُ الْعَذَابِ، فَقَالَتْ مَلَائِكَةُ الرَّحْمَةِ: جَاءَ تَائِبًا مُقْبِلًا بِقَلْبِهِ إِلَى اللّٰهِ، وَقَالَتْ مَلَائِكَةُ الْعَذَابِ: إِنَّهُ لَمْ يَعْمَلْ خَيْرًا قَطُّ، فَأَتَاهُمْ مَلَكٌ فِي صُورَةِ اٰدَمِيٍّ، فَجَعَلُوهُ حَكَمًا بَيْنَهُمْ، فَقَالَ: قِيسُوا مَا بَيْنَ الْأَرْضَيْنِ، فَإِلٰى أَيَّتِهِمَا كَانَ أَدْنٰى فَهُوَ لَهُ، فَقَاسُوهُ فَوَجَدُوهُ أَدْنٰى إِلٰى الْأَرْضِ الَّتِي أَرَادَ، فَقَبَضَتْهُ مَلَائِكَةُ الرَّحْمَةِ (وَفِي رِوَايَةٍ) فَكَانَ إِلَى الْقَرْيَةِ الصَّالِحَةِ أَقْرَبَ مِنْهَا بِشِبْرٍ فَجُعِلَ مِنْ أَهْلِهَا (وَفِي رِوَايَةٍ) فَأَوْحَى اللّٰهُ تَعَالٰى إِلٰى هٰذِهِ أَنْ تَبَاعَدِي وَإِلٰى هٰذِهِ أَنْ تَقَرَّبِي وَقَالَ قِيسُوا مَا بَيْنَهُمَا فَوَجَدُوهُ إِلٰى هٰذِهِ أَقْرَبَ بِشِبْرٍ فَغُفِرَ لَهُ

"Sizden evvelkiler arasında bir adam doksan dokuz kişiyi öldürmüş (sonra pişman olmuş). *Yeryüzünün en büyük âlimi kimdir, diye sormuş. Kendisine bir râhibi târif etmişler. Adam râhibe gitmiş ve doksan dokuz kişiyi öldürdüğünü, bunun tövbesi olup olmadığını somuş. Râhib:*

"Hayır, tövbesi yoktur." deyince râhibi de öldürmüş ve tam yüz kişinin kanına girmişti. Yine yeryüzünün en âlimini aramış ve kendisine bir hocayı salık vermişler. Hocaya: "Tam yüz kişi öldürdüm. Bunun tövbesi var mı, diye sormuş. Hoca: "Var, tövbe ile kul arasına kim girebilir? Ancak sen falan memlekete git, orada âbid insanlar var, onlarla beraber Allah'a ibâdet eyle. Sakın memleketine dönme. Zîra senin memleketin kötü bir yerdir." demiş. Adam bu memlekete gitmek üzere yola çıkmış, yolun yarısına gelince ölmüş. Rahmet melekleri ile azâb melekleri çatışmışlar. Rahmet melekleri: "Bu adam kalbinden tövbe ederek Allah'a yönelmiş." dediler. Azâb melekleri ise: "Bu adam hiç bir iyilik yapmadı." dediler. (Her iki taraf da "Bizimdir." iddiasında bulundular). İnsan suretinde bir melek geldi ve bunu hakem tâyin ettiler. Bu da çıkış yeri ile gideceği yer arasındaki mesafeyi ölçün, hangi tarafa yakın ise o tarafın melekleri onu alsın, dedi. Mesafeyi ölçtüler, gitmek istediği yere daha yakın olduğunu buldular ve rahmet melekleri adamın ruhunu teslim aldılar."

Başka bir rivâyette de: "Gitmekte olduğu iyi köye ancak bir karış daha yakın olduğu halde rahmet melekleri onu aldılar." Başka bir rivâyette de: "Allahu Teâlâ bir tarafa, siz uzaklaşın, diğer tarafa da, siz yaklaşın ve her iki yer arasındaki mesafeyi ölçün buyurdu. Gideceği yere bir karış yaklaştığını buldular ve mağfiret edildi."[38]

Bununla beraber, kurtuluşun, sevap tarafının bir zerre de olsa ağır gelmesiyle mümkün olacağı anlaşılmış oldu. Bunun için tövbe eden kimseye sevapları çoğaltmak lâzımdır. Geçmiş ile ilgili olan kast ve niyetin hükmü budur.

Gelecek ile ilgili olan azmine gelince; o da bir daha bu veya benzeri her hangi bir günâha dönmeyeceğine dâir Allah'a kesin söz vermesidir. Bu muâhede, hasta bir insanın kendisine zarar verdiğini bildiği bâzı meyveleri, iyileşinceye kadar yememeye azmedip söz vermesi gibidir. Bu azim, o an için kuvvetlidir. Belki ileride heveslenerek azmini bozabilir. Ancak bu anda onlardan uzaklaşıp ve yapmamaya azmetmedikçe tövbe etmiş sayılmaz. Evvel emirde bu adamın tövbe etmiş sayılması, o işlerden uzaklaşması, susması, az yiyip az uyuması ve helâl nafaka temîn etmesi ile mümkündür. Şâyet kendisine mîrastan intikal etmiş helâl malı var veya yetecek kadarı temîn edecek bir sanatı varsa, onunla yetinmelidir. Zîra isyânın başı haram lokmadır. Haramda isrâr eden nasıl tövbekâr olur? Yemek ve giymekte şehvetleri terke muktedir olmayan kimse, şüpheli şeyleri terk edip helâl ile yetinemez. Zâtın biri şöyle diyor: "Şehvetlerini terk etmekte sadâkat gösterip yedi defa mücâhede ile gayret göstererek şehvetinin peşinden gitmezse, artık ondan kurtulmuş olur." Diğer birisi de: "Bir kimse alışkın olduğu bir günâhtan tövbe edip yedi sene o günâhı işlemezse, bir daha o günâha dönmez." demiştir.

---

[38] Buhârî ve Müslim rivâyet etmişlerdir.

Tövbe eden kimse âlim değilse, onun önemli işlerinden birisi de ileride ne yapacağını öğrenmesi ve müstakîm oluncaya kadar kendisine haram olan şeyleri bilmesidir. Şâyet uzleti tercîh etmezse, mutlak istikamete ulaşamaz. Ancak içki, zinâ ve benzeri bâzı günâhlardan tövbe etmiş olur ki bu, mutlak tövbe değildir. Hattâ bâzıları bu tövbenin sahîh olmadığını bile söylemişlerdir. Diğer bâzıları sahîh olduğunu söylemişlerse de, yine bu söz mücmeldir. Biz deriz ki; "Bu tövbe sahîh değildir." diyenler, şâyet "Günâhların bir kısmını terk etmek bir mâna ifâde etmez, bunun varlığı ile yokluğu bir gibidir." demek istiyorlarsa, bu büyük bir hatâdır. Çünkü günâhın çoğu azâbın çokluğunu, azı ise azâbın azlığını gerektirir. "Tövbe sahîhtir." diyenler de "Bâzı günâhlardan tövbe, insanı kurtuluşa ulaştırır." mânasını kasdetmişlerse bu da hatâdır. Zâhir hâle göre kurtuluş günâhlardan tövbe etmekle mümkündür. Ama Allahu Teâlâ'nın affının inceliklerine karışmayız.

Şâyet, "Bu tövbe sahîh değildir, diyen kimse; benim bundan maksadım, tövbenin nedâmetten ibâret olduğunu söylemektir derse... Meselâ hem hırsız hem de zânî olan bir insanın, hırsızlıktan hırsızlık olduğu için değil, günâh olduğu için tövbe ettiğine göre, yine günâh olan zinadan da tövbe etmesi lâzımdır. Çünkü ikisinin de acısı aynıdır, hastalık ikisini de şâmildir. İkisi de insanı helake sürükler. Birinden tövbe edip diğerini irtikâb etmesi muhaldir.

Meselâ, çocuğunun kılıcı ile öldürülmesine üzülen kimse, bıçak veya başka bir âletle öldürülmesine de aynı şekilde üzülmesi gerekir. Çünkü onun acısı, sevgilisini kaybetmesindedir. Vasıtanın önemi yoktur. Bunun gibi, isyan da sevgilisini kaybettirir. Bunun hırsızlık veya zinâ olması arasında bir fark yoktur. Nasıl olur da bâzısından acı duyar da bâzısından acı duymaz? Nedâmet, isyânın isyân olması hasebiyle sevgilisini kaybettirdiğini bilmesini gerektirir. Bunu top yekûn bütün günâhlarda düşünmesi lâzımdır. Bâzılarında düşünüp bâzılarında düşünmemesi doğru olmaz. Eğer böyle tövbe câiz olaydı, iki şarap küpünün yalnız birinden içmemeye yaptığı tövbenin de sahîh olması lâzım gelirdi. Küpler yalnız birer zarf olup, her iki küpteki şarap da günâhın aynıdır. Böyle bir tövbe muhâl olduğuna göre, kendileriyle isyân edilen maddeler de aynen o şarap küpleri gibi mâsiyet âletleridir. Emre muhâlefet bakımından isyan da, her ne çeşit olursa olsun aynıdır, birinden tövbe edip diğerinden tövbe etmemek sahîh değildir. Yâni sahîh değildir demek, Allahu Teâlâ tövbe edenlere rütbeler vaad etmiştir. Bu mevkîe ancak nedâmetle ulaşılabilir.

Nedâmet ise birbirine benzeyenlerin bâzısında düşünülemez, hepsinde olması lâzımdır. Bu, îcab ve kabule dayanan bir mülkiyet gibidir. İcab ve kabul tamam olmayınca, bağlantı sahîh olmaz ve mülkiyet de kalmaz. Bunun esâsı şöyledir: Bir günâhı yalnız terk etmenin faydası, terk ettiğinin cezâsından kurtarmaktır. Pişmanlığın faydası, geçmiş günâhları bağışlatmaktır. Yalnız hırsızlığı terk etmek, geçmiş günâhları bağışlatmaz. Geçmişi ancak nedâmet affettirir. Nedâmet ve pişmanlık da günâh olduğu için yapılır. Günâh ise bütün yasakları şâmildir. Bunun için yalnız birinden değil, hepsinden tövbe etmekle sahih olur.” derse deriz ki;

Günâhların bâzısından tövbe etmek; ya küçük günâhları irtikâb ettiği halde büyük günâhlardan tövbe etmekledir. Yahut büyük günâhları bırakır da küçük günâhlardan tövbe etmekle veyâ büyük günâhların birinden tövbe edip diğerlerini irtikâp etmekle olur. Küçük günâhları bırakıp da büyük günâhlardan tövbe etmesi mümkündür. Çünkü büyük günâhların Allah katında cezâsının daha ağır olduğunu ve küçük günâhların daha kolay affedileceğini bilir. Bu bakımdan küçük günâhları bırakıp büyük günâhlardan tövbe etmesi muhâl değildir. Meselâ, hükümdarın aile efrâdı ile hayvanlarına karşı sû-i istimâlde bulunan kimse, aile efradına olan sû-i istimali yanında hayvanlarına karşı işlediği kusurlar solda sıfır kalacağından, o aile efrâdına karşı işlediği kusurdan korkar ve diğerini hiçe sayar. Nedâmet; günâhı büyük görmek ve Allah’tan kendisini uzaklaştıracağını düşünmek nispetindedir. Bu ise şerîatte vücûdu mümkündür. Geçmişte nice tövbekârlar var ki, bunların hiç biri bütün günâhlardan mâsum değillerdi. Tövbe, tamamen mâsumiyeti gerektirmez. Bâzen doktor bal yemekten şiddetle men ettiği halde, şekeri o kadar önemli tutmayabilir. Çünkü onun zararını daha az görmüş olur. Buna göre hasta, bal yemeye tövbe eder ve şeker yemeye tövbe etmez. Yâni küçük günâhlar dururken büyük günâhlardan tövbe etmek mümkündür.

Büyük günâhlardan bâzısının irtikâbına devâm ederken, diğer bâzılarından tövbe etmesi de mümkündür. Çünkü büyük günâhlardan bâzılarının diğerlerinden daha ağır cezâyı gerektirdiğine inanmıştır. Meselâ, adam öldürmek, gasb ve benzeri kul haklarına tövbe edip de Allah haklarında ihmalkâr davranması gibi. Çünkü kul haklarının terk edilmeyeceğine, Allahu Teâlâ'nın kendi haklarında daha müsamahakâr davranacağına inanmıştır. Bu da büyük günâhlarla küçük günâhlar gibidir. Zîra büyük günâhlar da kendi aralarında farklıdır. Bunun için, hattâ kul hakları ile ilgili olmayan günâhlar arasında da ayırım yaparak bâzılarını irtikâb ederken diğerinden tövbe edebilir. Meselâ, içki gibi. İçki, bütün kötülüklerin anası olduğu ve sarhoşluk hâlinde her kötülüğü yapabileceğini bildiği için, yalnız içkiye tövbe eder ki, bu da mümkündür.

Üçüncü şekli de, büyük günâh olduğunu bile bile ona devâm edip, küçük günâhtan tövbe etmektir. Meselâ, içkiye devâm ettiği halde gıybet veya nâmahreme bakmak gibi günâhlardan tövbe etmek gibi. Bu da mümkündür. Çünkü her Müslüman günâhtan korkar. İşlediği günâha ya zayıf veyâ kuvvetli pişmanlık duyar. Fakat şehevî zevki, kalbinin korkusuna galebe çalar. Bu da cehâlet ve gaflet sebebiyle olur. Nedâmet mevcud, lâkin galip gelemiyor. Nedâmet tarafı galip geldiği günâhı terk eder. Fakat içkiye düşkünlüğü kuvvetli olur da onu terk edemez. Gıybet etmeye ve nâmahreme bakmaya bir nevî düşkünlüğü olmakla beraber, Allah korkusu, bu zayıf temâyülüne engel olur da, o kuvvetli temâyülüne engel olamaz. Bu bakımdan içkiye devâm ederken, gıybet ve yabancıya bakmaktan tövbe eder ve bu adam der ki; o yönden şeytan bana galebe çalmışsa, yelkenleri suya indirip tamamen şeytana teslîm olmak doğru olmaz. Hiç olmazsa gücüm yettiği hususlarda şeytan ile mücâdele edeyim. Umulur ki Allahu Teâlâ bu sayede beni affeder.

Eğer bu düşünülmese, fâsıkın namaz kılıp oruç tutmasının da düşünülmesi gerekirdi ve ona, kıldığın namaz Allah için değilse namazın sahîh değil, Allah için ise diğer kötülükleri de Allah için terk etmelisin. Çünkü Allahu Teâlâ'nın emirleri birdir. Kötülükleri terk etmek sûretiyle Allah'a yaklaşmadıkça, namaz ile Allah'a yaklaşmak düşünülemez, demek lâzım gelirdi ki bu muhâldir. Çünkü adam, bana Allahu Teâlâ'nın iki emri var. Her ikisine muhâlefet edersem, iki cezam olur. Birinde şeytana galebe çaldım, onu yerine getiriyorum, diğerinde ise şeytanlar beni yeniyor. Ben gücüm yettiğinde şeytanı kahra devâm eder ve bu sâyede ifrat derecedeki şehvetim dolayısıyla şeytana mağlûp düştüğüm hususlarda Allah'tan affımı dilerim, der. Bu ise her Müslüman'ın halidir. Çünkü her Müslüman'ın itâati olduğu gibi, kusuru da vardır. Bu dediklerimiz anlaşıldığı takdirde bâzı günâhlarda şehvet için korkunun galip olması da anlaşılmış olur. Korku geçmişe olursa bundan nedâmet doğar, nedâmet de azmi gerektirir. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Nedâmet tövbedir."* buyurdu ve tövbe olması için, bütün günâhlardan nedâmeti şart koşmadı. Diğer hadîste: *"Günâhtan tövbe eden, günâh işlememiş gibidir."* buyurdu da "günâhlardan" buyurmadı.

Bu îtibarla şehvet ve Allah'ın gadabına uğramak bakımından birbirine benzeyen günâhların bâzısından tövbe edip bâzılarından tövbe etmemenin mümkün olamayacağı, ancak birbirinin benzeri olmayan günâhların bâzılarından tövbenin mümkün olabileceği ve meselâ, hurma suyunu içerken içkiden tövbe etmesinin mümkün olabileceği. Çünkü Allah'ın gadabına uğramakta ikisinin bir olmadığı, bunun gibi günâhların azını irtikâb edip çoklarından tövbenin de mümkün olabileceği. Zîra bu, meyve yemekten doktorun men ettiği hastanın, meyvenin çoğunu yemekten kaçınıp azını yediğine benzediği. Bunların dışında birbirinin misli olan günâhların bir kısmını irtikâb ederken bir kısmından tövbenin mümkün olmadığı. Mutlak sûrette tövbe ettiği günâhın irtikâb etmekte olduğu günâhtan, yâ şehvet veyâ şiddetli mâsiyet bakımından ayrılması gerektiği. Tövbe edenin îtikadında bu fark hâsıl olduğu vakit, günâhı terk ettiği zamanki durumunun değişmesi düşünülür.

Bu günâha nedâmeti ve terk üzerine azmindeki vefası, onu hiç günâh yapmamışa çevirir. Sözünün sükuta uğradığı görülür. Zîra her ne sûretle olursa olsun ve hangi cins günâhtan bulunursa bulunsun, ondan usûlüne uygun olarak tövbe eden, o günâhı işlememiş gibidir.

Şâyet, "Önceleri zinâ ederken, cinsî münâsebetten kaldıktan sonra, eskiden yapmış olduğu zinâya tövbe edenin tövbesi kabul olur mu?" dersen, kabul olmaz derim. Zîra tövbe, yapabildiği şeyleri terke azmetmekten doğan bir nedâmettir. Yapamadığı veya yapmaktan kaldığı işler ise bunları kendisi terk etmiş değil, onlar kendisini terk etmiştir. Fakat ilâve olarak şunu da demek isterim ki, önceki zinâ işinin kötü olduğunu, münâsebetten kaldıktan sonra öğrenebilmiş ve buna üzülerek hasret ve nedâmet içinde kalmış ve şâyet imkânı olsa da artık bu işi irtikâb etmeyecek durumda ise bunun tövbesinin kabul edileceği umulur. Zîra zinâya muktedir iken ondan tövbe ettikten sonra, yeniden zinâ yapmak imkânları hâsıl olmadan ölen kimsenin tövbesinin makbul olduğunda şüphe yoktur. Onun için münâsebetten âczi olanın acziyetinden sonra zinânın kötülüğünü öğrenmesiyle tövbesinin kabul olması umulur, dedik. Çünkü bu münâsebetten âciz olan, tam öbür adamın durumunda değildir. Zîra her hangi bir şeye hevesi olmayan kimsenin kolaylıkla ondan kendini çekmesi mümkündür. Allahu Teâlâ onun kalbini ve pişmanlık derecesini bilir. Onun tövbesini kabul etmesi umulur. Bütün bunlarda hakîkat, şuna yöneliyor: İsyan bulutu, kalpten iki şey ile silinir. Bunlardan biri nedâmet hasreti, diğeri de istikbalde o günâhı terk için şiddetli mücâhededir. Hâlbuki erkeklikten düşen adam için bu hususta mücâhede diye bir şey düşünülemez. Fakat mücâhedesiz pişmanlık, kuvvetli olabilir. Eğer böyle olmasa tövbesi akabinde, yeniden zinâ imkânları bulmadan ve bu hususta bir denemeden geçmeden ölen adamın tövbesinin makbul olmamasıyla hükmetmemiz îcâb ederdi ki, böyle bir şarta, zâhir şerîatın hiç bir delâleti yoktur.

Şâyet, “Tövbe eden iki kişiden biri hiç mücâhedesiz günâhtan vaz geçmiş, diğeri ise mücâhede halindedir. Bunların hangisi daha makbuldür?” dersen, bilmiş ol ki; Bu mevzû, ulemânın ihtilâf ettiği bir mevzûdur. Ahmed b. Ebû’l-Havârî ile Süleyman Dârânî, mücâhede halinde olan, daha makbuldür, derler. Zîra tövbe ile beraber mücâhede fazîletini hâizdir. Basra ulemâsı ise ötekini daha makbul tutarlar. Çünkü o, tövbesinde biraz kusurlu olsa da, mücâhede halinde olandan selâmete daha yakındır, derler. Her iki tarafın ifadelerinde gerçek payı bulunduğu gibi, tam mânasıyla gerçeği ortaya koymaktan kusurludurlar. Bu hususta hak ve gerçek olan şöyledir: Erkeklikten kalan adamın iki hali vardır.

Birincisi; şehvetteki ârızadan dolayı münâsebetten acziyetidir. Şehvet sâhibi olup da mücâhede eden tövbekâr bundan daha makbuldür. Zîra bu adamın mücâhedeyi terk etmesi, nefsinin kuvvetine ve dîninin, şehvetlerini istilâ edip emri altına almasına delâlet eder. Bu da hem yakîninin ve hem de dînindeki kuvvetinin delîlidir. Dînin kuvvetinden maksadımız, yakînin işâretiyle meydana gelen irâde kuvvetidir. Aynı zamanda bu kuvvet, şeytanın işâretiyle meydana gelen şehveti de kırar. Mücâhede, bu iki kuvvete delâlet eder. Zâten istenen de mükellefin, mücâhede ile selâmete ulaşmasıdır. Kuvvet ve garîzelerinin kaybolmasıyla selâmete ermesi değildir. Nefsinde kötülük kuvveti kalmayan daha makbuldür. Zîra bu adam mücâhedede tembellik gösterse de günâha dönmez diyene gelince; günâha dönmez sözü doğru, fakat daha makbuldür sözü hatâlıdır. Bu tıpkı, erkeklikten kalmış olan, erkek olandan daha makbuldür. Zîra o şehvet tehlikesinden sâlimdir. Sabî, ergenliğe erenden daha makbuldür. Zîra o daha selâmettedir. Müflis, düşmanlarını kahreden hükümdardan daha makbuldür. Zîra onun düşmanı yoktur. Hükümdar bir kaç defa galip gelse de bir defa mağlup olabilir. Müfliste bu korku yoktur demeye benzer ki, bunların hiç biri doğru değildir. Bu görüş, kalbi temiz ve fakat zevâhirden haberi olmayan, izzetin tehlikelerde ve ululuğun korkunç şeylere katlanmakla olduğunu bilmeyen adamın söz ve görüşüdür. Bu, daha çok, köpeği ve biniti olmayan avcının, köpeği ve biniti olan avcıdan daha üstündür. Zîra o, attan düşüp bir yerinin kırılmasından ve köpek tarafından ısırılma tehlikesinden emindir, sözüne benzer ki; açık bir hatâdır. Çünkü at ve köpeğini terbiye etmesini bilen ve onları emri altına alan avcı, dâima bunlara sâhip olmayandan daha üstündür.

İkinci hâli; münâsebetten âciz olması, her hangi bir arızadan dolayı olmayıp, geçmiş mücâhedesi ve îmanındaki yakîni sayesinde olmasıdır. Zîra bu sayede öyle bir mevkîe yükselmiştir ki, şehvetinin heyecânını kırmış, nefsine hâkim olmuş ve şerîatın edebiyle edeplenmiştir. Dîninin kendisini istilâ etmesi sebebiyle şehvet susar ve ancak dînin işâretiyle heyecâna gelir. Bu mertebeye yükselen insan, bu mertebeye ulaşmak için mücâhede ile meşgul olan insandan daha üstündür.

"Bunda cihad fazîleti yok, nasıl daha üstün olur? iddiasına gelince; bu da yanlıştır. Çünkü mücâhede, bizâtihî aranan bir ibâdet değildir. Mücâhede, nefis hâkimiyetini sağlamak ve düşmanın saldırısını kesmek içindir. Bu adamda bu hâl mevcuttur. Bu, kemâle erişmiş düşmanı kahretmiş ve zafere ulaşmıştır. Mücâhede hali ise bu zafere ulaşmak içindir. Bu bakımdan bu adam daha üstün olur. Bunun benzeri, düşmanını esîr almış olan ile düşmanını esîr almak için savaşan gibidir. Öteki işini bitirmiş düşmanını esîr almıştır. Berikinin netîcesi belli değildir. Yine köpekle atı terbiye edip de yanında uyuyan kimse ile onların terbiyesi ile meşgul olanın durumu gibidir. İşte burada bâzı fırkalar yanıldı ve bizzat maksud olan şeyin cihâd olduğunu sandılar da, cihâdın yoldaki engelleri atmak için olduğunu bilemediler. Bâzıları da maksadın, şehvetleri tamamen kökünden kazıyıp atmak olduğunu sandı. Bu hususta denemeye girdi, muhal olduğunu görünce şerîati yalanlamaya kalkıştı ve İbâhiyye yoluna girerek tamamen şehvetlerine uymaya yöneldi. Bunların hepsi cehâlet ve sapıklıktır Biz bunları "**Nefis Riyâzeti Kitâbı**"nda açıkladık.

Şâyet, "Tövbe eden iki kişiden birisi günâhını tamamen unutmuş ve onunla hiç meşgul olmamıştır. Diğeri ise daima günâhı göz önünde ve onun ateşi ile yanmaktadır. Bunların hangisi daha makbuldür?" dersen bilmiş ol ki; bu da, âlimler arasında ihtilâf mevzûudur. Bâzılar tövbenin hakîkati, günâhını dâima göz önünde bulundurmak ve onun pişmanlık ateşi ile yanmaktır. Diğerleri ise gerçek tövbe, günâhı unutmaktır, dediler. Bize göre; iki görüş de haktır, fakat iki hale nisbetle haktır. Ne yazık ki mutasavvıfenin sözleri daima eksiktir. Çünkü onların âdeti, kendi hallerinden haber vermektir. Başkasının hallerine önem vermezler. Hallerin ihtilâfı ile cevaplar da ihtilâf eder. Bu ise ilim derecesine nispetle noksandır. Zîra eşyâyı olduğu gibi bilmek daha iyi ve daha üstündür. Ancak himmet, irâde ve ciddiyete nispetle de bir kemâldir. Zîra herkes kendi durumunu açıklar, başkasına kıymet vermez ve onu benimsemez. Çünkü Allah'a giden yolu, kendi nefsi ve menzilleri, konak yerleri de kendi halleridir. Hâlbuki bâzen kulun, Allah'a giden yolu ilim olur. Her ne kadar yakınlık ve uzaklık îtibarıyla ihtilâf ederlerse de Allah'a giden yollar pek çoktur. Hidâyetin aslında müşterek olmakla beraber, daha çok hidâyete ermiş olanı Allah bilir.

Ben de derim ki; günâhı düşünmek ve onun acısını çekmek mübtedî hakkında bir kemâldir. Çünkü mübtedi günâhını unuttuğu vakit, ona fazla üzülmez, irâdesi ve hak yoluna girmesi kuvvetleşmez. Aynı zamanda günâhını unutmak, tekrar o günâha düşmesine mâni olan korkuyu ve hüznü içinden çıkarır. Bu ise âhiret yoluna giren için bir eksikliktir. Zîra bu, âhiret yoluna girmeye mâni olan bir meşgaledir. Hâlbuki âhiret yolcusuna yaraşan, yolun dışına çıkmamaktır.

Şâyet kendisine vuslat başlangıçları görünür, mârifet nurları keşfolunur ve gaybın aydınlıkları parlamaya başlarsa, onlar kendisini kaplar ve artık geçmiş haline iltifat edemez olur ki, kemâl de budur. Belki bir şehirden diğer şehre geçmesine daha önce köprüsü yıkılmış olan bir nehir mâni olursa, tabiî karşıya geçmek için yolcunun sıkıntısı çoğalır ve uzar. Fakat karşıya geçtikten sonra bu köprü niye yıkıldı da ben bu kadar müşkilâtla karşıya geçebildim diye durup da ağlar ve üzülürse, bu da yolculuğuna ikinci bir engel olmuş olur ki, artık bundan sonra onunla meşgul olmaya lüzum kalmaz. Belki yola devâm etmesi gerekir.

Ancak gece vakti karşıya geçmiş ve artık oradan yol alamayıp sabâhı beklemek zorunda ise veyâhut ileride üzerinden geçmek için daha önce köprüsü yıkılmış ve geçmeye mâni nehirler varsa, o zaman sabaha kadar durup ağlayabilir ve bir daha köprüyü yıkmamak azminde olur. Fakat artık bir daha böyle bir hatâya düşmemek azim ve kararında ise yoluna devâm etmesi, köprüyü yıkmasını düşünmek ve buna ağlamaktan daha makbuldür.

Yâni kesin olarak günâhtan kurtulmuş ve bir daha bu gibi günâha düşme ihtimâli olmayan kimsenin, günâhını düşünüp onunla meşgul olmasına lüzum yok, hemen yoluna devâm etmesi gerekir. Bunu ancak tarîki, tarîkdan maksadın ne olduğunu ve tarîka mâni olanları bilen anlar. **“Rub’u’l-Mûhlikât**”ın “**İlim Kitâbı**”nda buna işâret ettik. Belki biz deriz ki; tövbe halinin devâm etmesinin şartı, hevesinin artması için âhiret nîmetlerini çokça düşünmektir. Fakat şâyet genç kimse ise dünyada benzeri olanlar hakkında fazla düşünmeyebilir. Hûrîler ve saraylar gibi... Çünkü bunları fazla düşünmekle dünyadaki benzerlerine kapılmak tehlikesi ile karşılaşabilir. Belki ona düşen, yalnız Allahu Teâlâ’nın cemâlini müşâhededeki zevki düşünmektir. Onun dünyada benzeri yoktur. Bunun gibi günâhını hatırlamak da yeniden şehvetini harekete geçirebilir. Ve mübtedî bundan müteessir olabilir. Bu bakımdan geçmiş günâhını unutmak daha makbuldür.

Sakın **Dâvud aleyhisselâm**ın zellesine uzun müddet ağlaması hakkındaki rivâyet, bu gerçeği kabulden seni alıkoymasın. Zîra kendini peygamberlerle mukayese, çok yanlış olur. Çünkü onlar, söz ve işleri ile ümmetlerine lâyık olan bir seviyeye inerler. Onların vazîfesi ümmetlerini uyarmaktır. Ümmetlerin görüp de faydalanacakları kılığa girmek onların vazîfesidir. Nitekim mürşidlerden bâzıları, mücâhede ve nefis terbiyesinden kurtulmuş oldukları halde mürîdlerine kolaylık olsun diye onlara emrettikleri riyâzeti, onlarla beraber yaparlar. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَمَا إِنِّي لَا أَنْسٰى وَلٰكِنِّي أَنْسٰى لِأُشَرِّعَ (وَفِي رِوَايَةٍ)
إِنَّمَا أَسْهُو لِأَسُنَّ

"Ama ben unutmam. Unuttuğum olursa, yeni bir hüküm getirmek içindir." Diğer rivâyette de: *"Benim sehvetmem, yeniden bir sünnet ihdâs etmem içindir."*[39] buyurmuştur. Buna şaşma! Zîra çocuklar anne-babanın, davarlar çobanın şefkatinde oldukları gibi, ümmetler de peygamberlerinin şefkatine terk edilmişlerdir.

Görmez misin? Baba çocuğunu konuşturacağı zaman nasıl onun seviyesine iner ve bir çocuk gibi konuşmaya başlar. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Hasan'a, sadaka hurmasını ağzına aldığı vakit *"Keh, keh!"* demiş de, "Hurmayı at, bu haramdır" dememiştir. Çünkü çocuk ancak keh, keh demeyi anlar. Onun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.) fesâhatle konuşmayı bıraktı ve çocuğun seviyesine indi. Hattâ hayvan ve kuş terbiyesiyle meşgul olanlar da, onların sesleri gibi sesler çıkarırlar. Sakın bu inceliklerden gaflet etme. Zîra buralar; gâfiller şöyle dursun, âriflerin bile ayaklarının sürçeceği yerlerdir.

Lütuf ve keremiyle Allah'tan hüsn-i tevfîk dileriz.

---

[39] Mâlik.

بيان أقسام العباد في دوام التوبة

اعلمْ : أنَّ التائبينَ في التوبةِ علىٰ أربعِ طبقاتٍ :

الطبقةُ الأولىٰ : أنْ يتوبَ العاصي ويستقيمَ على التوبةِ إلىٰ آخرِ عمرِهِ ، فيتداركُ ما فرطَ مِنْ أمرِهِ ، ولا يحدِّثُ نفسَهُ بالعودِ إلىٰ ذنوبِهِ ، إلا الزلاتِ التي لا ينفكُّ البشرُ عنها في العاداتِ مهما لمْ يكنْ في رتبةِ النبوَّةِ .

فهـٰذهِ هيَ الاستقامةُ في التوبةِ ، وصاحبُها هوَ السابقُ بالخيراتِ ، المستبدِلُ بالسيئاتِ حسناتٍ .

واسمُ هـٰذهِ التوبةِ التوبةُ النصوحُ ، واسمُ هـٰذهِ النفسِ الساكنةِ **النفسُ المطمئنةُ** ، التي ترجعُ إلىٰ ربِّها راضيةً مرضيةً ، وهؤلاءِ هُمُ الذينَ إليهِمُ الإشارةُ بقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « سبقَ المفردونَ ، المستهتَرونَ بذكرِ اللهِ تعالىٰ ، وضعَ الذكرُ عنهُمْ أوزارَهُمْ ، فوردُوا القيامةَ خفافاً »[1] ، فإنَّ فيهِ إشارةً إلىٰ أنَّهُمْ كانوا تحتَ أوزارٍ وضعَها الذكرُ عنهُمْ .

وأهلُ هـٰذهِ الطبقةِ علىٰ رتبٍ مِنْ حيثُ النزوعُ إلى الشهواتِ ؛ فمِنْ تائبٍ سكنَتْ شهواتُهُ تحتَ قهرِ المعرفةِ ففترَ نزاعُها ، ولمْ يشغلْهُ عنِ السلوكِ

---

(١) رواه مسلم (٢٦٧٦) مقتصراً علىٰ أوله ، وفيه : « سبق المفردون » ، قالوا : وما المفردون يا رسول الله ، قال : « الذاكرون الله كثيراً والذاكرات » ، وعند الترمذي (٣٥٢٠) وفيه : « المستهترون في ذكر الله ، يضع الذكر عنهم أثقالهم ، فيأتون يوم القيامة خفافاً » .

صراعُها ، وإلىٰ مَنْ لا ينفكُّ عنْ منازعةِ النفسِ ، ولكنَّهُ مليءٌ بمجاهدتِها وردِّها .

ثمَّ تتفاوتُ درجاتُ النزاعِ أيضاً بالكثرةِ والقلَّةِ وباختلافِ المدَّةِ وباختلافِ الأنواعِ ، وكذلكَ يختلفونَ مِنْ حيثُ طولُ العمرِ ؛ فمِنْ مختطفٍ يموتُ قريباً مِنْ توبتِهِ ، يُغبطُ علىٰ ذلكَ لسلامتِهِ وموتِهِ قبلَ الفترةِ ، ومِنْ ممهلٍ طالَ جهادُهُ وصبرُهُ ، وتمادَتِ استقامتُهُ وكثرَتْ حسناتُهُ ، وحالُ هـٰذا أعلىٰ وأفضلُ ؛ إذْ كلُّ سيئةٍ فإنَّما تمحوها حسنةٌ ، حتَّىٰ قالَ بعضُ العلماءِ : (إنَّما يكفِّرُ الذنبَ الذي ارتكبَهُ العاصي عشرَ مرَّاتٍ أنْ يتمكَّنَ منهُ عشرَ مراتٍ معَ صدْقِ الشهوةِ ، ثمَّ يصبرَ عنهُ ويكسرَ شهوتَهُ خوفاً مِنَ اللهِ تعالىٰ) ، واشتراطُ هـٰذا بعيدٌ ، وإنْ كانَ لا يُنكرُ عظمُ أثرِهِ لوْ فرضَ ، ولكنْ لا ينبغي للمريدِ الضعيفِ أنْ يسلكَ هـٰذا الطريقَ فيهيِّجَ الشهوةَ ، ويحضرَ الأسبابَ حتَّىٰ يتمكَّنَ ، ثمَّ يطمعَ في الانكفافِ ؛ فإنَّهُ لا يؤمنُ خروجُ عِنانِ الشهوةِ عنِ اختيارِهِ ، فيقدمَ على المعصيةِ وينقضَ توبتَهُ ، بلْ طريقُهُ الفرارُ مِنِ ابتداءِ أسبابِهِ الميسِّرةِ لهُ ، حتَّىٰ يسدَّ طرقَها علىٰ نفسِهِ ، ويسعىٰ معَ ذلكَ في كسرِ شهوتِهِ بما يقدرُ عليهِ ، فبهِ تسلمُ توبتُهُ في الابتداءِ .

* * *

الطبقةُ الثانيةُ : تائبٌ سلَكَ طريقَ الاستقامةِ في أمَّهاتِ الطاعاتِ وتركِ كبائرِ الفواحشِ كلِّها ، إلا أنَّهُ ليسَ ينفكُّ عنْ ذنوبٍ تعتريهِ ، لا عنْ عمدٍ

وتجريدِ قصدٍ ، ولكنْ يُبتلىٰ بها في مجاري أحوالِهِ مِنْ غيرِ أنْ يقدمَ عزماً على الإقدامِ عليها ، ولكنَّهُ كلَّما أقدمَ عليها . . لامَ نفسَهُ وندمَ وتأسَّفَ ، وجدَّدَ عزمَهُ علىٰ أنْ يتشمَّرَ للاحترازِ مِنْ أسبابِها التي تعرِّضُهُ لها .

وهـٰذهِ النفسُ جديرةٌ بأنْ تكونَ هيَ النفسَ اللوَّامةَ ؛ إذ تلومُ صاحبَها علىٰ ما يستهدفُ لهُ مِنَ الأحوالِ الذميمةِ ، لا عنْ تصميمِ عزمٍ وتخميرِ رأيٍ وقصدٍ ، وهـٰذهِ أيضاً رتبةٌ عاليةٌ وإنْ كانَتْ نازلةً عنِ الطبقةِ الأولىٰ ، وهيَ أغلبُ أحوالِ التائبينَ ؛ لأنَّ الشرَّ معجونٌ بطينةِ الآدميِّ قلَّما ينفكُّ عنهُ ، وإنَّما غايةُ سعيِهِ أنْ يغلبَ خيرُهُ شرَّهُ حتَّىٰ يثقلَ ميزانُهُ ، فترجحَ كفَّةُ الخيراتِ ، فأمَّا أنْ تخلوَ بالكليَّةِ كفَّةُ السيئاتِ . . فذلكَ في غايةِ البعدِ .

وهؤلاءِ لهُمْ حسنُ الوعدِ مِنَ اللهِ تعالىٰ ؛ إذْ قالَ تعالىٰ : ﴿ ٱلَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَٰٓئِرَ ٱلْإِثْمِ وَٱلْفَوَٰحِشَ إِلَّا ٱللَّمَمَۚ إِنَّ رَبَّكَ وَٰسِعُ ٱلْمَغْفِرَةِ ﴾ .

فكلُّ إلمامٍ يقعُ بصغيرةٍ لا عنْ توطينِ نفسِهِ عليهِ فهوَ جديرٌ بأنْ يكونَ مِنَ اللممِ المعفوِّ عنهُ ، وقدْ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَٱلَّذِينَ إِذَا فَعَلُواْ فَٰحِشَةً أَوْ ظَلَمُوٓاْ أَنفُسَهُمْ ذَكَرُواْ ٱللَّهَ فَٱسْتَغْفَرُواْ لِذُنُوبِهِمْ ﴾ ، فأثنىٰ عليهِمْ معَ ظلمِهِمْ لأنفسِهِمْ ؛ لتندُّمِهِمْ ولومِهِمْ أنفسَهُمْ عليهِ .

وإلىٰ مثلِ هـٰذهِ الرتبةِ الإشارةُ بقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فيما رواهُ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : « خيارُكُمْ كلُّ مفتَّنٍ توَّابٍ »(١) .

---

(١) رواه البزار في « مسنده » (٧٠٠) ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (١٢٧١) ، =

وفي خبرٍ آخرَ : « المؤمنُ كالسنبلةِ ، تفيء أحياناً وتميلُ أحياناً »(١) .

وفي الخبرِ : « لا بدَّ للمؤمنِ مِنْ ذنبٍ يأتيهِ الفينةَ بعدَ الفينةِ »(٢) أيِ : الحينَ بعدَ الحينِ .

فكلُّ ذلكَ أدلَّةٌ قاطعةٌ علىٰ أنَّ هـٰذا القدْرَ لا ينقضُ التوبةَ ، ولا يلحقُ صاحبَها بدرجةِ المصرِّينَ .

ومَنْ يُؤْيسُ مثلَ هـٰذا عنْ درجةِ التائبينَ كالطبيبِ الذي يُؤْيسُ الصحيحَ عنْ دوامِ الصحةِ بما يتناولُهُ مِنَ الفواكِهِ والأطعمةِ الحارَّةِ مرَّةً بعدَ أخرىٰ مِنْ غيرِ مداومةٍ واستمرارٍ ، وكالفقيهِ الذي يُؤْيسُ المتفقِّهَ عنْ نيلِ درجةِ الفقهاءِ بفتورِهِ عنِ التكرارِ والتعليقِ في أوقاتٍ نادرةٍ غيرِ متطاولةٍ ولا كثيرةٍ(٣) ، وذلكَ يدلُّ علىٰ نقصانِ الطبيبِ والفقيهِ ، بلِ الفقيهُ في الدينِ هوَ الذي لا يُؤْيسُ الخلقَ

= والبيهقي في « الشعب » (٦٧١٩) ، ورواه موقوفاً علىٰ علي رضي الله عنه ابنُ أبي الدنيا في « التوبة » (١٧٧) .

(١) رواه أحمد في « المسند » (٣/ ٣٨٧) من حديث جابر رضي الله عنه مرفوعاً بلفظ : « مثل المؤمن مثل السنبلة ، تستقيم مرة وتخرُّ مرة ، ومثل الكافر مثل الأرزة ، لا تزال مستقيمة حتىٰ تخرَّ ولا تشعر » ، ورواه البخاري في « التاريخ الكبير » (٥/ ٢٨٩) ، وأبو يعلىٰ في « مسنده » (٣٠٨٠) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً : « مثل المؤمن مثل السنبلة تميل أحياناً وتقوم أحياناً » .

(٢) رواه الطبراني في « الكبير » (١١/ ٣٠٤) ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (٨٠٩) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٧٢٢) .

(٣) والمراد بالتكرار : إعادة ما يحصله في درسه مرة بعد أخرىٰ حتىٰ يرسخ في الذهن ، والتعليق : أن يعلق ما يسمع من فوائد الشيوخ في أوراق . « إتحاف » (٨/ ٥٩٦) .

عنْ درجاتِ السعاداتِ بما يتفقُ لهُمْ مِنَ الفتراتِ ومقارفةِ السيئاتِ المختطفاتِ .

قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كلُّ بني آدمَ خطَّاءٌ ، وخيرُ الخطَّائينَ التوَّابونَ المستغفرونَ »(١) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ أيضاً : « المؤمنُ واهٍ راقعٌ ، فخيرُهُمْ مَنْ ماتَ علىٰ رقعِهِ »(٢) أيْ : واهٍ بالذنوبِ ، راقعٌ بالتوبةِ والندمِ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿أُوْلَٰٓئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُم مَّرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُواْ وَيَدْرَءُونَ بِٱلْحَسَنَةِ ٱلسَّيِّئَةَ﴾ ، فما وصفَهُمْ بعدمِ السيئةِ أصلاً .

* * *

الطبقةُ الثالثةُ : أنْ يتوبَ ويستمرَّ على الاستقامةِ مدَّةً ، ثمَّ تغلبُهُ شهوتُهُ في بعضِ الذنوبِ ، فيقدمُ عليها عنْ قصدٍ وصدقِ شهوةٍ ؛ لعجزِهِ عنْ قهرِ الشهوةِ ، إلا أنَّهُ معَ ذلكَ مواظبٌ على الطاعاتِ ، وتاركٌ جملةً مِنَ الذنوبِ معَ القدرةِ والشهوةِ ، وإنَّما قهرَتْهُ هٰذهِ الشهوةُ الواحدةُ أوِ الشهوتانِ وهوَ يودُّ لوْ أقدرَهُ اللهُ تعالىٰ علىٰ قمعِها وكفاهُ شرَّها ، هٰذا أمنيتُهُ في حالِ قضاءِ

---

(١) كذا في « القوت » (١/١٨٨) ، ورواه الترمذي (٢٤٩٩) ، وابن ماجه (٤٢٥١) ، وعند ابن أبي الدنيا في « التوبة » (١٧٨) بلفظ المصنف ولكن من كلام عون العقيلي .

(٢) كذا في « القوت » (١/١٨٨) ، ورواه الطبراني في « الصغير » (١/٦٦) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٧٢١) .

النفسِ ، فكما لا يصلحُ لمنصبِ الرئاسةِ والقضاءِ والتقدُّمِ بالعلمِ إلا نفسٌ صارَتْ فقيهةً بطولِ التفقيهِ . . فلا يصلحُ لملكِ الآخرةِ ونعيمِها ولا للقربِ مِنْ ربِّ العالمينَ إلا قلبٌ سليمٌ صارَ طاهراً بطولِ التزكيةِ والتطهيرِ .

هكذا سبقَ في الأزلِ بتدبيرِ ربِّ الأربابِ .

ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّىٰهَا ۝ فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَىٰهَا ۝ قَدْ أَفْلَحَ مَن زَكَّىٰهَا ۝ وَقَدْ خَابَ مَن دَسَّىٰهَا ﴾ ، فمهما وقعَ العبدُ في ذنبٍ ، فصارَ الذنبُ نقداً والتوبةُ نسيئةً . . كانَ هـٰذا مِنْ علاماتِ الخذلانِ ، قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ العبدَ ليعملُ بعملِ أهلِ الجنَّةِ سبعينَ سنةً ، حتَّىٰ يقولَ الناسُ : إنَّهُ مِنْ أهلِها ، ولا يبقىٰ بينَهُ وبينَ الجنةِ إلا شبرٌ ، فيسبقُ عليهِ الكتابُ فيعملُ بعملِ أهلِ النارِ فيدخلُها »(١) .

فإذاً ؛ الخوفُ مِنَ الخاتمةِ قبلَ التوبةِ ، وكلُّ نَفَسٍ فهوَ خاتمةُ ما قبلَهُ ؛ إذْ يمكنُ أنْ يكونَ الموتُ متصلاً بهِ ، فليراقبِ الأنفاسَ ، وإلا . . وقعَ المحذورُ ، ودامَتِ الحسراتُ حينَ لا ينفعُ التحسُّرُ .

* * *

الطبقةُ الرابعةُ : أنْ يتوبَ ويجريَ مدَّةً على الاستقامةِ ، ثمَّ يعودَ إلىٰ مقارفةِ الذنبِ أوِ الذنوبِ مِنْ غيرِ أنْ يحدِّثَ نفسَهُ بالتوبةِ ، ومِنْ غيرِ أنْ

---

(١) رواه البخاري (٣٢٠٨) ، ومسلم (٢٦٤٣) ، وليس فيه لفظ : (سبعين سنة) ، وهو عند ابن راهويه في « مسنده » (١٤٧) ، وأحمد في « مسنده » (٣/ ٧٥) .

يتأسَّفَ علىٰ فعلِهِ ، بلْ ينهمكُ انهماكَ الغافلِ في اتباعِ شهوتِهِ .

فهـٰذا مِنْ جملةِ المصرِّينَ ، وهـٰذهِ النفسُ هيَ **النفسُ الأمَّارةُ بالسوءِ** الفرَّارةُ مِنَ الخيرِ ، ويُخافُ علىٰ هـٰذا سوءُ الخاتمةِ ، وأمرُهُ في مشيئةِ اللهِ تعالىٰ ، فإنْ ختمَ لهُ بالسوءِ . . شقيَ شقاوةً لا آخرَ لها ، وإنْ ختمَ لهُ بالحسنىٰ حتَّىٰ ماتَ على التوحيدِ . . فيُنتظرُ لهُ الخلاصُ مِنَ النارِ ولوْ بعدَ حينٍ ، ولا يستحيلُ أنْ يشملَهُ عمومُ العفوِ بسببٍ خفيٍّ لا يُطلعُ عليهِ ؛ كما لا يستحيلُ أنْ يدخلَ الإنسانُ خراباً ليجدَ كنزاً فيتفقَ أنْ يجدَهُ ، ولا أنْ يجلسَ في البيتِ ليجعلَهُ اللهُ عالماً بالعلومِ مِنْ غيرِ تعلُّمٍ كما كانَ للأنبياءِ صلواتُ اللهِ عليهِمْ ، فطلبُ المغفرةِ بالطاعاتِ كطلبِ العلمِ بالجهدِ والتكرارِ ، وطلبِ المالِ بالتجارةِ وركوبِ البحارِ ، وطلبُها بمجرَّدِ الرجاءِ معَ خرابِ الأعمالِ كطلبِ الكنوزِ في المواضعِ الخربةِ ، وطلبِ العلومِ مِنْ تعليمِ الملائكةِ ، وليتَ مَنِ اجتهدَ وتعبَ . . تعلَّمَ ، وليتَ مَنِ اتجرَ وركبَ البحارَ . . استغنىٰ ، وليتَ مَنْ صامَ وصلَّىٰ . . غفرَ لهُ ، فالناسُ كلُّهُمْ محرومونَ إلا العالمونَ ، والعالمونَ كلُّهُمْ محرومونَ إلا العاملونَ ، والعاملونَ كلُّهُمْ محرومونَ إلا المخلصونَ ، والمخلصونَ علىٰ خطرٍ عظيمٍ⁽¹⁾ .

وكما أنَّ مَنْ خرَّبَ بيتَهُ وضيَّعَ مالَهُ وتركَ نفسَهُ وعيالَهُ جياعاً يزعمُ أنَّهُ

---

(١) سبق هـٰذا القول أثراً ، وبيان جواز الإبدال في الاستثناء الموجب علىٰ لغة أو تأويل ، وانظر « الدر المصون » (٢/ ٥٢٨) .

ينتظرُ فضْلَ اللهِ بأنْ يرزقَهُ كنزاً يجدُهُ تحتَ الأرضِ في بيتِهِ الخربِ يُعدُّ عندَ ذوي البصائرِ مِنَ الحمقىٰ والمغرورينَ وإنْ كانَ ما ينتظرُهُ غيرَ مستحيلٍ في قدرةِ اللهِ تعالىٰ وفضلِهِ . فكذلكَ مَنْ ينتظرُ المغفرةَ مِنْ فضلِ اللهِ تعالىٰ وهوَ مقصِّرٌ عَنِ الطاعةِ مصرٌّ على الذنوبِ غيرُ سالكٍ سبيلَ المغفرةِ ، معدودٌ عندَ أربابِ القلوبِ مِنَ المعتوهينَ .

والعجبُ مِنْ عقلِ هٰذا المعتوهِ ، وترويجِهِ حماقتَهُ في صيغةٍ حسنةٍ ؛ إذْ يقولُ : (إنَّ اللهَ كريمٌ وجنتُهُ ليسَتْ تضيقُ عنْ مثلي[1] ، ومعصيتي ليسَتْ تضرُّهُ) ، ثمَّ تراهُ يركبُ البحارَ ، ويقتحمُ الأخطارَ في طلبِ الدينارِ ، وإذا قيلَ لهُ : (إنَّ اللهَ كريمٌ ، ودنانيرُ خزائنِهِ ليسَتْ تقصرُ عنْ فقرِكَ ، وكسلُكَ بتركِ التجارةِ ليسَ يضرُّهُ ، فاجلسْ في بيتِكَ ، فعساهُ يرزقُكَ مِنْ حيثُ لا تحتسبُ) ، فيستحمقُ قائلَ هٰذا الكلامِ ويستهزىءُ بهِ ، ويقولُ : (ما هٰذا الهوسُ ؟! السماءُ لا تمطرُ ذهباً ولا فضةً ، وإنَّما يُنالُ ذلكَ بالكسبِ ، هٰكذا قدَّرَهُ ربُّ الأربابِ وأجرىٰ بهِ سنَّتَهُ ولا تبديلَ لسنَّةِ اللهِ) .

ولا يعلمُ المغرورُ أنَّ ربَّ الآخرةِ وربَّ الدنيا واحدٌ ، وأنَّ سنتَهُ لا تبديلَ لها فيهما جميعاً ، وأنَّهُ قدْ أخبرَ إذْ قالَ : ﴿ وَأَن لَّيْسَ لِلْإِنسَٰنِ إِلَّا مَا سَعَىٰ ﴾ ، فكيفَ يعتقدُ أنَّهُ كريمٌ في الآخرةِ وليسَ بكريمٍ في الدنيا ؟! وكيفَ يقولُ : ليسَ مقتضى الكرمِ الفتورَ عنْ كسبِ المالِ ، ومقتضاهُ الفتورُ عنِ العملِ

---

[1] في (أ) : (ورحمته واسعة) بدل (وجنته) .

للملكِ المقيمِ والنعيمِ الدائمِ ، وأنَّ ذلكَ بحكْمِ الكرمِ يعطيهِ مِنْ غيرِ جهدٍ في الآخرةِ ، وهـٰذا يمنعُهُ معَ شدَّةِ الاجتهادِ في غالبِ الأمرِ في الدنيا ، وينسىٰ قولَهُ تعالىٰ : ﴿ وَفِي ٱلسَّمَآءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ ﴾ ؟!

فنعوذُ باللهِ مِنَ العمىٰ والضلالِ ، فما هـٰذا إلا انتكاسٌ علىٰ أمِّ الراسِ ، وانغماسٌ في ظلماتِ الجهلِ ، وصاحبُهُ جديرٌ بأنْ يكونَ داخلاً تحتَ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَلَوْ تَرَىٰٓ إِذِ ٱلْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا۟ رُءُوسِهِمْ عِندَ رَبِّهِمْ رَبَّنَآ أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَٱرْجِعْنَا نَعْمَلْ صَٰلِحًا ﴾ أيْ : أبصرنا أنَّكَ صدقْتَ إذْ قلتَ : ﴿ وَأَن لَّيْسَ لِلْإِنسَٰنِ إِلَّا مَا سَعَىٰ ﴾ ، فارجعْنا نسعىٰ ، وعندَ ذلكَ لا يمكَّنُ مِنَ الانقلابِ ، ويحقُّ عليهِ العذابُ ، فنعوذُ باللهِ مِنْ دواعي الجهلِ والشكِّ والارتيابِ السائقِ بالضرورةِ إلىٰ سوءِ المنقلبِ والمآبِ .

* * *

TÖVBENİN DEVAMINDA İNSANLARIN KISIMLARI

Bilmiş ol ki; tövbe edenler dört kısımdır.

Birinci kısım; Geçmişte tövbe edip ölünceye kadar tövbesinde duranlardır. Bunlar, geçmişteki eksikliklerini tamamlar ve bir daha günâha dönmesini hatırının kenârından bile geçirmezler. Şüphesiz, peygamberlik mertebesine yükselemeyen insanların, yaratılış bakımından kurtulmaları mümkün olmayan zelle ve sürçmeleri bunun dışında kalır. İşte tövbede istikamet budur ve günâhlarını sevaplarla değiştirip hayırlarda müsâbaka eden de bu tövbenin sâhipleridir. Bu tövbeye “Nasûh tövbesi” denir ve böyle sükûn bulan nefse de “Nefs-i Mutmainne” adı verilir ki, kendisi Rabbisinden ve Rabbi de kendisinden râzı olduğu halde O’na yönelir. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

سَبَقَ الْمُفَرِّدُونَ الْمُسْتَهْتِرُونَ بِذِكْرِ اللّٰهِ تَعَالٰى وَضَعَ الذِّكْرُ
عَنْهُمْ أَوْزَارَهُمْ فَوَرَدُوا الْقِيَامَةِ خُفَافًا

“Günâhlarından rücû edip Allah’ı zikirle yarışanlar, yarışı kazanmışlardır. Zikir, onların günâh yüklerini sırtlarından attı ve hafif olarak mahşer yerine geldiler.”[40] buyurmakla bunu kasdetmiştir. Zîra bu hadîste, bunların sırtlarından günâh yükünü, zikrin indirdiğine işâret vardır.

Şehvetlere temâyülleri bakımından, bu kısımdaki insanlar da bir kaç dereceye ayrılır. Bir kısmının şehveti, mârifetinin kahr u galebesi altında sükûna ermiş ve artık yoluna devâm etmesine engel olacak hâli kalmamıştır. Bir kısmı da hâlâ nefsi ile mücâhede hâlindedir, fakat ona galebe çalmaktadır.

---

[40] Tirmizî, Ebû Hüreyre’den hasen isnad ile rivâyet etmiştir.

Ayrıca bu mücâhedelerde; çokluk, azlık, zaman ve nevîleri bakımından ayrı ayrıdır. Hattâ ömür bakımından da ihtilâf ederler. Bir kısım tövbekârlar, tövbelerinin akabinde ölürler. Şüphesiz bu gibiler selâmete ulaştığı için, bunlara gıpta edilir. Bir kısmı çok yaşar da mücâhede ve sabrı uzun sürer, istikameti uzar ve iyilikleri çoğalır. Şüphesiz bunun durumu, öbürünün durumundan daha makbuldür. Zîra bu adam, kötülükleri mahveden iyiliklerini çoğaltmaktadır. Âlimin birisi, irtikâb edilen günâhın bağışlanması hakkında şöyle diyor: "Günâhkâr, tövbe ettiği bir günâh ile ondan sonra on defa karşılaşır ve bütün şehvet ve imkânları mevcut olduğu halde bu günâhı, yalnız Allah korkusundan dolayı işlememişse, işte onun geçmişi bağışlanır. Her ne kadar bunun tesîrinin büyüklüğü inkâr edilmezse de bu, çok uzak ve ağır şarttır. Zayıf bir mürîdin böyle bir yola girmesi ve kendini bu şekilde denemeye kalkışması uygun değildir. Çünkü dadandığı ve sonra tövbe ettiği bir günâhın yeniden bütün sebeplerini hazırladıktan sonra, bundan ayrılması zor olur. Adamın bu sûretle yeniden günâha düşerek tövbesini bozmasından korkulur. Asıl selâmet yolu, o günâhı kolaylaştıracak sebeplerden uzak kalmaktır. Ancak bü sâyede şehvetini kırar ve nefsinin bu tarafa açılan kapılarını kapamak sûretiyle ümîdini keserek tövbesinde selâmet üzere kalmış olur.

İkinci kısım; Ana vazîfeleri yerine getirmekte ve büyük günâhları terk etmekte tövbesinde istikamet etmiştir. Ancak kasıtsız olarak bâzı tesîrler altında yine bâzı kusurlar kendisinden sâdır olmuştur. Fakat her defasında da işlediği hatâdan dolayı kendisini kınamış ve bir daha bu gibi tehlikelere düşmemeye azmetmiştir. Bu nefse “Nefs-i Levvâme” denir. Çünkü bu gibi âdî davranışlarından dolayı sâhibini yerer. Bu adamın böyle hatâlara düşmesi kasıtlı olmayıp kendini yerdiği için, her ne kadar diğerlerine nispetle düşük ise de yine bulunduğu mertebe, üstün mertebedir. Tövbekârların çoğunun durumu budur. Çünkü kötülük, insanın mayasındadır. Bundan çok az kimse çok az hallerde kurtulabilir. Kendisinden en çok beklenen, mîzânının ağır gelmesi için, hayrının şerrinden çok olmasıdır. Yoksa kötülük nefsinin tamamen boş kalması, uzak bir ihtimâldir. Bu gibiler için de iyi vaadler vardır. Nitekim Allahu Teâlâ:

اَلَّذٖينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْاِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ اِلَّا اللَّمَمَ اِنَّ رَبَّكَ
وَاسِعُ الْمَغْفِرَةِ

“(O güzel hareket edenler) **ufak ufak suçlar hâriç olmak üzere, günâhın büyüklerinden ve fuhuşlardan kaçınanlardır. Şüphesiz ki Rabbin mağfireti bol olandır.”** (Necm sûresi, 53/32) buyurmuştur. Kasıtsız olarak işlenen küçük günâhlar affedilen, “lümme”lerden olmaya lâyıktır. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَالَّذٖينَ اِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً اَوْ ظَلَمُوا اَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللّٰهَ
فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ

“Çirkin bir günâh işledikleri, yâhut nefislerine zulmettikleri vakit Allah’ı hatırlayarak hemen günâhlarının yarlığanmasını isteyenlerdir.” (Âl-i İmrân sûresi, 3/135) buyurmuş ve nefislerine zulmettikleri halde pişmân olup kendilerini kınadıkları için, Allahu Teâlâ bunları övmüştür. İşte bu mertebeye işaret etmek üzere: Hz. Ali’nin rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

خِيَارُكُمْ كُلُّ مُفَتَّنٍ تَوَّابٍ

"Hayırlınız, her aldanışında tövbe edendir."[41] buyurmuştur. Diğer rivâyette:

اَلْمُؤْمِنُ كَالسُّنْبُلَةِ يَفِيءُ أَحْيَانًا وَيَمِيلُ أَحْيَانًا

"Mü'min buğday başağı gibidir. Bâzen eğilir bâzen doğrulur."[42] buyrulmuştur. Bir başka rivâyette de şöyle buyrulmuştur:

لَا بُدَّ لِلْمُؤْمِنِ مِنْ ذَنْبٍ يَأْتِيهِ الْفَيْنَةَ بَعْدَ الْفَيْنَةِ

"Zaman zaman mü'min kusur işleyebilir."[43]

Bütün bu âyet ve hadîsler, bu kadarcık isyân ile insanın tövbeyi bozup günâha ısrâr etmişlerden sayılamayacağına kesin delîllerdir. Bu gibi kusurlarla insanı tövbekârlar derecesinden düşme ümitsizliğine kaptırmak isteyenler, sağlam bir adamın, devamlı olmayarak arasıra bâzı meyveler ve sıcak yemek yemesiyle sıhhatinin devâm edemeyeceği ümitsizliğine düşüren tabipler ve arasıra tekrardan tembelleşen ve fakat devamlı olmayan bu tembellikten dolayı bir fakîhi fakîhlik seviyesinden düşme ümitsizliğine sevk eden diğer fakîhler gibidir ki aslında bu, o tabip ve o fakîhin kendi noksanlığına delâlettir. Zîra gerçek fakîh, bu gibi ufak tefek hatâlardan dolayı bir vakit insanı saâdet derecesinden meyûs edecek hale düşürmez. Çünkü Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Âdemoğullarının hepsi hatâlıdır. Hatâ edenlerin hayırlıları da tövbe ve istiğfâr edenlerdir."*[44] buyurmuştur.

---

41. Beyhakî **"Şuabü'l-Îman"**da rivayet etmiştir.
42. Ebû Ya'lâ ve İbn Hibban **"Zuafâ"**da Enes'den rivayet etmişlerdir.
43. Taberânî ve Beyhakî İbn Abbas'dan hasen isnad ile rivâyet etmişlerdir.
44. Hâkim Enes'den rivayet etmiştir.

Diğer hadîste şöyle buyrulmuştur:

اَلْمُؤْمِنُ وَاهٍ رَاقِعٌ فَخَيْرُهُمْ مَنْ مَاتَ عَلٰى رَقْعِهِ

"Her mü'min günâh ile eskimiş ve tövbe ile yamanmıştır. Bunların hayırlısı, tövbe hâlinde ölenidir."[45] Allahu Teâlâ da:

أُولٰئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا وَيَدْرَءُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ

"İşte bunlara, sabır (ve sebât) **ettiklerinden dolayı, mükâfatları iki defa verilecektir. Bunlar kötülüğü iyilikle def ederler."** (Kasas sûresi, 28/54) buyurmuştur.

Üçüncü kısım; Tövbe edip, tövbesinde bir müddet sebât ettikten sonra, şehvetlerinin azması üzerine kendi kasıt ve irâdesiyle yine bâzı günâhlara dönmesi ve bunun yanında mümkün olduğu kadar diğer günâhları terk ederek ibâdete devâm etmesidir. Bu günâhlara girmesi ise şehvetine hâkim olamaması bakımındandır. Aynı zamanda bu kötülüğü irtikâb ederken de: "Ne olaydı bu fırsat elime geçmeyeydi." der. Kötülüğü yaptıktan sonra da: "Keşke yapmasam. Ben bundan tövbe edeceğim." diye nedâmet duyar ve nefsini yenmeye çalışacağını söyler. Fakat bütün bunlara rağmen tekrar tekrar nefsi onu isyâna sürükler. İşte bu nefse, " Nefs-i müsevvile" denir. Bu gibiler hakkında Allahu Teâlâ:

وَاٰخَرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَاٰخَرَ سَيِّئًا

"Diğer bir kısmı da günâhlarını îtirâf ettiler. Onlar iyi bir ameli başka bir kötü ile karıştırmışlardır." (Tevbe sûresi, 9/102) buyurmuştur. Bunun haline gelince; ibâdete devâm etmesi ve isyânı kerîh görmesi bakımından affı umulursa da tövbeyi tehîri bakımından geleceği korkulu olur. Çünkü tövbe etmeden ölüm gelebilir. O zaman iş, tamamen Allahu Teâlâ'nın dilemesine kalır; dilerse affeder, dilerse azâb eder. Şâyet Allahu Teâlâ lütuf ve keremiyle ona tövbeyi nasîb ederse, sâbikûn meyânına girer. Şekaveti galebe çalarsa ezeldeki mukadder âkıbetine uğramasından korkulur. Çünkü fıkıh talebesi, tahsîline engel olacak şeylerden devamlı olarak kendisini kurtaramazsa, artık bu, onun fakîh olmayıp câhil kalacağının bir delîlidir. Bunda ümit azalır. Tahsîl sebebinin kolaylaşması da, muvaffakiyetinin ezelde mukadder olduğunun delîlidir. Âhiretin, saâdet ve şekavetinin de hasenât ve seyyiât ile irtibatı bunun gibidir. Gıda ve ilaçları yemenin sıhhat ve hastalık ile yüksek mevkîlere ulaşmanın da tembelliği terk ile ilgisi, bunun gibidir. Kadılık ve riyâset, uzun müddet tahsîle ihtiyaç gösterdiği gibi, âhiretin nîmetlerine erişmek de kalbi temizleyip selîm kalbe sâhip olmakla mümkündür. Hükm-i Rabbânî ezelde böyle sebkat etmiştir. Bunun için Allahu Teâlâ:

---

[45] Taberânî ve Beyhakî Enes'den rivayet etmişlerdir.

وَنَفْسٍ وَمَا سَوَّاهَا. فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا. قَدْ أَفْلَحَ مَنْ
زَكَّاهَا. وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا

"Nefse ve ona birtakım kabiliyetler verene, sonra da ona iyilik ve kötülükleri ilham edene yemin ederim ki, nefsini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiştir." (Şems sûresi, 91/7-9) buyurmuştur. Kul, ne zaman bir günâh işlerse günâh peşin, sevap ise veresiye olmuş olur. İşte bu, rüsvaylık ve aşağılıktır. Zîra Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الْعَبْدَ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ سَبْعِينَ سَنَةً حَتّٰى يَقُولَ
النَّاسُ إِنَّهُ مِنْ أَهْلِهَا وَلَا يَبْقٰى بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجَنَّةِ إِلَّا شِبْرٌ

فَيَسْبِقُ عَلَيْهِ الْكِتَابُ فَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ فَيَدْخُلَهَا

"Kul, yetmiş sene cennetliğin ameli gibi amel eder. Hattâ herkes onun cennetlik olduğunu söyler. Öyle ki (kulun cennetle) *arasında mânen bir karış mesafe kalmaz. Sonra mukadderâtı galebe çalar da cehennem ehlinin işini yapar ve cehenneme girer."*[46] buyurmuştur.

Demek ki son nefesten korkmak, tövbeden evveldir. Alınan her nefes geçmişin sonudur. O anda ölmesi mümkündür. O halde nefeslerini devamlı sûrette murâkabe etmelidir. Yoksa sonu sakıncalı olur da hasret ve nedâmetin fayda vermeyeceği günde hasret ve pişmanlık uzayıp gider.

Dördüncü kısım; tövbe edip, bir müddet tövbesi üzerinde durarak istikamet ettikten sonra, tövbe hatırından geçmemek şartıyla yeniden günâhlara dönenlerdir. Bunlar, tövbe hatırlarına gelmediği gibi, yaptıkları kötülüklere de üzülmezler. Alabildiğine şehvetlerinin peşine düşerler. İşte bunlar günâhta ısrar eden kimselerdir ki, bunların nefsine de "Nefs-i emmâre" denir. İyilikten uzaklaştırır ve kötülüğü emreder. Bu gibilerin son nefesinden korkulur. Bunlar Allahu Teâlâ'nın irâdesine kalmışlardır. Eğer sû-i hâtime ile giderlerse, sonu gelmeyen bir şekavete düşmüş olurlar. Şâyet hüsnâ ile canları alınır ve îman ile ölürlerse, uzun bir müddet sonra olsa da, cehennemden çıkmaları beklenir. Bununla beraber, bizlerin bilemeyeceğimiz gizli bir sebepten de affedilmeleri mümkündür.

Bu, tıpkı bir harâbeye giren bir adamın orada saklı bir hazîneyi bulmasına veyâ evde oturduğu halde okumadan âlim olmayı bekleyen adamın durumuna benzer. Nitekim peygamberler böyledirler. İbâdetle mağfiret talebinde bulunmak okuyup sa'y u gayret göstermekle ilim talebinde bulunmak, deniz aşırı seyyahatler ve ticaretlerle kazanç aramak gibidir. Amelsiz af talebi, harâbede hazîne beklemek ve meleklerin öğretmesiyle hoca olmayı ummak gibidir. Bunlardan vazgeçtik, keşke her okuyan âlim, her ticaret eden zengin ve her namaz kılıp oruç tutan mağfiret olaydı. Buna da râzıyız; insanların hepsi mahrumdur. Yalnız âlimler mahrum değil; âlimler de mahrumdur, yalnız ilmiyle amel edenler mahrum değil; onlar da mahrumdur, yalnız ihlâs ile amel edenler mahrum değil, onlar da büyük tehlike üzerindedirler.

---

[46] Bâzı kelimeleri hâriç, Buhârî ile Müslim, Sehl b. Sa'd'dan rivâyet etmişlerdir.

Servetini döküp-saçıp, yakıp-yıkıp aile efrâdını aç ve açıkta bırakan kimsenin, yıktığı evin altında bir hazîne bulup onunla huzura kavuşacağını ummasını, muhal olmadığı halde, aklı başında insanlar ahmaklık saydığı gibi. Tâati az, devamlı günâh işleyen ve mağfiret yoluna girmediği halde Allah'tan af dileyenler de basîret sâhipleri nezdinde ahmaklardan sayılır.

Bu bunağın aklına ve ahmaklığını güzel göstermesine şaşılır. Zîra böylece isyâna dalıp tövbe etmeyen bu adam, hâlâ: "Allah kerîmdir, O'nun cenneti beni de alır, benim günâhım O'na zarar vermez." şeklinde konuşmalarla ahmaklığını tervîce (mâzur göstermeye) çalışır. Âhireti hususunda böyle düşünürken, öte yandan dünyalık için; kara, deniz (ve hava) demeden çaba gösterir durur. Ona: "Ne uğraşıyorsun? Allah kerîm. O'nun hazînesi senin gibi niceleri doyurur. Yorulup durma, yat. Allah rızkını nasıl olsa verir." desen, bunu hemen senin ahmaklığına sayarak seninle alay etmeye başlar ve: "Nedir bu ahmaklık? Gökyüzü altın ve gümüş yağdırmaz, her şey kazanmakla temîn edilir. Allahu Teâlâ her şeyi bir sebebe bağlamış, âdet-i ilâhiyye böyle cârî olmuş. O'nun sünnetinde değişiklik olmaz." der. Dünyanın Rabbi ile âhiretin Rabbinin bir olduğunu, sünnetinin dünyada değişmediği gibi, âhiret hususunda da değişmeyeceğini ve Allahu Teâlâ'nın:

وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى

"Hakikaten insan için kendi çalıştığından başkası yoktur." (Necm sûresi, 53/39) buyurduğunu hatırlamaz. Dünyada kerîm olduğuna inanmadığı halde âhirette kerîm olduğuna nasıl inanır? Öte yandan da Allahu Teâlâ'nın

وَفِي السَّمَآءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ

"Rızkınız ve size va'dolunagelen şeyler göklerdedir." (Zâriyât sûresi, 51/22) âyet-i celîlesini unutur. Basîret körlüğü ve sapıklıktan Allah'a sığınırız. Bu görüş, cehâlet bataklığına dalmaktan ve kafa üstü düşmekten başka bir şey değildir. Bu görüşte olanlar:

وَلَوْ تَرٰى إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُو رُءُوسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ رَبَّنَا
أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا

"Günâhkârların Rableri huzurunda başlarını eğerek: "Ey Rabbimiz! Gördük, işittik; şimdi bizi dünyaya geri çevir de güzel amellerde bulunalım diyecekleri zaman sen onları görsen." (Secde sûresi, 32/12) âyetinin hükmüne girmeye lâyık kimselerdir. Sen, ancak o zaman Allahu Teâlâ'nın: **"Hakîkaten insan için çalıştığından başkası yoktur."** (Necm sûresi, 53/39) buyurduğunu tasdîk ediyor ve: **"Bizi geri çevir de iyi ameller işleyelim."** diyorsun. Hâlbuki o zaman geri dönmek imkânsızdır, azâbı çoktan hak etmiş oldun. Cehâletten, şek ve şüphe dâiyelerinden Allah'a sığınırız.

بيان ما ينبغي أن يبادر إليه التائب إن جرى عليه ذنب إمّا عن قصدٍ وشهوةٍ غالبةٍ ، أو عن إلمامٍ بحكم الاتفاق

اعلمْ : أنَّ الواجبَ عليهِ التوبةُ والندمُ والاشتغالُ بالتكفيرِ بحسنةٍ تضادُّهُ كما ذكرنا طريقَهُ ، فإنْ لمْ تساعدْهُ النفسُ على العزمِ على التركِ لغلبةِ الشهوةِ . فقدْ عجزَ عنْ أحدِ الواجبينِ ، فلا ينبغي أنْ يتركَ الواجبَ الثاني ، وهوَ أنْ يدرأَ بالحسنةِ السيئةَ لتمحوَها ، فيكونَ ممَّنْ خلطَ عملاً صالحاً وآخرَ سيئاً .

والحسناتُ المكفِّرةُ للسيئاتِ : إمَّا بالقلبِ ، وإمَّا باللسانِ ، وإمَّا بالجوارحِ ، ولتكنِ الحسنةُ في محلِّ السيئةِ ، وفيما يتعلَّقُ بأسبابِها .

فأما بالقلبِ : فليكفِّرْهُ بالتضرُّعِ إلى اللهِ تعالىٰ في سؤالِ المغفرةِ والعفوِ ، ويتذلَّلْ تذلُّلَ العبدِ الآبقِ ، ويكونُ ذلُّهُ بحيثُ يظهرُ لسائرِ العبادِ ، وذلكَ بنقصانِ كبْرِهِ فيما بينَهُمْ ، فما للعبدِ الآبقِ المذنبِ وجهٌ للتكبُّرِ على سائرِ العبادِ⁽¹⁾ ، وكذلكَ يضمرُ بقلبِهِ الخيراتِ للمسلمينَ والعزمَ على الطاعاتِ .

وأمَّا باللسانِ : فبالاعترافِ بالظلمِ والاستغفارِ ، فيقولُ : (ربِّ ؛ ظلمتُ نفسي وعملتُ سوءاً ، فاغفرْ لي ذنوبي) ، وكذلكَ يكثرُ مِنْ ضروبِ الاستغفارِ ، كما أوردناهُ في كتابِ الدعواتِ والأذكارِ .

---

(١) والكبر والمعصية لا يجتمعان في قلب مؤمن . « إتحاف » (٨/ ٦٠٢) .

وأمَّا بالجوارحِ : فبالطاعاتِ ، والصدقاتِ ، وأنواعِ العباداتِ ، وفي الآثارِ ما يدلُّ علىٰ أنَّ الذنبَ إذا أُتبعَ بثمانيةِ أعمالٍ كانَ العفوُ عنهُ مرجوّاً ، أربعةٌ مِنْ أعمالِ القلوبِ وهيَ التوبةُ أوِ العزمُ على التوبةِ ، وحبُّ الإقلاعِ عنِ الذنبِ ، وخوفُ العقابِ عليهِ ، ورجاءُ المغفرةِ لهُ ، وأربعةٌ مِنْ أعمالِ الجوارحِ ، وهيَ أنْ يصلِّيَ عَقيبَ الذنبِ ركعتينِ(١) ، ثمَّ يستغفرَ اللهَ تعالىٰ بعدَهُما سبعينَ مرَّةً(٢) ، ويقولَ : سبحانَ اللهِ العظيمِ وبحمدِهِ مئةَ مرَّةٍ ، ثمَّ يتصدَّقَ بصدقةٍ ، ثمَّ يصومَ يوماً(٣) .

وفي بعضِ الآثارِ : «يسبغُ الوضوءَ، ويدخلُ المسجدَ ويصلِّي ركعتينِ»(٤) .

وفي بعضِ الأخبارِ : « يصلِّي أربعَ ركعاتٍ »(٥) .

---

(١) وذلك بعد أن يتوضأ ، وإن اغتسل . . كان أكمل ، وإن أمكنه أن يغسل الثياب التي عصى الله فيها . . كان أكمل ؛ فإن طهارة الظاهر عنوان طهارة الباطن ، وإذا كانت الصلاة في موضع خال عن اشتغال وعن توهم الرياء والسمعة في بال . . كان أكمل . « إتحاف » (٨/ ٦٠٢) .

(٢) مع البكاء إن أمكن ، وإلا . . فبالتباكي وقلب حزين علىٰ ما سبق له من المعصية ، ويجعلها نصب عينيه . « إتحاف » (٨/ ٦٠٢) .

(٣) قوت القلوب (١/ ١٩٠) .

(٤) فقد روى الترمذي (٤٠٦) ، والنسائي في « السنن الكبرىٰ » (١٠١٧٥ ، ١٠١٧٧) مرفوعاً وموقوفاً ، وابن ماجه (١٣٩٥) من حديث الصديق الأكبر رضي الله عنه نحوه ، ولم يذكر المسجد ، وعند البيهقي في « الشعب » (٦٦٨٠) من حديث الحسن مرسلاً : « ما أذنب عبد ذنباً ، ثم توضأ ، فأحسن الوضوء ، ثم خرج إلىٰ براز من الأرض ، فصلىٰ ركعتين ، واستغفر الله من ذلك الذنب . . إلا غفر له » .

(٥) إذ روىٰ عبد الرزاق في « المصنف » (٧/ ٤٤٧) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٦٨٣) =

وفي الخبرِ : « إذا عملتَ سيئةً . . فأتبعْها حسنةً تكفِّرْها ، السرُّ بالسرِّ والعلانيةُ بالعلانيةِ »[1] .

ولذلكَ قيلَ : (صدقةُ السرِّ تكفِّرُ ذنوبَ الليلِ ، وصدقةُ الجهرِ تكفِّرُ ذنوبَ النهارِ)[2] .

وفي الخبرِ الصحيحِ : أنَّ رجلاً قالَ لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : إنِّي عالجتُ امرأةً ، فأصبتُ منها كلَّ شيءٍ إلا المسيسَ ، فاقضِ عليَّ بحكْمِ اللهِ تعالىٰ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أوَما صلَّيتَ معنا صلاةَ الغداةِ ؟ » قالَ : بلىٰ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الحسناتِ يذهبنَ السيئاتِ »[3] .

= من حديث ابن عباس رضي الله عنهما قال : كان رجل من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم يهوى امرأة ، فكان ذات يوم جالساً عند رسول الله صلى الله عليه وسلم ، فاستأذن النبي صلى الله عليه وسلم في حاجة ، فأذن له ، فخرج في يوم مطير ، فإذا هو بامرأة علىٰ غدير تغتسل ، فلما رآها . . جلس منها مجلس الرجل من امرأته ، وحرك ذكره فإذا هو مثل الهدبة ، فقام نادماً ، فأتى النبي صلى الله عليه وسلم فذكر ذلك له ، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : « أربع ركعات » ، فأنزل الله عز وجل : ﴿ وَأَقِمِ ٱلصَّلَوٰةَ طَرَفَيِ ٱلنَّهَارِ وَزُلَفًا مِّنَ ٱلَّيۡلِۚ إِنَّ ٱلۡحَسَنَٰتِ يُذۡهِبۡنَ ٱلسَّيِّـَٔاتِ ﴾ .

[1] هو من وصيته صلى الله عليه وسلم لمعاذ بن جبل رضي الله عنه ، رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٤٦٦) ، والطبراني في « الكبير » (٢٠/ ١٥٩) .

[2] هو عند صاحب « القوت » (١/ ١٩٠) بلفظ : (صدقة الليل تكفر ذنوب النهار ، وصدقة السر تكفر ذنوب الليل) .

[3] رواه البخاري (٥٢٦) ، ومسلم (٢٧٦٣) واللفظ أقرب له ، والمسيس في الحديث كناية عن الجماع .

وهـٰذا يدلُّ علىٰ أنَّ ما دونَ الزنا مِنْ معالجةِ النساءِ صغيرةٌ ؛ إذْ جعلَ الصلاةَ كفارةً لهُ بمقتضىٰ قولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الصلواتُ الخمسُ كفارةٌ لما بينهُنَّ إلا الكبائرَ » .

فعلى الأحوالِ كلِّها ينبغي أنْ يحاسبَ نفسَهُ كلَّ يومٍ ، ويجمعَ سيئاتِهِ ، ويجتهدَ في دفعِها بالحسناتِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فكيفَ يكونُ الاستغفارُ نافعاً مِنْ غيرِ حلِّ عقدةِ الإصرارِ وفي الخبرِ : « المستغفرُ مِنَ الذنبِ وهوَ مصرٌّ عليهِ كالمستهزئِ بآياتِ اللهِ »(١) ، وكانَ بعضُهُمْ يقولُ : (أستغفرُ اللهَ مِنْ قولي : أستغفرُ اللهَ)(٢) ، وقيلَ : (الاستغفارُ باللسانِ توبةُ الكذابينَ)(٣) ، وقالَتْ رابعةُ العدويَّةُ : (استغفارُنا يحتاجُ إلى استغفارٍ)(٤) .

فاعلمْ : أنَّهُ قدْ وردَ في فضلِ الاستغفارِ أخبارٌ خارجةٌ عنِ الحصرِ ، ذكرناها في كتابِ الأذكارِ والدعواتِ ، حتَّىٰ قرنَ اللهُ الاستغفارَ ببقاءِ الرسولِ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « التوبة » (٨٥) من حديث ابن عباس مرفوعاً .

(٢) كذا في « القوت » (١/ ١٨٩) ، وذكر الكلاباذي في « التعرُّف » (ص٩٣) أنه من قول رابعة .

(٣) ذكره الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص١٤٩) لرابعة ، ونحوه ذكره القشيري في « رسالته » (ص١٨٤) لذي النون المصري .

(٤) كذا في « القوت » (١/ ١٨٩) ، وعند الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص١٤٩): (توبتنا تحتاج إلىٰ توبة) .

صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ وَمَا كَانَ ٱللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنتَ فِيهِمْ وَمَا كَانَ ٱللَّهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ ﴾ ، فكانَ بعضُ الصحابةِ يقولُ : (كانَ لنا أمانانِ ، ذهبَ أحدُهُما وهوَ كونُ الرسولِ فينا ، وبقيَ الاستغفارُ معنا ، فإنْ ذهبَ . . هلكنا)⁽¹⁾ .

فنقولُ : الاستغفارُ الذي هوَ توبةُ الكذابينَ : هوَ الاستغفارُ بمجرَّدِ اللسانِ مِنْ غيرِ أنْ يكونَ للقلبِ فيهِ شِرْكةٌ ؛ كما يقولُ الإنسانُ بحكْمِ العادةِ وعنْ رأسِ الغفلةِ : (أستغفرُ اللهَ) ، وكما يقولُ إذا سمعَ صفةَ النارِ : (نعوذُ باللهِ منها) مِنْ غيرِ أنْ يتأثَّرَ بهِ قلبُهُ ، وهٰذا يرجعُ إلىٰ مجرَّدِ حركةِ اللسانِ ، ولا جدوىٰ لهُ .

فأمَّا إذا انضافَ إليهِ تضرُّعُ القلبِ إلى اللهِ تعالىٰ ، وابتهالُهُ في سؤالِ المغفرةِ عنْ صدقِ إرادةٍ وخلوصِ نيَّةٍ ورغبةٍ ، فهٰذهِ حسنةٌ في نفسِها ، فتصلحُ لأنْ تُدفعَ بها السيئةُ ، وعلىٰ هٰذا تحملُ الأخبارُ الواردةُ في فضلِ الاستغفارِ ، حتَّىٰ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما أصرَّ مَنِ استغفرَ ولوْ عادَ في اليومِ سبعينَ مرَّةً »⁽²⁾ ، وهوَ عبارةٌ عنِ الاستغفارِ بالقلبِ .

---

(1) رواه أحمد في « المسند » (٤/٣٩٣) من قول أبي موسى الأشعري رضي الله عنه ، كما روي أيضاً عن أبي هريرة وابن عباس رضي الله عنهم ، وروى الترمذي (٣٠٨٢) من حديث أبي موسىٰ رضي الله عنه مرفوعاً : « أنزل الله عليَّ أمانين لأمتي ﴿ وَمَا كَانَ ٱللَّهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنتَ فِيهِمْ وَمَا كَانَ ٱللَّهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ ﴾ ، فإذا مضيت . . تركت فيهم الاستغفار إلىٰ يوم القيامة » .

(2) رواه أبو داوود (١٥١٤) ، والترمذي (٣٥٥٩) .

وللتوبةِ والاستغفارِ درجاتٌ ، وأوائلُها لا تخلو عنِ الفائدةِ وإنْ لمْ تنتهِ إلىٰ أواخرِها ، ولذلكَ قالَ سهلٌ : (لا بدَّ للعبدِ في كلِّ حالٍ مِنْ مولاهُ ، فأحسنُ أحوالِهِ أنْ يرجعَ إليهِ في كلِّ شيءٍ ، فإنْ عصىٰ . . قالَ : يا ربِّ ؛ استرْ عليَّ ، فإذا فرغَ مِنَ المعصيةِ . . قالَ : يا ربِّ ؛ تبْ عليَّ ، فإذا تابَ . . قالَ : يا ربِّ ؛ ارزقني العصمةَ ، وإذا عملَ . . قالَ : يا ربِّ ؛ تقبلْ منِّي)[١] .

وسُئِلَ أيضاً عنِ الاستغفارِ الذي يكفِّرُ الذنوبَ ، فقالَ : (أوَّلُ الاستغفارِ الاستجابةُ ، ثمَّ الإنابةُ ، ثمَّ التوبةُ ، فالاستجابةُ أعمالُ الجوارحِ ، والإنابةُ أعمالُ القلوبِ ، والتوبةُ إقبالُهُ علىٰ مولاهُ بأنْ يتركَ الخلْقَ ، ثمَّ يستغفرُ اللهَ مِنْ تقصيرِهِ الذي هوَ فيهِ ، ومِنَ الجهلِ بالنعمةِ وتركِ الشكرِ ، فعندَ ذلكَ يُغفرُ لهُ ، ويكونُ عندَهُ مأواهُ ، ثمَّ التنقُّلُ إلى الانفرادِ ، ثمَّ الثباتُ ، ثمَّ البيانُ ، ثمَّ القرْبُ ، ثمَّ المعرفةُ ، ثمَّ المناجاةُ ، ثمَّ المصافاةُ ، ثمَّ الموالاةُ ، ثمَّ محادثةُ السرِّ وهوَ الخلَّةُ ، ولا يستقرُّ هـٰذا في قلبِ عبدٍ حتَّىٰ يكونَ العلمُ غذاءَهُ ، والذكرُ قوامَهُ ، والرضا زادَهُ ، والتوكُّلُ صاحبَهُ ، ثمَّ ينظرُ اللهُ إليهِ ، فيرفعُهُ إلى العرشِ ، فيكونُ مقامُهُ مقامَ حملةِ العرشِ)[٢] .

وسُئِلَ أيضاً عنْ قولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « التائبُ حبيبُ اللهِ »[٣] ،

---

[١] قوت القلوب (١/ ١٩٠) .

[٢] قوت القلوب (١/ ١٩٠) ، وقد زاد في المعطوفات : (والتفويض مراده ، والتوكل صاحبه . . .) .

[٣] هـٰذا الحديث قد نصَّ عليه قوله تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ يُحِبُّ ٱلتَّوَّٰبِينَ وَيُحِبُّ ٱلْمُتَطَهِّرِينَ ﴾ ، =

فقالَ : (إنَّما يكونُ حبيباً إذا كانَ فيهِ جميعُ ما ذُكِرَ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ ٱلتَّـٰٓئِبُونَ ٱلۡعَـٰبِدُونَ . . . ﴾ الآيـةَ) ، وقـالَ : (الحبيـبُ هـوَ الـذي لا يدخلُ فيما يكرهُهُ حبيبُهُ) .

والمقصودُ : أنَّ للتوبةِ ثمرتينِ :

إحداهُما : تكفيرُ السيئاتِ ، حتَّىٰ يصيرَ كمَنْ لا ذنبَ لهُ .

والثانيةُ : نيلُ الدرجاتِ ، حتَّىٰ يصيرَ حبيباً .

وللتكفيرِ أيضاً درجاتٌ ، فبعضُهُ محوٌ لأصلِ الذنبِ بالكليَّةِ ، وبعضُهُ تخفيفٌ لهُ ، ويتفاوتُ ذلكَ بتفاوتِ درجاتِ التوبةِ ، فالاستغفارُ بالقلبِ والتداركُ بالحسناتِ وإنْ خلا عنْ حلِّ عقدةِ الإصرارِ مِنْ أوائلِ الدرجاتِ فليسَ يخلو عنِ الفائدةِ أصلاً ، فلا ينبغي أنْ يُظنَّ أنَّ وجودَها كعدمِها ، بلْ عرفَ أهلُ المشاهدةِ وأربابُ القلوبِ معرفةً لا ريبَ فيها أنَّ قولَ اللهِ تعالىٰ : ﴿ فَمَن يَعۡمَلۡ مِثۡقَالَ ذَرَّةٍ خَيۡرٗا يَرَهُۥ ﴾ صدقٌ ، وأنَّهُ لا تخلو ذرَّةٌ مِنَ الخيرِ عنْ أثرٍ ، كما لا تخلو شعيرةٌ تطرحُ في الميزانِ عنْ أثرٍ ، ولوْ خلَتِ الشعيرةُ الأولىٰ عنْ أثرٍ . لكانَتِ الثانيةُ مثلَها ، ولكانَ لا يترجَّحُ الميزانُ بأحمالِ الذرّاتِ ، وذلكَ بالضرورةِ محالٌ ، بلْ ميزانُ الحسناتِ يترجَّحُ بذراتِ الخيراتِ إلىٰ أنْ يثقلَ فتُشِيلَ كفَّةَ السيئاتِ ، فإيَّاكَ أنْ تستصغرَ ذرَّاتِ الطاعاتِ

= وروى ابن أبي الدنيا في « التوبة » (١٨٤) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً : « إن الله يحب الشاب التائب » .

فلا تأتيَها ، وذراتِ المعاصي فلا تتقيَها ؛ كالمرأةِ الخرقاءِ ، تكسلُ عنِ الغزلِ تعلُّلاً بأنَّها لا تقدرُ في كلِّ ساعةٍ إلا علىٰ خيطٍ واحدٍ وتقولُ : (أيُّ غنىً يحصلُ بخيطٍ ؟ وما وقْعُ ذلكَ في الثيابِ ؟!) ، ولا تدري المعتوهةُ أنَّ ثيابَ الدنيا اجتمعَتْ خيطاً خيطاً ، وأنَّ أجسامَ العالمِ معَ اتساعِ أقطارِهِ اجتمعَتْ ذرَّةً ذرَّةً .

فإذاً ؛ التضرُّعُ والاستغفارُ بالقلبِ حسنةٌ لا تضيعُ عندَ اللهِ أصلاً ، بلْ أقولُ : الاستغفارُ باللسانِ أيضاً حسنةٌ ؛ إذْ حركةُ اللسانِ بها عنْ غفلةٍ خيرٌ منْ حركةِ اللسانِ في تلكَ الساعةِ بغيبةِ مسلمٍ أوْ فضولِ كلامٍ ، بلْ هوَ خيرٌ مِنَ السكوتِ عنهُ ، فيظهرُ فضلُهُ بالإضافةِ إلى السكوتِ عنهُ ، وإنَّما يكونُ نقصاناً بالإضافةِ إلىٰ عملِ القلبِ ، ولذلكَ قالَ بعضُهُمْ لشيخِهِ أبي عثمانَ المغربيِّ : إنَّ لساني في بعضِ الأحوالِ[1] يجري بالذكرِ والقرآنِ وقلبي غافلٌ ، فقالَ : اشكرِ اللهَ إذِ استعملَ جارحةً مِنْ جوارحِكَ في الخيرِ ، وعوَّدَهُ الذكرَ ، ولمْ يستعملْهُ في الشرِّ ، ولمْ يعوِّدْهُ الفضولَ .

وما ذكرَهُ حقٌّ ، فإنَّ تعوُّدَ الجوارحِ للخيراتِ حتَّىٰ يصيرَ لها ذلكَ كالطبعِ يدفعُ جملةً مِنَ المعاصي ، فمَنْ تعوَّدَ لسانُهُ الاستغفارَ إذا سمعَ مِنْ غيرِهِ كذباً . . سبقَ لسانُهُ إلىٰ ما تعوَّدَهُ فقالَ : (أستغفرُ اللهَ) ، ومَنْ تعوَّدَ الفضولَ . . سبقَ لسانُهُ إلىٰ أنْ يقولَ : (ما أحمقَكَ ، وما أقبحَ كذبَكَ !) ، ومَنْ تعوَّدَ الاستعاذةَ إذا حُدِّثَ بظهورِ مبادي الشرِّ مِنْ شريرٍ . . قالَ بحكمِ

---

[1] في (س) : (الأوقات) بدل (الأحوال) .

سبقِ اللسانِ : (نعوذُ باللهِ) ، وإذا تعوَّدَ الفضولَ.. قالَ : (لعنَهُ اللهُ) ، فيعصي في إحدى الكلمتينِ ويسلمُ في الأخرىٰ ، وسلامتُهُ أثرُ اعتيادِ لسانِهِ الخيرَ ، وهوَ مِنْ جملةِ معاني قولِهِ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ ٱلْمُحْسِنِينَ ﴾ ، ومعاني قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَإِن تَكُ حَسَنَةً يُضَٰعِفْهَا وَيُؤْتِ مِن لَّدُنْهُ أَجْرًا عَظِيمًا ﴾ .

فانظرْ كيفَ ضاعفَها إذْ جعلَ الاستغفارَ في الغفلةِ عادةَ اللسانِ حتَّىٰ دفعَ بتلكَ العادةِ شرَّ العصيانِ بالغيبةِ واللعنِ والفضولِ ، هـٰذا تضعيفٌ في الدنيا لأدنى الطاعاتِ ، وتضعيفُ الآخرةِ أكبرُ ، لوْ كانوا يعلمونَ .

فإيَّاكَ وأنْ تلمحَ في الطاعاتِ مجرَّدَ الآفاتِ ، فتفترَ رغبتُكَ عنِ العباداتِ ، فإنَّ هـٰذهِ مكيدةٌ روَّجَها الشيطانُ بلعنتِهِ على المغرورينَ ، وخيَّلَ إليهِمْ : إنَّكُمْ أربابُ البصائرِ ، وأهلُ التفطُّنِ للخفايا والسرائرِ ، فأيُّ خيرٍ في ذكرٍ باللسانِ معَ غفلةِ القلبِ ؟!

فانقسمَ الخلقُ في هـٰذهِ المكيدةِ إلىٰ ثلاثةِ أقسامٍ : ظالمٌ لنفسِهِ ، ومقتصدٌ ، وسابقٌ بالخيراتِ .

أمَّا السابقُ : فقالَ : (صدقتَ يا ملعونُ ، ولكنْ هيَ كلمةُ حقٍّ أردتَ بها باطلاً ، فلا جرمَ أعذِّبُكَ مرَّتينِ ، وأرغمُ أنفَكَ مِنْ وجهينِ ، فأضيفُ إلىٰ حركةِ اللسانِ حركةَ القلبِ) ، فكانَ كالذي داوىٰ جرْحَ الشيطانِ بنثرِ الملحِ عليهِ .

وأمَّا الظالمُ المغرورُ : فاستشعرَ في نفسِهِ خيلاءَ الفطنةِ لهـٰذهِ الدقيقةِ ،

ثمَّ عجزَ عنِ الإخلاصِ بالقلبِ ، فتركَ معَ ذلكَ تعويدَ اللسانِ بالذكرِ ، فأسعفَ الشيطانَ بمرادِهِ ، وتدلَّىٰ بحبلِ غرورِهِ ، فتمَّتْ بينَهُما المشاكلةُ والموافقةُ ، كما قيلَ : (وافقَ شنٌّ طبقَهْ ، وافقَهُ فاعتنقَهُ)(١) .

وأمَّا المقتصدُ : فلمْ يقدرْ علىٰ إرغامِهِ بإشراكِ القلبِ في العملِ ، وتفطَّنَ لنقصانِ حركةِ اللسانِ بالإضافةِ إلى القلبِ ، ولكنِ اهتدىٰ إلىٰ كمالِهِ بالإضافةِ إلى السكوتِ والفضولِ ، فاستمرَّ عليهِ ، وسألَ اللهَ تعالىٰ أنْ يشركَ القلبَ معَ اللسانِ في اعتيادِ الخيرِ .

فكانَ السابقُ كالحائكِ الذي ذُمَّتْ حياكتُهُ فتركَها وأصبحَ كاتباً ، والظالمُ المتخلِّفُ كالذي تركَ الحياكةَ أصلاً وأصبحَ كنَّاساً ، والمقتصدُ كالذي عجزَ عنِ الكتابةِ فقالَ : (لا أنكرُ مذمَّةَ الحياكةِ ، ولكنَّ الحائكَ مذمومٌ بالإضافةِ إلى الكاتبِ ، لا بالإضافةِ إلى الكنَّاسِ ، فإذا عجزتُ عنِ الكتابةِ . فلا أتركُ الحياكةَ) .

ولذلكَ قالَتْ رابعةُ العدويَّةُ : (استغفارُنا يحتاجُ إلى استغفارٍ) ، فلا تظنَّ أنَّها تذمُّ حركةَ اللسانِ مِنْ حيثُ إنَّهُ ذكرُ اللهِ ، بلْ تذمُّ غفلةَ القلبِ ، فهوَ

---

(١) مثل مشهور يضرب لاثنين جمعتهما حالة واحدة فاتفقا بها ، ومنهم من يجعله رجزاً مجزوءاً ، وشنٌّ وطبقٌ اسمان لرجلين على الراجح ، أو علمان علىٰ قبيلتين ، أو علىٰ رجل وامرأة ، وقيل غير ذلك ، والهاء في (طبقه) للسكت لموافقة السجعة في الأوليين ، وانظر « مجمع الأمثال » (٣/ ٤٨٨) ، وقال فيه الميداني : (وزاد المتأخرون فيه : وافقه فاعتنقه) .

يحتاجُ إلى الاستغفارِ مِنْ غفلةِ قلبِهِ ، لا مِنْ حركةِ لسانِهِ ، فإنْ سكتَ عنِ الاستغفارِ باللسانِ أيضاً . احتاجَ إلى استغفارينِ ، لا إلى استغفارٍ واحدٍ .

فهكذا ينبغي أنْ تفهمَ ذمَّ ما يُذمُّ ، وحمدَ ما يُحمدُ ، وإلا . . جهلتَ معنىٰ ما قالَ القائلُ الصادقُ : (حسناتُ الأبرارِ سيئاتُ المقرَّبينَ)[1] ، فإنَّ هٰذهِ أمورٌ تثبتُ بالإضافةِ ، فلا ينبغي أنْ تُؤخذَ مِنْ غيرِ إضافةٍ[2] ، بلْ ينبغي ألا تستحقرَ ذرَّاتِ الطاعاتِ والمعاصي ، ولذلكَ قالَ جعفرٌ الصادقُ رحمةُ اللهِ عليهِ : (إنَّ اللهَ تعالىٰ خبَّأَ ثلاثاً في ثلاثٍ ؛ رضاهُ في طاعتِهِ ، فلا تحقِروا منها شيئاً ؛ فلعلَّ رضاهُ فيهِ ، وخبَّأَ غضبَهُ في معاصيهِ ، فلا تحقروا منها شيئاً ، فلعلَّ غضبَهُ فيهِ ، وخبَّأَ ولايتَهُ في عبادِهِ ، فلا تحقروا منهُمْ أحداً ، فلعلَّهُ وليُّ اللهِ تعالىٰ) ، وزادَ : (وخبَّأَ إجابتَهُ في دعائِهِ ، فلا تتركوا الدعاءَ ، فربَّما كانتِ الإجابةُ فيهِ)[3] .

* * *

---

[1] كلمة مشهورة لأبي سعيد الخرّاز ، تقدمت للمصنف غير مرة .

[2] في (ب) هنا زيادة : (فلا ينبغي أن توجد وحدها) .

[3] قوت القلوب (١/٢٠٧) ، ورواه البيهقي في « الزهد » (٧٥٩) من كلام ذي النون المصري رحمه الله تعالىٰ .

GÜNÂH İŞLEYENE DÜŞEN VAZÎFE

Bilmiş ol ki; her ne sûretle olursa olsun, günâh işleyenin iki vazîfesi vardır. Bunlardan biri hemen işlediği günâhın akabinde pişmân olup tövbe etmek; diğeri ise yapmış olduğu günâhı yok edecek bir iyilikte bulunmaktır. Şâyet nefsi kendisine galebe çalar ve şehvetine mahkûm olarak hemen tövbe edemiyorsa, birinci vazîfesini yapamıyor demektir. Fakat buna göre hiç olmazsa ikinci vazîfesini ihmâl etmemeli ve günâhın akabinde onu yok edecek bir iyilikte bulunmalıdır ki, böylece kötülükle iyiliği karıştırmış olsun. Zîra gerek kalp ve gerek âzâ ile yapılan kötülükleri, yine bunlarla yapılan iyilikler mahveder. Bununla beraber, yaptığı iyilik, kötülüğünün karşıtı olmalıdır. Yâni kötülüğü ne ile yapmışsa iyiliği de onunla ve hattâ iyiliği bütün âzâları ile yapmalıdır.

Kalp ile yapacağı iyiliğe gelince; Allah'a yalvarmak, O'ndan af ve mağfiret dilemek, efendisinden kaçan köle gibi mahcûb olmak, bu mahcûbiyetini, kibrin zıddı olan zillet ile âzâlarında göstermek ve içinden iyilik yapmaya niyet etmektir.

Dili ile iyiliğine gelince; yaptığını Allah'a itiraf edip Allah'tan af dilemek ve: "Allahım, kötülük yaptım, kendime zulmettim. Sen beni bağışla, günâhlarımı mağfiret et." diyerek, **"Duâ** ve **Zikir Kitabları**"nda anlattığımız çeşitli istiğfar ve duâları okumaktır.

Âzâlar ile iyiliğine gelince; ibâdetin miktar ve çeşitlerini çoğaltmak ve bolca sadaka vermektir. Bir günâhın akabinde sekiz iyilik yapıldığı vakit, onun affedileceğinin umulduğu, eserlerde belirtilmiştir. Bunların dördü kalp işidir. Onlar: tövbe ve tövbeye azim, günâhtan uzaklaşmayı arzulamak, azâb edileceğinden korkmak ve affı ummaktır. Dördü de âzâların işidir. Bunlar da yapmış olduğu kötülüğün akabinde iki rekât namaz kılmak, yetmiş kere istiğfâr etmek, yüz kere **"Sübhânellahi'l-azîm ve bihamdihî"** demek, bir gün oruç tutmak ve bir miktar sadaka vermektir. Bâzı rivâyetlerde: *"Güzel abdest alır ve iki rekât namaz kılarsın."* diye vârid olmuştur. Diğer rivâyette de: *"Dört rekât kılarsın."* şeklindedir. Haberde vârid olduğuna göre:

إِذَا عَمِلْتَ سَيِّئَةً فَأَتْبِعْهَا حَسَنَةً تُكَفِّرْهَا السِّرُّ بِالسِّرِّ
وَالْعَلَانِيَةُ بِالْعَلَانِيَةِ

"Bir günâh işlediğin vakit, hemen arkasından bir sevap ve bir iyilik yap ki, onu mahvetsin. Gizli günâha, gizli iyilik, âşikâre günâha da âşikâre iyilik yap."[47] buyrulmuştur.

Sahîh haberde; adamın biri Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e gelerek:

– "Yâ Resûlallah, ben bir kadını kandırdım ve münâsebetten başka kendisine her şeyi yaptım (yâni elledim ve öptüm, şimdi de pişmân oldum.) Hakkımda Allah'ın hükmü ne ise onu tatbîk eyle." dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَوَ مَا صَلَّيْتَ مَعَنَا صَلَاةَ الْغَدَاةِ؟ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ

– *"Bizimle sabah namazını kılmadın mı?"* buyurdu. Adam:

– "Evet, kıldım ya Resûlallah." deyince Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"İyilikler kötülükleri giderir."* buyurdu. Kıldığı namazın bu günâha keffâret olması, münâsebette bulunmadan yalnız ellemenin büyük günâhlardan değil, küçük günâhlardan olduğuna delâlet eder. Nitekim başka bir hadîste:

---

[47] Beyhakî **"Şuabü'l-îman"**da Muâz'dan rivayet etmiştir.

اَلصَّلَوَاتُ الْخَمْسُ كَفَّارَاتٌ لِمَا بَيْنَهُنَّ إِلَّا الْكَبَائِرَ

"Beş vakit namaz, aralarındaki günâha keffâret olur, yalnız büyük günâhlar müstesnadır."[48] şeklinde vârid olmuştur. Her hâl ü kârda her gün kendini hesâba çekmeli, günâhlarını bir araya toplayıp onları iyiliklerle mahvetmeye çalışmalıdır.

Şâyet, "Israr düğümünü çözmeden, yalnız geçmişe istiğfarın nasıl faydalı olacak? Hâlbuki hadîste:

اَلْمُسْتَغْفِرُ مِنَ الذَّنْبِ وَهُوَ مُصِرٌّ عَلَيْهِ كَالْمُسْتَهْزِىءِ
بِاٰيَاتِ اللّٰهِ

"Israr ettiği halde günâhlardan tövbe eden, Allah ile istihza etmiş gibidir."[49] buyrulmuş ve hattâ bâzıları: "Yâ Rab, **"Estağfirullah"** sözümden de sana istiğfâr ederim." demişler ve yalnız dili ile tövbenin yalancıların tövbesi olduğunu söylemişlerdir. Râbia-i Adeviyye: "Bizim tövbelerimiz, yeni birçok tövbelere muhtaçtır." demiştir. Bütün bunlar muvacehesinde günâha ısrar edenin tövbesi nasıl makbul olur?" dersen bilmiş ol ki;

"**Ezkâr ve Deavât**" bölümünde anlattığımız gibi, istiğfârın fazîleti hakkında sayılamayacak kadar çok rivâyetler vardır. Hattâ Allahu Teâlâ, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in, onların aralarında bulunmaları ile onlara azâb etmeyeceğini bildirirken, bir de buna istiğfâr ekleyerek:

وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَأَنْتَ فِيهِمْ وَمَا كَانَ اللّٰهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ
يَسْتَغْفِرُونَ

---

[48] Buhârî ile Müslim, İbn Mes'ûd'dan rivayet etmişlerdir.
[49] İbn Ebi'd-Dünyâ ve Beyhakî İbn Abbâs'dan rivâyet etmişlerdir.

“Hâlbuki sen içlerinde iken, Allah onları azâblandırıcı değildi. Onlar istiğfâr ederlerken de Allah yine onları azablandırıcı değildir.” (Enfâl sûresi, 8/33) buyurmuştur. Hattâ sahâbeden bâzıları: “Bizim güvenip dayanacağımız ve bizi emniyette yaşatan iki şey vardı. Bunlardan birincisi Resûl-i Ekrem (s.a.v.) idi, o gitti. Kaldı istiğfâr; eğer bunu da terk edersek, helâk oluruz.” dediler. Biz de deriz ki:

Kalbin iştirâkiyle olmayan, yalnız bir âdet kabîlinden, gafletle ve yalnız dilde **“Estağfirullah”** demek, yalancıların tövbesidir. Bu tıpkı, cehennemin vasfını duyduğu vakit -kalbinden gelmeyerek- dilinde “Allah’a sığınırım.” demek gibidir. Bu hallere, yalnız dilin hareket etmesi denir ki, bunda bir fayda yoktur. Fakat buna kalbinden katılır ve içinden gelen bir arzu ve ihlâs ile söylerse, elbette bu da bizâtihî bir hasene ve iyiliktir. Bununla da günâhlar mahvolabilir. İşte istiğfârın fazîleti hakkındaki rivâyetler buna hamlolunur. Hattâ Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا أَصَرَّ مَنِ اسْتَغْفَرَ وَلَوْ عَادَ فِي الْيَوْمِ سَبْعِينَ مَرَّةً

“İşlediği günâha istiğfâr eden -günde yetmiş defa da o günâha dönse- *ısrâr etmiş sayılmaz.”*[50] buyurmuştur. Bu da kalbi ile olan istiğfardır. Tövbe ve istiğfârın dereceleri vardır. Başlangıçları, sonuçları gibi olmasa bile, yine de faydadan hâlî değildir.

Bunun için **Sehl**: “Kul, her halinde Mevlâsına baş vurmalıdır. En güzel hali, böyle davranması ve kusur yaptığı vakit: “Yâ Rab, bunu ört.” demelidir. Günâhtan çıktığı vakit: “Yâ Rab, affet.”, tövbe ettiği vakit: “Yâ Rab, beni koru.” ve nihâyet amel ettiği vakit: “Yâ Rab, bunu kabul et.” deyip her halinde O’na baş vurmalıdır.” diyor.

---

[50] Dua bahsinde geçmiştir.

Yine Sehl'e: "Günâhları yok eden istiğfâr nedir?" diye sordukları̇nda, o: "Önce isticâbe, sonra inâbe ve sonra da tövbe." diye cevap vermiştir. Sonra da bunları şu şekilde açıklamıştır: İsticâbe âzâlarla amel, inâbe kalp ile amel, tövbe ise mâsivâyı terk edip Mevlâsına yönelmek ve sonra da içinde bulunduğu noksanlıktan ve kendisine verilen nîmete karşı nankörlükten istiğfâr etmektir." dedi.

İşte bu tövbe ile günâhları bağışlanır ve varacağı Allah olur. Sonra yalnızlığa çekilir, bundan sonra sebat, daha sonra beyan, daha sonra fikir, daha sonra mârifet, daha sonra münâcât [yalvarmak], sonra musâfât [dostluk], sonra muvâlât [beraberlik ve daha yakın dostluk], sonra muhâdesetü's-sır [gizli anlaşma] gelir ki bu, hullet ve en samîmî bir dostluktur.

Kişinin kalbinde bu halin yerleşmesi için, ilmin kendisine gıda, zikrin kuvvet, rızânın azık ve tevekkülün arkadaş olması lâzımdır. Bu vasıfları topladığı vakit, Allahu Teâlâ ona rahmetle nazar eder, onu Arş'a yükseltir ve makamı, Hamele-i Arş makamı olur. Arş'ı taşıyan meleklerin arasına katılır.

Yine bu zâta Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in *"Tövbe eden Allah'ın sevgilisidir."* hadîsinden sordular. Adam: "Tövbe edenin habîb ve sevgili olabilmesi için Allahu Teâlâ'nın:

اَلتَّآئِبُونَ الْعَآبِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّآئِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ
الْاٰمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللّٰهِ

"Tövbe edenler, ibâdet edenler, hamd edenler, seyahat edenler, rükû edenler, secde edenler, iyiliği emredenler ve kötülükten vazgeçirmeye çalışanlar ve Allah'ın sınırlarını

koruyanlar.” (Tevbe sûresi, 9/112) âyetinde buyurduğu bütün vasıfları toplaması lâzımdır. Yoksa seven kimse, sevdiğinin hoşuna gitmeyen hareketlerde bulunmaz.” demiştir.

Maksad şu ki, tövbenin iki netîcesi vardır. Bunlardan birisi, hiç günâh işlememiş gibi, geçmiş günâhlarının bağışlanması, diğeri de tövbe sâyesinde yüksek mevkîler ihrâz edip, Allahu Teâlâ’nın sevgilileri meyânına girmesidir. Günâhların bağışlanmalarının dereceleri vardır. Bâzısı, yapılan günâhı kökünden yok eder, bâzısı da onu hafifletir. Tövbenin derece ve şekline göre hükmü değişir. Her ne kadar ilk önce, tamamen ısrar bağlarını çözemezse de kalp ile istiğfar ve âzâ ile hasenâtta bulunmak, tamamen faydasızdır, denemez. Yâni bunu hiç yokmuş gibi kabul etmek doğru olmaz. Belki müşâhede ve basîret sâhipleri kesin olarak bildi ve inandılar ki Allahu Teâlâ’nın:

فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ

“Kim zerre ağırlığınca hayır yapıyor idiyse onu görecek.” (Zilzâl sûresi, 99/7) buyurduğu doğrudur. Bu ise en azından zerre miktarı hayırdan hâlî delîldir. Tıpkı bir tüyün hassas teraziye ağırlık vermesi gibidir. Şâyet bir tüyde ağırlık olmasa, ikinci tüy de onun gibidir ki o zaman ağır kelimesi muhâl olur. Bunun için zerreler hesâba katılır. Bir zerre ile sevap tarafı ağır gelebilir. Bunun için, ne kıymeti var deyip zerre kadar küçük olsa da hasenâtı ihmâl etme ve siyyiâta yaklaşma. Bu, bir elbisede küçük bir delik olduğu vakitte onu ihmâl etmeyip hemen dikmek gerektiği gibidir. Adam: “Bunda ne var” deyip ihmâl ederse, netîcede o delik büyür ve yama kabul etmez duruma gelir. Bu bunak adam bilmez ki, bütün elbiseler ve hattâ bütün âlem zerrelerden meydana gelmiştir.

Demek ki yalnız kalp ile de olsa, yalvarıp istiğfâr etmek, Allahu Teâlâ'nın asla zâyi etmeyeceği bir hasenedir. Hattâ kalp ile şöyle dursun, yalnız dil ile yapılan istiğfâr da hasenedir. Zîra bir Müslüman'ı gıybet etmek veya boş sözler ile dili hareket ettirmeden, gaflet ile de olsa yapılan istiğfâr elbette daha hayırlıdır. Bu istiğfâr, sükût etmekten de hayırlıdır. Bunlara nispetle üstünlüğü meydanda olmakla beraber, kalpten gelen istiğfâra nispetle de zayıftır.

Mürîdlerden birisi **Osman Mağribî**'ye:

- "Bâzen kalbim gâfil olduğu halde dilimle zikreder ve Kur'ân okurum. Bunun hükmü nedir?" diye sorar. Mağribî:

- "Âzâlarını hayırda kullandıran Allah'a şükret, zikre devâm et ve bu âzâları fuzûlî şeylerde kullanma, diye cevap verir. Mağribî'nin bu sözü, bir gerçeğin ifadesidir. Her ne sûretle olursa olsun, âzâları iyilikte kullandırmaya gayret etmek, onu meleke hâline getirir de bu sûretle birçok günâhları önlemiş olur. Meselâ, dilini istiğfâra alıştıran kimse, bir başkasının yalan konuştuğunu duyduğu vakit hemen "Estağfirullah" der. Ama buna alışmayan ve boş sözlerle meşgul olan kimse adama: "Niye yalan konuşuyorsun?" diye çatar. İstiâzeye, yâni "Allah'a sığınırım." demeye alışan kimse, bir kötülüğü gördüğü vakit: "Allah'a sığınırız." der. Fakat fuzûlî ve boş sözlere alıştığı vakit "Allah lânet etsin." der. Her iki misâlde görüldüğü gibi bir çeşit konuşmasıyla selâmet, diğer çeşit konuşmasıyla de günâh kazanmış olur. Selâmette kalması, dilini iyi şeylere alıştırmasının netîcesidir. Bu da Allahu Teâlâ'nın:

إِنَّ اللّٰهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ

"Muhakkak Allah muhsinlerin ecrini zâyi etmez." (Tevbe sûresi, 9/12) ve:

وَإِنْ تَكُ حَسَنَةً يُضَاعِفْهَا وَيُؤْتِ مِنْ لَدُنْهُ أَجْرًا عَظِيمًا

“(Zerre miktarı) **bir iyilik olursa Allah onun sevâbını kat kat artırır. Kendi tarafından büyük bir mükâfat verir.”** (Nisâ sûresi, 4/40) buyurduklarının mânaları cümlesindendir. Allahu Teâlâ’nın, bunu kat kat nasıl mükâfatlandırdığına bir bak. Gafletle olduğu halde, istiğfâra dilini alıştırdığı için, onu gıybet, tel’în ve fuzûlî sözler gibi isyan kötülüğünden korumuş olur. Bu anlattığımız, en zayıf ibâdetin dünyadaki mükâfatıdır. Âhiretteki mükâfatına gelince; anlayanlar için bunun daha büyük olduğunda şüphe yoktur.

Sakın ibâdetlerde yalnız âfetlerden korunma tarafını düşünerek, onlara hevesin azalmasın. Zîra bu, şeytanın bir aldatma yoludur. O der ki; senin gâfil kalp ile yalnız dilinle zikretmende ne kâr olur? Ondan istifade edenler, basîret sâhibi, işin inceliklerine ve gizli taraflarına vâkıf olup kalp ve kalıbı ile birlikte ibâdet edenlerdir. Sen onlar gibi olamayacağına göre boş ver, der. Bu aldatma netîcesi insanlar; **nefislerine zulmedenler**, **muktesidler** ve **sâbık-bilhayrât** olmak üzere üç kısma ayrılırlar.

a) **Sâbikûn:** Şeytana: “Doğru söylüyorsun, fakat hak sözün ile bâtılı murâd ediyorsun.” der ve: “Mâdem ki böyle yapıyorsun, ben de iki yönden seni sıkıntılara sokar ve burnunu yere sürterim. Sen bu sözünle beni dilimle yaptığım ibâdetten geri almak istiyorsun. Ben ise hem dilimle ibâdetime devâm ederim ve hem kalbimi de buna katarım. Her ikisini birleştiririm.” der ve bu sûretle şeytanın yarasına tuz ekmekle onu tedâvi eder. İşte bunlar sâbikûndur. Şeytan bunları avlamak isterken kendisi avlanır.

a) **Zâlim ve aldanmışlara gelince**; şeytanın bu vesvesesinin inceliğini düşünür ve anlar. Fakat kalbi ile ihlâstan âciz olduğu için, şeytana uyarak dilindeki zikrini terk eder. Bu sûretle aralarında anlaşma hâsıl olur. "Tencere yuvarlandı kapağını buldu." dedikleri gibi, birbiriyle anlaştı ve şeytanın tuzağına düştü. İşte zâlim ve aldanmışlar da bunlardır.

c) **Muktesıd'e gelince**; bu adam durumun farkındadır. Hakîkaten kalbini de ameline katmasını, bütün iyiliklerini kalp ve kalıp ile yapmasının daha iyi olacağını, yalnız dil ile yapılan zikrin buna nispetle daha noksan olduğunu bilir. Fakat kalbini zikrine ortak etmeye muvaffak olamaz. Buna rağmen yalnız dili ile zikrin, diğer boş sözlerden ve hattâ sükûttan daha iyi olduğunu bilir ve dili ile zikre devâm etmekle, kalbinin de buna katılmasını Allah'tan diler. İşte bunlar da muktesıd'dır.

Sâbikûn, çulhacılığı bırakarak kâtipliğe dönen gibidir. Ona çulhacılığı yermişler, o da kâtipliğe başlamış; bunlar da yalnız dil ile zikir makbul değil diye yerilince kalplerini de buna katmışlar.

Aldanmış zâlime gelince: Mâdem çulhacılığı yeriyorsunuz, ben de çöpçülüğe dönerim, diyen gibidir.

Muktesıd'e gelince: Evet, kâtipliğe nispetle çulhacılık iyi bir sanat değil, fakat kâtip olamıyorsam da çöpçülüğe dönmem. Çünkü çöpçülük, çulhacılıktan iyi değildir. Yine sanatıma devam ederim, diyen gibidir.

Bunun için **Rabia-i Adeviyye**: "Bizim istiğfârımız, daha çok istiğfarlara muhtaçtır." demiştir. Fakat bunu derken dilinde Allah'ı anmayı değil, kalbi gâfil olduğunu kastederek böyle söylemiştir. Yâni dilinin hareketinden değil, kalbinin gafletinden tövbe etmesi lâzımdır, demek istemiştir. Şâyet dili ile de susarsa iki istiğfâra muhtâç olur.

Yerilenin yerilmesini ve övülenin övülmesini bu şekilde anlamak lâzımdır. Yoksa doğru konuşanın söylediği:

حَسَنَاتُ الْأَبْرَارِ سَيِّئَاتُ الْمُقَرَّبِينَ

“Ebrârın hasenâtı, mukarrebînin seyyiâtıdır.” sözünün mânasını anlamış olamazsın. Bunlar izâfîdir, birbirine nispetle değerlenir. Bu gibi sözleri izâfetsiz ele almak doğru olmaz. Aslında ne iyiliğin, ne de kötülüğün zerresini bile küçümsememek lâzımdır.

Bunun için **Câfer-i Sâdık**: “Allahu Teâlâ, üç şeyi üç şeyde gizledi: Rızâsını tâatte gizledi. Sakın yaptığınız tâati küçümsemeyin; belki O’nun rızâsı sizin bilmediğiniz küçük bir iyiliktedir. Gadabını musîbette gizledi. İsyânın hiç bir zerresini küçümsemeyin, belki gadabı oradadır. Velîlerini de kulları arasında gizledi. Hiç birine hakaretle bakmayın. Belki hakaretle baktığınız kimse, Allah’ın velîsidir. Bir de icâbetini duâlar içerisinde gizledi. Her duâyı okuyun, belki kabul olunacak duâ odur.” demiştir.

الرُّكنُ الرَّابِعُ

في دواءِ التَّوبةِ وطريقِ العلاجِ لحلِّ عقدةِ الإصرارِ

اعلمْ : أنَّ الناسَ قسمانِ :

ـ شابٌّ لا صبوةَ لهُ ، نشأَ على الخيرِ واجتنابِ الشرِّ ، وهوَ الذي قالَ فيهِ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يعجبُ ربُّكَ مِنْ شابٍّ ليسَتْ لهُ صبوةٌ »(١) ، وهـٰذا عزيزٌ نادرٌ .

ـ القسمُ الثاني : هوَ الذي لا يخلو عنْ مقارفةِ الذنوبِ ، ثمَّ همُ ينقسمونَ إلىٰ مصرِّينَ وإلىٰ تائبينَ ، وغرضُنا أنْ نبيِّنَ العلاجَ في حلِّ عقدةِ الإصرارِ ، ونذكرَ الدواءَ فيهِ .

فاعلمْ : أنَّ شفاءَ التوبةِ لا يحصلُ إلا بالدواءِ ، ولا يقفُ على الدواءِ مَنْ لا يقفُ على الداءِ؛ إذْ لا معنىٰ للدواءِ إلا مناقضةُ أسبابِ الداءِ ، فكلُّ داءٍ حصلَ

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٤/١٥١) ، والطبراني في « الكبير » (١٧/٣٠٩) من حديث عقبة بن عامر رضي الله عنه مرفوعاً ، ورواه موقوفاً عليه ابنُ المبارك في « الزهد » (٣٤٩) ، **والعجب** : كون الشيء خارجاً عن نظائره من جنسه حتىٰ يكون نظره في صفة ويكون استعظام الشيء واستكباره لخروجه عن العادة وبعده ، وذلك مما ينزه عن مثله الباري تعالىٰ ، فيؤول بمعنىٰ يعظم قدره عنده فيحيز له أجره ، وإنما عبر بذلك تقريباً لأفهام العرب . « إتحاف » (٨/٦٠٨) .

مِنْ سببٍ فدواؤُهُ حلُّ ذلكَ السببِ ورفعُهُ وإبطالُهُ ، ولا يبطلُ الشيءُ إلا بضدِّهِ .

ولا سببَ للإصرارِ إلا الغفلةُ والشهوةُ ، ولا يضادُّ الغفلةَ إلا العلمُ ، ولا يضادُّ الشهوةَ إلا الصبرُ علىٰ قطعِ الأسبابِ المحرِّكةِ للشهوةِ ، والغفلةُ رأسُ الخطايا ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَأُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلْغَٰفِلُونَ ۞ لَا جَرَمَ أَنَّهُمْ فِى ٱلْءَاخِرَةِ هُمُ ٱلْخَٰسِرُونَ ﴾ .

فلا دواءَ إذاً للتوبةِ إلا معجونٌ يعجنُ مِنْ حلاوةِ العلمِ ومرارةِ الصبرِ ؛ كما يجمعُ السَّكَنْجَبينُ بينَ حلاوةِ السكرِ وحموضةِ الخلِّ ، ويُقصدُ بكلِّ واحدٍ منهُما غرضٌ آخرُ في العلاجِ بمجموعِهِما ، بقمعِ الأسبابِ المهيِّجةِ للصفراءِ ؛ فهكذا ينبغي أنْ تفهمَ علاجَ القلبِ عمَّا بهِ مِنْ مرضِ الإصرارِ .

فإذاً ؛ لهٰذا الدواءِ أصلانِ : أحدُهُما : العلمُ ، والآخرُ : الصبرُ ، فلا بدَّ مِنْ بيانِهِما .

* * *

فإنْ قلتَ : أينفعُ كلُّ علمٍ لحلِّ الإصرارِ أمْ لا بدَّ مِنْ علمٍ مخصوصٍ ؟

فاعلمْ : أنَّ العلومَ بجملتِها أدويةٌ لأمراضِ القلوبِ ، ولكنْ لكلِّ مرضٍ علمٌ يخصُّهُ ؛ كما أنَّ علمَ الطبِّ نافعٌ في علاجِ الأمراضِ بالجملةِ ، ولكنْ يخصُّ كلَّ علَّةٍ علمٌ مخصوصٌ ؛ فكذلكَ داءُ الإصرارِ .

فلنذكرْ خصوصَ ذلكَ العلمِ علىٰ موازنةِ مرضِ الأبدانِ ؛ ليكونَ أقربَ إلى الفهمِ ، فنقولُ :

يحتاجُ المريضُ إلىٰ التصديقِ بأمورٍ أربعةٍ :

الأوّلُ : أنْ يصدِّقَ على الجملةِ بأنَّ للمرضِ والصحَّةِ أسباباً يتوصَّلُ إليها بالاختيارِ ، علىٰ ما رتَّبَهُ مسبِّبُ الأسبابِ ، وهـٰذا هوَ الإيمانُ بأصلِ الطبِّ ، فإنَّ مَنْ لا يؤمنُ بهِ . لا يشتغلُ بالعلاجِ ، ويحقُّ عليهِ الهلاكُ .

وهـٰذا وِزانُهُ ممَّا نحنُ فيهِ الإيمانُ بأصلِ الشرعِ ، وهوَ أنَّ للسعادةِ في الآخرةِ سبباً هوَ الطاعةُ ، وللشقاوةِ سبباً هوَ المعصيةُ ، وهـٰذا هوَ الإيمانُ بأصلِ الشرائعِ ، وهـٰذا لا بدَّ مِنْ حصولِهِ إمَّا عنْ تحقيقٍ أوْ تقليدٍ ، وكلاهُما مِنْ جملةِ الإيمانِ .

الثاني : أنَّهُ لا بدَّ أنْ يعتقدَ المريضُ في طبيبٍ معيَّنٍ أنَّهُ عالمٌ بالطبِّ ، حاذقٌ فيهِ ، صادقٌ فيما يعبِّرُ عنهُ ، لا يلبِّسُ ولا يكذبُ ، فإنَّ إيمانَهُ بأصلِ الطبِّ لا ينفعُهُ بمجرَّدِهِ دونَ هـٰذا الإيمانِ .

ووِزانُهُ ممَّا نحنُ فيهِ العلمُ بصدْقِ الرسولِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، والإيمانُ بأنَّ كلَّ ما يقولُهُ حقٌّ وصدْقٌ ، لا كذبَ فيهِ ولا خُلْفَ .

الثالثُ : أنَّهُ لا بدَّ أنْ يصغيَ إلى الطبيبِ فيما يحذِّرُهُ مضرَّتَهُ ؛ مِنْ تناولِ الفواكهِ ، والأسبابِ المضرَّةِ على الجملةِ ، حتَّىٰ يغلبَ عليهِ الخوفُ في تركِ الاحتماءِ ، فتكونَ شدَّةُ الخوفِ باعثةً لهُ على الاحتماءِ .

ووِزانُهُ مِنَ الدينِ الإصغاءُ إلى الآياتِ والأخبارِ المشتملةِ على الترغيبِ في التقوىٰ والتحذيرِ مِنِ ارتكابِ الذنوبِ واتباعِ الهوىٰ ، والتصديقُ بجميعِ

ما يُلقىٰ إلىٰ سمعِهِ مِنْ ذلكَ مِنْ غيرِ شكٍّ واسترابةٍ ، حتَّىٰ ينبعثَ بهِ الخوفُ المقوِّي على الصبرِ ، الذي هوَ الركنُ الآخرُ في العلاجِ .

الرابعُ : أنْ يصغيَ إلى الطبيبِ فيما يخصُّ مرضَهُ ، وفيما يلزمُهُ في نفسِهِ الاحتماءُ عنهُ ؛ ليعرِّفَهُ أوَّلاً تفصيلَ ما يضرُّهُ مِنْ أفعالِهِ وأحوالِهِ ، ومأكولِهِ ومشروبِهِ ، فليسَ علىٰ كلِّ مريضٍ الاحتماءُ عنْ كلِّ شيءٍ ، ولا ينفعُهُ كلُّ دواءٍ ، بلْ لكلِّ علَّةٍ خاصَّةٍ علمٌ خاصٌّ ، وعلاجٌ خاصٌّ .

ووِزانُهُ مِنَ الدينِ أنَّ كلَّ عبدٍ فليسَ يُبتلىٰ بكلِّ شهوةٍ ، وارتكابِ كلِّ ذنبٍ ، بلْ لكلِّ مؤمنٍ ذنبٌ مخصوصٌ أوْ ذنوبٌ مخصوصةٌ ، وإنَّما حاجتُهُ في الحالِ مرهقةٌ إلى العلمِ بأنَّها ذنوبٌ ، ثمَّ إلى العلمِ بآفاتِها وقدْرِ ضررِها في الدينِ ، ثمَّ إلى العلمِ بكيفيةِ التوصُّلِ إلى الصبرِ عنها ، ثمَّ إلى العلمِ بكيفيةِ تكفيرِ ما سبقَ منها ، فهـٰذهِ علومٌ يختصُّ بها أطباءُ الدينِ ، وهمُ العلماءُ الذينَ هُمْ ورثةُ الأنبياءِ .

فالعاصي إنْ علمَ عصيانَهُ . . فعليهِ طلبُ العلاجِ مِنَ الطبيبِ ، وهوَ العالمُ ، فإنْ كانَ لا يدري أنَّ ما يرتكبُهُ ذنبٌ . . فعلى العالمِ أنْ يعرِّفَهُ ذلكَ ، وذلكَ بأنْ يتكفَّلَ كلُّ عالمٍ بإقليمٍ أوْ بلدةٍ أوْ محلَّةٍ أوْ مسجدٍ أوْ مشهدٍ فيعلِّمَ أهلَهُ دينَهُمْ ، ويميِّزَ ما يضرُّهُمْ عمَّا ينفعُهُمْ ، وما يشقيهِمْ عمَّا يسعدُهُمْ ، ولا ينبغي أنْ يصبرَ إلىٰ أنْ يُسألَ عنهُ ، بلْ ينبغي أنْ يتصدَّىٰ لدعوةِ الناسِ إلىٰ نفسِهِ ، فإنَّهُمْ ورثةُ الأنبياءِ ، والأنبياءُ ما تركوا الناسَ علىٰ جهلِهِمْ ، بلْ كانوا

ينادونَهُمْ في مجامعِهِمْ ، ويدورونَ علىٰ أبوابِ دورِهِمْ في الابتداءِ ، ويطلبونَ واحداً واحداً فيرشدونَهُمْ ، فإنَّ مرضى القلوبِ لا يعرفونَ مرضَهُمْ ؛ كما أنَّ الذي ظهرَ علىٰ وجهِهِ برصٌ ولا مرآةَ معَهُ لا يعرفُ برصَهُ ما لمْ يعرِّفْهُ غيرُهُ ، وهـٰذا فرضُ عينٍ على العلماءِ كافةً .

وعلى السلاطينِ كافةً أنْ يرتِّبوا في كلِّ قريةٍ وكلِّ محلَّةٍ فقيهاً متديِّناً ، يعلِّمُ الناسَ دينَهُمْ ، فإنَّ الخلقَ لا يُولدونَ إلا جهَّالاً ، فلا بدَّ مِنْ تبليغِ الدعوةِ إليهِمْ في الأصلِ والفرعِ ، فالدنيا دارُ المرضىٰ ؛ إذ ليسَ في بطنِ الأرضِ إلا ميِّتٌ ، ولا علىٰ ظهرِها إلا سقيمٌ ، ومرضُ القلوبِ أكثرُ مِنْ مرضِ الأبدانِ ، والعلماءُ أطباءُ القلوبِ ، والسلاطينُ قُوَّامُ دارِ المرضىٰ ، فكلُّ مريضٍ لمْ يقبلِ العلاجَ بمداواةِ العالمِ يُسلَّمُ إلى السلطانِ ليكفَّ شرَّهُ ، كما يُسلِّمُ الطبيبُ المريضَ الذي لا يحتمي أوِ الذي غلبَ عليهِ الجنونُ إلى القيِّمِ ليقيِّدَهُ بالسلاسلِ والأغلالِ ويكفَّ شرَّهُ عنْ نفسِهِ وعنْ سائرِ الناسِ .

وإنَّما صارَ مرضُ القلوبِ أكثرَ مِنْ مرضِ الأبدانِ لثلاثِ عللٍ :

إحداها : أنَّ المريضَ بهِ لا يدري أنَّهُ مريضٌ .

والثانيةُ : أنَّ عاقبتَهُ غيرُ مشاهدةٍ في هـٰذا العالمِ ، بخلافِ مرضِ البدنِ ، فإنَّ عاقبتَهُ موتٌ مشاهدٌ ، تنفرُ الطباعُ منهُ ، وما بعدَ الموتِ غيرُ مشاهدٍ ، وعاقبةُ الذنوبِ موتُ القلبِ ، وهوَ غيرُ مشاهدٍ في هـٰذا العالمِ ، فقلَّتِ النفرةُ عنِ الذنوبِ وإنْ علمَها مرتكبُها ، فلذلكَ تراهُ يتكلُ علىٰ فضلِ اللهِ في مرضِ

القلبِ ويجتهدُ في علاجِ مرضِ البدنِ مِنْ غيرِ اتكالٍ .

والثالثةُ ـ وهيَ الداءُ العضالُ ـ : فقدُ الطبيبِ ، فإنَّ الأطباءَ همُ العلماءُ ، وقدْ مرضوا في هـٰذهِ الأعصارِ مرضاً شديداً عجزوا عنْ علاجِهِ ، وصارَتْ لهُمْ سلوةٌ في عمومِ المرضِ حتَّىٰ لا يظهرَ نقصانُهُمْ ، فاضطروا إلىٰ إغواءِ الخلقِ ، والإشارةِ عليهمْ بما يزيدُهُمْ مرضاً ؛ لأنَّ الداءَ المهلكَ هوَ حبُّ الدنيا ، وقدْ غلبَ هـٰذا الداءُ على الأطباءِ ، فلمْ يقدروا علىٰ تحذيرِ الخلقِ منهُ ؛ استنكافاً مِنْ أنْ يُقالَ لهُمْ : فما بالُكُمْ تأمرونَ بالعلاجِ وتنسونَ أنفسَكُمْ ؟! فبهـٰذا السببِ عمَّ على الخلقِ الداءُ ، وعظمَ الوباءُ ، وانقطعَ الدواءُ ، وهلكَ الخلقُ لفقدِ الأطباءِ ، بلِ اشتغلَ الأطباءُ بفنونِ الإغواءِ ، فليتَهُمْ إذْ لمْ ينصحوا . . لمْ يغشُّوا ، وإذْ لمْ يصلحوا . . لمْ يفسدوا ، وليتَهُمْ سكتوا وما نطقوا ، فإنَّهُمْ إذا تكلموا . . لمْ يهمَّهُمْ في مواعظِهِمْ إلا ما يرغِّبُ العوامَّ[1] ، ويستميلُ قلوبَهُمْ ، ولا يتوصَّلونَ إلىٰ ذلكَ إلا بالإرجاءِ وتغليبِ أسبابِ الرجاءِ ، وذكرِ دلائلِ الرحمةِ ؛ لأنَّ ذلكَ ألذُّ في الأسماعِ ، وأخفُّ على الطباعِ ، فتنصرفُ الخلقُ عنْ مجالسِ الوعظِ وقدِ استفادوا مزيدَ جرأةٍ على المعاصي ، ومزيدَ ثقةٍ بفضْلِ اللهِ .

ومهما كانَ الطبيبُ جاهلاً أوْ خائناً . . أهلكَ بالدواءِ حيثُ يضعُهُ في غيرِ موضعِهِ ، فالرجاءُ والخوفُ دواءانِ ، ولكنْ لشخصينِ متضاديِ العلَّةِ ؛ أمَّا

---

[1] في (د) : (يذعن العوام) ، وفي بقية النسخ : (يزعق العوام) بدل (يرغب العوام) ، والمثبت من (ق) .

الذي غلبَ عليهِ الخوفُ حتَّىٰ هجرَ الدنيا بالكليَّةِ ، وكلَّفَ نفسَهُ ما لا تطيقُ ، وضيَّقَ العيشَ علىٰ نفسِهِ بالكليَّةِ . . فتُكسرُ سَوْرةُ إسرافِهِ في الخوفِ بذكرِ أسبابِ الرجاءِ ؛ ليعودَ إلى الاعتدالِ .

وكذا المصرُّ على الذنوبِ المشتهي للتوبةِ الممتنعُ عنها بحكْمِ القنوطِ واليأسِ استعظاماً لذنوبِهِ التي سبقَتْ . . يُعالجُ أيضاً بأسبابِ الرجاءِ ؛ حتَّىٰ يطمعَ في قبولِ التوبةِ فيتوبَ .

فأمَّا معالجةُ المغرورِ المسترسلِ في المعاصي بذكرِ أسبابِ الرجاءِ . . فيضاهي معالجةَ المحرورِ بالعسلِ طلباً للشفاءِ ، وذلكَ مِنْ دأبِ الجهَّالِ والأغبياءِ .

فإذاً ؛ فسادُ الأطباءِ هوَ الداءُ المعضلُ الذي لا يقبلُ الدواءَ أصلاً .

* * *

فإنْ قلتَ : فاذكرِ الطريقَ الذي ينبغي أنْ يسلكَهُ الواعظُ في وعظِهِ معَ الخلقِ .

فاعلمْ : أنَّ ذلكَ يطولُ ولا يمكنُ استقصاؤُهُ .

* * *

نعمْ ، نشيرُ إلى الأنواعِ النافعةِ في حلِّ عقدةِ الإصرارِ ، وحملِ الناسِ علىٰ تركِ الذنوبِ ، وهيَ أربعةُ أنواعٍ :

النوعُ الأوّلُ : أنْ يذكرَ ما في القرآنِ مِنَ الآياتِ المخوفةِ للمذنبينَ والعاصينَ ، وكذلكَ ما وردَ مِنَ الأخبارِ والآثارِ :

مثلَ قولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما مِنْ يومٍ طلعَ فجرُهُ ولا ليلةٍ غابَ شفقُها إلا وملكانِ يتجاوبانِ بأربعةِ أصواتٍ ؛ يقولُ أحدُهُما : يا ليتَ هٰذا الخلْقَ لمْ يُخلقوا ، ويقولُ الآخرُ : يا ليتَهُمْ إذْ خُلقوا . . علموا لماذا خُلقوا ، فيقولُ الآخرُ : يا ليتَهُمْ إذْ علموا لماذا خُلقوا . . عملوا بما علموا ـ وفي بعضِ الرواياتِ : تجالسوا فتذاكروا ما علموا ـ ويقولُ الآخرُ : يا ليتَهُمْ إذْ لمْ يعملوا بما علموا . . تابوا ممَّا عملوا »(١) .

وقالَ بعضُ السلفِ : (إذا أذنبَ العبدُ . . أمرَ صاحبُ اليمينِ صاحبَ الشمالِ وهوَ أميرٌ عليهِ أنْ يرفعَ القلمَ عنهُ ستَّ ساعاتٍ ، فإنْ تابَ واستغفرَ . . لمْ يكتبْها عليهِ ، وإنْ لمْ يستغفرْ . . كتبَها)(٢) .

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ١٩٠) ، ووقع في النسخ : (إذ لم يعلموا) بدل (علموا) ، وصحح من « القوت » ، وقد قال الإمام أبو طالب في هٰذا : (وفي أخبار متفرقة جمعناها) ، وقال الحافظ العراقي : (غريب لم أجده هٰكذا ، وروى الديلمي في « مسند الفردوس » من حديث ابن عمر : « إن ملكاً ينادي في كل يوم وليلة أبناء الأربعين زرع قد دنا حصاده » الحديث ، وفيه : « ليت الخلائق لم يخلقوا ، وليتهم إذ خلقوا . . علموا لماذا خلقوا ، فتجالسوا بينهم فتذاكروا . . . » الحديث) . « إتحاف » (٨/ ٦١٢) ، وانظر « تفسير الثعلبي » (٨/ ٩٢) ، و« المجالسة وجواهر العلم » (ص٣٣٤) ، و« حلية الأولياء » (٦/ ١٤٢) .

(٢) كذا في « القوت » (١/ ١٩٠) ، وقد رواه الطبراني في « الكبير » (٨/ ١٩١) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٦٤٨) من حديث أبي أمامة مرفوعاً .

وقالَ بعضُ السلفِ : (ما مِنْ عبدٍ يعصي إلا استأذنَ مكانُهُ مِنَ الأرضِ أنْ يخسفَ بهِ ، واستأذنَ سقفُهُ مِنَ السماءِ أنْ يسقطَ عليهِ كسفاً ، فيقولُ اللهُ تعالىٰ للأرضِ والسماءِ : كُفَّا عنْ عبدي وأمهلاهُ ، فإنَّكُما لمْ تخلقاهُ ، ولوْ خلقتماهُ . . لرحمتماهُ ، ولعلَّهُ يتوبُ إليَّ فأغفرَ لهُ ، ولعلَّهُ يستبدلُ صالحاً فأبدلَهُ لهُ حسناتٍ ، فذلكَ معنىٰ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ يُمۡسِكُ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضَ أَن تَزُولَاۚ وَلَئِن زَالَتَآ إِنۡ أَمۡسَكَهُمَا مِنۡ أَحَدٖ مِّنۢ بَعۡدِهِۦٓ ﴾)(١) .

وفي حديثِ عمرَ بنِ الخطابِ رضيَ اللهُ عنهُ : (الطابعُ معلقٌ بقائمةِ العرشِ ، فإذا انتهكَتِ الحرماتُ واستحلَّتِ المحارمُ . . أرسلَ اللهُ الطابعَ ، فيطبعُ على القلوبِ بما فيها)(٢) .

وفي حديثِ مجاهدٍ : (القلبُ مثلُ الكفِّ المفتوحةِ ، كلَّما أذنبَ العبدُ ذنباً . . انقبضَتْ إصبعٌ حتَّىٰ تنقبضَ الأصابعُ كلُّها ، فيُسدُّ على القلبِ ، فذلكَ هوَ القفلُ)(٣) .

وقالَ الحسنُ : (إن بينَ العبدِ وبينَ اللهِ حدّاً مِنَ المعاصي معلوماً ، إذا بلغَهُ العبدُ . . طبعَ اللهُ علىٰ قلبِهِ ، فلمْ يوفِّقْهُ بعدَها لخيرٍ)(٤) .

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ١٨٧) .

(٢) الخبر في جميع النسخ عن عمر الفاروق رضي الله عنه ، وهو في « القوت » (١/ ١٨٥) عن ابن عمر رضي الله عنهما ، وكذا رواه عنه ابن أبي الدنيا في « التوبة » (٢٣) مرفوعاً .

(٣) قوت القلوب (١/ ١٨٥) .

(٤) نسبه الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٨/ ٦١٣) لصاحب « القوت » .

والأخبارُ والآثارُ في ذمِّ المعاصي ومدحِ التائبينَ لا تحصىٰ ، فينبغي أنْ يستكثرَ الواعظُ منها إنْ كانَ وارثَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فإنَّهُ ما خلَّفَ ديناراً ولا درهماً ، إنَّما خلَّفَ العلمَ والحكمةَ ، وورَّثَهُ كلَّ عالمٍ بقدْرِ ما أصابَهُ .

* * *

النوعُ الثاني : حكاياتُ الأنبياءِ والسلفِ الصالحينَ ، وما جرىٰ عليهِمْ مِنَ المصائبِ بسببِ ذنوبِهِمْ :

فذلكَ شديدُ الوقعِ ظاهرُ النفعِ في قلوبِ الخلقِ ، مثلَ أحوالِ آدمَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في عصيانِهِ ، وما لقيَهُ مِنَ الإخراجِ مِنَ الجنةِ ، حتَّىٰ رُوِيَ أنَّهُ لمَّا أكلَ مِنَ الشجرةِ . تطايرَتِ الحللُ عنْ جسدِهِ ، وبدَتْ عورتُهُ ، فاستحيا التاجُ والإكليلُ مِنْ وجهِهِ أنْ يرتفعا عنهُ ، فجاءَهُ جبريلُ عليهِ السلامُ ، فأخذَ التاجَ عنْ رأسِهِ ، وحلَّ الإكليلَ عنْ جبينِهِ ، ونُودِيَ مِنْ فوقِ العرشِ : اهبطا مِنْ جواري ؛ فإنَّهُ لا يجاورُني مَنْ عصاني ، قالَ : فالتفتَ آدمُ إلىٰ حوَّاءَ باكياً وقالَ : هـٰذا أوَّلُ شؤمِ المعصيةِ ، أُخرجنا مِنْ جوارِ الحبيبِ⁽¹⁾ .

ورُوِيَ أنَّ سليمانَ بنَ داوودَ عليهِما السلامُ لمَّا عُوقبَ علىٰ خطيئتِهِ لأجلِ

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ١٨٤) ، وبنحوه رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/١١٣) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٧/ ٤٠٩) عن مجاهد .

التمثالِ الذي عُبدَ في دارِهِ أربعينَ يوماً⁽¹⁾ ، وقيلَ : لأنَّ المرأةَ سألَتْهُ أنْ يحكمَ لأبيها ، فقالَ : نعمْ ، ولمْ يفعلْ ، وقيلَ : بلْ أحبَّ بقلبِهِ أنْ يكونَ الحكْمُ لأبيها علىٰ خصمِهِ لمكانِها منهُ ؛ فسُلبَ ملكُهُ أربعينَ يوماً ، فهربَ تائهاً علىٰ وجهِهِ ، فكانَ يسألُ بكفِّهِ فلا يطعمُ ، فإذا قالَ : أطعموني فإنِّي سليمانُ بنُ داوودَ . . شُجَّ وضربَ ، وحُكِيَ أنَّهُ استطعمَ مِنْ بيتٍ لامرأةٍ ، فطردَتْهُ وبزقَتْ في وجهِهِ ، وفي روايةٍ فأخرجَتْ عجوزٌ جرَّةً فيها بولٌ فصبَّتْهُ علىٰ رأسِهِ ، إلىٰ أنْ أُخرجَ الخاتمُ مِنْ بطنِ الحوتِ ، فلبسَهُ بعدَ انقضاءِ الأربعينَ أيامِ العقوبةِ ، قالَ : فجاءَتِ الطيرُ فعكفَتْ علىٰ رأسِهِ ، وجاءَتِ الجنُّ والشياطينُ والوحوشُ فاجتمعَتْ حولَهُ ، واعتذرَ إليهِ بعضُ مَنْ كانَ جنىٰ عليهِ ، فقالَ : لا ألومُكُمْ فيما فعلتُمْ مِنْ قبلُ ، ولا أحمدُكُمْ في عذرِكُم ؛ لأنَّ هـٰذا أمرٌ كانَ مِنَ السماءِ ولا بدَّ منهُ⁽²⁾ .

ورُوِيَ في الإسرائيلياتِ أنَّ رجلاً تزوَّجَ امرأةً مِنْ بلدةٍ أخرىٰ ، وأرسلَ عبدَهُ ليحملَها إليهِ ، فراودَتْهُ نفسُهُ وطالبَتْهُ بها ، فجاهدَها واستعصمَ ، قالَ : فنبَّأَهُ اللهُ تعالىٰ ببركةِ تقواهُ ، فكانَ نبياً في بني إسرائيلَ⁽³⁾ .

---

(1) والخبر مبسوط عند الطبري في « تاريخه » (١/ ٤٩٦) من رواية وهب بن منبه ، وكان ذلك من زوجه جرادة ، ولم يكن اتخاذ التماثيل محرماً في شريعته ، كما أن هـٰذا التمثال عُبد بغير علمه ، فتسمية ذلك خطيئة لرفيع مقامه عليه الصلاة والسلام .

(2) كذا برواياته في « القوت » (١/ ١٨٤) ، وقد رواه بنحوه النسائي في « السنن الكبرىٰ » (١٠٩٢٦) عن ابن عباس رضي الله عنهما .

(3) قوت القلوب (١/ ١٨٧) .

وفي قصصِ موسىٰ عليهِ السلامُ أنَّهُ قالَ للخضرِ عليهِ السلامُ : بِمَ أطلعَكَ اللهُ علىٰ علمِ الغيبِ ؟ قالَ : بتركِ المعاصي لأجلِ اللهِ تعالىٰ[1] .

ورُوِيَ أنَّ الريحَ كانَتْ تسيرُ بسليمانَ عليهِ السلامُ ، فنظرَ إلىٰ قميصِهِ نظرةً ، وكانَ عليهِ قميصٌ جديدٌ ، فكأنَّهُ أعجبَهُ ، قالَ : فوضعَتْهُ الريحُ ، فقالَ : لِمَ فعلتِ ولمْ آمرْكِ ؟ قالَتْ : إنَّما نطيعُكَ إذا أطعتَ اللهَ[2] .

ورُوِيَ أنَّ اللهَ تعالىٰ أوحىٰ إلىٰ يعقوبَ عليهِ السلامُ : أتدري لِمَ فرَّقتُ بينَكَ وبينَ ولدِكَ يوسفَ ؟ قالَ : لا ، قالَ : لقولِكَ لإخوتِهِ : ﴿ وَأَخَافُ أَن يَأْكُلَهُ ٱلذِّئْبُ وَأَنتُمْ عَنْهُ غَٰفِلُونَ ﴾ ، لِمَ خفتَ عليهِ الذئبَ ولمْ ترجُني ؟! ولِمَ نظرتَ إلىٰ غفلةِ إخوتِهِ ولمْ تنظرْ إلىٰ حفظي لهُ ؟! وتدري لِمَ رددتُهُ عليكَ ؟ قالَ : لا ، قالَ : لأنكَ رجوتني وقلتَ : ﴿ عَسَى ٱللَّهُ أَن يَأْتِيَنِى بِهِمْ جَمِيعًا ﴾ ، وبما قلتَ : ﴿ ٱذْهَبُواْ فَتَحَسَّسُواْ مِن يُوسُفَ وَأَخِيهِ وَلَا تَاْيْـَٔسُواْ مِن رَّوْحِ ٱللَّهِ ﴾[3] .

وكذلكَ لمَّا قالَ يوسفُ لصاحبِ الملكِ : ﴿ ٱذْكُرْنِى عِندَ رَبِّكَ ﴾ . . قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ فَأَنسَىٰهُ ٱلشَّيْطَٰنُ ذِكْرَ رَبِّهِۦ فَلَبِثَ فِى ٱلسِّجْنِ بِضْعَ سِنِينَ ﴾[4] .

---

[1] قوت القلوب (١/ ١٨٧) .
[2] قوت القلوب (١/ ١٨٤) .
[3] قوت القلوب (١/ ١٩١) .
[4] قوت القلوب (١/ ١٩١) .

وأمثالُ هـٰذهِ الحكاياتِ لا تنحصرُ ، ولمْ يردْ بها القرآنُ والأخبارُ ورودَ الأسمارِ ، بلِ الغرضُ بها الاعتبارُ والاستبصارُ ؛ لتعلمَ أنَّ الأنبياءَ عليهِمُ السلامُ لمْ يُتجاوزْ عنهُمْ في الذنوبِ الصغارِ ، فكيفَ يُتجاوزُ عنْ غيرِهِمْ في الذنوبِ الكبارِ ؟!

نعمْ ، كانَتْ سعادتهُمْ في أنْ عُوجلوا بالعقوبةِ ولمْ يُؤخَّروا إلى الآخرةِ ، والأشقياءُ يُمهلونَ ليزدادوا إثماً ، ولأنَّ عذابَ الآخرةِ أشدُّ وأكبرُ ، فهـٰذا أيضاً ممَّا ينبغي أنْ يكثرَ جنسُهُ علىٰ أسماعِ المصرِّينَ ؛ فإنَّهُ نافعٌ في تحريكِ دواعي التوبةِ .

* * *

النوعُ الثالثُ : أنْ يقرِّرَ عندَهُمْ أنَّ تعجيلَ العقوبةِ في الدنيا متوقَّعٌ على الذنبِ ، وأنَّ كلَّ ما يصيبُ العبدَ مِنَ المصائبِ فهوَ بسببِ جناياتِهِ :

فربَّ عبدٍ يتساهلُ في أمرِ الآخرةِ ، ويخافُ مِنْ عقوبةِ اللهِ في الدنيا أكثرَ ؛ لفرطِ جهلِهِ ، فينبغي أنْ يُخوَّفَ بهِ ؛ فإنَّ الذنوبَ كلَّها يُتعجَّلُ في الدنيا شؤمُها في غالبِ الأمرِ ، كما حُكِيَ في قصَّةِ داوودَ وسليمانَ عليهما السلامُ ، حتَّىٰ إنَّهُ قدْ يضيقُ على العبدِ رزقُهُ بسببِ ذنوبِهِ ، وقدْ تسقطُ منزلتُهُ مِنَ القلوبِ ويستولي عليهِ أعداؤُهُ ، قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ العبدَ ليُحرمُ الرزقَ بالذنبِ يصيبُهُ »(١) .

---

(١) رواه ابن ماجه (٤٠٢٢) ضمن خبر مرفوع أوله : « لا يزيد في العمر إلا البر » ، وهو =

وقالَ ابنُ مسعودٍ : (إنِّي لأحسبُ أنَّ العبدَ ينسى العلمَ بالذنبِ يصيبُهُ)[1] ، وهوَ معنىٰ قولِهِ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « مَنْ قارفَ ذنباً . . فارقَهُ عقلٌ لا يعودُ إليهِ أبداً »[2] .

وقالَ بعضُ السلفِ : (ليسَتِ اللعنةُ سواداً في الوجهِ ، ونقصاً في المالِ ، إنَّما اللعنةُ ألا تخرجَ مِنْ ذنبٍ إلا وقعتَ في مثلِهِ أوْ شرٍّ منهُ)[3] .

وهوَ كما قالَ ؛ لأنَّ اللعنةَ هيَ الطردُ والإبعادُ ، فإذا لمْ يُوفَّقْ للخيرِ ، ويُسِّرَ لهُ الشرُّ . . فقدْ أُبعِدَ ، والحرمانُ مِنْ رزقِ التوفيقِ أعظمُ حرمانٍ ، وكلُّ ذنبٍ فإنَّهُ يدعو إلىٰ ذنبٍ آخرَ ويتضاعفُ ، فيُحرمُ العبدُ بهِ عنْ رزقِهِ النافعِ مِنْ مجالسةِ العلماءِ المنكرينَ للذنوبِ ، ومِنْ مجالسةِ الصالحينَ ، بلْ يمقتُهُ اللهُ تعالىٰ فيمقتُهُ الصالحونَ .

وحُكِيَ عنْ بعضِ العارفينَ أنَّهُ كانَ يمشي في وسطِ الوحْلِ جامعاً ثيابَهُ محترزاً ، إذْ زلقَتْ رجلُهُ وسقطَ ، فقامَ فجعلَ يمشي في وسطِ الوحْلِ ويبكي

= مفرداً مرفوعاً رواه ابن المبارك في « الزهد » (٨٦) ، وهو في « القوت » (١/ ١٨٤) .

[1] قوت القلوب (١/ ١٨٤) .

[2] قال الحافظ العراقي : (لم أر له أصلاً) . « إتحاف » (٧/ ٢٣١) .

[3] رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص١٣٢) ، وكذا هو عند صاحب « القوت » (١/ ١٨٥) .

ويقولُ : هـٰذا مثلُ العبدِ ، لا يزالُ يتوقَّى الذنوبَ ويجانبُها حتَّىٰ يقعُ في ذنبٍ وذنبينِ ، فعندَها يخوضُ في الذنوبِ خوضاً(١) .

وهوَ إشارةٌ إلىٰ أنَّ الذنبَ تُعجَّلُ عقوبتُهُ بالانجرارِ إلىٰ ذنبٍ آخرَ ، ولذلكَ قالَ الفضيلُ : (ما أنكرتَ مِنْ تغيُّرِ الزمانِ وجفاءِ الإخوانِ فذنوبُكَ ورَّثتْكَ ذلكَ)(٢) .

وقالَ بعضُهُمْ : (إنِّي لأعرفُ عقوبةَ ذنبي في سوءِ خلقِ حماري)(٣) .

وقالَ آخرُ : (أعرفُ العقوبةَ حتَّىٰ في فأرِ بيتي)(٤) .

وقالَ بعضُ صوفيةِ الشامِ : نظرتُ إلىٰ غلامٍ نصرانيٍّ حسنِ الوجهِ ، فوقفتُ أنظرُ إليهِ ، فمرَّ بي ابنُ الجلاءِ الدمشقيُّ ، فأخذَ بيدي ، فاستحييتُ منهُ ، فقلتُ : يا أبا عبدِ اللهِ ؛ سبحانَ اللهِ ! تعجبتُ منْ هـٰذهِ الصورةِ الحسنةِ وهـٰذهِ الصنعةِ المحكمةِ كيفَ خُلقَتْ للنارِ ، فغمزَ يدي وقالَ : لتجدنَّ عقوبتَها بعدَ حينٍ ، قالَ : فعوقبتُ بها بعدَ ثلاثينَ سنةً(٥) .

وقالَ أبو سليمانَ الدارانيُّ : (الاحتلامُ عقوبةٌ)(٦) .

---

(١) قوت القلوب (١/ ١٨٧) .

(٢) قوت القلوب (١/ ١٨٥) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ١٠٩) عن الفضيل بن عياض .

(٤) قوت القلوب (١/ ١٨٥) .

(٥) قوت القلوب (١/ ١٨٥) .

(٦) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٩/ ٢٦٦) .

وقالَ : (لا تفوتُ أحداً صلاةُ جماعةٍ إلا بذنبٍ يذنبُهُ)(١) .

وفي الخبرِ : (ما أنكرتُمْ مِنْ زمانِكُمْ فبما غيَّرتُمْ مِنْ أعمالِكُمْ)(٢) .

وفي الخبرِ : (يقولُ اللهُ تعالىٰ : إنَّ أدنىٰ ما أصنعُ بالعبدِ إذا آثرَ شهوتَهُ علىٰ طاعتي . . أنْ أحرمَهُ لذيذَ مناجاتي)(٣) .

وحُكِيَ عنْ أبي عمرِو بنِ علوانَ في قصَّةٍ تطولُ قالَ فيها : كنتُ قائماً أصلِّي ذاتَ يومٍ ، فخامرَ قلبي هوىً طاولتُهُ بفكرتي ، حتَّىٰ تولَّدَ منهُ شهوةُ الرجالِ ، فوقعتُ إلى الأرضِ واسودَّ جسدي كلُّهُ ، فاستترتُ في البيتِ ، فلمْ أخرجْ ثلاثةَ أيامٍ ، وكنتُ أعالجُ غسلَهُ في الحمامِ بالصابونِ فلا يزدادُ إلا سواداً ، حتَّى انكشفَ بعدَ ثلاثٍ ، فلقيتُ الجنيدَ وكانَ قدْ وجَّهَ إليَّ فأشخصَني مِنَ الرقَّةِ ، فلمَّا أتيتُهُ . . قالَ لي : أما استحييتَ مِنَ اللهِ تعالىٰ كنتَ قائماً بينَ يديهِ فسامرتَ نفسَكَ بشهوةٍ حتَّى استولَتْ عليكَ(٤) وأخرجَتْكَ مِنْ بينِ يدي اللهِ تعالىٰ ؟! فلولا أنِّي دعوتُ اللهَ لكَ وتبتُ إليهِ عنكَ . . للقيتَ اللهَ تعالىٰ بذلكَ اللونِ ، قالَ : فعجبتُ كيفَ علمَ ذلكَ وهوَ ببغدادَ وأنا بالرقَّةِ !(٥) .

---

(١) قوت القلوب (١/ ١٨٥) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٢٤٩) ، والبيهقي في « الزهد الكبير » (٧٠٩) من قول أبي الدرداء رضي الله عنه .

(٣) قوت القلوب (١/ ١٨٥) .

(٤) في (ج ، د ، س) : (استولت عليك برقة) .

(٥) قوت القلوب (١/ ١٨٦) ، ورواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٣/ ١٧) .

واعلمْ : أنَّهُ لا يذنبُ العبدُ ذنباً إلا ويسودُّ وجهُ قلبهِ ، فإنْ كانَ سعيداً . . ظهرَ السوادُ علىٰ ظاهرِهِ لينزجرَ ، وإنْ كانَ شقيّاً . . أُخفي عنهُ حتَّىٰ ينهمكَ ويستوجبَ النارَ .

والأخبارُ كثيرةٌ في آفاتِ الذنوبِ في الدنيا ؛ مِنَ الفقرِ ، والمرضِ ، وغيرِهِ ، بلْ مِنْ شؤمِ الذنبِ في الدنيا على الجملةِ : أنْ يكتسبَ ما بعدَهُ صفتَهُ ، فإنِ ابتليَ بشيءٍ . . كانَ عقوبةً لهُ ، ويُحرمُ جميلَ الرزقِ حتَّىٰ يتضاعفَ شقاؤُهُ ، وإنْ أصابتْهُ نعمةٌ . . كانَتِ استدراجاً لهُ ، ويُحرمُ جميلَ الشكرِ حتَّىٰ يُعاقبَ علىٰ كفرانِهِ .

وأمَّا المطيعُ . . فمِنْ بركةِ طاعتِهِ أنْ تكونَ كلُّ نعمةٍ في حقِّه جزاءً علىٰ طاعتِهِ ، ويُوفَّقُ لشكرِها ، وكلُّ بليَّةٍ كفارةً لذنوبِهِ ، وزيادةً في درجاتِهِ .

* * *

النوعُ الرابعُ : ذكرُ ما وردَ مِنَ العقوباتِ علىٰ آحادِ الذنوبِ :

كالخمرِ ، والزنا ، والسرقةِ ، والقتلِ ، والغيبةِ ، والكبرِ ، والحسدِ ، وذلكَ ممَّا لا يمكنُ حصرُهُ ، وذكرُهُ معَ غيرِ أهلِهِ وضعٌ للدواءِ في غيرِ موضعِهِ ، بلْ ينبغي أنْ يكونَ العالمُ كالطبيبِ الحاذقِ ؛ ليستدلَّ أوَّلاً بالنبضِ ، والسحنةِ ووجوهِ الحركاتِ على العللِ الباطنةِ ، ويشتغلَ بعلاجِها ، فليستدلَّ بقرائنِ الأحوالِ علىٰ خفايا الصفاتِ ، وليتعرَّضْ لما وقفَ عليهِ اقتداءً برسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؛ حيثُ قالَ له رجلٌ : أوصني

يا رسولَ اللهِ ولا تكثرْ عليَّ ، فقالَ : « لا تغضبْ »[1] .

وقالَ لهُ آخرُ : أوصني يا رسولَ اللهِ ، فقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « عليكَ باليأسِ ممَّا في أيدي الناسِ ؛ فإنَّ ذلكَ هوَ الغنىٰ ، وإيَّاكَ والطمعَ ؛ فإنَّهُ الفقرُ الحاضرُ ، وصلِّ صلاةَ مودِّعٍ ، وإيَّاكَ وما يُعتذرُ منهُ »[2] .

وقالَ رجلٌ لمحمدِ بنِ واسعٍ : أوصني ، فقالَ : أوصيكَ أنْ تكونَ ملكاً في الدنيا والآخرةِ ، فقالَ : كيفَ لي بذلكَ ؟ قالَ : الزمِ الزهدَ في الدنيا[3] .

فكأنَّهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ توسَّمَ في السائلِ الأوَّلِ مخايلَ الغضبِ فنهاهُ عنهُ ، وفي السائلِ الآخرِ مخايلَ الطمعِ في الناسِ وطولِ الأملِ ، وتخيَّلَ محمدُ بنُ واسعٍ في السائلِ مخايلَ الحرصِ على الدنيا .

وقالَ رجلٌ لمعاذٍ : أوصني ، فقالَ : (كنْ رحيماً أكنْ لكَ بالجنَّةِ زعيماً)[4] .

فكأنَّهُ تفرَّسَ فيهِ آثارَ الفظاظةِ والغلظةِ .

وقالَ رجلٌ لإبراهيمَ بنِ أدهمَ : أوصني ، فقالَ : إيَّاكَ والناسَ ، وعليكَ بالناسِ ، ولا بدَّ مِنَ الناسِ ، فإنَّ الناسَ همُ الناسُ ، وليسَ كلُّ الناسِ

---

(١) رواه البخاري (٦١١٦) .

(٢) رواه ابن ماجه (٤١٧١) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣٥٠) .

(٤) عزاه الحافظ الزبيدي إلىٰ صاحب « القوت » . « إتحاف » (٨/ ٦٢٠) .

بالناسِ ، ذهبَ الناسُ ، وبقيَ النسناسُ ، وما أراهُمْ بالناسِ ، بلْ غُمسوا في ماءِ الناسِ⁽¹⁾ .

فكأنَّهُ تفرَّسَ فيهِ آفةَ المخالطةِ ، وأخبرَ عمَّا كانَ هوَ الغالبَ علىٰ حالِهِ في وقتِهِ ، وكانَ الغالبُ أذاهُ بالناسِ ، والكلامُ علىٰ قدْرِ حالِ السائلِ أولىٰ مِنْ أنْ يكونَ بحسَبِ حالِ القائلِ .

وكتبَ معاويةُ إلىٰ عائشةَ رضيَ اللهُ عنهما أنِ اكتبي لي كتاباً توصيني فيهِ ولا تكثري ، فكتبَتْ إليهِ : (مِنْ عائشةَ إلىٰ معاويةَ ، سلامٌ عليكَ ، أمَّا بعدُ : فإنِّي سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « مَنِ التمسَ رضا الناسِ بسخطِ اللهِ .. وكلَهُ اللهُ إلى الناسِ ، ومَنِ التمسَ رضا اللهِ بسخطِ الناسِ .. كفاهُ اللهُ مؤونةَ الناسِ » ، والسلامُ عليكَ)⁽²⁾ .

---

(1) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٦/ ٣١٤) ، وقال : (قال إبراهيم : أما قولي : « عليك بالناس » .. بمجالسة العلماء ، وأما قولي : « وإياك والناس » .. إياك ومجالسة السفهاء ، وأما قولي : « لا بد من الناس » .. لا بد من الصلوات الخمس والجمعة والحج والجهاد واتباع الجنائز والشراء والبيع ونحوه ، وأما قولي : « الناس هم الناس » .. الفقهاء والحكماء ، وأما قولي : « ليس الناس بالناس » .. أهل الأهواء والبدع ، وأما قولي : « ذهب الناس » .. ذهب النبي صلى الله عليه وسلم وأصحابه ، وأما قولي : « وبقي النسناس » .. يعني من يروي عنهم عن النبي صلى الله عليه وسلم وأصحابه ، وأما قولي : « وما أراهم بالناس ، إنما هم غمسوا في ماء الناس » .. نحن وأمثالنا) .

(2) رواه الترمذي (٢٤١٤) ولفظه : « من التمس رضا الله بسخط الناس .. كفاه الله مؤنة الناس ، ومن التمس رضا الناس بسخط الله .. وكله الله إلى الناس » .

فانظرْ إلىٰ فقهِها كيفَ تعرَّضَتْ للآفةِ التي تكونُ الولاةُ بصددِها ، وهيَ مراعاةُ الناسِ وطلبُ مرضاتِهِمْ .

وكتبَتْ إليهِ مرَّةً أخرىٰ : (أمَّا بعدُ : فاتقِ اللهَ ؛ فإنَّكَ إذا اتقيتَ اللهَ . . كفاكَ الناسَ ، وإذا اتقيتَ الناسَ . . لمْ يغنوا عنكَ مِنَ اللهِ شيئاً ، والسلامُ)⁽١⁾ .

فإذاً ؛ علىٰ كلِّ ناصحٍ أنْ تكونَ عنايتُهُ مصروفةً إلىٰ تفرُّسِ الصفاتِ الخفيَّةِ ، وتوسُّمِ الأحوالِ اللائقةِ ؛ ليكونَ اشتغالُهُ بالمهمِّ ، فإنَّ حكايةَ جميعِ مواعظِ الشرعِ معَ كلِّ واحدٍ غيرُ ممكنةٍ ، والاشتغالُ بوعظِ مَنْ هوَ مستغنٍ عنِ الوعظِ فيهِ تضييعُ زمانٍ .

* * *

فإنْ قلتَ : فإنْ كانَ الواعظُ يتكلَّمُ في جمعٍ ، أوْ سألَهُ مَنْ لا يدري باطنَ حالِهِ أنْ يعظَهُ . . فكيفَ يفعلُ ؟

فاعلمْ : أنَّ طريقَهُ في ذلكَ أنْ يعظَهُ بما يشتركُ كافَّةُ الخلقِ في الحاجةِ إليهِ ؛ إمَّا على العمومِ ، وإمَّا على الأكثرِ ، فإنَّ في علومِ الشرعِ أغذيةً وأدويةً ، فالأغذيةُ للكافَّةِ ، والأدويةُ لأربابِ العللِ .

ومثالُهُ : ما رُوِيَ أنَّ رجلاً قالَ لأبي سعيدٍ الخدريِّ : أوصني ، فقالَ : (عليكَ بتقوى اللهِ عزَّ وجلَّ ؛ فإنَّها رأسُ كلِّ خيرٍ ، وعليكَ بالجهادِ ؛ فإنَّهُ

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٩١) .

رهبانيةُ الإسلامِ ، وعليكَ بالقرآنِ ؛ فإنَّهُ نورٌ لكَ في أهلِ الأرضِ وذكرٌ لكَ في أهلِ السماءِ ، وعليكَ بالصمتِ إلا مِنْ خيرٍ ؛ فإنَّكَ بذلكَ تغلبُ الشيطانَ)⁽¹⁾ .

وقالَ رجلٌ للحسنِ : أوصني ، فقالَ : (أعزَّ أمرَ اللهِ يعزَّكَ اللهُ)⁽²⁾ .

وقالَ لقمانُ لابنِهِ : (يا بنيَّ ؛ زاحمِ العلماءَ بركبتيكَ ، ولا تجادلْهُمْ فيمقتوكَ ، وخذْ مِنَ الدنيا بلاغَكَ ، وأنفقْ فضولَ كسبِكَ لآخرتِكَ ، ولا ترفضِ الدنيا كلَّ الرفضِ فتكونَ عيالاً ، وعلىٰ أعناقِ الرجالِ كلاً ، وصمْ صوماً يكسرُ شهوتَكَ ، ولا تصمْ صوماً يضرُّ بصلاتِكَ ؛ فإنَّ الصلاةَ أفضلُ مِنَ الصومِ ، ولا تجالسِ السفيهَ ، ولا تخالطْ ذا الوجهينِ)⁽³⁾ .

وقالَ أيضاً لابنِهِ : (يا بنيَّ ؛ لا تضحكْ مِنْ غيرِ عجبٍ ، ولا تمشِ في غيرِ أربٍ ، ولا تسألْ عمَّا لا يعنيكَ ، ولا تضيِّعْ مالَكَ وتصلحَ مالَ غيرِكَ ؛ فإنَّ مالَكَ ما قدمتَ ، ومالَ غيرِكَ ما تركتَ ، يا بنيَّ ؛ إنَّ مَنْ يرحمْ . . يُرحمْ ، ومَنْ يصمتْ . . يسلمْ ، ومَنْ يقلِ الخيرَ . . يغنمْ ، ومَنْ يقلِ الشرَّ . . يأثمْ ، ومَنْ لا يملكْ لسانَهُ . . يندمْ) .

وقالَ رجلٌ لأبي حازمٍ: أوصني، فقالَ: (كلُّ ما لوْ جاءَكَ الموتُ عليهِ رأيتَهُ

---

(1) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٨٤٠) ، ورواه أحمد في « المسند » (٣/ ٨٢) من حديثه مرفوعاً .

(2) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٧٨) .

(3) رواه البيهقي في « الزهد الكبير » (٩١) عن الربيع الخولاني بنحوه .

غنيمةً . . فالزمْهُ ، وكلُّ ما لوْ جاءَكَ الموتُ عليهِ رأيتَهُ مصيبةً . . فاجتنبْهُ)(١) .

وقالَ موسىٰ للخضرِ عليهما السلامُ : أوصني ، فقالَ : (كُنْ بسَّاماً ولا تكنْ غضَّاباً ، وكُنْ نفَّاعاً ولا تكنْ ضرَّاراً ، وانزعْ عنِ اللجاجةِ ، ولا تمشِ في غيرِ حاجةٍ ، ولا تضحكْ مِنْ غيرِ عجبٍ ، ولا تعيِّرِ الخطائينَ بخطاياهُمْ ، وابكِ علىٰ خطيئتِكَ يا بنَ عمرانَ)(٢) .

وقالَ رجلٌ لمحمدِ بنِ كرَّامٍ : أوصني ، فقالَ : (اجتهدْ في رضا خالقِكَ بقدْرِ ما تجتهدُ في رضا نفسِكَ) .

وقالَ رجلٌ لحامدٍ اللفافِ : أوصني ، فقالَ : اجعلْ لدينِكَ غلافاً كغلافِ المصحفِ كي لا تدنسَهُ الآفاتُ ، فقالَ : وما غلافُ الدينِ ؟ قالَ : تركُ طلبِ الدنيا إلا ما لا بدَّ منهُ ، وتركُ كثرةِ الكلامِ إلا فيما لا بدَّ منه ، وتركُ مخالطةِ الناسِ إلا فيما لا بدَّ منهُ .

وكتبَ الحسنُ إلىٰ عمرَ بنِ عبدِ العزيزِ رحمهُما اللهُ تعالىٰ : (أمَّا بعدُ : فخفْ ما خوَّفَكَ اللهُ ، واحذرْ ما حذَّرَكَ اللهُ ، وخذْ ممَّا في يديكَ لما بينَ يديكَ ، فعندَ الموتِ يأتيكَ الخبرُ اليقينُ ، والسلامُ) .

وكتبَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ إلى الحسنِ يسألُهُ أنْ يعظَهُ ، فكتبَ إليهِ : (أمَّا بعدُ : فإنَّ الهولَ الأعظمَ والأمورَ المفظعاتِ أمامَكَ ، ولا بدَّ لكَ مِنْ مشاهدةِ

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/٣١٧) بنحوه ، والسائل المستوصي هو عمر بن عبد العزيز .

(٢) رواه أحمد في « الزهد » (٣٤٠) .

ذلكَ ؛ إمَّا بالنجاةِ ، وإمَّا بالعطبِ ، واعلمْ أنَّ مَنْ حاسبَ نفسَهُ . . ربحَ ، ومَنْ غفلَ عنها . . خسرَ ، ومَنْ نظرَ في العواقبِ . . نجا ، ومَنْ أطاعَ هواهُ . . ضلَّ ، ومَنْ حلمَ . . غنمَ ، ومَنْ خافَ . . أمِنَ ، ومَنْ أمِنَ . . اعتبرَ ، ومَنِ اعتبرَ . . أبصرَ ، ومَنْ أبصرَ . . فهمَ ، ومَنْ فهمَ . . علمَ ، فإذا زللتَ . . فارجعْ ، وإذا ندمتَ . . فأقلعْ ، وإذا جهلتَ . . فاسألْ ، وإذا غضبتَ . . فأمسكْ) .

وكتبَ مطرِّفُ بنُ عبدِ اللهِ إلىٰ عمرَ بنِ عبدِ العزيزِ رحمهُ اللهُ : (أمَّا بعدُ : فإنَّ الدنيا دارُ عقوبةٍ ، ولها يجمعُ مَنْ لا عقلَ لهُ ، وبها يغترُّ مَنْ لا علمَ عندَهُ ، فكُنْ فيها يا أميرَ المؤمنينَ كالمداوي جرحَهُ ، يصبرُ علىٰ شدَّةِ الدواءِ لما يخافُ مِنْ عاقبةِ الداءِ)[1] .

وكتبَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ رضيَ اللهُ عنهُ إلىٰ عديِّ بنِ أرطاةَ : (أمَّا بعدُ : فإنَّ الدنيا عدوَّةُ أولياءِ اللهِ ، وعدوَّةُ أعداءِ اللهِ ، أمَّا أولياؤُهُ : فغمَّتْهُمْ ، وأمَّا أعداؤُهُ : فغرَّتْهُمْ)[2] .

وكتبَ أيضاً إلىٰ بعضِ عمَّالِهِ : (أمَّا بعدُ : فقدْ أمكنتْكَ القدرةُ مِنْ ظلمِ العبادِ ، فإذا هممْتَ بظلمِ أحدٍ . . فاذكرْ قدرةَ اللهِ عليكَ ، واعلمْ أنَّكَ لا تأتي إلى الناسِ شيئاً إلا كانَ زائلاً عنهُمْ باقياً عليكَ ، واعلمْ أنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ آخذٌ للمظلومينَ مِنَ الظالمينِ ، والسلامُ) .

---

[1] تقدم صدره مرفوعاً ، والخبر هنا عن مطرف أورده المسعودي في « مروج الذهب » (٤/ ٢٠) نقلاً عن المدائني .

[2] رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (٤٤٣) .

فهكذا ينبغي أنْ يكونَ وعظُ العامَّةِ ، ووعظُ مَنْ لا يدري خصوصَ واقعتِهِ ، فهـٰذهِ المواعظُ مثلُ الأغذيةِ التي يشتركُ الكافَّةُ في الانتفاعِ بها ، ولأجلِ فقْدِ مثلِ هؤلاءِ الوعَّاظِ انحسمَ بابُ الاتعاظِ ، وغلبتِ المعاصي ، واستشرى الفسادُ ، وبُلِيَ الخلقُ بوعَّاظٍ يزخرفونَ أسجاعاً ، وينشدونَ أبياتاً ، ويتكلَّفونَ ذكرَ ما ليسَ في سعةِ علمِهِمْ ، ويتشبَّهونَ بحالِ غيرِهِمْ ، فسقطَ عنْ قلوبِ العامَّةِ وقارُهُمْ ، ولمْ يكنْ كلامُهُمْ صادراً مِنَ القلبِ ليصلَ إلى القلبِ ، بلِ القائلُ متصلِّفٌ ، والمستمعُ متكلِّفٌ ، وكلٌّ واحدٍ منهُما مدبرٌ ومتخلِّفٌ .

وإذا كانَ طلبُ الطبيبِ أوَّلَ علاجِ المرضىٰ . . فطلبُ العلماءِ أوَّلُ علاجِ العاصينَ ، **فهـٰذا أحدُ أركانِ العلاجِ وأصولِهِ** .

الأصلُ الثاني : الصبرُ ، ووجهُ الحاجةِ إليهِ أنَّ المريضَ إنَّما يطولُ مرضُهُ لتناولِهِ ما يضرُّهُ ، وإنَّما يتناولُ ذلكَ إمَّا لغفلتِهِ عنْ مضرَّتِهِ ، وإمَّا لشدَّةِ غلبةِ شهوتِهِ ، فلهُ سببانِ ، فما ذكرناهُ هوَ علاجُ الغفلةِ ، فيبقىٰ علاجُ الشهوةِ ، وطريقُ علاجِها قدْ ذكرناهُ في كتابِ رياضةِ النفسِ .

وحاصلُهُ : أنَّ المريضَ إذا اشتدَّتْ ضراوتُهُ لمأكولٍ مضرٍّ . . فطريقُهُ أنْ يستشعرَ عظمَ ضررِهِ ، ثمَّ يُغيِّبُ ذلكَ عنْ عينِهِ فلا يُحضرُهُ ، ثمَّ يتسلَّىٰ عنهُ بما يقربُ منهُ في صورتِهِ ولا يكثرُ ضررُهُ ، ثمَّ يصبرُ بقوَّةِ الخوفِ على الألمِ الذي ينالُهُ في تركِهِ ، فلا بدَّ علىٰ كلِّ حالٍ مِنْ مرارةِ الصبرِ ؛ فكذلكَ يعالجُ

الشهوةَ في المعاصي ، كالشابِّ مثلاً إذا غلبَتْهُ الشهوةُ ، فصارَ لا يقدرُ علىٰ حفظِ عينِهِ ، أوْ حفظِ قلبِهِ ، أوْ حفظِ جوارحِهِ في السعيِ وراءَ شهوتِهِ . . فينبغي أنْ يستشعرَ ضررَ ذنبِهِ ؛ بأنْ يستقرئَ المخوفاتِ التي جاءَتْ فيهِ مِنْ كتابِ اللهِ تعالىٰ وسنَّةِ رسولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فإذا اشتدَّ خوفُهُ . . تباعدَ مِنَ الأسبابِ المهيِّجةِ لشهوتِهِ ، ومهيِّجُ الشهوةِ مِنْ خارجٍ هوَ حضورُ المشتهىٰ والنظرُ إليهِ ، وعلاجُهُ : الهربُ والعزلةُ ، ومِنْ داخلٍ تناولُ لذائذِ الأطعمةِ ، وعلاجُهُ : الجوعُ والصومُ الدائمُ ، وكلُّ ذلكَ لا يتمُّ إلا بصبرٍ ، ولا يصبرُ إلا عنْ خوفٍ ، ولا يخافُ إلا عنْ علمٍ ، ولا يعلمُ إلا عنْ بصيرةٍ وافتكارٍ أوْ عنْ سماعٍ وتقليدٍ .

فأوَّلُ الأمرِ حضورُ مجالسِ الذكرِ ، ثمَّ الاستماعُ مِنْ قلبٍ مجرَّدٍ عنْ سائرِ الشواغلِ ، مصروفٍ إلى السماعِ ، ثمَّ التفكُّرُ فيهِ لتمامِ الفهمِ ، وينبعثُ مِنْ تمامِهِ ـ لا محالةَ ـ خوفُهُ ، وإذا قويَ الخوفُ . . تيسَّرَ بمعونتِهِ الصبرُ ، وانبعثَتِ الدواعي لطلبِ العلاجِ ، وتوفيقُ اللهِ وتيسيرُهُ مِنْ وراءِ ذلكَ .

فمَنْ أعطىٰ مِنْ قلبِهِ حسنَ الإصغاءِ ، واستشعرَ الخوفَ فاتقىٰ ، وانتظرَ الثوابَ وصدَّقَ بالحسنىٰ . . فسييسِّرُهُ اللهُ تعالىٰ لليسرىٰ ، وأمَّا مَنْ بخلَ واستغنىٰ وكذَّبَ بالحسنىٰ . . فسييسِّرُهُ اللهُ للعسرىٰ ، ثمَّ لا يغني عنهُ ما اشتغلَ بهِ مِنْ ملاذِّ الدنيا مهما هلكَ وتردىٰ ، وما على الأنبياءِ إلا شرحُ طرقِ الهدىٰ ، وإنَّما للهِ الآخرةُ والأولىٰ .

* * *

فإنْ قلتَ : فقدْ رجعَ الأمرُ كلُّهُ إلى الإيمانِ ؛ لأنَّ تركَ الذنبِ لا يمكنُ إلا بالصبرِ ، والصبرُ لا يمكنُ إلا بمعرفةِ الخوفِ ، والخوفُ لا يحصلُ إلا بالعلمِ ، والعلمُ لا يحصلُ إلا بالتصديقِ بعظمِ ضررِ الذنوبِ ، والتصديقُ بعظمِ ضررِ الذنوبِ هوَ تصديقُ اللهِ ورسولِهِ ، وهوَ الإيمانُ ، فكأنَّ مَنْ أصرَّ على الذنبِ . . لمْ يصرَّ إلا لأنَّهُ غيرُ مؤمنٍ !

فاعلمْ : أنَّ هٰذا لا يكونُ لفقدِ الإيمانِ ، بلْ يكونُ لضعفِ الإيمانِ ؛ إذْ كلُّ مؤمنٍ مصدِّقٌ بأنَّ المعصيةَ سببُ البعدِ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، وسببُ العقابِ في الآخرةِ ، **ولكنْ سببُ وقوعِهِ في الذنبِ أمورٌ** :

أحدُها : أنَّ العقابَ الموعودَ غيبٌ ليسَ بحاضرٍ ، والنفسُ جبلَتْ متأثرةً بالحاضرِ ، فتأثُّرها بالموعودِ ضعيفٌ بالإضافةِ إلىٰ تأثُّرِها بالحاضرِ .

الثاني : أنَّ الشهواتِ الباعثةَ على الذنوبِ لذَّاتُها ناجزةٌ ، وهيَ في الحالِ آخذةٌ بالمُخَنَّقِ (١) ، وقدْ قويَ ذلكَ واستولىٰ بسببِ الاعتيادِ والإلفِ ، والعادةُ طبيعةٌ خامسةٌ ، والنزوعُ عنِ العاجلِ لخوفِ الآجلِ شديدٌ على النفسِ ، ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ ٱلْعَاجِلَةَ ۝ وَتَذَرُونَ ٱلْآخِرَةَ ﴾ ، وقالَ عزَّ وجلَّ : ﴿ بَلْ تُؤْثِرُونَ ٱلْحَيَوٰةَ ٱلدُّنْيَا ﴾ .

وقدْ عبَّرَ عنْ شدَّةِ الأمرِ قولُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « حُفَّتِ

---

(١) المخنَّق : موضع الخنق من العنق .

الجنَّةُ بالمكارِهِ ، وحُفَّتِ النارُ بالشهواتِ »(١) .

وقولُهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ خلقَ النارَ ، فقالَ لجبريلَ عليهِ السلامُ : اذهبْ فانظرْ إليها ، فذهبَ فنظرَ إليها ، فقالَ : وعزَّتِكَ ؛ لا يسمعُ بها أحدٌ فيدخلُها ، فحفَّها بالشهواتِ ثمَّ قالَ : اذهبْ فانظرْ إليها ، فذهبَ فنظرَ ، فقالَ : وعزَّتِكَ ؛ لقدْ خشيتُ ألا يبقىٰ أحدٌ إلا دخلَها ، وخلقَ الجنَّةَ ، فقالَ لجبريلَ عليهِ السلامُ : اذهبْ فانظرْ إليها ، فذهبَ فنظرَ ، فقالَ : وعزَّتِكَ ؛ لا يسمعُ بها أحدٌ إلا دخلَها ، فحفَّها بالمكارِهِ ثمَّ قالَ : اذهبْ فانظرْ إليها ، فذهبَ فنظرَ إليها ، فقالَ : وعزَّتِكَ ؛ لقدْ خشيتُ ألا يدخلَها أحدٌ »(٢) .

فإذاً ؛ كونُ الشهوةِ مرهقةً في الحالِ وكونُ العقابِ متأخراً إلى المآلِ سببانِ ظاهرانِ في الاسترسالِ معَ حصولِ أصلِ الإيمانِ .

فليسَ كلُّ مَنْ شربَ في مرضِهِ ماءَ الثلجِ لشدَّةِ عطشِهِ مكذِّباً بأصلِ الطبِّ ، ولا مكذِّباً بأنَّ ذلكَ مضرٌّ في حقِّهِ ، ولكنَّ الشهوةَ تغلبُهُ ، وألمُ الصبرِ عنهُ ناجزٌ ، فيهونُ عليهِ الألمُ المنتظرُ .

الثالثُ : أنَّهُ ما مِنْ مذنبٍ مؤمنٍ إلا وهوَ في الغالبِ عازمٌ على التوبةِ ، وتكفيرِ السيئاتِ بالحسناتِ ، وقدْ وُعِدَ بأنَّ ذلكَ يجبرُهُ ، إلا أنَّ طولَ الأملِ

---

(١) رواه مسلم (٢٨٢٣) ، وبنحوه هو عند البخاري كذلك (٦٤٨٧) .

(٢) رواه أبو داوود (٤٧٤٤) ، والترمذي (٢٥٦٠) ، والنسائي (٧/ ٣) .

غالبٌ على الطباعِ ، فلا يزالُ يسوِّفُ التوبةَ والتكفيرَ ، فمِنْ حيثُ رجاؤُهُ التوفيقَ للتوبةِ ربَّما يقدمُ عليهِ معَ الإيمانِ .

الرابعُ : أنَّهُ ما مِنْ مؤمنٍ موقنٍ إلا وهوَ معتقدٌ أنَّ الذنبَ لا يوجبُ العقوبةَ إيجاباً لا يمكنُ العفوُ عنها ، فهوَ يذنبُ وينتظرُ العفوَ ؛ اتكالاً علىٰ فضْلِ اللهِ تعالىٰ .

فهٰذهِ أسبابٌ أربعةٌ موجبةٌ للإصرارِ على الذنبِ معَ بقاءِ أصلِ الإيمانِ .

نعمْ ، قدْ يقدمُ المذنبُ بسببٍ خامسٍ يقدحُ في أصلِ إيمانِهِ ، وهوَ كونُهُ شاكاً في صدقِ الرسلِ ، وهٰذا هوَ الكفرُ ؛ كالذي يحذِّرُهُ الطبيبُ عنْ تناولِ ما يضرُّهُ في المرضِ ، وكانَ المحذِّرُ ممَّنْ لا يَعتقدُ فيهِ أنَّهُ عالمٌ بالطبِّ ، فيكذِّبُهُ أوْ يشكُّ فيهِ ، فلا يبالي بهِ ، فهٰذا هوَ الكفرُ .

* * *

فإنْ قلتَ : فما علاجُ الأسبابِ الخمسةِ ؟

فأقولُ : هوَ الفكرُ ، وذلكَ بأنْ يقرِّرَ علىٰ نفسِهِ في السببِ الأوَّلِ ـ وهوَ تأخُّرُ العقابِ ـ أنَّ كلَّ ما هوَ آتٍ آتٍ ، وأنَّ غداً لناظرِهِ قريبٌ ، وأنَّ الموتَ أقربُ إلىٰ كلِّ أحدٍ مِنْ شراكِ نعلِهِ ، فما يدريهِ لعلَّ الساعةَ قريبٌ ، والمتأخِّرُ إذا وقعَ . . صارَ ناجزاً ، ويذكِّرَ نفسَهُ أنَّهُ أبداً في دنياهُ يتعبُ في الحالِ لخوفِ أمرٍ في الاستقبالِ ؛ إذْ يركبُ البحارَ ويقاسي الأسفارَ لأجلِ الربحِ الذي يظنُّ أنَّهُ قدْ يحتاجُ إليهِ في ثاني الحالِ ، بلْ لوْ مرضَ فأخبرَهُ نصرانيٌّ طبيبٌ بأنَّ

شربَ الماءِ الباردِ يضرُّهُ ويسوقُهُ إلى الموتِ ، وكانَ الماءُ الباردُ ألذَّ الأشياءِ عندَهُ . . تركَهُ معَ أنَّ الموتَ ألمُهُ لحظةٌ إذا لمْ يخفْ ما بعدَهُ ، ومفارقتُهُ للدنيا لا بدَّ منها ، فكمْ نسبةُ وجودِهِ في الدنيا إلىٰ عدمِهِ أزلاً وأبداً ؟!

فلينظرْ كيفَ يبادرُ إلىٰ تركِ ملاذِّهِ بقولِ ذمِّيٍّ لمْ تقمْ معجزةٌ علىٰ طبِّهِ ، فيقولُ : كيفَ يليقُ بعقلي أنْ يكونَ قولُ الأنبياءِ المؤيدينَ بالمعجزاتِ عندي دونَ قولِ نصرانيٍّ يدَّعي الطبَّ لنفسِهِ بلا معجزةٍ علىٰ طبِّهِ ، ولا يشهدُ لهُ إلا عوامُّ الخلقِ ؟!

وكيفَ يكونُ عذابُ النارِ أخفَّ عندي مِنْ عذابِ المرضِ وكلُّ يومٍ في الآخرةِ بمقدارِ خمسينَ ألفَ سنةٍ مِنْ أيامِ الدنيا ؟!

وبهـٰذا التفكُّرِ بعينِهِ يعالجُ اللذَّةَ الغالبةَ عليهِ ، ويكلِّفُ نفسَهُ تركَها ، ويقولُ : إذا كنتُ لا أقدرُ علىٰ تركِ لذَّاتي أيامَ العمرِ وهيَ أيامٌ قلائلُ . . فكيفَ أقدرُ علىٰ ذلكَ أبدَ الآبادِ ؟!

وإذا كنتُ لا أطيقُ ألمَ الصبرِ . . فكيفَ أطيقُ ألمَ النارِ ؟!

وإذا كنتُ لا أصبرُ عنْ زخارفِ الدنيا معَ كدوراتِها وتنغُّصِها وامتزاجِ صفوِها بكدرِها . . فكيفَ أصبرُ عنْ نعيمِ الآخرةِ ؟!

وأمَّا تسويفُ التوبةِ . . فيعالجُهُ بالفكرِ في أنَّ أكثرَ صياحِ أهلِ النارِ مِنَ التسويفِ ؛ لأنَّ المسوِّفَ يبني الأمرَ علىٰ ما ليسَ إليهِ ، وهوَ البقاءُ ، فلعلَّهُ لا يبقىٰ ، وإنْ بقيَ . . فلا يقدرُ على التركِ غداً كما لا يقدرُ عليهِ اليومَ .

فليتَ شعري ؛ هلْ عجزَ في الحالِ إلا لغلبةِ الشهوةِ ، والشهوةُ ليسَتْ تفارقُهُ غداً بلْ تتضاعفُ ؛ إذْ تتأكَّدُ بالاعتيادِ ، فليسَتِ الشهوةُ التي أكَّدَها الإنسانُ بالعادةِ كالتي لمْ يؤكِّدْها ، وعنْ هـٰذا هلكَ المسوِّفونَ ؛ لأنَّهُمْ يظنُّونَ الفرقَ بينَ المتماثلينِ ، ولا يظنُّونَ أنَّ الأيامَ متشابهةٌ في أنَّ تركَ الشهواتِ فيها أبداً شاقٌّ ، وما مثالُ المسوِّفِ إلا مثالُ مَنِ احتاجَ إلىٰ قلْعِ شجرةٍ ، فرآها قويَّةً لا تنقلعُ إلا بمشقَّةٍ شديدةٍ ، فقالَ : (أؤخِّرُها سنةً ثمَّ أعودُ إليها) ، وهوَ يعلمُ أنَّ الشجرةَ كلَّما بقيَتْ ازدادَ رسوخُها ، وهوَ كلَّما طالَ عمرُهُ . . ازدادَ ضعفُهُ ، فلا حماقةَ في الدنيا أعظمُ مِنْ حماقتِهِ ؛ إذْ عجزَ معَ قوَّتِهِ عنْ مقاومةِ ضعيفٍ ، فأخذَ ينتظرُ الغلبةَ عليهِ إذا ضعفَ هوَ في نفسِهِ وقويَ الضعيفُ .

وأمَّا المعنى الرابعُ ـ وهوَ انتظارُ عفوِ اللهِ تعالىٰ ـ فعلاجُهُ ما سبقَ ، فمَنْ ينفقُ جميعَ أموالِهِ ويتركُ نفسَهُ وعيالَهُ فقراءَ ، منتظراً مِنْ فضْلِ اللهِ تعالىٰ أنْ يرزقَهُ العثورَ علىٰ كنزٍ في أرضٍ خربةٍ . . فإنَّ إمكانَ العفوِ عنِ الذنبِ مثلُ هـٰذا الإمكانِ ، وهوَ مثلُ مَنْ وقعَ النهبُ مِنَ الظلمةِ في بلدِهِ ، وذخائرُ أموالِهِ في صحنِ دارِهِ وقدرَ علىٰ دفنِها وإخفائِها ، فلمْ يفعلْ ، وقالَ : أنتظرُ مِنْ فضْلِ اللهِ تعالىٰ أنْ يسلِّطَ غفلةً أوْ عقوبةً على الظالمِ الناهبِ حتَّىٰ لا يتفرَّغَ إلىٰ داري ، أوْ إذا انتهىٰ إلىٰ داري . . ماتَ علىٰ بابِ الدارِ ، فإنَّ الموتَ ممكنٌ ، والغفلةَ ممكنةٌ ، وقدْ حُكِيَ في الأسمارِ أنَّ مثلَ ذلكَ وقعَ ، فأنا أنتظرُ مِنْ فضْلِ اللهِ مثلَهُ !

فمنتظرُ هـٰذا منتظرُ أمرٍ ممكنٍ ، ولكنَّهُ في غايةِ الحماقةِ والجهلِ ؛ إذْ قدْ لا يمكنُ ولا يكونُ .

وأمَّا الخامسُ ـ وهوَ الشكُّ ـ فهـٰذا كفرٌ ، وعلاجُهُ الأسبابُ التي تعرِّفُهُ صدقَ الرسلِ ، وذلكَ يطولُ ، ولكنْ يمكنُ أنْ يُعالجَ بعلمٍ قريبٍ يليقُ بحدِّ عقلِهِ ، فيُقالُ لهُ : ما قالَهُ الأنبياءُ المؤيَّدونَ بالمعجزاتِ هلْ صدقُهُ ممكنٌ أوْ تقولُ : أعلمُ أنَّهُ محالٌ كما أعلمُ استحالةَ كونِ شخصٍ واحدٍ في مكانينِ في حالةٍ واحدةٍ ؟

فإنْ قالَ : (أعلمُ استحالتَهُ كذلكَ) .. فهوَ أخرقُ معتوهٌ ، وكأنَّهُ لا وجودَ لمثلِ هـٰذا في العقلاءِ .

وإنْ قالَ : (أنا شاكٌّ فيهِ) .. فيُقالُ : لوْ أخبركَ شخصٌ واحدٌ مجهولٌ عندَ تركِكَ طعامَكَ في البيتِ لحظةً أنَّهُ قدْ ولغَتْ فيهِ حيَّةٌ وألقَتْ سمَّها فيهِ ، وجوزتَ صدقَهُ .. فهلْ تأكلُهُ أوْ تتركُهُ وإنْ كانَ ألذَّ الأطعمةِ ؟ فيقولُ : (أتركُهُ لا محالةَ ؛ لأنيِّ أقولُ : إنْ كذبَ .. فلا يفوتُني إلا هـٰذا الطعامُ ، والصبرُ عنهُ وإنْ كانَ شديداً فهوَ قريبٌ ، وإنْ صدقَ .. فتفوتُني الحياةُ ، والموتُ بالإضافةِ إلىٰ ألمِ الصبرِ عنِ الطعامِ وإضاعتِهِ شديدٌ) ، فيُقالُ لهُ : يا سبحانَ اللهِ ! كيفَ تؤخِّرُ صدقَ الأنبياءِ كلِّهِمْ معَ ما ظهرَ لهُمْ مِنَ المعجزاتِ وصدقِ كافَّةِ العلماءِ والأولياءِ والحكماءِ بلْ جميعِ أصنافِ العقلاءِ ولستُ أعني بهِمْ جهَّالَ العوامِّ ، بلْ ذوي الألبابِ .. عنْ صدقِ رجلٍ واحدٍ مجهولٍ لعلَّ لهُ غرضاً فيما يقولُ ؟!

فليسَ في العقلاءِ إلا مَنْ صدَّقَ باليومِ الآخرِ ، وأثبتَ ثواباً وعقاباً ، وإنِ اختلفوا في كيفيتِهِ ، فإنْ صدقوا . . فقدْ أشرفتَ علىٰ عذابٍ يبقىٰ أبدَ الآبادِ ، وإنْ كذبوا . . فلا يفوتُكَ إلا بعضُ شهواتِ هـٰذهِ الدنيا الفانيةِ المكدرةِ .

فلا يبقىٰ لهُ توقُّفٌ إنْ كانَ عاقلاً معَ هـٰذا الفكرِ ؛ إذْ لا نسبةَ لمدَّةِ العمرِ إلىٰ أبدِ الآبادِ ، بلْ لوْ قدَّرْنا أنَّ الدنيا مملوءةٌ بالذُّرَةِ ، وقدَّرْنا طائراً يلتقطُ في كلِّ ألفِ ألفِ سنةٍ حبَّةً واحدةً منها . . لفنيَتِ الذُّرةُ ، ولمْ ينقصْ من أبدِ الآبادِ شيءٌ ، فكيفَ يفترُ رأيُ العاقلِ في الصبرِ عنِ الشهواتِ مئةَ سنةٍ مثلاً لأجلِ سعادةٍ تبقىٰ أبدَ الآبادِ وذلكَ لا منتهىٰ لهُ ؟!

ولذلكَ قالَ أبو العلاءِ المعرِّيُّ⁽¹⁾ :   [من الكامل]

قالَ ٱلْمُنَجِّمُ وَٱلطَّبِيبُ كِلاهُما   لا تُبْعَثُ ٱلأَمْواتُ قُلْتُ إِلَيْكُما
إِنْ صَحَّ قَوْلُكُما فَلَسْتُ بِخاسِرٍ   أَوْ صَحَّ قَوْلِي فَٱلْخَسارُ عَلَيْكُما

ولذلكَ قالَ أميرُ المؤمنينَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ لبعضِ مَنْ قصرَ عقلُهُ عنْ فهمِ تحقيقِ الأمورِ وكانَ شاكّاً : (إنْ صحَّ ما قلتُ . . فقدْ تخلصنا جميعاً ، وإلا . . فقدْ تخلصنا وهلكتَ)⁽²⁾ أي : العاقلُ يسلكُ طريقَ الأمنِ في جميعِ الأحوالِ .

* * *

---

(١) شرح اللزوميات (٣/ ١٣٣) .

(٢) أورده الشريف في « نهج البلاغة » . « إتحاف » (٨/ ٤٣٢) .

فإنْ قلتَ : هـٰذهِ الأمورُ جليَّةٌ ، ولكنَّها ليسَتْ تُنالُ إلا بالفكرِ ، فما بالُ القلوبِ هجرَتِ الفكرَ فيها واستثقلَتْهُ ؟ وما علاجُ القلوبِ لردِّها إلى الفكرِ لا سيما مَنْ آمنَ بأصلِ الشرعِ وتفصيلِهِ ؟

فاعلمْ : أنَّ المانعَ مِنَ الفكرِ أمرانِ :

أحدُهُما : أنَّ الفكرَ النافعَ هوَ الفكرُ في عقابِ الآخرةِ ، وأهوالِها وشدائِدِها ، وحسراتِ العاصينَ في الحرمانِ عنِ النعيمِ المقيمِ ، وهـٰذا فكرٌ لدَّاغٌ مؤلمٌ للقلبِ ، فينفرُ القلبُ عنهُ ، ويتلذَّذُ بالفكرِ في أمورِ الدنيا علىٰ سبيلِ التفرُّجِ والاستراحةِ .

والثاني : أنَّ الفكرَ شغلٌ في الحالِ مانعٌ مِنْ لذائذِ الدنيا وقضاءِ الشهواتِ ، وما مِنْ إنسانٍ إلا ولهُ في كلِّ حالةٍ مِنْ أحوالِهِ ونَفَسٍ مِنْ أنفاسِهِ شهوةٌ قدْ تسلطَتْ عليهِ واسترقَّتْهُ ، فصارَ عقلُهُ مسخَّراً لشهوتِهِ ، فهوَ مشغولٌ بتدبيرِ حيلتِهِ ، وصارَتْ لذَّتُهُ في طلبِ الحيلةِ فيهِ أوْ في مباشرةِ قضاءِ الشهوةِ ، والفكرُ يمنعُهُ مِنْ ذلكَ .

وأمَّا علاجُ هـٰذينِ المانعينِ :

فهو أنْ يقولَ لقلبِهِ : ما أشدَّ غباوتَكَ في الاحترازِ مِنَ الفكرِ في الموتِ وما بعدَهُ تألُّماً بذكرِهِ معَ استحقارِ ألمِ مواقعتِهِ ! فكيفَ تصبرُ علىٰ مقاساتِهِ إذا وقعَ وأنتَ عاجزٌ عنِ الصبرِ علىٰ تقديرِ الموتِ وما بعدَهُ ومتألِّمٌ بهِ ؟!

وأمَّا الثاني وهوَ كونُ الفكرِ مفوِّتاً للذَّاتِ الدنيا . . فهوَ أنْ يتحقَّقَ أنَّ فواتَ

لذَّاتِ الآخرةِ أشدُّ وأعظمُ ، فإنَّها لا آخرَ لها ، ولا كدورةَ فيها ، ولذَّاتُ الدنيا سريعةُ الدثورِ⁽¹⁾ ، وهيَ مشوبةٌ بالمكدِّراتِ ، فما فيها لذَّةٌ صافيةٌ عنْ كدرٍ ، وكيفَ وفي التوبةِ عنِ المعاصي والإقبالِ على الطاعةِ تلذُّذٌ بمناجاةِ اللهِ تعالىٰ ، واستراحةٌ بمعرفتِهِ وطاعتِهِ وطولِ الأنسِ بهِ ؟! ولوْ لمْ يكنْ للمطيعِ جزاءٌ علىٰ عملِهِ إلا ما يجدُهُ مِنْ حلاوةِ الطاعةِ ، وروحِ الأنسِ بمناجاةِ اللهِ تعالىٰ . . لكانَ ذلكَ كافياً ، فكيفَ بما ينضافُ إليهِ مِنْ نعيمِ الآخرةِ ؟!

نعمْ ، هـٰذهِ اللذَّةُ لا تكونُ في ابتداءِ التوبةِ ، ولكنَّها بعدَما يصبرُ عليها مدةً مديدةً⁽²⁾ ، وقدْ صارَ الخيرُ ديدناً كما كانَ الشرُّ ديدناً ، فالنفسُ قابلةٌ ما عوَّدتَها تتعوَّدُ ، والخيرُ عادةٌ ، والشرُّ لجاجةٌ .

فإذاً ؛ هـٰذهِ الأفكارُ هيَ المهيِّجةُ للخوفِ المهيِّجِ لقوَّةِ الصبرِ عنِ اللذَّاتِ ، ومهيِّجُ هـٰذهِ الأفكارِ وعظُ الوعَّاظِ ، وتنبيهاتٌ تقعُ للقلبِ بأسبابٍ تتفقُ لا تدخلُ في الحصرِ ، فيصيرُ الفكرُ موافقاً للطبعِ ، فيميلُ القلبُ إليهِ ، ويعبَّرُ عنِ السببِ الذي أوقعَ الموافقةَ بينَ الطبعِ وبينَ الفكرِ الذي هوَ سببُ الخيرِ بالتوفيقِ ؛ إذِ التوفيقُ هوَ التأليفُ بينَ الإرادةِ وبينَ المعنى الذي هوَ طاعةٌ نافعةٌ في الآخرةِ .

وقدْ رُوِيَ في حديثٍ طويلٍ أنَّهُ قامَ عمَّارُ بنُ ياسرٍ فقالَ لعليِّ بنِ

---

(1) أي : الذهاب والانطماس . « إتحاف » (٨/ ٦٢٩) .

(2) في النسخ : (ولكنه يصبر عليه مديدة) ، والمثبت من (ق) .

أبي طالبٍ رضيَ اللهُ عنهُ : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ أخبرْنا عنِ الكفرِ علىٰ ماذا بُنِيَ ؟ فقالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : علىٰ أربعِ دعائمَ : على الجفاءِ ، والعمىٰ ، والغفلةِ ، والشكِّ ، فمَنْ جفا.. احتقرَ الحقَّ ، وجهرَ بالباطلِ ، ومقتَ العلماءَ ، ومَنْ عميَ.. نسيَ الذكرَ ، ومَنْ غفلَ.. حادَ عنِ الرشدِ ، وغرَّتْهُ الأمانيُّ ، فأخذَتْهُ الحسرةُ والندامةُ ، وبدا لهُ مِنَ اللهِ ما لمْ يكنْ يحتسبُ[1] .

فما ذكرناهُ بيانٌ لبعضِ آفاتِ الغفلةِ عنِ التفكُّرِ ، وهـٰذا القدْرُ في التوبةِ كافٍ ، وإذا كانَ الصبرُ ركناً مِنْ أركانِ دوامِ التوبةِ.. فلا بدَّ مِنْ بيانِ الصبرِ ، فنذكرُهُ في كتابٍ مفردٍ إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ .

* * *

تمّ كتاب التوبة

وهو الكتاب الأول من ربع المنجيات من كتب إحياء علوم الدين

والحمد لله حق حمده ، وصلاته على النبي محمد وآله أجمعين وسلامه

يتلوه كتاب الصبر والشكر

---

[1] كذا في « القوت » (١/ ١٨٨) ، وزاد : (ومن شكَّ.. تاه في الضلالة) .

TÖVBENİN DEVÂSI VE ISRAR DÜĞÜMÜNÜ ÇÖZMEK

Bilmiş ol ki insanlar iki kısımdır:

Birincisi: Nefsinin arzularına hiç uymayıp, kötülüklerden kaçınan ve iyiliklere devâm eden gençtir. İşte bu gibi genç hakkında Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

تَعَجَّبَ رَبُّكَ مِنْ شَابٍّ لَيْسَ لَهُ صَبْوَةٌ

"Gençlik taşkınlıklarına kapılmadan kendisini tamamen ibâdete verip hiç isyân etmeyen gence Allahu Teâlâ teaccüb eder."[51] buyurmuştur. Çünkü bu gibiler ender bulunur.

İkincisi: Günâhtan kurtaramayanlardır. Bunlar da günâhta ısrar ile tövbekâr olmak üzere ikiye ayrılır. Bizim maksadımız, günâha ısrarın düğümünü çözmek için tedâvi çârelerini anlatmaktır.

Bilmiş ol ki; tövbenin şifası, ancak ilacı ile hâsıl olur. Ne yazık ki derdi bilinmeyen, hastalığı teşhîs edilmeyen, derman bulamaz. Çünkü devâ, derdin zıddı demektir. Her hastalığın bir sebebi vardır. Tedâvisi ise o sebebi çözmekte ve onu kaldırıp yok etmektedir. Şey ancak zıddıyla yok olur. Bunu böyle bildikten sonra deriz ki; günâha ısrârın sebebi, gaflet ve şehvettir. Gafletin zıddı ilim olduğu gibi, şehvetin zıddı da şehveti harekete geçiren sebepleri yok etmeye sabırdır. Gaflet, hatâların başıdır. Nitekim Allahu Teâlâ:

---

[51] Ahmed ve Taberânî Utbe'den rivâyet etmişlerdir.

وَأُولٰئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ. لَا جَرَمَ أَنَّهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ هُمُ
الْخَاسِرُونَ

“İşte gâfil olanlar da onların tâ kendileridir. Hiç şüphesiz onlar âhirette de hüsrâna uğrayanların tâ kendileridir.” (Nahl sûresi, 16/108) buyurmuştur. Demek ki tövbenin tedâvisi, ilmin tatlılığı ve sabrın acılığı katılarak yapılan bir mâcundur. Nitekim Sekencebîn de şeker ile sirkeden yapılan bir ilaçtır. Safrayı yok etmek için her birinin ayrı birer görevi vardır. İşte günâha ısrar hastalığından kurtarmak için yapılan kalp ilacını da böyle düşünmek lâzımdır.

Demek ki kalbin tedâvisi için îmâl edilen ilaç, iki ana maddeden meydana gelir. Bunların biri sabır, diğeri ise ilimdir. O halde bunları açıklamak gerekir.

Şâyet, “Günâha ısrârı önlemek için her ilim faydalı olur mu? Yoksa özel bir ilme mi ihtiyaç vardır?” dersen bilmiş ol ki;

Topyekûn ilim, kalbin tedavisi için ilaçtır. Fakat kalbin çeşitli hastalıkları olduğu için, her hastalığa ilaç olacak özel ilim de vardır. Tıp ilmi gibi. Tabâbet, topyekûn bütün hastalıklar içindir. Fakat bunun da ihtisas kolları vardır. Günâha ısrârın tedâvisi de böyledir. Biz de bedendeki hastalığa müvâzi olarak bu özel ilmi anlatalım ki, bu sâyede anlaşılması kolay olsun. Buna göre deriz ki:

Hastanın inanması gereken bâzı şeyler vardır:

Birincisi: Hastalık ve sıhhat için Allahu Teâlâ’nın yarattığı ve kulun kendi ihtiyârı ile elde ettiği bir takım sebeplerin bulunduğuna inanmaktır. Tabâbeti kabul etmek, bu inanca bağlıdır. Buna inanmayan, tedâvi ile meşgul olmaz. Tedâviye başvurmayınca da helâk olur. Bu, üzerinde durduğumuz konunun aynıdır. Yâni âhirette saâdetin sebebi tâat, şekavetin sebebi ise mâsiyettir. Bu hususlar, şerîatin aslına îman ile düşünülür. Bu îman ya tahkîk veya taklîd yolu ile olur ki, bunların ikisi de îmandandır.

İkincisi: Hastanın mütehassıs, anlayışlı, doğru ve dürüst bir tabibe inanmasıdır. Böyle, îtimad ettiği bir doktor olmadıktan sonra, yalnız tabâbetin aslına inanmak fayda vermez. Îmanda da durum aynıdır. Peygamberi tasdîk etmedikten sonra, yalnız Allah'a îman fayda vermez.

Üçüncüsü: Doktorun tavsiyelerini dikkatle dinleyip hastalıklardan korunabilmesi için, doktorun zararlı görüp yasakladığı şeylerden uzaklaşmaktır. Bunun dîndeki benzeri de takvâyı teşvîk ve nefsin arzularına uyarak günâh irtikâbından korkutan âyetleri dikkatle dinleyip hepsine inanmak sûretiyle onları tatbîk mevkîine koymaktır.

Dördüncüsü: Doktorun tavsiyelerini dikkatle dinleyip hastalıklardan dikkatle korunmaktır. Çünkü her hastanın mutlak sûrette aynı şeylerden çekinmesi şart değildir. Kendi hastalığına göre tabibin zararlı gördüğü yemek, içmek ve hareketlerden sakınmak için onu dikkatle dinleyip ve tavsiyelerine uyması lâzımdır. Zîra her hastalığın ayrı bir mütehassısı olduğu gibi, her derdin de ayrı dermanı vardır. Dîndeki benzeri de şöyledir: Her insan, her çeşit günâha mübtelâ değildir. Herkesin ayrı ayrı kusurları olabilir. Bunun için önce bunların günâh olduğunu, sonra zararlarını, sonra bunlara sabredip korunma çârelerini, sonra da geçmişteki izlerini nasıl temizleyeceğini bilmesi lâzımdır.

İşte bunlar da dîn tabiblerinin ihtisasında olan ilimlerdir. Bu bilgilerin sâhipleri, peygamber vârisi olan âlimlerdir. Günâhkâr olan, günâhını bilirse, bu günâhın doktoru olan âlimden ilacını aramalıdır. Şâyet bu adam, kendi kusurlarının farkında değilse, âlimin onu uyarması gerekir. Bu da her şehir, mahalle, köy, cami ve toplum arasında bir dîn adamının bulunması ile mümkündür. Onlara dînlerini, dînî yönden faydalı ve zararlı olan şeyleri, saâdet ve şekavetlerinin sebeplerini öğretecektir. Peygamber vârisi olan bir âlim, halkın sorularını beklemeden onları doğru yola dâvet edecektir. Çünkü peygamberler böyle yaparlardı. Onları sohbetlerine çağırır ve hattâ ilk önce onların ayaklarına kadar giderlerdi. Teker teker çağırır, irşâda çalışırlardı. Zîra yüzünde alalık hastalığı çıkan kimseler, aynaya bakmadıktan veya başkası kendisine söylemedikten sonra, bu hastalıklarının farkında olamadıkları gibi, kalp hastaları da hastalıklarını bilemezler. İşte bunu öğretmek, âlimlere farz-ı ayndır.

Her mahallede insanlara dînlerini öğretecek dîndar bir fakîh bulundurmak da hükümdârın görevidir. Çünkü insanlar câhil olarak doğar. Usûl ve fürûda dînlerini onlara öğretmek lâzımdır. Dünya, âdeta bir hastahanedir. Zîra yerin içindekiler ölü, yüzündekiler de hastadır. Kalp hastaları ise vücud hastalarından daha çoktur. Âlimler ise mânevî doktorlardır. Hükümdarlar da hastahanenin sevk u idârecileridir. Doktorların tedâvisini kabul etmeyen cinnet veya sârî hastalık sâhipleri, zararlarından korunmak için hükümete teslîm edildiği gibi, âlimlerin tedâvi tavsiyelerine uymayan kalp hastaları da, kötülüklerinden korunmak için hükümete teslim edilirler. Kalp hastalıklarının vücut hastalıklarından daha çok olması üç sebeptendir:

1 - Kalp hastasının, hastalığını bilemeyişindendir.

2 - Kalp hastalığının netîcesi bu dünyada görülemez. Beden hastası böyle değildir. Çünkü onun hastalığı ölümle netîcelenir.

Ölüm ise sevilmeyen bir şey olduğu için herkes tedâvi çâresini arar. Fakat ölüm ötesi görülmez. Günâhların sonu ise kalbin ölmesidir. O da burada bilinemediği için, kalp hastası hasta olduğunu bilse de günâhtan nefreti az olur. Bu bakımdan kalp hastalığı hususunda Allahu Teâlâ'nın fazlına dayanır ve fakat dünyalık hususunda tevekküle bakmadan derdine derman aramaya çalışır.

3 - Asıl müzmin hastalık da bu üçüncüsüdür. Bu da tabib bulamamaktır. Çünkü kalp hastalığının tabibleri âlimlerdir. Onların kendileri, bu asırda tedâvisi mümkün olmayan hastalığa yakalanmışlardır.[52] Artık onlarda hastalık, tabiat halini almıştır. Bunun için halkı da bu hastalığa teşvîkten başka çareleri kalmamıştır. Zîra onlara sirâyet eden öldürücü hastalık, dünya sevgisi ve dünya peşinde olmaktır. Zaten onların sakındıracakları bu hastalık idi. Fakat halkın: "Siz bize ilaç tavsiye ederken kendinizi unutuyorsunuz." demelerinden çekinerek, halkı irşâd edecek durumları kalmamıştır. İşte bu sebepten ilaç kayboldu ve öldürücü hastalıklar ortalığı kapladı. Hakikî doktorun bulunmaması halkın helâk olmasına sebep oldu. Hattâ tedâvi şöyle dursun, halkı ifsâda bile kalkıştılar. Keşke nasîhat etmeseler, hiç olmazsa karışıklıklara sebep olmazlardı. Keşke ıslâhata kalkışmasalardı, hiç olmazsa ifsâd etmezlerdi. Keşke sussalar da hiç konuşmasalar. Çünkü onlar konuşmalarında, ekseriyetle avâmın heves edip gönüllerinin meylettiği ve recâ sâyesinde ulaşabilecekleri şeylerden bahsederler. Tabiî bunun için de ümîd sebeplerini ve rahmet delîllerini çoğaltmaya çalışırlar. Zîra bunlar dinleyenlerin hoşuna gider ve daha zevkle dinlerler. Bu sûretle vaaz dinleyenlerin isyâna cür'eti artar ve Allah'ın fazlına daha çok bağlanırlar. Tabib, câhil veya hâin olduğu vakit, yanlış tedâvisi ile hastayı öldü-

---

[52] Bu asır, Gazâlî'nin asrıdır. Buna göre var asrımıza kıyâs et.

rür. Gerçi ümîd ile korku, iki ilaçtır. Fakat hastalıkları birbirinin zıddı olan ayrı ayrı hastalar hakkında tatbîk edilirler. Meselâ, tamamen kendini dünyalıktan çekip tâkatının yetmediği güçlüklere, sıkıntı ve geçim darlıklarına başvurarak âdeta ümîdsizliğe düşmüş durumda olanları îtidale çevirmek için onları ümîdle tedâviye çalışırlar.

Bunun gibi, alabildiğine isyâna daldığı ve günâhlarını büyük gördüğü için arzu ettiği tövbeden ümîdsizliğe düşen bir kimseye de ümîd ve rahmet kapılarını hatırlatmak sûretiyle tövbesinin kabul edileceği ümidini kendisine bahşetmekle tedâvi edilmeye çalışılır.

Fakat alabildiğine isyâna daldığı halde hâlâ ümîd peşinde koşan aldanmışların tedâvisi, harareti artan hastanın bal yemeye devâm etmekle şifâ beklemesine benzer. Bu, ahmak ve câhillerin tedâvi yoludur. Anlaşılıyor ki, tabiblerin bozulması, tedâvi kabul etmeyen bir hastalıktır.

Şâyet, “Vâizin, halka vaaz etmek için hangi yolu tâkip etmesinin daha doğru olacağını bize anlatır mısın?” dersen bilmiş ol ki; bu, çok uzun sürer ve tamamen anlatılması da mümkün olamaz. Bununla günâhta ısrar düğümünü çözmek ve insanları günâhlardan uzaklaştırmakla ilgili ve bu yönde faydalı olan bâzı bölümlerini sana anlatayım ki, bunlar da dört nevidir:

Birinci nevi: Âsî ve mücrimleri korkutan, Kur’an âyetleri ve bâzı hadîsleri hâtırlatmaktır. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

مَا مِنْ يَوْمٍ طَلَعَ فَجْرُهُ وَلَا لَيْلَةٍ غَابَ شَفَقُهَا إِلَّا وَمَلَكَانِ
يَتَجَاوَبَانِ بِأَرْبَعَةِ أَصْوَاتٍ يَقُولُ أَحَدُهُمَا يَا لَيْتَ هٰذَا الْخَلْقَ

لَمْ يُخْلَقُوا، وَيَقُولُ الْاٰخَرُ يَا لَيْتَهُمْ إِذْ خُلِقُوا عَمِلُوا لِمَاذَا خُلِقُوا، فَيَقُولُ الْاٰخَرُ اِذْ لَمْ يَعْلَمُو لِمَا خُلِقُوا عَمِلُوا بِمَا عَلِمُوا (وَفِي رِوَايَةٍ) لَيْتَهُمْ تَجَالَسُوا فَتَذَاكَرُوا مَا عَلِمُوا، وَيَقُولُ الْاٰخَرُ: يَا لَيْتَهُمْ إِذَا لَمْ يَعْمَلُوا بِمَا عَلِمُوا تَابُوا مِمَّا عَمِلُوا

*"Sabahı doğan hiç bir gün ve şafağı kaybolan hiç bir gece yok ki, o gün ve gecede iki melek karşılıklı olarak şu dört sözü konuşmasınlar (*Yâni her akşam ve sabah iki melek karşı karşıya gelerek şöyle konuşurlar)*: Meleklerden biri:*

- "Nolaydı şu mahlûkat hiç yaratılmayaydı." der. Diğeri:

- "Mâdem ki yaratıldı, keşke niçin yaratıldıklarını bilselerdi." der. Diğeri:

- "Mâdem ki niçin yaratıldıklarını bilemediler, hiç olmazsa bildikleri ile amel edeydiler." der. (Diğer rivâyette) *biri:*

- "Nolaydı bir araya gelip de bildiklerini aralarında müzakere edeydiler." der. Diğeri:

- "Mâdem ki bildikleri ile amel etmediler, keşke yaptıklarına tövbe edeydiler." der."[53]

Seleften birisi anlatıyor: İnsanoğlu bir günâh işlediği vakit, sol tarafındaki melek sağ tarafındaki meleğe:

- "Yazayım mı?" diye sorar. Çünkü sevapları yazan sağ taraftaki melek, günâhları yazan sol taraftaki meleğin başkanıdır. Sağ taraftaki melek:

---

[53] Bu hadîs garîbdir.

- “Hayır, altı saat kadar bir müddet yazma, belki pişman olur, tövbekâr olur da yazıp çizmekle meşgul olmayız.” der. Tövbe ederse yazmaz, etmezse yazar.

Yine seleften birisi şöyle anlatıyor: Kul bir günâh işlediği vakit, günâhı işlediği yer: “Yarılayım da bunu içime alayım.” der. Gökler: “Üzerine yıkılayım.” der Allahu Teâlâ ise: “Kulumdan çekilin, ona müsaâde edin, mühlet verin. Onu siz yaratmadınız. Eğer siz yaratsanız, ona merhamet ederdiniz. Bekleyelim; belki tövbe eder, günâhlarını bağışlarım. Belki tövbesine iyilikler ilâve eder de günâhlarını sevâba çeviririm.” buyurur. İşte bu. Allahu Teâlâ’nın:

إِنَّ اللّٰهَ يُمْسِكُ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا وَلَئِنْ زَالَتَا إِنْ
أَمْسَكَهُمَا مِنْ أَحَدٍ مِنْ بَعْدِهِ

“Şüphesiz ki Allah gökleri ve yeri zeval bulmalarından tutmaktadır. Eğer onlar zeval bulurlarsa andolsun ki, ondan sonra kimse bunları tutamaz.” (Fâtır sûresi, 35/ 41) buyurduğunun mânâsıdır.

Hz. Ömer’in rivâyet ettiği hadîste:

اَلطَّابِعُ مُعَلَّقٌ بِقَائِمَةِ الْعَرْشِ فَإِذَا انْتَهَكَتِ الْحُرُمَاتُ وَاسْتَحَلَّتِ
الْمَحَارِمُ أَرْسَلَ اللّٰهُ الطَّابِعَ فَيَطْبَعُ عَلَى الْقُلُوبِ بِمَا فِيهَا

“Damga, Arş’ın bir dalında asılıdır. Harâm olan şeyler irtikâb edilip helâl kabul edildiği vakit, Allahu Teâlâ damgacıyı gönderir ve kalpleri onunla mühürler.”[54] buyrulmuştur. Mücâhid’in rivâyetinde de şöyle buyrulmuştur:

---

[54] İbn Adiy ve İbn Hibbân **“Zuafâ”**da İbn Ömer’den rivâyet etmişlerdir.

اَلْقَلْبُ مِثْلَ الْكَفِّ الْمَفْتُوحَةِ كُلَّمَا أَذْنَبَ الْعَبْدُ ذَنْبًا اِنْقَبَضَتْ أَصْبَعٌ حَتّٰى تَنْقَبِضَ الْأَصَابِعُ كُلُّهَا فَيُسَدُّ عَلَى الْقَلْبِ فَذٰلِكَ هُوَ الطَّبْعُ

"Kalp, açık bir el gibidir. Kul, her günâh işledikçe bir parmak kapanır. Nihâyet bütün parmaklar kapanınca kalp üzerine perde çekilir. İşte mühürleyip damgalama budur."[55]

Hasan diyor ki: "Kulun, Allahu Teâlâ'ya karşı isyânının bir derecesi vardır. Kul o dereceyi aşınca, kalbi mühürlenir ve artık bir daha hayır işleyemez hâle gelir."

İsyânı yerip, tövbeyi öven haber ve rivâyetler sayılamayacak kadar çoktur. Peygamberin vârisi olduğunu iddia eden vâizin bunlardan sık sık bahsetmesi lâzımdır. Çünkü Peygamberimiz (s.a.v.)in mîrası altın, gümüş ve benzeri servetler değildir. Onun mîrası, ilim ve hikmettir. Her âlim, kendi hissesine düşeni alır ve bu sûretle verâset tahakkuk eder. Vâiz de vâris olduğu takdirde ondan aldığı hikmetli sözleri halka duyurur.

İkinci nevi; Peygamberler ve geçmişteki iyi insanların hikâyeleri ile isyanları sebebiyle başlarına gelen felâketlerdir. Bunların halk üzerinde tesîri büyük ve faydaları çoktur. **Âdem aleyhisselâm**ın zellesi ile cennetten çıkması gibi. Hattâ rivâyete göre Âdem aleyhisselâm yasak olan ağaçtan yediği vakit, bütün elbiseleri cesedinden ayrıldı. Yalnız başının tâcı ile yüzünün perdesi, ayrılmaktan utandılar. Cebrâil aleyhisselâm bunları da aldı ve bu sırada Âdem aleyhisselâma: *"Benim civârım ve cennetimden inin. Zîra bana isyan benim civârımda olamaz."* diye hitâb-ı izzet gelince, Âdem aleyhisselâm ağlayarak, Havvâ'ya döndü ve: *"İşte bu, isyânımızın ilk şu'mudur."* dedi.

---

[55] Mücâhid veya Huzeyfe'nin sözüdür.

Yine rivâyete göre; **Süleyman aleyhisselâm**, evindeki kadınlardan birinin isteği üzerine yaptırdığı babasının resmine, bu kadın kırk gün gizli olarak taptığı ve Süleyman aleyhisselâm buna sebebiyet verdiği için, itâb edilmiştir. Diğer bir rivâyette; Cerad adında sevdiği bir ailesi, bir dâvanın kendi akrabaları lehine hükmedilmesini istedi. Süleyman aleyhisselâm söz verdi, fakat hükmünü öyle vermedi. Diğer bir rivâyette de, bu ailesinin babasının lehine hüküm vermeyi içinden geçiriyordu. Bu sebepten cezâya uğradı. Kırk gün mülkünden uzaklaştırıldı. El açar dilenirdi ve fakat kendisine kimse bir şey vermezdi. Hattâ *"Ben Süleyman'ım, beni yedirin."* dediği vakit, kendisini dövüp kovarlardı. Yine bir gün kendi zevcelerinden birinden yemek istedi, o da yüzüne tükürerek kendisini kovdu. Diğer bir rivâyette; yaşlı bir kadından yemek istemiş, kadın da bir leğendeki idrarı suratına serpmiştir. Tâ ki aradan kırk gün geçtikten sonra Allahu Teâlâ balığa yutturduğu yüzüğü kendisine balık ile iade edince; kuşlar hayvanlar, cinler ve şeytanlar etrafına toplanmaya ve karşısında eğilmeye başladılar. Kendisinden özür dilediler. O da: *"Bu, Allah'ın takdîri idi. Bunun için geçmişte yaptığınızdan dolayı sizi muâhaze etmeyeceğim gibi, bu andaki özürlerinize de teşekkür edecek değilim."* dedi.[56]

---

[56] Süleyman aleyhisselâma izâfe edilip çeşitli şekillerde ifade edilen, yüzüğünü cinlerden birisinin alıp tahtında hükmetmesi gibi rivayetler, tamamen isrâiliyyâtdan alınma, aslı olmayan uydurmalardır. Kur'ân-ı Kerîm'de: **"Kürsüsüne bir cesed ilka ettik."** mealinde bir âyet vardır. Bunun tefsîrinde; Süleyman aleyhisselâm bir gece: "Ben yüz ailemle yatarım, yüz oğlum olur." dedi. Fakat "İnşâallah" demediği için yalnız birisinden bir düşük çocuk doğdu ve kürsüsüne oturtuldu, demişlerdir.

Yine İsrâiliyyâtta bildirildiğine göre adamın biri, yabancı bir kadın ile evlenmiş. Kadını getirmek için kölesini göndermiş. Yolda kadın köleyi kendisine dâvet etmiş. Köle bu dâveti reddederek kadına yaklaşmaktan kendini korumuş. Kölenin bu nefis hâkimiyeti karşısında Allahu Teâlâ onu nübüvvet mertebesine yükseltmiştir. *Mûsâ aleyhisselâm*ın kıssasında da; Mûsâ aleyhisselâm Hızır'a:

- "Ne gibi çalışman karşılığında Allahu Teâlâ sana gayb, ledün ilmini bildirdi?" diye sormuş, Hızır da:

- "Allah için mâsiyete sabretmem sâyesinde." diye cevap vermiştir.

Rivâyete göre **Süleyman aleyhisselâm** rüzgârın önünde gidiyordu. Rüzgâr, emrine âmâde idi, onu dilediği tarafa götürürdü. Böyle rüzgâr üzerinde giderken sırtındaki yeni gömleğine baktı ve gömlek hoşuna gitti. Tam bu sırada rüzgâr vurunca gömleği sırtından aldı. Süleyman aleyhisselâm: *"Ben sana böyle bir şey emretmedim, sen niçin böyle yaptın?"* diye çatınca, rüzgâr: *"Biz; sana, sen Allah'a itâat ettiğin zaman itâat ederiz."* dedi.

Yine rivâyete göre Allahu Teâlâ **Yâkub aleyhisselâm**a:

- "Oğlunu senden niçin ayırdığımızı biliyor musun?" diye sordu. Yâkub aleyhisselâm:

- "Bilmiyorum." deyince, Allahu Teâlâ:

- "Sen oğullarına: "Korkarım siz başka şey ile meşgul iken kurt onu yer." dedin de beni unuttun. Onların gafletlerini düşündün de benim onu koruyacağımı hatırlarmadın. İşte bunun için oğlun Yûsuf'u senden ayırdım. Sonra Allahu Teâlâ:

- "Niçin iade ettiğimi biliyor musun?" diye sordu. Yâkub aleyhisselâm:

- "Bilmiyorum." deyince, Allahu Teâlâ:

- "Çünkü bu defa sen ümidini bana bağladın ve:

عَسَى اللّٰهُ أَنْ يَأْتِيَنِي بِهِمْ جَمِيعًا

"Allah'ın, onların hepsini birden bana getirmesi yakın bir ümiddir" (Yûsuf sûresi, 12/83) dedin ve yine:

اِذْهَبُوا فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوسُفَ وَأَخِيهِ وَلَا تَيْأَسُوا مِنْ رَوْحِ اللّٰهِ

"Oğullarım, gidin. Yûsuf ile kardeşinden bir haber arayın. Allah'ın rahmetinden ümîdinizi kesmeyin." (Yûsuf sûresi, 12/87) dediğin için iade ettim. Bunun gibi Yûsuf da hapishane arkadaşına:

اُذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ

"Beni efendinin yanında an." deyip beni unuttuğu için:

فَأَنْسَاهُ الشَّيْطَانُ ذِكْرَ رَبِّهِ فَلَبِثَ فِي السِّجْنِ بِضْعَ سِنِينَ

"Fakat şeytan efendisine anmayı ona unutturdu da (bu yüzden Yûsuf) **daha nice yıllar zindanda kaldı."** (Yûsuf sûresi, 12/42) Bu ve benzeri pek çok hikâyeler vardır. Allahu Teâlâ bunları yalnız birer hikâye olarak anlatmamıştır. Asıl maksat, bunlardan ders almaktır. İnsan düşünmeli; onlar peygamber iken küçük günâhlarından Allahu Teâlâ geçmediği halde, diğerlerinin büyük günâhlarından geçer mi? Bunu hatırlayarak ders almak lâzımdır. Onların saâdeti, dünyada cezâlarını çekerek, âhirete suçsuz gitmelerindedir. Kötü insanlara mühlet verilir. Bu mühlet, onların günâhlarının artması ve âhirette şiddetli azâba uğramaları içindir. Bunları da isyan sâhiplerine duyurmak lâzımdır. Çünkü bunlar, insanı tövbeye teşvîk eder.

Üçüncü nevi; Dünyada uğradıkları peşin azâbın ve başlarına gelen felâket ve musîbetlerin hepsinin, günâh ve cinâyetleri sebebiyle olduğunu onlara anlatmak ve bunu onların kafalarına yerleştirmektir. Niceleri vardır ki dünyada uğrayacakları, Allah'ın ukubetinden korkar da âhiretleri için aldırış etmezler. Bu, onların cehâletlerindendir. Vâizin, cemâati bu yönden de irşâd etmesi gerekir. Doğrusu, birçok günâhların cezası peşin olarak dünyada da verilir. Fakat bu, cezanın âhirete kalmasından çok daha ehvendir. Süleyman aleyhisselâmın kıssasında anlattığımız gibi, bâzen kişinin isyânı sebebiyle rızkı daralır, insanlar arasındaki mevkîi kaybolur, düşmanları kendisine galebe çalar. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الْعَبْدَ لَيُحْرَمُ الرِّزْقَ بِالذَّنْبِ يُصِيبُهُ

"Kul, işlediği günâh sebebiyle rızkdan mahrum edilir."[57] buyurmuştur. **İbn Mes'ûd** da: "Kul işlediği günâh sebebiyle bildiğini unutabilir." demiştir ki bu da Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

مَنْ قَارَفَ ذَنْبًا فَارَقَهُ عَقْلٌ لَا يَعُودُ إِلَيْهِ أَبَدًا

"Bir günâh irtikâb eden kimsenin, bir daha geri dönmemek üzere, aklı gider."[58] buyurduğunun mânâsıdır. Seleften birisi: "Lânet, yüz karalığı ve mal noksanlığı değil, bir günâhtan çıktıktan sonra onun gibi veya ondan daha kötü bir günâha girmektir." dedi ki bu, dediği gibidir. Zîra lânet, Allah'ın rahmetinden uzaklaşmaktır. Hayra muvaffak olmayıp kötülükler yapan, rahmetten uzaklaşmıştır. En büyük mahrûmiyet, Allah'ın tevfîkından mahrûmiyettir.

Hikâye edildiğine göre âriflerden biri, çamurlu kaygan bir yoldan giderken eteklerini toplayarak, kayıp düşmemesi için dikkatli adımlarla yürüyordu. Fakat bütün gayretine rağmen kurtaramadı, çamurun ortasına düştü. Tabiî her tarafı çamur olduğu için artık aldırış etmeden, bu defa çamur içinde istediği gibi serbest yürümeye başladı ve bir yandan da ağlayarak: "İşte günâha düşmeden önce günâhlardan sakınan adamın hâli budur. Bir defa, iki defa günâha düştükten sonra artık aldırış etmeden onun ortasında yürümeye başlar." dedi. Burada, irtikâb edilen bir günâhın, ikinci bir günâhı çekmesiyle, ukubetinin çabuklaştırıldığına işâret vardır.

---

[57] İbn Mâce ve Hâkim Sevbân'dan sahih sened ile rivâyet etmişlerdir.

[58] Yukarıda geçmiştir.

Bunun için **Fuzayl**: "Zamanın bozulmasından ve dostlarının eziyetinden hoşlanmadığın her şey günâhının netîcesidir." demiştir. Başka bir zat da: "Ben günâhımın cezâsını çektiğimi, merkebimin huysuzluğundan da anlarım." demiştir. Diğer birisi de: "Farelerin evimi istilâ etmesini, isyânımın cezasından bilirim." demiştir. Şam sûfîlerinden birisi şöyle anlatıyor: "Yakışıklı bir Hıristiyan çocuğu ile karşılaştım. Güzelliğine hayrân olarak ona bakarken Dımaşklı İbn Cilâ yanıma geldi. Onu görünce utandım. O, elimden tuttu ve beraber yürümeye başladık. Ben:

- "Allahu Teâlâ'nın bu kadar güzel olarak yarattığı bu çocuk nasıl cehennemde yanacak?" dedim. Cilâ:

- "Bir müddet sonra da olsa bunun cezasını çekersin." dedi. Hakîkaten üç yıl sonra cezasını çektim demiştir.

Süleyman Dârânî: "İhtilâm olmak, rüyâlanmak da bir ukûbettir." dedi. Yine Süleyman: "Bir kişinin cemâatten mahrum kalmasına, günâhı sebep olur." demiştir. Nitekim haberde:

مَا أَنْكَرْتُمْ مِنْ زَمَانِكُمْ فَبِمَا غَيَّرْتُمْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ

"Zamanınızdan şikâyetinize sebep olan şeyler, amellerinizin bozukluğundandır."[59] diye vârid olmuştur. Yine haberde şöyle vârid olmuştur:

إِنَّ أَدْنٰى مَا أَصْنَعُ بِالْعَبْدِ إِذَا اٰثَرَ شَهْوَتَهُ عَلٰى طَاعَتِي أَنْ أَحْرِمَهُ لَذِيذَ مُنَاجَاتِي

"Kul, şehvetlerini benim tâatım üzerine tercîh ettiği vakit, ona vereceğim cezanın en hafifi, bana münâcât zevkinden onu mahrum etmektir."

Uzun bir kıssada **Ebû Amr İbn Alvân**'dan hikâye edildiğine göre, diyor ki:

Bir gün namaz kılıyordum. Kıyâmda iken hâtırıma şehevî duygular geldi. Bu anda hemen yıkıldım, yere düştüm ve vücudum karardı. Üç gün durmadan vücudumu sabunla yıkadım ve ovdum. Fakat her ne yaptımsa vücudumun kararmasını gideremedim. Nihâyet üçüncü gün vücudum normal haline döndü. Bu sırada Rıkka şehrinde bulunuyordum. **Cüneyd**'e teveccüh ettim. O beni Bağdat'a çağırdı. Huzuruna girdiğim anda o:

"Allah'tan utanmadın mı? O'nun huzurunda dururken nasıl şehevî duygularını galeyana getirirsin? Eğer senin hakkında ben duâ edip bağışlanman için Allah'a yalvarmasaydım, sen yüzün kara olarak Allah'ın huzuruna gidecektin." dedi. Ben Rıkka'da, o Bağdat'ta olduğu halde bunu nasıl bildiğine şaştım." dedi.

Şurasını iyi bil ki; insanoğlunun işlediği her günâh ile kalbinin yüzü kararır. Şâyet iyi bir insan ise kötülükten vazgeçmesi için bu siyahlık dışına vurur. O da bunu görür de kendine gelir.

---

[59] Beyhakî **"Zühd"**ünde Ebû'd-Derdâ'dan garib olarak rivâyet etmiştir.

Kötü bir insan ise bütün kalp karalıkları içinde kalır ve bu sûretle cehennemi boylar. Günâh işlemenin, dünya hayatında sebep olduğu fakirlik, hastalık ve benzeri âfetleri hakkındaki rivâyetler pek çoktur.

Günâhın şu'mundan olarak özetle deriz ki;

Bir günâhı işleyen kimse, o sıfata sâhip olur. Bir felâketle karşılaşırsa o günâhı sebebiyle kendisine bir ukubet olur. Temiz ve güzel rızıktan mahrum olur da, bu sûretle şekaveti artar. Şâyet isyân ettiği halde bir nîmetle karşılaşırsa o, istidrâc olur. Yâni azâbı âhirete kalır. Nîmete şükürden mahrum olur da küfrân-ı nîmetin cezasını çeker. İbâdet eden mutî kullara gelince; itâatinin bereketi olarak hakkındaki her nîmet tâatinin mükâfatı olur da nîmetinin şükrünü edâ eder. Her sıkıntı, günâhına keffâret ve derecesinin yükselmesine sebep olur.

Dördüncü nevi; Teker teker günâhlara verilecek ceza ve yapılacak ukubetleri anmaktır. İçkinin, zinânın, hırsızlığın, adam öldürmenin, çekiştirmenin, kibrin ve çekememezliğin ayrı ayrı günâhlarını anlatmak gibi... Hepsini saymak da mümkün değildir. Bununla beraber kabil-i hitâb olmayana bunları hatırlatmak, bir hastalığın ilacını lüzumsuz yere harcamak gibidir. Dîn âlimi, mütehassıs doktor gibi olmalıdır. Önce hastanın nabzını, hararetini ve iç hastalıkları üzerinde vücudunun hareketlerini kontrol etmeli, hastalığı teşhis ettikten sonra tedâvisine yönelmelidir. Adamın tutum ve davranışları ile onun iç vasıflarını anlayarak ona göre işlem yapmak ve ondan sonra Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e uyarak muvaffak olacağı hususlara dokunmaktır. Nitekim adamın biri Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

- "Bana kısa bir tavsiyede bulun." deyince, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا تَغْضَبْ

– *"Gazab etme, kızma."* buyurdular. Öğüt isteyen diğer birisine de: *"İnsanların elinde olana göz dikme, onlardan ümidini kes ki, en büyük zenginlik budur. Kimseye tamah etme. Zîra tamah, peşin bir fakirliktir. Namazını, dünyadan ayrılmakta olanın kıldığı gibi kıl. Mâzereti reddetmekten son derece sakın."* buyurmuştur. Adamın biri Muhammed b. Vâsi'a:

- "Bana vasıyyet eyle." dedi. Muhammed:

- "Dünya ve âhirette hükümdar ol." dedi. Adam:

- "Bu nasıl olur?" deyince Muhammed:

- "Zâhidlerden ol. Dünyalıktan geç. Bu sayede hem dünyanın, hem de âhiretin efendisi olursun." dedi.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.), birinci adamın çok asabî olduğunu sezince ona: *"Kızma."* buyurdu. İkinci adama da tamah ve uzun emel hallerini sezdiği için ona da bunları yasakladı. Muhammed b. Vâsî de, kendisine soran adamın, dünyalık peşinde harîs bir insan olduğunu farkettiği için, ona zühdü tavsiye etti.

Yine adamın biri **Muaz b. Cebel**'e: "Bana öğüt ver." deyince, Mu az: "Merhametli ol ki ben de cennete girmene kefîl olayım." dedi. Muaz bu cevâbı verirken adamda şiddet ve hiddet olduğu kanaatine varmıştır.

Başka bir adam da **İbrahim b. Edhem**'den öğüt istediğinde, İbrahim: "İnsanlardan sakın, bununla beraber insanlar arasına gir. İnsanlar sana lâzımdır. Zîra insan, insandır. Fakat her insan, insan değildir. İnsanların kötülerinden sakınmak ve olgunları ile düşüp kalkmak lâzımdır. Ne yazık ki olgun insanlar gitti de, şimdi insan müsveddeleri kaldı. Bunlara insan diye bakılmaz. Belki de bunlar hayırlarından ümîd kesilmiş kimselerdir. Görülüyor ki, bu da muhâtabının durumuna göre tavsiyede bulunmuştur. Soru soranın seviyesine inip onun hâline göre ona hitâb etmek, cevap verenin kendi durumuna göre konuşmasından çok daha değerlidir.

Hz. Muaviye Hz. Âişe'ye bir mektup yazdı ve: "Bana kısa tavsiyelerde bulun" dedi. Hz. Âişe de yazdığı cevapta selâmdan sonra, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

مَنِ الْتَمَسَ رِضَا اللّٰهِ بِسَخَطِ النَّاسِ كَفَاهُ اللّٰهُ مَؤُنَةَ النَّاسِ
وَمَنْ اِلْتَمَسَ سَخَطَ اللّٰهِ بِرِضَا النَّاسِ وَكَلَهُ اللّٰهُ إِلَى النَّاسِ

"Allah'ın rızâsını, insanları küstürmekte arayan kimseye, onu insanlardan korumakta Allah'ın yardımı ona yeter. Fakat insanların rızâsında Allah'ın gadabını arayan kimseyi de Allahu Teâlâ insanlarla başbaşa bırakır."[60] buyurduğunu duydum, dedi ve yine selâm ile mektubunu sona erdirdi.

Bu cevap, Hz. Âişe'nin ince ve keskin zekâsının delîlidir. Hükümdarların nereden sorduklarını bildi ve ona göre cevap yazdı. Çünkü onlar, çevrelerindeki vekiller heyetinin gönüllerini avlamakla meşguldürler. Çok defa onların gönüllerini avlamak için Allah'ın rızâsını unuturlar. Yine Hz. Âişe Muaviye'ye yazdığı bir mektubu: "Allah'tan kork. Zîra sen Allah'tan korkar ve takvâ sâhibi olursan, Allahu Teâlâ seni insanlardan korur. Fakat Allah'ı bırakır da insanlardan korkarsan, onlar Allah'a karşı seni hiç bir şeyden koruyamazlar. Sana selâm." diye bitirdi.

---

[60] Tirmizî ve Hâkim rivâyet etmişlerdir.

Bütün bunlardan şu sonuca varıyoruz ki, nasîhat edecek olan insan, muhâtabının hâline göre konuşmalıdır. Yoksa bütün şer'î mev'ıza ve hikâyeleri herkese anlatmak mümkün olmadığı gibi, muhâtabın hâline uymayan bir şey ile ona hitâb edip durmak, boşuna vakit kaybetmekten başka bir işe yaramaz.

Şâyet, "Vâiz topluma hitâb ediyorsa veya muhâtabı tek olduğu hâlde onun iç durumunu bilemiyorsa, buna nasıl hitâb etmelidir?" dersen bilmiş ol ki;

Burada vâizin görevi çoğunluğu ilgilendiren müşterek mevzûları seçmek ve onlar üzerinde konuşmaktır. Zîra şer'î ilimler hem gıda, hem de devâdır. Gıda umûma, devâ ise özel hastalara mahsustur. Bunu şöyle bir misâl ile anlatalım: Adamın biri **Ebû Saîd el-Hudrî**'ye:

– "Bana öğüt ver." dedi. Ebû Saîd:

– "Müttakî ol ve Allah'tan kork. Zîra bu, bütün iyiliklerin başıdır. Mücâhede et; zîra bu, İslâmiyet'in ruhbâniyetidir. Kur'ân'a devâm et; zîra Kur'ân, yeryüzündeki insanlar arasında senin için nur, gök ehli arasında ise zikirdir. Ya hayır söyle veyâ sükût et, bu sâyede şeytana galebe çalarsın." dedi.

Başka birisi de **Hasan-ı Basrî**'den öğüt istediğinde, Hasan-ı Basrî: "Allah'ın emrini azîz ve üstün tut ki, Allahu Teâlâ da seni izzetli kılsın." dedi.

Lokman da oğluna tavsiyesinde: "Oğlum, dizlerinle ulemâyı sıkıştır ve ilim meclisine sokul, fakat onlarla mücâdele edip onları kızdırma. Dünyadan yetecek kadarını al, fazlasını âhiretin için infâk et. Sıkıntıya düşüp başkasının sırtına yük olacak şekilde dünyayı tamamen arkaya atma. Oruç tut, fakat orucun, şehvetini kırsın. Şehvetini kıracak şekilde oruç tut, namazına zarar verecek şekilde oruç tutma. Zîra namaz, oruçtan faziletlidir. Âdî kimselerin meclisine katılma, riyâkârların içine girme." demiştir.

Yine **Lokman** oğluna yaptığı başka bir tavsiyede: "Oğlum, hayreti mûcib olmayan lüzumsuz yerlerde gülme, lüzumsuz yerde gezme, üstüne elzem olmayandan sorma, başkasının servetini koruyacağım diye, kendi servetini mahvetme. Senin malın, kendin için infak edip takdîm ettiğindir. Başkasının malı, veresiye terk ettiğindir. Oğlum, merhamet eden merhamet bulur, sükût eden selâmete erer, hayır söyleyen kâr eder, kötü konuşan günâhkâr olur, diline hâkim olmayan pişman olur." dedi.

Yine adamın biri **Ebû Hâzim**'e: "Bana öğüt ver." dedi. Ebû Hâzim: "Öleceğini de bilsen, kâr olan şeyi al. Öleceğini de bilsen zararlı bulduğun şeyden sakın." dedi.

Mûsâ aleyhisselâm, Hızır aleyhisselâm'a: "Bana tavsiyede bulun." dedi. Hızır aleyhisselâm: "Güler yüzlü ol, hiddetli olma. Çok faydalı ol, az da olsa zararlı olma. Bir davada ısrar etme. Lüzumsuz gezme, boşuna gülme, kimseyi kusurundan dolayı yerme ve ey İmrân'ın oğlu, günâhlarına ağla." dedi.

Adamın biri Muhammed b. Kiram'dan öğüt istedi. O da şöyle dedi: "Kendi gönlünü hoş etmek için çalıştığın kadar Allah rızâsı için de çalış."

Yine adamın biri **Hamid Leffaf**'dan öğüt isteyince, o: "Kirlenmekten korunmak için mushafa kılıf yaptığın gibi, dînini de korumak için ona bir kılıf yap ve onu muhafaza altına al." dedi. Adam: "Dînin, kılıfı nedir?" deyince, Hâmid: "Lüzumundan fazla dünyalık peşinde olmamak, lüzumundan fazla konuşmamak ve lüzumundan fazla insanlar arasına karışmamaktır." dedi.

Hasan-ı Basrî'nin Ömer b. Abdülâzîz'e yazdığı mektupta: "Bundan sonra, Allahu Teâlâ'nın seni korkuttuğundan kork. Allahu Teâlâ'nın seni çekindirdiğinden sakın, elinde avucunda olanı gelecek için sakla. Kesin haberi ölüm anında alırsın. Sana selâm." demiştir.

Ömer b. Abdülâzîz, Hasan-ı Basrî'ye yazdığı bir mektupta, kendisinden öğüt istemesi üzerine, Hasan-ı Basrî: "Büyük güçlükler ve korkunç hâdiseler önündedir. Bunlarla muhakkak karşılaşacaksın. Ya kurtulacak veya helâk olacaksın. İyi bil ki, hesâba çekilmeden önce nefis muhâsebesini yapan kazanır, nefsinden gâfil olan zarar eder, sonunu düşünen kurtulur, hevâ ve hevesinin peşinden giden sapıtır, yumuşak ve mülâyim olan kazanır, korkan emîn olur. Emîn olan ibretle bakar ve basîret sâhibi olur. Basîret sâhibi olup gören anlar. Anlayan bilir. Ayağının kaydığı yerden hemen geri çekil, pişman olduğun şeyi at. Unuttuğunu sor ve kızdığın vakit, nefsine hâkim ol." dedi.

Abdullah'ın oğlu Müraf da Ömer b. Abdülâzîz'e yazdığı bir mektupta: "Bundan sonra bilmiş ol ki; dünya, ukubet ve ibtilâ yeridir. Aklı olmayan onun peşine düşer ve ilmi olmayan ona aldanır. Ey mü'minlerin emîri, dünyada, sonundan korktuğu için, yarasının ameliyatındaki acıya dayanan adam gibi ol." dedi.

Ömer b. Abdülâzîz de Adiy b. Ertat'a yazdığı mektupta şöyle diyor: "Bundan sonra bilmiş ol ki; dünya, Allah'ın dostlarının düşmanı olduğu gibi, düşmanlarına düşmanlığı ise onları aldatmasındadır."

Yine **Ömer b. Abdülâzîz** vâlilerinden birine yazdığı mektupta: "Allah'ın kullarına zulmetmek imkân ve kudretlerine sâhipsin. Haksızlık etme ve düşündüğün vakit Allahu Teâlâ'nın, senin üzerinde olan kudretini hatırla. Bilmiş ol ki, insanlara her ne yaparsan onlar için geçicidir. Fakat sende devamlıdır. Yine bilmiş ol ki, Allahu Teâlâ mutlak sûrette mazlumların intikamını zâlimlerden alır, vesselâm."

İşte, adamın özel durumunu bilmeyen veya umûma hitâb eden kimsenin vaazları böyle olmalıdır. Bu kabîl vaazlar, herkesin istifade edeceği gıda ve besinler gibidir. Bu gibi vâizler bulunmadığı için, vaaz ve nasîhatler tesîrsiz hâle geldi, isyan çoğaldı, ortağlı fitne ve fesat kapladı ve insanlar yaldızlı sözler ve şiirlerle mahvolup gittiler. Anlamadıkları sözleri konuşmakta kıvranır durur ve kendilerini başkalarına benzetmeye çalışırlar. Bu gibi davranışları ile halkın gözünden düştüler. Çünkü sözleri kalplerinden gelmiyor ki, dinleyenlerin kalblerine tesîr yapsın. Belki söyleyen mütekebbir, dinleyen ise zoraki bir dinleyicidir. Her biri gerçeklere sırt çevirmiş ve hakîkatlerden ayrılmıştır. Daha sözler nasıl tesîr etsin? Demek ki doktora düşen ilk vazîfe, tedâvi etmekte olduğu hastalığın ilacını bulmak olduğu gibi, ulemâ tabiblerine de ilk borç olan, karşılarına aldıkları âsîlerin tedâvi çârelerini bulmaktır. Bu anlattıklarımız, tedâvi yollarından birisidir.

İkinci yolu ise sabırdır. Sabra ihtiyacın lüzumu, hastanın hastalığının uzamasına sebep olan şeyleri yemiş olmasıdır. Bunları yemesi ya zararlarını bilmemesinden veya şehvetinin galebe etmesindendir. Demek ki, bu sûretle tövbeyi geciktirmenin iki sebebi olmuş oluyor. Bizim burada anlattığımız, gafletin ilacıdır. Şehvetin tedâvisine gelince; onu **"Riyazet-i Nefs Kitabı"**nda anlattık.

Bunun hulâsası, böyle hastalığına zarar veren şeylere canı çok çektiği vakit onun büyük zararlarını düşünmek ve heves ettiği o şeyleri gözünün önünden uzaklaştırmak, sonra zararı az ve onların benzeri şeylerle kendisini tesellîye çalışmak, daha sonra onu terk etmekteki eleme sabretmek gibi şeylerdir. Her hâl ü kârda sabrın acılığına dayanmalıdır. Maddî yönde böyle olduğu gibi, şehevî duygularında da durum aynıdır.

Meselâ, şehveti galeyâna gelen ve artık nâmahreme bakmaktan gözünü, kalbini ve hattâ ardına düşmekten ayaklarını koruyamaz hale gelen bir genç, bunun dînine vereceği zararları, Allah ve Resûlü'nün bu husus ile ilgili korkutucu emirlerini düşünerek kendisine çeki düzen vermeye gayret etmelidir. Böylece Allah korkusu kalbine gâlip gelirse, şehveti hazırlayan sebeplerden uzaklaşır. Hariçten şehveti harekete getiren, şehvet edilenin hazır bulunması ve ona bakmasıdır. Bunun kurtuluş çaresi, ondan uzaklaşmak ve tenhaya çekilmektir. Şehveti tahrik eden iç sebep de çeşitli yemeklerdir. Bunun tedâvi yolu, oruç tutmak ve az yemektir. Bunların hepsi de sabır ile tamamlanır. Sabır ise korkudan, korku da ilimden gelir. İlim de basîret ve tefekkür veyâhut duymak ve taklîd sûretiyle elde edilir.

Buna göre ilk vazîfe, ilim ve zikir meclislerine devam, sonra diğer meşgaleleri atarak içten dinlemek, sonra da tam mânasıyla anlayabilmek için iyice düşünmek lâzımdır. Bütün bunların tamamından mutlak sûrette korku meydana gelir. Korku kuvvetleşince, korkunun yardımı ile sabır da kolaylaşır. Bu sefer, ilaç aramak için sebepler çoğalır. Ondan sonra da Allah'ın tevfîkı ve bunu kolaylaştırması gelir. Kim ki kalbinden samîmî olarak dinler, korkuyu anlar, takvaya bürünür, sevap umar, cennete inanırsa; Allahu Teâlâ onun işini kolaylaştırır. Kim ki cimrilik eder, kendisini müstağnî sayar ve âhirete inanmazsa; Allahu Teâlâ onun işini zorlaştırır. Helâk olduğu vakit onun dünyadaki meşgalesi ona bir fayda sağlamaz. Peygamberlerin görevi, ancak hidâyet yolunu açıklamaktır. İlk ve son, dünya ve âhiret, Allah içindir.

Şâyet, “Bütün bu anlattıkların îmana bağlı şeylerdir. Zîra günâhı terk, ancak günâh işlememeye sabırla, sabır da ancak büyük korku ile korku da ancak ilim ile ilim de ancak günâhların büyük zararlarını tasdîk ile günâhların büyük zararlarını tasdîk de ancak Allah ve Resûlü’ne inanmakla mümkündür ki, bu da îmandır. Sanki günâha ısrâr eden mü’min olmadığı için ısrâr etmiş gibi oluyor.” dersen, bilmiş ol ki;

“Bu ısrar, îmansızlıktan değil, îman zayıflığındandır. Zîra her mü’min, günâhın, Allah’tan uzaklaştırdığına ve âhirette cezayı gerektirdiğine inanır. Buna rağmen günâha girmesinin bâzı sebepleri vardır.

Birinci sebep; verilecek olan cezânın peşin ve ortada olmamasıdır. Hâlbuki insanoğlu mevcuda sevinir ve mevcuttan üzülür. İnsan için peşin olana nisbetle veresiye olan daha zayıftır.

İkinci sebep; günâhı teşvîk eden zevkler ve şehvetler hazır ve insanı gırtlaklamış vaziyette îtiyad ve ünsiyet sebebiyle kendisini kuşatmıştır. Hâlbuki dört tabiat dışında âdet ve ülfetin beşinci bir tabiat olduğu da söylenir. Geleceğin korkusu ile peşin olan şeyden ayrılmak, cidden zordur. Nitekim Allahu Teâlâ:

كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ. وَتَذَرُونَ الْاٰخِرَةَ

“Hayır, hayır. Siz çarçabuk geçeni seversiniz. Âhireti bırakırsınız.” (Kıyâme sûresi, 75/20-21) buyurmuştur.

Yine Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا

“Belki siz dünya hayatını tercîh edersiniz.” (A’lâ sûresi, 87/16) İşin zorluğunu ifade etmek üzere:

حُفَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ وَحُفَّتِ النَّارُ بِالشَّهَوَاتِ

"Cennet, güçlük ve zorluklarla, cehennem de şehvetlerle kuşatılmıştır."[61] buyrulmuş ve diğer bir hadîste şöyle buyrulmuştur:

إِنَّ اللهَ تَعَالٰى خَلَقَ النَّارَ فَقَالَ لِجِبْرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: اِذْهَبْ
فَانْظُرْ إِلَيْهَا فَنظَرَ اِلَيْهَا، فَقالَ: وَعِزَّتِكَ لَا يَسْمَعُ بِهَا أَحَدٌ
فَيَدْخُلُهَا، فَحفَّهَا بِالشَّهَوَاتِ، ثُمَّ قَالَ اذْهَبْ فَانْظُرْ إِلَيْهَا،
فَنَظَرَ فَقَالَ: وَعِزَّتِكَ لَقَدْ خَشِيتُ أَنْ لَا يَبْقٰى أَحَدٌ إِلَّا
دَخَلَهَا. وَخَلَقَ الْجَنَّةَ فَقَالَ لِجِبْرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: اِذْهَبْ
فَانْظُرْ إِلَيْهَا، فَنظَرَ فَقَالَ: وَعِزَّتِكَ لَا يَسْمَعُ بِهَا أَحَدٌ إِلَّا
دَخَلَهَا، فَخَفَّهَا بِالْمَكَارِهِ ثُمَّ قَالَ: اِذْهَبْ فَانْظُرْ إِلَيْهَا فَنَظَرَ
إِلَيْهَا فَقَالَ: وَعِزَّتِكَ لَقَدْ خَشِيتُ أَنْ لَا يَدْخُلَهَا أَحَدٌ

"Allahu Teâlâ cehennemi yarattığı vakit, Cebrail'e: "Git, cehennemi gör." buyurdu. Cebrâil cehennemi görünce: "Allahım, senin izzet ve celâline yemin ederim ki, bunu duyanlardan kimse buna girmez." dedi. Allahu Teâlâ cehennemin çevresini şehvetlerle süsledi: "Şimdi git, cehenneme bak." buyurdu. Cebrâil de bu defa cehennemi görünce: "Allahım, senin izzet ve celâlin hakkı için korkarım ki, bundan kimse kurtulamayacak, herkes buraya girecektir." dedi. Allahu Teâlâ cenneti yarattı ve Cebrâil'e: "Git, cenneti gör." buyurdu. Cebrâil cenneti gördü: "Senin izzet ve celâlin hakkı için bunu duyan herkes buraya girer." dedi. Allahu Teâlâ cennetin etrafını bir ta-

---

[61] Buhârî ve Müslim, Ebû Hüreyre'den rivâyet etmişlerdir.

kım zorluklar ve güçlüklerle kuşattı. Sonra da Cebrâil'e: "Git, cenneti gör" buyurdu. Cebrâil bu hâliyle cenneti görünce: "Yâ Rab, senin izzetin hakkı için korkarım buraya kimse giremez." dedi."[62]

Görülüyor ki, îmanın aslı bulunmakla beraber, şehevî arzuların peşin ve ikabın veresiye olması, kişinin kendisini isyâna salıvermesinde ayrı ayrı iki sebep teşkil etmektedir. Şiddetli hararete yakalandığı hastalığı esnasında buzlu suyu içen her hasta, tıbbın aslını ve bunun kendisine zarar verdiğini inkâr etmiş değildir. Fakat tahammül edemediği hararetini peşînen bir an için teskin etmesi, gelecekteki zararını göze aldırıyor.

Üçüncü sebep; günâh işleyen hiç bir mü'min yoktur ki, tövbeyi düşünmesin ve yaptığı kötülük karşılığı yapacağı iyilikle onu yok etmeyi hatırından geçirmesin. Ne var ki, uzun düşünceler tabiatlere gâlip gelir de, bugün yârın derken tövbeyi geciktirir. Bununla beraber tövbeyi hatırından çıkarmaması, yine îman ile gitmesine ve tövbe etmesine imkân verebilir.

Dördüncü sebep; gerçek mü'min, yapılan isyânın affı mûcib olmayan bir şey olmadığını bilir. O, günâh işlerken de Allahu Teâlâ'nın fazlından affını umar.

İşte asıl îmanın varlığı ile beraber bu dört sebep günâhta ısrârı îcâb ettirir. Bunların dışında **beşinci bir sebep**le de günâh işlenir. Bu, îmandaki şüpheden doğar. Acaba doğru mu değil mi gibi...

İşte bu tasdîkdeki şüphe ile yapılan isyan, küfürdür. Bu, bir doktorun hastaya bâzı yemekleri yasak ettiği vakit, bu adam doktor mudur, değil midir, diye şüphe etmesine benzer.

---

[62] Ebû Dâvud, Tirmizî ve Hâkim Ebû Hüreyre'den rivâyet etmişlerdir. Hâzim sahih olduğunu söylemiştir.

Şâyet, "Bu sayılan beş sebebin her birinden ve hepsinden kurtuluş çâresi nedir?" dersen derim ki; Çâre tefekkür ve düşünmektir.

İSYANIN SEBEPLERİ

Birinci sebep: Peşin ceza görmemesi idi. Bu hususta geleceği bekleyen için, yârının yakın olduğunu, ölümün ise giydiği ayakkabıdan da daha yakın bulunduğunu, belki kıyâmetin de yaklaştığını düşünmelidir. Kendi kendine, dünyalıkta geleceği için türlü mihnet ve meşakkatlere katlandığını hesap etmelidir. Müslüman olmayan bir doktor dahi kendisine: "Soğuk su içersen ölürsün." dediği vakit, pek sevdiği soğuk sudan nasıl vazgeçtiğini, hâlbuki sonundan korkmazsa ölümün bir an meselesi olduğunu ve nasıl olsa bir gün öleceğini hatırlamalı ve böylece ebedî saâdetini yok edecek olan isyandan uzaklaşmalıdır.

İkinci sebep; Zâten dünyaya nispetle kendisinin dünyadaki varlığı nedir? Önceden yoktu, sonradan da yoktur. Arada çok az bir müddet vardır. Sıhhatini korumak için, tababetinde mûcize göstermeyen gayr-ı müslim bir doktorun tavsiyelerine nasıl uyduğunu düşünmeli. Mûcize ile teyîd edilmiş peygamberlerin tavsiyelerine karşı kayıtsız kaldığının mukayesesini yapmalıdır. Hastalığın verdiği ıztırabın, kendi nazarında cehennem ateşinden daha ağır olduğu durumuna düştüğünü fark etmelidir. Hâlbuki âhiretin her günü, dünya günlerine nispetle elli bin yıldır.

İşte bütün bunları düşünmekle, kendine galebe çalan zevklerini tedâvi etmeli ve onları terk etmeye kendini zorlamalıdır. Şu üç günlük fânî dünyada zevklerinden ayrılamayıp onların düşkünü olduğuna göre, ucu bucağı olmayan ve sonu gelmeyen ebedî hayatta o mahrûmiyetlere nasıl katlanacağını, sabır acısına dayanamadığı halde cehennem ateşine nasıl dayanacağını düşünmelidir. Kendi kendine: "Ben, dünyanın binbir mihnetle karışık yaldızlı şeylerine karşı sabır ve tahammül gösteremediğim halde, âhiretin her türlü bulanıklıktan sâfi ve dâimî olan zevklerinden mahrum olmaya nasıl dayanacağım?" demeli ve günâhtan vazgeçmelidir.

Üçüncü sebep olan ileride tövbe ederim düşüncesine gelince; çoklarının bu düşünce ile cehenneme atılıp feryâd u figan ettiklerini düşünerek tövbeyi öne almalıdır. Çünkü tesvîf edenler, yâni ileride tövbe ederim diyenler, ellerinde olmayan bir şeye hükmü tâlik etmişlerdir. Bir defa yârına çıkacağını nereden biliyor? Yârına çıksa bile, bugün terk edemediğini yârın terk edebileceği ne mâlûm? Zâten bugün isyâna dalması, şehvetinin iktizâsıdır. Şehvet ise ölünceye kadar insandan ayrılmaz. Belki daha da kuvvetlenir ve böylece ileride tövbe ederim diyenler helâk olurlar.

Zîra onlar, benzerler arasında ayrılık olduğunu sanırlar. Hâlbuki zamanın cüzleri birbirinin aynıdır. Dün ne idiyse, bugün, bugün ne ise yârın da aynıdır. Dün ayrılamadığın şehvetlerinden bugün ayrılamadığın gibi, yârın da ayrılamazsın. Bu, kuvvetli bir ağacı yıkmaya gidip uğraşan ve yıkamayan, sonra da, bir sene sonra ağacın daha çok dal budak ve kök salmak sûretiyle kuvvetleşeceğini ve kendisinin de ihtiyarlamakla zayıflayacağını bildiği halde, "Ağaç böyle dursun da gelecek yıl onu yıkarım." diyen adamın durumuna benzer. Bundan daha büyük ahmaklık olur mu? Çünkü yârına nispetle bugün kendisi kuvvetli iken, ağaç ise bugüne nispetle yârın daha kuvvetlidir. Kendisi kuvvetli olduğu vakit, zayıfa mukavemet edemediği halde kendisinin zayıflayıp, zayıfın kuvvetlendiği zaman ona mukavemet edeceğini sanmak elbette açık bir ahmaklıktır.

Dördüncü sebep olarak "Allah affeder, kerîmdir." deyip isyâna dalmak hususundaki düşünceye gelince; bunun tedâvi yolu, yukarıda geçenin aynıdır. Bu adam da yağmacıların kasabayı basıp her bulduklarını almakta olduklarını, kendi elinde varlığını müsait bir yere gizleyip saklama imkânı olduğu halde bunu yapmadan "Allah kerîmdir, belki bu yağmacılara belâ verir de evime uğramadan defolup giderler." diyerek bekleyen gibidir. Nitekim geçmişte böyle olmuştur. Bunun örnekleri yok değildir, diyen adamın durumuna benzer. Gerçi bu adamın bu bekleyişi, mümkün olan bir şeydir. Fakat bu şekilde durup beklemek, en büyük cehâlet ve ahmaklıktır.

Beşinci sebep olan, peygamberin haberlerinde, şüphe ederek yapılan ve küfür olan isyandan vazgeçmesi için düşünmesi gereken şeyler peygamberin doğruluğudur. Bu husus üzerinde durmak, sözü çok uzatır. Fakat aklına uygun pek yakın olan bilgi ile onu tedâvi etmek de mümkündür.

Ona şöyle sorulmalı: "Size göre mûcize ile takviye edilen peygamberlerin doğruluğu mümkün müdür? Yoksa bir adamın bir anda iki yerde bulunmasının muhal olduğu gibi muhal midir?" Şâyet: "Evet, bunun gibi muhaldir." derse, bu adam kabil-i hitâb olmayan bir bunaktır. Çünkü aklı başında hiç kimse böyle düşünmez.

Şâyet şüpheliyim, derse ona deriz ki; kısa bir müddet yanından ayrıldığın yemeğin için bir adam sana: "Bu yemeğe yılan girdi ve zehirini akıttı." dese, sen de bu adamın sözünden şüphelensen -bu yemek en sevdiğin bir yemek olsa ve hattâ çok acıktığın bir zamana da tesadüf etse- bu yemekten yer misin?

Şüphesiz adamın vereceği cevap: "Yemem." olacaktır. Çünkü adam yalan söylemişse, en çok bana yapabileceği, beni bu yemekten mahrum etmek ve bir an için aç bırakmaktır. Fakat şâyet doğru ise bundan yemek, hayatıma mâl olacaktır. Şüphesiz açlığa sabır, ölüme dayanmaktan daha ehvendir. Verdiği bu cevap karşısında adama: "Nasıl olur da bilemediğin bir adamı, bütün peygamberler, velîler, âlimler, hakîmler ve bütün aklı başında olanlar üzerine tercîh eder, ona inanırsın da onlara inanmazsın? Hâlbuki bu adam bu sözü her hangi bir maksatla da söylemiş olabilir. Fakat ötekilerin hiç bir maksadı yoktur. Her ne kadar azâbın keyfiyetinde ihtilâf edilmişse de varlığında müttefiktirler.

Bütün bunlar doğru söylüyorlarsa, ebedî azapta kalmış olursun. Bir an için yalan söylediklerini kabul etsek bile, geçici ve karışık olan bâzı zevklerinden mahrum kalırsın, denmeli. Şâyet biraz aklı varsa bu düşünce karşısında kendisinin yola gelmesi lâzımdır. Zîra şu sayılı günler, sonsuz ve ebedî hayat ile mukayese edilmez. Hattâ dünyanın tümünü zerreler halinde kabul etsek ve bir kuş bir milyon senede bir zerreyi yese, yine bu hayat, bir gün tükenecektir. Fakat ebedîlikten bir şey kaybolmaz. Aklı başında bir adam ebedî kalacağı hayatının saâdeti için, nasıl olur da en çok yüz yıl şehvetlerine sabredemez? Bu hususta Ebû'l-Alâ Ahmed b. Süleyman şöyle diyor:

"Bâzı astronomi ve tıp bilginleri, ölülerin dirilmeyeceğini söylerler. Onlara derim ki: Sözünüz doğru çıkarsa, benim bir kaybım yok, ben doğru çıkarsam ne yapacaksınız?"

Bunun için **Hz. Ali** gerçekleri anlamaktan âciz bâzı sivri akıllı ve şüphe içinde olan kimselere: "Sizin duyduğunuz doğru çıkarsa, hepimiz kurtulduk, ama benim dediğim doğru çıkarsa, o zaman ben kurtuldum ve işte siz helâk oldunuz. Her hâl ü kârda emniyetli yolu seçenden daha akıllısı var mı?" dedi.

Şâyet "Bunlar açık olmakla beraber, biraz düşünmeye muhtaç olan şeylerdir. Nasıl olur da gönüller bunlardan uzaklaşır ve bunları düşünmek onlara ağır gelir? Özellikle bütün teferruatıyla İslâmiyet'e inanmış gönülleri bunları düşünmeye sevketmek için çâre nedir?" dersen bilmiş ol ki; gönülleri bu düşünceden alıkoyan iki şeydir:

Birincisi; Faydalı düşüncedir. Meselâ. âhiretin azâbını, güçlük ve zorluğunu, âsîlerin ebedî zevklerden mahrûmiyetini ve bunların çekeceği hasretleri düşünmektir. Bu düşünce, kalbi zorlayan ve beyni tırmalayan bir düşüncedir. Bunun için gönül buna yaklaşmak istemez. Dünyadaki zevk u safâyı düşünmek onun hoşuna gider. Bunun için onu düşünmek istemez.

İkincisi: Şu anda bunları düşünmenin peşin zevklere engel olmasıdır. Hâlbuki her insanın her halinde ve her nefesinde kendisine musallat olmuş bir şehvet ve arzusu vardır. Aklını o arzusuna vermiş, onun çıkar yolunu araştırmaktadır. Bu düşünce, işine mâni olacağı için, ona yaklaşmamaktadır.

Bu gerçekleri düşünmek için, şu iki engeli ortadan kaldırmanın çâresine gelince; bu adam, içinden kendi kendini yermeli ve kendisine: "Ne ahmak adamsın ki, duyacak olduğun acıyı küçümsemenle beraber, beni üzer diye ölüm ötesini düşünmeye yaklaşmıyorsun. Düşünmekten duyacağın eleme dayanmak istemediğin ve buna dayanamadığın halde, bizzat acının kendisine nasıl dayanacaksın?" demeli ve bu sûretle bu düşüncesizlikten kurtulmalıdır.

Dünya zevklerini yok edeceği endişesiyle âhiret düşüncesinden sarf-ı nazar ettiren ikinci sebebe gelince; burada da dünya zevklerinin geçici ve âhiret nîmetlerinin ebedî ve hâlis olduğunu düşünmek, dünya zevklerinin karışık ve çabuk geçici olduğunu hatırlamaktır. Hâlbuki günâhlardan tövbe edip Allah'a yönelmekte, O'nunla münâcâtın zevki ve O'nu mârifetin bahşettiği huzur vardır. O'na itâatle, O'nunla ünsiyet vardır. Eğer itâat eden kimsenin, yalnız itâat ânında aldığı zevkten başka bir mükâfat olmasa bile, bu zevk ve ünsiyet ona yeterdi. Üstelik âhirette alacağı büyük mükâfatlar da kendisine fazladan kalır. Evet, ilk tövbede bu zevki alamaz, fakat devam sayesinde bu zevke nâil olur. Devam ile kötülükten zevk aldığı gibi, ibâdete devamla da ondan zevk almaya başlar. İnsanın yaratılışı böyledir. Devam ettiği şeyden zevk alır.

İşte bu düşünceler, zevklere sabır kuvvetini hazırlayan korkuyu harekete geçirir. Bununla beraber bu düşünceleri harekete geçirecek olan, vâizlerin vaaz ve nasîhatleri ve onların bu gibi sayılamayacak kadar çok olan sebepleri, gönüllere yerleştirmeleridir. Bu sâyede düşünce, tabiata uygun hale gelir ve kalp de ona meyleder. Tabiat ile düşünce arasında bu uygunluğu yerleştiren şeye, hayra tevfîk denir. Zîra tevfik, irâde ile âhirette faydası olan tâati yerleştirmek demektir. Uzun bir hadîste rivâyet edildiğine göre, **Ammâr b. Yâsir** Hz. Ali'ye:

- "Bize, küfrün ne üzerine kurulduğunu anlat." dedi. Hz. Ali:

- "Küfür, dört direk üzerine kurulmuştur. Bunlar cefâ (eziyet ve zulüm], körlük, gaflet ve şüphe direkleridir. Eziyet ve zulüm edenler hakkı küçümser, bâtılı açıklar ve âlimlere kızar. Kör olan, zikri unutur. Gâfil olan doğrudan sapar. Şüpheye düşen, ümîdlerine aldanır da sonra Allah'ın cezası kendisine yöneldiği vakit, hasret ve nedâmet kendini kaplar, fakat fayda vermez." demiştir.

*

Şu anlattıklarımız, düşünceden mahrum bâzı gâfillerin âfetleridir. Bununla beraber, tövbe için bu kadarı kâfidir. Sabır, tövbenin devamının bir rüknü ve dayanağı olduğuna göre, sabrı da anlatmamız gerekir. Bunun için Allahu Teâlâ'nın izniyle sabrı da müstakil bir kitapta anlatacağız.

كِتَابُ
الصَّبْرِ وَالشُّكْرِ

وهو الكتاب الثاني من ربع المنجيات
من كتب إحياء علوم الدين

Rub'u'l-Münciyat

İKİNCİ KİTAB

SABIR VE ŞÜKÜR KİTABI

(KÎTÂBU'S-SABR VE'Ş-ŞÜKR)

كتاب الصّبر والشّكر

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

الحمدُ للهِ أهلِ الحمدِ والثناءِ ، المتفرِّدِ برداءِ الكبرياءِ ، المتوحِّدِ بصفاتِ المجدِ والعلاءِ ، المؤيِّدِ صفوةَ الأولياءِ ، بقوَّةِ الصبرِ على السرَّاءِ والضرَّاءِ ، والشكرِ على البلاءِ والنعماءِ .

والصلاةُ علىٰ محمدٍ سيِّدِ الأنبياءِ ، وعلىٰ أصحابِهِ سادةِ الأصفياءِ ، وعلىٰ آلِهِ قادةِ البررةِ الأتقياءِ ، صلاةً محروسةً بالدوامِ عنِ الفناءِ ، ومصونةً بالتعاقبِ عنِ التصرُّمِ والانقضاءِ ، وسلَّمَ تسليماً كثيراً .

أما بعد :

فإنَّ الإيمانَ نصفانِ ، نصفٌ صبرٌ ونصفٌ شكرٌ ؛ كما وردَتْ بهِ الآثارُ ، وشهدَتْ لهُ الأخبارُ⁽¹⁾ ، وهما أيضاً وصفانِ مِنْ أوصافِ اللهِ تعالىٰ ، واسمانِ مِنْ أسمائِهِ الحسنىٰ ؛ إذْ سمَّىٰ نفسَهُ صبوراً وشكوراً ، فالجهلُ بحقيقةِ الصبرِ والشكرِ جهلٌ بكلا شطريِ الإيمانِ ، ثمَّ هوَ غفلةٌ عنْ وصفينِ مِنْ أوصافِ

---

(1) فقد روى البيهقي في « الشعب » (٩٢٦٤) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً : « الإيمان نصفان ، نصف في الصبر ونصف في الشكر » ، وروى الطبراني في « الكبير » (٩/ ١٠٤) عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه : (الصبر نصف الإيمان ، واليقين الإيمان) .

الرحمـٰنِ ، ولا سبيلَ إلى الوصولِ إلى القربِ مِنَ اللهِ تعالىٰ إلا بالإيمانِ ، وكيفَ يُتصوَّرُ سلوكُ سبيلِ الإيمانِ دونَ معرفةِ ما بهِ الإيمانُ ومَنْ بهِ الإيمانُ ؟! والتقاعدُ عنْ معرفةِ الصبرِ والشكرِ تقاعدٌ عنْ معرفةِ مَنْ بهِ الإيمانُ ، وعنْ إدراكِ ما بهِ الإيمانُ ، فما أحوجَ كلا الشطرينِ إلى الإيضاحِ والبيانِ ، ونحنُ نوضحُ كلا الشطرينِ في كتابٍ واحدٍ لارتباطِ أحدِهما بالآخرِ إنْ شاءَ اللهُ .

* * *

MUKADDİME

Hamd, Allah'a mahsustur (O'na hamdederim). Hamd u senâya ehil, yalnız O'dur. Ulululuk ve azamet ridâsı ile tek olan O'dur. Şeref ve âlîcenaplık vasfı ile de tek olan yine O'dur. Hâlis dostlarını genişlik ve darlıkta sabır kuvveti, belâ ve nîmette şükür kuvveti ile teyîd eden O'dur.

Ebediyyen devam edip sonu gelmeyecek şekilde salât u selâm, peygamberlerin efendisi olan Hz. Muhammed'e ve diğer iyilerin efendileri olan ashâbına ve müttakîlere yol gösteren âline olsun.

*

Bundan sonra bilmiş ol ki; îman, biri sabır ve diğeri şükür olan iki yarımdan meydana gelen bir bütündür. Nitekim bunu teyîd eden eserler vârid olmuş ve buna şehâdet eden haberler verilmiştir. Aynı zamanda bu sabır ile şükür, Allahu Teâlâ'nın vasıflarından iki vasıf ve esmâ-i hüsnâsından iki isimdir. Zîra Cenâb-ı Kibriyâ bizzat kendisine sabûr ve şekûr adını vermiştir.

Demek ki sabır ve şükrün hakîkatine cehâlet, îmanın kendilerinden meydana geldiği iki cüz'e cehâlet ve Allahu Teâlâ'nın vasıflarından olan bu iki vasfa gaflettir. Allahu Teâlâ'ya yaklaştıracak yola girmek, ancak îman ile mümkündür. İmanın ne ile gerçekleştiğini ve îmanın neden ibâret olduğunu bilemeyen kimsenin îman yoluna girmesi düşünülemez. Sabır ve şükrü öğrenmek istemeyenler, îmanın ne ile gerçekleştiğini ve neden ibâret olduğunu bilmek istemeyenlerdir. Bu sözlerimizden, her ikisinin de açıklamasına şiddetle ihtiyaç olduğu ortaya çıkmıştır. Biz de aralarında bağlantı bulunduğu için, bunların ikisini Allahu Teâlâ'nın izniyle bir kitapta anlatmaya çalışacağız.

الشَّطرُ الأوَّلُ
في الصّبر

وفيهِ بيانُ فضيلةِ الصبرِ ، وبيانُ حدِّهِ وحقيقتِهِ ، وبيانُ كونِهِ نصفَ الإيمانِ ، وبيانُ اختلافِ أساميهِ باختلافِ متعلَّقاتِهِ ، وبيانُ أقسامِهِ ، بحسَبِ اختلافِ القوَّةِ والضعفِ ، وبيانُ مظانِّ الحاجةِ إلى الصبرِ ، وبيانُ دواءِ الصبرِ وما يُستعانُ بِهِ عليهِ .

فهيَ سبعةُ فصولٍ تشتملُ علىٰ جميعِ مقاصدِهِ إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ .

بيان فضيلة الصّبر

قدْ وصفَ اللهُ تعالى الصابرينَ بأوصافٍ ، وذكرَ الصبرَ في القرآنِ في نيِّفٍ وسبعينَ موضعاً ، وأضافَ أكثرَ الخيراتِ والدرجاتِ إلى الصبرِ ، وجعلَها ثمرةً لهُ .

فقالَ عزَّ مِنْ قائلٍ : ﴿ وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ ٱلْحُسْنَىٰ عَلَىٰ بَنِىٓ إِسْرَٰٓءِيلَ بِمَا صَبَرُوا ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَلَنَجْزِيَنَّ ٱلَّذِينَ صَبَرُوٓا أَجْرَهُم بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ أُوْلَٰٓئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُم مَّرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّمَا يُوَفَّى ٱلصَّٰبِرُونَ أَجْرَهُم بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴾ ، فما مِنْ قربةٍ إلا وأجرُها بتقديرٍ وحسابٍ إلا الصبرَ .

ولأجلِ كونِ الصومِ مِنَ الصبرِ ـ فإنَّهُ نصفُ الصبرِ (١) ـ قالَ اللهُ تعالىٰ : « الصومُ لي وأنا أجزي بهِ »(٢) ، فأضافَهُ إلىٰ نفسِهِ مِنْ بينِ سائرِ العباداتِ .

ووعدَ الصابرينَ بأنَّهُ معَهُمْ فقالَ تعالىٰ : ﴿ وَٱصْبِرُوٓاْ إِنَّ ٱللَّهَ مَعَ ٱلصَّٰبِرِينَ ﴾ .

وعلَّقَ النصرَ على الصبرِ فقالَ تعالىٰ : ﴿ بَلَىٰٓ إِن تَصْبِرُواْ وَتَتَّقُواْ وَيَأْتُوكُم مِّن فَوْرِهِمْ هَٰذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُم بِخَمْسَةِ ءَالَٰفٍ مِّنَ ٱلْمَلَٰٓئِكَةِ مُسَوِّمِينَ ﴾ .

وجمعَ للصابرينَ بينَ أمورٍ لمْ يجمعْها لغيرِهِمْ فقالَ تعالىٰ : ﴿ أُوْلَٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَٰتٌ مِّن رَّبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَأُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلْمُهْتَدُونَ ﴾ ، فالهدىٰ والصلواتُ والرحمةُ مجموعةٌ للصابرينَ .

واستقصاءُ جميعِ الآياتِ في مقامِ الصبرِ يطولُ .

* * *

وأمَّا الأخبارُ :

فقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الصبرُ نصفُ الإيمانِ »(٣) ، علىٰ ما سيأتي وجهُ كونِهِ نصفاً .

---

(١) هو جزء من حديث مرفوع رواه الترمذي (٣٥١٩) ، وابن ماجه (١٧٤٥) .

(٢) رواه البخاري (١٩٠٤) ، ومسلم (١١٥١) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٣٤) ، والخطيب في « تاريخ بغداد » (١٣/ ٢٢٧) ، وأوقفه الطبراني في « الكبير » (٩/ ١٠٤) علىٰ عبد الله بن مسعود رضي الله عنه .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مِنْ أقلِّ ما أُوتيتُمُ اليقينُ وعزيمةُ الصبرِ ، ومَنْ أُعطيَ حظَّهُ منهُما . . لمْ يبالِ بما فاتَهُ مِنْ قيامِ الليلِ وصيامِ النهارِ ، ولأَنْ تصبروا علىٰ مثلِ ما أنتُمْ عليهِ أحبُّ إليَّ مِنْ أنْ يوافيَني كلُّ امرىءٍ منكُمْ بمثلِ عملِ جميعِكُمْ ، ولكنِّي أخافُ أنْ تُفتحَ عليكُمُ الدنيا بعدي ، فينكرَ بعضُكُمْ بعضاً ، وينكرَكُمْ أهلُ السماءِ عندَ ذلكَ ، فمَنْ صبرَ واحتسبَ . . ظفرَ بكمالِ ثوابِهِ » ، ثمَّ قرأَ قولَهُ تعالىٰ : ﴿ مَا عِندَكُمْ يَنفَدُ وَمَا عِندَ ٱللَّهِ بَاقٍ وَلَنَجْزِيَنَّ ٱلَّذِينَ صَبَرُوٓاْ أَجْرَهُم بِأَحْسَنِ مَا كَانُواْ يَعْمَلُونَ ﴾(١) .

وروىٰ جابرٌ أنَّهُ سُئِلَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنِ الإيمانِ ، فقالَ : « الصبرُ والسماحةُ »(٢) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ أيضاً : « الصبرُ كنزٌ مِنْ كنوزِ الجنَّةِ »(٣) .

---

(١) كذا أورده الإمام أبو طالب في « القوت » (١/ ١٩٤) من حديث شهر بن حوشب الأشعري عن أبي أمامة الباهلي رضي الله عنه مرفوعاً .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « مكارم الأخلاق » (٦١) ، وأبو يعلىٰ في « مسنده » (١٨٥٤) ، ورواه أحمد في « المسند » (٤/ ٣٨٥) من حديث عمرو بن عنبسة رضي الله عنه .

(٣) قال الحافظ العراقي : (غريب لم أجده) ، وروى الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص١٩٣) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٧/ ١١٧) من حديث أنس مرفوعاً : « ثلاث من كنوز البر : إخفاء الصدقة ، وكتمان الشكوىٰ ، وكتمان المصيبة . . . » الحديث .

وسُئِلَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ مرَّةً : ما الإيمانُ ؟ فقالَ : « الصبرُ »(١) ، وهـٰذا يشبهُ قولَهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الحجُّ عرفةُ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أيضاً : « أفضلُ الأعمالِ ما أُكرِهَتْ عليهِ النفوسُ »(٣) .

وقيلَ : أوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ داوودَ عليهِ السلامُ : تخلَّقْ بأخلاقي ، وإنَّ مِنْ أخلاقي أنِّي أنا الصبورُ(٤) .

وفي حديثِ عطاءٍ عنِ ابنِ عباسٍ : لمَّا دخلَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ على الأنصارِ فقالَ : « أمؤمنونَ أنتُمْ ؟ » فسكتوا ، فقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : نعمْ يا رسولَ اللهِ ؛ فقالَ : « وما علامةُ إيمانِكُمْ ؟ » فقالوا : نشكرُ على الرخاءِ ، ونصبرُ على البلاءِ ، ونرضىٰ بالقضاءِ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مؤمنونَ وربِّ الكعبةِ »(٥) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « في الصبرِ علىٰ ما تكرهُ خيرٌ كثيرٌ »(٦) .

---

(١) روى الديلمي في « مسند الفردوس » (٣٨٤٠) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً : « الصبر من الإيمان بمنزلة الرأس من الجسد » .

(٢) رواه أبو داوود (١٩٤٩) ، والترمذي (٨٨٩) ، والنسائي (٥/ ٢٥٦) .

(٣) كذا في « القوت » (١/ ١٩٥) ، وقد رواه ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (١١٣) .

(٤) الرسالة القشيرية (ص٣٢٧) .

(٥) رواه الطبراني في « الأوسط » (٩٤٢٣) بنحوه ، ولفظ المصنف عند صاحب « القوت » (١/ ١٩٤) .

(٦) رواه الضياء في « المختارة » (١٤) ، وأحمد في « المسند » (١/ ٣٠٧) .

وقالَ المسيحُ عليهِ السلامُ : (إنَّكُمْ لا تدركونَ ما تحبُّونَ إلا بصبرِكُمْ علىٰ ما تكرهونَ)(١) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لوْ كانَ الصبرُ رجلاً . . لكانَ كريماً ، واللهُ يحبُّ الصابرينَ »(٢) .

والأخبارُ في هـٰذا ممَّا لا يُحصىٰ .

❀ ❀ ❀

وأمَّا الآثارُ :

فقدْ وُجِدَ في رسالةِ عمرَ بنِ الخطابِ إلىٰ أبي موسى الأشعريِّ رضيَ اللهُ عنهُما : (عليكَ بالصبرِ ، واعلمْ أنَّ الصبرَ صبرانِ ، أحدُهُما أفضلُ مِنَ الآخرِ ، الصبرُ في المصيباتِ حسنٌ ، وأفضلُ منهُ الصبرُ عمَّا حرَّمَ اللهُ تعالىٰ ، واعلمْ أنَّ الصبرَ مِلاكُ الإيمانِ ، وذلكَ بأنَّ التقوىٰ أفضلُ البرِّ ، والتقوىٰ بالصبرِ)(٣) .

وقالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : (بُنِيَ الإيمانُ علىٰ أربعِ دعائمَ :

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (٢٨٦) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٢٩٠) من حديث عائشة رضي الله عنها مرفوعاً .

(٣) قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٩/ ٦) : (رواه إبراهيم بن بشار الرمادي عن سفيان عن والد إدريس بن عبد الله عن سعيد بن أبي بردة بن أبي موسىٰ عن أبيه ، وكان أبو موسىٰ قد أوصىٰ إلى ابنه أبي بردة رسائل عمر التي كان يكتبها إليه) ، ورواه مختصراً ابن أبي حاتم في « تفسيره » (٨٨٢٧) .

اليقينُ ، والصبرُ ، والجهادُ ، والعدْلُ)(١) .

وقالَ أيضاً : (الصبرُ مِنَ الإيمانِ بمنزلةِ الرأسِ مِنَ الجسدِ ، ولا جسدَ لمَنْ لا رأسَ لهُ ، ولا إيمانَ لمَنْ لا صبرَ لهُ)(٢) .

وكانَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ يقولُ : (نعمَ العِدْلانِ ونعمتِ العِلاوةُ للصابرينَ) ؛ يعني بالعدلينِ : الصلاةَ والرحمةَ ، وبالعلاوةِ : الهدىٰ ، والعِلاوةُ ما يُحملُ فوقَ العدلينِ على البعيرِ ، وأشارَ بهِ إلىٰ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ أُولَٰٓئِكَ عَلَيۡهِمۡ صَلَوَٰتٞ مِّن رَّبِّهِمۡ وَرَحۡمَةٞۖ وَأُولَٰٓئِكَ هُمُ ٱلۡمُهۡتَدُونَ ﴾(٣) .

وكانَ حبيبُ بنُ أبي حبيبٍ إذا قرأَ هٰذهِ الآيةَ : ﴿ إِنَّا وَجَدۡنَٰهُ صَابِرٗاۚ نِّعۡمَ ٱلۡعَبۡدُ إِنَّهُۥٓ أَوَّابٞ ﴾ .. بكىٰ وقالَ : (وا عجباهُ ! أعطىٰ وأثنىٰ) أيْ : هوَ المعطي للصبرِ وهوَ المثنىٰ عليهِ(٤) .

وقالَ أبو الدرداءِ : (ذروةُ الإيمانِ الصبرُ للحكمِ ، والرضا بالقدَرِ)(٥) .

---

(١) رواه البيهقي في « الشعب » (٣٨) ، وهو في « القوت » (١/ ١٩٤) .

(٢) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣١٠٧٩) ، وهو في « القوت » (١/ ١٩٤) .

(٣) كذا في « القوت » (١/ ١٩٤) ، وقد رواه الحاكم في « المستدرك » (٢/ ٢٧٠) .

(٤) أورده الطرطوشي في « سراج الملوك » (١/ ٣٩٧) ، والرب إذا أثنىٰ علىٰ أعمال عباده .. فقد أثنىٰ علىٰ فعل نفسه ؛ لأن أعمالهم من خلقه . « إتحاف » (٩/ ٧) ، وسيؤكد هٰذا المعنى المصنف ، والمثنىٰ بالمقصورة ، لا بالياء ، كما سيُوضَّح في بيان طريق كشف الغطاء عن الشكر في حق الله تعالىٰ .

(٥) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢١٦) ، وزاد : (والإخلاص في التوكل ، والاستسلام للرب عز وجل) .

هـٰذا بيانُ فضيلةِ الصبرِ مِنْ حيثُ النقلُ .

وأمَّا مِنْ حيثُ النظرُ بعينِ الاعتبارِ . . فلا تفهمُهُ إلا بعدَ فهمِ حقيقةِ الصبرِ ومعناهُ ؛ إذْ معرفةُ الفضيلةِ والرتبةِ معرفةُ صفةٍ ، فلا تحصلُ قبلَ معرفةِ الموصوفِ ، فلنذكرْ حقيقتَهُ ومعناهُ ، وباللهِ التوفيقُ .

* * *

Birinci Bölüm

SABIR

Burada sabrın fazîleti, tarifi, hakîkati, nasıl îmanın yarısı olduğu, ilgileri îtibarıyla isimlerinin ayrılığı, kuvvet ve zayıflık îtibarıyla bölümleri. Kişinin sabra muhtaç olduğu yerler. Sabrın ilacı ve sabır için başvurulacak çareler anlatılacaktır ki yedi faslı içine alıyor. İnşâallah bu yedi bölümde her yönü ile sabır açıklanacaktır.

SABRIN FAZÎLETİ

Allahu Teâlâ sabredenleri birçok iyi niteliklerle vasıflandırmış, Kur'ân-ı Kerîm'in yetmiş küsur âyetinde sabırdan bahsetmiş; iyilik ve derecelerin çoğunu sabıra bağlamış ve bütün bunları sabrın sonuçları, meyve ve netîceleri kılmıştır.

Bu husustaki âyetler:

وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا

"İçlerinden de sabrettikleri zaman emrimizle doğru yola sevk edecek rehberler tâyin etmiştik." (Secde sûresi, 32/24)

وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ الْحُسْنٰى عَلٰى بَنٖي إِسْرَاۤئِيلَ بِمَا صَبَرُوا

"Rabbinin İsrâil oğullarına olan o güzel va'di, sabrettikleri sebebiyle, tam yerine geldi." (A'râf sûresi, 7/137)

وَلَنَجْزِيَنَّ الَّذٖينَ صَبَرُوا أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

"Muhakkak biz, sabredenlerin mükâfatını, yapmakta olduklarının daha güzeliyle vereceğiz." (Neml sûresi, 27/96)

أُولٰۤئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا

"İşte bunlara sabrettiklerinden dolayı, mükâfatları iki defa verilecektir." (Kasas sûresi, 28/54)

إِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ

"Ancak sabredenlere ecirleri hesapsız ödenecektir." (Zümer sûresi, 39/10)

Her iyiliğin belli başlı, hududlu bir mükâfatı olduğu hâlde, yalnız sabrın mükâfatının hududsuz olduğu bildiriliyor. Hattâ Allahu Teâlâ'nın orucu; diğer ibâdetlerden ayırıp: *"O, bana mahsus bir ibâdettir ve onun mükâfatını ben veririm."* buyurmak suretiyle onu kendisine nispet etmesi, orucun sabırdan ve daha doğrusu sabrın yarısından ibâret olması bakımındandır. Yine Allahu Teâlâ, bizzat kendisinin sabredenlerle beraber olacağını va'd etmek üzere:

وَاصْبِرُوا إِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِرِينَ

"Sabredin; çünkü Allah sabredenlerle beraberdir." (Enfâl sûresi, 8/46) buyurmuştur. Yardım ve zaferi sabra bağlamak üzere de şöyle buyurmuştur:

بَلٰى إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُمْ مِنْ فَوْرِهِمْ هٰذَا يُمْدِدْكُمْ
رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ اٰلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ

"Evet, siz sabreder sakınırsanız, bunlar (yâni düşmanlar) **ansızın üzerinize gelecek olurlarsa Rabbiniz size nişanlı beş bin melekle imdâd edecektir."** (Âl-i İmrân sûresi, 3/125) Aynı zamanda diğer hiç bir ibâdete toptan va'd etmediği birçok iyilikleri, toplu halde sabredenlerde toplamak üzere:

أُولٰئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَأُولٰئِكَ هُمُ
الْمُهْتَدُونَ

"İşte Rablerinden bağışlamalar ve rahmet hep onlara-

dır. Ve doğru yolu bulanlar da onlardır.” (Bakara sûresi, 2/157) Hidâyet, rahmet ve salavâtın hepsi, sabredenlerde toplanmıştır. Sabır ile ilgili bütün âyetleri burada anlatmak zor olacaktır. Onun için biraz da bu husus ile ilgili hadîslerden bahsedelim.

Bu husustaki haberler:

Bir hadîste Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلصَّبْرُ نِصْفُ الْإِيمَانِ

“Sabır, îmanın yarısıdır.”[1] buyurmuştur Bu, ileride açıklanacaktır. Diğer hadîste:

مِنْ أَقَلِّ مَا أُوتِيتُمُ الْيَقِينُ وَعَزِيمَةُ الصَّبْرِ وَمَنْ أُعْطِيَ حَظَّهُ مِنْهُمَا لَمْ يُبَالِ بِمَا فَاتَهُ مِنْ قِيَامِ اللَّيْلِ وَصِيَامِ النَّهَارِ، وَلَئِنْ تَصْبِرُوا عَلٰى مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ يُوَافِيَنِي كُلُّ امْرِئٍ مِنْكُمْ بِمِثْلِ عَمَلِ جَمِيعِكُمْ وَلٰكِنِّي أَخَافُ أَنْ تُفْتَحَ عَلَيْكُمُ الدُّنْيَا بَعْدِي فَيُنْكِرُ بَعْضُكُمْ بَعْضًا وَيُنْكِرُكُمْ أَهْلُ السَّمَاءِ عِنْدَ ذٰلِكَ، فَمَنْ صَبَرَ وَاحْتَسَبَ ظَفَرَ بِكَمَالِ ثَوَابِهِ (ثُمَّ قَرَأَ قَوْلَهُ تَعَالٰى): (مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ بَاقٍ)

“Size en az verilen, yakîn ve sabır azîmetidir. Bunlardan nasîbini alan kimse artık (nafile olarak) gece ibâdetinden ve gündüz orucundan kaybettim, bunları yapamadım, diye üzülmesin. Bulunduğunuz duruma sabretmeniz, benim için, hepinizin ameli kadar

---

[1] Ebû Nuaym ve Hatib, İbn Mes’ûd’dan rivâyet etmişlerdir. Hadîs yukarıda geçmiştir.

amel ile bana gelmenizden daha sevimlidir. Fakat ben şundan korkuyorum ki, benden sonra dünyalık size açılır ve artık birbirinizi tanımaz olursunuz da, o zaman göktekiler de sizi tanımaz olur. Kim ki sabreder ve alacağı mükâfatı hesaplarsa, tam mânasıyla sevâba ulaşmış olur. (Buyurdu ve sonra): **"Sizin yanınızdaki tükenir, Allah'ın indindeki ise bâkidir. Sabredenlerin mükâfatını elbette vereceğiz."** âyet-i celîlesini okudu."[2]

Câbir'in (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e îmandan sorduklarında:

هُوَ الصَّبْرُ وَالسَّمَاحَةُ

"O, sabır ve cömertliktir"[3] buyurdu.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلصَّبْرُ كَنْزٌ مِنْ كُنُوزِ الْجَنَّةِ

"Sabır, cennet hazînelerinden bir hazînedir." buyurmuştur. Başka bir yerde îmandan sorduklarında:

هُوَ الصَّبْرُ

"Sabırdır."[4] buyurdu ki bu, yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Hac, Arafat'ta vakfedir."* buyurduğuna benzer. Yâni haccın en önemli rüknü, Arafat'ta vakfe olduğu gibi, îmanın da en önemli rüknü sabırdır, demek istemiştir. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَفْضَلُ الْأَعْمَالِ مَا أُكْرِهَتْ عَلَيْهِ النُّفُوسُ

---

2. İlim bahsinde muhtasar olarak geçmiştir.
3. Taberânî ve İbn Hibbân rivâyet etmişlerdir. Ayrıca Taberânî'nin Abdullah b. Ubeyd'den de rivayeti vardır.
4. Ebû Mansur Deylemî Yezîd-i Rakkâşî'den rivâyet etmiştir.

"Amellerin en makbulü, yapmasına insanların zorlandığı amellerdir." buyurmuştur.

Denildi ki; Allahu Teâlâ **Dâvud aleyhisselâm**a:

– *"Benim ahlâkımla ahlâklan. Ahlâkımdan birisi de mutlak sûrette sabırlı olmamdır."* buyurdu. Abbâs'ın oğlu Atâ'nın rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ensârın bulunduğu bir toplantıya gitti ve:

أَمُؤْمِنُونَ أَنْتُمْ

– *"Siz mü'min misiniz?"* diye sordu. Bu soru üzerine herkes sustu. Hz. Ömer:

– "Evet mü'miniz, ya Resûlâllah." dedi. Peygamberimiz (s.a.v.):

وَمَا عَلاَمَةُ إِيمَانِكُمْ

– *"İmânınızın alâmeti nedir?"* diye sordu. Onlar:

– "Genişlikte şükreder, darlıkta sabreder ve kazâya rızâ gösteririz." dediler. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مُؤْمِنُونَ وَرَبِّ الْكَعْبَةِ

– *"Kâbe'nin Rabbine yemîn ederim ki sizler mü'minsiniz."*[5] buyurdu.

Başka bir mübârek sözünde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

فِي الصَّبْرِ عَلٰى مَا تَكْرَهُ خَيْرٌ كَثِيرٌ

---

[5] Taberânî **"Evsat"**da Yusuf b. Meymun'dan rivâyet etmiştir.

"Hoşlanmadığın şeye sabretmende büyür hayır vardır."[6] buyurdu.

Îsâ aleyhisselâm da: *"Siz ancak sevdiğinize, sevmediğinize sabretmekle ulaşabilirsiniz."* buyurdu. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bir hadîsinde şöyle buyurmuştur;

لَوْ كَانَ الصَّبْرُ رَجُلًا لَكَانَ كَرِيمًا وَاللّٰهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ

"Sabır, bir insan farzedilse keremli bir adam olurdu. Allahu Teâlâ sabredenleri sever."[7] Bu husustaki haberler de sayılamayacak kadar çoktur.

Bu husus ile ilgili diğer rivâyetler:

Ömer b. el-Hattâb (r.a.)'ın Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye (Allah her ikisinden de râzı olsun) yazdığı bir mektupta: "Sabra önem ver. Sabır iki şeye yapılır ki, biri diğerinden daha makbuldür. Meselâ, felâket ve musîbetlere sabır, güzeldir. Fakat bundan daha güzel ve daha makbulü, Allahu Teâlâ'nın haram kıldığı şeylere sabırdır. İyi bil ki, îmanı koruyan sabırdır. Zîra iyiliklerin efdali, takvâdır, takvâ ise sabırla mümkündür." dedi.

Hz. Ali (r.a.): "Îman, dört direk üzerine durur. Bunlar da yakîn, sabır, cihad ve adâlet direkleridir." demiştir.

Yine **Hz. Ali** (r.a.): "Bedende baş ne ise îmanda da sabır aynıdır. Başsız beden olamayacağı gibi, sabırsız da îman olamaz." demiştir.

Hz. Ömer (r.a.): "İki denk ne güzel şeydir. Bunlar da hayvanın sırtına yükletilen ve birbirine müvâzi olan iki ve bunlar ortasına semerin üst kısmına atılan serbar ki, hayvanın yükünü vurduktan sonra bunu semerin üstüne iki tay arasına koyarlar." buyurdu ve iki denkten, salât ile rahmeti, iki denk arasına ve üste konan şeyden de hidâyeti kasdetmiştir. Hz. Ömer, bu sözü ile sabredenler hakkındaki:

---

[6] Tirmizî İbn Abbâs'dan rivâyet etmiştir. Hadîs, yukarıda geçmiştir.

[7] Taberânî, Aişe'den rivâyet etmiştir.

أُولٰئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَأُولٰئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ

"İşte Rablerinden bağışlamalar ve rahmet hep onlaradır. Ve doğru yolu bulanlar da onlardır." (Bakara sûresi, 2/157) âyetine işâret etmiştir. Yâni sabır sayesinde Allahu Teâlâ'nın va'd ettiği salât ve rahmet ile bunların üzerine vereceği hidâyet, ne güzel şeydir, demek istedi.

Habîb İbn Ebî Habîb:

إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ

"Biz onu hakikaten sabırlı bulduk. O, ne güzel kuldu. Gerçekten o, daima Allah'a dönen idi." (Sâd sûresi, 38/44) âyet-i celîlesini okuduğu vakit: "Şâyân-ı hayrettir ki, sabır ahlâkını veren kendisi olduğu halde, sabredenleri övüyor." dedi ve ağladı.

Ebû'd-Derdâ (r.a.) da: "Îmanın zirvesi, hükme sabır ve kadere rızâdır." demiştir.

İşte nakil yönü ile sabrın fazîleti bunlardır. Akıl bakımından da sabır, fazîletli bir şeydir. Fakat bu, ancak sabrın hakîkatini ve mânasını bildikten sonra anlaşılır. Zîra fazîlet ve rütbe, mevsufu bilmeden anlaşılmaz. O halde biz de Allah'ın yardımı ile sabrın hakîkat ve mânasını anlatmaya çalışalım.

بيان حقيقة الصبر ومعناه

اعلمْ : أنَّ الصبرَ مقامٌ مِنْ مقاماتِ الدينِ ، ومنزلٌ مِنْ منازلِ السالكينَ ، وجميعُ مقاماتِ الدينِ إنَّما تنتظمُ مِنْ ثلاثةِ أمورٍ : معارفُ ، وأحوالٌ ، وأعمالٌ .

فالمعارفُ هيَ الأصولُ ، وهيَ التي تورثُ الأحوالَ ، والأحوالُ تثمرُ الأعمالَ ، فالمعارفُ كالأشجارِ ، والأحوالُ كالأغصانِ ، والأعمالُ كالثمارِ ، وهاذا مطردٌ في جميعِ منازلِ السالكينَ إلى اللهِ تعالىٰ .

واسمُ الإيمانِ تارةً يختصُّ بالمعارفِ ، وتارةً يُطلقُ على الكلِّ ؛ كما ذكرناهُ في اختلافِ اسمِ الإيمانِ والإسلامِ في كتابِ قواعدِ العقائدِ ، وكذلكَ الصبرُ لا يتمُّ إلا بمعرفةٍ سابقةٍ ، وبحالةٍ قائمةٍ ، فالصبرُ على التحقيقِ عبارةٌ عنها ، والعملُ هوَ كالثمرةِ يصدرُ عنها ، ولا يُعرفُ هاذا إلا بمعرفةِ كيفيَّةِ الترتيبِ بينَ الملائكةِ والإنسِ والبهائمِ ؛ فإنَّ الصبرَ خاصِّيَّةُ الإنسِ ، ولا يُتصوَّرُ ذلكَ في البهائمِ والملائكةِ ؛ أمَّا في البهائمِ . . فلنقصانِها ، وأمَّا في الملائكةِ . . فلكمالِها .

وبيانُهُ : أنَّ البهائمَ سُلِّطَتْ عليها الشهواتُ ، وصارَتْ مسخَّرةً لها ، فلا باعثَ لها على الحركةِ والسكونِ إلا الشهوةُ ، وليسَ فيها قوَّةٌ تصادمُ الشهوةَ وتردُّها عنْ مقتضاها حتَّىٰ يُسمَّىٰ ثباتُ تلكَ القوَّةِ في مقابلةِ مقتضى الشهوةِ صبراً .

وأمَّا الملائكةُ عليهمُ السلامُ. . فإنَّهُمْ جُرِّدوا للشوقِ إلى الحضرةِ الربوبيةِ ، والابتهاجِ بدرجةِ القرْبِ منها ، ولمْ تُسلَّطْ عليهِمْ شهوةٌ صارفةٌ صادَّةٌ عنها حتَّىٰ تحتاجَ إلىٰ مصادمةِ ما يصرفُها عنْ حضرةِ الجلالِ بجندٍ آخرَ يغلبُ الصوارفَ .

وأمَّا الإنسانُ. . فإنَّهُ خُلِقَ في ابتداءِ الصبا ناقصاً مثلَ البهيمةِ ، لمْ يُخلقْ فيهِ إلا شهوةُ الغذاءِ الذي هوَ محتاجٌ إليهِ ، ثمَّ تظهرُ فيهِ شهوةُ اللعبِ والزينةِ ، ثمَّ شهوةُ النكاحِ على الترتيبِ(١) ، وليسَ لهُ قوَّةُ الصبرِ ألبتةَ ؛ إذِ الصبرُ عبارةٌ عنْ ثباتِ جندٍ في مقابلةِ جندٍ آخرَ قامَ القتالُ بينَهُما لتضادِّ مقتضياتِهِما ومطالبِهِما ، وليسَ في الصبيِّ إلا جندُ الهوىٰ كما في البهائمِ .

ولكنَّ اللهَ تعالىٰ بفضلِهِ وسعةِ جودِهِ أكرمَ بني آدمَ ، ورفعَ درجتَهُمْ عنْ درجةِ البهائمِ ، فوكلَ بهِ عندَ كمالِ شخصِهِ بمقاربةِ البلوغِ ملكينِ ؛ أحدُهُما يهديهِ ، والآخرُ يقوِّيهِ ، فتميَّزَ بمعونةِ الملكينِ عنِ البهائمِ ، واختُصَّ بصفتينِ ؛ إحداهُما معرفةُ اللهِ تعالىٰ ومعرفةُ رسولِهِ ، ومعرفةُ المصالحِ المتعلِّقةِ بالعواقبِ ، وكلُّ ذلكَ حاصلٌ مِنَ الملكِ الذي إليهِ الهدايةُ والتعريفُ ، فالبهيمةُ لا معرفةَ لها ولا هدايةَ إلىٰ مصلحةِ العواقبِ ، بلْ إلىٰ مقتضىٰ شهوتِها في الحالِ فقطْ ، فلذلكَ لا تطلبُ إلا اللذيذَ ، فأمَّا الدواءُ النافعُ معَ كونِهِ مضراً في الحالِ. . فلا تطلبُهُ ولا تعرفُهُ .

---

(١) إلىٰ أن يظهر فيه الرغبة في طلب الكمال ، والنظر للعاقبة ، وعصيان مقتضىٰ تلك الشهوات . « إتحاف » (٩/٩) .

فصارَ الإنسانُ بنورِ الهدايةِ يعرفُ أنَّ اتباعَ الشهواتِ لهُ مغبَّاتٌ مكروهةٌ في العاقبةِ ، ولكنْ لمْ تكنْ هـٰذهِ الهدايةُ كافيةً ما لمْ تكنْ لهُ قدرةٌ علىٰ ترْكِ ما هوَ مضرٌّ ، فكمْ مِنْ مضرٍّ يعرفُهُ الإنسانُ ـ كالمرضِ النازلِ بهِ مثلاً ـ ولكنْ لا قدرةَ لهُ علىٰ دفعِهِ ، فافتقرَ إلىٰ قدرةٍ وقوَّةٍ يدفعُ بها في نحرِ الشهواتِ فيجاهدُها بتلكَ القوَّةِ حتَّىٰ يقطعَ عداوتَها عنْ نفسِهِ ، فوكلَ اللهُ تعالىٰ بهِ ملكاً آخرَ يسدِّدُهُ ويؤيِّدُهُ ويقوِّيهِ بجنودٍ لمْ ترَوها ، وأمرَ هـٰذا الجندَ بقتالِ جندِ الشهوةِ ، فتارةً يضعفُ هـٰذا الجندُ ، وتارةً يقوىٰ ، وذلكَ بحسَبِ إمدادِ اللهِ تعالىٰ عبدَهُ بالتأييدِ ؛ كما أنَّ نورَ الهدايةِ أيضاً يختلفُ في الخلقِ اختلافاً لا ينحصرُ ، فلنسمِّ هـٰذهِ الصفةَ التي بها فارقَ الإنسانُ البهائمَ في قمعِ الشهواتِ وقهرِها : باعثاً دينيّاً ، ولنسمِّ مطالبةَ الشهواتِ بمقتضياتِها : باعثَ الهوىٰ .

وليُفهمْ أنَّ القتالَ قائمٌ بينَ باعثِ الدينِ وباعثِ الهوىٰ ، والحربُ بينَهُما سجالٌ ، ومعركةُ هـٰذا القتالِ قلبُ العبدِ ، ومددُ باعثِ الدينِ مِنَ الملائكةِ الناصرينَ لحزبِ اللهِ تعالىٰ ، ومددُ باعثِ الشهوةِ مِنَ الشياطينِ الناصرينَ لأعداءِ اللهِ تعالىٰ(١) ، **فالصبرُ : عبارةٌ عنْ ثباتِ باعثِ الدينِ في مقابلةِ باعثِ الشهوةِ** ، فإنْ ثبتَ حتَّىٰ قهرَهُ واستمرَّ علىٰ مخالفةِ الشهوةِ . فقدْ نصرَ

---

(١) ومعرفة هـٰذا من الإيمان بالله تعالىٰ ، وهو تصديق الله تعالىٰ فيما أخبر به من عداوة النفس والشيطان والشهوات للعقل والمعرفة والملك الملهم للخير ، وأن الشهوات والنفس من حزب الشيطان ، والمعرفة والعقل والملائكة من جند الله وحزبه ، وهـٰذا الإيمان واجب لا يستغني عنه سالك لطريق الله تعالىٰ . « إتحاف » (٩/٩) .

حزبَ اللهِ والتحقَ بالصابرينَ ، وإنْ تخاذلَ وضعفَ حتَّىٰ غلبَتِ الشهوةُ ولمْ يصبرْ في دفعِها . . التحقَ بأتباعِ الشياطينِ .

فإذاً ؛ تركُ الأفعالِ المشتهاةِ عملٌ يثمرُهُ حالٌ يُسمَّى الصبرَ ، وهوَ ثباتُ باعثِ الدينِ الذي هوَ في مقابلةِ باعثِ الشهوةِ ، وثباتُ باعثِ الدينِ حالٌ تثمرُها المعرفةُ بعداوةِ الشهواتِ ومضادَّتِها لأسبابِ السعاداتِ في الدنيا والآخرةِ ، فإذا قويَ يقينُهُ ـ أعني المعرفةَ التي تُسمَّىٰ إيماناً ـ وهوَ اليقينُ بكونِ الشهوةِ عدوّاً قاطعاً لطريقِ اللهِ تعالىٰ . . قويَ ثباتُ باعثِ الدينِ ، وإذا قويَ ثباتُهُ . . تمَّتِ الأفعالُ علىٰ خلافِ ما تتقاضاهُ الشهوةُ ، فلا يتمُّ تركُ الشهوةِ إلا بقوَّةِ باعثِ الدينِ المضادِّ لباعثِ الشهوةِ ، وقوَّةُ المعرفةِ والإيمانِ تقبِّحُ مغبَّةَ الشهواتِ وسوءَ عاقبتِها ، وهـٰذانِ الملكانِ هما المتكفِّلانِ بهـٰذينِ الجندينِ بإذنِ اللهِ تعالىٰ وتسخيرِهِ إيَّاهُما ، وهما مِنَ الكرامِ الكاتبينَ ، وهما الملكانِ الموكلانِ بكلِّ شخصٍ مِنَ الآدميينَ .

وإذا عرفتَ أنَّ رتبةَ الملكِ الهادي أعلىٰ مِنْ رتبةِ الملكِ المقوِّي . . لمْ يخفَ عليكَ أنَّ جانبَ اليمينِ الذي هوَ أشرفُ الجانبينِ مِنْ جنبتَي الدَّسْتِ ينبغي أنْ يكونَ مسلماً لهُ(١) ، فهوَ إذاً صاحبُ اليمينِ ، والآخرُ صاحبُ الشمالِ .

---

(١) الدَّسْت : لفظة فارسية ، لها معان عديدة ، أشهرها اليد ، ويطلق على المجلس الذي يتصدره الكبراء .

وللعبدِ طورانِ في الغفلةِ والفكرِ ، وفي الاسترسالِ والمجاهدةِ ، فهوَ بالغفلةِ معرضٌ عنْ صاحبِ اليمينِ ومسيءٌ إليهِ ، فيكتبُ إعراضَهُ سيئةً ، وبالفكرِ مقبلٌ عليهِ ليستفيدَ منهُ الهدايةَ ، فهوَ بهِ محسنٌ ، فيكتبُ إقبالَهُ لهُ حسنةً ، وكذا بالاسترسالِ هوَ معرضٌ عنْ صاحبِ الشمالِ تاركٌ للاستمدادِ منهُ ، فهوَ بهِ مسيءٌ إليهِ ، فيثبتُ عليهِ سيئةً ، وبالمجاهدةِ مستمدٌّ مِنْ جنودِهِ ، فيثبتُ لهُ بهِ حسنةً .

وإنَّما ثبتَتْ هـٰذهِ الحسناتُ والسيئاتُ بإثباتِهِما ، فلذلكَ سُمِّيا كراماً كاتبينَ ، أمَّا (الكرامَ) . . فلانتفاعِ العبدِ بكرمِهِما ، ولأنَّ الملائكةَ كلَّهُمْ كرامٌ بررةٌ ، وأمَّا (الكاتبينَ) . . فلإثباتِهِما الحسناتِ والسيئاتِ ، وإنَّما يكتبانِ في صحائفَ مطويَّةٍ في سرِّ القلبِ ومطويةٍ عنْ سرِّ القلبِ ؛ حتَّىٰ لا يُطلعَ عليهِ في هـٰذا العالمِ ، فإنَّهُما وكتبَتَهُما وخطَّهُما وصحائفَهُما وجملةَ ما يتعلَّقُ بهِما مِنْ جملةِ عالمِ الغيبِ والملكوتِ ، لا مِنْ عالمِ الشهادةِ ، وكلُّ شيءٍ مِنْ عالمِ الملكوتِ لا تدركُهُ الأبصارُ في هـٰذا العالمِ(١) .

ثمَّ تُنشرُ هـٰذهِ الصحائفُ المطويَّةُ عنهُ مرَّتينِ ؛ مرَّةً في القيامةِ الصغرىٰ ، ومرَّةً في القيامةِ الكبرىٰ ، وأعني بالقيامةِ الصغرىٰ : حالةَ الموتِ ؛ إذْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ ماتَ . . فقدْ قامَتْ قيامتُهُ »(٢) ، وفي هـٰذهِ

---

(١) والعبارة في (ج) : (وسرُّ عالم الملكوت لا تدركه الأبصار في هـٰذا العالم) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « ذكر الموت » والديلمي في « مسند الفردوس » (١١١٧) من حديث أنس رضي الله عنه .

القيامةِ يكونُ العبدُ وحدَهُ ، وعندَها يُقالُ : ﴿ وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَىٰ كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ ﴾ ، وفيها يُقال : ﴿ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ ٱلْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا ﴾ ، أمَّا في القيامةِ الكبرى الجامعةِ لكافةِ الخلقِ .. فلا يكونُ وحدَهُ ، بلْ ربَّما يُحاسبُ علىٰ ملأٍ مِنَ الخلقِ ، وفيها يُساقُ المتقونَ إلى الجنَّةِ والمجرمونَ إلى النارِ زمراً لا آحاداً .

والهولُ الأوَّلُ هوَ هولُ القيامةِ الصغرىٰ ، ولجميعِ أهوالِ القيامةِ الكبرىٰ نظيرٌ في القيامةِ الصغرىٰ ؛ مثلُ زلزلةِ الأرضِ مثلاً ، فإنَّ أرضَكَ الخاصَّةَ بكَ تزلزلُ في الموتِ ؛ فإنَّكَ تعلمُ أنَّ الزلزلةَ إذا نزلَتْ ببلدةٍ .. صدقَ أنْ يُقالَ : (قدْ زُلزلَتْ أرضُهُمْ) وإنْ لمْ تُزلزلِ البلادُ المحيطةُ بها ، بلْ لوْ زُلزلَ مسكنُ الإنسانِ ودارُهُ .. فقدْ حصلَتِ الزلزلةُ في حقِّهِ ؛ لأنَّهُ إنَّما يتضرَّرُ عندَ زلزلةِ جميعِ الأرضِ بزلزلةِ مسكنِهِ لا بزلزلةِ مسكنِ غيرِهِ ، فحصَّتُهُ مِنَ الزلزلةِ قدْ توفَّرَتْ مِنْ غيرِ نقصانٍ .

واعلمْ : أنَّكَ أرضيٌّ مخلوقٌ مِنَ الترابِ ، وحظُّكَ الخاصُّ مِنَ الترابِ

= وروىٰ أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٣٢٥) عن ابن بشار السلمي قال : خطب عمر الناس فقال : أيها الناس ؛ لا يبعدن عليكم ولا يطولن يوم القيامة ؛ فإنه من وافته منيته .. فقد قامت عليه قيامته .

وروى الدولابي في « الكنىٰ » (٢/ ٨٩) عن أبي قيس عبد الرحمـٰن بن ثروان قال : صلىٰ علقمة علىٰ جنازة فقال : (أما هـٰذا .. فقد قامت قيامته) ، ومن حديثه عن زياد بن علاقة قال : سمعت المغيرة بن شعبة يقول : (يقولون : القيامة القيامة ، وإنما قيامة أحدكم موته) .

بدنُكَ فقطْ ، فأمَّا بدنُ غيرِكَ . . فليسَ بحظِّكَ ، والأرضُ التي أنتَ جالسٌ عليها بالإضافةِ إلىٰ بدنِكَ ظرفٌ ومكانٌ ، وإنَّما تخافُ مِنْ تزلزلِهِ أنْ يتزلزلَ بدنُكَ بسببِهِ ، وإلا . . فالهواءُ أبداً متزلزلٌ وأنتَ لا تخشاهُ ؛ إذْ ليسَ يتزلزلُ بِهِ بدنُكَ ، فحظُّكَ مِنْ زلزلةِ الأرضِ كلِّها زلزلةُ بدنِكَ فقطْ ، فهوَ أرضُكَ وترابُكَ الخاصُّ بكَ ، وعظامُكَ جبالُ أرضِكَ ، ورأسُكَ سماءُ أرضِكَ ، وقلبُكَ شمسُ أرضِكَ ، وسمعُكَ وبصرُكَ وسائرُ حواسِّكَ نجومُ سمائِكَ ، ومفيضُ العرقِ مِنْ بدنِكَ بحرُ أرضِكَ ، وشعورُكَ نباتُ أرضِكَ ، وأطرافُكَ أشجارُ أرضِكَ ، وهٰكذا إلىٰ جميعِ أجزائِكَ ، فإذا انهدمَ بالموتِ أركانُ بدنِكَ . . فقدْ زُلزلتِ الأرضُ زلزالَها ، فإذا انفصلَتِ العظامُ مِنَ اللحومِ . . فقدْ حُملَتِ الأرضُ والجبالُ فدُكتا دكَّةً واحدةً ، فإذا رَمَّتِ العظامُ . . فقدْ نُسفَتِ الجبالُ نسفاً ، فإذا أظلمَ قلبُكَ عندَ الموتِ . . فقدْ كُورَتِ الشمسُ تكويراً ، فإذا بطلَ سمعُكَ وبصرُكَ وسائرُ حواسِّكَ . . فقدِ انكدرتِ النجومُ انكداراً ، فإذا انشقَّ دماغُكَ . . فقدِ انشقَّتِ السماءُ انشقاقاً ، فإذا انفجرَ مِنْ هولِ الموتِ عرقُ جبينِكَ . . فقدْ فُجِّرَتِ البحارُ تفجيراً ، فإذا التفَّتْ إحدىٰ ساقيكَ بالأخرىٰ وهما مطيَّتاكَ . . فقدْ عُطِّلَتِ العشارُ تعطيلاً ، فإذا فارقَتِ الروحُ الجسدَ . . فقدْ حُملَتِ الأرضُ فمُدَّتْ حتَّىٰ ألقَتْ ما فيها وتخلَّتْ .

ولستُ أطوِّلُ بموازنةِ جميعِ الأحوالِ والأهوالِ ، ولكنِّي أقولُ : بمجرَّدِ الموتِ تقومُ عليكَ هٰذهِ القيامةُ الصغرىٰ ، ولا يفوتُكَ مِنَ القيامةِ الكبرىٰ شيءٌ ممَّا يخصُّكَ ، بلْ ما يخصُّ غيرَكَ ، فإنَّ بقاءَ الكواكبِ في حقِّ غيرِكَ

ماذا ينفعُكَ وقدِ انتثرَتْ حواسُّكَ التي بها تنتفعُ بالنظرِ إلى الكواكبِ ، والأعمىٰ يستوي عندَهُ الليلُ والنهارُ ، وكسوفُ الشمسِ وانجلاؤُها ؛ لأنَّها قدْ كسفَتْ في حقِّه دفعةً واحدةً ، وهوَ حصتُهُ منها ، فالانجلاءُ بعدَ ذلكَ حصَّةُ غيرِهِ ، ومَنِ انشقَّ رأسُهُ . . فقدِ انشقَّتْ سماؤُهُ ؛ إذِ السماءُ عبارةٌ عمَّا يلي جهةَ الرأسِ ، فمَنْ لا رأسَ لهُ لا سماءَ لهُ ، فمِنْ أينَ ينفعُهُ بقاءُ السماءِ لغيرِهِ ؟!

فهـٰذِهِ هيَ القيامةُ الصغرىٰ ، والخوفُ بعدُ أسفلَ ، والهولُ بعدُ مدَّخرٌ ، وذلكَ إذا جاءَتِ الطامَّةُ الكبرىٰ ، وارتفعَ الخصوصُ ، وبطلَتِ السماواتُ والأرضُ ، ونُسفَتِ الجبالُ ، وتمَّتِ الأهوالُ .

واعلمْ : أنَّ هـٰذِهِ الصغرىٰ وإنْ طوَّلنا في وصفِها فإنَّا لمْ نذكرْ عُشْرَ عَشِيرِ أوصافِها ، وهيَ بالنسبةِ إلى القيامةِ الكبرىٰ كالولادةِ الصغرىٰ بالنسبةِ إلى الولادةِ الكبرىٰ ، فإنَّ للإنسانِ ولادتينِ ؛ إحداهُما الخروجُ مِنَ الصلبِ والترائبِ إلىٰ مستودعِ الأرحامِ ، فهوَ في الرحمِ في قرارٍ مكينٍ إلىٰ قدَرٍ معلومٍ ، ولهُ في سلوكِهِ إلى الكمالِ منازلُ وأطوارٌ ؛ مِنْ نطفةٍ ، وعلقةٍ ، ومضغةٍ ، وغيرِها ، إلىٰ أنْ يخرجَ مِنْ مضيقِ الرحمِ إلىٰ فضاءِ العالمِ ، فنسبةُ عمومِ القيامةِ الكبرىٰ إلىٰ خصوصِ القيامةِ الصغرىٰ كنسبةِ سَعَةِ فضاءِ العالمِ إلىٰ سعةِ فضاءِ الرحمِ ، ونسبةُ سعةِ العالمِ الذي يقدمُ عليهِ العبدُ بالموتِ إلىٰ سعةِ فضاءِ الدنيا كنسبةِ فضاءِ الدنيا أيضاً إلى الرحمِ ، بلْ أوسعُ وأعظمُ ، فقسِ الآخرةَ بالأولىٰ ، فما خلقُكُمْ ولا بعثُكُمْ إلا كنفسٍ واحدةٍ ، وما النشأةُ الثانيةُ إلا علىٰ قياسِ النشأةِ الأولىٰ ، بلْ أعدادُ النشآتِ ليسَتْ محصورةً في

اثنتينِ ، وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَنُنشِئَكُمْ فِي مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴾ .

فالمقرُّ بالقيامتينِ مؤمنٌ بعالمِ الغيبِ والشهادةِ ، وموقنٌ بالمُلْكِ والملكوتِ ، والمقرُّ بالقيامةِ الصغرىٰ دونَ الكبرىٰ ناظرٌ بالعينِ العوراءِ إلىٰ أحدِ العالمينِ ، وذلكَ هوَ الجهلُ والضلالُ ، والاقتداءُ بالأعورِ الدجَّالِ ، فما أعظمَ غفلتَكَ يا مسكينُ ـ وكلُّنا ذلكَ المسكينُ ـ وبينَ يديكَ هاذهِ الأهوالُ ، فإنْ كنتَ لا تؤمنُ بالقيامةِ الكبرىٰ للجهلِ والضلالِ . . أفلا تكفيكَ دلالةُ القيامةِ الصغرىٰ ؟!

أوَما سمعتَ قولَ سيِّدِ الأنبياءِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كفىٰ بالموتِ واعظاً » ؟!(١) .

أوَما سمعتَ بكربِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عندَ الموتِ حتَّىٰ قالَ : « اللهمَّ ؛ هوِّنْ علىٰ محمدٍ سكراتِ الموتِ » ؟!(٢) .

---

(١) رواه القضاعي في « مسند الشهاب » (١٤١٠) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٧٢) .

(٢) رواه الترمذي (٩٧٨) ، وابن ماجه (١٦٢٣) من حديث عائشة رضي الله عنها قالت : رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو بالموت وعنده قدح فيه ماء وهو يدخل يده في القدح ثم يمسح وجهه بالماء ثم يقول : « اللهم ؛ أعني علىٰ غمرات الموت أو سكرات الموت » .
وروى البخاري (٤٤٤٦) ، والنسائي (٤/٦) واللفظ له ، عن عائشة رضي الله عنها قالت : (مات رسول الله صلى الله عليه وسلم وإنه لبين حاقنتي وذاقنتي ، فلا أكره شدة الموت لأحد بعدما رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم) .

أوَما تستحي مِنِ استبطائِكَ هجومَ الموتِ اقتداءً برعاعِ الغافلينَ الذينَ لا ينظرونَ إلا صيحةً واحدةً تأخذُهُمْ وهُمْ يخصِّمونَ ، فلا يستطيعونَ توصيةً ولا إلىٰ أهلِهِمْ يرجعونَ ، فيأتيهِمُ المرضُ نذيراً مِنَ الموتِ فلا ينزجرونَ ، ويأتيهِمُ الشيبُ رسولاً منهُ فما يعتبرونَ ؟!

فيا حسرةً على العبادِ ، ما يأتيهِمْ مِنْ رسولٍ إلا كانوا بهِ يستهزئونَ ، أفيظنُّونَ أنَّهُمْ في الدنيا خالدونَ ؟!

أوَلَمْ يرَوا كمْ أهلكنا قبلَهُمْ مِنَ القرونِ أنَّهُمْ إليهِمْ لا يرجعونَ ؟!

أمْ يحسبونَ أنَّ الموتىٰ سافروا مِنْ عندِهِمْ فهمْ معدومونَ ؟!

كلا ، إنْ كلٌّ لمَّا جميعٌ لدينا محضرونَ ، ولكنْ ما تأتيهِمْ مِنْ آيةٍ مِنْ آياتِ ربِّهِمْ إلا كانوا عنها معرضينَ ، وذلكَ لأنَّا جعلنا مِنْ بينِ أيديهِمْ سدّاً ومِنْ خلفِهِمْ سدّاً ، فأغشيناهُمْ فهُمْ لا يبصرونَ ، وسواءٌ عليهِمْ أأنذرتَهُمْ أمْ لمْ تنذرْهُمْ لا يؤمنونَ .

ولنرجعْ إلى الغرضِ ، فإنَّ هـٰذهِ تلويحاتٌ تشيرُ إلىٰ أمورٍ هيَ أعلىٰ مِنْ علومِ المعاملةِ ، فنقولُ :

قدْ ظهرَ أنَّ الصبرَ عبارةٌ عنْ ثباتِ باعثِ الدينِ في مقاومةِ باعثِ الهوىٰ ، وهـٰذهِ المقاومةُ مِنْ خاصَّةِ الآدميينَ ؛ لما وُكِلَ بهِمْ مِنَ الكرامِ الكاتبينَ ، ولا يكتبانِ شيئاً على الصبيانِ والمجانينِ ؛ إذْ قدْ ذكرنا أنَّ الحسنةَ في الإقبالِ على الاستفادةِ منهما ، والسيئةَ في الإعراضِ عنهما ، وما للصبيانِ

والمجانينِ سبيلٌ إلى الاستفادةِ ، فلا يُتصوَّرُ منهما إقبالٌ وإعراضٌ ، وهما لا يكتبانِ إلا الإقبالَ والإعراضَ مِنَ القادرينَ على الإقبالِ والإعراضِ .

ولعمري ؛ إنَّهُ قدْ تظهرُ مبادي إشراقِ نورِ الهدايةِ عندَ سنِّ التمييزِ ، وتنمو على التدريجِ إلىٰ سنِّ البلوغِ ؛ كما يبدو نورُ الصبحِ إلىٰ أنْ يطلعَ قرصُ الشمسِ ، ولكنَّها هدايةٌ قاصرةٌ لا ترشدُ إلىٰ مضارِّ الآخرةِ ، بلْ إلىٰ مضارِّ الدنيا ، فلذلكَ يُضربُ علىٰ تركِ الصلواتِ ناجزاً ولا يُعاقبُ في الآخرةِ ، ولا يُكتبُ عليهِ مِنَ الصحائفِ ما يُنشرُ في الآخرةِ ، بلْ على القيِّمِ العدْلِ ، والوليِّ البرِّ الشفيقِ ، إنْ كانَ مِنَ الأبرارِ ، وكانَ علىٰ سمتِ الكرامِ البررةِ الأخيارِ . أنْ يكتبَ على الصبيِّ سيئتَهُ وحسنتَهُ علىٰ صحيفةِ قلبِهِ ، فيكتبُهُ عليهِ بالحفظِ ، ثمَّ ينشرُهُ عليهِ بالتعريفِ ، ثمَّ يعذِّبُهُ عليهِ بالضربِ ، فكلُّ وليٍّ هـٰذا سمتُهُ في حقِّ الصبيِّ فقدْ ورثَ أخلاقَ الملائكةِ ، واستعملَها في حقِّ الصبيِّ ، فينالُ بها درجةَ القرْبِ مِنْ ربِّ العالمينَ كما نالَتْهُ الملائكةُ ، فيكونُ معَ النبيِّينَ والمقرَّبينَ والصدِّيقينَ ، وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أنا وكافلُ اليتيمِ كهاتينِ في الجنَّةِ » وأشارَ إلىٰ إصبعيهِ الكريمتينِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ⁽¹⁾ .

* * *

---

(١) رواه البخاري (٥٣٠٤) ، والترمذي (١٩١٨) بنحوه .

SABRIN HAKÎKATİ VE MÂNASI

Bilmiş ol ki; sabır, dînin makamlarından bir makam ve sâliklerin uğrak yerlerinden bir konaktır. Dînî makamların hepsi üç şeyden meydana gelir. Bunlar da mârifet, hâl ve ameldir. Mârifet asıldır. Bu, halleri, haller de amelleri doğurur. Yâni mârifet ve bilgi bir ağaç, haller ise ağaçların dalları ameller de meyveleridir. Bu anlattığımız, Allah'a yönelenlerin değişmeyen menzillerdir. Her âhiret yolcusu, bu konak yerlerinden geçer, "îman" lâfzı, bâzen yalnız mârifete, bâzen de bunların üçüne birden isim olarak verilir. "**Kavaidü'l Akaid Kitabı**"nda îman ve İslâm isimlerinin ihtilâfında anlatmıştık. Sabır da aynen böyledir. O da bu üç şey ile tamam olur. Önce bilgi, sonra hal gelir. Gerçekte sabır, bundan ibârettir. Amel ise bilgi ve halin netîcesidir. Bunu anlayabilmek için melek, insan ve hayvanat arasında tertip keyfiyetini bilmek lâzımdır. Sabır, bu yaratıklardan yalnız insana mahsustur. Hayvanat ve meleklerde düşünülemez. Hayvanatta düşünülemez; çünkü onlar noksandır. Meleklerde düşünülemez; çünkü onlar kâmildir.

Bunun açıklanması şöyledir: Hayvanların yalnız şehveti vardır ve şehvetine bağlıdır. Onların her türlü hareket ve duruşları, şehvet duyguları iledir. Şehvetlerinin karşılarına çıkacak başka bir kuvvet yoktur ki, o kuvvetle şehvetlerine karşı direnşinler de buna sabretsinler.

Meleklere gelince; bunlar yalnız Allah'a bağlanmak ve O'na kullak etmek azmindedirler. Şehvetleri yoktur ki, onları başka yola teşvîk etsin de onlar ona sabretsinler.

İnsana gelince; o, önceleri hayvan gibi noksan olarak yaratılmıştır. Şehvetinden başka bir şeyi bilmez. Biraz gelişince kendisinde oyun ve süs şehveti başlar. Sırasıyla evlenme şehveti ve arzusu kendisinde görülür. Bu sıralarda kendisinde sabır kuvveti yoktur.

Zîra sabır, zıt görüşlü iki kuvvetin karşılaşması anında bir kuvvetin metânet gösterip dayanması demektir. Çocukta ise ancak şehvet kuvveti vardır. Fakat Allahu Teâlâ kendi lûtf u keremiyle Âdemoğlunu mükerrem yaratıp derecesini hayvanlar derekesinden üstün kıldığı için, erginliğe yaklaşınca onun için iki melek görevlendirir. Bunlardan biri, ona doğru yolu gösterir, diğeri de buna yardımcı olur. İşte bu sayede insan, hayvanlardan ayrılır da iki sıfat ile vasıflanır. Bunlardan biri, Allah ile Resûlü'nü bilmek, diğeri de âkıbeti ile ilgili durumları düşünüp anlamaktır. Bunlar, hidâyet meleğinden gelir. Fakat hayvânatta bu mârifet ve âkıbeti düşünme imkânları yoktur. O, ancak bu andaki şehevî duygularının tatmînini bilir. Bunun için zevkinden başka bir şey düşünmez.

Meselâ, şu anda acı gelen tedâvinin ilerideki faydalarını düşünemez. Bu sebepten tedâviyi ne bilir, ne de arar. İşte bu sayede insan, şehvetlere uymanın acı sonuçları olduğunu bilir. Ancak zararlı şeyleri terke muktedir olmadığı vakit, yalnız bu bilgi de kendisine fazla bir kâr sağlamaz. Çünkü insanoğlunun, zararlı olduğunu bildiği nice şeyler var ki, onlardan kendini koruyamaz. Âni olarak gelen hastalıklar gibi…

Bunun için bunları defedecek bir kudrete ihtiyaç hâsıl olur ki, ancak o kuvvetle bu zararlı şeylere mukavemet edip kendini koruyabilsin. Bu ihtiyaç karşısında Allahu Teâlâ onu ikinci bir melekle takviye etmiştir ki bu melek, görülmeyen askerleri ile onu korur. Bu melek, kendi kuvvetlerine, şehvetin kuvvetleri ile mücadeleyi emreder, bâzen gâlip, bâzen de mağlûp olur. Gâlip gelmesi, Allahu Teâlâ'nın yardımı iledir. Hidâyet nuru da böyledir. Herkesin durumuna göre değişir. O halde biz şehvetleri kırmakta insanı, hayvanlardan ayıran bu kuvvete, dînin sevk u îcâbı, şehvetleri çeken kuvvete de hevânın sevk u îcâbı diyelim.

İşte bu iki kuvvet arasında savaş devam edip gider. Bu savaşın alanı da insanın kalbidir. Dînin yardımcısı melekler, şehvetin yardımcısı ise şeytanlardır. Burada sabır, şehvete karşı dînin gösterdiği yolda direnmedir. Bu dayanışmada başarıya ulaşırsa, ilâhî kuvvet galebe çalmış ve sabredenlerden olmuştur. Şâyet mukavemette metânet gösteremezse, şeytanlar tarafına geçmiş olur.

Bu îzâhattan anlaşılıyor ki, şehevî arzuları terk etmek, bir ameldir. Bu ameli meydana getiren bir kuvvet vardır. İşte o kuvvet de sabırdır. Demek ki sabır, şehvete zorlayan kuvvet karşısında dînin îcaplarını yerine getirmekte gösterilen dayanışmadan ibârettir. Din yolundaki sebâtı da şeytanın düşmanlığını bilmek sağlar. Şehvetin Allah'a giden yolu kesen amansız bir düşman olduğuna yakîni olan, yâni bu hususta kuvvetli bilgi ve îmana sâhip olan kimsede, dînin îcaplarında sebat gösterme kuvvetlenir. Bu sebat kuvvetlendikçe de, şehvetin arzusunun hilâfına işler yoluna girer. Demek ki şehveti terk etmek, şehvetin sebeplerinin zıddı olan, dînin îcaplarının kuvvetlenmesi nispetindedir. Mârifet ve îman kuvveti, şehvetin âkıbetini takbîh eder. Yukarıda anlattığımız iki melek, Allah'ın izniyle bu iki kuvveti tekeffül ederler. Bunlar, amel defterlerini tutan ve "Kirâmen Kâtibîn" dediğimiz iki melektir ki, her insanda mevcuttur.

Doğru yolu gösterip hidâyete ulaştıran meleğin, yardımcı olan diğer melekten daha üstün olacağı meydanda olduğuna göre, sağ ve sol taraflarının iyisi olan sağ tarafta bu, sol tarafta da yardımcı melek bulunur. Ve soldaki melek, sağdaki meleğin emrinde olduğu da kolaylıkla anlaşılır. Ayrıca insanoğlunun iki hali vardır. Bunlardan biri gaflet ve tefekkür, diğeri de kendini salıverip başıboş bıraktığı ve mücâhede ettiği hallerdir. Gaflet ile geçirdiği zamanlarında sağdaki melekten yüz çevirmiş ve ona karşı kusurlu sayıldığı için bu hali, kendine bir günâh yazılır.

Çünkü onun hidâyetine aldırış etmemiştir. Fakat düşünce ile onun hidâyetine yöneldiği için kendisine bir sevap yazılır. Kendini başıboş bırakmakla da soldaki melekten yardım almadığı için ona karşı kusurludur. Bu da kendi hakkında bir günâh olarak yazılır. Fakat mücâhede ile ondan yardım almak isterse, o zaman da kendisine bir sevap yazılır. Bu anlattığımız sevap ve günâhlar, o meleklerin teşebbüsleri ile bilinir. Onun için bunlara “Kirâmen Kâtibîn” denilmiştir. Kirâm olmaları, onların keremlerinden insanların faydalanmaları içindir. Yoksa aslında bütün melekler keremli ve iyi yaratıklardır. Kâtibîn olmaları hasenât ve seyyiatı zapt ve tespit ettikleri içindir. Onlar, kalbin derinliklerinde ve kalbin sırlarında saklı ve dürülü olan defterlerde sevap ve günâhları zapta geçerler. Gözle görülen bu âlemde bu yazıları kimse bilemez. Zîra onlar da, yazıları da, sayfaları da ve bunlarla ilgili her vâsıtaları, şehâdet âleminden değil, gayb ve melekût âlemindendir. Melekût âleminden olan hiç bir şey, bu madde âlemindeki gözlerle görülemez. Sonra bu meleklerin yazdıkları sayfalar iki defa açılır. Biri küçük kıyâmetin koptuğunda, diğeri de büyük ve kızılca kıyâmetin koptuğundadır. “Küçük kıyâmet” sözümüzden maksadımız, kişinin ölümüdür. Zîra Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ مَاتَ فَقَدْ قَامَتْ قِيَامَتُهُ

"Ölenin kıyâmeti kopmuştur"[8] buyurmuştur. Bu küçük kıyâmette insan, yapayalnızdır. İşte buna işâret olmak üzere Allahu Teâlâ:

وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادٰى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ

"Andolsun, sizi ilk defa yarattığımız gibi yapayalnız, teker teker huzurumuza gelmişsinizdir (geleceksiniz.)**"** (En'âm sûresi, 6/94) buyurmuş ve yine burada:

كَفٰى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا

"Bugün sana karşı, iyi hesap görücü olarak kendi nefsin yeter." (İsrâ sûresi, 17/14) buyuracaktır.

Kızılca kıyâmete gelince; artık orada yalnızlık yok, bütün yaratıklar bir aradadır. Hattâ hesap, alenî olarak herkesin huzurunda görülür. İşte o zaman müttakîler toplu olduğu halde cennete, mücrimler de toplu olarak cehenneme sevkedilirler. İlk zorluk, küçük kıyâmetin kopmasıyla başlar. Büyük kıyâmetin ne kadar zorlukları varsa, küçük kıyâmette bunların benzeri vardır. Meselâ, kıyâmetin kopacağında zelzele olacak ve yeryüzü çalkalanacaktır. Kişinin ölümü anında da kendi yeri sarsılacaktır. Meselâ Türkiye'nin her hangi bir yerinde bir zelzele olduğu vakit, "Türkiye'de zelzele oldu." denir. Fakat bunun, bütün Türkiye'yi sarstığı mânasına gelmediği meydandadır. Her ne kadar ölen adamın bulunduğu memleket sarsılmazsa da, kendi yeri sarsılır ve bu bakımdan kendi hakkında zelzele tahakkuk etmiş olur. Çünkü kişinin, umûmî zelzeleden özel şekilde zarar görmesi, kendi evinin sarsılmasıyladır. Ölümü ile kendisi bol miktarda sarsılmış olur.

---

[8] İbn Ebî'd-Dünya Enes'den rivâyet etmiştir.

Şunu da iyi bil ki sen, topraktan en çok râzı olan bir yaratıksın. Topraktan özel nasîbin de bedenindir. Başkasının vücudu senin hakkın değildir. Oturduğun yer, sana nispetle zarfın ve mekânındır. Oturduğun yerin deprenmesinden korkman, sarsılman içindir. Yoksa havâ her an deprenmektedir. Fakat seni sarsmadığı için havanın deprenmesine aldırış etmezsin. Bütün yeryüzünü kaplayan bir sarsıntıdan senin göreceğin zarar, yalnız bedeninin sarsılmasıdır. İşte senin yerin ve özel toprağın bedenindir. Bedenindeki kemiklerin, bu toprağının dağlarıdır. Başın da gök kubbendir. Kalbin de bu yerinin güneşidir. Göz, kulak ve diğer duyu organların da senin göğünün yıldızlarıdır. Bedeninden akıttığın terler, ırmaklarındır. Anlayışın da yerinin bitkileridir. El ve ayakların ise bu yerinin ağaçlarıdır. Bütün parçaların böyledir. Ölüm ile bedenin yıkıldığı vakit, işte senin yerin sarsılmıştır. Kemikler etlerinden ayrıldığı vakit, yerler ve dağlar parçalanmış olur. Duyuların iptal edildiği vakit, yıldızlar kararıp dökülmüş olur. Ölüm anında kalbin kararırsa, güneş kararmış olur. Duyuların iptal edildiği vakit, yıldızlar kararıp dökülmüş olur. Beynin yarıldığı vakit, gökler yarılmış olur. Ölüm şiddetinden alnından terler döküldüğü vakit, deryâlar akıtılıp boşaltılmış olur. Ayakların birbirine bağlandığı vakit, artık âzâlar tatîle uğrar. Ruh cesetten ayrıldığı vakit, yer içinde olanı dışarı atmış olur.

Ben, her hallerini kıyâmetin her çeşit şiddetiyle karşılaştırarak sözü uzatmak istemiyorum. Fakat şunu anlatmak istiyorum ki, yalnız ölümünle küçük kıyâmetin kopmuş oluyor. Bununla beraber büyük kıyâmetten sana ve hattâ başkalarına has olanlardan bir şey kaybolmuyor. Meselâ, sen öldükten sonra, yıldızların kalmasından sana ne var? Çünkü göremiyorsun. Kör için gece ile gündüzün farkı olmadığı gibi, senin için de aynıdır. Sen öldükten sonra yıldızların, ay ve güneşin parlaması senin için değil, başkaları içindir. Bunun gibi kafası yarılan kimsenin, gök kubbesi yarılmıştır. Baş olmadıktan sonra gök kubbenin ne faydası vardır?

İşte bu ölüm, küçük kıyâmettir. Asıl korku ve şiddetler, bundan sonra büyük kıyâmetin koptuğu zamandır. O zaman hususiyetler ortadan kalkacak, yer ve gökler bozulacak, dağlar hallaç pamuğu gibi atılacak ve zorluklar çoğalacaktır.

Şunu da bil ki, şu küçük kıyâmet hakkında her ne kadar sözü uzatmış gibi görünüyorsak da, gerçekte yüzde bir nisbetinde onu anlatmış değiliz. Bu küçük kıyâmetin, büyük kıyâmete nispeti küçük doğumun, büyük doğuma nisbeti gibidir. İnsanın iki doğumu vardır. Birisi babanın belinden annenin rahmine geçişidir. O, belirli zamana kadar orada bekler, olgunlaşmasında bir takım değişikliklere uğrar; meni, kan, et parçası vesâire gibi…

Orada tekâmül ettikten sonra ikinci bir doğuşla o dar yerden uçsuz bucaksız olan bu âleme gelir. İşte umûmî kıyâmet, hususî kıyâmete nispetle bu dünyanın anne rahmine nisbetle olan genişliğine benzer. Aslında kıyas kabul etmeyecek kadar daha da geniştir. Hattâ bu gelişleri yalnız iki ile de kalmaz. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَنُنْشِئَكُمْ فِي مَا لَا تَعْلَمُونَ

"Sizi bilemeyeceğiniz bir yaratılışta tekrar peydâ edeceğiz." (Vâkıa sûresi, 56/61) buyurmuştur.

Küçük büyük diye ayırdığımız şu kıyâmeti kabul eden, görülen ve görülmeyen âlemlere inanmış, mülk ve melekûte kanî olmuş olur. Yalnız ölüme inanıp da öldükten sonra dirilmeye inanmayan, tek gözlü bir kör gibi âlemlerin yalnız birini, yâni mülk âlemini görebilendir. Bu ise cehâlet, sapıklık ve aynı zamanda bir gözü kör olan Deccâl'a uymaktır. Bu ne büyük ahmaklıktır. Hepimiz bu ahmaklardanız. Hâlbuki bütün bu güçlükler, önünde seni bekliyor. Şâyet cehâlet ve sapıklığın sebebiyle büyük kıyâmeti göremiyorsan, küçük kıyâmet gözünün önündedir. Onun delâleti kâfi gelmez mi? Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

كَفٰى بِالْمَوْتِ وَاعِظًا

"Vâiz olarak ölüm yeter."[9] buyurduğunu ve ölüm döşeğinde yatarken:

اَللّٰهُمَّ هَوِّنْ عَلٰى مُحَمَّدٍ سَكَرَاتِ الْمَوْتِ

"Allah'ım, Muhammed'e ölüm acısını kolaylaştır."[10] dediğini duymadın mı?

Neden gâfiller gibi ölümü ve kıyâmeti uzak görüyorsun? Onların beklediği, ânî bir haykırış ve sûra üfürüştür. Onlar alış veriş, iş ve güçlerinde birbirleriyle uğraşırken, ânî olarak ölüm ve kıyâmet onları yakalar. Âilelerinin yanına dönmek şöyle dursun, birbirlerine bir tavsiyede dahi bulunamazlar. Ölümün öncüsü olan hastalık kendilerine gelir, aldırış etmezler. İhtiyarlık gelir ibret almazlar.

Yazıklar olsun onlara ki, Hakk'a dâvet eden peygamberlerle bile alay ederlerken dünyada ebedî kalacaklarını mı sanırlar? Onlardan önce helâk ettiğimizi ve onlara bir daha dönmeyecek olanları görmezler mi? Yoksa ölümün kendilerinden göç edip gittiğini mi sanıyorlar? Yanılıyorlar; herkes ölecek ve Allah'a yönelecektir.

---

[9] Beyhakî, Âişe'den rivâyet etmiştir. Ayrıca Taberânî de Ukbe'den rivayet etmiştir.

[10] Tirmizî rivâyet etmiştir. Neseî ve İbn Mâce'nin Âişe'den aynı meâlde daha kısa ifade ile rivâyetleri vardır.

Ne yazık ki onlar, kendilerine gelen ilâhî emirlerden yüz çevirirler. Çünkü onların artları kapalı, gözleri ise perdelidir, hakkı göremezler. Onları korkutsan da korkutmasan da birdir, onlar îman etmezler. Bunlar, muamele ilminden daha çok, önemli mevzûlara temâs eden bir takım işâretler olduğu için, bunları burada bırakıp biz yine mevzûmuza döner ve deriz ki; yaptığımız bu açıklamadan sabrın, şehvetin arzularına karşı dînin gösterdiği yolda dayanışmadan ibâret olduğu ve bu mukavemetîn kendilerine müvekkel olan "Kirâmen Kâtibîn" melekleri sâyesinde insanlara mahsus olduğu anlaşılmıştır. Ancak bu melekler, çocuklar ve mecnunlar hakkında bir şey yazamazlar. Zîra hasene, onlara yönelmek ve onlardan istifade etmekte, seyyie ise onlardan yüz çevirmekte olduğunu yukarıda anlatmıştık. Çocuk ve delilerin bunlara yönelme veya yüz çevirme gibi halleri düşünülemediği için, onlar hakkında bir şey yazılmaz. Melekler, yönelme ve yüz çevirmeye muktedir olanların iyilik ve kötülüklerini yazarlar.

Yemin ederim ki; hidâyet nûrunun pırıltıları, iyiyi ve kötüyü ayırt edecek yaşta başlar ve erginlik çağında olgunlaşır. Bu, tıpkı tan yerinin ağarması ile başlayıp da sabah vaktinde dünyayı tamamen aydınlatan güneş gibidir. Ancak, erginlik çağından önceki aydınlık eksiktir, sade dünyalığın kâr ve zararını gösterebilir. Âhiretin kâr ve zararını gösteremez. Bunun için temyîz derecesine varıp da tam bülûğa ermeyen on yaşındaki bir çocuk, namaz kılmamakla dünyada terbiye için gerekli işlem yapılırsa da, âhirette ceza görmez ve defterine kusurları yazılmaz. Bunlar, bülûğdan sonra başlar. Şu kadar var ki, aklı başında olan bir velî, çocuğun kusurlarını, kendisi kafasında tutup onların zararlarını çocuğa anlatmalı ve çocuğuna gerekli terbiyeyi vermelidir. Böylece "Kirâmen Kâtibîn" görevini kendisi yapmalıdır. Bu şekilde hareket eden her velî, meleklerin ahlâkı ile ahlâklanmış sayılır da netîcede peygamberler, sıddîklar ve mukarrebler ile beraber olur. Buna işâret olarak Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şehâdet parmağı ile orta parmağını göstererek:

أَنَا وَكَافِلُ الْيَتِيمِ كَهَاتَيْنِ فِي الْجَنَّةِ

"Ben ve yetime kefâlet eden, cennette böylece yan yanayız."[11] buyurmuştur.

---

[11] Buhârî, Sehl b. Sa'd'dan rivâyet etmiştir.

بيان كون الصبر نصف الإيمان

اعلمْ : أنَّ الإيمانَ تارةً يختصُّ في إطلاقِهِ بالتصديقاتِ بأصولِ الدينِ ، وتارةً يُخصُّ بالأعمالِ الصالحةِ الصادرةِ منها ، وتارةً يُطلقُ عليهما جميعاً .

وللمعارفِ أبوابٌ ، وللأعمالِ أبوابٌ ، ولاشتمالِ لفظِ الإيمانِ علىٰ جميعِها كانَ الإيمانُ نيِّفاً وسبعينَ باباً ، واختلافُ هـٰذهِ الإطلاقاتِ ذكرناهُ في كتابِ قواعدِ العقائدِ مِنْ ربعِ العباداتِ ، **ولكنَّ الصبرَ نصفُ الإيمانِ باعتبارينِ ، وعلىٰ مقتضىٰ إطلاقينِ** :

أحدُهُما : أنْ يُطلقَ على التصديقاتِ والأعمالِ جميعاً ، فيكونَ للإيمانِ ركنانِ : أحدُهُما اليقينُ ، والآخرُ الصبرُ ، والمرادُ باليقينِ : المعارفُ القطعيَّةُ الحاصلةُ بهدايةِ اللهِ تعالىٰ عبدَهُ إلىٰ أصولِ الدينِ ، والمرادُ بالصبرِ : العملُ بمقتضى اليقينِ ؛ إذِ اليقينُ يعرِّفُهُ أنَّ المعصيةَ ضارَّةٌ ، والطاعةَ نافعةٌ ، ولا يمكنُ تركُ المعصيةِ والمواظبةُ على الطاعةِ إلا بالصبرِ ، وهوَ استعمالُ باعثِ الدينِ في قهرِ باعثِ الهوىٰ والكسلِ ، فيكونُ الصبرُ نصفَ الإيمانِ بهـٰذا الاعتبارِ .

ولهـٰذا جمعَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بينَهُما فقالَ : « مِنْ أقلِّ ما أُوتيتُمُ اليقينُ وعزيمةُ الصبرِ . . . » الحديثَ إلىٰ آخرِهِ(١) .

---

(١) قوت القلوب (١/ ١٩٤) .

الاعتبارُ الثاني : أنْ يُطلقَ على الأحوالِ المثمرةِ للأعمالِ لا على المعارفِ ، وعندَ ذلكَ ينقسمُ جميعُ ما يلاقيهِ العبدُ إلىٰ ما ينفعُهُ في الدنيا والآخرةِ أوْ يضرُّهُ فيهما ، ولهُ بالإضافةِ إلىٰ ما يضرُّهُ حالُ الصبرِ ، وبالإضافةِ إلىٰ ما ينفعُهُ حالُ الشكرِ ، فيكونُ الشكرُ أحدَ شطري الإيمانِ بهٰذا الاعتبارِ كما كانَ اليقينُ أحدَ الشطرينِ بالاعتبارِ الأوَّلِ .

وبهٰذا النظرِ قالَ ابنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (الإيمانُ نصفانِ : نصفٌ صبرٌ ، ونصفٌ شكرٌ) ، وقدْ يُرفعُ أيضاً إلىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ(١) .

ولمَّا كانَ الصبرُ صبراً عنْ بواعثِ الهوىٰ بثباتِ باعثِ الدينِ ، وكانَ باعثُ الهوىٰ قسمينِ ؛ باعثٌ مِنْ جهةِ الشهوةِ ، وباعثٌ مِنْ جهةِ الغضبِ ، فالشهوةُ لطلبِ اللذيذِ ، والغضبُ للهربِ مِنَ المؤلمِ ، وكانَ الصومُ صبراً عنْ مقتضى الشهوةِ فقطْ ، وهيَ شهوةُ البطنِ والفرجِ دونَ مقتضى الغضبِ . . قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بهٰذا الاعتبارِ : « الصومُ نصفُ الصبرِ »(٢) ؛ لأنَّ كمالَ الصبرِ بالصبرِ عنْ دواعي الشهوةِ ودواعي الغضبِ جميعاً ، فيكونُ الصومُ بهٰذا الاعتبارِ ربعَ الإيمانِ .

---

(١) رواه الطبراني في « الكبير » (٩/١٠٤) بنحوه .

(٢) رواه الترمذي (٣٥١٩) ، وابن ماجه (١٧٤٥) .

فهكذا ينبغي أنْ تفهمَ تقديراتِ الشرعِ بحدودِ الأعمالِ والأحوالِ ونسبتِها إلى الإيمانِ ، **والأصلُ فيهِ** : أنْ تعرفَ كثرةَ أبوابِ الإيمانِ ، وأنَّ اسمَ الإيمانِ يُطلقُ علىٰ وجوهٍ مختلفةٍ .

* * *

SABIR ÎMANIN YARISIDIR

Bilmiş ol ki; îman, dînin esaslarını tasdîk ve inanmaya denildiği gibi, bâzen bu tasdîkten meydana gelen sâlih amellere, bâzen de tasdik ve amellerin hepsine birden denir. Mârifetlerin kapıları olduğu gibi, amellerin de kapıları vardır. Îman sözü, bunların hepsine de isim olarak verildiği için, îmanın yetmiş küsûr kapı ve kolu sayılmıştır. Bunlara îman adının verilmesi hakkındaki ihtilâfları **"Kavâidü'l-Akaid Kitabı"**nda anlattık. Ancak sabrın, îmanın yarısı olmasına gelince; îmanın iki şekilde îtibar edilmesi ve iki ismi alması sebebiyledir.

Bunların birincisi: îmanın, tasdîk ve amelin ikisine birden isim olarak verilmesidir. Bu bakımdan îmanın iki rüknü olmuş oluyor ki, bunların birincisi yakîn, ikincisi sabırdır. Yakînden maksat, Allahu Teâlâ'nın kulunun, dînin esaslarına hidâyetinden meydana gelen kesin bilgi ve inançtır. Sabırdan maksat da bu yakînin muktezasıyla ameldir. Zîra yakîn; isyânın zararlı, tâatın ise faydalı olduğunu kendisine bildirir. İsyânı terk edip ibâdete devam da ancak sabır sâyesinde mümkün olur. Sabır demek, hevâ-i nefsinin arzularını ve tembelliği kahretmekle dînin isteklerini yerine getirmek demektir. İşte bu bakımdan sabrın, îmanın yarısı olduğu meydana çıkar. Bu îtibarladır ki, Resûl-i Ekrem (s.a.v.) îman ile sabrı bir araya toplayarak: *"Size en az verilen, yakîn ile sabır azîmetidir."* buyurmuştur.

İkinci îtibarla îman, mârifetler üzerine bina kılınan amellerden meydana gelen haller demektir ki, bu îtibarla insanoğlunun bütün hareketleri ikiye ayrılmış olur. Bunlar, dünya ve âhirette faydalı olan veya her iki tarafta zararlı olan şeylerdir. İnsanoğlunun, zararlı olan şeylerden kaçınması nispetinde sabır hali, faydalı olan şeyleri yapması nisbetinde de şükür hali vardır. Birinci îtibarla yakîn, îmanın iki tarafından biri olduğu gibi; bu îtibarla da şükür îmanın iki tarafından biri olmuş olur. Bu görüşledir ki İbn Mes'ûd (r.a.): "Îman, iki yarımdan meydana gelen bir bütündür. Onlar da sabır ve şükürdür." demiştir. Bu rivâyet, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e de nispet edilir.

Sabır, hevâ-i nefsinin arzularına karşı dînin emirlerinde dayanma olduğuna, hevânın arzuları da şehvet ve gadab yolundan geldiğine, şehvetin zevkleri tatmin, gadabın da, tehlikeleri önlemek gayesine mâtuf olmak üzere ikiye ayrılmış olduğuna, oruç da yalnız mîde ve ferc şehvetini önleyip gadab şehvetini önlemediğine göre, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Oruç, sabrın yarısıdır."* buyurdu. Zîra tam mânasıyla sabır, gadab ve şehvet kuvvetlerine karşı yapılan sabırdır. Yine bu bakımdandır ki oruç, îmanın dörtte biri olmuştur.

İşte sabrın, îmanın yarısı olduğunu bu şekilde anlamak gerekir. Zîra birçok şeylere îman ismi verilir.

بيان الأسامي التي تتجدد للصبر بالإضافة إلى ما عنه الصبر

اعلمْ : أنَّ الصبرَ ضربانِ :

أحدهما : ضربٌ بدنيٌّ ؛ كتحمُّلِ المشاقِّ بالبدنِ والثباتِ عليها ، وهوَ إمَّا بالفعلِ ؛ كتعاطي الأعمالِ الشاقَّةِ إمَّا مِنَ العباداتِ أوْ مِنْ غيرِها ، وإمَّا بالاحتمالِ ؛ كالصبرِ على الضربِ الشديدِ والمرضِ العظيمِ والجراحاتِ الهائلةِ ، وذلكَ قدْ يكونُ محموداً إذا وافقَ الشرعَ .

ولكنَّ المحمودَ التامَّ هوَ :

الضربُ الآخرُ : وهوَ الصبرُ النفسيُّ عنْ مشتهياتِ الطبعِ ومقتضياتِ الهوىٰ .

ثمَّ هـٰذا الضربُ إنْ كانَ صبراً عنْ شهوةِ البطنِ والفرجِ . . سُمِّيَ **عفةً** ، وإنْ كانَ عنِ احتمالِ مكروهٍ . . اختلفَتْ أساميهِ عندَ الناسِ باختلافِ المكروهِ الذي عليهِ الصبرُ .

فإنْ كانَ في مصيبةٍ . . اقتصرَ على اسمِ الصبرِ ، وتضادُّهُ حالةٌ تُسمَّى **الجزعَ والهلعَ** ؛ وهوَ إطلاقُ داعي الهوىٰ ليسترسلَ في رفعِ الصوتِ وضربِ الخدودِ وشقِّ الجيوبِ وغيرِها .

وإنْ كانَ في احتمالِ الغنىٰ . . سُمِّيَ **ضبطَ النفسِ** ، وتضادُّهُ حالةٌ تُسمَّى **البطرَ** .

وإنْ كانَ في حربٍ ومقاتلةٍ . . سُمِّيَ **شجاعةً** ، ويضادُّهُ **الجبنُ** .

وإنْ كانَ في كظمِ الغيظِ والغضبِ سُمِّيَ **حلماً** ، ويضادُّهُ **التذمُّرُ** .

وإنْ كانَ في نائبةٍ مِنْ نوائبِ الزمانِ مضجرةٍ . . سُمِّيَ **سعةَ الصدرِ** ، ويضادُّهُ **الضجرُ والتبرُّمُ وضيقُ الصدرِ** .

وإنْ كانَ في إخفاءِ كلامٍ . . سُمِّي **كتمانَ السرِّ** ، وسُمِّي صاحبُهُ **كَتُوماً** .

وإنْ كانَ عنْ فضولِ العيشِ . . سُمِّيَ **زهداً** ، ويضادُّهُ **الحرصُ** .

وإنْ كانَ صبراً علىٰ قدْرٍ يسيرٍ مِنَ الحظوظِ . . سُمِّي **قناعةً** ، ويضادُّهُ **الشرهُ** .

فأكثرُ أخلاقِ الإيمانِ داخلٌ في الصبرِ ، ولذلكَ لمَّا سُئِلَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ مرَّةً عنِ الإيمانِ . . قالَ : « هوَ الصبرُ »[1] ؛ لأنَّهُ أكثرُ أعمالِهِ وأعزُّها ؛ كما قالَ : « الحجُّ عرفةُ »[2] .

وقدْ جمعَ اللهُ تعالىٰ أقسامَ ذلكَ وسمَّى الكلَّ صبراً ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ وَٱلصَّٰبِرِينَ فِى ٱلْبَأْسَآءِ ﴾ أي : المصيبةِ ، ﴿ وَٱلضَّرَّآءِ ﴾ أي : الفقرِ ، ﴿ وَحِينَ ٱلْبَأْسِ ﴾ أي : المحاربةِ ، ﴿ أُو۟لَٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ صَدَقُوا۟ ۖ وَأُو۟لَٰٓئِكَ هُمُ ٱلْمُتَّقُونَ ﴾ .

فإذاً ؛ هٰذهِ أقسامُ الصبرِ باختلافِ متعلَّقاتِها ، ومَنْ يأخذُ المعانيَ مِنَ

---

[1] رواه أبو يعلىٰ في « مسنده » (١٨٥٤) ، والطبراني في « مكارم الأخلاق » (٣١) .

[2] رواه أبو داوود (١٩٤٩) ، والترمذي (٨٨٩) ، والنسائي (٥/٢٥٦) .

الأسامي يظنُّ أنَّ هٰذهِ أحوالٌ مختلفةٌ في ذواتِها وحقائقِها مِنْ حيثُ رأى الأساميَ مختلفةً ، والذي يسلكُ الطريقَ المستقيمَ وينظرُ بنورِ اللهِ . يلحظُ المعانيَ أوّلاً ، فيطلعُ علىٰ حقائقِها ، ثمَّ يلاحظُ الأساميَ ؛ فإنَّها وُضعَتْ دلالةً على المعاني ، فالمعاني هيَ الأصولُ ، والألفاظُ هيَ التوابعُ ، ومَنْ يطلبُ الأصولَ مِنَ التوابعِ . . لا بدَّ وأنْ يزلَّ ، وإلى الفريقينِ الإشارةُ بقولهِ تعالىٰ : ﴿ أَفَمَن يَمْشِى مُكِبًّا عَلَىٰ وَجْهِهِۦٓ أَهْدَىٰٓ أَمَّن يَمْشِى سَوِيًّا عَلَىٰ صِرَٰطٍ مُّسْتَقِيمٍ ﴾ فإنَّ الكفارَ لمْ يغلطوا فيما غلطوا فيهِ إلا بمثلِ هٰذهِ الانعكاساتِ ، نسألُ اللهَ حسنَ التوفيقِ بكرمِهِ ولطفِهِ .

* * *

SABRIN MUHTELİF İSİMLERİ

Bilmiş ol ki; sabır ikiye ayrılır.

Birincisi bedenin sabrıdır, zorluklara tahammül etmek gibi. Bu da ya doğrudan adamın kendi teşebbüsü ile olur; yorucu ibâdetlerde bulunmak veya ağır işlerde çalışmak gibi veya başka taraftan gelir, dövülmek ve hastalanmak gibi. Bütün bunlara sabır, İslâmiyet'e uygun olduğu vakit makbul olabilirse de, asıl makbul olan sabır, diğer sabırdır ki bu, hevâ-i nefsinin arzularına sabırdır. Bu sabır, mîde ve ferc şehvetlerine karşı olursa buna iffet denir. Bir kötülüğe katlanmaya sabır olursa, sabrın hâkim olduğu o kötülüğe nispetle, sabır değişik isimler alır.

Meselâ, bir felâkete karşı tahammül ise buna doğrudan sabır, bunun zıddına da feryâd u figan ve üzüntü denir. Adam bağırır çağırır, yaka ve paçasını yırtar yerlere serilir ve benzeri hareketlerde bulunur. Şâyet bu sabır, zenginliğe karşı olursa, yâni zenginliği ile sevinip hoplayıp zıplamazsa, bu sabıra **"zabt-ı nefs",** nefis hâkimiyeti, zıddına ise "batar" kibirlenip böbürlenmek ve kendini beğenmek denir. Şâyet bu sabır, savaş alanında gösterdiği metânette olursa, buna şecâat, bunun zıddına cebânet [korkaklık] denir. Şâyet bu sabır, hiddetini yenmekte olursa, buna hilm [yumuşaklık], vakar ve teennî, zıddına da tezemmür [saldırganlık], denir. Şâyet bu sabır, zamanın musîbet ve felâketlerinden birine olursa buna gönül genişliği, aksine de gönül darlığı denir. Şâyet bu sabır, görüp duyduklarını muhâfaza bakımından olursa, buna sır tutma denir. Şâyet bu sabır, geçim sıkıntısından olursa, buna zühd zıddına da hırs denir. Şâyet aza sabrediyorsa buna kanâat, bunun zıddına da şereh [aşırı istek] denir. Bütün bunlardan, îman ahlâkının çoğu sabırda ve sabrın içinde olduğu görülür. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e bir defa îmandan sorulduğu vakit: *"O, sabırdır"* buyurmuştur. Zîra îmanın en kıymetli ve en çok yapılan ameli sabırdır. Haccın da en önemli rüknü Arafat vakfesi olduğu için, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e hacdan sorduklarında: *"Hac, arefedir, Arafat vakfesidir."* buyurmuştur. Allahu Teâlâ bütün bu bölümleri bir araya toplayarak hepsine birden sabır adını vermiştir:

وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولٰئِكَ
الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ

"Sıkıntıda, hastalıkta ve muhârebenin kızıştığı zamanlarda sabr u metânet gösterenler, onlar sâdık olanlardır ve onlar takvâya erenlerin tâ kendileridir." (Bakara sûresi, 2/177) buyurmuştur.

Demek ki iyilikler îtibarıyla sabrın bölümleri bunlardır. İsimlerden mâna çıkarmaya çalışanlar, yukarıda sıraladığımız ve hepsine birden sabır dediğimiz o hallerin zât ve hakîkatlerinin ayrı şeyler olduklarını sanmışlardır. Doğru yola girip Allahu Teâlâ'nın nûru ile bakanlar, önce mânaları düşünür, hakîkatlerini anlar, sonra isimleri gözden geçirir ve bunların o mânalara delâlet etmeleri için konulduklarını anlar. Aslolan mânalardır, lafızlar mânaya tâbidir. Aslı tâbîden ayıran, eblette aldanır. Bu iki fırkaya işâret etmek üzere Allahu Teâlâ:

أَفَمَنْ يَمْشِي مُكِبًّا عَلٰى وَجْهِهِ أَهْدٰى أَمَّنْ يَمْشِي سَوِيًّا
عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

"Şimdi yüzüstü, düşe kalka yürümekte olan kimse mi daha çok hidâyete erendir, yoksa doğru bir yol üzerinde dümdüz yürüyen mi?" (Mülk sûresi, 67/22) buyurmuştur. İşte kâfirlerin şaştıkları bu gibi hususlardır.

بيان انقسام الصبر بحسب اختلاف القوة والضعف

اعلمْ : أنَّ باعثَ الدينِ بالإضافةِ إلىٰ باعثِ الهوىٰ لهُ ثلاثةُ أحوالٍ :

أحدُها : أنْ يقهرَ داعيَ الهوىٰ فلا تبقىٰ لهُ قوَّةُ المنازعةِ :

ويتوصَّلُ إليهِ بدوامِ الصبرِ ، وعندَ هـٰذا يقالُ : (مَنْ صبرَ . . ظفرَ) ، والواصلونَ إلىٰ هـٰذهِ الرتبةِ همُ الأقلُّونَ ، فلا جرمَ همُ الصدِّيقونَ المقرَّبونَ ، الذينَ قالوا : (ربُّنا اللهُ) ثمَّ استقاموا ، فهؤلاءِ لازموا الطريقَ المستقيمَ ، واستوَوا على الصراطِ القويمِ ، واطمأنَّتْ نفوسُهُمْ علىٰ مقتضىٰ بواعثِ الدينِ ، وإيَّاهُمْ ينادي المنادي : ﴿ يَٰٓأَيَّتُهَا ٱلنَّفْسُ ٱلْمُطْمَئِنَّةُ ۝ ٱرْجِعِىٓ إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً ﴾ .

* * *

الحالةُ الثانيةُ : أنْ تغلبَ دواعي الهوىٰ وتسقطَ بالكليَّةِ منازعةُ باعثِ الدينِ :

فيسلِمُ نفسَهُ إلىٰ جندِ الشياطينِ ، ولا يجاهدُ ليأسِهِ منَ المجاهدةِ ، وهؤلاءِ همُ الغافلونَ ، وهمُ الأكثرونَ ، وهمُ الذينَ استرقَّتْهُمْ شهواتُهُمْ ، وغلبَتْ عليهِمْ شِقْوتُهُمْ ، فحكَّموا أعداءَ اللهِ في قلوبِهِمُ التي هيَ سرٌّ مِنْ أسرارِ اللهِ تعالىٰ ، وأمرٌ مِنْ أمورِ اللهِ ، وإليهِمُ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَلَوْ شِئْنَا لَءَاتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَىٰهَا وَلَٰكِنْ حَقَّ ٱلْقَوْلُ مِنِّى لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ ٱلْجِنَّةِ وَٱلنَّاسِ أَجْمَعِينَ ﴾ ، وهؤلاءِ همُ الذينَ اشترَوُا الحياةَ الدنيا بالآخرةِ ،

فخسرَتْ صفقتُهُمْ ، وقيلَ لمَنْ قصدَ إرشادَهُمْ : ﴿ فَأَعْرِضْ عَن مَّن تَوَلَّىٰ عَن ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا ٱلْحَيَوٰةَ ٱلدُّنْيَا ۞ ذَٰلِكَ مَبْلَغُهُم مِّنَ ٱلْعِلْمِ ﴾ .

وهـٰذهِ الحالةُ علامتُها اليأسُ والقنوطُ والغرورُ بالأمانيِّ ، وهوَ غايةُ الحمقِ ، كما قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الكيِّسُ مَنْ دانَ نفسَهُ وعملَ لما بعدَ الموتِ ، والأحمقُ مَنْ أتبعَ نفسَهُ هواها وتمنَّىٰ على اللهِ »⁽¹⁾ .

وصاحبُ هـٰذهِ الحالةِ إذا وُعِظَ . . قالَ : (أنا مشتاقٌ إلى التوبةِ ، ولكنَّها قدْ تعذَّرَتْ عليَّ ، فلستُ أطمعُ فيها) ، أوْ لمْ يكنْ مشتاقاً إلى التوبةِ ، ولكنْ قالَ : (إنَّ اللهَ غفورٌ رحيمٌ كريمٌ ، فلا حاجةَ بهِ إلىٰ توبتي) .

وهـٰذا المسكينُ قدْ صار عقلُهُ رقيقاً لشهوتِهِ ، فلا يستعملُ عقلَهُ إلا في استنباطِ دقائقِ الحيلِ التي بها يتوصَّلُ إلىٰ قضاءِ شهوتِهِ ، فقدْ صارَ عقلُهُ في يدِ شهواتِهِ كمسلمٍ أسيرٍ في أيدي الكفارِ ، فهُمْ يَستَسْخِرُونَهُ في رعايةِ الخنازيرِ ، وحفظِ الخمورِ وحملِها ، ومحلُّهُ عندَ اللهِ تعالىٰ محلُّ مَنْ يقهرُ مسلماً ويسلمُهُ إلى الكفارِ ويجعلُهُ أسيراً عندَهُمْ ؛ لأنَّ تفاحشَ جنايتِهِ سببُهُ أنَّهُ سخَّرَ ما كانَ حقُّهُ ألا يستسخرَهُ⁽²⁾ وسلَّطَ ما حقُّهُ أنْ يُتسلَّطَ عليهِ ، وإنَّما

---

(1) رواه الترمذي (٢٤٥٩) ، وابن ماجه (٤٢٦٠) ، وفيهما : « العاجز » بدل « الأحمق » ، وورد لفظ (الأحمق) عند ابن سلاَّم في « غريب الحديث » (٣/ ١٣٤) ، دان نفسه : جعلها منقادة مطيعة لربِّها تعالىٰ ، وتمنَّىٰ على الله : فهو مع تقصيره في طاعة الله واتباع الشهوات . . لا يعتذر ولا يرجع ، بل يتمنىٰ على الله العفو والجنة مع الإصرار وترك التوبة والاستغفار . انظر « الإتحاف » (٧/ ٤٤) .

(2) في النسخ : (أن يستسخر) بدل (ألا يستسخره) ، والمثبت من نسخة الحافظ الزبيدي .

استحقَّ المسلمُ أنْ يكونَ متسلِّطاً لما فيهِ مِنْ معرفةِ اللهِ وباعثِ الدينِ ، وإنَّما استحقَّ الكافرُ أن يكونَ متسلَّطاً عليهِ لما فيهِ مِنَ الجهلِ بالدينِ وباعثِ الشياطينِ ، وحقُّ المسلمِ علىٰ نفسِهِ أوجبُ مِنْ حقِّ غيرِهِ عليهِ ، فمهما سخَّرَ المعنى الشريفَ الذي هوَ مِنْ حزبِ اللهِ وجندِ الملائكةِ للمعنى الخسيسِ الذي هوَ مِنْ حزبِ الشياطينِ المبعدينَ عنِ اللهِ تعالىٰ . . كانَ كمَنْ أرقَّ مسلماً لكافرٍ ، بلْ هوَ كمَنْ قصدَ الملكَ المنعِمَ عليهِ فأخذَ أعزَّ أولادِهِ وسلَّمَهُ إلىٰ أبغضِ أعدائِهِ .

فانظرْ كيفَ يكونُ كفرانُهُ لنعمتِهِ ، واستيجابُهُ لنقمتِهِ ؛ لأنَّ الهوىٰ أبغضُ إلـٰهٍ عُبِدَ في الأرضِ عندَ اللهِ تعالىٰ ، والعقلَ أعزُّ موجودٍ خُلِقَ علىٰ وجهِ الأرضِ .

* * *

الحالةُ الثالثةُ : أنْ تكونَ الحربُ سِجالاً بينَ الجندينِ ، فتارةً لهُ اليدُ عليها ، وتارةً لها عليهِ :

وهـٰذا مِنَ المجاهدينَ يُعدُّ مثلُهُ لا مِنَ الظافرينَ ، وأهلُ هـٰذهِ الحالةِ هُمُ الذينَ خلطوا عملاً صالحاً وآخرَ سيئاً ، عسى اللهُ أنْ يتوبَ عليهِمْ .

هـٰذا باعتبارِ القوَّةِ والضعفِ .

ويتطرَّقُ إليهِ أيضاً ثلاثةُ أحوالٍ باعتبارِ عددِ ما يُصبرُ عنهُ ؛ فإنَّهُ إمَّا أنْ يغلبَ جميعَ الشهواتِ ، أوْ لا يغلبَ شيئاً منها ، أوْ يغلبَ بعضَها دونَ

بعضٍ ، وتنزيلُ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ خَلَطُواْ عَمَلًا صَٰلِحًا وَءَاخَرَ سَيِّئًا ﴾ علىٰ مَنْ عجزَ عنْ بعضِ الشهواتِ دونَ بعضٍ أولىٰ ، والتاركونَ للمجاهدةِ معَ الشهواتِ مطلقاً يُشبَّهون بالأنعامِ ، بلْ هُمْ أضلُّ سبيلاً ؛ إذِ البهيمةُ لمْ تُخلقْ لها المعرفةُ والقدرةُ التي بها تجاهدُ مقتضى الشهواتِ ، وهٰذا قدْ خُلِقَ ذلكَ لهُ ولكنْ عطَّلَهُ ، فهوَ الناقصُ حقاً ، المدبرُ يقيناً ، ولذلكَ قيلَ(١) : [من الوافر]

وَلَمْ أَرَ فِي عُيُوبِ ٱلنَّاسِ عَيْباً كَنَقْصِ ٱلْقَادِرِينَ عَلَى ٱلتَّمَامِ

* * *

وينقسمُ الصبرُ أيضاً باعتبارِ اليسرِ والعسرِ إلىٰ ما يشقُّ على النفسِ فلا يمكنُ الدوامُ عليهِ إلا بجهدٍ جهيدٍ وتعبٍ شديدٍ ، ويُسمَّىٰ ذلك تصبُّراً ، وإلىٰ ما يكونُ مِنْ غيرِ شدَّةِ تعبٍ ، بلْ يحصلُ بأدنىٰ تحاملٍ على النفسِ ، ويُخصُّ ذلكَ باسمِ الصبرِ ، وإذا دامَ التقوىٰ وقويَ التصديقُ بما في العاقبةِ مِنَ الحسنىٰ . . تيسَّرَ الصبرُ ، ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ فَأَمَّا مَنْ أَعْطَىٰ وَٱتَّقَىٰ ۝ وَصَدَّقَ بِٱلْحُسْنَىٰ ۝ فَسَنُيَسِّرُهُۥ لِلْيُسْرَىٰ ﴾ .

ومثالُ هٰذهِ القسمةِ قدرةُ المصارعِ علىٰ غيرِهِ ؛ فإنَّ الرجلَ القويَّ يقدرُ علىٰ أنْ يصرعَ الضعيفَ بأدنىٰ حملةٍ وأيسرِ قوَّةٍ ، بحيثُ لا يلقاهُ في مصارعتِهِ إعياءٌ ولا لغوبٌ ، ولا تضطربُ فيهِ نفسُهُ ولا ينبهرُ ، ولا يقوىٰ علىٰ أنْ يصرعَ الشديدَ إلا بتعبٍ ومزيدِ جهدٍ وعرقِ جبينٍ ، فهكذا تكونُ المصارعةُ

---

(١) البيت للمتنبي في « ديوانه بشرح العكبري » (٤/ ١٤٥) .

بين باعثِ الدينِ وباعثِ الهوىٰ ، فإنَّه على التحقيقِ صراعٌ بينَ جنودِ الملائكةِ وجنودِ الشياطينِ ، ومهما أذعنَتِ الشهواتُ وانقمعَتْ ، وتسلَّطَ باعثُ الدينِ واستولىٰ ، وتيسَّرَ الصبرُ بطولِ المواظبةِ . . أورثَ ذلكَ مقامَ الرضا كما سيأتي في كتابِ الرضا ، فالرضا أعلىٰ مِنَ الصبرِ ، ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اعبدِ اللهَ على الرضا ، فإنْ لمْ تستطعْ . . ففي الصبرِ علىٰ ما تكرهُ خيرٌ كثيرٌ »(١) .

وقالَ بعضُ العارفينَ : (أهلُ الصبرِ علىٰ ثلاثِ مقاماتٍ ؛ أوَّلُها : تركُ الشكوىٰ ، وهـٰذهِ درجةُ التائبينَ ، والثانيةُ : الرضا بالمقدورِ ، وهـٰذهِ درجةُ الزاهدينَ ، والثالثةُ : المحبةُ لما يصنعُ بهِ مولاهُ ، وهـٰذهِ درجةُ الصدِّيقينَ)(٢) .

وسنبيِّنُ في كتابِ المحبَّةِ أنَّ مقامَ المحبَّةِ أعلىٰ مِنْ مقامِ الرضا ؛ كما أنَّ مقامَ الرضا أعلىٰ مِنْ مقامِ الصبرِ ، وكأنَّ هـٰذا الانقسامَ يجري في صبرٍ خاصٍّ ، وهوَ الصبرُ على المصائبِ والبلايا .

واعلمْ : أنَّ الصبرَ أيضاً ينقسمُ باعتبارِ حكمِهِ إلىٰ فرضٍ ، ونفلٍ ، ومكروهٍ ، ومحرَّمٍ .

فالصبرُ عنِ المحظوراتِ فرضٌ ، وعلى المكارهِ نفلٌ ، والصبرُ على

---

(١) رواه الضياء في « المختارة » (١٤) ، وأحمد في « المسند » (١/ ٣٠٧) .

(٢) قوت القلوب (١/ ١٩٩) .

الأذى المحظورِ محظورٌ ؛ كمَنْ تُقطعُ يدُهُ أوْ يدُ ولدِهِ وهوَ يصبرُ عليهِ ساكتاً ، وكمَنْ يُقصدُ حريمُهُ بشهوةٍ محظورةٍ فتهيجُ غيرتُهُ ، فيصبرُ عنْ إظهارِ الغيرةِ ، ويسكتُ علىٰ ما يجري علىٰ أهلِهِ ، فهـٰذا الصبرُ محرَّمٌ ، والصبرُ المكروهُ هوَ الصبرُ علىٰ أذىً ينالُهُ بجهةٍ مكروهةٍ في الشرعِ .

فليكنِ الشرعُ محكَّ الصبرِ ، فكونُ الصبرِ نصفَ الإيمانِ لا ينبغي أنْ يُخيَّلَ إليكَ أنَّ جميعَهُ محمودٌ ، بلِ المرادُ بهِ أنواعٌ مِنَ الصبرِ مخصوصةٌ .

* * *

SABRIN BÖLÜMLERİ

Bilmiş ol ki; hevâî kuvvete nispetle, dînî muharrikin üç hali vardır:

Birinci hal: Tamamen hevâî kuvvetini kahredip münâzaa imkânlarından onu mahrûm etmektir. Buna ancak kuvvetli sabır sâyesinde ulaşılır ve işte o zaman: "Sabreden zafere ulaşır." denir. Bu mevkîe yükselenler azınlıktadır. Onun için bunlara Allahu Teâlâ'nın: **"Rabbimiz Allah'tır, deyip sonra istikamet edenler."** buyurduğu, sıddıklar ve mukarrebler denir. Bunlar doğru yola girmiş, dosdoğru olmuş ve dînin îcaplarına uyarak huzura ermiş kimselerdir. Kıyâmet günü: **"Ey nefs-i mutmainne sâhibi, sen Rabbinden râzı, Rabbin de senden râzı olduğu halde Rabbine dön ve cennete gir."** diye hitâb edilecek olanlar da bunlardır.

İkinci hal: Birincinin taban tabana zıddı olarak, nefis ve hevâ kuvvetlerinin galebe çalmasıyla dînî sâiklerin tamamen sukuta uğramasıdır ki, olduğu gibi kendini şeytana teslîm eder ve ümîdini kestiği için mücâhededen de vazgeçer. İşte bunlar gâfillerdir ve aynı zamanda çoğunluğu teşkîl edenler de bunlardır. Bunlar, şehvetleri, kendilerini esîr edip şekavetleri kendilerine galebe çalan, Allah'ın nûrundan bir nûr ve sırlarından bir sır olan gönüllerine Allah'ın düşmanını yerleştiren kimselerdir. Bunlara işâret olmak üzere Allahu Teâlâ:

وَلَوْ شِئْنَا لَاٰتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَاهَا وَلٰكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنّ۪ي
لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَع۪ينَ

"Eğer biz dileseydik, elbette herkese hidayetini verirdik. Fakat "Cehennemi hem cinlerden hem insanlardan bir kısmıyla dolduracağım" diye benden kesin söz çıkmıştır." (Secde sûresi, 32/13) buyurmuştur. Âhireti verip dünyayı alanlar ve ticaretlerinde zarar edenler de bunlardır. Bu gibileri irşâd için uğraşanlara da:

فَأَعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلّٰى عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا
ذٰلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ

"Onun için sen bizim zikrimize arka çeviren, dünya hayatından başkasını arzu etmeyen kimselerden yüz çevir." (Necm sûresi, 53/29) buyrulmuştur.

Bu halin belirtisi, Allah'ın rahmetinden tamamen ümîdi kesmek ve Allah kerîmdir, deyip şeytana aldanmaktır. Bu ise en büyük bir ahmaklıktır. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Akıllı, kendisini hesâba çekip ölüm sonrası için çalışan, ahmak da nefsinin arzularına uyarak Allah'a ümid bağlayandır." buyurmuştur.

Bu gibilere vaaz ve nasîhat yapıldığı vakit, evet tövbeyi candan arzu ediyorum. Fakat ne yazık ki, gücüm yetmiyor. Bu benim için cok zordur. Artık benim ümîdim kalmamıştır, der veya tövbe hiç aklından geçmeden, Allah kerem sâhibidir, O affeder. Benim tövbeme ihtiyacı yoktur, şeklinde hezeyanlarda bulunur. Bu zavallı adamın aklı şehvetine köle olmuştur. Şehvetinin arzularına ulaşmak için aklını hîle yolları araştırmakta kullanır. Onun aklı, kâfirlerin eline esîr düşen Müslüman gibi, şehvetinin esîri olmuştur. Kâfirler o Müslüman'ı alay maksadıyla domuz çobanlığında ve şarap işlerinde kullandıkları gibi, şehveti de aklını kötü işlerde kullanır. Bu gibi adamın Allah katındaki mevkîi, bir Müslüman'ı yakalayıp kâfire teslîm eden gibidir. Çünkü bu adam açık cinâyetiyle eğlenceye alınmayacak olanı eğlenceye almış ve serbest kalması gerekeni de başkasının tahakkümüne vermiştir.

Zîra Müslüman'ın hakkı hâkimiyet, Allah'ı tanımayanın mahkûmiyet iken bu işi tersine yapmıştır. Başkası için bu hakka gerektiği gibi, kendi hakkını koruması daha önemlidir. Ne yazık ki, Allah tarafını tutan meleğin askerini, şeytan tarafını tutan orduya teslîm etmiştir. Aklını şehvetine esîr eden bu adamın bu tutumu, bir Müslüman'ı bir kâfire esîr eden veya iyiliğini gördüğü bir hükümdarın en sevimli çocuğunu düşmanına teslîm eden gibi ve belki de daha fenâdır. Bu ise en büyük bir nankörlüktür. İşte bu adamın da yaptığı bundan başka bir şey değildir. Allahu Teâlâ'nın, yeryzünde azîz mahlûku olan aklı, en sevimsiz mahlûku olan hevâ ve şehvetine teslîm etmektir.

Üçüncü hâl: Akıl ve şehvet denen iki kuvvet arasında savaşın eşit şartlar içinde sürüp gitmesidir. Bâzı cepheden o, bâzı cepheden diğeri, bâzen birinin bâzen de öbürünün gâlip gelmesi ve netîcede hiç birinin diğerini tamamen mağlup edememesidir. Allahu Teâlâ'nın:

خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَاٰخَرَ سَيِّئًا

"Onlar iyi bir ameli başka bir kötü ile karıştırmışlardır." (Tevbe sûresi, 9/102) buyurduğunu bu gibiler hakkında tatbik etmek, en doğrusudur. Mutlak sûrette şehvetleri ile mücâdeleyi terk edenler, hayvanlara benzerler ve belki de onlardan âdîdirler. Zîra hayvanlar şehvetleriyle mücâdele edecek kudrette yaratılmamışlardır. Bu adam, kendisinde mevcut olan bu mârifeti atâlete uğratmıştır. Bu, gerçek bir noksanlık ve kesin bir geri dönüştür. Bunun için şâir:

"Kemâlâta ulaşmaya muktedir olduğu halde noksan kalanların kusuru gibi kusur olmaz." demiştir.

ZORLUK VE KOLAYLIK BAKIMINDAN SABIR

Ayrıca zorluk ve kolaylık îtibarıyla da sabır ikiye bölünür. Bir kısmı nefse ağır gelir; güçlükle cehd ü gayretle buna güç yetirir ki, bunun adına "tasabbur" yani zoraki sabır denir. Bir kısmı da nefse ağır gelmez; buna kolaylıkla tahammül eder. Buna da sabır denir. Müttakî olmakta devâm ettiği ve cennete kesin kanâat getirdiği vakit, sabır kolaylaşır. Bunun için Allahu Teâlâ:

فَأَمَّا مَنْ أَعْطٰى وَاتَّقٰى وَصَدَّقَ بِالْحُسْنٰى فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرٰى

"Kim verir ve sakınırsa, o en güzeli (cenneti) **de tasdîk ederse, biz de onu en kolaya hazırlarız."** (Leyl sûresi, 92/5) buyurmuştur. Bu kısım sabır, güç ve kuvveti yerinde olan bir kimsenin, zayıf ve âciz olan bir kimseye saldırışına benzer. Hiç yorulmadan kolaylıkla onu saf dışı edebilir. Fakat hasmı da kuvvetli olursa, onu mağlup edinceye kadar iyice yorulur ve ter döker. İşte dînin muharriki ile hevânın muharriki arasındaki mücâdele böyledir. Gerçekte melekler ordusu ile şeytan ordularının dövüşüdür. Ne yazık ki şehvet tarafı mağlup olur, din tarafı gâlip gelir ve uzun mücâdeleden sonra sabır kolaylaşırsa rızâ meydana gelir. Nitekim bu husus **"Rıza Kitabı"**nda anlatılacaktır. Rıza makamı ise sabır makamından üstündür. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اُعْبُدِ اللّٰهَ عَلَى الرِّضَا فَإِنْ لَمْ تَسْتَطِعْ فَفِي الصَّبْرِ عَلٰى مَا
تَكْرَهُ خَيْرٌ كَثِيرٌ

"Allahu Teâlâ'ya rızân ile ibâdet eyle. Buna güç yetiremiyorsan, kerîh olan şeylere sabırda da büyük hayır vardır."[12] buyurmuştur.

Âriflerden birisi: "Sabredenler üç makam üzeredir. Birincisi, şehvetleri terk etmek. Bu, tövbe edenlerin derecesidir. **İkincisi,** kazâya rızâdır. Bu, zâhidlerin derecesidir. Üçüncüsü, acı ve tatlı Mevlâ'dan gelen her şeyi hoş ve sevgi ile karşılamaktır. Bu da sıddıklar makamıdır. **"Muhabbet Kitabı"**nda rızâ makamının sabır makamından üstün olduğu gibi, muhabbet makamının da rızâ makamından üstün olduğunu anlatacağız. Bu taksîmât, belâ ve felâketlere karşı olan özel sabrın taksîmâtıdır.

Sabrın ayrıca hükmü îtibarıyla da bir taksîmâtı vardır. Bu bakımdan da farz, nâfile, mekruh ve harâm olmak üzere dörde ayrılır. Yasak olan şeylerde sabır farzdır. Mekruhlara karşı sabır, nâfiledir. Tehlikeli eziyetlere sabır ise haramdır. Meselâ kendisine veya âile efrâdından birisine, elini kesmek ve benzeri şekilde zarar vereceklere karşı sabır, yasak ve tehlikelidir. Yâhut âilesine tarruz edildiği halde buna sabır, haramdır. Ancak şerîatte çirkin tanınan diğer bâzı hususlarda kendisine yapılmak istenen eziyetlere sabır da mekruhtur. Demek ki sabrın mihengi şerîattır. Sabır îmanın yarısıdır, diye her yerde sabrın makbul olduğunu hatırdan geçirmemelidir. Zillet ve meskenete sabır yoktur. Sabır, muayyen yerlerde makbuldür.

---

[12] Tirmizî, İbn Abbâs'dan rivâyet etmiştir.

بيان مظانّ الحاجة إلى الصبر
وأنّ العبد لا يستغني عنه في حالٍ من الأحوال

اعلمْ : أنَّ جميعَ ما يلقى العبدُ في هٰذهِ الحياةِ لا يخلو مِنْ نوعينِ :

أحدُهُما : هوَ الذي يوافقُ هواهُ .

والآخرُ : هو الذي لا يوافقُهُ بلْ يكرهُهُ .

وهوَ محتاجٌ إلى الصبرِ في كلِّ واحدٍ منهُما ، وهوَ في جميعِ الأحوالِ لا يخلو عنْ أحدِ هٰذينِ النوعينِ أوْ عنْ كليهِما ، فهو إذاً لا يستغني قطُّ عنِ الصبرِ .

* * *

النوعُ الأوَّلُ : ما يوافقُ الهوىٰ :

وهوَ الصحةُ ، والسلامةُ ، والمالُ ، والجاهُ ، وكثرةُ العشيرةِ ، واتساعُ الأسبابِ ، وكثرةُ الأتباعِ والأنصارِ ، وجميعُ ملاذِّ الدنيا ، وما أحوجَ العبدَ إلى الصبرِ علىٰ هٰذهِ الأمورِ ؛ فإنَّهُ إنْ لمْ يضبطْ نفسَهُ عنِ الاسترسالِ والركونِ إليها ، والانهماكِ في ملاذِّها المباحةِ منها . أخرجَهُ ذلكَ إلى البطرِ والطغيانِ ، فإنَّ الإنسانَ ليطغىٰ أنْ رآهُ استغنىٰ ، حتَّىٰ قالَ بعضُ العارفينَ : (البلاءُ يصبرُ عليهِ المؤمنُ ، والعوافي لا يصبرُ عليها إلا صدِّيقٌ)(١) .

---

(١) قوت القلوب (١/ ١٩٧) ، والسياق عنده .

وقالَ سهلٌ : (الصبرُ على العافيةِ أشدُّ مِنَ الصبرِ على البلاءِ)[1] .

ولمَّا فُتحَتْ أبوابُ الدنيا على الصحابةِ رضيَ اللهُ عنهُمْ . قالوا : (ابتلينا بفتنةِ الضرَّاءِ فصبرنا ، وابتلينا بفتنةِ السرَّاءِ فلمْ نصبرْ)[2] .

ولذلكَ حذَّرَ اللهُ تعالىٰ عبادَهُ مِنْ فتنةِ المالِ والزوجِ والولدِ فقالَ جلَّ ثناؤُهُ : ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تُلۡهِكُمۡ أَمۡوَٰلُكُمۡ وَلَآ أَوۡلَٰدُكُمۡ عَن ذِكۡرِ ٱللَّهِ ﴾ .

وقالَ عزَّ وجلَّ : ﴿ إِنَّ مِنۡ أَزۡوَٰجِكُمۡ وَأَوۡلَٰدِكُمۡ عَدُوًّا لَّكُمۡ فَٱحۡذَرُوهُمۡ ﴾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الولدُ مبخلةٌ مجبنةٌ محزنةٌ »[3] .

ولمَّا نظرَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إلى ابنِهِ الحسنِ رضيَ اللهُ عنهُ يتعثَّرُ في قميصِهِ . نزلَ عنِ المنبرِ واحتضنَهُ ثمَّ قالَ : « صدقَ اللهُ : ﴿ إِنَّمَآ أَمۡوَٰلُكُمۡ وَأَوۡلَٰدُكُمۡ فِتۡنَةٞ ﴾ ، إنِّي لمَّا رأيتُ ابني يتعثَّرُ . لمْ أملكْ نفسي أنْ أخذتُهُ »[4] .

ففي ذلكَ عبرةٌ لأولي الأبصارِ .

فالرجلُ كلُّ الرجلِ مَنْ يصبرُ على العافيةِ ، ومعنى الصبرِ عليها : ألا

---

[1] قوت القلوب (١/ ١٩٧) .

[2] رواه الخرائطي في « اعتلال القلوب » (٢١٩) عن معاذ بن جبل رضي الله عنه .

[3] رواه أبو يعلىٰ في « مسنده » (١٠٣٢) .

[4] رواه أبو داوود (١١٠٩) ، والترمذي (٣٧٧٤) ، والنسائي (٣/ ١٠٨) ، وابن ماجه (٣٦٠٠) ، وقالوا : (الحسن والحسين) رضي الله عنهما .

يركنَ إليها ، ويعلمَ أنَّ كلَّ ذلكَ مستودعٌ عندَهُ ، وعسىٰ أنْ يُسترجعَ على القرْبِ ، وألا يرسلَ نفسَهُ في الفرحِ بها ، ولا ينهمكَ في التنعُّمِ واللذَّةِ واللهوِ واللعبِ ، وأنْ يرعىٰ حقوقَ اللهِ في مالِهِ بالإنفاقِ ، وفي بدنِهِ ببذلِ المعونةِ للخلقِ ، وفي لسانِهِ ببذلِ الصدقِ ، وكذلكَ في سائرِ ما أنعمَ اللهُ بهِ عليهِ ، وهـٰذا الصبرُ متصلٌ بالشكرِ ، فلا يتمُّ إلا بالقيامِ بحقِّ الشكرِ كما سيأتي .

وإنَّما كانَ الصبرُ على السرَّاءِ أشدَّ لأنَّهُ مقرونٌ بالقدرةِ ، ومِنَ العصمةِ ألا تقدرَ ، والصبرُ على الحجامةِ والفصْدِ إذا تولاَّهُ غيرُكَ أيسرُ مِنَ الصبرِ علىٰ فصدِكَ نفسَكَ وحجامتِكَ نفسَكَ ، والجائعُ عندَ غيبةِ الطعامِ أقدرُ على الصبرِ منهُ إذا حضرَتْهُ الأطعمةُ الطيبةُ اللذيذةُ وقدرَ عليها ، فلهـٰذا عظمَتْ فتنةُ السرَّاءِ .

* * *

النوعُ الثاني : ما لا يوافقُ الهوىٰ والطبعَ :

وذلكَ لا يخلو : إمَّا أنْ يرتبطَ باختيارِ العبدِ ؛ كالطاعاتِ والمعاصي ، أوْ لا يرتبطَ باختيارِهِ ؛ كالمصائبِ والنوائبِ ، أوْ لا يرتبطَ أوَّلُهُ باختيارِهِ ولكنْ لهُ اختيارٌ في إزالتِهِ ؛ كالتشفِّي مِنَ المؤذي بالانتقامِ منهُ ، فهيَ ثلاثةُ أقسامٍ .

* * *

القسمُ الأوَّلُ : ما يرتبطُ باختيارِهِ :

وهوَ سائرُ أفعالِهِ التي تُوصفُ بكونِها طاعةً أوْ معصيةً ، وهما ضربانِ :

الضربُ الأوَّلُ : الطاعةُ : والعبدُ يحتاجُ إلى الصبرِ عليها ، فالصبرُ على الطاعةِ شديدٌ ؛ لأنَّ النفسَ بطبعِها تنفرُ عنِ العبوديةِ ، وتشتهي الربوبيةَ ، ولذلكَ قالَ بعضُ العارفينَ : ما مِنْ نفسٍ إلا وهيَ مضمرةٌ ما أظهرَهُ فرعونُ مِنْ قولِهِ : ﴿أَنَا۠ رَبُّكُمُ ٱلْأَعْلَىٰ﴾ ، ولكنْ فرعونُ وجدَ لَهُ مجالاً وقبولاً فأظهرَهُ ؛ إذِ استخفَّ قومَهُ فأطاعوهُ ، وما مِنْ أحدٍ إلا وهوَ يدَّعي ذلكَ معَ عبدِهِ وخادمِهِ وأتباعِهِ وكلِّ مَنْ هوَ تحتَ قهرِهِ وطاعتِهِ وإنْ كانَ ممتنعاً مِنْ إظهارِهِ ، فإنَّ امتعاضَهُ وغيظَهُ عندَ تقصيرِهِمْ في خدمتِهِ واستبعادَهُ ذلكَ ليسَ يصدرُ إلا عنْ إضمارِ الكبرِ ومنازعةِ الربوبيةِ في رداءِ الكبرياءِ .

فإذاً ؛ العبوديةُ شاقَّةٌ على النفسِ مطلقاً ، ثمَّ مِنَ العباداتِ ما يُكرهُ بسببِ الكسلِ كالصلاةِ ، ومنها ما يُكرهُ بسببِ البخلِ كالزكاةِ ، ومنها ما يُكرهُ بسببِهِما جميعاً كالحجِّ والجهادِ ، فالصبرُ على الطاعةِ صبرٌ على الشدائدِ ، ويحتاجُ المطيعُ إلى الصبرِ علىٰ طاعتِهِ في ثلاثِ أحوالٍ :

ـ **الحالةُ الأولىٰ : قبلَ الطاعةِ** : وذلكَ في تصحيحِ النيَّةِ ، والإخلاصِ ، والصبرِ عنْ شوائبِ الرياءِ ودواعي الآفاتِ ، وعقدِ العزمِ على الإخلاصِ والوفاءِ ، وذلكَ مِنَ الصبرِ الشديدِ عندَ مَنْ يعرفُ حقيقةَ النيَّةِ والإخلاصِ وآفاتِ الرياءِ ومكايدِ النفسِ ، وقدْ نبَّهَ عليهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إذْ قالَ :

« إنَّما الأعمالُ بالنيَّاتِ ، وإنَّما لكلِّ امرئٍ ما نوىٰ »[1] ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَمَآ أُمِرُوٓاْ إِلَّا لِيَعۡبُدُواْ ٱللَّهَ مُخۡلِصِينَ لَهُ ٱلدِّينَ ﴾ .

ولهٰذا المعنىٰ قدَّم اللهُ تعالى الصبرَ على العملِ فقالَ تعالىٰ : ﴿ إِلَّا ٱلَّذِينَ صَبَرُواْ وَعَمِلُواْ ٱلصَّٰلِحَٰتِ ﴾ .

ـ **الحالةُ الثانيةُ : حالةَ العملِ** : كي لا يغفُلَ عنِ اللهِ تعالىٰ في أثناءِ عملِهِ ، ولا يتكاسلَ عنْ تحقيقِ آدابِهِ وسننِهِ ، ويدومَ علىٰ شرطِ الأدبِ إلىٰ آخرِ العملِ ، فيلازمُ الصبرَ عنْ دواعي الفتورِ إلى الفراغِ ، وهٰذا أيضاً مِنْ شدائدِ الصبرِ ، ولعلَّهُ المرادُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ نِعۡمَ أَجۡرُ ٱلۡعَٰمِلِينَ ۝ ٱلَّذِينَ صَبَرُواْ ﴾ أيْ : صبروا إلىٰ تمامِ العملِ .

ـ **الحالةُ الثالثةُ : بعدَ الفراغِ مِنَ العملِ** : إذْ يحتاجُ إلى الصبرِ عنْ إفشائِهِ والتظاهرِ بهِ للسمعةِ والرياءِ ، والصبرِ عنِ النظرِ إليهِ بعينِ العجْبِ ، وعنْ كلِّ ما يبطلُ عملَهُ ويحبطُ أثرَهُ ؛ كما قالَ تعالىٰ : ﴿ وَلَا تُبۡطِلُوٓاْ أَعۡمَٰلَكُمۡ ﴾ ، وكما قالَ تعالىٰ : ﴿ لَا تُبۡطِلُواْ صَدَقَٰتِكُم بِٱلۡمَنِّ وَٱلۡأَذَىٰ ﴾ ، فمَنْ لمْ يصبرْ بعدَ الصدقةِ عنِ المنِّ والأذىٰ . فقدْ أبطلَ عملَهُ .

والطاعاتُ تنقسمُ إلىٰ فرضٍ ونفلٍ ، وهوَ محتاجٌ إلى الصبرِ عليهما جميعاً ، وقدْ جمعَهما اللهُ تعالىٰ في قولِهِ : ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ يَأۡمُرُ بِٱلۡعَدۡلِ وَٱلۡإِحۡسَٰنِ وَإِيتَآيِٕ ذِى ٱلۡقُرۡبَىٰ ﴾ ، فالعدلُ هوَ الفرضُ ، والإحسانُ هوَ النفلُ ، وإيتاءُ

---

[1] رواه البخاري (١) ، ومسلم (١٩٠٧) .

ذي القربىٰ هوَ المروءةُ وصلةُ الرحمِ ، وكلُّ ذلكَ يحتاجُ إلىٰ صبرٍ .

الضربُ الثاني : المعاصي : فما أحوجَ العبدَ إلى الصبرِ عنها ! وقدْ جمعَ اللهُ تعالىٰ أنواعَ المعاصي في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَيَنْهَىٰ عَنِ ٱلْفَحْشَآءِ وَٱلْمُنكَرِ وَٱلْبَغْيِ﴾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « المهاجرُ مَنْ هجرَ السوءَ ، والمجاهدُ مَنْ جاهدَ هواهُ »(١) .

والمعاصي مقتضىٰ باعثِ الهوىٰ ، وأشدُّ أنواعِ الصبرِ عنِ المعاصي الصبرُ عنِ المعاصي التي صارَتْ مألوفةً بالعادةِ ، فإنَّ العادةَ طبيعةٌ خامسةٌ ، فإذا انضافَتِ العادةُ إلى الشهوةِ.. تظاهرَ جندانِ مِنْ جنودِ الشيطانِ علىٰ جندِ اللهِ تعالىٰ ، فلا يقوىٰ باعثُ الدينِ علىٰ قمعِهما .

ثمَّ إنْ كانَ ذلكَ الفعلُ ممَّا يتيسَّرُ فعلُهُ.. كانَ الصبرُ عنهُ أثقلَ على النفسِ ؛ كالصبرِ عنْ معاصي اللسانِ ؛ مِنَ الغيبةِ ، والكذبِ ، والمراءِ ، والثناءِ على النفسِ تعريضاً وتصريحاً ، وأنواعِ المزحِ المؤذي للقلوبِ ، وضروبِ الكلماتِ التي يُقصدُ بها الإزراءُ والاستحقارُ ، وذكرِ الموتىٰ والقدحِ فيهم وفي علومِهِمْ وسيرِهِمْ ومناصبِهِمْ ، فإنَّ ذلكَ في ظاهرِهِ غيبةٌ ،

---

(١) رواه بنحوه الحاكم في « المستدرك » (١/ ١١) ضمن خطبة له صلى الله عليه وسلم من حديث فضالة رضي الله عنه ، ولفظه : « والمجاهد من جاهد نفسه ، والمهاجر من هجر الخطايا والذنوب » .

وفي باطنِهِ ثناءٌ على النفسِ ، فللنفسِ فيهِ شهوتانِ : إحداهُما : نفيُ الغيرِ ، والأخرىٰ : إثباتُ نفسِهِ ، وبهِما تتمُّ لهُ الربوبيةُ التي في طبعِهِ ، وهيَ ضدُّ ما أُمرَ بهِ مِنَ العبوديةِ ، ولاجتماعِ الشهوتينِ وتيسُّرِ تحريكِ اللسانِ ، ومصيرِ ذلكَ معتاداً في المحاوراتِ . . يعسرُ الصبرُ عنها ، وهيَ أكبرُ الموبقاتِ ، حتَّىٰ بطلَ استنكارُها واستقباحُها مِنَ القلوبِ ؛ لكثرةِ تكررِها ، وعمومِ الأنسِ بها ، فترى الإنسانَ يلبسُ حريراً مثلاً فيُستبعدُ ذلكَ منهُ غايةَ الاستبعادِ ، ويطلقُ لسانَهُ طولَ النهارِ في أعراضِ الناسِ ولا يُستنكرُ ذلكَ معَ ما وردَ في الخبرِ مِنْ أنَّ الغيبةَ أشدُّ مِنَ الزنا⁽¹⁾ ، ومَنْ لمْ يملكْ لسانَهُ في المحاوراتِ ، ولمْ يقدرْ على الصبرِ علىٰ ذلكَ . . فيجبُ عليهِ العزلةُ والانفرادُ ، فلا ينجيهِ غيرُهُ ، فالصبرُ على الانفرادِ أهونُ مِنَ الصبرِ على السكوتِ معَ المخالطةِ .

وتختلفُ شدَّةُ الصبرِ في آحادِ المعاصي باختلافِ داعيةِ تلكَ المعصيةِ في قوَّتِها وضعفِها ، وأيسرُ مِنْ حركةِ اللسانِ حركةُ الخواطرِ باختلاجِ الوساوسِ ، فلا جرمَ يبقىٰ حديثُ النفسِ في العزلةِ ، ولا يمكنُ الصبرُ عنهُ أصلاً ، إلا بأنْ يغلبَ على القلبِ همٌّ آخرُ في الدينِ يستغرقُهُ ؛ كمَنْ أصبحَ وهمومُهُ همٌّ واحدٌ ، وإلا . . فإنْ لمْ يستعملِ الفكرَ في شيءٍ معيَّنٍ . . لمْ يُتصوَّرْ فتورُ الوسواسِ عنهُ .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٦٤) .

القسمُ الثاني : ما لا يرتبطُ هجومُهُ باختيارِهِ ولهُ اختيارٌ في دفعِهِ :

كما لوْ أُوذيَ بفعلٍ أوْ قولٍ ، أوْ جُنِيَ عليهِ في نفسِهِ أوْ مالِهِ ، فالصبرُ علىٰ ذلكَ بتركِ المكافأةِ تارةً يكونُ واجباً ، وتارةً يكونُ فضيلةً .

قالَ بعضُ الصحابةِ : (ما كنَّا نعدُّ إيمانَ الرجلِ إيماناً إذا لمْ يصبرْ على الأذىٰ)⁽¹⁾ .

وقدْ أخبرَ اللهُ تعالىٰ عنهُمْ في قولِهِ : ﴿ وَلَنَصْبِرَنَّ عَلَىٰ مَآ ءَاذَيْتُمُونَاۚ وَعَلَى ٱللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ ٱلْمُتَوَكِّلُونَ ﴾ .

وقسمَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مرَّةً مالاً ، فقالَ بعضُ الأعرابِ مِنَ المسلمينَ : هـٰذهِ قسمةٌ ما أُريدَ بها وجهُ اللهِ ، فأُخبرَ بذلكَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فاحمرَّتْ وجنتاهُ ثمَّ قالَ : « رحمَ اللهُ أخي موسىٰ ، لقدْ أُوذيَ بأكثرَ مِنْ هـٰذا فصبرَ »⁽²⁾ .

وقالَ اللهُ تعالىٰ لنبيِّهِ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : ﴿ وَدَعْ أَذَىٰهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى ٱللَّهِ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَٱصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَٱهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ ۝ فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ ﴾ .

---

(1) هو في « القوت » (١/ ١٩٥) بلفظ : (وقال بعض العلماء : ما كنا نعد إيمان من لم يؤذ فيحتمل الأذىٰ ويصبر عليه إيماناً) .

(2) رواه البخاري (٣١٥٠) ، ومسلم (١٠٦٢) .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَلَتَسۡمَعُنَّ مِنَ ٱلَّذِينَ أُوتُواْ ٱلۡكِتَٰبَ مِن قَبۡلِكُمۡ وَمِنَ ٱلَّذِينَ أَشۡرَكُوٓاْ أَذٗى كَثِيرٗاۚ وَإِن تَصۡبِرُواْ وَتَتَّقُواْ فَإِنَّ ذَٰلِكَ مِنۡ عَزۡمِ ٱلۡأُمُورِ ﴾ أيْ : تصبروا عنِ المكافأةِ ، ولذلكَ مدحَ اللهُ تعالى العافينَ عنْ حقوقِهِمْ في القصاصِ وغيرِهِ فقالَ تعالىٰ : ﴿ وَإِنۡ عَاقَبۡتُمۡ فَعَاقِبُواْ بِمِثۡلِ مَا عُوقِبۡتُم بِهِۦۖ وَلَئِن صَبَرۡتُمۡ لَهُوَ خَيۡرٞ لِّلصَّٰبِرِينَ ﴾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « صِلْ مَنْ قطعَكَ ، وأعطِ مَنْ حرمَكَ ، واعفُ عمَّنْ ظلمَكَ »(١) .

ورأيتُ في الإنجيلِ: قالَ عيسى ابنُ مريمَ عليهِ السلامُ : لقدْ قيلَ لكُمْ مِنْ قبلُ(٢) : إنَّ السنَّ بالسنِّ والأنفَ بالأنفِ ، وأنا أقولُ لكُمْ : لا تقاوموا الشرَّ بالشرِّ ، بلْ مَنْ ضربَ خدَّكَ الأيمنَ . . فحوِّلْ إليهِ الخدَّ الأيسرَ ، ومَنْ أخذَ رداءَكَ . . فأعطِهِ إزارَكَ ، ومَنْ سخَّرَكَ لتسيرَ معهُ ميلاً . . فسرْ معَهُ ميلينِ .

وكلُّ ذلكَ أمرٌ بالصبرِ على الأذىٰ ، فالصبرُ علىٰ أذى الناسِ مِنْ أعلىٰ مراتبِ الصبرِ ؛ لأنَّهُ يتعاونُ فيهِ باعثُ الدينِ وباعثُ الشهوةِ والغضبِ جميعاً .

* * *

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٤/ ١٥٨) ، والبيهقي في « الشعب » (٧٧٢٣) .

(٢) أي : في التوراة ، وذلك مصداق قول الحق جل وعلا : ﴿ وَكَتَبۡنَا عَلَيۡهِمۡ فِيهَآ أَنَّ ٱلنَّفۡسَ بِٱلنَّفۡسِ وَٱلۡعَيۡنَ بِٱلۡعَيۡنِ وَٱلۡأَنفَ بِٱلۡأَنفِ وَٱلۡأُذُنَ بِٱلۡأُذُنِ وَٱلسِّنَّ بِٱلسِّنِّ وَٱلۡجُرُوحَ قِصَاصٞ ﴾ .

القسمُ الثالثُ : ما لا يدخلُ تحتَ الاختيارِ أوَّلُهُ وآخرُهُ :

كالمصائبِ ؛ مثلُ موتِ الأعزَّةِ ، وهلاكِ الأموالِ ، وزوالِ الصحَّةِ بالمرضِ ، وعمى العينِ ، وفسادِ الأعضاءِ ، وبالجملةِ سائرُ أنواعِ البلاءِ ، فالصبرُ علىٰ ذلكَ مِنْ أعلىٰ مقاماتِ الصبرِ ، قالَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما : (الصبرُ في القرآنِ علىٰ ثلاثةِ أوجهٍ : صبرٌ علىٰ أداءِ فرائضِ اللهِ تعالىٰ ، فلهُ ثلاثُ مئةِ درجةٍ ، وصبرٌ عنْ محارمِ اللهِ تعالىٰ ، فلهُ ستُّ مئةِ درجةٍ ، وصبرٌ على المصيبةِ عندَ الصدمةِ الأولىٰ ، فلهُ تسعُ مئةِ درجةٍ)(١) .

وإنَّما فُضِّلَتْ هاذهِ الرتبةُ معَ أنَّها مِنَ الفضائلِ علىٰ ما قبلَها وهيَ مِنَ الفرائضِ . . لأنَّ كلَّ مؤمنٍ يقدرُ على الصبرِ عنِ المحارمِ ، فأمَّا الصبرُ علىٰ بلاءِ اللهِ تعالىٰ . . فلا يقدرُ عليهِ إلا الأنبياءُ ؛ لأنَّهُ بضاعةُ الصدِّيقينَ ، فإنَّ ذلكَ شديدٌ على النفسِ ، ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أسألُكَ مِنَ اليقينِ ما تهوِّنُ بهِ عليَّ مصائبَ الدنيا »(٢) ، فهاذا صبرٌ مستندُهُ حسنُ اليقينِ .

وقالَ أبو سليمانَ الدارانيُّ : (واللهِ ؛ ما نصبرُ علىٰ ما نحبُّ ، فكيفَ نصبرُ علىٰ ما نكرَهُ ؟!)(٣) .

---

(١) كذا في « القوت » (١/١٩٨) ، وروى الديلمي نحوه مرفوعاً في « مسند الفردوس » (٣٨٤٦) من حديث علي رضي الله عنه .

(٢) رواه الترمذي (٣٥٠٢) ، والنسائي في « الكبرىٰ » (١٠١٦١) ، والحاكم في « المستدرك » (١/٥٢٨) .

(٣) رواه القشيري في « رسالته » (ص٣٢٥) .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « قالَ اللهُ عزَّ وجلَّ : إذا وجَّهتُ إلىٰ عبدٍ مِنْ عبيدي مصيبةً في بدنِهِ أوْ مالِهِ أوْ ولدِهِ ثمَّ استقبلَ ذلكَ بصبرٍ جميلٍ . . استحييتُ منهُ يومَ القيامةِ أنْ أنصبَ لهُ ميزاناً أوْ أنشرَ لهُ ديواناً »[١] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « انتظارُ الفرجِ بالصبرِ عبادةٌ »[٢] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما مِنْ عبدٍ مؤمنٍ أُصيبَ بمصيبةٍ فقالَ كما أمرَهُ اللهُ عزَّ وجلَّ : ﴿ إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّآ إِلَيۡهِ رَٰجِعُونَ ﴾ ، اللهمَّ ؛ أْجُرْني في مصيبتي وأعقبْني خيراً منها . . إلا فعلَ اللهُ ذلكَ بهِ »[٣] .

وقالَ أنسٌ : حدَّثَني رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ قالَ : « يا جبريلُ ؛ ما جزاءُ مَنْ سلبتُ كريمتيهِ ؟ قالَ : سبحانَكَ لا علمَ لنا إلا ما علمتَنا ، قالَ تعالىٰ : جزاؤُهُ الخلودُ في داري ، والنظرُ إلىٰ وجهي »[٤] .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « يقولُ اللهُ عزَّ وجلَّ : إذا ابتليتُ عبدي ببلاءٍ فصبرَ ولمْ يشكُني إلىٰ عوَّادِهِ . . أبدلتُهُ لحماً خيراً مِنْ لحمِهِ ، ودماً خيراً

---

(١) رواه الحكيم الترمذي في « نوادر الأصول » (ص٢٢٢) ، وابن عدي في « الكامل » (٧/ ١٥٠) ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (١٤٦٢) .

(٢) رواه القضاعي في « مسند الشهاب » (٤٦) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٥٣١) .

(٣) رواه مسلم (٩١٨) .

(٤) رواه الطبراني في « الأوسط » (٨٨٥٠) ، وعند البخاري (٥٦٥٣) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً : « إن الله قال : إذا ابتليت عبدي بحبيبتيه فصبر . . عوضته منهما الجنة » .

مِنْ دمِهِ، فإنْ أبرأتُهُ . . أبرأتُهُ ولا ذنبَ لهُ ، وإنْ توفَّيتُهُ . . فإلىٰ رحمتي »(١) .

وقالَ داوودُ عليهِ السلامُ : يا ربِّ ؛ ما جزاءُ الحزينِ الذي يصبرُ على المصائبِ ابتغاءَ مرضاتِكَ ؟ قالَ : جزاؤُهُ أنْ ألبسَهُ لباسَ الإيمانِ فلا أنزعَهُ عنهُ أبداً(٢) .

وقالَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ رحمة اللهِ عليه في خطبتِهِ : (ما أنعمَ اللهُ علىٰ عبدٍ نعمةً فانتزعَها منهُ وعوَّضَهُ منها الصبرَ إلا كانَ ما عوَّضَهُ منها أفضلَ ممَّا انتزعَ منهُ) ، وقرأَ : ﴿ إِنَّمَا يُوَفَّى ٱلصَّٰبِرُونَ أَجۡرَهُم بِغَيۡرِ حِسَابٖ ﴾(٣) .

وسُئِلَ الفضيلُ عنِ الصبرِ فقالَ : هوَ الرضا بقضاءِ اللهِ ، قيلَ : وكيفَ ذلكَ ؟ قالَ : الراضي لا يتمنَّىٰ فوقَ منزلتِهِ(٤) .

وقيلَ : حُبسَ الشبليُّ رحمهُ اللهُ في المارستانِ ، فدخلَ عليهِ جماعةٌ فقالَ: مَنْ أنتُمْ ؟ قالوا : أحباؤُكَ جاؤُوكَ زائرينَ ، فأخذَ يرميهِمْ بالحجارةِ ، فأخذوا يهربونَ منهُ ، فقالَ : لوْ كنتُمْ أحبَّائي . . لصبرتُمْ علىٰ بلائي(٥) .

---

(١) رواه الحاكم في « المستدرك » (١/٣٤٨) ، والبيهقي في « السنن الكبرىٰ » (٣/ ٣٧٥) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً ، وهو عند مالك في « الموطأ » (٢/ ٩٤٠) عن عطاء بن يسار مرسلاً .

(٢) رواه البيهقي في « الشعب » (٨٨٤١) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٤/٤٧) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/٢٩٨) .

(٤) روى ابن أبي الدنيا في « الرضا عن الله بقضائه » (١٦) عن الفضيل يقول : (الراضي لا يتمنىٰ فوق منزلته) .

(٥) الرسالة القشيرية (ص٣٢٨) .

وكانَ بعضُ العارفينَ في جيبِهِ رقعةٌ يخرجُها كلَّ ساعةٍ ويطالعُها ، وكانَ فيها : ﴿ وَٱصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا ﴾ (١) .

ويُقالُ : إنَّ امرأةَ فتحٍ الموصليِّ عثرَتْ ، فانقطعَ ظفرُها ، فضحكَتْ ، فقيلَ لها : أما تجدينَ الوجعَ ؟ فقالَتْ : إنَّ لذةَ ثوابِهِ أزالَتْ عنْ قلبي مرارةَ وجعِهِ (٢) .

وقالَ داوودُ لسليمانَ عليهِما السلامُ : (يُستدلُّ علىٰ تقوى المؤمنِ بثلاثٍ : حسنُ التوكلِ فيما لمْ ينلْ ، وحسنُ الرضا فيما قدْ نالَ ، وحسنُ الصبرِ فيما قدْ فاتَ) (٣) .

وقالَ نبيُّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مِنْ إجلالِ اللهِ ومعرفةِ حقِّهِ ألا تشكوَ وجعَكَ ولا تذكرَ مصيبتَكَ » (٤) .

ويُروىٰ عنْ بعضِ الصالحينَ أنَّهُ خرجَ يوماً وفي كمِّهِ صرَّةٌ ، فافتقدَها ،

---

(١) الرسالة القشيرية (ص٣٢٨) ولفظه : وقال بعضهم : كنت بمكة ، فرأيت فقيراً طاف بالبيت ، وأخرج من جيبه رقعة ونظر فيها ومرَّ ، فلما كان بالغد.. فعل مثل ذلك ، فترقبته أياماً وهو يفعل مثل ذلك ، فيوماً من الأيام طاف ونظر في الرقعة ، وتباعد قليلاً وسقط ميتاً ، فأخرجت الرقعة من جيبه ، فإذا فيها : ﴿ وَٱصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا ﴾ .

(٢) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٥١٩) .

(٣) رواه البيهقي في « الزهد الكبير » (٩٦٦) .

(٤) قال الحافظ العراقي : (لم أجده مرفوعاً ، وإنما رواه ابن أبي الدنيا في « المرض والكفارات » [٢٢٣] من رواية سفيان عن بعض الفقهاء قال : من الصبر ألا تحدث بمصيبتك ولا بوجعك ولا تزكي نفسك) . « إتحاف » (٩/ ٢٩) ، وقول سفيان رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٣٨٩) أيضاً .

فإذا هيَ قدْ أُخذَتْ مِنْ كمِّهِ ، فقالَ : باركَ اللهُ لهُ فيها ، لعلَّهُ أحوجُ إليها منِّي .

ورُوِيَ عنْ بعضِهِمْ أنَّهُ قالَ : مررتُ علىٰ سالمٍ مولىٰ أبي حذيفةَ في القتلىٰ ـ وذلكَ باليمامةِ في ردَّةِ بني حنيفةَ ـ وبهِ رمقٌ ، فقلتُ لهُ : أسقيكَ ماءً ؟ فقالَ : جُرَّني قليلاً إلى العدوِّ واجعلِ الماءَ في الترسِ فإنِّي صائمٌ ، فإنْ عشتُ إلى الليلِ . . شربتُهُ .

فهكذا كانَ صبرُ سالكي طريقِ الآخرةِ علىٰ بلاءِ اللهِ تعالىٰ .

* * *

فإنْ قلتَ : فبماذا تُنالُ درجةُ الصبرِ في المصائبِ وليسَ الأمرُ إلى اختيارِهِ ، فهوَ مضطرٌّ شاءَ أمْ أبىٰ ، فإنْ كانَ المرادُ بهِ ألا تكونَ في نفسِهِ كراهيةٌ للمصيبةِ . . فذلكَ غيرُ داخلٍ في الاختيارِ ؟

فاعلمْ : أنَّهُ إنَّما يخرجُ عنْ مقامِ الصابرينَ بالجزعِ ، وشقِّ الجيوبِ ، وضربِ الخدودِ ، والمبالغةِ في الشكوىٰ ، وإظهارِ الكآبةِ ، وتغييرِ العادةِ في الملبسِ والمفرشِ والمطعمِ ، وهـٰذهِ الأمورُ داخلةٌ تحتَ اختيارِهِ ، فينبغي أنْ يجتنبَ جميعَها ، ويظهرَ الرضا بقضاءِ اللهِ تعالىٰ ، ويبقىٰ مستمراً علىٰ عادتِهِ ، ويعتقدَ أنَّ ذلكَ كانَ وديعةً فاسترُجعَتْ ؛ كما رُوِيَ عنِ الرُّميصاءِ أمِّ سُليمٍ رحمها اللهُ أنَّها قالَتْ : تُوفِّيَ ابنٌ لي وزوجي أبو طلحةَ غائبٌ ، فقمتُ فسجَّيتُهُ في ناحيةِ البيتِ ، فقدمَ أبو طلحةَ ، فقمتُ فهيَّأتُ لهُ إفطارَهُ ، فجعلَ

يأكلُ ، وقالَ : كيفَ الصبيُّ ؟ فقلتُ : بأحسنِ حالٍ بحمدِ اللهِ ومنِّهِ ؛ فإنَّهُ لمْ يكنْ منذُ اشتكىٰ بأسكنَ منهُ الليلةَ ، ثمَّ تصنَّعتُ لهُ أحسنَ ما كنتُ أتصنَّعُ قبلَ ذلكَ ، حتَّىٰ أصابَ منِّي حاجتَهُ ، ثمَّ قلتُ : ألا تعجبُ مِنْ جيرانِنا ؟ قالَ : وما لهُمْ ؟ قلتُ : أُعيروا عاريةً ، فلمَّا طُلبَتْ منهُمْ واسترُجِعتْ . . جزعوا ، فقالَ : بئسَ ما صنعوا ، فقلتُ : هـٰذا ابنُكَ كانَ عاريةً مِنَ اللهِ تعالىٰ ، وإنَّ اللهَ قدْ قبضَهُ إليهِ ، فحمدَ اللهَ واسترجعَ ، ثمَّ غدا علىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فأخبرَهُ ، فقالَ : « اللهمَّ ؛ باركْ لهُمْ في ليلتِهِمْ » ، قالَ الراوي⁽¹⁾ : فلقدْ رأيتُ لهُمْ بعدَ ذلكَ في المسجدِ سبعةً ، كلُّهُمْ قدْ قرؤوا القرآنَ⁽²⁾ .

ورَوىٰ جابرٌ أنَّهُ عليهِ الصلاةُ والسلامُ قالَ : « رأيتُني دخلتُ الجنَّةَ ؛ فإذا أنا بالرُّميصاءِ امرأةِ أبي طلحةَ »⁽³⁾ .

وقدْ قيلَ : (الصبرُ الجميلُ هوَ ألا يُعرفَ مَنْ صاحبُ المصيبةِ إذْ يشبهُ غيرَهُ)⁽⁴⁾ .

ولا يخرجُهُ عنْ حدِّ الصابرينَ توجُّعُ القلبِ ، ولا فيضانُ العينِ بالدمعِ ؛

---

(١) وهو عَباية بن رِفاعة .

(٢) رواه الطبراني في « الكبير » (١٢٨/٢٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٥٩/٢) ، وأصله عند البخاري (٥٤٧٠) ، ومسلم (٢١٤٤) .

(٣) رواه البخاري (٣٦٧٩) .

(٤) الرسالة القشيرية (ص٣٢٨) بنحوه .

إذْ يكونُ منْ جميعِ الحاضرينَ لأجلِ الموتِ سواءً ، ولأنَّ البكاءَ توجُّعُ القلبِ على الميتِ ؛ فإنَّ ذلكَ مقتضى البشريَّةِ ، ولا يفارقُ الإنسانَ إلى الموتِ ، ولذلكَ لمَّا ماتَ إبراهيمُ ولدُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ.. فاضَتْ عيناهُ ، فقيلَ لهُ : أما نهيتَنا عنْ هٰذا ؟ فقالَ : « إنَّ هٰذهِ رحمةٌ ، وإنَّما يرحمُ اللهُ مِنْ عبادِهِ الرحماءَ »(١) .

بلْ ذلكَ أيضاً لا يخرجُ عنْ مقامِ الرضا ، فالمقدمُ على الفصدِ والحجامةِ راضٍ بهِ وهوَ متألِّمٌ بسببِهِ لا محالةَ ، وقدْ تفيضُ عينُهُ إذا عظمَ ألمُهُ ، وسيأتي ذلكَ في كتابِ الرضا إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ .

وكتبَ ابنُ أبي نَجيحٍ يُعزِّي بعضَ الخلفاءِ فكتبَ : (إنَّ أحقَّ مَنْ عرفَ حقَّ اللهِ تعالىٰ فيما أُخِذَ منهُ مَنْ عظَّمَ حقَّ اللهِ تعالىٰ عندَهُ فيما أبقاهُ لهُ ، واعلمْ أنَّ الماضيَ قبلَكَ هوَ الباقي لكَ ، والباقيَ بعدكَ هوَ المأجورُ فيكَ ، واعلمْ أنَّ أجرَ الصابرينَ فيما يُصابونَ بهِ أعظمُ مِنَ النعمةِ عليهِمْ فيما يُعافَونَ فيهِ)(٢) .

فإذاً ؛ مهما دفعَ الكراهةَ بالتفكُّرِ في نعمةِ اللهِ تعالىٰ عليهِ بالثوابِ.. نالَ درجةَ الصابرينَ .

---

(١) رواه البخاري (١٣٠٣) ، ومسلم (٢٣١٥) بنحوه ، ووقع هٰذا القول عندما رفع إليه عليه الصلاة والسلام ابن لابنة له كما هو عند البخاري (١٣٨٤) ، ومسلم (٩٢٣) .

(٢) قوت القلوب (١/ ١٩٥) .

نعمْ ، مِنْ كمالِ الصبرِ كتمانُ المرضِ والفقرِ وسائرِ المصائبِ ، وقدْ قيلَ : (مِنْ كنوزِ البرِّ كتمانُ المصائبِ والأوجاعِ والصدقةِ)[1] .

فقدْ ظهرَ لكَ بهٰذهِ التقسيماتِ أنَّ وجوبَ الصبرِ عامٌّ في جميعِ الأحوالِ والأفعالِ ، فإنَّ الذي كُفِيَ الشهواتِ كلَّها واعتزلَ وحدَهُ.. فلا يستغني عنِ الصبرِ على العزلةِ والانفرادِ ظاهراً ، وعنِ الصبرِ عنْ وساوسِ الشيطانِ باطناً ، فإنَّ اختلاجَ الخواطرِ لا يسكنُ ، وأكثرُ جولانِ الخاطرِ إنَّما يكونُ في فائتٍ لا تداركَ لهُ ، أوْ في مستقبلٍ لا بدَّ وأنْ يحصلَ منهُ ما هوَ مقدَّرٌ ، فهوَ كيفَما كانَ تضييعُ زمانٍ ، وآلةُ العبدِ قلبُهُ وبضاعتُهُ عمرُهُ ، فإذا غفلَ القلبُ في نَفَسٍ واحدٍ عنْ ذكرٍ يستفيدُ بهِ أنساً باللهِ تعالىٰ ، أوْ عنْ فكرٍ يستفيدُ بهِ معرفةً باللهِ تعالىٰ ليستفيدَ بالمعرفةِ محبةَ اللهِ تعالىٰ.. فهوَ مغبونٌ ، هٰذا إنْ كانَ فكرُهُ ووسواسُهُ في المباحاتِ مقصوراً عليهِ ، ولا يكونُ كذلكَ غالباً ، بلْ يتفكَّرُ في وجوهِ الحيلِ لقضاءِ الشهواتِ ؛ إذْ لا يزالُ ينازعُ كلَّ مَنْ تحرَّكَ علىٰ خلافِ غرضِهِ في جميعِ عمرِهِ ، أوْ مَنْ يتوهَّمُ بهِ أنَّهُ ينازعُهُ ويخالفُ أمرَهُ أوْ غرضَهُ بظهورِ أمارةٍ لهُ منهُ ، بلْ يقدِّرُ المخالفةَ مِنْ أخلصِ الناسِ في حبِّهِ ، حتَّىٰ في أهلِهِ وولدِهِ ، ويتوهَّمُ مخالفتَهُمْ لهُ ، ثمَّ يتفكَّرُ في كيفيةِ زجرِهِمْ وكيفيةِ قهرِهِمْ وجوابِهِمْ عمَّا يتعلَّلونَ بهِ في مخالفتِهِ ، ولا يزالُ في شغلٍ دائمٍ .

فللشيطانِ جندانِ ؛ جندٌ يطيرُ ، وجندٌ يسيرُ ، والوسواسُ عبارةٌ عنْ

---

[1] رواه البيهقي في « الشعب » (٩٥٧٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٨/١٩٧) مرفوعاً .

حركةِ جندِهِ الطيَّارِ ، والشهوةُ عبارةٌ عنْ حركةِ جندِهِ السيَّارِ ، وهـٰذا لأنَّ الشيطانَ خُلِقَ مِنَ النارِ ، وخُلِقَ الإنسانُ مِنْ صلصالٍ كالفخارِ ، والفخارُ قدِ اجتمعَ فيهِ معَ النارِ الطينُ ، والطينُ طبعُهُ السكونُ ، والنارُ طبعُها الحركةُ ، فلا يُتصوَّرُ نارٌ مشتعلةٌ لا تتحرَّكُ ، بلْ لا تزالُ تتحرَّكُ بطبعِها ، وقدْ كُلِّفَ الملعونُ المخلوقُ مِنَ النارِ أنْ يطمئنَّ عنْ حركتِهِ ساجداً لما خُلِقَ مِنَ الطينِ ، فأبىٰ واستكبرَ واستعصىٰ ، وعبَّرَ عنْ سببِ استعصائِهِ بأنْ قالَ : ﴿ خَلَقْتَنِي مِن نَّارٍ وَخَلَقْتَهُۥ مِن طِينٍ ﴾ .

فإذاً ؛ حيثُ لمْ يسجدِ الملعونُ لأبينا آدمَ صلواتُ اللهِ عليهِ وسلامُهُ . . فلا ينبغي أنْ يُطمعَ في سجودِهِ لأولادِهِ ، ومهما كفَّ عنِ القلبِ وسواسَهُ وعدوانَهُ ، وطيرانَهُ وجولانَهُ . . فقدْ أظهرَ انقيادَهُ وإذعانَهُ ، وانقيادُهُ بالإذعانِ سجودٌ منهُ ، فهوَ روحُ السجودِ ، وإنَّما وضْعُ الجبهةِ على الأرضِ قالبُهُ وعلامتُهُ الدالَّةُ بالاصطلاحِ عليهِ ، ولوْ جُعِلَ وضعُ الجبهةِ على الأرضِ علامةَ استخفافٍ بالاصطلاحِ . . لتُصوِّرَ ذلكَ ، كما أنَّ الانبطاحَ بينَ يدي المعظَّمِ المحترمِ يُرى استخفافاً بالعادةِ .

فلا ينبغي أنْ يدهشَكَ صدفُ الجوهرِ عنِ الجوهرِ ، وقالبُ الروحِ عنِ الروحِ ، وقشرُ اللبِّ عنِ اللبِّ ، فتكونَ ممَّنْ قيَّدَهُ عالمُ الشهادةِ بالكليَّةِ عنْ عالمِ الغيبِ ، وتحقَّقْ أنَّ الشيطانَ مِنَ المنظرينَ ، فلا يتواضعُ لكَ بالكفِّ عنِ الوسواسِ إلىٰ يومِ الدينِ ، إلا أنْ تصبحَ وهمومُكَ همٌّ واحدٌ ، فتشغلَ قلبَكَ باللهِ وحدَهُ ، فلا يجدُ الملعونُ مجالاً فيكَ ، فعندَ ذلكَ تكونُ مِنْ عبادِ اللهِ

المخلصينَ ، الداخلينَ في الاستثناءِ عنْ سلطنةِ هٰذا اللعينِ .

ولا تظنَّنَّ أنَّهُ يخلو عنهُ قلبٌ فارغٌ ، بلْ هوَ سيَّالٌ يجري مِنِ ابنِ آدمَ مجرى الدمِ ، وسيلانُهُ مثلُ الهواءِ في القدحِ ، فإنَّكَ إنْ أردتَ أنْ يخلوَ القدحُ عنِ الهواءِ مِنْ غيرِ أنْ تشغلَهُ بالماءِ أوْ بغيرِهِ.. فقدْ طمعتَ في غيرِ مطمعٍ ، بلْ بقدْرِ ما يخلو مِنَ الماءِ يدخلُ فيهِ الهواءُ لا محالةَ ، فكذلكَ القلبُ المشغولُ بفكرٍ مهمٍّ في الدينِ يخلو عنْ جولانِ الشياطينِ ، وإلا . . فمَنْ غفلَ عنِ اللهِ تعالىٰ ولوْ في لحظةٍ فليسَ لهُ في تلكَ اللحظةِ قرينٌ إلا الشيطانُ ، ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَمَن يَعْشُ عَن ذِكْرِ ٱلرَّحْمَٰنِ نُقَيِّضْ لَهُۥ شَيْطَٰنًا فَهُوَ لَهُۥ قَرِينٌ ﴾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ يبغضُ الشابَّ الفارغَ »[1] ، وهٰذا لأنَّ الشابَّ إذا تعطَّلَ عنْ عملٍ يشغلُ باطنَهُ بمباحٍ يستعينُ بهِ علىٰ دينِهِ . . كانَ ظاهرُهُ فارغاً ، ولمْ يبقَ قلبُهُ فارغاً ، بلْ يعششُ فيهِ الشيطانُ ويبيضُ ويفرِّخُ ، ثمَّ تزدوجُ أفراخُهُ أيضاً وتبيضُ مرَّةً أخرىٰ وتفرِّخُ ، وهٰكذا يتوالدُ نسلُ الشيطانِ توالداً أسرعَ مِنْ توالدِ سائرِ الحيواناتِ ؛ لأنَّ طبعَهُ مِنَ النارِ ، وإذا وجدَ الحَلْفاءَ اليابسةَ . . كثرَ توالدُهُ ، فلا يزالُ تتوالدُ النارُ مِنَ النارِ ، ولا تنقطعُ ألبتةَ ، بلْ تسري شيئاً فشيئاً على الاتصالِ ، فالشهوةُ في نفسِ

---

(١) قال الحافظ العراقي : (غريب لم أجده) . « إتحاف » (٩/ ٣٣) ، وروى الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٢٢٩) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ١٣٠) عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه قال : (إني لأكره أن أرى الرجل فارغاً ليس في أمر دنيا ولا آخرة) .

الشابُّ للشيطانِ كالحلفاءِ اليابسةِ للنارِ ، وكما لا تبقى النارُ إذا لمْ يبقَ لها قوتٌ وهوَ الحطبُ . . فلا يبقىٰ للشيطانِ مجالٌ إذا لمْ تكنْ شهوةٌ .

فإذاً ؛ إذا تأمَّلتَ . . علمتَ أنَّ أعدىٰ عدوِّكَ شهوتُكَ ، وهيَ صفةُ نفسِكَ ، ولذلكَ قالَ الحسينُ بنُ منصورٍ الحلاَّجُ حينَ كانَ يُصلبُ وقدْ سُئِلَ عنِ التصوُّفِ ما هوَ ؟ فقالَ : (هيَ نفسُكَ ، إنْ لمْ تشغلْها . . شغلَتْكَ)⁽¹⁾ .

فإذاً ؛ حقيقةُ الصبرِ وكمالُهُ الصبرُ عنْ كلِّ حركةٍ مذمومةٍ ، وحركةُ الباطنِ أولىٰ بالصبرِ عنْ ذلكَ ، وهـٰذا صبرٌ دائمٌ لا يقطعُهُ إلا الموتُ ، نسألُ اللهَ حسنَ التوفيقِ بمنِّهِ وكرمِهِ .

* * *

---

(١) رواه الخطيب في « تاريخ بغداد » (٨/١٢٨) .

SABRA İHTİYAÇ OLDUĞU SANILAN HUSUSLAR

Bilmiş ol ki; şu hayat âleminde kişinin karşılaştığı, hoşlandığı ve hoşlanmadığı şeyler olmak üzere ikiye ayrılır. İnsanoğlu her ikisinde de sabra muhtaçtır. O halde hiç bir vakit sabırdan vâreste kalamaz.

Birinci nevi; hoşuna giden şeylerle karşılaşmasıdır. Sıhhat, selâmet, servet, mevkî, kabîle, maiyet ve yardımcı çokluğu ile her türlü genişliklerdir. Bu gibi bütün dünya varlıklarında sabra ihtiyaç vardır. Çünkü şâyet nefsine hâkim olamaz ve alabildiğine başıboş bırakarak bunlara meyleder ve mubâh olan bu varlıklara dalarsa, netîcesi azgınlık olur. Zîra kendini müstağnî gördüğü zaman, insanın azdığını Kur'ân-ı Kerîm haber vermektedir. Bunun için bolluk içinde iken de sabır içinde olması gerekir ve hattâ bu sabır, yokluğa sabırdan da daha zordur. Nitekim âriflerden birisi: "Felâket ve musîbetlere her mü'min sabredebilir. Fakat afiyet ve bolluğa ancak sıddîklar sabredebilirler." demiştir.

Sehl de: "Âfiyete sabır, musîbete sabırdan daha zordur." demiştir. Büyük yoksulluklar geçirdikten sonra kazandıkları zaferler netîcesi elde ettikleri bolluklar karşısında ashâb-ı kirâm: "Darlık ve sıkıntılarla karşılaştık. Bunlara karşı sabretmesini bildik. Şimdi bollukla karşılaştık, buna sabredemiyoruz." demişlerdir. Bunun için Allahu Teâlâ mal, evlâd ve âile fitnesinden korkutmak üzere:

يَآ أَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تُلْهِكُمْ أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِ

“Ey iman edenler! Mallarınız ve çocuklarınız sizi Allah’ı anmaktan alıkoymasın.” (Münâfikun sûresi, 63/9) Diğer âyette:

إِنَّ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ

“Ey îman edenler, eşlerinizin, evlâtlarınızın içinde hakîkaten size düşman olanlar vardır.” (Teğâbün sûresi, 64/14) buyurmuştur. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) hutbede iken torunu Hasan’ın gömleğinin dolaşıp takıldığını gördüğü vakit, minberden inerek onu düzeltip çocuğu boynuna doladıktan sonra tekrar minbere çıkıp hutbe okumaya devâm etti ve: *“Allahu Teâlâ çok doğru olarak:*

إِنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ

“Muhakkak mallarınız ve çocuklarınız fitnedir.” (Teğâbün sûresi, 64/15) buyurmuştur. *“Zîra ben torunumu o vaziyette görünce dayanamadım, gittim onu düzelttim.”*[13] buyurdu. İşte burada basîret sâhipleri için büyük ders ve ibret vardır. Asıl hüner, âfiyet ve bollukda sabretmesini bilmektir. Bunun sabrı, onlara güvenip bel bağlamamaktır. Hepsinin kendi elinde emânet olduğunu ve bir anda alınıp yok olabileceğini bilmektir. Bunun için bu geçici varlıklara sevinmemeli, bunlara dalmamalı ve bunlarda Allah hakkına riâyet etmelidir. Allah hakkına riâyet, servetinin bir kısmını muhtaçlara vermek, bedeniyle yardımda bulunmak, dili ile doğruyu söyleyip öğüt ve tavsiyelerde bulunmaktır. Diğer âzâları ile de bu şekilde hareket etmelidir.

Bu sabır, şükre yakın ve onunla beraberdir. Çünkü bu sabır, şükrün hakkını yerine getirmekle tamam olur. Bolluk ve genişliğe sabrın daha zor olması bu sabrın, kudrete mukareneti bakımındandır. Yokluğa sabır, bir yönden mecburîdir. Fakat varlığa sabır, tamamen bir irâde işidir ve bundan dolayı zordur. Hattâ güç yetmemezlik de bir korunma sebebidir. Başkasının senden kan alması, kendi kendinden kan almasından daha kolaydır. Hattâ yemeğin bulunmadığı sırada açlığa dayanmak, yemek varken açlığa tahammülden daha kolaydır.

---

[13] Ashâb-ı Sünen Büreyde’den rivâyet etmişlerdir. Tirmizî, hasen ve garib olduğunu söylemiştir.

İkinci nevi; arzusuna uymayan ve hoşuna gitmeyen şeylerle karşılaşmasıdır. Bu da kişinin irâde ve iltizamı ile olur -ibâdet ve isyan gibi-. Yâhut irâdesi dışında olur -felâket ve musîbetler gibi-. Veyâhut her ne kadar irâdesi ile değilse de onu yok etmekte irâdesi olur. İntikam almak gibi ki, hepsi üç kısma ayrılır.

Birinci kısım, kendi irâde ve ihtiyârı ile olanlardır. Bunlara tâat ve mâsiyet denir. Bunlar da ikiye ayrılmış olur:

A) Tâat: Kul, ibâdetin ağırlığına sabretmeye muhtaçtır. Bununla beraber tâatın meşakkatine ağırlığına, sabır, zordur. Çünkü nefis, tabiatı îtibarıyla ibâdet ve kulluktan nefret eder de rubûbiyet iddiasına koşar. Bunun için âriflerden birisi: "Hiç bir nefis yoktur ki, Firavun'un âşikâre olarak "Ben sizin âlî Rabbınızım." iddiası kendisinde olmasın. Fakat Firavun imkânlarını buldu ve gizli sakladığı bu şeyi açıkladı. Kavmini küçümsedi. Onlar da ona itâat ettiler. Bununla beraber herkes kölesine karşı aynı tutum ve davranış içindedir. Her ne kadar bunu açıklamazsa da maiyetine karşı kibirlenip böbürlenmesi, kusurlarına karşı harekete geçerek böbürlenmesi rubûbiyet iddiâsının bir delîlidir. Demek ki kulluk, mutlak surette nefse ağır gelen bir şeydir. Aynı zamanda ibâdetlerden bâzıları tembellik sebebiyle sevilmez -namaz gibi-. Bâzıları cimrilik sebebiyle sevilmez -zekât gibi-. Bâzıları her iki sebepten sevilmez -cihad ve hac gibi-. Şu hâlde tâate sabır, zorluklara sabır demektir. Tâate sabır için de üç hâle ihtiyaç vardır:

Birinci hal; tâatten önce gelir, bu da sağlam niyet, ihlâs, riyâ tehlikelerinden ve diğer âfetlerden kaçınmak, ihlâsa azim ve vefâdır ki, niyet ve ihlâsın hakîkatini, riyâ ve şeytanın hîlelerinin âfetlerini bilenler için bu, en zor olan bir sabırdır. Resûl-i Ekrem (s.a.v.), buna tenbîh etmek üzere: *“Ameller niyet iledir ve herkes için niyet ettiği şey vardır.”* buyurduğu gibi, Allahu Teâlâ da:

وَمَا أُمِرُوٓا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللّٰهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ

“Onlar ancak Allah’a, O’nun dîninde ihlâs erbâbı ve muvahhidler olarak ibâdet etmekle emrolunmuşlardır.” (Beyyine sûresi, 98/5) buyurmuştur. Bunun için Allahu Teâlâ sabrı amel üzerine takdîm ederek:

إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ

“Sabredenler ve sâlih amel işleyenler hâriç.” (Hûd sûresi, 11/11) buyurmuştur.

İkinci hal; amel halidir. Amel esnasında Allah’tan gaflet etmeyip, amelin âdâb ve sünnetine riâyetten tembelleşmemek, amelin sonuna kadar edebin şartlarına riâyet etmektir. Tembellik geldiği vakit hemen sabretmeli ve ibâdetini tamamlamaya çalışmalıdır. Bu da sabırların en çetinlerindendir. Allahu Teâlâ’nın:

نِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ الَّذِينَ صَبَرُوا

“Amel edenlerin mükâfatı ne güzeldir ki, onlar sabretmişlerdir.” (Ankebût sûresi, 29/58) buyurmasından murâdın bu olduğu muhtemeldir.

Üçüncü hal; ameli bitirdikten sonradır. Çünkü riyâ ve süm'adan korunmak için amelini duyurmamak maksadıyla sabra muhtaçtır. Ucub ve benzeri amelini mahvedecek her şeyden sabra mecburdur. Nitekim Allahu Teâlâ:

لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذٰى

"Menn u ezâ ile sadakalarınızı iptâl etmeyiniz." (Bakara sûresi, 2/264) buyurmuştur. Diğer âyette de şöyle buyrulmuştur:

لَا تُبْطِلُوا أَعْمَالَكُمْ

"Amellerinizi iptal etmeyiniz." (Muhammed sûresi, 47/33) Sadaka verdikten sonra eziyet etmeye ve başa kakmaya sabretmeyen, sadakasını iptâl etmiş olur.

Tâatler de farz ve nâfile olarak ikiye ayrılır. Her ikisinde de sabra ihtiyaç vardır. Allahu Teâlâ bunları:

إِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَآءِ ذِي الْقُرْبٰى

"Şüphesiz ki Allah adâleti, iyiliği, akrabaya vermeyi emreder." (Nahl sûresi, 16/90) âyet-i celîlesinde toplamıştır. Adâlet ile ihsan nâfiledir, akrabaya vermek ise bir fazîlettir. Bunların hepsinde sabra ihtiyaç vardır.

B) **Mâsiyet:** Kişinin en çok muhtaç olduğu, isyâna sabırdır. Allahu Teâlâ kötülüklerin çeşitlerini:

وَيَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَآءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ

"Taşkın kötülük(ler)**den, münkerden, zulüm ve tecebbürden nehyeder"** (Nahl sûresi, 16/90) âyet-i celîlesinde toplamıştır. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

"Muhâcir, kötülüklerden uzaklaşan, mücâhid de nefsiyle cihâd edendir." buyurmuştur. İsyan, nefsin arzularına uymaktır. İnsan için sabırların en zoru, alışkın olduğu günâhlara sabırdır. Çünkü âdet, beşinci bir tabiattir. Adet de şehvete eklendiği vakit, Allah'ın askerlerine karşı, şeytanın iki kuvveti belirmiş olur ki, artık dîn ve diyânetin zorlaması onu söküp atmaya güç yetiremez. Hele âdet yolu ile alıştığı bu kötülüğü kolaylıkla yapabilirse, ona sabır, daha da zorlaşır. Gıybet, yalan, riyâkârlık, târiz veya tasrîh yolu ile yağcılık yapmak, kalp kırmak, her türlü şakacılık ve hakaret maksadıyla yapılan darb-ı meseller ve ölüler aleyhindeki konuşmalar gibi. Bunlardan ayrılmak cidden zordur. Bunlarda başkasını düşürüp kendini yükseltmek gibi nefsin iki arzusu vardır.

Zâten rubûbiyetin tamamlandığı bu iki yön, emrolunduğu ubûdiyetin zıddıdır. Bu iki isteğin bir arada toplanması, dilin de bunlara kolaylıkla dönmesi ve sohbetlerde ekseriyetle bunların konuşulması, bunlara karşı sabrı, cidden zorlaştırır. Bunlar tammüm edip (yaygınlaşıp) sık sık tekrarlandıklarından, artık gönüller bunları çirkin görmediği ve kimse bunlara aldırış etmediği için, en büyük tehlikelerdendirler. Bakarsın, ipek giyen bir insan görüldüğü vakit, alabildiğine tenkîd edildiği halde devamlı olarak milleti diline dolayıp çekiştirenlere kimse bir şey demez. Hâlbuki gıybetin zinâdan daha ağır olduğuna dâir Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'den rivâyet vardır. Sohbetlerde diline hâkim olamayanların tek çâreleri, cemiyete katılmamaktır. Onu başka bir şey kurtaramaz. Yalnızlığa sabır, cemiyet arasında diline hâkim olmaya sabrından daha kolaydır.

İsyânı tahrîk eden şeyin, kuvvet ve zâfiyeti bakımından, fertlerde isyâna sabrın güçlüğü de ayrı ayrıdır. Yâni bâzılarında bâzı isyâna tahrîk daha kuvvetli, buna sabır ise daha zor olur. Dilin hareket edip konuşmasından daha kolayı da vesvesenin karışmasıyla hâtıraların harekete geçmesidir. Hâlbuki kalbe geçen hâtıralar daima yalnızdır. Bu bakımdan kalbin hâtıralarında sabır, hiç de mümkün değildir. Ancak kalbe daha önemli hâtıra gelirse, o zaman diğerinden vazgeçer. Meselâ, kalbinde daima Allah korkusu taşıyan kimse, artık diğer vesveselerden kendini korumuş olur.

İkinci kısım, karşılaştığı şeylerin kendi irâdesi dışında olanlarıdır. Fakat bunları defetmekte kendi irâde ve ihtiyârı vardır. Meselâ, söz veya iş ile kendisine hakaret edilmiş, mal veya canına tarruz edilmiştir. Bunların yapılması kendi ihtiyârı ile değil, fakat ihtiyârı ile bunları defedebilir. Bu gibi eziyetlere sabır, bâzen vâcip ve bâzen de fazîlet olur. Sahâbeden bâzıları, "Eziyetlere sabretmeyen mü'minlerin îmanına kıymet vermezdik." derlerdi. Nitekim âyet-i celîlede:

وَلَنَصْبِرَنَّ عَلٰى مَا اٰذَيْتُمُونَا وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ

"Biz, yaptığınız eziyetlere elbette katlanacağız. Tevekkül edenler de yalnız Allah'a güvenip dayanmakta sebât etmelidir." (İbrâhîm sûresi, 14/12) buyrulmuştur.

Bir defa Resül-i Ekrem bir ganîmet malını taksîm etti. Müslümanlardan bedevî Arabın biri: "Bu taksîm, Allah'ın rızâsına uyan bir taksîm değildir." dedi. Durumu Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e haber verdiklerinde, gadabından mübârek yüzü kızardı ve:

يَرْحَمُ اللّٰهُ أَخِي مُوسٰى لَقَدْ أُوذِيَ بِأَكْثَرَ مِنْ هٰذَا فَصَبَرَ

"Allah, kardeşim Mûsâ'ya rahmet etsin, ona bundan daha çok eziyet yapıldı da, o bunlara katlandı."[14] buyurdu. Allahu Teâlâ:

---

[14] Buhârî ile Müslim, İbn Mes'ûd'dan rivayet etmişlerdir.

وَدَعْ أَذَاهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ

“Onların ezâlarına aldırış etme, Allah’a güvenip dayan.” (Ahzâb sûresi, 33/48) buyurmuştur. Diğer âyet-i celîlede de şöyle buyrulmuştur:

وَاصْبِرْ عَلٰى مَا يَقُولُونَ وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَم۪يلًا

“Onların (müşriklerin) **söylediklerine katlan ve onlardan güzellikle ayrıl.”** (Müzzemmil sûresi, 73/10) Bir başka âyette de:

وَلَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّكَ يَض۪يقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ

“Andolsun, biliyoruz ki, onların söyleyip durduklarından göğsün cidden daralıyor. Sen hemen Rabbini hamd ile tesbîh et ve secde edenlerden ol.” (Hıcr sûresi, 15/97-98) buyrulmuştur. Bir başka âyet-i kerîme de şöyledir:

وَلَتَسْمَعُنَّ مِنَ الَّذ۪ينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذ۪ينَ أَشْرَكُوا
أَذًى كَث۪يرًا وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ

“Sizden evvel kendilerine kitap verilenlerden ve Allah’a eş tanıyanlardan da her halde incitici birçok laflar işiteceksiniz. Eğer katlanır, sakınırsanız, işte bu, hâdiselere karşı bir azimdendir.” (Âl-i İmrân sûresi, 3/186) Yâni karşılık vermez ve sabrederseniz, mükâfatınız büyüktür. Bunun için kısas ve benzeri haklarından vazgeçenleri methetmek üzere Allahu Teâlâ:

وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِه۪ وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ
خَيْرٌ لِلصَّابِر۪ينَ

"Eğer her hangi bir cezâ ile mukabele edecek olursanız ancak size revâ görülen ukubetin misillemesiyle ceza yapın. Sabrederseniz andolsun ki bu, tahammül edenler için elbet daha hayırlıdır." (Nahl sûresi, 16/126) buyurmuştur.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

صِلْ مَنْ قَطَعَكَ وَأَعْطِ مَنْ حَرَمَكَ وَاعْفُ عَمَّنْ ظَلَمَكَ

"Gelmeyene git, vermeyene ver, sana kötülük edeni affet."[15] buyurmuştur.

İncil'de yazıldığına göre **İsâ aleyhisselâm** ümmetine hitaben "Size, kulağa kulak, buruna burun olarak kısas hakkı tanınmıştı. Fakat ben derim ki; kötülüğü kötülükle karşılamayın. Sağ yanağınıza tokat vuran olursa, siz ona solunu da çevirin. Sırtından pardesünü alana, ceketini de ver. Seni yakalayıp bir kilometre mesafeye götürmek isteyen ile sen iki kilometre git." demiştir.

Bütün bunlar, eziyetlere karşı sabrı tavsiyedir. İnsanların eziyetlerine sabır, en üstün mertebedir. Zîra bu sırada dinin îcaplarını yerine getirmek vardır. Yalnız eziyet vermemek bir hüner değil, asıl hüner, eziyete sabırdır.

Üçüncü kısım, ne gelişi, ne de def edilmesi ihtiyârında olan şeylerle karşılaşmasıdır. Musîbet ve felâketler gibi. Adamlarının ölmesi, servetinin mahvolması, hastalanmak, bir âzânın telef olması ve benzeri âfetler gibi. Bunlara sabır, en üstün makamlardandır.

Nitekim **İbn Abbâs** (r.a.) diyor ki: "Kur'ân'da sabır, üç şekilde anlatılmıştır. **Birincisi** farzların îfâsı için onların ağırlıklarına sabır. Bunun üç yüz derece sevabı vardır. **İkincisi**, haram ve yasaklardan sabırdır. Bunun altı yüz derece sevabı vardır. **Üçüncüsü**, ilk sarsıntıda musîbetlere sabırdır ki, bunun dokuz yüz derece fazîleti vardır. Musîbetlere sabır, fazîletten olduğu halde derecesinin daha üstün olması; haramlara sabır, her mü'minin yapabileceği ve fakat belâya sabır ise ancak peygamberlerin güç yetireceği bir şey olması bakımındandır. Zîra belâ ve ibtilâ, nefse ağır gelen bir imtihandır ve aynı zamanda sıddîkların azığıdır. Bunun için Peygamber Efendimiz (s.a.v.):

---

[15] Yukarıda geçmiştir.

أَسْأَلُكَ مِنَ الْيَقِينِ مَا تُهَوِّنُ عَلَيَّ بِهِ مَصَائِبَ الدُّنْيَا

"Allahım, dünya musîbetlerini bana kolaylaştıran bir yakîni senden isterim."[16] diye duâ etmiştir. Bu, bir sabırdır ki, dayanağı hüsn-i yakîn olduğu için **Süleyman Dârânî**: "Vallahi, sevdiğimize sabredemiyoruz, ya hoşlanmadığımız şeylere nasıl sabredebiliriz?" demiştir. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de bir hadîs-i kudsîde:

قَالَ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ إِذَا وَجَّهْتُ إِلٰى عَبْدٍ مِنْ عَبِيدِي مُصِيبَةً فِي
بَدَنِهِ أَوْ مَالِهِ أَوْ وَلَدِهِ ثُمَّ اسْتَقْبَلَ ذٰلِكَ بِصَبْرٍ جَمِيلٍ اِسْتَحْيَيْتُ
مِنْهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَنْ اَنْصُبَ لَهُ مِيزَانًا أَوْ أَنْشُرَ لَهُ دِيوَانًا

"Allahu Teâlâ buyurdu ki; kullarımdan her hangi birine; bedeninde, malında veya evlâdında bir musîbet verdiğim vakit, onu güzel bir sabırla karşılarsa, kıyâmet günü onun için mîzân ve hesap kurmaktan hayâ ederim."[17] buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اِنْتِظَارُ الْفَرَجِ بِالصَّبْرِ عِبَادَةٌ

---

[16] Tirmizî ve Neseî, İbn Ömer'den rivâyet etmişlerdir. Hâkim de sahih olduğunu söylemiştir.

[17] İbn Adiy, Enes'den rivâyet etmiştir.

"Sabırla kurtuluşu beklemek, ibâdettir."[18] buyurmuştur. Diğer bir hadîste şöyle buyrulmuştur:

مَا مِنْ عَبْدٍ مُؤْمِنٍ أُصِيبَ بِمُصِيبَةٍ فَقَالَ كَمَا أَمَرَ اللّٰهُ تَعَالٰى: (إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ) اَللّٰهُمَّ أُؤْجُرْنِي بِمُصِيبَتِي وَاعْقِبْنِي خَيْرًا مِنْهَا إِلَّا فَعَلَ اللّٰهُ بِهِ ذٰلِكَ

"Her hangi bir mü'mine bir felâket geldiği vakit, Allahu Teâlâ'nın buyurduğu gibi **"Allah'tan geldik, Allah'a gideceğiz."** *dedikten sonra, Allahım, bu felâketten dolayı beni mükâfatlandır ve bundan hayırlısını bana ver, derse mutlak surette Allahu Teâlâ dileğini yerine getirir."*[19]

Enes'in (r.a.) Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'den rivâyetinde, Allahu Teâlâ Cebrâil'e:

يَا جِبْرِيلُ مَا جَزَاءُ مَنْ سُلِبَتْ كَرِيمَتَيْهِ؟ قَالَ: سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا، قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى: جَزَاؤُهُ الْخُلُودُ فِي دَارِي وَالنَّظَرُ إِلٰى وَجْهِي

"Ey Cebrâil, iki gözü kör olanın mükâfatının ne olduğunu bilir misin, buyurdu. Cebrâil, Allahım, seni noksan sıfatlardan tenzîh ederim. Biz ancak bize bildirdiğini bilebiliriz, dedi. Allahu Teâlâ, onun mükâfatı, ebedî olarak cennette kalmak ve benim cemâlime bakmaktır."[20] buyurmuştur.

---

18. Kudaî ve diğerleri İbn Ömer ve İbn Abbâs'tan rivâyet etmişlerdir. Tirmizî'nin İbn Mes'ûd'dan aynı meâlde başka ifâde ile rivâyeti vardır.
19. Müslim, Ümmü Seleme'den rivâyet etmiştir.
20. Taberânî **"Evsat"**ında rivâyet etmiştir. Bu meâlde Buhârî'nin de rivayeti vardır.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

يَقُولُ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ: إِذَا ابْتَلَيْتُ عَبْدِي بِبَلَاءٍ فَصَبَرَ وَلَمْ
يَشْكُنِي إِلٰى عُوَّادِهِ أَبْدَلْتُهُ لَحْمًا خَيْرًا مِنْ لَحْمِهِ وَدَمًا خَيْرًا مِنْ
دَمِهِ فَإِذَا أَبْرَأْتُهُ أَبْرَأْتُهُ وَلَا ذَنْبَ لَهُ وَإِنْ تَوَفَّيْتُهُ فَإِلٰى رَحْمَتِي

“Allahu Teâlâ buyuruyor ki; kulumu bir belâ ile ibtilâ ettiğim vakit, sabreder ve ziyâretçilerine beni şikâyette bulunmazsa; ona etinden iyi et, kanından iyi kan veririm. İyileştiği vakit, günâhsız olarak iyileşir onu öldürürsem, rahmetime yâni cennetime gider.”[21] buyurmuştur.

Dâvud aleyhisselâm: *“Yâ Rab, senin rızân uğrunda musîbetlere sabreden kederli adamın mükâfatı nedir?”* diye sorunca, Allahu Teâlâ: *“Ondan aslâ soymayacağım, îman kisvesini ona giydirmemdir.”* buyurdu.

Ömer b. Abdülâzîz bir hutbesinde: “Allahu Teâlâ bir kuluna verdiği nîmeti alıp da karşılığında sabrı ona nasîb ederse, nîmete mukabil verdiği sabır, o nîmetten daha efdaldir.” buyurdu. Ve Allahu Teâlâ’nın:

إِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ

“Ancak sabredenlere ecirleri hesapsız ödenecektir.” (Zümer sûresi, 39/10) âyetini okudu.

Fuzayl’e sabırdan sorduklarında:

- “Allah’ın kazâsına rızâdır.” dedi.

- “Bu nasıl olur?” diyenlere;

---

[21] Mâlik **“Muvatta”**ında Atâ’dan rivâyet etmiştir.

- "Râzı olan kimse, bulunduğu halden daha üstününü istemez." dedi.

Denildi ki; bir defa **Şiblî** tevkîf edildi ve akıl hastahanesine gönderildi. Kendisini ziyârete gelenlere kim olduklarını sordu. Onlar da: "Senin dost ve ahbapların seni ziyârete gelmişlerdir." dediler. Şiblî hemen bunları taşa tuttu. Onlar da kaçmaya başladılar. Şiblî: "Eğer siz gerçek dostlarım olaydınız, benim bu eziyetime dayanırdınız." dedi.

Âriflerden birisinin cebinde küçük bir kâğıt parçası bulunur ve ara sıra bu kâğıdı çıkarır okurdu. Kâğıtta:

وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَإِنَّكَ بِأَعْيُنِنَا

"Rabbinin hükmüne sabret. Çünkü sen gözlerimizin önündesin." (Tür sûresi, 52/48) âyeti yazılı idi.

Denildi ki; **Feth-i Mûsılî**'nin karısı bir defa düştü, tırnağı yarıldı. Bunun üzerine güldü. Kendisine: "Ayağın ağrımadı mı niye gülüyorsun?" diyenlere: "Bunun sevâbının zevki, acısını bana unutturmuştur." dedi.

Dâvud aleyhisselâm, Süleyman aleyhisselâm'a: *"Mü'minin takvâsına üç şey ile delîl çekilir: Ulaşamadığı şeye tevekkül, eline geçene rızâ ve kaybolana da sabır ile"* demiştir. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مِنْ اِجْلَالِ اللّٰهِ وَمَعْرِفَةِ حَقِّهِ أَنْ لَا تَشْكُوَ وَجَعَكَ وَلَا تَذْكُرَ مُصِيبَتَكَ

"Acıya dayanıp uğradığın felâketi kimseye duyurmaman ve şikâyette bulunmaman, Allah'ı tâzîm ve O'nu hakkıyla mârifettendir." buyurmuştur.

Rivâyete göre sâlihlerden birisi, koltuğunda kesesi ile pazara çıktı. Biraz sonra kesesini kaybetti. Arayıp bulamayınca: "Onu alana Allah mübârek etsin, her halde benden daha çok muhtaçtı." dedi.

Huzeyfe'nin (r.a.) âzadlısı **Sâlim**, savaşta yaralılar arasında bulunuyordu ve son anlarını yaşıyordu. Adamın biri kendisine bir miktar su getirdi. Sâlim: "Sen beni düşmana doğru çevir, ben oruçluyum. Suyu kalkana dök, akşama kadar yaşarsam, o zaman biraz içerim." dedi. İşte âhiret yolcularının sabırları böyledir.

Şâyet "Musîbetlere sabır, insanın elinde değil. Böyle musîbetlere sabredenlerin derecesine nasıl ulaşılır? Çünkü bu adam dilese de dilemese de acı ve ızdırap içindedir. Bunu kerîh görmeyecek dersen, bu adamın elinde değildir. Nasıl hareket etsin ki sabredenlerden olsun?" dersen bilmiş ol ki;

Sabredenler mertebesinden düşmesi, yakapaça yırtarak feryâd u figan etmesi ve durmadan sızlanıp şikâyette bulunmasıyladır. Kederini açıklaması, yemek, giymek ve meskendeki âdetini değiştirip mâtem havasına girmesiyledir. İşte bunları kendi ihtiyârı ile yapar. Bunun için bunlardan kaçınarak Allah'ın kazâsına rızâ göstermesi, eski âdetini sürdürmesi ve bütün bunların, elinde birer emânet olup geri alındığını bilmesi lâzımdır. Böyle yaparsa sabredenlerdendir.

Rivâyete göre **Süleym**'in annesi Rumeysâ şöyle anlatıyor: Çocuğum ağır hasta idi. Babası Ebû Talha dışarıda idi. Çocuk öldü. Onu güzelce bir odaya yerleştirdim. Talha akşama doğru geldi, oruçlu idi. Çocuğundan sordu. Ben:

- "Çocuk rahattır." dedim. Akşam oldu, iftar yemeğini verdim. Ona karşı kadınlığın cilvelerini yaptım. O, daha ileri gitmek istedi. Bu sırada ona:

- "Şu komşumuzun yaptığına baksana." dedim. O da:

- "Ne oldu?" diye sordu. Ben:

- "Benden emânet bir şey aldılardı, onu geri aldım diye arkamdan ağlamaya başladılar." dedim. Talha:

- "Hiç öyle şey olur mu?" deyince ben fırsat buldum ve:

- "İşte Allahu Teâlâ bize verdiği emânetini geri aldı." diyerek çocuğun öldüğünü kendisine bildirdim. O da bunun üzerine Allah'a hamdederek: **"İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn."** dedi. Ertesi gün, durumdan Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'i haberdar ettiklerinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Allahım, onların bu gecelerini mübârek kıl." diye duâ etmiştir. Râvî diyor ki: "Bir müddet sonra bu âileyi yedi nüfus olarak mescidde gördüm ve hepsi de Kur'ân-ı Kerîm okuyorlardı." Câbir'in rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

رَأَيْتُنِي دَخَلْتُ الْجَنَّةَ فَإِذَا أَنَا بِالرُّمَيْصَاءِ اِمْرَأَةُ أَبِي طَلْحَةَ

"Rüyâmda cennete girdiğimi gördüm. Bir de baktım ki Ebû Talha'nın hanımı Rumeysa orada." buyurdu.

Denildi ki; sabr-ı cemîl, bir felâkete uğrayanın o felâkete uğramayanlar gibi tutum takınmasıdır. Bununla beraber içinden acınmak ve gözünden yaş akmak, insanı sabredenlerden ayırmaz. Zîra ölüye herkes acınır ve ağlar. Gözyaşı, merhametin eseridir. Bu ise beşeriyet iktizâsıdır. İnsan ölünceye kadar bu halinden geçmez. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in oğlu İbrahim öldüğü vakit gözleri yaşardı. Bunu görenler:

- "Sen bizi ağlamaktan men etmedin mi?" dediklerinde, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ هٰذِهِ رَحْمَةٌ وَإِنَّمَا يَرْحَمُ اللّٰهُ مِنْ عِبَادِهِ الرُّحَمَاءَ

Bu gözyaşı, bir merhamet ve acıma netîcesidir. Allahu Teâlâ, kullarından, merhametli olanlara rahmet eder."[22] buyurmuştur. Aynı zamanda bu kabîl ağlamak, insanı rızâ makamından da düşürmez. Kan aldırmaya hazırlanan, buna râzıdır. Râzı olmasına rağmen yine de buna acınır. Hattâ bâzen gözünden yaş da gelir. Buna rağmen yine de kan aldırmaya devâm eder. İnşâallah bu bölüm rızâ bahsinde daha geniş şekilde îzah edilecektir.

İbn Necîh, halîfelerden birini kastederek bir yazısında: "Kendisinden alınanda Allah'ın hakkı olduğunu bilenin en haklısı, Allahu Teâlâ'nın kendisine bıraktığı şeylerde Allah hakkına saygı gösterendir. Bilmiş ol ki; öne geçirdiğin, senin için bâkîdir. Sonraya bıraktığın da senden sonraya kalan da senin için ecirdir. Şunu da bilmiş ol ki; uğradıkları musîbetten dolayı sabredenlerin alacağı mükâfat, ellerinde kalıp da ondan ceza görmeyip affedilecekleri nîmetlerden alacakları mükâfattan daha büyüktür." dedi.

Demek ki Allahu Teâlâ'nın vereceği mükâfatı düşünerek, elindeki varlığının gitmesinden meydana gelen üzüntüyü, arkaya atan kimse, sabredenler derecesine yükselmiştir. Evet, fakirlik ve diğer felâketleri tamamen gizleyip hiç yokmuş gibi göstermek, sabrın kemâlindendir. Nitekim musîbet, sancı ve sadakayı gizlemek, iyiliğin hazînelerindendir, denilmiştir.

Şu yaptığımız taksîmat ile her hâl ü kârda sabrın vâcip olduğu anlaşılmıştır. Bütün şehvetleri terk ederek tek başına yaşayan kimse de, zâhirî olarak yalnızlığa sabırdan, bâtınî olarak da şeytanın vesvesesine sabırdan müstağnî kalamaz. Zîra durmadan kalbe çeşitli hâtıralar gelir. Ekseriyetle bu hâtıralar, elde edilmesi mümkün olmayan kayıplar veya yapılması mukadder olan gelecekler üzerinde dolaşır. Her ne şekilde olursa olsun bu hâtıralar, zamanı boşa öldürmekten başka bir işe yaramaz.

---

[22] Buhârî ile Müslim'de ayrı ayrı ifadelerle rivâyet edilmiştir. Taberânî aynı şekilde rivâyet etmiştir.

Kişinin âleti kalbi, sermayesi ise ömrüdür. Kalbi bir nefes de olsa kendisini Allah ile ünsiyet ettirecek zikirden veyâhut da Allah'ı bilmek ve bu sûretle O'na muhabbete vesîle olacak fikirden hâlî kalırsa aldanmıştır. Yâni düşünce ve fikirleri mubâh olan şeylerde bile olsa hüküm böyledir. Hâlbuki ekseriyetle durum böyle değildir. Daha ziyâde şehvetinin arzularını tatmîn için çareler düşünür ve hîle yolları arar. Ömrü boyunca arzularına uymayanların aleyhinde düşünür. Hattâ bâzı belirtilerinden aleyhinde olma ihtimâli anlaşılan kimselerin de aleyhinde bulunarak onlarla münazaayı düşünür. Daha da ileri giderek hâlis dostlarının da aleyhine geçebileceklerini düşünür, sonra onları saf dışı etme çârelerini araştırır. Böylece ömrü boyunca dâimî meşgale içinde olur ki, böyle yapmakla zararı daha da büyük olur. Şeytanın iki ordusu vardır. Bu orduların biri uçar, diğeri yürür. Vesveseler uçan ordusu, şehvet ise yürüyen ordusudur. Çünkü şeytan, ateşten, insan ise kuru balçıktan yaratılmıştır. Burada ateş ile toprak birleşmiştir. Toprağın tabiatı, yerinde durmaktır. Ateşin tabiati ise harekettir. Alevlenen bir ateşin durması düşünülemez, tabiatıyla hareket halindedir. Allahu Teâlâ'nın topraktan yarattığı kuluna, ateşten yarattığı mel'ûn kulunu, hareketten durup ona secde ile mükellef kıldı, o kabul etmedi, kibirlenerek bu teklîfi reddetti ve gerekçe olarak da:

خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ

“Beni ateşten, onu da topraktan yarattın.” (Sâd suresi, 38/76) şeklinde bir ifadede bulundu. Atamız Âdem aleyhisselâma secde etmeyen mel’ûnun, Âdem aleyhisselâmın evlâtlarına secde etmesi, aslâ beklenemez. Vesvese, düşmanlık, uçuş ve cevelânı, kalpten men edildiği zaman, boyun eğip râm olmasından anlaşılır ki; bu onun secdesidir. Secdenin rûhu da budur. Alnı yere koymak bir şekil ve rûhun secdesinin bir belirtisidir. Hattâ alnı yere koymak, bir eğlence alâmeti olarak kabul edilse, o zaman eğlence olurdu. Nitekim büyük bir adamın huzurunda eğilmek saygı; fakat yere yatmak hakaret telakkî edildiği gibi.

Cevherin kabının sadeften; ruhun kalıbının ruhtan; özün kabuğunun özden olması seni şaşırtmasın. Şâyet burada hayrete düşersen, görülen âlem görülmeyen âlemden seni tamamen bağlamış olur. Şurayı da iyi bil ki; şeytan, kendisine vakt-i malûma kadar mühlet verilen kimsedir. Kıyamete kadar sana vesvese vermekten geri kalmaz. Ancak akşam sabah senin kalbinde Allah aşkından ve Allah sevgisinden başka bir meşgale olmazsa, o zaman şeytan sana yol bulamaz. Sen de şeytanın sultasından istisnâ edilmiş hâlis kullardan olursun.

Boş olan bir kalbin ondan kurtulabileceğini hiç sanma. Zîra o, damarlardaki kan gibi seyyâl ve bu seyelânı bardaktaki hava gibidir. Sen bardağı su ile doldurmadan onu havasız bırakmak istersen, aldanırsın. Bardaktaki su boşluğu nisbetinde oraya hava girdiği gibi, şeytan da kalbin boşluğuna girer. Bardak tamamen dolu olduğu vakit artık hava oraya giremediği gibi, tamamen dînî meşgale ile dolmuş olan kalbe de şeytan giremez. Ancak bir an olsun Allah’tan gaflet eden kalbe, şeytan hemen arkadaş olur. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَمَنْ يَعْشُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمٰنِ نُقَيِّضْ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ

"Kim O çok esirgeyicinin zikrinden göz yumarsa, biz ona şeytanı musallat ederiz. Artık bu, onun bir arkadaşıdır." (Zuhruf sûresi, 43/36) buyurmuştur. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

إِنَّ اللهَ تَعَالٰى يَبْغَضُ الشَّابَّ الْفَارِغَ

"Allahu Teâlâ boş duran gence buğzeder." buyurmuştur. Çünkü dînine yardımcı olacak her hangi bir amelden bâtını boş olduğu zaman, zâhiri de boş olur. Hâlbuki bu sırada kalbi boş kalmaz, hemen şeytan orada yuva kurar; yumurtlayıp kuluçkaya yatar, civciv çıkarır ve onlar da çiftleşerek aynı şekilde çoğalırlar. Böylece şeytan, diğer yaratıklardan daha süratli bir şekilde çoğalır. Zîra tabiatı, nârîdir. Kuru yuva bulduğu vakit nesli çoğalır. Ardı arası kesilmeden ateşten ateş doğar. Belki etrafa da sirâyet eder. Ateş için kuru ot ne ise gencin şehveti de şeytan için aynıdır. Yakacak odun ve çerçöp bulamadığı zaman ortada ateş kalamayacağı gibi, şehvet de bulunmadığı takdirde şeytanın mecâli kalmaz.

Demek ki inceden düşündüğün vakit, en büyük düşmanının şehvet olduğunu kolaylıkla anlarsın. Şehvet ise nefsin vasfıdır. Bunun için **Hallac-ı Mansur**, îdam edilirken kendisine tasavvuftan sorulduğu vakit: "Nefsindir, sen onu meşgul etmezsen, o seni meşgul eder." demiştir. Şu hâlde sabrın hakîkat ve kemâli mezmûm olan her harekete sabırdır. Bâtınî duyu ve hareketlere sabır daha önemlidir. Çünkü ölünceye kadar bunun ardı arkası gelmez. Allah'tan lûtf u keremiyle yardım dileriz.

بيان دواء الصبر وما يستعان به عليه

اعلمْ : أنَّ الذي أنزلَ الداءَ أنزلَ الدواءَ ووعدَ الشفاءَ ، فالصبرُ وإنْ كانَ شاقّاً أوْ ممتنعاً فتحصيلُهُ يمكنُ بمعجونِ العلمِ والعملِ ، فالعلمُ والعملُ هما الأخلاطُ التي منها تُركبُ الأدويةُ لأمراضِ القلوبِ كلِّها ، ولكنْ يحتاجُ كلُّ مرضٍ إلىٰ علمٍ آخرَ وعملٍ آخرَ .

وكما أنَّ أقسامَ الصبرِ مختلفةٌ فأقسامُ العللِ المانعةِ منهُ مختلفةٌ ، وإذا اختلفَتِ العللُ.. اختلفَ العلاجُ ؛ إذْ معنى العلاجِ مضادَّةُ العلَّةِ وقمعُها ، واستيفاءُ ذلكَ ممَّا يطولُ ، ولكنَّا نعرِّفُ الطريقَ في بعضِ الأمثلةِ فنقولُ :

إذا افتقرَ إلى الصبرِ عنْ شهوةِ الوقاعِ مثلاً وقدْ غلبَتْ عليهِ الشهوةُ بحيثُ ليسَ يملكُ معَها فرجَهُ ، أوْ يملكُ فرجَهُ ولكنْ ليسَ يملكُ عينَهُ ، أوْ يملكُ عينَهُ ولكنْ ليسَ يملكُ قلبَهُ ونفسَهُ ؛ إذْ لا تزالُ تحدِّثُهُ بمقتضياتِ الشهوةِ ، ويصرفُهُ ذلكَ عنِ المواظبةِ على الذكرِ والفكرِ والأعمالِ الصالحةِ.. فنقولُ :

قدْ قدَّمنا أنَّ الصبرَ عبارةٌ عنْ مصارعةِ باعثِ الدينِ معَ باعثِ الهوىٰ ، وكلُّ متصارعينِ أردنا أنْ يغلبَ أحدُهُما الآخرَ فلا طريقَ لنا فيهِ إلا بتقويةِ مَنْ أردنا أنْ تكونَ لهُ اليدُ العليا وتضعيفِ الآخرِ ، فلزمَنا هٰهنا تقويةُ باعثِ الدينِ وتضعيفُ باعثِ الشهوةِ .

* * *

فأمّا باعثُ الشهوةِ . . فسبيلُ تضعيفِهِ ثلاثةُ أمورٍ :

أحدُها : أنْ ننظرَ إلىٰ مادةِ قوتِهِ ، وهيَ الأغذيةُ الطيِّبةُ المحرِّكةُ للشهوةِ مِنْ حيثُ نوعُها ومِنْ حيثُ كثرتُها ، فلا بدَّ مِنْ قطعِها بالصومِ الدائمِ معَ الاقتصارِ عندَ الإفطارِ علىٰ طعامٍ قليلٍ في نفسِهِ ، ضعيفٍ في جنسِهِ ، فيحترزُ منَ اللحمِ والأطعمةِ المهيِّجةِ للشهوةِ .

والثاني : قطعُ أسبابِهِ المهيِّجةِ لهُ في الحالِ ، فإنَّهُ إنَّما يهيجُ بالنظرِ إلىٰ مظانِّ الشهوةِ ؛ إذِ النظرُ يحرِّكُ القلبَ ، والقلبُ يحرِّكُ الشهوةَ ، وهـٰذا يحصلُ بالعزلةِ ، والاحترازِ عنْ مظانِّ وقوعِ البصرِ على الصورِ المشتهاةِ ، والفرارِ منها بالكليَّةِ ، قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « النظرةُ سهمٌ مسمومٌ مِنْ سهامِ إبليسَ »(١) ، وهـٰذا سهمٌ يسدِّدُهُ الملعونُ ولا ترسَ يمنعُ منهُ إلا تغميضُ الأجفانِ ، أوِ الهربُ مِنْ صوبِ رميِهِ ، فإنَّهُ إنَّما يرمي هـٰذا السهمَ عنْ قوسِ الصورِ ، فإذا انفتلتَ عنْ صوْبِ الصورِ . . لمْ يصبْكَ سهمُهُ .

والثالثُ : تسليةُ النفسِ بالمباحِ مِنَ الجنسِ الذي تشتهيهِ ، وذلكَ بالنكاحِ ، فإنَّ كلَّ ما يشتهيهِ الطبعُ ففي المباحاتِ مِنْ جنسِهِ ما يغني عنِ المحظوراتِ منهُ ، وهـٰذا هوَ العلاجُ الأنفعُ في حقِّ الأكثرِ ، فإنَّ قطعَ الغذاءِ يضعفُ عنْ سائرِ الأعمالِ ، ثمَّ قدْ لا يقمعُ الشهوةَ في حقِّ أكثرِ الرجالِ ،

---

(١) رواه الحاكم في « المستدرك » (٤/ ٣١٤) .

ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « عليكُمْ بالباءةِ ، فمَنْ لمْ يستطعْ . . فعليهِ بالصومِ ؛ فإنَّ الصومَ لهُ وجاءٌ »(١) .

فهٰذهِ ثلاثةُ أسبابٍ ، فالعلاجُ الأوَّلُ ـ وهوَ قطعُ الطعامِ ـ يضاهي قطعَ العلفِ عنِ البهيمةِ الجموحِ وعنِ الكلبِ الضاري ليضعفَ فتسقطَ قوَّتُهُ ، والثاني يضاهي تغييبَ اللحمِ عن الكلبِ وتغييبَ الشعيرِ عنِ البهيمةِ حتَّىٰ لا تتحرَّكَ بواطنُها بسببِ مشاهدتِها ، والثالثُ يضاهي تسليتَها بشيءٍ قليلٍ ممَّا يميلُ إليهِ طبعُها حتَّىٰ يبقىٰ معَها مِنَ القوَّةِ ما تصبرُ بهِ على التأديبِ .

* * *

وأمَّا تقويةُ باعثِ الدينِ . . فإنَّما تكونُ بطريقينِ :

أحدُهُما : إطماعُهُ في فوائدِ المجاهدةِ وثمراتِها في الدينِ والدنيا ، وذلكَ بأنْ يكثرَ فكرُهُ في الأخبارِ التي أوردناها في فضلِ الصبرِ ، وفي حسنِ عواقبِهِ في الدنيا والآخرةِ ، وفي الأثرِ أنَّ ثوابَ الصبرِ على المصيبةِ أكثرُ ممَّا فاتَ(٢) ، وأنَّهُ بسببِ ذلكَ مغبوطٌ بالمصيبةِ ؛ إذْ فاتَهُ ما لا يبقىٰ معَهُ إلا مدَّةَ الحياةِ ، وحصلَ لهُ ما يبقىٰ بعدَ موتِهِ أبدَ الآبادِ ، ومَنْ أسلمَ خسيساً في نفيسٍ . . فلا ينبغي أنْ يحزنَ لفواتِ الخسيسِ في الحالِ .

وهٰذا مِنْ بابِ المعارفِ ، وهوَ مِنَ الإيمانِ ، فتارةً يضعفُ وتارةً

---

(١) رواه الضياء في « المختارة » (١٨٥٣) ، والطبراني في « الأوسط » (٨١٩٩) .

(٢) لعله يشير إلىٰ قول ابن عباس رضي الله عنهما : (. . . ، وصبر على المصيبة عند الصدمة الأولىٰ ، فله تسع مئة درجة) ، وهو مروي في « القوت » (١/١٩٨) .

يقوىٰ ، فإنْ قويَ.. قويَ باعثُ الدينِ ، وهيَّجَهُ تهييجاً شديداً ، وإنْ ضعفَ.. ضعَّفَهُ ، وإنَّما قوَّةُ الإيمانِ يُعبَّرُ عنها باليقينِ ، وهوَ المحرِّكُ لعزيمةِ الصبرِ ، وأقلُّ ما أُوتيَ الناسُ اليقينُ وعزيمةُ الصبرِ⁽¹⁾ .

والثاني : أنْ يعوِّدَ هـٰذا الباعثَ مصارعةَ باعثِ الهوىٰ تدريجاً ، قليلاً قليلاً ، حتَّىٰ يدركَ لذَّةَ الظفرِ بها ، فيستجرئَ عليها ، وتقوىٰ مُنَّتُهُ في مصارعتِها ؛ فإنَّ الاعتيادَ والممارسةَ للأعمالِ الشاقَّةِ تؤكِّدُ القوى التي تصدرُ منها تلكَ الأعمالُ ، ولذلكَ تزيدُ قوَّةُ الحمَّالينَ والفلاَّحينَ والمقاتلينَ وبالجملةِ : فقوةُ الممارسينَ للأعمالِ الشاقَّةِ تزيدُ علىٰ قوَّةِ الخيَّاطينَ والعطَّارينَ والفقهاءِ والصالحينَ ، وذلكَ لأنَّ قواهُمْ لمْ تتأكَّدْ بالممارسةِ .

فالعلاجُ الأوَّلُ يضاهي إطماعَ المصارعِ في الخلعةِ عندَ الغلبةِ ، ووعدَهُ بأنواعِ الكرامةِ ؛ كما وعدَ فرعونُ سحرتَهُ عندَ إغرائِهِ إيَّاهُمْ بموسىٰ عليهِ السلامُ حيثُ قالَ : ﴿ وَإِنَّكُمْ إِذًا لَّمِنَ ٱلْمُقَرَّبِينَ ﴾ .

والثاني يضاهي تعويدَ الصبيِّ الذي يُرادُ منهُ المصارعةُ والمقاتلةُ بمباشرةِ أسبابِ ذلكَ منذُ الصبا حتَّىٰ يأنسَ بهِ ، ويستجرئَ عليهِ ، وتقوىٰ فيهِ مُنَّتُهُ ، فمَنْ تركَ بالكليَّةِ المجاهدةَ بالصبرِ.. ضعفَ فيهِ باعثُ الدينِ ، ولا يقوىٰ على الشهوةِ وإنْ ضعفَتْ ، ومَنْ عوَّدَ نفسَهُ مخالفةَ الهوىٰ.. غلبَها مهما أرادَ .

فهـٰذا منهاجُ العلاجِ في جميعِ أنواعِ الصبرِ ، ولا يمكنُ استيفاؤُهُ ، وإنَّما

---

(١) قوت القلوب (١/ ٩٤) .

أشدُّها كفُّ الباطنِ عنْ حديثِ النفسِ ، وإنَّما يشتدُّ ذلكَ علىٰ مَنْ تفرَّغَ لهُ ؛ بأنْ قمعَ الشهواتِ الظاهرةَ والباطنةَ كلَّها ، وآثرَ العزلةَ ، وجلسَ للمراقبةِ والذكرِ والفكرِ ، فإنَّ الوسواسَ لا يزالُ يجاذبُهُ مِنْ جانبٍ إلىٰ جانبٍ ، وهـٰذا لا علاجَ لهُ ألبتةَ إلا قطعُ العلائقِ كلِّها ظاهراً وباطناً ؛ بالفرارِ عنِ الأهلِ والولدِ ، والمالِ والجاهِ ، والرفقاءِ والأصدقاءِ ، والاعتزالِ إلىٰ زاويةٍ بعدَ إحرازِ قدْرٍ يسيرٍ مِنَ القوتِ ، وبعدَ القناعةِ بهِ .

ثمَّ كلُّ ذلكَ لا يكفي ما لمْ تصرِ الهمومُ همّاً واحداً ، وهوَ اللهُ تعالىٰ ، ثمَّ إذا غلبَ ذلكَ على القلبِ . . فلا يكفي ذلكَ ما لمْ يكنْ لهُ مجالٌ في الفكرِ ، وسيرٌ بالباطنِ في ملكوتِ السماواتِ والأرضِ ، وعجائبِ صنعِ اللهِ تعالىٰ ، وسائرِ أبوابِ معرفةِ اللهِ تعالىٰ ، حتَّىٰ إذا استولىٰ ذلكَ علىٰ قلبِهِ . . دفعَ اشتغالُهُ بذلكَ محادثةَ(١) الشيطانِ ووسواسَهُ .

وإنْ لمْ يكنْ لهُ سيرٌ بالباطنِ . . فلا ينجيهِ إلا الأورادُ المتواصلةُ المترتبةُ في كلِّ لحظةٍ ؛ مِنَ القراءةِ ، والأذكارِ ، والصلواتِ ، ويحتاجُ معَ ذلكَ إلىٰ تكليفِ القلبِ الحضورَ ، فإنَّ الفكرَ بالباطنِ هوَ الذي يستغرقُ القلبَ دونَ الأورادِ الظاهرةِ .

ثمَّ إذا فعلَ كلَّ ذلكَ . . لمْ يسلمْ لهُ مِنَ الأوقاتِ إلا بعضُها ؛ إذْ لا يخلو في جميعِ أوقاتِهِ عنْ حوادثَ تتجدَّدُ فتشغلُهُ عنِ الفكرِ والذكرِ ؛ مِنْ مرضٍ ،

---

(١) في (ن) : (بذلك مجاذبة) بدل (بذلك محادثة) .

وخوفٍ ، وإيذاءٍ مِنْ إنسانٍ ، وطغيانٍ مِنْ مخالطٍ ؛ إذْ لا يستغني عنْ مخالطةِ مَنْ يعينُهُ في بعضِ أسبابِ المعيشةِ .

فهـٰذا أحدُ الأنواعِ الشاغلةِ .

وأمَّا النوعُ الثاني فهوَ ضروريٌّ أشدُّ ضرورةً مِنَ الأولِ ، وهوَ اشتغالُهُ بالمطعمِ والملبسِ وأسبابِ المعاشِ ، فإنَّ تهيئةَ ذلكَ أيضاً تحوجُ إلىٰ شغلٍ إنْ تولاَّهُ بنفسِهِ ، وإنْ تولاَّهُ غيرُهُ . . فلا يخلو عنْ شغلِ قلبٍ بمَنْ يتولاهُ ، ولكنْ بعدَ قطعِ العلائقِ كلِّها تسلمُ لهُ أكثرَ الأوقاتِ إنْ لمْ تهجمْ عليهِ ملمَّةٌ أوْ واقعةٌ ، وفي تلكَ الأوقاتِ يصفو القلبُ ، ويتيسَّرُ لهُ الفكرُ ، وينكشفُ فيهِ مِنْ أسرارِ اللهِ تعالىٰ في ملكوتِ السماواتِ والأرضِ ما لا يقدرُ علىٰ عُشْرِ عَشيرِهِ في زمانٍ طويلٍ لوْ كانَ مشغولَ القلبِ بالعلائقِ ، والانتهاءُ إلىٰ هـٰذا هوَ أقصى المقاماتِ التي يمكنُ أنْ تُنالَ بالاكتسابِ والجهدِ .

فأمَّا مقاديرُ ما ينكشفُ ، ومبالغُ ما يردُ مِنْ لطفِ اللهِ تعالىٰ في الأحوالِ والأعمالِ . . فذلكَ يجري مَجرى الصيدِ ، وهوَ بحسبِ الرزقِ ، فقدْ يقلُّ الجهدُ ويجلُّ الصيدُ ، وقدْ يطولُ الجهدُ ويقلُّ الحظُّ ، والمعوَّلُ وراءَ هـٰذا الاجتهادِ علىٰ جذبةٍ مِنْ جذباتِ الرحمـٰنِ ، فإنَّها توازي أعمالَ الثقلينِ ، وليسَ ذلكَ باختيارِ العبدِ .

نعمِ ، اختيارُ العبدِ في أنْ يتعرَّضَ لتلكَ الجذبةِ ؛ بأنْ يقطعَ عنْ قلبِهِ جواذبَ الدنيا ، فإنَّ المجذوبَ إلىٰ أسفلِ سافلينَ لا ينجذبُ إلىٰ أعلىٰ

علِّيينَ ، وكلُّ منهومٍ بالدنيا فهوَ منجذبٌ إليها ، فقطعُ العلائقِ الجاذبةِ هوَ المرادُ بقولِهِ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « إنَّ لربِّكُمْ في أيامِ دهرِكُمْ نفحاتٍ ، ألا فتعرَّضوا لها »[1] ، وذلكَ لأنَّ تلكَ النفحاتِ والجذباتِ لها أسبابٌ سماويَّةٌ ؛ إذْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَفِي ٱلسَّمَآءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ ﴾ ، وهٰذا مِنْ أعلىٰ أنواعِ الرزقِ ، والأمورُ السماويَّةُ غائبةٌ عنَّا ، فلا ندري متىٰ ييسِّرُ اللهُ أسبابَ الرزقِ ، فما علينا إلا تفريغُ المحلِّ والانتظارُ لنزولِ الرحمةِ وبلوغِ الكتابِ أجلَهُ ؛ كالذي يصلحُ الأرضَ وينقِّيها مِنَ الحشيشِ ، ويبثُّ البذرَ فيها ، وكلُّ ذلكَ لا ينفعُهُ إلا بمطرٍ ، ولا يدري متىٰ يقدِّرُ اللهُ أسبابَ المطرِ ، إلا أنَّهُ يثقُ بفضلِ اللهِ تعالىٰ ورحمتِهِ أنَّهُ لا يخلي سنةً عنْ مطرٍ ، فكذلكَ قلَّما تخلو سنةٌ وشهرٌ ويومٌ عنْ جذبةٍ مِنَ الجذباتِ ونفحةٍ مِنَ النفحاتِ .

فينبغي أنْ يكونَ العبدُ قدْ طهَّرَ القلبَ مِنْ حشيشِ الشهواتِ ، وبذرَ فيهِ بذرَ الإرادةِ والإخلاصِ ، وعرضَهُ لمهابِّ رياحِ الرحمةِ ، وكما يقوى انتظارُ الأمطارِ في أوقاتِ الربيعِ وعندَ ظهورِ الغيمِ . . فيقوى انتظارُ تلكَ النفحاتِ في الأوقاتِ الشريفةِ وعند اجتماعِ الهممِ وتساعدِ القلوبِ ؛ كما في يومِ عرفةَ ، ويومِ الجمعةِ ، وأيامِ رمضانَ ؛ فإنَّ الهممَ والأنفاسَ أسبابٌ بحكْمِ تقديرِ اللهِ تعالىٰ لاستدرارِ رحمتِهِ ، حتَّىٰ تستدرُّ بها الأمطارُ في أوقاتِ الاستسقاءِ ، وهي لاستدرارِ أمطارِ المكاشفاتِ ولطائفِ المعارفِ مِنْ خزائنِ

---

(١) رواه الطبراني في « الكبير » (١٩/٢٣٣) ، وابن عبد البر في « التمهيد » (٥/٣٣٩) بنحوه .

الملكوتِ أشدُّ مناسبةً منها لاستدرارِ قطراتِ الماءِ واستجرارِ الغيومِ مِنْ أقطارِ الجبالِ والبحارِ .

بلِ الأحوالُ والمكاشفاتُ حاضرةٌ معَكَ في قلبِكَ ، وإنَّما أنتَ مشغولٌ عنها بعلائقِكَ وشهواتِكَ ، فصارَ ذلكَ حجاباً بينَكَ وبينَها ، فلا تحتاجُ إلا إلىٰ أنْ تكسرَ البثقَ⁽¹⁾ ، ويُرفعَ الحجابُ ، فتُشرقُ أنوارُ المعارفِ مِنْ باطنِ القلبِ ، وإظهارُ ماءِ الأرضِ بحفرِ القُنىٰ أسهلُ وأقربُ مِنِ استنزالِ الماءِ إليها مِنْ مكانٍ بعيدٍ منخفضٍ عنها ، ولكونِهِ حاضراً في القلبِ ومنسياً بالشغلِ عنهُ سمَّى اللهُ تعالىٰ جميعَ معارفِ الإيمانِ تذكُّراً ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا ٱلذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُۥ لَحَٰفِظُونَ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَلِيَتَذَكَّرَ أُوْلُواْ ٱلْأَلْبَٰبِ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَلَقَدْ يَسَّرْنَا ٱلْقُرْءَانَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِن مُّدَّكِرٍ ﴾ .

فهـٰذا هوَ علاجُ الصبرِ عنِ الوساوسِ والشواغلِ ، وهوَ آخرُ درجاتِ الصبرِ .

وإنَّما الصبرُ عنِ العلائقِ كلِّها مقدَّمٌ على الصبرِ عنِ الخواطرِ ، قالَ الجنيدُ رحمهُ اللهُ : (المسيرُ مِنَ الدنيا إلى الآخرةِ سهلٌ على المؤمنِ ، وهجرانُ الخلقِ في جنبِ الحقِّ شديدٌ ، والمسيرُ مِنَ النفسِ إلى اللهِ تعالىٰ صعبٌ شديدٌ ، والصبرُ معَ اللهِ أشدُّ)⁽²⁾ .

---

(1) البثق : اسم الموضع الذي حفره الماء ، واسم للمكان المكسور ، واستعمال هـٰذه اللفظة يناسب قوله : (بل الأحوال والمكاشفات حاضرة معك في قلبك) ، وفي (ب) : (تكسر النفس) .

(2) رواه القشيري في « رسالته » (ص٣٢٤) .

فذكرَ شدةَ الصبرِ عنْ شواغلِ القلبِ ، ثمَّ شدةَ هجرانِ الخلقِ ، وأشدُّ العلائقِ على النفسِ علاقةُ الخلقِ وحبُّ الجاهِ ؛ فإنَّ لذةَ الرئاسةِ والغلبةِ والاستعلاءِ والاستتباعِ أغلبُ اللذاتِ في الدنيا علىٰ نفوسِ العقلاءِ ، وكيفَ لا تكونُ أغلبَ اللذاتِ ومطلوبُها صفةٌ مِنْ صفاتِ اللهِ تعالى وهيَ الربوبيةُ ؟! والربوبيةُ محبوبةٌ ومطلوبةٌ بالطبعِ للقلبِ ؛ لما فيهِ مِنَ المناسبةِ للأمورِ الربوبيةِ ، وعنهُ العبارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ قُلِ ٱلرُّوحُ مِنۡ أَمۡرِ رَبِّي ﴾ .

وليسَ القلبُ مذموماً علىٰ حبِّهِ ذلكَ ، وإنَّما هوَ مذمومٌ علىٰ غلطٍ وقعَ لهُ بسببِ تغريرِ الشيطانِ اللعينِ المبعدِ عنْ عالمِ الأمرِ ، إذْ حسدَهُ علىٰ كونِهِ مِنْ عالمِ الأمرِ ، فأضلَّهُ وأغواهُ ، وكيفَ يكونُ مذموماً عليهِ وهوَ يطلبُ سعادةَ الآخرةِ ؟! ليسَ يطلبُ إلا بقاءً لا فناءَ فيهِ ، وعزّاً لا ذلَّ فيهِ ، وأمناً لا خوفَ فيهِ ، وغنىً لا فقرَ فيهِ ، وكمالاً لا نقصانَ فيهِ ، وهـٰذهِ كلُّها مِنْ أوصافِ الربوبيَّةِ ، وليسَ مذموماً علىٰ طلبِ ذلكَ ، بلْ حقُّ كلِّ عبدٍ أنْ يطلبَ ملكاً عظيماً لا آخرَ لهُ ، وطالبُ الملكِ طالبٌ للعلوِّ والعزِّ والكمالِ لا محالةَ ، ولكنِ الملكُ ملكانِ :

ملكٌ مشوبٌ بأنواعِ الآلامِ ، وملحوقٌ بسرعةِ الانصرامِ ، ولكنَّهُ عاجلٌ ، وهوَ في الدنيا .

وملكٌ مخلَّدٌ دائمٌ لا يشوبُهُ كدرٌ ولا ألمٌ ، ولا يقطعُهُ قاطعٌ ، ولكنَّهُ آجلٌ .

وقدْ خُلقَ الإنسانُ عجولاً راغباً في العاجلةِ ، فجاءَ الشيطانُ وتوسَّلَ إليهِ بواسطةِ العجلةِ التي في طبعِهِ ، فاستغواهُ بالعاجلةِ ، وزيَّنَ لهُ الحاضرةَ ، وتوسَّلَ إليهِ بواسطةِ الحمقِ ، فوعدَهُ بالغرورِ في الآخرةِ ، ومنَّاهُ معَ ملكِ الدنيا ملكَ الآخرةِ ، كما قالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « والأحمقُ مَنْ أتبعَ نفسَهُ هواها وتمنَّىٰ على اللهِ الأمانيَّ »(١) ، فانخدعَ المخذولُ بغرورِهِ ، واشتغلَ بطلبِ عزِّ الدنيا وملكِها علىٰ قدْرِ إمكانِهِ ، ولمْ يتدلَّ الموفَّقُ بحبلِ غرورِهِ ؛ إذْ علمَ مداخلَ مكْرِهِ ، فأعرضَ عنِ العاجلةِ ، فعُبِّرَ عنِ المخذولينِ وقيلَ : ﴿ كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ ۝ وَتَذَرُونَ الْآخِرَةَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ هَٰؤُلَاءِ يُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ وَيَذَرُونَ وَرَاءَهُمْ يَوْمًا ثَقِيلًا ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ فَأَعْرِضْ عَن مَّن تَوَلَّىٰ عَن ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا ۝ ذَٰلِكَ مَبْلَغُهُم مِّنَ الْعِلْمِ ﴾ .

ولمَّا استطارَ مكرُ الشيطانِ في كافَّةِ الخلقِ . . أرسلَ اللهُ الملائكةَ إلى الرسلِ ، فأوحَوا إليهِمْ ما تمَّ على الخلقِ مِنْ إهلاكِ العدوِّ وإغوائِهِ ، فاشتغلوا بدعوةِ الخلقِ إلى الملْكِ الحقيقيِّ عنِ الملْكِ المجازيِّ الذي لا أصلَ لهُ إنْ سلمَ ، ولا دوامَ لهُ أصلاً ، فنادَوا فيهِمْ : ﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَا لَكُمْ إِذَا قِيلَ لَكُمُ انفِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ اثَّاقَلْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ ۚ أَرَضِيتُم بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا مِنَ الْآخِرَةِ ۚ فَمَا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا قَلِيلٌ ﴾ .

---

(١) رواه الترمذي (٢٤٥٩) ، وابن ماجه (٤٢٦٠) .

فالتوراةُ والإنجيلُ والزبورُ والفرقانُ وصحفُ موسىٰ وإبراهيمَ وكلُّ كتابٍ منزلٍ.. ما أُنزلَ إلا لدعوةِ الخلقِ إلى الملْكِ الدائمِ المخلَّدِ ، والمرادُ منهُمْ أنْ يكونوا ملوكاً في الدنيا ملوكاً في الآخرةِ ، أمَّا ملكُ الدنيا.. فبالزهدِ فيها ، والقناعةِ باليسيرِ منها ، وأمَّا ملكُ الآخرةِ.. فبالقربِ مِنَ اللهِ تعالىٰ بدرْكِ بقاءٍ لا فناءَ فيهِ ، وعزٍّ لا ذلَّ فيهِ ، وقرَّةِ عينٍ أُخفيَتْ في هٰذا العالمِ لا تعلمُها نفسٌ مِنَ النفوسِ .

والشيطانُ يدعوهُمْ إلىٰ ملكِ الدنيا لعلمِهِ بأنَّ ملكَ الآخرةِ يفوتُ بهِ ؛ إذِ الدنيا والآخرةُ ضرَّتانِ ، ولعلمِهِ بأنَّ الدنيا لا تسلمُ لهُ أيضاً ، ولوْ كانَتْ تسلمُ لهُ.. لكانَ يحسدُهُ أيضاً ، ولكنْ ملكُ الدنيا لا يخلو عنِ المنازعاتِ والمكدِّراتِ وطولِ الهمومِ في التدبيراتِ ، وكذا سائرُ أسبابِ الجاهِ ، ثمَّ كما تسلمُ وتتمُّ الأسبابُ ينقضي العمرُ ، ﴿ حَتَّىٰٓ إِذَآ أَخَذَتِ ٱلْأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَٱزَّيَّنَتْ وَظَنَّ أَهْلُهَآ أَنَّهُمْ قَٰدِرُونَ عَلَيْهَآ أَتَىٰهَآ أَمْرُنَا لَيْلًا أَوْ نَهَارًا فَجَعَلْنَٰهَا حَصِيدًا كَأَن لَّمْ تَغْنَ بِٱلْأَمْسِ ﴾ ، فضربَ اللهُ تعالىٰ لها مثلاً فقالَ : ﴿ وَٱضْرِبْ لَهُم مَّثَلَ ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا كَمَآءٍ أَنزَلْنَٰهُ مِنَ ٱلسَّمَآءِ فَٱخْتَلَطَ بِهِۦ نَبَاتُ ٱلْأَرْضِ فَأَصْبَحَ هَشِيمًا تَذْرُوهُ ٱلرِّيَٰحُ ﴾ .

والزهدُ في الدنيا لمَّا أنْ كانَ ملكاً حاضراً.. حسدَهُ الشيطانُ عليهِ ، فصدَّهُ عنهُ ، ومعنى الزهدِ : أنْ يملكَ العبدُ شهوتَهُ وغضبَهُ ، فينقادانِ لباعثِ الدينِ وإشارةِ الإيمانِ ، وهٰذا ملكٌ بالاستحقاقِ ؛ إذْ بهِ يصيرُ صاحبُهُ حرّاً ، وباستيلاءِ الشهوةِ عليهِ يصيرُ عبداً لفرجِهِ وبطنِهِ وسائرِ أغراضِهِ ، فيكونُ

مسخَّراً مثلَ البهيمةِ ، مملوكاً يستجرُّهُ زمامُ الشهوةِ آخذاً بمُخَنَّقِهِ إلىٰ حيثُ يريدُ ويهوىٰ .

فما أعظمَ اغترارَ الإنسانِ ! إذْ ظنَّ أنَّهُ ينالُ الملكَ بأنْ يصيرَ مملوكاً ، وينالُ الربوبيَّةَ بأنْ يصيرَ عبداً ! ومثلُ هـٰذا هلْ يكونُ إلا معكوساً في الدنيا ، منكوساً في الآخرةِ ؟!

ولهـٰذا قالَ بعضُ الملوكِ لبعضِ الزهَّادِ : هلْ مِنْ حاجةٍ ؟ فقالَ : كيفَ أطلبُ منكَ حاجةً وملكي أعظمُ مِنْ ملكِكَ ، فقالَ : كيفَ ؟ قالَ : مَنْ أنتَ عبدُهُ فهوَ عبدٌ لي ، فقالَ : كيفَ ذلكَ ؟ قالَ : أنتَ عبدُ شهوتِكَ وغضبِكَ وفرجِكَ وبطنِكَ ، وقدْ ملكتُ هؤلاءِ كلَّهُمْ فهُمْ عبيدٌ لي⁽¹⁾ .

فهـٰذا إذاً هوَ الملكُ في الدنيا ، وهوَ الذي يسوقُ إلى الملكِ في الآخرةِ ، فالمنخدعونَ بغرورِ الشيطانِ خسروا الدنيا والآخرةَ جميعاً ، والذين وُفِّقوا للاشتدادِ على الصراطِ المستقيمِ فازوا بالدنيا والآخرةِ جميعاً .

فإذا عرفتَ الآنَ معنى المُلْكِ والربوبيَّةِ ، ومعنى التسخيرِ والعبوديةِ ، ومدخلَ الغلطِ في ذلكَ ، وكيفَ تعميةُ الشيطانِ وتلبيسُهُ . . يسهلُ عليكَ النزوعُ عنِ الملكِ والجاهِ والإعراضُ عنهما ، والصبرُ عندَ فواتِهِما ؛ إذْ تصيرُ بتركِهِما ملكاً في الحالِ ، وترجو بهِ مُلْكاً في الآخرةِ .

---

(١) وممن حكي عنه هـٰذا بعد عصر المصنف الشيخُ الجليل أبو الغيث بن جميل ، انظر « الإرشاد والتطريز » (ص ١٤٢) .

ومَنْ كُوشفَ بهـٰذهِ الأمورِ بعدَ أنْ ألفَ الجاهَ وأنسَ بهِ ورسخَتْ فيهِ بالعادةِ مباشرةُ أسبابِهِ.. فلا يكفيهِ في العلاجِ مجرَّدُ العلمِ والكشفِ ، بلْ لا بدَّ وأنْ يضيفَ إليهِ العملَ ، وعملُهُ في ثلاثةِ أمورٍ :

أحدُها : أنْ يهربَ عنْ موضعِ الجاهِ كي لا يشاهدَ أسبابَهُ ، فيعسرَ عليهِ الصبرُ معَ الأسبابِ ؛ كما يهربُ مَنْ غلبَتْهُ الشهوةُ عنْ مشاهدةِ الصورِ المحرِّكةِ ، ومَنْ لمْ يفعلْ هـٰذا.. فقدْ كفرَ نعمةَ اللهِ تعالىٰ في سعةِ الأرضِ ؛ إذْ قالَ تعالىٰ : ﴿ أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ ٱللَّهِ وَٰسِعَةً فَتُهَاجِرُواْ فِيهَا﴾ .

الثاني : أنْ يكلِّفَ نفسَهُ في أعمالِهِ أفعالاً تخالفُ ما اعتادَهُ ، فيبدِّلُ التكلُّفَ بالتبذُّلِ ، وزيَّ الحشمةِ بزيِّ التواضعِ ، وكذلكَ كلُّ هيئةٍ وحالٍ وفعلٍ في مسكنٍ وملبسٍ ومطعمٍ وقيامٍ وقعودٍ كانَ يعتادُهُ وفاءً بمقتضىٰ جاهِهِ ، فينبغي أنْ يبدِّلَها بنقائضِها ، حتَّىٰ يرسخَ باعتيادِ ذلكَ ضدُّ ما رسخَ فيهِ مِنْ قبلُ باعتيادِ ضدِّهِ ، فلا معنىٰ للمعالجةِ إلا المضادَّةُ .

الثالثُ : أنْ يراعيَ في ذلكَ التلطُّفَ والتدريجَ ، فلا ينتقلَ دفعةً واحدةً إلى الطرفِ الأقصىٰ مِنَ التبذُّلِ ، فإنَّ الطبعَ نفورٌ ، ولا يمكنُ نقلُهُ عنْ أخلاقِهِ إلا بالتدريجِ ، فيتركُ البعضَ ويسلِّي نفسَهُ بالبعضِ ، ثمَّ إذا قنعَتْ نفسُهُ بذلكَ البعضِ.. ابتدأَ بتركِ البعضِ مِنْ ذلكَ البعضِ ، إلىٰ أنْ يقنعَ بالبقيَّةِ ، وهـٰكذا يفعلُ شيئاً فشيئاً ، إلىٰ أنْ يقمعَ تلكَ الصفاتِ التي رسخَتْ فيهِ .

وإلىٰ هـٰذا التدريجِ الإشارةُ بقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ هـٰذا الدِّينَ

متينٌ ، فأوغلْ فيهِ برفقٍ ، ولا تبغِّضْ إلىٰ نفسِكَ عبادةَ اللهِ ؛ فإنَّ المنبتَّ لا أرضاً قطعَ ولا ظهراً أبقىٰ »⁽¹⁾ .

وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « لا تشادُّوا هـٰذا الدينَ ؛ فإنَّ مَنْ يشادُّهُ يغلبْهُ »⁽²⁾ .

فإذاً ؛ ما ذكرناهُ في علاجِ الصبرِ عنِ الوسواسِ وعنِ الشهوةِ وعنِ الجاهِ .. أضفْهُ إلىٰ ما ذكرناهُ مِنْ قوانينِ طرقِ المجاهدةِ في كتابِ رياضةِ النفسِ مِنْ ربعِ المهلكاتِ واتخذْهُ دستورَكَ ؛ لتعرفَ بهِ علاجَ الصبرِ في جميعِ الأقسامِ التي فصلناها مِنْ قبلُ ؛ فإنَّ تفصيلَ الآحادِ يطولُ ، ومَنْ راعى التدريجَ .. ترقَّىٰ بهِ الصبرُ إلىٰ حالةٍ يشقُّ عليهِ الصبرُ دونَهُ كما كانَ يشقُّ عليهِ الصبرُ معَهُ ، فتنعكسُ أمورُهُ ، فيصيرُ ما كانَ محبوباً عندَهُ ممقوتاً ، وما كانَ مكروهاً عندَهُ مشرباً هنيئاً لا يصبرُ عنهُ ، وهـٰذا لا يُعرفُ إلا بالتجربةِ والذوقِ ، ولهُ نظيرٌ في العاداتِ ، فإنَّ الصبيَّ يُحملُ على التعلُّمِ في الابتداءِ قهراً ، فيشقُّ عليهِ الصبرُ عنِ اللعبِ والصبرُ معَ العلمِ ، حتَّىٰ إذا انفتحَتْ بصيرتُهُ وأنسَ بالعلمِ .. انقلبَ الأمرُ ، فصارَ يشقُّ عليهِ الصبرُ عنِ العلمِ والصبرُ على اللعبِ .

وإلىٰ هـٰذا يشيرُ ما حُكِيَ عنْ بعضِ العارفينَ أنَّهُ سألَ الشبليَّ عنِ الصبرِ :

---

(1) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١١٧٨) ، والبيهقي في « شعب الإيمان » (٣٦٠٢) .

(2) رواه البخاري (٣٩) بنحوه .

أيُّهُ أشدُّ ؟ فقالَ : الصبرُ في اللهِ تعالىٰ ، فقالَ : لا ، فقالَ : الصبرُ للهِ ، قالَ : لا ، قالَ : الصبرُ معَ اللهِ ، قالَ : لا ، قالَ : فأيشٍ ؟ قالَ : الصبرُ عنِ اللهِ ، فصرخَ الشبليُّ صرخةً كادَتْ روحُهُ تتلفُ(١) .

وقدْ قيلَ في معنىٰ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ ٱصۡبِرُواْ وَصَابِرُواْ وَرَابِطُواْ ﴾ : (اصبروا في اللهِ ، وصابروا باللهِ ، ورابطوا معَ اللهِ)(٢) .

وقيلَ : (الصبرُ للهِ عناءٌ(٣) ، والصبرُ باللهِ بقاءٌ ، والصبرُ معَ اللهِ وفاءٌ ، والصبرُ عنِ اللهِ جفاءٌ)(٤) .

وقدْ قيلَ في معناهُ(٥) : [من البسيط]

وَٱلصَّبْرُ عَنْكَ فَمَذْمُومٌ عَواقِبُهُ ... وَٱلصَّبْرُ فِي سائِرِ ٱلأَشْياءِ مَحْمُودُ

وقيلَ أيضاً(٦) : [من الرجز]

اَلصَّبْرُ يَجْمُلُ فِي ٱلْمَواطِنِ كُلِّها ... إلاَّ عَلَيْكَ فَإِنَّهُ لا يَجْمُلُ

هٰذا آخرُ ما أردنا شرحَهُ مِنْ علومِ الصبرِ وأسرارِهِ .

* * *

---

(١) الخبر عند الطوسي في « اللمع » (ص٧٦) ، والقشيري في « رسالته » (ص٣٢٦) .

(٢) الرسالة القشيرية (ص٣٢٧) .

(٣) في غير (ب ، د) : (غنىً) بدل (عناء) .

(٤) الرسالة القشيرية (ص٣٢٧) .

(٥) البيت للحلاج . انظر « ذيل تاريخ بغداد » لابن النجار (١٩/ ٨٩) .

(٦) البيت للشبلي في « ديوانه » (ص١١٩) .

SABRIN İLACI VE YARDIMCISI

Bilmiş ol ki; derdi veren Allah, dermânını da vermiş ve şifâyı da va'd etmiştir. Sabır, her ne kadar zahmetli ve zor bir şey ise de ilim ve amel karışımı ile onu elde etmek mümkündür. İlim ile amelin karışımı, bütün kalp hastalıklarının ilacıdır. Fakat her hasta ayrı bir ilim ve ayrı bir amele muhtaçtır.

Sabrın kısımları ayrı ayrı olduğu gibi, sabra engel olan illetler de ayrı ayrıdır. Hastalıklar değişince ilaçlar da değişir. Zîra ilaç demek, hastalığın zıddı demektir. Bunları enine boyuna anlatmak lafı çok uzatmak demek, fakat biz bâzı misâller ile durumu açıklayarak şöyle deriz ki; gayr-ı meşrû münâsebetten sabra muhtaç olduğu vakit, meselâ edeb yerini koruyamayacak derecede şehveti galebe çaldığı veya edep yerini korursa da gözünü koruyamadığı veya gözünü korursa da çeşitli şehvet yollarını hatırlatmak bakımından zikir, fikir ve iyi amellere engel olacak şekilde kalbini koruyamadığı ve bunları korumaya muhtaç olduğu vakit deriz ki; yukarıda anlattığımız gibi sabır, dînî duyguların şehevî duygularla çarpışmasından ibârettir. Bunlar birbirini yenmek ister. Burada bizim için çıkar yol, gâlip gelmesini istediğimiz tarafa yardım edip, diğerini zayıf düşürmektir. Buna göre şehvet duygularına karşı, dînî duyguları iltizâm ile onları takviye eder ve şehevî duyguları zayıf düşürmeye çalışırız. Şehevî duygular üç şey ile zayıf düşürülür:

Birincisi; şehveti kuvvetlendiren maddeleri ele almaktır. Bunlar da şehveti tahrîk eden kuvvetli, çeşitli ve bol gıdalardır.

İftar zamanı şehveti tahrîk eden et ve kuvvetli gıdalardan sakınmak ve az yemek sûretiyle oruca devâm ederek şehveti zayıflatmak lâzımdır.

İkincisi; hemen şu anda şehveti harekete geçiren sebebi ortadan kaldırmaktır. Çünkü şehvet, şüpheli yerlere bakmakla harekete geçer. Göz görünce kalbi, kalp de şehveti tahrîk eder. Bu da şehveti çeken şeylere bakmamak için uzlete çekilmekle mümkündür. Nitekim Resûl-i Ekrem (s. a.v.):

اَلنَّظَرُ سَهْمٌ مِنْ سِهَامِ إِبْلِيسَ

"Bakış, İblîs'in zehirli oklarından bir oktur."[23] buyurmuştur. Zîra bakış, mel'ûnun takviye ettiği bir oktur. İnsanı bu oktan koruyacak yegâne kuvvet, göz kapaklarını kapamak ve ona hedef olmaktan kaçmaktır. Çünkü İblîs bu oku, hisarın mazgal deliğinden atar. Onun isâbet alanından uzaklaştığın takdirde atılan oktan zarar görmezsin.

Üçüncüsü; arzu ettiği hususlarda, nefsini mübah olan şeylerle teskîn etmektir. Çünkü nefsin arzu ettiği her şeyin bir mübah ve meşrû tarafı vardır. Meselâ şehvetin taşkınlığını yukarıdaki sebeplerle önleyemediği takdirde, meşrû şekilde evlenir. Ekseriyetin hakkında en faydalı ilaç budur. Zîra gıdayı fazla azaltmak, bedeni zayıf düşürür ve diğer ibâdetlere de engel olur. Aynı zamanda gıdâyı ne kadar azaltsa da şehveti kesmek bakımından bâzıları hakkında tesîrli olamaz. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

عَلَيْكُمْ بِالْبَاءَةِ فَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَعَلَيْهِ بِالصَّوْمِ فَإِنَّ الصَّوْمَ لَهُ وِجَاءٌ

---

[23] Yukarıda geçmiştir.

“Evleniniz. Buna güç yetiremeyen oruca devam etsin; zîra oruçta şehveti kırmak vardır.”[24] buyurmuştur. İşte şehvet duygularını zayıflatmak için bu üç çâre vardır.

Yemeği azaltmaktır ki bu, yavuz atın yemini ve saldırgan köpeğin yalını kesmeye benzer.

Onları görüp hevesleri artmasın diye gözlerini yummaktır. Bu da attan arpayı ve itten eti uzaklaştırıp onlara göstermemeye benzer.

Onu hâkimiyeti altına alabilmek için meylettiği şeyden az miktarda ona vermek suretiyle onu tesellî etmektir.

Nefsi zayıf düşürmek böyle olur. Dînî duyguları takviyeye gelince; bunun da iki yolu vardır:

Birincisi; dîn ve dünyada mücâhedenin fayda ve meyvelerini ona tattırmaktır. Bu da sabrın fazîleti hakkında anlattıklarımızı, üzerinde fazla düşünmek, sabrın dünya ve âhiretteki sonuçlarını hâtırlamak, uğradığı felâkete yaptığı sabır netîcesinde alacağı mükâfatın, kaybettiğinden çok daha fazla olduğunu bilmek, alacağı o büyük mükâfatlar sebebiyle uğradığı sıkıntılarda gıpta edildiğini anlamak gibi hususlardır. Çektiği sıkıntı, ızdırap ve uğradığı felâketin geçici ve alacağı mükâfatın ebedî olduğunu, nefîs bir şey karşılığında âdî bir şeyi fedâ eden kimsenin buna üzülmemesi gerektiğini bilmektir. İşte bu anlattığımız, mârifet bölümlerindendir. Mârifet ise îmandandır; bâzen kuvvetleşir ve bâzen de zayıflar. Îman kuvvetleştikçe dînî duygular da kuvvetleşir ve dînî duyguları kuvvetle heyecâna getirir. Îman zayıflaşınca, dînî duygular da zayıflar. Îmanın kuvvetine “yakîn” denir. İşte sabır azîmetini tahrîk eden, bu kuvvettir. Ne yazık ki insanlara en az verilen yakîn ve sabır azîmetidir.

---

[24] Nikâh bahsinde geçmiştir.

İkincisi; dînî duygunun hevâî duygulara karşı yavaş yavaş ve azar azar saldırıya geçmesidir. O duygulara galebe çaldıkça bundan zevk almaya başlar ve saldırılarını yoğunlaştırır. Zor işlere âhestelikle alışmak onları kolaylaştırır. Mümârese sayesinde ünsiyet peydâ eder ve ona heveslenir. Hamallar, çiftçiler ve muhâripler hep böyledir. Ağır işlerde çalışan herkes terzilik ve attarlık işleri ile çalışanlardan, fakîh ve âbidlerden daima daha kuvvetlidir. Çünkü bunların mümârese ile bedenî kuvvetleri çoğalmaz.

Dînî duyguları harekete geçirmenin birinci tedâvi yolu, bu mükâfatlardır. Bu bir kimseye: "Bu saldırında zafere ulaşırsan, sana hil'at giydirecek ve seni mevkî sâhibi edeceğiz." demeye benzer. Nitekim Firavun, kendi sâhirlerine: "Mûsâ'yı yenerseniz:

وَإِنَّكُمْ إِذًا لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ

"O takdirde siz elbet ve elbet en yakınlardansınız." (Şuarâ sûresi, 26/42) demiştir.

İkincisi çocuğu, savaş ve saldırganlığa alıştırmak için onu sık sık bu işlerde çatıştırmaya teşvîk edip tahrîk etmeye benzer. Mücâhedeyi terk edenin dînî duyguları zayıflar. Şehveti zayıf olsa da ona güç yetiremez hâle gelir. Fakat nefsinin arzularına muhalefeti âdet hâline getiren, dilediği zaman nefsine hâkim olabilir.

İşte sabrın her bölümünde tedâvi çâresi ve çıkar yol budur, tam mânasıyla sabretmek mümkün değildir. Sabrın en zoru da içteki hâtıraları atmaktır. Bunun da en şiddetli zamanı, zâhirî şehvetleri atıp uzlete çekildiği zaman başlar. Ne zaman ki zâhirî şehvetlerden korunur, uzlete çekilerek murâkabe, zikir ve fikir ile meşgul olmaya başlarsa, işte o zaman vesveseler durmadan onu bir taraftan bir tarafa çeker dururlar. Bunun ilacı, zâhirini çektiği gibi, bâtınını da dünyalıktan tamamen kesmekle âilesinden, çocuklarından, mevkîinden, servetinden, dost ve ahbaplarından tamamen uzaklaşıp günlük zarûrî geçimi ile yetinmekle mümkün olur. Aslında bu da yeterli değil, tamamen vesveseden korunabilmek için, kalbinde Allah'tan başka bir düşünce kalmaması lâzımdır. Hattâ bu da kâfi değil, tâ ki gönlünden yer ve göklerdeki sun'i bedîa, bunlardaki esrara bakarak, bunlardan da diğer mârifet yollarında seyretmeye mecali olmadıkça.

Bu hâl kalbinde yerleştiği ve bunlarla meşgul olduğu vakit, artık şeytan vesveseye imkân bulamaz. Şâyet bâtında böyle bir seyr u sülûkü yoksa kendini şeytanın vesvesesinden kurtaracak tek çâre, her an birbirini tâkip eden Kur'ân okumak, zikretmek ve salâvat getirmek gibi evrâd ile meşgul olmaktır. Bunları yaparken de kalp huzurunu sağlamayı zorlayacaktır. Çünkü kalbi kaplayan, zâhirî evraddan ziyâde batınî fikirdir. Bütün bunları yerine getirmekle de bütün vakitlerini korumuş olamaz. Zîra daima kendini zikir ve fikirden alıkoyacak hastalık, korku, eziyet ve azgınlığa uğramak gibi olaylarla karşı karşıyadır. Şüphesiz en azından günlük geçimi için olsa da yine bâzı kimselerle karşılaşmak zorundadır. Bu da meşgalenin bir çeşididir.

İkinci nevi, birincisinden daha zarurî olanıdır. Bu da yemek, giymek ve diğer geçim sebepleri gibi şeylerle meşgul olmaktır. Eğer bizzat kendisi bunları üzerine almışsa, bunları hazırlamak da bir meşgaledir. Şâyet başkası vasıtasıyla bunları temîn ediyorsa, o vasıta ile meşgul olmamak da imkânsızdır. Fakat ilgilerini tamamen keserse, her hangi yeni bir olayla karşılaşmadıkça, vakitlerinin çoğunda selâmettedir. İşte selâmette bulunduğu bu vakitlerde kalbini cilâlandırır, tefekkürü kolaylaşır ve bu anda, uzun müddet zarfında yüzde birini dahî elde edemediği yer ve göklerde gizli kalan ilâhî sırlar kendisine tecellî etmeye başlar. Bu makam, kesb ve gayretle elde edilecek makamların en yükseğidir.

Hâl ve amellerinde Allahu Teâlâ'nın lûtfundan ulaşacağı keşif derecelerinin miktarına gelince; bu, bir avcının avlanmasına benzer. Kısmetinde ne varsa onu avlayabilir. Bâzen az yorulmakla çok av temîn eder. Bâzen çok yorulduğu hâlde az bir şey elde eder. Bütün bu cehd ü gayretin sonunda dayanak ve îtimad, ilâhî cezbelere bağlıdır. Bu ilâhî cezbe, ins ve cinnin amelinin üstündedir. Bununla beraber bu da kulun ihtiyârında değildir. Kulun ihtiyârı ancak, dünya câzibelerini terk ederek ilâhî câzibeye girmektir. Zîra yer câzibesine giren, göklere yükselemez. Dünya ile meşgul olan herkes, arzın câzibesinde kalır. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Ömrünüz içinde Rabbinizin size bâzı nefhaları olur. Kendinizi ona hazırlayın."* buyurmasından murâdı, diğer câzibelerden kurtarıp ilâhî câzibeye girmektir. Çünkü bu ilâhî nefha ve câzibelerin semâvî sebepleri vardır.

Zîra Allahu Teâlâ:

وَفِي السَّمَآءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ

"Rızkınız ve size va'd olunagelen şeyler göklerdedir." (Zâriyât sûresi, 51/22) buyurmuştur. Bu ilâhî cezbe ise rızıkların en iyisidir. Semâvî işler bizim için kapalıdır. Buradan rızıklanmanın sebeplerini Allahu Teâlâ'nın ne zaman müyesser kılacağını bilemeyiz. Bizim vazîfemiz, rahmete zemîn hazırlayıp ilâhî rahmeti beklemektir. Bu, toprağı nadas edip her türlü yabancı maddeden temizleyerek ekdikten sonra yağmuru bekleyenin durumuna benzer. Şüphesiz yağmur yağmadan mahsul alınmaz. Yağmurun ne zaman yağacağı bilinmez. Ancak Allahu Teâlâ'nın fazl u keremine dayanarak bekler. Şüphesiz yağmursuz hiç bir sene geçmez. Bunun gibi ilâhî nefhalar yılda, ayda ve günde bir defa gelebilir.

Bunun için insanoğluna yaraşan, kalbini şehvet otlarından temizlemekle irâde ve ihlâs tohumunu oraya ekmek ve onu rahmet rüzgârlarına hazırlayarak ilkbaharda ve kapalı havada rahmet beklendiği gibi, Arefe, Cuma ve Ramazan gibi şerefli vakitlerde ilâhî rahmeti beklemektir. Zîra himmet ve nefesler, rahmetin inmesi için Allahu Teâlâ'nın takdîrindeki hükmün sebepleridirler. Bu sayede rahmet-i ilâhiye dökülür ve maddî yağmurlardan ziyade bu ilâhî rahmetin tesîriyle melekût âleminin gizlilikleri ve hazîneleri keşfedilmeye başlanır. Daha doğrusu, bütün hâl ve keşifler seninle ve senin kalbindedir. Sen, şehvetinle ilgilenmen sebebiyle ondan meşgul oluyorsun da şehvetin, seninle keşif arasında perde oluyor. Senin asıl ihtiyacın, şehvetleri kırmaktır. Onları kırdığın anda perde kalkar da kalbinin derinliklerinden mârifet nurları parlamaya başlar. Kuyu kazıp su çıkarmak uzak ve engin yerden su getirmekten daha kolaydır. Bu keşif, kalpte mevcut ve fakat meşgalelerle unutulmuş olduğu için Allahu Teâlâ îmanın bütün mârifet yollarına tezekkür adını vererek:

إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ

"Onu (Kur'an'ı) **biz indirdik ve onu elbette biz koruyacağız."** (Hicr sûresi, 15/9), diğer âyette:

وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ

"Akıl sâhipleri iyice düşünüp öğüt alsınlar için." (İbrâhîm sûresi, 14/52) buyurmuştur. Başka bir âyet-i celîlede de:

وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ

"Andolsun ki biz Kur'ân'ı düşünmek için kolaylaştırmışızdır. O hâlde bir düşünen var mı?" (Kamer sûresi, 54/17) buyrulmuştur.

İşte vesvese ve diğer meşgaleden sabrın ilacı budur ve bu da sabrın son derecesidir. Maddî alâkalara sabır, hâtıralara sabırdan önce gelir. Nitekim **Cüneyd**: "Mü'min için dünyadan âhirete yolculuk kolay, fakat hakkı sevmekte halkı terk etmek zor, nefisden ayrılıp Allah'a yönelmek daha zordur. Allah ile beraber olup nefsinin arzularına hiç dönmemekteki sabır ise hepsinden daha zordur." demiştir. Önce kalbi diğer meşgalelerden ayırmaktaki sabrın şiddetini, sonra da halktan ayırmaktaki sabrın önemini anlattı. Nefse en ağır gelen ilgi, halk ve mevkî ilgisini kesmektir. Zîra riyâset, galibiyet ve üstünlük sevgisi, maiyet çokluğu arzusu, ukalânın en çok sevdiği bir şeydir. Nasıl sevimli olmasın ki, bütün bunlarla Allahu Teâlâ'nın sıfatı istenmektedir ki, o da rubûbiyettir. Rubûbiyet, kalbin tabiatı bakımından sevilen ve arzu edilen bir vasıftır. Çünkü burada rubûbiyet emri ile münâsebet vardır. Yâni ruhî bir irtibat ve bir zevk vardır. Bunu ifade etmek üzere Allahu Teâlâ:

قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي

"De ki ruh Rabbimin emrindendir." (İsrâ sûresi, 17/85) buyurmuştur.

Kalp, bu mevkîi sevdiği için yerilmez. Kalbin yerilmesi, emir âleminden uzaklaştırılmış olan şeytanın aldatmasından meydana gelen karışıklık sebebiyledir. Zîra şeytan, insanın emir âleminden olmasına haset ederek onu aldatıp sapıtmak ister. Rubûbiyet istediği nasıl mezmum olsun ki? Bu adam bu isteği ile âhiret saâdetine ulaşma peşindedir. İstediği, yokluğu olmayan ölümsüzlük, zilleti olmayan izzet ve ululuk, korkusu bulunmayan emniyet, yoksulluk tehlikesi olmayan zenginlik ve noksanlığı düşünülmeyen kemâldir. Bunların hepsi rubûbiyet vasıflarıdır. Kalp bunları istemekte bir vakit yerilmez. Hattâ sonu gelmeyen büyük bir mülk istemek herkesin hakkıdır. Böyle bir mülk isteyen, mutlak surette âlîcenaplık, izzet ve kemâl de ister. Fakat iki çeşit mülk vardır. Biri, çeşitli sıkıntılarla dolu, süratle zevâle mahkûm ve fakat peşin olarak elde edilen bir mülktür. Bu, dünyalıktır. İkincisi, her türlü elem ve keder şâibesinden uzak, tertemiz ve devamlı olup ardı arkası kesilmeyen bir mülktür. Fakat bu, peşin değildir. Ne yazık ki insan aceleci olarak yaratılmıştır; peşin olanı veresiye üzerine tercîh eder durumdadır. Şeytan, insanın fıtratında olan bu acelecilikten faydalanarak, insana hulûl eder ve peşin ile onu iğvâya çalışır. Mevcudu ona süslü gösterir. Ahmaklığından faydalanarak onu aldatır da: "Âhiretine Allah kerîmdir." der. Dünya mülkü yanında âhiret mülkünü de ona temennî ettirir. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Ahmak o kimsedir ki nefsini hevâsına uydurur da sonra Allah'tan umar."* buyurmuştur. Böylece şeytanın teşvîkiyle aldanır da imkânı nisbetinde dünyalık peşinde koşar ve dünyalığın şerefini arar. Bu arada Allah'ın yardımı yetişen kimseler, onun aldatmasına aldırış etmez, ona kıymet vermezler. Aldananların durumunu beyân etmek üzere Allahu Teâlâ:

كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ. وَتَذَرُونَ الْاٰخِرَةَ

"Yok, yok. Siz çarçabuk geçeni seversiniz. Âhireti bırakırsınız." (Kıyâme sûresi, 75/20)

إِنَّ هٰٓؤُلَٓاءِ يُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ وَيَذَرُونَ وَرَٓاءَهُمْ يَوْمًا ثَقِيلًا

"Hakîkat, bunlar, o çabucak geçen (dünyayı) **severler. Önlerindeki o çetin günü bırakırlar."** (Dehr sûresi, 76/27)

فَأَعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلّٰى عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا
ذٰلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ

"Onun için sen, bizim zikrimize arka çeviren, dünya hayatından başkasını arzu etmeyen kimselerden yüz çevir." (Necm sûresi, 53/29) buyurmuştur.

Şeytanın hîlesi bütün insanlara sirâyet ettiği vakit hemen Allahu Teâlâ meleklerini peygamberlere gönderdi ve şeytanın insanları azıttığını onlara vahyederek, onları doğru yola davete memûr etti. Onlar da mecâzî olan bu mülkten, hakikî olan âhiret mülküne insanları dâvet ettiler ve insanlara şu şekilde hitâb ettiler:

يَٓا أَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا مَا لَكُمْ إِذَا قِيلَ لَكُمُ انْفِرُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ
اثَّاقَلْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ أَرَضِيتُمْ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا مِنَ الْاٰخِرَةِ فَمَا
مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فِي الْاٰخِرَةِ إِلَّا قَلِيلٌ

"Ey iman edenler! Size ne oldu ki, "Allah yolunda savaşa çıkın!" denildiği zaman yere çakılıp kalıyorsunuz? Dünya hayatını ahirete tercih mi ediyorsunuz? Fakat dünya hayatının faydası ahiretin yanında pek azdır." (Tevbe sûresi, 9/38)

Tevrât, İncil, Zebûr, Kur’ân ve diğer peygamberlere inen sahîfeler, insanları ebedî ve dâimî olan mülke dâvet için nâzil olmuşlardır. Bu dâvette insanlardan istenen hem dünya, hem âhirette kölelik ve esâretten kurtularak hâkim ve hükümrân olmalarıdır. Dünyada kölelikten kurtularak hükümrân olmaları, dünyalıktan yüz çeviren zâhidlerden olup az ile yetinmeleridir. Âhiretteki hükümrânlıkları Allah’a öyle bir yakınlık ile yaklaşmaktır ki, burada yokluğu olmayan ebediyet, zilleti olmayan izzet ve bu dünyada gizli kalan göz kamaştırıcı şeylere sâhip olmalarıdır. Şeytan ise âhiret sultanlığının dünyalık ile yok olacağını bildiği için durmadan insanları dünyalığa dâvet eder. Zîra dünya ve âhiret, birer kuma gibidir. Yine dünyalıkta da selâmete ulaşamayacağını bilir. Yoksa selâmete ulaşacağını bilse, ona da dayanamaz. Ne yazık ki dünyalık, bir vakit sıkıntı, keder ve münâzaalardan hâlî olamaz. Dünya servetinde hüküm bu olduğu gibi, mevkîinde de durum aynıdır. Hattâ her şey yoluna girse de ömrün tükenmesi sıkıntı olarak yeter. Nitekim Allahu Teâlâ:

حَتّٰى إِذَا أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازَّيَّنَتْ وَظَنَّ أَهْلُهَا أَنَّهُمْ قَادِرُونَ عَلَيْهَا أَتَاهَا أَمْرُنَا لَيْلًا أَوْ نَهَارًا فَجَعَلْنَاهَا حَصِيدًا كَأَنْ لَمْ تَغْنَ بِالْأَمْسِ

“Tam yer zînet ve ihtişâmını takınıp süslendiği, sâhipleri de ona her hâlde kadir olduklarını sandıkları bir sırada geceleyin veya gündüzün ona emrimiz gelivermiştir ki sanki dün de yerinde yokmuş gibi tâ kökünden koparılıp biçilmiş bir hâle getirmişizdir.” (Yûnus sûresi, 10/24) buyurmuştur. Yine Allahu Teâlâ darb-ı mesel olarak şöyle buyuruyor:

وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَآءٍ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَآءِ
فَاخْتَلَطَ بِهٖ نَبَاتُ الْأَرْضِ فَأَصْبَحَ هَشٖيمًا تَذْرُوهُ الرِّيَاحُ

"Onlara dünya hayatının misâlini de îrâd et. Gökten indirdiğimiz bir su gibidir ki, bununla yer nebâtı birbirine karışmış, en nihâyet kuru bir çöp kırıntısı hâline gelip rüzgârlar onu savuruvermiştir." (Kehf sûresi, 18/45)

Peşin bir mülk olan dünyadan yüz çeviren zâhide, şeytan haset eder ve onu yolundan alıkoymak ister. Zâten "Zühd" kelimesinin mânası, kişinin şehvet ve gadabına mâlik olarak onları duygularının ve îman işâretinin irâdesine almaktır. Bu hal, kendisinin hak kazandığı bir hükümrânlıktır. Çünkü sâhibi bu sayede hürriyetine kavuşmuş olur. Şehveti kendisini tesîri altına alırsa, o zaman mîdesinin, edep yerinin ve diğer garazlarının esîri olur. Sâhibinin hayvanı yularından istediği tarafa çekmesi gibi, şehveti de onu istediği yöne sürükler. İnsanın aldanması ne kötü bir şeydir. Köle olmakla hükümdar olduğunu, kul olmakla rubûbiyete yükseldiğini sanır. Bu gibiler dünyada ters düştükleri gibi, âhirette de yüzükoyun cehenneme düşerler.

Bunun için hükümdarlardan birisi zâhidlerden birisine:

- "Bir ihtiyacın var mı?" diye sordu. Zâhid:

- "Benim mülküm, senin mülkünden çok daha büyük, ben senden nasıl bir şey isteyebilirim?" dedi. Hükümdar:

- "Bu nasıl olur?" deyince zâhid:

- "Sen kimin kölesi isen, o, benim kölemdir." dedi. Hükümdar:

- "Bu da nasıl söz?" deyince zâhid:

- "Çünkü sen şehvetinin ve gadabının kulu ve esîrisin. Hâlbuki bunların hepsi benim kölelerimdir." dedi. İşte dünya hükümdarlığı budur ve bu hâl, insanı âhirette de hükümdar eder. Fakat şeytanın vesvesesine aldananlar dünya ve âhirette hüsrandadırlar. Doğru yolda kalmaya muvaffak olanlar, dünya ve âhirette umduklarına ulaşanlardır.

Mülk, rubûbiyet, teshîr ve kulluğu, bunlarda galatın karıştığı yeri ve şeytanın nasıl körleştirip karıştırdığını anladığına göre, artık dünya mülkünden, câh ve mevkîinden sıyrılıp kurtulmak ve dünyalığın yok olması için sabretmek, senin için kolaylaşır. Çünkü biliyorsun ki, dünyalık peşinde olmamakla, bu anda bir hükümdar ve âhirette ise büyük bir mülk sâhibi olursun. Dünyalığın mevkî ve ünsiyeti ile ülfet edip âdet yönünden kendisinde bu haller yerleşen bir insanın, yalnız bunları bilmesi, kendini kurtaramaz. Bu ilmine bir de ameli katması lâzımdır. Ameli de üç şeydedir:

Birincisi; mevkî ve mansıbın sebeplerini görmemesi için bu gibi yerlerden uzaklaşmasıdır. Çünkü buralarda bulunmakla, bunlara sabretmek zordur. Şehveti gâlip olan kimse, şehveti harekete geçirecek sûretlerden de uzak kalmalıdır. O yerleri terk edip kendine uygun bir zemîn bulmalıdır. Bunu yapmayanlar, Allahu Teâlâ'nın yarattığı geniş yerlere karşı küfrân-ı nîmet etmiş olurlar. Nitekim Allahu Teâlâ:

أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللّٰهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا

"Allah'ın arzı geniş değil mi idi? Siz de oraya hicret edeydiniz ya." (Nisâ sûresi, 4/97) buyurmuştur.

İkincisi; teâmül hâline getirdiği kötü alışkanlıkları karşısında iyi amellerde bulunmak üzere kendini zorlamaktır. Kendisini kötülüklere alabildiğine salıvermesinin yerine iyiliklere zorlamak, ihtişam kılığı karşısında tevâzu kılığına girmek gibi… Kıyâfet, durum, mesken, giyecek, yiyecek ve oturup kalkmak gibi, âdet edindiği her hâlinde değişiklik yapmaktır. Bunların hepsini iyileri ile değiştirmelidir. Buna öyle önem vermelidir ki, kötü işler kendisinde nasıl âdet hâline gelmiş idiyse bu iyi halleri de aynı şekilde îtiyad hâline getirmelidir. Çünkü tedâvi, ancak her şeyin zıddıyla mümkündür.

Üçüncüsü; bütün bunlarda âhestelik ve mülâyemete riâyet etmektir. Birdenbire bir uçtan öteki uca geçmeye bakmamalıdır. Çünkü insan tabiatı bunu kabul etmez. Her şey tedrîcî ve âhestelikle olur. Alışkanlıklarından bâzılarını atarken, diğer bâzıları ile kendisini teskîne çalışmalı, nefsi buna râzı olunca, bu sefer bunların da bir kısmını atmaya çalışmalıdır. Böylece âhestelikle bütün yaramaz hâllerinden tamamen uzaklaşmalıdır. Bu âhesteliğe işâret etmek üzere Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ هٰذَا الدِّينَ مَتِينٌ فَأَوْغِلْ فِيهِ بِرِفْقٍ، وَلَا تُبَغِّضْ إِلٰى
نَفْسِكَ عِبَادَةَ اللهِ فَإِنَّ الْمُنْبَتَّ لَا أَرْضًا قَطَعَ وَلَا ظَهْرًا أَبْقٰى

"Muhakkak ki bu dîn, metîn ve kuvvetlidir. Ona yumuşaklıkla yaklaş, yâni güç yetiremeyeceğin şeylere girme. Allah'a karşı ibâdeti nefsine yok ettirme, yâni ağırlanmayacak şekilde ibâdet et."[25] buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

لَا تُشَادُّوا هٰذَا الدِّينَ فَإِنَّ مِنْ يُشَادِّهِ يَغْلِبُهُ

---

[25] Ahmed, Enes'den: Beyhakî, Câbir'den rivâyet etmişlerdir.

“Bu dîni zorlaştırmayın. Zîra bu dîni zorlaştırmaya çalışana dîn galebe çalar.”[26]

Şimdi mevkî, şehvet ve vesveselerden sabrın ilacı hakkında şu anlattıklarımızı, **“Rub’u’l-Mühlikât**”ın **“Riyâzet-i Nefis Kitabı”**nda mücâhede yollarının kanunlarından anlattıklarımıza ekle ve bunu bir düstûr kabul et ki, bütün tafsîlâtı ile anlattığımız hususlarda sabrın ilacını bilmiş olasın. Zîra ayrı ayrı teferruâtıyla bunları açıklamak mümkün değildir. Tedrîc ve âhesteliğe riâyet eden kimse, bu sayede zor durumlara da sabır ve tahammül eder. Bu âhestelik sayesinde sevdiği âdetleri sevimsiz hâle gelebilir. Bu da tecrübe ve zevk ile bilinir. Ancak bu durum çocuklarda açıkça görülmektedir. Çocuk, ilk önce zoraki okumaya başlar, alışkın olduğu oyuna sabretmek ağırına gider. Sabır, ilim ile başlar. Gözü açılıp ilimden zevk almaya başladığı vakit, artık oynamaktan canı sıkılır, ona tahammül edemez ve ilimden ayrılmaya bir an sabredemez hâle gelir. Âriflerin birinden rivâyet edilen bir hikâye ile buna işâret edilmek istenmiştir. Âriflerden biri **Şiblî**’ye sormuş:

– “En zor sabır hangisidir?” Şiblî:

– “Allah’ta sabırdır. Yâni kötü huyları atıp güzel ahlâk ile ahlâklanmak ve ibâdet etmek sabrıdır.” dedi. Ârif:

– “Hayır, o değildir.” dedi. Şiblî:

– “Allah için sabırdır. Yâni Allah’tan kalbe gelen her şeye sabredip rızâ göstermektir.” dedi. Ârif:

– “Hayır, o da değildir.” dedi. Şiblî:

---

[26] Buhârî, Ebû Hüreyre’den rivâyet etmiştir.

– "Allah ile sabırdır. Yâni her şeyden ayrılarak yalnız Allah ile kalmaya sabretmektir." dedi. Ârif:

– "Hayır, o da değildir." deyince Şiblî:

– "O hâlde en zor sabır sizce hangisidir?" diye sordu. Ârif:

– "Allah'tan sabırdır. Yâni en zor sabır. Allah'a yaklaştıktan sonra, uzaklaştırılmış olmasına sabretmektir." dedi. Bunun üzerine Şiblî öyle bir âh çekti ki nerede ise ölecekti. Allahu Teâlâ'nın:

وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا

"Sabredin, sabır yarışı yapın ve nevbet bekleşin." (Âl-i İmrân sûresi, 3/200) âyet-i celîlesinin tefsîrinde; "Allah'a da sabredin, Allah ile sabır yarışı yapın. Allah ile irtibat kurun." denmiştir.

Denildi ki; Allah için sabır, meşakkat ve külfettir. Allah'da sabır, O'ndan yardım dilemektir. Allah ile sabır, O'nun imtihanına vefâ göstermektir. Allah'dan sabır, O'ndan uzak kalmak sabrıdır ki, bu cefâdır. Nitekim bu mânada şâir de şöyle diyor:

"Senden sabrın sonu mezmum, fakat senden başka her şeyden sabır makbuldür."

Diğer şâir de şöyle demiştir:

"Sabır her yerde güzel, ancak senin aleyhinde çirkindir."

Sabır hakkındaki son sözümüz budur.

الشَّطرُ الثَّاني مِنَ الكِتَاب
في الشكر

ولهُ ثلاثةُ أركانٍ :

الركنُ الأوّلُ : في فضيلةِ الشكرِ وحقيقتِهِ ، وأقسامِهِ وأحكامِهِ .

الركنُ الثاني : في حقيقةِ النعمةِ ، وأقسامِها الخاصَّةِ والعامَّةِ .

الركنُ الثالثُ : في بيانِ الأفضلِ مِنَ الصبرِ والشكرِ .

الرّكن الأوّل : في نفس الشّكر

بيان فضيلة الشّكر

اعلمْ : أنَّ اللهَ تعالىٰ قرنَ الشكرَ بالذكرِ في كتابِهِ معَ أنَّه قالَ : ﴿ وَلَذِكْرُ ٱللَّهِ أَكْبَرُ ﴾ ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ فَٱذْكُرُونِىٓ أَذْكُرْكُمْ وَٱشْكُرُوا۟ لِى وَلَا تَكْفُرُونِ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ مَّا يَفْعَلُ ٱللَّهُ بِعَذَابِكُمْ إِن شَكَرْتُمْ وَءَامَنتُمْ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَسَنَجْزِى ٱلشَّٰكِرِينَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ إخباراً عنْ إبليسَ اللعينِ : ﴿ لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَٰطَكَ ٱلْمُسْتَقِيمَ ﴾ ، قيلَ : هوَ طريقُ الشكرِ (١) .

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٠٣) .

ولعلوِّ رتبةِ الشكرِ طعنَ اللعينُ في الخلقِ فقالَ : ﴿ وَلَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَٰكِرِينَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ ٱلشَّكُورُ ﴾ .

وقدْ قطعَ اللهُ تعالىٰ بالمزيدِ معَ الشكرِ ولمْ يستثنِ فقالَ تعالىٰ : ﴿ لَئِن شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ ﴾ ، واستثنىٰ في خمسةِ أشياءَ ؛ في الإغناءِ ، والإجابةِ ، والرزقِ ، والمغفرةِ ، والتوبةِ ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ ٱللَّهُ مِن فَضْلِهِۦٓ إِن شَآءَ ﴾ ، وقالَ : ﴿ فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ إِن شَآءَ ﴾ ، وقالَ : ﴿ يَرْزُقُ مَن يَشَآءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴾ ، وقالَ : ﴿ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَٰلِكَ لِمَن يَشَآءُ ﴾ ، وقالَ : ﴿ وَيَتُوبُ ٱللَّهُ عَلَىٰ مَن يَشَآءُ ﴾ .

وهوَ خلقٌ مِنْ أخلاقِ الربوبيّةِ ؛ إذْ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَٱللَّهُ شَكُورٌ حَلِيمٌ ﴾ .

وقدْ جعلَ اللهُ الشكرَ مفتاحَ كلامِ أهلِ الجنةِ ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ وَقَالُوا۟ ٱلْحَمْدُ لِلَّهِ ٱلَّذِى صَدَقَنَا وَعْدَهُۥ ﴾ ، وقالَ : ﴿ وَءَاخِرُ دَعْوَىٰهُمْ أَنِ ٱلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ ٱلْعَٰلَمِينَ ﴾ .

* * *

وأمّا الأخبار :

فقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الطاعمُ الشاكرُ بمنزلةِ الصائمِ الصابرِ »(١) .

---

(١) رواه الترمذي (٢٤٨٦) ، وابن ماجه (١٧٦٤) .

ورُوِيَ عنْ عطاءٍ أنَّهُ قالَ : دخلتُ علىٰ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها فقلتُ : أخبرينا بأعجبِ ما رأيتِ مِنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فبكَتْ وقالَتْ : وأيُّ شأنِهِ لمْ يكنْ عجباً ؟! إنَّهُ أتاني ليلةً فدخلَ معي في فراشي - أوْ قالَتْ : في لحافي - حتَّىٰ مسَّ جلدُهُ جلدِي ، ثمَّ قالَ : « يا بنةَ أبي بكرٍ ؛ ذريني أتعبَّدُ لربِّي ؟ » ، قالَتْ : قلتُ : إنِّي أحبُّ قربَكَ لكنِّي أوثرُ هواكَ ، فأذنتُ لهُ ، فقامَ إلىٰ قربةِ ماءٍ ، فتوضَّأَ فلمْ يكثرْ صبَّ الماءِ ، ثمَّ قامَ يصلِّي ، فبكىٰ حتَّىٰ سالَتْ دموعُهُ علىٰ صدرِهِ ، ثمَّ ركعَ فبكىٰ ، ثمَّ سجدَ فبكىٰ ، ثمَّ رفعَ رأسَهُ فبكىٰ ، فلمْ يزلْ كذلكَ حتَّىٰ جاءَ بلالٌ فآذنَهُ بالصلاةِ ، فقلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ ما يبكيكَ وقدْ غفرَ اللهُ لكَ ما تقدَّمَ مِنْ ذنبِكَ وما تأخَّرَ ؟ قالَ : « أفلا أكونُ عبداً شكوراً ، ولِمَ لا أفعلُ وقدْ أنزلَ اللهُ تعالىٰ عليَّ : ﴿ إِنَّ فِي خَلْقِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ . . . ﴾ الآياتِ ؟! »(1) .

وهٰذا يدلُّ علىٰ أنَّ البكاءَ ينبغي ألا ينقطعَ أبداً ، وإلىٰ هٰذا السرِّ يشيرُ ما رُوِيَ أنَّهُ مرَّ بعضُ الأنبياءِ بحجرٍ صغيرٍ يخرجُ منهُ ماءٌ كثيرٌ ، فتعجَّبَ منهُ ، فأنطقَهُ اللهُ تعالىٰ فقالَ : منذُ سمعتُ قولَهُ تعالىٰ : ﴿ وَقُودُهَا ٱلنَّاسُ وَٱلْحِجَارَةُ ﴾ فأنا أبكي مِنْ خوفِهِ ، فسألَهُ أنْ يجيرَهُ مِنَ النارِ ، فأجارَهُ ، ثمَّ رآهُ بعدَ مدَّةٍ

---

(1) رواه أبو الشيخ في « أخلاق النبي » (٥٢١) ، وابن حبان في « صحيحه » (٦٢٠) ، والقشيري في « رسالته » (ص٣١٠) ، عن عطاء ومعه عبيد بن عمير رحمهما الله تعالىٰ ، ورواه مختصراً من حديثها رضي الله عنها مسلم (٢٨٢٠) .

مثلَ ذلكَ ، فقالَ : لِمَ تبكي الآنَ ؟ فقالَ : ذلكَ بكاءُ الخوفِ ، وهـٰذا بكاءُ الشكرِ والسرورِ(١) .

وقلبُ العبدِ كالحجارةِ أوْ أشدُّ قسوةً ، ولا تزولُ قسوتُهُ إلا بالبكاءِ في حالِ الخوفِ والشكرِ جميعاً .

ورُوِيَ عنهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « يُنادىٰ يومَ القيامةِ : ليقمِ الحمَّادونَ ، فتقومُ زمرةٌ ، فيُنصبُ لهُمْ لواءٌ فيدخلونَ الجنَّةَ » ، قيلَ : ومَنِ الحمَّادونَ ؟ قالَ : « الذينَ يشكرونَ اللهَ تعالىٰ علىٰ كلِّ حالٍ » ، وفي لفظٍ آخرَ : « على السرَّاءِ والضرَّاءِ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الحمدُ رداءُ الرحمـٰنِ »(٣) .

وأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ أيوبَ عليهِ السلامُ : (إنِّي رضيتُ بالشكرِ مكافأةً مِنْ أوليائي) في كلامٍ طويلٍ(٤) .

وأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ أيضاً في صفةِ الصابرينَ : (دارُهُمْ دارُ السلامِ ،

---

(١) الرسالة القشيرية (ص٣١٤) .

(٢) كذا في « القوت » (١/ ٢٠٦) بالروايتين ، ورواه الطبراني في « الكبير » (١٢/ ١٩) ، والحاكم في « المستدرك » (١/ ٥٠٢) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٦٩) .

(٣) كذا في « القوت » (١/ ٢٠٥) حيث قال : (وفي الخبر . . .) ، ورواه ابن أبي حاتم في « تفسيره » (١/ ٢٦) عن الضحاك ولم يرفعه ، وتقدم : « الكبرياء رداؤه » .

(٤) قوت القلوب (١/ ٢٠٣) .

إذا دخلوها . . ألهمتُهُمُ الشكرَ وهوَ خيرُ الكلامِ ، وعندَ الشكرِ أستزيدُهُمْ ، وبالنظرِ إليَّ أزيدُهُمْ)[١] .

ولمَّا نزلَ في الكنوزِ ما نزلَ[٢] . . قالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : فأيَّ المالِ نتخذُ ؟ فقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « ليتخذْ أحدُكُمْ لساناً ذاكراً ، وقلباً شاكراً »[٣] ، فأمرَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ باقتناءِ القلبِ الشاكرِ بدلاً مِنَ المالِ .

وقالَ ابنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (الشكرُ نصفُ الإيمانِ)[٤] .

* * *

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٠٤) .

(٢) وهو قوله تعالىٰ : ﴿ وَٱلَّذِينَ يَكْنِزُونَ ٱلذَّهَبَ وَٱلْفِضَّةَ وَلَا يُنفِقُونَهَا فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ فَبَشِّرْهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٍ ﴾ . « إتحاف » (٤٨/٩) .

(٣) رواه الترمذي (٣٠٩٤) ، وابن ماجه (١٨٥٦) .

(٤) قوت القلوب (١/ ٢٠٣) .

İkinci Bölüm

ŞÜKÜR KİTABI

Şükrün de üç rüknü vardır: Birincisi şükrün fazîleti, hakîkati, aksâmı ve ahkâmı beyânındadır. İkincisi nîmetin hakikati, özel ve genel bölümleri beyânındadır. Üçüncü rüknü de şükür ile sabırdan hangisinin efdal olduğu beyânındadır.

ŞÜKRÜN FAZÎLETİ

Bilmiş ol ki; Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'de:

وَلَذِكْرُ اللّٰهِ أَكْبَرُ

"Allah'ı anmak, elbette en büyük (ibadet)**tir."** (Ankebût sûresi, 29/45) buyurmakla beraber, yine Kur'ân-ı Kerîm'de şükrü zikirle beraber anmış ve:

فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ

"Siz beni anın, ben de sizi anayım. Bir de bana şükredin, nankörlük etmeyin." (Bakara sûresi, 2/152) buyurmuştur. Diğer âyette de:

مَا يَفْعَلُ اللّٰهُ بِعَذَابِكُمْ إِنْ شَكَرْتُمْ وَاٰمَنْتُمْ

"Eğer şükreder, îman ederseniz, Allah sizi neye azaba uğratsın?" (Nisâ sûresi, 4/147) Bir başka âyette de:

وَسَنَجْزِي الشَّاكِرِينَ

"Biz şükredenleri mükâfatlandıracağız." (Âl-i İmrân sûresi, 3/145) buyrulmuştur. Yine Allahu Teâlâ İblîs lâînden haber vermek üzere:

لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ

"And olsun ki, onlar için senin doğru yolunda oturacağım." (A'râf sûresi, 7/16) buyurmuştur. Buradaki doğru yoldan murad, şükür yoludur, denilmiştir. Şükrün üstün mertebesi olduğu için şeytan halka ta'n ederek:

وَلَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ

"Onların çoğunu şükrediciler bulamayacaksın." (A'râf sûresi, 7/17) demiştir.

Allahu Teâlâ da:

وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ

"Kullarımdan şükreden azdır." (Sebe sûresi, 34/13) buyurmuştur. Yine Allahu Teâlâ şükre, istisnâsız ve kesin olarak ziyadeyi va'd ederek:

لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ

"And olsun şükrederseniz elbette sizi(n nîmetinizi) **artırırım. And olsun, nankörlük ederseniz hiç şüphesiz benim azâbım cidden çetindir."** (İbrâhim sûresi, 14/7) buyurmuş ve beş şeyde istisnâ etmiştir. Bunlar zenginleştirmek, duâyı kabul, rızık, mağfiret ve tövbedir. Zenginleştirmede:

فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهِ إِنْ شَآءَ

"Allah dilerse sizi yakında kendi fazlından zenginleştirir." (Tevbe sûresi, 9/28) Duâda:

فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ إِنْ شَآءَ

"O, kendisine çağırdığınız her hangi bir şeyi dilerse açar." (En'âm sûresi, 6/41), Rızıkta:

يَرْزُقُ مَنْ يَشَآءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ

“Dilediğini hesapsız rızıklandırır.” (Bakara sûresi, 2/212) Mağfiretteki istisnâsı da:

وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذٰلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ

“Ondan başkasını dileyeceği kimseler için yarlığar.” (Nisâ sûresi, 4/48), Tövbede: **“Allah kimi dilerse ona tövbe nasip eder.”** (Tevbe sûresi, 9/15) buyurmuştur. Şükür, rubûbiyet ahlâkından bir ahlâktır. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَيَتُوبُ اللّٰهُ عَلٰى مَنْ يَشَآءُ

“Allah kimi dilerse ona tövbe nasip eder.” (Tevbe sûresi, 9/15) buyurmuştur. Şükür, rubûbiyet ahlâkından bir ahlâktır. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَاللّٰهُ شَكُورٌ حَلِيمٌ

“Allah şekûr ve halîmdir.” (Teğâbün sûresi, 64/17) buyurmuş ve cennet ehlinin ilk sözü şükür olduğunu beyân etmek üzere de:

وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذٖي صَدَقَنَا وَعْدَهُ

“Dediler: Bize va’dinde sâdık olan Allah’a hamd olsun.” (Zümer sûresi, 39/74), Diğer âyette de:

وَاٰخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمٖينَ

“Duâlarının sonu da hamd olsun kâinatın Rabbi olan Allah’adır.” (Yûnus sûresi, 10/10) buyurmuştur.

Bu husustaki haberler:

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bir mübârek sözünde:

اَلطَّاعِمُ الشَّاكِرُ بِمَنْزِلَةِ الصَّائِمِ الصَّابِرِ

"Yemek yediren ve şükreden, oruç tutup sabreden gibidir."[27] buyurmuştur.

Atâ'dan rivâyete göre diyor ki; bir gün Hz. Âişe'ye gittim ve:

- "Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'de gördüğün en önemli hâllerden birini anlat." dedim. Hz. Âişe ağlayarak:

- "Onun her hâli önemli ve akıllara durgunluk verecek mâhiyette idi. Ancak birini sana anlatayım: Bir gece yatağıma geldi, yattı ve hemen bana:

- *"Ey Ebû Bekir'in kızı, bırak beni de Rabbime ibâdet ve kulluk edeyim."* dedi. Ben de:

- "Senin Allah'a yaklaşmanı isterim." dedim. O, hemen kalktı, acele acele abdest aldı ve ağlayarak namaz kılmaya başladı. Kıyamda, rükûda, secdede ve namazın sonunda gözyaşları devâm etti, yaşları göğsüne kadar indi. Bilâl sabah ezânını okuyuncaya kadar böyle geçti. Bunun üzerine kendisine:

- "Senin geçmiş ve gelecek günâhların bağışlanmıştır, neden bu kadar üzülüyorsun?" dediğimde:

- *"Şükredenlerden olmayayım mı? Hâlbuki Allahu Teâlâ:*

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ

"Muhakkak yer ile göğün yaratılmasında, gece ve gündüzün ihtilâfında akıl sâhipleri için büyük alâmetler vardır." (Bakara sûresi, 2/174) *buyurdu."* dedi.

Hz. Aişe'nin bu rivâyeti, ardı arası kesilmeden ağlamanın devâmının lüzumuna delâlet etmektedir.[28] Bir Peygamberden rivâyet edilen şu olay bu sırra işâret eder. Bir Peygamber, uğradığı küçük bir kayadan büyük bir suyun çıktığını görünce, buna şaşırır. Bunun üzerine kaya, Allahu Teâlâ'nın:

---

[27] Buharî muallak ve Tirmizî hasen olarak İbn Mâce ve İbn Hibbân da Ebû Hüreyre'den rivâyet etmişlerdir. Başka rivâyet yolları da vardır.

وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ

“O ateşin yakıtı insan ve taştır” (Bakara sûresi, 2/24) âyet-i celîlesini duyduktan sonra, böyle ağlarım, dedi. Bu peygamber bu taşın cehenneme girmemesini Allahu Teâlâ'dan istedi. Allahu Teâlâ bu peygamberin duâsını kabul etti. Bir müddet sonra bu peygamber aynı yere uğradı ve yine aynı vaziyette taştan su aktığını görünce: “Artık şimdi niye ağlıyorsun?” diye taşa sordu. Taş da: “O zaman ağladığım korku gözyaşı idi. Şimdi de şükür için gözyaşı döküyorum.” dedi. İnsanoğlunun kalbi taş gibi veya taştan da serttir. Kalbin yumuşaması, ancak korku ve şükür halindeki gözyaşları ile mümkündür. Rivâyete göre Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

يُنَادٰى يَوْمَ الْقِيَامَةِ لِيَقُمِ الْحَمَّادُونَ فَتَقُومُ زُمْرَةٌ فَيُنْصَبُ لَهُمْ
لِوَاءٌ فَيَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ

“Kıyâmet günü “Hamd edenler kalksın.” diye bir münâdi seslenir. Bunun üzerine bir zümre kalkar. Onlar için bir bayrak dikilir ve bayrak altında cennete girerler.” buyurdu. “Hammâd kimlerdir?” sorusuna, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلَّذٖينَ يَشْكُرُونَ اللّٰهَ تَعَالٰى عَلٰى كُلِّ حَالٍ

“Her hâl ü kârda Allaha şükredenlerdir.” diğer rivâyette de:

---

[28] İbn Hibbân ve diğerleri rivâyet etti. Müslim, Aişe'den muhtasar olarak rivâyet etmiştir.

"Darlık ve genişlikte şükredenlerdir."[29] buyurdu. Diğer bir rivâyette Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْحَمْدُ رِدَاءُ الرَّحْمٰنِ

"Hamd, Rahmân'ın cübbesidir." buyurmuştur.

Allahu Teâlâ **Eyyûb aleyhisselâm**a: *"Ben, velîlerime verdiklerime karşılık bir teşekkürlerine râzıyım."* buyurmuştur. Yine Allahu Teâlâ *Dâvud aleyhisselâm*a sabredenlerin vasfı hakkında şöyle buyuruyor: *"Onların yeri, dârüsselâm olan cennettir. Oraya girdikleri vakit, onlara şükretmeleri ilham edilir. Şükür, sözlerin en güzelidir. Onlar şükrettikçe ben de nîmetimi onlara artırır ve daha ziyadeyi onlara gösteririm."*

Altın ve gümüşü toplayıp yığmak hakkında nâzil olan âyet-i celîle nâzil olduktan sonra **Hz. Ömer**:

- "Hangi maldan servet edinelim?" diye sorunca, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لِيَتَّخِذْ أَحَدُكُمْ لِسَانًا شَاكِرًا وَقَلْبًا ذَاكِرًا

- *"Siz, zikreden dil, şükreden kalbe sâhip olunuz."*[30] buyurdu. Yâni servete boş verin de şükre devâm edin, buyurdu. İbn Mes'ûd da: "Şükür, îmanın yarısıdır." demiştir.

---

[29] Taberânî ve diğerleri İbn Abbas'dan başka ifade ile rivâyet etmişlerdir.

[30] Nikah bahsinde geçmiştir.

بيان حد الشكر وحقيقته

اعلمْ : أنَّ الشكرَ مِنْ جملةِ مقاماتِ السالكينَ ، وهوَ أيضاً ينتظمُ مِنْ علمٍ وحالٍ وعملٍ ، فالعلمُ هوَ الأصلُ ، فيورثُ الحالَ ، والحالُ يورثُ العملَ .

أمَّا العلمُ : فهوَ معرفةُ النعمةِ مِنَ المنعِمِ ، **والحالُ** : هوَ الفرحُ الحاصلُ بإنعامِهِ ، **والعملُ** : هوَ القيامُ بما هوَ مقصودُ المنعِمِ ومحبوبُهُ ، ويتعلَّقُ ذلكَ العملُ بالقلبِ وبالجوارحِ وباللسانِ ، ولا بدَّ مِنْ بيانِ جميعِ ذلكَ ليحصلَ بمجموعِهِ الإحاطةُ بحقيقةِ الشكرِ ، فإنَّ كلَّ ما قيلَ في حدِّ الشكرِ قاصرٌ عنِ الإحاطةِ بكمالِ معانيهِ .

* * *

فالأصلُ الأوَّلُ : العلمُ :

وهوَ علمٌ بثلاثةِ أمورٍ : بعينِ النعمةِ ، ووجهِ كونِها نعمةً في حقِّهِ ، وبذاتِ المنعمِ ووجودِ صفاتِهِ التي بها يتمُّ الإنعامُ ويصدرُ الإنعامُ منهُ عليهِ ، فإنَّهُ لا بدَّ مِنْ نعمةٍ ومنعِمٍ ومنعَمٍ عليهِ تصلُ إليهِ النعمةُ مِنَ المنعِمِ بقصدٍ وإرادةٍ ، فهـٰذهِ الأمورُ لا بدَّ مِنْ معرفتِها ، هـٰذا في حقِّ غيرِ اللهِ تعالىٰ .

فأمَّا في حقِّ اللهِ تعالىٰ . . فلا يتمُّ الإيمانُ إلا بأنْ يعرفَ أنَّ النعمَ كلَّها مِنَ اللهِ ، وأنَّهُ هوَ المنعمُ ، والوسائطَ مسخرونَ مِنْ جهتِهِ ، وهـٰذهِ المعرفةُ وراءَ التقديسِ والتوحيدِ ؛ إذْ دخلَ التقديسُ والتوحيدُ فيها ، بلِ الرتبةُ الأولىٰ

في معارفِ الإيمانِ التقديسُ ، ثمَّ إذا عرفَ ذاتاً مقدسةً . . فيعرفُ أنَّهُ لا مقدَّسَ إلا واحدٌ ، وما عداهُ غيرُ مقدَّسٍ ، وهوَ التوحيدُ ، ثمَّ يعلمُ أنَّ كلَّ ما في العالمِ فهوَ موجودٌ مِنْ ذلكَ الواحدِ فقطْ ، فالكلُّ نعمةٌ منهُ ، فتقعُ هـٰذهِ المعرفةُ في الرتبةِ الثالثةِ ؛ إذْ ينطوي فيها معَ التقديسِ والتوحيدِ كمالُ القدرةِ والانفرادُ بالفعلِ ، وعنْ هـٰذا عبَّرَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ حيثُ قالَ : « مَنْ قالَ : سبحانَ اللهِ . . فلهُ عشرُ حسناتٍ ، ومَنْ قالَ : لا إلـٰهَ إلا اللهُ . . فلهُ عشرونَ حسنةً ، ومَنْ قالَ : الحمدُ للهِ . . فلهُ ثلاثونَ حسنةً »(١) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « أفضلُ الذكرِ لا إلـٰه إلا اللهُ ، وأفضلُ الدعاءِ الحمدُ للهِ »(٢) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « ليسَ شيءٌ مِنَ الأذكارِ يُضاعفُ كما يُضاعفُ الحمدُ للهِ »(٣) .

ولا تظنَّنَّ أنَّ هـٰذهِ الحسناتِ بإزاءِ تحريكِ اللسانِ بهـٰذهِ الكلماتِ مِنْ غيرِ حصولِ معانيها في القلبِ ، فسبحانَ اللهِ كلمةٌ تدلُّ على التقديسِ ، ولا إلـٰهَ إلا اللهُ كلمةٌ تدلُّ على التوحيدِ ، والحمدُ للهِ كلمةٌ تدلُّ علىٰ معرفةِ النعمةِ مِنَ

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٠٥) .

(٢) رواه الترمذي (٣٣٨٣) ، وابن ماجه (٣٨٠٠) .

(٣) كذا في « القوت » (١/ ٢٠٥) ، وروىٰ أبو نعيم في « الحلية » (٤/ ٢٣١) ، والبيهقي في « الشعب » (٤٠٨٣) من كلام إبراهيم النخعي بلفظ : (إن الحمد لله أكثر الكلام تضعيفاً) .

الواحدِ الحقِّ ، فالحسناتُ بإزاءِ هـٰذهِ المعارفِ التي هيَ مِنْ أبوابِ الإيمانِ واليقينِ .

واعلمْ : أنَّ تمامَ هـٰذهِ المعرفةِ ينفي الشركَ في الأفعالِ ، فمَنْ أنعمَ عليهِ ملكٌ مِنَ الملوكِ بشيءٍ ؛ فإنْ رأىٰ لوزيرِهِ أوْ لوكيلِهِ دخلاً في تيسيرِ ذلكَ وإيصالِهِ إليهِ . . فهوَ إشراكٌ بهِ في النعمةِ ، فلا يرى النعمةَ مِنَ الملكِ مِنْ كلِّ وجهٍ ، بلْ منهُ بوجهٍ ، ومنْ غيرِهِ بوجهٍ ، فيتوزَّعُ فرحُهُ عليهما ، فلا يكونُ موحداً في حقِّ الملكِ .

نعمْ ، لا يغضُّ مِنْ توحيدِهِ في حقِّ الملكِ وكمالِ شكرِهِ أنْ يرى النعمةَ الواصلةَ إليهِ بتوقيعِهِ الذي كتبَهُ بقلمِهِ ، وبالكاغدِ الذي كتبَهُ عليهِ ، فإنَّهُ لا يفرحُ بالقلمِ والكاغدِ ولا يشكرُهُما ؛ لأنَّهُ لا يثبتُ لهما دخلاً مِنْ حيثُ هما موجودانِ بأنفسِهِما ، بلْ مِنْ حيثُ هما مسخَّرانِ تحتَ قدرةِ الملكِ ، وقدْ يعلمُ أنَّ الوكيلَ الموصلَ والخازنَ أيضاً مضطرانِ مِنْ جهةِ الملكِ في الإيصالِ ، وأنَّهُ لوْ ردَّ الأمرَ إليهِ ولمْ يكنْ مِنْ جهةِ الملكِ إرهاقٌ وأمرٌ جزْمٌ يخافُ عاقبتَهُ . . لما سلَّمَ إليهِ شيئاً ، فإذا عرفَ ذلكَ . . كانَ نظرُهُ إلى الخازنِ الموصلِ كنظرِهِ إلى القلمِ والكاغدِ ، فلا يورثُ ذلكَ شركاً في توحيدِهِ مِنْ إضافةِ النعمةِ إلى الملكِ .

وكذلكَ مَنْ عرفَ اللهَ سبحانَهُ وعرفَ أفعالَهُ . . علمَ أنَّ الشمسَ والقمرَ والنجومَ مسخَّراتٌ بأمرِهِ كالقلمِ مثلاً في يدِ الكاتبِ ، وأنَّ الحيواناتِ التي لها

اختيارٌ مسخَّراتٌ في نفسِ اختيارِها ، فإنَّ اللهَ هوَ المسلِّطُ للدواعي عليها لتفعلَ شاءَتْ أمْ أبتْ ؛ كالخازنِ المضطرِّ الذي لا يجدُ سبيلاً إلىٰ مخالفةِ الملكِ ، ولوْ خُلِّيَ ونفسَهُ . . لما أعطاكَ ذرَّةً ممَّا في يدِهِ ، فكلُّ مَنْ وصلَ إليكَ نعمةٌ مِنَ اللهِ تعالىٰ علىٰ يدِهِ فهوَ مضطرٌّ ؛ إذْ سلَّطَ اللهُ تعالىٰ عليهِ الإرادةَ وهيَّجَ عليهِ الدواعيَ ، وألقىٰ في نفسِهِ أنَّ خيرَهُ في الدنيا والآخرةِ في أنْ يعطيَكَ ما أعطاكَ ، وأنَّ غرضَهُ المقصودَ عندَهُ في الحالِ والمآلِ لا يحصلُ إلا بهِ ، وبعدَ أنْ خلقَ اللهُ لهُ هـٰذا الاعتقادَ . . فلا يجدُ سبيلاً إلىٰ تركِهِ ، فهوَ إذاً إنَّما يعطيكَ لغرضِ نفسِهِ لا لغرضِكَ ، ولوْ لمْ يكنْ غرضُهُ في العطاءِ . . لما أعطاكَ ، ولوْ لمْ يعلمْ أنَّ منفعتَهُ في منفعتِكَ . . لما نفعَكَ ، فهوَ إذاً إنَّما يطلبُ نفعَ نفسِهِ بنفعِكَ ، فليسَ منعماً عليكَ ، بلِ اتخذَكَ وسيلةً إلىٰ نعمةٍ أخرىٰ هوَ يرجوها ، وإنَّما الذي أنعمَ عليكَ هوَ الذي سخَّرَهُ لكَ ، وألقىٰ في قلبِهِ مِنَ الاعتقاداتِ والإراداتِ ما صارَ بهِ مضطراً إلى الإيصالِ إليكَ .

فإنْ عرفتَ الأمورَ كذلكَ . . فقدْ عرفتَ اللهَ وعرفتَ فعلَهُ ، وكنتَ موحِّداً ، وقدرتَ علىٰ شكرِهِ ، بلْ كنتَ بهـٰذهِ المعرفةِ بمجرَّدِها شاكراً .

ولذلكَ قالَ موسىٰ عليهِ السلامُ في مناجاتِهِ : إلـٰهي ؛ خلقتَ آدمَ بيدِكَ ، وفعلتَ وفعلتَ ، فكيفَ شكرَكَ ؟ فقالَ : علمَ أنَّ كلَّ ذلكَ منِّي ، فكانَتْ معرفتُهُ شكراً(١) .

---

(١) كذا في « الرسالة القشيرية » (ص٣١٣) ، ورواه بنحوه هناد في « الزهد » (٧٧٧) .

فإذاً ؛ لا شكرَ إلا بأنْ تعرفَ أنَّ الكلَّ منهُ ، فإنْ خالجَكَ ريبٌ في هـٰذا . . لمْ تكنْ عارفاً لا بالنعمةِ ولا بالمنعمِ ، فلا تفرحُ بالمنعمِ وحدَهُ بلْ بغيرِهِ ، فبنقصانِ معرفتِكَ ينقصُ حالُكَ في الفرحِ ، وبنقصانِ فرحِكَ ينقصُ عملُكَ .

فهـٰذا بيانُ هـٰذا الأصلِ .

* * *

الأصلُ الثاني : الحالُ المستمدَّةُ مِنْ أصلِ المعرفةِ :

وهوَ الفرحُ بالمنعمِ معَ هيئةِ الخضوعِ والتواضعِ ، وهوَ أيضاً في نفسِهِ شكرٌ علىٰ تجرُّدِهِ ؛ كما أنَّ المعرفةَ شكرٌ ، ولكنْ إنَّما يكونُ شكراً إذا كانَ جامعاً شروطَهُ ، وشرطُهُ أنْ يكونَ فرحُكَ بالمنعمِ لا بالنعمةِ ولا بالإنعامِ ، ولعلَّ هـٰذا ممَّا يتعذَّرُ عليكَ فهمُهُ ، فنضربُ لكَ مثلاً فنقولُ :

الملكُ الذي يريدُ الخروجَ إلىٰ سفرٍ فأنعمَ بفرسٍ علىٰ إنسانٍ يُتصوَّرُ أنْ يفرحَ المنعَمُ عليهِ بالفرسِ مِنْ ثلاثةِ أوجهٍ :

أحدُها : أنْ يفرحَ بالفرسِ مِنْ حيثُ إنَّهُ فرسٌ ، وإنَّهُ مالٌ يُنتفعُ بهِ ، ومركوبٌ يوافقُ غرضَهُ ، وإنَّهُ جوادٌ نفيسٌ ، وهـٰذا فرحُ مَنْ لا حظَّ لهُ في الملكِ ، بلْ غرضُهُ الفرسُ فقطْ ، ولوْ وجدَهُ في صحراءَ فأخذَهُ . . لكانَ فرحُهُ مثلَ هـٰذا الفرحِ .

الوجهُ الثاني : أنْ يفرحَ بهِ لا مِنْ حيثُ إنَّهُ فرسٌ ، بلْ مِنْ حيثُ يستدلُّ بهِ علىٰ عنايةِ الملكِ بهِ وشفقتِهِ عليهِ واهتمامِهِ بجانبِهِ ، حتَّىٰ لوْ وجدَ هـٰذا

الفرسَ في صحراءَ أوْ أعطاهُ إيَّاهُ غيرُ الملكِ . . لكانَ لا يفرحُ بهِ أصلاً ؛ لاستغنائِهِ عنِ الفرسِ أصلاً ، واستحقارِهِ لهُ بالإضافةِ إلىٰ مطلوبِهِ مِنْ نيلِ المحلِّ في قلبِ الملكِ .

الوجهُ الثالثُ : أنْ يفرحَ بهِ ليركبَهُ فيخرجَ في خدمةِ الملكِ ويحتملَ مشقَّةَ السفرِ لينالَ بخدمتِهِ رتبةَ القرْبِ منهُ ، وربَّما يرتقي إلىٰ درجةِ الوزارةِ ، مِنْ حيثُ إنَّهُ ليسَ يقنعُ بأنْ يكونَ محلُّهُ في قلبِ الملكِ أنْ يعطيَهُ فرساً ويُعنىٰ بهِ هـٰذا القدرَ مِنَ العنايةِ ، بلْ هوَ طالبٌ لئلا ينعمَ الملكُ بشيءٍ مِنْ مالِهِ علىٰ أحدٍ إلا بواسطتِهِ ، ثمَّ إنَّهُ ليسَ يريدُ مِنَ الوزارةِ الوزارةَ أيضاً ، بلْ يريدُ مشاهدةَ الملكِ والقرْبَ منهُ ، حتَّىٰ لوْ خُيِّرَ بينَ القرْبِ دونَ الوزارةِ ، وبينَ الوزارةِ دونَ القربِ . . لاختارَ القرْبَ .

فهـٰذهِ ثلاثُ درجاتٍ .

فالأولىٰ لا يدخلُ فيها معنى الشكرِ أصلاً ؛ لأنَّ نظرَ صاحبِها مقصورٌ على الفرسِ ، ففرحُهُ بالفرسِ لا بالمعطي ، وهـٰذا حالُ كلِّ مَنْ فرحَ بنعمةٍ مِنْ حيثُ إنَّها لذيذةٌ وموافقةٌ لغرضِهِ ، فهوَ بعيدٌ عنْ معنى الشكرِ .

والثانيةُ داخلةٌ في معنى الشكرِ مِنْ حيثُ إنَّهُ فرحٌ بالمنعِمِ ، ولكنْ لا مِنْ حيثُ ذاتُهُ ، بلْ مِنْ حيثُ معرفةُ عنايتِهِ التي تستحثُّهُ على الإنعامِ في المستقبلِ ، وهـٰذا حالُ الصالحينَ الذينَ يعبدونَ اللهَ ويشكرونَهُ خوفاً مِنْ عقابِهِ ورجاءً لثوابِهِ .

وإنَّما الشكرُ التامُّ في الفرحِ الثالثِ ، وهوَ أنْ يكونَ فرحُ العبدِ بنعمةِ اللهِ

مِنْ حيثُ إنَّهُ يقدرُ بها على التوصُّلِ إلى القرْبِ منهُ تعالىٰ والنزولِ في جوارِهِ والنظرِ إلىٰ وجهِهِ على الدوامِ ، فهـٰذا هوَ الرتبةُ العليا ، وأمارتُهُ : ألا يفرحَ مِنَ الدنيا إلا بما هوَ مزرعةُ الآخرةِ ويعينُهُ عليها ، ويحزنَ بكلِّ نعمةٍ تلهيهِ عنْ ذكرِ اللهِ تعالىٰ وتصدُّهُ عنْ سبيلِهِ ؛ لأنَّهُ ليسَ يريدُ النعمةَ لأنَّها لذيذةٌ كما لمْ يردْ صاحبُ الفرسِ الفرسَ لأنَّهُ جوادٌ ومهملجٌ(١) ، بلْ مِنْ حيثُ إنَّهُ يحملُهُ في صحبةِ الملكِ حتَّىٰ تدومَ مشاهدتُهُ لهُ وقربُهُ منهُ ، ولذلكَ قالَ الشبليُّ رحمهُ اللهُ : (الشكرُ رؤيةُ المنعِمِ لا رؤيةُ النعمةِ)(٢) .

وقالَ الخوَّاصُ : (شكرُ العامَّةِ على المطعمِ والملبسِ والمشربِ ، وشكرُ الخاصَّةِ علىٰ وارداتِ القلوبِ)(٣) .

وهـٰذهِ رتبةٌ لا يدركُها كلُّ مَنِ انحصرَتْ عندَهُ اللذَّاتُ في البطنِ والفرجِ ومدركاتِ الحواسِّ مِنَ الألوانِ والأصواتِ وخلا عنْ لذَّةِ القلبِ ، فإنَّ القلبَ لا يلتذُّ في حالِ الصحةِ إلا بذكرِ اللهِ تعالىٰ ومعرفتِهِ ولقائِهِ ، وإنَّما يلتذُّ بغيرِهِ إذا مرضَ بسوءِ العاداتِ كما يلتذُّ بعضُ الناسِ بأكلِ الطينِ ، وكما يستبشعُ بعضُ المرضى الأشياءَ الحلوةَ ويستحلي الأشياءَ المرَّةَ ، كما قيلَ(٤) : [من الوافر]

وَمَنْ يَكُ ذا فَمٍ مُرٍّ مَرِيضٍ   يَجِدْ مُرّاً بِهِ ٱلْماءَ ٱلزُّلالا

---

(١) **المهملج** : لفظة فارسية ، السريع السير في بخترة وحسن .

(٢) الرسالة القشيرية (ص٣١٢) .

(٣) الرسالة القشيرية (ص٣١٢) .

(٤) البيت للمتنبي في « ديوانه بشرح العكبري » (٣/ ٢٢٨) .

فإذاً ؛ هـٰذا شرطُ الفرحِ بنعمةِ اللهِ تعالىٰ ، فإنْ لمْ تكنْ إبلٌ . . فمِعْزىً ، فإنْ لمْ يكنْ هـٰذا . . فالدرجةُ الثانيةُ ، أمَّا الأولىٰ . . فخارجةٌ عنْ كلِّ حسابٍ ، فكمْ مِنْ فرقٍ بينَ مَنْ يريدُ الملكَ للفرسِ ، ومَنْ يريدُ الفرسَ للملكِ ، وكمْ مِنْ فرقٍ بينَ مَنْ يريدُ اللهَ لينعمَ عليهِ ، وبينَ مَنْ يريدُ نعمَ اللهِ ليصلَ بها إليهِ .

* * *

الأصلُ الثالثُ : العملُ بموجَبِ الفرحِ الحاصلِ مِنْ معرفةِ المنعمِ :

وهـٰذا العملُ يتعلَّقُ بالقلبِ ، وباللسانِ ، وبالجوارحِ .

أمَّا بالقلبِ . . فقصدُ الخيرِ وإضمارُهُ لكافَّةِ الخلقِ .

وأمَّا باللسانِ . . فإظهارُ الشكرِ للهِ تعالىٰ بالتحميداتِ الدالَّةِ عليهِ .

وأمَّا بالجوارحِ . . فاستعمالُ نعمِ اللهِ تعالىٰ في طاعتِهِ ، والتوقي مِنَ الاستعانةِ بها علىٰ معصيتِهِ ، حتَّىٰ إنَّ شكرَ العينينِ أنْ تسترَ كلَّ عيبٍ تراهُ لمسلمٍ ، وشكرَ الأذنينِ أنْ تسترَ كلَّ عيبٍ تسمعُهُ فيهِ ، فيدخلُ هـٰذا في جملةِ شكرِ النعمِ لهـٰذهِ الأعضاءِ ، والشكرُ باللسانِ لإظهارِ الرضا عنِ اللهِ تعالىٰ ، وهوَ مأمورٌ بهِ ؛ فقدْ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لرجلٍ : « كيفَ أصبحتَ ؟ » فقالَ : بخيرٍ ، فأعادَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ السؤالَ ، فأعادَ الرجلُ الجوابَ ، حتَّىٰ قالَ في الثالثةِ : بخيرٍ أحمدُ اللهَ وأشكرُهُ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « هـٰذا الذي أردتُ منكَ »(١) .

---

(١) كذا في « القوت » (١ / ٢٠٤) ، ورواه ابن المبارك في « الزهد » (٩٣٧) ، والطبراني في « الدعاء » (١٩٣٩) من حديث فضيل بن عمرو معضلاً بنحوه ، ورواه في =

وكانَ السلفُ يتساءلونَ ونيَّتُهُمُ استخراجُ الشكرِ للهِ تعالىٰ ؛ ليكونَ الشاكرُ مطيعاً ، والمستنطقُ لهُ بهِ مطيعاً ، وما كانَ قصدُهُمُ الرياءَ بإظهارِ الشوقِ(١) .

وكلُّ عبدٍ سُئِلَ عنْ حالٍ فهوَ بينَ أنْ يشكرَ أوْ يشكوَ أوْ يسكتَ ، فالشكرُ طاعةٌ ، والشكوىٰ معصيةٌ قبيحةٌ مِنْ أهلِ الدينِ ، وكيفَ لا تقبحُ الشكوىٰ مِنْ ملكِ الملوكِ وبيدِهِ كلُّ شيءٍ إلىٰ عبدٍ مملوكٍ لا يقدرُ علىٰ شيءٍ ؟! فالأحرىٰ بالعبدِ إنْ لمْ يحسنِ الصبرَ على البلاءِ والقضاءِ ، وأفضىٰ بهِ الضعفُ إلى الشكوىٰ . أنْ تكونَ شكواهُ إلى اللهِ تعالىٰ ، فهوَ المبلي وهوَ القادرُ علىٰ إزالةِ البلاءِ ، وذلُّ العبدِ لمولاهُ عزٌّ ، والشكوىٰ إلى غيرِهِ ذلٌّ ، وإظهارُ الذلِّ للعبيدِ معَ كونِهِمْ أذلاَّءَ قبيحٌ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ تَعۡبُدُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ لَا يَمۡلِكُونَ لَكُمۡ رِزۡقٗا فَٱبۡتَغُواْ عِندَ ٱللَّهِ ٱلرِّزۡقَ وَٱعۡبُدُوهُ وَٱشۡكُرُواْ لَهُۥٓ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ تَدۡعُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ عِبَادٌ أَمۡثَالُكُمۡ ﴾ .

فالشكرُ باللسانِ مِنْ جملةِ الشكرِ .

وقدْ رُوِيَ أنَّ وفداً قدموا علىٰ عمرَ بنِ عبدِ العزيزِ رحمةُ اللهِ عليهِ ، فقامَ شابٌّ ليتكلَّمَ ، فقالَ عمرُ : الكبرَ الكبرَ ، فقالَ : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ لوْ كانَ

= « الأوسط » (٤٣٧٤) من حديث عبد الله بن عمرو رضي الله عنهما وليس فيه ذكر تكرار السؤال .

(١) فقد روىٰ مالك في « الموطأ » (٢/ ٩٦١) عن أنس بن مالك أنه سمع عمر بن الخطاب، وسلَّمَ عليه رجل فردَّ عليه السلام ، ثم سأل عمرُ الرجلَ : كيف أنت ؟ فقال : أحمد إليك الله ، فقال عمر : ذلك الذي أردت منك .

الأمرُ بالسنِّ . . لكانَ في المسلمينَ مَنْ هوَ أسنُّ منكَ ، فقالَ : تكلَّمْ ، فقالَ : لسنا وفدَ الرغبةِ ، ولا وفدَ الرهبةِ ، أمَّا الرغبةُ . . فقدْ أوصلَها إلينا فضلُكَ ، وأمَّا الرهبةُ . . فقدْ آمَنَنا منها عدلُكَ ، وإنَّما نحنُ وفدُ الشكرِ ، جئناكَ نشكرُكَ باللسانِ وننصرفُ(١) .

فهـٰذِهِ هيَ أصولُ معاني الشكرِ المحيطةُ بمجموعِ حقيقتِهِ .

* * *

فأمَّا قولُ مَنْ قالَ : (إنَّ الشكرَ هوَ الاعترافُ بنعمةِ المنعمِ علىٰ وجهِ الخضوعِ)(٢) . . فهوَ نظرٌ إلىٰ فعلِ اللسانِ معَ بعضِ أحوالِ القلبِ .

وقولُ مَنْ قالَ : (إنَّ الشكرَ هوَ الثناءُ على المحسنِ بذكرِ إحسانِهِ)(٣) نظرٌ إلىٰ مجرَّدِ عملِ اللسانِ .

وقولُ القائلِ : (إنَّ الشكرَ هوَ اعتكافٌ علىٰ بساطِ الشهودِ بإدامةِ حفظِ الحرمةِ)(٤) جامعٌ لأكثرِ معاني الشكرِ ، لا يشذُّ منهُ إلا عملُ اللسانِ .

وقولُ حمدونِ القصارِ : (شكرُ النعمةِ أنْ ترىٰ نفسَكَ في الشكرِ طفيلياً)(٥)

---

(١) رواه البلاذري في « أنساب الأشراف » (٨/ ١٣٣) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٦٨/ ١٩٤) ، وكذا أورده القشيري في « رسالته » (ص٣١٤) .

(٢) الرسالة القشيرية (ص٣١١) .

(٣) هـٰذا ما جعله حقيقة الشكر الإمام القشيري في تفسيره « لطائف الإشارات » (١/ ٣٨٠) ، وأورده في « رسالته » (ص٣١١) .

(٤) وهو شكر القلب كما أورده القشيري في « رسالته » (ص٣١١) .

(٥) الرسالة القشيرية (ص٣١١) .

إشارةٌ إلىٰ أنَّ معنى المعرفةِ مِنْ معاني الشكرِ فقطْ .

وقولُ الجنيدِ : (الشكرُ ألاَّ ترىٰ نفسَكَ أهلاً للنعمةِ)[1] إشارةٌ إلىٰ حالٍ مِنْ أحوالِ القلبِ على الخصوصِ .

وهؤلاءِ أقوالُهُمْ تعربُ عنْ أحوالِهِمْ ، ولذلكَ تختلفُ أجوبتُهُمْ ولا تتفقُ ، ثمَّ قدْ يختلفُ جوابُ كلِّ واحدٍ في حالتينِ ؛ لأنَّهُمْ لا يتكلَّمونَ إلا عنْ حالتِهِمُ الراهنةِ الغالبةِ عليهِمْ ؛ اشتغالاً بما يهمُّهُمْ عمَّا لا يهمُّهُمْ ، أوْ يتكلَّمونَ بما يرونَهُ لائقاً بحالِ السائلِ ؛ اقتصاراً علىٰ ذكرِ القدْرِ الذي يحتاجُ إليهِ ، وإعراضاً عمَّا لا يحتاجُ إليهِ ، فلا ينبغي أنْ تظنَّ أنَّ ما ذكرناهُ طعنٌ عليهِمْ ، وأنَّهُ لوْ عُرِضَ عليهِمْ جميعُ المعاني التي شرحناها.. كانوا ينكرونَها ، بلْ لا يُظنُّ ذلكَ بعاقلٍ أصلاً ، إلا أنْ تُفرضَ منازعةٌ مِنْ حيثُ اللفظُ في أنَّ اسمَ الشكرِ في وضعِ اللسانِ هلْ يشملُ جميعَ المعاني ، أمْ يتناولُ بعضَها مقصوداً وبقيةُ المعاني تكونُ مِنْ توابعِها ولوازمِها ؟

ولسنا نقصدُ في هٰذا الكتابِ شرحَ موضوعاتِ اللغاتِ ، فليسَ ذلكَ مِنْ علمِ طريقِ الآخرةِ في شيءٍ ، واللهُ الموفقُ برحمتِهِ .

* * *

---

[1] الرسالة القشيرية (ص٣١٢) .

ŞÜKRÜN TÂRİFİ VE HAKÎKATİ

Bilmiş ol ki; sâliklerin makamlarından bir makamdır. Bu da ilim, hâl ve amelden meydana gelir.

İlim asıldır, hâli doğurur. **Hâl** de ameli meydana getirir. **İlim** nîmeti vereni ve nîmetin O'ndan geldiğini bilmektir. **Hâl**, verdiği nîmete bu anda sevinmektir. **Amel**, nîmeti verenin maksadına ve arzusuna uygun olarak hareket etmektir. Bu hareket kalp, dil ve diğer âzâlarla olur. Buna göre bunların hepsini anlatmak lâzım ki, şükrün hakîkati tamamen meydana çıkmış olsun. Çünkü yalnız şükür hakkında şimdiye kadar söylenenler, şükrün tamamen mânasını ifade edememiştir.

Birinci asıl, ilimdir. Burada üç şeyi bilmek lâzımdır. Bunlar, nîmetin maddesi gerek verene, gerek in'âm edene ve gerek kendisine göre nîmet olmasının yolu ve in'âmın kendisiyle tamam olup da in'âm ediciden kendisine in'âmın yapılması ile ilgili olan vasıfları bilmektir. Çünkü ortada üç şey zarurîdir. Birincisi nîmet, ikincisi nîmeti veren, üçüncüsü de kendisine nîmet verilmiş olandır. Aynı zamanda bu nîmet, verenin kendi iradesiyle verilmiş olmaktır. İşte bütün bunları bilmek lâzımdır. Bu anlattığımız, Allahu Teâlâ'dan başkası hakkındadır. Yoksa Allah hakkında, bütün nîmetlerin -nereden gelirse gelsin- Allah'tan olduğunu bilmek lâzımdır. Aslında in'âm edici olup nîmetleri veren O'dur. Diğer bütün vâsıtalar O'nun emrinde müsahhardır. Bu mârifet, tevhîd ve takdîsden, yâni Allahu Teâlâ'yı birleyip noksan sıfatlardan tenzîh ettikten sonra gelir.

Zîra tevhîd ve takdîs de bunun içindedir. Hattâ îman maârifinde birinci kademe takdîs, yâni Allah'ı noksan sıfatlardan tenzîhtir. Önce böyle mukaddes bir zât tanıdıktan sonradır ki, böyle mukaddes olanın, ancak tek olduğuna inanır ve artık O'ndan başka kimsenin mukaddes olamayacağını bilir. İşte tevhîd budur. Önce takdîs, sonra tevhîd, sonra da âlemdeki bütün varlıkların, O tekten meydana geldiğini ve her şeyin O'ndan bir nîmet olduğunu bilir ki, bu da üçüncü derecede gelir. Çünkü bu mârifette takdîs, tevhîd ve kemâl kudret ile tek başına fâil-i hakîkilik vardır. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ قَالَ سُبْحَانَ اللّٰهِ فَلَهُ عَشْرُ حَسَنَاتٍ وَمَنْ قَالَ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ
فَلَهُ عِشْرُونَ حَسَنَةً، وَمَنْ قَالَ الْحَمْدُ لِلّٰهِ فَلَهُ ثَلَاثُونَ حَسَنَةً

"Sübhânellah" diyene on hasene, "Lâ ilâhe illallah" diyene yirmi hasene, "Elhamdü lillâh" diyene de otuz hasene vardır."[31] buyurmuştur. Önce takdîs, sonra tevhîd ve sonra da şükür. Şükürde, takdîs ve tevhîd de vardır. Diğer hadîste:

أَفْضَلُ الذِّكْرِ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ وَأَفْضَلُ الدُّعَاءِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ

"Zikrin efdali tevhîd, duânın en makbulü hamd etmektir."[32] buyurdu. Ve yine:

لَيْسَ شَيْءٌ مِنَ الْأَذْكَارِ يُضَاعِفُ مَا يُضَاعِفُ الْحَمْدُ لِلّٰهِ

"Elhamdülillâh demenin kat kat mükâfatı gibi, hiç bir zikrin mükâfatı olamaz." buyurmuştur.

---

[31] Duâ bahsinde seçmiştir.

[32] Tirmizî ve diğerleri, Câbir'den rivâyet etmişlerdir. Tirmizî, hasen olduğunu söylemiştir.

Mânaları kalpte yerleşmedikten sonra, bu kelimelerin yalnız dilde söylenmelerine bu mükâfatların verileceğini sanma. “Sübhânellah” takdîse “Lâ ilâhe illâllah” tevhîde, “Elhamdü lillâh” da bütün nîmetlerin gerçek bir olan Allah’tan geldiğine delâlet eden kelimelerdir. Mükâfat, îman ve yakîn babından olan bu mârifetleredir. Bunları düşünüp anlamak lâzımdır.

Yine şunu bilmiş ol ki; bu mârifetin kemâli, ef’âlinde de ortaklığı Allah’tan nefyetmekledir. Meselâ, hükümdarlardan birisinin in’âmına uğrayan kimse, bu in’amda vezîri de ortak tanırsa, nîmette hükümdara şirk etmiş ve nîmetin tamamını hükümdardan bilememiş, bir yönden hükümdardan ve bir yönden de başkasından bilmiş olur. Böylece her ikisine karşı bir sevgi duyar ve hükümdar hakkında muvahhid olamaz. Evet, hükümdârın bu hususu yazdığı kâğıdına ve kalemine teşekkür etmez. Çünkü bunların bizâtihî değer taşımadıklarını bilir. Hâlbuki bu parayı vermekte vezîr ve hâzinin vasıtalığı da kalem ve kâğıdın vasıtalığından farklı olmadığını da bilmesi gerekir. Hattâ bunlar hükümdarın kesin emri olmasa ve hükümdardan korkmasalar, metelik bile vermezlerdi. Bunu böyle bildikten sonra kâğıt ve kalemle bunlar arasında bir fark olmadığını kolaylıkla anlar da nîmeti hükümdara nispet etmesinde kimseyi ona ortak etmez.

Bunun gibi Allah’ı ve O’nun ef’âlini bilen kimse güneş, ay ve yıldızların, kâtibin elinde kalem gibi, O’nun emrinde musahhar olduğunu, irâde sâhibi olan hâzin ve vezîr gibi canlıların da O’nun emrinde olduğunu, kendi başlarına kalsalar bir kuruş dahî vermeyeceklerini bilirdi. Böyle bir nîmeti sana ulaştıranın postacı gibi bir vasıta olduğunu, zîra irâde ve imkânları bahşeden Allah olduğunu, sana vermesinin, dünya ve âhirette kendi hakkında hayırlı olduğunu, Allahu Teâlâ’nın kendisine bildirdiğini bu itikada sâhip olduktan sonra vermemek imkânı olmadığını, verdiğini kendi menfaati için verdiğini; eğer kârı olmasa vermeyeceğini bilir.

O halde veren seni değil, kendi kârını düşünüyor. Gerçekte o, sana ikrâm etmiyor, umduğu bir nîmete seni vasıta kılıyor. Gerçekte sana in'âm eden, onu sana müsahhar edip, kalbine bu inanç ve iradeyi veren ve onu mecbur tutandır. Bunu böyle bildiğin vakit, Allah'ı ve O'nun fiilini bilir de muvahhid olur ve O'na şükretmeye muktedir olursun.

Bunun için **Mûsâ aleyhisselâm** münâcâtında: *"İlâhî, Âdem'i kendi kudretinle yarattın, şöyle böyle nîmetler verdin. O, bunun şükrünü nasıl ödedi?"* diye sordu. Allahu Teâlâ:

"Bütün bunların benden olduğunu bilmesi şükürdür." buyurdu. Demek ki şükür, bütün nîmetlerin Allah'tan olduğunu bilmektir. Şâyet bu hususta tereddüde düşersen, ne nîmeti, ne de nîmeti vereni bilmiş olursun. O vakit yalnız nîmeti verene değil, başkasına da memnun olursun. Mârifetteki noksanlığın sebebiyle sevmen azalır; sevgin azaldığı nispette de amelin azalır. İşte bu aslın, yâni ilmin açıklanması budur.

İkinci asıl, hâldir. Bu da mârifetten sonra devâm eden ferahlık durumudur. Nîmeti verene karşı saygılı ve sevgili olmaktır. Bu da mârifet gibi, bizâtihî bir şükürdür. Fakat şükür olabilmesi şartlarını ihtivâ etmesi ile mümkündür. Şartları da in'am ve nîmeti değil, nîmeti vereni sevmektir. Belki bunu kolaylıkla anlayamayacaksın. Onun için bunu bir misâl ile açıklamak üzere deriz ki; yolculuğa çıkmak isteyen bir kimseye, hükümdar bir at hediye ettiği vakit, bu adamın üç yönden sevinmesi düşünülür:

Birincisi, bir ata sâhip olduğudur. Atın bir varlık olup iyi bir nîmet olması bakımından sevinmesidir. Bu sevginin hükümdar ile bir ilgisi yoktur. Hattâ dağın başında veya çölde bu atı bulsa, yine aynı şekilde sevinirdi.

İkincisi, ata değil, hükümdarın kendisine olan ikramına ve kendisine verdiği öneme sevinir. Hattâ atı başka yerden alsa veya bulsa, ona ihtiyacı olmadığı için, ona hiç aldırış etmezdi. Bunun sevgisi, hükümdarın kalbinde mevkî sâhibi olması bakımındandır.

Üçüncüsü, bu at ile hükümdarın hizmetinde bulunmak ve ona yaklaşmak için sevinmesidir. Aynı zamanda hükümdarın gönlüne girmekle vezirlik pâyesi verilmesini, bütün bunları düşünürken, bu mevkîlere sâhip olmak değil, bu sayede hükümdarın ikramının kendi vasıtasıyla yapılmasını ve her an hükümdarın sohbetinde bulunup, yüzünü görebilme zevkine ulaşması bakımındandır. Hattâ kendisine uzakta bir vezirlik veya pâdişâhın huzurunda bulunmak teklif edilse, vezirliği terk ederek pâdişâhın huzurunda bulunmayı tercîh ederdi.

İşte nîmete karşı sevinmek bu üç şekildedir. Bunlardan birincisinin şükür ile münâsebeti yoktur. Çünkü bu adamın gözü attadır, atı verende değildir. Verilen nîmetin zevkine uygun ve arzusuna muvafık olması bakımından sevinen herkesin hâli budur ve bu, bir şükür değildir. İkincisi, nîmeti verenden memnun olması bakımından bir şükür ise de, in’âm edicinin zâtı bakımından değil, yapılan in’âmından dolayıdır. Sâlihlerin durumu böyledir. Onlar azâbından korkup sevâbını umdukları için O’na ibâdet ve şükür ederler.

Tam mânasıyla şükür, üçüncü şekildeki sevinmektedir. Yâni Allah’ın verdiği nîmete sevinmek, o nîmet ile Allah’a yaklaşabilmek, civarına inmek ve O'nun cemâlini seyretmek sevgisi olmaktır. En üstün mertebe de budur. Bunun nişanı, dünyalıktan, âhiretine yardımı dokunan ve ancak âhiret için azık edindiği kısmı ile sevinmek, bunun aksine, kendini Allah'tan alıkoyacak her nîmete üzülmektir. Zîra o atı alan kimsenin sevinmesi atın iyi bir hayvan olduğundan olmadığı gibi, bu adamın da sevgisi, eline geçen nîmetin zevkinden değil, onu Allah'a yaklaştırmaya vesîle olması bakımındandır.

Bunun için **Şiblî**: "Şükür, nîmeti değil, nîmeti vereni görmektir." demiştir.

Havvas da: Avâmın şükrü, yemek içmek ve giymekledir. Fakat havassın şükrü, kalbe gelen ilâhî nefhalaradır." dedi.

Bu öyle bir derecedir ki zevki, mîdesi ile fercine ve diğer duyularına inhisar ettirip, kalp zevkinden mahrum olanlar, bunu anlayamazlar. Çünkü sâlim kalp ancak Allah'ı zikir, O'nu mârifet ve O'na ulaşmaktan zevk alır. Başka şeylerden, ancak kötü alışkanlıkla hastalandığı vakit zevk alabilir. Bâzılarının toprak yemekten zevk almaları ve bâzı hastaların tatlıyı acı, acıyı tatlı bulmaları gibi. Nitekim şâir:

"Ağzının tadı bozulmuş olan hastalar, tatlı suyu acı bulurlar." demiştir.

İşte Allahu Teâlâ'nın nîmeti ile ferahlanmanın şartı budur. "Deve olmazsa da varsın keçi olsun." darb-ı meseline göre, bu üçüncü mevkîe yükselemiyorsan, hiç olmazsa ikinci dereceye olsun yüksel. Fakat birincinin hiç bir değeri yoktur. Hükümdarlardan atı koparırım diye hükümdarı arayan ile at ile hükümdarın hizmetine koşarım diye hükümdarı arayan arasındaki fark, elbette büyüktür. Bunun gibi, kendisine in'âm etsin diye Allah'ı arayanlarla, Allah'a ulaşmak için nîmete nâil olmak isteyenlerde de fark aynıdır.

Üçüncü Asıl: Şükrün üçüncü aslı, in'âm edeni bilmekten meydana gelen sevincin gereğiyle amel etmektir. Bu amel kalp, dil ve âzâ ile olur. Kalp ile iyiliği niyet etmek ve bu niyeti herkesten gizlemektir. Bu amel, şükrü ifade eden kelimelerle hamd etmek ve şükrü açıklamaktır. Âzâ ile şükre gelince, Allah'ın verdiği nîmetleri yerinde ve O'na itâatte kullanıp isyandan kaçınmaktır. Meselâ gözün şükrü Müslüman kardeşinde gördüğü kusurları örtmek; kulakların şükrü duyduğu ayıpları duymazlıktan gelmektir. Bu âzalar ile Allah'ın verdiği nîmete şükür böyle olur. Dil ile şükre gelince; Allah'tan râzı olduğunu ifade etmesidir. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.) adamın birine:

- *"Nasıl sabahladın?"* diye sordu. Adam:

- "Hayır üzereyim." dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) aynı soruyu üç kere tekrarladı ve üçüncüde adam:

- "Allah'a hamd u senâlar olsun, iyiyim." deyince, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"İşte senden bu cevabı bekliyordum. Bunun için bu soruyu tekrarladım."*[33] buyurdu.

Eskiler birbirlerine bu soruyu sorarlardı. Onların maksadı birbirlerini, Allah'a şükrettirmek ve bu sûretle şükrettirenin de, edenin de sevap kazanması idi. Yoksa bir riyâ ve gösteriş değildi. Durumundan sorulan herkes ya şükreder, ya şikâyette bulunur veya susar. Şükür itâat, şikâyet ise mâsiyettir. Şikâyet, dîn erbabından olursa çirkin bir mâsiyettir. Her şey elinde olan Allah'tan, âciz bir kula şikâyet nasıl çirkin olmasın? İnsana yakışan, şâyet uğradığı musîbete dayanamıyorsa, Allah'tan olan şikâyeti, yine Allah'a olmasıdır. Çünkü derdi veren O olduğu gibi, dermanı da yine O verir. Aynı zamanda kulun mevlâsına zillet göstermesi izzettir, başkasına şikâyeti ise zillettir. Kendisi gibi zelîl bir kula zilletini göstermek, elbette zillettir. Nitekim Allahu Teâlâ:

---

[33] Taberânî Fuzayl b. Amr'dan merfû olarak rivâyet etmiştir.

إِنَّ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ لَا يَمْلِكُونَ لَكُمْ رِزْقًا فَابْتَغُوا
عِنْدَ اللّٰهِ الرِّزْقَ وَاعْبُدُوهُ وَاشْكُرُوا لَهُ

"Hakikat, sizin Allah'ı bırakıp taptıklarınız size bir rızık vermeye muktedir olamazlar. O halde rızkı Allah katında arayın. O'na ibâdet edin. O'na şükredin." (Ankebût sûresi, 29/17) buyurmuştur. Diğer âyette de şöyle buyurmuştur:

إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ عِبَادٌ أَمْثَالُكُمْ

"Allah'ı bırakıp taptığınız da sizin gibi kullardır." (A'râf sûresi, 7/194)

Dil ile şükür de şükür cümlesindendir. Nitekim rivâyete göre halife Ömer b. Abdülâzîz'i ziyâret etmek üzere bir cemaat gelmiş ve bunlardan bir genç söze başlamıştı. Ömer b. Abdülâzîz:

- "Sen dur, yaşlı olanınız konuşsun." dedi. Bu genç:

- "Eğer mutlak sûrette her iş yaşlıya verilmesi gerekiyorsa senden daha nice yaşlılar var, hilâfette sana sıra gelmezdi." dedi. Bunun üzerine Ömer:

- "O halde konuş bakalım." dedi. Genç:

- "Biz her hangi bir şeyi isteyen veya her hangi bir şeyden korktuğumuz için sizi ziyârete gelmiş değiliz. Çünkü senin üstün fazîletin isteklerimize cevap vermiş, adâletin bizi korkudan emîn kılmıştır. Bizim ziyâretimiz bütün bunlara karşı bir teşekkürdür. Size dilimizle teşekkür etmeye geldik, hemen geri dönüyoruz." dedi.

İşte şükrün bütün hakîkatini ihâta eden mânalarının asılları budur. Fakat şükür, in'âm edicinin nîmetini saygı ile itirâftır, diyen, kalbin bâzı halleri ile dilin işini nazar-ı îtibara almıştır. Şükür, ihsânını anmak suretiyle ihsân edeni övmektir, diyen de yalnız dilin işini nazar-ı îtibâra almıştır. "Şükür, hürmeti korumayı devam ettirmekle şuhûd minderi üzerinde oturmaktır." diyen de şükrün birçok mânalarını bir araya toplayandır ki, yalnız dil ile ameli ortada bırakmıştır.

Hamdûn-ı Kassar, nîmete şükrü, nefsini şükürde tufeylî görmektir, demekle, mârifetin yalnız şükrün mânalarından olduğuna işâret etmiştir.

Cüneyd'in: "Şükür, nefsini o nîmete lâyık görmemendir." demesi, özellikle kalbin hallerinden birine işârettir. Bütün bu zatların şükür hakkındaki sözleri, kendi hallerine işâret olduğu için cevapları da ayrı ayrıdır. Aynı zamanda bunlardan birisinin aynı soruya ayrı cevap verdiği de olur. Bu da başka bir hale intikal etmiş olmasındandır. Zîra onlar, ancak kendilerine galebe çalan hallerinden konuşurlar. Çünkü onlar ehem olanı mühim olan üzerine tercîh ederler. Bâzen de cevapları, soranın haline göre değişir. Onun ihtiyacı nispetinde cevap ile yetinirler de muhtaç olmadığı kısımdan bahsetmezler. Bunun için bizim anlattıklarımızın onlara bir dokunmak olduğunu ve bizim anlattıklarımız onlara arz edilse onları inkâr edeceklerini sanma. Aklı başında kimse bunu böyle sanmaz. Ancak lafız bakımından bir münâzaa ârız olabilir.

Meselâ, dil kaidelerine göre şükür, bu mânaların hepsine şâmil midir yoksa bâzısına mı şâmildir? Diğer mânalar tâbi ve levâzımat kabîlinden midir, gibi şeyler hâtıra gelebilir. Ne var ki biz bu kitapta kelimenin lügat mânası üzerinde duracak değiliz. Çünkü âhiret yolculuğunda o, bir değer taşımaz.

Tevfîk Allah'tandır.

بيان طريق كشف الغطاء عن الشكر في حق الله تعالى

لعلَّهُ يخطرُ ببالِكَ : أنَّ الشكرَ إنَّما يُعقلُ في حقِّ منعِمٍ هوَ صاحبُ حظٍّ في الشكرِ ، فإنَّا نشكرُ الملوكَ إمَّا بالثناءِ ليزيدَ محلُّهُمْ في القلوبِ ، ويظهرَ كرمُهُمْ عندَ الناسِ فيزيدَ بهِ صيتُهُمْ وجاهُهُمْ ، أوْ بالخدمةِ التي هيَ إعانةٌ لهُمْ علىٰ بعضِ أغراضِهِمْ ، أوْ بالمثولِ بينَ أيديهِمْ في صورةِ الخدمِ وذلكَ تكثيرٌ لسوادِهِمْ وسببٌ لزيادةِ جاهِهِمْ ، فلا يكونُ شاكراً لهُمْ إلا بشيءٍ مِنْ ذلكَ ، وهـٰذا محالٌ في حقِّ اللهِ تعالىٰ مِنْ وجهينِ :

أحدُهُما : أنَّ اللهَ تعالىٰ منزَّهٌ عنِ الحظوظِ والأغراضِ ، مقدَّسٌ عنِ الحاجةِ إلى الخدمةِ والإعانةِ ، وعنْ نشرِ الجاهِ والحشمةِ بالثناءِ والإطراءِ ، وعنْ تكثيرِ سوادِ الخدمِ بالمثولِ بينَ يديهِ راكعاً أوْ ساجداً ، فشكرُنا إيَّاهُ بما لا حظَّ لهُ فيهِ يضاهي شكرَنا الملكَ المنعِمَ علينا بأنْ ننامَ في بيوتِنا أوْ نسجدَ أوْ نركعَ ؛ إذْ لا حظَّ للملكِ فيهِ وهوَ غائبٌ لا علمَ لهُ ، ولا حظَّ للهِ تعالىٰ في أفعالِنا كلِّها .

والوجهُ الثاني : أنَّ جميعَ ما نتعاطاهُ باختيارِنا فهوَ نعمةٌ أخرىٰ علينا مِنْ نعمِ اللهِ ؛ إذْ جوارحُنا وقدرتُنا وإرادتُنا وداعيتُنا وسائرُ الأمورِ التي هيَ أسبابُ حركتِنا ونفْسُ حركتِنا . . مِنْ خلقِ اللهِ تعالىٰ ونعمتِهِ ، فكيفَ نشكرُ نعمتَهُ بنعمتِهِ ؟ ولوْ أعطانا الملكُ مركوباً ، فأخذنا مركوباً آخرَ لهُ وركبناهُ أوْ أعطانا الملكُ مركوباً آخرَ . لمْ يكنِ الثاني شكراً للأوَّلِ منَّا ، بلْ كانَ الثاني يحتاجُ

إلىٰ شكرٍ كما يحتاجُ الأوَّلُ ، ثمَّ لا يمكنُ شكرُ الشكرِ إلا بنعمةٍ أخرىٰ ، فيؤدي ذلكَ إلىٰ أنْ يكونَ الشكرُ محالاً في حقِّ اللهِ تعالىٰ مِنْ هٰذينِ الوجهينِ ، ولسنا نشكُّ في الأمرينِ جميعاً ، والشرعُ قدْ وردَ بهِ ، فكيفَ السبيلُ إلى الجمعِ ؟

فاعلمْ : أنَّ هٰذا الخاطرَ قدْ خطرَ لداوودَ عليهِ السلامُ ، وكذلكَ لموسىٰ عليهِ السلامُ ، فقالَ : يا ربِّ ، كيفَ أشكرُكَ وأنا لا أستطيعُ أنْ أشكرَكَ إلا بنعمةٍ ثانيةٍ مِنْ نعمِكَ ؟ وفي لفظٍ آخرَ : وشكري لكَ نعمةٌ أخرىٰ منكَ توجبُ عليَّ الشكرَ لكَ ؟ فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : إذا عرفتَ هٰذا . . فقدْ شكرتَني ، وفي خبرٍ آخرَ : إذا عرفتَ أنَّ النعمَ منِّي . . رضيتُ منكَ بذلكَ شكراً(١) .

* * *

فإنْ قلتَ : فقدْ فهمتُ السؤالَ وفهمي قاصرٌ عنْ إدراكِ معنىٰ ما أُوحيَ إليهِمْ ، فإنِّي أعلمُ استحالةَ الشكرِ للهِ تعالىٰ ، فأمَّا كونُ العلمِ باستحالةِ الشكرِ شكراً . . فلا أفهمُهُ ، فإنَّ هٰذا العلمَ أيضاً نعمةٌ منهُ ، فكيفَ صارَ شكراً ؟ وكأنَّ الحاصلَ يرجعُ إلىٰ أنَّ مَنْ لمْ يشكرْ فقدْ شكرَ ، وأنَّ قبولَ الخلعةِ الثانيةِ مِنَ الملكِ شكرٌ للخلعةِ الأولىٰ ، والفهمُ قاصرٌ عنْ دركِ السرِّ فيهِ ، فإنْ أمكنَ تعريفُ ذلكَ بمثالٍ ؛ فهوَ مهمٌّ في نفسِهِ .

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢٠٤) .

فاعلمْ : أنَّ هـٰذا فرعُ بابٍ مِنَ المعارفِ ، وهيَ أعلىٰ مِنْ علومِ المعاملةِ ، ولكنَّا نشيرُ منها إلىٰ ملامحَ ونقولُ : هـٰهنا نظرانِ :

نظرٌ بعينِ التوحيدِ المحضِ : وهـٰذا النظرُ يعرِّفُكَ قطعاً أنَّهُ الشاكرُ وأنَّهُ المشكورُ ، وأنَّهُ المحبُّ وأنَّهُ المحبوبُ ، وهـٰذا نظرُ مَنْ عرفَ أنْ ليسَ في الوجودِ غيرُهُ ، وأنَّ كلَّ شيءٍ هالكٌ إلا وجهَهُ ، وأنَّ ذلكَ صدقٌ في كلِّ حالٍ أزلاً وأبداً ؛ لأنَّ الغيرَ هوَ الذي يُتصوَّرُ أنْ يكونَ لهُ بنفسِهِ قوامٌ ، ومثلُ هـٰذا الغيرِ لا وجودَ لهُ ، بلْ هوَ محالٌ أنْ يوجدَ ؛ إذِ الموجودُ المحقَّقُ هوَ القائمُ بنفسِهِ ، وما ليسَ لهُ بنفسِهِ قوامٌ فليسَ لهُ بنفسِهِ وجودٌ ، بلْ هوَ قائمٌ بغيرِهِ ، فهوَ موجودٌ بغيرِهِ ، فإنِ اعتُبِرَ ذاتُهُ ولمْ يُلتفَتْ إلىٰ غيرِهِ .. لمْ يكنْ لهُ وجودٌ ألبتةَ ، وإنَّما الموجودُ هوَ القائمُ بنفسِهِ ، والقائمُ بنفسِهِ هوَ الذي لوْ قُدِّرَ عدمُ غيرِهِ .. بقيَ موجوداً ، فإنْ كانَ معَ قيامِهِ بنفسِهِ يقومُ بوجودِهِ وجودُ غيرِهِ .. فهوَ قيُّومٌ ، ولا قيُّومَ إلا واحدٌ ، ولا يُتصوَّرُ أنْ يكونَ غيرُ ذلكَ .

فإذاً ؛ ليسَ في الوجودِ غيرُ الحيِّ القيُّومِ ، وهوَ الواحدُ الصمدُ ، فإنْ نظرتَ مِنْ هـٰذا المقامِ .. علمتَ أنَّ الكلَّ منهُ مصدرُهُ ، وإليهِ مرجعُهُ ، فهوَ الشاكرُ وهوَ المشكورُ ، وهوَ المحبُّ وهوَ المحبوبُ .

ومِنْ هـٰهنا نظرَ حبيبُ بنُ أبي حبيبٍ حيثُ قرأَ قولَهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّا وَجَدْنَٰهُ صَابِرًا نِّعْمَ ٱلْعَبْدُ إِنَّهُۥٓ أَوَّابٌ ﴾ فقالَ : (وا عجباهُ ! أعطىٰ وأثنىٰ)[1] ، أشارَ إلىٰ أنَّهُ

---

[1] أورده الطرطوشي في « سراج الملوك » (١/ ٣٩٧) .

إذا أثنىٰ علىٰ عطائِهِ . . فعلىٰ نفسِهِ أثنىٰ ، فهوَ المثني وهوَ المثنىٰ عليهِ .

ومِنْ هـٰهنا نظرَ الشيخُ أبو سعيدٍ المِيهَنِيُّ حيثُ قُرِىءَ بينَ يديهِ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُۥٓ ﴾ ، فقالَ : (لعمري يحبُّهُمْ ، ودعْهُ يحبُّهُمْ ، فبحقٍّ يحبُّهُمْ لأنَّهُ إنَّما يحبُّ نفسَهُ) ، أشارَ بهِ إلىٰ أنَّهُ المحبُّ وأنَّهُ المحبوبُ .

وهـٰذهِ رتبةٌ عاليةٌ لا تفهمُها إلا بمثالٍ علىٰ حدِّ عقلِكَ ، ولا يخفىٰ عليكَ أنَّ المصنِّفَ إذا أحبَّ تصنيفَهُ . . فقدَ أحبَّ نفسَهُ ، والصانعُ إذا أحبَّ صنعتَهُ . . فقدْ أحبَّ نفسَهُ ، والوالدُ إذا أحبَّ ولدَهُ مِنْ حيثُ إنَّهُ ولدُهُ . . فقدْ أحبَّ نفسَهُ ، وكلُّ ما في الوجودِ سوى اللهِ فهوَ تصنيفُ اللهِ وصنعتُهُ ، فإنْ أحبَّهُ فما أحبَّ إلا نفسَهُ ، وإذا لمْ يحبَّ إلا نفسَهُ . . فبحقٍّ أحبَّ ما أحبَّ .

وهـٰذا كلُّهُ نظرٌ بعينِ التوحيدِ ، وتعبِّرُ الصوفيَّةُ عنْ هـٰذهِ الحالةِ بفناءِ النفسِ ؛ أيْ : فنيَ عنْ نفسِهِ وعنْ غيرِ اللهِ ، فلمْ يرَ إلا اللهَ ، فمَنْ لمْ يفهمْ هـٰذا . . ينكرُ عليهِمْ ويقولُ : كيفَ فنِيَ وطولُ طللِهِ أربعةُ أذرعٍ⁽¹⁾ ، ولعلَّهُ يأكلُ في كلِّ يومٍ أرطالاً مِنَ الخبزِ ؟! فيضحكُ عليهِمُ الجهَّالُ ؛ لجهلِهِمْ بمعاني كلامِهِمْ ، وضرورةُ العارفينَ أنْ يكونوا ضُحْكَةً للجاهلينَ ، وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ أَجْرَمُوا۟ كَانُوا۟ مِنَ ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ يَضْحَكُونَ ۝ وَإِذَا مَرُّوا۟ بِهِمْ يَتَغَامَزُونَ ۝ وَإِذَا ٱنقَلَبُوٓا۟ إِلَىٰٓ أَهْلِهِمُ ٱنقَلَبُوا۟ فَكِهِينَ ۝ وَإِذَا رَأَوْهُمْ قَالُوٓا۟ إِنَّ هَـٰٓؤُلَآءِ لَضَآلُّونَ ۝ وَمَآ أُرْسِلُوا۟ عَلَيْهِمْ حَـٰفِظِينَ ﴾ ، ثمَّ بيَّنَ سبحانَهُ أنَّ ضحكَ

---

(١) الطلل : الشخص ، يقال : حيا الله طللك وطلالتك ؛ أي : شخصك .

العارفينَ عليهِمْ غداً أعظمُ إذْ قالَ تعالىٰ : ﴿ فَٱلْيَوْمَ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ مِنَ ٱلْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ ۝ عَلَى ٱلْأَرَآئِكِ يَنظُرُونَ ﴾ ، وكذلكَ أُمَّةُ نوحٍ كانوا يضحكونَ عليهِ عندَ اشتغالِهِ بعملِ السفينةِ ، ﴿ قَالَ إِن تَسْخَرُواْ مِنَّا فَإِنَّا نَسْخَرُ مِنكُمْ كَمَا تَسْخَرُونَ ﴾ .

فهٰذا أحدُ النظرينِ .

* * *

النظرُ الثاني : نظرُ مَنْ لمْ يبلغْ إلىٰ مقامِ الفناءِ عنْ نفسِهِ : وهؤلاءِ قسمانِ :

ـ قسمٌ لمْ يثبتوا إلا وجودَ أنفسِهِمْ ، وأنكروا أنْ يكونَ لهُمْ ربٌّ يُعبدُ ، وهؤلاءِ هُمُ العميانُ المنكوسونَ ، وعماهُمْ في كلتا العينينِ ؛ لأنَّهُمْ نفَوا ما هوَ الثابتُ تحقيقاً ، وهوَ القيُّومُ الذي هوَ قائمٌ بنفسِهِ ، وقائمٌ علىٰ كلِّ نفسٍ بما كسبَتْ ، وكلُّ قائمٍ فقائمٌ بهِ ، ولمْ يقتصروا علىٰ هٰذا حتَّىٰ أثبتوا أنفسَهُمْ ! ولوْ عرفوا . . لعلموا أنَّهُمْ مِنْ حيثُ هُمْ هُمْ لا ثباتَ لهُمْ ، ولا وجودَ لهُمْ ، وإنَّما وجودُهُمْ مِنْ حيثُ أُوجدوا ، لا مِنْ حيثُ وُجدوا ، وفرقٌ بينَ الموجودِ وبينَ الموجَدِ ، وليسَ في الوجودِ إلا موجودٌ واحدٌ وموجَدٌ ، فالموجودُ حقٌّ ، والموجَدُ باطلٌ مِنْ حيثُ هوَ هوَ ، والموجودُ قائمٌ وقيُّومٌ ، والموجَدُ هالكٌ وفانٍ ، وإذا كانَ كلُّ مَنْ عليها فانياً . . فلا يبقىٰ إلا وجهُ ربِّكَ ذو الجلالِ والإكرامِ .

ـ الفريقُ الثاني ليسَ بِهِم عمىً ، ولكنْ بهِمْ عَوَرٌ ، يبصرونَ بإحدى

العينينِ وجودَ الموجودِ الحقِّ فلا ينكرونَهُ ، والعينُ الأخرىٰ إنْ تمَّ عماها . . لمْ يُبصرْ بها فناءُ غيرِ الموجودِ الحقِّ ، فأثبتَ موجوداً آخرَ معَ اللهِ تعالىٰ ، وهـٰذا مشركٌ تحقيقاً ، كما كانَ الذي قبلَهُ جاحداً تحقيقاً ، فإنْ جاوزَ حدَّ العمىٰ إلى العمشِ . . أدركَ تفاوتاً بينَ الموجودينِ ، فأثبتَ عبداً وربّاً ، فبهـٰذا القدْرِ مِنْ إثباتِ التفاوتِ والنقصِ مِنَ الموجودِ الآخرِ دخلَ في حدِّ التوحيدِ .

ثمَّ إنْ كُحِلَ بصرُهُ بما يزيدُ في أنوارِهِ . . فيقلُّ عمشُهُ ، وبقدْرِ ما يزيدُ في بصرِهِ يظهرُ لهُ نقصانُ ما أثبتَهُ سوى اللهِ تعالىٰ ، فإنْ بقيَ في سلوكِهِ كذلكَ . . فلا يزالُ يفضي بهِ النقصانُ إلى المحوِ ، فينمحي عنْ رؤيةِ ما سوى اللهِ ، فلا يرىٰ إلا اللهَ ، فيكونُ قدْ بلغَ كمالَ التوحيدِ .

وحيثُ أدركَ نقصاً في وجودِ ما سوى اللهِ تعالىٰ . . دخلَ في أوائلِ التوحيدِ ، وبينَهُما درجاتٌ لا تُحصىٰ ، فيها تتفاوتُ درجاتُ الموحِّدينَ .

وكتبُ اللهِ المنزَّلةُ علىٰ ألسنةِ رسلِهِ هيَ الكحْلُ الذي بهِ يحصلُ أنوارُ الأبصارِ ، والأنبياءُ هُمُ الكحَّالونَ ، وقد جاؤوا داعينَ إلى التوحيدِ المحضِ ، وترجمتُهُ قولُ : لا إلـٰهَ إلا اللهُ ، ومعناهُ : ألا يرىٰ إلا الواحدَ الحقَّ ، والواصلونَ إلىٰ كمالِ التوحيدِ هُمُ الأقلُّونَ ، والجاحدونَ والمشركونَ أيضاً قليلونَ ، وهُمْ على الطرفِ الأقصى المقابلِ لطرفِ التوحيدِ ؛ إذْ عبدةُ الأوثانِ قالوا : ﴿ مَا نَعۡبُدُهُمۡ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَآ إِلَى ٱللَّهِ زُلۡفَىٰٓ ﴾ ، فكانوا داخلين في أوائلِ أبوابِ التوحيدِ دخولاً ضعيفاً ، والمتوسطونَ هُمُ

الأكثرونَ ، وفيهِمْ مَنْ تنفتحُ بصيرتُهُ في بعضِ الأحوالِ ، فتلوحُ لهُ حقائقُ التوحيدِ ولكنْ كالبرقِ الخاطفِ لا يثبتُ ، وفيهِمْ مَنْ يلوحُ لهُ ذلكَ ويثبتُ زماناً ولكنْ لا يدومُ ، والدوامُ فيهِ عزيزٌ .

لِكُلٍّ إِلَىٰ شَأْوِ ٱلْعَلا حَرَكَاتُ وَلَكِنْ عَزِيزٌ فِي ٱلرِّجَالِ ثَبَاتُ[1]

ولمَّا أُمرَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بطلبِ القرْبِ ، فقيلَ لهُ : ﴿ وَٱسْجُدْ وَٱقْتَرِب ﴾ . قالَ في سجودِهِ : « أعوذُ بعفوِكَ مِنْ عقابِكَ ، وأعوذُ برضاكَ مِنْ سخطِكَ ، وأعوذُ بكَ منكَ ، لا أحصي ثناءً عليكَ ، أنتَ كما أثنيتَ علىٰ نفسِكَ »[2] ، فقولُهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أعوذُ بعفوِكَ مِنْ عقابِكَ » كلامٌ عنْ مشاهدةِ فعلِ اللهِ فقطْ ، فكأنَّهُ لمْ يرَ إلا اللهَ وأفعالَهُ ، فاستعاذَ بفعلِهِ مِنْ فعلِهِ ، ثمَّ اقتربَ ففنيَ عنْ مشاهدةِ الأفعالِ ، وترقَّىٰ إلىٰ مصادرِ الأفعالِ وهيَ الصفاتُ فقالَ : « أعوذُ برضاكَ مِنْ سخطِكَ » ، وهما صفتانِ ، ثمَّ رأىٰ ذلكَ نقصاناً في التوحيدِ ، فاقتربَ ورقيَ مِنْ مقامِ مشاهدةِ الصفاتِ إلىٰ مشاهدةِ الذاتِ فقالَ : « أعوذُ بكَ منكَ » ، وهـٰذا فرارٌ منهُ إليهِ مِنْ غيرِ رؤيةِ فعلٍ وصفةٍ ، ولكنَّهُ رأىٰ نفسَهُ فاراً منهُ إليهِ ، ومستعيذاً ومثنياً ، ففنيَ عنْ مشاهدةِ نفسِهِ ؛ إذْ رأىٰ ذلكَ نقصاناً ، واقتربَ فقالَ : أنتَ كما أثنيتَ علىٰ نفسِكَ لا أحصي ثناءً عليكَ ، فقولُهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا أحصي » خبرٌ عنْ فناءِ نفسِهِ وخروجِهِ

---

(١) البيت من الطويل ، وهو لابن الحَرِيش الأصبهاني . انظر « تتمة يتيمة الدهر » (٥/١٣٦) .

(٢) رواه مسلم (٤٨٦) ، والنسائي (٨/ ٢٨٣) .

عنْ مشاهدَتِها[1] ، وقولُهُ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « أنتَ كما أثنيتَ علىٰ نفسِكَ » بيانٌ أنَّهُ المثني وهوَ المثنىٰ عليهِ ، وأنَّ الكلَّ منهُ بدأَ وإليهِ يعودُ ، وأنَّ كلَّ شيءٍ هالكٌ إلا وجهَهُ ، فكانَ أوَّلُ مقاماتِهِ نهايةَ مقاماتِ الموحِّدينَ ، وهوَ ألا يرىٰ إلا اللهَ تعالىٰ وأفعالَهُ ، فيستعيذُ بفعلٍ مِنْ فعلٍ ، فانظرْ إلىٰ ماذا انتهتْ نهايتُهُ إذِ انتهىٰ إلى الواحدِ الحقِّ ، حتَّى ارتفعَ مِنْ نظرِهِ ومشاهدتِهِ سوى الذاتِ الحقِّ .

ولقدْ كانَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لا يرقىٰ مِنْ رتبةٍ إلىٰ أخرىٰ إلا ويرى الأولىٰ بعداً بالإضافةِ إلى الثانيةِ ، فكانَ يستغفرُ اللهَ مِنَ الأولىٰ ، ويرىٰ ذلكَ نقصاناً في سلوكِهِ وتقصيراً في مقامِهِ ، وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّهُ ليُغانُ علىٰ قلبي حتَّىٰ أستغفرُ اللهَ في اليومِ والليلةِ سبعينَ مرَّةً »[2] ، فكأنَّ ذلكَ لترقيهِ إلىٰ سبعينَ مقاماً بعضُها فوقَ البعضِ ، أوائلُها وإنْ كانَ مجاوزاً أقصىٰ غاياتِ الخلقِ ، ولكنْ كانَ نقصاناً بالإضافةِ إلىٰ أواخرِها ، فكانَ استغفارُهُ لذلكَ .

ولمَّا قالَتْ لهُ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : أليسَ قدْ غفرَ اللهُ لكَ ما تقدَّمَ مِنْ ذنبِكَ وما تأخَّرَ فما هـٰذا البكاءُ في السجودِ ، وما هـٰذا الجهدُ الشديدُ ؟ قالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « أفلا أكونُ عبداً شكوراً »[3] ، معناهُ : أفلا أكونُ

---

[1] في غير (د) : (عن مشاهدته) بدل (عن مشاهدتها) .

[2] رواه مسلم (٢٧٠٢) ، وأبو داوود (١٥١٥) بلفظ : « مئة مرة » بدل « سبعين مرة » ، وعند البخاري (٦٣٠٧) : « والله إني لأستغفر الله وأتوب في اليوم أكثر من سبعين مرة» .

[3] رواه مسلم (٢٨٢٠) .

طالباً للمزيدِ في المقاماتِ ، فإنَّ الشكرَ سببُ الزيادةِ ، حيثُ قالَ تعالىٰ : ﴿ لَئِن شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ ﴾ .

وإذْ تغلغلنا في بحارِ علومِ المكاشفةِ . . فلنقبضِ العِنانَ ، ولنرجعْ إلىٰ ما يليقُ بعلومِ المعاملةِ ، فنقولُ :

الأنبياءُ عليهِمُ السلامُ بُعثوا لدعوةِ الخلقِ إلىٰ كمالِ التوحيدِ الذي وصفناهُ ، ولكنْ بينَهُمْ وبينَ الوصولِ إليهِ مسافةٌ بعيدةٌ ، وعقباتٌ شديدةٌ ، وإنَّما الشرعُ كلُّهُ تعريفُ طريقِ سلوكِ تلكَ المسافةِ ، وقطعِ تلكَ العقباتِ ، وعندَ ذلكَ يكونُ النظرُ عنْ مشاهدةٍ أخرىٰ ومقامٍ آخرَ ، فيظهرُ في ذلكَ المقامِ وبالإضافةِ إلىٰ تلكَ المشاهدةِ الشكرُ والشاكرُ والمشكورُ ، ولا يُعرفُ ذلكَ إلا بمثالٍ ، فأقولُ :

يمكنُكَ أنْ تفهمَ أنَّ ملكاً مِنَ الملوكِ أرسلَ إلىٰ عبدٍ قدْ بعُدَ منهُ مركوباً وملبوساً ونقداً ؛ لأجلِ زادِهِ في الطريقِ حتَّىٰ يقطعَ بهِ مسافةَ البعدِ ويقربَ مِنْ حضرةِ الملكِ ، ثمَّ يكونُ لهُ حالتانِ :

إحداهما : أنْ يكونَ قصدُهُ مِنْ وصولِ العبدِ إلىٰ حضرتِهِ أنْ يقومَ ببعضِ مهمَّاتِهِ ، ويكونَ لهُ عنايةٌ في خدمتِهِ .

والثانيةُ : ألا يكونَ للملكِ حظٌّ في العبدِ ، ولا حاجةَ بهِ إليهِ ، بلْ حضورُهُ لا يزيدُ في ملكِهِ ؛ لأنَّهُ لا يقوىٰ على القيامِ بخدمةٍ تغني منهُ غَناءً(١)، وغيبتُهُ

---

(١) الغَناء : النفع .

لا تنقصُ مِنْ ملكِهِ ، فيكونُ قصدُهُ مِنَ الإنعامِ عليهِ بالمركوبِ والزادِ أنْ يحظى العبدُ بالقربِ منهُ ، وينالَ سعادةَ حضرتِهِ ؛ لينتفعَ هوَ في نفسِهِ ، لا لينتفعَ الملكُ بهِ وبانتفاعِهِ . فينزلُ العبادُ مِنَ اللهِ تعالىٰ في المنزلةِ الثانيةِ ، لا في المنزلةِ الأولىٰ ، فإنَّ الأولىٰ محالٌ على اللهِ ، والثانيةَ غيرُ محالٍ .

ثمَّ اعلمْ أنَّ العبدَ لا يكونُ شاكراً في الحالةِ الأولىٰ بمجرَّدِ الركوبِ والوصولِ إلىٰ حضرتِهِ ما لمْ يقمْ بخدمتِهِ التي أرادَها الملكُ منهُ ، وأمَّا في الحالةِ الثانيةِ . . فلا يحتاجُ إلى الخدمةِ أصلاً ، ومعَ ذلكَ يُتصوَّرُ أنْ يكونَ شاكراً وكافراً ، ويكونُ شكرُهُ بأنْ يستعملَ ما أنفذَهُ إليهِ مولاهُ فيما أحبَّهُ لأجلِهِ لا لأجلِ نفسِهِ ، وكفرُهُ ألا يستعملَ ذلكَ فيهِ بأنْ يعطِّلَهُ أوْ يستعملَهُ فيما يزيدُ في بعدِهِ منهُ .

فمهما لبسَ العبدُ الثوبَ وركبَ المركوبَ ولمْ ينفقِ الزادَ إلا في الطريقِ . . فقدْ شكرَ مولاهُ ؛ إذِ استعملَ نعمتَهُ في محبَّتِهِ ؛ أيْ : فيما أحبَّهُ لعبدِهِ لا لنفسِهِ .

وإنْ ركبَهُ واستدبرَ حضرتَهُ ، وأخذَ يبعدُ منهُ . . فقدْ كفرَ نعمتَهُ ؛ أيِ : استعملَها فيما كرهَهُ مولاهُ لعبدِهِ لا لنفسِهِ .

وإنْ جلسَ ولمْ يركبْ لا في طلبِ القربِ ولا في طلبِ البعدِ . . فقدْ كفرَ أيضاً نعمتَهُ ؛ إذْ أهملَها وعطَّلَها ، وإنْ كانَ هٰذا دونَ ما لوْ بعدَ منهُ .

فكذلكَ خلقَ اللهُ سبحانَهُ الخلقَ ، وهُمْ في ابتداءِ فطرتِهِمْ يحتاجونَ إلى

استعمالِ الشهواتِ ؛ لتكملَ بها أبدانُهُمْ ، فيبعدونَ بها عنْ حضرتِهِ ، وإنَّما سعادتُهُمْ في القرْبِ منهُ ، فأعدَّ لهُمْ مِنَ النعمِ ما يقدرونَ على استعمالِها في نيلِ درجةِ القرْبِ ، وعنْ بعدِهِمْ وقربِهِمْ عبَّرَ اللهُ تعالىٰ إذْ قالَ : ﴿ لَقَدْ خَلَقْنَا ٱلْإِنسَٰنَ فِىٓ أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ ۝ ثُمَّ رَدَدْنَٰهُ أَسْفَلَ سَٰفِلِينَ ۝ إِلَّا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ . . . ﴾ الآيةَ .

فإذاً ؛ نعمُ اللهِ تعالىٰ آلاتٌ يترقَّى العبدُ بها عنْ أسفلِ السافلينَ ، خلقَها اللهُ تعالىٰ لأجلِ العبدِ حتَّىٰ ينالَ بها سعادةَ القربِ ، واللهُ تعالىٰ غنيٌّ عنهُ قرُبَ أمْ بعُدَ ، والعبدُ فيها بينَ أنْ يستعملَها في الطاعةِ فيكونَ قدْ شكرَ لموافقتِهِ محبَّةَ مولاهُ ، وبينَ أنْ يستعملَها في معصيتِهِ فقدْ كفرَ لاقتحامِهِ ما يكرهُهُ مولاهُ ولا يرضاهُ لهُ ، فإنَّ اللهَ لا يرضىٰ لعبادِهِ الكفرَ والمعصيةَ ، وإنْ عطَّلَها ولمْ يستعملْها في طاعةٍ ولا معصيةٍ . . فهوَ أيضاً كفرانٌ للنعمةِ بالتضييعِ ، وكلُّ ما خُلقَ في الدنيا إنَّما خُلقَ آلةً للعبدِ ليتوصَّلَ بهِ إلىٰ سعادةِ الآخرةِ ونيلِ القرْبِ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، فكلُّ مطيعٍ فهوَ بقدْرِ طاعتِهِ شاكرٌ نعمةَ اللهِ في الأسبابِ التي استعملَها في الطاعةِ ، وكلُّ كسلانَ تركَ الاستعمالَ أوْ عاصٍ استعملَها في طريقِ البعدِ . . فهوَ كافرٌ جارٍ في غيرِ محبَّةِ اللهِ تعالىٰ ، فالمعصيةُ والطاعةُ تشملُهما المشيئةُ ، ولكنْ لا تشملُهُما المحبَّةُ والكراهةُ ، بلْ رُبَّ مرادٍ محبوبٌ ، ورُبَّ مرادٍ مكروهٌ ، ووراءَ بيانِ هـٰذهِ الدقيقةِ سرُّ القدرِ الذي مُنِعَ مِنْ إفشائِهِ ، وقدِ انحلَّ بهـٰذا الإشكالُ الأوَّلُ ، وهوَ أنَّهُ إذا لمْ يكنْ للمشكورِ حظٌّ فكيفَ يكونُ الشكرُ .

وبهـٰذا أيضاً ينحلُّ الإشكالُ الثاني ، فإنَّا لمْ نعنِ بالشكرِ إلا انصرافَ

نعمةِ اللهِ في جهةِ محبَّةِ اللهِ ، فإذا انصرفَتِ النعمةُ في جهةِ المحبَّةِ بفعلِ اللهِ تعالىٰ . . فقدْ حصلَ المرادُ ، وفعلُكَ عطاءٌ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، ومِنْ حيثُ أنتَ محلُّهُ فقدْ أثنىٰ عليكَ ، وثناؤُهُ نعمةٌ أخرىٰ منهُ إليكَ ، فهوَ الذي أعطىٰ ، وهوَ الذي أثنىٰ ، فصارَ أحدُ فعليهِ سبباً لانصرافِ فعلِهِ الثاني إلىٰ جهةِ محبَّتِهِ ، فلهُ الشكرُ علىٰ كلِّ حالٍ ، وأنتَ موصوفٌ بأنَّكَ شاكرٌ ؛ بمعنىٰ أنَّكَ محلُّ المعنى الذي الشكرُ عبارةٌ عنهُ ، لا بمعنىٰ أنَّكَ موجدٌ لهُ ؛ كما أنَّكَ موصوفٌ بأنَّكَ عارفٌ وعالمٌ لا بمعنىٰ أنَّكَ خالقُ العلمِ وموجدُهُ ولكنْ بمعنىٰ أنَّكَ محلٌّ لهُ ، وقدْ وُجِدَ بالقدرةِ الأزليَّةِ فيكَ ، فوصفُكَ بأنَّكَ شاكرٌ إثباتُ شيئيَّةٍ لكَ ، وأنتَ شيءٌ إذْ جعلَكَ خالقُ الأشياءِ شيئاً ، وإنَّما أنتَ لا شيءَ إذا كنتَ أنتَ ظاناً لنفسِكَ شيئيَّةً مِنْ ذاتِكَ ، فأمَّا باعتبارِ النظرِ إلى الذي جعلَ الأشياءَ أشياءَ . . فأنتَ شيءٌ إذْ جعلَكَ شيئاً ، فإنْ قُطِعَ النظرُ عنْ جعلِهِ . . كنتَ لا شيءَ تحقيقاً .

وإلىٰ هـٰذا أشارَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ حيثُ قالَ : « اعملوا ؛ فكلٌّ ميسَّرٌ لما خُلِقَ لهُ » لمَّا قيلَ لهُ : ففيمَ العملُ إذا كانتِ الأشياءُ قدْ فُرِغَ منها مِنْ قبلُ ؟(١) .

فبيَّنَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّ الخلقَ مجاري قدرةِ اللهِ تعالىٰ ومحلُّ أفعالِهِ وإنْ كانوا همْ أيضاً مِنْ أفعالِهِ ، ولكنْ بعضُ أفعالِهِ محلٌّ للبعضِ ، وقولُهُ :

---

(١) رواه البخاري (٤٩٤٩) ، ومسلم (٢٦٤٧) .

« اعملوا » وإنْ كانَ جارياً علىٰ لسانِ الرسولِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ . . فهوَ فعلٌ مِنْ أفعالِهِ ، وهوَ سببٌ لعلمِ الخلقِ بأنَّ العملَ نافعٌ ، وعلمُهُمْ فعلٌ مِنْ أفعالِ اللهِ تعالىٰ ، والعلمُ سببٌ لانبعاثِ داعيةٍ جازمةٍ إلى الحركةِ والطاعةِ ، وانبعاثُ الداعيةِ أيضاً مِنْ أفعالِ اللهِ تعالىٰ ، وهوَ سببٌ لحركةِ الأعضاءِ ، وهيَ أيضاً مِنْ أفعالِ اللهِ تعالىٰ ، ولكنْ بعضُ أفعالِهِ سببٌ لبعضٍ ؛ أي : الأوَّلُ شرطٌ للثاني ؛ كما كانَ خلقُ الجسمِ سبباً لخلْقِ العرضِ ؛ إذْ لا يُخلَقُ العرضُ قبلَهُ ، وخلْقُ الحياةِ شرطٌ لخلْقِ العلمِ ، وخلْقُ العلمِ شرطٌ لخلْقِ الإرادةِ ، والكلُّ مِنْ أفعالِ اللهِ تعالىٰ ، وبعضُها سببٌ للبعضِ ؛ أي : هوَ شرطٌ ، ومعنىٰ كونِهِ شرطاً : أنَّهُ لا يستعدُّ لقبولِ فعلِ الحياةِ إلا جوهرٌ ، ولا يستعدُّ لقبولِ العلمِ إلا ذو حياةٍ ، ولا لقبولِ الإرادةِ إلا ذو علمٍ ، فيكونُ بعضُ أفعالِهِ سبباً للبعضِ بهٰذا المعنىٰ ، لا بمعنىٰ أنَّ بعضَ أفعالِهِ موجِدٌ لغيرِهِ ، بلْ ممهِّدٌ شرطَ الحصولِ لغيرِهِ ، وهٰذا إذا حُقِّقَ . . ارتقىٰ إلىٰ درجةِ التوحيدِ الذي ذكرناهُ .

* * *

فإنْ قلتَ : فلِمَ قالَ اللهُ تعالىٰ : اعملوا ، وإلا . . فأنتم معاقبونَ ومذمومونَ على العصيانِ ، وما إلينا شيءٌ ، فكيفَ نُذمُّ وإنَّما الكلُّ إلى اللهِ تعالىٰ ؟

فاعلمْ : أنَّ هٰذا القولَ مِنَ اللهِ تعالىٰ سببٌ لحصولِ اعتقادٍ فينا ، والاعتقادُ سببٌ لهيجانِ الخوفِ ، وهيجانُ الخوفِ سببٌ لتركِ الشهواتِ

والتجافي عنْ دارِ الغرورِ ، وذلكَ سببٌ للوصولِ إلىٰ جوارِ اللهِ ، واللهُ تعالىٰ مسبِّبُ الأسبابِ ومرتِّبُها ، فمَنْ سبقَ لهُ في الأزلِ السعادةُ . . يسَّرَ لهُ هٰذهِ الأسبابَ حتَّىٰ يقودَهُ بسلسلتِها إلى الجنةِ ، ويُعبَّرُ عنْ مثلِهِ بأنَّ كُلاً ميسَّرٌ لما خُلِقَ لهُ ، ومَنْ لمْ يسبقْ لهُ مِنَ اللهِ الحسنىٰ . . بعُدَ عنْ سماعِ كلامِ اللهِ تعالىٰ وكلامِ رسولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وكلامِ العلماءِ ، فإذا لمْ يسمعْ . . لمْ يعلمْ ، وإذا لمْ يعلمْ . . لمْ يخفْ ، وإذا لمْ يخفْ . . لمْ يتركِ الركونَ إلى الدنيا ، وإذا لمْ يتركِ الركونَ إلى الدنيا . . بقيَ في حزْبِ الشيطانِ ، وإنَّ جهنَّمَ لموعدُهُمْ أجمعينَ .

فإذا عرفتَ هٰذا . . تعجبتَ مِنْ قومٍ يُقادونَ إلى الجنَّةِ بالسلاسلِ ، فما مِنْ أحدٍ إلا وهوَ مقودٌ إلى الجنَّةِ بسلاسلِ الأسبابِ ، وهوَ تسليطُ العلمِ والخوفِ عليهِ ، وما مِنْ مخذولٍ إلا وهوَ مقودٌ إلى النارِ بالسلاسلِ ، وهوَ تسليطُ الغفلةِ والأمنِ والغرورِ عليهِ ، فالمتقونَ يُساقونَ إلى الجنَّةِ قهراً ، والمجرمونَ يُقادونَ إلى النارِ قهراً ، ولا قاهرَ إلا اللهُ الواحدُ القهَّارُ ، ولا قادرَ إلا الملكُ الجبَّارُ ، وإذا انكشفَ الغطاءُ عنْ أعينِ الغافلينَ فشاهدوا الأمرَ كذلكَ . . سمعوا عندَ ذلكَ نداءَ المنادي : ﴿ لِّمَنِ ٱلْمُلْكُ ٱلْيَوْمَ لِلَّهِ ٱلْوَٰحِدِ ٱلْقَهَّارِ ﴾ ، ولقدْ كانَ الملكُ للهِ الواحدِ القهَّارِ كلَّ يومٍ لا ذلكَ اليومَ على الخصوصِ ، ولكنِ الغافلونَ لا يسمعونَ هٰذا النداءَ إلا ذلكَ اليومَ ، فهوَ نبأٌ عمَّا يتجدَّدُ للغافلينَ مِنْ كشفِ الأحوالِ ، حيثُ لا ينفعُهُمُ الكشفُ ، فنعوذُ باللهِ الحليمِ الكريمِ مِنَ الجهلِ والعمىٰ ، فإنَّهُ أصلُ أسبابِ الهلاكِ .

* * *

ALLAH HAKKINDA ŞÜKRÜN YÜZÜNDEN PERDEYİ KALDIRMAK

Bilmiş ol ki; aklından şöyle bir şey geçebilir: Şükür, nîmetin sâhibine yapılır. Meselâ, biz hükümdarlara şükrederiz. Bu şükür, ya insanlar tarafından daha iyi tanınıp daha çok sevilmeleri ve herkes yanında kadr ü kıymetlerinin takdîri için övmek sûretiyle yapılır yahut bilfiil onlara hizmet etmek veyahut karşılarında saygı ile eğilmek sûretiyle olur ki, bu onların mevkîlerini yükseltir. Bu ise iki yönden Allah hakkında muhaldir.

Birincisi; Allahu Teâlâ böyle maksat ve haz duymalardan münezzeh, hizmet ve yardıma ihtiyaçtan mukaddes, övülmekle ün almaktan çok uzak, hizmetçi ve avene çokluğundan müstağnîdir. Bu düşüncelerle O'na şükretmek, bize in'amda bulunan bir hükümdara, kendisinin bulunmadığı ve kendisine bir fayda sağlamayacak şekilde evimizde uyumamak, rükû ve secde etmekle şükürde bulunmamıza benzer ki, hükümdara bunun bir faydası yoktur. Bu bakımdan şükür, Allah hakkında muhaldir.

İkincisi; bizim ihtiyarımızla yapmak imkânını bulduğumuz şükür de ayrı bir nîmettir. Zîra âza, kudret, irâde ve diğer bütün hareket sebepleri, Allahu Teâlâ'nın yaratması ve nîmetidir. O'nun nîmeti ile O'nun nîmetine şükür nasıl olur?

Meselâ, "Hükümdar bize bir binit verdikten sonra ikinci bir binit daha verse; bu ikinci binit, bizim tarafımızdan birincinin şükrü olamaz. Belki ikincisi de ayrı bir teşekküre muhtaç olur. Aynı zamanda şükre şükür, başka bir nîmetle mümkündür. Bunun netîcesi, Allahu Teâlâ'ya şükrün muhâl olduğunu gösterir. Çünkü her şey O'ndan geliyor. Bunda şüphemiz yoktur. Şerîatte böyle vârid olduğuna göre bunları nasıl telîf ederiz?" dersen bilmiş ol ki; bu düşündüklerin, Dâvud aleyhisselâmın hatırından geçmiştir. **Mûsâ aleyhisselâm** da aynı şeyi düşünmüş ve: *"Yâ Rab, Sana nasıl şükredeyim? Sana ben ancak başka bir nîmet ile şükredebilirim."* Diğer rivâyette: *"Sana şükrüm. Senden bana verilen ayrı bir nîmettir ki o da ayrı bir şükür ister."* dedi.

Allahu Teâlâ Mûsâ aleyhisselâma şöyle vahyetti: *"İşte bunu bildiğin anda bana şükretmiş olursun."* Diğer bir haberde de: *"Her nîmetin benden olduğunu bildiğin vakit, ben de bu bilgini şükür olarak kabul ederim."* buyurdu.

Şâyet, "Soruyu anladım, fakat o peygamberlere vahyedilenin mânasını anlayamadım. Ben, Allah için şükrün muhâl olduğunu biliyorum, fakat şükrün muhal olduğunu bilmenin nasıl şükür olacağını anlamıyorum. Zîra bunu bilmek de O'ndan bir nîmettir. Bu nasıl olur da şükür olur? Bu, âdeta şükretmeyen şükretmiş ve hükümdardan ikinci hil'ati kabul etmek birinci hil'ate şükür olur gibi bir netîce doğurur. Akıl, buradaki inceliği anlamaktan âcizdir. Mümkün ise bunu bir misâl ile açıkla." dersen bilmiş ol ki;

Bu, mârifet kapılarından bir kapıyı çalmaktır ki, muamele ilminden çok üstün ve ileridedir. Fakat biz, bir lemha olarak buna işaret eder ve deriz ki, burada iki görüş vardır. Birisi, sırf tevhîd nazarı ile bakıştır ki, bu bakış, mevcudatta O'ndan başkasının bulunmadığını görenlerin bakışıdır. Bunlara göre O'ndan başka her şey yoktur. Ezelî ve ebedî olarak gerçek budur. Zîra gayriyet, yâni başka olabilmek, bizâtihî kaim olmaya bağlıdır. Böyle bir varlık yoktur ve zâten muhâldir. Çünkü mevcûd-i hakikî bizâtihî kaim olandır. Bizâtihî kaim olamayan, bizâtihi varlığı yok demektir. Çünkü o, başkasıyla kaim olduğu için, bizâtihî değil, bigayrihî vardır. Başkası olmadan zâtı düşünülemediğine göre elbette mevcut değildir. Hakikî mevcut, bizâtihî kaim olandır. Bizâtihî kaim olmak demek, başkasının yokluğu düşünülse de, o yine vardır. Şâyet bizâtihî kaim olması yanında kendi varlığı ile başkası da vâr olursa o Kayyûm'dur. Kayyûm ise tektir. O'ndan başka birinin Kayyûmluğu düşünülmez.

Demek ki mevcûdatta Hayy-ı Kayyûm'dan başkası yoktur. O ise hem vâhid, hem de sameddir. Her yönden tektir. Kimseye muhtaç değildir, herkes O'na muhtaçtır. Bu makamdan baktığın vakit, hepsinin O Vâhid'den sudûr ettiğini, hepsinin O'na yöneleceğini bilirsin. İşte şâkir de O, meşkûr de O'dur. Seven de O, sevilen de O'dur. İşte Basralı Ebû Habîb'in oğlu Habîb:

إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ

"Biz onu hakikaten sabırlı bulduk. O, ne güzel kuldu. Hakîkat o, daima Allah'a dönen idi." (Sâd sûresi, 38/44) âyetini okuduğu vakit: "Şâyân-ı hayrettir ki, sabrı da veren kendisi, öven de yine kendisidir. Övülen de yine O'dur." dedi. Şeyh Ebû Saîd el-Miyhenî de bu yönden bakarak yanında:

يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ

"Allah onları sever, onlar da Allah'ı sever." (Mâide sûresi, 5/54) âyet-i celîlesi okunduğu vakit: "Ömrüme yemîn ederim ki, onları sever; bırak onları sevsin. Gerçekten onları sever, çünkü sevdiği kendi zâtıdır, yâni seven de o, sevdiği de kendisidir." dedi.

Bu, yüksek bir rütbedir. Bunu ancak kendi seviyendeki bir misâl ile anlayabilirsin. Meselâ, bir eser meydana getiren bir insan, eserini sevdiği vakit, gerçekte kendisini sevmiştir. Baba çocuğunu, çocuğu olduğu için sevdiği vakit, gerçekte kendisini sevmiştir. Bunun gibi, Allahu Teâlâ'nın zât ve sıfatından başka ne varsa hepsi O'nun sun'u [sanatı] ve O'nun îcâdıdır. Masnû'unu sevdiği vakit, gerçekte kendisini sevmiştir. Sevmediği vakit yine kendisini sevmemiştir. Bunun için sevdiğini hakkıyla sevmiştir. Bütün bunlar, tevhîd gözü ile bir bakıştır. Sûfiye ise bunu "Fenâyı nefs [nefsin yok olması]" ile tâbir ederler.

Yâni Allah'tan başkasından ve kendisinden yok olmuş ve öyle bir hâle gelmiş ki, Allah'tan başka bir şey görmez olmuştur. Bunu anlamayanlar bunu reddeder ve "Bir doksan boyunda, günde kilolarla ekmek yiyen adam nasıl yok olur?" der de sözlerini anlamadıkları için onlara gülerler. Zâten âriflerin sözlerinin, câhiller için gülünç olması zarurîdir. Buna işâret olmak üzere Allahu Teâlâ:

إِنَّ الَّذٖينَ أَجْرَمُوا كَانُوا مِنَ الَّذٖينَ اٰمَنُوا يَضْحَكُونَ. وَإِذَا مَرُّوا بِهِمْ يَتَغَامَزُونَ. وَإِذَا انْقَلَبُوا إِلٰى أَهْلِهِمُ انْقَلَبُوا فَكِهٖينَ. وَإِذَا رَأَوْهُمْ قَالُوا إِنَّ هٰؤُلَاءِ لَضَالُّونَ. وَمَا أُرْسِلُوا عَلَيْهِمْ حَافِظٖينَ.

"Hakikat, günâh işleyenler îman edenlerden kimine gülerlerdi. (Mü'minler) **yanlarından geçerlerken birbirlerine kaş göz işâretleri yaparlardı. Âilelerine döndükleri vakit zevk duyarak dönerlerdi. Onları gördükleri vakit "Bunlar muhakkak sapıklardır." derlerdi. Hâlbuki onlar üzerlerine gözcüler olarak gönderilmemişlerdi."** (Mutaffifîn sûresi, 83/29-33) buyrulmuştur. Sonra da âriflerin, yârın onlara güleceklerinin daha büyük olduğunu beyân etmek üzere:

فَالْيَوْمَ الَّذِينَ اٰمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ. عَلَى الْأَرَآئِكِ يَنْظُرُونَ

"İşte bugün de îman edenler o kâfirlere gülüyorlar. (Süslü) **tahtlar üzerinde onlara bakarak."** (Mutaffifîn sûresi, 83/34-35) buyurmuştur.

Nûh aleyhisselâm da gemiyi yaparken ümmeti gülüyor ve kendisiyle alay ediyorlardı. Nûh aleyhisselâm da:

إِنْ تَسْخَرُوا مِنَّا فَإِنَّا نَسْخَرُ مِنْكُمْ كَمَا تَسْخَرُونَ

"Eğer bizimle eğlenirseniz biz de sizinle, bu eğlendiğiniz gibi eğleneceğiz." (Hûd sûresi, 11/38) buyurmuştur.

Bu anlattığımız, iki görüşten birisidir. İkinci görüş "fenâ" makamına ulaşamayanların görüşüdür. Bunlar da iki kısımdır.

Bir kısmı; yalnız kendilerini bilir, ibâdet edecek bir Rab tanımazlar. Bunlar karanlıklar içerisinde kalmış iki gözü kör insanlardır. Zîra bunlar, muhakkak olan bir mevcûdu nefyetmişlerdir. O mevcut ki hem bizâtihî kaim, hem de mâsivâyı ayakta tutandır. Her kaim, O'nunla kaimdir. Bunlar, yalnız O'nu nefyetmekle yetinmedi, kendi varlıklarını da isbata kalkıştılar. Hâlbuki eğer bileydiler, kendileri, kendileri olmak haysiyetiyle var değiller. Onlar, bulundukları için değil, îcad edildikleri için vardırlar. Mevcut ile mûcid, yâni îcad eden ile îcad olunan arasında fark vardır. Varlıklar içerisinde yalnız bir mevcut ve bir de mûcid [îcâd eden] vardır. Mûcid hak, îcâd olunan şeyler ise kendileri olmak haysiyetiyle bâtıldırlar. Mûcid hem kaim, hem de Kayyûm'dur. Yâni başkasını ayakta tutan da O'dur, îcâd olunan her şey fâni ve helâktedir. Nitekim Allahu Teâlâ:

كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ

“Yeryüzünde bulunan her canlı fânîdir.” (Rahman sûresi, 55/26) buyurmuştur. Hepsi yok olunca kalacak olan ancak Celâl ve Kerem sâhibi olan Allahu Teâlâ’dır.

İkinci kısım; bir gözü kör olanlardır. Çünkü onlar tek gözleri ile hak olan mevcudun varlığını kabul eder ve O’nu inkâr etmezler. Diğer gözleri tamamen kör ise hak olan mevcuttan başkasının fâni olduğunu fark edemez de Allah ile beraber başka bir mevcut daha kabul ederler. Evvelkiler münkir olduğu gibi, bunlar da aslında müşriktirler. Şâyet bu gözü biraz görüyorsa, iki mevcut arasında ayrılık gözetebilir. Yâni mevcutlardan birini kul, diğerini de Rab olarak tanır. Bu kadar bir ayırım yapabilmekle muvahhidlerden olur. Gözünün görmesi nispetinde Allah’tan başka ispat ettiği varlıklardaki noksanlığını anlar. Şâyet gözünü dört açar ve ileriyi görmeye doğru giderse o da mevcûdatta Allah’tan başkasını görmez ve bu sûretle tevhîdin kemâline erer. Allah’tan başkalarının varlıklarında ne nispette noksanlık anlarsa, o nispette tevhîde girmiş olur.

Tevhîdin en düşük derecesiyle kemâl derecesi arasında büyük ayrılıklar vardır. Peygamberlere indirilen semâvî kitaplar, gözleri cilâlandıracak sürmelerdir. Peygamberler ise bu sürmeyi gözlere çekenlerdir. Onlar gerçek tevhîde dâvet için gönderilmişlerdir. Tevhîdin özü ise “Lâ ilâhe illâllah” dır. Mânası ise ancak gerçek bir olanı görmektir. Tevhîdin kemâline ulaşabilenler, azınlıktadır. Bunun gibi, sırf inkâr ve şirk edenler de azınlıktadır. Bunlar en geri uçta bulunanlardır. Zîra putlara tapanlar bile:

مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَٓا إِلَى اللّٰهِ زُلْفٰى

“Biz, bunlara ancak bizi Allah’a daha fazla yaklaştırsınlar diye tapıyoruz.” (Zümer sûresi, 39/3) derler. Bunlar, zayıf olsa da tevhîdin ilk kapılarına girmiştirler. (Şüphesiz bu, kendi hayâllerindedir.) Ortalarda kalanlar, çoğunluğu teşkîl edenlerdir. Bunların içerisinde bâzen basîret gözleri açılıp tevhîdin gerçek tarafları kendilerine parlayanları da olur. Fakat bu hal devâm etmez, şimşek gibi gelip geçer. Bâzılarında ise bir müddet kalır fakat devamlı olmaz, yine geçer. Bu halde devâm enderdir. Nitekim şâir:

"Herkes için yükselmeye doğru bir hareket vardır. Fakat o yükselmede sebat, nâdirdir." demiştir.

Allahu Teâlâ Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'ine:

وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ

"Secde et, yaklaş." (Alâk sûresi, 96/19) âyet-i celîlesi ile yakınlık istemeyi emrettiği vakit, Resûl-i Ekrem (s.a.v.) secdesinde:

أَعُوذُ بِعَفْوِكَ مِنْ عِقَابِكَ وَأَعُوذُ بِرِضَاكَ مِنْ سَخَطِكَ وَأُعُوذُ
بِكَ مِنْكَ لَا أُحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ أَنْتَ كَمَا أَثْنَيْتَ عَلٰى نَفْسِكَ

"Allahım, ikabından affına, gadabından rızâna ve senden yine sana sığınırım. Sana lâyık bir senâ ile ben seni senâ etmekten âcizim. Sen kendini nasıl senâ ettinse, öylesin yâ Rab!"[34] buyurdu.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"İkabından affına sığınırım."* buyurması yalnız ef'âl-i ilâhiyeyi müşâhede etmesinden meydana gelen bir sözdür. O, sanki Allahu Teâlâ'yı ve O'nun ef'âlini gördü de, fiilinden fiiline sığındı. Sonra daha yaklaştı ve ef'âli değil, fiillerini çıkış yeri olan ilâhî sıfatları gördü ve *"Gadabından rızâna sığınırım."* dedi. Sonra daha terakkî etti. Tevhîdde bunun da noksan olduğunu anladı; sıfatı müşâhede makamından zâtı müşâhede makamına yükselerek: *"Senden yine sana sığınırım."* dedi. Artık fiil ve vasıfları geride bırakarak doğrudan doğruya kendisinden yine kendisine ilticâ etmiştir. Fakat bu arada kendisini de görmüş ve kendisi için Allah'a sığınmıştır. Bunun da bir noksanlık olduğunu daha fazla yaklaşmakla anladı da: *"Ben seni hakkıyla senâdan âcizim. Sen, kendini senâ ettiğin gibisin."* demekle kendisini yok kabul etmiştir.

---

[34] Müslim, Âişe'den rivâyet etmiştir.

Çünkü Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in **LÂ UHSÎ** sözü, kendi yokluğundan ve artık kendini görmez olduğundan haber vermektir. *"Sen seni senâ ettiğin gibisin."* buyurması da, senâ eden ve senâ olunanın Allahu Teâlâ olduğunu, her şeyin O'ndan gelip O'na gideceğini, O'nun zâtından başka her şeyin helâkte olduğunu beyândır. Demek ki Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ilk makamı, muvahhidlerin son makamıdır. O, ilk önce ancak Allahu Teâlâ'nın ef'âlini görmüş ve ef'âlinden yine ef'âline sığınmıştır. Nihâyet her şeyden sıyrılmış ve en yüksek makam olan Hakk'ın zâtını müşâhedeye erişmiştir.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bir rütbeden diğer bir rütbeye yükseldiği vakit, ikinciye nispetle birinci rütbeyi bir uzaklık kabul eder ve ondan istiğfâr eder ve, sîrette bunu bir noksanlık sayardı. Buna işâret olmak üzere Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّهُ لَيُغَانُ عَلٰى قَلْبِي حَتّٰى أَسْتَغْفِرُ اللّٰهَ فِي الْيَوْمِ وَاللَّيْلَةِ
سَبْعِينَ مَرَّةً

"Kalbime öyle şeyler gelir ki, günde yetmiş defa Allah'a istiğfâr ederim."[35] buyurmuştur. Bu, günde yetmiş derece daha bir üste

---

[35] Tövbe bahsinde geçmiştir.

yükseldiğine işârettir. Bunların ilk derecesi, her ne kadar diğer yaratıkların son makamı ise de, kendisinin ihrâz ettiği son derece karşısında bir eksiklik olduğundan, geride bıraktığı her derece için istiğfâr ederdi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in kendini helâk edercesine ibadet ettiğini gören Hz. Âişe:

- "Geçmiş ve gelecek günâhların bağışlanmış değil mi? Nedir bu cehd ü gayretin? Nedir bu secdedeki ağlaman?" deyince Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Şükreden kullardan olmayayım mı?"* diye cevap vermiştir. Yâni yüksek makamlar istemeyeyim mi, demek istemiştir. Çünkü şükür, ziyâdeyi gerektirir. Nitekim Allahu Teâlâ:

لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ

"And olsun şükrederseniz, elbette sizin nîmetinizi artırırım." (İbrâhim sûresi, 14/7) buyurmuştur.

Bir nebze de olsa, burada -görülen lüzûm üzerine- mükâşefe deryâları içinde dalgalanmış olduk; bu kadarı kâfidir. Şimdi kendimize gelerek mevzûmuz olan muâmele ilmine döner ve deriz ki; peygamberler, yukarıda anlattığımız şekilde, insanları îmanın kemâline dâvet için gönderilmişlerdir. Fakat halk ile tevhîd arasında büyük ve zor geçitler bulunmaktadır. Şerîatlerin hepsi bu mesafeleri ve bu zorlukları aşmayı göstermiştir. Bunları aşabildikten sonradır ki, makam, başka bir makam ve görüş başka, başka bir görüş olur. Bu makamda; şükür, şâkir ve meşkûr, yâni şükreden, şükrolunan ve şükür meydana çıkar. Bu da ancak yine bir misâl ile açıklanabilir. Meselâ, hükümdarın biri uzak mesafede bulunan bir adama binit, giyecek ve yol harçlığı gönderip onu kendisine dâvet eder. Bu dâvet de iki maksatla yapılır;

ya hükümdarın o adamdan her hangi bir yönden istifadesi var, onun için dâvet etmiştir veyahut hükümdarın hiç bir faydalanma düşüncesi yok, çünkü gelecek olan zat bir şey sağlayamayacağı gibi, hükümdârın da hiç bir ihtiyacı yoktur. Adamı, yalnız taltif için huzuruna çağırmış ve imkânlarını temîn etmiştir. Allahu Teâlâ da uzak mesafede bulunan kullarını, imkânlar bahşetmek sûretiyle kendisine dâvet etmiştir. Allahu Teâlâ müstağnî olduğu için bu dâvetin yalnız kullarını taltif bakımından yapıldığında şüphe yoktur.

Şüphesiz hükümdar birinci maksatla adamı dâvet etmişse, adamın yalnız gelmesiyle dâvâ bitmez. Mutlak sûrette hükümdara, hükümdarın istediği şekilde hizmette bulunması lâzım ki, teşekkür borcunu îfâ etmiş olsun. İkinci şekilde dâvet edilmişse, hükümdar ondan bir yardım beklememektedir. Fakat buna göre de dâvet edilen adam ya bu dâvetin şükrünü ödemiş veya nankörlük etmiş olur. Teşekkürü; hükümdarın kendisine bahşettiği imkânları, hükümdarın istediği şekilde kullanıp hükümdara gelmektir. Nankörlüğü ise o imkânları kendi arzularına göre kullanmak, hattâ hükümdardan daha uzak yerlere gitmektir. Bu imkânları hiç kullanmaz ve olduğu yerde kalırsa yine nankörlük etmiştir. İşte Allahu Teâlâ'nın insanları yaratması da böyledir. Onlar neşv u nemâ bulmak için ilk yaratılışlarında şehvete ihtiyaçları vardır. Ne yazık ki şehvet sebebiyle Allah'tan uzaklaşırlar. Hâlbuki mutlulukları, Allah'a yaklaşmaktadır. Yaklaşmak için gerekli nîmetleri de Allahu Teâlâ onlar için hazırladı. Yakınlık ve uzaklığı anlatmak üzere Kur'ân-ı Kerîm'de:

لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ.
ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ

“Biz hakîkat insanı en güzel bir biçimde yarattık. Sonra onu aşağıların aşağısına çevirdik. Ancak îman edenler müstesnâ...” (Tîn sûresi, 95/4-6) buyurmuştur.

Sonra Allahu Teâlâ, kulunu, aşağıların aşağısından yükseklerin yükseğine yükseltmek için bir takım imkân, vâsıta ve sebepler yaratmıştır. Adamın, bu imkânlardan faydalanıp Allah’a yaklaşmasında Allahu Teâlâ’nın bir istifadesi yoktur. Kul, ister yakın olsun, ister uzak, Allah katında hepsi birdir. Kul, bu imkân ve âletleri yerinde kullanırsa verilen bu nîmete şükretmiş ve Allahu Teâlâ’nın sevgisine hak kazanmıştır. İsyanda kullanırsa, nankörlük eder ve Allah’ın gadabına uğrar. Allahu Teâlâ kulunun küfür ve isyânına râzı değildir. Şâyet bu nîmetleri hiç kullanmazsa yine nankörlük etmiş olur. Dünyadaki bütün mahlûkat, insanı âhiret saâdetine ulaştırmak ve Allah’a yaklaştırmak içindir. Her itâat eden, itaati nispetinde Allah’ın nîmetine şükretmiş, her tembel isyân etmiş ve meşrû olmayan yollarda serveti kullananlar nankörlük etmiş olur.

Tâat ile mâsiyet, ezelî dilemesi ile ise de, muhabbet ve kerâhet her ikisine birden ve aynı şekilde şâmil değildir. İrâde edilen bâzı şeyler mahbûb ve bâzıları da mekruhtur. İşte bu ince noktanın arkasında açıklanmasına müsâade edilmeyen sırr-ı kader vardır. Bu açıklama ile birinci şüphe çözülmüş oldu. O da teşekkür edilenin bir hazzı olmazsa şükür nasıl olur da şükür olur şüphesi idi. Aynı zamanda ikinci şüphe de çözülmüş oldu. Çünkü şükürden maksat Allahu Teâlâ’nın nîmetlerini, Allah’ın sevdiği yolda kullanmaktır. Allah’ın fiili ile verilen nîmetler aynı yolda kullanılırsa maksat hâsıl olur. Çünkü senin işin, Allahu Teâlâ’nın bir lutfudur. Sen o işin tatbîk mahalli olduğun için Allahu Teâlâ seni senâ etmiştir. Allah’ın seni senâ etmesi o da ondan ikinci bir nîmettir. Çünkü veren de O, öven de O'dur. O'nun birinci işi, ikinci işinin kendi sevgisi cihetine sarfına sebep olmuştur. Her hâlde şükür, O'na mahsustur. Sana şâkir denmesi, senin şükrün mahalli olman bakımındandır. Yoksa şükrü senin îcâd ettiğin mânasında değildir. Nitekim sana âlim ve ârif dendiği vakit, ilim ve mârifeti sen îcâd ettin, mânasında değil, belki bu vasıf ile mevsuf olduğun mânasındadır. Yâni sen bunların mahalli olmuş oluyorsun. Bunlar ezelî bir kudret ile sende bulundu. Seni şâkirlikle tavsîf, sana "şey'iyyet"i nispet etmesi, şey denmesini ispattır. Yâni sen bir şeysin, eşyayı yaratan, seni de bir şey ve nesne olarak yarattı. Sen, seni kendi zâtından vâr olmuş bir şey sandığın anda, işte o zaman bir şey değilsin. Fakat eşyayı, eşya edene nispetle bir şeysin. Çünkü O, seni bir şey olarak yarattı. O'nun seni bir şey yapmasını nazara almazsak, o zaman gerçekte bir şey değilsin. İşte buna işâret olmak üzere Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اِعْمَلُوا فَكُلٌّ مُيَسَّرٌ لِمَا خُلِقَ لَهُ

"Çalışın, herkes niçin yaratılmışsa ancak onu yapabilir."[36] buyurmuştur. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e: "Mâdem ki her şey takdîr edildi, biz niçin amel edelim?" diyenlere cevâben böyle buyurmuş ve "Herkes kendi irâdesiyle ezelde mukadder olandan fazla bir şey yapamaz." demeyi murad etmiştir.

Demek ki mahlûkat, Allah'ın kudretinin mecrâsı ve ef'âlinin mahallidir. Gerçi onlar da yine O'nun ef'âlidir. Fakat işlerinin bâzıları, bâzı işlerinin mahalli ve yeri olmuş oluyor. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Çalışınız."* buyurması, her ne kadar onun dilinde söylendi ise de, aslında Allahu Teâlâ'nın işidir. Bu söz, amelin faydalı olduğunu halkın bilmesine sebeptir. Halkın bunu bilmesi de

---

[36] Buhârî ile Müslim, Ali ve İmran'dan rivâyet etmişlerdir.

Allahu Teâlâ'nın bir işidir. İlim de kesin olarak tâate teşvîk eder ki, bu da Allahu Teâlâ'nın işidir. Bu teşvik, âzaların harekete geçmesine sebep olur. Bu da Allahu Teâlâ'nın işidir. Ancak Allah'ın işlerinin bâzıları bâzılarına sebep olur. Yâni birinci, ikincinin şartı gibi olur. Nitekim cisim ve cevherin yaratılması, ârâzların yaratılmasına sebep olmuştur. Zîra cisimden önce ârâz yoktu. Hayatın yaratılması, ilmin yaratılmasına, ilmin yaratılması iradenin yaratılmasına sebep olmuştur ki, hepsi birbirine sebep olan Allah'ın işleridir. Birinci, ikincinin şartıdır demenin mânası, hayat fiilini, ancak cevher kabul eder, ilmi kabule istîdad ancak hayat sâhibinde olur, iradeyi ancak ilim sâhibi kabul eder demektir ki; bu bakımdan birbirinin sebepleri olurlar. Yoksa bu, ef'âlinin bâzısı diğer bâzısını îcâd eder demek değildir. Belki o başkası için zemîn teşkil eder demektir. İşte bu tahakkuk ettiği vakit insan, anlattığımız tevhîd mertebesine yükselmiş olur.

Şâyet, "Niçin Allahu Teâlâ **"Amel edin, amel etmezseniz hem azap olunur, hem de isyânınız sebebiyle yerilirsiniz."** buyurdu? Hâlbuki bu anlattığına göre bizim elimizde bir şey yok, niçin yerilelim? Hepsi Allah'a râcidir." dersen bilmiş ol ki; Allahu Teâlâ'nın bu sözü bizde îtikadın husûlüne sebeptir. Îtikad da korkunun heyecanına, korku heyecanı da şehvetleri terk ile dünyadan uzaklaşmaya, bu da Allah'a yaklaşmaya sebep olur. Müsebbibü'l-esbâb olan ve bu sebepleri tertip eden, Allahu Teâlâ'dır. Ezelde saâdeti sebkat eden için bu sebepler kolaylaşır, böylece birinden diğerine geçmek sûretiyle bu halkalar onu cennete götürür.

Bu gibiler hakkında *"Herkes yaratıldığında muvaffak olur."* denmiştir. Ezelde iyiliği sebkat etmeyen, Allah'ın, peygamberin ve ulemânın sözlerini dinlemekten uzaklaşır. Duymayınca da bilmez olur. Bilmediği vakit korkmaz, korkmadığı vakitte de dünyalığı terk etmez. Dünyaya meyli terk etmedikçe şeytanın tarafına geçer ve varacağı yer cehennem olur. Bu açıklamayı bildikten sonra zincirleme olarak cennete gideceklere şaşarsın. Herkes sebeplerin silsileleri ile ilim ve korkuyu insana musallat eder. Ne kadar rüsvây ve kepâzeler varsa onlar da zincirlerle cehenneme sevk edilirler. O zincirler, gaflet ve aldanma zincirleridir. Müttakîler lûtf ile cennete, mücrimler ise kahr ile cehenneme sevk edilir. Kahreden ise Vâhid-i Kahhâr olan Allahu Teâlâ'dır. Kadir olan da Melik-i Cebbâr'dır. Gâfillerin gözlerinden perde kalktığı vakit, durumu böylece müşâhede ederler ve münâdilerin

لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ

"Bugün mülk kimindir? Bir olan, kahhâr olan Allah'ındır." (Mü'min sûresi, 40/16) diye nidâ ettiklerini duyarlar. Aslında her dâim mülk, tek ve Kahhâr olan Allah'ındır. Fakat gâfiller bu nidâyı ancak o gün duyacaklardır. Bu, gâfillerin yeni keşfettikleri hâlden haber vermektir ki, artık o zaman keşfin bir değeri kalmaz. Helâk sebeplerinin aslı olan cehâlet ve körlükten Allah'a sığınırız.

بيان تمييز ما يحبه الله تعالىٰ عمّا يكرهه

اعلمْ : أنَّ فعلَ الشكرِ وتركَ الكفرانِ لا يتمُّ إلا بمعرفةِ ما يحبُّهُ اللهُ تعالىٰ عمَّا يكرهُهُ ؛ إذْ معنى الشكرِ استعمالُ نعمِ اللهِ تعالىٰ في محابِّهِ ، ومعنى الكفرِ نقيضُ ذلكَ ؛ إمَّا بتركِ الاستعمالِ ، أوْ باستعمالِها في مكارهِهِ ، ولتمييزِ ما يحبُّهُ اللهُ تعالىٰ عمَّا يكرهُهُ مدركانِ :

أحدُهُما : السمعُ ، ومستندُهُ الآياتُ والأخبارُ .

والثاني : بصيرةُ القلبِ ، وهوَ النظرُ بعينِ الاعتبارِ .

وهـٰذا الأخيرُ عسيرٌ ، وهوَ لأجلِ ذلكَ عزيزٌ ، فلذلكَ أرسلَ اللهُ تعالىٰ الرسلَ ، وسهَّلَ بهِمُ الطريقَ على الخلقِ ، ومعرفةُ ذلكَ تنبني علىٰ معرفةِ جميعِ أحكامِ الشرعِ في أفعالِ العبادِ ، فمَنْ لا يطلعُ علىٰ أحكامِ الشرعِ في جميعِ أفعالِهِ .. لمْ يمكنْهُ القيامُ بحقِّ الشكرِ أصلاً .

وأمَّا الثاني ـ وهوَ النظرُ بعينِ الاعتبارِ ـ فهوَ إدراكُ حكمةِ اللهِ تعالىٰ في كلِّ موجودٍ خلقَهُ ؛ إذْ ما خلقَ شيئاً في العالمِ إلا وفيهِ حكمةٌ ، وتحتَ الحكمةِ مقصودٌ ، وذلكَ المقصودُ هوَ المحبوبُ ، وتلكَ الحكمةُ منقسمةٌ إلىٰ جليَّةٍ وخفيَّةٍ .

أمَّا الجليَّةُ .. فكالعلمِ بأنَّ مِنَ الحكمةِ في خلقِ الشمسِ أنْ يحصلَ بها الفرقُ بينَ الليلِ والنهارِ ، فيكونَ النهارُ معاشاً ، والليلُ لباساً ، فتتيسَّرَ

الحركةُ عندَ الإبصارِ ، والسكونُ عندَ الاستتارِ ، فهذا مِنْ جملةِ حِكَمِ الشمسِ لا كلُّ الحِكَمِ فيها ، بلْ فيها حكمٌ أخرىٰ كثيرةٌ دقيقةٌ .

وكذلكَ معرفةُ الحكمةِ في الغيمِ ونزولِ الأمطارِ ، وذلكَ لانشقاقِ الأرضِ بأنواعِ النباتِ مطعماً للخلْقِ ومرعىً للأنعامِ ، وقدِ انطوى القرآنُ علىٰ جملةٍ مِنَ الحكمِ الجليَّةِ التي تحتملُها أفهامُ الخلقِ دونَ الدقيقِ الذي يقصرونَ عنْ فهمِهِ ، إذْ قالَ تعالىٰ : ﴿ أَنَّا صَبَبْنَا ٱلْمَآءَ صَبًّا ۝ ثُمَّ شَقَقْنَا ٱلْأَرْضَ شَقًّا ۝ فَأَنۢبَتْنَا فِيهَا حَبًّا ۝ وَعِنَبًا. . . ﴾ الآياتِ .

وأمَّا الحكمةُ في سائرِ الكواكبِ السيَّارةِ منها والثوابتِ . . فخفيَّةٌ ، لا يطلعُ عليها أكثرُ الخلقِ ، والقدْرُ الذي يحتملُهُ فهْمُ الخلقِ أنَّها زينةٌ للسماءِ ؛ لتستلذَّ العينُ بالنظرِ إليها ، وأشارَ إليهِ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّا زَيَّنَّا ٱلسَّمَآءَ ٱلدُّنْيَا بِزِينَةٍ ٱلْكَوَاكِبِ ﴾ ، فجميعُ أجزاءِ العالمِ ؛ سماؤُهُ وكواكبُهُ ، ورياحُهُ وبحارُهُ ، وجبالُهُ ومعادنُهُ ، ونباتُهُ وحيواناتُهُ وأعضاءُ حيواناتِهِ . . لا تخلو ذرَّةٌ مِنْ ذرَّاتِهِ عنْ حِكَمٍ كثيرةٍ ، مِنْ حكمةٍ واحدةٍ إلىٰ عشرةٍ إلىٰ ألفٍ إلى عشرةِ آلافٍ .

وكذلكَ أعضاءُ الحيوانِ تنقسمُ إلىٰ ما يُعرفُ حكمتُها ؛ كالعلمِ بأنَّ العينَ للإبصارِ لا للبطشِ ، واليدَ للبطشِ لا للمشيِ ، والرجْلَ للمشيِ لا للشمِّ ، فأمَّا الأعضاءُ الباطنةُ مِنَ الأمعاءِ والمرارةِ والكليةِ والكبدِ ، وآحادِ العروقِ والأعصابِ والعضلاتِ ، وما فيها مِنَ التجاويفِ والالتفافِ والاشتباكِ والانحرافِ والدقَّةِ والغلظِ ، وسائرِ الصفاتِ . . فلا يعرفُ الحكمةَ فيها كافَّةُ الناسِ ، والذينَ يعرفونَها لا يعرفونَ منها إلا قدراً يسيراً بالإضافةِ إلىٰ

ما في علمِ اللهِ تعالىٰ ، ﴿وَمَآ أُوتِيتُم مِّنَ ٱلۡعِلۡمِ إِلَّا قَلِيلٗا﴾ .

فإذاً ؛ كلُّ مَنِ استعملَ شيئاً في جهةٍ غيرِ الجهةِ التي خُلِقَ لها ، ولا على الوجهِ الذي أُريدَ بهِ . . فقدْ كفرَ فيهِ نعمةَ اللهِ تعالىٰ ، فمَنْ ضربَ غيرَهُ بيدِهِ . . فقدْ كفرَ نعمةَ اليدِ ؛ إذْ خُلقَتْ لهُ اليدُ ليدفعَ بها عَنْ نفسِهِ ما يهلكُهُ ويأخذَ ما ينفعُهُ ، لا ليهلكَ بها غيرَهُ ، ومَنْ نظرَ إلىٰ وجهِ غيرِ المَحْرمِ . . فقدْ كفرَ نعمةَ العينِ ونعمةَ الشمسِ ؛ إذِ الإبصارُ يتمُّ بهما ، وإنَّما خُلقَتا ليبصرَ بهما ما ينفعُهُ في دينِهِ ودنياهُ ، ويتقيَ بهما ما يضرُّهُ فيهما ، فقدِ استعملَهُما في غيرِ ما أُريدَتا بهِ ، وهـٰذا لأنَّ المرادَ مِنْ خلقِ الخلْقِ وخلْقِ الدنيا وأسبابِها أنْ يستعينَ الخلْقُ بهما على الوصولِ إلى اللهِ تعالىٰ ، ولا وصولَ إليهِ إلا بمحبَّتِهِ والأنسِ بهِ في الدنيا ، والتجافي عنْ غرورِ الدنيا ، ولا أنسَ إلا بدوامِ الذكرِ ، ولا محبَّةَ إلا بالمعرفةِ الحاصلةِ بدوامِ الفكرِ ، ولا يمكنُ الدوامُ على الذكرِ والفكرِ إلا بدوامِ البدنِ ، ولا يبقى البدنُ إلا بالغذاءِ ، ولا يتمُّ الغذاءُ إلا بالأرضِ والماءِ والهواءِ ، ولا يتمُّ ذلكَ إلا بخلْقِ السماءِ والأرضِ ، وخلْقِ سائرِ الأعضاءِ ظاهراً وباطناً ، فكلُّ ذلكَ لأجلِ البدنِ ، والبدنُ مطيَّةُ النفسِ ، والراجعُ إلى اللهِ تعالىٰ هيَ النفْسُ المطمئنَّةُ بطولِ العبادةِ والمعرفةِ ، فلذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿وَمَا خَلَقۡتُ ٱلۡجِنَّ وَٱلۡإِنسَ إِلَّا لِيَعۡبُدُونِ ۝ مَآ أُرِيدُ مِنۡهُم مِّن رِّزۡقٖ﴾ .

فكلُّ مَنِ استعملَ شيئاً في غيرِ طاعةِ اللهِ . . فقدْ كفرَ نعمةَ اللهِ في جميعِ الأسبابِ التي لا بدَّ منها لإقدامِهِ علىٰ تلكَ المعصيةِ ، ولنذكرْ مثالاً واحداً للحِكَمِ الخفيَّةِ التي ليسَتْ في غايةِ الخفاءِ حتَّىٰ تعتبرَ بها ،

وتعلمَ طريقةَ الشكرِ والكفرانِ على النعمِ ، فنقولُ :

مِنْ نعمِ اللهِ تعالىٰ خلْقُ الدراهمِ والدنانيرِ ، وبهِما قوامُ الدنيا ، وهما حجرانِ لا منفعةَ في أعيانِهما ، ولكنْ يُضطرُّ الخلقُ إليهما مِنْ حيثُ إنَّ كلَّ إنسانٍ محتاجٌ إلىٰ أعيانٍ كثيرةٍ في مطعمِهِ وملبسِهِ وسائرِ حاجاتهِ ، وقدْ يعجزُ عمَّا يحتاجُ إليهِ ، ويملكُ ما يستغني عنهُ ؛ كمَنْ يملكُ الزعفرانَ مثلاً وهوَ محتاجٌ إلىٰ جَمَلٍ يركبُهُ ، ومَنْ يملكُ الجمَلَ ربَّما يستغني عنهُ ويحتاجُ إلى الزعفرانِ ، فلا بدَّ بينَهُما مِنْ معاوضةٍ ، ولا بدَّ في مقدارِ العوضِ مِنْ تقديرٍ ؛ إذْ لا يبذُلُ صاحبُ الجَمَلِ جَمَلَهُ بكلِّ مقدارٍ مِنَ الزعفرانِ ، ولا مناسبةَ بينَ الزعفرانِ والجملِ حتَّىٰ يُقالَ : يُعطىٰ منهُ مثلَهُ في الوزنِ أوِ الصورةِ ، وكذا مَنْ يشتري داراً بثيابٍ ، أوْ عبداً بخفٍّ ، أوْ دقيقاً بحمارٍ ، فهـٰذهِ الأشياءُ لا تناسبَ فيها ، فلا يدري أنَّ الجملَ كمْ يساوي بالزعفرانِ ، فتتعذَّرُ المعاملاتُ جداً ، فافتقرَتْ هـٰذهِ الأعيانُ المتنافرةُ المتباعدةُ إلىٰ متوسِّطٍ بينَها يحكمُ فيها بحكمٍ عدلٍ ، فيعرفُ مِنْ كلِّ واحدٍ رتبتَهُ ومنزلتَهُ ، حتَّىٰ إذا تقرَّرَتِ المنازلُ ، وترتبَتِ الرتبُ . . علمَ بعدَ ذلكَ المساويَ مِنْ غيرِ المساوي ، فخلقَ اللهُ تعالىٰ الدنانيرَ والدراهمَ حاكمينِ ومتوسطينِ بينَ سائرِ الأموالِ ، حتَّىٰ تُقدَّرَ الأموالُ بهما ، فيُقالُ : هـٰذا الجملُ يساوي مئةَ دينارٍ ، وهـٰذا القدْرُ مِنَ الزعفرانِ يساوي مئةً ، فهما مِنْ حيثُ إنَّهُما متساويانِ بشيءٍ واحدٍ إذاً متساويانِ ، وإنَّما أمكنَ التعديلُ بالنقدينِ إذْ لا غرضَ في أعيانِهما ، ولوْ كانَ في أعيانِهما غرضٌ . . ربَّما اقتضىٰ خصوصُ ذلكَ الغرضِ في حقِّ

صاحبِ الغرضِ ترجيحاً ولمْ يقتضِ ذلكَ في حقِّ مَنْ لا غرضَ لهُ ، فلا ينتظمُ الأمرُ ، فإذاً ؛ خلقَهُما اللهُ تعالىٰ لتتداولَهُما الأيدي ، ويكونا حاكمينِ بينَ الأموالِ بالعدْلِ .

ولحكمةٍ أخرىٰ ؛ وهيَ التوسُّلُ بهِما إلىٰ سائرِ الأشياءِ ؛ لأنَّهُما عزيزانِ في أنفسِهِما ، ولا غرضَ في أعيانِهِما ، ونسبتُهُما إلىٰ سائرِ الأموالِ نسبةٌ واحدةٌ ، فمَنْ ملكَهُما فكأنَّهُ ملكَ كلَّ شيءٍ ، لا كمَنْ ملكَ ثوباً ، فإنَّهُ لمْ يملكْ إلا الثوبَ ، فلوِ احتاجَ إلىٰ طعامٍ . . ربَّما لمْ يرغبْ صاحبُ الطعامِ في الثوبِ ؛ لأنَّ غرضَهُ في دابَّةٍ مثلاً ، فاحتيجَ إلىٰ شيءٍ هوَ في صورتِهِ كأنَّهُ ليسَ بشيءٍ ، وهوَ في معناهُ كأنَّهُ كلُّ الأشياءِ ، والشيءُ إنَّما تستوي نسبتُهُ إلى المختلفاتِ إذا لمْ تكنْ لهُ صورةٌ خاصَّةٌ يفيدُها بخصوصِها ؛ كالمرآةِ لا لونَ لها وتحكي كلَّ لونٍ ، فكذلكَ النقدُ لا غرضَ فيهِ وهوَ وسيلةٌ إلىٰ كلِّ غرضٍ ، وكالحرفِ لا معنىٰ لهُ في نفسِهِ وتظهرُ بهِ المعاني في غيرِهِ ، فهـٰذهِ هيَ الحكمةُ الثانيةُ .

وفيهِما أيضاً حِكَمٌ يطولُ ذكرُها ، فكلُّ مَنْ عملَ فيهِما عملاً لا يليقُ بالحِكَمِ بلْ يخالفُ الغرضَ المقصودَ بالحِكَمِ . . فقدْ كفرَ نعمةَ اللهِ تعالىٰ فيهِما ، فإذاً ؛ مَنْ كنزَهُما . . فقدْ ظلمَهُما وأبطلَ الحكمةَ فيهِما ، وكانَ كمَنْ حبسَ حاكمَ المسلمينَ في سجْنٍ يمتنعُ عليهِ الحكْمُ بسببِهِ ؛ لأنَّهُ إذا كُنِزَ . . فقدْ ضُيِّعَ ، ولا يحصلُ الغرضُ المقصودُ بهِ ، وما خُلقَتِ الدراهمُ والدنانيرُ لزيدٍ خاصَّةً ولا لعمرٍو خاصَّةً ؛ إذْ لا غرضَ للآحادِ في أعيانِهِما ، فإنَّهُما

حجرانِ ، وإنَّما خُلقا لتتداولَهُما الأيدي فيكونا حاكمينِ بينَ الناسِ ، وعلامةً معرِّفةً للمقاديرِ مقوِّمةً للمراتبِ ، فأخبرَ اللهُ الذينَ يعجزونَ عنْ قراءةِ الأسطرِ الإلـٰهيةِ المكتوبةِ علىٰ صفحاتِ الموجوداتِ بخطٍّ إلـٰهيٍّ لا حرفَ فيهِ ولا صوتَ ، الذي لا يُدركُ بعينِ البصرِ بلْ بعينِ البصيرةِ . . أخبرَ هؤلاءِ العاجزينَ بكلامٍ سمعوهُ مِنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ حتَّىٰ وصلَ إليهِمْ بواسطةِ الحرفِ والصوتِ المعنى الذي عجزوا عنْ إدراكِهِ فقالَ : ﴿ وَٱلَّذِينَ يَكْنِزُونَ ٱلذَّهَبَ وَٱلْفِضَّةَ وَلَا يُنفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ فَبَشِّرْهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٍ ﴾ .

وكلُّ مَنِ اتخذَ مِنَ الدراهمِ والدنانيرِ آنيةً مِنْ ذهبٍ أوْ فضَّةٍ . . فقدْ كفرَ النعمةَ ، وكانَ أسوأَ حالاً ممَّنْ كنزَ ؛ لأنَّ مثالَ هـٰذا مثالُ مَنِ استسخرَ حاكمَ البلدِ في الحياكةِ والكنْسِ والأعمالِ التي يقومُ بها أخسَّاءُ الناسِ ، والحبسُ أهونُ منهُ ، وذلكَ أنَّ الخزفَ والحديدَ والرصاصَ والنحاسَ تنوبُ منابَ الذهبِ والفضَّةِ في حفظِ المائعاتِ عنْ أنْ تتبدَّدَ ، وإنَّما الأواني لحفظِ المائعاتِ ، ولا يكفي الخزفُ والحديدُ في المقصودِ الذي أُريدَ بهِ النقودُ ، فمَنْ لمْ ينكشفْ لهُ هـٰذا . . انكشفَ لهُ بالترجمةِ الإلـٰهيةِ وقيلَ لهُ : « مَنْ شربَ في آنيةٍ مِنْ ذهبٍ أوْ فضةٍ . . فكأنَّما يجرجرُ في بطنِهِ نارَ جهنَّمَ »(١) .

وكلُّ مَنْ عاملَ معاملةَ الربا على الدراهمِ والدنانيرِ . . فقدْ كفرَ النعمةَ وظلمَ ؛ لأنَّهُما خُلقا لغيرِهِما لا لأنفسِهِما ؛ إذْ لا غرضَ في عينِهِما ، فإذا

---

(١) كما رواهُ ذلك البخاري (٥٦٣٤) ، ومسلم (٢٠٦٥) .

اتَّجرَ في عينِهما . . فقدْ اتخذَهُما مقصوداً علىٰ خلافِ وضْعِ الحكمةِ ؛ إذْ طلبُ النقدِ لغيرِ ما وُضِعَ لهُ ظلمٌ ، ومَنْ معَهُ ثوبٌ ولا نقدَ معَهُ فقدْ لا يقدرُ علىٰ أنْ يشتريَ بهِ طعاماً ودابّةً ؛ إذْ ربما لا يُباعُ الطعامُ والدابّةُ بالثوبِ ، فهوَ معذورٌ في بيعِهِ بنقدٍ ليحصِّلَ النقدَ فيتوصَّلَ بهِ إلىٰ مقصودِهِ ، فإنَّهُما وسيلتانِ إلى الغيرِ ، لا غرضَ في أعيانِهما ، ووقْعُهُما مِنَ الأموالِ كوقْعِ الحرفِ مِنَ الكلامِ ؛ كما قالَ النحويونَ : (إنَّ الحرفَ هوَ الذي جاءَ لمعنىً في غيرِهِ) ، وكموقعِ المرآةِ مِنَ الألوانِ ، فأمَّا مَنْ مَعَهُ نقدٌ فلوْ جازَ لهُ أنْ يبيعَ بالنقدِ ، فيتخذَ التعاملَ على النقدِ غايةَ عملِهِ . . فيبقى النقدُ متقيّداً عندَهُ ، وينزلُ منزلةَ المكنوزِ ، وتقييدُ الحاكمِ والبريدِ الموصلِ إلى الغيرِ ظلمٌ ؛ كما أنَّ حبسَهُ ظلمٌ ، فلا معنىٰ لبيعِ النقدِ بالنقدِ إلا باتخاذِ النقدِ مقصوداً للادِّخارِ ، وهوَ ظلمٌ .

* * *

فإنْ قلتَ : فلِمَ جازَ بيعُ أحدِ النقدينِ بالآخرِ ؟ ولِمَ جازَ بيعُ الدرهمِ بمثلِهِ ؟

فاعلمْ : أنَّ أحدَ النقدينِ يخالفُ الآخرَ في مقصودِ التوسُّلِ ؛ إذْ قدْ يتيسَّرُ التوصُّلُ بأحدِهما مِنْ حيثُ كثرتُهُ كالدراهمِ ، فتتفرَّقُ في الحاجاتِ قليلاً قليلاً ، ففي المنعِ منهُ ما يشوِّشُ المقصودَ الخاصَّ بهِ ، وهوَ تيسُّرُ التوصُّلِ بهِ إلىٰ غيرِهِ .

وأمَّا بيعُ الدرهمِ بدرهمٍ يماثلُهُ . . فجائزٌ مِنْ حيثُ إنَّ ذلكَ لا يرغبُ فيهِ عاقلٌ مهما تساويا ، ولا يشتغلُ بهِ تاجرٌ ؛ فإنَّهُ عبثٌ يجري مَجرىٰ وضعِ الدرهمِ على الأرضِ وأخذِهِ بعينِهِ ، ونحنُ لا نخافُ على العقلاءِ أنْ يصرفوا أوقاتَهُمْ إلىٰ وضعِ الدرهمِ على الأرضِ وأخذِهِ بعينِهِ ، فلا نمنعُ ممَّا لا تتشوَّفُ النفوسُ إليهِ ، إلا أنْ يكونَ أحدُهُما أجودَ مِنَ الآخرِ ، وذلكَ أيضاً لا يُتصوَّرُ جريانُهُ ؛ إذْ صاحبُ الجيِّدِ لا يرضىٰ بمثلِهِ مِنَ الرديءِ ، فلا ينتظمُ العقدُ ، وإنْ طلبَ زيادةً في الرديءِ . . فذلكَ ممَّا قدْ يقصدُهُ ، فلا جرمَ نمنعُهُ منهُ ، ونحكمُ بأنَّ جيِّدَها ورديئَها سواءٌ ؛ لأنَّ الجودةَ والرداءةَ ينبغي أنْ يُنظرَ إليهِما فيما يُقصدُ في عينِهِ ، وما لا غرضَ في عينِهِ فلا ينبغي أنْ يُنظرَ إلىٰ مصارفاتٍ دقيقةٍ في صفاتِهِ ، وإنَّما الذي ظلمَ هوَ الذي ضربَ النقودَ مختلفةً في الجودةِ والرداءةِ حتَّىٰ صارَتْ مقصودةً في أعيانِها ، وحقُّها ألا تُقصدَ .

وأمَّا إذا باعَ درهماً بدرهمٍ مثلِهِ نسيئةً . . فإنَّما لمْ يجزْ ذلكَ لأنَّهُ لا يقدِمُ علىٰ هـٰذا إلا مسامحٌ قاصدٌ للإحسانِ ، ففي القرْضِ ـ وهوَ مكرمةٌ ـ مندوحةٌ عنهُ ؛ لتبقىٰ صورةُ المسامحةِ ، فيكونَ لهُ حمدٌ وأجرٌ ، والمعاوضةُ لا حمدَ فيها ولا أجرَ ، فهوَ أيضاً ظلمٌ ؛ لأنَّهُ إضاعةُ خصوصِ المسامحةِ وإخراجُها في معرضِ المعاوضةِ .

وكذلكَ الأطعمةُ خُلقَتْ ليُتغذَّىٰ بها ، أوْ يُتداوىٰ بها ، فلا ينبغي أنْ تُصرفَ عنْ جهتِها ، فإنَّ فتحَ بابِ المعاملةِ فيها يوجبُ تقييدَها في الأيدي ، ويؤخِّرُ عنها الأكلَ الذي أُريدَتْ لهُ ، فما خُلِقَ الطعامُ إلا ليُؤكلَ ، والحاجةُ

إلى الأطعمةِ شديدةٌ ، فينبغي أنْ تُخرجَ عنْ يدِ المستغني عنها إلى المحتاجِ ، ولا يتعاملُ على الأطعمةِ إلا مستغنٍ عنها ؛ إذْ مَنْ معَهُ طعامٌ فلِمَ لا يأكلُهُ إنْ كانَ محتاجاً ، ولِمَ يجعلهُ بضاعةَ تجارةٍ ؟ وإنْ جعلَهُ بضاعةَ تجارةٍ.. فليبعْهُ ممَّنْ يطلبُهُ بعوضٍ غيرِ الطعامِ ليكونَ محتاجاً إليهِ ، فأمَّا مَنْ يطلبُهُ بعينِ ذلكَ الطعامِ.. فهوَ أيضاً مستغنٍ عنهُ ، ولهـٰذا وردَ في الشرعِ لعْنُ المحتكرِ ، ووردَ فيهِ مِنَ التشديداتِ ما ذكرناهُ في كتابِ آدابِ الكسبِ .

نعمْ ، بائعُ البُرِّ بالتمرِ معذورٌ ؛ إذْ أحدُهُما لا يسدُّ مسدَّ الآخرِ في الغرضِ ، وبائعُ صاعٍ مِنَ البُرِّ بصاعٍ منهُ غيرُ معذورٍ ، ولكنَّهُ عابثٌ ، فلا يحتاجُ إلىٰ منعٍ ؛ لأنَّ النفوسَ لا تسمحُ بهِ إلا عندَ التفاوتِ في الجودةِ ، ومقابلةُ الجيِّدِ بمثلِهِ مِنَ الرديءِ لا يرضىٰ بها صاحبُ الجيِّدِ ، وأمَّا جيِّدٌ برديئينِ.. فقدْ يُقصدُ ، ولكنْ لمَّا كانتِ الأطعمةُ مِنَ الضرورياتِ ، والجيِّدُ يساوي الرديءَ في أصلِ الفائدةِ ، ويخالفُهُ في وجوهِ التنعُّمِ.. أسقطَ الشرعُ غرضَ التنعُّمِ فيما هوَ القوامُ .

فهـٰذهِ حكمةُ الشرعِ في تحريمِ الربا ، وقدِ انكشفَ لنا هـٰذا بعدَ الإعراضِ عنْ فنِّ الفقهِ⁽¹⁾ ، فليُلحقْ هـٰذا بفنِّ الفقهياتِ ؛ فإنَّهُ أقوىٰ مِنْ جميعِ ما أوردناهُ في الخلافياتِ .

وبهـٰذا يتضحُ رجحانُ مذهبِ الشافعيِّ رضيَ اللهُ عنهُ في التخصيصِ

---

(١) وذلك عند خروجه من دار السلام ببغداد . « إتحاف » (٩/ ٦٨) .

بالأطعمةِ دونَ المكيلاتِ ، إذْ لوْ دخلَ الجصُّ فيهِ . . لكانتِ الثيابُ والدوابُّ أولىٰ بالدخولِ ، ولولا الملحُ . . لكانَ مذهبُ مالكٍ رحمةُ اللهِ عليهِ أقومَ المذاهبِ فيهِ ؛ إذْ خصَّصَهُ بالأقواتِ ، ولكنْ كلُّ معنىً يرعاهُ الشرعُ فلا بدَّ أنْ يُضبطَ بحدٍّ ، وتحديدُ هـٰذا كانَ ممكناً بالقوتِ ، وكانَ ممكناً بالمطعومِ ، فرأى الشرعُ التحديدَ بجنسِ المطعومِ أحرىٰ لكلِّ ما هوَ ضرورةُ البقاءِ ، وتحديداتُ الشرعِ قدْ تحيطُ بأطرافٍ لا يقوىٰ فيها أصلُ المعنى الباعثِ على الحكمِ ، ولكنَّ التحديدَ يقعُ كذلكَ بالضرورةِ ، ولوْ لمْ يُحدَّ . . لتحيَّرَ الخلقُ في تتبُّعِ جوهرِ المعنىٰ معَ اختلافِهِ بالأحوالِ والأشخاصِ ، فعينُ المعنىٰ بكمالِ قوَّتِهِ يختلفُ باختلافِ الأحوالِ والأشخاصِ ، فيكونُ الحدُّ ضرورياً ، فلذلكَ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَمَن يَتَعَدَّ حُدُودَ ٱللَّهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُۥ ﴾ ، ولأنَّ أصولَ هـٰذهِ المعاني لا تختلفُ فيها الشرائعُ ، وإنَّما تختلفُ في وجوهِ التحديدِ ؛ كما يحدُّ شرعُ عيسى ابنِ مريمَ عليهِ السلامُ تحريمَ الخمرِ بالسكرِ ، وقدْ حدَّهُ شرعُنا بكونِهِ مِنْ جنسِ المسكرِ ؛ لأنَّ قليلَهُ يدعو إلىٰ كثيرِهِ ، والداخلُ في الحدودِ داخلٌ في التحريمِ بحكمِ الحسمِ[1] ، كما دخل أصلُ المعنىٰ بالحكمةِ الأصليّةِ .

فهـٰذا مثالٌ واحدٌ لحكمةٍ خفيّةٍ مِنْ حِكَمِ النقدينِ ، فينبغي أنْ يعتبرَ شكرَ النعمةِ وكفرانَها بهـٰذا المثالِ ، فكلُّ ما خُلِقَ لحكمةٍ . . فلا ينبغي أنْ يُصرفَ عنها ، ولا يعرفُ هـٰذا إلا مَنْ قدْ عرفَ الحكمةَ ، ﴿ وَمَن يُؤْتَ ٱلْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِىَ خَيْرًا كَثِيرًا ﴾ ، ولكنْ لا تُصادفُ جواهرُ الحِكَمِ في قلوبٍ هيَ مزابلُ

---

[1] وفي بعض النسخ : (بحكمة الحسم) بدل (بحكم الحسم) .

الشهواتِ وملاعبُ الشياطينِ ، بلْ لا يتذكَّرُ إلا أولو الألبابِ ، ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لولا أنَّ الشياطينَ يحومونَ علىٰ قلوبِ بني آدمَ . . لنظروا إلىٰ ملكوتِ السماءِ »(١) .

وإذا عرفتَ هٰذا المثالَ . . فقسْ عليهِ حركتكَ وسكونَكَ ، ونطقَكَ وسكوتَكَ ، وكلَّ فعلٍ صادرٍ منكَ ؛ فإنَّهُ إمَّا شكرٌ وإمَّا كفرٌ ؛ إذْ لا يُتصوَّرُ أنْ ينفكَّ عنهُما ، وبعضُ ذلكَ نصفُهُ في لسانِ الفقهِ الذي تناطقَ بهِ عوامُّ الناسِ بالكراهةِ وبعضُهُ بالحظْرِ ، وكلُّ ذلكَ عندَ أربابِ القلوبِ موصوفٌ بالحظْرِ ، فأقولُ مثلاً :

لو استنجيتَ باليمينِ . . فقدْ كفرتَ نعمةَ اليدينِ ؛ إذْ خلقَ اللهُ لكَ اليدينِ ، وجعلَ إحداهُما أقوىٰ مِنَ الأخرىٰ ، فاستحقَّ الأقوىٰ بمزيدِ رجحانِهِ في الغالبِ التشريفَ والتفضيلَ ؛ إذْ تفضيلُ الناقصِ عدولٌ عنِ العدْلِ ، واللهُ لا يأمرُ إلا بالعدلِ ، ثمَّ أحوجَكَ مَنْ أعطاكَ اليدينِ إلىٰ أعمالٍ بعضُها شريفةٌ كأخذِ المصحفِ ، وبعضُها خسيسةٌ كإزالةِ النجاسةِ ، فإذا أخذتَ المصحفَ باليسارِ وأزلتَ النجاسةَ باليمينِ . . فقدْ خصصتَ الشريفَ بما هوَ خسيسٌ ، فغضضتَ مِنْ حقِّه وظلمتَهُ وعدلتَ عنِ العدْلِ .

وكذلكَ إذا بصقتَ مثلاً في جهةِ القبلةِ أوِ استقبلتَها في قضاءِ الحاجةِ . . فقدْ كفرتَ نعمةَ اللهِ تعالىٰ في خلْقِ الجهاتِ وخلْقِ سعةِ العالمِ ؛ لأنَّهُ خلقَ

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٢/٣٥٣) .

الجهاتِ لتكونَ متسعَكَ في حركتِكَ ، وقسمَ الجهاتِ إلىٰ ما لمْ يشرِّفْها ، وإلىٰ ما شرَّفَها بأنْ وضعَ فيها بيتاً أضافَهُ إلىٰ نفسِهِ استمالةً لقلبِكَ إليهِ ؛ ليتقيَّدَ بهِ قلبُكَ ، فيتقيَّدَ بسببِهِ بدنُكَ في تلكَ الجهةِ علىٰ هيئةِ الثباتِ والوقارِ إذا عبدتَ ربَّكَ ، وكذلكَ انقسمَتْ أفعالُكَ إلىٰ ما هيَ شريفةٌ كالطاعاتِ ، وإلىٰ ما هيَ خسيسةٌ كقضاءِ الحاجةِ ورمي البصاقِ ، فإذا رميتَ بصاقَكَ إلىٰ جهةِ القبلةِ . . فقدْ ظلمتَها وكفرتَ نعمةَ اللهِ تعالىٰ عليكَ بوضعِ القبلةِ التي بوضعِها كمالُ عبادتِكَ .

وكذلكَ إذا لبستَ خفَّكَ فابتدأتَ باليسرىٰ . . فقدْ ظلمتَ ؛ لأنَّ الخفَّ وقايةٌ للرجْلِ ، فللرجْلِ فيهِ حظٌّ ، والبدايةُ في الحظوظِ ينبغي أنْ تكونَ بالأشرفِ ، فهوَ العدْلُ والوفاءُ بالحكمةِ ، ونقيضُهُ ظلمٌ وكفرانٌ لنعمةِ الرجْلِ والخفِّ ، وهـٰذا عندَ العارفينَ كبيرةٌ وإنْ سمَّاهُ الفقيهُ مكروهاً ، حتىٰ إنَّ بعضَهُمْ كانَ قدْ جمعَ أكراراً مِنَ الحنطةِ ، وكانَ يتصدَّقُ بها ، فسُئِلَ عنْ سببِهِ فقالَ : لبستُ المداسَ مرَّةً فابتدأتُ بالرجلِ اليسرىٰ سهواً ، فأريدُ أنْ أكفِّرَهُ بالصدقةِ .

نعم ، الفقيهُ لا يقدرُ علىٰ تفخيمِ الأمرِ في هـٰذهِ الأمورِ ؛ لأنَّهُ مسكينٌ ، بُلِيَ بإصلاحِ العوامِّ الذينَ تقربُ درجتُهُمْ مِنْ درجةِ الأنعامِ وهُمْ منغمسونَ في ظلماتٍ أطمَّ وأعظمَ مِنْ أنْ تظهرَ أمثالُ هـٰذهِ الظلماتِ بالإضافةِ إليها ، فقبيحٌ أنْ يُقالَ : الذي شربَ الخمرَ وأخذَ القدحَ بيسارِهِ فقدْ تعدَّىٰ مِنْ وجهينِ : أحدُهُما : الشربُ ، والآخرُ : الأخذُ باليسارِ ، ومَنْ باعَ خمراً في وقتِ

النداءِ يومَ الجمعةِ فقبيحٌ أنْ يُقالَ : خالفَ مِنْ وجهينِ : أحدُهُما : بيعُ الخمرِ ، والآخرُ : البيعُ في وقتِ النداءِ ، ومَنْ قضىٰ حاجتَهُ في محرابِ المسجدِ مستدبرَ القبلةِ فقبيحٌ أنْ يُذكرَ تركُهُ الأدبَ في قضاءِ الحاجةِ مِنْ حيثُ إنَّهُ لمْ يجعلِ القبلةَ عنْ يمينِهِ !

فالمعاصي كلُّها ظلماتٌ ، وبعضُها فوقَ بعضٍ ، فينمحقُ بعضُها في جنْبِ البعضِ ، فالسيِّدُ قدْ يعاقبُ عبدَهُ إذا استعملَ سكينَهُ بغيرِ إذنِهِ ، ولكنْ لوْ قتلَ بتلكَ السكينِ أعزَّ أولادِهِ . . لمْ يبقَ لاستعمالِ السكينِ بغيرِ إذنِهِ حكْمٌ ونكايةٌ في نفسِهِ ، فكلُّ ما راعاهُ الأنبياءُ والأولياءُ مِنَ الآدابِ وتسامحنا فيهِ في الفقهِ معَ العوامِّ . . فسببُهُ هـٰذهِ الضرورةُ ، وإلا . . فكلُّ هـٰذهِ المكارهِ عدولٌ عنِ العدْلِ ، وكفرانٌ للنعمةِ ، ونقصانٌ عنِ الدرجةِ المبلغةِ للعبدِ إلىٰ درجاتِ القرْبِ .

نعمْ ، بعضُها يؤثِّرُ في العبدِ بنقصانِ القربِ وانحطاطِ المنزلةِ ، وبعضُها يخرجُ بالكليَّةِ عنْ حدودِ القرْبِ إلىٰ عالمِ البعدِ الذي هوَ مستقرُّ الشياطينِ .

وكذلكَ مَنْ كسَرَ غصناً مِنْ شجرةٍ مِنْ غيرِ حاجةٍ ناجزةٍ مهمةٍ ومِنْ غيرِ غرضٍ صحيحٍ . فقدْ كفرَ نعمةَ اللهِ تعالىٰ في خلقِ الأشجارِ وخلْقِ اليدِ .

أمَّا اليدُ . . فإنَّها لمْ تُخلقْ للعبثِ ، بلْ للطاعةِ والأعمالِ المعينةِ على الطاعةِ .

وأمَّا الشجرُ . . فإنَّما خلقَهُ اللهُ تعالىٰ ، وخلقَ لهُ العروقَ ، وساقَ إليهِ

الماءَ ، وخلقَ فيهِ قوَّةَ الاغتذاءِ والنماءِ . . ليبلغَ منتهىٰ نشوئِهِ فينتفعَ بهِ عبادُهُ ، فكسرُهُ قبلَ منتهىٰ نشوئِهِ لا علىٰ وجهٍ ينتفعُ بهِ عبادُهُ مخالفةٌ لمقصودِ الحكمةِ ، وعدولٌ عنِ العدْلِ ، فإنْ كانَ لهُ غرضٌ صحيحٌ . . فلهُ ذلكَ ؛ إذِ الشجرُ والحيوانُ جُعِلاَ فداءً لأغراضِ الإنسانِ ؛ فإنَّهُما جميعاً فانيانِ هالكانِ ، فإفناءُ الأخسِّ في بقاءِ الأشرفِ مدَّةً ما أقربُ إلى العدْلِ مِنْ تضييعِهِما جميعاً ، وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَا فِي ٱلْأَرْضِ جَمِيعًا مِّنْهُ ﴾ .

نعمْ ، إنْ كسرَ ذلكَ مِنْ ملكِ غيرِهِ . . فهوَ ظالمٌ أيضاً وإنْ كانَ محتاجاً ؛ لأنَّ كلَّ شجرةٍ بعينِها لا تفي بحاجاتِ عبادِ اللهِ كلِّهِمْ ، بلْ تفي بحاجةٍ واحدةٍ ، ولوْ خُصِّصَ واحدٌ بها مِنْ غيرِ رجحانٍ واختصاصٍ . . كانَ ظلماً ، وصاحبُ الاختصاصِ هوَ الذي حصَّلَ البذرَ ووضعَهُ في الأرضِ وساقَ إليهِ الماءَ وقامَ بالتعهُّدِ ، فهوَ أولىٰ بهِ مِنْ غيرِهِ ، فيرجحُ جانبُهُ بذلكَ ، فإنْ نبتَ ذلكَ في مواتِ الأرضِ لا بسعيِ آدميٍّ اختصَّ بمغرسِهِ أوْ بغرسِهِ . . فلا بدَّ مِنْ طلبِ اختصاصٍ آخرَ ، وهوَ السبْقُ إلىٰ أخذِهِ ، فللسابقِ خاصِّيَّةُ السبقِ ، فالعدْلُ أنْ يكونَ هوَ أولىٰ بهِ ، وعبَّرَ الفقهاءُ عنْ هٰذا الترجيحِ بالملكِ ، وهوَ مجازٌ محضٌ ؛ إذْ لا ملكَ إلا لملكِ الملوكِ الذي لهُ ما في السماواتِ والأرضِ ، وكيفَ يكونُ العبدُ مالكاً وهوَ في نفسِهِ ليسَ يملكُ نفسَهُ بلْ هوَ ملكُ غيرِهِ ؟!

نعمِ ، الخلقُ عبادُ اللهِ ، والأرضُ مائدةُ اللهِ ، وقدْ أذنَ لهُمْ في الأكلِ مِنْ مائدتِهِ بقدْرِ حاجتِهِمْ ؛ كالملكِ ينصبُ مائدةً لعبيدِهِ ، فمَنْ أخذَ لقمةً بيمينِهِ

واحتوتْ عليها براجمُهُ ، فجاءَ عبدٌ آخرُ وأرادَ انتزاعَها مِنْ يدِهِ . . لمْ يُمكَّنْ منهُ ، لا لأنَّ اللقمةَ صارَتْ ملكاً لهُ بالأخذِ باليدِ ؛ فإنَّ اليدَ وصاحبَ اليدِ أيضاً مملوكٌ ، ولكنْ إذا كانَتْ كلُّ لقمةٍ بعينِها لا تفي بحاجةِ كلِّ العبيدِ . . فالعدْلُ في التخصيصِ عندَ حصولِ ضربٍ مِنَ الترجيحِ والاختصاصِ والأخذِ . . اختصاصٌ ينفردُ بهِ العبدُ ، فمنعُ مَنْ لا يدلي بذلكَ الاختصاصِ عنْ مزاحمتِهِ . . عدْلٌ .

فهكذا ينبغي أنْ تفهمَ أمرَ اللهِ في عبادِهِ ، ولذلكَ نقولُ : مَنْ أخذَ مِنْ أموالِ الدنيا أكثرَ مِنْ حاجتِهِ وكنزَهُ وأمسكَهُ وفي عبادِ اللهِ مَنْ يحتاجُ إليهِ . . فهوَ ظالمٌ ، وهوَ منَ الذينَ يكنزونَ الذهبَ والفضَّةَ ولا ينفقونَها في سبيلِ اللهِ ، وإنَّما سبيلُ اللهِ طاعتُهُ ، وزادُ الخلقِ في طاعتِهِ أموالُ الدنيا ؛ إذْ بها تندفعُ ضروراتُهُمْ وترتفعُ حاجاتُهُمْ .

نعمْ ، لا يدخلُ هـٰذا في حدِّ فتاوى الفقهِ ؛ لأنَّ مقاديرَ الحاجاتِ خفيَّةٌ ، والنفوسُ في استشعارِ الفقرِ في الاستقبالِ مختلفةٌ ، وأواخرُ الأعمارِ غيرُ معلومةٍ ، فتكليفُ العوامِّ ذلكَ يجري مَجرىٰ تكليفِ الصبيانِ الوقارَ والتؤدةَ والسكوتَ عنْ كلِّ كلامٍ غيرِ مهمٍّ ، وهُمْ بحكْمِ نقصانِهِمْ لا يطيقونَهُ ، فتركنا الاعتراضَ عليهِمْ في اللعبِ واللهوِ ، وإباحتُنا إيَّاهُمْ ذلكَ لا يدلُّ علىٰ أنَّ اللهوَ واللعبَ حقٌّ ؛ فكذلكَ إباحتُنا للعوامِّ حفْظَ الأموالِ والاقتصارَ في الإنفاقِ علىٰ قدْرِ الزكواتِ لضرورةِ ما جُبلوا عليهِ مِنَ البخلِ . . لا يدلُّ علىٰ أنَّهُ غايةُ الحقِّ .

وقدْ أشارَ القرآنُ إليهِ إذْ قالَ تعالىٰ : ﴿ إن يَسْـَٔلْكُمُوهَا فَيُحْفِكُمْ تَبْخَلُواْ ﴾⁽¹⁾ ، بلِ الحقُّ الذي لا كدورةَ فيهِ والعدْلُ الذي لا ظلمَ فيهِ ألا يأخذَ أحدٌ مِنْ عبادِ اللهِ مِنْ مالِ اللهِ إلا بقدْرِ زادِ الراكبِ ، وكلُّ عبادِ اللهِ ركَّابٌ لمطايا الأبدانِ إلىٰ حضرةِ الملكِ الديَّانِ ، فمتىٰ أخذَ زيادةً عليهِ ، ومنعَهُ عنْ راكبٍ آخرَ محتاجٍ إليهِ . . فهوَ ظالمٌ تاركٌ للعدْلِ ، وخارجٌ عنْ مقصودِ الحكمةِ ، وكافرٌ نعمةَ اللهِ تعالىٰ عليهِ بالقرآنِ والرسولِ والعقلِ وسائرِ الأسبابِ التي بها عرفَ أنَّ ما سوىٰ زادِ الراكبِ وبالٌ عليهِ في الدنيا والآخرة .

فمَنْ فهمَ حكمةَ اللهِ تعالىٰ في جميعِ أنواعِ الموجوداتِ . . قدرَ على القيامِ بوظيفةِ الشكرِ ، واستقصاءُ ذلكَ يحتاجُ إلىٰ مجلداتٍ ، ثمَّ لا يفي إلا بالقليلِ ، وإنَّما أوردنا هـٰذا القدْرَ ليُعلمَ علَّةُ الصدقِ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِىَ ٱلشَّكُورُ ﴾ ، وفرحِ إبليسَ لعنَهُ اللهُ بقولِهِ : ﴿ وَلَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَٰكِرِينَ ﴾ ، فلا يعرفُ معنىٰ هـٰذهِ الآيةِ مَنْ لمْ يعرفْ هـٰذا كلَّهُ وأموراً أخرَ وراءَ هـٰذا تنقضي الأعمارُ دونَ استقصاءِ مباديها ، فأمَّا تفسيرُ الآيةِ ومعنىٰ لفظِها . . فيعرفُهُ كلُّ مَنْ يعرفُ اللغةَ ، وبهـٰذا يتبيَّنُ لكَ الفرقُ بينَ المعنىٰ والتفسيرِ .

* * *

---

(١) أي : متىٰ يبالغ في سؤالكم حتىٰ لا تبقوا منها شيئاً إلا وقد صرفتموه في سبيل الحق . . تبخلوا ، وذلك مقتضى الجبلية . « إتحاف » (٩/ ٧١) .

فإنْ قلتَ : فقدْ رجعَ حاصلُ هـٰذا الكلامِ إلىٰ أنَّ للهِ تعالىٰ حكمةً في كلِّ شيءٍ ، وأنَّهُ جعلَ بعضَ أفعالِ العبادِ سبباً لتمامِ تلكَ الحكمةِ وبلوغِها غايةَ المرادِ منها ، وجعلَ بعضَ أفعالِهِمْ مانعاً مِنْ تمامِ الحكمةِ ، فكلُّ فعلٍ وافقَ مقتضى الحكمةِ حتَّى انساقَتِ الحكمةُ إلىٰ غايتِها . . فهوَ شكرٌ ، وكلُّ ما خالفَ ومنعَ الأسبابَ مِنْ أنْ تنساقَ إلى الغايةِ المرادةِ بها . . فهوَ كفرانٌ ، وهـٰذا كلُّهُ مفهومٌ ، ولكنَّ الإشكالَ باقٍ ، وهوَ أنَّ فعلَ العبدِ المنقسمَ إلىٰ ما يتمِّمُ الحكمةَ وإلىٰ ما يدفعُها . . هوَ أيضاً مِنْ فعلِ اللهِ تعالىٰ ، فأينَ العبدُ في البينِ حتَّىٰ يكونَ شاكراً مرَّةً وكافراً أخرى ؟

فاعلمْ : أنَّ تمامَ التحقيقِ في هـٰذا يُستمدُّ مِنْ تيارِ بحرٍ عظيمٍ مِنْ علومِ المكاشفاتِ ، وقدْ رمزنا فيما سبقَ إلىٰ تلويحاتٍ بمباديها ، ونحنُ الآنَ نعبِّرُ بعبارةٍ وجيزةٍ عنْ آخرِها وغايتِها ، يفهمُها مَنْ عرفَ منطقَ الطيرِ ، ويجحدُها مَنْ عجزَ عنِ الإيضاعِ في السيرِ⁽¹⁾ ، فضلاً عنْ أنْ يجولَ في جوِّ الملكوتِ جولانَ الطيرِ ، فنقولُ :

إنَّ للهِ سبحانَهُ في جلالِهِ وكبريائِهِ صفةً عنها يصدرُ الخلقُ والاختراعُ ، وتلكَ الصفةُ أعلىٰ وأجلُّ مِنْ أنْ تلمحَها عينُ واضعِ اللغةِ حتَّىٰ يعبِّرَ عنها بعبارةٍ تدلُّ علىٰ كنهِ جلالِها وخصوصِ حقيقتِها ، فلمْ يكنْ لها في العالمِ عبارةٌ لعلوِّ شأنِها وانحطاطِ رتبةِ واضعي اللغاتِ عنْ أنْ يمتدَّ طرفُهُمْ إلىٰ

---

(١) أي : الإسراع في السير .

مبادي إشراقِها ، فانخفضَتْ عنْ ذروتِها أبصارُهُمْ كما تنخفضُ أبصارُ الخفافيشِ عنْ نورِ الشمسِ ، لا لغموضٍ في نورِ الشمسِ ، ولكنْ لضعفٍ في أبصارِ الخفافيشِ ، فاضطرَّ الذينَ فُتحَتْ أبصارُهُمْ لملاحظةِ جلالِها إلىٰ أنْ يستعيروا مِنْ حضيضِ عالمِ المتناطقينَ باللغاتِ عبارةً تفهمُ مِنْ مبادي حقائقِها شيئاً ضعيفاً جداً ، فاستعاروا لها اسمَ القدرةِ ، فتجاسرنا بسببِ استعارتِهِمْ على النطقِ فقلنا : للهِ تعالىٰ صفةٌ هيَ القدرةُ ، عنها يصدرُ الخلْقُ والاختراعُ .

ثمَّ الخلْقُ ينقسمُ في الوجودِ إلىٰ أقسامٍ وخصوصِ صفاتٍ ، ومصدرُ انقسامِ هـٰذهِ الأقسامِ واختصاصُها بخصوصِ صفاتِها صفةٌ أخرى استُعيرَ لها بمثلِ الضرورةِ التي سبقَتْ عبارةُ المشيئةِ ، فهيَ توهمُ منها أمراً مجملاً عندَ المتناطقينَ باللغاتِ التي هيَ حروفٌ وأصواتُ المتفاهمينَ بها ، وقصورُ لفظِ المشيئةِ عنِ الدلالةِ علىٰ كنهِ تلكَ الصفةِ وحقيقتِها كقصورِ لفظِ القدرةِ .

ثمَّ انقسمَتِ الأفعالُ الصادرةُ مِنَ القدرةِ إلىٰ ما ينساقُ إلى المنتهى الذي هوَ غايةُ حكمتِها وإلىٰ ما يقفُ دونَ الغايةِ ، وكانَ لكلٍّ واحدٍ نسبةٌ إلىٰ صفةِ المشيئةِ ؛ لرجوعِها إلى الاختصاصاتِ التي بها تتمُّ القسمةُ والاختلافُ ، فاستُعيرَ لنسبةِ البالغِ غايتَهُ عبارةُ المحبَّةِ ، واستُعيرَ لنسبةِ الواقفِ دونَ غايتِهِ عبارةُ الكراهةِ ، وقيلَ : إنَّهُما جميعاً داخلانِ في وصفِ المشيئةِ ، ولكنْ لكلٍّ واحدٍ خاصِّيَّةٌ أخرىٰ في النسبةِ ، يوهمُ لفظُ المحبَّةِ والكراهةِ منهُما أمراً مجملاً عندَ طالبي الفهمِ مِنَ الألفاظِ واللغاتِ .

ثمَّ انقسمَ عبادُهُ الذينَ هُمْ أيضاً مِنْ خلقِهِ واختراعِهِ إلىٰ مَنْ سبقَتْ لهُ في المشيئةِ الأزليَّةِ أنْ يستعملَهُ لاستيقافِ حكمتِهِ دونَ غايتِها ، ويكونُ ذلكَ قهراً في حقِّهِمْ بتسليطِ الدواعي والبواعثِ عليهِمْ ، وإلىٰ مَنْ سبقَتْ لهُمْ في الأزلِ أنْ يستعملَهُمْ لسياقةِ حكمتِهِ إلىٰ غايتِها في بعضِ الأمورِ ، فكانَ لكلِّ واحدٍ مِنَ الفريقينِ نسبةٌ إلى المشيئةِ خاصَّةٌ ، فاستُعيرَ لنسبةِ المستعمَلينَ في إتمامِ الحكمةِ بهِمْ عبارةُ الرضا ، واستُعيرَ للذينَ استوقفَ بهِمْ أسبابَ الحكمةِ دونَ غايتِها عبارةُ الغضبِ ، فظهرَ علىٰ مَنْ غضبَ عليهِ في الأزلِ فعلٌ وقفَتِ الحكمةُ بهِ دونَ غايتِها ، فاستُعيرَ لهُ الكفرانُ ، وأردفَ ذلكَ بنقمةِ اللعنِ والمذمَّةِ زيادةً في النكالِ ، وظهرَ علىٰ مَنِ ارتضاهُ في الأزلِ فعلٌ انساقَتْ بسببِهِ الحكمةُ إلىٰ غايتِها ، فاستُعيرَ لهُ عبارةُ الشكرِ ، وأُردفَ بخلعةِ الثناءِ والإطراءِ زيادةً في الرضا والقبولِ والإقبالِ .

فكانَ الحاصلُ أنَّهُ تعالىٰ أعطى الجمالَ ثمَّ أثنىٰ ، وأعطى النكالَ ثمَّ قبَّحَ وأردىٰ ، وكانَ مثالُهُ أنْ ينظِّفَ الملكُ عبدَهُ الوسِخَ عنْ أوساخِهِ ، ثمَّ يلبسَهُ مِنْ محاسنِ ثيابِهِ ، فإذا تمَّمَ زينتَهُ . . قالَ : يا جميلُ ؛ ما أجملَكَ وأجملَ ثيابَكَ وأنظفَ وجهَكَ ! فيكونُ بالحقيقةِ هوَ المجمِّلَ وهوَ المثنيَ على الجمالِ ، فهو المُثنىٰ عليهِ بكلِّ حالٍ ، وكأنَّهُ لمْ يثنِ مِنْ حيثُ المعنىٰ إلا علىٰ نفسِهِ ، وإنَّما العبدُ هدفُ الثناءِ مِنْ حيثُ الظاهرُ والصورةُ .

فهكذا كانتِ الأمورُ في أزلِ الآزالِ ، وهكذا تسلسلتِ الأسبابُ والمسبَّباتُ بتقديرِ ربِّ الأربابِ ومسبِّبِ الأسبابِ ، ولمْ يكنْ ذلكَ عنِ اتفاقٍ

وبحثٍ ، بلْ عنْ إرادةٍ وحكمةٍ ، وحكمٍ حقٍّ وأمرٍ جزْمٍ استُعيرَ لهُ لفظُ القضاءِ ، وقيلَ : إنَّهُ كلمحٍ بالبصرِ أوْ هوَ أقربُ ، ففاضَتْ بحارُ المقاديرِ بحكْمِ ذلكَ القضاءِ الجزْمِ بما سبقَ بهِ التقديرُ ، فاستُعيرَ لترتُّبِ آحادِ المقدوراتِ بعضِها علىٰ بعضٍ لفظُ القَدَرِ ، فكانَ لفظُ القضاءِ بإزاءِ الأمرِ الواحدِ الكلِّيِّ ، ولفظُ القَدَرِ بإزاءِ التفصيلِ المتمادي إلىٰ غيرِ نهايةٍ ، وقيلَ : إنَّ شيئاً مِنْ ذلكَ ليسَ خارجاً عنِ القضاءِ والقَدَرِ ، فخطرَ لبعضِ العبادِ أنَّ القسمةَ لماذا اقتضتْ هٰذا التفصيلَ ؟ وكيفَ انتظمَ العدْلُ معَ هٰذا التفاوتِ والتفضيلِ ؟ وكانَ بعضُهُمْ لقصورِهِ لا يطيقُ ملاحظةَ كنْهِ هٰذا الأمرِ والاحتواءِ علىٰ مجامعِهِ ، فأُلجموا عمَّا لمْ يطيقوا خوضَ غمرتِهِ بلجامِ المنعِ ، وقيلَ لهُمْ : اسكتوا ، فما لهٰذا خلقتُمْ ، لا يُسألُ عمَّا يفعلُ وهُمْ يُسألونَ .

وامتلأَتْ مشكاةُ بعضِهِمْ نوراً مقتبَساً مِنْ نورِ اللهِ تعالىٰ في السماواتِ والأرضِ ، وكانَ زيتُهُمْ أوَّلاً صافياً يكادُ يضيءُ ولوْ لمْ تمسسْهُ نارٌ ، فمسَّتْهُ نارٌ ، فاشتعلَ نوراً علىٰ نورٍ ، فأشرقَتْ أقطارُ الملكوتِ بينَ أيديهِمْ بنورِ ربِّها ، فأدركوا الأمورَ كلَّها علىٰ ما هيَ عليهِ ، فقيلَ لهُمْ : تأدَّبوا بآدابِ اللهِ تعالىٰ واسكتوا ، وإذا ذُكِرَ القَدَرُ . . فأمسكوا ؛ فإنَّ للحيطانِ آذاناً ، وحوالَيْكُمْ ضعفاءُ الأبصارِ ، فسيروا بسيرِ أضعفِكُمْ ، ولا تكشفوا حجابَ الشمسِ لأبصارِ الخفافيشِ ، فيكونَ ذلكَ سببَ هلاكِهِمْ ، فتخلَّقوا بأخلاقِ اللهِ تعالىٰ ، وانزلوا إلىٰ سماءِ الدنيا مِنْ منتهىٰ علوِّكُمْ ليأنسَ بكُمُ الضعفاءُ ، ويقتبسوا مِنْ بقايا أنوارِكُمُ المشرقةِ مِنْ وراءِ حجابِكُمْ ؛ كما

يقتبسُ الخفافيشُ مِنْ بقايا نورِ الشمسِ والكواكبِ في جنحِ الليلِ ، فيحيا بهِ حياةً يحتملُها شخصُهُ وحالُهُ ، وإنْ كانَ لا يحيا بهِ حياةَ المتردِّدينَ في كمالِ نورِ الشمسِ ، وكونوا كمَنْ قيلَ فيهِمْ[1] : [من الطويل]

شَـرِبْنا شَـراباً طَيِّباً عِنْـدَ طَيِّـبٍ   كَـذاكَ شَـرابُ ٱلطَّيِّبيـنَ يَطيـبُ
شَرِبْنا وَأَهْرَقْنا عَلى ٱلأَرْضِ فَضْلَةً   وَلِلْأَرْضِ مِنْ كَأْسِ ٱلْكِرامِ نَصيبُ

فهكذا كانَ أوَّلُ هـٰذا الأمرِ وآخرُهُ ، ولا تفهمُهُ إلا إذا كنتَ أهلاً لهُ ، وإذا كنتَ أهلاً لهُ .. فتحتَ العينَ وأبصرتَ ، فلا تحتاجُ إلىٰ قائدٍ يقودُكَ ، والأعمىٰ يمكنُ أنْ يُقادَ ، ولكنْ إلىٰ حدٍّ ما ، فإذا ضاقَ الطريقُ وصارَ أحدَّ مِنَ السيفِ وأدقَّ مِنَ الشعرِ .. قدرَ الطائرُ علىٰ أنْ يطيرَ عليهِ ، ولمْ يقدرْ علىٰ أنْ يستجرَّ وراءَهُ أعمىٰ ، وإذا دقَّ المجالُ ولطُفَ لطْفَ الماءِ مثلاً ، ولمْ يمكنِ العبورُ إلا بالسباحةِ .. فقدْ يقدرُ الماهرُ بصنعةِ السباحةِ أنْ يعبرَ بنفسِهِ ، وربَّما لمْ يقدرْ علىٰ أنْ يستجرَّ وراءَهُ آخرَ .

فهـٰذهِ أمورٌ نسبةُ السيرِ عليها إلى السيرِ علىٰ ما هوَ مجالُ جماهيرِ الخلْقِ كنسبةِ المشيِ على الماءِ إلى المشيِ على الأرضِ ، والسباحةُ يمكنُ أنْ تُعلَّمَ ، فأمَّا المشيُ على الماءِ .. فلا يُكتسبُ بالتعلُّمِ ، بلْ يُنالُ بقوَّةِ اليقينِ ، ولذلكَ قيلَ للنبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : إنَّ عيسىٰ عليهِ السلامُ

---

[1] انظر « زهر الأكم » (١/ ٢٦٥) .

يُقالُ : إنَّهُ مشىٰ على الماءِ ، فقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « لو ازدادَ يقيناً . . لمشىٰ على الهواءِ »[1] .

فهٰذهِ رموزٌ وإشاراتٌ إلىٰ معنى الكراهةِ والمحبَّةِ ، والرضا والغضبِ ، والشكرِ والكفرانِ ، لا يليقُ بعلمِ المعاملةِ أكثرُ منها .

وقدْ ضربَ اللهُ مثلاً لذلكَ تقريباً إلىٰ أفهامِ الخلْقِ ؛ إذْ عرَّفَ أنَّهُ ما خلقَ الجنَّ والإنسَ إلا ليعبدوهُ ، فكانَتْ عبادتُهُمْ غايةَ الحكمةِ في حقِّهِمْ ، ثمَّ أخبرَ أنَّ لهُ عبدينِ ؛ يحبُّ أحدَهُما ، واسمُهُ جبريلُ وروحُ القدُسِ والأمينُ ، وهوَ عندَهُ محبوبٌ مطاعٌ أمينٌ مكينٌ ، ويبغضُ الآخرَ ، واسمُهُ إبليسُ ، وهوَ اللعينُ ، المُنْظَرُ إلىٰ يومِ الدينِ .

ثمَّ أحالَ الإرشادَ إلىٰ جبريلَ فقالَ تعالىٰ : ﴿ قُلْ نَزَّلَهُۥ رُوحُ ٱلْقُدُسِ مِن رَّبِّكَ بِٱلْحَقِّ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ يُلْقِى ٱلرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِۦ عَلَىٰ مَن يَشَآءُ مِنْ عِبَادِهِۦ ﴾ ، وأحالَ الإغواءَ علىٰ إبليسَ فقالَ تعالىٰ : ﴿ لِيُضِلَّ عَن سَبِيلِهِۦ ﴾ ، والإغواءُ : هوَ استيقافُ العبادِ دونَ بلوغِ غايةِ الحكمةِ ، فانظرْ كيفَ نسبَهُ إلى العبدِ الذي غضبَ عليهِ ، والإرشادُ : سياقةٌ لهُمْ إلى الغايةِ ، فانظرْ كيفَ نسبَهُ إلى العبدِ الذي أحبَّهُ .

وعندَكَ في العادةِ لهُ مثالٌ ؛ فالملكُ إذا كانَ محتاجاً إلىٰ مَنْ يسقيهِ

---

[1] رواه المروزي في « تعظيم قدر الصلاة » (ص٤٨٧) من حديث معاذ بن جبل رضي الله عنه ، وهو كذلك عند الحكيم الترمذي في « نوادر الأصول » (ص٣٠٣) ، وانظر « الإتحاف » (٩/ ٧٥) .

الشرابَ وإلىٰ مَنْ يحجمُهُ وينظِّفُ فِناءَ منزلِهِ عنِ القاذوراتِ وكانَ لهُ عبدانِ . . فلا يعيِّنُ للحجامةِ والتنظيفِ إلا أقبحَهُما وأخسَّهُما ، ولا يفوِّضُ حملَ الشرابِ الطيِّبِ إلا إلىٰ أحسنِهِما وأكملِهِما وأحبِّهِما إليهِ .

ولا ينبغي أنْ تقولَ : هـٰذا فعلي ، فلِمَ يكونُ فعلُهُ علىٰ وِزانِ فعلي ؟ فإنَّكَ أخطأتَ إذْ أضفتَ ذلكَ إلىٰ نفسِكَ ، بلْ هوَ الذي صرفَ داعيتَكَ لتخصيصِ الفعلِ المكروهِ بالشخصِ المكروهِ والفعلِ المحبوبِ بالشخصِ المحبوبِ ؛ إتماماً للعدْلِ ، فإنَّ عدْلَهُ تارةً يتمُّ بأمورٍ لا مدخلَ لكَ فيها ، وتارةً يتمُّ فيكَ ، فإنَّكَ أيضاً مِنْ أفعالِهِ ، فداعيتُكَ وقدرتُكَ ، وعلمُكَ وعملُكَ ، وسائرُ أسبابِ حركاتِكَ في التعيينِ . . هوَ فعلُهُ الذي رتَّبَهُ بالعدلِ ترتيباً تصدرُ منهُ الأفعالُ المعتدلةُ ، إلا أنَّكَ لا ترىٰ إلا نفسَكَ ، فتظنُّ أنَّ ما يظهرُ عليكَ في عالمِ الشهادةِ ليسَ لهُ سببٌ مِنْ عالمِ الغيبِ والملكوتِ ، فلذلكَ تضيفُهُ إلىٰ نفسِكَ .

وإنَّما أنتَ مثلُ الصبيِّ الذي ينظرُ ليلاً إلىٰ لعبِ المشعوذِ الذي يخرجُ صوراً مِنْ وراءِ حجابٍ ترقصُ وتزعقُ وتقومُ وتقعدُ ، وهيَ مؤلَّفةٌ مِنْ خرقٍ لا تتحرَّكُ بأنفسِها ، وإنَّما تحرِّكُها خيوطٌ شعريَّةٌ دقيقةٌ لا تظهرُ في ظلامِ الليلِ ، ورؤوسُها في يدِ المشعوذِ ، وهوَ محتجبٌ عنْ أبصارِ الصبيانِ ، فيفرحونَ ويتعجَّبونَ ؛ لظنِّهِمْ أنَّ تلكَ الخرقَ ترقصُ وتلعبُ وتقومُ وتقعدُ ، وأمَّا العقلاءُ . . فإنَّهُمْ يعلمونَ أنَّ ذلكَ تحريكٌ وليسَ بتحرُّكٍ ، ولكنَّهُمْ ربَّما لا يعلمونَ كيفَ تفصيلُهُ ، والذي يعلمُ بعضَ تفصيلِهِ لا يعلمُهُ كما

يعلمُهُ المشعوذُ الذي الأمرُ إليهِ والجاذبةُ بيدِهِ .

فكذلكَ صبيانُ أهلِ الدنيا ، والخلقُ كلُّهُمْ صبيانٌ بالنسبةِ إلى العلماءِ ، ينظرونَ إلىٰ هـٰذهِ الأشخاصِ فيظنُّونَ أنَّها المتحرِّكةُ ، فيحيلونَ عليها ، والعلماءُ يعلمونَ أنَّهُمْ محرَّكونَ إلا أنَّهُمْ لا يعرفونَ كيفيَّةَ التحريكِ وهُمُ الأكثرونَ ، إلا العارفونَ والعلماءُ الراسخونَ ، فإنَّهُمْ أدركوا بحدَّةِ أبصارِهِمْ خيوطاً دقيقةً عنكبوتيَّةً ، بلْ أدقُّ منها بكثيرٍ ، معلَّقةً مِنَ السماءِ متشبثةَ الأطرافِ بأشخاصِ أهلِ الأرضِ ، لا تُدرِكُ تلكَ الخيوطُ لدقَّتِها بهـٰذهِ الأبصارِ الظاهرةِ ، ثمَّ شاهدوا رؤوسَ تلكَ الخيوطِ في مناطاتٍ لها هيَ معلَّقةٌ بها ، وشاهدوا لتلكَ المناطاتِ مقابضَ هيَ في أيدي الملائكةِ المحرِّكينَ للسماواتِ ، وشاهدوا أبصارَ ملائكةِ السماواتِ مصروفةً إلىٰ حملةِ العرشِ ، ينتظرونَ منهُم ما ينزلُ عليهِمْ مِنَ الأمرِ مِنْ حضرةِ الربوبيَّةِ كيْ لا يعصوا اللهَ ما أمرَهُمْ ويفعلونَ ما يُؤمرونَ .

وعُبِّرَ عنْ هـٰذهِ المكاشفاتِ في القرآنِ فقيلَ : ﴿ وَفِى ٱلسَّمَآءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ ﴾ ، وعُبِّرَ عنِ انتظارِ ملائكةِ السماواتِ لما ينزلُ إليهمْ مِنَ الأمرِ والقدَرِ فقيلَ : ﴿ خَلَقَ سَبْعَ سَمَٰوَٰتٍ وَمِنَ ٱلْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ ٱلْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُوٓا۟ أَنَّ ٱللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ ٱللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَىْءٍ عِلْمًۢا ﴾ .

وهـٰذهِ أمورٌ لا يعلمُ تأويلَها إلا اللهُ والراسخونَ في العلمِ ، وعبَّرَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما عنِ اختصاصِ الراسخينَ في العلمِ بعلومٍ لا تحتملُها

أفهامُ الخلقِ حيثُ قرأَ قولَهُ تعالىٰ : ﴿ يَتَنَزَّلُ ٱلْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ ﴾ فقالَ : (لوْ ذكرتُ ما أعرفُهُ مِنْ معنىٰ هـٰذهِ الآيةِ . . لرجمتُموني) ، وفي لفظٍ آخرَ : (لقلتُمْ : إنَّهُ كافرٌ)[1] .

ولنقتصرْ علىٰ هـٰذا القدْرِ ، فقدْ خرجَ عِنانُ الكلامِ عنْ قبضةِ الاختيارِ ، وامتزجَ بعلمِ المعاملةِ ما ليسَ منهُ ، فلنرجعْ إلىٰ مقاصدِ الشكرِ ، فنقولُ :

إذا رجعَ حقيقةُ الشكرِ إلىٰ كونِ العبدِ مستعملاً في إتمامِ حكمةِ اللهِ تعالىٰ . . فأشكرُ العبادِ أحبُّهُمْ إلى اللهِ وأقربُهُمْ إليهِ ، وأقربُهُمْ إلى اللهِ الملائكةُ ، ولهُمْ أيضاً ترتيبٌ ، وما منهُمْ إلا لهُ مقامٌ معلومٌ ، وأعلاهُمْ في رتبةِ القرْبِ ملكٌ اسمُهُ إسرافيلُ عليهِ السلامُ ، وإنَّما علوُّ درجتِهِمْ لأنَّهُمْ في أنفسِهِمْ كرامٌ بررةٌ ، وقدْ أصلحَ اللهُ تعالىٰ بهِمُ الأنبياءَ عليهِمُ السلامُ وهُمْ أشرفُ مخلوقٍ علىٰ وجهِ الأرضِ ، وتلي درجتَهُمْ درجةُ الأنبياءِ عليهِمُ السلامُ ، فإنَّهُمْ في أنفسِهِمْ أخيارٌ ، وقدْ هدى اللهُ بهِمْ سائرَ الخلْقِ ، وتمَّمَ بهِمْ حكمتَهُ ، وأعلاهُمْ رتبةً نبيُّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؛ إذْ أكملَ اللهُ بهِ الدينَ ، وختمَ بهِ النبيِّينَ ، ويليهِمُ العلماءُ الذينَ هُمْ ورثةُ الأنبياءِ ، فإنَّهُمْ في أنفسِهِمْ صالحونَ ، وقدْ أصلحَ اللهُ بهِمْ سائرَ الخلقِ ، ودرجةُ كلِّ واحدٍ منهُمْ بقدْرِ ما أصلحَ مِنْ نفسِهِ ومِنْ غيرِهِ ، ثمَّ يليهِمُ السلاطينُ بالعدْلِ ؛ لأنَّهُمْ أصلحوا دنيا الخلْقِ كما أصلحَ العلماءُ دينَهُمْ ، ولأجلِ اجتماعِ الدينِ والملكِ

---

[1] كذا في « القوت » (١/٢٥٣) ، وبنحوه رواه الطبري في « تفسيره » (١٤/٢٨/١٨٨) .

والسلطنةِ لنبيِّنا محمدٍ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ . . كانَ أفضلَ مِنْ سائرِ الأنبياءِ صلواتُ اللهِ عليهِمْ ؛ فإنَّهُ أكملَ اللهُ بهِ صلاحَ دينِهِمْ ودنياهُمْ ، ولَمْ يكنِ السيفُ والملكُ لغيرِهِ مِنَ الأنبياءِ ، ثمَّ يلي العلماءَ والسلاطينَ الصالحونَ الذينَ أصلحوا نفوسَهُمْ فقطْ ، فلمْ تتمَّ حكمةُ اللهِ بهِمْ إلا فيهِمْ ، ومَنْ عدا هؤلاءِ . . فهمَجٌ رَعاعٌ .

واعلمْ : أنَّ السلطانَ بهِ قوامُ الدينِ ، فلا ينبغي أنْ يُستحقرَ وإنْ كانَ ظالماً فاسقاً ، قال عمرُو بنُ العاصِ : (إمامٌ غشومٌ خيرٌ مِنْ فتنةٍ تدومُ)(١) .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « سيكونُ عليكُمْ أمراءُ يفسدونَ وما يصلحُ اللهُ بهِمْ أكثرُ ، فإنْ أحسنوا . . فلهُمُ الأجرُ وعليكُمُ الشكرُ ، وإنْ أساؤوا . . فعليهِمُ الوزرُ وعليكُمُ الصبرُ »(٢) .

وقالَ سهلٌ : (مَنْ أنكرَ إمامةَ السلطانِ . . فهوَ زنديقٌ ، ومَنْ دعاهُ السلطانُ فلمْ يجبْ . . فهوَ مبتدعٌ ، ومَنْ أتاهُ مِنْ غيرِ دعوةٍ . . فهوَ جاهلٌ)(٣) .

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٢٥) ، والغشوم : الظالم .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ١٢٥) ، ورواه ابن عدي في « الكامل » (٢/ ٢٢٠) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٩٨٣) من حديث ابن مسعود رضي الله عنه مرفوعاً ، وروى الطبراني في « الكبير » (١٠/ ١٣٢) من حديثه رضي الله عنه : اصبروا ؛ فإن جور إمام خمسين عاماً خير من هرج شهر ، وذلك أني سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول : « لا بد للناس من إمارة برة أو فاجرة ، فأما البرة . . فتعدل في القسم ، ويقسم بينكم فيئكم بالسوية ، وأما الفاجرة . . فيبتلىٰ فيها المؤمن ، والإمارة الفاجرة خير من الهرج » ، قيل : يا رسول الله ؛ وما الهرج ؟ قال : « القتل والكذب » .

(٣) قوت القلوب (٢/ ١٢٥) .

وسُئِلَ : أيُّ الناسِ خيرٌ ؟ فقالَ : السلطانُ ، فقيلَ : كنَّا نرىٰ أنَّ شرَّ الناسِ السلطانُ ! فقالَ : مهلاً ، إنَّ للهِ تعالىٰ كلَّ يومٍ نظرتينِ ، نظرةٌ إلىٰ سلامةِ أموالِ المسلمينَ ، ونظرةٌ إلىٰ سلامةِ أبكارِهِمْ ، فيطلعُ في صحيفتِهِ ، فيغفرُ لهُ جميعَ ذنوبِهِ(١) .

وكانَ يقولُ : (الخشباتُ السودُ المعلَّقةُ علىٰ أبوابِهِمْ خيرٌ مِنْ سبعينَ قاصّاً يقصُّونَ)(٢) .

* * *

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٢٥) . وفي (أ) : (أبصارهم) ، وفي (د) : (أبدانهم) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ١٢٥) .

ALLAH'IN SEVDİĞİ İLE SEVMEDİĞİNİN AYRILMASI

Bilmiş ol ki; küfrü terk edip şükrü yerine getirmek, ancak Allahu Teâlâ'nın hoşlanıp hoşlanmadığı şeyleri bilmekle tamamlanır. Zîra şükrün mânası, Allahu Teâlâ'nın verdiği nîmetleri sevdiği yerlerde kullanmaktır. Küfrün mânası ise bunun zıddıdır. Ya o nîmetleri hiç kullanmaz veya kötülükte ve Allah'ın hoşlanmadığı yerlerde kullanır. Allahu Teâlâ'nın sevdiğini sevmediğinden ayırt edebilmek için iki kuvvet vardır. Bunlardan birisi işitme organıdır. Dayanağı âyet ve hadîslerdir. Diğeri de kalp basîretidir. Bu da ibret gözü ile bakmaktır. İbret gözü ile bakmak zordur. Zor olduğu için de az bulunur, az bulunduğu için de kıymetlidir. İşte bunun için Allahu Teâlâ peygamberler göndermiştir. Onlar vasıtasıyla halka yolu kolaylaştırmıştır. Bu yol sayesinde kulların işlerindeki bütün hükümler anlatıldı ve açıklandı. Bütün işleri ile ilgili şer'î hükümlere muttalî olamayanlar, asla şükrün hakkını veremez, hakkıyla şükredemezler.

İbret gözü ile bakmak demek, Allahu Teâlâ'nın yarattığı bütün varlıklardaki hikmetini anlamak demektir. Bu hikmet, biri gizli ve diğeri de âşikâre olmak üzere iki kısımdır. Aşikâre ve açık olanı, güneşin yaratılmasındaki hikmet gibi. Güneş, gece ile gündüzü birbirinden ayırması, gündüzün maîşet temîni, gecenin istirahat mahalli olması, göz görünce hareket imkânlarının bulunması, gece olunca saklanıp sükûnete eritmesi gibi hikmetlerdir. Bu anlattığımız, güneşin hikmetlerinden bâzılarıdır. Yoksa bütün hikmetleri bunlar değil, onun daha pek çok ince hikmetleri vardır. Bulutlar ve yağmurdaki hikmetler de böyledir. Bu sayede insan ve hayvan, bütün canlılar için yerden bitkiler biter ve bunlar gıdalanırlar. Kur'ân-ı Kerîm, herkesin anlayabileceği açık hikmetlerden bâzılarına işâret etmiştir. Nitekim âyet-i celilede:

أَنَّا صَبَبْنَا الْمَآءَ صَبًّا ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقًّا فَأَنْبَتْنَا فِيهَا حَبًّا
وَعِنَبًا وَقَضْبًا

"Hakîkat biz, o suyu bol bol döktük. Sonra toprağı iyiden iyiye yardık. Bu sûretle onda dâne bitirdik. Üzümler, yoncalar..." (Abese sûresi, 80/25-28) buyrulmuştur.

Diğer hareket eden ve duran yıldızlara gelince; bunların yaratılışındaki hikmet, herkesin anlayamayacağı şekilde gizlidir. Ancak herkesin anlayabileceği yönlerine işâret etmek üzere yine Allahu Teâlâ:

إِنَّا زَيَّنَّا السَّمَآءَ الدُّنْيَا بِزِينَةٍ الْكَوَاكِبِ

"Hakîkat biz, en yakın göğü bir zînetle, yıldızlarla süsledik." (Sâffât sûresi, 37/6) buyurmakla göklerin zîneti olduklarını beyan buyurmuştur. Âlemin bütün cüzleri, gökler, yıldızlar, rüzgârlar, denizler, dağlar, madenler, bitkiler, hayvanlar ve âzâları hiç bir zerresi hikmetten hâli değildir. Bir hikmetten yirmiye, yüze, bine ve on binlere varıncaya kadar hikmetleri vardır. Hayvanlardaki âzâlar da böyledir; hikmeti bilineni var, bilinmeyeni var. Meselâ, göz görmek içindir; alıp vermek, vurup kırmak için değildir. El, çalışmak içindir, yürümek için değildir. Ayak, yürümek içindir, koku almak için değildir. Bunları herkes bilebilir. Fakat iç âzâlara gelince; meselâ, bağırsaklar, dalak, kilye, damarlar, kaslar, bunlardaki boşluklar, birleşme ve ayrılmalar, yumuşak ve sertlikler ve bütün bu iç organlardaki inceliğin sırlarını herkes bilemez.

Hattâ bilenler de Allahu Teâlâ'nın ilmine nispetle yine az bir şey bilirler. Nitekim âyet-i celîlede:

وَمَٓا أُوت۪يتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَل۪يلًا

"Size az bir ilimden başkası verilmemiştir." (İsrâ sûresi, 17/85) buyrulmuştur. Demek ki, insanın, bütün bu âzâların yaratılışlarının açık olan hikmetini bilip onları yerinde kullanması lâzımdır. Aksi hâlde nankörlük etmiş olur. Meselâ, el, kendini tehlikeden korumak, yarayışlı şeyi almak ve başkasına faydalı olmak için yaratılmıştır. Bunu, yaratılış hikmetinin dışına çıkarak başkasını dövmekte kullanırsa, nankörlük etmiş olur. Bunun gibi; güneş, ortalığı aydınlatır, göz de görür. Fakat gözün vazîfesi, din ve dünyasında kendisine faydalı olan şeylere bakmakla zararlı şeylerden korunmaktır. Bunlarla yabancıya bakarsa, bunlara karşı nankörlük etmiş olur.

Çünkü mahlûkatı, dünyayı ve diğer sebepleri yaratmaktan maksat, bunlardan faydalanmak sûretiyle kulların Allah'a ulaşmasıdır. Allah'a vuslat ise O'nu sevmek ve dünyada O'nunla ünsiyet edip dünyanın aldatıcı muzahrafâtından uzaklaşmakladır. Allah ile ünsiyet, O'nu zikre devamla; muhabbet ise fikirden meydana gelen mârifetle mümkündür. Zikir ve fikre devam da, bedenin sıhhati ile kaimdir. Beden de gıdâ ile devam eder. Gıdâ ise toprak, su ve havadan meydana gelir. Bunlar da yer ve göklerle, iç ve dışımızdaki organları yaratmakla mümkündür. Demek ki bütün bu yaratıklar bedene hizmet eder. Beden ise rûhun binitidir. Allah'a yükselecek olan da o rûh ve o nefs-i mutmainnedir. Bu da devamlı mârifet ve ibâdetle mümkündür. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ

"Ben cinleri de insanları da ancak bana kulluk etsinler diye yarattım." (Zâriyât sûresi, 51/56) buyurmuştur. Kim ki bir şeyi, Allahu Teâlâ'ya itâatten başka bir şeyde kullanırsa, bu mâsıyette kullandığı bütün sebeplerde Allah'a karşı nankörlük etmiş olur. Şükür veya nankörlükte bulunup bulunmadığını anlamak için, fazla gizli olmayan ve fakat yine de gizli sayılan hikmetlerden birisini bir misâl ile açıklayalım:

Buna göre derzi ki; Allahu Teâlâ'nın nîmetlerinden birisi de altın ve gümüştür. Ticarî hayatın bunlarla kaim olması bakımından bunlar, dünyayı ayakta tutan maddelerdir. Hâlbuki aslında bunlar, madde olarak hiç bir fayda sağlamayan birer taş hükmündedirler. Fakat kişinin bizatihî muhtaç olduğu yemek, içmek, giymek, mesken ve diğer ihtiyaçları bunlarla temîn edilir. Meselâ bâzen insan, muhtaç olduğu şeye sâhip olamaz da muhtaç olmadığı şeye sâhip olur. Adamın binite ihtiyacı varken biniti olmaz da hiç ihtiyacı olmadığı zağferanı (gül yağı) bulunur. Bunların arasında bir münâsebet yoktur. Devesi olan adamın zağferana ihtiyacı yok ki, zağferan versin de deve alsın. O halde bunların miktarını, kıymetini takdîr edecek bir vâsıta lâzım.

Çünkü deveci devesini zağferan karşısında kaybedemez. Aralarında bir münâsebet olmadığı için tartı ile de müvâzene sağlanamaz. Elbise verip ev alacak olan veya ayakkabı verip köle almak isteyen veya un verip merkep alacak olanlarda da durum aynıdır. Bu eşyalar arasında bir münâsebet yoktur. Bir devenin ne kadar zağferan karşılığı olduğu bilinemez. Bunun için birbirine uymayan bu maddeler arasında aracı rolü oynayacak başka bir maddeye ihtiyaç vardır ki, böylece her birinin değeri bilinsin de alım ve satım ona göre yapılsın. Böyle vasıta bulunduğu vakit herkes ne alıp verdiğini, neyi neye sattığını bilebilir. İşte bu arada hakem rolü oynamak için Allahu Teâlâ altın ve gümüşü yarattı. Bunlarla eşyanın kıymeti takdîr edilir.

Meselâ, bu deve yüz altın eder. Şu kadar zağferan da yüz altındır, denir ve bu sûretle herkes verip aldığını bilir. Altın ve gümüş ile fiyat takdîrinin mümkün olması, bunların kendi maddelerine ihtiyaç olmadığı içindir. Çünkü ne yenilir, ne de giyilirler. Şâyet maddelerine ihtiyaç olaydı, o zaman ihtiyaç nispetinde bunların da fiyatları değişir ve bunlarda istikrar olmazdı.

Demek ki Allahu Teâlâ altın ve gümüşü, değer tâyini için insanların elinde bulundurmak üzere yaratmıştır. Diğer bir hikmet de bunlarla başka şeyler almaktır. Aslında bunlar, az bulunan değerli maddelerdir. Fakat diğer maddelere nispetleri aynıdır, yâni her mala nispet edilebilirler. Meselâ, altın ve gümüşe mâlik olan, her şeye mâlik sayılır.

Çünkü bunlarla istediğini alabilir, fakat bir elbiseye sâhip olan, yalnız o elbiseye sâhip demektir. Şâyet yiyecek maddesine ihtiyacı olsa, yiyecek sâhibi o elbiseye heves etmeyebilir. O, belki yiyeceği vermekle başka bir şey satın almak ister. Dilediğini alabilmek için öyle bir şeye muhtaç olmuştur ki o şey, sûreti bakımından hiç bir şey olmamakla değer bakımından her şeydir. Bir şeyin muhtelif şeylere nispetinden müsâvi olması, husûsiyetini ifade eden özel bir sûreti olmadığı vakittedir. Meselâ, ayna gibi. Aynanın rengi olmadığı için her rengi kabul eder. Altın, gümüş ve diğer paralar da böyledir. Bizâtihî bir garaz taşımazlar. Fakat her gaye ve maksada vesîledirler. Harfler de böyledirler. Bizâtihî bir değer taşımazlar. Fakat başkaları için bir sürü mâna ifade ederler. İşte altın ve gümüşün ikinci hikmeti de budur. Daha pek çok hizmetleri vardır, bunları anlatırsak lâf uzar. Bunları, yaratıldıkları hikmetlerinin hilâfında kullanan, bunlara karşı nankörlük etmiş olur.

Demek ki bunları tedâvülde bırakmayıp istif eden bunlara haksızlık etmiş ve yaratılışlarındaki hikmeti iptal etmiş olur. Bu, tıpkı hüküm verecek olan bir hâkimi hapsedip hüküm vermekten alıkoymaya benzer. Zîra parayı istif edip piyasaya çıkarmadığı vakit hakemliğini iptal etmiş olur. Çünkü altın ve gümüş, muayyen şahıslar için yaratılmış değil. Zîra bunlar birer taş olmaları bakımından şahıslara bir fayda sağlamazlar. Bunlar, hakem olarak ellerde dolaşmak ve miktar tâyininde alâmet olarak yaratılmışlardır. Kudret kaleminin harfsiz ve sessiz olarak kâinata çizdiği satırları anlamaktan âciz, basîret gözünden yoksul olanlara Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in dilinden harf ve ses olarak Allahu Teâlâ bu durumu haber verdi:

وَالَّذٖينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فٖي سَبٖيلِ اللّٰهِ
فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ اَلٖيمٍ

"Altını ve gümüşü yığıp ve biriktirip de onları Allah yolunda harcamayanlar, işte bunlara pek acıklı bir azap müjdele." (Tevbe sûresi, 9/34) buyurdu. Bu duruma göre altın ve gümüşten süs eşyaları, kaplar ve bardaklar yapanlar nankörlük etmiş olurlar ve hattâ altın ve gümüşü istif edenden daha kötü duruma düşerler. Çünkü mîyâr olarak yaratılan ve tedavülde bulunması gereken altın ve gümüşü kap olarak kullanmak, memleketin hâkimini ayak işlerinde çalıştırmak gibidir. Bu bakımdan onu hapsetmek bundan ehvendir. Bakır, çinko, porselen ve benzeri madenlerin görebilecekleri bir görevde altını kullanmak elbette nankörlüktür. Bu maddeler kap kaçak olarak kullanılmak içindir. Fakat piyasaya hâkim olamazlar. İşte bunu anlamayanlara bu âyetin îzâhı olarak daha geniş bir açıklamada bulunmak üzere Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ شَرِبَ فِي اٰنِيَةٍ مِنْ ذَهَبٍ أَوْ فِضَّةٍ فَكَأَنَّمَا يُجَرْجِرُ فِي
بَطْنِهِ نَارَ جَهَنَّمَ

"Altın ve gümüşden mâmul kaplardan içen kimsenin mîdesinde cehennemin ateşi, deve böğürmesi gibi böğürür."[37] buyurmuştur.

Altın ve gümüşde ribâ muamelesi yapan herkes, bunlara karşı zulüm ve nankörlük etmiş olur. Zîra bunlar, kendi zatları için değil, başkaları için yaratılmışlardır. Çünkü zatlarında bir garaz yok, kendi maddelerinde ticaret yapılırsa, hikmetin aksine gaye ve maksat olarak ele alınmış olurlar. Çünkü konulduğu şeyin dışında para beklemek zulümdür. Çok kere elbisesi olup da parası olmayan kimse, bu elbise ile yiyecek ve binecek alamaz. Çünkü çoğunlukla yiyecek ve binit, elbise karşılığında satılmaz. Kâr sağlamak için onu başka bir nakitle satmakta mâzurdur.

Zîra ancak o sayede maksadına ulaşabilir. İşte altın ile gümüş, bu başka şeyler içindirler. Kendi zatları için değillerdir. Diğer mallar arasındaki yerleri, harflerin kelimeler arasındaki yerleri gibidir. Nitekim nahiv âlimleri "Harfler, başkasındaki mânayı anlatmak için gelmişlerdir." derler. Aynı zamanda renkler de aynanın yeri gibidir. Ayna, kendisi için olmayıp, karşısına geçen renk ve şekiller için olduğu gibi, altın da kendisi için değil, başkaları içindir. Parayı para ile alıp satmak câiz olsa, nakit üzerine, nakdin gayesi olan teâmül icrâ edilmiş olur ve o zaman nakit kayıtlanmış olur. Bağlanmış ve âdetâ istif edilmiş gibi olur.

---

[37] Buhârî ile Müslim, Ümmü Seleme'den rivâyet etmişlerdir.

Bunun için para, para ile satın alınmaz. Bu, tıpkı hâkimi ve posta vâsıtasını tevkîf etmek gibi olur. Hâlbuki onlar hüküm vermekte ve pul almakta serbest kalacaklar. Para da muamelede serbest kalacak. Para, para karşılığında alınıp verilirse, muamele sarsılır ve zulüm olur.

Şâyet, "O halde altını gümüş ve gümüşü altın ile bir dirhemi diğer bir dirhemle alıp satmak nasıl câiz olur?" dersen bilmiş ol ki; birincide gayeye ulaşmak bakımından nakitler birbirine uymaz. Meselâ, gümüş daha çok olduğu için onu bölebilir ve azar azar ihtiyaçlarına harcayabilir. Altını gümüş ve gümüşü altın ile alıp satmaktan men edilse, o vakit bunların gayesi olan kolaylıkla maksada ulaşmak kaybolur. Onun için cinsler değişince, alışverişleri câizdir. Bir dirhemi benzeri bir dirhemle satmanın câiz olması, aklı başında olan adamın buna rağbet etmemesi bakımındandır.

Çünkü hiç bir tüccar böyle boş işle vaktini öldürmez. Bu, tıpkı bir kuruşu yere atıp almaya benzer. Bir kârı yoktur, ancak vaktini öldürmek vardır. Aklı başında olanların böyle yapacaklarını sanmayız. Onun için heves edilmeyen şeyden men etmeyiz. Zâten böyle bir işlem de düşünülmez. Ancak birisi diğerinden iyi olursa, olabilir ki o zaman iyinin sâhibi de bunu kabul etmez. Şâyet âdisinden üstelik isterse, o zaman biz karşısına çıkar ve buna mâni olarak deriz ki; paranın iyi ve kötüsü arasında fark yoktur. Çünkü iyilik ve kötülük, bizâtihî maksut olan maddelerde aranır. Bizâtihî maksut olmayan maddelerin böyle inceliklerini aramaya lüzum yoktur. Böyle bir şey varsa kusur, darphanede aranır.

Bir dirhemi, veresiye olarak kendi misli gibi bir dirheme vermeye gelince; bunun câiz olmaması, bunu ancak iyiliği kasteden müsamakârlar yapar. Böyle bir ikrâzda bulunmak ikramdır ve makbuldür. Sâhibi ise me'cûrdur. Fakat bir de muâvaza yolu vardır. Yâni ivaz karşılığında vermek vardır. Bu, müsâmahayı kaldırdığı ve haksızlık olduğu için yasaktır. Yemeklerde de hüküm böyledir. Yemekler gıda veya devâ olarak yaratılmıştır. Gayeleri dışına çıkarılmaları doğru olmaz. Onlarda alış-veriş kapısını açmak, yâni yemeyi yemek ile satmak, onları kayıt altına almak demektir. Ve yenmeleri tehîr edilir.

Allahu Teâlâ yiyeceği yemek için yaratmıştır. Bu bakımdan ona kuvvetle ihtiyaç vardır. Bu sebeple bir an önce muhtaç olmayanın elinden çıkıp muhtaç olana ulaştırılması lâzımdır. Yiyeceği, yiyecek karşılığı satan, ona muhtaç olmayandır. Zîra muhtaç ise neden yemiyor da ticaret malı yapıyor? Ticaret malı yaptığına göre, isteyenlere yine yiyecek karşılığında değil, bedeli karşılığında vermesi lâzımdır. Aynen, o yemek karşılığında onu satan gibi, alanın da bu yemeye ihtiyacı yok demektir. Bunun için şerîatte muhtekir telîn edilmiş ve hakkında vaîdler vârid olmuştur. Nitekim bunları **"Kesb Âdâbı Kitabı"**nda anlattık.

Evet, buğdayı hurma karşılığında satabilir. Çünkü bunlar birbirinin yerini tutamaz, ama bir ölçek buğdayı, bir ölçek buğdaya satan, mâzur sayılmaz. Buna abes ile uğraşmak denir. Bu bakımdan bunu men etmeye de lüzum yoktur. Zîra böyle bir alış-veriş kimse yapmaz. Ancak daha iyi buğdayı bulan bunu yapar ki, iyi buğdayın sâhibi de buna râzı olmaz. Fakat bir iyi, iki âdî karşılığında verilmek, bâzen arzu edilir. Ancak yemek, zarûrî ihtiyaçlardan bulunduğu ve zarûrî ihtiyaçların asıl maksadı temînde müsavi olup, ancak zevk bakımından ayrıldığı için şerîat bu zevke önem vermemektedir. Bunun için ribâyı yasaklamıştır ve ribânın haram olmasındaki hikmet de budur. Bu açıklamayı Bağdat'ta Dârü's-Selâm'dan çıktıktan ve fıkıh ilminden ayrıldıktan sonra buldum. Bunu da fıkıh bölümüne katalım. Çünkü hılâfiyât bölümünde anlattıklarımızın hepsinden kuvvetli bir buluştur.

Bu açıklama ile ribâyı, yiyeceklere tahsîs edip diğerlerini buna katmamakta Şâfiî mezhebinin üstünlüğü ortaya çıkmış olur. Zîra kireç de bu hükme gireydi elbise ve binitler öncelikle bu hükme girerlerdi. Eğer işin içine tuz karışmasaydı İmam Mâlik'in mezhebi, bu hususta en kuvvetli mezhep olurdu. Zîra Mâlik tuzu da nafaka arasına katmıştır.[38] Fakat şerîatın üzerinde durdu-

---

[38] Ribâ, nass-ı Kur'ân ile haramdır. Fakat bu husustaki âyet mücmeldir. Bu mücmeli açıklayan Resûl-i Ekrem ribânın altı maddede haram olduğunu tasrîh etmiştir. Bu altı madde dışında kalan maddelerde ribânın haram olup olmamasında mezhep imamları ihtilâf etmişlerdir.

İmâm-ı A'zam, altın ve gümüşte ribânın haram olması için iki sebep göstermiştir. Birisi, cinslerinin bir olması, diğeri de tartı ile kullanılmalarıdır. Buna göre; cinsi bir olup tartı ile alınıp verilen her maddede riba haramdır, demiştir. (Demir, bakır, kalay ve benzerleri gibi.)

İmam Mâlik ve Şâfiî: "Altın ve gümüşteki illet, para olmaları bakımındandır. Bunun için demir ve bakır gibi şeylerde ribâ olmaz." dediler. Yine Ebû Hanife, ezher rivâyette: "Altın ve gümüşten başka diğer dört şeyde illet, ölçü ve cinsiyettir. Buna göre arpa ve buğdayda olduğu gibi, ölçü ile alınıp verilen ve cinsleri bir olan alçı, kireç ve çoğan gibi maddelerde de hüküm aynıdır." demiştir. Ahmed'den ikinci bir rivâyette: "Dört maddede ribâ, yenilip ölçülen veya yenilip tartılan maddelerden olmaları içindir. Bu bakımdan yenildiği halde ölçü veya tartı ile alınıp verilmeyen maddelerde ribâ yoktur.

Dâne İşi satılan nar, ayva, hıyar, kavun ve karpuz gibi, yenilmeyenler ister ölçü, ister tartı ile olsun, onlarda ribâ yoktur. Bundan üçüncü rivâyette; yenir cinsinden oldukları için bunlarda riba var. Binâenaleyh, yenen her maddede riba vardır, dedi. İmâm Mâlik: "Bu dört maddenin ribalığı, nafaka olmaları bakımındandır. Bu îtibarla ne kadar yiyecek varsa hepsinde riba hükmü câridir." dedi.

İmam Şâfiî, kavl-i cedîdinde: "Arpa, buğday, tuz ve hurma gibi maddelerde ribânın haram olması, yiyecek maddeleri olmaları bakımındandır. Buna göre yumurtaya varıncaya kadar nar, ayva dahil bütün yiyecek maddeğu her maddenin bir hudut içinde zaptı gerekir. Bu ribâyı da, kût (nafaka] ile tahdîd etmek mümkündür.

Nitekim Mâlik buna kail olmuştur. Yenecek maddelerle de tahdîd mümkündür. Nitekim Şâfiî buna kail olmuştur. Şerîat, yaşayabilmek için zarurî olan her şeyi, yenecek cinsinden olan şeylerle tahdîdi uygun bulmuştur. Şerîatın koyduğu kayıt ve sınırlar bâzen hükme sebep olan asıl gayenin takviye edilmediği etrafındaki bâzı şeyleri de içine alır ve zarurî olarak hudut öyle çizilmiş olur. Eğer hudut böyle etraflı alınmasa, hâller ve şahısların ihtilâfı sebebiyle mânanın asıl özünü bulup ona uymakta insanlar şaşkınlığa düşebilirdi. Bunun için, şahısların ve hâllerin ihtilâfı nazar-ı îtibara alınarak ifâde edilen mânanın tamamını ve kemâlini nazara aldığı için her şeyde bir hudut koymuştur. Bu hudûdu aşmamak lâzımdır. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللّٰهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ

“Kim Allah’ın hudûdunu aşarsa kendisine yazık etmiş olur.” (Talâk sûresi, 65/1) buyurmuştur. Bu mânaların aslında şerîatlerin ihtilâfı yoktur. İhtilâf, hudut yollarını tâyindedir. Meselâ, **İsâ aleyhisselâm**ın dîninde şarap haram, fakat haramlığı sarhoşluk vermesine bağlıdır. Yâni Îseviyette şarabın haram olmasının haddi sekir vermesine bağlıdır. Şarap, bizim şerîatimizde de haramdır. Fakat bizde haram olması, müskir olması sebebiyledir. Sarhoşluk versin vermesin, mâdem ki bu madde müskirdir, öyle ise haramdır. Çünkü azı çoğuna dâvet eder. Bu az, mâdem ki çok-

---

lerinde ribâ vardır.” İmâm-ı Ahmed’den buna benzer üçüncü bir rivâyet de vardır.

İmâm-ı Ahmed, kavl-i kadîminde: “Yenecek maddeler ölçülsün, tartılsın hepsinde ribâ vardır, diğerlerinde yoktur, demiştir. (Mütercim) ta dâhildir. Sekir vermese de cinsi îtibariyla haramlığın hudutları içindedir ve haramdır.

İşte buraya kadar anlattıklarımız, altın ve gümüşün gizli hikmetlerinden bir misâldir. Nîmete şükür veya nankörlüğün bu misâl ile ayarlanması uygun olur. Her hangi bir hikmet ve gaye için yaratılan bir şeyi oradan ve o gayeden ayırmak doğru değildir. Bunu da ancak hikmetten nasîbi olanlar anlar. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا

"Her kime hikmet verilirse, muhakkak ona çok hayır verilmiştir." (Bakara sûresi, 2/269) buyurmuştur. Ne yazık ki şeytan oyuncağı ve şehvet mezbelesi olan gönüllerde hikmet cevherlerine rastlanamaz. Ancak basîret sâhipleri düşünebilir. Bunun içindir ki Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَوْلَا أَنَّ الشَّيَاطِينَ يَحُومُونَ عَلٰى قُلُوبِ بَنِي اٰدَمَ لَنَظَرُوا إِلٰى مَلَكُوتِ السَّمَاءِ

"Eğer şeytanlar, insanların kalplerinde cevelân etmeselerdi, insanlar göklerin gizliliklerine bakarlardı."[39] buyurmuştur.

Bu misâli anladınsa, artık durup yürümeni, konuşup susmanı ve bütün tutum ve davranışlarını buna göre ayarla. Netîcede ya şükrettiğini veya küfrettiğini görürsün. Bu iki halden ayrılmana imkân yoktur. Zâhir ilimlerden olan fıkıh ile meşgul olan avam, bunların bir kısmına kerahet ve bir kısmına mahzûrâttandır, derler. Basîret erbabına göre hepsi sakıncalı olan şeylerdir. Meselâ, ben sağ el ile taharet almaya mahzurlu derim. Çünkü burda küfrân-ı nîmet vardır. Allahu Teâlâ insanda iki el yarattı ve bunlardan birisini diğerinden kuvvetli kıldı.

---

[39] Oruç bahsinde geçmiştir.

Elbette kuvvetlinin bir üstünlük hakkı vardır. Zayıfı kuvvetliye tercîh ise adâletsizliktir. İki eli yaratan Allah, bu ellerle göreceğin bâzı hizmetlere de seni muhtaç kıldı. Bunlarla göreceğin hizmetlerin bâzısı şerefli, bâzısı da âdî işlerdir. Şerefli olanı, Mushaf-ı Şerîf'i tutma ve benzeri işlerdir. Âdî işler de necâset temizliği gibi. Sen âdî işlerde kuvvetli elini ve şerefli işlerde de kuvvetsiz elini kullandığın vakit, şerefliyi düşürmüş ve şerefsizi yüceltmiş olursun. Bu ise zulüm ve adâletten ayrılmaktır.

Bunun gibi, kıbleye karşı tükürmek ve o yöne dönerek kazâ-i hâcet etmek, Allahu Teâlâ'nın cihet ve yönleri yaratmasındaki nîmete karşı küfürdür. Allahu Teâlâ âlemi geniş olarak yarattı ve cihetler tâyin etti. Bu yönlerin bâzısına şeref verdi ve bâzısını da şereflendirmedi. Meselâ, gönlünü bir noktaya ve oradan da Allah'a bağlamak için Mekke'de Kâbe denen ve kendisine nisbet ettiği bir beyt yarattı. Gaye, Rabbine ibâdet edeceğin zaman o tarafa huzûr içinde dönmendir. İşlerini de şerefli ve şerefsiz olarak ikiye ayırdı. Meselâ, şerefli işin namaz kılmak, şerefsiz işin kazâ-i hâcet ve sümkürmektir. Sen kazâ-i hâcetinde ve sümkürmende kıbleye yönelirsen, ibâdetinin kemâli için tahsîs edilen yöne karşı nankörlük etmiş olursun.

Ayakkabı giymekte de durum budur. Kuvvetli olması ile şerefli olan, sağ ayağın dururken solu giydirmek nankörlüktür. Çünkü sağ ayak daha kuvvetli ve daha şerefli olduğu için onu öne almak lâzımdır. Bu gibi mahzurlu şeyler, her ne kadar fakîhlere göre mekruh ise de, ârifler nazarında büyük günâhlardandır.

Hattâ âriflerden birisi bir defa bir kaç ölçü buğday alıp fakirlere dağıtmaya başladı. Bunun hikmetini soranlara: "Bir defa yanlışlıkla nâlinlerimi sol ayağımdan başlayarak giydim. Onun keffâreti olarak bu buğdayı dağıtıyorum." dedi. Evet, fakîhler bu gibi şeyleri fazla büyütmeye muktedir değiller. Çünkü onlar, hayvanlardan bir derece farklı olan avâmın ıslâhı ile mübtelâ olmuş zavallılardır. Avam ise öyle karanlık bataklıklar içindedirler ki, o zulmetlere nispetle bunlar solda sıfır kalmış ve bunları onlara açıklamak imkânsızlaşmıştır.

Meselâ, ağıza getirilecek şey, sağ el ile getirilir. Sol el ile yemek içmek, nankörlük olur. Fakat sol el ile şarap içen adama: "Sen iki yönden haddi aştın; birisi içki içmek, diğeri de sol el ile içmek." demek elbette çirkin bir şey olur. Bunun gibi Cuma vakti hür bir insanı veya şarabı satan bir adama: "Sen iki cinâyet işledin; hem şarap veya hür adamı sattın ve hem de bu satışı Cuma namazı vaktinde yaptın." demek, abes ve çirkin olur. Bunun gibi, mescidde su dökünen bir adama: "Sen hem mescidde, hem de kıbleye karşı su dökündün." demek lüzumsuz, abes ve çirkin bir şey olur.

Onun için, onlar bu gibi mahzurlarla fazla meşgul olamazlar. Zîra günâhlar, karanlıklardır. Fakat bunların bâzısı bâzısından büyük olduğu için küçükleri arada görülmez hale gelir. Meselâ, efendi, bâzen hizmetçisine: "O bıçağı neden kullandın?" diye çıkışabilir. Fakat o bıçakla efendinin sevgili oğlunu keserse, artık iş, "O bıçakla niçin kestin?" demekten çoktan geçmiş olur. Enbiyâ ve evliyânın riâyet ettiği edeplerden avam hakkında fıkıh kitaplarındaki müsâmahamızın çoğu böyledir ve sebebi bu zarûrettir. Yoksa bunların hepsi adâletten ayırmak, küfrân-ı nîmet ve kulu Allah'tan uzaklaştırmaktır. Hattâ bâzıları, insanı yüksek dereceden düşürmeye müessir olurken, diğer bâzıları da insanı, yakınlık hudutlarından çıkararak şeytanın sâhası olan uzaklıklara atmaya sebep olur. Yine bunun gibi, zarurî ve önemli bir sebebe dayanmadan ağaç kesen, ağaçlara ve el nîmetine karşı nankörlük etmiştir. Eldeki nankörlüğü, elin boş şeyler için yaratılmayıp, Allah'a itâate yardımcı olacak ameller için yaratılmış olmasındadır. Ağaca gelince; Allahu Teâlâ onu yarattı. Gövde, dal ve budak verdi. Su verdi, onda gıda ve nemâ kuvvetini yarattı ki, büyüyüp kemâlini alsın, insanlara faydalı olsun diye. Kemâline ermeden onu heder etmek, hikmete muhalif ve adâletten udûl [dönme] olduğu içindir. Şâyet kesilmesi uygun bir maksada müstenid ise bunda beis yoktur. Çünkü gerek bitki ve gerek hayvanlar, insanların menfaati için yaratılmışlardır. Her ikisi de yokluğa mahkûmdur. Bununla beraber âdiyi yok edip şerefliyi biraz daha yaşatmak, her ikisini yok etmekten daha âdilânedir. Buna işâret olarak Allahu Teâlâ:

وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا

"O, göklerde ne var, yerde ne varsa hepsini sizin emrinize âmâde kıldı." (Câsiye sûresi, 45/13) buyurdu. Bununla beraber ihtiyacı olsa bile, başkasının mülkünden izinsiz ağaç kesmek zulümdür. Çünkü bir ağaç, herkesin ihtiyacına kâfi gelmez, ancak birisinin ihtiyacını görür. Binâenaleyh hiç bir tercîh sebebi bulunmadan bir ağacı kendine mâl etmek zulümdür. Onun sâhibi, onu dikip, sulayan ve koruyarak yetiştiren kimsedir. Bu bakımdan o, bu ağaca hak kazanmıştır. Şâyet ağaç, kendi kendine ormanda yetişiyorsa, o zaman bunu ilk elde eden buna hak kazanır. Adâlet bunu gerektirir. Fakîhler buna mâlikiyet ve mülkiyet derler ki, bu söz sırf mecazdır. Zîra mülkiyet, yer ve göklerin mâliki olan Allah'a mahsustur. Kendine mâlik olmayan bir kimse başkasına nasıl mâlik olabilir? Bizzat kendisi bile başkasının mülküdür. Evet, insanlar, Allahu Teâlâ'nın kulları, yer küresi de Allah'ın onlar için hazırladığı bir sofradır ve ihtiyaçları nispetinde ondan yemekle müsaade edilmişlerdir. Bu, tıpkı bir hükümdarın hizmetçilerine kurduğu ve yemelerine izin verdiği bir sofra gibidir. Sofradan herkes yiyebilir. Fakat birisinin aldığı lokmayı başkası elinden alamaz.

Zîra lokma onun mülkü olmuştur. Her ne kadar bunlar hükümdarın kulları iseler de bir lokma hepsinin ihtiyacına cevap vermediği için adâlet, bunu ilk sâhip olana vermektir. İşte kullar hakkındaki Allahu Teâlâ'nın hükmünü böyle bilmek gerekir. Bunun için deriz ki; ihtiyacından fazla servet toplayıp da, onu muhtaç olanlara infak etmeyen, zâlimdir. Bunlar, altın ve gümüşü istif edip Allah yolunda infak etmeyenler zümresindendirler. Allah yolu Allah'a itâat yoludur. Allah'a itâatte kulların azığı, dünya malıdır. Zîra o sayede zaruretlerini önler ve ihtiyaçlarını temîn ederler. Evet, bu anlattığımız, fakîhlerin fetvalarının hükmüne girmez. Çünkü ihtiyaç miktarının belli bir miyarı olmadığı için tâyini güçtür. İnsanların ilerideki ihtiyaç anlayışları ayrı olduğu gibi ömrün sonu da belli değildir. Avama, ihtiyacından fazlasını infak et, diye teklifte bulunmak, çocukları vakarlı ve saygılı olmaya, lüzumsuz soruları sormamaya zorlamaya benzer. Onların anlayışlarındaki eksiklik sebebiyle onları mazur görüp, oyun ve eğlencelerinde onları serbest bıraktığımız ve bunu hoş karşıladığımız gibi, bu gibilere de müsamaha ederiz. Aslında çocuklara gösterilen bu müsamahadan, boş oyun ve eğlencelerin doğru bir şey olduğuna delîl çekilemediği gibi, fakîhlerin bu müsamahasıyla da fazla serveti elde tutmanın doğru olacağına hüküm verilemez. Kur'ân-ı Kerîm'de buna işâret edilerek:

إِنْ يَسْأَلْكُمُوهَا فَيُحْفِكُمْ تَبْخَلُوا

“Eğer onları (tamamını) **isteseydi ve sizi zorlasaydı, cimrilik ederdiniz ve bu da sizin kinlerinizi ortaya çıkarırdı.”** (Muhammed sûresi, 47/37) buyrulmuştur. Lekesi olmayan hak ve zulmü bulunmayan adâlet, herkesin dünyalıktan binitinin yolculuk azığını temîn edecek miktardan fazlasını almamaktır. Allah’a yolcu olan herkesin biniti, bedenidir. Buna yetecekten fazlasını aldığı halde onu, biniti olan başka bir yolcuya vermezse, adâletten ayrılmış bir zâlim, hikmetin gayesinden ayrılmış; Kur’ân, peygamber, akıl ve diğer azıktan fazlasını yanında saklamanın vebâl olduğunu bildiren sebeplere karşı küfretmiş olur. Mevcûdâtın çeşitlerinde Allahu Teâlâ’nın hikmetini anlayan kimse, şükür görevini îfâya muktedirdir. Bunları bütün teferruâtıyla anlatmak için ciltler dolusu eserler yazmak gerekir. Bu kadarını açıklamamız Allahu Teâlâ’nın:

وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ

“Kullarımdan şükredenler azdır.” (Sebe sûresi, 34/13) buyurmasındaki doğruluğun sebebiyle İblîs’in:

وَلَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ

“Onların çoğunu şükrediciler bulamayacaksın.” (A’râf sûresi, 7/17) deyip sevinmesindeki hikmeti anlatmak içindir. Bu açıklamalarımızı bilmeyenler, bu âyetlerin gereği gibi mânalarını anlayamazlar. Bu anlattıklarımızın ardında öyle şeyler var ki, bunların yalnız başlangıçlarını anlamak için bile ömürler kâfi gelmez. Fakat âyetin tefsîri ve lafızlarının mânasını lügat ve Arap edebiyatına vâkıf olanlar anlayabilir. İşte buradan mâna ve tefsîr farkı anlaşılmış olur. (Tefsîr, lafzın zâhirini, mâna ise bâtınını anlamak ve anlatmaktır.)

Şâyet "Senin bu açıklamandan, Allahu Teâlâ'nın her şeyde bir hikmeti olduğu, kulların bâzı işlerini bu hikmetin ikmaline sebep kıldığı ve bunlardan murâd olan gayeye ulaştırdığı, diğer bâzı işlerini de hikmetini tamamlamaya mâni kıldığı anlaşılıyor. Hikmete uygun ve hikmetini gayesine ulaştıran her şey şükür, hikmete uymayan ve hikmeti gayesine ulaştırmayan her şey, küfrândır. Bunların hepsi anlaşılan şeylerdir. Ancak buna rağmen yine ortada anlaşılmayan bir durum vardır. O da hikmeti tamamlayan ve hikmeti kaldıran kulun işleri de yine O'nun fiilidir. O halde nasıl olur da kul, birinde şâkir, diğerinde kâfir olur?" dersen bilmiş ol ki;

Bu hususta tam mânasıyla gerçeği ortaya koymak, mükâşefe ilimlerinin büyük deryâlarının derin dalgalarından istimdâd ile mümkündür ki, yukarıda bir nebze bunların başlangıçlarına işâret edilmiştir. Şimdi de vecîz bir ifade ile sonuna ve gayesine işâret edelim. Kuşdilini bilen bunları anlar. Melekût âleminin boşluğunda kanat çırpıp yalpa vuran ve cevelân edenler inanır, yeryüzünde daha yürümesini beceremeyenler de bunu inkâr ederler. Buna göre deriz ki:

Allahu Teâlâ'nın celâl ve kibriyâlığından meydana gelen yaratmak ve ihtirâ vasfı, lügat vâzı'ının [âliminin] görebilmesinden çok âli olduğu için, O'nun celâlinin künhüne delâlet edecek ibâreden onu ifade edecek bir ibâre olmadığı gibi, lügat vâzı'ının o tarafa yönelecek durumdan çok düşük olması, O'nun zirvesine gözünün ulaşmasına mânidir. Yarasa kuşunun güneşi görmemesi, güneşteki bir kusurdan olmayıp kendi gözündeki kusurdan olduğu gibi, bunlar da kendi kusurları sebebiyle o hakîkati göremezler. Bu sebepten celâlini düşünmek için gözleri açılanlar, şu konuşanların bu alçaklık âleminde O'nun hakîkatini başlangıçlarına zayıf bâzı şeyleri anlatacak ifadeler bulmak zorunda kaldılar.

Bunun için o sıfata istiare olarak kudret adını verdiler. Biz de bundan cesâret alarak Allahu Teâlâ'nın kudret sıfatı vardır, bu kudretten halk [yaratma] ve îcad meydana gelir, dedik.

Sonra mahlûkat, varlıklarında bir takım bölüm ve özel vasıflara ayrılırlar. Bu bölümlerin bölünme yeri ve özel sıfatlara ayrılması da ayrı bir sıfattır ki, yukarıda anlattığımız zaruret sebebiyle buna da "Meşîet" adı istiare olarak verilmiştir. Harf ve seslerle konuşup bunları bilenler, bu meşîetten mücmel bir mâna çıkarırlar. Meşîet lafzının, bu sıfatın hakîkatine delâletindeki kusuru, kudret lafzının hakîkî sıfata olan delâletindeki kusuru gibidir. Sonra kudretten meydana gelen işlerden bir kısmı hikmetin gayesine ulaşır, bir kısmı da gayesine ulaşmaz. Her birinin meşîet sıfatına nispeti vardır. Çünkü bunların, kısmet ve ihtilâflarının kendisiyle tamâm olduğu özelliklere dönüşleri vardır. Gayesine ulaşana nispet edilene "muhabbet", gayesine ulaşamayana nispet edilemeyene de "kerâhet" adı verilir. Bâzılarına göre kerâhet ve muhabbet meşîete dâhildir. Ancak nispette her birinin bir özelliği vardır. Lafız ve lügatlerden anlamak isteyenler, mücmel olarak bu kerâhet ve muhabbet sözlerinden bir şeyler anlarlar. Sonra kendi halk [yaratma] ve îcâdı ile meydana gelen kulları da ikiye ayrılır. Bir kısmı hakkında hikmetini, gayesine ulaştırmakta ezelî meşîet sebkat etmiş olandır. Bir kısmı hakkında bâzı hususlarda hikmetini gayesine ulaştırmak hususunda meşîet-i ilâhiyye sebkat etmiş olanlarıdır. Bunların her birinin meşîet-i ilâhiyyeye özel nispetleri vardır. Hikmetini tamamlamaya nispet edilenlere rızâ, tamamlamayıp geride kalanlara nispetle de gadab adları istiâre olarak verilmiştir. Hikmet gayesine ulaştırmadığı için ezelde gadab adı verilenlerin işine, küfrân adı istiâre olarak verildi ve hemen bu gibilere, azâbın ziyadeleşmesi için lânet ve mezemmet sözü mürâdif kılındı. Ezelde kendilerinden râzı olduğu kimselerden de hikmeti gayesine ulaştıran kimse için şükür lafzı istiâre olarak verildi ve buna da senâ mürâdif kılındı.

Hulâsa, Allahu Teâlâ güzelliği verdi ve onu övdü. Azâbı gerektiren kötülüğü verdi ve onu yerdi. Bu, bir hükümdarın, kölelerinden birini yıkayıp temizleyip, giydirip süsledikten sonra, onu, güzelliği ve temizliği ile övmesi gibidir. Güzelliği veren de kendisi, öven de kendisidir. Buna göre, gerçekte kendi kendini övmektedir. Kul, görünüşte bu övgünün bir hedefidir. İşte ezelde işler böyledir. Ve Müsebbibü'l-Esbâb'ın takdîri ile işler böylece teselsül edip gider. Bunlar bir tesadüf veya araştırma mahsûlü değil, belki irâde, hikmet ve hak hükmü ve kesin emri ile meydana gelen işlerdir ki, âriyet olarak biz bunlara kazâ-i ilâhiye deriz. Bunlar göz yumup açmaktan daha kısa zamanda olan işlerdir. Ezeldeki kazâya uygun olarak mukadderât, zamanında zuhûr eder. Mukadderâtın sıra ile meydana gelmesine de kader denir. Yâni kader, ezelde mukadder hükmün zamanında zuhûrudur. Kaza ve kader dışında hiç bir şey cereyân etmez.

Bu konuyu şöyle özetleyebiliriz: Allahu Teâlâ mutlak hikmet sâhibidir. Sebepleri düzene koyup müsebbebata yöneltmek, hikmet-i ilâhiyyedir. Mücmel ve mufassal bütün sebeplerin sebebi O'dur. Her şey O'ndan meydana gelir. Kazâ ve kader O'nun hüküm ve hikmetinden doğar. Müsebbebata yönelmek için sebeplerin asıl vasfını tedbîr, O'nun hükmü, bozulmayan ve değişmeyen asıl ve küllî sebepleri ezelde icâdı ise O'nun kazasıdır. Yâni kaza, O'nun bilmesi, dilemesi ve yapması ile meydana gelen ezeldeki bir hükmüdür. Ezeldeki bu rabbânî hükmün lâyezelde vaktinde ve zamanında azar azar meydana gelmesi de kaderdir. Bunun için kaza ve kader dışında bir şey kalmaz. Kaza emr-i vâhid-i küllînin karşılığı, kader de sonuna kadar meydana gelecek işlerin karşılığıdır. Bâzılarının hatırına "Kısmet, bu tafsîlâtı niçin gerektirdi? Bu ayrılık ve üstünlükle adâlet nasıl teessüs etti?" diye bir soru geldi. Fakat bâzıları bunun künhünü anlamaktan âciz oldukları için, bu hususta konuşmaktan men olundu ve: **"O, yaptığından sorulmaz, sorumlu olan sizsiniz."** denildi.

Bâzıları da yer ve göklerdeki ilâhî nûrdan lâmbalarını doldurdu. Zaten ateş değmese bile onların yakıtları parlak olduğu için ışık veriyordu. Sonra yakıta kibriti değdirdikleri anda nûr üzerine nûr olarak parladı da Rabbinin nûru ile beraber yer ve gök aydınlandı. Hattâ melekût âleminin sırları ortaya çıktı ve her şeyi olduğu gibi gördüler. Sonra onlara, "Allahu Teâlâ'nın edebi ile edeplenerek sükût edin." denildi. Bunun için: Kaderden bahsedildiği vakit sükût edin. Zîra yerin kulağı var, çevrenizde görüş ve anlayışı zayıf olan insanlar var. En zayıfınızın durumuna göre konuşun. Yarasanın gözünden güneşin perdesini kaldırmayın. Çünkü o, buna dayanamaz, sonra hepiniz helâk olursunuz. Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanın. Kendi yüksek ufuklarınızdan, zayıflarınızın seviyesine ininiz ki, güneşin geride bıraktığı izinden istifade eden yarasa kuşu gibi, sizin de parlayan nûrunuzun döküntülerinden geride kalanlar istifade etmiş olsunlar da, bu sayede şahıs ve durumları bakımından tahammül edebilecekleri bir hayat ile yaşamış olsunlar ve şâirin:

"İyiler meclisinde iyi şarap içtik. Zîra iyilerin şarabı iyi olur.
İçtik ve bardak artığını yere döktük.
Zîra büyüklerin bardağından yerin de nasîbi vardır."

dediği gibilerden olun.

İşte bu işin ilki ve sonu böyledir. Bunu ancak ehli olduktan sonra anlayabilirsin. Ehli olduğun vakit gözün açılır ve gerçeği görürsün, o vakit daha öncüye ihtiyacın olmaz. Gerçi körü götürmek mümkündür. Fakat o da bir hadde kadardır. Yol daralıp kıldan ince kılıçtan keskin olduğu vakit, üzerinden ancak kanadı olan kuşlar geçebilir. Artık körü arkasında taşıyamaz. Kendisinin dermanı olup suyun durgun aktığı ve karşıya geçmek mutlak yüzmekle mümkün olduğu vakit, yüzmesini bilen karşıya geçebilir. Fakat çoğunlukla başkasını peşinden sürükleyemez. Bunlar, su üzerinde yürüyen ile yer üzerinde yürüyenlerin birbirine nispetleri gibi şeylerdir. Suda yüzmek öğrenilebilir. Fakat su üstünde yürümek, öğrenmekle temîn edilmez. Ancak îmandaki yakîn kuvvetiyle elde edilir. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e **İsâ aleyhisselâm**ın su üzerinde yürüdüğü haber verildiği vakit:

لَوِ ازْدَادَ يَقِينًا لَمَشٰى عَلَى الْهَوَاءِ

"Eğer daha kuvvetli yakîne sâhip olaydı hava üzerinde de yürürdü."[40] buyurdu.

İşte bu anlattıklarımız kerâhet, muhabbet, rızâ, gadab, şükür ve küfre birer remz ve işâretlerdir. Muâmele ilminde daha ileri gitmek uygun olmaz. Daha kolay anlaşılsınlar diye Allahu Teâlâ bu hususlarda darb-ı meseller de vermiştir. Peygamberi vasıtasıyla, ins ve cinni ibâdet için yarattığını haber verdi. Bunlar hakkında hikmetin gayesi ibâdet olduğunu bildirdi. Sonra iki kulu olduğunu ve bunlardan birini sevdiğini haber verdi. Sevdiğinin isimleri Cebrâil, Rûhu'l-Kudüs ve El-Emîn'dir. Bu, Allah katında sevimlidir, emîndir, itâatkârdır. Diğerine de buğzeder; onun adı da

---

[40] Bu rivâyet münkerdir. Yalnız İbn Ebi'd-Dünya Bekr b. Abdullah'tan rivayetinde: Havârîler İsa'yı su üstünde yürürken gördüklerinde, bizzat İsâ: "İnsanlar kuvvetli yakine sâhip olsalar hava üzerinde de yürürlerdi." demiştir.

İblîs'dir. O, mel'ûndur, bilinen vakte kadar yaşayacaktır. Sonra irşadı Cebrâil'e havâle ederek:

قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ

"De ki: Onu, Mukaddes Rûh (Cebrail), **iman edenlere sebat vermek, Müslümanları doğru yola iletmek ve onlara müjde vermek için, Rabbin katından hak olarak indirdi."** (Nahl sûresi, 16/102),

يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهٖ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِهٖ

"O, kavuşma günü ile korkutmak için, kendi emrinden olan vahyi, kullarından kimi dilerse ona ilka eder." (Mü'min sûresi, 40/15) buyurmuştur. İğvâ ve aldatmayı da İblîs'e havale ederek:

لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِهٖ

"O'nun yolundan sapıtması için." (Zümer sûresi, 39/8) buyurmuştur.

İğvâ, kulları, hikmetin gayesine ulaşmaktan uzaklaştırmaktır. İşte bunu gadab ettiği İblîs'e nispet etti. Hayatta bunun benzeri vardır. İrşâd ise hikmetin gayesine ulaştırmaktır. Onu da sevdiği kuluna nispet etti. Hayatta bunun da benzeri vardır. Hükümdar bir sâkî ve bir temizlikçiye ihtiyacı olduğu ve buna karşılık iki de kölesi bulunduğu vakit, elbette kölelerinden çirkin ve âdîsini çöpçülüğe, güzel ve kibarını da sâkîliğe ayırır. Sevip hoşlandığına hizmetin güzelini, sevmeyip hoşlanmadığına da hizmetin âdîsini verir. "Bu benim işimdir, onun işi benim işimden daha aşağı değildir." diyemezsin. Çünkü bunu kendine nispet ettiğin vakit hatâya düşmüş olursun. Belki çirkin işi çirkin şahsa, güzel işi de güzel şahsa tahsis, adâleti tamamlamak içindir. Çünkü O'nun adâleti, bâzen senin hiç bir dahlin olmadan ve bâzen de seninle tamamlanır. Sen ve kudretin de O'nun fiilindensiniz. İlmin de, amelin de, diğer hareket sebeplerin de hepsi O'nun fiilindendir. O, onları adâletle tertip etti. O'ndan âdil fiiller sâdır olur. Ne yazık ki sen ancak kendini görebiliyorsun. Âlem-i şehâdette sende görülen işlerin, âlem-i gayb ve melekûttan sebepleri olmadığını sanır ve böylece kendi işlerini kendine nispet edersin.

Sen gece vakti, hokkabazın kukla oyunlarını seyreden bir çocuk gibisin. Hokkabaz, bir de arkasından çeşitli sûretler çıkarır. Bu suretleri oynar, bağırır, oturur ve kalkar. Aslında bu sûret bizâtihî hareket edemeyen bir kukladır. Onu hareket ettiren, gece karanlığında görülmeyen ince ipliklerdir. İplerin ucu hokkabazın elindedir. Kendisi çocukların göremediği saklı bir yerde durur. Çocuklar kuklanın hareketine hem sevinir, hem de şaşırırlar. Çünkü onlar, bütün bu hareketleri kuklanın kendisinin yaptığını sanırlar. Fakat aklı başında insanlar, bunun kendiliğinden bir hareket olmayıp, başkası tarafından tahrîk edildiğini bilirler. Ancak herkes kukla oynatma sanatının tafsîlâtını bilmeyebilir. Az boz bilenleri varsa da hokkabaz gibi yine bilemezler.

İşte dünya sıbyanları da böyledir. Âlimlere nispetle câhiller sıbyan gibidir. Şahıslara bakar ve onları bizâtihî hareket eden birer kuvvet sanırlar ki, çoğunluk böyledir. Âlimler, onların tahrîk edildiklerini bilir, fakat nasıl tahrik edildiklerini bilemez. Ekseriyetle âlimler de böyledir. Ancak ârif olup, ilimde rüsûh sahibi olan âlimler, keskin görüşleri ile örümcek ipliği gibi ve belki bundan da ince olup göklere asılı bulunan bu ipleri ve yerdekilerin bu iplere nasıl asılı olduklarını görürler. Ancak bu ipler o kadar incedirler ki, bu baş gözü ile görülmezler. Onlar mârifet gözlüğü ile görürler. Sonra iplerin uçlarını ve uçlarının da meleklerin elinde hareket ettirildiklerini sonra da bu meleklerin Hamele-i Arş'a dönük onlarak Allah'tan gelen emri nasıl beklediklerini, Allah'ın emrine isyan etmemek için nasıl dikkatli davrandıklarını görürler. Kur'ân-ı Kerîm'de bu müşâhededen tâbir edilmek üzere:

وَفِي السَّمَآءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ

"Rızkınız ve size va'd olunagelen şeyler göklerdedir." (Zâriyât sûresi, 51/22) buyrulmuştur. Gökteki kendilerine inecek ilâhî emirleri ve mukadderatı beklemekte olanlarını da bildirmek üzere:

خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ
لِتَعْلَمُوٓا أَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ اللّٰهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ
شَيْءٍ عِلْمًا

"Allah yedi göğü ve yerden de onların mislini yaratmış olandır. Emri, bütün bunların arasında durmadan iner. Allah'ın hakîkaten her şeye kadir olduğunu, ilmiyle hakîkaten her şeyi kaplamış bulunduğunu bilmeniz içindir." (Talâk sûresi, 65/12) buyurmuştur ki, bunların tevîllerini ancak Allah Teâlâ ve ilimde rüsûh bulanlar bilir.

İbn Abbâs (r.a.) ilimde rüsuh bulanlar hakkında: "Onların ilimlerini avâmın havsalası almaz." dedi ve Allahu Teâlâ'nın: **"O'nun emri bu ikisinin arasında durmadan iner."** âyet-i celîlesini okudu. İbn Abbâs (r.a.) devamla: "Eğer bu âyetten anladığımı size anlataydım, beni recmeder veya küfür ile ithâm ederdiniz." dedi. Burada da bu kadarla yetinelim. Çünkü bâzen hududu aşıyor ve muamele ilmine başka şeyler karıştırıyoruz. Yine maksada dönerek deriz ki:

Şükrün hakîkati, Allahu Teâlâ'nın hikmetini tamamlamakta kulun kullanılması demek olduğuna göre, kullar arasında en çok şükreden, Allah katında en sevimli ve Allah'a en yakın olanları vardır. Allah'a en yakın olanları meleklerdir. Bunların da tertibi ve sıraları vardır. Her birinin Allah katında belirli bir yeri vardır. Yakınlık mertebesinde en üstünü, İsrâfil aleyhisselâm'dır. Derecelerinin üstünlüğü, onların yaratılışta mükerrem olmalarındandır. Allahu Teâlâ peygamberleri onlar vasıtasıyla ıslâh etmiştir. Peygamberler ise yeryüzünde en üstün mevkîe sâhip olanlardır. Bunlar meleklerden sonra gelir. Bunlar da yaratılışta hayırlıdırlar. Allahu Teâlâ diğer insanları da bunlar vasıtasıyla hidâyete ulaştırmıştır.[41] Ve hikmetini onlarla tamamlamıştır. Peygamberlerin en üstünü de Peygamberimiz Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v.)'dır. Çünkü Allahu Teâlâ, onunla dîni kemâle erdirdi. Ve peygamberliği onunla sona erdirmiştir. Peygamberleri de onlara vâris olan ulemâ tâkip eder. Bunlar, kendi zatlarında sâlih kimseler oldukları gibi, Allahu Teâlâ diğer insanları da onlar vasıtasıyla ıslâh etmiştir. Bunların da her birinin derecesi, kendisini ve başkasını ıslâhı nispetindedir. Bunlardan sonra âdil hükümdarlar gelir. Zîra ulemâ, insanların dînî ve mânevî yönlerini düzelttikleri gibi, bunlar da maddî ve dünyevî yönlerini düzeltirler. Zâten Peygamber Efendimiz (s.a.v.)in üstünlüğünün bir hikmeti de din ve dünya işlerinin kendi elinde toplanmış olması idi. Allahu Teâlâ onunla insanların hem dîn, hem dünyalarındaki salâhlarını kemâle erdirmiştir. Ondan başka hiç bir peygambere her iki vazîfe birden verilmemiştir. Bunlardan sonra da yalnız kendini ıslâh eden âlimler gelir. Çünkü Allah'ın hikmeti bunlarla tamamlanmış değil, yalnız kendilerinde kendi şahıslarında tamamlanmıştır. Bunlardan arta kalanlar ise değersiz kimselerdir.

---

[41] Bizim mezhebimizde beşerin peygamberleri, meleklerin peygamberlerinden, Müslümanların avâmı, meleklerin avamından üstündür. Çünkü melekte nefis ve şehvet olmadığından onun ibâdeti tabiî ve âdeta insanın nefes alıp vermesi gibidir. Bu bakımdan melekler yükselemez. Zîra ibâdetinde mücâdele yoktur. Fakat beşer, nefis ve şehvet kuvvetiyle mücehhez olup, onlarla dâima mücadele hâlinde olduğu için, mücadelede galebe çalınca, meleklerden ileri geçer. (Mütercim)

Şunu da bilmiş ol ki; dînin ayakta durması, hükümdarlar sayesindedir. Zâlim ve fâsık olsalar da bunları tahkîr etmek, doğru olmaz. Nitekim **Amr b. el-As**: "Zâlim imam, devam eden fitneden hayırlıdır." demiştir. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

سَيَكُونُ عَلَيْكُمْ أُمَرَاءُ تَعْرِفُونَ مِنْهُمْ وَتُنْكِرُونَ وَيُفْسِدُونَ وَمَا
يُصْلِحُ اللّٰهُ بِهِمْ أَكْثَرُ فَإِنْ أَحْسَنُوا فَلَهُمُ الْأَجْرُ وَعَلَيْكُمُ الشُّكْرُ
وَإِنْ أَسَاؤُا فَعَلَيْهِمُ الْوِزْرُ

"İleride başınıza öyle âmirler gelecek ki, bunların kabul ve reddedeceğiniz tutum ve davranışları olacaktır. Bunlar ifsâdatta bulunacaklardır. Fakat Allahu Teâlâ'nın onlar vasıtasıyla ıslâh edip düzelttiği, onların ifsâd edip bozduklarından daha çok olacaktır. İyilik yaparlarsa ecri onlara şükrü de sizedir. Kötülük yaparlarsa cezâsı onlaradır. Size de düşen sabretmektir." buyurmuştur.

Sehl de şöyle diyor: "Sultanın imamlığını kabul etmeyen zındık, sultanın dâvetine icâbet etmeyen mübtedî, dâvetsiz olarak hükümdarın yanına giden ise ahmaktır." demiştir.

Yine **Sehl**'e: "İnsanların hayırlısı kimdir?" diye sorduklarında, sultanlardır, demiştir. Bunun üzerine: "Biz sultanları en kötü insanlar diye tanırız." demeleri üzerine, Sehl: "Durun, ileri gitmeyin. Allahu Teâlâ'nın günde iki bakışı vardır. Birincisi, Müslüman'ın mallarının, diğeri de bedenlerinin selâmetinedir. Hükümdarlar bunları koruduğu için bu sâyede onları mağfiret eder." demiştir.

Yine bu zât: "Sultanların kapılarında asılan siyah tahtalar, yetmiş kıssacı vâizden hayırlıdır." demiştir.

الركن الثاني من أركان الشكر : ما عليه الشكر

وهوَ النعمةُ ، ولنذكرْ فيهِ حقيقةَ النعمةِ ، وأقسامَها ، ودرجاتِها ، وأصنافَها ، ومجامعَها فيما يخصُّ ويعمُّ ، فإنَّ إحصاءَ نعمِ اللهِ علىٰ عبادِهِ خارجٌ عنْ مقدورِ البشرِ ؛ كما قالَ تعالىٰ : ﴿وَإِن تَعُدُّواْ نِعْمَتَ ٱللَّهِ لَا تُحْصُوهَا﴾ .

فنقدِّمُ أموراً كليَّةً تجري مَجرى القوانينِ في معرفةِ النعَمِ ، ثمَّ نشتغلُ بذكرِ الآحادِ ، واللهُ الموفقُ للصوابِ .

بيان حقيقة النعمة وأقسامها

اعلمْ : أنَّ كلَّ خيرٍ ولذَّةٍ وسعادةٍ ، بلْ كلَّ مطلوبٍ ومؤثَرٍ فإنَّهُ يُسمَّىٰ نعمةً ، ولكنَّ النعمةَ بالحقيقةِ هيَ السعادةُ الأخرويَّةُ ، وتسميةُ ما عداها نعمةً وسعادةً إمَّا غلطٌ وإمَّا مجازٌ ؛ كتسميةِ السعادةِ الدنيويةِ التي لا تعينُ على الآخرةِ نعمةً ، فإنَّ ذلكَ غلطٌ محضٌ ، وقدْ يكونُ اسمُ النعمةِ للشيءِ صدقاً ، ولكنْ يكونُ إطلاقُهُ على السعادةِ الأخرويَّةِ أصدقَ ؛ ككلِّ سببٍ يوصلُ إلىٰ سعادةِ الآخرةِ ويعينُ عليها ، إمَّا بواسطةٍ واحدةٍ أوْ بوسائطَ ، فإنَّ تسميتَهُ نعمةً صحيحٌ وصدقٌ ؛ لأجلِ أنَّهُ يفضي إلى النعمةِ الحقيقيةِ .

* * *

والأسبابُ المعينةُ واللذَّاتُ المسمَّاةُ نعمةً نشرحُها بتقسيماتٍ :

القسمةُ الأولىٰ :

أنَّ الأمورَ كلَّها بالإضافةِ إلينا تنقسمُ إلىٰ ما هوَ نافعٌ في الدنيا والآخرةِ جميعاً ؛ كالعلمِ وحسْنِ الخلُقِ ، وإلىٰ ما هوَ ضارٌّ فيهما جميعاً ؛ كالجهلِ وسوءِ الخلُقِ ، وإلىٰ ما ينفعُ في الحالِ ويضرُّ في المآلِ ؛ كالتلذُّذِ باتباعِ الشهواتِ ، وإلىٰ ما يضرُّ في الحالِ ويؤلمُ ولكنْ ينفعُ في المآلِ ؛ كقمعِ الشهواتِ ومخالفةِ النفسِ .

فالنافعُ في الحالِ والمآلِ هوَ النعمةُ تحقيقاً ؛ كالعلمِ وحسْنِ الخلقِ ، والضارُّ فيهما هوَ البلاءُ تحقيقاً ؛ وهوَ ضدُّهُما .

والنافعُ في الحالِ المضرُّ في المآلِ بلاءٌ محضٌ عندَ ذوي الأبصارِ وتظنُّهُ الجهَّالُ نعمةً ، ومثالُهُ : الجائعُ إذا وجدَ عسلاً فيهِ سمٌّ ، فإنَّهُ يعدُّهُ نعمةً إنْ كانَ جاهلاً ، وإذا علمَهُ . . علمَ أنَّ ذلكَ بلاءٌ سيقَ إليهِ .

والضارُّ في الحالِ النافعُ في المآلِ نعمةٌ عندَ ذوي الألبابِ ، بلاءٌ عندَ الجهَّالِ ، ومثالُهُ : الدواءُ البشعُ في الحالِ مذاقُهُ ، إلا أنَّهُ شافٍ مِنَ الأمراضِ والأسقامِ وجالبٌ للصحَّةِ والسلامةِ ، فالصبيُّ الجاهلُ إذا كُلِّفَ شربَهُ . . ظنَّهُ بلاءً ، والعاقلُ يعدُّهُ نعمةً ويتقلَّدُ المنَّةَ ممَّنْ يهديهِ إليهِ ويقربُهُ منهُ ويهيِّئُ لهُ أسبابَهُ ، فلذلكَ تمنعُ الأمُّ ولدَها مِنَ الحجامةِ والأبُ يدعوهُ إليها ، فإنَّ الأبَ بكمالِ عقلِهِ يلحظُ العاقبةَ ، والأمَّ لقصورِها وفرْطِ حبِّها تلحظُ الحالَ ،

والصبيَّ لجهلِهِ يتقلَّدُ منَّةً مِنْ أمِّهِ دونَ أبيهِ ، ويأنسُ إليها وإلىٰ شفقتِها ، ويقدِّرُ الأبَ عدواً لهُ ، ولوْ عقلَ . . لعلمَ أنَّ الأمَّ عدوٌّ باطنٌ في صورةِ صديقٍ ؛ لأنَّ منعَها إيَّاهُ مِنَ الحجامةِ يسوقُهُ إلىٰ أمراضٍ وآلامٍ أشدَّ مِنَ الحجامةِ ، ولكنَّ الصديقَ الجاهلَ شرٌّ مِنَ العدوِّ العاقلِ ، وكلُّ إنسانٍ فإنَّهُ صديقُ نفسِهِ ، ولكنَّهُ صديقٌ جاهلٌ ، فلذلكَ تعملُ بهِ ما لا يعملُ بهِ العدوُّ .

* * *

قسمةٌ ثانيةٌ :

اعلمْ : أنَّ الأسبابَ الدنيويَّةَ مختلطةٌ ، قدِ امتزجَ خيرُها بشرِّها ، فقلَّما يصفو خيرُها ؛ كالمالِ والأهلِ والولدِ والأقاربِ والجاهِ وسائرِ الأسبابِ ، ولكنْ تنقسمُ إلىٰ ما نفعُهُ أكثرُ مِنْ ضرِّهِ ؛ كقدْرِ الكفايةِ مِنَ المالِ والجاهِ وسائرِ الأسبابِ ، وإلىٰ ما ضرُّهُ أكثرُ مِنْ نفعِهِ في حقِّ أكثرِ الأشخاصِ ؛ كالمالِ الكثيرِ والجاهِ الواسعِ ، وإلىٰ ما يكافئُ ضررُهُ نفعَهُ ، وهـٰذهِ أمورٌ تختلفُ بالأشخاصِ ، فربَّ إنسانٍ صالحٍ ينتفعُ بالمالِ الصالحِ وإنْ كثرَ ، فينفقُهُ في سبيلِ اللهِ ، ويصرفُهُ إلى الخيراتِ ، فهوَ معَ هـٰذا التوفيقِ نعمةٌ في حقِّهِ ، وربَّ إنسانٍ يستضرُّ بالقليلِ أيضاً ؛ إذْ لا يزالُ مستصغراً لهُ شاكياً مِنْ ربِّهِ ، طالباً للزيادةِ عليهِ ، فيكونُ ذلكَ معَ هـٰذا الخذلانِ بلاءً في حقِّهِ .

* * *

قسمةٌ ثالثةٌ :

اعلمْ : أنَّ الخيراتِ باعتبارٍ آخرَ تنقسمُ إلىٰ ما هوَ مؤثَرٌ لذاتِهِ لا لغيرِهِ ، وإلىٰ مؤثَرٍ لغيرِهِ ، وإلىٰ مؤثَرٍ لذاتِهِ ولغيرِهِ .

فالأوَّلُ : ما يُؤثَرُ لذاتِهِ لا لغيرِهِ ؛ كلذَّةِ النظرِ إلىٰ وجهِ اللهِ تعالىٰ ، وسعادةِ لقائِهِ ، وبالجملةِ سعادةُ الآخرةِ التي لا انقضاءَ لها ؛ فإنَّها لا تُطلبُ ليُتوصَّلَ بها إلىٰ غايةٍ أخرىٰ مقصودةٍ وراءَها ، بلْ تُطلبُ لذاتِها .

الثاني : ما يُقصدُ لغيرِهِ ولا غرضَ أصلاً في ذاتِهِ ؛ كالدراهمِ والدنانيرِ ، فإنَّ الحاجاتِ لوْ كانَتْ لا تنقضي بها .. لكانَتْ هيَ والحصباءُ بمثابةٍ واحدةٍ ، ولكنْ لمَّا كانَتْ وسيلةً إلى اللذَّاتِ سريعةَ الإيصالِ إليها .. صارَتْ عندَ الجهَّالِ محبوبةً في أنفسِها ، حتَّىٰ يجمعونَها ويكنزونَها ويتصارفونَ عليها بالربا ، ويظنُّونَ أنَّها مقصودةٌ ، ومثالُ هؤلاءِ مثالُ مَنْ يحبُّ شخصاً ، فيحبُّ بسببِهِ رسولَهُ الذي يجمعُ بينَهُ وبينَهُ ، ثمَّ ينسىٰ في محبَّةِ الرسولِ محبَّةَ الأصلِ ، فيعرضُ عنهُ طولَ عمرِهِ ولا يزالُ مشغولاً بتعهُّدِ الرسولِ ومراعاتِهِ وتفقُّدِهِ ، وهوَ غايةُ الجهلِ والضلالِ .

الثالثُ : ما يُقصدُ لذاتِهِ ولغيرِهِ ؛ كالصحَّةِ والسلامةِ ، فإنَّها تُقصدُ ليقدرَ بسببِها على الفكرِ والذكرِ الموصلينِ إلىٰ لقاءِ اللهِ تعالىٰ ، أوْ ليتوصَّلَ بها إلى استيفاءِ لذَّاتِ الدنيا ، وتُقصدُ أيضاً لذاتِها ، فإنَّ الإنسانَ وإنِ استغنىٰ عنِ المشي الذي تُرادُ سلامةُ الرجْلِ لأجلِهِ فيريدُ أيضاً سلامةَ الرجْلِ مِنْ حيثُ إنَّها سلامةٌ .

فإذاً ؛ المؤثَرُ لذاتِهِ فقطْ هوَ الخيرُ والنعمةُ تحقيقاً ، وما يُؤْثَرُ لذاتِهِ ولغيرِهِ أيضاً فهو نعمةٌ ، ولكنْ دونَ الأوَّلِ ، فأمَّا ما لا يُؤْثَرُ إلا لغيرِهِ ؛ كالنقدينِ . . فلا يُوصفانِ في أنفسِهما مِنْ حيثُ إنَّهُما جوهرانِ بأنَّهُما نعمةٌ ، بلْ مِنْ حيثُ هما وسيلتانِ ، فيكونانِ نعمةً في حقِّ مَنْ يقصدُ أمراً ليسَ يمكنُهُ أنْ يتوصَّلَ إليهِ إلا بهِما ، فلوْ كانَ مقصدُهُ العلمَ والعبادةَ ومعَهُ الكفايةُ التي هيَ ضرورةُ حياتِهِ . . استوىٰ عندَهُ الذهبُ والمدرُ ، فكانَ وجودُهُما وعدمُهُما عندَهُ بمثابةٍ واحدةٍ ، بلْ ربما شغلَهُ وجودُهُما عنِ الفكرِ والعبادةِ ، فيكونانِ بلاءً في حقِّهِ ولا يكونانِ نعمةً .

* * *

قسمةٌ رابعةٌ :

اعلمْ : أنَّ الخيراتِ باعتبارٍ آخرَ تنقسمُ إلىٰ نافعٍ ، وجميلٍ ، ولذيذٍ ؛ فاللذيذُ : هوَ الذي تُدركُ راحتُهُ في الحالِ ، والنافعُ : هوَ الذي يفيدُ في المآلِ ، والجميلُ : هوَ الذي يُستحسنُ في سائرِ الأحوالِ .

والشرورُ أيضاً تنقسمُ إلىٰ ضارٍّ ، وقبيحٍ ، ومؤلمٍ .

وكلُّ واحدٍ من القسمينِ ضربانِ : مطلقٌ ومقيَّدٌ .

فالمطلقُ : هوَ الذي اجتمعَ فيهِ الأوصافُ الثلاثةُ ؛ أمَّا في الخيرِ . . فكالعلمِ والحكمةِ ؛ فإنَّها نافعةٌ وجميلةٌ ولذيذةٌ عندَ أهلِ العلمِ والحكمةِ ، وأمَّا في الشرِّ . . فكالجهلِ ، فإنَّهُ ضارٌّ وقبيحٌ ومؤلمٌ ، وإنَّما يحسُّ الجاهلُ

بألمِ جهلِهِ إذا عرفَ أنَّهُ جاهلٌ ؛ بأنْ يرىٰ غيرَهُ عالماً ، ويرىٰ نفسَهُ جاهلاً ، فيدركَ ألمَ النقصِ ، فتنبعثَ منهُ شهوةُ العلمِ اللذيذةُ ، ثمَّ قدْ يمنعُهُ الحسدُ والكبْرُ والشهواتُ البدنيَّةُ عنِ التعلُّمِ ، فيتجاذبُهُ متضادَّانِ ، فيعظمُ ألمُهُ ، فإنَّهُ إنْ تركَ التعلُّمَ . . تألَّمَ بالجهلِ ودرْكِ النقصانِ ، وإنِ اشتغلَ بالتعلُّمِ . . تألَّمَ بتركِ الشهواتِ أوْ بتركِ الكبْرِ وذلِّ التعلُّمِ ، ومثلُ هٰذا الشخصِ لا يزالُ في عذابٍ دائمٍ لا محالةَ .

والضربُ الثاني : مقيَّدٌ : وهوَ الذي جمعَ بعضَ هٰذهِ الأوصافِ دونَ بعضٍ ، فربَّ نافعٍ مؤلمٌ ؛ كقطْعِ الإصبعِ المتآكلةِ والسِّلعةِ الخارجةِ مِنَ البدنِ⁽¹⁾ ، وربَّ نافعٍ قبيحٌ ؛ كالحمقِ ، فإنَّهُ بالإضافةِ إلىٰ بعضِ الأحوالِ نافعٌ ، وقدْ قيلَ : (استراحَ مَنْ لا عقلَ لهُ) ، فإنَّهُ لا يهتمُّ بالعاقبةِ ، فيستريحُ في الحالِ إلىٰ أنْ يحينَ وقتُ هلاكِهِ ، وربَّ نافعٍ مِنْ وجهٍ ضارٌّ مِنْ وجهٍ ؛ كإلقاءِ المالِ في البحرِ عندَ خوفِ الغرقِ ، فإنَّهُ ضارٌّ للمالِ ، ونافعٌ للنفْسِ في نجاتِها .

والنافعُ قسمانِ : ضروريٌّ ؛ كالإيمانِ وحسْنِ الخلقِ في الإيصالِ إلىٰ سعادةِ الآخرةِ ، وأعني بهِما العلمَ والعملَ ؛ إذْ لا يقومُ مقامَهُما ألبتةَ غيرُهُما ، وإلىٰ ما لا يكونُ ضرورياً ؛ كالسكنجبينِ مثلاً في تسكينِ الصفراءِ ، فإنَّهُ قدْ يمكنُ تسكينُها بما يقومُ مقامَهُ .

* * *

---

(١) السلعة : زيادة تحدث في الجسد ؛ كالغدة والخرّاج .

قسمةٌ خامسةٌ :

اعلمْ : أنَّ النعمةَ يُعبَّرُ بها عنْ كلِّ لذيذٍ ، واللذَّاتُ بالإضافةِ إلى الإنسانِ مِنْ حيثُ اختصاصُهُ بها أوْ مشاركتُهُ لغيرِهِ ثلاثةُ أنواعٍ : عقليَّةٌ ، وبدنيَّةٌ مشتركةٌ معَ بعضِ الحيواناتِ ، وبدنيَّةٌ مشتركةٌ معَ جميعِ الحيواناتِ .

أمَّا العقليَّةُ . . فكلذَّةِ العلمِ والحكمةِ ؛ إذْ ليسَ يستلذُّها السمعُ والبصرُ والشمُّ ، ولا البطنُ ولا الفرجُ ، وإنَّما يستلذُّها القلبُ ؛ لاختصاصِهِ بصفةٍ يُعبَّرُ عنها بالعقلِ ، وهـٰذهِ أقلُّ اللذاتِ وجوداً ، وهيَ أشرفُها .

أمَّا قلَّتُها . . فلأنَّ العلمَ لا يستلذُّهُ إلا عالمٌ ، والحكمةَ لا يستلذُّها إلا حكيمٌ ، وما أقلَّ أهلَ العلمِ والحكمةِ ، وما أكثرَ المتسمِّينَ باسمِهِمْ والمترسِّمينَ برسومِهِمْ .

وأمَّا شرفُها . . فلأنَّها لازمةٌ لا تزولُ أبداً لا في الدنيا ولا في الآخرةِ ، ودائمةٌ لا تُملُّ ، فالطعامُ يُشبعُ منهُ فيُملُّ ، وشهوةُ الوقاعِ يُفرغُ منها فتُستثقلُ ، والعلمُ والحكمةُ قطُّ لا يُتصوَّرُ أنْ تُملَّ وتُستثقلَ .

ومَنْ قدرَ على الشريفِ الباقي أبدَ الآبادِ إذا رضيَ بالخسيسِ الفاني في أقربِ الآمادِ . . فهوَ مصابٌ في عقلِهِ ، محرومٌ لشقاوتِهِ وإدبارِهِ ، وأقلُّ أمرٍ فيهِ أنَّ العلمَ والعقلَ لا يحتاجُ إلىٰ أعوانٍ وحفظةٍ بخلافِ المالِ ؛ إذِ العلمُ يحرسُكَ وأنتَ تحرسُ المالَ ، والعلمُ يزيدُ بالإنفاقِ والمالُ ينقصُ بالإنفاقِ ، والمالُ يُسرقُ والولايةُ يُعزلُ عنها والعلمُ لا تمتدُّ إليهِ أيدي السرَّاقِ

بالأخذِ ، ولا أيدي السلاطينِ بالعزْلِ ، فيكونُ صاحبُهُ في رَوْحِ الأمنِ أبداً ، وصاحبُ المالِ والجاهِ في كَرْبِ الخوفِ أبداً .

ثمَّ العلمُ نافعٌ ولذيذٌ وجميلٌ في كلِّ حالٍ أبداً ، والمالُ تارةً يجذبُ إلى الهلاكِ ، وتارةً يجذبُ إلى النجاةِ ، ولذلكَ ذمَّ اللهُ تعالى المالَ في القرآنِ في مواضعَ وإنْ سمَّاهُ خيراً في مواضعَ .

وأمَّا قصورُ أكثرِ الخلقِ عنْ إدراكِ لذَّةِ العلمِ . . فإمَّا لعدمِ الذوْقِ ، فمَنْ لمْ يذقْ . . لمْ يعرفْ ولمْ يشتقْ ؛ إذِ الشوقُ تبعُ الذوقِ ، وإمَّا لفسادِ أمزجتِهِمْ ومرضِ قلوبِهِمْ بسببِ اتباعِ الشهواتِ ؛ كالمريضِ الذي لا يدركُ حلاوةَ العسلِ ويراهُ مرّاً ، وإمَّا لقصورِ فطرتِهِمْ ؛ إذْ لمْ تُخلقْ لهُمْ بعدُ الصفةُ التي بها يُستلذُّ العلمُ ؛ كالطفلِ الرضيعِ الذي لا يدركُ لذَّةَ العسلِ والطيورِ السمانِ ، ولا يستلذُّ إلا اللبنَ ، وذلكَ لا يدلُّ علىٰ أنَّها ليسَتْ لذيذةً ، ولا استطابتُهُ للبنِ تدلُّ علىٰ أنَّهُ ألذُّ الأشياءِ .

فالقاصرونَ عنْ دركِ لذَّةِ العلمِ والحكمةِ ثلاثةٌ : إمَّا مَنْ لمْ يحيَ بعدُ باطنُهُ كالطفلِ ، وإمَّا مَنْ ماتَ بعدَ الحياةِ باتباعِ الشهواتِ ، وإمَّا مَنْ مرضَ بسببِ اتباعِ الشهواتِ .

وقولُهُ تعالىٰ : ﴿ فِى قُلُوبِهِم مَّرَضٌ ﴾ إشارةٌ إلىٰ مرضِ العقولِ ، وقولُهُ عزَّ وجلَّ : ﴿ لِّيُنذِرَ مَن كَانَ حَيًّا ﴾ إشارةٌ إلىٰ مَنْ لمْ يحيَ حياةً باطنةً ، وكلُّ حيٍّ بالبدنِ ميِّتٍ بالقلبِ فهوَ عندَ اللهِ مِنَ الموتىٰ وإنْ كانَ عندَ الجهَّالِ مِنَ

الأحياءِ ، ولذلكَ كانَ الشهداءُ أحياءً عندَ ربِّهِمْ يُرزقونَ فرحينَ وإنْ كانوا موتىٰ بالأبدانِ .

الثانيةُ : لذةٌ يشاركُ الإنسانُ فيها بعضَ الحيواناتِ : كلذَّةِ الرئاسةِ والغلبةِ والاستيلاءِ ، وذلكَ موجودٌ في الأسدِ والنمرِ وبعضِ الحيواناتِ .

الثالثةُ : ما يشاركُ الإنسانُ بها سائرَ الحيواناتِ : كلذةِ البطْنِ والفرْجِ ، وهٰذهِ أكثرُها وجوداً ، وهي أخسُّها ، ولذلكَ اشتركَ فيها كلُّ ما دبَّ ودرجَ حتَّى الديدانُ والحشراتُ .

ومَنْ جاوزَ هٰذهِ الرتبةَ . . تشبثَتْ بهِ لذَّةُ الغلبةِ ، وهيَ أشدُّها التصاقاً بالمتعاقلينَ[1] ، فإنْ جاوزَ ذلكَ . . ارتقىٰ إلى الثالثةِ ، فصارَ أغلبُ اللذَّاتِ عليهِ لذةَ العلمِ والحكمةِ ، لا سيما لذَّةُ معرفةِ اللهِ تعالىٰ ومعرفةِ صفاتِهِ وأفعالِهِ ، وهٰذهِ رتبةُ الصدِّيقينَ ، ولا يُنالُ تمامُها إلا بخروجِ استيلاءِ حبِّ الرئاسةِ مِنَ القلبِ ، وآخرُ ما يخرجُ مِنْ رؤوسِ الصدِّيقينَ حبُّ الرئاسةِ ، وأمَّا شرهُ البطْنِ والفرْجِ . . فكسرُهُ ممَّا يقوىٰ عليهِ الصالحونَ ، وشهوةُ الرئاسةِ لا يقوىٰ علىٰ قهرِها إلا الصدِّيقونَ ، فأمَّا قمعُها بالكليَّةِ حتَّىٰ لا يقعَ بها الإحساسُ على الدوامِ وفي اختلافِ الأحوالِ . . فيشبهُ أنْ يكونَ خارجاً عنْ مقدورِ البشرِ .

---

(١) في (د) : (المتغافلين) .

نعمْ ، تغلبُ لذَّةُ معرفةِ اللهِ في أحوالٍ لا يقعُ معَها الإحساسُ بلذَّةِ الرئاسةِ والغلبةِ ، ولكنْ ذلكَ لا يدومُ طولَ العمرِ ، بلْ تعتريهِ الفتراتُ ، فتعودُ إليهِ الصفاتُ البشريَّةُ ، فتكونُ موجودةً ولكنْ تكونُ مقهورةً لا تقوىٰ علىٰ حمْلِ النفسِ على العدولِ عنِ العدْلِ .

وعندَ هـٰذا تنقسمُ القلوبُ إلىٰ أربعةِ أقسامٍ :

قلبٌ لا يحبُّ إلا اللهَ تعالىٰ ، ولا يستريحُ إلا بزيادةِ المعرفةِ بهِ والفكرِ فيهِ ، وقلبٌ لا يدري ما لذَّةُ المعرفةِ ، وما معنى الأنسِ باللهِ ، وإنَّما لذتهُ بالجاهِ والرئاسةِ والمالِ وسائرِ الشهواتِ البدنيَّةِ ، وقلبٌ أغلبُ أحوالِهِ الأنسُ باللهِ سبحانَهُ والتلذُّذُ بمعرفتِهِ والفكرِ فيهِ ، ولكنْ قدْ يعتريهِ في بعضِ الأحوالِ الرجوعُ إلىٰ أوصافِ البشريَّةِ ، وقلبٌ أغلبُ أحوالِهِ التلذُّذُ بالصفاتِ البشريةِ ويعتريهِ في بعضِ الأحوالِ تلذُّذٌ بالعلمِ والمعرفةِ .

أمَّا الأوَّلُ . . فإنْ كانَ ممكناً في الوجودِ فهوَ في غايةِ البعدِ .

وأمَّا الثاني . . فالدنيا طافحةٌ بهِ .

وأمَّا الثالثُ والرابعُ . . فموجودانِ ولكنْ علىٰ غايةِ الندورِ ، ولا يُتصوَّرُ أنْ يكونَ ذلكَ إلا نادراً شاذّاً ، وهوَ معَ الندورِ يتفاوتُ في القلَّةِ والكثرةِ ، وإنَّما تكونُ كثرتُهُ في الأعصارِ القريبةِ مِنْ أعصارِ الأنبياءِ عليهمُ السلامُ ، فلا يزالُ يزدادُ العهدُ طولاً وتزدادُ مثلُ هـٰذهِ القلوبِ قلَّةً إلىٰ أنْ تقربَ الساعةُ ، ويقضيَ اللهُ أمراً كانَ مفعولاً .

وإنَّما وجبَ أنْ يكونَ هـٰذا نادراً ؛ لأنَّهُ مبادي ملكِ الآخرةِ ، والملكُ عزيزٌ ، والملوكُ لا يكثرونَ ، فكما لا يكونُ الفائقُ في الملكِ والجمالِ إلا نادراً وأكثرُ الناسِ مِنْ دونِهِمْ . . فكذا في ملكِ الآخرةِ ، فإنَّ الدنيا مرآةُ الآخرةِ ، فإنَّها عبارةٌ عنْ عالمِ الشهادةِ ، والآخرةُ عبارةٌ عنْ عالمِ الغيبِ ، وعالمُ الشهادةِ تابعٌ لعالمِ الغيبِ ؛ كما أنَّ الصورةَ في المرآةِ تابعةٌ لصورةِ الناظرِ في المرآةِ ، والصورةُ في المرآةِ وإنْ كانَتْ هيَ الثانيةَ في رتبةِ الوجودِ فإنَّها أولىٰ في حقِّ رؤيتِكَ ، فإنَّكَ لا ترىٰ نفسَكَ ، وترىٰ صورتَكَ في المرآةِ أوَّلاً ، فتعرفُ بها صورتَكَ التي هيَ قائمةٌ بكَ ثانياً علىٰ سبيلِ المحاكاةِ ، فانقلبَ التابعُ في الوجودِ متبوعاً في حقِّ المعرفةِ ، وانقلبَ المتأخِّرُ متقدماً ، وهـٰذا نوعٌ مِنَ الانعكاسِ ، ولكنَّ الانعكاسَ والانتكاسَ ضرورةُ هـٰذا العالمِ ، فكذلكَ عالمُ الملكِ والشهادةِ محاكٍ لعالمِ الغيبِ والملكوتِ .

فمِنَ الناسِ مَنْ يُسِّرَ لهُ نظرُ الاعتبارِ ، فلا ينظرُ في شيءٍ مِنْ عالمِ الملكِ إلا ويعبرُ بهِ إلىٰ عالمِ الملكوتِ ، فيُسمَّىٰ عبورُهُ عبرةً ، وقدْ أُمرَ الخلقُ بهِ ، فقيلَ : ﴿ فَٱعۡتَبِرُواْ يَـٰٓأُوْلِي ٱلۡأَبۡصَٰرِ ﴾ .

ومنهُمْ مَنْ عميَتْ بصيرتُهُ فلمْ يعبرْ ، فاحتُبسَ في عالمِ الملكِ والشهادةِ ، وستُفتحُ إلىٰ حبسِهِ أبوابُ جهنَّمَ ، وهـٰذا الحبسُ مملوءٌ ناراً منْ شأنِها أنْ تطلعَ على الأفئدةِ ، إلا أنَّ بينَهُ وبينَ إدراكِ ألمِها حجاباً ، فإذا رُفعَ ذلكَ الحجابُ بالموتِ . . أدركَ .

وعنْ هـٰذا أظهرَ اللهُ الحقَّ علىٰ لسانِ قومٍ استنطقَهُمْ بالحقِّ(١) ، فقالوا : (الجنَّةُ والنارُ مخلوقتانِ) ، ولكنِ الجحيمُ تُدركُ مرَّةً بإدراكٍ يُسمَّىٰ علمَ اليقينِ ، ومرَّةً بإدراكٍ آخرَ يُسمَّىٰ عينَ اليقينِ ، وعينُ اليقينِ لا يكونُ إلا في الآخرةِ ، وعلمُ اليقينِ قدْ يكونُ في الدنيا ، ولكنْ للذينَ وفرَ حظُّهُمْ مِنْ نورِ اليقينِ ، فلذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ ٱلْيَقِينِ ۝ لَتَرَوُنَّ ٱلْجَحِيمَ﴾ أيْ : في الدنيا ، ﴿ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيْنَ ٱلْيَقِينِ﴾ أيْ : في الآخرةِ .

فإذاً ؛ قدْ ظهرَ أنَّ القلبَ الصالحَ لملكِ الآخرةِ لا يكونُ إلا عزيزاً كالشخصِ الصالحِ لملكِ الدنيا .

* * *

قسمةٌ سادسةٌ حاويةٌ لمجامعِ النعَمِ :

اعلمْ : أنَّ النعمَ تنقسمُ إلىٰ ما هيَ غايةٌ مطلوبةٌ لذاتِها ، وإلىٰ ما هيَ مطلوبةٌ لأجلِ الغايةِ .

أمَّا الغايةُ . . فإنَّها سعادةُ الآخرةِ ، ويرجعُ حاصلُها إلىٰ أربعةِ أمورٍ : بقاءٌ لا فناءَ لهُ ، وسرورٌ لا غمَّ فيهِ ، وعلمٌ لا جهلَ معَهُ ، وغنىً لا فقرَ بعدَهُ ، وهيَ النعمةُ الحقيقيَّةُ ، ولذلكَ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا عيشَ إلا عيشُ الآخرةِ » ، وقالَ ذلكَ مرَّةً في الشدَّةِ تسليةً للنفسِ ، وذلكَ في وقتِ حفرِ

---

(١) قوله : (وعن هـٰذا) أي : بسبب ما ذكر ، فعنْ هنا للتسبب ، والمراد بالقوم : أهل السنة والجماعة .

الخندقِ في شدَّةِ الضرِّ ، وقالَ ذلكَ مرَّةً في السرورِ منعاً للنفسِ مِنَ الركونِ إلىٰ سرورِ الدنيا ، وذلكَ عندَ إحداقِ الناسِ بهِ في حجَّةِ الوداعِ[1] .

وقالَ رجلٌ : اللهمَّ ؛ إنِّي أسألُكَ تمامَ النعمةِ ، فقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « وهلْ تعلمُ ما تمامُ النعمةِ ؟ » ، قالَ : لا ، قالَ : « تمامُ النعمةِ دخولُ الجنةِ »[2] .

وأمَّا الوسائلُ . . فتنقسمُ إلى الأقربِ الأخصِّ ؛ كفضائلِ النفسِ ، وإلىٰ ما يليهِ في القرْبِ ؛ كفضائلِ البدنِ ، وهوَ الثاني ، وإلىٰ ما يليهِ في القربِ ويجاوزُ إلىٰ غيرِ البدنِ ؛ كالأسبابِ المطيفةِ بالبدنِ مِنَ المالِ والأهلِ والعشيرةِ ، وإلىٰ ما يجمعُ بينَ هٰذهِ الأسبابِ الخارجةِ عنِ النفسِ وبينَ الحاصلةِ للنفسِ ؛ كالتوفيقِ والهدايةِ ، فهيَ إذاً أربعةُ أنواعٍ .

النوعُ الأوَّلُ وهوَ الأخصُّ : الفضائلُ النفسيَّةُ : ويرجعُ حاصلُها معَ انشعابِ أطرافِها إلى الإيمانِ وحسْنِ الخلقِ ، وينقسمُ الإيمانُ إلىٰ علمِ المكاشفةِ ؛ وهوَ العلمُ باللهِ تعالىٰ وصفاتِهِ وملائكتِهِ ورسلِهِ ، وإلىٰ علومِ المعاملةِ .

وحسْنُ الخلقِ ينقسمُ إلىٰ قسمينِ : تركُ مقتضى الشهوةِ والغضبِ واسمُهُ العفَّةُ ، ومراعاةُ العدْلِ في الكفِّ عنْ مقتضى الشهواتِ والإقدامِ حتَّىٰ

---

[1] رواه الشافعي كما في « الأم » (٣/ ٣٩١) عن مجاهد مرسلاً .

[2] رواه الترمذي (٣٥٢٧) .

لا يمتنعَ أصلاً ولا يقدمَ كيفَ شاءَ ، بلْ يكونُ إقدامُهُ وإحجامُهُ بالميزانِ العدْلِ الذي أنزلَهُ اللهُ سبحانَهُ وتعالىٰ علىٰ لسانِ رسولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إذْ قالَ تعالىٰ : ﴿ أَلَّا تَطْغَوْا فِي الْمِيزَانِ ۝ وَأَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ﴾ .

فمَنْ خصىٰ نفسَهُ ليزيلَ شهوةَ النكاحِ ، أوْ تركَ النكاحَ معَ القدرةِ والأمنِ مِنَ الآفاتِ ، أوْ تركَ الأكلَ حتَّىٰ ضعفَ عنِ العبادةِ والذكرِ والفكرِ .. فقدْ أخسرَ الميزانَ ، ومَنِ انهمَكَ في شهوةِ البطنِ والفرجِ .. فقدْ طغىٰ في الميزانِ ، وإنَّما العدْلُ أنْ يخلوَ وزنُهُ وتقديرُهُ عنِ الطغيانِ والخسرانِ ، فتعتدلَ بهِ كفتا الميزانِ .

فإذاً ؛ الفضائلُ الخاصَّةُ بالنفسِ المقربةُ إلى اللهِ تعالىٰ أربعةٌ : علمُ مكاشفةٍ ، وعلمُ معاملةٍ ، وعفةٌ ، وعدالةٌ ، ولا يتمُّ هٰذا في غالبِ الأمرِ إلا بالنوعِ الثاني ، وهيَ الفضائلُ البدنيَّةُ ، وهيَ أربعةٌ : الصحةُ ، والقوَّةُ ، والجمالُ ، وطولُ العمرِ ، ولا تتهيَّأُ هٰذهِ الأمورُ الأربعةُ إلا بالنوعِ الثالثِ ، وهيَ النعَمُ الخارجةُ المطيفةُ بالبدنِ ، وهيَ أربعةٌ : المالُ ، والأهلُ ، والجاهُ ، وكرمُ العشيرةِ ، ولا ينتفعُ بشيءٍ مِنْ هٰذهِ الأسبابِ الخارجةِ والبدنيَّةِ إلا بالنوعِ الرابعِ ، وهيَ الأسبابُ التي تجمعُ بينَها وبينَ ما يناسبُ الفضائلَ النفسيَّةَ الداخلةَ ، وهيَ أربعةٌ : هدايةُ اللهِ ، ورشدُهُ ، وتسديدُهُ ، وتأييدُهُ .

فمجموعُ هـٰذهِ النعَمِ ستَّ عشرةَ ؛ إذْ قسمناها إلىٰ أربعةٍ وقسمنا كلَّ واحدةٍ منَ الأربعةِ إلىٰ أربعةٍ .

وهـٰذهِ الجملةُ يحتاجُ البعضُ منها إلى البعضِ ؛ إمَّا حاجةً ضروريَّةً ، أوْ نافعةً .

أمَّا الحاجةُ الضروريَّةُ . . فكحاجةِ سعادةِ الآخرةِ إلى الإيمانِ وحسْنِ الخلقِ ؛ إذْ لا سبيلَ إلى الوصولِ إلىٰ سعادةِ الآخرةِ ألبتةَ إلا بهما ، فليسَ للإنسانِ إلا ما سعىٰ ، وليسَ لأحدٍ في الآخرةِ إلا ما تزوَّدَ مِنَ الدنيا ، وكذلكَ حاجةُ الفضائلِ النفسيَّةِ بكسبِ العلومِ وتهذيبِ الأخلاقِ إلىٰ صحَّةِ البدنِ ضروريٌّ .

وأمَّا الحاجةُ النافعةُ على الجملةِ . . فكحاجةِ هـٰذهِ النعمِ النفسيَّةِ والبدنيَّةِ إلى النعمِ الخارجةِ ؛ مثلُ المالِ والعزِّ والأهلِ ؛ فإنَّ ذلكَ لوْ عُدِمَ . . ربما تطرَّقَ الخللُ إلىٰ بعضِ النعمِ الداخلةِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فما وجهُ الحاجةِ لطريقِ الآخرةِ إلى النعمِ الخارجةِ مِنَ المالِ والأهلِ والجاهِ والعشيرةِ ؟

فاعلمْ : أنَّ هـٰذهِ الأسبابَ جاريةٌ مجرى الجناحِ المبلِّغِ والآلةِ المسهِّلةِ للمقصودِ .

أمَّا المالُ : فالفقيرُ في طلبِ العلمِ والكمالِ وليسَ معَهُ كفايةٌ كساعٍ إلى

الهيجا بغيرِ سلاحٍ ، وكبازٍ يرومُ الصيدَ بلا جناحٍ(١) .

ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « نعْمَ المالُ الصالحُ للرجلِ الصالحِ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « نعْمَ العونُ علىٰ تقوى اللهِ المالُ »(٣) .

وكيفَ لا ومَنْ عدمَ المالَ . . صارَ مستغرقَ الأوقاتِ في طلبِ الأقواتِ ، وفي تهيئةِ اللباسِ والمسكنِ وضروراتِ المعيشةِ ؟!

ثمَّ يتعرَّضُ لأنواعٍ مِنَ الأذىٰ تشغلُهُ عنِ الذكرِ والفكرِ ، ولا تندفعُ إلا بسلاحِ المالِ ، ثمَّ معَ ذلكَ يُحرمُ عنْ فضيلةِ الحجِّ والزكاةِ والصدقاتِ وإفاضةِ الخيراتِ !

وقالَ بعضُ الحكماءِ وقدْ قيلَ لهُ : ما النعيمُ ؟ فقالَ : الغنىٰ ؛ فإنِّي رأيتُ الفقيرَ لا عيشَ لهُ ، قيلَ : زدْنا ، قالَ : الأمنُ ؛ فإنِّي رأيتُ الخائفَ لا عيشَ لهُ ، قيلَ : زدْنا ، قالَ : العافيةُ ؛ فإنِّي رأيتُ المريضَ لا عيشَ لهُ ، قيلَ : زدْنا ، قالَ : الشبابُ ؛ فإنِّي رأيتُ الهرِمَ لا عيشَ لهُ(٤) .

---

(١) **الهيجا** : الحرب .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٤/ ١٩٧) ، وابن حبان في « صحيحه » (٣٢١٠) .

(٣) رواه الديلمي في « مسند الفردوس » (٦٧٥٦) من حديث جابر رضي الله عنه مرفوعاً ، ورواه القضاعي في « مسند الشهاب » (١٣١٧) من حديث محمد بن المنكدر مرسلاً ، ورواه ابن حبان في « روضة العقلاء » (ص٢٢٤) من كلام محمد بن المنكدر .

(٤) قوت القلوب (١/ ٢٠٩) .

وكأنَّ ما ذكرَهُ إشارةٌ إلىٰ نعيمِ الدنيا ، ولكنَّهُ مِنْ حيثُ إنَّهُ معينٌ على الآخرةِ فهوَ نعمةٌ ، ولذلكَ قالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « مَنْ أصبحَ معافىً في بدنِهِ ، آمناً في سربِهِ ، عندَهُ قوتُ يومِهِ.. فكأنَّما حِيزَتْ لهُ الدنيا بحذافيرِها »(١) .

وأمَّا الأهلُ والولدُ الصالحُ : فلا يخفىٰ وجهُ الحاجةِ إليهما ؛ إذْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « نعْمَ العونُ على الدينِ المرأةُ الصالحةُ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في الولدِ : « إذا ماتَ العبدُ . انقطعَ عملُهُ إلا مِنْ ثلاثٍ : ولدٌ صالحٌ يدعو لهُ . . . » الحديثَ(٣) ، وقدْ ذكرنا فوائدَ الأهلِ والولدِ في كتابِ النكاحِ .

وأمَّا الأقاربُ : فمهما كثرَ أولادُ الرجلِ وأقاربُهُ . . كانوا لهُ مثلَ الأعينِ والأيدي ، فيتيسَّرُ لهُ بسببِهِمْ مِنَ الأمورِ الدنيويَّةِ المهمَّةِ في دينِهِ ما لوِ انفردَ بهِ.. لطالَ شغلُهُ ، وكلُّ ما يفرغُ قلبَكَ عنْ ضروراتِ الدنيا فهوَ معينٌ لكَ على الدينِ ، فهوَ إذاً نعمةٌ .

---

(١) رواه الترمذي (٢٣٤٦) ، وابن ماجه (٤١٤١) من حديث عبيد بن محصن رضي الله عنه مرفوعاً ، وليس عندهما : (بحذافيرها) ، وهي عند أبي نعيم في « الحلية » (٥/ ٢٤٩) من حديث أبي الدرداء رضي الله عنه مرفوعاً .

(٢) رواه مسلم (١٤٦٧) من حديث عبد الله بن عمرو رضي الله عنهما مرفوعاً بلفظ : « الدنيا متاع ، وخير متاع الدنيا المرأة الصالحة » .

(٣) رواه مسلم (١٦٣١) .

وأمَّا العزُّ والجاهُ : فبهِ يدفعُ الإنسانُ عنْ نفسِهِ الذلَّ والضيمَ ، ولا يستغني عنهُ مسلمٌ ، فإنَّهُ لا ينفكُّ عنْ عدوٍّ يؤذيهِ ، وظالمٍ يشوِّشُ عليهِ علمَهُ وعملَهُ وفراغَهُ ، ويشغلُ قلبَهُ ، وقلبُهُ رأسُ مالِهِ ، وإنَّما تندفعُ هٰذهِ الشواغلُ بالعزِّ والجاهِ ، ولذلكَ قيلَ : (الدينُ والسلطانُ توءمانِ) .

وقالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَوْلَا دَفْعُ ٱللَّهِ ٱلنَّاسَ بَعْضَهُم بِبَعْضٍ لَّفَسَدَتِ ٱلْأَرْضُ ﴾ .

ولا معنىٰ للجاه إلا ملكُ القلوبِ ؛ كما لا معنىٰ للغنىٰ إلا ملكُ الدراهمِ ، ومَنْ ملكَ القلوبَ . . تسخَّرَتْ لهُ أربابُ القلوبِ لدفعِ الأذىٰ عنهُ ، فكما يحتاجُ الإنسانُ إلىٰ سقفٍ يدفعُ عنهُ المطرَ ، وجبَّةٍ تدفعُ عنهُ البردَ ، وكلبٍ يدفعُ الذئبَ عنْ ماشيتِهِ . . فيحتاجُ أيضاً إلىٰ مَنْ يدفعُ الشرَّ بهِ عنْ نفسِهِ .

وعلىٰ هٰذا القصدِ كانَ الأنبياءُ الذينَ لا ملكَ لهُمْ ولا سلطنةَ يراعونَ السلاطينَ ويطلبونَ عندَهُمُ الجاهَ ، وكذلكَ علماءُ الدينِ ، لا علىٰ قصدِ التناولِ مِنْ خزائنِهِمْ أوِ الاستئثارِ والاستكثارِ في الدنيا بمتابعتِهِمْ .

ولا تظنَّنَّ أنَّ نعمةَ اللهِ تعالىٰ علىٰ رسولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ حيثُ نصرَهُ وأكملَ دينَهُ وأظهرَهُ علىٰ جميعِ أعدائِهِ ومكَّنَ لهُ في القلوبِ حبَّهُ حتَّى اتسعَ بهِ عزُّهُ وجاهُهُ . . كانَتْ أقلَّ مِنْ نعمتِهِ عليهِ حيثُ كانَ يُؤذىٰ ويُضربُ حتَّى افتقرَ إلى الهربِ والهجرةِ .

* * *

فإنْ قلتَ : كرمُ العشيرةِ وشرفُ الأهلِ هوَ مِنَ النعمِ أمْ لا ؟

فأقولُ : نعمْ ، ولذلكَ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الأئمَّةُ مِنْ قريشٍ »(١) .

ولذلكَ كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مِنْ أكرمِ الناسِ أَرُومةً في نسبِ آدمَ عليهِ السلامُ(٢) .

ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « تخيَّروا لنطفِكُمْ الأكفاءَ »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إيَّاكُمْ وخضراءَ الدِّمَنِ » ، فقيلَ : وما خضراءُ الدمنِ ؟ قالَ : « المرأةُ الحسناءُ في المنبتِ السوءِ »(٤) .

فهـٰذا أيضاً مِنَ النعمِ ، ولستُ أعني بهِ الانتسابَ إلى الظلمةِ وأربابِ الدنيا ، بلِ الانتسابَ إلىٰ شجرةِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وإلىٰ أئمةِ العلماءِ ، وإلى الصالحينَ والأبرارِ المتزيِّنينَ بالعلمِ والعملِ .

* * *

---

(١) رواه النسائي في « السنن الكبرىٰ » (٥٩٠٩) .

(٢) **الأرومة** : الأصل ، وروىٰ مسلم (٢٢٧٦) عن واثلة بن الأسقع رضي الله عنه مرفوعاً : « إن الله اصطفىٰ كنانة من ولد إسماعيل ، واصطفىٰ قريشاً من كنانة ، واصطفىٰ من قريش بني هاشم ، واصطفاني من بني هاشم » .

(٣) رواه ابن ماجه (١٩٦٨) ، والحاكم في « المستدرك » (٢/ ١٦٣) .

(٤) رواه الرامهرمزي في « أمثال الحديث » (٨٤) ، والشهاب في « مسنده » (٩٥٧) ، والديلمي في « مسند الفردوس » (١٥٣٧) .

فإنْ قلتَ : فما غناءُ الفضائلِ البدنيّةِ ؟

فأقولُ : لا خفاءَ بشدَّةِ الحاجةِ إلى الصحةِ وإلى القوّةِ وإلىٰ طولِ العمرِ ؛ إذْ لا يتمُّ علمٌ وعملٌ إلا بهما ، ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أفضلُ السعاداتِ طولُ العمرِ في طاعةِ اللهِ تعالىٰ »⁽¹⁾ .

وإنَّما يُستحقرُ مِنْ جملتِهِ أمرُ الجمالِ ، فيُقالُ : يكفي أنْ يكونَ البدنُ سليماً مِنَ الأمراضِ الشاغلةِ عنْ تحرِّي الخيراتِ ، ولعمري ؛ الجمالُ قليلُ الغَناءِ ، ولكنَّهُ مِنَ الخيراتِ أيضاً ، أمَّا في الدنيا . . فلا يخفىٰ نفعُهُ فيها ، وأمَّا في الآخرةِ . . فمِنْ وجهينِ :

أحدُهُما : أنَّ القبيحَ مذمومٌ ، والطباعُ عنهُ نافرةٌ ، وحاجاتُ الجميلِ إلى الإجابةِ أقربُ ، وجاهُهُ في الصدورِ أوسعُ ، فكأنَّهُ مِنْ هـٰذا الوجهِ جناحٌ مبلغٌ كالمالِ والجاهِ ؛ إذْ هوَ نوعُ قدرةٍ ، إذْ يقدرُ الجميلُ الوجهِ علىٰ تنجيزِ حاجاتٍ لا يقدرُ عليها القبيحُ ، وكلُّ معينٍ علىٰ قضاءِ حاجاتِ الدنيا فمعينٌ على الآخرةِ بواسطتِها .

---

(1) رواه القضاعي في « مسند الشهاب » (٣١٢) من حديث ابن عمر رضي الله عنهما ، والخطيب في « تاريخ بغداد » (٦/١٦) من حديث عبد الله بن حنطب ، وبلفظ : « إن السعادة كل السعادة طول العمر في طاعة الله عز وجل » ، وروى الترمذي (٢٣٢٩) عن عبد الله بن بسر رضي الله عنه : أن أعرابياً قال : يا رسول الله ؛ من خير الناس ؟ قال : « من طال عمره وحسن عمله » .

والثاني : أنَّ الجمالَ في الأكثرِ يدلُّ علىٰ فضيلةِ النفسِ ؛ لأنَّ نورَ النفسِ إذا تمَّ إشراقُهُ . . تأدَّىٰ إلى البدنِ[1] ، فالمنظرُ والمخبرُ كثيراً ما يتلازمانِ .

ولذلكَ عوَّلَ أصحابُ الفراسةِ في معرفةِ مكارمِ النفسِ علىٰ هيئاتِ البدنِ وقالوا : الوجهُ والعينُ مرآةُ الباطنِ ، ولذلكَ يظهرُ فيهِ أثرُ الغضبِ والسرورِ والغمِّ .

ولذلكَ قيلَ : (طلاقةُ الوجهِ عنوانُ ما في النفسِ) .

وقيلَ : (ما في الأرضِ قبيحٌ إلا ووجهُهُ أحسنُ ما فيهِ) .

واستعرضَ المأمونُ جيشاً ، فعُرِضَ عليهِ رجلٌ قبيحٌ ، فاستنطقَهُ ، فإذا هوَ ألكنُ ، فأسقطَ اسمَهُ مِنَ الديوانِ وقالَ : الروحُ إذا أشرقَتْ على الظاهرِ . . فصباحَةٌ ، أوْ على الباطنِ . . ففصاحةٌ ، وهـٰذا ليسَ لهُ ظاهرٌ ولا باطنٌ .

وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اطلبوا الخيرَ عند حسانِ الوجوهِ »[2] .

---

(١) وكلُّ شخص فله حكمان : أحدهما من قبل جسمه وهو منظره ، والآخر من قبل نفسه وهو مخبره . « إتحاف » (٩/ ٩٠) .

(٢) رواه أحمد في « فضائل الصحابة » (١٢٤٦) ، وأبو يعلىٰ في « مسنده » (٤٧٥٩) ، والخرائطي في « اعتلال القلوب » (٣٤٢) من حديث جبرة بنت محمد بن ثابت عن أبيها عن عائشة مرفوعاً ، ورواه عبد بن حميد في « مسنده » (٧٥٢) من حديث ابن عمر مرفوعاً ، والطبراني في « الكبير » (١١/ ٨١) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما مرفوعاً .

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُ : (إذا بعثتُمْ رسولاً . . فاطلبوا حسنَ الوجهِ ، حسنَ الاسمِ)(١) .

وقالَ الفقهاءُ : إذا تساوتْ درجاتُ المصلِّينَ . . فأحسنُهُمْ وجهاً أولاهُمْ بالإمامةِ(٢) .

وقالَ اللهُ تعالىٰ ممتناً بذلك : ﴿ وَزَادَهُۥ بَسۡطَةٗ فِي ٱلۡعِلۡمِ وَٱلۡجِسۡمِۖ ﴾ .

ولسنا نعني بالجمالِ ما يحرِّكُ الشهوةَ ؛ فإنَّ ذلكَ أنوثةٌ ، وإنَّما نعني بهِ ارتفاعَ القامةِ على الاستقامةِ ، معَ الاعتدالِ في اللحمِ ، وتناسبِ الأعضاءِ ، وتناصفِ خلقةِ الوجهِ ، بحيث لا تنبو الطباعُ عنِ النظرِ إليهِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فقدْ أدخلتَ المالَ والجاهَ والنسبَ والأهلَ والولدَ في حيِّزِ النعمِ وقدْ ذمَّ اللهُ تعالى المالَ والجاهَ ، وكذا رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ(٣) ، وكذا العلماءُ ؛ قالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ مِنۡ أَزۡوَٰجِكُمۡ وَأَوۡلَٰدِكُمۡ عَدُوّٗا لَّكُمۡ فَٱحۡذَرُوهُمۡۚ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّمَآ أَمۡوَٰلُكُمۡ وَأَوۡلَٰدُكُمۡ فِتۡنَةٞۚ ﴾ ، وقالَ

---

(١) رویٰ هـٰذا مرفوعاً أبو الشيخ في « أخلاق النبي » (٧٥٩) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه .

(٢) ورویٰ فيه البيهقي حديثاً مرفوعاً في « السنن الكبرىٰ » (٣/ ١٢١) .

(٣) روى الترمذي (٢٣٧٦) من حديث كعب بن مالك رضي الله عنه مرفوعاً : « ما ذئبان جائعان أرسلا في غنم بأفسد لها من حرص المرء على المال والشرف لدينه » .

عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ في ذمِّ النسبِ : (الناسُ أبناءُ ما يحسنونَ)[1] ، و(قيمةُ كلِّ امرىءٍ ما يحسنُهُ)[2] ، وقيلَ : (المرءُ بنفسِهِ لا بأبيهِ) ، فما معنىٰ كونِها نعمةً معَ كونِها مذمومةً شرعاً ؟

فاعلمْ : أنَّ مَنْ يأخذُ العلومَ مِنَ الألفاظِ المنقولةِ المؤولةِ والعموماتِ المخصصَّةِ . . كانَ الضلالُ عليهِ أغلبَ ما لَمْ يهتدِ بنورِ اللهِ تعالىٰ إلىٰ إدراكِ العلومِ علىٰ ما هيَ عليهِ ، ثمَّ ينزِّلُ النقلَ علىٰ وفْقِ ما ظهرَ لهُ منها ؛ بالتأويلِ مرَّةً ، وبالتخصيصِ أخرىٰ ، فهـٰذهِ نعمٌ معينةٌ علىٰ أمرِ الآخرةِ لا سبيلَ إلىٰ جحدِها ، إلا أنَّ فيها فتناً ومخاوفَ .

فمثالُ المالِ مثالُ الحيَّةِ التي فيها ترياقٌ نافعٌ وسمٌّ ناقعٌ ، فإنْ أصابَها المعزِّمُ الذي يعرفُ وجهَ الاحترازِ عنْ سمِّها وطريقَ استخراجِ ترياقِها النافعِ . . كانَتْ نعمةً ، وإنْ أصابَها السواديُّ الغرُّ . . فهيَ عليهِ بلاءٌ وهلاكٌ .

وهوَ مثلُ البحرِ الذي تحتَهُ أصنافُ الجواهرِ واللآلىءِ ، فمَنْ ظفرَ بالبحرِ ؛ فإنْ كانَ عالماً بالسباحةِ وطريقِ الغوْصِ وطريقِ الاحترازِ عنْ مهلكاتِ البحرِ . . فقدْ ظفرَ بنعمِهِ ، وإنْ خاضَهُ جاهلاً بذلكَ . . فقدْ هلكَ .

فلذلكَ مدحَ اللهُ تعالى المالَ وسمَّاهُ خيراً ، ومدحَهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ

---

[1] كذا أورده الماوردي في « أدب الدنيا والدين » (ص٤٨) .

[2] كذا أورده العسكري في « ديوان المعاني » (١/١٤٦) .

عليهِ وسلَّمَ وقالَ : « نعمَ العونُ علىٰ تقوى اللهِ تعالى المالُ »(١) .

وكذلكَ مدحَ الجاهَ والعزَّ ؛ إذْ منَّ اللهُ تعالىٰ علىٰ رسولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بأنْ أظهرَهُ على الدينِ كلِّهِ ، وحبَّبَهُ في قلوبِ الخلقِ ، وهوَ المعنيُّ بالجاهِ ، ولكنِ المنقولُ في مدحِهما قليلٌ ، والمنقولُ في ذمِّ المالِ والجاهِ كثيرٌ ، وحيثُ ذُمَّ الرياءُ فهوَ ذمُّ الجاهِ ، إذِ الرياءُ مقصودُهُ اجتلابُ القلوبِ ، ومعنى الجاهِ ملكُ القلوبِ ، وإنَّما كثرَ هـٰذا وقلَّ ذاكَ لأنَّ الناسَ أكثرُهُمْ جهَّالٌ بطريقِ الرقيةِ لحيَّةِ المالِ ، وطريقِ الغوْصِ في بحرِ الجاهِ ، فوجبَ تحذيرُهُمْ ؛ فإنَّهُمْ يهلكونَ بِسُمِّ المالِ قبلَ الوصولِ إلىٰ ترياقِهِ ، ويهلكُهُمْ تمساحُ بحرِ الجاهِ قبلَ العثورِ علىٰ جواهرِهِ ، ولوْ كانا في أعيانِهما مذمومينِ بالإضافةِ إلىٰ كلِّ أحدٍ . لما تُصوِّرَ أنْ ينضافَ إلى النبوَّةِ الملْكُ ؛ كما كانَ لرسولِنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، ولا أنْ ينضافَ إليها الغنىٰ ؛ كما كانَ لسليمانَ عليهِ السلامُ .

فالناسُ كلُّهُمْ صبيانٌ ، والأموالُ حيَّاتٌ ، والأنبياءُ والعارفونَ معزِّمونَ ، فقدْ يضرُّ الصبيَّ ما لا يضرُّ المعزِّمَ .

نعم ، المعزِّمُ لوْ كانَ لهُ ولدٌ يريدُ بقاءَهُ وإصلاحَهُ وقدْ وجدَ حيَّةً وعلمَ أنَّهُ لوْ أخذَها لأجلِ ترياقِها لاقتدىٰ بهِ ولدُهُ وأخذَ الحيَّةَ إذا رآها ليلعبَ بها

---

(١) رواه الديلمي في « مسند الفردوس » (٦٧٥٦) من حديث جابر رضي الله عنه مرفوعاً ، ورواه القضاعي في « مسند الشهاب » (١٣١٧) من حديث محمد بن المنكدر مرسلاً ، ورواه ابن حبان في « روضة العقلاء » (ص٢٢٤) من كلام محمد بن المنكدر .

فيهلِكَ . . فلهُ غرضٌ في الترياقِ ، ولهُ غرضٌ في حفْظِ الولدِ ، فواجبٌ عليهِ أنْ يزنَ غرضَهُ في الترياقِ بغرضِهِ في حفْظِ الولدِ ، فإذا كانَ يقدرُ على الصبرِ عنِ الترياقِ ولا يستضرُّ بهِ ضرراً كثيراً ، ولوْ أخذَها لأخذَها الصبيُّ ، ويعظمُ ضررُهُ بهلاكِهِ . . فواجبٌ عليهِ أنْ يهربَ عنِ الحيَّةِ إذا رآها ويشيرُ على الصبيِّ بالهربِ ، ويقبِّحُ صورتَها في عينِهِ ، ويعرِّفُهُ أنَّ فيها سمّاً قاتلاً لا ينجو منهُ أحدٌ ، ولا يحدِّثُهُ أصلاً بما فيها مِنْ نفعِ الترياقِ ؛ فإنَّ ذلكَ ربما يغرُّهُ فيقدمُ عليهِ مِنْ غيرِ تمامِ المعرفةِ .

وكذلكَ الغوَّاصُ إذا علمَ أنَّهُ لوْ غاصَ في البحرِ بمرأىً مِنْ ولدِهِ لاتبعَهُ وهلكَ . . فواجبٌ عليهِ أنْ يحذِّرَ الصبيَّ ساحلَ البحرِ والنهرِ ، فإنْ كانَ لا ينزجرُ الصبيُّ بمجرَّدِ الزجرِ مهما رأىٰ أباهُ يحومُ حولَ الساحلِ . . فواجبٌ عليهِ أنْ يبعُدَ مِنَ الساحلِ معَ الصبيِّ ولا يقربَ منهُ بينَ يديهِ .

فكذلكَ الأمَّةُ في حجرِ الأنبياءِ عليهِمُ السلامُ كالصبيانِ الأغبياءِ ، ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّما أنا لكُمْ مثلُ الوالدِ لولدِهِ »[1] .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « إنَّكُمْ تتهافتونَ على النارِ تهافتَ الفراشِ وأنا آخذٌ بحُجزِكُمْ »[2] .

وحظُّهُمُ الأوفرُ في حفْظِ أولادِهِمْ عنِ المهالكِ ، فإنَّهُمْ لمْ يُبعثوا إلا

---

(١) رواه أبو داوود (٨) ، والنسائي (١/٣٨) ، وابن ماجه (٣١٣) .
(٢) رواه البخاري (٦٤٨٣) ، ومسلم (٢٢٨٤) .

لذلكَ ، وليسَ لهُمْ في المالِ حظٌّ إلا بقدْرِ القوتِ ، فلا جرمَ اقتصروا علىٰ قدْرِ القوتِ ، وما فضلَ فلمْ يمسكوهُ ، بلْ أنفقوهُ ؛ فإنَّ الإنفاقَ فيهِ الترياقُ ، وفي الإمساكِ السمُّ ، ولوْ فُتِحَ للناسِ بابُ كسبِ المالِ ورُغِّبوا فيهِ . . لمالوا إلىٰ سمِّ الإمساكِ ، ورغبوا عنْ ترياقِ الإنفاقِ ، فلذلكَ قُبِّحَتِ الأموالُ ، والمعنيُّ بهِ تقبيحُ إمساكِها ، والحرصِ عليها للاستكثارِ منها ، والتوسعِ في نعيمِها بما يوجبُ الركونَ إلى الدنيا ولذَّاتِها ، فأمَّا أخذُها بقدْرِ الكفايةِ ، وصرْفُ الفاضلِ إلى الخيراتِ . . فليسَ بمذمومٍ .

وحقُّ كلِّ مسافرٍ ألا يحملَ إلا بقدْرِ زادِهِ في السفرِ إذا صمَّمَ العزمَ علىٰ أنْ يختصَّ بما يحملُهُ ، فأمَّا إنْ سمحَتْ نفسُهُ بإطعامِ الطعامِ وتوسيعِ الزادِ على الرفقاءِ . . فلا بأسَ بالاستكثارِ ، وقولُهُ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « ليكنْ بلاغُ أحدِكُمْ مِنَ الدنيا كزادِ الراكبِ »[1] معناهُ : لأنفسِكُمْ خاصَّةً ، وإلا . . فقدْ كانَ فيمَنْ يروي هـٰذا الحديثَ ويعملُ بهِ مَنْ يأخذُ مئةَ ألفِ درهمٍ في موضعٍ واحدٍ ويفرِّقُها في موضعِهِ ، ولا يمسكُ منها حبَّةً[2] .

---

[1] رواه الترمذي (١٧٨٠) عن عائشة رضي الله عنها قالت : قال لي رسول الله صلى الله عليه وسلم : « إذا أردتِ اللحوق بي . . فليكفكِ من الدنيا كزاد الراكب . . . » ، ورواه ابن ماجه (٤١٠٤) عن سلمان رضي الله عنه قال : (عهد إليَّ ـ رسول الله صلى الله عليه وسلم ـ أنه يكفي أحدكم مثل زاد الراكب . . .) .

[2] منهم السيدة المبجلة عائشة رضي الله عنها ، كما سبق ذكر ذلك عنها في كتاب (ذم البخل) عند بدء الكلام علىٰ حكايات الأسخياء وكذا سلمان رضي الله عنه ، فقد روىٰ أبو نعيم في « الحلية » (١/١٩٨) : (أن عطاءه كان خمسة آلاف درهم ، وكان أميراً =

ولمَّا ذكرَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّ الأغنياءَ يدخلونَ الجنَّةَ بشدَّةٍ. . استأذنَهُ عبدُ الرحمـٰنِ بنُ عوفٍ رضيَ اللهُ عنهُ في أنْ يخرجَ عنْ جميعِ ما يملكُهُ ، فأذنَ لهُ ، فنزلَ جبريلُ عليهِ السلامُ وقالَ : مُرْهُ بأنْ يطعمَ المسكينَ ، ويكسوَ العاريَ ، ويقريَ الضيفَ. . . الحديثَ⁽¹⁾ .

فإذاً ؛ النعمُ الدنيويَّةُ مشوبةٌ ، قدِ امتزجَ داؤُها بدوائِها ، ومرجوُّها بمَخُوفِها ، ونفعُها بضرِّها ، فمَنْ وثقَ ببصيرتِهِ وكمالِ معرفتِهِ. . فلهُ أنْ يقرُبَ منها متقياً داءَها ومستخرجاً دواءَها ، ومَنْ لا يقدرُ علىٰ ذلكَ. . فالبعدَ البعدَ ، والفرارَ الفرارَ عنْ مظانِّ الأخطارِ ، فلا تعدلْ بالسلامةِ شيئاً في حقِّ هؤلاءِ ، وهُمُ الخلْقُ كلُّهُمْ إلا مَنْ عصمَهُ اللهُ تعالىٰ وهداهُ لطريقِهِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فما معنى النعَمِ التوفيقيَّةِ الراجعةِ إلى الهدايةِ والرشدِ والتأييدِ والتسديدِ ؟

فاعلمْ : أنَّ التوفيقَ لا يستغني عنهُ أحدٌ ، **وهوَ عبارةٌ عنِ التأليفِ والتلفيقِ بينَ إرادةِ العبدِ وبينَ قضاءِ اللهِ وقدَرِهِ** ، وهـٰذا يشملُ الشرَّ والخيرَ ، وما هوَ سعادةٌ وما هوَ شقاوةٌ ، ولكنْ جرتِ العادةُ بتخصيصِ اسمِ التوفيقِ بما يوافقُ

= علىٰ زهاء ثلاثين ألفاً من المسلمين ، وكان يخطب الناس في عباءة يفترش بعضها ويلبس بعضها ، وإذا خرج عطاؤه. . أمضاه ويأكل من سفيف يده) .

(1) رواه الحاكم في « المستدرك » (٣/٣١١) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/٩٩) ، والبيهقي في « الشعب » (٣٠٦٤) .

السعادةَ مِنْ جملةِ قضاءِ اللهِ تعالىٰ وقدَرِهِ ، كما أنَّ الإلحادَ عبارةٌ عنِ الميلِ ، فخُصِّصَ بمَنْ يميلُ إلى الباطلِ عنِ الحقِ ، وكذا الارتدادُ .

ولا خفاءَ بالحاجةِ إلى التوفيقِ ، ولذلكَ قيلَ⁽¹⁾ : [من الطويل]

إذا لَمْ يَكُنْ عَوْنٌ مِنَ ٱللهِ لِلْفَتَى فَـأَكْثَـرُ ما يَجْنِـي عَلَيْـهِ ٱجْتِهـادُهُ

فأمَّا الهدايةُ :

فلا سبيلَ لأحدٍ إلىٰ طلبِ السعادةِ إلا بها ؛ لأنَّ داعيةَ الإنسانِ قدْ تكونُ مائلةً إلىٰ ما فيهِ صلاحُ آخرتِهِ ، ولكنْ إذا لمْ يعلمْ ما فيهِ صلاحُ آخرتِهِ حتَّىٰ يظنُّ الفسادَ صلاحاً . فمِنْ أينَ ينفعُهُ مجرَّدُ الإرادةِ ؟! فلا فائدةَ في الإرادةِ والقدرةِ والأسبابِ إلا بعدَ الهدايةِ .

ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ رَبُّنَا ٱلَّذِىٓ أَعْطَىٰ كُلَّ شَىْءٍ خَلْقَهُۥ ثُمَّ هَدَىٰ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَلَوْلَا فَضْلُ ٱللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُۥ مَا زَكَىٰ مِنكُم مِّنْ أَحَدٍ أَبَدًا وَلَٰكِنَّ ٱللَّهَ يُزَكِّى مَن يَشَآءُ ﴾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما مِنْ أحدٍ يدخلُ الجنَّةَ إلا برحمةِ اللهِ تعالىٰ » أيْ : بهدايتِهِ ، فقيلَ : ولا أنتَ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « ولا أنا »⁽²⁾ .

---

(1) البيت لسيدنا علي في « ديوانه » الموسوم بـ « أنوار العقول لوصي الرسول » (ص٢٦٤) .

(2) رواه البخاري (٥٦٧٣) ، ومسلم (٢٨١٦) بنحوه .

وللهدايةِ ثلاثُ منازلَ :

الأولىٰ : معرفةُ طريقِ الخيرِ والشرِّ المشارِ إليهِ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَهَدَيْنَٰهُ ٱلنَّجْدَيْنِ ﴾ ، وقدْ أنعمَ اللهُ تعالىٰ بهِ علىٰ كافَّةِ عبادِهِ ، بعضُهُ بالعقلِ ، وبعضُهُ علىٰ لسانِ الرسلِ ، ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَٰهُمْ فَٱسْتَحَبُّوا۟ ٱلْعَمَىٰ عَلَى ٱلْهُدَىٰ ﴾ ، فأسبابُ الهدىٰ هيَ الكتبُ والرسلُ وبصائرُ العقولِ ، وهيَ مبذولةٌ ، ولا يمنعُ منها إلا الحسدُ ، والكبرُ ، وحبُّ الدنيا ، والأسبابُ التي تعمي القلوبَ وإنْ كانَتْ لا تعمي الأبصارَ .

قالَ تعالىٰ : ﴿ فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى ٱلْأَبْصَٰرُ وَلَٰكِن تَعْمَى ٱلْقُلُوبُ ٱلَّتِى فِى ٱلصُّدُورِ ﴾ .

ومِنْ جملةِ المعمياتِ الإلْفُ والعادةُ وحبُّ استصحابِهِما ، وعنهُ العبارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ إِنَّا وَجَدْنَآ ءَابَآءَنَا عَلَىٰٓ أُمَّةٍ . . . ﴾ الآيةَ .

وعنِ الكبرِ والحسدِ العبارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَقَالُوا۟ لَوْلَا نُزِّلَ هَٰذَا ٱلْقُرْءَانُ عَلَىٰ رَجُلٍ مِّنَ ٱلْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ ﴾ ، وقولِهِ تعالىٰ : ﴿ أَبَشَرًا مِّنَّا وَٰحِدًا نَّتَّبِعُهُۥ ﴾ .

فهٰذهِ المعمياتُ هيَ التي منعَتِ الاهتداءَ .

والهدايةُ الثانيةُ : وراءَ هٰذهِ الهدايةِ العامَّةِ ، وهيَ التي يمدُّ اللهُ تعالىٰ بها العبدَ حالاً بعدَ حالٍ ، وهيَ ثمرةُ المجاهدةِ ، حيثُ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَٱلَّذِينَ جَٰهَدُوا۟ فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا ﴾ ، وهوَ المرادُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَٱلَّذِينَ ٱهْتَدَوْا۟ زَادَهُمْ هُدًى ﴾ .

والهدايةُ الثالثةُ : وراءَ الثانيةِ ، وهوَ النورُ الذي يشرقُ في عالمِ النبوَّةِ

والولايةِ بعدَ كمالِ المجاهدةِ ، فيهتدي بها إلىٰ ما لا يهتدي إليهِ بالعقلِ الذي يحصلُ التكليفُ وإمكانُ تعلُّمِ العلومِ بهِ ، وهوَ الهدى المطلقُ ، وما عداهُ حجابٌ لهُ ومقدماتٌ ، وهوَ الذي شرَّفَهُ اللهُ تعالىٰ بتخصيصِ الإضافةِ إليهِ وإنْ كانَ الكلُّ مِنْ جهتِهِ تعالىٰ ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ قُلْ إِنَّ هُدَى ٱللَّهِ هُوَ ٱلْهُدَىٰ ﴾ .

وهوَ المسمَّىٰ حياةً في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ أَوَمَن كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَٰهُ وَجَعَلْنَا لَهُۥ نُورًا يَمْشِى بِهِۦ فِى ٱلنَّاسِ ﴾ ، والمعنيُّ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ أَفَمَن شَرَحَ ٱللَّهُ صَدْرَهُۥ لِلْإِسْلَٰمِ فَهُوَ عَلَىٰ نُورٍ مِّن رَّبِّهِۦ ﴾ .

وأمَّا الرشدُ :

فنعني بهِ العنايةَ الإلـٰهيَّةَ التي تعينُ الإنسانَ عندَ توجُّهِهِ إلىٰ مقاصدِهِ ، فتقوِّيهِ علىٰ ما فيهِ صلاحُهُ ، وتفتِّرُهُ عمَّا فيهِ فسادُهُ ، ويكونُ ذلكَ مِنَ الباطنِ ، كما قالَ تعالىٰ : ﴿ وَلَقَدْ ءَاتَيْنَآ إِبْرَٰهِيمَ رُشْدَهُۥ مِن قَبْلُ وَكُنَّا بِهِۦ عَٰلِمِينَ ﴾ ، **فالرشدُ** : عبارةٌ عنْ هدايةٍ باعثةٍ إلىٰ جهةِ السعادةِ ، محرِّكةٍ إليها ، فالصبيُّ إذا بلغَ خبيراً بحفْظِ المالِ وطرقِ التجارةِ والاستنماءِ ولكنَّهُ معَ ذلكَ يبذِّرُ ولا يريدُ الاستنماءَ . لا يُسمَّىٰ رشيداً ، لا لعدمِ هدايتِهِ ، بلْ لقصورِ هدايتِهِ عنْ تحريكِ داعيتِهِ ، فكَمْ مِنْ شخصٍ يقدمُ علىٰ ما يعلمُ أنَّهُ يضرُّهُ ، فقدْ أُعطيَ الهدايةَ ومُيِّزَ بها عنِ الجاهلِ الذي لا يدري أنَّهُ يضرُّهُ ، ولكنْ ما أُعطيَ الرشدَ ، فالرشدُ بهـٰذا الاعتبارِ أكملُ مِنْ مجرَّدِ الهدايةِ إلىٰ وجوهِ الأعمالِ ، وهيَ نعمةٌ عظيمةٌ .

وأمَّا التسديدُ :

فهوَ توجيهُ حركاتِهِ إلىٰ صوبِ المطلوبِ ، وتيسُّرُها عليهِ ليستدَّ في صوبِ الصوابِ في أسرعِ وقتٍ ، فإنَّ الهدايةَ بمجرَّدِها لا تكفي ، بلْ لا بدَّ مِنْ هدايةٍ محرِّكةٍ للداعيةِ وهيَ الرشدُ ، والرشدُ لا يكفي ، بل لا بدَّ مِنْ تيسيرِ الحركاتِ بمساعدةِ الأعضاءِ والآلاتِ حتَّىٰ يتمَّ المرادُ ممَّا انبعثَتِ الداعيةُ إليهِ .

فالهدايةُ : محضُ التعريفِ ، والرشدُ : هوَ تنبيهُ الداعيةِ لتستيقظَ وتتحرَّكَ ، والتسديدُ : إعانةٌ ونصرةٌ بتحريكِ الأعضاءِ في صوبِ السدادِ .

وأمَّا التأييدُ :

فكأنَّهُ جامعٌ للكلِّ ، وهوَ عبارةٌ عنْ تقويةِ أمرِهِ بالبصيرةِ مِنْ داخلٍ وتقويةِ البطشِ ومساعدةِ الأسبابِ مِنْ خارجٍ ، وهوَ المرادُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ إِذْ أَيَّدتُّكَ بِرُوحِ ٱلْقُدُسِ ﴾ ، وتقرُبُ منهُ العصمةُ ، وهيَ عبارةٌ عنْ جودٍ إلـٰهيٍّ يسبحُ في الباطنِ يقوىٰ بهِ الإنسانُ علىٰ تحرِّي الخيرِ وتجنُّبِ الشرِّ ، حتَّىٰ يصيرَ كمانعٍ مِنْ باطنِهِ غيرِ محسوسٍ ، وإيَّاهُ عُنيَ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِۦ وَهَمَّ بِهَا لَوْلَآ أَن رَّءَا بُرْهَـٰنَ رَبِّهِۦ ﴾ .

فهـٰذهِ هيَ مجامعُ النعمِ ، ولنْ تتثبَّتَ إلا بما يخوِّلُهُ اللهُ مِنَ الفهمِ الصافي الثاقبِ ، والسمعِ الواعي ، والقلبِ البصيرِ المتواضعِ المراعي ، والمعلِّمِ الناصحِ ، والمالِ الزائدِ علىٰ ما يقصرُ عنِ المهمَّاتِ بقلَّتِهِ ، القاصرِ عمَّا

يشغلُ عنِ الدينِ بكثرتِهِ ، والعزِّ الذي يصونُهُ عنْ سفهِ السفهاءِ وظلْمِ الأعداءِ .

ويستدعي كلُّ واحدٍ مِنْ هـٰذهِ الأسبابِ الستةَ عشرَ أسباباً ، وتستدعي تلكَ الأسبابُ أسباباً ، إلىٰ أنْ تنتهيَ بالآخرةِ إلىٰ دليلِ المتحيِّرينَ وملجأِ المضطرينَ ، وذلكَ ربُّ الأربابِ ومسبِّبُ الأسبابِ .

وإذا كانَتْ تلكَ الأسبابُ طويلةً لا يحتملُ مثلُ هـٰذا الكتابِ استقصاءَها . . فلنذكرْ منها أنموذجاً ؛ ليُعلمَ بهِ معنىٰ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَإِن تَعُدُّواْ نِعْمَتَ ٱللَّهِ لَا تُحْصُوهَا ﴾ ، وباللهِ التوفيقُ .

* * *

ŞÜKREDİLECEK NÎMETLER

Şükür, nîmete yapılır. Bunun için nîmetin hakîkatini, bölümlerini, derecelerini, çeşitlerini, özel ve genel olarak toplandıkları yerleri anlatalım. Zîra Allahu Teâlâ'nın kullarına verdiği bütün nîmetleri saymak, beşer kudretinin dışındadır. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوهَا

"Allah'ın nîmetini birer birer saysanız, icmâl sûretiyle bile sayamazsınız." (Nahl sûresi, 16/18) buyurmuştur. Önce nîmetleri bilmekte umumî kanun hükmünde olan bir mukaddime ile söze başlayalım. Sonra da Allah'ın yardımı ile bunları teker teker ele alalım.

NİMETİN HAKÎKATİ VE BÖLÜMLERİ

Bilmiş ol ki, her iyilik ve zevk ve hattâ aranan faydalı her şeye nîmet denirse de gerçek nîmet, âhiret saâdetidir. Diğerlerine nîmet demek, ya galat veya mecâzendir. Meselâ, âhirette hiç bir kârı olmayan şeylere nîmet demek galattır. Bunun gibi görünüşte bâzı şeylere nîmet denirse de bir veya birkaç vasıta ile âhiret saâdetine ulaştıran şeye nîmet demek, en doğrusudur. Çünkü gerçek nîmet odur.

Şimdi biz, nîmet adı verilen ve gerçek saâdete ulaştıran sebepleri ve zevkleri bâzı bölümlere ayırmak sûretiyle açıklayalım:

Birinci bölüm; bize nispetle eşyanın taksîmâtı beyânındadır. Bütün varlıklar bize nispetle dörde bölünür.

Birincisi; dünya ve âhirette faydalı olan şeylerdir; ilim ve güzel ahlâk gibi.

İkincisi; dünya ve âhirette zararlı olan şeylerdir; cehâlet ve kötü huy gibi.

Üçüncüsü; dünyada kârlı ve fakat âhirette zararlı olan şeylerdir; şehvetlerine uyup onlardan zevk almak gibi.

Dördüncüsü; dünyada zararlı ve âhirette kârlı olan şeylerdir; şehvetlerini kırmak ve nefis hâkimiyetini sağlamak gibi.

Evet. Gerçek nîmet, hem dünya, hem âhirette faydalı olanıdır; ilim ve güzel huy gibi. Şüphesiz hem dünya, hem de âhirette zararlı olan, nîmet değil, belki belâdır. Bu da cehâlet ve kötü huydur. Burada faydalı, âhirette zararlı olanı, -her ne kadar cahillere göre nîmet sayılırsa da-, sağduyu sâhiplerine göre bu da sırf belâdır. Bu, tıpkı aç bir insanın eline zehirli bal geçtiği vakit bunu bir nîmet sayması, fakat zehirli olduğunu ve zehirin zararını bildiği vakit, bunun bir nîmet değil, bir belâ olduğunu bilmesi gibidir. Buna karşı bu anda zararlı ama ileride kârlı olduğu bilinen de sağduyu sâhiplerine göre nîmettir, ahmaklar için ise belâdır. Bu da çirkin ve acı ilaçlar gibidir. Şu anda acı iseler de hastalığı tedâvi edeceklerdir. İlerideki faydasını bilmeyen çocuklar bu ilacı içmemekte israr eder ve bunu bir belâ sayar.

Fakat aklı başında insanlar bunu bir nîmet bilir ve seve seve acılığına dayanır. Hattâ onu verenlere teşekkür ederler. Bunun için anne, çocuğuna acıyarak kan almasına râzı olmaz, fakat baba buna zorlar bile. Çünkü babanın aklı başındadır, çocuğun âfiyetini düşünür. Çocuk da anlamadığı için annesinden memnun kalır ve babasına kızar. Eğer aklı erse, annesinin bilmeyerek kendisine kötülük yapmakta olduğunu anlardı. Bunun için "Akıllı düşman, ahmak dosttan iyidir." derler. Gerçi her insan, kendisinin dostudur, fakat çoğu ahmak dosttur. Bu bakımdan başkasının yapamadığı kötülüğü kendi kendine yapar.

İkinci bölüm; Mal, evlâd, akraba, mevkî ve diğer sebepler gibi, dünyalık sebeplerinin, hayır ve şerlerinin birbirine karışmış olması beyânındadır. Fakat biz bunları da bölümlere ayırabiliriz. Bir kısmının, kârı zararından çok olanıdır; yetecek miktarda olan mal, mevkî vesâire gibi.

Bir kısmının birçokları hakkında zararı kârından çoktur. Zarurî ihtiyaçtan fazla olan mal, mevkî vesâire gibi.

Bir kısmı da zararı ve kârı müsâvi olanıdır. Şüphesiz bu da şahsiyet îtibarıyla değişir. Nice iyiler var ki, serveti ne kadar çok olsa da onu Allah uğrunda ve diğer hayrât ü hasenatta harcadığı için, bu gibilerin serveti kendi haklarında bir nîmettir. Niceleri de var ki, bir yandan yokluk içinde iken öte yandan yoksulluktan şikâyet etmek ve gayri meşrû çarelere başvurmakla, fakirlik, bunlar hakkında zararlı olur, şikâyet eder, servetinin çoğalmasını ister. Bu perişanlıkla serveti kendi hakkında belâ olur.

Üçüncü bölüm; hayırların taksîmi beyânındadır. Bilmiş ol ki, yapılan hayırlı işler birkaç bölüme ayrılır.

Bunlardan birincisi; başkası için değil, zâtı için müessir olur. Yâni vâsıta değil, gayedirler. Bir kısmı başkası için ve bir kısmı da hem kendisi, hem de başkası için müessir olur. Zâtı için müessir olan, kişiyi, âhiret saâdetine, Allah'ın cemâline ulaştıracak hayırlardır. Bunlar, başka bir gayeye ulaşmak için vasıta olarak aranmaz, belki doğrudan doğruya gaye ve zatları bakımından aranırlar.

İkincisi; kendi zâtında bir garaz yok, ancak başka gaye için aranırlar, altın ve gümüş gibi. Zîra kişinin ihtiyaçları bunlarla temîn edilmeseydi, bunların taştan farkı olmazdı. Fakat insanın arzu ettiği şeylere ve zevklerine kendisini kolaylıkla ulaştırdıkları için câhiller nazarında zâtları îtibarıyla sevimli oldular. Hattâ onları toplayıp yığar ve onlarla ribâcılık yaparlar da bunların bizâtihî maksûd olan şeyler olduklarını sanırlar. Bu da bir adamı seven kimsenin, o adamı sevdiği için aralarında vasıta olan şahsı sevmesine benzer. Aslında bu şahsı, sevdiği adama vasıta olduğu için severken, sonra asıl sevdiğini unutup, bu vasıtaya bağlanarak tamamen onunla meşgul olmasıdır ki bu, cehâlet ve ahmaklıktır.

Üçüncüsü; hem zâtı, hem de başkası için aranandır, sıhhat ve selâmet gibi. Sıhhat ve selâmet, insanı Allah'a ulaştıracak zikir ve fikre vesîle oldukları için veya onlarla dünyalığı elde edebildiği için aranırlar. Ayrıca zatları bakımından da aranırlar. Çünkü insan, her ne kadar selâmete ulaştıracağı bakımından bir şeyden müstağnî olursa da, selâmet olması bakımından o şeyi ister. Demek ki gerçekte hayır ve nîmet yalnız zâtı bakımından müessir olandır. Hem zâtı, hem de gayri bakımından müessir olan da nîmettir, fakat birincisinden düşüktür. Yalnız gayrisi için faydalı olan, altın ve gümüş gibi şeyler bizâtihî nîmet olarak vasıflanmazlar. Ancak onlarsız elde edilemeyecek bir işi kasteden için nîmet olurlar. Maksadı, ilim ve ibâdet olup yalnız zarurî geçime râzı olan için, altın ve gümüş ile çakıl taşlarının farkı olmayacağından, bunların varlığı ile yokluğu kendi hakkında müsâvîdir. Belki kendisini zikir ve fikirden alıkoyacakları için nîmet değil, bir belâ olurlar.

Dördüncü bölüm; Hayırların başka bir îtibarla taksîmi beyânındadır. Bilmiş ol ki, hayırlar, başka bir îtibarla, faydalı, hoş ve güzel olan şeylere de ayrılırlar. Hoş ve tatlı olan, bu anda huzuru ve zevki duyulan şeylerdir. Faydalı olan, gelecekte kârı dokunandır. Güzel olanı da diğer hâllerde beğenilen ve güzel görülenlerdir.

Kötülükler de zararlı, çirkin ve acıklı olmak üzere üçe ayrılır. İyilik ve kötülükler de mutlak ve mukayyet olmak üzere ikiye ayrılırlar. Mutlak olanı, üç vasıf kendisinde bulunanıdır. Üç vasıf kendisinde bulunan hayır; ilim ve hikmet gibi şeylerdir. İlim ve hikmet sahiplerine göre, bunlar hem faydalı, hem güzel, hem de zevkli şeylerdir. Üç vasıf kendisinde bulunan kötülük de cehâlettir; hem zararlıdır, hem çirkin, hem de acıdır. Câhil, cehâleti anladığı anda derinden acı ve sancılarını duymaya başlar. Kendisinde ilim hevesi uyanır fakat haset, kibir ve diğer bedenî şehvetleri öğrenmesine engel olurlar. İki zıt kuvvet onu o yana, bu yana çekiştirip durdukça elemi daha da artar. İlmi terk ederse cehâlet acısı, ilme sarılırsa şehvet sancısı karşısına çıkar. İşte bu gibiler daima azap içinde kalırlar.

İkinci bölümü, mukayyet olanıdır. Yâni bu vasıfların bir kısmı kendisinde bulunduğu halde diğer bir kısmı bulunmayanıdır. Birçok faydalı olanları var ki, acıdırlar. El ve ayaktaki fazla parmağı ve bedende ârız olan bir uru kesmek gibi. Nice faydalı şeyler var ki çirkindir, ahmaklık gibi. Bâzı hallerde ahmaklık daha kârlıdır. Nitekim: "Aklı olmayan rahattır." demişlerdir. Zîra o, geleceği düşünmediği için bu anda rahattır ve tehlike gelip çatıncaya kadar huzûr içindedir. Nice şeyler var ki, bir yönden faydalı olurken diğer yönden zararlı olurlar. Batma tehlikesi ile karşılaştığı vakit kayıktaki eşyasını ve yükünü denize atmak gibi. Aslında malı denize atmak zararlı, fakat hayatını kurtarmak da kârlıdır.

Faydası dokunan da ikiye ayrılır. Biri zarurîdir, insanı âhiret saâdetine ulaştıracak îman ve güzel ahlâk gibi. Aslında îman ile güzel ahlâk, ilim ile amelin mahsûlüdür. Diğeri zarurî olmayanıdır. Sekencebîn'in safrayı yatıştırması gibi. Safrayı yatıştırmak için bu zarurî değildir. Çünkü o, başka ilaç ile de yatıştırılabilir.

Beşinci bölüm; Nîmetin zevk vermesi bakımından taksîmi beyânındadır. Bilmiş ol ki, nîmet demek, zevk veren her şey demektir. Zevkler de insana hâs olması ve başkası ile ortak olması îtibarıyla insana nispetle üçe bölünür. Aklî olur; bir kısım veya bütün hayvanlarla müşterek olmak üzere bedenî olur. Aklî zevkler, ilim ve hikmetten alınan zevklerdir. Zîra ilim ve hikmetten; beş duyu bir şey anlamadığı gibi, mîde ve ferc de ilimden zevk almaz. İlim ve hikmetten ancak kalp zevk alır. Çünkü akıl sıfatı ile mevsuf olan yalnız kalptir. Bu lezzet, varlık bakımından en az ve fakat zevk bakımından en üstün ve şerefli olanıdır. Bunların az oluşu meydandadır. Çünkü ilimden ancak âlimler, hikmetten de ancak hakîmler zevk alır ki sayı îtibarıyla bunlar çok azdır. Şerefine gelince, hem dünya, hem âhirette aranan değerler olmaları bakımındandır. İnsan bir vakit bundan usanç getirmez. Ne kadar acıkmış ve iştahlı olsa, ne kadar zevkli yemek yese, doyunca ondan tembelleşir, tarafına bakmaz olur. Cinsî münâsebette de durum aynıdır.

Fakat ilim ve hikmetten insanın ağırlanıp usanacağı bir vakit düşünülemez. Şerefi devamlı olan bir şeye gücü yettiği halde onu bırakıp da geçici ve âdî olan bir şeye râzı olan, akıl hastası olan kimsedir. İlim ve aklın önemini bildiren en kısa örnek, ilim ve akıl bir defa bile korunmaya muhtaç değilken, servet daima korunmaya muhtaçtır. İlim seni korur, fakat sen ise malı korumak mecburiyetindesin. İlim, infâk ile arttığı halde, mal vermekle eksilir. Mal çalınır, mevkî alınır, fakat ilme hırsızların eli uzanamaz. Hattâ pâdişâhların da eli uzanamaz. Seni mevkîinden azlederler ama, ilminden azledemezler. İlim sâhibi dâima emniyet ve huzûr içindedir, mal ve mevkî sâhibi daima tehlikededir. Aynı zamanda ilim, her hâl ü kârda faydalı, mal ise bâzen insanı tehlikeden kurtarırsa, bâzen de tehlikeye sokar. Bunun için Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'in bâzı yerinde servete "hayır" derken, birçok yerlerinde de malı yermiştir. Çoklarının ilmin zevkine varamamaları, ya zevk almalarındaki kusurdandır. Zîra tatmayanlar bilmez ve aramaz. Aramak zevke tâbidir. Veyâ mizaç bozukluğundan ve şehvetlere uymaları sebebiyle kalplerindeki hastalıktandır. Tatlıyı acı bulan safra hastası gibi. Yâhut akıl noksanlıklarındandır Henüz ilimden zevk alma hâssası kendilerinde yaratılmamıştır. Semiz kuş eti ile balın tadını alamayan, sütten başka bir şey bilmeyen meme çocukları gibi. Çocuğun etten, baldan zevk almaması onların tatsızlığına veya sütten zevk alması, en lezzetli şeyin süt olduğuna delâlet etmez. İlim ve hikmetin zevkine varamayanlar üç sınıftır. Bunların bir kısmı henüz içgüdüleri gelişmeyen çocuklar, bir kısmı da içgüdüleri geliştikten sonra şehvetlerine uymaları sebebiyle iç duyuları ölenler yahut da şehvetlerine uymaları sebebiyle gönülleri hasta olanlardır.

Allahu Teâlâ'nın:

فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ

"Kalplerinde hastalık vardır." (Bakara sûresi, 2/10) buyurması, akılları hasta olanlara:

لِيُنْذِرَ مَنْ كَانَ حَيًّا

"Diri olanı korkutması için." (Yâsîn sûresi, 36/70) buyurması, bâtınî hayatı olmayanlara işârettir. Gerçi bunların hepsi bedenleri ile hayatta ve fakat kalpleri ile ölü oldukları için -her ne kadar cahiller nezdinde yaşıyorlarsa da- Allah katında ölüdürler. Bunun için şehîdler Allah katında diri, merzûk ve rahattadırlar. Buna karşı bedenleri ile ölüdürler.

İkincisi, bedenî zevklerdir ki, insanlar bu zevklerde bâzı hayvanlarla ortaktırlar. Kahr u galebe, üstünlük ve riyâset gibi. Bu hal arslan, kaplan ve diğer bâzı yırtıcı hayvanlarda mevcuttur. Onlar da bu zevklerde ortaktırlar.

Üçüncüsü, bütün hayvanların müşterek oldukları zevklerdir. Mîde ve ferc şehvetleri gibi. Bunlar, zevklerin en çoğu olmakla beraber, en âdîleridirler de. Bunun için bütün canlı varlıklar bunda müşterektirler. Bu mertebeyi geçenler, üçüncü mertebeye yükselir ki, en büyük zevkleri ilim, hikmet ve özellikle Allahu Teâlâ'nın zât, sıfât ve ef'âline âlim olur. Bu rütbe, sıddîklar rütbesidir. Tam mânasıyla bu mertebeye ulaşmak, riyâset sevgisini kalpten çıkarmakla mümkündür. Zâten en üstün sıddîkların kalplerinden en son çıkan, riyâset sevgisidir. Fakat mîde ve fercin taşkınlığını sâlihler de önleyebilir.

Riyâset şehveti böyle değil, bunu ancak üstün sıddîklar önleyebilir. Fakat bu arzuyu, hiç yokmuş gibi gönülden tamamen söküp atmak, hemen hemen beşer kudretinin dışındadır. Evet, bâzı hallerde mârifet-i ilâhiyye zevki galebe çalar ve her şeyi yok eder. Fakat bu hal devamlı değildir. Bu hal geçince beşerî vasıflar geri döner de bu istek, yine ortaya çıkar. Ancak bu gibi adamları itidalden ayıramaz.

Buna göre kalp, dörde bölünmüş oluyor: Bir kalp yalnız Allah'ı sever ve ancak O'nu düşünüp bilmekle ferahlanır. Bir kalp, mârifet ve Allah ile ünsiyetin zevkini bilmez. O, ancak mevkî, riyâset, servet ve diğer bedenî şehvetlerden zevk alır. Bir kalp de çoğunlukla Allah ile ünsiyet halindedir. O'nu zikir ve fikirden zevk alır. Fakat bâzen beşerî vasıflara dönebilir. Bir kalp de çoğunlukla beşerî vasıflardan zevk alır fakat bâzen de ilim ve mârifet ile zevklenebilir. Birincisi mümkün olsa da çok uzak bir ihtimaldir. İkincisine gelince, dünya bu gibilerle doludur. Üçüncü ile dördüncü de bulunur. Fakat bunlar da azınlıktır. Bunlar azınlıkta olmakla beraber yine kendi aralarında azlık ve çoklukla ayrılırlar.

Çoğunlukla asr-ı saâdete yakın zamanlarda bulunurlar. Zaman uzadıkça bu gibiler de azalır ve kıyâmete kadar böyle gider. Bu gibilerin nâdir bulunmalarına gelince; bu âhiret mülkünün başlangıcıdır. Mülk ise kıymetlidir. Onun için mülûk ve hükümdarlar az olurlar. Mülk ve güzellikte üstün olanlar az olup çoğunlukla insanlar bu vasıfta olamadıkları gibi, âhiret mülkünde de hüküm böyledir. Zîra dünya, âhiretin aynasıdır. Dünya şehâdet yâni görülen, âhiret ise gayb yâni görülmeyen âlemdir. Şehâdet âlemi, gayb âlemine tâbidir. Nitekim aynadaki suret, aynaya bakana tâbi olduğu gibi, gerçekte varlık bakımından aynadaki sûret ikincidir. Çünkü birincisi ve aslı aynaya bakanın kendisidir.

Fakat buna rağmen görülen aynadaki sûrettir. Sen kendini değil, önce aynadaki sûreti görür, ondan sonra hikâye yolu ile kendini bilirsin. Ayna sana kendini bildirir. Bu sûretle varlıkta sana tâbi, mârifetde metbû olur. Yâni aynadaki vücûd vâr olmasında sana tâbi iken mârifet bakımından sen ona tâbi oluyorsun. Böylece sonra olan, öne geçiyor. Bu, aksetmenin bir nevidir. Fakat aksetmek ve ters dönmek, bu âlemin zarurî îcaplarındandır. Bunun gibi görülen bu mülk âlemi, görülmeyen gayb âleminin bir hikâyesidir. İnsanların bir kısmı bundan ibret alabilir ve bu mülk âleminde gördüğü her şeyden melekût âlemi için ders alır. Onun bu hâline "ibret, îtibar alma" denir. Cenâb-ı Hak bununla emrederek:

فَاعْتَبِرُوا يَآ أُولِي الْأَبْصَارِ

"Ey basîret sâhipleri, ibret alın." (Haşr sûresi, 59/2) buyurmuştur. Kimisinin de basîreti kapalı olur, ibret alamaz da bu mülk âleminde hapsolur kalır. Onun bu hapishanesine cehennem kapısı açılır. Onun bu hapishanesi, gönülleri sarmak şânından olan ateş ile doldurur. Ancak şu anda bu ateşin acısını duymaya mâni bir perde vardır. Ölüm ile bu perde aradan kalkar kalkmaz, ateşin acılarını duymaya başlar. Bundan tâbir etmek üzere Allahu Teâlâ

"Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat"den olan cemiyetin dilinde hakkı söyletti de cennet ile cehennemin el'ân mahlûk ve mevcut olduklarını ve cehennemin bâzen ilme'l-yakîn yâni kesin delîl ve bâzen de ayne'l-yakîn, yâni müşâhede ve keşf ile bilineceğini ve ayne'l-yakîn'in âhirette olacağını ve ilme'l-yakîn'in dünyada olacağını, fakat bunun da nûrü'l-yakîn'den hazzını alanlara nasip olacağını söylediler. Bunun için Allahu Teâlâ:

كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ

"Sakının. Eğer şüphesiz bir bilgi ile bilseydiniz." (Tekâsür sûresi, 102/5) buyurmuştur. Yâni dünyada idrâk ederler.

ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيْنَ الْيَقِينِ

"Yine andolsun, onu ayn-ı yakîn ile mutlak göreceksiniz." (Tekâsür sûresi, 102/7) buyurmuştur. Bu açıklamalardan anlaşılmış oldu ki, âhiret mülküne salâhiyetli olan kalp, dünya mülküne salahiyetli olan kalp gibi, azîz ve nâdir bulunur.

Altıncı taksim; Nîmetlerin toplandığı yeri ihtivâ eder. Bilmiş ol ki, nîmetler, lizâtihî aranan gayelerle, bu gayelere ulaştırmak için aranan nîmetler olmak üzere ikiye ayrılır. Lizâtihî aranan gaye, âhiret saâdetidir. Bunun hulâsası da dört şeye râcidir. Sonu gelmeyen beka, sıkıntısız neşe, cehâleti olmayan ilim ve fakirliği gelmeyecek olan zenginliktir. Gerçek nîmet bunlardır. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا عَيْشَ إِلَّا عَيْشُ الْاٰخِرَةِ

"Hayat, âhiret hayatıdır."[42] buyurmuştur. Resûl-i Ekrem

---

[42] Buhârî ile Müslim, Enes'den rivâyet etmişlerdir.

(s.a.v.), bu sözünü bir defa en sıkıntılı zamanı olan Hendek Vakası'nda hendek kazarken kendini tesellî için, bir defasında da Haccetü'l-Vedâ'da insanlar etrafını alıp gözler hep kendisine çevrildiği vakitte -dünyalıkla sevinmemek için- söylemiştir. Adamın biri:

- "Allahım, nîmetinin tamamını senden isterim." dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

- "Nîmetin tamamının ne olduğunu bilir misin?" buyurdu: Adam:

- "Bilmem" deyince, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

- "Nîmetin tamamı, cennete girmektir." buyurdu.[43]

İnsanı gayeye ulaştıracak vesîleler bir kaç kısma ayrılır. **Birincisi,** çok güzel ve en çok yakın olanıdır, nefsin fazîletleri gibi. İkincisi, yakınlıkta bunu tâkip edendir, bedenin fazîletleri gibi. Üçüncüsü, bunu tâkip eden ve bedenin dışına da sarkandır; mal, evlâd ve akrabadan bedeni ihâta eden varlıklar gibi. Dördüncüsü, nefis dışında kalan bu sebeplerle nefis için meydana gelen tevfik ve hidâyet gibi sebeplerin bir araya toplanmasıdır. Demek ki bunlar dört nevi oluyor:

Birinci nevi: En özel olanıdır ki, bu da nefsin fazîletleridir. Bunun hulâsası, diğer kolları ile beraber, îman ve güzel ahlâka rücû eder. Îman da Allah'ın zât ve sıfâtıyla, melek ve peygamberlerini bildiren mükâşefe ilmi ile muâmele ilmine ayrılır. Güzel ahlâk da şehvet ve gadabın îcaplarını terk ile -ki buna iffet denir- şehvet ve gadaba tamamen uymadığı gibi. Tamamen onları atmamak üzere adalet ve îtidâle riâyet etmeye ayrılır. Bu arada Allahu Teâlâ'nın emrettiği şekilde adâlet mîzanına riâyet eder. Nitekim âyet-i celîlede:

---

[43] Tirmizî Muaz'dan sahih sened ile rivâyet etmiştir.

أَلَّا تَطْغَوْا فِي الْمِيزَانِ. وَأَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ

"Tartıda haksızlık etmeyin ve terâziyi adâletle doğrultun, tartılanı eksik yapmayın diye." (Rahmân sûresi, 55/8-9) buyrulmuştur. Şehveti izâle için kendini buran veya hiç bir mahzûru yokken evlenmeyen veyâhut ibâdet, zikir ve fikirden kendisini alıkoyacak şekilde yemeğini azaltan, adâlet ölçüsünü bozmuş ve onu zarara uğratmıştır. Mîde ve ferc şehvetinin alabildiğine peşinde olan da mîzanda tuğyan etmiştir. Adâlet, muvazeneyi tuğyân ile hüsran arasında tutmak ve bu sûretle terâzinin iki gözünü denk getirmektir.

Şu halde, insanı Allah'a yaklaştıracak ve nefse özgü olan fazîletler dörde ayrılmış oluyor. Bunlar mükâşefe ve muamele ilimleri ile iffet ve adâlettir. Bu da çoğunlukla ikinci nevi ile tamamlanır. İkinci nevi de bedenî fazîletlerdir ki, bunlar da sıhhat, kuvvet, güzellik ve uzun ömür olmak üzere dörttür. Bunlar da bedeni kuşatan, servet, aile efradı, mevkî ve akrabanın keremliliğidir. Bunlardan da ancak dördüncü nevi ile istifade edilir. Dördüncü nevi, dahilî olan nefsanî fazîletlerle, bütün bunları bir araya toplayan şeylerdir ki, bunlar da Allahu Teâlâ'nın hidâyeti, rüşdü, doğru yola îsâli, teyîd ve yardımı olmak üzere dörttür. Bütün bu nîmetlerin toplamı on altı eder. Zîra önce hepsini dörde böldük, sonra da her birini ayrıca dörde taksim ettik ki hepsi on altı eder. Bütün bunlar, ya zarurî veya faydalı olmak bakımından birbirine muhtaçtırlar. Zarurî ihtiyaçları, âhiret saâdetinin îman ve güzel ahlâka olan ihtiyacı gibi şeylerdir. Çünkü âhiret saâdetine ancak bunlarla ulaşılır, insan için sa'yinden başka bir şey olmadığı gibi, âhirette de dünyada edindiği azığından başka bir kazancı yoktur. Bunun gibi, nefsin fazîlet ihtiyacı bu ilimleri kazanmaya sebep olur. Ayrıca ahlâkı güzelleştirmenin vücud sağlığına ihtiyacı da zarurîdir.

Bunlar, zarûrî ihtiyaçlardır. Faydalı ihtiyaçlara gelince; nefsî ve bedenî olan bu nîmetlerin, hâricî olanı mal, mevkî ve adama duyulan ihtiyaçlarıdır. Bunlar olmayınca, bâzen dahilî nîmetler ârızaya uğrayabilir.

Şâyet, "Âhiret yolculuğunun mal, aile, mevkî ve akraba gibi haricî nîmetlere ne gibi ihtiyâcı olur?" dersen bilmiş ol ki; bu haricî nîmetler, kişiyi, menziline ulaştıracak kanatlar ve maksadını kolaylaştıracak âletler gibidir. Serveti ele alalım; ilim ve kemâl peşinde olup nafakası olmayan kimse, silâhsız savaşa hazırlanan ve kanatsız ava gönderilen şâhin gibidir. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

نِعْمَ الْمَالُ الصَّالِحُ لِلرَّجُلِ الصَّالِحِ

"İyi mal, iyi adam için ne güzeldir."[44] Ve Diğer hadîsde de:

نِعْمَ الْعَوْنُ عَلٰى تَقْوَى اللّٰهِ الْمَالُ

"Allah'a karşı takvâya yardımcı olan mal ne güzeldir."[45] buyurmuştur. Nasıl böyle olmasın ki, geçimi olmayan kimse, bütün zamanını yemek, giymek, mesken ve diğer ihtiyaçları uğrunda harcar. Sonra kendisini zikir ve fikirden alıkoyacak birçok meşgale-

---

[44] Ahmed ve diğerleri Amr b. As'dan ceyyid sened ile rivayet etmişlerdir.

[45] Ebû Mansûr Deylemî Muhammed b. Münkedir'den rivâyet etmiştir. Diğer rivâyet yolları da vardır.

lerle karşılaşır. Bütün bunlardan ancak servet silâhı ile korunabilir. Ayrıca hac, sadaka, zekât ve diğer hayırlardan da mahrum kalır. Nitekim hakîmin birisine:

- "Nîmet nedir." diye sorduklarında, hakîm:

- "Zenginliktir. Zîra ben yoksulu huzursuz görürüm." deyince:

- "Biraz daha artır, size göre nîmet başka ne olabilir?" dediklerinde, hakîm:

- "Emniyettir." dedi. Zîra korkuda olanın huzuru yoktur.

- "Başka nelerdir?" demeleri üzerine, hakîm:

- "Afiyettir. Çünkü hastanın huzuru olmaz." dedi.

- "Daha artır." demeleri üzerine, Hakîm:

- "Gençliktir. Zîra ihtiyarlıkta rahatlık yoktur." dedi.

Hakîmin bütün bu anlattıkları, görünüşte dünya nîmetleri iseler de âhirete yardımcı olmaları bakımından, gerçek nîmettirler. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Sıhhati yerinde olarak sabahlayan can, mal ve namusundan emîn olan ve günlük nafakası bulunan kimse, bütün varlığı ile dünyaya mâlik olmuş gibidir."*[46] buyurmuştur. İşte servette durum budur.

Âile ve iyi çocuklara gelince; bunlara olan ihtiyacın gizli tarafı yoktur. Zîra Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

نِعْمَ الْعَوْنُ عَلَى الدِّينِ الْمَرْأَةُ الصَّالِحَةُ

"Sâliha bir kadın, dîne ne güzel bir yardımcıdır."[47] buyurmuş-

---

[46] Tirmizî ve İbn Mâce Abdullah'dan rivâyet etmişlerdir. Tirmizî hasen olduğunu söyledi. Metin yukarıda geçmiştir.

[47] Bu meâlde Müslim'in bir rivâyeti vardır.

tur. Diğer bir hadîste: *"İnsanoğlu öldüğü vakit amel defteri dürülür, yalnız üç şeyden defterine sevap yazılır. Bunlardan birisi de kendisi için hayır duâda bulunan sâlih çocuğudur."*[48] buyurmuştur. Nikâh bahsinde aile ve çocukların faydalarını anlatmıştık.

Akraba çokluğuna gelince; bunlar kişinin gözleri ve elleri gibidir. Bunlar ne kadar çok olurlarsa o nispette dîni için önemli olan dünyalığı kolaylıkla elde edebilir. Halbuki bunlar olmasa, meşgalesi daha da artar, zorlaşırdı. Çünkü her şeye kendisinin koşması gerekirdi. Dünya meşgalesinden gönlünü kurtaran her şey, dinde sana yardımcıdır. Dînine yardımcı olan her şey de nîmettir.

Ululuk ve mevkîe gelince; insan, bu sayede zulüm ve zilletten korunabilir. Düşmansız bir insan bulunmadığına ve zulümle karşılaşmamak imkânsız gibi olduğuna göre, bundan kimse kurtulamaz. Çünkü mutlak sûrette kendisine eziyet edecek bir düşmanı, ilmine, ameline, huzuruna engel olacak ve kalbini meşgul edecek bir zâlim bulunur. Bundan ancak mevkî ve ululuk sayesinde korunabilir. Bunun için: "Dîn ile sultan ateştir." denilmiştir. Allahu Teâlâ da:

وَلَوْلَا دَفْعُ اللّٰهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ

"Eğer Allah insanların bir kısmını diğer bir kısmı ile önleyip savmasaydı yeryüzü muhakkak fesâda uğrardı." (Bakara sûresi, 2/251) buyurmuştur. Zâten zenginlik, paraya sâhip olmak demek olduğu gibi, mevkî ve câh da gönüllere sâhip olmak demektir. Servet sâhibine gönüller bağlanıp ona kötülük etmedikleri gibi, mevkî sâhibi de aynı durumdadır. İnsan yağmurdan korunacak bir örtüye, soğuktan korunacak bir cübbeye, koyununu kurttan koruyacak bir köpeğe ihtiyacı olduğu gibi, kendisine yönelecek kötülüklerden korunmak için de bir kuvvete ihtiyacı vardır.

---

[48] Müslim, Ebû Hüreyre'den rivâyet etmiştir. Hadîs, yukarıda geçmiştir.

Bunun için mülk ve saltanatları olmayan peygamberler sultanlara iltica eder ve onlardan mevkî isterlerdi. Dîn âlimleri de böyledir. Onlar da sultanlara iltica eder, fakat ilticadan maksatları hazîneyi yiyip servet edinmek değil, dîni neşirde onlardan kuvvet almak içindir. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e Allahu Teâlâ'nın yardım edip onu nusrete ve zafere ulaştırdığı, dînini ikmâl edip, bütün düşmanlarına galip getirdiği, sevgisini gönüllerde yerleştirip mevkîini genişlettiği vakit, ona ihsân ettiği nîmetin, dövülüp eziyet edildiği ve memleketinden kaçmak zorunda kaldığı zamanki ihsânından daha az olduğunu sanma.

Şâyet, akraba ve âile efradının şerefli olmasının da bir nîmet olup olmadığını sorarsan, derim ki; Evet, bunlar da birer nîmettir. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْأَئِمَّةُ مِنْ قُرَيْشٍ

"İmamlar Kureyş kabilesinden olur."[49] buyurdu ve yine Âdemoğullarından en şerefli âileye mensup olduğunu söyledi. Bir hadîste:

تَخَيَّرُوا لِنُطَفِكُمْ الْأَكِفَّاءَ

"Evlenirken kendinize emsâl seçiniz."[50] buyurmuştur. Başka bir hadîste:

---

[49] Neseî ve Hâkim, sahih sened ile Enes'den rivâyet etmişlerdir.
[50] İbn Mâce Âişe'den rivâyet etmiştir. Nikâh bahsinde geçmiştir.

إِيَّاكُمْ وَخَضْرَاءَ الدِّمَنِ، فَقِيلَ: وَمَا خَضْرَاءُ الدِّمَنِ؟ قَالَ:
الْمَرْأَةُ الْحَسْنَاءُ فِي الْمَنْبَتِ السُّوٓءِ

"Çöplük üzerinde biten gülden sakının." buyurdu.

- "Bu nedir?" diye soranlara:

- *"Kötü âilede yetişen güzel kadındır."*[51] buyurmuştur.

Bu da nîmettendir. Biz, kadın alırken seçin diyoruz. Zâlimlerin ve dünya erbâbının kızlarını alın demiyoruz. Belki Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in şeceresine, ilim ve amel ile tanınmış iyiler, sâlihler ve âlimlere intisab edin demek istiyoruz.

Şâyet, "Beden fazîletinin mânası nedir?" dersen, derim ki;

Sıhhat, kuvvet ve uzun ömre şiddetli ihtiyacın bulunduğunda bir gizlilik ve bunun anlaşılmaz bir tarafı yoktur. Zîra ilim ve amel ancak bu sâyede tamamlanır. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَفْضَلُ السَّعَادَةِ طُولُ الْعُمُرِ فِي طَاعَةِ اللّٰهِ تَعَالٰى

"Saâdetin en makbulü, Allah'a itaatte geçen uzun ömürdür."[52] buyurmuştur. Bu arada küçümsenecek olan yalnız güzelliktir. Hastalık olmasın, iyiliklere mâni bir hal bulunmasın yeter. Böyle olunca, güzelliğin faydası nedir, denebilir. Fakat güzellik de hayırdandır. Dünyalıkta hayır olması meydandadır. Âhirette de iki yönden nîmettir. Birincisi, çirkin sevilmez ve tabiatler ondan nefret eder. Fakat güzelin her türlü ihtiyacı daha kolaylıkla temîn edilir, gönüllerde daha geniş yer alır. Bu bakımdan güzellik in-

---

[51] Yukarıda geçmiştir.

[52] Tirmizî'nin Ebû Bekre'den hasen ve sahih olarak bu mealde rivâyeti vardır.

sanda mal ve mevkî gibi bir kanat olmuş olur ki bu, bir nevi kudrettir. Çünkü güzel sîmâlı bir insanın görebildiği birçok işleri çirkin suratlılar göremezler. Dünya ihtiyaçlarının temîninde yardımcı olan her şey, âhiret ihtiyacını temîne de vasıtadır.

Nîmet oluşunun ikinci sebebi, yüz güzelliği, ahlâk güzelliğine delâlet eder. Çünkü rûh güzelliğinin nûru, ekseriyetle bedene de sirâyet eder. İnsanın iki hükmü vardır. Biri vücud yönündendir ki bu, manzarası ve görüntüsüdür. Diğeri de kalbi ve ruhu tarafındandır ki, o da hayrı getirir. Çok kere bunlar birbirinden ayrılmazlar. Bunun için ince sezişli olanlar, kişinin güzel ahlâkını anlamak için vücud uygunluğuna îtimad etti ve “Yüz, göz, kalbin aynasıdır.” dediler.

Kişinin neşesi, kederi ve hiddeti yüzünden okunur. Bunun için güler yüzlülük, bâtının görüntüsüdür, dediler. Denildi ki her şeyin yüzü, ne kadar çirkin olsa da, yine içinden daha güzeldir. Hikâye edildiğine göre; halife Memun’a orduyu takdîm ettiler. Karşısına gayet çirkin suratlı bir asker çıktı. Onu konuşturunca kekeme olduğunu da gördü ve hemen onu ordudan uzaklaştırdı. Dedi ki: “Rûh, içte parladığı vakit güzel konuşur. Zâhirde parladığı vakit yüz güzelleşir. Bu adamın ne zâhiri var, ne de bâtını.” Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اُطْلُبُوا الْخَيْرَ عِنْدَ صِبَاحِ الْوُجُوهِ

“Hayrı, güzel ve parlak yüzlerde arayınız.”[53] buyurmuştur. Hz. Ömer: “Bir elçi göndereceğiniz zaman, adı güzel, yüzü güzel ve yakışıklı olsun.” demiştir. Nitekim fakîhler de bu usûle riâyet ederek, namaz kılacakların ilim, kırâet, yaş ve takvâ gibi hususlarda

---

[53] Ebü Ya’lâ rivâyet etmiştir.

müsavi oldukları vakit, yüzü güzel olan imamlığa takdîm edilir, demişlerdir. Bu gibilere minnet olarak Allahu Teâlâ:

وَزَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ

"Ona bilgice, vücutca da bir üstünlük vermiştir." (Bakara sûresi, 2/247) buyurmuştur. Biz, yüz güzelliği derken, şehveti tahrîk eden güzelliği kasdetmiyoruz. Zîra o, kadınlık güzelliğidir. Biz, vücuduyla mütenâsib, tenâsüb-i endâm dediğimiz güzelliği kastediyoruz.

Şâyet, bu açıklamanla, mal, mevkî, asâlet, aile ve evlâdı nîmetler meyânına aldın. Hâlbuki Allahu Teâlâ, Resûlü ve ulemâ bunları zemmetmişlerdir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de:

إِنَّ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ

"Eşlerinizin, evlatlarınızın içinde hakîkaten size düşman olanlar da vardır. O halde onlardan sakının." (Teğabün sûresi, 64/14) buyrulmuştur. Diğer âyette:

إِنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ

"Mallarınız da, evlatlarınız da sizin için ancak bir imtihandır." (Teğabün sûresi, 64/15) buyrulmuştur. Hz. Ali de asâleti yermek üzere: "İnsanlar, ihsanlarının çocuklarıdır. Herkesin kıymeti, yaptığı ihsandadır." dedi. Yine denildi ki; kişi atası ile değil, şahsiyetiyle insandır. "Bunlar böyle yerildikleri halde daha nîmettirler demenin mânası nedir?" dersen bilmiş ol ki; olduğu gibi anlamakta Allahu Teâlâ'nın hidâyet nûru ile aydınlanıp bu hidâyet nûruna göre tevîl veyâ tahsîs cihetine gitmeyip bunun dışında tevîl edilmiş lafızlardan veya tahsîs edilmiş umumî hükümlerden bilgi edinenler çoğunlukla aldanırlar. İşte bunların âhiret saâdeti için birer nîmet olduklarında şüphe yoktur. Ancak bunlar fitne ve tehlikelerden hâlî değildirler. Mal, kendisinde tiryak, panzehir bulunan zehirli bir yılan gibidir. Bu işlerden anlayan kimsenin eline düşerse, zehirinden korunur ve panzehirinden faydalanır da o zaman nîmet olur. Anlamayan bir adamın eline geçerse, kendini zehirler ve öldürür. İşte servet de böyledir. Yine servet, içinde çeşitli cevherler bulunan deniz gibidir. Yüzmesini, denize dalmasını ve diğer tehlikelerden korunmasını bilen, o cevherlerden istifade eder. Bunları bilmeden suya dalarsa boğulur gider. Bunun için Allahu Teâlâ malı överek ona "hayır" adını vermiştir. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

"Allah'ın takvâsı üzerinde mal ne güzel yardımcıdır."[54] buyurmuştur. Yine bunun gibi Allahu Teâlâ câh ve izzeti de övmüş ve Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in bütün dînlere galebe çaldığını ve bütün insanlarca sevildiğini minnetle ona bildirmiştir ki, câh ve mevkî bu demektir. Fakat izzet ve mevkîin medhi az, mal ve mevkîin zemmi hakkındaki nakiller çoktur. Nerede riyâ zemmedilmiş ise orada mevkî de zemmedilmiştir. Zîra riyâdan maksat, gönülleri kendisine bağlamaktır. Câh da bu demektir.

Bunların çok zemmedilip az methedilmeleri, insanların çoğunun malın tiryakini almakta ve mevkî deryâsına dalıp cevherini çıkarmakta cahil olmaları bakımındandır. Bunun için onları çekindirmek gerekti. Onlar malın tiryâkini ve panzehirini almadan zehiri ile helâk olur ve cevherlerine ulaşamadan, câh ve mevkî timsahları onları parçalar. Şâyet bunlar umuma nisbetle bizâtihî kötü şeyler olaydılar, nübüvvete mülkün nispeti câiz olmazdı. Nitekim Peygamberimiz (s.a.v.)'de olduğu gibi, hem risâlet, hem hükümdarlık onda toplanmıştı. Zenginliğin de peygamberlere nispet edilmemesi îcab ederdi. Hâlbuki Süleymân aleyhisselâm en büyük bir zengin idi.

---

[54] Yukarıda geçmiştir.

İnsanların hepsi çocuk, servetlerin hepsi yılandır. Peygamberler ve ârifler tiryâk elçileridir. Erbâbının zarar görmediğinden çocuk zarar görebilir. Tiryakçi bir insan, tiryâka ihtiyâcı olup bu maksatla yılan avına çıktığı ve oğlunu da beraberinde götürdüğü vakit, bir yandan tiryâk ihtiyâcı, bir yandan yılanın çocuğu zehirleme tehlike ve ihtimali ile karşılaştığı vakit, tiryâka ihtiyâcı ile çocuğa zarar ihtimâli tehlikelerini karşılaştırır. Şüphesiz çocuğa zarar ihtimâli daha kuvvetli ise yılan avını terk eder ve hattâ yılanın zararını çocuğa anlatmak için yılanı gördüğü vakit ondan kaçar, çocuğa yılanın panzehirinden hiç bahsetmez, onun zararlı ve korkunç bir mahlûk olduğunu anlatır.

Dalgıç da aynıdır; denize dalacağı sırada çocuğunun da ardından dalıp boğulacağını anlayınca, denize girmez ve çocuğa denizin tehlikesini anlatır. Çocuk dinlemeyecek durumda ise onu deniz kenarına hiç yaklaştırmaz. Ümmetler de peygamberlerinin etrafında, aklı kesmeyen çocuklar gibidirler. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّمَا أَنَا لَكُمْ مِثْلُ الْوَالِدِ لِوَلَدِهِ

"Ben size karşı babanın evlâdına olduğu gibiyim."[55] buyurmuştur. Diğer bir hadîste:

إِنَّمَا تَتَهَافَتُونَ عَلَى النَّارِ تَهَافُتَ الْفَرَاشِ
وَأَنَا اٰخِذٌ بِحُجَزِكُمْ

---

[55] Müslim, Ebû Hüreyre'den rivâyet etmiştir.

"Siz yatağa düşer gibi birbiri ardınca ateşe düşersiniz. Ben ise kemerinizden sizi yakalarım."[56] buyrulmuştur.

Peygamberlerin en büyük zevki, ümmetlerini tehlikelerden korumaktır. Onlar bunun için gönderilmişlerdir. Maldan nasipleri, ihtiyaçları nispetindedir. Onun için yetecek kadarını tutar, fazlasını infâk ederler. Zîra servetin tiryaki, onu infaktır. Onu elde bulundurmak zehirdir. Eğer insanlara kazanç yolunu açıp onları servete teşvîk etseler malı elde tutma zehrine meylederlerdi de infak tiryâkinden vazgeçerlerdi. Bu bakımdan servet çirkin gösterildi. Aslında çirkin olan tarafı, servete harîs olup onu çoğaltmak ve ona meyletmektir. Fakat yetecek miktar servete sâhip olup fazlasını hayr u hasenâta sarfetmek, bir vakit yerilmiş değildir. Aslında insanlar yolcudurlar. Yolcuya yaraşan, yolculuğunda yetecek kadar azık almaktır. Ancak arkadaşlarını da düşünürse o zaman fazla azık alması makbuldür. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لِيَكُنْ بَلَاغُ أَحَدِكُمْ مِنَ الدُّنْيَا كَزَادِ الرَّاكِبِ

"Dünyalıktan nasîbiniz, yolcunun azığı gibi olmalıdır."[57] buyurmuştur. Yâni yalnız kendinizi düşünüyorsanız bu kadar olmalı, fakat diğer yoksulları düşünürseniz daha da alabilirsiniz. Nitekim bu hadîsi rivâyet edenler, bir anda yüz binlerce dirheme mâlik olmuş ve aynı anda onları dağıtmışlardır. Resûl-i Ekrem (s.a.v.), zenginlerin zorluk ve güçlükle cennete gireceklerini anlattığı vakit, Abdurrahman b. Avf (r.a.): "O halde ben bütün servetimden ayrılayım." diye Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'den izin istemiş, Resûl-i Ek-

---

[56] Buhârî ile Müslim, Ebû Hüreyre'den rivâyet etmişlerdir.

[57] İbn Mâce ve Hâkim, Selman'dan rivâyet etmişlerdir. Hâkim, sahih olduğunu söylemiştir.

rem (s.a.v.), kendisine müsaade edince, Cebrâil aleyhisselâm gelerek: "Yoksulları yedirmek ve misâfirleri ağırlamak üzere kendisine emir ver." demiştir.

Demek ki dünya nîmetleri karışıktır. Zehiri ile panzehiri, zararı ile kârı birbirine karışmıştır. Bunları, basîret ve bilgisi ile birbirinden ayırabilen ve zehrinden korunup panzehirinden istifadeyi beceren, bunlara yaklaşsın. Fakat buna gücü yetmeyen, elinden geldiği kadar uzaklaşsın. Halkın çoğunluğu böyledir. Ancak Allahu Teâlâ'nın korudukları müstesnâdır.

Şâyet, "Ya daha hidâyet, rüşd, teyîd ve tesdîde râci olan ve insanı muvaffak kılan nîmetin mânası nerede kaldı?" dersen bilmiş ol ki; tevfîkten kimse müstağnî kalamaz. Çünkü tevfîk, kulun irâdesiyle Allahu Teâlâ'nın kazâ ve kaderini birleştirmektir. Bu, hayra olduğu kadar şerre de şâmildir. Fakat âdet-i ilâhiyye, kaza ve kader cümlesinden olup saâdete uygun olanlara, tevfîk adı tahsîs edilmiştir. Nitekim aslında temâyülden ibâret olan ilhad kelimesi, sonradan ayrılıp bâtıla meyledenlere tahsîs edilmiştir. İrtidat da böyledir. Bunun için tevfîka dâima ihtiyaç vardır. Nitekim şâir:

"Allahu Teâlâ'nın kuluna yardımı olmadığı vakit, onun Allah'a karşı cinâyetlerinin çoğu kendi içtihadı hatâsındandır." demiştir.

Hidâyete gelince; saâdete ancak hidâyet sâyesinde erişilir. Zîra insan, çoğunlukla âhirette salâha ulaşmasını ister, buna meyleder, fakat âhireti hakkında hayırlısı hangisi olduğunu bilemezse, çok kere âhiretini harâb eden şeyin âhiretini ıslâh edeceğini sanır ve aldanır. Hattâ burada, yalnız kudret ve sebep dahî kâfi gelmez. Bütün bunlar, hidâyetten sonra fayda verir. Bunun için Allahu Teâlâ:

رَبُّنَا الَّذِي أَعْطٰى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدٰى

“Bizim Rabbimiz, her şeye hilkatini veren, sonra da doğru yolunu gösterendir.” (Tâhâ sûresi, 20/50) buyurmuştur. Diğer âyette şöyle buyrulmuştur:

وَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكٰى مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ
أَبَدًا وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يُزَكِّي مَنْ يَشَاءُ

“Eğer üzerinizde Allah’ın fazl u rahmeti olmasaydı, içinizden hiç biri ebediyyen temize çıkamazdı. Ancak Allah’tır ki kimi dilerse temize çıkarır.” (Nûr sûresi, 24/21) Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

مَا مِنْ أَحَدٍ يَدْخُلُ الْجَنَّةَ إِلَّا بِرَحْمَةِ اللّٰهِ تَعَالٰى

“Cennete giren herkes, ancak Allah’ın rahmetiyle girer.”[58] buyurmuştur. Yâni Allah’ın hidâyetiyle girer, demektir. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’e:

- “Sen de mi?” diye sorulunca:

- “Evet, ben de” diye cevap vermiştir. Hidâyetin üç menzili var:

Birincisi, Allahu Teâlâ’nın:

وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ

“Biz ona iki de yol gösterdik.” (Beled sûresi, 90/10) âyetiyle açıkladığı hayır ve şer yollarını bilmektir. Allahu Teâlâ bunu herkese, ya akıl veya peygamber vasıtasıyla bildirmiştir. Bunun için yine Allahu Teâlâ:

---

[58] Buhârî ile Müslim, Ebû Hüreyre’den rivâyet etmişlerdir.

وَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمٰى عَلَى الْهُدٰى

"Semûd'e gelince, biz onlara da doğru yolu gösterdik. Ama onlar körlüğü hidâyete tercîh ettiler." (Fussilet sûresi, 41/17) buyurdu. Hidâyet sebepleri kitaplar, peygamberler ve akıl sâhiplerinin basîretleridir. Bu ise makbuldür. İnsanı bunlardan men eden haset, kibir, dünya sevgisi ve gözler her ne kadar açıksa da basîret körlüğü veren diğer sebeplerdir. Nitekim Allahu Teâlâ:

فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلٰكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ

"Fakat hakîkat şudur ki, gözler kör olmaz, ama sînelerin içindeki kalpler kör olur." (Hac sûresi, 22/46) buyurmuştur. Basîret körlüğü getirenlerden bâzıları: alışkın olduğu âdetler ve onlara sâhip çıkma sevdâsıdır. Nitekim bunlardan haber vermek üzere Allahu Teâlâ:

إِنَّا وَجَدْنَا اٰبَٓاءَنَا عَلٰى أُمَّةٍ

"Gerçek biz atalarımızı bir ümmet üzerinde bulduk." (Zuhruf sûresi, 43/22) buyurdu. Kibir ve çekememezlikten doğan engellere de:

وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ هٰذَا الْقُرْاٰنُ عَلٰى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ

"Bir de şunu söylediler: "Şu Kur'ân iki memleketin birindeki büyük bir adama indirilmeli değil miydi?" (Zuhruf sûresi, 43/31)

أَبَشَرًا مِنَّا وَاحِدًا نَتَّبِعُهُ

“Bizden bir tek insana, ona mı tâbi olacağız?” (Kamer sûresi, 54/24) buyurmakla işâret etmiştir. İşte bu körlükler, hidâyet ve ihtidâya mâni olur.

İkincisi; Hidâyetin ikinci menzili de bu birinci hidâyetin ötesinde, Allahu Teâlâ’nın, kullarını halden hale çekmesidir ki, bu mücâhedenin netîcesidir. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا

“Bizim uğrumuzda mücâhede edenlere gelince; Biz onlara elbette yollarımızı gösteririz.” (Ankebût sûresi, 29/69) buyurmuştur ki, Allahu Teâlâ’nın:

وَالَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى

“Hidâyeti kabul edenlere gelince; Allah onların muvaffakiyetini artırmış, onlara kaçınacaklarını ilhâm etmiştir.” (Muhammed sûresi, 47/17) âyetinden murâdı budur.

Hidâyetin üçüncü menzili, bu ikinciden sonra gelir. O da mücâhedenin kemâle ermesinden sonra, nübüvvet ve velâyet âleminde parlayan bir nûrdur. Kendisiyle teklîf yapılan akıl ile ulaşamadığı hidâyete, bu sayede ulaşmış olur. Mutlak ve gerçek hidâyet budur. Bundan başka diğer hidâyetin mukaddime ve perdeleri vardır. Hidâyetin hepsi Allah’tan olmakla beraber, Allahu Teâlâ’nın kendisine nispet ve tahsîs ile şereflendirdiği hidâyet işte budur. Nitekim âyet-i celîlede:

قُلْ إِنَّ هُدَى اللّٰهِ هُوَ الْهُدٰى

“De ki: “Allah’ın hidâyeti, ancak o hidâyettir.” (Bakara sûresi, 2/120) buyurmuştur. Ve yine Allahu Teâlâ’nın:

أَوَمَنْ كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ

"Bir ölü iken kendisini dirilttiğimiz, ona insanların arasında yürüyeceği bir nûr verdiğimiz kimse, içinden çıkamaz bir halde karanlıklarda kalan kişi gibi olur mu hiç?" (En'âm sûresi, 6/122) âyetindeki hayattan ve:

أَفَمَنْ شَرَحَ اللّٰهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلٰى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ

"Öyle ya, Allah'ın, göğsünde Müslümanlık için inşirah verdiği bir kimse -ki o, Rabbinden bir nur üzerindedir-" (Zümer sûresi, 39/22) âyetinden de murâdı budur.

Rüşde gelince; bundan Allahu Teâlâ'nın inâyet ve yardımını kastederiz. İnsan, maksadına yöneldiği vakit bundan yardım alır ve hayırlı işlerinde kuvvetlenir. Bu sayede kötülüklerden uzaklaşır. Bu da bâtınî bir kuvvettir. Nitekim Allahu Teâlâ İbrâhîm aleyhisselâm hakkında:

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُشْدَهُ مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا بِهِ عَالِمِينَ

"And olsun ki biz daha evvel İbrâhîm'e de rüşdünü verdik ve biz onu bilenlerdendik." (Enbiyâ sûresi, 21/51) buyurmuştur. Demek ki rüşd, saâdet yoluna teşvîk eden ve o tarafa yönelten hidâyetten ibarettir. Bir çocuk malı koruma, ticaret ve artırma çağına geldiği halde onu israf yoluna giderse, ona reşîd denmez. Bu adam ya hidâyete ulaşmamış veya kendini bu yola sevk edecek kuvvetlerinde kusuru vardır. Nice kimseler var ki, zararlı olduğunu bildiği halde yine yanlış yola sapar. Çünkü kendisine rüşd verilmemiştir. Bu bakımdan rüşd, yalnız amel yoluna hidâyetten daha mükemmel büyük bir nîmettir.

Tesdîde [doğruya sevk etmeye] gelince; bu da hareketlerini istenen gayeye yöneltmek ve en kısa yoldan en doğru hareketi ona kolaylaştırmaktır. Çünkü yalnız hidâyet ve doğru yolu göstermek yeterli değil, belki bu yola tahrîk edecek büyük bir kuvvet lâzım. O da rüşddür. Rüşd de kâfi değil, âzâ ve âletleri hareket ettirme kolaylığı lâzımdır ki maksat hâsıl olsun. İşte tesdîd, bunu temîn eder.

Hulâsa, hidâyet sırf bir târiftir. Rüşd, uyanıp harekete geçmek için bir tenbîhtir. Tesdîd ise doğruya hareket ettirip yardım etmektir.

Teyîde gelince; bunların hepsini toplayandır. Çünkü teyîd dahilden işini anlayışla; hariçten de gerekli maddî imkânlarla takviyeden ibârettir.

Allahu Teâlâ'nın:

إِذْ أَيَّدْتُكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ

"Hani ben seni Ruhu'l-Kudüs ile desteklemiştim." (Mâide sûresi, 5/110) buyurmasından murâdı da budur. **İsmet** de buna yakındır. Çünkü ismet, dâhildeki ilâhî kuvvetten ibârettir Bu sayede insan, hayrı arar ve şerden uzaklaşır. Kötülüklere karşı âdeta gizli bir engel gibidir. Buna işâret olarak Allahu Teâlâ:

وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا لَوْلَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ

"And olsun ki, kadın ona meyletti. Eğer Rabbinin işaret ve îkazını görmeseydi o da kadına meyletmişti." (Yûsuf sûresi, 12/24) buyurmuştur.

İşte bunlar nîmetlerin toplandığı ve bir araya geldiği şeylerdir. Bunlar, ancak Allahu Teâlâ'nın in'âm ettiği sâfi anlayış, dinleyip muhafaza eden kulak, mütevâzı ve basîret sâhibi kalp, öğüt verici öğretmen, ihtiyacından fazla olup da dîn ve diyânetinden kendisini meşgul etmeyen servet ve zâlimlerin zulmü ile alçakların kepâzeliğinden kendini kurtaran izzet sayesinde temîn edilir. Üstelik saymış olduğumuz şu on altı sebep de ayrı sebepler ister. Onlar da yine başka sebepler ister. Tâ ki hayrette kalanların delîllerine ve darda olanların dayanaklarına varıncaya kadar. O da sebeplerin müsebbibi ve terbiye edicilerin de Rabbi olan Allah'tır. Bu sebepler çok olup tamamını anlatmaya kitabın tahammülü olmadığından Allahu Teâlâ'nın:

وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوهَا

"Eğer Allah'ın nimetini sayacak olsanız sayamazsınız." (İbrâhîm sûresi, 14/34) âyet-i celîlesinin mânasının anlaşılması için bir örnek verelim:

بيان وجه الأنموذج في كثرة نعم الله تعالى وتسلسلها وخروجها عن الحصر والإحصاء

اعلمْ : أنَّا جمعنا النعَمَ في ستةَ عشرَ ضرباً ، وجعلنا صحَّةَ البدنِ نعمةً مِنَ النعمِ الواقعةِ في الرتبةِ المتأخرةِ .

فهٰذِهِ النعمةُ الواحدةُ لوْ أردنا أنْ نستقصيَ الأسبابَ التي بها تمَّتْ هٰذِهِ النعمةُ . . لمْ نقدرْ عليها ، ولكنِ الأكلُ أحدُ أسبابِ الصحَّةِ .

فلنذكرْ نبذةً مِنْ جملةِ الأسبابِ التي بها تتمُّ نعمةُ الأكلِ .

ولا يخفىٰ أنَّ الأكلَ فعلٌ ، وكلُّ فعلٍ مِنْ هٰذا النوعِ فهوَ حركةٌ ، وكلُّ حركةٍ فلا بدَّ لها مِنْ جسمٍ متحرِّكٍ هوَ آلتُها ، ولا بدَّ لها مِنْ قدرةٍ على الحركةِ ، ولا بدَّ مِنْ إرادةٍ للحركةِ ، ولا بدَّ مِنْ علمٍ بالمرادِ وإدراكٍ لهُ ، ولا بدَّ للآكلِ مِنْ مأكولٍ ، ولا بدَّ للمأكولِ مِنْ أصلٍ منهُ يحصلُ ، ولا بدَّ لهُ مِنْ صانعٍ يصلحُهُ .

فلنذكرْ أسبابَ الإدراكِ ، ثمَّ أسبابَ الإراداتِ ، ثمَّ أسبابَ القدرةِ ، ثمَّ أسبابَ المأكولِ علىٰ سبيلِ التلويحِ لا علىٰ سبيلِ الاستقصاءِ .

* * *

الطّرف الأوّل : في نعم الله تعالىٰ في خلق أسباب الإدراك

اعلمْ : أنَّ اللهَ تعالىٰ خلقَ النباتَ ، وهوَ أكملُ وجوداً مِنَ الحجرِ والمدرِ ، والحديدِ والنحاسِ ، وسائرِ الجواهرِ التي لا تنمو ولا تغتذي ، فإنَّ النباتَ خُلِقَ فيهِ قوَّةٌ بها يجتذبُ الغذاءَ إلىٰ نفسِهِ مِنْ جهةِ أصلِهِ وعروقِهِ التي في الأرضِ ، وهيَ لهُ آلاتٌ فيها يجتذبُ الغذاءَ ، وهيَ العروقُ الدقيقةُ التي تراها في كلِّ ورقةٍ ، ثمَّ تغلظُ أصولُها ثمَّ تتشعَّبُ ، ولا تزالُ تستدقُّ وتتشعَّبُ إلىٰ عروقٍ شعريَّةٍ تنبسطُ في أجزاءِ الورقةِ حتَّىٰ تغيبَ عنِ البصرِ .

إلا أنَّ النباتَ معَ هـٰذا الكمالِ ناقصٌ ، فإنَّهُ لوْ أعوزَهُ غذاءٌ يُساقُ إليهِ ويماسُّ أصلَهُ . . جفَّ ويبسَ ، ولمْ يمكنْهُ طلبُ الغذاءِ مِنْ موضعٍ آخرَ ، فإنَّ الطلبَ إنَّما يكونُ بمعرفةِ المطلوبِ وبالانتقالِ إليهِ ، والنباتُ عاجزٌ عنْ ذلكَ ، فمِنْ نعمةِ اللهِ تعالىٰ عليكَ أنْ خلقَ لكَ آلةَ الإحساسِ ، وآلةَ الحركةِ في طلبِ الغذاءِ ، فانظرْ إلىٰ ترتيبِ حكمةِ اللهِ تعالىٰ في خلْقِ الحواسِّ الخمسِ التي هي آلةُ الإدراكِ .

فأولُها حاسَّةُ اللمْسِ ، وإنَّما خُلقَتْ لكَ حتَّىٰ إذا مسَّتْكَ نارٌ محرقةٌ أوْ سيفٌ جارحٌ . . تحسُّ بهِ فتهربُ منهُ ، وهـٰذا أوَّلُ حسٍّ يُخلقُ للحيوانِ ، ولا يُتصوَّرُ حيوانٌ إلا ويكونُ لهُ هـٰذا الحسُّ ؛ لأنَّهُ إنْ لمْ يحسَّ أصلاً . . فليسَ بحيوانٍ ، وأنقصُ درجاتِ الحسِّ أنْ يحسَّ بما يلاصقُهُ ويماسُّهُ ، فإنَّ

الإحساسَ بما يبعدُ منهُ إحساسٌ أتمُّ لا محالةَ ، وهـٰذا الحسُّ موجودٌ لكلِّ حيوانٍ ، حتَّى الدودةُ التي في الطينِ ، فإنَّها إذا غُرِزَ فيها إبرةٌ . . انقبضَتْ للهربِ ، لا كالنباتِ ؛ فإنَّ النباتَ يُقطعُ فلا ينقبضُ ؛ إذْ لا يحسُّ بالقطعِ .

إلا أنَّكَ لوْ لمْ يُخلقْ لكَ إلا هـٰذا الحسُّ . . لكنتَ ناقصاً كالدودِ لا تقدرُ علىٰ طلبِ الغذاءِ مِنْ حيثُ يبعدُ عنكَ ، بلْ ما يمسُّ بدنَكَ فتحسُّ بهِ ، فتجذبُهُ إلىٰ نفسِكَ فقطْ ، فافتقرتَ إلىٰ حسٍّ تدركُ بهِ ما بعُدَ عنكَ ، فخلقَ لكَ الشمَّ .

إلا أنَّكَ تدركُ بهِ الرائحةَ ، ولا تدري أنَّها جاءَتْ مِنْ أيِّ ناحيةٍ ، فتحتاجُ إلىٰ أنْ تطوفَ كثيراً مِنَ الجوانبِ ، فربَّما تعثرُ على الغذاءِ الذي شممتَ ريحَهُ وربَّما لمْ تعثرْ ، فتكونُ في غايةِ النقصانِ لوْ لمْ يخلقْ لكَ إلا هـٰذا ، فخلقَ لكَ البصرَ لتدركَ بهِ ما بعُدَ عنكَ ، وتدركَ جهتَهُ ، فتقصدَ تلكَ الجهةَ بعينِها .

إلا أنَّهُ لوْ لمْ يخلقْ لكَ إلا هـٰذا . . لكنتَ ناقصاً ؛ إذْ لا تدركُ بهـٰذا ما وراءَ الجدرانِ والحجبِ ، فتبصرُ غذاءً ليسَ بينَكَ وبينَهُ حجابٌ ، وتبصرُ عدوّاً لا حجابَ بينَكَ وبينَهُ ، وأمّا ما بينكَ وبينَهُ حجابٌ فلا تبصرُهُ وقدْ لا ينكشفُ الحجابُ إلا بعدَ قربِ العدوِّ فتعجزُ عنِ الهربِ ، فخلقَ لكَ السمعَ حتَّىٰ تدركَ بهِ الأصواتَ مِنْ وراءِ الجدرانِ والحجبِ عندَ جريانِ الحركاتِ ، ولأنَّكَ لا تدركُ بالبصرِ إلا شيئاً حاضراً ، وأمَّا الغائبُ . . فلا يمكنُكَ معرفتُهُ إلا بكلامٍ

ينتظمُ مِنْ حروفٍ وأصواتٍ تُدركُ بحسِّ السمعِ ، فاشتدَّتْ إليهِ حاجتُكَ ؛ فخلقَ لكَ ذلكَ ، ومُيِّزتَ بفهمِ الكلامِ عنْ سائرِ الحيواناتِ .

وكلُّ ذلكَ ما كانَ يغنيكَ لوْ لمْ يكنْ لكَ حسُّ الذوقِ ؛ إذْ يصلُ الغذاءُ إليكَ فلا تدري أنَّهُ موافقٌ لكَ أوْ مخالفٌ ، فتأكلُهُ فتهلكُ ؛ كالشجرةِ يُصبُّ في أصلِها كلُّ مائعٍ ولا ذوقَ لها ، فتجذبُهُ وربَّما يكونُ ذلكَ سببَ جفافِها .

ثمَّ كلُّ ذلكَ لا يكفيكَ لوْ لمْ يُخلقْ في مقدَّمةِ دماغِكَ إدراكٌ آخرُ يُسمَّىٰ حسّاً مشتركاً تتأدَّىٰ إليهِ هـٰذهِ المحسوساتُ الخمسُ وتجتمعُ فيهِ ، ولولاهُ.. لطالَ الأمرُ عليكَ ، فإنَّكَ إذا أكلتَ شيئاً أصفرَ مثلاً ، فوجدتَهُ مرّاً مخالفاً لكَ فتركتَهُ ؛ فإذا رأيتَهُ مرَّةً أخرىٰ.. فلا تعرفُ أنَّهُ مضرٌّ ما لمْ تذقْهُ ثانياً لولا الحسُّ المشتركُ ؛ إذِ العينُ تبصرُ الصفرةَ ولا تدركُ المرارةَ ، فكيفَ تمتنعُ عنهُ والذوقُ يدركُ المرارةَ ولا يدركُ الصفرةَ ، فلا بدَّ مِنْ حاكمٍ تجتمعُ عندَهُ الصفرةُ والمرارةُ جميعاً ، حتَّىٰ إذا أدركَ الصفرةَ.. حكمَ بأنَّهُ مرٌّ ، فيمتنعُ عنْ تناولِهِ ثانياً .

وهـٰذا كلُّهُ تشاركُكَ فيهِ الحيواناتُ ؛ إذْ للشاةِ هـٰذهِ الحواسُّ كلُّها ، فلوْ لمْ يكنْ لكَ إلا هـٰذا.. لكنتَ ناقصاً ، فإنَّ البهيمةَ يُحتالُ عليها فتُؤخذُ ، فلا تدري كيفَ تدفعُ الحيلةَ عنْ نفسِها وكيفَ تتخلَّصُ إذا قُيِّدَتْ ، وقدْ تلقي نفسَها في البئرِ ولا تدري أنَّ ذلكَ يهلكُها ، وكذلكَ قدْ تأكلُ البهيمةُ ما تستلذُّهُ في الحالِ ويضرُّها في ثاني الحالِ ، فتمرضُ وتموتُ ؛ إذْ ليسَ لها

إلا الإحساسُ بالحاضرِ ، فأمَّا إدراكُ العواقبِ . . فلا ، فميَّزَكَ اللهُ تعالىٰ وأكرمَكَ بصفةٍ أخرىٰ هيَ أشرفُ مِنَ الكلِّ ، وهيَ العقلُ ، فبهِ تدركُ مضرَّةَ الأطعمةِ ومنفعتَها في الحالِ والمآلِ ، وبهِ تدركُ كيفيَّةَ طبخِ الأطعمةِ وتأليفِها وإعدادِ أسبابِها ، فتنتفعُ بعقلِكَ في الأكلِ الذي هوَ سببُ صحَّتِكَ ، وهوَ أخسُّ فوائدِ العقلِ وأقلُّ الحِكَمِ فيهِ ، بلِ الحكمةُ الكبرىٰ فيهِ معرفةُ اللهِ تعالىٰ ومعرفةُ أفعالِهِ ومعرفةُ الحكمةِ في عالمِهِ .

وعندَ ذلكَ تنقلبُ فائدةُ الحواسِّ الخمسِ في حقِّكَ ، فتكونُ الحواسُّ الخمسُ كالجواسيسِ وأصحابِ الأخبارِ الموكَّلينَ بنواحي المملكةِ ، وقدْ وُكِّلَتْ كلُّ واحدةٍ منها بأمرٍ تختصُّ بهِ ، فواحدةٌ منها بأخبارِ الألوانِ ، والأخرىٰ بأخبارِ الأصواتِ ، والأخرىٰ بأخبارِ الروائحِ ، والأخرىٰ بأخبارِ الطعومِ ، والأخرىٰ بأخبارِ الحرِّ والبردِ ، والخشونةِ والملاسةِ ، واللينِ والصلابةِ ، وغيرِها .

وهـٰذهِ البُرُدُ والجواسيسُ يقتنصونَ الأخبارَ مِنْ أقطارِ المملكةِ ، ويسلمونَها إلى الحسِّ المشتركِ ، والحسُّ المشتركُ قاعدٌ في مقدمةِ الدماغِ ، مثلُ صاحبِ القصصِ والكتبِ علىٰ بابِ الملكِ ، يجمعُ القصصَ والكتبَ الواردةَ مِنْ نواحي العالمِ ، فيأخذُها وهيَ مختومةٌ ؛ ويسلِّمُها إذْ ليسَ لهُ إلا أخذُها وجمعُها وحفظُها ، فأمَّا معرفةُ حقائقِ ما فيها . . فلا ، ولكنْ إذا صادفَ القلبَ العاقلَ الذي هوَ الأميرُ والملكُ . . سلَّمَ الإنهاءاتِ المختومةَ إليهِ ، فيفتشُها الملكُ ويطلعُ منها علىٰ أسرارِ المملكةِ ، ويحكمُ فيها بأحكامٍ

عجيبةٍ لا يمكنُ استقصاؤُها في هٰذا المقامِ ، وبحسَبِ ما يلوحُ لهُ مِنَ الأحكامِ والمصالحِ يحرِّكُ الجنودَ ، وهيَ الأعضاءُ ، مرَّةً في الطلبِ ، ومرَّةً في الهربِ ، ومرَّةً في إتمامِ التدبيراتِ التي تعنُّ لهُ .

فهٰذهِ سياقةُ نعمةِ اللهِ عليكَ في الإدراكاتِ ، ولا تظنَّنَّ أنَّا استوفيناها ؛ فإنَّ الحواسَّ الظاهرةَ هيَ بعضُ الإدراكاتِ ، والبصرُ واحدٌ مِنْ جملةِ الحواسِّ ، والعينُ آلةٌ واحدةٌ لهُ ، وقدْ رُكبَتِ العينُ مِنْ عشرِ طبقاتٍ مختلفةٍ ، بعضُها رطوباتٌ وبعضُها أغشيةٌ ، وبعضُ الأغشيةِ كأنَّها نسجُ العنكبوتِ ، وبعضُها كالمشيمةِ ، وبعضُ تلكَ الرطوباتِ كأنَّهُ بياضُ البيضِ ، وبعضُها كأنَّهُ الجمْدُ ، ولكلِّ واحدةٍ منْ هٰذهِ الطبقاتِ العشرِ صفةٌ وصورةٌ ، وشكلٌ وهيئةٌ ، وعرْضٌ وتدويرٌ وتركيبٌ ، لوِ اختلَّتْ طبقةٌ واحدةٌ مِنْ جملةِ العشرِ ، أوْ صفةٌ واحدةٌ مِنْ صفاتِ كلِّ طبقةٍ .. لاختلَّ البصرُ ، وعجزَ عنهُ الأطباءُ والكحَّالونَ كلُّهُمْ .

فهٰذا في حسٍّ واحدٍ ، فقسْ بهِ حاسَّةَ السمعِ وسائرَ الحواسِّ ، بلْ لا يمكنُ أنْ تُستوفىٰ حِكَمُ اللهِ تعالىٰ وأنواعُ نِعَمِهِ في جسمِ البصرِ وطبقاتِهِ في مجلَّداتٍ كثيرةٍ ، معَ أنَّ جملتَهُ لا تزيدُ علىٰ جوزةٍ صغيرةٍ ، فكيفَ ظنُّكَ بجميعِ البدنِ وسائرِ أعضائِهِ وعجائبِهِ ؟!

فهٰذهِ مرامزُ إلىٰ نعمِ اللهِ تعالىٰ بخلْقِ الإدراكاتِ .

* * *

ALLAH'IN NÎMETLERİNİN ÇOKLUĞU

Bilmiş ol ki; biz bütün nîmetleri on altı bölümde topladık ve vücut sağlığını bunların sonlarından olan nîmetlerden saydık. Yalnız bu beden sıhhatini sağlayan bütün nîmetleri sayacak olsak, buna bile güç yetiremeyiz. Ancak beden sağlığının sebeplerinden birisi olan yemek nîmetinin tamamlayıcı bâzı sebeplerini anlatmaya çalışalım. Şüphe yok ki yemek, bir iştir ve hareket kudretine muhtaçtır. Her hareket bir irâdeye, her irâde de murâd olunan şeyi anlayacak ilme muhtaçtır. Ayrıca yemek için yenecek bir madde, o maddenin de kendisinden meydana geleceği ve o aslın da kendini ıslâh edecek bir yapımcıya ihtiyacı vardır. O halde biz burada önce idrâk, sonra irâde, daha sonra da kudret sebeplerini anlatalım ve bundan sonra da işâret yolu ile yenenlerin sebeplerini açıklayalım.

İDRAK SEBEPLERİNİN YARATILMASINDAKİ NÎMET

Bilmiş ol ki; Allahu Teâlâ'nın yarattığı bitkiler; taş, toprak, demir ve bakır gibi gıda alamayıp büyümeyen diğer nîmetlerin en mütekâmili ve en üstünüdür. Çünkü bitkiler, toprağa saldıkları kökleri ve damarları vasıtasıyla topraktan gıdayı alır, en uzak dal ve yapraklarına kadar götürür, bu sayede büyür ve çoğalırlar. Ancak diğer varlıklara nispetle mütekâmil olan bitkiler de yine noksandır. Çünkü gıdayı aldığı toprak kuruyup gıda verecek durumdan çıktığı vakit, başka yerden gıda aramak imkânı olmadığı için kuruyup gider. Zîra aramak, aranan şeyi bilmek ve ona gidebilmekle mümkündür. Bitkiler her ikisinden de mahrumdur. Hâlbuki Allahu Teâlâ'nın sana bahşettiği nîmettendir ki, sende duyu ve gıdayı aramak için hareket âletlerini yarattı. Allahu Teâlâ'nın anlayış âletleri olan beş duyuyu sende yaratmasındaki hikmetin tertîbine bak. Önce dokunma ve temas duyusu gelir. Bu sâyede ateş ve bıçak gibi şeylerden kaçınırsın. İşte bu, canlılarda yaratılan ilk duyudur. Bütün canlılarda bu duyu mevcuttur. Zîra hiç duyusu olmayan, hayvan değildir. Bunun en aşağı derecesi, maddenin vücuda temasından sonra onu duymaktır. Daha uzakta iken onun yapacağı tesîri duymak, daha tekâmül etmiş bir derecedir.

İşte bu lems [Dokunmak, el ile tutmak, yapışmak.] duyusu bütün canlılarda hattâ toprak içindeki bir böcekte de mevcuttur. Ona da iğnenin ucunu değdirirsen, hemen büzülür ve korunma çarelerini arar. Fakat bitkiler böyle değildir.

Bununla beraber yalnız bu duyu ile kalsan, yine mütekâmil sayılmazsın. Çünkü muhtaç olduğun maddeyi uzaktan arama imkânlarına sâhip değilsin. Ancak sana temas edenden istifade edebilirsin. Bu bakımdan ikinci bir duyuya ihtiyaç hâsıl olmuştur. O da Şemm [koku alma] duyusudur. Bu duyu vasıtasıyla koku alırsın, fakat bu da tamam değildir. Çünkü kokusunu aldığın şeyin nerede olduğunu bilemezsin. Bu noksanı da gidermek için Allahu Teâlâ basarı [görme duyusunu] yarattı. Kokusunu aldığın şeyin nerede ve hangi mesafede olduğunu görürsün. Ancak, yalnız bu kuvvetle kalsan yine eksik kalırdın.

Çünkü göz, perde arkasını göremez. Perde arkasındaki gıda veya düşmanını görüp bilemez. Zaman gelir ki düşmanını pek yakın mesafeden görürsün ki, artık ondan kaçıp kurtulma imkânın olmaz. Bunun için Allahu Teâlâ sem’ [işitme] duyusunu yarattı. Bu sayede perde arkasındaki sesleri duyar ve ona göre tedbîr alırsın. Perde arkasında olup bitenleri ve konuşulanları duyarsın. Bununla beraber zevk [tad alma] duyusu olmasa, bunların hiç biri fayda vermez. Bu sebepten Allahu Teâlâ zevk alma duyusunu yarattı. Bu sayede daha ağzında iken yarayışlısını yarayışsızından ayırır ve zararından korunmuş olursun. Bitki gibi değilsin. Bitki, zevk almadığı için köküne dökülen her sulu maddeyi kendine çeker ve çoğunlukla kurumasına sebep olur.

Eğer, bütün bu beş duyunun toplandığı ve beynin ön tarafında bulunan hiss-i müşterek denen duyu olmasaydı, bu beş duyunun da bir kârı olmazdı Allahu Teâlâ bunu yarattı. Bu hiss-i müşterek olmasa, işin uzar gider ve kesin bir karara varamazdın. Çünkü müşterek duyu olmasa, ilk önce tadına bakıp acı bulduğun bir şeyi attığın vakit, ikinci defa onun acı olduğunu bilemez, tekrar tadına bakmak sûretiyle acı olup olmadığını anlayacaktın. Fakat müşterek duyu, bir defada bu netîceyi sana verir de bir daha onu gördüğün vakit, acı olduğunu bilir ve ağzına almazsın. Çünkü göz, onun yalnız renk ve şeklini tâyin eder, zevk tadını anlar. Bunların her ikisini bir araya toplayacak bir hâkim lâzım. İşte o da müşterek duyudur.[59]

Bu saydığımız duyularda bütün canlılar ortaktır, yâni hepsinde aynı duyular vardır. Sen de yalnız bunlarla kalsan olgun değil, noksan ve eksik kalırdın. Zîra hayvan, hîle ile yakalanır ve düştüğü tuzaktan nasıl kurtulacağını bilemez. Nasıl kurtulsun ki, bağlı olduğu halde kendini kuyuya atar ve orada helâk olacağını bilemez. Nitekim hayvan, bir şeyi tatlı buldu mu, onun zehirli olup ileride kendini öldüreceğini düşünmeden onu yer. Çünkü o ancak bulduğu ânı bilir, ilerisini anlayamaz. Allahu Teâlâ, bütün bu duyuların ilerisinde ve üstünde olan akıl duyusunu sana vermekle, seni diğer canlılardan ayırdı. Akıl sayesinde yemeğin zararlısını faydalısını birbirinden ayırır. Daha faydalı hâle getirmek için, sıhhatinin sebebi olan türlü yemekleri pişirir ve hazırlarsın.

Bu anlattığımız, aklın en güzel faydalarından biri olmakla beraber, akıl cevherinin insana verilmesinin en küçük ve en az hikmeti de budur. Aklın asıl hikmeti, Allahu Teâlâ'yı, O'nun ef'âlini ve âlemdeki hikmetini bilmektir. İşte şu beş duyu ancak bu takdîrde senin lehine döner de âdetâ senin için birer casus ve beden memleketinin birer habercisi olur ve her biri bir işte görevlendirilir. Meselâ, birisi renklerden, diğeri seslerden, diğeri kokulardan, öbürü tatlardan ve bir diğeri de sıcaklık, soğukluk, sululuk yumuşaklık ve sertlikten haber verir.

Bütün bu duyular, beden memleketinden aldıkları haberleri müşterek duyuya iletirler. Müşterek duyu, hükümdarın kapısında durup etraftan gelen haberleri yazarak zabteden kâtip gibi, beynin ön tarafında durur, bunları zabteder. Fakat hakîkatlerini anlayamaz. Olayları kavrayıp hükümdara arz eden kâtip gibi, o da bunları kapalı olarak akla teslîm eder.

---

[59] Bu görüş, Meşşâîlerin görüşüdür. Fakat Eflâtun ve onun görüşünde olan bâzı mütekaddimîn, müşterek duyuyu kabul etmezler. "Dimağda kalan ancak asla uygun bir hayâlden ibarettir." derler.

Hükümdarın bu yazıları inceleyip memleketinin durumundan haberdâr olarak gerekli tedbirleri alıp emirler verdiği gibi, akıl ve beyin de bunları alır, inceler ve hemen gerekli emirleri verir. Onun bu hareketlerini burada tafsîlâtıyla anlatmak mümkün değildir. Akıl, vereceği emirlerle ordusunu harekete geçirir. Aklın ordusu, âzâlardır. Verdiği emirler, duruma göre değişir; bâzen geri çekilmeyi ve bâzen aramayı emreder ve bâzen de lüzumlu tedbirlerin alınmasını ister. İşte bunlar, anlayışta Allahu Teâlâ'nın sana verdiği nîmetlerdir. Bununla beraber biz, bu nîmetlerin tamamını sana anlattığımızı sanma. Zîra dış duyular, idrâk âletlerinin bâzılarıdır. Görmek, bu duyulardan biridir. Göz, onun bir âletidir. Hâlbuki bir göz, ayrı ayrı on tabakadan meydana gelmiştir. Bâzısı râtıp ve bâzısı kapalıdır. Bunların bir kısmı örümcek ağları ve bir kısmı ince zar gibidir. Râtıp olanların bâzısı, yumurtanın ağı ve bâzısı da donmuş gibidir. Bu on tabakanın her birinin ayrı ayrı vasıfları, sûret, şekil, heyet, en, boy ve terkipleri vardır. Bunlardan bir tanesi, diğeri ile karışsa yâhut birinin bir vasfı bozulsa, görmek bozulur ve tabipler zor duruma düşerler.

Kısaca bu anlattığımız, bir görmek duyusunun îzâhıdır. Sen diğer duyuları buna kıyâs et. Küçük bir ceviz büyüklüğünde olan göz cismindeki nîmetin çeşitlerini ve buradaki Allahu Teâlâ'nın sayısız hikmetlerini saymaya başlasak, ciltler dolusu kitaplar yazılır ve yine onlar tükenmezdi. Diğer âzâda ve bütün bedendeki hikmet ve nîmetleri buna kıyâs et. İşte bunlar, idrâki yaratmakta Allahu Teâlâ'nın nîmetlerine birer rumuz ve işârettir.

الطّرف الثّاني : في أصناف النِّعم في خلق الإرادات

اعلمْ : أنَّهُ لوْ خُلِقَ لكَ البصرُ حتَّىٰ تدركَ بهِ الغذاءَ مِنْ بعْدٍ ولمْ يُخلقْ لكَ ميلٌ في الطبعِ وشوقٌ إليهِ وشهوةٌ لهُ تستحثُّكَ على الحركةِ . . لكانَ البصرُ معطَّلاً ، فكَمْ مِنْ مريضٍ يرى الطعامَ وهوَ أنفعُ الأشياءِ لهُ وقدْ سقطَتْ شهوتُهُ ، فلا يتناولُهُ ، فيبقى البصرُ والإدراكُ معطَّلاً في حقِّهِ .

فاضطررتَ إلىٰ أنْ يكونَ لكَ ميلٌ إلىٰ ما يوافقُكَ يُسمَّىٰ شهوةً ، ونفرةٌ عمَّا يخالفُكَ تُسمَّىٰ كراهةً ؛ لتطلبَ بالشهوةِ ، وتهربَ بالكراهةِ ، فخلقَ اللهُ تعالىٰ فيكَ شهوةَ الطعامِ ، وسلَّطَها عليكَ ، ووكلَها بكَ ؛ كالمتقاضي الذي يضطرُّكَ إلى التناولِ ، حتَّىٰ تتناولَ وتتغذَّىٰ ، فتبقىٰ بالغذاءِ ، وهـٰذا ممَّا يشاركُكَ فيهِ الحيوانُ دونَ النباتِ .

ثمَّ هـٰذهِ الشهوةُ لوْ لمْ تسكنْ إذا أخذتَ مقدارَ الحاجةِ . . أسرفتَ وأهلكتَ نفسَكَ ، فخلقَ اللهُ لكَ الكراهةَ عندَ الشبعِ ؛ لتتركَ الأكلَ بها ، لا كالزرعِ ، فإنَّهُ لا يزالُ يجتذبُ الماءَ إذا انصبَّ في أسافلِهِ حتَّىٰ يفسدَ ، فيحتاجُ إلىٰ آدميٍّ يقدِّرُ غذاءَهُ بقدْرِ الحاجةِ ، فيسقيهِ مرَّةً ويقطعُ عنهُ الماءَ أخرىٰ .

وكما خُلقَتْ لكَ هـٰذهِ الشهوةُ حتَّىٰ تأكلَ فيبقىٰ بهِ بدنُكَ . . خلقَ لكَ شهوةَ الوقاعِ حتَّىٰ تجامعَ فيبقىٰ بهِ نسلُكَ .

ولوْ قصصنا عليكَ عجائبَ صنعِ اللهِ تعالىٰ في خلْقِ الرحمِ ، وخلْقِ دمِ الحيضِ ، وتأليفِ الجنينِ مِنَ المنيِّ ودمِ الحيضِ ، وكيفيَّةِ خلْقِ الأنثيينِ والعروقِ السالكةِ إليها مِنَ الفقارِ الذي هوَ مستقرُّ النطفةِ ، وكيفيَّةِ انصبابِ ماءِ المرأةِ مِنَ الترائبِ بواسطةِ العروقِ ، وكيفيَّةِ انقسامِ مقعَّرِ الرحمِ إلىٰ قوالبَ تقعُ النطفةُ في بعضِها فتتشكَّلُ بشكلِ الذكورِ ، وتقعُ في بعضِها فتتشكَّلُ بشكلِ الإناثِ ، وكيفيَّةِ إدارتِها في أطوارِ خلقِها مضغةً وعلقةً ، ثمَّ عظماً ولحماً ودماً ، وكيفيَّةِ قسمةِ أجزائِها إلىٰ رأسٍ ورجْلٍ وبطنٍ وظهرٍ ويدٍ وسائرِ الأعضاءِ . . لقضيتَ مِنْ أنواعِ نعَمِ اللهِ تعالىٰ عليكَ في مبدأِ خلقِكَ كلَّ العجبِ فضلاً عمَّا تراهُ الآنَ ، ولكنَّا لسنا نريدُ أنْ نتعرَّضَ إلا لنعَمِ اللهِ تعالىٰ في الأكلِ وحدَهُ كي لا يطولَ الكلامُ .

فإذاً ؛ شهوةُ الطعامِ أحدُ ضروبِ الإراداتِ ، وذلكَ لا يكفيكَ ، فإنَّهُ تأتيكَ المهلكاتُ مِنَ الجوانبِ ، فلوْ لمْ يُخلقْ فيكَ الغضبُ الذي بهِ تدفعُ كلَّ ما يضادُّكَ ولا يوافقُكَ . . لبقيتَ عرضةً للآفاتِ ، ولأُخِذَ منكَ كلُّ ما حصَّلتَهُ مِنَ الغذاءِ ، فإنَّ كلَّ واحدٍ يشتهي ما في يديكَ ، فتحتاجُ إلىٰ داعيةٍ في دفعِهِ ومقاتلتِهِ ، وهيَ داعيةُ الغضبِ الذي بهِ تدفعُ كلَّ ما يضادُّكَ ولا يوافقُكَ .

ثمَّ هٰذا لا يكفيكَ ؛ إذِ الشهوةُ والغضبُ لا يدعوانِ إلا إلىٰ ما يضرُّ وينفعُ في الحالِ ، وأمَّا في المآلِ . . فلا تكفي فيهِ هٰذهِ الإرادةُ ، فخلقَ اللهُ تعالىٰ لكَ إرادةً أخرىٰ مسخَّرةً تحتَ إشارةِ العقلِ المعرِّفِ للعواقبِ ؛ كما خلقَ

الشهوةَ والغضبَ مسخَّرةً تحتَ إدراكِ الحسِّ المدرِكِ للحالةِ الحاضرةِ ، فتمَّ بها انتفاعُكَ بالعقلِ ؛ إذْ كانَ مجرَّدُ المعرفةِ بأنَّ هـٰذهِ الشهوةَ مثلاً تضرُّكَ لا يغنيكَ في الاحترازِ عنها ما لم يكنْ لكَ ميلٌ إلى العملِ بموجَبِ المعرفةِ ، وهـٰذهِ الإرادةُ أفردتَ بها عنِ البهائمِ إكراماً لبني آدمَ ، كما أفردتَ بمعرفةِ العواقبِ ، وقدْ سمَّينا هـٰذهِ الإرادةَ باعثاً دينياً ، وفصلناهُ في كتابِ الصبرِ تفصيلاً أوفىٰ مِنْ هـٰذا .

* * *

İRÂDEYİ YARATMAKTAKİ NÎMETLER

Bilmiş ol ki; yalnız gözün olsa ve besin maddelerini uzaktan görsen, fakat içinde o maddeleri almaya bir temâyül ve seni harekete sevk eden bir şehvet olmasa, gözünün bu görmesi atâlete uğrar ve boşa giderdi. Nice hastalar var ki, kendisi için en faydalı olan yiyecekleri görür fakat istek ve şehveti olmadığı için onları yemez. Bu yönden hem görmesi hem de idrâki boşa gitmiş olur. Bunun için arzuna uygun gelen şeye temâyül gösterme zarureti vardır. Buna da şehvet denir. Bir de hoşlanmadığından nefret etmen lâzım, buna da kerâhet denir. Bu sayede arzu ettiğin şeyi arar, hoşlanmadığın şeyden uzaklaşırsın. Bunun için Allahu Teâlâ yemek şehvetini sende yarattı ve onu sana musallat kıldı. Seni yemeye zorladı ve bu sayede yaşadın. Burada diğer hayvanlar da senin gibidir. Onlar da şehvetleri sayesinde yer içerler, fakat bitkiler ayrıdır.

İhtiyaç miktarı yedikten sonra, bu şehvetin durmasa, haddinden fazla yer ve çatlardın. Fakat doymanın akabinde Allahu Teâlâ kerâheti yarattı ve artık fazla yemekten hoşlanmaz oldun. Toprağa ekilen bir mahsul gibi değilsin. O, doymasını bilmeden dibine dökülen suyu kabul eder ve nihâyet bozulur. Bunun için onun adama ihtiyacı vardır. Onun alacağı su miktarını adam tâyin eder ve ihtiyacından fazlasını vermez. Yaşayabilme niçin yemek şehveti sende yaratıldığı gibi, neslinin devamı için bir de münasebet şehveti yaratılmıştır.

Eğer biz sana, Allahu Teâlâ'nın, akıllara durgunluk verecek şekilde rahimi nasıl yarattığını, hayız kanını, çocuğun hayız kanı ile menîden nasıl meydana geldiğini, husyeleri ve nutfenin merkezi olan bel kemiğinden torbadaki husyelere gelen damarları, damarlar vasıtasıyle kaburga kemiklerinden dökülen kadın suyunun nasıl döküldüğünü, rahim boşluklarının nasıl kalıplara ayrıldıklarını, nutfenin ayrı ayrı boşluklara girmekle nasıl erkek ve dişinin meydana geldiğini, nutfe, kan, et parçası, kemik, et ve kan olarak nasıl muhtelif tavırlar geçirdiğini, sonra baş, el, ayak ve diğer âzâlara nasıl ayrıldığını, teferruatıyla anlatsaydık, şu gördüklerinden başka, başlangıcından beri geçirdiğin safhaları öğrenmiş olurdun. Fakat biz burada ancak Allahu Teâlâ'nın nîmetlerinden olan yemek nîmetini hedef aldık, maksadımız sözü uzatmamaktır.

Demek ki yemek şehveti, irâde bölümlerinin birisidir. Hâlbuki yemek şehveti de yalnız olarak kâfi değil, eğer arzuna uymayan ve hoşuna gitmeyen şeylere karşı koymak için sende gadab kuvveti olmasaydı, her taraftan tehlikeler seni kuşatır, her çeşit felâketlere hedef olurdun. Böylece elde ettiğin her çeşit gıdayı senden kolaylıkla başkaları alabilirdi. Çünkü herkes senin gibi, senin elinde bulunan şeye heves eder. Bunları koruyacak gadab kuvvetin olmazsa başkaları tarafından alınırlar.

Şu halde, şehvetin yanına gadab ve hiddet de lâzımdır. Fakat yalnız bunlar da yeterli değil, çünkü bunlar, ancak şu anda senin için kârlı ve zararlı olan şeyler için elverişlidirler, gelecekle ilgilenmezler. Bunun için ayrı bir irade ile insanı, geleceği düşünecek olan aklın işâretine musahhar kılmıştır. Bu, tıpkı gadab ve şehveti, hâl-i hâzırı idrâk eden hissin emrine vermek gibidir. Ancak bu sayede tam mânasıyla akıldan istifade edilir. Çünkü yalnız bu şehvetin zararlı olduğunu bilmek, seni ondan uzaklaştırmak için yeterli değildir. Belki bu bilginin gereğiyle amel etmeye meylin olmalıdır. İşte onu da bu irade sağlar. Akıbetleri düşünmekle hayvanlardan ayrıldığın gibi, bu irade ile de diğer canlılardan ayrılmış olursun. Bu ise Allahu Teâlâ'nın Âdemoğluna bir ikrâmıdır. Bu irâdeye "Bâis-i Dînî" denir. Sabır kitabında buna dair gerekli açıklama yapılmıştır.

الطّرف الرّابع : في نِعَم الله تعالىٰ في الأصول الّتي منها تحصل الأطعمة وتصير صالحةً لأن يصلحها الآدميّ بعد ذلك بصنعته

اعلمْ : أنَّ الأطعمةَ كثيرةٌ ، وللهِ تعالىٰ في خلقِها عجائبُ كثيرةٌ لا تُحصىٰ ، وأسبابٌ متواليةٌ لا تتناهىٰ ، وذكرُ ذلكَ في كلِّ طعامٍ ممَّا يطولُ ، فإنَّ الأطعمةَ إمَّا أدويةٌ ، وإمَّا فواكهُ ، وإمَّا أغذيةٌ ، فلنأخذِ الأغذيةَ ؛ فإنَّها الأصلُ ، ولنأخذْ مِنْ جملتِها حبَّةً مِنَ البُرِّ ، ولندعْ سائرَ الأغذيةِ ، فنقولُ :

إذا وجدتَ حبَّةً أوْ حبَّاتٍ ، فلوْ أكلتَها . . فنيَتْ وبقيتَ جائعاً ، فما أحوجَكَ إلىٰ أنْ تنموَ الحبَّةُ في نفسِها ، وتزيدَ وتتضاعفَ حتَّىٰ تفيَ بتمامِ حاجتِكَ ، فخلقَ اللهُ تعالىٰ في حبَّةِ الحنطةِ مِنَ القوىٰ ما تغتذي بهِ كما خلقَ فيكَ ؛ فإنَّ النباتَ إنَّما يفارقُكَ في الحسِّ والحركةِ ، ولا يخالفُكَ في الاغتذاءِ ؛ لأنَّهُ يغتذي بالماءِ ويجتذبُ إلىٰ باطنِهِ بواسطةِ العروقِ كما تغتذي أنتَ وتجتذبُ ، ولسنا نطنبُ في ذكرِ آلاتِ النباتِ في اجتذابِ الغذاءِ إلىٰ نفسِهِ ، ولكنْ نشيرُ إلىٰ غذائِهِ فنقولُ :

كما أنَّ الخشبَ والترابَ لا يغذِّيكَ ، بلْ تحتاجُ إلىٰ طعامٍ مخصوصٍ . . فكذلكَ الحبَّةُ لا تغتذي بكلِّ شيءٍ ، بلْ تحتاجُ إلىٰ شيءٍ مخصوصٍ ؛ بدليلِ أنَّكَ لوْ تركتَها في البيتِ . . لمْ تزدْ ؛ لأنَّهُ ليسَ يحيطُ بها إلا الهواءُ ، ومجرَّدُ

الهواءِ لا يصلحُ لغذائِها ، ولوْ تركتَها في الماءِ .. لمْ تزدْ ، ولوْ تركتَها في أرضٍ لا ماءَ فيها .. لمْ تزدْ ، بلْ لا بدَّ مِنْ أرضٍ فيها ماءٌ يمتزجُ ماؤُها بالأرضِ فيصيرُ طيناً ، وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ فَلْيَنظُرِ ٱلْإِنسَٰنُ إِلَىٰ طَعَامِهِۦٓ ۝ أَنَّا صَبَبْنَا ٱلْمَآءَ صَبًّا ۝ ثُمَّ شَقَقْنَا ٱلْأَرْضَ شَقًّا ﴾ .

ثمَّ لا يكفي الماءُ والترابُ ؛ إذْ لوْ تُركَتْ في أرضٍ نديَّةٍ صلبةٍ متراكمةٍ .. لمْ تنبتْ ؛ لفقدِ الهواءِ ، فيحتاجُ إلىٰ تركِها في أرضٍ رِخوةٍ متخلخلةٍ ، يتغلغلُ الهواءُ إليها .

ثمَّ الهواءُ لا يتحرَّكُ إليها بنفسِهِ ، فيحتاجُ إلىٰ ريحٍ تحرِّكُ الهواءَ وتضربُهُ بقهْرٍ وعنفٍ على الأرضِ حتَّىٰ ينفذَ فيها ، وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَأَرْسَلْنَا ٱلرِّيَٰحَ لَوَٰقِحَ ﴾ وإنَّما إلقاحُها في إيقاعِ الازدواجِ بينَ الهواءِ والماءِ والأرضِ .

ثمَّ كلُّ ذلكَ لا يغنيكَ لوْ كانَ في بردٍ مفرطٍ وشتاءٍ شاتٍ ، فتحتاجُ إلىٰ حرارةِ الربيعِ والصيفِ .

فقدْ بانَ احتياجُ غذائِهِ إلىٰ هٰذهِ الأربعةِ ، فانظرْ إلىٰ ماذا يحتاجُ كلُّ واحدٍ ؛ إذْ يحتاجُ الماءُ لينساقَ إلىٰ أرضِ الزراعةِ مِنَ البحارِ والعيونِ والأنهارِ والسواقي ، فانظرْ كيفَ خلقَ اللهُ البحارَ ، وفجَّرَ العيونَ ، وأجرىٰ منها الأنهارَ .

ثمَّ الأرضُ ربَّما تكونُ مرتفعةً والمياهُ لا ترتفعُ إليها ، فانظرْ كيفَ خلقَ

الغيومَ وكيفَ سلَّطَ الرياحَ عليها لتسوقَها بإذنِهِ إلىٰ أقطارِ الأرضِ ، وهيَ سُحُبٌ ثِقالٌ حواملُ بالماءِ ، ثمَّ انظرْ كيفَ يرسلُهُ مدراراً على الأراضي في وقتِ الربيعِ والخريفِ علىٰ حسبِ الحاجةِ .

وانظرْ كيفَ خلقَ الجبالَ حافظةً للمياهِ ، تتفجَّرُ منها العيونُ تدريجاً ، فلوْ خرجَتْ دفعةً . . لغرقتِ البلادُ ، وهلكَ الزرعُ والمواشي ، ونعمُ اللهِ تعالىٰ في الجبالِ والسحابِ والبحارِ والأمطارِ لا يمكنُ إحصاؤُها .

وأمَّا الحرارةُ . . فإنَّها لا تحصلُ بينَ الماءِ والأرضِ ، وكلاهما باردانِ ، فانظرْ كيفَ سخَّرَ الشمسَ ، وكيفَ خلقَها معَ بعدِها عنِ الأرضِ مسخِّنةً للأرضِ في وقتٍ دونَ وقتٍ ؛ ليحصلَ البردُ عندَ الحاجةِ إلى البردِ ، والحرُّ عندَ الحاجةِ إلى الحرِّ ، فهـٰذهِ إحدىٰ حكَمِ الشمسِ ، والحكَمُ فيها أكثرُ مِنْ أنْ تُحصىٰ .

ثمَّ النباتُ إذا ارتفعَ عنِ الأرضِ . . كانَ في الفواكهِ انعقادٌ وصلابةٌ ، فتفتقرُ إلىٰ رطوبةٍ تنضجُها ، فانظرْ كيفَ خلقَ القمرَ وجعلَ مِنْ خاصِّيتِهِ الترطيبَ ، كما جعلَ مِنْ خاصِّيةِ الشمس التسخينَ ، فهوَ ينضجُ الفواكهَ ويصبُغُها بتقديرِ الفاطرِ الحكيمِ ، ولذلكَ لوْ كانَتِ الأشجارُ في ظلٍّ يمنعُ شروقَ الشمسِ والقمرِ وسائرِ الكواكبِ عليها . . لكانَتْ فاسدةً ناقصةً ، حتَّىٰ إنَّ الشجرةَ الصغيرةَ تفسدُ إذا أظلَّتْها شجرةٌ كبيرةٌ ، وتعرفُ ترطيبَ القمرِ بأنْ تكشفَ رأسَكَ لهُ بالليلِ ، فتغلبَ علىٰ رأسِكَ الرطوبةُ التي يُعبَّرُ عنها بالزكامِ ، فكما يرطِّبُ رأسَكَ يرطِّبُ الفواكهَ أيضاً .

ولا نطوِّلُ فيما لا مطمعَ في استقصائِهِ ، بلْ نقولُ :

كلُّ كوكبٍ في السماءِ فقدْ سُخِّرَ لنوعِ فائدةٍ كما سُخِّرَتِ الشمسُ للتسخينِ والقمرُ للترطيبِ ، فلا يخلو واحدٌ منها عنْ حكَمٍ كثيرةٍ لا تفي قوَّةُ البشرِ بإحصائِها ، ولوْ لمْ يكنْ كذلكَ . . لكانَ خلقُها عبثاً وباطلاً ، ولمْ يصحَّ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَٰذَا بَٰطِلًا ﴾ ، وقولُهُ تعالىٰ : ﴿ وَمَا خَلَقْنَا ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَٰعِبِينَ ﴾ ، وكما أنَّهُ ليسَ في أعضاءِ بدنِكَ عضوٌ إلا لفائدةٍ . . فليسَ في أعضاءِ بدنِ العالمِ عضوٌ إلا لفائدةٍ ، والعالمُ كلُّهُ كشخصٍ واحدٍ ، وآحادُ أجسامِهِ كالأعضاءِ لهُ ، وهيَ متعاونةٌ تعاونَ أعضاءِ بدنِكَ في جملةِ بدنِكَ ، وشرحُ ذلكَ يطولُ .

ولا ينبغي أنْ تظنَّ أنَّ الإيمانَ بأنَّ النجومَ والشمسَ والقمرَ مسخراتٌ بأمرِ اللهِ تعالىٰ في أمورٍ جُعلَتْ أسباباً لها بحكْمِ الحكمةِ . . مخالفٌ للشرعِ ؛ لما وردَ فيهِ مِنَ النهيِ عنْ تصديقِ المنجِّمينَ وعنْ علمِ النجومِ⁽¹⁾ ، **بلِ المنهيُّ عنهُ في النجومِ أمرانِ** :

أحدُهُما : أنْ تصدِّقَ بأنَّها فاعلةٌ لآثارِها مستقلَّةٌ بها ، وأنَّها ليسَتْ مسخَّرةً تحتَ تدبيرِ مدبِّرٍ خلقَهَا وقهرَها ، وهـٰذا كفرٌ .

---

(١) فقد روىٰ أبو داوود (٣٩٠٥) ، وابن ماجه (٣٧٢٦) عن ابن عباس رضي الله عنهما مرفوعاً : « من اقتبس علماً من النجوم . . اقتبس شعبة من السحر زاد ما زاد » ، وروىٰ أحمد في « المسند » (١/٧٨) ، والخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٧٧٦) مرفوعاً : « يا علي ؛ لا تجالس أصحاب النجوم » .

والثاني : تصديقُ المنجِّمينَ في تفصيلِ ما يخبرونَ عنهُ مِنَ الآثارِ التي لا يشتركُ كافَّةُ الخلقِ في دركِها ؛ لأنَّهُمْ يقولونَ ذلكَ عنْ جهلٍ ، فإنَّ علمَ أحكامِ النجومِ كانَ معجزةً لبعضِ الأنبياءِ[1] ، ثمَّ اندرسَ ذلكَ العلمُ ، فلمْ يبقَ منهُ إلا ما هوَ مختلطٌ لا يتميَّزُ فيهِ الصوابُ عنِ الخطأِ ، فاعتقادُ كونِ الكواكبِ أسباباً لآثارٍ تحصلُ بخلْقِ اللهِ تعالىٰ في الأرضِ وفي النباتِ وفي الحيوانِ . . ليسَ قادحاً في الدينِ ، بلْ هوَ حقٌّ ، ولكنْ دعوى العلمِ بتلكَ الآثارِ على التفصيلِ معَ الجهلِ قادحٌ في الدينِ ، ولذلكَ إذا كانَ معَكَ ثوبٌ غسلتَهُ وتريدُ تجفيفَهُ ، فقالَ لكَ غيرُكَ : (أخرجِ الثوبَ وابسطْهُ ؛ فإنَّ الشمسَ قدْ طلعَتْ وحميَ الهواءُ) . . لا يلزمُكَ تكذيبُهُ ، ولا يلزمُكَ الإنكارُ عليهِ بحوالتِهِ حَمْيَ الهواءِ علىٰ طلوعِ الشمسِ ، وإذا سألتَ عنْ تغيُّرِ وجهِ الإنسانِ بذلكَ ، فقالَ : (قرعَتْني الشمسُ في الطريقِ فاسودَّ وجهي) . . لمْ يلزمْكَ تكذيبُهُ بذلكَ ، وقسْ بهـٰذا سائرَ الآثارِ .

إلا أنَّ الآثارَ بعضُها معلومٌ وبعضُها مجهولٌ ، فالمجهولُ لا يجوزُ دعوى العلمِ فيهِ ، والمعلومُ بعضُهُ معلومٌ للناسِ كافَّةً ؛ كحصولِ الضياءِ والحرارةِ بطلوعِ الشمسِ ، وبعضُهُ لبعضِ الناسِ ؛ كحصولِ الزكامِ بشروقِ القمرِ .

فإذاً ؛ الكواكبُ ما خُلقَتْ عبثاً ، بلْ فيها حكَمٌ كثيرةٌ لا تُحصىٰ ، ولهـٰذا

---

(١) قيل : هو إدريس ، وقيل : هو دانيال . « إتحاف » (٩/١١٨) ، وفي (أ) : (لأنهم لا يقولون ذلك عن جهل ؛ فإن علم أحكام . . .) ، ولا يبعد .

نظرَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إلى السماءِ وقرأَ قولَهُ تعالىٰ : ﴿ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَٰذَا بَٰطِلًا سُبْحَٰنَكَ فَقِنَا عَذَابَ ٱلنَّارِ ﴾ ثمَّ قالَ : « ويلٌ لمَنْ قرأَ هٰذهِ الآيةَ ثمَّ مسحَ بها سَبَلَتَهُ »(١) ، ومعناهُ : أنْ يقرأَ ويتركَ التأمُّلَ ، ويقتصرَ مِنْ فهمِ ملكوتِ السماواتِ علىٰ أنْ يعرفَ لونَ السماءِ وضوءَ الكواكبِ ، وذلكَ ممَّا تعرفُهُ البهائمُ أيضاً ، فمَنْ قنعَ منهُ بمعرفةِ ذلكَ . . فهوَ الذي مسحَ بها سبلتَهُ .

فللَّهِ تعالىٰ في ملكوتِ السماواتِ والآفاقِ والأنفسِ والحيواناتِ والنباتِ عجائبُ يطلبُ معرفتَها المحبُّونَ للهِ تعالىٰ ، فإنَّ مَنْ أحبَّ عالماً . . فلا يزالُ مشغوفاً بطلبِ تصانيفِهِ ؛ ليزدادَ بمزيدِ الوقوفِ علىٰ عجائبِ علمِهِ حبّاً لهُ ، فكذلكَ الأمرُ في عجائبِ صنعِ اللهِ تعالىٰ ، فإنَّ العالَمَ كلَّهُ مِنْ تصنيفِهِ ، بلْ تصنيفُ المصنِّفينَ مِنْ تصنيفِهِ الذي صنَّفَهُ بواسطةِ قلوبِ عبادِهِ ، فإنْ تعجَّبتَ مِنْ تصنيفٍ . . فلا تتعجَّبْ مِنَ المصنِّفِ ، بلْ مِنَ الذي سخَّرَ المصنِّفَ لتصنيفِهِ بما أنعمَ عليهِ مِنْ هدايتِهِ وتسديدِهِ وتعريفِهِ ، كما إذا رأيتَ لُعَبَ المشعوذِ ترقصُ وتتحرَّكُ حركاتٍ موزونةً متناسبةً . . فلا تتعجَّبْ مِنَ اللعبِ ؛ فإنَّها خِرَقٌ محرَّكةٌ لا متحرِّكةٌ ، ولكنْ تعجَّبْ مِنْ حذْقِ المشعوذِ المحرِّكِ لها بروابطَ دقيقةٍ خفيَّةٍ عنِ الأبصارِ .

فإذاً ؛ المقصودُ أنَّ غذاءَ النباتِ لا يتمُّ إلا بالماءِ والهواءِ والشمسِ والقمرِ

---

(١) كذا لفظه في « القوت » (١/ ٢٥٤) ، وروى ابن حبان في « صحيحه » (٦٢٠) نحوه ، والسَّبَلَة : الشارب ، أو الدائرة في وسط الشفة العليا ، أو ما على الذقن إلىٰ طرف اللحية .

والكواكبِ ، ولا يتمُّ ذلكَ إلا بالأفلاكِ التي هيَ مركوزةٌ فيها ، ولا تتمُّ الأفلاكُ إلا بحركاتِها ، ولا تتمُّ حركاتُها إلا بملائكةٍ سماويَّةٍ يحرِّكونَها ، وكذلكَ يتمادىٰ ذلكَ إلىٰ أسبابٍ بعيدةٍ تركنا ذكرَها تنبيهاً بما ذكرناهُ علىٰ ما أهملناهُ ، ولنقتصرْ علىٰ هٰذا مِنْ ذكرِ أسبابِ غذاءِ النباتِ .

* * *

İNSANDAKİ HAREKET VÂSITALARI VE KUDRET NÎMETİ

Bilmiş ol ki; his [duyu] anlayışı, irâde ise aramaya veya korunmaya olan temâyülü sağlar. Bunları temîne elverişli âletler bulunmazsa, bu duyular, tek başlarına bir işe yaramazlar. Çünkü nice kimseler, hastalıkları veya sakatlıkları sebebiyle arzularına ulaşamamaktadırlar. Bunun için hareket edecek âlet ve bu âleti hareket ettirecek kuvvete ihtiyaç vardır.

Bu sayede arzu ettiği şeyi arayabilecek ve hoşlanmadığı şeyden korunacaktır. İşte bu maksatla Allahu Teâlâ dış yapılarını gördüğümüz ve içlerini bilemediğimiz âlet ve vasıtaları bizde yarattı. Bu âletlerin bir kısmı aramak ve kaçmak içindir, kuşlarda kanat, insan ve hayvanlarda ayak gibi. Ayrıca savunma vasıtaları da yarattı; insanda silâh, hayvanda boynuz gibi. Bu hususta hayvanların yaşayışları da birbirine uymaz. Bir kısmının düşmanı çok olduğu gibi, nafakası da uzaklardadır. Süratli harekete ihtiyacı var. Bunun için Allahu Teâlâ onlara kanat vermiştir. Hayvanlardan dört ayaklısı olduğu gibi, iki ayaklı olanı ve hattâ yerde sürüneni de vardır. Bunları anlatmak sözü uzatır. Biz, yalnız yemek ile ilgili olan âzâları anlatmaya çalışacağız, diğerlerini bunlara kıyâs et.

Buna göre deriz ki; yemeği yiyebilmek için yalnız onu görüp o tarafa gitmek yeterli değildir. Görüp de yanına gittiği yemeği alabilme yeteneği lâzım. Bunun için de Allahu Teâlâ insanda iki el yaratmıştır. Bu eller eşyayı alabilecek şekilde uzun ve fakat kazık gibi olmayıp, uzanıp toplanmak ve istedikleri şekilde hareket edebilmeleri için eklemleri vardır. Ayrıca bu ellerin uçları yassı ve enli olup bunların da uçlarına beş parmak eklenmiştir. Bu parmakların kendilerine has, hareket ve ek yerleri olduğu gibi, bir arada veya karmakarışık şekilde yapılmış değillerdir.

Çünkü o zaman maksada elverişli olamazlardı. Dördü bir arada, başparmak ise ayrıdır. Aynı zamanda bütün diğer parmakların etrafında devredecek durumdadır. Bu eller öyle bir düzende yaratılmış ki, açtığın vakit kürek, az yumduğun vakit kaşık, tamamıyla kapadığın vakit düşmana vuracak şekilde bir yumruk ve bir silâhtır. Parmakları korumak ve daha ince şeyleri yerden alabilmek için, bir de uçlarında tırnaklar yaratmıştır. Yine de bu kadarı kâfi değildir. Aldığı yemeği, içerde ve kapalı bulunan mîdeye indirmek lâzım. Bunun için de ağız boşluğu yaratmıştır. Şüphesiz ağzın da pek çok hikmet ve faydaları vardır. Sonra ağıza konan lokmanın boğazdan aşağı geçmesi zordur. Bu lokmanın un hâline gelmesi için bir değirmene ihtiyaç vardır. İşte bu maksatla Allahu Teâlâ alt üst ve birbirine müvâzî iki çene kemiği yaratmıştır. Lokmaların bâzen kesilmeye, bâzen de kırılmaya ve bâzen de öğütülmeye ihtiyaçları olduğu için, kesici, kırıcı ve ufalayıcı olmak üzere üç şekil dişi çene kemiklerine yerleştirmiştir. Öğütme işinin muntazam olması için üst çeneyi sabit ve alt çeneyi ileri geri, sağa ve sola hareket edecek şekilde yaratmıştır.

Şimdi bütün bunların da yeterli olmadığını görüyoruz. Çünkü lokmayı dişlerin arasına çekecek ve sağa sola sevk edecek bir vasıtaya ihtiyaç vardır. Bunun için de diğer birçok hikmet ve faydaları yanında Allahu Teâlâ dili yaratmıştır. Bütün bu vâsıtalarla lokmanın öğütülmüş ve yutmaya hazır hâle geldiğini kabul edelim. Fakat kuru kuruya yutulamayacağı meydanda. Bunun için de Allahu Teâlâ bezlerden su çıkarttı. İhtiyaç miktarı su gelerek lokmayı hamur hâline getirdi. Şimdi lokmayı mîdeye indirmek kaldı. Elin bu işi göremediği gibi, mîdenin de lokmayı ağızdan alacak bir eli yoktur. Allahu Teâlâ boğazda meri [yemek ve su yolu] ile hançereyi yarattı. Bunun ucunu da açılıp kapanacak şekilde yaptı; açılarak lokmayı alır, kapanarak mîdeye indirir. Bu sûretle yutkunma şekliyle yemek mîdeye iner, fakat bu her hangi bir yemektir. Ne kemik, ne et ve ne de kandır. İşte mîdeyi Allahu Teâlâ bu şekilde yaratmıştır. Yemek mîdeye girdikten sonra mîde kapanır ve faaliyete geçerek yemeği hazmetmeye çalışır. İç âzâlardan mîdeye gelen hararet sayesinde mîde yemeği hazmeder ve pişirir. Çünkü mîdenin sağında ciğer, solunda dalak ve önünde kaburga kemikleri, arkasında da bel kemiği vardır. Bu âzâların ısıtmasından hâsıl olan sıcaklık mîdeye geçer. Mîdede yemek pişer, birbirine karışır, erir ve damarlara girecek şekilde su hâline gelir. Âdetâ arpa suyunun şeklini alır. Bu şekilde de gıda hâlini almamıştır. Mîde ile ciğer arasında bir sürü damarlar vardır. Bu vâsıtalarla bu su ciğerlere gider.

Ciğer, donmuş kan parçasına benzeyen bir ettir. Burada kılcal damarlar vardır. İncelmiş olan yemek, bu damarlara dökülür ve dağılır. Ciğerin kuvveti onu iradesi altına alır ve bu suyu kan rengine boyar. Burada bir müddet kalır ki bu, ikinci bir sindirimdir. Burada âzâlara gıda olacak şekilde tam kan hâline gelir. Ancak mîdede fazlalık olup ayrıldığı gibi, burada da ciğerlerin haretinden iki fazlalık meydana gelir. Birisi sevdâ, öteki de safradır. Eğer ciğer bunları tahlîl edip ayırmasa mîzâç bozulur ve vücut hastalanırdı. Bunun için Allahu Teâlâ safra kesesi ve dalağı yarattı. Her birinin ciğerlere uzanan hortumları vardır. Mirâre safrayı, dalak da sevdâyı emirlerine alırlar. Kan ciğerde sâfi olarak kalır. Ancak mâyi olması sebebiyle fazla rutubetli ve çok incedir.

Zaten böyle olmasa kılcal damarlardan geçemez ve onlardan da diğer âzâlara intikal edemezdi. Bunun için Allahu Teâlâ kilye (böbrek)leri yarattı. Bunların her birinden ciğere doğru uzayan bir boyun çıkardı. Hâlbuki bu boyunlar ciğerin boşluğuna giremiyorlar. Ciğerden yükselen yumruların ucundaki damarla birleşiyorlar. Ciğerlerdeki kılcal damarlardan çıktıktan sonra buraya gelen kanı emiyorlar. Çünkü daha önce kanı emmiş olsalar kan katılaşır ve damarlara geçemezdi. Bu sûretle su da kandan ayrılıp kan sâfi olarak kalır. Sonra Allahu Teâlâ'nın ciğerlerden çıkardığı ve şubelere ayırdığı damarlar sâyesinde kan bedenin her tarafına yayılır.

Eğer **mirâre** yâni safra kesesi ârızalansa, safra kana karışır ve kan bozulur da bundan safra hastalığı meydana gelir. Sarılık, sivilce ve kızıllık hastalığı bundan olur. Dalak ârızalansa sevda kana karışır ve bundan cüzzam, malihulyâ ve benzeri hastalıklar meydana gelir. Kanın su kısmı tamamen alınmazsa, bundan kusmak ve benzeri hastalıklar doğar. Allahu Teâlâ'nın faydalı şeyleri şu âdî üç şey üzerine nasıl tertip ettiğine bir bak. Safra kesesi boğazı ve boynu ile aldığı safrayı, diğer boynu ile on iki damardan bağırsaklara döker. Böylece mîdeden geçen yemek artığında kaypak bir yaşlık olur. Ayrıca bağırsaklarda yağ ve bir hareket meydana gelir ve sıkışır. Bu sûretle dışkı aşağıdan dışarı çıkar. Sarı renk alması da bundandır.

Dalağa gelince; sevdayı tahlîl eder de ondan ekşilik ve burukluk meydana gelir. Sonra bundan her gün bir miktar mîdenin ağzına damlatır. Ekşiliği sebebiyle iştahı harekete geçirir. Diğeri de pislik yolu ile dışarı çıkar.

Kilye (böbrek) ye gelince; o da kanın su kısmından gıdasını aldıktan sonra fazlasını mesaneye gönderir.

Allahu Teâlâ’nın yemek için hazırladığı sebeplerdeki nîmetlerinden bu kadarı ile yetinelim. Eğer, ciğerin kalbe ve dimâğa ve bütün âzaların reislerine olan ihtiyaçlarını kalpten bedenin diğer bölümlerine uzanan damarları, bunlarla duyuya nasıl ulaşıldığını, ciğerlerden bedenin diğer bölümlerine giden damarları ve bu vâsıtalarla gıdaya ulaşıldığını, sonra âzânın kuruluş keyfiyetini, kemiklerinin sayısını, kas, damar, atardamar, sinir, yumuşak kemik ve bunların rutubetlerini anlatmaya kalkışsak söz uzardı. Hâlbuki, diğer ihtiyaç işlerinde olduğu gibi, yemek işlerinde de bütün bunlara ihtiyaç vardır. Âdemoğlunda binlerce kaslar, damarlar ve sinirler vardır. Bunların kimi büyük, kimi küçük, kimi ince ve kimi kalındır. Her birinde bir, iki, üç, on ve daha fazla hikmet ve vazîfeler vardır. Bunların hepsi Allahu Teâlâ’nın sana olan nîmetlerindendir. Eğer hareket eden damarlardan biri dursa veya duran damarlardan biri harekete geçse helâk olurdun. Önce Allahu Teâlâ’nın verdiği bu nîmetlere bak ki, sonra O’na olan şükrün kuvvetlensin. Sen, Allahu Teâlâ’nın sana verdiği nîmetlerden yalnız yemek nîmetini bilirsin. Bu ise nîmetlerin en âdîlerindendir. Yemeği de ancak acıktığında yersin. Hâlbuki bunu merkep de bilir. Yorulduğun vakit uyumayı, arzu ettiğin vakit münâsebette bulunmayı, kalkıp oturmayı bilirsin ki, hepsini merkep de bilir. Merkepten fazla bir şey bilmediğin vakit şükrünü nasıl edâ edersin. Bizim kısaca değindiğimiz bu hususlar, Allahu Teâlâ’nın nîmet deryâlarından alınmış bir damladır. Uzatmaktan kaçınarak anlatmak istemediğimiz hususları anlattığımız ile kıyasla. Hâlbuki aslında bütün insanların bildikleri yine bir deryâdan bir katredir. Ancak bunlardan bir şeyi anlayabilen, Allahu Teâlâ’nın:

وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوهَا

"Eğer Allah'ın nîmetlerini sayacak olursanız, sayamazsınız." (Nahl sûresi, 16/18) âyet-i celîlesinin mânasından bir koku almaya başlar. Sonra Allahu Teâlâ bu âzâların kıvâmını, menfaatlerinin kıvâmını, idrâk ve kuvvetlerini dört bileşimden meydana gelen ve can dediğimiz lâtîf bir buhar ile nasıl birbirine bağlayıp ayakta tuttuğuna bak.

O buhar-ı lâtîfin yeri kalp olmakla damarlar vasıtasıyla bedenin her parçasına sirâyet eder. Sirâyet ettiği her yerde duyu, idrâk, hareket ve diğer kuvvetleri ihdâs eder. Odanın her köşesine ışık veren lamba gibi, nereye ulaşırsa orayı aydınlatır. Bu aydınlatma Allahu Teâlâ'nın yaratması ile olmakla beraber, yine O'nun hikmeti netîcesi olarak, sebebi lambadır. Bu latîf buhara tabipler rûh derler.

Bunun yeri, merkezi kalptir. Yâni kendisi lambada yanan ışık, kalp ise lamba gibidir. Kalp içindeki siyah kan fitil, gıda ise yanan yağ gibidir. Bu sebeple diğer âzâlarda görülen canlılık da lambanın etrafa verdiği ışık gibidir. Yağı tükendiği vakit lamba söndüğü gibi, gıdası tükenen ruh da ölür. Fitil yanıp kül olduğu vakit, yağı olsa da yanmayacağı gibi, bu buharın bağlandığı kan da kalbin fazla harareti sebebiyle yandığı için -gıdası olduğu halde- yine ölür ve yanmaz olur.

Lamba bâzen içindeki fitil ve yağ ârızaları ve bâzen de hariçten gelen rüzgâr gibi diğer sebeplerle söndüğü gibi, bu rûh dediğimiz latîf buhar da bâzen yukarıda anlattığımız dâhilden ve bâzen de hariçten gelen sebeplerle sönebilir, öldürülmek gibi. Bununla beraber bütün bunlar, ilm-i ezelîde mukadder sebeplerle ölürler. Lambanın sönmesi, varlığının sonu olduğu gibi, adamın ölmesi de ezelde takdîr edilen ömrünün sonudur. Lamba söndüğü vakit ev karardığı gibi, rûh da söndüğü vakit bütün beden karanlıkta kalır, rûhdan istifade ettiği nurdan ayrılır. İstifade ettiği duyu, irâde ve diğer duyulardır.

Bu da Allahu Teâlâ'nın nîmetlerinden ve akıllara durgunluk verecek sanat ve hikmetinden olan başka bir âleme kısa bir işârettir. Bununla beraber: "Rabbinin kelimelerine deryalar mürekkep olsa, o kelimeler tükenmeden, deryalar tükenirdi." mânası anlaşılmış olur. Allah'a küfredene veyl, O'na nankörlük edene de yazıklar olsun.

Şâyet, "Resûl-i Ekrem (s.a.v.): **"De ki rûh Rabbimin emrindendir."** (İsrâ sûresi, 17/85) meâlindeki âyet ile cevap verip rûhu anlatmadığı halde, sen ruhu anlatmış oldun." dersen bilmiş ol ki;

Senin bu anlayışın, ruh lâfzının müşterek mânada kullanılmasındaki gafletten meydana gelmektedir. Ruh, birçok mânalara gelen müşterek bir lafızdır. Fakat biz bunları anlatmakla sözü uzatacak değiliz. Bizim açıkladığımız, tabiplerin cism-i lâtîf diye vasıflandırdıkları rûhtur. Onlar bu rûhun sıfatını, varlığını, âzâlara hulûl keyfiyetini, âzâlara his ve kuvvet verme durumunu biliyorlar. Hattâ âzâların birinde uyuşukluk olduğu vakit bu, rûhun mecrâsındaki bir tutukluktan ileri geldiğini bilirler. Artık uyuşan yeri değil de sinirlerin köklerini ve tıkanıklık yapan yerleri tedâvi ederler. Çünkü bu rûh, ince olduğu için, karışık olan sinirler arasına girebilir. Bu vâsıta ile kalpten diğer âzalara geçer. İşte anlattığımız, doktorların bildikleri bu rûhtur ki, onların anlayabildiği bu rûhu anlatmak kolaydır.

Fakat onun bozulmasıyla bedenin de bozulduğu asıl rûha gelince; bu bizim anlatamayacağımız, Allah'ın sırlarından bir sırdır. Bunu anlatmaya müsâade yoktur. Ancak:

قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي

"De ki ruh, Rabbimin emrindendir." (İsrâ sûresi, 17/85) buyrulduğu gibi, bir emr-i Rabbânîdir demekle yetiniriz. Emr-i Rabbânî olan şeyleri anlatmaya aklın tahammülü yoktur. Ekseriyetin akılları burada şaşırır kalır. Hele evham ve hayâl sâhipleri gözün sesleri anlayamayacağı gibi, bunu anlamaktan tamamen âcizdirler. Cevher ve ârâzla mukayyed olup bunların arasında sıkışan akıllar emr-i rabbâninin vasıflarının daha başlangıcında sarsılır ve tezelzüle uğrarlar. Akıl ile onun vasıflarından bir şey bilinemez. Emr-i rabbânî akıldan başka ve ondan daha üstün bir nûr ile bilinir ki o nûr, nübüvvet ve velâyet âleminde parlar. Onun akla nisbeti, aklın vehim ve hayâle olan nisbeti gibidir. Yâni vehim ve hayâlin yanında akıl ne ise aklın yanında o nûr da aynıdır.

Allahu Teâlâ insanları sekiz tavır üzere yaratmıştır. Çocuklar, duyularla bilinenleri anlayıp o mertebeye yükselmedikleri için akıl ile bilinenleri anlayamadıkları gibi, erginlik çağında olanlar da mâkulâtı anlar. Fakat onun ilerisine akıl erdiremez. Çünkü o mertebeye yükselmemiştir. Zîra orası, yüksek ve zevkli bir makamdır, üstün bir rütbedir. O makamda ancak îman ve yakîn nuru ile Allahu Teâlâ mülâhaza edilir. Bu meşrep, her vârid olan için bir şerîat olmaktan daha üstündür. Buna herkes değil pek az insanlar ulaşabilir. Allahu Teâlâ'ya vâsıl olmak için bir merkez, bu merkezin önünde geniş bir meydan, bu meydanın önünde bir eşik ve bir merdiven vardır. Burası emr-i rabbânînin merkezidir. Buradaki kapıcı ile münâsebet kurmayanlar, bu sâhaya bile giremez, nerede kaldı onun sonundaki müşâhedeler? Bunun için, "Nefsini bilmeyen Rabbini bilemez." denilmiştir.

Tabiplerin sermayelerinde bu gibi mâlûmat nereden bulunsun? Hattâ tabip bunu nasıl düşünebilir? Bu emr-i rabbâniye nispetle tabiplerin rûh dedikleri şey, sâhibinin elindeki çomağın döndürdüğü küreye benzer. O küre sâhibine nispetle ne ise doktorların rûh dedikleri şey de emr-i rabbâniye nispetle aynıdır. Tabiplerin târif ettiği rûhu bilenlerin, emr-i rabbâniyi bildiklerini sanmaları, dönmekte olan küreyi görüp de onu döndüreni gördüklerini sanmaları gibi fâhiş bir hatâdır.

Dünya maslahatı kendisi ile temîn edilen ve onun varlığı ile sâhibi mükellef tutulan akıl, bu emr-i rabbânînin bütün mâhiyetini düşünmekten âciz olduğu için, bu hususta açıklamada bulunmasını Allahu Teâlâ Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'ine müsâade etmemiş ve insanlara ancak anlayabilecekleri nispette açıklamalarda bulunmasını bildirmiştir. Yine bunun içindir ki, Allahu Teâlâ kitabında bu emrin hakîkatinden bahsetmemiştir. Ancak nispet ve işleminden söz etmiş ve zâtını kapalı geçmiştir. Nispetini: **"Rabbimin emrindendir."** ile ifâde buyurmuştur. Fiil ve işlemini ise:

يَٓا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ اِرْجِعِي إِلٰى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً
فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي

"Ey itmînâna ermiş rûh! Dön Rabbine. Sen O'ndan râzı, O senden râzı olarak. Haydi gir kullarımın içine. Gir cennetime." (Fecr sûresi, 89/27-30) âyetleriyle beyan buyurmuştur.

Biz bunu da burada bırakarak maksadımıza dönelim. Maksadımız, Allahu Teâlâ'nın yemeğimiz hususunda bize verdiği nîmetleri anlatmak idi. Yemek âletlerini sayarken bu husustaki bâzı nîmetleri anlatmıştık.

الطّرف السّادس : في إصلاح الأطعمة

اعلمْ : أنَّ الذي ينبتُ في الأرضِ مِنَ النباتِ ، وما يُخلقُ مِنَ الحيواناتِ . . لا يمكنُ أنْ يُقضمَ ويُؤكلَ وهوَ كذلكَ ، بلْ لا بدَّ في كلِّ واحدٍ مِنْ إصلاحٍ وطبخٍ وتركيبٍ وتنظيفٍ بإلقاءِ البعضِ وإبقاءِ البعضِ ، إلىٰ أمورٍ أُخرَ لا تُحصىٰ ، واستقصاءُ ذلكَ في كلِّ طعامٍ طويلٌ ، فلنعيِّنْ رغيفاً واحداً ، ولننظرْ إلىٰ ما يحتاجُ إليهِ الرغيفُ الواحدُ حتَّىٰ يستديرَ ويصلحَ للأكلِ مِنْ بعدِ إلقاءِ البذرِ في الأرضِ .

فأوَّلُ ما يحتاجُ إليهِ الحرَّاثُ ؛ ليزرعَ ويصلحَ الأرضَ ، ثمَّ الثورُ الذي يثيرُ بهِ الأرضَ والفَدَانُ وجميعُ أسبابِهِ ، ثمَّ بعدَ ذلكَ التعهُّدُ بسقيِ الماءِ مدَّةً ، ثمَّ تنقيةُ الأرضِ مِنَ الحشيشِ ، ثمَّ الحصادُ ، ثمَّ الفركُ والتنقيةُ ، ثمَّ الطحنُ ، ثمَّ العجْنُ ، ثمَّ الخبْزُ .

فتأمَّلْ عددَ هاذهِ الأفعالِ التي ذكرناها وما لمْ نذكرْهُ ، وعددَ الأشخاصِ القائمينَ بها ، وعددَ الآلاتِ التي يُحتاجُ إليها مِنَ الحديدِ والخشبِ والحجرِ وغيرِهِ .

وانظرْ إلىٰ أعمالِ الصنَّاعِ في إصلاحِ آلاتِ الحراثةِ والطحْنِ والخبْزِ ؛ مِنْ نجَّارٍ وحدَّادٍ وغيرِهما ، وانظرْ إلىٰ حاجةِ الحدَّادِ إلى الحديدِ والرصاصِ والنحاسِ ، وانظرْ كيفَ خلقَ اللهُ تعالى الجبالَ والأحجارَ والمعادنَ ، وكيفَ جعلَ الأرضَ قطعاً متجاوراتٍ مختلفةً .

فإنْ فتشتَ. . علمتَ أنَّ رغيفاً واحداً لا يستديرُ بحيثُ يصلحُ لأكلِكَ يا مسكينُ ما لمْ يعملْ عليهِ أكثرُ مِنْ ألفِ صانعٍ ، فابتُدىءَ مِنَ المَلَكِ الذي يزجي السحابَ لينزلَ الماءَ ، إلىٰ آخرِ الأعمالِ مِنْ جهةِ الملائكةِ ، حتَّىٰ تنتهيَ النوبةُ إلىٰ عملِ الإنسانِ ، فإذا استدارَ. . طلبَهُ قريبٌ مِنْ سبعةِ آلافِ صانعٍ ، كلُّ صانعٍ أصلٌ مِنْ أصولِ الصنائعِ التي بها تتمُّ مصلحةُ الخلقِ .

ثمَّ تأمَّلْ كثرةَ أعمالِ الإنسانِ في تلكَ الآلاتِ ، حتَّىٰ إنَّ الإبرةَ التي هيَ آلةٌ صغيرةٌ فائدتُها خياطةُ اللباسِ الذي يمنعُ البردَ عنكَ لا تكملُ صورتُها مِنْ حديدةٍ تصلحُ للإبرةِ إلا بعدَ أنْ تمرَّ علىٰ يدِ الإبْريِّ خمساً وعشرينَ مرَّةً ، يتعاطىٰ في كلِّ مرَّةٍ منها عملاً ، فلوْ لمْ يجمعِ اللهُ تعالىٰ البلادَ ، ولمْ يسخِّرِ العبادَ ، وافتقرتَ إلىٰ عملِ المِنْجلِ الذي تحصدُ بهِ البرَّ مثلاً بعدَ نباتِهِ. . لنفدَ عمرُكَ وعجزتَ عنهُ .

أفلا ترىٰ كيفَ هدى اللهُ عبدَهُ الذي خلقَهُ مِنْ نطفةٍ قذرةٍ لأَنْ يعملَ هـٰذهِ الأعمالَ العجيبةَ والصنائعَ الغريبةَ ؟!

فانظرْ إلى المقراضِ مثلاً وهما جَلَمانِ متطابقانِ ، ينطبقُ أحدُهُما على الآخرِ ، فيتناولانِ الشيءَ معاً ويقطعانِهِ بسرعةٍ ، ولوْ لمْ يكشفِ اللهُ تعالىٰ طريقَ اتخاذِهِ بفضلِهِ وكرمِهِ لِمَنْ قبلَنا ، وافتقرنا إلى استنباطِ الطريقِ فيهِ بفكرِنا ، ثمَّ إلى استخراجِ الحديدِ مِنَ الحجرِ ، وإلىٰ تحصيلِ الآلاتِ التي بها يُعملُ المقراضُ ، وعُمِّرَ الواحدُ منَّا عمرَ نوحٍ ، وأُوتيَ أكملَ العقولِ. .

لقصرَ عمرُهُ عنِ استنباطِ الطريقِ في إصلاحِ هـٰذهِ الآلةِ وحدَها فضلاً عنْ غيرِها .

فسبحانَ مَنْ ألحقَ ذوي الأبصارِ بالعميانِ ! وسبحانَ مَنْ منعَ التبيُّنَ معَ هـٰذا البيانِ !

فانظرِ الآنَ لوْ خلا بلدُكَ عنِ الطحانِ مثلاً ، أوْ عنِ الحدَّادِ ، أوْ عنِ الحجَّامِ الذي هوَ أخسُّ العمَّالِ ، أوْ عنِ الحائكِ ، أوْ عنْ واحدٍ مِنْ جملةِ الصنَّاعِ . ماذا يصيبُكَ مِنَ الأذىٰ ، وكيفَ تضطربُ عليكَ أمورُكَ كلُّها ، فسبحانَ مَنْ سخَّرَ بعضَ العبادِ لبعضٍ حتَّىٰ نفذَتْ بهِ مشيئتُهُ ، وتمَّتْ بهِ حكمتُهُ .

ولنوجزِ القولَ في هـٰذهِ الطبقةِ أيضاً ، فإنَّ الغرضَ التنبيهُ على النعَمِ دونَ الاستقصاءِ .

* * *

الطرف السابع : في إصلاح المصلحين

اعلمْ : أنَّ هؤلاءِ الصنَّاعَ المصلحينَ للأطعمةِ وغيرِها لوْ تفرَّقَتْ آراؤُهُمْ وتنافرَتْ طباعُهُمْ تنافرَ طباعِ الوحشِ . . لتبدَّدوا وتباعدوا ، ولمْ ينتفعْ بعضُهُمْ ببعضٍ ، بلْ كانوا كالوحوشِ لا يحويهِمْ مكانٌ واحدٌ ، ولا يجمعُهُمْ غرضٌ واحدٌ ، فانظرْ كيفَ ألَّفَ اللهُ تعالىٰ بينَ قلوبِهِمْ ، وسلَّطَ الأنْسَ والمحبَّةَ عليهِمْ ، ﴿ لَوۡ أَنفَقۡتَ مَا فِي ٱلۡأَرۡضِ جَمِيعٗا مَّآ أَلَّفۡتَ بَيۡنَ قُلُوبِهِمۡ ﴾ ، فلأجلِ الإلْفِ وتعارفِ الأرواحِ اجتمعوا وائتلفوا ، وبنَوُا المدنَ والبلادَ ورتبوا المساكنَ والدورَ متقاربةً متجاورةً ، ورتبوا الأسواقَ والخاناتِ وسائرَ أصنافِ البقاعِ ، ممَّا يطولُ إحصاؤُهُ .

ثمَّ هٰذهِ المحبَّةُ تزولُ بأغراضٍ يتزاحمونَ عليها ، ويتنافسونَ فيها ، ففي جبلةِ الإنسانِ الغيظُ والحسدُ والمنافسةُ ، وذلكَ مما يؤدي إلى التقاتلِ والتنافرِ ، فانظرْ كيفَ سلَّطَ اللهُ تعالى السلاطينَ وأمدَّهُمْ بالقوَّةِ والعدةِ والأسبابِ ، وألقىٰ رعبَهُمْ في قلوبِ الرعايا حتَّىٰ أذعنوا لهُمْ طوعاً وكرهاً ، وكيفَ هدى السلاطينَ إلىٰ طريقِ إصلاحِ البلادِ ، حتَّىٰ رتَّبوا أجزاءَ البلدِ كأنَّها أجزاءُ شخصٍ واحدٍ ، تتعاونُ علىٰ غرضٍ واحدٍ ، ينتفعُ البعضُ منها بالبعضِ ، فرتَّبوا الرؤساءَ والقضاةَ والشِّحَنَ وزعماءَ الأسواقِ(١) ، واضطروا

---

(١) الشِّحن : جمع شِحنة ، لفظة فارسية بمعنىٰ نائب الحاكم ومسؤول الأمن .

الخلْقَ إلىٰ قانونِ العدْلِ ، وألزموهُمُ التساعدَ والتعاونَ ، حتَّىٰ صارَ الحدَّادُ ينتفعُ بالقصَّابِ والخبَّازِ وسائرِ أهلِ البلدِ ، وكلُّهُمْ ينتفعونَ بالحدَّادِ ، وصارَ الحجَّامُ ينتفعُ بالحرَّاثِ ، والحرَّاثُ بالحجَّامِ ، وينتفعُ كلُّ واحدٍ بكلِّ واحدٍ بسببِ ترتُّبِهِمْ واجتماعِهِمْ وانضباطِهِمْ تحتَ ترتيبِ السلطانِ وجمعِهِ ؛ كما يتعاونُ جميعُ أعضاءِ البدنِ وينتفعُ بعضُها ببعضٍ .

وانظرْ كيفَ بعثَ الأنبياءَ عليهمُ السلامُ حتَّىٰ أصلحوا السلاطينَ المصلحينَ للرعايا ، وعرَّفوهُمْ قوانينَ الشرعِ في حفْظِ العدْلِ بينَ الخلقِ ، وقوانينَ السياسةِ في ضبطِهِمْ ، وكشفوا مِنْ أحكامِ الإمامةِ والسلطنةِ وأحكامِ الفقهِ ما اهتدَوا بهِ إلىٰ إصلاحِ الدنيا ، فضلاً عمَّا أرشدوهُمْ إليهِ مِنْ إصلاحِ الدينِ .

وانظرْ كيفَ أصلحَ اللهُ تعالىٰ الأنبياءَ بالملائكةِ ، وكيفَ أصلحَ الملائكةَ بعضَهُمْ ببعضٍ ، إلىٰ أنْ ينتهيَ إلى الملكِ المقرَّبِ الذي لا واسطةَ بينَهُ وبينَ اللهِ تعالىٰ .

فالخبَّازُ يخبزُ العجينَ ، والطحَّانُ يصلحُ الحبَّ بالطحْنِ ، والحرَّاثُ يصلحُهُ بالحصادِ ، والحدَّادُ يصلحُ آلاتِ الحراثةِ ، والنجَّارُ يصلحُ آلاتِ الحدَّادِ ، وكذا جميعُ أربابِ الصناعاتِ المصلحينَ لآلاتِ الأطعمةِ ، والسلطانُ يصلحُ الصنَّاعَ ، والأنبياءُ يصلحونَ العلماءَ الذينَ هُمْ ورثتُهُمْ ، والعلماءُ يصلحونَ السلاطينَ ، والملائكةُ يصلحونَ الأنبياءَ ، إلىٰ أنْ ينتهيَ إلىٰ حضرةِ الربوبيَّةِ التي هيَ ينبوعُ كلِّ نظامٍ ، ومطلعُ كلِّ حسنٍ وجمالٍ ،

ومنشأُ كلِّ ترتيبٍ وتأليفٍ ، وكلُّ ذلكَ نعَمٌ مِنْ ربِّ الأربابِ ومسببِّ الأسبابِ ، ولولا فضلُهُ وكرمُهُ إذْ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَٱلَّذِينَ جَٰهَدُواْ فِينَا لَنَهۡدِيَنَّهُمۡ سُبُلَنَا ﴾ . . لما اهتدينا إلىٰ معرفةِ هٰذهِ النبذةِ اليسيرةِ مِنْ نعَمِ اللهِ تعالىٰ ، ولولا عزلُهُ إيَّانا عنْ أنْ نطمحَ بعينِ الطمعِ إلى الإحاطةِ بكنْهِ نعَمِهِ . . لتشوَّفنا إلىٰ طلبِ الإحاطةِ والاستقصاءِ ، ولكنَّه تعالىٰ عزلَنا بحكْمِ القهرِ والقدرةِ فقالَ تعالىٰ : ﴿ وَإِن تَعُدُّواْ نِعۡمَتَ ٱللَّهِ لَا تُحۡصُوهَا ﴾ .

فإنْ تكلمنا . . فبإذنِهِ انبسطنا ، وإنْ سكتنا . . فبقهرِهِ انقبضنا ؛ إذْ لا معطيَ لما منعَ ، ولا مانعَ لما أعطىٰ ؛ لأنَّا في كلِّ لحظةٍ مِنْ لحظاتِ العمرِ قبلَ الموتِ نسمعُ بسمعِ القلوبِ نداءَ الملكِ الجبَّارِ : ﴿ لِّمَنِ ٱلۡمُلۡكُ ٱلۡيَوۡمَۖ لِلَّهِ ٱلۡوَٰحِدِ ٱلۡقَهَّارِ ﴾ ، فالحمدُ للهِ الذي ميَّزَنا عنِ الكفَّارِ ، وأسمعَنا هٰذا النداءَ قبلَ انقضاءِ الأعمارِ .

* * *

YEMEKLERİN MEYDANA GELMESİ VE ISLÂHI

Bilmiş ol ki; yiyeceklerin çeşitleri çoktur. Bunları yaratmakta, Allahu Teâlâ'nın sayısız ve şâyân-ı hayret hikmetleri ve birbirini tâkip eden sonsuz sebepleri vardır. Her yiyecek hakkında bunları anlatmak sözü çok uzatır. Zîra yediklerimiz ya ilaç ya meyve veya gıdadır. Biz, bunların en önemlisi olan gıdayı, besin maddelerini ele alalım. Gıdanın da çeşitleri pek çoktur. Biz bunlardan yalnız buğday dânesi üzerinde duralım. Buna göre deriz ki:

Bir veya birkaç buğday dânesi eline geçtiği vakit, bunları hemen yer tüketirsen, netîcede [açlıktan] ölüme mahkûm olursun. Bunun için bunları çoğaltmak mecburiyetindesin. Allahu Teâlâ sana gıda alma imkânlarını bahşettiği gibi, bitkilerde de bu kuvveti yarattı. Zîra bitkilerin insanlardan ayrıldığı nokta, his ve harekettir. Yoksa gıda almakta arada fark yoktur. O da kendisinde var olan damarlar vasıtasıyla yerden ve sudan gıdasını alır. Biz burada bitkilerin gıda alma vâsıtalarını anlatıp lâfı uzatacak değiliz.

Yalnız gıdasına işâret ederek deriz ki insan, odun ve topraktan gıda alamayıp özel maddelerden gıda aldığı gibi, dâneler de her şeyden gıda alamaz. Onların da özel gıdaları vardır. Meselâ, buğdayı ambarda bıraksak orada gıda alıp çoğalamaz. Çünkü burada sadece hava alır. Hâlbuki hava gıda işini temîn edemez. Bunun gibi bu dâneyi yalnız suya atsan veya kuru toprağa katsan, yine gıdasını alıp çoğalamaz. Belki sulanmış bir toprağa dikilmesi lâzımdır. Buna işâret olarak Allahu Teâlâ:

فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلٰى طَعَامِهٖ أَنَّا صَبَبْنَا الْمَٓاءَ صَبًّا ثُمَّ شَقَقْنَا
الْأَرْضَ شَقًّا فَأَنْبَتْنَا فٖيهَا حَبًّا وَعِنَبًا وَقَضْبًا وَزَيْتُونًا وَنَخْلًا

“O insan yediğine baksın. Hakîkat biz, o suyu bol bol dökdük. Sonra toprağı iyiden iyi yardık. Bu sûretle onda dâneler bitirdik. Üzümler, yoncalar, zeytinlikler.” (Abese sûresi, 80/24-29)

Aynı zamanda yalnız toprak ve su da gıdayı almak için yeterli değildir. Her ne kadar sulu olsa da sert bir toprakta yine gıda alamaz. Havaya ihtiyacı vardır. O halde nadas edilmiş gevşek ve hava alacak şekilde sulu bir toprağa ekilmesi lâzımdır. Sonra hava da bizâtihî toprağa işleyemez. Onu kuvvetle toprağa vurup işletecek rüzgâra ihtiyaç vardır. Buna işâret olmak üzere Allahu Teâlâ:

وَأَرْسَلْنَا الرِّيَاحَ لَوَاقِحَ

“Biz aşılayıcı rüzgârlar gönderdik.” (Hıcr sûresi, 15/22) buyurmuştur. Buradaki ilkah [aşılama] hava, su ve toprağı birleştirmektir. Sonra bütün bunların da yeterli olmadıklarını görürsün. Şiddetli soğuk olursa yine gıda alamaz. Bahar ve yaz sıcaklıklarına ihtiyacı vardır. Demek ki bitkilerin gıda almakta toprak, su, hava ve sıcağa ihtiyaçları vardır. Bitkilerin muhtaç olduğu bu maddelerin her birini ayrı ayrı ele alırsak, her birinin de ayrı ayrı birçok şeylere muhtaç olduklarını görürüz. Meselâ, suların, deniz, ırmak, göze ve bunları sevk edecek şeylere ihtiyacı vardır. Bunun için Allahu Teâlâ denizleri ve gözeleri yarattı. Bunlardan ırmaklar akıttı. Hâlbuki bâzı yerler dağlık ve yüksek oldukları için akan sulardan istifade edemezler. Bunun için de Allahu Teâlâ bulutları yarattı, rüzgârları onlara musallat etti ve onları her tarafa şevketti. Bulutlar ise alabildiğine su ile yüklü bulunmaktadır. Sonra ilk ve son baharlarda ihtiyaç nispetinde onları her tarafa yağdırdı. Suları muhâfaza için dağları yarattı ve devamlı olarak dağlar gözelerini akıttı. Dağlardaki sular birden aksa, memleketleri batırır, ekenek ve malları mahvederdi. Allahu Teâlâ'nın dağlarda, bulutlarda, derya ve yağmurlardaki nîmetleri sayılamayacak kadar çoktur.

Isıya gelince; bu da su ile toprak arasında meydana gelmez. Çünkü bunların ikisi de soğuktur. Bunun için Allahu Teâlâ yerden o kadar uzak mesafede güneşi yarattı. Bâzı zamanlarda güneş, yeryüzünü ısıttı. Devamlı ısıtmadı; soğuğa ihtiyacı olduğu zaman soğuk, sıcağa ihtiyacı olduğu zaman sıcaklık vermek için. Bu da, güneşin yaratılışındaki sayısız hikmetlerin birisidir.

Sonra bitkiler yerden yükseldikleri vakit, meyvelerin sertleşip kuvvetlenmeye ihtiyacı olur. Bunun için de rutûbet isterler. Bunun için de Allahu Teâlâ ayı yarattı. Güneş ısıtıp kuruttuğu gibi, ay da yaşlık ve rutûbet verir, meyveleri olgunlaştırır ve çeşitli renklerle süsler. Bütün bunlar Allahu Teâlâ'nın takdîri ile olan şeylerdir. Bunun için bitkiler, güneş, ay ve diğer yıldızlardan faydalanmayacak gölgeli ve kapalı bir yerde olsalar zayıf ve cılız düşerler. Hattâ büyük ağacın gölgesinde küçük ağaç da bozulur. Ayın rutûbet verdiğini kolaylıkla anlarsın. Geceleyin başı açık yattığın vakit, başın nem alır ve zükkâm denen hastalığa yakalanırsın. Bunun gibi meyveler de geceleyin aydan rutûbet alır ve kuvvetlenirler. Sonunu almaya ümîdimiz olmayan bu gibi hususlar ile de sözü uzatmayalım. Ancak şunu demek isteriz ki; güneşin ısıtıp kurutmak, ayın rutûbet ve nemi tutmak faydaları gibi, her yıldızın da bu hususta bir faydası ve sayılamayacak başka pek çok faydaları vardır. Eğer faydaları olmasa, o zaman bunların yaratılmaları boş ve abes olurdu da Allahu Teâlâ'nın:

رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًا

"Ey Rabbimiz, sen bunları boşuna yaratmadın." (Âl-i İmrân sûresi, 3/191) ve:

وَمَا خَلَقْنَا السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ

"Biz gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunan şeyleri oyuncular olarak yaratmadık." (Duhan sûresi, 44/38) buyurduğu doğru olmazdı. Senin vücudundaki her parçanın bir fayda ve hikmeti olduğu gibi, âlemdeki her parçanın da birçok fayda ve hikmetleri vardır. Bütün âlem bir şahıs ve parçaları onun âzaları gibidir. Vücuttaki âzâların yekdiğerinin yardımcısı olmaları gibi, âlemdeki parçalar da birbirlerinin yardımcılarıdır. Bunları açıklamak çok uzun kaçar.

Müneccimleri ve nücûm ilmini tasdîkten nehiy vârid olduğu için, yıldızlar, ay ve güneşin, Allah'ın hikmeti gereğince O'nun emriyle bir takım şeylere sebep olduklarına inanmanın şerîate aykırı düştüğünü sanma. Çünkü nücûm ve ilm-i nücûm hakkında yasak olan iki şeydir.

Birincisi, yıldızların ilâhî emir ve irade altında olmadan bizâtihî tasarrufa muktedir olmalarına inanmaktır ki, zâten bu inanç küfürdür.

İkincisi de çoğunluğun anlayamadığı hususlarda müneccimlerin verdikleri mufassal haberlere inanmaktır. Zîra onlar, bilmeden konuşan câhil kimselerdir. Çünkü yıldızların ahkâmını bilmek bâzı peygamberlere (İdrîs veya Danyal aleyhimesselâma) verilen bir mûcize idi. Onların ölümü ile bu mûcize ve ilim de kalkmıştır.

Ortada karmakarışık bir şeyler kaldı. Fakat gök cisimlerinin toprak, bitki ve hayvânat üzerinde Allahu Teâlâ'nın yaratması ile müessir sebep olmalarını kabul etmenin dînde bir zararı yoktur. Belki bu bir gerçektir. Fakat bütün teferruatıyla bunlara vukufiyet iddia etmek dînde yasaktır.

Bunun için yıkadığın bir elbiseyi sıkarak kurutmak istediğin vakit, işte güneş doğdu onu tez kurutur, diyeni inkâra kalkışmaya lüzum yoktur. Bunun gibi, yüzünün kararmış olduğunu gördüğün adama, ne oldu diye sorduğun vakit güneş yaktı demesini yalanlamaya da lüzum yoktur. Diğerlerini de buna kıyâs et.

Şu kadar var ki, bunların tesîrlerinin bâzıları bilinen ve bâzıları da bilinmeyen şeylerdir. Bilinmeyeni biliyor gibi davranmak câiz değildir. Bilinenleri de ikiye ayrılır. Bir kısmını herkes bilir. Güneş doğduğu vakit ortalığın aydınlanması ve ısınması gibi. Bir kısmını da bâzıları bilir, gece baş açık yattığın vakit ayın verdiği rutubetten zükkâm hastalığına yakalanmak gibi. Demek ki Allahu Teâlâ hiç bir şeyi boş yere yaratmamıştır. Hepsinde sayılamayacak kadar hikmetler vardır. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.) gökyüzüne bakıp:

رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ

"Ey Rabbimiz, sen bunları boşuna yaratmadın. Sen pâk ve münezzehsin. Bizi ateşin azâbından koru." (Âl-i İmrân sûresi, 3/191) âyet-i celîlesini okuduğu vakit:

وَيْلٌ لِمَنْ قَرَأَ هٰذِهِ الْاٰيَةَ ثُمَّ مَسَحَ بِهَا سَبَلَتَهُ

"Yazıklar olsun o kimseye ki, bu âyet-i celîleyi okudu da sonra sakalını meshetmekle yetindi."[60] buyurmuştur.

Bu âyeti okuduğu hâlde göklerin esrârı üzerinde düşünmeyen ve yalnız gök kubbenin rengini ve yıldızlarını görmekle yetinenlere yazıklar olsun, demek istemiştir. Çünkü bu kadarını hayvanlar bile görürler. Bu kadarı ile yetinen, sakalını sıvazlayan gibidir. Hâlbuki Allahu Teâlâ'nın, göklerin, âfâkın, enfüsün ve hayvanatın gizliliklerinde saklı hayret verici incelikleri vardır. Allah'ı sevenler, onları bilmek isterler. Zîra bir âlimi seven, onun eserlerini inceler ve onun bilgisinin inceliklerine vâkıf olmaya çalışır. Allahu Teâlâ'nın sun-ı acîbinde de durum aynıdır. Çünkü bütün âlem O'nun eseridir. Hattâ bütün musanniflerin eserleri de, kullarının kalpleri vâsıtasıyla O'nun tasnîfidir.

Bir musannifin tasnîfine şaşarsan, onun musannîfine değil de, o musannife bu imkânları bahşeden Allah'ın azametine hayrân olman lâzımdır. Meselâ bir kuklanın, birbirine müvazi kıvrak ve çeşitli hareketlerini gördüğün vakit ona değil, onu hareket ettirene hayran olman lâzımdır. Zîra kukla, bizâtihî hareket etmiyor, onu o şekilde imâl edip görünmeyen iplerle kendi irâdesi altına alan bir muharrik vardır.

Hulâsa, bitkilerin gıdası ancak su, hava, güneş, ay ve yıldızlarla tamamlanır. Bunlar da bulundukları göklere, gökler de hareketleri ile hareketleri de göklere müvekkel meleklerle tamamlanır. Böyle böyle daha birbirini tâkip eden nice sebepler vardır. Fakat biz bu kadarı ile yetinelim.

---

[60] Sa'lebî İbn Gıyas'dan rivâyet etmiştir.

YEMEKLERİN İNSANA ULAŞMASI

Bilmiş ol ki; gördüğün bu nîmetlerin hepsi bir yerde bulunamaz. Bunların meydana gelmeleri için özel şartları vardır. Bunun için bâzıları bâzı yerlerde bulunur ve bâzı yerlerde bulunmaz. İnsanlar da yeryüzünde dağılmış vaziyettedir. Bâzı gıdâlar kendilerinden uzaklardadır. Hattâ aralarında aşılamayacak denizler ve geçilemeyecek çöller vardır. Bu işe de Allahu Teâlâ tüccarları musahhar etmiştir. Çoğunlukla çeşitli sebeplerle zarar ettikleri hâlde kâr sevgisi onları bu işe teşvîk etmiştir. En kârlı tarafları, edindikleri servetlerinin evlatlarına kalmasıdır.

Hâlbuki en büyük düşmanları evlâtlarıdır. Soygun, yangın ve denizde boğulmak gibi bütün tehlikelerden nasıl gaflet ederek bu işe heveslendiklerini düşün. Bunu yaptıran, Allahu Teâlâ'dır. Bir miktar kâr için her türlü zorluk ve tehlikeleri göze alırlar, deniz ve çöl aşırı mesafelerden gıda maddelerini taşırlar. Allahu Teâlâ onlara denizde seyri, çölü aşmayı öğretti, yük taşımak ve binmek için hayvanları yarattı. Develer susuzluğa dayanır, atlar süratle gider, merkep çileye dayanır. Bütün bunları yaratan ve onlara kara ve deniz seyahat imkânlarını bahşeden Allahu Teâlâ'dır. Hikmet, insanların ihtiyaçlarını ayaklarına getirtmektir.

الطّرف السّادس : في إصلاح الأطعمة

اعلمْ : أنَّ الذي ينبتُ في الأرضِ مِنَ النباتِ ، وما يُخلقُ مِنَ الحيواناتِ . . لا يمكنُ أنْ يُقضمَ ويُؤكلَ وهوَ كذلكَ ، بلْ لا بدَّ في كلِّ واحدٍ مِنْ إصلاحٍ وطبخٍ وتركيبٍ وتنظيفٍ بإلقاءِ البعضِ وإبقاءِ البعضِ ، إلىٰ أمورٍ أُخرَ لا تُحصىٰ ، واستقصاءُ ذلكَ في كلِّ طعامٍ طويلٌ ، فلنعيِّنْ رغيفاً واحداً ، ولننظرْ إلىٰ ما يحتاجُ إليهِ الرغيفُ الواحدُ حتَّىٰ يستديرَ ويصلحَ للأكلِ مِنْ بعدِ إلقاءِ البذرِ في الأرضِ .

فأوَّلُ ما يحتاجُ إليهِ الحرَّاثُ ؛ ليزرعَ ويصلحَ الأرضَ ، ثمَّ الثورُ الذي يثيرُ بهِ الأرضَ والفَدَانُ وجميعُ أسبابِهِ ، ثمَّ بعدَ ذلكَ التعهُّدُ بسقيِ الماءِ مدَّةً ، ثمَّ تنقيةُ الأرضِ مِنَ الحشيشِ ، ثمَّ الحصادُ ، ثمَّ الفركُ والتنقيةُ ، ثمَّ الطحنُ ، ثمَّ العجْنُ ، ثمَّ الخبْزُ .

فتأمَّلْ عددَ هٰذهِ الأفعالِ التي ذكرناها وما لمْ نذكرْهُ ، وعددَ الأشخاصِ القائمينَ بها ، وعددَ الآلاتِ التي يُحتاجُ إليها مِنَ الحديدِ والخشبِ والحجرِ وغيرِهِ .

وانظرْ إلىٰ أعمالِ الصنَّاعِ في إصلاحِ آلاتِ الحراثةِ والطحْنِ والخبْزِ ؛ مِنْ نجَّارٍ وحدَّادٍ وغيرِهما ، وانظرْ إلىٰ حاجةِ الحدَّادِ إلى الحديدِ والرصاصِ والنحاسِ ، وانظرْ كيفَ خلقَ اللهُ تعالى الجبالَ والأحجارَ والمعادنَ ، وكيفَ جعلَ الأرضَ قطعاً متجاوراتٍ مختلفةً .

فإنْ فتشتَ.. علمتَ أنَّ رغيفاً واحداً لا يستديرُ بحيثُ يصلحُ لأكلِكَ يا مسكينُ ما لمْ يعملْ عليهِ أكثرُ مِنْ ألفِ صانعٍ ، فابتُدىءَ مِنَ المَلَكِ الذي يزجي السحابَ لينزلَ الماءَ ، إلىٰ آخرِ الأعمالِ مِنْ جهةِ الملائكةِ ، حتَّىٰ تنتهيَ النوبةُ إلىٰ عملِ الإنسانِ ، فإذا استدارَ.. طلبَهُ قريبٌ مِنْ سبعةِ آلافِ صانعٍ ، كلُّ صانعٍ أصلٌ مِنْ أصولِ الصنائعِ التي بها تتمُّ مصلحةُ الخلقِ .

ثمَّ تأمَّلْ كثرةَ أعمالِ الإنسانِ في تلكَ الآلاتِ ، حتَّىٰ إنَّ الإبرةَ التي هيَ آلةٌ صغيرةٌ فائدتُها خياطةُ اللباسِ الذي يمنعُ البردَ عنكَ لا تكملُ صورتُها مِنْ حديدةٍ تصلحُ للإبرةِ إلا بعدَ أنْ تمرَّ علىٰ يدِ الإبْريِّ خمساً وعشرينَ مرَّةً ، يتعاطىٰ في كلِّ مرَّةٍ منها عملاً ، فلوْ لمْ يجمعِ اللهُ تعالىٰ البلادَ ، ولمْ يسخِّرِ العبادَ ، وافتقرتَ إلىٰ عملِ المِنْجلِ الذي تحصدُ بهِ البرَّ مثلاً بعدَ نباتِهِ.. لنفدَ عمرُكَ وعجزتَ عنهُ .

أفلا ترىٰ كيفَ هدى اللهُ عبدَهُ الذي خلقَهُ مِنْ نطفةٍ قذرةٍ لأَنْ يعملَ هٰذهِ الأعمالَ العجيبةَ والصنائعَ الغريبةَ ؟!

فانظرْ إلى المقراضِ مثلاً وهما جَلَمانِ متطابقانِ ، ينطبقُ أحدُهُما على الآخرِ ، فيتناولانِ الشيءَ معاً ويقطعانِهِ بسرعةٍ ، ولوْ لمْ يكشفِ اللهُ تعالىٰ طريقَ اتخاذِهِ بفضلِهِ وكرمِهِ لِمَنْ قبلَنا ، وافتقرنا إلى استنباطِ الطريقِ فيهِ بفكرنا ، ثمَّ إلى استخراجِ الحديدِ مِنَ الحجرِ ، وإلىٰ تحصيلِ الآلاتِ التي بها يُعملُ المقراضُ ، وعُمِّرَ الواحدُ منَّا عمرَ نوحٍ ، وأُوتيَ أكملَ العقولِ..

لقصرَ عمرُهُ عنِ استنباطِ الطريقِ في إصلاحِ هٰذهِ الآلةِ وحدَها فضلاً عنْ غيرِها .

فسبحانَ مَنْ ألحقَ ذوي الأبصارِ بالعميانِ ! وسبحانَ مَنْ منعَ التبيُّنَ معَ هٰذا البيانِ !

فانظرِ الآنَ لوْ خلا بلدُكَ عنِ الطحانِ مثلاً ، أوْ عنِ الحدَّادِ ، أوْ عنِ الحجَّامِ الذي هوَ أخسُّ العمَّالِ ، أوْ عنِ الحائكِ ، أوْ عنْ واحدٍ مِنْ جملةِ الصنَّاعِ . ماذا يصيبُكَ مِنَ الأذىٰ ، وكيفَ تضطربُ عليكَ أمورُكَ كلُّها ، فسبحانَ مَنْ سخَّرَ بعضَ العبادِ لبعضٍ حتَّىٰ نفذَتْ بهِ مشيئتُهُ ، وتمَّتْ بهِ حكمتُهُ .

ولنوجزِ القولَ في هٰذهِ الطبقةِ أيضاً ، فإنَّ الغرضَ التنبيهُ على النعَمِ دونَ الاستقصاءِ .

* * *

YİYECEKLERİN ISLÂHI

Bilmiş ol ki; yerde biten bitkileri ve yaratılan hayvanları, böyle oldukları gibi yemek, mümkün değildir. Her birini ıslâh edip yenecek hâle getirmek lâzımdır. Yenecek her maddede bu ıslâh şeklini anlatmak mümkün değildir. Çünkü sözü çok uzatırız. Biz yalnız bir çöreği, ekmeği ele alarak onu inceleyelim ve toprağa atıldıktan böyle yenecek hâle gelinceye kadar ne gibi safhalardan geçtiğine bir göz atalım.

Ekmeğin ilk muhtaç olduğu, çiftçidir. Onu ekecek adam ister; sonra öküz, sonra boyunduruk ve saban ister. Bu sûretle toprak nadas edilip tohum ekildikten sonra tarlayı sulamak ve yabancı maddelerden temizlemek gelir. Mahsûl yetiştikten sonra onu biçip harman yerine getirmek, orada harman edip sürdükten sonra ekini sapından ayırmak, yıkayıp temizlemek ve sonra öğütmek, sonra yoğurup hamur etmek ve sonra da pişirmek gelir. Kısaca şu saydığımız vasıtalarla bir de saymadıklarımızı düşün. Bununla meşgul olan insanları ve bunun için kullanılan ip, ağaç ve demir âletlerini ve hattâ taşları göz önünde bulundur. Sonra bu âletleri yapacak ustaları hatırla. Yoğurup pişirenleri de hesaba kat. Demircinin demire, bakır ve kalaya olan ihtiyaçlarını da düşün. Sonra da bunları temîn için Allahu Teâlâ'nın dağları, taşları ve madenleri yarattığını hatırla. Yeryüzünü nasıl muhtelif parça ve kıtalara ayırdığına bir göz at da netîceye var. Bütün bunları incelediğin takdirde bir ekmeğin yenecek hâle gelmesi için en az bin sanatkârın elinden geçtiğini kolaylıkla anlarsın. Önce yağmur için bulutları sevk eden melekten başla, diğer melekleri say. Ondan sonra insanların işine geç. Ekmek hâline geldiği vakitte yedi bin sanatkâr onu arar. Sonra o âletleri yapmakta çalışanları düşün. Elbise dikmeye yarayan en küçük ve basit bir iğne, yirmi beş defa bir ustanın elinden geçmeden iğne hâline gelemez. Her defasında bir çeşit ameliyesi vardır.

Eğer Allahu Teâlâ memleketleri bir araya toplamasa ve insanları birbirine bağlamasa da ekin biçecek en basit bir orağa ihtiyacın olsa, tek başına ömrün boyunca bunu temîn edemezdin. Allahu Teâlâ'nın büyüklüğüne bak ki, nutfeden yarattığı insana, bütün bu akıllara hayranlık verecek şeyleri bulup îcad etme imkânını vermiştir. En basitinden makası ele alalım. Makas, iki kesici parçadan meydana gelir Bunlar açılıp örtüldükçe birbirine temas eder ve süratle keserler. Eğer bunu, Allahu Teâlâ bizden evvelkilere keşfettirmese, yalnız bu âleti bulmakta veya bunsuz çalışmakta nice zorluklarla karşılaşacaktık. Basîret sâhiplerini körler arasına katan Allahu Teâlâ'yı noksan sıfatlardan tenzîh ederim.

Şöyle bir düşün, memleketinde alelâde sanatlardan olan demircilik ve dokumacılık sanatkârlarından kimse bulunmasa, durumun ne olurdu? İnsanları birbirine bağlayıp da hikmetini tamamlayan Allahu Teâlâ'yı noksan sıfatlardan tenzîh ederim. Burada da sözü kısadan keselim. Çünkü maksadımız nîmetleri enine boyuna anlatmak değil, belki onlara tenbîh ve işârettir.

الطرف السابع : في إصلاح المصلحين

اعلمْ : أنَّ هؤلاءِ الصنَّاعَ المصلحينَ للأطعمةِ وغيرِها لوْ تفرَّقَتْ آراؤُهُمْ وتنافرَتْ طباعُهُمْ تنافرَ طباعِ الوحشِ . . لتبدَّدوا وتباعدوا ، ولمْ ينتفعْ بعضُهُمْ ببعضٍ ، بلْ كانوا كالوحوشِ لا يحويهِمْ مكانٌ واحدٌ ، ولا يجمعُهُمْ غرضٌ واحدٌ ، فانظرْ كيفَ ألَّفَ اللهُ تعالىٰ بينَ قلوبِهِمْ ، وسلَّطَ الأنْسَ والمحبَّةَ عليهِمْ ، ﴿ لَوْ أَنفَقْتَ مَا فِي ٱلْأَرْضِ جَمِيعًا مَّآ أَلَّفْتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ ﴾ ، فلأجلِ الإلْفِ وتعارفِ الأرواحِ اجتمعوا وائتلفوا ، وبنَوُا المدنَ والبلادَ ورتبوا المساكنَ والدورَ متقاربةً متجاورةً ، ورتبوا الأسواقَ والخاناتِ وسائرَ أصنافِ البقاعِ ، ممَّا يطولُ إحصاؤُهُ .

ثمَّ هـٰذهِ المحبَّةُ تزولُ بأغراضٍ يتزاحمونَ عليها ، ويتنافسونَ فيها ، ففي جبلةِ الإنسانِ الغيظُ والحسدُ والمنافسةُ ، وذلكَ مما يؤدي إلى التقاتلِ والتنافرِ ، فانظرْ كيفَ سلَّطَ اللهُ تعالى السلاطينَ وأمدَّهُمْ بالقوَّةِ والعدةِ والأسبابِ ، وألقىٰ رعبَهُمْ في قلوبِ الرعايا حتَّىٰ أذعنوا لهُمْ طوعاً وكرهاً ، وكيفَ هدى السلاطينَ إلىٰ طريقِ إصلاحِ البلادِ ، حتَّىٰ رتَّبوا أجزاءَ البلدِ كأنَّها أجزاءُ شخصٍ واحدٍ ، تتعاونُ علىٰ غرضٍ واحدٍ ، ينتفعُ البعضُ منها بالبعضِ ، فرتَّبوا الرؤساءَ والقضاةَ والشِّحَنَ وزعماءَ الأسواقِ(١) ، واضطروا

---

(١) الشِّحن : جمع شِحنة ، لفظة فارسية بمعنىٰ نائب الحاكم ومسؤول الأمن .

الخلْقَ إلىٰ قانونِ العدْلِ ، وألزموهُمُ التساعدَ والتعاونَ ، حتَّىٰ صارَ الحدَّادُ ينتفعُ بالقصَّابِ والخبَّازِ وسائرِ أهلِ البلدِ ، وكلُّهُمْ ينتفعونَ بالحدَّادِ ، وصارَ الحجَّامُ ينتفعُ بالحرَّاثِ ، والحرَّاثُ بالحجَّامِ ، وينتفعُ كلُّ واحدٍ بكلِّ واحدٍ بسببِ ترتُّبِهِمْ واجتماعِهِمْ وانضباطِهِمْ تحتَ ترتيبِ السلطانِ وجمعِهِ ؛ كما يتعاونُ جميعُ أعضاءِ البدنِ وينتفعُ بعضُها ببعضٍ .

وانظرْ كيفَ بعثَ الأنبياءَ عليهمُ السلامُ حتَّىٰ أصلحوا السلاطينَ المصلحينَ للرعايا ، وعرَّفوهُمْ قوانينَ الشرعِ في حفْظِ العدْلِ بينَ الخلقِ ، وقوانينَ السياسةِ في ضبطِهِمْ ، وكشفوا مِنْ أحكامِ الإمامةِ والسلطنةِ وأحكامِ الفقهِ ما اهتدَوا بهِ إلىٰ إصلاحِ الدنيا ، فضلاً عمَّا أرشدوهُمْ إليهِ مِنْ إصلاحِ الدينِ .

وانظرْ كيفَ أصلحَ اللهُ تعالىٰ الأنبياءَ بالملائكةِ ، وكيفَ أصلحَ الملائكةَ بعضَهُمْ ببعضٍ ، إلىٰ أنْ ينتهيَ إلى الملكِ المقرَّبِ الذي لا واسطةَ بينَهُ وبينَ اللهِ تعالىٰ .

فالخبَّازُ يخبزُ العجينَ ، والطحَّانُ يصلحُ الحبَّ بالطحْنِ ، والحرَّاثُ يصلحُهُ بالحصادِ ، والحدَّادُ يصلحُ آلاتِ الحراثةِ ، والنجَّارُ يصلحُ آلاتِ الحدَّادِ ، وكذا جميعُ أربابِ الصناعاتِ المصلحينَ لآلاتِ الأطعمةِ ، والسلطانُ يصلحُ الصنَّاعَ ، والأنبياءُ يصلحونَ العلماءَ الذينَ هُمْ ورثتُهُمْ ، والعلماءُ يصلحونَ السلاطينَ ، والملائكةُ يصلحونَ الأنبياءَ ، إلىٰ أنْ ينتهيَ إلىٰ حضرةِ الربوبيَّةِ التي هيَ ينبوعُ كلِّ نظامٍ ، ومطلعُ كلِّ حسنٍ وجمالٍ ،

ومنشأُ كلِّ ترتيبٍ وتأليفٍ ، وكلُّ ذلكَ نعَمٌ مِنْ ربِّ الأربابِ ومسببِّ الأسبابِ ، ولولا فضلُهُ وكرمُهُ إذْ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَٱلَّذِينَ جَٰهَدُواْ فِينَا لَنَهۡدِيَنَّهُمۡ سُبُلَنَا ﴾ . . لما اهتدينا إلىٰ معرفةِ هٰذهِ النبذةِ اليسيرةِ مِنْ نعَمِ اللهِ تعالىٰ ، ولولا عزلُهُ إيَّانا عنْ أنْ نطمحَ بعينِ الطمعِ إلى الإحاطةِ بكنْهِ نعَمِهِ . . لتشوَّفنا إلىٰ طلبِ الإحاطةِ والاستقصاءِ ، ولكنَّه تعالىٰ عزلَنا بحكْمِ القهرِ والقدرةِ فقالَ تعالىٰ : ﴿ وَإِن تَعُدُّواْ نِعۡمَتَ ٱللَّهِ لَا تُحۡصُوهَآ ﴾ .

فإنْ تكلمنا . . فبإذنِهِ انبسطنا ، وإنْ سكتنا . . فبقهرِهِ انقبضنا ؛ إذْ لا معطيَ لما منعَ ، ولا مانعَ لما أعطىٰ ؛ لأنَّا في كلِّ لحظةٍ مِنْ لحظاتِ العمرِ قبلَ الموتِ نسمعُ بسمعِ القلوبِ نداءَ الملكِ الجبَّارِ : ﴿ لِّمَنِ ٱلۡمُلۡكُ ٱلۡيَوۡمَۖ لِلَّهِ ٱلۡوَٰحِدِ ٱلۡقَهَّارِ ﴾ ، فالحمدُ للهِ الذي ميَّزَنا عنِ الكفَّارِ ، وأسمعَنا هٰذا النداءَ قبلَ انقضاءِ الأعمارِ .

* * *

YİYECEK MADDELERİNİ ISLÂH EDENLERİN ISLÂHI

Bilmiş ol ki; yiyecek maddelerini ve diğer şeyleri düzelten sanatkârlar, birbirine nefret edip araları açılsa ve birbirinden uzaklaşsalar, birbirlerine fayda ve yardımları dokunmasa, vahşî hayvanlar gibi olurlardı. Bir yerde kalmaz ve bir gaye uğrunda toplanamazlardı. Fakat Allahu Teâlâ, onların aralarını buldu. Onlarda karşılıklı sevgiyi yarattı ve onları birleştirdi. Nitekim âyet-i celîlede:

لَوْ أَنْفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَا أَلَّفْتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ
وَلٰكِنَّ اللّٰهَ أَلَّفَ بَيْنَهُمْ

“Sen yeryüzünde olan her şeyi toptan harcamış olsan, yine onların gönüllerini birleştiremezdin. Fakat Allah onların aralarını bulup kaynaştırdı.” (Enfâl sûresi, 8/63) buyurmuştur. Bu ülfet ve tanışma sâyesinde toplanıp ittifak ettiler, beldeler kurdular, komşu evler ve meskenler yaptılar. Sokaklar, hanlar, çarşılar ve benzeri durulacak yerler vücuda getirdiler. Sonra bu sevgi, menfaatlerin çatıştığı yerde kayboldu. Çünkü kin, haset ve çekememezlik insanın fıtratında vardır. Bütün bunların netîcesi nefret ve savaştır. Bunun için Allahu Teâlâ insanlara hükümdarları musallat etti, onları kuvvetlendirdi. Onların heybetini gönüllere yerleştirdi ve onlara boyun eğmek zorunda kaldılar. Sonra bu hükümdarları Allahu Teâlâ memleketlerin ıslâhına yöneltti. Bir kişinin bir parçası imiş gibi, memleketin her tarafını îmar ettirdi. Herkesin faydalanacağı karşılıklı yardımlaşmayı sağladı. Aralarında reisler, kadılar, zâbıta kuvvetleri ve cezaevleri îcad ettiler. Halkı âdil kanunlara zorladılar ve birbirine yardıma mecbûr tuttular. Her sanatkâr, diğer sanatkârdan faydalandı. Bütün bunlar, hükümdarların zabt u rabtı ile yoluna girdi.

Sonra Allahu Teâlâ peygamberler gönderdi. Onlar da halkın ıslâhatçısı olan hükümdarları ıslâh etti. Halk arasında adâleti korumak için şer'î kanunları, halkı zabt u rabt altına almak için siyasî kanunları öğretti. İmâmet ve saltanat ahkâmı ile dünya düzenini sağlamak için lüzumlu fıkhî hükümleri öğrendiler. Dinlerinin ıslâhı hususunda gerekli irşadda bulundular.

Sonra Allahu Teâlâ'nın, peygamberleri melekleri vasıtasıyla, melekleri de birbirleriyle, tâ Allah'a en yakın meleğine varıncaya kadar nasıl ıslâh ettiğine bak. Ekmekçi hamuru pişirir, değirmenci buğdayı öğütür, rençber ekini yetiştirir, demirci ziraat âletlerini yapar, dülger demircinin muhtaç olduğu âletleri hazırlar. Her sanatkâr yiyecek maddelerinin muhtaç olduğu malzemeyi tedârik eder. Pâdişâh sanatkârları ıslâh eder. Enbiyâ ulemâyı, ulemâ sultanları, melekler peygamberleri ıslâh eder, böylece Hz. Allah'a kadar uzar. Bütün düzenin, hüsn-i cemâlin, her tertip ve telîfin kaynağı orasıdır. Oradan gelirler. Bütün bunlar Allahu Teâlâ'nın fazlı, lütfü ve keremidir. Kur'ân-ı Kerîm'de:

وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا

"Bizim için mücâhede edenleri elbette yolumuza hidâyet ederiz." (Ankebût sûresi, 29/69) buyrulduğu gibi, eğer O'nun lütf u keremi olmasaydı, Allahu Teâlâ'nın nîmetlerinden bu kadarcığını dahî bilemeyecektik. Eğer bizi her şeyi bilmekten, kahr u galebe ile azletmeseydi, her şeyi künhü ile bilmeye kalkışacaktık. Fakat O, bizi bundan men ederek:

وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوهَا

“Eğer Allah’ın nîmetlerini sayacak olursanız, sayamazsınız.” (Nahl sûresi, 16/18) buyurmuştur. Eğer biz konuştuksa O’nun izniyle açıldık ve konuştuk. Sustuğumuz yerlerde de O’nun kahrı ile sustuk. Zîra veren de, men eden de O’dur. O’na kimse karışamaz. Çünkü biz, ölmeden evvel her an kalp kulağımızla o Melîk-i Cebbâr’ın:

لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ

“Bugün mülk kimindir? Bir olan, kahhâr olan Allah’ındır.” (Mü’min sûresi, 40/16) buyurduğunu duymaktayız.

O Allah’a hamd ederiz ki, ömrümüz sona ermeden, bu sözünü bize duyurmakla bizleri kâfirlerden ayırmıştır.

الطرف الثامن : في بيان نعمة الله تعالى في خلق الملائكة عليهم السلام

ليسَ يخفىٰ عليكَ ما سبقَ مِنْ نعمةِ اللهِ في خلقِ الملائكةِ بإصلاحِ الأنبياءِ عليهِمُ السلامُ وهدايتِهِمْ ، وتبليغِ الوحيِ إليهِمْ ، ولا تظنَّنَّ أنَّهُمْ مقتصرونَ في أفعالِهِمْ علىٰ ذلكَ القدْرِ ، بلْ طبقاتُ الملائكةِ معَ كثرتِها وترتُّبِ مراتبِها تنحصرُ بالجملةِ في ثلاثِ طبقاتٍ : الملائكةُ الأرضيَّةُ ، والسماويَّةُ ، وحملةُ العرشِ .

فانظرْ كيفَ وكلَهُمُ اللهُ تعالىٰ بكَ فيما يرجعُ إلى الأكلِ والغذاءِ الذي ذكرناهُ دونَ ما يجاوزُ ذلكَ مِنَ الهدايةِ والإرشادِ وغيرِهما .

واعلمْ : أنَّ كلَّ جزءٍ مِنْ أجزاءِ بدنِكَ ، بلْ مِنْ أجزاءِ النباتِ . . لا يتغذَّىٰ إلا بأنْ يُوكلَ بهِ سبعةٌ مِنَ الملائكةِ هوَ أقلُّهُ إلىٰ عشرةٍ ، إلىٰ مئةٍ ، إلىٰ ما وراءَ ذلكَ .

وبيانُهُ : أنَّ معنى الغذاءِ أنْ يقومَ جزءٌ مِنَ الغذاءِ مقامَ جزءٍ قدْ تلفَ ، وذلكَ الغذاءُ يصيرُ دماً في آخرِ الأمرِ ، ثمَّ يصيرُ لحماً وعظماً ، فإذا صارَ لحماً وعظماً . . تمَّ اغتذاؤُكَ ، والدمُ واللحمُ أجسامٌ ليسَ لها قدرةٌ ومعرفةٌ واختيارٌ ، فهي لا تتحرَّكَ بأنفسِها ، ولا تتغيَّرُ بأنفسِها ، ومجرَّدُ الطبعِ لا يكفي في تردُّدِها في أطوارِها ، كما أنَّ البُرَّ بنفسِهِ لا يصيرُ طحيناً ، ثمَّ عجيناً ، ثمَّ خبزاً مستديراً مخبوزاً إلا بصنَّاعٍ ؛ فكذلكَ الدمُ بنفسِهِ لا يصيرُ لحماً وعظماً وعرقاً وعصباً إلا بصنَّاعٍ ، والصنَّاعُ في الباطنِ هُمُ الملائكةُ ؛

كما أنَّ الصنَّاعَ في الظاهرِ هُمْ أهلُ البلدِ ، وقدْ أسبغَ اللهُ تعالىٰ عليكَ نعمَهُ ظاهرةً وباطنةً ، فلا ينبغي أنْ تغفُلَ عنْ نعمِهِ الباطنةِ ، فأقولُ :

لا بدَّ مِنْ مَلَكٍ يجذبُ الغذاءَ إلىٰ جوارِ اللحمِ والعظمِ ، فإنَّ الغذاءَ لا يتحرَّكُ بنفسِهِ ، ولا بدَّ مِنْ مَلَكٍ آخرَ يمسكُ الغذاءَ في جوارِهِ ، ولا بدَّ مِنْ ثالثٍ يخلعُ عنهُ صورةَ الدمِ ، ولا بدَّ مِنْ رابعٍ يكسوهُ صورةَ اللحمِ والعظمِ والعرقِ ، ولا بدَّ مِنْ خامسٍ يدفعُ الفضْلَ الفاضلَ عنْ حاجةِ الغذاءِ ، ولا بدَّ مِنْ سادسٍ يلصقُ ما اكتسبَ صفةَ العظمِ بالعظمِ ، وما اكتسبَ صفةَ اللحمِ باللحمِ ؛ حتَّىٰ لا يكونَ منفصلاً ، ولا بدَّ مِنْ سابعٍ يرعى المقاديرَ في الإلصاقِ ، فيلحقُ بالمستديرِ ما لا يبطلُ استدارتَهُ ، وبالعريضِ ما لا يزيلُ عرْضَهُ ، وبالمجوَّفِ ما لا يبطلُ تجويفَهُ ، ويحفظُ علىٰ كلِّ واحدٍ قدْرَ حاجتِهِ ، فإنَّهُ لوْ جُمعَ مثلاً مِنَ الغذاءِ علىٰ أنفِ الصبيِّ ما يجمعُ علىٰ فخذِهِ . . لكبرَ أنفُهُ ، وبطلَ تجويفُهُ ، وتشوَّهَتْ صورتُهُ ، بلْ ينبغي أنْ يسوقَ إلى الأجفانِ معَ رقَّتِها ، وإلى الحدقةِ معَ صفائِها ، وإلى الأفخاذِ معَ غلظِها ، وإلى العظْمِ معَ صلابتِهِ . . ما يليقُ بكلِّ واحدٍ منها مِنْ حيثُ القدْرُ والشكلُ ، وإلا . . بطلَتِ الصورةُ ، وربما بعضُ المواضعِ ، وضعفَ بعضُ المواضعِ ، بلْ لوْ لمْ يراعِ هـٰذا الملكُ العدْلَ في القسمةِ والتقسيطِ ؛ فساقَ إلىٰ رأسِ الصبيِّ وسائرِ بدنِهِ مِنَ الغذاءِ ما ينمو بهِ إلا إحدى الرجْلينِ مثلاً . . لبقيَتْ تلك الرجْلُ كما كانَتْ في حدِّ الصغرِ ، وكبرَ جميعُ البدنِ ، فكنتَ ترىٰ شخصاً في ضخامةِ رجُلٍ ولهُ رجْلٌ واحدةٌ كأنَّها رجْلُ صبيٍّ ، فلا ينتفعُ بنفسِهِ ألبتةَ .

فمراعاةُ هـٰذهِ الهندسةِ في هـٰذهِ القسمةِ مفوَّضةٌ إلىٰ ملكٍ مِنَ الملائكةِ ، ولا تظنَّنَّ أنَّ الدمَ بطبعِهِ يهندسُ شكْلَ نفسِهِ ، فإنَّ محيلَ هـٰذهِ الأمورِ على الطبعِ جاهلٌ لا يدري ما يقولُ .

فهـٰذهِ هيَ الملائكةُ الأرضيَّةُ .

وقدْ شُغلوا بكَ وأنتَ في النومِ تستريحُ ، وفي الغفلةِ تتردَّدُ ، وهُمْ يصلحونَ الغذاءَ في باطنِكَ ، ولا خبرَ لكَ منهُمْ ، وذلكَ في كلِّ جزءٍ مِنْ أجزائِكَ التي لا تتجزَّأُ ، حتَّىٰ يفتقرُ بعضُ الأجزاءِ كالعينِ والقلبِ إلىٰ أكثرَ مِنْ مئةِ ملكٍ ، تركنا تفصيلَ ذلكَ للإيجازِ .

والملائكةُ الأرضيَّةُ مددُهُمْ مِنَ الملائكةِ السماويَّةِ علىٰ ترتيبٍ معلومٍ ، لا يحيطُ بكنهِهِ إلا اللهُ تعالىٰ ، ومددُ الملائكةِ السماويَّةِ مِنْ حملةِ العرشِ ، والمنعِمُ علىٰ جميعِهِمْ بالتأييدِ والهدايةِ والتسديدِ المهيمنُ القدُّوسُ المنفردُ بالملْكِ والملكوتِ والعزَّةِ والجبروتِ ، جبَّارُ السماواتِ والأرضِ ، مالكُ الملكِ ذو الجلالِ والإكرامِ .

والأخبارُ الواردةُ في الملائكةِ الموكلينَ بالسماواتِ والأرضِ وأجزاءِ النباتِ والحيواناتِ حتَّىٰ كلِّ قطرةٍ مِنَ المطرِ ، وكلِّ سحابٍ ينجرُّ مِنْ جانبٍ إلىٰ جانبٍ . . أكثرُ مِنْ أنْ تُحصىٰ ، فلذلكَ تركنا الاستشهادَ بهِ⁽¹⁾ .

* * *

---

(١) ينظر « الحبائك في أخبار الملائك » لمزيد التوسع ، ففيه ما يشفي ويكفي .

فإنْ قلتَ : فهلاً فوَّضتَ هـٰذهِ الأفعالَ إلىٰ ملكٍ واحدٍ ، ولِمَ افتقرَ إلىٰ سبعةِ أملاكٍ ، والحنطةُ أيضاً تحتاجُ إلىٰ مَنْ يطحنُ أولاً ، ثمَّ إلىٰ مَنْ يميزُ عنهُ النخالةَ ويدفعُ الفضلةَ ثانياً ، ثمَّ إلىٰ مَنْ يصبُّ الماءَ عليهِ ثالثاً ، ثمَّ إلىٰ مَنْ يعجنُ رابعاً ، ثمَّ إلىٰ مَنْ يقطعُهُ كراتٍ مدورةً خامساً ، ثمَّ إلىٰ مَنْ يرقِّقُها رغفاناً عريضةً سادساً ، ثمَّ إلىٰ مَنْ يلصقُها بالتنورِ سابعاً ، ولكنْ قدْ يتولىٰ جميعَ ذلكَ رجلٌ واحدٌ يستقلُّ بهِ ، فهلاَّ كانَتْ أعمالُ الملائكةِ باطناً كأعمالِ الإنسِ ظاهراً .

فاعلمْ : أنَّ خلقةَ الملائكةِ تخالفُ خلقةَ الإنسِ ، وما مِنْ واحدٍ منهُمْ إلا وهوَ وحدانيُّ الصفةِ ، ليسَ فيهِ خلطٌ وتركيبٌ ألبتةَ ، فلا يكونُ لكلِّ واحدٍ منهُمْ إلا فعلٌ واحدٌ ، وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَمَا مِنَّآ إِلَّا لَهُۥ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ ﴾ ، فلذلكَ ليسَ بينَهُمْ تنافسٌ وتقاتلٌ ، بلْ مثالُهُمْ في تعيُّنِ مرتبةِ كلِّ واحدٍ منهُمْ وفعلِهِ مثالُ الحواسِّ الخمسِ ، فإنَّ البصرَ لا يزاحمُ السمعَ في إدراكِ الأصواتِ ، ولا الشمُّ يزاحمُهُما ، ولا هما ينازعانِ الشمَّ ، وليسَ كاليدِ والرجْلِ ؛ فإنَّكَ قدْ تبطشُ بأصابعِ الرجْلِ بطشاً ضعيفاً ، فتزاحمُ بهِ اليدَ ، وقدْ تضربُ غيرَكَ برأسِكَ فتزاحمُ اليدَ التي هيَ آلةُ الضرْبِ ، ولا كالإنسانِ الواحدِ الذي يتولَّىٰ بنفسِهِ الطحْنَ والعجْنَ والخبْزَ ؛ فإنَّ هـٰذا نوعٌ مِنَ الاعوجاجِ والعدولِ عنِ العدْلِ ، سببُهُ اختلافُ صفاتِ الإنسانِ واختلافُ دواعيهِ ، فإنَّهُ ليسَ وحدانيَّ الصفةِ ، فلمْ يكنْ وحدانيَّ الفعلِ .

ولذلكَ ترى الإنسانَ يطيعُ اللهَ مرَّةً ويعصيهِ أخرىٰ ؛ لاختلافِ دواعيهِ

وصفاتِهِ ، وذلكَ غيرُ ممكنٍ في طباعِ الملائكةِ ، بلْ هُمْ مجبولونَ على الطاعةِ ، لا مجالَ للمعصيةِ في حقِّهِمْ ، فلا جرمَ لا يعصونَ اللهَ ما أمرَهُمْ ، ويفعلونَ ما يُؤمرونَ ، ويسبِّحونَ الليلَ والنهارَ لا يفترونَ ، والراكعُ منهُمْ راكعٌ أبداً ، والساجدُ منهُمْ ساجدٌ أبداً ، والقائمُ قائمٌ أبداً ، لا اختلافَ في أفعالِهِمْ ولا فتورَ ، ولكلٍّ واحدٍ مقامٌ معلومٌ لا يتعدَّاهُ⁽¹⁾ .

وطاعتُهُمْ للهِ تعالىٰ مِنْ حيثُ لا مجالَ للمخالفةِ فيهِمْ يمكنُ أنْ تُشبَّهَ بطاعةِ أطرافِكَ لكَ ؛ فإنَّكَ مهما جزمتَ الإرادةَ بفتحِ الأجفانِ . . لمْ يكنْ للجفنِ الصحيحِ تردُّدٌ واختلافٌ في طاعتِكَ مرَّةً ومعصيتِكَ أخرىٰ ، بلْ كأنَّهُ منتظرٌ لأمرِكَ ونهيِكَ ، ينفتحُ وينطبقُ متصلاً بإشارتِكَ ، فهاذا يشبهُهُ مِنْ وجهٍ ، لكنْ يخالفُهُ مِنْ وجهٍ ؛ إذِ الجفنُ لا علمَ لهُ بما يصدرُ منهُ مِنَ الحركةِ فتحاً وإطباقاً ، والملائكةُ أحياءٌ عالمونَ بما يفعلونَ .

فإذاً ؛ هاذهِ نعمةُ اللهِ عليكَ في الملائكةِ الأرضيَّةِ والسماويَّةِ ، وحاجتُكَ إليهِما في غرضِ الأكلِ فقطْ دونَ ما عداها مِنَ الحركاتِ والحاجاتِ كلِّها ، فإنَّا لمْ نطوِّلْ بذكرِها .

---

(1) وقد روى المروزي في « تعظيم قدر الصلاة » (٢٦٠) ، وأبو الشيخ في « العظمة » (٥١٥) مرفوعاً : « إن لله ملائكة ترعد فرائصهم من خيفته ، ما منهم ملك يقطر دمعة من عينه إلا وقعت ملكاً قائماً يصلي ، وإن منهم ملائكة سجوداً منذ خلق الله السماوات والأرض ، لم يرفعوا رؤوسهم ، لا يرفعونها إلىٰ يوم القيامة ، وإن منهم ركوعاً لم يرفعوا رؤوسهم منذ خلق الله السماوات والأرض ، فلا يرفعونها إلىٰ يوم القيامة ، فإذا رفعوا رؤوسهم ونظروا إلىٰ وجه الله . . قالوا : سبحانك ما عبدناك كما ينبغي لك » .

فهـٰذهِ طبقةٌ أخرىٰ مِنْ طبقاتِ النعَمِ ، ومجامعُ الطبقاتِ لا يمكنُ إحصاؤُها ، فكيفَ آحادُ ما يدخلُ تحتَ مجامعِ الطبقاتِ ؟!

فإذاً ؛ قدْ أسبغَ اللهُ تعالىٰ عليكَ نعمَهُ ظاهرةً وباطنةً ، ثمَّ قالَ : ﴿ وَذَرُوا۟ ظَـٰهِرَ ٱلْإِثْمِ وَبَاطِنَهُۥٓ ﴾ ، فتركُ باطنِ الإثمِ ممَّا لا يعرفُهُ الخلقُ مِنَ الحسدِ وسوءِ الظنِّ والبدعةِ وإضمارِ الشرِّ للناسِ إلىٰ غيرِ ذلكَ مِنْ آثامِ القلوبِ . . هوَ الشكرُ للنعَمِ الباطنةِ ، وتركُ الإثمِ الظاهرِ بالجوارحِ شكرٌ للنعمةِ الظاهرةِ .

بلْ أقولُ : كلُّ مَنْ عصى اللهَ تعالىٰ ولوْ في تطريفةٍ واحدةٍ ؛ بأنْ فتحَ جفنَهُ مثلاً حيثُ يجبُ غضُّ البصرِ . . فقدْ كفرَ كلَّ نعمةٍ للهِ تعالىٰ عليهِ في السماواتِ والأرضِ وما بينَهُما ، فإنَّ كلَّ ما خلقَهُ اللهُ تعالىٰ حتَّى الملائكةِ والسماواتِ والأرضِ والحيوانِ والنباتِ بجملتِهِ نعمةٌ علىٰ كلِّ واحدٍ مِنَ العبادِ ، قدْ تمَّ بهِ انتفاعُهُ وإنِ انتفعَ غيرُهُ أيضاً بهِ ؛ فإنَّ للهِ تعالىٰ في كلِّ تطريفةٍ بالجفنِ نعمتينِ في نفسِ الجفنِ ؛ إذْ خلقَ تحتَ كلِّ جفنٍ عضلاتٍ ولها أوتارٌ ورباطاتٌ متصلةٌ بأعصابِ الدماغِ ، بها يتمُّ انخفاضُ الجفنِ الأعلىٰ وارتفاعُ الجفنِ الأسفلِ ، وعلىٰ كلِّ جفنٍ شعورٌ سودٌ ، ونعمةُ اللهِ في سوادِها أنَّها تجمعُ ضوءَ العينِ ؛ إذِ البياضُ يفرِّقُ الضوءَ ، والسوادُ يجمعُهُ ، ونعمةُ اللهِ تعالىٰ في ترتيبِها صفّاً واحداً أنْ يكونَ مانعاً للهوامِّ مِنَ الدبيبِ إلىٰ باطنِ العينِ ، ومتشبثاً للأقذاءِ التي تتناثرُ في الهواءِ ، ولهُ في كلِّ شعرةٍ منها نعمتانِ مِنْ حيثُ لينُ أصلِها ، ومعَ اللينِ قُوِّمَ نصبُها ، ولهُ في اشتباكِ الأهدابِ نعمةٌ أعظمُ مِنَ الكلِّ ، وهوَ أنَّ غبارَ الهواءِ قدْ يمنعُ مِنْ فتحِ العينِ ،

ولوْ طبَّقَ . . لمْ يبصرْ ، فيجمعُ الأجفانَ مقدارَ ما تتشابكُ الأهدابُ ، فينظرُ مِنْ وراءِ شبَّاكِ الشعرِ ، فيكونُ شبَّاكُ الشعرِ مانعاً مِنْ وصولِ القذىٰ مِنْ خارجٍ ، وغيرَ مانعٍ مِنِ امتدادِ البصرِ مِنْ داخلٍ .

ثمَّ إنْ أصابَ الحدقةَ غبارٌ . . فقدْ خلقَ أطرافَ الأجفانِ حادَّةً منطبقةً على الحدقةِ ، كالمصقلةِ للمرآةِ ، فيطبقُها مرَّةً أوْ مرَّتينِ وقدِ انصقلَتِ الحدقةُ مِنَ الغبارِ ، وخرجَتِ الأقذاءُ إلىٰ زوايا العينِ والأجفانِ ، والذبابُ لما لمْ يكنْ لحدقتِهِ جفنٌ . . خلقَ لهُ يدينِ ، فتراهُ على الدوامِ يمسحُ بهِما حدقتيهِ ليصقلَهُما مِنَ الغبارِ .

وإذْ تركنا الاستقصاءَ لتفاصيلِ النعَمِ لافتقارِهِ إلىٰ تطويلٍ يزيدُ علىٰ أصلِ هٰذا الكتابِ ، ولعلَّنا نستأنفُ لهُ كتاباً مقصوداً فيهِ إنْ أمهلَ الزمانُ وساعدَ التوفيقُ ، نسمِّيهِ : « عجائبَ صنْعِ اللهِ تعالىٰ »(١) . . فلنرجعْ إلىٰ غرضِنا ، فنقولُ :

مَنْ نظرَ إلىٰ غيرِ مَحْرمٍ . . فقدْ كفرَ بفتحِ العينِ نعمةَ اللهِ في الأجفانِ(٢) ،

---

(١) ذكره ابن السبكي في « طبقات الشافعية الكبرىٰ » (٦/ ٢٢٧) ضمن ما سرد للمصنف رحمه الله تعالىٰ من مؤلفات ، ولعله هو كتاب « الحكمة من مخلوقات الله عز وجل » نفسه ؛ إذ يقول الإمام الغزالي في مقدمته : (إنه لما كان الطريق إلىٰ معرفة الله سبحانه التعظيم له بالنظر إلىٰ مخلوقاته ، والتفكر في عجائب مصنوعاته ، وفهم الحكمة . . .) ، والله تعالىٰ أعلم .

(٢) قوله : (من نظر إلىٰ غير محرم) سقط من جميع النسخ ، وأثبت من (ق) ونسخة الحافظ الزبيدي .

ولا تقومُ الأجفانُ إلا بعينٍ ، ولا العينُ إلا برأسٍ ، ولا الرأسُ إلا بجميعِ البدنِ ، ولا البدنُ إلا بالغذاءِ ، ولا الغذاءُ إلا بالماءِ والأرضِ والهواءِ والمطرِ والغيمِ والشمسِ والقمرِ ، ولا يقومُ شيءٌ مِنْ ذلكَ إلا بالسماواتِ ، ولا السماواتُ إلا بالملائكةِ ، فإنَّ الكلَّ كالشيءِ الواحدِ ، يرتبطُ البعضُ منهُ بالبعضِ ارتباطَ أعضاءِ البدنِ بعضِها ببعضٍ ، فإذاً ؛ قدْ كفرَ كلَّ نعمةٍ للهِ تعالىٰ في الوجودِ مِنْ منتهى الثريَّا إلىٰ منتهى الثرىٰ ، فلمْ يبقَ فلكٌ ولا ملكٌ ولا حيوانٌ ولا نباتٌ ولا جمادٌ إلا ويلعنُهُ ، ولذلكَ وردَ في الأخبارِ أنَّ البقعةَ التي يجتمعُ فيها الناسُ إمَّا أنْ تلعنَهُمْ إذا تفرَّقوا أوْ تستغفرَ لهُمْ(١) ، وكذلكَ وردَ أنَّ العالمَ يستغفرُ لهُ كلُّ شيءٍ حتَّى الحوتُ في البحرِ(٢) ، وأنَّ الملائكةَ يلعنونَ العصاةَ(٣) ، في ألفاظٍ كثيرةٍ لا يمكنُ إحصاؤُها ، وكلُّ ذلكَ إشارةٌ

---

(١) بهـٰذا اللفظ قد قال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) ، والمعنىٰ مبثوث في كتب السنة ، روى الترمذي (٣٢٥٥) عن أنس رضي الله عنه مرفوعاً : « ما من مؤمن إلا وله بابان ، باب يصعد منه عمله ، وباب ينزل منه رزقه ، فإذا مات . . بكيا عليه ، فذلك قوله عز وجل : ﴿ فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ ٱلسَّمَآءُ وَٱلْأَرْضُ وَمَا كَانُوا۟ مُنظَرِينَ ﴾ » .

وروىٰ أبو نعيم في « معرفة الصحابة » (٥/ ٢٤٦٨) عن مالك بن عتاهية رضي الله عنه مرفوعاً : « إن الأرض لتستغفر للمصلي في السراويل » ، وفي خبر أيوب عليه السلام الآتي ما يفيد هـٰذا المعنىٰ كذلك .

(٢) رواه أبو داوود (٣٦٤١) ، والترمذي (٢٦٨٢) ، وابن ماجه (٢٢٣) .

(٣) روىٰ مسلم (٢٦١٦) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً : « من أشار إلىٰ أخيه بحديدة . . فإن الملائكة تلعنه حتىٰ يدعه وإن كان أخاه لأبيه وأمه » .

وروى الطبري في « تفسيره » (٢/ ٢/ ٧٥) في تفسير قوله تعالىٰ : ﴿ وَيَلْعَنُهُمُ ٱللَّٰعِنُونَ ﴾ عن قتادة : (هم الملائكة) .

إلىٰ أنَّ العاصيَ بتطريفةٍ واحدةٍ جنىٰ علىٰ جميعِ ما في الملكِ والملكوتِ ، وقدْ أهلكَ نفسَهُ ، إلا أنْ يتبعَ السيئةَ بحسنةٍ تمحوها ، فيتبدَّلُ اللعنُ بالاستغفارِ ، فعسى اللهُ أنْ يتوبَ عليهِ ويتجاوزَ عنهُ .

وأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ أيُّوبَ عليهِ السلامُ : (يا أيوبُ ؛ ما مِنْ عبدٍ لي مِنَ الآدميينَ إلا ومعَهُ ملكانِ ، فإذا شكرني علىٰ نعمائي . . قالَ الملكانِ : اللهمَّ ؛ زدْهُ نعماً علىٰ نعمٍ ، فإنَّكَ أهلُ الحمدِ والشكرِ ، فكُنْ مِنَ الشاكرينَ قريباً ، فكفىٰ بالشاكرينَ علوَّ رتبةٍ عندي أنِّي أشكرُ شكرَهُمْ ، وملائكتي يدعونَ لهُمْ ، والبقاعُ تحبُّهُمْ ، والآثارُ تبكي عليهِمْ)(١) .

وكما عرفتَ أنَّ في كلِّ طرفةِ عينٍ نعماً كثيرةً . . فاعلمْ أنَّ في كلِّ نَفَسٍ ينبسطُ وينقبضُ نعمتينِ ؛ إذْ بانبساطِهِ يخرجُ الدخانُ المحترقُ مِنَ القلبِ ، ولوْ لمْ يخرجْ . . لهلكَ ، وبانقباضِهِ يجمعُ روحَ الهواءِ إلى القلبِ ، ولوْ سُدَّ متنفسُهُ . . لاحترقَ قلبُهُ بانقطاعِ روحِ الهواءِ وبرودتِهِ عنهُ وهلكَ .

بلِ اليومُ والليلةُ أربعٌ وعشرونَ ساعةً ، وفي كلِّ ساعةٍ قريبٌ مِنْ ألفِ نفسٍ ، وكلُّ نفسٍ قريبٌ مِنْ عشرِ لحظاتٍ ، فعليكَ في كلِّ لحظةٍ آلافُ آلافِ نعمةٍ في كلِّ جزءٍ مِنْ أجزاءِ بدنِكَ ، بلْ في كلِّ جزءٍ مِنْ أجزاءِ العالمِ ، فانظرْ هلْ يُتصوَّرُ إحصاءُ ذلكَ أمْ لا ؟!

ولمَّا انكشفَ لموسىٰ عليهِ السلامُ حقيقةُ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَإِن تَعُدُّوا نِعْمَتَ

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢١٠) .

ٱللَّهِ لَا تُحۡصُوهَآ ﴾ . . قالَ : (إلـهي ؛ كيفَ أشكرُكَ ولكَ في كلِّ شعرةٍ مِنْ جسدي نعمتانِ ؛ أنْ لينتَ أصلَها ، وأنْ طمستَ رأسَها ؟!)⁽¹⁾ .

ولذلكَ وردَ في الأثرِ : (مَنْ لمْ يعرفْ نعَمَ اللهِ إلا في مطعمِهِ ومشربِهِ . . فقدْ قلَّ علمُهُ ، وحضرَ عذابُهُ)⁽²⁾ .

وجميعُ ما ذكرناهُ يرجعُ إلى المطعمِ والمشربِ ، فاعتبرْ ما سواهُ مِنَ النعمِ بهِ ، فإنَّ البصيرَ لا تقعُ عينُهُ في العالمِ علىٰ شيءٍ ولا يلمُّ خاطرُهُ بموجودٍ إلا ويتحقَّقُ أنَّ للهِ فيهِ نعمةً عليهِ .

فلنتركِ الاستقصاءَ والتفصيلَ ؛ فإنَّهُ طمعٌ في غيرِ مَطْمَعٍ .

* * *

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٠٩) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢١٠) عن أبي الدرداء رضي الله عنه .

MELEKLERİN YARATILMASINDAKİ NÎMETLER

Artık yukarıda yaptığımız açıklama ile peygamberleri ıslâh ve hidâyet ile onlara vahyi tebliğ için melekleri yaratması, Allahu Teâlâ'nın nîmetlerinden olduğunu anlamış bulunuyorsun. Fakat meleklerin işlerinin yalnız bu kadardan ibaret olduğunu sanma. Sayılarının çokluğuna rağmen onlar üç tabakaya münhasırdırlar. Yer melekleri, gök melekleri ve Hamele-i Arş melekleri. Yemek içmek hususunda meleklerin sana nasıl müvekkel olduklarını yukarıda anlatmıştık. Ayrıca hidâyet ve irşâd gibi daha pek çok görevleri vardır. Bilmiş ol ki; vücudunun her parçasına, hattâ her bitkiye, gıdâ olmak için en az yedi melek müvekkeldir. Bu sayı, ona, yüze ve daha yukarıya da çıkar.

Bunun açıklanması şöyledir: Gıda demek, kaybolan gıdanın cüzlerinin birine, berikisinin geçmesi demektir. O gıda en son kana karışır, daha sonra et ve kemik olur. Et ve kemik olunca gıda tamamlanmış olur. Kan, et, kemik, kudret, mârifet ve ihtiyârı olmayan cisimden ibârettir. Bizâtihî hareket edemez ve kendi kendine değişikliğe uğrayamaz. Yalnız tabiat, bunu tavırdan tavıra değiştiremez. Nitekim buğday da böyledir. Kendi kendine un, hamur ve ekmek olamaz. Bunları yapacak sanatkârlar ister. Bunun gibi, kan da kendi başına ne et, ne kemik, ne sinir, ne de damar olabilir. Bu da sanatkâra muhtaçtır. Zâhirdeki sanatkârlar, belde halkı olduğu gibi, bâtınî sanatkârlar da meleklerdir. Allahu Teâlâ zâhirî ve bâtınî nîmetlerini sende tamamlamıştır. Artık bâtınî nîmetlerini bilmemezlikten gelmek, senin için doğru değildir.

Buna göre derim ki; gıdayı et ve kemiğin etrafına çekmek için bir melek lâzımdır. Çünkü gıdâ kendi başına hareket edemez. Gıdâyı orada tutmak için de başka bir melek lâzım. Gıdâyı kan şeklinden çıkarmak için ayrı bir melek; et, damar ve kemik sûreti vermek için de başka bir melek lâzımdır. İhtiyaç fazlası olan gıdayı atmak için başka bir melek, meydana gelen eti eski ete, kemiği kemiğe, damarı damara bağlamak için de ayrı bir melek lâzım. Sonra şekillerini bozmayacak vaziyette kararı kadar yerli yerine ve derecesine göre konmalarını tâyin için de ayrı bir melek lâzımdır. Her âzâya ihtiyâcı kadar verilecektir. Meselâ, bütün gıda çocuğun burnunda toplanırsa, çocuğun burnu büyür ve şekli bozulurdu. Diğer âzâlarda da durum böyledir. Aksi halde âzâların biri büyür, diğeri küçük kalır ve şekli bozulmuş olurdu. İşte bu riyazî taksîmâta riâyet de yedinci meleğin görevidir. Kanın kendi kendine bu taksîmâtı böyle yaptığını sanmak, cehâlettir.

İşte bunlar yer melekleridir. Sen gaflet içerisine daldığın ve uykuda istirahat ettiğin hâlde bu melekler seninle meşguldür. Bâtınî gıdânı ıslâh ettikleri hâlde senin bunlardan haberin bile yoktur. Bu anlattığımız, normal ve birbirine müvâzî olan parçalarındadır. Hele kalp gibi âzâlarında, bu sayı yüzü de geçer. Sözü uzatmamak için bunların tafsîlâtına girmiyoruz. Yer meleklerinin gök meleklerinden yardım almaları da muayyen bir tertip üzeredir. Bunun künhünü ancak Allahu Teâlâ bilir. Gök melekleri de yardımı Arş'ı yüklenen meleklerden alırlar. Hepsine kuvvet ve kudret veren, yer ve gökleri yaratan ve her şeye kadir olan Allahu Teâlâ'dır. Yer ve göklere, bitki ve hayvanlara, hattâ her yağmur damlasına ve bulutlara müvekkel melekler hakkındaki hadîsler pek çoktur. Bunun için hadîsten delîl göstermedik.

Şâyet, "Bu işleri niçin bir meleğe bırakmadın da her birine ayrı ayrı melek görevlendirdin? Hâlbuki bir buğday da önce öğütülecek, sonra eleklenecek, sonra suyu dökülecek, sonra yoğrulup hamur olacak, sonra ekmek büyüklüğünde bölünecek, sonra ekmek olarak açılacak ve daha sonra da tandıra vurulacak. Bütün bunları bir kişi de yapabileceği gibi, bu bâtınî işleri de varsın bir melek görsün, bunları niçin yediye çıkardın?" dersen bilmiş o! ki;

Meleklerin yaratılışı, insanların yaratılışına benzemez. Onların bir tanesinin bir vasfı vardır. Ancak tek iş görebilir, başka bir şey yapamaz. Buna işâret olarak Kur'ân-ı Kerîm'de:

وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ

"Bizden kimse müstesnâ olmamak üzere her biri için malûm birer makam vardır." (Sâffât sûresi, 37/164) buyrulmuştur. Bunun için aralarında çekememezlik, kavga ve dövüş gibi bir şey olmaz. Onların yerlerini tâyindeki benzerleri, bizim beş duyumuzdan göz, kulak ve burun duyuları gibidir. Göz, işitmek, kulak görmek ve her ikisi koku almak için birbirleriyle uğraşmazlar. Çünkü bunların üçünün de vazîfeleri belli ve ayrıdır. Fakat el ayak böyle değil, nispeten bunlar birbirinin vazîfesini az ve zor da olsa görebilir. El ile tutulduğu gibi, ayak parmakları ile de tutulabilir. Bâzen başın ile de başkasını dövebilirsin. Bir insan gibi de değiller, bir insan birçok işler görebilir. Bu, eğilip bükülmeden ileri gelir. Sebebi, insan sıfatlarının çokluğudur. İnsan tek vasıflı olmadığı için gördüğü iş de tek değildir. Bunun için, bakarsın bâzen ibâdet eden bir insan, bâzen de isyân eder. Çünkü sebep ve sıfatlar ayrıdır. Meleklerin tabiatinde bu mümkün değildir. Onlar tâate mecburdur. Onların hakkında isyan düşünülemez. Bunun için emrolunduklarını yaparlar. Gece gündüz tesbîh eder ve yorulmazlar. Onlardan rükû edenler devamlı rükûda, secde edenler devamlı secdede, kıyâmda olanlar ise devâmlı kıyamdadırlar. Her birinin muayyen bir makamı var, onu santim ileri geçemez.

Onların, isyâna imkân olmayacak şekilde Allah'a olan itâatlerini, kendi âzâlarının sana olan itâatine benzetebilirsin. Bütün âzâların her an senin emir ve yasaklarına muntazırdır; neyi emredersen hemen onu yapar, neden men edersen hemen ondan çekinirler. İsyâna imkânları yoktur. Bir defa bir göze açıl emrini verdi mi, eğer göz sakat değilse hemen açılır. Bu bakımdan meleklerin Allah'a itâati, âzaların kalbe olan itâatine benzer. Fakat arada fark vardır. Melekler şuurlu olarak itâat ederler, âzâların itaati ise şuursuzdur.

İşte bu, yalnız yiyip içmende kendilerine muhtaç olduğun yer ve gök meleklerinde Allahu Teâlâ'nın sana olan nîmetidir. Diğer hareket ve ihtiyaçlarındaki nîmeti şöyle dursun. Biz burada onları da açıklamakla lâfı uzatacak değiliz. Çünkü o da nîmet tabakalarından ayrı bir tabakadır. Zâten topluca nîmet tabakalarını saymak bile mümkün değildir. Nerede kaldı her tabakada bulunan nîmetleri saymak...

Görüldüğü gibi, Allahu Teâlâ açık ve gizli nîmetlerini insanda tamamladı ve sonra da:

وَذَرُوا ظَاهِرَ الْإِثْمِ وَبَاطِنَهُ

"Günâhın açığını da kapalısını da terk edin." (En'âm sûresi, 6/120) buyurdu. Günâhların bâtınını terk etmeyi çoklarının bilmediği, haset, sû-i zan, bid'at, içinden kötülük plânları hazırlamak gibi kalp günâhlarıdır.

Bunları terk etmek, bâtınî nîmetlere, dış âzalarla yapılan günâhları terk etmek de zâhirî nîmetlere şükürdür. Hattâ ben derim ki; göz açıp yumuncaya kadar olsun Allah'a isyân etmek ve meselâ, bu kadar müddet bakılması yasak olan yabancı kadına bakmak, yer ve göklerdeki Allahu Teâlâ'nın sana verdiği bütün nîmetlerine karşı nankörlüktür. Zîra Allahu Teâlâ'nın yarattığı her şey, melekler, yer ve gökler, hayvan ve bitkilerin hepsi kullarının her biri için ayrı ayrı birer nîmettir. Herkesin ondan intifaı [faydalanması] tamamlanmıştır. Göz kapaklarını her açıp kapamada Allahu Teâlâ'nın, göz kapaklarında iki nîmeti vardır. Çünkü her kapağın altında sinir ve kaslar bulunur. Bunlar dimağa bağlıdır. Üst kapağın aşağı ve alt kapağın yukarı çıkması bu sâyede mümkündür. Her kapakta siyah tüyler, kirpikler vardır. Bunların siyah olması, gözün ziyasını toplamak için Allahu Teâlâ'nın bir nîmetidir. Zîra beyazlık ziyayı dağıtır, siyahlık ise toplar. Ayrıca hâriçten göze bir şeyin girmesinden gözü korumaları için bir hizâda dizilmiş olmaları da Allahu Teâlâ'nın ayrı bir nîmetidir. Demek ki gözdeki her kılda iki nîmet vardır. Ayrıca kirpiklerin birbirine girmesinde daha büyük bir nîmet vardır. Bâzen havadaki toz, gözün açılmasına engel olabilir. Gözü tamamen kapasa, göremez. İşte kirpiklerin çokluğu sâyesinde toz göze giremez ve onların arasından yolunu görerek gider.

Sonra gözbebeğine toz kaçmasına karşı, Allah göz kapaklarının etrafını göz bebeğine hizmetçi kıldı. Adetâ aynanın tozunu siler gibi bir iki defa onu ovuşturmakla göz bebeğinden tozu uzaklaştırır ve yanlara doğru çeker. Sineğin göz kapakları olmadığı için, Allahu Teâlâ ona da gözlerini temizleyecek iki el yarattı. Durmadan bu elleri ile gözlerini temizler. Kitabın hacmi müsait olmadığı için bu hususta derinliğine tafsîlâta girişemedik. Bununla beraber Allah yardım eder ve ömür vefâ ederse bu hususları genişçe açıklayan **"Acâibu Sun'ullâh"** adında bir eser yazmayı düşünüyorum. Şimdi maksada dönelim.

Yabancı kadına bakan kimse, gözünü açmakla, Allahu Teâlâ'nın kendisine verdiği göz kapaklarına karşı nankörlük etmiş olur. Hâbluki kapaklar gözsüz, göz başsız, baş gövdesiz, vücud da gıdasız, gıda susuz; yer, hava, yağmur, bulut, güneş, ay ve bunların hepsi göksüz, gök de meleksiz olamayacağına göre, bunların hepsi, bedenin âzâlarının birbirine bağlılığı gibi bir kül hâlinde ve yekvücud gibi olduklarına göre, Arş-ı A'zam'ın altından yedi kat yerin dibine kadar hepsine karşı nankörlük etmiş olur.

Artık ne gökler, ne bir melek, ne bir hayvan, ne bir bitki ve ne de cansız bir varlık yoktur ki, ona lânet etmiş olmasın, hepsi onu tel'în eder. Bunun için haberde şöyle vârid olmuştur: *"İnsanlar toplandıkları yerlerden ayrıldıkları vakit, o yer onları ya tel'în eder veya onlar için istiğfâr eder."* Yine: *"Âlim için, denizdeki balıklara varıncaya kadar, her şey istiğfâr eder. Melekler de âsîleri sayılamayacak sözlerle tel'în ederler."*[61] buyrulmuştur. Bütün bunlar, âsînin bir göz açıp yumması ile melek ve melekût âleminde olan her şeye karşı cinâyet işlemesiyle kendisini helâke sürüklemesindendir. Ancak kötülüğüne karşılık hemen bir iyilik yaparsa, o kötülüğü mahveder ve tel'îni istiğfâra çevirir de Allahu Teâlâ'nın günâhlarından vazgeçerek onu affetmesi umulur.

Allahu Teâlâ **Eyyûb aleyhisselâm**a:

"– Yâ Eyyûb! Âdemoğullarından hiç bir kulum yoktur ki, onunla iki melek bulunmasın. Kulum, verdiğim nîmetlere karşı bana şükrettiği vakit, o melekler: "Allahım, bunun nîmetini arttır, sen hamd ve şükür ehlisin." derler. O hâlde sen de şükredenlerden ol. Şükredenlere karşı benim de teşekkürüm, onlar için nezdimde derece bakımın-

---

[61] İlim bahsinde geçmiştir.

dan kâfidir. Meleklerim onlar için duâ ederler, bulundukları yer onları sever ve eserleri onlar için ağlar." diye vahyetmiştir.

Her göz açıp yummakta birçok nîmetlerin bulunduğunu bildiğin gibi, her nefes alıp vermekte de iki nîmetin bulunduğunu bil. Zîra her nefes almakta oksijenli havayı içine alıyor, her nefes vermekte karbondioksiti havayı dışarı atıyorsun. Eğer nefes vermeyip kalbinde yanan kirli havayı dışarı atmasan, ölürdün. Eğer nefes almasan, havanın rûhu ve soğukluğu kalbine girmediği için yine ölürdün. Bir gün yirmi dört saat ve takrîben her saatte bin defa nefes alıp vermektesin. Her nefes de on lahzaya, [âna] yakındır. Demek ki her lahzada bedeninin her parçasında belki âlemin her cüz'ünde senin için milyonlarca nîmetler vardır. Düşün bakalım, bu nîmetleri saymak mümkün müdür?

Allahu Teâlâ'nın **Mûsâ aleyhisselâm**a:

وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوهَا

"Allah'ın nîmetlerini sayacak olursanız, onları sayamazsınız." (Nahl sûresi, 16/18) buyurduğunun hakîkati keşfolunduğu vakit, Mûsâ: *"İlâhî, ben sana nasıl şükredeyim? Hâlbuki cesedimde bulunan sayısız kılların her biri için senin bende iki nîmetin vardır. O da bunları yumuşak ve uçlarını zararsız hâle getirmendir."*

"Yemek ve içmekten başka hususlarda Allahu Teâlâ'nın nîmetlerini bilemeyenlerin bildikleri az ve azapları hazırdır" denildi. Hâlbuki bizim anlattığımız bütün bu nîmetler, yemekle ilgili olan nîmetlerdir. Var diğerlerini sen düşün. Zîra aklı başında olan kimse, gözünün iliştiği her şeyde kendisi için Allahu Teâlâ'nın bir nîmeti olduğunu bilir. Bunun için biz de bu konuyu burada keselim.

بيان السبب الصارف للخلق عن الشكر

اعلمْ : أنَّهُ لمْ يقصرْ بالخلقِ عنْ شكرِ النعمةِ إلا الجهلُ والغفلةُ ، فإنَّهُمْ مُنعوا بالجهلِ والغفلةِ عنْ معرفةِ النعَمِ ، ولا يُتصوَّرُ شكرُ النعمةِ إلا بعدَ معرفتِها ، ثمَّ إنَّهُمْ إنْ عرفوا نعمةً ظنُّوا أنَّ الشكرَ عليها أنْ يقولَ بلسانِهِ : الحمدُ للهِ ، الشكرُ للهِ ، ولمْ يعرفوا أنَّ معنى الشكرِ أنْ يستعملَ النعمةَ في إتمامِ الحكمةِ التي أُريدَتْ بها ، وهيَ طاعةُ اللهِ تعالىٰ ، فلا يمنعُ مِنَ الشكرِ بعدَ حصولِ هاتينِ المعرفتينِ إلا غلبةُ الشهوةِ واستيلاءُ الشيطانِ .

أمَّا الغفلةُ عنِ النعمِ . . فلها أسبابٌ ، وأحدُ أسبابِها أنَّ الناسَ بجهلِهِمْ لا يعدُّونَ ما يعمُّ الخلقَ ويسلمُ لهُمْ في جميعِ أحوالِهِمْ نعمةً ، فلذلكَ لا يشكرونَ علىٰ جملةِ ما ذكرناهُ مِنَ النعمِ ؛ لأنَّها عامَّةٌ للخلْقِ مبذولةٌ لهُمْ في جميعِ أحوالِهِمْ ، فلا يرىٰ كلُّ واحدٍ لنفسِهِ اختصاصاً بهِ ، فلا يعدُّهُ نعمةً ، فلا تراهُمْ يشكرونَ اللهَ تعالىٰ علىٰ روحِ الهواءِ ، ولوْ أُخذَ بمُخَنَّقِهِمْ لحظةً حتَّى انقطعَ الهواءُ عنهُمْ . . ماتوا ، ولوْ حُبسوا في بيتِ حمامٍ فيهِ هواءٌ حارٌّ ، أوْ في بئرٍ فيهِ هواءٌ ثقُلَ برطوبةِ الماءِ . . ماتوا غمّاً ، فإنِ ابتليَ واحدٌ منهُمْ بشيءٍ مِنْ ذلكَ ثمَّ نجا . . ربَّما قدَّرَ ذلكَ نعمةً ، وشكرَ اللهَ عليها ، وهـٰذا غايةُ الجهلِ ؛ إذْ صارَ شكرُهُمْ موقوفاً علىٰ أنْ تُسلبَ عنهُمُ النعمةُ ثمَّ تُردُّ عليهِمْ في بعضِ الأحوالِ ، والنعمةُ في جميعِ الأحوالِ أولىٰ بأنْ تُشكرَ

مِنَ النعمةِ في بعضِها ، فلا ترى البصيرَ يشكرُ صحَّةَ بَصرِهِ إلىٰ أنْ تعمىٰ عينُهُ ، فعندَ ذلكَ لوْ أُعيدَ عليهِ بصرُهُ . . أحسَّ بهِ وشكرَهُ وعدَّهُ نعمةً .

ولمَّا كانَتْ رحمةُ اللهِ واسعةً على الخلقِ ، مبذولةً لهُمْ في جميعِ الأحوالِ⁽¹⁾ . . فلمْ يعدَّهُ الجاهلُ نعمةً ، وهـٰذا الجاهلُ مثلُ العبدِ السوءِ ، حقُّهُ أنْ يُضربَ دائماً ، حتَّىٰ إذا تُرِكَ ضربُهُ ساعةً . . تقلَّدَ بهِ منَّةً ، فإنْ تُرِكَ ضربُهُ على الدوامِ . . غلبَهُ البطرُ وتركَ الشكرَ ، فصارَ الناسُ لا يشكرونَ إلا المالَ الذي يتطرَّقُ الاختصاصُ إليهِ مِنْ حيثُ الكثرةُ والقلَّةُ ، وينسونَ جميعَ نعَمِ اللهِ تعالىٰ عليهِمْ .

كما شكا بعضُهُمْ فقرَهُ إلىٰ بعضِ أربابِ البصائرِ ، وأظهرَ شدَّةَ اغتمامِهِ بهِ ، فقالَ لهُ : أيسرُّكَ أنَّكَ أعمىٰ ولكَ عشرةُ آلافِ درهمٍ ؟ فقالَ : لا ، فقالَ : أيسرُّكَ أنَّكَ أخرسُ ولكَ عشرةُ آلافٍ ؟ فقالَ : لا ، فقالَ : أيسرُّكَ أنَّكَ أقطعُ اليدينِ والرجلينِ ولكَ عشرونَ ألفاً ؟ فقالَ : لا ، فقالَ : أيسرُّكَ أنَّكَ مجنونٌ ولكَ عشرةُ آلافِ درهمٍ ؟ فقالَ : لا ، فقالَ : أما تستحي أنْ تشكوَ مولاكَ ولهُ عندَكَ عروضٌ بخمسينَ ألفاً ؟ !⁽²⁾ .

وحُكِيَ أنَّ بعضَ القرَّاءِ اشتدَّ بهِ الفقرُ حتَّىٰ ضاقَ بهِ ذرعاً ، فرأىٰ في المنامِ كأنَّ قائلاً يقولُ لهُ : تودُّ أنَّا أنسيناكَ سورةَ الأنعامِ وأنَّ لكَ ألفَ دينارٍ ؟

---

(١) والعبارة في غير (أ) : (ولما كانت رحمة الله واسعة . . عمَّمَ الخلق ، وبذل لهم في جميع الأحوال . . .) .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢١٠) .

قالَ : لا ، قالَ : فسورةَ هودٍ ؟ قالَ : لا ، قالَ : فسورةَ يوسفَ ؟ قالَ : لا ، فلمْ يزلْ يعدِّدُ عليهِ سوراً ، ثمَّ قالَ : فمعَكَ قيمةُ مئةِ ألفِ دينارٍ وأنتَ تشكو ؟! فأصبحَ وقدْ سُرِّيَ عنهُ⁽¹⁾ .

ودخلَ ابنُ السمَّاكِ علىٰ بعضِ الخلفاءِ وبيدِهِ كوزُ ماءٍ يشربُهُ ، فقالَ لهُ : عظْني ، فقالَ : لوْ لمْ تُعطَ هـٰذهِ الشربةَ إلا ببذلِ جميعِ أموالِكَ وإلا . . بقيتَ عطشانَ . . فهلْ كنتَ تعطيهِ ؟ قالَ : نعمْ ، فقالَ : لوْ لمْ تُعطَ إلا بملكِكَ كلِّهِ . . فهلْ كنتَ تتركُهُ ؟ قالَ : نعمْ ، قالَ : فلا تفرحْ بملْكٍ لا يساوي شربةَ ماءٍ⁽²⁾ .

فبهـٰذا يتبيَّنُ أنَّ نعمةَ اللهِ تعالىٰ على العبدِ في شربةِ ماءٍ عندَ العطشِ أعظمُ مِنْ ملكِ الأرضِ كلِّها .

وإذا كانَتِ الطباعُ مائلةً إلى اعتدادِ النعمةِ الخاصَّةِ نعمةً دونَ العامَّةِ وقدْ ذكرنا النعَمَ العامَّةَ . . فلنذكرْ إشارةً وجيزةً إلى النعَمِ الخاصَّةِ ، فنقولُ :

ما مِنْ عبدٍ إلا ولوْ أنعمَ النظرَ في أحوالِهِ . . رأىٰ مِنَ اللهِ تعالىٰ نعمةً أو نعماً كثيرةً تخصُّهُ ، لا يشاركُهُ فيها الناسُ كافَّةً ، بلْ يشاركُهُ عددٌ يسيرٌ مِنَ

---

(1) قوت القلوب (١/ ٢١٠) .

(2) والخبر في (أ) : (ودخل ابن السماك على الرشيد وفي يده كوز ماء ليشربه ، فقال : عظني ، قال : أرأيت لو منعت هـٰذه الشربة أكنت مفتديها بملكك ؟ قال : بلىٰ ، قال : اشرب هنيئاً ، فشرب ، ثم قال : أرأيت لو منعت إخراجها أكنت مفتديها بملكك ؟ قال : بلىٰ ، قال : يا أمير المؤمنين ؛ وما قدر ملك لا يساوي شربة وبولة ؟!) ، وقد رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص١٣٤) .

الناسِ ، وربَّما لا يشاركُهُ فيها أحدٌ ، وذلكَ يعترفُ بهِ كلُّ عبدٍ في ثلاثةِ أمورٍ : في العقلِ ، والخُلُقِ ، والعلمِ .

أمَّا العقلُ : فما مِنْ عبدٍ للهِ تعالىٰ إلا وهوَ راضٍ عنِ اللهِ تعالىٰ في عقلِهِ ، يعتقدُ أنَّهُ أعقلُ الناسِ ، وقلَّما يسألُ اللهَ العقلَ ، وإنَّ مِنْ شرفِ العقلِ أنْ يفرحَ بهِ الخالي عنهُ كما يفرحُ بهِ المتصفُ بهِ ، فإذا كانَ اعتقادُهُ أنَّهُ أعقلُ الناسِ . . فواجبٌ عليهِ أنْ يشكرَهُ ؛ لأنَّهُ إنْ كانَ كذلكَ . . فالشكرُ واجبٌ عليهِ ، وإنْ لمْ يكنْ ولكنَّهُ يعتقدُ أنَّهُ كذلكَ . . فهوَ نعمةٌ في حقِّهِ ، فمَنْ وضعَ كنزاً تحتَ الأرضِ فهوَ يفرحُ بهِ ويشكرُ عليهِ ، فإنْ أُخذَ الكنزُ مِنْ حيثُ لا يدري . . فيبقىٰ فرحُهُ بحسَبِ اعتقادِهِ ، ويبقىٰ شكرُهُ ؛ لأنَّهُ في حقِّهِ كالباقي .

وأمَّا الخُلُقُ : فما مِنْ عبدٍ إلا ويرىٰ مِنْ غيرِهِ عيوباً يكرهُها وأخلاقاً يذمُّها ، وإنَّما يذمُّها مِنْ حيثُ يرىٰ نفسَهُ بريئاً عنها ، فإذا لمْ يشتغلْ بذمِّ الغيرِ . . فينبغي أنْ يشتغلَ بشكرِ اللهِ ؛ إذْ حسَّنَ خُلُقَهُ وابتلىٰ غيرَهُ بالخُلُقِ السيِّءِ .

وأمَّا العلمُ : فما مِنْ أحدٍ إلا ويعرفُ مِنْ بواطنِ أمورِ نفسِهِ وخفايا أفكارِهِ ما هوَ منفردٌ بهِ ، ولوْ كُشِفَ الغطاءُ حتَّى اطلعَ عليهِ أحدٌ مِنَ الخلقِ . . لافتضحَ ، فكيفَ لوِ اطلعَ الناسُ كافَّةً ؟!

فإذاً ؛ لكلِّ عبدٍ علمٌ بأمرٍ خاصٍّ لا يشاركُهُ فيهِ أحدٌ مِنْ عبادِ اللهِ ، فلِمَ

لا يشكرُ سترَ اللهِ الجميلَ الذي أرسلَهُ علىٰ وجهِ مساوئِهِ ، فأظهرَ الجميلَ وسترَ القبيحَ ، وأخفىٰ ذلكَ عنْ أعينِ الخلْقِ ، وخصَّصَ علمَهُ بهِ حتَّىٰ لا يطلعَ عليهِ أحدٌ ؟!

فهـٰذهِ ثلاثٌ مِنَ النعَمِ خاصَّةٌ يعترفُ بها كلُّ عبدٍ ؛ إمَّا مطلقاً ، وإمَّا في بعضِ الأمورِ ، فلننزلْ عنْ هـٰذهِ الطبقةِ إلىٰ طبقةٍ أخرىٰ أعمَّ منها قليلاً ، فنقولُ :

ما مِنْ عبدٍ إلا وقدْ رزقَهُ اللهُ تعالىٰ في صورتِهِ أوْ شخصِهِ ، أوْ أخلاقِهِ أوْ صفاتِهِ ، أوْ أهلِهِ أوْ ولدِهِ ، أوْ مسكنِهِ أوْ بلدِهِ ، أوْ رفيقِهِ أوْ أقاربِهِ ، أو عزِّهِ أوْ جاهِهِ ، أوْ في سائرِ محابِّهِ . . أموراً لوْ سُلبَ ذلكَ منهُ وأُعطيَ ما خُصِّصَ بهِ غيرُهُ . . لكانَ لا يرضىٰ بهِ ، وذلكَ مثلُ أنْ جعلَهُ مؤمناً لا كافراً ، وحيّاً لا جماداً ، وإنساناً لا بهيمةً ، وذكراً لا أنثىٰ ، وصحيحاً لا مريضاً ، وسليماً لا معيباً ، فإنَّ كلَّ هـٰذهِ خصائصُ وإنْ كانَ فيها عمومٌ أيضاً ؛ فإنَّ هـٰذهِ الأحوالَ لوْ بُدِّلَتْ بأضدادِها . . لمْ يرضَ بها ، بلْ لهُ أمورٌ لا يبدِّلُها بأحوالِ الآدميينَ أيضاً ، وذلكَ إمَّا أنْ يكونَ بحيثُ لا يبدِّلُهُ بما خُصَّ بهِ أحدٌ مِنَ الخلقِ ، أوْ لا يبدِّلُهُ بما خُصَّ بهِ الأكثرُ ، فإذا كانَ لا يبدِّلُ حالَ نفسِهِ بحالِ غيرِهِ . . فإذاً حالُهُ أحسنُ مِنْ حالِ غيرِهِ ، فإنْ كانَ لا يعرفُ شخصاً يرتضي لنفسِهِ حالَهُ بدلاً عنْ حالِ نفسِهِ إمَّا على الجملةِ وإمَّا في أمرٍ خاصٍّ . . فإذاً للهِ تعالىٰ عليهِ نعمٌ ليسَتْ لهُ علىٰ أحدٍ مِنْ عبادِهِ سواهُ ، وإنْ كانَ يبدِّلُ حالَ نفسِهِ بحالِ بعضِهِمْ دونَ البعضِ . . فلينظرْ إلىٰ عددِ المغبوطينَ عندَهُ ،

فإنَّهُ ـ لا محالةَ ـ يراهُمْ أقلَّ بالإضافةِ إلىٰ غيرِهِمْ ، فيكونُ مَنْ دونَهُ في الحالِ أكثرَ بكثيرٍ ممَّنْ هوَ فوقَهُ ، فما بالُهُ ينظرُ إلىٰ مَنْ فوقَهُ ليزدريَ نعَمَ اللهِ تعالىٰ علىٰ نفسِهِ ولا ينظرُ إلىٰ مَنْ دونَهُ ليستعظمَ نعمَ اللهِ تعالىٰ عليهِ ؟! وما بالُهُ لا يسوِّي دنياهُ بدينِهِ ؟ أليسَ إذا لامَتْهُ نفسُهُ علىٰ سيئةٍ يقارفُها يعتذرُ إليها بأنَّ في الفسَّاقِ كثرةً ، فينظرُ أبداً في الدينِ إلىٰ مَنْ دونَهُ لا إلىٰ مَنْ فوقَهُ ؟! فلِمَ لا يكونُ نظرُهُ في الدنيا كذلكَ ؟

فإذا كانَ حالُ أكثرِ الخلقِ في الدينِ خيراً منهُ ، وحالُهُ في الدنيا خيراً مِنْ حالِ أكثرِ الخلْقِ . . فكيفَ لا يلزمُهُ الشكرُ ؟!

ولهـٰذا قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ نظرَ في الدنيا إلىٰ مَنْ هوَ دونَهُ ، ونظرَ في الدينِ إلىٰ مَنْ هوَ فوقَهُ . . كتبَهُ اللهُ صابراً وشاكراً ، ومَنْ نظرَ في الدنيا إلىٰ مَنْ هوَ فوقَهُ ، وفي الدينِ إلىٰ مَنْ هوَ دونَهُ . . لمْ يكتبْهُ اللهُ صابراً ولا شاكراً »(١) .

فإذاً ؛ كلُّ مَنِ اعتبرَ حالَ نفسِهِ وفتَّشَ عمَّا خُصَّ بهِ . . وجدَ للهِ تعالىٰ علىٰ نفسِهِ نعماً كثيرةً ، لا سيَّما مَنْ خُصَّ بالسنَّةِ والإيمانِ ، والعلمِ والقرآنِ ، ثمَّ الفراغِ والصحَّةِ والأمنِ وغيرِ ذلكَ .

ولذلكَ قيلَ(٢) : [من البسيط]

مَنْ شاءَ عيشاً رحيباً يستطيبُ بهِ في دينِهِ ثم في دنياهُ إقبالا

---

(١) رواه الترمذي (٢٥١٢) .

(٢) البيتان لأبي الفتح البستي في « ديوانه » (ص٢٨٤) .

فلينظـرَنَّ إلـىٰ مَنْ فـوقَـهُ ورعـاً ولينظـرَنَّ إلـىٰ مَـنْ دونَـهُ مـالا

ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ لمْ يستغنِ بآياتِ اللهِ . . فلا أغناهُ اللهُ »(١) ، وهـٰذا إشارةٌ إلىٰ نعمةِ العلمِ .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « إنَّ القرآنَ هوَ الغنى الذي لا غنىٰ بعدَهُ ولا فقرَ معَهُ »(٢) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « مَنْ آتاهُ اللهُ القرآنَ فظنَّ أنَّ أحداً أغنىٰ منهُ . . فقدِ استهزأَ بآياتِ اللهِ »(٣) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « ليسَ منَّا مَنْ لمْ يتغنَّ بالقرآنِ »(٤) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « كفىٰ باليقينِ غنىً »(٥) .

وقالَ بعضُ السلفِ : (يقولُ اللهُ تعالىٰ : إنَّ عبداً أغنيتُهُ عنْ ثلاثةٍ لقدْ أتممتُ عليهِ نعمتي؛ عنْ سلطانٍ يأتيهِ، وطبيبٍ يداويهِ، وعمَّا في يدِ أخيهِ)(٦) ،

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢١٠) ، وقال الحافظ العراقي : (لم أجده بهـٰذا اللفظ) . « إتحاف » (٩/ ١٣٢) .

(٢) رواه أبو يعلىٰ في « مسنده » (٢٧٧٣) ، والطبراني في « الكبير » (١/ ٢٥٥) من حديث أنس رضي الله عنه بنحوه .

(٣) قوت القلوب (١/ ٢١٠) ، وروى البخاري في « التاريخ الكبير » (٣/ ٢٦٥) نحوه .

(٤) رواه البخاري (٧٥٢٧) .

(٥) رواه القضاعي في « مسند الشهاب » (١٤١٠) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٧٢) .

(٦) قوت القلوب (١/ ٢١٠) .

وعبَّرَ الشاعرُ عنْ هـٰذا فقالَ(١) : [من الهزج]

إِذا ٱلْقُوتُ تَأَتَّىٰ لَـ ـكَ وَٱلصِّحَّةُ وَٱلأَمْنُ
وَأَصْبَحْتَ أَخا حُزْنٍ فَلا فارَقَكَ ٱلْحُزْنُ

بلْ أرشقُ العباراتِ وأفصحُ الكلماتِ كلامُ أفصحِ مَنْ نطقَ بالضادِ ، حيثُ عبَّرَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنْ هـٰذا المعنىٰ فقالَ : « مَنْ أصبحَ آمناً في سربِهِ ، معافىً في بدنِهِ ، عندَهُ قوتُ يومِهِ . . فكأنَّما حيزَتْ لهُ الدنيا بحذافيرِها »(٢) .

ومهما تأمَّلتَ الناسَ كلَّهُمْ . . وجدتَهُمْ يشكونَ ويتألَّمونَ مِنْ أمورٍ وراءَ هـٰذهِ الثلاثِ معَ أنَّها وبالٌ عليهِمْ ، ولا يشكرونَ نعمةَ اللهِ في هـٰذهِ الثلاثِ ، ولا يشكرونَ نعمةَ اللهِ عليهِم في الإيمانِ الذي بهِ وصولُهُمْ إلى النعيمِ المقيمِ والملكِ العظيمِ .

بلِ البصيرُ ينبغي ألا يفرحَ إلا بالمعرفةِ واليقينِ والإيمانِ ، بلْ نحنُ نعلمُ مِنَ العلماءِ مَنْ لوْ سُلِّمَ إليهِ جميعُ ما دخلَ تحتَ قدرةِ ملوكِ الأرضِ مِنَ المشرقِ إلى المغربِ مِنْ أموالٍ وأتباعٍ وأنصارٍ وقيلَ لهُ : خُذْ هـٰذا عوضاً عنْ علمِكَ ، بلْ عنْ عُشْرِ عَشِيرِ علمِكَ . . لمْ يأخذْهُ ، وذلكَ لرجائِهِ أنَّ نعمةَ

---

(١) البيتان متنازع في نسبتهما ، فهما في « زهر الآداب » (٢/٨٢٧) لمنصور الفقيه ، وفي « محاضرات الأدباء » (٢/٣١٣ـ ٣١٤) لأبي العتاهية ، وفي « تاريخ دمشق » (٥١/٤١٦) للإمام الشافعي .

(٢) رواه الترمذي (٢٣٤٦) ، وابن ماجه (٤١٤١) .

العلمِ تفضي بهِ إلىٰ قرْبِ اللهِ سبحانَهُ وتعالىٰ في الآخرةِ ، بلْ لوْ قيلَ لهُ : لكَ في الآخرةِ ما ترجوهُ بكمالِهِ ، فخذْ هـٰذهِ اللذَّاتِ في الدنيا بدلاً عنِ التذاذِكَ بالعلمِ في الدنيا وفرحِكَ بهِ . . لكانَ لا يأخذُهُ ؛ لعلمِهِ بأنَّ لذَّةَ العلمِ دائمةٌ لا تنقطعُ وثابتةٌ لا تُسرقُ ولا تُغصبُ ولا يُنافسُ فيها ، وأنَّها صافيةٌ لا كدورةَ فيها ، ولذَّاتُ الدنيا كلُّها ناقصةٌ ومكدَّرةٌ ومشوشةٌ لا يفي مرجوُّها بمَخُوفِها ، ولا لذَّتُها بألمِها ، ولا فرحُها بغمِّها ، هـٰكذا رُئِيَ إلى الآنَ ، وهـٰكذا تكونُ ما بقيَ الزمانُ ، إذْ ما خُلقَتْ لذَّاتُ الدنيا إلا لتُجلبَ بها العقولُ الناقصةُ وتُخدعَ ؛ حتَّىٰ إذا انخدعَتْ وتقيَّدَتْ بها . . أبتْ عليها واستعصَتْ ؛ كالمرأةِ الجميلِ ظاهرُها ، تتزيَّنُ للشابِّ الشبقِ الغبيِّ ، حتَّىٰ إذا تقيَّدَ بها قلبُهُ . . استعصَتْ عليهِ واحتجبَتْ عنهُ ، فلا يزالُ معَها في عناءٍ دائمٍ وتعبٍ قائمٍ ، وكلُّ ذلكَ باغترارِهِ بلذَّةِ النظرِ إليها في لحظةٍ ، ولوْ عقلَ وغضَّ البصرَ واستهانَ بتلكَ اللذَّةِ . . سلمَ جميعَ عمرِهِ ، فهكذا وقعَتْ أربابُ الدنيا في شباكِ الدنيا وحبائلِها .

ولا ينبغي أنْ نقولَ : إنَّ المعرضَ عنِ الدنيا متألِّمٌ بالصبرِ عنها ؛ فإنَّ المقبلَ عليها أيضاً متألِّمٌ بالصبرِ عليها وحفظِها وتحصيلِها ودفعِ القُصُودِ عنها⁽¹⁾ ، وتألُّمُ المعرضِ يفضي إلىٰ لذَّةٍ في الآخرةِ ، وتألُّمُ المقبلِ يفضي إلىٰ آلامٍ في الآخرةِ ، فليقرأِ المعرضُ عنِ الدنيا علىٰ نفسِهِ قولَهُ تعالىٰ :

---

(١) وفي (ق) ونسخة الحافظ الزبيدي : (اللصوص) بدل (القصود) . « إتحاف » (٩/ ١٣٣) .

﴿ وَلَا تَهِنُوا۟ فِى ٱبْتِغَآءِ ٱلْقَوْمِ إِن تَكُونُوا۟ تَأْلَمُونَ فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَ وَتَرْجُونَ مِنَ ٱللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ ﴾ فإذاً ؛ إنَّما انسدَّ طريقُ الشكرِ على الخلْقِ لجهلِهِمْ بضروبِ النعمِ الظاهرةِ والباطنةِ ، والخاصَّةِ والعامَّةِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فما علاجُ هٰذهِ القلوبِ الغافلةِ حتَّىٰ تشعرَ بنعمِ اللهِ تعالىٰ فعساها تشكرُ ؟

فأقولُ : أمَّا القلوبُ البصيرةُ . . فعلاجُها التأمُّلُ فيما رمزنا إليهِ مِنْ أصنافِ نعَمِ اللهِ تعالى العامَّةِ ، وأمَّا القلوبُ البليدةُ التي لا تعُدُّ النعمةَ نعمةً إلا إذا خصَّتْها ، أوْ أُشعرَ بالبلاءِ معها . . فسبيلُهُ أنْ ينظرَ أبداً إلىٰ مَنْ دونَهُ ، ويفعلَ ما كانَ يفعلُهُ بعضُ الصوفيَّةِ ، إذْ كانَ يحضرُ كلَّ يومٍ دارَ المرضىٰ والمقابرَ والمواضعَ التي تُقامُ فيها الحدودُ ، فكانَ يحضرُ دارَ المرضىٰ ويشاهدُ أنواعَ بلاءِ اللهِ تعالىٰ عليهِمْ ، ثمَّ يتأمَّلُ في صحتِهِ وسلامتِهِ ؛ ليشعرَ قلبُهُ بنعمةِ الصحَّةِ عندَ شعورِهِ ببلاءِ الأمراضِ ويشكرَ اللهَ تعالىٰ ، ويشاهدُ الجناةَ الذينَ يُقتلونَ وتُقطعُ أطرافُهُمْ ويُعذَّبونَ بأنواعِ العذابِ ؛ ليشكرَ اللهَ تعالىٰ علىٰ عصمتِهِ مِنَ الجناياتِ ومِنْ تلكَ العقوباتِ ، ويشكرَ اللهَ تعالىٰ علىٰ نعمةِ الأمنِ ، ويحضرُ المقابرَ فيعلمُ أنَّ أحبَّ الأشياءِ إلى الموتىٰ أنْ يُردُّوا إلى الدنيا ولوْ يوماً واحداً ؛ أمَّا مَنْ عصىٰ اللهَ . . فليتداركْ ، وأمَّا مَنْ أطاعَ . . فليزيدَ في طاعتِهِ ، فإنَّ يومَ القيامةِ يومُ التغابنِ ، فالمطيعُ مغبونٌ ؛ إذْ يرىٰ

جزاءَ طاعتِهِ فيقولُ : كنتُ أقدرُ علىٰ أكثرَ مِنْ هـٰذهِ الطاعاتِ ، فما أعظمَ غبني إذْ ضيَّعتُ بعضَ الأوقاتِ في المباحاتِ ! وأمَّا العاصي . . فغبنُهُ ظاهرٌ ، فإذا شاهدَ المقابرَ ، وعلمَ أنَّ أحبَّ الأشياءِ إليهِمْ أنْ يكونَ قدْ بقيَ لهُمْ مِنَ العمرِ ما بقيَ لهُ . . فيصرفُ بقيَّةَ العمرِ إلىٰ ما يشتهي أهلُ القبورِ العودَ لأجلِهِ ؛ ليكونَ ذلكَ معرفةً لنعمةِ اللهِ في بقيَّةِ العمرِ ، بلْ في الإمهالِ في كلِّ نَفَسٍ مِنَ الأنفاسِ ، وإذا عرفَ تلكَ النعمةَ . . شكَرَ بأنْ يصرفَ العمرَ إلىٰ ما خُلِقَ العمرُ لأجلِهِ ، وهوَ التزوُّدُ مِنَ الدنيا للآخرةِ .

فهـٰذا علاجُ هـٰذهِ القلوبِ الغافلةِ لتشعرَ بنعمِ اللهِ تعالىٰ فعساها تشكرُ .

ولقدْ كانَ الربيعُ بنُ خُثيمٍ معَ تمامِ استبصارِهِ يستعينُ بهـٰذهِ الطريقِ تأكيداً للمعرفةِ ، فكانَ قدْ حفرَ في دارِهِ قبراً ، فكانَ يضعُ غِلاًّ في عنقِهِ وينامُ في لحدِهِ ثمَّ يقولُ : ﴿ رَبِّ ٱرْجِعُونِ ۝ لَعَلِّىٓ أَعْمَلُ صَـٰلِحًا ﴾ ، ثمَّ يقومُ ويقولُ : يا ربيعُ ؛ قدْ أُعطيتَ ما سألتَ ، فاعملْ قبلَ أنْ تسألَ الرجوعَ فلا ترجعَ(١) .

وممَّا ينبغي أنْ تُعالجَ بهِ القلوبُ البعيدةُ عنِ الشكرِ أنْ تعرفَ أنَّ النعمةَ إذا لمْ تُشكرْ . . زالَتْ ولمْ تعدْ ، ولذلكَ كانَ الفضيلُ بنُ عياضٍ رحمَهُ اللهُ يقولُ : (عليكُمْ بمداومةِ الشكرِ على النعمِ ، فقلَّ نعمةٌ زالَتْ عنْ قومٍ فعادَتْ إليهِمْ)(٢) .

وقالَ بعضُ السلفِ : (النعَمُ وحشيَّةٌ ، فقيِّدوها بالشكرِ)(٣) .

---

(١) رواه البلاذري في « أنساب الأشراف » (١١/ ٣١١) .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢٠٩) ، والسياق عنده .

(٣) قوت القلوب (١/ ٢٠٩) .

وفي الخبرِ : (ما عظمَتْ نعمةُ اللهِ تعالىٰ علىٰ عبدٍ إلا كثرَتْ حوائجُ الناسِ إليهِ ، فمَنْ تهاونَ بهِمْ . . عرَّضَ تلكَ النعمةَ للزوالِ)(١) .

وقالَ اللهُ سبحانَهُ وتعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا۟ مَا بِأَنفُسِهِمْ ﴾ .

فهٰذا تمامُ هٰذا الركنِ .

* * *

---

(١) كذا في « القوت » (١/٢٠٩) ، وأصله من كلام لسيدنا علي رضي الله عنه رواه له ابن الطيوري في « الطيوريات » (٤٦٢) .

ŞÜKÜRDEN ALIKOYAN SEBEPLER

Bilmiş ol ki; insanları, Allah'ın nîmetlerine şükretmekten alıkoyan, cehâlet ve gaflettir. Nîmetleri bilmemeleri bu iki sebepledir. Nîmete şükür ise onu bildikten sonra mümkündür. Nîmeti bilenler oldu ise de şükürden maksadın, nîmetle murâd olunan Allah'a ibâdet hikmetini tamamlamaktan ibâret olduğunu bilemedi ve yalnız: "Allah'a hamdolsun, Allah'a şükürler olsun." demekle yetindiler de bunu bir şükür sandılar. Bunları bildikten sonra insanı şükürden alıkoyan diğer bir sebep de şehvetin galebesi ve şeytanın insanı kuşatmasıdır.

Nîmetten gaflete gelince, bunun iki sebebi vardır: Birincisi, insanlar cehâletleri sebebiyle umuma âit olan ve kendilerini de selâmete erdiren her şeyi nîmetten saymamalarıdır. Umumî olup yalnız kendine mahsus olmayan sebepleri nîmetten saymazlar. Meselâ, hava nîmetine karşı aldırış etmezler ve bunun şükrünü ödemeyi düşünmezler. Bilmezler ki, bir an havasız kalsalar ölürler. Şâyet birisi hamamın sıcak havasında veya kuyunun rutûbetli havası içinde bir müddet kalıp sonra hayatını kurtaracak temiz bir havaya kavuşsa, o zaman havanın ne büyük nîmet olduğunu anlar ve hemen buna şükreder. Bu şekilde şükür, cehâlettir. Zîra bunları şükrettirebilmek için önce ellerindeki nîmeti alıp sonra bâzı hâllerde nîmeti iâde etmek lâzımdır. Hâlbuki devamlı olarak elde bulunan nîmete şükür, öncelikle lâzımdır. Meselâ, gözleri gören bir adam bu nîmetin şükrünü ödemez. Ancak gözleri kör olduğu zaman, onun kıymetini takdîr ve şâyet gözü açılsa o zaman şükreder ve onu bir nîmet bilir ki, bu doğru değildir. Doğrusu, devamlı olarak gören göz nîmetine şükretmektir.

Allahu Teâlâ'nın rahmeti geniş olduğu için, herkese her hâl ü kârda nîmetini bol olarak vermiş olduğu hâlde, câhiller bunları nîmetten sayamamışlardır. Zaman zaman nîmeti elinden alındığı vakit, nîmetin kıymetini anlayabilen câhil, kötü bir köle gibidir. Kötü kölenin hakkı daima kötektir. Devamlı dayak yediği için arada bir dayağa fâsıl verildiği vakit, bunu ancak o zaman bir nîmet bilir. Fakat tamamen dayağı terk edersen işi azıtır ve şükrü terk eder. Ne yazık ki insanlar, umumî nîmetleri görmez oldular. Ancak, özel olarak kendilerine verilen servetin azlık veya çokluğu nispetinde şükrederler. Yâni çok olursa şükreder, az olursa şikâyet ederler de Allah'ın herkese ve bu meyanda kendilerine verdiği umumî nîmetlerin farkında olmazlar.

Nitekim adamın birisi, basîret sâhiplerinden bir zâta, yoksulluğundan şikâyet etti ve üzüntüsünü belirtti. Bu zât ona: "On bin dirhemin olsa da gözün kör olsa veya bu kadar paran olsa da dilsiz olsan veya daha çok servetin olsa da elin ayağın kesik olsa veya daha da çok servetin olsa da aklın olmasa bunlara râzı olur musun?" deyince adam: "Hayır, hiç birine râzı olmam." dedi. O zât: "O hâlde bu kadar nîmetleri sana veren Allah'dan utanmadan daha nasıl şikâyet ediyorsun?" dedi.

Hikâye edildiğine göre; hâfızlardan birisi maddî yönden iyice daralmıştı. Bir gece rüyâsında, bütün Kur'ân'ın sûrelerini kendisine sayarak: "Meselâ, Bakara sûresini unutsan da bunun yerine bin altının olsa bunu ister misin?" dediler. Hâfız: "Hayır, buna râzı olmam." dedi. Böylece bütün sûreleri birçok para karşılığında kendisine saydılar ve hiçbirini para karşılığı unutmaya razı olmadı. Bunun üzerine: "Baksana, sende yüz bin altın değerinde servet var, daha nasıl oluyor da fakirlikten şikâyet ediyorsun?" dediler. Adam uykudan uyanınca artık yoksulluk sıkıntısını unuttu.

İbn Semmâk, Abbâsî halifelerinden birisinin huzuruna girdi. Halife bir bardak ile su içiyordu. Bu sırada halife İbn Semmâk'a:

– "Bana öğüt ver." dedi. İbn Semmâk:

– "Şiddetli susuzluğa yakalandığın vakit, bu suyu ancak bütün servetin karşılığında sana verecek olsalar, ne yapardın?" diye sordu. Halife:

– "Bütün servetimi verir, bu suyu alırdım." dedi. Bunun üzerine ibn Semmâk:

– "O halde bir bardak su değerinde olan servetinle daha ne böbürlenip duruyorsun?" dedi.

Burada, lüzumu anında bir bardak suyun bütün nîmetlerden daha kıymetli olduğu anlaşılmıştır. Nîmete buna göre şükretmek lâzımdır. Ne yazık ki insanlar, böyle umumî nîmetleri değil de özel olarak kendilerine verilen nîmetleri nazara alırlar. Onun için buraya kadar kısaca umumî nîmetlere temas ettikten sonra, şimdi de kısaca özel nîmetlere işâret edelim:

Buna göre deriz ki; kim olursa olsun, biraz düşünürse, başkasında olmayan veya pek az kimselerde bulunan birçok nîmetleri Allahu Teâlâ'nın özel olarak kendisine verdiğini görür. Üç hususta herkes bunları îtiraf eder. Bunlar da akıl, ahlâk ve ilimdir.

Akıl nîmetine gelince; herkes kendi aklına râzı ve herkesten akıllı olduğuna inanmaktadır. Allahu Teâlâ'dan akıl isteğinde bulunanlar az kimselerdir. Aklı olanların da olmayanların da akıl ile övünmeleri, aklın bir şerefidir. Herkes "Ben akıllıyım." diye kendini beğenir. Mâdem ki herkes kendini en akıllı kabul ediyor, o halde aklına şükretmesi vâciptir. Çünkü gerçekte akıllı ise elbette bu nîmete şükür vâcip, şâyet akıllı değil de kendini böyle kabul ediyorsa, bu da bir nîmettir, buna da şükür vâciptir. Meselâ, biç yerde bir adam para gizlese, burada param var diye sevinir ve parası olduğu için buna şükretmesi lâzımdır. Bu para çalınsa ve fakat kendisi bunu bilmese, yine sevinci bâki olduğu için, yine şükreder.

Ahlâk nîmetine gelince; kim olursa olsun, herkes, başkasında beğenmediği birçok kusur, eksiklikler ve kötü huylar görür, onları beğenmez ve yerer. Şüphesiz bunları beğenmemesi, bu kusurların kendisinde olmaması içindir. O halde iyi ahlâka sâhip olduğu için Allah'a şükretmesi gerekir. Çünkü Allah ona güzel ahlâkı, diğerlerine de kötü huyu vermiştir.

İlim nîmetine gelince; herkes kendisinin ne mal olduğunu bilir. İnsan kendisinde öyle gizli kusurlar bilir ki, eğer perde aradan kalkıp bu kusurlar ortaya çıksa, barınacak yeri kalmaz, rezîl ve perişan olurdu. Demek ki herkesin kendi hakkında başkalarının bilmediği özel bir bilgisi vardır. İyiliklerini açığa çıkarıp kusurlarını gizleyen ve bu kusurları hakkındaki bilgiyi yalnız kendisine tahsîs eden ve başkasında bulunmayan bu bilgiye karşı nasıl şükretmesin? Elbette şükretmesi lâzımdır.

İşte şu üç nîmet özel olarak herkeste bulunan ve herkesin de bunları kabul ve itiraf ettiği nîmetlerdir. Bunlara şükür lâzımdır. Şimdi biz, biraz daha umumî olan nîmetlere geçelim.

Kim olursa olsun, Allahu Teâlâ ona, sûretinde, şahsiyetinde, ahlâkında, sıfatında, âilesinde, evlâdında, meskeninde, memleketinde, akrabasında, ululuğunda, mevkîinde veya diğer her hangi bir hususta öyle bir nîmet vermiştir ki, o nîmetin kendisinden alınıp başkasına verilmesine aslâ râzı olmaz. Meselâ, mü'mindir kâfir değildir, canlıdır ölü değildir, insandır hayvan değildir, erkektir kadın değildir, sağlamdır hasta değildir, kusursuzdur kusurlu değildir gibi. Bunların hepsi özel vasıflardır. Hiç kimse bunları zıtları ile değiştirmeye râzı olmaz. Hattâ kendisine has öyle halleri var ki, başkaları ile onları da değiştirmek istemez. Kendi hâlini başkasının hâli ile değiştirmek istemediğine göre, demek ki kendi durumu diğerlerinden iyi ve Allahu Teâlâ'nın ona verdiği bu nîmetleri kendisinden başkasına vermemiştir.

Şâyet kendi durumunu bâzılarının durumu ile değişip bâzıları ile değişmezse, o zaman da düşük olanlara baksın. Çünkü düşükler sayı îtibarıyla üstünlerden çoktur. Allahu Teâlâ'nın kendisine verdiği nîmetleri küçümseyerek kendinden daha ileride olanlara bakması doğru olmaz. Ona ne oluyor ki dîn ile dünyasını bir tutamıyor? Bir günâh işleyip nefsi kendisini yerdiği vakit nasıl falanca kişi benden daha çok günâh işliyor, diyerek kendinden aşağısına bakıyor da kendinden üstüne ibâdet edenlere bakmıyorsa, dünyalıkta da kendisinden üstün olanlara değil, düşük olanlara baksın. Dînde insanların çoğu, dünyalıkta ise azı hayırlı olduğu hâlde hâlâ elindeki nîmete niçin şükretmesin? Hâlbuki daima kendisine yakışan, dînde kendinden üstününe, dünyalıkta kendinden düşüğüne bakmaktır. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ نَظَرَ فِي الدُّنْيَا إِلٰى مَنْ هُوَ دُونَهُ وَنَظَرَ فِي الدِّينِ إِلٰى مَنْ هُوَ فَوْقَهُ كَتَبَهُ اللّٰهُ صَابِرًا وَشَاكِرًا وَمَنْ نَظَرَ فِي الدُّنْيَا إِلٰى مَنْ هُوَ فَوْقَهُ وَفِي الدِّينِ إِلٰى مَنْ هُوَ دُونَهُ لَمْ يَكْتُبْهُ اللّٰهُ صَابِرًا وَلَا شَاكِرًا

"Dünyalıkta kendisinden aşağısına, dînde de kendinden üstününe bakan (ve buna göre davranan) *kimseyi, Allahu Teâlâ hem sabreden, hem de şükredenlerden yazar. Fakat dünyalıkta kendisinden üstününe, dînde de kendinden düşüğüne bakanları, Allahu Teâlâ ne sabreden, ne de şükredenlerden yazar."*[62] buyurmuştur.

Demek ki, kim kendini araştırır ve durumunu düşünürse, Allahu Teâlâ'nın kendisine tahsîs ettiği birçok nîmetleri bulur. Hususiyle sünnet, îman, ilim, Kur'ân, huzur, sıhhat, emniyet ve benzerleri kendisine nasip olan pek çok özel nîmetlere mazhar olmuştur. Bunlara şükretmesi lâzımdır. Nitekim şâir:

"Kim ki din ve dünyasında rahat ve huzûr içinde olmak isterse verâ bakımından kendisinden üstün ve servet bakımından kendisinden düşük olanlara baksın." demiştir.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ لَمْ يَسْتَغْنِ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ فَلَا أَغْنَاهُ اللّٰهُ

"Allah'ın âyetleri ile müstağnî olmayanı, Allah zenginleştirmez." buyurmuştur ki, bu ilim nîmetine işarettir. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الْقُرْاٰنَ هُوَ الْغِنَى الَّذِي لَا غِنًى بَعْدَهُ وَلَا فَقْرَ مَعَهُ

"Muhakkak Kur'ân bir zenginliktir ki, artık onun üstünde zenginlik olmadığı gibi, onunla beraber de fakirlik yoktur."[63] buyurmuştur. Diğer hadîste:

مَنْ أَتَاهُ اللّٰهُ الْقُرْاٰنَ فَظَنَّ أَنَّ أَحَدًا أَغْنٰى مِنْهُ فَقَدْ اِسْتَهْزَأَ

بِاٰيَاتِ اللّٰهِ

---

[62] Tirmizî, Abdullah b. Ömer'den rivâyet etmiştir.

[63] Ebû Ya'lâ ve Taberânî Enes'den rivâyet etmişlerdir.

"Kur'ân kendisine nasip olan kimse, başkasının kendisinden daha zengin olduğunu sanırsa, Allahu Teâlâ'nın âyetleri ile alay etmiş olur."[64] buyrulmuştur. Diğer bir hadîste:

لَيْسَ مِنَّا مَنْ لَمْ يَتَغَنَّ بِالْقُرْاٰنِ

"Kur'ân'ı güzel sesle okumayan bizden değildir."[65] buyrulmuştur. Bir başka hadîs-i şerifte:

كَفٰى بِالْيَقٖينِ غِنًى

"Zenginlik için yakîn kâfidir."[66] buyurmuştur. Geçmiş İslâm büyüklerinden birisi diyor ki; Allahu Teâlâ indirdiği bir kitabında şöyle buyurur: "Kulumu üç şeyden müstağnî kılarsam, ona nîmetimi tamamlamış olurum. Bunlar; hükümdarın adamlarının kapısını çalmasından, tedâvi için doktordan ve geçim için başkasının malına göz dikmekten kendisini kurtarmamdır." Şâir de bunu şöyle ifade etmiştir:

"Yetecek kadar nafakan, sıhhat ve huzûrun olduğu hâlde hâlâ sıkıntı çekiyorsan, artık sıkıntıdan kurtulma."

Bu hususta en açık ve en güzel ifade (dad) harfini en güzel konuşan, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in şu mübarek sözüdür: *"Kim ki âile ve servetinden emîn, vücudunda âfiyet ve günlük nafakası olarak sabaha çıkarsa, dünya bütün varlığı ile kendisine verilmiş gibidir."*[67]

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) böyle buyurduğu halde, insanları ele aldığımız vakit çoğu bu üç şeyin dışında kalanları düşünür ve onlardan üzüntü duyarlar da, bu üç şeye şükretmezler. Aslında aklı başında olan insana yakışan, îman, yakîn ve mârifet ile ferahlanmaktır. Biz, nice âlimler biliriz ki kendisine "İlmini ver de dünyanın bütün varlıkları senin olsun." deseler, bunu kabul etmez. Çünkü kıyâmette ilmin kendisini Allah'a yaklaştıracağına inanmıştır. Hattâ kendisine: "Âhirette alacakların yine senin olsun, yalnız dünyalıkta ilimden aldığın zevki ver de diğer dünya zevklerini al." deseler, yine buna râzı olmaz. Çünkü bilir ki dünya zevklerinin hepsi eksik, karışık ve devamsızdır. Lezzeti elem ile sevinci keder ile karışıktır. Fakat ilimden alınan zevk daimîdir, ardı arkası gelmez, çalınmaz, gasp edilmez, her türlü karışıklıklardan sâlimdir. Dünya zevkleri daima eksiktir. Böyle geldi ve böyle gidecektir.

---

[64] Buhârî, Recâ-i Ganevî'den rivâyet etmiştir.
[65] **"Tilâvet Âdâbı"** bahsinde geçmiştir.
[66] Taberânî Ukbe b. Amir'den rivâyet etmiştir.
[67] Yukarıda geçmiştir.

Çünkü dünya zevkleri, yarım akıllıları kandırıp aldatmak içindir. Onları aldatınca artık onlardan uzaklaşır ve onlara isyân ederler. Dış yapısı güzel, kötü bir kadın gibi, genci aldatmak için ona karşı süslenir. Onu kendisine bağladıktan sonra nazlanmaya ve onu çeşitli sıkıntılara sokmaya başlar. Bütün bu sıkıntılar ona bir kere bakması ile düşer. Eğer aklını başına alıp gözünü yumsa ve bu âdî zevki hakîr görse idi, ömrü boyunca rahat edecekti. İşte dünya adamları da dünyalığa böyle kapılırlar. Dünyadan yüz çevirenler buna sabretmekle eziyet çekerler denmesi doğru değildir. Çünkü dünyalık peşinde olanlar da onu korumak için aynı sabır sıkıntısı ile karşı karşıyadırlar. Hâlbuki dünyadan yüz çevirenlerin sabır acıları onları âhiret zevkine ulaştırırken, dünyalık peşinde olanları, çektikleri sıkıntılar âhiret azâbına ulaştırır. Dünyadan yüz çevirenler kendilerine Allahu Teâlâ'nın:

وَلَا تَهِنُوا فِي ابْتِغَآءِ الْقَوْمِ إِنْ تَكُونُوا تَأْلَمُونَ فَإِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ
كَمَا تَأْلَمُونَ وَتَرْجُونَ مِنَ اللّٰهِ مَا لَا يَرْجُونَ

“(Düşmanlarınız olan) **kavmi aramakta gevşek davranmayın. Siz acı duyuyorsanız, şüphesiz ki onlar da sizin duyduğunuz gibi acı duyuyorlar. Hâlbuki siz Allah’tan onların ümîd edemeyecekleri şeyleri umuyorsunuz.”** (Nisâ sûresi, 4/104) âyetini okusunlar. Demek ki insanlara şükür yolunun kapanması, zâhirî ve bâtınî özel ve genel nîmetlerin çeşitlerini bilemediklerindendir.

Şâyet, “Allahu Teâlâ’nın nîmetlerini bilip şükretmeleri ümîdiyle bu gâfil kalplerin tedâvisi ne ile mümkündür?” dersen derim ki;

Basîret sâhibi kalplerin ilacı, kendilerine işâret ettiğimiz, Allahu Teâlâ’nın bu umumî ve çeşitli nîmetlerini düşünmeleriyledir. Ama yalnız kendisine tahsîs edilen nîmeti nîmet sayıp, diğerlerine nîmet gözü ile bakmayan veya bir belâ ile karşılaştığı vakit, ancak bunların kadrini bilebilen şaşkın gönüllere gelince; bu gibilere düşen vazîfe, daima kendilerinden düşük olanlara bakarak bâzı sûfîlerin yaptığı gibi, her gün hastahaneleri, mezarlıkları, cezaevlerini ziyâret etmektir.

Hastahaneleri ziyâret etmekle orada çeşitli hastalıkları görüp kendi sıhhatinin kıymetini bilir ve şükreder. Cezaevlerinde cânîlerin karşılaştıkları cezaları görür, o zaman kendi nîmetini bilir ve şükreder. Mezarlıkları ziyâret edince, düşünür; bunların en çok ve en candan arzu ettikleri, bir gün olsun dünyaya dönmek, isyân edenler tövbe etmek ve itâat edenler de itâatlerini artırmak arzusudur. Zîra kıyâmet günü aldanma günüdür. İtâat eden, mükâfâtını gördüğü vakit: “Ben bunun daha çoğunu yapabilirdim. Bâzı vakitlerimi boşa geçirmekle de aldanmışım.” der. Âsîlerin aldandıkları ise meydandadır. Mezarlığı görüp bunları düşündüğü vakit, ömür nîmetini takdîr eder de geri kalan ömrünü ibâdetle geçirmiş olur. Böylece ömür nîmetini takdir ederek şükrünü öder. Şükrü ise âhiret için dünyadan azık almaktır.

İşte gâfil kalbin ilacı budur. Bu sayede Allahu Teâlâ'nın kendisine verdiği nîmeti takdîr ederek şükretmesi umulur. Tam mânâsıyla basîret sâhibi olduğu halde, **Rebî b. Heysem**, bu yollardan mârifetini artırmaya çalışırdı. Hattâ evinde bir mezar kazardı. Mezarda yatar uyurdu ve:

رَبِّ ارْجِعُونِ لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا

"Rabbim beni gönder, tâ ki iyi amelde bulunayım." (Mü'minûn sûresi, 23/99-100) âyetini okur, sonra kalkar ve kendi kendine: "Ey Rebî, istediğin reddedilip geri dönemeyeceğin gün gelmeden, fırsatı ganîmet bilerek Rabbine ibâdet eyle." derdi. Şükürden uzak kalan kalpleri tedâvinin bir yolu da, şükrü ödenmeyen nîmetlerin alınıp geri verilmeyeceğini ona bildirmektir. Bunun için Fudayl b. Iyaz: "Şükre devâm edin. Bir defa elden giden nîmetin geri dönmesine pek ender rastlanır." demiştir. Geçmiş İslâm büyüklerinden bir zât da: "Nîmet vahşîdir, onu şükür ile kendinize alıştırınız." demiştir. Haberde vârid olduğuna göre; kulun elinde Allahu Teâlâ'nın nîmeti ne kadar büyük olursa, insanların ona ihtiyacı o nispette çoğalır. Bu hususta insanlara ihânet edenin nîmeti zevâle mahkumdur. Nitekim Allahu Teâlâ:

إِنَّ اللّٰهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ

"Bir kavim özlerindeki güzel hal ve ahlâkı değiştirip bozuncaya kadar, Allah şüphesiz ki onların hâlini değiştirip bozmaz." (Ra'd sûresi, 13/11) buyurmuştur. İşte bu rüknün tamamı budur.

الرّكن الثّالث من كتاب الصّبر والشّكر
فيما يشترك فيه الصّبر والشّكر ويرتبط أحدهما بالآخر

بيان وجه اجتماع الصّبر والشّكر على شيء واحد

لعلَّكَ تقولُ : ما ذكرتَهُ في النعمِ إشارةٌ إلىٰ أنَّ للهِ تعالىٰ في كلِّ موجودٍ نعمةً ، وهٰذا يشيرُ إلىٰ أنَّ البلاءَ لا وجودَ لهُ أصلاً ، فما معنى الصبرِ إذاً ؟ وإنْ كانَ البلاءُ موجوداً . . فما معنى الشكرِ على البلاءِ وقدِ ادَّعىٰ مدَّعونَ أنَّا نشكرُ على البلاءِ فضلاً عنِ الشكرِ على النعمةِ ، فكيفَ يُتصوَّرُ الشكرُ على البلاءِ ؟ وكيفَ يُشكرُ علىٰ ما يُصبرُ عليهِ والصبرُ على البلاءِ يستدعي ألماً والشكرُ يستدعي فرحاً وهما متضادانِ ؟ وما معنىٰ ما ذكرتُموهُ مِنْ أنَّ للهِ تعالىٰ في كلِّ ما أوجدهُ نعمةً علىٰ عبادِهِ ؟

فاعلمْ : أنَّ البلاءَ موجودٌ كما أنَّ النعمةَ موجودةٌ ، والقولَ بإثباتِ النعمةِ يوجبُ القولَ بإثباتِ البلاءِ ؛ لأنَّهُما متضادانِ ، ففقدُ البلاءِ نعمةٌ ، وفقدُ النعمةِ بلاءٌ ، ولكنْ قدْ سبقَ أنَّ النعمةَ تنقسمُ إلىٰ نعمةٍ **مطلقةٍ مِنْ كلِّ وجهٍ** ؛ أمَّا في الآخرةِ . . فكسعادةِ العبدِ بالنزولِ في جوارِ اللهِ تعالىٰ ، وأمَّا في الدنيا . . فكالإيمانِ وحسنِ الخلقِ وما يعينُ عليهما ، وإلىٰ نعمةٍ مقيَّدةٍ مِنْ وجهٍ دونَ وجهٍ ؛ كالمالِ الذي يصلحُ الدينَ مِنْ وجهٍ ويفسدُهُ مِنْ وجهٍ .

فكذلكَ البلاءُ ينقسمُ إلىٰ مطلقٍ ومقيَّدٍ ؛ أمَّا المطلقُ في الآخرةِ . . فالبعدُ مِنَ اللهِ تعالىٰ إمَّا مدَّةً وإمَّا أبداً ، وأمَّا في الدنيا . . فالكفرُ والمعصيةُ وسوءُ الخلقِ ، وهيَ التي تفضي إلى البلاءِ المطلقِ ، وأمَّا المقيَّدُ . . فكالفقرِ والمرضِ والخوفِ وسائرِ أنواعِ البلاءِ التي لا تكونُ بلاءً في الدينِ بلْ في الدنيا .

فالشكرُ المطلقُ للنعمةِ المطلقةِ ، أمَّا البلاءُ المطلقُ في الدنيا . . فقدْ لا يُؤمرُ بالصبرِ عليهِ ؛ لأنَّ الكفرَ بلاءٌ ، ولا معنىٰ للصبرِ عليهِ ، وكذا المعصيةُ ، بلْ حقُّ الكافرِ أنْ يتركَ كفرَهُ وكذا حقُّ العاصي .

نعم ، الكافرُ قدْ لا يعرفُ أنَّهُ كافرٌ ، فيكونُ كمَنْ بهِ علَّةٌ وهوَ لا يتألَّمُ بها بسببِ غَشْيةٍ أوْ غيرِها ، فلا صبرَ عليهِ ، والعاصي يعرفُ أنَّهُ عاصٍ ، فعليهِ تركُ المعصيةِ ، بلْ كلُّ بلاءٍ يقدرُ الإنسانُ علىٰ دفعِهِ فلا يُؤمرُ بالصبرِ عليهِ ، فلوْ تركَ الإنسانُ الماءَ معَ طولِ العطشِ حتَّىٰ عظمَ ألمُهُ . . فلا يُؤمرُ بالصبرِ عليهِ ، بلْ يُؤمرُ بإزالةِ الألمِ ، وإنَّما الصبرُ علىٰ ألمٍ ليسَ إلى العبدِ إزالتُهُ .

فإذاً ؛ يرجعُ الصبرُ في الدنيا إلىٰ ما ليسَ ببلاءٍ مطلقٍ ، بلْ يجوزُ أنْ يكونَ نعمةً مِنْ وجهٍ ، فلذلكَ يُتصوَّرُ أنْ تجتمعَ عليهِ وظيفةُ الصبرِ والشكرِ ، فإنَّ الغنىٰ مثلاً يجوزُ أن يصيرَ سببَ هلاكِ الإنسانِ ، حتَّىٰ يُقصدُ بسببِ مالِهِ ، فيُقتلُ وتُقتلُ أولادُهُ ، والصحةُ أيضاً كذلكَ ، فما مِنْ نعمةٍ مِنْ هـٰذهِ النعمِ الدنيويةِ إلا ويجوزُ أنْ تصيرَ بلاءً ، ولكنْ بالإضافةِ إليهِ ، فكذلكَ ما مِنْ بلاءٍ

إلا ويجوزُ أنْ يصيرَ نعمةً ، ولكنْ بالإضافةِ إلىٰ حالِهِ ، فربَّ عبدٍ تكونُ الخيرةُ لهُ في الفقرِ والمرضِ ، ولوْ صحَّ بدنُهُ وكثُرَ مالُهُ . . لبطِرَ وبغىٰ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَوْ بَسَطَ ٱللَّهُ ٱلرِّزْقَ لِعِبَادِهِۦ لَبَغَوْاْ فِى ٱلْأَرْضِ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلْإِنسَٰنَ لَيَطْغَىٰٓ ۝ أَن رَّءَاهُ ٱسْتَغْنَىٰٓ ﴾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ ليحمي عبدَهُ المؤمنَ مِنَ الدنيا وهوَ يحبُّهُ كما يحمي أحدُكُمْ مريضَهُ »(١) .

وكذلكَ الزوجةُ والولدُ والقريبُ وكلُّ ما ذكرناهُ في الأقسامِ الستةَ عشرَ مِنَ النعمِ سوى الإيمانِ وحسنِ الخلقِ . . فإنَّها يُتصوَّرُ أنْ تكونَ بلاءً في حقِّ بعضِ الناسِ ، فتكونَ أضدادُها إذاً نعماً في حقِّهِمْ ، إذْ قدْ سبقَ أنَّ المعرفةَ كمالٌ ونعمةٌ ، فإنَّها صفةٌ مِنْ صفاتِ اللهِ تعالىٰ ، ولكنْ قدْ تكونُ على العبدِ في بعضِ الأمورِ بلاءً ، ويكونُ فقدُها نعمةً .

مثالُهُ : جهلُ الإنسانِ بأجلِهِ ، فإنَّهُ نعمةٌ عليهِ ؛ إذْ لوْ عرفَهُ . . ربما تنغَّصَ عليهِ العيشُ ، وطالَ بذلكَ غمُّهُ .

وكذلكَ جهلُهُ بما يضمرُهُ الناسُ عليهِ مِنْ معارفِهِ وأقاربِهِ نعمةٌ عليهِ ؛ إذْ لوْ رُفعَ السترُ وأُطلعَ عليهِ . . لطالَ ألمُهُ وحقدُهُ وحسدُهُ واشتغالُهُ بالانتقامِ .

وكذلكَ جهلُهُ بالصفاتِ المذمومةِ مِنْ غيرِهِ نعمةٌ عليهِ ؛ إذْ لوْ عرفَها . . أبغضَهُ وآذاهُ ، وكانَ ذلكَ وبالاً عليهِ في الدنيا والآخرةِ .

---

(١) رواه الترمذي (٢٠٣٦) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/٣٠٩) .

بلْ جهلُهُ بالخصالِ المحمودةِ في غيرِهِ قدْ يكونُ نعمةً عليهِ ، فإنَّهُ ربما يكونُ ولياً للهِ تعالىٰ وهوَ يُضطرُّ إلىٰ إيذائِهِ وإهانتِهِ ، ولوْ عرفَ ذلكَ وآذىٰ . . كانَ إثمُهُ أعظمَ لا محالةَ ، فليسَ مَنْ آذىٰ نبياً أوْ ولياً وهوَ يعرفُ كمَنْ آذىٰ وهوَ لا يعرفُ .

ومنها إبهامُ اللهِ تعالىٰ أمرَ القيامةِ ، وإبهامُهُ ليلةَ القدرِ ، وساعةَ يومِ الجمعةِ ، وإبهامُهُ بعضَ الكبائرِ ، فكلُّ ذلكَ نعمةٌ ؛ لأنَّ هٰذا الجهلَ يوفِّرُ دواعيَكَ على الطلبِ والاجتهادِ .

فهٰذهِ وجوهُ نعمِ اللهِ تعالىٰ في الجهلِ ، فكيفَ في العلمِ ؟!

وحيثُ قلنا : إنَّ للهِ تعالىٰ في كلِّ موجودٍ نعمةً . . فهوَ حقٌّ ، وذلكَ مطردٌ في حقِّ كلِّ أحدٍ ، ولا يُستثنىٰ عنهُ بالظنِّ إلا الآلامُ التي يخلقُها في بعضِ الناسِ ، وهيَ أيضاً قدْ تكونُ نعمةً في حقِّ المتألِّمِ بها ، فإنْ لمْ تكنْ نعمةً في حقِّهِ ؛ كالألمِ الحاصلِ مِنَ المعصيةِ ، كقطعِهِ يدَ نفسِهِ ، ووشمِهِ بشرتَهُ ، فإنَّهُ يتألَّمُ بهِ وهوَ عاصٍ بهِ ، وألمِ الكفَّارِ في النارِ . . فهيَ أيضاً نعمةٌ ، ولكنْ في حقِّ غيرِهِمْ مِنَ العبادِ لا في حقِّهِمْ ، فإنَّ مصائبَ قومٍ عندَ قومٍ فوائدُ ، ولولا أنَّ اللهَ تعالىٰ خلقَ العذابَ وعذَّبَ بهِ طائفةً . . لما عرفَ المتنعِّمونَ قدْرَ نعمتِهِ ، ولا كثرَ فرحُهُمْ بها ، ففرحُ أهلِ الجنَّةِ إنَّما يتضاعفُ إذا تفكَّروا في آلامِ أهلِ النارِ ، أما ترىٰ أهلَ الدنيا ليسَ يشتدُّ فرحُهُمْ بنورِ الشمسِ معَ شدَّةِ حاجتِهِمْ إليها مِنْ حيثُ إنَّها عامَّةٌ مبذولةٌ ؟

ولا يشتدُّ فرحُهُمْ بالنظرِ إلىٰ زينةِ السماءِ وهيَ أحسنُ مِنْ كلِّ بستانٍ لهُمْ في الأرضِ يجتهدونَ في عمارتِهِ ، ولكنْ زينةُ السماءِ لمَّا عمَّتْ . . لمْ يشعروا بها ، ولمْ يفرحوا بسببِها ؟

فإذاً ؛ قدْ صحَّ ما ذكرناهُ مِنْ أنَّ اللهَ تعالىٰ لمْ يخلقْ شيئاً إلا وفيهِ حكمةٌ ، ولا خلقَ شيئاً إلا وفيهِ نعمةٌ ، إمَّا علىٰ جميعِ عبادِهِ ، أوْ علىٰ بعضِهِمْ ، فإذاً في خلقِ اللهِ تعالى البلاءَ أيضاً نعمةٌ ، إمَّا على المبتلىٰ أو علىٰ غيرِ المبتلىٰ ، فإذاً كلُّ حالةٍ لا تُوصفُ بأنَّها بلاءٌ مطلقٌ ولا نعمةٌ مطلقةٌ فيجتمعُ فيها على العبدِ وظيفتانِ : الصبرُ والشكرُ جميعاً .

* * *

فإنْ قلتَ : فهما متضادانِ ، فكيفَ يجتمعانِ ؟! إذْ لا صبرَ إلا علىٰ غمٍّ ، ولا شكرَ إلا علىٰ فرحٍ .

فاعلمْ : أنَّ الشيءَ الواحدَ قدْ يُغتمُّ بهِ مِنْ وجهٍ ، ويُفرحُ بهِ مِنْ وجهٍ آخرَ ، فيكونُ الصبرُ مِنْ حيثُ الاغتمامُ ، والشكرُ مِنْ حيثُ الفرحُ .

وفي كلِّ فقرٍ ومرضٍ وخوفٍ وبلاءٍ في الدنيا خمسةُ أمورٍ ينبغي أنْ يفرحَ العاقلُ بها ويشكرَ عليها :

أحدُها : أنَّ كلَّ مصيبةٍ ومرضٍ فيُتصوَّرُ أنْ يكونَ أكبرُ منها ؛ إذْ مقدوراتُ اللهِ تعالىٰ لا تتناهىٰ ، فلوْ ضعَّفَها اللهُ تعالىٰ وزادَها . . ماذا كانَ يردُّهُ ويحجزُهُ ؟ فليشكرْ إذْ لمْ تكنْ أعظمُ منها في الدنيا .

الثاني : أنَّهُ كانَ يمكنُ أنْ تكونَ مصيبتُهُ في دينِهِ ، قالَ رجلٌ لسهلٍ رضيَ اللهُ عنهُ : دخلَ اللصُّ بيتي وأخذَ متاعي ، فقالَ : اشكرِ اللهَ تعالىٰ ، لوْ دخلَ الشيطانُ قلبَكَ وأفسدَ التوحيدَ . ماذا كنتَ تصنعُ ؟(١) .

ولذلكَ استعاذَ عيسىٰ عليهِ الصلاةُ والسلامُ في دعائِهِ إذْ قالَ : (اللهمَّ ؛ لا تجعلْ مصيبتي في ديني)(٢) .

وقالَ عمرُ بنُ الخطابِ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُ : (ما ابتليتُ ببلاءٍ إلا كانَ للهِ تعالىٰ عليَّ فيهِ أربعُ نعَمٍ ؛ إذْ لمْ يكنْ في ديني ، وإذْ لمْ يكنْ أعظمَ منهُ ، وإذْ لمْ أُحرمِ الرضا بهِ ، وإذْ أرجو الثوابَ عليهِ)(٣) .

وكانَ لبعضِ أربابِ القلوبِ صديقٌ ، فحبسَهُ السلطانُ ، فأرسلَ إليهِ يعلمُهُ ويشكو إليهِ ، فقالَ لهُ : اشكرِ اللهَ ، فضربَهُ ، فأرسلَ إليهِ يعلمُهُ ويشكو إليهِ ، فقالَ : اشكرِ اللهَ ، فجيءَ بمجوسيٍّ فحُبسَ عندَهُ وكانَ مبطوناً ، فقُيِّدَ ، وجُعلَ حلقةٌ مِنْ قيدِهِ في رجْلِهِ وحلقةٌ في رجْلِ المجوسيِّ ، فأرسلَ إليهِ ، فقالَ : اشكرِ اللهَ ، فكانَ يحتاجُ المجوسيُّ إلىٰ أنْ يقومَ مرَّاتٍ وهوَ يحتاجُ أنْ يقومَ معَهُ ويقفَ علىٰ رأسِهِ حتَّىٰ يقضيَ حاجتَهُ ، فكتبَ إليهِ بذلكَ ، فقالَ : اشكرِ اللهَ ، فقالَ : إلىٰ متىٰ هٰذا ؟ وأيُّ بلاءٍ أعظمُ مِنْ هٰذا ؟! فقالَ : لوْ جُعلَ الزنَّارُ

---

(١) الرسالة القشيرية (ص٣١٣) .

(٢) رواه عبد الرزاق في « المصنف » (١١/ ٣٧) ، وابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٣٧٧) ، والبيهقي في « الشعب » (٢٣٧) .

(٣) قوت القلوب (١/ ٢١١) دون نسبة بنحوه .

الذي في وسطِهِ علىٰ وسطِكَ . . ماذا كنتَ تصنعُ ؟ !(١) .

فإذاً ؛ ما مِنْ إنسانٍ قدْ أُصيبَ ببلاءٍ إلا ولوْ تأمَّلَ حقَّ التأمُّلِ في سوءِ أدبِهِ ظاهراً وباطناً في حقِّ مولاهُ . . لكانَ يرىٰ أنَّهُ يستحقُّ أكثرَ ممَّا أُصيبَ بهِ عاجلاً وآجلاً ، ومَنِ استحقَّ عليكَ أنْ يضربَكَ مئةَ سوطٍ ، فاقتصرَ علىٰ عشرةٍ . . فهوَ مستحقٌّ للشكرِ ، ومَنِ استحقَّ عليكَ أنْ يقطعَ يديكَ ، فتركَ إحداهُما . . فهوَ مستحقٌّ للشكرِ .

ولذلكَ مرَّ بعضُ الشيوخِ في شارعٍ ، فصُبَّ علىٰ رأسِهِ طشتٌ مِنْ رمادٍ ، فسجدَ للهِ تعالىٰ سجدةَ الشكرِ ، فقيلَ لهُ : ما هـٰذهِ السجدةُ ؟ فقالَ : كنتُ أنتظرُ أنْ تُصبَّ عليَّ النارُ ، فالاقتصارُ على الرمادِ نعمةٌ(٢) .

وقيلَ لبعضِهِمْ : ألا تخرجُ إلى الاستسقاءِ ؛ فقدِ احتبسَتِ الأمطارُ ؟ فقالَ : أنتُمْ تستبطئونَ المطرَ وأنا أستبطىءُ الحجرَ(٣) .

* * *

فإنْ قلتَ : كيفَ أفرحُ وأرىٰ جماعةً ممَّنْ زادَتْ معصيتُهُمْ علىٰ معصيتي ولمْ يُصابوا بمثلِ ما أُصبتُ بهِ حتَّى الكفارِ ؟!

فاعلمْ : أنَّ الكافرَ قدْ خُبِّىءَ لهُ ما هوَ أكثرُ ، وإنَّما أُمهلَ حتَّىٰ يستكثرَ مِنَ

---

(١) الرسالة القشيرية (ص٣١٣) .

(٢) وهو أبو عثمان الزاهد ، وعبارته كما في « الرسالة القشيرية » (ص٤١٤) : (من استحق أن يصب عليه النار فصولح على الرماد . . لم يجز له أن يغضب) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣٧٣) ، وصاحب الخبر هو مالك بن دينار .

الإثمِ ، ويطولَ عليهِ العقابُ ؛ كما قالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدَادُوٓاْ إِثْمًا ﴾ .

وأمَّا العاصي . . فمِنْ أينَ تعلمُ أنَّ في العالمِ مَنْ هوَ أعصىٰ منكَ ؟! وربَّ خاطرٍ بسوءِ أدبٍ في حقِّ اللهِ تعالىٰ وفي صفاتِهِ أعظمُ وأطمُّ مِنْ شربِ الخمرِ والزنا وسائرِ المعاصي بالجوارحِ ، ولذلكَ قالَ تعالىٰ في مثلِهِ : ﴿ وَتَحْسَبُونَهُۥ هَيِّنًا وَهُوَ عِندَ ٱللَّهِ عَظِيمٌ ﴾ ، فمِنْ أينَ تعلمُ أنَّ غيرَكَ أعصىٰ منكَ ؟!

ثمَّ لعلَّهُ قدْ أُخِّرَتْ عقوبتُهُ إلى الآخرةِ وعُجِّلَتْ عقوبتُكَ في الدنيا ، فلِمَ لا تشكرُ اللهَ تعالىٰ علىٰ ذلكَ ؟

وهـٰذا هوَ الوجهُ الثالثُ في الشكرِ ، وهوَ أنَّهُ ما مِنْ عقوبةٍ إلا وكانَ يُتصوَّرُ أنْ تُؤخَّرَ إلى الآخرةِ ، ومصائبُ الدنيا يُتسلَّىٰ عنها بأسبابٍ أُخرَ تهوِّنُ المصيبةَ فيخفُّ وقعُها ، ومصيبةُ الآخرةِ تدومُ ، وإنْ لمْ تدمْ . . فلا سبيلَ إلىٰ تخفيفِها بالتسلِّي ، إذْ أسبابُ التسلِّي مقطوعةٌ بالكليَّةِ في الآخرةِ عنِ المعذَّبينَ .

ومَنْ عُجِّلَتْ عقوبتُهُ في الدنيا . . فلا يُعاقبُ ثانياً ؛ إذْ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ العبدَ إذا أذنبَ ذنباً ، فأصابَتْهُ شِدَّةٌ أوْ بلاءٌ في الدنيا . . فاللهُ أكرمُ مِنْ أنْ يعذِّبَهُ ثانياً »⁽¹⁾ .

---

(١) رواه الترمذي (٢٦٢٦) ، وابن ماجه (٢٦٠٤) ولفظه : « من أصاب حدّاً فعُجّل عقوبتُه في الدنيا . . فالله أعدل من أن يثنِّيَ علىٰ عبده العقوبة في الآخرة ، ومن أصاب حدّاً فستره الله عليه وعفا عنه . . فالله أكرم من أن يعود إلىٰ شيء قد عفا عنه » .

الرابعُ : أنَّ هـٰذهِ المصيبةَ والبليّةَ كانَتْ مكتوبةً عليهِ في أمِّ الكتابِ ، وكانَ لا بدَّ مِنْ وصولِها إليهِ ، وقدْ وصلَتْ ، ووقعَ الفراغُ ، واستراحَ مِنْ بعضِها أوْ مِنْ جميعِها ، فهـٰذهِ نعمةٌ .

الخامسُ : أنَّ ثوابَها أكثرُ منها ؛ فإنَّ مصائبَ الدنيا طرقٌ إلى الآخرةِ مِنْ وجهينِ :

ـ **أحدُهُما** : الوجهُ الذي يكونُ بهِ الدواءُ الكريهُ نعمةً في حقِّ المريضِ ، ويكونُ المنعُ مِنْ أسبابِ اللعبِ نعمةً في حقِّ الصبيِّ ، فإنَّهُ لوْ خُلِّيَ واللعبَ . . كانَ يمنعُهُ ذلكَ عنِ العلمِ والأدبِ ، فكانَ يخسرُ جميعَ عمرِهِ ؛ فكذلكَ المالُ والأهلُ والأقاربُ والأعضاءُ حتَّى العينُ التي هيَ أعزُّ الأشياءِ قدْ تكونُ سبباً لهلاكِ الإنسانِ في بعضِ الأحوالِ .

بلِ العقلُ الذي هوَ أعزُّ الأمورِ قدْ يكونُ سبباً لهلاكِهِ ، فالملحدةُ غداً يتمنَّونَ لوْ كانوا مجانينَ أوْ صبياناً ولمْ يتصرَّفوا بعقولِهِمْ في دينِ اللهِ تعالىٰ ، فما مِنْ شيءٍ مِنْ هـٰذهِ الأسبابِ يوجدُ مِنَ العبدِ إلا ويُتصوَّرُ أنْ يكونَ لهُ فيهِ خيرةٌ دينيَّةٌ ، فعليهِ أنْ يحسنَ الظنَّ باللهِ تعالىٰ ، ويقدِّرَ فيهِ الخيرةَ ويشكرَهُ عليهِ ؛ فإنَّ حكمةَ اللهِ تعالىٰ واسعةٌ ، وهوَ بمصالحِ العبادِ أعلمُ مِنَ العبادِ ، وغداً يشكرُهُ العبادُ على البلايا إذا رأَوا ثوابَ اللهِ على البلايا كما يشكرُ الصبيُّ بعدَ العقلِ والبلوغِ أستاذَهُ وأباهُ علىٰ ضربِهِ وتأديبِهِ ؛ إذْ يدركُ ثمرةَ ما استفادَهُ مِنَ التأديبِ ، والبلاءُ تأديبٌ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، وعنايتُهُ بعبادِهِ أتمُّ وأوفرُ مِنْ

عنايةِ الآباءِ بالأولادِ ؛ فقدْ رُوِيَ أنَّ رجلاً قالَ لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : أوصني ، فقالَ : « لا تتهمِ اللهَ في شيءٍ قضاهُ عليكَ »[1] .

ونظرَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إلى السماءِ فضحكَ ، فسُئِلَ ، فقالَ : « عجبتُ لقضاءِ اللهِ تعالىٰ للمؤمنِ ؛ إنْ قضىٰ لهُ بالسرَّاءِ . . رضيَ وكانَ خيراً لهُ ، وإنْ قضىٰ لهُ بالضرَّاءِ . . رضيَ وكانَ خيراً لهُ »[2] .

ـ **الوجهُ الثاني** : أنَّ رأسَ الخطايا المهلكةِ حبُّ الدنيا ، ورأسَ أسبابِ النجاةِ التجافي بالقلبِ عنْ دارِ الغرورِ ، ومواتاةُ النعمِ علىٰ وَفْقِ المرادِ مِنْ غيرِ امتزاجٍ ببلاءٍ ومصيبةٍ تورثُ طمأنينةَ القلبِ إلى الدنيا وأنساً بها ، حتَّىٰ تصيرَ كالجنَّةِ في حقِّهِ ، فيعظمُ بلاؤُهُ عندَ الموتِ بسببِ مفارقتِهِ ، وإذا كثرَتْ عليهِ المصائبُ . . انزعجَ قلبُهُ عنِ الدنيا ، ولمْ يسكنْ إليها ، ولمْ يأنسْ بها ، وصارَتْ سجناً عليهِ ، وكانَتْ نجاتُهُ منها غايةَ اللذَّةِ ؛ كالخلاصِ مِنَ السجنِ .

ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الدنيا سجنُ المؤمنِ وجنَّةُ الكافرِ »[3] ، والكافرُ كلُّ مَنْ أعرضَ عنِ اللهِ تعالىٰ ولمْ يردْ إلا الحياةَ

---

[1] كذا في « القوت » (١/ ٢١٧) ، وقد رواه أحمد في « المسند » (٤/ ٢٠٤) ، (٥/ ٣١٨) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٢٦٣) .

[2] كذا في « القوت » (١/ ٢١٧) ، وهو عند مسلم (٢٩٩٩) دون ذكر النظر إلى السماء والضحك ، وقد ورد ذكر ذلك في أخبار مقاربة ، انظر « الإتحاف » (٩/ ١٤١) .

[3] رواه مسلم (٢٩٥٦) .

الدنيا ، ورضيَ بها ، واطمأنَّ إليها ، والمؤمنُ كلٌّ منقلعٍ بقلبِهِ عنِ الدنيا ، شديدِ الحنينِ إلى الخروجِ منها ، والكفرُ بعضُهُ ظاهرٌ وبعضُهُ خفيٌّ ، وبقدْرِ حبِّ الدنيا في القلبِ يسري فيهِ الشركُ الخفيُّ ، بلِ الموحِّدُ المطلقُ هوَ الذي لا يحبُّ إلا الواحدَ الحقَّ .

فإذاً ؛ في البلاءِ نعَمٌ مِنْ هـٰذا الوجهِ ، فيجبُ الفرحُ بهِ .

وأمَّا التألُّمُ . . فهوَ ضروريٌّ ، وذلكَ يضاهي فرحَكَ عندَ الحاجةِ إلى الحجامةِ بمَنْ يتولَّىٰ حجامتَكَ مجاناً ، أوْ يسقيكَ دواءً نافعاً بشعاً مجاناً ؛ فإنَّكَ تتألَّمُ وتفرحُ ، فتصبرُ على الألمِ ، وتشكرُهُ علىٰ سببِ الفرحِ ، فكلُّ بلاءٍ في الأمورِ الدنيويَّةِ مثالُهُ الدواءُ الذي يؤلمُ في الحالِ وينفعُ في المآلِ .

بلْ مَنْ دخلَ دارَ ملكٍ للنضارةِ[1] ، وعلمَ أنَّهُ يخرجُ منها لا محالةَ ، فرأىٰ وجهاً حسناً لا يخرجُ معَهُ مِنَ الدارِ . . كانَ ذلكَ وبالاً وبلاءً عليهِ ؛ لأنَّهُ يورثُهُ الأنسَ بمنزلٍ لا يمكنُهُ المُقامُ فيهِ ، ولوْ كانَ عليهِ في المُقامِ خطرٌ مِنْ أنْ يطلعَ عليهِ الملكُ فيعذِّبَهُ ، فأصابَهُ ما يكرهُ حتَّىٰ نفرَهُ عنِ المقامِ . . كانَ ذلكَ نعمةً عليهِ ، والدنيا منزلٌ ، وقدْ دخلَها الناسُ مِنْ بابِ الرحمِ ، وهُمْ خارجونَ عنها مِنْ بابِ اللحدِ ، فكلُّ ما يحقِّقُ أنسَهُمْ بالمنزلِ فهوَ بلاءٌ ، وكلُّ ما يزعجُ قلوبَهُمْ عنها ويقطعُ أنسَهُمْ بها فهوَ نعمةٌ ، فمَنْ عرفَ هـٰذا . .

---

[1] أي : التفرج .

تُصوَّرَ منهُ أنْ يشكرَ على البلاءِ ، ومَنْ لمْ يعرفْ هـٰذهِ النعمةَ في البلاءِ . . لمْ يُتصوَّرْ منهُ الشكرُ ؛ لأنَّ الشكرَ يتبعُ معرفةَ النعمةِ بالضرورةِ ، ومَنْ لا يؤمنُ بأنَّ ثوابَ المصيبةِ أكبرُ مِنَ المصيبةِ . . لمْ يُتصوَّرْ منهُ الشكرُ على المصيبةِ .

وحُكِيَ أنَّ أعرابياً عزَّى ابنَ عباسٍ علىٰ أبيهِ رضيَ الله عنهُما فقالَ[1] : [من الكامل]

اِصْبِرْ نَكُنْ بِكَ صابِرِينَ فَإنَّما صَبْرُ ٱلرَّعِيَّةِ بعَدْ صَبْرِ ٱلرَّاسِ
خَيْرٌ مِنَ ٱلْعَبَّاسِ أَجْرُكَ بَعْدَهُ وَٱللهُ خَيْرٌ مِنْكَ لِلْعَبَّاسِ

فقالَ ابنُ عباسٍ : ما عزَّاني أحدٌ أحسنَ مِنْ تعزيتِهِ[2] .

والأخبارُ الواردةُ في الصبرِ على المصائبِ كثيرةٌ ، قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ يردِ اللهُ بهِ خيراً . . يصبْ منهُ »[3] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « قالَ اللهُ تعالىٰ : إذا وجَّهتُ إلىٰ عبدٍ مِنْ عبيدي مصيبةً في بدنِهِ أوْ مالِهِ أوْ ولدِهِ ، ثمَّ استقبلَ ذلكَ بصبرٍ جميلٍ . . استحييتُ منهُ يومَ القيامةِ أنْ أنصبَ لهُ ميزاناً أوْ أنشرَ لهُ ديواناً »[4] .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « ما مِنْ عبدٍ أُصيبَ بمصيبةٍ ، فقالَ كما أمرَهُ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّآ إِلَيْهِ رَٰجِعُونَ ﴾ ، اللهمَّ ؛ أْجُرْني في مصيبتي ،

---

(١) البيتان في « التذكرة الحمدونية » (٤/ ٢٤٧) بسياق مختلف .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢١١) .

(٣) رواه البخاري (٥٦٤٥) .

(٤) رواه الحكيم الترمذي في « نوادر الأصول » (ص٢٢٢) ، وابن عدي في « الكامل » (٧/ ١٥٠) ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (١٤٦٢) .

وأعقبْني خيراً منها . . إلا فعلَ اللهُ ذلكَ بهِ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « قالَ اللهُ تعالىٰ : مَنْ سلبتُ كريمتيهِ . . فجزاؤُهُ الخلودُ في داري ، والنظرُ إلىٰ وجهي »(٢) .

ورُوِيَ أنَّ رجلاً قالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ ذهبَ مالي ، وسقمَ جسمي ، فقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا خيرَ في عبدٍ لا يذهبُ مالُهُ ولا يسقمُ جسمُهُ ، إنَّ اللهَ إذا أحبَّ عبداً . . ابتلاهُ ، وإذا ابتلاهُ . . صبَّرَهُ »(٣) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « إنَّ الرَّجلَ لتكونُ لهُ الدرجةُ عندَ اللهِ تعالىٰ لا يبلغُها بعملٍ حتَّىٰ يُبتلىٰ ببلاءٍ في جسمِهِ ، فيبلغُها بذلكَ »(٤) .

وعنْ خبَّابِ بنِ الأرتِّ قالَ : أتينا رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وهوَ متوسِّدٌ بردائِهِ في ظلِّ الكعبةِ ، فشكونا إليهِ ، فقلنا : يا رسولَ اللهِ ؛ ألا تدعو اللهَ تستنصرُهُ لنا ، فجلسَ محمرّاً لونُهُ ، ثمَّ قالَ : « إنَّ مَنْ كانَ قبلَكُمْ

---

(١) رواه مسلم (٩١٨) ، و(أجرني) : يجوز فيه أيضاً مد الهمزة والقصر والوصل ، (آجِرني ، أَجِرني ، آجُرني) ؛ بمعنىٰ طلب الأجر على المد والوصل ، أو من الإجارة على القصر .

(٢) رواه الطبراني في « الأوسط » (٨٨٥٠) ، وعند البخاري (٥٦٥٣) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً : « إن الله قال : إذا ابتليت عبدي بحبيبتيه فصبر . . عوضته منهما الجنة » .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « المرض والكفارات » (٢٥٤) .

(٤) رواه ابن حبان في « صحيحه » (٢٩٠٨) ، والحاكم في « المستدرك » (١/ ٣٤٤) بنحوه من حديث أبي هريرة رضي الله عنه .

ليُؤتىٰ بالرجلِ ، فيُحفرُ لهُ في الأرضِ حفيرةٌ ، ويُجاءُ بالمنشارِ ، فيوضعُ علىٰ رأسِهِ ، فيُجعلُ فرقتينِ ، ما يصرفُهُ ذلكَ عنْ دينِهِ »(١) .

وعنْ عليٍّ كرَّمَ اللهُ وجهَهُ قالَ : (أيُّما رجلٍ حبسَهُ السلطانُ ظلماً فماتَ . . فهوَ شهيدٌ ، وإنْ ضربَهُ فماتَ . . فهوَ شهيدٌ)(٢) . وقالَ أيضاً : (مِنْ إجلالِ اللهِ ومعرفةِ حقِّهِ ألا تشكوَ وجعَكَ ، ولا تذكرَ مصيبتَكَ)(٣) .

وقالَ أبو الدرداءِ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُ : (تُولدونَ للموتِ ، وتعمرونَ للخرابِ ، وتحرصونَ علىٰ ما يفنىٰ ، وتذرون ما يبقىٰ ، ألا حبذا المكروهاتُ الثلاثُ : الفقرُ والمرضُ والموتُ)(٤) .

وعنْ أنسٍ رضيَ اللهُ عنهُ قالَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا أرادَ اللهُ بعبدٍ خيراً ، وأرادَ أنْ يصافيَهُ . . صَبَّ عليهِ البلاءَ صبّاً ، وثجَّهُ عليهِ ثجّاً ، فإذا دعاهُ . . قالَتِ الملائكةُ : صوتٌ معروفٌ ، فإنْ دعاهُ ثانياً فقالَ : يا ربِّ . . قالَ اللهُ تعالىٰ : لبَّيكَ عبدي وسعديكَ ، لا تسألُني شيئاً إلاَّ أعطيتُكَ أوْ دفعتُ عنكَ ما هوَ خيرٌ ، وادَّخرتُ لكَ عندي ما هوَ أفضلُ منهُ ، فإذا كانَ يومُ القيامةِ . . جيءَ بأهلِ الأعمالِ ، فوُفُّوا أعمالَهُمْ بالميزانِ ، أهلُ

---

(١) رواه البخاري (٣٦١٢) ، وأبو داوود (٢٦٤٩) .

(٢) أورده الأبشيهي في « المستطرف » (٢/ ٣٣٥) .

(٣) قال الحافظ العراقي: (لم أجده مرفوعاً، وإنما رواه ابن أبي الدنيا في « المرض والكفارات » [٢٢٣] من رواية سفيان عن بعض الفقهاء). « الإتحاف » (٩/ ٢٩) .
وقول سفيان رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٣٨٩) أيضاً .

(٤) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٢٦٢) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٧/ ١٦٣) .

الصلاةِ والصيامِ والصدقةِ والحجِّ ، ثمَّ يُؤتىٰ بأهلِ البلاءِ . . فلا يُنصبُ لهُمْ ميزانٌ ، ولا ينشرُ لهُمْ ديوانٌ ، يُصبُّ عليهِمُ الأجرُ صبّاً كما كان يُصبُّ عليهِمُ البلاءُ صبّاً ، فيودُّ أهلُ العافيةِ في الدنيا لوْ أنَّهُمْ كانَتْ تُقرضُ أجسادُهُمْ بالمقاريضِ لما يرونَ ما يذهبُ بِهِ أهلُ البلاءِ مِنَ الثوابِ ، فذلكَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّمَا يُوَفَّى ٱلصَّٰبِرُونَ أَجْرَهُم بِغَيْرِ حِسَابٖ ﴾ »(١) .

وعنِ ابنِ عباسٍ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُما قالَ : (شكا نبيٌّ مِنَ الأنبياءِ إلىٰ ربِّهِ فقالَ : يا ربِّ ؛ العبدُ المؤمنُ يطيعُكَ ويجتنبُ معاصيكَ ، تزوي عنهُ الدنيا ، وتعرضُ لهُ البلاءَ ، ويكونُ العبدُ الكافرُ لا يطيعُكَ ويجترىءُ عليكَ وعلىٰ معاصيكَ ، تزوي عنهُ البلاءَ ، وتبسطُ لهُ الدنيا ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : إنَّ العبادَ لي ، والبلاءَ لي ، وكلٌّ يسبِّحُ بحمدي ، فيكونُ المؤمنُ عليهِ مِنَ الذنوبِ ، فأزوي عنهُ الدنيا ، وأعرضُ لهُ البلاءَ ، فيكونُ كفارةً لذنوبِهِ ؛ حتَّىٰ يلقاني فأجزيَهُ بحسناتِهِ ، ويكونُ الكافرُ لهُ الحسناتُ ، فأبسطُ لهُ في الرزقِ ، وأزوي عنهُ البلاءَ ، فأجزيهِ بحسناتِهِ في الدنيا ؛ حتَّىٰ يلقاني فأجزيَهُ بسيئاتِهِ)(٢) .

ورُوِيَ أنَّهُ لمَّا نزلَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ مَن يَعْمَلْ سُوٓءًا يُجْزَ بِهِۦ ﴾ . . قالَ

---

(١) رواه بتمامه التيمي في « المحن » (ص ٢٨٦) ، والترمذي (٢٤٠٢) روىٰ بعضه ، وهو قوله : « يود أهل العافية يوم القيامة حين يعطىٰ أهل البلاء الثواب لو أن جلودهم كانت قرضت في الدنيا بالمقاريض » .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ١٢٣) .

أبو بكرٍ الصديقُ رضيَ اللهُ عنهُ : كيفَ الفرحُ بعدَ هـٰذهِ الآيةِ ؟ فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « غفرَ اللهُ لكَ يا أبا بكرٍ ؛ ألستَ تمرضُ ؟ ألستَ يصيبُكَ الأذى ؟ ألستَ تحزنُ ؟ فهـٰذا ما تُجزونَ بهِ »[1] ؛ يعني : أنَّ جميعَ ما يصيبُكَ يكونُ كفارةً لذنوبِكَ .

وعنْ عقبةَ بنِ عامرٍ رضيَ اللهُ عنهُ عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « إذا رأيتُمُ الرجلَ يعطيهِ اللهُ ما يحبُّ وهوَ مقيمٌ علىٰ معصيتِهِ . . فاعلموا أنَّ ذلكَ استدراجٌ ، ثمَّ قرأَ قولَهُ تعالىٰ : ﴿ فَلَمَّا نَسُوا۟ مَا ذُكِّرُوا۟ بِهِۦ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ أَبْوَٰبَ كُلِّ شَىْءٍ ﴾ »[2] ، يعني : لمَّا تركوا ما أُمروا بهِ . . فتحنا عليهِمْ أبوابَ الخيراتِ ، ﴿ حَتَّىٰٓ إِذَا فَرِحُوا۟ بِمَآ أُوتُوٓا۟ ﴾ أيْ : بما أُعطوا مِنَ الخيرِ ، ﴿ أَخَذْنَٰهُم بَغْتَةً ﴾ .

وعنِ الحسنِ البصريِّ رحمَهُ اللهُ : أنَّ رجلاً مِنَ الصحابةِ رأى امرأةً كانَ يعرفُها في الجاهليةِ ، فكلَّمَها ثمَّ تركَها ، فجعلَ الرجلُ يلتفتُ إليها وهوَ يمشي ، فصدمَهُ حائطٌ ، فأثَّرَ في وجهِهِ ، فأتى النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فأخبرَهُ ، فقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا أرادَ اللهُ بعبدٍ خيراً . . عجَّلَ لهُ عقوبةَ ذنبِهِ في الدنيا »[3] .

---

[1] رواه أحمد في « المسند » (١/ ١١) ، وابن حبان في « صحيحه » (٢٩١٠) .

[2] رواه أحمد في « المسند » (٤/ ١٤٥) ، والطبراني في « الأوسط » (٩٢٦٨) .

[3] رواه أحمد في « المسند » (٤/ ٨٧) ، وابن حبان في « صحيحه » (٢٩١١) عن الحسن عن عبد الله بن مغفَّل رضي الله عنه .

وقالَ عليٌّ كرَّمَ اللهُ وجهَهُ : ألا أخبرُكُمْ بأرجىٰ آيةٍ في كتابِ اللهِ عزَّ وجلَّ ؟ قالوا : بلىٰ ، فقرأَ عليهِمْ : ﴿ وَمَآ أَصَـٰبَكُم مِّن مُّصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتۡ أَيۡدِيكُمۡ وَيَعۡفُواْ عَن كَثِيرٍ ﴾ ، فالمصائبُ في الدنيا بكسبِ الأوزارِ ، فإذا عاقبَهُ اللهُ في الدنيا . . فاللهُ أكرمُ مِنْ أنْ يعذبَهُ ثانياً ، وإنْ عفا عنهُ في الدنيا . . فاللهُ أكرمُ مِنْ أنْ يعذِّبَهُ يومَ القيامةِ (١) .

وعنْ أنسٍ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُ عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « ما تجرعَ عبدٌ قطُّ جرعتينِ أحبَّ إلى اللهِ مِنْ جرعةِ غيظٍ ردَّها بحلمٍ ، وجرعةِ مصيبةٍ يصبرُ الرجلُ لها ، ولا قطرَتْ قطرةٌ أحبُّ إلى اللهِ مِنْ قطرةِ دمٍ أهريقَتْ في سبيلِ اللهِ ، أوْ قطرةِ دمعٍ في سوادِ الليلِ وهوَ ساجدٌ ولا يراهُ إلا اللهُ تعالىٰ ، وما خطا عبدٌ خطوتينِ أحبَّ إلى اللهِ تعالىٰ مِنْ خطوةٍ إلىٰ صلاةِ الفريضةِ ، وخطوةٍ إلىٰ صلةِ الرحمِ » (٢) .

---

(١) رواه مرفوعاً الحاكم في « المستدرك » (٤/ ٣٨٨) ، وأحمد في « المسند » (١/ ٨٥).

(٢) قال الحافظ العراقي : (رواه أبو بكر بن لال في « مكارم الأخلاق » من حديث علي بن أبي طالب ، دون ذكر القطرتين ، وفيه محمد بن صدقة ، وهو الفدكي ، منكر الحديث ، وروى ابن ماجه [٤١٨٩] من حديث ابن عمر بإسناد جيد : « ما من جرعة أعظم أجراً عند الله من جرعة غيظ كظمها عبد ابتغاء وجه الله » ، وروى الديلمي في « مسند الفردوس » [٦٢٠٥] من حديث أبي أمامة : « ما قطر في الأرض قطرة أحب إلى الله عز وجل من دم رجل مسلم في سبيل الله أو قطرة دمع في سواد الليل » ، وفيه محمد بن صدقة ، وهو الفدكي ، منكر الحديث) . « إتحاف » (٩/ ١٤٥) . وروى ابن وهب في « جامعه » (٤٧٨) حديث الجرعتين مرفوعاً من حديث ابن عباس رضي الله عنهما .

وعنْ أبي الدرداءِ قالَ : تُوفي ابنٌ لسليمانَ بنِ داوودَ عليهما السلامُ ، فوجدَ عليهِ وجداً شديداً ، فأتاهُ ملكانِ ، فجلسا بينَ يديهِ في زيِّ الخصومِ ، فقالَ أحدُهُما : بذرتُ بذراً ، فلمَّا استحصدَ . . مرَّ بهِ هـٰذا فأفسدَهُ ، فقالَ للآخرِ : ما تقولُ ؟ فقالَ : أخذتُ الجادةَ فأتيتُ علىٰ زرعٍ ، فنظرتُ يميناً وشمالاً فإذا الطريقُ عليهِ ، فقالَ سليمانُ عليهِ السلامُ : ولِمَ بذرتَ على الطريقِ ؟ أما علمتَ أنْ لا بدَّ للناسِ مِنَ الطريقِ ؟! قالَ : فلِمَ تحزنُ علىٰ ولدِكَ ؟ أما علمتَ أنَّ الموتَ سبيلُ الآخرةِ ؟! فتابَ سليمانُ عليهِ السلامُ إلىٰ ربِّهِ ، ولمْ يجزعْ علىٰ ولدِهِ بعدَ ذلكَ⁽¹⁾ .

ودخلَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ رحمةُ اللهِ عليهِ على ابنٍ لهُ مريضٍ ، فقالَ : يا بنيَّ ؛ لأنْ تكونَ في ميزاني أحبُّ إليَّ مِنْ أنْ أكونَ في ميزانِكَ ، فقالَ : يا أبتِ ؛ لأَنْ يكونَ ما تحبُّ أحبُّ إليَّ مِنْ أنْ يكونَ ما أحبُّ⁽²⁾ .

وعنِ ابنِ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما أنَّهُ نُعيَ إليهِ ابنةٌ لهُ ، فاسترجعَ وقالَ : عورةٌ سترَها اللهُ ، ومؤنةٌ كفاها اللهُ ، وأجرٌ قدْ ساقَهُ اللهُ ، ثمَّ نزلَ فصلَّىٰ ركعتينِ ، ثمَّ قالَ : قدْ صنعنا ما أمرَ اللهُ تعالىٰ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَٱسْتَعِينُواْ بِٱلصَّبْرِ وَٱلصَّلَوٰةِ ﴾⁽³⁾ .

---

(١) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٤١٣) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (١٥٥) ، والدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٣٨١) .

(٣) عزاه الحافظ السخاوي في «المقاصد الحسنة» (ص ٢١٥) لابن أبي الدنيا في «العزاء» .

وعنِ ابنِ المباركِ أنَّهُ ماتَ لهُ ابنٌ ، فعزَّاهُ مجوسيٌّ يعرفُهُ فقالَ لهُ : ينبغي للعاقلِ أنْ يفعلَ اليومَ ما يفعلُهُ الجاهلُ بعدَ خمسةِ أيامٍ ، فقالَ ابنُ المباركِ : اكتبوا عنهُ هٰذهِ(١) .

وقالَ بعضُ العلماءِ : (إنَّ اللهَ تعالىٰ ليبتلي العبدَ بالبلاءِ بعدَ البلاءِ ، حتَّىٰ يمشيَ على الأرضِ وما لهُ ذنبٌ)(٢) .

وقالَ الفضيلُ : (إنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ ليتعاهدُ عبدَهُ المؤمنَ بالبلاءِ كما يتعاهدُ الرجلُ أهلَهُ بالخيرِ)(٣) .

وقالَ حاتمٌ الأصمُّ : (إنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ يحتجُّ على الخلقِ يومَ القيامةِ بأربعةِ أنفسٍ علىٰ أربعةِ أجناسٍ : على الأغنياءِ بسليمانَ ، وعلى الفقراءِ بعيسىٰ ، وعلى العبيدِ بيوسفَ ، وعلى المرضىٰ بأيوبَ ، صلواتُ اللهِ عليهِمْ أجمعينَ) .

ورُوِيَ أنَّ زكريا عليهِ السلامُ لمَّا هربَ مِنَ الكفارِ مِنْ بني إسرائيلَ ،

---

(١) أورده الراغب في « محاضرات الأدباء » (٤/٣٣٨) .

(٢) روى الحاكم في « المستدرك » (١/٣٤٧) عن أبي هريرة رضي الله عنه نحوه مرفوعاً ، والطبراني في « الكبير » (٢/١٢٩) عن جبير بن مطعم رضي الله عنه نحوه مرفوعاً .

(٣) روي هٰذا من حديث حذيفة رضي الله عنه مرفوعاً كما هو عند البيهقي في « الشعب » (٩٦٤٨) ، وبلفظ : « إن الله ليتعاهد عبده المؤمن بالبلاء كما يتعاهد الوالد ولده بخير » ، قال حذيفة : وإنَّ أقرَّ أيامي لعيني يوم أدخل علىٰ أهلي فيشكون إلي الحاجة .

واختفىٰ في الشجرةِ ، فعرفوا ذلك ، فجيءَ بالمنشارِ ، فنُشرَتِ الشجرةُ حتَّىٰ بلغَ المنشارُ إلىٰ رأسِ زكريا ، فأَنَّ منهُ أَنَّةً ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : يا زكريا ؛ لئنْ صعدَتْ منكَ أنَّةٌ ثانيةٌ لأمحونَّكَ مِنْ ديوانِ النبوَّةِ ، فعضَّ زكريا عليهِ السلامُ على الصبرِ حتَّىٰ قُطعَ بشطرينِ(١) .

وقالَ أبو مسعودٍ البلخيُّ : (مَنْ أُصيبَ بمصيبةٍ فمزَّقَ ثوباً ، أوْ ضربَ صدراً . . فكأنَّما أخذَ رمحاً يريدُ أنْ يقاتلَ بهِ ربَّهَ عزَّ وجلَّ)(٢) .

وقالَ لقمانُ رحمهُ اللهُ لابنِهِ : (يا بنيَّ ؛ إنَّ الذهبَ يُجرَّبُ بالنارِ ، والعبدُ الصالحُ يُجرَّبُ بالبلاءِ ، فإذا أحبَّ اللهُ قوماً . . ابتلاهُمْ ، فمَنْ رضيَ . . فلهُ الرضا ، ومَنْ سخطَ . . فلهُ السخطُ)(٣) .

وقالَ الأحنفُ بنُ قيسٍ : أصبحتُ يوماً أشتكي ضرسي ، فقلتُ لعمِّي : ما نمتُ البارحةَ مِنْ وجعِ الضرسِ ، حتَّىٰ قلتُها ثلاثاً ، فقالَ : لقدْ أكثرتَ مِنْ

---

(١) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص١٥) عن وهب بن منبه .

(٢) أورده الراغب في « محاضرات الأدباء » (٤/ ٣٥٧) .

(٣) هـٰذا القول متوازع في المرفوع ، فقد روى الطبراني في « الكبير » (٨/ ١٦٦) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/ ٣١٤) من حديث أبي أمامة رضي الله عنه مرفوعاً : « إن الله ليجرب أحدكم بالبلاء وهو أعلم به كما يجرب أحدكم ذهبه بالنار . . . » الحديث ، وروى الترمذي (٢٣٩٦) ، وابن ماجه (٤٠٣١) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً : « إن عظم الجزاء مع عظم البلاء ، وإن الله إذا أحب قوماً . . ابتلاهم ، فمن رضي . . فله الرضا ، ومن سخط . . فله السخط » .

شكوىٰ ضرسِكَ في ليلةٍ واحدةٍ ، وقدْ ذهبَتْ عيني هـٰذهِ منذ ثلاثينَ سنةً ما علمَ بها أحدٌ[1] .

وأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ عزيرٍ عليهِ السلامُ : إذا نزلَتْ بكَ بليّةٌ . . فلا تشكُني إلىٰ خلقي ، واشكُ إليَّ كما لا أشكوكَ إلىٰ ملائكتي إذا صعدَتْ بمساوئِكَ وفضائحِكَ[2] ، نسألُ اللهَ مِنْ عظيمِ لطفِهِ وكرمِهِ سترَهُ الجميلَ في الدنيا والآخرةِ .

* * *

---

[1] رواه البيهقي في « الشعب » (٩٥٨٣) عن ابن أخٍ للأحنف ، وصاحب القول هو الأحنف نفسه ، ورواه البلاذري في « أنساب الأشراف » (٣٢٩/١٢) عن الأحنف وعمه المتشمس بن معاوية ولم يعيِّن الشكوىٰ .

[2] رواه الديلمي في « مسند الفردوس » (٥١٤) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً : « أوحى الله عز وجل إلىٰ أخي العزير : يا عزير . . . » الخبر .

SABIR İLE ŞÜKRÜN BİRLEŞMELERİ

"Senin nîmet hakkında anlattıklarına göre, bütün varlıklarda Allahu Teâlâ'nın bir nîmeti vardır. Buna göre ortada belâ diye bir mefhum kalmaz. Daha sabrın anlamı nedir? Şâyet belâ mevcut ise belâya şükrün mânası nedir? Bâzı kimseler, nîmet şöyle dursun, belâya da şükrettikleri iddiasında bulunurlar, acaba bu nasıl düşünülür? Sabrettiği şeye nasıl şükreder? Hâlbuki belâya sabır acınmayı, nîmete şükür ise ferahlığı getirir, bunlar birbirinin zıddıdır. Allahu Teâlâ'nın, kulları için yarattığı her şey nîmettir, sözünün mânası nedir?" diye bu gibi sorular belki hatırından geçebilir.

Bilmiş ol ki; nîmetin mevcûdiyeti gibi, belâ da mevcuttur. Zâten nîmeti isbat, belâyı isbattır. Bunlar birbirinin zıddıdır. Belânın bulunmaması nîmet, nîmetin bulunmaması ise belâdır. Fakat yukarıda geçtiği gibi nîmet bölümlere ayrılır. Bunun biri, mutlak sûrette her yönden nîmet olanıdır. Âhirette nîmet olması, Allah'ın civârına inmesiyle kulun saâdete ulaşması bakımındandır. Dünya bakımından nîmet olması îman, güzel ahlâk ve bunlara yardımcı olan şeyler olması bakımındandır. Bir de nîmet mukayyet olur. Yâni bir yönden nîmet, diğer yönden nîmet değildir. Bir yönden dîni ifsad ve bir yönden dîni ıslâh eden servet gibi. Belâ da aynı şekilde mutlak ve mukayyet olmak üzere ikiye ayrılır.

Mutlak olan belâ âhirette ya mârifetten veya ebedî olarak Allah'tan uzaklaşmaktır. Dünyada ise küfür, isyan ve kötü ahlâktır ki, insanı mutlak belâya sürükleyen de budur.

Mukayyet olan belâya gelince; fakirlik, hastalık, korku ve benzeri dîn ile ilgisi olmayıp dünya ile ilgili olan belâlardır.

Mutlak şükür, mutlak nîmete olur. Dünyadaki mutlak belâya gelince, bâzen buna sabır ile emredilmez. Zîra küfür, mutlak bir belâdır fakat buna sabrın bir mânası yoktur. İsyân da böyledir. Belki kâfirin vazîfesi küfrü, âsînin vazîfesi de isyânı terk etmektir. Bâzen kâfir, kâfir olduğunu bilmez, bu, hastalığını henüz bilmeyen insan gibidir. Artık onun hakkında sabır diye bir şey düşünülmez. Âsî ise isyân ettiğini bilir, bunun için onu terk etmesi lâzımdır. Hattâ insan, sabırla yok etmeye muktedir olmadığı belâya sabırla memur değildir. Susamış olan insanın, suyu varken susuzluğa sabretmesi ile emrolunmaz, belki susuzluğu gidermesi ile emrolunur. Sabır, kişinin izâlesine muktedir olmadığı hususlarda aranır. Demek ki sabır, dünyada mutlak belâ olmayan şeye rücû etmiş ve hattâ bir yönden nîmet olması da caizdir. Bunun için hem sabır, hem de şükür vazîfelerinin kendisinde toplanması düşünülebilir. Meselâ zenginlik, bâzen insanın helâkine sebep olabilir. Malına göz dikenler kendini ve hattâ çocuklarını bile öldürebilirler. Sıhhat de böyledir, bâzen belâ olabilir. Dünya nîmetlerinden olan bu gibi nîmetlerin hepsi şahıslara nispetle belâ da olabilirler. Bunun gibi her belânın da nîmete dönme ihtimâli vardır. Bu da kişinin hâline nispetledir. Nice insanlar var ki fakirlik ve hastalık onların haklarında daha hayırlıdır. Eğer sıhhatli ve zengin olsalar azabilirler. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَلَوْ بَسَطَ اللّٰهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ

"Eğer Allah bütün kullarına bol rızık verseydi, yerde muhakkak ki taşkınlık eder, azarlardı." (Şûrâ sûresi, 42/27) buyurmuştur. Diğer âyette de şöyle buyrulmuştur:

كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَيَطْغٰى أَنْ رَاٰهُ اسْتَغْنٰى

“Gerçek şu ki, insan azar. Kendini kendine yeterli gördüğü için.” (Alak sûresi, 96/6-7)

إِنَّ اللّٰهَ لَيَحْمِي عَبْدَهُ الْمُؤْمِنَ مِنَ الدُّنْيَا وَهُوَ يُحِبُّهُ كَمَا
يَحْمِي أَحَدُكُمْ مَرِيضَهُ

“Sizden biriniz hastasını koruduğu gibi, Allahu Teâlâ da mü’min kulunu dünyalıktan korur.”[68]

Nîmetin on altı bölümünde saydığımız îman ve güzel ahlâktan başka her ne varsa, bâzıları hakkında belâ olmaları da düşünülebilir. O zaman bu nîmetlerin zıtları onlar hakkında nîmet sayılır. Yukarıda anlattığımız gibi mârifet, nîmetin kemâlinden ve Allahu Teâlâ’nın vasıflarındandır. Lâkin bâzı hallerde bâzı kimseler için belâ olur da yokluğu nîmet yerine geçer. -Meselâ insanın ölüm ânını bilmemesi gibi.- Bunu bilse canı sıkılacak, her gün üzülüp duracak ve dünya kendisine daralacaktı. Yine bunun gibi, dostlarının kendi aleyhinde düşündüklerini bilmemesi, bilmesinden çok daha hayırlıdır.

Onu bileydi, canı daha fazla sıkılacak, daha çok üzülecek ve hattâ intikam peşinde olacaktı. Bunun gibi, başkasının kötülüklerini bilmemesi de kendisi için bir nîmettir. Zîra onları bilse, adama fenâlık ederek vebâl altına girmesine sebep olurdu. Hattâ başkasının iyi hallerini bilmemesi de bir nîmet olabilir. Çünkü belki bu adam Allah’ın iyi kullarından biridir. Onu çekemeyerek

---

68. Tirmizî ve Hâkim rivâyet etmişlerdir. Tirmizî hasen, Hâkim ise sahih olduğunu söylemiştir.

aleyhinde bulunmakla günâha girmiş olur. Zîra bilerek peygamberlere ve velîlere eziyet eden, bilmeyerek eziyet edenler gibi değildir.

Kıyâmetin, kadir gecesinin, Cuma'da icâbet sâatinin bilinmemesi de bunlardandır. Hattâ bâzı büyük günâhları bilmemesi de böyledir. Bunların hepsi onun hakkında nîmettir. Çünkü bu gibi cehâlet, insanı cehd ü gayrete sevk eder.

İşte bunlar, cehilde Allahu Teâlâ'nın nîmetleridir, ilimdeki nîmetlerini buna kıyâs et. "Her mevcut bir nîmettir." sözümüz, herkes hakkında bir gerçektir. Bundan istisna edebileceğimiz, ancak Allahu Teâlâ'nın yarattığı bâzı elem ve kederler ve benzeri şeylerdir. Yine bunlar her ne kadar kendi haklarında nîmet değilseler de acı duyan hakkında nîmet olabilirler. -isyandan hâsıl olan elem gibi-. Meselâ, kendi elini kesen veya dağlanan kimse hem acı duyar, hem de böyle yapmakla isyân etmiş olur. Kâfirlerin cehennemde acı duymaları da bir nîmettir fakat bu nîmet, kendi haklarında değil, başkalarına göredir. Zîra bir milletin felâketi, diğer millet için faydalı olur. Allahu Teâlâ azâbı yaratmayıp bâzı kimselere azap etmese, nîmetine gark olanlar, bunun kıymetini bilemezlerdi. Cennet halkının sevincinin artması, cehennem ehlinin azâbını düşünmeleri iledir. Meselâ, dünyada yaşayanlar şiddetle muhtaç oldukları güneş ile fazla sevinmez. Çünkü güneş herkese aynı şekilde doğar. En güzel şekilde parlayan göklere bakmakla kimse sevinç duymaz. Çünkü herkes ona bakabilmektedir. Demek ki nîmet olsun, nikmet olsun, Allahu Teâlâ'nın yarattığı her şeyde bir hikmet ve bir nîmet vardır. Bu nîmet, ya bütün kullarını şâmildir veya bâzılarına mahsustur. Bundan, Allahu Teâlâ'nın yaratmış olduğu belânın da bir nîmet olduğu anlaşılmış olur. Bu belâ, ya onunla mübtelâ olan için veya başkaları için bir nîmettir. Demek ki mutlak nîmet veya mutlak belâ vasıflarını almayan her şeyde iki vazîfe, yâni şükür ve sabır vazîfeleri toplanır.

Şâyet, "Sabır ile şükür birbirine zıt olan şeylerdir, bunlar bir arada nasıl toplanır? Çünkü sabır mihnete, şükür ise sevince olur." dersen bilmiş ol ki; insan bir şey ile bâzen sevinir, bâzen üzülür. Sabrı, üzüntüsü yönünden, şükrü de sevinci yönünden olur. Fakirlik, hastalık, korku ve dünya belâlarının her birinde beş hâl vardır ki, aklı başında olan insan bunlarla sevinip bunlara şükretmesi lâzımdır.

Birincisi; Bu beş hâlin birincisi, müptelâ olduğu her felâket ve hastalığın daha da ağırının olduğunu bilmektir. Zîra mukadderât-ı ilâhiyye sonsuzdur. Eğer Allahu Teâlâ bunların daha ağırını verirse, buna kim mâni olabilir? İşte daha ağırını vermedi diye şükretmelidir.

İkincisi; dünyalığında karşılaştığı felâket gibi dîninde de bir felâket ile karşılaşması mümkün idi. Felâketi dünyalık ile ilgili olup dîni ile ilgili olmadığı için şükreder. Nitekim adamın biri **Sehl**'e gelerek:

- "Evime hırsız girdi ve yiyeceğimi götürdü?" deyince Sehl:

- "Allah'a şükret. Ya şeytan kalbine girip îmanını çalsa ne yapardın?" diye mukabelede bulunmuştur. Bunun için **İsâ aleyhisselâm** duâsında Allah'a sığınarak:

- *"Allahım, felâketimi dînimde yapma."* demiştir.

Ömer (r.a.) de:

- "Karşılaştığım her felâkette Allahu Teâlâ'nın bana dört nîmeti vardır. Birincisi, belânın dînimle ilgili olmamasıdır. İkincisi, daha da büyüğünün bulunmasıdır. Üçüncüsü, rızâsından beni mahrum etmemesidir. Dördüncüsü, de bunun mükâfatını O'ndan beklememdir." dedi.

Basîret sâhibi zatlardan birisinin bir dostunu hükümdar tevkîf etmiş. O da durumu bu zâta bildirerek hâlinden şikâyet etmişti. Bu zât: "Allah'a şükret." diye haber gönderdi. Hükümdar adamı dövdü. Yine durumu bu zâta bildirdi. Yine bu zât: "Allah'a şükret." dedi. Bu sırada karın ağrısına yakalanmış bir Mecûsî'yi ceza evinde adamın yanına getirmiş ve Mecûsî ile bunu birbirine bağlamışlar. İpin bir ucundaki halkayı Mecûsî'nin ayağına, diğer ucundaki halkayı da bunun ayağına geçirmişler. İş daha da vehâmet kazandığı için yine durumu yazmış ve yine "Şükret." cevabını almıştır. Bağırsakları bozuk olan Mecûsî sık sık dışarı çıkacağından o da onunla gidip başında beklemek zorunda kaldığına daha da canı sıkılmış ve yine vaziyeti bu zâta bildirmiş, yine de aynı cevabı almıştır. Bunun üzerine: "Bundan daha büyük belâ olur mu? Şükür de şükür diyorsun, bu ne kadar devâm edecek?" diye o zâta yazınca, bu zât: "Ya o Mecûsî'nin belindeki küfür alâmeti olan zünnarı senin beline taksalar hâlin nice olurdu?" diye cevap vermiştir.

Demek ki her hangi bir belâ ile müptelâ olan bir insan Rabbine karşı olan tutum ve davranışını insâf ile düşünürse, ondan daha büyük belâyı hak ettiğini kabul eder. Sana yüz değnek vurmayı hak eden bir kimsenin on değnek ile yetinmesine elbette teşekkür lâzımdır. İki elini kesmeyi hak eden bir kimsenin bir elini kesmekle yetinmesine elbette teşekkür edilir. Bunun için şeyhin biri sokakta giderken yukarıdan başına bir leğen kül döktüler. Şeyh hemen secdeye kapandı. "Bu secde neden icabetti?" diye soranlara: "Ben, tepeme ateşin yağacağından korkuyordum.

Allahu Teâlâ ateş yerine kül yağdırdı. Buna şükrâne olarak secde ediyorum." dedi.

Yine zâtın birisine: "Bizimle yağmur duasına niye gelmiyorsun? dediklerinde, bu zat: "Siz yağmurun geç yağdığından şikâyet ediyorsunuz, ben de şimdiye kadar nasıl taş yağmadığına şaşıyorum." dedi.

Şâyet, "Güzel söylüyorsun ama, ben bakıyorum ki benden daha çok günâhkârlar bile benim gibi belâlarla karşılaşmıyorlar, ben buna nasıl sevinebilirim?" dersen bilmiş ol ki; kâfir için daha büyük belâ hazırlanmıştır. Ona verilen mühlet, günâhının artması ile azâbının çoğalması içindir. Nitekim Allahu Teâlâ:

إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدَادُوٓا إِثْمًا

"Onlara fırsat verişimiz, ancak günâhı artırmaları içindir." (Âl-i İmrân sûresi, 3/178) buyurmuştur.

Üçüncüsü; Âsîye gelince, insanlar arasında senden daha büyük günâhkârın olduğunu nereden biliyorsun? Allahu Teâlâ'nın zât ve sıfâtı hakkında nice edep dışı düşünceler var ki, âzâlarla yapılan zinâ, içki ve benzeri günâhlardan çok daha ağırdır. Bunun için Allahu Teâlâ:

وَتَحْسَبُونَهُ هَيِّنًا وَهُوَ عِنْدَ اللّٰهِ عَظِيمٌ

"Ve bunu kolay sanıyordunuz. Hâlbuki onun günâhı Allah indinde büyüktür." (Nûr sûresi, 24/15) buyurmuştur. Başkasının senden daha çok günâhkâr olduğunu nereden bildin? Sonra daha günâhkârın var olduğunu kabul edelim, belki onun cezâsı âhirete tâlik edilmiştir. Dünya felâketlerinin sonu gelecek diye bir takım tesellî yolları vardır, fakat âhiret felâketi devamlıdır. Devam etmese bile tesellî çâresi yoktur, tesellî ile hafiflemez. Çünkü âhirette tesellî yolları kapalıdır. Dünyada peşin cezâya çarptırılana, ikinci defa azap olunmaz. Bunu açıklamak üzere Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الْعَبْدَ إِذَا أَذْنَبَ ذَنْبًا فَأَصَابَتْهُ شِدَّةٌ أَوْ بَلَاءٌ فِي الدُّنْيَا فَاللّٰهُ
أَكْرَمُ مِنْ أَنْ يُعَذِّبَهُ ثَانِيًا

"Kul bir günâh işleyip de bunun karşılığında dünyada bir sıkıntı ve felâket ile karşılaştığı vakit, artık ikinci defa onu azap etmekten Allahu Teâlâ daha keremlidir, yâni onu bir daha azap etmez."[69] buyurmuştur.

Dördüncüsü; başına gelen musîbet ve felâket, ezelde takdîr edilmiş ilâhî bir hüküm idi. Binâenaleyh, geldi. Ya hepsinden veya hiç olmazsa bir kısmından kurtulmuş oldu. Bunun için bu bir nîmettir, buna şükreder.

Beşincisi; başına gelen bu felâket ve musîbetten alacağı sevabın çokluğudur. Çünkü dünya musîbetleri iki yönden âhirete giden yollardır.

Birinci yönü; hastalığı tedavî eden acı ve çirkin ilaçlar, hasta için bir nîmet, çocuğu da sevdiği oyundan ayırmak onun için bir nîmettir. Çünkü çocuğu oyuncakları ile baş başa bırakmak, ilim ve terbiyeden mahrum olarak yetişmesi demektir ki, ömrü boyunca perişanlıktır. Mal, âile, evlat, akraba, âzâ ve bunların en kıymetlilerinden olan göz, bâzen insanın helâkine sebep olabilirler. Hattâ en kıymetli varlık olan akıl bile bâzen insanı helâke sürükleyebilir. Allah'ı inkâr edenler, kıyâmet günü durumu gördükleri zaman “Keşke deli olsaydık.” diye temennî edeceklerdir.

---

[69] Tirmizî ve İbn Mâce Ali'den rivâyet etmişlerdir.

Çünkü akıllarını Allah’ı bilmekte kullanmadılar. Bütün bunlara rağmen şu sebeplerden her hangi biri kimde bulunursa, onun hakkında bunların dînî yönden hayırlı olması da düşünülür. Bunun için ona düşen vazîfe, Allah’a karşı hüsn-i zanda bulunmak, bunlarda hayrı düşünmek ve Allah’a şükretmektir. Allahu Teâlâ’nın hikmeti geniştir. O, kulların ihtiyaçlarını, kendilerinden daha iyi bilir. Dünyada verdiği belâlara âhirette vereceği mükâfatları görenler, ona şükredeceklerdir. Bu tıpkı, aklı başına geldikten sonra, daha önce oyuncaklarından ayrılarak dövülüp okutulup yetiştirilen çocuğun anne ve babası ile hocasına olan teşekkürü gibidir. Belâ, Allah’tan bir terbiyedir. Allahu Teâlâ’nın kullarına yardımı, anne babanın evlâdına olan yardımından daha büyüktür. Rivâyete göre adamın biri Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’e:

- “Bana öğüt ver.” dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا تَتَّهِمِ اللّٰهَ فِي شَيْءٍ قَضَاهُ عَلَيْكَ

“Allahu Teâlâ’nın, senin aleyhinde hükmettiği hiç bir şeyde O’nu töhmete kalkışma.”[70] buyurdu. Bir gün Resûl-i Ekrem (s.a.v.) başını kaldırdı, gök kubbeye baktı ve gülümsedi. Sebebini soranlara:

عَجِبْتُ لِقَضَاءِ اللّٰهِ تَعَالٰى لِلْمُؤْمِنِ إِنْ قَضٰى لَهُ بِالسَّرَّاءِ رَضِيَ
وَكَانَ خَيْرًا لَهُ وَإِنْ قَضٰى لَهُ بِالضَّرَّاءِ رَضِيَ وَكَانَ خَيْرًا لَهُ

“Allahu Teâlâ’nın mü’minler hakkındaki hükmüne hayret ettim. Ona genişlik takdîr eder ve kulu buna râzı olursa, kulun hakkında

---

[70] Ahmed ve Taberânî Ubâde’den rivâyet etmişlerdir.

hayırlı olur. Şâyet darlık ile hükmeder de yine kulu buna râzı olursa bu da hakkında hayırlıdır."[71] diye cevap verdi.

İkinci yönü; tehlikeli hatâların başı, dünya sevgisidir. Kurtuluş sebeplerinin başı, kalp ile dünyadan uzaklaşmaktır. Belâ ve musîbetlerle imtizâç etmeden nîmetlerin arzuya uygun olması, kalbin dünyaya bağlanmasını doğurur, dünya ile ünsiyet ettirir. Hattâ kendi hakkında dünya cennet gibi olur. Ölüm anında dünyadan ayrılması, kendisi için büyük bir felâket hâlini alır. Artık dünya, başına bir zindan kesilir. Dünyadan kurtulmak, hapishaneden çıkmak gibi olur. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Dünya, mü'minin zindanı, kâfirin ise cennetidir."[72] buyurmuştur. Kâfir, Allah'tan yüz çeviren, dünya yaşayışından başka bir şey düşünmeyeni dünyaya râzı olup ona bağlanan kimsedir. Mü'min ise kalbi ile dünyadan ilgisini kesen, bir an evvel ondan ayrılmayı arzu eden kimsedir. Küfrün bâzısı açık, bâzısı kapalıdır. Kalpteki dünya sevgisi nispetinde kalbe gizli şirk sirâyet eder. Mutlak ve gerçek muvahhid, Vâhid-i Hakikî'den, gerçek ve her yönü ile tek olan Allah'tan başkasını sevmez. İşte belâda bu yönden nîmet vardır. Çünkü dünyaya nefret ettirir ve âhirete, Allah'a bağlar. Onun için belâya sevinip şükretmek gerekir.

Felâketten acı duymaya gelince; bu da zarurîdir. Böyle, bir yandan sevinmek, bir yandan acınmak, tıpkı parasız ameliyat olmaya benzer. Ameliyattan acı duyar, fakat parasız tedâvi ettiği için sevinir ve kendisine teşekkür edersin. Dünyadaki bütün ibtilâlar bunun gibidir. Bu anda acı gelir ama ilerideki mükâfatları büyük olur. Belki güzel şeyleri görmek için hükümdarın sarayına giren ve mutlak sûrette çıkacağını bilen bir insanın, orada kendisi ile beraber çıkmayacağını bildiği güzel bir sîmâ ile karşılaştığı vakit, bu onun için bir belâ ve vebâldir. Çünkü öyle bir yerde ünsiyet peydâ ettiği için, orada kalmasına imkân yoktur. Eğer orada aleyhinde pâdişâhın duyup kendisini cezalandıracağı bir tehlike olsa ve hoşlanmadığı bir şey ile karşılaşıp oradan çıkarılsa, bu, onun hakkında evvelkinden daha iyi bir nîmet olurdu. İşte dünya bir konaktır. Herkes ana rahminden buraya gelir ve lâhidden çıkar. Bu konakta ünsiyetini gerçekleştiren her şey kendisi için bir vebaldir. Gönlünü rahatsız edip meylini buradan kesen her şey de kendisi için bir nîmettir. Bunu bilenlerin belâya şükretmeleri düşünülür fakat belâ içindeki bu nîmeti bilemeyenlerin şükrü düşünülmez. Zîra şükür, nîmeti bilmeye tâbidir. Musîbetin mükâfatının musîbetten daha çok olduğuna inanmayan kimseler için, musîbete şükür düşünülemez.

---

[71] Müslim, Suheyb'den rivâyet etmiştir.

[72] Müslim, Ebû Hüreyre'den rivâyet etmiştir. Yukarıda geçti.

Hikâye edildiğine göre; **Hz. Abbâs**'ın ölümünde oğlu Abdullah'ı herkes tâziye ediyordu. Bu sırada bedevînin biri gelerek:

"Sabret ki, biz de sabredelim. Zîra maiyetin sabrı, reisin sabrından sonradır.

Sabredersen alacağın ecir, Abbâs'tan hayırlıdır. Abbâs değil, Allah senin hakkında daha hayırlıdır." mealindeki şiirini okudu. Bunun üzerine Abdullah: "Bundan daha güzel bir şekilde, kimse beni tâziye etmemiştir." dedi.

Musîbetlere sabır hakkında vârid olan haberler pek çoktur. Bir hadîste;

مَنْ يُرِدِ اللّٰهُ بِهِ خَيْرًا يُصِبْ مِنْهُ

"Allah kime hayır dilerse ona musîbet verir."[73] buyrulmuştur. Diğer kudsî hadîste ise şöyle buyrulmuştur:

قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى إِذَا وَجَّهْتُ إِلٰى عَبْدٍ مِنْ عَبِيدِي مُصِيبَةً فِي
مَالِهِ اَوْبَدَنِهِ أَوْ وَلَدِهِ ثُمَّ اسْتَقْبَلَ ذٰلِكَ بِصَبْرٍ جَمِيلٍ اِسْتَحْيَيْتُ
مِنْهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَنْ اَنْصُبَ لَهُ مِيزَانًا أَوْ أَنْشُرَ لَهُ دِيوَانًا

"Allahu Teâlâ buyuruyor ki: "Kullarımdan herhangi birine bedeninde, malında veya evlâdında bir musîbet tevcîh ettiğim vakit, bu musîbeti sabr-ı cemîl ile karşılarsa, kıyâmet günü onun için mîzan kurmak veya defter açmaktan hayâ ederim."[74]

Diğer hadîste:

مَا مِنْ عَبْدٍ أُصِيبَ بِمُصِيبَةٍ فَقَالَ كَمَا أَمَرَ اللّٰهُ تَعَالٰى: (إِنَّا لِلّٰهِ
وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ) اَللّٰهُمَّ أَجِرْنِي فِي مُصِيبَتِي وَاعْقِبْنِي خَيْرًا
مِنْهَا إِلَّا فَعَلَ اللّٰهُ ذٰلِكَ بِهِ

"Kim bir musîbetle karşılaşır ve Allah'ın emrettiği gibi (İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn) dedikden sonra, Allahım, bu musîbette beni mükâfâtlandır ve bunun ardında bulunan hayırlısını bana ver, derse Allahu Teâlâ onun istediği gibi yapar."[75] buyrulmuştur. Bir başka kudsî hadîste şöyle buyrulmuştur: *"Allahu Teâlâ, kimin iki kızını veya iki gözünü alırsam, onun mükâfatı ebedi cennetimde kalmak ve benim cemâlime bakmaktır, buyurdu."*[76]

---

[73] Buhârî, Ebû Hüreyre'den rivâyet etmiştir.
[74] Hâkim ve Deylemî Enes'den rivâyet etmişlerdir.
[75] Tayâlisî ve Ahmed, Ümmü Seleme'den rivâyet etmişlerdir.
[76] Taberânî Cerîr'den rivâyet etmiştir.

Rivâyete göre adamın biri Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’e:

“Hem servetim gitti, hem de vücudum hastalandı.” dedi. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا خَيْرَ فِي عَبْدٍ لَا يَذْهَبُ مَالُهُ وَلَا يَسْقَمُ جِسْمُهُ إِنَّ اللّٰهَ إِذَا
أَحَبَّ عَبْدًا اِبْتَلَاهُ

“Serveti kaybolmayan ve vücudu hastalanmayan kulda hayır yoktur. Allahu Teâlâ bir kulu sevdiği vakit onu ibtilâ eder. İbtilâ ettiği zaman da ona sabretmesini öğretir.”[77] buyurdu. Diğer hadîste şöyle buyurmuştur.

إِنَّ الرَّجُلَ لَتَكُونُ لَهُ الدَّرَجَةُ عِنْدَ اللّٰهِ تَعَالٰى لَا يَبْلُغُهَا بِعَمَلٍ
حَتّٰى يُبْتَلٰى بِبَلَاءٍ فِي جِسْمِهٖ فَيَبْلُغُهَا بِذٰلِكَ

“Kişinin Allah katında bir derecesi olur, o dereceye cisminde bir belâ ile mübtelâ olmadıkça ulaşamaz. Bu ibtilâ sâyesinde o dereceye ulaşır.”[78]

Habbab b. Eret diyor ki; Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Kâbe’nin gölgesinde ridâsına bürünmüş olarak duruyordu. Yanına gittik, hâlimizden şikâyet ettik. “Allah’a duâ etsen de bize yardım etse.” dedik. Bunun üzerine yüzü kızaran Resûl-i Ekrem (s.a.v.) oturdu ve: *“Sizden öncekiler, adamı götürür, onun için küçük bir çukur kazar, onu çukura indirirler ve testere ile başını ikiye bölerlerdi de yine dîninden dönmezdi.”*[79] buyurdu. Yâni “Size ne olmuş ki şikâyete başladınız da yardım istiyorsunuz?” demek istemiştir.

---

[77] İbn Ebi’d-Dünyâ leyyin sened ile Ebû Said el-Hudrî’den rivâyet etmiştir.

[78] Ebû Dâvud, Muhammed b. Hâlid’den rivâyet etmiştir.

[79] Hadis yukarıda geçmiştir.

Hz. Ali: "Haksız yere padişahın hapsedip öldürdüğü veya döverek ölümüne sebep olduğu kimse şehiddir." dedi.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.); *"Acı ve sancıdan şikâyet etmemen ve musîbetini anmaman, Allahu Teâlâ'ya olan saygından ve O'nun hakkını bilmektendir."*[80] buyurmuştur.

Ebû'd-Derdâ (r.a.) diyor: "Ölüm için doğar, harap olmak için îmar eder, fâniye harîs olur ve bâkî olanı terk edersiniz. Dikkat edin, sevilmeyen üç şey vardır ki bunlar ne güzeldir. Onlar da yoksulluk, hastalık ve ölümdür."

Enes'in (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا أَرَادَ اللّٰهُ بِعَبْدٍ خَيْرًا، وَأَرَادَ أَنْ يُصَافِيَهُ صَبَّ عَلَيْهِ الْبَلَاءَ صَبًّا، وَثَجَّهُ عَلَيْهِ فَإِذَا دَعَاهُ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ: صَوْةٌ مَعْرُوفٌ، وَاِنْ دَعَاهُ ثَانِيًا قَالَ: يَا رَبِّ. قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى: لَبَّيْكَ عَبْدِى وَسَعْدَيْكَ، لَا تَسْأَلُنِي شَيْئًا إِلَّا أَعْطَيْتُكَ، أَوْ دَفَعْتُ عَنْكَ مَا هُوَ خَيْرٌ، وَادَّخَرْتُ عِنْدِي مَا هُوَ أَفْضَلُ مِنْهُ فَإِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ جِيءَ بِأَهْلِ الْأَعْمَالِ فَوُفُّوا أَعْمَالَهُمْ بِالْمِيزَانِ، اَهْلِ الصَّلَاةِ وَالصِّيَامِ وَاصَّدَقَةِ وَالْحَجِّ ثُمَّ يُؤْتٰى بِاَهْلِ الْبَلَاءِ فَلَا يُنْصَبُ لَهُمْ مِيزَانٌ وَلَا يُنْشَرُ لَهُمْ الدِيوَانٌ، يُصَبُّ عَلَيْهِمُ الْأَجْرُ صَبًّا، كَمَا يُصَبُّ عَلَيْهِمُ الْبَلَاءُ صَبًّا، فَيَوَدُّ أَهْلُ الْعَافِيَةِ فِي الدُّنْيَا لَوْ أَنَّهُمْ كَانَتْ تُقْرَضُ أَجْسَادُهُمْ بِالْمَقَارِيضِ لِمَا

---

[80] Hadis yukarıda geçmiştir.

يَرَوْنَ مَا يَذْهَبُ بِهِ أَهْلُ الْبَلَاءِ مِنَ الثَّوَابِ فَذٰلِكَ قَوْلُهُ تَعَالٰى:
﴿إِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾

“Allahu Teâlâ bir kuluna iyiliği murâd edip onu sâfileştirmeyi dilediği vakit, onun üzerine alabildiğine belâyı yağdırır. O kimse Allah’a duâ ettiği vakit, melekler: “Bu, bilinen bir sestir.” derler. İkinci defa duâ edip “Yâ Rab!” dediği vakit, Allahu Teâlâ: “Söyle ey kulum, istediğini yapmaya hazırım. Ya istediğini veririm yahut senden şimdi iyiliği kaldırır, kıyamette deha iyisini veririm. Kıyâmet günü olduğu vakit, namaz kılan, oruç tutan, sadaka verip hacceden amel sâhipleri gelir, sevapları tartılır ve bol bol mükâfatları verilir. Sonra dünyada felâket ve musîbetlerle mübtelâ olanlar gelir, onlar için mîzan kurulmaz, defter açılmaz. Dünyada üzerlerine musîbetler yağdırıldığı gibi bu defa üzerlerine bol mükâfatlar yağdırılır. Hattâ dünyada bir belâ ile mübtelâ olmayanlar, keşke bizim de vücutlarımız makaslarla biçileydi de bugün bunların aldıkları sevabı alaydık, derler. İşte bu, Allahu Teâlâ’nın: **“Ancak sabredenlere ecirleri hesapsız ödenecektir.”** *buyurduğunun anlamıdır.”*[81] buyurmuştur.

İbn Abbâs (r.a.) anlatıyor: “Peygamberlerden birisi Allahu Teâlâ’ya şikâyette bulundu ve dedi ki: *“Yâ Rab, mü’min kulun sana itâat eder, günâhtan kaçar. Böyle iken dünyayı başına zindan eder ve onu çeşitli felâketlerle iptilâ edersin. Kâfir ise sana itâat etmeyip isyan ettiği halde ondan belâyı kaldırır, dünyayı önüne serersin, bu nasıl olur?”*

Allahu Teâlâ ona şöyle vahyetti: *“Kullar da benim, belâ da bendendir; hepsi beni tesbîh eder. Günâh mü’minin aleyhine-*

---

[81] İbn Ebî’d-Dünya Bekir b. Hanis’den rivâyet etmiştir.

dir. Ona dünyayı zindan eder, belâyı veririm ki günâhlarına keffaret olur da günâhsız olarak bana gelir ve sevabı üzerine kendisini mükâfatlandırırım. Kâfirin de bâzı iyilikleri olur. Onun da rızkını genişletir, belâyı kendisinden uzaklaştırırım. İyiliklerinin karşılığını dünyada bulur ve iyiliksiz olarak bana gelir. Ben de kötülüklerinin cezasını veririm."

Rivâyete göre:

مَنْ يَعْمَلْ سُوٓءًا يُجْزَ بِهٖ

"Kim bir kötülük yaparsa onunla cezalanır." (Nisâ sûresi, 4/123) âyet-i celîlesi nâzil olduğu vakit, Hz. Ebû Bekir: "Artık bundan sonra ferahlık geçmiştir." dedi. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

غَفَرَ اللّٰهُ لَكَ يَا أَبَا بَكْرٍ أَلَسْتَ تَمْرَضُ أَلَسْتَ يُصِيبُكَ الْأَذٰى
أَلَسْتَ تَحْزَنُ فَهٰذَا مِمَّا تُجْزَوْنَ

"Allah seni mağfiret etsin ey Ebû Bekir, hiç hasta olmaz mısın? Hiç bir zahmet çekmez misin? Hiç mahzun olmaz mısın? İşte bütün bunlar senin cezalandığın şeylerdir." buyurmuştur. Çünkü geçirdiğin bütün sıkıntı ve ıztıraplar günâhına keffârettir.

Ukbe b. Amir'in rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا رَأَيْتُمُ الرَّجُلَ يُعْطِيهِ اللّٰهُ مَا يُحِبُّ وَهُوَ مُقِيمٌ عَلٰى مَعْصِيَّتِهٖ فَاعْلَمُوا أَنَّ ذٰلِكَ اِسْتِدْرَاجٌ ثُمَّ قَرَأَ قَوْلَهُ تَعَالٰى: فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهٖ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ حَتّٰى إِذَا فَرِحُوا بِمَا أُوتُوا أَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً

"İsyâna devam eden bir insana istediğini Allahu Teâlâ'nın verdiğini gördüğünüz vakit, bunun bir istidraç yâni cezasının kıyâmete bırakılmış olduğunu bilin." buyurdu ve **"Onun için bunlar kendilerine ne hatırlatıldı, öğüt verildi ise onları unutunca üzerlerine her şeyin kapılarını açtık."** (En'âm sûresi, 6/44) meâlindeki âyet-i celîleyi okudu.[82] Yâni onlar, emrolundukları şeyi terk ettikleri vakit, onlara iyilik kapılarını açarız. Onlar bununla neşelenirken bir anda kendilerini alır ve lâyık oldukları cezaya çarptırırız.

Hasan-ı Basrî anlatıyor: "Sahâbeden bir zat cahiliye devrinde tanıştığı bir kadınla karşılaştı. Onunla bir müddet konuştuktan sonra ayrıldılar. Fakat adamcağız kadına baka baka gidiyordu. Tam bu sırada elini bir yere çarptı ve yaralandı. Bunun üzerine doğruca Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e giderek durumu anlattı. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا أَرَادَ اللّٰهُ بِعَبْدٍ خَيْرًا عَجَّلَ لَهُ عُقُوبَةَ ذَنْبِهِ فِي الدُّنْيَا

"Allahu Teâlâ bir kuluna hayır murâd ettiği vakit onun günâhının cezâsını acele ile dünyada kendisine çektirir."[83] buyurdu".

Hz. Ali: "Kur'ân'da en çok ümit bahşeden âyet-i celîleyi size okuyayım mı?" diye sordu. Onlar da "Oku." dediler. Bunun üzerine Hz. Ali:

"Size çarpan her musîbet, kendi ellerinizin işleyip kazandığı günâhlar yüzündendir. Bununla beraber Allah birçoğunu da affeder." (Şûrâ sûresi, 42/30) âyetini okudu. Dünyadaki bütün musîbetler, yapılan kötülüklerin cezasıdır. Peşin cezayı verdikten sonra ikinci bir defa kıyâmette ceza vermek, şân-ı ulûhiyete sığmaz.

---

[82] Ahmed, Taberânî ve Beyhakî hasen sened ile rivâyet etmişlerdir.

[83] Ahmed ve Taberânî sahîh sened ile rivâyet etmişlerdir.

Enes (r.a.)'ın rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Kulun iki yutkunması kadar Allah katında sevimli hiç bir yutkunma yoktur. Bunlardan biri, hiddetini yenmek için yutkunmak sûretiyle yumuşaklıkla reddetmek, diğeri de musîbette yutkunarak onu sabır ile karşılamaktır. Allah uğrunda akıtılan kan ile Allah'tan başka kimsenin görmediği gece karanlığında secdede akıtılan göz damlasından Allah katında daha sevimli damla yoktur. Yine, camie gitmek için attığı adım ile sıla-i rahm için attığı adımdan, Allah katında daha kıymetli adım yoktur."*[84] buyurmuştur.

Ebû'd-Derdâ'dan (r.a.) rivâyete göre; Süleyman aleyhisselâmın bir oğlu öldü. Süleyman aleyhisselâm buna çok üzüldü. İki melek insan sûretinde dâvacı olarak yanına geldiler. Meleklerden biri:

– "Bu adam davarı ile benim ekinimi bastı, ben bundan dâvacıyım." dedi. Diğeri:

– "Ben koyun sürüsü ile yolda gidiyordum, yolum tarlaya uğradı, yani bu adam yolu tarlasına kattı, mecburdum geçmeye." dedi. Süleyman aleyhisselâm:

– "Yolun, gelip geçene ait olduğunu, herkesin bu yoldan geçmek zorunda bulunduğunu bilmiyor mu idin? Neden yolu ektin?" dedi. Dâvacı melek:

– "O halde sen, dünyanın bir âhiret yolu olduğunu bilmiyor musun? Elbette gelen bu yoldan geçecek. Oğlunun ölümüne neden bu kadar üzülüyorsun?" dedi. Süleyman aleyhisselâm hatâsını anlayarak tövbekâr oldu.

---

[84] Ebubekir bin Lâl Ali'den rivâyet etti.

Ömer b. Abdülazîz, hasta olan bir oğlunu ziyarete gitti ve: "Oğlum, senin, benim mîzanımda olman, benim senin mîzanında olmamdan, benim için daha sevimlidir. Yâni sen benden önce ölüp senin acını ben çekerek mükâfat almam, benim için daha sevimlidir." dedi. Oğlu da: "Baba, senin sevdiğinin olması, benim sevdiğimin olmasından benim için daha sevimlidir." dedi.

İbn Abbâs'ın (r.a.) bir kız çocuğu öldü. İbn Abbâs **"İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn"** dedikden sonra: "Bu bir avret idi; Allahu Teâlâ bunu örttü, yardıma muhtaç idi himayesine aldı, bizim için de bir mükâfat idi onu önde gönderdi." dedi. Ve iki rekât namaz kıldıktan sonra, "Allahu Teâlâ'nın:

وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ

"Sabır ve namazla Allah'tan yardım isteyin." (Bakara sûresi, 2/45) emrini yerine getirdik." dedi.

İbn Mübârek'in bir oğlu öldü. Mecûsînin biri onu şöyle tâziye etti: "Aklı başında olana yakışan, bu gibi olaylarda, cahilin beş gün sonra yapacağını hemen yapmaktır." Yâni cahil bağırır çağırır, beş gün sonra susar. Aklı başında olan ise mukadderata boyun eğerek hemen bu günden susar ve sabreder, demek istedi. İbn Mübârek: "Bu adamın bu sözünü yazın." dedi.

Âlimlerden birisi: "Allahu Teâlâ kuluna belâ üzerine belâ verir de bu sayede yeryüzünde günâhsız olarak dolaşır." dedi.

Fudayl: "Bir âile reisi efradının iyiliğini taahhüd ettiği gibi, Allahu Teâlâ da mü'min kulunun ibtilâ edilmesini taahhüt eder." dedi.

Hatem-i Esam: "Allahu Teâlâ kıyâmet günü dört kişi ile dört sınıf insanlara hüccet çeker, onları delîl ve örnek gösterir. Zenginlere Süleyman aleyhisselâm, fakirlere İsâ aleyhisselâm, kölelere Yûsuf aleyhisselâm, hastalara Eyyûb aleyhisselâm ile delîl çekecek ve onları örnek gösterecektir." dedi.

Rivâyete göre **Zekeriya aleyhisselâm**, Benî İsrâil kâfirlerinden kaçıp ağaca saklandığı vakit, onlar bunu bildi ve testere ile yukarıdan aşağı ağacı biçmeye başladılar. Testere Zekeriya aleyhisselâmın başına değince, Zekeriya aleyhisselâm inledi. Allahu Teâlâ: "Eğer bir daha inlersen senin adını peygamberlikten silerim." buyurdu. Bunun üzerine Zekeriya aleyhisselâm yukarıdan aşağı ikiye bölündüğü halde ses çıkarmadı.

Ebû Mes'ûd Belhî: "Bir musîbetle karşılaşan kimse, yaka ve paçasını yırtmaya kalkışır ve göğsünü dövmeye başlarsa, âdeta silâhını çekerek Rabbi ile savaşır gibidir." dedi.

Lokman aleyhisselâm oğluna: "Oğlum, altın ateş ile denendiği gibi, iyi insanlar da belâ ile imtihan edilirler. Allahu Teâlâ sevdiklerini ibtilâ eder. Belâya razı olandan Allah razı olur, kızana da Allah kızar." dedi.

Ahnef b. Kays anlatıyor: "Bir gece dişim ağrıdı, sabaha kadar uyuyamadım. Durumu amcama anlattım ve üç kere tekrarladım. Amcam, "Bir gecelik diş ağrısına dayanamadın, kıyameti koparıyorsun. Hâlbuki otuz senedir benim bir gözüm ağrıya ağrıya kör oldu da bundan kimsenin haberi yoktur." dedi."

Allahu Teâlâ **Üzeyr aleyhisselâm**a şöyle vahyetti: "Ya Uzeyr! Senin kusurların bana yükseltildiği vakit, ben meleklerime senden şikâyet etmediğim gibi, ben de sana bir musîbet verdiğim vakit, sen de başkalarına değil, bana şikâyet eyle."

Dünya ve âhirette kusurlarımızı örtmesini Allah'tan dileriz.

بيان فضل النعمة على البلاء

لعلَّكَ تقولُ : هـٰذهِ الأخبارُ تدلُّ علىٰ أنَّ البلاءَ في الدنيا خيرٌ مِنَ النعَمِ ، فهلْ لنا أنْ نسألَ اللهَ البلاءَ ؟

فأقولُ : لا وجهَ لذلكَ ؛ لما رُوِيَ عنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ كانَ يستعيذُ في دعائِهِ مِنْ بلاءِ الدنيا وبلاءِ الآخرةِ⁽¹⁾ ، وكانَ يقولُ هوَ والأنبياءُ عليهِمُ السلامُ : ﴿ رَبَّنَآ ءَاتِنَا فِى ٱلدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِى ٱلْءَاخِرَةِ حَسَنَةً ﴾⁽²⁾ ، وكانوا يستعيذونَ مِنْ شماتةِ الأعداءِ وغيرِها⁽³⁾ .

وقالَ عليٌّ كرَّمَ اللهُ وجهَهُ : اللهمَّ ؛ إنِّي أسأَلُكَ الصبرَ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لقدْ سألتَ اللهَ البلاءَ . . فاسأَلْهُ العافيةَ »⁽⁴⁾ .

وروى الصدِّيقُ رضوانُ اللهِ عليهِ عنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « سلوا اللهَ العافيةَ ، فما أُعطيَ أحدٌ أفضلَ مِنَ العافيةِ إلا اليقينَ »⁽⁵⁾ ، وأشارَ باليقينِ إلىٰ عافيةِ القلبِ عنْ مرضِ الجهلِ والشكِّ ، فعافيةُ القلبِ أعلىٰ مِنْ عافيةِ البدنِ .

---

(١) إذ روىٰ أحمد في « مسنده » (٤/١٨١) من حديث بسر بن أرطاة رضي الله عنه مرفوعاً : « وأجرنا من خزي الدنيا وعذاب الآخرة » .

(٢) وكان هـٰذا من أكثر دعائه عليه الصلاة والسلام كما روىٰ ذلك مسلم (٣٦٩٠) .

(٣) رواها النسائي (٨/ ٢٦٥) ، والحاكم في « المستدرك » (١/ ٥٣١) .

(٤) رواه الترمذي (٣٥٢٧) ولم يذكر أن القائل هو علي رضي الله عنه ، وعيَّنه (٣٥٦٤) .

(٥) رواه ابن ماجه (٣٨٤٩) بنحوه .

وقالَ الحسنُ رحمَهُ اللهُ : (الخيرُ الذي لا شرَّ فيهِ العافيةُ معَ الشكرِ ، فكَمْ مِنْ منعَمٍ عليهِ غيرُ شاكرٍ)(١) .

وقالَ مطرِّفُ بنُ عبدِ اللهِ : (لأَنْ أُعافىٰ فأشكرَ أحبُّ إليَّ مِنْ أنْ أُبتلىٰ فأصبرَ)(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في دعائِهِ : « وعافيتُكَ أحبُّ إليَّ »(٣) .

وهـٰذا أظهرُ مِنْ أنْ يُحتاجَ فيهِ إلى استشهادٍ ، وهـٰذا لأنَّ البلاءَ صارَ نعمةً باعتبارينِ :

أحدُهُما : بالإضافةِ إلىٰ ما هوَ أكثرُ منهُ ؛ إمَّا في الدنيا ، أوْ في الدينِ .

والآخرُ : بالإضافةِ إلىٰ ما يُرجىٰ مِنَ الثوابِ ، فينبغي أنْ يسألَ اللهَ تمامَ النعمةِ في الدنيا ، ودفعَ ما فوقَهُ مِنَ البلاءِ ، ويسألَهُ الثوابَ في الآخرةِ على

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢٠٦) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٤/ ٢٥٤) عن عون بن عبد الله .

(٢) رواه عبد الرزاق في « المصنف » (١١/ ٢٥٣) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٢٠٠) .

(٣) كذا في « القوت » (١/ ٢٠٦) ، وهي قطعة من الدعاء المشهور له صلى الله عليه وسلم يوم خرج إلى الطائف يدعو ثقيفاً ، وأورده ابن هشام في « سيرته » (١/ ٤٢٠) ولفظه : « ولكن عافيتك هي أوسع لي » ، وقال الحافظ العراقي : (رواه ابن الجوزي في « السيرة » . . . ، وكذا رواه ابن أبي الدنيا في كتاب « الدعاء » من رواية حسان بن عطية مرسلاً ، ورواه أبو عبد الله بن منده من حديث عبد الله بن جعفر مسنداً وفيه من يجهل) . « إتحاف » (٩/ ١٤٨) .

الشكرِ علىٰ نعمِهِ ، فإنَّهُ قادرٌ علىٰ أنْ يعطيَ على الشكرِ ما يعطيهِ على الصبرِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فقدْ قالَ بعضُهُمْ : (أودُّ أنْ أكونَ جسراً على النارِ يعبرُ عليَّ الخلقُ كلُّهُمْ فينجونَ ، وأكونَ أنا في النارِ) .

وقالَ سمنونٌ(١) : [من مخلع البسيط]

وَلَيْسَ لِي فِي سِواكَ حَظٌّ فَكَيْفَمَا شِئْتَ فَٱخْتَبِرْنِي

فهٰذا منْ هؤلاءِ سؤالٌ للبلاءِ .

فاعلمْ : أنَّهُ حُكِيَ عنْ سمنونٍ رحمَهُ اللهُ أنَّهُ بُلِيَ بعدَ هٰذا البيتِ بعلَّةِ الحصرِ ، فكانَ بعدَ ذلكَ يدورُ علىٰ أبوابِ المكاتبِ ويقولُ للصبيانِ : (ادعوا لعمِّكُمُ الكذَّابِ) .

وأمَّا محبَّةُ الإنسانِ ليكونَ هوَ في النارِ دونَ سائرِ الخلقِ . . فغيرُ ممكنةٍ ، ولكنْ قدْ تغلبُ المحبَّةُ على القلبِ ، حتَّىٰ يظنَّ المحبُّ بنفسِهِ حبّاً لمثلِ ذلكَ ، فمَنْ شربَ بكأسِ المحبةِ . . سكرَ ، ومَنْ سكرَ . . توسَّعَ في الكلامِ ، ولوْ زايلَهُ سكرُهُ . . علمَ أنَّ ما غلبَ عليهِ كانَ حالةً لا حقيقةَ لها ، فما سمعتَهُ مِنْ هٰذا الفنِّ فهوَ كلامُ العشَّاقِ الذينَ أفرطَ حبُّهُمْ ، وكلامُ العشَّاقِ يُستلذُّ سماعُهُ ولا يُعوَّلُ عليهِ ؛ كما حُكِيَ أنَّ فاختةً كانَ يراودُها زوجُها فمنعَتْهُ ، فقالَ : ما الذي يمنعُكِ عنِّي ولوْ أردتِ أنْ أقلبَ لكِ ملكَ

---

(١) عقلاء المجانين (ص٣٣٩) ، والرسالة القشيرية (ص٨٨) .

سليمانَ ظهراً لبطنٍ . . لفعلتُهُ لأجلِكِ ، فسمعَهُ سليمانُ عليهِ السلامُ ، فاستدعاهُ وعاتبَهُ ، فقالَ : يا نبيَّ اللهِ ؛ كلامُ العشَّاقِ لا يُحكىٰ⁽¹⁾ ، وهوَ كما قالَ .

وقولُ الشاعرِ⁽²⁾ : [من الوافر]

أُرِيـدُ وِصـالَـهُ وَيُـرِيـدُ هَجْـرِي فَـأَتْـرُكُ مـا أُرِيـدُ لِمـا يُـرِيـدُ

هوَ أيضاً محالٌ ، ومعناهُ : أنِّي أريدُ ما لا أريدُ ؛ لأنَّ مَنْ أرادَ الوصالَ ما أرادَ الهجرَ ، فكيفَ أرادَ الهجرَ الذي لمْ يردْهُ ؟! بلْ لا يصدقُ هٰذا الكلامُ إلا بتأويلينِ .

أحدُهُما : أنْ يكونَ ذلكَ في بعضِ الأحوالِ حتَّىٰ يكتسبَ بهِ رضاهُ الذي يتوصَّلُ بهِ إلىٰ مرادِ الوصالِ في الاستقبالِ ، فيكونُ الهجرانُ وسيلةً إلى الرضا ، والرضا وسيلةً إلىٰ وصالِ المحبوبِ ، والوسيلةُ إلى المحبوبِ محبوبٌ ، فيكونُ مثالُهُ مثالَ محبِّ المالِ إذا أسلمَ درهماً في درهمينِ ، فهوَ بحبِّ الدرهمينِ يتركُ الدرهمَ في الحالِ .

الثاني : أنْ يصيرَ رضاهُ عندَهُ مطلوباً مِنْ حيثُ إنَّهُ رضاً فقطْ ، ويكونُ لهُ لذَّةٌ في استشعارِهِ رضا محبوبِهِ منهُ تزيدُ تلكَ اللذَّةُ علىٰ لذَّتِهِ في مشاهدتِهِ معَ

---

(1) الرسالة القشيرية (ص٥٣٠) بنحوه ، والفاختة : الحمامةُ المطوقة .

(2) البيت لابن المنجم الواعظ . انظر « فوات الوفيات » (٢/٣٠١) ، و« الوافي بالوفيات » (١٨/٢٦٨) .

كراهتِهِ ، فعندَ ذلكَ يُتصوَّرُ أنْ يريدَ ما فيهِ الرضا ، فلذلكَ قدِ انتهىٰ حالُ بعضِ المحبِّينَ إلىٰ أنْ صارَتْ لذتُهُمْ في البلاءِ معَ استشعارِهِمْ رضا اللهِ عنهُمْ أكثرَ مِنْ لذَّاتِهِمْ في العافيةِ مِنْ غيرِ شعورِ الرضا ، فهؤلاءِ إذا قدَّروا رضاهُ في البلاءِ . . صارَ البلاءُ أحبَّ إليهِمْ مِنَ العافيةِ ، وهٰذهِ حالةٌ لا يبعدُ وقوعُها في غلباتِ الحبِّ ، ولكنَّها لا تثبتُ ، وإنْ ثبتَتْ مثلاً . . فهلْ هيَ حالةٌ صحيحةٌ أمْ حالةٌ اقتضَتْها حالةٌ أخرىٰ وردَتْ على القلبِ فمالَتْ بهِ عنِ الاعتدالِ ؟ هٰذا فيهِ نظرٌ ، وذكرُ تحقيقِهِ لا يليقُ بما نحنُ فيهِ .

وقدْ ظهرَ بما سبقَ أنَّ العافيةَ خيرٌ مِنَ البلاءِ ، فنسألُ اللهَ تعالى المنانَ بفضلِهِ علىٰ جميعِ خلقِهِ العفوَ والعافيةَ في الدينِ والدنيا والآخرةِ لنا ولجميعِ المسلمينَ .

* * *

NÎMETİN BELÂYA ÜSTÜNLÜĞÜ

Bilmiş ol ki; bu anlattıklarımıza bakarak, o halde dünyada felâket ve musîbet, nîmet ve ferahlıktan daha iyidir. “Öyleyse Allah’tan belâ mı isteyelim?” gibi bir şey hatırından geçebilir. Buna göre derim ki:

Hayır öyle değildir. Allah’tan ibtilâ istenmez. Zîra bizzat Peygamber Efendimiz (s.a.v.) duâsında, dünya ve âhiretin ibtilâsından Allah’a sığınırdı. Başta Peygamberimiz (s.a.v.) olmak üzere bütün peygamberler duâlarında:

رَبَّنَا اٰتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً

“Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver.” (Bakara sûresi, 2/201) diye yalvarırlardı. Düşman şerrinden ve diğer her türlü kötülüklerden Allah’a sığınırlardı.

Hz. Ali duâsında: “Allahım, senden sabır ve metanet isterim.” dediği vakit, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Sen zımnen belâ istiyorsun, Allah’tan âfiyet dile.”*[85] buyurmuştur.

Hz. Sıddîk’ın rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

سَلُوا اللّٰهَ الْعَافِيَةَ فَمَا أُعْطِيَ أَحَدٌ أَفْضَلَ مِنَ الْعَافِيَةِ إِلَّا الْيَقِينُ

“Allah’tan âfiyet isteyin. Zîra yakîn hâriç, hiç kimseye âfiyetten üstün bir şey verilmemiştir.”[86] buyurmuştur. Yakîn gelmesiyle ce-

---

[85] Tirmizî, Muaz’dan rivâyet etmiştir. Daha birçok rivâyet yolları vardır

[86] İbn Mâce ve Neseî rivâyet etmişlerdir. İsnâdı ceyyiddir.

hâlet, şek ve şüphe hastalıklarından selâmet bulan kalbi kasdetmiştir. Çünkü kalbin âfiyeti bedenin âfiyetinden daha önemlidir.

Hasan-ı Basrî: "Kendisinde kötülük bulunmayan hayır, şükre mukarin olan âfiyettir." dedi. Nice in'âm edilenler var ki, şükrünü bilmezler.

Mıtraf b. Abdullah: "Şükrünü ödediğim âfiyet, benim için sabrettiğim belâdan daha sevimlidir." dedi.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de duâsında:

وَعَافِيَتُكَ أَحَبُّ إِلَيَّ

"Allahım, senin bana verdiğin âfiyet, benim için daha sevimlidir."[87] demiştir.

Bunun böyle olduğuna bir delîl ve şâhid aramaya lüzum yoktur. Zîra belânın dünyada nîmet olması daha büyüğüne nispetledir. Âhirette de oradaki mükâfatına nispetledir. Fakat şükrü edâ edilen âfiyet, her yönü ile nîmettir. Her hâlukârda nîmete şükür, belâya sabırdan daha kolaydır. Bunun için dünyada belânın def'ini ve nîmetin tamamını, âhirette de nîmete şükrün mükâfatını istemelidir. Çünkü Allahu Teâlâ sabra vermediğini şükre vermeye kadirdir.

Şâyet, "Bâzıları, keşke ben cehennem üzerinde köprü olsam, herkes geçip kurtulsa da ben yansam ve yine **Semnûn** da: "Senden başka hiç bir şeyden zevk almam ve hiç bir hazzım yoktur. İstediğin gibi beni dene." demişlerdir ki, bunlar açıkça belâ ile ibtilâ olmak istemektedirler. Buna ne dersin?" diye sorarsan bilmiş ol ki;

---

[87] İbn İshak ve İbn Ebi'd-Dünyâ rivâyet etmişlerdir.

Semnûn bu şiirini söyledikten sonra göğüs darlığına yakalandı. Okul kapılarına giderek çocuklara: "Bu yalancı amcanız için duâ edin." derdi. Herkesin yerine cehenneme girmesini sevmesine gelince, bu ukalâda mümkün olmayan bir şeydir. Bunu kimse istemez, fakat kalbinde muhabbet galebe çaldığı için, bunu da bir muhabbet sanarak böyle bir söz söylemiş olabilir. Çünkü muhabbet bardağını içen, sarhoş olur. Sarhoş olan da ileri geri konuşur. Sarhoşluk kaybolduğu vakit, konuştuğu sözlerin boş olduğunu anlar. Senin bu hususta duydukların, sevgisi ifrata varan âşıkların sözleridir. Âşıkların sözleri zevkle dinlenir, fakat onlara îtimad edilmez. Nitekim hikâye edildiğine göre Üveyik kuşu dişisini dâvet etti fakat dişisi kabul etmedi. Üveyik: "Niçin istemiyorsun? Hâlbuki ben senin için dünyayı -Süleyman aleyhisselâmın tahtı da dahil olmak üzere- alt üst ederim." dedi. Süleyman aleyhisselâm bunu duydu, Üveyik kuşunu çağırdı: "Sen kimsin de böyle yapacaksın? Ne cesaretle böyle konuştun?" dedi. Üveyik: "Ey Allah'ın peygamberi, âşıkların sözü nazara alınmaz." dedi ve bu, dediği gibidir.

Yine şairin biri:

"Ben vuslatı, o ise hicranı arzu ediyor. Ben de arzumu, onun arzusu uğruna terk ediyorum." demiştir ki, bu da muhâldir. Çünkü bu, "Murad etmediğimi murad ediyorum." demektir. Böyle şey olmaz. Zîra visâli arzu eden, hicranı arzu edemez. Murad etmediği ayrılığı nasıl murâd edebilir? Belki bu söz, ancak iki tevîl ile kabul edilebilir.

Birincisi; ileride visâl ümîdiyle şimdilik onun hicret arzusuna uymaktır ki, ayrılık onun rızasına, rıza da vuslata sebep olur. Sevgiliye ulaştıran her yol sevimlidir. Bu, tıpkı ileride alacağı iki dirhem karşılığında şimdi sevdiği bir dirhemi vermek gibidir.

İkincisi; maksadının, yalnız onun rızasını kazanmak olmasıdır. Sevgilisinin gönlünü aldığını anlamak onun için bir zevk olur da, ayrılıktan hoşlanmamakla beraber, onun gönlünü hoş etmiş olmasından ayrı bir zevk almış olur. Demek ki burada yine murâd etmediğini murad etmiş sayılmaz, belki sevgilisinin rızasını murad etmiş olur. Bunun için hak âşıkları öyle bir duruma gelmişlerdir ki, Allahu Teâlâ'nın razı olacağını bildikleri belâdan alacakları zevk, Allahu Teâlâ'nın razı olup olmayacağını bilmedikleri âfiyetten alacakları zevkten çok daha üstündür. Bunlar, Allahu Teâlâ'nın rızasını belâda bildikleri vakit, belâ onlar için âfiyetten sevimlidir. Bu hal, daha ziyâde sevgisinin galeyâna geldiği sıralarda görülür, fakat çok devam etmez. Şayet devam ederse sahih midir, yoksa kalbe vârid olan başka bir halin tesîri midir? Bu ihtilâflıdır. Bunun iç yüzünü açıklamak, içinde bulunduğumuz bu makama lâyık değildir. Demek ki âfiyet, daima belâdan hayırlıdır.

Fazl u keremiyle Allahu Teâlâ'dan dünya ve âhirette bize ve bütün müslümanlara af ve âfiyet dileriz.

بيان الأفضل من الصبر والشكر

اعلمْ : أنَّ الناسَ اختلفوا في ذلكَ :

فقالَ قائلونَ : الصبرُ أفضلُ مِنَ الشكرِ .

وقالَ آخرونَ : الشكرُ أفضلُ .

وقالَ آخرونَ : هما سيَّانِ .

وقالَ آخرونَ : يختلفُ ذلكَ باختلافِ الأحوالِ .

واستدلَّ كلُّ فريقٍ بكلامٍ شديدِ الاضطرابِ ، بعيدٍ عنِ التحصيلِ ، فلا معنىٰ للتطويلِ بالنقلِ ، بلِ المبادرةُ إلىٰ إظهارِ الحقِّ أولىٰ ، فنقولُ : في بيانِ ذلكَ مقامانِ :

المقامُ الأوَّلُ : البيانُ علىٰ سبيلِ التساهلِ :

وهوَ أنْ يُنظرَ إلىٰ ظاهرِ الأمرِ ، ولا يُطلبَ بالتفتيشِ تحقيقُهُ ، وهوَ البيانُ الذي ينبغي أنْ يُخاطبَ بهِ عوامُّ الخلقِ ؛ لقصورِ أفهامِهِمْ عنْ دَرْكِ الحقائقِ الغامضةِ ، وهـٰذا الفنُّ مِنَ الكلامِ هوَ الذي ينبغي أنْ يعتمدَهُ الوعَّاظُ ؛ إذْ مقصودُ كلامِهِمْ مِنْ مخاطبةِ العوامِّ إصلاحُهُمْ ، والظِئْرُ المشفقةُ لا ينبغي أنْ تصلحَ الصبيَّ الطفلَ بالطيورِ السمانِ وضروبِ الحلاواتِ ، بلْ باللبنِ اللطيفِ ، وعليها أنْ تؤخِّرَ عنهُ أطايبَ الأطعمةِ إلىٰ أنْ يصيرَ محتملاً لها بقوَّتِهِ ، ويفارقَ الضعفَ الذي هوَ عليهِ في بِنْيَتِهِ ، فنقولُ :

هٰذا المقامُ في البيانِ يأبى البحثَ والتفصيلَ ، ومقتضاهُ النظرُ إلى الظاهرِ المفهومِ مِنْ مواردِ الشرعِ ، وذلكَ يقتضي تفضيلَ الصبرِ ؛ فإنَّ الشكرَ وإنْ وردَتْ أخبارٌ كثيرةٌ في فضلِهِ ، فإذا أُضيفَ إليهِ ما وردَ في فضيلةِ الصبرِ . . كانَتْ فضائلُ الصبرِ أكثرَ ، بلْ فيهِ ألفاظٌ صريحةٌ في التفضيلِ ؛ كقولِهِ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « مِنْ أفضلِ ما أُوتيتُمُ اليقينُ وعزيمةُ الصبرِ »(١) .

وفي الخبرِ : (يُؤتىٰ بأشكرِ أهلِ الأرضِ ، فيجزيهِ اللهُ جزاءَ الشاكرينَ ، ويُؤتىٰ بأصبرِ أهلِ الأرضِ ، فيُقالُ لهُ : أترضىٰ أنْ نجزيَكَ كما جزينا هٰذا الشاكرَ ، فيقولُ : نعمْ يا ربِّ ، فيقولُ اللهُ تعالىٰ : كلاَّ ، أنعمتُ عليهِ فشكرَ ، وابتليتُكَ فصبرتَ ، لأضعِّفَنَّ لكَ الأجرَ عليهِ ، فيُعطىٰ أضعافَ جزاءِ الشاكرينَ)(٢) .

وقدْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّمَا يُوَفَّى ٱلصَّٰبِرُونَ أَجْرَهُم بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴾ .

وأمَّا قولُهُ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « الطاعمُ الشاكرُ بمنزلةِ الصائمِ الصابرِ »(٣) . . فهوَ دليلٌ على الفضيلةِ في الصبرِ ؛ إذْ ذكرَ ذلكَ في معرضِ المبالغةِ لرفعِ درجةِ الشكرِ ، فألحقَهُ بالصبرِ ، فكانَ هٰذا منتهىٰ درجتِهِ ، ولولا أنَّهُ فُهِمَ مِنَ الشرعِ علوُّ درجةِ الصبرِ . . لما كانَ إلحاقُ الشكرِ بهِ مبالغةً

---

(١) أورده الإمام أبو طالب في « القوت » (١/ ١٩٤) من حديث شهر بن حوشب الأشعري عن أبي أمامة الباهلي رضي الله عنه مرفوعاً بلفظ : « من أقلّ » بدل « من أفضل » .

(٢) كذا في « القوت » (١/ ١٩٥) ، ولم يذكر رفعه .

(٣) رواه الترمذي (٢٤٨٦) ، وابن ماجه (١٧٦٤) .

في الشكرِ ، وهوَ كقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الجمعةُ حجُّ المساكينِ »⁽¹⁾ ، « وجهادُ المرأةِ حسنُ التبعُّلِ »⁽²⁾ ، وكقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « شاربُ الخمرِ كعابدِ وثنٍ »⁽³⁾ ، وأبداً المشبَّهُ بهِ ينبغي أنْ يكونَ أعلىٰ رتبةً ، فكذلكَ قولُهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الصبرُ نصفُ الإيمانِ »⁽⁴⁾ لا يدلُّ علىٰ أنَّ الشكرَ مثلُهُ ، وهوَ كقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الصومُ نصفُ الصبرِ »⁽⁵⁾ ؛ فإنَّ كلَّ ما ينقسمُ بقسمينِ يُسمَّىٰ أحدُهُما نصفاً وإنْ كانَ بينَهُما تفاوتٌ ؛ كما يُقالُ : الإيمانُ هوَ العلمُ والعملُ ، فالعملُ نصفُ الإيمانِ ، فلا يدلُّ ذلكَ علىٰ أنَّ العملَ يساوي العلمَ .

وفي الخبرِ عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « آخرُ الأنبياءِ دخولاً الجنَّةَ سليمانُ بنُ داوودَ عليهِما السلامُ ؛ لمكانِ ملكِهِ ، وآخرُ أصحابي دخولاً

---

(1) رواه أبو نعيم في « تاريخ أصبهان » (٢/ ١٦٠) ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (٧٨) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٨/ ٤٣٠) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما مرفوعاً .

(2) رواه البيهقي في « الشعب » (١١٥٢) عن علي رضي الله عنه مرفوعاً ضمن خبر ، وروى ابن أبي الدنيا في « العيال » (٥٢٨) حديث وافدة النساء التي وصفت من حال الرجال ما لا يبلغ شأوه النساء وفيه : « أقرئي النساء عني وقولي لهن : إن طاعة الزوج تعدل ما هناك ، وقليل منكن تفعله . . . » الخبر .

(3) رواه ابن ماجه (٣٣٧٥) .

(4) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٣٤) ، والخطيب في « تاريخ بغداد » (١٣/ ٢٢٧) ، وأوقفه الطبراني في « الكبير » (٩/ ١٠٤) علىٰ عبد الله بن مسعود رضي الله عنه .

(5) رواه الترمذي (٣٥١٩) ، وابن ماجه (١٧٤٥) .

الجنَّةَ عبدُ الرحمـٰنِ بنُ عوفٍ ؛ لمكانِ غناهُ » ، وفي لفظٍ آخرَ : « يدخلُ سليمانُ بعدَ الأنبياءِ بأربعينَ خريفاً »⁽¹⁾ .

وفي الخبرِ : (أبوابُ الجنَّةِ كلُّها مصراعانِ إلا بابَ الصبرِ ، فإنَّهُ مصراعٌ واحدٌ ، وأوَّلُ مَنْ يدخلُهُ أهلُ البلاءِ أمامَهُمْ أيُّوبُ عليهِ السلامُ)⁽²⁾ .

وكلُّ ما وردَ في فضائلِ الفقرِ يدلُّ علىٰ فضيلةِ الصبرِ ؛ لأنَّ الصبرَ حالُ الفقيرِ ، والشكرَ حالُ الغنيِّ .

فهـٰذا هوَ المقامُ الذي يقنعُ العوامَّ ، ويكفيهِمْ في الوعظِ اللائقِ بهِمْ ، والتعريفِ لما فيهِ صلاحُ دينِهِمْ .

* * *

المقامُ الثاني : هوَ البيانُ الذي نقصدُ بهِ تعريفَ أهلِ العلمِ والاستبصارِ بحقائقِ الأمورِ بطريقِ الكشفِ والإيضاحِ :

فنقولُ فيهِ : كلُّ أمرينِ مبهمينِ لا تمكنُ الموازنةُ بينَهُما معَ الإبهامِ ما لمْ

---

(١) كذا في « القوت » (١/٢٠٣) ، وقد روى الطبراني في « الأوسط » (٤١٢٥) من حديث معاذ بن جبل رضي الله عنه مرفوعاً : « الأنبياء كلهم يدخلون الجنة قبل داوود وسليمان بألفي عام . . . » الحديث ، وهو عند الديلمي في « مسند الفردوس » (٨٩٠٩) بلفظ : « يدخل الأنبياء كلهم قبل داوود وسليمان الجنة بأربعين عاماً » ، وروى البزار في « مسنده » (٧٠٠٣) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً : « إن أول من يدخل الجنة من أغنياء أمتي عبد الرحمـٰن بن عوف ، والذي نفس محمد بيده لن يدخلها إلا حبواً » .

(٢) كذا في « القوت » (١/٢٠٣) ، ولم يرفعه ، بل قال : (وقد جاء في الآثار . . .) .

يُكشفْ عنْ حقيقةِ كلِّ واحدٍ منهُما ، وكلُّ مكشوفٍ يشتملُ علىٰ أقسامٍ لا تمكنُ الموازنةُ بينَ الجملةِ والجملةِ ، بلْ يجبُ أنْ تُفردَ الآحادُ بالموازنةِ حتَّىٰ يتبيَّنَ الرجحانُ ، والصبرُ والشكرُ أقسامُهُما وشعبُهُما كثيرةٌ ، فلا يتبيَّنُ حكمُهُما في الرجحانِ والنقصانِ معَ الإجمالِ ، فنقولُ :

قدْ ذكرنا أنَّ هـٰذهِ المقاماتِ تنتظمُ مِنْ ثلاثةِ أمورٍ : علومٌ ، وأحوالٌ ، وأعمالٌ ، والشكرُ والصبرُ وسائرُ المقاماتِ هيَ كذلكَ ، وهـٰذهِ الثلاثةُ إذا وُزنَ البعضُ منها بالبعضِ . . لاحَ للناظرينَ إلى الظواهرِ أنَّ العلومَ تُرادُ للأحوالِ ، والأحوالُ تُرادُ للأعمالِ ، والأعمالُ هيَ الأفضلُ ، وأمَّا أربابُ البصائرِ . . فالأمرُ عندَهُمْ بالعكسِ مِنْ ذلكَ ، فإنَّ الأعمالَ تُرادُ للأحوالِ ، والأحوالُ تُرادُ للعلومِ ، فالأفضلُ العلومُ ، ثمَّ الأحوالُ ، ثمَّ الأعمالُ ؛ لأنَّ كلَّ مرادٍ لغيرِهِ فذلكَ الغيرُ ـ لا محالةَ ـ أفضلُ منهُ .

وأمَّا آحادُ هـٰذهِ الثلاثةِ . . فالأعمالُ قدْ تتساوىٰ وقدْ تتفاوتُ إذا أُضيفَ بعضُها إلىٰ بعضٍ ، وكذا آحادُ الأحوالِ إذا أُضيفَ بعضُها إلىٰ بعضٍ ، وكذا آحادُ المعارفِ .

وأفضلُ المعارفِ علومُ المكاشفةِ ، وهيَ أرفعُ مِنْ علومِ المعاملةِ ، بلْ علومُ المعاملةِ دونَ المعاملةِ ؛ لأنَّها تُرادُ للمعاملةِ ، ففائدتُها إصلاحُ العملِ ، وإنَّما فضلُ العالمِ بالمعاملةِ على العابدِ إذا كانَ علمُهُ ممَّا يعمُّ نفعُهُ ، فيكونُ بالإضافةِ إلىٰ عملٍ خاصٍّ أفضلَ ، وإلا . . فالعلمُ القاصرُ بالعملِ ليسَ بأفضلَ مِنَ العملِ القاصرِ ، فنقولُ :

فائدةُ إصلاحِ العملِ إصلاحُ حالِ القلبِ ، وفائدةُ إصلاحِ حالِ القلبِ أنْ ينكشفَ لهُ جلالُ اللهِ تعالىٰ في ذاتِهِ وصفاتِهِ وأفعالِهِ ، فأرفعُ علومِ المكاشفةِ معرفةُ اللهِ سبحانه وتعالىٰ ، وهيَ الغايةُ التي تُطلبُ لذاتِها ؛ فإنَّ السعادةَ تُنالُ بها ، بلْ هيَ عينُ السعادةِ ، ولكنْ قدْ لا يشعرُ القلبُ في الدنيا بأنَّها عينُ السعادةِ ، وإنَّما يشعرُ بها في الآخرةِ ، فهيَ المعرفةُ الحرَّةُ التي لا قيدَ عليها ، فلا تتقيَّدُ بغيرِها ، وكلُّ ما عداها مِنَ المعارفِ عبيدٌ وخدمٌ بالإضافةِ إليها ، فإنَّها إنَّما تُرادُ لأجلِها ، ولما كانَتْ مرادةً لأجلِها . . كانَ تفاوتُها بحسَبِ نفعِها في الإفضاءِ إلىٰ معرفةِ اللهِ تعالىٰ ، فإنَّ بعضَ المعارفِ يفضي إلىٰ بعضٍ ؛ إمَّا بواسطةٍ وإمَّا بوسائطَ كثيرةٍ ، فكلَّما كانَتِ الوسائطُ بينَهُ وبينَ معرفةِ اللهِ تعالىٰ أقلَّ . . فهيَ أفضلُ .

وأمَّا الأحوالُ . . فنعني بها أحوالَ القلبِ في تصفيتِهِ وتطهيرِهِ عنْ شوائبِ الدنيا وشواغلِ الخلقِ ، حتَّىٰ إذا طهرَ وصفا . . اتضحَ لهُ حقيقةُ الحقِّ .

فإذاً ؛ فضائلُ الأحوالِ بقدْرِ تأثيرِها في إصلاحِ القلبِ وتطهيرِهِ وإعدادِهِ لأنْ تحصلَ لهُ علومُ المكاشفةِ ، وكما أنَّ تصقيلَ المرآةِ يحتاجُ إلىٰ أنْ يتقدَّمَ علىٰ تمامِهِ أحوالٌ للمرآةِ ، بعضُها أقربُ إلى الصقالةِ مِنْ بعضٍ . . فكذلكَ أحوالُ القلبِ ، فالحالةُ القريبةُ أو المقرِّبةُ مِنْ صفاءِ القلبِ هيَ أفضلُ ممَّا دونَها لا محالةَ ؛ بسببِ القربِ مِنَ المقصودِ .

وهكذا ترتيبُ الأعمالِ ؛ فإنَّ تأثيرَها في تأكيدِ صفاءِ القلبِ وجلبِ الأحوالِ إليهِ ، وكلُّ عملٍ إمَّا أنْ يجلبَ إليهِ حالةً مانعةً مِنَ المكاشفةِ ،

موجبةً لظلمةِ القلبِ ، جاذبةً إلىٰ زخارفِ الدنيا ، وإمَّا أنْ يجلبَ إليهِ حالةً مهيِّئةً للمكاشفةِ ، موجبةً صفاءَ القلبِ وقطعَ علائقِ الدنيا عنهُ ، واسمُ الأوَّلِ المعصيةُ ، واسمُ الثاني الطاعةُ .

والمعاصي مِنْ حيثُ التأثيرُ في ظلمةِ القلبِ وقساوتِهِ متفاوتةٌ ، وكذا الطاعاتُ في تنويرِ القلبِ وتصفيتِهِ ، فدرجاتُها بحسَبِ درجاتِ تأثيرِها ، وذلكَ يختلفُ باختلافِ الأحوالِ ، وذلكَ أنَّا بالقولِ المطلقِ ربما نقولُ : الصلاةُ النافلةُ أفضلُ مِنْ كلِّ عبادةٍ نافلةٍ ، وإنَّ الحجَّ أفضلُ مِنَ الصدقةِ ، وإنَّ قيامَ الليلِ أفضلُ مِنْ غيرِهِ .

ولكنَّ التحقيقَ فيهِ : أنَّ الغنيَّ الذي معَهُ مالٌ وقدْ غلبَهُ البخلُ وحبُّ المالِ علىٰ إمساكِهِ . . فإخراجُ درهمٍ لهُ أفضلُ مِنْ قيامِ ليالٍ وصيامِ أيامٍ ؛ لأنَّ الصيامَ يليقُ بمَنْ غلبَتْهُ شهوةُ البطنِ فأرادَ كسرَها ، أوْ منعَهُ الشبعُ عنْ صفاءِ الفكرِ في علومِ المكاشفةِ فأرادَ تصفيةَ القلبِ بالجوعِ ، فأمَّا هـٰذا المدبرُ إذا لمْ تكنْ حالُهُ هـٰذهِ الحالَ . . فليسَ يستضرُّ بشهوةِ بطنِهِ ، ولا هوَ مشتغلٌ بنوعِ فكرٍ يمنعُهُ الشبعُ منهُ ، فاشتغالُهُ بالصومِ خروجٌ منهُ عنْ حالِهِ إلىٰ حالِ غيرِهِ ، وهوَ كالمريضِ الذي يشكو وجعَ البطنِ ، إذا استعملَ دواءَ الصداعِ . . لَمْ ينتفعْ بهِ ، بلْ حقُّهُ أنْ ينظرَ في المهلكِ الذي استولىٰ عليهِ ، والشحُّ المطاعُ مِنْ جملةِ المهلكاتِ ، ولا يزيلُ صيامُ مئةِ سنةٍ وقيامُ ألفِ ليلةٍ منهُ ذرَّةً ، بلْ لا يزيلُهُ إلا إخراجُ المالِ ، فعليهِ أنْ يتصدَّقَ بما معَهُ ، وتفصيلُ هـٰذا ممَّا ذكرناهُ في ربعِ المهلكاتِ ، فليُرجعْ إليهِ .

فيهلِكَ . . فلهُ غرضٌ في الترياقِ ، ولهُ غرضٌ في حفْظِ الولدِ ، فواجبٌ عليهِ أنْ يزنَ غرضَهُ في الترياقِ بغرضِهِ في حفْظِ الولدِ ، فإذا كانَ يقدرُ على الصبرِ عنِ الترياقِ ولا يستضرُّ بهِ ضرراً كثيراً ، ولوْ أخذَها لأخذها الصبيُّ ، ويعظمُ ضررُهُ بهلاكِهِ . . فواجبٌ عليهِ أنْ يهربَ عنِ الحيَّةِ إذا رآها ويشيرُ على الصبيِّ بالهربِ ، ويقبِّحُ صورتَها في عينِهِ ، ويعرِّفُهُ أنَّ فيها سمّاً قاتلاً لا ينجو منهُ أحدٌ ، ولا يحدِّثُهُ أصلاً بما فيها مِنْ نفعِ الترياقِ ؛ فإنَّ ذلكَ ربما يغرُّهُ فيقدمُ عليهِ مِنْ غيرِ تمامِ المعرفةِ .

وكذلكَ الغوَّاصُ إذا علمَ أنَّهُ لوْ غاصَ في البحرِ بمرأىً مِنْ ولدِهِ لاتبعَهُ وهلكَ . . فواجبٌ عليهِ أنْ يحذِّرَ الصبيَّ ساحلَ البحرِ والنهرِ ، فإنْ كانَ لا ينزجرُ الصبيُّ بمجرَّدِ الزجرِ مهما رأىٰ أباهُ يحومُ حولَ الساحلِ . . فواجبٌ عليهِ أنْ يبعُدَ مِنَ الساحلِ معَ الصبيِّ ولا يقربَ منهُ بينَ يديهِ .

فكذلكَ الأمَّةُ في حجرِ الأنبياءِ عليهِمُ السلامُ كالصبيانِ الأغبياءِ ، ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّما أنا لكُمْ مثلُ الوالدِ لولدِهِ »⁽¹⁾ .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « إنَّكُمْ تتهافتونَ على النارِ تهافتَ الفراشِ وأنا آخذٌ بحُجزِكُمْ »⁽²⁾ .

وحظُّهُمُ الأوفرُ في حفْظِ أولادِهِمْ عنِ المهالكِ ، فإنَّهُمْ لمْ يُبعثوا إلا

---

(1) رواه أبو داوود (٨) ، والنسائي (١/٣٨) ، وابن ماجه (٣١٣) .

(2) رواه البخاري (٦٤٨٣) ، ومسلم (٢٢٨٤) .

﴿وَيَأْخُذُ ٱلصَّدَقَٰتِ﴾ ، فكيفَ لا يكونُ الفعلُ والإنفاقُ هوَ الأفضلَ ؟

فاعلمْ : أنَّ الطبيبَ إذا أثنىٰ على الدواءِ . . لمْ يدلَّ علىٰ أنَّ الدواءَ مرادٌ لعينِهِ ، أوْ علىٰ أنَّهُ أفضلُ مِنَ الصحةِ والشفاءِ الحاصلِ بهِ ، ولكنَّ الأعمالَ علاجٌ لمرضِ القلوبِ ، ومرضُ القلوبِ ممَّا لا يُشعرُ بهِ غالباً ، فهوَ كبرصٍ علىٰ وجهِ مَنْ لا مرآةَ مَعَهُ ، فإنَّهُ لا يشعرُ بهِ ، ولوْ ذكرَ لهُ لا يصدِّقُ بهِ ، فالسبيلُ معَهُ المبالغةُ في الثناءِ علىٰ غسلِ الوجهِ بماءِ الوردِ مثلاً إنْ كانَ ماءُ الورد يزيلُ البرصَ ؛ حتَّىٰ يستحثَّهُ فرطُ الثناءِ على المواظبةِ عليهِ ، فيزولَ مرضُهُ ، فإنَّهُ لوْ ذُكِرَ لهُ أنَّ المقصودَ زوالُ البرصِ عنْ وجهِكَ . . ربما تركَ العلاجَ ، وزعمَ أنَّ وجهَهُ لا عيبَ فيهِ .

* * *

ولنضربْ مثلاً أقربَ مِنْ هـٰذا فنقولُ :

مَنْ لهُ ولدٌ علَّمَهُ العلمَ والقرآنَ ، وأرادَ أنْ يثبتَ ذلكَ في حفظِهِ بحيثُ لا يزولُ عنهُ ، وعلمَ أنَّهُ لوْ أمرَهُ بالتكرارِ والدراسةِ ليبقىٰ لهُ محفوظاً . . لقالَ : إنَّهُ محفوظٌ ، ولا حاجةَ بي إلىٰ تكرارٍ ودراسةٍ ؛ لأنَّهُ يظنُّ أنَّ ما يحفظُهُ في الحالِ يبقىٰ كذلكَ أبداً ، وكانَ لهُ عبيدٌ ، فأمرَ الولدَ بتعليمِ العبيدِ ، ووعدَهُ علىٰ ذلكَ بالجميلِ ؛ لتتوفَّرَ داعيتُهُ علىٰ كثرةِ التكرارِ بالتعليمِ ، فربما يظنُّ الصبيُّ المسكينُ أنَّ المقصودَ تعليمُ العبيدِ القرآنَ ، وأنَّهُ قدِ استخدمَ لتعليمِهِمْ ، فيشكلُ عليهِ الأمرُ فيقولُ : ما بالي قدِ استخدمتُ

لأجلِ العبيدِ وأنا أجلُّ منهُمْ وأعزُّ عندَ الوالدِ ؟ وأعلمُ أنَّ أبي لوْ أرادَ تعليمَ العبيدِ . . لقدرَ عليهِ دونَ تكليفي ؟ وأعلمُ أنَّهُ لا نقصانَ لأبي بفقدِ هؤلاءِ العبيدِ فضلاً عنْ عدمِ علمِهِمْ بالقرآنِ ؟!

فربما يتكايسُ هـٰذا المسكينُ فيتركُ تعليمَهُمُ اعتماداً على استغناءِ أبيهِ وعلىٰ كرمِهِ في العفوِ عنهُ ، فينسى العلمَ والقرآنَ ، ويبقىٰ مدبراً محروماً مِنْ حيثُ لا يدري .

وقدِ انخدعَ بمثلِ هـٰذا الخيالِ طائفةٌ ، وسلكوا طريقَ الإباحةِ ، وقالوا : إنَّ اللهَ تعالىٰ غنيٌّ عنْ عبادتِنا وعنْ أنْ يستقرضَ منَّا ، فأيُّ معنىً لقولِهِ : ﴿ مَن ذَا ٱلَّذِى يُقْرِضُ ٱللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا ﴾ ولوْ شاءَ اللهُ إطعامَ المساكينِ . . لأطعمَهُمْ ؟ فلا حاجةَ بنا إلىٰ صرفِ أموالِنا إليهِمْ ، كما قالَ تعالىٰ حكايةً عنِ الكفارِ : ﴿ وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ أَنفِقُوا۟ مِمَّا رَزَقَكُمُ ٱللَّهُ قَالَ ٱلَّذِينَ كَفَرُوا۟ لِلَّذِينَ ءَامَنُوٓا۟ أَنُطْعِمُ مَن لَّوْ يَشَآءُ ٱللَّهُ أَطْعَمَهُۥٓ ﴾ ، وقالوا أيضاً : ﴿ لَوْ شَآءَ ٱللَّهُ مَآ أَشْرَكْنَا وَلَآ ءَابَآؤُنَا ﴾ ، فانظرْ كيفَ كانوا صادقينَ في كلامِهِمْ وكيفَ هلكوا بصدقِهِمْ .

فسبحانَ مَنْ إذا شاءَ . . أهلكَ بالصدقِ ، وإذا شاءَ أسعدَ بالجهلِ ، يضلُّ بهِ كثيراً ويهدي بهِ كثيراً !

فهؤلاءِ لمَّا ظنُّوا أنَّهُمُ استخدموا لأجلِ المساكينِ والفقراءِ ، أوْ لأجلِ اللهِ تعالىٰ ، ثـمَّ قالوا : لا حظَّ لنا في المساكينِ ، ولا حظَّ للهِ فينا وفي أموالِنا ، سواءٌ أنفقنا أوْ أمسكنا . . هلكوا كما هلكَ الصبيُّ لمَّا ظنَّ أنَّ مقصودَ الوالدِ

استخدامُهُ لأجلِ العبيدِ ، ولمْ يشعرْ بأنَّهُ كانَ المقصودُ منهُ ثباتَ صفةِ العلمِ في نفسِهِ ، وتأكدَهُ في قلبِهِ ، حتَّىٰ يكونَ ذلكَ سببَ سعادتِهِ في الدنيا ، وإنَّما كانَ ذلكَ مِنَ الوالدِ تلطُّفاً بهِ في استجرارِهِ إلىٰ ما فيهِ سعادتُهُ .

فهٰذا المثالُ يبيِّنُ لكَ ضلالَ مَنْ ضلَّ مِنْ هٰذا الطريقِ .

فإذاً ؛ المسكينُ الآخذُ لمالِكَ يستوفي بواسطةِ المالِ خبْثَ البخلِ وحبَّ الدنيا مِنْ باطنِكَ ، فإنَّهُ مهلكٌ لكَ ، فهوَ كالحجَّامِ ، يستخرجُ الدمَ منكَ ليخرجَ بخروجِ الدمِ العلَّةَ المهلكَةِ منْ باطنِكَ ، فالحجَّامُ خادمٌ لكَ ، لا أنتَ خادمٌ للحجَّامِ ، ولا يخرجُ الحجَّامُ عنْ كونِهِ خادماً ؛ بأنْ يكونَ لهُ غرضٌ في أنْ يصنعَ شيئاً بالدمِ ، ولمَّا كانتِ الصدقاتُ مطهرةً للبواطنِ ، ومزكيةً لها عنْ خبائثِ الصفاتِ . امتنعَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مِنْ أخذِها ، وانتهىٰ عنها ؛ كما نهىٰ عنْ كسبِ الحجَّامِ⁽¹⁾ ، وسمَّاها : أوساخَ أموالِ الناسِ ، وشرَّفَ أهلَ بيتِهِ بالصيانةِ عنها⁽²⁾ .

والمقصودُ : أنَّ الأعمالَ مؤثراتٌ في القلبِ كما سبقَ في ربعِ المهلكاتِ ، والقلبُ بحسَبِ تأثيرِها يستعدُّ لقبولِ الهدايةِ ونورِ المعرفةِ ، فهٰذا هوَ القولُ الكلِّيُّ والقانونُ الأصليُّ الذي ينبغي أنْ يُرجعَ إليهِ في معرفةِ فضائلِ الأعمالِ والأحوالِ والمعارفِ .

---

(١) رواه النسائي (٧/ ٣١٠) ، وابن ماجه (٢١٦٥) .

(٢) كما روىٰ ذلك مسلم (١٠٧٢) .

فلنرجعِ الآنَ إلىٰ خصوصِ ما نحنُ فيهِ مِنَ الصبرِ والشكرِ ، فنقولُ :

في كلِّ واحدٍ منهُما معرفةٌ وحالٌ وعملٌ ، فلا يجوزُ أنْ تُقابلَ المعرفةُ في أحدِهما بالحالِ أوِ العملِ في الآخرِ ، بلْ يُقابلُ كلٌّ واحدٍ منها بنظيرِهِ ، حتَّىٰ يظهرَ التناسبُ ، وبعدَ التناسبِ يظهرُ الفضلُ .

ومهما قُوبلَتْ معرفةُ الشاكرِ بمعرفةِ الصابرِ ربما رجعا إلىٰ معرفةٍ واحدةٍ ؛ إذْ معرفةُ الشاكرِ أنْ يرىٰ نعمةَ العينينِ مثلاً مِنَ اللهِ تعالىٰ ، ومعرفةُ الصابرِ أنْ يرى العمىٰ مِنَ اللهِ ، وهما معرفتانِ متلازمتانِ ومتساويتانِ ، هـٰذا إنِ اعتُبرَ في البلاءِ والمصائبِ ، وقدْ بيَّنَّا أنَّ الصبرَ قدْ يكونُ على الطاعةِ وعنِ المعصيةِ ، وفيهِما يتَّحدُ الصبرُ والشكرُ ؛ لأنَّ الصبرَ على الطاعةِ هوَ عينُ شكرِ الطاعةِ ؛ لأنَّ الشكرَ يرجعُ إلىٰ صرْفِ نعمةِ اللهِ تعالىٰ إلىٰ ما هوَ المقصودُ منها بالحكمةِ ، والصبرَ يرجعُ إلىٰ ثباتِ باعثِ الدينِ في مقابلةِ باعثِ الهوىٰ ، فالصبرُ والشكرُ فيهِ اسمانِ لمسمّىً واحدٍ باعتبارينِ مختلفينِ ، فثباتُ باعثِ الدينِ في مقابلةِ باعثِ الهوىٰ يُسمَّىٰ صبراً بالإضافةِ إلىٰ باعثِ الهوىٰ ، ويُسمَّىٰ شكراً بالإضافةِ إلىٰ باعثِ الدينِ ؛ إذْ باعثُ الدينِ إنَّما خُلِقَ لهـٰذهِ الحكمةِ ، وهوَ أنْ يصرعَ بهِ باعثَ الشهوةِ ، فقدْ صرفَهُ إلىٰ مقصودِ الحكمةِ ، فهُما عبارتانِ عنْ معنىً واحدٍ ، فكيفَ يفضلُ الشيءُ علىٰ نفسِهِ ؟!

فإذاً ؛ مجاري الصبرِ ثلاثةٌ : الطاعةُ ، والمعصيةُ ، والبلايا ، وقدْ ظهرَ حكمُهُما في الطاعةِ والمعصيةِ .

وأمَّا البلاءُ . . فهوَ عبارةٌ عنْ فقْدِ نعمةٍ ، والنعمةُ إمَّا أنْ تقعَ ضروريةً ؛ كالعينينِ مثلاً ، وإمَّا أنْ تقعَ في محلِّ الحاجةِ ؛ كالزيادةِ علىٰ قدْرِ الكفايةِ مِنَ المالِ .

أمَّا العينانِ . . فصبرُ الأعمىٰ عنهُما بألا يُظهرَ الشكوىٰ ، ويظهرَ الرضا بقضاءِ اللهِ تعالىٰ ، ولا يترخَّصَ بسببِ العمىٰ في بعضِ المعاصي ، وشكرُ البصيرِ عليهِما مِنْ حيثُ العملُ بأمرينِ :

أحدُهُما : ألا يستعينَ بهِما علىٰ معصيةٍ .

والآخرُ : أنْ يستعملَهُما في الطاعةِ .

وكلُّ واحدٍ مِنَ الأمرينِ لا يخلو عنِ الصبرِ ؛ فإنَّ الأعمىٰ كُفِيَ الصبرَ عنِ الصورِ الجميلةِ لأنَّهُ لا يراها ، والبصيرُ إذا وقعَ بصرُهُ علىٰ جميلٍ فصبرَ . . كانَ شاكراً لنعمةِ العينينِ ، وإنْ أتبعَ النظرَ . . كفرَ نعمةَ العينينِ ، فقدْ دخلَ الصبرُ في شكرِهِ .

وكذا إذا استعانَ بالعينينِ على الطاعةِ . . فلا بدَّ أيضاً فيهِ مِنْ صبرٍ على الطاعةِ ، ثمَّ قدْ يشكرُها بالنظرِ إلىٰ عجائبِ صنعِ اللهِ تعالىٰ ، ليتوصَّلَ بهِ إلىٰ معرفةِ اللهِ سبحانَهُ وتعالىٰ ، فيكونَ هٰذا الشكرُ أفضلَ مِنَ الصبرِ .

ولولا هٰذا . . لكانَتْ رتبةُ شعيبٍ عليهِ السلامُ مثلاً ـ وقدْ كانَ ضريراً ـ من الأنبياءِ فوقَ رتبةِ موسىٰ عليهِما السلامُ وغيرِهِ مِنَ الأنبياءِ ؛ لأنَّهُ صبرَ علىٰ فقْدِ البصرِ ، وموسىٰ عليهِ السلامُ لمْ يصبرْ مثلاً ، ولكانَ الكمالُ في أنْ يُسلبَ

الإنسانُ الأطرافَ كلَّها ويُتركَ كلحمٍ علىٰ وَضَمٍ ، وذلكَ محالٌ جداً ؛ لأنَّ كلَّ واحدٍ مِنْ هـٰذهِ الأعضاءِ آلةٌ في الدينِ ، فيفوتُ بفواتِها ذلكَ الركنُ مِنَ الدينِ ، وشكرُها استعمالُها فيما هيَ آلةٌ فيهِ مِنَ الدينِ ، وذلكَ لا يكونُ إلا بصبرٍ .

وأمَّا ما يقعُ في محلِّ الحاجةِ ؛ كالزيادةِ على الكفايةِ مِنَ المالِ . . فإنَّهُ إذا لمْ يُؤتَ إلا قدْرَ الضرورةِ وهوَ محتاجٌ إلىٰ ما وراءَهُ . . ففي الصبرِ عنهُ مجاهدةٌ ، وهوَ جهادُ الفقراءِ ، ووجودُ الزيادةِ نعمةٌ ، وشكرُها أنْ تُصرفَ إلى الخيراتِ ، أوْ ألا تُستعملَ في المعصيةِ ، فإنْ أُضيفَ الصبرُ إلى الشكرِ الذي هوَ صرْفٌ إلى الطاعةِ . . فالشكرُ أفضلُ ؛ لأنَّهُ تضمَّنَ الصبرَ أيضاً ، وفيهِ فرحٌ بنعمةِ اللهِ تعالىٰ ، وفيهِ احتمالُ ألمٍ في صرفِهِ إلى الفقراءِ ، وترْكُ صرفِهِ إلى التنعُّمِ المباحِ ، وكانَ الحاصلُ يرجعُ إلىٰ أنَّ شيئينِ أفضلُ مِنْ شيءٍ واحدٍ ، وأنَّ الجملةَ أعلىٰ رتبةً مِنَ البعضِ ، وهـٰذا فيهِ خللٌ ، إذْ لا تصحُّ الموازنةُ بينَ الجملةِ وبينَ أبعاضِها .

وأمَّا إذا كانَ شكرُهُ بألا يستعينَ بهِ علىٰ معصيةٍ ، بلْ يصرفُهُ إلى التنعُّمِ المباحِ . . فالصبرُ هـٰهنا أفضلُ مِنَ الشكرِ ، والفقيرُ الصابرُ أفضلُ مِنَ الغنيِّ الممسكِ مالَهُ الصارفِ لهُ إلى المباحاتِ ، لا مِنَ الغنيِّ الصارفِ مالَهُ إلى الخيراتِ ؛ لأنَّ الفقيرَ قدْ جاهدَ نفسَهُ وكسرَ نهمتَها ، وأحسنَ الرضا علىٰ بلاءِ اللهِ تعالىٰ ، وهـٰذهِ الحالةُ تستدعي ـ لا محالةَ ـ قوَّةً ، والغنيُّ أتبعَ نهمتَهُ وأطاعَ شهوتَهُ ، ولكنَّهُ اقتصرَ على المباحِ ، والمباحُ فيهِ مندوحةٌ عنِ الحرامِ ، ولكنْ لا بدَّ مِنْ قوَّةٍ في الصبرِ عنِ الحرامِ أيضاً ، إلا أنَّ القوَّةَ التي عنها

يصدرُ صبرُ الفقيرِ أعلىٰ وأتمُّ مِنْ هـٰذهِ القوَّةِ التي عنها يصدرُ الاقتصارُ في التنعُّمِ على المباحِ ، والشرفُ لتلكَ القوَّةِ التي يدلُّ العملُ عليها ، فإنَّ الأعمالَ لا تُرادُ إلا لأحوالِ القلوبِ ، وتلكَ القوَّةُ حالةٌ للقلبِ تختلفُ بحسَبِ قوَّةِ اليقينِ والإيمانِ ، فما دلَّ علىٰ زيادةِ قوَّةٍ في الإيمانِ فهوَ أفضلُ لا محالةَ .

وجميعُ ما وردَ مِنْ تفضيلِ أجرِ الصبرِ علىٰ أجرِ الشكرِ في الآياتِ والأخبارِ إنَّما أُريدَ بهِ هـٰذهِ الرتبةُ على الخصوصِ ؛ لأنَّ السابقَ إلىٰ أفهامِ الناسِ مِنَ النعمةِ الأموالُ والغنىٰ بها ، والسابقَ إلى الأفهامِ مِنَ الشكرِ أنْ يقولَ الإنسانُ : (الحمدُ للهِ) ، ولا يستعينَ بالنعمةِ على المعصيةِ ، لا أنْ يصرفَها إلى الطاعةِ ، فإذاً ؛ الصبرُ أفضلُ مِنَ الشكرِ ؛ أي : الصبرُ الذي تفهمُهُ العامَّةُ أفضلُ مِنَ الشكرِ الذي تفهمُهُ العامَّةُ .

وإلىٰ هـٰذا المعنىٰ على الخصوصِ أشارَ الجنيدُ رحمَهُ اللهُ حيثُ سُئِلَ عنِ الصبرِ والشكرِ أيُّهُما أفضلُ ؟ فقالَ : (ليسَ مدحُ الغنيِّ بالوجودِ ، ولا مدحُ الفقيرِ بالعدمِ ، وإنَّما المدحُ في الاثنينِ قيامُهُما بشروطِ ما عليهِما ، فشرطُ الغنيِّ يصحبُهُ فيما عليهِ أشياءُ تلائمُ صفتَهُ وتمتعُها وتلذِّذُها ، والفقيرُ يصحبُهُ فيما عليهِ أشياءُ تلائمُ صفتَهُ وتقبضُها وتزعجُها ، فإذا كانَ الاثنانِ قائمينِ للهِ عزَّ وجلَّ بشرطِ ما عليهِما . . كانَ الذي آلمَ صفتَهُ وأزعجَها أتمَّ حالاً ممَّنْ متَّعَ صفتَهُ ونعَّمَها)(١) .

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٠١) .

والأمرُ علىٰ ما قالَهُ ، وهوَ صحيحٌ مِنْ جملةِ أقسامِ الصبرِ والشكرِ في القسمِ الأخيرِ الذي ذكرناهُ ، وهوَ لمْ يردْ سواهُ .

ويُقالُ : كانَ أبو العباسِ بنُ عطاءٍ قدْ خالفَهُ في ذلكَ وقالَ : (الغنيُّ الشاكرُ أفضلُ مِنَ الفقيرِ الصابرِ) ، فدعا عليهِ الجنيدُ ، فأصابَهُ ما أصابَهُ مِنَ البلاءِ مِنْ قتلِ أولادِهِ وإتلافِ أموالِهِ وزوالِ عقلِهِ أربعَ عشرةَ سنةً ، فكانَ يقولُ : دعوةُ الجنيدِ أصابَتْني ، ورجعَ إلىٰ تفضيلِ الفقيرِ الصابرِ على الغنيِّ الشاكرِ⁽¹⁾ .

ومهما لاحظتَ المعانيَ التي ذكرناها . . علمتَ أنَّ لكلِّ واحدٍ مِنَ القولينِ وجهاً في بعضِ الأحوالِ ، فربَّ فقيرٍ صابرٍ أفضلُ مِنْ غنيٍّ شاكرٍ كما سبقَ ، وربَّ غنيٍّ شاكرٍ أفضلُ مِنْ فقيرٍ صابرٍ ، وذلكَ هوَ الغنيُّ الذي يرىٰ نفسَهُ مثلَ الفقيرِ ، إذْ لا يمسكُ لنفسِهِ مِنَ المالِ إلا قدْرَ الضرورةِ ، والباقي يصرفُهُ إلى الخيراتِ ، أوْ يمسكُهُ على اعتقادِ أنَّهُ خازنُ المحتاجينَ والمساكينَ ، وإنَّما ينتظرُ حاجةً تسنحُ حتَّىٰ يصرفَ إليها ، ثمَّ إذا صرفَ . . لمْ يصرفْهُ لطلبِ جاهٍ وصيتٍ ، ولا لتقليدِ منَّةٍ ، بلْ أداءً لحقِّ اللهِ تعالىٰ في تفقُّدِ عبادِهِ ، فهـٰذا أفضلُ مِنَ الفقيرِ الصابرِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فهـٰذا لا يثقلُ على النفسِ ، والفقيرُ يثقلُ عليهِ الفقرُ ؛ لأنَّ

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٠١) .

هـٰذا يستشعرُ لذَّةَ القدرةِ ، وذاكَ يستشعرُ ألمَ الصبرِ ، فإنْ كانَ متألِّماً بفراقِ المالِ . . فينجبرُ ذلكَ بلذَّتِهِ في القدرةِ على الإنفاقِ .

فاعلمْ : أنَّ الذي نراهُ أنَّ مَنْ ينفقُ مالَهُ عنْ رغبةٍ وطيبِ نفسٍ أكملُ حالاً ممَّنْ ينفقُهُ وهوَ بخيلٌ بهِ ، وإنَّما يقتطعُهُ عنْ نفسِهِ قهراً ، وقدْ ذكرنا تفصيلَ هـٰذا فيما سبقَ مِنْ كتابِ التوبةِ ، فإيلامُ النفسِ ليسَ مطلوباً لعينِهِ ، بلْ لتأديبِها ، وذلكَ يضاهي ضرْبَ كلبِ الصيدِ ، والكلبُ المتأدِّبُ أكملُ مِنَ الكلبِ المحتاجِ إلى الضرْبِ وإنْ كانَ صابراً على الضربِ ، ولذلكَ يحتاجُ إلى الإيلامِ والمجاهدةِ في البدايةِ ، ولا يحتاجُ إليهِما في النهايةِ ، بلِ النهايةُ أنْ يصيرَ ما كانَ مؤلماً في حقِّهِ لذيذاً عندَهُ ، كما يصيرُ التعلُّمُ عندَ الصبيِّ العاقلِ لذيذاً وقدْ كانَ مؤلماً لهُ أوَّلاً ، ولكنْ لمَّا كانَ الناسُ كلُّهُمْ إلا الأقلينَ في البدايةِ بلْ قبلَ البدايةِ بكثيرٍ كالصبيانِ . . أطلقَ الجنيدُ القولَ بأنَّ الذي يؤلمُ صفتَهُ أفضلُ ، وهوَ كما قالَ صحيحٌ فيما أرادَهُ مِنْ عمومِ الخلقِ .

فإذاً ؛ إذا كنتَ لا تفصِّلُ الجوابَ ، وتطلقُهُ لإرادةِ الأكثرِ . . فأطلقِ القولَ بأنَّ الصبرَ أفضلُ مِنَ الشكرِ ؛ فإنَّهُ صحيحٌ بالمعنى السابقِ إلى الأفهامِ .

فأمَّا إذا أردتَ التحقيقَ . . ففصِّلْ ، فإنَّ للصبرِ درجاتٍ أقلُّها تركُ الشكوىٰ معَ الكراهةِ ، ووراءَها الرضا ، وهوَ مقامٌ وراءَ الصبرِ ، ووراءَهُ الشكرُ على البلاءِ ، وهوَ وراءَ الرضا ، إذِ الصبرُ معَ التألُّمِ والرضا يمكنُ بما لا ألمَ فيهِ ولا فرحَ ، والشكرُ لا يمكنُ إلا علىٰ محبوبٍ مفروحٍ بهِ .

وكذلكَ للشكرِ درجاتٌ كثيرةٌ ، ذكرنا أقصاها ، ويدخلُ في جملتِها أمورٌ دونَها ، فإنَّ حياءَ العبدِ مِنْ تتابعِ نعَمِ اللهِ عليهِ شكرٌ ، ومعرفتُهُ بتقصيرِهِ عنِ الشكرِ شكرٌ ، والاعتذارُ مِنْ قلَّةِ الشكرِ شكرٌ ، والمعرفةُ بعظيمِ حلْمِ اللهِ وكنفِ سترِهِ شكرٌ ، والاعترافُ بأنَّ النعَمَ ابتداءً مِنَ اللهِ تعالىٰ مِنْ غيرِ استحقاقٍ شكرٌ ، والعلمُ بأنَّ الشكرَ أيضاً نعمةٌ مِنْ نعمِ اللهِ وموهبةٌ منهُ شكرٌ ، وحسنُ التواضعِ للنعَمِ والتذلُّلُ فيها شكرٌ ، وشكرُ الوسائطِ شكرٌ ؛ إذْ قالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « مَنْ لمْ يشكرِ الناسَ . . لمْ يشكرِ اللهَ »[1] ، وقدْ ذكرنا حقيقةَ ذلكَ في كتابِ أسرارِ الزكاةِ ، وقلَّةُ الاعتراضِ وحسنُ الأدبِ بينَ يدي المنعِمِ شكرٌ ، وتلقِّي النعمِ بحسْنِ القبولِ واستعظامُ صغيرِها شكرٌ .

فما يندرجُ مِنَ الأعمالِ والأحوالِ تحتَ اسمِ الشكرِ والصبرِ لا تنحصرُ آحادُها ، وهيَ درجاتٌ مختلفةٌ ، فكيفَ يمكنُ إجمالُ القولِ بتفضيلِ أحدِهما على الآخرِ إلا علىٰ سبيلِ إرادةِ الخصوصِ باللفظِ العامِّ كما وردَ في الأخبارِ والآثارِ ؟!

وقدْ رُوِيَ عنْ بعضِهِمْ أنَّهُ قالَ : رأيتُ في بعضِ الأسفارِ شيخاً كبيراً قدْ طعنَ في السنِّ ، فسألتُهُ عنْ حالِهِ ، فقالَ : إنِّي كنتُ في ابتداءِ عمري أهوى ابنةَ عمٍّ لي ، وهيَ كذلكَ كانَتْ تهواني ، فاتفقَ أنَّها زُوِّجَتْ منِّي ، فليلةَ زفافِها قلتُ : تعالَيْ حتَّىٰ نحييَ هـٰذهِ الليلةَ شكراً للهِ تعالىٰ علىٰ ما جمعَنا ،

---

[1] رواه أبو داوود (٤٨١١) ، والترمذي (١٩٥٤) .

فصلَّينا تلكَ الليلةَ ، ولمْ يتفرَّغْ أحدُنا إلىٰ صاحبِهِ ، فلمَّا كانَتِ الليلةُ الثانيةُ . . قلنا مثلَ ذلكَ ، فصلينا طولَ الليلِ ، فمنذُ سبعينَ أوْ ثمانينَ سنةً نحنُ علىٰ تلكَ الحالةِ كلَّ ليلةٍ ، أليسَ كذلكَ يا فلانةُ ؟ قالتِ العجوزُ : هوَ كما يقولُ الشيخُ(١) .

فانظرْ إليهِما لوْ صبرا علىٰ بلاءِ الفرقةِ أنْ لوْ لمْ يجمعِ اللهُ بينَهُما ، وانسبْ صبرَ الفرقةِ إلىٰ شكرِ الوصالِ علىٰ هٰذا الوجهِ . . فلا يخفىٰ عليكَ أنَّ هٰذا الشكرَ أفضلُ .

فإذاً ؛ لا وقوفَ علىٰ حقائقِ المفضلاتِ إلا بتفصيلٍ كما سبقَ ، واللهُ أعلمُ .

* * *

تمّ كتاب الصّبر والشكر

وهو الكتاب الثّاني من ربع المنجيات من كتب إحياء علوم الدين

والحمد لله وحده ، وصلّى الله على نبيّنا محمّدٍ وآله أجمعين وسلّم

يتلوه كتاب الرّجاء والخوف

---

(١) الرسالة القشيرية (ص٣١٥) ، قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٩/ ١٦٣) : (وفائدة ذكر العجوز والشيخ الإعلام بأنهما داما على الاشتغال بالله من حالة الصبا إلىٰ تلك الحالة) .

SABIR MI ŞÜKÜR MÜ EFDALDİR?

Bilmiş ol ki; insanlar burada ihtilâf etmiştir. Bir kısmı, sabrın şükürden, diğer bir kısmı da şükrün sabırdan üstün olduğunu söylerken, üçüncü bir kısım da her ikisinin müsavî olduğunu söylemiştir. Dördüncü bir görüşe göre ise hallerin ihtilâfı ile bunlar da ihtilâf eder, şeklindedir. Yâni bâzı hallerde şükür ve bâzı hallerde de sabır efdâl olur, demişlerdir. Her fırka dâvalarına anlaşılması güç, çetin delîller çekmişlerdir. Bunları anlatmak sûretiyle sözü uzatmanın bir mânası yoktur. En doğrusu bir an önce gerçeği ortaya koymaktır. Buna göre deriz ki, bunu anlatmakta iki makam vardır:

Birinci makam; Müsâhele (müsâmaha] yoludur. Bu da dış görünüşe bakıp içi araştırmaktır. Yâni mesele ağır ve derin olduğu için herkesin anlayabileceği şekilde durumu açıklamaktır. Zîra bu gibi kapalı şeyleri avam kolaylıkla hazmedemez. Bu şekil îzah tarzı, daha ziyade vâizlerin dayanağı olmalıdır. Çünkü onların avâma hitap etmelerinden maksatları, onları ıslâhdır. Bu da onların anlayabilecekleri seviyeye inmekle mümkündür. Süt annesine yakışan, çocuğu et ve helva gibi şeylerle değil, süt ve mama gibi şeylerle beslemektir. Çünkü ağır gıdaya çocuğun tahammülü yoktur. Bu gibi gıdaları, bünyesi geliştikten sonra çocuğa vermek gerekir. Buna göre deriz ki; bu makam açıklanmaya müsait değil, ancak zâhir şerîatın hükmüne göre, sabır, şükürden efdaldir. Her ne kadar şükrün fazîletini ifade eden birçok açıklamalar varsa da bunları karşılaştırdığımız vakit, sabrın şükürden efdal olduğunu görürüz. Hattâ sabrın üstünlüğünü ifade eden sarîh delîller vardır. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Size verilenlerin efdali, yakîn ve sabır azîmetidir."* buyurdu. Yine haberde:

يُؤْتٰى بِأَشْكَرِ أَهْلِ الْأَرْضِ فَيَجْزِيهِ اللّٰهُ جَزَاءَ الشَّاكِرِينَ، وَيُؤْتٰى بِأَصْبَرِ أَهْلِ الْأَرْضِ فَيُقَالُ لَهُ: أَمَا تَرْضٰى أَنْ نَجْزِيَكَ كَمَا جَزَيْنَا هٰذَا الشَّاكِرِينَ، فَيَقُولُ: نَعَمْ يَا رَبُّ، فَيَقُولُ اللّٰهُ تَعَالٰى: كَلَّا، أَنْعَمْتُ عَلَيْهِ فَشَكَرَ وَابْتَلَيْتُكَ فَصَبَرْتَ، لَأَضْعَفَنَّ لَكَ الْأَجْرَ عَلَيْهِ، فَيُعْطٰى أَضْعَافَ جَزَاءَ الشَّاكِرِينَ

"Kıyamet günü yeryüzünün en çok şükredeni Allah'ın huzuruna getirilir. Allahu Teâlâ ona şükrünün mükâfatını verir. Sonra en çok sabredeni getirilir ve ona: "Şu şükredenin mükâfatı gibi mükâfata râzı mısın?" denir. Adam: "Râzıyım" der. Allahu Teâlâ: "Hayır, ona nîmet verdim şükretti. Sana belâ verdim sabrettin. Sana kat kat fazla mükâfat veririm." buyurur." diye vârid olmuştur. Yine Peygamberimiz (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Size verilenlerin en efdali, yakîn ve sabır azîmetidir."*[88]

Allahu Teâlâ da Kur'ân-ı Kerîm'de:

إِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ

"Ancak sabredenlere ecirleri hesapsız ödenecektir." (Zümer sûresi, 39/10) buyurmuştur. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Yedirip şükreden, oruç tutup sabreden gibidir."* buyurması da sabrın üstünlüğüne delâlet eder. Çünkü üstün derecesi olan şükrü ona benzetti. Demek ki sabır daha üstündür. Eğer dînde sabır daha üstün olmasaydı, şükürde mübalağa için sabra ilhak etmezdi. Bu Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Cuma yoksulların haccı, kadının cihadı ise kocası ile iyi geçinmesidir."*[89] buyurduğuna ve yine:

---

[88] Yukarıda geçmiştir.

شَارِبُ الْخَمْرِ كَعَابِدِ الْوَثَنِ

"İçki içen, putlara tapan gibidir."[90] sözüne benzer.

Daima müşebbehün bin müşebbehden üstündür. Mesela, bir adama, yüzün ay gibidir dediğimiz vakit ay müşebbehün bihdir [kendisine benzetilen] yüz ise müsebbehtir [benzetilen]. Ayın yüzden parlak olması gerektiği gibi burada da sabır müşebbehün bih olduğu için, şükürden üstündür. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Sabır îmanın yarısıdır."* buyurması da sabrın üstünlüğünü ifade eder. Çünkü şükrün de sabır gibi olduğuna bir delîl yoktur. Bu, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Oruç, sabrın yarısıdır."* buyurması gibidir. Çünkü ikiye bölünen her şeyin -aralarında fark olmasa da- bir parçasına nısıf [yarı] denir. Bu îman, ilim ve ameldir, amel ise îmanın yarısıdır, dendiği vakit, amelin ilme eşit olması lâzım gelmediği gibidir.

اٰخِرُ الْأَنْبِيَاءِ دُخُولًا فِي الْجَنَّةِ سُلَيْمَانُ بْنُ دَاوُدَ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ لِمَكَانِ مُلْكِهِ وَاٰخِرُ أَصْحَابِي دُخُولًا نِ الْجَنَّةَ عَبْدُ الرَّحْمٰنِ بْنِ عَوْفٍ لِمَكَانِ غِنَاهُ

Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'den gelen bir haberde:

"Peygamberlerden en son cennete girecek olan, mülkü sebebiyle Süleyman aleyhisselâmdır. Ashâbımdan da en son cennete gire-

---

[89] Hâris ve Taberânî rivâyet etmişlerdir.
[90] İbn Mâce Ebû Hüreyre'den rivâyet etmiştir.

cek olan, zenginliği sebebiyle Abdurrahman b. Avf'dır."[91] diye vârid olmuştur. Diğer bir haberde:

يَدْخُلُ سُلَيْمَانُ بَعْدَ الْأَنْبِيَاءِ بِأَرْبَعِينَ خَرِيفًا

"Süleyman aleyhisselâm, diğer peygamberlerden kırk kış, yâni kırk yıl sonra cennete girecektir."[92] Diğer bir haberde:

أَبْوَابُ الْجَنَّةِ كُلُّهَا مِصْرَاعَانِ إِلَّا بَابُ الصَّبْرِ فَإِنَّهُ مِصْرَاعٌ
وَاحِدٌ وَأَوَّلُ مَنْ يَدْخُلُهُ أَهْلُ الْبَلَاءِ أَمَامَهُمْ أَيُّوبُ عَلَيْهِ السَّلَامُ

"Cennetin bütün kapıları iki kanattır. Yalnız sabır kapısı tek kanatlıdır. Buradan ilk girecekler, belâ ile imtihan edilenlerdir. En önde ise Eyyûb aleyhisselâm bulunacaktır." diye vârid olmuştur.

Fakirliğin fazîleti hakkında vârid olan rivâyetlerin hepsi, sabrın fazîletine delâlet eder. Zîra sabır fakirlik, şükür ise zenginlik halidir. İşte avamın yetineceği, bu makamdır. Onlara bu kadarı kâfidir.

İkinci makam; Bu bir açıklamadır ki bundan, keşif ve îzah yolu ile eşyanın hakîkatine vâkıf olan ilim erbâbının târifi kastedilmiştir. Bu hususta deriz ki; müphem olan her iki şey arasındaki müvazene, ancak her birinin hakîkatini açıklamakla mümkündür.

Bölümlere ayrılan her açıklanmış şeyde de cümle cümle müvâzene temîni yine mümkün değildir. Belki teker teker fertleri ele alınıp açıklanacak ki, müvâzene sağlanabilsin. Sabır ile şükrün birçok kısım ve dalları vardır. İcmâl yolu ile bunların üstünlükleri belli olmaz. Buna göre deriz ki; bu makamların, ilim, hâl ve amel gibi üç makamdan meydana geldiğini yukarıda anlatmıştık. Şükür, sabır ve diğer makamlar da böyledir. İlim, hal ve ameli dengeleştirerek karşılaştırdığımız vakit, ilimlerin haller, hallerin de amel için olduğu ve buna göre de amelin bunlardan üstünlüğü anlaşılır. Fakat basîret sâhiplerine gelince, bunlara göre durum tamamen aksinedir. Zîra onlara göre ameller haller için, haller de ilim için aranır. Efdal olan, sırasıyla hal ve sonra da amelin gelmesidir.

---

[91] Taberânî, Muaz b. Cebel'den rivâyet etmiştir.
[92] Yukarıda geçmiştir.

Çünkü başkası için aranan şey, o başkasından üstün değil, o başkası ondan üstündür. Fakat bu üç tanesinin her birini ayrı ayrı ele alırsak birbirlerine nispet edildikleri vakit, ameller bâzen birbirine müsavî, bâzen de birbirinden farklı olabilirler. Ahvâlin fertleri de böyledir. Bunlar da birbirlerine nispet edildikleri vakit farklı olabilirler. İlimlerin de efdali, **mükâşefe** ilmidir. Bu ilim, **muâmele** ilminden üstündür. Hattâ muamele ilmi, muamelenin kendisinden de düşüktür. Zîra muamele ilmi, muamele için aranır, faydası ameli ıslâhtır.

Muameleye âlim olanın âbide üstünlüğü, ilminin faydası umumî olduğu zamandır. O zaman şahsî amele nispetle üstün olabilir. Yoksa amele hasredilen ilim, amelden üstün değildir. Buna göre deriz ki; ameli düzeltmenin faydası, kalbin durumunu düzeltmektir. Kalbi ıslâhın faydası da Allahu Teâlâ'nın zât, sıfât ve ef'âlinin kalpte teceilîsidir. Mükâşefe ilminin en üstün derecesi, Allahu Teâlâyı mârifettir. Bizâtihî aranan da budur. Çünkü saadete bu sayede ulaşılır, hattâ mârifet-i ilâhiye saadetin kendisidir. Fakat bâzen gönül, bunun saadet olduğunu dünyada anlayamaz da âhirette anlar. Bu ise kayıtsız hür bir mârifettir, başka bir şey ile kayıtlanmaz.

Bundan başka bütün mârifetler buna nispet edildiği vakit bunun hizmetçileri sayılırlar. Hepsi, bu mârifete ulaşmak için aranırlar. Bütün mârifetler, Allah'ı bilmek için arandığına göre, aralarındaki fark, bu gayeye ulaştırmak bakımındandır. Çünkü mârifetler birbirini izler. En yakın yoldan Allah'a ulaştıran ilim, en makbul ilimdir. Vasıtalar ne kadar çoğalırsa, ilimlerin derecesi düşer. Mârifet-i ilâhiyeye en kısa yoldan ulaştıran, en efdal ilimdir. Kalbi dünya şâibesinden, halk meşgalesinden temizleyip cilâlayıp da orada hak ve hakikatin tecellî edeceği durumu meydana getiren hallere gelince; bunların da en üstünü, mükâşefe ilminin husûlü için kalpte en çok müessir olanıdır.

Aynayı cilâlandırmak için cilâya hazırlanmak üzere daha önce yapılması gereken bâzı işleri olduğu ve bu işlerin bâzısı cilâya daha yakın ve bâzısı daha uzak olduğu gibi, kalbin halleri de böyledir. Bâzı haller kalbin cilâlanıp parlamasına daha yakın, diğer bâzıları da daha uzaktır. Şüphesiz cilâya yakın olan hal, uzak olanından daha makbuldür. Amelde de durum böyledir. Hangisi daha çok kalbe tesîr eder, halleri kalbe çekerse o daha makbuldür.

Yapılan işler, ya kalbi karartır, mükâşefeye engel olur, dünyaya meylettirir veya dünya ilgilerinden kalbi uzaklaştırarak onu cilâlar ve mükâşefeye hazırlar. Bunların birincisine **isyan**, ikincisine **itâat** denir. Günâhlar kalbe tesîr edip kalbi karartmaları bakımından birbirinden farklı oldukları gibi, ibâdetler de kalbi nurlandırıp cilâlandırmakta birbirinden farklıdırlar. Şüphesiz kalbe daha çok haller getiren ibâdet daha makbuldür. Biz bu hususta mutlak olarak nâfile namazların diğer nâfile ibâdetlerden; nâfile haccın diğer sadakalardan; gece kıyamının da diğer ibâdetlerden daha üstün olduklarını söyleyebiliriz. Fakat ibâdetler de şahıslar îtibarıyla fazîlet bakımından değişir. Bu hususta gerçek şudur ki, cimri bir zenginin sadaka vermesi, gece ibadetiyle gündüz orucundan daha makbuldür. Çünkü oruç, fazla yemek düşkünü olanların mîde şehvetini kırmak ve mükâşefe ilmine engel olacak mîde tokluğundan kurtulmak içindir. Fakat bu adam obur değilse, zâten fazla oruca ihtiyacı yoktur. Onda cimrilik hastalığı vardır, bundan korunması lâzımdır. O, infaktan kaçınır da oruca devam ederse, kendi halini bırakıp başkasının hali ile meşgul olmuş olur.

Şüphesiz mîdesinden şikâyeti olan bir hastanın baş ağrısı ilacını kullanması doğru olmaz. Bunun şifa bulamayacağı meydandadır. Yüz sene oruç tutsa, yüz sene gece uyumasa, cimrilikten kurtulamaz. Hâlbuki cimrilik, insanı helâke sürükleyen tehlikelerdendir. Onun için bu adama düşen vazîfe sadakaya devamdır. Bu hususta **“Rub’u’l-Mühlikât”** bölümünde gerekli izahatı verdik, oraya bakınız.

Demek ki ibâdetlerin fazîleti, şahısların durumuna göre değişir. O halde mutlak olarak “Bu ibâdet üstündür.” demenin hatâ olduğu meydana çıkar. Meselâ, bir adam kalkıp da bize: “ Su mu daha makbul, ekmek mi?” diye sorsa, buna mutlak surette cevap vermek doğru olmaz. Vereceğimiz cevap, şahsın durumuna göre değişecektir. Aç ise ekmek, susuz ise su, onun için daha makbuldür. Şâyet hem aç, hem de susuz ise o takdirde ikisi de makbul olur. Yine bunun gibi, “safra ilâcı mı daha makbuldür, öksürük ilacı mı?” diye sorulsa, yine mutlak cevap veremeyiz, ihtiyaca göre cevap verilecektir. Fakat “Safra ilacı mı daha makbul safranın olmaması mı?” diye sorulsa, elbette hastalığın bulunmaması daha makbuldür, deriz. Çünkü bu ilaç, bizâtihî matlûb değil, safrayı yok etmek için aranır.

Demek ki cimri olan zenginin infak etmesi bir ameldir, kalpte bir hal meydana getirir. O da cimriliğin kaybolması, bu vesîle ile dünya sevgisinin kalpten çıkması ile kalbin Allah'ı mârifet ve sevgiye hazırlanmasıdır. Zâten efdal olan, mârifettir. Onun altındakiler hâller, onların altındakiler de amellerdir. Yâni ameller halleri, haller de mârifeti doğurur. Aranan da Allah'ı mârifettir.

Şâyet, "Şerîat ameli teşvîk edip amelin fazîletini önemle ele alarak:

مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا

"Allah'a karz-ı hasenle ödünç verecek olan kim?" (Hadîd sûresi, 57/11),

وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ

"Sadakaları alır..." (Tevbe sûresi, 9/104) gibi âyetlerle sadaka vermeyi istedi. Daha nasıl olur da fiil ve infak makbul ve efdal olmaz?" dersen, bilmiş, ol ki;

Tabib bir ilacı övüp o ilaca teşvîk ettiği vakit, maksadı o ilaçla meydana gelen sıhhat ve şifadan da üstündür demek değildir. İlâcı övmekte gaye, hastalığı tedâvi etmesi bakımındandır. Ameller de kalp hastalığını tedâvi içindir. Kalp hastalıkları çoğunlukla bilinemezler. Kalp hastalığı tıpkı aynası olmadığı için, yüzündeki alalığın farkında olmayan ve söylesen de bunu kabul etmeyecek olan adamın durumuna benzer. Bu adama gülsuyu alalık hastalığına iyi gelir, bununla yüzünü yıka desen bunu yapmayacağından, yüzü gülsuyu ile yıkamak çok iyidir deyip onu bu işe teşvîk etmeye benzer.

Bunu daha yakın bir misâl ile açıklayalım: Oğluna bir ilim öğreten veya Kur'ân'ı ezberleten bir baba, şüphesiz bunun devamlı olarak ezberinde kalmasını ister. Bununla beraber biliyor ki oğluna: “Oğlum, bunu tekrar tekrar oku, sonra unutursun.” dese, oğlu öylece hatırında kalacağını sanarak: “Hayır baba, ben unutmam.” diyerek okumayacaktır. Bunun için kölelerini okutması hususunda oğlunu teşvîk eder ve ona vaadlerde bulunur. Fakat oğlu bunu bilmediği için, babasının maksadının köleleri okutmak olduğunu sanır ve âdeta kendisini kölelere bir hizmetçi tutmuş gibi görerek ağırına gider de bunun ne olduğunu sorar: “Ben daha üstün bir insan olduğum halde babam beni kölelere hizmetçi tutmuştur. Aslında babamın, değil kölelerin okutmasına, kölelerin kendilerine bile ihtiyacı yoktur. Aynı zamanda istese bunları başkası vasıtası ile de okutabilirdi. Nasıl olsa babam beni bağışlar.” diyerek aldığı vazîfeye bakmaz ve bu sûretle ezberlediğini unutmuş olur. Babasının gayesinin ona ezberlettiğini unutturmamak olduğunun farkında bile olamaz. İşte Allahu Teâlâ’nın sadaka vermeyi emretmekteki hikmeti de budur, aslı vereni korumaktır.

Ne yazık ki, bu hayâl ile aldanıp **İbâhiye** yolunu tutanlar pek çoktur: “Allahımızın bizim ibâdetimize ve karz vermemize bir ihtiyacı yoktur. Binaenaleyh: **“Allah’a karz-ı hasenle ödünç verecek olan kim?”** (Hadîd sûresi, 57/11) âyetine lüzum yok. Çünkü Allah dilese o miskinleri zengin yapardı ve bizim vermemize ihtiyaç kalmazdı. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de kâfirlerden hikâye yolu ile:

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا
لِلَّذِينَ اٰمَنُوا أَنُطْعِمُ مَنْ لَوْ يَشَآءُ اللّٰهُ أَطْعَمَهُ

“Onlara: “Allah’ın sizi rızıklandırdığı şeylerden (hayra) **verin.” denince o küfredenler, îman edenlere şöyle dediler: “Allah’ın, dileseydi yedireceği kimseye biz mi yedirecek mişiz?”** (Yâsîn sûresi, 36/47) buyrulmuştur. Ve yine:

لَوْ شَاءَ اللّٰهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا اٰبَاؤُنَا

"Eğer Allah dileseydi ne biz ne de atalarımız Allah'a eş koşardık." (En'âm sûresi, 6/147) dedikleri haber verilmiştir. Bunlar görünüşteki sözlerinde doğru oldukları halde bu doğrulukları ile helâke gitmişlerdir. O Allah'ı noksan sıfatlardan tezîh ederim ki, dilediğini doğru söylemesi ile helâk eder ve dilediğini de cehâletiyle saâdete ulaştırır. Dilediğini sapıtır ve dilediğini hidâyete ulaştırır. Bunlar, kendilerinin yoksullar veya Allah için istihdam edildiklerini sandılar ve sonra: "Bizim yoksullar ile bir işimiz olmadığı gibi, Allahu Teâlâ'nın da servetimize bir ihtiyacı yoktur. Versek de aynıdır, vermesek de." dediler ve aynı o çocuk gibi helâk oldular. Yukarıda verilen misaldeki çocuk, köleleri okutmak için onların emrine verildiğini sanmıştı. Babanın maksadının, kendisini saâdete ulaştıracak ilim sıfatının kendisinde devam etmesini ve bunu ona karşı olan şefkatinden yaptığını bilemedi. Bu açıklama ile sapıtanların nasıl sapıttıklarını anlamış oldun. Demek ki senin sadakanı alan fakir, cimrilik hastalığını ve dünya sevgisini kalbinden çıkarmaya vesîle olması bakımından sana karşılığını bolca ödemiştir. Çünkü cimrilik ve dünya sevgisi seni helâke sürükler. Bu, tıpkı kan alıcıya benzer; kanını alırken içinden hastalığı çıkarır. Şu halde hizmetçi sen değilsin, kan alıcısıdır. Binâenaleyh, içinden hastalığı çıkarmak için senden kan alan kimse, o kanı başka bir işte kullansa da yine sana hizmetçi olmaktan kurtulamaz. Sadakalar insanın içini kötü huylardan temizleyici oldukları içindir ki, Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bunlara malın kiri adını verdi ve kendisi almadığı gibi Ehl-i Beytini de bundan korudu.

"Rub'u'l-Mühlikât" bölümünde anlatıldığı gibi, ameller kalbi etkiler. Kalp, amellerden etkilendiği nispette hidâyet ve mârifet nûrunu kabule hazırlanır. İşte amel, hal ve mârifetlerin fazîletlerini bilmekte başvurulacak genel hüküm ve esas kaideler bunlardır. Şimdi biz, asıl dâvamız olan sabır ve şükre dönelim. Deriz ki; sabır ile şükrün her birerlerinde mârifet, hal ve amel vardır. Birindeki mârifetin diğerindeki hal ve amel ile karşılaştırılması câiz değildir. Ancak birindeki hal diğerindeki hal ile; amel amel ile; mârifet de diğerindeki mârifet ile karşılaştırılır ve bu sûretle nispet meydana çıktıktan sonra hangisinin efdal olduğu anlaşılmış olur.

Şükür mârifeti ile sabır mârifeti karşılaştırıldıkları vakit, bâzen ikisi de birleşir. Çünkü şükürden meydana gelen mârifet, nîmetin Allah'tan olduğunu, sabırdan hasıl olan mârifet de aynı şekilde elem ve kederin Allah'tan geldiğini bilmektir. Bunlar, birbirlerine lâzım ve birbirine eşittirler. Bu dediğimiz sabır, felâket ve musîbetler karşısındaki sabırdır. İbâdetin külfetine ve günâhtan sakınmaya olan sabrı ele aldığımız vakit, burada şükür ile sabır tamâmen birleşmiş olur. Zîra tâate sabır, tâate şükrün aynıdır. Çünkü şükür demek, nîmeti ondan maksûd olan hikmete uygun kullanmaktır. Buna sabır ise nefsin arzuları karşısında dînin arzularına sabretmektir. Buna göre sabır ile şükür ayrı ayrı îtibarla bir müsemmânın adı olurlar.

Hevâ ve hevesin arzularına karşı dînin emirlerine sebat göstermeye, hevâ-i nefsin arzularına nispetle sabır, dînin arzularına nispetle de şükür denir. Çünkü dînin îcapları bu hikmet içindir. Bunlar böyle bir anlamda olduklarına göre daha birinin diğerinden üstünlüğü nerede kalır? Çünkü o zaman şeyi kendi üzerine tercîh etmek gibi bir durum olur. Demek ki sabrın yolları üçtür. Bunlar tâat, isyan ve belâdır. Sabrın tâat ve mâsiyetteki hükümleri anlaşılmış oldu.

Belâya gelince; bu da nîmetin yokluğundan ibarettir. Nîmet ya zarûrî olur -göz gibi- yahut ihtiyaçtan ziyade olur -mal ve servet gibi.- Gözlere gelince, gözleri görmeyenin, buna sabretmesi, kimseye şikâyette bulunmayıp Allah'ın mukadderâtına rızâ göstermesi ve körlüğü sebebiyle isyân etmemesidir. Gözleri gören adamın da amel bakımından bunların şükrünü ödemesi iki şekildedir. Birincisi, bunlarla isyân etmemek, ikincisi de bunları tâatte kullanmaktır. Gören göz ile kör olan gözün her ikisinde de sabır aranır. Kör, güzel sürete bakamaz, çünkü göremez. Gören göz, yabancının güzelliğine sabrederek ona bakmazsa, göz nîmetinin şükrünü ödemiş olur. Şâyet gördüğü güzeli süzmeye başlarsa, o zaman gözün görmesine karşı nankörlük etmiş olur. Demek ki sabır da göz nîmetinin şükrüne girmiş oluyor. Bunun gibi gözlerini itâatine yardımcı ederse, burada da tâate sabretmesi lâzım. Sonra Allah'ı mârifete ulaşmak için, Allahu Teâlâ'nın şu sun-ı bedîine bakarak göz nîmetinin şükrünü de ödemiş olur ki, bu şükür, sabırdan da efdal olur.

Eğer bu olmasaydı, **Şuayb aleyhisselâm**ın, Hz. Mûsâ ve diğer peygamberlerden üstün olması gerekirdi. Zîra o, gözsüzlüğe sabretti ve fakat Mûsâ ve diğer peygamberler böyle bir sabır göstermediler. Çünkü onların gözleri kapanmadı. Aynı zamanda insanın kemâli, bütün âzâlarının selb olunup bir et parçası gibi kalmasında aranacaktı ki, bu asla böyle değildir. Çünkü bu âzâlardan her biri, dînin birer âletidir. Âzâlardan birinin yokluğu, dînin bir parçasının yokluğu demektir. O âzanın şükrü, dînin neresinde âlet ise onu orada kullanmakladır. Bu da sabırla mümkündür. Nîmetin ihtiyaçtan fazla olan bölümüne gelince; şâyet verilen servet kifâyet miktarı ise insan fazlasını ister. İşte buna sabretmek mücâhededir ve buna fakir cihadı denir. İhtiyaçtan fazla ise nîmettir, şükrünün ödenmesi lâzımdır. Şükrü de onu hayır ve hasenatta kullanıp isyanda kullanmamaktır.

Şâyet bu nîmeti hayra sarf edip isyâna sarf etmemekteki sabrı şükür ile mukayese edilirse, şükrün daha üstün olduğunu görürüz. Zîra bu şükrün içinde sabır da vardır. Ayrıca Allah'ın nîmeti ile sevinmek, yoksulların sıkıntılarını gidermek ve fuzulî israftan kaçınmak vardır. Bunun netîcesi, iki şeyin bir şeyden üstün olmasına dayanır. Yâni sabır tarafı tektir, şükür tarafında hem şükür, hem de sabır vardır. Küllün mevkîi cüzlerden [Bütünün makamı parçalardan] daha üstündür. Bununla beraber bu karışık bir meseledir. Bir arada ve toplu halde bulunan şeylerle bunların parçaları arasında muvâzene kurmak doğru değildir.

Fakat servete şükrü, onu yalnız isyâna sarf etmemekte de olur. Ancak serveti mübahlarda istediği gibi harcarsa, burada sabır şükürden üstün olur. Demek ki sabreden yoksul, cimri olup da servetini mübahlarda harcayan zenginden makbul, fakat servetini hayır ve hasenâta sarf etmek sûretiyle şükreden zenginden makbul değildir. Sabreden yoksulun, servetini mubahlarda sarf eden zenginden üstün olması, fakirin nefsi ile mücâhede edip arzularını kırması ve belâya rızâ göstermesi bakımındandır.

Şüphesiz bu hal, bir kuvvet ister. Fakat zengin şehvetlerine uymuş, yalnız harama kaçmayıp mubahlarla yetinmiştir. Hâlbuki mubahlarda da haram tehlikesi vardır. Bununla beraber harama sabır kuvveti vardır. Ancak fakirin yoksulluğa sabrı, onun harama sabrından daha önemli ve daha kuvvetlidir. Şeref, amelin delâlet ettiği kuvvetindir. Zîra ameller, kalbin halleri için aranır. Bu kuvvet, yakîn ve îman kuvveti nispetinde ihtilâf eden kalbin halidir. Îmanda daha fazla kuvvete delâlet eden elbette daha üstündür.

Gerek Kur'ân'da, gerek hadîste sabrı şükür üzerine tercîh eden bütün haberler bu esasa dayanır. Zîra nîmet dediğiniz vakit akla gelen, mal ve zenginliktir. Şükür denince akla gelen de, insanın **"Elhamdü lillâh"** deyip o nîmet ile isyân etmeyerek onu tâatte kullanmaktır. Umûmun anladığı mânaya göre sabır, umûmun anladığı mâna ile şükürden efdaldir.

Cüneyd'e, sabır ve şükürden hangisinin efdal olduğu sorulduğu vakit, özellikle bu mânaya işâret ederek: "Zengin varlığı, fakir de yokluğu ile övülmez. Her ikisinde medih, üzerlerine terettüb eden şartlara riâyetledir. Zenginin şartı, o serveti meşrû yolda kazanıp meşrû yolda sarf etmek ve bu sûretle servetin zevkine varmaktır. Fakirliğin şartı da onun acısına dayanmaktır. Böyle olduğu vakit, yoksulluğa sabretmek daha üstündür." dedi. Bu, onun dediği gibidir. Ve sabır ile şükür bölümlerinin en sonunda anlattıklarımıza uygundur. Zâten Cüneyd, bundan başkasını murâd etmemiştir.

Denildi ki; **Ebû'l-Abbâs b. Atâ** bu hususta Cüneyd'e muhalefet ederek: "Şükreden zengin, sabreden fakirden üstündür." dedi. Bunun üzerine Cüneyd ona beddua etti. Oğlunu öldürdüler, servetini aldılar, on yıl kadar aklını kaybetti. "Ben Cüneyd'in bedduasına uğradığım için bu felâketlere mâruz kaldım." dedi ve sonunda sabreden fakirleri şükreden zenginler üzerine tercîh etti.

Söylediklerimizi düşündüğün vakit, her iki sözün de bâzı hallerde tevcîhi olduğunu anlarsın. Nice sabreden yoksullar var ki, şükreden zenginlerden üstündür. Nice şükreden zenginler de var ki, sabreden fakirlerden daha hayırlıdır. O bir zengindir ki, kendisini fakirler gibi görür.Çünkü zarûrî ihtiyacından fazlasını kendinde bırakmaz. Fazlasını ya hayrâta sarf eder veya muhtaçlar için saklar. Verdiğini de bir şey karşılığında vermez, yalnız Allah için verir. Şüphesiz bu, sabreden fakirden kıymetlidir.

Şâyet, "Böyle zengin olup infak etmek, fakirlik gibi insana ağırlık vermez. Çünkü zenginlikte bir iktidar zevki vardır. Fakirlikte ise yokluğa sabır acısı vardır. Zengin, malından ayrılma acısını duyarsa da, infak zevki, o acıyı telâfî eder." dersen bilmiş ol ki; gönül hoşluğu ile servetini veren, cimrilik ile verenden daha makbuldür. **"Tövbe Kitabı"**nda bunu tafsilâtı ile anlatmıştık. Aslında nefse eziyet, bizâtihî aranan bir şey değil, belki nefsi terbiye için yapılır. Bu, av köpeğini dövmeye benzer. Şüphesiz terbiye edilmiş köpek, dayağa muhtaç olan köpekten daha olgundur. Dayağı yiyen köpek sabretse de onun seviyesine yükselemez. Onun için başlangıçta dayak yemeye ve acı duymaya muhtaçtır. Fakat avı öğrenip olgunlaştıktan sonra artık dayağa ihtiyacı kalmaz. Hattâ sonunda duyduğu acıların zevkini tatmaya başlar. Bu, tıpkı dayakla okuyan çocuğun okumaya başladıktan sonra, okumaktan aldığı zevk gibidir. Fakat insanların çoğu başlangıçta çocuk gibi olduklarından, **Cüneyd**, kendilerine ağır gelen ve acı veren şeyin daha makbul olduğunu söyledi. Avâm olan halka nispetle bu doğrudur.

Tafsîlât aramayıp mutlak surette çoğunluğu kastedersen, sabrın şükürden efdal olduğunu söyleyebilirsin. Fakat hakîkati murâd ettiğin vakit durumu tafsîlâtı ile anlatarak deriz ki: Sabrın dereceleri vardır. En küçük derecesi, hoşlanmamakla beraber şikâyeti terk etmektir. Bundan sonra rıza gelir. Bu, sabrın üstünde bir makamdır. Bundan sonra belâya şükür gelir ki, bu da rızânın üstündedir. Çünkü sabırda elem vardır. Rızâda ne elem, ne de ferahlık vardır. Fakat şükür ancak sevinip hoşlandığı şeyler için düşünülür. Şükrün de birçok dereceleri vardır. En üstün derecesini anlatmış olduk. Bunun aşağı dereceleri de şükre girer. Allahu

Teâlâ'nın kuluna birbirini tâkip eder şekilde verdiği nîmetlere karşı kulun utanç duyması da bir şükürdür. Şükürdeki kusurunu bilmesi de yine şükürdür. Şükrün azlığına özür dilemesi de ayrı bir şükürdür. Allahu Teâlâ'nın kendisine hilim ile muâmele edip kusurlarını örttüğünü bilmesi de bir şükürdür. Nîmetin, Allah'tan geldiğini îtiraf etmesi de ayrı bir şükürdür. Şükür ödevini yerine getirmenin Allah'ın bir lütfü olduğunu bilmek de ayrı bir şükürdür. Nîmetlere karşı alçak gönüllülük de bir şükürdür. Vâsıtalara şükür de şükürdür. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"İnsanlara şükretmeyen Allah'a şükretmemiş olur."* buyurmuştur.

Bunun içyüzünü "**Zekât Kitâbı"**nda anlattık. Nîmeti verene itirazda bulunmamak, karşısında terbiyeli olmak, nîmeti güzellikle almak, azını çok görmek de bir şükürdür. Artık sabır ve şükür isimlerinin içine girenler, sayılamayacak kadar çoktur. Bunlar, ayrı ayrı derecelerdir. O halde kısa yoldan, birini diğerinden üstündür demek nasıl mümkün olur? Bu, ancak umûmî olan lâfızdan hususî mânayı murad etmekle mümkün olur.

Adamın biri şöyle anlatıyor: "Bir yolculukta yaşlı bir ihtiyarla karşılaştım. Yanında bir de koca karı vardı. Durumunu sordum. Adam şöyle dedi: "Gençliğimde ben amcamın kızına, o da bana âşıktı. Nihâyet evlendik. Gerdeğe girdiğimiz gece ona, bizi birbirimize kavuşturan Allah'a şükretmek üzere gel bu geceyi ibâdetle ihyâ edelim, dedim. O gece ibadet ettik. Ertesi gece de aynı şeyi kararlaştırdık ve yetmiş seksen yıldır böylece devam ediyoruz." Hanımına döndü ve: "Öyle değil mi ey koca karı?" diye seslendi. Hanım da: "Evet, böyle oldu." dedi. Şimdi bunların bu şekilde şükürleri, ayrılık sabrına dayanmalarından daha üstündür.

Artık gerçekte efdal hangisi olduğunu anlamak için yukarıdaki tafsîlâtı bilmek lâzımdır.

كتاب

الرجاء والخوف

وهو الكتاب الثالث من ربع المنجيات
من كتب إحياء علوم الدين

Rub’u’l-Münciyat

ÜÇÜNCÜ KİTAB

KORKU VE ÜMİD KİTÂBI

(KLTÂBU’L-HAVF VE’R-RECÂ)

كتاب الرّجاء والخوف

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

الحمدُ للهِ المرجوِّ لطفُهُ وثوابُهُ ، المَخُوفِ مكرُهُ وعقابُهُ ، الذي عَمَرَ قلوبَ أوليائِهِ برَوْحِ رجائِهِ ، حتَّىٰ ساقَهُمْ بلطائفِ آلائِهِ إلى النزولِ بفِنائِهِ ، والعدولِ عنْ دارِ بلائِهِ ، التي هيَ مستقرُّ أعدائِهِ ، وصرفَ بسياطِ التخويفِ وزجرِهِ العنيفِ وجوهَ المعرضينَ عنْ حضرتِهِ إلىٰ دارِ ثوابِهِ وكرامتِهِ ، وصدَّهُمْ عنِ التعرُّضِ لأئمَّتِهِ ، والتهدُّفِ لسخطِهِ ونقمتِهِ ، قوداً لأصنافِ الخلقِ بسلاسلِ القهرِ والعنفِ وأزمَّةِ الرفْقِ واللطفِ إلىٰ جنَّتِهِ .

والصلاةُ علىٰ محمدٍ سيِّدِ أنبيائِهِ وخيرِ خليقتِهِ ، وعلىٰ آلِهِ وأصحابِهِ وعترتِهِ .

أما بعد :

فإنَّ الرجاءَ والخوفَ جناحانِ بهما يطيرُ المقرَّبونَ إلىٰ كلِّ مقامٍ محمودٍ ، ومطيَّتانِ بهما يُقطعُ مِنْ طرقِ الآخرةِ كلُّ عقبةٍ كؤودٍ ، فلا يقودُ إلىٰ قرْبِ الرحمٰنِ وروحِ الجنانِ معَ كونِهِ بعيدَ الأرجاءِ ، ثقيلَ الأعباءِ ، محفوفاً بمكارِهِ القلوبِ ومشاقِّ الجوارحِ والأعضاءِ . . إلا أزمَّةُ الرجاءِ ، ولا يصدُّ عنْ نارِ الجحيمِ والعذابِ المقيمِ معَ كونِهِ محفوفاً بلطائفِ الشهواتِ وعجائبِ

اللذَّاتِ . . إلا سياطُ التخويفِ وسطواتُ التعنيفِ .

فلا بدَّ إذاً مِنْ بيانِ حقيقتِهِما وفضيلتِهِما ، وسبيلِ التوصُّلِ إلى الجمعِ بينَهُما معَ تضادِّهِما وتعانُدِهِما ، ونحنُ نجمعُ ذكرَهُما في كتابٍ واحدٍ مشتملٍ علىٰ شطرينِ :

الشطرُ الأوَّلُ : في الرجاءِ .

والشطرُ الثاني : في الخوفِ .

* * *

MUKADDİME

Hamd, Allah'a mahsustur. Mekrinden ve ikabından korkulan, lûtfu ve mükâfatı umulan Allah'a hamd ederim. O Allah ki dostlarının gönüllerini ümîd zevki ile tâmir etti de kendi nîmetlerinin lutfu olarak, onları düşmanlarının yeri olan uzaklık hasretinden alıp civârına, yakınlık cennetine yerleştirdi. Korku kamçısı ve şiddetli yasağı ile, hazretinden îrâz eden yüzleri, sevap ve kerâmet yeri olan cennete yöneltti. Yermesine mâruz kalmaktan suht ve gazabına hedef olmaktan onları korudu. Bâzen kahır ve şiddet zinciri ile bâzen de lutuf ve mülâyemetle onları cennete çekti.

Salât u selâm, mahlûkatın hayırlısı ve peygamberlerin efendisi olan Hz. Muhammed (s.a.v.)'e ve onun âline, ashâbına olsun.

Bundan sonra bilmiş ol ki; havf ile recâ [korku ile ümîd], mukarrebleri makbul makamlara yükselten iki kanat ve âhiret yolundaki bütün engeller kendileri ile aşılan iki binit gibidirler. Çevresi hoşa gitmeyen şeylerle çevrili ve uzak mesafedeki cennet zevklerine ve kurb-i Rahmân'a, ağır yükün altında insanı ancak ümîd ulaştıracaktır. Çeşitli zevkler ve şehveti çekici süslü şeylerle etrafı çevrili olan cehennem ateşinden ve acı veren azâbından insanı ancak korku kamçısı ve şiddet hamleleri kurtaracaktır. O halde recâ ile havfın [korku ile ümîdin] hakîkatlerini, fazîletlerini ve bunlar birbirinin zıddı oldukları halde bunları bir arada toplamanın yolunu anlamak lâzımdır. Şimdi biz bunları iki şıkkı müştemil olan bir kitapta anlatacağız. Birinci şıkkı **recâ**, ikinci şıkkı da **havf** beyânındadır. Birinci şıkta recânın hakîkati, fazîleti, tedâvisi ve recâyı çeken hususlar anlatılacaktır.

الشَّطرُ الأوّلُ
في الرّجاء(١)

أمَّا الشطرُ الأوَّلُ . . فيشتملُ علىٰ بيانِ حقيقةِ الرجاءِ ، وبيانِ فضيلةِ الرجاءِ ، وبيانِ دواءِ الرجاءِ ، والطريقِ الذي يُجتلبُ بهِ الرجاءُ .

بيان حقيقة الرّجاء

اعلمْ : أنَّ الرجاءَ مِنْ جملةِ مقاماتِ السالكينَ ، وأحوالِ الطالبينَ ، وإنَّما يُسمَّى الوصفُ مقاماً إذا ثبتَ وأقامَ ، وإنَّما يُسمَّىٰ حالاً إذا كانَ عارضاً سريعَ الزوالِ ، وكما أنَّ الصفرةَ تنقسمُ إلىٰ ثابتةٍ ؛ كصفرةِ الذهبِ ، وإلىٰ سريعةِ الزوالِ ؛ كصفرةِ الوَجَلِ ، وإلىٰ ما هوَ بينَهُما ؛ كصفرةِ المريضِ . . فكذلكَ صفاتُ القلبِ تنقسمُ هـٰذهِ الأقسامَ ، فالذي هوَ غيرُ ثابتٍ يُسمَّىٰ حالاً ؛ لأنَّهُ يحولُ على القرْبِ ، وهـٰذا جارٍ في كلِّ وصفٍ مِنْ أوصافِ القلبِ(٢) .

وغرضُنا الآنَ حقيقةُ الرجاءِ ، فالرجاءُ أيضاً يتمُّ مِنْ علمٍ وحالٍ وعملٍ ، فالعلمُ سببٌ يثمرُ الحالَ ، والحالُ يقتضي العملَ ، وكأنَّ الرجاءَ اسمٌ للحالِ مِنْ جملةِ الثلاثةِ .

---

(١) العنوان زيادة من اللجنة العلمية .

(٢) فما يعرف وصف من أوصافه إلا وفيه حال ومقام . « إتحاف » (٩/ ١٦٥) .

وبيانُهُ : أنَّ كلَّ ما يلاقيكَ مِنْ مكروهٍ ومحبوبٍ فينقسمُ إلىٰ موجودٍ في الحالِ ، وإلىٰ موجودٍ فيما مضىٰ ، وإلىٰ منتظرٍ في الاستقبالِ ، فإذا خطرَ ببالِكَ موجودٌ فيما مضىٰ . . سُمِّيَ ذكراً وتذكُّراً ، وإنْ كانَ ما خطرَ بقلبِكَ موجوداً في الحالِ . . سُمِّيَ وجداً وذوقاً وإدراكاً ، وإنَّما سُمِّيَ وجداً لأنَّها حالةٌ تجدُها مِنْ نفسِكَ[1] ، وإنْ كانَ قدْ خطرَ ببالِكَ وجودُ شيءٍ في الاستقبالِ ، وغلبَ ذلكَ علىٰ قلبِكَ . . سُمِّيَ انتظاراً وتوقُّعاً ؛ فإنْ كانَ المنتظرُ مكروهاً . . حصلَ منهُ ألمٌ في القلبِ يُسمَّىٰ خوفاً وإشفاقاً ، وإنْ كانَ محبوباً . . حصلَ مِنِ انتظارِهِ وتعلُّقِ القلبِ بهِ وإخطارِ وجودِهِ بالبالِ لذَّةٌ في القلبِ وارتياحٌ يُسمَّىٰ ذلكَ الارتياحُ رجاءً ، فالرجاءُ : هوَ ارتياحُ القلبِ لانتظارِ ما هوَ محبوبٌ عندَهُ .

ولكنْ ذلكَ المحبوبُ المتوقَّعُ لا بدَّ أنْ يكونَ لهُ سببٌ ، فإنْ كانَ انتظارُهُ لأجلِ حصولِ أكثرِ أسبابِهِ . . فاسمُ الرجاءِ عليهِ صادقٌ ، وإنْ كانَ ذلكَ انتظاراً معَ انخرامِ أسبابِهِ واضطرابِها . . فاسمُ الغرورِ والحمقِ عليهِ أصدقُ مِنِ اسمِ الرجاءِ ، وإنْ لمْ تكنِ الأسبابُ معلومةَ الوجودِ ولا معلومةَ الانتفاءِ . . فاسمُ التمنِّي أصدقُ على انتظارِهِ ؛ لأنَّهُ انتظارٌ مِنْ غيرِ سببٍ .

وعلىٰ كلِّ حالٍ فلا يُطلقُ اسمُ الرجاءِ والخوفِ إلا علىٰ ما يُتردَّدُ فيهِ ، أمَّا ما يُقطعُ بهِ . . فلا ؛ إذْ لا يُقالُ : أرجو طلوعَ الشمسِ وقتَ الطلوعِ ،

---

[1] وإنما سمي ذوقاً على التشبيه بالذوق الذي هو تناول الشيء بالفم لإدراك الطعم ، وإنما سمي إدراكاً لأنه أحاط عليه علماً بكماله . « إتحاف » (٩/ ١٦٥) .

وأخافُ غروبَها وقتَ الغروبِ ؛ لأنَّ ذلكَ مقطوعٌ بهِ ، نعمْ ، يُقالُ : أرجو نزولَ المطرِ وأخافُ انقطاعَهُ .

وقدْ علمَ أربابُ القلوبِ أنَّ الدنيا مزرعةُ الآخرةِ ، والقلبُ كالأرضِ ، والإيمانُ كالبذْرِ فيهِ ، والطاعاتُ جاريةٌ مجرىٰ تقليبِ الأرضِ وتطهيرِها ، ومجرىٰ حفرِ الأنهارِ وسياقةِ الماءِ إليها ، والقلبُ المستهترُ بالدنيا المستغرقُ بها كالأرضِ السَّبخةِ التي لا ينمو فيها البذْرُ ، ويومُ القيامةِ يومُ الحصادِ ، ولا يحصدُ أحدٌ إلا ما زرعَ ، ولا ينمو زرعٌ إلا مِنْ بذْرِ الإيمانِ ، وقلَّما ينفعُ إيمانٌ معَ خبثِ القلبِ وسوءِ أخلاقِهِ ، كما لا ينمو بذرٌ في أرضٍ سَبِخةٍ ، فينبغي أنْ يُقاسَ رجاءُ العبدِ المغفرةَ برجاءِ صاحبِ الزرعِ .

فكلُّ مَنْ طلبَ أرضاً طيبةً ، وألقىٰ فيها بذْراً جيداً غيرَ عفنٍ ولا مسوَّسٍ ، ثمَّ أمدَّهُ بما يحتاجُ إليهِ وهوَ سوْقُ الماءِ إليهِ في أوقاتِهِ ، ثمَّ نقَّى الأرضَ عنِ الشوكِ والحشيشِ وكلِّ ما يمنعُ نباتَ البذْرِ أوْ يفسدُهُ ، ثمَّ جلسَ منتظراً مِنْ فضْلِ اللهِ دفعَ الصواعقِ والآفاتِ المفسدةِ إلىٰ أنْ يتمَّ الزرعُ ويبلغَ غايتَهُ . . سُمِّيَ انتظارُهُ رجاءً .

وإنْ بثَّ البذْرَ في أرضٍ صلبةٍ سبخةٍ مرتفعةٍ لا ينصبُّ إليها الماءُ ، ولمْ يشتغلْ بتعهُّدِ البذْرِ أصلاً ، ثمَّ انتظرَ حصادَ الزرعِ منهُ . . سُمِّيَ انتظارُهُ حمقاً وغروراً ، لا رجاءً .

وإنْ بثَّ البذْرَ في أرضٍ طيِّبةٍ ، لكنْ لا ماءَ لها ، وأخذَ ينتظرُ مياهَ الأمطارِ حيثُ لا تغلبُ الأمطارُ ولا تمتنعُ أيضاً . . سُمِّيَ انتظارُهُ تمنِّياً ، لا رجاءً .

فإذاً ؛ اسمُ الرجاءِ إنَّما يصدقُ على انتظارِ محبوبٍ تمهَّدَتْ جميعُ أسبابِهِ الداخلةِ تحتَ اختيارِ العبدِ ، ولمْ يبقَ إلا ما ليسَ يدخلُ تحتَ اختيارِهِ ، وهوَ فضْلُ اللهِ تعالىٰ بصرْفِ القواطعِ والمفسداتِ .

فالعبدُ إذا بثَّ بذرَ الإيمانِ ، وسقاهُ بماءِ الطاعاتِ ، وطهَّرَ القلبَ عنْ شوكِ الأخلاقِ الرديئةِ ، وانتظرَ مِنْ فضلِ اللهِ تعالىٰ تثبيتَهُ علىٰ ذلكَ إلى الموتِ ، وحسنَ الخاتمةِ المفضيةِ إلى المغفرةِ . . كانَ انتظارُهُ رجاءً حقيقياً ، محموداً في نفسِهِ ، باعثاً لهُ على المواظبةِ والقيامِ بمقتضى أسبابِ الإيمانِ في إتمامِ أسبابِ المغفرةِ إلى الموتِ .

وإنْ قطعَ عنْ بذْرِ الإيمانِ تعهُّدَهُ بماءِ الطاعاتِ ، أوْ تركَ القلبَ مشحوناً برذائلِ الأخلاقِ ، وانهمكَ في طلبِ لذَّاتِ الدنيا ، ثمَّ انتظرَ المغفرةَ . . فانتظارُهُ حمقٌ وغرورٌ ، قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الأحمقُ مَنْ أتبعَ نفسَهُ هواها وتمنَّىٰ على اللهِ »⁽¹⁾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ فَخَلَفَ مِنۢ بَعۡدِهِمۡ خَلۡفٌ أَضَاعُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَٱتَّبَعُواْ ٱلشَّهَوَٰتِۖ فَسَوۡفَ يَلۡقَوۡنَ غَيًّا ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ فَخَلَفَ مِنۢ بَعۡدِهِمۡ خَلۡفٌ وَرِثُواْ ٱلۡكِتَٰبَ يَأۡخُذُونَ عَرَضَ هَٰذَا ٱلۡأَدۡنَىٰ وَيَقُولُونَ سَيُغۡفَرُ لَنَا ﴾ .

وذمَّ اللهُ تعالىٰ صاحبَ البستانِ إذْ دخلَ جنَّتَهُ وقالَ : ﴿ مَآ أَظُنُّ أَن تَبِيدَ هَٰذِهِۦٓ

---

(1) رواه الترمذي (٢٤٥٩) ، وابن ماجه (٤٢٦٠) .

أَبَدًا ۝ وَمَآ أَظُنُّ ٱلسَّاعَةَ قَآئِمَةً وَلَئِن رُّدِدتُّ إِلَىٰ رَبِّى لَأَجِدَنَّ خَيْرًا مِّنْهَا مُنقَلَبًا﴾(١) .

فإذاً ؛ العبدُ المجتهدُ في الطاعاتِ ، المجتنبُ للمعاصي . . حقيقٌ بأنْ ينتظرَ مِنْ فضْلِ اللهِ تمامَ النعمةِ ، وما تمامُ النعمةِ إلا بدخولِ الجنَّةِ ، وأمَّا العاصي ؛ فإذا تابَ وتداركَ جميعَ ما فرطَ منهُ مِنْ تقصيرٍ . . فحقيقٌ بأنْ يرجوَ قبولَ التوبةِ ، وأمَّا قبلَ التوبةِ إذا كانَ كارهاً للمعصيةِ ، تسوءُهُ السيئةُ وتسرُّهُ الحسنةُ ، وهوَ يذمُّ نفسَهُ ويلومُها ، ويشتهي التوبةَ ويشتاقُ إليها . . فحقيقٌ بأنْ يرجوَ مِنَ اللهِ التوفيقَ للتوبةِ ؛ لأنَّ كراهتَهُ للمعصيةِ وحرصَهُ على التوبةِ يجري مجرى السببِ الذي قدْ يفضي إلى التوبةِ ، وإنَّما الرجاءُ بعدَ تأكُّدِ الأسبابِ .

ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ وَٱلَّذِينَ هَاجَرُوا۟ وَجَٰهَدُوا۟ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ أُو۟لَٰٓئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ ٱللَّهِ﴾ ، معناهُ : أولئكَ يستحقُّونَ أنْ يرجوا رحمةَ اللهِ ، وما أرادَ بهِ تخصيصَ وجودِ الرجاءِ ؛ لأنَّ غيرَهُمْ أيضاً قدْ يرجو ، ولكنْ خصَّصَ بهِمُ استحقاقَ الرجاءِ .

فأمَّا مَنْ ينهمكُ فيما يكرهُهُ اللهُ تعالىٰ ، ولا يذمُّ نفسَهُ عليهِ ، ولا يعزمُ على التوبةِ والرجوعِ . . فرجاؤُهُ المغفرةَ حمقٌ ؛ كرجاءِ مَنْ بثَّ البذْرَ في أرضٍ سبخةٍ وعزمَ علىٰ ألا يتعهدَهُ بسقيٍ ولا تنقيةٍ .

قالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ : (مِنْ أعظمِ الاغترارِ عندي : التمادي في الذنوبِ

---

(١) وروى الطبري في « تفسيره » (٩/١٥/٣٠٢) عن قتادة في وصف صاحب البستان : (كفور لنعم ربه ، مكذب بلقائه ، متمنٍّ على الله) .

معَ رجاءِ العفوِ مِنْ غيرِ ندامةٍ ، وتوقُّعُ القربِ مِنَ اللهِ تعالىٰ بغيرِ طاعةٍ ، وانتظارُ زرعِ الجنةِ ببذْرِ النارِ ، وطلبُ دارِ المطيعينَ بالمعاصي ، وانتظارُ الجزاءِ بغيرِ عملٍ ، والتمنِّي على اللهِ عزَّ وجلَّ معَ الإفراطِ) .

تَرْجو ٱلنَّجاةَ وَلَمْ تَسْلُكْ مَسالِكَها إِنَّ ٱلسَّفِينَةَ لا تَجْري عَلى ٱلْيَبَسِ(١)

فإذا عرفتَ حقيقةَ الرجاءِ ومَظِنَّتَهُ . . فقدْ علمتَ أنَّها حالةٌ أثمرَها العلمُ بجريانِ أكثرِ الأسبابِ ، وهٰذهِ الحالةُ تثمرُ الجهدَ للقيامِ ببقيةِ الأسبابِ علىٰ حسبِ الإمكانِ ، فإنَّ مَنْ حَسُنَ بذرُهُ ، وطابَتْ أرضُهُ ، وغزرَ ماؤُهُ . . صدقَ رجاؤُهُ ، فلا يزالُ يحملُهُ صدقُ الرجاءِ علىٰ تفقُّدِ الأرضِ وتعهُّدِها ، وتنحيةِ كلِّ حشيشٍ ينبتُ فيها ، فلا يفترُ عنْ تعهُّدِها أصلاً إلىٰ وقتِ الحصادِ ، وهٰذا لأنَّ الرجاءَ يضادُّهُ اليأسُ ، واليأسُ يمنعُ مِنَ التعهُّدِ ، فمَنْ عرفَ أنَّ الأرضَ سبخةٌ ، وأنَّ الماءَ مُعْوِزٌ(٢) ، وأنَّ البذْرَ لا ينبتُ . . فيتركُ ـ لا محالةَ ـ تفقُّدَ الأرضِ والتعبَ في تعهُّدِها .

والرجاءُ محمودٌ لأنَّهُ باعثٌ ، واليأسُ مذمومٌ ـ وهوَ ضدُّهُ ـ لأنَّهُ صارفٌ عنِ العملِ ، والخوفُ ليسَ بضدٍّ للرجاءِ ، بلْ هوَ رفيقٌ لهُ كما سيأتي بيانُهُ ، بلْ هوَ باعثٌ آخرُ بطريقِ الرهبةِ ، كما أنَّ الرجاءَ باعثٌ بطريقِ الرغبةِ .

فإذاً ؛ حالُ الرجاءِ يورثُ طولَ المجاهدةِ بالأعمالِ ، والمواظبةَ على الطاعاتِ كيفما تقلَّبَتِ الأحوالُ ، ومِنْ آثارِهِ التلذُّذُ بدوامِ الإقبالِ على اللهِ

---

(١) البيت من البحر البسيط ، وهو لأبي العتاهية في « ديوانه » (ص ١٩٤) .

(٢) معوز : قليل الوجود .

تعالىٰ ، والتنعُّمُ بمناجاتِهِ ، والتلطُّفُ في التملُّقِ لهُ ، فإنَّ هٰذهِ الأحوالَ لا بدَّ وأنْ تظهرَ علىٰ كلِّ مَنْ يرجو مَلِكاً مِنَ الملوكِ أوْ شخصاً مِنَ الأشخاصِ ، فكيفَ لا يظهرُ ذلكَ في حقِّ اللهِ تعالى ؟!

فإنْ كانَ ذلكَ لا يظهرُ . . فليستدلَّ بهِ على الحرمانِ عنْ مقامِ الرجاءِ ، والنزولِ في حضيضِ الغرورِ والتمنِّي .

فهٰذا هوَ البيانُ لحالِ الرجاءِ ، ولما أثمرَهُ مِنَ العلمِ ، ولما استثمرَ منهُ مِنَ العملِ .

ويدلُّ علىٰ إثمارِهِ لهٰذهِ الأعمالِ حديثُ زيدِ الخيلِ ؛ إذْ قالَ لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : جئتُ لأسألَكَ عنْ علامةِ اللهِ فيمَنْ يريدُ ، وعلامتِهِ فيمَنْ لا يريدُ ، فقالَ : « كيفَ أصبحتَ ؟ » قالَ : أصبحتُ أحبُّ الخيرَ وأهلَهُ ، وإذا قدرتُ علىٰ شيءٍ منهُ . . سارعتُ إليهِ وأيقنتُ بثوابِهِ ، وإذا فاتَني شيءٌ منهُ . . حزنتُ عليهِ وحننتُ إليهِ ، فقالَ : « هٰذهِ علامةُ اللهِ فيمَنْ يريدُ ، ولوْ أرادَكَ بالأخرىٰ . . هيَّأَكَ لها ، ثمَّ لا يبالي في أيِّ أوديتِها هلكتَ »⁽¹⁾ ، فقدْ ذكرَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ علامةَ مَنْ أُريدَ بهِ الخيرُ ، فمَنِ ارتجىٰ أنْ يكونَ مراداً بالخيرِ مِنْ غيرِ هٰذهِ العلاماتِ . . فهوَ مغرورٌ .

* * *

---

(١) رواه الطبراني في « الكبير » (١٠/ ٢٠٢) ، وابن عدي في « الكامل » (٢/ ٢٢) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ٣٧٦) من حديث ابن مسعود رضي الله عنه ، وفيه أنه صلى الله عليه وسلم سماه زيد الخير وغيَّر له اسمه .

Birinci Bölüm

RECÂNIN HAKÎKATİ

Bilmiş ol ki; recâ [ümîd], sâliklerin makamı ve tâliplerin hallerindendir. Recâ bir vasıftır. Vasıf yerleşip istikrar bulduğu vakit ona makam, süratle geçtiği vakitte de ona hal denir. Demek ki recânın bu isimleri alması bu yönlerdendir. Nitekim sarılık vasfı da böyledir. O da sâbit olur ve devamlı bulunur. -Altının sarılığı gibi-, süratle geçer, yüzünün sararması gibi ikisinin arası olur -hastanın sararması gibi.- Kalbin vasıfları da aynı şekilde bu bölümlere ayrılır; sâbit olmayana, hal denir. Çünkü o, tez hulûl eder, geçip gider. Bu, kalbin bütün vasıflarında cârîdir. Bizim şu anda anlatmak istediğimiz recânın hakîkatidir. Recâ da diğerleri gibi hâl, ilim ve amelden meydana gelir. İlim, hali doğurur, hal de ameli meydana getirir.

Demek ki recâ, bu üç şeyden meydana gelen bir isimdir. Bunun açıklanması şöyledir: Hoşuna gitsin gitmesin, karşılaştığın her şey üçe ayrılır. Ya geçmişe, ya hale veya geleceğe ait olur. Geçmişte olan bir şeyi hatırladığın vakit, buna zikir ve tezekkür, düşünüp hatırlama denir. Hatırına geçen şu anda mevcut ise buna vecd ve zevk denir. Zîra o, kendinde bulduğun bir haldir. Gelecekte olan bir şey hatırından geçer ve kalbine yerleşirse, buna da intizar ve bekleme denir. Beklediğin hoşa gitmeyecek bir şey ise buna havf [korku] denir. Beklediğin hoşa gidecek ve gönlünün arzu ettiği bir şey ise buna da re ca [ümîd] denjr. Çünkü recâ, kalbin hoşlandığı bir şeyi beklemesidir. Fakat beklenen bu sevgilinin bir sebebi olması lâzımdır. Eğer gerekli sebeplerin çoğu hazırlanmış olduğu için onu bekliyorsa buna recâ adını vermek doğrudur. Fakat sebepler tamamlanmamış karmakarışık ve bozuk olduğu halde sevgiliyi beklemeye recâ adını vermekten ziyade ona aldanma ve ahmaklık adını vermek daha uygun düşer. Şâyet, beklenen sevimli şeyin sebeplerinin varlığı veya yokluğu bilinmiyor ve karanlığa gidiliyorsa, buna ve bunu beklemeye recâ ve ümîdden ziyade temennî ve dilek denir. Çünkü bu, sebepsiz bir bekleyiştir. Her hâlukârda recâ ve havf isimleri şüpheli ve tereddüt edilen şeylere verilir. Kesin olan şeylere ne recâ, ne de havf adı verilir. Meselâ, sabah vakti güneşin doğmasını recâ ederim, akşam vakti güneşin batmasından korkarım, denemez. Çünkü bunlar, katî olarak böyle olacaklardır; havf ve recâya lüzum yoktur. Fakat yağmurun yağmasını umar ve kesilmesinden korkarım, denebilir.

Basîret sâhipleri dünyanın, âhiretin bir ekeneği, kalbin de bir tarla gibi olduğunu, îmanın oraya ekilen tohum, tâat ve ibâdetin de toprağı nadas edip temizlemek ve su arklarını açmak gibi olduklarını, dünyaya meyledip dalan kalbin çorak toprak gibi mahsûl vermediğini, kıyâmet gününün de harman mevsimi olup, herkesin ektiği mahsûlü orada biçeceğini, îman tohumunu kalbine ekmeyenin orada bir mahsûl alamayacağını, kalp körlüğü ve kötü ahlâk ile îmanın faydasının az olacağını bildiler.

O halde bir kulun Allah'tan mağfiret ümîdi, tarla sahibinin mahsûl ümîdi gibi olmalıdır. Verimli arâzî bulup nadasını yapan, oraya iyi tohum eken, sonra da su, gübre ve benzeri ihtiyaçlarını temîn edip mahsûlün bitmesine engel olacak yabancı maddelerden temizledikten sonra her türlü âfetten korunması için Allah'a duâ edip ümîd ettiği gibi olmalıdır. Gidip de dağ başında nadas etmeden mahsul vermeyen, suyu olmayan çorak bir arâzîye tohum atıp gerekli bakımını yapmadan ondan mahsûl beklemek, ahmaklıktan başka bir şey olmaz. Bununla beraber suyu olmayan iyi bir tarlaya tohumu ektikten sonra, ara sıra yağmur yağan bölgelerde mahsûl almak için yağmur beklemeye recâ değil, temennî derler.

Demek ki recâ, insanın iradesinde olan bütün şeyleri hazırladıktan sonra sevdiğini beklemesine isim olarak verilir, başkasına verilmez. Çünkü geride yalnız kendi iradesi dışında olanlar kalmış, yapabileceği her şeyi de yapmıştır. Artık gerisi Allah'ın fazlına kalmıştır. Diğer mânileri ortadan kaldıracak olan O'dur, O'ndan ümîd edilir. Kul, îman tohumunu kalbine ekip onu tâat suyu ile suladıktan ve kötü huylardan temizledikten sonra, ölünceye kadar o tohumun kalpte kalmasını ve mağfirete ulaştıracak hüsn-i hâtime ile göçmesini Allah'tan dilemesine gerçek recâ denir. Bu, bizâtihî güzel olup, kendisini îman sebepleri gereğince ölünceye kadar mağfiret imkânlarını hazırlamaya çalıştırır.

Şâyet, tâat ve ibâdetle îman tohumunu beslemez, kötü huylarla kalbi teşvîş eder de dünya zevkine dalarsa, bundan sonra mağfiret beklemesi, ahmaklık ve aldanmaktır. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Nefsini hevâsına tâbi kılıp şehevî arzularının peşinde ömrünü tükettikten sonra Allah'tan cennet isteyen ahmaktır."* buyurmuştur. Bu gibiler hakkında Allahu Teâlâ da: **"Sonra, arkalarından öyle kötü bir nesil geldi ki, namazı bıraktılar ve şehvetlerine uydular."** (Meryem sûresi, 19/60) buyurmuştur. Diğer âyette de:

فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ وَرِثُوا الْكِتَابَ يَأْخُذُونَ عَرَضَ
هٰذَا الْأَدْنٰى وَيَقُولُونَ سَيُغْفَرُ لَنَا

"Onlardan sonra bu dünyanın geçici metâını kapıp: "Biz (nasıl olsa) **ileride yarlığanırız" demek, kendilerine ona benzer bir metâ gelirse onu da** (kaçırmayıp) **almak** (da devam etmek) **üzere o kitâba vâris olan kötü kimseler gelip onların yerine geçmiştir."** (A'râf sûresi, 7/169) buyrulmuştur. Yine Allahu Teâlâ, bahçesine girip de bunun yok olacağına ve kıyâmetin kopacağına inanmayan, kıyâmet kopacak olsa da daha iyisini alabileceğini iddia eden bostan sâhibini de yermiştir.

Demek ki tâat ve ibâdette cehd ü gayret eden ve günâhlardan kaçınan kimse, Allahu Teâlâ'nın fazlından, kendisine nîmetinin tamamlanmasını ve cennete girmesini isteyip umması hakkıdır. Günâhkâra gelince; o da geçmişe tövbe eder ve eksiklerini tamamlamaya çalışırsa, onun da tövbesinin kabulünü umması yine hakkıdır. İstemeyerek nefsine uyan, kötülüğüne kızıp iyiliğine sevinen, kusurlarından dolayı kendisini yeren ve tövbeyi candan arzu eden kimsenin de tövbeye muvaffak olmayı Allah'tan ümidi hakkıdır. Çünkü isyânı sevmeyip tövbeye haris olması, tövbeye ulaştırıcı sebeplerdendir. İşte recâ, böylece sebepleri hazırladıktan sonradır. Bunun için Allahu Teâlâ:

إِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ
أُولٰئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللّٰهِ

"Hakîkat, iman edenler, bir de Allah yolunda (yurtlarından) **hicret edip de savaşanlar** (yok mu?) **İşte onlar Allah'ın rahmetini umarlar."** (Bakara sûresi, 2/218) buyurmuştur. Yâni Allah'ın rahmetini ummaya hak kazananlar, bunlardır. Bununla beraber recânın vücudunu bunlara tahsîs etmiş değildir. Çünkü başkaları da recâ eder. Recâyı hak etmeyi bunlara tahsîs etmiştir.

Allah'ın kerih gördüğü şeylere meyledip kendini yermeyen, tövbe ve rücûa yönelmeyen kimsenin mağfiret umması, çorak yere tohumu atıp hiç bir sûretle tarafına bakmadan ondan mahsûl beklemesi gibi ahmaklıktır. Yahya b. Muaz diyor: "Bana göre en büyük aldanmak, hiç nedâmet duymadan günâha ısrar ile Allah'tan mağfiret dilemek, tâatsız Allah'a yakınlık, cehennem tohumunu ekerken cennet mahsûlü beklemek, isyan ederken, itâat edenlerin mevkîini istemek, amelsiz mükâfat beklemek ve ifrat derecede Allah'tan temennîde bulunmaktır." dedi. Nitekim şâir:

تَرْجُو النَّجَاةَ وَلَمْ تَسْلُكْ مَسَالِكَهَا إِنَّ السَّفِينَةَ لَا تَجْرِي
عَلَى الْيَبَسِ

"Kurtuluşu umar, fakat kurtuluş yoluna girmezsin. Hâlbuki gemi karada yürümez." demiştir.

Yaptığımız bu açıklamadan recânın hakîkatini anladığına göre, sebeplerin çoğunun cereyanı ile ilmin mahsûlü olan bir hâl olduğunu da bilmiş oldun. Bu hal, imkân nispetinde diğer sebeplerin de ikmâli için insanı gayrete getirir. Zîra iyi toprağı güzelce ziraat edip buraya iyi tohumu eken ve suyuna mükemmel bakan kimsenin ümîdi artar ve fazla mahsûl alacağım diye bu arâzînin içinden çıkmaz. Devamlı olarak onu yabancı maddelerden temizlemeye çalışır. Harman vaktine kadar bu tarlayı gözetler. Çünkü ümitsizlik, ümîdin zıddıdır. Tarlanın çorak, suyun kesat olduğunu ve tohumun bitmeyeceğini anlayan kimse, artık o tarla ile meşgul olmaz. Bunun için recâ makbuldür, insanı tahrîk eder. Ümitsizlik mezmumdur, insanı işinden alıkoyar.

Havf [korku] ise recâ ve ümîdin zıddı değil, belki açıklayacağımız gibi, onun arkadaşıdır. Recâ rağbet yolu ile tahrîk vasıtası olduğu gibi, korku da haşyet yolu ile ayrı bir tahrîk aracıdır. Demek ki recâ hali, hallerin döndüğü tarafa, tâate devamı ve amellerle uzun mücahedeyi gerektirir. Recânın eserlerinden birisi, devamlı olarak Allah'a yönelmekten zevk almak, O'na yalvarmaktan hoşlanmak, O'na saygı ve O'nun lütfunu bilmektir. Hükümdarlardan birini veya herhangi bir şahsı uman kimsenin, bu haller ile hallenmesi zarurîdir. Daha Allahu Teâlâ hakkında bu hallere nasıl sâhip olmasın?

Bu halleri gösteremeyen kimsenin, recâ makamından mahrum olup aldanma ve temennî alçaklığına düştüğüne delîl çekebilirsin. İşte bu, recânın halini ve meydana getirdiği ilmi ve ilmin semeresi olan ameli açıklamaktır. Recânın bu amelleri doğurduğuna Zeyd-i Hayl'in şu rivâyeti delâlet etmektedir. Zeyd Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e giderek:

- "Sana, Allahu Teâlâ'nın murâd edip etmediği kimselerin alâmetlerini sormaya geldim." dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Ne halde sabahladın?"* diye sordu. Adam:

- "Hayrı ve hayır adamlarını sever olduğum halde sabahladım. Sevâbını düşünerek elimden geldiği kadar iyilik yapmak isterim. Yapamadığıma üzülür, hasretini çekerim." deyince, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"İşte bu, Allahu Teâlâ'nın murâd ettiği davranıştır. Eğer hakkında başka şey murâd etse, seni ona hazırlar ve sonra hangi derede helâk olacağına aldırış etmezdi."*[1] buyurdu.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.), hayrı irâde edilenin alâmetini anlattı. Bu alâmetler dışında hayrın irâde edildiğini sanan aldanmıştır.

---

[1] Taberânî **"Kebîr"**inde İbn Mes'ûd'dan rivâyet etmiştir.

بيان فضيلة الرجاء والترغيب فيه

اعلمْ : أنَّ العملَ على الرجاءِ أعلىٰ منهُ على الخوفِ ؛ لأنَّ أقربَ العبادِ إلى اللهِ تعالىٰ أحبُّهُمْ لهُ ، والحبُّ يغلبُ بالرجاءِ .

واعتبرْ ذلكَ بمَلِكينِ ؛ يُخدمُ أحدُهُما خوفاً مِنْ عقابِهِ ، والآخرُ رجاءً لثوابِهِ .

ولذلكَ وردَ في الرجاءِ وحسنِ الظنِّ رغائبُ ، لا سيما في وقتِ الموتِ ، قالَ تعالىٰ : ﴿ لَا تَقْنَطُوا۟ مِن رَّحْمَةِ ٱللَّهِ ﴾ ، فحرَّمَ أصلَ اليأسِ .

وفي أخبارِ يعقوبَ عليهِ السلامُ أنَّ اللهَ تعالىٰ أوحىٰ إليهِ : أتدري لِمَ فرَّقتُ بينَكَ وبينَ يوسفَ ؟ لقولِكَ : أخافُ أنْ يأكلَهُ الذئبُ وأنتمْ عنهُ غافلونَ ، لِمَ خفتَ الذئبَ ولمْ ترجُني ؟ ولِمَ نظرتَ إلىٰ غفلةِ إخوتِهِ ولمْ تنظرْ إلىٰ حفظي لهُ ؟(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يموتَنَّ أحدُكُمْ إلا وهوَ يحسنُ الظنَّ باللهِ تعالىٰ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « قالَ اللهُ عزَّ وجلَّ : أنا عندَ ظنِّ عبدي بي ، فليظنَّ بي ما شاءَ »(٣) .

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢١٥) .

(٢) رواه مسلم (٢٨٧٧) .

(٣) رواه أحمد في « المسند » (٣/ ٤٩١) ، وابن حبان في « صحيحه » (٦٣٣) ، وأصله في « الصحيحين » .

ودخلَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ علىٰ رجلٍ وهوَ في النزعِ ، فقالَ : « كيفَ تجدُكَ ؟ » فقالَ : أجدُني أخافُ ذنوبي وأرجو رحمةَ ربِّي ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما اجتمعا في قلبِ عبدٍ في هـٰذا الموطنِ إلا أعطاهُ اللهُ ما رجا ، وأمَّنَهُ ممَّا يخافُ »(١) .

وقالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ لرجلٍ أخرجَهُ الخوفُ إلى القنوطِ لكثرةِ ذنوبِهِ : (يا هـٰذا ؛ يأسُكَ مِنْ رحمةِ اللهِ أعظمُ مِنْ ذنوبِكَ)(٢) .

وقالَ سفيانُ : (مَنْ أذنبَ ذنباً فعلمَ أنَّ اللهَ تعالىٰ قدَّرَهُ عليهِ ورجا غفرانَهُ .. غفرَ اللهُ لهُ ذنبَهُ ، قالَ : لأنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ عيَّرَ قوماً فقالَ : ﴿ وَذَٰلِكُمْ ظَنُّكُمُ ٱلَّذِى ظَنَنتُم بِرَبِّكُمْ أَرْدَىٰكُمْ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَظَنَنتُمْ ظَنَّ ٱلسَّوْءِ وَكُنتُمْ قَوْمًۢا بُورًا ﴾)(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ تعالىٰ يقولُ للعبدِ يومَ القيامةِ : ما منعَكَ إذْ رأيتَ المنكرَ أنْ تنكرَهُ ؟ فإنْ لقَّنَهُ اللهُ حجَّتَهُ .. قالَ : يا ربِّ ؛ رجوتُكَ وخفتُ الناسَ ، قالَ : فيقولُ اللهُ تعالىٰ : قدْ غفرتُهُ لكَ »(٤) .

---

(١) رواه الترمذي (٩٨٣) ، والنسائي في « السنن الكبرىٰ » (١٠٨٣٤) ، وابن ماجه (٤٢٦١) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « حسن الظن بالله » (٩٤) بنحوه ، وهو بلفظه هنا في « القوت » (١/ ٢١٥) .

(٣) كذا في « القوت » (١/ ٢١٧) .

(٤) رواه ابن ماجه (٤٠١٧) .

وفي الخبرِ الصحيحِ : « أنَّ رجلاً كانَ يداينُ الناسَ فيسامحُ الغنيَّ ، ويتجاوزُ عنِ المعسرِ ، فلقي اللهَ ولمْ يعملْ خيراً قطُّ ، فقالَ اللهُ عزَّ وجلَّ : مَنْ أحقُّ بذلكَ منّا ؟ فعفا عنهُ لحسنِ ظنِّهِ ورجائِهِ أنَّهُ يعفو عنهُ معَ إفلاسِهِ عنِ الطاعاتِ »⁽¹⁾ .

وقالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ يَتۡلُونَ كِتَـٰبَ ٱللَّهِ وَأَقَامُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَأَنفَقُواْ مِمَّا رَزَقۡنَـٰهُمۡ سِرًّا وَعَلَانِيَةً يَرۡجُونَ تِجَـٰرَةً لَّن تَبُورَ ﴾ .

ولمَّا قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لوْ تعلمونَ ما أعلمُ.. لضحكتُمْ قليلاً ، ولبكيتُمْ كثيراً ، ولخرجتُمْ إلى الصُّعُداتِ تلدمونَ صدورَكُمْ ، وتجأرونَ إلىٰ ربِّكُمْ » ، فهبطَ جبريلُ عليهِ السلامُ فقالَ : إنَّ ربَّكَ يقولُ لكَ : لِمَ تقنِّطُ عبادي ؟ فخرجَ عليهِمْ فرجَّاهُمْ وشوَّقَهُمْ⁽²⁾ .

وفي الخبرِ : إنَّ اللهَ تعالىٰ أوحىٰ إلىٰ داوودَ عليهِ السلامُ : أحبَّني ، وأحبَّ مَنْ يحبُّني ، وحبِّبْني إلىٰ خلقي ، فقالَ : يا ربِّ ؛ كيفَ أحبِّبُكَ إلىٰ خلقِكَ ؟ قالَ : اذكرْني بالحسنِ الجميلِ ، واذكرْ آلائي وإحساني ، وذكِّرْهُمْ

---

(1) رواه مسلم (١٥٦٠) ولفظه : « تلقَّت الملائكة روح رجل ممن كان قبلكم ، فقالوا : أعملت من الخير شيئاً ؟ قال : لا ، قالوا : تذكَّرْ ، قال : كنت أداين الناس ، فآمر فتياني أن ينظروا المعسر ويتجوَّزوا عن الموسر ، قال : قال الله عز وجل : تجوَّزوا عنه » ، وهو مختصراً عند البخاري (٢٣٩١) .

(2) كذا في « القوت » (١/ ٢٢٠) ، ورواه ابن حبان في « صحيحه » (١١٣) ، وليس فيه ذكر الصعدات ، وهي عند أحمد في « المسند » (٥/ ١٧٣) .

ذلكَ ، فإنَّهُمْ لا يعرفونَ منِّي إلا الجميلَ⁽١⁾ .

ورُئِيَ أبانُ بنُ أبي عيَّاشٍ في النومِ وكانَ يكثرُ ذكرَ أبوابِ الرجاءِ ، فقالَ : أوقفَني اللهُ تعالىٰ بينَ يديهِ ، فقالَ : ما الذي حملَكَ علىٰ ذلكَ ؟ فقلتُ : أردتُ أنْ أحبِّبَكَ إلىٰ خلقِكَ ، فقالَ : قدْ غفرتُ لكَ⁽٢⁾ .

ورُئِيَ يحيىٰ بنُ أكثمَ في النومِ بعدَ موتِهِ ، فقيلَ لهُ : ما فعلَ اللهُ بكَ ؟ فقالَ : أوقفَني بينَ يديهِ وقالَ : يا شيخَ السوءِ ؛ فعلتَ وفعلتَ ، قالَ : فأخذَني مِنَ الرعبِ ما يعلمُ اللهُ ، ثمَّ قلتُ : يا ربِّ ؛ ما هٰكذا حُدِّثتُ عنكَ ، فقالَ : وما حُدِّثتَ عنِّي ؟ فقلتُ : حدثَنا عبدُ الرزاقِ ، عنْ معمرٍ ، عنِ الزهريِّ ، عنْ أنسٍ ، عنْ نبيِّكَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؛ عنْ جبريلَ عليهِ السلامُ : أنَّكَ قلتَ : أنا عندَ ظنِّ عبدي بي ، فليظنَّ بي ما شاءَ ، وكنتُ أظنُّ بكَ ألا تعذِّبَني ، فقالَ اللهُ عزَّ وجلَّ : صدقَ جبريلُ ، وصدقَ نبيِّي ، وصدقَ أنسٌ ، وصدقَ الزهريُّ ، وصدقَ معمرٌ ، وصدقَ عبدُ الرزاقِ ، وصدقتَ ، قالَ : فأُلبستُ ومشىٰ بينَ يديَّ الولدانُ إلى الجنَّةِ ، فقلتُ : يا لها مِنْ فرحةٍ⁽٣⁾ .

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢٢٢) ، وقد رواه من حديث ابن عباس رضي الله عنهما مرفوعاً البيهقيُّ في « الشعب » (٧٢٦٢) بنحوه ، ورواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٣٩٥) عن عبد الله بن الحارث من كلامه .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢٢٢) .

(٣) كذا في « القوت » (١/ ٢٢٢) ، ورواه الخطيب في « تاريخ بغداد » (١٤/ ٢٠٦) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٦٤/ ٩١) .

وفي الخبرِ : أنَّ رجلاً مِنْ بني إسرائيلَ كانَ يقنِّطُ الناسَ ويشدِّدُ عليهِمْ ، قالَ : فيقولُ اللهُ تعالىٰ يومَ القيامةِ : اليومَ أؤيسُكَ مِنْ رحمتي كما كنتَ تقنِّطُ عبادي منها(١) .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ رجلاً يدخلُ النارَ ، فيمكثُ فيها ألفَ سنةٍ ينادي : يا حنَّانُ ، يا منَّانُ ، فيقولُ اللهُ تعالىٰ لجبريلَ : اذهبْ فأتني بعبدِي ، قالَ : فيجيءُ بهِ ، فيوقفُهُ علىٰ ربِّهِ ، فيقولُ اللهُ تعالىٰ : كيفَ وجدتَ مكانَكَ ؟ فيقولُ : شرَّ مكانٍ ، قالَ : فيقولُ : ردُّوهُ إلىٰ مكانِهِ ، قالَ : فيمشي ويلتفتُ إلىٰ ورائِهِ ، فيقولُ اللهُ عزَّ وجلَّ : إلىٰ أيِّ شيءٍ تلتفتُ ؟ فيقولُ : لقدْ رجوتُ ألا تعيدَني إليها بعدَ إذْ أخرجتَني منها ، فيقولُ اللهُ تعالىٰ : اذهبوا بهِ إلى الجنةِ »(٢) ، فدلَّ هـٰذا علىٰ أنَّ رجاءَهُ كانَ سببَ نجاتِهِ ، نسألُ اللهَ حسنَ التوفيقِ بلطفِهِ وكرمِهِ .

* * *

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢٢٣) ، ورواه عبد الرزاق في « المصنف » (١١/ ٢٨٨) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٢٢٢) عن زيد بن أسلم .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٣/ ٢٣٠) ، وابن أبي الدنيا في « حسن الظن بالله » (١٠٩) ، وأبو يعلىٰ في « مسنده » (٤٢١٠) ، والبيهقي في « الشعب » (٣١٥) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً .

RECÂ VE RECÂYA TERĞÎBİN FAZÎLETİ

Bilmiş ol ki; ümit ile amel etmek, korku ile amel etmekten daha makbuldür. Zîra Allah'a en yakın olan kullar, Allah için en sevimli olanlardır. Sevgi ise korkuyu değil, ümîdi çoğaltır. Bunu, korktuğun için birine, sevdiğin için de diğerine hizmet ettiğin iki hükümdar ile ölçebilirsin. Sevdiğin için hizmet ettiğin hükümdar yanındaki mevkîin, korkudan dolayı hizmet ettiğin hükümdar katındaki mevkîinden daha üstündür. Bunun için ümit ve hüsn-i zan hakkında terğîb ve teşvik vârid olmuştur, özellikle ölüm ânında -ister günâhkâr olsun, ister olmasın- ümitlenmelidir. Nitekim:

لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللّٰهِ

"Allah'ın rahmetinden ümîdinizi kesmeyiniz." (Zümer sûresi, 39/53) buyurmuş ve bu emri ile ümitsizliği yasaklamıştır.

Yâkub aleyhisselâmdan gelen haberlerde Allahu Teâlâ Yakub aleyhisselâma:

– "Oğlun Yusuf'u senden niçin ayırdığımı biliyor musun? Sen onun kardeşlerine: "Korkarım siz boş bulunursunuz da kurt onu yer." dedin. Kurttan korkup bana ümit bağlamadığın, kardeşlerinin gâfil olacağını düşünüp benim koruyacağımı düşünmediğin için, onu senden ayırdım." buyurdu.

Resûl-i Ekrem bir hadîsinde:

لَا يَمُوتَنَّ أَحَدُكُمْ إِلَّا وَهُوَ يُحْسِنُ الظَّنَّ بِاللّٰهِ

"Sizden her hangi biriniz ölürken mutlak surette Allah'a hüsn-i zan ederek ölsün"[2] buyurmuştur. Yine bir kudsî hadîsde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

يَقُولُ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ أَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِي بِي فَلْيَظُنَّ بِي مَا شَاءَ

"Allahu Teâlâ buyurur ki: "Ben kulumun zannı üzereyim. (Beni nasıl sanırsa öyle bulur) *dilediği gibi beni sansın."*[3] buyurmuştur. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ölüm döşeğinde yatan bir hastanın ziyâretine giderek, ona, kendisini nasıl hissettiğini sorar. Adam; "Günâhımdan korkuyor ve fakat Allah'ın rahmetinden ümîdimi kesmiyorum." deyince, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا اجْتَمَعَا فِي قَلْبِ عَبْدٍ فِي هٰذَا الْمَوْطِنِ إِلَّا أَعْطَاهُ اللّٰهُ مَا
رَجَا وَأَمَّنَهُ مِمَّا يَخَافُ

"Mü'minin kalbinde korku ile ümit toplandığı müddetçe Allahu Teâlâ o kuluna umduğunu verir ve onu korktuğundan emîn kılar."[4] buyurmuştur.

Günâhlarının çokluğu kendisini ümitsizliğe düşüren bir adama **Hz. Ali**: "Allah'ın rahmetinden ümîdini kesme. Ümitsizlik, günâhlarından çok daha büyüktür." dedi.

Süfyân-ı Sevrî de: "Bir kimse günâh işlediği vakit Allahu Teâlâ'nın onu affa kadir olduğunu bilip mağfiret edeceğini umarsa, Allahu Teâlâ onu mağfiret eder. Zîra Allahu Teâlâ bir kavmi kınayarak haklarında:

---

[2] Müslim, Câbir'den rivâyet etmiştir.

[3] İbn Hibban Vâsile'den rivayet etmiştir. "Ben kulumun zannı üzereyim." rivâyeti Buhârî ile Müslim'de vardır.

[4] Tirmizî garib olarak rivayet etmiştir. İbn Mâce Enes'den ceyyid isnâd ile rivayet etmiştir.

وَذٰلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ

“Rabbınıza karşı beslediğiniz şu zannınız (yok mu?) **işte sizi o helâk etti.”** (Fussılet sûresi, 41/23) buyurmuştur. Diğer âyette de şöyle buyrulmuştur:

وَظَنَنْتُمْ ظَنَّ السَّوْءِ وَكُنْتُمْ قَوْمًا بُورًا

“Kötü zanda bulundunuz. Bu yüzden helâke mahkûm bir kavim oldunuz.” (Fetih sûresi, 48/12)

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

إِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى يَقُولُ لِلْعَبْدِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَا مَنَعَكَ إِذْ رَأَيْتَ الْمُنْكَرَ أَنْ تُنْكِرَهُ فَإِنْ لَقَّنَهُ اللّٰهُ حُجَّتَهُ قَالَ يَا رَبِّ رَجُوتُكَ وَخِفْتُ النَّاسَ قَالَ فَيَقُولُ اللّٰهُ تَعَالٰى قَدْ غَفَرْتُ لَكَ

“Allahu Teâlâ kıyâmet gününde kuluna: “Kötülüğü gördüğün vakit onu önlemekten seni alıkoyan neydi?” diye sorar. Allahu Teâlâ ona hüccetini telkîn ederse adam: “Yâ Rab, sana ümit ettim ve onlardan korktum.” diye cevap verir. Bunun üzerine Allahu Teâlâ: “Ben de seni mağfiret ettim.” buyurur.”[5] buyurmuştur.

Sahih bir haberde yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَنَّ رَجُلًا كَانَ يُدَايِنُ النَّاسَ فَيُسَامِحُ الْغَنِيَّ وَيَتَجَاوَزُ عَنِ الْمُعْسِرِ فَلَقِيَ اللّٰهَ وَلَمْ يَعْمَلْ خَيْرًا قَطُّ فَقَالَ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ مَنْ أَحَقُّ بِذٰلِكَ مِنَّا؟

---

5. İbn Mâce Ebû Saîd el-Hudri’den isnâd-ı ceyyid ile rivâyet etmiştir.

"Adamın biri insanlara ödünç para verir; vakti müsait olanlarına müsamaha eder, eli dar olanlara da alacağını bağışlardı. Adam öldü. Bundan başka da bir iyiliği yoktu. Allahu Teâlâ: "Buna bizden ziyade hak sâhibi kimdir?" buyurur."[6] buyurmuştur.

Tâat yönünden iflâs ettiği halde hüsn-i zannı ve ümîdi sebebiyle Allahu Teâlâ onu affeder.

Yine Allahu Teâlâ:

إِنَّ الَّذٖينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللّٰهِ وَأَقَامُوا الصَّلٰواةَ وَأَنْفَقُوا مِمَّا
رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً يَرْجُونَ تِجَارَةً لَنْ تَبُورَ

"Hakîkat Allah'ın kitabını okumaya devam edenler, namazı dosdoğru kılanlar, kendilerini rızıklandırdığımız şeylerden gizli ve âşikâr infak edenler katiyyen kesad bulmayacak bir kazanç umabilirler." (Fâtır sûresi, 35/29) buyurmuştur. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَوْ تَعْلَمُونَ مَا أَعْلَمُ لَضَحِكْتُمْ قَلٖيلًا وَلَبَكَيْتُمْ كَثٖيرًا وَلَخَرَجْتُمْ
إِلَى الصُّعُدَاتِ تَلْدِمُونَ صُدُورَكُمْ وَتَجْأَرُونَ إِلٰى رَبِّكُمْ

"Eğer benim bildiğimi bilseydiniz az güler, çok ağlardınız ve dağlara çıkar, göğüslerinizi döver ve Rabbınıza tazarrû ederdiniz."[7] buyurduğu vakit, Cebrâil aleyhisselâm gelerek: *"Allahu Teâlâ: "Niçin kulları ümitsizliğe düşürdün? Çık onlara ve onları ümitlendir ve teşvîk et." buyuruyor."* dedi.

Yine haberde vârid olduğuna göre, Allahu Teâlâ **Dâvud aleyhisselâm**a:

---

[6] Müslim, Ebû Mes'ûd'dan rivayet etmiştir.

[7] İbn Hibban rivayet etmiştir.

- "Ey Dâvud, beni sev. Beni seveni sev ve beni kullarıma sevdir; kullarım beni sevsinler." buyurdu. Dâvud aleyhisselâm:

- "Bunu nasıl yapayım?" deyince Allahu Teâlâ:

- "Sen beni güzel bir şekilde an, benim nîmet ve ihsanlarımı onlara hatırlat, onlar benden ancak iyilik bilsinler." buyurdu.

Ebân b. Ebû İyaş, halka daima recâ ve ümit kapısını açar ve bundan bahsederdi. Öldüğü vakit, birisi kendisini rüyasında gördü. Ebân ona:

- "Allahu Teâlâ beni huzuruna aldı ve dâimâ ümitten bahsetmemin sebebini benden sordu. Ben de:

- "Yâ Rab, kullarının seni sevmelerini sağlamak için böyle yaptım." dedim. Allahu Teâlâ:

- "Ben de seni affettim." buyurdu.

Yahya b. Eksem de öldükten sonra, onu birisi rüyasında gördü ve:

- "Allahu Teâlâ sana ne muâmele yaptı?" diye sordu. Yahya:

- "Allahu Teâlâ beni huzuruna aldı ve: "Ey fena ihtiyar, niçin şöyle böyle yaptın?" buyurdu. Bu sırada beni bir dehşet aldı ve ben:

- "Ya Rab, bana senin hakkında böyle anlatmadılar." dedim. Allahu Teâlâ:

- "Nasıl anlattılar?" diye sordu. Ben:

Abdürrezzak'ın Enes yolu ile gelen rivayetinde, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in Cebrâil'den verdiği haberde sen: *"Ben kulumun zannı üzereyim, beni nasıl zannederse öyle bulur, istediği gibi sansın."*

buyurdun. Ben ise senin beni azâb etmeyeceğine inanmıştım, dedim. Bunun üzerine Allahu Teâlâ:

- "Cebrâil, peygamber ve diğer râviler doğru söylediler. Sen de doğru söylüyorsun." buyurdu.

Yine haberde; İsrâiloğullarından birisi, dâima insanları ümitsizliğe düşürür ve onlara zorluk gösterirdi. Kıyâmet günü Allahu Teâlâ bu adama: *"Sen nasıl kullarımı benim rahmetimden meyûs ediyor idiysen, ben de seni bugün rahmetimden mahrum ederim."* buyuracaktır.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ رَجُلًا يَدْخُلُ فِى النَّارِ فَيَمْكُثُ فِيهَا أَلْفَ سَنَةٍ يُنَادِي: يَا حَنَّانُ يَا مَنَّانُ، فَيَقُولُ اللّٰهُ تَعَالٰى لِجِبْرِيلَ: اِذْهَبْ فَأْتِنِى بِعَبْدِى. قَالَ فَيَجِيءُ بِهِ فَيُوقِفُهُ عَلٰى رَبِّهِ فَيَقُولُ اللّٰهُ تَعَالٰى: كَيْفَ وَجَدْتَ مَكَانَكَ؟ فَيَقُولُ: شَرَّ مَكَانٍ. قَالَ: فَيَقُولُ رُدُّوهُ إِلٰى مَكَانِهِ. فَقَالَ: فَيَمْشِي وَيَلْتَفِتُ إِلٰى وَرَائِهِ، فَيَقُولُ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ: إِلٰى أَيِّ شَيْءٍ تَلْتَفِتُ؟ فَيَقُولُ: لَقَدْ رَجَوْتُ أَنْ لَا تُعِيدَنِي إِلَيْهَا بَعْدَ إِذْ أَخْرَجْتَنِي مِنْهَا، فَيَقُولُ اللّٰهُ تَعَالٰى: اِذْهَبُوا بِهِ إِلَى الْجَنَّةِ

"Adamın biri cehennemde bin sene kalır ve: "Yâ Hannân, yâ Mennân!" tesbîhine devam eder. Allahu Teâlâ Cebrail'e:

- "Git onu bana getir." diye emreder. Cebrail adamı alıp Allahu Teâlâ'nın huzuruna getirir. Allahu Teâlâ ona:

- "Yerini nasıl buldun?" diye sorar. Adam:

- "Yerlerin en kötüsü." diye cevap verir. Allahu Teâlâ:

- "Onu yerine götürün." buyurur. Adam giderken geriye döner bakar ve baka baka gider. Allahu Teâlâ ona:

- "Nereye bakıyorsun?" diye sorar. Adam:

Beni cehennemden çıkardıktan sonra bir daha oraya iade etmeyeceğini umuyordum da onun için geri dönüp bakıyorum." der. Allahu Teâlâ:

- "O hâlde bunu cennete götürün." buyurur."[8]

Böylece adamın bu ümîdi, cennete girmesine sebep olur.

---

[8] İbn Ebî'd-Dünya ve Beyhakî Enes'den rivâyet etmişlerdir.

بيان دواء الرجاء والسبيل الذي يحصل منه حال الرجاء ويغلب

اعلمْ : أنَّ هٰذا الدواءَ يحتاجُ إليهِ أحدُ رجلينِ : إمَّا رجلٌ غلبَ عليهِ اليأسُ فتركَ العبادةَ ، وإمَّا رجلٌ غلبَ عليهِ الخوفُ فأسرفَ في المواظبةِ على العبادةِ حتَّىٰ أضرَّ بنفسِهِ وأهلِهِ ، وهٰذانِ رجلانِ مائلانِ عنِ الاعتدالِ إلىٰ طرفَيِ الإفراطِ والتفريطِ ، فيحتاجانِ إلىٰ علاجٍ يردُّهُما إلى الاعتدالِ .

فأمَّا العاصي المغرورُ المتمنِّي على اللهِ معَ الإعراضِ عنِ العبادةِ واقتحامِ المعاصي . . فأدويةُ الرجاءِ تنقلبُ سموماً في حقِّهِ مهلكةً ، وتنزلُ منزلةَ العسلِ الذي هوَ شفاءٌ لمَنْ غلبَ عليهِ البردُ ، وهوَ سمٌّ مهلكٌ لمَنْ غلبَ عليهِ الحرارةُ ، بلِ المغرورُ لا يُستعملُ في حقِّهِ إلا أدويةُ الخوفِ ، والأسبابُ المهيِّجةُ لهُ .

فلهٰذا يجبُ أنْ يكونَ واعظُ الخلْقِ متلطِّفاً ، ناظراً إلىٰ مواقعِ العللِ ، معالجاً لكلِّ علَّةٍ بما يضادُّها ، لا بما يزيدُ فيها ، فإنَّ المطلوبَ هوَ العدلُ والقصْدُ في الصفاتِ والأخلاقِ كلِّها ، وخيرُ الأمورِ أوساطُها ، فإذا جاوزَ الوسطَ إلىٰ أحدِ الطرفينِ . . عُولجَ بما يردُّهُ إلى الوسطِ ، لا بما يزيدُ في ميلِهِ عنِ الوسطِ .

وهٰذا الزمانُ زمانٌ لا ينبغي أنْ يُستعملَ فيهِ معَ الخلق أسبابُ الرجاءِ ، بلِ المبالغةُ في التخويفِ أيضاً تكادُ ألا تردَّهُمْ إلىٰ جادَّةِ الحقِّ وسننِ

الصوابِ ، فأمَّا ذكرُ أسبابِ الرجاءِ . . فيهلكُهُمْ ويرديهِمْ بالكلِّيَّةِ ، ولكنَّها لمَّا كانَتْ أخفَّ على القلوبِ ، وألذَّ عندَ النفوسِ ، ولمْ يكنْ غرضُ الوعَّاظِ إلا استمالةَ القلوبِ ، واستنطاقَ الخلقِ بالثناءِ كيفما كانوا . . مالوا إلى الرجاءِ ، حتَّى ازدادَ الفسادُ فساداً ، وازدادَ المنهمكونَ في طغيانِهِمْ تمادياً .

قالَ عليٌّ كرَّمَ اللهُ وجهَهُ : (إنَّما العالمُ الذي لا يقنِّطُ الناسَ مِنْ رحمةِ اللهِ تعالىٰ ، ولا يؤمِّنُهُمْ مِنْ مكرِ اللهِ)⁽¹⁾ .

ونحنُ نذكرُ أسبابَ الرجاءِ لتُستعملَ في حقِّ الآيسِ ، أوْ فيمَنْ غلبَ عليهِ الخوفُ ؛ اقتداءً بكتابِ اللهِ تعالىٰ وسنَّةِ رسولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فإنَّهُما مشتملانِ على الخوفِ والرجاءِ جميعاً ؛ لأنَّهُما جامعانِ لأسبابِ الشفاءِ في حقِّ أصنافِ المرضىٰ ، ليستعملَهُ العلماءُ الذينَ هُمْ ورثةُ الأنبياءِ بحسَبِ الحاجةِ استعمالَ الطبيبِ الحاذقِ ، لا استعمالَ الأخرقِ الذي يظنُّ أنَّ كلَّ شيءٍ مِنَ الأدويةِ صالحٌ لكلِّ مريضٍ كيفما كانَ !

* * *

وحالُ الرجاءِ يغلبُ بشيئينِ :

أحدُهُما : الاعتبارُ .

---

(١) كذا في « القوت » (١/٢٢٢) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (١/٧٧) بلفظ : (ألا إن الفقيه كل الفقيه الذي لا يقنط الناس من رحمة الله ، ولا يؤمنهم من عذاب الله ، ولا يرخص لهم في معاصي الله ، ولا يدع القرآن رغبة عنه إلىٰ غيره ، ولا خير في عبادة لا علم فيها ، ولا خير في علم لا فهم فيه ، ولا خير في قراءة لا تدبر فيها) .

والآخرُ : استقراءُ الآياتِ والأخبارِ والآثارِ .

أمَّا الاعتبارُ(١) : فهوَ أنْ يتأمَّلَ جميعَ ما ذكرناهُ في أصنافِ النعمِ مِنْ كتابِ الشكرِ ، حتَّىٰ إذا علمَ لطائفَ نعَمِ اللهِ تعالىٰ لعبادِهِ في الدنيا ، وعجائبَ حكمِهِ التي راعاها في فطرةِ الإنسانِ ، حتَّىٰ أعدَّ لهُ في الدنيا كلَّ ما هوَ ضروريٌّ لهُ في دوامِ الوجودِ ؛ كآلاتِ الغذاءِ ، وما هو محتاجٌ إليهِ كالأصابعِ والأظفارِ ، وما هوَ زينةٌ لهُ ؛ كاستقواسِ الحاجبينِ ، واختلافِ ألوانِ العينينِ ، وحمرةِ الشفتينِ ، وغيرِ ذلكَ ممَّا كانَ لا ينثلمُ بفقدِهِ غرضٌ مقصودٌ ، وإنَّما كانَ يفوتُ بهِ مزيَّةُ جمالٍ ، فالعنايةُ الإلـٰهيةُ إذاً لمْ تقصرْ عنْ عبادِهِ في أمثالِ هـٰذهِ الدقائقِ ، حتَّىٰ لمْ يرضَ لعبادِهِ أنْ تفوتَهُمُ المزايدُ والمزايا في الزينةِ والحاجةِ . . كيفَ يرضىٰ بسياقِهِمْ إلى الهلاكِ المؤبَّدِ ؟!

---

(١) **الاعتبار هنا** : استقراء أول الوجود ، فإنك ترى الوجود من قمة العرش إلىٰ منتهى الفرش خيراً كله ، ولم يكن فيه من الشر إلا ما ينسب إلىٰ جنس المكلفين ، والمكلفون في جزء يسير من الأرض ، والأرض جزء يسير من الدنيا ، وما الدنيا في الآخرة إلا كما يضع أحدكم إصبعه في اليم ، وهـٰذا ظاهر في الاستقراء ؛ لأن عالم الآخرة أوسع من عالم الدنيا ، بل ملك من الملائكة يعدل الخلق أجمع ، فموجبات الرحمة في الوجود أكثر من موجبات الغضب ، ولذلك آثار كثيرة أثنىٰ بها علىٰ نفسه فقال : الرحمـٰن ، الرحيم ، الفتاح ، الكريم ، الجواد ، الأكرم ، التواب ، الوهاب ، العفو ، الغفور ، الشكور ، الصمد ، المجيب ، الودود ، البر ، الرزاق ، اللطيف ، الرؤوف ، المحسن ، المنعم ، المنان ، الرفيق ، الهادي ، مع ما يضاف إلىٰ هـٰذا من الرضا والمحبة والذكر والمشي والهرولة ، وما أشبه هـٰذا ، فالنظر إلىٰ آثار هـٰذه الأفعال وما ورد من الأخبار في فضائل الأعمال شفاء للإياس ، وترويح للخائف ، وترغيب للمعتدل . « إتحاف » (٩/١٧٣) .

بلْ إذا نظرَ الإنسانُ نظراً شافياً . . علمَ أنَّ أكثرَ الخلقِ قدْ هُيِّىءَ لهُ أسبابُ السعادةِ في الدنيا ، حتَّىٰ إنَّهُ يكرهُ الانتقالَ مِنَ الدنيا بالموتِ وإنْ أُخبرَ بأنَّهُ لا يُعذَّبُ بعدَ الموتِ مثلاً أوْ لا يُحشرُ أصلاً ، فليسَتْ كراهتُهُمْ للعدمِ إلا لأنَّ أسبابَ النعمِ أغلبُ لا محالةَ ، وإنَّما الذي يتمنَّى الموتَ نادرٌ ، ثمَّ لا يتمنَّاهُ إلا في حالةٍ نادرةٍ ، وواقعةٍ هاجمةٍ غريبةٍ .

فإذا كانَ حالُ أكثرِ الخلقِ في الدنيا الغالبُ عليهِ الخيرُ والسلامةُ ، فسنَّةُ اللهِ لا تجدُ لها تبديلاً . . فالغالبُ أنَّ أمرَ الآخرةِ هٰكذا يكونُ ؛ لأنَّ مدبِّرَ الدنيا والآخرةِ واحدٌ ، وهوَ غفورٌ رحيمٌ ، لطيفٌ بعبادِهِ ، متعطِّفٌ عليهِمْ .

فهٰذا إذا تُؤُمِّلَ حقَّ التأمُّلِ . . قويَ بهِ أسبابُ الرجاءِ .

ومِنَ الاعتبارِ أيضاً النظرُ في حكمةِ الشريعةِ وسننِها في مصالحِ الدنيا ، ووجهِ الرحمةِ للعبادِ بها ، حتَّىٰ كانَ بعضُ العارفينَ يرىٰ آيةَ المداينةِ في سورةِ البقرةِ مِنْ أقوىٰ أسبابِ الرجاءِ ، فقيلَ لهُ : وما فيها مِنَ الرجاءِ ؟ فقالَ : الدنيا كلُّها قليلٌ ، ورزقُ الإنسانِ منها قليلٌ ، والدينُ قليلٌ مِنْ رزقِهِ ، فانظرْ كيفَ أنزلَ اللهُ تعالىٰ فيهِ أطولَ آيةٍ ليهديَ عبدَهُ إلىٰ طريقِ الاحتياطِ في حفظِ دَينِهِ ، فكيفَ لا يحفظُ دِينَهُ الذي لا عوضَ لهُ منهُ ؟!

* * *

الفنُّ الثاني : استقراءُ الآياتِ والأخبارِ : فما وردَ في الرجاءِ خارجٌ عنِ الحصرِ .

أمَّا الآياتُ :

فقدْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ قُلْ يَٰعِبَادِىَ ٱلَّذِينَ أَسْرَفُوا۟ عَلَىٰٓ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا۟ مِن رَّحْمَةِ ٱللَّهِ ۚ إِنَّ ٱللَّهَ يَغْفِرُ ٱلذُّنُوبَ جَمِيعًا ﴾ ، وفي قراءةِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ولا يبالي » ﴿ إِنَّهُۥ هُوَ ٱلْغَفُورُ ٱلرَّحِيمُ ﴾(١) .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَٱلْمَلَٰٓئِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَن فِى ٱلْأَرْضِ ﴾ .

وأخبرَ تعالىٰ أنَّ النارَ أعدَّها لأعدائِهِ ، وإنَّما خوَّفَ بها أولياءَهُ فقالَ : ﴿ لَهُم مِّن فَوْقِهِمْ ظُلَلٌ مِّنَ ٱلنَّارِ وَمِن تَحْتِهِمْ ظُلَلٌ ۚ ذَٰلِكَ يُخَوِّفُ ٱللَّهُ بِهِۦ عِبَادَهُۥ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَٱتَّقُوا۟ ٱلنَّارَ ٱلَّتِىٓ أُعِدَّتْ لِلْكَٰفِرِينَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ فَأَنذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظَّىٰ ۝ لَا يَصْلَىٰهَآ إِلَّا ٱلْأَشْقَى ۝ ٱلَّذِى كَذَّبَ وَتَوَلَّىٰ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ لِّلنَّاسِ عَلَىٰ ظُلْمِهِمْ ﴾ .

ويُقالُ : إنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لمْ يزلْ يسألُ في أمَّتِهِ حتَّىٰ قيلَ

---

(١) رواه الترمذي (٣٢٣٧) عن أسماء بنت يزيد رضي الله عنها أنها سمعته صلى الله عليه وسلم يقرؤها كذا .

لهُ : أما ترضىٰ وقدْ أنزلَتْ عليكَ هـٰذهِ الآيةُ : ﴿ وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ لِّلنَّاسِ عَلَىٰ ظُلْمِهِمْ ﴾ ؟!(١) .

وفي تفسيرِ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَىٰ ﴾ قالَ : « لا يرضىٰ محمدٌ وأحدٌ مِنْ أمَّتِهِ في النارِ »(٢) .

وكانَ أبو جعفرٍ محمدُ بنُ عليٍّ يقولُ : أنتُمْ ـ أهلَ العراقِ ـ تقولونَ : أرجىٰ آيةٍ في كتابِ اللهِ عزَّ وجلَّ قولُهُ : ﴿ قُلْ يَٰعِبَادِيَ ٱلَّذِينَ أَسْرَفُواْ عَلَىٰٓ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُواْ مِن رَّحْمَةِ ٱللَّهِ . . . ﴾ الآيةَ ، ونحنُ ـ أهلَ البيتِ ـ نقولُ : أرجىٰ آيةٍ في كتابِ اللهِ تعالىٰ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَىٰٓ ﴾(٣) .

* * *

وأمّا الأخبارُ :

فقدْ روىٰ أبو موسىٰ عنهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « أمَّتي أمةٌ مرحومةٌ ، لا عذابَ عليها في الآخرةِ ، عُجِّلَ عقابُها في الدنيا ؛ الزلازلُ

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢١٣) ، وقد روى ابن أبي حاتم في « تفسيره » (١٢١٤٥) عن سعيد بن المسيب قال : لما نزلت هـٰذه الآية : ﴿ وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ لِّلنَّاسِ عَلَىٰ ظُلْمِهِمْ وَإِنَّ رَبَّكَ لَشَدِيدُ ٱلْعِقَابِ ﴾ : قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : « لولا عقوبة الله وتجاوزه . . ما هنأ أحد العيش ، ولولا وعيده وعقابه . . لاتَّكل كل أحد » .

(٢) رواه الخطيب في « تلخيص المتشابه » (١/ ١٧٣) ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٧١٧٩) .

(٣) كذا في « القوت » (١/ ٢١٣) ، ورواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٥٠٧) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/ ١٧٩) .

والفتنُ ، فإذا كانَ يومُ القيامةِ . . دُفعَ إلىٰ كلِّ رجلٍ مِنْ أمَّتي رجلٌ مِنْ أهلِ الكتابِ ، فقيلَ : هـٰذا فداؤُكَ مِنَ النارِ »(١) .

وفي لفظٍ آخرَ : « يأتي كلُّ رجلٍ مِنْ هـٰذهِ الأمَّةِ بيهوديٍّ أوْ نصرانيٍّ إلىٰ جهنَّمَ فيقولُ : هـٰذا فدائي مِنَ النارِ ، فيُلقىٰ فيها »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الحمَّىٰ مِنْ فيحِ جهنَّمَ ، وهيَ حظُّ المؤمنِ مِنَ النارِ »(٣) .

ورُوِيَ في تفسيرِ قولهِ تعالىٰ : ﴿ يَوْمَ لَا يُخْزِى ٱللَّهُ ٱلنَّبِىَّ وَٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ مَعَهُۥ ﴾ أنَّ اللهَ تعالىٰ أوحىٰ إلىٰ نبيِّهِ عليهِ الصلاةُ والسلامُ أنِّي أجعلُ حسابَ أمَّتِكَ إليكَ ، قالَ : « لا يارَبِّ ، أنتَ خيرٌ لهُمْ منِّي » ، فقالَ : إذاً ؛ لا نخزيكَ فيهِم(٤) .

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢١٣) ، والحديث رواه أبو داوود (٤٢٧٨) دون قوله : (فإذا كان يوم القيامة . . .) ، وهـٰذه رواها ابن ماجه (٤٢٩٢) من حديث أنس رضي الله عنه .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٤/ ٤٠٧) بلفظه هنا ، وبنحوه عند مسلم (٢٧٦٧) .

(٣) رواه أحمد في « المسند » (٥/ ٢٥٢) من حديث أبي أمامة رضي الله عنه مرفوعاً بلفظ : « الحمىٰ من كير جهنم ، فما أصاب المؤمن منها كان حظه من النار » .

(٤) كذا في « القوت » (١/ ٢١٣) ، وقد رواه ابن أبي الدنيا في « حسن الظن بالله » (٦٢) عن الحسين بن عبد الرحمـٰن عن شيخ من قريش وذكره ، وروىٰ أحمد في « المسند » (٥/ ٣٩٣) عن حذيفة رضي الله عنه قال : غاب عنا رسول الله صلى الله عليه وسلم يوماً ، فلم يخرج حتىٰ ظننا أنه لن يخرج ، فلما خرج . . سجد سجدة ، فظننا أن نفسه قد قبضت فيها ، فلما رفع رأسه قال : « إن ربي تبارك وتعالى استشارني في أمتي ماذا أفعل بهم ، فقلت : ما شئت أي رب ، هم خلقك وعبادك ، فاستشارني الثانية ، فقلت له كذلك ، فقال : لا أحزنك في أمتك يا محمد . . . » الحديث .

ورُوِي عنْ أنسٍ : أنَّ رسولَ الله صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ سألَ ربَّهُ في ذنوبِ أمَّتِهِ فقالَ : « يا ربِّ ، اجعلْ حسابَهُمْ إليَّ لئلا يطلعَ علىٰ مساوئِهِمْ غيري » ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : همْ أمَّتُكَ ، وهمْ عبادي ، وأنا أرحمُ بهِمْ منكَ ، لا أجعلُ حسابَهُمْ إلىٰ غيري ؛ لئلا تنظرَ في مساوئِهِمْ أنتَ ولا غيرُكَ(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « حياتي خيرٌ لكُمْ ، وموتي خيرٌ لكم ، أمَّا حياتي . . فأسُنُّ لكُمُ السننَ ، وأشرِّعُ لكُمُ الشرائعَ ، وأمَّا موتي . . فإنَّ أعمالَكُمْ تُعرضُ عليَّ ؛ فما رأيتُ منها حسناً . . حمدتُ اللهَ عليهِ ، وما رأيتُ منها سيئاً . . استغفرتُ اللهَ تعالىٰ لكمْ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يوماً : « يا كريمَ العفوِ » ، فقالَ جبريلُ عليهِ السلامُ : أتدري ما تفسيرُ يا كريمَ العفوِ ؟ هوَ أنْ عفا عنِ السيئاتِ برحمتِهِ ، ثمَّ بدَّلَها حسناتٍ بكرمِهِ(٣) .

---

(١) كذا في « القوت » (٢١٣/١) حيث قال : (وروينا في خبر سلمة بن وردان ، عن أنس بن مالك : أن رسول الله . . .) وذكره .

(٢) رواه ابن سعد في « طبقاته » (١٧٤/٢) ، والبزار في « مسنده » (١٩٢٥) ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٦٨٦) بنحوه .

(٣) كذا في « القوت » (٢١٣/١) ، وفيه : (أنَّهُ) بدل (أنْ) المخففة ، وقد رواه أبو الشيخ في « العظمة » (١٨٠) عن عتبة بن الوليد قال : (سمع جبريل إبراهيم الخليل . . .) ولم يذكره عن النبي صلى الله عليه وسلم ، وكذا رواه البيهقي في « الشعب » (٦٦٤٣) عن بعض الرهاويين .

وسمعَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ رجلاً يقولُ : اللهمَّ ، إنِّي أسألُكَ تمامَ النعمةِ فقالَ : « هلْ تدري ما تمامُ النعمةِ ؟ » قالَ : لا ، قالَ : « دخولُ الجنَّةِ »⁽¹⁾ .

فقالَ العلماءُ : قدْ أتمَّ نعمتَهُ علينا برضاهُ الإسلامَ لنا ؛ إذْ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ ٱلْإِسْلَٰمَ دِينًا ﴾ .

وفي الخبرِ : « إذا أذنبَ العبدُ فاستغفرَ اللهَ . . يقولُ اللهُ عزَّ وجلَّ لملائكتِهِ : انظروا إلىٰ عبدي ، أذنبَ ذنباً ، فعلمَ أنَّ لهُ ربّاً يغفرُ الذنوبَ ويأخذُ بالذنبِ ، أشهدُكُمْ أنِّي قدْ غفرتُ لهُ »⁽²⁾ .

وفي الخبرِ : « لوْ أذنبَ العبدُ حتَّىٰ تبلغَ ذنوبُهُ عَنانَ السماءِ . . غفرتُها لهُ ما استغفرني ورجاني »⁽³⁾ .

وفي الخبرِ : « لوْ لقيني عبدي بقُرابِ الأرضِ ذنوباً . . لقيتُهُ بقُرابِ الأرضِ مغفرةً »⁽⁴⁾ .

وفي الحديثِ : « إنَّ الملكَ ليرفعُ القلمَ عنِ العبدِ إذا أذنبَ ستَّ ساعاتٍ ، فإنْ تابَ واستغفرَ . . لمْ يكتبْهُ عليهِ ، وإلا . . كتبَها سيئةً » ، وفي

---

(1) رواه الترمذي (٣٥٢٧) ، وأحمد في « المسند » (٥/ ٢٣١) .

(2) رواه البخاري (٧٥٠٧) ، ومسلم (٢٧٥٨) بنحوه .

(3) رواه الترمذي (٣٥٤٠) من حديث أنس رضي الله عنه ، ومطلعه : « يا بن آدم ؛ إنك ما دعوتني . . . » الحديث .

(4) رواه مسلم (٢٦٨٧) ومطلعه : (من جاء بالحسنة . . فله عشر أمثالها . . . » الحديث .

لفظٍ آخرَ : « فإذا كتبَها عليهِ وعملَ حسنةً . . قالَ صاحبُ اليمينِ لصاحبِ الشمالِ وهوَ أميرٌ عليهِ : ألقِ هـٰذهِ السيئةَ حتَّىٰ ألقيَ مِنْ حسناتِهِ واحدةً مِنْ تضعيفِ العشرِ وأرفعَ لهُ تسعَ حسناتٍ ، فتُلقىٰ عنهُ هـٰذه السيئةُ »[1] .

ورَوىٰ أنسٌ في حديثٍ : أنَّهُ عليهِ الصلاةُ والسلامُ قالَ : « إذا أذنبَ العبدُ ذنباً . . كُتِبَ عليهِ » ، فقالَ أعرابيٌّ : فإنْ تابَ عنهُ ؟ قالَ : « مُحِيَ عنهُ » ، قالَ : فإنْ عادَ ؟ قالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « يكتبُ عليهِ » ، فقالَ الأعرابيُّ : فإنْ تابَ ؟ قالَ : « مُحِيَ مِنْ صحيفتِهِ » ، قالَ : إلىٰ متى ؟ قالَ : « إلىٰ أنْ يستغفرَ ويتوبَ إلى اللهِ عزَّ وجلَّ ، إنَّ اللهَ لا يملُّ مِنَ المغفرةِ حتَّىٰ يملَّ العبدُ مِنَ الاستغفارِ ، فإذا همَّ العبدُ بحسنةٍ . . كتبَها صاحبُ اليمينِ حسنةً قبلَ أنْ يعملَها ، فإنْ عملَها . . كُتِبَتْ عشرَ حسناتٍ ، ثمَّ يضاعفُها اللهُ

---

[1] كذا في « القوت » (١/ ٢١٤) بروايتيه وسياقه ، وقد رواه هناد في « الزهد » (٩٢٠) عن أبي أمامة رضي الله عنه مرفوعاً : « الملك الذي على اليمين أمير على الملك الذي على الشمال ، فإذا عمل حسنة . . قال لصاحب الشمال : اكتبها ، وإذا عمل سيئة . . قال له : دعها ، لا تكتبها سبع ساعات ؛ لعله يستغفر » ورواه الطبراني في « الكبير » (٨/ ١٩١) بنحوه وفيه : « وإذا عمل سيئة . . قال له صاحب اليمين : امكث ست ساعات ، فإن استغفر . . لم يكتب عليه ، وإلا . . أثبت عليه سيئة » .
ورواه مطولاً الطبري في « تفسيره » (٨/ ١٣/ ١٤٧) عن عثمان بن عفان رضي الله عنه وقد سأل رسول الله صلى الله عليه وسلم : كم مع العبد من ملك ؟ فقال صلى الله عليه وسلم : « ملك علىٰ يمينك علىٰ حسناتك ، وهو أمين على الذي على الشمال ، فإذا عملت حسنة . . كتبت عشراً ، وإذا عملت سيئة . . قال الذي على الشمال للذي على اليمين : أكتبُ ؟ قال : لا ؛ لعله يستغفر الله ويتوب . . . » الحديث .

عزَّ وجلَّ إلىٰ سبعِ مئةِ ضعفٍ ، وإذا همَّ بخطيئةٍ . . لمْ تُكتبْ عليهِ ؛ فإنْ عملَها . . كُتبَتْ خطيئةً واحدةً ، ووراءَها حسْنُ عفوِ اللهِ عزَّ وجلَّ »[1] .

وجاءَ رجلٌ إلى النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ إنِّي لا أصومُ إلا الشهرَ لا أزيدُ عليهِ ، ولا أصلِّي إلا الخمسَ لا أزيدُ عليها ، وليسَ للهِ في مالي صدقةٌ ولا حجٌّ ولا تطوُّعٌ ، أينَ أنا إذا متُّ ؟ فتبسمَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وقالَ : « نعمْ ، معي إذا حفظتَ قلبَكَ مِنِ اثنتينِ : الغلِّ والحسدِ ، ولسانَكَ مِنِ اثنتينِ : الغيبةِ والكذبِ ، وعينيكَ مِنِ اثنتينِ : النظرِ إلىٰ ما حرَّمَ اللهُ ، وأنْ تزدريَ بهما مسلماً . . دخلتَ معيَ الجنَّةَ علىٰ راحتيَّ هاتينِ »[2] .

وفي الحديثِ الطويلِ لأنسٍ : أنَّ الأعرابيَّ قالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ مَنْ يلي حسابَ الخلقِ ؟ فقالَ : « اللهُ تباركَ وتعالىٰ » ، قالَ : هو بنفسِهِ ؟ قالَ : « نعمْ » ، فتبسَّمَ الأعرابيُّ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ممَّ ضحكتَ يا أعرابيُّ ؟ » فقالَ : إنَّ الكريمَ إذا قدر . . عفا ، وإذا حاسبَ . . سامحَ ،

---

[1] كذا في « القوت » (١/ ٢١٤) ، ونعته بحديث أنس الطويل ، وستأتي قطعة منه بعد الخبر الآتي . وقد روى البيهقي في « الشعب » (٦٦٨٨) عن أنس رضي الله عنه قال : جاء رجل فقال : يا رسول الله ؛ إني أذنبت ، قال : « استغفر ربك » ، قال : فأستغفر ثم أعود ، قال : « فإذا عدت . . فاستغفر ربك » ثلاث مرات أو أربعاً ـ شك عمر ـ فقال : « استغفر ربك حتىٰ يكون الشيطان هو المحسور » ، والحديث عن غيره متوازع معناه في الصحيح .

[2] قوت القلوب (١/ ٢١٥) .

فقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « صدقَ الأعرابيُّ ، ألا ولا كريمَ أكرمُ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، هوَ أكرمُ الأكرمينَ » ، ثمَّ قالَ : « فَقُهَ الأعرابيُّ »(١) ، وفيهِ أيضاً : « إنَّ اللهَ تعالىٰ شرَّفَ الكعبةَ وعظَّمَها ، ولوْ أنَّ عبداً هدمَها حجراً حجراً ثمَّ أحرقَها . . ما بلغَ جرْمَ مَنِ استخفَّ بوليٍّ مِنْ أولياءِ اللهِ تعالىٰ » ، قالَ الأعرابيُّ : ومَنْ أولياءُ اللهِ تعالىٰ ؟ قالَ : « المؤمنونَ كلُّهُمْ أولياءُ اللهِ تعالىٰ ، أما سمعتَ قولَ اللهِ عزَّ وجلَّ : ﴿ ٱللَّهُ وَلِيُّ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ يُخْرِجُهُم مِّنَ ٱلظُّلُمَٰتِ إِلَى ٱلنُّورِ ﴾ ؟ »(٢) .

وفي بعضِ الأخبارِ : « المؤمنُ أفضلُ مِنَ الكعبةِ »(٣) ، و« المؤمنُ طيِّبٌ طاهرٌ »(٤) ، و« المؤمنُ أكرمُ على اللهِ تعالىٰ مِنَ الملائكةِ »(٥) .

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢١٤) ، وهو قطعة من حديث أنس المنقول قبل الخبر السابق ، قال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) . « إتحاف » (٩/ ١٧٩) .

(٢) كذا في « القوت » (١/ ٢١٤) .

(٣) روى ابن ماجه (٣٩٣٢) من حديث ابن عمر رضي الله عنهما قال : رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم يطوف بالكعبة ويقول : « ما أطيبك وأطيب ريحك ، ما أعظمك وأعظم حرمتك ، والذي نفس محمد بيده ؛ لحرمة المؤمن أعظم عند الله حرمة منك ماله ودمه وأن نظن به إلا خيراً » .

(٤) هـٰذا الخبر والذي قبله والذي بعده في خبر مفرد عند صاحب « القوت » (١/ ٢١٥) ، وعند البخاري (٢٨٥) ، ومسلم (٣٧١) .

(٥) رواه ابن ماجه (٣٩٤٧) ولفظه : « المؤمن أكرم على الله عز وجل من بعض ملائكته » ، وروىٰ وكيع في « الزهد » (٨٤) ، والبيهقي في « الشعب » (١٥٠) عن أبي هريرة رضي الله عنه موقوفاً عليه : (المؤمن أكرم على الله من الملائكة الذين عنده) . =

وفي الخبرِ : (خلقَ اللهُ تعالىٰ جهنَّمَ مِنْ فضْلِ رحمتِهِ سوطاً يسوقُ اللهُ بهِ عبادَهُ إلى الجنَّةِ)[1] .

وفي خبرٍ آخرَ : (يقولُ اللهُ عزَّ وجلَّ : إنَّما خلقتُ الخلقَ ليربحوا عليَّ ، ولمْ أخلقْهُمْ لأربحَ عليهِمْ)[2] .

وفي حديثِ أبي سعيدٍ الخدريِّ عنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما خلقَ اللهُ تعالىٰ شيئاً إلا جعلَ لهُ ما يغلبُهُ ، وجعلَ رحمتَهُ تغلبُ غضبَهُ »[3] .

وفي الخبرِ المشهورِ : « إنَّ الله تعالىٰ كتبَ علىٰ نفسِهِ قبلَ أنْ يخلقَ الخلقَ : إنَّ رحمتي تغلبُ غضبي »[4] .

= وروى البيهقي في « الشعب » (١٥١) عن عبد الله بن عمرو رضي الله عنهما قال : قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : « ما من شيء أكرم على الله من ابن آدم » ، قال : قيل : يا رسول الله ؛ ولا الملائكة ؟ قال : « الملائكة مجبورون بمنزلة الشمس والقمر » .

[1] كذا في « القوت » (١/ ٢١٩) ، وعند البخاري (٣٠١٠) عن أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً : « عجب الله من قوم يدخلون الجنة في السلاسل » .

[2] كذا في « القوت » (١/ ٢١٩) ، وأورده القشيري في « رسالته » (ص ٢٥١) من قول داوود عليه السلام .

[3] رواه الحاكم في « المستدرك » (٤/ ٢٤٩) ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٦٢٠٧) ، ورواه عبد الرزاق في « المصنف » (١١/ ٤٦٣) عن زيد بن أسلم مرسلاً .

[4] رواه البخاري (٧٥٥٣) ، ومسلم (٢٧٥١) .

وعنْ معاذِ بنِ جبلٍ وأنسِ بنِ مالكٍ أنَّهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « مَنْ قالَ : لا إلـٰهَ إلا اللهُ . . دخلَ الجنَّةَ »(١) ، و« مَنْ كانَ آخرُ كلامِهِ لا إلـٰهَ إلا اللهُ . . لمْ تمسَّهُ النارُ »(٢) ، و« مَنْ لقيَ اللهَ لا يشركُ بهِ شيئاً . . حُرِّمَتْ عليهِ النارُ »(٣) ، و« لا يدخلُها مَنْ في قلبِهِ مثقالُ ذرَّةٍ مِنْ إيمانٍ »(٤) .

وفي خبرٍ آخرَ : « لوْ علمَ الكافرُ سعةَ رحمةِ اللهِ . . ما أيسَ مِنْ جنَّتِهِ أحدٌ »(٥) .

ولمَّا تلا رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قولَهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ زَلْزَلَةَ ٱلسَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ ﴾ . . قالَ : « أتدرونَ أيَّ يومٍ هـٰذا ؟ هـٰذا يومَ يُقالُ لآدمَ عليهِ السلامُ : قمْ فابعثْ بعثَ النارِ مِنْ ذرِّيَّتِكَ ، فيقولُ : كمْ ؟ فيُقالُ : مِنْ كلِّ

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢١٩) مع الأخبار الثلاثة الآتية بألفاظها وسياقها ، وقد رواه النسائي في « عمل اليوم والليلة » (١١٤١) من حديث معاذ : « اعلم أن من شهد أن لا إلـٰه إلا الله . . دخل الجنة » ، وعنده من حديث أنس عن معاذ مرفوعاً كذلك : « من مات يشهد أن لا إلـٰه إلا الله وأن محمداً رسول الله موقناً من قلبه . . دخل الجنة » .

(٢) رواه أبو داوود (٣١١٦) وفيه : (دخل الجنة) بدل (لم تمسه النار) .

(٣) رواه البخاري (١٢٩) عن أنس رضي الله عنه قال : ذكر لي أن النبي صلى الله عليه وسلم قال لمعاذ بن جبل : « من لقي الله لا يشرك به شيئاً . . دخل الجنة » ، وهو عند مسلم (٩٣) من حديث جابر رضي الله عنه .

(٤) رواه أحمد في « المسند » (١/ ٤١٦) من حديث عبد الله بن مسعود رضي الله عنه مرفوعاً ولفظه : « ولا يدخل النار رجل في قلبه مثقال ذرة من إيمان » ، وجاء عند البخاري (٧٤٤٠) ، ومسلم (١٨٣) إخراج من كان في قلبه مثقال ذرة من إيمان أو خير من النار .

(٥) رواه البخاري (٦٤٦٩) ، ومسلم (٢٧٥٥) .

ألفٍ تسعُ مئةٍ وتسعةٌ وتسعونَ إلى النارِ وواحدٌ إلى الجنَّةِ » ، قالَ : فأُبلسَ القومُ ، وجعلوا يبكونَ ، وتعطَّلوا يومَهُمْ عنِ الأشغالِ والعملِ ، فخرجَ عليهِمْ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وقالَ : « ما لكمْ لا تعملونَ ؟ » فقالوا : ومَنْ يشتغلُ بعملٍ بعدَ ما حدثتَنا بهٰذا ؟ فقالَ : « كم أنتُمْ في الأممِ ؟ أينَ تاويلُ وتاريسُ ومنسكُ ويأجوجُ ومأجوجُ ؟ أممٌ لا يحصيها إلا اللهُ عزَّ وجلَّ ، إنَّما أنتُمْ في سائرِ الأممِ كالشعرةِ البيضاءِ في جلدِ الثورِ الأسودِ ، وكالرقمةِ في ذراعِ الدابَّةِ »(١) .

فانظرْ كيفَ كانَ يسوقُ الخلقَ بسياطِ الخوفِ ، ويقودُهُمْ بأزمَّةِ الرجاءِ إلى اللهِ تعالىٰ ؛ إذْ ساقَهُمْ بسياطِ الخوفِ أوَّلاً ، فلمَّا خرجَ ذلكَ بهِمْ عنْ حدِّ الاعتدالِ إلىٰ إفراطِ اليأسِ.. داواهُمْ بدواءِ الرجاءِ ، وردَّهُمْ إلى الاعتدالِ والقصْدِ ، والآخِرُ لمْ يكنْ مناقضاً للأوَّلِ ، ولكنْ ذكرَ في الأوَّلِ ما رآهُ سبباً للشفاءِ واقتصرَ عليهِ ، فلمَّا احتاجوا إلى المعالجةِ بالرجاءِ.. ذكرَ تمامَ الأمرِ .

فعلى الواعظِ أنْ يقتديَ بسيِّدِ الوعَّاظِ ، فيتلطَّفُ في استعمالِ أخبارِ الخوفِ والرجاءِ بحسَبِ الحاجةِ ، بعدَ ملاحظةِ العللِ الباطنةِ ، وإنْ لمْ يراعِ

---

(١) رواه الترمذي (٣١٦٨) بألفاظ مقاربة ، وأصله عند البخاري (٣٣٤٨) ، ومسلم (٢٢٢) ، وليس عندهم ذكر تاويل وتاريس ومنسك ، ووقع ذكرهم عند الطبري في « تهذيب الآثار » مسند ابن عباس (٧١٤) ، والرقمة هنا : الهنة الناتئة في ذراع الدابة من داخل ، وهما رقمتان في ذراعيها .

ذلكَ . . كانَ ما يفسدُهُ بوعظِهِ أكثرَ ممَّا يصلحُهُ .

وفي الخبرِ : « لوْ لمْ تذنبوا . . لخلقَ اللهُ خلقاً يذنبونَ ليغفرَ لهُمْ » ، وفي لفظٍ آخرَ : « لذهبَ بكُمْ وجاءَ بخلقٍ آخرَ يذنبونَ فيغفرُ لهُمْ ، إنَّهُ هوَ الغفورُ الرحيمُ »[1] .

وفي الخبرِ : « لوْ لمْ تذنبوا . . لخشيتُ عليكُمْ ما هوَ شرٌّ مِنَ الذنوبِ » ، قيلَ : وما هوَ ؟ قالَ : « العُجبُ »[2] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « والذي نفسي بيدِهِ ؛ للهُ أرحمُ بعبدِهِ المؤمنِ مِنَ الوالدةِ الشفيقةِ بولدِها »[3] .

وفي الخبرِ : « ليغفرنَّ اللهُ تعالىٰ يومَ القيامةِ مغفرةً ما خطرَتْ قطُّ علىٰ قلبِ أحدٍ ، حتَّىٰ إنَّ إبليسَ ليتطاولُ لها رجاءَ أنْ تصيبَهُ »[4] .

وفي الخبرِ : « إنَّ للهِ تعالىٰ مئةَ رحمةٍ ، ادَّخرَ منها عندَهُ تسعاً وتسعينَ رحمةً ، وأظهرَ منها في الدنيا رحمةً واحدةً ، فبها يتراحمُ الخلقُ ، فتحنُّ الوالدةُ إلىٰ ولدِها ، وتعطفُ البهيمةُ علىٰ ولدِها ، فإذا كانَ يومُ القيامةِ . . ضمَّ هٰذهِ الرحمةَ إلى التسعِ والتسعينَ ثمَّ بسطَها علىٰ جميعِ خلقِهِ ، وكلُّ

---

(١) رواه مسلم (٢٧٤٨ ، ٢٧٤٩) .

(٢) رواه البزار في « مسنده » (٦٩٣٦) .

(٣) رواه البخاري (٥٩٩٩) ، ومسلم (٢٧٥٤) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « حسن الظن بالله » (٩٣) ، وقريب منه عند ابن المبارك في « الزهد » (١٢٧٠) .

رحمةٍ منها طباقَ السماواتِ والأرضينَ ، قالَ : فلا يهلكُ على اللهِ يومئذٍ إلا هالكٌ »(١) .

وفي الخبرِ : « ما منكُمْ مِنْ أحد يُدخلُهُ عملُهُ الجنَّةَ ، ولا ينجيهِ مِنَ النارِ » ، قالوا : ولا أنتَ ؟ قالَ : « ولا أنا ، إلا أنْ يتغمَّدنيَ اللهُ برحمتِهِ »(٢) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « اعملوا وأبشروا ، واعلموا أنَّ أحداً لنْ ينجيَهُ عملُهُ »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنِّي اختبأتُ شفاعتي لأهلِ الكبائرِ مِنْ أمَّتي »(٤)، « أترونَها للمصفَّينَ المتقينَ ؟ بلْ هيَ للمخلِّطينَ المتلوثينَ »(٥) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « بُعثتُ بالحنيفيَّةِ السمحةِ السهلةِ »(٦) .

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢٢١) ، ورواه بنحوه البخاري (٦٠٠٠ ، ٦٤٦٩) ، ومسلم (٢٧٥٢) .

(٢) رواه البخاري (٥٦٧٣) ، ومسلم (٢٨١٦) .

(٣) قوت القلوب (١/ ٢٢١) .

(٤) كذا في « القوت » (١/ ٢٢١) ، جاء الخبر مستقلاً عما بعده ، وقد رواه البخاري (٦٣٠٤) ، ومسلم (١٩٨) بلفظ : « لكل نبي دعوة يدعوها ، فأريد أن أختبىء دعوتي شفاعة لأمتي يوم القيامة » .

(٥) كذا في « القوت » (١/ ٢٢١) ، ورواه ابن ماجه (٤٣١١) بنحوه ، وفي (أ) : (بل هي للمخطئين المتلوثين) .

(٦) رواه أحمد في « المسند » (٥/ ٢٦٦) ، دون قوله : (السهلة) ، وهي في « القوت » (١/ ٢٢٢) ، ووقعت برواية الشك عند الخطيب في « تاريخ بغداد » (٧/ ٢١٨) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « أحبُّ أنْ يعلمَ أهلُ الكتابينِ أنَّ في دينِنا سماحةً »(١) .

ويدلُّ علىٰ معناهُ استجابةُ اللهِ تعالىٰ للمؤمنينَ في قولِهِمْ : ﴿ وَلَا تَحۡمِلۡ عَلَيۡنَآ إِصۡرٗا ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَيَضَعُ عَنۡهُمۡ إِصۡرَهُمۡ وَٱلۡأَغۡلَٰلَ ٱلَّتِي كَانَتۡ عَلَيۡهِمۡ ﴾ .

وروىٰ محمدُ بنُ الحنفيَّةِ عنْ عليٍّ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهما أنَّهُ قالَ : لمَّا نزلَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ فَٱصۡفَحِ ٱلصَّفۡحَ ٱلۡجَمِيلَ ﴾ .. قالَ : « يا جبريلُ ؛ وما الصفحُ الجميلُ ؟ » قالَ عليهِ السلامُ : إذا عفوتَ عمَّنْ ظلمكَ .. فلا تعاتبْهُ ، فقالَ : « يا جبريلُ ؛ فاللهُ تعالىٰ أكرمُ مِنْ أنْ يعاتِبَ مَنْ عفا عنهُ » ، فبكىٰ جبريلُ وبكى النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فبعثَ اللهُ تعالىٰ إليهما ميكائيلَ عليهِ السلامُ وقالَ : إنَّ ربَّكُما يقرئُكُما السلامَ ويقولُ : كيفَ أعاتبُ مَنْ عفوتُ عنهُ ؟ هٰذا ما لا يشبهُ كرمي(٢) .

والأخبارُ الواردةُ في أسبابِ الرجاءِ أكثرُ مِنْ أنْ تحصىٰ .

* * *

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢٢٢) ، ورواه أحمد في « المسند » (٦/ ١١٦) من حديث عائشة رضي الله عنها مرفوعاً : « لتعلم يهود أن في ديننا فسحة ، إني أرسلت بحنيفية سمحة » .

(٢) كذا في « القوت » (١/ ٢٢٣) ، وقال الحافظ العراقي : (رواه ابن مردويه في « التفسير » موقوفاً علىٰ علي مختصراً ، قال : الرضا بغير عتاب ، ولم يذكر بقية الحديث ، وفي إسناده نظر) . « إتحاف » (٩/ ١٨٥) ، ورواه البيهقي في « الشعب » (٧٩٨٦) عن ابن عباس رضي الله عنهما .

وأمَّا الآثارُ :

فقدْ قالَ عليٌّ كرَّمَ اللهُ وجهَهُ : (مَنْ أذنبَ ذنباً فسترَهُ اللهُ عليهِ في الدنيا . . فاللهُ أكرمُ مِنْ أنْ يكشفَ سترَهُ في الآخرةِ ، ومَنْ أذنبَ ذنباً فعوقبَ عليهِ في الدنيا . . فاللهُ تعالىٰ أعدلُ مِنْ أنْ يثنيَ عقوبتَهُ علىٰ عبدِهِ في الآخرةِ)(١) .

وقالَ الثوريُّ : (ما أحبُّ أنْ يُجعلَ حسابي إلىٰ أبويَّ ؛ لأنِّي أعلمُ أنَّ اللهَ تعالىٰ أرحمُ بي منهما)(٢) .

وقالَ بعضُ السلفِ : (المؤمنُ إذا عصى اللهَ تعالىٰ . . سترَهُ اللهُ عنْ أبصارِ الملائكةِ كي لا تراهُ فتشهدَ عليهِ)(٣) .

وكتبَ محمدُ بنُ مصعبٍ إلىٰ أسودَ بنِ سالمٍ بخطِّهِ : (إنَّ العبدَ إذا كانَ مسرفاً علىٰ نفسِهِ ، فرفعَ يديهِ يدعو يقولُ : يا ربِّ . . حجبَتِ الملائكةُ صوتَهُ وكذلكَ الثانيةُ والثالثةُ ، حتىٰ إذا قالَ الرابعةَ : يا ربِّ . . قالَ اللهُ تعالىٰ : حتَّىٰ متىٰ تحجبونَ عنِّي صوتَ عبدي ؟ قدْ علمَ عبدي أنَّهُ ليسَ لهُ ربٌّ يغفرُ الذنوبَ غيري ، أشهدُكُمْ أنِّي قدْ غفرتُ لهُ)(٤) .

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢١٤) ، ورواه الترمذي (٢٦٢٦) ، وابن ماجه (٢٦٠٤) من حديثه رضي الله عنه بنحوه مرفوعاً .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢١٣) .

(٣) قوت القلوب (١/ ٢١٣) .

(٤) قوت القلوب (١/ ٢١٤) .

وقالَ إبراهيمُ بنُ أدهمَ رحمةُ اللهِ عليهِ : خلا ليَ الطوافُ ليلةً ، وكانَتْ ليلةً مطيرةً مظلمةً ، فوقفتُ في الملتزمِ عندَ البابِ ، فقلتُ : يا ربِّي ؛ اعصمني حتَّىٰ لا أعصيَكَ أبداً ، فهتفَ بي هاتفٌ مِنَ البيتِ : يا إبراهيمُ ؛ أنتَ تسألني العصمةَ ، وكلُّ عبادي المؤمنينَ يطلبونَ ذلكَ ، فإذا عصمتُهُمْ . . فعلىٰ مَنْ أتفضَّلُ ؟ ولِمَنْ أغفرُ ؟(١) .

وكانَ الحسنُ يقولُ : (لوْ لمْ يذنبِ المؤمنُ . . لكانَ يطيرُ في الملكوتِ ، ولكنَّ اللهَ تعالىٰ قمعَهُ بالذنوبِ)(٢) .

وقالَ الجنيدُ رحمهُ اللهُ تعالىٰ : (إنْ بدَتْ عينٌ مِنَ الكرمِ . . ألحقَتِ المسيئينَ بالمحسنينَ)(٣) .

ولقيَ مالكُ بنُ دينارٍ أباناً ، فقالَ لهُ : إلىٰ كمْ تحدِّثُ الناسَ بالرخصِ ؟ فقالَ : يا أبا يحيىٰ ؛ إنِّي لأرجو أنْ ترىٰ مِنْ عفوِ اللهِ يومَ القيامةِ ما تخرقُ لهُ كساءَكَ هٰذا مِنَ الفرحِ(٤) .

وفي حديثِ ربعيِّ بنِ حراشٍ عنْ أخيهِ ، وكانَ مِنْ خيارِ التابعينَ ، وهوَ ممَّنْ تكلَّمَ بعدَ الموتِ ، قالَ : لمَّا ماتَ أخي . . سُجِّيَ بثوبِهِ ، وألقيناهُ علىٰ نعشِهِ ، فكشفَ الثوبَ عنْ وجهِهِ واستوىٰ قاعداً وقالَ : إنِّي لقيتُ ربِّي عزَّ

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٢٠) .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢٢٠) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ٢٦٣) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « حسن الظن بالله » (٨٦) .

وجلَّ ، فحيَّاني بروحٍ وريحانٍ ، وربٌّ غيرِ غضبانَ ، وإنِّي رأيتُ الأمرَ أيسرَ ممَّا تظنُّونَ ، ولا تغترُّوا ، وإنَّ محمداً صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ينتظرُني وأصحابُهُ حتَّىٰ أرجعَ إليهِمْ ، قالَ : ثمَّ طرحَ نفسَهُ ، فكأنَّها كانَتْ حصاةً وقعَتْ في طستٍ ، فحملناهُ ودفناهُ(١) .

وفي الحديثِ : « أنَّ رجلينِ مِنْ بني إسرائيلَ تواخيا في اللهِ عزَّ وجلَّ ، فكانَ أحدُهُما يسرفُ علىٰ نفسِهِ ، وكانَ الآخرُ عابداً ، وكانَ يعظُهُ ويزجرُهُ ، فكانَ يقولُ : دعْني وربِّي ، أبُعثتَ عليَّ رقيباً ، حتَّىٰ رآهُ ذاتَ يومٍ علىٰ كبيرةٍ ، فغضبَ ، فقالَ : لا يغفرُ اللهُ لكَ ، قالَ : فيقولُ اللهُ تعالىٰ يومَ القيامةِ : أيستطيعُ أحدٌ أنْ يحظرَ رحمتي علىٰ عبادي ؟! اذهبْ أنتَ فقدْ غفرتُ لكَ ، ثمَّ يقولُ للعابدِ : وأنتَ فقدْ أوجبتُ لكَ النارَ » ، قالَ : فوالذي نفسي بيدِهِ ؛ لقدْ تكلَّمَ بكلمةٍ أهلكَتْ دنياهُ وآخرتَهُ(٢) .

ورُوِيَ أيضاً أنَّ لصّاً كانَ يقطعُ الطريقَ في بني إسرائيلَ أربعينَ سنةً ، فمرَّ عليهِ عيسىٰ عليهِ السلامُ ، وخلفَهُ عابدٌ مِنْ عبَّادِ بني إسرائيلَ مِنَ الحواريينَ ، فقالَ اللصُّ في نفسِهِ : هـٰذا نبيُّ اللهِ يمرُّ وإلىٰ جنبِهِ حواريُّهُ ، لوْ نزلتُ فكنتُ معهما ثالثاً ، قالَ : فنزلَ ، فجعلَ يريدُ أنْ يدنوَ مِنَ الحواريِّ ويزدري نفسَهُ تعظيماً للحواريِّ ويقولُ في نفسِهِ : مثلي لا يمشي إلىٰ جنبِ هـٰذا العابدِ ، قالَ : وأحسَّ بهِ الحواريُّ ، فقالَ في نفسِهِ : هـٰذا يمشي إلىٰ جانبي ، فضمَّ

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٢٢) .
(٢) رواه أبو داوود (٤٩٠١) ، والقول في آخره لأبي هريرة رضي الله عنه .

منهُ نفسَهُ وتقدَّمَ إلىٰ عيسىٰ عليهِ السلامُ ، فمشىٰ إلىٰ جانبِهِ ، فبقيَ اللصُّ خلفَهُ ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ عيسىٰ عليه السلامُ : قلْ لهما يستأنفا العملَ⁽¹⁾ ، فقدْ أحبطتُ ما سلفَ مِنْ أعمالِهما ، أمَّا الحواريُّ . . فقدْ أحبطتُ حسناتِهِ لعجْبِهِ بنفسِهِ ، وأمَّا الآخرُ . . فقدْ أحبطتُ سيئاتِهِ بما أزرىٰ علىٰ نفسِهِ ، فأخبرَهُما بذلكَ ، وضمَّ اللصَّ إليهِ في سياحتِهِ ، وجعلَهُ مِنْ حواريِّهِ⁽²⁾ .

ورُوِيَ عنْ مسروقٍ : أنَّ نبيّاً مِنَ الأنبياءِ كانَ ساجداً ، فوطىءَ بعضُ العتاةِ عنقَهُ حتَّىٰ ألزقَ الحصىٰ بجبهتِهِ ، قالَ : فرفعَ النبيُّ عليهِ الصلاةُ والسلامُ رأسَهُ مغضباً فقالَ : اذهبْ فلنْ يغفرَ اللهُ لكَ ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : تتألَّىٰ عليَّ في عبادي ؟! إنِّي قدْ غفرتُ لهُ⁽³⁾ .

ويقربُ مِنْ هٰذا ما روى ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهما : أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كانَ يقنتُ على المشركينَ ويلعنُهُمْ في صلاتِهِ ، فنزلَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ لَيْسَ لَكَ مِنَ ٱلْأَمْرِ شَيْءٌ . . . ﴾ الآيةَ ، فتركَ الدعاءَ عليهِمْ ، وهدى اللهُ تعالىٰ عامَّةَ أولئكَ للإسلامِ⁽⁴⁾ .

ورُوِيَ في الأثرِ : أنَّ رجلينِ كانا مِنَ العابدينَ ، متساويينِ في العبادةِ ،

---

(١) في (أ) : (ليستأنفا العمل) .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢٢٣) .

(٣) قوت القلوب (١/ ٢٢٣) .

(٤) كذا في « القوت » (١/ ٢٢٣) ، ورواه البخاري (٤٠٧٠) ، ومسلم (٦٧٥) من حديث ابن عمر وأبي هريرة رضي الله عنهم .

قالَ : فإذا أُدخلا الجنةَ . . رُفعَ أحدُهُما في الدرجاتِ العلا علىٰ صاحبِهِ ، فيقولُ : يا ربِّ ، ما كانَ هـٰذا في الدنيا بأكثرَ منِّي عبادةً ، فرفعتَهُ عليَّ في عليينَ ، فيقولُ اللهُ سبحانَهُ : إنَّهُ كانَ يسألني في الدنيا الدرجاتِ العلا وأنتَ كنتَ تسألني النجاةَ مِنَ النارِ ، فأعطيتُ كلَّ عبدٍ سؤلَهُ(١) .

وهـٰذا يدلُّ علىٰ أنَّ العبادةَ على الرجاءِ أفضلُ ؛ لأنَّ المحبَّةَ أغلبُ على الراجي منها على الخائفِ ، فكمْ مِنْ فرْقٍ في الملوكِ بينَ مَنْ يُخدمُ اتقاءً لعقابِهِ ، وبينَ مَنْ يُخدمُ ارتجاءً لإنعامِهِ وإكرامِهِ ، ولذلكَ أمرَ اللهُ تعالىٰ بحسنِ الظنِّ ، ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « سلوا اللهَ الدرجاتِ العلا ؛ فإنَّما تسألونَ كريماً »(٢) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « إذا سألتُمُ اللهَ . . فأعظموا الرغبةَ ، وسلوا الفردوسَ الأعلىٰ ؛ فإنَّ اللهَ تعالىٰ لا يتعاظمُهُ شيءٌ »(٣) .

وقالَ بكرُ بنُ سليمٍ الصوافُ : دخلنا علىٰ مالكِ بنِ أنسٍ في العشيَّةِ التي

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٢٤) .

(٢) كذا في « القوت » (١/ ٢٢٤) ، وروى الترمذي (٢٥٧١) من حديث ابن مسعود رضي الله عنه مرفوعاً : « سلوا الله من فضله ؛ فإن الله عز وجل يحب أن يسأل ، وأفضل العبادة انتظار الفرج » .

(٣) رواه مسلم (٢٦٧٩) ولفظه : « إذا دعا أحدكم . . فلا يقل : اللهم ؛ اغفر لي إن شئت ، ولكن ليعزم المسألة ، وليعظم الرغبة ؛ فإن الله لا يتعاظمه شيء أعطاه » . وروى البخاري (٢٧٩٠) عن أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً : « فإذا سألتم الله . . فاسألوه الفردوس ؛ فإنه أوسط الجنة وأعلى الجنة » .

قُبضَ فيها ، فقلنا : يا أبا عبدِ اللهِ ؛ كيفَ تجدُكَ ؟ قالَ : لا أدري ما أقولُ لكُمْ ، إلا أنَّكُمْ ستعاينونَ مِنْ عفوِ اللهِ ما لمْ يكنْ لكمْ في حسابٍ ، ثمَّ ما برحنا حتَّىٰ أغمضناهُ(١) .

وقال يحيىٰ بنُ معاذٍ في مناجاتِهِ : (يكادُ رجائي لكَ معَ الذنوبِ يغلبُ رجائي لكَ معَ الأعمالِ ؛ لأنِّي أعتمدُ في الأعمالِ على الإخلاصِ ، وكيفَ أحرزُها وأنا بالآفةِ معروفٌ ؟! وأجدني في الذنوبِ أعتمدُ علىٰ عفوِكَ ، وكيفَ لا تغفرُها وأنتَ بالجودِ موصوفٌ ؟!)(٢) .

وقيلَ : إنَّ مجوسيّاً استضافَ إبراهيمَ الخليلَ عليهِ السلامُ ، فقالَ : إنْ أسلمتَ . . أضفتُكَ ، فمرَّ المجوسيُّ ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ إبراهيمَ عليهِ السلامُ : يا إبراهيمُ ؛ لمْ تطعمْهُ إلا بتغييرِ دينِهِ ونحنُ مِنْ سبعينَ سنةً نطعمُهُ علىٰ كفرِهِ ؟! فلوْ أضفتَهُ ليلةً ماذا كانَ عليكَ ؟ فمرَّ إبراهيمُ يسعىٰ خلفَ المجوسيِّ ، فردَّهُ وأضافَهُ ، فقالَ لهُ المجوسيُّ : ما السببُ فيما بدا لكَ ؟ فذكرَ لهُ : فقالَ لهُ المجوسيُّ : أهكذا يعاملُني ؟ ثمَّ قالَ : اعرضْ عليَّ الإسلامَ ، فأسلمَ(٣) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « حسن الظن بالله » (٨٥) ، ومن طريقه رواه القشيري في « رسالته » (ص ٢٤٦) .

(٢) الرسالة القشيرية (ص ٢٤٦) .

(٣) الرسالة القشيرية (ص ٢٤٧) ، قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٩/١٨٩) : (وجه تعلق هـٰذا بالرجاء : أنه تعالىٰ يجعل الأسباب الضعيفة موصلة لغفران الذنوب العظيمة) .

ورأى الأستاذُ أبو سهلٍ الصُّعْلُوكيُّ أبا سهلٍ الزجَّاجيَّ في المنامِ(١) ، وكانَ يقولُ بوعيدِ الأبدِ(٢) ، فقالَ لهُ : كيفَ حالُكَ ؟ فقالَ : وجدنا الأمرَ أسهلَ ممَّا توهمنا(٣) .

ورأىٰ بعضُهُمْ أبا سهلٍ الصُّعْلُوكيَّ في المنامِ علىٰ هيئةٍ حسنةٍ لا تُوصفُ ، فقالَ لهُ : يا أستاذُ ؛ بمَ نلتَ هـٰذا ؟ فقالَ : بحسنِ ظنِّي بربِّي(٤) .

وحُكِيَ أنَّ أبا العباسِ بنَ سُريجٍ رحمَهُ اللهُ تعالىٰ رأىٰ في مرضِ موتِهِ في منامِهِ كأنَّ القيامةَ قدْ قامَتْ ، وإذا الجبَّارُ سبحانَهُ يقولُ : أينَ العلماءُ ؟ قالَ : فجاؤوا ، ثمَّ قالَ : ماذا عملتُمْ فيما علمتُمْ ؟ قالَ : فقلنا : يا ربِّ ؛ قصَّرنا وأسأنا ، قالَ : فأعادَ السؤالَ كأنَّهُ لمْ يرضَ بالجوابِ وأرادَ جواباً غيرَهُ ، فقلتُ : أمَّا أنا.. فليسَ في صحيفتي الشركُ ، وقدْ وعدتَ أنْ تغفرَ ما دونَهُ ، فقالَ : اذهبوا بهِ ، فقدْ غفرتُ لكُمْ ، وماتَ بعدَ ذلكَ بثلاثِ ليالٍ(٥) .

وقيلَ : كانَ رجلٌ شِرِّيبٌ جمعَ قوماً مِنْ ندمائِهِ ، ودفعَ إلىٰ غلامٍ لهُ أربعةَ

---

(١) وضبطه الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٩/١٨٩) فقال : (الصعلوكي : بفتح الصاد وسكون العين المهملتين) .

(٢) فسوّىٰ بين الوعد والوعيد من حيث وجوب الإنجاز ، فلو أوعد الله بعقاب.. فعنده لا بدَّ من وقوعه .

(٣) رواه القشيري في « رسالته » (ص ٢٤٧) .

(٤) رواه القشيري في « رسالته » (ص ٢٤٧) .

(٥) الرسالة القشيرية (ص ٢٤٩) .

دراهمَ ، وأمرَهُ أنْ يشتري شيئاً مِنَ الفواكهِ للمجلسِ ، فمرَّ الغلامُ ببابِ مجلسِ منصورِ بنِ عمَّارٍ ، وهوَ يسألُ لفقيرٍ شيئاً ويقولُ : مَنْ دفعَ إليهِ أربعةَ دراهمَ . . دعوتُ لهُ أربعَ دعواتٍ ، قالَ : فدفعَ الغلامُ الدراهمَ إليهِ ، فقالَ منصورٌ : ما الذي تريدُ أنْ أدعوَ لكَ ؟ فقالَ : لي سيِّدٌ أريدُ أنْ أتخلَّصَ منهُ ، فدعا منصورٌ ، وقالَ : الأخرى ؟ فقالَ : أنْ يخلفَ اللهُ عليَّ دراهمي ، فدعا ، ثمَّ قالَ : الأخرى ؟ قالَ : أنْ يتوبَ اللهُ علىٰ سيِّدي ، فدعا ، ثمَّ قالَ : الأخرى ؟ فقالَ : أنْ يغفرَ اللهُ لي ولسيِّدي ولكَ وللقومِ ، فدعا منصورٌ .

فرجعَ الغلامُ ، فقالَ لهُ سيِّدُهُ : لِمَ أبطأتَ ؟ فقصَّ عليهِ القصَّةَ ، قالَ : وبمَ دعا ، فقالَ : سألتُ لنفسي العتقَ ، فقالَ لهُ : اذهبْ فأنتَ حرٌّ ، قالَ : وأيشِ الثاني ؟ قالَ : أنْ يُخلفَ اللهُ عليَّ الدراهمَ ، فقالَ : لكَ أربعةُ آلافِ درهم ، وأيشِ الثالثُ ؟ قالَ : أنْ يتوبَ اللهُ عليكَ ، قالَ : تبتُ إلى اللهِ تعالىٰ ، وأيشِ الرابعُ ؟ قالَ : أنْ يغفرَ اللهُ لي ولكَ وللقومِ وللمذكِّرِ ، قالَ : هٰذا الواحدُ ليسَ إليَّ ، فلمَّا باتَ تلكَ الليلةَ . . رأىٰ في المنامِ كأنَّ قائلاً يقولُ لهُ : أنتَ فعلتَ ما كانَ إليكَ ، أفترىٰ أني لا أفعلُ ما إليَّ ؟! قدْ غفرتُ لكَ وللغلامِ ولمنصورِ بنِ عمارٍ وللقومِ الحاضرينَ أجمعينَ(١) .

ورُوِيَ عنْ عبدِ الوهَّابِ بنِ عبدِ المجيدِ الثقفيِّ قالَ : رأيتُ جنازةً يحملُها

---

(١) الرسالة القشيرية (ص ٢٤٩) .

ثلاثةٌ مِنَ الرجالِ وامرأةٌ ، قالَ : فأخذتُ مكانَ المرأةِ ، وذهبنا إلى المقبرةِ ، وصلَّينا عليها ، ودفنا الميِّتَ ، فقلتُ للمرأةِ : مَنْ كانَ هـٰذا الميتُ منكِ ؟ قالتِ : ابني ، قلتُ : ولمْ يكنْ لكُمْ جيرانٌ ؟ قالَتْ : بلىٰ ، ولكنْ صغَّروا أمرَهُ ، فقلتُ : وأيشٍ كانَ هـٰذا ؟ قالتْ : مخنَّثاً ، قالَ : فرحمتُها وذهبتُ بها إلىٰ منزلي ، وأعطيتُها دراهمَ وحنطةً وثياباً ، قالَ : فرأيتُ تلكَ الليلةَ كأنَّهُ أتاني آتٍ كأنَّهُ القمرُ ليلةَ البدرِ ، وعليهِ ثيابٌ بيضٌ ، فجعلَ يتشكَّرُ لي ، فقلتُ : مَنْ أنتَ ؟ فقالَ : المخنَّثُ الذي دفنتموني اليومَ ، رحمَني ربِّي باحتقارِ الناسِ إيَّايَ⁽¹⁾ .

وقالَ إبراهيمُ الأُطْروشُ : كنَّا قعوداً ببغدادَ معَ معروفٍ الكرخيِّ علىٰ دجلةَ ، إذْ مرَّ قومٌ أحداثٌ في زورقٍ يضربونَ بالدفِّ ويشربونَ ويلعبونَ ، فقالوا لمعروفٍ : أما تراهُمْ يعصونَ اللهَ تعالىٰ مجاهرينَ ؟ ادعُ اللهَ عليهِمْ ، فرفعَ يديهِ وقالَ : إلـٰهي ؛ كما فرَّحتَهُمْ في الدنيا ففرِّحْهُمْ في الآخرةِ ، فقالَ القومُ : إنَّما سألناكَ أنْ تدعوَ عليهِمْ ، فقالَ : إذا فرَّحَهُمْ في الآخرةِ . . تابَ عليهِمْ⁽²⁾ .

وكانَ بعضُ السلفِ يقولُ في دعائِهِ : يا ربِّ ؛ وأيُّ أهلِ دهرٍ لمْ يعصوكَ ؟ ثمَّ كانَتْ نعمتُكَ عليهِمْ سابغةً ، ورزقُكَ عليهِمْ دارّاً ، سبحانَكَ ما أحلمَكَ ! وعزَّتِكَ ؛ إنَّكَ لتُعصىٰ ثمَّ تسبغُ النعمةَ وتدرُّ الرزقَ حتَّىٰ كأنَّكَ

---

(١) الرسالة القشيرية (ص ٢٥٠) .

(٢) رواه البيهقي في « الشعب » (٦٢٧٦) ، والقشيري في « رسالته » (ص ٢٥١) .

يا ربَّنا إنَّما تُطاعُ ، سبحانَكَ ما أحلمَكَ ! تُعصىٰ وتدرُّ الرزقَ وتسبغُ النعمة حتىٰ لكأنَّكَ يا ربَّنا لا تغضبُ(١) .

فهـٰذهِ هيَ الأسبابُ التي يُجتلبُ بها روحُ الرجاءِ إلىٰ قلوبِ الخائفينَ والآيسينَ ، فأمَّا الحمقى المغرورونَ . . فلا ينبغي أنْ يسمعوا شيئاً مِنْ ذلكَ ، بلْ يسمعونَ ما سنوردُهُ في أسبابِ الخوفِ ، فإنَّ أكثرَ الناسِ لا يصلحُ إلا على الخوفِ ؛ كالعبدِ السوءِ والصبيِّ العَرِمِ(٢) ، لا يستقيمُ إلا بالسوطِ والعصا ، وإظهارِ الخشونةِ في الكلامِ ، وأمَّا ضدُّ ذلكَ . . فيُسدُّ عليهِمْ بابُ الصلاحِ في الدينِ والدنيا .

* * *

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/١٥١) .

(٢) **العرم** : الشرس .

RECÂ VE ÜMÎDİN TEDÂVİSİ

Bilmiş ol ki; iki sınıf insan, ümid ve recâ bakımından tedâviye muhtaçtır. Bunlardan birisi ümitsizliğe düşüp tamamen ibâdeti terk eden, diğeri de fazla korkuya kapılıp kendini ve ailesini rahatsız edecek şekilde ibâdete dalandır. Bunların ikisi de îtidalden ayrılmış olup, biri tefrît ve diğeri de ifrâta kaçmıştır. Onun için bunları îtidale sevk edecek tedâviye ihtiyaçları vardır. İsyâna dalıp ibâdete yüz çevirmek sûretiyle Allah'a ümit bağlayan kimselere gelince; bu gibiler hakkında ümit tedâvisi zehir olur. Bu gibi aldanmışlar, ancak korku ile tedâvi edilir ve korkuyu harekete getirecek sebepler onlara hatırlatılır. Bunun için vâizin görevi, bütün eksiklik ve illetli taraflarını göz önüne alarak illeti arttırıcı şekilde tedâvi ile değil, zıddı ile tedâviye çalışmaktır.

Zîra bütün vasıf ve ahlâkta aranan, iktisad ve îtidaldir. İşlerin hayırlısı da orta derecesidir. İster ileri, ister geri olsun, ortadan ayrılan hiç bir taraf makbul değildir. Ortadan ayrıldığı vakit onu ortaya getirmek çareleri aranır. Yoksa temayül ettiği tarafa teşvîk doğru olmaz. Aslında bu zamanda ümit kapılarını fazla açmamak lâzımdır. Korkutmakta da fazla mübalâğa etmemelidir. Çünkü her iki hal de insanı doğruya ve ortaya yaklaştırmayabilir. Fazla korkutmakla adam tamamen ümitsizlik ve ye'se düşeceği gibi, fazla ümitlendirmek de insanları tamamen helâke sürükleyebilir. Fakat ümit, gönüllere hafif ve nefse zevkli geldiği gibi, vâizin aradığı, gönülleri kendine çekmek ve ne bahasına olursa olsun halk arasında iyi bir ün kazanmak olduğundan, ümit tarafını tercîhe yönelir ve bozulan şeyin daha fazla bozulmasına sebep olur. İsyâna dalanlar, vâizin verdiği bu ümîde kapılarak isyan ve azgınlıklarına devam ederler. Bunun için **Hz. Ali**: "Gerçek âlim, cemâatini Allah'ın mekrinden emîn kılmayıp rahmetinden de ümitsizliğe düşürmeyen kimsedir." dedi.

Biz kitap ve sünnete uyarak, ümitsizliğe düşeni ve fazla korkanı bu vartadan kurtarmak için recâ ve ümit sebeplerini anlatalım. Kitap ile sünnet, havf ile recâyı içine almıştır. Çünkü onlar, her çeşit hastalar hakkında şifa sebeplerini toplamışlardır. Maksat, peygamber vârisi olan âlimlerin ihtiyaca göre halkı bunlarla tedâvi etmeleridir. Fakat reçeteyi verirken, her ilacın her hastalığa şifa olduğunu sanan câhiller gibi değil, mütehassıs doktorlar gibi olmalıdır.

Recâ hali iki şey ile galebe çalar. Birincisi ibret almak, ikincisi de âyet, hadîs ve haberleri okumaktır.

İbret almaya gelince; **"Şükür Kitâbı"**nda anlattığımız çeşitli nîmetleri düşünmektir. Allahu Teâlâ'nın kullarına verdiği sayısız nîmetleri, insan fıtratında göz önünde bulundurduğu, şâyân-ı hayret hikmetleri, vücûdunun devamında zarurî olan gıdâ âletleri gibi şeyleri kendisine nasıl bahşettiğini, muhtaç olduğu parmak ve tırnakları nasıl verdiğini, ayrıca süs olarak yay gibi kaşlar, çeşitli göz renkleri, kızıl dudaklar ve benzeri asıl maksadı bozmayıp güzelliği kaybeden şeyleri onda yarattığını bildiği vakit, şöyle düşünebilir:

"Bütün bu ihtiyaç âletlerini ayrıca süs ve zînetleri insana veren Allahu Teâlâ bunların ebedî helâkine nasıl râzı olur? Hattâ insan tam mânasıyla düşündüğü vakit, insanların çoğunun dünya saâdeti için gerekli sebepler hazırlanmış olduğundan hiç dirilmeyeceği veya hiç azap olmayacağı kendisine haber verilse bile, ölümü yine istemez. Ölümü istememesi, yalnız yok olmaktan hoşlanmadığı için değil, dünyadaki nîmet sebeplerinin çokluğundandır. Ölümü temennî edenler, çok az kimselerdir. Bunlar da pek ender hallerde ve garip vakalarda ölümü isterler. Dünyada çoğunluğun huzur ve refahta olduğuna, Allahu Teâlâ'nın sünnet ve âdetinde de değişiklik olmayacağına göre, âhiretin de böyle olması kuvvetli bir ihtimaldir." der.

Zîra dünya ve âhireti sevk u idâre eden birdir. O da kullarını esirgeyen, bağışlayan, onlara karşı son derece merhametli olup yarlığayan bir Allahu Teâlâ'dır. Bütün bunları insan, gerçek bir şekilde düşündüğü vakit, ümit tarafı kuvvetlidir. İbret alma taraflarından birisi de dünya düzenini sağlamak ve "Kulları için bir rahmet vesîlesi olmak üzere teşrî hikmetini düşünmektir. Hattâ âriflerden biri, Bakara sûresindeki "müdâyene âyeti"ni ümit sebeplerinin en kuvvetlilerinden birisi olarak görmektedir. Ona: "Bu âyette ümîde sebep ne vardır?" diye sorduklarında, o: "Dünyanın hepsi azdır. Şüphesiz az olan dünyadan, insanın rızkı da azdır. Deyn (borç) ise rızkından azdır. Bak bu sûrede nasıl Allahu Teâlâ en uzun âyetini indirdi. Maksadı, kulunu, dînini korumakta ihtiyat yoluna hidâyet etmektir. Ya daha ne dünya ve ne de âhirette bir ivazı olmayan dînini nasıl korumasın?" demiştir.

İkinci fen, âyet ve haberleri araştırmaktır. Recâ hakkında vârid olan haberler sayılamayacak kadar çoktur.

Recâ hakkında vârid olan âyetler:

قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذٖينَ أَسْرَفُوا عَلٰى أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ
رَحْمَةِ اللّٰهِ إِنَّ اللّٰهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمٖيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحٖيمُ

“De ki: “Ey kendilerinin aleyhinde (günâhta) **haddi aşanlar, Allah’ın rahmetinden ümîdinizi kesmeyin. Çünkü Allah bütün günâhları yarlığar. Şüphesiz ki O, çok yarlığayıcıdır, çok esirgeyicidir.”** (Zümer sûresi, 39/53) Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bu âyeti okuduğu vakit: *“Aldırış etmez, O, gafûr ve rahîmdir.”* buyurdu.

وَالْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ

“Melekler de Rablerini hamd ile tesbîh ediyorlar ve yerdekiler için mağfiret diliyorlar.” (Şûrâ sûresi, 42/5)

Cehennemi, düşmanları için hazırlayıp, onunla dostlarını korkuttuğunu beyân etmek üzere:

لَهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ ظُلَلٌ مِنَ النَّارِ وَمِنْ تَحْتِهِمْ ظُلَلٌ ذٰلِكَ
يُخَوِّفُ اللّٰهُ بِهٖ عِبَادَهُ

“Onların üstlerinde tabakalar, altlarında ateşten tabakalar vardır. İşte Allah, kullarını bununla korkutuyor.” (Zümer sûresi, 39/16) buyurmuştur. Diğer âyette şöyle buyrulmuştur:

وَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ

“Kâfirler için hazırlanmış olan o ateşten sakının.” (Âl-i İmrân sûresi, 3/131) Başka bir âyette:

فَأَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظّٰى لَا يَصْلَاهَا إِلَّا الْأَشْقٰى اَلَّذِي كَذَّبَ وَتَوَلّٰى

“İşte ben size alevlendikçe alevlenen bir ateş(in tehlikesin)**i haber verdim ki, ona en bedbaht olandan başkası giremez.** (Öyle bedbaht ki) **o, hakkı yalanlamış,** (îmandan) **yüz çevirmiştir.”** (Leyl sûresi, 92/15-16) Bir başka âyette şöyle buyrulmuştur:

وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ لِلنَّاسِ عَلٰى ظُلْمِهِمْ

"Hakîkat Rabbin, zulümlerine rağmen, insanlar için mağfiret sâhibidir." (Ra'd sûresi, 13/6)

Denildi ki, Resûl-i Ekrem (s.a.v.) durmadan, ümmetinin affını Allah'tan dilerken kendisine: *"Bu âyet nâzil olduğu halde hâlâ râzı olmadın mı?"* denildi. Allahu Teâlâ'nın:

وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰى

"Muhakkak ki Rabbin sana verecek de hoşnûd olacaksın." (Duhâ sûresi, 93/5) âyetinin tefsîrinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Ümmetinden bir kişi cehennemde iken Muhammed râzı olmaz."* buyurmuştur.

Ebû Câfer Muhammed b. Ali, Iraklılara hitâben: "Siz Iraklılar Kur'an'da en büyük ümit âyetinin:

قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلٰى أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ
رَحْمَةِ اللّٰهِ

"De ki: "Ey kendilerinin aleyhinde (günâhta) **haddi aşanlar, Allah'ın rahmetinden ümîdinizi kesmeyiniz. Çünkü Allah bütün günâhları yarlığar."** (Zümer sûresi, 39/53) âyet-i celîlesi olduğunu sanırsınız. Hâlbuki biz, Ehl-i Beyt olarak en büyük ümit âyetinin: **"Muhakkak ki Rabbin sana verecek de hoşnûd olacaksın."** (Duhâ sûresi, 93/5) âyeti olduğunu biliriz." dedi.

Haberlere gelince:

Ebû Mûsâ' nın rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

أُمَّتِي أُمَّةٌ مَرْحُومَةٌ لَا عَذَاب عَلَيْهَا فِي الْاٰخِرَةِ عَجَّلَ اللّٰهُ عِقَابَهَا فِي الدُّنْيَا الزَّلَازِلَ وَالْفِتَنَ، فَإِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ دُفِعَ إِلٰى كُلِّ رَجُلٍ مِنْ أُمَّتِي رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ فَقِيلَ: هٰذَا فِدَاؤُكَ مِنَ النَّارِ

“Ümmetim, rahmet olunmuş, bir ümmettir. Âhirette onlar için azap yoktur. Allahu Teâlâ onların cezâlarını, deprem ve kargaşalıklar gibi şeylerle acele olarak dünyada verir. Kıyâmet günü olduğu vakit, ümmetimden her birinin yerine Yahudilerden biri getirilir ve: “Bu, cehennemde senin fidyendir.” denir.”[9] buyurmuştur. Diğer ifade ile:

يَأْتِي كُلُّ رَجُلٍ مِنْ هٰذِهِ الْأُمَّةِ بِيَهُودِيٍّ أَوْ نَصْرَانِيٍّ إِلٰى جَهَنَّمَ فَيَقُولُ هٰذَا فَدَائِي مِنَ النَّارِ

“Bu ümmetten her biri, bir Yahudi veya Hıristiyan ile cehenneme gider ve “İşte bu, cehennemden benim fidyemdir.” der de, o cehenneme atılır.”[10] buyrulmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْحُمَّى مِنْ فَيْحِ جَهَنَّمَ وَهِيَ حَظُّ الْمُؤْمِنِ مِنَ النَّارِ

“Sıtma, cehennemin kaynama ve sıcaklığındandır. Mü’minin cehennemden nasîbi budur.”[11] buyurmuştur.

يَوْمَ لَا يُخْزِي اللّٰهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَهُ

---

[9] Ebû Dâvud, bâzı eksiklikleri ile rivayet etmiştir. Ayrıca İbn Mâce Enes’den rivayet etmiştir.

[10] Müslim, Ebû Mûsâ’dan rivayet etmiştir.

[11] Ahmed, Ebû Sâlih’den rivayet etmiştir.

"O gün Allah peygamberini ve îman edip onunla beraber olanları rüsvây etmeyecek." (Tahrîm sûresi, 66/8) âyet-i celîlesinin tefsîrinde rivâyet edildiğine göre Allahu Teâlâ Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e: *"Ümmetinin hesabını sana vereyim."* buyurdu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Yok yâ Rabbi, sen benden daha merhametlisin."* dedi. Bunun üzerine Allahu Teâlâ: *"Ben de ümmetin husûsunda seni rüsvây etmem."* buyurdu.

Enes'in rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ümmeti hakkında: *"Yâ Rabbi, ümmetimin kusurlarını başkasının duymaması için, onların hesabını bana ver."* dedi. Allahu Teâlâ: *"Onlar senin ümmetin ise benim de kullarımdır. Ben onlara senden daha merhametliyim. Onların hesaplarını yalnız ben göreceğim. Ne başkaları, ne de sen onların kusurlarını bilmemen için hesaplarını kimseye verecek değilim."* buyurdu. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurdu:

حَيَاتِي خَيْرٌ لَكُمْ وَمَوْتِي خَيْرٌ لَكُمْ، أَمَّا حَيَاتِي فَأَسُنُّ لَكُمُ السُّنَنَ وَأُشَرِّعُ لَكُمُ الشَّرَايِعَ. وَأَمَّا مَوْتِي فَإِنَّ أَعْمَالَكُمْ تُقْرَضُ عَلَيَّ فَمَا رَأَيْتُ مِنْهَا حَسَنًا حَمِدْتُ اللّٰهَ عَلَيْهِ، وَمَا رَأَيْتُ مِنْهَا سَيِّئًا اِسْتَغْفَرْتُ اللّٰهَ تَعَالٰى لَكُمْ

"Hayâtım da sizin için hayırlıdır, ölümüm de hakkınızda hayırlıdır. Hayâtımın hayırlı olması, size şerîatler ve sünnetler getirmem bakımındandır. Ölümümün hayırlı olması, sizin amelleriniz bana gösterilir; iyi amellerinizi gördüğüm vakit Allah'a hamd ederim, kusurlarınızı gördüğüm vakit sizin için Allah'tan mağfiret dilerim."[12]

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): يَا كَرِيمَ الْعَفْوِ dedi.

---

[12] Bezzar Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayet etmiştir.

Cebrail aleyhisselâm:

– *“Bunun ne demek olduğunu biliyor musun? Bu, günâhları rahmeti ile affeder, keremi ile de sevaba çevirir, demektir.”* dedi.

Yine bir gün Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bir adamın: “Allahım, senden nîmetinin tamamını isterim.” dediğini duydu ve adama: *“Nîmetin tamamının ne olduğunu biliyor musun?”* diye sordu. Adam: “Bilemiyorum.” deyince, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Cennete girmektir.”*[13] buyurdu. Âlimler ise: “Allahu Teâlâ bizim için İslâm dînine razı olmakla bize nîmetini tamamladı.” dediler. Nitekim âyet-i celîlede:

وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا

“Sizin dîninizi kemâle erdirdim, üzerinizdeki nîmetimi tamamladım ve size dîn olarak Müslümanlığı (verip ondan) **hoşnûd oldum.”** (Mâide sûresi, 5/3) buyrulmuştur. Yine haberde şöyle vârid olmuştur:

إِذَا أَذْنَبَ الْعَبْدُ ذَنْبًا فَاسْتَغْفَرَ اللّٰهَ يَقُولُ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ لِمَلَائِكَتِهِ
انْظُرُوا إِلٰى عَبْدِي أَذْنَبَ ذَنْبًا فَعَلِمَ أَنَّ لَهُ رَبًّا يَغْفِرُ الذُّنُوبَ
وَيَأْخُذُ بِالذَّنْبِ أُشْهِدُكُمْ أَنِّي قَدْ غَفَرْتُ لَهُ

“Kul bir günâh işleyip akabinde tövbe ettiği vakit, Allahu Teâlâ meleklerine: “Kuluma bakın, günâh işledi, günâhının cezasını veren ve mağfiret eden bir Rabbi olduğunu bildi ve tövbe etti. Şâhid olun, onu mağfiret ettim.” buyurur.”[14] Yine haberde:

---

[13] Yukarıda geçmiştir.

[14] Buhârî ile Müslim, Ebû Hüreyre’den rivayet etmişlerdir.

لَوْ أَذْنَبَ الْعَبْدُ حَتّٰى تَبْلُغَ ذُنُوبُهُ عَنَانَ السَّمَاءِ غَفَرْتُهَا لَهُ مَا
اسْتَغْفَرَنِي وَرَجَانِي

"Eğer kulum göklerdeki bulutlara kadar yükselecek günâh işlese, benden ümîdini kesmeyip mağfiret diledikçe, ben onu mağfiret ederim."[15] diye vârid olmuştur. Diğer haberde şöyle vârid olmuştur:

لَوْ لَقِيَنِي عَبْدِي بِقِرَابِ الْأَرْضِ ذُنُوبًا لَقِيتُهُ بِقِرَابِ الْأَرْضِ مَغْفِرَةً

"Kulum bana yer dolusu günâh ile gelse, ben ona yer dolusu mağfiret ile mülâki olurum."[16] Hadîste:

إِنَّ الْمَلَكَ لَيَرْفَعُ الْقَلَمَ عَنِ الْعَبْدِ إِذَا أَذْنَبَ سِتَّ سَاعَاتٍ
فَإِنْ تَابَ وَاسْتَغْفَرَ لَمْ يَكْتُبْهُ عَلَيْهِ وَإِلَّا كَتَبَهَا سَيِّئَةً

"İnsan bir günâh işlediği vakit, altı saatlik bir süre melek günâhı yazmadan bekler; adam tövbe ederse onu hiç yazmaz. Tövbe etmezse bir günâh olarak yazar." Diğer bir ifade ile:

فَإِذَا كَتَبَهَا عَلَيْهِ وَعَمِلَ حَسَنَةً قَالَ صَاحِبُ الْيَمِينِ لِصَاحِبِ
الشِّمَالِ وَهُوَ أَمِيرٌ عَلَيْهِ: أَلْقِ هٰذِهِ السَّيِّئَةَ حَتّٰى أَلْقِي مِنْ حَسَنَاتِهِ
وَاحِدَةً تَضْعِيفَ الْعَشْرِ وَأَرْفَعُ لَهُ تِسْعَ حَسَنَاتٍ، فَتُلْقٰى عَنْهُ السَّيِّئَةُ

"Soldaki melek günâhı yazdıktan sonra, adam bir iyilik yaparsa, reis olan sağdaki melek soldaki meleğe: "Sen o günâhı hesaptan düş." der. Soldaki de bunun bir iyiliğinin karşılığı olan on mükâfatın

---

15. Tirmizî Enes'den rivayet etmiştir.
16. Müslim, Ebû Zer'den rivayet etmiştir.

birini düşürür dokuzunu yazar ve böylece günâhı düşmüş olur."[17] buyrulmuştur.

Yine Enes'in rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Kul bir günâh işlediği zaman aleyhine olarak defterine yazılır."* buyurdu. Bedevînin biri:

- "Tövbe ederse ne olur?" deyince Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Defterinden silinir."* buyurdu. Adam:

- "Tekrar günâh işlerse ne olur?" diye sordu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Tekrar yazılır."* buyurdu. Adam:

- "Tekrar tövbe ederse?" diye sorunca Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Tekrar silinir."* buyurdu. Adam:

- "Defterden günâhın silinmesi ne zamana kadar devam eder?" dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Tamamen tövbe edip Allah'a yönelinceye kadar devam eder."* buyurduktan sonra devamla:

"Kul istiğfardan usanmadıkça, Allahu Teâlâ da mağfiretten usanmaz. Bir kul bir haseneyi niyet ettiği vakit, daha onu yapmadan sağdaki melek, hemen defterine bir sevap yazar. Niyet ettiği bu iyiliği yaptığı vakit, bire on nispetinde artırarak yazar. Sonra yedi yüz dereceye (ve daha fazlaya) *yükseltir. Kötülük yapmayı niyet ettiği vakit, yapmadan bir şey yazılmaz. Niyet ettiği bu kötülüğü yaptığı vakit defterine bir günâh olarak geçirilir. Bununla beraber ileride Allahu Teâlâ'nın af ve mağfireti vardır."*[18] buyurmuştur.

Adamın biri Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e gelerek:

---

[17] Beyhakî, Ebû Umâme'den rivayet etmiştir.

[18] Beyhakî **"Şuabü'l-Îman"**da rivayet etmiştir. Birçok rivâyet yolları vardır.

- "Yalnız Ramazan orucunu tutar ve yalnız farz olan beş vakit namazı kılarım, bunlara bir şey ilâve etmem. Zekât, sadaka verecek ve haccedecek de bir şeyim yoktur. Öldüğüm vakit neredeyim?" diye sorar. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) adamın bu sorusunu gülümseyerek karşılar ve:

"Evet, benimle berabersin. Eğer, kalbini iki şeyden, gıll u gış ve hasetten; dilini iki şeyden, gıybet ve yalandan; gözünü de iki şeyden, yabancıya bakmaktan ve Müslüman'a hakaretle nazar etmekten korursan. İşte bunları yerine getirirsen, cennette benimle beraber yan yana olursun."[19] buyurdu.

Enes'in rivâyet ettiği uzun bir hadîste; Bedevînin biri Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e: "Bütün bu insanların hesabını kıyâmet gününde kim tâkip edecek?" dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Allahu Teâlâ tâkip edecek"* buyurdu. Bedevî:

- "Bizzat kendisi mi?" diye tekrar etti. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) yine;

- *"Evet"* deyince, bedevî güldü. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bedevîye:

- *"Niçin güldün?"* buyurdu. Bedevî:

- "Kerem sâhibi, gücü yettiği vakit affeder, hesap gördüğü vakitte de müsamaha eder." dedi. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Bedevî doğru söyledi. Allah'tan daha keremli kimse olamaz. O, bütün keremlilerden keremlidir."* dedikten sonra: *"Bedevî fakîh oldu"* buyurdu.

Bu uzun hadîste yine:

- *"Allahu Teâlâ Kâbe'yi şereflendirdi ve yüceltti. Eğer bir kul taş*

---

[19] Hadîs yukarıda geçmiştir.

taş Kâbe'yi yıksa, sonra da yaksa, Allah'ın velîlerinden birisine hakaret edenin günâhı gibi günâh işlemiş olmaz." buyurdu. Bedevî:

- "Allah'ın velîleri kimlerdir?" diye sorunca. Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Mü'minlerin hepsi Allah'ın velîleridir. Allahu Teâlâ'nın:* **"Allah îman edenlerin yardımcısıdır. Onları karanlıklardan nûra çıkarır."** (Bakara sûresi, 2/257) *sözünü duymadın mı?"* buyurdu.

Bâzı haberlerde: اَلْمُؤْمِنُ أَفْضَلُ مِنَ الْكَعْبَةِ *"Mü'min Kâbe'den üstündür."*[20]

اَلْمُؤْمِنُ طَيِّبٌ طَاهِرٌ

"Mü'min, temiz ve tâhirdir."

اَلْمُؤْمِنُ أَفْضَلُ عَلَى اللّٰهِ مِنَ الْمَلَائِكَةِ

"Mü'min, Allah katında meleklerden efdaldir."[21] diye vârid olmuştur. Yine haberde:

خَلَقَ اللّٰهُ تَعَالٰى جَهَنَّمَ مِنْ فَضْلِ رَحْمَتِهٖ سَوْطًا يَسُوقُ بِهٖ
عِبَادَهُ إِلَى الْجَنَّةِ

"Allahu Teâlâ cehennemi kendi fazl u rahmetinden bir kamçı olarak yarattı. O sayede Allahu Teâlâ kullarını cennete sevk eder."[22] diye vârid olmuştur. Diğer bir haberde de şöyle vârid olmuştur: *"Allahu Teâlâ buyuruyor ki; mahlûkatı benden yararlanmaları için yarattım, yoksa ben onlardan yararlanmak için değil."*

Ebû Saîd el-Hudrî'nin rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[20] İbn Mâce İbn Ömer'den ayrı ifade ile rivayet etmiştir.
[21] İbn Mâce Ebû Hüreyre'den rivâyet etmiştir.
[22] Bu ifade ile bulunamamıştır. Buhârî'de benzeri vardır.

مَا خَلَقَ اللّٰهُ تَعَالٰى شَيْئًا إِلَّا جَعَلَ لَهُ مَا يَغْلِبُهُ وَجَعَلَ رَحْمَتَهُ
يَغْلِبُ غَضَبَهُ

"Allahu Teâlâ'nın yarattığı hiç bir şey yoktur ki ona gâlip geleni yaratmış olmasın. Rahmetini de gadabına gâlip kılmıştır."[23] buyurmuştur. Meşhur bir haberde:

إِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى كَتَبَ عَلٰى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ الْخَلْقَ
إِنَّ رَحْمَتِي تَغْلِبُ غَضَبِي

"Allahu Teâlâ mahlûkatı yaratmadan önce rahmeti kendine yazdı ve: "Muhakkak rahmetim gadabıma gâliptir." buyurdu."[24] diye vârid olmuştur.

Muaz ve Enes'in rivâyetlerinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Lâ ilâhe illallah" diyen cennete girer."*[25] buyurmuştur. Ve yine:

مَنْ كَانَ اٰخِرُ كَلَامِهِ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ لَمْ تَمَسَّهُ النَّارُ

"Son sözü "Lâ ilâhe illallah" olan kimseye cehennem ateşi temas edemez."[26] buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bir hadîsinde şöyle buyurmuştur:

مَنْ لَقِيَ اللّٰهَ لَا يُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا حُرِّمَتْ عَلَيْهِ النَّارُ

"Allah'a ortak koşmadan O'na mülâki olan kimseye cehennem

---

[23] Ebû'ş-Şeyh ve İbn Hâtem rivayet etmişlerdir.
[24] Buhârî ile Müslim, Ebû Hüreyre'den rivâyet etmişlerdir.
[25] Taberânî **"Dua"** bahsinde rivayet etmiştir. Hadîs yukarıda geçmiştir.
[26] Ebû Dâvud ve Hâkim rivayet etmişlerdir. Hâkim, sahih olduğunu söylemiştir.

ateşi harâm olur."[27] Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Kalbinde zerre kadar îmanı olan cehenneme girmez."*[28] buyurmuştur. Diğer bir haberde:

لَوْ عَلِمَ الْكَافِرُ سِعَةَ رَحْمَةِ اللّٰهِ مَا اٰيِسَ مِنْ جَنَّتِهٖ أَحَدٌ

"Eğer kâfir Allah'ın geniş rahmetini bilse, cennetten hiç biri ümidini kesmezdi."[29] diye vârid olmuştur. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ

"Muhakkak o sâatın zelzelesi büyük bir şeydir." (Hac sûresi, 22/1) âyet-i celîlesini okuduğu zaman:

أَتَدْرُونَ أَيَّ يَوْمٍ هٰذَا؟ هٰذَا يَوْمُ يُقَالُ لِاٰدَمَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ
قُمْ فَابْعَثْ بَعْثَ النَّارِ مِنْ ذُرِّيَّتِكَ فَيَقُولُ كَمْ؟ فَيُقَالُ مِنْ كُلِّ
أَلْفٍ تِسْعَمِائَةٍ وَتِسْعَةٍ وَتِسْعُونَ إِلَى النَّارِ وَوَاحِدٌ إِلَى الْجَنَّةِ

"Bugünün hangi gün olduğunu biliyor musunuz? Bugün öyle bir gündür ki, o günde Âdem aleyhisselâma: "Kalk, soyundan cehenneme girecekleri ayır ve cehenneme sevk et." denecek. Adem aleyhisselâm: "Ne kadarını?" diye sorunca, her bin kişiden dokuz yüz doksan dokuzunu cehenneme ve birini de cennete, denilecektir." buyurdu. Bunu duyan ashab şaşırdı; o gün iş ve güçlerinden vaz geçip, ağlayıp sızlamaya başladılar. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bunların yanına giderek:

مَا لَكُمْ لَا تَعْمَلُونَ

---

[27] Buhârî ile Müslim, Enes'den rivayet etmişlerdir.
[28] Ahmed, Sehl'den rivayet etmiştir. İsnâdı sahihdir.
[29] Buhârî ile Müslim, Ebû Hüreyre'den rivayet etmişlerdir.

- *"Ne oldu size, neden çalışmıyorsunuz?"* diye sordu. Ashab:

- "Verdiğin bu haberden sonra daha kim çalışabilir?" dediler. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

كَمْ أَنْتُمْ فِي الْأُمَمِ؟ أَيْنَ تَأْوِيلُ وَثَارِيسُ وَمَنْسِكُ وَيَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ أُمَمٌ لَا يُحْصِيهَا إِلَّا اللّٰهُ تَعَالٰى إِنَّمَا أَنْتُمْ فِي سَائِرِ الْأُمَمِ كَالشَّعْرَةِ الْبَيْضَاءِ فِي جِلْدِ الثَّوْرِ الْأَسْوَدِ وَكَالرَّقْمَةِ فِي ذِرَاعِ الدَّابَّةِ

"Tevîl veya Bâdil, Sâris, Mensik, Ye'cuc ve Me'cuc gibi sayılamayacak kadar çok olan milletler nerede? Bunlara nispetle siz siyah öküzün sırtında beyaz kıllar ve hayvanın kolundaki bir nişan gibisiniz."[30] buyurdu.

Düşün ve bir bak ki, önce korku kamçısı ile insanları nasıl sevk ediyor? Sonra da ümit ipi ile onları Allah'a nasıl çekiyor? Önce onları korku kamçısı ile sevk etti. Burada îtidalden ümitsizlik aşırılığına kapıldıklarını görünce, ümit ilacı ile onları tedâvi etti, iktisad ve îtidâle sevk etti; ikincisi, birinciyi bozmuş değildir. Fakat birincide onların şifâyâb olmalarına sebep gördüğü şeyi onlara anlattı ve bununla yetindi. Lâkin ümit ile tedâviye muhtaç olduklarını görünce hâdisenin tamamını anlattı. İşte vâizlere düşen vazîfe, vâizlerin efendisi olan Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in yolunu tutarak, bâtınî hastalıkları göz önünde bulundurmak sûretiyle ihtiyaç nispetinde korku ve ümit vâsıtalarını kullanmaktır. Buna riâyet etmeyen vâizin, daima ifsâdı, ıslâhından çoktur.

---

30. Tirmizî İmran b. Husayn'den rivayet etmiş, hasen ve sahih olduğunu söylemiştir.

Yine haberde:

لَوْ لَمْ تُذْنِبُوا لَخَلَقَ اللّٰهُ خَلْقًا يُذْنِبُونَ فَيَغْفِرُ لَهُمْ (وَفِي لَفْظٍ اٰخَرَ)
لَذَهَبَ بِكُمْ وَجَاءَ بِخَلْقٍ يُذْنِبُونَ فَيَغْفِرُ لَهُمْ إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ

"Eğer siz günâh işlemeseniz, Allahu Teâlâ başka mahlûk yaratır, onlar isyân eder ve Allahu Teâlâ onları mağfiret ederdi." Diğer bir ifade ile: *"Sizi helâk eder, başka mahlûk yaratır, onlar isyân eder ve onları mağfiret ederdi. Çünkü o fazlası ile mağfiret edici ve büyük rahmet sâhibidir."*[31] diye vârid olmuştur. Yine haberde:

لَوْ لَمْ تُذْنِبُوا لَخَشِيتُ عَلَيْكُمْ مَا هُوَ شَرٌّ مِنَ الذُّنُوبِ الْعُجْبُ

"Eğer günâh işlemeseniz günâhtan daha fenâsı olan ucubdan sizin için korkardım."[32] Başka bir haberde: *"Nefsimi kudret elinde bulunduran Allah'a yemîn ederim ki, Allahu Teâlâ kuluna, şefkatli bir annenin yavrusuna olan merhametinden çok daha şefkatli ve merhametlidir."*[33] diye vârid olmuştur.

Yine Peygamberimiz (s.a.v.):

لَيَغْفِرَنَّ اللّٰهُ تَعَالٰى يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَغْفِرَةً مَا خَطَرَتْ عَلٰى قَلْبِ
أَحَدٍ حَتّٰى إِنَّ إِبْلِيسَ لَيَتَطَاوَلُ لَهَا رَجَاءَ أَنْ تُصِيبَهُ

"Allahu Teâlâ kıyâmet günü, kimsenin hatırına gelmeyecek şekilde büyük bir umumî af ilân edecek, hattâ şeytan bile bu aftan kendisine bir şey isâbet eder mi diye ümitlenecektir."[34] buyurmuştur.

---

[31] Müslim, Ebû Eyyûb'dan rivayet etmiştir.
[32] Bezzar ve İbn Hibban **"Zuafa"**da Enes'den rivayet etmişlerdir.
[33] Buhârî ile Müslim, Ömer'den rivayet etmişlerdir.
[34] İbn Ebi'd-Dünya, İbn Mes'ûd'dan rivayet etmiştir.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ لِلّٰهِ تَعَالٰى مِائَةَ رَحْمَةٍ اِدَّخَرَ مِنْهَا عِنْدَهُ تِسْعًا وَتِسْعِينَ رَحْمَةً وَأَظْهَرَ مِنْهَا فِي الدُّنْيَا رَحْمَةً وَاحِدَةً فَبِهَا يَتَرَاحَمُ الْخَلْقُ، فَتَحِنُّ الْوَالِدَةُ عَلٰى وَلَدِهَا وَتَعْطِفُ الْبَهِيمَةُ عَلٰى وَلَدِهَا، فَإِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ ضَمَّ هٰذِهِ الرَّحْمَةَ إِلَى التِّسْعِ وَالتِّسْعِينَ ثُمَّ بَسَطَهَا عَلٰى جَمِيعِ خَلْقِهِ وَكُلُّ رَحْمَةٍ مِنْهَا طِبَاقُ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ. قَالَ: فَلَا يَهْلَكُ عَلَى اللّٰهِ يَوْمَئِذٍ إِلَّا هَالِكٌ

"Allahu Teâlâ'nın yüz rahmeti vardır. Doksan dokuzunu nezd-i ilâhîsinde alıkoydu ve dünyaya bir rahmeti indirdi. Halkın birbirine merhameti, annenin evlâdına şefkati, hayvanların yavrularına acımaları hep bu bir rahmetin tesîridir. Kıyâmet günü olduğu vakit O, bir rahmeti de doksan dokuz rahmetine ekler ve yüz rahmet olarak halka açar. Her rahmeti, yer ve gökler genişliğindedir. Artık o günde ancak tam mânasıyla helâke hak kazananlar helâk olur."[35]

Yine haberde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Sizden hiç birinizi ameli, ne cehennemden kurtarabilir, ne de cennete koyabilir."* buyurdu. Ashâb:

- "Seni de koyamaz mı?" deyince, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Evet, beni de koyamaz, ne ola ki Allahu Teâlâ rahmeti ile kusurlarımı bağışlaya."*[36] buyurmuştur.

---

35. Buhârî ile Müslim, Ebû Hüreyre'den rivayet etmişlerdir.
36. Buhârî ile Müslim, Ebû Hüreyre'den rivayet etmişlerdir.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Amel edin ve amelinize sevinin, fakat iyi biliniz ki kimseyi ameli kurtaramaz.”*[37] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنِّي اِخْتَبَأْتُ شَفَاعَتِي لِأَهْلِ الْكَبَائِرِ مِنْ أُمَّتِي أَتَرَوْنَهَا
لِلْمُطِيعِينَ الْمُتَّقِينَ؟ بَلْ هِيَ لِلْمُتَلَوِّثِينَ الْمُخْلِطِينَ

“Şefâatimi, ümmetimin büyük günâh sâhipleri için sakladım. Siz onu itâat eden müttakîler için mi sanıyorsunuz? Hayır, o sevap ve günâhı karıştıran mülevvesler içindir.”[38] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

بُعِثْتُ بِالْحَنِيفِيَّةِ السَّمْحَةِ السَّهْلَةِ

“Ben, hak, kolay ve âsân bir dîn ile gönderildim.”[39] Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

أُحِبُّ أَنْ يَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابَيْنِ أَنَّ فِي دِينِنَا سَمَاحَةً

“Dînimizde müsâmaha ve cömertlik bulunduğunu, Yahudi ve Hıristiyanların bilmelerini isterdim.” buyurmuştur. Buna, mü’minlerin:

وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا

“Ey Rabbimiz, üstümüze ağır bir yük yükleme!” (Bakara sûresi, 2/286) duâlarına Allahu Teâlâ’nın icâbeti ve yine:

وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ

---

[37] Yukarıda geçmiştir.

[38] Buhârî ile Müslim, Ebû Hüreyre’den rivâyet etmişlerdir.

[39] Ahmed Ebû Ümâme’den rivâyet etmiştir.

"Onların ağır yüklerini, sırtlarında olan zincirleri indiriyor." (A'râf sûresi, 7/157) âyeti delâlet eder. Muhammed b. Hanefiyye'nin Ali'den rivâyetinde:

فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ

"Şimdilik sen aldırış etme (onlara karşı) **güzel ve** (tatlı muamelede) **bulun."** (Hıcr sûresi, 15/85) âyeti nâzil olduğu vakit Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Cebrâil'e, bunun mânasını sordu. Cebrâil de "Sana kötülük edeni affettiğin vakit, artık ona sitem etme, demektir." dedi. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Ey Cebrâil, Allahu Teâlâ affettiğini itâbdan daha keremlidir."* dedi ve Cebrâil ile ağlamaya başladılar. Hemen Allahu Teâlâ Mikâil aleyhisselâmı göndererek: *"Elbette affettiğimi itâb etmem, benim keremime yakışmaz."* buyurdu. Recâ hakkında vârid olan haberler sayılamayacak kadar çoktur. Bu husustaki diğer rivâyetlere gelince:

Hz. Ali: "Dünyada kişinin günâhını gizleyen Allahu Teâlâ, âhirette de onu açığa çıkarmaz. Zira onu âhirette açıklamak, O'nun keremine yakışmaz. Dünyada günâhının cezasını çekene, âhirette ikinci defa ceza çektirmez." demiştir.

Sevrî: "Hesâbımın, anne ve babamın dahî eline verilmesini istemem. Çünkü Allahu Teâlâ onlardan da daha merhametlidir." demiştir.

Seleften bir zât: "Mü'min gizli bir günâh işlediği vakit, defterine yazılmasın diye Allahu Teâlâ onu meleklerin gözünden de saklar." dedi.

Muhammed b. Sa'd, Esved b. Salim'e kendi eliyle yazdığı mektupta: "Günâhkâr bir kul, elini kaldırıp: "Aman yâ Rabbi!" dediği vakit üç defaya kadar melekler onun sesine perde olur ve onu Allahu Teâlâ'ya duyurmak istemezler. Dördüncüde Allahu Teâlâ meleklere: Ne vakte kadar kulumun sesini benden saklayacaksınız? Kulum, benden başka günâhlarını affedecek kimsenin bulunmadığını bildi ve bana ilticâ etti. Siz de şâhid olun, ben onu affettim, buyurur." demiştir.

İbrâhim b. Edhem anlatıyor: "Karanlık ve yağmurlu bir gecede tavafta tek başıma kalmıştım. Kâbe'nin kapısı önüne ve Mültezem'in yanında durdum, Allah'a duâ ettim ve: "Yâ Rabbi, beni günâhlardan koru." dedim. Bu arada bir ses işittim: "Herkes benden bunu ister, ben herkesi korursam, neyi affedip bağışlayacağım." dedi"

Hasan-ı Basrî: "Mü'min günâh işlemeseydi, göklerin gizliliklerinde seyrederdi. Fakat Allahu Teâlâ günâhı sebebiyle onu bundan alıkoydu." dedi.

Cüneyd-i Bağdâdî: "Allah'ın kereminden bir kere gözün perdesi açılaydı, kötüler iyilere katılırdı." dedi.

Mâlik b. Dînâr Ebân ile karşılaştı ve: "Ne zamana kadar insanlara ruhsatlardan bahsedeceğiz." dedi. Ebân: "Bana bak, kıyâmet günü Allahu Teâlâ'nın öyle büyük affını göreceksin ki, sevincinden sırtındaki hırkanı parça parça yırtacağını sanır ve umarım." dedi.

Rebî ibn Hiraş'ın, tâbiînin büyüklerinden olup öldükten sonra konuştuğu söylenen kardeşinden rivâyetinde diyor ki: "Kardeşim öldüğü vakit, onu elbisesine sardık. Yüzü açıldı, kalktı oturdu ve: "Ben Rabbime ulaştım. Rabbim gadablı olmayarak beni karşıladı. Cennetin nîmetleri ile beni müjdeledi ve işi, sizin sandığınızdan çok kolay gördüm. Allah'a iftira etmeyin. Ben yanlarına gidinceye kadar Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ve ashâbı beni beklediler." dedi ve sonra da, bir taş parçasının testiye düşmesi gibi kendini yere attı. Götürüp mezarına defnettik." dedi.

Bir hadîste Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ رَجُلَيْنِ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ تَوَاحَيَا فِي اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ فَكَانَ أَحَدُهُمَا يُسْرِفُ عَلٰى نَفْسِهِ وَكَانَ الْاٰخَرُ عَابِدًا وَكَانَ يَعِظُهُ وَيَزْجُرُهُ، فَكَانَ يَقُولُ: دَعْنِي وَرَبِّي، أَبُعِثْتَ عَلَيَّ رَقِيبًا، حَتّٰى رَاٰهُ ذَاتَ يَوْمٍ عَلٰى كَبِيرَةٍ فَغَضِبَ فَقَالَ: لَا يَغْفِرُ اللّٰهُ لَكَ. قَالَ: فَيَقُولُ اللّٰهُ تَعَالٰى يَوْمَ الْقِيَامَةِ: أَيَسْتَطِيعُ أَحَدٌ أَنْ يَحْظُرَ رَحْمَتِي عَلٰى عِبَادِي، اِذْهَبْ أَنْتَ فَقَدْ غَفَرْتُ لَكَ، ثُمَّ يَقُولُ لِلْعَابِدِ: وَأَنْتَ فَقَدْ أَوْجَبْتُكَ النَّارَ، فَوَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَقَدْ تَكَلَّمَ بِكَلِمَةٍ أَهْلَكَتْ دُنْيَاهُ وَاٰخِرَتَهُ

"İsrail oğullarından iki kişi Allah için kardeşlik olmuşlardı. Bunlardan birisi nefsine zulm ile isyân eder. Diğeri ise ibâdet eder. İbâdet eden, durmadan isyân edeni ikaz eder, günâhtan men etmeye çalışır. Âsi olanı da: "Sen bana murâkıb mı tâyin oldun? Beni Allah aşkına rahat bırak" der. Bir gün âbid, bu adamı büyük bir günâh işlerken görünce, buna kızarak: "Allah seni affetmez, affetmesin." der. Kıyâmet günü olunca Allahu Teâlâ bunları hesâba çeker: Âsiye: "Benim rahmetimi kim men edebilir? Ben seni affettim." buyurur Âbide de: "Bu sözün karşılığı olarak seni cehenneme atıyorum." buyurur. Nefsim yed-i kudretinde olan Allah'a yemîn ederim ki, âbid bir sözü ile hem dünyasını, hem âhiretini mahvetti."[40]

---

[40] Ebû Dâvud, Ebû Hüreyre'den ceyyid isnâd ile rivâyet etmiştir.

Rivâyete göre; İsrâil oğullarından birisi kırk sene eşkıyâlık yapmıştı. Bir gün yanında havârîlerinden birisi olduğu hâlde Hz. Îsâ ile karşılaştı. Adamcağız: "Bu Îsâ peygamber, bu da havârîlerinden bir zat, artık ben bunlara katılırım." der ve arkalarına takılır. Fakat havârînin yanında giderken: "Benim gibi âdî bir adam böyle bir zâtın yanında gidebilir mi?" diye kendi kendini yerer. Diğer taraftan havârî, bu yol kesici de kim ki benim yanımda yürüyecek diye Hz. Îsâ'ya sokulur. Bunlardan biri kendini hakîr, diğeri ise büyük görür. Bunun üzerine Allahu Teâlâ Îsâ aleyhisselâma şöyle vahyeder: "İkisine de söyle, ikisinin de geçmişlerini mahvettim, yeniden amele başlasınlar. Kendini beğendiği için havârînin ibâdetini mahvettim. Kendini küçük gördüğü için de eşkıyânın günâhlarını affettim." buyurur. Îsâ aleyhisselâm durumu onlara bildirir ve eşkıyâyı havârîler arasına alır.

Mesruk'dan gelen bir rivâyette: Benî İsrâil peygamberlerinden birisi secdede iken âsîlerden birisi başına öyle bir bastı ki yerdeki çakıllar alnında iz bıraktı. O peygamber kızmış bir hâlde başını secdeden kaldırdı ve: "Defol, Allah seni affetmesin." dedi. Allahu Teâlâ o peygambere: "Benimle kulum arasına girmek mi istiyorsun? Ben onu mağfiret ettim."[41] buyurdu. Buna benzer bir rivâyet de İbn Abbâs'dan (r.a.) gelmektedir. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) müşriklere kızıp onları namazında tel'în ettiği vakit:

لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ

"Kullarımın işinden hiç bir şey sana âit değildir." (Âl-i İmrân sûresi, 3/128) âyet-i celîlesi nâzil oldu ve Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bedduâsından vazgeçti. Bunun üzerine onlar da topluca Müslüman oldular.

---

[41] Hammâd b. Vakıd rivâyet etti.

Yine eserde vârid olduğuna göre; ibâdetlerini beraber ve eşit olarak yapan iki arkadaşı kıyâmet günü Allahu Teâlâ cennete koyacak, fakat birisinin derecesi çok üstün olacaktır. Derecesi düşük olan: "Yâ Rab, ibâdetlerimiz bir olduğu halde buna daha üstün dereceyi niye verdin?" diye sorunca, Allahu Teâlâ; "Sen ibâdetinde cehennemden kurtulup cennete girmeni, o ise cennette üstün dereceler almayı istiyordu. Binâenaleyh, herkese istediğini verdim." buyuracaktır. Bu rivâyet, ümit ile yapılan ibâdetin daha makbul olduğuna delâlet eder. Zîra îmanda, korkudan daha çok sevgi bulunur. Cezalandırmasından korkarak hükümdarlara itâat eden ile in'am ve ikrâmını umarak hizmet edenler arasındaki fark büyüktür. Bunun için Allahu Teâlâ hüsn-i zannı emretti. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

سَلُوا اللّٰهَ الدَّرَجَاتِ الْعُلٰى فَإِنَّمَا تَسْأَلُونَ كَرِيمًا

"Allah'tan yüksek dereceler isteyin. Zîra istediğiniz zât, kerem sâhibidir."[42] buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا سَأَلْتُمُ اللّٰهَ فَأَعْظِمُوا الرَّغْبَةَ وَاسْأَلُوا الْفِرْدَوْسَ الْأَعْلٰى
فَإِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى لَا يَتَعَاظَمُهُ شَيْءٌ

"Allah'tan istediğiniz vakit rağbeti yükseltin ve Firdevs-i Âlây'ı isteyin. Zîra Allahu Teâlâ'ya hiç bir şey büyük ve güç gelmez."[43] buyurdu.

Ebû Bekir b. Süleym diyor: "Ölümü sırasında Mâlik b. Enes'in huzuruna girdik ve durumunu sorduk. O da: "Size nasıl anlatacağımı bilemiyorum. Ancak siz de yakında Allah'ın ne büyük affedici bir kerem sâhibi olduğunu göreceksiniz." dedi ve öldü.

---

[42] Taberânî ve Müslim'in buna benzer rivâyetleri vardır.
[43] Müslim, Ebû Hüreyre'den rivâyet etmiştir.

Yahya b. Muaz da münâcâtında: "Yâ Rab, nerede ise günâh işlerken sana olan ümîdim, amelimdeki ümîdimden daha üstün olacaktır. Çünkü amelde ihlâsa güveniyorum. Hâlbuki bu kadar âfetlerle karışık olan amelde ihlâs çok zordur. Günâhta ise affına dayanıyorum. Sen cömertlikle mevsûf olduğun halde nasıl onu mağfiret etmezsin?" demiştir.

Denildi ki: **İbrâhim aleyhisselâm**a mecûsînin biri misafir olmak istedi. İbrâhim aleyhisselâm: "Müslüman olursan seni misafir ederim." deyince, adam bırakıp gitti. Allahu Teâlâ İbrâhim aleyhisselâma:

– "Neden onu misafir etmek için dînini değiştirmesini şart koştun? Bana bakmadın mı? Yetmiş senedir beni tanımadığı halde ben ona bakıyorum. Onu misafir etsen hakkında hayırlı olurdu." buyurdu. Bunun üzerine İbrâhim aleyhisselâm adamı buldu, evine getirdi ve misafir etti. Mecûsî: "Nasıl oldu?" diye sorunca, İbrâhim aleyhisselâm durumu anlattı. Mecusî: "Allahu Teâlâ benim hakkımda böyle mi muâmele etti. O halde bana İslâmiyet'i öğret, ben Müslüman olacağım." dedi.

Üstad Ebû Sehl El-Sa'lûkî, Ebû Sehl Ez-Zücâc'ı rüyâsında gördü. Ez-Zücâc dâima cemâatini korkuturdu. Kendisine: "Durum nasıl?" diye sorunca: "Korktuğumuzdan ehven bulduk." diye cevap vermiştir.

Başka birisi de Ebû Sehl Es-Sâlûki'yi rüyasında çok güzel bir şekilde görünce: "Bu dereceye nasıl eriştin?" diye sordu. O da: "Hüsn-i zannım sayesinde eriştim." dedi.

Hikâye edildiğine göre; Ebû'l-Abbâs b. Şureyh ölüm hastalığı sırasında kıyâmet koptuğunu ve Allahu Teâlâ'nın: "Âlimler nerede?" diye seslendiğini ve bu sırada âlimlerin toplandığını, Allahu Teâlâ'nın da: "İlminizle ne amel ettiniz?" diye kendilerine sorduğunu, âlimlerin: "Kusur ve isâet ettik." dediklerini, fakat Allahu Teâlâ bu cevabı yeterli bulmayıp başka bir cevap bekler gibi soruyu tekrarladığını, ben de bu arada: "Yâ Rab, defterimde şirk diye bir şey yoktur. Sen de diğerlerini affedeceğini va'd ettiğini söyledin." dedim. Bunun üzerine Allahu Teâlâ: "Hepiniz geçin, sizi affettim." dediğini gördüm, dedi ve üç gün sonra da öldü.

Denildi ki içkici bir adam vardı. Günün birinde adamlarını topladı ve meyve almak için kölesine dört dirhem vererek pazara gönderdi. Köle yolda Mansûr b. Ammâr'ın bir yoksul için yardım toplamakta olduğunu gördü. Mansûr:

- "Bu fakire kim dört dirhem verirse, ona dört tane duâm var." dedi. Bunun üzerine köle parayı verdi. Mansûr:

- "İste, istediğin duâyı sana yapacağım." dedi. Köle:

- "Benim bir efendim var, ondan kurtulup hürriyete kavuşmak isterim." dedi. Mansûr gerekli duâyı yaptıktan sonra, ikinci isteğini söyle, dedi. Köle:

- "Bu dört dirhemin yerine dört dirhem isterim." dedi. Mansûr, yine duâsını yaptıktan sonra:

- "Üçüncü dileğini söyle." dedi. Köle:

- "Efendimin tövbekâr olmasını isterim." dedi. Mansûr buna da gerekli duâyı yaptıktan sonra:

- "Dördüncü isteğini söyle." dedi. Köle:

- "Allahu Teâlâ'nın; beni, efendimi, sizi ve bu kavmi affetmesini dilerim." dedi. Mansûr bu hususta da gerekli duâsını yaptı. Köle eve döndüğü vakit, efendisi geç kalmasının sebebini kendisinden sordu. Köle, Mansûr ile aralarında geçen konuşmayı ve olanları anlattı. Efendisi:

- "O, ne gibi duâlarda bulundu, sen neler istedin?" dedi. Köle:

- "Kendi âzadlığımı istedim, buna duâ etti." dedi. Efendisi:

- "Seni âzâd ediyorum. Başka ne istedin ve o ne gibi duâ etti?" dedi. Köle:

- "Dört dirhemin, halefini istedim, o da bana duâ etti." Efendisi:

- "Al sana dört bin dirhem, başka ne istedin?" dedi. Köle:

- "Senin de tövbekâr olmanı istedim." dedi. Efendisi:

- "İşte ben de tövbe ettim, dördüncü dileğini söyle." dedi. Köle:

- "Allahu Teâlâ'nın hepimizi affetmesini istedim." dedi. Efendisi:

- "İşte bu, benim elimde değildir." dedi. Ve o gece rüyâsında kendisine: "Sen, elinde olan üç tanesini yaptın da ben elimde olan bir taneyi yapmaz mıyım? Ben de seni, köleyi, Mansûr'u ve meclisinizde bulunanları affettim." denildi.

Abdülvahab Sakafî'den rivâyet edildiğine göre, diyor ki: "Bir gün üç erkek ve bir kadının bir cenâzeyi omuzlarında götürdüklerini gördüm. Hemen kadının yerini aldım, mezar başına gittik. Kadına:

- "Bu cenâze senin neyin olur?" diye sordum. Kadın:

- "Oğlumdur." dedi. Ben:

- "O halde komşunuz yok mu idi?" dedim. Kadın:

- "Vardı, fakat cenâzeye gelmediler." dedi. Ben:

- "Kusuru ne idi?" dedim. Kadın:

- "Gevşek bir insandı, ona kimse kıymet vermezdi." dedi. Kadına acıdım, onu evime getirdim; bir kaç kuruş para, yiyecek ve giyecek verdim ve gitti. O gece rüyâmda yüzü ay gibi parlayan ve beyaz elbise giyen birisi karşıma çıkarak bana teşekkür etti. Kim olduğunu sorduğumda: "Bugün defnettiğiniz adam." dedi. "İnsanların beni hakir görmesiyle Rabbım bana rahmet etti."

İbrâhim Atrûş diyor: "Bağdad'da **Mâruf Kerhî** ile Dicle'nin kenarında oturuyorduk. İçki içen, çalgı çalan bir kafile yanımızdan geçti. Yanımızdakiler Mâruf Kerhî'ye: "Bunların açıkça isyan ettiklerini görmüyor musun? Bunlara bedduâ et." dediler. Kerhî ellerini kaldırarak: "Allahım, bunları burada rahatlandırdığın ve zevklendirdiğin gibi âhirette de huzur ve zevke kavuştur." diye duâ etti. Onlar: "Biz sana bedduâ et dedik, sen duâ ettin, bu nasıl oldu?" dediklerinde, Kerhî: "Âhirette onları ferahlandırmak, onları affetmesi, günâhlarına pişman etmesiyle mümkündür." dedi.

Seleften birisi duâsında: "Yâ Rab, sana isyân edilmeyen hiç bir asır olmadığı halde, sen yine herkese bol bol nîmetlerini verir ve rızkını gönderirsin. Seni noksan sıfatlardan tenzîh ederim. Sen ne büyük hilim sâhibisin. Hiç gadab etmezcesine, sana isyân edenlere nîmetlerini akıtırsın." derdi.

İşte bütün bunları okuyup, duyup öğrenmek de insanı ümîde kaptırır, ümitsizliğe düşenleri ümitvâr eder. Fakat aldanmış ahmakların bunları duymaları doğru değildir. Bu gibilerin havf [korku] hakkında anlatacaklarımızı duyup öğrenmeleri lâzımdır. Çünkü insanların çoğu ancak korku ile yola gelir. Kötü köle ve azgın çocuğun dayak ile yola gelmeleri gibi... Bunun zıddı ise dünya ve âhiretin salâh kapılarını onlara kapamak olur.

الشَّطرُ الثَّاني مِنَ الكِتَاب

في الخوف

وفيهِ بيانُ حقيقةِ الخوفِ ، وبيانُ درجاتِهِ ، وبيانُ أقسامِ المخاوفِ ، وبيانُ فضيلةِ الخوفِ ، وبيانُ الأفضلِ مِنَ الخوفِ والرجاءِ ، وبيانُ دواءِ الخوفِ ، وبيانُ معنىٰ سوءِ الخاتمةِ ، وبيانُ أحوالِ الخائفينَ مِنَ الأنبياءِ صلواتُ اللهِ عليهِمْ والصالحينَ رحمةُ اللهِ عليهِمْ .

بيان حقيقة الخوف

اعلمْ : أنَّ الخوفَ عبارةٌ عنْ تألُّمِ القلبِ واحتراقِهِ بسببِ توقُّعِ مكروهٍ في الاستقبالِ ، وقدْ ظهرَ هـٰذا في بيانِ حقيقةِ الرجاءِ .

ومَنْ أنسَ باللهِ ، وملكَ الحقُّ قلبَهُ ، وصارَ ابنَ وقتِهِ ، مشاهداً لجمالِ الحقِّ على الدوامِ .. لمْ يبقَ لهُ التفاتٌ إلى المستقبلِ ؛ فلمْ يكنْ لهُ خوفٌ ولا رجاءٌ ، بلْ صارَ حالُهُ أعلىٰ مِنَ الخوفِ والرجاءِ ، فإنَّهُما زمامانِ يمنعانِ النفسَ عنِ الخروجِ إلىٰ رعوناتِها .

وإلىٰ هـٰذا أشارَ الواسطيُّ حيثُ قالَ : (الخوفُ حجابٌ بينَ اللهِ وبينَ العبدِ)(١) .

---

(١) رواه الأزدي في « طبقات الصوفية » (ص ٢٣٣) ، وأورده القشيري في « رسالته » =

وقالَ أيضاً : (إذا ظهرَ الحقُّ على السرائرِ . . لا يبقىٰ فيها فضلةٌ لرجاءٍ ولا خوفٍ)[1] .

وبالجملةِ : فالمحبُّ إذا شغلَ قلبَهُ في مشاهدةِ المحبوبِ بخوفِ الفراقِ . . كانَ ذلكَ نقصاً في الشهودِ ، وإنَّما دوامُ الشهودِ غايةُ المقاماتِ ، ولكنَّا الآنَ إنما نتكلَّمُ في أوائلِ المقاماتِ ، فنقولُ :

حالُ الخوفِ ينتظمُ أيضاً مِنْ علمٍ وحالٍ وعملٍ .

أمَّا العلمُ : فهوَ العلمُ بالسببِ المفضي إلى المكروهِ ، وذلكَ كمَنْ جنىٰ علىٰ ملكٍ ، ثمَّ وقعَ في يدهِ ، فيخافُ القتلَ مثلاً ، ويجوِّزُ العفوَ أوِ الإفلاتَ ، ولكنْ يكونُ تألُّمُ قلبهِ بالخوفِ بحسَبِ قوَّةِ علمِهِ بالأسبابِ المفضيةِ إلىٰ قتلِهِ ، وهوَ تفاحشُ جنايتِهِ ، وكونُ الملكِ في نفسِهِ حقوداً غضوباً منتقماً ، وكونُهُ محفوفاً بمَنْ يحثُّهُ على الانتقامِ ، خالياً عمَّنْ يتشفَّعُ إليهِ في حقِّهِ ، وكانَ هـٰذا الخائفُ عاطلاً عنْ كلِّ وسيلةٍ وحسنةٍ تمحو أثرَ جنايتِهِ عندَ الملكِ . فالعلمُ بتظاهرِ هـٰذهِ الأسبابِ سببٌ لقوَّةِ الخوفِ وشدَّةِ تألُّمِ القلبِ ، وبحسَبِ ضعفِ هـٰذهِ الأسبابِ يضعفُ الخوفُ .

= (ص٢٣٧) ، وقال : (وهـٰذا اللفظ فيه إشكال ، ومعناه : أن الخائف متطلع لوقت ثان ، وأبناء الوقت لا تطلع لهم في المستقبل ، وحسنات الأبرار سيئات المقربين) .

(١) أورده القشيري في « رسالته » (ص٢٣٩) ، وقال : (وهـٰذا فيه إشكال ، ومعناه : إذا اصطلمت شواهد الحق تعالى الأسرار . . ملكتها ، فلا يبقىٰ فيها مساغ لذكر حدثان ، والخوف والرجاء من آثار بقاء الإحساس بالأحكام البشرية) .

وقدْ يكونُ الخوفُ لا عنْ سببِ جنايةٍ قارفَها الخائفُ ، بلْ عنْ صفةِ المَخُوفِ ؛ كالذي وقَع في مخالبِ سبعٍ ؛ فإنَّهُ يخافُ السبعَ لصفةِ ذاتِ السبعِ ، وهيَ سطوتُهُ وحرصُهُ على الافتراسِ غالباً ، وإنْ كانَ افتراسُهُ بالاختيارِ .

وقدْ يكونُ مِنْ صفةٍ جبلِّيَّةٍ للمَخُوفِ منهُ ؛ كخوفِ مَنْ وقعَ في مجرىٰ سيلٍ أوْ جوارِ حريقٍ ؛ فإنَّ الماءَ يُخافُ لأنَّهُ بطبعِهِ مجبولٌ على السيلانِ والإغراقِ ، وكذا النارُ على الإحراقِ .

فالعلمُ بأسبابِ المكروهِ هوَ السببُ الباعثُ المثيرُ لاحتراقِ القلبِ وتألُّمِهِ ، وذلكَ الاحتراقُ هوَ الخوفُ ، فكذلكَ الخوفُ مِنَ اللهِ تعالىٰ ؛ تارةً يكونُ لمعرفةِ اللهِ تعالىٰ ومعرفةِ صفاتِهِ وأنَّهُ لوْ أهلكَ العالمينَ . . لمْ يبالِ ولمْ يمنعْهُ مانعٌ ، وتارةً يكونُ لكثرةِ الجنايةِ مِنَ العبدِ بمقارفةِ المعاصي ، وتارةً يكونُ بهما جميعاً .

وبحسَبِ معرفتِهِ بعيوبِ نفسِهِ ، ومعرفتِهِ بجلالِ اللهِ وتعاليهِ واستغنائِهِ ، وأنَّهُ لا يُسألُ عمَّا يفعلُ وهُمْ يُسألونَ . . تكونُ قوَّةُ خوفِهِ ، فأخوفُ الناسِ لربِّهِ أعرفُهُمْ بنفسِهِ وبربِّهِ ، ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أنا أخوفُكُمْ للهِ »(١) ،

---

(١) رواه البخاري (٥٠٦٣) من حديث أنس رضي الله عنه في قصة الرهط الثلاثة الذين تقالُّوا عمله صلى الله عليه وسلم ، فقال : « أما والله إني لأخشاكم لله وأتقاكم له . . . » الحديث ، وعند البخاري (٦١٠١) ، ومسلم (٢٣٥٦) من حديث عائشة رضي الله عنها : « فوالله ؛ إني لأعلمهم بالله وأشدهم له خشية » .

ولذلك قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّمَا يَخْشَى ٱللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ ٱلْعُلَمَٰٓؤُا۟ ﴾ .

ثمَّ إذا كملَتِ المعرفةُ . . أورثَتْ حالَ الخوفِ واحتراقِ القلبِ ، ثمَّ يفيضُ أثرُ الحرقةِ مِنَ القلبِ على البدنِ ، وعلى الجوارحِ ، وعلى الصفاتِ .

أمَّا في البدنِ . . فبالنحولِ ، والصفارِ ، والغشيةِ ، والزعقةِ ، والبكاءِ ، وقدْ تنشقُّ بهِ المرارةُ فيفضي إلى الموتِ ، أوْ يصعدُ إلى الدماغِ فيفسدُ العقلَ ، أوْ يقوىٰ فيورثُ القنوطَ واليأسَ .

وأمَّا في الجوارحِ . . فبكفِّها عنِ المعاصي ، وتقييدِها بالطاعاتِ ؛ تلافياً لما فرطَ ، واستعداداً للمستقبلِ ، ولذلكَ قيلَ : (ليسَ الخائفُ مَنْ يبكي ويمسحُ عينيهِ ، بلْ مَنْ يتركُ ما يخافُ أنْ يُعاقبَ عليهِ)(١) .

وقالَ أبو القاسم الحكيمُ : (مَنْ خافَ شيئاً . . هربَ منهُ ، ومَنْ خافَ اللهَ . . هربَ إليهِ)(٢) .

وقيلَ لذي النونِ : متىٰ يكونُ العبدُ خائفاً ؟ قالَ : إذا أنزلَ نفسَهُ منزلةَ السقيمِ الذي يحتمي مخافةَ طولِ السقامِ(٣) .

---

(١) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٣٦) من كلام إسحاق بن خلف .

(٢) الرسالة القشيرية (ص ٢٣٦) ، وأبو القاسم هو إسحاق بن محمد السمرقندي ، وليس القشيري .

(٣) الرسالة القشيرية (ص ٢٣٦) .

وأمَّا في الصفاتِ . . فهوَ أنْ يقمعَ الشهواتِ ، ويكدِّرَ اللذَّاتِ ، فتصيرَ المعاصي المحبوبةُ عندَهُ مكروهةً كما يصيرُ العسلُ مكروهاً عندَ مَنْ يشتهيهِ إذا عرفَ أنَّ فيهِ سمّاً ، فتحترقُ الشهواتُ بالخوفِ ، وتتأدَّبُ الجوارحُ ، ويحصلُ في القلبِ الذبولُ ، والخشوعُ ، والذلَّةُ ، والاستكانةُ ، ويفارقُهُ الكبرُ ، والحقدُ ، والحسدُ ، بلْ يصيرُ مستوعبَ الهمِّ بخوفِهِ والنظرِ في خطرِ عاقبتِهِ ، فلا يتفرَّغُ لغيرِهِ ، ولا يكونُ لهُ شغلٌ إلا المراقبةُ ، والمحاسبةُ ، والمجاهدةُ ، والضنَّةُ بالأنفاسِ واللحظاتِ ، ومؤاخذةُ النفسِ في الخطراتِ والخطواتِ والكلماتِ ، ويكونُ حالُهُ حالَ مَنْ وقعَ في مخالبِ سبعٍ ضارٍ ، لا يدري أنَّهُ يغفُلُ عنهُ فيفلتُ ، أوْ يهجمُ عليهِ فيهلكُ ، فيكونُ ظاهرُهُ وباطنُهُ مشغولاً بما هوَ خائفٌ منهُ ، لا متسعَ فيهِ لغيرِهِ .

هـٰذا حالُ مَنْ غلبَهُ الخوفُ واستولىٰ عليهِ ، وهـٰكذا كانَ جماعةٌ مِنَ الصحابةِ والتابعينَ .

وقوَّةُ المراقبةِ والمحاسبةِ والمجاهدةِ بحسَبِ قوَّةِ الخوفِ الذي هوَ تألُّمُ القلبِ واحتراقُهُ ، وقوَّةُ الخوفِ بحسَبِ قوَّةِ المعرفةِ بجلالِ اللهِ تعالىٰ وصفاتِهِ وأفعالِهِ ، وبعيوبِ النفسِ وما بينَ يديها مِنَ الأخطارِ والأهوالِ .

وأقلُّ درجاتِ الخوفِ ممَّا يظهرُ أثرُهُ في الأعمالِ أنْ يمنعَ عنِ المحظوراتِ ، ويُسمَّى الكفُّ الحاصلُ عنِ المحظوراتِ ورعاً ، فإنْ زادَتْ قوَّتُهُ . . كفَّ عمَّا يتطرَّقُ إليهِ إمكانُ التحريمِ ، فيكفُّ عمَّا لا يُتيقَّنُ أيضاً

تحريمَهُ ، ويُسمَّىٰ ذلكَ تقوىٰ[1] ؛ إذِ التقوىٰ أنْ يتركَ ما يريبُهُ إلىٰ ما لا يريبُهُ ، وقدْ يحملُهُ علىٰ أنْ يتركَ ما لا بأسَ بهِ مخافةَ ما بهِ بأسٌ ، وهوَ **الصدقُ في التقوىٰ** ، فإذا انضمَّ إليهِ التجرُّدُ للخدمةِ ، فصارَ لا يبني ما لا يسكنُهُ ، ولا يجمعُ ما لايأكلُهُ ، ولا يلتفتُ إلىٰ دنيا يعلمُ أنَّها تفارقُهُ ، ولا يصرفُ إلىٰ غيرِ اللهِ تعالىٰ نَفَساً مِنْ أنفاسِهِ . . فهوَ **الصدْقُ** ، وصاحبُهُ جديرٌ بأنْ يُسمَّىٰ صدِّيقاً ، ويدخلُ في الصدقِ التقوىٰ ، ويدخلُ في التقوى الورعُ ، ويدخلُ في الورعِ العفَّةُ ؛ فإنَّها عبارةٌ عنِ الامتناعِ عنْ مقتضى الشهواتِ خاصةً .

فإذاً ؛ الخوفُ يؤثِّرُ في الجوارحِ بالكفِّ والإقدامِ ، ويتجدَّدُ لهُ بسببِ الكفِّ اسمُ العفَّةِ ، وهوَ كفٌّ عنْ مقتضى الشهوةِ ، وأعلَىٰ منهُ الورعُ ، فإنَّهُ أعمُّ ؛ لأنَّهُ كفٌّ عنْ كلِّ محظورٍ ، وأعلىٰ منهُ التقوىٰ ، فإنَّهُ اسمٌ للكفِّ عنِ المحظورِ والشبهةِ جميعاً ، ووراءَهُ اسمُ **الصدِّيقِ** والمقرَّبِ ، وتجري الرتبةُ الأخيرةُ ممَّا قبلَها مجرى الأخصِّ مِنَ الأعمِّ ، فإذا ذكرتَ الأخصَّ . . فقدْ ذكرتَ الكلَّ ، كما أنَّكَ تقولُ : الإنسانُ إمَّا عربيٌّ وإمَّا عجميٌّ ، والعربيُّ إمَّا قرشيٌّ أوْ غيرُهُ ، والقرشيُّ إمَّا هاشميٌّ أوْ غيرُهُ ، والهاشمِّيُّ إمَّا علويٌّ أوْ غيرُهُ ، والعلويُّ إمَّا حسنيٌّ أوْ حسينيٌّ ، فإذا ذكرتَ أنَّهُ حسنيٌّ مثلاً . . فقدْ

---

(١) وهاذه هي الدرجة الثالثة من درجات الورع ، وهي ما لا تحرمه الفتوىٰ ولا شبهة في حلِّه ، ولكن يُخاف أداؤه إلىٰ محرم ، وهو ورع المتقين . « إتحاف » (٩/ ١٩٩) .

وصفتَهُ بالجميعِ ، وإنْ وصفتَهُ بأنَّهُ علويٌّ . . وصفتَهُ بما هوَ فوقَهُ ممَّا هوَ أعمُّ منهُ ، فكذلكَ إذا قلتَ : صدِّيقٌ . . فقدْ قلتَ : إنَّهُ متقٍ وورعٌ وعفيفٌ ، فلا ينبغي أنْ تظنَّ أنَّ كثرةَ هـٰذهِ الأسامي تدلُّ علىٰ معانٍ كثيرةٍ متباينةٍ ، فيختلطَ عليكَ كما اختلطَ علىٰ كلِّ مَنْ طلبَ المعانيَ مِنَ الألفاظِ ، ولمْ يتبعِ الألفاظَ المعانيَ .

فهـٰذهِ إشارةٌ إلىٰ مجامعِ معاني الخوفِ ، وما يكتنفُهُ مِنْ جانبِ العلوِ ؛ كالمعرفةِ الموجبةِ لهُ ، ومن جانبِ السفلِ ؛ كالأعمالِ الصادرةِ منهُ كفّاً وإقداماً .

* * *

İkinci Bölüm

KORKU BEYANINDADIR

Burada korkunun hakîkati, dereceleri, korkulan şeylerin kısımları, korkunun fazîleti, korku ile recâdan hangisinin daha efdal olduğu, korkunun tedâvisi, sû-i hâtimenin mânası, peygamberler ve sâlihlerden olup da korkanların halleri anlatılacaktır. Allah'tan hüsn-i tevfîk dileriz.

KORKUNUN HAKÎKATİ

Bilmiş ol ki; korku, gelecekte hoşlanmadığı bir şeyle karşılaşma düşüncesiyle kalbin yanıp üzülmesi demektir. Bu mâna, ümîdin hakîkatini açıklarken anlaşılmıştı. Allah ile ünsiyet edip kalbini Allahu Teâlâ'ya bağlayan ve vaktini devamlı olarak Hakk'ın cemâlini müşâhede ile geçiren kimse, geleceği düşünecek vakit bulamayacağı için, korku ve ümit diye bir şey kendisinde kalmaz. O, bunlardan daha müreffeh bir hayata kavuşur. Çünkü korku ve ümit, nefsin sükûna ulaşmasına engel olan birer köstek gibidirler. **Vâsılî** buna işâret ederek: "Korku, kul ile Allah arasında bir perdedir. Hakk'ın tecellî ettiği gönüllerde korku ve ümit diye bir şey kalmaz." demiştir. Hulâsa, seven adamın sevgilisini müşâhedede ayrılık korkusu ile meşgul olması müşâhedede noksanlıktır. Müşâhedenin devamı ise makamların en üstünüdür. Biz, burada makamların başlangıçlarından söz etmek üzere deriz ki:

Korku hali de diğerleri gibi ilim, hal ve amelden meydana gelir. İlim, hoşlanmadığın şeye seni sürükleyecek sebebi bilmektir. Bu, tıpkı hükümdara karşı cinâyet işleyip sonra eline düşen bir adam gibidir. Bu adam affedilip kurtulmak ümîdinde olduğu gibi, suçu nispetinde ceza görüp îdam olacağından da korkar. Fakat kendisinin ölüm cezasına çarptırılacağı sebeplerin ne derece kuvvetli olduğunu bildiği nispette korkusu da fazlalaşır. Şüphesiz bu sebepler, ağır bir cinâyet işlemiş olması, hükümdarın kindar, hiddetli ve intikamcı olması gibi şeylerdir.

Aynı zamanda bir şefâatçisinin bulunmayıp herkesin hükümdarı kendi aleyhine tahrîk etmesi ve cinâyetinin tesîrini yok edecek hiç bir iyiliğinin bulunmaması gibi hallerdir. Bütün bunları bilmesi, korkusunun çoğalmasına ve içten acı duymasına sebeptir. Bu sebepler zayıfladıkça korku da azalmış olur. Bâzen bu korku, işlediği cinâyetten değil de korktuğu şeyin vasfı yüzünden olur. -Arslanın pençesine düşen insan gibi.- Arslanın, yırtıcı ve parçalayıcı bir mahlûk olduğunu bildiği için ondan korkar. Korku, bâzen korktuğu şeyin fıtrat ve cibilliyetinden olur. Sel ağzına ve yangın civarına düşen adam gibi. Akan sudan korkulur. Çünkü insanı sürükleyip boğmak, onun işidir. Ateşten de korkulur. Çünkü onun şânı, yakmaktır.

İşte ilerideki tehlike sebeplerini bilmek, kalbin yanıp üzülmesine sebep olur. Korku da bu iç yangınıdır. Allahu Teâlâ'dan korku da böyledir. Bâzen Allahu Teâlâ'nın zât ve sıfatını bildiği ve o bütün âlemi dilediği anda helâk edip kimse O'na mâni olamayacağı için O'ndan korkar. Bir de fazla isyâna dalması sebebiyle O'nun vereceği cezayı düşünerek O'ndan korkar. Bâzen hem O'nun azametini, hem de ikabını düşünerek her ikisi sebebiyle O'ndan korkar. Kendi kusurlarını ve Allahu Teâlâ'nın azamet sâhibi olması hasebiyle kendi yaptığından sorumlu olmayacağını bildiği nispette O'na karşı korkusu da çoğalır ki, Allah'tan en çok korkan, O'nu en çok bilendir. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَنَا أَخْوَفُكُمْ بِاللّٰهِ

"Ben, Allah'tan en çok korkanınızım."[44] buyurduğu gibi, Allahu Teâlâ da:

---

[44] Hadîsi Buhârî Enes'den ve yine Buhârî ile Müslim Âişe'den aynı meâlde ve fakat başka kelimelerle rivâyet etmişlerdir.

إِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ

“Allah’tan kulları içinde ancak âlimler korkar.” (Fâtır sûresi, 35/28) buyurmuştur. Mârifet tekâmül ettikçe, kalbin yangın ve korkusu da çoğalır. Sonra kalbin ateşi, kalpten bedene, diğer âza ve sıfatlara intikal eder de orada tesîrini gösterir.

Bu yangının bedeni kaplaması; erimek, sararmak, hayranlık, feryâd u figan ve ağlamak şeklinde olur. Bâzen ödü çatlar da kan beynine vurur, kendisini delirtir veya ölümüne sebep olur. Yahut bu korku ateş ile kuvvetleşir ki, kendisini tamamen ümitsizliğe düşürür.

Bu ateşin âzalara intikali ise; onları isyandan çekmek, geçmişi telâfi için tâat ve ibâdete bağlamak ve geleceğe hazırlamakla olur. Bunun için korku, gözyaşlarını akıtıp silmekte değildir. Korku, ikabı gerektiren şeylerden kaçınmaktır, denildi.

Hakîm **Ebû’l-Kasım** da: “Herkes korktuğundan kaçar, yalnız Allah’tan korkan O’na yaklaşır.” demiştir.

Zünnûn-ı Mısrî’ye: “Kul ne zaman Allah’tan korkar?” diye sorduklarında, o: “Hastalığının uzamaması için kendisini her şeyden koruyan hastanın durumuna geldiği vakit.” diye cevap vermiştir.

Bu korku ateşinin sıfatlardaki tecellîsine gelince; şehvetleri kırmak, zevkleri atmak, balda zehir olduğunu bilen kimsenin balı kerih gördüğü gibi, sevdiği kötülükleri çirkin görmek durumuna yükselmekle olur. Şehvetleri, bu korku ateşi ile yakar, âzâlarını terbiye eder, gönlünde hüzün, huşû, zillet ve meskenet duygularının hâsıl olması, kibir ve çekememezlik gibi hastalıklardan ayrılmış olması, bütün gayretini korkuya ve âkıbetine yönelterek başka şey ile meşgul olmamasıdır. Bütün didinmesi; nefsini murâkabe, muhâsebe, mücâhede, vakit ve zamanını değerlendirme, her türlü iş, söz ve hareketleri ile nefsini muâheze etmek olmalıdır. Tıpkı yırtıcı hayvanların eline düşüp de acaba bir boşluk bulup kaçabilecek miyim, yoksa hemen parçalanacak mıyım, diye bütün dikkatini oraya topladığı gibi, burada da daima korktuğu ile meşgul olmalıdır. İşte korku kendisine galebe çalıp kendini kaplayanın hali budur. Sahâbe ve tâbiîn bu durumda idiler. Murâkabe, muhâsebe ve mücâhedenin kuvveti, kalbin elem ve ateşi olan korkunun kuvveti nisbetindedir. Korkunun kuvveti ise Allahu Teâlâ'nın celâl, sıfat ve ef'âli ile kendisinin kusurlarını, karşılaşacağı tehlike ve güçlükleri bilmesi nispetindedir.

Korkunun en kısa derecesi, tesîrini amelde göstermesi ve kendisini şüpheli şeylerden çekmesidir. Bu gibi şüpheli şeylerden çekinmeye "Verâ" denir. Korkusu daha da arttığı vakit en şüpheli olan şeyden de çekinir. Buna da "Takvâ " denir. Zîra takvâ, şüpheli şeyi atıp şüphesizini almaktır. Takvâ, insanı bâzen beis olan şeylere düşmemek için beis olmayan şeylerden de uzaklaştırır. Bu hâl, takvâda sadâkattir. Buna bir de yalnız Allah'a hizmet eklenirse, artık bunun sâhibi, oturmayacağı evi yapmaz, yemeyeceği malı toplamaz, ayrılacağı dünyaya iltifat etmez ve nefeslerini Allah rızasından başka yerlerde harcamaz. Bunun sahibi sıddîk adını almaya lâyıktır.

Demek ki sıdk olduğu yerde takvâ, takvâ olduğu yerde verâ ve verâın bulunduğu yerde de iffet vardır. Çünkü iffet, şehvetin arzularından çekinmektir. Demek ki korku, kötülüklerden çekinmek ve iyilikleri yapmak sûretiyle âzâlar üzerinde tesîrini gösterir ve kötülüklerden sakınması sebebiyle, şehvetinin arzularından uzaklaşması bakımından iffet adını alır ki, bundan üstünü verâdır. Bu, iffetten daha umumîdir. Yâni her iffet bulunduğu yerde verâ bulunmayabilir. Fakat verâın bulunduğu yerde mutlaka iffet vardır. Çünkü verâ, iffetten sonra gelir, bir üst kademe ve aynı zamanda her türlü yasaklardan sakınmaktır. Verâdan da üstünü takvâdır. Bu da sakıncalı şeyler yanında şüpheli olanlardan da çekinmektir. Takvâdan sonra sıdk ve mukarreb gelir. Bunların en sonu bir öncekine nispetle eam [umûmî], birinciye kadar, en evveli bir sonrasına nispetle daha özeldir. Yâni mukarreb ve sıddîk nerede varsa, arkadaki vasıfların hepsi onda mevcuttur. Fakat her iffet sâhibinde verâ veya her verâ sâhibinde takvâ veya her takvâ sâhibinde sıdk ve mukarreblik olamaz. En özeli olan, sıdk ve mukarrebliği andığın vakit, hepsini içine almış olursun.

Meselâ, "İnsan ya Arap veya Acem'dir. Arap ise ya Kureşîdir veya değildir. Kureyşî ise ya Hâşimî veya Alevîdir. Alevî ise ya Hasenî veya Hüseynîdir, yâni Hasan'ın neslindendir." dediğin vakit; bütün bu saydıklarımızın hepsini içine almış olur. Yalnız "Alevîdir" dersen, Hasenî veya Hüseynî olduğu belli olmaz. Bunun gibi, sıddîktır dediğin vakit, iffetli, verâ sâhibi ve müttakî olduğunu da ifade etmiş olursun. Bu, çok isimlerin ayrı ayrı mânalara geldiğini sanmak doğru olmaz. Böyle sanmakla işi karıştırmış olursun.

İşte bu anlattıklarımız, korkunun toplandığı yerlerdir.

بيان درجات الخوف واختلافه في القوة والضعف

اعلمْ : أنَّ الخوفَ محمودٌ ، وربما يُظنُّ أنَّ كلَّ ما هوَ محمودٌ فكلَّما كانَ أقوىٰ وأكثرَ . . كانَ أحمدَ ، وهوَ غلطٌ ، بلِ الخوفُ سوطُ اللهِ تعالىٰ يسوقُ بهِ عبادَهُ إلى المواظبةِ على العلمِ والعملِ ؛ لينالوا بهما رتبةَ القرْبِ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، والأصلحُ للبهيمةِ ألا تخلوَ عنْ سوطٍ ، وكذا الصبيُّ ، ولكنَّ ذلكَ لا يدلُّ علىٰ أنَّ المبالغةَ في الضرْبِ محمودةٌ ، وكذلكَ الخوفُ لهُ قصورٌ ، ولهُ إفراطٌ ، ولهُ اعتدالٌ ، والمحمودُ هوَ الاعتدالُ والوسطُ .

فأمَّا القاصرُ منهُ . . فهوَ الذي يجري مَجرىٰ رقَّةِ النساءِ ، يخطرُ بالبالِ عندَ سماعِ آيةٍ مِنَ القرآنِ ، فيورثُ البكاءَ ، وتفيضُ الدموعُ ، وكذلكَ عندَ مشاهدةِ سببٍ هائلٍ ، فإذا غابَ ذلكَ السببُ عنِ الحسِّ . . رجعَ القلبُ إلى الغفلةِ ، فهٰذا خوفٌ قاصرٌ قليلُ الجدوىٰ ضعيفُ النفعِ ، وهوَ كالقضيبِ الضعيفِ الذي تضربُ بهِ دابَّةً قويَّةً لا يؤلمُها ألماً مبرحاً ، فلا يسوقُها إلى المقصدِ ، ولا يصلحُ لرياضتِها .

وهكذا خوفُ الناسِ كلِّهِمْ إلا العارفينَ والعلماءَ ، ولستُ أعني بالعلماءِ المترسمينَ برسومِ العلماءِ ، والمتسمينَ بأسمائِهِمْ ؛ فإنَّهُمْ أبعدُ الناسِ عنِ الخوفِ، بلْ أعني العلماءَ باللهِ وبأيامِهِ وبأفعالِهِ، وذلكَ ممَّا قدْ عزَّ وجودُهُ الآنَ .

ولذلكَ قالَ الفضيلُ بنُ عياضٍ رحمَهُ اللهُ : (إذا قيلَ لكَ : هلْ

تخافُ اللهَ : فاسكتْ ؛ فإنَّكَ إنْ قلتَ : لا . . كفرتَ ، وإنْ قلتَ : نعمْ . . كذبتَ)[1] ، وأشارَ بهِ إلىٰ أنَّ الخوفَ هوَ الذي يكفُّ الجوارحَ عنِ المعاصي ، ويقيِّدُها بالطاعاتِ ، وما لمْ يؤثِّرْ في الجوارحِ . . فهوَ حديثُ نفْسٍ وحركةُ خاطرٍ ، لا يستحقُّ أنْ يُسمَّىٰ خوفاً .

وأمَّا المفرِّطُ . . فهوَ الذي يقوىٰ ويجاوزُ حدَّ الاعتدالِ حتَّىٰ يخرجَ إلى اليأسِ والقنوطِ ، وهوَ مذمومٌ أيضاً ؛ لأنَّهُ يمنعُ مِنَ العملِ ، والمرادُ مِنَ الخوفِ ما هوَ المرادُ مِنَ السوطِ ، وهوَ الحملُ على العملِ ، ولولاهُ . . لما كانَ الخوفُ كمالاً ؛ لأنَّهُ بالحقيقةِ نقصانٌ ؛ لأنَّ منشأَهُ الجهلُ والعجزُ :

أمَّا الجهلُ . . فإنَّهُ ليسَ يدري عاقبةَ أمرِهِ ، ولوْ عرفَ . . لمْ يكنْ خائفاً ؛ لأنَّ المَخُوفَ هوَ الذي يُتردَّدُ فيهِ .

وأمَّا العجزُ . . فهوَ أنَّهُ متعرضٌ لمحذورٍ لا يقدرُ علىٰ دفعِهِ .

فإذاً ؛ هوَ محمودٌ بالإضافةِ إلىٰ نقْصِ الآدميِّ ، وإنَّما المحمودُ في نفسِهِ وذاتِهِ هوَ العلمُ والقدرةُ ، وكلُّ ما يجوزُ أنْ يُوصفَ اللهُ تعالىٰ بهِ ، وما لا يجوزُ وصفُ اللهِ بهِ . . فليسَ بكمالٍ في ذاتِهِ ، وإنَّما يصير محموداً بالإضافةِ إلىٰ نقْصٍ أعظمَ منهُ ، كما يكونُ احتمالُ ألمِ الدواءِ محموداً لأنَّهُ أهونُ مِنْ ألمِ المرضِ والموتِ ، فما يخرجُ إلى القنوطِ فهوَ مذمومٌ .

وقدْ يخرجُ الخوفُ أيضاً إلى المرضِ والضعفِ ، وإلى الولهِ والدهشةِ

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٢٦) .

وزوالِ العقلِ ، وقدْ يخرجُ إلى الموتِ ، وكلُّ ذلكَ مذمومٌ ، وهوَ كالضربِ الذي يقتلُ الصبيَّ ، والسوطِ الذي يهلكُ الدابّةَ أوْ يمرضُها أوْ يكسرُ عضواً مِنْ أعضائِها ، وإنَّما ذكرَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أسبابَ الرجاءِ وأكثرَ منها ليعالجَ بها صدمةَ الخوفِ المفرطِ المفضي إلى القنوطِ أوْ أحدِ هـٰذهِ الأمورِ ، فكلُّ ما يرادُ لأمرٍ فالمحمودُ منهُ ما يفضي إلى المرادِ المقصودِ منهُ ، وما يقصرُ عنهُ أوْ يجاوزُهُ فهوَ مذمومٌ .

وفائدةُ الخوفِ : الحذرُ ، والورعُ ، والتقوىٰ ، والمجاهدةُ ، والعبادةُ ، والفكرُ ، والذكرُ ، وسائرُ الأسبابِ الموصلةِ إلى اللهِ تعالىٰ ، وكلُّ ذلكَ يستدعي الحياةَ معَ صحَّةِ البدنِ وسلامةِ العقلِ ، فكلُّ ما يقدحُ في هـٰذهِ الأسبابِ فهوَ مذمومٌ .

* * *

فإنْ قلتَ : مَنْ خافَ فماتَ مِنْ خوفِهِ فهوَ شهيدٌ ، فكيفَ يكونُ حالُهُ مذموماً ؟!

فاعلمْ : أنَّ معنىٰ كونِهِ شهيداً أنَّ لهُ رتبةً بسببِ موتِهِ مِنَ الخوفِ كانَ لا ينالُها لوْ ماتَ في ذلكَ الوقتِ لا بسببِ الخوفِ ، فهوَ بالإضافةِ إليهِ فضيلةٌ ، فأمَّا بالإضافةِ إلىٰ تقديرِ بقائِهِ وطولِ عمرِهِ في طاعةِ اللهِ وسلوكِ سبلِهِ . فليسَ بفضيلةٍ ، بلْ للسالكِ سبيلَ اللهِ تعالىٰ بطريقِ الفكرِ والمشاهدةِ والترقِّي في درجاتِ المعارفِ في كلِّ لحظةٍ رتبةُ شهيدٍ وشهداءَ ، ولولا

هـٰذا . . لكانَتْ رتبةُ صبيٍّ يُقتلُ أوْ مجنونٍ يفترسُهُ سبعٌ أعلىٰ مِنْ رتبةِ نبيٍّ أوْ وليٍّ يموتُ حتفَ أنفِهِ ، وهوَ محالٌ ، فلا ينبغي أنْ يُظنَّ هـٰذا ، بلْ أفضلُ السعاداتِ طولُ العمرِ في طاعةِ اللهِ تعالىٰ ، فكلُّ ما أبطلَ العمرَ أوِ العقلَ أوِ الصحَّةَ التي يتعطَّلُ العمرُ بتعطُّلِها . . فهوَ خسرانٌ ونقصانٌ بالإضافةِ إلىٰ أمورٍ ، وإنْ كانَ بعضُ أقسامِها فضيلةً بالإضافةِ إلىٰ أمورٍ أخرَ ؛ كما كانَتِ الشهادةُ فضيلةً بالإضافةِ إلىٰ ما دونَها ، لا بالإضافةِ إلىٰ درجةِ النبيِّينَ والصدِّيقينَ .

فإذاً ؛ الخوفُ إنْ لمْ يؤثِّرْ في العملِ . . فوجودُهُ كعدمِهِ ؛ مثلُ السوطِ الذي لا يزيدُ في حركةِ الدابَّةِ ، وإنْ أثَّرَ . . فلهُ درجاتٌ بحسَبِ ظهورِ أثرِهِ ، فإنْ لمْ يحملْ إلا على العفَّةِ وهيَ الكفُّ عنْ مقتضى الشهواتِ . . فلهُ درجةٌ ، فإنْ أثمرَ الورعَ . . فهوَ أعلىٰ ، وأقصىٰ درجاتِهِ أنْ يثمرَ درجاتِ الصدِّيقينَ ، وهوَ أنْ يسلبَ الظاهرَ والباطنَ عمَّا سوى اللهِ حتَّىٰ لا يبقىٰ لغيرِ اللهِ فيهِ متسعٌ ، فهـٰذا أقصىٰ ما يُحمدُ منهُ ، وذلكَ معَ بقاءِ الصحَّةِ والعقلِ .

فإنْ جاوزَ هـٰذا إلىٰ إزالةِ العقلِ أوِ الصحَّةِ . . فهوَ مرضٌ يجبُ علاجُهُ إنْ قدرَ عليهِ ، ولوْ كانَ محموداً . . لما وجبَ علاجُهُ بأسبابِ الرجاءِ وبغيرِهِ حتَّىٰ يزولَ ، ولذلكَ كانَ سهلٌ رحمَهُ اللهُ يقولُ للمريدينَ الملازمينَ للجوعِ أياماً كثيرةً : (احفظوا عقولَكُمْ ؛ فإنَّهُ لمْ يكنْ للهِ تعالىٰ وليٌّ ناقصُ العقلِ)(١) .

* * *

---

(١) قوت القلوب (١/٢٣٨) .

KORKUNUN DERECELERİ

Bilmiş ol ki; aslında korku, makbul olmakla beraber, bâzılarının sandığı gibi ne kadar çok korkarsa o nispette makbul olur görüşü de galattır. Esasen korku, Allah'a yaklaşmak için insanı ilim ve amele sevk eden ilâhî bir kamçıdan ibârettir. Hayvâniyet için en doğrusu, kırbaçsız kalmamaktır. Çocuk da böyledir. Fakat bu, fazla dövmenin daha makbul olduğuna delâlet etmez. Her şeyde olduğu gibi korkunun da ifrat, tefrît ve îtidal tarafları vardır. Makbul olan, îtidal derecesindeki korkudur. Az korku, kadının yumuşaklığına benzer. O müessir bir vaaz duydu ve korkunç bir manzara gördü mü hemen ağlar da yaşları dökülmeye başlar. Fakat bu hal kaybolunca hemen eski durumuna döner. Bu gibi korku, faydası az olan eksik bir korkudur. O, çürük bir odun parçası gibidir. Onunla ne kadar hayvana vursan hayvanı acıtıp onda bir tesîr meydana getiremezsin ve riyâzete vesîle olamazsın. Ne yazık ki çoğunluğun korkusu bu kabîldendir. Ancak âlimler ve ârifler bundan müstesnâdır. Âlimler derken, âlim ismini alan ve sûretâ âlim olan şahısları kastetmiyoruz. Zîra bunlar korkudan çok uzaktırlar. Biz, âlim derken, Allahu Teâlâ'ya, O'nun âyet ve ef'âline vâkıf olanı kastediyoruz.

Asrımızda bu gibi âlimlerin vücûdu enderdir. Bunun için "Allah'tan korkar mısın?" diye soranlara **Fudayl**: "Sükût et, zîra korkmam demek küfür olacağı gibi, korkarım demekle de yalancı olabilirsin." demiştir. Fudayl bu sözü ile korkunun, âzâları kötülüklerden uzaklaştırıp iyilikleri yaptırmak anlamında olduğunu ifade etmek istemiştir. Âzâlar üzerinde tesîri olmayan korkunun değeri yoktur. Buna korku adını vermek, doğru olmaz.

İfrat derecede korkuya gelince; bu, îtidali aşmak sebebiyle insanı ye'se ve ümitsizliğe düşürür ki, bu da yerilmiştir. Çünkü aşırı korku, insanı amelden de alıkoyar. Bâzen sâhibini zayıflatır ve hasta eder, şaşkına çevirir, hattâ delirmesine sebep olur. Hâlbuki kamçıdan maksat ne ise korkudan maksat da odur. O da amele teşvîktir. Maksat amel olmasa, korku bir kemâl olamazdı. Çünkü aslında korku, bir noksanlıktır. Zîra korkunun menşei cehâlet ve acziyettir. Cehâleti, sonunu bilmemesi bakımındandır. Eğer sonunu bileydi korkmazdı. Çünkü korku, tereddüt edilen şeyde olur. Acziyetine gelince; def etmeye muktedir olamadığı kaçınılacak bir şey ile karşılaşması bakımındandır. Âdemoğlunun kusuruna nispetle bu da makbuldür. Fakat bizâtihî makbul olan acziyet ve cehâlet değil, ilim, kudret ve Allahu Teâlâ'nın vasıflanması câiz olan nitelikler ile ilgili olan korkudur. Allahu Teâlâ'nın vasıflanması câiz olmayan her şey noksanlıktır. Bu gibi şeylerin makbûliyeti, kendilerinden daha düşüklerine nispetledir. Her şekil hastalığın ölüm hastalığından ehven olması gibi... İnsanı ümitsizliğe düşüren her çeşit korku, mezmûmdur.

Yukarıda anlattığımız gibi korku, insanı akılsızlığa ve ölüme varıncaya kadar her çeşit tehlikelere sürükleyebilir. Çocuğu ölüme, hayvanı helâke götüren dayak gibi. Korkunun bu çeşidi de mezmûmdur. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in, ümit sebepleri üzerinde durması, ümitsizliğe veyâ bu sebeplere düşüren korkudan kurtarmak içindir. Her hangi bir maksat için aranan bir şeyden umulan, onun o maksada ulaştırmasıdır. Maksattan ileri geçen veya maksada yetmeyeni makbul değildir. Korkunun faydası, çekinmek, verâ, takvâ, mücâhede, ibâdet, fikir, zikir ve diğer Allah'a yaklaştıran sebeplere ulaşmaktır. Bütün bunlar hayat, vücud sağlığı ve akıl isterler. Bunlara zararı dokunan her şey mezmûmdur.

Şâyet, "Allah korkusundan ölen şehîddir, nasıl olur da bu korku mezmûm olur?" dersen derim ki; onun şehîd olması, korkudan ölmüş olması sebebiyle onun bir mevkîi vardır ki, o anda başka sûretle ölse, o mevkîi alamazdı, demektir. İşte korku ile ölüm, korkusuz ölüme nispetle bir fazîlettir. Fakat fikir, mücâhede ve maârif bakımından terakkî etmek sûretiyle Allah yolunda olanlar, her an şehîdler mertebesini ihrâz etmektedirler. Eğer böyle olmasaydı öldürülen veya yırtıcı hayvanların parçaladığı çocuk veya delilerin peygamberler ve şehîdlerden efdal olması gerekirdi ki, bu muhaldir. Böyle sanmak doğru olmaz. Saâdetlerin efdali, Allah'a ibâdetle geçen uzun ömürdür. Ömrü, akıl ve sıhhati iptâle sebep olan her şey, her ne kadar bâzı hususlara nisbetle fazîlet ise de, diğer hususlara nispetle hüsran ve noksanlıktır; şehâdet gibi. Şehâdet, mâdûnuna nisbetle fazîlet ve fakat müttakî ve sıddıklara nisbetle fazîlet değildir.

Demek ki amelde tesîri olmayan korku, hayvanı yürütmeyen kamçı gibi bir değer taşımaz, varlığı ile yokluğu birdir. Tesîr ederse, tesîri nispetinde değeri vardır. Şâyet, şehvetin gerektirdiği şeylerden çekinmek anlamında olan yalnız iffeti temîn ediyorsa, bunun bir derecesi vardır. Verâı da sağladığı vakit bir derece daha üstünlük almış olur. En üstün derece de sıddıklar mertebesidir ki, zâhir ve bâtınını, Allah'ın gayrisinden kesip bütün mevcudiyetiyle Allah'a yönelmektir. İşte en makbul korku da budur. Bu da akıl ve sıhhat ile mümkündür. Şâyet akıl ve sıhhati izâleye varırsa bu, tedâvisi gerekli olan bir hastalıktır. Eğer güç yeterse tedâvi edilmesi lâzımdır. Eğer makbul olsa, recâ ve benzeri ilaçlarla tedâvisine gidilmesi vâcib olmazdı. Bunun için **Sehl**, uzun müddet açlık riyâzetine giren mürîdlere: "Dikkat edin, aklınızı koruyun. Zîra aklı kısa olanlardan Allah'ın velîsi yoktur." demiştir.

بيان أقسام الخوف بالإضافة إلىٰ ما يُخاف منه

اعلمْ : أنَّ الخوفَ لا يتحقَّقُ إلا بانتظارِ مكروهٍ ، والمكروهُ إمَّا أنْ يكونَ مكروهاً في ذاتِهِ كالنارِ ، وإمَّا أنْ يكونَ مكروهاً لأنَّهُ يفضي إلى المكروهِ ؛ كما تُكرهُ المعاصي لأدائِها إلىٰ مكروهٍ في الآخرةِ ، وكما يكرهُ المريضُ الفواكهَ المضرَّةَ لأدائِها إلى الموتِ ، ولا بدَّ لكلِّ خائفٍ أنْ يتمثَّلَ في نفسِهِ مكروهاً مِنْ أحدِ القسمينِ ، ويقوى انتظارُهُ في قلبِهِ حتَّىٰ يحترقَ قلبُهُ بسببِ استشعارِهِ ذلكَ المكروهَ .

ومقامُ الخائفينَ يختلفُ فيما يغلبُ علىٰ قلوبِهِمْ مِنَ المكروهاتِ المحذورةِ ، فالذينَ يغلبُ علىٰ قلوبِهِمْ ما ليسَ مكروهاً لذاتِهِ بلْ لغيرِهِ ؛ كالذينَ يغلبُ عليهِمْ خوفُ الموتِ قبلَ التوبةِ ، أوْ خوفُ نقضِ التوبةِ ونكثِ العهدِ ، أوْ خوفُ ضعفِ القوَّةِ عنِ الوفاءِ بتمامِ حقوقِ اللهِ ، أوْ خوفُ زوالِ رقَّةِ القلبِ وتبدُّلِها بالقساوةِ أوْ خوفُ الميلِ عَنِ الاستقامةِ ، أوْ خوفُ استيلاءِ العادةِ فِي اتباعِ الشهواتِ المألوفةِ ، أوْ خوفُ أنْ يكلَهُ اللهُ تعالىٰ إلىٰ حسناتِهِ التي اتكلَ عليها وتعزَّزَ بها في عبادِ اللهِ ، أوْ خوفُ البطرِ بكثرةِ نعَمِ اللهِ عليهِ ، أوْ خوفُ الاشتغالِ عنِ اللهِ بغيرِ اللهِ ، أوْ خوفُ الاستدراجِ بتواترِ النعَمِ ، أوْ خوفُ انكشافِ غوائلِ طاعاتِهِ حيثُ يبدو لهُ مِنَ اللهِ ما لمْ يكنْ يحتسبُ ، أوْ خوفُ تبعاتِ الناسِ عندَهُ في الغيبةِ والخيانةِ والغشِّ وإضمارِ السوءِ ، أوْ

خوفُ ما لا يدري أنَّهُ يحدثُ في بقيَّةِ عمرِهِ ، أوْ خوفُ تعجيلِ العقوبةِ في الدنيا والافتضاحِ قبلَ الموتِ ، أوْ خوفُ الاغترارِ بزخارفِ الدنيا ، أوْ خوفُ اطلاعِ اللهِ علىٰ سريرتِهِ في حالِ غفلتِهِ عنهُ ، أوْ خوفُ الختْمِ لهُ عندَ الموتِ بخاتمةِ السوءِ ، أوْ خوفُ السابقةِ التي سبقَتْ لهُ في الأزلِ . . فهٰذهِ كلُّها مخاوفُ العَارفينَ ، ولكلِّ واحدٍ خصوصُ فائدةٍ ، وهوَ سلوكُ سبيلِ الحذرِ عمَّا يفضي إلى المَخُوفِ .

فمَنْ يخافُ استيلاءَ العادةِ عليهِ . . فيواظبُ على الفطامِ عنِ العادةِ ، والذي يخافُ مِنِ اطلاعِ اللهِ علىٰ سريرتِهِ يشتغلُ بتطهيرِ قلبِهِ عنِ الوساوسِ ، وهٰكذا إلىٰ بقيةِ الأقسامِ .

وأغلبُ هٰذهِ المخاوفِ على المتقينَ خوفُ الخاتمةِ ، فإنَّ الأمرَ فيهِ مُخْطِرٌ ، وأعلى الأقسامِ وأدلُّها علىٰ كمالِ المعرفةِ خوفُ السابقةِ ؛ لأنَّ الخاتمةَ تتبعُ السابقةَ ، وفرعٌ يتفرعُ عنها بعدَ تخلُّلِ أسبابٍ كثيرةٍ ، فالخاتمةُ تُظهرُ ما سبقَ بهِ القضاءُ في أمِّ الكتابِ .

والخائفُ مِنَ الخاتمةِ بالإضافةِ إلى الخائفِ مِنَ السابقةِ كرجلينِ وقَّعَ الملكُ في حقِّهما بتوقيعٍ ، يحتملُ أنْ يكونَ فيهِ حزُّ الرقبةِ ، ويحتملُ أنْ يكونَ فيهِ تسليمُ الوزارةِ إليهِ ، ولمْ يصلِ التوقيعُ إليهما بعدُ ، فيرتبطُ قلبُ أحدِهما بحالةِ وصولِ التوقيعِ ونشرِهِ ، وأنَّهُ عمَّاذا يظهرُ ، ويرتبطُ قلبُ الآخرِ بحالةِ توقيعِ الملكِ وكيفيتِهِ وأنَّهُ ما الذي خطرَ لهُ في حالِ التوقيعِ مِنْ رحمةٍ أوْ

غضبٍ ، وهـٰذا التفاتٌ إلى السببِ ، فهوَ أعلىٰ مِنَ الالتفاتِ إلىٰ ما هوَ فرعٌ ؛ فكذلكَ الالتفاتُ إلى القضاءِ الأزليِّ الذي جرىٰ بتوقيعِهِ القلمُ أعلىٰ مِنَ الالتفاتِ إلىٰ ما يظهرُ في الأبدِ .

وإليهِ أشارَ النَّبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؛ حيثُ كانَ على المنبرِ ، فقبضَ كفَّهُ اليمنىٰ ثمَّ قالَ : « هـٰذا كتابُ اللهِ ، كُتبَ فيهِ أهلُ الجنَّةِ بأسمائِهِمْ وأسماءِ آبائِهِمْ ، لا يُزادُ فيهِمْ ولا ينقصُ » ، ثمَّ قبضَ كفَّهُ اليسرىٰ وقالَ : « هـٰذا كتابُ اللهِ ، كُتبَ فيهِ أهلُ النارِ بأسمائِهِمْ وأسماءِ آبائِهِمْ ، لا يُزادُ فيهِمْ ولا ينقصُ ، وليعملنَّ أهلُ السعادةِ بعملِ أهلِ الشقاءِ حتَّىٰ يُقالَ كأنهُمْ منهُمْ ، بلْ هُمْ هُمْ ، ثمَّ يستنقذُهُمُ اللهُ تعالىٰ قبلَ الموتِ ولوْ بفُواقِ ناقةٍ ، وليعملنَّ أهلُ الشقاءِ بعملِ أهلِ السعادةِ حتَّىٰ يُقالَ كأنَّهُمْ منهُمْ ، بلْ هُمْ هُمْ ، ثمَّ يستخرجُهُمُ اللهُ عزَّ وجلَّ قبلَ الموتِ ولوْ بفُواقِ ناقةٍ ، السعيدُ مَنْ سعدَ بقضاءِ اللهِ ، والشقيُّ مَنْ شقيَ بقضاءِ اللهِ ، والأعمالُ بالخواتيمِ »(١) .

وهـٰذا كانقسامِ الخائفينَ إلىٰ مَنْ يخافُ معصيتَهُ وجنايتَهُ ، وإلىٰ مَنْ يخافُ اللهَ تعالىٰ نفسَهُ لصفتِهِ وجلالِهِ وأوصافِهِ التي تقتضي الهيبةَ لا محالةَ ، فهـٰذا أعلىٰ رتبةً ، ولذلكَ يبقىٰ خوفُهُ وإنْ كانَ في طاعةِ الصدِّيقينَ ، وأمَّا الآخَرُ . فهوَ في عرضةِ الغرورِ ، والأمنِ إنْ واظبَ على الطاعاتِ .

---

(١) رواه الترمذي (٢١٤١) عن عبد الله بن عمرو رضي الله عنهما ومطلعه : خرج علينا رسول الله صلى الله عليه وسلم وفي يده كتابان ، فقال : « أتدرون ما هـٰذان الكتابان ؟ » ثم ساقه بنحوه .

فالخوفُ مِنَ المعصيةِ خوفُ الصالحينَ ، والخوفُ مِنَ اللهِ خوفُ الموحِّدينَ والصدِّيقينَ ، وهوَ ثمرةُ المعرفةِ باللهِ تعالىٰ ، فكلُّ مَنْ عرفَهُ وعرفَ صفاتِهِ.. علمَ مِنْ صفاتِهِ ما هوَ جديرٌ بأنْ يُخافَ مِنْ غيرِ جنايةٍ ، بلِ العاصي لوْ عرفَ اللهَ حقَّ المعرفةِ.. لخافَ اللهَ ولمْ يخفْ معصيتَهُ ، ولولا أنَّهُ مَخُوفٌ في نفسِهِ.. لما سخَّرَهُ للمعصية ، ويسَّرَ لهُ سبيلَها ، ومهَّدَ لهُ أسبابَها ، فإنَّ تيسيرَ أسبابِ المعصيةِ إبعادٌ ، ولمْ يسبقْ منهُ قبلَ المعصيةِ معصيةٌ استحقَّ بها أنْ يسخَّرَ للمعصيةِ ، وتجريَ عليهِ أسبابُها ، ولا سبقَ قبلَ الطاعةِ وسيلةٌ توسَّلَ بها مَنْ يُسِّرتْ لهُ الطاعاتُ ومُهِّدَ لهُ سبيلُ القرباتِ ، فالعاصي قدْ قضىٰ عليهِ بالمعصيةِ شاءَ أمْ أبىٰ ، وكذا المطيعُ ، فالذي يرفعُ محمداً صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إلىٰ أعلىٰ عليينَ مِنْ غيرِ وسيلةٍ سبقَتْ منهُ قبلَ وجودِهِ ، ويضعُ أبا جهل في أسفلِ سافلينَ مِنْ غيرِ جنايةٍ سبقَتْ منهُ قبلَ وجودِهِ.. جديرٌ بأنْ يُخافَ لصفةِ جلالِهِ ، فإنَّ مَنْ أطاعَ اللهَ.. أطاعَ بأنْ سلَّطَ عليهِ إرادةَ الطاعةِ ، وآتاهُ القدرةَ ، وبعدَ خلقِ الإرادةِ الجازمةِ والقدرةِ التامَّةِ يصيرُ الفعلُ ضرورياً ، والذي عصىٰ.. عصىٰ لأنَّهُ سلَّطَ عليهِ إرادةً قويَّةً جازمةً ، وآتاهُ الأسبابَ والقدرةَ ، فكانَ الفعلُ بعدَ الإرادةِ والقدرةِ ضرورياً .

فليتَ شعري ؛ ما الذي أوجبَ إكرامَ هٰذا وتخصيصَهُ بتسليطِ إرادةِ الطاعاتِ عليهِ ، وما الذي أوجبَ إهانةَ الآخرِ وإبعادَهُ بتسليطِ دواعي المعصيةِ عليهِ ؟! وكيفَ يُحالُ ذلكَ على العبدِ ؟! وإذا كانتِ الحوالةُ ترجعُ إلى القضاءِ الأزليِّ مِنْ غيرِ جنايةٍ ولا وسيلةٍ.. فالخوفُ ممَّنْ يقضي

بما يشاءُ ويحكمُ بما يريدُ حزمٌ عندَ كلِّ عاقلٍ .

ووراءَ هـٰذا المعنىٰ سرُّ القدرِ الذي لا يجوزُ إفشاؤُهُ .

ولا يمكنُ تفهيمُ الخوفِ منهُ في صفاتِهِ جلَّ جلالُهُ إلا بمثالٍ لولا إذنُ الشرعِ . . لمْ يستجرىءْ علىٰ ذكرِهِ ذو بصيرةٍ ، فقدْ جاءَ في الخبرِ : أنَّ اللهَ تعالىٰ أوحىٰ إلىٰ داوودَ عليهِ السلامُ : (يا داوودُ ؛ خفْني كما تخافُ السبعَ الضاريَ)(١) .

فهـٰذا المثالُ يفهمُكَ حاصلَ المعنىٰ ، وإنْ كانَ لا يقفُ بكَ علىٰ سببِهِ ، فإنَّ الوقوفَ علىٰ سببِهِ وقوفٌ علىٰ سرِّ القدرِ ، ولا يُكشفُ ذلكَ إلا لأهلِهِ .

والحاصلُ : أنَّ السبعَ يُخافُ لا لجنايةٍ سبقَتْ إليهِ منكَ، بلْ لصفتِهِ وبطشِهِ وسطوتِهِ ، وكبرِهِ وهيبتِهِ ، ولأنَّهُ يفعلُ ما يفعلُ ولا يبالي ، فإنْ قتلكَ . . لم يرقَّ قلبُهُ ولمْ يتألَّمْ بقتلِكَ ، وإن خلاَّكَ . . لمْ يخلِّكَ شفقةً عليكَ وإبقاءً علىٰ روحِكَ ، بلْ أنتَ عندَهُ أخسُّ مِنْ أنْ يلتفتَ إليكَ حيّاً كنتَ أو ميتاً ، بلْ إهلاكُ ألفِ مثلِكَ وإهلاكُ نملةٍ عندَهُ علىٰ وتيرةٍ واحدةٍ ؛ إذْ لا يقدحُ ذلكَ في عالمِ سبعيتِهِ ، وما هوَ موصوفٌ بهِ مِنْ قدرتِهِ وسطوتِهِ ، وللهِ المثلُ الأعلىٰ .

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٤١) ، قال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً ، ولعل المصنف قصد بإيراده أنه من الإسرائيليات ، فإنه عبر عنه بقوله : جاء في الخبر ، وكثيراً ما يعبر بذلك عن الإسرائيليات التي هي غير مرفوعة) . « إتحاف » (٩/ ٢٠٧) .
وعند السيوطي في « الدر المنثور » (٣/ ٢٧٠) : (وأخرج ابن المنذر عن جعفر قال : أوحى الله إلىٰ داوود : خفني علىٰ كل حال . . .) .

ولكنْ مَنْ عرفَهُ . . عرفَ بالمشاهدةِ الباطنةِ التي هيَ أقوىٰ وأوثقُ وأجلىٰ مِنَ المشاهدةِ الظاهرةِ أنَّهُ صادقٌ في قولِهِ : (هؤلاءِ في الجنَّةِ ولا أبالي ، وهؤلاءِ في النارِ ولا أبالي)(١) ، ويكفيكَ مِنْ موجباتِ الهيبةِ والخوفِ المعرفةُ بالاستغناءِ وعدمِ المبالاةِ .

الطبقةُ الثانيةُ مِنَ الخائفينَ : أن يتمثَّلَ في أنفسِهِمْ ما هوَ المكروهُ ، وذلكَ مثلُ سكراتِ الموتِ وشدَّتِهِ ، أو سؤالِ منكرٍ ونكيرٍ ، أوْ عذابِ القبرِ ، أوْ هولِ المُطَّلَعِ ، أوْ هيبةِ الموقفِ بينَ يدي اللهِ تعالىٰ ، أوِ الحياءِ مِنْ كشفِ السترِ والسؤالِ عنِ النقيرِ والقطميرِ ، أوِ الخوفِ مِنَ الصراطِ وحدَّتِهِ ، وكيفيَّةِ العبورِ عليهِ ، أوِالخوفِ مِنَ النارِ وأغلالِها وأهوالِها ، أوِ الخوفِ مِنَ الحرمانِ عنِ الجنَّةِ دارِ النعيمِ والملكِ المقيمِ ، وعنْ نقصانِ الدرجاتِ ، أو الخوفِ مِنَ الحجابِ عنِ اللهِ تعالىٰ .

وكلُّ هـٰذهِ الأسبابِ مكروهةٌ في أنفسِها ، فهيَ ـ لا محالةَ ـ مَخُوفةٌ ، وتختلفُ أحوالُ الخائفينَ فيها ، وأعلاها رتبةً هوَ خوفُ الفراقِ والحجابِ عنِ اللهِ تعالىٰ ، وهوَ خوفُ العارفينَ ، وما قبلَ ذلكَ خوفُ العابدينَ والصالحينَ والزاهدينَ وكافةِ العاملينَ .

ومَنْ لمْ تكملْ معرفتُهُ ، ولمْ تنفتحْ بصيرتُهُ . . لمْ يشعرْ بلذَّةِ الوصالِ ،

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٤/١٨٦) ، وابن حبان في « صحيحه » (٣٣٨) من حديث عبد الرحمـٰن السلمي رضي الله عنه مرفوعاً .

ولا بألمِ البعدِ والفراقِ ، وإذا ذُكرَ لهُ أنَّ العارفَ لا يخافُ النارَ ، وإنَّما يخافُ الحجابَ . . وجدَ ذلكَ منكراً في باطنِهِ ، وتعجَّبَ منهُ في نفسِهِ ، وربَّما أنكرَ لذَّةَ النظرِ إلىٰ وجهِ اللهِ الكريمِ لولا منعُ الشرعِ إيَّاهُ مِنْ إنكارِهِ ، فيكونُ اعترافُهُ بهِ باللسانِ عنْ ضرورةِ التقليدِ ، وإلا . . فباطنُهُ لا يصدِّقُ بهِ ؛ لأنَّهُ لا يعرفُ إلا لذَّةَ البطنِ والفرجِ ، والعينِ بالنظرِ إلى الألوانِ والوجوهِ الحسانِ ، وبالجملةِ : كلُّ لذَّةٍ تشاركُهُ البهائمُ فيها ، فأمَّا لذَّةُ العارفينَ . . فلا يدركُها غيرُهُمْ ، وتفصيلُ ذلكَ وشرحُهُ حرامٌ معَ مَنْ ليسَ أهلاً لهُ ، ومَنْ كانَ أهلاً لهُ . . استبصرَ بنفسِهِ واستغنىٰ عنْ أنْ يشرحَهُ لهُ غيرُهُ .

فإلىٰ هٰذهِ الأقسامِ يرجعُ خوفُ الخائفينَ ، نسألُ اللهَ تعالىٰ حسنَ التوفيقِ بكرمِهِ .

* * *

KORKUNUN KISIMLARI

Bilmiş ol ki; korku, hoşlanmadığı bir şey ile karşılaşacağını düşünmekten doğar. Hoşlanmadığı şey ya bizâtihî korkunçtur -ateş gibi- veyahut onun mekruh ve hoşlanmayan bir şey olması bizâtihî değil de her hangi bir kötülüğe ulaştırması bakımındandır. Âhirette insanı hoşlanmadığı şeyle karşılaştırmaya vesîle olan günâhları gibi. Bu, tıpkı ölüme sürükleyecek şeyleri yemekten hasta adamın çekinmesine benzer. Her korkan kimse bu iki kısımdan hangisi için korktuğunu düşünmesi gerekir ki; bu sayede o korku kuvvetleşip kalbini yakmaya başlasın. Bunun için korkanların dereceleri farklıdır. Çekindikleri şeylere nispetle korkuları da değişir.

Zâtî bakımdan değil de başka sebeple kendisinden korkulan, meselâ tövbe etmeden ölmekten, tövbeyi bozmaktan, Allah'a karşı vazîfelerini hakkıyla yerine getirmek imkânlarından mahrum olmaktan, kalbinin kararıp katılaşmasından, istikametten ayrılmasından, alıştığı şehvetlere uymasından, Allahu Teâlâ'nın onu kendi iyilikleri ile başbaşa bırakmasından ve bununla kendini beğenmesinden, kibre kapılmasından, başka şeylerle meşgul olmasından, istidraçtan, insanların her ne şekilde olursa olsun aleyhinde bulunmasından, ileride ne hâl alacağından, peşin cezaya uğrayacağından, dünya varlıklarına kapılıp onlara aldanacağından, gafletine Allah'ın muttalî olacağından, sû-i hâtimeden veya ezelde hakkında yazılan yazıdan korkması gibi. Bütün bunlar âriflerin taşıdıkları korkulardır ve her birinin özel faydaları vardır.

Âdetlere kapılıp onların kendisini istilâ edeceğinden korkan kimse, âdetlerden ayrılmaya gayret etsin. Kalbinden geçenlere, Allahu Teâlâ'nın muttalî olduğundan korkan kimse, kalbini vesveselerden temizlemeye gayret etsin. Her korktuğunu böylece düzeltmeye çalışsın.

Bu korkuların en büyüğü, son nefes korkusudur. Çünkü burası önemlidir. Fakat en üstünü, kemâl ve mârifete en çok delâlet edeni, geçmişin korkusudur. Çünkü gelecek, geçmişe tâbi ve aynı zamanda araya giren birçok sebeplerden sonra onun fer'idir. Son nefes, ezeldeki mukadderâtın tecellî ve tezâhürüdür. Son nefesten korkan kimse, ezeldeki mukadderâttan korkan kimseye nispetle, anlatacağım şu iki adamın birine olan nispeti gibidir. Hükümdar, bu iki adam hakkında birer yazı yazmıştır. Bunlar bunu duydular fakat ne yazıldığını bilmiyorlar. Belki îdamlarını ve belki de vezir olmalarını yazmıştır. Bunlardan biri acaba bu yazıyı açsak ve bir baksak ne yazılmıştır, diye düşünür. Diğeri de acaba hükümdar ne yazdı, yazdığı vakit hiddetli mi idi, değil miydi? Bunu düşünür. İşte onlar bu iki adam gibidir. Ancak bu iki adamın düşüncelerinden ikincisinin, yâni acaba hükümdar ne yazdı ve yazdığı vakit ne halde idi, diye düşünenin düşüncesi daha üstündür. Çünkü burada sebebe yönelmek vardır. Bunun gibi ezeldeki hükme yönelmek, istikbâldekini beklemekten daha önemlidir. Buna işâret olmak üzere Resûl-i Ekrem (s.a.v.) minberde iken sağ elini yumarak:

هٰذَا كِتَابُ اللّٰهِ كَتَبَ فِيهِ أَهْلَ الْجَنَّةِ بِأَسْمَائِهِمْ وَأَسْمَاءِ اٰبَائِهِمْ
لَا يُزَادُ فِيهِمْ وَلَا يُنْقَصُ «ثُمَّ قَبَضَ كَفَّهُ الْيُسْرٰى وَقَالَ» هٰذَا
كِتَابُ اللّٰهِ كَتَبَ فِيهِ أَهْلَ النَّارِ بِأَسْمَائِهِمْ وَأَسْمَاءِ اٰبَائِهِمْ لَا يُزَادُ

فِيهِمْ وَلَا يُنْقَصُ، وَلَيَعْمَلَنَّ أَهْلُ السَّعَادَةِ بِعَمَلِ أَهْلِ الشَّقَاوَةِ
حَتّٰى يُقَالُ كَأَنَّهُمْ مِنْهُمْ بَلْ هُمْ هُمْ، ثُمَّ يَسْتَنْقِذُهُمُ اللّٰهُ قَبْلَ
الْمَوْتِ وَلَوْ بِفَوَاقِ نَاقَةٍ. وَلَيَعْمَلَنَّ أَهْلُ الشَّقَاوَةِ بِعَمَلِ أَهْلِ
السَّعَادَةَ حَتّٰى يُقَالُ كَأَنَّهُمْ مِنْهُمْ بَلْ هُمْ هُمْ، ثُمَّ يَسْتَخْرِجُهُمُ
اللّٰهُ قَبْلَ الْمَوْتِ وَلَوْ بِفَوَاقِ نَاقَةٍ، اَلسَّعِيدُ مَنْ سَعِدَ بِقَضَاءِ اللّٰهِ،
وَالشَّقِيُّ مَنْ شَقِيَ بِقَضَاءِ اللّٰهِ، وَالْأَعْمَالُ بِالْخَوَاتِمِ

“İşte bu, Allahu Teâlâ’nın kitâbıdır. Burada kendi adları ve babalarının adları ile cennetlikleri yazdı. Bunlarda artık ve eksik olamaz. Sonra sol elini yumarak: Bu da Allahu Teâlâ’nın, cehennemlikleri yazdığı kitabıdır. Onları kendi adları ve babalarının adları ile yazmıştır. Bunlarda da artık ve eksik düşünülemez. Sizden biriniz şakilerin ameli gibi amel işler, tâ ki bu da sanki onlardan olur; hattâ sankisi yok, o da tamamen onlardandır, denir. Sonra Allahu Teâlâ velev ki bir devenin birinci defa sağılmasından ikinci defa sağılmasına kadar gecen zaman olsun, yâni kısa bir müddet de olsa, ölümden önce onları bu kötü durumdan kurtarır. Bunun gibi, şakiler de iyilerin ameli gibi amel ederler, tâ ki bunlar da onlardan sayılır, hattâ bunlar tam bunlardandır, denir. Sonra Allahu Teâlâ, velev ki bir devenin ikinci sağımı arasındaki zaman kadar olsun, onları ölümden önce bunların arasından çıkarır. Saîd, Allah’ın kazâsı ile saâdete ulaşandır. Şaki de Allah’ın kazâsı ile şekavete ulaşandır. Amelde îtibar, hâtimeyedir.”[45] buyurmuştur.

Bu, korkanları ikiye ayırmak gibidir. Bir kısmı işlediği günâhtan dolayı Allah'tan korkar, diğer kısmı da Allahu Teâlâ'nın celâl ve cemâlinden, heybet ve azametinden korkar. Şüphesiz bu ikincinin mevkîi daha üstündür. Bunun için bu adam sıddıklar mertebesine yükselse de yine korkusu devâm eder. Diğeri ise aldanmak tehlikesi ile karşı karşıyadır. İbâdete devâm ederken günâhtan korkmak, sâlihler korkusu; Allah'ın azametinden korkmak, muvahhid ve sıddıklar korkusudur ki, Allah'ı mârifetin semeresi de budur.

---

[45] Tirmizî, Abdullah ibn Amr ibn el-Âs’dan rivayet etmiştir. Tirmizî, hasfen, sahîh ve garîb olduğunu söylemiştir.

Allahu Teâlâ'nın zât ve sıfatını bilen herkes, günâh işlemese de Allah'tan korkması gerektiğini bilir. Hattâ günâhkâr bile Allah'ı gereği gibi bilse, günâhından değil, Allah'ın azametinden, heybet ve celâlinden korkardı. Eğer Allahu Teâlâ bizâtihî korkutmasa, ona günâh yaptırmaması ve günâh imkânlarını vermemesi lâzım gelirdi. Günan sebeplerini kolaylaştırmak, onu uzaklaştırmak demektir. Hâlbuki günâhtan önce günâh işlememişti ki bunu hak etmiş olsun. Âbide, ibâdet yolunu kolaylaştırmak da aynıdır. Çünkü ibâdetten önce ibâdet etmemişti ki buna hak kazanmış olsun. İsyân edenin, -kabul etse de etmese de- ezelde isyânı ile hükmedildi. İtâat edenin de aynı şekilde itaati ezelde takdîr edilmiş ve kendisi itâat edecektir. Muhammed aleyhisselâmı, yaratılmadan önce en üstün makama yükselten, Ebû Cehil'i de yaratmadan ve hiç günâh işlemeden yerin dibine batıran kimdir? Elbette ki Allah'tır. Bu işleri yapan Allah olduğuna göre her şeyden önce O'nun celâlinden korkmak gerekir. Allah'a itâat eden, Allahu Teâlâ'nın onda yarattığı irâde ve ona verdiği kuvvetle itâat eder. İsyân eden de Allahu Teâlâ'nın onda yarattığı kesin irâde kuvveti ve isyân kudreti sebebiyle isyân eder. İrâde ve kudretten sonra fiil, zarurî hale gelir. Ne olaydı, ona itâat irâdesini bahşetmekle ikramda bulunan, ona da isyan irâdesini vermekle onu uzaklaştıran sebebin ne olduğunu bileydim? Bunları kula havâle, daha önce hiç bir sebep olmadan ezelî kazâya râci olduğuna göre, dilediği gibi takdîr ve istediği gibi hükmedenden, elbette, aklı başında olanlar korkarlar ki bu, zâtı îtibarıyla olan korkudur. Bunun ardında, açıklanması câiz olmayan, kader sırrı yatar.

Allahu Teâlâ'nın sıfatından korkmayı anlamak, ancak bir misâl ile mümkün olabilir. Eğer bu hususta Şâri Teâlâ'nın izni olmasa buna da kimse cüret edemezdi. Haberde vârid olduğuna göre, Allahu Teâlâ **Dâvud aleyhisselâm**a şöyle vahyetmiştir:

"Ey Dâvud, yırtıcı hayvanlardan korktuğun gibi benden de kork." Bu misâl, her ne kadar bu mânanın sebebini sana anlatmazsa da bu mânadan hâsıl olan şeyi anlatır. Çünkü sebebini anlamak, kaderin sırrını anlamak demektir. Bu da ancak ehline açıklanır.

Bunun özeti şöyledir: Yırtıcı hayvanlardan korkmak, onun sana karşı olan geçmiş bir cinâyetinden dolayı değil; kendisinde kuvvet, kudret, kibir, heybet ve saldırganlık vasfı ile dilediğini yapabilme imkânlarına sâhip olup, yaptığına aldırış etmemesi bakımındandır. Seni parçalarsa, zerre kadar keyfine keder gelmez. Şâyet salıverirse, seni acıyıp sana merhamet ettiği için değil, seni beğenmediği ve senin ölüne veya dirine iltifat etmediği içindir. Onun nazarında senin gibi bin kişi ile bir karınca öldürmek arasında fark yoktur. Zîra yırtıcılıkta bunların önemi yoktur. Allahu Teâlâ'nın böyle üstün misâlleri vardır. Bunu böyle dış görünüşü ile bilen, dış görüşten daha kuvvetli olan bâtını müşâhede ile Allahu Teâlâ'nın; *"Bunlar cennete, buna aldırış etmem; bunlar da cehenneme, buna da aldırış etmem."* buyurduğunun doğruluğunu anlar. İşte onun her şeyden müstağnî ve hiç bir şeye aldırış etmediğini bilmen, kendisinden korkuyu gerektirdiğini anlamak için sana yeter. Bu korku, zâtı için Allah'tan korkmaktır.

Korkanların ikinci tabakası, hoşlanmadıkları bir şeyi düşünerek korkanlardır. Ölüm ânı ve ölüm acısı, Münker Nekir meleklerinin soru ve cevapları, kabir azâbı, kıyametin şiddeti, Allah huzurunda hesap vermenin dehşeti, gizli işlerinin açığa çıkarılmasındaki utancı, iğneden ipliğe sorumlu olması, sırat ve cehennem korkusu, cennetten mahrumiyet hasreti, derece düşüklüğü ve Allah'ın cemâlinden mahrum olmak gibi şeyleri düşünmekten meydana gelen korkudur.

Bunların hepsi hoşa gitmeyen şeylerdir. Bunun için korkunçturlar. Bütün bunlarda korkanların dereceleri birbirinden farklıdır. Korkunun en üstün derecesi, Allah'ın cemâlinden mahrumiyet korkusudur ki bu, âriflerin korkusudur. Bundan aşağı dereceler; âmiller, zâhidler, sâlihler ve avam halkın korkusudur. Kemâli mârifetle bilmeyip basîreti açılmayanlar, vuslatın zevkini ve ayrılığın elemini bilemezler. Hattâ bu gibilere, ârif cehennem ateşinden değil, müşâhedeye engel olan perdeden korkar, denildiği vakit, buna şaşırır ve bunu boş bir görüş telakkî ederler. Hattâ eğer şerîat onu yasaklamasa, müşâhedenin zevkini inkâra kadar yeltenirdi. Onun bunu dili ile kabul etmesi, taklit zarûretinden doğar, yoksa içinden bunu tasdîk de etmeyebilir. Çünkü onun bildiği, hayvanların da ortaklaştığı, mîde ve şehvet zevkleri gibi şeylerdir. Âriflerin zevkine gelince; onu yine ârifler anlar, başkaları anlayamaz. Bunu, ehli olmayana açıklamak yasak, ehli ise açıklamaya muhtaç değildir.

İşte korkanların korkusu bu bölümlere ayrılır.

Lütuf ve keremiyle Allah'dan hüsn-i tevfîk dileriz.

بيان فضيلة الخوف والترغيب فيه

اعلمْ : أنَّ فضلَ الخوفِ تارةً يُعرفُ بالتأمُّلِ والاعتبارِ ، وتارةً بالآياتِ والأخبارِ .

أمَّا الاعتبارُ : فسبيلُهُ أنَّ فضيلةَ الشيءِ بقدْرِ غنائِهِ في الإفضاءِ إلىٰ سعادةِ لقاءِ اللهِ تعالىٰ في الآخرةِ ؛ إذْ لا مقصودَ سوى السعادةِ ، ولا سعادةَ للعبدِ إلا في لقاءِ مولاهُ والقرْبِ منهُ ، فكلُّ ما أعانَ عليهِ فلهُ فضيلةٌ ، وفضيلتُهُ بقدْرِ إعانتِهِ ، وقدْ ظهرَ أنَّه لا وصولَ إلىٰ سعادةِ لقاءِ اللهِ في الآخرةِ إلاّ بتحصيلِ محبَّتِهِ والأنسِ بِهِ في الدنيا ، ولا تحصلُ المحبَّةُ إلا بالمعرفةِ ، ولا تحصلُ المعرفةُ إلا بدوامِ الفكرِ ، ولا يحصلُ الأنسُ إلا بالمحبةِ ودوامِ الذكرِ ، ولا تتيسَّرُ المواظبةُ على الذكرِ والفكرِ إلا بانقلاعِ حبِّ الدنيا مِنَ القلبِ ، ولا ينقلعُ ذاكَ إلا بتركِ لذَّاتِ الدنيا وشهواتِها ، ولا يمكنُ تركُ المشتهَياتِ إلا بقمعِ الشهواتِ ، ولا تنقمعُ الشهوةُ بشيءٍ كما تنقمعُ بنارِ الخوفِ ، فالخوفُ هوَ النارُ المحرقةُ للشهواتِ .

فإذاً ؛ فضيلتُهُ بقدْرِ ما يحرقُ مِنَ الشهوةِ ، وبقدْرِ ما يكفُّ عنِ المعاصي ويحثُّ على الطاعاتِ ، ويختلفُ ذلكَ باختلافِ درجاتِ الخوفِ كما سبقَ .

وكيفَ لا يكونُ الخوفُ ذا فضيلةٍ وبهِ تحصلُ العفَّةُ ، والورعُ ،

والتقوىٰ ، والمجاهدةُ ، وهيَ الأعمالُ الفاضلةُ المحمودةُ التي يُتقرَّبُ بهَا إلى اللهِ زلفى ؟!

* * *

وأمَّا بطريقِ الاقتباسِ مِنَ الآياتِ والأخبارِ : فما وردَ في فضيلةِ الخوفِ خارجٌ عنِ الحصرِ ، وناهيكَ دلالةً علىٰ فضيلتِهِ جمعُ اللهِ تعالىٰ للخائفينَ الهدىٰ والرحمةَ والعلمَ والرضوانَ ، وهيَ مجامعُ مقاماتِ أهلِ الجنانِ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ هُدًى وَرَحْمَةٌ لِّلَّذِينَ هُمْ لِرَبِّهِمْ يَرْهَبُونَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّمَا يَخْشَى ٱللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ ٱلْعُلَمَٰٓؤُاْ ﴾ ، فوصفَهُمْ بالعلمِ لخشيتِهِمْ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ رَضِيَ ٱللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُواْ عَنْهُۚ ذَٰلِكَ لِمَنْ خَشِيَ رَبَّهُۥ ﴾ .

وكلُّ ما دلَّ علىٰ فضيلةِ العلمِ دلَّ علىٰ فضيلةِ الخوفِ ؛ لأنَّ الخوفَ ثمرةُ العلمِ ، ولذلكَ جاءَ في خبرِ موسىٰ عليهِ السلامُ : (وأمَّا الخائفونَ . . فإنَّ لهُمُ الرفيقَ الأعلىٰ ، لا يُشاركونَ فيهِ)(١) ، فانظرْ كيفَ أفردَهُمْ بمرافقةِ الرفيقِ الأعلىٰ ، وذلكَ لأنَّهُمُ العلماءُ ، والعلماءُ لهُمْ رتبةُ مرافقةِ الأنبياءِ ؛ لأنَّهُمْ ورثةُ الأنبياءِ ، ومرافقةُ الرفيقِ الأعلىٰ للأنبياءِ ومَنْ يلحقُ بهِمْ ، ولذلكَ

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢٢٥) ، ورواه الطبراني في « الكبير » (١٢/ ١٢٠) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٤٧) عن ابن عباس رضي الله عنهما مرفوعاً ضمن خبر ، وفيه : « وأما الباكون من خشيتي . . فأولئك لهم الرفيق الأعلىٰ لا يشاركهم فيه أحد » .

لمَّا خُيِّرَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في مرضِ موتِهِ بينَ البقاءِ في الدنيا وبينَ القدومِ على اللهِ تعالىٰ . . كانَ يقولُ : « أسألُكَ الرفيقَ الأعلىٰ »(١) .

فإذاً ؛ إنْ نظرَ إلىٰ مُثمرِهِ . . فهوَ العلمُ ، وإنْ نظرَ إلىٰ ثمرتِهِ . . فالورعُ والتقوىٰ ، ولا يخفىٰ ما وردَ في فضائلِهما ، حتَّىٰ إنَّ العاقبةَ صارَتْ موسومةً بالتقوىٰ مخصوصةً بها كما صارَ الحمدُ مخصوصاً باللهِ تعالىٰ والصلاةُ برسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، حتَّىٰ يُقالُ : (الحمدُ للهِ ربِّ العالمينَ ، والعاقبةُ للمتقينَ ، والصلاةُ علىٰ سيِّدِنا محمدٍ وآلِهِ أجمعينَ) .

وقدْ خصَّصَ اللهُ تعالىٰ التقوىٰ بالإضافةِ إلىٰ نفسِهِ ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ لَن يَنَالَ ٱللَّهَ لُحُومُهَا وَلَا دِمَآؤُهَا وَلَٰكِن يَنَالُهُ ٱلتَّقْوَىٰ مِنكُمْ ﴾ ، وإنَّما التقوىٰ عبارةٌ عنْ كفٍّ بمقتضى الخوفِ كما سبقَ ، ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ ٱللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ ﴾ ، ولذلكَ وصَّى اللهُ تعالى الأولينَ والآخرينَ بالتقوىٰ ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ وَلَقَدْ وَصَّيْنَا ٱلَّذِينَ أُوتُوا ٱلْكِتَٰبَ مِن قَبْلِكُمْ وَإِيَّاكُمْ أَنِ ٱتَّقُوا ٱللَّهَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَخَافُونِ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ ﴾ ، فأمرَ بالخوفِ وأوجبَهُ وشرطَهُ في الإيمانِ ، فلذلكَ لا يُتصوَّرُ أنْ ينفكَّ مؤمنٌ عنْ خوفٍ وإنْ ضعفَ ، ويكونُ ضعْفُ خوفِهِ بحسَبِ ضعْفِ معرفتِهِ وإيمانِهِ .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في فضيلةِ التقوىٰ : « إذا جمعَ اللهُ الأوَّلينَ والآخرينَ لميقاتِ يومٍ معلومٍ . . ناداهُمْ بصوتٍ يُسمعُ أقصاهُمْ كما

---

(١) رواه البخاري (٣٦٧٠) ، ومسلم (٢١٩١ ، ٢٤٤٤) .

يُسمِعُ أدناهُمْ فيقولُ : يا أيُّها الناسُ ؛ إنِّي قدْ أنصتُّ لكُمْ منذُ خلقتُكُمْ إلىٰ يومِكُمْ هـٰذا ، فأنصتوا لي اليومَ ، إنَّما هيَ أعمالُكُمْ تُردُّ عليكُمْ ، أيُّها الناسُ ؛ إنِّي قدْ جعلتُ نسباً وجعلتُمْ نسباً ، فوضعتُمْ نسبي ورفعتُمْ نسبَكُمْ ، قلتُ : ﴿ إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ اللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ ﴾ ، وأبيتُمْ إلا أنْ تقولوا : فلانُ بنُ فلانٍ ، وفلانٌ أغنىٰ مِنْ فلانٍ ، فاليومَ أضعُ نسبَكُمْ وأرفعُ نسبي ، أينَ المتقونَ ؟ فيُنصبُ للقومِ لواءٌ ، فيتبعُ القومُ لواءَهُمْ إلىٰ منازلِهِمْ ، فيدخلونَ الجنَّةَ بغيرِ حسابٍ »(١) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « رأسُ الحكمةِ مخافةُ اللهِ »(٢) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ لابنِ مسعودٍ : « إنْ أردتَ أنْ تلقاني . . فأكثِرْ مِنَ الخوفِ بعدي »(٣) .

وقالَ الفضيلُ : (مَنْ خافَ اللهَ . . دلَّهُ الخوفُ علىٰ كلِّ خيرٍ)(٤) .

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢٢٥) ، ورواه الطبراني في « الصغير » (١/ ٢٣٠) ، و« الأوسط » (٤٥٠٨) ، والحاكم في « المستدرك » (٢/ ٤٦٣) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً .

(٢) رواه البيهقي في « الشعب » (٧٣٠) من حديث ابن مسعود رضي الله عنه ، وفي « دلائل النبوة » (٥/ ٢٤١) من حديث عقبة بن عامر رضي الله عنه ضمن خبر طويل ، وفيه : « رأس الحكم . . . » ، وتقدم أنه فاتحة الزبور ، وهو ما رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٣٩٣) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٢٦) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٢٦) .

وقالَ الشبليُّ رحمهُ اللهُ : (ما خفتُ اللهَ يوماً إلا رأيتُ لهُ باباً مِنَ الحكمةِ والعبرةِ ما رأيتُهُ قطُّ)(١) .

وقالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ : (ما مِنْ مؤمنٍ يعملُ سيئةً إلا وتلحقُهُ حسنتانِ : خوفُ العقابِ ، ورجاءُ العفوِ ، كثعلبٍ بينَ أسدينِ)(٢) .

وفي خبرِ موسىٰ عليه الصلاةُ والسلامُ : (وأمَّا الورعونَ . . فإنَّهُ لا يبقىٰ أحدٌ إلا ناقشتُهُ الحسابَ ، وفتشتُ عمَّا في يديهِ إلا الورعينَ ؛ فإنِّي أستحييهِمْ وأجلُّهُمْ أنْ أوقفَهُمْ للحسابِ)(٣) .

والورعُ والتقوىٰ أسامٍ اشتقَّتْ مِنْ معانٍ شرطُها الخوفُ ، فإنْ خلا شيءٌ منها عنِ الخوفِ . . لمْ تُسمَّ بهـٰذهِ الأسامي .

وكذلكَ ما وردَ في فضائلِ الذكرِ لا يخفىٰ ، وقدْ جعلَهُ اللهُ تعالىٰ مخصوصاً بالخائفينَ ، فقالَ ﴿ سَيَذَّكَّرُ مَن يَخۡشَىٰ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَلِمَنۡ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِۦ جَنَّتَانِ ﴾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « قالَ اللهُ عزَّ وجلَّ : وعزَّتي ؛ لا أجمعُ علىٰ عبدي خوفينِ ، ولا أجمعُ لهُ أمنينِ ، فإذا أمنَني في الدنيا . . أخفتُهُ يومَ

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٢٨) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٢٨) .

(٣) رواه الطبراني في « الكبير » (١٢/ ١٢٠) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٤٧) .

القيامةِ ، وإذا خافَني في الدنيا . . أمَّنتُهُ يومَ القيامةِ »(١) .

وقال صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ خافَ اللهَ تعالىٰ . . خافَهُ كلُّ شيءٍ ، ومَنْ خافَ غيرَ اللهِ . . خوَّفَهُ اللهُ مِنْ كلِّ شيءٍ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أتمُّكُمْ عقلاً أشدُّكُمْ للهِ تعالىٰ خوفاً ، وأحسنُكُمْ فيما أمرَ اللهُ تعالىٰ بهِ ونهىٰ عنهُ نظراً »(٣) .

وقالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ رحمةُ اللهِ عليهِ : (مسكينٌ ابنُ آدمَ ، لوْ خافَ النارَ كما يخافُ الفقرَ . . دخلَ الجنةَ)(٤) .

وقالَ ذو النونِ رحمهُ اللهُ تعالىٰ : (مَنْ خافَ اللهَ تعالىٰ . . ذابَ قلبُهُ ، واشتدَّ للهِ حبُّهُ ، وصحَّ لهُ لبُّهُ)(٥) .

وقالَ ذو النونِ أيضاً : (ينبغي أنْ يكونَ الخوفُ أبلغَ مِنَ الرجاءِ ،

---

(١) رواه ابن حبان في « صحيحه » (٦٤٠) ، والبيهقي في « الشعب » (٧٥٩) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً .

(٢) قال الحافظ العراقي : (رواه أبو الشيخ في كتاب « الثواب » من حديث أبي أمامة بسند ضعيف جداً ، ورواه ابن أبي الدنيا في كتاب « الخائفين » بإسناد معضل) . « إتحاف » (٢١١/٩) .

(٣) من أحاديث ابن المحبر في « العقل » . انظر « الإتحاف » (٤٥٨/١) .

(٤) رواه الخطيب في « تاريخ بغداد » (٢١٥/١٤) ، وأورده القشيري في « رسالته » (ص٢٣٦) .

(٥) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٢٩) ، وبنحوه القشيري في « رسالته » (ص٢٣٨) .

فإذا غلبَ الرجاءُ.. تشوَّشَ القلبُ)(١) .

وكانَ أبو الحسينِ الضريرُ يقولُ : (علامةُ السعادةِ خوفُ الشقاوةِ ؛ لأنَّ الخوفَ زمامٌ بينَ اللهِ تعالىٰ وبينَ عبدِهِ ، فإذا انقطعَ زمامُهُ.. هلكَ معَ الهالكينَ)(٢) .

وقيلَ ليحيىٰ بنِ معاذٍ : مَنْ آمنُ الخلقِ غداً ؟ قالَ : أشدُّهُمْ خوفاً اليومَ(٣) .

وقالَ سهلٌ رحمهُ اللهُ : (لا تجدُ الخوفَ حتَّىٰ تأكلَ الحلالَ)(٤) .

وقيلَ للحسنِ : يا أبا سعيدٍ : كيفَ نصنعُ بمجالسةِ أقوامٍ يخوِّفونَنا حتَّىٰ تكادُ قلوبُنا تطيرُ ؟ فقالَ : إنَّكَ واللهِ أنْ تخالطَ أقواماً يخوِّفونَكَ حتَّىٰ يدركَكَ أمنٌ.. خيرٌ لكَ مِنْ أنْ تصحبَ قوماً يؤمِّنونَكَ حتَّىٰ يدركَكَ الخوفُ(٥) .

وقالَ أبو سليمانَ الدارانيُّ رحمهُ اللهُ : (ما فارقَ الخوفُ قلباً إلا خربَ)(٦) .

وقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : قلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ ﴿ وَٱلَّذِينَ يُؤْتُونَ مَآ ءَاتَواْ وَّقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ ﴾ هوَ الرجلُ يسرقُ ويزني ؟ قالَ : « لا ، بلِ الرجلُ يصومُ

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٢٩) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٣٠) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٣١) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٣٢) .

(٥) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٣٠٣) ، وكان السائل له المغيرة بن مخادش .

(٦) رواه القشيري في « رسالته » (ص٢٣٧) .

ويصلِّي ويتصدَّقُ ويخافُ ألا يُقبلَ منهُ »(١) .

والتشديداتُ الواردةُ في الأمنِ مِنْ مكرِ اللهِ وعذابِهِ لا تنحصرُ ، وكلُّ ذلكَ ثناءٌ على الخوفِ ؛ لأنَّ مذمَّةَ الشيءِ ثناءٌ علىٰ ضدِّهِ الذي ينفيهِ ، وضدُّ الخوفِ الأمنُ ؛ كما أنَّ ضدَّ الرجاءِ اليأسُ ، وكما دلَّتْ مذمَّةُ القنوطِ علىٰ فضيلةِ الرجاءِ فكذلكَ تدلُّ مذمَّةُ الأمنِ علىٰ فضيلةِ الخوفِ المضادِّ لهُ .

بلْ نقولُ : كلُّ ما وردَ في فضلِ الرجاءِ فهوَ دليلٌ علىٰ فضْلِ الخوفِ ؛ لأنَّهُما متلازمانِ ؛ فإنَّ كلَّ مَنْ رجا محبوباً . . فلا بدَّ وأنْ يخافَ فوتَهُ ، فإنْ كانَ لا يخافُ فوتَهُ . . فهوَ إذاً لا يحبُّهُ ، فلا يكونُ بانتظارِهِ راجياً ، فالخوفُ والرجاءُ متلازمانِ ، يستحيلُ انفكاكُ أحدِهِما عنِ الآخرِ .

نعمْ ، يجوزُ أنْ يغلبَ أحدُهُما على الآخرِ وهما مجتمعانِ ، ويجوزُ أنْ يشتغلَ القلبُ بأحدِهِما ولا يلتفتُ إلى الآخرِ في الحالِ لغفلةٍ عنهُ ، وهٰذا لأنَّ مِنْ شرطِ الرجاءِ والخوفِ تعلُّقَهُما بما هوَ مشكوكٌ فيهِ ؛ إذِ المعلومُ لا يُرجىٰ ولا يُخافُ .

فإذاً ؛ المحبوبُ الذي يجوزُ وجودُهُ يجوزُ عدمُهُ لا محالةَ ، فتقديرُ وجودِهِ يروِّحُ القلبَ ، وهوَ الرجاءُ ، وتقديرُ عدمِهِ يوجعُ القلبَ ، وهوَ الخوفُ ، والتقديرانِ يتقابلانِ ـ لا محالةَ ـ إذا كانَ ذلكَ الأمرُ المنتظرُ مشكوكاً فيهِ .

---

(١) رواه الترمذي (٣١٧٥) ، وابن ماجه (٤١٩٨) .

نعمْ ، أحدُ طرفيِ الشكِّ قدْ يترجَّحُ على الآخرِ بحضورِ بعضِ الأسبابِ ، ويُسمَّىٰ ذلكَ ظنّاً ، فيكونُ ذلكَ سببَ غلبةِ أحدِهما على الآخرِ ، فإذا غلبَ على الظنِّ وجودُ المحبوبِ.. قويَ الرجاءُ وخفيَ الخوفُ بالإضافةِ إليهِ ، وكذا بالعكسِ .

وعلىٰ كلِّ حالٍ فهما متلازمانِ ، ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا ﴾ ، وقالَ : ﴿ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا ﴾ .

ولذلكَ عبَّرَ العربُ عنِ الخوفِ بالرجاءِ ، قالَ تعالىٰ : ﴿ مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا ﴾ أيْ : لا تخافونَ(١) ، وكثيراً ما وردَ في القرآنِ الرجاءُ بمعنى الخوفِ(٢) ، وذلكَ لتلازمِهما ؛ إذْ عادةُ العربِ التعبيرُ عنِ الشيءِ بما يلازمُهُ .

بلْ أقولُ : كلُّ ما وردَ في فضلِ البكاءِ مِنْ خشيةِ اللهِ فهوَ إظهارٌ لفضيلةِ

---

(١) قال الإمام الطبري في « تفسيره » (١٤/٢٩/١١٧) : (وأولى الأقوال في ذلك عندنا بالصواب قول من قال : معنىٰ ذلك : ما لكم لا تخافون لله عظمة ، وذلك أن الرجاء قد تضعه العرب إذا صحبه الجحد ـ النفي ـ في موضع الخوف) ، ثم أنشد قول أبي ذؤيب :

إذا لسعته النحل لم يرجُ لسعَها وخالفها في بيت نُوبٍ عواسلِ

(٢) ومن ذلك قوله سبحانه : ﴿ إِنَّ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا ﴾ ، وقوله سبحانه : ﴿ بَلْ كَانُوا لَا يَرْجُونَ نُشُورًا ﴾ ، ومنه قوله تعالىٰ : ﴿ قُل لِّلَّذِينَ آمَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ أَيَّامَ اللَّهِ ﴾ ؛ والمعنىٰ فيها : لا يخافون .

الخشيةِ ؛ فإنَّ البكاءَ ثمرةُ الخشيةِ ، وقدْ قالَ تعالىٰ : ﴿ فَلْيَضْحَكُوا قَلِيلًا وَلْيَبْكُوا كَثِيرًا﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ يَبْكُونَ وَيَزِيدُهُمْ خُشُوعًا ﴾ وقالَ تعالىٰ : ﴿ أَفَمِنْ هَٰذَا الْحَدِيثِ تَعْجَبُونَ ۝ وَتَضْحَكُونَ وَلَا تَبْكُونَ ۝ وَأَنتُمْ سَامِدُونَ﴾ .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما مِنْ عبدٍ مؤمنٍ تخرجُ مِنْ عينيهِ دمعةٌ وإنْ كانَتْ مثلَ رأسِ الذبابِ مِنْ خشيةِ اللهِ تعالىٰ ثمَّ تصيبُ شيئاً مِنْ حُرِّ وجهِهِ . . إلا حرَّمَهُ اللهُ على النارِ »[1] .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « إذا اقشعرَّ قلبُ المؤمنِ مِنْ خشيةِ اللهِ تعالىٰ . . تحاتَّتْ عنهُ خطاياهُ كما يتحاتُّ مِنَ الشجرةِ ورقُها »[2] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يلجُ النارَ أحدٌ بكىٰ مِنْ خشيةِ اللهِ تعالىٰ حتَّىٰ يعودَ اللبنُ في الضَّرْعِ »[3] .

وقالَ عقبةُ بنُ عامرٍ : ما النجاةُ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « أمسكْ عليكَ لسانَكَ ، وليسعْكَ بيتُكَ ، وابكِ علىٰ خطيئتِكَ »[4] .

وقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنْها : قلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ أيدخلُ أحدٌ مِنْ

---

(١) رواه ابن ماجه (٤١٩٧) ، وحُرُّ الوجه : ما أقبل عليك وبدا لك منه .

(٢) رواه البزار في « مسنده » (١٣٢٢) ، وابن قانع في « معجم الصحابة » (١٤٠٥) من حديث العباس رضي الله عنه ، ولفظه : « إذا اقشعر جلد العبد من خشية الله عز وجل . . تحاتت خطاياه كما تحات عن الشجرة اليابسة ورقها » .

(٣) رواه الترمذي (١٦٣٣) ، والنسائي (٦/ ١٢) .

(٤) رواه الترمذي (٢٤٠٦) .

أمَّتِكَ الجنَّةَ بغيرِ حسابٍ ؟ قالَ : « نعمْ ، مَنْ ذكرَ ذنوبَهُ فبكىٰ »[1] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما مِنْ قطرةٍ أحبُّ إلى اللهِ تعالىٰ مِنْ قطرةِ دمعٍ مِنْ خشيةِ اللهِ ، أوْ قطرةِ دمٍ أُهريقَتْ في سبيلِ اللهِ سبحانَهُ »[2] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اللهمَّ ؛ ارزقْني عينينِ هطَّالتينِ تشفيانِ بذروفِ الدمعِ قبلَ أنْ تصيرَ الدموعُ دماً والأضراسُ جمراً »[3] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « سبعةٌ يظلُّهُمُ اللهُ يومَ لا ظلَّ إلا ظلُّهُ » وذكرَ منهُمْ رجلاً ذكرَ اللهَ خالياً ففاضَتْ عيناهُ[4] .

وقالَ أبو بكرٍ الصدِّيقُ رضيَ اللهُ عنهُ : (مَنِ استطاعَ أنْ يبكيَ . . فليبكِ ، ومَنْ لمْ يستطعْ . . فليتباكَ)[5] .

وكانَ محمدُ بنُ المنكدرِ إذا بكىٰ . . مسحَ وجهَهُ ولحيتَهُ مِنْ دموعِهِ ويقولُ : (بلغَني أنَّ النارَ لا تأكلُ موضعاً مسَّتْهُ الدموعُ)[6] .

---

[1] قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٩/ ٢١٤) : (أغفله العراقي) .

[2] رواه الترمذي (١٦٦٩) .

[3] رواه الطبراني في « الدعاء » (١٤٥٧) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ١٩٦) من حديث ابن عمر رضي الله عنهما .

[4] رواه البخاري (٦٦٠) ، ومسلم (١٠٣١) .

[5] رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٣١) ، والبيهقي في « الشعب » (٧٨٥) ، وقال : (يعني : التضرع) .

[6] رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٧١) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٥٦/ ٥٠) ، وروى البيهقي في « الشعب » (٧٨٦ ، ٧٨٧) عن علي كرم الله =

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ عمرِو بنِ العاصِ رضيَ اللهُ عنهُما : (ابكوا ، فإنْ لمْ تبكوا . . فتباكَوا ، فوالذي نفسي بيدِهِ ؛ لوْ يعلمُ العلمَ أحدُكُمْ . . لصرخَ حتَّىٰ ينقطعَ صوتُهُ ، وصلَّىٰ حتَّىٰ ينكسرَ صلبُهُ)(١) .

وقالَ أبو سليمانَ الدارانيُّ رحمهُ اللهُ : (ما تغرغرَتْ عينٌ بمائِها إلا لمْ يرهقْ وجهَ صاحبِها قترٌ ولا ذلةٌ يومَ القيامةِ ، فإنْ سالَتْ دموعُهُ . . أطفأَ اللهُ بأوَّلِ قطرةٍ منها بحاراً مِنَ النيرانِ ، ولوْ أنَّ رجلاً بكىٰ فِي أمَّةٍ ما عُذِّبَتْ تلكَ الأمَّةُ)(٢) .

وقالَ أبو سليمانَ : (البكاءُ مِنَ الخوفِ ، والرجاءُ والطربُ مِنَ الشوقِ) .

وقالَ كعبُ الأحبارِ : (والذي نفسي بيدِهِ ؛ لأنْ أبكيَ مِنْ خشيةِ اللهِ حتَّىٰ تسيلَ دموعي علىٰ وجنتي . . أحبُّ إليَّ مِنْ أنْ أتصدَّقَ بجبلٍ مِنْ ذهبٍ)(٣) .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ عمرٍو رضيَ اللهُ عنهما : (لأنْ أدمعَ دمعةً مِنْ خشيةِ اللهِ أحبُّ إليَّ مِنْ أنْ أتصدَّقَ بألفِ دينارٍ)(٤) .

ورُوِيَ عنْ حنظلةَ قالَ : كنَّا عندَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ،

= وجهه قال : (إذا دمعت عيناك وسالت دموعك علىٰ خدك . . فلا تكفها بثوبك ، وامسح بها وجهك حتىٰ تلقى الله بها) .

(١) رواه الحاكم في « المستدرك » (٤/ ٥٧٨) .

(٢) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٩/ ٢١٥) .

(٣) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٦٦٩٣) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٣٦٦).

(٤) رواه البيهقي في « الشعب » (٨١٦) .

فوعظَنا موعظةً رقَّتْ منها القلوبُ ، وذرفَتْ منها العيونُ ، وعرفنا أنفسَنا ، فرجعتُ إلىٰ أهلي ، فدنَتْ منِّي المرأةُ ، وجرىٰ بينَنا مِنْ حديثِ الدنيا ، فنسيتُ ما كنَّا عليهِ عندَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وأخذنا في الدنيا ، ثمَّ تذكَّرتُ ما كنتُ فيهِ ، وقلتُ في نفسي : قدْ نافقتُ حيثُ تحوَّلَ عنِّي ما كنتُ فيهِ مِنَ الخوفِ والرقَّةِ ، فخرجتُ وجعلتُ أنادي : نافقَ حنظلةُ ، فاستقبلَني أبو بكرٍ الصدِّيقُ رضيَ اللهُ عنهُ فقالَ : كلا لمْ ينافقْ حنظلةُ ، فدخلتُ علىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وأنا أقولُ : نافقَ حنظلةُ ، فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كلا ، لمْ تنافقْ » ، فقلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ كنَّا عندَكَ ، فوعظتَنا موعظةً وجلَتْ منها القلوبُ ، وذرفَتْ منها العيونُ ، وعرفنا أنفسَنا ، فرجعتُ إلىٰ أهلي ، فأخذنا في حديثِ الدنيا ، ونسيتُ ما كنَّا عندَكَ عليهِ ، فقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « يا حنظلةُ ؛ لوْ أنَّكُمْ كنتُمْ أبداً علىٰ تلكَ الحالةِ . . لصافحَتكُمُ الملائكةُ في الطرقِ وعلىٰ فُرُشِكُمْ ، ولكنْ يا حنظلةُ ساعةً وساعةً »(١) .

فإذاً ؛ كلُّ ما وردَ في فضْلِ الرجاءِ والبكاءِ ، وفضلِ التقوىٰ والورعِ ، وفضلِ العلمِ ومذمَّةِ الأمنِ . . فهوَ دلالةٌ علىٰ فضْلِ الخوفِ ؛ لأنَّ جملةَ ذلكَ متعلقةٌ بهِ ، إمَّا تعلُّقَ السببِ ، أوْ تعلُّقَ المسبَّبِ .

* * *

---

(١) رواه مسلم (٢٧٥٠) بألفاظ مقاربة .

KORKUNUN FAZÎLETİ VE KORKUYA TEŞVÎK

Bilmiş ol ki; korkunun fazîleti, bâzen düşünce ve ibret almakla, bâzen de âyet ve haberlerle bilinir.

Düşünce ve ibretin yolu şöyledir: Bir şeyin fazîleti, âhirette Allah'a kavuşmak saâdetine ulaştırmaktaki faydası nispetindedir. Zîra aranan tek şey, mutluluktur. Kulun en büyük mutluluğu, Allah'a yaklaşmak ve O'na ulaşmaktır. Buna yardımcı olan her şeyde fazîlet vardır. Fazîleti de netîceye ulaştırma nispetindedir. Hâlbuki âhirette Allah'a kavuşmak mutluluğuna ancak dünyada O'nun sevgisini ve O'nunla ünsiyeti kazanmakla ulaşılacağı meydandır. Sevgi ise mârifet ile mârifet de ancak devamlı tefekkür ile hâsıl olur. Ünsiyet de sevgi ve devamlı zikir ile zikir ve fikre devam da dünya sevgisini gönlünden çıkarmakla, dünya sevgisini atmak da zevk ve şehvetleri terk etmekle, bunları terk etmek de şehveti kırmakla, şehveti kırmak da en çok korku ateşi ile mümkündür.

Demek ki korku, şehvetleri yakan bir ateştir. Bunun fazîleti de şehvetleri yaktığı ve günâhtan uzaklaştırıp ibâdete yaklaştırdığı nispettedir. Bu da yukarıda anlattığımız gibi, korkunun dereceleri nispetinde değişir. Korku nasıl fazîletli olmasın ki, Allah'a yaklaştırıcı en makbul ameller olan iffet, verâ, takvâ ve mücâhede korku sâyesinde temîn edilir.

Âyet ve haberlerden iktibas yolu ile alınan korkunun fazîletine gelince; bunlar sayılamayacak kadar çoktur. Bu hususta sana yetecek ve hattâ fazla bile gelecek delîl, Allahu Teâlâ'nın korkanlar için, cennet ehlinin bütün makamlarını ihrâz eden; hidâyet, rahmet, ilim ve rıdvân gibi fazîletleri onlarda toplamasıdır. Nitekim âyet-i celîlede:

هُدًى وَرَحْمَةٌ لِلَّذِينَ هُمْ لِرَبِّهِمْ يَرْهَبُونَ

"Hidâyet ve rahmet o kimselere mahsustur ki, onlar Rablerinden korkarlar." (A'râf sûresi, 7/154),

إِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ

"Allah'tan kulları içinde ancak âlimler korkar." (Fâtır sûresi, 35/28)

رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذٰلِكَ لِمَنْ خَشِيَ رَبَّهُ

"Allah bunlardan râzı olmuştur, bunlar da O'ndan hoşnûd olmuşlardır. İşte bu, Rabbinden korkana mahsustur." (Beyyine sûresi, 98/8) buyrulmuştur.

İlmin fazîletine delâlet eden her şey, korkunun fazîletine de delâlet eder. Zîra korku, ilmin mahsûlüdür. Bunun için **Mûsâ aleyhisselâm**'dan gelen rivâyette, korkanlar için başkalarının ortak olamayacağı üstün makamlar vardır. Refîk-ı Âlâ'da yâni en üstün makamda yalnız onlardır. Çünkü onlar âlimlerdir. Âlimler ise peygamberlerin vârisleri olmaları bakımından peygamberlerle beraberdir. Refîk-ı Âlâ'da arkadaşlık, peygamberler ve onlara katılanlara mahsustur. Bunun için ölüm hastalığında Resûl-i Ekrem (s.a.v.), ebedî dünyada kalmakla Allah'a kavuşmak hususlarında serbest bırakıldığı vakit:

أَسْأَلُكَ الرَّفِيقَ الْأَعْلٰى

"Allahım, senden Refîk-ı Âlâ'yı isterim."[46] demiştir. Demek ki korkuyu doğuran şeye baktığımız vakit onun ilim, korkunun netîcesine baktığımız vakitte de onun verâ ve takvâ olduğunu görürüz. Bunların fazîletleri ise hiç de gizli değildir. Hattâ o dereceye kadar açıktır ki, hamd Allah'a, salât Resûlüllah'a mahsus olduğu gibi, sonuç da takvâya bağlıdır. Nitekim: *"Hamd, âlemlerin Rabbine mahsustur, âkıbet müttakîlerindir, salât u selâm, Muhammed aleyhisselâm'a ve onun âline mahsustur."* denir. Allahu Teâlâ takvâyı kendi zâtına izâfe ile tahsîs ederek:

لَنْ يَنَالَ اللّٰهَ لُحُومُهَا وَلَا دِمَاؤُهَا وَلٰكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوٰى مِنْكُمْ

"Onların ne etleri, ne kanları hiç bir zaman Allah'a erişmez. Fakat sizden O'na takvâ ulaşır." (Hac sûresi, 22/37) buyurmuştur. Takvâ ise yukarıda anlattığımız gibi, korku gereğince korunmak ve çekinmekten ibârettir. Bunun için yine:

إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ أَتْقَاكُمْ

"Allah katında en ekreminiz, O'ndan en çok korkanınızdır." (Hucûrât sûresi, 49/13) buyruldu ve yine bunun için Allahu Teâlâ geçmiş ve geleceklere takvâyı tavsiye ettiğini beyân etmek üzere:

وَلَقَدْ وَصَّيْنَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَإِيَّاكُمْ أَنِ اتَّقُوا اللّٰهَ

"And olsun ki biz, sizden evvel kendilerine kitap verilenlere de, size de "Allah'tan korkun." diye tavsiye etmişizdir." (Nisâ sûresi, 4/131) Yine:

وَخَافُونِ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

---

[46] Buhârî ile Müslim, Âişe'den rivâyet etmişlerdir.

Öyle ise siz onlardan değil, benden korkun, eğer îman etmişlerseniz.” (Âl-i İmrân sûresi, 3/175) buyurdu ve korkuyu emrederek, onu îmanın şartından kıldı. Bunun için zayıf olsa da hiç bir mü'min korkusuz olamaz. Korkunun zâfiyeti, îman ve mârifetin zâfiyetinden ileri gelir.

Takvânın fazîleti hakkında hadîs-i şerifler:

Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا جَمَعَ اللّٰهُ الْأَوَّلِينَ وَالْاٰخِرِينَ لِمِيقَاتِ يَوْمٍ مَعْلُومٍ فَإِذَا هُمْ بِصَوْتٍ يُسْمِعُ أَقْصَاهُمْ كَمَا يُسْمِعُ أَدْنَاهُمْ فَيَقُولُ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي قَدْ أَنْصَتُّ لَكُمْ مُنْذُ خَلَقْتُكُمْ إِلٰى يَوْمِكُمْ هٰذَا فَأَنْصِتُوا إِلَيَّ الْيَوْمَ إِنَّمَا هِيَ أَعْمَالُكُمْ تُرَدُّ عَلَيْكُمْ أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي قَدْ جَعَلْتُ نَسَبًا وَجَعَلْتُمْ فَوَضَعْتُمْ نَسَبِي وَرَفَعْتُمْ نَسَبَكُمْ قُلْتُ إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ أَتْقَاكُمْ وَأَبَيْتُمْ إِلَّا أَنْ تَقُولُوا فُلَانُ بْنِ فُلَانٍ وَفُلَانٌ أَغْنٰى مِنْ فُلَانٍ فَالْيَوْمَ أَضَعُ نَسَبَكُمْ وَأَرْفَعُ نَسَبِي أَيْنَ الْمُتَّقُونَ

“Allahu Teâlâ muayyen olan kıyâmet günü için bütün canlıları mahşer yerine topladığı vakit, yakındakiler olduğu gibi, uzaktakiler de aynı şekilde duyacakları bir sesle karşılaşırlar. Bu seste: “Ey insanlar, sizi yarattığımdan bugüne kadar hep ben sustum da sizi dinledim. Bugün siz susun ve beni dinleyin. Bugün size amellerinizin karşılığı verilecektir. Ey insanlar, ben sizin aranızda bir nesep, asâlet koydum, siz de kendi aranızda bir nesep tâyin ettiniz. Benim koyduğum nesebi düşürdünüz ve kendi nesebinizi yüceltti-

niz. Ben, en keremliniz, en çok müttakî olanınızdır, dedim. Fakat siz buna yaklaşmadınız da, falan zâde falan, dediniz. İşte bugün ben de sizin koyduğunuz asâlet unvânını düşürür ve benim koyduğum asâleti yüceltirim. Müttakîler nerede?" Hemen bunlar için bir sancak çekilir. Onlar bu bayrağın ardına takılır, yerlerini alır ve hesapsız olarak cennete girerler."[47] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

رَأْسُ الْحِكْمَةِ مَخَافَةُ اللّٰهِ

"Hikmetin başı Allah korkusudur."[48] buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.), İbn Mes'ûd (r.a.)'a hitâben:

إِنْ أَرَدْتَ أَنْ تَلْقَانِي فَأَكْثِرْ مِنَ الْخَوْفِ بَعْدِي

"Bana kavuşmayı istersen, benden sonra korkunu çoğalt." buyurmuştur.

Fudayl diyor ki: "Allah'tan korkan kimseyi, korkusu her türlü hayra delâlet eder."

Şiblî: "Allahu Teâlâ'dan ne zaman korkdumsa daha önce görmediğim ibret ve hikmetten bir kapı gördüm." demiştir.

Yahya b. Muaz: "Günâh işleyen her mü'mini iki iyilik tâkip eder. Birisi Allahu Teâlâ'nın ikabından korkmak, diğeri de rahmetini ummaktır. Bu, tıpkı iki arslan arasında kalan bir tilki gibidir."

Mûsâ aleyhisselâm'dan gelen bir haberde Allahu Teâlâ: "Herkesin hesabı zor geçecek ve bütün varlıklarından sorumlu tutulacaktır. Ancak verâ sâhiplerini hesaba çekmekten hayâ ederim." buyurmuştur. Verâ ve takvâ; şartı, korku ifade eden bir takım mânalardan alınmış isimlerdir. Korku olmazsa bunlar bu isimleri alamazlardı. Bunun gibi, zikri de korkanlara mahsus kılmıştır. Nitekim âyet-i celîlede:

---

[47] Taberânî **"Evsat"**ta, Hâkim **"Müstedrek"**te rivâyet etmişlerdir.

[48] Ebû Bekir b. Lâl ve Beyhakî rivâyet etmişlerdir.

سَيَذَّكَّرُ مَنْ يَخْشٰى

"Allah'tan korkacak olan öğüdü kabul eder." (A'lâ sûresi, 87/10)

وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّتَانِ

"Rabbinin huzurunda durmaktan korkan kimseler için iki cennet vardır." (Rahmân sûresi, 55/46) buyrulmuştur. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bir kudsî hadîste şöyle buyurmuştur:

قَالَ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ وَعِزَّتِي لَا أَجْمَعُ عَلٰى عَبْدِي خَوْفَيْنِ وَلَا أَجْمَعُ لَهُ أَمْنَيْنِ فَإِنَّ أَمِنَنِي فِي الدُّنْيَا أَخَفْتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَإِنْ خَافَنِي فِي الدُّنْيَا أَمَّنْتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

"Allahu Teâlâ buyuruyor: "İzzet ve celâlim hakkı için, kulumun lehinde iki emniyet ve aleyhinde iki korkuyu bir arada toplamam. Dünyada benden emîn olursa âhirette onu korkuturum. Dünyada benden korkarsa kıyâmet günü onu emniyette kılarım."[49]

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ خَافَ اللّٰهَ تَعَالٰى خَافَهُ كُلُّ شَيْءٍ وَمَنْ خَافَ غَيْرَ اللّٰهِ خَوَّفَهُ اللّٰهُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ

---

[49] İbn Hibban ve Beyhakî, Ebû Hüreyre'den rivâyet etmişlerdir.

"Allah'tan korkandan her şey korkar. Allah'tan başkasından korkanı Allahu Teâlâ her şeyden korkutur."[50]

Diğer hadîste şöyle buyrulmuştur:

أَتَمُّكُمْ عَقْلًا أَشَدُّكُمْ خَوْفًا لِلّٰهِ تَعَالٰى وَأَحْسَنُكُمْ فِيمَا أَمَرَ اللّٰهُ تَعَالٰى بِهِ وَنَهٰى عَنْهُ نَظَرًا

"En akıllınız, Allah'tan en çok korkanınız, emir ve yasaklarına en güzel şekilde riâyet edeninizdir."

Yahya b. Muaz diyor: "Âdemoğlu ne miskindir? Yoksulluktan korktuğu gibi cehennemden korksaydı (mutlak sûrette) cennete girerdi".

Zünnûn da: "Allah'tan korkan kimsenin kalbi erir, Allah'a olan sevgisi artar ve akl-ı selîm sâhibi olur." demiştir. Yine aynı zât şöyle söylemiştir: "Korkunun ümitten daha fazla olması gerekir. Çünkü ümit tarafı galebe çalınca, kalp bozulur."

Ebû'l-Huseyn ed-Darîr de: "Saâdetin alâmeti, şekavetten korkmaktır. Zîra korku kul ile Allah arasında, kul için bir köstektir. Bu köstek koparsa helâkte olanlarla beraber helâk olur." demiştir.

Yahya b. Muaz'a:

- "Kıyâmet günü insanların en emîn olanı kimdir?" diye soranlara:

- "Dünyada en çok korkanıdır." diye cevap vermiştir.

Sehl de; "Helâl lokma yenmedikçe korku bulunmaz." demiştir.

---

[50] Ebû'ş-Şeyh ve İbn Hibban Ebû Umâme'den rivâyet etmişlerdir.

Hasan-ı Basrî'ye sormuşlar:

- "Nasıl yapalım? Öyle kimselerle sohbet ediyoruz ki, kalbimiz yerinden kopacak şekilde bizi korkutuyorlar." dediklerinde Hasan:

- "Vallahi, emniyet gelinceye kadar sizi korkutanlarla oturmak, korku gelinceye kadar sizi emniyette bulunduranlarla oturmaktan daha iyidir." dedi.

Ebû Süleyman Dârânî: "Korkunun bulunmadığı kalp, harâb olur." demiştir.

Hz. Âişe Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

وَالَّذٖينَ يُؤْتُونَ مَا اٰتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ

"Rablerinin huzuruna döneceklerinden korkarak vergilerini verenler." (Mü'minûn sûresi, 23/60) âyetindeki "Kalpleri korkan"dan sordu ve:

- "Bunlar hırsız ve zânîler midir?" dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا بَلِ الرَّجُلُ يَصُومُ وَيُصَلِّي وَيَتَصَدَّقُ
وَيَخَافُ أَنْ لَا يُقْبَلَ مِنْهُ خَيْرٌ

"Hayır. Bu, namaz kılıp oruç tutan ve sadaka veren kimsedir. Amelinin kabul olup olmayacağından korkar."[51] buyurmuştur. Allah'ın mekrinden ve azâbından emîn olmak hakkındaki vaîdler sayılamayacak kadar çoktur. Bütün bunlar korkuyu överler. Çünkü bir şeyi yermek, onun zıddını övmektir. Ümîdin zıd-

---

[51] Tirmizî, İbn Mâce ve Hâkim rivâyet etmişlerdir. Hâkim, sahih olduğunu söylemiştir.

dı ümitsizlik olduğu gibi, korkunun zıddı da emniyettir. Ümitsizliği yermek, ümîdin fazîletine delâlet ettiği gibi, emniyeti yermek de onun zıddı olan korkunun fazîletine delâlet eder. Hattâ recânın fazîleti hakkında vârid olan bütün rivâyetler, korkunun fazîletine de delîldir. Zîra bunlar lâzım-melzûm kabîlindendir, birbirinden ayrılmazlar. Çünkü sevdiğini ümit eden, onun kaybolmasından korkar. Şâyet kaybolmasından korkmazsa onu sevmiyor demektir.

Demek ki korku ile recâ birbirinden ayrılmazlar, ancak biri diğerinden fazla olabilir de kalp, biri ile meşgul iken diğerine iltifat etmeyebilir. Çünkü korku ile ümîdin şartı, şüpheli olan şeylerle ilgili olmalarıdır. Zîra, katî olan bir şeyden ne korkulur, ne de bir şey umulur. Çünkü olacağı muhakkaktır.

Şu halde sevdiğinin olması mümkün olduğu gibi, olmaması da mümkündür. Onun olacağını düşünmek, kalbi rahatsızlandırır ki, işte bu ümittir. Yokluğunu düşünmek ise kalbi sızlandırır ki, bu korkudur. Artık durum şüpheli olunca, bunların birbirinden ayrılmadıkları meydandadır. Bununla beraber bâzı sebeplerle şüphelerin bir tarafı daha kuvvetli olabilir ki, buna zan denir. Bu zan, bir ihtimâlin diğerinden daha kuvvetli olmasına sebep olur. Sevdiğinin olması zann-ı gâlibi olursa, recâ tarafı kuvvetleşir ve ona nispetle korku tarafı zayıflar. Aksi de böyledir. Her hâl u kârda bunlar birbirinden ayrılmazlar. Bunun için Allahu Teâlâ:

وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا

“Umarak ve korkarak bize duâ ederlerdi.” (Enbiyâ sûresi, 21/90), diğer âyette:

يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا

"Korku ve ümitle Rablerine duâ ederler." (Secde sûresi, 32/16) buyurmuştur. Bunun için Araplar recâyı korku mânasında kullanmışlar ve Allahu Teâlâ da:

مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلّٰهِ وَقَارًا

"Ne oluyor size ki, Allah'ın sizi bir vakar (ve şeref sâhibi yapmasını) **emel etmezsiniz!"** (Nûh sûresi, 71/13) buyurdu ki, burada recâ, korku mânasınadır. Size ne oluyor ki korkmuyorsunuz, demektir. Kur'ân-ı Kerîm'in çok yerinde recâ, korku mânasında kullanılmıştır. Çünkü bunlar birbirinin lâzımıdırlar. Bir şeyden lâzımı ile tâbir etmek, Arapların âdetindendir.

Hattâ ben derim ki; Allah korkusundan dolayı ağlamanın fazîleti hakkında vârid olan her haber, haşyetin fazîletini izhâr eder. Çünkü ağlamak, haşyetin semeresidir. Nitekim Allahu Teâlâ:

فَلْيَضْحَكُوا قَلٖيلًا وَلْيَبْكُوا كَثٖيرًا

"Az gülsünler, (fakat buna karşılık) **çok ağlasınlar."** (Tevbe sûresi, 9/83) Yine:

يَبْكُونَ وَيَزٖيدُهُمْ خُشُوعًا

"Ağlayarak çeneleri üstüne kapanıyorlar ve bu onların derin saygısını artırıyor." (İsrâ sûresi, 17/109)

أَفَمِنْ هٰذَا الْحَدٖيثِ تَعْجَبُونَ وَتَضْحَكُونَ وَلَا تَبْكُونَ وَأَنْتُمْ سَامِدُونَ

"Şimdi siz bu söze mi şaşıyorsunuz? Ve gülüyorsunuz, ağlamıyorsunuz. Siz gafil ve oyuna meclûb (adam)**larsınız."** (Necm sûresi, 53/59-61) buyurmuştur.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

مَا مِنْ عَبْدٍ مُؤْمِنٍ تَخْرُجُ مِنْ عَيْنَيْهِ دَمْعَةٌ وَإِنْ كَانَتْ مِثْلَ
رَأْسِ الذُّبَابِ مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ تَعَالٰى ثُمَّ تُصِيبُ شَيْئًا مِنْ حَرِّ
وَجْهِهِ إِلَّا حَرَّمَهُ اللّٰهُ عَلَى النَّارِ

"Her hangi bir mü'min ki, Allah korkusundan -sivrisineğin başı kadar da olsa- gözünden bir damla yaş çıkar, sonra sıcaklığı yüzüne değerse, Allahu Teâlâ onu cehenneme haram kılar."[52] Ve yine:

إِذَا اقْشَعَرَّ قَلْبُ الْمُؤْمِنِ مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ تَحَاتَتْ عَنْهُ خَطَايَاهُ
كَمَا يَتَحَاتُّ مِنَ الشَّجَرِ وَرَقُهَا

"Allah korkusundan mü'minin kalbi ürperdiği vakit, ağacın yaprakları düşer gibi günâhları dökülür."[53] Ve yine:

لَا يَلِجُ النَّارَ أَحَدٌ بَكٰى مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ تَعَالٰى حَتّٰى يَعُودَ
اللَّبَنُ فِي الضَّرْعِ

"Allah korkusundan dolayı yaş akıtan hiç bir kimse; süt, çıktığı memeye girmedikçe cehenneme girmez."[54] buyurmuştur.

Ukbeb. Âmir (r.a.) Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

- "Kurtuluş çâresi nedir?" diye sorunca, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Dilini koru, evinde otur ve hatâlarına ağla."*[55] buyurmuştur.

---

52. Taberânî ve Beyhakî, Enes'den rivâyet etmişlerdir.
53. Taberânî ve Beyhakî, Abbâs'dan rivâyet etmişlerdir.
54. Tirmizî, Neseî ve İbn Mâce Ebû Hüreyre'den rivâyet etmişlerdir.
55. Hadîs yukarıda geçmiştir.

Hz. Âişe de Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

- "Ümmetinden hesap görmeden cennete girecek var mı?" diye sorunca Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Evet, günâhlarını hatırlayıp ağlayanlar."* buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا مِنْ قَطْرَةٍ أَحَبُّ إِلَى اللهِ تَعَالٰى مِنْ قَطْرَةِ دَمْعٍ مِنْ خَشْيَةِ
اللهِ تَعَالٰى أَوْ قَطْرَةِ دَمٍ أُهْرِيقَتْ فِي سَبِيلِ اللهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى

"Allah katında, Allah korkusundan akan gözyaşı damlası veya Allah rızası uğrunda akıtılan kan damlasından daha kıymetli damla yoktur."[56]

Yine:

اَللّٰهُمَّ ارْزُقْنِي عَيْنَيْنِ هَطَّالَتَيْنِ تُشْفِيَانِ الْقَلْبَ بِذُرُوفِ الدَّمْعِ
مَعَ خَشْيَتِكَ قَبْلَ أَنْ تَصِيرَ الدُّمُوعُ دَمًا وَالْأَضْرَاسُ جَمْرًا

"Allahım, gözyaşları kan ve dişler köz parçası olmadan önce bana, yaşları ile kalbe şifa veren sel gibi akıcı iki göz nasîb et."[57] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.), yedi sınıf insanın Arş-ı Âzam'ın gölgesinde gölgeleneceğini bildirdi ve Allah korkusundan gözyaşı akıtanları da bunlar arasında saydı.

Hz. Ebû Bekir: "Gücü yeten ağlasın. Ağlamayan da ağlar gibi yapsın." demiştir.

---

[56] Tirmizî, Ebû Umâme'den rivâyet etti ve garib olduğunu söyledi.
[57] Taberânî ve Ebû Nuaym, İbn Ömer'den hasen sened ile rivâyet etmişlerdir.

Muhammed b. Münkedir ağladığı vakit gözyaşını sakalına, yüzüne ve gözüne sürer ve gözyaşının değdiği yeri cehennem ateşinin yakmayacağını duyduğum için, bunu böyle yapıyorum, derdi.

Abdullah b. Amr b. el-Âs (r.a.): "Ağlayın, ağlayamazsanız ağlar gibi yapın. Eğer gerçeği bilseydiniz sesiniz kesilinceye kadar ağlar ve beliniz kırılıncaya kadar namaz kılardınız." demiştir.

Ebû Süleyman Dârânî: "Akıttığı yaş ile gözünde gargara eden, yâni yaşı yalnız gözünün içini ıslatan gözün sâhibi kıyâmet günü zilletle karşılaşmaz. Şâyet yaşı akarsa, ilk damlası ile Allahu Teâlâ cehennem deryâsını söndürür. Eğer bir cemâat hakkında ağlasa, o cemâat azap olunmaz." demiştir.

Ebû Süleyman diyor ki: "Ağlamak korkudandır. Ümid ve neşe şevkten gelir."

Kâ'bu'l-Ahbâr diyor ki: "Nefsim yed-i kudretinde olan Allah'a yemîn ederim ki, Allah korkusundan ağlayıp yaşımın yanaklarıma dökülmesi, benim için bir dağ kadar altın tasadduk etmekten daha sevimlidir."

Abdullah b. Ömer de: "Allah korkusundan dolayı bir damla yaş akıtmak, benim için bin altın sadaka vermekten daha sevimlidir." demiştir.

Rivâyete göre **Hanzala** diyor ki: "Bir defa Resûl-i Ekrem'in huzurunda bulunuyorduk. Bize öyle bir öğütte bulundu ki, kalplerimiz yumuşadı, gözlerimiz yaşardı ve kendimizden geçtik. Eve döndüm, ailem bana yaklaştı. Onunla dünya sohbetine daldık ve Resûlullah'ın huzurunda bulunduğumuz o durumu unuttum. Sonra hemen o durumu hatırladım, derhâl sokağa çıkarak: "Hanzala münâfık oldu." diye bağırmaya başladım. Tam bu anda Ebû Bekir ile karşılaştım. Ebû Bekir (r.a.): "Hayır, Hanzala hiç bir vakit münâfık olmaz." dedi. Ben bu sözü tekrar eder olduğum halde Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in huzuruna girdim ve durumu anlattım: "Senin huzurunda böyle ağlarken eve gidince hepsini unuttuk." dedim. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

يَا حَنْظَلَةُ لَوْ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ أَبَدًا عَلٰى تِلْكَ الْحَالَةِ لَصَافَحَتْكُمُ الْمَلَائِكَةُ فِي الطَّرِيقِ وَعَلٰى فِرَاشِكُمْ وَلٰكِنْ يَا حَنْظَلَةُ سَاعَةً وَسَاعَةً

"Ey Hanzala, eğer siz devamlı olarak o durumu koruyabilseydiniz, sokakta ve yataklarınızda melekler sizinle musâfaha ederdi. Fakat hâliniz değişir, ara sıra öyle olursunuz."[58] buyurdu.

Demek ki ümit, ağlama, takvâ, verâ ve ilmin fazîletiyle emniyet içinde olmanın yerilmesi haklarında vârid olan her şey, korkunun fazîletine delâlet eder. Zîra bunların hepsi korku ile ilgilidir.

---

[58] Müslim, Hanzala'dan rivâyet etmiştir.

بيان أنّ الأفضل هو غلبة الخوف أو غلبة الرّجاء أو اعتدالهما

اعلمْ : أنَّ الأخبارَ في فضْلِ الخوفِ والرجاءِ قدْ كثرَتْ ، وربما ينظرُ الناظرُ إليهما فيعتريهِ شكٌّ في أنَّ الأفضلَ أيُّهُما ؟

وقولُ القائلِ : الخوفُ أفضلُ أمِ الرجاءُ . . سؤالٌ فاسدٌ ، يضاهي قولَ القائلِ : الخبزُ أفضلُ أمِ الماءُ ، وجوابُهُ أنْ يُقالَ : الخبزُ أفضلُ للجائعِ ، والماءُ أفضلُ للعطشانِ ، فإنِ اجتمعا . . نُظِرَ إلى الأغلبِ ، فإنْ كانَ الجوعُ أغلبَ . . فالخبزُ أفضلُ وإنْ كانَ العطشُ أغلبَ . . فالماءُ أفضلُ وإنِ استويا . . فهما متساويانِ ، وهـٰذا لأنَّ كلَّ ما يُرادُ لمقصودٍ ففضلُهُ يظهرُ بالإضافةِ إلىٰ مقصودِهِ لا إلىٰ نفسِهِ .

والخوفُ والرجاءُ دواءانِ تُداوىٰ بهما القلوبُ ، ففضلُهُما بحَسبِ الداءِ الموجودِ ، فإنْ كانَ الغالبُ على القلبِ داءَ الأمنِ مِنْ مكرِ اللهِ والاغترارِ بهِ . . فالخوفُ أفضلُ ، وإنْ كانَ الأغلبُ هوَ اليأسَ والقنوطَ مِنْ رحمةِ اللهِ . . فالرجاءُ أفضلُ ، وكذلكَ إنْ كانَ الغالبُ على العبدِ المعصيةَ . . فالخوفُ أفضلُ .

ويجوزُ أنْ يُقالَ مطلقاً : الخوفُ أفضلُ ، على التأويلِ الذي يُقالُ فيهِ : الخبزُ أفضلُ مِنَ السكنجبينِ ، إذْ يُعالجُ بالخبزِ مرضُ الجوعِ ، وبالسكنجبينِ مرضُ الصفراءِ ، ومرضُ الجوعِ أغلبُ وأكثرُ ، فالحاجةُ إلى الخبزِ أكثرُ ،

فهوَ أفضلُ ، فبهٰذا الاعتبارِ غلبةُ الخوفِ أفضلُ ؛ لأنَّ المعاصيَ والاغترارَ على الخلقِ أغلبُ .

وإنْ نظرَ إلىٰ مطلعِ الخوفِ والرجاءِ . . فالرجاءُ أفضلُ ؛ لأنَّهُ مستقىً مِنْ بحرِ الرحمةِ ، ومستقى الخوفِ مِنْ بحرِ الغضبِ ، ومَنْ لاحظَ مِنْ صفاتِ اللهِ تعالىٰ ما يقتضي اللطفَ والرحمةَ . . كانَتِ المحبَّةُ عليهِ أغلبَ ، وليسَ وراءَ المحبَّةِ مقامٌ ، وأمَّا الخوفُ . . فمستندُهُ الالتفاتُ إلى الصفاتِ التي تقتضي العنفَ ، فلا تمازجُهُ المحبَّةُ ممازجتَها للرجاءِ(١) .

وعلى الجملةِ : فما يُرادُ لغيرِهِ ينبغي أنْ يُستعملَ فيهِ لفظُ الأصلحِ ، لا لفظُ الأفضلِ ، فنقولُ : أكثرُ الخلقِ الخوفُ لهُمْ أصلحُ مِنَ الرجاءِ ، وذلكَ لأجلِ غلبةِ المعاصي ، فأمَّا التقيُّ الذي تركَ ظاهرَ الإثمِ وباطنَهُ ، وخفيَّهُ وجليَّهُ . . فالأصلحُ أنْ يعتدلَ خوفُهُ ورجاؤُهُ ، ولذلكَ قيلَ : (لوْ وُزِنَ خوفُ المؤمنِ ورجاؤُهُ . . لاعتدلا)(٢) .

---

(١) وممن نظر إلى المطلع صالح بن عبد الكريم ، فقد أورد الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٣٥) أنه قال : إن الرجاء والخوف في القلب لهما نوران ، فقيل : أيهما أشد ضياء ؟ قال : الرجاء ، فبلغ ذلك أبا سليمان ، فقال أبو سليمان : يا سبحان الله ! ما أعجب هٰذا الكلام ! الخوف يتشعب منه التقوىٰ والصوم والصلاة وأعمال البر ، والرجاء لا يتشعب منه هٰذه الخصال ، فكيف يكون أشد ضياء ؟! فبلغ ذلك صالحاً ، فقال : صدق أبو سليمان ، ولكن الرجاء رجع إلىٰ كرمه ، فصار أشد ضياء .

(٢) أورده كل من أبي النصر الطوسي في « اللمع » (ص٩١) ، والخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٢٧) ، والسلمي في « درجات المعاملات » (ص١٦٨) مرفوعاً ، =

ورُوِيَ أنَّ علياً رضيَ اللهُ عنهُ قالَ لبعضِ ولدِهِ : (يا بنيَّ ؛ خفِ اللهَ خوفاً ترىٰ أنَّكَ إنْ أتيتَهُ بحسناتِ أهلِ الأرضِ . . لمْ يتقبلْها منكَ ، وارجُ اللهَ رجاءً ترىٰ أنَّكَ إنْ أتيتَهُ بسيئاتِ أهلِ الأرضِ . . غفرَها لكَ)⁽¹⁾ .

ولذلكَ قالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (لوْ نوديَ : ليدخلِ النارَ كلُّ الناسِ إلا رجلاً واحداً . . لرجوتُ أنْ أكونَ أنا ذلكَ الرجلَ ، ولوْ نوديَ : ليدخلِ الجنَّةَ كلُّ الناسِ إلا رجلاً واحداً . . لخشيتُ أنْ أكونَ أنا ذلكَ الرجلَ)⁽²⁾ ، وهـٰذهِ عبارةٌ عنْ غايةِ الخوفِ والرجاءِ ، واعتدالِهما معَ الغلبةِ والاستيلاءِ ، ولكنْ علىٰ سبيلِ التقاومِ والتساوي ، فمثلُ عمرَ رضيَ اللهَ عنهُ ينبغي أنْ يساويَ خوفَهُ رجاؤُهُ ، فأمَّا العاصي إذا ظنَّ أنَّهُ الرجلُ الذي استثنيَ مِنَ الذينَ أُمروا بدخولِ النارِ . . كانَ ذلكَ دليلاً على اغترارِهِ .

* * *

فإنْ قلتَ : مثلُ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ لا ينبغي أنْ يتساوىٰ خوفُهُ ورجاؤُهُ ، بلْ ينبغي أنْ يغلبَ رجاؤُهُ كما سبقَ في أوَّلِ كتابِ الرجاءِ ، وأنَّ قوَّتَهُ ينبغي أنْ تكونَ بحسَبِ قوَّةِ أسبابِهِ كما مُثِّلَ بالبذرِ والزرعِ ، ومعلومٌ أنَّ مَنْ بثَّ البذرَ

= وقد رواه ابن أبي الدنيا في « حسن الظن بالله » (١٣٣) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢٠٨/٢) من كلام مطرف بن عبد الله الشخير .

(١) أورده الآبي في « نثر الدر » (٥/ ١٩٠) عن الحسن ، ورواه ابن أبي الدنيا في « حسن الظن بالله » (١٣٢) عن داوود بن شابور من وصية لقمان لابنه بلفظ : (خف الله خوفاً يحول بينك وبين الرجاء ، وارجه رجاء يحول بينك وبين الخوف) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥٣/١) .

الصحيحَ في أرضٍ نقيَّةٍ وواظبَ علىٰ تعهُّدِها ، وجاءَ بجميعِ شروطِ الزراعةِ . . غلبَ علىٰ قلبِهِ رجاءُ الإدراكِ ، ولمْ يكنْ خوفُهُ مساوياً لرجائِهِ ، فهكذا ينبغي أنْ تكونَ أحوالُ المتقينَ .

فاعلمْ : أنَّ مَنْ يأخذُ المعارفَ مِنَ الألفاظِ والأمثلةِ يكثرُ زللُهُ ، وذلكَ وإنْ أوردناهُ مثالاً ، فليسَ يضاهي ما نحنُ فيهِ مِنْ كلِّ وجهٍ ؛ لأنَّ سببَ غلبةِ الرجاءِ العلمُ الحاصلُ بالتجربةِ ، إذْ علمَ بالتجربةِ صحَّةَ الأرضِ ونقاءَها ، وصحَّةَ البذْرِ ، وصحَّةَ الهواءِ ، وقلَّةَ الصواعقِ المهلكةِ في تلكَ البقاعِ وغيرِها ، وإنَّما مثالُ مسألتِنا بذرٌ لمْ يُجرَّبْ جنسُهُ ، وقدْ بُثَّ في أرضٍ غريبةٍ لمْ يعهدْها الزارعُ ولمْ يختبرْها ، وهيَ في بلادٍ ليسَ يُدرىٰ أتكثرُ الصواعقُ بها أمْ لا ، فمثلُ هـٰذا الزارعِ وإنْ أدَّىٰ كنْهَ مجهودِهِ وجاءَ بكلِّ مقدورِهِ فلا يغلبُ رجاؤُهُ علىٰ خوفِهِ .

والبذْرُ في مسألتِنا هوَ الإيمانُ ، وشروطُ صحَّتِهِ دقيقةٌ ، والأرضُ القلبُ ، وخفايا خبثِهِ وصفائِهِ مِنَ الشركِ الخفيِّ والنفاقِ والرياءِ ، وخبايا الأخلاقِ فيهِ غامضةٌ ، والآفاتُ هيَ الشهواتُ وزخارفُ الدنيا ، والتفاتُ القلبِ إليها في مستقبلِ الزمانِ وإنْ سلمَ في الحالِ ، وذلكَ ممَّا لا يُتحقَّقُ ولا يُعرفُ بالتجربةِ ؛ إذْ قدْ يعرضُ مِنَ الأسبابِ ما لا يُطاقُ مخالفتُهُ ، ولمْ يُجرَّبْ مثلُهُ ، والصواعقُ هيَ أهوالُ سكراتِ الموتِ ، واضطرابُ الاعتقادِ عندَهُ ، وذلكَ ممَّا لمْ يُجرَّبْ مثلُهُ ، ثمَّ الحصادُ والإدراكُ عندَ المنصرَفِ مِنَ القيامةِ إلى الجنَّةِ ، وذلكَ لمْ يُجرَّبْ .

فَمَنْ عرفَ حقائقَ هـٰذهِ الأمورِ ؛ فإنْ كانَ ضعيفَ القلبِ ، جباناً في نفسِهِ . . غلبَ خوفُهُ علىٰ رجائِهِ لا محالةَ ، كما سنحكي في أحوالِ الخائفينَ مِنَ الصحابةِ والتابعينَ ، وإنْ كانَ قويَّ القلبِ ، ثابتَ الجأْشِ ، تامَّ المعرفةِ . . استوىٰ خوفُهُ ورجاؤُهُ ، فأمَّا أنْ يغلبَ رجاؤُهُ . . فلا .

* * *

ولقدْ كانَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ يبالغُ في تفتيشِ قلبِهِ ، حتَّىٰ كانَ يسألُ حذيفةَ رضيَ اللهُ عنهُ أنَّهُ هلْ يعرفُ بهِ مِنْ آثارِ النفاقِ شيئاً ، إذْ كانَ قدْ خصَّهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بعلمِ المنافقينَ ، فمَنْ ذا الذي يقدرُ علىٰ تطهيرِ قلبهِ مِنْ خفايا النفاقِ والشركِ الخفيِّ ؟ وإنِ اعتقدَ نقاءَ قلبهِ عنْ ذلكَ . . فمِنْ أينَ يأمنُ مكرَ اللهِ تعالىٰ بتلبيسِ حالِهِ عليهِ ، وإخفاءِ عيبهِ عنهُ ؟ وإنْ وثقَ بهِ . . فمِنْ أينَ يثقُ ببقائِهِ علىٰ ذلكَ إلىٰ تمامِ حسنِ الخاتمةِ ؟

وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الرجلَ ليعملُ عملَ أهلِ الجنَّةِ خمسينَ سنةً ، حتَّىٰ لا يبقىٰ بينهُ وبينَ الجنَّةِ إلا شبرٌ ـ وفي روايةٍ : إلا قدْرُ فُواقِ ناقةٍ ـ فيسبقُ عليهِ الكتابُ ، فيُختمُ لهُ بعملِ أهلِ النارِ »(١) ، وقدْرُ فواقِ

---

(١) كذا في « القوت » (١/٢٢٦) ، وهو عند مسلم (٢٦٥١) من حديث أبي هريرة مرفوعاً ، ولفظه : « إن الرجل ليعمل الزمن الطويل بعمل أهل الجنة ثم يختم له عمله بعمل أهل النار ، وإن الرجل ليعمل الزمن الطويل بعمل أهل النار ثم يختم له عمله بعمل أهل الجنة » .
ورواه الطبراني في « الأوسط » (٢٤٦٩) وفيه : « إن الرجل ليعمل بعمل أهل الجنة =

الناقةِ لا يحتملُ عملاً بالجوارحِ ، إنَّما هوَ بمقدارِ خاطرٍ يختلجُ في القلبِ عندَ الموتِ ، فيقتضي خاتمةَ السوءِ ، فكيفَ يُؤمنُ ذلكَ ؟!

فإذاً ؛ أقصىٰ غاياتِ المؤمنِ أنْ يعتدلَ خوفُهُ ورجاؤُهُ ، وأمَّا غلبةُ الرجاءِ في غالبِ الناسِ يكونُ مستندُهُ الاغترارَ وقلَّةَ المعرفةِ ، ولذلكَ جمعَ اللهُ تعالىٰ بينَهُما في وصفِ مَنْ أثنىٰ عليهِمْ ، فقالَ : ﴿ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا ﴾ ، وقالَ : ﴿ وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا ﴾ ، وأينَ مثلُ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ ؟!

فالخلقُ الموجودونَ في هٰذا الزمانِ كلُّهُمُ الأصلحُ لهُمْ غلبةُ الخوفِ ، بشرطِ ألا يخرجَهُمْ إلى اليأسِ وتركِ العملِ ، وقطعِ الطمعِ مِنَ المغفرةِ ، فيكونُ ذلكَ سبباً للتكاسلِ عنِ العملِ ، وداعياً إلى الانهماكِ في المعاصي ، فإنَّ ذلكَ قنوطٌ وليسَ بخوفٍ ، إنَّما الخوفُ هوَ الذي يحثُّ على العملِ ، ويكدِّرُ جميعَ الشهواتِ ، ويزعجُ القلبَ عنِ الركونِ إلى الدنيا ، ويدعوهُ إلى التجافي عنْ دارِ الغرورِ ، فهوَ الخوفُ المحمودُ ، دونَ حديثِ النفسِ الذي لا يؤثِّرُ في الكفِّ والحثِّ ، ودونَ اليأسِ الموجبِ للقنوطِ .

وقدْ قالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ : (مَنْ عبَدَ اللهَ تعالىٰ بمحضِ الخوفِ . . غرقَ في بحارِ الأفكارِ ، ومَنْ عبدَهُ بمحضِ الرجاءِ . . تاهَ في مفازةِ الاغترارِ ، ومَنْ عبدَهُ بالخوفِ والرجاءِ . . استقامَ في محجَّةِ الأذكارِ)[1] .

= سبعين سنة . . . » ، وليس فيه ذكر الشبر والفواق ، بل فيه ذكر الذراع كما هو عند البخاري (٣٢٠٨) ، ومسلم (٢٦٤٣) .

[1] قوت القلوب (١/ ٢٤٢) .

وقالَ مكحولٌ النسفيُّ : (مَنْ عبدَ اللهَ بالخوفِ . . فهوَ حروريٌّ ، ومَنْ عبدَهُ بالرجاءِ . . فهوَ مرجىءٌ ، ومَنْ عبدَهُ بالمحبَّةِ . . فهوَ زنديقٌ ، ومَنْ عبدهُ بالخوفِ والرجاءِ والمحبةِ . . فهوَ موحِّدٌ)(١) .

فإذاً ؛ لا بدَّ مِنَ الجمعِ بينَ هـٰذهِ الأمورِ ، وغلبةُ الخوفِ هوَ الأصلحُ ، ولكنْ قبلَ الإشرافِ على الموتِ ، فأمَّا عندَ الموتِ . . فالأصلحُ غلبةُ الرجاءِ وحسنُ الظنِّ ؛ لأنَّ الخوفَ جارٍ مَجرى السوطِ الباعثِ على العملِ ، وقدِ انقضىٰ وقتُ العملِ ، فالمشرفُ على الموتِ لا يقدرُ على العملِ ، ثمَّ لا يطيقُ أسبابَ الخوفِ ، فإنَّ ذلكَ يقطعُ نياطَ قلبِهِ ، ويعينُ علىٰ تعجيلِ موتِهِ ، وأمَّا رَوْحُ الرجاءِ . . فإنَّهُ يقوي قلبَهُ ، ويحبِّبُ إليهِ ربَّهُ الذي إليهِ رجاؤُهُ .

ولا ينبغي أنْ يفارقَ أحدٌ الدنيا إلا محبّاً للهِ تعالىٰ ؛ ليكونَ محبّاً للقاءِ اللهِ تعالىٰ ، فإنَّ مَنْ أحبَّ لقاءَ اللهَ . . أحبَّ اللهُ لقاءَهُ ، والرجاءُ تقارنُهُ المحبَّةُ ، فمَنِ ارتجىٰ كرمَهُ . . فهوَ محبوبٌ ، والمقصودُ مِنَ العلومِ والأعمالِ كلِّها معرفةُ اللهِ ، حتَّىٰ تثمرَ المعرفةُ المحبَّةَ ، فإنَّ المصيرَ إليهِ ،

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢٤٢) حيث قال : (وقال مكحول النسفي رحمه الله تعالىٰ في معناه ـ أي : معنىٰ قول يحيى بن معاذ السابق ـ إلا أنه جاوز فيه الحد) وذكره ، ووقع في (أ) : (الشامي) ، وفي (س) : (الدمشقي) بدل (النسفي) ، وتصدىٰ لبيان هـٰذه العبارة الإمام تقي الدين السبكي في « فتاويه » (٢/ ٥٥٥) ، وأورد الإمام أبو عبد الرحمـٰن السلمي في « تفسيره » (٢/ ١٣٨) عن أحمد بن يسع السجزي نحوه .

والقدومَ بالموتِ عليهِ ، ومَنْ قدمَ علىٰ محبوبِهِ . عظمَ سرورُهُ بقدْرِ محبَّتِهِ ، ومَنْ فارقَ محبوبَهُ . اشتدَّتْ محنتُهُ وعذابُهُ .

فمهما كانَ القلبُ الغالبُ عليهِ عندَ الموتِ حبُّ الأهلِ والولدِ والمالِ والمسكنِ والعقارِ والرفقاءِ والأصحابِ . فهٰذا رجلٌ محابُّهُ كلُّها في الدنيا ، فالدنيا جنَّتُهُ ، إذِ الجنَّةُ عبارةٌ عنِ البقعةِ الجامعةِ لجميعِ المحابِّ ، فموتُهُ خروجٌ مِنَ الجنَّةِ ، وحيلولةٌ بينَهُ وبينَ ما يشتهيهِ ، ولا يخفىٰ حالُ مَنْ يُحالُ بينَهُ وبينَ ما يشتهيهِ .

فأمَّا إذا لمْ يكنْ لهُ محبوبٌ سوى اللهِ تعالىٰ وسوىٰ ذكرِهِ ومعرفتِهِ والفكرِ فيهِ . فالدنيا وعلائقُها شاغلةٌ لهُ عنِ المحبوبِ ، فالدنيا إذاً سجنُهُ ؛ لأنَّ السجنَ عبارةٌ عنِ البقعةِ المانعةِ للمحبوسِ عنِ الانسراحِ إلىٰ محابِّهِ ، فموتُهُ قدومٌ علىٰ محبوبِهِ وخلاصٌ مِنَ السجنِ ، ولا يخفىٰ حالُ مَنْ أفلتَ مِنَ السجنِ وخُلِّيَ بينَهُ وبينَ محبوبِهِ بلا مانعٍ ولا مكدِّرٍ ، فهٰذا أوَّلُ ما يلقاهُ كلُّ مَنْ فارقَ الدنيا عَقيبَ موتِهِ مِنَ الثوابِ والعقابِ ، فضلاً عمَّا أعدَّهُ اللهُ لعبادِهِ الصالحينَ ممَّا لمْ ترهُ عينٌ ولمْ تسمعْهُ أذنٌ ، ولا خطرَ عَلَىٰ قلْبِ بشرٍ ، وفضلاً عمَّا أعدَّهُ اللهُ تعالىٰ للذينَ استحبُّوا الحياةَ الدنيا على الآخرةِ ورضوا بها واطمأنوا إليها ؛ مِنَ الأنكالِ ، والسلاسلِ والأغلالِ ، وضروبِ الخزيِ والنكالِ ، فنسألُ اللهَ تعالىٰ أنْ يتوفَّانا مسلمينَ ، ويلحقَنا بالصالحينَ .

ولا مطمعَ في إجابةِ هٰذا الدعاءِ إلا باكتسابِ حبِّ اللهِ تعالىٰ ، ولا سبيلَ

إليهِ إلا بإخراجِ حبِّ غيرِهِ مِنَ القلبِ ، وقطعِ العلائقِ عنْ كلِّ ما سوى اللهِ تعالىٰ مِنْ جاهٍ ومالٍ ووطنٍ ، فالأولىٰ أنْ ندعوَ بما دعا بهِ نبيُّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إذْ قالَ : « اللهمَّ ؛ ارزقْني حبَّكَ ، وحبَّ مَنْ أحبَّكَ ، وحبَّ ما يقربُني إلىٰ حبِّكَ ، واجعلْ حبَّكَ أحبَّ إليَّ مِنَ الماءِ الباردِ »[1] .

والغرضُ أنَّ غلبةَ الرجاءِ عندَ الموتِ أصلحُ ؛ لأنَّهُ أجلبُ للمحبَّةِ ، وغلبةُ الخوفِ قبلَ الموتِ أصلحُ ؛ لأنَّهُ أحرقُ لنارِ الشهواتِ ، وأقمعُ لمحبَّةِ الدنيا عنِ القلب .

ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يموتنَّ أحدُكُمْ إلا وهوَ يحسنُ الظنَّ بربِّهِ »[2] .

وقالَ تعالىٰ : « أنا عند ظنِّ عبدي بي ، فليظنَّ بي ما شاءَ »[3] .

ولمَّا حضرَتْ سليمانَ التيميَّ الوفاةُ.. قالَ لابنِهِ : (يا بنيَّ ؛ حدِّثْني بالرُّخَصِ ، واذكرْ ليَ الرجاءَ ؛ حتَّىٰ ألقى اللهَ علىٰ حسنِ الظنِّ بهِ)[4] .

---

[1] وكان من دعاء داوود علىٰ نبينا وعليه الصلاة والسلام ، كما روىٰ ذلك الترمذي (٣٤٩٠) .

[2] رواه مسلم (٨٢/٢٨٧٧) .

[3] رواه أحمد في « المسند » (٣/ ٤٩١) ، وابن حبان في « صحيحه » (٦٣٣) ، وأصله في « الصحيحين » .

[4] رواه ابن أبي الدنيا في « حسن الظن بالله » (٢٩) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٣١) .

وكذلكَ لمَّا حضرَتِ الثوريَّ الوفاةُ واشتدَّ جزعُهُ.. جمعَ العلماءَ حولَهُ يُرجُّونَهُ[1] .

وقالَ أحمدُ ابنُ حنبلٍ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُ لابنِهِ عندَ الموتِ : (اذكرْ ليَ الأخبارَ التي فيها الرجاءُ وحسنُ الظنِّ)[2] .

والمقصودُ مِنْ ذلكَ كلِّهِ أنْ يحبِّبَ اللهَ إلىٰ نفسِهِ .

ولذلكَ أوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ داوودَ عليهِ السلامُ : أنْ حبِّبْني إلىٰ عبادي ، فقالَ : بماذا ؟ قالَ : بأنْ تذكِّرَهُمْ آلائي ونعمائي[3] .

فإذاً ؛ غايةُ السعادةِ أنْ يموتَ العبدُ محبّاً للهِ تعالىٰ ، وإنَّما تحصلُ المحبَّةُ بالمعرفةِ ، وبإخراجِ حبِّ الدنيا مِنَ القلبِ ، حتَّىٰ تصيرَ الدنيا كالسجنِ المانعِ مِنَ المحبوبِ .

ولذلكَ رأىٰ بعضُ الصالحينَ أبا سليمانَ الدارانيَّ في المنامِ وهوَ يطيرُ ، فسألَهُ ، فقالَ : الآنَ أفلتُّ ، فلمَّا أصبحَ.. سألَ عنْ حالِهِ ، فقيلَ لهُ : إنَّهُ ماتَ البارحةَ .

* * *

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢١٩) .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢١٩) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٣٢) ، ولكن عنده مما أوحى الله إلىٰ موسىٰ عليه السلام .

KORKU VE ÜMİT DENGESİ

Bilmiş ol ki; havf ile recânın fazîleti hakkında ayrı ayrı o kadar rivâyetler var ki, insan ilk bakışta hangisinin efdal olacağını kestiremez hale gelir. Aslında su mu üstün ekmek mi üstün, sorusu gibi, adamın ümit mi daha makbul yoksa korku mu daha makbul sorusu da boş bir sorudur. Su ile ekmek mukayesesinde, aç için ekmek, susamış için su daha makbuldür. Şâyet her ikisi de varsa, en çok ihtiyacı neye ise o daha makbul, her ikisine ihtiyacı müsâvi ise her ikisi de makbul dediğimiz gibi, bunlarda da hüküm aynıdır. Zîra herhangi bir maksat için istenen bir şeyin zâtına değil, istendiği gayeye bakılır. Korku ile ümit de kalbi tedâvi eden birer ilaç gibidirler. Birbirine üstünlükleri kalpteki hastalığa göredir. Şâyet kalpte Allah'ın mekrinden emîn olmak hastalığı gâlip ise korku ilacı daha makbul, şâyet Allah'ın rahmetinden ümitsizlik hastalığı gâlip ise o zaman ümit tedâvisi daha makbul olur. Bunun gibi, isyan tarafı gâlip olan için de, korku daha makbuldür.

Bununla beraber, ekmek sekencebînden efdaldir. Zîra sekencebîn safrayı, ekmek ise açlığı tedâvi eder. Safra ise az rastlanan bir hastalık, fakat açlık ise daima karşılaşılan bir hastalıktır. Ekmeğe ihtiyaç daha çok olduğundan ekmek daha makbuldür dediğimiz gibi, insanlarda isyan ve aldatma daha çok olduğu için bunu göz önünde bulundurarak, korkunun daha makbul olduğunu da söyleyebiliriz. Şâyet recâ ile korkunun doğuş yerlerini nazar-ı îtibara alırsak, o zaman recâ ve ümîdin daha makbul olduğunu da söyleyebiliriz. Zîra recâ rahmet deryasından, korku ise gadab deryasından sulanır. Kim Allahu Teâlâ'nın sıfatlarından lütuf ve rahmet gerektirenleri düşünürse, onun Allah'a olan sevgisi daha çoktur. Hâlbuki muhabbetin üstünde bir makam yoktur. Korkunun dayanağı, unf ve şiddeti gerektiren sıfatları hatırlamaktır. Ümitte olan sevgi burada düşünülemez.

Hulâsa; başkası için aranan bir şeyde efdaliyet kelimesi değil, eslahiyet kelimesi kullanılmalıdır. Yâni, hangisi daha üstündür, şeklinde değil, hangisi daha yarayışlıdır, şeklinde olmalıdır. Buna göre deriz ki, çoğunlukla insanların haline uygun olan, korku tarafının ümit tarafından daha faydalı olmasıdır. Çünkü ekseriyette isyan tarafı gâliptir. Günâhkâra yaraşan, ümit değil, korkudur. Günâhın gizli ve âşikâresini, zâhir ve bâtınını terk eden müttakîye gelince; ona da yaraşan, korku ve ümit taraflarının eşit olmasıdır. Bunun için, mü'minin korkusu ve ümîdi tartılsa, müsâvi gelirlerdi denmiştir.

Rivâyete göre **Hz. Ali** evlâtlarından birisine: "Oğlum Allah'tan öyle kork ki, bütün insanların yaptıkları iyiliklerle huzuruna çıksan da onları kabul etmez zannet. Allah'a öyle bir ümitle bağlan ki, bütün insanların günâhları ile O'nun huzuruna çıkacak olsan da hepsini affedeceğini düşün." demiştir.

Bunun için **Hz. Ömer**: "Eğer dense ki, bir kişiden başka herkes cehenneme girecektir. O bir kişinin ben olmasını ümîd ederim. Eğer dense ki bir kişiden başka herkes cennete girecek, o bir kişinin ben olmasından korkarım." demiştir. İşte bu anlattığımız, havf ile recânın aşırı derecesidir. Hz. Ömer gibilere yaraşan, korku ve ümîdinin müsâvi olmasıdır. Fakat günâhkâr bir insanın, kıyâmet günü cehenneme girecekler arasında bulunmayacağını sanması, aldanmadır.

Şâyet, "Hayır, Ömer gibilerin korku ve ümîdinin eşit değil, bu konunun başında geçtiği gibi ümit taraflarının fazla olması, ümit kuvveti de sebeplerin kuvveti nispetinde olması gerekir. Nitekim tarlayı ziraat edip tohum ekmekle bunun temsîli yapılmıştı. Meselâ, verimli bir arazinin gerekli ziraat işlerini yapıp, ilaçlanmış iyi tohumu mevsiminde eken, arazinin gübre ve suyunu zamanında veren ve yabancı maddelerden temizlemek sûretiyle bütün maddî imkânları yerine getiren kimsenin elbette ki ümit tarafı, korku tarafına gâliptir. Müttakîlerin de böyle olması gerekir." dersen bilmiş ol ki;

İlmi, söz ve misallerden alan kimselerin sürçmeleri de çok olur. Biz bu durumu her ne kadar bir misâl ile îrâd etmişsek de o misâl, durumu bütün açıklığı ile ortaya koymuş değildir. Zîra ümîdin gâlip olmasının sebebi, tecrübeye dayanan bir ilimdir. Çünkü toprağın elverişli, tohumun sağlamlığı, havanın uygunluğu ve burada sel ve benzeri tehlikelerin azlığı hep tecrübe ile bilinen şeylerdir. Hâlbuki bizim üzerinde durduğumuz ibâdetlerle ilgili bir tecrübe henüz yapılmamıştır. Cinsi bilinmeyen ve muhîti tanınmayan bir toprağa atılan bir tohum gibidir. Böyle bir ziraat her ne kadar bütün maddî imkânları yerine getirilmiş olsa da henüz deneme safhasında olduğu için, buna tam mânasıyla bel bağlanamaz. Ümidi kadar da korkusu vardır. Bizim dâvamızdaki tohum, îmandır. Bunun sıhhatinin şartları incedir. Toprak da kalbimizdir. Onun riyâ, nifak ve şirk gibi gizli pislikleri vardır. Onun hâlleri çok kapalıdır. Âfetleri de şehvetler ve dünyanın yaldızlı şeyleridir. Gönül şu anda bunlardan uzak olsa bile ileride bu âfetlere iltifat edip etmeyeceği ve böyle bir felâkete uğrayıp uğramayacağı henüz belli değildir. Bunlar tecrübe ile bilinmeyen şeylerdir. Onun gök gürültüsü, selleri yıldırımları da ölüm sancıları ve o sıradaki îtikad sarsıntılarıdır. Bunlar tecrübe edilemeyen şeylerdir. Mahsûl alması da cennete girmektir ki, bu henüz tecrübe edilmemiştir.

Bu gerçekleri olduğu gibi bilen kimse, kalbi yumuşak ve korkak bir kimse ise elbette korkusu ümîdine galebe çalar. Nitekim sahâbe ve tâbiînden, korkanların durumları yakında hikâye edilecektir. Şâyet metîn ve tam bilgiye sâhip ise ancak recâ ile korkusu müsâvi olabilir. Yoksa ümîdinin korkusundan üstün olması gibi bir şey yoktur.

Hz. Ömer gibi bir zat daima inceden inceye kalbini yoklar ve hattâ Huzeyfe'ye, kendisinde nifaktan bir şey olup olmadığını sorardı. Çünkü Resûl-i Ekrem (s.a.v.), yalnız Huzeyfe'ye münâfıkları tanıtmıştı. Hz. Ömer bu korku içinde olduğu halde, daha kalbinin nifak şâibesinden uzak olduğunu kim iddia edebilir? Uzak olduğunu kabul etsen bile Allah'ın mekrinden emîn olmayı kim temîn edebilir? Bunun gibi, son nefesten kim emîn olabilir?

Hâlbuki Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Bir kimse elli yıl cennet ehli amelini işler, öyle ki kendisi ile cennet arasında bir karış veya bir devenin ikinci defa sağılmasına kadar bir mesafe kalır. Aslî şekaveti galebe çalar da îmansız gider."*[59] buyurmuştur.

Zâten bu arada bir şey yapamaz. Daha son nefesten emîn olabilir mi? Demek oluyor ki, mü'minin en ileri gidebileceği, korku ile ümîdinin eşit olmasıdır. Ümid tarafının fazlalığı aldanmaktan başka bir şey değildir. Bunun için Allahu Teâlâ korku ile ümîdi bir arada toplayıp övmek üzere: **"Umarak ve korkarak bize duâ ederlerdi."** (Enbiyâ sûresi, 21/90) buyurmuştur.

---

[59] Müslim, Ebû Hüreyre'den rivâyet etmiştir. Aynı meâlde yine aynı misâlde başka rivâyet yolları da vardır.

Örnek, **Hz. Ömer**'dir. Şâyet, "Ömer gibisi nerde bulunur?" dersen;

Zamanımızdaki (Gazâlî devridir) insanlar için en uygunu, ümitsizlikle ameli terk etmeye varmayan korku tarafının gâlip olmasıdır. Çünkü böyle mağfiretten ümîdi kesmek, insanı amelden tembelleştirir ve tamamen isyâna daldırır. Buna korku değil, ümitsizlik derler. Korku, insanı şehvetlerden, kalbi dünyaya meyletmekten alıkoyup amele teşvîk eden bir hâldir.

Yahya b. Muaz: "Sırf korku sebebiyle Allah'a ibadet eden, düşünce deryasına batmış; sırf ümit ile ibâdet eden de şaşkınlık çölüne düşmüş olur. Fakat korku ve ümit ile Allah'a ibâdet eden dâvasında istikamet etmiş olur." demiştir.

Mekhûl-i Dımışkî diyor ki: "Yalnız korku ile ibâdet eden Cerûrî, yalnız ümit ile ibâdet eden Murcie, yalnız sevgi ile ibâdet eden Zındık veya Cehmiye; korku, ümit ve muhabbet ile Allah'a ibâdet eden ise muvahhiddir."

Öyle ise ibâdette bu üç vasfı toplamak lâzımdır. Bununla beraber ölüm zamanına kadar korku tarafı gâlip olmalıdır. Fakat ölüm döşeğinde ümit ve hüsn-i zan tarafına gâlip olması daha uygundur. Zîra daha önceki korku, insanı amel etmeye kamçılar. Ölüm anında ise amelden iş geçmiştir. Korku, canını daha da sıkmaktan ve kendini üzmekten başka bir işe yaramaz. Fakat ümit kalbini takviye eder. Allah'a sevdirir ve Allah'a daha çok bağlar. Bunun için ölüm anında ümit telkîn edilir ve Allah'ın sonsuz rahmeti hatırlatılır.

Herkese yaraşan, Allah sevgisiyle dünyadan, ayrılmaktır. Zîra Allahu Teâlâ'ya ulaşmayı seven kimsenin mülâkatını Allahu Teâlâ sever. Sevgi ise ümitle bulunur. Keremi umulan sevilir. İlim ve amelden maksat marifettir. Mârifet ise muhabbeti doğurur. Hâlbuki ölüm ile yolculuk ve rücû O'na oluyor. Sevgilisine giden kimsenin sevgisi nispetinde sevinci artar. Sevgilisinden ayrılanın ise ıztırap ve sıkıntısı çoğalır.

Ölüm anında daha ziyade âile, evlâd, mesken, dost ve ahbaplarını seven kimsenin bütün sevdikleri dünyada bulunuyor demektir ki dünya, onun cenneti sayılmış oluyor. Zîra cennet, sevilen bütün şeylerin toplandığı yerdir. Bu gibilerin ölümü, cennetten çıkmak ve kendisiyle arzularının arasında perde olmak demektir. Artık sevdiği şeylerden ayrılmanın ne demek olduğu gizli değildir.

Ne zaman ki sevdiği yalnız Allah, Onu zikir, fikir ve mârifet olur; dünya ve dünya ilişkileri sevgilisinden kendisini alıkoyarsa, o vakit dünya onun hapishanesi olur. Çünkü cezaevi, insanı dost ve ahbaplarından tecrîd demektir. Binâenaleyh bu gibi adamın ölümü, hapisten kurtulması demektir. Cezaevinden kurtulup âilesinin yanına giden adamın sevinci meydandadır.

İşte bu anlattığımız durum, yâni bütün sevgilerini dünyada bırakıp da âdeta cezaevine gider gibi, ölenin durumu ile bütün sevgisini Allah'a bağlayan kimseye dünyanın bir cezaevi olup ölümle beraber bu cezaevinden kurtulup sevgilisine ulaşması durumu, ölümü müteâkip ilk karşılaşacağı mükâfat veya mücâzat durumudur. İyiler için hazırladığı gözlerin görmediği kulakların duymadığı ve hattâ hâtır ve hayâle gelmeyen nîmetlerle, dünya hayâtını âhirete tercîh edip ona razı olan ve ona bel bağlayan kötüler için hazırladığı kelepçe, bukağı, zincir ve çeşitli kepazelikler de ayrı şeylerdir.

Bizi Müslüman olarak öldürüp sâlihlere ilhak etmesini Cenâb-ı Hak'tan niyâz ederiz.

Yapmış olduğumuz şu duâya ümit, ancak Allah sevgisini kazanmakla olur. Allah sevgisi de diğer sevgileri gönülden çıkarıp mâsivâdan ilgiyi kesmekle; mevkî, mal ve mesken sevgisini gönülden çıkarmakla mümkün olur. Buna göre en iyisi, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

اَللّٰهُمَّ ارْزُقْنِي حُبَّكَ وَحُبَّ مَنْ أَحَبَّكَ وَحُبَّ مَا يُقَرِّبُنِي إِلٰى
حُبِّكَ وَاجْعَلْ حُبَّكَ أَحَبَّ إِلَيَّ مِنَ الْمَاءِ الْبَارِدِ

"Allahım, seni sevmeyi ve seni seveni sevmeyi ve senin sevgine beni yaklaştıracak şeyi sevmeyi bana nasîb et. Ve senin sevgini (sıcak ve hararetli günde) *soğuk suyu sevmekten bana daha sevimli kıl."*[60] diye duâ ettiği gibi duâ etmektir.

Maksadımız ölüm anında ümîdin daha uygun olduğunu bildirmektir. Çünkü ümit, sevgiyi daha çok çeker, ama ölümden önce kişinin hakkında korku daha uygun düşer. Çünkü korku, şehveti daha çok yakar. Dünya sevgisini gönülden daha çok izâle eder ve ibâdete kamçılar.

Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Ölürken mutlak Rabbınıza hüsn-i zan ederek ölün."*[61] demiş ve Allahu Teâlâ da: *"Kulum beni nasıl zannederse öyle bulur. İstediği gibi beni zannetsin."* buyurmuştur.

Süleyman Teymî ölüm döşeğine yattığı vakit, oğluna: "Oğlum, bana Allahu Teâlâ'nın ruhsatlarından ve O'na olan ümitlerden bahset ki, ben bu zan üzerine Allah'a ulaşayım." demiştir.

Sevrî de sancılarının şiddetlendiği sırada âlimleri etrafına topladı. Hepsi Allahu Teâlâ'nın geniş rahmetinden bahsetmek sûretiyle onu ümitlendiriyorlardı.

---

[60] Tirmizî, Muaz'dan rivâyet etmiştir.
[61] Müslim, Câbir'den rivâyet etmiştir.

Ahmed b. Hanbel de ölüm döşeğinde oğluna: "Bana hüsn-i zanna vesîle olacak ümit verici haberleri hatırlat." demiştir.

Bütün bunlardan maksat, Allah'ı kendisine sevdirmektir. Bunun için Allahu Teâlâ **Dâvud aleyhisselâm**'a: *"Beni kullarıma sevdir."* diye emretmiştir. Dâvud aleyhisselâm: *"Bunu nasıl yapayım?"* deyince, Allahu Teâlâ: *"Onlara verdiğim nîmet ve ihsanlarımı hatırlatmakla."* buyurmuştur.

Anlaşılıyor ki, saâdetin gayesi Allah'ı severek ölmektedir. Allah'ı sevmek de onu bilmek ve dünya sevgisini gönülden çıkarmakla mümkündür. Adetâ dünya kendisine, sevgilisiyle buluşmasına engel olan bir cezaevi gibi olmalıdır.

Sâlihlerden bir zat, bir gece rüyâsında **Süleyman Dârânî**'yi uçar halde gördü ve:

– "Hayır ola, bu hâlin ne?" diye sordu. O:

– "İşte şimdi cezaevinden kurtuldum ve serbest kaldım." dedi. Bu zât sabahleyin uyandı, merak etti ve: "Bu zât ile gidip görüşeyim." dedi ve adamı sorunca. "Size sağlık, o, geçtiğimiz gece öldü." dediler.

بيان الدواء الذي به يُستجلب حال الخوف

اعلمْ : أنَّ ما ذكرناهُ في دواءِ الصبرِ ، وشرحناهُ في كتابِ الصبرِ والشكرِ . . هوَ كافٍ في هـٰذا الغرضِ ؛ لأنَّ الصبرَ لا يمكنُ إلا بعدَ حصولِ الخوفِ والرجاءِ ؛ لأنَّ أوَّلَ مقاماتِ الدينِ اليقينُ الذي هوَ عبارةٌ عنْ قوَّةِ الإيمانِ باللهِ تعالىٰ واليومِ الآخرِ والجنةِ والنارِ ، وهـٰذا اليقينُ بالضرورةِ يهيِّجُ الخوفَ مِنَ النارِ ، والرجاءَ للجنَّةِ ، والخوفُ والرجاءُ يقوِّيانِ على الصبرِ ؛ فإنَّ الجنَّةَ قدْ حُفَّتْ بالمكارهِ ، فلا يُصبرُ علىٰ تحمُّلِها إلا بقوَّةِ الرجاءِ ، والنارُ قدْ حُفَّتْ بالشهواتِ ، فلا يُصبرُ علىٰ قمعِها إلا بقوَّةِ الخوفِ .

ولذلكَ قالَ عليٌّ كرَّمَ اللهُ وجهَهُ : (مَنِ اشتاقَ إلى الجنَّةِ . . سلا عنِ الشهواتِ ، ومَنْ أشفقَ مِنَ النارِ . . رجعَ عنِ المحرَّماتِ) .

ثمَّ يؤدي مقامُ الصبرِ المستفادُ مِنَ الخوفِ والرجاءِ إلىٰ مقامِ المجاهدةِ ، والتجرُّدِ لذكرِ اللهِ تعالىٰ ، والفكرِ فيهِ على الدوامِ ، ويؤدي دوامُ الذكرِ إلى الأنسِ ، ودوامُ الفكرِ إلىٰ كمالِ المعرفةِ ، ويؤدِّي كمالُ المعرفةِ والأنسُ إلى المحبَّةِ ، ويتبعُها مقامُ الرضا والتوكُّلِ ، وسائرُ المقامات .

فهـٰذا هوَ الترتيبُ في سلوكِ منازِلِ الدينِ ، وليسَ بعدَ أصلِ اليقينِ مقامٌ سوى الخوفِ والرجاءِ ، ولا بعدَهُما مقامٌ سوى الصبرِ ، وبهِ المجاهدةُ والتجرُّدُ للهِ باطناً وظاهراً ، ولا مقامَ بعدَ المجاهدةِ لمَنْ فُتِحَ لهُ الطريقُ إلا

الهدايةُ والمعرفةُ ، ولا مقامَ بعدَ المعرفةِ إلا المحبةُ والأنسُ ، ومِنْ ضرورةِ المحبَّةِ الرضا بفعلِ المحبوبِ ، والثقةُ بعنايتِهِ ، وهوَ التوكُّلُ .

فإذاً ؛ فيما ذكرنا في علاجِ الصبرِ كفايةٌ ، ولكنَّا نفردُ الخوفَ بكلامٍ جُمَلِيٍّ فنقولُ :

الخوفُ يحصلُ بطريقينِ مختلفينِ ، أحدُهُما أعلىٰ مِنَ الآخرِ ، ومثالُهُ : أنَّ الصبيَّ إذا كانَ في بيتٍ ، فدخلَ عليهِ سبُعٌ أوْ حيَّةٌ . . ربما كانَ لا يخافُ ، وربما مدَّ اليدَ إلى الحيَّةِ ليأخذَها ويلعبَ بها ، ولكنْ إذا كانَ معَهُ أبوُه وهوَ عاقلٌ . . خافَ مِنَ الحيَّةِ وهربَ منها ، فإذا نظرَ الصبيُّ إلىٰ أبيهِ وهوَ ترتعدُ فرائصُهُ ، ويحتالُ في الهربِ . . قامَ معَهُ ، وغلبَ عليهِ الخوفُ ، ووافقَهُ في الهربِ ، فخوفُ الأبِ عنْ بصيرةٍ ومعرفةٍ بصفةِ الحيَّةِ وسمِّها وخاصيَّتِها ، وسطوةِ السبعِ وبطشِهِ وقلَّةِ مبالاتِهِ ، وأمَّا خوفُ الابنِ . . فإيمانٌ بمجرَّدِ التقليدِ ؛ لأنَّهُ يحسنُ الظنَّ بأبيهِ ، ويعلمُ أنَّهُ لا يخافُ إلا مِنْ سببٍ مَخُوفٍ في نفسِهِ ، فيعلمُ أنَّ السبعَ مَخُوفٌ ، ولا يعرفُ وجهَهُ .

فإذا عرفتَ هـٰذا المثالَ . . فاعلمْ أنَّ الخوفَ مِنَ اللهِ تعالىٰ علىٰ مقامينِ :

أحدُهُما : الخوفُ مِنْ عذابِهِ .

والثاني : الخوفُ منهُ في ذاتِهِ .

فأمَّا الخوفُ منهُ . . فهوَ خوفُ العلماءِ وأربابِ القلوبِ العارفينَ مِنْ صفاتِهِ ما يقتضي الهيبةَ والخوفَ والحذرَ ، المطَّلعينَ علىٰ سرِّ قولِهِ تعالىٰ :

﴿ وَيُحَذِّرُكُمُ ٱللَّهُ نَفْسَهُۥ ﴾ ، وقولِهِ تعالىٰ : ﴿ ٱتَّقُوا۟ ٱللَّهَ حَقَّ تُقَاتِهِۦ ﴾ .

فأمَّا الأوَّلُ : فهوَ خوفُ عمومِ الخلقِ ، وهوَ حاصلٌ بأصلِ الإيمانِ بالجنَّةِ والنارِ ، وكونِهما جزاءينِ على الطاعةِ والمعصيةِ ، وضعفُهُ بسببِ الغفلةِ ، وبسببِ ضعفِ الإيمانِ ، وإنَّما تزولُ الغفلةُ بالوعظِ والتذكيرِ ، وملازمةِ الفكرِ في أهوالِ القيامةِ وأصنافِ العذابِ في الآخرةِ ، وتزولُ أيضاً بالنظرِ إلى الخائفينَ ومجالستِهِمْ ، ومشاهدةِ أحوالِهِمْ ، فإنْ فاتَتِ المشاهدةُ . . فالسماعُ لا يخلو عنْ تأثيرٍ .

وأمَّا الثاني وهوَ الأعلىٰ : فأنْ يكونَ اللهُ تعالىٰ هوَ المَخُوفَ ؛ أعني : أنْ يخافَ البعدَ والحجابَ عنهُ ، ويرجوَ القربَ منهُ ، قالَ ذو النونِ رحمهُ اللهُ تعالىٰ : (خوفُ النارِ عندَ خوفِ الفراقِ كقطرةٍ قُطرَتْ في بحرٍ لجِّيٍّ)⁽¹⁾ ، وهـٰذهِ خشيةُ العلماءِ ، حيثُ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّمَا يَخْشَى ٱللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ ٱلْعُلَمَٰٓؤُا۟ ﴾ .

ولعمومِ المؤمنينَ أيضاً حظٌّ مِنْ هـٰذهِ الخشيةِ ، ولكنْ هوَ بمجرَّدِ التقليدِ ، يضاهي خوفَ الصبيِّ مِنَ الحيَّةِ تقليداً لأبيهِ ، وذلكَ لا يستندُ إلىٰ بصيرةٍ ، فلا جرمَ يضعفُ ويزولُ عنْ قرْبٍ ، حتَّىٰ إنَّ الصبيَّ ربما يرى المعزِّمَ يقدمُ علىٰ أخذِ الحيَّةِ ، فينظرُ إليهِ ويغترُّ بهِ ، فيتجرأُ علىٰ أخذِها تقليداً لهُ ، كما احترزَ مِنْ أخذِها تقليداً لأبيهِ ، والعقائدُ التقليديَّةُ ضعيفةٌ في الغالبِ ،

---

(1) أورده أبو طالب في « القوت » (١/٢٢٥) ، والخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٣٠) وزاد : (ولا أعلم شيئاً أحمد للقلب من خوف الفراق) .

إلا إذا قويَتْ بمشاهدةِ أسبابها المؤكدةِ لها على الدوامِ ، وبالمواظبةِ علىٰ مقتضاها في تكثيرِ الطاعاتِ واجتنابِ المعاصي مدَّةً طويلةً على الاستمرارِ .

فإذاً ؛ مَنِ ارتقىٰ إلىٰ ذروةِ المعرفةِ ، وعرفَ اللهَ تعالىٰ . . خافَهُ بالضرورةِ ، فلا يحتاجُ إلىٰ علاجٍ لجلبِ الخوفِ ، كما أنَّ مَنْ عرفَ السبعَ ورأىٰ نفسَهُ واقعاً في مخالبِهِ لا يحتاجُ إلىٰ علاجٍ ليجلبَ الخوفَ إلىٰ قلبِهِ ، بلْ يخافُهُ بالضرورةِ شاءَ أمْ أبىٰ .

ولذلكَ أوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ داوودَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : (خفْني كما تخافُ السبعَ الضاريَ)[1] ، ولا حيلةَ في جلْبِ الخوفِ مِنَ السبعِ الضاري إلا معرفةُ السبعِ ، ومعرفةُ الوقوعِ في مخالبِهِ ، فلا يحتاجُ إلىٰ حيلةٍ سواهُ ، فمَنْ عرفَ اللهَ تعالىٰ . . عرفَ أنَّهُ يفعلُ ما يشاءُ ولا يبالي ، ويحكمُ ما يريدُ ولا يخافُ[2] ، قرَّبَ الملائكةَ مِنْ غيرِ وسيلةٍ سابقةٍ ، وأبعدَ إبليسَ مِنْ غيرِ جريمةٍ سالفةٍ ، بلْ صفتُهُ ما ترجمَهُ قولُهُ تعالىٰ : « هؤلاءِ في الجنَّةِ ولا أبالي ، وهؤلاءِ في النارِ ولا أبالي »[3] .

---

[1] قوت القلوب (١/ ٢٤١) .

[2] إذ قال من إليه الرهبوت والرغبوت : ﴿ فَدَمْدَمَ عَلَيْهِمْ رَبُّهُم بِذَنۢبِهِمْ فَسَوَّىٰهَا ۞ وَلَا يَخَافُ عُقْبَٰهَا ﴾ .

[3] رواه أحمد في « المسند » (٤/ ١٨٦) ، وابن حبان في « صحيحه » (٣٣٨) من حديث عبد الرحمـٰن السلمي رضي الله عنه مرفوعاً ، قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٩/ ٢٢٣) : (لكن يشترط في هـٰذه المعرفة أن يكون الفكر فيها بإمعان ، فإنه هو المستجلب للخوف، وإلا . . فالفكر الخفيف لا ينضج قساوة القلب، أرأيت لو أوقدت =

وإنْ خطرَ ببالِكَ أنَّهُ لا يعاقبُ إلا علىٰ معصيةٍ ، ولا يثيبُ إلا علىٰ طاعةٍ . . فتأمَّلْ أنَّهُ لِمَ يمدُّ المطيعَ بأسبابِ الطاعةِ حتَّىٰ يطيعَ شاءَ أم أبى ؟ ولِمَ يمدُّ العاصيَ بدواعي المعصيةِ حتَّىٰ يعصيَ شاءَ أمْ أبى ؟ فإنَّهُ مهما خلقَ الغفلةَ والشهوةَ والقدرةَ علىٰ قضاءِ الشهوةِ . . كانَ الفعلُ واقعاً بها بالضرورةِ ، فإنْ كانَ أبعدَهُ لأنَّهُ عصاهُ . . فلِمَ حملَهُ على المعصيةِ ؟

هلْ ذلكَ لمعصيةٍ سابقةٍ حتَّىٰ يتسلسلَ إلىٰ غيرِ نهايةٍ ؟! أوْ يقفَ ـ لا محالةَ ـ علىٰ أوَّلَ لا علَّةَ لهُ مِنْ جهةِ العبدِ ، بلْ قُضِيَ عليهِ في الأزلِ ؟

وعنْ هـٰذا المعنىٰ عبَّرَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إذْ قالَ : « احتجَّ آدمُ وموسىٰ عليهِما الصلاةُ والسلامُ عندَ ربِّهِما ، فحجَّ آدمُ موسىٰ ، قالَ موسىٰ : أنتَ آدمُ الذي خلقَكَ اللهُ بيدِهِ ، ونفخَ فيكَ مِنْ روحِهِ ، وأسجدَ لكَ ملائكتَهُ ، وأسكنَكَ جنَّتَهُ ، ثمَّ أهبطتَ الناسَ بخطيئتِكَ إلى الأرضِ ؟ فقالَ آدمُ : أنتَ موسى الذي اصطفاكَ اللهُ برسالتِهِ وبكلامِهِ ، وأعطاكَ الألواحَ فيها تبيانُ كلِّ شيءٍ ، وقرَّبَكَ نجيّاً ، فبِكَمْ وجدتَ اللهَ كتبَ التوراةَ قبلَ أنْ أُخلقَ ؟ قالَ موسىٰ : بأربعينَ عاماً ، قالَ آدمُ : فهلْ وجدتَ فيها : وعصىٰ آدمُ ربَّهُ فغوىٰ ، قالَ : نعمْ ، قالَ : أفتلومُني علىٰ أنْ عملتُ عملاً كتبَهُ اللهُ عليَّ قبلَ

= ناراً تحت قدر ثم أخمدت قبل الانضاج ، ثم أوقدت ، ثم أخمدت . . فني الوقود وما حصل الإنضاج ، فلا بد من الإقبال بكنه الهمة على الفكر المحتاج إليه حتىٰ ينضج القلب على الفور ؛ لئلا يفنى الزمان ولا يتحصل المقصود) .

أنْ أعملَهُ قبلَ أنْ يخلقَني بأربعينَ سنةً ؟! قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : فحجَّ آدمُ موسىٰ ، فحجَّ آدمُ موسىٰ »[1] .

فمَنْ عرفَ السببَ في هٰذا الأمرِ معرفةً صادرةً عنْ نورِ الهدايةِ . . فهوَ مِنْ خصوصِ العارفينَ المطلعينَ علىٰ سرِّ القدرِ ، ومَنْ سمعَ هٰذا فآمنَ بهِ وصدَّقَ بمجرَّدِ السماعِ . . فهوَ مِنْ عمومِ المؤمنينَ ، ويحصلُ لكلٍّ واحدٍ مِنَ الفريقينِ خوفٌ ، فإنَّ كلَّ عبدٍ فهوَ واقعٌ في قبضةِ القدرةِ وقوعَ الصبيِّ الضعيفِ في مخالبِ السبعِ ، والسبعُ قدْ يغفُلُ بالاتفاقِ فيخلِّيهِ ، وقدْ يهجمُ عليه فيفترسُهُ ، وذلك بحسَبِ ما يتفقُ ، ولذلكَ الاتفاقِ أسبابٌ مرتبةٌ بقدَرٍ معلومٍ ، لكنْ إذا أُضيفَ إلىٰ مَنْ لا يعرفُهُ . . سُمِّيَ اتفاقاً ، وإنْ أُضيفَ إلىٰ علمِ اللهِ . . لمْ يجزْ أنْ يُسمَّى اتفاقاً ، والواقعُ في مخالبِ السبعِ لوْ كملَتْ معرفتُهُ . . لكانَ لا يخافُ السبعَ ؛ لأنَّ السبعَ مسخَّرٌ ؛ إنْ سلَّطَ عليهِ الجوعَ . . افترسَ ، وإنْ سلَّطَ عليهِ الغفلةَ . . خلَّىٰ وتركَ ، فإنَّما يُخافُ خالقُ السبعِ وخالقُ صفاتِهِ ، فلستُ أقولُ : (مثالُ الخوفِ مِنَ اللهِ تعالى الخوفُ مِنَ السبعِ) ، بلْ إذا كُشفَ الغطاءُ . . عُلمَ أنَّ الخوفَ مِنَ السبعِ هوَ عينُ الخوفِ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، لأنَّ المهلِكَ بواسطةِ السبعِ هوَ اللهُ تعالىٰ .

فاعلم : أنَّ سباعَ الآخرةِ مثلُ سباعِ الدنيا ، وأنْ اللهَ تعالىٰ خلقَ أسبابَ العذابِ وأسبابَ الثوابِ ، وخلقَ لكلِّ واحدٍ أهلاً ، يسوقُهُ القدرُ المتفرِّعُ عنِ

---

(١) رواه البخاري (٣٤٠٩) ، ومسلم (٢٦٥٢) واللفظ له .

القضاءِ الجزْمِ الأزليِّ إلىٰ ما خُلِقَ لهُ ، فخلقَ الجنَّةَ وخلقَ لها أهلاً سُخِّروا لأسبابِها شاؤوا أمْ أبَوا ، وخلقَ النارَ وخلقَ لها أهلاً سُخِّروا لأسبابِها شاؤوا أمْ أبَوا ، فلا يرىٰ أحدٌ نفسَهُ في ملتطمِ أمواجِ القدرِ إلا غلبَهُ الخوفُ بالضرورةِ .

فهـٰذهِ مخاوفُ العارفينَ بسرِّ القدرِ .

فمَنْ قعدَ بهِ القصورُ عنِ الارتفاعِ إلىٰ يفاعِ الاستبصارِ . . فسبيلُهُ أنْ يعالجَ نفسَهُ بسماعِ الأخبارِ والآثارِ ، فيطالعُ أحوالَ الخائفينَ العارفينَ وأقوالَهُمْ ، وينسبُ عقولَهُمْ ومناصبَهُمْ إلىٰ مناصبِ الراجينَ المغرورينَ ، فلا يتمارىٰ في أنَّ الاقتداءَ بهِمْ أولىٰ ؛ لأنَّهُمُ الأنبياءُ والأولياءُ والعلماءُ ، وأمَّا الآمنونَ . . فهُمُ الفراعنةُ والجهَّالُ والأغبياءُ .

أمَّا رسولُنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ . . فهوَ سيِّدُ الأولينَ والآخرينَ ، وكانَ أشدَّ الناسِ خوفاً ، حتَّىٰ رُوِيَ أنَّهُ كانَ يصلِّي علىٰ طفلٍ ، ففي روايةٍ : أنَّهُ سُمِعَ في دعائِهِ يقولُ : « اللهمَّ ؛ قِهِ عذابَ القبرِ وعذابَ النارِ »⁽¹⁾ ، وفي

---

(١) كذا في « القوت » (٢٢٩/١) وبيّن أن الطفل كان منفوساً ، وقد روى الطبراني في « الكبير » (١٢١/٤) من حديث أبي أيوب رضي الله عنه : أن صبياً دفن ، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : « لو أفلت أحد من ضمة القبر . . لأفلت هـٰذا الصبي » ، وعنده في « الأوسط » (٢٧٧٤) من حديث أنس رضي الله عنه : أن النبي صلى الله عليه وسلم صلىٰ علىٰ صبي أو صبية فقال : « لو كان نجا أحد من ضمة القبر . . لنجا هـٰذا الصبي » .

وروى ابن أبي شيبة في « المصنف » (١١٧٠٨، ٣٠٤٥٥) عن أبي هريرة رضي الله عنه =

روايةٍ ثانيةٍ : أنَّهُ سمعَ قائلاً يقولُ : هنيئاً لكَ ، عصفورٌ مِنْ عصافيرِ الجنَّةِ ، فغضبَ وقالَ : « ما يدريكَ أنَّهُ كذلكَ ؟! واللهِ ؛ إنِّي رسولُ اللهِ ، وما أدري ما يُصنعُ بي ، إنَّ اللهَ تعالىٰ خلقَ الجنةَ وخلقَ لها أهلاً ، لا يُزادُ فيهِمْ ، ولا ينقصُ منهُمْ »(١) .

ورويَ أنَّهُ قالَ ذلكَ أيضاً علىٰ جنازةِ عثمانَ بنِ مظعونٍ ـ وكانَ مِنَ المهاجرينَ والأوَّلينَ ـ لمَّا قالَتْ أمُّ سلمةَ : هنيئاً لكَ الجنَّةُ ، فكانَتْ تقولُ أمُّ سلمةَ بعدَ ذلكَ : واللهِ ؛ لا أزكِّي أحداً بعدَ عثمانَ(٢) .

وقالَ محمدُ بنُ خولةَ الحنفيَّةِ : (واللهِ ، لا أزكِّي أحداً غيرَ رسولِ اللهِ

= أنه كان يقوم على المنفوس من ولده الذي لم يعمل خطيئة فيقول : (اللهم ؛ أجره من عذاب القبر) ، وفي الرواية الثانية : (اللهم ؛ أجره من عذاب النار) .

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢٢٩) ، وروىٰ مسلم (٢٦٦٢) نحوه .

(٢) كذا في « القوت » (١/ ٢٢٩) ، ورواه أحمد في « المسند » (١/ ٢٣٧) ولم يعين المرأة القائلة ، وعنده في « المسند » (٦/ ٤٣٦) ، والبخاري (٧٠٠٤) والقائلة هي أم العلاء بنت الحارث الأنصارية ، قال ابن عبد البر في « الاستيعاب » (ص٥٥٣) بعد رواية الخبر : « اختلفت الروايات في المرأة التي قال لها رسول الله صلى الله عليه وسلم : « وما يدريك ؟ » حين شهدت لعثمان بن مظعون بالجنة ، وقالت له : طبت ، هنيئاً لك الجنة أبا السائب.. علىٰ ثلاث نسوة ، فقيل : كانت امرأته أم السائب ، وقيل : أم العلاء الأنصارية وكان نزل عليها ، وقيل : كانت أم خارجة بن زيد) ، وذكر في ترجمة أم العلاء أنها قد تكون أم خارجة ، بل قال ابن حجر في « الإصابة » (٤/ ٤٥٦) : (وهـٰذا ظاهر في أن أم العلاء هي والدة خارجة ـ أحد الرواة ـ المذكور) ، وقال الحافظ العراقي : (ولم أجد فيه ذكر أم سلمة) . « إتحاف » (٩/ ٢٢٥) .

صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، ولا أبي الذي ولدَني) ، قالَ : فثارتِ الشيعةُ عليهِ ، فأخذَ يذكرُ مِنْ فضائلِ عليٍّ ومناقبِهِ⁽١⁾ .

ورُوِيَ في حديثٍ آخرَ : أنَّ رجلاً مِنْ أهلِ الصفَّةِ استشهدَ ، فقالَتْ أمُّهُ : هنيئاً لكَ ، عصفورٌ مِنْ عصافيرِ الجنَّةِ ، هاجرْتَ إلىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وقتلتَ في سبيلِ اللهِ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « وما يدريكِ ؟! لعلَّهُ كانَ يتكلَّمُ بما لا ينفعُهُ ويمنعُ ما لا يضرُّهُ »⁽٢⁾ .

وفي حديثٍ آخرَ : أنَّهُ دخلَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ علىٰ بعضِ أصحابِهِ وهوَ عليلٌ ، فسمعَ امرأةً تقولُ : هنيئاً لكَ الجنَّةُ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ هـٰذهِ المتألِّيةُ على اللهِ عزَّ وجلَّ ؟! فقالَ المريضُ : هيَ أمِّي يا رسولَ اللهِ ؛ فقالَ : « وما يدريكِ ؟! لعلَّ فلاناً كانَ يتكلَّمُ بما لا يعنيهِ ، ويبخلُ بما لا يغنيهِ »⁽٣⁾ .

وكيفَ لا يخافُ المؤمنونَ كلُّهُمْ وهوَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « شيَّبَتْني (سورةُ هودٍ) وأخواتُها ؛ (سورةُ الواقعةِ) ، و(إذا الشمسُ

---

(١) كذا في « القوت » (١/٢٢٩) ، ورواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٥٤/٣٤٩) .

(٢) كذا في « القوت » (١/٢٢٨) ، وكان المقتول غلاماً ، ورواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٠٩) ، وأبو يعلىٰ في « مسنده » (٤٠١٧) .

(٣) كذا في « القوت » (١/٢٢٨) ، ورواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١١٠) والمريض هو كعب بن عجرة رضي الله عنه .

كوِّرتْ) ، و(عمَّ يتساءلونَ) »[1] ، فقالَ العلماءُ : لعلَّ ذاكَ لما في (سورةِ هودٍ) مِنَ الإبعادِ ؛ كقولِهِ تعالىٰ : ﴿أَلَا بُعْدًا لِّعَادٍ قَوْمِ هُودٍ﴾ ، ﴿أَلَا بُعْدًا لِّثَمُودَ﴾ ، ﴿أَلَا بُعْدًا لِّمَدْيَنَ كَمَا بَعِدَتْ ثَمُودُ﴾ ، معَ علمِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بأنَّهُ لوْ شاءَ اللهُ . . ما أشركوا ؛ إذْ لوْ شاءَ . . لآتىٰ كلَّ نفسٍ هداها .

وفي (سورةِ الواقعةِ) : ﴿لَيْسَ لِوَقْعَتِهَا كَاذِبَةٌ ۝ خَافِضَةٌ رَّافِعَةٌ﴾ أيْ : جفَّ القلمُ بما هوَ كائنٌ ، وتمَّتِ السابقةُ ، حتَّىٰ نزلَتِ الواقعةُ ؛ إمَّا خافضةً قوماً كانوا مرفوعينَ في الدنيا ، وإمَّا رافعةً قوماً كانوا مخفوضينَ في الدنيا .

وفي (سورةِ التكويرِ) أهوالُ القيامةِ وانكشافُ الخاتمةِ ، وهوَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿وَإِذَا الْجَحِيمُ سُعِّرَتْ ۝ وَإِذَا الْجَنَّةُ أُزْلِفَتْ ۝ عَلِمَتْ نَفْسٌ مَّا أَحْضَرَتْ﴾ .

وفي (عمَّ يتساءلونَ) : ﴿يَوْمَ يَنظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ﴾ ، وقولُهُ : ﴿لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَٰنُ وَقَالَ صَوَابًا﴾ .

والقرآنُ مِنْ أوَّلِهِ إلىٰ آخرِهِ مخاوفُ لمَنْ قرأَهُ بتدبُّرٍ ، ولوْ لمْ يكنْ فيهِ إلا قولُهُ تعالىٰ : ﴿وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِّمَن تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا ثُمَّ اهْتَدَىٰ﴾ . . لكانَ كافياً ؛ إذْ علَّقَ المغفرةَ علىٰ أربعةِ شروطٍ يعجزُ العبدُ عنْ آحادِها .

وأشدُّ منهُ قولُهُ تعالىٰ : ﴿فَأَمَّا مَن تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَعَسَىٰ أَن يَكُونَ مِنَ الْمُفْلِحِينَ﴾ .

---

[1] رواه الترمذي (٣٢٩٧) ، والحاكم في « المستدرك » (٢/٣٤٣) ، وكذا وقعت الرواية هنا بإثبات كلمة (سورة) في جميع النسخ إلا (ق) .

وقولُهُ تعالىٰ : ﴿ لِيَسْـَٔلَ ٱلصَّـٰدِقِينَ عَن صِدْقِهِمْ ﴾ .

وقولُهُ : ﴿ سَنَفْرُغُ لَكُمْ أَيُّهَ ٱلثَّقَلَانِ ﴾ .

وقولُهُ : ﴿ أَفَأَمِنُواْ مَكْرَ ٱللَّهِ . . . ﴾ الآيةَ .

وقولُهُ : ﴿ وَكَذَٰلِكَ أَخْذُ رَبِّكَ إِذَآ أَخَذَ ٱلْقُرَىٰ وَهِىَ ظَـٰلِمَةٌ إِنَّ أَخْذَهُۥٓ أَلِيمٌ شَدِيدٌ ﴾ .

وقولُهُ : ﴿ يَوْمَ نَحْشُرُ ٱلْمُتَّقِينَ إِلَى ٱلرَّحْمَـٰنِ وَفْدًا . . . ﴾ الآيتينِ (١) .

وقولُهُ : ﴿ وَإِن مِّنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا . . . ﴾ الآيةَ .

وقولُهُ : ﴿ ٱعْمَلُواْ مَا شِئْتُمْ . . . ﴾ الآيةَ .

وقولُهُ : ﴿ مَن كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ ٱلْـَٔاخِرَةِ نَزِدْ لَهُۥ فِى حَرْثِهِۦ . . . ﴾ الآيةَ .

وقولُهُ : ﴿ فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُۥ . . . ﴾ الآيتينِ (٢) .

وقولُهُ تعالىٰ : ﴿ وَقَدِمْنَآ إِلَىٰ مَا عَمِلُواْ مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَـٰهُ هَبَآءً مَّنثُورًا ﴾ .

وكذلكَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ وَٱلْعَصْرِ ۞ إِنَّ ٱلْإِنسَـٰنَ لَفِى خُسْرٍ . . . ﴾ إلىٰ آخرِ السورةِ ، فهـٰذهِ أربعةُ شروطٍ للخلاصِ مِنَ الخسرانِ .

وإنَّما كانَ خوفُ الأنبياءِ معَ ما فاضَ عليهِمْ مِنَ النعمِ لأنَّهُمْ لمْ يأمنوا مكْرَ اللهِ تعالىٰ ﴿ فَلَا يَأْمَنُ مَكْرَ ٱللَّهِ إِلَّا ٱلْقَوْمُ ٱلْخَـٰسِرُونَ ﴾ ، حتَّىٰ رُوِيَ أنَّ النبيَّ

---

(١) إذ قال بعدها سبحانه : ﴿ وَنَسُوقُ ٱلْمُجْرِمِينَ إِلَىٰ جَهَنَّمَ وِرْدًا ﴾ .

(٢) إذ بعدها : ﴿ وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُۥ ﴾ .

صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وجبريلَ عليهِ السلامُ بكيا خوفاً مِنَ اللهِ تعالىٰ ، فأوحى اللهُ إليهِما : لم تبكيانِ وقدْ أمَّنتُكُما ؟ فقالا : ومَنْ يأمنُ مكرَكَ ؟!(١) .

وكأنَّهُما إذْ علما أنَّ اللهَ تعالىٰ هوَ علاَّمُ الغيوبِ ، وأنَّهُ لا وقوفَ لهما علىٰ غايةِ الأمورِ . لمْ يأمنا أنْ يكونَ قولُهُ : (قدْ أمَّنتكما) ابتلاءً لهما وامتحاناً ومكراً بهما ، حتَّىٰ إنْ سكنَ خوفُهُما . ظهرَ أنَّهُما قدْ أمنا مِنَ المكرِ ، وما وفَّيا بقولِهِما .

كما أنَّ إبراهيمَ عليهِ السلامُ لمَّا وُضِعَ في المنجنيقِ . قالَ : (حسبيَ اللهُ) ، وكانَتْ هٰذهِ مِن الدعاوي العظامِ ، فامتُحنَ وعُورضَ بجبريلَ في الهواءِ ، حتىٰ قالَ : ألكَ حاجةٌ ؟ فقالَ : أمَّا إليك . فلا ، فكانَ ذلكَ وفاءً بمقتضىٰ قولِهِ : (حسبيَ اللهُ) ، فأخبرَ اللهُ تعالىٰ عنهُ فقالَ : ﴿وَإِبْرَٰهِيمَ ٱلَّذِى وَفَّىٰٓ﴾ أيْ : بموجَبِ قولِهِ : (حسبيَ اللهُ)(٢) .

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢٢٩) ، ورواه ضمن خبر طويل الطبراني في « الأوسط » (٢٦٠٤) ، وزاد الحافظ العراقي : (وابن شاهين في « شرح السنة » من حديث عمر ، ورويناه في مجلس من « أمالي أبي سعيد النقاش » بسند ضعيف) . « إتحاف » (٢٢٧/٩) .

(٢) كذا في « القوت » (١/ ٢٢٩) ، وقال بعده : (ولأن الله تعالىٰ لا يدخل تحت الأحكام ، ولا يلزمه ما حكم به على الأنام ، ولا يختبر صدقه سبحانه وتعالىٰ ، ولا يجوز أن يوصف بضد الصدق وإن بدل الكلم هو بتبديل منه ؛ لأن كلامه قائم به ، فله أن يبدل ما شاء وهو الصادق في الكلامين ، العادل في الحكمين ، الحاكم في الحالين ؛ لأنه حاكم عليه ولا حكم يلزمه فيه ؛ لأنه قد جاوز العلوم والعقول التي هي =

وبمثلِ هٰذا أخبرَ عنْ موسىٰ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ حيثُ قالَ : ﴿ إِنَّنَا نَخَافُ أَن يَفْرُطَ عَلَيْنَآ أَوْ أَن يَطْغَىٰ ۞ قَالَ لَا تَخَافَآ إِنَّنِى مَعَكُمَآ أَسْمَعُ وَأَرَىٰ ﴾ ، ومع هٰذا لمَّا ألقى السحرةُ سحرَهُمْ . . أوجسَ موسىٰ في نفسِهِ خيفةً ؛ إذْ لمْ يأمنْ مكرَ اللهِ ، والتبسَ الأمرُ عليهِ ، حتَّىٰ جُدِّدَ عليهِ الأمنُ وقيلَ لهُ : ﴿ لَا تَخَفْ إِنَّكَ أَنتَ ٱلْأَعْلَىٰ ﴾(١) .

ولمَّا ضعفَتْ شوكةُ المسلمينَ يومَ بدرٍ . . قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اللهمَّ ؛ إنْ تهلكْ هٰذهِ العصابةَ . . لمْ يبقَ علىٰ وجهِ الأرضِ أحدٌ يعبدُكَ » ، فقالَ أبو بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ : دعْ عنكَ مناشدتَكَ ربَّكَ ، فإنَّهُ وافٍ لكَ بما وعدَكَ(٢) ، فكانَ مقامُ الصديقِ رضيَ اللهُ عنهُ مقامَ الثقةِ بوعدِ اللهِ ، وكانَ مقامُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مقامَ الخوفِ مِنْ مكرِ اللهِ ، وهوَ أتمُّ ؛ لأنَّهُ لا يصدرُ إلا عنْ كمالِ المعرفةِ بأسرارِ اللهِ تعالىٰ وخفايا أفعالِهِ ،

= أماكن للحدود من الأمر والنهي ، وفات الرسوم والمعقول التي هي أواسط الأحكام والأقدار) ، والخبر رواه الطبري في « تفسيره » (١٠/ ١٧/ ٦٠) ، وهو عند الحكيم في « نوادر الأصول » (ص٤) .

(١) قوت القلوب (١/ ٢٣٠) ، وقال بعده : (لعلمه بسعة علمه أنه هو علام الغيوب التي لا نهاية لها ، وأن القول أحكام ، والحاكم لا تحكم عليه الأحكام ، كما لا تعود عليه الأحكام ، وإنما تفصل الأحكام من الحاكم العلام ، ثم تعود على المحكومات أبداً ، ولأنه ـ جلت قدرته ـ لا يلزمه ما لزم الخلق الذين هم تحت الحكم ، ولا يدخل تحت معيار العقل والعلم ، تعالى الله عن ذلك علواً كبيراً عند من عرفه ، فأجله وعظمه عن معارف من جهله) .

(٢) رواه مسلم (١٧٦٣) .

ومعاني صفاتِهِ التي يُعبَّرُ عنْ بعضِ ما يصدرُ عنها بالمكْرِ ، وما لأحدٍ مِنَ البشرِ الوقوفُ علىٰ كنْهِ صفاتِ اللهِ عزَّ وجلَّ .

ومَنْ عرفَ حقيقةَ المعرفةِ قصورَ معرفتِهِ عنِ الإحاطةِ بكنْهِ الأمورِ . . عَظُمَ خوفُهُ لا محالةَ ، ولذلكَ قالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ لمَّا قيلَ لهُ : ﴿ ءَأَنتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ ٱتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ إِلَٰهَيْنِ مِن دُونِ ٱللَّهِ ﴾ : ﴿ إِن كُنتُ قُلْتُهُۥ فَقَدْ عَلِمْتَهُۥ تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَآ أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ ﴾ ، وقالَ : ﴿ إِن تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَإِن تَغْفِرْ لَهُمْ ﴾ الآيةَ(١) ، فوَّضَ الأمرَ إلى المشيئةِ ، وأخرجَ نفسَهُ بالكلِّيَّةِ مِنَ البينِ ؛ لعلمِهِ بأنَّهُ ليسَ لهُ مِنَ الأمرِ شيءٌ ، وأنَّ الأمورَ مرتبطةٌ بالمشيئةِ ارتباطاً يخرجُ عنْ حدِّ المعقولاتِ والمألوفاتِ ، فلا يمكنُ الحكمُ عليها بقياسٍ ، ولا حدسٍ وحسبانٍ ، فضلاً عنِ التحقيقِ والاستيقانِ .

وهٰذا هوَ الذي قطَّعَ قلوبَ العارفينَ ؛ إذِ الطامَّةُ الكبرىٰ هيَ ارتباطُ أمرِكَ بمشيئةِ مَنْ لا يبالي بكَ إنْ أهلكَكَ ، فقدْ أهلكَ مَنْ لا يحصىٰ مِنْ أمثالِكَ ، ولمْ يزلْ في الدنيا يعذِّبُهُمْ بأنواعِ الآلامِ والأمراضِ ، ويمرضُ معَ ذلكَ قلوبَهُمْ بالكفرِ والنفاقِ ، ثمَّ يخلِّدُ العقابَ عليهِمْ أبدَ الآبادِ ، ثمَّ يخبرُ عنهُ ويقولُ : ﴿ وَلَوْ شِئْنَا لَأَتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَىٰهَا وَلَٰكِنْ حَقَّ ٱلْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ ٱلْجِنَّةِ وَٱلنَّاسِ أَجْمَعِينَ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ . . . ﴾ الآيةَ .

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٣٠) .

فكيفَ لا يُخافُ ما حُقَّ مِنَ القولِ في الأزلِ ولا مطمعَ في تداركِهِ ؟! ولوْ كانَ الأمرُ أُنُفاً . . لكانَتِ الأطماعُ تمتدُّ إلىٰ حيلةٍ فيهِ⁽¹⁾ ، ولكنْ ليسَ إلا التسليمُ ، واستقراءُ خفيِّ السابقةِ مِنْ جليِّ الأسبابِ الظاهرةِ على القلبِ والجوارحِ ، فمَنْ يُسِّرَتْ لهُ أسبابُ الشرِّ ، وحيلَ بينَهُ وبينَ أسبابِ الخيرِ ، وأُحكِمَتْ علاقتُهُ معَ الدنيا . . فكأنَّهُ كُشِفَ لهُ على التحقيقِ سرُّ السابقةِ التي سبقَتْ لهُ بالشقاوةِ ؛ إذْ كلٌّ ميسَّرٌ لما خُلِقَ لهُ .

وإنْ كانَتِ الخيراتُ كلُّها ميسَّرةً ، والقلبُ بالكلِّيَّةِ عنِ الدنيا منقطعاً ، وبظاهرِهِ وباطنِهِ على اللهِ تعالىٰ مقبلاً . . كانَ هـٰذا يقتضي تخفيفَ الخوفِ لوْ كانَ الدوامُ علىٰ ذلكَ موثوقاً بهِ ، ولكنَّ خطرَ الخاتمةِ وعسرَ الثباتِ يزيدُ نيرانَ الخوفِ اشتعالاً ، ولا يمكِّنُها مِنَ الانطفاءِ .

وكيفَ يُؤمنُ تغيُّرُ الحالِ وقلبُ المؤمنِ بينَ إصبعينِ مِنْ أصابعِ الرحمـٰنِ ؟! وإنَّ القلبَ أشدُّ تقلُّباً مِنَ القدرِ في غليانِها ، وقدْ قالَ مقلِّبُ القلوبِ عزَّ وجلَّ : ﴿ إِنَّ عَذَابَ رَبِّهِمْ غَيْرُ مَأْمُونٍ ﴾ .

فأجهلُ الناسِ مَنْ أمنَهُ وهوَ يناديهِ بالتحذيرِ مِنَ الأمنِ ، ولولا أنَّ اللهَ لطفَ بعبادِهِ العارفينَ ؛ إذْ روَّحَ قلوبَهُمْ بروْحِ الرجاءِ . . لاحترقَتْ قلوبُهُمْ مِنْ نارِ الخوفِ ، فأسبابُ الرجاءِ رحمةٌ لخواصِّ اللهِ عزَّ وجلَّ ، وأسبابُ الغفلةِ

---

(١) والأمر الأُنُف : المبتدأ الذي لم يسبق به علم ولا قدر من الله تعالىٰ ، فلا تعلُّق للأمور بالمشيئة الأزلية ، وهو مذهب غلاة القدرية ، الذين زعموا أن لا قدر ، وأن الأمر أُنُف ، وقد تبرَّأ منهم عبد الله بن عمر رضي الله عنهما كما جاء عند مسلم (٨) .

رحمةٌ علىٰ عوامِّ الخلقِ مِنْ وجهٍ ؛ إذْ لوِ انكشفَ الغطاءُ.. لزهقَتِ النفوسُ ، وتقطَّعَتِ القلوبُ مِنْ خوفِ مقلِّبِ القلوبِ(١) .

قالَ بعضُ العارفينَ : (لوْ حالَتْ بيني وبينَ مَنْ عرفتُهُ بالتوحيدِ خمسينَ سنةً أسطوانةٌ فماتَ.. لمْ أقطعْ لهُ بالتوحيدِ ؛ لأنِّي لا أدري ما ظهرَ لهُ مِنَ التقليبِ)(٢) .

وقالَ بعضُهُمْ : (لوْ كانَتِ الشهادةُ علىٰ بابِ الدارِ والموتُ على الإسلامِ عندَ بابِ الحجرةِ.. لاخترتُ الموتَ على الإسلامِ ؛ لأنِّي لا أدري ما يعرضُ لقلبي بينَ بابِ الحجرةِ وبابِ الدارِ)(٣) .

وكانَ أبو الدرداءِ يحلفُ باللهِ ما أحدٌ أمِنَ علىٰ إيمانِهِ أنْ يُسلبَهُ عندَ الموتِ إلا سُلِبَهُ(٤) .

وكانَ سهلٌ يقولُ : (خوفُ الصديقينَ مِنْ سوءِ الخاتمةِ عندَ كلِّ خطرةٍ وكلِّ حركةٍ ، وهُمُ الذينَ وصفَهُمُ اللهُ تعالىٰ إذْ قالَ : ﴿ وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ ﴾)(٥) .

ولمَّا احتضرَ سفيانُ.. جعلَ يبكي ويجزعُ ، فقيلَ لهُ : يا أبا عبدِ اللهِ ، عليكَ بالرجاءِ ؛ فإنَّ عفوَ اللهِ أعظمُ مِنْ ذنوبِكَ ، فقالَ : أوَعلىٰ ذنوبي

---

(١) السياق بنحوه في « القوت » (١/ ٢٣٠) .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢٣٢) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ١٣٧) .

(٤) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٥٤٧) عن محمد بن مسلم أنه بلغه عن أبي الدرداء رضي الله عنه أنه قاله .

(٥) قوت القلوب (١/ ٢٣٢) .

أبكي ؟! لوْ علمتُ أنِّي أموتُ على التوحيدِ.. لمْ أبالِ أنْ ألقى اللهَ بأمثالِ الجبالِ مِنَ الخطايا(١) .

وحُكِيَ عنْ بعضِ الخائفينَ أنَّهُ أوصىٰ بعضَ إخوانِهِ فقالَ : إذا حضرَتْني الوفاةُ.. فاقعدْ عندَ رأسي ، فإنْ رأيتَني متُّ على التوحيدِ.. فخذْ جميعَ ما أملكُهُ واشترِ بهِ لوزاً وسكراً وانثرْهُ علىٰ صبيانِ أهلِ البلدِ ، وقلْ : هـٰذا عرسُ المنفلتِ ، وإنْ متُّ علىٰ غيرِ التوحيدِ.. فأعلمِ الناسَ بذلكَ حتَّىٰ لا يغترُّوا بشهودِ جنازتي ليحضرَ جنازتي مَنْ أحبَّ علىٰ بصيرةٍ ؛ لئلا يلحقَني الرياءُ بعدَ الوفاةِ ، قالَ : وبِمَ أعلمُ ذلكَ ؟ فذكرَ لهُ علامةً ، فرأىٰ علامةَ التوحيدِ عندَ موتِهِ ، فاشترى السكَّرَ واللوزَ وفرَّقَهُ(٢) .

وكانَ سهلٌ يقولُ : (المريدُ يخافُ أنْ يُبتلىٰ بالمعاصي ، والعارفُ يخافُ أنْ يُبتلىٰ بالكفرِ)(٣) .

وكانَ أبو يزيدَ يقولُ : (إذا توجهتُ إلى المسجدِ كأنَّ في وسطي زناراً ، أخافُ أنْ يذهبَ بي إلى البيعةِ وبيتِ النارِ ، حتَّىٰ أدخلَ المسجدَ ، فينقطعُ عنِّي الزنَّارُ ، فهـٰذا لي في كلِّ يومٍ خمسَ مرَّاتٍ)(٤) .

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٣٣) .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢٣٣) ، رواه عن بعض إخوانه .

(٣) قوت القلوب (١/ ٢٢٧) .

(٤) قوت القلوب (١/ ٢٢٧) ، وقال : (لعلمهم بسرعة تقلب القلوب في قدرة علام الغيوب) ، وقريب من هـٰذا رواه عنه القشيري في « رسالته » (ص١٨٨) .

ورُوِيَ عنْ عيسىٰ عليهِ السلامُ أنَّهُ قالَ : (يا معشرَ الحواريينَ ؛ أنتمْ تخافونَ المعاصيَ ، ونحنُ ـ معاشرَ الأنبياءِ ـ نخافُ الكفرَ)(١) .

ورُوِيَ في أخبارِ الأنبياءِ : أنَّ نبيّاً شكا إلى اللهِ تعالى الجوعَ والقملَ والعرْيَ سنينَ ، وكانَ لباسُهُ الصوفَ ، فأوحى اللهُ عزَّ وجلَّ إليهِ : عبدي ؛ أما رضيتَ أنْ عصمتُ قلبَكَ أنْ تكفرَ بي حتَّىٰ تسألَني الدنيا ؟! فأخذَ الترابَ فوضعَهُ علىٰ رأسِهِ وقالَ : بلىٰ ، قدْ رضيتُ يا ربِّ ، فاعصمْني مِنَ الكفرِ(٢) .

فإذا كانَ خوفُ العارفينَ معَ رسوخِ أقدامِهِمْ وقوّةِ إيمانِهِمْ مِنْ سوءِ الخاتمةِ . . فكيفَ لا يخافُهُ الضعفاءُ ؟!

ولسوءِ الخاتمةِ أسبابٌ تتقدَّمُ على الموتِ ، مثلُ البدعةِ ، والنفاقِ ، والكبرِ ، وجملةٍ مِنَ الصفاتِ المذمومةِ ، ولذلكَ اشتدَّ خوفُ الصحابةِ مِنَ النفاقِ ، حتَّىٰ قالَ الحسنُ : (لوْ أنِّي أعلمُ أنِّي بريءٌ مِنَ النفاقِ . . كانَ أحبَّ إليَّ ممَّا طلعَتْ عليهِ الشمسُ)(٣) .

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٢٧) .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢٢٧) ، وقد روى الطبري في « تفسيره » (٦/ ٩/ ١٥٣) عن مجاهد وسيَّار أن بلعام أو بلعم كان قد أوتي النبوة ، ونقل عن السدي وغيره أنه كان يعلم اسم الله الأعظم ، وكان مجاب الدعوة ، قال الإمام أبو طالب في « قوته » (١/ ٢٣٠) : (قال بعض أهل التفسير في أخبار بلعم بن باعوراء : إنه أوتي النبوة ، والمشهور أنه أوتي الاسم الأكبر ، فكان سبب هلاكه) .

(٣) قوت القلوب (١/ ٢٣٤) ، ورواه الفريابي في « صفة المنافق » (ص ٧٣) .

وما عنوا بهِ النفاقَ الذي هوَ ضدُّ أصلِ الإيمانِ ، بلِ المرادُ بهِ ما يجتمعُ معَ أصلِ الإيمانِ ، فيكونُ مسلماً منافقاً ، ولهُ علاماتٌ كثيرةٌ ، قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أربعٌ مَنْ كُنَّ فيهِ فهوَ منافقٌ خالصٌ ، وإنْ صامَ وصلَّىٰ وَزعمَ أنَّهُ مسلمٌ ، وإنْ كانَتْ فيهِ خصلةٌ منهُنَّ . . ففيهِ شعبةٌ مِنَ النفاقِ حتَّىٰ يدعهَا : مَنْ إذا حدَّثَ . . كذبَ ، وإذا وعدَ . . أخلفَ ، و إذا اؤتمنَ . . خانَ ، وإذا خاصمَ . . فجرَ » ، وفي لفظٍ آخرَ : « وإذا عاهدَ . . غدرَ »[1] .

وقدْ فسَّرَ الصحابةُ والتابعونَ النفاقَ بتفاسيرَ لا يخلو عنْ شيءٍ منهُ إلا صدِّيقٌ ، إذْ قالَ الحسنُ : (إنَّ مِنَ النفاقِ اختلافَ السرِّ والعلانيةِ ، واختلافَ اللسانِ والقلبِ ، واختلافَ المدخلِ والمخرجِ)[2] ، ومَنِ الذي يخلو عنْ هٰذهِ المعاني ؟ بلْ صارَتْ هٰذهِ الأمورُ مألوفةً بينَ الناسِ معتادةً ، ونُسِيَ كونُها منكراً بالكلِّيَّةِ ، بلْ جرىٰ ذلكَ علىٰ قرْبِ عهدٍ بزمانِ النبوَّةِ ، فكيفَ الظنُّ بزمانِنا ؟!

حتَّىٰ قالَ حذيفةُ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُ : (إنْ كانَ الرجلُ ليتكلَّمُ بالكلمةِ علىٰ عهدِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فيصيرُ بها منافقاً ، إنِّي لأسمعُها مِنْ أحدِكُمْ في اليومِ عشرَ مرَّاتٍ)[3] .

---

(١) رواه البخاري (٣٤) ، ومسلم (٥٨) .

(٢) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٦٧٩٢) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآفات اللسان » (٤٨٣) .

(٣) رواه أحمد في « المسند » (٥/ ٣٩٠) .

وكانَ أصحابُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولونَ : (إنَّكُمْ لتعملونَ أعمالاً هيَ أدقُّ في أعينِكُمْ مِنَ الشعرِ ، كنَّا نعدُّها علىٰ عهدِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مِنَ الكبائرِ)(١) .

وقالَ بعضُهُمْ : (علامةُ النفاقِ أنْ تكرهَ مِنَ الناسِ ما تأتي مثلَهُ ، وأنْ تحبَّ علىٰ شيءٍ مِنَ الجورِ ، وأنْ تبغضَ علىٰ شيءٍ مِنَ الحقِّ)(٢) .

وقيلَ : (مِنَ النفاقِ أنَّهُ إذا مُدِحَ بشيءٍ ليسَ فيهِ . . أعجبَهُ ذلكَ)(٣) .

وقالَ رجلٌ لابنِ عمرَ رضيَ اللهُ عنهما : إنَّا ندخلُ علىٰ هؤلاءِ الأمراءِ فنصدِّقُهُمْ فيما يقولونَ ، فإذا خرجنا . . تكلَّمنا فيهِمْ ، فقالَ : كنَّا نعدُّ هـٰذا نفاقاً علىٰ عهدِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ(٤) .

ورُوِيَ أنَّهُ سمعَ رجلاً يذمُّ الحجَّاجَ ويقعُ فيهِ ، فقالَ : أرأيتَ لوْ كانَ الحجَّاجُ حاضراً . . أكنتَ تتكلَّمُ بما تكلَّمتَ بهِ ؟ قالَ : لا ، قالَ : كنَّا نعدُّ هـٰذا نفاقاً علىٰ عهدِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ(٥) .

وأشدُّ مِنْ ذلكَ ما رُوِيَ أنَّ نفراً قعدوا علىٰ بابِ حذيفةَ ينتظرونَهُ ، فكانوا

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٣/٣) من حديث أبي سعيد الخدري رضي الله عنه ، وفيه : (من الموبقات) بدل (من الكبائر) ، وعنده (٣/ ٢٨٥) بلفظه من حديث أنس رضي الله عنه .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢٣٤) .

(٣) قوت القلوب (١/ ٢٣٤) .

(٤) قوت القلوب (١/ ٢٣٤) ، ورواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٣٠٢) .

(٥) رواه ابن عبد البر في « التمهيد » (٢٣/ ٢٤) ، وأصله في « البخاري » (٧١٧٨) .

يتكلمونَ في شيءٍ مِنْ شأنِهِ ، فلمَّا خرجَ عليهِمْ . . سكتوا حياءً منهُ ، فقالَ : تكلموا فيما كنتُمْ تقولونَ ، فسكتوا ، فقالَ : كنَّا نعدُّ هـٰذا نفاقاً علىٰ عهدِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ(١) .

وهـٰذا حذيفةُ كانَ قدْ خُصَّ بعلمِ المنافقينَ وأسبابِ النفاقِ ، وكانَ يقولُ : (إنَّهُ يأتي على القلبِ ساعةٌ يمتلىءُ بالإيمانِ حتَّىٰ لا يكونَ للنفاقِ فيهِ مغرزُ إبرةٍ ، ويأتي عليهِ ساعةٌ يمتلىءُ بالنفاقِ حتَّىٰ لا يكونَ للإيمانِ فيهِ مغرزُ إبرةٍ)(٢) .

فقدْ عرفتَ بهـٰذا أنَّ خوفَ العارفينَ مِنْ سوءِ الخاتمةِ ، وأنَّ سببَهُ أمورٌ مقدَّمةٌ ، منها البدعُ ، ومنها المعاصي ، ومنها النفاقُ ، ومتىٰ يخلو العبدُ عنْ شيءٍ مِنْ جملةِ ذلكِ ؟! وإنْ ظنَّ أنَّهُ قدْ خلا عنهُ . . فهوَ النفاقُ ، إذْ قيلَ : (مَنْ أمنَ النفاقَ . . فهوَ منافقٌ)(٣) .

وقالَ بعضُهُمْ لبعضِ العارفينَ : إنِّي أخافُ علىٰ نفسي النفاقَ ، فقالَ : لوْ كنتَ منافقاً . . لما خفتَ النفاقَ(٤) .

فلا يزالُ العارفُ بينَ الالتفاتِ إلى السابقةِ والخاتمةِ خائفاً منهما ،

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٣٤) .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢٣٤) .

(٣) رواه البيهقي في « الشعب » (٨٣٣) عن الحسن البصري .

(٤) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٤٠٤) عن حذيفة رضي الله عنه ، والطبراني في « الكبير » (٩/ ١٨٠) عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه .

ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « العبدُ المؤمنُ بينَ مخافتينِ ، بينَ أجلٍ قدْ مضىٰ لا يدري ما اللهُ صانعٌ فيهِ ، وبينَ أجلٍ قدْ بقيَ لا يدري ما اللهُ قاضٍ فيهِ ، فوالذي نفسي بيدِهِ ؛ ما بعدَ الموتِ منْ مستعتبٍ ، ولا بعدَ الدنيا مِنْ دارٍ إلا الجنةُ أوِ النارُ »(١) ، واللهُ المستعانُ .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١٩٠) عن الحسن مرسلاً ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٩٧) عن الحسن عن بعض الصحابة مرفوعاً ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٤٢٦١) من حديث جابر رضي الله عنه .

KORKU HÂLİNİ TEMÎN EDEN ÇARE

Bilmiş ol ki; **“Sabır ve Şükür Kitapları”**ndaki îzâhatımız ve sabrın tedâvisinde anlattıklarımız, bu soruyu cevaplandırmak için yeterlidir. Çünkü sabır, ancak korku ve ümitten sonra gelir. Zîra dînin ilk makamı, Allah’a ve altı esasa kuvvetli inançtan ibâret olan yakîndir. Bu yakînde cennet ve cehennem de vardır. Binâenaleyh, bu kuvvetli îman, cehennemden korkup cenneti ummayı harekete geçirir. Bu korku ve ümit, sabrı kuvvetleştirir. Zîra cennetin etrafı kolaylıkla aşılamayan engellerle çevrilidir. Bu engelleri aşmanın zorluğuna ancak kuvvetli ümit sayesinde tahammül edilir. Cehennemin etrafı da şehevî şeylerle süslenmiştir. Bu şehvetlere düşmemek için sabır ve metânet göstermek de kuvvetli korkuya bağlıdır.

Bunun için **Hz. Ali**: “Cenneti arzulayan, şehvetlerle münâsebeti keser. Cehennemden korkan da haramdan sakınır.” demiştir. Sonra korku ve ümitten meydana gelen sabır makamı mücâhede makamına intikal ederek devamlı olarak zikir ve fikre dalar. Çünkü devamı, ünsiyete vesîle olur. Fikrin devamı, mârifete vesîle olur da bu tam mânasıyla elde edilen ünsiyet ve mârifetten sevgi hâsıl olur. Sevgi ve muhabbeti de sırasıyla rıza, tevekkül ve diğer makamlar tâkib eder. İşte din yolundaki konaklamaların tertipleri böyledir. Demek ki yakînin aslından sonra havf ile recâdan başka makam yoktur. Bunlardan sonra da sabırdan başkası yoktur. Sabırdan sonra da mücâhede, zâhir ve bâtını ile Allah’a yönelme makamı gelir. Allahu Teâlâ kime yolu açmışsa mücâhededen sonra da hidâyet ve mârifetten başka makam yoktur. Mârifetten sonra da muhabbet ve üns makamı gelir. Sevgilinin işine rıza, muhabbet makamının zarûretlerindendir. Onun yardımına dayanmak da bu makamın zaruretidir. Bu da tevekküldür. Demek ki sabırda anlattıklarımız bu konuyu aydınlatmak için yeterlidir. Fakat yine de biz havfı müstakil olarak ele alır ve deriz ki;

Korku, biri diğerinden daha iyi olan, ayrı ayrı iki yollardan gelir. Bunu şöyle bir misâl ile açıklıyalım:

Yılan veya arslanın ne olduklarını bilmeyen bir çocuk evde dururken bunlardan birisi yanına girse, bunlardan korkmak şöyle dursun, bunlarla oynamak ister. Fakat yanında anne ve babası olsa -ki bunlar bu hayvanların ne derece korkunç ve zararlı olduklarını bilirler- bunun için onları bir korku ve dehşet kaplar da sağa, sola kaçmaya başlarlar. Anne ve babanın hâlini gören çocuk da onlardan müteessir olarak, onları taklit etmek sûretiyle korkmaya başlar. İçeri giren bu yaratıkların tehlikeli olduklarını anlar, fakat ne yönden tehlikeli olduklarını bilemez.

İşte bunun gibi, Allahu Teâlâ'dan korkmanın da iki makamı vardır; biri azâbından, diğeri de kendi zâtından korkmaktır. Zâtından korkmak ise âlimlerin ve basîret sâhibi âriflerin korkusudur. Onun celâlinin iktizâ ettiği heybetinden korkarlar. Onlar, Allahu Teâlâ'nın:

وَيُحَذِّرُكُمُ اللّٰهُ نَفْسَهُ

"Allah size kendisinden sakınmanızı emrediyor" (Âl-i İmrân sûresi, 3/28)

اِتَّقُوا اللّٰهَ حَقَّ تُقَاتِهٖ

“Allah’tan nasıl korkmak lâzımsa öylece korkun.” (Âl-i İmrân sûresi, 3/102) buyurduğu âyetlerinin sırlarına vâkıftırlar.

Birincisi; yâni azâbından korku ise bütün mahlûkatın korkusudur. Bu da ilerideki cennet ve cehenneme ve bunların tâat ve mâsiyetinin karşılığı îmanın hâsılıdır. Bu korkunun azlığı, gaflet ve îmanın zâfiyeti sebebiyledir. Gaflet, tezkîr, hatırlatma, vaaz u nasîhatle, kıyâmetin dehşetini ve çeşitli azapların şiddetini düşünmekle ve yine korkanlara bakmak, onların sohbetinde bulunmak ve onların hallerini görmekle giderilebilir. Şâyet gözü ile göremezse haberlerini dinlemek de fayda verir.

İkincisi; yâni Allah’ın zâtından korku ise korkunun en üstün derecesidir. Kişinin en çok korkacağı, Allahu Teâlâ’nın zâtı olmalıdır. Ondan uzak kalmaktan ve araya perde girmekten korkmalı ve O’na yaklaşmayı ummalıdır.

Zünnûn-ı Mısrî: “Allah’tan ayrı kalmak korkusuna nispetle cehennemden korkmak, dalgalı denizin yanında bir damla sudan korkmak gibidir.” demiştir. İşte bu korku, âlimler haşyetidir. Nitekim Allahu Teâlâ: **“Allah’tan, kulları içinde ancak âlimler korkar”** (Fâtır sûresi, 35/28) buyurmuştur. Âlimlerin olduğu gibi, bütün mü’minlerin de bu korkudan nasipleri vardır. Avâmın korkusu, yukarıda anlattığımız çocuk gibi, taklit yolu iledir, basîretle değildir. Bunun için zayıftır ve zevâle mahkûmdur, tez gelip geçer. Hattâ anne babasının yılandan korktuğunu görerek ondan korkan çocuk, bu defa yılan avcılarını görünce o korkuyu unutarak kendisi de yılanı tutmaya başlar. Böyle taklit yolu ile elde edilen inançlar, ekseriyetle zayıftır. Ancak devamlı olarak onu tekîd eden sebepleri görüp gereğince amel etmek ve uzun müddet günâhtan çekinmek sûretiyle bu taklîdini takviye edebilir.

Şu halde mârifetin zirvesine ulaşıp Allahu Teâlâ'yı, Allahu Teâlâ'nın kendisini tavsîf ettiği gibi bilen, artık zarurî olarak O'ndan korkar. O'na bu korku için başka çare aramaya lüzum yoktur. İstese de istemese de o korkar.

Bunun için Allahu Teâlâ **Dâvud aleyhisselâm**a: *"Arslanlardan korktuğun gibi, benden de kork."* buyurmuştur. Yırtıcı hayvanlardan korkmak için, bunların yırtıcılıklarını bilmekten başka çare aramaya lüzum yoktur. Allahu Teâlâ'yı ve hiç aldırış etmeden O'nun dilediğini yaptığını ve dilediği gibi hükmettiğini, hiç bir geçmişleri olmadan melekleri kendine yaklaştırdığını ve hiç bir geçmişi olmadan şeytanları uzaklaştırdığını bilen ve belki *"Bunlar cennete, benim için hiç değeri yok; bunlar da cehenneme, benim için hiç değeri yok."* durumunda olduğunu bilen kimse, elbette Allah'dan korkar.

Şâyet Allahu Teâlâ cezayı yalnız isyâna, sevabı da yalnız itâate verir, diye hatırına bir şey geçerse, o zaman düşünmen gerekir ki, Allahu Teâlâ itâat edene, itâat sebepleriyle onu salıvermedi ki, isterse itâat etsin, isterse etmesin. Günâhkârı da isyan sebepleriyle salıvermedi ki, o da isterse isyan etsin, isterse etmesin. Allahu Teâlâ'nın gafleti, şehveti ve şehveti yerine getirme imkânlarını insana vermekle bu işleri yapması kendiliğinden hâsıl oldu. Şâyet âsîyi uzaklaştırması, onun isyanından ötürü ise onu isyâna sevk eden kim? Bu isyânı geçmiş bir günâhtan dolayı mıdır ki, böyle geriye doğru teselsül edip gitsin? Yoksa kul tarafından hiç bir illeti bulunmayan bir noktada kalsın mı? Belki bu, ezelde mukadder bir hükm-i Rabbânîdir.

İşte bunu anlatmak üzere Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اِحْتَجَّ اٰدَمُ وَمُوسٰى عَلَيْهِمَا الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عِنْدَ رَبِّهِمَا،

فَحَجَّ اٰدَمُ مُوسٰى عَلَيْهِ السَّلَامَ، قَالَ مُوسٰى: أَنْتَ اٰدَمُ الَّذِي خَلَقَكَ اللّٰهُ بِيَدِهٖ وَنَفَخَ فِيكَ مِنْ رُوحِهٖ، وَأَسْجَدَ لَكَ مَلَائِكَتَهُ، وَأَسْكَنَكَ جَنَّتَهُ ثُمَّ اهْبَطْتَ النَّاسَ بِخَطِيئَتِكَ إِلَى الْأَرْضِ، فَقَالَ اٰدَمُ: أَنْتَ مُوسَى الَّذِي اصْطَفَاكَ اللّٰهُ بِرِسَالَتِهٖ وَبِكَلَامِهٖ وَأَعْطَاكَ الْأَلْوَاحَ فِيهَا تِبْيَانُ كُلِّ شَيْءٍ وَقَرَّبَكَ نَجِيًّا، فَبِكَمْ وَجَدْتَ اللّٰهَ كَتَبَ التَّوْرَاةَ قَبْلَ أُخْلَقَ؟ قَالَ مُوسٰى: بِأَرْبَعِينَ عَامًا، قَالَ اٰدَمُ: فَهَلْ وَجَدْتَ فِيهَا ﴿وَعَصٰى اٰدَمُ رَبَّهُ فَغَوٰى﴾ قَالَ: نَعَمْ، قَالَ: أَفَتَلُومُنِي عَلٰى أَنْ عَمِلْتُ عَمَلًا كَتَبَهُ اللّٰهُ عَلَيَّ قَبْلَ أَنْ أَعْمَلَهُ وقَبْلَ أَنْ يَخْلُقَنِي بِأَرْبَعِينَ سَنَةً؟ قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: فَحَجَّ اٰدَمُ مُوسٰى

“Âdem aleyhisselâm ile Mûsâ aleyhisselâm Rablerinin huzurunda tartıştılar. Âdem aleyhisselâm Mûsâ aleyhisselâma üstün geldi.

Mûsâ aleyhisselâm, Âdem aleyhisselâma:

– “Sen, Allahu Teâlâ’nın kendi kudret eliyle yaratıp kendi (ilminde mâlûm olan) *rûhundan nefhettiği ve melekleri sana secde ettirdiği ve seni cennette yerleştirdiği halde sonra bir hatâ sebebiyle bütün insanları yeryüzüne indiren Âdem değil misin?” dedi. Âdem aleyhisselâm:*

– “Sen, Allahu Teâlâ’nın, risâlet ve kelâmı ile ihtiyâr ettiği, sonra her şeyi açıklayan levhaları verdiği ve kendisine yaklaştırıp sırdaş ettiği Mûsâ değil misin?” Mûsâ

– "Evet." dedi. Âdem aleyhisselâm:

– "Allahu Teâlâ beni yaratmadan kaç yıl önce Tevrat'ı yazdığını biliyor musun?" dedi. Mûsâ aleyhisselâm:

– "Tam kırk yıl önce yazdı." dedi. Âdem aleyhisselâm:

– "Orada: "Âdem Rabbine isyân etti ve azdı" yazısını buldun mu?" dedi. Mûsâ aleyhisselâm:

– "Evet, buldum." deyince Âdem aleyhisselâm:

– "Ben yapmadan hattâ yaratılmadan kırk yıl önce Allahu Teâlâ'nın aleyhimde "Yaptı." diye yazdıktan sonra, yaptığım bir işten dolayı beni kınamaya mı kalkışıyorsun?" dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

Âdem böyle söylemekle Mûsâ'ya galebe çaldı." buyurdu.[62]

Hidâyet nûrundan meydana gelen bir mârifet ile bu husustaki sebepleri bilen, kaderin sırrına vâkıf olan âriflerdendir. Yalnız işitmek sûretiyle bunlara inananlar da mü'minlerin avâmındandır. Bununla beraber her iki fırka için de korku mevcuttur. Zayıf bir çocuğun yırtıcı hayvanların pençesine düşmesi gibi her kul, Allah'ın kabza-i kudretindedir.

Arslan bâzen boşta bulunup çocuğun bundan faydalanarak kaçıp kurtulacağı gibi, bâzen de pençesinde parça parça olabilir. Bu, gelişigüzel bir davranıştır. Bu gelişigüzel davranışın da muayyen miktarda mürettep sebepleri vardır. Fakat bu sebepleri, bilmeyen adama nispet ettiğimiz vakit, buna gelişigüzel deriz. Ancak Allahu Teâlâ'ya izâfe edildiği zaman, buna gelişigüzel demek câiz olmaz. Aslında arslanın pençesine düşen kimsenin mârifeti kemâl bulsa arslandan değil, arslanı ve arslanda parçalayıcı vasfını yaratandan korkardı. Zîra arslan, fıtratına bağlıdır. Acıkmışsa avını parçalar. Gaflet musahhar olmuşsa avını terk eder. Bunu söylerken, Allah'tan korkmak, arslandan korkmak gibidir, demek istemiyorum. Belki aradan perde kalktığı vakit anlaşılacağı gibi, arslandan korkmak, aynen Allah'tan korkmaktır. Zîra arslan vasıtasıyla gerçekte insanı helâk eden Allahu Teâlâ'dır.

---

[62] Müslim, Ebû Hüreyre'den rivâyet etmiştir. Başka ifade ile de Buhârî ile Müslim, müştereken rivâyet etmişlerdir.

Şurasını da iyi bil ki âhiret arslanları, dünya arslanları gibidir. Allahu Teâlâ azab ve sevap sebeplerini yarattığı gibi, hepsinin adamlarını da yarattı. Ezelî kazâdan meydana gelen mukadderatı, herkesi yaratıldığı şeye doğru iter. Cenneti yarattı, adamlarını da yarattı. Dileseler de dilemeseler de oraya doğru giderler. Cehennemi yarattı, onun da adamlarını yarattı. Onlar da dilese de dilemese de o tarafa doğru giderler. Kendisini kader dalgaları arasında çırpınmakta gören herkes zarurî olarak korkar. İşte bu, âriflerin, sırr-ı kaderden olan korkularıdır. Kim bu hususta tam bir basîret görüşüne yükselemezse o, bu husus ile ilgili haber ve eserleri dinlemek ve korkan âriflerin hal ve sözlerini düşünmek sûretiyle kendisini iyice tedâvi etmeye çalışmalı ve ümîde kapılan aldanmışlarla onları mukayese edip onlara uymanın daha doğru olacağında asla tereddüt etmemelidir.

Zîra onlar peygamberler, velîler ve âlimlerdir. Kendilerini emniyette hissedenler ise Firavunlar, câhiller ve ahmak kimselerdir. Bütün yaratıkların efendisi olan Peygamberimiz (s.a.v.) ise en çok korkanlardandır. Hattâ bir çocuğun cenâze namazını kılarken bir rivâyette duâsında: *"Allahım, sen bunu kabir ve cehennem azâbından koru."*[63] diye duâ ediyordu. Diğer rivâyette adamın birisinin: "Ne mutlu sana, cennet serçelerinden bir serçe." dediğini duyunca, Resûl-i Ekrem (s.a.v.) hiddetlenerek:

---

[63] Yukarıda geçmiştir.

وَمَا يُدْرِيكَ أَنَّهُ كَذٰلِكَ وَاللّٰهِ إِنِّي رَسُولُ اللّٰهِ وَمَا أَدْرِي مَا يُصْنَعُ بِي إِنَّ اللّٰهَ خَلَقَ الْجَنَّةَ وَخَلَقَ لَهَا أَهْلًا لَا يُزَادُ فِيهِمْ وَلَا يُنْقَصُ مِنْهُمْ

"Öyle olduğunu ne biliyorsun? Allah'a yemîn ederim ki, ben peygamber olduğum halde Allahu Teâlâ'nın hakkımda ne muâmele yapacağını bilmem. Allahu Teâlâ cenneti yarattı, adamlarını da yarattı. Bunlar ne artar, ne de eksilirler."[64] buyurmuştur. Diğer rivâyete göre Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ilk muhâcirlerden olan Osman b. Maz'ûn'un cenaze namazını kılıyordu. Osman'ın annesi: "Sana cennette müjde olsun." demesi üzerine, Resûl-i Ekrem (s.a.v.) yukarıda geçen sözü söyledi. Ümmü Seleme: "Artık ondan sonra kimseyi tezkiye etmedim." dedi.

Muhammed b. Hûle el-Hanefiyye: "Vallahi, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'den başka babam da olsa kimseyi tezkiye etmem." dedi. Ve bunun üzerine Şiîler ona hücuma kalkıştı. O da bu durum karşısında Hz. Ali'yi övdü ve menkıbelerini anlattı.

Yine rivâyete göre; Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ile ilk hicret edenlerden ve ashâb-ı suffadan olup bir savaşta şehîd düşen bir zât için annesi: "Ne mutlu sana, Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ile hicret ettin ve şimdi de şehîd oldun. Uçarak cennete gittin." deyince, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Ne biliyorsun? Belki lüzumsuz sözler konuşur ve zararsız şeyleri önlemeye kalkışırdı."* buyurdu.

Diğer bir rivâyette de Resûl-i Ekrem (s.a.v.) malûl olan ashâbından birinin yanına girdi. Bu sırada kadının biri: "Senin için cennet hazırdır." dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Böyle Allah'a karşı peşin*

---

[64] Buhârî Ümmü Âlâ'dan rivâyet etmiştir.

hüküm veren kimdir?" diye sorunca, hasta "Annemdir." dedi. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Ne biliyorsun? Belki boş sözler konuşur ve müstağnî kalamadığı şeylere cimrilik ederdi."* buyurdu.

Bütün mü'minler nasıl korkmasınlar ki, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

شَيَّبَتْنِي سُورَةُ هُودٍ وَأَخَوَاتُهَا سُورَةُ الْوَاقِعَةِ وَإِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ وَعَمَّ يَتَسَاءَلُونَ

"Hûd ve onun kardeşleri olan Vâkıa, Tekvîr ve Nebe sûreleri beni kocaltmıştır."[65] buyurdu.

Âlimler: "Belki de bu sûredeki uzaklaştırma âyetleri Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in kocalmasına sebep olmuşlardır. Onlar:

أَلَا بُعْدًا لِعَادٍ قَوْمِ هُودٍ

"Gözünüzü açın ki, Hûd'un kavmi olan Âd'e (Allah'ın rahmetinden ebedî olarak) **uzaklık** (verildi)**."** (Hûd sûresi, 11/60)

أَلَا بُعْدًا لِثَمُودَ

"Gözünüzü açın ki Semûd'a (Allah'ın rahmetinden) **uzaklık** (verilmiştir)**."** (Hûd sûresi, 11/68)

أَلَا بُعْدًا لِمَدْيَنَ كَمَا بَعِدَتْ ثَمُودُ

"Haberiniz olsun ki Semûd (kavmi) **Allah'ın rahmetinden nasıl uzaklaştı ise Medyen** (kavmine) **de öylece bir uzaklık** (verildi.)**"** (Hûd sûresi, 11/95) âyetleridir. Bununla beraber Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Allahu Teâlâ dilese onlar şirk koşmazlardı."* buyurdu".

---

[65] Tirmizî, İbn Abbâs'dan rivâyet etti ve "hasendir" dedi. Hâkim de sahih olduğunu söyledi.

Vâkıa sûresinde de:

لَيْسَ لِوَقْعَتِهَا كَاذِبَةٌ خَافِضَةٌ رَافِعَةٌ

"(Hiç bir nefis) **onun vukuunda** (Allah'a karşı artık) **yalancı değildir.** O, (kimini) **alçaltıcı,** (kimini) **yükselticidir."** (Vâkıa sûresi, 56/2-3) buyurmuştur. Yâni her şey olacağı gibi takdîr edildi, kalem kurudu da vâki olan erdi. Ya dünyada yüksek olanları alçaltıcı veya dünyada alçak olanları yükseltici olarak indi.

Tekvîr sûresinde de kıyâmet gününün zorluğu ve netîcenin açığa çıkması ile ilgili olan da:

وَإِذَا الْجَحِيمُ سُعِّرَتْ وَإِذَا الْجَنَّةُ أُزْلِفَتْ عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا أَحْضَرَتْ

"O alevli ateş, daha ziyade kızıştırıldığı zaman, cennet (mü'minlere) **yaklaştırıldığı zaman. Her nefis ne hazırlamışsa** (artık hepsini görüp) **bilmiştir** (bilecektir.)**"** (Tekvîr sûresi, 81/12-14) âyetleridir. Amme sûresinde de:

يَوْمَ يَنْظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ

"O gün herkes iki elinin önden yolladığı ne ise ona bakacak." (Nebe sûresi, 78/40) ve

لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمٰنُ وَقَالَ صَوَابًا

"Rahmeti umûma yaygın olanın kendilerine izin verdiğinden başkaları konuşamazlar." (Nebe sûresi, 78/38) dediler.

Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleri üzerinde inceden inceye düşünülürse, hepsinin korkutucu olduğu görülür. Esasen Kur'ân-ı Kerîm'deki yalnız:

وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِمَنْ تَابَ وَاٰمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا ثُمَّ اهْتَدٰى

"Şüphesiz ki ben tövbe ve iman edenleri, iyi amelde bulunanları, sonra da doğru yolda sebat edenleri elbette çok yarlığayacağım." (Tâhâ sûresi, 20/82) âyet-i celîlesi korkutmak için kâfidir. Çünkü burada mağfiret, dört şarta bağlanmıştır ki, yalnız birini bile tam mânasıyla yerine getirmekten insan âcizdir. Bundan daha şiddetlisi:

فَأَمَّا مَنْ تَابَ وَاٰمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَعَسٰى أَنْ يَكُونَ مِنَ الْمُفْلِحِينَ

"Amma tövbe ve îman edip de iyi amelde bulunan kimseler muradlarına erenlerden olacaklarını umabilirler." (Kasas sûresi, 28/67) âyet-i celîlesi ile

لِيَسْأَلَ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ

"Tâ ki (Allah) **o sâdıklara sadakatlarını sorsun."** (Ahzâb sûresi, 33/8)

سَنَفْرُغُ لَكُمْ أَيُّهَ الثَّقَلَانِ

"Ey ins ve cin, ileride sizin (hesabınızı görmeye) **yöneleceğiz."** (Rahmân sûresi, 55/31)

أَفَأَمِنُوا مَكْرَ اللّٰهِ

"Onlar artık (Allah'ın) **ihmâlinden mi emîn oldular?"** (A'râf sûresi, 7/99),

وَكَذٰلِكَ أَخْذُ رَبِّكَ إِذَا أَخَذَ الْقُرٰى وَهِيَ ظَالِمَةٌ إِنَّ أَخْذَهُ أَلِيمٌ شَدِيدٌ

"Rabbının yakalayışı -(ahâlisi) **zulmeder halde bulunan memleketleri yakaladığı zaman- işte böyle** (olur)**. Şüphesiz ki O'nun çarpması** (cezâsı) **pek acıklıdır, pek çetindir."** (Hûd sûresi, 11/102),

يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ إِلَى الرَّحْمٰنِ وَفْدًا

"Müttakîler O çok esirgeyici (Allah'ın) **huzuruna** (süvari elçiler gibi) **toplayacağımız..."** (Meryem sûresi, 19/86),

وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا

"Sizden hiç biriniz müstesnâ olmamak üzere ille oraya (cehenneme) **uğrayacaktır."** (Meryem sûresi, 19/71)

اِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ

"Siz dilediğinizi yapın." (Fussılet sûresi, 41/40)

وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْاٰخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ

"Kim âhiret ekimi dilerse onun ekinini artırırız." (Şûrâ sûresi, 42/20)

فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ

"Kim zerre ağırlığınca bir hayır yapıyor idiyse onun sevabını görecek. Kim de zerre ağırlığınca şer yapıyor idiyse onun cezasını görecek." (Zilzâl sûresi, 99/7-8),

وَقَدِمْنَا إِلٰى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ

“Biz onların her hangi bir amel yaptılarsa onun önüne geçtik.” (Furkan sûresi, 25/23) âyetleri ile

وَالْعَصْرِ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفٖي خُسْرٍ إِلَّا الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا
الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ

“And olsun asra ki, muhakkak insan katî bir ziyandadır. Ancak îman edenlerle güzel amellerde bulunanlar, bir de birbirine hakkı tavsiye, sabrı tavsiye edenler böyle değil.” (Asr sûresi, 103/1-3) sûre-i celîlesi yeter ve artardı. Çünkü burada, ziyandan kurtulması, dört şarta bağlanmıştır.

Kendilerine en büyük mevkî verilmişken peygamberlerin korkması, Allah’ın mekrinden emîn olmamaları içindir. Çünkü O’nun mekrinden ancak hüsranda olanlar emîn olur. Hattâ rivâyete göre; Peygamber Efendimiz (s.a.v.) ve Cebrâil aleyhisselâm Allah korkusundan ötürü ağlarlarken Allahu Teâlâ onlara:

– “Niçin ağlıyorsunuz? Hâlbuki Ben sizi emniyette kıldım.” buyurması üzerine onlar:

– “Yâ Rab, senin mekrinden kim emîn olabilir?” dediler. Ve Allahu Teâlâ’nın bütün gizlilikleri bildiğini bildikleri ve kendilerinin sonuçtan haberleri olmadığı için, Allahu Teâlâ’nın:

– “Ben sizi emîn kıldım.” buyurduğunun bir imtihan ve bir ibtilâ olmasına emîn olmadıklarını ifade etmişler ve şâyet emîn olsalar, sözlerinde durmamış oldukları mânasını taşıdığını ifade etmek istemişlerdir.

Nitekim **İbrâhim aleyhisselâm** mancınık ile ateşe atılırken:

"Allah bana yeter" dedi. Havada giderken kendisine Cebrâil aleyhisselâm gelip: *"Ne istiyorsun?"* demişti. O, ilk sözünde durarak: *"Senden bir şey istemem."* demekle va'dinde vefa göstermiştir ve zaten: Allah bana yeter sözü, en büyük bir duâdır. Allahu Teâlâ bunu haber vermek üzere:

وَإِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفّٰى

"İbrâhim, vazîfesini tastamam ifâ etti." (Necm sûresi, 53/37) yâni, "Allah bana yeter." sözünde durdu, buyurmuştur.

Bunun benzerini Mûsâ aleyhisselâmdan da haber vermek üzere:

إِنَّنَا نَخَافُ أَنْ يَفْرُطَ عَلَيْنَا أَوْ أَنْ يَطْغٰى قَالَ لَا تَخَافَا إِنَّنِي مَعَكُمَا أَسْمَعُ وَأَرٰى

"Dediler ey Rabbimiz, doğrusu onun bize karşı aşırı gitmesinden yahut tuğyânını artırmasından endişe ediyoruz. Buyurdu: Korkmayın. Çünkü ben sizinle beraberim, ben her şeyi işitir ve görürüm." (Tâhâ sûresi, 20/20) buyurmuştur.

Sâhirlerin sihir âletleri karşısında Allah'ın mekrinden emîn olmayarak korkar gibi olunca; emniyetini yenilemek üzere Allahu Teâlâ: **"Korkma! Muhakkak sen âlâsın."** (Tâhâ sûresi, 20/68) buyurdu.

Bedir savaşında mü'minlerin heybet ve azameti zaafa düşünce, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَللّٰهُمَّ إِنْ تَهْلَكْ هٰذِهِ الْعِصَابَةُ لَمْ يَبْقَ عَلٰى وَجْهِ الْأَرْضِ أَحَدٌ يَعْبُدُكَ

“Allahım, şu toplum da helak olursa, artık yeryüzünde sana ibâdet edecek tek kimse kalmaz.”[66] buyurduğu vakit, **Ebû Bekir**: “Yalvarmaya lüzum yok. Onun sana olan va’di yeter.” dedi. Sıddık’ın makamı, Allahu Teâlâ’nın va’dine îtimad makamı idi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’in makamı ise Allah’ın mekrinden korkma makamı idi ki, bu daha uygun bir makamdır. Zîra bu makam, ancak Allahu Teâlâ’nın esrârını, ef’âlinin gizliliklerini ve mekir diye ifade edilen verdiği bâzı sıkıntılarının mânalarını kemâliyle bilmekten gelir.

Her şeyi olduğu gibi mârifetten âciz olduğunu bilen kimsenin, çaresiz olarak korkusu çoğalır. Bunun için **Îsâ** aleyhisselâma:

أَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ إِلٰهَيْنِ مِنْ دُونِ اللّٰهِ قَالَ
سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقٍّ إِنْ كُنْتُ
قُلْتُهُ فَقَدْ عَلِمْتَهُ تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ

“İnsanlara, Allah’ı bırakıp da beni ve anamı iki tanrı edininiz diyen sen misin, dediği zaman o şöyle söyledi: Seni tenzîh ederim (yâ Rab)**, hakkım olmadık bir sözü söylemek bana yakışmaz. Eğer onu söyledimse elbette bunu bilmişsindir. Benim içimde olan her şeyi sen bilirsin. Ben ise senin zâtında olanı bilmem.”** (Mâide sûresi, 5/116)

إِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَإِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ
الْحَكِيمُ

“Eğer kendilerine azâb edersen, şüphe yok ki onlar se-

---

[66] Buhârî, İbn Abbâs’dan başka ifade ile rivâyet etmiştir.

nin kullarındır, eğer onları yarlığarsan mutlak gâlip, yegâne hüküm ve hikmet sâhibi olan da hakikaten sensin." (Mâide sûresi, 5/118) demiş ve işi Allahu Teâlâ'nın dilemesine havâle ederek kendisi tamamen aradan çekilmiştir. Çünkü kendi elinde bir şey olmadığını ve her şeyin Allahu Teâlâ'nın meşîetinde olup akıl ile anlaşılamayacağını, kıyas ile ona hükmedilemeyeceğini biliyordu. Nerede kaldı gerçek yakîn yolu ile hüküm?

İşte, âriflerin gönüllerini yıkan da burasıdır, Zîra Damme-i Kübrâ [büyük kıyâmet günü) senin gibi nicelerini dünyada çeşitli hastalık ve ızdırapla perişan ve içlerini küfür ve nifakla doldurduktan sonra ebedî olarak azap eden ve seni de helâk ederse buna hiç kıymet vermeyen Allahu Teâlâ'nın elindedir. Bundan haber vermek üzere:

وَلَوْ شِئْنَا لَاٰتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَاهَا وَلٰكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنّ۪ي
لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَع۪ينَ

"Eğer biz dileseydik herkesi elbette hidâyete erdirirdik. Fakat bundan (sâdır olan şu:) **"Cehennemi bütün cinlerden, insanlardan muhakkak dolduracağım." sözü hak olmuştur."** (Secde sûresi, 32/13),

وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ

"Rabbının şu sözü de tastamam yerine gelmiştir: "And olsun ki, ben cehennemi bütün insan ve cinden dolduracağım." (Hûd sûresi, 11/119) buyurmuştur.

Daha nasıl olur da ezelde tahakkuk eden hükümden korkulmaz ve onun tedârikine bakılmaz. Eğer hüküm yeni ve açık olsa bir çaresi umulurdu. Fakat bu vaziyette teslîm olmaktan ve ezelde hükmedilen gizliliği bugün âzâ ve gönülde tecellî eden açık sebeplerde aramaktan başka çâre yoktur. Kime kötülük sebepleri kolaylaştırılır, iyilik kapıları kapatılır ve dünya alâkaları kuvvetleştirilirse, hakkında mukadder olan gizli hükmün şekavet olduğunu kesinlik ve kolaylıkla anlayabilir. Çünkü herkes ne maksatla yaratılmışsa, o maksada yönelir. Kime hayır kapıları açılmış, kalbinden dünya ilgileri kesilmiş, zâhir ve bâtını ile Allah'a yönelmişse, devamını kesin olarak bilebilse bu hâli, korkusunun azalmasına vesîle olabilirdi. Fakat hâtime tehlikesi ve bu halde sebat zorluğu, korku ateşinin parlamasını daha da artırır ve onu söndürmek imkânı olamaz. Nasıl, hâlinin değişmeyeceğinden emîn olabilir? Hâlbuki gönüller, Allahu Teâlâ'nın kabza-i kudretindedir ve ateşte kaynayan tencerenin hareketinden daha sür'atli hareket halindedir. Nitekim gönülleri dilediği tarafa çeviren Allahu Teâlâ:

إِنَّ عَذَابَ رَبِّهِمْ غَيْرُ مَأْمُونٍ

"Onlar, Rablerinin azâbından garantili değildirler." (Meâric sûresi, 70/28) buyurmuştur. O (Allahu Teâlâ) emîn olmaktan korkutmakla nidâ edip durduğu hâlde, O'ndan emîn olmaya yeltenmek, en büyük cehâlettir. Eğer Allahu Teâlâ lûtf edip de âriflerin gönüllerini, ümit huzuru ile rahatlandırmasaydı, onların gönülleri korku ateşinden yanardı. Demek ki, ümit sebepleri, has kullarına Allahu Teâlâ'nın rahmeti olduğu gibi, gaflet sebepleri de bir yönden halkın avâmına rahmettir. Zîra perde ortadan kalkıp, gerçek olduğu gibi herkesin gözü önüne serilseydi, gönülleri istediği tarafa çeviren Allahu Teâlâ'nın korkusundan kalpler parça parça olur ve insanlar yok olup giderdi. Nitekim âriflerden biri: "Kırk yıl muvahhid olarak tanıdığım bir adam ile aramıza bir an için perde girse, o an için onu görmeden ölse, kesin olarak onun muvahhid olduğuna hükmedemem. Çünkü o anda ne gibi değişikliklere uğradığını bilemem." demiştir. Yine birisi: "Odamın kapısı önünde iken orada Müslüman olarak öleceğimi ve fakat evin kapısına çıkarsam şehîd olacağımı bilsem, odamın önünde Müslüman olarak ölmeyi tercîh ederdim. Çünkü evin kapısına çıkıncaya kadar ne durum alacağımı, kalbimden neler geçeceğini bilemem." demiştir.

Ebû'd-Derdâ (r.a.) yeminle şöyle diyor: "Kim son nefeste îman ile öleceğinden emîn olursa, îmansız gider."

Sehl anlatıyor: "Sıddıkların korkuları her adım ve her hareketlerinde son nefeste îmansız gitme tehlikeleridir. Allahu Teâlâ'nın:

وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ

"Yürekleri korkar." (Mü'minûn sûresi, 23/60) diye vasıflandırdığı da bunlardır."

Süfyân-ı Sevrî ölüm döşeğine yattığı vakit hüngür hüngür ağlıyordu. Etrafındakiler:

– "Ümidini kesme, Allah'ın affı senin günâhlarından büyüktür. O, günâhlarını affeder, ümitli ol." dediklerinde Süfyân-ı Sevrî:

– "Meğer ben günâhlarıma mı ağlıyorum, ben îmanıma ağlıyorum. Îman ile öleceğimi bilsem, günâhlarım dağlar kadar büyük olsa da onlara aldırış etmem." demiştir.

Allah'tan korkanların birisinden şöyle hikâye edilmiştir: "Dostlarından birine vasiyet etmiş ve vasiyetinde: "Ben ölürken başım ucunda dur. Îman ile öldüğümü görürsen hemen bütün servetimi al. Onunla badem içi ve şeker al da bu kasabanın çocuklarına dağıt ve: "Bu, falancanın berâet ziyâfetidir." de. Şâyet

İslâm'ın gayrı üzere ölürsem, bunu herkese duyur ve cenâzeme hücum etmesinler. Bu da ölümümde ayrı bir riyakârlık olmasın." Adamcağız:

– "Bunu ben nasıl bilirim?" diye sorunca, o kendisine bir takım alâmetler öğretti ve adam da dediği gibi yaptı ve son nefesinde aynı alâmetleri görünce, badem içi ve şeker satın alarak çocuklara dağıttı.

Sehl de şöyle anlatıyor: "Mürîd, isyân ile ârif de küfür ile ibtilâ edileceğinden korkar."

Ebû Yezîd Bistâmî diyor ki: Mescide yöneldiğim vakit, sanki beni kiliseye götürecek bir zünnârın bulunduğunu sanırım. Mescide girdiğim vakit, o zünnâr belimden kırılır. Bu hâl, günde beş vakit bende böyle devam eder.

Yine rivâyete göre **Îsâ aleyhisselâm**, havârîlerine: "Siz isyandan, biz ise küfürden korkarız." demiştir. Ahbâr-i Enbiyâ'da rivâyet edildiğine göre; peygamberlerden birisi uzun yıllar açlık, bit ve çıplaklıktan Allah'a şikâyet etti durdu. Giydiği elbise yün idi. Allahu Teâlâ: "Ey kulum, kalbini küfürden koruduğuma razı olmadın da, benden dünyalık istemeye mi başladın?" buyurunca, bu peygamber toprakları başına serperek: "Allahım, râzıyım îmanımı sen koru." demiştir.

Kuvvetli îmanları ve sâbit kademleri ile ârifler son nefesten korktukları halde, ya zayıf irâdelîler nasıl korkmaz?

Son nefeste imansız gitmenin ölümden öncesi ile ilgili olarak bir takım sebepleri vardır. Bunlar bid'at, nifak ve kibir gibi kötü vasıf ve huyladır. Bunun için sahâbe-i kirâm, nifaktan son derece korkarlardı. Bundan ötürü **Hasan-ı Basrî**: "Nifaktan uzak olduğumu bileydim, bu benim için güneşin üzerine doğduğu her şeyden daha sevimli olurdu." demiştir. Şüphesiz bu nifaktan, îmanın zıddı olan nifak değil, îman ile birleşen nifak kastediliyordu ki, hem Müslüman hem de münafık olmaktır. Bunun da pek çok alâmetleri vardır. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Dört vasıf kimde bulunursa -Namaz kılıp oruç tutsa ve kendini Müslüman bilse de- hâlis münafıktır. Kendinde bu vasıflardan bir tanesi bulunursa, onu terk edinceye kadar kendisinde nifaktan bir parça var demektir. Bunlar, konuştuğu vakit yalan söyleyen, va'd ettiği vakit sözünde durmayan, emniyet edildiği vakit emânete ihânet eden, hasımlaştığı vakit haksızlığa kaçmaktır."*[67]

Sahâbe ve tâbiîn nifakı öyle geniş tefsir ettiler ki, ondan ancak sıddıklar korunabilir. Zîra **Hasan-ı Basrî** içi dışına, sözü kalbine, girişi çıkışına uymamak gibi halleri hep nifaktan saymıştır. Bunlardan kim korunabilir? Kurtuluş şöyle dursun, bunlar insanların ünsiyet ettikleri ve münker olduklarını unutup âdet haline getirdikleri şeylerdir. Asr-ı saâdete yakın bir zamanda durum bu merkezde iken ya şimdi nasıl olur? Nitekim **Huzeyfe** (r.a.). "Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in zamanında bir sözünden ötürü adamı münafık saydığımız halde, şimdi bu sözü her birinizden günde on defa duyarsak durum nasıl olur?" demiştir. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ashâbı sizin gözünüzde kıl kadar önem vermediğiniz öyle işleriniz var ki, asr-i saâdette biz bunları büyük günâhlardan sayardık, derlerdi.

Yine bunlardan bazıları, senin yaptığını, başkalarına reva görmemek, nifak alâmetidir. Ayrıca zulümden bir miktarını sevip ve haktan az miktarını da olsa kerih görmek de nifak alâmetidir. Yine kendisinde bulunmayan bir vasıfla medhedilip hoşuna gittiği vakit, bu da nifak alâmeti sayılmıştır.

---

[67] Müslim, Ebû Hüreyre'den rivâyet etmiştir.

Adamın biri **İbn Ömer**'e: "Biz âmirlerin huzuruna girdiğimiz vakit konuştukları bâzı sözleri onların huzurunda tasdîk ederken, ayrıldığımız vakit aleyhlerinde konuşuruz, bu nasıl olur?" diye sorunca İbn Ömer: "Biz Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in zamanında bunu nifak alâmeti sayardık." dedi.

Yine rivâyete göre **İbn Ömer** bir adamın Haccac'ın aleyhinde konuştuğunu duydu ve kendisine:

– "Haccac burada olsa böyle konuşabilir miydin?" diye sordu. Adam:

– "Hayır konuşamazdım." deyince İbn Ömer:

– "İşte biz Resûl-i Ekrem (s.a.v.) zamanında bunu münafıklık sayardık." dedi.

Bundan daha ağırı şu rivâyettir: Bir kaç kişi **Huzeyfe**'nin kapısında oturmuş, Huzeyfe'yi bekliyor ve hakkında bir şeyler konuşuyorlardı. Tam bu sırada Huzeyfe çıkagelince, onlar sustular. Huzeyfe: "Konuşun, sözünüze devam edin." dedi ise de onlar sustular. Bunun üzerine Huzeyfe: "İşte biz bunu Resûl-i Ekrem (s.a.v.) zamanında nifak alâmeti sayardık." dediğidir.

Bunun daha ağır olduğunu söylememizdeki hikmet, işin içine Huzeyfe'nin karışmış olmasıdır. Çünkü nifak sebeplerini ve münafıkları Resûl-i Ekrem (s.a.v.) yalnız Huzeyfe'ye anlatmıştı. O, bu hususta yetkili bulunuyordu. Yine Huzeyfe diyor ki: "Bir zaman gelir, insanın kalbi îman nûru ile öyle dolar ki nifak için orada iğne ucu kadar boşluk kalmaz. Bir zaman da gelir nifak ile öyle dolar ki, îman için iğne ucu kadar boşluk kalmaz."

Yaptığımız bu açıklamadan, âriflerin son nefeste îmansız gitmekten korktuklarını ve bunun sebebinin daha önce hazırlanmış bir takım şeyler olduklarını, bunlardan bâzılarının bid'at, isyan ve nifak gibi kötülükler olduğunu öğrenmiş oldun. Bütün bunlardan selâmet bulduğun vakit "Nifaktan kurtuldum." dersen, bu da nifak olur. Çünkü "Nifaktan emîn olan münafıktır." denilmiştir. Yine adamın biri, âriflerden birisine: "Ben münafıklıktan çok korkuyorum." deyince ârif "Eğer münafık olsan, nifaktan korkmazdın." demiştir. Ârif, ezeldeki mukadderât ve geçmiş kusurları ile son nefes arasında durmadan devreder, her ikisinden korkar. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Mü'min, iki korku arasındadır. Birisi, geçmişinedir; Allahu Teâlâ'nın geçmişine dâir ne muâmele yaptığını bilmez. Diğeri de geleceğinedir; Allahu Teâlâ'nın hakkında neyi takdîr ettiğini bilmez. Rûhum kabza-i kudretinde olan Allah'a yemîn ederim ki, öldükten sonra itab veya rıza aranacak ve dünyadan sonra durulacak, cennet ile cehennemden başka bir yer yoktur."[68]

---

[68] Beyhakî **"Şuabü'l-îman"**da Hasan'dan rivâyet etmiştir. Hadîs yukarıda geçti.

بيان معنى سوء الخاتمة

فإنْ قلتَ : إنَّ أكثرَ هؤلاءِ يرجعُ خوفُهُمْ إلىٰ سوءِ الخاتمةِ ، فما معنىٰ سوءِ الخاتمةِ ؟

فاعلمْ : أنَّ سوءَ الخاتمةِ علىٰ رتبتينِ ، إحداهُما أعظمُ مِنَ الأخرىٰ .

فأمَّا الرتبةُ العظيمةُ الهائلةُ : فأنْ يغلبَ على القلبِ عندَ سكراتِ الموتِ وظهورِ أهوالِهِ إمَّا الشكُّ وإمَّا الجحودُ ، فتُقبضَ الروحُ في حالةِ غلبةِ الجحودِ أوِ الشكِّ ، فيكونَ ما غلبَ على القلبِ مِنْ عقدةِ الجحودِ حجاباً بينَهُ وبينَ اللهِ تعالىٰ أبداً ، وذلكَ يقتضي البعدَ الدائمَ والعذابَ المخلَّدَ .

والثانيةُ وهيَ دونَها : أنْ يغلبَ علىٰ قلبِهِ عندَ الموتِ حبُّ أمرٍ مِنْ أمورِ الدنيا ، وشهوةٍ مِنْ شهواتِها ، فيتمثَّلَ ذلكَ في قلبِهِ ويستغرقَهُ ، حتَّىٰ لا يبقىٰ في تلكَ الحالةِ متسعٌ لغيرِهِ ، فيتفقَ قبضُ روحِهِ في تلكَ الحالِ ، فيكونَ استغراقُ قلبِهِ بهِ منكساً رأسَهُ إلى الدنيا ، وصارفاً وجهَهُ إليها ، ومهما انصرفَ الوجهُ عنِ اللهِ تعالىٰ . . حصلَ الحجابُ ، ومهما حصلَ الحجابُ . . نزلَ العذابُ ، إذْ نارُ اللهِ الموقدةُ لا تأخذُ إلا المحجوبينَ عنهُ .

فأمَّا المؤمنُ السليمُ قلبُهُ عنْ حبِّ الدنيا ، المصروفُ همُّهُ إلى اللهِ تعالىٰ . . فتقولُ لهُ النارُ : جزْ يا مؤمنُ ؛ فإنَّ نورَكَ قدْ أطفأَ لهبي(١) .

---

(١) روي هـٰذا مرفوعاً ، رواه الطبراني في « الكبير » (٢٢/٢٥٨) ، وابن عدي في =

فمهما اتفقَ قبضُ الروحِ في حالةِ غلبةِ حبِّ الدنيا . . فالأمرُ مخطرٌ ؛ لأنَّ المرءَ يموتُ علىٰ ما عاشَ عليهِ ، ولا يمكنُ اكتسابُ صفةٍ أخرىٰ للقلبِ بعدَ الموتِ تضادُّ الصفةَ الغالبةَ عليهِ ؛ إذ لا تصرُّفَ في القلوبِ إلا بأعمالِ الجوارحِ ، وقدْ بطلَتِ الجوارحُ بالموتِ ، فبطلَتِ الأعمالُ ، فلا مطمعَ في عملٍ ، ولا مطمَعَ في رجوعٍ إلى الدنيا ليتداركَ ، وعندَ ذلكَ تعظمُ الحسرةُ .

إلا أنَّ أصلَ الإيمانِ وحبَّ اللهِ تعالىٰ إذا كانَ قدْ رسخَ في القلبِ مدَّةً طويلةً ، وتأكَّدَ ذلكَ بالأعمالِ الصالحةِ . . فإنَّهُ يمحو عنِ القلبِ هـٰذهِ الحالةَ التي عرضَتْ لهُ عندَ الموتِ ، فإنْ كانَ إيمانُهُ في القوَّةِ إلىٰ حدِّ مثقالٍ . . أخرجَهُ مِنَ النارِ في زمانٍ أقربَ ، وإنْ كانَ أقلَّ مِنْ ذلكَ . . طالَ مكثُهُ في النارِ ، ولوْ لمْ يكنْ إلا مثقالُ حبَّةٍ . . فلا بدَّ أنْ يخرجَهُ مِنَ النارِ ولوْ بعدَ آلافِ سنينَ .

* * *

فإنْ قلتَ : فما ذكرتَهُ يقتضي أن تسرعَ النارُ إليهِ عقيبَ موتِهِ ، فما بالُهُ يُؤخَّرُ إلىٰ يومِ القيامةِ ويُمهلُ طولَ هـٰذهِ المدَّةِ ؟

فاعلمْ : أنَّ مَنْ أنكرَ عذابَ القبرِ . . فهوَ مبتدعٌ محجوبٌ عنْ نورِ اللهِ تعالىٰ وعنْ نورِ القرآنِ ونورِ الإيمانِ ، بلِ الصحيحُ عندَ ذوي الأبصارِ ما صحَّتْ بهِ الأخبارُ ، وهوَ أنَّ القبرَ إمَّا حفرةٌ مِنْ حفرِ النيرانِ أوْ روضةٌ مِنْ

= « الكامل » (٦/ ٢٩٤) ، والخطيب في « تاريخ بغداد » (٩/ ٢٣١) عن يعلى بن منية رضي الله عنه مرفوعاً .

رياضِ الجنانِ ، وأنَّهُ قدْ يُفتحُ إلىٰ قبرِ المعذَّبِ سبعونَ باباً مِنَ الجحيمِ كما وردَتْ بِهِ الأخبارُ[1] ، فلا تفارقُهُ روحُهُ إلا وقدْ نزلَ بِهِ البلاءُ إنْ كانَ قدْ شقيَ بسوءِ الخاتمةِ ، وإنَّما تختلفُ أصنافُ العذابِ باختلافِ الأوقاتِ ، فيكونُ سؤالُ مُنكَرٍ ونَكِيرٍ عندَ الوضعِ في القبرِ ، والتعذيبُ بعدَهُ ، ثمَّ المناقشةُ في الحسابِ ، والافتضاحُ علىٰ ملأٍ منَ الأشهادِ في القيامةِ[2] ، ثمَّ بعدَ ذلكَ خطرُ الصراطِ ، وهولُ الزبانيةِ[3] ، إلىٰ آخرِ ما وردَتْ بِهِ الأخبارُ ، فلا يزالُ الشقيُّ مردَّداً في جميعِ أحوالِهِ بينَ أصنافِ العذابِ ، وهوَ في جملةِ الأحوالِ معذَّبٌ إلا أنْ يتغمَّدَهُ اللهُ برحمتِهِ .

* * *

---

(١) رواه أبو داوود (٤٧٥٣) في الحديث الذي يذكر فيه عذاب القبر : « وافتحوا له باباً إلى النار ، فيأتيه من حرّها وسمومها . . . » الحديث ، أما ذكر السبعين . . فقال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) . « إتحاف » (٩/ ٢٣٥) .

(٢) فمن ذلك ما رواه البخاري (٢٤٤١) ، ومسلم (٢٧٦٨) عن ابن عمر رضي الله عنهما مرفوعاً : « وأما الكفار والمنافقون . . . فينادىٰ بهم علىٰ رؤوس الخلائق : هٰؤلاء الذين كذبوا على الله » .
ومن ذلك ما رواه أحمد في « المسند » (٢/ ٢٦) ، والطبراني في « الكبير » (١٢/ ٤٠) عنه أيضاً مرفوعاً : « من انتفىٰ من ولده ليفضحه في الدنيا . . فضحه الله يوم القيامة علىٰ رؤوس الأشهاد ، قصاص بقصاص » .

(٣) فمن ذلك ما رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٢٨٦) ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٣٣٧٦) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً : « الزبانية يوم القيامة أسرع إلىٰ فسقة حملة القرآن منها إلىٰ عبدة الأوثان والنيران ، فيقولون : ليس من علم كمن لا يعلم » .

ولا تظنَّنَّ أنَّ محلَّ الإيمانِ يأكلُهُ الترابُ ، بلِ الترابُ يأكلُ جميعَ الجوارحِ ويبدِّدُها ، إلىٰ أن يبلغَ الكتابُ أجلَهُ ، فتجتمعُ الأجزاءُ المتفرِّقَةُ ، وتُعادُ إليها الروحُ التي هيَ محلُّ الإيمانِ ، وقدْ كانَتْ مِنْ وقتِ الموتِ إلى الإعادةِ إمَّا في حواصلِ طيرٍ خضرٍ معلَّقةٍ تحتَ العرشِ إنْ كانَتْ سعيدةً ، وإمَّا علىٰ حالةٍ تضادُّ هـٰذهِ الحالَ إنْ كانَتْ ـ والعياذُ باللهِ ـ شقيَّةً .

* * *

فإنْ قلتَ : فما السببُ الذي يفضي إلىٰ سوءِ الخاتمةِ ؟

فاعلمْ : أنَّ أسبابَ هـٰذهِ الأمورِ لا يمكنُ إحصاؤُها على التفصيلِ ، ولكنْ يمكنُ الإشارةُ إلىٰ مجامعِها :

أمَّا الختمُ على الشكِّ والجحودِ . . فينحصرُ سببُهُ في شيئينِ :

أحدُهُما : يُتصوَّرُ معَ تمامِ الورعِ والزهدِ ، وتمامِ الصلاحِ في الأعمالِ ؛ كالمبتدعِ الزاهدِ ، فإنَّ عاقبتَهُ مخطرةٌ جداً وإنْ كانَتْ أعمالُهُ صالحةً ، ولستُ أعني مذهباً فأقولُ : (إنَّهُ بدعةٌ) ؛ فإنَّ بيانَ ذلكَ يطولُ القولُ فيهِ ، بلْ أعني بالبدعةِ : أنْ يعتقدَ الرجلُ في ذاتِ اللهِ وصفاتِهِ وأفعالِهِ خلافَ الحقِّ ، فيعتقدُهُ علىٰ خلافِ ما هوَ عليهِ ؛ إمَّا برأيِهِ ومعقولِهِ ونظرِهِ الذي بهِ يجادلُ الخصومَ وعليهِ يعوِّلُ وبهِ يغترُّ ، وإمَّا أخذاً بالتقليدِ ممَّنْ هـٰذا حالُهُ .

فإذا قربَ الموتُ ، وظهرَتْ لهُ ناصيةُ ملكِ الموتِ ، واضطربَ القلبُ بما فيهِ . . فربما ينكشفُ لهُ في حالِ سكراتِ الموتِ بطلانُ ما اعتقدَهُ جهلاً ؛

إذْ حالُ الموتِ حالُ كشْفِ الغطاءِ ، ومباديءُ سكراتِهِ منهُ ، فقدْ ينكشفُ بهِ بعضُ الأمورِ ، فمهما بطلَ عندَهُ ما كانَ اعتقدَهُ ، وقدْ كانَ قاطعاً بهِ متيقناً لهُ عندَ نفسِهِ . . لمْ يظنَّ بنفسِهِ أنَّهُ أخطأَ في هـٰذا الاعتقادِ خاصةً ؛ لالتجائِهِ فيهِ إلىٰ رأيِهِ الفاسدِ وعقلِهِ الناقصِ ، بلْ ظنَّ أنَّ كلَّ ما اعتقدَهُ لا أصلَ لهُ ؛ إذْ لمْ يكنْ عندَهُ فرقٌ بينَ إيمانِهِ باللهِ ورسولِهِ وسائرِ اعتقاداتِهِ الصحيحةِ وبينَ اعتقادِهِ الفاسدِ ، فيكونُ انكشافُ بعضِ اعتقاداتِهِ عنِ الجهلِ سبباً لبطلانِ بقيَّةِ اعتقاداتِهِ أوْ لشكِّهِ فيها .

فإنِ اتفقَ زهوقُ روحِهِ في هـٰذهِ الخطرةِ قبلَ أن ينيبَ ويعودَ إلىٰ أصلِ الإيمانِ⁽¹⁾ . . فقدْ خُتمَ لهُ بالسوءِ ، وخرجَتْ روحُهُ على الشركِ والعياذُ باللهِ منهُ ، فهؤلاءِ هُمُ المرادونَ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَبَدَا لَهُم مِّنَ ٱللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُوا۟ يَحْتَسِبُونَ ﴾ ، وبقولِهِ عزَّ وجلَّ : ﴿ قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُم بِٱلْأَخْسَرِينَ أَعْمَـٰلًا ۝ ٱلَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِى ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا ﴾ .

وكما أنَّهُ قدْ ينكشفُ في النومِ ما سيكونُ في المستقبلِ وذلكَ بسببِ خفَّةِ أشغالِ الدنيا عنِ القلبِ . . فكذلكَ ينكشفُ في سكراتِ الموتِ بعضُ الأمورِ ، إذْ شواغلُ الدنيا وشهواتُ البدنِ هيَ المانعةُ للقلبِ مِنْ أنْ ينظرَ إلى الملكوتِ ، فيطالعَ ما في اللوحِ المحفوظِ لتنكشفَ لهُ الأمورُ علىٰ ما هيَ عليهِ ، فيكونُ مثلُ هـٰذهِ الحالِ سببَ الكشفِ ، ويكونُ الكشفُ سببَ الشكِّ في بقيَّةِ الاعتقاداتِ .

---

(1) في غير (أ) : (يثبت) بدل (ينيب) .

وكلُّ مَنِ اعتقدَ في اللهِ تعالىٰ وفي صفاتِهِ وأفعالِهِ شيئاً علىٰ خلافِ ما هوَ بهِ ؛ إمَّا تقليداً ، وإمَّا نظراً بالرأيِ والمعقولِ . . فهوَ في هـٰذا الخطرِ ، والزهدُ والصلاحُ لا يكفي لدفعِ هـٰذا الخطرِ ، بلْ لا ينجي منهُ إلا الاعتقادُ الحقُّ .

والبُلْهُ بمعزلٍ عنْ هـٰذا الخطرِ ؛ أعني : الذينَ آمنوا باللهِ ورسولِهِ واليومِ الآخرِ إيماناً مجملاً راسخاً ؛ كالأعرابِ ، والسواديَّةِ ، وسائرِ العوامِّ الذينَ لمْ يخوضوا في البحثِ والنظرِ ، ولمْ يشرعوا في الكلامِ استقلالاً ، ولا أصغَوا إلىٰ أصنافِ المتكلمينَ في تقليدِ أقاويلِهِمُ المختلفةِ ، ولذلكَ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أكثرُ أهلِ الجنَّةِ البُلْهُ »⁽¹⁾ .

ولذلكَ منعَ السلفُ مِنَ البحثِ والنظرِ والخوضِ في الكلامِ ، والتفتيشِ عنْ هـٰذهِ الأمورِ ، وأمروا الخلقَ أنْ يقتصروا علىٰ أنْ يؤمنوا بما أنزلَ اللهُ جميعاً ، وبكلِّ ما جاءَ مِنَ الظواهرِ ، معَ اعتقادِ نفيِ التشبيهِ ، ومنعوهُمْ عنِ الخوضِ في التأويلِ ؛ لأنَّ الخطرَ في البحثِ عنِ الصفاتِ عظيمٌ ، وعقباتُهُ كؤودةٌ ، ومسالكُهُ وعرةٌ ، والعقولُ عنْ دركِ جلالِ اللهِ تعالىٰ قاصرةٌ ، وهدايةُ اللهِ تعالىٰ بنورِ اليقينِ عنِ القلوبِ بما جُبلَتْ عليهِ مِنْ حبِّ الدنيا

---

(١) رواه الطحاوي في « شرح مشكل الآثار » (٧/ ٤٣١) ، وابن عدي في « الكامل » (٣/ ٣١٣) ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (٩٨٩) ، والبيهقي في « الشعب » (١٣٠٤) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً ، ورواه (١٣٠٣) من حديث جابر رضي الله عنه أيضاً مرفوعاً .

محجوبةٌ ، وما ذكرَهُ الباحثونَ ببضاعةِ عقولِهِمْ مضطربٌ ومتعارضٌ ، والقلوبُ لما أُلقيَ إليها في مبدأِ النشأةِ آلفةٌ ، وبهِ متعلِّقةٌ ، والتعصباتُ الثائرةُ بينَ الخلقِ مساميرُ مؤكدةٌ للعقائدِ الموروثةِ ، أوِ المأخوذةِ بحسنِ الظنِّ مِنَ المعلِّمينَ في أوَّلِ الأمرِ ، ثمَّ الطباعُ بحبِّ الدنيا مشغوفةٌ ، وعليها مقبلةٌ ، وشهواتُ الدنيا بمُخَنَّقِها آخذةٌ ، وعنْ تمامِ الفكرِ صارفةٌ .

فإذا فُتِحَ بابُ الكلامِ في اللهِ وفي صفاتِهِ بالرأيِ والمعقولِ ، معَ تفاوتِ الناسِ في قرائحِهِمْ ، واختلافِهِمْ في طبائعِهِمْ ، وحرصِ كلِّ جاهلٍ منهُمْ علىٰ أنْ يدَّعيَ الكمالَ أوِ الإحاطةَ بكنْهِ الحقِّ . . انطلقَتْ ألسنتُهُمْ بما يقعُ لكلِّ واحدٍ منهُمْ ، وتعلَّقَ ذلكَ بقلوبِ المصغينَ إليهِمْ ، وتأكَّدَ ذلكَ بطولِ الإلفِ فيهِمْ ، وانسدَّ بالكلِّيَّةِ طريقُ الخلاصِ عليهِمْ ، فكانَتْ سلامةُ الخلقِ في أنْ يشتغلوا بالأعمالِ الصالحةِ ، ولا يتعرَّضوا لما هوَ خارجٌ عنْ حدِّ طاقتِهِمْ .

ولكنِ الآنَ قدِ استرخى العِنانُ ، وفشا الهذيانُ ، ونزلَ كلُّ جاهلٍ علىٰ ما وافقَ طبعَهُ بظنٍّ وحسبانٍ ، وهوَ يعتقدُ أنَّ ذلكَ علمٌ واستيقانٌ ، وأنَّهُ صفوُ الإيمانِ ، ويظنُّ أنَّ ما قَنِعَ بهِ مِنْ حدسٍ وتخمينٍ علمُ اليقينِ وعينُ اليقينِ ، ولتعلمُنَّ نبأَهُ بعدَ حينٍ .

وينبغي أنْ يُنشدَ في هؤلاءِ عندَ كشْفِ الغطاءِ[1] : [من البسيط]

أَحْسَنْتَ ظَنَّكَ بِٱلأَيَّامِ إِذْ حَسُنَتْ وَلَمْ تَخَفْ سُوءَ مَا يَأْتِي بِهِ ٱلْقَدَرُ

---

(١) البيتان متنازع في نسبتهما ، وهما في « ديوان سيدنا علي » (ص ١٣٢) ، و« ديوان الإمام الشافعي » (ص ٦٥) ، و« ديوان أبي العتاهية » (ص ٥٣٦) .

وَسَالَمَتْكَ ٱللَّيَالِي فَٱغْتَرَرْتَ بِها وَعِنْدَ صَفْوِ ٱللَّيَالِي يَحْدُثُ ٱلْكَدَرُ

واعلمْ يقيناً أنَّ كلَّ مَنْ فارقَ الإيمانَ الساذجَ باللهِ ورسولِهِ وكتبِهِ⁽¹⁾ ، وخاضَ في البحثِ. . فقدْ تعرَّضَ لهٰذا الخطرِ ، ومثالُهُ : مَنِ انكسرَتْ سفينتُهُ وهوَ في ملتطمِ الأمواجِ ، يرميهِ موجٌ إلىٰ موجٍ ، فربما يتفقُ أنْ يلقيَهُ إلى الساحلِ ، وذلكَ بعيدٌ ، والهلاكُ أغلبُ عليهِ .

وكلُّ نازلٍ علىٰ عقيدةٍ تلقَّفَها مِنَ الباحثينَ ببضاعةِ عقولِهِمْ ؛ إمَّا معَ الأدلَّةِ التي حرَّرُوها في تعصباتِهِمْ ، أوْ دونَ الأدلَّةِ ؛ إنْ كانَ شاكّاً فيهِ . . فهوَ فاسدُ الدينِ ، وإنْ كانَ واثقاً بهِ . . فهوَ آمنٌ مِنْ مكْرِ اللهِ ، مغترٌّ بعقلِهِ الناقصِ ، وكلُّ خائضٍ في البحثِ فلا ينفكُّ عنْ هاتينِ الحالتينِ إلا إذا جاوزَ حدودَ المعقولِ⁽²⁾ إلىٰ نورِ المكاشفةِ الذي يشرقُ في عالمِ الولايةِ والنبوَّةِ ، وذلكَ هوَ الكبريتُ الأحمرُ ، وأنَّىٰ يتيسَّرُ ؟! وإنَّما يسلمُ عنْ هٰذا الخطرِ البلْهُ مِنَ العوامِّ ، أوِ الذينَ شغلَهُمْ خوفُ النارِ بطاعةِ اللهِ ، فلمْ يخوضوا في هٰذا الفضولِ .

فهٰذا أحدُ الأسبابِ المخطرةِ في سوءِ الخاتمةِ .

وأمَّا السببُ الثاني : فهوَ ضعْفُ الإيمانِ في الأصلِ ، ثمَّ استيلاءُ حبِّ الدنيا على القلبِ ، ومهما ضعفَ الإيمانُ . . ضعفَ حبُّ اللهِ ، وقويَ حبُّ

---

(١) الساذج : يطلقه أهل الكلام علىٰ ما ليس ببرهان قاطع .

(٢) في (أ) : (العقل) بدل (المعقول) .

الدنيا ، فيصيرُ بحيثُ لا يبقىٰ في القلبِ موضعٌ لحبِّ اللهِ تعالىٰ ، إلا مِنْ حيثُ حديثُ النفسِ ، لا يظهرُ لهُ أثرٌ في مخالفةِ النفسِ والعدولِ عنْ طريقِ الشيطانِ ، فيورثُ ذلكَ الانهماكَ في اتباعِ الشهواتِ ، حتَّىٰ يظلمَ القلبُ ، ويقسوَ ويسودَّ ، وتتراكمَ ظلمةُ الذنوبِ على القلبِ ، فلا يزالُ يطفىءُ ما فيهِ مِنْ نورِ الإيمانِ علىٰ ضعفِهِ حتَّىٰ يصيرَ طبعاً ورَيْناً .

فإذا جاءَتْ سكراتُ الموتِ . . ازدادَ ذلكَ الحبُّ ـ أعني : حبَّ اللهِ ـ ضعفاً ؛ لما يبدو مِنِ استشعارِ فراقِ الدنيا ، وهيَ المحبوبُ الغالبُ على القلبِ(١) ، فيتألَّمُ القلبُ باستشعارِ فراقِ الدنيا ، ويرىٰ ذلكَ مِنَ اللهِ ، فيختلجُ ضميرُهُ بإنكارِ ما قدَّرَ عليهِ مِنَ الموتِ ، وكراهةِ ذلكَ مِنْ حيثُ إنَّهُ مِنَ اللهِ ، فيُخشىٰ أنْ يثورَ في باطنِهِ بغضٌ للهِ تعالىٰ بدلَ الحبِّ ، كما أنَّ الذي يحبُّ ولدَهُ حبّاً ضعيفاً إذا أخذَ ولدُهُ أموالَهُ التي هيَ أحبُّ إليهِ مِنْ ولدِهِ وأحرقَها . . انقلبَ ذلكَ الحبُّ الضعيفُ بغضاً ، فإنِ اتفقَ زهوقُ روحِهِ في تلكَ اللحظةِ التي خطرَتْ فيها هـٰذهِ الخطرةُ . . فقدْ خُتِمَ لهُ بالسوءِ ، وهلكَ هلاكاً مؤبَّداً .

والسببُ الذي يفضي إلىٰ مثلِ هـٰذهِ الخاتمةِ هوَ غلبةُ حبِّ الدنيا ، والركونُ إليها ، والفرحُ بأسبابِها ، معَ ضعفِ الإيمانِ الموجبِ لضعفِ حبِّ اللهِ تعالىٰ ، فمَنْ وجدَ في قلبِهِ حبَّ اللهِ أغلبَ مِنْ حبِّ الدنيا ـ وإنْ

---

(١) في (أ) : (وبقي) بدل (وهي) .

كانَ يحبُّ الدنيا أيضاً ـ فهوَ أبعدُ عنْ هٰذا الخطرِ .

وحبُّ الدنيا رأسُ كلِّ خطيئةٍ ، وهوَ الداءُ العضالُ ، وقدْ عمَّ أصنافَ الخلقِ ، وذلكَ كلُّهُ لقلَّةِ المعرفةِ باللهِ تعالىٰ ، إذْ لا يحبُّهُ إلا مَنْ عرفَهُ ، ولهٰذا قالَ تعالىٰ : ﴿ قُلْ إِن كَانَ ءَابَآؤُكُمْ وَأَبْنَآؤُكُمْ وَإِخْوَٰنُكُمْ وَأَزْوَٰجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَٰلٌ ٱقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَٰرَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَٰكِنُ تَرْضَوْنَهَآ أَحَبَّ إِلَيْكُم مِّنَ ٱللَّهِ وَرَسُولِهِۦ وَجِهَادٍ فِى سَبِيلِهِۦ فَتَرَبَّصُوا۟ حَتَّىٰ يَأْتِىَ ٱللَّهُ بِأَمْرِهِۦ . . . ﴾ الآيةَ .

فإذاً ؛ مَنْ فارقَتْهُ روحُهُ في حالةِ خَطْرةِ الإنكارِ على اللهِ تعالىٰ ببالِهِ ، وظهورِ بغضِ فعلِ اللهِ تعالىٰ بقلبِهِ في تفريقِهِ بينَهُ وبينَ أهلِهِ ومالِهِ وسائرِ محابِّهِ . . فيكونُ موتُهُ قدوماً علىٰ ما أبغضَهُ ، وفراقاً لما أحبَّهُ ، فيقدمُ على اللهِ تعالىٰ قدومَ العبدِ المبغضِ الآبقِ إذا قُدِمَ بهِ علىٰ مولاهُ قهراً ، فلا يخفىٰ ما يستحقُّهُ مِنَ الخزيِ والنَّكالِ .

وأمَّا الذي يُتوفَّىٰ على الحبِّ . . فإنَّهُ يقدمُ على اللهِ تعالىٰ قدومَ العبدِ المحسنِ المشتاقِ إلىٰ مولاهُ ، الذي تحمَّلَ مشاقَّ الأعمالِ ووعثاءَ الأسفارِ طمعاً في لقائِهِ ، فلا يخفىٰ ما يلقاهُ مِنَ الفرحِ والسرورِ بمجرَّدِ القدومِ ، فضلاً عمَّا يستحقُّهُ مِنْ لطائفِ الإكرامِ وبدائعِ الإنعامِ .

وأمَّا الخاتمةُ الثانيةُ التي هيَ دونَ الأولىٰ ، وليسَتْ مقتضيةً للخلودِ في النارِ . . فلها أيضاً سببانِ :

أحدُهُما : كثرةُ المعاصي وإنْ قويَ الإيمانُ .

والآخرُ : ضعفُ الإيمانِ وإنْ قلَّتِ المعاصي .

وذلكَ لأنَّ مقارفةَ المعاصي سببُها غلبةُ الشهواتِ ورسوخُها في القلبِ بكثرةِ الإلفِ والعادةِ ، وجميعُ ما ألفَهُ الإنسانُ في عمرِهِ يعودُ ذكرُهُ إلىٰ قلبِهِ عندَ موتِهِ ، فإنْ كانَ ميلُهُ الأكثرُ إلى الطاعاتِ . . كانَ أكثرُ ما يحضرُهُ ذكرَ طاعةِ اللهِ ، وإنْ كانَ ميلُهُ الأكثرُ إلى المعاصي . . غلبَ ذكرُها علىٰ قلبِهِ عندَ الموتِ ، فربما تُقبضُ روحُهُ عندَ غلبةِ شهوةٍ مِنْ شهواتِ الدنيا ، ومعصيةٍ مِنَ المعاصي ، فيتقيَّدُ بها قلبُهُ ، ويصيرُ محجوباً عنِ اللهِ تعالىٰ ، فالذي لا يقارفُ الذنبَ إلا الفينة بعدَ الفينةِ . . فهوَ أبعدُ عنْ هـٰذا الخطرِ ، والذي لمْ يقارفْ ذنباً أصلاً . . فهوَ بعيدٌ جداً عنْ هـٰذا الخطرِ ، والذي غلبَتْ عليهِ المعاصي ، وكانَتْ أكثرَ مِنْ طاعاتِهِ ، وقلبُهُ بها أفرحُ منهُ بالطاعاتِ . . فهـٰذا الخطرُ عظيمٌ في حقِّهِ جدّاً .

ويعرفُ هـٰذا بمثالٍ : وهوَ أنَّهُ لا يخفىٰ عليكَ أنَّ الإنسانَ يرىٰ في منامِهِ جملةً مِنَ الأحوالِ التي عهدَها طولَ عمرِهِ ، حتَّىٰ إنَّهُ لا يرىٰ إلا ما يماثلُ مشاهداتِهِ في اليقظةِ ، وحتَّىٰ إنَّ المراهقَ الذي يحتلمُ لا يرىٰ صورةَ الوقاعِ إذا لمْ يكنْ قدْ واقعَ في اليقظةِ ، ولوْ بقيَ كذلكَ مدةً . . لمَا رأىٰ عندَ الاحتلامِ صورةَ الوقاعِ .

ثمَّ لا يخفىٰ أنَّ الذي قضىٰ عمرَهُ في التفقُّهِ يرىٰ مِنَ الأحوالِ المتعلِّقةِ بالعلمِ والعلماءِ أكثرَ ممَّا يراهُ النجَّارُ الذي قضىٰ عمرَهُ في النجارةِ ، والنجَّارُ

يرىٰ مِنَ الأحوالِ المتعلِّقةِ بأسبابِ النجارةِ أكثرَ ممَّا يراهُ الطبيبُ والفقيهُ ؛ لأنَّهُ إنَّما يظهرُ في حالةِ النومِ ما حصلَ لهُ مناسبةٌ معَ القلبِ بطولِ الإلفِ أوْ بسببٍ آخرَ مِنَ الأسبابِ .

والموتُ شبهُ النومِ ، ولكنَّهُ فوقَهُ ، ولكنَّ سكراتِ الموتِ وما يتقدَّمُهُ مِنَ الغشيةِ قريبٌ مِنَ النومِ ، فيقتضي ذلكَ تذكُّرَ المألوفاتِ وعودَها إلى القلبِ ، وأحدُ الأسبابِ المرجِّحةِ لحصولِ ذكرِهِ في القلبِ طولُ الإلفِ ، فطولُ الإلفِ بالمعاصي والطاعاتِ أيضاً مرجِّحٌ ؛ ولذلكَ أيضاً تُخالفُ مناماتُ الصالحينَ مناماتِ الفسَّاقِ ، فتكونُ غلبةُ الإلفِ سبباً لأنْ تتمثَّلَ صورةُ فاحشةٍ في قلبِهِ وتميلَ إليها نفسُهُ ، فربَّما تُقبضُ عليها روحُهُ ، فيكونُ ذلكَ سببَ سوءِ خاتمتِهِ، وإنْ كانَ أصلُ الإيمانِ باقياً ، بحيثُ يُرجىٰ لهُ الخلاصُ منها .

وكما أنَّ ما يخطرُ في اليقظةِ إنَّما يخطرُ بسببٍ خاصٍّ يعلمُهُ اللهُ تعالىٰ . . فكذلكَ آحادُ المناماتِ لها أسبابٌ عندَ اللهِ ، نعرفُ بعضَها ولا نعرفُ بعضَها ، كما أنَّا نعلمُ أنَّ الخاطرَ ينتقلُ مِنَ الشيءِ إلىٰ ما يناسبُهُ : إمَّا بالمشابهةِ ، وإمَّا بالمضادَّةِ ، وإمَّا بالمقارنةِ ، بأنْ يكونَ قدْ وردَ على الحسِّ معَهُ .

أمَّا بالمشابهةِ : فبأنْ ينظرَ إلىٰ جميلٍ ، فيتذكَّرَ جميلاً آخرَ .

وأمَّا بالمضادَّةِ : فبأنْ ينظرَ إلىٰ جميلٍ ، فيتذكَّرَ قبيحاً ، ويتأمَّلَ في شدةِ التفاوتِ بينَهُما .

وأمَّا بالمقارنةِ : فبأنْ ينظرَ إلىٰ فرسٍ قدْ رآهُ مِنْ قبلُ معَ إنسانٍ ، فيتذكَّرَ ذلكَ الإنسانَ .

وقدْ ينتقلُ الخاطرُ مِنْ شيءٍ إلىٰ شيءٍ ولا يُدرىٰ وجهُ مناسبتِهِ لهِ ، وإنَّما يكونُ ذلكَ بواسطةٍ وواسطتينِ ، مثلَ أنْ ينتقلَ مِنْ شيءٍ إلىٰ ثانٍ ، ومنهُ إلىٰ ثالثٍ ، ثمَّ ينسى الثانيَ ولا يكونُ بينَ الثالثِ والأوَّلِ مناسبةٌ ، ولكنْ يكونُ بينَهُ وبينَ الثاني مناسبةٌ ، وبينَ الثاني والأوَّلِ مناسبةٌ ؛ فكذلكَ لانتقالاتِ الخواطرِ في المنامِ أسبابٌ مِنْ هـٰذا الجنسِ ، وكذا عندَ سكراتِ الموتِ ؛ فإنَّ الخواطرَ تنتقلُ فيها في أمورٍ بعضُها مرتبطٌ بالبعضِ بأسبابٍ مختلفةٍ .

فعلىٰ هـٰذا ـ والعلمُ عندَ اللهِ ـ مَنْ كانتِ الخياطةُ أكثرَ أشغالِهِ . . فإنَّكَ تراهُ يومىءُ إلىٰ رأسِهِ كأنَّهُ يأخذُ إبرتَهُ ليخيطَ بها ، ويبلُّ إصبعَهُ التي لها عادةٌ بالكشتبانِ ، ويأخذُ الإزارَ منْ فوقِهِ ويقدرُهُ ويشبرُهُ كأنَّهُ يتعاطىٰ تفصيلَهُ ، ثمَّ يمدُّ يدَهُ إلى المقراضِ .

ومَنْ أرادَ أنْ يكفَّ خاطرَهُ عنِ الانتقالِ إلى المعاصي والشهواتِ . . فلا طريقَ لهُ إلا المجاهدةُ طولَ العمرِ في فطامِ نفسِهِ عنها ، وفي قمعِ الشهواتِ مِنَ القلبِ ، فهـٰذا هوَ القدْرُ الذي يدخلُ تحتَ الاختيارِ ، ويكونُ طولُ المواظبةِ على الخيرِ ، وتخليةُ الفكرِ عنِ الشرِّ . عدَّةً وذخيرةً لحالةِ سكراتِ الموتِ ، فإنَّهُ يموتُ المرءُ علىٰ ما عاشَ عليهِ ، ويحشرُ علىٰ ما ماتَ عليهِ .

ولذلكَ نُقِلَ عنْ بقَّالٍ أنَّهُ كانَ يُلقَّنُ عندَ الموتِ كلمتَيِ الشهادةِ ، فيقولُ :

(خمسةٌ ، ستةٌ ، أربعةٌ) ، فكانَ مشغولَ النفسِ بالحسابِ الذي طالَ إلفُهُ لهُ قبلَ الموتِ .

وقالَ بعضُ العارفينَ مِنَ السلفِ : العرشُ جوهرةٌ تتلألأ نوراً ، فلا يكونُ العبدُ علىٰ حالٍ إلا انطبعَ مثالُهُ في العرشِ على الصورةِ التي كانَ عليها ، فإذا كانَ في سكراتِ الموتِ . . كُشفَتْ لهُ صورتُهُ مِنَ العرشِ ، فربما يرىٰ نفسَهُ علىٰ صورةِ معصيةٍ ، وكذلكَ يُكشفُ لهُ يومَ القيامةِ ، فيرىٰ أحوالَ نفسِهِ ، فيأخذُهُ مِنَ الحياءِ والخوفِ ما يجلُّ عنِ الوصفِ⁽¹⁾ .

وما ذكرَهُ صحيحٌ ، وسببُ الرؤيا الصادقةِ قريبٌ مِنْ ذلكَ ، فإنَّ النائمَ يدركُ ما يكونُ في المستقبلِ مِنْ مطالعةِ اللوحِ المحفوظِ ، وهيَ جزءٌ مِنْ أجزاءِ النبوَّةِ⁽²⁾ .

فإذاً ؛ رجعَ سوءُ الخاتمةِ إلىٰ أحوالِ القلبِ واختلاجِ الخواطرِ ، ومقلِّبُ القلوبِ هوَ اللهُ ، والاتفاقاتُ المقتضيةُ لسوءِ الخواطرِ⁽³⁾ غيرُ داخلةٍ تحتَ الاختيارِ دخولاً كلِّياً وإنْ كانَ لطولِ الإلفِ فيهِ تأثيرٌ ، فلهـٰذا عظمَ خوفُ العارفينَ مِنْ سوءِ الخاتمةِ ؛ لأنَّهُ لوْ أرادَ الإنسانُ ألا يرىٰ في المنامِ إلا أحوالَ الصالحينَ وأحوالَ الطاعاتِ والعباداتِ . . عسرَ عليهِ ذلكَ ، وإنْ كانَتْ كثرةُ

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٣٣) بتصرف .

(٢) كما روى البخاري (٦٩٨٣) ، ومسلم (٢٢٦٤) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً : « الرؤيا الحسنة من الرجل الصالح جزء من ستة وأربعين جزءاً من النبوة » .

(٣) في (أ ، س) : (الخاتمة) بدل (الخواطر) .

الصلاحِ والمواظبةُ عليهِ ممَّا يؤثرُ فيهِ ، ولكنَّ اضطراباتِ الخيالِ لا تدخلُ بالكلِّيَّةِ تحتَ الضبطِ ، وإنْ كانَ الغالبُ مناسبةَ ما يظهرُ في النومِ لما غلبَ في اليقظةِ .

حتَّىٰ سمعتُ الشيخَ أبا عليٍّ الفارمْذيَّ رحمةُ اللهِ عليهِ يصفُ لي وجوبَ حسْنِ أدبِ المريدِ لشيخِهِ ، وألا يكونَ في قلبِهِ إنكارٌ لكلِّ ما يقولُهُ ، ولا في لسانِهِ مجادلةٌ عليهِ ، فقالَ : حكيتُ لشيخي أبي القاسم الكُرْكانيِّ⁽¹⁾ مناماً لي ، وقلتُ : رأيتُكَ قلتَ لي كذا ، فقلتُ : لِمَ ذاكَ ؟ قالَ : فهجرَني شهراً ولمْ يكلِّمْني ، وقالَ : لولا أنَّهُ كانَ في باطنِكَ تجويزُ المطالبةِ وإنكارُ ما أقولُهُ لكَ . . لما جرىٰ ذلكَ علىٰ لسانِكَ في المنامِ .

وهوَ كما قالَ ؛ إذْ قلَّما يرى الإنسانُ في منامِهِ خلافَ ما يغلبُ في اليقظةِ علىٰ قلبِهِ .

فهٰذا هوَ القدْرُ الذي نسمحُ بذكرِهِ في علمِ المعاملةِ مِنْ أسرارِ أمرِ

---

(1) وهو جدُّ أبي علي الفارمذي لأمه ، روى الحافظ السلفي في « معجم السفر » (١٣٧) عن أخي الغزالي أحمد أنه قال : (كان أبو القاسم الكركاني بطوس شيخ خراسان في عصره في التصوف . . .) ، قال العلامة ياقوت في « معجم البلدان » (٤/٤٥٢) : (كُركان : بالضم ، وآخره نون ، وإذا عرِّب . . قيل : جُرجان) ، قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٩/٢٤١) : (وكان أبو علي الفارمذي قد صاهر أبا القاسم الكركاني هٰذا ، والمصنف رحمه الله تعالىٰ قد أخذ عن كل من الفارمذي ويوسف النساج ، وهما جميعاً عن أبي القاسم الكركاني هٰذا ، وقد دفن الكركاني والنساج كلاهما في قبر واحد بطوس ، وكل هٰؤلاء الثلاثة من كبار مشايخ السلسلة النقشبندية ، وللكركاني في الأخذ طريقان) وذكرهما .

الخاتمةِ ، وما وراءَ ذلكَ فهوَ داخلٌ في علمِ المكاشفةِ .

وقدْ ظهرَ لكَ بهٰذا أنَّ الأمنَ مِنْ سوءِ الخاتمةِ بأنْ ترى الأشياءَ كما هيَ عليهِ مِنْ غيرِ جهلٍ ، وتزجِّيَ جميعَ العمرِ في طاعةِ اللهِ مِنْ غيرِ معصيةٍ[1] ، فإنْ كنتَ تعلمُ أنَّ ذلكَ محالٌ أوْ عسيرٌ . فلا بدَّ أنْ يغلبَ عليكَ مِنَ الخوفِ ما غلبَ على العارفينَ ، حتَّىٰ يطولَ بسببِهِ بكاؤُكَ ونياحتُكَ ، ويدومَ بهِ حزنُكَ وقلقُكَ ، كما سنحكيهِ مِنْ أحوالِ الأنبياءِ والأولياءِ والسلفِ الصالحينَ ؛ ليكونَ ذلكَ أحدَ الأسبابِ المهيِّجةِ لنارِ الخوفِ مِنْ قلبِكَ .

وقدْ عرفتَ بهٰذا أنَّ أعمالَ العمرِ كلَّها ضائعةٌ إنْ لمْ يسلمْ في النفَسِ الأخيرِ الذي عليهِ خروجُ الروحِ ، وأنَّ سلامتَهُ معَ اضطرابِ أمواجِ الخواطرِ مشكلٌ جداً ، ولذلك كانَ مطرِّفُ بنُ عبدِ اللهِ يقولُ : (إنِّي لا أعجبُ ممَّنْ هلكَ كيفَ هلكَ ، ولكنِّي أعجبُ ممَّن نجا كيفَ نجا ؟!!)[2] .

ولذلكَ قالَ حامدٌ اللفَّافُ : (إذا صعدَتِ الملائكةُ بروحِ العبدِ المؤمنِ وقدْ ماتَ على الخيرِ والإسلامِ . . تعجبَتِ الملائكةُ منهُ ، وقالوا : كيفَ نجا هٰذا مِنْ دنيا فسدَ فيها خيارُنا ؟!)[3] .

---

[1] تزجي : زجَّيت الشيء تزجية ؛ إذا دفعته برفق ، يقال : كيف تزجِّي الأيام ؟ أي : كيف تدفعها ؟ ودفعها يكون بالرضا بقوت قليل .

[2] نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٩/ ٢٤١) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٧١) عن سليمان ينصح به ابنه .

[3] يشيرون بذلك إلىٰ إبليس وهاروت وماروت . « إتحاف » (٩/ ٢٤١) .

وكانَ الثوريُّ يوماً يبكي ، فقيلَ لهُ : علامَ تبكي ؟ فقالَ : بكينا على الذنوبِ زماناً ، فالآنَ نبكي على الإسلامِ[1] .

وبالجملةِ : مَنْ وقعَتْ سفينتُهُ في لجّةِ البحرِ ، وهجمَتْ عليهِ الرياحُ العاصفةُ ، واضطربَتْ الأمواجُ . . كانَتِ النجاةُ في حقِّهِ أبعدَ مِنَ الهلاكِ ، وقلبُ المؤمنِ أشدُّ اضطراباً مِنَ السفينةِ ، وأمواجُ الخواطرِ أعظمُ التطاماً مِنْ أمواجِ البحرِ ، وإنَّما المَخُوفُ عندَ الموتِ خاطرُ سوءٍ يخطرُ فقطْ ، وهوَ الذي قالَ فيهِ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الرجلَ ليعملُ بعملِ أهلِ الجنَّةِ خمسينَ سنةً ، حتَّىٰ لا يبقىٰ بينَهُ وبينَ الجنَّةِ إلا فُواقُ ناقةٍ ، فيُختمُ لهُ بما سبقَ بهِ الكتابُ »[2] ، ولا يتسعُ فُواقُ الناقةِ لأعمالٍ توجبُ الشقاوةَ ، بلْ هيَ الخواطرُ التي تضطربُ وتخطرُ خطورَ البرقِ الخاطفِ .

وقالَ سهلٌ : (رأيتُ كأنِّي أُدخلتُ الجنَّةَ ، فرأيتُ ثلاثَ مئةِ نبيٍّ ، فسألتُهُمْ : ما أخوفُ ما كنتُمْ تخافونَ في الدنيا ؟ قالوا : سوءُ الخاتمةِ)[3] .

---

[1] أخرجه أبو نعيم في « الحلية » . « إتحاف » (٩/ ٢٤١) ، وقد روىٰ أبو نعيم في « الحلية » (٧/ ١٢) عن عبد الرحمٰن بن مهدي قال : مات سفيان الثوري عندي ، فلما اشتد به . . جعل يبكي ، فقال له رجل : يا أبا عبد الله ؛ أراك كثير الذنوب ! فرفع شيئاً من الأرض فقال : والله ؛ لذنوبي أهون عندي من ذا ، إني أخاف أن أسلب الإيمان قبل الموت .

[2] قوت القلوب (١/ ٢٢٦) ، ورواه مسلم (٢٦٥١) ، والطبراني في « الأوسط » (٢٤٦٩) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً بنحوه .

[3] قوت القلوب (١/ ٢٢٩) .

ولأجلِ هـٰذا الخطرِ العظيمِ كانَتِ الشهادةُ مغبوطاً عليها ، وكانَ موتُ الفجأةِ مكروهاً .

أمّا الموتُ فجأةً . . فلأنَّهُ ربما يتفقُ عندَ غلبةِ خاطرِ سوءٍ واستيلائِهِ على القلبِ، والقلبُ لا يخلو عنْ أمثالِهِ ، إلا أنْ يُدفعَ بالكراهةِ أوْ بنورِ المعرفةِ .

وأمّا الشهادةُ . . فلأنَّها عبارةٌ عنْ قبضِ الروحِ في حالةٍ لمْ يبقَ في القلبِ سوىٰ حبِّ اللهِ تعالىٰ ، وخرجَ حبُّ الدنيا والأهلِ والمالِ ، والولدِ وجميعِ الشهواتِ عنِ القلبِ ، إذْ لا يهجمُ علىٰ صفِّ القتالِ موطِّناً نفسَهُ على الموتِ إلا حبّاً للهِ ، وطلباً لمرضاتِهِ ، وبائعاً دنياهُ بآخرتِهِ ، وراضياً بالبيعِ الذي بايعَهُ اللهُ بهِ ؛ إذْ قالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ ٱشْتَرَىٰ مِنَ ٱلْمُؤْمِنِينَ أَنفُسَهُمْ وَأَمْوَٰلَهُم بِأَنَّ لَهُمُ ٱلْجَنَّةَ ﴾ ، والبائع راغبٌ عنِ المبيعِ لا محالةَ ، ومخرجٌ حبَّهُ مِنَ القلبِ ، ومجرِّدٌ حبَّ العوضِ المطلوبِ في قلبِهِ ، ومثلُ هـٰذهِ الحالةِ قدْ يغلبُ على القلبِ في بعضِ الأحوالِ ، ولكنْ لا يتفقُ زهوقُ الروحِ فيها ، فصفُّ القتالِ سببٌ لزهوقِ الروحِ علىٰ مثلِ هـٰذهِ الحالةِ ، هـٰذا فيمَنْ ليسَ يقصدُ الغلبةَ والغنيمةَ وحسنَ الصيتِ بالشجاعةِ ، فإنَّ مَنْ هـٰذا حالُهُ وإنْ قُتِلَ في المعركةِ فهوَ بعيدٌ عنْ مثلِ هـٰذهِ الرتبةِ كما دلَّتْ عليهِ الأخبارُ⁽¹⁾ .

---

(١) إذ روى البخاري (٢٨١٠) ، ومسلم (١٩٠٤) عن أبي موسى الأشعري رضي الله عنه قال : (جاء رجل إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال : الرجل يقاتل للمغنم ، والرجل يقاتل للذكر ، والرجل يقاتل ليرىٰ مكانه ، فمن في سبيل الله ؟ قال : « من قاتل لتكون كلمة الله هي العليا . . فهو في سبيل الله » .

وإذْ بانَ لكَ معنىٰ سوءِ الخاتمةِ ، وما هوَ مخوفٌ فيها . . فاشتغلْ بالاستعدادِ لها ؛ فواظبْ علىٰ ذكرِ اللهِ تعالىٰ ، وأخرجْ مِنْ قلبِكَ حبَّ الدنيا ، واحرسْ عنْ فعلِ المعاصي جوارحَكَ ، وعن الفكرِ فيها قلبَكَ ، واحترزْ عنْ مشاهدةِ المعاصي ومشاهدةِ أهلِها جهدَكَ ، فإنَّ ذلكَ أيضاً يؤثِّرُ في قلبِكَ ، ويصرفُ إليهِ فكرَكَ وخواطرَكَ .

وإيَّاكَ أنْ تسوِّفَ وتقولَ : (سأستعدُّ لها إذا جاءَتِ الخاتمةُ) ، فإنَّ كلَّ نَفَسٍ مِنْ أنفاسِكَ خاتمتُكَ ، إذْ يمكنُ أنْ تُختطفَ فيهِ روحُكَ ، فراقبْ قلبَكَ في كلِّ تطريفةٍ ، وإيَّاكَ أنْ تهملَهُ لحظةً ، فلعلَّ تلكَ اللحظةَ خاتمتُكَ ؛ إذْ يمكنُ أنْ تُختطفَ فيها روحُكَ ، هٰذا ما دمتَ في يقظتِكَ .

وأمَّا إذا نمتَ . . فإيَّاكَ أنْ تنامَ إلا علىٰ طهارةِ الظاهرِ والباطنِ ، وأنْ يغلبَكَ النومُ إلا بعدَ غلبةِ ذكرِ اللهِ علىٰ قلبِكَ ، لستُ أقولُ : علىٰ لسانِكَ ، فإنَّ حركةَ اللسانِ بمجرَّدِها ضعيفةُ الأثرِ .

واعلمْ قطعاً : أنَّهُ لا يغلبُ عندَ النومِ علىٰ قلبِكَ إلا ما كانَ قبلَ النومِ غالباً عليهِ ، وأنَّهُ لا يغلبُ في النومِ إلا ما كانَ غالباً قبلَ النومِ ، ولا تُبعثُ عنْ نومِكَ إلا علىٰ ما غلبَ علىٰ قلبِكَ في نومِكَ ، والموتُ والبعثُ شبهُ النومِ واليقظةِ ، فكما لا ينامُ العبدُ إلا علىٰ ما غلبَ عليهِ في يقظتِهِ ، ولا يستيقظُ إلا علىٰ ما كانَ عليهِ في نومِهِ . . فكذلكَ لا يموتُ المرءُ إلا علىٰ ما عاشَ عليهِ ، ولا يُحشرُ إلا علىٰ ما ماتَ عليهِ .

وتحقَّقْ قطعاً ويقيناً أنَّ الموتَ والبعثَ حالتانِ مِنْ أحوالِكَ كما أنَّ النومَ واليقظةَ حالتانِ مِنْ أحوالِكَ ، وآمنْ بهـٰذا تصديقاً باعتقادِ القلبِ ، إنْ لمْ تكنْ أهلاً لمشاهدةِ ذلكَ بعينِ اليقينِ ونورِ البصيرةِ ، وراقبْ أنفاسَكَ ولحظاتِكَ ، وإيَّاكَ أنْ تغفُلَ عنِ اللهِ طرفةَ عينٍ ، فإنَّكَ إذا فعلتَ ذلكَ كلَّهُ(١) . . كنتَ معَ ذلكَ في خطرٍ عظيمٍ ، فكيفَ إذا لمْ تفعلْ ؟! فالناسُ كلُّهُمْ هلكىٰ إلا العالمونَ ، والعالمونَ كلُّهُمْ هلكىٰ إلا العاملونَ ، والعاملونَ كلُّهُمْ هلكىٰ إلا المخلصونَ والمخلصونَ علىٰ خطرٍ عظيمٍ .

واعلمْ : أنَّ ذلكَ لا يتيسَّرُ لكَ ما لمْ تقنعْ مِنَ الدنيا بقدْرِ ضرورتِكَ ، وضرورتُكَ مطعمٌ وملبسٌ ومسكنٌ ، والباقي كلُّهُ فضولٌ .

والضرورةُ مِنَ المطعمِ : ما يقيمُ صلبَكَ ويسدُّ رمقَكَ ، فينبغي أنْ يكونَ تناولُكَ تناولَ مضطرٍّ كارهٍ لهُ ، ولا تكونَ رغبتُكَ فيهِ أكثرَ مِنْ رغبتِكَ في قضاءِ حاجتِكَ ، إذْ لا فرقَ بينَ إدخالِ الطعامِ في البطنِ وبينَ إخراجِهِ ، فهما ضرورتانِ في الجبلَّةِ ، وكما لا يكونُ قضاءُ الحاجةِ مِنْ همَّتِكَ التي يشتغلُ بها قلبُكَ . . فلا ينبغي أنْ يكونَ تناولُ الطعامِ مِنْ همَّتِكَ ، واعلمْ أنَّهُ إنْ كانَ همَّتُكَ ما يدخلُ في بطنِكَ . . فقيمتُكَ ما يخرجُ مِنْ بطنِكَ .

وإذا لمْ يكنْ قصدُكَ مِنَ الطعامِ إلا التقوِّيَ علىٰ عبادةِ اللهِ تعالىٰ ؛ كقصدِكَ

---

(١) أي : من الإيمان القلبي ومراقبة الأنفاس واللحظات . « إتحاف » (٩/٢٤٣) .

مِنْ قضاءِ حاجتِكَ . . فعلامةُ ذلكَ تظهرُ في ثلاثةِ أمورٍ مِنْ مأكولِكَ : في وقتِهِ ، وقدرِهِ ، وجنسِهِ .

أمَّا الوقتُ . . فأقلُّهُ أن يكتفيَ في اليومِ والليلةِ بمرَّةٍ واحدةٍ ، فيواظبَ على الصومِ .

وأمَّا قدرُهُ . . فألا يزيدَ علىٰ ثلثِ البطنِ .

وأمَّا جنسُهُ . . فألا يطلبَ اللذائذَ مِنَ الأطعمةِ ، بلْ يقنعُ بما يتفقُ .

فإنْ قدرتَ علىٰ هٰذهِ الثلاثِ ، وسقطَتْ عنكَ مؤنةُ الشهواتِ اللذائذِ . . قدرتَ بعدَ ذلكَ علىٰ تركِ الشبهاتِ ، وأمكنكَ ألا تأكلَ إلا مِنْ حلِّهِ ، فإنَّ الحلالَ يعزُّ ولا يفي بجميعِ الشهواتِ .

وأمَّا ملبسُكَ : فليكنْ غرضُكَ منهُ دفعَ الحرِّ والبردِ وسترَ العورةِ ، فكلُّ ما دفعَ البردَ عنْ رأسِكَ ـ ولوْ قلنسوةً بدانقٍ ـ فطلبُكَ غيرَهُ فضولٌ منكَ ، يضيِّعُ زمانَكَ ، ويلزمُكَ الشغلَ الدائمَ والعناءَ القائمَ في تحصيلِهِ بالكسبِ مرَّةً ، وبالطمعِ أخرىٰ مِنَ الحرامِ والشبهةِ ، وقسْ بهٰذا ما تدفعُ بِهِ الحرَّ والبردَ عنْ بدنِكَ ، فكلُّ ما حصَّلَ مقصودَ اللِّباسِ إنْ لمْ تكتفِ بهِ في خساسةِ قدرِهِ وجنسِهِ . . لمْ يكنْ لكَ موقفٌ ومردٌّ بعدَهُ ، بلْ كنتَ ممَّنْ لا يملأُ بطنَهُ إلا الترابُ .

وكذلكَ المسكنُ : إنِ اكتفيتَ بمقصودِهِ . . كفتكَ السماءُ سقفاً ، والأرضُ مستقرّاً ، فإنْ غلبَكَ حرٌّ أوْ بردٌ . . فعليكَ بالمساجدِ⁽¹⁾ ، فإنْ طلبتَ

---

(١) في غير (ب ، ج) : (فالمساجد) بدل (فعليك بالمساجد) .

مسكناً خاصاً . . طالَ عليكَ ، وانصرفَ إليهِ أكثرُ عمرِكَ ، وعمرُكَ هوَ بضاعتُكَ ، ثمَّ إنْ تيسَّرَ لكَ فقصدتَ مِنَ الحائطِ سوىٰ كونِهِ حائلاً بينَكَ وبينَ الأبصارِ ، ومِنَ السقفِ سوىٰ كونِهِ دافعاً للأمطارِ ، فأخذتَ ترفعُ الحيطانَ ، وتزيِّنُ السقوفَ . . فقدْ تورَّطتَ في مهواةٍ يبعدُ رقيُّكَ منها .

وهكذا جميعُ ضروراتِ أمورِكَ ؛ إنِ اقتصرتَ عليها . . تفرغتَ للهِ ، وقدرتَ على التزوُّدِ لآخرتِكَ ، والاستعدادِ لخاتمتِكَ ، وإنْ جاوزتَ حدَّ الضرورةِ إلىٰ أوديةِ الأمانيِّ . . تشعبَتْ همومُكَ ، ولمْ يبالِ اللهُ في أي وادٍ أهلكَكَ .

فاقبلْ هٰذهِ النصيحةَ ممَّنْ هوَ أحوجُ إلى النصيحةِ منكَ .

واعلمْ : أنَّ متسعَ التدبيرِ والتزوُّدِ والاحتياطِ هٰذا العمرُ القصيرُ ، فإذا دفعتَهُ يوماً بيومٍ في تسويفِكَ أوْ غفلتِكَ . . اختُطفتَ فجأةً في غيرِ وقتِ إرادتِكَ ، ولمْ تفارقْكَ حسرتُكَ وندامتُكَ .

فإنْ كنتَ لا تقدرُ علىٰ ملازمةِ ما أرشدتُ إليهِ لضعفِ خوفِكَ ؛ إذْ لمْ يكنْ فيما وصفناهُ مِنَ أمرِ الخاتمةِ كفايةٌ في تخويفِكَ . . فإنَّا سنوردُ عليكَ مِنْ أحوالِ الخائفينَ ما نرجو أنْ يزيلَ بعضَ القساوةِ عنْ قلبِكَ ، فإنَّكَ تتحقَّقُ أنَّ عقلَ الأنبياءِ والأولياءِ والعلماءِ وعلمَهُمْ ومكانَهُمْ عندَ اللهِ لمْ يكنْ دونَ عقلِكَ وعلمِكَ ومكانِكَ⁽¹⁾ ، فتأمَّلْ ـ معَ كَلالِ بصيرتِكَ وعمشِ عينِ قلبِكَ ـ في

---

(١) في غير (أ ، ب) : (وعملهم . . . وعملك) بدل (وعلمهم . . . وعلمك) .

أحوالِهِمْ : لِمَ اشتدَّ بهِمُ الخوفُ ، وطالَ بهِمُ الحزنُ والبكاءُ ؟ حتَّىٰ كانَ بعضُهُمْ يصعقُ ، وبعضُهُمْ يدهشُ ، وبعضُهُمْ يسقطُ مغشيّاً عليهِ ، وبعضُهُمْ يخرُّ ميتاً إلى الأرضِ .

ولا غروَ إنْ كانَ ذلكَ لا يؤثِّرُ في قلبِكَ ؛ فإنَّ قلوبَ الغافلينَ مثلُ الحجارةِ أوْ أشدُّ قسوةً ، وإنَّ مِنَ الحجارةِ لما يتفجَّرُ منهُ الأنهارُ ، وإنَّ منها لما يشقَّقُ فيخرجُ منهُ الماءُ ، وإنَّ منها لما يهبطُ مِنْ خشيةِ اللهِ ، وما اللهُ بغافلٍ عمَّا تعملونَ .

* * *

SÛ-İ HÂTİMENİN MÂNASI

Şâyet, "Bunların çoğunlukla korkuları, sû-i hâtimeye yöneliyor, sû-i hâtime nedir?" dersen bilmiş ol ki; sû-i hâtime, biri diğerinden büyük olmak üzere iki mertebededir.

En büyük ve korkunç olanı, can çekişme ıztırabı anında gönülde şüphe veya inkârın galebe çalması ve bu vaziyette ölmekle, bu halin ebedî olarak Allah ile kendi arasında perde olmasıdır. Çünkü bu, ebedî ve dâimî azâbı gerektiren, küfür ve inkârdır.

İkincisi bundan ehvendir. Ölüm anında dünyalıktan ve dünya zevklerinden bir şeyin gönlüne galebe çalması ve gözünün önünde canlanarak onu düşünmesidir. Bu, gönlünü öyle kaplar ki, artık başka bir şey almaz olur. Böylece ölürse, kalbi tamamen dünyaya dönük ve himmeti dünyaya meyyâl olarak ölmüş olur ki gönül, Allah'tan ayrıldığı anda araya perde girer. Perde girince de azap başlar. Allah'ın yaktığı ateş, Allah'tan mahcûb olan gönülleri kaplar. Kalbi, dünya sevgisinden sâlim, himmeti Allah'a dönük olan mü'mine ise cehennem: "Geç ey mü'min, senin nûrun benim nârımı söndürüyor." der.

Dünya sevgisinin galebe çaldığı sırada ölen bir adamın durumu tehlikelidir. Zîra kişi, yaşadığı gibi ölür. Öldükten sonra başka durum almasına, kalbin imkânı yoktur. Zîra gönüllerde tasarruf, âzâların ameli ile mümkündür. Hâlbuki ölüm ile âzâlar atâlete uğradığından, artık amel imkânı ve hattâ geriye dönüp yeniden amel etme fırsatı kalmamıştır. İşte bu anda hasret çoğalır.

Ancak şu kadar var ki, îmanın aslı ve Allah sevgisi uzun müddet gönülde kalıp yerleşir ve sâlih amel ile kuvvetleşir ise ölüm ânında doğacak olan bu hali siler atar. Şâyet kalbindeki îmanı bir miskal kuvvetinde ise onu tezden cehennemden çıkarır. Îmânı daha az ise azlığı nispetinde cehennemde daha uzun kalır. Bir habbe ağırlığı kadar îmanı varsa da eninde sonunda -ve binlerce yıl sonra da olsa- yine cehennemden çıkar.

Şâyet, "Senin bu anlattığına göre, ölür ölmez hemen cehenneme girmesi lâzımdır. Hâlbuki kıyâmete kadar bekliyor. Bu nasıl olur?" dersen bilmiş ol ki; kabir azâbını inkâr eden herkes bid'at sâhibidir. Allah'ın, Kur'ân'ın ve îmanın nûrundan mahrumdur. Basîret sâhiplerine göre doğrusu, sahih haberlerde vârid olandır. Bu da "Mezarın ya cehennem çukurundan bir çukur veya cennet bahçelerinden bir bahçe olması." ve "Azap gören adamın mezarına cehennemden yetmiş kapının açılması" husûsunda vârid olan haberlerdir. Şâyet, sû-i hâtime sebebiyle şekavet erbâbı ise ölür ölmez hemen belâ başına konar. Azap çeşitlerinin ihtilâfı, vakitlerin ihtilâfı sebebiyledir. İlk mezara konduğu vakit, Münker ve Nekir meleklerinin sorgusu başlar. Bunu azap tâkip eder. Sonra kıyâmet günü hesapta münakaşa başlar ve mahlûkat içerisinde rezil olur. Sonra sırat tehlikesi gelir, daha sonra da Zebânîler'in şiddeti gelir ve böyle gider. Demek ki şakî, her an çeşitli azap ile karşı karşıyadır. Allahu Teâlâ'nın rahmetine daldırdığı müstesnâ, o her an azaptadır.

Îmanın mahalli olan rûhu toprağın yediğini sanma. Toprak, insanın ancak diğer âzâlarını yer ve parçalar. Muayyen vakti gelince de parçaları bir araya toplanır, ruh kendisine iâde edilir. Ölüm anından dirilinceye kadar saîd ise Arş'ın altında asılı yeşil kuşların kanadında, şakî ise bunun tersi olan bir hal üzerinde bulunur. Allah korusun.

Şâvet, “Sû-i hâtimeye sebep olan nedir?” diye sorarsan bilmiş ol ki; bunun, tafsilâtıyla anlatılamayacak kadar çok sebepleri vardır. Lâkin özet olarak bunlara işâret etmek de mümkündür. Buna göre deriz ki, şüphe ve inkâr üzerine ölmenin iki sebebi vardır:

Birincisi; tam mânasıyla zühd, verâ ve amelde salâh ile de düşünülebilir. Meselâ, zâhiddir amma bid’at sâhibidir. Ameli iyi olsa bile, bunun sonu çok ciddî olarak korkunçtur. Bid’at sâhibi derken her hangi bid’at olan bir mezhebi kasdetmiyorum. Çünkü bu yönü ele alırsak söz uzar. Bid’at derken, Allahu Teâlâ’nın zât, sıfat ve ef’ali hakkında gerçeğe uymayan bir inanca sâhib olmayı ve bununla hasmı ilzâma kalkışmayı kastediyorum. Bu inancı, kendi görüş ve kanâatine bağlı olup, ona aldanmasıyla veya kendisi gibi bir bid’at sâhibini taklit etmekle olur. Ölümün yaklaştığı, ölüm meleğinin görüldüğü ve içinde olanı ile kalbi çırpınmaya başladığı vakit, çoğunlukla cehâleti sebebiyle inançlarının bâtıl olduğunu anlar. Çünkü ölüm, perdenin aradan kalkma halidir, ölüm sancıları da ölümün başlangıcı olduğu için, bazı şeyler kendisine keşfedilebilir. Kendi kafasına göre kesin olarak inandığı şeylerin boş ve bâtıl olduğunu anlayınca, inandığı her şeyin aslı olmadığını sanır. Çünkü ona göre Allah ve Resûlüne inancı ve diğer sahîh îtikadları ile fâsid inançlarının farkı yoktur. Cehâleti sebebiyle yanlış olarak edindiği bâzı inançlarının bâtıl olduğunu görünce bu hal, doğru inançlarının da bâtıl veya şüpheli olmasına sebep olur.

Îmanın aslına dönmeden bu hâtıralar içinde ölürse, işte sû-i hâtime ile ölmüş ve Allah korusun, rûhu şirk üzere bedeninden ayrılmış olur. Allahu Teâlâ’nın:

وَبَدَا لَهُمْ مِنَ اللّٰهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ

"Hâlbuki o gün onlar için Allah'tan hiç de zannetmeyecekleri (nice) **şeyler zuhûra gelmiştir."** (Zümer sûresi, 39/47)

قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا اَلَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي
الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا

"De ki: "Yaptıkları işler bakımından en çok ziyâna uğrayanları, kendileri muhakkak iyi yapıyorlar sanarak dünya hayatında sa'yleri boşa gitmiş olanları size haber vereyim mi?" (Kehf sûresi, 18/103) buyurduklarından muradı, bunlardır. Dünya meşgalesinin azlığı sebebiyle bâzen rüyâda, gelecekteki işlerin bâzıları açıklandığı gibi, ölüm sancıları anında da bâzılarına bâzı şeyler gösterilebilir. Çünkü dünya meşgalesi ve bedenî şehvetler, melekût âlemine bakmaya ve oradakileri olduğu gibi görmeye engeldir. Fakat ölüm öncesi keşfin sebebi, keşifte geri kalan inançlarda şüphenin sebebi olabilir.

Gerek kendi kanâati ve gerek taklîd yolu ile olsun, Allahu Teâlâ'nın zât, sıfat ve ef'âli hakkında yanlış bir îtikada sâhip olan, bu tehlike ile karşı karşıyadır. Yalnız zühd ve salâh, bu tehlikeyi önlemek için yeterli değildir. Bu tehlikeden insanı, ancak gerçeğe dayalı sağlam îtikad kurtarabilir. Saf, ebleh insanlar yâni kısa ve kesin olarak Allah'a, âhirete ve inanılması gereken şeylere inananlar, bu tehlikeden korunmuşlardır. Bedevîler, köylüler ve diğer halkın avâmı gibi. Bunlar bu hususlarda münakaşalara girmez; söz sâhibi olduklarını iddia etmezler, kelâmcıların çeşitli sözlerini taklîde yeltenmezler. Bunun için bu gibiler hakkında Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Cennet halkının çoğu bülhler, yâni saf ve gönlü temiz kimselerdir."* buyurmuştur.

Yine bu sebepten selef, kelâm ilmine dalmaktan ve bunları araştırmaktan men ederler ve topyekûn Allahu Teâlâ'nın indirdiklerine îmanı emrederlerdi. Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in Allah tarafından getirdiği her şeye inanın, Allah'ı bir şeye benzetmeyin, tevîl ile uğraşmayın, derlerdi. Zîra Allah'ın sıfatlarından bahsetmekte tehlike büyük, yolları sarp ve Allahu Teâlâ'nın celâlini idrâk etmekten akıllar kasır ve noksandır.

Yaradılışı îtibarıyla dünya sevgisine bağlı olan gönüller, Allah'ın hidâyeti olan yakîn nûrundan mahcûb ve memnûdurlar. Mübâhasecilerin kendi kısa ve dar görüşleri, anlattıkları muztariptir. Yâni kesin değil, kuşku içindedir, birbirine uymazlar. Gönüller ise ilk olarak duydukları ile ünsiyet ederler, ona bağlanırlar, ilk olarak öğretmenlerinden duyduklarına taassupla bağlanırlar. Sonra gönüller dünya sevgisi ile meşgul ve ona dönüktürler. Dünya şehvetleri, onları boğazlarından yakalamış ve fikir olgunluğundan alıkoymuştur. İnsanların görüş ve tabiatlerindeki ihtilâf ve her birinin, hakkın künhünü anlamakta iddiacı olarak ortaya atılmaları ile beraber, Allahu Teâlâ'nın zât ve sıfâtı hakkında re'y ve akıl ile söze başladığı zaman, her birinin dili çözülür ve alabildiğine konuşur. Dinleyenlerin gönülleri onlara bağlanır. Onların arasında uzun zaman bulunmakla onlarla ülfet eder ve kurtuluş yolu tamamen onlara kapanır. O halde bu gibiler için selâmet yolu, güçlerinin yetmediği bu işlere girmemek ve yalnız sâlih amellerle meşgul olmaktır.

Ne yazık ki şimdi dizginler gevşedi, boyunlar uzadı, boş laflar aldı yürüdü. Her câhil, kendi görüşüne uygun olanın doğru ve gerçek îman olduğuna kani oldu. Kendi tecrübe ve tahmînlerinin gerçek olduğunu sandı. Fakat ileride gerçeği anlayacaklardır. Perde aradan kalktığı vakit onlara:

"Güzel olduğu için gündüzlere hüsn-i zan ettiniz de mukadder

akıbetinize uğrayacağınızdan korkmadınız. "Geceler sizi selâmete ulaştırdı ve onlarla aldandınız, hâlbuki karanlıklar aydınlandığı vakit, kederler başlayacaktır." meâlindeki şiiri okumak lâzımdır.

Yine kesin olarak şunu bil ki; Allah'a ve Resulüne olan, sâde ve sâf îmandan kim ayrılır da bu hususta mübâhaselere dalarsa, bu tehlike ile karşılaşır. Bu gibi Allahu Teâlâ'nın zât ve sıfâtı ile ilgili münâzaralara giren adam, deniz ortasında gemisi parçalanıp dalgaların kucağına düşen adam gibidir. Bu dalgaların, birbirine devretmek sûretiyle adamı selâmet sâhiline atmaları imkânı varsa da bu pek az bir ihtimaldir. Fakat dalgalar arasında boğulup gitmeleri daha kuvvetlidir.

Kısa akılları ile ya kendi taassuplarına bürünerek topladıkları delîllerle veya delîlsiz olarak öne sürdükleri fikirleri onlardan alan kimse, eğer bunlarda şüpheli ise inancı fâsittir. Bunlara tam mânasıyla inanmış ve bağlanmışsa, kendi kısa görüşü ile aldanmış ve kendini Allah'ın mekrinden emîn sanmıştır. İşte yalnız akıl yolu ile mübâhase edenlerin durumu budur. Ancak nübüvvet ve velâyet âleminde parlayan mükâşefe nûruna geçebilirse, o zaman gerçeği bulur. Böylesinin vücûdu nâdirdir. Bu tehlikeden avâmın bülh ve beleh olanları Allah'ın azâbından korkup ibâdetle meşgul olan ve bu gibi şeylere dalmayanlar kurtulabilir. İşte sû-i hâtimenin tehlikeli sebeplerinden biri budur.

İkinci sebep; Aslında îmanın zayıflığı ve dünya sevgisinin kalbi kaplamasıdır. Îman zayıfladıkça Allah sevgisi de zayıflar ve dünya sevgisi öyle kuvvetleşir ki, bir hâtıradan başka Allah sevgisi nâmına kalpte bir şey kalmaz olur. Nefsin arzularına uymamak ve şeytanet yollarından ayrılmak gibi bir şeyi düşünmez olur. İşte bu, şehvetlere uymak meylini ortaya koyar. Böylece kalp, kararır ve katılaşır. Nefsin zulmetleri kalpte terâküm eder ve zayıf da olsa kalpteki îman nûrunu tamamen söndürür. Artık bu kendisinde bir tabiat hâlini alır. Ölüm sancıları başladığı vakit Allah sevgisi daha da azalır. Çünkü en büyük sevgilisi olan dünyalığından ayrılma hasretine dalar ve bunun acısını duyar. Sevdiği dünyasından ayrılmayı, Allah'tan bildiği için, ölümün mukadder olmasına canı sıkılır ve Allah'tan geldiği için O'ndan hoşlanmaz olur. Sevgi yerine içinde Allah'a karşı bir kin doğmasından korkulur. Bu, çocuğunu az ve fakat malını daha çok seven bir adamın durumuna benzer. Çocuk, malını mahvettiği vakit, çocuğuna olan az sevgisi husûmete döner. Şâyet bu hâl içerisinde ölürse, sû-i hâtime ile ölür ve ebedî helakte kalır. İnsanı bu helâke sürükleyen sebep, Allah sevgisinin zayıflamasına sebep olan îman zayıflığı ile beraber, dünyaya temayül, dünyalık ile sevinmek ve dünya sevgisinin üstün gelmesidir. Dünyayı sevmekle beraber, Allah sevgisinin kalbinde daha çok olduğuna kani olanlar bu tehlikeden uzaktırlar.

Dünya sevgisi bütün hatâların başıdır. O, müzmin bir hastalıktır. Ne yazık ki Allah'ı mârifet azlığından bütün halka sirâyet etmiştir. Zîra Allah'ı bilen sever. Bunun için Allahu Teâlâ:

قُلْ إِنْ كَانَ اٰبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ
وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌۨ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا
وَمَسَاكِنُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي
سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتّٰى يَأْتِيَ اللّٰهُ بِأَمْرِهِ

"De ki; "Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, kabîleniz, elinize geçirdiğiniz mallar, kesâda uğramasından korkageldiğiniz bir ticâret ve hoşunuza gitmek-

te olan meskenler, size Allah'tan, O'nun peygamberinden ve O'nun yolundaki bir cihaddan daha sevgili ise artık Allah'ın emri gelinceye kadar bekleye durun." (Tevbe sûresi, 9/24) buyurmuştur.

Demek ki ölümü anında aklından bu gibi inkâr şeylerini geçiren ve içinden Allahu Teâlâ'nın kendisini çoluk çocuğundan ve diğer dünya varlıklarından ayırdığı için kızan kimsenin ölümü, sevmediğine gitmek ve sevdiğinden uzaklaşmak olur da, efendisinden kaçtığı halde, zorla yakalanıp efendisinin huzuruna getirilen bir kölenin durumuna düşer. Artık uğrayacağı rezâlet ve kepazelik ortadadır.

Fakat sevgi üzere ölenler ise efendisini candan arzulayan iyi bir kölenin efendisi ile buluşması gibi bir hal alır. Yalnız efendisine bir daha kavuşmuş olduğuna sevinci ona yeter ve artar. Efendisinden alacağı mükâfatlar da fazlası olur.

Bu ikinci sonuç, birincisinden ehvendir. Çünkü bu hal, ebedî olarak cehennemde kalmasını gerektirmez. Bunun da iki sebebi vardır. Birincisi, îmanı kuvvetli olsa da günâh çokluğu; ikinci sebebi, günâh azlığı olsa da îman zayıflığıdır. Çünkü isyâna dalmak, ülfet ve âdet sebebiyle şehvetin üstün gelmesi ve kalpte yerleşmiş olmasıdır. İnsan, ömrü boyunca ne ile ünsiyet ederse, ölümü anında da aklına o gelir. Meyli, daha çok tâat ve ibâdete ise hatırına o gelir. Daha çok isyana temayül ederse, son nefeste daha çok aklına gelecek olan da odur. Çoğu kere canı çıkarken dünyevî şehvetlerden ve günâhlardan biriyle meşgul olur da Allah'tan mahrum kalır. Pek seyrek isyân eden, bu tehlikeden uzaktır. Hiç günâh işlemeyen ise tamamen kurtulmuştur. Günâhı ibâdetinden çok olup, günâhtan zevk alan kimsenin tehlikesi, çok ciddî ve çok daha büyüktür.

Bunu bir misâl ile açıklayalım: Herkesin bildiği bir gerçektir ki, insan çoğunlukla rüyâsında gündüzleri meşgul olduğu şeyi görür. Hatta rüyâsında ancak uyanık iken gördüğü şeyleri görebilir, görmediğini görmez. Erginlik çağına yeni ermiş bir delikanlı ihtilâm olup rüyâlandığı vakit, ona uyanık iken temas şeklini görüp düşünmesi sebep olur. İlim ile uğraşan, çoğunlukla rüyâsında ilmi, ticaretle uğraşan da ticâret işlerini görür. Çünkü rüyâsında gündüzleri uğraşmak sûretiyle kalbinde hasıl olan şeyleri görebilir.

Ölüm de uykunun bir benzeridir. Bununla beraber ondan daha ağırdır. Ancak ölüm öncesi, uykuya daha yakındır. O da ünsiyet ettiği şeyleri hatırlamasını gerektirir. Herhangi bir şeyin kalpte yerleşmesinin sebeplerinden birisi de uzun ülfettir. Uzun müddet tâat veyâ isyâna alışmak, kalpte yerleşmenin tercîh sebebidir. Bunun gibi, sâlihlerin rüyâları ile fâsıkların rüyâları da birbirine uymaz. Alışkanlık kalpte yerleşir ve gönül ona meyleder, işte kötülüğe alışıp onunla ünsiyet eden, son nefesinde o kötülük gözünün önünde canlanır. Her ne kadar bundan kurtulması ümit edilecek şekilde îmanın aslı bâkî ise de, bu hâli bir nevi sû-i hâtimeye sebep olur.

Uyanık olan insanın hatırına gelen şeyler, Allahu Teâlâ'nın bildiği özel bir sebeple hatırından geçtiği gibi, rüyâda görülenlerin de Allah katında çeşitli sebepleri vardır. Bir kısmını bilebilirsek de bir kısmını bilemeyiz. Meselâ, biz hâtıralarımızın, bir şeyden, ona uygun olan başka bir şeye geçtiğini biliyoruz. O uygunluk, ya benzerlik ya zıddiyet veya mukarenetle olur da hemen birinden diğerine intikal edebilir.

Benzerlikle intikal, bir güzeli gördüğün vakit, başka bir güzeli hatırlamak gibi.

Zıddiyetle intikal, bir güzeli görünce, çirkini hatırlayıp aralarındaki kuvvetli ayrılığı düşünmek gibi.

Mukarenet, yakınlıkla olan zihnin intikaline gelince; önceden bir atın üzerinde bir insan gördükten bir müddet sonra yalnız o atı görür görmez, hemen eski binicisini hatırlamak gibidir.

Bâzen de hâtıralar, aralarındaki münâsebetin ne olduğu bilinemeyen bir şeyden diğerine intikal edebilir. Bu, ya bir veya iki vasıta ile olur. Meselâ, bir şeyden diğerine, oradan da üçüncüsüne geçerek ikinci vâsıtayı unutmak gibi. Üçüncü ile birinci arasında bir münâsebet bulunmayabilir, fakat üçüncü ile ikinci ve ikinci ile birinci arasında münâsebet vardır. İşte bunun gibi, rüyâda ve ölüm anında hâtıraların birinden diğerine geçmesinde bu kabîlden bâzı münâsebetler vardır.

Gerçeği Allahu Teâlâ bilir. Buna göre deriz ki; sanatı terzilik olan kimse çoğunlukla rüyâsında elbise ölçmek, biçmek, dikmek, iğneyi almak, iplik geçirmek, makası eline almak gibi hareketler görür.

Ölüm anında hâtıralarını günâh ve şehevî arzularından uzak tutmak isteyen için tek yol, şehveti gönlünden çıkarmak ve nefsini bunlardan uzak tutmakla uzun müddet mücâhede etmektir. Zâten kendi irâde ve ihtiyarında olan da budur. Böylece günâhlardan uzaklaşıp iyiliklere devam etmek ve aklından kötülükleri çıkarmakla, ölüm anı için bir hazırlık yapmış olur. Çünkü insanlar yaşadıkları gibi ölür ve öldükleri gibi de haşrolunurlar.

Bunun için hikâye edildiğine göre; bakkalın biri ölürken yanındakiler ona şehâdet kelimesini telkîn ettikleri halde o, üç-beş demek sûretiyle ötedenberi alışkın olduğu alış-verişteki hesap ile meşgul oldu da şehâdet kelimesini getiremedi.

Âriflerden birisi şöyle diyor: “Arş, nûr gibi parlayan bir cevherdir. İnsan ne hal üzerinde ise o hali Arş’ta sûretlenir. Ölüm anında Arş’taki sûreti kendine keşfedilir ve çok kimseler kendilerini o isyan sûretinde görür. Kıyâmette de bu hal kendisine görününce rüsvây ve perişân olur.” Ârifin bu sözü doğrudur.

Sâdık rüyâ da buna yakındır. Uyuyan adam, Levh-i Mahfûz’u görerek gelecekte olacakları anlayabilir. Bunun için rüyâ, nübüvvetin bölümlerindendir.

Demek ki son nefes tehlikesi, kalbin hallerine ve hâtıraların karışmasına bağlıdır. Hâlbuki her ne kadar uzun ülfet ve alışkanlığın, hâtıralar üzerinde etkisi varsa da, kötü hâtıraları kökünden söküp atmak, tamamen kulun irâde ve ihtiyârında olmayıp, gönülleri tam mânasıyla istediği tarafa çeviren Allahu Teâlâ olduğuna göredir ki, âriflerin son nefesten korkuları büyük olmuştur.

Çünkü insan, rüyâsında, sâlihlerin tâat ve ibâdetleri ile onların iyi hallerini görmek istese de bu, ona zor gelir. Her ne kadar iyi hal ve buna devam bu gibi rüyâları görmekte etkili olur ve çoğunlukla gündüz meşgul olduğunu rüyâda görürse de, hayâllerin çalkantıları tamamen inzibat altına alınamaz. Çoğunlukla gündüz meşgul olduğunu rüyâda gördüğünü anlatmak üzere deriz ki;

Şeyh Ebû Ali el-Farmedî: “Mürîdin, şeyhine karşı dili ile saygılı olması gerektiği gibi, söylediğini içinden de reddetmemelidir.” dedi ve devamla: “Hattâ ben, şeyhim **Ebû’l-Kasım el-Kirmânî**’ye bir rüyâmı anlattım ve ona: “Senin bana rüyâmda şöyle böyle dediğini gördüm ve niçin böyle yaptığını sorduğumu söyledim.” Şeyhim bunun üzerine bir ay benimle konuşmadı ve: “Eğer içinde benim söylediklerimi reddetmek duygusu ve cevap almak arzusu olmasa, rüyânda bana bunu bu şekilde sormazdın." dedi. Hakikaten bu, böyledir. Çünkü çoğunlukla insan, gündüz kalbinden geçirdiğini gece rüyâsında görür. Bunun aksini çok az görür. Muâmele bölümünde hâtimenin esrârından bu kadarını anlatmak kâfidir. Bundan fazlası mükâşefe ilmine aittir.

Bütün bu anlattıklarımızdan, sû-i hâtimeden emîn olmak için, eşyayı olduğu gibi görmen ve ömrünü isyân etmeden itâatle geçirmen lâzım olduğunu anlamış oldun. Şâyet bu, sana zor geliyor ve böyle davranmakta zorlukla karşılaşıyorsan, ârifler gibi sen de korkmalı, hattâ bu sebepten uzun uzun ağlamalı ve üzüntün devam etmelidir. Bu husus ile ilgili olarak peygamberler ve geçmiş büyüklerin hikâyelerini sana anlatalım da bunlar senin kalbinde korku ateşini hazırlayan sebeplerden olsun.

Yukarıdaki açıklamamızdan, son nefes selâmeti olmayınca, ömür boyu yapılan amellerin hiç bir faydası olmadığını, dünya hâtıralarının çalkantıları içinde de son nefeste îman selâmetinin cidden zor olduğunu anlamış oldun.

Bunun için **Mitraf**; "Ben helâk olana şaşmam. Son nefeste selâmete ulaşanın hayranıyım." dedi.

Hamid b. El-Leffaf da: "İslâm dînini koruyarak hayır ve selâmet üzere ölen mü'minin ruhunu melekler göklere yükselttikleri vakit, gök melekleri bunun hayrânı olur ve bizim ileri gelenlerimiz bile bozuldukları o dünyada nasıl korundular diye şaşarlar." dedi.[69]

Bir gün **Sevrî**'yi ağlar görenler, sebebini kendisinden sordukларında;

---

[69] Burada Hârut ve Mârut'a işâret edilmek istenmişse de, bunlara izâfe edilen hikâyenin aslı yoktur. (Mütercim.)

– "Şimdiye kadar günâhlarımıza ağlıyorduk. Şimdi de İslâmiyet üzerine ağlıyoruz. Acaba dînimizi son nefeste kurtarabilecek miyiz?" demiştir.

Hulâsa, deniz ortasında esen şiddetli rüzgârlarla kabaran deniz dalgaları arasında kurtuluş imkânları, helâk olmaktan daha uzaktır. Hâlbuki mü'minin kalbi, gemiden daha çok sarsıldığı gibi, hâtıra dalgaları da deniz dalgalarından çok daha kuvvetlidir. Ölüm anında en çok korkulan, son nefes tehlikesidir. Bunun hakkında Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Kişi, elli yıl cennet ehli amelini işler. Hattâ kendisi ile cennet arasında bir devenin iki sağımı arasındaki mesafe gibi mesafe kalır ve şekavet-i asliyesi galebe çalarak son nefeste îmansız gider."*[70] buyurmuştur. Devenin iki sağımı arasındaki mesafe ve zaman, şekaveti gerektiren işi yapmak için yeterli değil, asıl bu hususa müessir olan şimşek gibi kalbe gelip geçen hâtıralardır.

Sehl: "Rüyâmda cennete girdim. Orada üç yüz nebî gördüm. Onlara: "Dünyada en çok neden korkardınız?" diye sordum. Onlar da: "Son nefesten" diye cevap verdiler. Bu büyük tehlikeden dolayı, son nefeste şehîd olarak dünyadan göçmeye imrenilir, ânî ölüm ise çirkin görülür."

Ânî ölüme (Mevt-i mufâcaa) gelince; bunun hoş karşılanmaması, çoğunlukla kalp, kötü hâtıralarla dolu olduğu içindir. İnsan onları zorluk veya mârifet nûru ile def edebilir. Kalp bu kötü hâtıralarla meşgul iken, ânî olarak ölümün gelmesi, tabiî tehlikelidir.

Şehîd olarak ölüm ise artık gönlünden mal, evlât ve bütün şehevî arzuların silinip çıktığı ve gönülde Allah sevgisinden ve O'na olan ümitten başka bir şey kalmadığı bir ândır. Bunun için şehîdlik daha makbuldür. Çünkü savaş alanında taarruza kalkan kimse, yalnız Allah sevgisi ve Allah rızası için dünyasını satıp âhiretini almak üzere savaşır. Nitekim Allahu Teâlâ:

---

[70] Hadîs, yukarıda geçmiştir.

إِنَّ اللّٰهَ اشْتَرٰى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ

"Şüphesiz ki Allah, mü'minlerin canlarını ve mallarını -kendilerine cennet vermek karşılığında- satın almıştır." (Tevbe sûresi, 9/111) buyurmuştur. Yâni bunlar dünyayı, âhiret için satmışlardır. Elbette satıcı, sattığından hevesini kesmiş ve onun sevgisini kalbinden çıkarmıştır. Ancak bütün sevgisi, verdiğinin yerine aldığında veya alacağındadır. Gerçi bu hâl, çok kere savaş dışında da insanın kalbinde olabilir. Fakat ölüm anına kadar orada kalmayabilir. Yalnız savaş alanı böyle değildir. Savaş, bu duygu içinde ölüme sebeptir. Onun için de makbuldür. Fakat bu makbuliyet rütbe, kahramanlık ve ganîmet için savaşanlara değildir. Bu gibi maddî maksatlarla savaşanların -savaş alanında ölseler de- bu rütbeden uzak olduklarını, bu husus ile ilgili haberler bize bildirmiştir. Demek ki sû-i hâtime, son nefeste ya îmansız veya dünya sevgisi ile meşbû olduğu ve dünya hasretini çektiği halde ölmektir.

Sû-i hâtimeyi ve bunun korkunç sonuçlarını anladıktan sonra, artık buna göre hazırlan, kalbinden dünya sevgisini çıkar, kötü düşünceleri at, âzâlarını isyandan koru, hattâ günâhkârlardan ve isyan yerlerinden uzaklaş. Çünkü onlar, yine seni o tarafa çeker ve düşündürür. Kalbini zikir ve fikirle, bedenini de sâlih amellerle meşgul et.

Sakın, biraz daha keyfime bakayım da ileride tövbe ederim, deme. Çünkü alıp verdiğin her nefes, senin için bir hâtimedir. Zîra o anda ölmen mümkündür. Uyanıklığında böyle hazır olacağın gibi, uykuya yatarken de abdestini ihmâl etme, iç ve dış temizliğini yap. Allah'ın zikri kalbine galebe çaldıktan sonra uyu. Dikkat et ki, dilin zikirde iken uyu, demiyorum. Gerçi dilde zikrin de faydası var, fakat bu fayda azdır. Aslolan, kalbini zikrullah ile uyutmaktır. Şunu da iyi bil ki, uykudan önce çoğunlukla aklında ne varsa, uyku anında da aklına o gelir. Uyku âleminde de durum aynı, uyandığın zamanda da yine aynıdır. Uykudan önce, uyku anında ve uyuduktan sonra kalbin ne ile meşgul idiyse, o meşgale ile uyanırsın. Bunun gibi, insan, yaşadığı gibi ölür ve öldüğü gibi dirilir. Şunu da kesin olarak bil ki, ölmek ve dirilmek, uyumak ve uyanmak gibi, senin iki halin vardır. Basîret nûru ve yakîn gözü ile bunları göremiyorsan, dediklerime kesin olarak inan.

Her an nefesini yokla. Bir an Allah'ı unutma. Bütün bunlara dikkat ettiğin halde yine büyük tehlikede olduğunu bil. Ya bu dediklerime riâyet etmezsen, işte onu sen düşün? Ne yazık ki insanlar hep helâktedir. Yalnız âlimler kurtulmuştur. Âlimler de helâktedir, yalnız ilmiyle amel edenler kurtulmuştur. Bunlar da helâktedir, yalnız ihlâs ile amel edenler kurtulmuştur. Bunlar da yine büyük tehlikededir.

Şunu da bil ki, dünyalıktan zarûret miktarı ile yetinmedikçe, bu hususta başarıya ulaşamazsın. Zarûret miktarı ise yemek, giymek ve meskenindir, diğerleri fuzulîdir. Yemekten zarurî olanı, belini doğrultacak ve hayatını devam ettirecek miktardır. Yemeği, zoraki ve mecburî bir zaruretmiş gibi yemelisin. Zâten yemeği içeri almakla dışarı çıkarmak arasında bir fark yoktur. Bunlar yaratılışın icaplarıdır. Kazâ-i hâcet, himmet ve maksadın olmadığı gibi, yemek de gaye ve maksadın olmasın. Şurayı da iyi bil ki, gayen, mîdene indirmek olursa, kıymetin de bağırsaklarından çıkan olur.

Kazâ-i hâcetten maksadın temiz olarak Allah huzuruna çıkmak olduğu gibi, yemekten de maksadın, Allah'a ibâdette kuvvet ve kudret olmalıdır. Bunun da üç alâmeti vardır. Bunlar, yemeğin vaktini, miktarını ve cinsini tâyindir.

Yemek vakitlerine gelince; en azı, yirmi dört saatte bir kere yemek ve böylece bir iftar ile oruca devam etmektir.

Miktarına gelince; mîdenin üçte birini doldurmakla yetinmektir.

Cinsine gelince; nefîs yemekler peşinde olmayıp mevcut ile yetinmektir. Şâyet bu üç şeye riâyet edebilirsen, o zaman şüpheli şeylerden korunmuş ve helâl lokma yemiş olursun. Yoksa bütün şehevî arzularını yerine getirirken helâl lokma temîni zordur.

Elbisene gelince; elbiseden maksadın da setr-i avret ile sıcak ve soğuktan korunmak olmalıdır. Bu ihtiyacını karşılayacak elbiseden fazlasını aramak fuzulî ve boştur, vakitlerini öldürür ve seni meşgul eder. Onları temîn için zahmete, şüpheli şeylere ve harama kadar sürükler. Artık seni sıcak ve soğuktan koruyacak elbise ile yetinmez, daha kıymetlisini daha fazlasını aramak sevdasına kapılırsan, o zaman yeter deyip duracağın bir nokta kalmaz. Dâima ilerisini isteyeceksin ve senin karnını ancak toprak dolduracaktır.

Meskende de durum böyledir. Eğer asıl maksatla yetinmek istersen, örtü olmak için gök, üzerinde durmak için de yer sana yeter. Soğuk ve sıcaktan bunaldığın vakit, mescitlere sığınırsın. Zîra mescitler yoksulların yeridir. Şâyet, özel bir meskenim olsun dersen, o zaman iş uzar. Zaten mahdut ve ana sermayen olan ömrünün çoğu bu yolda harcanır gider. Şâyet yağmurdan korunacak ve gözükmekten muhafaza olacak dört duvar bir örtü arasına gireyim der ve bunu başarırsan, bu sefer de duvarları ve örtüyü süslemeye başlarsın ve böylece çıkılması güç sarp bir yokuşa sapmış olursun.

İşte bütün ihtiyaçlarında zarurî miktar böyle takdîr edilir. Eğer zarûret miktarı ile yetinirsen, Allah ile baş başa kalır ve âhiretin için çalışır da sû-i hâtime için hazırlıklı olursun. Şâyet zarûret miktarını aşarsan, sıkıntıların çoğalır ve o zaman hangi vâdide seni helâk edeceğine Allahu Teâlâ aldırış etmez. O halde, senden daha çok nasîhate muhtaç olandan, bu nasîhati kabul et.

Şunu da bilmiş ol ki; bütün tedbîr, azık ve ihtiyatın sıkışacağı zaman, şu kısa ömürdür. Onu da yârın olur, öbür gün olur diye diye gafletle geçirirsen, beklemediğin bir anda yakalanırsın da, o zaman hasret ve nedâmetten kurtulamazsın. Şâyet bu anlattıklarımız, sû-i hâtime için seni korkutmakta kâfi gelmez de korkunun azlığı sebebiyle hâlâ sana anlattığım bu şekilde davranamıyorsan, senin kalbinin kasvetini kaldırabilmek ümîdiyle son nefesten korkanların bâzı hallerini sana açıklayayım.

Elbette peygamberler, velîler ve âlimlerin akıl, ilim ve amelleri ile Allah katındaki mevkîleri, senden daha az olmadığını kabul edersin. Gözünün ışığının kısalığı ve basîret gözünün körlüğü ile onların hallerini, neden fazla korkup uzun müddet mahzun olup ağladıklarını düşün. Hattâ bâzıları şaşırdı, bâzıları bayıldı ve bâzıları da ölü olarak yerlere serildi. Artık bunlar da kalbine tesîr etmezse, o zaman bunda şaşılacak bir şey yok. Çünkü câhillerin kalbi taş gibi ve belki taştan da daha katıdır. Zîra taşların öylesi var ki içinden nehirler kaynıyor, öylesi var ki çatlıyor da bağrından sular fışkırıyor ve öylesi var ki, Allah korkusundan yerlerde yuvarlanıyor. Sizin yaptığınızdan Allah gâfil değildir.

بيان أحوال الأنبياء والملائكة عليهم الصلاة والسلام في الخوف

روَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : أنَّ رسولَ الله صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كانَ إذا تغيَّرَ الهواءُ ، وهبَّتْ ريحٌ عاصفةٌ .. يتغيَّرُ وجهُهُ ، ويقومُ ويتردَّدُ في الحجرةِ ، ويدخلُ ويخرجُ ، كلُّ ذلكَ خوفاً مِنْ عذابِ اللهِ عزَّ وجلَّ(١) .

وقرأ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ آيةً في (سورةِ الحاقَّةِ) فصعقَ(٢) .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَخَرَّ مُوسَىٰ صَعِقًا ﴾ .

ورأىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ صورةَ جبريلَ عليهِ السلامُ بالأبطحِ فصعقَ(٣) .

ورُوِيَ أنَّهُ عليهِ الصلاةُ والسلامُ كانَ إذا دخلَ في الصلاةِ يُسمعُ لصدرِهِ أزيزٌ كأزيزِ المرْجَلِ(٤) .

---

(١) رواه البخاري (٤٨٢٩) ، ومسلم (٨٩٩) ، وفيه قوله لأم المؤمنين عائشة رضي الله عنها : « ما يُؤمِنِّي أن يكون فيه عذاب ؟! عذب قوم بالريح ، وقد رأىٰ قوم العذاب فقالوا : ﴿ هَٰذَا عَارِضٌ مُّمْطِرُنَا ﴾ » .

(٢) كذا في « القوت » (١/ ٢٣٨) ، قال : (وروىٰ حمزة عن حمران بن أعين . . .) وذكره ، وتقدم أنه صلى الله عليه وسلم قرأ أو قُرِىء عنده : ﴿ إِنَّ لَدَيْنَآ أَنكَالًا وَجَحِيمًا ۝ وَطَعَامًا ذَا غُصَّةٍ وَعَذَابًا أَلِيمًا ﴾ فصعق ، وأنها رواها ابن عدي في « الكامل » (٢/ ٤٣٦) ، وهناد في « الزهد » (٢٦٧) .

(٣) رواه أحمد في « المسند » (١/ ٣٢٢) ، والبزار في « مسنده » (٤٧١٨) ، والطبراني في « الكبير » (١١/ ٥٧) .

(٤) رواه أبو داوود (٩٠٤) ، والنسائي (٣/ ١٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما جاءَني جبريلُ قطُّ إلا وهوَ يُرعَدُ فرقاً مِنَ الجبَّارِ »⁽¹⁾ .

وقيلَ : لما ظهرَ علىٰ إبليسَ ما ظهرَ . . طفقَ جبريلُ وميكائيلُ عليهما السلامُ يبكيانِ ، فأوحى اللهُ إليهما : ما لكما تبكيانِ كلَّ هٰذا البكاءِ ؟ فقالا : يا ربُّ ؛ ما نأمنُ مكرَكَ ، فقالَ اللهُ تعالىٰ : هٰكذا كونا ، لا تأمنا مكري⁽²⁾ .

وعنْ محمدِ بنِ المنكدرِ قالَ : (لمَّا خُلقَتِ النارُ . . طارَتْ أفئدةُ الملائكةِ مِنْ أماكنِها ، فلمَّا خُلقَ بنو آدمَ . . عادَتْ)⁽³⁾ .

وعنْ أنسٍ أنَّهُ عليهِ الصلاةُ والسلامُ سألَ جبريلَ : « ما لي لا أرىٰ ميكائيلَ

---

(1) عند الديلمي في « مسند الفردوس » (٨٣٥٧) من حديث أبي ذر : « والذي بعثني بالحق ؛ ما أتاني جبريل قط إلا رأيت بين عينيه مصوراً ، فقلت : يا جبريل ؛ ما لي أراك تأتيني وبين عينيك مصوراً ؟ قال : والذي بعثك بالحق وجعلني أميناً فيما بينه وبينك ؛ ما ضحكت منذ خلقت جهنم » ، وروىٰ أبو الشيخ في « العظمة » (٣٦٣) عن ابن عباس رضي الله عنهما قال : إن جبريل يوم القيامة لقائم بين يدي الجبار تبارك وتعالىٰ تُرعَدُ فرائصه فرقاً من عذاب الله تعالىٰ ، يقول : سبحانك لا إلـٰه إلا أنت ، ما عبدناك حق عبادتك ، وروى البيهقي في « الشعب » (٨٨٧) عن أبي عمران الجوني قال : بلغني أن جبريل عليه السلام جاء إلى النبي صلى الله عليه وسلم وهو يبكي ، فقال : « ما يبكيك ؟ » ، قال : ما جفت لي عين منذ خلق الله جهنم ؛ مخافة أن أعصيه فيلقيني فيها .

(2) كذا في « الرسالة القشيرية » (ص٢٤٠) ، ورواه أبو الشيخ في « العظمة » (٣٨٣) وليس فيه ذكر إبليس .

(3) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٤/ ٥) من كلام طاووس بن كيسان .

يضحكُ ؟ » فقالَ جبريلُ : ما ضحكَ ميكائيلُ منذُ خُلقَتِ النارُ[1] .

ويُقالُ : إنَّ للهِ تعالىٰ ملائكةً لمْ يضحكْ أحدٌ منهُمْ منذُ خُلقَتِ النارُ ؛ مخافةَ أنْ يغضبَ اللهُ عليهِمْ فيعذِّبَهُمْ بها[2] .

وقالَ ابنُ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُما : خرجتُ معَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ حتَّىٰ دخلَ بعضَ حيطانِ الأنصارِ ، فجعلَ يلتقطُ مِنَ التمرِ ويأكلُ ، قالَ : فقالَ : « يا بنَ عمرَ ؛ مالكَ لا تأكلُ ؟ » فقلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ لا أشتهيهِ ، فقالَ : « لكنِّي أشتهيهِ ، وهـٰذا صبحُ رابعةٍ مُذْ لمْ أذقْ طعاماً ولمْ أجِدْهُ ، ولوْ سألْتُ ربِّي . لأعطاني ملكَ كسرىٰ وقيصرَ ، فكيفَ بكَ - يا بنَ عمرَ - إذا بقيتَ في قومٍ يخبؤونَ رزقَ سنتِهِمْ ، ويضعفُ اليقينُ في قلوبِهِمْ ؟ » قالَ : فواللهِ ؛ ما برحنا ولا قمنا حتَّىٰ نزلَتْ : ﴿ وَكَأَيِّن مِّن دَآبَّةٍ لَّا تَحْمِلُ رِزْقَهَا ٱللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ وَهُوَ ٱلسَّمِيعُ ٱلْعَلِيمُ ﴾ ، قالَ : فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ لمْ يأمرْكُمْ بكنزِ المالِ ، ولا باتباعِ الشهواتِ ، مَنْ كنزَ دنانيرَ يريدُ بها حياةً فانيةً . . فإنَّ الحياةَ بيدِ اللهِ ، ألا وإنِّي لا أكنزُ ديناراً ولا درهماً ، ولا أخبأُ رزقاً لغدٍ »[3] .

---

[1] رواه أحمد في « المسند » (٣/٢٢٤) ، ورواه كذلك في حق إسرافيل عليه السلام البيهقي في « الشعب » (٨٨٥) .

[2] فقد روى البيهقي في « الشعب » (٨٨٦) مرفوعاً : « إن لله عز وجل ملائكة تُرعَد فرائصهم من مخافته ، ما منهم ملك يقطر من عينيه دمعة إلا وقعت ملكاً قائماً يسبح » .

[3] رواه أبو الشيخ في « أخلاق النبي » (٨٣١) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤/١٢٧) .

وقالَ أبو الدرداءِ : (كانَ يُسمعُ أزيزُ قلبِ إبراهيمَ خليلِ الرحمـٰنِ عليهِ السلامُ إذا قامَ في الصلاةِ مِنْ مسيرةِ ميلٍ ؛ خوفاً مِنْ ربِّه)⁽¹⁾ .

وقالَ مجاهدٌ : بكىٰ داوودُ عليهِ السلامُ أربعينَ يوماً ساجداً لا يرفعُ رأسَهُ ، حتَّىٰ نبتَ المرعىٰ مِنْ دموعِهِ ، وحتَّىٰ غطَّىٰ رأسَهُ ، فنُودِيَ : يا داوودُ ؛ أجائعٌ أنتَ فتُطعمُ ، أمْ ظمآنُ فتُسقىٰ ، أمْ عارٍ فتُكسى ؟ فنَحَبَ نحبةً هاجَ العودُ فاحترقَ مِنْ حرِّ جوفِهِ ، ثمَّ أنزلَ اللهُ تعالىٰ عليهِ التوبةَ والمغفرةَ ، فقالَ : يا ربِّ ، اجعلْ خطيئتي في كفِّي ، فصارَتْ خطيئتُهُ في كفِّهِ مكتوبةً ، فكانَ لا يبسطُ كفَّهُ لطعامٍ ولا لشرابٍ ولا لغيرِهِ إلا رآها فأبكتهُ ، قالَ : وكانَ يُؤتىٰ بالقدحِ ثلثاهُ ماءٌ ، فإذا تناولَهُ . . أبصرَ خطيئتَهُ ، فما يضعُهُ علىٰ شفتِهِ حتَّىٰ يفيضَ القدحُ مِنْ دموعِهِ⁽²⁾ .

ويُروىٰ عنهُ عليهِ الصلاةُ والسلامُ أنَّهُ ما رفعَ رأسَهُ إلى السماءِ حتَّىٰ ماتَ ، حياءً مِنَ اللهِ تعالىٰ⁽³⁾ .

وكانَ يقولُ في مناجاتِهِ : (إلـٰهي ؛ إذا ذكرتُ خطيئتي . . ضاقَتْ عليَّ الأرضُ برُحْبِها ، وإذا ذكرتُ رحمتَكَ . . ارتدَّتْ إليَّ روحي ، سبحانَكَ

---

(1) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٦/ ٢١٨) بنحوه .

(2) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٤٧٤) ، وهاج : يبس ، قال تعالىٰ : ﴿ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرَىٰهُ مُصْفَرًّا﴾ .

(3) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٤٧٥) .

إلـٰهي ، أتيتُ أطباءَ عبادِكَ ليداووا خطيئتي ، فكلُّهُمْ عليكَ يدلُّني ، فبؤساً للقانطينَ مِنْ رحمتِكَ)(١) .

وقالَ الفضيلُ : بلغَني أنَّ داوودَ عليهِ السلامُ ذكرَ ذنبَهُ ذاتَ يومٍ ، فوثبَ صارخاً واضعاً يدَهُ علىٰ رأسِهِ حتَّىٰ لحقَ بالجبالِ ، فاجتمعَتْ إليهِ السباعُ ، فقالَ : ارجعوا لا أريدُكُمْ ، إنَّما أريدُ كلَّ بكَّاءٍ علىٰ خطيئتِهِ ، فلا يستقبلُني إلا بالبكاءِ ، ومَنْ لمْ يكنْ ذا خطيئةٍ . . فما يصنعُ بداوودَ الخطَّاءِ(٢) .

وكانَ يُعاتبُ في كثرةِ البكاءِ فيقولُ : (دعوني أبكي قبلَ خروجِ يومِ البكاءِ ، قبلَ تخريقِ العظامِ واشتعالِ الحشا ، وقبلَ أنْ يُؤمرَ بي ملائكةٌ غلاظٌ شدادٌ لا يعصونَ اللهَ ما أمرَهُمْ ويفعلونَ ما يُؤمرونَ)(٣) .

وقالَ عبدُ العزيزِ بنُ عميرٍ : لمَّا أصابَ داوودُ الخطيئةَ . . نقصَ صوتُهُ ، فقالَ : (إلـٰهي ؛ بُحَّ صوتي في صفاءِ أصواتِ الصدِّيقينَ)(٤) .

ورُوِيَ أنَّهُ عليهِ السلامُ لمَّا طالَ بكاؤُهُ ولمْ ينفعْهُ ذلكَ ، فضاقَ ذرعُهُ ، واشتدَّ غمُّهُ . . قالَ : يا ربِّ ؛ أما ترحمُ بكائي ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : يا داوودُ ؛ نسيتَ ذنبَكَ وذكرتَ بكاءَكَ ؟! فقالَ : إلـٰهي وسيِّدي ؛ كيفَ أنسىٰ ذنبي وكنتُ إذا تلوتُ الزبورَ . . كفَّ الماءُ الجاري عنْ جريِهِ ، وسكنَ

---

(١) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٥٢) عن عثمان ابن عاتكة يحكيه .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في كتاب « الخائفين » . « إتحاف » (٩/٢٤٧) .

(٣) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٤٨٣) ، وفيه : (اللحىٰ) بدل (الحشا) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الرقة والبكاء » (٣٩٤) .

هبوبُ الريحِ ، وأظلَّني الطيرُ علىٰ رأسِي ، وأنسَتِ الوحوشُ إلىٰ محرابي ؟ إلـٰهي وسيِّدي ؛ فما هـٰذهِ الوحشةُ التي بيني وبينَكَ ؟ فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : يا داوودُ ؛ ذاكَ أنسُ الطاعةِ ، وهـٰذهِ وحشةُ المعصيةِ ، يا داوودُ ؛ آدمُ خلقٌ مِنْ خلقي ، خلقتُهُ بيدي ، ونفختُ فيهِ مِنْ روحي ، وأسجدتُ لهُ ملائكتي ، وألبستُهُ ثوبَ كرامتي ، وتوجتُهُ بتاجِ وقاري ، وشكا إليَّ الوحدةَ ، فزوجتُهُ حوَّاءَ أَمَتي ، وأسكنتُهُ جنَّتي ، عصاني ، فطردتُهُ عَنْ جواري عرياناً ذليلاً ، يا داوودُ ؛ اسمعْ منِّي والحقَّ أقولُ : أطعتَنا فأطعناكَ ، وسألتَنا فأعطيناكَ ، وعصيتَنا فأمهلناكَ ، وإنْ عدتَ إلينا علىٰ ما كانَ منكَ . . قبلناكَ⁽¹⁾ .

وقالَ يحيىٰ بنُ أبي كثيرٍ : بلغَنا أنَّ داوودَ عليهِ السلامُ كانَ إذا أرادَ أنْ ينوحَ . . مكثَ قبلَ ذلكَ سبعاً لا يأكلُ الطعامَ ، ولا يشربُ الشرابَ ، ولا يقربُ النساءَ ، فإذا كانَ قبلَ ذلكَ بيومٍ . . أُخرجَ لهُ منبرٌ إلى البريَّةِ ، فيأمرُ سليمانَ عليهِ السلامُ أنْ يناديَ بصوتٍ يستقرىءُ البلادَ وما حولَها مِنَ الغياضِ والآكامِ والجبالِ والبراري والصوامعِ والبِيَعِ ، فينادي فيها : ألا مَنْ أرادَ أنْ يسمعَ نوحَ داوودَ علىٰ نفسِهِ . . فليأتِ ، قالَ : فتأتي الوحوشُ مِنَ البراري والآكامِ ، وتأتي السباعُ مِنَ الغياضِ ، وتأتي الهوامُّ مِنَ الجبالِ ، وتأتي الطيرُ مِنَ الأوكارِ ، وتأتي العذارَىٰ مِنْ خدورِهِنَّ ، وتجتمعُ الناسُ لذلكَ اليومِ ، ويأتي داوودُ حتَّىٰ يرقىٰ على المنبرِ ، ويحيطُ بهِ بنو إسرائيلَ ،

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في كتاب « الخائفين » . « إتحاف » (٩/ ٢٤٧) .

وكلُّ صنفٍ علىٰ حدتِهِ محيطونَ بهِ ، وسليمانُ عليهِ السلامُ قائمٌ علىٰ رأسِهِ ، فيأخذُ في الثناءِ علىٰ ربِّهِ ، فيضجُّونَ بالبكاءِ والصراخِ ، ثمَّ يأخذُ في ذكرِ الجنَّةِ والنارِ ، فتموتُ الهوامُّ وطائفةٌ مِنَ الوحوشِ والسباعِ والناسِ ، ثمَّ يأخذُ في أهوالِ القيامةِ ، وفي النياحةِ علىٰ نفسِهِ ، فيموتُ مِنْ كلِّ نوعٍ طائفةٌ ، فإذا رأىٰ سليمانُ كثرةَ الموتىٰ.. قالَ : يا أبتاهُ ؛ قدْ مزَّقتَ المستمعينَ كلَّ ممزَّقٍ ، وماتَتْ طوائفُ مِنْ بني إسرائيلَ ومِنَ الوحوشِ والهوامِّ ، فيأخذُ في الدعاءِ ، فبينا هوَ كذلكَ.. إذْ ناداهُ بعضُ عبَّادِ بني إسرائيلَ : يا داوودُ ؛ عجلْتَ بطلبِ الجزاءِ علىٰ ربِّكَ ، قالَ : فيخرُّ داوودُ مغشيّاً عليهِ ، فإذا نظرَ سليمانُ إلىٰ ما أصابَهُ.. أتىٰ بسريرٍ فحملَهُ عليهِ ، ثمَّ أمرَ منادياً ينادي : ألا مَنْ كانَ لهُ معَ داوودَ حميمٌ أوْ قريبٌ.. فليأتِ بسريرٍ فليحملْهُ ، فإنَّ الذينَ كانوا معَهُ قدْ قتلَهُمْ ذكرُ الجنَّةِ والنارِ ، فكانَتِ المرأةُ تأتي بالسريرِ وتحملُ قريبَها وتقولُ : يا مَنْ قتلَهُ ذكرُ النارِ ، يا مَنْ قتلَهُ خوفُ اللهِ ، ثمَّ إذا أفاقَ داوودُ.. قامَ ووضعَ يدَهُ علىٰ رأسِهِ ، ودخلَ بيتَ عبادتِهِ ، وأغلقَ بابَهُ ، ويقولُ : يا إلـٰهَ داوودَ ؛ أغضبانُ أنتَ علىٰ داوودَ ؟ ولا يزالُ يناجي ربَّهُ ، فيأتي سليمانُ ويقعدُ على البابِ ، ويستأذنُ ، ثمَّ يدخلُ ومعَهُ قرصٌ مِنْ شعيرٍ ، فيقولُ : يا أبتاهُ ؛ تقوَّ بهـٰذا علىٰ ما تريدُ ، فيأكلُ مِنْ ذلكَ القرصِ ما شاءَ اللهُ ، ثمَّ يخرجُ إلىٰ بني إسرائيلَ فيكونُ بينَهُمْ (١) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في كتاب « الخائفين » . « إتحاف » (٩/ ٢٤٨) ، ورواه السراج القاري في « مصارع العشاق » (١/ ٢٧٢) .

وقالَ يزيدُ الرقاشيُّ : خرجَ داوودُ ذاتَ يومٍ بالناسِ يعظُهُمْ ويخوِّفُهُمْ ، فخرجَ في أربعينَ ألفاً ، فماتَ منهُمْ ثلاثونَ ألفاً ، وما رجعَ إلا في عشرةِ آلافٍ ، قالَ : وكانَ لهُ جاريتانِ اتخذَهُما ، حتَّىٰ إذا جاءَهُ الخوفُ ، وسقطَ فاضطربَ . . قعدتا علىٰ صدرِهِ وعلىٰ رجليهِ مخافةَ أنْ تتفرَّقَ أعضاؤُهُ ومفاصلُهُ فيموتَ⁽¹⁾ .

وقالَ ابنُ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُما : دخلَ يحيىٰ بنُ زكريا عليهما السلامُ بيتَ المقدسِ وهوَ ابنُ ثمانِ حججٍ ، فنظرَ إلىٰ عبَّادِهِمْ قدْ لبسوا مدارعَ الشعرِ والصوفِ ، ونظرَ إلىٰ مجتهديهِمْ قدْ خرقوا التراقيَ وسلكوا فيها السلاسلَ ، وشدُّوا أنفسَهُمْ إلىٰ أطرافِ بيتِ المقدسِ ، فهالَهُ ذلكَ ، فرجعَ إلىٰ أبويهِ ، فمرَّ بصبيانٍ يلعبونَ ، فقالوا لهُ : يا يحيىٰ ؛ هلمَّ بنا لنلعبَ ، فقالَ : إنِّي لمْ أُخلقْ للَّعبِ ، قالَ : فأتىٰ أبويهِ ، فسألَهُما أنْ يدرِّعاهُ الشعرَ ، ففعلا ، فرجعَ إلىٰ بيتِ المقدسِ ، وكانَ يخدمُهُ نهاراً ، ويصبحُ فيهِ ليلاً⁽²⁾ ، حتَّىٰ أتَتْ عليهِ خمسَ عشرةَ سنةً ، فخرجَ ولزمَ أطوادَ الأرضِ وغيرانَ الشعابِ ، فخرجَ أبواهُ في طلبِهِ ، فأدركاهُ علىٰ بحيرةِ الأردنِّ وقدْ أنقعَ رجليهِ في الماءِ وقدْ كادَ

---

(1) وروى ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٣٩٩) عن ثابت البناني قال : (كان داوود نبي الله عليه السلام إذا ذكر عقاب الله . . تخلعت أوصاله ، لا يشدها إلا الأسر ، فإذا ذكر رحمة الله . . تراجعت) ، والأسر : العصب والشد ، والمراد هنا : الأعصاب والعروق لشبهها بالحبل .

(2) أي : يسرج السرج . « إتحاف » (٩/٢٤٨) .

العطشُ يذبحُهُ وهوَ يقولُ : وعزَّتِكَ وجلالِكَ ؛ لا أذوقُ باردَ الشرابِ حتَّىٰ أعلمَ أينَ مكاني منكَ ، فسألَهُ أبواهُ أنْ يفطرَ علىٰ قرْصٍ كانَ معهما مِنْ شعيرٍ ، ويشربَ مِنْ ذلكَ الماءِ ، ففعلَ وكفَّرَ عنْ يمينِهِ ، فمُدِحَ بالبرِّ ، فردَّهُ أبواهُ إلىٰ بيتِ المقدسِ ، فكانَ إذا قامَ يصلِّي . . بكىٰ حتَّىٰ يبكيَ معَهُ الشجرُ والمدرُ ، ويبكيَ زكريا عليهِ السلامُ لبكائِهِ ، حتَّىٰ يُغمىٰ عليهِ ، فلمْ يزلْ يبكي حتَّىٰ أحرقَتْ دموعُهُ لحمَ خدَّيهِ ، وبدَتْ أضراسُهُ للناظرينَ ، فقالَتْ لهُ أمُّهُ : يا بنيَّ ؛ لوْ أذنتَ لي أنْ أتخذَ لكَ شيئاً تواري بهِ أضراسَكَ عنِ الناظرينَ ، فأذنَ لها ، فعمدَتْ إلىٰ قطعتي لبودٍ فألصقَتْهُما علىٰ خدَّيهِ ، فكانَ إذا قامَ يصلِّي . . بكىٰ ، فإذا استنقعَتْ دموعُهُ في القطعتينِ . . أتتْ إليهِ أمُّهُ فعصرتهُما ، فإذا رأىٰ دموعَهُ تسيلُ علىٰ ذراعي أمِّهِ . . قالَ : اللهمَّ ؛ هـٰذهِ دموعي ، وهـٰذهِ أمِّي ، وأنا عبدُكَ ، وأنتُ أرحمُ الراحمينَ ، فقالَ لهُ زكريا يوماً : يا بنيَّ ؛ إنَّما سألتُ ربِّي أنْ يهبَكَ لي لتقرَّ عيناي بكَ ، فقالَ يحيىٰ : يا أبتِ ؛ إنَّ جبريلَ أخبرَني أنَّ بينَ الجنَّةِ والنارِ مفازةً لا يقطعُها إلا كلُّ بكَّاءٍ ، فقالَ زكريا عليهِ السلامُ : فابكِ يا بنيَّ⁽¹⁾ .

وقالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (معاشرَ الحواريينَ ؛ خشيةُ اللهِ وحبُّ الفردوسِ يورثانِ الصبرَ على المشقَّةِ ، ويباعدانِ مِنَ الدنيا ، وبحقٍّ أقولُ

---

(١) رواه ابن قتيبة في « عيون الأخبار » (٢/ ٢٩٤) إلىٰ قوله : (وأنت أرحم الراحمين) عن عبد الله بن عمرو بن العاص ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (١٩/ ٥٣) عن يزيد بن أبي منصور .

لكُمْ : إنَّ أكلَ الشعيرِ والنومَ على المزابلِ معَ الكلابِ في طلبِ الفردوسِ قليلٌ)⁽¹⁾ .

وقيلَ : كانَ الخليلُ عليهِ السلامُ إذا ذكرَ خطيئتَهُ . . يُغشىٰ عليهِ ، ويُسمعُ اضطرابُ قلبِهِ ميلاً في ميلٍ ، فيأتيهِ جبريلُ فيقولُ لهُ : الجبَّارُ يقرئُكَ السلامَ ويقولُ : هلْ رأيتَ خليلاً يخافُ خليلَهُ ؟ فيقولُ : يا جبريلُ ؛ إنِّي إذا ذكرتُ خطيئَتي . . نسيتُ خلَّتي⁽²⁾ .

فهٰذهِ أحوالُ الأنبياءِ عليهِمُ السلامُ ، فدونَكَ والتأمُّلَ فيها ؛ فإنَّهُمْ أعرفُ خلقِ اللهِ باللهِ تعالىٰ وبصفاتِهِ صلواتُ اللهِ عليهِمْ أجمعينَ ، وعلىٰ كلِّ عبادِ اللهِ المقربينَ ، وحسبُنا اللهُ ونعمَ الوكيلُ .

* * *

---

(1) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/٣٦٩) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٧/٤٢٢) .

(2) رواه ابن أبي الدنيا في كتاب « الخائفين » . « إتحاف » (٩/٢٤٩) .

KORKU HUSUSUNDA PEYGAMBER VE MELEKLERİN HALLERİ

Hz. Âişe'nin rivayetinde; hava değişip rüzgârlar esmeye başladığı vakit, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in benzi değişir, evin içinde sağa sola gezinir ve içeri dışarı girip çıkardı. Bütün bu tutum ve davranışları Allah'ın azâbından korktuğu için idi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bir defa Vâkıa sûresinden bir âyet okudu ve bayıldı. Allahu Teâlâ da:

وَخَرَّ مُوسٰى صَعِقًا

"Musâ baygın yere düştü." (A'râf sûresi, 7/143) buyurmakla, Mûsâ aleyhisselâmın bayıldığını haber vermiştir. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de Cebrâil'i Ebtah'da görünce bayılmıştır. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) namaza başladığı vakit göğsünden kazan kaynaması gibi ses duyulurdu.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا جَاءَنِي جِبْرِيلُ قَطُّ إِلَّا وَهُوَ يَرْعَدُ فَرَقًا مِنَ الْجَبَّارِ

"Cebrâil bana her ne zaman geldi ise Allah korkusundan vücudu titrerdi."[71] buyurmuştur.

Denildi ki; İblîs'in başına gelen felâketi gören Cebrâil ve Mîkâil ağlamaya başladılar. Allahu Teâlâ:

– "Niçin ağlıyorsunuz?" buyurunca onlar:

---

[71] Kıyamette Cebrail'in böyle olacağına dair bir rivâyet vardır.

– “Yâ Rab, senin mekrinden emîn değiliz de ondan ağlıyoruz.” dediler. Bunun üzerine Allahu Teâlâ:

– “İşte böyle olun, hiç bir vakit benim mekrimden emîn olmayın.” buyurdu.

Muhammed b. Münkedir diyor ki: “Allahu Teâlâ cehennemi yarattığı vakit meleklerin ödü koptu. İnsanları yaratınca melekler rahatladılar.”

Enes’in rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Cebrâil’e:

مَا لِي لَا أَرٰى مِيكَائِيلَ يَضْحَكُ

– *“Ey Cebrâil, ne oluyor, Mîkâil’i hiç güler görmüyorum.”* diye sordu. Cebrâil aleyhisselâm:

– *“Evet, cehennem yaratılalıberi Mîkâil gülmemiştir.”* dedi.

Denildi ki: Allahu Teâlâ’nın öyle melekleri vardır ki, cehennem yaratılalı, Allah bizi orada azap eder korkusundan, gülmemişlerdir.

Abdullah b. Ömer anlatıyor: “Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ile ensarın hurma bahçelerine girmiştik. Resûl-i Ekrem (s.a.v.), yere dökülen hurmalardan alıp yiyordu. Bana:

يَا ابْنَ عُمَرَ مَا لَكَ لَا تَأْكُلُ

– *“Ne oluyor sana ey İbn Ömer, niye yemiyorsun?”* diye sordu. Ben de:

– “İsteğim yok, ya Resûlâllah.” dedim, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لٰكِنِّي اَشْتَهِيهِ وَهٰذَا صُبْحُ رَابِعَةٍ لَمْ أَذُقْ طَعَامًا وَلَمْ أَجِدْهُ

وَلَوْ سَأَلْتُ رَبِّي لَأَعْطَانِي مُلْكَ قَيْصَرَ وَكِسْرٰى فَكَيْفَ بِكَ
يَا ابْنَ عُمَرَ إِذَا بَقِيتَ فِي قَوْمٍ يُخْبِئُونَ رِزْقَ سَنَتِهِمْ وَيَضْعَفُ
الْيَقِينُ فِي قُلُوبِهِمْ

– *"Fakat ben arzu ediyorum. Çünkü bugün dördüncü sabahtır ki, yiyecek bir şey tatmış ve bulmuş değilim. Eğer Rabbimden istesem, Kayser ve Kisrâ'nın mülk ve saltanatı gibi bana da verirdi. Ey Ömer'in oğlu, gönüllerde îman kuvvetinin zayıfladığı* (ve bu sebeple) *bir yıllık nafaka yığdıkları zamanki insanların arasında kaldığın vakit ne yapacaksın?"* buyurdu.

İbn Ömer devamla diyor ki, yerimizde iken kısa bir müddet geçmeden:

وَكَأَيِّنْ مِنْ دَابَّةٍ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللّٰهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ وَهُوَ
السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

"Nice canlı mahlûk vardır ki, rızkını kendisi taşımıyor. Onu da, sizi de Allah rızıklandırıyor. O, hakkıyla işiten, kemâliyle bilendir." (Ankebût sûresi, 29/60) âyeti nâzil oldu. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ اللّٰهَ لَمْ يَأْمُرْكُمْ بِكَنْزِ الْمَالِ وَلَا بِاتِّبَاعِ الشَّهَوَاتِ مَنْ كَنَزَ
دَنَانِيرَ يُرِيدُ بِهَا حَيَاةً فَانِيَةً فَإِنَّ الْحَيَاةَ بِيَدِ اللّٰهِ أَلَا وَإِنِّي لَا أَكْنِزُ
دِينَارًا وَلَا دِرْهَمًا وَلَا أَخْبَأُ رِزْقًا لِغَدٍ

"Allahu Teâlâ size, şehvetinize uymak ve mal yığmakla emretmemiştir. Fâni olan şu hayat için altın yığanlar (bilsinler ki) *hayat,*

Allahu Teâlâ'nın elindedir. İyi biliniz ki ben ne altın, ne de gümüş yığarım, hattâ yarın için nafaka bile saklamam."[72] buyurmuştur.

Ebû'-Derdâ (r.a.) diyor: "İbrâhim aleyhisselâm namaza durduğu vakit, kalbinin cızırtısı bir mil mesafeden duyulurdu."

Mücâhid diyor ki: "Dâvud aleyhisselâm başını secdeden kaldırmamak üzere kırk gün ağladı. Başı su içinde kaldı ve gözyaşlarından yeşillikler bitti. Bunun üzerine:

"Ey Dâvud, acıktın da yemek mi istiyorsun, yoksa susadın da su mu istiyorsun? Yoksa çıplak kaldın da elbise mi istiyorsun?" diye bir ses geldi. Bunun üzerine Dâvud aleyhisselâm âh çekti, onun korku ateşinden yakındaki ağaç kurudu. Sonra Allahu Teâlâ tövbesini kabul edip kendisini mağfiret etti. Dâvud aleyhisselâm:

"Yâ Rab, hatâlarımı elime, avucuma yaz." dedi ve hatâları eline yazıldı. Elini, yemek içmek veya her hangi bir iş için kaldırsa, orada hatâlarını görür ve ağlardı. Su içmek için üçte ikisi dolu su bardağı kendisine takdîm edilirdi. Bardağı dudaklarına kaldırdığı vakit, oradan hatâlarını görür görmez hüngür hüngür ağlamaya başlar ve gözlerinden boşalan yaşlar hemen bardağı doldururdu.

Hattâ rivâyete göre, hatâsından utanarak ölünceye kadar başını gökyüzüne kaldırmamış ve münâcâtında: "İlâhî, hatâlarımı hatırladıkça, bu geniş dünya bana dar gelir. Senin rahmetini andığımda rûhum sana yönelir. Allahım, seni noksan sıfatlardan tenzîh ederim. Senin rahmetinden ümîdini kesenlere yazıklar olsun." demiştir.

Fudayl anlatıyor: "Dâvud aleyhisselâm yine bir gün günâhlarını hatırlayarak şaşkına dönmüştü. Elini başına koyarak dağlara çıktı. Bütün yırtıcı hayvanlar etrafını aldılar. Dâvud aleyhisselâm: "Siz başımdan defolun, ben sizi ne yapayım? Bana, günâhları için ağlayan arkadaş lâzım ki, o da beni ağlamakla karşılasın. Günâhkâr olmayanları, günâhkâr Dâvud ne yapsın?" demiştir, Hattâ haddinden fazla ağladığı için kınanmıştır. Fakat kendisi: "Bırakın da ağlama günü geçmeden, et kemikten ayrılmadan, azap melekleri beni yakalamadan önce ağlayayım." demiştir.

---

[72] İbn Merdeveyh **"Tefsir"**inde ve Beyhakî **"Zühd"**ünde rivâyet ettiler.

Abdülâziz'in oğlu Ömer'in oğlu Abdülâziz diyor ki: "Dâvud aleyhisselâm'ın hatâsından sonra sesi kısıldı. Dâvud;

- *"İlâhî, sıddîkların gür sesleri yanında benim sesim kısıldı."* dedi. Yine rivâyete göre Dâvud aleyhisselâm, uzun ağlamasının kendisine bir fayda sağlamadığını görünce, göğsü daraldı ve üzüntüsü daha da artarak:

- *"İlâhî, benim bu ağlayışıma merhamet etmeyecek misin?"* dedi. Bunun üzerine Allahu Teâlâ:

- *"Ey Dâvud, günâhını unuttun da ağladığını mı hatırlıyorsun?"* buyurdu. Dâvud aleyhisselâm:

- *"İlâhî, günâhımı nasıl unuturum? Hâlbuki ben Zebûr'u okuduğum vakit akan sular durur, rüzgâr kesilir, kuşlar beni gölgeler, vahşî hayvanlar benimle ünsiyet ederken seninle aramızdaki bu ayrılık neden?"* dedi. Allahu Teâlâ:

- *"Yâ Dâvud! O, tâat ünsiyeti, bu ise isyan vahşetidir. Ey Dâvud, Âdem. benim bir yaratığımdır. Onu, kendi kudretimle yarattım. Kendimce mâlûm olan rûhtan ona üfledim. Melekleri kendisine secde ettirdim. Kerâmet hil'atini kendisine giydirdim. Vakar tâcını başına* *örttüm. Yalnızlıktan bana şikâyet etti. Onu Havvâ ile evlendirdim. Cennetime koydum. Bana isyân etti. Çıplak ve zelîl olarak onu civarımdan uzaklaştırdım. Ey Dâvud, beni iyi dinle. Ben, ancak gerçeği söylerim. Bize itâat ettin. Bizden istedin, biz de sana verdik. Bize isyân ettin biz de sana mühlet verdik. Olup bitenlerden vazgeçip bize yönelirsen, yine seni kabul ederiz."* buyurdu.

Yahyâ b. Kesîr anlatıyor: "Dâvud aleyhisselâm ağlayacağı vakit, bir hafta yemez içmez ve zevcelerine yaklaşmazdı. Sonra kırda bir kürsü kurdurur ve oğlu Süleyman aleyhisselâma dellâl olarak, bütün ormanlar, tepeler, dağlar, kırlar ve kiliselere doğru bağırmasını emrederdi. Dâvud'un kendisi için ağlayacağını söyletirdi. Süleyman aleyhisselâmın dâveti üzerine kırlarda, dağlarda ve ormanlardaki bütün vahşî hayvanlar, yuvalarındaki kuşlar ve bütün insanlar toplanırdı. Bunun üzerine Dâvud aleyhisselâm da kürsüsüne çıkar, İsrailoğulları etrafını aldıkları gibi, her cins mahlûk da kendi aralarında ve Dâvud'un etrafında toplanırlardı. Süleyman aleyhisselâm da başı ucunda durur. Dâvud aleyhisselâm Allah'a hamd ile ve O'nu övmekle söze başlar. Herkes feryâd u figan ederek ağlamaya başlardı. Sonra cennet ve cehennemi anlatmaya koyulurdu. Bunu anlatırken haşere, vahşî hayvan ve insanlardan ölenler olurdu. Sonra kıyâmetin dehşetini anlatır ve kendisi için ağlamaya başlardı. Bu sırada her nevîden ölenler olurdu. Ölüler çoğalınca, Süleyman aleyhisselâm babasına:

Dinleyenlerin yüreklerini parça parça ettin. İsrâiloğullarından, haşere ve vahşî hayvanlardan bile ölenler oldu, der. Bu sırada Dâvud aleyhisselâm kendisi için duâya başlardı. Benî İsrâil âbidlerinden bâzıları:

Ey Dâvud, Rabbinden ceza istemekle acele ettin, derlerdi.

Bunu duyan Dâvud aleyhisselâm bayılarak yere düşerdi. Süleyman aleyhisselâm durumu görünce bir sedye getirir, onu sedyeye koyar. Sonra dellâl çağırtır: "Kimin burada yakını ve akrabası varsa bir sedye ile onu alsın. Zîra Dâvud'un cehennemi anması, çoklarının ölümüne sebep oldu." derdi. Herkes sedyeyi getirir ve adamını alırdı. Adamını almak üzere bir kadın geldi ve "Ey cehennem ateşinden ve Allah korkusundan ölen eşim." diyerek adamını aldı. Sonra Dâvud aleyhisselâm ayılıp ayağa kalkınca, elini başına koyar, ibâdethanesine girerek kapanırdı. Burada: "Ey Dâvud'un ilâhı! Dâvud'a dargın mısın?" der ve affı için yalvarırdı. Süleyman aleyhisselâm, elinde bir parça arpa ekmeği olduğu halde kapıya gelir, izin alıp içeri girer ve: "Baba, şu ekmek ile kendini takviye et." derdi. Dâvud aleyhisselâm ekmeği yer ve sonra İsrâiloğulları arasına çıkardı."

Yezîd-i Rakkaşî'nin anlattığına göre; bir defa Dâvud aleyhisselâm kırk bin kişi ile sahraya çıkıp onlara vaaz ve nasîhatte bulundu. Yaptığı bu vaazın tesîrinden otuz bini öldü ve yalnız on bin kişi ile geri döndü. Yezîd devamla diyor ki: "Dâvud aleyhisselâmın yanında bulundurduğu iki câriyesi vardı. Allah korkusundan bayılıp düştüğü vakit, kendisine bir zarar gelmemesi için biri başı, diğeri de ayakları ucunda durur ve onu korurlardı.

Abdullah İbn Ömer'in anlattığına göre; Hz. Zekeriya'nın oğlu Yahya aleyhisselâm sekiz yaşında iken Beyt-i Makdis'e girdi. Orada bulunan hizmetçilere baktı. Bunlar dar kollu kıl ve yün elbiseler giyiyorlardı. Sonra onların mücâhidlerine baktı. Bunlar, boyun kemiklerini delerek oradan zincirleri geçirmek sûretiyle kendilerini Beyt-i Makdis'e bağlamışlardı. Daha önce böyle bir şey görmediği için hayretler içinde kaldı. Oradan anne babasının yanına döndü.

Yolda oynayan çocukları gördü. Çocuklar, gel oynayalım, dedilerse de. Yahya, ben oynamak için yaratılmadım, dedi. Anne ve babasının yanına giderek kendisine kıldan bir elbise yapmalarını istedi. Onlar da yaptılar. Elbiseyi giydi ve hemen Beyt-i Makdis'e döndü. Gündüzleri temizliği, geceleri de kandillerini yakmakla meşgul oluyordu. On beş yaşına kadar böyle yaptı. Sonra oradan çıkarak dağlarda ve vâdilerde dolaşmaya başladı. Anne ve babası bunu aramaya çıktılar ve nihâyet Beyt-i Makdis'e bir kaç mil mesafede bir yerde kendisini buldular.

O, ayaklarını suya sarkıtmış ve "Allah katındaki mevkîimi bilmeden su içmem." diye yemîn etmiş ve nerede ise susuzluktan helâk olacak duruma gelmişti. Babası, getirdiği ekmeği yemesini ve suyu içmesini kendisine söyleyince o, onlara itâat ederek yedi içti, yeminini bozdu ve keffâretini ödedi. Anne ve babasına itâat ettiği için de iyilikle övüldü. Anne ve babası kendisini tekrar Beyt-i Makdis'e getirdiler.

Namaz kılmaya başlayınca öyle ağlardı ki, ağaçlar da onunla ağlar, babası da ağlamasına dayanamayarak ağlar ve hattâ bayıldığı bile olurdu. Yahya aleyhisselâm o kadar ağlamıştır ki, gözyaşları yanaklarını yaktı ve dişleri meydana çıktı. Annesi: "Oğlum, müsaade et de dişlerini örteyim, görünmesinler." dedi. O da müsaade etti ve kadın, kuşun iki göğsünü alarak yanaklarına yapıştırdı. O, namaza başladığı vakit, yine yaşlar akar ve onları gevşetirdi. Kadın ise yine onları yapıştırırdı. Annesi onları yapıştırmakla meşgul iken, kendi gözyaşlarının annesinin eline damladığını gören Yahya: "Yâ Rab, bunlar gözyaşlarım, bu da annem ve ben de senin kulunum. Sen ise Erhamü'r-Râhimînsin" derdi.

Bir gün Zekeriya aleyhisselâm ona: "Oğlum, ben seni Rabbimden diledim. Seni bana bağışlamasını ve seninle huzura ermemi istedim. Yâni artık ağlamaktan vaz geç." demek istedi. Yahya babasına: "Baba, Cebrâil bana haber verdi ki, cennet ile cehennem arasında bir boşluk vardır. Burasını ancak gözyaşı akıtanlar geçebilir, ben de onun için ağlıyorum." deyince, Zekeriya aleyhisselâm da: "Oğlum, ağla." demiştir.

Îsâ aleyhisselâm havârîlerine: "Ey havârîlerim, Allah korkusu ve Firdevs sevgisi, zorluklara sabretmeyi gerektirir ve dünyadan uzaklaştırır. Size gerçeği söylüyorum. Firdevs cennetini elde edebilmek için yalnız arpa ekmeği ile yetinip çöplüklerde köpeklerle bir arada bulunmak yine azdır." demiştir.

Denildi ki; **İbrâhim aleyhisselâm** hatâlarını hatırladığı vakit bayılır ve kalbinin hışırtısı bir mil mesafeden duyulurdu. Bir gün Cebrâil aleyhisselâm kendisine gelerek: "Allahu Teâlâ'nın sana selâmı var ve buyurur ki; hiç dost, dostundan korkar mı?" İbrâhim aleyhisselâm: "Ben hatâlarımı hatırladığım vakit dostluğu unuturum." diye cevap vermiştir.

İşte peygamberlerin hâli. Kendine gel de bu hususta düşün. Onlar senden ziyade Allahu Teâlâ'yı ve sıfatını bilirler. Salât u selâm onlara ve bütün mukarreb kullara olsun. Allah bize yeter. O, ne güzel muhâfızdır.

بيان أحوال الصحابة والتابعين والسلف الصالحين في شدة الخوف

رُوِيَ أنَّ أبا بكرٍ الصدِّيقَ رضيَ اللهُ عنهُ قالَ لطائرٍ : (ليتَني مثلُكَ يا طائرُ ولمْ أُخلقْ بشراً)(١) .

وقالَ أبو ذرٍّ رضيَ اللهُ عنهُ : (وددتُ لوْ أنِّي شجرةٌ تُعضدُ)(٢) ، وكذا قالَ طلحةُ(٣) .

وقالَ عثمانُ رضيَ اللهُ عنهُ : (وددتُ أنِّي إذا متُّ لمْ أُبعثْ)(٤) .

وقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : (وددتُ أنِّي كنتُ نسياً منسياً)(٥) .

ورُوِيَ أنَّ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ كانَ يسقطُ مِنَ الخوفِ إذا سمعَ آيةً مِنَ القرآنِ مغشيّاً عليهِ ، فكانَ يُعادُ أيّاماً(٦) .

وأخذَ يوماً تبنةً مِنَ الأرضِ فقالَ : (يا ليتَني كنتُ هٰذهِ التبنةَ ، يا ليتَني

---

(١) رواه بنحوه البيهقي في « الشعب » (٧٦٩) .

(٢) رواه الترمذي (٢٣١٢) ، وذكره موقوفاً عليه رضي الله عنه .

(٣) قوت القلوب (١/٢٢٨) .

(٤) كذا في « القوت » (١/٢٢٨) ، وروى ابن أبي الدنيا في « المتمنين » (٧٢) عنه رضي الله عنه قال : (لو وقفت بين الجنة والنار ، فخيِّرت بين أن أصير رماداً أو أخير إلىٰ أي الدارين أصير . . لاخترت أن أكون رماداً) .

(٥) رواه البخاري (٤٧٥٣) .

(٦) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/٥١) .

لمْ أَكُ شيئاً مذكوراً ، يا ليتَني كنتُ نسياً منسيّاً ، يا ليتَني لمْ تلدْني أمِّي)(١) .

وكانَ في وجهِ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ خطَّانِ أسودانِ مِنَ الدموعِ(٢) .

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (مَنْ خافَ اللهَ .. لمْ يشفِ غيظَهُ ، ومَنِ اتقى اللهَ .. لمْ يصنعْ ما يريدُ ، ولولا يومُ القيامةِ .. لكانَ غيرَ ما ترونَ)(٣) .

ولمَّا قرأَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : ﴿ إِذَا ٱلشَّمْسُ كُوِّرَتْ ﴾ ، وانتهىٰ إلىٰ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَإِذَا ٱلصُّحُفُ نُشِرَتْ ﴾ .. خرَّ مغشيّاً عليهِ(٤) .

ومرَّ يوماً بدارِ إنسانٍ وهوَ يصلِّي ويقرأُ (سورةَ الطورِ) فوقفَ يستمعُ ، فلمَّا بلغَ قولَهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَٰقِعٌ ﴾ .. نزلَ عنْ حمارِهِ ، واستندَ إلىٰ حائطٍ ، ومكثَ زماناً ، ورجعَ إلىٰ منزلِهِ ، فمرضَ شهراً يعودُهُ الناسُ ولا يدرونَ ما مرضُهُ(٥) .

وقالَ عليٌّ كرَّمَ اللهُ وجهَهُ وقدْ سلَّمَ مِنْ صلاةِ الفجرِ وقدْ علاهُ كآبةٌ وهوَ يقلِّبُ يدَهُ : (لقدْ رأيتُ أصحابَ محمدٍ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فلمْ أرَ اليومَ

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٢٣٤) .

(٢) رواه أحمد في « فضائل الصحابة » (٣١٨) .

(٣) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٤٠٥) من طريق ابن أبي الدنيا ، وأبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٥٨) .

(٤) أورده المحب الطبري في « الرياض النضرة » (٢/ ٣٧٥) .

(٥) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٤/ ٣٠٨) .

شيئاً يشبهُهُمْ ، لقدْ كانوا يصبحونَ شعثاً صفراً غبراً ، بينَ أعينِهِمْ أمثالُ رُكَبِ المعزىٰ ، قدْ باتوا للهِ سجّداً وقياماً يتلونَ كتابَ اللهِ ، يراوحونَ بينَ جباهِهِمْ وأقدامِهِمْ ، فإذا أصبحوا وذكروا اللهَ . . مادوا كما يميدُ الشجرُ في يومِ الريحِ ، وهملَتْ أعينُهُمْ الدموعَ حتَّىٰ تبلَّ ثيابَهُمْ ، واللهِ ؛ كأنِّي بالقومِ باتوا غافلينَ) ، ثمَّ قامَ فما رُئِيَ بعدَ ذلكَ ضاحكاً حتَّىٰ ضربَهُ ابنُ ملجمٍ(١) .

وقالَ عمرانُ بنُ الحصينِ : (وددتُ أنِّي رمادٌ تسفيني الرياحُ في يومٍ عاصفٍ)(٢) .

وقالَ أبو عبيدةَ ابنُ الجرَّاحِ رضيَ اللهُ عنهُ : (وددتُ أنِّي كبشٌ فيذبحُني أهلي ، فيأكلونَ لحمي ، ويحسونَ مرقي)(٣) .

وكانَ عليُّ بنُ الحسينِ رضيَ اللهُ عنهُ إذا توضَّأَ . . اصفرَّ لونُهُ ، فيقولُ لهُ أهلُهُ : ما هـٰذا الذي يعتادُكَ عندَ الوضوءِ ؟ فيقولُ : أتدرونَ بينَ يدي مَنْ أريدُ أنْ أقومَ ؟!(٤) .

وقالَ موسىٰ بنُ مسعودٍ : كنَّا إذا جلسنا إلى الثوريِّ كأنَّ النارَ قدْ أحاطَتْ بنا ؛ لما نرىٰ مِنْ خوفِهِ وجزعِهِ(٥) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « التهجد وقيام الليل » (٢٠٥) ، والدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٢٥٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٧٦/١) .

(٢) رواه عبد الرزاق في « المصنف » (٣٠٧/١١) ، والبيهقي في « الشعب » (٧٧٠) .

(٣) هو ضمن الخبر المروي قبله .

(٤) رواه أحمد في « الزهد » (٢١٣٨) ، وابن أبي الدنيا في « الرقة والبكاء » (١٤٨) .

(٥) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ١٤٠) .

وقرأ مضرُ القارئُ يوماً : ﴿ هَٰذَا كِتَٰبُنَا يَنطِقُ عَلَيۡكُم بِٱلۡحَقِّ . . . ﴾ الآيةَ ، فبكىٰ عبدُ الواحدِ بنُ زيدٍ حتَّىٰ غُشِيَ عليهِ ، فلمَّا أفاقَ . . قالَ : وعزَّتِكَ ؛ لا عصيتُكَ جهدي أبداً ، فأعنِّي بتوفيقِكَ علىٰ طاعتِكَ⁽¹⁾ .

وكانَ المسورُ بنُ مخرمةَ لا يقوىٰ أنْ يسمعَ شيئاً منَ القرآنِ لشدَّةِ خوفِهِ ، ولقدْ كانَ يُقرأُ عندَهُ الحرفُ أوِ الآيةُ فيصيحُ صيحةً فما يعقلُ أياماً ، حتَّىٰ أتىٰ عليهِ رجلٌ مِنْ خثعمٍ ، فقرأَ عليهِ : ﴿ يَوۡمَ نَحۡشُرُ ٱلۡمُتَّقِينَ إِلَى ٱلرَّحۡمَٰنِ وَفۡدٗا ۝ وَنَسُوقُ ٱلۡمُجۡرِمِينَ إِلَىٰ جَهَنَّمَ وِرۡدٗا ﴾ ، فقالَ : أنا مِنَ المجرمينَ ، ولستُ مِنَ المتقينَ ، أعدْ عليَّ القولَ أيُّها القارئُ ، فأعادَها عليهِ ، فشهقَ شهقةً فلحقَ بالآخرةِ⁽²⁾ .

وقُرِئَ عندَ يحيى البَكَّاءِ : ﴿ وَلَوۡ تَرَىٰٓ إِذۡ وُقِفُواْ عَلَىٰ رَبِّهِمۡ ﴾ ، فصاحَ صيحةً مكثَ منها مريضاً أربعةَ أشهرٍ يُعادُ مِنْ أطرافِ البصرةِ⁽³⁾ .

وقالَ مالكُ بنُ دينارٍ : بينما أنا أطوفُ بالبيتِ إذْ أنا بجُويريةَ المتعبدةِ متعلقةً بأستارِ الكعبةِ وهيَ تقولُ : يا ربِّ ؛ كمْ مِنْ شهوةٍ ذهبَتْ لذَّاتُها وبقيَتْ

---

(١) بنحوه رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٧/ ٢٣٠) .

(٢) قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٩/ ٢٥٢) : (هكذا ذكره المصنف في سبب موته ، والذي ثبت من قول عمرو بن علي الفلاس أنه أصابه المنجنيق في فتنة ابن الزبير وهو يصلي في الحجر ، فمكث خمسة أيام ثم مات ، فلعل هاذه القصة إن صحت . . كانت في أثناء هاذه الأيام الخمسة ، أو حصل التصحيف من النساخ في صاحب القصة) .

(٣) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٢١٣) .

تبعاتُها ؟! يا ربِّ ؛ أما كانَ لكَ أدبٌ وعقوبةٌ إلا النارُ ؟! وتبكي ، فما زالَ ذلكَ مقامُها حتَّىٰ طلعَ الفجرُ ، قالَ مالكٌ : فلمَّا رأيتُ ذلكَ.. وضعتُ يدي علىٰ رأسي صارخاً أقولُ : ثكلَتْ مالكاً أمُّهُ(١) .

ورُوِيَ أنَّ الفضيلَ رُئِيَ يومَ عرفةَ والناسُ يدعونَ وهوَ يبكي بكاءَ الثكلى المحترقةِ ، حتَّىٰ إذا كادَتِ الشمسُ تغربُ.. قبضَ علىٰ لحيتِهِ ، ثمَّ رفعَ رأسَهُ إلى السماءِ وقالَ : وا سوءتاهُ منكَ وإنْ غفرتَ ، ثمَّ انقلبَ معَ الناسِ(٢) .

وسُئِلَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما عنِ الخائفينَ ، فقالَ : (قلوبُهُمْ بالخوفِ قرحةٌ ، وأعينُهُمْ باكيةٌ ، يقولونَ : كيفَ نفرحُ والموتُ مِنْ ورائِنا ، والقبرُ أمامَنا ، والقيامةُ موعدُنا ، وعلىٰ جهنَّمَ طريقُنا ، وبينَ يدي ربِّنا موقفُنا ؟!)(٣) .

ومرَّ الحسنُ بشابٍّ وهوَ مستغرقٌ في ضحكِهِ وهوَ جالسٌ معَ قومٍ في مجلسٍ ، فقالَ لهُ الحسنُ : يا فتىٰ ؛ هلْ مررتَ بالصراطِ ؟ قالَ : لا ، قالَ : فهلْ تدري إلى الجنَّةِ تصيرُ أمْ إلى النارِ ؟ قالَ : لا ، قالَ : فما هـٰذا

---

(١) رواه الفاكهي في « أخبار مكة » (١/ ٣١٩) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٥٦/ ٤٣١) ، وكذا وقع في النسخ : (المتعبدة) بالتعريف ، وعند الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٩/ ٢٥٢) : (بجويريةٍ متعبدة) .

(٢) رواه البيهقي في « الشعب » (٣٨٩٧) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٨/ ٤٢٠) .

(٣) أورده ابن عبد ربه في « العقد الفريد » (٣/ ١٧٧) .

الضحكُ ؟! قالَ : فما رُئِيَ ذلكَ الفتىٰ بعدَها ضاحكاً(١) .

وكانَ حمَّادُ بنُ عبدِ ربِّهِ إذا جلسَ . . جلسَ مستوفزاً علىٰ قدميهِ ، فيُقالُ لهُ : لوِ اطمأننتَ ، فيقولُ : تلكَ جلسةُ الآمنِ ، وأنا غيرُ آمنٍ ؛ إذْ عصيتُ اللهَ عزَّ وجلَّ .

وقالَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ : (إنَّما جعلَ اللهُ تعالىٰ هـٰذهِ الغفلةَ في قلوبِ العبادِ رحمةً ؛ كي لا يموتوا مِنْ خشيةِ اللهِ عزَّ وجلَّ)(٢) .

وقالَ مالكُ بنُ دينارٍ : (لقدْ هممتُ إذا أنا متُّ أنْ آمرَهُمْ أنْ يقيِّدوني ويغلُّوني ، ثمَّ ينطلقوا بي إلىٰ ربِّي كما يُنطلقُ بالعبدِ الآبقِ إلىٰ سيِّدهِ)(٣) .

وقالَ حاتمٌ الأصمُّ : (لا تغترَّ بموضعٍ صالحٍ ؛ فلا مكانَ أصلحُ مِنَ الجنَّةِ وقدْ لقيَ آدمُ عليهِ السلامُ فيها ما لقيَ ، ولا تغترَّ بكثرةِ العبادةِ ؛ فإنَّ إبليسَ بعدَ طولِ تعبُّدِهِ لقيَ ما لقيَ ، ولا تغترَّ بكثرةِ العلمِ ؛ فإنَّ بلعامَ كانَ يحسنُ اسمَ اللهِ الأعظمَ ، فانظرْ ماذا لقيَ ، ولا تغترَّ برؤيةِ الصالحينَ ؛ فلا شخصَ أكبرُ منزلةً عندَ اللهِ مِنَ المصطفىٰ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ولمْ ينتفعْ بلقائِهِ أقاربُهُ وأعداؤُهُ)(٤) .

---

(١) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٢٥٣/٩) .

(٢) أخرجه أبو نعيم في « الحلية » . « إتحاف » (٢٥٣/٩) .

(٣) رواه أحمد في « الزهد » (١٨٨٠) بنحوه .

(٤) الرسالة القشيرية (ص٢٤١) .

وقالَ السريُّ : (إنِّي لأنظرُ إلىٰ أنفي كلَّ يومٍ مراتٍ ؛ مخافةَ أنْ يكونَ قدِ اسودَّ وجهي)⁽¹⁾ .

وقالَ أبو حفصٍ : (منذُ أربعينَ سنةً اعتقادي في نفسي أنَّ اللهَ تعالىٰ ينظرُ إليَّ نظرَ السخطِ ، وأعمالي تدلُّ علىٰ ذلكَ)⁽²⁾ .

وخرجَ ابنُ المباركِ يوماً علىٰ أصحابِهِ فقالَ : (إنِّي اجترأتُ البارحةَ على اللهِ تعالىٰ ؛ سألتُهُ الجنَّةَ)⁽³⁾ .

وقالَتْ أمُّ محمدِ بنِ كعبٍ القرظيِّ لابنِها : يا بنيَّ ؛ إنِّي أعرفُكَ صغيراً طيِّباً ، وكبيراً طيِّباً ، وكأنَّكَ أحدَثتَ حدثاً موبقاً لما أراكَ تصنعُ في ليلِكَ ونهارِكَ !⁽⁴⁾ فقالَ : يا أمَّاهُ ؛ ما يؤمِّنُني أنْ يكونَ اللهُ عزَّ وجلَّ قدِ اطلعَ عليَّ وأنا علىٰ بعضِ ذنوبي فمقتَني وقالَ : وعزَّتي وجلالي ؛ لا غفرتُ لكَ ؟!⁽⁵⁾ .

وقالَ الفضيلُ : (إنِّي لا أغبطُ نبيّاً مرسلاً ، ولا ملكاً مقرباً ، ولا عبداً صالحاً ، أليسَ هؤلاءِ يعاينونَ يومَ القيامةِ ؟! إنَّما أغبطُ مَنْ لمْ يُخلقْ)⁽⁶⁾ .

---

(1) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ١١٦) .

(2) الرسالة القشيرية (ص٢٤٠) ، وأبو حفص هو عمر بن مسلمة الحداد .

(3) الرسالة القشيرية (ص٢٤١) .

(4) أي : من الاجتهاد في العبادة ، والبكاء من الخوف . « إتحاف » (٩/ ٢٥٣) .

(5) رواه ابن أبي الدنيا في « التهجد وقيام الليل » (٩٠) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٢١٤) .

(6) رواه بنحوه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٩) ، ويعاينون : يشاهدون أهوالها .

ورُوِيَ أنَّ فتىً مِنَ الأنصارِ دخلتهُ خشيةُ النارِ ، فكانَ يبكي حتَّىٰ حبسَهُ ذلكَ في البيتِ ، فجاءَ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فدخلَ عليهِ واعتنقَهُ ، فخرَّ ميتاً ، فقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « جهِّزوا صاحبَكُمْ ؛ فإنَّ الفَرَقَ مِنَ النارِ فتَّتَ كبدَهُ »(١) .

ورُوِيَ عن أبي ميسرةَ أنَّهُ كانَ إذا أوىٰ إلىٰ فراشِهِ قالَ : يا ليتَ أمِّي لمْ تلدْني ، فقالَتْ لهُ أمُّهُ : يا أبا ميسرةَ ؛ إنَّ اللهَ تعالىٰ قدْ أحسنَ إليكَ ؛ هداكَ للإسلامِ ، قالَ : أجلْ ، ولكنَّ اللهَ تعالىٰ قدْ بيَّنَ لنا أنَّا واردو النارِ ، ولمْ يبيِّنْ لنا أنا صادرونَ عنها(٢) .

وقيلَ لفرقدٍ السَّبَخِيِّ : أخبرْنا بأعجبِ شيءٍ بلغَكَ عنْ بني إسرائيلَ ، فقالَ : بلغَني أنَّهُ دخلَ بيتَ المقدسِ خمسُ مئةِ عذراءَ ، لباسُهُنَّ الصوفُ والمسوحُ ، فتذاكرْنَ ثوابَ اللهِ وعقابَهُ ، فمتنَ جميعاً في يومٍ واحدٍ(٣) .

وكانَ عطاءٌ السَّليميُّ مِنَ الخائفينَ ، ولمْ يكنْ يسألُ اللهَ الجنَّةَ أبداً ، إنَّما كانَ يسألُ اللهَ العفوَ(٤) .

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٣٢٠) ، من زيادات نعيم بن حماد ، وأحمد في « الزهد » (٢٣٤٩) ، والحاكم في « المستدرك » (٢/ ٤٩٤) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٠٨) .

(٢) رواه النسائي في « الكبرى » (١١٨٣٧) ، وابن المبارك في « الزهد » (٣١٢) ، وفي غير (ب) : (وروي عن ابن أبي ميسرة) .

(٣) أورده ابن الجوزي في « المدهش » (٢/ ٦١٣) .

(٤) روىٰ ذلك له أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢١٧) .

وقيلَ لهُ في مرضِهِ : ألا تشتهي شيئاً ؟ فقالَ : إنَّ خوفَ جهنَّمَ لمْ يدعْ في قلبي موضعاً للشهوةِ(١) .

ويُقالُ : إنَّهُ ما رفعَ رأسَهُ إلى السماءِ ولا ضحكَ أربعينَ سنةً ، وإنَّهُ رفعَ رأسَهُ يوماً ، ففزعَ ، فسقطَ ، فانفتقَ في بطنِهِ فتقٌ(٢) .

وكانَ يمسُّ جسدَهُ في بعضِ الليلةِ مخافةَ أنْ يكونَ قدْ مُسِخَ(٣) .

وكانَ إذا أصابَتْهُمْ ريحٌ أوْ برقٌ أوْ غلاءُ طعامٍ . . قالَ : هاذا مِنْ أجلي يصيبُهُمْ ، لوْ ماتَ عطاءٌ . . لاستراحَ الناسُ(٤) .

وقالَ عطاءٌ : خرجنا معَ عتبةَ الغلامِ وفينا كهولٌ وشبَّانٌ يصلُّونَ صلاةَ الفجرِ بطهورِ العشاءِ ، قدْ تورَّمَتْ أقدامُهُمْ مِنْ طولِ القيامِ ، وغارَتْ أعينُهُمْ في رؤوسِهِمْ ، ولصقَتْ جلودُهُمْ علىٰ عظامِهِمْ ، وبقيَتِ العروقُ كأنَّها الأوتارُ ، يصبحونَ كأنَّ جلودَهُمْ قشورُ البطيخِ ، وكأنَّهُمْ قدْ خرجوا مِنَ القبورِ يخبرونَ كيفَ أكرمَ اللهُ المطيعينَ ، وكيفَ أهانَ العاصينَ ، فبينَما هُمْ يمشونَ . . إذْ مرَّ بمكانٍ ، فخرَّ مغشيّاً عليهِ ، فجلسَ أصحابُهُ حولَهُ يكونَ في يومٍ شديدِ البردِ ، وجبينُهُ يرشحُ عرقاً ، فجاؤوا بماءٍ فمسحوا وجهَهُ ،

---

(١) رویٰ ما يفيد هاذا أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢١٩) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٢١) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٢٢) .

(٤) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٢١) .

فأفاقَ ، وسألوهُ عنْ أمرِهِ ، فقالَ : إنِّي ذكرتُ أنِّي كنتُ عصيتُ اللهَ في ذلكَ المكانِ(١) .

وقالَ صالحٌ المريُّ : قرأتُ علىٰ رجلٍ مِنَ المتعبدينَ : ﴿ يَوْمَ تُقَلَّبُ وُجُوهُهُمْ فِي ٱلنَّارِ يَقُولُونَ يَٰلَيْتَنَآ أَطَعْنَا ٱللَّهَ وَأَطَعْنَا ٱلرَّسُولَا۠ ﴾ ، فصعقَ ، ثمَّ أفاقَ فقالَ : زدْني يا صالحُ ؛ فإنِّي أجدُ غمّاً ، فقرأتُ : ﴿ كُلَّمَآ أَرَادُوٓاْ أَن يَخْرُجُواْ مِنْهَآ أُعِيدُواْ فِيهَا ﴾ ، فخرَّ ميتاً .

ورُوِيَ أنَّ زرارةَ بنَ أوفىٰ صلَّىٰ بالناسِ الغداةَ ، فلمَّا قرأ : ﴿ فَإِذَا نُقِرَ فِي ٱلنَّاقُورِ ﴾ . . خرَّ مغشيّاً عليهِ ، فحُملَ ميتاً(٢) .

ودخلَ يزيدُ الرقاشيُّ علىٰ عمرَ بنِ عبدِ العزيزِ ، فقالَ : عظْني يا يزيدُ ؛ فقالَ : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ اعلمْ أنَّكَ لستَ أوَّلَ خليفةٍ يموتُ ، فبكىٰ ، ثمَّ قالَ : زدْني ، فقالَ : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ ليسَ بينَكَ وبينَ آدمَ أبٌ إلا ميِّتٌ ، فبكىٰ ، ثمَّ قالَ : زدْني يا يزيدُ ، فقالَ : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ ليسَ بينَكَ وبينَ الجنَّةِ والنارِ منزلٌ ، فسقطَ مغشيّاً عليهِ(٣) .

وقالَ ميمونُ بنُ مهرانَ : لمَّا نزلَتْ هٰذهِ الآيةُ : ﴿ وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ ﴾ . . صاحَ سلمانُ الفارسيُّ ، ووضعَ يدَهُ علىٰ رأسِهِ ،

---

(١) خبر أنه مرَّ بمكان فأصابه ما أصابه رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٢٨) .

(٢) رواه الترمذي (٤٤٥) بنحوه .

(٣) رواه البيهقي في « الزهد الكبير » (٥٥١) .

وخرجَ هارباً ثلاثةَ أيامٍ لا يقدرونَ عليهِ⁽¹⁾ .

ورأىٰ داوودُ الطائيُّ امرأةً تبكي علىٰ رأسِ قبرِ والدِها وهيَ تقولُ : يا أبتاهُ ؛ ليتَ شعري أيُّ خديكَ بدأ بهِ الدودُ أوّلاً ؟ فصعقَ داوودُ وسقطَ مكانَهُ⁽²⁾ .

وقيلَ : مرضَ سفيانُ الثوريُّ ، فعُرِضَ بولُهُ علىٰ طبيبٍ ذميٍّ ، فقالَ : هـٰذا رجلٌ قطعَ الخوفُ كبدَهُ ، ثمَّ جاءَ وجسَّ عروقَهُ ، ثمَّ قالَ : ما علمتُ أنَّ في الملةِ الحنيفيةِ مثلَهُ⁽³⁾ .

وقالَ أحمدُ ابنُ حنبلٍ رحمَهُ اللهُ : سألتُ اللهَ عزَّ وجلَّ أنْ يفتحَ عليَّ باباً مِنَ الخوفِ ، ففتحَ ، فخفتُ علىٰ عقلي ، فقلتُ : يا ربِّ ؛ علىٰ قدْرِ ما أطيقُ ، فسكنَ قلبي⁽⁴⁾ .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ عمرِو بنِ العاصِ : (ابكوا ، فإنْ لمْ تبكوا . . فتباكَوا ، فوالذي نفسي بيدِهِ ؛ لوْ يعلمُ العلمَ أحدُكُمْ . . لصرخَ حتَّىٰ ينقطعَ صوتُهُ ، وصلَّىٰ حتَّىٰ ينكسرَ صلبُهُ)⁽⁵⁾ ، وكأنَّهُ أشارَ إلىٰ معنىٰ قولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ

---

(1) قال الحافظ العراقي : (لم أقف له علىٰ أصل) . « إتحاف » (٩/ ٢٥٥) .

(2) رواه البيهقي في « الزهد الكبير » (٥٢٤) ، وعند القشيري في « الرسالة » (ص٥٩) أن سبب زهد داوود رحمه الله تعالىٰ أنه سمع نائحة تنوح وتقول :

بأيِّ خديك تبدَّى البلى		وأي عينيك إذاً سالا

(3) الرسالة القشيرية (ص٢٤١) .

(4) الرسالة القشيرية (ص٢٤٢) .

(5) رواه الحاكم في « المستدرك » (٤/ ٥٧٨) .

وسلَّمَ : « لوْ تعلمونَ ما أعلمُ . . لضحكتُمْ قليلاً ، ولبكيتُمْ كثيراً »(١) .

وقالَ العنبريُّ : اجتمعَ أصحابُ الحديثِ علىٰ بابِ الفضيلِ بنِ عياضٍ ، فاطلعَ عليهِمْ مِنْ كوَّةٍ وهوَ يبكي ولحيتُهُ ترجفُ ، فقالَ : عليكمْ بالقرآنِ ، عليكُمْ بالصلاةِ ، ويحَكُمْ ، ليسَ هٰذا زمانَ حديثٍ ، إنَّما هٰذا زمانُ بكاءٍ وتضرُّعٍ واستكانةٍ ، ودعاءٍ كدعاءِ الغريقِ ، إنَّما هٰذا زمانُ : احفظْ لسانَكَ ، وأخفِ مكانَكَ ، وعالجْ قلبَكَ ، وخذْ ما تعرفُ ، ودعْ ما تنكرُ(٢) .

ورُئِيَ الفضيلُ يوماً وهوَ يمشي ، فقيلَ لهُ : إلىٰ أينَ ؟ فقالَ : لا أدري ، وكانَ يمشي والهاً مِنَ الخوفِ(٣) .

وقالَ ذرُّ بنُ عمرَ لأبيهِ عمرَ بنِ ذرٍّ : ما بالُ المتكلمينَ يتكلَّمونَ فلا يبكي أحدٌ ، فإذا تكلمتَ أنتَ . . سمعتُ البكاءَ مِنْ كلِّ جانبٍ ؟ فقالَ : يا بنيَّ ، ليسَتِ النائحةُ الثكلىٰ كالنائحةِ المستأجرةِ(٤) .

وحُكِيَ أنَّ قوماً وقفوا بعابدٍ وهوَ يبكي ، فقالوا : ما الذي يبكيكَ يرحمُكَ اللهُ ؟ قالَ : روعةٌ يجدُها الخائفونَ في قلوبِهِمْ ، قالوا : وما هيَ ؟

---

(١) رواه البخاري (١٠٤٤) ، ومسلم (٤٢٦) .

(٢) روىٰ أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٩٤) من طريق الحسين بن زياد قال : سمعت الفضيل يقول : (احفظ لسانك ، وأقبل علىٰ شأنك ، واعرف زمانك ، وأخف مكانك) .

(٣) أخرجه أبو نعيم في « الحلية » . « إتحاف » (٩/ ٢٥٦) .

(٤) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ١١٠) .

قالَ : روعةُ النداءِ بالعرضِ على اللهِ عزَّ وجلَّ(١) .

وكانَ الخوَّاصُ يبكي ويقولُ في مناجاتِهِ : (قدْ كبرتُ وضعفَ جسمي عنْ خدمتِكَ ، فأعتقْني)(٢) .

وقالَ صالحٌ المرّيُّ : قدمَ علينا ابنُ السمَّاكِ مرَّةً فقالَ : أرني شيئاً مِنْ بعضِ عجائبِ عُبَّادِكُمْ ، فذهبتُ بهِ إلىٰ رجلٍ في بعضِ الأحياءِ في خُصٍّ لهُ ، فاستأذنا عليهِ ، فإذا رجلٌ يعملُ خوصاً ، فقرأتُ عليهِ : ﴿ إِذِ ٱلْأَغْلَٰلُ فِىٓ أَعْنَٰقِهِمْ وَٱلسَّلَٰسِلُ يُسْحَبُونَ ۝ فِى ٱلْحَمِيمِ ثُمَّ فِى ٱلنَّارِ يُسْجَرُونَ ﴾ ، فشهقَ الرجلُ شهقةً وخرَّ مغشيّاً عليهِ ، فخرجنا مِنْ عندِهِ وتركناهُ علىٰ حالِهِ ، وذهبنا إلىٰ آخرَ ، فدخلنا عليهِ ، فقرأتُ هٰذهِ الآيةَ ، فشهقَ شهقةً وخرَّ مغشيّاً عليهِ ، فذهبنا واستأذنا علىٰ ثالثٍ ، فقالَ : ادخلوا إنْ لمْ تشغلونا عنْ ربّنا ، فقرأتُ : ﴿ ذَٰلِكَ لِمَنْ خَافَ مَقَامِى وَخَافَ وَعِيدِ ﴾ ، فشهقَ شهقةً ، فبدا الدمُ مِنْ منخريهِ ، وجعلَ يتشحَّطُ في دمِهِ حتَّىٰ يبسَ ، فتركناهُ علىٰ حالِهِ وخرجنا ، فأدرتُهُ علىٰ ستَّةِ أنفسٍ ، كلٌّ نخرجُ مِنْ عندِهِ ونتركُهُ مغشيّاً عليهِ ، ثمَّ أتيتُ بهِ السابعَ ، فاستأذنا ، فإذا امرأةٌ من وراءِ الخُصِّ تقولُ : ادخلوا ، فدخلنا ، فإذا شيخٌ فانٍ جالسٌ في مصلاَّهُ ، فسلَّمنا عليهِ ، فلمْ يشعرْ بسلامِنا ، فقلتُ بصوتٍ عالٍ ، ألا إنَّ للخلقِ غداً مقاماً ، فقالَ الشيخُ : بينَ يدي مَنْ ويحَكَ ؟ ثمَّ بقيَ مبهوتاً ، فاتحاً فاهُ ، شاخصاً بصرَهُ ، يصيحُ بصوتٍ لهُ

---

(١) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٩/ ٢٥٧) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الرقة والبكاء » (٢٨٢) بنحوه .

ضعيفٍ : أوْهِ أوْهِ ، حتَّى انقطعَ ذلكَ الصوتُ ، فقالَتِ امرأتُهُ : اخرجوا ، فإنَّكُمْ لا تنتفعونَ بهِ الساعةَ ، فلمَّا كانَ بعدَ ذلكَ . . سألتُ عنِ القومِ ، فإذا ثلاثةٌ قدْ أفاقوا ، وثلاثةٌ قدْ لحقوا باللهِ تعالىٰ ، وأمَّا الشيخُ . . فإنَّهُ مكثَ ثلاثةَ أيامٍ علىٰ حالتِهِ مبهوتاً متحيِّراً ، لا يؤدِّي فرضاً ، فلمَّا كانَ بعدَ ثلاثٍ . . عقلَ(١) .

وكانَ يزيدُ بنُ الأسودِ يُرىٰ أنَّهُ مِنَ الأبدالِ ، وكانَ قدْ حلفَ ألا يضحكَ أبداً ، ولا ينامَ مضطجعاً ، ولا يأكلَ سميناً أبداً ، فما رُئِيَ ضاحكاً ، ولا مضطجعاً ، ولا أكلَ سميناً حتَّىٰ ماتَ رحمَهُ اللهُ(٢) .

وقالَ الحجَّاجُ لسعيدِ بنِ جبيرٍ : بلغَني أنَّكَ لمْ تضحكْ قطُّ ، فقالَ : كيفَ أضحكُ وجهنَّمُ قدْ سُعرَتْ ، والأغلالُ قدْ نُصبَتْ ، والزبانيةُ قدْ أُعدَّتْ(٣) .

وقالَ رجلٌ للحسنِ : يا أبا سعيدٍ ؛ كيفَ أصبحتَ ؟ قالَ : بخيرٍ ، قالَ : كيفَ حالُكَ ؟ فتبسَّمَ الحسنُ وقالَ : تسألُني عنْ حالي ؟! ما ظنُّكَ بناسٍ ركبوا سفينةً حتَّىٰ توسَّطوا البحرَ فانكسرَتْ سفينتُهُمْ ، فتعلَّقَ كلُّ إنسانٍ

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ١٦٩) .

(٢) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٦٥/ ١١١) من طريق ابن أبي الدنيا ، وصوَّب الزبيدي في « إتحافه » (٩/ ٢٥٧) أنه الأسود بن يزيد ، ولكن في النسخ والأصل المنقول عنه كما أثبت .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٤/ ٢٩١) ضمن خبر طويل ، ولفظه : (وكيف يضحك مخلوق خلق من الطين ، والطين تأكله النار) .

منهُمْ بخشيةٍ ، علىٰ أيِّ حالٍ هُمْ ؟ قالَ الرجلُ : علىٰ حالٍ شديدةٍ ، قالَ الحسنُ : حالي أشدُّ مِنْ حالِهِمْ[١] .

ودخلَتْ مولاةٌ لعمرَ بنِ عبدِ العزيزِ عليهِ ، فسلَّمَتْ عليهِ ، ثمَّ قامَتْ إلىٰ مسجدٍ في بيتِهِ ، فصلَّتْ فيهِ ركعتينِ ، وغلبَتْها عيناهَا ، فرقدَتْ ، فاستبكَتْ في منامِها[٢] ، ثمَّ انتبهتْ فقالَتْ : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ إنِّي رأيتُ ـ واللهِ ـ عجباً ، قالَ : وما ذاكِ ؟ قالَتْ : رأيتُ النارَ وهيَ تزفرُ علىٰ أهلِها ، ثمَّ جيءَ بالصراطِ فوُضعَ علىٰ متنِها ، فقالَ : هيهِ ، قالَتْ : فجيءَ بعبدِ الملكِ بنِ مروانَ ، فحُملَ عليهِ ، فما مضىٰ عليهِ إلا يسيراً حتَّى انكفأَ بهِ الصراطُ ، فهوىٰ إلىٰ جهنَّمَ ، فقالَ عمرُ : هيهِ ، قالَتْ ثمَّ جِيءَ بالوليدِ بنِ عبدِ الملكِ ، فحُملَ عليهِ ، فما مضىٰ إلا يسيراً حتَّى انكفأَ بهِ الصراطُ ، فهوىٰ إلىٰ جهنَّمَ ، فقالَ عمرُ : هيهِ ، قالَتْ : ثمَّ جِيءَ بسليمانَ بنِ عبدِ الملكِ ، فما مضىٰ عليهِ إلا يسيراً حتَّى انكفأَ بهِ الصراطُ ، فهوىٰ كذلكَ ، فقالَ عمرُ : هيهِ ، قالَتْ : ثمَّ جيءَ بكَ ـ واللهِ ـ يا أميرَ المؤمنينَ ، فصاحَ عمرُ رحمةُ اللهِ عليهِ صيحةً خرَّ مغشيّاً عليهِ ، فقامَتْ إليهِ ، فجعلَتْ تنادي في أذنِهِ : يا أميرَ المؤمنينَ ، إنِّي رأيتُكَ ـ واللهِ ـ حتَّىٰ نجوتَ[٣] ، قالَ : وهيَ تنادي وهوَ يصيحُ ويفحصُ برجليهِ[٤] .

---

(١) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٩/٢٥٨) .

(٢) أي : انتبهت باكية مذعورة . « إتحاف » (٩/٢٥٨) .

(٣) في (د) : (إني رأيتك والله حتىٰ نجوت ، إني رأيتك والله حتىٰ نجوت) ، وكذا في (ج) دون (حتىٰ) .

(٤) أخرجه أبو نعيم في « الحلية » . « إتحاف » (٩/٢٥٨) .

ويُحكىٰ أنَّ أويساً القرنيَّ رحمَهُ اللهُ كانَ يحضرُ عندَ القاصِّ فيبكي مِنْ كلامِهِ ، فإذا ذكرَ النارَ . . صرخَ أويسٌ ، ثمَّ يقومُ منطلقاً ، فيتبعُهُ الناسُ ، فيقولونَ : مجنونٌ مجنونٌ .

وقالَ معاذُ بنُ جبلٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (إنَّ المؤمنَ لا تسكنُ روعتُهُ حتَّىٰ يخلِّفَ جسرَ جهنَّمَ وراءَهُ)(١) .

وكانَ طاووسٌ يفرشُ فراشَهُ ، ثمَّ يضطجعُ ويتقلَّىٰ كما تتقلَّى الحبَّةُ في المقلَىٰ ، ثمَّ يثبُ فيدرجُهُ(٢) ويستقبلُ القبلةَ حتَّى الصباحِ ، ويقولُ : (طيَّرَ ذكرُ جهنَّمَ نومَ الخائفينَ)(٣) .

وقالَ الحسنُ البصريُّ رحمهُ اللهُ : (يخرجُ مِنَ النارِ رجلٌ بعدَ ألفِ عامٍ ويا ليتَني كنتُ ذلكَ الرجلَ)(٤) ، وإنَّما قالَ ذلكَ لخوفِهِ منَ الخلودِ وسوءِ الخاتمةِ .

ورُوِيَ أنَّهُ ما ضحكَ أربعينَ سنةً ، قالَ : وكنتُ إذا رأيتُهُ قاعداً كأنَّهُ أسيرٌ

---

(١) رواه ابن أبي حاتم في « تفسيره » (١٩٢٧٠) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ٣١) من حديث معاذ رضي الله عنه مرفوعاً .

(٢) أي : يطوي الفراش .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « التهجد وقيام الليل » (٩١) ، وفيه : (العابدين) بدل (الخائفين) .

(٤) قوت القلوب (٢/ ١٥٠) ، وقد رواه أحمد في « المسند » (٣/ ٢٣٠) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً ، ولم يذكر قول الحسن ، وساق قول الحسن من رواية أبي بكر الآجري ابنُ حجر في « القول المسدد في الذب عن مسند أحمد » (ص ٣٥) .

قدْ قدمَ لتُضربَ عنقُهُ ، وإذا تكلَّمَ كأنَّهُ يعاينُ الآخرةَ فيخبرُ عنْ مشاهدتِها ، فإذا سكتَ كأنَّ النارَ تُسعرُ بينَ عينيهِ ، وعُوتبَ في شدَّةِ حزنِهِ وخوفِهِ فقالَ : (ما يؤمنُني أنْ يكونَ اللهُ تعالىٰ قدِ اطلعَ عليَّ في بعضِ ما يكرهُ ، فمقتَني ، فقالَ : اذهبْ فلا غفرتُ لكَ ، فأنا أعملُ في غيرِ معملٍ ؟!)⁽¹⁾ .

وعنِ ابنِ السمَّاكِ قالَ : وعظتُ يوماً في مجلسٍ ، فقامَ شابٌّ مِنَ القومِ فقالَ : يا أبا العباسِ ؛ لقدْ وعظتَ اليومَ بكلمةٍ ما كنَّا نبالي ألا نسمعَ غيرَها ، قلتُ : وما هيَ رحمَكَ اللهُ ؟ قالَ : قولُكَ : لقدْ قطعَ قلوبَ الخائفينَ طولُ الخلودينِ ؛ إمَّا في الجنَّةِ أوْ في النارِ ، ثمَّ غابَ عنِّي ، فتفقدتُهُ في المجلسِ الآخرِ فلمْ أرَهُ ، فسألتُ عنهُ ، فأُخبرتُ أنَّهُ مريضٌ يُعادُ ، فأتيتُهُ أعودُهُ ، فقلتُ : يا أخي ، ما الذي أرىٰ بكَ ؟ فقالَ : يا أبا العباسِ ؛ ذلكَ مِنْ قولِكَ : لقدْ قطعَ قلوبَ الخائفينَ طولُ الخلودينِ ؛ إمَّا في الجنَّةِ أوْ في النارِ ، قالَ : ثمَّ ماتَ رحمَهُ اللهُ ، فرأيتُهُ في المنامِ ، فقلتُ : يا أخي ، ما فعلَ اللهُ بكَ ؟ قالَ : غفرَ لي ورحمَني ، وأدخلَني الجنَّةَ ، قلتُ : بماذا ؟ قالَ : بالكلمةِ .

فهٰذهِ مخاوفُ الأنبياءِ والأولياءِ والعلماءِ والصالحين ، ونحنُ أجدرُ بالخوفِ منهُمْ ، لكنْ ليسَ الخوفُ بكثرةِ الذنوبِ ، بلْ بصفاءِ القلوبِ وكمالِ المعرفةِ ، وإلا . . فليسَ أمنُنا لقلَّةِ ذنوبِنا وكثرةِ طاعاتِنا ، بلْ قادَتنا شهوتُنا ،

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٢٨) .

وغلبَتْ علينا شقوتُنا ، وصدَّتنا عنْ ملاحظةِ أحوالِنا غفلتُنا وقسوتُنا ، فلا قرْبُ الرحيلِ ينبِّهُنا ، ولا كثرةُ الذنوبِ تحرِّكُنا ، ولا مشاهدةُ أحوالِ الخائفينَ تخوِّفُنا ، ولا خطرُ الخاتمةِ يزعجُنا ، فنسألُ اللهَ تعالىٰ أنْ يتداركَ بفضلِهِ وجودِهِ أحوالَنا فيصلحَنا ، إنْ كانَ تحريكُ اللسانِ بمجرَّدِ السؤالِ دونَ الاستعدادِ ينفعُنا .

ومِنَ العجائبِ أنَّا إذا أردنا المالَ في الدنيا . . زرعنا وغرسنا واتجرنا ، وركبنا البحارَ والبراريَ وخاطرنا ، وإنْ أردنا طلبَ رتبةِ العلمِ . . تفقَّهنا ، وتعبنا في حفظِهِ وتكرارِهِ وسهرنا ، ونجتهدُ في طلبِ أقواتِنا ولا نثقُ بضمانِ اللهِ لنا ، ولا نجلسُ في بيوتِنا فنقولَ : اللهمَّ ؛ ارزقْنا ، ثمَّ إذا طمحَتْ أعينُنا نحو الملكِ الدائمِ المقيمِ . . قنعنا بأنْ نقولَ بألسنتِنا : اللهمَّ ؛ اغفرْ لنا وارحمْنا ، والذي إليهِ رجاؤُنا وبهِ اعتزازُنا ينادينا ويقولُ : ﴿ وَأَن لَّيْسَ لِلْإِنسَٰنِ إِلَّا مَا سَعَىٰ ﴾ ، ﴿ وَلَا يَغُرَّنَّكُم بِٱللَّهِ ٱلْغَرُورُ ﴾ ، و﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلْإِنسَٰنُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ ٱلْكَرِيمِ ﴾ ، ثمَّ كلُّ ذلكَ لا ينبهُنا ولا يخرجُنا عنْ أوديةِ غرورِنا وأمانينا ! فما هٰذهِ إلا محنةٌ هائلةٌ إنْ لمْ يتفضَّلِ اللهُ علينا بتوبةٍ نصوحٍ يتداركُنا بها ويجبرُنا .

فنسألُ اللهَ تعالىٰ أنْ يتوبَ علينا ، بلْ نسألُهُ أنْ يشوِّقَ إلى التوبةِ سرائرَ قلوبنا ، وألا يجعلَ حركةَ اللسانِ بسؤالِ التوبةِ غايةَ حظِّنا ، فنكونَ ممَّنْ يقولُ ولا يعملُ ، ويسمعُ ولا يقبلُ ، إذا سمعنا الوعظَ . . بكينا ، وإذا جاءَ وقتُ العملِ بما سمعناهُ . . عصينا ، فلا علامةَ للخذلانِ أعظمُ مِنْ هٰذا ،

فنسألُ اللهَ تعالىٰ أنْ يمنَّ بالتوفيقِ والرشدِ علينا بمنِّه وفضلِهِ .

ولنقتصرْ مِنْ حكايةِ أحوالِ الخائفينَ علىٰ ما أوردنا ، فإنَّ القليلَ مِنْ هٰذا يصادفُ القلبَ القابلَ فيكفي ، والكثيرَ منهُ وإنْ أُفيضَ على القلبِ الغافلِ . . فلا يغني .

ولقدْ صدقَ الراهبُ الذي حكىٰ عنهُ عيسىٰ بنُ مالكٍ الخولانيُّ ـ وكانَ مِنْ خيارِ العبَّادِ ـ أنَّهُ رآهُ علىٰ بابِ بيتِ المقدسِ واقفاً كهيئةِ المحزونِ مِنْ شدَّةِ الولهِ ، ما يكادُ يرقأُ دمعُهُ مِنْ كثرةِ البكاءِ ، فقالَ عيسىٰ : لمَّا رأيتُهُ . . هالَني منظرُهُ ، فقلتُ : أيُّها الراهبُ ؛ أوصني بوصيَّةٍ أحفظُها عنكَ ، فقالَ : يا أخي ، بماذا أوصيكَ ؟ إنِ استطعتَ أنْ تكونَ بمنزلةِ رجلٍ قدِ احتوشَتْهُ السباعُ والهوامُّ فهوَ خائفٌ حَذِرٌ ، يخافُ أنْ يغفُلَ فتفترسَهُ السباعُ ، أوْ يسهوَ فتنهشَهُ الهوامُّ ، فهوَ مذعورُ القلبِ وَجِلٌ ، فهوَ في المخافةِ في ليلِهِ وإنْ أمنَ المغترُّونَ ، وفي الحزنِ في نهارِهِ وإنْ فرحَ البطَّالونَ ، ثم ولَّىٰ وتركَني ، فقلتُ : لوْ زدتَني شيئاً عسىٰ أنْ ينفعَني ، فقالَ : الظمآنُ يجزئُهُ مِنَ الماءِ أيسرُهُ(١) .

وقدْ صدقَ ، فإنَّ القلبَ الصافيَ يحرِّكُهُ أدنىٰ مخافةٍ ، والقلبَ الجامدَ تنبو عنهُ كلُّ المواعظِ .

---

(١) أورده مجير الدين الحنبلي في « الأنس الجليل » (١/ ٢٨٩) عن قاسم الزاهد بدلاً من الخولاني بنحوه .

وما ذكرَهُ مِنْ تقديرِهِ أنَّهُ احتوشَتْهُ السباعُ والهوامُّ فلا ينبغي أنْ يُظنَّ أنَّهُ تقديرٌ ، بلْ هوَ تحقيقٌ ، فإنَّكَ لوْ شاهدتَ بنورِ البصيرةِ باطنَكَ . . لرأيتَهُ مشحوناً بأصنافِ السباعِ وأنواعِ الهوامِّ ؛ مثلَ الغضبِ ، والشهوةِ ، والحقدِ ، والحسدِ ، والكبرِ ، والعجْبِ ، والرياءِ ، وغيرِها ، وهيَ التي لا تزالُ تفترسُكَ وتنهشُكَ إنْ غفلتَ عنها لحظةً ، إلا أنَّكَ محجوبُ العينِ عنْ مشاهدتِها ، فإذا انكشفَ الغطاءُ ، ووُضعتَ في قبرِكَ . . عاينتَها وقدْ تمثَّلَتْ لكَ بصورِها وأشكالِها الموافقةِ لمعانيها ، فترىٰ بعينِكَ العقاربَ والحيَّاتِ قدْ أحدقَتْ بكَ في قبرِكَ ، وإنَّما هيَ صفاتُكَ الحاضرةُ الآنَ ، قدِ انكشفَ لكَ صورُها ، فإنْ أردتَ أنْ تقتلَها وتقهرَها وأنتَ قادرٌ عليها قبلَ الموتِ . . فافعلْ ، وإلا . . فوطِّنْ نفسَكَ علىٰ لدغِها ونهشِها لصميمِ قلبِكَ فضلاً عنْ ظاهرِ بشرتِكَ وجسمِكَ ، والسلامُ .

* * *

تمَّ كتابُ الرجاءِ والخوفِ

وهو الكتابُ الثالثُ من ربعِ المنجياتِ من كتبِ إحياءِ علومِ الدينِ

بحمدِ اللهِ وعونِهِ وتأييدِهِ ، وصلاتُهُ علىٰ سيّدِنا محمّدٍ النّبيِّ وآلهِ وسلامُهُ

يتلوه كتابُ الفقرِ والزهدِ

KORKUNUN ŞİDDETİNDE SELEFİN HALLERİ

Rivâyete göre; bir defa **Hz. Ebû Bekir** bir kuşa bakarak: "Keşke insan olmasaydım da senin gibi kuş olsaydım." demiştir.

Ebû Zer ve Talha (r. anhüma.): "Keşke ağaç olsaydık da insan olmasaydık." demişlerdir.

Osman, öldükten sonra tamamen yok olup gitmeyi, Hz. Âişe ise tamamen unutulmuş olmayı candan arzu ederdik, demişlerdir.

Hz. Ömer' in, Kur'ân'dan bir âyet duyduğu vakit bayılıp düştüğü ve günlerce ziyâret edildiği söylenir. Hattâ bir gün yerden bir çöp alarak: "Keşke bunun gibi olaydım, anılır hiç bir şey olmasaydım, tamamen unutulup yok olup gideydim, annem beni doğurmasaydı." derdi.

Gözyaşlarından **Hz. Ömer**'in yüzünde iki siyah çizgi hâsıl olmuştu. O: "Allah'tan korkan, intikam peşinde olmaz. Allah'tan korkan, arzu ettiği her şeyi yapmaz. Eğer kıyâmet olmasaydı her şey, gördüğünüzün aksine olurdu." der idi.

Hz. Ömer: إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ sûresinden okumaya başlayıp:

وَإِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ

"Amel defterleri açılıp yayıldığı zaman." (Tekvîr sûresi, 81/10) âyet-i celîlesine geldiği vakit bayılarak düşmüştür. Bir gün bir adamın evinin önünden geçerken adamın içeride namaz kılıp Tûr sûresini okumakta olduğunu duydu. Durdu ve dinledi.

Adam:

إِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ مَا لَهُ مِنْ دَافِعٍ

"Rabbinin azâbı hiç şüphesiz vâkidir, onu def edecek hiç bir şey de yoktur." (Tûr sûresi, 52/7) âyet-i celîlesine gelince, binitinden indi, bir müddet duvara yaslanarak dinledi. Sonra bu âyetin tesîriyle evinde bir ay hasta yattı. Herkes ziyaretine gitti, geldi fakat hastalığının sebebini anlayamadılar.

Hz. Ali (r.a.) bir sabah namazını kıldıktan sonra, üzüntüsünden yüzünün rengi değişmiş olduğu halde elinin içini dışına çevirerek: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ashâbında gördüklerime benzeyen bir tavır bugün görmüyorum. Onlar sabâha saç ve sakalları karışmış, secdelerinden alın ve yüzleri tozlu olduğu hâlde çıkarlardı. Onlar geceyi Kur'ân okumak ve namaz kılmakla geçirir, yüzleri ayaklarının arasında olduğu halde sabahlarlardı. Sabahleyin Allah'ı zikrettikleri vakit rüzgârın ağacı sallaması gibi titreşirler, gözlerinin yaşından elbiseleri bile ıslanırdı. Şimdi nedir bu, sanki gâfiller arasında bulunuyorum." dedi ve ondan sonra İbn Mülcem onu öldürünceye kadar daha gülmedi.

İmrân b. Husayn da: "Keşke şiddetli bir fırtınada rüzgârın savurduğu toz olsaydım." demiştir.

Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh da: "Sâhiplerimin beni kesip yiyecekleri ve çorbamı içecekleri bir koç olsaydım." demiştir.

Hüseyin'in oğlu Ali abdest aldığı vakit rengi sararırdı. Ehl-i beyti, "Nedir bu hal?" diye kendisinden sorduklarında: "Kimin huzuruna çıkacağımı bilir misiniz?" derdi.

Mûsâ b. Mes'ûd: "Biz, Sevrî'nin sohbetinde bulunduğumuz vakit onun cehennemden çekinen durumunu görür ve sanki cehennemin etrafımızı kuşattığını sanırdık." dedi. Nazr el-Karî bir gün:

هٰذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ

"Karşınızda hakkı söyleyip duran bu kitap, bizim kitâbımızdır." (Câsiye sûresi, 45/29) âyetini okuyordu. Bunu dinleyen Zeyd'in oğlu Abdülvâhid hemen düşüp bayıldı. Ayıldığı vakit: "Söz veriyorum yâ Rab, bundan sonra asla sana isyân etmeyeceğim. Sen de ibâdetimde bana yardımcı ol." dedi.

Müsevvir b. Mahreme, fazla korktuğundan Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerini dinlemeye tahammül edemezdi. Yanında Kur'an'dan bir âyet okunsa hemen bir nâra atar ve bir müddet şuursuz dolaşırdı. Hatta bir gün **Has'am kabîlesi**nden birisi bunun yanında:

يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّق۪ينَ إِلَى الرَّحْمٰنِ وَفْدًا وَنَسُوقُ الْمُجْرِم۪ينَ
إِلٰى جَهَنَّمَ وِرْدًا

"Müttakîleri o çok esirgeyici Allah'ın huzuruna süvâri elçiler gibi toplayacağımız, günâhkârları ise susuz olarak cehenneme süreceğimiz gün." (Meryem sûresi, 19/85-86) âyet-i celîlesini okuduğu vakit: "Ben, mücrimlerdenim; müttakîlerden değilim. Sen onu bir daha oku." dedi. Adam da tekrar okuyunca, derin bir nefes alarak yıkıldı ve öldü.

Yahya el-Bekkâî'nin yanında:

وَلَوْ تَرٰى إِذْ وُقِفُوا عَلٰى رَبِّهِمْ

"Rablerinin huzurunda durduruldukları zaman, sen onları bir görsen." (En'âm sûresi, 6/30) âyet-i celîlesi okunduğu vakit, bir sayha çekerek yıkıldı, dört ay hasta yattı. Basra'nın civarındakiler bile ziyâretine geldiler.

Mâlik b. Dînâr anlatıyor: "Bir defa Kâbe'yi tavâf ediyordum. Baktım ki küçük bir kızcağız, Kâbe'nin astarına yapışmış: "Yâ Rab, nice şehvetler var ki, zevkleri gitti, eserleri kaldı. Yâ Rab, senin cehennem azâbından başka bir terbiye sistemin yok mudur?" diyerek ağladığını ve sabâha kadar bu hâl üzere feryâd ettiğini gördüm. Elimi başıma koydum, anan ölesi Mâlik, helâk oldun, dedim."

Rivâyete göre; Arefe günü Arafat'da hacılar duâ ederken **Fuzayl**, çocuğunu kaybetmiş, annenin ağlaması gibi acıklı acıklı ağlamaya devâm etti. Akşama yakın sakalından tuttu. Başını göklere kaldırdı ve: "Affedilsen bile vay sana!" dedi ve sonra da hacılar arasına karışarak gitti.

Abdullah ibn Abbâs'a, korkanların durumundan sorulduğunda: "Onların kalpleri korku hançeri ile yaralı, gözleri ise yaşlıdır. Onlar, ölüm bizi beklerken, mezar önümüzde iken, kıyâmet toplanacağımız yer iken, cehennem yolumuz üzerinde iken ve Rabbimiz olan Allahu Teâlâ'nın huzûrunda cevap verecek durumda iken nasıl ferahlanalım?" demişlerdir.

Bir mecliste bir delikanlı bol bol kahkahalar savurup dururken, **Hasan-ı Basrî** oraya uğradı ve delikanlıyı çağırdı:

– "Oğlum, sırâtı geçtin mi?"

– "Hayır."

– "Gideceğin yerin cennet veya cehennem olduğunu biliyor musun?"

– "Hayır."

– “O hâlde bu kahkaha nedir? dedi. Delikanlı bundan sonra artık gülmedi.

Hammâd b. Abdu Rabbih oturduğu vakit, âdeta hemen kalkacakmış gibi muvakkat bir vaziyette otururdu. Kendisine: “Rahat otursana.” diyenlere, “Öyle rahat oturmak, emîn adamlara mahsustur. Ben ise âsî bir kulum, öyle oturamam.” dedi.

Ömer b. Abdülâzîz: “Allahu Teâlâ bu gafleti, korkudan ölmemeleri için kullarına vermiştir.” dedi.

Mâlik b. Dînâr da: “Karar verdim ki, vasiyet edeyim de öldüğüm vakit adamlarım beni bağlasınlar, bukağılasınlar da efendisinden kaçan köle gibi Rabbime teslim etsinler.” dedi.

Hâtem-i Esam: “Bulunduğun mevkîin şerefine güvenme. Cennetten daha şerefli bir makam olmasın. Âdem’in başına gelenler ortada, ibâdet çokluğuna aldanma. İblîs’in başına gelenler belli, ilminin çokluğuna bel bağlama. Bel’am, ism-i âzam’ı bilirdi, âkıbetini düşün. Sâlihlerle görüşüp onlarla düşüp kalkmaya aldanma. Peygamberimiz (s.a.v.)’den üstün zât ve sîma olabilir mi? Ama bazı akrabaları dahî ondan yararlanamadı.”

Seriyyü’s-Sakatî: “Yüzümün kararmasından korkarak günde bir kaç defa gözümün ucu ile burnuma bakarım.” demiştir.

Ebû Hafs diyor ki: “Kırk yıldır yaptığım işlerime bakıyorum da Allahu Teâlâ’nın bana dargın olduğuna kanâat getiriyorum.”

İbn Mübârek bir gün arkadaşlarının aralarına girmiş ve onlara: “Geçtiğimiz gece bir cesarete gelerek Rabbim’den cennet istedim.” demiştir.

Kâ’b el-Kuradî’nin oğlu Muhammed’in annesi, oğlu Muhammed’e: “Oğulcağızım, ben seni küçüklüğünde ve büyüklüğünde iyi ve temiz tanırım. Nedir, gece gündüz ibâdete sarılıp sanki bir günâh işlemiş gibi uğraşıp duruyorsun?" dedi. Muhammed annesine: "Anneciğim, ben bir kusur işleyip de Allahu Teâlâ'nın bana darılıp beni azap etmeyeceğinden nasıl emîn olabilirim?" dedi.

Fudayl: "Ben hiç bir sâlih kula, hattâ meleklere ve hattâ peygamberlere bile imrenmem. Çünkü değil mi ki bunlar kıyâmet günü Allahu Teâlâ'nın huzuruna çıkacaklardır, bu yeter. Benim asıl imrendiğim, hiç yaratılmayanlardır." demiştir.

Rivâyete göre ensardan bir genci cehennem korkusu yakaladı. Hattâ bu korkudan sokağa da çıkmaz oldu. Bunu duyan Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bu gencin ziyâretine gitti ve genci kucakladı. Tam bu sırada genç de öldü. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

جَهِّزُوا صَاحِبَكُمْ فَإِنَّ الْفَرَقَ مِنَ النَّارِ فَتَّتْ كَبِدَهُ

"Bunun techîz ve tekfînine bakın. Zîra cehennem korkusu onun ödünü çatlatmıştır."[73] buyurdu.

Rivâyete göre **ibn Meysere** akşam yatağına girince:

– "Keşke annem beni doğurmasaydı." derdi. Bir gün annesi:

– "Oğlum, Allah sana ikrâm etti, seni İslâmiyet'e hidâyet etti, daha ne istiyorsun?" deyince o:

– "Evet bu doğru. Fakat yine Allahu Teâlâ hepimizin cehenneme uğrayacağımızı bize haber verdi, ama oradan geçip kurtulacağımızı bildirmedi." dedi.

Firkadü's-Sabahî'ye:

---

[73] İbn Ebi'd-Dünyâ Huzeyfe'den, Beyhakî Sehl b. Sa'd'dan rivâyet etmişlerdir.

– “İsrâiliyyâttan duyduğun en hoşa giden bir şeyi bize anlat.” dediler. O da:

– “Duyduğuma göre kalın yün elbise giyen beş yüz bâkire kız bir arada toplanarak Beyt-i Makdis’e girdiler. Burada Allahu Teâlâ’nın sevap ve ikabını aralarında müzâkere ede ede hepsi de öldüler.” dedi.

Korkanlardan birisi de **Atâî Süllemî**’dir. Bir vakit Allah’tan cenneti istememiş, yalnız O’ndan af talebinde bulunmuştur. Hastalığında, canın bir şey arzu etmiyor mu, diyenlere:

- “Cehennem korkusu bende iştah mı bıraktı?” diye cevap vermiştir.

Denildi ki; bu zat kırk yıl ne güldü, ne de başını göklere kaldırdı. Bir defa başını kaldırır kaldırmaz hemen bir feryâd ile yere düştü, fıtık oldu. Bâzı geceler uyanınca eli ile kendisini yoklar ve mesh-i sûret olmasından korkardı. Memleketine rüzgâr, şimşek, kıtlık gibi bir musîbet gelse. “Bu benim günâhımdır, eğer ben ölsem komşularım huzura kavuşur.” derdi.

Atâ anlatıyor: “Utbetü’l-Gulâm ile seyahata çıktık. Aramızda yaşlı, genç birçok kimse vardı. Bunların hepsi de sabah namazını yatsı abdesti ile kılardı. Gece namazından ayakları şişmiş, başlarındaki gözleri içeri batıp kaybolmuş, derileri kemiklerine yapışmış, kemikleri birer kazık gibi belli olurdu. Sabaha çıktıkları vakit derileri karpuz kabuğu gibi olurdu. Sanki mezardan çıkmış gibi; itâat edenlere Allahu Teâlâ’nın ikrâmından, isyân edenlere de vereceği cezalardan haber verip dururlardı. Bu hal üzere giderken arkadaşlarından birisi bir yerde bayılıp düştü. Herkes soğuktan titrerken onun alnından terler dökülüyordu. Etrafında bir müddet ağlaştıktan sonra su getirtti yüzüne döktü ve adamı ayılttılar. Adama, ne oldu, diye sorduklarında, adam:

- "Bir defa burada bir günâh işlemiştim. O aklıma geldi de onun için bayıldım." dedi."

Sâlihü'l-Merî diyor ki: "Âbidlerden birisine:

يَوْمَ تُقَلَّبُ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ يَقُولُونَ يَا لَيْتَنَا أَطَعْنَا اللّٰهَ
وَأَطَعْنَا الرَّسُولَا

"O gün yüzleri ateşte evrilip çevrilirken: Eyvâh bize, keşke Allah'a itâat etseydik, peygambere itâat etseydik" diyeceklerdir." (Ahzâb sûresi, 33/66) âyet-i celîlesi okundu. Abid bayıldı. Ayılınca:

- "Ben bu âyetten etkilendim, biraz daha okuyun." dedi. Ben de:

كُلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا أُعِيدُوا فِيهَا

"Ne zaman oradan çıkmak isterlerse yine içerisine iade olunurlar." (Hac sûresi, 22/22) âyetini okudum, adam düşüp öldü." dedi.

Rivâyete göre **Zürâre b. Evfâ** sabah namazını kılıyordu.

فَإِذَا نُقِرَ فِي النَّاقُورِ

"Sûra üfürüldüğü vakit." (Müddessir sûresi, 74/8) âyet-i celîlesini okuduğu vakit düşüp öldü.

Yezîd-i Rakkaşî, Ömer b. Abdülâzîz'in huzuruna girdi. Ömer, Yezîd'e:

– “Bana öğüt ver.” dedi. Yezîd:

– “Ey mü’minlerin emîri, ilk ölen halîfe sen değilsin, yâni diğerleri gibi sen de öleceksin.” dedi. Ömer ağladı ve:

– “Devâm et.” dedi. Yezîd;

– “Adem’den sana gelinceye kadar hiç bir baban hayatta değil, hepsi de ölmüşlerdir.” dedi. Ömer yine ağlayarak:

– “Devâm et.” dedi. Yezîd:

– “Cennet ile cehennemden başka varılacak yer yoktur.” deyince Ömer düşüp bayıldı.

Meymûn b. Mihrân anlatıyor:

وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ

“Şeksiz şüphesiz onların topuna va’d olunan yer cehennemdir.” (Hıcr sûresi, 15/43) âyeti nâzil olunca, **Selmân-ı Fârisî** bir sayha ederek elini başına koydu, üç gün dağlara çıktı, kendisini zapt edemediler.

Dâvud-ı Tâî, bir kadını oğlunun mezarı başında ağlar gördü. Kadının “Ey ciğerpârem, böceklerin ve kurtların hangi yanağından yemeye başladığını bileydim.” diye acındığını duyunca, olduğu yere düşüp yığıldı.

Denildi ki; **Süfyân-ı Sevrî** hastalandı. Gayr-ı, muslim bi doktor getirdiler. Doktor:

- “Bu, ciğerlerini korkunun parçaladığı bir hastadır.” dedi. Sonra da nabzını yokladı ve;

- “Böyle bir adam görmedim.” dedi.

Ahmed b. Hanbel diyor: “Allah’tan, bana bir korku kapısını açmasını istedim. Allahu Teâlâ bana öyle bir korku kapısı açtı ki, aklımın kaybolacağından korktum. Bunun üzerine: "Yâ Rab, dayanabileceğim kadar bana korku ver." dedim ve kalbim sükûn buldu."

Abdullah b. Amrb. el-As: "Ağlayın, ağlayamazsanız, ağlar gibi olun. Nefsim kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, gerçeği bileydiniz, sesiniz kesilinceye kadar ağlar ve beliniz kırılıncaya kadar namaz kılardınız." dedi. Böyle demekle, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Eğer benim bildiğimi bileydiniz, az güler ve çok ağlardınız."*[74] buyurduğuna işâret etmiştir.

Anberî anlatıyor: "Bir gün sohbet adamları **Fuzayl b. İyâd**'ın kapısına toplandılar. Fuzayl pencereden gözüktü; yaşı akıyor ve sakalları titreşip duruyordu. Onlara hitaben: "Kur'ân okumaya ve namaz kılmaya devâm edin. Yazıklar olsun size, bu zaman sohbet zamanı değildir. Bu zaman ağlamak, yalvarmak ve yakarmak zamanıdır. Denize düşüp boğulmak üzere olan adamın duâsı gibi duâ etmek zamanıdır. Bu zamanda dilini koru, yükünü hafiflet, kalbini tedâvi et, işine geleni al ve işine gelmeyeni at." dedi.

Yine **Fudayl** bir gün sokakta gözüktü. Nereye gittiğini soranlara, bilmiyorum, diye cevap verdi ve hakîkaten korkusundan şaşkın şaşkın dolaştığı belli oluyordu.

Zerr b. Ömer, babası Ömer'e: "Kelâmcılar konuştukları vakit hiç biri ağlamadığı halde sana ne oluyor ki, konuşmaya başlar başlamaz her taraftan ağladığın duyuluyor?" diye sorunca, babası: "Oğlum, böylece icâre verilen adamın ağlaması, çocuğunu kaybeden annenin ağlamasına benzemez." dedi.

---

[74] Yukarıda geçmiştir.

Yine hikâye edildiğine göre; bir cemaat, ağlayan bir âbidin etrafına toplandı ve:

– “Allah sana rahmet etsin, niçin ağlıyorsun?” diye kendisinden sordular. Âbid de:

– “Beni ağlatan, gönlümde açılan bir yaradır. Bu yaranın acısını korkanlar duyar.” dedi. Onlar:

– “Bu yara nedir?” diye sorduklarında, âbid:

– “Gelin Allah huzurunda hesap verin.” diye bağırtan sesin verdiği yaradır.” dedi.

Ebû İshak el-Havâs duâsında ağlayarak: “Allahım, ihtiyarladım, vücudum sana kulluktan zayıfladı, beni âzâd eyle.” dedi.

Sâlih el-Mûrî diyor ki: “Bir defa İbn Semmâk Bağdat’tan Basra’ya yanımıza geldi ve:

– “Sizin âbidlerin bâzı acayip hallerinden bana bir şey göster.” dedi. Onu beraberime alarak kamıştan yapılmış bir eve getirdim. İzin alarak içeri girdik. Baktık ki, bir adam hurma liflerinden ip yapıyor. Bunu görünce ben:

إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَالسَّلَاسِلُ يُسْحَبُونَ فِي الْحَمِيمِ
ثُمَّ فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ

“Boyunlarında lâleler, zincirler bulunduğu zaman ki, onlar sıcak suyun içinde sürüklenecekler, sonra ateşte yakılacaklar.” (Mü’min sûresi, 40/71) âyetini okudum. Hemen bir sayha ederek bağırıp düştü ve biz de yanından çıkıp başka birisine daha gittik. Ona da aynı âyeti okudum. O da aynı şekilde bayıldı, onu da bıraktık, üçüncü birisine gittik. O da: “Eğer Rabbimden beni meşgul etmezseniz buyurun.” dedi. Ben de:

ذٰلِكَ لِمَنْ خَافَ مَقَامِي وَخَافَ وَعِيدِ

"İşte bu, benim makamımdan korkanlara, benim tehdîdimden korkanlara mahsustur." (İbrâhim sûresi, 14/14) âyetini okudum. Adam öyle bir sayha çıkardı ki, burnunun iki deliklerinden kan fışkırdı. Adam kanlar içinde kaldı. Onu da öyle bırakarak yanından ayrıldık. Böylece onu altı kişiye getirdim ve hepsini de aynı vaziyette bıraktık. Sonra yedinci bir kapıya gidip izin istedik, içeri girdik. Kamıştan yapılmış binada karşımıza bir kadın çıktı; buyurun, dedi. İçeride seccadesinde oturmuş bir ihtiyar gördük, selâm verdikse de farkında olamadı. Yüksek sesle kendisine: "Yarın insanların bir makamı var." dedim. O: "Kimin huzurunda?" diye sordu ve gözlerini bir noktaya diktiği halde ağzı açık kaldı. Sonra zayıf sesiyle âh çekmeye başladı ve sesi tükeninceye kadar devam etti. Karısı: "Artık bundan bir istifadeniz olmaz, buyurun gidin." dedi. Oradan da ayrıldık. Bir müddet sonra adamların durumunu soruşturdum; üçünün ayıldığını ve üçünün de öldüğünü öğrendim. İhtiyar da üç gün "Mest-i lâ ya'kıl" olarak kaldı ve sonra ayıldı."

Ebdallerden sayılan **Yezîd b. el-Esved**, hiç gülmemeye, yatarak uyumamaya ve et yememeye yemin etmişti. Sonra da ölünceye kadar yemîninde sâdık kalmıştı. Haccac, Saîd b. Cübeyr'e:

- "Senin hiç gülmediğini duydum, doğru mudur?" diye sordu. Saîd:

- "Önümüzde cehennem hazırlanmış, bukağılar yayılmış, zebânîler emre âmâde beklerken nasıl gülerim?" dedi.

Adamın biri **Hasan-ı Basrî**'ye:

– "Sabaha nasıl çıktın?" diye sorunca;

– “Hayır üzere sabahladım.” dedi.

– “Halin nasıldır?” diye sorana ise gülümseyerek:

– “Sen bana halimden soruyorsun, ne sanıyorsun? Denizin ortasında gemileri parçalanıp her biri bir tahtaya sarılanın durumları nasıl olur?” dedi. Adam:

– “Zor durumda olurlar.” dedi. Hasan-ı Basrî:

– “İşte benim halim de onların halinden daha zordur.” dedi.

Ömer b. Abdülâzîz’in âzadlı câriyesi yanına girdi, selâm verdi. Sonra evindeki namaz odasına girerek iki rekât namaz kıldı. Uykusu geldiği için uyuya kaldı. Sonra uyandı ve halifeye: Vallahi, acayip bir rüyâ gördüm, dedi. Ömer b. Abdülâzîz:

– “Anlat bakalım ne gördün?” deyince kadın:

– “Rüyâmda cehennemi gördüm, Cehennemlikler üzerine kükreyip duruyordu. Sonra sırat köprüsünü götürüp cehennemin üzerine uzattılar.” dedi. Ömer:

– “Devâm et.” dedi. Kadın:

– Abdülmelik b. Mervan geldi, köprüye bindi, bir kaç adım gidince, köprü yıkıldı ve cehenneme düştü.” dedi. Ömer:

– “Devâm et.” dedi. Kadın:

– “Sonra Velid b. Abdülmelik geldi. O da aynı vaziyette köprünün üzerinde biraz yürüdükten sonra cehenneme düştü.” dedi. Ömer yine:

– “Devâm et.” deyince kadın:

– “Sonra Süleyman b. Abdülmelik getirildi o da aynı şekilde cehenneme yuvarlandı.” dedi. Ömer yine:

– "Devâm et." dedi. Kadın:

– "Sonra da vallahi seni getirdiler." der demez Ömer bir sayha atarak bayılıp düştü. Kadın Ömer'in kulağına bağıra bağıra: "Vallahi, senin selâmetle karşıya geçtiğini gördüm." diye söyleyip dururken, Ömer hâlâ çırpınıp duruyordu.

Hikâye edildiğine göre; **Üveys el-Karnî**, bir kıssacıyı dinliyor ve sözlerine gülüyordu. Adam cehennem adını anınca Üveys bir nâra atarak oradan çıktı. İnsanlar peşine takıldı ve "Delidir." dediler.

Muaz b. Cebel (r.a.) diyor: "Sırat köprüsünü geçinceye kadar mü'minin huzuru olmaz."

Tâvus döşeği serildiği vakit yaslanır ve tencerede baklanın deprenmesi gibi hareket ederdi. Sonra yatağı toplayarak sabâha kadar kıbleye döner ve "Cehennemi hatırlamak, korkanların uykusunu unutturmuştur." derdi.

Hasan-ı Basrî: "Bin yıl yattıktan sonra cehennemden bir adam çıkarılır. Keşke o adam ben olsaydım." demiştir. Bunu, sû-i hâtime sebebiyle cehennemde ebedî kalmaktan korktuğu için söylemiştir. Bu zâtın kırk yıl gülmediği söylenir. O, oturduğu vakit sanki boynu vurulacakmış gibi, konuştuğu vakit, âhireti görmüş ve ondan haber verir gibi konuşurdu. Sükût ettiği vakit sanki cehennem gözünün önünden geçiyormuş gibi olurdu. Böyle son derece üzgün ve korkulu olmasından dolayı kendini kınayanlara, "Allahu Teâlâ'nın benim bütün gizli kusurlarımı bildiği halde bir defa bana kızıp "Seni affetmiyorum." demesinden beni ne emîn kılabilir ki, ben de mahzun olmayayım ve korkmayayım?" demiştir.

İbnü's-Semmâk anlatıyor: "Bir gün bir mecliste vaaz ediyordum. Cemâatten bir genç kalkarak: "Bugün bize öyle bir vaaz ettin ki, artık başkalarını dinlemeye ihtiyacımız kalmadı." dedi." İbn Semmâk diyor ki, bu gence:

– "Allah sana rahmet etsin, ne dedim?" diye sordum. Genç:

– "İki ebedîlik; biri cennette diğeri cehennemde ebedî kalmak korkusu. Korkanların yüreğini parçaladı, sözüdür." dedi ve ortadan kayboldu.

Onu, diğer sohbetlerimde de aradım bulamadım. Soruşturdum; hasta olduğunu ve ziyâretine gidildiğini söylediler. Ben de ziyâretine gittim ve kendisine:

– "Bu hâlin nedir?" diye sordum. Genç:

– "İşte senin o sözün beni bu hale düşürdü." dedi ve sonra da öldü. Allah rahmet etsin. Kendisini rüyâmda gördüm ve:

– "Allah sana ne muâmele etti?" diye sordum. O:

– "Allahu Teâlâ beni o söz sebebiyle affetti ve cennete koydu." dedi.

İşte enbiyâ, ulemâ, evliyâ ve sâlihlerin korkusu. Onlar böyle korkarsa bizim daha çok korkmamız lâzımdır. Lâkin korku, fazla isyân ile değil, safâ-i kalp ve kemâl-i mârifetle olmalıdır. Yoksa bizim emniyetimiz, günâhımızın azlığında ve ibâdetimizin çokluğunda değildir. Belki emniyetimiz, şehvetimizin bizi peşinden sürüklemesi, şekavetimizin bize galebe çalması ve hallerimizi gaflet ve kasvetimizi düşünmekten bizi alıkoyması iledir. Ne yazık ki, ne yolculuğumuzun yaklaşması bizi uyardı, ne de günâh çokluğu bizi harekete geçirdi. Hattâ ne korkanların halini müşâhede bizi korkuttu, ne de son nefes tehlikesi bizi rahatsız etti.

Allahu Teâlâ'dan fazl u keremiyle halimizi düzeltmesini dileriz. Eğer fiilen hazırlığa geçmeden dilde söylemek fayda verirse, bunu Allah'tan istiyoruz.

Şaşılacak bir cihet, biz dünyalık peşinde olduğumuz vakit, eker biçer, ağaç diker, ticaret eder, karaları ve denizleri aşar, çeşitli tehlikelere atılırız, ilim peşinde olduğumuz vakit uykusuz kalır, zahmet çeker, tekrar tekrar okuruz. Rızkımıza Allahu Teâlâ'nın kefîl olduğuna güvenmez, onun için çeşitli sıkıntılara katlanır, evlerimizde durmaz, diyar diyar dolaşır ve sonra "Allahım, bizi rızıklandır." deriz. Sonra Allah huzurunda gözlerimiz kapandığı vakit, yalnız dilimizde: "Allahım, bizi affet, bize merhamet et." demekle yetinir ve O'na güveniriz. Hâlbuki O:

وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعٰى

"İnsan için ancak çalışması vardır." (Necm sûresi, 53/39) buyurmuştur. Diğer âyette:

وَلَا يَغُرَّنَّكُمْ بِاللّٰهِ الْغَرُورُ

"Dünya hayatı sizi mağrûr etmesin." (Fâtır sûresi, 35/5) buyurmuştur. Başka bir âyette de şöyle buyrulmuştur:

مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ

"Keremi bol Rabbine karşı seni aldatan ne?" (İnfitar sûresi, 82/6)

Bütün bunları bildiğimiz halde yine de aldanma ve boş ümitten kurtulamayız. Bu hal, bizim için tehlikeli bir perdedir. Eğer Allahu Teâlâ fazl u keremiyle lütfetmez ve bize nasûh tövbesini nasip edip ayıpları telâfiye yardım etmezse işimiz tehlikedir. Allah'tan, bizi affetmesini ve hattâ gönülden tövbe etmeyi bize nasip etmesini dileriz. Yoksa yalnız dilde tövbe ile bizi bırakmamasını umarız. Böyle söyleyip de yapmayanlardan, işitip kabul etmeyenlerden, vaazı dinlerken ağlayıp, amel vakti geldiği vakit isyân edenlerden olmamayı dileriz. Çünkü rüsvâylığın bundan daha açık bir alâmeti olmaz. Lütuf ve keremiyle yardımını Allah'tan dileriz.

*

Artık korkanların hikâyelerini anlatmak hususunda bu kadarla yetinelim. Çünkü bunların azı dahî, kabiliyetli kalp ile karşılaşırsa yetişir. Fakat kalp gâfil olursa -ne kadar çok olsa da- gâfil kalbe tesîr etmez.

Îsâ b. Mâlik'in râhibden rivâyet ettiği hâdisede, râhib doğruyu söylemiştir. Kendisi âbidlerin ileri gelenlerinden idi.- Beyt-i Makdis'in kapısında râhibi şaşkınlık içinde ve üzgün bir halde gördü. Çok ağlıyor ve gözyaşları akıyordu, Îsâ diyor ki; râhibin görünüşü beni etkiledi ve ona:

– "Bana bir tavsiyede bulun, bunları da senden öğreneyim." dedim. Râhib:

– "Sana ne diyeyim; vahşî hayvanlar arasına girip onların pençesine düşmekten korkan bir adam gibi olabilirsen böyle yap. Bu adam daima korku içindedir. Kendini böyle kabul eden bir insan, –her ne kadar aldanmışlar emîn olsalar da – gecesi korku, gündüzü ise üzüntü ile geçer." dedi ve benden ayrılmak istedi. Ben:

– "Biraz daha anlat." dedim. Adam:

– "Susamış kimseye bir yudum su da yeter." dedi ve doğru söyledi. Zîra selîm ve sâf olan kalbi, azıcık bir korku da harekete geçirebilir. Donuk kalbe ise hiç bir şey tesîr etmez. O yırtıcı hayvanlar arasında bulunan insan gibi ol, derken bunu farazî olarak değil, gerçek olarak söylemiştir. Zîra eğer sen basîret nûru ile içini yoklarsan, onun çeşitli yırtıcı hayvan ve haşereler ile dolu olduğunu görürsün. Bunlar gadab, şehvet, kin, haset, kibir, ucub, riyâ ve benzeri hastalıklardır. Bunlar durmadan sana saldırırlar. Bir an gâfil olursan seni parçalarlar. Ne yazık ki, senin gözlerin bunları görmez. Perde aradan kalkıp mezara konduğun vakit, onları mânalarına uygun olarak sûret ve şekilleri ile görürsün. İşte bütün bunlar, senin şu andaki vasıflarındır. O zaman sûretleri sana açıklanır. Ölmeden evvel onları öldürmek istersen ve buna gücün yeterse, hemen onu yap. Bunu yapmazsan, bedenini ve kalbini ısırmalarına kendini hazırla, vesselâm.

كِتَابُ

الفَقْرِ وَالزُّهْدِ

وهو الكتاب الرابع من ربع المنجيات
من كتب إحياء علوم الدين

Rub'u'l-Münciyat

DÖRDÜNCÜ KİTAB

FAKR VE ZÜHD KİTABI

(KÎTÂBU'L-FAKR VE'Z-ZÜHD)

كتاب الفقر والزهد

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

الحمدُ للهِ الذي تسبِّحُ لهُ الرمالُ ، وتسجدُ لهُ الظلالُ ، وتتدكدكُ مِنْ هيبتِهِ الجبالُ ، خلقَ الإنسانَ مِنَ الطينِ اللازبِ والصلصالِ ، وزيَّنَ صورتَهُ بأحسنِ تقويمٍ وأتمِّ اعتدالٍ ، وعصمَ قلبَهُ بنورِ الهدايةِ عنْ وَرَطاتِ الضلالِ ، وأذنَ لهُ في قرعِ بابِ الخدمةِ بالغدوِّ والآصالِ ، ثمَّ كحلَ بصيرةَ المخلصِ في خدمتِهِ بنورِ العبرةِ حتَّىٰ لاحظَ بضيائِهِ حضرةَ الجلالِ ، فلاحَ لهُ مِنَ البهجةِ والبهاءِ والكمالِ ما استقبحَ دونَ مبادي إشراقِهِ كلَّ حسنٍ وجمالٍ ، واستثقلَ كلَّ ما صرفَهُ عنْ مشاهدتِهِ وملازمتِهِ غايةَ الاستثقالِ ، وتمثَّلَ لهُ ظاهرُ الدنيا في صورةِ امرأةٍ جميلةٍ تميسُ وتختالُ ، وانكشفَ لهُ باطنُها عنْ عجوزٍ شوهاءَ عُجنَتْ مِنْ طينةِ الخزيِ وضُربَتْ في قالَبِ النكالِ ، وهيَ متلفعةٌ بجلبابِها لتخفيَ قبائحَ أسرارِها بلطائفِ السحرِ والاحتيالِ ، وقدْ نصبَتْ حبائلَها في مدارجِ الرجالِ ، فهيَ تقتنصُهُمْ بضروبِ المكرِ والاغتيالِ ، ثمَّ لا تجتزىءُ معَهُمْ بالخُلْفِ في مواعيدِ الوصالِ ، بلْ تقيِّدُهُمْ معَ قطعِ الوصالِ بالسلاسلِ والأغلالِ ، وتبليهِمْ بأنواعِ البلايا والأنكالِ⁽¹⁾ ، فلمَّا انكشفَ للعارفينَ منها

---

(١) **الأنكال** : جمع نِكْل ، وهو القيد الشديد ، أو جمع نُكلة ، وهي ما نكلت به غيرك كائناً من كان . « إتحاف » (٩/ ٢٦٥) .

قبائحُ الأسرارِ والأفعالِ . . زهدوا فيها زهدَ المبغضِ لها فتركوها وتركوا التفاخرَ والتكاثرَ بالأموالِ ، وأقبلوا بكنْهِ هممِهِمْ علىٰ حضرةِ الجلالِ ، واثقينَ منها بوصالٍ ليسَ دونَهُ انفصالٌ ، ومشاهدةٍ أبديَّةٍ لا يعتريها فناءٌ ولا زوالٌ .

والصلاةُ علىٰ سيدِنا محمدٍ سيِّدِ الأنبياءِ وعلَىٰ آلِهِ خيرِ آلٍ .

أمابعـد :

فإنَّ الدنيا عدوَّةٌ للهِ عزَّ وجلَّ ، بغرورِها ضلَّ مَنْ ضلَّ ، وبمكرِها زلَّ مَنْ زلَّ ، فحبُّها رأسُ الخطايا والسيئاتِ ، وبغضُها أمُّ الطاعاتِ وأسُّ القرباتِ ، وقدِ استقصينا ما يتعلَّقُ بوصفِها وذمِّ الحبِّ لها في كتابِ ذمِّ الدنيا مِنْ ربعِ المهلكاتِ ، ونحنُ الآنَ نذكرُ فضْلَ البغضِ لها والزهدِ فيها فإنَّهُ رأسُ المنجياتِ ، فلا مطمعَ في النجاةِ إلا بالانقطاعِ عنِ الدنيا والبعدِ منها ، ولكنْ مقاطعتُها إمَّا أنْ تكونَ بانزوائِها عنِ العبدِ ويُسمَّىٰ ذلكَ فقراً ، وإمَّا بانزواءِ العبدِ عنها ويُسمَّىٰ ذلكَ زهداً ، ولكلٍّ واحدٍ منهُما درجةٌ في نيلِ السعاداتِ ، وحظٌّ في الإعانةِ على الفوزِ والنجاةِ .

ونحنُ الآنَ نذكرُ حقيقةَ الفقرِ والزهدِ ، ودرجاتِهما ، وأقسامَهُما ، وشروطَهُما ، وأحكامَهُما ، ونذكرُ الفقرَ في شطرٍ مِنَ الكتابِ والزهدَ في شطرٍ آخرَ منهُ .

* * *

ونبدأُ بذكرِ الفقرِ فنقولُ :

MUKADDİME

Hamd, Allah'a mahsustur (O'na hamdederim). O Allah ki, kumlara varıncaya kadar, her şey O'nu tesbîh eder ve gölgelere varıncaya kadar her şey O'na secde eder. Heybetinden dağlar paramparça olup yerlere serilir.

O Allah ki, insanı kuru balçıktan yarattı. Sonra da onu en güzel sûretle süsledi ve tam îtidâle erdirdi. Hidâyet nûru ile sapıklık bataklığına düşmekten kalbini korudu. Akşam-sabah hizmet kapısını çalma, kulluk ve ibâdet imkânlarını kendisine bahşetti. Sonra da hâlis kulunun basîretini öğüt alma nûru ile sürmeledi de bu sâyede ibâdetinde şirkten korundu ve bu nûrun aydınlığı sayesinde Hz. Allah'ın celâlinden başka bir şey düşünmez ve görmez oldu. Yine bu nûrun yardımı ile kendisinde öyle bir hüsn, cemâl ve kemâl tecellî etti ki, bundan önce gördüğü her şey kendisine çirkin geldi. Bu kemâl-i muşâhededen ve buna devamdan engel olacak her şey ağırına gitti.

Dünya, dış görünüşü ile cilveli bir kadın gibi bürgüsü içinde kırıta kırıta karşısına çıktığı halde, onun iç yüzünün çirkin ve buruşuk suratlı, dişleri dökülmüş, hamuru zillet çamuru ile yoğrulmuş, azâb tabiatinde âdî bir yaratık olup, bütün çirkinliği, hîle bürgüsüne bürünmekle gizlediği kendisine keşfedilmiştir. Yine bu sâyededir ki, onun erkeklerin yoluna av tuzaklarını kurup çeşitli hîlelerle onları avlamak istediğini, sonra da vuslat va'dindeki hulfu, verdiği sözde durmaması ile yetinmeyip, öte yandan onları tamamen zincir ve kelepçelere vurup çeşitli sıkıntı ve belâlarla ibtilâ ettiğini bilmiştir. Onun bu gizli hâllerini ve gerçek yaptıklarını gören ârifler, tel'în eder şekilde ondan uzaklaştı, mal ve evlat çokluğu ile övünmekten vazgeçti de hiç ayrılığı olmayıp vuslatı sona ermeyen ve müşâhedesinin devamından emîn oldukları halde bütün güç ve varlıkları ile Hz. Allah'a yönelmişlerdir.

Salât u selâm, peygamberlerin efendisi Hz. Muhammed'e, onun âline ve ashâbına olsun.

*

Bundan sonra bilmiş ol ki; dünya, Allah'ın düşmanıdır. Doğru yoldan sapıtanlar, ona aldanmak sûretiyle sapıttı. Ayakları kayanlar, onun aldatması ile kaydılar. Onu sevmek, hatâların başı olduğu gibi, ona buğz etmek de tâatlerin anası ve yakınlığın esasıdır. **"Dünyayı Zem Kitâbı**"nda dünyanın vasfı ve dünyayı sevmenin zemmi hakkında tafsîlâtlı malûmat verdik. Şimdi de dünyaya buğzun ve ondan yüz çevirmenin fazîletinden bahsedelim. Çünkü münciyât ve kurtuluşun esası budur. Kurtuluş ümîdi, dünyadan ayrılıp uzaklaşmaya bağlıdır. Fakat bu uzaklaşma, ya dünyayı kuldan uzaklaştırmakla olur ki, buna **"Fakr"** denir. Veya insanı dünyadan uzaklaştırmakla olur ki buna da **"Zühd"** denir. Saâdete ulaşmakta her birinin dereceleri vardır.

Şimdi biz, fakr ile zühdün hakîkatlerini, derece ve kısımlarını, şart ve hükümlerini anlatacak ve kitâbın bir bölümünde fakrı, diğer bölümünde de zühdü açıklayacağız. Şimdi fakrı ele alarak deriz ki:

الشَّطْرُ الأَوَّلُ مِنَ الكِتَاب
في الفقر

وفيهِ : بيانُ حقيقةِ الفقرِ ، وبيانُ فضيلةِ الفقرِ مطلقاً ، وبيانُ فضيلةِ خصوصِ الفقراءِ ، وبيانُ فضلِ الفقرِ على الغنىٰ ، وبيانُ أدبِ الفقيرِ في فقرِهِ ، وبيانُ أدبِهِ في قبولِ العطاءِ ، وبيانُ تحريمِ السؤالِ بغيرِ ضرورةٍ ، وبيانُ مقدارِ الغِنَى المحرِّمِ للسؤالِ ، وبيانُ أحوالِ السائلينَ ، واللهُ الموفقُ للصوابِ بلطفِهِ وكرمِهِ .

بيان حقيقة الفقر واختلاف أحوال الفقير وأساميه

اعلمْ : أنَّ الفقرَ عبارةٌ عنْ فقدِ ما هوَ محتاجٌ إليهِ ، أمَّا فقْدُ ما لا حاجةَ إليهِ . . فلا يُسمَّىٰ فقراً ، وإنْ كان المحتاجُ إليهِ موجوداً مقدوراً عليهِ . . لمْ يكنِ المحتاجُ فقيراً(١) .

وإذا فهمتَ هٰذا . . لمْ تشكَّ في أنَّ كلَّ موجودٍ سوى اللهِ تعالىٰ فهوَ فقيرٌ ؛ لأنَّهُ محتاجٌ إلىٰ دوامِ الوجودِ في ثاني الحالِ ، ودوامُ وجودِهِ مستفادٌ مِنْ فضْلِ اللهِ تعالىٰ وجودِهِ ، فإنْ كانَ في الوجودِ موجودٌ ليسَ وجودُهُ مستفاداً

---

(١) فالفقير : هو الفاقد المحتاج ، والفقر : هو الفقد والاحتياج . « إتحاف » (٩/ ٢٦٦).

لهُ مِنْ غيرِهِ . . فهوَ الغنيُّ المطلقُ ، ولا يُتصوَّرُ أنْ يكونَ مثلُ هـٰذا الموجودِ إلا واحداً ، فليسَ في الوجودِ إلا غنيٌّ واحدٌ ، وكلُّ مَنْ عداهُ فإنَّهُمْ محتاجونَ إليهِ ليمدَّ وجودَهُمْ بالدوامِ ، وإلىٰ هـٰذا الحصرِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَٱللَّهُ ٱلْغَنِيُّ وَأَنتُمُ ٱلْفُقَرَآءُ ﴾ .

هـٰذا معنى الفقرِ مطلقاً .

ولكنَّا لسنا نقصدُ بيانَ الفقرِ المطلقِ ، بلِ الفقرِ مِنَ المالِ على الخصوصِ ، وإلا . . ففقرُ العبدِ بالإضافةِ إلىٰ أصنافِ حاجاتِهِ لا ينحصرُ ؛ لأنَّ حاجاتِهِ لا حصرَ لها ، ومِنْ جملةِ حاجاتِهِ ما يُتوصَّلُ إليهِ بالمالِ ، وهوَ الذي نريدُ الآنَ بيانَهُ فقطْ ، فنقولُ :

كلُّ فاقدٍ للمالِ فإنَّا نسمِّيه فقيراً بالإضافةِ إلى المالِ الذي فقدَهُ ، إذا كانَ ذلكَ المفقودُ محتاجاً إليهِ في حقِّهِ ، ثمَّ يُتصوَّرُ أنْ يكونَ لهُ خمسةُ أحوالٍ عندَ الفقرِ ، ونحنُ نميزُها ونخصِّصُ كلَّ حالٍ باسمٍ ؛ لنتوصَّلَ بالتمييزِ إلىٰ ذكرِ أحكامِها .

الحالة الأولىٰ ـ وهيَ العليا ـ : أنْ يكونَ بحيثُ لوْ أتاهُ المالُ . . لكرِهَهُ وتأذَّىٰ بهِ ، وهربَ مِنْ أخذِهِ ، مبغضاً لهُ ، ومحترزاً مِنْ شرِّهِ وشغلِهِ ، وهوَ الزهدُ ، واسمُ صاحبِهِ **الزاهدُ** .

الثانيةُ : أنْ يكونَ بحيثُ لا يرغبُ فيهِ رغبةً يفرحُ بحصولِهِ ، ولا يكرهُهُ كراهةً يتأذَّىٰ بهِ ويزهدُ فيهِ لوْ أتاهُ ، وصاحبُ هـٰذهِ الحالةِ يُسمَّىٰ **راضياً** .

الثالثةُ : أنْ يكونَ وجودُ المالِ أحبَّ إليهِ مِنْ عدمِهِ ؛ لرغبةٍ لهُ فيهِ ،

ولكنْ لمْ يبلغْ مِنْ رغبتِهِ أنْ ينهضَ لطلبِهِ ، بلْ إنْ أتاهُ عفواً صفواً . . أخذَهُ وفرحَ بهِ ، وإنِ افتقرَ إلىٰ تعبٍ في طلبِهِ . . لمْ يشتغلْ بهِ ، وصاحبُ هـٰذهِ الحالةِ نسمِّيهِ **قانعاً** ؛ إذْ أقنعَ نفسَهُ بالموجودِ حتَّىٰ تركَ الطلبَ معَ ما فيهِ مِنَ الرغبةِ الضعيفةِ .

الرابعةُ : أنْ يكونَ تركُهُ للطلبِ لعجزِهِ ، وإلا . . فهوَ راغبٌ فيهِ رغبةً لوْ وجدَ سبيلاً إلىٰ طلبِهِ ولوْ بالتعبِ . . لطلبَهُ ، أوْ هوَ مشغولٌ بالطلبِ ، وصاحبُ هـٰذهِ الحالةِ نسمِّيهِ **الحريصَ** .

الخامسةُ : أنْ يكونَ ما فقدَهُ مِنَ المالِ مضطراً إليهِ ؛ كالجائعِ الفاقدِ للخبزِ ، والعاري الفاقدِ للثوبِ ، ويُسمَّىٰ صاحبُ هـٰذهِ الحالةِ **مضطراً** ، كيفَما كانَتْ رغبتُهُ في الطلبِ إمَّا ضعيفةً وإمَّا قويَّةً ، وقلَّما تنفكُّ هـٰذهِ الحالةُ عنِ الرغبةِ .

فهـٰذهِ خمسةُ أحوالٍ ، أعلاها الزهدُ ، والاضطرارُ إنِ انضمَّ إليهِ الزهدُ وتُصوِّرَ ذلكَ⁽¹⁾ ، فهوَ أقصىٰ درجاتِ الزهدِ كما سيأتي بيانُهُ .

ووراءَ هـٰذهِ الأحوالِ الخمسةِ حالةٌ هيَ أعلىٰ مِنَ الزهدِ ، وهيَ أنْ يستويَ عندَهُ وجودُ المالِ وفقدُهُ ، فإنْ وُجِدَ . . لمْ يفرحْ بهِ ولمْ يتأذَّ ، وإنْ فُقِدَ . . فكذلكَ ، بلْ حالُهُ كما كانَ حالُ عائشةَ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنها ؛ إذْ أتاها مئةُ ألفِ درهمٍ مِنَ العطاءِ ، فأخذَتْها وفرقَتْها مِنْ يومِها ، فقالَتْ خادمتُها :

---

(١) بأن يكون كارهاً للمال مع اضطراره . « إتحاف » (٩/ ٢٦٧) .

ما استطعتِ فيما فرَّقتِ اليومَ أنْ تشتري لنا بدرهمٍ لحماً نفطرُ عليهِ ؟ فقالَتْ : لوْ ذكرتني . . لفعلتُ[1] .

فمَنْ هٰذا حالُهُ ؛ فلوْ كانَتِ الدنيا بحذافيرِها في يدِهِ وخزانتِهِ . . لمْ تضرَّهُ ؛ إذْ هوَ يرى الأموالَ في خزانةِ اللهِ تعالىٰ لا في يدِ نفسِهِ ، فلا يفرِّقُ بينَ أنْ تكونَ في يدِهِ أوْ في يدِ غيرِهِ ، وينبغي أنْ يُسمَّىٰ صاحبُ هٰذهِ الحالةِ المستغنيَ ؛ لأنَّهُ غنيٌّ عنْ فقدِ المالِ ووجودِهِ جميعاً .

وليُفهمْ مِنْ هٰذا الاسمِ معنىً يفارقُ اسمَ الغنى المطلقِ على اللهِ تعالىٰ ، وعلىٰ مَنْ كثرَ مالُهُ مِنَ العبادِ ، فإنَّ مَنْ كثرَ مالُهُ مِنَ العبادِ وهوَ يفرحُ بهِ . . فهوَ فقيرٌ إلىٰ بقاءِ المالِ في يدِهِ ، وإنَّما هوَ غنيٌّ عنْ دخولِ المالِ في يدِهِ ، لا عَنْ بقائِهِ ، فهوَ إذاً فقيرٌ مِنْ وجهٍ .

وأمَّا هٰذا الشخصُ . . فهوَ غنيٌّ عنْ دخولِ المالِ في يدِهِ ، وعنْ بقائِهِ في يدِهِ ، وعنْ خروجِهِ مِنْ يدِهِ أيضاً ، فإنَّهُ ليسَ يتأذَّىٰ بهِ ليحتاجَ إلىٰ إخراجِهِ ، وليسَ يفرحُ بهِ ليحتاجَ إلىٰ بقائِهِ ، وليسَ فاقداً لهُ ليحتاجَ إلى الدخولِ في يدِهِ ، فغناهُ إلى العمومِ أميلُ ، فهوَ إلى الغنى الذي هوَ وصفُ اللهِ تعالىٰ أقربُ ، وإنَّما قربُ العبدِ مِنَ اللهِ تعالىٰ بقرْبِ الصفاتِ ، لا بقربِ المكانِ .

ولكنَّا لا نسمِّي صاحبَ هٰذهِ الحالةِ غنياً ، بلْ مستغنياً ؛ ليبقى الغنيُّ اسماً لمَنْ لهُ الغنى المطلقُ عنْ كلِّ شيءٍ ، وأمَّا هٰذا العبدُ فإنِ استغنىٰ عنِ

---

(١) رواه ابن سعد في « طبقاته » (١٠/ ٦٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٤٧) .

المالِ وجوداً وعدماً . . فلمْ يستغنِ عنْ أشياءَ أخرَ سواهُ ، ولمْ يستغنِ عنْ مددِ توفيقِ اللهِ تعالىٰ لهُ ليبقى استغناؤُهُ الذي زيَّنَ اللهُ بهِ قلبَهُ ؛ فإنَّ القلبَ المقيَّدَ بحبِّ المالِ رقيقٌ ، والمستغنيَ عنهُ حرٌّ ، واللهُ تعالىٰ هوَ الذي أعتقَهُ مِنْ هـٰذا الرقِّ ، فهوَ محتاجٌ إلىٰ دوامِ هـٰذا العتقِ ، والقلوبُ متقلِّبةٌ بينَ الرقِّ والحريَّةِ في أوقاتٍ متقاربةٍ ؛ لأنَّها بينَ إصبعينِ مِنْ أصابعِ الرحمـٰنِ ، فلذلكَ لمْ يكنِ اسمُ الغنىٰ مطلقاً عليهِ معَ هـٰذا الكمالِ إلا مجازاً .

واعلمْ : أنَّ الزهدَ درجةٌ هيَ كمالُ الأبرارِ ، وصاحبُ هـٰذهِ الحالةِ مِنَ المقرَّبينَ ، فلا جرمَ صارَ الزهدُ في حقِّهِ نقصاناً ؛ إذْ حسناتُ الأبرارِ سيئاتُ المقرَّبينَ ؛ وهـٰذا لأنَّ الكارهَ للدنيا مشغولٌ بالدنيا ، كما أنَّ الراغبَ فيها مشغولٌ بها ، والشغلُ بما سوى اللهِ تعالىٰ حجابٌ عنِ اللهِ تعالىٰ ، إذْ لا بعدَ بينَكَ وبينَ اللهِ حتَّىٰ يكونَ البعدُ حجاباً ؛ فإنَّهُ أقربُ إليكَ مِنْ حبلِ الوريدِ ، وليسَ هوَ في مكانٍ حتَّىٰ تكونَ السماواتُ والأرضُ حجاباً بينَكَ وبينَهُ ، فلا حجابَ بينَكَ وبينَهُ إلا شغلُكَ بغيرِهِ ، وشغلُكَ بنفسِكَ وشهواتِكَ شغلٌ بغيرِهِ ، وأنتَ لا تزالُ مشغولاً بنفسِكَ وبشهواتِ نفسِكَ ، فكذلكَ لا تزالُ محجوباً عنهُ ، فالمشغولُ بحبِّ نفسِهِ مشغولٌ عنِ اللهِ تعالىٰ ، والمشغولُ ببغضِ نفسِهِ أيضاً مشغولٌ عنِ اللهِ تعالىٰ .

بلْ كلُّ ما سوى اللهِ تعالىٰ مثالُهُ مثالُ الرقيبِ الحاضرِ في مجلسٍ جمعَ العاشقَ والمعشوقَ ، فإنِ التفتَ قلبُ العاشقِ إلى الرقيبِ ، وإلىٰ بغضِهِ واستثقالِهِ وكراهةِ حضورِهِ . . فهوَ في حالِ اشتغالِ قلبِهِ ببغضِهِ مصروفٌ عنِ

التلذُّذِ بمشاهدةِ معشوقِهِ ، ولوِ استغرقَهُ العشقُ . . لغفلَ عنْ غيرِ المعشوقِ ولمْ يلتفتْ إليهِ ، فكما أنَّ النظرَ إلىٰ غيرِ المعشوقِ لحبِّهِ عندَ حضورِ المعشوقِ شرْكٌ في العشقِ ونقصٌ فيهِ . . فكذا النظرُ إلىٰ غيرِ المحبوبِ لبغضِهِ شرْكٌ فيهِ ونقصٌ ، ولكنْ أحدُهُما أخفُّ مِنَ الآخرِ ، بلِ الكمالُ في ألا يلتفتَ القلبُ إلىٰ غيرِ المحبوبِ بغضاً وحبّاً ؛ فإنَّهُ كما لا يجتمعُ في القلبِ حبّانِ في حالةٍ واحدةٍ . . فلا يجتمعُ أيضاً بغضٌ وحبٌّ في حالةٍ واحدةٍ .

فالمشغولُ ببغضِ الدنيا غافلٌ عنِ اللهِ كالمشغولِ بحبِّها ، إلا أنَّ المشغولَ بحبِّها غافلٌ وهوَ في غفلتِهِ سالكٌ في طريقِ البعدِ ، والمشغولُ ببغضِها غافلٌ وهوَ في غفلتِهِ سالكٌ في طريقِ القربِ ؛ إذْ يُرجىٰ لهُ أنْ ينتهيَ حالُهُ إلىٰ أنْ تزولَ هـٰذهِ الغفلةُ وتتبدَّلَ بالشهودِ ، فالكمالُ لهُ مرتقَبٌ ؛ لأنَّ بغضَ الدنيا مطيَّةٌ توصلُ إلى اللهِ تعالىٰ .

فالمحبُّ والمبغضُ كرجلينِ في طريقِ الحجِّ ، مشغولينِ بركوبِ الناقةِ وعلفِها وتسييرِها ، ولكنْ أحدُهُما مستدبرٌ للكعبةِ ، والآخرُ مستقبلٌ لها ، فهُما سيّانِ بالإضافةِ إلى الحالِ في أنَّ كلَّ واحدٍ منهُما محجوبٌ عنِ الكعبةِ ومشغولٌ عنها ، ولكنْ حالُ المستقبلِ محمودٌ بالإضافةِ إلى المستدبرِ ؛ إذْ يُرجىٰ لهُ الوصولُ إليها ، وليسَ بمحمودٍ بالإضافةِ إلى المعتكفِ في الكعبةِ والملازمِ لها ، الذي لا يخرجُ منها حتَّىٰ يفتقرَ إلى الاشتغالِ بالدابَّةِ في الوصولِ إليها .

فلا ينبغي أنْ تظنَّ أنَّ بغضَ الدنيا مقصودٌ في عينِهِ ، بلِ الدنيا عائقٌ

عنِ اللهِ تعالىٰ ، ولا وصولَ إليهِ إلا بدفعِ العائقِ .

ولذلكَ قالَ أبو سليمانَ الدارانيُّ رحمَهُ اللهُ : (مَنْ زهدَ في الدنيا واقتصرَ عليهِ . . فقدِ استعجلَ الراحةَ ، بلْ ينبغي أنْ يشتغلَ بالآخرةِ)[1] ، فبيَّنَ أنَّ سلوكَ طريقِ الآخرةِ وراءَ الزهدِ ، كما أنَّ سلوكَ طريقِ الحجِّ وراءَ دفعِ الغريمِ العائقِ عنِ الحجِّ .

فإذاً ؛ قدْ ظهرَ أنَّ الزهدَ في الدنيا إنْ أُريدَ بهِ عدمُ الرغبةِ في وجودِها وعدمِها . . فهوَ غايةُ الكمالِ ، وإنْ أُريدَ بهِ الرغبةُ في عدمِها . . فهوَ كمالٌ بالإضافةِ إلىٰ درجةِ الراضي والقانعِ والحريصِ ، ونقصانٌ بالإضافةِ إلىٰ درجةِ المستغني ، بلِ الكمالُ في حقِّ المالِ أنْ يستويَ عندَكَ الماءُ والمالُ ، وكثرةُ الماءِ في جوارِكَ لا تؤذيكَ بأنْ تكونَ علىٰ شاطىءِ البحرِ ، ولا قلَّتُهُ تؤذيكَ إلا في قدْرِ الضرورةِ ، مع أنَّ المالَ محتاجٌ إليهِ ، كما أنَّ الماءَ محتاجٌ إليهِ ، فلا يكونُ قلبُكَ مشغولاً بالفرارِ عنْ جوارِ الماءِ الكثيرِ ، ولا ببغضِ الماءِ الكثيرِ ، بلْ تقولُ : أشربُ منهُ بقدْرِ الحاجةِ ، وأسقي منهُ عبادَ اللهِ بقدْرِ الحاجةِ ، ولا أبخلُ بهِ علىٰ أحدٍ .

فهكذا ينبغي أنْ يكونَ المالُ ؛ لأنَّ الخبزَ والماءَ واحدٌ في الحاجةِ ، وإنَّما الفرقُ بينَهُما في قلَّةِ أحدِهما وكثرةِ الآخرِ ، وإذا عرفتَ اللهَ تعالىٰ ، ووثقتَ بتدبيرِهِ الذي دبَّرَ بهِ العالمَ . . علمتَ أنَّ قدْرَ حاجتِكَ مِنَ الخبزِ يأتيكَ

---

(١) رواه البيهقي في « الزهد الكبير » (٥٤) بنحوه .

ـ لا محالةَ ـ ما دمتَ حيّاً كما يأتيكَ قدْرُ حاجتِكَ مِنَ الماءِ ، علىٰ ما سيأتي بيانُهُ في كتابِ التوكُّلِ إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ .

قالَ أحمدُ بنُ أبي الحَواري : قلتُ لأبي سليمانَ الدارانيِّ : قالَ مالكُ بنُ دينارٍ للمغيرةِ : اذهبْ إلى البيتِ فخذِ الركوةَ التي أهديتَها لي ، فإنَّ العدوَّ يوسوسُ إليَّ أنَّ اللصَّ قدْ أخذَها ، فقالَ أبو سليمانَ : هٰذا مِنْ ضعفِ قلوبِ الصوفيَّةِ ، هوَ قدْ زهدَ في الدنيا ، ما عليهِ مِنْ أخذِها ؟!(١) .

فبيَّنَ أنَّ كراهيةَ كونِ الركوةِ في بيتِهِ التفاتٌ إليها سببُهُ الضعفُ والنقصانُ .

* * *

فإنْ قلتَ : فما بالُ الأنبياءِ والأولياءِ هربوا مِنَ المالِ ونفروا منهُ كلَّ النفارِ ؟

فأقولُ : كما هربوا مِنَ الماءِ علىٰ معنىٰ أنَّهُمْ ما شربوا أكثرَ مِنْ حاجتِهِمْ ، فنفروا عمَّا وراءَهُ ، ولمْ يجمعوهُ في القِرَبِ والروايا يديرونَها معَ أنفسِهِمْ ، بلْ تركوهُ في الأنهارِ والآبارِ والبراري للمحتاجينَ إليهِ ، لا أنَّهُمْ كانَتْ قلوبُهُمْ مشغولةً بحبِّهِ أوْ بغضِهِ .

وقدْ حُمِلَتْ خزائنُ الأرضِ إلىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وإلىٰ أبي بكرٍ وعمرَ رضيَ اللهُ عنهُما ، فأخذوها ووضعوها في مواضعِها ،

---

(١) قوت القلوب (١/٢٦٧) ، وخبر مالك مفرداً رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/٣٦٤) ، وليس فيه ذكر للمغيرة ، بل قالها للحارث بن نبهان .

وما هربوا منها ، إذْ كانَ قدِ استوىٰ عندَهُمُ المالُ والماءُ ، والذهبُ والحجرُ .

وما نُقِلَ عنهُمْ مِن امتناعٍ ؛ فإمَّا أنْ يُنقلَ عمَّنْ خافَ أنْ لوْ أخذَهُ أنْ يخدعَهُ المالُ ويقيدَ قلبَهُ ، فيدعوَهُ إلى الشهواتِ ، وهـٰذا حالُ الضعفاءِ ، فلا جرمَ البغضُ للمالِ والهربُ منهُ في حقِّهِمْ كمالٌ ، وهـٰذا حكمُ جميعِ الخلقِ ؛ لأنَّ كلَّهُمْ ضعفاءُ إلا الأنبياءَ والأولياءَ ، وإمَّا أنْ يُنقلَ عنْ قويٍّ بلغَ الكمالَ ، ولكنْ أظهرَ الفرارَ والنفارَ نزولاً إلىٰ درجةِ الضعفاءِ ؛ ليقتدوا بهِ في التركِ ، إذْ لوِ اقتدَوا بهِ في الأخذِ . لهلكوا ، كما يفرُّ الرجلُ المعزِّمُ بينَ يدي أولادِهِ مِنَ الحيَّةِ ، لا لضعفِهِ عنْ أخذِها ، ولكنْ لعلمِهِ أنَّهُ لوْ أخذَها . أخذَها أولادُهُ إذا رأَوها فيهلكونَ ، والسيرُ بسيرِ الضعفاءِ ضرورةُ الأنبياءِ والأولياءِ والعلماءِ .

فقدْ عرفتَ إذاً أنَّ المراتبَ ستٌّ ، وأنَّ أعلاها رتبةُ المستغني ، ثمَّ الزاهدِ ، ثمَّ الراضي ، ثمَّ القانعِ ، ثمَّ الحريصِ ، وأمَّا المضطرُّ . فيُتصوَّرُ في حقِّهِ أيضاً الزهدُ والرضا والقناعةُ ، ودرجتُهُ تختلفُ بحسَبِ اختلافِ هـٰذهِ الأحوالِ ، واسمُ الفقيرِ يُطلقُ علىٰ هـٰذهِ الخمسةِ .

أمَّا تسميةُ المستغني فقيراً . فلا وجهَ لهُ بهـٰذا المعنىٰ ، بلْ إنْ سُمِّيَ فقيراً فبمعنىً آخرَ ، وهوَ معرفتُهُ بكونِهِ محتاجاً إلى اللهِ تعالىٰ في جميعِ أمورِهِ عامَّةً ، وفي بقاءِ استغنائِهِ عنِ المالِ خاصةً ، فيكونُ اسمُ الفقيرِ لهُ كاسمِ

العبدِ لِمَنْ عرفَ نفسَهُ بالعبوديَّةِ وأقرَّ بها ، فإنَّهُ أحقُّ باسمِ العبدِ مِنَ الغافلينَ وإنْ كانَ اسمُ العبدِ عامّاً للخلقِ ؛ فكذلكَ اسمُ الفقرِ عامٌّ ، ومَنْ عرفَ نفسَهُ بالفقرِ إلى اللهِ . . فهوَ أحقُّ باسمِ الفقيرِ ، فاسمُ الفقيرِ مشتركٌ بينَ هـٰذينِ المعنيينِ .

وإذا عرفتَ هـٰذا الاشتراكَ . . فهمتَ أنَّ قولَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أعوذُ بكَ مِنَ الفقرِ »[١] ، وقولَهُ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « كادَ الفقرُ أنْ يكونَ كفراً »[٢] . . لا يناقضُ قولَهُ : « أحيني مسكيناً وأمتْني مسكيناً »[٣] ؛ إذْ فقرُ المضطرِّ هوَ الذي استعاذَ منهُ ، والفقرُ الذي هوَ الاعترافُ بالمسكنةِ والذلَّةِ والافتقارِ إلى اللهِ تعالىٰ . . هوَ الذي سألَهُ في دعائِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وعلىٰ كلِّ عبدٍ مصطفىً منْ أهلِ الأرضِ والسماءِ .

* * *

---

[١] رویٰ أبو داوود (١٥٤٤) ، والنسائي (٨/ ٢٦١) ، وابن ماجه (٣٨٤٢) عن أبي هريرة رضي الله عنه : أن النبي صلى الله عليه وسلم كان يقول : « اللهم ؛ إني أعوذ بك من الفقر والقلة والذلة . . . » .

[٢] رواه أبو الشيخ في « التوبيخ والتنبيه » (٧٤) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٥٣) ، والبيهقي في « الشعب » (٦١٨٨) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً .

[٣] رواه الترمذي (٢٣٥٢) ، وابن ماجه (٤١٢٦) .

BİRİNCİ BÖLÜM

Burada fakrın hakîkatini, mutlak surette fakrın fazîletini, fakirlerin özel fazîletini, fakrın zenginlik üzerine fazîletini, fakrın fakirlikte edebini, atıyyeyi kabuldeki edebini, zarûretsiz dilenmenin harâm olduğunu, dilenciliğe mâni olan zenginliğin miktarını ve dilencilerin hallerini anlatacağız. Lütuf ve keremiyle doğruya muvaffak kılan ancak Allah'tır.

FAKRIN HAKÎKATİ VE İSİMLERİ

Bilmiş ol ki; fakirlik, muhtaç olunan şeyin yokluğu demektir. Biz buna yoksulluk deriz. İnsanın, muhtaç olmadığı bir şeyi bulamamasına fakirlik denmez. İhtiyacı olduğu şey mevcut olup onu almaya gücü yeterse, buna da fakirlik denmez. Bunu böyle anladıktan sonra, artık Allah'tan başka herkesin fakir ve yoksul olduğunda şüphe etmezsin. Çünkü her mevcut, varlığının ve vücûdunun devamına muhtaçtır. Bu da Allahu Teâlâ'nın fazlından ve cömertliğinden istifade iledir. Ortada varlık ve devâmında, başkasına muhtaç olmayan bir mevcut varsa bu, Ganiyy-i Mutlak'tır. Yâni başkasına muhtaç olmayan gerçek bir varlıktır. Böyle bir varlık ise tek olur. Demek ki başkalarından müstağnî olan ancak bir tektir. O'ndan başka hepsi O'na muhtaçtır. Onlar, varlıklarını devâm ettirebilmek için O'na muhtaçtırlar. Başkasına muhtaç olmayan varlığın tek olduğuna işâret etmek üzere Allahu Teâlâ:

وَاللّٰهُ الْغَنِيُّ وَأَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ

"Allah ganîdir, siz ise fakirlersiniz" (Muhammed suresi, 47/38) buyurmuştur.

Bu anlattığımız fakirlik, mutlak olan fakrın anlamıdır. Fakat bizim burada maksadımız, mutlak fakrı anlatmak değil, mal ihtiyacını anlatmaktır. Yoksa çeşitli ihtiyaçlarını ele alırsak, insanın ihtiyaçları sayılmakla tükenmez. Zîra onun ihtiyaçlarının sonu gelmez. İnsanın ihtiyaçlarından bir kısmı, kendisiyle servet edineceği şeylerdir. Şimdi biz yalnız bunları anlatmak üzere deriz ki:

Malını kaybeden bir kimse, kaybettiği mala muhtaç ise o mala nisbetle bu adama fakir denir. Bu adamın bu fakirlik içinde beş hâli düşünülebilir. Şimdi biz bu beş hâli ayrı ayrı isimlerle birbirinden ayıralım ki, hükümlerini de ayrı ayrı ortaya koyabilmiş olalım.

Fakirin birinci hâli; muhtaç olduğu bu mal kendisine verilse de ondan hoşlanmaz, onu çirkin karşılar. Ve kendisini meşgul edeceğini düşünerek şerrinden korunmak için ondan kaçınır. En üstün hal budur ve buna "zühd", sâhibine de "zâhid" denir.

İkinci hali; bu mala heves etmediği gibi, eline geçmekle ne sevinir, ne de üzüntü duyar. Buna da "rızâ" ve sâhibine de "râzı" denir.

Üçüncü hali; malın varlığı, kendisi için yokluğundan daha sevimli olmaktır. Bu mala rağbeti olduğu için, peşinden koşmaz, fakat kendiliğinden gelirse buna da sevinir ve memnun kalır. Bunun sâhibine "kani" derler. Zîra mevcudu ile yetinmiş ve zayıf bir hevesi olmakla beraber ihtiyacının peşinden koşmamıştır.

Dördüncü hali; muhtaç olduğu serveti aramaması acziyetinden ötürü olanıdır. Yoksa servete hevesi olup, imkânı olsa zahmetine katlanarak onun peşinden gidecek ve araması ile meşgul olacaktır. Bunun sâhibine "harîs" denir.

Beşinci hâli; elinde olmayan servete muhtaç olma hâlidir. Onu temîni, zarurîdir. Ekmeği olmayan aç ve elbisesi bulunmayan çıplak gibi. Bunun sâhibine de "muztar" denir. Bunun temînine hevesi kuvvetli olsa da, zayıf olsa da fark etmez. Fakat buna heves etmemek pek enderdir.

İşte bunlar fakirin beş hâlidir ve en üstünü "zühd" yani dünyayı terk etmektir. Zâhidlik, muztar kaldığı ekmek ve giyecek gibi maddelerde de kendini gösterirse, ileride açıklayacağımız gibi bu hal, zühdün en üstün derecesi olur.

Bu beş halin ötesinde bir hal daha var ki, o da malın varlık ve yokluğunun müsâvî olması halidir. Malın yokluğuna üzülmediği gibi, varlığına da sevinmemektir.

Hz. Âişe'ye bir defasında yüz bin dirhem atıyye gelmişti. Hemen oturup hepsini dağıttıktan sonra hizmetçisine:

- "Git, biraz ekmek al da iftar edelim." dedi. Hizmetçi:

- "İsteseydin o paralardan hiç olmazsa bir miktar et parası ayırırdın da şimdi bir et yemeği yerdik." deyince Hz. Âişe:

- "Bana hatırlatsaydın olurdu." dedi. Bu durumda olan kimseleri dünya varlığı meşgul edemez. Bütün dünya onlara yönelse bile, onlar katında bir değer taşımaz. Çünkü onlar bu serveti, kendi malı değil, Allah malı olarak görürler. Bu gibilerin nazarında servetin kendi ellerinde bulunması ile başkalarının elinde bulunması arasında bir fark yoktur. Bu hâl sâhibine, "müstağnî" demek en doğrusudur. Çünkü varlıkla yokluk onlar için birdir.

Burada müstağnî derken, "mutlak ganî" diye Allahu Teâlâ'ya verilen isimle, bol servete sâhip olup başkalarına muhtaç olmayan zenginden ayrı bir anlam taşıdığı bilinmelidir. Çünkü bol servete sâhip olup onunla ferahlanan kimse, servetinin elinde kalmasına muhtaç ve bunun fakiridir. Onun zenginliği, malın eline geçmesindedir, devamında değildir. Bu bakımdan yine fakirdir. Fakat müstağnî dediğimiz bu zât yanında, servetin eline geçmesi, elinde kalması ve elinden çıkması hallerinin hepsi aynıdır, kimseye ihtiyacı yoktur, zengindir. Çünkü bu servetten üzülmüyor ki, onu elinden çıkarmaya muhtaç olsun; servete sevinmiyor ki, onu elinde tutmaya muhtaç olsun; onu kaybetmiş değil ki, eline geçmesine muhtaç olsun. Bu sıfatlar, Allah'a yakın olanların vasıflarıdır. Zîra kulun Allah'a yakınlığı, mekân ve mesafe îtibarıyla değil, sıfat yakınlığı iledir. Bu adam da her şeyde gınâ gösteriyor.

Fakat biz bu halin sâhibine ganî değil, müstağnî deriz. Ganî, ancak Ganiyy-i Mutlak'ın adı olarak kalır. Çünkü bu adam, her ne kadar malın varlık ve yokluğunda ganî sayılırsa da, bunlardan başka birçok şeyler var ki onlardan müstağnî olamaz. En başta Allahu Teâlâ'nın, bu adamın kalbini süslediği istiğnâsının devamında Allahu Teâlâ'nın yardım ve tevfîkından müstağnî olamaz. Zîra mal sevgisi ile mukayyed olan gönül, köledir. Bundan kurtulan, hürdür. Onu bu kölelikten kurtaran, Allahu Teâlâ'dır. O, bu hürriyetin devamına muhtaçtır. Gönüller ise hürriyet ile kölelik arasında tereddüt eder durur. Çünkü gönüller Allah'ın kudret elleri arasında devreder. Bunun için bu adam bu kemâle sâhip olduğu halde, bu adama mutlak sûrette ganî denmez de mecâz olarak ganî denir.

Bilmiş ol ki; zühd, ebrârın kemâl derecesidir. Fakat anlattığımız bu hal sâhiplerine "mukarreb" denir. Bunun için bu gibi mukarrebler hakkında zâhidlik, bir noksanlıktır. Çünkü ebrârın hasenesi, mukarreblerin seyyiesi olduğu söylenmiştir. Zîra dünyayı kerih gören, dünyadan hoşlanan gibi, dünya ile meşgul sayılır. Allah'tan başkası ile meşgul olmak, Allah ile arasında bir perdedir. Zîra arada perde olmasa, Allah ile uzaklık düşünülemez.

Çünkü Allah, insana şah damarından daha yakındır. Allahu Teâlâ bir mekânda değil ki, yerler gökler O'na perde olsun. Aradaki hicab, ancak meşgaledir. Kendi nefsin ve şehvetinle meşgul olmak da başkasıyla meşgul olmaktır. Hâlbuki sen devamlı olarak nefis ve şehvetinle meşgulsün. Bunun için de devamlı olarak Allah'tan meşgul kalırsın. Nefsinin sevdiği ile meşgul olan, Allah'tan meşgul olduğu gibi, nefsine buğz ile meşgul olan da, Allah'tan meşguldür. Allah'tan başka her şey, âşık ile mâşuk arasına giren ve hazır bekleyen bir gözcü gibidir. Âşığın kalbi, ister sevgi bakımından, ister ona kızıp ona ağırlanmak bakımından olsun, bu gözcü ile meşgul olursa, mâşûkunu ve asıl sevdiğini görüp ondan zevk almaktan meşgul demektir.

Eğer gönlünü tamamen sevgilisine bağlasaydı, araya girmek isteyenlerin hiçbirinin farkında olmazdı. Sevgilisinden başka birisini sevdiği için ona bakmak, sevgide bir şirk ve ortaklık olduğu gibi, kızdığı için başkasına bakmak da aynı şekilde sevgiliye karşı bir eksikliktir. Şu kadar ki, ikincisi birincisinden daha ehvendir. Fakat gerçek kemâl ne sevdiği, ne de kızdığı için sevgilisinden başkasına iltifat etmemektir. Bir gönülde bir anda iki sevgi toplanamadığı gibi, yine hem sevgi, hem de husûmet bir gönülde bir anda toplanamaz.

Dünyaya buğz ile meşgul olan, dünya sevgisi ile meşgul olan gibi, Allah'tan gâfildir. Ancak dünya sevgisi ile meşgul olanın bu gafleti, kişiyi Allah'tan uzaklaştırır. Çünkü o, o yola girmiştir. Dünyaya buğz ile meşgul olan gâfil ise bu gafleti ile Allah'a yakınlık yoluna girmiştir. Bu gafletin de ortadan kalkıp müşahede ile meşgul olması umulur ve kemâli beklenir. Çünkü dünyaya buğz, insanı Allah'a ulaştıracak bir binittir.

Dünyayı seven ile dünyaya buğzeden, hac yolunda bir konak yerinde karşılaşan ve binitlerinin bakımı ile meşgul olan, fakat birisi Kâbe'ye yönelen, diğeri de aksi istikamete gidecek olan iki adam gibidirler. Bunlar, bu andaki hallerine nispetle ikisi de müsâvîdir. Çünkü ikisi de Kâbe'den başka bir işle meşguldürler. Binitlerinin bakımını yapıyorlar. Fakat bunlardan birinin geleceği, diğerine nispetle makbuldür. Çünkü öbürünün yolu başka tarafadır, kendisinin ise Kâbe'ye ulaşması muhtemeldir. Bununla beraber Kâbe'de bulunana nispetle makbul değildir. Çünkü o, Kâbe'den ayrılmış değildir ki, oraya gidebilmek için vâsıtaya ve vâsıtanın bakımına muhtaç olsun.

Dünyaya buğz etmenin bizatihî maksut olduğu sanılmamalıdır. Gaye, Allah'a vuslattır. Dünya da buna engeldir. Onun için dünyaya buğz edilir.

Bundan ötürü **Süleyman Dârânî**: "Dünyadan yüz çevirip bu kadarla yetinen kimse, rahata ulaşmakta acele etmiştir." demiştir. Dünyadan yüz çeviren kimseye düşen vazîfe, hemen âhirete yönelip âhiret için çalışmaktır. Demek ki âhiret yoluna girmek, zâhidlikten sonra gelir. Nitekim hac yoluna girmek de bu yola engel olacak şeyleri kaldırdıktan sonradır.

Buraya kadar yaptığımız açıklamadan elde edilen netîceyi şöyle özetleyebiliriz:

Zâhidlikten, yâni dünyalığı terk etmekten maksat, **Hazret-i Âişe**'de olduğu gibi varlığı ve yokluğu müsâvî olup, varlığına aldırış etmemek, yokluğuna üzülmemek ve hiç birine kıymet vermeyip hiçbiri ile ilgilenmemek mânası kastedilirse, bu, mukarrebler makamı ve en büyük bir kemâldir. Şâyet dünyalığın varlığına üzülür ve yokluğu tarafı tercîh edilir mânası murâd edilirse bu hâl rıza, kanâat ve hırs derecelerine nispetle kemâl, fakat yukarıda anlattığımız müstağnîye nispetle noksanlıktır. Gerçek kemâl, servet ile suyun müsâvî olmasıdır. Meselâ denizin kenârında bulunan bir adama denizin büyüklüğü bir eziyet vermediği ve ihtiyacı kadarı bulunduğu vakit, azı da zarar vermediği gibi, servette de durumun aynı şekilde olmalıdır. Çünkü servete ve suya olan ihtiyaç aynıdır. İnsan, suyun fazlasından kaçmayıp ona buğz da etmediği ve "İhtiyacım kadarını içer, fazlasını muhtaçlara veririm." dediği gibi, servette de aynı durumu korumalıdır. Çünkü ihtiyaçta su ile ekmek aynıdır. Ayrılık, bunlardan birinin bol, diğerinin kesat olmasındadır.

Allahu Teâlâ'yı ve Allahu Teâlâ'nın kulları üzerindeki tedbîr ve tasarrufunu bildiğin vakit, hayatta olduğun müddetçe muhtaç olduğun nafakanın mutlak sûrette sana verileceğine inanmış olursun. **"Tevekkül Kitâbı"**nda bunu açıklayacağız, inşâallah.

Ahmed b. Ebû'l-Havârî diyor ki: "Mâlik b. Dînâr'ın, Muğîre'ye:

-"Eve git de bana hediye ettiğin ibriği al. Zîra o benim huzurumu bozuyor. Onun sebebiyle şeytan bana, ibriği çaldılar ve çalıyorlar, diye vesvese veriyor." dediğini, Ebû Süleyman Dârânî'ye söyledim. Ebû Süleyman:

- "İşte bu, sûfiyenin kalb zayıflığından gelir. Onlar aldıkları dünyalıktan aleyhlerinde olanlarından yüz çevirirler. Yâni ibriğin evde bulunmasından hoşlanmaması, zâfiyet ve noksanlığından dolayı ona iltifat etmesi bakımındandır. Yoksa tam kemâle erse, ibrik evde olsa da olmasa da, çalınsa da, çalınmasa da kendisi için fark etmezdi.

Şâyet, "O halde peygamber ve velîlere ne oldu ki alabildiğine mal ve servetten kaçıyorlar?" dersen derim ki; onların maldan kaçmaları, sudan kaçmaları gibidir. Yâni onlar sudan, ihtiyaçları kadarını içip fazlasını kaplarında taşımadıkları gibi, servetten de ihtiyaçları kadarını aldı ve fazlasını attılar. Yoksa senin sandığın gibi mal, gönüllerini meşgul eder endişesiyle maldan uzaklaşırlar demek değildir.

Bahreyn dönüşünde Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e, sonra Ebû Bekir ve daha sonra Ömer'e (r.a) dünyanın hazîneleri arz edildi. Onlar bunları kabul etti ve yerlerine koydular, onlardan kaçmadılar. Çünkü onlara göre mal, servet, altın ve gümüş ile su müsâvîdir. Verilen serveti kabulden imtinâ edenlere gelince; bunlar ya nispeten zayıf kimselerdir. Mal kendilerini meşgul eder korkusu ile ona yaklaşmamışlardır. Binâenaleyh bu gibiler hakkında maldan kaçmak bir kemâldir. Bütün mahlûkatın hükmü böyledir. Çünkü peygamberler ve velîler hâriç, hepsi zayıf kimselerdir. Veyâ kemâl mertebesine ulaşmış kimselerdirler. Ancak örnek olmak için daha zayıflar derecesine inmişlerdir. Çünkü bu kemâl mertebesine yükselemeyenler, onları örnek kabul ederler. Onların servetten kaçmamasını görüp onlar da kaçmamaya kalkışsa tehlikeye düşerlerdi. Bunun için onların seviyesine iner ve onların haline uygun bir şekilde örnek olurlar da bu sebepten maldan kaçınırlar. Bu, tıpkı yılan avcısının, çocuklarının yanında yılandan kaçmasına benzer. Bu kaçış, kendi zâfiyet ve korkaklığından değil, ancak onun yılanı yakaladığını gören çocuklarının "Biz de yakalarız." diye onu taklîde kapılıp yılandan zehirlenmemelerini temîn için onların seviyesine inmiştir. Böyle, kendilerinden zayıfların seviyesine inmek, peygamberlik, velîlik ve ilim zarûretindendir. Bunlar, zaman zaman avam seviyesine inerler.

Demek ki, bu hususta altı mertebe vardır. En üstünü, müstağnîlerin mertebesidir, Sonra zâhidlik, sonra rızâ, sonra kanâat ve sonra da hırs gelir. Zarûrette olan kimse hakkında da zühd, rızâ ve kanâat gibi haller düşünülebilir. Bunun da derecesi, bu hallerin ihtilâfı nispetinde değişir. Şu beş kimseye fakir denir:

Müstağnîye gelince; bu mânada ona fakir denmez. Ancak Allahu Teâlâ'nın rahmetine muhtaç olması bakımından ona fakir denir. O vakit bu adama fakir demek, kendini kullukla tanıyıp bunu ikrâr eden kimseye kul denmesi gibidir. Çünkü o, kulluk adını gâfillerden daha çok kazanmış kimsedir. Kendisinin Allah'a muhtaç olduğunu bilen kimse, fakir ismini almayı daha ziyâde hak etmiş kimsedir. Demek ki fakir kelimesi bu iki mâna arasında ortaktır. Fakir kelimesinin bu iki mâna arasında ortak olduğunu bildiğine göre Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Fakirlikten sana sığınırım."* sözü ile *"Az kalsın fakirlik küfür olacaktı."* sözünün mânasının, *"Beni miskin yaşat ve miskin öldür."* buyurduğuna aykırı düşmediğini anlarsın. Zîra onun Allah'a sığınması, darda kalanın fakirliğidir. Duâsında istediği ise Allah'a karşı meskenet, zillet ve O'na ihtiyaç olduğunu itiraftır.

بيان فضيلة الفقر مطلقاً

أمَّا مِنَ الآياتِ . . فيدلُّ عليهِ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ لِلْفُقَرَآءِ ٱلْمُهَٰجِرِينَ ٱلَّذِينَ أُخْرِجُواْ مِن دِيَٰرِهِمْ وَأَمْوَٰلِهِمْ . . . ﴾ الآيةَ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ لِلْفُقَرَآءِ ٱلَّذِينَ أُحْصِرُواْ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِى ٱلْأَرْضِ ﴾ .

ساقَ الكلامَ في معرضِ المدحِ ، ثمَّ قدَّمَ وصفَهُمْ بالفقرِ علىٰ وصفِهِمْ بالهجرةِ والإحصارِ ، وفيهِ دلالةٌ ظاهرةٌ علىٰ مدْحِ الفقرِ .

وأمَّا الأخبارُ في مدحِ الفقرِ . . فأكثرُ مِنْ أنْ تُحصىٰ ؛ فقدْ قالَ عبدُ اللهِ بنُ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُما : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لأصحابِهِ : « أيُّ الناسِ خيرٌ ؟ » فقالوا : موسرٌ من المالِ يعطي حقَّ اللهِ في نفسِهِ ومالِهِ ، فقالَ : « نعمَ الرجلُ هٰذا وليسَ بهِ » ، قالوا : فمَنْ خيرُ الناسِ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « فقيرٌ يعطي جهدَهُ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لبلالٍ : « الْقَ الله فقيراً ، ولا تلقَهُ غنيّاً »(٢) .

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢٦٣) ، وقد رواه الطيالسي في « مسنده » (١٨٥٢) ، وابن عدي في « الكامل » (٤/ ٢٣٨) ، وأبو نعيم في « تاريخ أصبهان » (٢/ ٢٦٢) .

(٢) رواه الحاكم في « المستدرك » (٤/ ٣١٦) ، ورواه الطبراني في « الكبير » (١/ ٣٤١) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ١٤٩) ولفظه عندهما : « يا بلال ؛ مت فقيراً ، ولا تمت غنياً » ، قلت : وكيف ذاك ؟ قال : « ما رزقت فلا تخبأ ، وما سئلت فلا تمنع » ، فقلت : يا رسول الله ؛ كيف لي بذاك ؟ فقال : « هو ذاك أو النار » .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ يحبُّ الفقيرَ المتعفِّفَ أبا العيالِ »[1] .

وفي الخبرِ المشهورِ : « يدخلُ فقراءُ أمَّتي الجنَّةَ قبلَ أغنيائِها بخمسِ مئةِ عامٍ »[2] .

وفي حديثٍ آخرَ : « بأربعينَ خريفاً »[3] أيْ : أربعينَ سنةً ، فيكونُ المرادُ بهِ تقديرَ تقدُّمِ الفقيرِ الحريصِ على الغنيِّ الحريصِ ، والتقديرُ بخمسِ مئةِ عامٍ تقديرُ تقدُّمِ الفقيرِ الزاهدِ على الغنيِّ الراغبِ ، وما ذكرناهُ مِنِ اختلافِ درجاتِ الفقرِ يعرِّفُكَ بالضرورةِ تفاوتاً بينَ الفقراءِ في درجاتِهِمْ ، وكانَ الفقيرُ الحريصُ علىٰ درجتينِ مِنْ خمسٍ وعشرينَ درجةً مِنَ الفقيرِ الزاهدِ ؛ إذْ هـٰذهِ نسبةُ الأربعينَ إلىٰ خمسِ مئةٍ .

ولا تظنَّنَّ أنَّ تقديرَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يجري علىٰ لسانِهِ جزافاً وبالاتفاقِ ، بل لا يستنطقُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إلا بحقيقةِ الحقِّ ، فإنَّهُ لا ينطقُ عنِ الهوىٰ ، إنْ هوَ إلا وحيٌ يُوحىٰ ، وهـٰذا كقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الرؤيا الصالحةُ جزءٌ مِنْ ستَّةٍ وأربعينَ جزءاً مِنَ النبوَّةِ »[4] ،

---

[1] رواه ابن ماجه (٤١٢١) .

[2] رواه الترمذي (٢٣٥٣) .

[3] رواه مسلم (٢٩٧٩) .

[4] رواه البخاري (٦٩٨٩) من حديث أبي سعيد الخدري رضي الله عنه مرفوعاً ، ومسلم (٢٢٦٣) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً .

فإنَّهُ تقديرُ تحقيقٍ لا محالةَ ، ولكنْ ليسَ في قوَّةِ غيرِهِ أنْ يعرفَ علَّةَ تلكَ النسبةِ إلا بتخمينٍ ، فأمَّا بالتحقيقِ . . فلا ، إذْ يعلمُ أنَّ النبوَّةَ عبارةٌ عمَّا يختصُّ بهِ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ويفارقُ بهِ غيرَهُ ، وهوَ يختصُّ بأنواعٍ مِنَ الخواصِّ :

أحدُها : أنَّهُ يعرفُ حقائقَ الأمورِ المتعلِّقةِ باللهِ وصفاتِهِ وملائكتِهِ والدارِ الآخرةِ لا كما يعلمُهُ غيرُهُ ، بلْ مخالفاً لهُ بكثرةِ المعلوماتِ ، وبزيادةِ اليقينِ والتحقيقِ والكشفِ .

والثاني : أنَّ لهُ في نفسِهِ صفةً بها تتمُّ لهُ الأفعالُ الخارقةُ للعاداتِ ، كما أنَّ لنا صفةً بها تتمُّ الحركاتُ المقرونةُ بإرادتِنا واختيارِنا وهيَ القدرةُ ، وإنْ كانَتِ القدرةُ والمقدورُ جميعاً مِنْ فعلِ اللهِ تعالىٰ .

والثالثُ : أنَّ لهُ صفةً بها يبصرُ الملائكةَ ويشاهدُهُمْ ، كما أنَّ للبصيرِ صفةً بها يفارقُ الأعمىٰ حتَّىٰ يدركَ بها المبصراتِ .

والرابعُ : أنَّ لهُ صفةً بها يدركُ ما سيكونُ في الغيبِ ؛ إمَّا في اليقظةِ ، وإمَّا في المنامِ ، إذْ بها يطالعُ اللوحَ المحفوظَ ، فيرىٰ ما فيهِ مِنَ الغيبِ .

فهـٰذِهِ كمالاتٌ وصفاتٌ يُعلمُ ثبوتُها للأنبياءِ ، ويُعلمُ انقسامُ كلِّ واحدٍ منها إلىٰ أقسامٍ ، وربَّما يمكنُنا أنْ نقسمَها إلىٰ أربعينَ ، وإلىٰ خمسينَ ، وإلىٰ ستينَ ، ويمكنُنا أيضاً أنْ نتكلَّفَ تقسيمَها إلىٰ ستةٍ وأربعينَ ؛ بحيثُ تقعُ الرؤيا الصحيحةُ جزءاً واحداً مِنْ جملتِها ، ولكنْ تعيينُ طريقٍ واحدٍ مِنْ طرقِ

التقسيماتِ الممكنةِ لا يمكنُ إلا بظنٍّ وتخمينٍ ، فلا ندري تحقيقاً أنَّهُ الذي أرادَهُ رسولُ الله صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أمْ لا ، وإنَّما المعلومُ مجامعُ الصفاتِ التي بها تتمُّ النبوَّةُ وأصلُ انقسامِها ، وذلكَ لا يرشدُنا إلىٰ معرفةِ علَّةِ التقديرِ .

وكذلكَ نعلمُ أنَّ الفقراءَ لهمْ درجاتٌ كما سبقَ ، فأمَّا لِمَ كانَ هـٰذا الفقيرُ الحريصُ مثلاً علىٰ نصفِ سدسِ درجةِ الفقيرِ الزاهدِ(١) ، حتىٰ لمْ يقتضِ لهُ التقدُّمَ بأكثرَ مِنْ أربعينَ سنةً إلى الجنةِ ، واقتضىٰ ذلكَ التقدُّمَ بخمسِ مئةِ عامٍ . . فليسَ في قوَّةِ البشرِ غيرِ الأنبياءِ الوقوفُ علىٰ ذلكَ إلا بنوعٍ مِنَ التخمينِ ، ولا وثوقَ بهِ ، والغرضُ التنبيهُ علىٰ منهاجِ التقديرِ في أمثالِ هـٰذهِ الأمورِ ؛ فإنَّ الضعيفَ الإيمانِ قدْ يظنُّ أنَّ ذلكَ يجري مِنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ علىٰ سبيلِ الاتفاقِ ، وحاشا منصبَ النبوَّةِ عنْ ذلكَ .

ولنرجعْ إلىٰ نقلِ الأخبارِ ، فقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أيضاً : « خيرُ هـٰذهِ الأمَّةِ فقراؤُها ، وأسرعُها تضجُّعاً في الجنَّةِ ضعفاؤُها »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ لي حرفتينِ اثنتينِ ، فمَنْ أحبَّهُما . . فقدْ أحبَّني ، ومَنْ أبغضَهُما . . فقدْ أبغضَني ؛ الفقرُ والجهادُ »(٣) .

---

(١) أي : على التقريب .

(٢) كذا في « القوت » (١/ ٢٦٣) ، ورواه الدولابي في « الكنىٰ والأسماء » (٢/ ١٣٨) ، وهو عند الديلمي في « مسند الفردوس » (٢٩٢١) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٥٣) ، ورواه ابن النجار في « ذيل تاريخ بغداد » (١٧/ ١٤٣) ، وانظر « تنزيه الشريعة » (٢/ ١٨٢) .

ورُوِيَ أنَّ جبريلَ عليهِ السلامُ نزلَ علىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ : يا محمدُ ؛ إنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ يقرأُ عليكَ السلامَ ويقولُ : أتحبُّ أنْ أجعلَ هٰذهِ الجبالَ ذهباً وتكونَ معَكَ حيثُما كنتَ ؟ فأطرقَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ساعةً ثمَّ قالَ : « يا جبريلُ ؛ إنَّ الدنيا دارُ مَنْ لا دارَ لهُ ، ومالُ مَنْ لا مالَ لهُ ، ولها يجمعُ مَنْ لا عقلَ لهُ » ، فقالَ لهُ جبريلُ : يا محمدُ ؛ ثبَّتَكَ اللهُ بالقولِ الثابتِ⁽¹⁾ .

ورُوِيَ أنَّ عيسىٰ عليهِ السلامُ مرَّ في سياحتِهِ برجلٍ نائمٍ ملتفٍّ في عباءةٍ ، فأيقظَهُ وقالَ : يا نائمُ ؛ قمْ فاذكرِ اللهَ تعالىٰ ، فقالَ : ما تريدُ منِّي ؟ إنِّي قدْ تركتُ الدنيا لأهلِها ، فقالَ لهُ : فنمْ إذاً حبيبي نمْ⁽²⁾ .

ومرَّ موسىٰ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ برجلٍ نائمٍ على الترابِ وتحتَ رأسِهِ لبنةٌ ، ووجهُهُ ولحيتُهُ في الترابِ ، وهوَ متزرٌ بعباءةٍ ، فقالَ : يا ربِّ ؛ عبدُكَ هٰذا في الدنيا ضائعٌ ، فأوحى الله تعالىٰ إليهِ : يا موسىٰ ؛ أما علمتَ أنِّي إذا

---

(١) الخبر جامع بين حديثين ؛ **فالأول حديث** : « عرض عليَّ ربي ليجعل لي بطحاء مكة ذهباً . . . » الذي رواه الترمذي (٢٣٤٧) عن أبي أمامة رضي الله عنه ، **والثاني** : « الدنيا دار من لا دار له . . . » الذي رواه أحمد في « المسند » (٦/٧١) من حديث عائشة رضي الله عنها مرفوعاً ، مقتصراً علىٰ قوله صلى الله عليه وسلم : « الدنيا دار من لا دار له ، ولها يجمع من لا عقل له » ، وزاد ابن أبي الدنيا في روايته له في « ذم الدنيا » (١٨٢) : « ومال من لا مال له » .

(٢) كذا في « القوت » (١/٢٦٤) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/٤٠٦) .

نظرتُ إلىٰ عبدي بوجهي كلِّهِ . . زويتُ عنهُ الدنيا كلَّها(١) .

وعنْ أبي رافعٍ أنَّهُ قالَ : وردَ علىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ضيفٌ ، فلمْ يجدْ عندَهُ ما يصلحُهُ ، فأرسلَني إلىٰ رجلٍ مِنْ يهودِ خيبرَ ، وقالَ : « قُلْ لهُ : يقولُ لكَ محمدٌ : أسلفْني أوْ بعْني دقيقاً إلىٰ هلالِ رجبٍ » ، قالَ : فأتيتُهُ ، فقالَ : لا واللهِ إلا برهنٍ ، فأخبرتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بذلكَ ، فقالَ : أما واللهِ إنِّي لأمينٌ في أهلِ السماءِ أمينٌ في أهلِ الأرضِ ، ولوْ باعَني أوْ أسلفَني . . لأدَّيتُ إليهِ ، اذهبْ بدرعي هـٰذا إليهِ فارهنْهُ » ، فلمَّا خرجتُ . . نزلَتْ هـٰذهِ الآيةُ : ﴿ وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِۦٓ أَزْوَٰجًا مِّنْهُمْ زَهْرَةَ ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا . . ﴾ الآيةَ ؛ تعزيةً لهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنِ الدنيا(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الفقرُ أزينُ بالمؤمنِ مِنَ العذارِ الحسنِ علىٰ خدِّ الفرسِ »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ أصبحَ منكمُ آمناً في سربِهِ ، معافىً في

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٢٧٤) ، وهو عند صاحب « القوت » (١/ ٢٦٤) .

(٢) رواه البزار في « مسنده » (٣٨٦٣) ، والطبراني في « الكبير » (١/ ٣٣١) ، وأبو نعيم في « معرفة الصحابة » (١/ ٢٥٢) .

(٣) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٥٦٨) ، والطبراني في « الكبير » (٧/ ٢٩٤) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٢٧) .

جسمِهِ ، عندَهُ قوتُ يومِهِ . . فكأنَّما حيزَتْ لهُ الدنيا بحذافيرِها »(١) .

وقالَ كعبُ الأحبارِ : قالَ اللهُ تعالىٰ لموسىٰ عليهِ السلامُ : يا موسىٰ ؛ إذا رأيتَ الفقرَ مقبلاً . . فقلْ : مرحباً بشعارِ الصالحينَ(٢) .

وقالَ عطاءٌ الخراسانيُّ : مرَّ نبيٌّ مِنَ الأنبياءِ بساحلٍ ، فإذا هوَ برجلٍ يصطادُ حيتاناً ، فقالَ : باسمِ اللهِ ، وألقىٰ شبكتَهُ ، فلمْ يخرجْ فيها شيءٌ ، ثمَّ مرَّ بآخرَ ، فقالَ : باسمِ الشيطانِ ، وألقىٰ شبكَتَهُ ، فخرجَ فيها مِنَ الحيتانِ ما كانَ يتقاعسُ مِنْ كثرتِها ، فقالَ النبيُّ : يا ربِّ ؛ ما هـٰذا وقدْ علمتُ أنَّ كلَّ ذلكَ بيدِكَ ؟! فقالَ اللهُ عزَّ وجلَّ للملائكةِ : اكشفوا لعبدي عنْ منزلتيهِما ، فلمَّا رأىٰ ما أعدَّ اللهُ تعالىٰ لهـٰذا مِنَ الكرامةِ ولذاكَ مِنَ الهوانِ . . قالَ : رضيتُ يا ربِّ(٣) .

وقالَ نبيُّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اطلعتُ في الجنَّةِ ، فرأيتُ أكثرَ أهلِها الفقراءَ ، واطلعتُ في النارِ ، فرأيتُ أكثرَ أهلِها الأغنياءَ والنساءَ »(٤) ، وفي لفظٍ آخرَ : « فقلتُ : أينَ الأغنياءُ ؟ فقيلَ : حبسَهُمُ

---

(١) رواه الترمذي (٢٣٤٦) ، وابن ماجه (٤١٤١) من حديث عبيد بن محصن رضي الله عنه ، وليس عندهما : (بحذافيرها) ، وهي عند أبي نعيم في « الحلية » (٥/ ٢٤٩) من حديث أبي الدرداء رضي الله عنه .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٥) .

(٣) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٦٢١) .

(٤) كذا في « القوت » (١/ ٢٤٢) ، ورواه أحمد في « المسند » (٢/ ١٧٣) .

الجدُّ »(١) ، وفي حديثٍ آخرَ : « فرأيتُ أكثرَ أهلِ النارِ النساءَ ، فقلتُ : ما شأنُهُنَّ ؟ فقيلَ : شغلَهُنَّ الأحمرانِ ؛ الذهبُ والزعفرانُ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « تحفةُ المؤمنِ في الدنيا الفقرُ »(٣) .

وفي الخبرِ : « آخرُ الأنبياءِ دخولاً الجنَّةَ سليمانُ بنُ داوودَ ؛ لمكانِ ملكِهِ ، وآخرُ أصحابي دخولاً الجنَّةَ عبدُ الرحمـٰنِ بنُ عوفٍ ؛ لأجلِ غناهُ »(٤) .

وفي حديثٍ آخرَ : « رأيتُهُ دخلَ الجنَّةَ زحفاً »(٥) .

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢٤٢) ، وعند مسلم من حديث أسامة بن زيد رضي الله عنهما مرفوعاً : « قمت علىٰ باب الجنة ، فإذا عامة من دخلها المساكين ، وإذا أصحاب الجدِّ محبوسون . . . » الحديث .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٢٥٢) ، وروىٰ أحمد في « المسند » (٥/ ٢٥٩) نحوه ، وفيه : (الحرير) بدل (الزعفران) ، وعند مسلم (٢٧٣٨) مرفوعاً : « إن أقلَّ ساكني الجنة النساء » ، وذكر الزعفران جاء عند أبي نعيم في « معرفة الصحابة » (٦/ ٣٤٠٢) .

(٣) كذا في « القوت » (١/ ٢٤٣) ، قال الحافظ العراقي : (رواه محمد بن خفيف الشيرازي في « شرف الفقراء » ، والديلمي في « مسند الفردوس » [٢٣٩٩] من حديث معاذ بن جبل بسند لا بأس به) . « إتحاف » (٩/ ٢٧٦) .

(٤) قوت القلوب (١/ ٢٠٣) ، وروى الطبراني في « الأوسط » (٤١٢٥) من حديث معاذ بن جبل رضي الله عنه مرفوعاً : « الأنبياء كلهم يدخلون الجنة قبل داوود وسليمان بألفي عام . . . » الحديث ، وروى البزار في « مسنده » (٧٠٠٣) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً : « إن أول من يدخل الجنة من أغنياء أمتي عبد الرحمـٰن بن عوف ، والذي نفس محمد بيده لن يدخلها إلا حبواً » .

(٥) رواه الحاكم في « المستدرك » (٣/ ٣١١) ، والبيهقي في « الشعب » (٣٠٦٤) ، ولفظه : « يا بن عوف ؛ إنك من الأغنياء ، ولن تدخل الجنة إلا زحفاً . . . » .

وقالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (بشدةٍ يدخلُ الغنيُّ الجنةَ)(١) .

وفي خبرٍ آخرَ عنْ أهلِ البيتِ رضيَ اللهُ عنهُمْ : أنَّهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « إذا أحبَّ اللهُ عبداً . . ابتلاهُ ، فإذا أحبَّهُ الحبَّ البالغَ . . اقتناهُ » ، قيلَ : وما اقتناهُ ؟ قالَ : « لمْ يتركْ لهُ أهلاً ولا مالاً »(٢) .

وفي الخبرِ : (إذا رأيتَ الفقرَ مقبلاً . . فقلْ : مرحباً بشعارِ الصالحينَ ، وإذا رأيتَ الغنىٰ مقبلاً . . فقلْ : ذنبٌ عُجِّلتْ عقوبتُهُ)(٣) .

وقالَ موسىٰ عليهِ السلامُ : يا ربِّ ؛ مَنْ أحبَّاؤُكَ مِنْ خلقِكَ حتَّىٰ أحبَّهُمْ لأجلِكَ ؟ فقالَ : كلُّ فقيرٍ فقيرٍ(٤) . فيمكنُ أنْ يكونَ الثاني للتأكيدِ ، ويمكنُ أنْ يُرادَ بهِ الشديدُ الضرِّ .

وقالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (إنِّي لأحبُّ المسكنةَ وأبغضُ النعماءَ)(٥) ،

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢٥٦) ، وفيه : (أو قال : بعجب . . .) ، ورواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٣٧٨) ولفظه : (لشدّة ما يدخل الغني الجنة) .

(٢) كذا في « القوت » (١/ ٢٤٣) ، ورواه ابن أبي عاصم في « الآحاد والمثاني » (٢٤٩٩) ، والدولابي في « الكنىٰ والأسماء » (١/ ٤٦) ، وهو عند الديلمي في « مسند الفردوس » (٩٦٨) كلهم من حديث أبي عنبة الخولاني رضي الله عنه مرفوعاً ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢٥) من حديث ابن مسعود رضي الله عنه مقتصراً على الشطر الأخير منه .

(٣) كذا في « القوت » (٢/ ١٩٤) ، وتقدم قريباً عن كعب الأحبار ، وهو عند الديلمي في « مسند الفردوس » (٤٤٦٩) من حديث أبي سعيد رضي الله عنه .

(٤) قوت القلوب (٢/ ١٩٤) ، واللحاق بنحوه عنده .

(٥) قوت القلوب (٢/ ١٩٤) ، وفيه : (الغنىٰ) بدل (النعماء) .

وكان أحبُّ الأسامي إليه صلواتُ اللهِ عليهِ أنْ يُقالَ لهُ : يا مسكينُ[1] .

ولمَّا قالَ ساداتُ العربِ وأغنياؤُها للنبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : اجعلْ لنا يوماً ولهم يوماً ، يجيئونَ إليكَ ولا نجيءُ ، ونجيءُ إليكَ ولا يجيئونَ ، يعنونَ بذلكَ الفقراءَ ؛ مثلَ بلالٍ ، وسلمانَ ، وصهيبٍ ، وأبي ذرٍّ ، وخبَّابِ بنِ الأرتِّ ، وعمارِ بنِ ياسرٍ ، وأبي هريرةَ ، وأصحابِ الصُّفَّةِ مِنَ الفقراءِ ، فأجابَهُمُ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إلىٰ ذلكَ ، وذلكَ لأنَّهُمْ شكَوا إليهِ التأذِّيَ بروائحِهِمْ ، وكانَ لباسُ القومِ الصوفَ في شدَّةِ الحرِّ ، فإذا عرقوا.. فاحَتِ الروائحُ مِنْ ثيابِهِمْ ، فاشتدَّ على الأغنياءِ ذلكَ ، منهُمُ الأقرعُ بنُ حابسٍ التميميُّ ، وعيينةُ بنُ حصنٍ الفزاريُّ ، وعباسُ بنُ مرداسٍ السلميُّ ، وغيرُهُمْ ، فأجابَهُمْ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ألا يجمعَهُمْ وإيَّاهُمْ في مجلسٍ واحدٍ ، فنزلَ عليهِ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ وَٱصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ ٱلَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُم بِٱلْغَدَوٰةِ وَٱلْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُۥ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ ﴾ يعني الفقراءَ ﴿ تُرِيدُ زِينَةَ ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا ﴾ يعني الأغنياءَ ﴿ وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُۥ عَن ذِكْرِنَا ﴾ يعني الأغنياءَ ﴿ وَقُلِ ٱلْحَقُّ مِن رَّبِّكُمْ ﴾ معَ الفقراءِ ﴿ فَمَن شَآءَ فَلْيُؤْمِن وَمَن شَآءَ فَلْيَكْفُرْ . . . ﴾ الآيةَ[2] .

---

[1] قوت القلوب (٢/ ١٩٤) .

[2] رواه ابن ماجه (٤١٢٧) ، والبزار في « مسنده » (٢١٢٩ ، ٢١٣٠) عن خباب بن الأرت رضي الله عنه بنحوه ، ومؤاذاتهم لهم بريحهم رواه الطبري في « تفسيره » (٩/ ١٥/ ٢٩٠) عن سلمان الفارسي ، قال : جاءت المؤلفة قلوبهم إلىٰ رسول الله =

واستأذنَ ابنُ أمِّ مكتومٍ على النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وعندَهُ رجلٌ مِنْ أشرافِ قريشٍ ، فشَقَّ ذلكَ على النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ .

فأنزلَ اللهُ تعالىٰ : ﴿عَبَسَ وَتَوَلَّىٰٓ ۝ أَن جَآءَهُ ٱلۡأَعۡمَىٰ ۝ وَمَا يُدۡرِيكَ لَعَلَّهُۥ يَزَّكَّىٰٓ ۝ أَوۡ يَذَّكَّرُ فَتَنفَعَهُ ٱلذِّكۡرَىٰٓ﴾ يعني ابنَ أمِّ مكتومٍ ﴿أَمَّا مَنِ ٱسۡتَغۡنَىٰ ۝ فَأَنتَ لَهُۥ تَصَدَّىٰ﴾ يعني هـٰذا الشريفَ[1] .

وعنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « يُؤتىٰ بالعبدِ يومَ القيامةِ فيعتذرُ اللهُ تعالىٰ إليهِ كما يعتذرُ الرجلُ إلى الرجلِ في الدنيا ، فيقولُ : وعزَّتي وجلالي ؛ ما زويتُ الدنيا عنكَ لهوانِكَ عليَّ ، ولكنْ لما أعددتُ لكَ مِنَ الكرامةِ والفضيلةِ ، اخرجْ يا عبدي إلىٰ هـٰذهِ الصفوفِ ، فمَنْ أطعمَكَ فيَّ أوْ كساكَ فيَّ يريدُ بذلكَ وجهي . . فخذْ بيدِهِ فهوَ لكَ ، والناسُ يومَئذٍ قدْ

= صلى الله عليه وسلم ؛ عيينة بن حصن والأقرع بن حابس وذووهم ، فقالوا : يا نبي الله ؛ إنك لو جلست في صدر المسجد ونفيت عنا هـٰؤلاء وأرواح جبابهم ـ يعنون سلمان وأبا ذر وفقراء المسلمين ، وكانت عليهم جباب الصوف ، ولم يكن عليهم غيرها ـ جلسنا إليك وحادثناك . . . الخبر .

[1] رواه الترمذي (٣٣٣١) ، وروى الطبري في « تفسيره » (١٥/ ٣٠/ ٦٨) أن الشريف كان العباس رضي الله عنه ، أو عتبة بن ربيعة ، وشيبة بن ربيعة ، وقيل غير ذلك ، وفي خطابه سبحانه له صلى الله عليه وسلم لطف ؛ إذ خاطبه بضمير الغائب ، ثم بيَّن أن خطابه إنما هو تذكرة ، وإنما سيق العتاب تعظيماً لأمر الفقراء ، وروى ابن سعد في « طبقاته » (٤/ ١٩٤) أنه صلى الله عليه وسلم بعد هـٰذا العتاب كان يكرم ابن أم مكتوم ، واستخلفه على المدينة مرتين .

ألجمَهُمُ العرقُ ، فيتخلَّلُ الصفوفَ ، وينظرُ مَنْ فعلَ ذلكَ بهِ ، فيأخذُ بيدِهِ ويدخلُهُ الجنَّةَ »(١) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « أكثروا معرفةَ الفقراءِ ، واتخذوا عندَهُمُ الأياديَ ؛ فإنَّ لهم دولةً » ، فقالوا : يا رسولَ اللهِ ؛ وما دولتُهُمْ ؟ قالَ : « إذا كانَ يومُ القيامةِ . . قيلَ لهُمُ : انظروا مَنْ أطعمَكُمْ كسرةً وسقاكُمْ شربةً وكساكُمْ ثوباً فخذوا بيدِهِ ، ثمَّ أفيضوا بهِ إلى الجنَّةِ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « دخلتُ الجنَّةَ ، فسمعتُ حركةً أمامي ، فنظرتُ فإذا بلالٌ ، ونظرتُ في أعلاها فإذا فقراءُ أمَّتي وأولادُهُمْ ، ونظرتُ في أسفلِها فإذا فيها مِنَ الأغنياءِ والنساءِ قليلٌ ، فقلتُ : يا ربِّ ؛ ما شأنُهُمْ ؟ قالَ : أمَّا النساءُ . . فأضرَّ بهنَّ الأحمرانِ الذهبُ والحريرُ ، وأمَّا الأغنياءُ . . فاشتغلوا بطولِ الحسابِ ، وتفقدتُ أصحابي فلمْ أرَ عبدَ الرحمـٰنِ بنَ عوفٍ ، ثمَّ جاءَني بعدَ ذلكَ وهوَ يبكي ، فقلتُ : ما خلَّفَكَ عنِّي ؟ فقالَ :

---

(١) قال الحافظ العراقي : (رواه أبو الشيخ في كتاب « الثواب » من حديث أنس بسند ضعيف ، يقول الله عز وجل يوم القيامة : أدنوا مني أحبائي ، فتقول الملائكة : ومن أحباؤك ؟ فيقول : فقراء المسلمين ، فيدنون منه ، فيقول : أما إني لم أزو الدنيا عنكم لهوان كان بكم عليَّ ، ولكن أردت بذلك أن أضعف لكم كرامتي اليوم ، فتمنَّوا عليَّ ما شئتم اليوم . . . الحديث ، دون آخر الحديث ، وأما أول الحديث . . فرواه أبو نعيم في « الحلية » ، وسيأتي في الحديث الذي بعده) . « إتحاف » (٩/ ٢٧٨) .

(٢) رواه بنحوه النرسي في « قضاء حوائج الإخوان » (ص٧٧) عن أبي عبد الرحمـٰن السلمي مرسلاً .

أما واللهِ يا رسولَ الله ؛ ما خلصتُ إليكَ حتَّىٰ لقيتُ المشيِّباتِ ، وظننتُ أنِّي لا أراكَ ، فقلتُ : ولِمَ ، قالَ : كنتُ أُحاسبُ بمالي »⁽¹⁾ .

فانظرْ إلىٰ هـٰذا وعبدُ الرحمـٰنِ صاحبُ السابقةِ العظيمةِ معَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وهوَ مِنَ العشرةِ المخصوصينَ بأنَّهُمْ مِنْ أهلِ الجنَّةِ⁽²⁾ ، وهوَ مِنَ الأغنياءِ الذينَ قالَ فيهِمْ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إلا مَنْ قالَ بالمالِ هـٰكذا وهـٰكذا »⁽³⁾ ، ومعَ هـٰذا فقدِ استضرَّ بالغنىٰ إلىٰ هـٰذا الحدِّ .

ودخلَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ علىٰ رجلٍ فقيرٍ ولمْ يرَ لهُ شيئاً ، فقالَ : « لوْ قُسمَ نورُ هـٰذا علىٰ أهلِ الأرضِ . . لوسعَهُمْ »⁽⁴⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ألا أُخبرُكُمْ بملوكِ أهلِ الجنةِ ؟ » قالوا :

---

(١) رواه بنحوه أحمد في « المسند » (٥/٢٥٩) ، والطبراني في « الكبير » (٨/٢٣٦) ، والبيهقي في « الزهد الكبير » (٤٤٥) ، وخبر بلال رضي الله عنه مفرداً عند البخاري (٣٦٧٩) .

(٢) كما روىٰ ذلك أبو داوود (٤٦٤٨) ، والترمذي (٣٧٤٨) ، والنسائي في « السنن الكبرىٰ » (٨١٠٠) ، وابن ماجه (١٣٤) .

(٣) رواه البخاري (٢٣٨٨) ، ومسلم (٩٤) في (كتاب الزكاة ، باب الترغيب في الصدقة) .

(٤) روى البيهقي في « الشعب » (١٠٠٠٤) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً : « إن ملوك أهل الجنة كل أشعث أغبر ذي طمرين ، الذين إذا استأذنوا على الأمراء . . لم يؤذن لهم ، وإذا طلبوا النساء . . لم ينكحوا ، وإذا قالوا الحديث . . لم ينصت لقولهم ، حاجة أحدهم تتجلجل في صدره ، لو قسم نوره بين أهل الأرض . . لوسعهم » ، وهو قريب من الحديث الآتي .

بلىٰ يا رسولَ اللهِ ، قالَ : « كلُّ ضعيفٍ مستضعفٍ أغبرَ أشعثَ ذي طمرينِ لا يؤبَهُ لهُ ، لو أقسمَ على اللهِ . . لأبرَّهُ »⁽¹⁾ .

وقالَ عمرانُ بنُ حصينٍ : كانَتْ لي مِنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ منزلةٌ وجاهٌ ، فقالَ : « يا عمرانُ ؛ إنَّ لكَ عندَنا منزلةً وجاهاً ، فهلْ لكَ في عيادةِ فاطمةَ بنتِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؟ » فقلتُ : نعمْ ، بأبي أنتَ وأمي يا رسولَ اللهِ ، فقامَ وقمتُ معَهُ ، حتَّىٰ وقفَ ببابِ فاطمةَ ، فقرعَ البابَ وقالَ : « السلامُ عليكُمْ ، أأدخلُ ؟ » فقالَتِ : ادخلْ يا رسولَ اللهِ ، قالَ : « أنا ومَنْ معي ؟ » قالَتْ : ومَنْ معَكَ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « عمرانُ » ، فقالَتْ فاطمةُ : والذي بعثَكَ بالحقِّ نبيّاً ؛ ما عليَّ إلا عباءةٌ ، قالَ : « اصنعي بها هٰكذا وهٰكذا » وأشارَ بيدِهِ ، فقالَتْ : هٰذا جسدي قدْ واريتُهُ ، فكيفَ برأسي ؟ فألقىٰ إليها ملاءةً كانَتْ عليهِ خَلَقةً فقالَ : « شدِّي بها علىٰ رأسِكِ » ، ثمَّ أذنَتْ لهُ فدخلَ ، فقالَ : « السلامُ عليكُمْ يا ابنتاهُ ، كيفَ أصبحتِ ؟ » قالَتْ : أصبحتُ ـ واللهِ ـ وجعةً ، وزادَني وجعاً علىٰ ما بي أنِّي لستُ أقدرُ علىٰ طعامٍ آكلُهُ ، فقدْ أضرَّ بي الجوعُ ، فبكىٰ رسولُ الله صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وقالَ : « لا تجزعي يا ابنتاهُ ، فواللهِ ؛ ما ذقتُ طعاماً منذُ ثلاثٍ وإنِّي لأكرمُ على اللهِ منكِ ، ولوْ

---

(١) رواه البخاري (٤٩١٨) ، ومسلم (٢٨٥٣) وفيهما : « ألا أخبركم بأهل الجنة . . . » ، وعند ابن ماجه (٤١١٥) من حديث معاذ رضي الله عنه : « ألا أخبرك عن ملوك الجنة . . . » ولم يقل فيه : (أشعث أغبر) .

سألتُ ربِّي . . لأطعمَني ، ولكنِّي آثرتُ الآخرةَ على الدنيا » ، ثمَّ ضربَ بيدِهِ علىٰ منكبِها وقالَ لها : « أبشري ، فواللهِ ؛ إنَّكِ لسيدةُ نساءِ أهلِ الجنَّةِ » ، قالَتْ : فأين آسيةُ امرأةُ فرعونَ ومريمُ بنتُ عمرانَ ؟ قالَ : « آسيةُ سيِّدةُ نساءِ عالمِها ، ومريمُ سيِّدةُ نساءِ عالمِها ، وخديجةُ سيدةُ نساءِ عالمِها ، وأنتِ سيِّدةُ نساءِ عالمِكِ ، إنَّكنَّ في بيوتٍ مِنْ قصبٍ ، لا أذىٰ فيها ولا صخبَ ولا نصبَ » ، ثمَّ قالَ لها : « اقنعي بابنِ عمِّكِ ، فواللهِ ؛ لقدْ زوجتُكِ سيِّداً في الدنيا سيِّداً في الآخرةِ »(١) .

ورُوِيَ عنْ عليٍّ رضيَ اللهُ عنهُ ، عنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « إذا أبغضَ الناسُ فقراءَهُمْ ، وأظهروا عمارةَ الدنيا ، وتكالبوا علىٰ جمعِ الدراهمِ . . رماهُمُ اللهُ بأربعِ خصالٍ : بالقحطِ مِنَ الزمانِ ، والجورِ مِنَ السلطانِ ، والخيانةِ مِنْ ولاةِ الأحكامِ ، والشوكةِ مِنَ الأعداءِ »(٢) .

* * *

---

(١) رواه الآجري في « الشريعة » (١٦٠٧) ، ورواه مختصراً من حديث معقل بن يسار رضي الله عنه أحمد في « المسند » (٥/ ٢٦) ، والطبراني في « الكبير » (٢٠/ ٢٢٩) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٢/ ١٢٦) .

(٢) رواه الحاكم في « المستدرك » (٤/ ٣٢٥) ، وفيه : (علماءَهم) بدل (فقراءهم) ، وعليه فقد لا يصلح شاهداً هنا ، وقد سقط هـٰذا الحديث من جميع النسخ إلا (س) ، واستكمل من نسخة الحافظ الزبيدي (٩/ ٢٨٠) ، وهو في نسخة الحافظ العراقي كذلك ؛ إذ أثبت تخريجه في « المغني » .

وأمَّا الآثارُ :

فقدْ قالَ أبو ذرٍّ رضيَ اللهُ عنهُ : (ذو الدرهمينِ أشدُّ حبساً ـ أوْ قالَ : أشدُّ حساباً ـ مِنْ ذي الدرهمِ)⁽¹⁾ .

وأرسلَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ إلىٰ سعيدِ بنِ عامرٍ بألفِ دينارٍ ، فجاءَ كئيباً حزيناً ، فقالَتِ امرأتُهُ : أحدثَ أمرٌ ؟ قالَ : أشدُّ مِنْ ذلكَ ، ثمَّ قالَ : أريني درعَكِ الخَلَقَ ، فشقَّهُ وجعلَهُ صرراً وفرَّقَهُ ، ثمَّ قامَ يصلِّي ويبكي إلى الغداةِ ، ثمَّ قالَ : سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « يدخلُ فقراءُ المسلمينَ الجنَّةَ قبلَ الأغنياءِ بخمسِ مئةِ عامٍ ، حتَّىٰ إنَّ الرجلَ مِنَ الأغنياءِ يدخلُ في غمارِهِمْ فيُؤخذُ بيدِهِ فيُستخرجُ »⁽²⁾ .

وقالَ أبو هريرةَ رضيَ اللهُ عنهُ : (ثلاثةٌ يدخلونَ الجنَّةَ بغيرِ حسابٍ : رجلٌ يريدُ أنْ يغسلَ ثوبَهُ فلمْ يكنْ لهُ خَلَقٌ يلبسُهُ ، ورجلٌ لمْ يُنصبْ لهُ علىٰ

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٥٥٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ١٦٤) .

(٢) رواه بنحوه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢٤٦) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٢١/ ١٤٥) ، وروى المرفوع وحده بنحوه الطبراني في « الكبير » (٦/ ٥٨) ، ولفظ المرفوع عندهم : « يجمع الله عز وجل الناس للحساب ، فيجيء فقراء المؤمنين يزفون كما تزف الحمام ، فيقال لهم : قفوا عند الحساب ، فيقولون : ما عندنا حساب ولا آتيتمونا شيئاً ، فيقول ربهم : صدق عبادي ، فيفتح لهم باب الجنة ، فيدخلونها قبل الناس بسبعين عاماً » ، وروى الخمس مئة عام الترمذي (٢٣٥٣) عن أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً .

مستوقدِ قدرانٍ ، ورجلٌ دعا بشرابِهِ فلا يُقالُ لهُ : أيَّها تريدُ ؟)(١) .

وقيلَ : جاءَ فقيرٌ إلىٰ مجلسِ الثوريِّ رحمهُ اللهُ ، فقالَ لهُ : تخطَّ ، لوْ كنتَ غنياً . . ما قرَّبتُكَ ، وكانَ الأغنياءُ مِنْ أصحابِهِ يودُّونَ أنَّهُمْ فقراءُ ؛ لكثرةِ تقريبِهِ الفقراءَ وإعراضِهِ عنِ الأغنياءِ(٢) .

وقالَ المؤملُ : (ما رأيتُ الغنيَّ أذلَّ منهُ في مجلسِ الثوريِّ ، ولا رأيتُ الفقيرَ أعزَّ منهُ في مجلسِ الثوريِّ رحمهُ اللهُ)(٣) .

وقالَ بعضُ الحكماءِ : (مسكينٌ ابنُ آدمَ ، لوْ خافَ مِنَ النارِ كما يخافُ مِنَ الفقرِ . . لنجا منهُما جميعاً ، ولوْ رغبَ في الجنَّةِ كما يرغبُ في الغنىٰ . . لفازَ بهِما جميعاً ، ولوْ خافَ اللهَ في الباطنِ كما يخافُ خلقَهُ في الظاهرِ . . لسعدَ في الدارينِ جميعاً)(٤) .

وقالَ ابنُ عباسٍ : (ملعونٌ مَنْ أكرمَ بالغنىٰ وأهانَ بالفقرِ)(٥) .

وقالَ لقمانُ لابنِهِ : (لا تحقرنَّ أحداً لخُلْقانِ ثيابِهِ ، فإنَّ ربَّكَ وربَّهُ واحدٌ) .

---

(١) رواه أبو بكر الدينوري في « القناعة » (٤٧)، وكذا أورده الديلمي في « مسند الفردوس » (٢٤٩٠)، كلاهما عن أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً ، وعزاه المتقي الهندي في « كنز العمال » (٦٠٧٨) لأبي الشيخ في « الثواب » عن أبي سعيد رضي الله عنه .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » . « إتحاف » (٩/ ٢٨٢) .

(٣) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٥٣) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٣٦٥) عن قبيصة بن عقبة لا عن المؤمل بن إسماعيل .

(٤) روىٰ بعضه عن يحيى بن معاذ الخطيب في « تاريخ بغداد » (١٤/ ٢١٥) ، وأورده القشيري في « الرسالة » (ص ٢٣٦) .

(٥) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٦٠/ ٣٥٦) .

وقالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ : (حبُّكَ للفقراءِ مِنْ أخلاقِ المرسلينَ ، وإيثارُكَ مجالستَهُمْ مِنْ علامةِ الصالحينَ ، وفرارُكَ مِنْ صحبتِهِمْ مِنْ علامةِ المنافقينَ) .

وفي الأخبارِ عنِ الكتبِ السالفةِ : أنَّ اللهَ تعالىٰ أوحىٰ إلىٰ بعضِ أنبيائِهِ : احذرْ أنْ أمقتَكَ فتسقطَ مِنْ عيني ، فأصبَّ عليكَ الدنيا صبّاً(١) .

وكانَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها تفرِّقُ مئةَ ألفِ درهمٍ في يومِها ، يوجهُها إليها معاويةُ وابنُ عامرٍ وغيرُهما ، وإنَّ درعَها لمرقوعٌ ، وتقولُ لها الجاريةُ : لوِ اشتريتِ لكِ بدرهمٍ لحماً تفطرينَ عليهِ وكانَتْ صائمةً ، فقالَتْ : لوْ ذكرتيني . . لفعلتُ(٢) .

وكانَ قدْ أوصاها رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وقالَ : « إنْ أردتِ اللحوقَ بي . . فعليكِ بعيشِ الفقراءِ ، وإيَّاكِ ومجالسةَ الأغنياءِ ، ولا تنزعي درعَكِ حتَّىٰ ترقِّعيهِ »(٣) .

وجاءَ رجلٌ إلىٰ إبراهيمَ بنِ أدهمَ بعشرةِ آلافِ درهمٍ ، فأبىٰ عليهِ ، فطلبَ إليهِ الرجلُ قبولَها ، فقالَ إبراهيمُ : تريدُ أنْ أمحوَ اسمي مِنْ ديوانِ الفقراءِ بعشرةِ آلافِ درهمٍ ؟! لا أفعلُ ذلكَ أبداً(٤) .

* * *

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٤٣) .

(٢) رواه ابن سعد في « طبقاته » (١٠/ ٦٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٤٧) .

(٣) رواه الترمذي (١٧٨٠) .

(٤) أورده صاحب «القوت» (٢/ ١٩٥) والسياق عنده، والقشيري في « رسالته » (ص٤٥٣).

MUTLAK SÛRETTE FAKRIN FAZÎLETİ

Bu husustaki âyetler:

لِلْفُقَرَٓاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ

"Yurtlarından ve mallarından çıkarılmış olan hicret eden fakirlere aittir." (Haşr suresi, 59/8),

لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ

"(Sadakalar) **Allah yolunda kendilerini vakfetmiş fakirler içindir ki onlar yeryüzünde dolaşmaya muktedir olmazlar."** (Bakara suresi, 2/273) âyet-i celîlelerin sevki, medih sadedindedir. Burada da hasır ve hicretten önce fakirliği ele aldı ki, bu fakrın önemini açıkça ifade eder.

Fakrı öven haberler sayılamayacak kadar çoktur. Bunlardan bâzıları:

Abdullah ibn Ömer'in rivayetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ashâbına:

– *"İnsanların hayırlısı hangisidir?"* diye sordu. Ashâb:

– "Nefsinde ve malında Allah hakkını ödeyen zengindir." dediler. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Bu, çok güzel bir adam, fakat dediğim o değildir."* buyurdu. Ashâb:

– “Ya insanların hayırlısı kimdir, ey Allah’ın Resulü?” dediklerinde, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *“Zorlukla kazandığından infak eden fakirdir.”* buyurdu[1]

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Hz. Bilâl’e hitaben:

اُلْقَ اللّٰهَ فَقِيرًا وَلَا تَلْقَهُ غَنِيًّا

“Allah’a fakir olarak mülâki ol, zengin olarak mülâki olma.”[2] buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْفَقِيرَ الْمُتَعَفِّفَ أَبَا الْعِيَالِ

“Allahu Teâlâ ailesi kalabalık iffet sâhibi fakiri sever.”[3] buyurmuştur. Diğer meşhûr bir haberde de şöyle vârid olmuştur:

يَدْخُلُ فُقَرَاءُ أُمَّتِي الْجَنَّةَ قَبْلَ أَغْنِيَائِهَا بِخَمْسِمِائَةِ عَامٍ

“Ümmetimin yoksulları, zenginlerden beş yüz yıl önce cennete gireceklerdir.”[4] Diğer rivâyette de:

بِأَرْبَعِينَ خَرِيفًا

“Kırk kış, yâni kırk yıl önce gireceklerdir.”[5] şeklindedir. İkinci hadîsten murad, harîs olan fakir ile harîs olan zengindir. Yâni harîs bir fakir, harîs bir zenginden kırk yıl önce cennete girecektir. Birinci hadîsten murad da zâhid olan fakir ile servete rağbet eden zengindir. Zâhid olan fakir, servete rağbet eden zenginden beş yüz yıl önce cennete girecektir. Fakirlik arasında yaptığımız

---

[1] Ebû Mansur Deylemî kısmen rivâyet etmiştir.

[2] Hâkim, Bilâl’den, Taberânî Ebû Saîd’den rivâyet etmişlerdir.

[3] İbn Mâce İmrân b. Husayn’dan rivâyet etmiştir.

[4] Tirmizî, Ebû Hüreyre’den rivâyet etmiştir.

[5] Müslim, Abdullah b. Amr’dan, Tirmizî, Câbir ve Enes’den rivâyet etmişlerdir.

ayırımdan, fakirler arasındaki derece farkı anlaşılmış olur. Şimdi kırk seneyi beş yüz sene ile mukayese ettiğimiz vakit, harîs olan fakir ile zâhid olan fakir arasında yirmi beş derecede iki nispette fark olduğu görülür.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in bir yerde "Beş yüz", bir yerde "Kırk" sene fark göstermesini gelişi güzel bir konuşma sanma. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) her ne söylerse gerçeği söyler. Zîra o, hevâsından konuşmaz. Onun her konuştuğu vahye müsteniddir. Bu, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Sâlih rüyâ, nübüvvetin kırk altı cüz'ünde bir cüzdür."*[6] buyurması gibidir. Bu, şüphesiz bir gerçeğin ifadesidir. Fakat bu nispeti başkaları tahmînlerle yorumlayabilir, yoksa hakîkatini bulamazlar. Çünkü nübüvvet, nebînin kendisiyle özelleştiği bir keyfiyettir. Burada başkaları kendisinden ayrılır. O, birçok özelliklerle ayrılır.

Birincisi; Allahu Teâlâ'nın zât ve sıfâtı ile ilgili olan gerçekleri, melekler ve âhiret günü ile ilgili hakîkatleri başkalarının bilemediği, daha geniş bilgi, daha ziyade yakîn ve keşif yolu ile bilmesidir.

İkincisi; her ne kadar gerçekte kudret ve makdûr Allah'ın fiili ise de, bizim irâde ihtiyârımıza mukarin olan hareketlerimizi kendisiyle tamamladığımız kudret sıfatımız bulunduğu gibi, peygamberlerin de âdete muhalif olan hârika ve mûcizelerini tamamlamak için özel vasıflarıdır.

Üçüncüsü; bizim, eşyayı görebilmek için körden ayrılan görme vasfımız olduğu gibi, onların da melekleri görmek için kendilerine mahsus özel vasıfları vardır.

Dördüncüsü; ya uyanık veya uykuda iken Levh-i Mahfûz'a bakarak ileride olacakları görme özellikleri vardır. Bu kemâl vasıflarının peygamberlerde bulunduğu ve bunların birçok bölümlere ayrıldığı bilinmektedir. Bunların her birini kırk, elli, altmışa ve daha ince bir taksimle kırk altıya bölebiliriz ve böylece sahih bir rüyâ, nübüvvetin kırk altı cüz'ünden bir cüzü olabilir. Fakat mümkün olan taksîmât yollarından birini kesin tâyin, bizim için mümkün değildir. Biz ancak tahmînî olarak konuşuruz. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) böyle buyururken hangisini murâd edip hangisini etmediğini bilemeyiz. Bizim bildiğimiz, nübüvvetin kendisiyle tamamlandığı vasıfların peygamberlerde bulunduğu ve bunların ana taksîmâtlarıdır. Bu ise illeti tâyinde bir rehber olamaz.

---

[6] Buhârî, Ebû Saîd'den rivâyet etmiştir. Başka rivâyet yolları da vardır.

Bunun gibi yine biliriz ki, fakirlerin dereceleri vardır. Nitekim yukarıda anlatmıştık. Fakat şu harîs olan fakirin, zâhid fakire nispetle neden altıda birin yarısı nispetinde derece aldığını ve zâhid, harîs zenginden beş yüz yıl önce cennete girdiği halde onun ancak kırk yıl önce girebileceği hikmetini biz bilemeyiz, ancak tahmînî konuşuruz. Bütün bunları yalnız peygamberler bilirler.

Maksadımız, bu gibi hususlarda takdîr yollarına bir tembîhtir. Çünkü îmanı zayıf olanlar, bu gibi sözlerin, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ağzından gelişi güzel çıktığını sanır ve aldanırlar. Peygamberlik rütbesi, böyle gelişi güzel lakırdıdan uzaktır. Biz yine bu husus ile ilgili haberleri anlatmaya devam edelim.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

خَيْرُ هٰذِهِ الْأُمَّةِ فُقَرَاؤُهَا وَأَسْرَعُهَا تَضَجُّعًا فِي الْجَنَّةِ ضُعَفَاؤُهَا

"Bu ümmetin hayırlısı, fakirleri ve en süratli cennete girip yerleşecekleri de zayıflarıdır." Diğer hadîste:

إِنَّ لِى حِرْفَتَيْنِ اثْنَتَيْنِ فَمَنْ أَحَبَّهُمَا فَقَدْ أَحَبَّنِي وَمَنْ
أَبْغَضَهُمَا فَقَدْ أَبْغَضَنِي: اَلْفَقْرُ وَالْجِهَادُ

"Benim iki sanatım var. Bunları seven beni sevmiş, bunları sevmeyen beni sevmemiştir. Onlar da fakirlik ve cihaddır." buyurdu.

Rivâyete göre Cebrail aleyhisselâm Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e gelerek:

– "Ey Allah'ın Resulü, Allahu Teâlâ'nın sana selâmı var. İstersen bu dağları senin için altın yapsın da nereye gidersen onlar da beraberinde gelsinler." dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) kısa bir müddet başını eğip düşündükten sonra Cebrâil'e:

يَا جِبْرِيلُ إِنَّ الدُّنْيَا دَارُ مَنْ لَا دَارَ لَهُ وَمَالُ مَنْ لَا مَالَ لَهُ
وَلَهَا يَجْمَعُ مَنْ لَا عَقْلَ لَهُ

– *"Ey Cebrâil, bu dünya evi olmayanların evi, malı olmayanların malıdır. Dünyalığı, ancak aklı olmayanlar toplar."*[7] buyurdu. Cebrâil:

– *"Ya Muhammed, Allahu Teâlâ sana gerçeği söyletti ve doğruda sâbit kıldı."* dedi.

Rivâyete göre **Mûsâ aleyhisselâm** bir seyahatinde yolun kenârında bir adamın paltosuna sarılıp uyumakta olduğunu görünce, ona dokunarak uyandırdı ve:

– *"Ey uykuda olan adam, uyan da Allah'ı zikret."* dedi. Adamcağız uyanınca:

---

7. Bu rivâyet, iki hadisten meydâna gelmiştir. Tirmizî'nin Ebû Ümâme'den ve Ahmed'in de Âişe'den rivayetleridir.

– “Benden ne istiyorsun, ben dünyayı ehline terk ettim ve dünyalıktan geçtim.” dedi. Bunun üzerine Mûsâ aleyhisselâm:

– *“Azîz dostum, o halde uykuna devam et.”* dedi. Yine rivâyete göre Mûsâ aleyhisselâm bir seyahatinde yolun kenârında bir kerpici yastık edip paltosuna sarılan ve sakalı toprakta sürünen bir adamın yatıp uyuduğunu görünce:

– *“Yâ Rab, bu kulun dünyada kayboldu gitti, dünyalıktan tamamen mahrumiyet içinde kaldı.”* dedi. Allahu Teâlâ:

– *“Ey Mûsâ! Ben, tamamen teveccüh ettiğim kulumun dünyalığını tamamen ondan aldığımı bilmez misin?”* buyurdu.

Ebû Râfi’nin rivâyetinde bir defa Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’e bir misâfir geldi. Onu ağırlayacak bir şeyi yoktu. Beni, Hayber Yahudîlerinden birisine gönderdi ve dedi ki:

- *“Ona söyle; Muhammed diyor ki, Receb ayına kadar, ya selem veya satış yolu ile bana bir miktar un versin.”* Ebû Râfi’ diyor ki:

- “Yahudîye gittim, durumu anlattım. Yahudî, rehin almadan vermem.” dedi. Bunun üzerine geldim, durumu Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’e haber verdim. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *“Dikkat et. Allah’a yemîn ederim ki, ben gök ehli arasında da emînim, yer halkı arasında da emînim. Eğer istediğim şekilde onu bana verseydi, elbette ben onu öderdim.* (Fakat) *al şu zırhımı rehin olarak ona götür.”*[8] buyurdu. Ben zırhı alıp yanından çıkınca:

وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلٰى مَا مَتَّعْنَا بِهٖ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ زَهْرَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا

“Onlardan bir sınıfa verdiğimiz dünya hayatına ait zînetlere ve debdebelere sakın iki gözünü dikme!” (Tâhâ suresi, 20/131) âyeti nâzil oldu ki, bu âyet-i celîle Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e bir tâziye mahiyetini taşır. Yine Resûl-i Ekrem (s. a.v.):

---

[8] Taberânî rivâyet etmiştir.

اَلْفَقْرُ أَزْيَنُ لِلْمُؤْمِنِ مِنَ الْعِذَارِ الْحَسَنِ عَلٰى خَدِّ الْفَرَسِ

"Fakirlik mü'min için, atın yanağındaki dizgin ve alnındaki beyazdan daha süslüdür."[9] buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Sizden her kim sıhhat ve âfiyetle sabahlar, nâmus ve hayâtından emîn olur ve o günkü yiyeceği bulunursa, dünya bütün mevcûdiyetiyle ona bahşedilmiş gibidir."*[10]

Kâ'b el-Ahbâr anlatıyor: "Allahu Teâlâ Mûsâ aleyhisselâma:

"Ya Mûsâ, fakirliğin sana yöneldiğini gördüğün vakit, "Hoş geldin ey sâlihlerin şiârı!" diyerek onu karşıla." buyurmuştur."

Atâ-i Horasânî şöyle anlatıyor: "Peygamberlerden birisinin yolu deniz kenârına uğrar. Adamın birisi orada balık avlıyor, "Bismillâh" diyerek oltayı denize atar, fakat ağına balık düşmez, boşa çıkar. Biraz ötede başka birisini görür. O, "Bismi'ş-şeytan [şeytanın adıyla]" der ve ağını atar. O kadar balık çıkar ki adam onları toplamaktan usanır. Buna şaşan peygamber:

– *"Ya Rab, bunların hepsi senin kudretinde, bu nasıl oluyor?"* diye sorar. Allahu Teâlâ meleklere:

– *"Bu peygambere, her ikisinin mevkîini gösterin."* buyurur. Mûsâ aleyhisselâm ağına balık düşmeyen avcının Allah katındaki mevkîini görünce:

– *"Yeter ya Rab, buna râzıyım."* der.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Cennete muttalî oldum; halkı-*

---

[9] Taberânî, Şeddat'tan rivâyet etmiştir.

[10] Hadîs yukarıda geçmiştir.

nın çoğunluğunu fakirlerden gördüm. Cehenneme de muttalî oldum; ehlinin çoğunu zenginlerden ve kadınlardan gördüm." Diğer bir rivâyette: *"Zenginler nerede, diye sordum. Bana cevap olarak: Onları, ululuk ve kendilerini beğenme alıkoydu, denildi."*[11] buyurmuştur. Diğer ifade ile: *"Cehennem ehlinin çoğunluğunu kadınlar olarak gördüğümde, bunların durumları ne idi, diye sordum. Altın ve güzel kokularla süslenmek onları meşgul etti, dediler."*[12] Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

تُحْفَةُ الْمُؤْمِنِ فِي الدُّنْيَا اَلْفَقْرُ

"Mü'minin dünyadaki hediyesi yoksulluktur."[13] Yine haberde: *"Peygamberlerden en son cennete girecek olan, zenginliği sebebiyle Süleyman aleyhisselâm'dır. Ashâbımdan da yine zenginliği sebebiyle en sona kalacak olan Abdurrahman b. Avf'dır."* diye vârid olmuştur. Diğer rivâyette: *"Onu, emekleyerek cennete girer gördüm."*[14] buyurmuştur.

Hz. Îsâ da: *"Zengin, zorlukla cennete girer."* demiştir. Ehl-i Beyt'inden gelen bir rivâyette Resûl-i Ekrem:

إِذَا أَحَبَّ اللّٰهُ عَبْدًا ابْتَلَاهُ فَإِذَا أَحَبَّ الْحُبَّ الْبَالِغَ اقْتَنَاهُ، لَمْ
يَتْرُكْ لَهُ أَهْلًا وَلَا مَالًا

"Allahu Teâlâ bir kulunu sevdiği vakit, onu belâ ile ibtilâ ve imtihân eder. Sevgisi son haddine vardığı vakit âile, mal ve evlat di-

---

[11] Hadis, Nikâh bahsinde geçmiştir.

[12] Muhammed b. Hafif eş-Şirâzî ve Ebû Mansûr ed-Deylemî Muaz b. Cebel'den rivâyet etmişlerdir. Ayrıca Ebû Mansûr da İbn Ömer'den rivâyet etmiştir.

[13] Taberânî **"Evsat"**ında rivâyet etmiştir.

[14] Yukarıda geçti.

ye kendisinde hiç bir şey bırakmaz."[15] buyurmuştur. Yine haberde: *"Fakirliğin sana yöneldiğini gördüğün vakit, "Hoş geldin ey sâlihlerin şiârı!" diye onu karşıla. Zenginliğin teveccüh ettiğini gördüğün vakit, ikabı acele edilmiş bir günâhtır, de."*[16] diye vârid olmuştur.

Mûsâ aleyhisselâm:

– *"Yâ Rab, kulların arasında sevdiklerin kimlerdir? Onları bana bildir ki, ben de onları senin için seveyim."* dedi. Allahu Teâlâ iki defa:

– *"Her fakir, her fakir."* buyurdu. İkinci fakîr kelimesi, birinciyi tekîd edeceği gibi, daha da fakir olanıdır, anlamında da olabilir.

Hz. Îsâ: *"Ben meskeneti severim, bolluktan hoşlanmam."* derdi. Onun en çok sevdiği isim *"Ey miskin!"* ismi idi.

Arabın zengin ve ileri gelenleri Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e, Bilâl, Selman, Suheyb, Ebû Zer, Habbâb, Ammâr, Ebû Hüreyre ve diğer ashâb-ı suffa gibi fakirleri kastederek: "Biz bunlarla bir arada bulunamayız. Çünkü bunlar kokuyorlar, kalın elbiseler içinde terleri kerîh koku yapıyor. Bunlar için bir gün, bizim için de bir gün ayır. Biz geldiğimiz vakit onlar gelmesin, onlar geldiği vakit biz gelmeyelim." dediklerinde –ki bunların arasında Ekrâ b. Habis et-Temîmî, Uyeyne b. Hasn el-Fezârî, Abbâs b. Merdas es-Sülemî gibi adamlar bulunuyordu. (Bunları kendi tarafına almak için) Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bunlara böylece söz vermişti. Bunun üzerine:

وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ
يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا
وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا

---

15. Taberânî, Ebû Utbetü'l-Havlânî'den rivâyet etmiştir.
16. Ebû Mansûr **"Müsned-i Firdevs"**de Ebû Derdâ'dan rivâyet etmiştir.

“Sabah akşam Rablerine (sırf) **O’nun cemâlini dileyerek, duâ edenlerle beraber candan sabret. Dünya hayâtının zînetini arzu edip de gözlerini onlardan ayırma. Kalbine bizi anmaktan gaflet verdiğimiz, hevâ ve hevesine uymuş, işinde haddi aşmış kimselere boyun eğme.”** (Kehf suresi, 18/28) ve,

وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيَكْفُرْ

“De ki; O Kur’ân Rabbinizden gelen bir haktır. Artık dileyen îman etsin, dileyen kâfir olsun.” (Kehf suresi, 18/29) âyetleri nâzil oldu.

Yine bir defa Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Kureyş’in güzîde sîmâları ile otururken, İbn Ümm-i Mektûm Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’in huzûruna girmek istedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) buna ağırlanır gibi olunca:

عَبَسَ وَتَوَلّٰى أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمٰى وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهُ يَزَّكّٰى أَوْ
يَذَّكَّرُ فَتَنْفَعَهُ الذِّكْرٰى

“Yüzünü ekşitip çevirdi. Kendisine o âmâ geldi diye, (Onun hâlini) **sana hangi şey bildirdi? Belki o** (senden öğrenecekleri ile) **temizlenecekti. Yâhut öğüt alacaktı da senin bu öğüdün kendisine fayda verecekti.”** (Abese suresi, 80/1-4) âyetleri nâzil oldu. Yine bir rivâyette Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

يُؤْتٰى بِالْعَبْدِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيَعْتَذِرُ اللّٰهُ تَعَالٰى إِلَيْهِ كَمَا يَعْتَذِرُ الرَّجُلُ الرَّجُلَ فِي الدُّنْيَا، فَيَقُولُ وَعِزَّتِي وَجَلَالِي مَا زَوَيْتُ الدُّنْيَا عَنْكَ لِهَوَانِكَ عَلَيَّ وَلٰكِنْ لِمَا أَعْدَدْتُ لَكَ مِنَ الْكَرَامَةِ وَالْفَضِيلَةِ اخْرُجْ يَا عَبْدِي إِلٰى هٰذِهِ الصُّفُوفِ، فَمَنْ أَطْعَمَكَ

فِيَّ أَو كَسَاكَ فِيَّ يُرِيدُ بِذٰلِكَ وَجْهِي فَخُذْ بِيَدِهِ فَهُوَ لَكَ
وَالنَّاسُ يَوْمَئِذٍ قَدْ أَلْجَمَهُمُ الْعَرَقُ فَيَتَخَلَّلُ الصُّفُوفَ وَيَنْظُرُ
مَنْ فَعَلَ ذٰلِكَ بِهِ فَيَأْخُذُهُ بِيَدِهِ وَيُدْخِلُهُ الْجَنَّةَ

"Kıyâmet günü bir kul, Allahu Teâlâ'nın huzuruna götürülür. Dünyada bir adamın bir diğerine özür dilediği gibi, Allahu Teâlâ da bu adamdan özür diler ve buyurur ki: "İzzet ve celâlim hakkı için benim, dünyalığı senden men etmem, senin bana hor davranmandan değil, belki senin için burada hazırladığım fazîlet ve mevkîlerden dolayıdır. Çık şu saflar arasına da bak; Benim rızâm için sana yediren veya seni giydiren kimseleri bulursan onları sana verdim." İnsanlar o gün mahşer yerinde terlerine boğulmuş vaziyettedirler. Adam safları yarar. Kendisine bakan kimseleri bulur ve cennete götürür."[17] buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَكْثِرُوا مَعْرِفَةَ الْفُقَرَاءِ وَاتَّخِذُوا عِنْدَهُمُ الْأَيَادِيَ فَإِنَّ لَهُمْ دَوْلَةٌ،
إِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ قِيلَ لَهُمُ انْظُرُوا مَنْ أَطْعَمَكُمْ كِسْرَةً أَوْ
سَقَاكُمْ شَرْبَةً أَوْ كَسَاكُمْ ثَوْبًا فَخُذُوا بِيَدِهِ ثُمَّ امْضُوا بِهِ إِلَى الْجَنَّةِ

"Fakirlerle âşinâlığı çoğaltın. Onlara yedirin. Zîra onların devleti vardır. Kıyâmet günü olduğu vakit onlara, "Bakınız, size bir ekmek kırığı, bir yudum su verenin veya bir elbise giydirenin elinden tutup onu cennete götürünüz denecektir."[18] buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

---

[17] Tirmizî, Âişe'den rivâyet etmiştir.

[18] Eş-Şeyh **"Kitâbu's-Sevab"**da Enes'den rivâyet etmiştir. Başka rivâyet yolları da vardır.

دَخَلْتُ الْجَنَّةَ فَسَمِعْتُ حَرَكَةً أَمَامِي، فَنَظَرْتُ فَإِذَا بِلَالٌ، وَنَظَرْتُ فِى أَعْلَاهَا فَإِذَا فُقَرَاءُ أُمَّتِي وَأَوْلَادُهُمْ، وَنظَرْتُ فِي أَسْفَلِهَا فَإِذَا فِيهِ مِنَ الْأَغْنِيَاءِ وَالنِّسَاءِ قَلِيلٌ، فَقُلْتُ يَا رَبِّ مَا شَأْنُهُمْ؟ قَالَ: أَمَّا النِّسَاءُ فَأَضَرَّ بِهِنَّ الْأَحْمَرَانِ الذَّهَبُ وَالْحَرِيرُ، وَأَمَّا الْأَغْنِيَاءُ فَاشْتَغَلُوا بِطُولِ الْحِسَابِ، وَتَفَقَّدْتُ أَصْحَابِي فَلَمْ أَرْ عَبْدَ الرَّحْمٰنِ بْنِ عَوْفٍ، ثُمَّ جَاءَنِي بَعْدَ ذٰلِكَ وَهُوَ يَبْكِي، فَقُلْتُ: مَا خَلَّفَكَ عَنِّي؟ قَالَ: يَا رَسُولَ اللّٰهِ وَاللّٰهِ مَا وَصَلْتُ إِلَيْكَ حَتّٰى لَقِيتُ الْمُشِيبَاتِ وَظَنَنْتُ أَنِّي لَا أَرَاكَ، فَقُلْتُ: وَلِمَ؟ قَالَ: كُنْتُ أُحَاسَبُ بِمَالِي

"Cennete girdim. Önümde bir hareket duydum. Bir de baktım ki, Bilâl. Onun üst tarafına baktım, ne göreyim? Ümmetimin fakirleri ve onların çocukları. Aşağı baktım, orada da bâzı zenginlerle bâzı kadınlar gördüm.

- "Ya Rab, bunlara ne oldu?" dedim. Allahu Teâlâ:

- "Kadınlara gelince; onlara zarar veren, altın ile ipek onları meşgul etti. Zenginlere gelince; onları da uzun hesap meşgul etti. Ashâbıma bir göz attım. Abdurrahman b. Avf'ı aralarında göremedim. Bir müddet sonra ağlayarak yanıma geldi. Kendisine:

- "Niçin benden geride kaldın?" diye sordum. Abdurrahman:

- "Vallahi ya Resûlâllah, insanı kocaltacak şeylerle karşılaştım da ancak ondan sonra sana yetişebildim. Hattâ seni göremeyeceğimden korktum." dedi. Ben de: - "Niçin böyle oldu?" diye sorunca;

- "Servetimin hesabını veriyordum." dedi."[19]

Bu nokta üzerinde biraz dur. Abdurrahman, Peygamberimiz (s.a.v.) ile ilk hicret eden ve cennetle müjdelenmiş on kişiden birisidir. Bu, zengindir ama öyle zengindir. Bu gibiler hakkında Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Ancak malını şöyle böyle hayır ve hasenâta dağıtanlar müstesnâdır."* buyurmuştur.[20] O bile servetinden bu derece müteessir olmuştur.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) fakir bir adamın yanına gitti, hiç bir şeyi olmadığını gördü ve:

لَوْ قُسِّمَ نُورُ هٰذَا عَلٰى أَهْلِ الْأَرْضِ لَوَسِعَهُمْ

"Eğer bunun nûru, yer halkına bölüneydi onlara yeterdi."[21] buyurdu. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَلَا أُخْبِرُكُمْ بِمُلُوكِ أَهْلِ الْجَنَّةِ؟ كُلُّ ضَعِيفٍ مُسْتَضْعَفٍ
أَغْبَرَ أَشْعَثَ ذِي طِمْرَيْنِ لَا يُؤْبَهُ لَهُ لَوْ أَقْسَمَ عَلَى اللّٰهِ لَأَبَرَّهُ

"Dikkat edin, cennetin hükümdarlarını size haber vereyim mi? Her hakîr görülen zayıf, tozlu, topraklı, saçı sakalı karışık, eski iki elbiseye bürünmüş, kendisine kıymet verilmeyen ve nazara alınmayan, Allah adına yemin etse sözünde duran kimselerdir."[22] buyurmuştur.

İmran b. Husayn anlatıyor: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.) nezdinde benim bir kıymet ve değerim vardı. Bir gün bana:

---

19. Ebû Nuaym, Hüseyin'den rivâyet etmiştir.
20. Taberânî Ebû Ümâme'den rivâyet etmiştir. Başka rivâyet yolları da vardır.
21. Buhârî ile Müslim, Ebû Zer'den rivâyet etmişlerdir.
22. Buhârî ile Müslim, Hârise'den rivâyet etmişlerdir. Başka rivâyet yolları da vardır.

- *"Sen bizim sevdiğimiz ve katımızda mevkî sâhibi olan adamımızsın. İstersen gel, kızım Fâtıma'nın ziyâretine gidelim."* buyurdu. Ben de:

Anam babam sana fedâ olsun, dedim ve beraberce Fâtıma'nın kapısına gittik. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) kapıyı çaldı, selâm verdi ve içeri girmek için Hz. Fâtıma'dan izin istedi. Hz. Fâtıma:

– "Buyur." dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Arkadaşım da var."* dedi. Hz. Fâtıma:

– "Kimdir?" diye sordu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"İmran'dır."* buyurdu. Bunun üzerine Hz. Fâtıma:

– "Seni hak peygamber olarak gönderen Allah'a yemîn ederim ki, sırtımda bir abâdan başka bir elbisem yoktur." dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ona eli ile işâret ederek:

– *"Onu şöyle şöyle vücuduna dola."* buyurdu. Hz. Fâtıma:

– "Hadi vücûdumu kapadım, başım ne olacak?" dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.), yanında bulunan eski bir bürgü parçasını ona verdi ve:

– *"Bununla da başını ört."* buyurdu. Sonra müsaade etti ve içeri girdik. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) kızına yeniden selâm vererek:

– *"Kızım nasılsın, sabâha ne halde girdin?"* diye sordu. Hz. Fâtıma:

– "Vallahi aç olarak sabahladım, sancılandım ve yiyemez hale geldim." dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ağlayarak:

– *"Kızım aldırma, ben de üç gündür bir şey tatmadım. Hâlbuki benim mevkîm Allah katında daha üstündür. Eğer Rabbimden dile-*

sem, O beni yedirirdi. Fakat ben âhireti dünya üzerine tercîh ettim." buyurdu ve sonra elini kızının omuzlarına koyarak:

– *"Sana müjdeler olsun, sen cennet kadınlarının efendisisin."* buyurdu. Hz. Fâtıma:

– "Firavun'un karısı Âsiye, İmrân'ın kızı Meryem varken bana sıra gelir mi?" deyince Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Âsiye, kendi âleminin efendisi, Meryem de kendi âleminin efendisi, sen de senin âleminin efendisisin. Siz kamıştan bir ev içindesiniz ki, orada bir eziyet, bir karışıklık, bir dert ve zahmet yoktur. Amcazâdenle iyi geçin. Seni dünya ve âhiretin efendisi ile evlendirdim."* buyurdu."[23]

Hz. Ali'nin rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"İnsanlar fakirlerine husûmet edip dünyanın tâmirine daldıkları, köpeğin ete saldırdığı gibi paraya hücûm ettikleri vakit, Allahu Teâlâ onları dört belâ ile ibtilâ eder: Zamanda kahtlık, sultanda zulüm, vâli ve hâkimlerde hıyânet, düşmanda heybet ve azamet."* buyurmuştur.

Bu husustaki eserler:

Ebû'd-Derdâ (r.a.): "İki dirhemi olanın azâb ve hesâbı bir dirhemi olandan daha şiddetlidir." demiştir.

Hz. Ömer, Saîd b. Âmir'e bin altın gönderdi. Parayı alan Saîd perişan bir vaziyette evine gelince, ailesi:

– "Hayır ola bir şey mi oldu?" diye sordu. Saîd:

– "Evet, bir şey oldu ve hem çok fena bir şey oldu." dedi ve sonra:

---

[23] Hadîs yukarıda geçmiştir.

– “Eski çarını bana ver.” dedi. Çarı küçük parçalara bölerek keseler hâline getirdi. Sabâha kadar ağladı ve namaz kıldı. Sonra Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’in: *“Ümmetimin fakirleri zenginlerinden beş yüz yıl önce cennete gireceklerini ve hattâ zenginlerinden birisi onların arasına girer, fakat elinden tutularak aralarından çıkarılır.”* dediğini duydum” dedi ve bu parayı tamamen dağıttı.”

Ebû Hüreyre de, üç kişinin hesapsız olarak cennete gireceklerini, bunlardan birisi, giydiği elbiseyi yıkamak istediği vakit, başka elbisesi olmayan, diğeri de ateşe iki tencere koyacak mâlî güce sâhip olmayan ve içecek istediği vakit “Hangi kabı istiyorsun? diye sorulmayan, yâni tek kaptan başka kabı bulunmayan kimsedir, dedi.

Denildi ki; **Sevrî**’nin meclisine bir fakîr geldi. Sevrî adama:

– “Yaklaş; eğer zengin olsan seni yaklaştırmazdım, dedi. Fakirleri fazla yaklaştırıp zenginleri uzakta oturttuğu için, sohbetinde bulunan zenginler fakir olmayı temennî ederlerdi.

Mü’mil: “Sevrî’nin meclisinde olduğu kadar fakirlerin izzetini ve zenginlerin zilletini başka hiç bir toplulukta görmedim.” demiştir.

Hakîmlerden birisi de şöyle diyor: “Âdemoğlu ne miskindir; fakirlikten korktuğu kadar cehennemden korksa, her ikisinden kurtulurdu. Zenginliğe heves ettiği gibi cennete heves etse, her ikisine birden ulaşırdı. Âşikâre Allah’ın kullarından korktuğu gibi, gizli olarak Allah’tan korkaydı, dünya ve âhiret saâdetine ulaşırdı.”

İbn Abbâs (r.a.): “Zengine ikrâm edip fakire ihânet eden mel’ûndur.” demiştir.

Lokman, oğluna: "Sakın, kesesi eskidir diye kimseye hakaret etme. Çünkü onun da, senin de Rabbınız birdir." demiştir.

Yahya b. Muaz: "Fakirleri sevmek peygamberler ahlâkı, onların sohbetini tercîh sâlihler alâmeti, onların sohbetinden uzaklaşmak ise nifak alâmetidir." dedi. Geçmiş kitaplardan gelen haberlerde; Allahu Teâlâ peygamberlerden birisine:

"Sana öfkelenmemden sakın. O zaman gözümden düşersin de dünyayı alabildiğine sana akıtırım." buyurdu.

Hz. Âişe, Hz. Muaviye, ibn Amir ve diğerleri tarafından gönderilen paraları hemen dağıtırdı. Carı yamalı olduğu halde kendisine gönderilen yüz bin dirhemi tamamen dağıtmıştı. Câriyesi:

– "Biraz para ayırsan sana et alırdım da onunla iftar ederdin." deyince, Hz. Aişe:

– "Hatırlasaydım olurdu." dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Hz. Aişe'ye:

إِنْ أَرَدْتِ اللُّحُوقَ بِي فَعَلَيْكِ بِعَيْشِ الْفُقَرَاءِ وَإِيَّاكِ
وَمُجَالَسَةِ الْأَغْنِيَاءِ وَلَا تَنْزِعِي دِرْعَكِ حَتّٰى تُرَقِّعِيهِ

"Bana ulaşmayı istersen, fakir hayatı yaşa, zenginlerle düşüp kalkmaktan sakın, yamalayıp dikmeden çarını sırtından atma."[24] diye tavsiyede bulundu.

Adamın biri **İbrâhim b. Edhem**'e on bin dirhem getirdi. İbrâhim kabul etmedi. Adam ısrar edince: "On bin dirhemle fakirler defterinden ismimi sildiremem." dedi.

---

[24] Tirmizî rivâyet etti ve garib olduğunu söyledi. Hâkim ise sahih ol duğunu söyledi.

بيان فضيلة خصوص الفقراء من الراضين والقانعين والصادقين

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « طوبىٰ لمَنْ هُدِيَ إلى الإسلامِ وكانَ عيشُهُ كفافاً وقنعَ بهِ »[1] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يا معشرَ الفقراءِ ؛ أعطوا اللهَ الرضا مِنْ قلوبِكُمْ . . تظفروا بثوابِ فقرِكُمْ ، وإلا . . فلا »[2] ، فالأوَّلُ للقانعِ ، وهـٰذا للراضي ، ويكادُ يشعرُ هـٰذا بمفهومِهِ أنَّ الحريصَ لا ثوابَ لهُ علىٰ فقرِهِ ، ولكنِ العموماتُ الواردةُ في فضْلِ الفقرِ تدلُّ علىٰ أنَّ لهُ ثواباً كما سيأتي تحقيقُهُ ، فلعلَّ المرادَ بعدمِ الرضا هوَ الكراهةُ لفعلِ اللهِ في حبسِ الدنيا عنهُ ، وربَّ راغبٍ في المالِ لا يخطرُ بقلبِهِ إنكارٌ على اللهِ عزَّ وجلَّ ولا كراهةٌ في فعلِهِ ، فتلكَ الكراهةُ هيَ التي تحبطُ ثوابَ الفقرِ .

ورُوِيَ عنْ عمرَ بنِ الخطابِ رَضِيَ اللهُ عنهُ ، عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « لكلِّ شيءٍ مفتاحٌ ، ومفتاحُ الجنَّةِ حبُّ المساكينِ ،

---

(١) رواه الترمذي (٢٣٤٩) ، والنسائي في « الكبرىٰ » (٩٧٩٣) من حديث فضالة بن عبيد رضي الله عنه ، وعند مسلم (١٠٥٤) من حديث عبد الله بن عمرو مرفوعاً : « قد أفلح من أسلم ورزق كفافاً وقنعه الله بما آتاه » .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ١٩٤) ، وهو عند الديلمي في « مسند الفردوس » (٨٢١٦) ، وحكىٰ سنده الحافظ ابن حجر في « زهر الفردوس » (٤/ ٢٨١) ، وانظر « الإتحاف » (٩/ ٢٨٣ ، ٦٥٠) .

والفَقراءُ الصبرُ هُمْ جلساءُ اللهِ تعالىٰ يومَ القيامةِ »(١) .

ورُوِيَ عنْ عليٍّ رضيَ اللهُ عنهُ ، عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « أحبُّ العبادِ إلى اللهِ الفقيرُ القانعُ برزقِهِ الراضي عنِ اللهِ تعالىٰ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اللهمَّ ؛ اجعلْ قوتَ آلِ محمدٍ كفافاً »(٣) .

وقالَ : « ما مِنْ أحدٍ غنيٍّ ولا فقيرٍ إلا ودَّ يومَ القيامةِ أنَّهُ كانَ أُوتيَ قوتاً في الدنيا »(٤) .

وأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ إسماعيلَ عليهِ السلامُ : اطلبْني عندَ المنكسرةِ قلوبُهُمْ ، قالَ : ومَنْ هُمْ ؟ قالَ : الفقراءُ الصادقونَ(٥) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : «لا أحدَ أفضلُ مِنَ الفقيرِ إذا كانَ راضياً»(٦) .

---

(١) رواه الديلمي في « الفردوس » (٤٩٩٣) ، والقشيري في « رسالته » (ص٤٥٣) .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ١٩٤) حيث قال : (وروى عبد الرحمن بن سابط عن علي عليه السلام ، عن النبي صلى الله عليه وسلم في حديث طويل . . .) وذكره ، وتقدم حديث : « إن الله يحب الفقير المتعفف » وهو ما رواه ابن ماجه (٤١٢١) .

(٣) رواه البخاري (٦٤٦٠) ، ومسلم (١٠٥٥) بلفظ : « اللهم ؛ ارزق آل محمد قوتاً » ، وبلفظ المصنف رواه ابن حبان في « صحيحه » (٦٣٤٣) ، وقال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٩/ ٢٨٣) : (وفي بعض النسخ : « رزق » بدل « قوت ») .

(٤) رواه ابن ماجه (٤١٤٠) .

(٥) قوت القلوب (١/ ١٩٢) .

(٦) كذا في « القوت » (١/ ١٩٢) حيث قال : (وفي الحديث الذي روي عن ابن الأعرابي . . .) وذكره .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يقولُ اللهُ تعالىٰ يومَ القيامةِ : أينَ صفوتي مِنْ خلقي ؟ فتقولُ الملائكةُ : ومَنْ هُمْ يا ربَّنا ؟ فيقولُ : فقراءُ المسلمينَ القانعونَ بعطائي ، الراضونَ بقدري ، أدخلوهُمُ الجنَّةَ ، فيدخلونَها ، ويأكلونَ ويشربونَ والناسُ في الحسابِ يتردَّدونَ »⁽¹⁾ .

فهٰذا في القانعِ والراضي ، وأمَّا الزاهدُ . . فسنذكرُ فضلَهُ في الشطرِ الثاني مِنَ الكتابِ إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ .

* * *

وأمَّا الآثارُ في الرضا والقناعةِ . . فكثيرةٌ ، ولا يخفىٰ أنَّ القناعةَ يضادُّها الطمعُ ، وقدْ قالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (إنَّ الطمعَ فقرٌ ، واليأسَ غنىً ، وإنَّهُ مَنْ يئسَ عمَّا في أيدي الناسِ وقنعَ . . استغنىٰ عنهُمْ)⁽²⁾ .

وقالَ ابنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (ما مِنْ يومٍ إلا وملكٌ ينادي مِنْ تحتِ العرشِ : يا بنَ آدمَ ؛ قليلٌ يكفيكَ خيرٌ مِنْ كثيرٍ يطغيكَ)⁽³⁾ .

وقالَ أبو الدرداءِ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُ : (ما مِنْ أحدٍ إلا وفي عقلِهِ

---

(1) قال الحافظ العراقي : (رواه الديلمي في « مسند الفردوس » من حديث أنس) . « إتحاف » (٩/ ٢٨٣) ، وعند الديلمي في « مسند الفردوس » (٨٠٥٨) من حديثه رضي الله عنه : « يقول الله عز وجل يوم القيامة : أدنوا مني أحبائي . . . » الحديث .

(2) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٦٣٢) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ٥٠) .

(3) قد روىٰ أحمد في « المسند » (٥/ ١٩٧) عن أبي الدرداء رضي الله عنه مرفوعاً : « ما طلعت شمس قط إلا بعث بجنبيها ملكان يناديان يسمعان أهل الأرض إلا الثقلين : يا أيها الناس ؛ هلموا إلىٰ ربكم ؛ فإن ما قلَّ وكفىٰ خير مما كثر وألهىٰ . . . » الحديث .

نقصٌ ، وذلكَ أنَّهُ إذا أتتْهُ الدنيا بالزيادةِ . . ظلَّ فرحاً مسروراً ، والليلُ والنهارُ دائبانِ في هدمِ عمرِهِ ثمَّ لا يحزنُهُ ذلكَ ، ويحَ ابنِ آدمَ ! ما ينفعُ مالٌ يزيدُ وعمرٌ ينقصُ ؟!)(١) .

وقيلَ لبعضِ الحكماءِ : ما الغنىٰ ؟ قالَ : قلَّةُ تمنِّيكَ ، ورضاكَ بما يكفيكَ(٢) .

وقيلَ : كانَ إبراهيمُ بنُ أدهمَ مِنْ أهلِ النعمِ بخراسانَ ، فبينَما هوَ يشرفُ مِنْ قصرٍ لهُ ذاتَ يومٍ . . إذْ نظرَ إلىٰ رجلٍ في فناءِ القصرِ وفي يدِهِ رغيفٌ يأكلُهُ ، فلمَّا أكلَ . . نامَ ، فقالَ لبعضِ غلمانِهِ : إذا قامَ . . فجئْني بهِ ، فلمَّا قامَ . . جاءَ بهِ إليهِ ، فقالَ إبراهيمُ : أيُّها الرجلُ ؛ أكلتَ الرغيفَ وأنتَ جائعٌ ؟ قالَ : نعمْ ، قالَ : فشبعتَ ؟ قالَ : نعمْ ، قالَ : ثمَّ نمتَ طيِّباً ؟ قالَ : نعمْ ، فقالَ إبراهيمُ في نفسِهِ : فما أصنعُ أنا بالدنيا والنفسُ تقنعُ بهـٰذا القدْرِ(٣) .

ومرَّ رجلٌ بعامرِ بنِ عبدِ قيسٍ وهوَ يأكلُ ملحاً وبقلاً ، فقالَ لهُ : يا عبدَ اللهِ ؛ أرضيتَ مِنَ الدنيا بهـٰذا ؟ فقالَ : ألا أدلُّكَ علىٰ مَنْ رضيَ بشرٍّ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (٤٧٧) .

(٢) أي : عدم تعلق النفس بالآمال ، والرضا بما يسر له في الحال ، وهـٰذا أحسن ما عرف به الغنىٰ . « إتحاف » (٩/ ٢٨٤) .

(٣) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٦/ ٢٨٧) .

مِنْ هـٰذا ؟ قالَ : بلىٰ ، قالَ : مَنْ رضيَ بالدنيا عوضاً عنِ الآخرةِ(١) .

وكانَ محمدُ بنُ واسعٍ رحمةُ اللهِ عليهِ يخرجُ خبزاً يابساً فيبلُّهُ بالماءِ ويأكلُهُ بالملح ويقولُ : مَنْ رضيَ مِن الدنيا بهـٰذا . . لمْ يحتجْ إلىٰ أحدٍ(٢) .

وقال الحسنُ : لعنَ اللهُ أقواماً أقسمَ اللهُ تعالىٰ لهمْ ثمَّ لمْ يصدِّقوهُ ، ثمَّ قرأَ : ﴿ وَفِي ٱلسَّمَآءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ ۝ فَوَرَبِّ ٱلسَّمَآءِ وَٱلْأَرْضِ إِنَّهُۥ لَحَقٌّ . . . ﴾ الآيةَ(٣) .

وكانَ أبو ذرٍّ رضيَ اللهُ عنهُ يوماً جالساً في الناسِ ، فأتتْهُ امرأتُهُ فقالَتْ لهُ : أتجلسُ بينَ هؤلاءِ ؟! واللهِ ؛ ما في البيتِ هِفَّةٌ ولا سُفَّةٌ ، فقالَ : يا هـٰذهِ ؛ إنَّ بينَ أيدينا عقبةً كؤوداً لا ينجو منها إلا كلُّ مخفٍّ ، فرجعَتْ وهيَ راضيةٌ(٤) .

وقالَ ذو النونِ رحمهُ اللهُ : (أقربُ الناسِ إلى الكفرِ ذو فاقةٍ لا صبرَ لهُ)(٥) .

وقيلَ لبعضِ الحكماءِ : ما مالُكَ ؟ فقالَ : التجمُّلُ في الظاهرِ ، والقصدُ

---

(١) ولفظ « القوت » : (وكان عامر بن عبد قيس إذا عوتب في تقلله من الدنيا . . يقول : بل أنتم ـ والله ـ رضيتم بالقليل ، وكان غيره يقول : إذا قيل له : أزهد الناس ، فقال : أنتم أزهد مني ؛ لأني زهدت في قليل يفنىٰ ، وأنتم زهدتم في كثير يبقىٰ) . « إتحاف » (٩/ ٢٨٤) .

(٢) روىٰ أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣٥٣) نحوه .

(٣) رواه الطبري في « تفسيره » (١٣/ ٢٦/ ٢٥٣) عن الحسن بلاغاً .

(٤) بنحوه رواه ابن عدي في « الكامل » (٦/ ٢٧٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢٢٥) ، والهفة والسفة بوزن المرة : ما يهف وما يسف ، والهِفَّة : من صغار السمك ، والسُّفَّة : حبة من السويق ، تكني عن العدم .

(٥) وقد روىٰ أبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٥٣) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً : « كاد الفقر أن يكون كفراً ، وكاد الحسد أن يغلب القدر » .

في الباطنِ ، واليأسُ ممَّا في أيدي الناسِ .

ورُوِيَ أنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ قالَ في بعضِ الكتبِ المنزلةِ : يا بنَ آدمَ ؛ لوْ كانَتِ الدنيا كلُّها لكَ . . لمْ يكنْ لكَ منها إلا القوتُ ، فإذا أنا أعطيتُكَ منها القوتَ ، وجعلتُ حسابَها على غيرِكَ . . فأنا محسنٌ إليكَ .

وقدْ قيلَ في القناعةِ(١) : [من البسيط]

اِضْرَعْ إِلَى ٱللهِ لا تَضْرَعْ إِلَى ٱلنَّاسِ   وَٱقْنَعْ بِيَأْسٍ فَإِنَّ ٱلْعِزَّ فِي ٱلْيَاسِ
وَٱسْتَغْنِ عَنْ كُلِّ ذِي قُرْبَىٰ وَذِي رَحِمٍ   إِنَّ ٱلْغَنِيَّ مَنِ ٱسْتَغْنَىٰ عَنِ ٱلنَّاسِ

وقيلَ أيضاً(٢) : [من البسيط]

يا جامِعاً مانِعاً وَٱلدَّهْرُ يَرْمُقُهُ   مُقَدِّراً أَيَّ بابٍ مِنْهُ يُغْلِقُهُ
مُفَكِّراً كَيْفَ تَأْتِيهِ مَنِيَّتُهُ   أَغادِياً أَمْ بِها يَسْرِي فَتَطْرُقُهُ
جَمَعْتَ مالاً فَفَكِّرْ هَلْ جَمَعْتَ لَهُ   يا جامِعَ ٱلْمالِ أَيَّاماً تُفَرِّقُهُ
اَلْمالُ عِنْدَكَ مَخْزُونٌ لِوارِثِهِ   ما ٱلْمَالُ مالَكَ إِلاَّ يَوْمَ تُنْفِقُهُ
أَرْفِهْ بِبالِ فَتىً يَغْدُو عَلَىٰ ثِقَةٍ   إِنَّ ٱلَّذِي قَسَمَ الأَرْزاقَ يَرْزُقُهُ
فَٱلْعِرْضُ مِنْهُ مَصُونٌ ما يُدَنِّسُهُ   وَٱلْوَجْهُ مِنْهُ جَدِيدٌ لَيْسَ يُخْلِقُهُ
إِنَّ ٱلْقَناعَةَ مَنْ يَحْلُلْ بِساحَتِها   لَمْ يَلْقَ فِي ظِلِّها هَمّاً يُؤَرِّقُهُ

* * *

---

(١) البيتان لابن أبي حازم في « ديوانه » (ص٦٣) .

(٢) الأبيات للعطوي . انظر « ديوانه » (ص ٨٤ ، ضمن مجلة المورد ، المجلد الأول ١٣٩١ـ ١٩٧١ ـ العددان ١ و٢) ، و« شرح نهج البلاغة » (٢٠/ ٥٥) .

SÂDIK FAKİRLERİN FAZÎLETİ

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bir hadîste: *"İslâm'a hidâyet olunup yetesiye nafakası olan ve buna kanâat eden kimseye müjdeler olsun."*[25] buyurmuştur. Diğer hadîste şöyle buyrulmuştur:

يَا مَعْشَرَ الْفُقَرَاءِ أَعْطُوا اللّٰهَ الرِّضَا مِنْ قُلُوبِكُمْ تَظْفَرُوا
بِثَوَابِ فَقْرِكُمْ وَإِلَّا فَلَا

"Ey fakirler topluluğu, Allah'ın taksîmâtına kalbinizden rızâ gösteriniz ki, fakirliğin mükâfatını göresiniz. Böyle yapmazsanız mükâfat alamazsınız."[26]

Birinci hadîste kanâat edenin, ikinci hadîste de fakirliğine râzı olanın durumu anlatılmıştır. Bu hadîsin mefhum-u muhâlifi, harîs olan fakirin mükâfat alamayacağı anlamında ise de, diğer umumî rivâyetler göz önüne alındığı takdirde, harîs olsa da, yine fakîrin mükâfatı olacağı anlaşılır. Nitekim bu husustaki gerçeği yakında anlatacağız. Buradaki râzı olmamaktan murâdın, Allahu Teâlâ'nın onu fakîr yaratmasını, kerîh görmüş olması olabilir. Nice harîs fakîrler var ki zengin olmak ister, fakat Allahu Teâlâ'nın taksîmâtına kızmaz. İşte sevabı yok eden, bu taksîmâta küsmektir.

Ömer b. Hattâb'ın (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[25] Müslim rivâyet etmiştir. Hadîs yukarıda geçti.

[26] Ebû Mansûr ed-Deylemî **"Müsned-i Firdevs"**inde Ebû Hüreyre'den rivayet etmiştir.

إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ مِفْتَاحًا وَمِفْتَاحُ الْجَنَّةِ حُبُّ الْمَسَاكِينِ
وَالْفُقَرَاءِ لِصَبْرِهِمْ هُمْ جُلَسَاءُ اللهِ تَعَالٰى يَوْمَ الْقِيَامَةِ

"Her şeyin bir anahtarı var, cennetin anahtarı da fakir ve miskinleri sevmektir. Onlar sabırları sebebiyle kıyâmet günü Allahu Teâlâ'nın (mânevî) *civarında bulunacaklardır."*[27] buyurmuştur.

Hz. Ali'nin (r.a.) rivâyetinde ise Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

أَحَبُّ الْعِبَادِ إِلَى اللهِ تَعَالَى الْفَقِيرُ الْقَانِعُ بِرِزْقِهِ الرَّاضِي عَنِ
اللهِ تَعَالٰى

"Allahu Teâlâ'nın en çok sevdiği kulu, rızkına kanâat edip, Allahu Teâlâ'nın taksîmâtına râzı olan fakirdir."[28] Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Allahım, Muhammed'in âlinin nafakasını yetecek kadar kıl."*[29] buyurmuştur. Diğer hadîste:

مَا مِنْ أَحَدٍ غَنِيٍّ وَلَا فَقِيرٍ إِلَّا وَدَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَنَّهُ كَانَ أُوتِيَ
قُوتًا فِي الدُّنْيَا

"Zengin olsun, fakir olsun, herkes kıyamet gününde, "Keşke dünyada ölmeyecek kadar nafakam olaydı." (fazlası bulunmasaydı) *diye temennî edecektir."*[30] buyrulmuştur.

Allahu Teâlâ **Dâvud aleyhisselâm**a: *"Beni, kalbi mahzun olanların yanında ara."* buyurdu. Dâvud aleyhisselâm, onların

---

27. Dâre Kutnî **"Garâib"**de rivâyet etmiştir.
28. Bu meâlde bir rivâyet vardır.
29. Buhârî ile Müslim, Ebû Hüreyre'den rivâyet etmişlerdir.
30. İbn Mâce Enes'den rivâyet etmiştir. Yukarıda geçmiştir.

kimler olduğunu sorunca, Allahu Teâlâ: *“Sâdık fakirlerdir.”* buyurdu. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا أَحَدَ أَفْضَلُ مِنَ الْفَقِيرِ إِذَا كَانَ رَاضِيًا

“Hâline râzı olduğu vakit, fakirden efdal kimse yoktur.” buyurmuştur. Diğer hadîste:

يَقُولُ اللّٰهُ تَعَالٰى يَوْمَ الْقِيَامَةِ: أَيْنَ صَفْوَتِي مِنْ خَلْقِي؟ فَتَقُولُ الْمَلَائِكَةُ: وَمَنْهُمْ يَا رَبَّنَا؟ فَيَقُولُ: فُقَرَاءُ الْمُسْلِمِينَ الْقَانِعُونَ بِعَطَائِي الرَّاضُونَ بِقَدَرِي، أَدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ. فَيَدْخُلُونَهَا وَيَأْكُلُونَ وَيَشْرَبُونَ وَالنَّاسُ فِي الْحِسَابِ

“Kıyâmet günü Allahu Teâlâ:

– “Benim hâlis ve güzîde kullarım nerede?” diye sorar. Melekler:

– “Kimdir onlar, yâ Rab?” derler. Allahu Teâlâ:

– “Verdiğime kanâat edip, taksîmâtıma râzı olan fakir kullarımdır. Onları cennete koyun. Onlar da cennete girer; yer, içer ve zevk u safâlarına bakarlar. Hâlbuki insanlar öte yanda hesap vermekle uğraşıp dururlar.”[31] buyrulmuştur.

Bu mükâfat, fakirliğe kanâat edip, kadere rıza gösterenlerindir. Zâhidlerin fazîletini kitabın ikinci bölümünde -inşâallah- anlatacağız.

Rızâ ve kanâat hakkında diğer haberlere gelince; bunlar anlatılamayacak kadar çoktur. Şüphesiz kanâatin zıddı tamahtır.

---

[31] Ebû Mansûr Deylemî **“Müsned-i Firdevs”**inde rivâyet etmiştir.

Bu hususta **Hz. Ömer** (r.a.): "Tamahkârlık fakirliktir, istiğna ise zenginliktir, insanların elinde olanlarda gözü olmayıp kanâat eden, insanlardan müstağnî olur." demiştir.

İbn Mes'ûd (r.a.): "Her gün bir melek Arş'ın altından: **"**Ey Âdemoğlu, sana yetecek az miktar, seni azdıracak çoktan hayırlıdır." diye seslenir." demiştir.

Ebû'd-Derdâ (r.a.): "Aklında eksiklik olmayan hiç kimse yoktur. Çünkü herkes dünyalıktan eline bir şey geçtiği vakit sevinir, fakat ömrünün eksildiğine üzülmez." demiştir.

Yazıklar olsun sana ey Âdemoğlu, ömrün azalıp dururken, malın artmasından sana bir kâr yoktur. Hakîmin birisine; zenginlik nedir, diye sorduklarında, az temennîde bulunmak ve yetecek miktara razı olmaktır, demiştir.

Denildi ki; **İbrâhim b. Edhem**'in Horasan'da çok sarayları vardı. Bir gün bir köşkünden etrafa bakınırken, köşkün bir köşesinde bir fakirin bir parça ekmek yiyip uykuya yattığını gördü. Yanındakilere: "Şu adam, uyanınca onu bana getirin." dedi. Adam uyandı ve onu getirdiler, İbrâhim adama:

– "Ekmeği yemeden evvel aç mı idin? Ekmek seni doyurdu mu?" diye sordu. Adam:

– "Evet, aç idim, ekmeği yedim ve doydum." dedi. İbrâhim:

– "Ekmeği yiyip doyduktan sonra tatlı tatlı uyuyabildin mi?" diye sordu. Adam:

– "Evet, tatlı tatlı uyudum." dedi. İbrâhim kendi kendine: "Mâdem ki bu kadarı bu işi hallediyor, daha ben şu fazla serveti ne yapayım?" dedi.

Adamın biri **Âmir b. Kays**'a uğradı. Baktı ki, Âmir bir miktar baklayı tuzlayarak yiyor. Bunu görünce: "Bu kadarına razı oldun mu?" diye sordu. Âmir: "Bundan daha azına razı olanı sana bildireyim mi?" deyince, adam: "Evet, bildir." dedi. Bunun üzerine Amir: "Âhiretini terk edip dünyalığa razı olanlardır." dedi.

Muhammed b. Vasî, kuru ekmeği suda ıslatır ve tuz ile beraber yerdi ve: "Dünyalıktan bu kadarına razı olan, kimseye muhtaç olmaz." derdi.

Hasan-ı Basrî: "Allah'ın taksîmâtına razı olmayan kimselere Allah lânet etsin." dedi ve:

وَفِي السَّمَآءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ فَوَرَبِّ السَّمَآءِ وَالْأَرْضِ
إِنَّهُ لَحَقٌّ

"Rızkınız ve size va'd oluna gelen şeyler göklerdedir. İşte o göğün ve yerin Rabbine and olsun ki, va'd olunduğunuz o şeyler tıpkı sizin konuştuğunuz gibi şüphesiz ve katî bir gerçektir." (Zâriyât suresi, 51/22-23) âyetlerini okudu.

Ebû Zer (r.a.) bir gün bir mecliste oturuyordu. Âilesi geldi ve: "Evde yiyecek içecek bir şey yok, sen hâlâ burada oturuyorsun." dedi. Ebû Zer (r.a.): "Önümüzde öyle bir geçit var ki, oradan ancak yükü hafif olanlar geçer." deyince, âilesi geri döndü.

Zünnûn-ı Mısrî: "Küfre en çok yakın olan tahammülsüz fakirdir." dedi. Hakîmin birisine: "Servetten neyin var?" dediklerinde, zâhirde güzellik, bâtında iktisad ve insanların elinde olanlara göz dikmemek vardır." dedi. Rivâyete göre eski kitapların birisinde Allahu Teâlâ: "Ey Âdemoğlu, dünyanın tamamı senin olsa, senin için ancak nafakan vardır. Dünyalıktan sana nafaka temîn edip hesabını başkasından sorduğumda (yâni başkası seni yedirdiği vakit) sana ihsân etmiş olurum." buyurdu.

Kanâat hakkında bir şâir şöyle diyor:

"Allah'a karşı zillet göster, insanlara zillet gösterme, insanlardan bir şey isteme, izzet, insanlardan müstağnî olmaktadır."

""Yakın ve mahremlerinden de müstağnî ol. Zîra zenginlik, insanlardan müstağnî olmaktadır."

بيان فضل الفقر على الغنىٰ

اعلمْ : أنَّ الناسَ قدِ اختلفوا في هٰذا ، فذهبَ الجنيدُ والخوَّاصُ والأكثرونَ إلىٰ تفضيلِ الفقرِ(١) ، وقالَ ابنُ عطاءٍ : (الغنيُّ الشاكرُ القائمُ بحقِّهِ أفضلُ مِنَ الفقيرِ الصابرِ)(٢) ، ويُقالَ : إنَّ الجنيدَ دعا على ابنِ عطاءٍ لمخالفتِهِ إيَّاهُ في هٰذا ، فأصابَتْهُ محنةٌ(٣) .

وقدْ ذكرنا ذلكَ في كتابِ الصبرِ ، ووجهَ التفاوتِ بينَ الصبرِ والشكرِ ، ومهدنا سبيلَ طلبِ الفضيلةِ في الأعمالِ والأحوالِ ، وأنَّ ذلك لا يمكنُ إلا بتفصيلٍ .

وأمَّا الفقرُ والغنىٰ إذا أُخذا مطلقاً . . لمْ يسترِبْ مَنْ قرأَ الأخبارَ والآثارَ في تفضيلِ الفقرِ ، ولا بدَّ فيهِ مِنْ تفصيلٍ ، فنقولُ :

إنَّما يُتصوَّرُ الشكُّ في مقامينِ :

أحدُهُما : فقيرٌ صابرٌ ليسَ بحريصٍ على الطلبِ ، بلْ هوَ قانعٌ أوْ راضٍ بالإضافةِ إلىٰ غنيٍّ منفقٍ مالَهُ في الخيراتِ ، ليسَ حريصاً علىٰ إمساكِ المالِ .

والثاني : فقيرٌ حريصٌ معَ غنيٍّ حريصٍ ؛ إذْ لا يخفىٰ أنَّ الفقيرَ القانعَ

---

(١) والخواص هو إبراهيم بن أحمد ، وضع كتاباً سماه « شرف الفقراء » ، ونقل تفضيله الطوسي في « اللمع » (ص٧٤) .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢٦٤) .

(٣) قوت القوب (١/ ٢٠١ ، ٢٦٤) .

أفضلُ مِنَ الغنيِّ الحريصِ الممسكِ ، وأنَّ الغنيَّ المنفقَ مالَهُ في الخيراتِ أفضلُ مِنَ الفقيرِ الحريصِ .

ـ أمَّا الأوَّلُ : فربَّما يُظنُّ أنَّ الغنيَّ أفضلُ مِنَ الفقيرِ ؛ لأنَّهُما تساويا في ضعفِ الحرصِ على المالِ ، والغنيُّ متقرِّبٌ بالصدقاتِ والخيراتِ والفقيرُ عاجزٌ عنهُ ، وهـٰذا هوَ الذي ظنَّهُ ابنُ عطاءٍ فيما نحسبُهُ ، فأمَّا الغنيُّ المتمتِّعُ بالمالِ ـ وإنْ كانَ في مباحٍ ـ فلا يُتصوَّرُ أنْ يُفضَّلَ على الفقيرِ القانعِ .

وقدْ يشهدُ لهُ ما رُوِيَ في الخبرِ أنَّ الفقراءَ شكَوا إلىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ سبقَ الأغنياءِ بالخيراتِ والصدقاتِ والحجِّ والجهادِ ، فعلَّمَهُمْ كلماتٍ في التسبيحِ وذكرَ لهُمْ أنَّهُمْ ينالونَ بها فوقَ ما نالَهُ الأغنياءُ ، فتعلَّمَ الأغنياءُ ذلكَ ، فكانوا يقولونَهُ ، فعادَ الفقراءُ إلىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فأخبروه ، فقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « ذلكَ فضلُ اللهِ يؤتيهِ مَنْ يشاءُ »(١) .

وقدِ استشهدَ ابنُ عطاءٍ أيضاً لمَّا سُئِلَ عنْ ذلكَ فقالَ : (الغنىٰ أفضلُ لأنَّهُ وصْفُ الحقِّ)(٢) .

أمَّا دليلُهُ الأوَّلُ . . ففيهِ نظرٌ ؛ لأنَّ الخبرَ قدْ وردَ مفصَّلاً تفصيلاً يدلُّ علىٰ خلافِ ذلكَ ، وهوَ أنَّ ثوابَ الفقيرِ في التسبيحِ يزيدُ علىٰ ثوابِ الغنيِّ ، وأنَّ فوزَهُمْ بذلكَ الثوابِ فضلُ اللهِ يؤتيهِ مَنْ يشاءُ ؛ فقد روىٰ زيدُ بنُ أسلمَ

---

(١) رواه البخاري (٨٤٣) ، ومسلم (٥٩٥) .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢٦٤) .

عنْ أنسِ بنِ مالكٍ رضيَ اللهُ عنهُ قالَ : بعثَ الفقراءُ رسولاً إلىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ : إنِّي رسولُ الفقراءِ إليكَ ، فقالَ : « مرحباً بكَ وبمَنْ جئتَ مِنْ عندِهِمْ ، جئتَ مِنْ عندِ قومٍ أحبُّهُمْ » ، قالَ : قالوا : يا رسولَ اللهِ ؛ إنَّ الأغنياءَ ذهبوا بالجنَّةِ ؛ يحجُّونَ ولا نقدرُ عليهِ ، ويعتمرونَ ولا نقدرُ عليهِ ، وإذا مرضوا . . بعثوا بفضْلِ أموالِهِمْ ذخيرةً لهُمْ ، فقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « بلِّغْ عنِّي الفقراءَ أنَّ لمَنْ صبرَ واحتسبَ منكُمْ ثلاثَ خصالٍ ليسَتْ للأغنياءِ ، أمَّا خصلةٌ واحدةٌ : فإنَّ في الجنَّةِ غرفاً ينظرُ إليها أهلُ الجنَّةِ كما ينظرُ أهلُ الأرضِ إلىٰ نجومِ السماءِ ، لا يدخلُها إلا نبيٌّ فقيرٌ أوْ شهيدٌ فقيرٌ أوْ مؤمنٌ فقيرٌ ، والثانيةُ : يدخلُ الفقراءُ الجنَّةَ قبلَ الأغنياءِ بنصفِ يومٍ ، وهوَ خمسُ مئةِ عامٍ ، والثالثةُ : إذا قالَ الغنيُّ : سبحانَ اللهِ والحمدُ للهِ ولا إلـٰهَ إلا اللهُ واللهُ أكبرُ ، وقالَ الفقيرُ مثلَ ذلكَ . . لمْ يلحقِ الغنيُّ بالفقيرِ وإنْ أنفقَ فيها عشرةَ آلافِ درهمٍ ، وكذلكَ أعمالُ البرِّ كلُّها » ، فرجعَ إليهِمْ فأخبرَهُمْ بما قالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ ، فقالوا : رضينا رضينا[1] .

فهـٰذا يدلُّ علىٰ أنَّ قولَهُ : « ذلكَ فضلُ اللهِ يؤتيهِ مَنْ يشاءُ » أيْ : مزيدُ ثوابِ الفقراءِ علىٰ ذكرِهِمْ .

---

[1] كذا في « القوت » (١/ ٢٦٢) ، وقال الحافظ العراقي : (لم أجده هـٰكذا بهـٰذا السياق ، والمعروف في هـٰذا المعنىٰ ما رواه ابن ماجه [٤١٢٤] من حديث ابن عمر : اشتكىٰ فقراء المهاجرين إلىٰ رسول الله صلى الله عليه وسلم ما فضل به عليهم أغنياؤهم ، فقال : « يا معشر الفقراء ، ألا أبشركم أن فقراء المؤمنين يدخلون الجنة قبل أغنيائهم بنصف يوم ؛ خمس مئة عام » ، وإسناده ضعيف) . « إتحاف » (٩/ ٢٨٧) .

وأمَّا قولُهُ : (إنَّ الغنىٰ وصفُ الحقِّ) . . فقدْ أجابَهُ بعضُ الشيوخِ فقالَ : أترىٰ أنَّ الحقَّ غنيٌّ بالأسبابِ والأعراضِ ؟! فانقطعَ ولمْ ينطقْ[1] .

وأجابَ آخرونَ فقالوا : إنَّ التكبُّرَ مِنْ صفاتِ الحقِّ ، فينبغي أنْ يكونَ أفضلَ مِنَ التواضعِ ! ثمَّ قالوا : بلْ هـٰذا يدلُّ علىٰ أنَّ الفقرَ أفضلُ ؛ لأنَّ صفاتِ العبوديةِ أفضلُ للعبدِ ؛ كالخوفِ والرجاءِ ، وصفاتُ الربوبيّةِ لا ينبغي أنْ يُنازِعَ فيها ، ولذلكَ قالَ تعالىٰ فيما روىٰ عنهُ نبيُّهُ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « الكبرياءُ ردائي والعظمةُ إزاري ، فمَنْ نازعَني فيهما . . قصمتُهُ »[2] .

وقالَ سهلٌ : (حبُّ العزِّ والبقاءِ شركٌ في الربوبيةِ ومنازعةٌ فيها ؛ لأنَّهُما مِنْ صفاتِ الربِّ تعالىٰ)[3] .

فمِنْ هـٰذا الجنسِ تكلَّموا في تفضيلِ الغنىٰ والفقرِ ، وحاصلُ ذلكَ : تعلُّقٌ بعموماتٍ تقبلُ التأويلَ ، وبكلماتٍ قاصرةٍ لا تبعدُ مناقضتُها ، إذْ كما يُناقضُ قولُ مَنْ فضَّلَ الغنىٰ بأنَّهُ صفةُ الحقِّ . . بالتكبُّرِ ؛ فكذلكَ يُناقضُ قولُ مَنْ فضَّلَ الفقرَ بأنَّهُ وصفُ العبدِ . . بالعلمِ والمعرفةِ ؛ فإنَّهُ وصفُ الربِّ تعالىٰ ، والجهلُ والغفلةُ وصفُ العبدِ ، وليسَ لأحدٍ أنْ يفضِّلَ الغفلةَ على العلمِ .

فكشفُ الغطاءِ عنْ هـٰذا هوَ ما ذكرناهُ في كتابِ الصبرِ ، وهوَ أنَّ ما لا

---

[1] قوت القلوب (١/ ٢٦٤) .

[2] رواه مسلم (٢٦٢٠) ، وأبو داوود (٤٠٩٠) .

[3] قوت القلوب (١/ ٢٦٤) .

يُرادُ لعينِهِ بلْ يُرادُ لغيرِهِ . . فينبغي أنْ يُضافَ إلىٰ مقصودِهِ ؛ إذْ بهِ يظهرُ فضلُهُ ، والدنيا ليسَتْ محذورةً لعينِها ، ولكنْ لكونِها عائقةً عنِ الوصولِ إلى اللهِ تعالىٰ ، ولا الفقرُ مطلوبٌ لعينِهِ ، لكنْ لأنَّ فيهِ فقدَ العائقِ عنِ اللهِ تعالىٰ ، وعدمَ الشاغلِ عنهُ ، وكمْ مِنْ غنيٍّ لمْ يشغلْهُ الغنىٰ عنِ اللهِ عزَّ وجلَّ ، مثلَ سليمانَ عليهِ السلامُ ، وعثمانَ ، وعبدِ الرحمـٰنِ بنِ عوفٍ رضيَ اللهُ عنهُما ، وكمْ مِنْ فقيرٍ شغلَهُ الفقرُ وصرفَهُ عنِ المقصدِ ، وغايةُ المقصدِ في الدنيا هوَ حبُّ اللهِ تعالىٰ والأنسُ بهِ ، ولا يكونُ ذلكَ إلا بعدَ معرفتِهِ ، وسلوكُ سبيلِ المعرفةِ معَ الشواغلِ غيرُ ممكنٍ ، والفقرُ قدْ يكونُ مِنَ الشواغلِ ؛ كما أنَّ الغنىٰ قدْ يكونُ مِنَ الشواغلِ ، وإنَّما الشاغلُ على التحقيقِ حبُّ الدنيا ؛ إذْ لا يجتمعُ معَهُ حبُّ اللهِ في القلبِ ، والمحبُّ للشيءِ مشغولٌ بهِ سواءٌ كانَ في فراقِهِ أوْ في وصالِهِ ، وربما يكونُ شغلُهُ في الفراقِ أكثرَ ، وربما يكونُ شغلُهُ في الوصالِ أكثرَ ، والدنيا معشوقةُ الغافلينَ ، المحرومُ منها مشغولٌ بطلبِها ، والقادرُ عليها مشغولٌ بحفظِها والتمتعِ بها .

فإذاً ؛ إنْ فرضتَ فارغينِ عنْ حبِّ المالِ ؛ بحيثُ صارَ المالُ في حقِّهما كالماءِ . . استوى الفاقدُ والواجدُ ؛ إذْ كلُّ واحدٍ غيرُ متمتِّعٍ إلا بقدْرِ الحاجةِ ، ووجودُ قدْرِ الحاجةِ أفضلُ مِنْ فقدِهِ ؛ إذِ الجائعُ يسلكُ سبيلَ الموتِ لا سبيلَ المعرفةِ .

وإنْ أخذتَ الأمرَ باعتبارِ الأكثرِ . . فالفقيرُ عنِ الخطرِ أبعدُ ؛ إذْ فتنةُ السرَّاءِ أشدُّ مِنْ فتنةِ الضرَّاءِ ، ومِنَ العصمةِ ألا يقدرَ ، ولذلكَ قالَ الصحابةُ

رضيَ اللهُ عنهُمْ : (بُلينا بفتنةِ الضرَّاءِ فصبرنا ، وبُلينا بفتنةِ السرَّاءِ فلمْ نصبرْ)[١] ، وهٰذهِ خِلقةُ الآدميينَ كلِّهِمْ إلا الشاذَّ الفذَّ الذي لا يُوجدُ في الأعصارِ الكثيرةِ إلا نادراً .

ولمَّا كانَ خطابُ الشرعِ معَ الكلِّ لا معَ ذلكَ النادرِ ، والضراءُ أصلحُ للكلِّ دونَ ذلكَ النادرِ .. زجرَ الشرعُ عنِ الغنىٰ وذمَّهُ ، وفضَّلَ الفقرَ ومدحَهُ ، حتىٰ قالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (لا تنظروا إلىٰ أموالِ أهلِ الدنيا ، فإنَّ بريقَ أموالِهِمْ يذهبُ بنورِ إيمانِكُمْ)[٢] .

وقالَ بعضُ العلماءِ : (تقليبُ الأموالِ يمصُّ حلاوةَ الإيمانِ)[٣] .

وفي الخبرِ : « لكلِّ أمةٍ عجلٌ ، وعجلُ هٰذهِ الأمَّةِ الدينارُ والدرهمُ »[٤] ، وكانَ أصلُ عجلِ قومِ موسىٰ مِنْ حليةِ الذهبِ والفضةِ أيضاً .

واستواءُ المالِ والماءِ والذهبِ والحجرِ إنَّما يُتصوَّرُ للأنبياءِ والأولياءِ ، ثمَّ يتمُّ لهُمْ ذلكَ بعدَ فضْلِ اللهِ تعالىٰ بطولِ المجاهدةِ ، إذْ كانَ النبيُّ صلَّى اللهُ

---

[١] رواه الخرائطي في « اعتلال القلوب » (٢١٩) عن معاذ بن جبل رضي الله عنه .

[٢] قوت القلوب (١/ ٢٦٢) .

[٣] قوت القلوب (١/ ٢٦٢) .

[٤] قال الحافظ العراقي : (رواه الديلمي في « مسند الفردوس » [٥٠١٩] من طريق أبي عبد الرحمٰن السلمي من حديث حذيفة بإسناد فيه جهالة) . « إتحاف » (٩/ ٢٨٩) .

عليهِ وسلَّمَ يقولُ للدنيا : « إليكِ عنِّي » إذْ كانَتْ تتمثَّلُ لهُ بزينتِها[1] .

وكانَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ يقولُ : (يا صفراءُ ؛ غرِّي غيري ، ويا بيضاءُ ؛ غرِّي غيري)[2] وذلكَ لاستشعارِهِ في نفسِهِ ظهورَ مبادي الاغترارِ بها لولا أنْ رأىٰ برهانَ ربِّهِ ، وذلكَ هوَ الغنى المطلقُ ، إذْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ليسَ الغنىٰ عنْ كثرةِ العرضِ ، إنَّما الغنىٰ غنى النفسِ »[3] .

وإذا كانَ ذلكَ بعيداً . . فإذاً الأصلحُ لكافَّةِ الخلقِ فقدُ المالِ وإنْ تصدَّقوا بهِ وصرفوهُ إلى الخيراتِ ؛ لأنَّهُمْ لا ينفكُّونَ في القدرةِ على المالِ عنْ أُنْسٍ بالدنيا ، وتمتعٍ بالقدرةِ عليها ، واستشعارِ راحةٍ في بذلِها ، وكلُّ ذلكَ يورثُ الأُنْسَ بهـٰذا العالمِ ، وبقدْرِ ما يأنسُ العبدُ بالدنيا يستوحشُ مِنَ الآخرةِ ، وبقدْرِ ما يأنسُ بصفةٍ مِنْ صفاتِهِ ـ سوىٰ صفةِ المعرفةِ باللهِ ـ يستوحشُ مِنَ اللهِ ومِنْ حبِّهِ ، ومهما انقطعَتْ أسبابُ الأُنسِ بالدنيا . . تجافى القلبُ عنِ الدنيا وزهرتِها ، والقلبُ إذا تجافىٰ عمَّا سوى اللهِ تعالىٰ وكانَ مؤمناً باللهِ . . انصرفَ ـ لا محالةَ ـ إلى اللهِ ؛ إذْ لا يُتصوَّرُ قلبٌ فارغٌ .

وليسَ في الوجودِ إلا اللهُ تعالىٰ وغيرُهُ ، فمَنْ أقبلَ علىٰ غيرِهِ . . فقدْ تجافىٰ عنهُ ، ومَنْ أقبلَ عليهِ . . تجافىٰ عنْ غيرِهِ ، ويكونُ إقبالُهُ علىٰ أحدِهما

---

(1) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (١١) ، والبزار في « مسنده » (٤٤) ، والحاكم في « المستدرك » (٣٠٩/٤) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٣٩) .

(2) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨١/١) .

(3) رواه البخاري (٦٤٤٦) ، ومسلم (١٠٥١) .

بقدْرِ تجافيهِ عنِ الآخرِ ، وقربُهُ مِنْ أحدِهِما بقدْرِ بعدِهِ مِنَ الآخرِ ، ومثلُهُما مثلُ المشرقِ والمغربِ ، فإنَّهُما جهتانِ ، فالمتردِّدُ بينَهُما بقدْرِ ما يقربُ مِنْ أحدِهِما يبعدُ مِنَ الآخرِ ، بلْ عينُ القرْبِ مِنْ أحدِهِما هوَ عينُ البعدِ مِنَ الآخرِ ، فعينُ حبِّ الدنيا هوَ عينُ بغضِ اللهِ تعالىٰ ، فينبغي أنْ يكونَ مطمحُ نظرِ العارفِ قلبَهُ في عزوفِهِ عنِ الدنيا وأنسِهِ بها .

فإذاً ؛ فضْلُ الفقيرِ والغنيِّ بحسَبِ تعلُّقِ قلبيهِما بالمالِ فقطْ ، فإنْ تساويا فيهِ . . تساوَتْ درجتُهُما ، إلا أنَّ هـٰذا مزلَّةُ قدمٍ وموضعُ غرورٍ ؛ فإنَّ الغنيَّ ربما يظنُّ أنَّهُ منقطعُ القلبِ عنِ المالِ ويكونُ حبُّهُ دفيناً في باطنِهِ وهوَ لا يشعرُ بهِ ، وإنَّما يشعرُ بهِ إذا فقدَهُ ، فليجرِّبْ نفسَهُ بتفريقِهِ أوْ إذا سُرِقَ منهُ ، فإنْ وجدَ لقلبِهِ إليهِ التفاتاً . . فليعلمْ أنَّهُ كانَ مغروراً ، فكَمْ مِنْ رجلٍ باعَ سُرِّيَّةً لهُ لظنِّهِ أنَّهُ منقطعُ القلبِ عنها ، فبعدَ لزومِ البيعِ وتسليمِ الجاريةِ . . اشتعلَتْ مِنْ قلبِهِ النارُ التي كانَتْ مستكنَّةً فيهِ ، فتحقَّقَ بهِ أنَّهُ كانَ مغروراً ، وأنَّ العشقَ كانَ مستكنّاً في الفؤادِ استكنانَ النارِ تحتَ الرمادِ ، وهـٰذا حالُ كلِّ الأغنياءِ ، إلا الأنبياءَ والأولياءَ .

وإذا كانَ ذلكَ محالاً أوْ بعيداً . . فلنطلقِ القولَ بأنَّ الفقرَ أصلحُ لكافَّةِ الخلقِ وأفضلُ ؛ لأنَّ علاقةَ الفقيرِ وأنسَهُ بالدنيا أضعفُ ، وبقدْرِ ضعفِ علاقتِهِ يتضاعفُ ثوابُ تسبيحاتِهِ وعباداتِهِ ، فإنَّ حركاتِ اللسانِ ليسَتْ مرادةً لأعيانِها ، بلْ ليتأكَّدَ بها الأنسُ بالمذكورِ ، ولا يكونُ تأثيرُها في إثارةِ الأنسِ في قلبٍ فارغٍ مِنْ غيرِ المذكورِ كتأثيرِها في قلبٍ مشغولٍ .

ولذلكَ قالَ بعضُ السلفِ : (مثلُ مَنْ تعبَّدَ وهوَ في طلبِ الدنيا مثلُ مَنْ يطفيءُ النارَ بالحلفاءِ ، ومثلُ مَنْ يغسلُ يدَهُ مِنَ الغَمَرِ بالسمكِ)⁽¹⁾ .

وقالَ أبو سليمانَ الدارانيُّ رحمهُ اللهُ تعالىٰ : (تنفُّسُ فقيرٍ دونَ شهوةٍ لا يقدرُ عليها أفضلُ مِنْ عبادةِ غنيٍّ ألفَ عامٍ)⁽²⁾ .

وعنِ الضحَّاكِ قالَ : (مَنْ دخلَ السوقَ ، فرأىٰ شيئاً يشتهيهِ ، فصبرَ واحتسبَ . . كانَ خيراً لهُ مِنْ ألفِ دينارٍ ينفقُها كلَّها في سبيلِ اللهِ تعالىٰ) .

وقالَ رجلٌ لبشرِ بنِ الحارثِ رحمهُ اللهُ : ادعُ اللهَ لي ، فقدْ أضرَّ بي الفقرُ والعيالُ ، فقالَ : إذا قالَ لكَ عيالُكَ : ليسَ عندَنا دقيقٌ ولا خبزٌ . . فادعُ لي في ذلكَ الوقتِ ؛ فإنَّ دعاءَكَ أفضلُ مِنْ دعائي⁽³⁾ .

وكانَ يقولُ : (مثلُ الغنيِّ المتعبِّدِ مثلُ روضةٍ علىٰ مزبلةٍ ، ومثلُ الفقيرِ المتعبِّدِ مثلُ عقدِ الجوهرِ في جيدِ الحسناءِ)⁽⁴⁾ .

وقدْ كانوا يكرهونَ سماعَ علمِ المعرفةِ مِنَ الأغنياءِ⁽⁵⁾ .

وقدْ قالَ أبو بكرٍ الصدِّيقُ رضيَ اللهُ عنهُ : (اللهمَّ ؛ إنِّي أسألُكَ الذلَّ عندَ النصَفِ مِنْ نفسي ، والزهدَ فيما جاوزَ الكفافَ)⁽⁶⁾ ، وإذا كانَ مثلُ الصدِّيقِ

---

(1) قوت القلوب (١/ ٢٦٢) ، والغَمَر : ريح اللحم وزهمه .

(2) قوت القلوب (٢/ ١٩٢) .

(3) قوت القلوب (٢/ ١٩٢) .

(4) قوت القلوب (٢/ ١٩٢) .

(5) قوت القلوب (٢/ ١٩٣) .

(6) قوت القلوب (١/ ٢٦٢) .

رضيَ اللهُ عنهُ في كمالِ حالِهِ يحذرُ مِنَ الدنيا ووجودِها . . فكيفَ يُشَكُّ في أنَّ فقدَ المالِ أصلحُ مِنْ وجودِهِ ؟! هٰذا معَ أنَّ أحسنَ أحوالِ الغنيِّ أنْ يأخذَ حلالاً ، وينفقَ طيِّباً ، ومعَ ذلكَ فيطولُ حسابُهُ في عرصاتِ القيامةِ ، ويطولُ انتظارُهُ ، ومَنْ نُوقِشَ الحسابَ . . عُذِّبَ ، ولهٰذا تأخَّرَ عبدُ الرحمٰنِ بنُ عوفٍ عنِ الجنَّةِ ؛ إذْ كانَ مشغولاً بالحسابِ كما رآهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ(١) .

ولهٰذا قالَ أبو الدرداءِ : ما أحبُّ أنَّ لي حانوتاً علىٰ بابِ المسجدِ ولا تخطئُني فيهِ صلاةٌ وذكرٌ وأربحُ كلَّ يومٍ أربعينَ ديناراً وأتصدَّقُ بها في سبيلِ اللهِ تعالىٰ ، قيلَ : وما تكرهُ ؟ قالَ : سوءَ الحسابِ(٢) .

ولذلكَ قالَ سفيانُ رحمهُ اللهُ : (اختارَ الفقراءُ ثلاثةَ أشياءَ ، واختارَ الأغنياءُ ثلاثةَ أشياءَ ؛ اختارَ الفقراءُ راحةَ النفسِ ، وفراغَ القلبِ ، وخفَّةَ الحسابِ، واختارَ الأغنياءُ تعبَ النفسِ ، وشغلَ القلبِ ، وشدَّةَ الحسابِ) .

وما ذكرَهُ ابنُ عطاءٍ مِنْ أنَّ الغنىٰ وصفُ الحقِّ ؛ فهوَ بذلكَ أفضلُ . . فهوَ صحيحٌ ، ولكنْ إذا كانَ العبدُ غنيّاً عنْ وجودِ المالِ وعدمِهِ جميعاً ، بأنْ يستويَ عندَهُ كلاهُما ، فأمَّا إذا كانَ غنيّاً بوجودِهِ ومفتقراً إلىٰ بقائِهِ . . فلا يضاهي غناهُ غنى اللهِ تعالىٰ ؛ لأنَّ اللهَ تعالىٰ غنيٌّ بذاتِهِ ، لا بما يُتصوَّرُ زوالُهُ ، والمالُ يُتصوَّرُ زوالُهُ بأنْ يُسرقَ .

---

(١) رواه الطبراني في « الكبير » (٨/ ٢٣٦) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢٠٩) .

وما ذُكِرَ في الردِّ عليهِ مِنْ أنَّ اللهَ ليسَ غنياً بالأعراضِ والأسبابِ.. صحيحٌ في ذمِّ غنيٍّ يريدُ بقاءَ المالِ ، وما ذُكِرَ مِنْ أنَّ صفاتِ الحقِّ لا تليقُ بالعبدِ.. غيرُ صحيحٍ ، بلِ العلمُ مِنْ صفاتِهِ عزَّ وجلَّ ، وهوَ أفضلُ شيءٍ للعبدِ ، بلْ منتهى العبدِ أنْ يتخلَّقَ بأخلاقِ اللهِ تعالىٰ ، وقدْ سمعتُ بعضَ المشايخِ يقولُ : إنَّ سالكَ الطريقِ إلى اللهِ تعالىٰ قبلَ أنْ يقطعَ الطريقَ تصيرُ الأسماءُ التسعةُ والتسعونَ أوصافاً لهُ ؛ أيْ : يكونُ لهُ مِنْ كلِّ واحدٍ نصيبٌ .

وأمَّا التكبُّرُ.. فلا يليقُ بالعبدِ ، فإنَّ التكبُّرَ علىٰ مَنْ لا يستحقُّ التكبُّرَ عليهِ ليسَ مِنْ صفاتِ اللهِ تعالىٰ ، وأمَّا التكبُّرُ علىٰ مَنْ يستحقُّهُ ؛ كتكبُّرِ المؤمنِ على الكافرِ ، وتكبُّرِ العالمِ على الجاهلِ ، والمطيعِ على العاصي.. فيليقُ بهِ .

نعمْ ، قدْ يُرادُ بالتكبُّرِ الزهوُ والصلفُ والإيذاءُ ، وليسَ ذلكَ مِنْ وصفِ اللهِ تعالىٰ ، وإنَّما وصفُ اللهِ تعالىٰ أنَّهُ أكبرُ مِنْ كلِّ شيءٍ ، وأنَّهُ يعلمُ أنَّهُ كذلكَ ، والعبدُ مأمورٌ بأنْ يطلبَ أعلى المراتبِ إنْ قدرَ عليهِ ، ولكنْ بالاستحقاقِ كما هوَ حقُّهُ ، لا بالباطلِ والتلبيسِ ، فعلى العبدِ أنْ يعلمَ أنَّ المؤمنَ أكبرُ مِنَ الكافرِ ، والمطيعَ أكبرُ مِنَ العاصي ، والعالمَ أكبرُ مِنَ الجاهلِ ، والإنسانَ أكبرُ مِنَ البهيمةِ والجمادِ والنباتِ ، وأقربُ إلى اللهِ تعالىٰ منها ، فلو رأىٰ نفسَهُ بهـٰذهِ الصفةِ رؤيةً محقَّقةً لا شكَّ فيها.. لكانَتْ صفةُ التكبُّرِ حاصلةً لهُ ولائقةً بهِ وفضيلةً في حقِّهِ ، إلا أنَّهُ لا سبيلَ لهُ إلىٰ معرفتِهِ ، فإنَّ ذلكَ موقوفٌ على الخاتمةِ ، وليسَ يدري الخاتمةَ كيفَ تكونُ ، وكيفَ تفقُ ، فلجهلِهِ بذلكَ وجبَ ألا يعتقدَ لنفسِهِ رتبةً فوقَ رتبةِ الكافرِ ؛ إذْ ربما

يُختمُ للكافرِ بالإيمانِ ويُختمُ لهُ بالكفرِ ، فلمْ يكنْ ذلكَ لائقاً بهِ ؛ لقصورِ علمِهِ عنْ معرفةِ العاقبةِ .

ولمَّا تُصوِّرَ أنْ يعلمَ الشيءَ علىٰ ما هوَ بهِ . . كانَ العلمُ كمالاً في حقِّهِ ؛ لأنَّهُ مِنْ صفاتِ اللهِ ، ولمَّا كانَتْ معرفةُ بعضِ الأشياءِ قدْ تضرُّهُ . . صارَ ذلكَ العلمُ نقصاً في حقِّهِ ؛ إذْ ليسَ مِنْ أوصافِ اللهِ تعالىٰ علمٌ يضرُّهُ ، فمعرفةُ الأمورِ التي لا ضررَ فيها هيَ التي تُتصوَّرُ في العبدِ مِنْ صفاتِ اللهِ تعالىٰ ، فلا جرمَ هوَ منتهى الفضيلةِ ، وبهِ فضلَ الأنبياءُ والأولياءُ والعلماءُ .

فإذاً ؛ لوِ استوىٰ عندَهُ وجودُ المالِ وعدمُهُ . . فهٰذا نوعٌ مِنَ الغنىٰ يضاهي بوجهٍ مِنَ الوجوهِ الغنى الذي يُوصفُ بهِ اللهُ سبحانَهُ(١) ، فهوَ فضيلةٌ ، أمَّا الغنىٰ بوجودِ المالِ . . فلا فضيلةَ فيهِ أصلاً .

فهٰذا بيانُ نسبةِ حالِ الفقيرِ القانعِ إلىٰ حالِ الغنيِّ الشاكرِ .

ـ المقامُ الثاني : في نسبةِ حالِ الفقيرِ الحريصِ إلى حالِ الغنيِّ الحريصِ :

ولنفرضْ ذلكَ في شخصٍ واحدٍ هوَ طالبٌ للمالِ وساعٍ فيهِ وفاقدٌ لهُ ثمَّ وجدَهُ ، فلهُ حالةُ الفقدِ وحالةُ الوجودِ ، فأيُّ حالتيهِ أفضلُ ؟

فنقولُ : ننظرُ ؛ فإنْ كانَ مطلوبُهُ ما لا بدَّ منهُ في المعيشةِ ، وكانَ قصدُهُ أنْ يسلكَ سبيلَ الدينِ ، ويستعينَ بهِ عليهِ . . فحالُ الوجودِ أفضلُ ؛ لأنَّ الفقرَ

---

(١) **يضاهي هنا** : يشاكل ويشابه ، ويقال : فلان يضاهي فلاناً ؛ أي : يتابعه .

يشغلُهُ بالطلبِ ، وطالبُ القوتِ لا يقدرُ على الذكرِ والفكرِ إلا قدرةً مدخولةً بشغلٍ ، والمكفيُّ هوَ القادرُ .

ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اللهمَّ ؛ اجعلْ قوتَ آلِ محمدٍ كفافاً »(١) .

وقالَ : « كادَ الفقرُ أنْ يكونَ كفراً »(٢) أيِ : الفقرُ معَ الاضطرارِ فيما لا بدَّ منهُ .

وإنْ كانَ المطلوبُ فوقَ الحاجةِ ، أوْ كانَ المطلوبُ قدْرَ الحاجةِ ولكنْ لمْ يكنِ المقصودُ الاستعانةَ بهِ علىٰ سلوكِ سبيلِ الدينِ . . فحالةُ الفقرِ أصلحُ وأفضلُ ؛ لأنَّهُما استويا في الحرصِ وحبِّ المالِ ، واستويا في أنَّ كلَّ واحدٍ منهُما ليسَ يقصدُ بهِ الاستعانةَ علىٰ طريقِ الدينِ ، واستويا في أنَّ كلَّ واحدٍ منهُما ليسَ يتعرَّضُ لمعصيةٍ بسببِ الفقرِ والغنىٰ ، ولكنِ افترقا في أنَّ الواجدَ يأنسُ بما وجدَهُ ، فيتأكَّدُ حبُّهُ في قلبِهِ ، ويطمئنُّ إلى الدنيا ، والفاقدُ المضطرُّ يتجافىٰ قلبُهُ عنِ الدنيا ، وتكونُ الدنيا عندَهُ مثلَ السجنِ الذي يبغي الخلاصَ منهُ .

ومهمَا استوتِ الأمورُ كلُّها ، وخرجَ مِنَ الدنيا رجلانِ ؛ أحدُهُما أشدُّ ركوناً إلى الدنيا . . فحالُهُ أشدُّ لا محالةَ ؛ إذْ يلتفتُ قلبُهُ إلى الدنيا ،

---

(١) رواه البخاري (٦٤٦٠) ، ومسلم (١٠٥٥) بلفظ : « اللهم ؛ ارزق آل محمد قوتاً » ، ويلفظ المصنف رواه ابن حبان في « صحيحه » (٦٣٤٣) .

(٢) رواه أبو الشيخ في « التوبيخ والتنبيه » (٧٤) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/٥٣) ، والبيهقي في « الشعب » (٦١٨٨) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً .

ويستوحشُ مِنَ الآخرةِ بقدْرِ تأكُّدِ أنسِهِ بالدنيا ، وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ روحَ القدسِ نفثَ في رُوعي : أحببْ مَنْ أحببتَ فإنَّكَ مفارقُهُ »[1] ، وهـٰذا تنبيهٌ علىٰ أنَّ فراقَ المحبوبِ شديدٌ .

فينبغي أنْ تحبَّ مَنْ لا يفارقُكَ ، وهوَ اللهُ تعالىٰ ، ولا تحبَّ ما يفارقُكَ ، وهوَ الدنيا ؛ فإنَّكَ إذا أحببتَ الدنيا . كرهْتَ لقاءَ اللهِ تعالىٰ ، فيكونُ قدومُكَ بالموتِ علىٰ ما تكرهُهُ ، وفراقُكَ لما تحبُّهُ ، وكلُّ مَنْ فارقَ محبوباً فيكونُ أذاهُ في فراقِهِ بقدْرِ حبِّهِ وقدْرِ أنسِهِ بهِ ، وأنسُ الواجدِ للدنيا بالدنيا أكثرُ مِنْ أنسِ الفاقدِ لها وإنْ كانَ حريصاً عليها .

* * *

فإذاً ؛ قدِ انكشفَ بهـٰذا التحقيقِ أنَّ الفقرَ هوَ الأشرفُ والأفضلُ والأصلحُ لكافَّةِ الخلقِ إلا في موضعينِ :

أحدُهُما : غنىً مثلُ غنىٰ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها ، استوىٰ عندَهُ الوجودُ والعدمُ ، فيكونُ الوجودُ مزيداً لهُ ، إذْ يستفيدُ بهِ أدعيةَ الفقراءِ والمساكينِ وجمعَ هِمَمِهِمْ .

والثاني : الفقرُ عنْ مقدارِ الضرورةِ ، فإنَّ ذلكَ يكادُ أنْ يكونَ كفراً ،

---

(١) الشطر الأول من الحديث رواه عبد الرزاق في « المصنف » (١١/١٢٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١٠/٢٦) ، والثاني رواه أيضاً أبو نعيم في « الحلية » (٣/٢٠٢) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٥٨) .

ولا خيرَ فيهِ بوجهٍ مِنَ الوجوهِ ، إلا إذا كانَ وجودُهُ يُبقي حياتَهُ ، ثمَّ يستعينُ بقوتِهِ وحياتِهِ على الكفرِ والمعاصي ، ولوْ ماتَ جوعاً . . لكانَتْ معاصيهِ أقلَّ ، فالأصلحُ لهُ أنْ يموتَ جوعاً ولا يجدَ ما يُضطرُّ إليهِ أيضاً .

فهٰذا تفصيلُ القولِ في الغنىٰ والفقرِ ، ويبقى النظرُ في فقيرٍ حريصٍ متكالبٍ علىٰ طلبِ المالِ ، ليسَ لهُ همٌّ سواهُ ، وفي غنيٍّ دونَهُ في الحرصِ علىٰ حفظِ المالِ ، ولمْ يكنْ تفجُّعُهُ بفقْدِ المالِ لوْ فقدَهُ كتفجُّعِ الفقيرِ بفقدِهِ ، فهٰذا في محلِّ النظرِ ، والأظهرُ : أنَّ بعدَهُما عنِ اللهِ تعالىٰ بقدْرِ قوَّةِ تفجُّعِهِما لفقدِ المالِ ، وقربَهُما بقدْرِ ضعفِ تفجُّعِهِما بفقدِهِ ، والعلمُ عندَ اللهِ تعالىٰ فيهِ .

* * *

FAKİRLİĞİN ZENGİNLİK ÜZERİNE FAZÎLETİ

Bilmiş ol ki; insanlar bu hususta ihtilâf etmişlerdir. **Cüneyd** ve diğer pek çokları, fakirliğin zenginlikten efdal olduğunu; **İbn Atâ**, meşrû yoldan kazanıp meşrû yoldan harcayan ve şükrünü ödeyen zenginlerin, sabreden fakirlerden daha makbul olduklarını söyledi. Bu hususta görüş ayrılığı olduğu için, Cüneyd'in İbn-i Atâ'ya bedduâ ettiği ve o da bunun cezasını çektiği söylenir. Nitekim sabır bölümünde bunu anlatmıştık. Mutlak olarak fakirlik ile zenginliği ele aldığımız takdirde, bu husus ile ilgili haber ve eserleri okuyan kimsenin fakirliğin daha üstün olduğunda şüphe etmeyeceği meydandadır. Bunun için bu hususta tafsîlât vermek lâzımdır. Buna göre deriz ki, şüphe, iki makamda düşünülür:

Birinci makam; Harîs olmayıp servetini hayır ve hasenâta sarfeden zengine nispetle, harîs olmayıp kanâat eden ve hâline râzı olup sabreden fakir arasındadır.

İkinci makam; Harîs olan fakir ile harîs olan zengin arasındadır. Yoksa malını hayır ve hasenâtta infak eden zenginin, harîs olan fakirden; kanâatkâr olan fakîrin, cimri olan zenginden efdal olduklarında şüphe yoktur.

Birinciler, yâni harîs olmayan ve servetini hayır ve hasenâta harcayan zengin ile yine harîs olmayıp kanâat eden ve hâline râzı olan fakîrin hangisinin daha efdal olduğuna gelince; bâzıları, ikisinde de hırs olmadığı ve üstelik fakirin âciz olduğu, hayır ve hasenât yapması bakımından, bu zenginin efdal olduğuna kanilerdir ki, İbn-i Atâ bunlardandır. Mübahlarda olsa bile malından istifadeye bakan ve ona sarılan zenginin, kanâat eden fakîre üstünlüğü düşünülemez. İnfak eden zenginlerin, malına razı olup sabreden fakirlerden üstün olduklarına şu haber şehâdet etmektedir. Bir gün fakîrler Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e gelerek:

– "Ya Resûlâllah, zenginler sadaka, hac, zekât ve benzeri bizim yapamayacağımız iyiliklerle bizi geçmektedirler." diye şikâyette bulundular. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) onlara namazdan sonra "Sübhânallah, elhamdülillâh, Allahü Ekber" demeleri gibi bâzı tesbîhleri öğretti ve bunları söylemekle onlardan üstün mevkî alacaklarını bildirdi. Onlar da bu tesbîhlere devam ettiler. Fakat zenginler de bu tesbîhleri öğrenerek onlar da bunlara devam ettiler. Bunu gören fakirler, tekrar Resûl-i Ekrem'e mürâcaat ederek:

– "Bu tesbihleri zenginler de söylüyor." dediklerinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَآءُ

"O Allah'ın fazlıdır, onu dilediğine verir."[32] buyurdu.

Yine **İbn Atâ**'ya bu husustaki efdaliyeti sorduklarında: "Karşılıksız vermek, Hakk'ın vasfı olduğu için şükreden zenginler, sabreden fakirlerden efdaldir." dedi.

Atâ'nın birinci delîlinde nazar vardır. Zîra bu haber, onun iddiasının aksini ispat edecek şekilde daha tafsîlâtlı olarak vârid olmuş ve orada tesbîhlerde fakîrin alacağı sevâbın, zenginin alacağı sevaptan daha çok olduğu ve onların daha çok sevap alması, Allahu Teâlâ'nın bir fazlı olduğu bildirilmektedir. Nitekim Zeyd b. Eslem'in Enes b. Mâlik'ten rivâyetinde; fakirler bir adamı Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e gönderdiler ve adam:

---

[32] Buhârî ile Müslim Ebû Hüreyre ve diğerlerinden rivâyet etmişlerdir.

– “Ben, fakirlerin sana gönderdikleri bir elçiyim.” deyince Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَرْحَبًا بِكَ وَبِمَنْ جِئْتَ مِنْ عِنْدِهِمْ قَوْمٌ أُحِبُّهُمْ

– *“Sana ve seni gönderenlere merhaba, hoş geldin, onlar benim sevdiğim kimselerdir.”* buyurdu. Adam söze başlayarak:

– “Fakirler; zenginler hac ve benzeri hayırları yapar, ölmeden-hayır ve hasenâtta bulunurlar. Biz ise bunları yapamayız, bu bakımdan bizim mükâfatımız az oluyor, diyorlar.” dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

بَلِّغْ عَنّي الْفُقَرَاءَ أَنَّ لِمَنْ صَبَرَ وَاحْتَسَبَ مِنْكُمْ ثَلَاثُ خِصَالٍ لَيْسَتْ لِلْأَغْنِيَاءِ: أَمَّا خَصْلَةٌ وَاحِدَةٌ، فَإِنَّ فِي الْجَنَّةِ غُرَفًا يَنْظُرُ إِلَيْهَا أَهْلُ الْجَنَّةِ كَمَا يَنْظُرُ أَهْلُ الْأَرْضِ إِلٰى نُجُومِ السَّمَاءِ، لَا يَدْخُلُهَا إِلَّا نَبِيٌّ فَقٖيرٌ، أَوْ شَهٖيدٌ فَقٖيرٌ، أَوْ مُؤْمِنٌ فَقٖيرٌ، وَالثَّانِيَةُ: يَدْخُلُ الْفُقَرَاءُ الْجَنَّةَ قَبْلَ الْأَغْنِيَاءِ بِنِصْفِ يَوْمٍ وَهُوَ خَمْسُمِائَةِ عَامٍ، وَالثَّالِثَةُ: إِذَا قَالَ الْغَنِيُّ: سُبْحَانَ اللّٰهِ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ وَلَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ وَاللّٰهُ أَكْبَرُ، وَقَالَ الْفَقٖيرُ مِثْلَ ذٰلِكَ لَمْ يُلْحِقَ الْغَنِيُّ بِالْفَقٖيرِ وَلَوْ أَنْفَقَ فٖيهَا عَشَرَةَ اٰلَافِ دِرْهَمٍ

– *“Fakirlere benden tebliğ et. Sizden, alacakları mükâfatları hesap ederek yoksulluklarına sabredenlerin, zenginlerde olmayan üç hasleti vardır. Birincisi, cennette öyle köşkler vardır ki, dünyada insanlar yıldızlara baktıkları gibi, cennet halkı da onlara öyle bakar. Bu köşklere ancak fakir olan peygamberler, fakir olan şehidler ve* *fakir olan mü'minler girer. İkincisi, fakirler, zenginlerden yarım gün önce cennete girerler. Bu yarım gün, beş yüz yıldır. Üçüncüsü, zengin, "Sübhânellahi velhamdülllâhi velâ ilâhe illâllahü vallahü ekber." dediği vakit, buna bir de on bin dirhem sadaka ilâve etse, yine fakirin aynı tesbîhleri yaptığı vakit, alacağı mükâfatı alamaz. Diğer bütün iyilik işlerinde de durum aynıdır."*[33] buyurdu.

Bu rivâyet, *"O, Allah'ın fazlıdır, onu dilediğine verir."* buyurduğu yoksullara, bu tesbîhlerinde fazla mükâfat verileceğinin ifadesi olur.

"Gınâ ve zenginlik, Hakk'ın vasfıdır." sözüne gelince; zâtın biri buna "Meğer Allahu Teâlâ garaz ve sebeplerle mi zengindir?" demekle onun bu sözünü çürüttü ve onu ilzâm etti. (Çünkü zenginin gınâsı, garaz ve sebeplerledir. Allahu Teâlâ'nın ganî olması hiç bir sebep ve garaza dayanmaz. Allah'ın zenginliğine uygun düşen, yalnız îman sayesinde müstağnî olan fakirin vasfıdır.) Başka birisi de Hak Teâlâ'nın her vasfı ile vasıflanmak, daha üstünlüğü iktiza etmez. Meselâ, kibir, Allahu Teâlâ'nın bir vasfıdır. Buna göre mütekebbirler mütevazilerden üstündür, denemez, belki hüküm tamamen aksinedir. Bunun için Allahu Teâlâ:

"Kibriyâ ridâm, azamet ise izârımdır. Bunların birinde benimle münâzaaya kalkışanın belini kırarım."[34] buyurmuştur.

Sehl de: "İzzet ve beka sevgisi, rubûbiyette şirk ve onda ortaklık iddiasıdır. Çünkü bunlar Allah'ın vasıflarıdır." dedi.

İşte fakir ile zenginin birbirinden üstünlükleri hakkında böyle konuştular ki, her biri çeşitli tevîller kabul eden ve birbirini nakzeden bir takım sözlerdir. Bu dâvanın yüzünden perdeyi kaldıran, bizim **“Sabır Kitâbı”**nda anlattıklarımızdır.

---

[33] İbn Mâce'nin, İbn Ömer'den: *"Fakirlerin zenginlerden yarım gün, beş yüz yıl önce cennete girecekleri"*ne dair bir rivayeti vardır.

[34] Birçok yerde geçmiştir.

Şöyle ki; bizâtihî matlub olmayıp başkası için murâd olunan şeyde maksada bakılır. Onun fazîleti, maksadı ile ölçülür. Dünya bizâtihî tehlikeli ve kaçınılması gerekli bir şey değildir. Ancak Allah’a ulaşmaya engel olması bakımındandır. Fakirlik de bizâtihî aranan bir şey değildir. Ancak Allah’a ulaşmaya engel olan perdeleri ve meşgaleleri kaldırması bakımından aranır.

Nice zenginler var ki, zenginliği onları Allah’tan alıkoymamıştır -Süleyman aleyhisselâm gibi, Osman ve Abdurrahman b. Avf gibi.- Nice fakirler var ki, yoksullukları maksattan onları alıkoymuştur. Dünyada en son maksat, Allah sevgisi ve Allah ile ünsiyettir. Bu da ancak Allah’ı mârifetle mümkündür. Hâlbuki diğer meşgalelerle mârifet yoluna girmek de mümkün değildir. Zenginlik, meşgale sebeplerinden olduğu gibi, fakirlik de meşgale sebeplerinden olabilir. Aslında gerçek meşgale dünya sevgisidir. Dünya sevgisi ile Allah sevgisi bir kalpte toplanmaz. Bir şeyi seven, onunla meşguldür, Bu meşgale isterse onun ayrılığında ve isterse buluşmasında olsun, fark etmez. Hattâ bâzen ayrılıkta meşgale, buluşmaktan daha çok olur. Bâzen de bunun aksine, buluşmakta meşgale daha çok olur. Dünya, gâfillerin mâşukudur. Dünyalığı olmayan yoksullar, onu elde etmeye uğraşırken dünyalığını temîn edenler de onu korumakla meşguldürler.

Şimdi, mal sevgisi ile ilgileri olmayan ve servet ile su kendileri için müsâvî olan biri zengin, diğeri fakir iki adamı ele alalım; her ikisi de zaruret miktarı ile yetiniyorlar. Zaten zaruret miktarı bulunması efdaldir. Çünkü ihtiyacı kadarını bulamayan, mârifet yoluna değil, ölüm yoluna sürüklenmiş olur. Bu iki adamdan fakir olanı zengin olanından makbüldür. Çünkü bolluğun fitnesi, darlığın fitnesinden daha zordur. Yokluk hâlinde sabır, varlık hâlindeki sabırdan daha kolaydır.

Nitekim Hz. Ali (r.a.) "İmkânsızlık da bir nevi ismettendir." demiştir. Yine sahâbe-i kirâm: "Yoksulluk ile mübtelâ olduk, fakat sabretmesini bildik. Şimdi zenginlikle ibtilâ oluyoruz da sabredemiyoruz." demişlerdir. İnsan fıtratı böyledir; bulduğu vakit azar. Azmayanlar pek az ve pek ender bulunan kimselerdir. Şerîat, yalnız o ender bulunanlara değil, umuma hitâp ettiği ve varlığın -o azınlık müstesnâ- çoğunluğa daha faydalı olduğu için, zenginlikten men etti ve onu yerdi; fakirliği üstün tuttu ve onu övdü.

Hattâ **Îsâ aleyhisselâm**: "Zenginin servetine bakmayın. Zîra onların çekici ve parlak serveti, sizin îmanınızın nurunu giderir." demiştir. Âlimlerden birisi de: "Mala meyletmek, îmanın tadını emer." demiştir. Yine haberde: *"Her ümmetin taptığı bir buzağı putu var. Benim ümmetimin putu ve taptığı da altın ve gümüştür."*[35] diye vârid olmuştur.

Zâten **Mûsâ aleyhisselâm**ın, kavminin yaptığı ve put olarak taptığı buzağının maddesi altın ve gümüş idi. Servet ile suyun, taş ile altının müsâvî olması, peygamber ve velîler hakkında düşünülebilir. O da birçok mücahededen sonra Allah'ın fazlı ile tamamlanır. Zîra Resûl-i Ekrem (s.a.v.), süslenen dünyaya: *"Başımdan def ol, benden uzaklaş."*[36] derdi.

Hz. Ali (r.a.): "Ey sarı altın, benden geç, başkasını aldat. Ey beyaz gümüş, benden geç, başkasını aldatmaya bak." demiştir. Bunu, aldanma tehlikesinden korkarak söylemiştir. Mutlak zengin-

---

35. Ebû Mansûr Deylemî Huzeyfe'den rivâyet etmiştir.
36. Hâkim rivâyet etmiştir. Hadis yukarıda geçmiştir.

lik de budur. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Zenginlik, servet çokluğundan değil, gönül tokluğundandır."*[37] buyurmuştur.

Fakirlik, meşgaleden daha uzak olduğuna göre umum insanlar hakkında -hayra sarfedilse bile- zenginlikten daha makbüldür. Zîra umum halk servete sâhip olunca dünya ile ünsiyetten, ondan istifadeden ve rahatlığın onun sarfında olduğunu anlamaktan kolaylıkla ayrılamazlar. Bütün bunlar bu âlemle ünsiyeti gerektirir. Kişi dünya ile ünsiyet ettiği nispette de âhiretten uzaklaşır. Dünya ile ünsiyet sebepleri kesildikçe gönül de dünyadan uzaklaşır. Gönül, Allah'a îman ettiği halde mâsivâdan uzaklaşınca mecburî olarak Allah'a yaklaşır. Zîra boş gönül olmaz. Vücudda hem Allah, hem de başkası olamaz. Başkasına yönelen Allah'tan uzaklaşmış, Allah'a yönelen ise başkasından uzaklaşmış olur. Birine yaklaşması, diğerinden uzaklaşması nispetindedir. Yakınlığı da aynı şekildedir. Bunlar, doğu ile batı gibidir. Yâni ayrı ayrı ve birbirinin karşıtı olan cihetlerdir. Ortada bulunan ne tarafa meylederse, o nispette o tarafa yaklaşmış olur. Birine yaklaşmak, diğerine uzaklaşmanın aynıdır. Yâni dünyayı sevmek, aynen Allah'a buğz etmektir. Buna göre ârife yaraşan, dünyadan uzaklaşıp Allah'a yaklaşmayı gâye edinmektir.

Demek oluyor ki, zengin ile fakirin fazîletleri, yalnız gönüllerinin mala meyilleri nispetindedir. Eğer fakirin de zenginin de mala temayülleri aynı nispette ise dereceleri de aynı nispettedir. Yalnız burası, ayakların sürçtüğü ve insanların aldandığı bir noktadır. Çünkü çok kere zengin mala meyli olmadığını sanırken, mal sevgisi, kalbinin derinliklerine gömülmüş olur ve kendisinin bundan haberi bile olmaz. Ancak servet elinden gittiği vakit bu-

---

37. Buhârî ile Müslim, Ebû Hüreyre'den rivâyet etmişlerdir. Metin yukarıda geçmiştir.

nun farkında olur. Buna göre malın bir kısmını ayırmakla kendisini denesin. Malı her ne sûretle olursa olsun kaybolduğu vakit, gönlü o tarafa yönelirse aldandığını bilsin. Nice kimseler vardır ki, gönlü ondan geçti diye cariyelerini satar. Alış-veriş işi bitip cariyeleri teslim ettikten sonra, içindeki gizli aşkı ve ateşi tutuşmaya başlar da aldanmış olduğunu ve külün altında saklı olan köz gibi, aşkın gönlünde saklı bulunduğunu anlar. İşte, peygamberler ve velîler hâriç, bütün zenginlerin durumu budur.

Mal sevgisini gönlünden çıkarmak zor olduğu için, herkes hakkında fakirliğin daha faydalı ve daha efdal olduğu anlaşılır. Zîra yoksulun dünya ile ilgisi ve dünyaya sevgisi azdır. Az olduğu nispette de ibâdet ve tesbîhlerinin sevabı çoğalır. Çünkü aslında yalnız dilin hareketi matlup değil, dilin hareketi ile yâni tesbîh ile aranan, Allah ile ünsiyettir. Hâlbuki dilinde ettiği zikri kalbinde düşünmezse, o ünsiyet hâsıl olmaz. Bunun için seleften birisi, dünyalık peşinde olanın Allah'a ibâdeti, ot ile ateşi söndürmeye ve et ile kirlenen eli balık ile temizlemeye benzer, diye bildirmiştir.

Ebû Süleyman diyor ki: "Fakirin canı çekip alamadığı şeyin ardından soluması, zenginin bir senelik ibâdetinden makbüldür."

Dahhak da şöyle diyor: "Bir kimse pazarda canının arzu ettiği şeyi görüp de alamadığı ve bunun mükâfatını Allah'tan beklediği vakit onun bu durumu, Allah yolunda bin altın infak etmesinden daha makbüldür."

Adamın biri **Bişrb. el-Hâris**'e:

– "Çoluk çocuğum beni rahatsız ediyor. Allah'a benim için duâ et." dedi. Bişr:

– "Çocukların sana "Un yok, ekmek yok." dedikleri vakit sen, benim için duâ et, o anda senin duân, benim duâmdan daha makbuldür.” dedi.

Yine **Bişr**: “Zenginin âbidi, çöplükte biten gül; fakirin âbidi ise güzel kadının göğsünde asılı incisi gibidir.” demiştir.

Eskiler, mârifet ilmini zenginlerin ağzından duymaktan hoşlanmazlardı. **Ebû Bekir es-Sıddîk**: “Allahım, nefsimden intikam almak istediğim vakit senden zillet ve kifâyet miktarını aşan servetten de zühdü isterim.” derdi. Kemâlin zirvesine ulaşmış Hazret-i Sıddîk gibi bir insan, dünyadan ve dünya varlığından böyle korkarsa, ya daha servetin yokluğunun varlığından daha iyi olduğunda nasıl şüphe edilir? Zenginin en iyi hâli, helâldan kazanıp iyi yerlere harcamaktır. Bu durumda olan bir zenginin en azından hesabı ağır ve beklemesi uzun olur. Hesabı münâkaşalı geçene, azâb olunmuştur. Bunun için Abdurrahman b. Avf cennete girmekte geri kalmıştır. Çünkü hesâp ile meşgul idi.

Bu sebeple **Ebû’d-Derdâ**: “Câmiin kapısında bir dükkânım olsa, beş vakit namazımı câmide kılsam ve her gün elli altın kazansam da bunu Allah uğrunda infak etsem, diye bir istekte bulunmam ve hattâ bundan hoşlanmam.” demiştir. Sebebini soranlara, “Sonunda hesap zorluğu var.” diye cevap vermiştir.

Bunun için **Süfyan** diyor ki; “Fakirler üç şeyi, zenginler de üç şeyi tercîh etmişlerdir. Fakirler rahatlığı, kalp huzurunu ve hesap azlığını, zenginler ise yorgunluğu, gönül meşgalesini ve hesap zorluğunu tercîh etmişlerdir.”

İbn Atâ’nın “Ganîlik, Hakk’ın vasfı olması bakımından daha üstündür.” sözü doğrudur. Ancak, bu istiğna, servetin varlığı ve yokluğu arasında fark gözetmemek şartıyladır. Servetin varlığında gani ve fakat devamına muhtaç ise bunun istiğnâsı, Allahu Teâlâ'nın müstağnî olmasına benzemez. Zîra Allahu Teâlâ bizâtihî ganîdir. Yok olması mümkün olan bir şeyin varlığı ile ganî değildir. Servet ise çeşitli âfetlerle yok olmaya ve çalınmaya mahkûmdur. **Atâ**'ya verilen cevapta; "Allahu Teâlâ garaz ve sebeple ganî değildir ki, O'nun sıfatına benzesin." sözü de malının devamını isteyen ganîyi zem hususunda doğrudur. Fakat Allahu Teâlâ'nın sıfatları kullara lâyık olmaz sözü ise doğru değildir. Çünkü ilim, Allahu Teâlâ'nın sıfatı ve kulun da en makbul varlığıdır. Hattâ kulun en üstün derecesi, Allahu Teâlâ'nın ahlâkı ile ahlâklanmaktır.

Şeyhin birisinin şöyle dediğini işittim: "Allah'a giden yola giren kimse, mesafeyi aşıncaya kadar Allahu Teâlâ'nın doksan dokuz güzel isimleri onun için birer vasıf olur. Yâni her isimden nasibini alır."

Kibrin kula lâyık olmasına gelince; hak etmeyene karşı kibirlenmek, ilâhî haslet olması bakımındandır. Fakat müstehak olana karşı kibirlenmek; mü'minin kâfire, âlimin câhile, itâat edenin isyân edene karşı kibirlenmesi gibi mü'mine lâyıktır. Evet, bâzen kibirden, bâtıl ve yalan yere kibirlenmek, haddini aşmak ve eziyet etmek gibi mânalar murâd edilir ki, bu mânalarda kibir, Allahu Teâlâ'nın vasfı değildir. Allahu Teâlâ'nın kibri her şeyden büyük olup her şeyin O'nun kulu olmasıdır. Kul ise gücü yettiği nispette en üstün dereceye ulaşmakla memurdur. Fakat bâtıl ve aldatıcı hareketlerle değil, tam mânasıyla buna hak kazanmak sûretiyledir.

Kula borç olan, mü'minin kâfirden, itâat edenin isyân edenden, âlimin câhilden, insanın hayvan ve diğer bitkilerden üstün ve büyük olduğunu ve hepsinden daha çok Allah'a yakın bulunduğunu bilmesidir. Kendisinde kesin olarak bu sıfatları görürse, kibir sıfatı kendisinde de hâsıl olmuş ve hattâ ona lâyık olmuştur. Aynı zamanda bu, hakkında bir fazîlettir. Fakat o, bunu bilemez. Çünkü bu, son nefese bağlıdır. Son nefesinde ne olacağını bilemez. Bunun için kendisinde kâfirden daha üstünlük olduğu inancında olmamalıdır. Çünkü kâfirin îman ile kendisinin de küfür ile ölme ihtimâli vardır. Âkıbetini bilemediği için kibirlenmesi uygun olmaz.

Bir şeyi olduğu gibi bildiğini düşündüğümüz vakit o ilim, hakkında bir kemâldir. Çünkü bu Allah'ın sıfatındandır. Fakat bâzı şeyleri bilmesi kendi zararına olduğu için o ilim, onun hakkında bir noksanlıktır. Zîra zararlı bir ilme sâhip bulunması, Allahu Teâlâ'nın vasfından değildir. Allahu Teâlâ'nın sıfatından olup kulda bulunması düşünülen, kulun kendine zararı olmayan şeyleri bilmesidir. Bu bakımdan bu ilim, fazîletin son derecesidir. Peygamberler, velîler ve âlimlerin fazîleti de buradadır.

Demek ki malın varlığı ile yokluğu kendince müsâvî olması, Allahu Teâlâ'nın vasfı olan zenginliğe benzemesi bakımından insanda bir fazîlettir. Yoksa yalnız servetin bulunması ile müstağnî olmakta bir fazîlet yoktur.

İkinci makam, bu da harîs olan fakîri, harîs olan zengin ile karşılaştırma makamıdır.

Biz bunu bir adamda düşünelim; bir malın peşine düştüğü halde onu kaybettikten bir müddet sonra da bulan adamı düşünelim. Şimdi acaba bunun malı kaybettiği hali mi daha efdal, yoksa bulduğu hali mi? Buna göre deriz ki; aradığı ve kaybettiği ve sonra da bulduğu bu mal, şâyet günlük nafakasını temîn ve bu nafaka ile de Allah yoluna girmek maksadını güdüyor idiyse, o zaman onu bulmak hali efdaldir. Çünkü ihtiyaç, onu aramakla sâhibini meşgul eder, nafaka peşinde olan da fazla zikir ve fikir ile uğraşamaz. Ama nafakası temîn edilen, zikir ve fikre daha çok muktedirdir. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Allahım, Muhammed'in âlinin nafakasını yetecek kadar ver."* buyurmuştur. Diğer hadîste: *"Fakirlik küfre yakın oldu."* buyurmuştur.

Şâyet arayıp bulamadığı ve fakat sonradan elde ettiği bu servet ihtiyacından fazla ise veya bu servetle ibâdetini kuvvetlendirmek maksadını gütmüyorsa, bu serveti kaybetme hali kendi hakkında elde etmesinden daha makbuldür. Zîra bu iki hâl, hırs ve mal sevgisi bakımından müsâvî oldukları gibi dîn yoluna girmek hususunda yardımcı olmaları bakımından da müsâvîdirler. Aynı zamanda, fakirlik ve zenginlik sebebiyle isyan maksadı güdülmediği için bu yönden de birleşmektedirler. Ancak servet sâhibinin serveti ile ünsiyeti ve bu sebeple ona sevgisi ve ona bağlanması kuvvetleşir. Fakat aradığını elde edemeyenin kalbi dünyaya karşı soğur ve âdeta dünya kendisine, kurtulmak istediği bir hapishane gibi gelir. Demek ki her yönden müsâvî olduğunu kabul ettiğimiz bu durumdaki iki adam dünyadan göç ettikleri vakit, birisinin dünyaya meyli daha fazla olduğu için, onun durumu daha zordur. Çünkü dünya ile ünsiyeti nispetinde, gönlünden dünyaya meyleder ve âhiretten hoşlanmaz olur. Hâlbuki Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Cebrâil kalbime şöyle üfledi: Kimi seversen sev, mutlak sûrette ondan ayrılacaksın."*[38] buyurmakla, sevgiliden ayrılmanın zorluğuna işâret etmiştir. O halde insan, bunlardan hiç ayrılmayacağını ve onsuz yapamayacağını sevmelidir ki o da Allahu Teâlâ'dır.

Mutlak sûrette ayrılacağını sevmemelidir. O da dünyadır. Sevgilisinden ayrılan adamın acısı, sevgi ve ünsiyeti nispetindedir. Şüphesiz, dünyalığı temîn eden kimsenin dünyayı sevmesi, -harîs olsa da- dünyalıktan mahrum olan kimseden daha çoktur. Demek ki iki husus istisna edilirse, fakirliğin zenginlikten efdal ve şerefli olduğu anlaşılmış olur. Müstesnâ olan bu iki yerin biri, Hz. Âişe'nin zenginliği gibidir. Onun nazarında servetin varlığı ile yokluğu birdir, belki varlığı daha faydalıdır. Çünkü servet sâyesinde miskîn ve yoksulların duâsını alır ve himmetlerini kendisinde toplar, ikincisi de zarûret miktarını aşan ihtiyaçtır. Bu ihtiyaç, insanı küfre götüren tehlikeli bir şeydir. Hiç bir yönü ile bunda hayır yoktur. Ancak, yaşayabilir ve küfre galebe çalarsa, bunun pek zararı yoktur. Şâyet aç olarak ölürse, günâhı daha az olur. Bunun için başka bir isyân yoluna sapmadan ölmesi, hakkında hayırlıdır.

---

[38] Hadis yukarıda geçmiştir.

İşte zenginlik ve fakirlik hakkındaki açıklama bundan ibârettir. Şimdi bir cihet kaldı. O da hırs ile dünyalık peşinde koşan ve dünyalıktan başka bir şey düşünmeyen fakîr ile malı korumakta bunun kadar harîs olmayan ve kaybolmasında fakirin yoksulluktan acınması kadar acınmayan zengindir. Bunların hangisinin daha efdal olduğu şüphelidir. En doğrusu, Allah'a uzaklıkta, bunlardan malın yokluğunda en çok acıyanı, yakınlığında da en az sızlananı gelir. Daha doğrusunu Allah bilir.

بيان آداب الفقير في فقره

اعلمْ : أنَّ للفقيرِ آداباً في باطنِهِ وظاهرِهِ ، ومخالطتِهِ وأفعالِهِ ، ينبغي أنْ يراعيَها .

فأمَّا أدبُ باطنِهِ : فألا يكونَ فيهِ كراهةٌ لما ابتلاهُ اللهُ تعالىٰ بهِ مِنَ الفقرِ ؛ أعني أنَّهُ لا يكونُ كارهاً فعلَ اللهِ مِنْ حيثُ إنَّهُ فعلُهُ وإنْ كانَ كارهاً للفقرِ ؛ كالمحجومِ يكونُ كارهاً للحجامةِ لتألُّمِهِ بها ، ولا يكونُ كارهاً فعلَ الحجَّامِ ، ولا كارهاً للحجَّامِ ، بلْ ربما يتقلَّدُ منهُ منَّةً .

فهٰذا أقلُّ درجاتِهِ ، وهوَ واجبٌ ، ونقيضُهُ حرامٌ ومحبطٌ ثوابَ الفقرِ ، وهوَ معنىٰ قولِهِ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « يا معشرَ الفقراءِ ؛ أعطوا اللهَ الرضا مِنْ قلوبِكُمْ . تظفروا بثوابِ فقرِكُمْ ، وإلا . . فلا »(١) .

وأرفعُ مِنْ هٰذا : ألا يكونَ كارهاً للفقرِ ، بلْ يكونُ راضياً بهِ .

وأرفعُ منهُ : أنْ يكونَ طالباً لهُ ، وفرحاً بهِ ؛ لعلمِهِ بغوائلِ الغنىٰ ، ويكونَ متوكلاً في باطنِهِ على اللهِ تعالىٰ ، واثقاً بهِ في قدْرِ ضرورتِهِ أنَّهُ يأتيهِ لا محالةَ ، ويكونَ كارهاً للزيادةِ على الكفافِ .

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٩٤) ، وهو عند الديلمي في « مسند الفردوس » (٨٢١٦) ، وحكىٰ سنده الحافظ ابن حجر في « زهر الفردوس » (٤/ ٢٨١) ، وانظر « الإتحاف » (٩/ ٢٨٣ ، ٦٥٠) .

وقدْ قالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : (إنَّ للهِ تعالىٰ عقوباتٍ بالفقرِ ومثوباتٍ بالفقرِ ، فمِنْ علامةِ الفقرِ إذا كانَ مثوبةً أنْ يحسنَ عليهِ خلقُهُ ، ويطيعَ بهِ ربَّهُ ، ولا يشكوَ حالَهُ ، ويشكرَ اللهَ تعالىٰ علىٰ فقرِهِ ، ومِنْ علامتِهِ إذا كانَ عقوبةً أنْ يسوءَ عليهِ خلقُهُ ، ويعصيَ ربَّهُ بتركِ طاعتِهِ ، ويكثرَ الشكايةَ ، ويتسخَّطَ القضاءَ)(١) .

وهٰذا يدلُّ علىٰ أنَّ كلَّ فقيرٍ فليسَ بمحمودٍ ، بلِ الذي لا يتسخَّطُ ، أوْ يرضىٰ ، أوْ يفرحُ بالفقرِ ويرضىٰ لعلمِهِ بثمرتِهِ ؛ إذْ قيلَ : (ما أُعطيَ عبدٌ شيئاً مِنَ الدنيا إلا قيلَ لهُ : خذْهُ علىٰ ثلاثةِ أثلاثٍ : شغلٍ وهمٍّ وطولِ حسابٍ)(٢) .

وأمَّا أدبُ ظاهرِهِ : فأنْ يظهرَ التعفُّفَ والتجمُّلَ ، ولا يظهرَ الشكوىٰ والفقرَ ، بلْ يسترُ فقرَهُ ، ويسترُ أنَّهُ يسترُهُ ؛ ففي الحديثِ : « إنَّ اللهَ تعالىٰ يحبُّ الفقيرَ المتعفِّفَ أبا العيالِ »(٣) .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ يَحْسَبُهُمُ ٱلْجَاهِلُ أَغْنِيَآءَ مِنَ ٱلتَّعَفُّفِ ﴾ .

وقالَ سفيانُ : (أفضلُ الأعمالِ التجمُّلُ عندَ المحنةِ)(٤) .

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٩٣) .
(٢) قوت القلوب (٢/ ١٩٥) .
(٣) رواه ابن ماجه (٤١٢١) .
(٤) قوت القوت (٢/ ١٩٤) .

وقالَ بعضُهُمْ : (سترُ الفقرِ مِنْ كنوزِ البرِّ) .

وأمَّا في أعمالِهِ : فأدبُهُ : ألا يتواضعَ لغنيٍّ لأجلِ غناهُ ، بلْ يتكبَّرُ عليهِ ، قالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : (ما أحسنَ تواضعَ الغنيِّ للفقيرِ رغبةً في ثوابِ اللهِ تعالىٰ ، وأحسنُ منهُ تيهُ الفقيرِ على الغنيِّ ثقةً باللهِ عزَّ وجلَّ)(١) .

فهـٰذهِ رتبةٌ ، وأقلُّ منها : ألا يخالطَ الأغنياءَ ولا يرغبَ في مجالستِهِمْ ؛ لأنَّ ذلكَ مِنْ مبادي الطمعِ ، قالَ الثوريُّ رحمهُ اللهُ تعالىٰ : (إذا خالطَ الفقيرُ الأغنياءَ .. فاعلمْ أنَّهُ مراءٍ ، وإذا خالطَ السلطانَ .. فاعلمْ أنَّهُ لصٌّ)(٢) .

وقالَ بعضُ العارفينَ : (إذا مالَ الفقيرُ إلى الأغنياءِ .. انحلَّتْ عروتُهُ ، فإذا طمعَ فيهِمْ .. انقطعَتْ عصمتُهُ ، فإذا سكنَ إليهِمْ .. ضلَّ)(٣) .

وينبغي ألا يسكتَ عنْ ذكرِ الحقِّ مداهنةً للأغنياءِ ، وطمعاً في العطاءِ(٤) .

---

(١) القول له في حكاية منام رآه الفتح بن شخرف ، رواه الخطيب في « تاريخ بغداد » (١٢/ ٣٨١) .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ١٩٦) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٣٨٧) . وفيه : (القارىء) بدل (الفقير) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ١٩٦) .

(٤) وهـٰذا واجب ، روى البيهقي في « الشعب » (٧٨٨٢) من قول ابن مسعود : (من خضع لغني ، ووضع له نفسه إعظاماً له ، وطمعاً فيما قبله .. ذهب ثلثا مروءته وشطر دينه) . « إتحاف » (٩/ ٢٩٦) .

وأمّا أدبُهُ في أفعالِهِ : فألا يفترَ بسببِ الفقرِ عنْ عبادةٍ ، ولا يمنعَ بذلَ قليلِ ما يفضلُ عنهُ ؛ فإنَّ ذلكَ جهدُ المقلِّ ، وفضلُهُ أكثرُ مِنْ أموالٍ كثيرةٍ تُبذلُ عنْ ظهرِ غنىً .

وروىٰ زيدُ بنُ أسلمَ قالَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « درهمٌ مِنَ الصدقةِ أفضلُ عندَ اللهِ تعالىٰ من مئةِ ألفِ درهمٍ » ، قيلَ : وكيفَ ذلكَ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « أخرجَ رجلٌ مِنْ عرضِ مالِهِ مئةَ ألفِ درهمٍ فتصدَّقَ بها ، وأخرجَ رجلٌ درهماً مِنْ درهمينِ لا يملكُ غيرَهُما طيبةً مِنْ نفسِهِ ، فصارَ صاحبُ الدرهمِ أفضلَ مِنْ صاحبِ المئةِ ألفِ »[1] .

وينبغي ألا يدخرَ مالاً ، بلْ يأخذُ قدْرَ الحاجةِ ويخرجُ الباقيَ ، **وفي الادخارِ ثلاثُ درجاتٍ** :

إحداها : ألا يدخرَ إلا ليومِهِ وليلتِهِ ، وهيَ درجةُ الصديقينَ .

والثانيةُ : أنْ يدخرَ لأربعينَ يوماً ، فإنَّ ما زادَ عليهِ داخلٌ في طولِ الأملِ ، وقدْ فهمَ العلماءُ ذلكَ مِنْ ميعادِ اللهِ تعالىٰ لموسىٰ عليهِ السلامُ ، ففُهِمَ منهُ الرخصةُ في أملِ الحياةِ أربعينَ يوماً ، وهيَ درجةُ المتقينَ .

والثالثةُ : أنْ يدَّخرَ لسنتِهِ ، وهيَ أقصى المراتبِ ، وهيَ رتبةُ الصالحينَ .

---

[1] تقدم بلفظ : « سبق درهم مئة ألف درهم... » ، وهو عن زيد بن أسلم ، عن أبي صالح ، عن أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً ، وهو ما رواه النسائي (٥/ ٥٩) .

ومَنْ زادَ في الادخارِ علىٰ هـٰذا . . فهوَ واقعٌ في غمارِ العمومِ ، خارجٌ عنْ حيِّزِ الخصوصِ بالكلِّيَّةِ ، فغنى الصالحِ الضعيفِ في طُمأنينةِ قلبِهِ في قوتِ سنةٍ ، وغنى الخصوصِ في أربعينَ يوماً ، وغنىٰ خصوصِ الخصوصِ في يومٍ وليلةٍ .

وقدْ قسمَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لنسائِهِ علىٰ مثلِ هـٰذهِ الأقسامِ ، فبعضُهنَّ كانَ يعطيها قوتَ سنةٍ عندَ حصولِ ما يحصلُ ، وبعضُهنَّ قوتَ أربعينَ يوماً ، وبعضُهنَّ يوماً وليلةً ؛ وهوَ قَسمُ عائشةَ وحفصةَ .

* * *

FAKİRLİKTE RİAYET EDİLECEK HUSUSLAR

Bilmiş ol ki; fakîrin bâtında, zâhirde, insanlarla ihtilâtında ve işlerinde riâyet etmesi gerekli olan bir takım edepleri vardır.

Bâtınî edebi; Allahu Teâlâ'nın kendisine ayırdığı yoksulluğu kerîh görmemek, yâni "Allah beni yoksullukla niçin ibtilâ etti?" deyip Allah'ın bu işini çirkin görmemektir. Yoksa fakirlikten hoşlanmayabilir. Ameliyat olan bir adam gibi, acı çektiği için ameliyattan hoşlanmayabilir, fakat kendisini ameliyat edene darılmaz, belki ona teşekkür eder. İşte bâtını edebinin en kısa derecesi budur. Buna riâyet vâcip, bunun aksi ise haram olduğu gibi, fakirlikten beklenen mükâfatı da yok eder. İşte Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Ey fakirler topluluğu! Gönüllerinizden, Allah'tan râzı olunuz ki, bu sayede fakirlik sevabını almış olasınız, aksi halde alamazsınız."* sözünün mânası budur.

Bunun daha üstünü, yoksulluktan hoşlanıp ona râzı olmaktır. Bundan daha üstün derecesi, zenginliğin gâilelerini bildiği için yokluğu tercîh edip ona sevinmek ve bâtınında Allah'a tevekkül etmektir. Rızkına kefil olduğuna bağlanmak ve zaruretten fazla olan servetten hoşlanmamaktır. **Hz. Ali** (r.a.): "Allahu Teâlâ'nın, fakirlikle ukubet ve mükâfatlandırması vardır. Fakirlikten sevap kazandığının belirtisi, ahlâkını güzelleştirmek, Rabbine itâat etmek, hâlinden şikâyet etmeyip, fakrından dolayı Allah'a şükretmektir. İkabının belirtisi, ahlâkının kötüleşmesi, Rabbine isyânı, şikâyetinin çoğalması ve Allah'ın kazasına küsmesidir.

Demek ki, her yoksul makbul değildir. Makbul olan fakir kızmayan, kadere rızâ gösteren ve hattâ netîcede alacağı mükâfatı bildiği için fakirliğine sevinendir. Zîra denildi ki: "Dünyalık kendisine verilen kimseye, bunu üç şey ile al denir. Bunlar meşgale, sıkıntı ve uzun hesaptır"

Zâhirî edebine gelince; tok gözlü olmak, yokluğu belli etmemek ve fakirlikten şikâyette bulunmamaktır. Hadîste: *"Allahu Teâlâ kalabalık âileye sâhip, tok gözlü fakiri sever."* buyrulmuş ve Allahu Teâlâ da bunları medhetmek üzere:

يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَآءَ مِنَ التَّعَفُّفِ

"Câhil olan, iffetlerinden dolayı onları zengin zanneder." (Bakara: suresi, 2/273) buyurmuştur. **Süfyan**: "Amellerin efdali, sıkıntısını duyurmamaktır." demiştir. Diğer birisi de: "Yoksulluğu gizlemek, iyilik hazînelerindendir." demiştir.

Amelindeki edebine gelince; zengine, zenginliğinden ötürü tevâzu göstermeyip ona karşı vakarını korumaktır. **Hz. Ali** (r.a.): "Allah'tan sevap ummak için zenginin fakire tevâzu göstermesi ne güzeldir. Bundan daha güzeli ise Allah'a dayanarak yoksulun zillet göstermemesidir. Bu, üstün bir rütbedir. Bunun bir aşağısı, zenginlerle düşüp kalkmamak ve onların arasında bulunmayı arzu etmemektir. Zîra onların arasına sokulmak, tamahın başlangıcıdır" demiştir.

Sevrî diyor ki: "Fakirin zenginler arasına sokulması, riyakârlıktır. Şâyet fakir, hükümdarlar arasına sokulursa, onun bir hırsız olduğunu bil." Âriflerden birisi de: "Fakir, zenginler arasına karıştığı vakit, onun halkası kopmuş olur. Yâni fakirliğine bağlılığı çözülmüş olur. Onlara tamah ettiği vakit, mâsumiyeti kaybolur. Onlar arasında oturup onlarla sükûn bulduğu vakit sapıtmış olur." demiştir.

Zenginlere yağ çekerek, onların atıyyelerine ümîd ile hakkı söylemekten susmamalıdır.

İşlerinde riâyet edeceği edebine gelince; fakirliği sebebiyle ibâdetine tenbelleşmemeli, az da olsa, artırabildiğini vermekten çekinmemelidir. Zîra o, onun el emeğidir. Böyle ihtiyaç karşısında ve zorlukla temîn ettiği şeyden az da olsa vermek, zenginin kolaylıkla temîn ettiği çoğu vermekten daha makbuldür. Zeyd b. Eslem'in rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Bir kuruş sadaka, yüz bin kuruş sadakadan efdaldir."* buyurdu. Ashâb

– "Bu nasıl olur?" deyince Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Zenginin bol miktardaki servetinden yüz bin dirhemini ayırıp vermesinin, maddî hayatına bir tesîri olmaz. Fakirin güçlükle sağladığı iki dirhemin, başka bir şeyi olmadığı halde bir dirhemini gönül hoşluğu ile çıkarıp vermesi, Allah katında mevkîinin, diğerinden daha üstün olmasını sağlar."[39] buyurdu.

Yine kendisine lâyık olan, hiç servet yığmayıp ihtiyacından fazlasını hemen harcamaktır. Çünkü malı yığmakta üç derece vardır:

Birincisi; yalnız yirmi dört saatlik nafaka yığmaktır. Bu ise sıddîklar mertebesidir.

İkincisi; kırk günlük nafaka yığmaktır. Zîra bundan fazlası, istifçilik ve tûl-i emele [uzun kuruntulara] girer. Âlimler bunu, Allahu Teâlâ'nın **Mûsâ aleyhisselâm**a verdiği kırk günlük ruh-

---

39. Neseî, Ebû Hüreyre'den muttasıl olarak rivâyet etmiştir. Metîn, Zekât bahsinde geçti.

sattan anlamışlardır. Yâni kırk günlük amele müsaade edilmiş gibidir. Bu da müttakîler derecesidir.

Üçüncüsü; bir yıllık nafaka temînidir. Bu da sâlihler mertebesidir. Bundan daha fazla servet edinen kimse, umum insanlar meyânına girmişlerden olur. Zayıf olan sâlihlerin kalbi, ancak bir yıllık nafakayı temînde sükûn bulur. Havassın, kırk günlük, ehassülhavassın ise yirmi dört saatlik nafaka ile kalpleri sükûn bulur. Resûl-i Ekrem (s.a.v.), zevce-i muhteremeleri arasında bu tertibe riâyet etmiştir. Bâzılarına yıllık nafaka temîn ederken, diğer bâzılarına kırk günlük, Hz. Âişe'ye ise bir günlük nafaka temîn etmiştir.

بيان آداب الفقير في قبول العطاء إذا جاءه بغير سؤال

ينبغي أنْ يلاحظَ الفقيرُ فيما جاءَهُ ثلاثةَ أمورٍ : نفسُ المالِ ، وغرضُ المعطي ، وغرضُهُ في الأخذِ .

أمّا نفسُ المالِ : فينبغي أنْ يكونَ حلالاً خالياً عنِ الشبهاتِ كلِّها ، فإنْ كانَ فيهِ شبهةٌ . . فليحترزْ مِنْ أخذِهِ .

وقدْ ذكرنا في كتابِ الحلالِ والحرامِ درجاتِ الشبهةِ ، وما يجبُ اجتنابُهُ وما يُستحبُّ .

وأمّا غرضُ المعطي : فلا يخلو : إمّا أنْ يكونَ غرضُهُ تطييبَ قلبِهِ وطلبَ محبَّتِهِ وهوَ الهديةُ ، أوِ الثوابَ وهوَ الصدقةُ والزكاةُ ، أوِ الذكرَ والرياءَ والسمعةَ ؛ إمّا على التجرُّدِ ، وإمّا ممزوجاً ببقيةِ الأغراضِ .

ـ **أمّا الأوَّلُ وهوَ الهديةُ** : فلا بأسَ بقبولِها ، فإنَّ قبولَها سنَّةُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ(١) ، ولكنْ ينبغي ألا يكونَ فيها منَّةٌ ، فإنْ كانَ فيها منَّةٌ . . فالأولىٰ تركُها ، فإنْ علمَ أنَّ بعضَها ممَّا تعظمُ فيهِ المنَّةُ . . فليردَّ البعضَ دونَ البعضِ ، فقدْ أُهديَ إلى النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ سمنٌ وأقطٌ وكبشٌ ، فقبلَ السمنَ والأقطَ وردَّ الكبشَ(٢) .

---

(١) رواه البخاري (٢٥٨٥) .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ١٩٩) ، والسياق عنده ، ورواه أحمد في « المسند » =

وكانَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقبلُ مِنْ بعضِ الناسِ ويردُّ علىٰ بعضٍ ، وقالَ : « لقدْ هممتُ ألا أتَّهبَ إلا مِنْ قرشيٍّ أوْ أنصاريٍّ أوْ ثقفيٍّ أوْ دوسيٍّ »(1) ، وفعلَ هـٰذا جماعةٌ مِنَ التابعينَ .

وجاءَتْ إلىٰ فتحٍ الموصليِّ صرَّةٌ فيها خمسونَ درهماً ، فقالَ : حدثَنا عطاءٌ عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « منْ أتاهُ رزقٌ مِنْ غيرِ مسألةٍ فردَّهُ .. فإنَّما يردُّهُ على اللهِ » ، ثمَّ فتحَ الصرَّةَ ، فأخذَ منها درهماً وردَّ سائرَها(2) .

وكانَ الحسنُ يروي هـٰذا الحديثَ أيضاً ، ولكنْ حملَ إليهِ رجلٌ كيساً ورزمةً مِنْ رقيقِ ثيابِ خراسانَ ، فردَّ ذلكَ وقالَ : مَنْ جلسَ مجلسي هـٰذا

(٤/ ١٧٢) عن يعلى بن مرّة رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه أتته امرأة بابن لها قد أصابه لَمَمٌ ، فقال له النبي صلى الله عليه وسلم : « اخرج عدوَّ الله ، أنا رسول الله » ، فبرأ ، فأهدت له كبشين وشيئاً من أقط وسمن ، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : « يا يعلىٰ خذ الأقط والسمن ، وخذ أحد الكبشين وردَّ عليها الآخر » .

(1) رواه أبو داوود (٣٥٣٧) ، والترمذي (٣٩٤٥) ، **وأتهب** : أقبل هبة .

(2) كذا في « القوت » (٢/ ١٩٩) ، قال الحافظ العراقي : (لم أجده مرسلاً هـٰكذا ، وسيأتي بعد هـٰذا بحديث ما يصحح معناه) . « إتحاف » (٩/ ٢٩٧) ، ومن ذلك ما رواه البخاري (١٤٧٣) ، ومسلم (١٠٤٥) من حديث عمر رضي الله عنه قال : كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يعطيني العطاء ، فأقول : أعطه من هو أفقر إليه مني ، فقال : « إذا جاءك من هـٰذا المال شيء وأنت غير مشرف ولا سائل .. فخذه ، وما لا .. فلا تتبعه نفسك » .

وقبلَ مِنَ الناسِ مثلَ هـٰذا . . لقيَ اللهَ عزَّ وجلَّ يومَ القيامةِ وليسَ لهُ خلاقٌ(١) .

وهـٰذا يدلُّ علىٰ أنَّ أمرَ العالمِ والواعظِ أشدُّ في قبولِ العطاءِ .

وقدْ كانَ الحسنُ يقبلُ مِنْ أصحابهِ(٢) .

وكانَ إبراهيمُ التيميُّ يسألُ أصحابَهُ الدرهمَ والدرهمينِ ونحوَهُ ، ويعرضُ عليهِ غيرُهُمُ المئينَ فلا يأخذُها(٣) .

وكانَ بعضُهُمْ إذا أعطاهُ صديقُهُ شيئاً . . يقولُ : اتركْهُ عندَكَ ، وانظرْ إنْ كنتُ بعدَ قبولِهِ في قلبِكَ أفضلَ منِّي قبلَ القبولِ . . فأخبرْني حتَّىٰ آخذَهُ ، وإلا . . فلا .

وأمارةُ هـٰذا أنْ يشقَّ عليهِ الردُّ لوْ ردَّهُ ، ويفرحَ بالقبولِ ويرى المنَّةَ علىٰ نفسِهِ في قبولِ صديقِهِ هديَّتَهُ ، فإنْ علمَ أنَّهُ يمازجُهُ منَّةٌ . . فأخذُهُ مباحٌ ، ولكنَّهُ مكروهٌ عندَ الفقراءِ الصادقينَ .

وقالَ بشرٌ : ما سألتُ أحداً قطُّ شيئاً إلا سرياً السقطيَّ ؛ لأنَّهُ قدْ صحَّ عندي زهدُهُ في الدنيا ، فهوَ يفرحُ بخروجِ الشيءِ مِنْ يدِهِ ، ويتبرَّمُ ببقائِهِ عندَهُ ، فأكونُ عوناً لهُ علىٰ ما يحبُّ(٤) .

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٩٩) ، والسياق عنده .

(٢) تطيباً لقلوبهم . « إتحاف » (٩/ ٢٩٧) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ١٩٩) .

(٤) قوت القلوب (٢/ ١٩٩) .

وجاءَ خراسانيٌّ إلى الجنيدِ رحمهُ اللهُ بمالٍ ، وسألَهُ أنْ يأكلَهُ ، فقالَ : أفرِّقُهُ على الفقراءِ ، فقالَ : ما أريدُ هٰذا ، فقالَ : ومتىٰ أعيشُ حتّىٰ آكلَ هٰذا ؟! فقالَ : ما أريدُ أنْ تنفقَهُ في الخلِّ والبقلِ ، بلْ في الحلاوةِ والطيباتِ ، فقبلَ ذلكَ منهُ ، فقالَ الخراسانيُّ : ما أحدٌ ببغدادَ أمنَّ عليَّ منكَ ، فقالَ الجنيدُ : ولا ينبغي أنْ يُقبلَ إلا مِنْ مثلِكَ(١) .

ـ **الثاني : أنْ يكونَ للثوابِ المجرَّدِ وذلكَ صدقةٌ أوْ زكاةٌ** : فعليهِ أنْ ينظرَ في صفاتِ نفسِهِ أنَّهُ هلْ هوَ مستحقٌّ للزكاةِ ، فإنِ اشتبهَ عليهِ . . فهوَ محلُّ شبهةٍ ، وقدْ ذكرنا تفصيلَ ذلكَ في كتابِ أسرارِ الزكاة ، وإنْ كانَتْ صدقةً ، وكانَ يعطيهِ لدينِهِ . . فلينظرْ إلىٰ باطنِهِ ؛ فإنْ كانَ مقارفاً لمعصيةٍ في السرِّ يعلمُ أنَّ المعطيَ لوْ علمَ ذلكَ لنفرَ طبعُهُ ، ولما تقرَّبَ إلى اللهِ بالتصدُّقِ عليهِ . . فهٰذا حرامٌ أخذُهُ ، كما لوْ أعطاهُ لظنِّهِ أنَّهُ عالمٌ أوْ علويٌّ ولمْ يكنْ كذلكَ ، فإنَّ أخذَهُ حرامٌ محضٌ لا شبهةَ فيهِ .

ـ **الثالثُ : أنْ يكونَ غرضُهُ الشهرةَ والرياءَ والسمعةَ** : فينبغي أنْ يردَّ عليهِ قصدَهُ الفاسدَ ولا يقبلَهُ ، إذْ يكونُ معيناً لهُ علىٰ غرضِهِ الفاسدِ .

وكانَ سفيانُ الثوريُّ رحمَهُ اللهُ يردُّ ما يُعطىٰ ويقولُ : لوْ علمتُ أنَّهُمْ لا يذكرونَ ذلكَ افتخاراً بهِ . . لأخذتُ(٢) .

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٢٠٠) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٢٠٢) .

وعُوتبَ بعضُهُمْ في ردِّ ما كانَ يأتيهِ مِنْ صلةٍ ، فقالَ : إنَّما أردُّ صلتَهُمْ إشفاقاً عليهِمْ ونصحاً لهُمْ ؛ لأنَّهُمْ يذكرونَ ذلكَ ويحبُّونَ أنْ يُعلمَ بهِ ، فتذهبُ أموالُهُمْ وتحبطُ أجورُهُمْ .

وأمَّا غرضُهُ في الأخذِ : فينبغي أنْ ينظرَ أهوَ محتاجٌ إليهِ فيما لا بدَّ لهُ منهُ أوْ هوَ مستغنٍ عنهُ ، فإنْ كانَ محتاجاً إليهِ وقدْ سلمَ مِنَ الشبهةِ والآفاتِ التي ذكرناها في المعطي .. فالأفضلُ لهُ الأخذُ ، قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما المعطي مِنْ سعةٍ بأعظمَ أجراً مِنَ الآخذِ إذا كانَ محتاجاً »[1] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ أتاهُ شيءٌ مِنْ هٰذا المالِ مِنْ غيرِ مسألةٍ ولا استشرافٍ .. فإنَّما هوَ رزقٌ ساقَهُ اللهُ إليهِ » ، وفي لفظٍ آخرَ : « فلا يردُّهُ »[2] .

وقالَ بعضُ العلماءِ : (مَنْ أُعطيَ ولمْ يأخذْ .. سألَ ولمْ يُعطَ)[3] .

وقدْ كانَ سريٌّ السقطيُّ يوصلُ إلىٰ أحمدَ ابنِ حنبلٍ رضيَ اللهُ عنهُما شيئاً ، فردَّهُ مرَّةً ، فقالَ لهُ السريُّ : يا أحمدُ ؛ احذرْ آفةَ الردِّ ، فإنَّها أشدُّ مِنْ آفةِ الأخذِ ، فقالَ لهُ أحمدُ : أعدْ عليَّ ما قلتَ ، فأعادَهُ ، فقالَ أحمدُ :

---

(١) رواه الطبراني في « الأوسط » (٨٢٣١) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٢٤٥) .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٢/ ٢٩٢) ، (٤/ ٢٢٠) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ١٩٨) .

ما رددتُ عليكَ إلا لأنَّ عندي قوتَ شهرٍ ، فاحبسْهُ لي عندَكَ ، فإذا كانَ بعدَ شهرٍ فأنفذْهُ إليَّ[1] .

وقدْ قالَ بعضُ العلماءِ : يُخافُ في الردِّ معَ الحاجةِ عقوبةٌ مِنِ ابتلاءٍ بطمعٍ ، أوْ دخولٍ في شبهةٍ أوْ غيرِهِ .

فأمَّا إذا كانَ ما أتاهُ زائداً علىٰ حاجتِهِ . . فلا يخلو : إمَّا أنْ يكونَ حالُهُ الاشتغالَ بنفسِهِ ، أوِ التكفُّلَ بأمورِ الفقراءِ والإنفاقِ عليهِمْ لما في طبعِهِ مِنَ الرفقِ والسخاءِ ، فإنْ كانَ مشغولاً بنفسِهِ . . فلا وجهَ لأخذِهِ وإمساكِهِ إنْ كانَ طالباً طريقَ الآخرةِ ، فإنَّ ذلكَ محضُ اتباعِ الهوىٰ ، وكلُّ عملٍ ليسَ للهِ فهوَ في سبيلِ الشيطانِ أوْ داعٍ إليهِ ، ومَنْ حامَ حولَ الحمىٰ يوشكُ أنْ يقعَ فيهِ ، ثمَّ لهُ مقامانِ :

أحدُهُما : أنْ يأخذَ في العلانيةِ ويردَّ في السرِّ ، أوْ يأخذَ في العلانيةِ ويفرِّقَ في السرِّ ، وهـٰذا مقامُ الصدِّيقينَ ، وهوَ شاقٌّ على النفسِ ، لا يطيقُهُ إلا مَنِ اطمأنَّتْ نفسُهُ بالرياضةِ .

والثاني : أنْ يتركَ ولا يأخذَ ؛ ليصرفَهُ صاحبُهُ إلىٰ مَنْ هوَ أحوجُ منهُ ، أوْ يأخذَ ويوصلَ إلىٰ مَنْ هوَ أحوجُ منهُ ، فيفعلُ كليهِما في السرِّ أوْ كليهِما في العلانيةِ .

وقدْ ذكرنا أنَّ الأفضلَ إظهارُ الأخذِ أوْ إخفاؤُهُ في كتابِ أسرارِ الزكاةِ ،

---

(١) قوت القلوب (٢/١٩٨) .

معَ جملةٍ مِنْ أحكامِ الفقرِ ، فليُطلبْ مِنْ موضعِهِ .

وأمَّا امتناعُ أحمدَ ابنِ حنبلٍ عنْ قبولِ عطاءِ سريٍّ السقطيِّ رحمَهُما اللهُ . . فإنَّما كانَ لاستغنائِهِ عنهُ ؛ إذْ كانَ عندَهُ قوتُ شهرٍ ، ولمْ يرَ لنفسِهِ أنْ يشتغلَ بأخذِهِ وصرفِهِ إلىٰ غيرِهِ ، فإنَّ في ذلكَ آفاتٍ وأخطاراً ، والورعُ يكونُ حذراً مِنْ مظانِّ الآفاتِ ؛ إذْ لمْ يأمنْ مكيدةَ الشيطانِ علىٰ نفسِهِ .

وقالَ بعضُ المجاورينَ بمكةَ : كانَتْ عندي دراهمُ أعددتُها للإنفاقِ في سبيلِ اللهِ ، فسمعتُ فقيراً قدْ فرغَ مِنْ طوافِهِ وهوَ يقولُ بصوتٍ خفيٍّ : أنا جائعٌ كما ترىٰ ، عريانُ كما ترىٰ ، فما ترىٰ فيما ترىٰ ، يا مَنْ يرىٰ ولا يُرى ؟ فنظرتُ فإذا عليهِ خُلْقانٌ لا تكادُ تواريهِ ، فقلتُ في نفسي : لا أجدُ لدراهمي موضعاً أحسنَ مِنْ هـٰذا ، فحملتُها إليهِ ، فنظرَ إليها ، ثمَّ أخذَ منها خمسةَ دراهمَ فقالَ : أربعةٌ ثمنُ مئزرينِ ، ودرهمٌ أنفقُهُ ثلاثاً ، فلا حاجةَ بي إلى الباقي ، فردَّهُ ، قالَ : فرأيتُهُ الليلةَ الثانيةَ وعليهِ مئزرانِ جديدانِ ، فهجسَ في نفسي منهُ شيءٌ ، فالتفتَ إليَّ ، فأخذَ بيدي ، فأطافَني معَهُ أسبوعاً ، كلَّ شوطٍ منها في جوهرٍ مِنْ معادنِ الأرضِ يتخشخشُ تحتَ أقدامِنا إلى الكعبينِ ، منها ذهبٌ ، وفضةٌ ، وياقوتٌ ، ولؤلؤٌ ، وجوهرٌ ، ولمْ يظهرْ ذلكَ للناسِ ، فقالَ : هـٰذا كلُّهُ قدْ أُعطيناهُ فزهدنا فيهِ ، ونأخذُ مِنْ أيدي الخلقِ ؛ لأنَّ هـٰذهِ أثقالٌ وفتنةٌ ، وذلكَ للعبادِ فيهِ رحمةٌ ونعمةٌ⁽¹⁾ .

---

(١) قوت القلوب (٢/١٩٦) بنحوه ، وفي آخره : (ونأخذ من أيدي الخلق أحب إلينا ؛ لأنه أحبُّ إلى الله وأخف علينا في المطالبة ، وهـٰذه أثقال . . .) .

والمقصودُ منْ هٰذا : أنَّ الزيادةَ علىٰ قدْرِ الحاجةِ إنَّما تأتيكَ ابتلاءً وفتنةً ، لينظرَ اللهُ إليكَ ماذا تعملُ فيهِ ، وقدرُ الحاجةِ يأتيكَ رفقاً بكَ ، فلا تغفُلْ عنِ الفرقِ بينَ الرفقِ والابتلاءِ .

قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى ٱلْأَرْضِ زِينَةً لَّهَا لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا ﴾ .

وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا حقَّ لابنِ آدمَ إلا في ثلاثٍ : طعامٌ يقيمُ صلبَهُ ، وثوبٌ يواري عورتَهُ ، وبيتٌ يكنُّهُ ، فما زادَ فهوَ حسابٌ »(١) .

فإذاً ؛ أنتَ في أخذِ قدرِ الحاجةِ مِنْ هٰذهِ الثلاثِ مثابٌ ، وفيما زادَ عليهِ إنْ لمْ تعصِ اللهَ متعرِّضٌ للحسابِ ، وإنْ عصيتَ اللهَ . . فأنتَ متعرِّضٌ للعقابِ .

ومِنَ الاختبارِ أيضاً أنْ تعزمَ علىٰ تركِ لذَّةٍ مِنَ اللذَّاتِ تقرُّباً إلى اللهِ تعالىٰ ، وكسراً لصفةِ النفسِ ، فتأتيكَ عفواً صفواً لتمتحنَ بها قوَّةَ عقلِكَ ، فالأولى الامتناعُ عنها ، فإنَّ النفسَ إذا رُخِّصَ لها في نقضِ العزمِ . . ألفَتْ نقضَ العهدِ ، وعادَتْ لعادتِها ، ولا يمكنُ قهرُها ، فردُّ ذلكَ مهمٌّ ، وهوَ الزهدُ .

فإنْ أخذتَهُ وصرفتَهُ إلىٰ محتاجٍ . . فهوَ غايةُ الزهدِ ، ولا يقدرُ عليهِ إلا الصديقونَ .

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٩٨) ، ورواه الترمذي (٢٣٤١) بنحوه .

فأمَّا إذا كانَتْ حالُكَ السخاءَ والبذلَ ، والتكفُّلَ بحقوقِ الفقراءِ ، وتعهُّدَ جماعةٍ مِنَ الصلحاءِ . . فخذْ ما زادَ علىٰ حاجتِكَ ، فإنَّهُ غيرُ زائدٍ علىٰ حاجةِ الفقراءِ ، وبادرْ بهِ إلى الصرفِ إليهِمْ ، ولا تدَّخرْهُ ، فإنَّ إمساكَهُ ـ ولوْ ليلةً واحدةً ـ فيه فتنةٌ واختبارٌ ، فربما يحلو في قلبِكَ فتمسكُهُ ويكونُ فتنةً عليكَ .

وقدْ تصدَّىٰ لخدمةِ الفقراءِ جماعةٌ اتخذوها وسيلةً إلى التوسُّعِ في المالِ ، والتنعُّمِ في المطعمِ والمشربِ ، وذلكَ هوَ الهلاكُ ، ومَنْ كانَ غرضُهُ الرفقَ وطلبَ الثوابِ بهِ . . فلهُ أنْ يستقرضَ علىٰ حسنِ الظنِّ باللهِ ، لا على اعتمادِ السلاطينِ الظلمةِ ، فإنْ رزقَهُ اللهُ مِنْ حلالٍ . . قضاهُ ، وإنْ ماتَ قبلَ القضاءِ . . قضاهُ اللهُ تعالىٰ عنهُ وأرضىٰ غرماءَهُ ، وذلكَ بشرطِ أنْ يكونَ مكشوفَ الحالِ عندَ مَنْ يقرضُهُ ، فلا يغرُّ المقرضَ ولا يخدعُهُ بالمواعيدِ ، بلْ يكشفُ حالَهُ عندَهُ ؛ ليقدمَ علىٰ إقراضِهِ عنْ بصيرةٍ .

ودينُ مثلِ هٰذا الرجلِ واجبٌ أنْ يُقضىٰ مِنْ مالِ بيتِ المالِ ، ومِنَ الزكواتِ ، وقدْ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَمَن قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُۥ فَلْيُنفِقْ مِمَّآ ءَاتَىٰهُ ٱللَّهُ ﴾ ، قيلَ : معناهُ : ليبعْ أحدَ ثوبيهِ ، وقيلَ : معناهُ : فليستقرضْ بجاهِهِ ، فذلكَ ممَّا قدْ آتاهُ اللهُ (١) .

وقالَ بعضُهُمْ : (للهِ تعالىٰ عبادٌ ينفقونَ علىٰ قدْرِ بضائعِهِمْ ، وللهِ عبادٌ

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٩٩) .

ينفقونَ علىٰ قدْرِ حسنِ الظنِّ باللهِ تعالىٰ)[1] .

وماتَ بعضُهُمْ فأوصىٰ بمالِهِ لثلاثِ طوائفَ : الأقوياءُ ، والأسخياءُ ، والأغنياءُ ، فقيلَ : مَنْ هؤلاءِ ؟ فقالَ : أمَّا الأقوياءُ . . فهمْ أهلُ التوكُّلِ على اللهِ تعالىٰ ، وأمَّا الأسخياءُ . . فهُمْ أهلُ حسنِ الظنِّ باللهِ تعالىٰ ، وأمَّا الأغنياءُ . . فهُمْ أهلُ الانقطاعِ إلى اللهِ تعالىٰ[2] .

فإذاً ؛ مهما وُجدَتْ هـٰذهِ الشروطُ فيهِ وفي المالِ وفي المعطي . . فليأخذْهُ .

وينبغي أنْ يرىٰ ما يأخذُهُ مِنَ اللهِ لا مِنَ المعطي ، إنَّما المعطي واسطةٌ قدْ سُخِّرَ للعطاءِ ، وهوَ مضطرٌّ إليهِ بما سُلِّطَ عليهِ مِنَ الدواعي والإراداتِ والاعتقاداتِ .

وقدْ حُكِيَ أنَّ بعضَ الناسِ دعا شقيقاً في خمسينَ مِنْ أصحابِهِ ، فوضعَ الرجلُ مائدةً حسنةً ، فلمَّا قعدَ . . قالَ لأصحابِهِ : إنَّ هـٰذا الرجلَ يقولُ : مَنْ لمْ يرني صنعتُ هـٰذا الطعامَ وقدمتُهُ . . فطعامي عليهِ حرامٌ ، فقاموا كلُّهُمْ وخرجوا إلا شاباً منهُمْ كانَ دونَهُمْ في الدرجةِ ، فقالَ صاحبُ المنزلِ لشقيقٍ : ما قصدتَ بهـٰذا ؟ قالَ : أردتُ أنْ أختبرَ توحيدَ أصحابي كلِّهِمْ[3] .

---

(1) قوت القلوب (٢/ ١٩٩) .

(2) قوت القلوب (٢/ ١٩٩) .

(3) قوت القلوب (٢/ ٢٠٠) .

وقالَ موسىٰ عليهِ السلامُ : يا ربِّ ؛ جعلتَ رزقي هـٰكذا علىٰ أيدي بني إسرائيلَ ، يغذِّيني هـٰذا يوماً ، ويعشِّيني هـٰذا ليلةً ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ ، هـٰكذا أصنعُ بأوليائي ، أجري أرزاقَهُمْ علىٰ أيدي البطَّالينَ مِنْ عبادي ليؤجروا فيهِمْ⁽¹⁾ .

فلا ينبغي أنْ يرى المعطيَ إلا مِنْ حيثُ إنَّهُ مسخَّرٌ مأجورٌ منَ اللهِ تعالىٰ ، نسألُ اللهَ حسنَ التوفيقِ لما يرضاهُ .

* * *

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٢٠٠) .

ATIYYEYİ KABULDE FAKİRİN VAZÎFESİ

Kendisine yapılan ikramda fakirin, üç şeyi düşünmesi gerekir. Bunlar; verilen malın, ne maksatla verildiğini ve kendisinin ne maksatla aldığını düşünmektir.

Verilen malda düşüneceği şeyler: Bu malın her türlü şüphelerden uzak ve helâl olmasını araştırmaktır. Şâyet malda şüphe varsa onu almamalıdır. Şüphenin derecelerini **"Helâl ve Haram Kitâbı**"nda anlattık.

Verenin maksadına gelince; ya gönül almak ve sevgi temîni maksadıyla verir ki buna "Hediye" denir. Ya sevap ümidiyle verir ki, bu da "Sadaka ve Zekât" olur. Veya şöhret ve desinler diye verir veyahut da karışık maksatlarla verir.

Birincisi hediyedir. Bunu kabulde beis yoktur. Zîra hediyeyi kabul, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in sünnetidir. Fakat bu hediyede minnet altına alma şaibesi olmamalıdır. Şâyet böyle bir durum varsa, hediyeyi almamak daha doğrudur. Şâyet gelen hediyelerin bir kısmında minnet kokusu olup diğerinde olmadığını anlarsa, böyle minnet kokusu olanı iade eder. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e yağ, keş ve bir koç hediye edilmişti. Yağı ve keşi kabul etti, koçu iade etti. Bâzen de Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bâzılarından kabul ettiği hediyeyi başkalarına verirdi. Ve:

لَقَدْ هَمَمْتُ أَنْ لَا أَتَّهِبَ إِلَّا مِنْ قُرَشِيٍّ أَوْ ثَقَفِيٍّ أَوْ
أَنْصَارِيٍّ أَوْ دُوسِيٍّ

"Artık Kureyşî, Sakafî, Ensarî ve Dusî kabilelerinden başka kimseden hibe kabul etmemeye azmettim."[40] buyurdu. Tâbiînden birçokları da böyle yapar ve herkesin hediyesini kabul etmezlerdi.

Fethü'l-Mûsılî'ye içinde elli dirhem bulunan bir keseyi takdim ettiler. O da bunun üzerine, **Atâ**'nın rivâyetinde gelen Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in hadîsini anlattı. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

مَنْ أَتَاهُ رِزْقٌ مِنْ غَيْرِ مَسْأَلَةٍ فَرَدَّهُ فَإِنَّمَا يَرُدُّهُ عَلَى اللّٰهِ

"İstemeden kendisine bir rızık geldiği halde onu reddeden, bunu Allah'a karşı yapmış gibi olur."[41] Bunu anlattıktan sonra keseyi açtı, içinden bir dirhem aldı ve diğerini iade etti.

Hasan-ı Basrî de aynı hadîsi rivâyet ederdi. Fakat bir defa kendisine bir yük çuval dolusu ince dokunmuş Horasan kumaşları takdîm edildiği vakit bunları iade ederek: "Benim sohbetimde bulunup da bu kabîl hediyeleri kabul eden, kıyâmet günü hiç bir nasîbi olmadan Allah'a ulaşır." dedi. Bu rivâyet, âlim ve vâizlerin atıyye kabulünde durumlarının daha zor olduğuna delâlet eder. Hâlbuki **Hasan-ı Basrî**, kendi arkadaşlarının hediyelerini kabul ederdi.

İbrâhim Teymî de kendi ahbaplarından bir veya iki dirhem isteyip alırken başkalarının kendisine vermek istediği bol miktardaki parayı kabul etmezdi. Yine bu zâtlar birisine dostlarından biri bir hediye verdiği vakit, ona: "Bu hediye senin yanında dursun. Kalbine bak, şâyet bunu kabul ettikten sonra, senin nazarında, kabulden önceki hâlimden daha üstün isem, bana haber ver, hediyeni alayım. Şâyet değilsem, hediyeni almam." derdi. Bunun da belirtisi, verdiği hediyeyi reddetmekte canının sıkılması ve kabulünden memnun olmasıdır.

---

[40] Tirmizî, Ebû Hüreyre'den rivâyet etti. Râvîleri Sika'dan ve îtimada şâyân kimselerdendir.

[41] Bu mealde ve bunu teyîd eder mahiyette başka ve sağlam rivâyetler vardır.

Şâyet verdiği hediyede aynı zamanda minnet altına alma şâibesi olduğunu anlıyorsa, bu hediyeyi kabul etmesi câiz olmakla beraber, sâdık fakirler için mekruhtur.

Bişr diyor ki: "Seriyyü's-Sakatî'den başkasından bir şey istemiş değilim. Onun zâhidliğini ve dünyalıktan olan bir malın elinden çıkmasına memnun kalacağını ve elinde kalmasına üzüleceğini bildiğim için ondan istemek sûretiyle bu hususta kendisine yardımcı olurdum."

Horasanlının biri **Cüneyd-i Bağdâdî**'ye gelerek, yemesi için kendisine bir miktar servet getirdi:

– "Bu malı yemeni istiyorum." dedi. Cüneyd:

– "Bunu yoksullara dağıtsam olmaz mı?" deyince Horasanlı:

– "Hayır, onu arzu etmiyorum; bu serveti senin yemeni istiyorum." dedi. Cüneyd:

– "Getirdiğin bu malı yiyinceye kadar yaşayabilir miyim?" dedi. Horasanlı:

– "Bununla, sirke ve bakla gibi ucuz şeyleri alıp yemeni istemiyorum." dedi. Cüneyd:

– "Ya ne istiyorsun, nasıl yapmamı arzu ediyorsun?" diye sordu. Horasanlı:

– "Bununla etli ve tatlı şeyler alıp yemeni istiyorum." dedi. Bunun üzerine Cüneyd de hediyeyi kabul etti. Horasanlı:

– “Hediyemi bu şekilde kabul etmekle beni büyük minnet altına aldın. Bağdat’da senin kadar minnet duyacağım kimse yoktur.” dedi. Cüneyd:

– “İşte senin gibi adamın hediyesi kabul edilebilir.” dedi.

Yapılan hediyelerin ikincisi, yalnız sevap kastıyla yapılandır. Bu da ya sadaka veya zekât olur. Alacak adam, bunda kendisini düşünmeli; bu zekâta müstehak mıdır, değil midir? Şâyet şüphe ediyorsa, şüpheli şeylerin durumunu, “**Zekât’ın Esrârı Kitâbı**”nda anlattık. Oraya baksın. Şâyet verilen sadaka olup, sadakayı diyânetinden ötürü adam kendisine veriyorsa, kendini yoklasın. Eğer bu sadakayı veren adam durumunu bileydi kendisinden nefret eder ve katiyen sadaka vermezdi, şeklinde gizli bir kusuru varsa, bu gibi sadakayı alması haramdır. Meselâ, kendisine âlim veya Hz. Ali’ye mensup sâdâttan bir zât sanarak sadaka verilse ve kendisinde de bu vasıflar bulunmazsa, bu sadakayı kabul etmesi, kesinlikle haramdır.

Üçüncüsü, atıyyeyi verenin maksadına bakmaktır. Şâyet gösteriş, şöhret ve riyâ ise en doğrusu bunun atıyyesini kabul etmemektir. Çünkü verdiğini kabul etmekle kötü maksadında kendisine yardımcı olmuş olur.

Süfyân-ı Sevrî kendisine verilen bâzı atıyyeleri reddeder ve: “Eğer onların bunu iftiharla anmayacaklarını bileydim; reddetmez, kabul ederdim.” derdi. Verileni reddettiği için kınanan zâtın biri: “Onların yaptıkları yardımı reddetmemin hikmeti, onlara karşı duyduğum şefkatin netîcesi olan bir öğüttür. Çünkü onlar, bu yardımlarının söylenip duyulmasını seviyorlar. Bu sûretle malları da ecirleri de kaybolup gider. İşte bunu hatırlatmak için yardımlarını kabul etmiyorum.” dedi.

Almaktaki garazına gelince; burada düşüneceği, evvelâ bu verilene zarurî ihtiyacının olup olmadığını araştırmasıdır. Şâyet mübrem ihtiyâcı varsa ve yukarıda anlattığımız şüphe ve âfetlerden sâlim ise hediyeyi kabul etmelidir. Zîra Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Varlığı halinde veren kimse, yokluğu halinde bunu kabul edenden daha çok me'cûr değildir."[42] buyurmuştur. Diğer bir hadîste şöyle buyurmuştur:

"Her kime, istemeden ve ummadan bir şey verilirse o, Allahu Teâlâ'nın kendisine gönderdiği bir rızkıdır." Diğer ifade ile: *"Onu reddetmesin."*[43]

Âlimlerden birisi: "Verileni kabul etmeyen, istediği halde kendisine verilmeyen gibidir." demiştir. Hattâ **Seriyyü's-Sakatî,** Ahmedb Hanbel'e yardımda bulunurdu. Bir defasında Ahmed onun yardımını reddedince, Seriyyû's-Sakatî: "Ey Ahmed, reddetmenin afetinden kaçın. Zîra onun âfeti, kabulün âfetinden daha ağırdır." dedi.

Ahmed b. Hanbel: "O söylediğini bir daha tekrarlar mısın?" dedi. Serıyyu's-Sakatî aynı sözü tekrarlayınca, Ahmed b. Hanbel: "Benim onu iade etmemin sebebi elimde bir aylık nafakamın bulunmasıdır. Onu bir ay yanında tut ve sonra bana gönder." dedi. Âlimlerden birisi: "İhtiyacı olduğu halde verileni iade edenin, tamah ile ibtilâ edilmesinden veya şüpheli şeylere düşmesinden korkulur." dedi.

Kendisine gönderilen şey ihtiyacından fazla ise bu adamın iki hâli olur:

---

[42] Taberânî, İbn Ömer'den rivâyet etmiştir. Metin, zekât bahsinde geçmiştir.

[43] Aynı mealde bundan bir önceki hadîste geçti.

Birinci hal; Yalnız kendisi için meşgul olur veya tabiatinde ve damarlarında var olan acıma ve cömertlik sebebiyle yoksulları da düşünür ve onlarla meşgul olur. Şâyet yalnız kendini düşünürse, artık âhiret yolcusu olan bir insanın bunu alıp tutmasında mânâ yoktur. Çünkü muhtaç olmadığı şeyi alıp saklaması, hevâsına uymaktır. Allah yolunda olmayan her şey şeytan yolunda veya o yola dâvet eder mâhiyettedir. Yasakların etrafında dolaşanların, yasaklara düşmesinden korkulur. Bu gibi adamın iki hali vardır; ya âşikâre kabul eder ve gizlice iade eder, yahut âşıkare kabul eder ve gizlice onu yoksullara verir. Bu ise sıddîklar makamıdır. Nefse ağır gelir. Buna ancak, nefsini riyâzetle terbiye edip nefs-i mutmainne sâhibi olanlar katlanabilir.

İkinci hâl; sâhibi onu kendisinden daha çok muhtaç olana verilmesi için terk eder, kabul etmez. Yahut gizlice alır ve gizlice muhtaçlara dağıtır. Gizli veya âşikâre almakta hangisinin efdal olduğunu **"Zekâtın Esrârı Kitâbı"**nda anlattık, oraya müracaat edilsin.

Ahmed b. Hanbel'in, Seriyyü's-Sakatî'nin atıyyesini kabul etmemesi, bir aylık nafakasının elinde bulunması sebebiyle ona ihtiyacı olmadığından ve onu alıp başkasına dağıtmakla meşgul olmak istemediğindendir. Çünkü burada da bâzı âfet ve tehlikeler vardır. Esâsen verâ, tehlikesi bulunduğu sanılan şeylerden kaçınmaktır. Zîra kimse şeytanın hîlesine düşmekten emîn olamaz.

Mekke-i Mükerreme'de mücâvir kalanlardan birisi: "Elimde bulunan bir kaç dirhemi yoksullara vermek için ayırmıştım. Tavâfını bitiren fakîrin biri alçak sesle (ve Farsca): "Yâ Rab! Gördüğün gibi, ben hem çıplak ve hem de açım. Ey gördüğü halde görülmeyen, görülen şu halime ne dersin?" dediğini duydum. Adama baktım, hakîkaten perişan, nerede ise yırtık elbisesinden bedeni görülecek durumdadır. Kendi kendime, bundan muhtacı olmaz, dedim ve bu paraları kendisine verdim. Adam paralara baktı, beş dirhemini aldı ve gerisini iade etti. Ben: "Hepsini al." dedim. Adam: "Dört dirheme elbise alırım, bir dirhemle de üç öğünlük nafakamı temîn ederim, daha fazlası bana lâzım değil." dedi. Ertesi gün aynı sâatte aynı adamı aynı yerde gördüm. Gerçekten adamın sırtında iki yeni gömlek vardı. Ona karşı içimde bir sû-i zan doğdu. Adam elimden tuttu ve yedi şavt yaparak bir tavafı tamamladık. Tavâf ederken ayaklarımız topuklara kadar altın, inci ve elmas gibi kıymetli taşlara bata bata döndük. Kimse bunların farkında değildi. Tavaf bitince adam: "Rabbim bana bunları verdi, fakat bunların bir fitne ve imtihan olduklarını bildiğim için, bunları kabul etmedim de insanların elinden nafakamı alıyorum. Çünkü burada insanlar için rahmet ve nîmet vardır." dedi.

Bunu anlatmaktaki maksadımız, ihtiyacından fazla sana gelen her şey, seni denemek ve imtihan içindir. İhtiyacın ise sana acıdığından sana verilir. Acımakla imtihan arasındaki farkı düşün. Nitekim Allahu Teâlâ:

إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَهَا لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا

"Biz yer üzerinde olan şeylere, onlara mahsus zînet verdik, hangisinin ameli daha güzel, onları imtihan edelim diye." (Kehf suresi, 18/7) buyurdu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

لَا حَقَّ لِابْنِ اٰدَمَ إِلَّا فِي ثَلَاثٍ طَعَامٍ يُقِيمُ صُلْبَهُ وَثَوْبٍ
يُوَارِي عَوْرَتَهُ وَبَيْتٍ يُكِنُّهُ فَمَا زَادَ فَهُوَ حِسَابٌ

"Âdemoğlunun ancak üç şeyde hakkı vardır: Belini doğrultacak

kadar yemekte, avret yerini örtecek kadar elbisede ve kendini saklayacak evde. Fazlasının ise hesabı vardır."[44] buyurmuştur.

Demek ki şu üç taneden ihtiyacı kadarını almakla sevap işlemiş olursun. Fazlasına gelince; onunla isyan etmezsen, hesabını vereceksin; isyan edersen cezanı çekeceksin. Denemelerden birisi de nefsin azgınlığını kırmak ve Allah'a yaklaşmak için dünya zevklerinden uzaklaşmaya azmetmektir. Aklının ölçüsünü denemek için dünya, bol ve parlak olarak sana teveccüh eder. Burada evlâ olan, ondan uzaklaşmaktır. Çünkü bir defa nefsinin dizginlerini gevşetirsen o, alışır ve sonra zaptı güç olur. Bunun için bu kabîl dünyalığı reddetmek önemlidir. Zâten zühd de budur. Şâyet alır muhtaçlara dağıtırsan bu daha makbul ve zühdün de gayesidir. Buna ancak sıddîkların gücü yeter.

Şâyet, cömertliği, muhtaçlara saçıp dökmeyi, yoksulların hali ile ilgilenmeyi, bâzı sâlihlerin iaşesi ile meşgul olmayı şiar edinmişsen, o zaman ihtiyacından fazlasını da al. Çünkü aldığın senin ihtiyacından fazla ise de, fakirlerin ihtiyacından fazla değildir. Onu elinde tutma, hemen onlara dağıt. Zîra onu -bir gece olsa bile- evinde saklamakta, çeşitli sakıncalar vardır. Bunu saklayayım diye gönlünden geçebilir ve o zaman senin için bir fitne olur.

Bâzı kimseler, kendilerinin bol yiyip içmeleri için, yoksulların bakımını üzerlerine almıştır ki bu, helâk olmak demektir. Maksadı yoksullara acıyıp onlara yardım olan kimse, zâlimlere değil de Allah'a dayanarak onlar için istikraz da edebilir. Şâyet Allahu Teâlâ helâlinden rızkı verirse, borcunu öder. Ödeyemeden ölürse, Allahu Teâlâ ona yardımcı olur. Fakat bu gibi borcu yaparken adama durumunu bildirmek lâzımdır. Onu aldatmamak ve ona göre para vermesi için durumu olduğu gibi bildirmek lâzımdır. O zaman bu gibi adamın borcu, hazîneden ödenir. Nitekim Allahu Teâlâ:

---

[44] Tirmizî, Osman b. Affan'dan bâzı yerinde kelime değişikliği ile rivâyet etti ve sahih olduğunu söyledi.

وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَلْيُنْفِقْ مِمَّا اٰتَاهُ اللّٰهُ

"Rızkı kendisine daraltılmış bulunan (fakir) de **nafakayı Allah'ın ona verdiğinden versin."** (Talâk suresi, 65/7) buyurmuştur. Bu mânada. "Elbisesinin birini satsın." veya "Mevkîi ile istikraz etsin. Zîra onu ona Allahu Teâlâ verdi." denildi. Birisi de: "Allahu Teâlâ'nın öyle kulları var ki onlar mevcutları nisbetinde infak ederler.

Öyle kulları da var ki, Allah'a olan hüsn-i zanları nispetinde infak ederler. Bunlardan birisi ölürken malını, kuvvetliler, cömertler ve ganîler olmak üzere üç sınıfa vasıyet etti. Onların kim oldukları kendisinden sorulduğunda, "Kuvvetliler, Allah'a tevekkül edenlerdir. Sahîler, Allah'a hüsn-i zanda bulunanlar, ganîler de Allahu Teâlâ'ya tamamen yönelen ve mâsivâ ile ilgilerini kesen kimselerdir." dedi. Demek ki kendisinde, verende ve verilen malda aranan bu şartları bulan kimse, verileni almalı ve bunu verenden değil, Allah'tan bilmelidir. Zîra veren, vermeye memur bir vasıtadır. O, Allahu Teâlâ'nın kendisine verdiği îtikad, irâde ve diğer sebeplerle onu vermeye mecburdur.

Hikâye edildiğine göre; adamın birisi **Şakîk**'i adamlarından elli kişi ile birlikte yemeğe dâvet etti. Sofra kuruldu ve sofraya nefis yemekler kondu. Tam bu sırada Şakîk, adamlarına dönerek; "Dâvet sâhibi, bu yemeği benim hazırlayıp size yedirdiğimi kabul etmeyen varsa ona bu yemek haramdır, diyor." dedi. Bunun üzerine kırk dokuzu sofradan kalktı ve yalnız bir genç kaldı. Bunu gören ev sâhibi:

– "Niçin böyle yaptın?" diye sorunca Şakîk:

– "Biz vasıtayı da kabul etmekle birlikte, her şeyi Allah'tan biliriz. Adamlarımı denemek için bunu yaptım. Yalnız bu genç onların seviyesine ulaşamadığı için bu ince noktayı sezmemiş ve yemeği senin yapıp getirdiğine inanarak sofradan kalkmamıştır." dedi.

Mûsâ aleyhisselâm: "Yâ Rab, rızkımı İsrâiloğullarının eline verdin. Onlar da bâzen akşamları, bâzen de sabahları benim nafakamı verirler." dedi.

Allahu Teâlâ: "Yâ Mûsâ, ben dostlarıma böyle yaparım. Onların rızkını âsîlerin eline veririm ki, bu sâyede ecir kazansınlar." buyurdu. Demek ki kendisine vereni, bu vermeye musahhar ve mecur bir insan olarak tanımalıdır.

بيان تحريم السؤال من غير ضرورة، وآداب الفقير المضطر فيه

اعلمْ : أنَّهُ قدْ وردَتْ مناهٍ كثيرةٌ في السؤالِ وتشديداتٌ ، ووردَ فيهِ أيضاً ما يدلُّ على الرخصةِ ؛ إذْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « للسائلِ حقٌّ وإنْ جاءَ علىٰ فرسٍ »⁽١⁾ .

وفي الحديثِ : « ردُّوا السائلَ ولوْ بظلفٍ محرَّقٍ »⁽٢⁾ .

ولوْ كانَ السؤالُ حراماً مطلقاً . . لما جازَ إعانةُ المعتدي علىٰ عدوانِهِ ، والإعطاءُ إعانةٌ .

فالكاشفُ للغطاءِ فيهِ أنَّ السؤالَ حرامٌ في الأصلِ ، وإنَّما يُباحُ بضرورةٍ أوْ حاجةٍ مهمَّةٍ قريبةٍ مِنَ الضرورةِ ، فإنْ كانَ عنها بدٌّ . . فهوَ حرامٌ .

وإنَّما قلنا : إنَّ الأصلَ فيهِ التحريمُ ؛ لأنَّهُ لا ينفكُّ عنْ ثلاثةِ أمورٍ محرَّمةٍ :

الأوَّلُ : إظهارُ الشكوىٰ من اللهِ تعالىٰ :

إذِ السؤالُ إظهارٌ للفقرِ ، وذكرٌ لقصورِ نعمةِ اللهِ تعالىٰ عنهُ ، وهوَ عينُ

---

(١) رواه أبو داوود (١٦٦٥) من حديث سيدنا الحسين رضي الله عنه مرفوعاً ، وهو عند مالك في « الموطأ » (٢/ ٩٩٦) عن زيد بن أسلم مرسلاً : « أعطوا السائل وإن جاء علىٰ فرس » .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٦/ ٤٣٥) بلفظه وتمامه ، وبنحوه هو عند أبي داوود (١٦٦٧) ، والترمذي (٦٦٥) ، والنسائي (٥/ ٨١) .

الشكوىٰ ، وكما أنَّ العبدَ المملوكَ لوْ سألَ لكانَ سؤالُهُ تشنيعاً علىٰ سيِّدِهِ . . فكذلكَ سؤالُ العبادِ تشنيعٌ على اللهِ تعالىٰ ، وهٰذا ينبغي أنْ يحرمَ ولا يحلَّ إلا لضرورةٍ كما تحلُّ الميتةُ .

* * *

والثاني : أنَّ فيهِ إذلالَ السائلِ نفسَهُ لغيرِ اللهِ تعالىٰ :

وليسَ للمؤمنِ أنْ يذلَّ نفسَهُ لغيرِ اللهِ ، بلْ عليهِ أنْ يذلَّ نفسَهُ لمولاهُ ، فإنَّ فيهِ عزَّهُ ، فأمَّا سائرُ الخلقِ . . فإنَّهُمْ عبادٌ أمثالُهُ ، فلا ينبغي أنْ يذلَّ لهُمْ إلا لضرورةٍ ، وفي السؤالِ ذلٌّ للسائلِ بالإضافةِ إلى المسؤولِ .

* * *

والثالثُ : أنَّهُ لا ينفكُّ عنْ إيذاءِ المسؤولِ غالباً :

لأنَّهُ ربما لا تسمحُ نفسُهُ بالبذلِ عنْ طيبةِ قلبٍ منهُ ، فإنْ بذلَ حياءً مِنَ السائلِ أوْ رياءً . . فهوَ حرامٌ على الآخذِ ، وإنْ منعَ . . ربما استحيا وتأذَّىٰ في نفسِهِ بالمنعِ ، إذْ يرىٰ نفسَهُ في صورةِ البخلاءِ ، ففي البذلِ نقصانُ مالِهِ ، وفي المنعِ نقصانُ جاهِهِ ، وكلاهما مؤذيانِ ، والسائلُ هوَ السببُ في الإيذاءِ ، والإيذاءُ حرامٌ إلا بضرورةٍ .

* * *

ومهما فهمتَ هٰذهِ المحذوراتِ الثلاثَ . . فهمتَ قولَهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مسألةُ الناسِ مِنَ الفواحشِ ، ما أُحلَّ مِنَ الفواحشِ

غيرُها »⁽¹⁾ ، فانظرْ كيفَ سمَّاها فاحشةً ، ولا يخفىٰ أنَّ الفاحشةَ إنَّما تُباحُ لضرورةٍ كما يُباحُ شربُ الخمرِ لمَنْ غصَّ بلقمةٍ وهوَ لا يجدُ غيرَهُ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ سألَ عنْ غنىً .. فإنَّما يستكثرُ مِنْ جمرِ جهنَّمَ ، ومَنْ سألَ ولهُ ما يغنيهِ .. جاءَ يومَ القيامةِ ووجهُهُ عظمٌ يتقعقعُ ، ليسَ عليهِ لحمٌ » ، وفي لفظٍ آخرَ : « كانَتْ مسألتُهُ خدوشاً وكدوحاً في وجهِهِ »⁽²⁾ ، وهـٰذهِ الألفاظُ صريحةٌ في التحريمِ والتشديدِ .

وبايعَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قوماً على الإسلامِ ، فاشترطَ عليهِمُ السمعَ والطاعةَ ، ثمَّ قالَ لهُمْ كلمةً خفيةً : « ولا تسألوا الناسَ شيئاً »⁽³⁾ .

وكانَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يأمرُ كثيراً بالتعفُّفِ عنِ السؤالِ ويقولُ : « مَنْ

---

(1) كذا في « القوت » (٢/ ١٩٣) حيث قال : (وقد روينا في الخبر ...) وذكره ، قال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) . « إتحاف » (٩/ ٣٠٤) .

(2) كذا في « القوت » (٢/ ١٩٣) ، وقد روىٰ أبو داوود (١٦٢٩) من حديث سهل بن الحنظلية رضي الله عنه مرفوعاً : « من سأل وعنده ما يغنيه .. فإنما يستكثر من النار » ، وعنده أيضاً : « من جمر جهنم » ، وعند البخاري (١٤٧٥) ، ومسلم (١٠٤٠) من حديث ابن عمر رضي الله عنهما مرفوعاً : « ما يزال الرجل يسأل الناس حتىٰ يأتي يوم القيامة ليس في وجهه مزعة لحم » ، وروىٰ أبو داوود (١٦٢٦) ، والترمذي (٦٥٠) ، والنسائي (٥/ ٩٧) ، وابن ماجه (١٨٤٠) من حديث ابن مسعود رضي الله عنه مرفوعاً : « من سأل وله ما يغنيه .. جاءت مسألته يوم القيامة خدوشاً أو خموشاً أو كدوحاً في وجهه » .

(3) رواه مسلم (١٠٤٣) .

سألَنا. . أعطيناهُ ، ومَنِ استغنىٰ. . أغناهُ اللهُ »(١) ، وقالَ : « ومَنْ لمْ يسألْنا. . فهوَ أحبُّ إلينا »(٢) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « استغنوا عنِ الناسِ ، وما قلَّ مِنَ السؤالِ فهوَ خيرٌ » ، قالوا : ومنكَ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « ومنِّي »(٣) .

وسمعَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ سائلاً يسألُ بعدَ المغربِ ، فقالَ لواحدٍ مِنْ قومِهِ : عشِّ الرجلَ ، فعشَّاهُ ، ثمَّ سمعَهُ ثانيةً يسألُ ، فقالَ : ألمْ أقلْ لكَ عشِّ الرجلَ ؟! قالَ : قدْ عشَّيتُهُ ، فنظرَ عمرُ فإذا تحتَ يدِهِ مخلاةٌ مملوءةٌ خبزاً ، فقالَ : لستَ سائلاً ، ولكنَّكَ تاجرٌ ، ثمَّ أخذَ المخلاةَ ونثرَهَا بينَ يدي إبلِ الصدقةِ ، وضربَهُ بالدِّرَّةِ ، وقالَ : لا تعدْ(٤) . ولولا أنَّ سؤالَهُ كانَ حراماً . . لما ضربَهُ ولا أخذَ مخلاتَهُ .

---

(١) كذا في « القوت » (٢/١٩٣) ، ورواه النسائي (٥/٩٨) من حديث أبي سعيد الخدري رضي الله عنه ولفظه : « من استغنىٰ . . أغناه الله ، ومن استعف . . أعفه الله عز وجل ، ومن استكفىٰ . . كفاه الله عز وجل . . . » الحديث ، ولفظ : « من سألنا . . أعطيناه » عند ابن حبان في « صحيحه » (٣٣٩٨) .

(٢) هـٰذه الرواية رواها ابن أبي الدنيا في « القناعة والتعفف » (٧٦) .

(٣) كذا في « القوت » (٢/١٩٣) ، وهو عند أحمد في « المسند » (٣/ ٤٣٤) من حديث حكيم بن حزام ، ولفظه : « اليد العليا خير من اليد السفلىٰ ، وليبدأ أحدكم بمن يعول ، وخير الصدقة ما كان عن ظهر غنىٰ ، ومن يستغن . . يغنه الله ، ومن يستعفف . . يعفه الله » ، فقلت : ومنك يا رسول الله ؟ قال : « ومني » ، وعند البزار في « مسنده » (٤٨٢٤) ، والطبراني في « الكبير » (١١/ ٤٤٤) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما مرفوعاً : « استغنوا عن الناس ولو بشوص سواك » .

(٤) قوت القلوب (٢/ ١٩٣) .

ولعلَّ الفقيهَ الضعيفَ المُنَّةِ الضيِّقَ الحوصلةِ يستبعدُ هٰذا مِنْ فعلِ عمرَ ، ويقولُ : أمَّا ضربُهُ.. فهوَ تأديبٌ ، وقدْ وردَ الشرعُ بالتعزيرِ ، وأمَّا أخذُهُ مالَهُ.. فهوَ مصادرةٌ ، والشرعُ لمْ يردْ بالعقوبةِ بالمالِ ، فكيفَ استجازَهُ ؟

وهوَ استبعادٌ مصدرُهُ القصورُ في الفقهِ ، فأينَ يظهرُ الفقهاءُ كلُّهُمْ في حوصلةِ عمرَ بنِ الخطابِ رضيَ اللهُ عنهُ واطلاعِهِ علىٰ أسرارِ دينِ اللهِ ومصالحِ عبادِهِ ؟! أفترىٰ أنَّهُ لمْ يعلمْ أنَّ المصادرةَ بالمالِ غيرُ جائزةٍ ، أوْ علمَ ذلكَ ولكنْ أقدمَ عليهِ غضباً في معصيةِ اللهِ وحاشاهُ ، أوْ أرادَ الزجرَ بالمصلحةِ بغيرِ طريقٍ شرعَها نبيُّ اللهِ ؟! وهيهاتَ ! فإنَّ ذلكَ أيضاً معصيةٌ .

بلِ الفقهُ الذي لاحَ لهُ فيهِ أنَّهُ رآهُ مستغنياً عنِ السؤالِ ، وعلمَ أنَّ مَنْ أعطاهُ شيئاً فإنَّما أعطاهُ على اعتقادِ أنَّهُ محتاجٌ ، وقدْ كانَ كاذباً ، فلمْ يدخلْ في ملكِهِ بأخذِهِ معَ التلبيسِ ، وعسرَ تمييزُ ذلكَ وردُّهُ إلىٰ أصحابِهِ ؛ إذْ لا يُعرفُ أصحابُهُ بأعيانِهِمْ ، فبقيَ مالاً لا مالكَ لهُ ، فوجبَ صرفُهُ إلى المصالحِ ، وإبلُ الصدقةِ وعلفُها مِنَ المصالحِ .

ويتنزَّلُ أخذُ السائلِ معَ إظهارِ الحاجةِ كاذباً كأخذِ العلويِّ بقولِهِ : إنِّي علويٌّ وهوَ كاذبٌ ؛ فإنَّهُ لا يملكُ ما يأخذُهُ ، وكأخذِ الصوفيِّ والصالحِ الذي يُعطىٰ لصلاحِهِ وهوَ في الباطنِ مقارفٌ معصيةً لوْ عرفَها المعطي.. لما أعطاهُ ، وقدْ ذكرنا في مواضعَ أنَّ ما أخذوهُ علىٰ هٰذا الوجهِ لا يملكونَهُ ، وهوَ حرامٌ عليهِمْ ، ويجبُ عليهِمُ الردُّ إلىٰ مالكِهِ ، فاستَدلَّ بفعلِ عمرَ

رضيَ اللهُ عنهُ علىٰ صحَّةِ هـٰذا المعنى الذي يغفُلُ عنهُ كثيرٌ مِنَ الفقهاءِ ، وقدْ قررناهُ في مواضعَ ، ولا تستدلَّ بغفلتِكَ عنْ هـٰذا الفقهِ علىٰ بطلانِ فعلِ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ .

فإذا عرفتَ أنَّ السؤالَ يُباحُ لضرورةٍ . . فاعلمْ أنَّ الشيءَ إمَّا أنْ يكونَ مضطراً إليهِ ، أوْ محتاجاً إليهِ حاجةً مهمَّةً ، أوْ حاجةً خفيفةً ، أوْ مستغنىً عنهُ ، فهـٰذهِ أربعةُ أحوالٍ .

أمَّا المضطرُّ إليهِ : فهوَ سؤالُ الجائعِ عندَ خوفِهِ علىٰ نفسِهِ موتاً أوْ مرضاً ، وسؤالُ العاري وبدنُهُ مكشوفٌ ليسَ معهُ ما يواريهِ ، وهوَ مباحٌ مهما وُجدَتْ بقيَّةُ الشروطِ في المسؤولِ بكونِهِ مباحاً ، والمسؤولِ منهُ بكونِهِ راضياً في الباطنِ ، والسائلِ بكونِهِ عاجزاً عنِ الكسبِ ؛ فإنَّ القادرَ على الكسبِ وهوَ بطَّالٌ ليسَ لهُ السؤالُ إلا إذا استغرقَ طلبُ العلمِ أوقاتَهُ ، وكلُّ مَنْ لهُ خطٌّ فهوَ قادرٌ على الكسبِ بالوراقةِ .

وأمَّا المستغني . . فهوَ الذي يطلبُ شيئاً وعندَهُ مثلُهُ أوْ أمثالُهُ ، فسؤالُهُ حرامٌ قطعاً . وهـٰذانِ طرفانِ واضحانِ .

وأمَّا المحتاجُ حاجةً مهمَّةً : فكالمريضِ الذي يحتاجُ إلىٰ دواءٍ ليسَ يظهرُ خوفُهُ لوْ لمْ يستعملْهُ ولكنَّهُ لا يخلو عنْ خوفٍ ، وكمَنْ لهُ جبَّةٌ ولا قميصَ تحتها في الشتاءِ وهوَ يتأذَّىٰ بالبردِ تأذِّياً لا ينتهي إلىٰ حدِّ الضرورةِ ، وكذلكَ مَنْ يسألُ لأجلِ الكراءِ وهوَ قادرٌ على المشيِ بمشقَّةٍ ، فهـٰذا أيضاً ينبغي أنْ

تسترسلَ عليهِ الإباحةُ ؛ لأنَّها أيضاً حاجةٌ محقَّقةٌ ، ولكنِ الصبرُ عليهِ أولىٰ ، وهو بالسؤالِ تاركٌ للأولىٰ ، ولا يُسمَّىٰ سؤالُهُ مكروهاً مهما صدقَ في السؤالِ وقالَ : (ليسَ تحتَ جبَّتي قميصٌ ، والبردُ يؤذيني أذىً أطيقُهُ ، ولكنْ يشقُّ عليَّ) ، فإذا صدقَ . . فصدقُهُ يكونُ كفَّارةً لسؤالِهِ إنْ شاءَ اللهُ .

وأمَّا الحاجةُ الخفيفةُ : فمثلُ سؤالِهِ قميصاً ليلبسَهُ فوقَ ثيابِهِ عندَ خروجِهِ فيسترَ الخروقَ التي في ثيابِهِ عنْ أعينِ الناسِ ، وكمَنْ يسألُ لأجلِ الأدمِ وهوَ واجدٌ للخبزِ ، وكمَنْ يسألُ لكراءِ الفرسِ في الطريقِ وهوَ واجدٌ كراءَ الحمارِ ، أوْ يسألُ كراءَ المحملِ وهوَ قادرٌ على الراحلةِ ، فهٰذا ونحوُهُ إنْ كانَ فيهِ تلبيسُ حالٍ بإظهارِ حاجةٍ غيرِ هٰذهِ . . فهوَ حرامٌ ، وإنْ لمْ يكنْ وكانَ فيهِ شيءٌ مِنَ المحذوراتِ الثلاثةِ ؛ مِنَ الشكوىٰ ، أوِ الذلِّ ، أوْ إيذاءِ المسؤولِ . . فهوَ حرامٌ ؛ لأنَّ مثلَ هٰذهِ الحاجةِ لا تصلحُ لأنْ تُباحَ بها هٰذهِ المحذوراتُ ، وإنْ لمْ يكنْ فيها شيءٌ مِنْ ذلكَ . . فهوَ مباحٌ معَ الكراهةِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فكيفَ يمكنُ إخلاءُ السؤالِ عنْ هٰذهِ المحذوراتِ ؟

فاعلمْ : أنَّ الشكوىٰ تندفعُ بأنْ يظهرَ الشكرَ للهِ تعالىٰ والاستغناءَ عنِ الخلقِ ، ولا يسألَ سؤالَ محتاجٍ ، ولكنْ يقولُ : (أنا مستغنٍ بما أملكُهُ ، ولكنْ تطالبُني رعونةُ النفسِ بثوبٍ فوقَ ثيابي ، وهوَ فضلةٌ عنِ الحاجةِ وفضولٌ مِنَ النفسِ) ، فيخرجُ بهِ عنْ حدِّ الشكوىٰ .

وأمَّا الذلُّ . . فأنْ يسألَ أباهُ أوْ قريبَهُ أوْ صديقَهُ الذي يعلمُ أنَّهُ لا ينقصُهُ ذلكَ في عينِهِ ، ولا يزدريهِ بسببِ سؤالِهِ ، أوِ الرجلَ السخيَّ الذي قدْ أعدَّ مالَهُ لمثلِ هـٰذهِ المكارمِ ، فيفرحُ بوجودِ مثلِهِ ، ويتقلَّدُ منهُ منَّةً بقبولِهِ ، فيسقطُ عنهُ الذلُّ بذلكَ ، فإنَّ الذلَّ لازمٌ للمنَّةِ لا محالةَ .

وأمَّا الإيذاءُ . . فسبيلُ الخلاصِ عنهُ ألا يعيِّنَ شخصاً بالسؤالِ بعينِهِ ، بلْ يلقي الكلامَ عرضاً بحيثُ لا يقدمُ على البذلِ إلا متبرِّعٌ بصدقِ الرغبةِ .

وإنْ كانَ في القومِ شخصٌ مرموقٌ لوْ لمْ يبذلْ لكانَ يُلامُ . . فهـٰذا إيذاءٌ ، فإنَّهُ ربما يبذلُ كُرهاً خوفاً مِنَ الملامةِ ، ويكونُ الأحبُّ إليهِ في الباطنِ الخلاصَ لوْ قدرَ عليهِ مِنْ غيرِ ملامةٍ .

وأمَّا إذا كانَ يسألُ شخصاً معيّناً . . فينبغي ألا يصرِّحَ ، بلْ يعرِّضُ تعريضاً يُبقي لهُ سبيلاً إلى التغافلِ إنْ أرادَ ، فإذا لمْ يتغافلْ معَ القدرةِ عليهِ . . فذلكَ لرغبتِهِ ، وأنَّهُ غيرُ متأذٍّ بهِ .

وينبغي أنْ يسألَ مَنْ لا يستحيي منهُ لوْ ردَّهُ أوْ تغافلَ عنهُ ، فإنَّ الحياءَ مِنَ السائلِ يؤذي ؛ كما أنَّ الرياءَ معَ غيرِ السائلِ يؤذي .

* * *

فإنْ قلتَ : فإذا أخذَ معَ العلمِ بأنَّ باعثَ المعطي هوَ الحياءُ منهُ أوْ مِنَ الحاضرينَ ، ولولاهُ لما ابتدأهُ بهِ . . فهوَ حلالٌ أوْ شبهةٌ ؟

فأقولُ : ذلكَ حرامٌ محضٌ لا خلافَ فيهِ بينَ الأمَّةِ ، وحكمُهُ حكمُ أخذِ

مالِ الغيرِ بالضربِ والمصادرةِ ، إذْ لا فرقَ بينَ أنْ يضربَ ظاهرَ جلدِهِ بسياطِ الخشبِ ، أوْ يضربَ باطنَ قلبِهِ بسوطِ الحياءِ وخوفِ الملامِ ، وضربُ الباطنِ أشدُّ نكايةً في قلوبِ العقلاءِ ، ولا يجوزُ أنْ يُقالَ : هوَ في الظاهرِ قدْ رضيَ بهِ ، وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « نحنُ نحكمُ بالظاهرِ واللهُ يتولَّى السرائرَ »(١) ؛ فإنَّ هـٰذهِ ضرورةُ القضاةِ في فصلِ الخصوماتِ ، إذْ لا يمكنُ ردُّهُمْ إلى البواطنِ وقرائنِ الأحوالِ ، فاضطروا إلى الحكمِ بظاهرِ اللسانِ معَ أنَّهُ ترجمانٌ كثيرُ الكذبِ ، ولكنَّ الضرورةَ دعَتْ إليهِ ، وهـٰذا سؤالٌ عمَّا بينَ العبدِ وبينَ اللهِ تعالىٰ ، والحاكمُ فيه أحكمُ الحاكمينَ ، والقلوبُ عندَهُ كالألسنةِ عندَ سائرِ الحكَّامِ ، فلا تنظرْ في مثلِ هـٰذا إلا إلىٰ قلبِكَ وإنْ أفتَوكَ وأفتَوكَ ، فإنَّ المفتيَ معلِمُ القاضيَ والسلطانَ ليحكموا في عالمِ الشهادةِ ، ومفتي القلوبِ هُمْ علماءُ الآخرةِ ، وبفتواهُمُ النجاةُ مِنْ سطوةِ سلطانِ الآخرةِ ، كما أنَّ بفتوى الفقيهِ النجاةَ مِنْ سطوةِ سلطانِ الدنيا .

---

(١) قال الحافظ ابن الملقن في « البدر المنير » (٩/ ٥٩٠) : (هـٰذا الحديث غريب لا أعلم من خرجه من أصحاب الكتب المعتمدة ولا غيرها ، وسئل عنه حافظ زماننا جمال الدين المزي فقال : لا أعرفه) ، وبوّب الإمام مسلم في « صحيحه » (باب الحكم بالظاهر واللحن بالحجة) وساق (١٧١٣) حديث أم سلمة رضي الله عنها مرفوعاً : « إنكم تختصمون إلي ، ولعل بعضكم أن يكون ألحن بحجته من بعض فأقضي له علىٰ نحو مما أسمع منه . . . » الحديث ، وروىٰ مسلم (١٠٦٤/ ١٤٤) ضمن خبر : « إني لم أومر أن أنقب عن قلوب الناس ولا أشق بطونهم » الحديث ، قال الإمام النووي في « شرحه صحيح مسلم » (٧/ ١٦٣) : (معناه : إني أمرت بالحكم بالظاهر ، والله يتولى السرائر) ، وانظر « المقاصد الحسنة » (ص٩١) .

فإذاً ؛ ما يأخذُهُ معَ الكراهةِ لا يملكُهُ بينَهُ وبينَ اللهِ تعالىٰ ، ويجبُ عليهِ ردُّهُ علىٰ صاحبِهِ ، فإنْ كانَ يستحيي مِنْ أنْ يستردَّهُ ولمْ يستردَّهُ . . فعليهِ أنْ يثيبَهُ علىٰ ذلكَ بما يساوي قيمتَهُ في معرضِ الهديَّةِ والمقابلةِ ، ليتفصَّىٰ عنْ عهدتِهِ ، فإنْ لمْ يقبلْ هديَّتَهُ . . فعليهِ أنْ يردَّ ذلكَ إلىٰ ورثتِهِ ، فإنْ تلفَ في يدِهِ . . فهوَ مضمونٌ عليهِ بينَهُ وبينَ اللهِ تعالىٰ ، وهوَ عاصٍ بالتصرُّفِ فيهِ ، وبالسؤالِ الذي حصلَ بهِ الأذىٰ .

* * *

فإنْ قلتَ : فهـٰذا أمرٌ باطنٌ يعسرُ الاطلاعُ عليهِ ، فكيفَ السبيلُ فيهِ ؟ فربما يظنُّ السائلُ أنَّهُ راضٍ ولا يكونُ هوَ في الباطنِ راضياً .

فأقولُ : لهـٰذا تركَ المتقونَ السؤالَ رأساً ، فما كانوا يأخذونَ مِنْ أحدٍ شيئاً أصلاً ، فكانَ بشرٌ لا يأخذُ مِنْ أحدٍ أصلاً إلا مِنَ السريِّ رحمةُ اللهِ عليهما ، وقالَ : (لأنِّي علمتُ أنَّهُ يفرحُ بخروجِ المالِ مِنْ يدِهِ ، فأنا أعينُهُ علىٰ ما يحبُّهُ)(١) .

وإنَّما عظمَ النكيرُ في السؤالِ وتأكَّدَ الأمرُ بالتعفُّفِ لهـٰذا ؛ لأنَّ هـٰذا الأذىٰ إنَّما يحلُّ بضرورةٍ ، وهوَ أن يكونَ السائلُ مشرفاً على الهلاكِ ، ولمْ يبقَ لهُ سبيلٌ إلى الخلاصِ ، ولمْ يجدْ مَنْ يعطيهِ مِنْ غيرِ كراهةٍ وأذىً ، فيُباحُ لهُ ذلكَ كما يُباحُ لهُ أكلُ لحمِ الخنزيرِ وأكلُ لحمِ الميتةِ ، فكانَ الامتناعُ طريقَ الورعينَ .

ومِنْ أربابِ القلوبِ مَنْ كانَ واثقاً ببصيرتِهِ في الاطلاعِ علىٰ قرائنِ

---

(١) قوت القلوب (٢/١٩٩) .

الأحوالِ ، فكانوا يأخذونَ مِنْ بعضِ الناسِ دونَ البعضِ ، ومنهُمْ مَنْ كانَ لا يأخذُ إلا مِنْ أصدقائِهِ ، ومنهُمْ مَنْ كانَ يأخذُ ممَّا يعطىٰ بعضاً ويردُّ بعضاً ، كما فعلَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في الكبشِ والسمنِ والأقطِ(١) ، وكانَ هٰذا فيما يأتيهِمْ مِنْ غيرِ سؤالٍ ؛ فإنَّ ذلكَ لا يكونُ إلا عنْ رغبةٍ ، ولكنْ قدْ تكونُ رغبتُهُ طمعاً في جاهٍ ، أوْ طلباً لرياءٍ وسمعةٍ ، فكانوا يحترزونَ مِنْ ذلكَ .

فأمَّا السؤالُ . . فقدِ امتنعوا عنهُ رأساً إلا في موضعينِ :

أحدُهُما : الضرورةُ : فقدْ سألَ ثلاثةٌ مِنَ الأنبياءِ في موضعِ الضرورةِ ؛ سليمانُ ، وموسىٰ ، والخضرُ عليهِمُ السلامُ ، ولا شكَّ في أنَّهُمْ ما سألوا إلا مَنْ علموا أنَّهُ يرغبُ فيهِمْ .

والثاني : السؤالُ مِنَ الأصدقاءِ والإخوانِ : فقدْ كانوا يأخذونَ مالَهُمْ بغيرِ سؤالٍ واستئذانٍ ؛ لأنَّ أربابَ القلوبِ علموا أنَّ المطلوبَ رضا القلبِ لا نطقُ اللسانِ ، وكانوا قدْ وثقوا بإخوانِهِمْ أنَّهُمْ كانوا يفرحونَ بمباسطتِهِمْ ، فإذاً ؛ كانوا يسألونَ الإخوانَ عندَ شكِّهِمْ في اقتدارِ إخوانِهِمْ علىٰ ما يريدونَهُ ، وإلا . . فكانوا يستغنونَ عنِ السؤالِ .

وحدُّ إباحةِ السؤالِ : أنْ تعلمَ أنَّ المسؤولَ بصفةٍ لوْ علمَ ما بكَ مِنَ الحاجةِ . . لابتدأكَ دونَ السؤالِ ، فلا يكونُ لسؤالِكَ تأثيرٌ إلا في تعريفِ حاجتِكَ ، فأمَّا في تحريكِهِ بالحياءِ ، وإثارةِ داعيتِهِ بالحيلِ . . فلا .

---

(١) روىٰ ذلك أحمد في « المسند » (٤/ ١٧٢) .

ويتصدَّىٰ للسائلِ حالةٌ لا يشكُّ فيها في الرضا بالباطنِ ، وحالةٌ لا يشكُّ في الكراهةِ ، ويعلمُ ذلكَ بقرينةِ الأحوالِ ، فالأخذُ في الحالةِ الأولىٰ حلالٌ طلْقٌ ، وفي الثانيةِ حرامٌ سُحْتٌ ، ويتردَّدُ بينَ الحالتينِ أحوالٌ يشكُّ فيها ، فليستفتِ فيها قلبَهُ ، وليتركْ حزَّازَ القلبِ ، فإنَّهُ الإثمُ ، وليدعْ ما يريبُهُ إلىٰ ما لا يريبُهُ ، وإدراكُ ذلكَ بقرائنِ الأحوالِ سهلٌ علىٰ مَنْ قويَتْ فطنتُهُ ، وضعفَ حرصُهُ وشهوتُهُ ، فإنْ قويَ الحرْصُ وضعفَتِ الفطنةُ . . تراءَىٰ لهُ ما يوافقُ غرضَهُ ، فلا يتفطَّنُ للقرائنِ الدالَّةِ على الكراهةِ .

وبهٰذهِ الدقائقِ يُطلعُ علىٰ سرِّ قولِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ أطيبَ ما أكلَ الرجلُ مِنْ كسبِهِ »[1] ، وقدْ أُوتيَ جوامعَ الكلمِ ؛ لأنَّ مَنْ لا كسبَ لهُ ، ولا مالَ ورثَهُ مِنْ كسبِ أبيهِ أوْ أحدِ قرابتِهِ ؛ فيأكلُ مِنْ أيدي الناسِ ، وإنْ أُعطيَ بغيرِ سؤالٍ . . فإنَّما يُعطىٰ بدينِهِ ، ومتىٰ يكونُ باطنُهُ بحيثُ لوِ انكشفَ . . لا يُعطىٰ بدينِهِ ؟! فيكونُ ما يأخذُهُ حراماً ، وإنْ أُعطيَ بسؤالٍ . . فأينَ مَنْ يطيبُ قلبُهُ بالعطاءِ إذا سُئِلَ ؟ وأينَ مَنْ يقتصرُ في السؤالِ علىٰ حدِّ الضرورةِ ؟

فإذا فتَّشتَ أحوالَ مَنْ يأكلُ مِنْ أيدي الناسِ . . علمتَ أنَّ جميعَ ما يأكلُهُ أوْ أكثرَهُ سحتٌ ، وأنَّ الطيِّبَ هوَ الكسبُ الذي اكتسبتَهُ بحلالِكَ أنتَ أوْ مورِّثُكَ .

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٤/ ١٤١) ، والحاكم في « المستدرك » (٢/ ١٠) .

فإذاً ؛ بعيدٌ أنْ يجتمعَ الورعُ معَ الأكلِ مِنْ أيدي الناسِ .

فنسألُ اللهَ تعالىٰ أنْ يقطعَ طمعَنا عنْ غيرِهِ ، وأنْ يغنيَنا بحلالِهِ عنْ حرامِهِ وبفضلِهِ عمَّنْ سواهُ ، بمنِّهِ وسعةِ جودِهِ ؛ فإنَّهُ علىٰ ما يشاءُ قديرٌ .

* * *

DİLENCİLİĞİN HARAMLIĞI, FAKİRİN İSTEME ÂDÂBI

Önce şunu bil ki; dilencilik hakkında şiddetli vaîdler, yasaklar ve tehditler vârid olmuş iken, dilencilik ruhsatına delâlet eden rivâyetler de vardır. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

وَلِلسَّائِلِ حَقٌّ وَلَوْ جَاءَ عَلٰى فَرَسٍ

"At üzerinde de gelse, dilenci için hak vardır."[45] buyurmuştur.

Diğer hadîste:

رُدُّوا السَّائِلَ وَلَوْ بِظِلْفٍ مُحْرَقٍ

"Haşlanmış bir paça kemiği de olsa, dilenciye verin."[46] buyrulmuştur. Eğer dilencilik mutlak sûrette haram olsa isyan yapana, yardım caiz olmazdı. Hâlbuki dilenciye vermek, ona bir yardımdır. Bunun yüzünden perdeyi kaldırmaya gelince; aslında dilen-

---

[45] Hadîsi Ebû Dâvud Hüseyin b. Ali'den ve Ali'den rivayet etmiştir. Hüseyin b. Ali'den gelen rivâyetteki râviler arasında Yâlâ b. Ebû Yahya vardır ki, Ebû Hâtem bunun meçhûl; İbn Hibban ise mevsûk olduğunu söyler. Ali'den gelen rivâyette, adından bahsedilmeyen bir şeyh vardır. Ebû Dâvud her iki rivâyet hakkında da sükût etmiştir. İbn Salâh'ın **"Ulûmü'l-Hadîs"** de Ahmed b. Hanbel'den rivâyetinde. Ahmed diyor ki: "Milletin ağzında dolaşan dört hadîs vardır ki, aslında bunlar hadîs değildir. Birisi de bu hadîstir. Fakat Ahmed b. Hanbel "Müsned"inde bu hadîsi Hüseyin b. Ali'den rivâyet ettiğine göre, İbn Salâh'ın bu rivâyeti çürüğe çıkar.

[46] Ebû Dâvud ve Tirmizî rivâyet etmişlerdir. Tirmizî, hasen ve sahih olduğunu söylemiştir. Neseî de Ümmü Becit'ten rivâyet etmiştir.

cilik haramdır. Ancak gerçek zaruret veya zarurete yakın hallerde mübah olabilir. Yoksa zaruretsiz, mutlak sûrette haramdır." Dilencilikte aslolan haram olmasıdır, sözümüze gelince; dilenciliğin, haram olan üç şeyden kurtaramaması içindir.

Birincisi; Allah'a olan şikâyetini açıklamaktır. Zîra dilencilik; yoksulluğu açıklamak, Allahu Teâlâ'nın da kendisine in'âmında kusur ettiğini ifade etmektir. Bu, tam mânasıyla şikâyetin kendisidir. Kölenin dilencilik yapması, efendisine hakaret olduğu gibi, insanların da dilenmesi, Allah'a karşı çirkin bir hareket ve ayaklanmadır. İşte bunun içindir ki, dilencilik haramdır; helâl olamaz. Ancak zarurette ölü hayvanın eti yenilebildiği gibi, dilencilik de öyle mübrem ve zarurî halde câiz olabilir.

İkincisi; dilencinin, kendisini Allah'tan başkasına karşı küçük düşürmesidir. Hâlbuki İslâmiyet'te, Müslüman'ın kendisini Allah'tan başkasına karşı küçük düşürmesi yoktur. Ancak Mevlâ'sına karşı kendisini küçük görebilir. Çünkü Mevlâ'sına karşı kendisini zelîl görmek, aslında kendisi için bir izzettir. Diğerleri ise kendisi gibi âciz birer kuldurlar. Onlara karşı zillet, ancak zaruret halinde olur. Dilencilikte, dilendiği adama karşı zillete düşmek vardır.

Üçüncüsü; dilencilikte çoğunlukla dilendiği adama eziyet vermesi vardır. Çünkü bâzı hallerde adam, gönül hoşluğu ile vermek istemez; verse de utanarak veya gösteriş olarak verir ki, bu da alan için haram olur. Şâyet reddederse, cimrilerden olacağı korkusu ile bu da işine gelmez. Verse, elindeki azalacak; vermese şerefine nakîse gelecek. Her iki sûrette de adam eziyet görecektir. Buna da sebep olan dilencidir. Zaruretsiz bir Müslüman'a eziyet ise haramdır.

Şu üç sakıncayı anladıktan sonra Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

مَسْأَلَةُ النَّاسِ مِنَ الْفَوَاحِشِ مَا أُحِلَّ مِنَ الْفَوَاحِشِ غَيْرُهَا

"İnsanlardan dilenmek, fahiş günâhlardandır. Fâhiş günâhlarda, bundan başkası helâl olmuş değildir." buyurduğunun mânasını da anlamış olursun. Görüldüğü gibi, Resûl-i Ekrem (s.a.v.) buna fâhiş [açık yaramaz ve çirkin şey] adını vermiştir. Lokması boğazına tıkanıp boğulacak halde olan ve şaraptan başka su bulamayan kimsenin, boğulmaktan kurtulmak için lokmayı geçirecek kadar şarap içmesi caiz olduğu gibi, dilencilik de böyle zaruret halinde câizdir. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ سَأَلَ عَنْ غَنِيٍّ فَإِنَّمَا يَسْتَكْثِرُ مِنْ جَمْرِ جَهَنَّمَ

"Müstağnî olduğu halde dilencilik eden, cehennem korlarını çoğaltmış olur."[47] Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

وَمَنْ سَأَلَ وَلَهُ مَالٌ يُغْنِيهِ جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَوَجْهُهُ عَظْمٌ
يَتَقَعْقَعُ وَلَيْسَ عَلَيْهِ لَحْمٌ

"Geçinecek kadar malı olduğu halde dilenen kimse, kıyâmet günü yüzünde hiç eti olmadığı ve yüzünün kemikleri birbirine değerek ses çıkardıkları halde mahşer yerine gelir." buyurmuştur. Diğer rivâyette:

كَانَتْ مَسْأَلَتُهُ خُدُوشًا وَكُدُوحًا فِي وَجْهِهِ

"Dilenciliği yüzünde cerahat ve yara olur."[48] buyurmuştur ki, bu ifade dilenciliğin haram olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

---

[47] Ebû Dâvud ve İbn Hibban Sehl b. Hanzele'den rivâyet etmişlerdir.

[48] Sünen sâhipleri İbn Mes'ud'dan rivâyet etmişlerdir.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bâzı kimseler ile İslâmiyet üzerine bîat alırken mutlak sûrette itâat etmelerini şart koştuktan sonra: *“İnsanlardan bir şey İstemeyin.”*[49] tavsiyesinde bulunmuştur. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) çoklarını dilencilikten men etmek üzere:

مَنْ سَأَلَنَا أَعْطَيْنَاهُ وَمَنِ اسْتَغْنٰى أَغْنَاهُ اللّٰهُ وَمَنْ لَمْ يَسْأَلْنَا
فَهُوَ أَحَبُّ إِلَيْنَا

“Bizden isteyene veririz, müstağnî olanı Allah zenginleştirir. Bizden istemeyen ise bizim için daha daha sevimlidir.”[50] buyurmuştur. Diğer hadîste:

اِسْتَغْنُوا عَنِ النَّاسِ وَمَا قَلَّ مِنَ السُّؤَالِ فَهُوَ خَيْرٌ

“İnsanlardan müstağnî olun. Dilenciliğin azı çoğundan daha hayırlıdır.” Senden de mi sorusuna;

-*“Evet benden de.”* buyurmuştur.[51]

Akşamdan sonra bir dilencinin dilenmekte olduğunu duyan **Hz. Ömer** (r.a.) birisine:

- “Bunun yemeğini ver.” dedi. Biraz sonra adamın hâlâ dilenmekte olduğunu gören Hz. Ömer, öbür adama:

- “Sen onu yedirmedin mi?” diye sordu. Adam:

- “Yedirdim.” dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer dilencinin yanına giderek torbasının ekmek dolu olduğunu görünce:

---

[49] Müslim, Avf b. Mâlik El-Eşcaî’den rivâyet etmiştir.

[50] İbn Ebi’d-Dünyâ “Kanâat” bölümünde, İbn Ebî Üsâme **“Müsned”**inde Ebû Saîd el-Hudrî’den rivâyet etmişlerdir.

[51] Bezzar ve Taberânî İbn Abbas’tan sahih sened ile rivâyet etmişlerdir.

- "Sen dilenci değil, bir tüccarsın." diyerek torbayı elinden aldı, içindeki ekmekleri zekât develerine yedirdi ve elindeki kamçı ile adamı döverek "Haddini aşma." diye de tembihte bulundu.

Onun dilenciliği haram olmasa, Hz. Ömer onu ne döver, ne de elindeki ekmeğini alırdı. Belki havsalası dar, zayıf görüşlü bir fakîh Hz. Ömer'in bu tutumunu eleştirirken, adamı kamçılamasını bir terbiye olarak kabul eder ve şerîatte tazîrin varlığını bildiği için buna bir şey demez. Ancak malını elinden almak hakkında şerîatte bir şey vârid olmadığına göre, bunu müsadere sayar ve "Bunu nasıl yaptı?" der. Bu ise onun zayıf bilgisinden ileri gelir. Elbette herkes Ömer gibi olamaz. Onun, dînin esrârına ve kulların haklarında hayırlı olana vukufu gibi, onlar vâkıf olamazlar. Yoksa müsâderenin câiz olmadığını onun bilemediğini mi, yoksa bilerek adamın malını gasbettiğini mi sanırsın? Peygamberin gösterdiği yoldan başka bir yol takip ettiğini mi düşünürsün? Hâşâ, hiç biri değil. Burada Hz. Ömer'in gördüğü gerçek şudur ki; bu adam muhtaç olmadığı halde dileniyordu. Hâlbuki ona veren, ihtiyacı var diye veriyordu. Kendisi ise yalan şöylemişti. Böyle hîle ile aldığı mal, onun olmadı. Sâhiplerini bulmak da zor olduğu için ortada sâhipsiz mal kaldı. Böyle bir mal, ancak kamu yararına harcanır. Elindeki zekât develeri âmme maslahatı için olduklarından, bu ekmekleri onlara yedirdi ve şerîate uygun harekette bulundu.

Bâzen dilenci, ihtiyacı olduğunu anlatırken yalan da söyler. -Ben Ali'nin neslindenim diyerek istemesi gibi.- Bu yalanı ile aldığı eşya kendi hakkı olmaz. Ayrıca kendisi isyankâr olduğu halde sahte sofu görünüp aldatmak sûretiyle toplar. Onun bu şekillerde topladığının kendi malı olamayacağını birçok bölümlerde anlattık. Böyle hîlelere başvurarak aldıkları her şey, onlara haram olduğu için, bunları sahiplerine iade etmek kendilerine borçtur.

Bütün bunlara, bu tutumunu yanlış gören bâzı cahillerin anlattıkları ile değil, gerçeği gören Ömer'in (r.a.) hareketiyle delîl çekmelisin.

Dilenciliğin ancak zarurî hallerde mübah olduğunu bildikten sonra, yine bilmiş ol ki; insan ya zarurî olarak bir şeye muhtaç olur veya önemli bir ihtiyacı olur. Yahut da ihtiyacı hafif olur veya tamamen müstağnî bulunur. Bunların hepsi dört hal ediyor.

Zarurî ihtiyaca gelince; hastalanmak ve ölmekten korkan bir açın ekmek istemesi ve çıplak kalan bir adamın elbise dilenmesi gibi hallerdir. Bu halde adam, kazanmaktan âciz, istediği mal, aslında ve sâhibinin elinde helâl kazanç ise istediği adama eziyet vermiyorsa, dilenciliği mubahtır. Çünkü çalışabilen bir adamın dilenciliği haramdır. Ancak okumakla meşgul olup, kazanacak vakit bulamıyorsa, bu da dilenebilir. Eli kalem tutan da dilenemez, kaleminden istifade eder.

İhtiyacı olmayana gelince; yâni istediği şeyin benzeri elinde bulunan kimsenin dilenciliği haramdır. Bunlar, kişinin acık olan iki taraflarıdır.

Önemli ihtiyaç karşısında kalana gelince; ölüm tehlikesi açık olmayan bir hastalıktan tedâvi veya elbisesi varsa da kışın soğuklarına karşı kifâyetsiz olması ve yaya yürüyebilirse de fazla zorlanacağı için binitinin kirasını dilenmesi gibi hususlarda da yine dilenmesine müsâade edilir. Fakat sabredip dilenmemesi evlâdır. Bu adam dilenirse, evlâyı terk etmiş olur. Fakat dilenciliğinde yalan konuşmazsa dilenmesi, mekruh olmaz. Meselâ, içerden gömleğim yoktur, belki dayanırım ama kışın üşürüm ve soğuktan bunalırım, bunun için istiyorum, diye doğruyu söylerse bu sözü, dilenciliğinin keffâreti olması umulur.

Hafif olan ihtiyacına gelince; sırtında yırtık bir gömleği var, fakat cemiyet arasına çıktığında, bu yırtıkların görülmemesi için yeni bir gömlek giymesi maksadıyla dilenmesi ve ekmeği olduğu halde katık istemesi, merkebe yetecek kadar kira parası olduğu halde at için kira parası dilenmesi gibi. Eğer bu maksatlar için başka ihtiyaçlar ileri sürerek işi karıştırmak sûretiyle dinlenir ve zillete düşmek, başkalarına eziyet etmek ve alacağı şey şüpheli olmak gibi bir durum varsa, dilenciliği haramdır. Bunların hiç biri olmayıp, bu maksatların birisi için dilendiğini söylerse, bu da kerâhetle câizdir.

Şâyet, "Dilenciliği bu sakıncalardan kurtarmak nasıl mümkün olur?" dersen bilmiş ol ki; Allah'tan şikâyeti, Allah'a şükrü ve insanlardan müstağnî olduğunu açıklamak ve bir muhtacın dilenmesi gibi istemeyip, "Ben varlığımdan memnunum, bende olan bana yeter. Fakat canımı korumak için elbise üzerine elbise giymemi ister, bu ise benim ihtiyacımdan fazla ve nefsin fuzûlî arzusundan ibârettir." derse bu sayede Allah'tan şikâyet etmiş olmaktan kurtulur.

Zillete gelince; kendini hakîr düşürmeyecek olan yakınlarından, dostlarından ve cömert insanlardan istemekle bundan da kurtulabilir.

Eziyete gelince; bundan da kurtuluş çâresi, muayyen bir adamdan istemeyip genel olarak ihtiyacını anlatmaktır. Bu sûretle artık veren, gönül hoşluğu ile verir; vermeyen de vermez. Fakat muayyen bir şahıstan isteyecekse, onu da kinâye yollu ifade etmeli ve adama açık kapı bırakmalıdır. İcabında adam, duymazlıktan gelebilmelidir. Böyle bir imkânı varken kaçamak yolu aramadan verirse, artık bunda eziyet yoktur. Yine mümkün mertebe reddetmekte kendisinden utanmayan kimseden istemelidir. Çünkü dilenen adamdan utanmak, bir eziyettir.

Şâyet "Veren adamın, etrafındakilerden veya kendinden utanarak verdiğini bilerek, aldığı helâl mıdır, yoksa şüpheli midir?" dersen bilmiş ol ki; bunun haram olduğunda kimsenin şüphesi yoktur. Bu, başkasının malını zorla almak hükmündedir. Çünkü bir adamın sırtını döverek malını almakla, kalbini döverek malını almak arasında bir fark yoktur. Belki, kalbine vurarak malını almak daha önemlidir. Efendim bu adam görünüşte rızası ile vermiştir, zorla alınan gibi değildir. Zîra Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Ben zâhire hükmederim, kalptekileri Allah bilir."* buyurmuştur, denemez. Çünkü bu, hâkimlerin verecekleri hükümlerle ilgilidir. Zîra onlar içyüzünü bilemezler. Her ne kadar çok defa dil, yalana tercüman olursa da, söylenene bakarak hüküm verirler. Bizim üzerinde durduğumuz, Allah ile ilgili hükümdür. Allah ise hâkimlerin hâkimidir. O'nun katında dil ile kalbin farkı yoktur. Diğer hâkimler nazarında dil ne ise O'nun katında gönül de aynıdır. Bu gibi hususlarda müftüler sana fetvâ verseler de, sen kalbine bak. Çünkü müftü, kadı ve hükümdar şehâdet âlemine, görülen âleme göre hüküm vermeyi öğretir. Asıl âhiret âlimleri, kalp âlimleridir. Fakîhlerin fetvasıyla dünya hükümdarlarının sultasından korunduğu gibi, âhiret sultanının sultasından da ancak O'nun fetvasıyla kurtulmuş olur.

Demek ki böyle zoraki aldığı şeylere Allah katında mâlik olamıyor. Bunları iâde etmesi lâzımdır. Şâyet bunu aynen iade etmekten utanıyorsa, zimmetten kurtarmak için aldığının değerinde bir hediye ile ona mukabelede bulunsun. Şâyet adam hediyesini kabul etmezse bunu vereselerine ödemelidir. Aldığı elinde kalır ve kaybolur da bedelini ödemezse, Allah katında o adama borçlu, ona verdiği eziyetten sorumlu ve bu aldığını kullanmakta günâhkârdır.

Şâyet, "Bu kapalı bir şeydir, bunu anlamak zordur. Çok kere dilenci istediği adamın gönül rızası ile verdiğini sanır. Bundan kurtuluş nasıl olur?" dersen derim ki; işte bu sebeptendir ki, müttakîler kimseden bir şey istememiş ve almamışlardır. Meselâ **Bişr**, yalnız Seriyyü's-Sakatî'den alır ve: "Onun gönül hoşluğu ile verdiğini bilirim. Ben ondan alırken ona yardımcı olurum."derdi. İşte dilenciliğin bu kadar önem kazanması ve bu kadar şiddetle yasaklanması, bu gibi sebeplerdendir. Çünkü başkasına eziyet ancak zaruret karşılığında olur. Zaruret ise ölüm tehlikesi ile karşı karşıya gelmekte düşünülür. Bu duruma düşüp başka kurtuluş çaresi olmayan ve gönül hoşluğu ile verecek adam bulamadığı vakit buna mecbur kalır. Bu, başka hiç bir yiyecek bulamayıp ölüme mahkûm olan bir adamın ölmeyecek kadar domuz eti yemesine mecbur kalması gibidir. Bunun için bu gibilerden almamak, verâ sâhiplerinin yoludur. Başîret sâhibi insanlardan bâzıları, bâzı karînelerle, karşılarındaki adamların durumlarını anlar ve buna göre bâzılarından alırsa da diğer bâzılarından almazlar. Onlardan bâzıları yalnız kendi dostlarından alırlardı. Bâzıları da verilenin bir kısmını alır ve bir kısmını iâde ederlerdi. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e verilen hediyelerin bir kısmını, yâni yağ ile keşi almış ve fakat koçu iade etmiştir. Bu hüküm istemeyerek gelen hediyelerde idi ki, çoğunlukta bu hediyeler, gönül hoşluğu ile verilir. Bâzen de mevkî talebi ve gösteriş maksadı ile verildikleri için onlar bundan son derece sakınırlardı.

İstemeye gelince; iki hâl müstesnâ, diğerinden tamamen kaçınırlardı.

Birincisi zarurettir. Böyle sıkışık duruma düşen Süleyman, Mûsâ ve Hızır aleyhimüsselâm gibi zatlar bile istemişlerdir. Şüphe yok ki, bunlar da vermeye rağbet gösterdiğini tahmin ettikleri kimselerden istemişlerdir.

İkincisi, dost ve ahbaplardan istemektir. Hattâ hiç sormadan da dostlarının evlerinden alırlardı. Çünkü onlar dilin muvafakatine önem vermez, gönül hoşluğunu ararlardı. Bu dostlarının memnun olacaklarını bildikleri için, hiç sormadan da alabilirlerdi. Şüphelendikleri vakit sorarlardı. Şüpheleri olmadı mı sormaya lüzum göstermezlerdi.

İstemenin mübah olmasının haddi şöyledir: Kendisinden istediğin adam, eğer senin durumunu bileydi hiç istemeden sana vereceğini bilmendir. O vakit senin istemen, durumunu ona bildirmek kabîlinden olur. Fakat onu utandıracak şekilde hîleli yollara başvurmak istemek olamaz. Aynı zamanda isteyen kimse, bu adamın kendi rızası ve gönül hoşluğu ile verdiğinde şüphesi olmayacaktır. Bu da durumdan anlaşılır. Anlattığımız birinci halde almak mutlak sûrette helâl, ikinci halde yâni utandıracak şekilde hîleli yollara başvurarak istemek ise haramdır. Bunların arasındaki durum şüphelidir. Bu takdirde kalbine baksın. Kalbi, almasına hükmediyorsa alsın, yok eğer muztarip ve mütereddit ise ondan vazgeçsin. Zekâsı kuvvetli ve hırsı az olanlar için bunu anlamak kolaydır.

Şâyet hırsı kuvvetli, zekâsı zayıf olursa, istediğini yapar da kerâhetine delâlet eden karînelere aldırış etmez. İşte bu incelikler sayesinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Kişinin yediğinin en helâl ve temizi, kendi kazancından olanıdır."*[52] buyurduğunun mânası anlaşılmış olur. Hâlbuki Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e cevâmiü'l-kelîm adı verilmiştir. Az kelime ile çok mâna ifade eden veciz konuşmaya sâhipti. Çünkü kendi kazancı olmayan ve mûrislerinden kendisine bir şey intikal etmeyen kimse, mutlaka insanların elinden yiyecektir. Şâyet istemeden kendisine verilirse diyânetinden ötürü verilir. Şâyet sanıldığı gibi diyânet sâhibi değilse, veren adam da iç yüzünü bilse kendisine vermeyecek durumda idiyse, aldığı haramdır. Şimdi dilencilikle nafakasını temîn edenlere öyle gönül hoşluğu ile veren kim? Bunun gibi isteyenlerden, yalnız ihtiyaçları kadarı ile yetinen de kim?

---

[52] Hadîs, yukarıda geçmiştir.

Böyle, geçimini insanların boynuna bağlayıp istemekle geçim sağlayanların durumunu incelediğin vakit, yediklerinin çoğunun haram olduğunda şüphe etmezsin. Helâl ve temiz olan, kendi emeğinle elde ettiğin veya mûrislerinden sana intikal eden maldır. Artık şüphe götürmez bir gerçektir ki, insanların elinden yerken bir de verâ sâhibi olmayı iddia etmek, bir arada bağdaşamaz.

Tamahımızı başkasından kesmesini ve nafakamızı kendi fazlı ile helâlinden verip bizi başkasına muhtaç etmemesini Allah'tan dileriz.

بيان مقدار الغنى المحرم للسؤال

اعلمْ : أنَّ قولَهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ سألَ عنْ ظهرِ غنىً . . فإنَّما يسألُ جمراً ، فليستقلَّ منهُ ، أوْ ليستكثرْ »[1] صريحٌ في التحريمِ ، ولكنْ حدُّ الغنىٰ مشكلٌ ، وتقديرُهُ عسيرٌ ، وليسَ إلينا وضعُ المقاديرِ ، بلْ يُستدركُ ذلكَ بالتوقيفِ .

وقدْ وردَ في الحديثِ : « استغنوا بغنى اللهِ تعالىٰ عنْ غيرِهِ » ، قالوا : وما هوَ : قالَ : « غداءُ يومٍ وعشاءُ ليلةٍ »[2] .

وفي حديثٍ آخرَ : « مَنْ سألَ ولهُ خمسونَ درهماً أوْ عدلُها مِنَ الذهبِ . . فقدْ سألَ إلحافاً »[3] .

ووردَ في لفظٍ آخرَ : « أربعون درهماً »[4] .

---

[1] رواه أحمد في « المسند » (٢/ ٢٣١) ، وبنحوه أبو داوود (١٦٢٩) .

[2] كذا في « القوت » (٢/ ١٩٣) ، وأورده الديلمي في « مسند الفردوس » (٢٨٠) ، وهو عند أبي داوود (١٦٢٩) ولفظه : « من سأل وعنده ما يغنيه فإنما يستكثر من النار » ، فقالوا : وما الغنى الذي لا تنبغي معه المسألة ؟ قال : « قدر ما يغديه ويعشيه » ، وعند أحمد في « المسند » (١/ ١٤٧) من حديث علي كرم الله وجهه : قالوا : وما ظهر غنىً ؟ قال : « عشاء ليلة » .

[3] رواه أبو داوود (١٦٢٦) ، والترمذي (٦٥٠) ، والنسائي (٥/ ٩٧) ، وابن ماجه (١٨٤٠) بنحوه .

[4] رواه أبو داوود (١٦٢٧ ، ١٦٢٨) ، والنسائي (٥/ ٩٨) .

ومهما اختلفَتِ التقديراتُ وصحَّتِ الأخبارُ . . فينبغي أنْ يُقطعَ بورودِها علىٰ أحوالٍ مختلفةٍ ، فإنَّ الحقَّ في نفسِهِ لا يكونُ إلا واحداً ، والتقديرُ ممتنعٌ ، وغايةُ الممكنِ فيهِ تقريبٌ ، ولا يتمُّ ذلكَ إلا بتقسيمٍ محيطٍ بأحوالِ المحتاجينَ ، فنقولُ :

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا حقَّ لابنِ آدمَ إلا في ثلاثٍ : طعامٌ يقيمُ صلبَهُ ، وثوبٌ يواري عورتَهُ ، وبيتٌ يكنُّهُ ، فما زادَ فهوَ حسابٌ »⁽¹⁾ ، فلنجعلْ هٰذهِ الثلاثَ أصلاً في الحاجاتِ لبيانِ أجناسِها ، والنظرُ في الأجناسِ والمقاديرِ والأوقاتِ .

فأمَّا الأجناسُ : فهيَ هٰذهِ الثلاثُ ، ويلحقُ بها ما في معناها ، حتَّىٰ يلحقُ بها الكراءُ للمسافرِ إذا كانَ لا يقدرُ على المشيِ ، وكذلكَ ما يجري مَجراهُ مِنَ المهمَّاتِ ، ويلحقُ بنفسِهِ عيالُهُ وولدُهُ ، وكلُّ مَنْ تحتَ كفالتِهِ كالدابةِ أيضاً .

وأمَّا المقاديرُ : فالثوبُ يُراعىٰ فيهِ ما يليقُ بذوي الدينِ ، وهوَ ثوبٌ واحدٌ ، وقميصٌ ، ومنديلٌ ، وسراويلُ ، ومداسٌ ، فأمَّا الثاني مِنْ كلِّ جنسٍ . . فهوَ مستغنىً عنهُ ، وليقسْ علىٰ هٰذا أثاثَ البيتِ جميعَهُ .

ولا ينبغي أنْ يطلبَ رقةَ الثيابِ ، وكونَ الأواني مِنَ النحاسِ والصفرِ فيما

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٩٨) ، ورواه الترمذي (٢٣٤١) بنحوه .

يكفي فيهِ الخزفُ ؛ فإنَّ ذلكَ مستغنىً عنهُ ، فيقتصرُ مِنَ العددِ علىٰ واحدٍ ، ومِنَ النوعِ علىٰ أخسِّ أجناسهِ ما لمْ يكنْ في غايةِ البعدِ عنِ العادةِ .

وأمَّا الطعامُ . . فقدْرُهُ في اليومِ مدٌّ ، وهوَ ما قدَّرَهُ الشرعُ ، ونوعُهُ ما يُقتاتُ ولوْ كانَ منَ الشعيرِ ، والأدمُ على الدوامِ فضلةٌ ، وقطعُهُ بالكلِّيَّةِ إضرارٌ ، ففي طلبِهِ في بعضِ الأحوالِ رخصةٌ .

وأمَّا المسكنُ . . فأقلُّهُ ما يجزىءُ مِنْ حيثُ المقدارُ ، وذلكَ مِنْ غيرِ زينةٍ ، فأمَّا السؤالُ للزينةِ والتوسُّعِ . . فهوَ سؤالٌ عنْ ظهرِ غنىً .

وأمَّا بالإضافةِ إلى الأوقاتِ : فما يحتاجُ إليهِ في الحالِ مِنَ طعامِ يومٍ وليلةٍ ، وثوبٍ يلبسُهُ ، ومأوىً يكنُّهُ . . فلا شكَّ فيهِ ، فأمَّا سؤالُهُ للمستقبلِ . . فهـٰذا لهُ ثلاثُ درجاتٍ :

إحداها : ما يحتاجُ إليهِ في غدٍ .

والثانيةُ : ما يحتاجُ إليهِ في أربعينَ يوماً أوْ خمسينَ يوماً .

والثالثةُ : ما يحتاجُ إليهِ في السنةِ .

ولنقطعْ بأنَّ مَنْ معَهُ ما يكفيهِ لهُ ولعيالِهِ ـ إنْ كانَ لهُ عيالٌ ـ لسنةٍ . . فسؤالُهُ حرامٌ ؛ فإنَّ ذلكَ غايةُ الغنىٰ ، وعليهِ يُنزَّلُ التقديرُ بخمسينَ درهماً في الحديثِ ، فإنَّ خمسةَ دنانيرَ تكفي المنفردَ في السنةِ إذا اقتصدَ ، أمَّا المعيلُ . . فربما لا يكفيهِ ذلكَ .

وإنْ كانَ يحتاجُ إليهِ قبلَ السنةِ ؛ فإنْ كانَ قادراً على السؤالِ ولا تفوتُهُ

فرصتُهُ . . فلا يحلُّ لهُ السؤالُ ؛ لأنَّهُ مستغنٍ في الحالِ ، وربما لا يعيشُ إلى الغدِ ، فيكونُ قدْ سألَ ما لا يحتاجُ ، فيكفيهِ غداءُ يومٍ وعشاءُ ليلةٍ ، وعليهِ يُنزَّلُ الخبرُ الذي وردَ في التقديرِ بهـٰذا القدْرِ .

وإنْ كانَ يفوتُهُ فرصةُ السؤالِ ، ولا يجدُ مَنْ يعطيهِ لوْ أخَّرَ . . فيُباحُ لهُ السؤالُ ؛ لأنَّ أملَ البقاءِ سنةً غيرُ بعيدٍ ، فهوَ بتأخيرِ السؤالِ خائفٌ أنْ يبقىٰ مضطراً عاجزاً عمَّا يعينُهُ .

فإنْ كانَ خوفُ العجزِ عنِ السؤالِ في المستقبلِ ضعيفاً ، وكانَ ما لأجلِهِ السؤالُ خارجاً عنْ محلِّ الضرورةِ . . لمْ يخلُ سؤالُهُ عنْ كراهةٍ ، وتكونُ كراهتُهُ بحسَبِ درجاتِ ضعفِ الاضطرارِ وخوفِ الفوتِ وتراخي المدةِ التي فيها يُحتاجُ إلى السؤالِ .

وكلُّ ذلكَ لا يقبلُ الضبطَ ، وهوَ منوطٌ باجتهادِ العبدِ ونظرِهِ لنفسِهِ بينَهُ وبينَ اللهِ تعالىٰ ، فيستفتي فيهِ قلبَهُ ، ويعملُ بهِ إنْ كانَ سالكاً طريقَ الآخرةِ ، وكلَّما كانَ يقينُهُ أقوىٰ ، وثقتُهُ بمجيءِ الرزقِ في المستقبلِ أتمَّ ، وقناعتُهُ بقوتِ الوقتِ أظهرَ . . فدرجتُهُ عندَ اللهِ تعالىٰ أعلىٰ(١) ، فلا يكونُ خوفُ الاستقبالِ وقدْ آتاكَ اللهُ قوتَ يومِكَ لكَ ولعيالِكَ إلا مِنْ ضعفِ اليقينِ ،

---

(١) وهو داخل في حد قولهم : الصوفي ابن وقته ؛ أي : يقنع بما تيسر له من كل شيء في وقته ، سواء كان قوتاً ظاهرياً أو معنوياً ، ولا يعلق قلبه بما سيأتي . « إتحاف » (٩/٣١١) .

والإصغاءِ إلىٰ تخويفِ الشيطانِ ، وقدْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُونِ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ ﴾ ، وقال تعالىٰ : ﴿ ٱلشَّيْطَٰنُ يَعِدُكُمُ ٱلْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِٱلْفَحْشَآءِ وَٱللَّهُ يَعِدُكُم مَّغْفِرَةً مِّنْهُ وَفَضْلًا ﴾ .

والسؤالُ مِنَ الفحشاءِ التي أُبيحَتْ بالضرورةِ ، وحالُ مَنْ يسألُ لحاجةٍ متراخيةٍ عنْ يومِهِ وإنْ كانَ ممَّا يحتاجُ إليهِ في السنةِ . . أشدُّ مِنْ حالِ مَنْ ملكَ مالاً موروثاً وادَّخرَهُ لحاجةٍ وراءَ السنةِ ، وكلاهما مباحانِ في الفتوى الظاهرةِ ، ولكنَّهُما صادرانِ عنْ حبِّ الدنيا وطولِ الأملِ ، وعدمِ الثقةِ بفضْلِ اللهِ ، وهـٰذهِ الخصلةُ مِنْ أمَّهاتِ المهلكاتِ ، نسألُ اللهَ حسنَ التوفيقِ بمنِّهِ وكرمِهِ .

* * *

DİLENCİLİĞİ HARAM KILAN ZENGİNLİK

Bilmiş ol ki; Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Mâlî durumu müsait olup dilencilik eden, cehennemin kızarmış közlerini istemiş olur. İsteyen azaltsın, isteyen çoğaltsın."* buyurması, zengin için dilenciliğin haram olmasının açık delîlidir. Fakat zenginliğin miktarını tâyin güç ve zordur. Bu hususta belirli bir had tâyini bizim elimizde değildir. Bu tayin, şerîate mevkuftur. Hadîste ise: *"Allah'ın sizi ganî kılması ile başkalarından müstağnî olun."* buyurmakta ve miktarı sorulunca: *"Yirmi dört saatlik nafaka"*[53] diye tasrîh edilmektedir.

Diğer bir hadîste: *"Elli dirhem veya bunun karşılığı altını olduğu halde dilencilik eden, dilencilikte ilhah ve ısrar edenlerdendir."*[54] buyrulmuş ve başka bir rivâyette" elli dirhem" yerine, "kırk dirhem" şeklinde vârid olmuştur. Takdîr ihtilâf edip, haberin sıhhati tahakkuk ettiği vakit, muhtelif haller üzerine vârid olduğuna hükmetmek gerekir. Çünkü hak haddi zatında bir, takdir ise mümtenîdir. Mümkün olan tevîl, bunları takrîbî kabul etmektir. Bu da ancak muhtaçların hallerini kaplayacak bir taksim ile mümkün olur. Buna göre deriz ki:

Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Âdemoğlunun ancak üç şeyde hakkı var. Bunlar belini doğrultacak kadar yemek, mahrem yerini örtecek kadar elbise ve barınacağı kadar bir meskenden ibârettir. Fazlasının hesabı vardır."* buyurmuştur. Biz de cinslerini açıklamak, cinsi, miktar ve vakitlerini tâyin için bu üçünü aslî ihtiyaç kabul ederiz.

---

[53] Hadis **Zekât** bahsinde geçmiştir; Sehl b. Hanzele hasen isnâd ile rivâyet etmiştir.

[54] Zekât bahsinde geçmiştir.

Hâcet-i asliyyenin cinsi; bu üç tanesi ve bunların anlamında olanlardır. Gezmeye gücü yetmeyen yolcunun kira masrafı ve yolculuk ihtiyaçları ile geçimi kendine borç olan aile ve çocuklarının nafakası da bu hükme girer. Hattâ hayvanının masrafı da böyledir.

Bunların miktarına gelince; elbisede miktar, dindar adamlara yakışan kıyafettir. Bu da bir gömlek, bir elbise bir şalvar, bir mendil ve bir çift ayakkabıdır. Her cinsten iki kata gelince; buna ihtiyaç yoktur. Ev eşyalarını da buna göre kıyasla. Kaba kumaş dururken ince kumaş aramamalı, toprak kaplarının yettiği yerde bakır ve sâire kaplar istememelidir. Çünkü onlara ihtiyacı yoktur. Sayı bakımından bir takım, nevi bakımından da en âdîsi ile yetinmelidir. Ancak âdeten kullanılmayan âdî şeylere iltifat etmemelidir. Yemeye gelince; bu da günde, bir müdd miktarıdır. "Müdd", bâzılarına göre bin kırk dirhemin dörtte biridir. Şerîatın tâyini budur. Nevî ise muhitte yenen ne ise odur. Arpa ise arpa, buğday ise buğdaydır. Devamlı olarak katık fazla geldiği gibi, tamamen katığı kesmek de zararlıdır. Bâzı hallerde katık istemesine de müsâade vardır. Bu yiyecek, giyecek ve mesken husûsunda bu ândaki ihtiyaçları için dilenmesinin helâl olmasında ihtilâf yoktur. Gelecek ihtiyaçları için dilenmesinde de üç hali vardır:

Birincisi, yarınki ihtiyacıdır.

İkincisi, kırk veya elli günlük ihtiyacıdır.

Üçüncüsü, yıllık ihtiyacıdır.

Şimdi kendisinin ve varsa âile efradının bir yıllık ihtiyacı temîn edilen kimsenin dilenciliği kesinlikle haramdır. Çünkü bu miktar, zenginliğin son haddidir. İşte hadîsteki elli dirhemlik takdir, bu esas üzerinedir. Çünkü iktisatlı bir adamın yıllık nafakası için beş dînar altın yeterlidir. Fakat ailesi kalabalık olana yetmez. Şâyet sene içerisinde ona muhtaç ise ve ihtiyaç ânında dilenme imkânları varsa, bu anda ihtiyacı olmadığı için, şimdilik dilenciliğe ihtiyacı yoktur. Çünkü yarın ölmek ihtimali mevcut olduğuna göre, muhtaç olmayacağı şeyi istemiş olur. Onun için yirmi dört saatlik nafaka kendisine yeter. Haber de bunun üzerine vârid olmuştur.

Şâyet ileride dilenemeyecek ve kendisine verecek kimse bulunmazsa, o vakit dilenmesi yine mübahtır. Zîra bir yıl yaşama ümidi, uzak bir ihtimal değildir. Şimdi dilenmeyi tehîr ederse, yarın müşkül duruma düşeceğinden korkulur.

Şâyet, ileride istemekten âciz kalması zayıf bir ihtimal ise bu zayıf ihtimâle dayanarak dilenmesi kerâhetten hâlî değildir. Kerâhetin derecesi, zaruretin zayıflığı nispetinde çoğalır ve azalır.

Bütün bunlar bir kaide içerisine giremez. Kişinin şahsî görüşüne ve kendisi ile Allah arasındaki durumuna bağlıdır. Gerçek âhiret yolcusu ise kalbine danışır ve ona göre hareket eder. Kimin îmanı daha kuvvetli ve rızkının geleceğine daha emîn ve günlük nafaka ile kanâate râzı ise Allah katındaki mevkîi daha üstün olur. Günlük nafakaya Allahu Teâlâ kefîl olduktan sonra gelecek korkusu, îman zayıflığından ve şeytana temâyülden gelir. Hâlbuki Allahu Teâlâ:

فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُونِ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

“Onlardan korkmayın, benden korkun, eğer imân etmişlerseniz.” (Âl-i İmrân suresi, 3/175) buyurmuştur. Yine Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

اَلشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَاۤءِ وَاللّٰهُ يَعِدُكُمْ
مَغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلًا

"Şeytan sizi fakir olacaksınız diye korkutur. Size cimriliği emreder. Allah ise kendisinden bir yarlığama ve bir fazl va'd ediyor." (Bakara suresi, 2/268)

Dilencilik ise zaruret halinde mubah olan fuhşiyâttandır. Yıl içerisinde muhtaç olmasa da, günlük nafakası mevcut iken gelecek günleri için dilenmek sûretiyle nafaka yığan kimsenin durumu, mîrasa konup onu gelecek seneleri için alıkoyanın durumundan daha kötüdür ki, aslında her ikisi de mübahtır. Fakat gerçekte bunlar, dünya sevgisinden, uzun kuruntu ve Allah'ın fazlına güvensizlikten doğar. Bu haslet, tehlikelerin esasını teşkîl eder.

Lütuf ve keremiyle Allahu Teâlâ'dan hüsnü tevfîk dileriz.

بيان أحوال السائلين

كانَ بشرٌ رحمَهُ اللهُ يقولُ : (الفقراءُ ثلاثةٌ : فقيرٌ لا يسألُ ، وإنْ أُعطيَ .. لا يأخذُ ، فهٰذا معَ الروحانيينَ في عليينَ ، وفقيرٌ لا يسألُ ، وإنْ أُعطيَ .. أخذَ ، فهٰذا معَ المقرَّبينَ في جناتِ الفردوسِ ، وفقيرٌ يسألُ عندَ فاقتِهِ ، فهٰذا معَ الصادقينَ مِنْ أصحابِ اليمينِ)(١) .

فإذاً ؛ قدِ اتفقَ كلُّهُمْ علىٰ ذمِّ السؤالِ ، وعلىٰ أنَّهُ معَ الفاقةِ يحطُّ المرتبةَ والدرجةَ .

وقال إبراهيمُ بنُ أدهمَ لشقيقِ بنِ إبراهيمَ حينَ قدمَ عليهِ مِنْ خراسانَ : كيفَ تركتَ الفقراءَ مِنْ أصحابِكَ ؟ قالَ : تركتُهُمْ إنْ أُعطوا .. شكروا ، وإنْ مُنعوا .. صبروا ، وظنَّ أنَّهُ لمَّا وصفَهُمْ بتركِ السؤالِ فقدْ أثنىٰ عليهِمْ غايةَ الثناءِ ، فقالَ إبراهيمُ : هٰكذا تركتُ كلابَ بلخٍ عندَنا ، فقالَ لهُ شقيقٌ : فكيفَ الفقراءُ عندكَ يا أبا إسحاقَ ؟ فقالَ : الفقراءُ عندَنا إنْ مُنعوا .. شكروا ، وإنْ أُعطوا .. آثروا ، فقبَّلَ رأسَهُ وقالَ : صدقتَ يا أستاذُ(٢) .

فإذاً ؛ درجاتُ أربابِ الأحوالِ في الرضا والصبرِ والشكرِ والسؤالِ كثيرةٌ ، فلا بدَّ لسالكِ طريقِ الآخرةِ مِنْ معرفتِها ، ومعرفةِ انقسامِها واختلافِ

---

(١) رواه البيهقي في « الشعب » (٣٢٥٦) ، والقشيري في « رسالته » (ص٣٠٤) بنحوه .

(٢) رواه بنحوه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٣٠) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٣٧) ، وفيهما أنهما اجتمعا في مكة .

درجاتِها ، فإنَّهُ إذا لمْ يعلمْ . لمْ يقدرْ على الترقِّي مِنْ حضيضِها إلىٰ يفاعِها ، ومِنْ أسفلِ سافلينَ إلىٰ أعلىٰ علِّيينَ ، وقدْ خُلِقَ الإنسانُ في أحسنِ تقويمٍ ، ثمَّ رُدَّ إلىٰ أسفلِ سافلينَ ، ثمَّ أُمِرَ أنْ يترقَّىٰ إلىٰ أعلىٰ علِّيينَ ، ومَنْ لا يميزُ بينَ السفلِ والعلوِ . لا يقدرُ على الترقِّي قطعاً ، وإنَّما الشكُّ فيمَنْ عرفَ ذلكَ ، فإنَّهُ ربما يقدرُ عليهِ(١) .

وأربابُ الأحوالِ قدْ تغلبُهُمْ حالةٌ تقتضي أنْ يكونَ السؤالُ مزيداً لهُمْ في درجاتِهِمْ ، ولكنْ بالإضافةِ إلىٰ حالِهِمْ ، فإنَّ مثلَ هـٰذهِ الأعمالِ بالنياتِ ؛ وذلكَ كما رُوِيَ أنَّ بعضَهُمْ رأىٰ أبا الحسينِ النوريَّ رحمَهُ اللهُ يمدُّ يدَهُ ويسألُ الناسَ في بعضِ المواطنِ ، قالَ : فاستعظمتُ ذلكَ واستقبحتُهُ لهُ ، فأتيتُ الجنيدَ رحمهُ اللهُ فأخبرتُهُ ، فقالَ : لا يعظمْ هـٰذا عليكَ ؛ فإنَّ النوريَّ لمْ يسألِ الناسَ إلا ليعطيَهُمْ ، وإنَّما سألَهُمْ ليثيبَهُمْ في الآخرةِ ، فيُؤجرونَ مِنْ حيثُ لا يضرُّهُمْ ـ وكأنَّهُ أشارَ بهِ إلىٰ قولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يدُ المعطي هيَ العليا »(٢) ، فقالَ بعضُهُمْ : يدُ المعطي هيَ يدُ الآخذِ للمالِ ؛ لأنَّهُ يعطي الثوابَ ، والقدرُ لهُ لا لما يأخذُهُ ـ ثمَّ قالَ الجنيدُ : هاتِ الميزانَ ، فوزنَ مئةَ درهمٍ ، ثمَّ قبضَ قبضةً فألقاها على المئةِ ، ثمَّ قالَ : احملْها إليهِ ، فقلتُ في نفسي : إنَّما يُوزنُ الشيءُ ليُعرفَ مقدارُهُ ، فكيفَ خلطَ بهِ مجهولاً وهوَ رجلٌ حكيمٌ ؟! واستحييتُ أنْ أسألَهُ ، فذهبتُ بالصرَّةِ إلى النوريِّ ، فقالَ : هاتِ

---

(١) فالترقي تابع للمعرفة والتمييز . « إتحاف » (٩/ ٣١٢) .

(٢) رواه النسائي (٥/ ٦١) عن طارق المحاربي رضي الله عنه مرفوعاً .

الميزانَ ، فوزن مئةً وقالَ : ردَّها عليهِ ، وقلْ لهُ : أنا لا أقبلُ منكَ شيئاً ، وأخذَ ما زادَ على المئةِ ، قالَ : فزادَ تعجُّبي ، فسألتُهُ ، فقالَ : الجنيدُ رجلٌ حكيمٌ ، يريدُ أنْ يأخذَ الحبلَ بطرفيهِ ، وزنَ المئةَ لنفسِهِ طلباً لثوابِ الآخرةِ ، وطرحَ عليها قبضةً بلا وزنٍ للهِ عزَّ وجلَّ ، فأخذتُ ما كانَ للهِ تباركَ وتعالىٰ ، ورددتُ ما جعلَهُ لنفسِهِ ، قالَ : فرددتُها إلى الجنيدِ ، فبكىٰ وقالَ : أخذَ مالَهُ وردَّ مالَنا ، واللهُ المستعانُ(١) .

فانظرِ الآنَ كيفَ صفَتْ قلوبُهُمْ وأحوالُهُمْ ، وكيفَ خلصَتْ للهِ أعمالُهُمْ ، حتَّىٰ كانَ يشاهدُ كلُّ واحدٍ قلبَ صاحبِهِ مِنْ غيرِ مناطقةٍ باللسانِ ، ولكنْ بتشاهدِ القلوبِ وتناجي الأسرارِ ، وذلكَ نتيجةُ أكلِ الحلالِ ، وخلوِّ القلبِ عنْ حبِّ الدنيا ، والإقبالِ على اللهِ تعالىٰ بكنهِ الهمَّةِ .

فمَنْ أنكرَ ذلكَ قبلَ تجربةِ طريقِهِ . . فهوَ جاهلٌ ؛ كمَنْ ينكرُ مثلاً كونَ الدواءِ مسهلاً قبلَ شربِهِ ، ومَنْ أنكرَهُ بعدَ أنْ طالَ اجتهادُهُ حتَّىٰ بذلَ كنْهَ مجهودِهِ ولمْ يصلْ ، فأنكرَ ذلكَ لغيرِهِ . . كانَ كمَنْ شربَ المسهلَ فلمْ يؤثِّرْ في حقِّهِ خاصَّةً لعلَّةٍ في باطنِهِ ، فأخذَ ينكرُ كونَ الدواءِ مسهلاً ، وهـٰذا وإنْ كانَ في الجهلِ دونَ الأوَّلِ ولكنَّهُ ليسَ خالياً عنْ حظٍّ وافٍ مِنَ الجهلِ .

---

(١) رواه أبو طالب المكي في « القوت » (٢/٢٠١) ، قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٩/٣١٣) : (فمن كان بهـٰذه المثابة من المعرفة والاستشراف على الخواطر كيف لا يكون السؤال مزيداً في درجاته ؟!) .

بلِ البصيرُ أحدُ رجلينِ :

إمَّا رجلٌ سلكَ الطريقَ فظهرَ لهُ مثلَ ما ظهرَ لهُمْ ، فهوَ صاحبُ الذوقِ والمعرفةِ ، وقدْ وصلَ إلىٰ عينِ اليقينِ .

وإمَّا رجلٌ لمْ يسلكِ الطريقَ ، أوْ سلكَ ولمْ يصلْ ، ولكنَّهُ آمنَ بذلكَ وصدَّقَ بهِ ، فهوَ صاحبُ علم اليقينِ ، وإنْ لمْ يكنْ واصلاً إلىٰ عينِ اليقينِ ، ولعلمِ اليقينِ أيضاً رتبةٌ وإنْ كانَ دونَ عينِ اليقينِ .

ومَنْ خلا عنْ علمِ اليقينِ وعينِ اليقينِ . . فهوَ خارجٌ عنْ زمرةِ المؤمنينَ ، ويُحشرُ يومَ القيامةِ في زمرةِ الجاحدينَ المستكبرينَ ، الذينَ همْ قتلى العقولِ الضعيفةِ وأتباعُ الشياطينِ .

فنسألُ اللهَ تعالىٰ أنْ يجعلَنا مِنَ الراسخينَ في العلمِ ، القائلينَ : ﴿ ءَامَنَّا بِهِۦ كُلٌّ مِّنْ عِندِ رَبِّنَا ۗ وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّآ أُوْلُواْ ٱلْأَلْبَٰبِ ﴾ .

* * *

DİLENCİNİN DURUMU

Bişr diyor: “Fakirler üç kısımdır. Bir kısmı istemez, istemeden verseler de almaz. İşte bunlar A’lâ-i İlliyyîn’de Ruhâniyyûn ile beraberdirler. Bir kısmı da istemez, fakat istemeden geleni reddetmez. Bunlar da Firdevs cennetinde Mukarrebler iledir. Bir kısmı da ihtiyaç ânında ister, başka vakit istemez. Bunlar da Ashâb-ı Yemîn’den olan sıddîklarla beraberdir.” Görülüyor ki herkes dilenciliği yermiş ve bu yermede ittifak etmişlerdir. İhtiyaç hâlinde de olsa dilencilik, mevkî ve mertebenin düşüklüğüne sebep olur.

İbrâhim b. Edhem, varlığını terk ederek Horasan’dan ayrılıp Belh’e ve orada **Şakîk**’in yanına gittiği vakit, Şakîk ona:

– “Dostlarının yoksullarını ne halde bıraktın?” diye sordu. İbrâhim:

– “Kendilerine verildiği vakit şükreder, verilmediği zamanda sabrederler; dilencilik etmezler.” dedi ve Şakîk tarafından takdirle karşılanacaklarını sandı. Şakîk:

– “Bizim Belh’in köpekleri de aynen böyle yaparlar.” dedi. İbrâhim:

– “Ya sizdeki fakirler nasıl yapar?” deyince Şakîk:

– “Bizim fakirlerimiz verilmediği vakit şükreder, verildiği vakit daha muhtaçları kendi üzerlerine tercîh ederler.” dedi. Bunun üzerine İbrâhim, Şakîk’in başını öptü ve:

– “Doğru söylüyorsun.” dedi.

Demek ki hâl ehlinin rızâ, sabır, şükür ve istemekteki dereceleri muhteliftir. Âhiret yolcusunun bunları ve derecelerinin ihtilâfını bilmesi lâzımdır. Çünkü bunları bilmeyen, aşağı derecelerden yukarı hallere ve aşağıların aşağısından yukarıların yukarısına yükselemez. İnsanoğlu en güzel sûrette yaratıldı, sonra esfel-i sâfilîne indirildi. Sonra da a'lâ-i illiyyîne yükselmesi kendisine emredildi. Alt kademe ile üst kademeyi aramayanlar kesin olarak yükselemezler. Şüphe, bunları ayırabilenlerdedir. Onlar bile bâzen yükselemezler.

Hâl erbâbından öyleleri var ki, onların derecelerinin yükselmesine dilencilikleri vesîle olur. Bütün bu gibi işlerde aranan, niyet ve gayedir. Nitekim rivâyete göre adamın biri **Ebû İshak en-Nûrî**'yi bâzı yerlerde avuç açmış dilenirken görünce, bu ağırına gitti ve onun bu tutumundan hoşlanmadı. Adam diyor ki: "Durumu Cüneyd'e anlattım. Cüneyd: "Bu ağırına gitmesin. Zîra Nuri, onlara vermek için onlardan dilenir." dedi." Onlardan dilenmesi, onların âhirette mükâfat kazanmaları içindir. Bununla beraber Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

يَدُ الْمُعْطِي هِيَ الْعُلْيَا

"Yukarıda olan, verenin elidir."[55] hadîsine işâret etmişti."

Diğer bâzıları da: "Verenin eli, malı alanın elidir. Çünkü o, sevap veriyor, sevabın verilmesine sebep oluyor, kıymet ondadır." demişlerdir. Sonra **Cüneyd** teraziyi getirin dedi. Yüz dirhem para tarttı ve buna bir avuç daha kattıktan sonra adama: "Al bunu Nûrî'ye götür." dedi. Ben kendi kendime: "Bir şey tartmak, miktarını bilmek içindir. Bu adam hakîmin birisidir. Yüz dirhemi tarttıktan sonra bir avuç daha içine kattı ve miktarı belirsiz oldu." dedimse de utancımdan kendisine bir şey soramadım. Keseyi aldım, Basra'ya Nûrî'ye gittim. Nûrî teraziyi aldı, yüz dirhemi tarttı iade etti: "Bunu ona götür ver." dedi ve fazlasını aldı. Buna şaştım ve:

---

[55] Müslim, Ebû Hüreyre'den rivâyet etti.

– "Niçin böyle oldu?" dedim. Nûrî:

Cüneyd, hikmet sâhibi bir insandır, ipin ucunu kendi tarafına çekmek istedi. Yüz dirhemi, kendi sevabı için tarttı, diğerini de Allah rızası için verdi. Allah için verdiğini aldım, kendi nefsi için verdiğini iade ettim, dedi. Adam geri dönüp durumu Cüneyd'e bildirince, Cüneyd ağladı ve:

– "Onun için olanı aldı da, bizim için olanı iâde etti." dedi.

Bunların kalplerinin sâfîliğine ve amellerinin yalnız Allah için olduğuna bak. Hattâ bunlar, hiç konuşmadan birbirinin kalbinden geçenleri bile bilirler. İşte bu, helâl yemenin netîcesidir. Kalbin, dünya sevgisinden arınıp bütün varlığı ile Allah'a yönelmesi sâyesindedir.

Bunun yollarını denemeden inkârı tarafına giden, câhildir. Tecrübe etmeden inkâr, ilacı içmeden müshil olduğunu inkâr gibidir. Tecrübe edip muvaffak olmadıktan sonra inkâr ise amel ilacını içtiği halde başka bir ârıza sebebiyle kendisine tesîr etmeyen, bu ilacın müshil olmasını inkâr gibidir. Bu ikincisi, birinciye nispetle her ne kadar hafif ise de yine cehâletten hâlî değildir. Basîret sâhibi ancak şu ikiden birdir. Meselâ birisi âhiret yoluna girmiş ve onlara keşfedilen haller kendisine de keşfedilmiş olandır. Bu adam, zevk ve mârifet sâhibidir. Aynı zamanda ayne'l-yakîne de varmıştır. Diğeri de hiç bu yola girmemiş veya girmiş, fakat vâsıl olamamış, ancak vüsûlün gerçek olduğuna inanmıştır. Bu da her ne kadar ayne'l-yakîne varamamış ise de ilme'l-yakîn sâhibidir. İlme'l-yakînin de kendine göre dereceleri vardır. Ayne'l-yakîn ve ilme'l-yakînden hâlî olanlar, mü'minler zümresinden hâriçtir. Kıyâmet gününde kibreden münkirler arasında haşrolacaktır. İlimde rüsuh bulanlardan olmamızı Allah'tan dileriz.

الشَّطْرُ الثَّانِي مِنَ الكِتَاب
فِي الزُّهد

وفيهِ بيانُ حقيقةِ الزهدِ ، وبيانُ فضيلةِ الزهدِ ، وبيانُ درجاتِ الزهدِ وأقسامِهِ ، وبيانُ تفصيلِ الزهدِ في المطعمِ والملبسِ والمسكنِ والأثاثِ وضروراتِ المعيشةِ ، وبيانُ علامةِ الزهدِ .

بيان حقيقة الزهد

اعلمْ : أنَّ الزهدَ في الدنيا مقامٌ شريفٌ مِنْ مقاماتِ السالكينَ ، وينتظمُ هـٰذا المقامُ مِنْ علمٍ وحالٍ وعملٍ كسائرِ المقاماتِ ؛ لأنَّ أبوابَ الإيمانِ كلَّها كمَا قالَ السلفُ ترجعُ إلىٰ عقدٍ وقولٍ وعملٍ(١) .

وكأنَّ القولَ لظهورِهِ أُقيمَ مقامَ الحالِ ؛ إذْ بهِ يظهرُ الحالُ الباطنُ ، وإلا . . فليسَ القولُ مراداً لعينِهِ ، وإنْ لمْ يكنْ صادراً عنْ حالٍ . . سُمِّيَ إسلاماً ولمْ يُسمَّ إيماناً(٢) ، والعلمُ هوَ السببُ في الحالِ ، يجري مَجرى

---

(١) فالعقد يرجع إلى القلب ، والقول يرجع إلى اللسان ، والعمل يرجع إلى الجوارح . « إتحاف » (٩/٣١٧) .

(٢) فالعلم هو الأصل الذي هو عقد من عقود الإيمان بالله أو لله ، والحال ما ينشأ عنه من المواجيد ، والعمل هو ما تنشئه المواجيد على القلوب والجوارح من الأعمال . « إتحاف » (٩/٣١٧) .

المثمرِ ، والعملُ يجري مِنَ الحالِ مَجرى الثمرةِ ، فلنذكرِ الحالَ معَ كلا طرفيهِ مِنَ العلمِ والعملِ .

أمّا الحالُ :

فنعني بها ما يُسمَّىٰ زهداً ، وهوَ عبارةٌ عنِ انصرافِ الرغبةِ عنِ الشيءِ إلىٰ ما هو خيرٌ منهُ ، فكلُّ مَنْ عدلَ عنْ شيءٍ إلىٰ غيرِهِ بمعاوضةٍ وبيعٍ وغيرِهِ فإنَّما عدلَ عنهُ لرغبتِهِ عنهُ ، وإنَّما عدلَ إلىٰ غيرِهِ لرغبتِهِ في غيرِهِ ، فحالُهُ بالإضافةِ إلى المعدولِ عنهُ يُسمَّىٰ زُهداً ، وبالإضافةِ إلى المعدولِ إليهِ يُسمَّىٰ رغبةً وحبّاً .

فإذاً ؛ يستدعي حالُ الزهدِ : مرغوباً عنهُ ، ومرغوباً فيهِ هوَ خيرٌ مِنَ المرغوبِ عنهُ .

وشرطُ المرغوبِ عنهُ : أنْ يكونَ أيضاً هو مرغوباً فيهِ بوجهٍ مِنَ الوجوهِ ، فمَنْ رغبَ عمَّا ليسَ مطلوباً في نفسِهِ لا يُسمَّىٰ زاهداً ، إذْ تاركُ الترابِ والحجرِ وما أشبهَهُ لا يُسمَّىٰ زاهداً ، وإنَّما يُسمَّىٰ زاهداً مَنْ تركَ الدراهمَ والدنانيرَ ؛ لأنَّ الترابَ والحجرَ ليسا في مَظِنَّةِ الرغبةِ .

وشرطُ المرغوبِ فيهِ : أنْ يكونَ عندَهُ خيراً مِنَ المرغوبِ عنهُ ، حتَّىٰ تغلبَ هـٰذهِ الرغبةُ ، فالبائعُ لا يقدمُ على البيعِ إلا والمُشترَىٰ عندَهُ خيرٌ مِنَ المبيعِ ، فيكونُ حالُهُ بالإضافةِ إلى المبيعِ زهداً فيهِ ، وبالإضافةِ إلى العوضِ عنهُ رغبةً فيهِ وحبّاً ، ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍۭ بَخْسٖ دَرَٰهِمَ مَعْدُودَةٖ وَكَانُواْ فِيهِ مِنَ ٱلزَّٰهِدِينَ ﴾ ؛ معناهُ : باعوهُ ، فقدْ يُطلقُ الشراءُ بمعنى

البيعِ ، ووصفَ إخوةَ يوسفَ بالزهدِ فيهِ إذْ طمعوا أنْ يخلوَ لهُمْ وجهُ أبيهِمْ ، وكانَ ذلكَ عندَهُمْ أحبَّ إليهِمْ مِنْ يوسفَ ، فباعوهُ طمعاً في العوضِ .

فإذاً ؛ كلُّ مَنْ باعَ الدنيا بالآخرةِ . . فهوَ زاهدٌ في الدنيا ، وكلُّ مَنْ باعَ الآخرةَ بالدنيا . . فهوَ أيضاً زاهدٌ ولكنْ في الآخرةِ ، ولكنَّ العادةَ جاريةٌ بتخصيصِ اسمِ الزهدِ بمَنْ يزهدُ في الدنيا ، كما خُصِّصَ اسمُ الإلحادِ بمَنْ يميلُ إلى الباطلِ خاصَّةً وإنْ كانَ هوَ للميلِ في وضعِ اللسانِ .

ولمَّا كانَ الزهدُ رغبةً عنْ محبوبٍ بالجملةِ . . لمْ يُتصوَّرْ إلا بالعدولِ إلىٰ شيءٍ هوَ أحبُّ منهُ ، وإلا . . فتركُ المحبوبِ بغيرِ الأحبِّ محالٌ(١) .

والذي يرغبُ عنْ كلِّ ما سوى اللهِ حتَّى الفراديسِ ، ولا يحبُّ إلا اللهَ تعالىٰ . . فهوَ الزاهدُ المطلقُ .

والذي يرغبُ عنْ كلِّ حظٍّ يُنالُ في الدنيا ، ولمْ يزهدْ في مثلِ تلكَ الحظوظِ في الآخرةِ ، بلْ طمعَ في الحورِ والقصورِ ، والأنهارِ والفواكهِ . . فهوَ أيضاً زاهدٌ ، ولكنَّهُ دونَ الأوَّلِ .

والذي يتركُ مِنْ حظوظِ الدنيا البعضَ دونَ البعضِ ؛ كالذي يتركُ المالَ دونَ الجاهِ ، أوْ يتركُ التوسُّعَ في الأكلِ ولا يتركُ التجمُّلَ في الزينةِ . . فلا يستحقُّ اسمَ الزاهدِ مطلقاً ، ودرجتُهُ في الزهَّادِ درجةُ مَنْ يتوبُ عنْ بعضِ المعاصي في التائبينَ ، وهوَ زهدٌ صحيحٌ ؛ كما أنَّ التوبةَ عنْ بعضِ المعاصي

---

(١) وبهـٰذا يفارق الفقر ؛ فإن حقيقة الفقر الفقد والاحتياج . « إتحاف » (٩/ ٣١٨) .

صحيحةٌ ؛ فإنَّ التوبةَ عبارةٌ عنْ تركِ المحظوراتِ ، والزهدُ عبارةٌ عنْ تركِ المباحاتِ التي هيَ حظُّ النفسِ ، ولا يبعدُ أنْ يقدرَ علىٰ تركِ بعضِ المباحاتِ دونَ بعضٍ ، كما لا يبعدُ ذلكَ في المحظوراتِ ، والمقتصرُ علىٰ تركِ المحظوراتِ لا يُسمَّىٰ زاهداً وإنْ كانَ قدْ زهدَ في المحظورِ وانصرفَ عنهُ ، ولكنَّ العادةَ تخصِّصُ هـٰذا الاسمَ بتركِ المباحاتِ .

فإذاً ؛ الزهدُ عبارةٌ عنْ رغبتِهِ عنِ الدنيا عدولاً إلى الآخرةِ ، أوْ عنْ غيرِ اللهِ تعالىٰ عدولاً إلى اللهِ تعالىٰ ، وهيَ الدرجةُ العليا .

وكما يُشترطُ في المرغوبِ فيهِ أنْ يكونَ خيراً عندَهُ . . فيُشترطُ في المرغوبِ عنهُ أنْ يكونَ مقدوراً عليهِ ، فإنَّ تركَ ما لا يُقدرُ عليهِ محالٌ ، وبالتركِ يتبيَّنُ زوالُ الرغبةِ ، ولذلكَ قيلَ لابنِ المباركِ : يا زاهدُ ، فقالَ : الزاهدُ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ ؛ إذْ جاءَتْهُ الدنيا راغمةً فتركَها ، وأمَّا أنا . . ففيماذا زهدتُ ؟(١) .

وأمَّا العلمُ الذي هو مثمرٌ لهـٰذهِ الحالِ :

فهوَ العلمُ بكونِ المتروكِ حقيراً بالإضافةِ إلى المأخوذِ ؛ كعلمِ التاجرِ بأنَّ العوضَ خيرٌ مِنَ المبيعِ ، فيرغبُ فيهِ ، وما لمْ يتحقَّقْ هـٰذا العلمُ . .

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٥/٢٤٩) ، وهو عند صاحب « القوت » (١/٢٤٩) . وقد روي في هـٰذا الباب عن الشريف محسن بن علوي السقاف (ت ١٢٩١هـ) لما سمع أحدهم ـ ممن لا يملك من الدنيا شيئاً ـ يقول للدنيا : (طلقتك ثلاثاً !!) . . فقال له : (إنك لم تطلق الدنيا ، بل الدنيا طلقتك) .

لا يُتصوَّرُ أنْ تزولَ الرغبةُ عنِ المبيعِ ؛ فكذلكَ مَنْ عرفَ أنَّ ما عندَ اللهِ باقٍ وأنَّ الآخرةَ خيرٌ وأبقىٰ ؛ أيْ : لذَّاتُها خيرٌ في نفسِها وأبقىٰ ، كما يكونُ الجوهرُ خيراً مِنَ الثلجِ مثلاً ، وهيَ أبقىٰ كما يكونُ الجوهرُ أبقىٰ مِنَ الثلجِ ، ولا يعسرُ علىٰ مالكِ الثلجِ بيعُهُ بالجواهرِ واللآلىءِ ، فهكذا مثالُ الدنيا والآخرةِ ، فالدنيا كالثلجِ الموضوعِ في الشمسِ لا يزالُ في الذوبانِ إلى الانقراضِ ، والآخرةُ كالجوهرِ الذي لا فناءَ لهُ .

فبقدْرِ قوَّةِ اليقينِ والمعرفةِ بالتفاوتِ بينَ الدنيا والآخرةِ تقوى الرغبةُ في البيعِ والمعاملةِ ، حتَّىٰ إنَّ مَنْ قويَ يقينُهُ يبيعُ نفسَهُ ومالَهُ ؛ كما قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ ٱشْتَرَىٰ مِنَ ٱلْمُؤْمِنِينَ أَنفُسَهُمْ وَأَمْوَٰلَهُم بِأَنَّ لَهُمُ ٱلْجَنَّةَ ﴾ ، ثمَّ بيَّنَ أنَّ صفقتَهُمْ رابحةٌ فقالَ : ﴿ فَٱسْتَبْشِرُوا۟ بِبَيْعِكُمُ ٱلَّذِى بَايَعْتُم بِهِۦ ﴾ .

فليسَ يحتاجُ مِنَ العلمِ في الزهدِ إلا إلىٰ هـٰذا القدْرِ ، وهوَ أنَّ الآخرةَ خيرٌ وأبقىٰ ، وقدْ يعلمُ ذلكَ مَنْ لا يقدرُ علىٰ تركِ الدنيا ؛ إمَّا لضعفِ علمِهِ ويقينِهِ ، وإمَّا لاستيلاءِ الشهوةِ في الحالِ عليهِ ، وكونِهِ مقهوراً في يدِ الشيطانِ ، وإمَّا لاغترارِهِ بمواعيدِ الشيطانِ في التسويفِ يوماً بعد يومٍ إلىٰ أنْ يختطفَهُ الموتُ ، ولا يبقىٰ معَهُ إلا الحسرةُ بعدَ الفوتِ .

وإلىٰ تعريفِ خساسةِ الدنيا الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ قُلْ مَتَٰعُ ٱلدُّنْيَا قَلِيلٌ ﴾ ، وإلىٰ تعريفِ نفاسةِ الآخرةِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَقَالَ ٱلَّذِينَ أُوتُوا۟ ٱلْعِلْمَ

﴿وَيۡلَكُمۡ ثَوَابُ ٱللَّهِ خَيۡرٌ﴾ ، فنبَّهَ علىٰ أنَّ العلمَ بنفاسةِ الجوهرِ هوَ المرغِّبُ عنْ عوضِهِ .

ولمَّا لمْ يُتصوَّرِ الزهدُ إلا بمعاوضةٍ ورغبةٍ عنْ محبوبٍ في أحبَّ منهُ . . قالَ رجلٌ في دعائِهِ : اللهمَّ أرني الدنيا كما تراها ، فقالَ لهُ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا تقلْ هٰكذا ، ولكنْ قلْ : أرني الدنيا كما أريتَها الصالحينَ منْ عبادِكَ »[1] ، وهٰذا لأنَّ اللهَ تعالىٰ يراها حقيرةً كما هيَ ، وكلُّ مخلوقٍ فهوَ بالإضافةِ إلىٰ جلالِهِ حقيرٌ ، والعبدُ يراها حقيرةً في حقِّ نفسِهِ بالإضافةِ إلىٰ ما هوَ خيرٌ لهُ ، ولا يُتصوَّرُ أنْ يرىٰ بائعُ الفرسِ وإنْ رغبَ عنْ فرسِهِ كما يرىٰ حشراتِ الأرضِ مثلاً[2] ؛ لأنَّهُ مستغنٍ عنِ الحشراتِ أصلاً ، وليسَ مستغنياً عنِ الفرسِ ، واللهُ تعالىٰ غنيٌّ بذاتِهِ عنْ كلِّ ما سواهُ ، فيرى الكلَّ في درجةٍ واحدةٍ بالإضافةِ إلىٰ جلالِهِ ، ويراها متفاوتةً بالإضافةِ إلىٰ غيرِهِ ، والزاهدُ هوَ الذي يرىٰ تفاوتَهُ بالإضافةِ إلىٰ نفسِهِ لا إلىٰ غيرِهِ .

وأمَّا العملُ الصادرُ عنْ حالِ الزهدِ :

فهوَ تركٌ وأخذٌ ؛ لأنَّهُ بيعٌ ، ومعاملةٌ ، واستبدالُ الذي هوَ خيرٌ بالذي هوَ أدنىٰ ، فكما أنَّ العملَ الصادرَ عنْ عقدِ البيعِ هوَ تركُ المبيعِ وإخراجُهُ مِنَ اليدِ

---

[1] كذا في « القوت » (١/٢٥٣) ، والخبر رواه ابن فضيل في « الدعاء » (٢) عن أبي الغصين الطائي ، وهو عند الديلمي في « مسند الفردوس » (١٩١٠) عن أبي العصير الكناني .

[2] كذا في (ب) ، وفي باقي النسخ : (أن يرىٰ بائع الفرس وإن رغب عنه فرسه . . .) .

وأخذُ العوضِ . . فكذلكَ الزهدُ يوجبُ تركَ المزهودِ فيهِ بالكلِّيَّةِ ؛ وهيَ الدنيا بأسرِها ، معَ أسبابِها ومقدماتِها وعلائقِها ، فيخرجُ مِن القلبِ حبَّها ، ويدخلُ حبَّ الطاعاتِ ، ويخرجُ من اليدِ والعينِ ما أخرجَهُ مِنَ القلبِ ، ويوظِّفُ على اليدِ والعينِ وسائرِ الجوارحِ وظائفَ الطاعاتِ ، وإلا . . كانَ كمَنْ سلَّمَ المبيعَ ولمْ يأخذِ الثمنَ .

فإذا وفَّىٰ بشرطِ الجانبينِ في الأخذِ والتركِ . . فليستبشرْ ببيعِهِ الذي بايعَ بهِ ، فإنَّ الذي بايعَهُ بهٰذا البيعِ وفَّىٰ بالعهدِ ، فمَنْ أسلمَ حاضراً في غائبٍ ، وسلَّمَ الحاضرَ وأخذَ يسعىٰ في طلبِ الغائبِ . . سُلِّمَ إليهِ الغائبُ حينَ فراغِهِ مِنْ سعيِهِ إنْ كانَ العاقدُ ممَّنْ يُوثقُ بصدقِهِ وقدرتِهِ ووفائِهِ بالعهدِ .

وما دامَ ممسكاً للدنيا . . لا يصحُّ زهدُهُ أصلاً ، ولذلكَ لمْ يصفِ اللهُ تعالىٰ إخوةَ يوسفَ بالزهدِ في بنيامينَ ، وإنْ كانوا قدْ قالوا : ليوسفُ وأخوهُ أحبُّ إلىٰ أبينا منَّا ، وعزموا علىٰ إبعادِهِ كما عزموا علىٰ يوسفَ حتَّىٰ تشفَّعَ فيهِ أحدُهُمْ فتُرِكَ⁽¹⁾ ، ولا وصفَهُمْ أيضاً بالزهدِ في يوسفَ عندَ العزمِ علىٰ إخراجِهِ ، بلْ عندَ التسليمِ والبيعِ .

فعلامةُ الرغبةِ الإمساكُ ، وعلامةُ الزهدِ الإخراجُ ، فإنْ أخرجتَ عنِ اليدِ بعضَ الدنيا دونَ البعضِ . . فأنتَ زاهدٌ فيما أخرجتَ فقطْ ، ولستَ زاهداً

---

(1) وهو يهوذا ، فشفع فيه ورحمه ومنعه ، وكان شديداً بينهم منيعاً مهيباً فيهم ، وقد قيل في السير : (إن أخاهم الأكبر روبيل هو استوهبه منهم) . « إتحاف » (٩ / ٣٢١) نقلاً عن « القوت » (١ / ٢٤٨) .

مطلقاً ، وإنْ لمْ يكنْ لكَ مالٌ ولمْ تساعدْكَ الدنيا . . لمْ يُتصوَّرْ منكَ الزهدُ ؛ لأنَّ ما لا يُقدرُ عليهِ لا يُقدرُ علىٰ تركِهِ ، وربما يستهويكَ الشيطانُ بغرورِهِ ، ويخيِّلُ إليكَ أنَّ الدنيا وإنْ لمْ تأتِكِ فأنتَ زاهدٌ فيها ، فلا ينبغي أنْ تتدلَّىٰ بحبلِ غرورِهِ دونَ أنْ تستوثقَ وتستظهرَ بموثقٍ غليظٍ مِنَ اللهِ ؛ فإنَّكَ إذا لمْ تجرِّبْ حالَ القدرةِ . . فلا تثقْ بالقدرةِ على التركِ عندَها ، فكمْ مِنْ ظانٍّ بنفسِهِ كراهةَ المعاصي عندَ تعذُّرِها ، فلمَّا تيسَّرَتْ لهُ أسبابُها مِنْ غيرِ مكدِّرٍ ولا خوفٍ مِنَ الخلقِ . . وقعَ فيها ، وإذا كانَ هـٰذا غرورَ النفسِ في المحظوراتِ . . فإيَّاكَ أنْ تثقَ بوعدِها في المباحاتِ .

والموثقُ الغليظُ الذي تأخذُهُ عليها : أنْ تجرِّبَها مرَّةً بعدَ مرَّةٍ في حالِ القدرةِ ، فإذا وفَّتْ بما وعدَتْ على الدوامِ معَ انتفاءِ الصوارفِ والأعذارِ ظاهراً وباطناً . . فلا بأسَ أنْ تثقَ بها وثوقاً ما ، ولكنْ تكونُ مِنْ تغيُّرِها أيضاً علىٰ حذرٍ ؛ فإنَّها سريعةُ النقضِ للعهدِ ، قريبةُ الرجوعِ إلىٰ مقتضى الطبعِ .

وبالجملةِ : فلا أمانَ منها إلا عندَ التركِ بالإضافةِ إلىٰ ما تُرِكَ فقطْ ، وذلكَ عندَ القدرةِ ، قالَ ابنُ أبي ليلىٰ لابنِ شبرمةَ : ألا ترىٰ إلىٰ هـٰذا ابنِ الحائكِ ، لا نفتي في مسألةٍ إلا ردَّ علينا ! يعني أبا حنيفةَ ، فقالَ ابنُ شبرمةَ : لا أدري أهوَ ابنُ الحائكِ أمْ ما هوَ ، لكنْ أعلمُ أنَّ الدنيا غدَتْ إليهِ فهربَ منها ، وهربَتْ منَّا فطلبناها(١) .

---

(١) أورده الأصفهاني في « محاضرات الأدباء » (٢/٣٣٥) ، قال الحافظ الزبيدي في =

ولذلكَ قالَ جميعُ المسلمينَ علىٰ عهدِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : إنَّا نحبُّ ربَّنا ، ولوْ علمنا في أيِّ شيءٍ محبَّتُهُ . . لفعلناهُ ، حتَّىٰ نزلَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَوْ أَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ أَنِ اقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ أَوِ اخْرُجُوا مِن دِيَارِكُم مَّا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِّنْهُمْ ﴾ ، قالَ ابنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : قالَ لي رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أنتَ منهُمْ » أي : مِنَ القليلِ ، قالَ : (وما عرفتُ أنَّ فينا مَنْ يحبُّ الدنيا حتَّىٰ نزلَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ مِنكُم مَّن يُرِيدُ الدُّنْيَا وَمِنكُم مَّن يُرِيدُ الْآخِرَةَ ﴾)[1] .

واعلمْ : أنَّهُ ليسَ مِنَ الزهدِ تركُ المالِ وبذلُهُ علىٰ سبيلِ السخاءِ والفتوَّةِ ، وعلىٰ سبيلِ استمالةِ القلوبِ ، ولا علىٰ سبيلِ الطمعِ ، فذلكَ كلُّهُ مِنْ محاسنِ العاداتِ ، ولكنْ لا مدخلَ لشيءٍ منهُ في العباداتِ ، وإنَّما الزهدُ أنْ تتركَ الدنيا لعلمِكَ بحقارتِها بالإضافةِ إلىٰ نفاسةِ الآخرةِ ، فأمَّا كلُّ نوعٍ مِنَ

= « إتحافه » (٩/ ٣٢٢) : (فإن كلاً منهما تولىٰ قضاء الكوفة ، وأباها الإمام وضرب وامتحن لذلك ، ولقد أنصف ابن شبرمة في جوابه ، وأما ابن أبي ليلىٰ . . فكان يحسد الإمام دائماً ويعاديه لما يرىٰ له من القدر والمنزلة عند الخاص والعام ، سامح الله عن الجميع وجعلهم إخواناً علىٰ سرر متقابلين) .

[1] روى الترمذي (٣٣٠٩) عن عبد الله بن سلام رضي الله عنه قال : قعدنا نفر من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم فتذاكرنا ، فقلنا : لو نعلم أي الأعمال أحب إلى الله . . لعملناه ، فأنزل الله تعالىٰ : ﴿ سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ۞ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ ﴾ ، وقول ابن مسعود رضي الله عنه : (وما عرفت أن فينا من يحب . . .) رواه أحمد في « المسند » (١/ ٤٦٣) ، والطبري في « تفسيره » (٣/ ٤/ ١٦٤) ، وابن أبي حاتم في « تفسيره » (٤٣٣٠) .

التركِ . . فإنَّهُ يُتصوَّرُ ممَّنْ لا يؤمنُ بالآخرةِ ، فذلكَ قدْ يكونُ مروءةً وفتوَّةً وسخاءً وحسنَ خلقٍ ، ولكنْ لا يكونُ زهداً ؛ إذْ حسنُ الذكرِ وميلُ القلوبِ مِنْ حظوظِ العاجلةِ ، وهيَ ألذُّ وأهنأُ مِنَ المالِ ، وكما أنَّ تركَ المالِ علىٰ سبيلِ السلمِ طمعاً في العوضِ ليسَ مِنَ الزهدِ . . فكذلكَ تركُهُ طمعاً في الذكرِ والثناءِ والاشتهارِ بالفتوةِ والسخاءِ ، أوِ استثقالاً لهُ لما في حفظِ المالِ مِنَ المشقَّةِ والعناءِ ، والحاجةِ إلى التذلُّلِ للسلاطينِ والأغنياءِ . . ليسَ مِنَ الزهدِ أصلاً ، بلْ هوَ استعجالُ حظٍّ آخرَ للنفسِ .

بلِ الزاهدُ مَنْ أتتْهُ الدنيا راغمةً عفواً صفواً وهوَ قادرٌ على التنعُّمِ بها مِنْ غيرِ نقصانِ جاهٍ وقبحِ اسمٍ ولا فواتِ حظٍّ للنفسِ ، فتركَها خوفاً مِنْ أنْ يأنسَ بها ، فيكونَ آنساً بغيرِ اللهِ ، ومحبّاً لما سوى اللهِ ، ويكونَ مشركاً في حبِّ اللهِ تعالىٰ غيرَهُ ، أوْ تركَها طمعاً في ثوابِ اللهِ في الآخرةِ ، فتركَ التمتُّعَ بأشربةِ الدنيا طمعاً في أشربةِ الجنَّةِ ، وتركَ التمتُّعَ بالسراري والنسوانِ طمعاً في الحورِ العينِ ، وتركَ التفرُّجَ في البساتينِ طمعاً في بساتينِ الجنةِ وأشجارِها ، وتركَ التزيُّنَ والتجمُّلَ بزينةِ الدنيا طمعاً في زينةِ الجنَّةِ ، وتركَ المطاعمَ اللذيذةَ طمعاً في فواكهِ الجنَّةِ ، وخوفاً مِنْ أنْ يُقالَ لهُ : ﴿ أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَٰتِكُمْ فِى حَيَاتِكُمُ ٱلدُّنْيَا ﴾ ، فآثرَ في جميعِ ذلكَ ما وُعِدَ بهِ في الجنَّةِ علىٰ ما تيسَّرَ لهُ في الدنيا عفواً صفواً ؛ لعلمِهِ بأنَّ ما في الآخرةِ خيرٌ وأبقىٰ ، وأنَّ ما سوىٰ هـٰذا فمعاملاتٌ دنيويَّةٌ لا جدوىٰ لها في الآخرةِ أصلاً .

* * *

İKİNCİ BÖLÜM

Burada zühdün hakikati, fazîleti, zâhîdlerin dereceleri, bölümleri, yemek, giymek, mesken ve ev eşyasında zühdün tafsîlâtı ile geçim çeşitleri ve zühdün alâmetleri anlatılacaktır.

ZÜHDÜN HAKÎKATİ

Bilmiş ol ki; zühd, dünyada âhiret yolcularının şerefli makamlarından bir makamdır. Bu makam da diğerleri gibi ilim, hal ve amelden meydana gelir. Çünkü selefin dediği gibi, îmanın bütün kapıları inanç, söz ve amele râcidir. İmanda söz, hal makamına kaimdir. Çünkü söz ve itiraf ile bâtının hali zâhire çıkar. Yoksa bizâtihî söz, maksut değildir. Eğer söz ve ikrar hâlden meydana gelmeseydi, ona îman değil, İslâm adı verilirdi. Halde sebep olan ilim, meyve veren ağaç gibidir. Amel de bu ağacın meyvesidir. Şimdi biz ilim ve amel tarafları ile hâli anlatmaya çalışalım.

Zühd adını alan hâl, bir şeye olan rağbeti, ondan daha iyisine çevirmekten ibârettir. Bir ivaz karşılığı satış ve diğer her hangi bir sebeple bir şeyden vazgeçmek, ona rağbet etmemekten; onun yerine başkasını almak ise o aldığı şeye rağbettendir. Vazgeçtiği şeye nispetle kendisine zâhid, yöneldiği şeye nispetle de rağbet ve sevgi adı verilir.

Buna göre zühd demek, herhangi bir şeyden vazgeçip onun yerine daha iyi ve daha güzeline dönmek demektir. Bununla beraber yüz çevirdiği şeyin de heves edilecek bir yönünün bulunması şarttır. Çünkü heves edilir bir tarafı bulunmayan taş, toprak ve kum gibi şeyleri terk edene zâhid denmez. Zâhid, altın ve gümüş gibi, rağbet ve heves edilen şeyleri terk edene denir.

Zâhidlikte diğer bir şart da rağbet edilen şeyin, yüz çevrilen şeyden kendine göre daha hayırlı olmasıdır ki, bu sâyede ona daha çok rağbet etmiş olsun. Bir şeyi satan, kendine göre aldığı şey, sattığı şeyden hayırlı olmazsa onu satmaz. Adamın, sattığı şeye nispetle durumu zühd, aldığına nispetle durumuna rağbet ve muhabbet denir. Bunun için Allahu Teâlâ:

وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ

"Onu değersiz pahaya, bir kaç dirheme sattılar. Onlar bunun hakkında rağbetsizdiler." (Yûsuf suresi, 12/20) buyurmuştur. Allahu Teâlâ Yûsuf'un kardeşlerini burada zühd ile tavsîf etti. Onların istedikleri, Yûsuf'u, babalarının görmemesi idi. Onlar için bu, Yûsuf'tan daha sevimli idi. Bu karşılığa heves ederek Yûsuf'u sattılar. Demek ki dünyayı satıp ahiretı alan herkes, dünyaya nispetle zâhid, âhireti satıp dünyayı alan herkes de âhirete nispetle zâhiddir. Fakat âdeten zâhidlik adı, dünyayı terk edenlere verilmiştir. Nitekim ilhadda da durum böyledir. Aslında ilhad, her hangi bir tarafa meyil anlamında iken, özellikle bâtıla temâyül anlamında kullanılmaktadır.

Zühd, tamâmen sevgiliden yüz çevirmek olduğuna göre bu, ancak o sevgiliden daha sevimli bir şeye yönelmekle mümkündür. Yoksa daha kuvvetli bir sevgili bulmadan bir sevgiliyi terk etmek mümkün değildir. Allah'tan başka cennet ve her türlü zevkler dâhil, her şeyi arkaya atıp yalnız Allah'ı seven kimse, mutlak sûrette zâhiddir. Yalnız dünya zevklerini terk edip, âhiret zevklerini atamayan da zâhiddir, fakat birinciye nispetle mevkîi daha düşüktür. Dünyanın bâzı zevklerini terk edip bâzılarını terk edemeyen meselâ serveti terk edip mevkîi terk edemeyen, çeşitli yemekleri terk edip süslenmeyi terk edemeyen kimse, mutlak zâhidlik mevkîini ihraz edemez. Bunun zâhidler arasındaki mevkîi, günâhkârlar arasında bütün günâhlarından tövbe eden ile bâzılarından tövbe eden gibidir. Günâhlarının bâzısından tövbe edenin tövbesi sahih olduğu gibi, dünyalığın bâzı şeylerini terk edenin de yine zühdü sahihtir. Çünkü tövbe, sakıncalı olan şeylerden ibâret olduğu gibi, zühd de nefsin arzuları olan mübahları terkten ibârettir. Sakıncalı şeylerden bâzılarını yaparken bâzılarını terke muktedir olduğu gibi, insan, mübah olan şeylerden de bâzılarını terk edebilir. Yalnız sakıncalı şeyleri terk etmekle bunlara karşı zühd etmiş olduğu halde buna zâhid denmez. Âdet yönünden zâhid, yasaklarla beraber mübahları da terk edene tahsis edilmiş bir isimdir.

Demek ki zühd, dünyadan rağbetini kesip, âhirete yönelmek veya her ikisinden rağbetini kesip Hz. Allah'a yönelmektir ki, en üstün derece budur. Rağbet ettiği şeyi, kendi nazarında heves edilen ve kendisi için hayırlı olacağı gibi, vazgeçtiği şeye de gücünün yetmiş olması şarttır. Bir yandan gücü yetmediği şeyi terk etmek muhal olduğu gibi. Öte yandan rağbetin kalkması da terke bağlıdır. Terki mümkün olmayan şeyden rağbetin yok olması da mümkün olmaz. Bunlar tamâmen kişinin irâdesi dışında kalır. Bunun için **İbn Mübârek**'e "Zâhid" diye hitap ettiklerinde: "Zâhid, Ömer b. Abdülâzîz'dir. Dünya ona teveccüh ettiği halde o onu terk etmiştir. Ben nereden zâhid olayım? Dünya bana teveccüh etmiş değildir ki, onu terk ile zâhid olayım?" dedi.

Zâhidlik hâlini tevlîd eden ilme gelince; bu da tüccarın, aldığının verdiğinden daha iyi olduğunu bilip de ona heves etmesi gibi, aldığının terk ettiğinden iyi olduğunu bilmesidir. Bu bilgiye sâhip olmayanın terk ettiğinden hevesinin geçtiği düşünülmez. Mutlak aldığının verdiğinden daha iyi olmasını bilmesi şarttır. Cevherin "kar"dan daha kıymetli olduğunu bilen gibi, bu adam için "kar"ı verip cevheri almak kolaydır. Dünya, güneşin karşısında eriyen kar gibi, âhiret ise yok olmayan bir cevher gibidir. İşte Allah katında olan her şeyin bâkî, dünyanın fânî, âhiret nîmetlerinin devamlı olduğunu bilen de böyledir. Bu bilgiye sâhip olunca, âhireti ve Allah rızâsını tercîh için dünyalığı fedâ eder.

Îmanının, dünya ve âhiret arasındaki farkı bilmesinin kuvveti nispetinde dünyayı satıp âhireti alma hevesi takviye edilmiş olur. Hattâ yakîni kuvvetli olanlar, âhireti kazanmak için değil mallarını, canlarını dahî fedâ ederler. Nitekim Allahu Teâlâ:

إِنَّ اللّٰهَ اشْتَرٰى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ

"Şüphesiz Allah, mü'minlerin canlarını ve mallarını cennet karşılığında satın aldı." buyurduktan sonra, onların alış verişlerinin kârlı olduğunu beyân etmek üzere:

فَاسْتَبْشِرُوا بِبَيْعِكُمُ الَّذِي بَايَعْتُمْ بِهِ

"Yaptığınız bu alış-verişten dolayı sevinin" (Tevbe suresi, 9/111) buyurmuştur.

Zühd için bu kadar bilgi yeter. O da âhiretin, hayırlı ve bâkî olmasıdır. Bâzen bunu, dünyayı terke muvaffak olamayanlar da bilir. Bile bile dünyayı terk edemezler. Bu da ya ilim ve yakîninin zayıflığından veya şu anda şehvetlerinin kendisini istilâ etmiş olup şeytanın elinde esir olmasından ve şeytanın ileride tövbe edersin şeklinde aldatmalarına kapılarak beklemediği ölümün gelip çatmasından ileri gelir. O zaman hasret ve nedâmetten başka bir çaresi kalmaz.

Dünyanın âdiliğine işâret etmek üzere Allahu Teâlâ:

قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ

“De ki dünyanın faydası pek azdır.” (Nisâ suresi, 4/77) buyurmuştur. Âhiretin nefâsetini târife işâret etmek üzere:

وَقَالَ الَّذٖينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَيْلَكُمْ ثَوَابُ اللّٰهِ خَيْرٌ

“Kendilerine ilim verilenler de dedi: “Yazıklar olsun size, Allah’ın sevâbı daha hayırlıdır.” (Kasas suresi, 28/80) buyurmuş ve cevherin nefasetini bilmenin, ücreti karşılığında onu almaya insanı teşvik ettiğini tembih etmiştir.

Zühd, ancak sevdiğini, daha çok sevdiği bir şeyle değiştirmekten başka sûretle düşünülemediği için adamın biri duâsında: “Allahım, dünyayı sen nasıl görüyorsan bana öyle göster.” dediği vakit, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا تَقُلْ هٰكَذَا وَلٰكِنْ قُلْ أَرِنِي الدُّنْيَا كَمَا أَرَيْتَهَا الصَّالِحٖينَ
مِنْ عِبَادِكَ

“Böyle deme. Belki, “Allahım, dünyayı sâlih kullarına gösterdiğin gibi bana da öyle göster” de.”[56] buyurmuştur. Çünkü Allahu Teâlâ, olduğu gibi, dünyayı hakir görür. Hattâ bütün yaratıklar, Allahu Teâlâ’ya nispetle hakirdirler. Kul onu kendi hakkında hayırlı olana nispetle hakir görür. Meselâ, bir insan atından hevesi geçtiği için onu satsa bile, atını diğer haşerat gibi görmez. Çünkü o, aslında haşerelerden müstağnîdir, onlara ihtiyacı yoktur. Fakat hiç bir vakit attan müstağnî kalamaz. Allahu Teâlâ ise bizâtihî bütün mâsivâdan müstağnîdir. Kendi zâtına nisbetle hepsini aynı seviyede görür. Ancak fark, başkalarına nispetledir. Zâhid ise farkı, başkalarına nispetle değil, kendine nispetle görür.

---

[56] Firdevs sâhibi bunun ikinci bendini Ebû’l-Kusayr’den rivâyet etti.

Zâhidin hâlinden meydana gelen amele gelince; kendi hakkında hayırlı olanı alıp hayırlı olmayanı terk etmektir. Alış-verişte satılan malı elden çıkarıp karşılığını aldığı gibi, zühd de îrâz ettiği şeyden tamamen uzaklaşmaktır. Îraz ettiği şey ise bütün mukaddime, sebep ve mevcudiyetiyle dünya ve dünya alâkasıdır. Kalbinden dünya sevgisini çıkarır, tâat sevgisini yerleştirir. Kalbinden çıkarıp attıklarını gözlerinden ve ellerinden de atar. Göz, el ve diğer âzâlarını da tâat işleriyle meşgul eder. Yoksa dünyayı ve dünyalığı attıktan sonra âhirete ve Allah rızâsına yarayacak işlerle meşgul olmazsa, malını satıp bedelini almayan esnafa benzer. İki tarafın şartlarına riâyet ettiği, yâni dünyalığı tamamen satıp âhireti aldığı ve âhirete sarıldığı vakit, alış-verişindeki ticaretiyle müjdelenir. Veresiye karşılığında peşin malını veren ve veresiyesinin peşine düşen kimse, alışveriş ettiği adam sağlam kimse ise elbette sözünde durur ve vâdesinde borcunu öder.

Dünyaya sıkı sıkıya sarıldığı müddetçe zühdü sahih değildir. Her ne kadar diğer kardeşleri, "Yûsuf aleyhisselâm ve kardeşi Bünyamin babamız katında bizden daha sevimlidir." dedi ve onu da Yûsuf gibi uzaklaştırmak istedilerse de, kardeşlerden birisinin şefâatiyle onu geri bıraktıkları için, Allahu Teâlâ Yûsuf aleyhisselâm hakkında olduğu gibi, Bünyamin hakkında da Yûsuf'un kardeşlerini zühd ile vasıflamadı. Çünkü onu ayırmadılar. Hattâ Yûsuf aleyhisselâmı ayırmaya karar verdikleri zaman, onları zühd ile vasıflamadı. Ne zaman on dirheme sattılar, o zaman onları zühd ile vasıfladı, yâni ondan tamamen yüz çevirdiler.

Demek ki rağbet ve hevesin belirtisi, bir şeyi elde tutmak; zühdün alâmeti ise onu elden çıkarmaktır. Dünyalığın bir kısmını elinden çıkarır da bâzısını çıkarmazsan, yalnız çıkardığının zâhidi olursun. Yoksa mutlak sûrette zâhid olamazsın. Şâyet dünya sana yönelmemiş ve elinde bir şey yoksa, sana zâhid denmez. Çünkü elde edemediğin şeyi terke de muktedir değilsin. Ancak ona sâhip olduktan sonra terk edersen zâhid olursun.

Bâzen şeytan seni böyle de aldatabilir ve "Dünya sana yönelmedi ise de sen zâhidsin, sen onu terk etmiş sayılırsın." diyebilir. Fakat sen buna iltifat etme. Gücün yettiği vakit tecrübe edilmedikçe, gücün yetmediğini terk edeceğin belli olmaz. Nice eline fırsat düşmeyen insanlar var ki, fırsat düşse isyan etmeyeceklerini sanırlar. Hâlbuki ellerine fırsat ve imkân düştüğü vakit her kötülüğü yaparlar. Böyle yasak olan şeylerde nefis aldanırsa mübahlardaki şeytanın aldatmasına da sakın kapılma. Fırsat ve imkânlarda tekrar tekrar kendini dene, sonra hükmünü ver. Bununla beraber her an, her çeşit değişikliğe uğrayacağını unutma. Çünkü nefis, ahdini sür'atle bozup tabiatinin icâbını yerine getiren bir yaratıktır.

Hulâsa; nefisten kurtuluş, ancak terk ettiğin anda, terk ettiğin günâha nisbetledir. Bu da gücün yettiği anda olan terke bağlıdır.

İbn Ebî Leylâ, ibn Şibrime'ye, İmâm-ı Azam'ı kastederek:

– "Şu çulhanın oğluna baksana! Hangi meselede fetva veriyorsan onu reddediyor." dedi. **İbn Şibrime**:

– "Onun, çulhanın oğlu olup olmadığını bilmem, bildiğim tek şey varsa, dünyalık onun önünde sabahladı ve o, ondan uzaklaştı. Bize gelince; dünyalık bizden kaçtığı halde biz onun peşinden koşuyoruz, dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in zamanındaki bütün Müslümanlar, biz Rabbimizi severiz, O'nun sevgisini nereden kazanacağımızı bilsek, hemen onu yapardık, derdiler. Bunun üzerine:

وَلَوْ أَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ أَنِ اقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ أَوِ اخْرُجُوا مِنْ
دِيَارِكُمْ مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ

"Hakîkat biz onlara: "Kendinizi öldürün, yâhut yurtlarınızdan çıkın." diye yazsaydık, içlerinden birazı müstesnâ olmak üzere, bunu yapmazlardı." (Nisâ suresi, 4/66) âyeti nâzil oldu.

İbn Mes'ûd (r.a.) diyor ki, "Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bana:

– *"Sen onlardansın."*[57] yâni o azlıktansın." buyurdu. Hâlbuki ben aramızda dünyayı sevenlerin bulunduğunu bilmiyordum. Tâ ki:

مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الدُّنْيَا وَمِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الْاٰخِرَةَ

"İçinizden kimi dünyayı istiyor, içinizden kimi de âhireti diliyordu." (Âl-i İmrân suresi, 3/152) âyeti nâzil oldu.

Şunu da iyi bil ki; serveti cömertçe gönülleri çekecek şekilde harcamak zâhidlikten değildir. Çünkü bunların hepsi ancak âdet bakımından güzel olan şeylerdir. Yoksa ibâdetle bir alâkaları yoktur. Zühd, âhiretin nefâsetine nispetle dünyanın hakir olduğunu bilerek dünyayı terk etmektir. Yoksa dünyayı terk eden herkes zâhid değildir. Çünkü bu, âhirete îmanı olmayanlarda da düşünülebilir. Mürüvvet îcâbı, cömertlik ve güzel ahlâkın îcâbı olarak dünyayı terk eder, fakat zâhid olmaz.

Zîra hayır ile ibka-i nâm etmek, gönülleri kendine bağlamak gibi gayeler, yine dünyalıktır. Hattâ bu, maldan da daha zevklidir. Selem yolu ile malı terk etmek zühdden olmadığı gibi, anılmayı, övülmeyi ve cömertlikle ün almayı ve aynı zamanda malı korumada zorluk çekmeyi hedef alan gaye ile serveti dağıtmak, zühdden değildir. Belki bu, nefsin diğer arzusunu peşînen yerine getirmektir. Asıl zâhid, kendisine dünyalık teveccüh ettiği ve bunu kullanmakta hiç bir zorluk çekmediği ve peşin bir gaye düşünmediği halde yalnız o mâl ile ünsiyet edip onu sevmekten, Allah'tan ve Allah sevgisinden uzaklaşmaktan ve bu sûretle Allah sevgisinde ortaklıktan korkarak veya âhiret mükâfatını umarak onu terk edendir. Böylece âhiret şerbetlerine heves ederek dünya şerbetlerini, hûrîlere heves ederek dünya câriyelerini terkeden; cennet bağlarında teferrüce heves ederek dünyanın bağ ve bahçelerini, cennetin zînetlerine tamah ederek dünyanın süslerini, cennet meyvelerine tamah ederek dünyanın zevkli yemeklerini terk edenler zâhiddir. Bunlar âhirette:

---

[57] Beyhakî **"Delâilü'n-Nübüvve"**de hasen isnad ile rivâyet etmiştir.

أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا

"Siz bütün zevkleri dünya hayâtınız içinde bitirdiniz." (Ahkaf suresi, 46/20) diye hitâp edilmesinden korktu. Bütün bunlarda kendisine peşin olarak dünyada verilenler üzerine âhirettekileri tercîh etmiştir. Çünkü oradakilerin hayırlı ve bâki, diğerlerinin ise faydasız ve fâni olduklarını bilmiştir.

بيان فضيلة الزهد

قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ فَخَرَجَ عَلَىٰ قَوْمِهِۦ فِى زِينَتِهِۦ ﴾ إلىٰ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَقَالَ ٱلَّذِينَ أُوتُواْ ٱلْعِلْمَ وَيْلَكُمْ ثَوَابُ ٱللَّهِ خَيْرٌ لِّمَنْ ءَامَنَ ﴾(١) ، فنسبَ الزهدَ إلى العلماءِ ، ووصفَ أهلَهُ بالعلمِ ، وهوَ غايةُ الثناءِ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ أُوْلَٰٓئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُم مَّرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُواْ ﴾ ، وجاءَ في التفسيرِ : على الزهدِ في الدنيا(٢) .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى ٱلْأَرْضِ زِينَةً لَّهَا لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا ﴾ ، قيلَ : معناهُ : أيُّهُمْ أزهدُ فيها(٣) ، فوصفَ الزهدَ بأنَّهُ مِنْ أحسنِ الأعمالِ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ مَن كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ ٱلْءَاخِرَةِ نَزِدْ لَهُۥ فِى حَرْثِهِۦ ۖ وَمَن كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ ٱلدُّنْيَا نُؤْتِهِۦ مِنْهَا وَمَا لَهُۥ فِى ٱلْءَاخِرَةِ مِن نَّصِيبٍ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِۦٓ أَزْوَٰجًا مِّنْهُمْ زَهْرَةَ ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ ۚ وَرِزْقُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَأَبْقَىٰ ﴾ .

---

(١) والآية بتمامها : ﴿ فَخَرَجَ عَلَىٰ قَوْمِهِۦ فِى زِينَتِهِۦ ۖ قَالَ ٱلَّذِينَ يُرِيدُونَ ٱلْحَيَوٰةَ ٱلدُّنْيَا يَٰلَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَآ أُوتِىَ قَٰرُونُ إِنَّهُۥ لَذُو حَظٍّ عَظِيمٍ ۝ وَقَالَ ٱلَّذِينَ أُوتُواْ ٱلْعِلْمَ وَيْلَكُمْ ثَوَابُ ٱللَّهِ خَيْرٌ لِّمَنْ ءَامَنَ وَعَمِلَ صَٰلِحًا وَلَا يُلَقَّىٰهَآ إِلَّا ٱلصَّٰبِرُونَ ﴾ .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢٤٢) .

(٣) قوت القلوب (١/ ٢٤٢) .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ ٱلَّذِينَ يَسۡتَحِبُّونَ ٱلۡحَيَوٰةَ ٱلدُّنۡيَا عَلَى ٱلۡأٓخِرَةِ ﴾ ، فوصفَ الكفارَ بذلكَ ، فمفهومُهُ أنَّ المؤمنَ هوَ الذي يتصفُ بنقيضِهِ ، وهوَ أنْ يستحبَّ الآخرةَ على الحياةِ الدنيا .

* * *

وأمَّا الأخبارُ :

فما وردَ منها في ذمِّ الدنيا كثيرٌ ، وقدْ أوردنا بعضَها في كتابِ ذمِّ الدنيا مِنْ ربعِ المهلكاتِ ، إذْ حبُّ الدنيا مِنَ المهلكاتِ ، ونحنُ الآنَ نقتصرُ على فضيلةِ بغضِ الدنيا ؛ فإنَّهُ مِنَ المنجياتِ ، وهوَ المعنيُّ بالزهدِ .

وقدْ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ أصبحَ وهمُّهُ الدنيا . . شتَّتَ اللهُ عليهِ أمرَهُ ، وفرَّقَ عليهِ ضيعتَهُ ، وجعلَ فقرَهُ بينَ عينيهِ ، ولمْ يأتِهِ مِنَ الدنيا إلا ما كُتِبَ لهُ ، ومَنْ أصبحَ وهمُّهُ الآخرةُ . . جمعَ اللهُ لهُ همَّهُ ، وحفظَ عليهِ ضيعتَهُ ، وجعلَ غناهُ في قلبِهِ ، وأتتْهُ الدنيا وهيَ راغمةٌ »⁽¹⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا رأيتُمُ العبدَ قدْ أُعطيَ صمتاً وزهداً في الدنيا . . فاقتربوا منهُ ؛ فإنَّهُ يُلقَّى الحكمةَ »⁽²⁾ .

وقدْ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَمَن يُؤۡتَ ٱلۡحِكۡمَةَ فَقَدۡ أُوتِيَ خَيۡرٗا كَثِيرٗا ﴾ ، ولذلك

---

(١) رواه الترمذي (٢٤٦٥) من حديث أنس رضي الله عنه ، وابن ماجه (٤١٠٥) من حديث زيد بن ثابت رضي الله عنه .

(٢) رواه ابن ماجه (٤١٠١) .

قيلَ : (مَنْ زهدَ في الدنيا أربعينَ يوماً . . أجرى اللهُ تعالىٰ ينابيعَ الحكمةِ في قلبِهِ ، وأنطقَ بها لسانَهُ)⁽¹⁾ .

وعنْ بعضِ الصحابةِ أنَّهُ قالَ : قلنا : يا رسولَ اللهِ ؛ أيُّ الناسِ خيرٌ ؟ قالَ : « كلُّ مؤمنٍ مخمومِ القلبِ صدوقِ اللسانِ » ، قلنا : يا رسولَ اللهِ ، وما مخمومُ القلبِ ؟ قالَ : « التقيُّ النقيُّ الذي لا غلَّ فيهِ ولا غشَّ ولا بغيَ ولا حسدَ » ، قيلَ : يا رسولَ اللهِ ؛ فمَنْ علىٰ أثرِهِ ؟ قالَ : « الذي يشنأُ الدنيا ويحبُّ الآخرةَ »⁽²⁾ ، ومفهومُ هٰذا : أنَّ شرَّ الناسِ الذي يحبُّ الدنيا .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنْ أردتَ أنْ يحبَّكَ اللهُ . . فازهدْ في الدنيا » ، فجعلَ الزهدَ سبباً للمحبةِ ، فمَنْ أحبَّهُ اللهُ تعالىٰ . . فهوَ في أعلى الدرجاتِ ، فينبغي أنْ يكونَ الزهدُ في الدنيا مِنْ أفضلِ المقاماتِ ، ومفهومُهُ أيضاً : أنَّ محبَّ الدنيا متعرِّضٌ لبغضِ اللهِ تعالىٰ .

وفي خبرٍ مِنْ طريقِ أهلِ البيتِ : (الزهدُ والورعُ يجولانِ في القلوبِ كلَّ ليلةٍ ، فإنْ صادفا قلباً فيهِ الإيمانُ والحياءُ . . أقاما فيهِ ، وإلا . . ارتحلا)⁽³⁾ .

---

(1) تقدم بلفظ : « من أكل الحلال أربعين يوماً . . . » ، وهو ما أورده صاحب « القوت » (٢/ ٢٨٧) ، وبلفظه هنا عند ابن عدي في « الكامل » (٥/ ٣٠٧) من حديث أبي موسى الأشعري رضي الله عنه مرفوعاً .

(2) رواه الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٤٥) بتمامه ، وصدره عند ابن ماجه (٤٢١٦) .

(3) كذا في « القوت » (١/ ٢٥٠) حيث قال : (وروينا في ذلك حديثاً من طريق أهل=

ولمَّا قالَ حارثةُ لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : أنا مؤمنٌ حقّاً . . قالَ : « وما حقيقةُ إيمانِكَ ؟ » قالَ : عزفَتْ نفسي عن الدنيا ، فاستوىٰ عندي حجرُها وذهبُها ، وكأنِّي بالجنَّةِ والنارِ ، وكأنِّي بعرشِ ربِّي بارزاً ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « عرفتَ فالزمْ ، عبدٌ نوَّرَ اللهُ قلبَهُ بالإيمانِ »[1] ، فانظرْ كيفَ بدأَ في إظهارِ حقيقةِ الإيمانِ بعزوفِ النفسِ عنِ الدنيا ، وقرنَهُ باليقينِ ، وكيفَ زكَّاهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إذْ قالَ : « عبدٌ نوَّرَ اللهُ قلبَهُ بالإيمانِ » .

ولمَّا سُئِلَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنْ معنى الشرحِ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ فَمَن يُرِدِ ٱللَّهُ أَن يَهْدِيَهُۥ يَشْرَحْ صَدْرَهُۥ لِلْإِسْلَٰمِ ﴾ ، وقيلَ لهُ : ما هٰذا الشرحُ ؟ قالَ : « إنَّ النورَ إذا دخلَ القلبَ . . انشرحَ لهُ الصدرُ وانفسحَ » ، قيلَ : يا رسولَ اللهِ ؛ وهلْ لذلكَ مِنْ علامةٍ ؟ قالَ : « نعمِ ، التجافي عنْ دارِ الغرورِ ، والإنابةُ إلىٰ دارِ الخلودِ ، والاستعدادُ للموتِ قبلَ نزولِهِ »[2] ، فانظرْ كيفَ جعلَ الزهدَ شرطاً للإسلامِ ، وهوَ التجافي عنْ دارِ الغرورِ .

= البيت) وذكره ، وقد روىٰ أبو نعيم في « الحلية » (٣/ ١٨١) عن محمد بن علي بن الحسين بن علي يقول : (الغنىٰ والعز يجولان في قلب المؤمن ، فإذا وصلا إلىٰ مكان فيه التوكل . . أوطناه) .

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٣١٤) ، والبزار في « مسنده » (٦٩٤٨) ، والطبراني في « الكبير » (٣/ ٢٦٦) ، وأبو نعيم في « معرفة الصحابة » (٢/ ٧٧٧) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠١٠٧ ، ١٠١٠٨) .

(٢) رواه الحاكم في « المستدرك » (٤/ ٣١١) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٦٨) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « استحيوا مِنَ اللهِ حقَّ الحياءِ » ، قالوا : إنَّا لنستحيي منهُ تعالىٰ ، فقالَ : « ليسَ كذلكَ ، تبنونَ ما لا تسكنونَ ، وتجمعونَ ما لا تأكلونَ ! »⁽¹⁾ ، فبيَّنَ أنَّ ذلكَ يناقضُ الحياءَ مِنَ اللهِ تعالىٰ .

ولمَّا قدمَ عليهِ بعضُ الوفودِ . . قالوا : إنَّا مؤمنونَ ، قالَ : « وما علامةُ إيمانِكُمْ ؟ » فذكروا الصبرَ عندَ البلاءِ ، والشكرَ عندَ الرخاءِ ، والرضا بمواقعِ القضاءِ ، وتركَ الشماتةِ بالمصيبةِ إذا نزلَتْ بالأعداءِ ، فقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « إنْ كنتُمْ كذلكَ . . فلا تجمعوا ما لا تأكلونَ ، ولا تبنوا ما لا تسكنونَ ، ولا تنافسوا فيما عنهُ ترحلونَ »⁽²⁾ ، فجعلَ الزهدَ تكملةً لإيمانِهِمْ .

وقالَ جابرٌ رضيَ اللهُ عنهُ : خطبَنا رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : « مَنْ جاءَ بلا إلهَ إلا اللهُ لا يخلطُ معَها غيرَها . . وجبَتْ لهُ الجنَّةُ » ، فقامَ إليهِ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ فقالَ : بأبي أنتَ وأمِّي يا رسولَ اللهِ ، ما لا يُخلطُ بها غيرُها صفْهُ لنا ، فسِّرْهُ لنا ، فقالَ : « حبُّ الدنيا طلباً لها واتباعاً لها ، وقومٌ يقولونَ قولَ الأنبياءِ ويعملونَ أعمالَ الجبابرةِ ، فمَنْ جاءَ بلا إلهَ إلا اللهُ ليسَ فيها شيءٌ مِنْ هٰذا . . وجبَتْ لهُ الجنَّةُ »⁽³⁾ .

---

(1) رواه الطبراني في « الكبير » (٢٥/ ١٧٣) ، وابن عدي في « الكامل » (٧/ ٩٧) عن أم الوليد بنت عمر .

(2) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤١/ ١٩٧) من حديث سويد بن الحارث .

(3) رواه ابن عدي في « الكامل » (٦/ ٢٩٠) من حديث جابر رضي الله عنه ، ورواه البيهقي في « الشعب » (١٠٠١٧) من حديث ابن عمر رضي الله عنهما .

وفي الخبرِ : « السخاءُ مِنَ اليقينِ ، ولا يدخلُ النارَ موقنٌ ، والبخلُ مِنَ الشكِّ ، ولا يدخلُ الجنَّةَ مَنْ شكَّ »(١) .

وقالَ أيضاً : « السخيُّ قريبٌ مِنَ اللهِ ، قريبٌ مِنَ الناسِ ، قريبٌ مِنَ الجنَّةِ ، والبخيلُ بعيدٌ مِنَ اللهِ ، بعيدٌ مِنَ الناسِ ، قريبٌ مِنَ النارِ »(٢) ، والبخلُ ثمرةُ الرغبةِ في الدنيا ، والسخاءُ ثمرةُ الزهدِ ، والثناءُ على الثمرةِ ثناءٌ على المثمرِ لا محالةَ .

وروى ابنُ المسيَّبِ عنْ أبي ذرٍّ ، عنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « مَنْ زهدَ في الدنيا . . أدخلَ اللهُ الحكمةَ قلبَهُ ، فأنطقَ بها لسانَهُ ، وعرَّفَهُ داءَ الدنيا ودواءَها ، وأخرجَهُ منها سالماً إلىٰ دارِ السلامِ »(٣) .

ورُوِيَ أنَّهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مرَّ في أصحابِهِ بعشارٍ مِنَ النوقِ حُفَّلٍ ؛ وهيَ الحواملُ ، وكانَتْ مِنْ أحبِّ أموالِهِمْ إليهِمْ وأنفسِها عندَهُمْ ؛ لأنَّها تجمعُ الظهرَ واللحمَ واللبنَ والوبرَ ، ولعظمِها في قلوبِهِمْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَإِذَا ٱلْعِشَارُ عُطِّلَتْ ﴾ ، قالَ : فأعرضَ عنها رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وغضَّ بصرَهُ ، فقيلَ لهُ : يا رسولَ اللهِ ؛ هذهِ أنفسُ أموالِنا ، لِمَ لا تنظرُ

---

(١) هو عند الحكيم الترمذي في « نوادر الأصول » (ص١٥١) ، وقد قال صاحب « القوت » (١/ ٢٥١) : (وروينا في خبر مقطوع) وذكره .

(٢) رواه الترمذي (١٩٦١) .

(٣) كذا في « القوت » (١/ ٢٥٥) ، ورواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (١٠٢) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٤٩) عن صفوان بن سليم مرسلاً .

إليها ؟ فقالَ : قدْ نهاني اللهُ تعالىٰ عنْ ذلكَ ، ثمَّ تلا قولَهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِۦٓ أَزْوَٰجًا مِّنْهُمْ . . . ﴾ الآيةَ⁽¹⁾ .

ورَوىٰ مسروقٌ عنْ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها قالَتْ : قلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ ألا تستطعمُ اللهَ فيطعمَكَ ؟ قالَتْ : وبكيتُ لما رأيتُ بهِ مِنَ الجوعِ ، فقالَ : « يا عائشةُ ؛ والذي نفسي بيدِهِ ؛ لوْ سألتُ ربِّي أنْ يجريَ معيَ جبالَ الدنيا ذهباً . . لأجراها حيثُ شئتُ مِنَ الأرضِ ، ولكنِ اخترتُ جوعَ الدنيا علىٰ شبعِها ، وفقرَ الدنيا علىٰ غناها ، وحزنَ الدنيا علىٰ فرحِها ، يا عائشةُ ؛ إنَّ الدنيا لا تنبغي لمحمدٍ ولا لآلِ محمدٍ ، يا عائشةُ ؛ إنَّ اللهَ تعالىٰ لمْ يرضَ لأولي العزمِ مِنَ الرسلِ إلا الصبرَ علىٰ مكروهِ الدنيا والصبرَ عنْ محبوبِها ، ثمَّ لمْ يرضَ لي إلا أنْ يكلِّفَني ما كلَّفَهُمْ فقالَ : ﴿ فَٱصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُوْلُواْ ٱلْعَزْمِ مِنَ ٱلرُّسُلِ ﴾ ، واللهِ ؛ ما لي بدٌّ مِنْ طاعتِهِ ، وإنِّي ـ واللهِ ـ لأصبرنَّ كما صبروا بجهدي ولا قوَّةَ إلا باللهِ »⁽²⁾ .

ورُوِيَ عنْ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ أنَّهُ حينَ فُتِحَ عليهِ الفتوحاتُ قالَتْ لهُ ابنتُهُ حفصةُ رضيَ اللهُ عنها : البسْ ليِّنَ الثيابِ إذا قدمَتْ عليكَ الوفودُ مِنَ

---

(١) كذا في « القوت » (١/٢٥٥) ، وقال السيوطي في « الدر المنثور » (٥/٦١٣) : (وأخرج ابن المنذر وابن أبي حاتم عن عروة : أنه كان إذا دخل علىٰ أهل الدنيا فرأىٰ من دنياهم طرفاً ، فإذا رجع إلىٰ أهله فدخل الدار . . قرأ ﴿ وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ ﴾ إلىٰ قوله : ﴿ نَّحْنُ نَرْزُقُكَ ﴾ ، ثم يقول : الصلاة الصلاة رحمكم الله) .

(٢) رواه ابن أبي حاتم في « تفسيره » (١٨٥٨٣) ، وأبو الشيخ في « أخلاق النبي » (٨٠٦) بنحوه ، وهو عند الديلمي في « مسند الفردوس » (٨٦٢٨) مختصراً .

الآفاقِ ، ومُرْ بصنعةِ طعامٍ تطعمُهُ وتطعمُ مَنْ حضرَ .

فقالَ عمرُ : يا حفصةُ ؛ ألستِ تعلمينَ أنَّ أعلمَ الناسِ بحالِ الرجلِ أهلُ بيتِهِ ؟ فقالَتْ : بلىٰ .

قالَ : ناشدتُكِ اللهَ ؛ هلْ تعلمينَ أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لبثَ في النبوَّةِ كذا وكذا سنةً لمْ يشبعْ هوَ ولا أهلُ بيتِهِ غدوةً إلا جاعوا عشيَّةً ، ولا شبعوا عشيَّةً إلا جاعوا غدوةً ؟(١) .

وناشدتُكِ اللهَ ؛ هلْ تعلمينَ أنَّ النبي صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لبثَ في النبوَّةِ كذا وكذا سنةً لمْ يشبعْ مِنَ التمرِ هوَ وأهلُهُ حتَّىٰ فتحَ اللهُ عليهِ خيبرَ ؟(٢) .

وناشدتُكِ اللهَ ؛ هلْ تعلمينَ أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قرَّبتُمْ إليهِ يوماً طعاماً علىٰ مائدةٍ فيها ارتفاعٌ فشَقَّ ذلكَ عليهِ حتَّىٰ تغيَّرَ لونُهُ ، ثمَّ أمرَ بالمائدةِ فرُفعَتْ ووُضعَ الطعامُ علىٰ دونِ ذلكَ أوْ وُضعَ على الأرضِ ؟(٣) .

وناشدتُكِ اللهَ ؛ هلْ تعلمينَ أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كانَ ينامُ علىٰ عباءةٍ مثنيَّةٍ ، فثُنيَتْ لهُ ليلةً أربعَ طاقاتٍ ، فنامَ عليها ، فلمَّا استيقظَ . .

---

(١) رواه البزار في « مسنده » (٣٦٠٦) عن عمران بن حصين رضي الله عنه ، وروى الترمذي (٢٣٥٦) عن عائشة رضي الله عنها نحوه .

(٢) وقد روى ابن سعد في « طبقاته » (١/٣٤٩) عن عمر رضي الله عنه : (لقد رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم يلتوي يومه من الجوع ما يجد من الدقل ما يملأ به بطنه) ، وعنده عن النعمان بن بشير : (ما كان النبي صلى الله عليه وسلم يشبع من الدقل ، وما ترضون دون ألوان التمر والزبد) .

(٣) حديث عدم أكله علىٰ خوان رواه البخاري (٦٤٥٠) .

قالَ : « منعتُموني قيامَ الليلةِ بهذهِ العباءةِ ، اثنوها باثنتينِ كما كنتُمْ تثنونَها » ؟(١) .

وناشدتُكِ اللهَ ؛ هلْ تعلمينَ أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كانَ يضعُ ثيابَهُ لتُغسلَ ، فيأتيهِ بلالٌ فيؤذنُهُ بالصلاةِ ، فما يجد ثوباً يخرجُ بهِ إلى الصلاةِ حتَّىٰ تجفَّ ثيابُهُ ، فيخرجُ فيها إلى الصلاةِ ؟(٢) .

وناشدتُكِ اللهَ ؛ هلْ تعلمينَ أنَّ امرأةً مِنْ بني ظفرٍ صنعَتْ لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كساءَينِ إزاراً ورداءً ، وبعثَتْ إليهِ بأحدِهما قبلَ أنْ يبلغَ الآخرُ ، فخرجَ إلى الصلاةِ وهوَ مشتملٌ بهِ ليسَ عليهِ غيرُهُ ، قدْ عقدَ طرفيهِ إلىٰ عنقِهِ ، فصلَّىٰ كذلكَ ؟(٣) .

فما زالَ حتَّىٰ أبكاها ، وبكىٰ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ وانتحبَ حتَّىٰ ظننَّا أنَّ نفسَهُ ستخرجُ(٤) .

وفي بعضِ الرواياتِ زيادةٌ مِنْ قولِ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ ، وهوَ أنَّهُ قالَ : كانَ لي صاحبانِ سلكا طريقاً ، فإنْ سلكتُ غيرَ طريقِهما . . سُلِكَ بي طريقٌ

---

(١) رواه ابن سعد في « طبقاته » (١/ ٤٠٠) ، وأبو الشيخ في « أخلاق النبي وآدابه » (٤٦٣) .

(٢) رواه أبو بكر الدينوري في « القناعة » (٤٦) بلفظ المصنف هنا ، وروايته هذه تشعر بأن للحديث أصلاً بهذا السياق .

(٣) روى ابن ماجه (١٠٣٢) عن ثابت بن الصامت رضي الله عنه نحوه مرفوعاً ، والبزار في « مسنده » (٤١٠٥) عن أبي الدرداء رضي الله عنه نحوه مرفوعاً .

(٤) روي هذا الخبر مختصراً كما سيأتي بيانه في الحديث الآتي .

غيرُ طريقِهما ، وإنِّي ـ واللهِ ـ سأصبرُ علىٰ عيشِهما الشديدِ لعلِّي أدركُ معَهُما عيشَهُما الرغيدَ(١) .

وعنْ أبي سعيدٍ الخدريِّ ، عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « لقدْ كانَ الأنبياءُ قبلي يُبتلىٰ أحدُهُمْ بالفقرِ ، فلا يجدُ إلا العباءةَ ، وإنْ كانَ أحدُهُمْ ليُبتلىٰ بالقملِ حتَّىٰ يقتلَهُ القملُ ، وكانَ ذلكَ أحبَّ إليهِمْ مِنَ العطاءِ إليكُمْ »(٢) .

وعنِ ابنِ عباسٍ قالَ : (لمَّا وردَ موسىٰ عليهِ السلامُ ماءَ مدينَ . . كانَتْ خضرةُ البقلِ تُرىٰ في بطنِهِ مِنَ الهزالِ)(٣) .

فهذا ما كانَ قدِ اختارَهُ أنبياءُ اللهِ ورسلُهُ ، وهمْ أعرفُ خلقِ اللهِ باللهِ وبطريقِ الفوزِ في الآخرةِ .

وفي حديثِ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ أنَّهُ قال : لمَّا نزلَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ وَٱلَّذِينَ يَكۡنِزُونَ ٱلذَّهَبَ وَٱلۡفِضَّةَ ﴾ . . قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « تبّاً للدنيا ، تبّاً

---

(١) روى ابن المبارك في « الزهد » (٥٧٤) ، والحاكم في « المستدرك » (١/ ١٢٣) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ٤٨) عن مصعب بن سعد : أن حفصة قالت لعمر : ألا تلبس ثوباً ألين من ثوبك ، وتأكل طعاماً أطيب من طعامك هـٰذا ؟ فقد فتح الله عليك الأرض وأوسع عليك الرزق ، قال : سأخصمك إلىٰ نفسك ، فذكر أمر رسول الله صلى الله عليه وسلم وما كان يلقىٰ من شدة العيش ، ولم يزل يذكر حتىٰ بكت ، ثم قال عمر : لأشركنهما في مثل عيشهما الشديد ؛ لعلي أدرك معهما مثل عيشهما الرخي .

(٢) رواه ابن ماجه (٤٠٢٤) .

(٣) رواه الطبري في « تفسيره » (١١/ ٢٠/ ٧٥) .

للدينارِ والدرهمِ » ، فقلنا : يا رسولَ اللهِ ؛ نهانا اللهُ عنْ كنزِ الذهبِ والفضةِ ، فأيَّ شيءٍ ندخرُ ؟ فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ليتخذْ أحَدُكُمْ لساناً ذاكراً ، وقلباً شاكراً ، وزوجةً صالحةً تعينُهُ علىٰ أمرِ آخرتِهِ »(١) .

وفي حديثِ حذيفةَ عنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ آثرَ الدنيا على الآخرةِ . . ابتلاهُ اللهُ بثلاثٍ : همٌّ لا يفارقُ قلبَهُ أبداً ، وفقرٌ لا يستغني أبداً ، وحرصٌ لا يشبعُ أبداً »(٢) .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يستكملُ العبدُ الإيمانَ حتَّىٰ يكونَ ألا يعرفَ أحبَّ إليهِ مِنْ أنْ يعرفَ ، وحتَّىٰ يكونَ قلَّةُ الشيءِ أحبَّ إليهِ مِنْ كثرتِهِ »(٣) .

---

(١) رواه الترمذي (٣٠٩٤) ، وابن ماجه (١٨٥٦) عن ثوبان رضي الله عنه قال : لما نزل في الفضة والذهب ما نزل . . قالوا : فأي المال نتخذ ؟ قال عمر : فأنا أعلم لكم ذلك ، فأوضع علىٰ بعيره فأدرك النبي صلى الله عليه وسلم وأنا علىٰ أثره ، فقال : يا رسول الله ؛ أي المال نتخذ ؟ فقال : « ليتخذ أحدكم قلباً شاكراً ، ولساناً ذاكراً ، وزوجة مؤمنة تعين أحدكم علىٰ أمر الآخرة » .

(٢) كذا في « القوت » (١/ ٢٥٦) ، وقد روى الطبراني في « الكبير » (١٠/ ١٦٢) ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (٥٤١) من حديث عبد الله بن مسعود رضي الله عنه مرفوعاً : « من أشرب حب الدنيا . . التاط منها بثلاث : شقاء لا ينفد عناه ، وحرص لا يبلغ غناه ، وأمل لا يبلغ منتهاه » .

(٣) كذا في « القوت » (١/ ٢٥٦) حيث قال : (وروينا حديثاً مرسلاً عن علي بن معبد ، عن علي بن أبي طلحة) يرسله ، وقال الحافظ العراقي : (لم أجد له إسناداً ، وذكره صاحب « الفردوس » من رواية علي بن أبي طلحة مرسلاً : « لا يستكمل عبد الإيمان حتىٰ يكون قلة الشيء أحب إليه من كثرته ، وحتىٰ يكون أن يعرف في ذات الله أحب إليه=

وقالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (الدنيا قنطرةٌ ، فاعبروها ولا تعمروها)[١] .

وقيلَ لهُ : يا نبيَّ اللهِ ؛ لوْ أمرتَنا أنْ نبنيَ بيتاً نعبدُ اللهَ فيهِ ، فقالَ : اذهبوا فابنوا بيتاً على الماءِ ، فقالوا : كيفَ يستقيمُ بنيانٌ على الماءِ ؟! قالَ : وكيفَ تستقيمُ عبادةٌ علىٰ حبِّ الدنيا ؟![٢] .

وقالَ نبيُّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ ربِّي عزَّ وجلَّ عرضَ عليَّ أنْ يجعلَ لي بطحاءَ مكةَ ذهباً ، فقلتُ : لا يا ربِّ ، ولكنْ أجوعُ يوماً وأشبعُ يوماً ، فأمَّا اليومُ الذي أجوعُ فيهِ . . فأتضرَّعُ إليكَ وأدعوكَ ، وأمَّا اليومُ الذي أشبعُ فيهِ . . فأحمدُكَ وأثني عليكَ »[٣] .

وعنِ ابنِ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما قالَ : خرجَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ذاتَ يومٍ يمشي وجبريلُ معَهُ ، فصعدَ على الصفا ، فقالَ لهُ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « والذي بعثَكَ بالحقِّ ؛ ما أمسىٰ لآلِ محمدٍ كفُّ سويقٍ ولا سفَّةُ دقيقٍ » ، فلمْ يكنْ كلامُهُ بأسرعَ مِنْ أنْ سمعَ هدَّةً مِنَ السماءِ أفظعَتْهُ ، فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أمرَ اللهُ القيامةَ أنْ تقومَ ؟ » قالَ : لا ، ولكنْ هـٰذا إسرافيلُ عليهِ السلامُ قدْ نزلَ إليكَ حينَ سمعَ

= من أن يعرف في غير ذات الله » ، ولم يخرجه ولده في « مسنده » ، وعلي بن أبي طلحة أخرج له مسلم ، وروىٰ عن ابن عباس ، لكن روايته عنه مرسلة ، والحديث إذاً معضل) . « إتحاف » (٩/ ٣٣٢) .

[١] قوت القلوب (١/ ٢٥٦) ، ورواه بنحوه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٣٢) .

[٢] قوت القلوب (١/ ٢٥٦) .

[٣] رواه الترمذي (٢٣٤٧) .

كلامَكَ ، فأتاهُ إسرافيلُ فقالَ : إنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ سمعَ ما ذكرتَ ، فبعثني بمفاتيحِ الأرضِ وأمرَني أنْ أعرضَ عليكَ ؛ إنْ أحببتَ أنْ أسيِّرَ معكَ جبالَ تهامةَ زمرداً وياقوتاً وذهباً وفضةً . . فعلتُ ، وإنْ شئتَ نبيّاً ملكاً ، وإنْ شئتَ نبياً عبداً ، فأومأَ إليهِ جبريلُ أنْ تواضعْ للهِ ، فقالَ : « نبيّاً عبداً » ثلاثاً(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا أرادَ اللهُ بعبدٍ خيراً . . زهَّدَهُ في الدنيا ، ورغَّبَهُ في الآخرةِ ، وبصَّرَهُ بعيوبِ نفسِهِ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لرجلٍ : « ازهدْ في الدنيا . . يحبَّكَ اللهُ ، وازهدْ فيما في أيدي الناسِ . . يحبَّكَ الناسُ »(٣) .

وقال صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ أرادَ أنْ يؤتيَهُ اللهُ علماً بغيرِ تعلُّمٍ ، وهدىً بغيرِ هدايةٍ . . فليزهدْ في الدنيا »(٤) .

---

(١) رواه الطبراني في « الأوسط » (٦٩٣٣) ، والبيهقي في « الزهد » (٤٤٧) .

(٢) رواه البيهقي في « الشعب » (١٠٠٥٣) عن محمد بن كعب القرظي مرسلاً ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٩٣٥) من حديث أنس رضي الله عنه ، وليس عندهما (ورغبه في الآخرة) ، بل (فقهه في الدين) .

(٣) رواه ابن ماجه (٤١٠٢) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (١٠٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/٣١٢) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٩٨) من حديث الحسن مرسلاً ، قال : خرج رسول الله صلى الله عليه وسلم علىٰ أصحابه ذات يوم فقال : « هل منكم من يريد أن يؤتيه الله عز وجل علماً بغير تعلم وهدىً بغير هداية ؟ هل منكم من يريد أن يذهب الله عز وجل عنه العمىٰ ويجعله بصيراً ؟ ألا إنه من رغب في الدنيا وأطال أمله فيها . . أعمى الله قلبه على قدر ذلك ، ومن زهد في الدنيا وقصر أمله فيها . . أعطاه الله علماً بغير تعلم وهدىً بغير هداية . . . » الحديث .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنِ اشتاقَ إلى الجنَّةِ . . سارعَ إلى الخيراتِ ، ومَنْ خافَ مِنَ النارِ . . لها عنِ الشهواتِ ، ومَنْ ترقَّبَ الموتَ . . تركَ اللذَّاتِ ، ومَنْ زهدَ في الدنيا . . هانَتْ عليهِ المصيباتُ »(١) .

ويروىٰ عنْ نبيِّنا وعنْ عيسىٰ صلواتُ اللهِ عليهِما وسلامُهُ : « أربعٌ لا يُدركنَ إلا بعجبٍ : الصمتُ وهوَ أوَّلُ العبادةِ ، والتواضعُ ، وكثرةُ الذكرِ ، وقلَّةُ الشيءِ »(٢) .

وجميعُ الأخبارِ الواردةِ في مدحِ بغضِ الدنيا وذمِّ حبِّها لا يمكنُ حصرُها ، فإنَّ الأنبياءَ ما بُعثوا إلا لصرفِ الناسِ عنِ الدنيا إلى الآخرةِ ، فإليهِ يرجعُ أكثرُ كلامِهِمْ معَ الخلقِ ، وفيما أوردناهُ كفايةٌ ، واللهُ المستعانُ .

* * *

وأمَّا الآثارُ :

فقدْ جاءَ في الأثرِ : (لا تزالُ لا إلهَ إلا اللهُ تدفعُ عنِ العبادِ سخطَ اللهِ عزَّ وجلَّ ما لمْ يبالوا ما نقصَ مِنْ دنياهُمْ) ، وفي لفظٍ آخرَ : (ما لمْ يؤثروا صفقةَ دنياهُمْ علىٰ دينِهِمْ ، فإذا فعلوا ذلكَ وقالوا : لا إلهَ إلا اللهُ . .

---

(١) رواه ابن حبان في « المجروحين » (٢/ ٣٠) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٥/ ١٠) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠١٣٤) من حديث علي كرم الله وجهه مرفوعاً .

(٢) كذا في « القوت » (١/ ٢٦٦) ، ورواه الحاكم في « المستدرك » (٤/ ٣١١) ، والطبراني في « الكبير » (١/ ٢٥٦) ، والبيهقي في « الشعب » (٤٦٢٨) .

قالَ اللهُ تعالىٰ : كذبتُمْ ، لستُمْ بها صادقينَ)(١) .

وعنْ بعضِ الصحابةِ رضيَ اللهُ عنهُمْ قالَ : (تابعنا الأعمالَ كلَّها ، فلمْ نرَ في أمرِ الآخرةِ أبلغَ مِنْ زهدٍ في الدنيا)(٢) .

وقالَ بعضُ الصحابةِ لصدرٍ منَ التابعينَ : أنتُمْ أكثرُ أعمالاً واجتهاداً مِنْ أصحابِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وهُمْ كانوا خيراً منكُمْ ، قيلَ : ولِمَ ذلكَ ؟ قالَ : كانوا أزهدَ في الدنيا منكُمْ(٣) .

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (الزهادةُ في الدنيا راحةُ القلبِ والجسدِ)(٤) .

وقالَ بلالُ بنُ سعدٍ : (كفىٰ بهِ ذنباً أنَّ اللهَ تعالىٰ يزهِّدُنا في الدنيا ونحنُ نرغبُ فيها)(٥) .

وقالَ رجلٌ لسفيانَ : أشتهي أنْ أرىٰ عالماً زاهداً ، فقالَ : ويحَكَ ! تلكَ ضالَّةٌ لا تُوجدُ(٦) .

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢٤٣) ، وقد رواه مرفوعاً من حديث عبد الله بن عمرو رضي الله عنهما ابنُ عدي في « الكامل » (٢/ ٢١٤) .

(٢) والقول لأبي واقد الليثي رضي الله عنه ، رواه له أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٣٥٩) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٢٠٠) .

(٣) كذا في « القوت » (١/ ٢٤٣) ، ورواه ابن المبارك في « الزهد » (٥٠١) عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه يخاطب صدر التابعين الأول .

(٤) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٥٩٣) .

(٥) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٤٨٤) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٢٢٤) .

(٦) رواه الدينوري في «المجالسة وجواهر العلم» (ص٧٥) ، وأبو نعيم في «الحلية» (٧/ ٥٢).

وقالَ وهبُ بنُ منبِّهٍ : إنَّ للجنَّةِ ثمانيةَ أبوابٍ ، فإذا صارَ أهلُ الجنَّةِ إليها . . جعلَ البوَّابونَ يقولونَ : وعزَّةِ ربِّنا ؛ لا يدخلُها أحدٌ قبلَ الزاهدينَ في الدنيا والعاشقينَ للجنَّةِ .

وقالَ يوسفُ بنُ أسباطٍ رحمهُ اللهُ : إنِّي لأشتهي مِنَ اللهِ ثلاثَ خصالٍ : أنْ أموتَ حينَ أموتُ وليسَ في ملكي درهمٌ ، ولا يكونُ عليَّ دينٌ ، ولا علىٰ عظمي لحمٌ ، فأُعطيَ ذلكَ كلَّه .

ورُوِيَ أنَّ بعضَ الخلفاءِ أرسلَ إلى الفقهاءِ بجوائزَ فقبلوها ، وأرسلَ إلى الفضيلِ بعشرةِ آلافٍ فلمْ يقبلْها ، فقالَ لهُ بنوهُ : قدْ قبلَ الفقهاءُ وأنتَ تردُّ علىٰ حالتِكَ هذهِ ! فبكى الفضيلُ وقالَ : أتدرونَ ؟ ما مثلي ومثلُكُمْ إلا كمثلِ قومٍ كانَتْ لهُمْ بقرةٌ يحرثونَ عليها ، فلما هرمَتْ . . قالوا : اذبحوها وانتفعوا بجلدِها ، وكذلكَ أنتُمْ أردتُمْ ذبحي علىٰ كبرِ سنِّي ، موتوا يا أهلي جوعاً خيرٌ لكمْ مِنْ أنْ تذبحوا فضيلاً(١) .

وقالَ عبيدُ بنُ عميرٍ : (كانَ عيسىٰ ابنُ مريمَ عليهِ السلامُ يلبسُ الشعرَ ، ويأكلُ الشجرَ ، وليسَ لهُ ولدٌ يموتُ ، ولا بيتٌ يخربُ ، ولا يدخرُ لغدٍ ، أينَما أدركَهُ المساءُ . . نامَ)(٢) .

---

(١) رواه ضمن خبر طويل فيه قصة زيارة هارون الرشيد له أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ١٠٥) ، والبيهقي في « الشعب » (٧٠٢٨) بنحوه .

(٢) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٣٦٧) .

وقالَتِ امرأةُ أبي حازمٍ لأبي حازمٍ : هـٰذا الشتاءُ قدْ هجمَ علينا ، ولا بدَّ لنا مِنَ الطعامِ والثيابِ والحطبِ ، فقالَ لها أبو حازمٍ : مِنْ هـٰذا كلِّهِ بدٌّ ، ولكنْ لا بدَّ لنا مِنَ الموتِ ، ثمَّ البعثِ ، ثمَّ الوقوفِ بينَ يديِ اللهِ عزَّ وجلَّ ، ثمَّ الجنَّةِ أوِ النارِ⁽١⁾ .

وقيلَ للحسنِ : لِمَ لا تغسلُ قميصَكَ ؟ قالَ : الأمرُ أعجلُ مِنْ ذلكَ⁽٢⁾ .

وقالَ إبراهيمُ بنُ أدهمَ : (قدْ حُجبَتْ قلوبُنا بثلاثةِ أغطيةٍ ، فلنْ يُكشفَ للعبدِ اليقينُ حتَّىٰ تُرفعَ هـٰذهِ الحُجُبُ : الفرحُ بالموجودِ ، والحزنُ على المفقودِ ، والسرورُ بالمدحِ ، فإذا فرحتَ بالموجودِ . . فأنتَ حريصٌ ، وإذا حزنتَ على المفقودِ . . فأنتَ ساخطٌ والساخطُ معذَّبٌ ، وإذا سُررتَ بالمدحِ . . فأنتَ معجبٌ والعجْبُ يحبطُ العملَ)⁽٣⁾ .

وقالَ ابنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (ركعتانِ مِنْ زاهدٍ قلبُهُ خيرٌ لهُ وأحبُّ إلى اللهِ مِنْ عبادةِ المتعبدينَ المجتهدينَ إلىٰ آخرِ الدهرِ أبداً سرمداً)⁽٤⁾ .

---

(١) رواه ابن سعد في « طبقاته » (٧/ ٥١٥) ، والدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٥٠) .
(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٧٠) .
(٣) كذا في « القوت » (١/ ٢٥٠) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٣٤) بنحوه .
(٤) قوت القلوب (١/ ٢٦٥) حيث قال : (وروىٰ مسروق عن ابن مسعود) وذكره .

وقالَ بعضُ السلفِ : (نعمةُ اللهِ علينا فيما صرفَ عنَّا أكثرُ مِنْ نعمتِهِ فيما صرفَ إلينا)(١) ، وكأنَّهُ التفتَ إلىٰ معنىٰ قولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ تعالىٰ يحمي عبدَهُ المؤمنَ الدنيا وهوَ يحبُّهُ كما تحمونَ مريضَكُمُ الطعامَ والشرابَ تخافونَ عليهِ »(٢) ، فإذا فُهِمَ هـٰذا . . عُلِمَ أنَّ النعمةَ في المنعِ المؤدِّي إلى الصحةِ أكبرُ منها في الإعطاءِ المؤدِّي إلى السقمِ .

وكانَ الثوريُّ يقولُ : (الدنيا دارُ التواءٍ لا دارُ استواءٍ ، ودارُ ترحٍ لا دارُ فرحٍ ، مَنْ عرفَها . . لمْ يفرحْ برخاءٍ ، ولمْ يحزنْ علىٰ شقاءٍ)(٣) .

وقالَ سهلٌ : (لا يخلصُ العملُ لمتعبدٍ حتَّىٰ لا يفزعَ مِنْ أربعةِ أشياءَ : الجوعُ ، والعريُ ، والفقرُ ، والذلُّ)(٤) .

وقالَ الحسنُ البصريُّ : (أدركتُ أقواماً وصحبتُ طوائفَ ما كانوا يفرحونَ بشيءٍ مِنَ الدنيا أقبلَ ، ولا يأسفونَ علىٰ شيءٍ منها أدبرَ ، ولهيَ كانَتْ في أعينِهِمْ أهونَ مِنَ الترابِ ، كانَ أحدُهُمْ يعيشُ خمسينَ سنةً وستينَ سنةً لمْ يُطوَ لهُ ثوبٌ ، ولمْ يُنصبْ له قدْرٌ ، ولمْ يجعلْ بينَهُ وبينَ الأرضِ شيئاً ، ولا أمرَ مَنْ في بيتِهِ بصنعةِ طعامٍ قطُّ ، فإذا كانَ الليلُ . . فقيامٌ علىٰ

---

(١) قوت القلوب (١/٢٦٦) .

(٢) رواه الترمذي (٢٠٣٦) .

(٣) قوت القلوب (١/٢٦٦) ، وأورده الديلمي في « مسند الفردوس » (٨١٨٦) من حديث ابن عمر رضي الله عنهما .

(٤) رواه القشيري في « رسالته » (ص٣٤٥) .

أطرافِهِمْ ، يفترشونَ وجوهَهُمْ ، تجري دموعُهُمْ علىٰ خدودِهِمْ ، يناجونَ ربَّهُمْ في فكاكِ رقابِهِمْ ، كانوا إذا عملوا الحسنةَ . . دأبوا في شكرِها ، وسألوا اللهَ أنْ يتقبَّلَها ، وإذا عملوا السيئةَ . . أحزنَتْهُمْ ، وسألوا اللهَ أن يغفرَها لهُمْ ، فلم يزالوا علىٰ ذلكَ ، وواللهِ ما سلموا مِنَ الذنوبِ ولا نجوا إلا بالمغفرةِ)⁽¹⁾ .

* * *

---

(١) رواه أحمد في « الزهد » (١٦٤٣) .

ZÜHDÜN FAZÎLETİ

Allahu Teâlâ:

فَخَرَجَ عَلٰى قَوْمِهٖ فٖي زٖينَتِهٖ

"Derken zîneti içinde kavminin karşısına çıktı." âyet-i celîlesinden:

وَقَالَ الَّذٖينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَيْلَكُمْ ثَوَابُ اللّٰهِ خَيْرٌ لِمَنْ اٰمَنَ

"İlim kendisine verilenler dedi: "Yazıklar olsun size, îman edenler için Allah'ın sevâbı daha hayırlıdır." (Kasas suresi, 28/79-80) buyurduğu beyânâtında, zâhidliği ulemâya nisbet etti ve zâhidleri ilim ile tavsîf buyurdu ki, bu övmenin son haddidir. Diğer âyette:

أُولٰئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا

"İşte bunlara sabrettiklerinden dolayı, mükâfatları iki defa verilecektir." (Kasas suresi, 28/54) buyurmakla dünyadan zâhidliği anlattı. Yine Allahu Teâlâ:

إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زٖينَةً لَهَا لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا

"Biz yer üzerinde olan şeylere, onlara mahsus bir zînet verdik. Hangisinin ameli daha güzel, onları imtihan edelim diye." (Kehf suresi, 18/7) buyurdu. Âyetin tefsîrinde; hangisi daha zâhiddir? denildi ve zühdü, en güzel amellerden diye vasıflandırdı. Diğer âyette:

مَنْ كَانَ يُر۪يدُ حَرْثَ الْاٰخِرَةِ نَزِدْ لَهُ ف۪ي حَرْثِه۪ وَمَنْ كَانَ يُر۪يدُ
حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِه۪ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِي الْاٰخِرَةِ مِنْ نَص۪يبٍ

“Kim âhiret ekimi dilerse onun ekinini artırırız. Kim de dünya ekimini isterse ona da bundan veririz. Âhirette ise onun hiç bir nasîbi yoktur” (Şûrâ suresi, 42/20) buyrulmuştur. Diğer âyette de:

وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلٰى مَا مَتَّعْنَا بِه۪ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ زَهْرَةَ الْحَيَاةِ
الدُّنْيَا لِنَفْتِنَهُمْ ف۪يهِ وَرِزْقُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَأَبْقٰى

“Onlardan bir sınıfa, kendilerini fitneye düşürmemiz için, faydalandırdığımız dünya hayatına âit zînetlere ve debdebelere sakın iki gözünü dikme. Rabbının rızkı hem daha hayırlı, hem de daha süreklidir.” (Tâhâ suresi, 29/131) buyrulmuştur. Başka bir âyette de şöyle buyrulmuştur:

اَلَّذ۪ينَ يَسْتَحِبُّونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الْاٰخِرَةِ

“Ki onlar dünya hayâtını âhiretten üstün severler.” (İbrâhim suresi, 14/3) Kâfirleri de bunun ile vasıflandırmıştır. Bundan anlaşılan, kâfirler bu vasıfta olduklarına göre, mü’minler ise bunun zıddı ile mevsûftur. Yâni mü’minler de âhireti dünyaya tercîh edenlerdir.

Bu husustaki haberler:

Dünyanın zemmi hakkında vârid olan haberler pek çoktur. Bunların bir kısmını, dünyanın zemmi kitâbında anlattık. Çünkü dünya sevgisi insanı tehlikeye düşüren sebeplerdendir. Burada da dünyaya buğzun fazîletinden bahsedelim: Çünkü dünyaya buğz, münciyâttandır. Zâten zâhidlikten maksat da budur. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ أَصْبَحَ وَهَمُّهُ الدُّنْيَا شَتَّتَ اللّٰهُ عَلَيْهِ أَمْرَهُ وَفَرَّقَ عَلَيْهِ
ضَيْعَتَهُ وَجَعَلَ فَقْرَهُ بَيْنَ عَيْنَيْهِ وَلَمْ يَأْتِهِ مِنَ الدُّنْيَا إِلَّا مَا كُتِبَ
لَهُ، وَمَنْ أَصْبَحَ وَهَمُّهُ الْاٰخِرَةُ جَمَعَ اللّٰهُ لَهُ هَمَّهُ وَحَفَظَ عَلَيْهِ
ضَيْعَتَهُ، وَجَعَلَ غِنَاهُ فِي قَلْبِهِ، وَأَتَتْهُ الدُّنْيَا وَهِيَ رَاغِمَةٌ

"Kim dünyalık peşinde olarak sabahlarsa, Allahu Teâlâ onun işini zorlaştırır, malzemesini dağıtır, kendisini aç gözlü kılar, yoksulluğu gözünün önünde canlanır, dünyadan da nasîbinden fazla bir şey kendisine verilmez. Ama âhiret düşüncesiyle sabahlayan kimsenin işini Allahu Teâlâ kolaylaştırır, varlığını korur, kalbini zenginleştirir, kendisi yüz çevirdiği hâlde dünyalık da kendisine teveccüh eder."[58] buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِذَا رَأَيْتُمُ الْعَبْدَ وَقَدْ أُوتِيَ صَمْتًا وَزُهْدًا فِي الدُّنْيَا فَاقْتَرِبُوا
مِنْهُ فَإِنَّهُ يُلْقِي الْحِكْمَةَ

"Kendisine susmak ve zühd verilen kimseyi gördüğünüz vakit ona yaklaşın. Zîra o, hikmet telkîn eder."[59]

Allahu Teâlâ da:

وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا

---

58. İbn Mâce Zeyd İbn Sâbit'ten sened-i ceyyid ile, Tirmizî Enes'den rivâyet etmiştir.
59. İbn Mâce Ebu Halat'tan rivâyet etmiştir.

“Her kime hikmet verilmişse ona çok hayır verilmiştir.” (Bakara suresi, 2/269) buyurmuştur. Bunun için denildi ki: “Kırk gün dünyadan yüz çeviren zâhidin kalbine, Allahu Teâlâ hikmet kaynaklarını akıtır ve dilinde hikmetli sözler söyletir.” Ashâbdan biri şöyle anlatıyor: “Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’e:

– “İnsanların hayırlısı kimdir?” diye sorduk. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *“Kalbi mahmûm, dili doğru olan kimsedir.”* buyurdu. Biz:

– “Kalbi mahmûm ne demektir?” diye sorduk. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *“Takvâ sâhibi, gıll u gışşı, azgınlık ve çekememezliği bulunmayan temiz kalptir.”* buyurdu. Bunun üzerine biz:

– “Bundan sonra hayırlı olan kimdir?” diye sorduk. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *“Dünyayı kötüleyip âhireti sevendir.”* buyurdu.”[60] Bunun mefhûm-ı muhâlifi ise insanların kötüsü de dünyayı sevendir, demektir. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Allahu Teâlâ’nın seni sevmesini istersen, dünyadan yüz çevir.”*[61] buyurmuş ve zühdü, sevilmenin sebebi kılmıştır. Zühd Allah’ın sevdiği en üstün derecededir. Bunun için zâhidliğin en yüksek makamlardan olması gerekir.

Ehl-i Beyt’ten gelen bir haberde:

اَلزُّهْدُ وَالْوَرَعُ يَجُولَانِ فِي الْقُلُوبِ كُلَّ لَيْلَةٍ فَإِنَّ صَادَفَا قَلْبًا
فِيهِ الْإِيمَانُ وَالْحَيَاءُ أَقَامَا فِيهِ وَإِلَّا ارْتَحَلَا

---

[60] İbn Mâce sahih sened ile Abdullah b. Amr’dan biraz eksik olarak rivâyet etti. Metin yukarıda geçmiştir.

[61] İbn Mâce Sehl’den rivâyet etmiştir. Metin yukarıda geçmiştir.

"Zühd ile verâ, her gece gönülleri dolaşırlar. Îman ve hayâ bulunan kalbe rastlarlarsa, orada ikamet ederler. Böyle bir kalp bulamazlarsa geçer giderler." buyrulmuştur.

Hârise (r.a.), Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e: "Hakka mü'minim" dediği vakit, Resûl-i Ekrem (s.a.v.) kendisine:

– *"Îmanın hakikati nedir?"* diye sordu. Hârise:

– "Dünyadan sarf-ı nazar ettim. Benim için taş ve altın müsâvî oldu. Ha cennetteyim, ha cehennemdeyim. Güyâ ki ben açıkça Rabbımın Arş'ındayım." dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

عَرَفْتَ فَالْزَمْ عَبْدٌ نَوَّرَ اللّٰهُ قَلْبَهُ بِالْإِيمَانِ

– *"Bildin, buna devâm et. İşte, Allahu Teâlâ'nın kalbini îmanla nurlandırdığı bir kul."*[62] buyurdu. Bak, nasıl îmanın hakikatini, önce kendisini dünyadan çekmekle ifade etti ve sonra da yakîni kesîn kanâati ona ekledi ve Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Allahu Teâlâ'nın, kalbini îman ile nurlandırdığı bir kul."* diye onu tezkiye etti.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

فَمَنْ يُرِدِ اللّٰهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ

"Allah kime doğru yolu gösterir, îmana muvaffak ederse, onun göğsünü İslâm için açar." (En'âm suresi, 6/125) âyetindeki "Şerh" kelimesinden soruldukda;

إِنَّ النُّورَ إِذَا دَخَلَ فِي الْقَلْبِ انْشَرَحَ لَهُ الصَّدْرُ وَانْفَسَخَ

"Nûr kalbe girdiği vakit, göğüs açılır ve onun için genişler." buyurdu.

---

[62] Bezzâr, Enes'ten rivâyet etmiştir.

“Bunun bir alâmeti var mı?” dediklerinde, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلتَّجَافِي عَنْ دَارِ الْغُرُورِ وَالْإِنَابَةِ إِلٰى دَارِ الْخُلُودِ
وَالْاِسْتِعْدَادُ لِلْمَوْتِ قَبْلَ نُزُولِهِ

“Evet vardır. Aldanma yeri olan dünyaya arka çevirip, ebedî hayat olan âhirete dönmek, gelmeden önce ölüme hazırlanmaktır.”[63] buyurdu. Zâhidliği İslâm için nasıl şart koştuğuna bir bak. Zâhidlik ise aldanma yeri olan dünyadan yüz çevirmektir. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اِسْتَحْيُوا مِنَ اللّٰهِ حَقَّ الْحَيَاءِ لَيْسَ كَذٰلِكَ تَبْنُونَ مَا لَا
تَسْكُنُونَ وَتَجْمَعُونَ مَا لَا تَأْكُلُونَ

“Allah’tan hakkıyla hayâ edin.” buyurdu. Ashâb: “Hayâ ediyoruz.” deyince, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Öyle değil, oturmayacağınız evleri yapar, yemeyeceğiniz serveti toplarsınız.”*[64] buyurdu ve bunların hayâya münâfi olduğunu açıkladı.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’i ziyârete gelen bir kabîle:

– “Biz mü’miniz.” dediklerinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *“İmânınızın alâmeti nedir?”* diye sordu. Onlar:

– “Kazâya rıza gösterir, darlıkta sabreder, zenginlikte şükrederiz. Düşmanlarımıza bir felâket geldiği vakit onlara husûmeti terk ederiz.” dediler. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *“Öyle iseniz yemeyeceğinizi toplamayın, oturmayacağınız*

---

[63] Hâkim, rivâyet etti. Hadîs, yukarıda geçmiştir.
[64] Taberânî Ümmü Veled’den rivâyet etmiştir.

meskenleri yapmayın, bırakıp gideceğiniz şeye göz dikmeyin."[65] buyurdu.

Câbir (r.a.) diyor ki: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.) îrâd buyurduğu bir hutbesinde:

مَنْ جَاءَ بِلَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهِ لَا يَخْلُطُ بِهَا غَيْرَهَا وَجَبَتْ لَهُ الْجَنَّةُ

"Kelime-i tevhîd ile gelip, buna başka bir şey karıştırmayan kimseye cennet vâcip olur." buyurdu. Bunun üzerine Hz. Ali (r.a.) ayağa kalkarak:

– "O karıştırmayacağımız şeyin ne olduğunu bize açıklar mısın?" deyince Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

حُبُّ الدُّنْيَا طَلَبًا لَهَا وَاتِّبَاعًا لَهَا وَقَوْمٌ يَقُولُونَ قَوْلَ الْأَنْبِيَاءِ
وَيَعْمَلُونَ عَمَلَ الْجَبَابِرَةِ فَمَنْ جَاءَ بِلَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ لَيْسَ فِيهَا
شَيْءٌ مِنْ هٰذَا وَجَبَتْ لَهُ الْجَنَّةُ

– *"Dünyaya uymak ve dünyayı aramak sûretiyle dünya sevgisidir. Öyle insanlar var ki, peygamberler gibi konuşur, zâlimler gibi iş görür. İşte bütün bunlardan sâlim olarak kelime-i tevhîd ile gelen kimseye cennet vâcip olur."* buyurdu.[66]

Yine haberde:

اَلسَّخَاءُ مِنَ الْيَقِينِ وَلَا يَدْخُلُ النَّارَ مُوقِنٌ وَالْبُخْلُ مِنَ
الشَّكِّ وَلَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مَنْ شَكَّ

---

[65] Hatib ve İbn Asâkir, Câbir'den rivâyet etmişlerdir.

[66] Tirmizî ve Hâkim **"Nevâdir"**de Câbir'den değil, Zeyd b. Erkam'dan rivâyet etmişlerdir.

"Cömertlik, îman sağlamlığından gelir. Îmanı sağlam olan cehenneme girmez. Cimrilik de şek ve şüpheden gelir. Şüphe içinde olan cennete giremez."[67] Diğer hadîste: *"Cömert, Allah'a yakın, insanlara yakın ve cennete yakındır. Cimri ise Allah'tan uzak, insanlardan uzak ve cehenneme yakındır."*[68] buyrulmuştur. Cimrilik, dünyaya olan hevesin mahsûlü, cömertlik ise zühdün netîcesidir. Şüphesiz meyveyi övmek, meyve vereni övmektir. İbnü'l-Müseyyeb'in Ebû Zer (r.a.) yolu ile Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'den rivâyetinde: *"Dünyadan yüz çeviren kimsenin kalbinde Allahu Teâlâ hikmeti yerleştirir, dilinde konuşturur, dünyanın dert ve dermânını ona bildirir ve onu sâlim olarak dünyadan çıkarıp dârü's-selâma ulaştırır."*[69] buyurmuştur.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bir gün ashâbı ile otururken on aylık gebe develer geldi. Arapların en kıymetli malları bunlardır. Çünkü sırtından, sütünden, etinden, tüyünden ve yavrusundan istifade edilen bir hayvandır. Araplar nazarında büyük değere sâhip oldukları için âyette:

وَإِذَا الْعِشَارُ عُطِّلَتْ

"Gebe develer salıverildiği zaman." (Tekvîr suresi, 81/4) buyrulmuştur. Bu kadar kıymetli olan bu deveye Resûl-i Ekrem (s.a.v.) dönüp bakmadı. Araplar:

– "Bu bizim en kıymetli malımızdır, niçin bakmıyorsun?" dediklerinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Rabbim beni bunlara bakmaktan nehyetti."* buyurdu ve:

---

67. **Firdevs** sâhibi, Ebû'd-Derda'dan rivâyet etmiştir.
68. Tirmizî, Ebû Hüreyre'den rivâyet etmiştir. Metin yukarıda geçti.
69. İbn Ebi'd-Dünyâ Saffan'dan mürsel olarak rivâyet etmiştir. Başka rivâyet yolları da vardır.

وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلٰى مَا مَتَّعْنَا بِهٖ أَزْوَاجًا...

"Onlardan bir sınıfa, kendilerini fitneye düşürmemiz için ve faydalandırdığımız dünya hayatına ait zînetlere ve debdebelere sakın iki gözünü dikme." (Tâhâ suresi, 20/131) âyet-i celîlesini okudu."

Mesruk'un rivâyetinde Hz. Âişe (r.a.) diyor ki: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'i aç gördüğüm vakit ağladım ve kendisine:

– "Allah'tan istesen de rızkını verse." dediğimde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

يَا عَائِشَةُ، وَالَّذٖي نَفْسٖي بِيَدِهٖ لَوْ سَأَلْتُ رَبّٖي أَنْ يُجْرِيَ مَعِيَ جِبَالَ الدُّنْيَا ذَهَبًا لَأَجْرَاهَا حَيْثُ شِئْتُ مِنَ الْأَرْضِ، وَلٰكِنّٖي اخْتَرْتُ جُوعَ الدُّنْيَا عَلٰى شَبَعِهَا وَفَقْرَ الدُّنْيَا عَلٰى غِنَاهَا وَحُزْنَ الدُّنْيَا عَلٰى فَرَحِهَا، يَا عَائِشَةُ إِنَّ الدُّنْيَا لَا تَنْبَغٖي لِمُحَمَّدٍ وَلَا لِاٰلِ مُحَمَّدٍ، يَا عَائِشَةُ إِنَّ اللّٰهَ لَمْ يَرْضَ لِأُولِي الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ إِلَّا الصَّبْرَ عَلٰى مَكْرُوهِ الدُّنْيَا وَالصَّبْرَ عَنْ مَحْبُوبِهَا، ثُمَّ لَمْ يَرْضَ لٖي إِلَّا أَنْ يُكَلِّفَنٖي مَا كَلَّفَهُمْ، فَقَالَ: ﴿وَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُو الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ﴾ وَاللّٰهِ مَا لٖي بُدٌّ مِنْ طَاعَتِهٖ وَإِنّٖي وَاللّٰهِ لَأَصْبِرَنَّ كَمَا صَبَرُوا بِجُهْدٖي وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللّٰهِ

Ya Âişe, hayâtım yed-i kudretinde olan Allah'a yemin ederim ki; eğer Rabbimden bu dağların altın olup, gittiğim her tarafa benimle akıp gitmelerini istesem, Rabbim bunu yapardı. Fakat ben, dün-

yanın açlığını tokluğu üzerine, yoksulluğunu bolluğu üzerine, sıkıntısını huzuru üzerine tercîh ettim. Ey Âişe, dünya Muhammed'e ve onun ehl-i beytine yaraşmaz. Ey Âişe, Allahu Teâlâ büyük peygamberlerinden dünyanın mihnetine karşı sabrı istediği gibi, dünyanın sevimli şeylerinden de sabredip uzak kalmayı istemiştir. Benim hakkımda da buna razı olmuş ve onlara neyi teklif etti ise bana da onu teklif ederek "Azim sâhibi peygamberlerin sabrı gibi sen de sabret."buyurmuştur. Vallahi ben O'na itâate devam eder ve diğer peygamberler gibi sabretmeye gayret ederim. Kuvvet ve kudret Allah'tandır."[70]

Rivâyete göre; İslâm fütuhâtı genişleyip, İslâmiyet etrafa yayıldığı ve hazine ganîmet malları ile dolup taştığı vakit, Halife Hz. Ömer'in kızı Hafsa babasına:

– "Böyle etraftan ziyâretçilerin geldiği vakit, güzel ve ince kumaşlar giy, emret de nefis yemekler yaptır; sen de ye, misafirlerine de yedir." dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer (r.a.):

– "Kızım, insanlar arasında kişinin hâlini en iyi bilenin, yine kendisi olduğunu bilmez misin? Sana Allah aşkına yemîn verdiriyorum. Söyle bakalım; Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bu kadar yıl kavmi arasında bulundu. Hiç bir vakit hem akşam, hem sabah karnı doydu mu? Akşam buldu ise sabah bulamadı, sabah buldu ise akşam bulamadı, öyle değil mi? Yine Allah aşkına soruyorum; Hayber fethedilinceye kadar Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ve onun Ehl-i Beyti hurma yiyip doydular mı? Yine Allah adına and vererek sana sorarım, hâtırlar mısın? Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e yüksek bir sofra getirdiğiniz vakit, ağırına gitmiş rengi değişmişti. Sonra sofranın kaldırılmasını ve yemeğin daha alçak bir şey üzerine konulmasını, yâhut da yer üzerine konulmasını emretmemiş mi idi? Yine sana yemîn verdiririm.

---

[70] Ebû Mansûr Deylemî, **"Müsned-i Firdevs"**inde Abdurrahman Sülemî yolundan başka ifade ile rivâyet etti.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) geceleri bir abâ üzerinde yatarken, bir gece bu abâ dört kat yapıldığı vakit sabaha kadar uyanamayınca: "Beni gece ibâdetimden alıkoydunuz, bunları ikiye indirin." demedi mi? Yine sana yeminle sorarım, Resûl-i Ekrem (s.a.v.) sırtındaki elbiseyi yıkatmak için çıkardığı sırada Bilâl gelip de "Namaz!" diye seslendiği vakit, giyecek başka elbisesi olmadığı için, kuruyuncaya kadar o elbiseyi beklediğini bilmez misin? Yine yemîn verdirerek sana sorarım. Zafer kabîlesinden bir kadın Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e bir gömlek ve bir îzâr hazırlamıştı. Bunların biri henüz dikilmediği için yalnız birini önce gönderince, Resûl-i Ekrem (s.a.v.) sadecce ona bürünerek namaz kıldırdığını ve başka giyeceği olmadığı için onu omuzlarına bağladığını bilmiyor musun? Bilmiyor musun?" diye böyle böyle kızını ağlatıncaya kadar sayıp döktü ve kendisi de ağlayarak yere düştü, nerede ise canı çıkacaktı.[71]

Diğer rivâyetlerde Hz. Ömer kızı Hafsa'ya:

– "Benim iki arkadaşım vardı, onların da tâkip ettikleri bir yol vardı. Şimdi ben onlardan başka yol mu tutayım? Vallahi ben onların geçim darlığına dayanırım ve bu sayede onların yaşantılarına ulaşmamı ümîd ederim." dedi.

Ebû Saîd el-Hudrî'nin rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَقَدْ كَانَتِ الْأَنْبِيَاءُ قَبْلِي يُبْتَلٰى أَحَدُهُمْ بِالْفَقْرِ فَلَا يَلْبَسُ إِلَّا

---

[71] Toplu olarak bulunamamıştır. Bezzar, Tirmizî Buhârî ve Müslim'in parça parça rivayetlerinde bir kısmı vardır.

الْعَبَائَةَ وَإِنْ كَانَ أَحَدُهُمْ لَيَبْتَلٰى بِالْقَمْلِ حَتّٰى يَقْتُلَهُ الْقَمْلُ
وَكَانَ ذٰلِكَ أَحَبُّ إِلَيْهِمْ مِنَ الْعَطَاءِ إِلَيْكُمْ

“Benden önceki peygamberler yoksullukla mübtelâ olmuş, giyecek bir abâdan başka bir şey bulamamışlar. Haşerelerin kendilerine verdikleri eziyete, size yapılan atıyeye sevindiğinizden daha çok memnun kalırlardı.” buyurdu.

İbn Abbâs’ın (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَمَّا وَرَدَ مُوسٰى عَلَيْهِ السَّلَامُ مَاءَ مَدْيَنَ كَانَتْ خُفْرَةُ الْبَقْلِ
تُرٰى فِي بَطْنِهِ مِنَ الْهُزَالِ

“Mûsâ aleyhisselâm, Medyen ırmağına uğradığı vakit, zayıflıktan mîdesindeki fasulyelerin yeşilliği belli olurdu.”[72] buyurdu. İşte bu hayat, peygamberlerin tercîh ettiği hayattır. Hâlbuki onlar herkesten ziyâde Allah’ı ve âhirette kurtuluş yolunu bilenlerdir.

Hz. Ömer’den gelen bir rivâyette:

وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ

“Altını ve gümüşü yığıp biriktirip de Allah yolunda harcamayanlar.” (Tevbe suresi, 9/34) âyeti nâzil olduğu vakit, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

تَبًّا لِلدُّنْيَا تَبًّا لِلدِّينَارِ وَالدِّرْهَمِ

“Dünya kahrolsun, dünya kahrolsun, altın ve gümüş kahrolsun, bunların sâhibi kahroldu.” buyurdu. Ashâb-ı kirâm:

---

[72] İbn Mâce rivâyet etmiştir.

– "Allahu Teâlâ altın ve gümüş yığmaktan bizi men etti, ne yığalım?" diye sordular. Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Sizden her biriniz zikreden dil, şükreden kalbe sâhib olsun. Bir de âhireti husûsunda kendisine yardımcı olacak bir kadın elde etsin."*[73] buyurdu.

Huzeyfe'nin (r.a.) rivâyetinde, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ اٰثَرَ الدُّنْيَا عَلَى الْاٰخِرَةِ اِبْتَلَاهُ اللّٰهُ بِثَلَاثٍ: هَمًّا لَا يُفَارِقُ
قَلْبَهُ أَبَدًا وَفَقْرًا لَا يَسْتَغْنِى أَبَدًا وَحِرْصًا لَا يَشْبَعُ أَبَدًا

"Dünyayı âhiret üzerine tercîh eden kimseyi Allahu Teâlâ üç şey ile ibtilâ eder: Kalbinden hiç çıkmayan sıkıntı, hiç kurtulamadığı fakirlik ve doymak bilmeyen hırs."[74] buyurdu. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

لَا يَسْتَكْمِلُ الْعَبْدُ الْإِيمَانَ حَتّٰى يَكُونَ أَنْ لَا يَعْرِفَ أَحَبَّ إِلَيْهِ
مِنْ أَنْ يَعْرِفَ وَحَتّٰى يَكُونَ قِلَّةُ الشَّيْءِ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ كَثْرَتِهٖ

"Kişi îmanını kemâle erdiremez. Tâ ki, bildiğinden daha sevimli bir şeyin varlığını bilmedikçe ve o şeyin azı, kendisi için çoğundan daha sevimli olmadıkça."[75]

Îsâ aleyhisselâm: "Dünya bir köprüdür. Onu onarmaya değil, ondan geçmeye bakın." demiştir. Bir defa Hz. Îsâ'ya: "Müsâade et de bir mâbed yapalım." diyenlere, "Gidin, denizin üstünde böyle bir mâbed yapın." dedi. Onlar: "Su üstünde binayı nasıl tuttururuz?" dediklerinde, "Dünya sevgisi ile ibâdet nasıl kabul olunur?" diye cevap vermiştir.

---

[73] Taberânî **"Evsat"**ında rivâyet etmiştir. Hadis, Zekât bahsinde geçti.

[74] Taberânî'nin İbn Mes'ûd'dan buna benzer bir rivâyeti vardır.

[75] Firdevs sâhibi mürsel olarak Ali b. Talha'dan benzeri bir hadisi rivâyet etmiştir.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ عَرَضَ عَلَيَّ أَنْ يَجْعَلَ لِي بَطْحَاءَ مَكَّةَ ذَهَبًا
فَقُلْتُ لَا، يَا رَبِّ وَلٰكِنْ أَجُوعُ يَوْمًا وَأَشْبَعُ يَوْمًا فَأَمَّا الْيَوْمُ
الَّذِي أَجُوعُ فِيهِ فَأَتَضَرَّعُ إِلَيْكَ وَأَدْعُوكَ وَأَمَّا الْيَوْمُ الَّذِي
أَشْبَعُ فِيهِ فَأَحْمِدُكَ وَأُثْنِي عَلَيْكَ

"Aziz ve celil olan Rabbim, Mekke vâdisini altın yapıp emrime vermesini bana arzetti. Ben dedim ki: "Ey Rabbim, bunu istemem. Bir gün aç, bir gün tok olarak yaşayayım, bu bana yeter. Acıktığım gün sana tazarrû ve niyazda bulunurum. Doyduğum gün de sana hamdeder ve sana senâda bulunurum."[76] buyurdu.

İbn Abbâs'ın (r.a.) rivâyetinde; Cebrâil ile Safâ'ya doğru giderken Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Ey Cebrâil, seni hak olarak gönderen Allah'a yemîn ederim ki, Muhammed'in Ehl-i Beyti'nde bir avuç kavut veya un akşamlamamıştır." der demez, gökten korkunç bir ses duyuldu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Yoksa Allahu Teâlâ kıyâmetin kopmasını mı emretti?"* diye sordu. Cebrâil aleyhisselâm:

– "Hayır, öyle bir şey yok. Senin sözünü duyan İsrâfil işte burada sana geldi." dedi. İsrâfil aleyhisselâm söze başlayarak:

– "Allahu Teâlâ sizin söylediğinizi duydu ve yerin hazînelerinin anahtarları ile beni sana gönderdi. Bunları sana arzetmemi ve istersen Tihame dağını gümüş, yâkut ve zümrüt yaparak peşinde gezdirmemi emretti. İstersen hükümdâr bir peygamber, istersen kul olarak bir peygamber kal." dedi.

---

[76] Ahmed, Tirmizî, Taberânî, Beyhakî, Ebû Ümâme'den rivâyet etmişlerdir.

Cebrâil aleyhisselâm, kul bir peygamber olarak kalmasını kendisine işâret etti ve Resûl-i Ekrem (s.a.v.) üç defa: *"Kul bir peygamber."* dedi.[77]

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Allahu Teâlâ bir kuluna hayır murâd ettiği vakit, onu dünyadan îrâz ettirip âhirete teşvîk eder ve kusurlarını kendisine gösterir." [78] buyurdu. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Dünyadan yüz çevir ki, Allah seni sevsin. İnsanların eline bakma ki, onlar seni sevsin."*[79] buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

"Öğrenmeden ilim sâhibi olmak, rehbersiz hidâyete ulaşmak isteyen, dünyadan îrâz etsin." Başka bir hadîste de şöyle buyrulmuştur: *"Cenneti arzu eden hayırlara koşar. Ateşten korkan, şehevî arzularından vazgeçer. Ölümü bekleyen, dünya lezzetlerini terk eder. Dünyaya meyledene ise musîbetler yağar."* [80] Îsâ aleyhisselâm ve Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'den rivâyet edildiğine göre: *"Dört şey zorlukla elde edilir: Susmak, ibâdetin başlangıcıdır. Tevâzû, çok zikir ve az varlık* (ile yetinmek.)*"*[81] buyurmuşlardır.

Dünyaya buğzu metheden ve dünya sevgisini yeren bütün haberleri burada sıralamak mümkün değildir. Zaten peygamberlerin gönderilmesindeki gaye, insanları dünyadan âhirete yöneltmektir. Bunun için insanlarla konuştuklarının çoğu buna râcidir. Her hâlde anlattıklarımız ile durum yeteri kadar açıklanmıştır. Kendisinden yardım istenen, yalnız Allah'tır.

---

[77] Muhtasar olarak yukarıda geçmiştir.

[78] Ebû Mansûr **"Müsned-i Firdevs"**inde rivâyet etmiştir.

[79] Yukarıda geçmiştir.

[80] İbni Hibban **"Zuafâ"**da Ali'den rivâyet etmiştir.

[81] Taberânî ve Hakim, Enes'den rivâyet etmişlerdir. Yukarıda da seçmiştir.

Bu husus ile ilgili eserler:

Eserde vârid olduğuna göre: "İnsanlar dünyalıklarından eksik kalanı istemedikleri müddetçe **"Lâ ilâhe illâllah"** kelime-i tevhîdi, insanlardan Allahu Teâlâ'nın gadabını uzaklaştırır." Diğer bir ifâde ile "dünyayı dînleri üzerine tercîh etmedikçe" şeklindedir. Dünyalığı tercîh ederken kelime-i tevhîdi söyledikleri vakit Allahu Teâlâ: "Bu iddiânız doğru değil, yalancısınız" buyurur. Ashâbdan birisi şöyle anlatıyor: "Bütün amelleri araştırdık. Âhiret hususunda, dünyadan yüz çevirmekten iyisini bulamadık." Yine ashâbdan bir zât tâbiînin önde gidenlerinden birisine: "Siz, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ashâbından çok amel ettiğiniz halde onlar sizden hayırlı idi." dedi. Adamcağız sebebini sorunca; "Çünkü onlar dünyada sizden daha zâhid idiler." diye açıkladı.

Hz. Ömer (r.a.): "Dünyada zühd, kalp ve cismin selâmetidir." buyurdu. Bilâl b. Sa'd da: "Allahu Teâlâ bizi dünyadan yüz çevirmeye dâvet ettiği halde, bizim dünyaya rağbet etmemiz, günâh olarak bize yeter." demiştir.

Adamın biri **Süfyân-ı Sevrî**'ye:

– "Zâhid bir âlim görmek istiyorum." deyince Süfyân:

– "Yazıklar olsun ki o, bulunmayan bir bitkidir." dedi.

Vehb b. Münebbih şöyle anlatıyor: "Cennetin sekiz kapısı vardır. Cennetlikler bu kapılara vardıkları zaman, kapıcılar: "Rabbimizin ululuğuna yemîn ederiz ki zâhidlerden, dünyadan îrâz edip cennete âşık olanlardan önce bu kapılardan içeri kimse girmez." derler.

Yûsuf b. Esbât da: "Ben, Allah'tan, üç haslete sâhip olmamı isterim. Birincisi hiç param olmadığı halde ölmek, ikincisi hiç borcum olmadığı halde ruhumu teslim etmek. Üçüncüsü de kemikte et kalmamak şartıyla âhirete intikal etmektir." dedi ve hakîkaten dediği gibi de öldü.

Rivâyete göre Abbâsî halifelerinden birisi fakîhlere câizeler gönderdi. Onlar da bu hediyeleri kabul ettiler. Fudayl'a on binlerce para gönderdi, fakat Fudayl bunları kabul etmedi. Evlâtları: "Fakîhler kabul ettikleri halde sen niye kabul etmiyorsun? Hâlbuki ihtiyacın var." dediklerinde Fudayl ağladı ve: "Benimle siz neye benzersiniz biliyor musunuz? Adam uzun müddet öküzünü çalıştırır, sonra ihtiyarlayıp zayıflayınca derisinden istifade etmek için onu boğazlar. Siz de bu ihtiyarlığımda beni boğazlamak istiyorsunuz. Ey âile efrâdım! İyi biliniz ki, beni boğazlamadan aç olarak ölmeniz sizin için daha hayırlıdır." dedi.

Ubeyd b. Umeyr'ın anlattığına göre; Meryem oğlu Îsâ aleyhisselâm, kıl kumaş giyer ve bitkilerle geçinirdi. Ölecek çocuğu, yıkılacak evi olmadığı gibi, yârın için bir yiyeceği de yoktu. Nerede gecelerse orada kalırdı. Ebû Hâzım'ın hanımı, kocasına:

– "Kış geliyor, kışlık yiyecek ve yakacak ihtiyacımız var." deyince Ebû Hâzım:

– "Bunların hiçbiri önemli değil, önemli ve mutlak olan ölüm, dirilmek, Allah'ın huzurunda hesap vermek, sonra da ya cennet veya cehenneme gitmektir." dedi.

Hasan-ı Basrî;

– "Elbiseni niçin yıkamazsın?" diyenlere,

– "Ondan daha önemli ve acele işim var." dedi.

İbrâhim b. Edhem: “Kalplerimiz üç perde ile kapanmıştır. Bu perdeler kalkmadıkça kişi, yakîn kuvvetine ulaşamaz. Bunlar, mevcut ile sevinmek, rağbet olana üzülmek, övülmeye sevinmektir. Mevcut ile sevindiğin vakit harîs, rağbet edilen şeye üzüldüğün vakit muazzeb, övülmeye sevindiğin vakit de kendini beğenmiş olursun ki, buna ucub derler. Bu da ameli mahveder.” demiştir.

İbn Mes’ûd (r.a.) diyor ki: “Zâhidin iki rekât namazı, zâhid olmayanların ömür boyunca zahmet ve meşakkatle yaptıkları ibâdetlerden makbüldür.”

Seleften bir zât: “Allahu Teâlâ’nın bizden aldığında bize olan in’âmı, bize verdiğindeki in’âmından daha makbüldür.” sözü ile Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’in yukarıda geçen: *“Zarar verdiği için hastayı yemek içmekten koruduğunuz gibi, Allahu Teâlâ da mü’min kulunu dünya varlıklarından korur.”* buyurduğuna işârettir. Bu anlaşıldığı vakit, sağlığa zararlı olan şeyi vermemek, hastalığa götüren şeyi vermekten daha önemli olduğu bilinmiş olur.

Sevrî de: “Dünya doğruluk yeri değil, eğrilik yeridir. Ferahlık yeri değil, sıkıntı yeridir. Onu bilen bolluğu ile sevinmez, varlığı ile de üzülmez.” dedi.

Sehl diyor ki: “Dört şeye bürünmedikçe âbidin ameli hâlis olamaz. Bunlar, açlık, çıplaklık, fakirlik ve zillettir.”

Hasan-ı Basrî anlatıyor: “Öyle zatlar ile karşılaşırım ki, onlar dünyalıktan kendilerine yönelen hiç bir şeye sevinmez ve gidene de üzülmezler. Altın ve gümüş, onların nazarında topraktan âdî idi. Elli altmış yıl yaşar, onun için bir elbise dürülmez, onun için ocağa tencere konulmaz. Altına bir hasır dahî serilmez. Evinde olan kimselere yemek pişirmekle emretmezdi. Gece olunca ayakları üstüne kalkar, alın ve yüzünü yerlere sürer, yanaklarından aşağı yaşlar akardı. Cehennemden âzâd olmaları için Allah'a yalvarırlardı. Bir iyilik yaptıkları vakit hemen onun şükrünü ödemeye çalışır ve kabulünü Allah'tan dilerlerdi. Bir kötülük ve bir kusur yapsalar ona üzülür ve bağışlanmasını Allah'tan dilerlerdi. Bunlar bu halde iken yine isyandan korunamaz ve yine kurtuluşu, Allah'ın mağfiretinde ararlardı. Allah rahmet etsin."

بيان درجات الزّهد وأقسامه بالإضافة إلى نفسه ، وإلى المرغوب عنه ، وإلى المرغوب فيه

اعلمْ : أنَّ الزهدَ في نفسِهِ يتفاوتُ بحسبِ تفاوتِ قوَّتِهِ علىٰ درجاتٍ ثلاثٍ :

الدرجةُ الأولىٰ ـ وهيَ السفلىٰ منها ـ :

أنْ يزهدَ في الدنيا وهوَ لها مشتهٍ ، وقلبُهُ إليها مائلٌ ، ونفسُهُ إليها ملتفتةٌ ، ولكنَّهُ يجاهدُها ويكفُّها ، وهـٰذا يُسمَّى المتزهِّدَ ، وهوَ مبدأُ الزهدِ في حقِّ مَنْ يصلُ إلىٰ درجةِ الزهدِ بالكسبِ والاجتهادِ .

والمتزهِّدُ يذيبُ أوَّلاً نفسَهُ ثمَّ كيسَهُ(١) ، والزاهدُ أوَّلاً يذيبُ كيسَهُ ثمَّ يذيبُ نفسَهُ في الطاعةِ ، لا في الصبرِ علىٰ ما فارقَهُ ، والمتزهِّدُ علىٰ خطرٍ ؛ فإنَّهُ ربما تغلبُهُ نفسُهُ ، وتجذبُهُ شهوتُهُ ، فيعودُ إلى الدنيا وإلى الاستراحةِ بها في قليلٍ أوْ كثيرٍ .

* * *

الدرجةُ الثانيةُ :

الذي يتركُ الدنيا طوعاً لاستحقارِهِ إيَّاها بالإضافةِ إلىٰ ما طمعَ فيهِ ؛ كالذي يتركُ درهماً لأجلِ درهمينِ ، فإنَّهُ لا يشقُّ عليهِ ذلكَ وإنْ كانَ يحتاجُ

---

(١) بإخراج المرغوب منه . « إتحاف » (٩/ ٣٣٧) .

إلى انتظارٍ قليلٍ ، ولكنْ هـٰذا الزاهدُ يرىٰ ـ لا محالةَ ـ زهدَهُ ويلتفتُ إليهِ ؛ كما يرى البائعُ المبيعَ ويلتفتُ إليهِ ، فيكادُ يكونُ معجباً بنفسِهِ وبزهدِهِ ، ويظنُّ بنفسِهِ أنَّهُ تركَ شيئاً لهُ قدرٌ لما هوَ أعظمُ قدراً منهُ ، وهـٰذا أيضاً نقصانٌ .

الدرجةُ الثالثةُ ـ وهيَ العليا ـ :

أنْ يزهدَ طوعاً ، ويزهدَ في زهدِهِ ، فلا يرىٰ زهدَهُ ؛ إذْ لا يرىٰ أنَّهُ تركَ شيئاً ، إذْ عرفَ أنَّ الدنيا لا شيءَ ، فيكونُ كمَنْ تركَ خزفةً وأخذَ جوهرةً ، فلا يرىٰ ذلكَ معاوضةً ، ولا يرىٰ نفسَهُ تاركاً شيئاً ، والدنيا بالإضافةِ إلى اللهِ تعالىٰ ونعيمِ الآخرةِ أخسُّ مِنْ خزفةٍ بالإضافةِ إلىٰ جوهرةٍ .

فهـٰذا هوَ الكمالُ في الزهدِ ، وسببُهُ كمالُ المعرفةِ ، ومثلُ هـٰذا الزاهدِ آمنٌ مِنْ خطرِ الالتفاتِ إلى الدنيا ، كما أنَّ تاركَ الخزفةِ بالجوهرةِ آمنٌ مِنْ طلبِ الإقالةِ في البيعِ .

قالَ أبو يزيدَ لأبي موسىٰ : عبدُ الرحيمِ في أيِّ شيءٍ يتكلَّمُ ؟ قالَ : في الزهدِ ، قالَ : في أيِّ شيءٍ ؟ قالَ : في الدنيا ، فنفضَ يدَهُ وقالَ : ظننتُ أنَّهُ يتكلَّمُ في شيءٍ ، الدنيا لا شيءَ ، أيشٍ يزهدُ فيها ؟![1] .

---

[1] قوت القلوب (١/ ٢٦٩) ، وأبو موسىٰ هو هارون بن سليمان الكوفي ، وعبد الرحيم هو ابن يحيى الأسود الأرموي الدمشقي . انظر « الإتحاف » (٩/ ٣٣٨) .

ومثلُ مَنْ تركَ الدنيا للآخرةِ عندَ أهلِ المعرفةِ وأربابِ القلوبِ المعمورةِ بالمشاهداتِ والمكاشفاتِ مثلُ مَنْ منعَهُ عنْ بابِ الملكِ كلبٌ علىٰ بابِهِ ، فألقىٰ إليهِ لقمةً مِنْ خبزٍ ، فشغلَهُ بنفسِهِ ، ودخلَ البابَ ونالَ القربَ عندَ الملكِ ، حتَّىٰ نفذَ أمرُهُ في جميعِ مملكتِهِ ، أفترىٰ أنَّهُ يرىٰ لنفسِهِ يداً عندَ الملكِ بلقمةِ خبزٍ ألقاها إلىٰ كلبِهِ في مقابلةِ ما قدْ نالَهُ ؟

فالشيطانُ كلبٌ علىٰ بابِ اللهِ تعالىٰ يمنعُ الناسَ مِنَ الدخولِ ، معَ أنَّ البابَ مفتوحٌ والحجابَ مرفوعٌ ، والدنيا كلقمةِ خبزٍ ، إنْ أُكلَتْ . . فلذَّتُها في حالِ المضغِ ، وتنقضي على القربِ بالابتلاعِ ، ثمَّ يبقىٰ ثقلُها في المعدةِ ، ثمَّ تنتهي إلى النتنِ والقذرِ ، ثمَّ يحتاجُ بعدَ ذلكَ إلىٰ إخراجِ ذلكَ الثفلِ ، فمَنْ تركَها لينالَ عزَّ الملكِ كيفَ يلتفتُ إليها ؟!

ونسبةُ الدنيا كلِّها ـ أعني ما يسلمُ لكلِّ شخصٍ منها وإنْ عُمِّرَ مئةَ سنةٍ ـ بالإضافةِ إلىٰ نعيمِ الآخرةِ أقلُّ مِنْ لقمةٍ بالإضافةِ إلىٰ ملكِ الدنيا ؛ إذْ لا نسبةَ للمتناهي إلىٰ ما لا نهايةَ لهُ ، والدنيا متناهيةٌ على القربِ ولوْ كانَتْ تتمادىٰ ألفَ ألفِ سنةٍ صافيةً عنْ كلِّ كدرٍ . . لكانَ لا نسبةَ لها إلىٰ نعيمِ الأبدِ ، فكيفَ ومدَّةُ العمرِ قصيرةٌ ولذَّاتُ الدنيا مكدرةٌ غيرُ صافيةٍ ؟! فأيُّ نسبةٍ لها إلىٰ نعيمِ الأبدِ ؟!

فإذاً ؛ لا يلتفتُ الزاهدُ إلىٰ زهدِهِ إلا إذا التفتَ إلىٰ ما زهدَ فيهِ ، ولا يلتفتُ إلىٰ ما زهدَ فيهِ إلا لأنَّهُ يراهُ شيئاً معتدّاً بهِ ، ولا يراهُ شيئاً معتداً بهِ

إلا لقصورِ معرفتِهِ ، فسببُ نقصانِ الزهدِ نقصانُ المعرفةِ .

فهـٰذا تفاوتُ درجاتِ الزهدِ ، وكلُّ درجةٍ مِنْ هـٰذهِ أيضاً لها درجاتٌ ، إذْ تصبُّرُ المتزهِّدِ يختلفُ ويتفاوتُ أيضاً باختلافِ قدْرِ المشقَّةِ في الصبرِ ، وكذلكَ درجةُ المعجبِ بزهدِهِ في قدْرِ التفاتِهِ إلىٰ زهدِهِ .

* * *

وأمَّا انقسامُ الزهدِ بالإضافةِ إلى المرغوبِ فيهِ . . فهوَ أيضاً علىٰ ثلاثِ درجاتٍ :

الدرجةُ السفلىٰ :

أنْ يكونَ المرغوبُ فيهِ النجاةَ مِنَ النارِ ومِنْ سائرِ الآلامِ ؛ كعذابِ القبرِ ، ومناقشةِ الحسابِ ، وخطرِ الصراطِ ، وسائرِ ما بينَ يدي العبدِ مِنَ الأهوالِ كما وردَتْ بهِ الأخبارُ ؛ ففي الخبرِ : « إنَّ الرجلَ ليُوقفُ في الحسابِ حتىٰ لوْ وردَتْ مئةُ بعيرٍ عطاشاً علىٰ عرقِهِ . . لصدرَتْ رِواءً »(١) ، فهـٰذا هوَ زهدُ

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (١ / ٣٠٤) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما مرفوعاً : « التقىٰ مؤمنان علىٰ باب الجنة ؛ مؤمن غني ومؤمن فقير كانا في الدنيا ، فأدخل الفقير الجنة وحبس الغني ما شاء الله أن يحبس ثم أدخل الجنة ، فلقيه الفقير ، فيقول : أي أخي ؛ ماذا حبسك ؟ والله لقد احتبست حتىٰ خفت عليك ، فيقول : أي أخي ؛ حبست بعدك محبساً فظيعاً كريهاً ، وما وصلت إليك حتىٰ سال مني من العرق ما لو ورده ألف بعير كلها آكلة حمض . . لصدرت عنه رواء » ، والحمض : نبت فيه ملوحة يحمل علىٰ كثرة الشرب .

الخائفينَ ، وكأنَّهُمْ رضوا بالعدمِ لوْ أعدموا ، فإنَّ الخلاصَ مِنَ الألمِ يحصلُ بمجرَّدِ العدمِ(١) .

* * *

الدرجةُ الثانيةُ :

أنْ يزهدَ رغبةً في ثوابِ اللهِ ونعيمِهِ ، واللذَّاتِ الموعودةِ في جنَّتِهِ مِنَ الحورِ والقصورِ وغيرِها ، وهاذا **زهدُ الراجينَ** ، فإنَّ هؤلاءِ ما تركوا الدنيا قناعةً بالعدمِ والخلاصِ مِنَ الألمِ ، بلْ طمعوا في وجودٍ دائمٍ ونعيمٍ سرمدٍ لا آخرَ لهُ .

* * *

الدرجةُ الثالثةُ ـ وهيَ العليا ـ :

ألا يكونَ لهُ رغبةٌ إلا في اللهِ وفي لقائِهِ ، فلا يلتفتُ قلبُهُ إلى الآلامِ ليقصدَ الخلاصَ منها ، ولا إلى اللذاتِ ليقصدَ نيلَها والظفرَ بها ، بلْ هوَ مستغرقُ الهمِّ باللهِ تعالىٰ ، وهوَ الذي أصبحَ وهمومُهُ همٌّ واحدٌ ، وهوَ الموحِّدُ الحقيقيُّ الذي لا يطلبُ غيرَ اللهِ تعالىٰ ؛ لأنَّ مَنْ طلبَ غيرَ اللهِ .. فقدْ عبدَهُ ، وكلُّ مطلوبٍ معبودٌ ، وكلُّ طالبٍ عبدٌ بالإضافةِ إلىٰ مطلبِهِ ، وطلبُ غيرِ اللهِ

---

(١) أشار الحافظ الزبيدي إلىٰ أن العدم هنا بمعنى الفقر إذ قال في « إتحافه » (٩/ ٣٣٩) : (لأن احتباس الغني إنما كان لسبب غناه) ، وما يفيده لحاق المصنف الآتي أن العدم هنا على إطلاقه .

مِنَ الشركِ الخفيِّ ، وهٰذا زهدُ المحبِّينَ[1] ، وهمُ العارفونَ ؛ لأنَّهُ لا يحبُّ اللهَ تعالىٰ خاصَّةً إلا مَنْ عرفَهُ ، وكما أنَّ مَنْ عرفَ الدينارَ وعرفَ الدرهمَ وعلمَ أنَّهُ لا يقدرُ على الجمعِ بينَهُما . . لمْ يحبَّ إلا الدينارَ ؛ فكذلكَ مَنْ عرفَ اللهَ ، وعرفَ لذَّةَ النظرِ إلىٰ وجهِهِ الكريمِ ، وعرفَ أنَّ الجمعَ بينَ تلكَ اللذةِ وبينَ لذَّةِ التنعُّمِ بالحورِ العينِ والنظرِ إلىٰ نقشِ القصورِ وخضرةِ الأشجارِ غيرُ ممكنٍ . . فلا يحبُّ إلا لذَّةَ النظرِ ولا يؤثرُ غيرَهُ .

ولا تظنَّنَّ أنَّ أهلَ الجنَّةِ عندَ النظرِ إلىٰ وجهِ اللهِ تعالىٰ يبقىٰ للذَّةِ الحورِ والقصورِ متسعٌ في قلوبِهِمْ ، بلْ تلكَ اللذَّةُ بالإضافةِ إلىٰ لذَّةِ نعيمِ الجنَّةِ كلذَّةِ ملْكِ الدنيا والاستيلاءِ علىٰ أطرافِ الأرضِ ورقابِ الخلقِ بالإضافةِ إلىٰ لذَّةِ الاستيلاءِ علىٰ عصفورٍ واللعبِ بهِ ، والطالبونَ لنعيمِ الجنَّةِ عندَ أهلِ المعرفةِ وأربابِ القلوبِ كالصبيِّ الطالبِ للعبِ بالعصفورِ التاركِ للذَّةِ الملْكِ ، وذلكَ لقصورِهِ عنْ إدراكِ لذَّةِ الملكِ ، لا لأنَّ اللعبَ بالعصفورِ في نفسِهِ أعلىٰ وألذُّ مِنَ الاستيلاءِ بطريقِ الملكِ علىٰ كافَّةِ الخلقِ .

* * *

وأمَّا انقسامُهُ بالإضافةِ إلى المرغوبِ عنهُ : فقدْ كثرَتْ فيهِ الأقاويلُ ، ولعلَّ المذكورَ فيهِ يزيدُ علىٰ مئةِ قولٍ ، فلا نشتغلُ بنقلِ الأقاويلِ ، ولكنْ

---

[1] وصاحب هٰذا المقام قد سباه الحب وشغفه الشوق ، فهو داخل في الخلق منفصل منهم ، غير مضيع لما ألزمه الله من حقوقهم ، فأنَّىٰ لإبليس أن يطمع في هٰذا ومعه من الله عصمة وتأييد ، فلولا القدر . . لرفعه إليه من حبه له . « إتحاف » (٩/ ٣٤٠) .

نشيرُ إلىٰ كلامٍ محيطٍ بالتفاصيلِ ، حتَّىٰ يتضحَ أنَّ أكثرَ ما ذُكرَ فيهِ قاصرٌ عنِ الإحاطةِ بالكلِّ ، فنقولُ :

المرغوبُ عنهُ بالزهدِ لهُ إجمالٌ وتفصيلٌ ، ولتفصيلِهِ مراتبُ ، بعضُها أشرحُ لآحادِ الأقسامِ ، وبعضُها أجمعُ للجملِ .

أمَّا الإجمالُ في **الدرجةِ الأولىٰ** : فهوَ كلُّ ما سوى اللهِ ، فينبغي أنْ يزهدَ فيهِ ، حتَّىٰ يزهدَ في نفسِهِ أيضاً .

والإجمالُ في **الدرجةِ الثانيةِ** : أنْ يزهدَ في كلِّ صفةٍ للنفسِ فيها متعةٌ ، وهـٰذا يتناولُ جميعَ مقتضياتِ الطبعِ ؛ مِنَ الشهوةِ ، والغضبِ ، والكبرِ ، والرئاسةِ ، والمالِ ، والجاهِ ، وغيرِها .

وفي **الدرجةِ الثالثةِ** : أنْ يزهدَ في المالِ والجاهِ وأسبابِهِما ، إذْ إليهِما ترجعُ جميعُ حظوظِ النفسِ .

وفي **الدرجةِ الرابعةِ** : أنْ يزهدَ في العلمِ والقدرةِ ، والدينارِ والدرهمِ والجاهِ ، إذِ الأموالُ وإنْ كثُرَتْ أصنافُها فيجمعُها الدينارُ والدرهمُ ، والجاهُ وإنْ كثُرَتْ أسبابُهُ فيرجعُ إلى العلمِ والقدرةِ ، وأعني بهِ كلَّ علمٍ وقدرةٍ مقصودُها ملْكُ القلوبِ ، إذْ معنى الجاهِ هوَ ملكُ القلوبِ والقدرةُ عليها ، كما أنَّ معنى المالِ ملكُ الأعيانِ والقدرةُ عليها .

فإنْ جاوزتَ هـٰذا التفصيلَ إلىٰ شرحٍ وتفصيلٍ أبلغَ مِنْ هـٰذا.. فيكادُ يخرجُ ما فيهِ الزهدُ عنِ الحصرِ ، وقدْ ذكرَ اللهُ تعالىٰ في آيةٍ واحدةٍ سبعةً منها

فقالَ : ﴿ زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ ٱلشَّهَوَٰتِ مِنَ ٱلنِّسَآءِ وَٱلْبَنِينَ وَٱلْقَنَٰطِيرِ ٱلْمُقَنطَرَةِ مِنَ ٱلذَّهَبِ وَٱلْفِضَّةِ وَٱلْخَيْلِ ٱلْمُسَوَّمَةِ وَٱلْأَنْعَٰمِ وَٱلْحَرْثِ ذَٰلِكَ مَتَٰعُ ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا ﴾ .

ثمَّ ردَّهُ في آيةٍ أخرىٰ إلىٰ خمسةٍ فقالَ عزَّ وجلَّ : ﴿ ٱعْلَمُوٓا۟ أَنَّمَا ٱلْحَيَوٰةُ ٱلدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌۢ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِى ٱلْأَمْوَٰلِ وَٱلْأَوْلَٰدِ ﴾ .

ثمَّ ردَّهُ تعالىٰ في موضعٍ آخرَ إلى اثنينِ فقالَ : ﴿ إِنَّمَا ٱلْحَيَوٰةُ ٱلدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ ﴾ .

ثمَّ ردَّ الكلَّ إلىٰ واحدٍ في موضعٍ آخرَ فقالَ : ﴿ وَنَهَى ٱلنَّفْسَ عَنِ ٱلْهَوَىٰ * فَإِنَّ ٱلْجَنَّةَ هِىَ ٱلْمَأْوَىٰ ﴾ ، فالهوىٰ لفظٌ يجمعُ جميعَ حظوظِ النفسِ في الدنيا ، فينبغي أنْ يكونَ الزهدُ فيهِ .

وإذا فهمتَ طريقَ الإجمالِ والتفصيلِ . . عرفتَ أنَّ البعضَ مِنْ هـٰذهِ لا يخالفُ البعضَ ، وإنَّما يفارقُهُ في الشرحِ مرَّةً والإجمالِ أخرىٰ .

والحاصلُ : أنَّ الزهدَ عبارةٌ عنِ الرغبةِ عنْ حظوظِ النفسِ كلِّها ، ومهما رغبَ عنْ حظوظِ النفسِ . . رغبَ عنِ البقاءِ في الدنيا ، فقصرَ أملُهُ لا محالةَ ؛ لأنَّهُ إنَّما يريدُ البقاءَ ليتمتَّعَ ، ويريدُ التمتُّعَ الدائمَ بإرادةِ البقاءِ ، فإنَّ مَنْ أرادَ شيئاً . . أرادَ دوامَهُ ، ولا معنىٰ لحبِّ الحياةِ إلا حبُّ دوامِ ما هوَ موجودٌ أوْ ممكنٌ في هـٰذهِ الحياةِ ، فإذا رغبَ عنها . . لمْ يردْها .

ولذلكَ لمَّا كُتِبَ عليهِمُ القتالُ قالوا : ﴿ رَبَّنَا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا ٱلْقِتَالَ لَوْلَآ أَخَّرْتَنَآ إِلَىٰٓ أَجَلٍ قَرِيبٍ ﴾ ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ قُلْ مَتَٰعُ ٱلدُّنْيَا قَلِيلٌ ﴾ أيْ : لستُمْ تريدونَ

البقاءَ إلا لمتاعِ الدنيا، فظهرَ عندَ ذلكَ الزاهدونَ ، وانكشفَ حالُ المنافقينَ .

أمَّا الزاهدونَ المحبُّونَ للهِ تعالىٰ . . فقاتلوا في سبيلِ اللهِ كأنَّهُمْ بنيانٌ مرصوصٌ ، وانتظروا إحدى الحسنيينِ ، وكانوا إذا دُعوا إلى القتالِ . . يستنشقونَ رائحةَ الجنَّةِ ، ويبادرونَ إليهِ مبادرةَ الظمآنِ إلى الماءِ الباردِ ؛ حرصاً علىٰ نصرةِ دينِ اللهِ عزَّ وجلَّ أوْ نيلِ رتبةِ الشهادةِ ، وكانَ مَنْ ماتَ منهُمْ علىٰ فراشِهِ يتحسَّرُ علىٰ فوتِ الشهادةِ ، حتَّىٰ إنَّ خالدَ بنَ الوليدِ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُ لما احتضرَ للموتِ علىٰ فراشِهِ كانَ يقولُ : (كمْ غررتُ بروحي وهجمتُ على الصفوفِ طمعاً في الشهادةِ ، وأنا الآنَ أموتُ موتَ العجائزِ) ، فلمَّا ماتَ عُدَّ علىٰ جسدِهِ ثمانُ مئةِ ثقبٍ مِنْ آثارِ الجراحاتِ⁽¹⁾ ، هٰكذا كانَ حالُ الصادقينَ في الإيمانِ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُمْ أجمعينَ .

وأمَّا المنافقونَ . . ففرُّوا مِنَ الزحفِ خوفاً مِنَ الموتِ ، فقيلَ لهُمْ : ﴿ إِنَّ ٱلْمَوْتَ ٱلَّذِى تَفِرُّونَ مِنْهُ فَإِنَّهُۥ مُلَٰقِيكُمْ ﴾ ، فإيثارُهُمُ البقاءَ على الشهادةِ استبدالُ الذي هوَ أدنىٰ بالذي هوَ خيرٌ ، فأولئكَ الذينَ اشترَوُا الحياةَ الدنيا بالآخرةِ ، فما ربحَتْ تجارتُهُمْ وما كانوا مهتدينَ .

وأمَّا المخلصونَ . . فإنَّ اللهَ تعالىٰ اشترىٰ منهُمْ أنفسَهُمْ وأموالَهُمْ بأنَّ لهُمُ

---

(١) روى الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص١٤٢) عن أبي الزناد : أن خالد بن الوليد لما حضرته الوفاة . . بكىٰ وقال : لقد لقيت كذا وكذا زحفاً ، وما في جسدي شبر إلا وفيه ضربة سيف أو رمية بسهم أو طعنة برمح ، فهأنا أموت علىٰ فراشي حتف أنفي كما يموت البعير ، فلا نامت أعين الجبناء .

الجنَّةَ ، فلما رأَوا أنَّهُمْ تركوا تمتُّعَ عشرينَ سنةً مثلاً أوْ ثلاثينَ سنةً بتمتُّعِ الأبدِ . استبشروا ببيعِهِمُ الذي بايعوا بهِ .

فهـٰذا بيانُ المزهودِ فيهِ .

وإذا فهمتَ هـٰذا . علمتَ أن ما ذكرَهُ المتكلِّمونَ في حدِّ الزهدِ لمْ يشيروا بهِ إلا إلىٰ بعضِ أقسامِهِ ، فذكرَ كلٌّ واحدٍ منهُمْ ما رآهُ غالباً علىٰ نفسِهِ أوْ علىٰ مَنْ كانَ يخاطبُهُ .

فقالَ بشرٌ رحمَهُ اللهُ تعالىٰ : (الزهدُ في الدنيا هوَ الزهدُ في الناسِ)(١) ، وهـٰذا إشارةٌ إلى الزهدِ في الجاهِ خاصَّةً .

وقالَ قاسمٌ الجوعيُّ : (الزهدُ في الدنيا هوَ الزهدُ في الجوفِ ، فبقدْرِ ما تملكُ مِنْ بطنِكَ كذلكَ تملكُ مِنَ الزهدِ)(٢) ، وهـٰذا إشارةٌ إلى الزهدِ في شهوةٍ واحدةٍ ، ولعمري هيَ أغلبُ الشهواتِ على الأكثرِ ، وهيَ المهيِّجةُ لأكثرِ الشهواتِ .

وقالَ الفضيلُ : (الزهدُ في الدنيا هوَ القناعةُ)(٣) ، وهـٰذا إشارةٌ إلى المالِ خاصَّةً .

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢٥٢) ، ونحوه أورده المحاسبي في « الوصايا » (ص٢٤٦) .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢٥٢) .

(٣) كذا في « القوت » (١/ ٢٥٢) ، ورواه ابن عبد البر في « جامع بيان العلم وفضله » (٦٤٧) .

وقالَ الثوريُّ : (الزهدُ هوَ قصرُ الأملِ)(١) ، وهـٰذا جامعٌ لجميعِ الشهواتِ ، فإنَّ مَنْ يميلُ إلى الشهواتِ يحدِّثُ نفسَهُ بالبقاءِ ، فيطولُ أملُهُ ، ومَنْ قصرَ أملُهُ . . فكأنَّهُ رغبَ عنِ الشهواتِ كلِّها .

وقالَ أويسٌ : (إذا خرجَ الزاهدُ يطلبُ . . ذهبَ الزهدُ عنهُ)(٢) ، وما قصدَ بهـٰذا حدَّ الزهدِ ، ولكنْ جعلَ التوكُّلَ شرطاً في الزهدِ .

وقالَ أويسٌ أيضاً : (الزهدُ هوَ تركُ الطلبِ للمضمونِ)(٣) ، وهوَ إشارةٌ إلى الرزقِ .

وقالَ أهلُ الحديثِ : (الدنيا هوَ العملُ بالرأيِ والمعقولِ ، والزهدُ إنَّما هوَ اتباعُ العلمِ ولزومُ السنةِ)(٤) ، وهـٰذا إنْ أُريدَ بهِ الرأيُ الفاسدُ والمعقولُ الذي يُطلبُ بهِ الجاهُ في الدنيا . . فهوَ صحيحٌ ، ولكنَّهُ إشارةٌ إلىٰ بعضِ أسبابِ الجاهِ خاصَّةً ، أوْ إلىٰ بعضِ ما هوَ منْ فضولِ الشهواتِ ، فإنَّ مِنَ العلومِ ما لا فائدةَ فيهِ في الآخرةِ ، وقدْ طوَّلوها حتَّىٰ ينقضي عمرُ الإنسانِ في الاشتغالِ بواحدٍ منها ، فشرطُ الزاهدِ أنْ يكونَ الفضولُ أوَّلَ مرغوبٍ عنهُ عندَهُ .

وقالَ الحسنُ : (الزاهدُ الذي إذا رأىٰ أحداً . . قالَ : هـٰذا أفضلُ

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٥٢) .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢٥٢) .

(٣) قوت القلوب (١/ ٢٦٧) .

(٤) قوت القلوب (١/ ٢٦٧) .

منِّي)[١] ، فذهبَ إلىٰ أنَّ الزهدَ هوَ التواضعُ ، وهـٰذا إشارةٌ إلىٰ نفيِ الجاهِ والعجبِ ، وهوَ بعضُ أقسامِ الزهدِ .

وقالَ بعضُهُمْ : (الزهدُ هوَ طلبُ الحلالِ)[٢] ، وأينَ هـٰذا ممَّنْ يقولُ : (الزهدُ هوَ تركُ الطلبِ) كما قالَ أويسٌ ، ولا شكَّ في أنَّهُ أرادَ بهِ تركَ طلبِ الحلالِ ؟!

وقدْ كانَ يوسفُ بنُ أسباطٍ يقولُ : (مَنْ صبرَ على الأذىٰ ، وتركَ الشهواتِ ، وأكلَ الخبزَ مِنْ حلالٍ . . فقدْ أخذَ بأصلِ الزهدِ)[٣] .

وفي الزهدِ أقاويلُ وراءَ ما نقلناهُ ، فلمْ نرَ في نقلِها فائدةً ، فإنَّ مَنْ طلبَ كشفَ حقائقِ الأمورِ مِنْ أقاويلِ الناسِ . . رآها مختلفةً ، فلا يستفيدُ إلا الحيرةَ ، وأمَّا مَنِ انكشفَ لهُ الحقُّ في نفسِهِ ، وأدركَهُ بمشاهدةٍ مِنْ قلبِهِ ، لا بتلقُّفٍ مِنْ سمعِهِ . . فقدْ وثقَ بالحقِّ ، واطلعَ علىٰ قصورِ مَنْ قصَّرَ لقصورِ بصيرتِهِ ، وعلى اقتصارِ مَنِ اقتصرَ معَ كمالِ المعرفةِ لاقتصارِ حاجتِهِ .

وهؤلاءِ كلُّهُمُ اقتصروا لا لقصورٍ في البصيرةِ ، ولكنَّهُمْ ذكروا ما ذكروهُ عندَ الحاجةِ ، فلا جرمَ ذكروهُ بقدْرِ الحاجةِ ، والحاجاتُ تختلفُ ، فلا جرمَ الكلماتُ تختلفُ .

وقدْ يكونُ سببُ الاقتصارِ الإخبارَ عنِ الحالةِ الراهنةِ التي هيَ مقامُ العبدِ

---

(١) رواه البيهقي في « الزهد الكبير » (٧٤) .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢٦٨) .

(٣) رواه البيهقي في « الزهد الكبير » (٤٠٤) .

في نفسِهِ ، والأحوالُ تختلفُ ، فلا جرمَ الأقوالُ المخبرةُ عنها تختلفُ .

وأمَّا الحقُّ في نفسِهِ . . فلا يكونُ إلا واحداً ، ولا يُتصوَّرُ أنْ يختلفَ ، وإنَّما الجامعُ مِنْ هٰذهِ الأقاويلِ ، الكاملُ في نفسِهِ وإنْ لمْ يكنْ فيهِ تفصيلٌ . . ما قالَهُ أبو سليمانَ الدارانيُّ ؛ إذْ قالَ : (سمعنا في الزهدِ كلاماً كثيراً ، والزهدُ عندَنا تركُ كلِّ شيءٍ يشغلُكَ عنِ اللهِ عزَّ وجلَّ)[1] ، وقدْ فصَّلَ مرَّةً وقالَ : (مَنْ تزوَّجَ ، أوْ سافرَ في طلبِ المعيشةِ ، أوْ كتبَ الحديثَ . . فقدْ ركنَ إلى الدنيا)[2] ، فجعلَ جميعَ ذلكَ ضدّاً للزهدِ ، وقدْ قرأَ أبو سليمانَ قولَهُ تعالىٰ : ﴿ إِلَّا مَنْ أَتَى ٱللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ ﴾ فقالَ : (هوَ القلبُ الذي ليسَ فيهِ غيرُ اللهِ تعالىٰ)[3] .

وقالَ : (إنَّما زهدوا في الدنيا لتفرغَ قلوبُهُمْ مِنْ همومِها للآخرةِ)[4] .

فهٰذا بيانُ انقسامِ الزهدِ بالإضافةِ إلىٰ أصنافِ المزهودِ فيهِ .

فأمَّا بالإضافةِ إلىٰ أحكامِهِ : فينقسمُ إلىٰ فرضٍ ، ونفلٍ ، وسلامةٍ ؛ كما قالَهُ إبراهيمُ بنُ أدهمَ ، فالفرضُ هوَ الزهدُ في الحرامِ ، والنفلُ هوَ الزهدُ في الحلالِ ، والسلامةُ هوَ الزهدُ في الشبهاتِ[5] .

وقدْ ذكرنا تفاصيلَ درجاتِ الورعِ في كتابِ الحلالِ والحرامِ ، وذلكَ مِنَ

---

(١) بنحوه عند صاحب « القوت » (١/ ٢٥٢) .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢٥٢) .

(٣) قوت القلوب (١/ ٢٥٢) .

(٤) قوت القلوب (١/ ٢٥٢) .

(٥) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٢٦) .

الزهدِ ، إذْ قيلَ لمالكِ بنِ أنسٍ : ما الزهدُ ؟ قالَ : التقوىٰ .

وأمَّا بالإضافةِ إلىٰ خفايا ما يُتركُ : فلا نهايةَ للزهدِ فيهِ ، إذْ لا نهايةَ لما تتمتَّعُ بهِ النفسُ في الخطراتِ واللحظاتِ وسائرِ الحالاتِ ، لا سيما خفايا الرياءِ ، فإنَّ ذلكَ لا يطلعُ عليهِ إلا سماسرةُ العلماءِ ، بلِ الأمورُ الظاهرةُ أيضاً درجاتُ الزهدِ فيها لا تتناهىٰ .

فمِنْ أقصىٰ درجاتِها زهدُ عيسىٰ عليهِ السلامُ ، إذْ توسَّدَ حجراً في نومِهِ ، فقالَ لهُ الشيطانُ : أما كنتَ تركتَ الدنيا ، فما الذي بدا لكَ ؟ قالَ : وما الذي تجدَّدَ ؟ قالَ : توسدتَ الحجرَ ـ أي : تنعمتَ برفعِ رأسِكَ عنِ الأرضِ في النومِ ـ فرمى الحجرَ وقالَ : خذهُ معَ ما تركتُهُ لكَ(١) .

ورُوِيَ عنْ يحيىٰ بنِ زكريا عليهِما السلامُ أنَّهُ لبسَ المسوحَ حتَّىٰ نَقِبَ جلدُهُ ؛ تركاً للتنعُّمِ بلينِ اللباسِ ، واستراحةِ حسِّ اللمسِ ، فسألَتْهُ أمُّهُ أنْ يلبسَ مكانَها جبَّةً مِنْ صوفٍ ، ففعلَ ، فأوحى الله تعالىٰ إليهِ : يا يحيىٰ ؛ آثرتَ عليَّ الدنيا ! فبكىٰ ونزعَ الصوفَ ، وعادَ إلىٰ ما كانَ عليهِ(٢) .

وقالَ أحمدُ رحمهُ اللهُ : (الزهدُ زهدُ أويسٍ ، بلغَ مِنَ العريِ إلىٰ أنْ جلسَ في قَوْصرَّةٍ)(٣) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (٥٥٧) عن إسماعيل بن أبي خالد .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢٦٥) .

(٣) نحوه عند أحمد في « الورع » (٢٤٢) ، وهو في « القوت » (١/ ٢٦٧) ، والقوصرَّة ـ وتخفف ـ : وعاء للتمر من قصب .

وجلسَ عيسىٰ عليهِ السلامُ في ظلِّ حائطِ إنسانٍ ، فأقامَهُ صاحبُ الحائطِ ، فقالَ : ما أقمتَني أنتَ ، إنَّما أقامَني الذي لمْ يرضَ لي أنْ أتنعَّمَ بظلِّ الحائطِ⁽¹⁾ .

فإذاً ؛ درجاتُ الزهدِ ظاهراً وباطناً لا حصرَ لها ، وأقلُّ درجاتِهِ الزهدُ في كلِّ شبهةٍ ومحظورٍ .

وقالَ قومٌ : الزهدُ هوَ الزهدُ في الحلالِ ، لا في الشبهةِ والمحظورِ ، فليسَ ذلكَ مِنْ درجاتِهِ في شيءٍ ، ثمَّ رأَوا أنَّهُ لمْ يبقَ حلالٌ في أموالِ الدنيا ، فلا يُتصوَّرُ الزهدُ الآنَ .

* * *

فإنْ قلتَ : مهما كانَ الصحيحُ هوَ أنَّ الزهدَ تركُ ما سوى اللهِ . . فكيفَ يُتصوَّرُ ذلكَ معَ الأكلِ والشربِ واللبسِ ، ومخالطةِ الناسِ ومكالمتِهِمْ وكلُّ ذلكَ اشتغالٌ بما سوى اللهِ تعالىٰ ؟

فاعلمْ : أنَّ معنى الانصرافِ عنِ الدنيا إلى اللهِ تعالىٰ هوَ الإقبالُ بكلِّ القلبِ عليهِ ذكراً وفكراً ، ولا يُتصوَّرُ ذلكَ إلا معَ البقاءِ ، ولا بقاءَ إلا بضرورياتِ النفسِ ، فمهما اقتصرتَ منَ الدنيا علىٰ دفعِ المهلكاتِ عنِ البدنِ وكانَ غرضُكَ الاستعانةَ بالبدنِ على العبادةِ . . لمْ تكنْ مشتغلاً بغيرِ اللهِ ؛ فإنَّ

---

(1) رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (١١٤) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤١٩/٤٧) بنحوه .

ما لا يُتوصَّلُ إلى الشيءِ إلا بهِ فهوَ منهُ ، فالمشتغلُ بعلفِ الناقةِ وبسقيها في طريقِ الحجِّ ليسَ معرضاً عنِ الحجِّ ، ولكنْ ينبغي أنْ يكونَ بدنُكَ في طريقِ اللهِ مثلَ ناقتِكَ في طريقِ الحجِّ ، ولا غرضَ لكَ في تنعمِ ناقتِكَ باللذاتِ ، بلْ غرضُكَ مقصورٌ علىٰ دفعِ المهلكاتِ عنها ، حتَّىٰ تسيرَ بكَ إلىٰ مقصدِكَ ؛ فكذلكَ ينبغي أنْ تكونَ في صيانةِ بدنِكَ عنِ الجوعِ والعطشِ المهلِكِ بالأكلِ والشربِ ، وعنِ الحرِّ والبردِ المهلكِ باللباسِ والمسكنِ ، فتقتصرُ علىٰ قدْرِ الضرورةِ ، ولا تقصدُ التلذُّذَ ، بلِ التقوِّيَ علىٰ طاعةِ اللهِ تعالىٰ ، فذلكَ لا يناقضُ الزهدَ ، بلْ هوَ شرطُ الزهدِ .

* * *

فإنْ قلتَ : لا بدَّ وأنْ أتلذَّذَ بالأكلِ عندَ الجوعِ .

فاعلمْ : أنَّ ذلكَ لا يضرُّكَ إذا لمْ يكنْ قصدُكَ التلذُّذَ ؛ فإنَّ شاربَ الماءِ الباردِ قدْ يستلذُّ الشربَ ويرجعُ حاصلُهُ إلىٰ زوالِ ألمِ العطشِ ، ومَنْ يقضي حاجتَهُ . فقدْ يستريحُ بذلكَ ، ولكنْ لا يكونُ ذلكَ مقصوداً عندَهُ ومطلوباً بالقصدِ ، فلا يكونُ القلبُ منصرفاً إليهِ ، فالإنسانُ قدْ يستريحُ في قيامِ الليلِ بتنسُّمِ الأسحارِ وصوتِ الأطيارِ ، ولكنْ إذا لمْ يقصدْ طلبَ موضعٍ لهـٰذهِ الاستراحةِ . فما يصيبُهُ مِنْ ذلكَ بغيرِ قصدِهِ لا يضرُّهُ .

ولقدْ كانَ في الخائفينَ مَنْ طلبَ موضعاً لا يصيبُهُ فيهِ نسيمُ الأسحارِ خيفةً مِنَ الاستراحةِ بهِ وأنسِ القلبِ معَهُ ، فيكونُ فيهِ أنسٌ بالدنيا ، ونقصانٌ في

الأنسِ باللهِ بقدْرِ وقوعِ الأنسِ بغيرِ اللهِ ، ولذلكَ كانَ داوودُ الطائيُّ لهُ حُبٌّ مكشوفٌ فيهِ ماؤُهُ⁽¹⁾ ، فكانَ لا يرفعُهُ مِنَ الشمسِ ويشربُ الماءَ الحارَّ ويقولُ : مَنْ وجدَ لذَّةَ الماءِ البارِدِ . . شقَّ عليهِ مفارقةُ الدنيا⁽²⁾ .

فهٰذهِ مخاوفُ المحتاطينَ ، والحزمُ في جميعِ ذلكَ الاحتياطُ ، فإنَّهُ وإنْ كانَ شاقّاً . . فمدتُهُ قريبةٌ ، والاحتماءُ مدَّةً يسيرةً للتنعُّمِ على التأبيدِ لا يثقلُ علىٰ أهلِ المعرفةِ القاهرينَ أنفسَهُمْ بسياسةِ الشرعِ ، المعتصمينَ بعروةِ اليقينِ في معرفةِ المضادَّةِ التي بينَ الدنيا والدينِ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُمْ أجمعينَ .

* * *

---

(١) الحُبُّ : الخابية للماء ، جمعه : حِباب وحِبَبة .

(٢) معناه عند أبي نعيم في « الحلية » (٧/ ٣٤٩ ، ٣٥١) .

ZÜHDÜN DERECELERİ, KAÇINILACAK HUSUSLAR

Bilmiş ol ki; bizâtihî zühd, kuvveti îtibarıyla üç derecedir:

Birinci derece; en düşük derecedir. Nefsi dünyaya iltifat edip kalbi ona meyleder ve kendisi de dünyalığı arzu ederken, mücâhede ile dünyadan îrâz etmektir. Buna mütezehhid denir ki, sa'y u gayret ile zühde ulaşana nispetle, zühdün başlangıcı sayılır. Mütezehhid önce nefsini arıtır, sonra heves ettiği şeyleri gönlünden çıkarır, fakat zâhid, evvelâ heves ettiği şeyleri gönlünden çıkarır ve sonra da onu ibâdetle arıtır. İşte zâhid ile mütezehhid arasındaki fark budur. Zâhid, artık ayrıldığı şeylere sabır üzerinde durmaz. Bunun için mütezehhid, nefsi galebe çalıp şehvetleri kendisini çekebilir de az çok dünyaya meylederek dünyadaki istirahatine dönebilir.

İkinci derece; umduğu cennete nispetle dünyayı hakir görerek, gönül hoşluğu ile dünyalığı terk etmektir. İki kuruş için bir kuruşu seve seve fedâ eden gibi, her ne kadar biraz beklemesi gerekirse de bu, insanın ağırına gitmez. Fakat bu ikinci derecedeki zâhid de mutlak alış-veriş eden tüccar gibi, zühdünü görüp ona meyledebilir, kendini ve zühdünü beğenme temâyülüne düşebilir. Kendi kendine kendisi için tahsîs edilen şeyi daha büyüğü için terk ettiğini düşünmez. Cevhere nispetle çakıl taşı ne ise dünya da Allahu Teâlâ'ya ve O'nun âhirette verecekleri-ne nispetle aynı şey olduğuna inanır. İşte çakıl taşını verip cevheri alan kimsenin bu ticaretinden dönme ihtimâli olmadığı gibi, bu zâhidin de zühdünden dönme ve dünyaya meyletme ihtimali yoktur. Zâhidlikte kemâl budur ve bunun sebebi de mükemmel bilgidir.

Ebû Yezîd Bistâmî, Ebû Mûsâ b. Abdurrahîm'e:

– "Ne üzerine konuşacaksın?" diye sordu. O da:

– "Zühd hakkında konuşacağım." dedi. Ebû Yezîd:

– "Nereden zühd?" deyince o da:

– "Dünyadan zühd." diye cevap verince, Ebû Yezîd:

– "Ben de sandım bir şeyden bahsedeceksin. Dünya nedir ki, ondan yüz çevirmekten bahsedeceksin?" dedi.

Mükâşefe ve müşâhede yolu ile kalpleri mâmur olan mârifet erbâbına göre, âhireti için dünyasını terk edenler, tıpkı hükümdarın kapısında kendisinin içeri girmesine mâni olan bir köpeğe bir parça ekmek atıp onu ekmek ile oyaladıktan sonra, içeri girip işini görenler gibidir. Şimdi bu adam hükümdârın huzuruna girip gördüğü bu kadar iş karşılığında, ben köpeğine bir lokma verdim, diye hükümdârı minnet altına alabilir mi?

Şeytan da Allah'ın kapısında bir köpektir. Kapı açık, perdeler kalkmış olduğu halde insanların içeri girmesine engel olur. Dünya ise bir ekenek lokması gibidir. Onu yersen, çiğnerken biraz tadını alabilirsin, fakat sonra ağzından kaybolup gider. Onun hamuru mîdeye iner ve sonra da dışarı çıkacak yola girer de onu çıkarmak zorunda kalırsın. Hükümdârın îzâz ve ikrâmına uğramak için onu terk eden, daha ona iltifat eder mi?

Yüz yıl da yaşasan, dünyanın bütün varlığı âhirete nispetle bir lokmadan azdır. Çünkü sonu gelen şeyin, sonu olmayan şeye nispeti yapılamaz.

Hâlbuki dünya sona erecektir. Aradan milyonlarca sene de geçse, mâdem ki yok olacaktır, hiç yok olmayana nispetle yine bir değer taşımaz. Demek ki zâhid, zühdüne ancak, terk ettiği şeye iltifat ettiği zaman bakar. Terk ettiğini de bir şey sandığı vakit ona bakar. Terk ettiği dünyalığa dönüp bakması ise mârifetteki noksanlığındandır. O halde zâhidin zühdündeki noksanlığı, mârifetteki noksanlığındandır.

İşte bunlar, zâhidlerin derece farklarıdır. Her üç derecenin de kendi aralarında ayrı ayrı farkları vardır.

Zîra mütezehhidin sabır zorluğuna dayanması, sabırdaki güçlüğü nispetinde ayrı ayrıdır. Bunun gibi zühdünde ucbe düşenler de zühdlerine iltifatları nispetinde derecelere ayrılır. Kendisine rağbet edilmesi bakımından da zühd, üç derecedir:

En aşağı derece, zühdünde heves ettiği şeyin cehennem azâbından ve diğer üzücü şeylerden; kabir azâbı, hesap zorluğu, sırat tehlikesi ve benzeri zorluklardan korunmak için heves edilen zâhidliktir ki, bu güçlükler hakkında rivâyetler vardır. Meselâ. "Bir adam hesâba çekilir. Öyle terler ki, yüz deve gelse terinin suyundan içer ve kanarlar." denilmiştir. Bu zühd, korkanların zühdüdür. Acıdan kurtuluş, ancak yoklukla mümkün olacağı için, bunlar yok olmaya da razı gibidirler.

Bunun bir üst derecesi, Allah'ın vereceği mükâfata, cennetteki hûrî ve diğer nîmetlere heves ederek zühd etmesidir. Bu da umanların zühdüdür. Bunlar yalnız yokluğa kanaat ederek dünyayı terk etmiş değiller, belki sonu gelmeyen ebedî nîmetlere tamah ederek zâhidlik etmişlerdir.

Üçüncüsü; en üstün derecedir. Ne elem ve kederlerden kurtulmak, ne de zevklere ulaşmak için değil, ancak Allah için ve

Allah'a ulaşmak için yapılan zâhidliktir. Bunun bütün emeli, Allah ve O'nun rızâsıdır. Bu, Allah'dan başkasına meyletmeyen gerçek muvahhiddir. Çünkü Allah'tan başkasını isteyen, O'na kulluk eder. Her aranan mâbuddur. Her arayan, aradığının kuludur. Allah'tan başkasını aramak, gizli bir şirktir. Bu zâtlarda bunların hiç biri yoktur, işte bu da muhiblerin zühdüdür. Gerçek ârifler de bunlardır. Zîra yalnız Allah'ı seven, O'nu bilendir. Altın ile gümüşü seven ve her ikisini toplayamayacağını bilen kimsenin gümüşü bırakıp altını tercîh edeceği gibi, Allah'ı ve O'nun cemâline bakmanın zevkini bilen ve bunun hûriler, köşkler ve ağaçlara bakıp onlardan zevk almakla bir araya toplanmasının mümkün olmadığını anlayan, bunların hepsinden vazgeçerek Allah'ın cemâline bakmayı tercîh eder.

Sakın, cennet halkının Allahu Teâlâ'nın cemâline nazar ettikleri vakit, cennet zevklerinden hatırlarında bir şey kaldığını sanma. Allah'ın cemâli karşısında cennetin zevkleri, dünya hâkimiyeti karşısında bir kuş oynatmak gibi kalır. Basîret sâhiplerine göre Allah'ın cemâlini bırakıp da cennetin zevklerine tâlip olanlar, saltanat koltuğunu bırakıp da kuş oynatmayı tercîh eden çocuklar gibidirler. O çocuk, hükümdarlık mevkîini bilemediği için kuştan aldığı zevki, ona tercîh ediyor. Nefret ettiği şeye nispetle zühdün taksîmine gelince, bu hususta fazla dedi kodu vardır. Hattâ yüzü aşkın görüş mevcuttur. Biz onları nakletmekle uğraşacak değiliz. Ancak bütün tafsîlâtı içine alan bir söze işâret edelim ki, bu sâyede söylenenlerin mevzûu ihâtada kusurlu oldukları anlaşılmış olsun. Buna göre deriz ki:

Zühd ile kendisinden yüz çevrilen şeylerin icmâl ve tafsîli vardır, tafsili için de mertebeler mevcuttur. Bunların bâzısı teker teker bütün kısımlarını daha geniş ve bâzısı da daha mücmel şekilde açıklar.

Birinci derecede mücmel olanı; Allah'tan başka her şeyi hattâ kendi nefsini terk etmektir.

İkinci derecedeki icmâl; nefse fayda veren bütün sıfatlardan ayrılmaktır. Gadab, kibir, riyaset, mevkî ve mal sevgisi gibi bütün şehevî arzuları içine alır.

Üçüncü derecedeki icmal; mal, mevkî ve bunların sebeplerinden zühd etmektir. Zîra nefsin bütün arzuları bunlara râcîdir.

Dördüncü derecedeki icmâl; ilim, kudret, altın, gümüş ve mevkî gibi şeylerden zühd etmektir. Zîra malın her ne kadar çok çeşitleri varsa da, onları altın, gümüş ve mevkî bir araya toplayabilir. Bunları temîn için birçok sebepler varsa da, ilim ve kudret bu sebepleri içine alabilir. Buradaki ilimden, gönüllere hâkim olmak maksadıyla elde edilen ilmi kastediyoruz. Çünkü mansıb ve mevkî demek, gönüllere hâkim olmak ve onları emrine almak demektir. Nitekim mal demek de maddelere sâhip olmak ve onları irâdesine almak demektir.

Şâyet daha fazla tafsîlâta girecek olursak, terk edilmesi gereken şeylerin yine de çoğunun hâriçte kalacağından korkulur. Allahu Teâlâ bir âyette bunların yedi tanesini anlatmak üzere:

زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنٖينَ وَالْقَنَاطٖيرِ
الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْاَنْعَامِ
وَالْحَرْثِ ذٰلِكَ مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا

"Kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma güzel atlara, hayvanlara, ekinlere olan ihtiraskârâne sevgi, insanlar için bezenip süslenmiştir. Bunlar dün-

ya metâıdır." (Âl-i İmrân suresi, 3/14) buyurmuştur. Sonra bir başka âyette bunları dörde indirerek:

اِعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ
وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ

"Bilin ki dünya hayâtı ancak bir oyundur, bir eğlencedir, bir süstür, aranızda bir övünmedir. Mallarda ve evlâtlarda bir çoğalıştır." (Hadîd suresi, 57/20) buyurdu. Başka bir âyette bunları ikiye indirerek:

إِنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ

"Dünya hayatı ancak bir oyundur, bir eğlencedir." buyurdu. Sonra başka bir âyette, bunları bire indirerek:

وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوٰى فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوٰى

"Kim Rabbinin makamından korktu, nefsini hevâ ve hevesinden alıkoyduysa, cennet onun varacağı yerin tâ kendisidir." (Nâziât suresi, 79/40-41) buyurmuştur. Hevâ, nefsin dünyada bütün arzularını toplayan bir sözdür. Hepsinden yüz çevirmek lâzımdır.

Bunun icmâl ve tafsîl yollarını bildikten sonra, bâzılarının birbirine muhalif olmadıklarını anlarsın. Ayrılık bâzen tafsîlât, bâzen icmâlden hâsıl olur. Hulâsa zühd, nefsin bütün arzularından uzaklaşmaktır. Nefsin arzularından uzaklaşırsa dünyaya hevesi kalmaz, uzun emellere dalmaz. Zîra onun dünyada kalmayı arzu etmesi, dünyadan faydalanması için, devamlı istifadeyi de dünyada devamlı kalmak için ister. Çünkü bir şeyi arzu eden, onun devamını da ister. Yaşamayı istemek demek, bu hayatta var olan veya var olması mümkün olan şeylerin devamını istemekten başka bir şey değildir. Onlardan uzaklaştığı vakit, dünyayı da istemez olur. Bunun için bu gibilere savaş borç olduğu vakit onlar:

رَبَّنَا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا الْقِتَالَ لَوْلَا أَخَّرْتَنَا إِلٰى أَجَلٍ قَرِيبٍ

“Rabbimiz! Savaşı bize niçin yazdın! Bizi yakın bir süreye kadar ertelesen (daha bir müddet savaşı farz kılmasan) **olmaz mıydı?”** (Nisâ suresi, 4/77) dediler. Allahu Teâlâ da:

قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ

“De ki: “Dünyanın faydası pek azdır.” (Nisâ suresi, 4/77) buyurdu. Yâni siz, dünya hayâtını, dünyadan faydalanmak için istiyorsunuz. Hâlbuki o azdır. İşte o anda zâhidlerin hali ile münâfıkların durumu açıklanmış oldu.

Allah’ı seven zâhidler, bir binayı birbirine bağlayıp ayakta tutan tuğlalar gibi, zayıf halinde savaştılar ve iki iyiliğin birini beklediler. Onlar savaşa çağırıldıkları vakit, cennet kokusu alırlar ve susamış adamın suya hücumu gibi savaşa hücum ederler. Maksatları, İslâmiyet’i zafere ulaştırmak veya şehîd olmaktır. Hattâ bunlardan başı yastıkta ölenler, şehâdet mertebesini kaybettiklerine üzülürlerdi. Bunlardan biri de Halid b. Velid’dir. Ölüm döşeğine yattığı vakit: “Şehîd olurum ümîdiyle nice düşman saflarına saldırdım, nice savaşlara girdim, çıktım ve nihâyet başım yastıkta ölüyorum.” diye hasret çekmiştir. Öldüğü vakit cesedinde sekiz yüz yara izi bulunmuştur. İşte sâdık mü’minlerin hali budur. Allah onlardan ve bizden râzı olsun.

Münâfıklara gelince; onlar ölüm korkusu ile savaş alanlarından kaçarlardı. Bunlar hakkında Allahu Teâlâ:

قُلْ إِنَّ الْمَوْتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ

"De ki: Sizin kendisinden kaçtığınız ölüm, muhakkak sizi bulacaktır." (Cuma suresi, 62/8) buyurmuştur. Onların, yaşamayı şehâdet üzerine tercîhleri, âdîyi iyi ile değiştirmektir. Hidâyeti verip sapıklığı alanlar ve ticâretinde kâr etmeyip hidâyete ulaşamayanlar da onlardır.

Hâlis kullara gelince; Allahu Teâlâ cennet karşılığında onların mal ve canlarını satın almıştır. Farazî olarak onlar yirmi-otuz senelik ömürlerini ebedî hayatları için fedâ ettiklerinden, bu alış-verişlerinde müjdelenmişlerdir. İşte kendisinden zühd edinilenin beyânı budur. Bu söylediklerimi anladıktan sonra kelâm âlimlerinin zühd hakkındaki târifleriyle ancak zühdün bazı kısmına işâret etmiş olduklarını anlarsın. Herkes kendinde veya hitâp ettiği kimsede gâlip olanı anlatmış oldu.

Nitekim **Bişr**: "Dünyada zühd, insanlardan zühd demektir." demekle yalnız mevkîdeki zühde işâret etmiştir.

Kasım el-Cû'î: "Dünyada zühd, mîdede zühddür. Mîdene mâlik olduğun nispette zâhidsin." demiştir. Bu da şehvetin bu bölümündeki zühdüne işârettir. Yemîn ederim ki, en üstün şehvet ve birçok şehvetleri harekete geçiren mîdedir.

Fudayl: "Zühd, kanâattir." demekle, maldaki zühde işâret etmiştir.

Sevrî: "Zühd, emeli kısaltmaktır." dedi ki bu, bütün şehvetleri içine alır. Şehvetlere meyleden, dünyada kalmayı ister ve uzun kuruntular peşinde olur. Emeli azalan kimse, şehvetlerden yüz çevirmiş demektir.

Üveys: "Zâhid, bir şeyi aramak için çıktığı vakit zühdü kaybolur." demekle zühdü târif etmiş değil, zâhidlikte tevekkülü şart koşmuştur. Yine Üveys: "Zühd, tekeffül edilen şeyin peşinden gitmemek demektir." demekle rızık için uğraşmamayı kasdetmiştir.

Hadîs âlimleri de: "Dünya, re'y ve akıl ile amel etmektir. Zühd ise ilim ve sünnete uymaktır." derken bununla beraber dünyalıkta mevkî temîn için fâsid re'y ve akıl ile amel edeni kasdetmişlerse, bu doğrudur. Bu da mevkîin sebeplerinden bazısına işârettir. Çünkü öyle ilimler var ki, bunların âhirette bir faydası yoktur. Buna rağmen insanın ömrünü meşgul edecek şekilde onları uzatıp durdular. Zâhidliğin birinci şartı fuzulî şeyleri terk etmektir.

Hasan: "Zühd, herkesi kendinden üstün görmektir." demekle zühdün tevâzû olduğunu kabul etmiş ve bununla beraber mevkî ve ucbun nefyine işaret etmiştir ki, bu da zühdün bir bölümüdür.

Diğer bâzıları da: "Zühd, helâl aramaktır." dediler. "Zühd, hiç aramamaktır." diyenlere nispetle bu zühd, çok geride kalır. Şüphesiz bunu söyleyen Üveys, helâli talep etmemeyi kasdetmiştir.

Yûsuf b. Esbât da: "Eziyetlere katlanıp şehvetleri terk eden ve helâl lokma yiyen, zühdün esâsını bulmuştur." dedi.

Zühd hakkında söylediklerimizden başka daha pek çok sözler vardır. Bunların naklinde bir fayda görmüyoruz. Eşyânın hakîkatini insanların sözlerinden anlamak isteyen, birbirine uymayan sözlerle karşılaşır ve şaşırıp kalır. Kendi zâtında, hak kendisine tecellî eden ve kalbinin muşâhedesi ile hakîkati gören, hakka ve gerçeğe sarılmış ve basîret noksanlığından ötürü, kusur işleyenlerin hatâlarına ve kemal, marifete sahip olduğu halde hâcet miktarı ile yetinenlerin kusurlarına muttalî olur. Bizim görüşlerini açıkladığımız bu zatlar hepsi kusur etti. Fakat kusurlar, kemâllerindeki eksiklikten değil, o andaki ihtiyaç miktarı ile yetinmiş olmalarındandır. Kelimelerdeki ihtilâfları ihtiyaçlarındaki ayrılıktandır.

İktisarın sebebi, bâzen kulun kendi makamından haber vermesi bakımından da olur. Haller ihtilâf ettiği için, haberler de ihtilâf eder. Yoksa bizâtihî hak birdir, o ihtilâf etmez. Bütün bu sözleri bir araya toplayan ve her ne kadar mufassal değilse de nefsinde kâmil olan Süleyman Dârâni'nin sözüdür. **Süleyman Dârânî**: "Zühd hakkında pek çok sözler duyduk. Bize göre zühd, seni Allah'tan meşgul edecek her şeyi terk etmektir." dedi. Bir defa biraz daha açıklayarak şöyle dedi: "Kim evlenir geçimi için yola çıkar veya hadîs yazarsa, işte bu adam dünyaya meyletmiştir." demekle, bütün bunlar, zühdün zıddı olarak kabul eden Ebu Süleyman, Allahu Teâlâ'nın:

إِلَّا مَنْ أَتَى اللّٰهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ

"Kalb-i selîm ile Allah'a varanlar başka." (Şuarâ suresi, 26/89) âyetini okudu ve: "Bu, içinde Allah'tan başkası bulunmayan kalptir." dedi. Ve bu, da dünyadan zühd etmeleri, kalplerinin ahiret için dünya meşgalesinden fariğ olmaları sebebiyledir." dedi. İşte bu, yüz çevirmesi gereken şeylere nispetle zühdün taksîmidir.

Ahkâmına nispetle zühdün taksimi; bu bakımdan farz, nafile ve selamet bölümlerine ayrılır. Nitekim **İbrahim b. Edhem**: "Harama karşı farz olan zühd haramdan kaçınmak, nafile olan zühd helalden kaçınmak, selamet olan zühd ise şüpheli şeylerden sakınmaktır. Zîra **Malik b. Enes**'e zahidlikten soruldukta takvadır, demiştir. Terk ettiklerindeki gizliliklere nispetle zühdün nihayeti yoktur. Çünkü hatıralarla nefsin faydalandığı şeylerin sonu yoktur. Özellikle riyânın gizliliğini, ancak gerçek âlimler bilir. Hattâ bu gizli duygular şöyle dursun, âşikâre olanlarda da zühdün sonu yoktur.

Zühdün en son haddi, **Îsâ aleyhisselam**ın zühdüdür. Zîra o, taşı yastık yapıp yattığı vakit şeytan kendisine, "Dünyalığa meylettin." deyince, hemen taş yastığı kaldırıp atmıştır.

Rvayete göre; **Yahya b. Zekeriya aleyhimesselam** kıldan elbise giyerdi. Hatta bu elbise vücudun delik deşik etmişti. Maksadı, dünya nîmetlerine dalmamak ve o zevki terk etmekti. Annesi kendisine yün elbise giymesini söyledi. O da annesine uyarak yün elbise giydi. Allahu Teâlâ: "Dünyayı benim üzerime tercîh mi ediyorsun?" deyince, hemen eski elbisesine döndü.

Ahmed b. Hanbel: "Zühd, Üveys'in zühdü idi. Çünkü o hurma sepetinde otururdu." dedi. Bir gün **Îsâ aleyhisselâm** bir adamın duvarının gölgesine oturdu. Adam gelip onu oradan kaldırdı. Îsâ aleyhisam, "Beni kaldıran sen değilsin. Beni kaldıran senin duvarının gölgesinde gölgelenmeme râzı olmayan Allahu Teâlâ'dır." dedi.

Görülüyor ki; zâhirî olsun, bâtınî olsun, zühdün sayılamayacak kadar dereceleri vardır. En küçük derecesi, sakıncalı ve hattâ şüpheli olan şeylerden kaçınmaktır.

Hattâ bâzıları, "Zühd, şüpheli şeylerde değil helâlda olur." demişlerdir. "Yoksa şüpheli şeylerde zühd, aslında zühdden sayılmaz. Şimdi dünya mallarında helâl kalmadığı için artık zâhidlik diye de bir şey ortada kalmamıştır." dediler.

Şâyet "Zühd, Allah'tan başka her şeyi terk etmek anlamında olduğuna göre yemek, içmek, giymek, insanlar arasına karışmak ve onlarla konuşmak sûretiyle zâhidlik nasıl düşünülebilir? Çünkü bunların hepsi, Allahu Teâlâ'dan başkası ile meşgul olmaktır." dersen bilmiş ol ki; zikri, fikri ve bütün mevcûdiyetiyle dünyadan ayrılıp Allah'a yönelmek, ancak yaşamakla mümkündür. Yaşamak da zarûrî ihtiyaçları temîni sayesindedir. Allah'a ibâdet maksadıyla yaşayışına zararlı olan şeyleri def edip, yaşayışı için zarûrî olan ihtiyaçlarını temîn etmek, Allah'tan başkası ile meşgul olmak anlamına gelmez. Bir şeye ulaşmak için lâzım olan madde de o şeydendir. Meselâ, hac yoluna giren bir adamın, devesinin ihtiyacı ile meşgul olması, hac yolundan ayrılması anlamına gelmez. Bunun gibi, yâni hac yolundaki binitin ne ise Allah yolundaki bedenin de aynı olmalıdır. Hac yolunda seni Kâbe'ye ulaştırabilmesi için devene baktığın gibi, Allah yolunda da Allah'a ulaşabilmek için bedenine bakmalısın. Yalnız bu bakışta zevki değil, Allah'a ulaşmak için zarûrî ihtiyaçları temîn ile yetinmelisin. Bunun zühde münâfi olması şöyle dursun, aslında bu, zühdün şartıdır.

Şâyet, "Acıktığım vakit yediğim ekmekten mutlak sûrette zevk alırım. Zevkten kurtulmanın çaresi yoktur." dersen derim ki, maksadın zevk olmadığı vakitte bunun sana zararı yoktur. Meselâ, soğuk su içen, içtiği sudan zevk alır, fakat maksadı, susuzluğu gidermektir. İhtiyacını temîn eden herkes bundan zevk alır, fakat maksat zevk değil, ihtiyacı gidermektir. Bunun için gönül o zevke dönmez. Meselâ, gece havasını teneffüs ve kuş seslerini duymaktan gönül hoşlanır. Gece ibâdetinde bu zevk de vardır. Fakat maksadı gece ibâdeti olduğu için, bu zevk ona zarar vermez. Hattâ öyle korkanlar var ki gece ibâdetlerine böyle bir zevk karışmasın diye havasız yerleri seçerler.

Bunun için **Dâvûd-ı Tâî**'nin açık bir yalağı, su kuyusu gibi bir yeri vardı. Buraya koyduğu suyun ağzını kapatmaz, güneşin karşısında tutardı. Susadığı zaman ondan içer ve “Soğuk suyu içip zevkine varan kimsenin dünyadan ayrılması zor olur.” derdi. İşte, ihtiyatlı olanlar böyle davranırdı. Hepsinde aranan, ihtiyatı elden bırakmamaktır. Her ne kadar ihtiyata riâyet güç ise de, nihâyet ebedî nîmetlere karşı bu sabır ve metanet kısa bir müddet demek olduğundan o ebedî nîmetlere karşı mârifet erbâbı için hiç de güç sayılmaz. Allah onlardan râzı olsun.

بيان تفصيل الزهد فيما هو من ضروريات الحياة

اعلمْ : أنَّ ما الناسُ منهمكونَ فيهِ ينقسمُ إلىٰ فضولٍ وإلىٰ مهمٍّ .

فالفضولُ : كالخيلِ المسوَّمةِ مثلاً ؛ إذْ غالبُ الناسِ إنَّما يقتنيها للترفُّهِ بركوبِها ، وهوَ قادرٌ على المشيِ .

والمهمُّ : كالأكلِ والشربِ .

ولسنا نقدرُ علىٰ تفصيلِ أصنافِ الفضولِ ، فإنَّ ذلكَ لا ينحصرُ ، وإنَّما ينحصرُ المهمُّ الضروريُّ ، والمهمُّ أيضاً يتطرَّقُ إليهِ فضولٌ في مقدارِهِ وجنسِهِ وأوقاتِهِ ، فلا بدَّ مِنْ بيانِ وجهِ الزهدِ فيهِ .

والمهماتُ ستةُ أمورٍ : المطعمُ ، والملبسُ ، والمسكنُ ، وأثاثُهُ ، والمنكحُ ، والمالُ ، والجاهُ يُطلبُ لأغراضٍ ، وهـٰذهِ الستةُ مِنْ جملتِها(١) ، وقدْ ذكرنا معنى الجاهِ ، وسببَ حبِّ الخلقِ لهُ ، وكيفيةَ الاحترازِ منهُ في كتابِ الرياءِ مِنْ ربعِ المهلكاتِ ، ونحنُ الآنَ نقتصرُ علىٰ بيانِ هـٰذهِ المهمَّاتِ الستةِ .

* * *

---

(١) أي : الستة من جملة الأغراض التي يطلب الجاه لأجلها ، فليس الجاه معدوداً في المهمات ، وسيجعل المصنف رحمه الله تعالى المال والجاه في مهم واحد ، وهو المهم السادس .

الأوَّلُ : المطعمُ :

ولا بدَّ للإنسانِ مِنْ قوتٍ حلالٍ يقيمُ صلبَهُ ، ولكنْ لهُ طولٌ وعرضٌ ، فلا بدَّ مِنْ قبضِ طولِهِ وعرضِهِ حتَّىٰ يتمَّ بهِ الزهدُ .

فأمَّا طولُهُ . . فبالإضافةِ إلىٰ جملةِ العمرِ ؛ فإنَّ مَنْ يملكُ طعامَ يومِهِ فلا يقنعُ بهِ ، وأما عرضُهُ . . ففي مقدارِ الطعامِ وجنسِهِ ووقتِ تناولِهِ .

أمَّا طولُهُ : فلا يقصرُ إلا بقصرِ الأملِ ، وأقلُّ درجاتِ الزهدِ فيهِ الاقتصارُ علىٰ قدْرِ دفعِ الجوعِ عندَ شدَّةِ الجوعِ وخوفِ المرضِ ، ومَنْ هـٰذا حالُهُ فإذا استقلَّ بما تناولَهُ . . لمْ يدَّخرْ مِنْ غدائِهِ لعشائِهِ ، وهـٰذهِ هيَ **الدرجةُ العليا** .

الدرجةُ الثانيةُ : أنْ يدخرَ لشهرٍ أوْ لأربعينَ يوماً .

الدرجةُ الثالثةُ : أنْ يدخرَ لسنةٍ فقطْ ، وهـٰذهِ رتبةُ ضعفاءِ الزهَّادِ .

ومَنِ ادخرَ لأكثرَ مِنْ ذلكَ . . فتسميتُهُ زاهداً محالٌ ؛ لأنَّ مَنْ أملَ بقاءَ أكثرَ مِنْ سنةٍ . . فهوَ طويلُ الأملِ جداً ، فلا يتمُّ منهُ الزهدُ إلا إذا لمْ يكنْ لهُ كسبٌ ، ولمْ يرضَ لنفسِهِ الأخذَ مِنْ أيدي الناسِ ؛ كداوودَ الطائيِّ ، فإنَّهُ ورثَ عشرينَ ديناراً ، فأمسكَها وأنفقَها في عشرينَ سنةً[1] ، فهـٰذا لا يضادُّ أصلَ الزهدِ إلا عندَ مَنْ جعلَ التوكُّلَ شرطَ الزهدِ .

وأمَّا عرضُهُ . . فبالإضافةِ إلى المقدارِ : وأقلُّ درجاتِهِ في اليومِ والليلةِ

---

[1] رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص١٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٧/ ٣٤٧) .

نصفُ رطلٍ ، وأوسطُهُ رطلٌ ، وأعلاهُ مدٌّ واحدٌ ، وهوَ ما قدَّرَهُ اللهُ تعالىٰ في إطعامِ المسكينِ في الكفَّارةِ ، وما وراءَ ذلكَ . . فهوَ مِنِ اتساعِ البطنِ والاشتغالِ بهِ ، ومَنْ لمْ يقدرْ على الاقتصارِ علىٰ مدٍّ . . لمْ يكنْ لهُ مِنَ الزهدِ في البطنِ نصيبٌ .

وأمَّا بالإضافةِ إلى الجنسِ : فأقلُّهُ كلُّ ما يقوتُ ولوِ الخبزَ مِنَ النخالةِ ، وأوسطُهُ خبزُ الشعيرِ والذرةِ ، وأعلاهُ خبزُ البرِّ غيرَ منخولٍ ، فإذا ميزَ مِنَ النخالةِ وصارَ حُوَّارَىٰ . . فقدْ دخلَ في التنعُّمِ ، وخرجَ عنْ آخرِ أبوابِ الزهدِ فضلاً عنْ أوائلِهِ .

وأمَّا الأدمُ . . فأقلُّهُ الملحُ أوِ البقلُ أوِ الخلُّ ، وأوسطُهُ الزيتُ أوْ يسيرٌ مِنَ الأدهانِ أيَّ دهنٍ كانَ ، وأعلاهُ اللحمُ أيَّ لحمٍ كانَ ، وذلكَ في الأسبوعِ مرَّةً أوْ مرَّتينِ ، فإنْ صارَ دائماً ، أوْ أكثرَ مِنْ مرَّتينِ في الأسبوعِ . . خرجَ مِنْ آخرِ أبوابِ الزهدِ ، فلمْ يكنْ صاحبُهُ زاهداً في البطنِ أصلاً .

وأمَّا بالإضافةِ إلى الوقتِ : فأقلُّهُ في اليومِ والليلةِ مرَّةٌ ، وهوَ أنْ يكونَ صائماً ، وأوسطُهُ أنْ يصومَ ويشربَ ليلةً ولا يأكلَ ، ويأكلَ ليلةً ولا يشربَ ، وأعلاهُ ينتهي إلىٰ أنْ يطويَ ثلاثةَ أيامٍ أوْ أسبوعاً وما زادَ عليهِ ، وقدْ ذكرنا طريقَ تقليلِ الطعامِ وكسرِ شرهِهِ في ربعِ المهلكاتِ .

ولينظرْ إلىٰ أحوالِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ والصحابةِ رضوانُ اللهِ عليهِمْ في كيفيَّةِ زهدِهِمْ في المطاعمِ وتركِهِمُ الأدمَ ، قالَتْ

عائشةُ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنها : كانَتْ تأتي علينا أربعونَ ليلةً وما يُوقدُ في بيتِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مصباحٌ ولا نارٌ ، قيلَ لها : فبمَ كنتُمْ تعيشونَ ؟ قالَتْ : بالأسودينِ ؛ التمرِ والماءِ(١) . وهـٰذا تركُ اللحمِ والمرقةِ والأدمِ .

وقالَ الحسنُ : كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يركبُ الحمارَ ، ويلبسُ الصوفَ ، وينتعلُ المخصوفَ ، ويلعقُ أصابعَهُ ، ويأكلُ على الأرضِ ، ويقولُ : « إنَّما أنا عبدٌ ، آكلُ كما يأكلُ العبدُ ، وأجلسُ كما يجلسُ العبدُ »(٢) .

وقالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (بحقٍّ أقولُ لكُمْ : إنَّهُ مَنْ طلبَ الفردوسَ فخبزُ الشعيرِ لهُ والنومُ على المزابلِ معَ الكلابِ كثيرٌ)(٣) .

---

(١) روى ابن ماجه (٤١٤٥) من حديثها رضي الله عنها : لقد كان يأتي علىٰ آل محمد صلى الله عليه وسلم الشهر ما يرىٰ في بيت من بيوته الدخان ، قال أبو سلمة : قلت : فما كان طعامهم ؟ قالت : الأسودان التمر والماء . . . الحديث .
وعند أحمد في « المسند » (٦/ ٨٦) : كان يمر برسول الله صلى الله عليه وسلم هلال وهلال وهلال ما يوقد في بيت من بيوته نار .

(٢) روىٰ قول الحسن إلىٰ قوله : (ويأكل على الأرض) ابنُ سعد في « طبقاته » (١/ ٣٢٠) ، والشطر الثاني منه رواه أيضاً ابن سعد في « طبقاته » (١/ ٣٢٨) ، وأبو يعلىٰ في « مسنده » (٤٩٢٠) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤/ ٧٤) من حديث السيدة عائشة رضي الله عنها مرفوعاً .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣٦٩) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٧/ ٤٢٢) .

وقالَ الفضيلُ : (ما شبعَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ منذُ قدمَ المدينةَ ثلاثةَ أيامٍ مِنْ خبزِ البرِّ)[1] .

وكانَ عيسىٰ عليهِ السلامُ يقولُ : (يا بني إسرائيلَ ؛ عليكمْ بالماءِ القراحِ ، والبقلِ البرِّيِّ وخبزِ الشعيرِ ، وإيَّاكُمْ وخبزَ البرِّ ؛ فإنَّكُمْ لنْ تقوموا بشكرِهِ)[2] .

وقدْ ذكرنا سيرةَ الأنبياءِ والسلفِ في المطعمِ والمشربِ في ربعِ المهلكاتِ ، فلا نعيدُهُ .

ولمَّا أتىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أهلَ قُباءَ . . أتوهُ بشربةٍ مِنْ لبنٍ مشوبةٍ بعسلٍ ، فوضعَ القدحَ مِنْ يدِهِ وقالَ : « أما إنِّي لستُ أحرِّمُهُ ، ولكنِّي أتركُهُ تواضعاً للهِ تعالىٰ »[3] .

وأُتِيَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ بشربةٍ مِنْ ماءٍ باردٍ وعسلٍ في يومٍ صائفٍ ، فقالَ : (اعزلوا عنِّي حسابَها)[4] .

وقدْ قالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ الرازيُّ : (الزاهدُ الصادقُ قوتُهُ ما وجدَ ، ولباسُهُ ما سترَ ، ومسكنُهُ حيثُ أدركَ ، الدنيا سجنُهُ ، والقبرُ مضجعُهُ ، والخلوةُ مجلسُهُ ، والاعتبارُ فكرتُهُ ، والقرآنُ حديثُهُ ، والربُّ أنيسُهُ ،

---

(١) رواه البخاري (٥٤١٦) ، ومسلم (٢٩٧٠) .

(٢) هو عند مالك في « الموطأ » (٢/ ٩٣٢) بلاغاً عنه عليه السلام .

(٣) قوت القلوب (١/ ٢٥٦) ، وروى الحكيم الترمذي في « نوادره » (٢/ ٤٢٦) نحوه .

(٤) رواه أحمد في « الزهد » (٦٢٨) .

المهمُّ الثالثُ : المسكنُ :

وللزهدِ أيضاً فيهِ ثلاثُ درجاتٍ :

أعلاها : ألا يطلبَ موضعاً خاصّاً لنفسِهِ ، فيقنعَ بزوايا المساجدِ كأصحابِ الصفَّةِ .

وأوسطُها : أنْ يطلبَ موضعاً خاصّاً لنفسِهِ ؛ مثلَ كوخٍ مبنيٍّ مِنْ سعفٍ أوْ خصٍّ أوْ ما يشبهُهُ(١) .

وأدناها : أنْ يطلبَ حجرةً مبنيةً ؛ إمَّا بشراءٍ أوْ إجارةٍ ، فإنْ كانَ قدْرُ سعةِ المسكنِ علىٰ قدْرِ حاجتِهِ مِنْ غيرِ زيادةٍ ، ولمْ يكنْ فيهِ زينةٌ . . لمْ يخرجْهُ هـٰذا القدْرُ عن آخرِ درجاتِ الزهدِ ، فإنْ طلبَ التشييدَ والتجصيصَ والسعةَ وارتفاعَ السقفِ أكثرَ مِنْ ستةِ أذرعٍ . . فقدْ جاوزَ بالكليّة حدَّ الزهدِ في المسكنِ .

فاختلافُ جنسِ البناءِ بأنْ يكونَ بالجصِّ أوِ القصبِ أوْ بالطينِ أوْ بالآجرِّ ،

---

(١) **الخُصُّ** : البيت من قصب ، وفي (أ) : (الخوص) وهو ورق النخل ، وهـٰذا الوسط كان وصف مسكن الأسوة الحسنة صلى الله عليه وسلم ، إذ لم تكن بيوت أزواجه عليه الصلاة والسلام من حجر أو لَبِن ، بل كانت من سعف وطين ، روى ابن سعد في « طبقاته » (١/ ٤٣٠) عن عمران بن أبي أنس قال : (أدركت حُجَر أزواج رسول الله صلى الله عليه وسلم من جريد النخل علىٰ أبوابها المسوح من شعر أسود ، فحضرتُ كتاب الوليد بن عبد الملك يُقرأ ، يأمر بإدخال حُجَر أزواج النبي صلى الله عليه وسلم في مسجد رسول الله صلى الله عليه وسلم ، فما رأيت أكثر باكياً من ذلك اليوم) .

واختلافُ قدرِهِ بالسعةِ والضيقِ ، واختلافُ طولِهِ بالإضافةِ إلى الأوقاتِ بأنْ يكونَ مملوكاً أوْ مستأجراً أوْ مستعاراً ، وللزهدِ مدخلٌ في جميعِ ذلكَ .

وبالجملةِ : كلُّ ما يُرادُ للضرورةِ فلا ينبغي أنْ يجاوزَ حدَّ الضرورةِ ، وقدْرُ الضرورةِ مِنَ الدنيا آلةُ الدينِ ووسيلتُهُ ، وما جاوزَ ذلكَ فهوَ مضادٌّ للدينِ ، والغرضُ مِنَ المسكنِ دفعُ المطرِ والبردِ ، ودفعُ الأعينِ والأيدي ، وأقلُّ الدرجاتِ فيه معلومٌ ، وما زادَ عليهِ فهوَ مِنَ الفضولِ ، والفضولُ كلُّهُ مِنَ الدنيا ، وطالبُ الفضولِ والساعي لهُ بعيدٌ مِنَ الزهدِ جداً .

وقدْ قيلَ : أوَّلُ شيءٍ ظهرَ مِنْ طولِ الأملِ بعدَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ التدريزُ والتشييدُ ، يعني بالتدريزِ : كفَّ دروزِ الثيابِ ؛ فإنَّها كانَتْ تُشلُّ شلاًّ[1] ، والتشييدُ هوَ البنيانُ بالجصِّ والآجرِّ ، وإنَّما كانوا يبنونَ بالسعفِ والجريدِ[2] ، وقدْ جاءَ في الأثرِ : (يأتي على الناسِ زمانٌ

---

[1] أي : تخاط خياطة خفيفة ، بخلاف الدرز الذي هو التدقيق فيها . روى الحاكم في « المستدرك » (٤/ ١٩٥) عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما قال : لبس عمر قميصاً جديداً ثم قال : مدَّ كميَّ يا بني وألزق يدك بأطراف أصابعي واقطع ما فضل عنهما ، قال : فقطعت من الكمين ، فصار فم الكمين بعضه فوق بعض ، فقلت : لو سويته بالمقص ، قال : دعه يا بني ، هكذا رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم يفعل ، قال ابن عمر : فما زال القميص علىٰ أبي حتىٰ تقطَّع ، وما كنا نصلي حتىٰ رأيت بعض الخيوط تساقط علىٰ قدميه .

[2] كذا في « القوت » (١/ ٢٦٠) والسياق عنده ، وعند البخاري (٤٤٦) عن ابن عمر رضي الله عنهما أن مسجد رسول الله صلى الله عليه وسلم كان علىٰ عهده مبنياً باللبن ، وسقفه الجريد ، وعمده خشب النخل .

يوشُّونَ بنيانَهُمْ كما تُوشَّى البرودُ اليمانيةُ)(١) .

وأمرَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ العباسَ أنْ يهدمَ عِلِّيَّةً كانَ قدْ علا بها(٢) ، ومرَّ عليهِ الصلاةُ والسلامُ بجُنْبُذةٍ معلاَّةٍ فقالَ : « لمَنْ هـٰذهِ » ؟ فقالوا : لفلانٍ ، فلمَّا جاءَهُ الرجلُ . . أعرضَ عنهُ ، فلمْ يكنْ يقبلُ عليهِ كما كانَ ، فسألَ الرجلُ أصحابَهُ عنْ تغيُّرِ وجهِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فأُخبرَ ، فذهبَ فهدمَها ، فمرَّ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بالموضعِ فلمْ يرَها ، فأُخبرَ بأنَّهُ هدمَها ، فدعا لهُ بخيرٍ(٣) .

وقالَ الحسنُ : (ماتَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ولمْ يضعْ لبنةً علىٰ لبنةٍ ، ولا قصبةً علىٰ قصبةٍ)(٤) .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا أرادَ اللهُ بعبدٍ شرّاً . . أهلكَ مالَهُ في الماءِ والطينِ »(٥) .

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢٦٠) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٢٨١) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٢٤٢) .

(٣) رواه أبو داوود (٥٢٣٧) وفيه : أن رسول الله صلى الله عليه وسلم خرج فرأىٰ قبة مشرفة . . . الحديث ، **والجنبذة** : لفظة فارسية معربة ، أصلها : كنبد ، وهي القبة .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١٧٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ١٥٤) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٢٤٠) .

(٥) رواه الطبراني في « الكبير » (٢/ ١٨٥) من حديث جابر رضي الله عنه ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٢٣٥) من حديث محمد بن بشير الأنصاري .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ عمرٍو : مرَّ علينا رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ونحنُ نعالجُ خُصّاً ، فقالَ : « ما هٰذا ؟ » قلنا : خُصٌّ لنا قدْ وَهىٰ ، فقالَ : « أرى الأمرَ أعجلَ مِنْ ذلكَ »(١) .

واتخذَ نوحٌ عليهِ السلامُ بيتاً مِنْ قصبٍ ، فقيلَ لهُ : لوْ بنيتَ ، فقالَ : هٰذا كثيرٌ لمَنْ يموتُ(٢) .

وقالَ الحسنُ : دخلنا علىٰ صفوانَ بنِ مُحْرِزٍ وهوَ في بيتٍ مِنْ قصبٍ قدْ مالَ عليهِ ، فقيلَ لهُ : لوْ أصلحتَهُ ، فقالَ : كم مِنْ رجلٍ قدْ ماتَ وهٰذا قائمٌ علىٰ حالِهِ(٣) .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ بنىٰ فوقَ ما يكفيهِ . كُلِّفَ أنْ يحملَهُ يومَ القيامةِ »(٤) .

وفي الخبرِ : « كلُّ نفقةٍ يُؤجرُ عليها العبدُ إلا ما أنفقَهُ في الماءِ والطينِ »(٥) .

---

(١) رواه أبو داوود (٥٢٣٥) ، والترمذي (٢٣٣٥) ، وابن ماجه (٤١٦٠) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٢٥٣) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٢٦٦) .

(٣) بنحوه عند ابن سعد في « طبقاته » (٩/١٤٨) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٢٤٦) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٢٢٧) .

(٥) رواه بنحوه ابن ماجه (٤١٦٣) ففيه : « إن العبد ليؤجر في نفقته كلها إلا في التراب » أو قال : « في البناء » .

وفي قولِهِ تعالىٰ : ﴿ تِلْكَ ٱلدَّارُ ٱلْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِى ٱلْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا﴾ أنَّهُ الرئاسةُ والتطاولُ في البنيانِ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كلُّ بناءٍ وبالٌ علىٰ صاحبِهِ يومَ القيامةِ إلا ما أكنَّ مِنْ حرٍّ وبردٍ »⁽¹⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ للرجلِ الذي شكا إليهِ ضيقَ منزلِهِ : « اتسعْ في السماءِ » أيْ : في الجنَّةِ⁽²⁾ .

ونظرَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ في طريقِ الشامِ إلىٰ صرْحٍ قدْ بُنِيَ بجصٍّ وآجرٍّ ، فكبَّرَ وقالَ : (ما كنتُ أظنُّ أنْ يكونَ في هـٰذهِ الأمَّةِ مَنْ يبني بنيانَ هامانَ لفرعونَ)⁽³⁾ ؛ يعني قولَ فرعونَ : ﴿ فَأَوْقِدْ لِى يَـٰهَـٰمَـٰنُ عَلَى ٱلطِّينِ﴾ ؛ يعني بهِ الآجرَّ .

ويُقالُ : إنَّ فرعونَ هوَ أوَّلُ مَنْ بُنِيَ لهُ بالجصِّ والآجرِّ ، وأوَّلُ مَنْ عملَهُ

---

(1) كذا في « القوت » (١/ ٢٦١) ، وهو عند أبي داوود (٥٢٣٧) في الحديث الذي فيه ذكر القبة المتقدم قريباً ، ولفظه : « أما إن كل بناء وبال علىٰ صاحبه إلا ما لا ، إلا ما لا » ؛ يعني : ما لا بد منه .

(2) كذا في « القوت » (١/ ٢٦١) ، ورواه ابن شبة في « تاريخ المدينة » (١/ ٢٤٤) عن المغيرة بن عبد الرحمـٰن ، وأبو داوود في « المراسيل » (٤٨٩) عن اليسع بن المغيرة ، كلاهما مرسلاً ، ووصله الطبراني في « الكبير » (٤/ ١١٧) من حديث خالد بن الوليد رضي الله عنه ، وهو الرجل الذي شكا ضيق مسكنه .

(3) قوت القلوب (١/ ٢٦٠) .

هامانُ ، ثمَّ تبعَهُما الجبابرةُ ، وهـٰذا هوَ الزخرفُ⁽¹⁾ .

وذكرَ بعضُ السلفِ جامعاً في بعضِ الأمصارِ فقالَ : أدركتُ هـٰذا المسجدَ مبنياً مِنَ الجريدِ والسعفِ ، ثمَّ رأيتُهُ مبنياً مِنْ رهوصٍ ، ثمَّ رأيتُهُ الآنَ مبنياً باللَّبِنِ ، فكانَ أصحابُ السعفِ خيراً مِنْ أصحابِ الرهوصِ ، وكانَ أصحابُ الرهوصِ خيراً مِنْ أصحابِ اللَّبِنِ⁽²⁾ .

وكانَ في السلفِ مَنْ يبني دارَهُ مراراً في مدَّة عمرِهِ لضعفِ بنائِهِ ، وقصرِ أملِهِ ، وزهدِهِ في إحكامِ البنيانِ ، وكانَ منهُمْ مَنْ إذا حجَّ أوْ غزا . . نزعَ بيتَهُ أوْ وهبَهُ لجيرانِهِ ، فإذا رجعَ . . أعادَهُ ، وكانَتْ بيوتُهُمْ مِنَ الحشيشِ والجلودِ ، وهيَ عادةُ العربِ الآنَ ببلادِ اليمنِ⁽³⁾ .

وكانَ ارتفاعُ بناءِ السلفِ قامةً وبسطةً ، قالَ الحسنُ : (كنتُ إذا دخلتُ بيوتَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ضربتُ بيدي إلى السقفِ)⁽⁴⁾ .

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٦٠) .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢٦٠) ، والرهوص : جمع رهْص ، وهو الطين الذي يبنىٰ به ، يجعل بعضه علىٰ بعض .

(٣) قوت القلوب (١/ ٢٦٠) .

(٤) رواه ابن سعد في « طبقاته » (١/ ٤٣١) ، وفيه : (كنت أدخل بيوت أزواج النبي صلى الله عليه وسلم في خلافة عثمان بن عفان فأتناول سُقُفَها بيدي) ، وقد روىٰ (١/ ٤٣٠) أيضاً في وصف بيوت النبي صلى الله عليه وسلم أنها من جريد قد طرَّت بالطين ، عليها مسوح شعر ، وقول أبي أمامة بن سهل يوم أدخِلت في مسجده صلى الله عليه وسلم زمن الوليد : (ليتها تركت فلم تهدم ؛ حتىٰ يقصر الناس عن البناء ، ويروا ما رضي الله لنبيِّه صلى الله عليه وسلم ومفاتيح خزائن الدنيا بيده) ، وقول سعيد بن=

وقالَ عمرو بنُ دينارٍ : (إذا عَلَّى العبدُ البناءَ فوقَ ستةِ أذرعٍ .. ناداهُ ملكٌ : إلىٰ أينَ يا أفسقَ الفاسقينَ ؟!)[١] .

وقدْ نهىٰ سفيانُ عنِ النظرِ إلىٰ بناءٍ مشيدٍ وقالَ : لولا نظرُ الناسِ .. لما شيدوهُ ، فالناظرُ إليهِ معينٌ عليهِ[٢] .

وقالَ الفضيلُ : (إنِّي لا أعجبُ ممَّنْ بنىٰ وتركَ ، ولكنِّي أعجبُ ممَّنْ نظرَ إليهِ ولمْ يعتبرْ !)[٣] .

وقالَ ابنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (يأتي قومٌ يرفعونَ الطينَ ، ويضعونَ الدينَ ، ويستعملونَ البراذينَ ، يصلُّون إلىٰ قبلتِكُمْ ، ويموتونَ علىٰ غيرِ دينِكُمْ) .

* * *

= المسيب : (والله ؛ لوددت أنهم تركوها علىٰ حالها ينشأ ناشىء من أهل المدينة ويقدم القادم من الأفق فيرىٰ ما اكتفىٰ به رسول الله صلى الله عليه وسلم في حياته ، فيكون ذلك مما يزهد الناس في التكاثر والتفاخر) .

[١] كذا في « القوت » (١/ ٢٦٠) ، وروىٰ أبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٧٥) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً : « إذا بنى الرجل المسلم سبعة أو تسعة أذرع .. ناداه مناد من السماء : أين تذهب يا أفسق الفاسقين ؟! » .

[٢] قال نحوه ليحيى بن يمان كما في « القوت » (١/ ٢٦٠) حين نظر إلىٰ باب مشيد ، فقال له سفيان : لا تنظر إليه ؛ إذا نظرت إليه .. كنت عوناً علىٰ بنائه ؛ لأنه إنما بناه لينظر إليه ، ولو كان كل من مر به لم ينظر إليه .. ما عمله .

[٣] رواه أبو نعيم في « الحلية » . « إتحاف » (٩/ ٣٦٣) .

المهمُّ الرابعُ : أثاثُ البيتِ :

وللزهدِ فيهِ أيضاً درجاتٌ :

أعلاها : حالُ عيسىٰ عليهِ السلامُ ؛ إذْ كانَ لا يصحبُهُ إلا مشطٌ وكوزٌ ، فرأىٰ إنساناً يمشُطُ لحيتَهُ بأصابعِهِ ، فرمى المُشْطَ ، ورأىٰ آخرَ يشربُ مِنَ النهرِ بكفيهِ ، فرمى الكوزَ .

وهٰذا حكمُ كلِّ أثاثٍ ، فإنَّهُ إنَّما يُرادُ لمقصودٍ ، فإذا استغنىٰ عنهُ . . فهوَ وبالٌ في الدنيا والآخرةِ ، وما لا يُستغنىٰ عنهُ فيقتصرُ فيهِ علىٰ أقلِّ الدرجاتِ ، وهوَ الخزفُ في كلِّ ما يكفي فيهِ الخزفُ ، ولا يبالي بأنْ يكونَ مكسورَ الطرفِ إذا كانَ المقصودُ يحصلُ بهِ .

وأوسطُها : أنْ يكونَ لهُ أثاثٌ بقدْرِ الحاجةِ صحيحٌ في نفسِهِ ، لكنْ يستعملُ الآلةَ الواحدةَ في مقاصدَ ؛ كالذي معَهُ قصعةٌ يشربُ فيها ، ويأكلُ الثريدَ فيها ، ويحفظُ المتاعَ فيها ، وكانَ السلفُ يستحبُّونَ استعمالَ آلةٍ واحدةٍ في أشياءَ للتخفيفِ .

وأدناها : أنْ يكونَ لهُ بعددِ كلِّ حاجةٍ آلةٌ مِنَ الجنسِ النازلِ الخسيسِ ، فإنْ زادَ في العددِ أو في نفاسةِ الجنسِ . . خرجَ عنْ جميعِ أبوابِ الزهدِ ، وركنَ إلىٰ طلبِ الفضولِ .

ولينظرْ إلىٰ سيرةِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وسيرةِ الصحابةِ رضيَ اللهُ عنهُمْ ، فقدْ قالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : (كانَ ضِجاعُ رسولِ اللهِ

صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ الذي ينامُ عليهِ وسادةً مِنْ أدمٍ حشوُها ليفٌ)(١) .

وقالَ الفضيلُ : (ما كانَ فراشُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إلا عباءةً مثنيَّةً ، ووسادةً مِنْ أدمٍ حشوُها ليفٌ)(٢) .

ورُوِيَ أنَّ عمرَ بنَ الخطابِ رضيَ اللهُ عنهُ دخلَ علىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وهوَ نائمٌ علىٰ سريرٍ مرمولٍ بشريطٍ ، فجلسَ ، فرأىٰ أثرَ الشريطِ في جنبِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فدمعَتْ عينا عمرَ ، فقالَ لهُ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما الذي أبكاكَ يا بنَ الخطابِ ؟ » قالَ : ذكرتُ كسرىٰ وقيصرَ وما هما فيهِ مِنَ الملكِ ، وذكرتُكَ وأنتَ رسولُ اللهِ وحبيبُهُ وصفيُّهُ نائمٌ علىٰ سريرٍ مرمولٍ بالشريطِ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أما ترضىٰ يا عمرُ أنْ تكونَ لهُما الدنيا ولنا الآخرةُ ؟ » قالَ : بلىٰ يا رسولَ اللهِ ، قالَ : « فذلكَ كذلكَ »(٣) .

ودخلَ رجلٌ علىٰ أبي ذرٍّ ، فجعلَ يقلِّبُ بصرَهُ في بيتِهِ ، فقالَ : يا أبا ذرٍّ ؛ ما أرىٰ في بيتِكَ متاعاً ولا غيرَ ذلكَ مِنَ الأثاثِ ! فقالَ : إنَّ لنا بيتاً نوجِّهُ إليهِ صالحَ متاعِنا ، فقالَ : إنَّهُ لا بدَّ لكَ مِنْ متاعٍ ما دمتَ هٰهنا ،

---

(١) رواه البخاري (٦٤٥٦) ، وأبو داوود (٤١٤٧) ، والترمذي (١٧٦١) ، وابن ماجه (٤١٥١) ، **والضجاع** : كالفراش لفظاً ومعنىً .

(٢) رواه الترمذي في « الشمائل » (٣٢٩) بنحوه عن عائشة وحفصة رضي الله عنهما .

(٣) رواه بنحوه البخاري (٤٩١٣) ، ومسلم (٣١/١٤٧٩) ، وبلفظه هنا رواه البخاري في « الأدب المفرد » (١١٦٣) ، **والمرمول** : المنسوج ، يقال : أرملته ؛ إذا نسجته بشريطٍ من خوص أو ليف .

فقالَ : إنَّ صاحبَ المنزلِ لا يدعُنا فيهِ(١) .

ولمَّا قدمَ عميرُ بنُ سعدٍ أميرُ حمصَ علىٰ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُما . . قالَ لهُ : ما معَكَ مِنَ الدنيا ؟ فقالَ : معي عصايَ أتوكَّأُ عليها ، وأقتلُ بها حيَّةً إنْ لقيتُها ، ومعي جرابي أحملُ فيهِ طعامي ، ومعي قصعتي آكلُ فيها ، وأغسلُ فيها رأسي وثوبي ، ومعي مطهرتي أحملُ فيها شرابي ووضوئي للصلاةِ ، فما كانَ بعدَ هٰذا مِنَ الدنيا فهو تبعٌ لما معي ، فقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : صدقتَ رحمَكَ اللهُ(٢) .

وقدمَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مِنْ سفرٍ ، فدخلَ علىٰ فاطمةَ رضيَ اللهُ عنها ، فرأىٰ علىٰ بابِ منزلِها ستراً ، وفي يدِها قُلْبينِ مِنْ فضةٍ ، فرجعَ ، فدخلَ عليها أبو رافعٍ وهيَ تبكي ، فأخبرَتْهُ برجوعِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فسألَهُ أبو رافعٍ ، فقالَ : « مِنْ أجلِ السترِ والسوارينِ » ، فأرسلَتْ بهما بلالاً إلىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وقالَتْ : قدْ تصدقتُ بهما ، فضعْهُما حيثُ ترىٰ ، فقالَ : « اذهبْ فبعْهُ وادفعْهُ إلىٰ أهلِ الصفَّةِ » ، فباعَ القُلْبينِ بدرهمينِ ونصفٍ ، وتصدَّقَ بهما عليهِمْ ، فدخلَ عليها رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : « بأبي أنتِ ، قدْ أحسنتِ »(٣) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (١٢٧) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠١٦٨) .

(٢) كذا في « القوت » (١/٢٥٧) ، وقد رواه ضمن خبر طويل الطبراني في « الكبير » (١٧/٥١) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/٢٤٨) .

(٣) كذا في « القوت » (١/٢٥٨) ، وروىٰ أبو داوود (٤٢١٣) عن ثوبان رضي الله عنه =

ورأىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ علىٰ بابِ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها ستراً ، فهتكَهُ وقالَ : « كلَّما رأيتُهُ . . ذكرتُ الدنيا ، أرسلي بهِ إلىٰ آلِ فلانٍ »(١) .

وفرشَتْ لهُ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها ذاتَ ليلةٍ فراشاً جديداً ، وقدْ كانَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ينامُ علىٰ عباءةٍ مثنيَّةٍ ، فما زالَ يتقلَّبُ ليلتَهُ ، فلما أصبحَ . . قالَ لها : « أعيدي العباءةَ الخلقةَ ونحِّي هـٰذا الفراشَ عني ، قدْ أسهرَني الليلةَ »(٢) .

وكذٰلكَ أتتْهُ دنانيرُ خمسةٌ أوْ ستةٌ عشاءً فبيَّتَها ، فسهرَ ليلتَهُ حتَّىٰ أخرجَها مِنْ آخرِ الليلِ ، قالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها ، فنامَ حينئذٍ حتَّىٰ سمعتُ

= قال : كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا سافر . . كان آخر عهده بإنسان من أهله فاطمة ، وأول من يدخل عليها إذا قدم فاطمة ، فقدم من غزاة وقد علقت مسحاً أو ستراً علىٰ بابها ، وحلَّت الحسن والحسين قُلْبين من فضة ، فقدم ، فلم يدخل ، فظنت أن ما منعه أن يدخل ما رأىٰ ، فهتكت الستر ، وفككت القلبين عن الصبيين وقطعته بينهما ، فانطلقا إلىٰ رسول الله صلى الله عليه وسلم وهما يبكيان ، فأخذه منهما وقال : « يا ثوبان ؛ اذهب بهـٰذا إلىٰ آل فلان ـ أهل بيت بالمدينة ـ إن هـٰؤلاء أهل بيتي أكره أن يأكلوا طيباتهم في حياتهم الدنيا ، يا ثوبان ؛ اشتر لفاطمة قلادة عصب وسوارين من عاج » ، **والقُلْب** : السوار .

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢٥٩) ، ورواه مسلم (٢١٠٧/ ٨٨) من حديثها رضي الله عنها وفيه : « حوِّلي هـٰذا ، فإني كلما دخلت فرأيته . . ذكرت الدنيا » ، وعنده (٢١٠٧/ ٩١) : (ثم تناول الستر فهتكه) .

(٢) كذا في « القوت » (١/ ٢٥٩) ، وهو بنحوه من حديث عائشة رضي الله عنها عند أبي الشيخ في « أخلاق النبي صلى الله عليه وسلم وآدابه » (٤٦٣) .

غطيطَهُ ، ثمَّ قالَ : « ما ظنُّ محمدٍ بربِّهِ لوْ لقيَ اللهَ وهـٰذهِ عندَهُ ؟ »⁽¹⁾ .

وقالَ الحسنُ : (أدركتُ سبعينَ مِنَ الأخيارِ ما لأحدِهِمْ إلا ثوبُهُ ، وما وضعَ أحدُهُمْ بينَهُ وبينَ الأرضِ ثوباً قطُّ ، كانَ إذا أرادَ النومَ . . باشرَ الأرضَ بجسمِهِ ، وجعلَ ثوبَهُ فوقَهُ)⁽²⁾ .

* * *

المهمُّ الخامسُ : المنكحُ :

وقدْ قالَ قائلونَ : لا معنىٰ للزهدِ في أصلِ النكاحِ ولا في كثرتِهِ ، وإليهِ ذهبَ سهلُ بنُ عبدِ اللهِ ، وقالَ : (قدْ حُبِّبَ إليَّ سيِّدِ الزاهدينَ النساءُ ، فكيفَ نزهدُ فيهِنَّ)⁽³⁾ .

ووافقَهُ علىٰ هـٰذا القولِ ابنُ عيينةَ ، وقالَ : (كانَ أزهدَ الصحابةِ عليُّ بنُ أبي طالبٍ رضيَ اللهُ عنهُ ، وكانَ لهُ أربعُ نسوةٍ وبضعَ عشرةَ سُرِّيَّةً)⁽⁴⁾ .

والصحيحُ : ما قالَهُ أبو سليمانَ الدارانيُّ رحمهُ اللهُ ، إذْ قالَ : (كلُّ

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢٥٩) ، وقد رواه أحمد في « المسند » (٦/ ٤٩) من حديث عائشة رضي الله عنها قالت : قال رسول الله صلى الله عليه وسلم في مرضه الذي مات فيه : « يا عائشة ؛ ما فعلتِ الذهب ؟ » فجاءت ما بين الخمسة إلى السبعة أو الثمانية أو التسعة ، فجعل يقلِّبها بيده ويقول : « ما ظن محمد بالله عز وجل لو لقيه وهـٰذه عنده ؟ أنفقيها » .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢٦٧) .

(٣) قوت القلوب (١/ ٢٦٧) .

(٤) قوت القلوب (١/ ٢٦٧) .

ما شغلَكَ عنِ اللهِ مِنْ أهلٍ ومالٍ وولدٍ . . فهوَ عليكَ مشؤومٌ)(١) ، والمرأةُ قدْ تكونُ شاغلاً عنِ اللهِ .

وكشْفُ الحقِّ فيهِ : أنَّهُ قدْ تكونُ العزوبةُ أفضلَ في بعضِ الأحوالِ كما سبقَ في كتابِ النكاحِ ، فيكونُ تركُ النكاحِ مِنَ الزهدِ .

وحيثُ يكونُ النكاحُ أفضلَ لدفعِ الشهوةِ الغالبةِ . . فهوَ واجبٌ ، فكيفَ يكونُ مِنَ الزهدِ تركُهُ ؟!

وإنْ لمْ يكنْ عليهِ آفةٌ في تركِهِ ولا في فعلِهِ ، ولكنْ تركَ النكاحَ احترازاً مِنْ ميلِ القلبِ إليهنَّ والأنسِ بهنَّ ؛ بحيثُ يشتغلُ عنْ ذكرِ اللهِ . . فتركُ ذلكَ مِنَ الزهدِ .

وإنْ علمَ أنَّ المرأةَ لا تشغلُهُ عنْ ذكرِ اللهِ ، ولكنْ تركَ ذلكَ احترازاً مِنْ لذَّةِ النظرِ والمضاجعةِ والمواقعةِ . . فليسَ هـٰذا مِنَ الزهدِ أصلاً ، فإنَّ الولدَ مقصودٌ لبقاءِ نسلِهِ ، وتكثيرُ أمَّةِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مِنَ القرباتِ ، واللذةُ التي تلحقُ الإنسانَ فيما هوَ مِنْ ضرورةِ الوجودِ لا تضرُّهُ إذا لمْ تكنْ هيَ المطلبَ والمقصدَ ، وهـٰذا كمَنْ تركَ أكلَ الخبزِ وشربَ الماءِ احترازاً مِنْ لذَّةِ الأكلِ والشربِ ، وليسَ ذلكَ مِنَ الزهدِ في شيءٍ ؛ لأنَّ في تركِ ذلكَ فواتَ بدنِهِ ، فكذلكَ في تركِ النكاحِ انقطاعُ نسلِهِ .

فلا يجوزُ أنْ يتركَ النكاحَ زهداً في لذَّتِهِ مِنْ غيرِ خوفِ آفةٍ أخرىٰ ، وهـٰذا

---

(١) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٣/ ٣٦٢) .

ما عناهُ سهلٌ لا محالةَ ، ولأجلِهِ نكحَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ .

وإذا ثبتَ هـٰذا . . فمَنْ حالُهُ حالُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في أنَّهُ لا يشغلُهُ كثرةُ النسوةِ ولا اشتغالُ القلبِ بإصلاحِهِنَّ والإنفاقِ عليهِنَّ . . فلا معنىٰ لزهدِهِ فيهِنَّ حذراً مِنْ مجرَّدِ لذَّةِ الوقاعِ والنظرِ ، ولكنْ أنَّىٰ يُتصوَّرُ ذلكَ لغيرِ الأنبياءِ والأولياءِ ؟! فأكثرُ الناسِ يشغلُهُمْ كثرةُ النسوانِ ، فينبغي أنْ يتركَ الأصلَ إنْ كانَ يشغلُهُ ، وإنْ لمْ يشغلْهُ وكانَ يخافُ مِنْ أنْ تشغلَهُ الكثرةُ منهُنَّ أوْ جمالُ المرأةِ . . فلينكحْ واحدةً غيرَ جميلةٍ ، وليراعِ قلبَهُ في ذلكَ .

قالَ أبو سليمانَ : (الزهدُ في النساءِ أنْ يختارَ المرأةَ الدونَ أوِ اليتيمةَ على المرأةِ الجميلةِ والشريفةِ)⁽١⁾ .

وقالَ الجنيدُ رحمهُ اللهُ : (أحبُّ للمريدِ المبتدىءِ ألا يشغلَ قلبَهُ بثلاثٍ ، وإلا . . تغيَّرَ حالُهُ : التكسُّبُ ، وطلبُ الحديثِ ، والتزويجُ)⁽٢⁾ .

وقالَ : (أحبُّ للصوفيِّ ألا يقرأَ ولا يكتبَ ؛ لأنَّهُ أجمعُ لهمِّهِ)⁽٣⁾ .

فإذا ظهرَ أنَّ لذَّةَ النكاحِ كلذَّةِ الأكلِ . . فما يشغلُ عنِ اللهِ فهوَ محذورٌ فيهما جميعاً .

* * *

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٦٧) ، وقال : (وذهب إلىٰ هـٰذا مالك بن دينار) .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢٦٧) .

(٣) قوت القلوب (١/ ٢٦٧) .

المهمُّ السادسُ : ما يكونُ وسيلةً إلىٰ هـٰذهِ الخمسةِ ، وهوَ المالُ والجاهُ :

أمَّا الجاهُ : فمعناهُ ملكُ القلوبِ بطلبِ محلٍّ فيها ؛ ليتوصَّلَ بهِ إلى الاستعانةِ في الأغراضِ والأعمالِ ، وكلُّ مَنْ لا يقدرُ على القيامِ بنفسِهِ في جميعِ حاجاتِهِ ، وافتقرَ إلىٰ مَنْ يخدمُهُ . . افتقرَ إلىٰ جاهٍ ـ لا محالةَ ـ في قلبِ خادمِهِ ؛ لأنَّهُ إنْ لمْ يكنْ لهُ عندَهُ محلٌّ وقدْرٌ . . لمْ يقمْ بخدمتِهِ ، وقيامُ القدرِ والمحلِّ في القلوبِ هوَ الجاهُ .

وهـٰذا لهُ أوَّلُ قريبٌ ، ولكنْ يتمادىٰ بهِ إلىٰ هاويةٍ لا عمقَ لها ، ومَنْ حامَ حولَ الحمىٰ . . يوشكُ أنْ يقعَ فيهِ ، وإنَّما يحتاجُ إلى المحلِّ في القلوبِ إمَّا لجلبِ نفعٍ ، أوْ لدفعِ ضرٍّ ، أوْ لخلاصٍ مِنْ ظلمٍ .

فأمَّا النفعُ . . فيغني عنهُ المالُ ، فإنَّ مَنْ يخدمُ بأجرةٍ يخدمُ وإنْ لمْ يكنْ للمستأجرِ عندَهُ قدْرٌ ، وإنَّما يُحتاجُ إلى الجاهِ في قلبِ مَنْ يخدمُ بغيرِ أجرةٍ .

وأمَّا دفعُ الضرِّ . . فيحتاجُ لأجلِهِ إلى الجاهِ في بلدةٍ لا يكملُ العدلُ فيها ، أوْ أنْ يكونَ بينَ جيرانٍ يظلمونَهُ ولا يقدرُ علىٰ دفعِ شرِّهِمْ إلا بمحلٍّ لهُ في القلوبِ ، أوْ محلٍّ لهُ عندَ السلطانِ ، وقدْرُ الحاجةِ فيهِ لا ينضبطُ ، لا سيما إذا انضمَّ إليهِ الخوفُ وسوءُ الظنِّ بالعواقبِ .

والخائضُ في طلبِ الجاهِ سالكٌ طريقَ الهلاكِ ، بلْ حقُّ الزاهدِ ألا يسعىٰ لطلبِ المحلِّ في القلوبِ أصلاً ، فإنَّ اشتغالَهُ بالدينِ والعبادةِ يمهدُ لهُ مِنَ المحلِّ في القلوبِ ما يدفعُ بهِ عنهُ الأذىٰ ولوْ كانَ بينَ الكفَّارِ ، فكيفَ بينَ

المسلمينَ ؟! فأمَّا التوهُّماتُ والتقديراتُ التي تحوجُ إلىٰ زيادةٍ في الجاهِ على الحاصلِ بغيرِ كسبٍ . . فهيَ أوهامٌ كاذبةٌ ؛ إذْ مَنْ طلبَ الجاهَ أيضاً لَمْ يخلُ عنْ أذىً في بعضِ الأحوالِ ، فعلاجُ ذلكَ بالاحتمالِ والصبرِ أولىٰ مِنْ علاجِهِ بطلبِ الجاهِ .

فإذاً ؛ طلبُ المحلِّ في القلوبِ لا رخصةَ فيهِ أصلاً ، واليسيرُ منهُ داعٍ إلى الكثيرِ ، وضراوتُهُ أشدُّ مِنْ ضراوةِ الخمرِ ، فليحترزْ مِنْ قليلِهِ وكثيرِهِ .

وأمَّا المالُ : فهوَ ضروريٌّ في المعيشةِ ؛ أعني القليلَ منهُ ، فإنْ كانَ كسوباً ؛ فإذا اكتسبَ حاجةَ يومِهِ . . فينبغي أنْ يتركَ الكسبَ ، كانَ بعضُهُمْ إذا اكتسبَ حبَّتينِ . . رفعَ سفطَهُ وقامَ . هٰذا شرطُ الزهدِ .

فإنْ جاوزَ ذلكَ إلىٰ ما يكفيهِ أكثرَ مِنْ سنةٍ . . فقدْ خرجَ عنْ حدِّ ضعفاءِ الزهَّادِ وأقويائِهِمْ جميعاً ، وإنْ كانَتْ لهُ ضيعةٌ ولمْ يكنْ لهُ قوَّةُ يقينٍ في التوكُّلِ ، فأمسكَ منها مقدارَ ما يكفي ريعَهُ لسنةٍ واحدةٍ . . فلا يخرجُ بهٰذا القدْرِ عنِ الزهدِ ، بشرطِ أنْ يتصدَّقَ بكلِّ ما يفضلُ عنْ كفايةِ سنتِهِ ، ولكنْ يكونُ مِنْ ضعفاءِ الزهَّادِ ؛ فإنْ شُرِطَ التوكُّلُ في الزهدِ كما شرطَهُ أويسٌ القرنيُّ رحمهُ اللهُ . . فلا يكونُ هٰذا مِنَ الزهَّادِ ، وقولُنا : (إنَّهُ خرجَ مِنْ حدِّ الزهَّادِ) نعني بهِ : أنَّ ما وُعدَ للزاهدينَ في الدارِ الآخرةِ مِنَ المقاماتِ المحمودةِ لا ينالُهُ ، وإلا . . فاسمُ الزهدِ قدْ لا يفارقُهُ بالإضافةِ إلىٰ ما زُهِدَ فيهِ مِنَ الفضولِ والكثرةِ .

وأمرُ المنفردِ في جميعِ ذلكَ أخفُّ مِنْ أمرِ المعيلِ ، وقدْ قالَ أبو سليمانَ : (لا ينبغي أنْ يرهقَ الرجلُ أهلَهُ إلى الزهدِ ، بلْ يدعوهُمْ إليهِ ، فإنْ أجابوا ، وإلا . . تركَهُمْ وفعلَ بنفسِهِ ما شاءَ) ؛ معناهُ : أنَّ التضييقَ المشروطَ على الزاهدِ يخصُّهُ ولا يلزمُهُ كلُّ ذلكَ في عيالِهِ ، نعمْ ، لا ينبغي أنْ يجيبَهُمْ أيضاً فيما يخرجُ عنْ حدِّ الاعتدالِ ، وليتعلَّمْ مِنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إذِ انصرفَ مِنْ بيتِ فاطمةَ رضيَ اللهُ عنها بسببِ سترٍ وقُلْبينِ ؛ لأنَّ ذلكَ مِنَ الزينةِ لا مِنَ الحاجةِ .

فإذاً ؛ ما يُضطرُّ الإنسانُ إليهِ مِنْ جاهٍ ومالٍ ليسَ بمحذورٍ ، بلِ الزائدُ على الحاجةِ سمٌّ قاتلٌ ، والاقتصارُ علىٰ قدْرِ الضرورةِ دواءٌ نافعٌ ، وما بينَهُما درجاتٌ متشابهةٌ ، فما يقربُ مِنَ الزيادةِ وإنْ لمْ يكنْ سمّاً قاتلاً . . فهوَ مضرٌّ ، وما يقربُ مِنَ الضرورةِ . . فهوَ وإنْ لمْ يكنْ دواءً نافعاً ولكنَّهُ قليلُ الضررِ ، والسمُّ محظورٌ شربُهُ ، والدواءُ فرضٌ تناولُهُ ، وما بينَهُما مشتبهٌ أمرُهُ ، فمَنِ احتاطَ . . فإنَّما يحتاطُ لنفسِهِ ، ومَنْ تساهلَ . . فإنَّما يتساهلُ علىٰ نفسِهِ ، ومَنِ استبرأَ لدينِهِ ، وتركَ ما يريبُهُ إلىٰ ما لا يريبُهُ ، وردَّ نفسَهُ إلىٰ مضيقِ الضرورةِ . . فهوَ الآخذُ بالحزمِ ، وهوَ مِنَ الفرقةِ الناجيةِ لا محالةَ .

والمقتصرُ علىٰ قدْرِ الضرورةِ والمهمِّ لا يجوزُ أنْ يُنسبَ إلى الدنيا ، بلْ ذلكَ القدْرُ مِنَ الدنيا هوَ عينُ الدينِ ؛ لأنَّهُ شرطُ الدينِ ، والشرطُ مِنْ جملةِ المشروطِ ، ويدلُّ عليهِ ما رُوِيَ أنَّ إبراهيمَ الخليلَ عليهِ السلامُ أصابَتْهُ

حاجةٌ ، فذهبَ إلىٰ صديقٍ لهُ يستقرضُهُ شيئاً ، فلمْ يقرضْهُ ، فرجعَ مهموماً ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : لوْ سألتَ خليلَكَ . . لأعطاكَ ، فقالَ : يا ربِّ ؛ عرفتُ مقتكَ للدنيا ، فخفتُ أنْ أسألَكَ منها شيئاً ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : ليسَ الحاجةُ مِنَ الدنيا[1] .

فإذاً ؛ قدْرُ الحاجةِ مِنَ الدينِ ، وما وراءَ ذلكَ وبالٌ في الآخرةِ ، وهوَ في الدنيا أيضاً كذلكَ ، يعرفُهُ مَنْ يخبُرُ أحوالَ الأغنياءِ ، وما عليهِمْ مِنَ المحنةِ في كسبِ المالِ وجمعِهِ وحفظِهِ واحتمالِ الذلِّ فيهِ ، وغايةُ سعادتِهِ بهِ أنْ يُسلِّمَ لورثتِهِ فيأكلونَهُ وربَّما يكونونَ أعداءً لهُ ، وقدْ يستعينونَ بهِ على المعصيةِ ، فيكونُ هوَ معيناً لهُمْ عليها .

ولذلكَ شُبِّهَ جامعُ الدنيا ومتبعُ الشهواتِ بدودِ القزِّ ، لا يزالُ ينسجُ علىٰ نفسِهِ حتَّىٰ يقتلَها ، ثمَّ يرومُ الخروجَ فلا يجدُ مخلصاً ، فيموتُ ويهلكُ بسببِ عملِهِ الذي عملَهُ بنفسِهِ ، فكذلكَ كلُّ مَنِ اتبعَ شهواتِ الدنيا فإنَّما يحكمُ علىٰ قلبِهِ بسلاسلَ تقيِّدُهُ بما يشتهيهِ ، حتَّىٰ تتظاهرَ عليهِ السلاسلُ ، فيقيدَهُ المالُ ، والجاهُ ، والأهلُ ، والولدُ ، وشماتةُ الأعداءِ ، ومراءاةُ الأصدقاءِ ، وسائرُ حظوظِ الدنيا ، فلوْ خطرَ لهُ أنَّهُ قدْ أخطأَ فيهِ ، فقصدَ الخروجَ مِنَ الدنيا . . لمْ يقدرْ عليهِ ، ورأىٰ قلبَهُ مقيَّداً بسلاسلَ وأغلالٍ لا يقدرُ علىٰ قطعِها ، ولوْ تركَ محبوباً مِنْ محابِّهِ باختيارِهِ . . كادَ أنْ يكونَ

---

[1] قوت القلوب (١/ ٢٤٥) .

قاتلاً لنفسِهِ ، وساعياً في هلاكِهِ ، إلىٰ أنْ يفرِّقَ ملكُ الموتِ بينَهُ وبينَ جميعِها دفعةً واحدةً ، فتبقى السلاسلُ مِنْ قلبِهِ معلَّقةً بالدنيا التي فاتَتْهُ وخلَّفَها ، فهيَ تجاذبُهُ إلى الدنيا ، ومخالبُ ملكِ الموتِ قدْ علقَتْ بعروقِ قلبِهِ تجذبُهُ إلى الآخرةِ ، فيكونُ أهونُ أحوالِهِ عندَ الموتِ أنْ يكونَ كشخصٍ يُنشرُ بالمنشارِ ، ويُفصلُ أحدُ جانبيهِ عنِ الآخرِ بالمجاذبةِ مِنَ الجانبينِ ، والذي يُنشرُ بالمنشارِ إنَّما ينزلُ الألمُ ببدنِهِ ، ويألَمُ قلبُهُ بذلكَ بطريقِ السرايةِ مِنْ حيثُ أثرُهُ ، فما ظنُّكَ بألمٍ يتمكَّنُ أوَّلاً مِنْ صميمِ القلبِ ، مخصوصاً بهِ لا بطريقِ السرايةِ إليهِ مِنْ غيرِهِ ؟!

فهٰذا أوَّلُ عذابٍ يلقاهُ قبلَ ما يراهُ مِنْ حسرةِ فوتِ النزولِ في أعلىٰ علِّيِّينَ ، وجوارِ ربِّ العالمينَ ، فبالنزوعِ إلى الدنيا يُحجبُ عنْ لقاءِ اللهِ تعالىٰ ، وعندَ الحجابِ تتسلَّطُ عليهِ نارُ جهنَّمَ ؛ إذِ النارُ غيرُ مسلَّطةٍ إلا علىٰ محجوبٍ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ كَلَّآ إِنَّهُمْ عَن رَّبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَّمَحْجُوبُونَ ۞ ثُمَّ إِنَّهُمْ لَصَالُوا۟ ٱلْجَحِيمِ ﴾ ، فرتَّبَ العذابَ بالنارِ علىٰ ألمِ الحجابِ ، وألمُ الحجابِ كافٍ مِنْ غيرِ علاوةِ النارِ ، فكيفَ إذا أُضيفَتِ العلاوةُ إليهِ ؟! فنسألُ اللهَ تعالىٰ أنْ يقرِّرَ في أسماعِنا ما نُفِثَ في رُوعِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ حيثُ قيلَ لهُ : « أحببْ ما أحببتَ فإنَّكَ مفارقُهُ »(١) .

---

(١) كذا في النسخ : « أحبب ما » ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٣/٢٠٢) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٥٨) بلفظ : « أحبب من » .

وفي معنىٰ ما ذكرناهُ مِنَ المثالِ قولُ الشاعرِ⁽¹⁾ : [من الطويل]

كَـدُودٌ كَـدُودِ ٱلْقَـزِّ يَنْسُـجُ دائِمـاً وَيَهْلِكُ غَمّاً وَسْطَ ما هُوَ ناسِجُهْ

ولـمَّا انكشفَ لأولياءِ اللهِ تعالىٰ أنَّ العبدَ مهلكٌ نفسَهُ بأعمالِهِ واتباعِهِ هوىٰ نفسِهِ إهلاكَ دودِ القزِّ نفسَهُ.. رفضوا الدنيا بالكلِّيَّةِ ، حتَّىٰ قالَ الحسنُ : (رأيتُ سبعينَ بدريّاً كانوا فيما أحلَّ اللهُ لهُمْ أزهدَ منكُمْ فيما حرَّمَ اللهُ عليكُمْ) ، وفي لفظٍ آخرَ : (كانوا بالبلاءِ أشدَّ فرحاً منكُمْ بالخصبِ والرخاءِ ، لوْ رأيتُموهُمْ.. قلتُمْ : مجانينَ ، ولوْ رأَوا خيارَكُمْ.. قالوا : ما لهؤلاءِ مِنْ خلاقٍ ، ولوْ رأَوا شرارَكُمْ.. قالوا : ما يؤمنُ هؤلاءِ بيومِ الحسابِ ، وكانَ أحدُهُمْ يعرضُ لهُ المالُ الحلالُ فلا يأخذُهُ ، ويقولُ : أخافُ أنْ يفسدَ عليَّ قلبي)⁽²⁾ .

فمَنْ كانَ لهُ قلبٌ فهوَ ـ لا محالةَ ـ يخافُ مِنْ فسادِهِ ، والذينَ أماتَ حبُّ الدنيا قلوبَهُمْ فقدْ أخبرَ اللهُ عنهُمْ إذْ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَرَضُواْ بِٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا وَٱطْمَأَنُّواْ بِهَا وَٱلَّذِينَ هُمْ عَنْ ءَايَٰتِنَا غَٰفِلُونَ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُۥ عَن ذِكْرِنَا وَٱتَّبَعَ هَوَىٰهُ وَكَانَ أَمْرُهُۥ فُرُطًا ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ فَأَعْرِضْ عَن مَّن تَوَلَّىٰ عَن ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا ٱلْحَيَوٰةَ ٱلدُّنْيَا ۝ ذَٰلِكَ مَبْلَغُهُم مِّنَ ٱلْعِلْمِ ﴾ ، فأحالَ ذلكَ كلَّهُ على الغفلةِ وعدمِ العلمِ .

---

(1) البيت لأبي الفتح البستي في « ديوانه » (ص٤١٧) ، وكدود : فعول من الكدّ ، وهو التعب .

(2) كذا في « القوت » (١/ ٢٥٥) ، وبنحوه رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ١٣٤) .

ولذلكَ قالَ رجلٌ لعيسىٰ عليهِ السلامُ : احملْني معَكَ في سياحتِكَ ، فقالَ : أخرجْ مالَكَ والحقْني ، فقالَ : لا أستطيعُ ، فقالَ عليهِ السلامُ : بعجبٍ يدخلُ الغنيُّ الجنَّةَ ، أوْ قالَ : بشدةٍ(١) .

وقالَ بعضُهُمْ : ما مِنْ يومٍ ذرَّ شارقُهُ إلا وأربعةُ أملاكٍ ينادونَ في الآفاقِ بأربعةِ أصواتٍ ؛ ملكانِ بالمشرقِ ، وملكانِ بالمغربِ ، يقولُ أحدُهُمْ بالمشرقِ : يا باغيَ الخيرِ هلمَّ ، ويا باغيَ الشرِّ أقصرْ ، ويقولُ الآخرُ : اللهمَّ ؛ أعطِ منفقاً خلفاً ، وأعطِ ممسكاً تلفاً ، ويقولُ أحدُ اللذينِ في المغربِ : لدوا للموتِ وابنوا للخرابِ ، ويقولُ الآخرُ : كلوا وتمتَّعوا لطولِ الحسابِ(٢) .

* * *

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٥٦) ، ورواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٣٧٨) بنحوه .

(٢) كذا في « القوت » (١/ ٢٦٢) ، وعند البخاري (١٤٤٢) ، ومسلم (١٠١٠) عن أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً : « ما من يوم يصبح العباد فيه إلا ملكان ينزلان ، فيقول أحدهما : اللهم ؛ أعط منفقاً خلفاً ، ويقول الآخر : اللهم ؛ أعط ممسكاً تلفاً » ، وروىٰ أبو الشيخ في « العظمة » (٥١٧) نحو هـٰذا وزاد : « وملك بباب آخر ينادي : يا أيها الناس ؛ هلموا إلىٰ ربكم ، ما قلَّ وكفىٰ خير مما كثر وألهىٰ ، وملك بباب آخر ينادي : يا بني آدم ؛ لدوا للموت وابنوا للخراب » .

ZARÛRÎ MADDELERDE ZÜHDÜN TAFSÎLÂTI

Bilmiş ol ki; insanların üzerine eğildikleri şeyler, fuzûlî ve önemli olmak üzere ikiye ayrılır.

Fuzulî olanlar, yürümeye gücü yeterken, keyif için süslü atlar beslemek gibidir. Önemli olanı da yemek ve içmek gibi şeylerdir. Biz bunların tafsîlâtını bildirmeye muktedir değiliz. Çünkü onlar, sayılmakla tükenmezler. Ancak zarurî ve önemli olanlar sayılabilir. Hattâ önemli olanların da vakit, cins ve miktar bakımından fuzulî olanları vardır. İşte bunlarda zühdün yolunu anlatmak gerekir.

Mühim olanlar; yemek, giymek, mesken ve ev eşyası, evlenmek, mal ve bâzı maksatlarla istenen câh ve mevkî olmak üzere altıdır. Mevkî ve insan sevgisini sağlamanın sebeplerini ve bunlardan nasıl korunulacağını **"Riyâ Bölümü"**nde anlattık. Şimdi mühim olan bu altısını açıklamaya çalışalım.

Birincisi; yiyecek temînidir. İnsanın belini doğrultacak kadar helâl lokmanın temîni zarurîdir. Fakat bunun eni boyu var. Enini-boyunu kısaltmak lâzım ki, zühd onunla tamamlanabilsin. Uzunluğu, ömür boyuna nispetledir. Çünkü yalnız bir günlük nafaka temîn eden, bununla yetinmez. Genişliği ise miktar, cins ve yemek vakitleridir.

Uzunluğundan kurtulmak, uzun düşüncelerden vazgeçmekle mümkündür. Burada zühdün en son derecesi, ölüm tehlikesi ile karşılaşılacak şekilde acıktığı vakit, ölmeyecek derecede yemektir. Bu durumda olanlar, sabah yemeğini bulursa akşamı, akşam yemeğini bulursa sabahı düşünmez. Zühdün en üstün derecesi budur.

İkinci derece; bir aylık veya kırk günlük nafaka temînidir.

Üçüncü derece; bir yıllık nafaka temînidir. Bu da zayıf olan zâhidlerin derecesidir. Bundan fazla nafaka temîn edene zâhid demek, çok zordur. Zîra bir yıldan fazla yaşamak emelinde olan, cidden uzun kuruntu sâhibidir. Bunun zâhid olabilmesi için başka bir kazancının bulunmaması ve insanların eline bakmayı istememesi gereklidir. **Dâvûd-ı Tâî** gibi. O, yirmi altın mîrasa kondu. Bu parayı yanında alıkoydu ve yirmi yılda, harcadı. Bu, zühdün aslına münâfi değildir. Ancak tevekkülü, zühdün şartı olarak kabul edenler için zühde münâfi olabilir.

Miktarına nispetle uzunluğuna gelince; yirmi dört saatte en az derecesi yarım rıtıl, orta derece bir rıtıl, 130 dirhem, en üstün derecesi bir müdd'dür. Mûd yemîn ve oruç keffâretlerinde, Allahu Teâlâ'nın bir fakîrin iki öğün doyması için tâyin ettiği miktardır. Bundan fazlası ise mîde genişliği ve mîde ile meşgul olmaktır. Bir müdd ile geçinemeyenin mîdesi bakımından zâhidlikten nasîbi yok demektir.

Cinsine nispetle uzunluğuna gelince; en azı, ayakta durabilecek kadar yemektir. İsterse kepek ekmeği olsun. Orta derecesi, arpa ve darı; üstün derecesi elenmiş buğday ekmeğidir. Kepeği alınıp elendikten sonra lüks olur ve zühdün en üstün derecesi şöyle dursun, en aşağı derecesinden de düşer.

Katığa gelince; en ehveni tuz, bakla ve sirkedir. Orta derecesi, zeytinyağı ve nebatî yağlardır. En üstünü -her hangi cins olursa olsun- ettir. Bu da haftada bir veya iki defa yenmelidir. Şâyet haftada ikiyi geçerse, zâhidlikten çıkmış olur. Bunun sâhibi, mîdesi bakımından zâhid sayılmaz.

Vaktine nispetle uzunluğuna gelince; en azı, yirmi dört saatte bir kere yemektir. Böylece bir akşam iftarı ile oruç tutmak olur. Orta derecesi, akşam vakti yalnız su ile yetinip yememektir. Veya yemek yiyip su içmemektir. En üstün derecesi, üç günde veya haftada bir iftardır. Daha da uzayabilir. Yemek ve iştahı azaltma usûlünü "**Rub'u'l-Mühlikât"** bölümünde anlattık.

Yemek ve katıkta Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ve ashâbının durumuna bir göz atmak lâzımdır. Hz. Âişe diyor ki: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in evinde kırk gün gelip geçerdi de ışık yanmadığı ve aş pişmediği olurdu." O halde nasıl geçinirdiniz?" diye soranlara "İki kara şey ile -hurma ve su ile- geçinirdik." dedi. Katık ve çorbayı terk etmek böyle olur.[82]

Hasan-ı Basrî anlatıyor: Resûl-i Ekrem (s.a.v.) merkebe biner, kaba yün kumaş giyer, ayakkabılarını diker, parmaklarını sıyırır, yer sofrası üzerinde yemek yer ve: *"Ben bir kulum, kölelerin yediği gibi yer, oturdukları gibi otururum."*[83] buyururdu.

Îsâ aleyhisselâm kavmine: *"Size gerçeği söylüyorum: Firdevs cenneti isteyenlere arpa ekmeği ve mezbelelik bile çoktur."* derdi.

Fudayl: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Medine'ye gittikten sonra üç gün buğday ekmeğinden yiyip doymamıştır."[84] demiştir.

Îsâ aleyhisselâm: *"Ey İsrâiloğulları, sâfî su içiniz, kara bakla ve arpa ekmeği yiyiniz. Buğday ekmeğine yaklaşmayın. Zîra siz onun şükrünü ödeyemezsiniz."* derdi.

---

[82] İbn Mâce Hz. Âişe'den rivâyet etmiştir.
[83] Yukarıda geçmiştir.
[84] Yukarıda geçmiştir.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Mekke'den Medine'ye gelirken Kuba'ya geldiği vakit, Kübalılar, kendisine bal ile karışmış bir bardak süt takdîm ettiklerinde, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Gerçi ben bu haramdır demiyorum. Fakat Allah için tevâzû göstererek içmiyorum."*[85] dedi.

Hz. Ömer'e sıcak bir yaz gününde bir bardak bal şerbeti takdîm ettiklerinde, Hz. Ömer: "Bunun hesabını benden uzaklaştırın." dedi.

Yahyâ b. Muaz er-Râzî de: "Gerçek zâhid, nafakası bulduğu; elbisesi, vücudunu örten şey; meskeni ise bulunduğu yer olandır. Dünya onun hapishanesi; mezar varacağı ve yatacağı yer; yalnızlık meclisi; ibret almak, düşüncesi; Kur'ân, konuşması; Allah, dostu; zikir, arkadaşı; zâhidlik, yoldaşı; hüzün, şânı; hayâ, şiâri; açlık, katığı; hikmet, kendi sözü; toprak, döşeği; takvâ, azığı; sükût, kazancı; sabır, dayanağı; tevekkül, güvenci; akıl, delîli; ibâdet, sanatı olmalıdır ki, Allah'ın izniyle varacağı yer cennet olsun." dedi.

Önemli olan ikinci şeyi giyecektir. Bunun en azı avret yerini örtüp sıcak ve soğuktan kişiyi koruyan miktardır ki, bu da baştan aşağı giyeceği bir elbisedir. Bunun orta derecesi, gömlek, başörtüsü ve nâlinlerdir. Üstün derecesi, bir de şalvar ve mendilin bulunmasıdır. Miktar bakımından bunlardan fazlası, zâhidliğin hududunu aşar. Zâhidliğin şartı, bir elbiseyi yıkadığı vakit, ikinci bir elbisesi bulunmadığı için kuruyuncaya kadar evde beklemesidir. İki gömlek, iki şalvar ve iki mendile sâhip olan, miktar bakımından tevâzuun bütün hududunu aşmıştır.

Cinsine gelince; en azı sert kıldan olmaktır. Ortası kaba yün, en üstünü de kalın keten olmaktır.

---

[85] **"Maişet Âdâbı"** bölümünde geçmiştir.

Müddetine gelince; en kısası, bir gün yetecek durumda olmak, en uzunu ise bir seneyi aşmamaktır. Hattâ bâzıları ağaç yapraklarına bile bürünerek elbise giymeyi kaldırmışlardır. Orta derecesi bir ay civarında dayanacak durumda olmaktır. Bir yıldan fazla dayanacak elbiseyi aramak ise zühde aykırı düşer ve uzun kuruntu olur. Ancak kalın ve sert kumaş bulmak maksadıyla alır ve bu kumaş da fazla dayanıklı olursa onun zararı olmaz. Bundan fazlasını bulan kimseye yaraşan, onu hemen tasadduk etmektir. Yoksa zâhidlikten çıkar da dünyayı sevenler arasına girer.

Burada da peygamber ve ashâbını örnek alsın. Onların giysileri nasıl terk ettiklerini görsün. **Ebû Burde** diyor ki; "Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in mübarek ruhu Hazret-i Âişe'nin getirdiği kalın ve kaba iki elbise arasında çıkmıştır." Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

إِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى يُحِبُّ الْمُبْتَذِلَ الَّذِي لَا يُبَالِ مَا لَبِسَ

"Allahu Teâlâ, giydiğine aldırış etmeyen mübtezel insanları sever."[86] buyurmuştur.

Amr b. Esved el-Ansî: "Aslâ iyi kalite kumaş giymem, döşek üzerine yatmam, rahvan ata binmem ve asla mîdemi yemekle doldurmam." demiştir. **Hz. Ömer**: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in güveylik kıyâfetini görmek arzu eden, Amr b. el-Esved'e baksın." demiştir.[87]

Yine haberde:

مَا مِنْ عَبْدٍ لَبِسَ ثَوْبَ شُهْرَةٍ إِلَّا أَعْرَضَ اللّٰهُ عَنْهُ حَتّٰى
يَنْزَعَهُ وَإِنْ كَانَ عِنْدَهُ حَبِيبًا

---

86. Ahmed, İsnad-ı ceyyid ile rivayet etmiştir.
87. **"Maişet Âdâbı"** bölümünde geçmiştir.

"Kim süslü elbise giyerse -Allah'ın sevdiği kimse olsa da- o elbiseyi çıkarıncaya kadar, Allahu Teâlâ ondan îrâz eder."[88] diye vârid olmuştur.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) dört dirheme bir elbise almıştı. İki elbisesi de on dirhem değerinde idi. Îzârı, yâni iç gömleği üzerine giydiği entari dört buçuk zirâ boyunda idi. Üç dirheme bir şalvar almıştı. Yünden iki beyaz şemlesi vardı. Bir cinsten iki elbise oldukları için bunlara "Hülle" denirdi. Yemen mâmûlü iki bürdesi vardı. Yine haberde Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in gömleği, zencinin gömleği gibi idi. Bir defasında sündüsten işlemeli yüz dirhem kıymetinde bir elbise giydi. Ashâb-ı kirâm elbiseyi eller ve onun güzelliğine hayrân olarak: "Bu cennetten mi geldi sana?" diye söylerlerdi. Bu, Mukavkis'in hediyesi idi. Sonra Resûl-i Ekrem (s.a.v.) onu sırtından çıkararak bir müşrike verdi ve ipek ve dibac giymeyi erkeklere yasakladı. Bunun gibi, bir defa bir altın yüzük taktı ve sonra onu çıkararak erkeklere haramdır, dedi. Hz. Âişe de kendisine hizmet eden Büreyde'yi satın alıp âzâd edeceği zaman bir kabîlenin cariyesi bulunuyordu. O kabîle "Velâ"nın bize ait olması şartıyla bunu veririz" dediler. Hz. Âişe Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e sordu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de: *"Olsun, bu şartla onu al."* dedi ve sonra da velâyı yasakladı. Yine bunun gibi, üç gün mûta nikâhını serbest bıraktı ve sonra yasakladı.

Yine bir defa Resûl-i Ekrem (s.a.v.) işlemeli bir elbisede namaz kıldı, selâm verdiği vakit: *"Bu işlemeler beni meşgul etti. Bunu Ebû Cehm'e götürün de onun kaba elbisesini bana göndersin."* dedi. Nâlinlerinin kayışı eskidi ve yenilerini aldı. Namaz kıldıktan sonra: *"Benim eski kayışları getirin. Bunlar namazda beni meşgul ettiler."* buyurdu. Yine bir gün altın yüzük taktı. Minberde gözü ona ilişti. Bu yüzük beni meşgul etti diye yüzüğü parmağından çıkarıp attı. Bir defa yeni nâlinler giydi, hoşuna gittiler, hemen secdeye kapandı ve: *"Bunlar hoşuma gitti. Rabbim bana kızar korkusu ile secdeye kapandım."* dedi ve sonra onları ayağından çıkararak ilk karşılaştığı yoksula verdi.[89]

---

[88] İbn Mâce, Ebû Zer'den isnâd-ı ceyyid ile rivâyet etmiştir.

Sa'd'ın oğlu Sinan anlatıyor: "Enmar yününden Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e bir cübbe dokudum. Astarını da siyah bezden yaptım. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) onu giyince: *"Bakın ne güzel ve ne yumuşak yaptı."* buyurdu. O sırada Bedevînin biri kalkarak:

– "Ya Resûlâllah, onu bana hediye et." dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ise kendisinden bir şey istendiği vakit katiyen ona cimrilik etmezdi. Hemen sırtından çıkarıp cübbeyi adama verdi ve bir yenisini yapmasını emretti. O yenisi dokunurken Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ebedî âleme intikal etti."[90]

Câbir'in rivâyetinde bir gün Resûl-i Ekrem (s.a.v.) kızı Fâtıma'yı ziyârete gitti. Fâtıma (r.a.) sırtında deve yününden mâmul bir car olduğu halde el değirmeninde un öğütüyordu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) onu görünce ağladı ve: *"Ebedî nîmetler için dünyanın acılığını tat."*[91] buyurdu. Bunun üzerine: **"Muhakkak Rabbin sana verecek de hoşnûd olacaksın."** (Duhâ suresi, 93/5) âyeti nâzil oldu. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ مِنْ خِيَارِ أُمَّتِي فِيمَا أَنْبَأَنِيَ الْمَلَأُ الْأَعْلٰى قَوْمًا يَضْحَكُونَ

---

[89] Resûl-i Ekrem'in elbise, mûta, yüzük, velâ olayı ile ilgili olarak yukarıda anlatılanların hepsi sağlam kaynaklarla metin halinde daha evvelki bölümlerde geçmiştir.

[90] Ebû Dâvud ve Taberânî Sehl b. Sa'd'dan rivâyet etmişlerdir. Fakat "Yenisini ısmarladı." ilâvesi bu rivayette yoktur.

[91] Ebû Bekir b. Lâl **"Mekârim-i Ahlâk"** da rivâyet etmiştir.

جَهْرًا مِنْ سِعَةِ رَحْمَةِ اللّٰهِ تَعَالٰى، وَيَبْكُونَ سِرًّا مِنْ خَوْفِ عَذَابِهِ، مَؤُونَتُهُمْ عَلَى النَّاسِ خَفِيفَةٌ وَعَلٰى أَنْفُسِهِمْ ثَقِيلَةٌ، يَلْبَسُونَ الْخُلْقَانَ وَيَتْبَعُونَ الرُّهْبَانَ، أَجْسَامُهُمْ فِي الْأَرْضِ وَأَفْئِدَتُهُمْ عِنْدَ الْعَرْشِ

"Mele-i A'lâ'dan bana haber verildiğine göre, ümmetimin hayırlılarından öyle kimseler var ki, Allah'ın rahmetinin genişliğine dayanarak toplum arasında gülerler, azâbından korkarak da gizli gizli ağlarlar. Onların insanlara külfetleri hafif, kendilerine ağırdır. Eski giyerler, ruhban kılığına bürünürler. Vücutları yerde, gönülleri ise Arş'tadır."[92] buyurdu.

İşte Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in giyimi bu idi. Bütün ümmetine de buna uymasını tavsiye etti. Nitekim hadîste:

عَلَيْكُمْ بِسُنَّتِي وَسُنَّةِ الْخُلَفَاءِ الرَّاشِدِينَ مِنْ بَعْدِي عُضُّوا عَلَيْهَا بِالنَّوَاجِدِ

"Benim ve benden sonra gelen hulefâ-i râşidînin sünnetine uyun ve onlara bütün gücünüzle sarılın."[93] buyurmuştur. Diğer bir hadîste:

مَنْ أَحَبَّنِي فَلْيَسْتَنَّ بِسُنَّتِي

"Beni seven benim sünnetime uysun."[94] buyurmuştur. Allahu Teâlâ da:

---

[92] Hâkim ve Beyhakî rivâyet ettiler.

[93] Ebû Dâvud, Tirmizî ve İbn Mâce rivâyet etmişlerdir. Tirmizî, sahih olduğunu söylemiştir.

[94] Nikâh bahsinde geçmiştir.

قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ

"De ki: "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin." (Âl-i İmrân suresi, 3/31) buyurmuştur. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) özel olarak Hz. Aişe'ye: *"Bana ulaşmayı arzu edersen, zenginlerle düşüp kalkmaktan sakın. Elbisen iyice eskimedikçe onu sırtından çıkarma."*[95] buyurdu. Hz. Ali, Hz. Ömer'in gömleğinde, bâzısı sahtiyan olmak üzere on iki yama saymıştır.

Hz. Ali halife olduğu esnada üç dirheme bir elbise aldı ve kollarının dirseklerinden aşağı gelen kısmını kesti de: "Allah'a şükürler olsun ki, bu nefis elbiseyi bize giydirdi." dedi. Hâlbuki aldığı, üç dirhem değerinde bir entâri idi.

Sevrî ve diğerleri de: "Âlimler yanında seni meşhûr etmeyecek, yâni göze çarpmayacak, câhiller yanında da hakarete uğratmayacak şekilde elbise giy." demiştir.

Yine Sevrî: "Ben namaz kılarken önümden bir fakir geçmek istese namazı bozar ve ona yol veririm. Fakat zengin ve parlak kumaş giyen bir kimse gelse, ona kızar ve geçmesine müsâade etmem." dedi.

Yine birisi **Süfyân-ı Sevrî**'nin elbise ve ayakkabılarını bir tam dirhem ve dirhemin üçte ikisi nispetinde kıymetlendirdim. **İbn Şibrime** de: "Elbisenin hayırlısı, bana hizmet edeni, kötüsü de benim kendisine hizmet ettiğimdir." dedi.

Seleften birisi de: "Herkesin sana bakacağı (ya çok iyi veya çok kötü) elbiseyi değil, sokak arasına karışıp gideceğin elbiseyi giy." derdi.

---

[95] Tirmizî garib, Hâkim sahih olduğunu söylemiştir.

Ebû Süleyman Dârânî: "Üç çeşit elbise var; birisi Allah için, bu da setr-i avret edecek elbisedir. Diğeri kendisi için, kendini sıcak ve soğuktan koruyacak yumuşak elbisedir. Bir üçüncüsü de insanlar için, göz alıcı ve parlak kumaşlardır." demiştir. Diğer birisi de: "Elbisesi incelenin dîni de incelir." demiştir. Tâbiîn devri âlimlerinin çoğunun elbiselerinin değeri yirmi-otuz dirhem arasında idi. Havassın elbisesi, gömlek ve izar olmak üzere ikiyi geçmezdi.

Seleften birisi: "İbâdetin başlangıcı kisvedir." dedi. Yine haberde: "Âdî elbise giymek, îmandandır." buyurdu. Yine haberde: "Gücü yettiği halde yalnız Allah için tevâzû ederek güzel kumaşlar giymeyen kimseye, incilerle işlemeli, cennetin en üstün kumaşlarından giydireceğini Allahu Teâlâ iltizam etmiştir." diye vârid olmuştur.

Allahu Teâlâ peygamberlerinden birisine şöyle vahyetmiştir: "Dostlarıma söyle, düşmanlarımın giydiği gibi giymesin, düşmanlarımın girip çıktığı yerlere girip çıkmasınlar. Sonra onlar düşmanım olduğu gibi, bunlar da düşmanım olurlar."

Mervan'ın oğlu Bişr, Kûfe Câmii'nin minberinde vaaz ederken, Rafî b. Hadîc ona baktı ve sırtında ince kumaş görünce: "Ey cemâat! Emîrinize bakın, sırtında fâsıkların elbisesi olduğu hâlde size vaaz etmeye kalkışıyor." dedi.

Bir gün Âmir'in oğlu Abdullah, sırtında kumaş elbise olduğu halde Ebû Zer'in (r.a.) huzurunda zâhidlikten dem vurmaya başladı. Ebû Zer, avucunu ağzına koyarak dudaklarından nefes çatlatıp sesler çıkarmaya başladı. Buna kızan Âmir, onu Hz. Ömer'e şikâyet etti. **Hz. Ömer**: "Buna sen sebep oldun, Ebû Zer'in karşısında bu kıyâfetle zâhidlikten bahsedilir mi?" dedi.

Hz. Ali (r.a.): "Allahu Teâlâ hidâyet imamlarından (peygamberlerinden), insanların en aşağıdakilerin seviyesine inmeleri için söz aldı. Bu sayede hem zenginler onlara uyar, hem de fakirler aşağılık duygusundan kurtulmuş olurlar." dedi.

Hz. Ali'yi kaba elbisesinden dolayı kınadıkları vakit: "Bu kıyafet hem tevâzua yakın, hem de Müslümanların bana uymasına uygundur." dedi.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) zevklenmekten men etmiş ve buyurmuştur ki: *"Allah'ın öyle kulları var ki, onlar katiyen süs, zevk ve safâya dalmazlar."*[96]

Mısır valisi Ubeyd'in oğlu Fuzaye'yi toz içerisinde başıkabak, yalın ayak görüp "Sen Mısır valisi olasın da bu hâlde bulunasın?" diyenlere, "Resûl-i Ekrem (s.a.v.) süslenmekten bizi men etmiş ve bâzen yalın ayak gezmemizi emretmiştir." dedi.

Hz. Ali, Hz. Ömer'e:

– "Arkadaşlarına (Resûl-i Ekrem ve Ebû Bekir'e) ulaşmak istersen, yamalı gömlek giy, elbisenin yakası düşük olsun, nâlinlerin eski olsun ve yemek yediğin vakit doyuncaya kadar yeme." demiştir.

Hz. Ömer: "Kaba kumaşlar giyin, sakın Acem, Kayser ve Kisra kılıklarına girmeyin." demiştir.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Türlü nîmetleri yiyip zevklenenler, çeşitli kumaşlar giyenler ve ağızlarını eğip bükerek konuşanlar, ümmetimin şerlilerindendir."*[97] buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[96] Ahmed, Muaz'dan rivâyet etti. Metin yukarıda geçmiştir.

[97] Taberânî Ebû Ümâme'den rivâyet etmiştir.

إِزْرَةُ الْمُؤْمِنِ إِلٰى أَنْصَافِ سَاقَيْهِ وَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ فِيمَا بَيْنَهُ
وَبَيْنَ الْكَعْبَيْنِ وَمَا أَسْفَلُ مِنْ ذٰلِكَ فَفِي النَّارِ وَلَا يَنْظُرُ اللّٰهُ
يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِلٰى مَنْ جَرَّ إِزَارَهُ بَطَرًا

"Mü'minin elbisesi, diz kapağı ile şemik kemiklerinin yarısına kadardır. Topuklara kadar uzanmasında da beis yoktur. Yerleri sürüyecek şekilde daha aşağı sarkıtırsa, işte o cehennemdedir. Elbisesini kibirlenerek yerlere kadar sürüyen kimseye kıyâmet günü Allahu Teâlâ (rahmet nazarıyla) *bakmaz."*[98] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Ümmetimden kıl elbiseyi, ancak ahmak veya riyâkâr olanlar giyer."* buyurmuştur.

Evzâî diyor: "Yolculukta sûf giymek sünnet, bunun dışında bid'attir."

Muhammed b. Vasî sırtında sûf bir cübbesi olduğu halde Müslim oğlu Kuteybe'nin yanına girdi. Kuteybe:

– "Bu sof kaftanı giymeye seni mecbur eden nedir?" diye sordu. Muhammed sustu ve cevap vermedi. Kuteybe:

– "Sana bir şey soruyorum, niye cevap vermiyorsun?" deyince Muhammed:

– "Kendimi tezkiye olduğu için, zühdümden dolayı giyiyorum desem işime gelmiyor. Rabbim'den şikâyet olacağı için, yoksulluktan ötürü bunu giydim demek de işime gelmiyor. Bu bakımdan sükûtu tercîh ettim." dedi.

Ebû Süleyman Dârânî diyor: "Allahu Teâlâ İbrâhim aleyhisselâmı halîl edindiği vakit ona: "Mahrem yerini yerden de ört." buyurdu. İbrâhim aleyhisselâmın da bir takım elbisesi vardı. Yalnız bir hal geldiği vakit avret yeri görünmesin diye iki şalvar bulundururdu. Birini yıkadığı zaman diğerini giyerdi.

---

[98] Mâlik, Ebû Dâvud, Neseî ve diğerleri Ebû Saîd'den rivâyet etmişlerdir.

Selmân-ı Fârisî'ye:

– "Niçin iyi elbise giymezsin?" dediklerinde:

– "Kölenin güzel ve iyi elbise ile ne münâsebeti vardır? Âzâd olduğu vakit vallahi eskimeyecek elbise giyer." dedi.

Rivâyete göre; **Ömer b. Abdülâzîz**'in kıl elbiseleri vardı. Gece namazına kalktığı vakit onları giyerdi.

Hasan-ı Basrî, Firkadü's-Sabhî'ye: "Bu elbisenle insanlar arasında bir üstünlük mü taslarsın? Cehennem halkının çoğunluğu bu kıyafetteki insanlar olduğuna dair bana haber verilmiştir." dedi.

Yahyâ b. Maîn, Ebû Muaviye el-Esved'in çöplüklerden eski parçaları toplayarak onları yıkayıp birbirine eklediğini gördüm ve kendisine: "Sana bunlardan daha iyi giyim lâyıktır." dedim. O da: "Onların dünyada çektikleri onlara zarar vermez. Her musîbetleri karşılığında Allahu Teâlâ onlara cennet verecektir." dedi. Yahyâ b. Maîn bunu söyler ve ağlardı.

Mühim olanların üçüncüsü meskendir. Burada da zühdün üç derecesi vardır.

En üstün derecesi, hiç mesken edinmeden ashâb-ı suffa gibi câmi kapılarında, şurada burada barınmaktır.

Orta derecesi penceresiz, kamıştan bir meskendir.

En aşağı derecesi de, inşâ edilmiş binaya sâhip olmak veya kiralamaktır. Şâyet meskeni kendisine yetecek kadar olup içinde süs ve zînet bulunmazsa, zühdün en düşük derecesinden çıkmış sayılmaz. Şayet binayı sıvar, badana eder, evi geniş tutar, altı zirâdan daha yüksek inşa ederse, mesken bakımından zühdün sınırını aşmış olur.

Binanın cinsinin kireçten, çamurdan, kerpiçten, kamıştan olması bakımından, geniş ve dar olması yönünden ihtilâf etmesinde, zâhidliğin dahli vardır.

Hulâsa, zarurî ihtiyaç için yapılan her şeyde zaruret haddini geçmemek lâzımdır. Dünyadan zaruret miktarı, dîne âlet ve vesîle olacak miktardır. Bundan fazlası, din ve diyânete aykırıdır. Meskenden maksat, soğuktan, sıcaktan, yağmurdan, görünmekten ve tehlikeden korunmaktır. Bunun en kısa derecesi malûmdur. Daha çoğu fuzulîdir. Fuzulî olan her şey de dünyalıktır. Bu gibi fuzulî şeyler peşinde koşanlar, zâhidlikten de ciddî olarak uzaklaşırlar.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'den sonra tûl-i emel olarak ilk zuhûr eden, elbise dikmek ve sağlam binalar yapmaktır. Nitekim haberde: *"Bir zaman gelecek ki, elbiselerini Bürd-i Yemânî gibi işleyecekler."* diye vârid olmuştur. İbn Abbâs'ın yaptırdığı yüksek bir çardağı Resûl-i Ekrem (s.a.v.) yıktırmıştır.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bir defa bir yere uğradı ve orada yüksek kubbeli bir bina gördü. Kimin olduğunu sorup öğrendi. Ashâbdan olan bu zât Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in huzuruna geldiği vakit, Peygamberimiz (s.a.v.) ona eskisi gibi iltifat buyurmadılar. Adamcağız merak edip sebebini öğrenince, binayı yıktı. Bir müddet sonra Peygamber Efendimiz (s.a.v.)in yolu o tarafa düştü. Binayı göremeyince, *"Bu bina ne oldu?"* diye sordu. Yıkıldığını haber verdiler. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de sâhibine duâ etti.

Hasan-ı Basrî diyor: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.) öldü gitti de kendisi için taş üstüne taş koymadı." Bir hadîsinde de:

إِذَا أَرَادَ اللّٰهُ بِعَبْدٍ شَرًّا أَهْلَكَ مَالَهُ فِي الْمَاءِ وَالطِّينِ

"Allahu Teâlâ bir adama şerri murâd ettiği vakit onun servetini çamur ve suda mahveder."[99] buyurmuştur.

Abdullah b. Ömer anlatıyor: "Bir gün biz bir kamış binanın tâmiri ile uğraşıyorduk. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) çıka geldi ve: *"Yaptığınız nedir?"* diye sordu. Biz de: "Bozulan bu kamış binayı tâmir ediyoruz." dedik. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Bundan daha önemli işinizin olduğunu sanırım."*[100] buyurdu."

Nûh aleyhisselâm, kamıştan bir ev yaptırıyordu. Kendisine: "Sağlam bir inşaat yapsan?" diyenlere, *"Ölecek olan için bu çok biledir."* dedi.

Hasan-ı Basrî anlatıyor: "Yıkılır durumda olan bir evde oturan Saffan b. Muheyriz yanımıza geldi. Orada bulunanlar: "Evin yıkılıyor, onu yaptırsan iyi olur." dediklerinde: "Ev böyle yıkılır durumda iken nice sağlam adamlar öldü gitti. O ise hâlâ öyle duruyor." dedi.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ بَنٰى فَوْقَ مَا يَكْفِيهِ كُلِّفَ أَنْ يَحْمِلَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

"İhtiyacından fazla inşaat yapana kıyâmet gününde, "Bunu sırtına al." diye teklif edilir."[101] buyurmuştur. Yine haberde şöyle vârid olmuştur:

---

[99] Ebû Dâvud, Âişe'den ceyyid sened ile rivâyet etmiştir.

[100] İbn Mâce, Ebû Dâvud ve Tirmizî rivâyet etmiştir, Tirmizî sahîh olduğunu söylemiştir.

[101] Taberânî, İbn Mes'ûd'dan rivâyet etmiştir.

كُلُّ نَفَقَةٍ لِلْعَبْدِ يُؤْجَرُ عَلَيْهَا إِلَّا مَا أَنْفَقَهُ فِي الْمَاءِ وَالطِّينِ

“Âdemoğlu’nun her nafakasında ecri vardır. Yalnız toprak su harcına sarfettiği paranın mükâfatı yoktur.”[102] Allahu Teâlâ’nın:

تِلْكَ الدَّارُ الْاٰخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذٖينَ لَا يُرٖيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا

“İşte âhiret yurdu. Biz onu yeryüzünde ne tagallüb, ne fesad arzusuna düşmeyeceklere veririz.” (Kasas suresi, 28/83) âyetindeki “fesad”, riyaset ve yüksek inşaatlardır, denilmiştir.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

كُلُّ بِنَاءٍ وَبَالٌ عَلٰى صَاحِبِهٖ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِلَّا مَا أَكَنَّ مِنْ بَرْدٍ أَوْ حَرٍّ

“Bütün inşaatlar kıyâmette sâhiplerine vebâldir, ancak sıcak ve soğuktan koruyan inşaat müstesnâdır.”[103] buyurmuştur. Evinin darlığından şikâyet edene Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اِتَّسِعْ فِي السَّمَاءِ

“Cennette genişlik ara.”[104] buyurdu.

Hz. Ömer (r.a.) Şam yolunda kireç ve tuğladan yapılmış bir saray gördü ve: “Sübhânallah, bu ümmette Hâmân’ın Firavun’a yaptığı bina gibi binanın yapılacağını hiç sanmıyordum.” dedi. Bununla:

فَأَوْقِدْ لِي يَا هَامَانُ عَلَى الطِّينِ

---

[102] İbn Mâce Habbab’dan isnâd-ı ceyyid ile rivâyet etmiştir.

[103] Ebû Dâvud, Enes’den ceyyid sened ile rivâyet etmiştir.

[104] Ebû Dâvud, **“Merâsib”** de isnâd-ı leyyin ile rivâyet etmiştir.

"Ey Hâmân! Haydi benim için çamurun üzerinde ateş yak." (Kasas suresi, 28/38) âyetini kasdetti. Denildi ki, tuğla ve kireç ile ilk inşaat Firavun'da başladı ve sonra diğer hükümdarlara sirâyet etti.

Seleften bir zât, bir şehirde bir câmi gördü ve dedi ki: "Ben bu câmiin hurma dalından ve yaprağından yapıldığına yetiştim. Sonraki gelişimde âdî duvardan yapıldığını gördüm. Bu defa da tuğla ile yapıldığını görüyorum. O âdî duvar sâhipleri bu tuğlacılardan, hurma dalı sâhipleri de âdî duvarcılardan daha hayırlıdırlar." dedi.

Seleften bâzıları, evlerini gayet basit yaptıkları için ömürleri boyunca evlerini bir kaç defa yıkıp yaparlardı. Hattâ içlerinde öyleleri var idi ki, hacca gittikleri zaman evini ya yıkar veya bir komşusuna hîbe ederdi. Dönüşte yapar veya geri alırdı. Onların evleri çerçöpten ve derilerden yapılmıştı. Arapların âdeti bu idi. Hattâ hâlen Yemen taraflarında bu çeşit evler vardır. Binalarının yüksekliği ve eni bir adam boyunda idi.

Hasan-ı Basrî diyor: "Ben Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in evini ziyârete gittiğim vakit, elim tavanına değerdi."

Amr b. Dînâr diyor: "İnsanoğlu, altı zirâdan daha yüksek ev yaptığı vakit bir melek, "Ey fâsıkların fâsığı, daha nereye gidiyorsun?" diye kendisine seslenir.

Süfyân-ı Sevrî, sıvalı binaya bakmaktan men etmiştir. "Eğer buna bakmasanız, sâhibi bunu böyle süslemezdi. Ona bakmak, bu işe yardımda bulunmaktır." dedi.

Fudayl: "Ben inşaat edip onu bırakana değil, ona bakıp da ondan ibret almayana şaşarım." demiştir.

İbn Mes'ûd: "Bir millet gelecek, çamuru yükseltecek ve fakat dinlerini düşüreceklerdir. Geniş sâhaları kullanacaklardır. Sizin kıblenize dönüp namaz kılacaklar, fakat başka dînde öleceklerdir." demiştir.

Dördüncü önemli olan, ev eşyasıdır. Burada da zühdün dereceleri vardır. En üstün derecesi Îsâ aleyhisselâm gibi olmaktır. Onun bir tarak ve bir bardağından başka bir şeyi yoktu. Bir adamın, sakalını eli ile taradığını görünce, tarağı da attı. Bir başkasını da avucu ile su içtiğini görünce bardağını da attı. Hiç bir şeyi kalmadı. Çünkü eşya, bir maksat için aranır. Maksat, başka sûretle hâsıl olduktan sonra o eşya, dünyada bir telâşe ve âhirette vebâl olmaktan başka bir şeye yarayamaz. Mutlak muhtaç olduğu şeylerde en azı ile yetinmelidir. Meselâ, toprak kapların idâre ettiği yerde onlarla yetinmek, hattâ maksada kâfi geldiği vakit kırığına aldırış etmemektir. Orta derece, yeteri kadar sağlam kap kaçak bulundurmaktır. Fakat bir kabı muhtelif işlerde kullanmalıdır. Meselâ, bir çanakta îcâbında yemek yemeli, icabında su içmeli ve îcâbında yiyeceğini muhafaza etmelidir. Selef, böyle yapmayı severdi. En aşağı derecesi, kıymetsiz kaplardan ihtiyacı için her çeşidini bulundurmalıdır. Şâyet sayı bakımından ihtiyacından fazlasını veya kıymet bakımından değerlisini bulundurursa, zühdün bütün kapılarından çıkmış ve fuzulî şeylere dalmış olur.

Bu hususta da Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ve ashâb-ı kirâmın tutum ve davranışlarını göz önünde bulundurmak gerekir. Hz. Âişe (r.a.) Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in yaslandığı yatağının sahtiyandan mâmul bir deri olup içinin lif ile dolu olduğunu söylemiştir.

Hz. Ömer, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in yanına girdi. Hurma liflerinden örülmüş bir hasır üzerinde uyuyordu. Hasır, mübarek vücudunda iz bırakmıştı. Bunu görünce gözleri yaşardı. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Ey Hattâb'ın oğlu, seni ağlatan nedir?"* diye sordu. Hz. Ömer:

– "Kisrâ'yı, Kayser'i ve onlarda olan mülk ve saltanatı düşündüm. Bir de senin Allahu Teâlâ'nın sevgilisi ve Resûlü olduğun halde bu hasır üzerinde yatıp uyuduğunu gördüm de ağladım." dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Dünyanın onlara, âhiretin de bize olmasına razı değil misin?"* dedi. Hz. Ömer:

– "Evet, razıyım, ya Resûlâllah." deyince Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"İşte o odur, yâni bu böyledir."*[105] buyurdu.

Adamın biri Ebû Zer'in (r.a.) evine girdi. Sağa sola baktı ve ev eşyasına ait hiç bir şey göremedi. Adamcağız:

– "Bakıyorum da evinde hiç bir şey göremiyorum." deyince Ebû Zer:

– "Ben bütün eşyaları öteki evime (âhirete) gönderdim." dedi. Adamcağız:

– "Canım ne de olsa bâzı şeylere ihtiyacın olur." deyince Ebû Zer:

– "Evin sâhibi müsaade etmiyor." dedi.

– "Humus emîri Umeyr b. Saîd, dönüşünde Hz. Ömer'e uğradı. Hz. Ömer:

– "Dünyalıktan neyin var?" diye sordu. Umeyr de:

– "Bir değneğim var; yürürken ona dayanırım, bir yılanla karşılaşırsam onu öldürürüm. Ayrıca azığımı taşıyacak bir dağarcığım; yiyeceğim ve içinde elbisemi ve başımı yıkayacağım bir kabım, içip temizlik etmem için bir mataram vardır. Bundan fazlası lüzumsuzdur." dedi. Hz. Ömer;

---

[105] Buhârî ile Müslim rivâyet etmişlerdir. Yukarıda geçmiştir.

– "Doğru söylüyorsun, Allah senden râzı olsun." dedi.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bir sefer dönüşünde Hz. Fâtıma'nın (r.a.) evine uğradı. (Zaten yolculuk dönüşünde ilk önce ona uğrardı.) Kapısında asılı bir perde ve elinde gümüş iki bilezik görünce hemen geri döndü. Bu arada Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in âzadlılarından Ebû Râfî, Hz. Fâtıma'nın yanına geldi. Fâtıma'yı ağlar gördü. Sebebini sorunca, Hz. Fâtıma: Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in kapıya kadar gelerek içeri girmeden geri döndüğüne ağladığını söyledi. Ebû Rafî durumu Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e sordu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.), perde ve bilezikler yüzünden içeri girmediğini söyleyince, durumu Hz. Fâtıma'ya bildirdi. Fâtıma hemen perde ve bilezikleri Hz. Bilâl ile Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e gönderdi ve: "Ben bunları sadaka ediyorum, nasıl istersen öyle harca." dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Hz. Bilâl'e: *"Bunları sat ve paralarını ashâb-ı suffaya ver."* buyurdu. O da onları iki buçuk dirheme satıp paralarını onlara verdi ve bundan sonra Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Hz. Fâtıma'nın evine girerek: *"Kızım, çok güzel yaptın."* buyurdu.[106]

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Hz. Aişe'nin kapısında bir perde asılı görünce onu kopardı ve:

كُلَّمَا رَأَيْتُهُ ذَكَرْتُ الدُّنْيَا أَرْسِلِي بِهِ إِلٰى اٰلِ فُلَانٍ

"Bunu gördükçe dünyalığı hatırlıyorum. Onu al ve falancalara gönder."[107] buyurdu.

---

[106] Ebû Dâvud ve ibn Mâce'nin Sefîne'den buna benzer isnâd-ı ceyyid ile bir rivâyeti vardır. Benzeri başka rivayetler de vardır.

[107] Tirmizî ve Neseî rivâyet etmişlerdir. Neseî, hasen olduğunu söylemiştir.

Yine bir gece Hz. Âişe Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in altına yeni bir döşek serdi. Hâlbuki Resûl-i Ekrem (s.a.v.) iki katlı bir abâ üzerinde yatardı. Bu defa sabaha kadar uyanamadı. Sabahleyin:

أَعِيدِهِ الْعَبَاءَةَ الْخَلَقَةَ وَنَحِّي هٰذَا الْفِرَاشَ عَنِّي قَدْ أَسْهَرَنِي اللَّيْلَةَ

"Benim eski yatağımı getir ve bunu kaldır. Zîra beni sabaha kadar uyandırmadı."[108] buyurdu.

Yine bunun gibi, bir gece Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in eline beş veya altı altın geçti. Onları dağıtmadan sabaha kadar uyuyamadı. Hz. Âişe diyor: "Paranın bittiğini duyunca rahat bir uykuya yattı ve hattâ uyku esnasındaki nefes alıp vermesini duyuyordum. Maksadı, bir emr-i Hak vukuunda yanında dünya malının bulunmaması idi." dedi.

Hasan-ı Basrî diyor: "Sahâbeden yetmiş kişiye yetiştim ki, bunların sırtlarındaki elbiselerinden başka bir şeyleri yoktu. Otururken altlarına bir şey sermezlerdi. Yatacakları vakit yere uzanır ve elbiselerini sırtlarına alırlardı."

Önemlilerin beşincisi, evlenmektir. Bâzıları evlenmenin ve hattâ bir kaç evlenmenin zühd üzerinde bir etkisi olmadığını söylemişlerdir. Sehl b. Abdullah bunlardandır. O: "Zâhide olan kadınları severim, bunlardan nasıl çekinirim." demiştir. İbn Uyeyne de buna uydu ve dedi ki: "Sahâbenin en zâhidi, Hz. Ali olduğu halde dört ailesi ve yirmi civarında da câriyesi vardı."

En doğrusu, **Ebû Süleyman Dârânî**'nin dediğidir. O diyor ki: "İster mal, ister evlâd ve isterse âile olsun, seni Allah'tan meşgul eden her şey, senin için meş'umdur. Bâzen kadın da insanı Allah'tan alıkoyabilir."

---

108. İbn Hibban Âişe'den rivâyet etmiştir.

Burada gerçek şudur ki; nikâh bahsinde geçtiği gibi, bâzı hallerde bekârlık daha üstün olur da bu hallerde evlenmemek zâhidlikten sayılır. Şâyet, evlenmek ve evlenmemek tarafları müsâvî olur ve bir mahzur ortaya çıkmaz da yalnız gönüllerin kadınlara meyledip onlarla meşgul olarak Allah'ı zikirden uzaklaşma korkusu ile evlenmeyi terk ediyorsa, bu da zâhidliktendir. Şâyet, kadının, kendisini Allah'tan meşgul etmeyeceğini bildiği halde, yalnız kadın zevkinden mahrum kalmak için evlenmeyi terk ediyorsa bu, zühd sayılmaz. Çünkü neslinin devamı için çocuğa ihtiyaç ve evlenip çocuk yapmakta peygamberin ümmetini çoğaltmak vardır. Bu gaye ile meydana gelen münâsebet zevki, zâhidliğe zarar vermez. Çünkü maksadı yalnız zevk değildir. Bu, tıpkı yemek içmekten zevk alırım diye yemeyi içmeyi terk etmeye benzer ki, bunun zühd ile bir münâsebeti yoktur. Belki yememek, içmemekten beden zarar gördüğü gibi, evlenmemekten de nesil zarar görür.

Başka bir korku olmadan yalnız zevkten kaçınmak için evlenmemek câiz değildir. İşte **Sehl**'in maksadı da budur. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de bunun için evlenmiştir.

Bunu böylece bildikten sonra durumu Resûl-i Ekrem (s.a.v.) gibi olanlar, yâni nafaka ve ıslâhları için telâşe çekmediği ve kendisini Allah'tan meşgul etmedikleri vakitte bir ve birden ziyade evlenebilir. Fakat bu hâl, Nebî ve velîlerden başkası için düşünülemez. İnsanların çoğunu, kadınların çokluğu meşgul etmiştir. Şâyet kendisini meşgul edecekse evlenmeyi tamamen terk etmesi daha uygun olur. Şâyet kendisini bir tanesi meşgul etmeyecek ve fazlası meşgul edecekse veya güzelliği kendisini oyalayacaksa, o vakit, pek de güzel olmayan tek bir kadınla evlenmeli ve kalbini korumalıdır.

Ebû Süleyman diyor ki: "Kadınlar hususunda zühd, ayak takımı ve öksüz bir kadını asaletli ve güzel kadın üzerine tercîhtir."

Cüneyd diyor ki: "Âhiret yoluna giren mürîdin üç şey ile meşgul olmamasını severim. Bunlar ticaret, hadîs öğrenmek ve evlenmektir. Hattâ sûfinin okuyup yazmasından da hoşlanmam." dedi. Evlenmenin zevki, yemeğin zevki gibi olduğunu bildikten sonra her ikisinin de Allah'tan meşgul edeni mahzurludur.

Önemlilerin altıncısı, şu beş tanenin temînine vesîle olan mal ve mevkîdir.

Aslında câh ve mansıb, işlerinde yardım görmek için gönüllerde yer almayı arzu etmek ve başkaları tarafından sayılmayı istemektir. Bütün ihtiyaçlarını kendi başına temîn edemeyen herkes, kendisine hizmet edecek olanın gönlünde mevkî sâhibi olmayı arzu eder ve sayılıp hürmet edilmeyi ister. Çünkü saygı görmezse hizmetine bakılmaz. İşte gönüllerde mevkî sâhibi olmak "câh"dır. Bunun bir başlangıç noktası vardır, fakat sonu insanı Hâviye cehennemine kadar sürükleyebilir. Korunun etrafında dolaşanın koruya düşmesi ihtimali kuvvetlidir. Gönüllere hulûl etmeye ya menfaat temîni veya zararın defi veya bir zulümden korunmak için ihtiyaç vardır.

Faydaya gelince; servet, bundan insanı korur. Çünkü adamın yanında bir mevkîin olmasa da para ile herkese hizmet ettirirsin. Ancak ücretsiz hizmetlerde "câh"a ihtiyaç vardır.

Zararın define gelince; buna adâletin tam mânasıyla tecellî etmediği veyahut kendisine zulmeden komşularının bulunduğu ve bizâtihî bunları önlemeye muktedir olmayıp ancak onların gönüllerinde veya hükümdar katında mevkî sâhibi olmakla önleyebileceği yerlerde aranır. Bunun belirli miktarını tâyin güçtür. Özellikle korku ve sû-i zan da buna karışırsa artık bunun yeter miktarını bulamaz. Bunun için mevkî peşinde koşanlar, helâk yoluna girmiş olurlar. Zâhide yakışan, gönüllerden mevkî almak için uğraşmamaktır. Zîra onun diyanet ve ibadetiyle uğraşması, kâfirler arasında olsa bile, kendisine yapılacak eziyetten kendini koruyacak şekilde onların gönlünde tesîrini gösterir. Nerede kaldı Müslümanlar arasında kazanmadan, yorulmadan mevkî peşinde dolaşmanın mümkün olacağını düşünmek? Bu, yalan bir vehimdir. Çünkü mevkî peşinde olan, bâzı hallerde eziyetten hali kalamaz. O halde mevkî temîni için karşılaşacağı eziyete katlanacak yerde, hiç mevkî talebinde olmadan çekeceği eziyete katlanması, daha iyidir. Demek ki gönüllerde mevkî aramak için müsaade yoktur. Çünkü azı, insanı çoğuna çeker. Bunun sarhoşluğu ise içkinin sarhoşluğundan daha çoktur. Bunun için mevkîin çoğundan da azından da kaçınmalıdır.

Mal ve servete gelince; bu, geçim için şarttır. Yâni yetecek miktar, ticaretle iştigal ediyorsa, günlük ihtiyacını temîn ettiği vakit, onunla yetinmelidir. Hattâ bâzıları iki habbe kazandıkları vakit, sepetlerini toplar kalkıp giderlerdi. İşte bu, zühdün şartıdır. Şâyet bir senelik ihtiyacından fazlasını kazanırsa, zâhidliğin zayıf derecelerinden de çıkmış olur.

Şâyet varlığı olur da kuvvetli yakîn ve tevekküle sâhip olmadığı için, bundan bir yıllık ihtiyacını alıkoyarsa -bir yıldan fazla olanı tasadduk etmek şartıyla- zâhidlikten çıkmaz. Ancak kuvvetli zâhidlerden değil, zayıf zâhidlerden olur. Çünkü **Üveys-i Karnî**'nin zâhidlikte şart koştuğu tevekküle göre, bu adam zâhid sayılmaz. Bizim, "Bu adam zâhidlikten çıktı." dediğimiz, bir seneden fazla nafaka yığanlara nispetle değildir. Onlara nispetle yine buna zâhid denebilir. Ancak zâhidlere va'dedilen Makam-ı Mahmûd'a ulaşamaz.

Ebû Süleyman diyor ki: "Kişinin âile efradını zâhidliğe zorlaması, uygun olmaz. Onları güzellikle zâhidliğe dâvet eder; kabul ederlerse ne âlâ, etmezlerse onları zorlamaz da kendi zâhidliğine devam eder. Yâni zâhidliğe başkasını değil, kendini zorlar. Âile efradına karşı bunu tatbîke mecbur değildir. Bununla beraber îtidâli aşan isteklerine de uymaz." Hz. Fâtıma'nın (r.a.) kapısında perdeyi ve kollarında bilezikleri gören Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in evine girmediğini düşünsün. Çünkü bunlar ihtiyaç değil, süs eşyası idiler.

Demek oluyor ki, insanın ihtiyâcı olan mal ve mevkî, mahzurlu değildir. İhtiyaçtan fazlası ise öldürücü bir zehirdir. İhtiyaç miktarı ise faydalı bir ilaçtır. Bunların arasında şüpheli dereceler vardır. Zarûret miktarının üstünde ve ona yakın olan, bir devâ olamazsa da zararı azdır. Zehiri içmek yasak, ilacı içmek farzdır. Arada kalanlar şüpheli olan şeylerdir. İhtiyata riâyet eden kendisi için, aldırış etmeyen de yine kendisi için aldırış etmemiş olur. Kim diyaneti nâmına kendisini çeker ve kendisine kuşku vereni atıp vermeyeni alır da geçim darlığını tercîh ederse, o akıllıca hareket etmiş ve mutlak sûrette kurtulanlardan olur.

Artık zarûret miktarı ile yetinip fazlaya gitmeyene, dünyalık peşindedir, denemez. Dünyalığın bu kadarı, diyânetin kendisidir. Çünkü dinlere bu kadar dünyalık şarttır. Şart ise meşrut cümlesindendir. Buna, İbrâhim aleyhisselâmdan rivâyet edilen şu olay delâlet eder.

İbrâhim aleyhisselâm bir gün önemli bir ihtiyaç ile karşılaştığı için çok sıkıştı. Dostlarından ve güvendiği adamlardan birisine gitti, fakat adam ona borç vermedi. İbrâhim aleyhisselâm üzüntülü olarak geri dönünce, Allahu Teâlâ: "Halil'inden istesen sana verirdi." buyurdu. İbrâhim aleyhisselâm: "Yâ Rab, isteyeceğim dünyalık idi. Buna kızacağını bildiğim için korkudan istemedim." dedi. Allahu Teâlâ: "O, dünya ihtiyacı değildir." buyurdu.

Demek ki ihtiyaç miktarı olan dünyalık, dîndendir. Bunun fazlası ise âhirette vebaldir. Hattâ dünyada da böyledir. Zenginlerin hallerini araştıran, servet edinmekte ve onu muhafazada karşılaştıkları zorluk ve zilletleri görenler bunu anlamakta gecikmezler. Servet sâhibinin en büyük saâdeti, servetini verene ulaştırmaktır. Hâlbuki çoğunlukla onlar ona düşman olur, bu serveti isyanda harcar ve o da onlara yardımcı olmuş olur. Bunun için dünyalığı toplayanlar, ipek böceğine benzetilmişlerdir. O, durmadan kendisi için ipeği hazırlar, sonra çıkmak ister ama boğulmadan çıkamaz. Dokuduğu ipek içinde kendisi ölür, faydasını başkası görür.

Dünya şehvetleri peşinde koşanlar da böyledir. Onların gönülleri istek zincirleri ile bağlanır. Sonra mal, mevkî, evlâd ve düşmanın husûmeti ile dostların yalanları ve dünya hazları onları bağlar. Bu arada hatâda olduklarını anlasalar da dünyalıktan çıkamazlar. Kalplerinin sıkı sıkıya bağlı olduklarını ve bu bağları koparmaya muktedir bulunmadıklarını görürler. Sevdiği bir şeyden ayrılmak, kendisini helâke kadar sürükler. Ancak ölüm meleği geldi mi onları hepsinden ayırır. Yalnız gönülleri, kaybettikleri dünyalığa sıkı sıkıya bağlı kalır. O bağ, onları dünyaya çeker. Ölümün pençesi ise onları âhirete çeker. Ölüm anındaki en hafif ve ehven halleri, yukarıdan aşağı ortadan testere ile ikiye bölünmenin hali gibidir. Bir tarafı onu dünyaya, diğer tarafı ise âhirete çeker. Bunun acı ve sancısı önce bedenine, oradan da kalbine sirayet eder. Sen bir de doğrudan doğruya kalpten başlayacak olan sancıyı düşün.

Bu, A'lâ-i İlliyyîn'e ulaşamadığı hasretinden önce, ilk olarak karşılaşacağı azâptır. Artık yükseklerin en yükseğine ulaşamayacağı, Allah ile arasına perde gireceği ve bu sırada cehennem ateşinin kendisini kaplayacağı azabın acısını sen düşün. Çünkü cehennem ancak Allah'ın cemâlinden mahrûm olanları kaplar. Nitekim âyet-i celîlede:

كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ ثُمَّ إِنَّهُمْ لَصَالُو الْجَحِيمِ

"Hayır, şüphesiz ki onlar o gün Rablerinden katiyen mahrumdurlar. Sonra onlar muhakkak ve muhakkak o alevli cehenneme gireceklerdir." (Mutaffifîn suresi, 83/15-16) buyurdu ve cehennem ateşini hicâb-ı elîmden sonraya bıraktı. Hâlbuki hiç cehennem ateşi olmasa da hicâb-ı elîm kâfi gelirdi. Bir de buna cehennem azâbı eklenince vay hâline. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in kalbine ilka olunan: *"Kimi seversen sev, ondan ayrılacaksın."* sözlerini dinleyip anlamayı Allah'tan dileriz.

İpek böceğine benzetmekte şâir:

كَدُودٌ كَدُودِ الْقَزِّ يَنْسَجُ دَائِمًا وَيَهْلِكُ غَمًّا وَسْطَ مَا هُوَ نَاسِجُهُ

"Mihnet, meşakkattir. İpek böceği gibi daima dokuyup durur. Sonra da gam ve gussa ile dokuduğu ipek arasında ölüp gider." demiştir.

Allah'ın dostlarına, insanların nefislerinin arzularına yaptıkları işlerle, ipek böceği gibi helâk olacakları keşfedildiği anda, onlar tamamen dünyayı arkaya attılar.

Nitekim **Hasan-ı Basrî**: "Bedir savaşına katılanlardan yetmiş kişi gördüm. Siz haramdan kaçtığınız gibi, onlar helâldan kaçarlardı.” demiştir. Diğer bir deyişle de: “Siz bolluğa sevindiğiniz gibi, onlar ibtilâ ve darlığa sevinirlerdi. Onları görseniz, bunlar delidir derdiniz. Onlar sizin hayırlı olanlarınızı bile görseler, bunların nasipleri yok derlerdi. Kötü olanlarınızı görseler, bunlar hesap gününe inanmamışlardır, derlerdi. Onlara helâldan mal verildiği vakit, kalbimi bozmasından korkarım, der ve o malı almazlardı.”

Öyle ya, kalbi olan bir kimse, onun bozulmasından mutlak sûrette korkmalıdır. Kalplerini dünya sevgisi öldürenlerin durumundan haber vermek üzere Allahu Teâlâ:

وَرَضُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاطْمَأَنُّوا بِهَا وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ اٰيَاتِنَا غَافِلُونَ

“Dünya hayâtına râzı olan ve onunla sükûna dalan kimselerle bunca âyetlerimizden gâfil olanlar (yok mu?)**”** (Yûnus suresi, 10/7) buyurmuştur. Diğer âyette de:

وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا

“Kalbine bizi anmaktan gaflet verdiğimiz, hevâ ve hevesine uymuş, işinde haddi aşmış kimselere boyun eğme.” (Kehf suresi, 18/28) buyurmuştur. Bir başka âyette:

فَأَعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلّٰى عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا
ذٰلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ

“Bizim zikrimize arka çeviren, dünya hayâtından başkasını arzu etmeyen kimselerden yüz çevir. Onların ilimden erebildikleri işte budur.” (Necm suresi, 53/29-30) buyurmuştur. Bütün bunları, gaflet ve cehâlete havâle etti. Bunun için adamın biri, Îsâ aleyhisselâma: “Seyahatlerinde beni de beraberine al.” dedi. Îsâ aleyhisselâm: *"Dünyalığından ayrıl, servetini at, seni beraberimde götüreyim."* dedi. Adam: "Ben bunu yapamam." deyince, Îsâ aleyhisselâm: *"Zengin, zorlukla cennete girer."* buyurmuştur. Güneşi insanlar üzerine doğan her günün sabâhında ikisi batıda, ikisi doğuda olmak üzere dört melek âfâka dört sesle seslenirler. Doğuda olanların biri: "Ey hayra karşı tuğyân eden, hayra gel; ey kötülükle işini azıtan, kötülüklerini azalt." der. Diğeri de: "Yâ Rab, verenin malını artır, vermeyenin malını mahvet." der. Batıda olanların birisi. "Ölüm için doğun ve yıkılmak için inşâ edin." der. Diğeri de: "Hesabınızın uzaması için yiyip içiniz." der.

بيان علامات الزّهد

اعلمْ : أنَّهُ قدْ يُظنُّ أنَّ تاركَ المالِ زاهدٌ ، وليسَ كذلكَ ، فإنَّ تركَ المالِ وإظهارَ الخشونةِ سهلٌ علىٰ مَنْ أحبَّ المدحَ بالزهدِ ، فكمْ مِنَ الرهابينِ⁽¹⁾ مَنْ ردُّوا أنفسَهُمْ كلَّ يومٍ إلىٰ قدْرٍ يسيرٍ مِنَ الطعامِ ، ولازموا ديراً لا بابَ لهُ ، وإنَّما مسرَّةُ أحدِهِمْ معرفةُ الناسِ حالَهُ ونظرُهُمْ إليهِ ومدحُهُمْ لهُ ، فذلكَ لا يدلُّ على الزهدِ دلالةً قاطعةً ، بلْ لا بدَّ مِنَ الزهدِ في المالِ والجاهِ جميعاً ؛ حتَّىٰ يكملَ الزهدُ في جميعِ حظوظِ النفسِ مِنَ الدنيا .

بل قدْ يدَّعي جماعةٌ الزهدَ معَ لبسِ الأصوافِ الفاخرةِ والثيابِ الرفيعةِ ، كما قالَ الخوَّاصُ في وصفِ المدَّعينَ إذْ قالَ : (وقومٌ ادعَوُا الزهدَ ، ولبسوا الفاخرَ مِنَ اللباسِ ، يموِّهونَ بذلكَ على الناسِ ليُهدىٰ إليهِمْ مثلُ لباسِهِمْ ، لئلا يُنظرَ إليهِمْ بالعينِ التي يُنظرُ بها إلى الفقراءِ فيُحتقروا ، فيُعطَوا كما تُعطى المساكينُ ، ويحتجُّون لنفوسِهِمْ باتباعِ العلمِ⁽²⁾ ، وأنَّهُمْ على السنَّةِ ، وأنَّ الأشياءَ داخلةٌ عليهِمْ وهمْ خارجونَ منها ، وإنَّما يأخذونَ بعلَّةِ غيرِهِمْ ، هـٰذا إذا طُولبوا بالحقائقِ وأُلجئوا إلى المضايقِ ، وكلُّ هؤلاءِ أكلةُ الدنيا بالدينِ ، لمْ يُعنَوا بتصفيةِ أسرارِهِمْ ، ولا بتهذيبِ أخلاقِ نفوسِهِمْ ،

---

(١) رهابين : جمع رهبان ، ورهبان لفظ يطلق على الواحد والجمع .

(٢) في « القوت » (١/ ٢٦٠) : (باتساع العلم) .

فظهرَتْ عليهِمْ صفاتُهُمْ ، فغلبَتْهُمْ ، فادعَوها حالاً لهُمْ ، منهُمْ مائلونَ إلى الدنيا ، متبعونَ للهوىٰ) ، فهٰذا كلُّهُ كلامُ الخوَّاصِ رحمهُ اللهُ[1] .

فإذاً ؛ معرفةُ الزهدِ أمرٌ مشكلٌ ، بلْ حالُ الزاهدِ على الزاهدِ مشكلٌ[2] ، وينبغي أنْ يعوِّلَ في باطنِهِ علىٰ ثلاثِ علاماتٍ :

العلامةُ الأولىٰ : ألا يفرحَ بموجودٍ ، ولا يحزنَ علىٰ مفقودٍ ، كما قالَ تعالىٰ : ﴿ لِكَيْلَا تَأْسَوْاْ عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُواْ بِمَآ ءَاتَىٰكُمْ ﴾ ، بلْ ينبغي أنْ يكونَ بالضدِّ مِنْ ذلكَ ، وهوَ أنْ يحزنَ بوجودِ المالِ ، ويفرحَ بفقدِهِ .

* * *

والعلامةُ الثانيةُ : أنْ يستويَ عندَهُ ذامُّهُ ومادحُهُ ، فالأوَّلُ علامةُ الزهدِ في المالِ ، والثاني علامةُ الزهدِ في الجاهِ[3] .

* * *

---

(١) حكاه في كتابه « شرف الفقراء » الذي سبقت الإشارة إليه ، ونقله عنه صاحب « القوت » (١/ ٢٦٠) ، وقال : (وكان الخواص رحمه الله تعالىٰ لا يلبس أكثر من قطعتين ؛ إزارين ، وقميص ومئزر تحته ، يعطف ذيل قميصه علىٰ رأسه ، ويغطي به رأسه ، وكذلك استحب للفقير هٰذا اللباس) .

(٢) في (ق) : (وحال الزهد على الزاهد مشكل) .

(٣) وقد روى البيهقي في « الشعب » (١٠٢٨٩) عن يونس بن ميسرة الجبلاني : (ليس الزهادة في الدنيا بتحريم الحلال ولا بإضاعة المال ، ولكن الزهادة في الدنيا أن تكون بما في يد الله عز وجل أوثق منك بما في يدك ، وأن يكون حالك في المصيبة وحالك إذا لم تصب بها سواء ، وأن يكون مادحك وذامُّك في الحق سواء) .

والعلامةُ الثالثةُ : أنْ يكونَ أنسُهُ باللهِ تعالىٰ ، والغالبُ علىٰ قلبِهِ حلاوةَ الطاعةِ ، إذْ لا يخلو القلبُ عنْ حلاوةِ المحبَّةِ ؛ إمَّا محبةُ الدنيا ، وإمَّا محبةُ اللهِ ، وهما في القلبِ كالماءِ والهواءِ في القدحِ ، فالماءُ إذا دخلَ . . خرجَ الهواءُ ، ولا يجتمعانِ ، وكلُّ مَنْ أنسَ باللهِ . . اشتغلَ بهِ ولمْ يشتغلْ بغيرِهِ .

ولذلكَ قيلَ لبعضِهِمْ : إلىٰ ماذا أفضىٰ بِهِمُ الزهدُ ؟ فقالَ : إلى الأنسِ باللهِ(١) .

فأمَّا الأنسُ بالدنيا وباللهِ . . فلا يجتمعانِ ، وقدْ قالَ أهلُ المعرفةِ : إذا تعلَّقَ الإيمانُ بظاهرِ القلبِ . . أحبَّ الدنيا والآخرةَ جميعاً وعملَ لهُما ، وإذا بطنَ الإيمانُ في سويداءِ القلبِ وباشرَهُ . . أبغضَ الدنيا ، فلمْ ينظرْ إليها ، ولمْ يعملْ لها(٢) .

ولهـٰذا وردَ في دعاءِ آدمَ عليهِ السلامُ : (اللهمَّ ؛ إنِّي أسألُكَ إيماناً يباشرُ قلبي)(٣) .

وقالَ أبو سليمانَ : (مَنْ شُغِلَ بنفسِهِ . . شُغلَ عنِ الناسِ ، وهـٰذا مقامُ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (١١٠) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٢٩٢) ، والسائل هو مضاء بن عيسىٰ ، والمجيب هو سباع الموصلي .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢٧٠) .

(٣) قاله عليه السلام لما أهبط إلى الأرض ؛ كما روىٰ ذلك الطبراني في « الأوسط » (٥٩٧١) من حديث عائشة رضي الله عنها .

العاملينَ ، ومَنْ شُغِلَ بربِّهِ . . شُغلَ عنْ نفسِهِ ، وهـٰذا مقامُ العارفينَ)[1] ، والزاهدُ لا بدَّ وأنْ يكونَ في أحدِ هـٰذينِ المقامينِ ، ومقامُهُ الأوَّلُ : أنْ يشغلَ نفسَهُ بنفسِهِ ، وعندَ ذلكَ يستوي عندَهُ الذمُّ والمدحُ والوجودُ والعدمُ .

ولا يُستدلُّ بإمساكِهِ قليلاً مِنَ المالِ علىٰ فقْدِ زهدِهِ أصلاً .

قالَ ابنُ أبي الحواري : قلتُ لأبي سليمانَ : أكانَ داوودُ الطائيُّ زاهداً ؟ قالَ : نعمْ ، قلتُ : قدْ بلغَني أنَّهُ ورثَ عنْ أبيهِ عشرينَ ديناراً ، فأنفقَها في عشرينَ سنةً ، فكيفَ كانَ زاهداً وهوَ يمسكُ الدنانيرَ ؟ فقالَ : أردتَ منهُ أنْ يبلغَ حقيقةَ الزهدِ ؟![2]

وأرادَ بالحقيقةِ الغايةَ ؛ فإنَّ الزهدَ ليسَ لهُ غايةٌ ؛ لكثرةِ صفاتِ النفسِ ، ولا يتمُّ الزهدُ إلا بالزهدِ في جميعِها ، فكلُّ مَنْ تركَ مِنَ الدنيا شيئاً معَ القدرةِ عليهِ خوفاً علىٰ قلبِهِ وعلىٰ دينِهِ . . فلهُ مدخلٌ في الزهدِ بقدْرِ ما تركَهُ ، وآخرُهُ أنْ يتركَ كلَّ ما سوى اللهِ ، حتَّىٰ لا يتوسَّدَ حجراً ؛ كما فعلَهُ عيسىٰ عليهِ السلامُ[3] .

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٧٠) .

(٢) قوت القلوب (١/ ٢٧٠) ، وهـٰذا أيضاً يقال فيه : هو علىٰ مذهب من يشرط التوكل في الزهد ، ورواية أنه ورث عن أبيه . . . رواها القشيري في « رسالته » (ص٥٩) ، وعند أبي نعيم في « الحلية » (٧/ ٣٤٧) : (ورث عن أبيه دنانير ، فكان ينفق فيها حتىٰ كفِّن بآخرها) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (٥٥٧) .

فنسألُ اللهَ تعالىٰ أنْ يرزقَنا مِنْ مباديهِ نصيباً وإنْ قلَّ ، فإنَّ أمثالَنا لا يستجرىءُ على الطمعِ في غاياتِهِ ، وإنْ كانَ قطعُ الرجاءِ عنْ فضْلِ اللهِ غيرَ مأذونٍ فيهِ ، وإذا لاحظنا عجائبَ نعمِ اللهِ تعالىٰ علينا . . علمنا أنَّ اللهَ تعالىٰ لا يتعاظمُهُ شيءٌ ، فلا بُعْدَ في أنْ نعظِّمَ السؤالَ اعتماداً على الجودِ المجاوزِ لكلِّ كمالٍ⁽¹⁾ .

* * *

فإذاً ؛ علامةُ الزهدِ : استواءُ الغنىٰ والفقرِ ، والعزِّ والذلِّ ، والمدحِ والذمِّ ، وذلكَ لغلبةِ الأنسِ باللهِ ، ويتفرَّعُ عنْ هـٰذهِ العلاماتِ علاماتٌ أخرُ لا محالةَ ، مثلُ أنْ يتركَ الدنيا ولا يباليَ مَنْ أخذَها⁽²⁾ .

وقيلَ : (علامتُهُ : أنْ يتركَ الدنيا كما هيَ ، ولا يقولَ : أبني رباطاً ، أوْ أعمرُ مسجداً)⁽³⁾ .

وقالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ : (علامةُ الزهدِ : السخاءُ بالموجودِ)⁽⁴⁾ .

وقالَ ابنُ خفيفٍ : (علامتُهُ : وجودُ الراحةِ في الخروجِ مِنَ الملكِ)⁽⁵⁾ .

---

(1) فما لا يدرك كله لا يترك كله ، ومن فاته من الكمال وبله لا يفوته طله . « إتحاف » (٩/ ٣٧٤) .

(2) قاله أبو عثمان المغربي كما هو عند القشيري في « رسالته » (ص٢١٩) .

(3) وهو قول الأستاذ أبي علي الدقاق كما هو عند القشيري في « رسالته » (ص٢١٩) .

(4) الرسالة القشيرية (ص٢١٩) ، وفيها : (الزهد يورث السخاء بالملك ، والحب يورث السخاء بالروح) .

(5) الرسالة القشيرية (ص٢٢٠) .

وقالَ أيضاً : (الزهدُ هوَ عزوفُ النفسِ عنِ الدنيا بلا تكلُّفٍ)(١) .

وقالَ أبو سليمانَ : (الصوفُ عَلَمٌ مِنْ أعلامِ الزهدِ ، فلا ينبغي أنْ يلبسَ صوفاً بثلاثةِ دراهمَ وفي قلبِهِ رغبةُ خمسةِ دراهمَ)(٢) .

وقالَ أحمدُ ابنُ حنبلٍ وسفيانُ : (علامةُ الزهدِ : قصرُ الأملِ)(٣) .

وقالَ سريٌّ : (لا يطيبُ عيشُ الزاهدِ إذا اشتغلَ عنْ نفسِهِ ، ولا يطيبُ عيشُ العارفِ إذا اشتغلَ بنفسِهِ)(٤) .

وقالَ النصراباذيُّ : (الزاهدُ غريبٌ في الدنيا ، والعارفُ غريبٌ في الآخرةِ)(٥) .

وقالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ : (علامةُ الزهدِ ثلاثٌ : عملٌ بلا علاقةٍ ، وقولٌ بلا طمعٍ ، وعزٌّ بلا رئاسةٍ)(٦) .

---

(١) الرسالة القشيرية (ص٢٢٠) دون نسبة .

(٢) الرسالة القشيرية (ص٢٢٠) .

(٣) الرسالة القشيرية (ص٢٢٠) ، والقول لهما ولعيسى بن يونس وغيرهم .

(٤) الرسالة القشيرية (ص٢٢١) ، وفي هـٰذا المعنىٰ روى البيهقي في « الزهد الكبير » (٤٢٩) أنه قيل للجنيد : ما تقول في رجل ما بقي عليه من الدنيا غير مصِّ النوىٰ ، هل بقي عليه من الدنيا شيء ؟ قال : نعم ، هـٰكذا علمنا نبينا صلى الله عليه وسلم : « إن المكاتب عبد ما بقي عليه درهم » . وهـٰذا بخلاف العارف الذي لا شغل له عن الله تعالىٰ ، فإذا اشتغل بنفسه . . لم تطب نفسه .

(٥) رواه القشيري في « رسالته » (ص٢٢٠) .

(٦) الرسالة القشيرية (ص٢٢١) .

وقالَ أيضاً : (الزاهدُ يسعطُكَ الخلَّ والخردلَ ، والعارفُ يشِمُّكَ المسكَ والعنبرَ)(١) .

وقالَ لهُ رجلٌ : متىٰ أدخلُ حانوتَ التوكُّلِ ، وألبسُ رداءَ الزهدِ ، وأقعدُ معَ الزاهدينَ ؟ فقالَ : إذا صرتَ مِنْ رياضتِكَ لنفسِكَ في السرِّ إلىٰ حدٍّ لوْ قطعَ اللهُ عنكَ الرزقَ ثلاثةَ أيامٍ . . لمْ تضعفْ في نفسِكَ ، فأمَّا ما لمْ تبلغْ هـٰذهِ الدرجةَ . . فجلوسُكَ علىٰ بساطِ الزاهدينَ جهلٌ ، ثمَّ لا آمنُ عليكَ أنْ تفتضحَ(٢) .

وقالَ أيضاً : (الدنيا كالعروسِ ، ومَنْ يطلبُها ماشطتُها ، والزاهدُ فيها يسخِّمُ وجهَها ، وينتفُ شعرَها ، ويخرقُ ثوبَها ، والعارفُ يشتغلُ باللهِ تعالىٰ ولا يلتفتُ إليها)(٣) .

وقالَ السريُّ : (مارستُ كلَّ شيءٍ مِنْ أمرِ الزهدِ ، فنلتُ منهُ ما أريدُ ، إلا الزهدَ في الناسِ ، فإنِّي لمْ أبلغْهُ ولمْ أطقْهُ)(٤) .

وقالَ الفضيلُ رحمهُ اللهُ : (جعلَ اللهُ الشرَّ كلَّهُ في بيتٍ ، وجعلَ مفتاحَهُ

---

(١) الرسالة القشيرية (ص٢٢١) .

(٢) الرسالة القشيرية (ص٢٢٢) .

(٣) الرسالة القشيرية (ص٢٢٢) ، وبعضه رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/٥٣) بزيادة أخرىٰ .

(٤) رواه القشيري في « رسالته » (ص٢٢٣) .

حبَّ الدنيا ، وجعلَ الخيرَ كلَّهُ في بيتٍ، وجعلَ مفتاحَهُ الزهدَ في الدنيا)(١) .

فهٰذا ما أردنا أنْ نذكرَهُ مِنْ حقيقةِ الزهدِ وأحكامِهِ ، وإذا كانَ الزهدُ لا يتمُّ إلا بالتوكُّلِ . . فلنشرعْ في بيانِهِ إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ .

* * *

تمّ كتاب الفقر والزّهد

وهو الكتاب الرّابع من ربع المنجيات من كتب إحياء علوم الدّين

بحمد الله ومنّه ، وحسن توفيقه ، وجميل صنعه ، ولطيف كفايته

وصلاته على سيّد المرسلين محمّدٍ وآله الطّيبين الطّاهرين

يتلوه كتاب التّوحيد والتّوكّل

---

(١) رواه القشيري في « رسالته » (ص٢٢٣) ، وبه ختم باب الزهد ، وعقد الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٩/ ٣٧٦) فصولاً فيها تفصيل لما أجمله المصنف رحمه الله تعالىٰ .

ZÜHDÜN ALÂMETLERİ

Bilmiş ol ki; bâzen dünyalığı terk edenlerin zâhid olduğu sanılır. Hâlbuki öyle değildir. Zîra zâhidlikle övülmeyi sevenlerin, serveti terk edip geçim darlığını tercîh etmeleri kolaydır. Nice Râhipler vardır ki, ölmeyesiye yemek yer, penceresiz, kapısız hücrelerde kalırlar. Onları sevindiren, insanların onları bilip övmeleridir. Bu, kesin olarak onların zühdüne delâlet etmez. Zühd, mal ve mevkîden, insanların gönlünde yer almaktan çekinmekle mümkündür. Bu sayede ancak dünyalıktan uzaklaşmış olabilir.

Kıymetli yün kumaşlar ve değerli elbiseler giymekle de zühd iddiasında bulunanlar vardır. Nitekim havas bu gibiler hakkında: "Bir kısım insanlar kıymetli kumaşlar giydikleri halde, zâhidlikten söz ederler. Hâlbuki kıyâfetleri ile insanlara gösteriş yapar ve kendilerine o nispette hediyeler verilmesini isterler. Yoksullara baktıkları gibi, onlara bakmalarına râzı olmadıkları için bu kılığa girerler. Yoksullara verildiği gibi, onlara da bol bol hediyeler gelir. İlme uyup ve sünnet yolunda olduklarına delîl çekerler. Bu eşyaların kendiliğinden geldiğini, kendilerinin bunlardan müstağnî olduklarını, gönül kırmamak için bu hediyeleri kabul ettiklerini söylerler. Bu sözleri de sıkıştırdıkları ve gerçekler kendilerinden sorulduğu vakit mecburiyet karşısında söylerler.

Bütün bunlar, dîn ile dünyayı yiyen kimselerdir. Onların maksatları içlerini temizlemek ve huylarını düzeltmek değil, kendi sıfatları kendilerine galebe çalınca onu bir "hâl" telakkî ederek ele aldılar. Bunlar, dünyaya meyleden, hevâlarına uyan kimselerdir, dediler.

Demek ki zâhidliği anlamak zor olduğu gibi zâhid için de kendi zühd halini anlaması zordur. Bunu anlayabilmek için bâtınındaki üç alâmete dayanmalıdır.

Birinci alâmet; varlığa sevinmemek ve yokluğa üzülmemektir. Nitekim Allahu Teâlâ:

لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلٰى مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا اٰتَاكُمْ

"Elinizden çıkana tasalanmayasınız, onun size verdiği ile sevinip şımarmayasınız diye." (Hadîd suresi, 57/23) buyurmuştur. Belki tamamen bunun eksine olmalı, varlığa üzülüp yokluğa sevinmelidir.

İkinci alâmet, zem ile medhi müsavî görmektir. Birincisi, malda zühdün, ikincisi de câh ve mevkîdeki zühdün alâmetidir.

Üçüncü alâmet, çoğunlukla tâatın zevkine varmak ve Allah ile ünsiyet etmektir. Zîra gönül, sevgi zevkinden hâlî olamaz. Ya dünyayı veya Allah'ı sevecektir. Bunlar gönülde, bardakdaki su ile hava gibidir. Su varsa hava yok, su yoksa hava vardır; ikisi bir arada olamaz. Allah ile ünsiyet eden, başkası ile değil, yalnız O'nunla meşgul olur.

Bunun için birisine: "Zühd, zâhidleri nereye kadar götürür." diye sorduklarında o: "Allah ile ünsiyete" diye cevap vermiştir. Hem dünya, hem Allah ile ünsiyet bir arada toplanmaz. Bunun için mârifet erbabı: îman kalbin dışına takıldığı vakit insan, dünya ve âhiretin ikisini birden sever ve her ikisi için çalışır. Fakat îman, kalbin derinliğinde yerleşirse, o zaman dünyaya buğz eder. Onun tarafına bakıp da onun için amel etmez. Bunun içindir ki, Âdem aleyhisselâm duâsında: "Allahım, senden kalbime karışan îmanı isterim." demiştir.

Ebû Süleyman: "Nefsi ile meşgul olan, insanlarla meşgul olmaktan, Rabbisiyle meşgul olan da nefsiyle meşgul olmaktan kurtulur." diyor ki bu, ârifler makamıdır. Zâhid de bu iki makamdan biri ile meşgul olması gerekir. Birinci makam nefsini, nefsi ile meşgul etmek makamıdır ki, artık medih, zem, varlık, yokluk onun için müsâvîdir. Bu gibilerin bir miktar mal alıkoymaları zâhidliklerinin kaybolmasına asla delâlet etmez.

İbn Ebî'l-Havârî diyor ki: "Süleyman Dârânî'ye Dâvud-ı Tâî'nin zâhid olup olmadığını sordu. Ebû Süleyman: "Evet, zâhidlerden idi." dedi. Bunun üzerine ben:

– "Ona babasından yirmi altın isâbet etti. Onları yanında alıkoydu ve yirmi yılda infak etti. O, nasıl zâhid olur?" dedim ki, maksadım zühdün hakikatini, gayesini anlamak idi. Çünkü nefsin sıfatları çok olduğu için zühdün de gayesi, sonu yoktur. Zühd, bütün bu sıfatları atmakla mümkündür. Elde etmesi mümkün olduğu halde kalbine ve dînine korkarak dünyalıktan her hangi bir şeyi terk eden herkesin, terk ettiği nispette zâhidlikten nasîbi vardır. En son haddi ise Hz. Mûsâ'nın yaptığı gibi, taş yastığı da başının altından atıp mâsivâyı tamamen terk edip, Hz. Allah'a yönelmektir.

Başlangıcından da olsa, bize de zâhidlikten bir miktar nasîb etmesini Allah'dan dileriz. Çünkü bizim gibilerin, zühdün gayesine ulaşması mümkün değildir. Bununla beraber, Allah'ın fazlından bir vakit ümit kesilmez. Allahu Teâlâ'nın bize verdiği sayısız nîmetleri düşündüğümüz vakitte, Allahu Teâlâ'nın hiç bir şeyi çoğunsamadığını anlar ve her kemâlin üstünde olan Hak Teâlâ'dan büyük şeyleri istemekten de çekinmeyiz.

Demek ki zühdün alâmeti; zâhid Allah ile ünsiyet ettiği için ona göre varlığın, yokluğun, izzet ve zilletin, övülme ve yerilmenin, müsâvî olmasıdır. Bunlardan başka, dünyalığı terk edip bunu kimin aldığına aldırış etmemesi gibi alâmetleri de vardır. Zühdü başka şekilde târif edenler de olmuştur. Meselâ:

Yahyâ b. Muâz: "Zühd, elde olanı vermektir." dedi. Şeyh-i Kebîr ve Bekriye tarikatının kurucusu **Muhammed b. Hafif**: "Zühd, varlığından ayrılmakta rahatlık duymaktır." Diğer bir ifade ile de: "Nefsin kolaylıkla dünyalıktan ayrılmasıdır." dediler.

Ebû Süleyman: "Sûf, zühd alâmetidir. Ancak beş dirhem değerindeki sûfa heves edip dururken üç dirhem değerindekini giymemelidir." dedi.

Ahmed b. Hanbel ve Süfyân-ı Sevrî (Her ikisine de Allah rahmet etsin): "Zühdün alâmeti, kısa emel sâhibi olmaktır." dediler.

Seriyyü's-Sakatî: "Nefsiyle meşgul olmaktan ayrıldığı vakit zâhidin, nefsiyle meşgul olduğu vakitte de ârifin yaşayışı iyi olmaz." demiştir.

Nasr Abâzî: "Zâhid dünyada, ârif de âhirette gariptir." dedi. Yâni dünyada zâhidler, âhirette ise ârifler azınlıktadır.

Yahyâ b. Muaz da: "Zühdün üç alâmeti var: Hiç karşılık beklemeden Allah için amel, karşılıksız söz ve riyâsetsiz izzettir. Yâni insanlara karşı zillete düşmemektir." dedi.

Yine **Yahyâ**: "Allah için zâhid olan kişi, sana sirke ve hardal koklatır. Çünkü dünyayı hakir görür. Ârif ise seni de âlî makamlara ulaştırmak için sana misk ve anber koklatır." demiştir.

Adamın biri Yahyâ'ya:

– "Ne vakit tevekkül dükkânına girebilirim? Zühd elbisesine bürünür ve zâhidlerle düşüp kalkabilirim?" diye sordu. Yahyâ:

– “Ne zaman riyâzetle, üç gün aç kalır ve buna aldırış etmezsen o zaman bunların yanına gidebilirsin. Bu duruma gelmeden zâhidlerle oturup kalkman cehâlet olur. Bundan sonra da bu durumu koruyacağından emîn olamam.” dedi.

Yine Yahyâ: “Dünya bir gelindir. Onu arayan, onun tarakçısıdır. Onu güzelleştirmeye çalışır. Fakat dünyadan îrâz edip yüz çeviren zâhid, onun yüzünü karartır, saçını yolar ve elbisesini yırtar. Ârif ise onun tarafına hiç bakmadan Allah ile meşgul olur.”

Seriyyü’s-Sakatî: “Zühdün her çeşidi ile ünsiyet ettim ve istediğime nâil oldum. Ancak insanlardan zühde muvaffak olamadım.” dedi.

Fudayl: “Allahu Teâlâ bütün kötülükleri bir evde topladı ve bu evin anahtarını dünya sevgisi kıldı. Bütün iyilikleri de bir evde topladı ve bu evin anahtarını da zâhidlikle dünyadan uzaklaşmakta kıldı.”

*

İşte, zühdün hakikat ve ahkâmından anlatmak istediğimiz bunlardır. Zühdün tamamlanması tevekküle bağlı olduğundan biz de Allah’ın izniyle tevekkülün ahkâmını anlatmaya başlayalım.

كِتَابُ

التَّوحِيدِ والتَّوكُّلِ

وهو الكتاب الخامس من ربع المنجيات
من كتب إحياء علوم الدين

Rub'u'l-Münciyat

BEŞİNCİ KİTAB

TEVHÎD VE TEVEKKÜL KİTABI

(KİTÂBU'T-TEVHÎD VE'T-TEVEKKÜL)

كتاب التوحيد والتوكل

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمدُ للهِ المدبِّرِ للملكِ والملكوتِ ، المنفردِ بالعزَّةِ والجبروتِ ، الرافعِ للسماءِ بغيرِ عمادٍ ، المقدِّرِ فيها أرزاقَ العبادِ ، الذي صرفَ أعينَ ذوي القلوبِ والألبابِ عنْ ملاحظةِ الوسائطِ والأسبابِ إلىٰ مسبِّبِ الأسبابِ ، ورفعَ هممَهُمْ عنِ الالتفاتِ إلىٰ ما عداهُ ، والاعتمادِ علىٰ مدبِّرٍ سواهُ ، فلمْ يعبدوا إلا إيَّاهُ ، علماً بأنَّهُ الواحدُ الفردُ الصمدُ الإلـٰهُ ، وتحققاً بأنَّ جميعَ أصنافِ الخلقِ عبادٌ أمثالُهُمْ لا يُبتغىٰ عندَهُمُ الرزقُ ، وأنَّهُ ما مِنْ ذرَّةٍ إلا إلى اللهِ خلقُها ، وما مِنْ دابَّةٍ إلىٰ على اللهِ رزقُها ، فلمَّا تحقَّقوا أنَّهُ لرزقِ عبادِهِ ضامنٌ وبهِ كفيلٌ . توكَّلوا عليهِ وقالوا : حسبُنا اللهُ ونعمَ الوكيلُ .

والصلاةُ علىٰ محمدٍ قامعِ الأباطيلِ ، الهادي إلىٰ سواءِ السبيلِ ، وعلىٰ آلهِ وأصحابِهِ وسلَّمَ تسليماً كثيراً .

أما بعد :

فإنَّ التوكُّلَ منزلٌ مِنْ منازلِ الدينِ ، ومقامٌ مِنْ مقاماتِ الموقنينَ ، بلْ هوَ مِنْ معالي درجاتِ المقرَّبينَ ، وهوَ في نفسِهِ غامضٌ مِنْ حيثُ العلمُ ، ثمَّ هوَ شاقٌّ مِنْ حيثُ العملُ .

ووجهُ غموضِهِ مِنْ حيثُ الفهمُ : أنَّ ملاحظةَ الأسبابِ والاعتمادَ عليها شركٌ في التوحيدِ ، والتثاقلَ عنها بالكليَّةِ طعنٌ في السنةِ وقدحٌ في الشرعِ ، والاعتمادَ على الأسبابِ مِنْ غيرِ أنْ ترىٰ أسباباً تغييرٌ في وجهِ العقلِ ، وانغماسٌ في غمرةِ الجهلِ ، وتحقيقُ معنى التوكُّلِ علىٰ وجهٍ يتوافقُ فيهِ مقتضى التوحيدِ والعقلِ والشرعِ في غايةِ الغموضِ والعسرِ ، ولا يقوىٰ علىٰ كشفِ هٰذا الغطاءِ معَ شدةِ الخفاءِ إلا سماسرةُ العلماءِ ، الذينَ اكتحلوا مِنْ فضْلِ اللهِ تعالىٰ بأنوارِ الحقائقِ ، فأبصروا وتحقَّقوا ، ثمَّ نطقوا بالإعرابِ عمَّا شاهدوهُ مِنْ حيثُ استنطقوا .

ونحنُ الآنَ نبتدئُ بذكرِ فضيلةِ التوكُّلِ علىٰ سبيلِ التقدمةِ ، ثمَّ نردفُهُ بالتوحيدِ في الشطرِ الأوَّلِ مِنَ الكتابِ ، ونذكرُ حالَ التوكُّلِ وعملَهُ في الشطرِ الثاني .

* * *

MUKADDİME

Hamd, Allah'a mahsustur (O'na hamdederim.) O Allah ki, mülk ve melekût -görünen ve görünmeyen- âlemleri sevk u idâre eden, izzet ve ceberût [kahr u galebe] ile tekleşen. Direksiz olarak gökleri yükselten, kulların rızkını oradan veren de O'dur. O Allah ki, basîret sâhiplerinin gönüllerini vasıtalardan çevirip kendine bağlayan, kendisinden başkasına iltifat ve îtimaddan himmetlerini ayırıp da yalnız kendisine ibâdet ettiren O'dur. Çünkü onlar, O'nun her şeyden müstağnî, tek bir mâbud olduğunu, diğer bütün varlıkların kendileri gibi âciz birer yaratık olup onlardan rızkın beklenemediğini, her zerreyi Allahu Teâlâ'nın yarattığını, bütün canlı varlıkların rızıklarının Allah üzerine olduğunu bildiler. Kulun rızkına Allahu Teâlâ'nın kefil olduğuna iyice kanâat getirdikten sonra, Allahu Teâlâ'ya tevekkül ederek:

حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ

"Allah bize yeter, O ne güzel koruyucudur." dediler.

Salât u selâm, bâtılı kökünden kazıyan, yolun doğrusuna hidâyet eden Hz. Muhammed'e ve O'nun âline ve ashâbına olsun.

بيان فضيلة التوكّل

أمَّا مِنَ الآياتِ :

فقدْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَعَلَى ٱللَّهِ فَتَوَكَّلُوٓاْ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ ﴾ .

وقالَ عزَّ وجلَّ : ﴿ وَعَلَى ٱللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ ٱلْمُؤْمِنُونَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَمَن يَتَوَكَّلْ عَلَى ٱللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُۥٓ ﴾ .

وقالَ سبحانَهُ : ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ يُحِبُّ ٱلْمُتَوَكِّلِينَ ﴾ .

وأعظمْ بمقامٍ موسومٍ بمحبّةِ اللهِ سبحانَهُ صاحبُهُ ، ومضمونٍ بكفايةِ اللهِ تعالىٰ ملابسُهُ ، فمَنِ اللهُ تعالىٰ حسبُهُ وكافيهِ ، ومحبُّهُ ومراعيهِ .. فقدْ فازَ الفوزَ العظيمَ ؛ فإنَّ المحبوبَ لا يُعذَّبُ ، ولا يُبعَدُ ولا يُحجَبُ .

وقدْ قالَ تعالىٰ : ﴿ أَلَيْسَ ٱللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُۥ ﴾ ، فطالبُ الكفايةِ مِنْ غيرِهِ هوَ التاركُ للتوكُّلِ ، وهوَ المكذِّبُ بهٰذهِ الآيةِ ؛ فإنَّهُ سؤالٌ في معرضِ استنطاقٍ بالحقِّ ، كقولِهِ تعالىٰ : ﴿ هَلْ أَتَىٰ عَلَى ٱلْإِنسَٰنِ حِينٌ مِّنَ ٱلدَّهْرِ لَمْ يَكُن شَيْـًٔا مَّذْكُورًا ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَمَن يَتَوَكَّلْ عَلَى ٱللَّهِ فَإِنَّ ٱللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴾ أيْ : عزيزٌ لا يذلُّ مَنِ استجارَ بهِ ، ولا يضيعُ مَنْ لاذَ بجنابِهِ والتجأَ إلىٰ ذمارِهِ وحماهُ ، وحكيمٌ لا يقصرُ عنْ تدبيرِ مَنْ توكَّلَ علىٰ تدبيرِهِ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ تَدْعُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ عِبَادٌ أَمْثَالُكُمْ ﴾ ، بيَّنَ

أنَّ كلَّ ما سوى اللهِ تعالىٰ عبدٌ مسخَّرٌ ، حاجتُهُ مثلُ حاجتِكُمْ ، فكيفَ يتكلُ عليهِ ؟!

وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ أَوْثَٰنًا وَتَخْلُقُونَ إِفْكًا ۚ إِنَّ ٱلَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ لَا يَمْلِكُونَ لَكُمْ رِزْقًا فَٱبْتَغُوا۟ عِندَ ٱللَّهِ ٱلرِّزْقَ وَٱعْبُدُوهُ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَلِلَّهِ خَزَآئِنُ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ وَلَٰكِنَّ ٱلْمُنَٰفِقِينَ لَا يَفْقَهُونَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ يُدَبِّرُ ٱلْأَمْرَ ۖ مَا مِن شَفِيعٍ إِلَّا مِنۢ بَعْدِ إِذْنِهِۦ ﴾ .

وكلُّ ما ذُكِرَ في القرآنِ مِنَ التوحيدِ فهوَ تنبيهٌ علىٰ قطعِ الملاحظةِ عنِ الأغيارِ ، والتوكُّلِ على الواحدِ القهَّارِ .

* * *

وأمَّا الأخبارُ :

فقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فيما رواهُ ابنُ مسعودٍ : « أُريتُ الأممَ بالموسمِ ، فرأيتُ أمَّتي قدْ ملؤوا السهلَ والجبلَ ، فأعجبَني كثرتُهُمْ وهيئتُهُمْ ، فقيلَ لي : أرضيتَ ؟ قلتُ : نعمْ ، قيلَ : ومعَ هؤلاءِ سبعونَ ألفاً يدخلونَ الجنةَ بغيرِ حسابٍ ، قيلَ : منْ هُمْ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : الذينَ لا يكتوونَ ، ولا يتطيَّرونَ ، ولا يسترقونَ ، وعلىٰ ربِّهِمْ يتوكَّلونَ » ، فقامَ عكاشةُ وقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ ادعُ اللهَ أنْ يجعلَني منهُمْ ، فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اللهمَّ ؛ اجعلْهُ منهُمْ » ، فقامَ آخرُ فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ ادعُ اللهَ

أنْ يجعلَني منهُمْ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « سبقَكَ بها عكاشةُ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لوْ أنَّكُمْ تتوكَّلونَ على اللهِ حقَّ توكُّلِهِ . . لرزقَكُمْ كما يرزقُ الطيرَ ، تغدو خِماصاً وتروحُ بطاناً »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنِ انقطعَ إلى اللهِ عزَّ وجلَّ . . كفاهُ اللهُ كلَّ مؤنةٍ ، ورزقَهُ مِنْ حيثُ لا يحتسِبُ ، ومَنِ انقطعَ إلى الدنيا . . وكلَهُ اللهُ إليها »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ سرَّهُ أنْ يكونَ أغنى الناسِ . . فليكنْ بما عندَ اللهِ تعالىٰ أوثقَ منهُ بما في يديهِ »(٤) .

ويُروىٰ عنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ كانَ إذا أصابَ أهلَهُ خصاصةٌ . . قالَ : « قوموا إلى الصلاةِ » ، ويقولُ : « بهٰذا أمرَني ربِّي عزَّ وجلَّ ، قالَ عزَّ وجلَّ : ﴿ وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِٱلصَّلَوٰةِ وَٱصْطَبِرْ عَلَيْهَا . . . ﴾ » الآيةَ(٥) .

---

(١) رواه الطيالسي في « مسنده » (٣٥٢) ، والقشيري في « رسالته » (ص٢٩٤) ، وهو عند البخاري (٥٧٠٥) ، ومسلم (٢٢٠) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما .

(٢) رواه الترمذي (٢٣٤٤) ، وابن ماجه (٤١٦٤) .

(٣) رواه الطبراني في « الأوسط » (٣٣٨٣) ، و« الصغير » (١/ ١١٦) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٤٤) .

(٤) رواه الحاكم في « المستدرك » (٤/ ٢٧١) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٢١٨) ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (٣٦٧) .

(٥) رواه الطبراني في « الأوسط » (٨٩٠) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٨/ ١٧٦) ، والبيهقي في « الشعب » (٢٩١١) عن عبد الله بن سلام رضي الله عنه قال : (كان النبي إذا نزل بأهله الضيق . . أمرهم بالصلاة ثم قرأ : ﴿ وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِٱلصَّلَوٰةِ وَٱصْطَبِرْ عَلَيْهَا ﴾) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لمْ يتوكَّلْ مَنِ استرقىٰ واكتوىٰ »(١) ورُوِيَ أنَّهُ لمَّا قالَ جبريلُ لإبراهيمَ عليهِما السلامُ وقدْ رُميَ بهِ إلى النارِ بالمنجنيقِ : ألكَ حاجةٌ ؟ قالَ : أمَّا إليكَ.. فلا . وفاءً بقولِهِ : حسبيَ اللهُ ونعمَ الوكيلُ ؛ إذْ قالَ ذلكَ حينَ أُخذَ ليُرمىٰ بهِ ، فأنزلَ اللهُ تعالىٰ : ﴿وَإِبْرَٰهِيمَ ٱلَّذِى وَفَّىٰٓ﴾(٢) .

وأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ داوودَ عليهِ السلامُ : (يا داوودُ ؛ ما مِنْ عبدٍ يعتصمُ بي دونَ خلقي فتكيدُهُ السماواتُ والأرضُ.. إلا جعلتُ لهُ مخرجاً)(٣) .

* * *

وأمَّا الآثارُ :

فقدْ قالَ سعيدُ بنُ جبيرٍ : (لدغَتْني عقربٌ ، فأقسمَتْ عليَّ أمِّي لتسترقِيَنْ ، فناولتُ الراقيَ يديَ التي لمْ تُلدغْ)(٤) .

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٤/ ٢٥١) واللفظ له ، والترمذي (٢٠٥٥) ، والنسائي في « السنن الكبرىٰ » (٧٥٦١) ، وابن ماجه (٣٤٨٩) .

(٢) كذا في القوت » (١/ ٢٢٩) ، وأما قوله عليه السلام حين ألقي في النار : (حسبي الله ونعم الوكيل).. فقد رواه البخاري (٤٥٦٤) ، وخبره مع جبريل عليه السلام رواه بنحوه الطبري في « تفسيره » (١٠/ ١٧/ ٦٠) .

(٣) رواه تمام في « فوائده » (١٧٠٠) من حديث كعب بن مالك رضي الله عنه مرفوعاً .

(٤) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٤/ ٢٧٥) ، وزاد : (وكرهت أن أحنثها) .

وقرأَ الخوّاصُ قولَهُ تعالىٰ : ﴿ وَتَوَكَّلْ عَلَى ٱلْحَىِّ ٱلَّذِى لَا يَمُوتُ ﴾ إلىٰ آخرِها ، فقالَ : (ما ينبغي للعبدِ بعدَ هٰذهِ الآيةِ أنْ يلجأَ إلىٰ أحدٍ غيرِ اللهِ عزَّ وجلَّ(١) .

وقيلَ لبعضِ العلماءِ في منامِهِ : (مَنْ وثقَ باللهِ تعالىٰ . . فقدْ أحرزَ قوتَهُ)(٢) .

وقالَ بعضُ العلماءِ : (لا يشغلَنَّكَ المضمونُ لكَ مِنَ الرزقِ عنِ المفروضِ عليكَ مِنَ العملِ فتضيعَ أمرَ آخرتِكَ ، ولا تنالَ مِنَ الدنيا إلا ما قدْ كتبَ اللهُ لكَ)(٣) .

وقالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ : (في وجودِ العبدِ الرزقَ مِنْ غيرِ طلبٍ دلالةٌ علىٰ أنَّ الرزقَ مأمورٌ بطلبِ العبدِ)(٤) .

وقالَ إبراهيمُ بنُ أدهمَ : سألتُ بعضَ الرهبانِ : مِنْ أينَ تأكلُ ؟ فقالَ لي : ليسَ هٰذا العلمُ عندي ، ولكنْ سلْ ربِّي مِنْ أينَ يطعمُني(٥) .

وقالَ هَرِمُ بنُ حيَّانَ لأويسٍ القرنيِّ : أينَ تأمرُني أنْ أكونَ ؟ فأومأَ إلى

---

(١) الخواص هو سليمان أبو أيوب ، انظر خبره هٰذا في « مختصر تاريخ دمشق » (١٠/١٩٦) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٩/٣١٠) .

(٣) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٩/٣٨٩) .

(٤) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٩/٣٨٩) .

(٥) رواه أبو نعيم في « الحلية » . « إتحاف » (٩/٣٨٩) .

الشامِ ، فقالَ هرمٌ : كيفَ المعيشةُ بها ؟ قالَ أويسٌ : أفٍّ لهـٰذِهِ القلوبِ ! قدْ خالطَها الشكُّ فما تنفعُها الموعظةُ(١) .

وقالَ بعضُهُمْ : (متىٰ رضيتَ باللهِ وكيلاً . . وجدتَ إلىٰ كلِّ خيرٍ سبيلاً) ، نسألُ اللهَ تعالىٰ حسنَ الأدبِ .

* * *

---

(١) رواه الخلال في « الحث على التجارة والصناعة والعمل » (١٢٨) ولم يذكر فيه هرماً ، ولقاء هرم بأويس رواه الحاكم في « المستدرك » (٣/ ٤٠٦) .

BİRİNCİ BÖLÜM

Bundan sonra bilmiş ol ki; tevekkül, dînin menzillerinden bir menzil, yakın sâhiplerinin makamlarından bir makam ve belki mukarreblerin en üstün derecelerindendir. Tevekkül, ilim bakımından kendi nefsinde zor ve kapalı, amel bakımından ise meşakkatlidir. Anlayış bakımından kapalı olması, sebepleri düşünüp, onlara dayanmanın tevhîdde şirk olması ve bunlardan ağırlanıp tamamen uzaklaşmak ise sünnete dokunmak ve şerîata taarruz olması bakımındandır. Hâlbuki, sebep kabul etmeden sebebe îtimad etmek, akıl yönünden bir değişiklik ve cehâlet bataklığına dalmak olur.

Şerîat, nakil ve tevhîd anlamına uygun olarak tevekkülün gerçek anlamını ortaya çıkarmak cidden zordur. Bu kadar gizliliği karşısında tevekkülün yüzünden perdeyi kaldırmaya ancak, gözleri hakîkat nurları ile sürmelenip basîret sâhibi olan ve gördüklerini açık şekilde ifadeye muktedir olan hâzık ve münekkid âlimler muvaffak olabilir. Şimdi biz bir takdîm olarak tevekkülün fazîletinden biraz bahsedelim. Sonra kitâbın birinci bölümünde ve bunun ardında tevhîdden, kitâbın ikinci bölümünde de tevekkül hâlinden ve amelinden söz edelim.

TEVEKKÜLÜN FAZÎLETİ

Âyetler:

وَعَلَى اللّٰهِ فَتَوَكَّلُوا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

“Ancak Allah’a güvenip dayanın, eğer imân etmiş iseniz.” (Mâide suresi, 5/23)

وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ

“Tevekkül edenler dahi yalnız Allah’a güvenip dayanmakta sebât etmelidir.” (İbrâhim suresi, 14/12)

وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ فَهُوَ حَسْبُهُ

“Kim Allah’a güvenip dayanırsa, O kendine yetişir.” (Talâk suresi, 65/3)

إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ

“Allah tevekkül edenleri sever.” (Âl-i İmrân suresi, 3/159)

Sâhibinin, Allahu Teâlâ’nın sevgisi ve Allahu Teâlâ’nın ona kifâyetiyle anılan bir makam, ne büyük bir makamdır. Kime ki, Allahu Teâlâ yeter ve ona kâfidir, onu sever ve onun hakkına riâyeti üzerine alırsa, elbette bu kimse büyük kurtuluş ve zafere ulaşmıştır. Zîra sevilen, azâb edilmez, uzaklaştırılmaz, rahmet ve cemâlden mahrûm edilmez.

أَلَيْسَ اللّٰهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ

“Allah kuluna yetmez mi?” (Zümer suresi, 39/36) Binâenaleyh, kifâyeti Allah'tan başkasında arayan, tevekkülü terk etmiş ve bu âyeti yalanlamıştır. Zîra âyet hakkı söyletmek bâbında bir sorudur. Nitekim diğer âyette Allahu Teâlâ:

هَلْ أَتٰى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَذْكُورًا

"İnsanın üzerine uzun devirden öyle bir zaman geldi ki, o anılmaya değer bir şey bile değildir." (İnsân suresi, 76/1) buyurmuştur.

Yine Allahu Teâlâ:

وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ فَإِنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

"Kim Allah'a dayanıp güvenirse, hiç şüphesiz Allah mutlak gâliptir. Tam hüküm ve hikmet sâhibidir." (Enfâl suresi, 8/49) buyurmuştur. Azîzdir; eman dileyenleri zelîl etmez. Himâyesine girip O'na ilticâ edenleri mahrum etmez. Hikmet sâhibidir; tedbîrinde kendisine dayanana kusur etmez. Yine Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ عِبَادٌ أَمْثَالُكُمْ

"Allah'ı bırakıp taptığınız da sizin gibi kullardır." (A'râf suresi, 7/194) Zâtından başkasının kendi emrinde musahhar olduklarını, onların da herkes gibi muhtaç bulunduklarını, daha onlara nasıl bağlanılacağını bildirmiştir.

Yine Allahu Teâlâ:

إِنَّ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ لَا يَمْلِكُونَ لَكُمْ رِزْقًا فَابْتَغُوا عِنْدَ اللّٰهِ الرِّزْقَ وَاعْبُدُوهُ

“Hakikat, sizin Allah’ı bırakıp taptıklarınız, size bir rızık vermeye muktedir olamazlar. O halde rızkı Allah katında arayın. O’na ibâdet edin.” (Ankebût suresi, 29/17) buyurmuştur. Diğer âyette:

وَلِلّٰهِ خَزَائِنُ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلٰكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَفْقَهُونَ

“Hâlbuki göklerin ve yerin hazîneleri Allah’ındır. Fakat o münâfıklar ince anlamazlar.” (Münâfikun suresi, 63/7) buyrulmuştur. Bir başka âyette de şöyle buyrulmuştur:

يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ

“O, her işi tedbîr edegelendir. (O’nun indinde) **hiç bir kimse şefaatçi olamaz. Meğer ki kendisinin izninden sonra olmuş ola.”** (Yûnus suresi, 10/3)

Kur’ân-ı Kerîm’de tevhîdi ifâde eden her âyet, başkalarından mülâhazayı kesmeye ve Vâhid-i Kahhâr olan Allah’a tevekküle tembihtir.

Bu husustaki haberler:

İbn Mes’ûd’un (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

أُرِيتُ الْأُمَمَ فِي الْمَوْسِمِ فَرَأَيْتُ أُمَّتِي قَدْ مَلَأُوا السَّهْلَ وَالْجَبَلَ فَأَعْجَبَتْنِي كَثْرَتُهُمْ وَهَيْأَتُهُمْ، فَقِيلَ لِي: أَرَضِيتَ؟ قُلْتُ: نَعَمْ، قِيلَ: وَمَعَ هٰؤُلَاءِ سَبْعُونَ أَلْفًا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ بِغَيْرِ حِسَابٍ. اَلَّذِينَ لَا يَكْتَوُونَ وَلَا يَتَطَيَّرُونَ وَلَا يَسْتَرِقُونَ

"Mi'rac'ta ümmetler bana gösterildi; ümmetimin, ovaları ve dağları doldurduklarını gördüm. Çoklukları ve durumları hoşuma gitti. "Râzı oldun mu?" diye benden soruldu. Ben de "Evet, râzıyım." dedim. Bana "Bunlardan yetmiş bin kişi hesapsız olarak cennete girecek." denildi." Bu arada, "Onlar kimlerdir?" diye soranlara cevaben, *"Bunlar dağlanmayanlar, şûm tutmayanlar, efsûn ettirmeyip Rablerine tevekkül edenlerdir."* buyurdu. Tam bu sırada Ukâşe ayağa kalkarak:

– "Ya Resûlâllah, duâ buyur da ben onlardan olayım." deyince Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Allahım, bunu onlardan eyle!"* diye duâ etti. İkinci bir adam daha kalkıp aynı dilekte bulununca Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Ukâşe seni geçti."* buyurdu."[1]

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَوْ أَنَّكُمْ تَتَوَكَّلُونَ عَلَى اللهِ حَقَّ تَوَكُّلِهِ لَرَزَقَكُمْ كَمَا يَرْزُقُ
الطَّيْرَ تَغْدُو خِمَاصًا وَتَرُوحُ بِطَانًا

"Eğer siz hakkıyla Allah'a tevekkül edeydiniz, kuşların rızkını verdiği gibi, sizin de rızkınızı verirdi. Onlar sabaha aç çıkarlarken, akşama tok olarak dönerler."[2] buyurmuştur.

Diğer hadîste:

مَنِ انْقَطَعَ إِلَى اللهِ كَفَاهُ اللهُ تَعَالٰى كُلَّ مَؤُنَةٍ وَرَزَقَهُ مِنْ
حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ: وَمَنِ انْقَطَعَ إِلَى الدُّنْيَا وَكَّلَهُ اللهُ إِلَيْهَا

---

[1] İbn Munî isnâd-ı hasen ile rivayet etmiştir. Ayrıca Buhârî ile Müslim, İbn-i Abbâs'dan rivâyet etmişlerdir.

[2] Tirmizî ile Hâkim, Ömer'den rivâyet etmiş ve sahih olduğunu söylemişlerdir.

“Allahu Teâlâ’ya yönelen kimseye Allahu Teâlâ her hususta yeter ve ummadığı yerden onu merzûk eder. Fakat dünyaya yönelen kimseyi de dünyaya havale eder.”[3]

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَكُونَ أَغْنَى النَّاسِ فَلْيَكُنْ بِمَا عِنْدَ اللّٰهِ
أَوْثَقَ مِنْهُ بِمَا فِي يَدِهِ

“Kimi insanların en zengini olmak sevindirirse, kendi elinde olandan ziyade, Allah’ın indinde olana bağlansın.”[4] buyurmuştur.

Rivâyete göre Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’in Ehl-i Beyt’ine yoksulluk çöktüğü vakit:

«قُومُوا إِلَى الصَّلَاةِ بِهٰذَا أَمَرَنِي رَبِّي
﴿وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا﴾

“Namaza kalkın, Rabbim bana böyle emretti ve: **“Ehline namazı emret. Kendin de ona sebât ile devâm eyle.”** *buyurdu.”*[5] dedi. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَمْ يَتَوَكَّلْ مَنِ اسْتَرْقَى وَاكْتَوَى

“Rukye, efsûn ettirip dağlanan, tevekkül etmemiştir.”[6] buyurmuştur.

---

[3] Taberânî ile İbn Ebi’d-Dünya ve Beyhakî Hasan’dan rivâyet etmişlerdir.

[4] Hâkim ve Beyhakî, İbn Abbâs’dan rivâyet etmişlerdir.

[5] Taberânî **“Evsat”** ında Muhammed b. Hamza’dan rivâyet etmiştir.

[6] Tirmizî, Neseî ve Taberânî rivâyet etmişlerdir. Tirmizî, hasen olduğunu söylemiştir.

Rivâyete göre **İbrâhim aleyhisselâm**, Nemrud'un ateşine atılırken Cebrâil aleyhisselâm gelerek:

– "Bir ihtiyacın var mı?" diye sordu. İbrâhim aleyhisselâm daha önce "Allah bana yeter, o ne güzel koruyucudur." demişti. Bu sözünde vefa göstererek:

– "Senden bir şey istemem." dedi. Bunun üzerine Allahu Teâlâ:

وَإِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفّٰى

"İbrâhim vazîfesini tastamam îfâ etti." (Necm suresi, 53/37) buyurdu.

Allahu Teâlâ **Dâvud aleyhisselâm**a: "Kim diğer yaratıklara bakmaz ve bana dayanırsa, -yer gök ona hîleye kalksa da- ben ona çıkacak yol bulurum." diye vahyetti.

Bu husustaki eserler:

Saîd İbn Cübeyr (r.a.) anlatıyor: "Bir defa beni akrep ısırdı. Annem ilaç yapacağım diye tutturdu. Ben de sağlam elimi gösterdim ve tiryâkini oraya sürdü."

Havass Allahu Teâlâ'nın:

وَتَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ

"Ölmek şânından olmayan O bâkîye dayan." (Furkan suresi, 25/58) âyet-i celîlesini sonuna kadar okudu ve "Artık bu âyetten sonra kimsenin, Allah'tan başkasına sığınması doğru olmaz." dedi.

Âlimin birisine rüyâsında: "Kim Allah'a îtimad ederse, artık kuvvetini ihrâz etmiştir." dendi.

Yine âlimin birisi, "Kefâlet altına alınan rızkın, sana farz olan amelinden seni meşgul etmesin. Çünkü böyle yaparsan dünyalıkta ancak, hakkında takdîr edileni alırken, âhiretini kaybetmiş olursun." demiştir.

Yahyâ b. Muaz diyor: "Kulun, aramadan rızkını bulmasında, rızkını sâhibini aramasına delâlet vardır."

İbrâhim b. Edhem diyor: "Râhiblerden birisine:

– "Nereden yiyorsun?" diye sordum. Râhib:

– "Ben bilemem, sen onu Rabbimden sor." dedi.

Herm b. Hayyan, Üveys-i Karenî'ye:

– "Nerede ikametimi emredersin?" diye sorunca Üveys Şam'ı tavsiye etti. Herm:

– "Orada hayat şartları ve geçim nasıldır?" diye sordu. Uveys:

– "Şüphe karışıp öğüt tesîr etmeyen şu gönüllere yazıklar olsun." dedi.

Yine zâtın birisi: "Ne zaman Allah'ın vekâletine râzı olursan, bütün iyiliklere yol bulursun." dedi. Allah'tan hüsn-i edeb dileriz.

الشَّطْرُ الأَوَّلُ

بيان حقيقة التوحيد الذي هو أصل التوكل

اعلمْ : أنَّ التوكُّلَ مِنْ أبوابِ الإيمانِ ، وجميعُ أبوابِ الإيمانِ لا تنتظمُ إلا بعلمٍ وحالٍ وعملٍ ، والتوكلُ كذلكَ ينتظمُ مِنْ علمٍ هوَ الأصلُ ، وعملٍ هوَ الثمرةُ ، وحالٍ هوَ المرادُ باسمِ التوكلِ .

فلنبدأْ ببيانِ العلمِ الذي هوَ الأصلُ ، وهوَ المسمَّىٰ إيماناً في أصلِ اللسانِ ؛ إذِ الإيمانُ هوَ التصديقُ ، وكلُّ تصديقٍ بالقلبِ فهوَ علمٌ ، وإذا قويَ . . سُمِّيَ يقيناً ، ولكنْ أبوابُ اليقينِ كثيرةٌ ، ونحنُ إنَّما نحتاجُ منها إلىٰ ما يُبنىٰ عليهِ التوكلُ ؛ وهوَ التوحيدُ الذي يترجمُهُ قولُكَ : (لا إلـٰهَ إلا اللهُ وحدَهُ لا شريكَ لهُ) ، والإيمانُ بالقدرةِ التي يترجمُها قولُكَ : (لهُ الملكُ) ، والإيمانُ بالجودِ والحكمةِ الذي يدلُّ عليهِ قولُكَ : (ولهُ الحمدُ) .

فمَنْ قالَ : (لا إلـٰهَ إلا اللهُ وحدَهُ لا شريكَ لهُ ، لهُ الملكُ ، ولهُ الحمدُ ، وهوَ علىٰ كلِّ شيءٍ قديرٌ) . . تمَّ لهُ الإيمانُ الذي هوَ أصلُ التوكلِ ؛ أعني : أنْ يصيرَ معنىٰ هـٰذا القولِ وصفاً لازماً لقلبِهِ غالباً عليهِ .

* * *

فأمَّا التوحيدُ . . فهوَ الأصلُ ، والقولُ فيهِ طويلٌ ، وهوَ مِنْ علمِ المكاشفةِ ، ولكنْ بعضُ علومِ المكاشفاتِ تتعلَّقُ بالأعمالِ بواسطةِ

الأحوالِ[1] ، ولا يتمُّ علمُ المعاملةِ إلا بها ، فإذاً ؛ لا نتعرَّضُ إلا للقدْرِ الذي يتعلَّقُ بالمعاملةِ ، وإلا . . فالتوحيدُ هوَ البحرُ الخِضَمُّ الذي لا ساحلَ لهُ ، فنقولُ :

للتوحيدِ أربعُ مراتبَ ، وهوَ ينقسمُ إلىٰ لبٍّ ، ولبِّ اللبِّ ، وإلىٰ قشرٍ ، وقشرِ القشرِ ، ولنمثِّلْ ذلكَ تقريباً إلى الأفهامِ الضعيفةِ بالجوزِ في قشرتِهِ العليا ، فإنَّ لهُ قشرتينِ ، ولهُ لبٌّ ، وللبِّ دهنٌ هوَ لبُّ اللبِّ .

* * *

فالمرتبةُ الأولىٰ مِنَ التوحيدِ : أنْ يقولَ الإنسانُ بلسانِهِ : (لا إلـٰهَ إلا اللهُ) وقلبُهُ غافلٌ عنهُ ، أوْ منكرٌ لهُ ؛ كتوحيدِ المنافقينَ .

والثانيةُ : أنْ يصدِّقَ بمعنى اللفظِ قلبُهُ ، كما صدَّقَ بهِ عمومُ المسلمينَ ، وهوَ اعتقادٌ[2] .

والثالثةُ : أن يشاهدَ ذلكَ بطريقِ الكشفِ بواسطةِ نورِ الحقِّ ، وهوَ مقامُ المقرَّبينَ ، وذلكَ بأنْ يرىٰ أشياءَ كثيرةً ، ولكنْ يراها علىٰ كثرتِها صادرةً عنِ الواحدِ القهَّارِ .

والرابعةُ : ألا يرىٰ في الوجودِ إلا واحداً ، وهوَ مشاهدةُ الصديقينَ ،

---

(١) فإن الأحوال هي التي تثمر الأعمال ، وهي مواجيد القلوب . « إتحاف » (٩/ ٣٩٠) .

(٢) كذا في جميع النسخ : (وهو اعتقادٌ) ، وهو الصحيح ، وسيأتي قريباً قوله : (وأما الثاني وهو الاعتقاد . . فهو موجود في عموم المسلمين) .

وتسمِّيهِ الصوفيَّةُ الفناءَ في التوحيدِ ؛ لأنَّهُ مِنْ حيثُ لا يرىٰ إلا واحداً فلا يرىٰ نفسَهُ أيضاً ، وإذا لمْ يرَ نفسَهُ لكونِهِ مستغرقاً بالواحدِ . . كانَ فانياً عن نفسِهِ في توحيدِهِ ، بمعنىٰ أنَّهُ فنيَ عنْ رؤيةِ نفسِهِ والخلقِ⁽¹⁾ .

* * *

فالأوَّلُ : موحدٌ بمجرَّدِ اللسانِ ، ويعصمُ ذلكَ صاحبَهُ في الدنيا عنِ السيفِ والسنانِ .

والثاني : موحدٌ بمعنىٰ أنَّهُ معتقدٌ بقلبِهِ مفهومَ لفظِهِ ، وقلبُهُ خالٍ عنِ التكذيبِ بما انعقدَ عليهِ قلبُهُ ، وهوَ عقدةٌ على القلبِ ليسَ فيهِ انشراحٌ وانفتاحٌ ، ولكنَّهُ يحفظُ صاحبَهُ عنِ العذابِ في الآخرةِ إنْ تُوفِّيَ عليها ولمْ تضعفْ بالمعاصي عقدتُهُ ، ولهـٰذا العقدِ حيلٌ يُقصدُ بها تضعيفُهُ وتحليلُهُ تُسمَّىٰ **بدعةً** ، ولهُ حيلٌ يُقصدُ بها دفعُ حيلةِ التحليلِ والتضعيفِ ، ويُقصدُ بها أيضاً إحكامُ هـٰذهِ العقدةِ وشدُّها على القلبِ وتُسمَّىٰ **كلاماً** ، والعارفُ بهِ يُسمَّىٰ مُتكلِّماً ، وهوَ في مقابلةِ المبتدعِ⁽²⁾ ، ومقصدُهُ دفعُ المبتدعِ عنْ تحليلِ هـٰذهِ العقدةِ عنْ قلوبِ العوامِّ ، وقدْ يُخصُّ المتكلِّمُ باسمِ الموحِّدِ مِنْ حيثُ إنَّهُ يحمي بكلامِهِ مفهومَ لفظِ التوحيدِ علىٰ قلوبِ العوامِّ حتَّىٰ لا تنحلَّ عقدتُهُ .

والثالثُ : موحدٌ بمعنىٰ أنَّهُ لمْ يشاهدْ إلا فاعلاً واحداً ؛ إذْ قدِ انكشفَ لهُ

---

(١) وعن الخلق من باب أولىٰ .

(٢) وعليه : فاصطلاح (المتكلم) عند المصنف مقتصر علىٰ أهل الحق ، ولا مشاحَّة في الاصطلاح .

الحقُّ كما هوَ عليهِ⁽¹⁾ ، ولا فاعلَ بالحقيقةِ إلا واحدٌ ، وقدِ انكشفَتْ لهُ الحقيقةُ كما هيَ عليهِ ، لا أنَّهُ كلَّفَ قلبَهُ أنْ يعقدَ علىٰ مفهومِ لفظِ الحقيقةِ⁽²⁾ ؛ فإنَّ ذلكَ رتبةُ العوامِّ والمتكلمينَ ؛ إذْ لمْ يفارقِ المتكلِّمُ العاميَّ في الاعتقادِ ، بلْ في صنعةِ تلفيقِ الكلامِ الذي بهِ يدفعُ حيلَ المبتدعِ في تحليلِ هٰذهِ العقدةِ .

والرابعُ : موحدٌ بمعنىٰ أنَّهُ لمْ يحضُرْ في شهودِهِ غيرُ الواحدِ ، فلا يرى الكلَّ مِنْ حيثُ إنَّهُ كثيرٌ ، بلْ مِنْ حيثُ إنَّهُ واحدٌ ، وهٰذهِ هيَ الغايةُ القصوىٰ في التوحيدِ .

* * *

فالأوَّلُ كالقشرةِ العليا مِنَ الجوزِ ، والثاني كالقشرةِ السفلىٰ ، والثالثُ كاللبِّ ، والرابعُ كالدهنِ المستخرجِ مِنَ اللبِّ .

وكما أنَّ القشرةَ العليا منَ الجوزِ لا خيرَ فيها ، بلْ إنْ أُكلَ . . فهوَ مرُّ المذاقِ ، وإنْ نُظرَ إلىٰ باطنِهِ . . فهوَ كريهُ المنظرِ ، وإنِ اتُّخذَ حطباً . . أطفأَ النارَ وأكثرَ الدخانَ ، وإنْ تُركَ في البيتِ . . ضيَّقَ المكانَ ، فلا يصلحُ إلا أنْ يُتركَ مدَّةً على الجوزِ للصوانِ ثمَّ يُرمىٰ بهِ ؛ فكذلكَ التوحيدُ بمجرَّدِ اللسانِ دونَ التصديقِ بالقلبِ عديمُ الجدوىٰ كثيرُ الضررِ ، مذمومُ الظاهرِ والباطنِ ،

---

(١) في غير (أ) : (إذا انكشف) بدل (إذ قد انكشف) .

(٢) في (أ ، ف) : (إلا أنه) بدل (لا أنه) .

لكنَّهُ ينفعُ مدَّةً في حفظِ القشرةِ السفلىٰ إلىٰ وقتِ الموتِ ، والقشرةُ السفلىٰ هيَ القلبُ والبدنُ ، وتوحيدُ المنافقِ يصونُ بدنَهُ عنْ سيفِ الغزاةِ ؛ فإنَّهُمْ لمْ يُؤمروا بشقِّ القلوبِ ، والسيفُ إنَّما يصيبُ جسمَ البدنِ وهوَ القشرُ ، وإنَّما يتجرَّدُ عنهُ بالموتِ ، فلا يبقىٰ لتوحيدِهِ فائدةٌ بعدَهُ .

وكما أنَّ القشرةَ السفلىٰ ظاهرةُ النفعِ بالإضافةِ إلى القشرةِ العليا ؛ فإنَّها تصونُ اللبَّ وتحرسُهُ عنِ الفسادِ عندَ الادخارِ ، وإذا فُصلَتْ . . أمكنَ أنْ ينتفعَ بها حطباً ، لكنَّها نازلةُ القدْرِ بالإضافةِ إلى اللبِّ ؛ فكذلكَ مجرَّدُ الاعتقادِ مِنْ غيرِ كشفٍ كثيرُ النفعِ بالإضافةِ إلىٰ مجرَّدِ نطقِ اللسانِ ، ناقصُ القدْرِ بالإضافةِ إلى الكشفِ والمشاهدةِ التي تحصلُ بانشراحِ الصدرِ وانفساحِهِ وإشراقِ نورِ الحقِّ فيهِ ؛ إذْ ذلكَ الشرحُ هوَ المرادُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ فَمَن يُرِدِ ٱللَّهُ أَن يَهْدِيَهُۥ يَشْرَحْ صَدْرَهُۥ لِلْإِسْلَٰمِ ﴾ ، وبقولِهِ تعالىٰ : ﴿ أَفَمَن شَرَحَ ٱللَّهُ صَدْرَهُۥ لِلْإِسْلَٰمِ فَهُوَ عَلَىٰ نُورٍ مِّن رَّبِّهِۦ ﴾ .

وكما أنَّ اللبَّ نفيسٌ في نفسِهِ بالإضافةِ إلى القشرِ وكأنَّهُ المقصودُ ، ولكنَّهُ لا يخلو عنْ شوبِ عصارةٍ بالإضافةِ إلى الدهنِ المستخرجِ منهُ ؛ فكذلكَ توحيدُ الفعلِ مقصدٌ عالٍ للسالكينَ ، ولكنَّهُ لا يخلو عنْ شوبِ ملاحظةِ الغيرِ والالتفاتِ إلى الكثرةِ بالإضافةِ إلىٰ مَنْ لا يشاهدُ سوى الواحدِ الحقِّ .

* * *

فإنْ قلتَ : كيفَ يُتصوَّرُ ألا يشاهدَ إلا واحداً وهوَ يشاهدُ السماءَ والأرضَ

وسائرَ الأجسامِ المحسوسةِ وهيَ كثيرةٌ ؟ فكيفَ يكونُ الكثيرُ واحداً ؟

فاعلمْ : أنَّ هـٰذا غايةُ علومِ المكاشفاتِ ، وأسرارُها لا يجوزُ أنْ تُسطرَ في كتابٍ(١) ، فقدْ قالَ العارفونَ : (إفشاءُ سرِّ الربوبيَّةِ كفرٌ)(٢) .

ثمَّ هوَ غيرُ متعلِّقٍ بعلمِ المعاملةِ ، نعمْ ، ذكرُ ما يكسرُ سورةَ استبعادِكَ ممكنٌ ، وهوَ أنَّ الشيءَ قدْ يكونُ كثيراً بنوعِ مشاهدةٍ واعتبارٍ ويكونُ واحداً بنوعٍ آخرَ مِنَ المشاهدةِ والاعتبارِ ، وهـٰذا كما أنَّ الإنسانَ كثيرٌ إنِ التفتَ إلىٰ روحِهِ وجسدِهِ وأطرافِهِ وعروقِهِ وعظامِهِ وأحشائِهِ ، وهوَ باعتبارٍ آخرَ ومشاهدةٍ أخرىٰ واحدٌ ؛ إذْ نقولُ : إنَّهُ إنسانٌ واحدٌ ، فهوَ بالإضافةِ إلى الإنسانيةِ واحدٌ ، وكمْ مِنْ شخصٍ يشاهدُ إنساناً ولا يخطرُ ببالِهِ كثرةُ أمعائِهِ وعروقِهِ وأطرافِهِ ، وتفصيلُ روحِهِ وجسدِهِ وأعضائِهِ ، والفرقُ بينَهُمَا ، فهوَ في حالةِ الاستغراقِ والاستهتارِ بهِ مستغرقٌ بواحدٍ ليسَ فيهِ تفرقٌ(٣) ، وكأنَّهُ في عينِ الجمعِ ، والملتفتُ إلى الكثرةِ في تفرقةٍ .

فكذلكَ كلُّ ما في الوجودِ مِنَ الخالقِ والمخلوقِ لهُ اعتباراتٌ ومشاهداتٌ كثيرةٌ مختلفةٌ ، وهو باعتبارٍ واحدٍ مِنَ الاعتباراتِ واحدٌ ، وباعتباراتٍ أخرَ

---

(١) فيطلع عليه من ليس بأهل لمزاولتها ، فيقع في وحلة لا يكاد يتخلص منها . « إتحاف » (٩/٣٩٢) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٩٠) ، وقد بيَّن الإمام الغزالي معناه في « الإملاء » .

(٣) كذا في جميع النسخ ، وعند الحافظ في « إتحافه » (٩/٣٩٣) : (والفرقُ بينهما أنه في حالة الاستغراق) ، علماً أنه لم يتقدم ذكر للتفريع صريح .

سواها كثيرٌ ، بعضُها أشدُّ كثرةً مِنْ بعضٍ ، ومثالُ الإنسانِ وإنْ كانَ مثالاً لا يطابقُ الغرضَ ولكنَّهُ ينبِّهُ في الجملةِ علىٰ كيفيَّةِ مصيرِ الكثرةِ في حكمِ المشاهدةِ واحداً .

وتستفيدُ بهـٰذا الكلامِ تركَ الإنكارِ والجحودِ لمقامٍ لمْ تبلغْهُ وتؤمنُ بهِ إيمانَ تصديقٍ ، فيكونُ لكَ مِنْ حيثُ إنَّكَ مؤمنٌ بهـٰذا التوحيدِ نصيبٌ وإنْ لمْ يكنْ ما آمنتَ بهِ صفتَكَ ؛ كما أنَّكَ إذا آمنتَ بالنبوَّةِ وإنْ لمْ تكنْ نبيّاً . . كانَ لكَ نصيبٌ منهُ بقدْرِ قوَّةِ إيمانِكَ .

وهـٰذهِ المشاهدةُ التي لا يظهرُ فيها إلا الواحدُ الحقُّ تارةً تدومُ ، وتارةً تطرأُ كالبرقِ الخاطفِ وهوَ الأكثرُ ، والدوامُ نادرٌ عزيزٌ[1] ، وإلىٰ هـٰذا أشارَ الحسينُ بنُ منصورٍ الحلاَّجُ حيثُ رأى الخوَّاصَ يدورُ في الأسفارِ فقالَ : فيماذا أنتَ ؟ فقالَ : أدورُ في الأسفارِ لأصحِّحَ حالي في التوكُّلِ ـ وقدْ كانَ مِنَ المتوكِّلينَ ـ فقالَ الحسينُ : قدْ أفنيتَ عمرَكَ في عمرانِ باطنِكَ ، فأينَ الفناءُ في التوحيدِ[2] ؟ فكأنَّ الخوَّاصَ كانَ في تصحيحِ المقامِ الثالثِ في التوحيدِ ، فطالبَهُ بالمقامِ الرابعِ .

---

(١) لكنها إذا غابت . . بقيت آثارها ، فصاحبها بعد سكون غليانه يعيش في بركات ضيائها إلىٰ أن تلوح ثانية يزجي وقته على انتظار عودها ، ويعيش بما وجد في حين كونه . « إتحاف » (٩/ ٣٩٤) .

(٢) رواه القشيري في « رسالته » (ص٢٩٧) .

فهٰذهِ مقاماتُ الموحِّدينَ في التوحيدِ علىٰ سبيلِ الإجمالِ(١) .

* * *

فإنْ قلتَ : فلا بدَّ لهٰذا مِنْ شرحٍ بمقدارِ ما يُفهمُ كيفيةُ ابتناءِ التوكُّلِ عليهِ .

فأقولُ : أمَّا الرابعُ . . فلا يجوزُ الخوضُ في بيانِهِ ، وليسَ التوكُّلُ أيضاً مبنيّاً عليهِ ، بلْ يحصلُ حالُ التوكُّلِ بالتوحيدِ الثالثِ .

وأمَّا الأوَّلُ وهوَ النفاقُ . . فهوَ واضحٌ .

وأمَّا الثاني وهوَ الاعتقادُ . . فهوَ موجودٌ في عمومِ المسلمينَ ، وطريقُ تأكيدِهِ بالكلامِ ، ودفعُ حيلِ المبتدعةِ فيهِ مذكورٌ في علمِ الكلامِ ، وقدْ ذكرنا في كتابِ « الاقتصادُ في الاعتقادِ » القدْرَ المهمَّ منه .

وأمَّا الثالثُ . . فهوَ الذي يبتنى التوكلُ عليهِ ؛ إذْ مجرَّدُ التوحيدِ بالاعتقادِ لا يورثُ حالَ التوكلِ ، فلنذكرْ منهُ القدْرَ الذي يرتبطُ التوكلُ بهِ دونَ تفصيلِهِ الذي لا يحتملُهُ أمثالُ هٰذا الكتابِ .

وحاصلُهُ : أنْ ينكشفَ لكَ أنْ لا فاعلَ إلا اللهُ تعالىٰ ، وأنَّ كلَّ موجودٍ مِنْ خلقٍ ورزقٍ ، وعطاءٍ ومنعٍ ، وحياةٍ وموتٍ ، وغنىً وفقرٍ ، إلىٰ غيرِ ذلكَ ممَّا ينطلقُ عليهِ اسمٌ(٢) . . فالمنفردُ بإبداعِهِ واختراعِهِ هوَ اللهُ تعالىٰ ،

---

(١) وقد اعترض على المصنف هٰذا التقسيم ، حتىٰ إنه عقد له جواباً في « إملائه » .

(٢) في (ب) : (اسم الحادث) .

لا شريكَ لهُ فيهِ ، وإذا انكشفَ لكَ هـٰذا . . لمْ تنظرْ إلىٰ غيرِهِ ، بلْ كانَ منهُ خوفُكَ ، وإليهِ رجاؤُكَ ، وبهِ ثقتُكَ ، وعليهِ اتكالُكَ ؛ فإنَّهُ الفاعلُ على الانفرادِ دونَ غيرِهِ ، وما سواهُ مسخرونَ لا استقلالَ لهم بتحريكِ ذرَّةٍ في ملكوتِ السماواتِ والأرضِ ، وإذا انفتحَتْ لكَ أبوابُ المكاشفةِ . . اتضحَ لكَ هـٰذا اتضاحاً أتمَّ مِنَ المشاهدةِ بالبصرِ .

وإنَّما يصدُّكَ الشيطانُ عنْ هـٰذا التوحيدِ في مقامينِ يبتغي بهما أنْ يطرقَ إلىٰ قلبِكَ شائبةَ الشركِ :

أحدُهُما : الالتفاتُ إلى اختيارِ الحيواناتِ .

والثاني : الالتفاتُ إلى الجماداتِ .

أمّا الالتفاتُ إلى الجماداتِ . . فكاعتمادِكَ على المطرِ في خروجِ الزرعِ ونباتِهِ ونمائِهِ ، وعلى الغيمِ في نزولِ المطرِ ، وعلى البردِ في اجتماعِ الغيمِ ، وعلى الريحِ في استواءِ السفينةِ وسيرِها ، وهـٰذا كلُّهُ شركٌ في التوحيدِ ، وجهلٌ بحقائقِ الأمورِ ، ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ فَإِذَا رَكِبُوا۟ فِى ٱلْفُلْكِ دَعَوُا۟ ٱللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ ٱلدِّينَ فَلَمَّا نَجَّىٰهُمْ إِلَى ٱلْبَرِّ إِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ ﴾ ، قيلَ : معناهُ : أنَّهُمْ يقولونَ : لولا استواءُ الريحِ . . لما نجونا .

ومَنِ انكشفَ لهُ أمرُ العالمِ كما هوَ عليهِ . . علمَ أنَّ الريحَ هوَ الهواءُ ، والهواءُ لا يتحرَّكُ بنفسِهِ ما لمْ يُحرَّكْ وكذلكَ محرِّكُهُ ، وهـٰكذا إلىٰ أنْ ينتهيَ إلى المحرِّكِ الأوَّلِ الذي لا محرِّكَ لهُ ، ولا هوَ متحرِّكٌ في نفسِهِ عزَّ وجلَّ ،

فالتفاتُ العبدِ في النجاةِ إلى الريحِ يضاهي التفاتَ مَنْ أُخذَ لتُحزَّ رقبتُهُ فكتبَ الملكُ توقيعاً بالعفوِ عنهُ وتخليتِهِ ، فأخذَ يشتغلُ بشكرِ الحبرِ والكاغدِ والقلمِ الذي بهِ كُتبَ التوقيعُ ، ويقولُ : (لولا القلمُ.. لما تخلَّصتُ) ، فيرىٰ نجاتَهُ مِنَ القلمِ لا مِنْ محرِّكِ القلمِ ، وهوَ غايةُ الجهلِ ، ومَنْ علمَ أنَّ القلمَ لا حكمَ لهُ في نفسِهِ ، وإنَّما هوَ مسخَّرٌ في يدِ الكاتبِ.. لمْ يلتفتْ إليهِ ، ولمْ يشكرْ إلا الكاتبَ ، بلْ ربَّما يدهشُهُ فرحُ النجاةِ وشكرُ الملكِ والكاتبِ عنْ أنْ يخطرَ ببالِهِ القلمُ والحبرُ والدواةُ .

فالشمسُ والقمرُ والنجومُ والمطرُ والغيمُ والأرضُ وكلُّ حيوانٍ وجمادٍ مسخراتٌ في قبضةِ القدرةِ كتسخيرِ القلمِ في يدِ الكاتبِ ، بلْ هٰذا تمثيلٌ في حقِّكَ لاعتقادِكَ أنَّ الملكَ الموقِّعَ هوَ كاتبُ التوقيعِ ، والحقُّ أنَّ اللهَ تباركَ وتعالىٰ هوَ الكاتبُ؛ كما قالَ تعالىٰ : ﴿ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَٰكِنَّ ٱللَّهَ رَمَىٰ ﴾ .

فإذا انكشفَ لكَ أنَّ جميعَ ما في السماواتِ والأرضِ مسخراتٌ علىٰ هٰذا الوجهِ.. انصرفَ عنكَ الشيطانُ خائباً ، وأيسَ مِنْ مزجِ توحيدِكَ بهٰذا الشركِ ، فيأتيكَ في المهلكةِ الثانيةِ ، وهيَ **الالتفاتُ إلى اختيارِ الحيواناتِ في الأفعالِ الاختياريةِ** ، ويقولُ : كيفَ ترى الكلَّ مِنَ اللهِ وهٰذا الإنسانُ يعطيكَ رزقَكَ باختيارِهِ ؛ فإنْ شاءَ.. أعطاكَ ، وإنْ شاءَ.. قطعَ عنكَ ؟ وهٰذا الشخصُ هوَ الذي يحزُّ رقبتَكَ بسيفِهِ وهوَ قادرٌ عليكَ ؛ إنْ شاءَ.. حزَّ رقبتَكَ ، وإنْ شاءَ.. عفا عنكَ ، فكيفَ لا تخافُهُ وكيفَ لا ترجوهُ وأمرُكَ بيدِهِ ، وأنتَ تشاهدُ ذلكَ ولا تشكُّ فيهِ ؟ ويقولُ لهُ أيضاً : نعمْ ، إنْ كنتَ

لا ترى القلمَ لأنَّهُ مسخَّرٌ . فكيفَ لا ترى الكاتبَ بالقلمِ وهوَ المسخِّرُ لهُ ؟

وعندَ هذا زلَّ أقدامُ الأكثرينَ ، إلا عبادَ اللهِ المخلصينَ ، الذينَ لا سلطانَ عليهِمْ للشيطانِ اللعينِ ، فشاهدوا بنورِ البصائرِ كونَ الكاتبِ مسخَّراً مضطرّاً كما شاهدَ جميعُ الضعفاءِ كونَ القلمِ مسخَّراً ، وعرفوا أنَّ غلطَ الضعفاءِ في ذلكَ كغلطِ النملةِ مثلاً لوْ كانَتْ تدبُّ على الكاغدِ فترىٰ رأسَ القلمِ يسوِّدُ الكاغدَ ، ولمْ يمتدَّ بصرُها إلى اليدِ والأصابعِ فضلاً عنْ صاحبِ اليدِ ، فغلطَتْ وظنَّتْ أنَّ القلمَ هوَ المسوِّدُ للبياضِ ، وذلكَ لقصورِ بصرِها عنْ مجاوزةِ رأسِ القلمِ لضيقِ حدقتِها .

فكذلكَ مَنْ لمْ ينشرحْ بنورِ اللهِ صدرُهُ للإسلامِ . . قصرَتْ بصيرتُهُ عنْ ملاحظةِ جبَّارِ السماواتِ والأرضِ ، ومشاهدةِ كونِهِ قاهراً وراءَ الكلِّ ، فوقفَ في الطريقِ على الكاتبِ ، وهوَ جهلٌ محضٌ .

بلْ أربابُ القلوبِ والمشاهداتِ قدْ أنطقَ اللهُ تعالىٰ في حقِّهِمْ كلَّ ذرَّةٍ في الأرضِ والسماواتِ بقدرتِهِ التي بها أنطقَ كلَّ شيءٍ ، حتَّىٰ سمعوا تقديسَها وتسبيحَها للهِ تعالىٰ ، وشهادتَها علىٰ نفسِها بالعجزِ بلسانٍ ذلقٍ ، تتكلَّمُ بلا حرفٍ ولا صوتٍ ، ولا يسمعُهُ الذينَ هُمْ عنِ السمعِ معزولونَ ، ولستُ أعني بهِ السمعَ الظاهرَ الذي لا يجاوزُ الأصواتَ ، فإنَّ الحمارَ شريكٌ فيهِ ، ولا قدْرَ لما يُشاركُ فيهِ البهائمُ ، وإنَّما أريدُ بهِ سمعاً يُدركُ بهِ كلامٌ ليسَ بحرفٍ ولا صوتٍ ، ولا هوَ عربيٌّ ولا عجميٌّ .

* * *

فإنْ قلتَ : فهٰذهِ أعجوبةٌ لا يقبلُها العقلُ ، فصفْ لي كيفيَّةَ نطقِها ، وأنَّها كيفَ نطقَتْ ، وبماذا نطقَتْ ، وكيفَ سبَّحَتْ وقدَّسَتْ ، وكيفَ شهدَتْ علىٰ نفسِها بالعجزِ .

فاعلمْ : أنَّ لكلِّ ذرَّةٍ في السماواتِ والأرضِ معَ أربابِ القلوبِ مناجاةً في السرِّ ، وذلكَ ممَّا لا ينحصرُ ولا يتناهىٰ ، فإنَّها كلماتٌ تَستمدُّ مِنْ بحرِ كلامِ اللهِ تعالىٰ الذي لا نهايةَ لهُ ، ﴿ قُل لَّوْ كَانَ ٱلْبَحْرُ مِدَادًا لِّكَلِمَٰتِ رَبِّى لَنَفِدَ ٱلْبَحْرُ قَبْلَ أَن تَنفَدَ كَلِمَٰتُ رَبِّى وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِۦ مَدَدًا ﴾ .

ثمَّ إنَّها تتناجىٰ بأسرارِ الملكِ والملكوتِ ، وإفشاءُ السرِّ لؤمٌ ، بلْ صدورُ الأحرارِ قبورُ الأسرارِ ، وهلْ رأيتَ قطُّ أميناً علىٰ أسرارِ الملكِ قدْ نُوجيَ بخفاياهُ ، فنادىٰ بسرِّهِ علىٰ ملأٍ مِنَ الخلقِ ؟ ولوْ جازَ إفشاءُ كلِّ سرٍّ . . لما قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لوْ تعلمونَ ما أعلمُ . . لضحكتُمْ قليلاً ولبكيتُمْ كثيراً »[1] ، بلْ كانَ يذكرُ ذلكَ لهُمْ حتَّىٰ يبكونَ ولا يضحكونَ ، ولما نهىٰ عنْ إفشاءِ سرِّ القدرِ[2] ، ولما قالَ : « إذا ذُكرَ النجومُ . . فأمسكوا ، وإذا ذُكرَ القدرُ . . فأمسكوا ، وإذا ذُكرَ أصحابي . . فأمسكوا »[3] ، ولما خصَّ حذيفةَ رضيَ اللهُ عنهُ ببعضِ الأسرارِ[4] .

---

(١) رواه البخاري (١٠٤٤) ، ومسلم (٤٢٦) .

(٢) رواه ابن عدي في « الكامل » (٧/ ١٠٢) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/ ١٨٢) .

(٣) رواه الطبراني في « الكبير » (٢/ ٩٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٤/ ١٠٨) .

(٤) روىٰ ذلك البخاري (٣٧٤٣) .

فإذاً ؛ عنْ حكاياتِ مناجاةِ ذرّاتِ الملكِ والملكوتِ لقلوبِ أربابِ المشاهداتِ مانعانِ :

أحدُهُما : استحالةُ إفشاءِ السرِّ .

والثاني : خروجُ كلماتِها عنِ الحصرِ والنهايةِ .

ولكنَّا في المثالِ الذي كنَّا فيهِ وهيَ حركةُ القلمِ نحكي مِنْ مناجاتِها قدراً يسيراً يُفهمُ بهِ على الإجمالِ كيفيةُ ابتناءِ التوكلِ عليهِ ، ونردُّ كلماتِها إلى الحروفِ والأصواتِ وإنْ لمْ تكنْ هيَ حروفاً وأصواتاً ، ولكنْ هـٰذهِ ضرورةُ التفهيمِ ، فنقولُ : قالَ بعضُ الناظرينَ عنْ مشكاةِ نورِ اللهِ[1] تعالىٰ للكاغدِ وقدْ رآهُ اسودَّ وجهُهُ بالحبرِ : ما بالُ وجهِكَ كانَ أبيضَ مشرقاً والآنَ قدْ ظهرَ عليهِ السوادُ ، فلِمَ سوَّدتَ وجهَكَ ؟ وما السببُ فيهِ ؟

فقالَ الكاغَدُ : ما أنصفتَني في هـٰذهِ المطالبةِ ؛ فإنِّي ما سوَّدتُ وجهي بنفسي ، ولكنْ سلِ الحبرَ ، فإنَّهُ كانَ مجموعاً في المحبرةِ التي هيَ مستقرُّهُ ووطنُهُ ، فسافرَ عنِ الوطنِ ، ونزلَ بساحةِ وجهي ظلماً وعدواناً . فقالَ : صدقتَ .

فسألَ الحبرَ عنْ ذلكَ فقالَ : ما أنصفتَني ، فإنِّي كنتُ في المحبرةِ وادعاً ساكناً ، عازماً علىٰ ألا أبرحَ منها ، فاعتدىٰ عليَّ القلمُ بطبعِهِ الفاسدِ[2]

---

(١) أي : بعين البصيرة . « إتحاف » (٩/٤٠٢) .

(٢) في غير (أ ، ب) : (بطمعه) بدل (بطبعه) .

واختطفَني مِنْ وطني ، وأجلاني عنْ بلادي ، وفرَّقَ جمعي ، وبددَني كما ترىٰ علىٰ ساحةٍ بيضاءَ ، فالسؤالُ عليهِ لا عليَّ . فقالَ : صدقتَ .

ثمَّ سألَ القلمَ عنِ السببِ في ظلمِهِ وعدوانِهِ ، وإخراجِ الحبرِ مِنْ أوطانِهِ ، فقالَ : سلِ اليدَ والأصابعَ ؛ فإنِّي كنتُ قصباً نابتاً علىٰ شطِّ الأنهارِ ، متنزهاً بينَ خضرةِ الأشجارِ ، فجاءَتْني اليدُ بسكينٍ ، فنحَتْ عنِّي قشري ، ومزَّقَتْ عني ثيابي ، واقتلعَتْني مِنْ أصلي ، وفصلَتْ بينَ أنابيبي ، ثمَّ برتْني وشقَّتْ رأسي ، ثمَّ غمسَتْني في سوادِ الحبرِ ومرارتِهِ ، وهيَ تستخدمُني وتمشيني علىٰ قمَّةِ رأسي ، فلقدْ نثرتَ الملحَ علىٰ جرحي بسؤالِكَ وعتابِكَ ، فتنحَّ عنِّي وسلْ مَنْ قهرَني . فقالَ : صدقتَ .

ثمَّ سألَ اليدَ عنْ ظلمِها للقلمِ وتعديها عليهِ واستخدامِها لهُ ، فقالَتِ اليدُ : ما أنا إلا لحمٌ وعظمٌ ودمٌ ، وهلْ رأيتَ لحماً يظلمُ أوْ جسماً يتحرَّكُ بنفسِهِ ؟ وإنَّما أنا مركَبٌ مسخَّرٌ ، ركبَني فارسٌ يُقالُ لهُ : القدرةُ والقوَّةُ ، فهيَ التي تردِدُني وتجولُ بي في نواحي الأرضِ ، أما ترى المدرَ والحجرَ والشجرَ لا يتعدَّىٰ شيءٌ منها مكانَهُ ولا يتحرَّكُ بنفسِهِ إذْ لمْ يركبْها مثلُ هـٰذا الفارسِ القويِّ القاهرِ ؟ أما ترىٰ أيديَ الموتىٰ تساويني في صورةِ اللحمِ والعظمِ والدمِ ثمَّ لا معاملةَ بينَها وبينَ القلمِ ؟ فأنا أيضاً مِنْ حيثُ أنا لا معاملةَ بيني وبينَ القلمِ ، فسلِ القدرةَ عنْ شأني ، فإنِّي مركَبٌ أزعجَني مَنْ ركبَني . فقالَ : صدقتِ .

ثمَّ سألَ القدرةَ عنْ شأنِها في استعمالِها اليدَ واستخدامِها وكثرةِ ترديدِها ،

فقالَتْ : دعْ عنكَ لومي ومعاتبتي ، فكمْ مِنْ لائمٍ ملومٌ ، وكمْ مِنْ ملومٍ لا ذنبَ لهُ ، وكيفَ خفيَ عليكَ أمري ؟ وكيفَ ظننتَ أنّي ظلمتُ اليدَ لما ركبتُها ولقدْ كنتُ لها راكبةً قبلَ التحريكِ وما كنتُ أحرّكُها ولا أستسخرُها ؟! بلْ كنتُ نائمةً ساكنةً نوماً ظنَّ الظانُّونَ بي أنّي ميتةٌ أوْ معدومةٌ ؛ لأنّي ما كنتُ أتحرّكُ ولا أحرّكُ ، حتَّىٰ جاءَني موكَّلٌ أزعجَني وأرهقَني إلىٰ ما تراهُ منّي ، فكانَتْ لي قوّةٌ علىٰ مساعدتِهِ ، ولمْ تكنْ لي قوّةٌ علىٰ مخالفتِهِ ، وهـٰذا الموكَّلُ يُسمَّى الإرادةَ ، ولا أعرفُهُ إلا باسمِهِ وهجومِهِ وصيالِهِ ، إذْ أزعجَني مِنْ غمرةِ النومِ وأرهقَني إلىٰ ما كانَ لي مندوحةٌ عنهُ لوْ خلاَّني ورأيي . فقالَ : صدقتِ .

ثمَّ سألَ الإرادةَ : ما الذي جرَّأَكِ علىٰ هـٰذهِ القدرةِ الساكنةِ المطمئنةِ حتَّىٰ صرفتِها إلى التحريكِ ، وأرهقتِها إليه إرهاقاً لمْ تجدْ عنهُ مخلصاً ولا مناصاً ، فقالَتِ الإرادةُ : لا تعجلْ عليَّ ، فلعلَّ لنا عذراً وأنتَ تلومُ ؛ فإنّي ما انتهضتُ بنفسي ولكنّي أُنهضتُ ، وما انبعثتُ ولكنّي بُعثتُ بحكمٍ قاهرٍ وأمرٍ جازمٍ ، وقدْ كنتُ ساكنةً قبلَ مجيئِهِ ، ولكنْ وردَ عليَّ مِنْ حضرةِ القلبِ رسولُ العلمِ علىٰ لسانِ العقلِ بالإشخاصِ للقدرةِ ، فأشخصتُها باضطرارٍ ، فإنّي مسكينةٌ مسخرةٌ تحتَ قهرِ العلمِ والعقلِ ، ولا أدري بأيِّ جرمٍ وُقفتُ عليهِ وسُخّرتُ لهُ وأُلزمتُ طاعتَهُ ، لكنّي أدري أنّي في دعةٍ وسكونٍ ما لمْ يردْ عليَّ هـٰذا الواردُ القاهرُ ، وهـٰذا الحاكمُ العادلُ أوِ الظالمُ ، وقدْ وُقفتُ عليهِ وقفاً ، وأُلزمتُ طاعتَهُ إلزاماً ، بلْ لا يبقىٰ لي معَهُ مهما جزمَ حكمَهُ طاقةٌ على

المخالفةِ ، لعمري ما دامَ هوَ في التردُّدِ علىٰ نفسِهِ والتحيُّرِ في حكمِهِ فأنا ساكنةٌ ، لكنْ معَ استشعارٍ وانتظارٍ لحكمِهِ ، فإذا انجزمَ حكمُهُ . . أُزعِجتُ بطبعٍ وقهرٍ تحتَ طاعتِهِ ، وأَشخصتِ القدرةُ لتقومَ بموجَبِ حكمِهِ ، فسلِ العلمَ عنْ شأني ، ودعْ عنِّي عتابَكَ ؛ فإنِّي كما قالَ الشاعرُ(١) : [من البسيط]

إذا تَرَحَّلْتَ عَنْ قَوْمٍ وَقَدْ قَدَرُوا أَلاَّ تفَارِقَهُمْ فَالرَّاحِلُونَ هُمُ

فقالَ : صدقتِ .

وأقبلَ على العقلِ والعلمِ والقلبِ مطالباً لهُم ومعاتباً إيَّاهُمْ على استنهاضِ الإرادةِ وترشيحِها لإشخاصِ القدرةِ ، فقالَ العقلُ : أمَّا أنا . . فسراجٌ ما اشتعلتُ بنفسي ، ولكنِّي أُشعلتُ ، وقالَ القلبُ : أمَّا أنا . . فلوحٌ ما انبسطتُ بنفسي ، ولكنِّي بُسطتُ ، وقالَ العلمُ : إنَّما أنا نقشٌ نُقشتُ في بياضِ لوحِ القلبِ لمَّا أشرقَ سراجُ العقلِ ، وما انخططتُ بنفسي ، فكمْ كانَ هـٰذا اللوحُ قبلي خالياً عنِّي ، فسلِ القلمَ عنِّي ؛ لأنَّ الخطَّ لا يكونُ إلا بالقلمِ .

فعندَ هـٰذا تتعتعَ السائلُ ولمْ يقنعْهُ جوابُهُ وقالَ : قدْ طالَ تعبي في هـٰذا الطريقِ وكثرَتْ منازلي ، ولا يزالُ يحيلُني مَنْ طمعتُ في معرفةِ هـٰذا الأمرِ منهُ علىٰ غيرِهِ ، ولكنِّي كنتُ أطيبَ نفساً بكثرةِ التردادِ لما كنتُ أسمعُ كلاماً

---

(١) البيت للمتنبي في « ديوانه بشرح العكبري » (٣/ ٣٧٢) ، والمراد منه : تعليق الأمر بالغير ورفع الملام ، فكأنه قال : إذا رحلت عن قوم قدروا علىٰ ألا ترحل بإكرامك ونزع علة سفرك . . فكأنهم هم الذين رحلوا عنك لاختيارهم رحلتك .

مقبولاً في الفؤادِ وعذراً ظاهراً في دفعِ السؤالِ ، فأمَّا قولُكَ : إنِّي خطٌّ ونقشٌ ، وإنَّما خطَّني قلمٌ . . فلستُ أفهمُهُ ، فإنِّي لا أعلمُ قلماً إلا مِنَ القصبِ ، ولا لوحاً إلا مِنَ الحديدِ أوِ الخشبِ ، ولا خطّاً إلا بالحبرِ ، ولا سراجاً إلا مِنَ النارِ ، وإنِّي لأسمعُ في هٰذا المنزلِ حديثَ اللوحِ والسراجِ والخطِّ والقلمِ ولا أشاهدُ منهُ شيئاً ! أسمعُ جعجعةً ولا أرىٰ طِحْناً !

فقالَ لهُ العلمُ : إنْ صدقتَ فيما قلتَ . . فبضاعتُكَ مزجاةٌ ، وزادُكَ قليلٌ ، ومركبُكَ ضعيفٌ .

واعلمْ : أنَّ المهالكَ في الطريقِ الذي توجهتَ إليهِ كثيرةٌ ، فالصوابُ لكَ أنْ تنصرفَ وتدعَ ما أنتَ فيهِ ، فما هٰذا بعشِّكَ فادرجْ عنهُ ، فكلٌّ ميسَّرٌ لما خُلقَ لهُ .

وإنْ كنتَ راغباً في استتمامِ الطريقِ إلى المقصدِ . . فألقِ سمعَكَ وأنتَ شهيدٌ ، واعلمْ أنَّ العوالمَ في طريقِكَ هٰذا ثلاثةٌ :

عالمُ الملكِ : والشهادةُ أوَّلُهُ ، ولقدْ كانَ الكاغدُ والحبرُ والقلمُ واليدُ مِنْ هٰذا العالمِ ، وقدْ جاوزتَ تلكَ المنازلَ علىٰ سهولةٍ .

والثاني : **عالمُ الملكوتِ** : وهوَ ورائي ، فإذا جاوزتَني . . انتهيتَ إلىٰ منازلِهِ ، وفيها المهامهُ الفيحُ ، والجبالُ الشاهقةُ ، والبحارُ المغرقةُ ، ولا أدري كيفَ تسلمُ فيها .

والثالثُ : **عالمُ الجبروتِ** : وهوَ بينَ عالمِ الملكِ وعالمِ الملكوتِ ،

ولقدْ قطعتَ منهُ ثلاثَ منازلَ ؛ إذْ في أوَّلِهِ منزلُ القدرةِ والإرادةِ والعلمِ ، وهوَ واسطةٌ بينَ عالمِ الملكِ والملكوتِ ؛ لأنَّ عالمَ الملكِ أسهلُ منهُ طريقاً ، وعالمُ الملكوتِ أوعرُ منهُ منهجاً ، وإنَّما عالمُ الجبروتِ بينَ عالمِ الملكِ وعالمِ الملكوتِ يشبهُ السفينةَ التي هيَ في الحركةِ بينَ الأرضِ والماءِ ، فلا هيَ في حدِّ اضطرابِ الماءِ ، ولا هيَ في حدِّ سكونِ الأرضِ وثباتِها ، وكلُّ مَنْ يمشي على الأرضِ يمشي في عالمِ الملكِ والشهادةِ ، فإنْ جاوزَتْ قوتُهُ إلىٰ أنْ يقوىٰ علىٰ ركوبِ السفينةِ . . كانَ كمَنْ يمشي في عالمِ الجبروتِ ، فإنِ انتهىٰ إلىٰ أنْ يمشيَ على الماءِ مِنْ غيرِ سفينةٍ . . مشىٰ في عالمِ الملكوتِ مِنْ غيرِ تتعتعٍ .

فإنْ كنتَ لا تقدرُ على المشيِ على الماءِ . . فانصرفْ ، فقدْ جاوزتَ الأرضَ وخلفتَ السفينةَ ، ولمْ يبقَ بينَ يديكَ إلا الماءُ الصافي ، وأوَّلُ عالمِ الملكوتِ مشاهدةُ القلمِ الذي يُكتبُ بهِ العلمُ في لوحِ القلبِ ، وحصولُ اليقينِ الذي يُمْشَىٰ بهِ على الماءِ ، أما سمعتَ قولَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في عيسىٰ عليهِ السلامُ : « لوِ ازدادَ يقيناً . . لمشىٰ على الهواءِ » لما قيلَ لهُ : إنَّهُ كانَ يمشي على الماءِ ؟(١) .

فقالَ السالكُ السائلُ : قدْ تحيَّرتُ في أمري ، واستشعرَ قلبي خوفاً ممَّا

---

(١) رواه الحكيم الترمذي في « نوادره » (ص ٣٠٣) ، والبيهقي في « الزهد » (٩٧٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٨/ ١٥٦) .

وصفتَهُ مِنْ خطرِ الطريقِ ، ولستُ أدري أطيقُ قطعَ هـٰذهِ المهامهِ التي وصفتَها أمْ لا ، فهلْ لذلكَ مِنْ علامةٍ ؟

فقالَ : نعمِ ، افتحْ بصرَكَ ، واجمعْ ضوءَ عينيكَ وحدِّقْهُ نحوي ، فإنْ ظهرَ لكَ القلمُ الذي بهِ اكتُبَ في لوحِ القلبِ . . فيشبهُ أنْ تكونَ أهلاً لهـٰذا الطريقِ ، فإنَّ كلَّ مَنْ جاوزَ عالمَ الجبروتِ وقرعَ أوَّلَ بابٍ مِنْ أبوابِ الملكوتِ . . كُوشفَ بالقلمِ ، أما ترىٰ أنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في أوَّلِ أمرِهِ كُوشفَ بالقلمِ ؛ إذْ نزلَ عليهِ : ﴿ ٱقْرَأْ وَرَبُّكَ ٱلْأَكْرَمُ ۝ ٱلَّذِى عَلَّمَ بِٱلْقَلَمِ ۝ عَلَّمَ ٱلْإِنسَـٰنَ مَا لَمْ يَعْلَمْ ﴾ .

فقالَ السالكُ : لقدْ فتحتُ بصري وحدَّقتُهُ ، فواللهِ ؛ ما أرىٰ قصباً ولا خشباً ، ولا أعلمُ قلماً إلا كذلكَ .

فقالَ العلمُ : لقدْ أبعدتَ النُّجعةَ ، أما سمعتَ أنَّ متاعَ البيتِ يشبهُ ربَّ البيتِ ؟ أما علمتَ أنَّ اللهَ تعالىٰ لا تشبهُ ذاتُهُ سائرَ الذواتِ ؟ فكذلكَ لا تشبهُ يدُهُ الأيديَ ولا قلمُهُ الأقلامَ ، ولا كلامُهُ سائرَ الكلامِ ، ولا خطُّهُ سائرَ الخطوطِ ، وهـٰذهِ أمورٌ إلـٰهيَّةٌ مِنْ عالمِ الملكوتِ ، فليسَ اللهُ تعالىٰ في ذاتِهِ بجسمٍ ، ولا هوَ في مكانٍ بخلافِ غيرِهِ ، ولا يدُهُ لحمٌ وعظمٌ ودمٌ بخلافِ الأيدي ، ولا قلمُهُ مِنْ قصبٍ ، ولا لوحُهُ مِنْ خشبٍ ، ولا كلامُهُ صوتٌ وحرفٌ ، ولا خطُّهُ رقمٌ ورسمٌ ، ولا حبرُهُ زاجٌ وعفْصٌ ، فإنْ كنتَ لا تشاهدُ هـٰذا هـٰكذا . . فما أراكَ إلا مخنثاً بينَ فحولةِ التنزيهِ وأنوثةِ التشبيهِ ، مذبذباً

بينَ هـٰذا وذاكَ ، لا إلىٰ هؤلاءِ ولا إلىٰ هؤلاءِ ، فكيفَ نزَّهتَ ذاتَهُ تعالىٰ وصفاتِهِ عنِ الأجسامِ وصفاتِها ونزهتَ كلامَهُ عنْ معاني الحروفِ والأصواتِ وأخذتَ تتوقَّفُ في يدِهِ وقلمِهِ ولوحِهِ وخطِّهِ ؟!

فإنْ كنتَ قدْ فهمتَ مِنْ قولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ خلقَ آدمَ علىٰ صورتِهِ »[1] الصورةَ الظاهرةَ المدركةَ بالبصرِ . . فكنْ مشبِّهاً مطلقاً ؛ كما يُقالُ : كُنْ يهودياً صِرْفاً وإلا . . فلا تلعبْ بالتوراةِ .

وإنْ فهمتَ منهُ الصورةَ الباطنةَ التي تُدركُ بالبصائرِ لا بالأبصارِ . . فكنْ منزِّهاً صرفاً ومقدِّساً فحلاً ، واطوِ الطريقَ ، فإنَّكَ بالوادِ المقدَّسِ طوىً ، واستمعْ بسرِّ قلبِكَ لما يُوحىٰ ، فلعلَّكَ تجدُ على النارِ هدىً ، ولعلَّكَ مِنْ سرادقاتِ العزِّ تُنادىٰ بما نُودي بهِ موسىٰ : إنِّي أنا ربُّكَ الأعلىٰ .

فلمَّا سمعَ السالكُ مِنَ العلمِ ذلكَ . . استشعرَ قصورَ نفسِهِ ، وأنَّهُ مخنَّثٌ بينَ التشبيهِ والتنزيهِ ، فاشتعلَ قلبُهُ ناراً مِنْ حدَّةِ غضبِهِ علىٰ نفسِهِ لمَّا رآها بعينِ النقصِ ، ولقدْ كانَ زيتُهُ الذي في مشكاةِ قلبِهِ يكادُ يضيءُ ولوْ لمْ تمسَسْهُ نارٌ ، فلما نفخَ فيهِ العلمُ بحدَّتِهِ . . اشتعلَ زيتُهُ ، فأصبحَ نوراً علىٰ نورٍ ، فقالَ لهُ العلمُ : اغتنمِ الآنَ هـٰذهِ الفرصةَ وافتحْ بصرَكَ ، فلعلَّكَ تجدُ على النارِ هدىً ، ففتحَ بصرَهُ ، فانكشفَ لهُ القلمُ الإلـٰهيُّ ، فإذا هوَ كما وصفَهُ العلمُ في التنزيهِ ، ما هوَ مِنْ خشبٍ ولا قصبٍ ، ولا لهُ رأسٌ ولا ذنبٌ ،

---

[1] رواه مسلم (٢٦١٢/١١٥) .

وهوَ يكتبُ على الدوامِ في قلوبِ البشرِ كلِّهِمْ أصنافَ العلومِ ، وكأنَّ لهُ في كلِّ قلبٍ رأساً ولا رأسَ لهُ ، فقضىٰ منهُ العجبَ وقالَ : نعمَ الرفيقُ العلمُ ، جزاهُ اللهُ عنِّي خيراً إذِ الآنَ ظهرَ لي صدقُ أنبائِهِ عنْ أوصافِ القلمِ ، فإنِّي أراهُ قلماً لا كالأقلامِ .

فعندَ هـٰذا ودَّعَ العلمَ وشكرَهُ ، وقالَ : قدْ طالَ مقامي عندَكَ ، ومرادَّتي لكَ ، وأنا عازمٌ علىٰ أنْ أسافرَ إلىٰ حضرةِ القلمِ فأسألَهُ عنْ شأنِهِ .

فسافرَ إليهِ ، وقالَ : ما بالُكَ أيُّها القلمُ تخطُّ على الدوامِ في القلوبِ مِنَ العلومِ ما تبعثُ بهِ الإراداتِ إلىٰ إشخاصِ القدرةِ وصرفِها إلى المقدوراتِ ؟

فقالَ : لقدْ نسيتَ ما رأيتَ في عالمِ الملكِ والشهادةِ وسمعتَهُ مِنْ جوابِ القلمِ إذْ سألتَهُ فأحالَكَ على اليدِ ؟ قالَ : لا ، قالَ : فجوابي مثلُ جوابِهِ .

قالَ : وكيفَ وأنتَ لا تشبهُهُ ؟

قالَ القلمُ : أما سمعتَ أنَّ اللهَ تعالىٰ خلقَ آدمَ علىٰ صورتِهِ ؟ قالَ : نعمْ ، قالَ : فسلْ عنْ شأني الملقبَ بيمينِ الملِكِ ؛ فإنِّي في قبضتِهِ ، هوَ الذي يردِّدُني ، وأنا مقهورٌ مسخَّرٌ ، فلا فرقَ بينَ القلمِ الإلـٰهيِّ وقلمِ الآدميِّ في معنى التسخيرِ ، وإنَّما الفرقُ في ظاهرِ الصورةِ .

فقالَ : ومَنْ يمينُ الملِكِ ؟ فقالَ القلمُ : أما سمعتَ قولَهُ تعالىٰ : ﴿ وَٱلسَّمَٰوَٰتُ مَطْوِيَّٰتٌۢ بِيَمِينِهِۦ ﴾ قالَ : نعمْ ، قالَ : فالأقلامُ أيضاً في قبضةِ يمينِهِ ، هوَ الذي يردِّدُها .

فسافرَ السالكُ مِنْ حضرةِ القلمِ إلىٰ حضرةِ اليمينِ حتَّىٰ شاهدَهُ ، ورأىٰ مِنْ عجائبِهِ ما يزيدُ علىٰ عجائبِ القلمِ ، ولا يجوزُ وصفُ شيءٍ مِنْ ذلكَ ولا شرحُهُ ، بلْ لا تحوي مجلداتٌ كثيرةٌ عشرَ عَشيرِ وصفِهِ ، والجملةُ فيهِ : أنَّهُ يمينٌ لا كالأيمانِ ، ويدٌ لا كالأيدي ، وإصبعٌ لا كالأصابعِ ، فرأى القلمَ محرَّكاً في قبضتِهِ ، فظهرَ لهُ عذرُ القلمِ ، فسألَ اليمينَ عنْ شأنِهِ وتحريكِهِ للقلمِ ، فقالَ : جوابي ما سمعتَهُ مِنَ اليمينِ التي رأيتَها في عالمِ الشهادةِ ، وهوَ الحوالةُ على القدرةِ ؛ إذِ اليدُ لا حكمَ لها في نفسِها ، وإنَّما محرِّكُها القدرةُ لا محالةَ .

فسافرَ السالكُ إلىٰ عالمِ القدرةِ ، ورأىٰ فيهِ مِنَ العجائبِ ما استحقرَ عندَها ما قبلَهُ ، وسألَها عنْ تحريكِ اليمينِ ، فقالَتْ : إنَّما أنا صفةٌ ، فاسألِ القادرَ ؛ إذِ العهدةُ على الموصوفاتِ لا على الصفاتِ .

وعندَ هـٰذا كادَ أنْ يزيغَ ويطلقَ بالجرأةِ لسانَ السؤالِ ، فثُبِّتَ بالقولِ الثابتِ ونُودِيَ مِنْ وراءِ حجابِ سرادقاتِ الحضرةِ : ﴿ لَا يُسْـَٔلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْـَٔلُونَ ﴾ ، فغشيَتْهُ هيبةُ الحضرةِ ، فخرَّ صعقاً يضطربُ في غشيتِهِ مدةً ، فلمَّا أفاقَ . . قالَ : سبحانَكَ ! ما أعظمَ شانَكَ ! تبتُ إليكَ⁽¹⁾ ، وتوكلتُ عليكَ⁽²⁾ ، وآمنتُ بأنَّكَ الملكُ الجبَّارُ ، الواحدُ القهَّارُ ، فلا أخافُ غيرَكَ ،

---

(1) أي : رجعت عما كنت عازماً عليه في السؤال عن مثل هـٰذه الحقائق . «إتحاف» (٩/ ٤٠٩) .

(2) فلا يتم مقام التوكل إلا بعد ملاحظة عظمة شأنه وألوهيته ، والانصراف إليه بكليته . « إتحاف » (٩/ ٤٠٩) .

ولا أرجو سواكَ ، ولا أعوذُ إلا بعفوِكَ مِنْ عقابِكَ ، وبرضاكَ مِنْ سخطِكَ ، وما لي إلا أنْ أسألَكَ وأتضرعَ إليكَ وأبتهلَ بينَ يديكَ ، فأقولُ : اشرحْ لي صدري لأعرفَكَ ، واحللْ عقدةً مِنْ لساني لأثنيَ عليكَ .

فنُوديَ مِنْ وراءِ الحجابِ : إيَّاكَ أنْ تطمعَ في الثناءِ ، وتزيدَ علىٰ سيِّدِ الأنبياءِ ، بلِ ارجعْ إليهِ ، فما آتاكَ فخذْهُ ، وما نهاكَ عنهُ فانتهِ عنهُ ، وما قالَهُ فقلْهُ ، فإنَّهُ ما زادَ في هـٰذهِ الحضرةِ علىٰ أنْ قالَ : « سبحانَكَ ! لا أحصي ثناءً عليكَ ، أنتَ كما أثنيتَ علىٰ نفسِكَ »(١) .

فقالَ : إلـٰهي ؛ إنْ لمْ يكنْ للسانِ جرأةٌ على الثناءِ عليكَ .. فهلْ للقلبِ مطمعٌ في معرفتِكَ ؟

فنُوديَ : إيَّاكَ وأنْ تتخطىٰ رقابَ الصدِّيقينَ ، فارجعْ إلى الصدِّيقِ الأكبرِ واقتدِ بهِ ، فإنَّ أصحابَ سيِّدِ الأنبياءِ كالنجومِ ، بأيِّهمُ اقتديتُمْ .. اهتديتُمْ(٢) ، أما سمعتَهُ يقولُ : (العجزُ عنْ دركِ الإدراكِ إدراكٌ) ؟ فيكفيكَ

---

(١) رواه مسلم (٤٨٦) .

(٢) وقد ورد هـٰذا مرفوعاً ، ومن المرفوع ما رواه مسلم (٢٥٣١) من حديث أبي موسى الأشعري رضي الله عنه مرفوعاً : « النجوم أمنة للسماء ، فإذا ذهبت النجوم .. أتى السماء ما توعد ، وأنا أمنة لأصحابي ، فإذا ذهبت .. أتىٰ أصحابي ما يوعدون ، وأصحابي أمنة لأمتي ، فإذا ذهب أصحابي .. أتىٰ أمتي ما يوعدون » ، وهـٰذا الحديث ـ كما قال البيهقي في « الاعتقاد » (ص٤٣٩) ـ يؤدي بعض معنى الأثر المشهور : « أصحابي كالنجوم ، بأيهم اقتديتم .. اهتديتم » .

نصيباً مِنْ حضرتِنا أنْ تعرفَ أنَّكَ محرومٌ عنْ حضرتِنا ، عاجزٌ عنْ ملاحظةِ جمالِنا وجلالِنا .

فعندَ هـٰذا رجعَ السالكُ واعتذرَ عنْ أسولتِهِ ومعاتباتِهِ[1] ، وقالَ لليمينِ والقلمِ والعلمِ والإرادةِ والقدرةِ وما بعدَها : اقبلوا عذري ؛ فإنِّي كنتُ غريباً حديثَ العهدِ بالدخولِ في هـٰذهِ البلادِ ، ولكلِّ داخلٍ دهشةٌ ، فما كانَ إنكاري عليكُمْ إلا عنْ قصورٍ وجهلٍ ، والآنَ قدْ صحَّ عندي عذرُكُمْ ، وانكشفَ لي أنَّ المنفردَ بالملكِ والملكوتِ والعزةِ والجبروتِ . . هوَ الواحدُ القهَّارُ ، فما أنتُمْ إلا مسخَّرونَ تحتَ قهرِهِ وقدرتِهِ ، مردَّدونَ في قبضتِهِ ، وهوَ الأوَّلُ والآخرُ ، والظاهرُ والباطنُ .

فلمَّا ذكرَ ذلكَ في عالمِ الشهادةِ . . استُبعدَ منهُ ذلكَ ، وقيلَ لهُ : كيفَ يكونُ هوَ الأوَّلَ والآخرَ وهما وصفانِ متناقضانِ ؟ وكيفَ يكونُ هوَ الظاهرَ والباطنَ والأوَّلُ ليسَ بآخرٍ والظاهرُ ليسَ بباطنٍ ؟

فقالَ : هوَ الأوَّلُ بالإضافةِ إلى الموجوداتِ ؛ إذْ صدرَ منهُ الكلُّ علىٰ ترتيبِهِ واحداً بعدَ واحدٍ ، وهوَ الآخرُ بالإضافةِ إلىٰ سيرِ المسافرينَ إليهِ ؛ فإنَّهُمْ لا يزالونَ مترقِّينَ مِنْ منزلٍ إلىٰ منزلٍ إلىٰ أنْ يقعَ الانتهاءُ إلىٰ تلكَ الحضرةِ ، فيكونَ ذلكَ آخرَ السفرِ ، فهوَ آخرٌ في المشاهدةِ ، أوَّلٌ في الوجودِ .

---

[1] كذا في جميع النسخ : (أسولته) ، وأسولة : جمع سُوَال بتسهيل الهمزة ، وهو جمع صحيح ، حكاه ابن جني .

وهوَ باطنٌ بالإضافةِ إلى العاكفينَ في عالمِ الشهادةِ ، الطالبينَ لإدراكِهِ بالحواسِّ الخمسِ ، ظاهرٌ بالإضافةِ إلىٰ مَنْ يطلبُهُ في السراجِ الذي اشتعلَ في قلبِهِ بالبصيرةِ الباطنةِ النافذةِ في عالمِ الملكوتِ(١) .

فهٰذا كانَ توحيدَ السالكينَ لطريقِ التوحيدِ في الفعلِ ؛ أعني : مَنِ انكشفَ لهُ أنَّ الفاعلَ واحدٌ .

* * *

فإنْ قلتَ : فقدِ انتهىٰ هٰذا التوحيدُ إلىٰ أنْ يُبتنىٰ على الإيمانِ بعالمِ الملكوتِ ، فمَنْ لا يفهمُ ذلكَ أوْ يجحدُهُ . . فما طريقُهُ ؟

فأقولُ : أمَّا الجاحدُ . . فلا علاجَ لهُ إلا أنْ يُقالَ لهُ : إنكارُكَ لعالمِ الملكوتِ كإنكارِ السُّمَنيَّةِ لعالمِ الجبروتِ(٢) ، وهُمُ الذينَ حصروا العلومَ في الحواسِّ الخمسِ ، فأنكروا القدرةَ والإرادةَ والعلمَ ؛ لأنَّها لا تُدركُ بالحواسِّ الخمسِ ، ولازموا حضيضَ عالمِ الشهادةِ .

فإنْ قالَ : وأنا منهُمْ ؛ فإنِّي لا أهتدي إلا إلىٰ عالمِ الشهادةِ بالحواسِّ الخمسِ ، ولا أعلمُ شيئاً سواهُ . . فيُقالُ : إنكارُكَ لما شاهدناهُ ممَّا وراءَ

---

(١) وقد اعتُرض على المصنف بسياقه لهٰذه الحكاية بجملة من الأسئلة والإشكالات ، أجاب عنها في « إملائه » بما لا غنىٰ لمن قصُرَ فهمه للعباتر هنا عنه .

(٢) السمنية : بضم السين وفتح الميم المخففة ، نسبة إلىٰ صنم عند الهنود يقال له : سومنات ، وقد اندثر ، وهم قوم من عبدة الأوثان قائلون بالتناسخ ، وبأنه لا طريق للعلم سوى الحس فقط . انظر « كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم » (١/ ٩٧٦) .

الحواسِّ الخمسِ كإنكارِ السوفسطائيةِ للحواسِّ الخمسِ[1] ؛ فإنَّهُمْ قالوا : ما نراهُ لا نثقُ بهِ ، فلعلَّنا نراهُ في المنامِ !

فإنْ قالَ : وأنا مِنْ جملتِهِمْ ؛ فإنِّي شاكٌّ أيضاً في المحسوساتِ . . فيُقالُ : هٰذا شخصٌ فسدَ مزاجُهُ ، وامتنعَ علاجُهُ ، فيُترَكُ أياماً قلائلَ ، فلا كلُّ مريضٍ يقوىٰ علىٰ علاجِهِ الأطباءُ .

هٰذا حكمُ الجاحدِ .

وأمَّا الذي لا يجحدُ ، ولكنْ لا يفهمُ . . فطريقُ السالكينَ معَهُ أنْ ينظروا إلىٰ عينِهِ التي بها يشاهدُ عالمَ الملكوتِ ، فإنْ وجدوها صحيحةً في الأصلِ ، وقدْ نزلَ فيها ماءٌ أسودُ يقبلُ الإزالةَ والتنقيةَ . . اشتغلوا بتنقيتِهِ اشتغالَ الكحَّالِ بالأبصارِ الظاهرةِ ، فإذا استوىٰ بصرُهُ . . أُرشدَ إلى الطريقِ ليسلكَهُ ، كما فعلَ ذلكَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بخواصِّ أصحابِهِ[2] .

وإنْ كانَ غيرَ قابلٍ للعلاجِ ، فلمْ يمكنْهُ أنْ يسلكَ الطريقَ الذي ذكرناهُ في التوحيدِ ، ولمْ يمكنْهُ أنْ يسمعَ كلامَ ذرَّاتِ الملكِ والملكوتِ بشهادةِ التوحيدِ . . كلَّموهُ بحرفٍ وصوتٍ ، وردُّوا ذروةَ التوحيدِ إلىٰ حضيضِ

---

[1] السوفسطائية : فرقة ينكرون الحسيات والبديهيات والضروريات ، فلم يكتفوا بما أنكره السمنية ، بل زادوا عليها إنكار مدرك الحس ، وهم علىٰ طوائف . انظر « كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم » (١/ ٩٥٧) .

[2] أزال بنظره إليهم العلل الباطنة ، فأشرقت الأنوار في صدورهم وأعينهم ، ثم أرشدهم . « إتحاف » (٩/ ٤١٨) .

فهمِهِ ، فإنَّ في عالمِ الشهادةِ أيضاً توحيداً ؛ إذْ يعلمُ كلُّ أحدٍ أنَّ المنزلَ يفسدُ بصاحبينِ ، والبلدَ يفسدُ بأميرينِ ، فيُقالُ لهُ علىٰ حدِّ عقلِهِ : إلـٰهُ العالمِ واحدٌ ، والمدبِّرُ واحدٌ ؛ إذْ لوْ كانَ فيهما آلهةٌ إلا اللهُ . . لفسدتا ، فيكونُ ذلكَ علىٰ ذوقِ ما رآهُ في عالمِ الشهادةِ ، فينغرسُ اعتقادُ التوحيدِ في قلبهِ بهـٰذا الطريقِ اللائقِ بقدْرِ عقلِهِ ، وقدْ كُلِّفَ الأنبياءُ أنْ يكلِّموا الناسَ علىٰ قدْرِ عقولِهِمْ ، ولذلكَ نزلَ القرآنُ بلسانِ العربِ وعلىٰ حدّ عادتِهِمْ في المحاورةِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فمثلُ هـٰذا التوحيدِ الاعتقاديِّ هلْ يصلحُ أنْ يكونَ عماداً للتوكُّلِ وأصلاً فيهِ ؟

فأقولُ : نعمْ ، فإنَّ الاعتقادَ إذا قويَ . . عمِلَ عمَلَ الكشفِ في إثارةِ الأحوالِ ، إلا أنَّهُ في الغالبِ يضعفُ ويتسارعُ إليهِ الاضطرابُ والتزلزلُ غالباً ، ولذلكَ يحتاجُ صاحبُهُ إلىٰ متكلِّمٍ يحرسُهُ بكلامِهِ ، أوْ إلىٰ أنْ يتعلَّمَ هوَ الكلامَ ليحرسَ بهِ العقيدةَ التي تلقَّفَها مِنْ أستاذِهِ أوْ مِنْ أبويهِ أوْ مِنْ أهلِ بلدِهِ .

وأمَّا الذي شاهدَ الطريقَ وسلكَهُ بنفسِهِ . . فلا يُخافُ عليهِ شيءٌ مِنْ ذلكَ ، بلْ لوْ كُشِفَ الغطاءُ . . لما ازدادَ يقيناً وإنْ كانَ يزدادُ وضوحاً ، كما أنَّ الذي يرىٰ إنساناً في وقتِ الإسفارِ لا يزدادُ يقيناً عندَ طلوعِ الشمسِ بأنَّهُ

إنسانٌ ، ولكنْ يزدادُ وضوحاً في تفصيلِ خلقتِهِ .

وما مثالُ المكاشفينَ والمعتقدينَ إلا كسحرةِ فرعونَ معَ أصحابِ السامريِّ ، فإنَّ سحرةَ فرعونَ لمَّا كانوا مطلعينَ علىٰ منتهىٰ تأثيرِ السحرِ لطولِ مشاهدتِهِمْ وتجربتِهِمْ ، فرأَوا مِنْ موسىٰ عليهِ السلامُ ما جاوزَ حدودَ السحرِ . انكشفَ لهُمْ حقيقةُ الأمرِ ، فلمْ يكترثوا بقولِ فرعونَ : (لأقطعَنَّ أيديَكُمْ وأرجلَكُمْ منْ خلافٍ) ، بلْ قالوا : (لنْ نؤثِرَكَ علىٰ ما جاءَنا منَ البيِّناتِ والذي فطرَنا فاقضِ ما أنتَ قاضٍ إنَّما تقضي هـٰذهِ الحياةَ الدنيا) ؛ فإنَّ البيانَ والكشفَ يمنعُ التغييرَ .

وأمَّا أصحابُ السامريِّ لمَّا كانَ إيمانُهُمْ عنِ النظرِ إلىٰ ظاهرِ الثعبانِ ، فلمَّا نظروا إلىٰ عجلِ السامريِّ وسمعوا خوارَهُ . تغيَّروا وسمعوا قولَهُ : (هـٰذا إلـٰهُكُمْ وإلـٰهُ موسىٰ) ، ونسوا أنَّهُ لا يرجعُ إليهِم قولاً ، ولا يملكُ لهُمْ ضرّاً ولا نفعاً .

فكلُّ مَنْ آمنَ بالنظرِ إلىٰ ثعبانٍ يكفرُ ـ لا محالةَ ـ إذا نظرَ إلىٰ عجلٍ ؛ لأنَّ كليهِما مِنْ عالمِ الشهادةِ ، والاختلافُ والتضادُّ في عالمِ الشهادةِ كثيرٌ .

وأمَّا عالمُ الملكوتِ . فهوَ مِنْ عندِ اللهِ تعالىٰ ، فلذلكَ لا تجدُ فيهِ اختلافاً وتناقضاً أصلاً .

* * *

فإنْ قلتَ : ما ذكرتَهُ مِنَ التوحيدِ ظاهرٌ مهما ثبتَ أنَّ الوسائطَ والأسبابَ

مسخراتٌ ، وكلُّ ذلكَ ظاهرٌ إلا في حركاتِ الإنسانِ ، فإنَّهُ يتحرَّكُ إنْ شاءَ ، ويسكنُ إنْ شاءَ ، فكيفَ يكونُ مسخَّراً ؟(١) .

فاعلمْ : أنَّهُ لوْ كانَ معَ هـٰذا يشاءُ إنْ أرادَ أنْ يشاءَ ، ولا يشاءُ إنْ لمْ يردْ أنْ يشاءَ . . لكانَ هـٰذا مزلَّةَ القدمِ وموقعَ الغلطِ ، ولكنِ اعلمْ أنَّهُ يفعلُ ما يشاءُ إذا شاءَ ، ويشاءُ شاءَ أمْ لمْ يشأْ ، فليسَتِ المشيئةُ إليهِ ؛ إذْ لوْ كانَتْ إليهِ . . لافتقرَتْ إلىٰ مشيئةٍ أخرىٰ ، وتسلسلَ إلىٰ غيرِ نهايةٍ ، وإذا لمْ تكنِ المشيئةُ إليهِ ؛ فمهما وُجدَتِ المشيئةُ التي تصرفُ القدرةَ إلىٰ مقدورِها . . انصرفَتِ القدرةُ لا محالةَ ، ولمْ يكنْ لها سبيلٌ إلى المخالفةِ ، فالحركةُ لازمةٌ ضرورةً بالقدرةِ ، والقدرةُ محركةٌ ضرورةً عندَ انجزامِ المشيئةِ ، والمشيئةُ تحدثُ ضرورةً في القلبِ ، فهـٰذهِ ضروراتٌ ترتبَ بعضُها علىٰ بعضٍ ، وليسَ للعبدِ أنْ يدفعَ وجودَ المشيئةِ ولا انصرافَ القدرةِ إلى المقدورِ بعدَها ، ولا وجودَ الحركةِ بعدَ بعثِ المشيئةِ للقدرةِ ، فهوَ مضطرٌّ في الجميعِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فهـٰذا جبرٌ محضٌ ، والجبرُ يناقضُ الاختيارَ ، وأنتَ لا تنكرُ الاختيارَ ، فكيفَ يكونُ مجبوراً مختاراً ؟

فأقولُ : لوِ انكشفَ الغطاءُ . . لعرفتَ أنَّهُ في عينِ الاختيارِ مجبورٌ ، فهوَ إذاً مجبورٌ على الاختيارِ ، فكيفَ يفهمُ هـٰذا مَنْ لا يفهمُ الاختيارَ ؟

---

(١) والتسخير يناقض الاختيار .

فلنشرحِ الاختيارَ بلسانِ المتكلِّمينَ شرحاً وجيزاً يليقُ بما ذُكِرَ متطفلاً وتابعاً ، فإنَّ هـٰذا الكتابَ لمْ نقصدْ بهِ إلا علمَ المعاملةِ ، ولٰكنِّي أقولُ : لفظُ الفعلِ في الإنسانِ يُطلقُ علىٰ ثلاثةِ أوجهٍ ؛ إذْ يُقالُ : الإنسانُ يكتبُ بالأصابعِ ، ويتنفَّسُ بالرئةِ والحَنْجَرةِ ، ويخرقُ الماءَ إذا وقفَ عليهِ بجسمِهِ ، فيُنسبُ إليهِ الخرقُ في الماءِ ، والتنفسُ ، والكتابةُ ، وهـٰذهِ الثلاثةُ في حقيقةِ الاضطرارِ والجبرِ واحدٌ ، ولٰكنَّها تختلفُ وراءَ ذلكَ في أمورٍ ، فأُعرِبَ لذلكَ عنها بثلاثِ عباراتٍ ، فسُمِّيَ خرقُهُ للماءِ عندَ وقوعِهِ علىٰ وجهِهِ فعلاً طبيعياً ، ويُسمَّىٰ تنفسُهُ فعلاً إرادياً ، وسُمِّيَتْ كتابتُهُ فعلاً اختيارياً .

والجبرُ ظاهرٌ في الفعلِ الطبيعيِّ ؛ لأنَّهُ مهما وقفَ علىٰ وجهِ الماءِ أوْ تخطَّىٰ مِنَ السطحِ الهواءَ . . انخرقَ لا محالةَ ، فيكونُ الخرقُ بعدَ التخطِّي ضرورياً .

والتنفُّسُ في معناهُ ، فإنَّ نسبةَ حركةِ الحَنْجَرةِ إلىٰ إرادةِ التنفُّسِ كنسبةِ انخراقِ الماءِ إلىٰ ثقلِ البدنِ ، فمهما كانَ الثقلُ موجوداً . . وُجِدَ الانخراقُ بعدَهُ ، وليسَ الثقلُ إليهِ ، فكذلكَ الإرادةُ ليسَتْ إليهِ ، ولذلكَ لوْ قصدَ عينَ الإنسانِ بإبرةٍ . . طبقَ الأجفانَ اضطراراً ، ولوْ أرادَ أنْ يتركَها مفتوحةً . . لمْ يقدرْ معَ أنَّ تغميضَ الأجفانِ فعلٌ إراديٌّ ، ولٰكنَّهُ إذا تمثَّلَ صورةَ الإبرةِ في مشاهدتِهِ بالإدراكِ . . حدثَتِ الإرادةُ للتغميضِ ضرورةً ، وحدثَتِ الحركةُ بها ، ولوْ أرادَ أنْ يتركَ التغميضَ . . لمْ يقدرْ عليهِ ، معَ أنَّهُ فعلٌ بالقدرةِ والإرادةِ ؛ فقدِ التحقَ هـٰذا بالفعلِ الطبيعيِّ في كونِهِ ضرورياً .

وأمَّا الثالثُ وهوَ الاختياريُّ . . فهوَ مظنَّةُ الالتباسِ ، كالكتابةِ والنطقِ ، وهوَ الذي يُقالُ فيهِ : إنْ شاءَ . . فعلَ ، وإنْ شاءَ . . لمْ يفعلْ ، وتارةً يشاءُ وتارةً لا يشاءُ ، فيُظنُّ مِنْ هـٰذا أنَّ الأمرَ إليهِ ، وهوَ للجهلِ بمعنى الاختيارِ ، فلنكشفْ عنهُ .

وبيانُهُ : أنَّ الإرادةَ تبعٌ للعلمِ الذي يحكمُ بأنَّ الشيءَ موافقٌ لكَ ، والأشياءُ تنقسمُ إلىٰ ما تحكمُ مشاهدتُكَ الظاهرةُ أوِ الباطنةُ بأنَّهُ يوافقُكَ مِنْ غيرِ تحيُّرٍ وتردُّدٍ ، وإلىٰ ما قدْ يتردَّدُ العقلُ فيهِ .

فالذي تقطعُ بهِ مِنْ غيرِ تردُّدٍ أنْ تُقصَدَ عينُكَ مثلاً بإبرةٍ أوْ بدنُكَ بسيفٍ ، فلا يكونُ في علمِكَ تردُّدٌ في أنَّ دفعَ ذلكَ خيرٌ لكَ وموافقٌ ، فلا جرمَ تنبعثُ الإرادةُ بالعلمِ ، والقدرةُ بالإرادةِ ، وتحصلُ حركةُ الأجفانِ بالدفعِ ، وحركةُ اليدِ بدفعِ السيفِ ، وذلكَ مِنْ غيرِ رويَّةٍ وفكرةٍ ، ويكونُ ذلكَ بالإرادةِ .

ومِنَ الأشياءِ ما يتوقَّفُ التمييزُ والعقلُ فيهِ ، فلا يُدرىٰ أنَّهُ موافقٌ أمْ لا ، فيحتاجُ إلىٰ رويَّةٍ وفكرٍ حتَّىٰ يتبيَّنَ أنَّ الخيرَ في الفعلِ أوِ التركِ ، فإذا حصلَ بالفكرِ والرويَّةِ العلمُ بأنَّ أحدَهُما خيرٌ . . التحقَ ذلكَ بالذي يُقطعُ بهِ مِنْ غيرِ رويَّةٍ وفكرٍ ، وانبعثَتِ الإرادةُ هـٰهنا كما تنبعثُ لدفعِ السيفِ والسنانِ ، فإذا انبعثَتْ لفعلِ ما ظهرَ للعقلِ أنَّهُ خيرٌ . . سُمِّيَتْ هـٰذهِ الإرادةُ اختياراً ؛ مشتقاً مِنَ الخيرِ ؛ أيْ : هوَ انبعاثٌ إلىٰ ما ظهرَ للعقلِ أنَّهُ خيرٌ ، وهوَ عينُ تلكَ الإرادةِ ، ولمْ ينتظرْ في انبعاثِها إلا ما انتظرَتْ تلكَ الإرادةُ ، وهوَ ظهورُ

خيريَّةِ الفعلِ في حقِّهِ ، إلا أنَّ الخيريَّةَ في دفعِ السيفِ ظهرَتْ مِنْ غيرِ رويَّةٍ ، بلْ على البديهةِ ، وهـٰذا افتقرَ إلى الرويَّةِ .

فالاختيارُ عبارةٌ عنْ إرادةٍ خاصَّةٍ ، وهيَ التي انبعثَتْ بإشارةِ العقلِ فيما لهُ في إدراكِهِ توقُّفٌ ، وعنْ هـٰذا قيلَ : إنَّ العقلَ يُحتاجُ إليهِ للتمييزِ بينَ خيرِ الخيرينِ وشرِّ الشرينِ ، ولا يُتصوَّرُ أنْ تنبعثَ الإرادةُ إلا بحكمِ الحسِّ والتخييلِ ، أوْ بحكمٍ جزمٍ مِنَ العقلِ ، ولذلكَ لوْ أرادَ الإنسانُ أنْ يحزَّ رقبةَ نفسِهِ مثلاً .. لمْ يمكنْهُ ، لا لعدمِ القدرةِ في اليدِ ، ولا لعدمِ السكينِ ، ولكنْ لفقدِ الإرادةِ الداعيةِ المشخصةِ للقدرةِ ، وإنَّما فُقِدَتِ الإرادةُ لأنَّها تنبعثُ بحكمِ العقلِ أوِ الحسِّ بكونِ الفعلِ موافقاً ، وقتلُهُ نفسَهُ ليسَ موافقاً لهُ ، فلا يمكنُهُ معَ قوَّةِ الأعضاءِ أنْ يقتلَ نفسَهُ إلا إذا كانَ في عقوبةٍ مؤلمةٍ لا تُطاقُ ، فإنَّ العقلَ هـٰهنا يتوقَّفُ في الحكمِ ويتردَّدُ ؛ لأنَّهُ تردُّدٌ بينَ شرِّ الشرَّينِ ، فإنْ ترجَّحَ لهُ بعدَ الرويَّةِ أنَّ تركَ القتلِ أقلُّ شرّاً .. لمْ يمكنْهُ قتلُ نفسِهِ ، وإنْ حكمَ بأنَّ القتلَ أقلُّ شرّاً ، وكانَ حكمُهُ جزماً لا ميلَ فيهِ ولا صارفَ عنهُ .. انبعثَتِ الإرادةُ والقدرةُ وأهلكَ نفسَهُ ؛ كالذي يُتبعُ بالسيفِ للقتلِ ، فإنَّهُ يرمي بنفسِهِ مِنَ السطحِ مثلاً وإنْ كانَ مهلكاً ولا يبالي ، ولا يمكنُهُ ألا يرميَ نفسَهُ ، وإنْ كانَ يُتبعُ بضربٍ خفيفٍ ؛ فإنِ انتهىٰ إلىٰ طرفِ السطحِ .. حكمَ العقلُ بأنَّ الضربَ أهونُ مِنَ الرمي ، فوقفَتْ أعضاؤُهُ ، فلا يمكنُهُ أنْ يرميَ نفسَهُ ، ولا تنبعثُ لهُ داعيةٌ ألبتةَ ؛ لأنَّ داعيةَ الإرادةِ مسخَّرةٌ لحكمِ العقلِ والحسِّ ، والقدرةُ مسخَّرةٌ للداعيةِ ، والحركةُ مسخَّرةٌ للقدرةِ ، والكلُّ يصدرُ بالضرورةِ

فيهِ مِنْ حيثُ لا يدري ، فإنَّما هوَ محلٌّ ومجرىً لهـٰذهِ الأمورِ ، فأمَّا أنْ يكونَ منهُ . . فكلا ولا .

فإذاً ؛ معنىٰ كونِهِ مجبوراً : أنَّ جميعَ ذلكَ حاصلٌ فيهِ مِنْ غيرِهِ لا منهُ ، ومعنىٰ كونِهِ مختاراً : أنَّهُ محلٌّ لإرادةٍ حدثَتْ فيهِ جبراً بعدَ حكمِ العقلِ بكونِ الفعلِ خيراً محضاً موافقاً ، وحدثَ الحكمُ أيضاً جبراً ، فإذاً هوَ مجبورٌ على الاختيارِ ، ففعلُ النارِ في الإحراقِ مثلاً جبرٌ محضٌ ، وفعلُ اللهِ تعالى اختيارٌ محضٌ ، وفعلُ الإنسانِ علىٰ منزلةٍ بينَ المنزلتينِ ، فإنَّهُ جبرٌ على الاختيارِ ، فطلبَ أهلُ الحقِّ لهـٰذا عبارةً ثالثةً لما كانَ فنّاً ثالثاً ، وتيمَّنوا فيهِ بكتابِ اللهِ تعالىٰ(١) ، فسمَّوهُ : كسباً ، وليسَ مناقضاً للجبرِ ولا للاختيارِ ، بلْ هوَ جامعٌ بينَهُما عندَ مَنْ فهِمَهُ .

وفعلُ اللهِ تعالىٰ يُسمَّى اختياراً بشرطِ ألا يُفهمَ مِنَ الاختيارِ إرادةٌ بعدَ تحيُّرٍ وتردُّدٍ ، فإنَّ ذلكَ في حقِّه محالٌ ، وجميعُ الألفاظِ المذكورةِ في اللغاتِ لا يمكنُ أنْ تُستعملَ في حقِّ اللهِ تعالىٰ إلا علىٰ نوعٍ مِنَ الاستعارةِ والتجوُّزِ ، وذكرُ ذلكَ لا يليقُ بهـٰذا العلمِ ، ويطولُ القولُ فيهِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فهلْ تقولُ إنَّ العلمَ ولَّدَ الإرادةَ ، والإرادةَ ولَّدَتِ القدرةَ ،

---

(١) في قوله عز شأنه : ﴿ لَا يُكَلِّفُ ٱللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا ٱكْتَسَبَتْ ﴾ ، ومن تمسك بلفظ الاختيار . . لم يعب عليه .

والقدرةَ ولَّدَتِ الحركةَ ، وإنَّ كلَّ متأخِّرٍ حدثَ مِنَ المتقدِّمِ ؟ فإنْ قلتَ ذلكَ . . فقدْ حكمتَ بحدوثِ شيءٍ لا مِنْ قدرةِ اللهِ تعالىٰ ، وإنْ أبيتَ ذلكَ . . فما معنىٰ ترتُّبِ البعضِ مِنْ هـٰذا على البعضِ ؟

فاعلم : أنَّ القولَ بأنَّ بعضَ ذلكَ حدثَ عنْ بعضٍ جهلٌ محضٌ ، سواءٌ عُبِّرَ عنهُ بالتولُّدِ أوْ بغيرِهِ(١) ، بلْ حوالةُ جميعِ ذلكَ على المعنى الذي يُعبَّرُ عنهُ بالقدرةِ الأزليَّةِ ، وهوَ الأصلُ الذي لمْ يقفْ كافَّةُ الخلقِ عليهِ إلا الراسخونَ في العلمِ فإنَّهُمْ وقفُوا علىٰ كنهِ معناهُ ، والكافةُ وقفُوا علىٰ مجرَّدِ لفظِهِ معَ نوعِ تشبيهٍ بقدرتِنا ، وهوَ بعيدٌ عنِ الحقِّ ، وبيانُ ذلكَ يطولُ ، ولكنْ بعضُ المقدوراتِ مترتِّبةٌ على البعضِ في الحدوثِ ترتُّبَ المشروطِ على الشرطِ ، فلا تصدرُ مِنَ القدرةِ الأزليَّةِ إرادةٌ إلا بعدَ علمٍ ، ولا علمٌ إلا بعدَ حياةٍ ، ولا حياةٌ إلا بعدَ محلٍّ للحياةِ .

وكما لا يجوزُ أنْ يُقالَ : الحياةُ حصلَتْ مِنَ الجسمِ الذي هوَ شرطُ الحياةِ . . فكذلكَ في سائرِ درجاتِ الترتيبِ ، ولكنْ بعضُ الشروطِ مما ظهرَ للعامَّةِ ، وبعضُها لمْ يظهرْ إلا للخواصِّ المكاشفينَ بنورِ الحقِّ ، وإلا . . فلا يتقدَّمُ متقدِّمٌ ولا يتأخَّرُ متأخِّرٌ إلا بالحقِّ واللزومِ ، وكذلكَ جميعُ أفعالِ اللهِ

---

(١) والذين عبَّروا عنه بالتولُّد وهم زعماء القائلين به في الفرق الإسلامية هم المعتزلة ، وهـٰذه التحريجة وجوابها تمهيد للحديث عن العبارة المشهورة التي فاه بها المصنف : (ليس في الإمكان أبدع مما كان) .

تعالىٰ ، ولولا ذلكَ . . لكانَ التقديمُ والتأخيرُ عبثاً يضاهي فعلَ المجانينِ ، تعالى اللهُ عنْ قولِ الجاهلينَ علوّاً كبيراً .

وإلىٰ هـٰذا أشارَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ وَمَا خَلَقْنَا ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَٰعِبِينَ ۝ مَا خَلَقْنَٰهُمَآ إِلَّا بِٱلْحَقِّ ﴾ .

فكلُّ ما بينَ السماءِ والأرضِ حادثٌ علىٰ ترتيبٍ واجبٍ وحقٍّ لازمٍ ، ولا يُتصوَّرُ أنْ يكونَ إلا كما حدثَ ، وعلى الترتيب الذي وُجدَ ، فما تأخَّرَ متأخِّرٌ إلا لانتظارِ شرطِهِ ، والمشروطُ قبلَ الشرطِ محالٌ ، والمحالُ لا يُوصفُ بكونِهِ مقدوراً(١) ، فلا يتأخَّرُ العلمُ عنِ النطفةِ إلا لفقدِ شرطِ الحياةِ ، ولا تتأخَّرُ عنها الإرادةُ بعدَ العلمِ إلا لفقدِ شرطِ العلمِ ، وكلُّ ذلكَ علىٰ منهاجِ الواجبِ وترتيبِ الحقِّ ، ليسَ في شيءٍ مِنْ ذلكَ لعبٌ واتفاقٌ ، بلْ كلُّ ذلكَ بحكمةٍ وتدبيرٍ .

وتفهيمُ ذلكَ عسيرٌ ، ولكنَّا نضربُ لتوقُّفِ المقدورِ معَ وجودِ القدرةِ علىٰ وجودِ الشرطِ مثالاً يقرِّبُ مبادئَ الحقِّ مِنَ الأفهامِ الضعيفةِ ، وذلكَ بأنْ تقدِّرَ إنساناً مُحْدِثاً قدِ انغمسَ في الماءِ إلىٰ رقبتِهِ ، فالحدثُ لا يرتفعُ عنْ أعضائِهِ وإنْ كانَ الماءُ هوَ الرافعَ وهوَ ملاقٍ لهُ ، فقدْرُ القدرةِ الأزليّةِ حاضرةٌ ملاقيةٌ للمقدوراتِ متعلِّقةٌ بها ملاقاةَ الماءِ للأعضاءِ ، ولكنْ لا يحصلُ بها المقدورُ

---

(١) فلا يقال : إنه داخل في الإمكان ، ولو شاء الله . . لأوجده وأبدعه ؛ إذ القدرة لا تعلّق لها بالمستحيل ، والمشروط يستحيل تصور وقوعه قبل شرطه ، ولا يجب بعد شرطه ، فهو ممكن في ذاته ، وكلام المصنف هنا هينمة لما سيأتي تفصيله .

كما لا يحصلُ رفعُ الحدثِ بالماءِ انتظاراً للشرطِ ، وهوَ غسلُ الوجهِ ، فإذا وضعَ الواقفُ في الماءِ وجهَهُ على الماءِ . . عملَ الماءُ في سائرِ الأعضاءِ وارتفعَ الحدثُ ، فربَّما يظنُّ الجاهلُ أنَّ الحدثَ ارتفعَ عنِ اليدِ برفعِهِ عنِ الوجهِ ؛ لأنَّهُ حدثَ عَقيبَهُ ، إذْ يقولُ : كانَ الماءُ ملاقياً ولمْ يكنْ رافعاً ، والماءُ لمْ يتغيَّرْ عمَّا كانَ ، فكيفَ حصلَ منهُ ما لمْ يحصلْ مِنْ قبلُ ؟! بلْ حصلَ ارتفاعُ الحدثِ عنِ اليدِ عندَ غسلِ الوجهِ⁽¹⁾ ، فإذاً غسلُ الوجهِ هوَ الرافعُ للحدثِ عنِ اليدِ !

وهوَ جهلٌ يضاهي ظنَّ مَنْ يظنُّ أنَّ الحركةَ تحصلُ بالقدرةِ ، والقدرةَ بالإرادةِ ، والإرادةَ بالعلمِ ، وكلُّ ذلكَ خطأٌ ، بلْ عندَ ارتفاعِ الحدثِ عنِ الوجهِ ارتفعَ الحدثُ عنِ اليدِ بالماءِ الملاقي لها ، لا بغسلِ الوجهِ ، والماءُ لمْ يتغيَّرْ ، واليدُ لمْ تتغيَّرْ ، ولمْ يحدثْ فيهِما شيءٌ ، ولكنْ حدثَ وجودُ الشرطِ ، فظهرَ أثرُ العلَّةِ⁽²⁾ .

---

(١) أي ـ والكلام علىٰ لسان المعترض ـ : (بل حصل ارتفاع الحدث عن اليد بغسل الوجه) ، إذ حصوله عنده لا به هو ما سيقرره المصنف ، فالمراد بالعندية هنا عند المعترض : العلِّية .

(٢) وقد تبيَّن بهـٰذا المثال بأن السابق ليس مؤثراً في اللاحق ، فتأخُّر اللاحق عنه لا يدل قطعاً علىٰ تولُّده من السابق ، بل هي قضية شرط ومشروط ، يقول المصنف في « الاقتصاد » (ص٢٨٠) : (ومعلوم أنه يلزم من عدم الشرط عدمُ المشروط ، فإذا رأينا علْمَ الشخص مع حياته ، وإرادته مع علمه . . فيلزم ـ لا محالة ـ من تقدير انتفاءِ الحياة انتفاءُ العلم ، ومن تقدير انتفاء العلم انتفاءُ الإرادة ، ويعبَّر عن هـٰذا بالشرط ، وهو الذي لا بد منه لوجود الشيء ، ولكن ليس وجود الشيء به ، بل عنده ومعه) .

فهكذا ينبغي أنْ تفهمَ صدورَ المقدوراتِ مِنَ القدرةِ الأزليّةِ معَ أنَّ القدرةَ قديمةٌ والمقدوراتِ حادثةٌ ، وهـٰذا قرعُ بابِ آخرَ لعالمٍ آخرَ مِنْ عوالمِ المكاشفاتِ .

فلنتركْ جميعَ ذلكَ ؛ فإنَّ مقصودَنا التنبيهُ علىٰ طريقِ التوحيدِ في الفعلِ ، فإنَّ الفاعلَ بالحقيقةِ واحدٌ ، فهوَ المخُوفُ والمرجوُّ ، وعليهِ التوكُّلُ والاعتمادُ ، ولـمْ نقدرْ علىٰ أنْ نذكرَ مِنْ بحارِ التوحيدِ إلا قطرةً مِنْ بحرِ المقامِ الثالثِ مِنْ مقاماتِ التوحيدِ ، واستيفاءُ ذلكَ في عمرِ نوحٍ محالٌ ؛ كاستيفاءِ ماءِ البحرِ بأخذِ القطراتِ منهُ ، وكلُّ ذلكَ ينطوي تحتَ قولِكَ : (لا إلـٰهَ إلا اللهُ) ، وما أخفَّ مؤنتَهُ على اللسانِ ! وما أسهلَ اعتقادَ مفهومِ لفظِهِ على القلبِ ! وما أعزَّ حقيقتَهُ ولبَّهُ عندَ العلماءِ الراسخينَ في العلمِ ! فكيفَ عندَ غيرِهِمْ ؟!

* * *

فإنْ قلتَ : فكيفَ الجمعُ بينَ التوحيدِ والشرعِ ومعنى التوحيدِ أنْ لا فاعلَ إلا اللهُ تعالىٰ ومعنى الشرعِ إثباتُ الأفعالِ للعبادِ ؟ فإنْ كانَ العبدُ فاعلاً . . فكيفَ يكونُ اللهُ تعالىٰ فاعلاً ؟ وإنْ كانَ اللهُ تعالىٰ فاعلاً . . فكيفَ يكونُ العبدُ فاعلاً ؟ ومفعولٌ بينَ فاعلينِ غيرُ مفهومٍ ؟

فأقولُ : نعمْ ، ذلكَ غيرُ مفهومٍ إذا كانَ للفاعلِ معنىً واحدٌ ، وإنْ كانَ لهُ معنيانِ ويكونُ الاسمُ مجملاً مردَّداً بينَهُما . . لمْ يتناقضْ ، كما يُقالُ : قتلَ الأميرُ فلاناً ، ويُقالُ قتلَهُ الجلادُ ، ولكنِ الأميرُ قاتلٌ بمعنىً ، والجلادُ قاتلٌ

بمعنىً آخرَ ؛ فكذلكَ العبدُ فاعلٌ بمعنىً ، واللهُ عزَّ وجلَّ فاعلٌ بمعنىً آخرَ ، فمعنىٰ كونِ اللهِ تعالىٰ فاعلاً : أنَّهُ المخترِعُ الموجِدُ ، ومعنىٰ كونِ العبدِ فاعلاً : أنَّهُ المحلُّ الذي خلقَ فيهِ القدرةَ بعدَ أنْ خلقَ فيهِ الإرادةَ بعدَ أنْ خلقَ فيهِ العلمَ ، فارتبطَتِ القدرةُ بالإرادةِ والحركةُ بالقدرةِ ارتباطَ الشرطِ بالمشروطِ ، وارتبطَ بقدرةِ اللهِ ارتباطَ المعلولِ بالعلَّةِ وارتباطَ المخترَعِ بالمخترِعِ ، وكلُّ ما لهُ ارتباطٌ بقدرةٍ فإنَّ محلَّ القدرةِ يُسمَّىٰ فاعلاً لهُ كيفَما كانَ الارتباطُ ؛ كما يُسمَّى الجلادُ قاتلاً والأميرُ قاتلاً ؛ لأنَّ القتلَ ارتبطَ بقدرتِهِما ، ولكنْ علىٰ وجهينِ مختلفينِ ، فلذلكَ سُمِّيَ فعلاً لهُما ؛ فكذلكَ ارتباطُ المقدورِ بالقدرتينِ .

ولأجلِ توافقِ ذلكَ وتطابقِهِ نسبَ اللهُ تعالى الأفعالَ في القرآنِ مرَّةً إلى الملائكةِ ، ومرَّةً إلى العبادِ ، ونسبَها بعينِها مرَّةً أخرىٰ إلىٰ نفسِهِ ، فقالَ تعالىٰ في الموتِ : ﴿ قُلْ يَتَوَفَّـٰكُم مَّلَكُ ٱلْمَوْتِ ٱلَّذِى وُكِّلَ بِكُمْ ﴾ ، ثمَّ قالَ عزَّ وجلَّ : ﴿ ٱللَّهُ يَتَوَفَّى ٱلْأَنفُسَ حِينَ مَوْتِهَـا ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ أَفَرَءَيْتُم مَّا تَحْرُثُونَ ﴾ ، أضافَ الحرثَ إلينا ، ثمَّ قالَ تعالىٰ : ﴿ أَنَّا صَبَبْنَا ٱلْمَآءَ صَبًّا ۝ ثُمَّ شَقَقْنَا ٱلْأَرْضَ شَقًّا ۝ فَأَنۢبَتْنَا فِيهَا حَبًّا ۝ وَعِنَبًا ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ فَأَرْسَلْنَآ إِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا ﴾ ، ثمَّ قالَ تعالىٰ : ﴿ فَنَفَخْنَا فِيهَا مِن رُّوحِنَا ﴾ ، وكانَ النافخُ جبريلَ عليهِ السلامُ .

وكما قالَ تعالىٰ : ﴿ فَإِذَا قَرَأْنَـٰهُ فَٱتَّبِعْ قُرْءَانَهُۥ ﴾ ، قيلَ في التفسيرِ : معناهُ : إذا قرأَهُ عليكَ جبريلُ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ قَٰتِلُوهُمْ يُعَذِّبْهُمُ ٱللَّهُ بِأَيْدِيكُمْ ﴾ ، فأضافَ القتلَ إليهِمْ والتعذيبَ إلىٰ نفسِهِ ، والتعذيبُ هوَ عينُ القتلِ ، بلْ صرَّحَ وقالَ تعالىٰ : ﴿ فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَٰكِنَّ ٱللَّهَ قَتَلَهُمْ ۚ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَٰكِنَّ ٱللَّهَ رَمَىٰ ﴾ وهوَ جمعٌ بينَ النفيِ والإثباتِ ظاهراً ، ولكنْ معناهُ : (وما رميتَ) بالمعنى الذي يكونُ الربُّ بهِ رامياً (إذْ رميتَ) بالمعنى الذي يكونُ العبدُ بهِ رامياً ؛ إذْ هما معنيانِ مختلفانِ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ ٱلَّذِى عَلَّمَ بِٱلْقَلَمِ ۝ عَلَّمَ ٱلْإِنسَٰنَ مَا لَمْ يَعْلَمْ ﴾ ، ثمَّ قالَ : ﴿ ٱلرَّحْمَٰنُ ۝ عَلَّمَ ٱلْقُرْءَانَ ﴾ ، وقالَ : ﴿ عَلَّمَهُ ٱلْبَيَانَ ﴾ ، وقالَ : ﴿ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُۥ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ أَفَرَءَيْتُم مَّا تُمْنُونَ ۝ ءَأَنتُمْ تَخْلُقُونَهُۥٓ أَمْ نَحْنُ ٱلْخَٰلِقُونَ ﴾ ، ثمَّ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في وصفِ ملكِ الأرحامِ : « إنَّهُ يدخلُ الرحمَ ، فيأخذُ النطفةَ في يدِهِ ثمَّ يُصوِّرُها جسداً فيقولُ : يا ربِّ ؛ أذكرٌ أمْ أنثى ؟ أسويٌّ أمْ معوجٌّ ؟ فيقولُ اللهُ ما شاءَ ويخلقُ الملَكُ » ، وفي لفظٍ آخرَ : « ويُصوِّرُ الملَكُ ، ثمَّ ينفخُ فيها الروحَ بالسعادةِ أوْ بالشقاوةِ »(١) .

وقدْ قالَ بعضُ السلفِ : إنَّ الملكَ الذي يُقالُ لهُ : الروحُ هوَ الذي يولجُ الأرواحَ في الأجسامِ ، وأنَّهُ يتنفَّسُ بوصفِهِ ، فيكونُ كلُّ نفسٍ مِنْ أنفاسِهِ

---

(١) كذا في « القوت » (٢/١٣) ، وقد رواه الطحاوي في « شرح مشكل الآثار » (٣٨٧٤) ، وابن عدي في « الكامل » (٣/٢٢٧) ، والآجري في « الشريعة » (٣٦٥) ، وأصله في « الصحيحين » .

روحاً يلجُ في جسمٍ ، ولذلكَ سُمِّيَ روحاً[1] .

وما ذكرَهُ مِنْ مثلِ هـٰذا الملكِ وصفتِهِ فهوَ حقٌّ ، شاهدَهُ أربابُ القلوبِ ببصائرِهِمْ ، فأمَّا كونُ الروحِ عبارةً عنهُ.. فلا يمكنُ أنْ يُعلمَ إلا بالنقلِ ، والحكمُ بهِ دونَ النقلِ تخمينٌ مجرَّدٌ .

وكذلكَ ذكرَ اللهُ تعالىٰ في القرآنِ منَ الأدلَّةِ والآياتِ في الأرضِ والسماواتِ ثمَّ قالَ : ﴿ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُۥ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ ﴾ ، وقالَ : ﴿ شَهِدَ ٱللَّهُ أَنَّهُۥ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ﴾ ، فبيَّنَ أنَّهُ الدليلُ علىٰ نفسِهِ ، وذلكَ ليسَ بمتناقضٍ ، بلْ طرقُ الاستدلالِ مختلفةٌ ، فكمْ مِنْ طالبٍ عرفَ اللهَ تعالىٰ بالنظرِ إلى الموجوداتِ ، وكمْ مِنْ طالبٍ عرفَ كلَّ الموجوداتِ باللهِ تعالىٰ ؛ كما قالَ بعضُهُمْ : (عرفتُ ربِّي بربِّي ، ولولا ربِّي لما عرفتُ ربِّي)[2] ، وهوَ معنىٰ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُۥ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ ﴾ .

وقدْ وصفَ اللهُ تعالىٰ نفسَهُ بأنَّهُ المحيي والمميتُ ، ثمَّ فوَّضَ الموتَ والحياةَ إلىٰ ملكينِ ، ففي الخبرِ : أنَّ ملكَ الموتِ وملكَ الحياةِ تناظرا ، فقالَ ملكُ الموتِ : أنا أميتُ الأحياءَ ، وقالَ ملكُ الحياةِ : أنا أحيي الموتىٰ ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِما : كونا علىٰ عملِكُما وما سُخِّرتُما لهُ مِنَ الصنعِ ، وأنا المميتُ والمحيي ، لا مميتَ ولا محييَ سوايَ[3] .

---

[1] قوت القلوب (٢/ ١٣) .

[2] رواه القشيري في « رسالته » (ص٥١٤) .

[3] قوت القلوب (٢/ ١٣) .

فإذاً ؛ الفعلُ يُستعملُ علىٰ وجوهٍ مختلفةٍ ، فلا تتناقضُ هـٰذهِ المعاني إذا فهمَتْ ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ للذي ناولَهُ التمرةَ : « خذْها ، لوْ لمْ تأتِها . . لأتتْكَ »[1] ، أضافَ الإتيانَ إليهِ وإلى التمرةِ ، ومعلومٌ أنَّ التمرةَ لا تأتي على الوجهِ الذي يأتي الإنسانُ إليها .

ولذلكَ لمَّا قالَ ذلكَ التائبُ : أتوبُ إلى اللهِ ولا أتوبُ إلىٰ محمدٍ . . فقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « عرفَ الحقَّ لأهلِهِ »[2] .

فكلُّ مَنْ أضافَ الكلَّ إلى اللهِ تعالىٰ . . فهوَ المحقِّقُ الذي عرفَ الحقَّ والحقيقةَ لأهلِها ، ومَنْ أضافَهُ إلىٰ غيرِهِ . . فهوَ المتجوِّزُ المستعيرُ في كلامِهِ ، وللتجوُّزِ وجهٌ كما أنَّ للحقيقةِ وجهاً ، واسمُ الفاعلِ وضعَهُ واضعُ اللغةِ للمخترِعِ ، ولكنْ ظنَّ أنَّ الإنسانَ مخترعٌ بقدرتِهِ ، فسمَّاهُ فاعلاً بحركتِهِ ، وظنَّ أنَّهُ تحقيقٌ ، وتوهَّمَ أنَّ نسبتَهُ إلى اللهِ تعالىٰ علىٰ سبيلِ المجازِ ، مثلَ نسبةِ القتلِ إلى الأميرِ ؛ فإنَّهُ مجازٌ بالإضافةِ إلىٰ نسبتِهِ إلى الجلادِ ، فلمَّا انكشفَ الحقُّ لأهلِهِ . . عرفوا أنَّ الأمرَ بالعكسِ ، وقالوا : إنْ كانَ الفاعلُ قدْ وضعتَهُ أيُّها اللغويُّ للمخترِعِ . . فلا فاعلَ إلا اللهُ ، فالاسمُ لهُ

---

(١) رواه ابن أبي عاصم في « السنة » (٢٧٢) ، وابن حبان في « صحيحه » (٣٢٤٠) ، والبيهقي في « الشعب » (١١٤٦) .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٣/ ٤٣٥) ، والطبراني في « الكبير » (١/ ٢٨٦) ، والبيهقي في « الشعب » (٤١١١) عن الأسود بن سريع رضي الله عنه : أنه صلى الله عليه وسلم أتي بأسير ، فقاله .

بالحقيقةِ ولغيرِه بالمجازِ ؛ أيْ : تُجُوِّزَ بِهِ عمَّا وضعَهُ اللغويُّ لهُ .

ولما جرىٰ حقيقةُ المعنىٰ علىٰ لسانِ بعضِ الأعرابِ قصداً أوِ اتفاقاً . . صدَّقَهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أصدقُ بيتٍ قالَهُ شاعرٌ قولُ لبيدٍ : أَلا كُلُّ شَيْءٍ ما خَلا ٱللهَ باطِلٌ »⁽¹⁾ .

أيْ : كلُّ ما لا قوامَ لهُ بنفسِهِ ، وإنَّما قوامُهُ بغيرِهِ . . فهوَ باعتبارِ نفسِهِ باطلٌ ، وإنَّما حقيَّتُهُ وحقيقتُهُ بغيرِهِ لا بنفسِهِ .

فإذاً ؛ لا حقَّ بالحقيقةِ إلا الحيُّ القيُّومُ الذي ليسَ كمثلِهِ شيءٌ ؛ فإنَّهُ قائمٌ بذاتِهِ ، وكلُّ ما سواهُ قائمٌ بقدرتِهِ ، فهوَ الحقُّ ، وما سواهُ باطلٌ .

ولذلكَ قالَ سهلٌ : (يا مسكينُ ؛ كانَ ولمْ تكنْ ، ويكونُ ولا تكونُ ، فلمَّا كنتَ اليومَ . . صرتَ تقولُ : أنا وأنا ؟! كنِ الآنَ كما لمْ تكنْ ؛ فإنَّهُ اليومَ كما كانَ)⁽²⁾ .

* * *

فإنْ قلتَ : فقدْ ظهرَ الآنَ أنَّ الكلَّ جبرٌ ، فما معنى الثوابِ والعقابِ ، والغضبِ والرضا ؟ وكيفَ غضبُهُ علىٰ فعلِ نفسِهِ ؟

فاعلمْ : أنَّ معنىٰ ذلكَ قدْ أشرنا إليهِ في كتابِ الشكرِ ، فلا نطوِّلُ بإعادتِهِ .

---

(١) رواه البخاري (٣٨٤١) ، ومسلم (٢٢٥٦) .

(٢) قوت القلوب (٦/٢) .

فهـٰذا هوَ القدْرُ الذي رأينا الرمزَ إليهِ مِنَ التوحيدِ الذي يورثُ حالَ التوكُّلِ ، ولا يتمُّ هـٰذا إلا بالإيمانِ بالرحمةِ والحكمةِ ، فإنَّ التوحيدَ يورثُ النظرَ إلىٰ مسبِّبِ الأسبابِ ، والإيمانُ بالرحمةِ وسعتِها هوَ الذي يورثُ الثقةَ بمسبِّبِ الأسبابِ ، ولا يتمُّ حالُ التوكُّلِ كما سيأتي إلا بالثقةِ بالوكيلِ ، وطمأنينةِ القلبِ إلىٰ حسنِ نظرِ الكفيلِ .

وهـٰذا الإيمانُ أيضاً بابٌ عظيمٌ مِنْ أبوابِ الإيمانِ ، وحكايةُ طريقِ المكاشفينَ فيهِ تطولُ ، فلنذكرْ حاصلَهُ ليعتقدَهُ الطالبُ لمقامِ التوكلِ اعتقاداً قاطعاً لا يستريبُ فيهِ :

وهوَ أنْ يصدِّقَ تصديقاً يقيناً لا ضعفَ فيهِ ولا ريبَ أنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ لوْ خلقَ الخلقَ كلَّهُمْ علىٰ عقلِ أعقلِهِمْ وعلمِ أعلمِهِمْ ، وخلقَ لهُمْ مِنَ العلمِ ما تحتملُهُ نفوسُهُمْ ، وأفاضَ عليهِمْ مِنَ الحكمةِ ما لا منتهىٰ لوصفِها ، ثمَّ زادَ مثلَ عددِ جميعِهِمْ علماً وحكمةً وعقلاً ، ثمَّ كشفَ لهُمْ عواقبَ الأمورِ ، وأطلعَهُمْ علىٰ أسرارِ الملكوتِ ، وعرَّفَهُمْ دقائقَ اللطفِ وخفايا العقوباتِ ، حتَّى اطلعوا بهِ على الخيرِ والشرِّ ، والنفعِ والضرِّ ، ثمَّ أمرَهُمْ أنْ يدبِّروا الملكَ والملكوتَ بما أُعطوا مِنَ العلومِ والحكمِ . . لما اقتضىٰ تدبيرُ جميعِهِمْ معَ التعاونِ والتظاهرِ عليهِ أنْ يُزادَ فيما دبَّرَ اللهُ سبحانَهُ الخلقَ بهِ في الدنيا والآخرةِ جناحُ بعوضةٍ ، ولا أنْ يُنقصَ منها جناحُ بعوضةٍ ، ولا أنْ يُرفعَ منها ذرَّةٌ ، ولا أنْ يُخفضَ منها ذرَّةٌ ، ولا أنْ يُدفعَ مرضٌ أوْ عيبٌ أوْ نقصٌ أوْ فقرٌ

أوْ ضرٌّ عمَّنْ بُلِيَ بهِ ، ولا أنْ تُزالَ صحةٌ أوْ كمالٌ أوْ غنىً أوْ نفعٌ عمَّنْ أنعمَ اللهُ بهِ عليهِ ، بلْ كلُّ ما خلقَهُ اللهُ تعالىٰ مِنَ السماواتِ والأرضِ إنْ رجعوا فيها البصرَ ، وطوَّلوا فيها النظرَ . . ما رأَوا فيها مِنْ تفاوتٍ ولا فطورٍ .

وكلُّ ما قسمَ اللهُ تعالىٰ بينَ عبادِهِ مِنْ رزقٍ وأجلٍ ، وسرورٍ وفرحٍ ، وعجزٍ وقدرةٍ ، وإيمانٍ وكفرٍ ، وطاعةٍ ومعصيةٍ . . فكلُّهُ عدْلٌ محضٌ لا جورَ فيهِ ، وحقٌّ صِرْفٌ لا ظلمَ فيهِ ، بلْ هوَ على الترتيبِ الواجبِ الحقِّ علىٰ ما ينبغي ، وكما ينبغي ، وبالقدرِ الذي ينبغي ، **وليسَ في الإمكانِ أصلاً أحسنُ منهُ ولا أتمُّ ولا أكملُ**(١) ، ولوْ كانَ وادَّخرَهُ معَ القدرةِ ولمْ يفعلْهُ . . لكانَ بخلاً يناقضُ الجودَ ، وظلماً يناقضُ العدْلَ ، ولوْ لمْ يكنْ قادراً . . لكانَ عجزاً يناقضُ الإلٰهيةَ ، بلْ كلُّ فقرٍ وضرٍّ في الدنيا فهوَ نقصانٌ مِنَ الدنيا وزيادةٌ في الآخرةِ ، وكلُّ نقصٍ في الآخرةِ بالإضافةِ إلىٰ شخصٍ فهوَ نعيمٌ بالإضافةِ إلىٰ غيرِهِ ، إذْ لولا الليلُ . . لما عُرِفَ قدْرُ النهارِ ، ولولا المرضُ . . لما تنعَّمَ الأصحاءُ بالصحةِ ، ولولا النارُ . .

---

(١) هٰذه هي العبارة المجلجلة التي تلان وتقال : (**ليس في الإمكان أبدع مما كان**) ، والتي تحزَّب العلماء لأجلها في حق المصنف رحمه الله أحزاباً ، والمراد هنا : إسقاط قول من قال بدسِّ هٰذه العبارة على المصنف ، وهو قول غريب ! إذ العبارة ليست غريبة عن سياقها ، بل سبقها ولحقها مثل لها ؛ بنحو لفظها أو بمعناها ، ثم هي ثابتة في جميع النسخ ، بل وقال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٩/ ٤٣٠) عن نسخه التي اعتمدها : (هكذا نص هٰذه العبارة في سائر نسخ الكتاب ، ولا سيما وفي أواخر بعضها أنها نقلت من نسخة موثوق بها معتمداً علىٰ صحتها) .

لما عرفَ أهلُ الجنَّةِ قدْرَ النعمةِ .

وكما أنَّ فداءَ أرواحِ الإنسِ بأرواحِ البهائمِ وتسليطَهُمْ علىٰ ذبحِها ليسَ بظلمٍ ، بلْ تقديمُ الكاملِ على الناقصِ عينُ العدْلِ . . فكذلكَ تفخيمُ النعمِ علىٰ سكَّانِ الجنانِ بتعظيمِ العقوبةِ علىٰ أهلِ النيرانِ فداءٌ لأهلِ الإيمانِ بأهلِ الكفرانِ عينُ العدْلِ ، وما لمْ يُخلقِ الناقصُ . . لا يُعرفِ الكاملُ ، ولولا خلقُ البهائمِ . . لما ظهرَ شرفُ الإنسِ ، فإنَّ الكمالَ والنقصَ يظهرُ بالإضافةِ ، فمقتضى الجودِ والحكمةِ خلقُ الكاملِ والناقصِ جميعاً .

وكما أنَّ قطعَ اليدِ إذا تآكلَتْ إبقاءً على الروحِ عدْلٌ ؛ لأنَّهُ فداءُ كاملٍ بناقصٍ . . فكذلكَ الأمرُ في التفاوتِ الذي بينَ الخلقِ في القسمةِ في الدنيا والآخرةِ ، فكلُّ ذلكَ عدْلٌ لا جورَ فيهِ ، وحقٌّ لا لعبَ فيهِ .

وهٰذا الآنَ بحرٌ آخرُ عظيمُ العمقِ واسعُ الأطرافِ مضطربُ الأمواجِ ، قريبٌ في السعةِ مِنْ بحرِ التوحيدِ ، فيهِ غرقَ طوائفُ مِنَ القاصرينَ ، ولمْ يعلموا أنَّ ذلكَ غامضٌ لا يعقلُهُ إلا العالمونَ ، ووراءَ هٰذا البحرِ سرُّ القدرِ الذي تحيَّرَ فيهِ الأكثرونَ ، ومُنعَ مِنْ إفشاءِ سرِّهِ المكاشفونَ .

والحاصلُ : أنَّ الخيرَ والشرَّ مقضيٌّ بهِ ، وقدْ صارَ ما قُضيَ بهِ واجبَ الحصولِ بعدَ سبقِ المشيئةِ ، فلا رادَّ لحكْمِهِ ، ولا معقِّبَ لقضائِهِ ، بلْ كلُّ صغيرٍ وكبيرٍ مستَطَرٌ ، وحصولُهُ بقدرٍ معلومٍ منتظَرٌ ، وما أصابَكَ لمْ يكنْ

ليخطئَكَ ، وما أخطأَكَ لمْ يكنْ ليصيبَكَ ، ولنقتصرْ علىٰ هـٰذهِ المرامزِ مِنْ علومِ المكاشفةِ التي هيَ أصولُ مقامِ التوكُّلِ ، ولنرجعْ إلىٰ علمِ المعاملةِ(١) .

* * *

---

(١) وقد أجاب المصنف رحمه الله تعالىٰ في « إملائه » عن سياقه هنا عما اعترضه المعترضون بأحسن جواب ، وقد عقد الحافظ الزبيدي فصلاً طويلاً في « إتحافه » (٩/ ٤٣٤) ساق فيه أقوال المعترضين والمنتصرين .

TEVEKKÜLÜN ASLI OLAN TEVHÎDİN HAKÎKATİ

Bilmiş ol ki; tevekkül de îmanın kapılarından bir kapıdır. İmânın bütün kapıları ancak, ilim, hal ve amel ile intizâma girer. Tevekkül de böyledir. O da ilimden meydana gelir ki, ilim asıldır. Amel de bunun meyvesidir. Hal ise tevekkül isminden murâd olunan şeydir.

Önce âsî olan ilmi ele alalım. Aslında buradaki ilimden maksat îmanı dır. Zîra îman, tasdîktir. Kalp ile tasdîk edilen her şey ilimdir. Bu, kuvvetleştiği vakit, buna yakîn denir. Fakat yakînin pek çok kapıları vardır. Biz bunlardan ancak tevekkül üzerine kuracağımız yakîne muhtacız. O da senin: **"Lâ ilahe illâllahu vahdehû lâ şerîke leh"** sözünün tercümân olduğu tevhîddir. Allah'ın kudretine olan îmanına tercümân olan da **"Lehül mülk"** sözüdür. Cûd ve hikmetine îman edilene delâlet eden sözün de **"Lehül hamd"** dir. Kim:

لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ
وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

"Allah'tan başka ibâdete lâyık kimse yoktur. O, tektir, ortağı yoktur. Mülk O'nundur, hamd O'na mahsustur. O'nun gücü her şeye yeter." derse, tevekkülün aslı olan îmanı tamamlanmış olur. Yâni tam mânasıyla bu söze inanıp bağlandığı zaman böyle olur.

Tevhîd asıldır. Bunun üzerinde durmak sözü uzatacağı gibi aslında, mükâşefe ilmine âittir. Fakat haller vâsıtasıyla bâzı mükâşefe ilimleri amellerle de ilgili olur ve muâmele ilmi ancak onunla tamamlanabilir. Buna göre biz de burada ancak muâmele ilmi ile ilgili olan kısmına değineceğiz. Yoksa tevhîd, sâhili bulunmayan uçsuz bucaksız bir deryâdır. Buna göre deriz ki:

Tevhîdin dört mertebesi, aşaması vardır: öz, özün özü, kabuk, kabuğun kabuğu. Biz bunu görüşü zayıf olanlara bir ceviz ile temsil edebiliriz. Cevizin iki kabuğu ve bir özü vardır. Özünün de yağı var ki, özün özü budur.

Tevhîdin birinci mertebesi; gâfil veya inkâr eden kalp ile dilde **“Lâ ilâhe illâllah”** demektir. Münâfıklar böyledir.

Tevhîdin ikinci mertebesi; dilindeki tevhîdinin mânasını kalbinde tasdîk etmektir. Umum Müslümanların ve avâmın îtikadı böyledir.

Tevhîdin üçüncü mertebesi; keşif yolu ve Hak nûru ile gerçeği mûşâhede etmektir. Bu da mukarrebler makamıdır. Birçok varlıkları görür ve bunların hepsinin Vâhid-i Kahhâr’dan meydana geldiklerini bilir.

Tevhîdin dördüncü mertebesi; mevcûd olarak yalnız biri görür ki, bu sıddîklar görüşüdür. Sûfiye, buna **“Fenâ fi’t-Tevhîd”** [tevhîdde yok olma] makamı derler. Yalnız “bir”i gördüğü için, kendini de görmez olur. Tevhîde müstağrak olması hasebiyle kendisini göremediği için tevhîdinde kendisi yok olur. Yâni, kendisini ve diğer yaratıkları görmekten yok olur.

Birinci tevhîd sâhibi, yalnız dili ile muvahhiddir. Kalbe inmeyen dildeki bu tevhîd, sâhibini ancak kılıçtan korur ve dünyada İslâm ahkâmının üzerine tatbik edilmesini sağlar.

İkincisi, yâni dilinde söylediğini kalbi ile tasdîk eden, muvahhiddir. Yâni dilindeki tevhîdine inanıyor, onun kalbinde yalanlamıyor demektir. Bu, kalpte bir bağdır. Bunun açılıp genişleme imkânı yoktur. Şâyet isyân ile îmanı zayıflamaz ve bu îman üzerinde ölürse, sâhibini âhiret azâbından korur. Bu îman düğümünü zayıflatıp çözmek için bir takım hîle yolları vardır. Bunlara bid'at denir. Tevhîdi zayıflatıp çözecek olan bid'atlerden kalbi koruyup oradaki tevhîdi kuvvetlendirmek için de çareler var ki, buna "İlm-i Kelâm", sâhibine de "Mütekellim" denir. Bunun maksadı, bid'at sâhibinin, avâmın kalbinde gevşetip çözmek istediği îman bağını kuvvetlendirmek ve bid'at sâhibini reddetmektir. Avâmın kalbindeki tevhîd akîdesini, bid'atçıların şerrinden koruması bakımından "Mütekellim"e "Muvahhid" denir.

Üçüncüsüne de muvahhid denir. Fakat bu anlamda değil de, Hak olduğu gibi kendisine tecellî ettiği için Fâil-i Hakikî'yi yalnız bir olarak müşâhede etmiş olması bakımındandır. Yoksa avamın yaptığı gibi, yalnız hakîkat sözünün mânasına inanmaya kalbini zorlaması bakımından değildir. Bu kabîl îman, avam ve kelâmcıların îman ve tevhîdidir. Zîra kelâm âlimi, tevhîdinde avamdan ayrılamamıştır. Onun yapabildiği, bid'atçıların hîlelerini kaldırmaktan ibârettir.

Dördüncüsü, müşâhedesinde "bir" den başkasını hazırlamamış; "küll" ü çok olarak ele almış değil, onu bir olarak mütâlea etmiştir. İşte tevhîdde son nokta burasıdır.

Birincisi, cevizin dış kabuğu gibidir ki, bunda bir hayır yoktur. Yenecek olursa ağzı buruşturur, içine bakılırsa çirkin görünüşlüdür. Yakılmak istense ateşi söndürür ve dumanı çoğaltır. Evin bir kenarında alıkonulursa evi meşgul eder. Ancak cevizi korumak için bir müddet cevizin üstünde kalır, sonra atılır. Tasdîksiz yalnız dildeki tevhîd de böyledir; kârı yok zararı çoktur, iç ve dışı çirkindir. Yalnız ölüm anına kadar ikinci kabuk olan kalp ve bedeni korur. Çünkü dilinde şehâdet getireni, gâzîler öldürmekten memnûdur. Onun kalbini yarmakla memur değillerdir. Zâten kılıç, dış kısmı keser. Ve böylesi, ölünceye kadar bu durumdan faydalanır. Öldükten sonra bu tevhîdin kendisine bir faydası kalmaz. İkinci kabuğun, birinci kabuğa nisbetle faydası meydanda olduğu gibi, -ki özü muhafaza eder. Ayrıca özden ayrıldığı vakit odun olarak yanar. Bu gibi faydaları olmakla beraber- öze nispetle yine faydası azdır. Bunun gibi, keşifsiz kalp ile tasdîkin, tasdîksiz yalnız ikrâra nispetle faydası çok olmakla beraber, göğsün genişleyip açılması ve Hak nûrunun orada parlaması ile meydana gelen keşif ve müşâhedeye dayanan îmana nispetle yine faydası azdır. Allahu Teâlâ'nın:

فَمَنْ يُرِدِ اللّٰهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ

"Allah kime doğru yolu gösterir, îmana muvaffak ederse, onun göğsünü İslâm için açar." (En'âm suresi, 6/125) âyetiyle:

أَفَمَنْ شَرَحَ اللّٰهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلٰى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ

"Allah'ın göğsünde Müslümanlık için inşirah verdiği bir kimse -ki Rabbinden bir nûr üzerinedir- (kalbini mühürlediği kişi gibi) **midir?"** (Zümer suresi, 39/22) âyetlerinden murâdı budur.

Öz, kabuklarına nisbetle nefis olduğu ve tamamı maksûd olup yalnız onun da yağına nisbetle tortusu bulunduğu gibi, fiilî tevhîd de sâlikler için âlî bir maksattır. O da başkalarını düşünmek, Vâhid-i Hakîkî'den başkası bir şeyi görmeyenlere nispetle yine çokluğa iltifattan hâlî değildir.

Şâyet "Yalnız "bir"i görmesi nasıl düşünülebilir? Hâlbuki gökleri, yeri ve bunlardaki ayrı ayrı pek çok varlıkları görüyor. Bunlar nasıl bir tek olurlar?" dersen bilmiş ol ki;

Mükâşefe ilminin sonu ve sırrı buradadır. Bunu satırlara aktarmak câiz değildir. Nitekim ârifler: "Rubûbiyetin sırrını ifşâ etmek küfürdür." demişlerdir. Aynı zamanda bu mevzû, muâmele ilmiyle ilgili değildir. Buna rağmen, senin bunu uzak ve muhal gibi görmeni yok edecek kadarını da açıklamak mümkündür. Bunun îzâhı şöyledir: Bir şey, bir nevi görüş ve îtibarıyla çok ve başka bir nevi görüş îtibarıyla tek olabilir. Meselâ, bir insanın bütün parçalarını ayrı ayrı ele alırsan pek çok olur. Fakat insan olarak düşünür ve ele alırsan tek olur. Bu, insanlık bakımından tektir, diyebilirsin. Nice kimseler vardır ki, insanı gördüğü vakit onu bir tek olarak görür ve onun sayısız parçalarına kıymet vermez. Onun bakışı toptandır. Parçalarını düşünenin bakışı da o parçaları nazara almak sûretiyledir.

Bunun gibi, mevcut olan her şeyin -ister Hâlık olsun, ister mahlûk olsun- birçok îtibar ve görüntüleri vardır. Bir îtibarla tek, başka bir îtibarla çok olurlar. Bâzısı da bâzısından daha çok olabilir. Bunun misâli, yine insandır. Her ne kadar garaza uygun gelmiyorsa da, çoğu bir olarak görme hususunda maksada tembih eder.

Bu sözle anlayamadığın ve erişemediğin makamı inkâra kalkışmanın doğru olmayıp îman-ı tasdikî ile ona inanman gerektiği anlaşılmış oldu. Her ne kadar inandığın senin sıfat ve makamın değilse de, bu tasdîk ile yine bu tevhîdden nasîbini alırsın. Sen, peygamber olmadığın halde peygamberliğe inandığın vakit, îmanın nisbetinde ondan nasîbin olduğu gibi, bundan da nasibin olur.

Bu, bütün eşyada yalnız Vâhid-i Hakîkî'yi müşâhede hali bâzen devam eder, bâzen de şimşek gibi gelip geçer. Çoğunluk böyledir. Devam hali nâdirdir. Buna işâret olmak üzere **Hallac-ı Mansur**, Havass'ı seyahat eder gördüğü vakit:

– "Niçin dolaşıyorsun?" diye sordu. Havass da:

– "Tevekkül halini düzeltmek için dolaşıyorum." dedi. Çünkü o da mütevekkilînden idi. Hallaç:

– "Bâtınını tâmir için ömrünü tükettin. Tevhîdde "Fenâ" nerede kaldı?" dedi. Hâlbuki Havass'ın yaptığı, tevhîdin üçüncü makamını düzeltmek idi. O ise onu dördüncü makama dâvet etti. İşte bu, icmâl yolu ile muvahhidin tevhîddeki makamlarıdır.

Şâyet, "Tevekkülü, üzerine oturtacak kadar anlaşılacak şekilde bu makamı açıklaman gerekir." dersen derim ki:

Tevhîdin dördüncü derecesinin beyânına girişmek câiz değildir. Aynı zamanda tevekkül de bunun üzerine kurulmuş değildir. Tevekkül hali, tevhîdin üçüncü şeklinde hâsıl olur. Birinci şekli ise münâfıklıktır. Bu da meydandadır, açıklamak istemez.

Tevhîdin ikinci şekline gelince, bu îtikaddır. Bütün Müslümanlarda mevcuttur. Bunu takviye yolları, kelâm ilmindedir. Bid'at sâhiplerini reddetmek de bu kelâmda mevcuttur. **"El-İktisad Fi'l-Îtikad"** bölümünde önemli kısımları anlattık.

Kendisi üzerine tevekkülün bina kılınanı, üçüncü kısmıdır. Zîra yalnız îtikad ile tevhîd, tevekkül halini gerektirmez. Biz, tafsilâttan sarf-ı nazarla yalnız tevekkülün bu tevhîd ile olan irtibatı kadarını anlatalım. Zaten fazlasına kitabın hacmi müsâit değildir.

Bunun hulâsası, her şeyde Fâil-i Hakîkî'nin Allah olduğunu bilmendir. Yaratıklar rızık, atâ, men, hayat, ölüm, zenginlik, yoksulluk ve benzeri kendisine isim verilen her mevcûdun îcad ve ihtiraı ile tekleşen, Allahu Teâlâ'dır. O'nun bu işlerde ortağı yoktur. Bu hâl sana keşfolunup açıklandığı vakit, artık başkasına bakma. Korkun O'ndan, ümîdin O'na olsun. O'ndan kuvvet al ve O'na dayan. Çünkü tek başına gerçek yapıcı O'dur, başkaları değildir. O'ndan başka her şey O'nun emrine musahhardır. O'nun irâdesi olmadan kimsenin bir zerre kımıldama imkânı yoktur. Mukaşefe kapısı sana açıldığı vakit, gözünle gördüğünden daha açık ve net bir şekilde bu gerçeği anlarsın.

Şeytanın, seni bu makama yükselmeden alıkoyması, iki yönden kalbine şirk şâibesi koymayı umduğu içindir.

Birinci sebep, canlıların ihtiyar ve irâdelerine, ikinci sebep de bitkilerin ve cansıza iltifat ve meylettirmek içindir.

Cansızlara itimadın, bitki ve ekeneklerinin büyüyüp yetişmeleri için, yağmura olan itimadın, yağmurun yağması için buluta olan güvenin, bulutun toplanması için soğuğa olan ümîdin, geminin normal seyri için rüzgâra olan itimadın gibi. İşte bütün bunlar, eşyanın hakîkatine cehâlet ve tevhîdde şirktir. Bunun için Allahu Teâlâ:

فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلْكِ دَعَوُا اللّٰهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا
نَجّٰيهُمْ إِلَى الْبَرِّ إِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ

"Gemiye bindikleri zaman -dîni yalnız kendisine (yâni Allah'a) tahsîs etmek sûretiyle muhlisler olarak- **Allah'ı çağırırlar. Fakat biz onları selâmetle karaya çıkarınca da hemen Allah'a eş katanlar onlardır."** (Ankebût suresi, 29/65) buyurmuştur.

Denildi ki: "Bunun bir mânası, eğer rüzgâr durulmayaydı biz kurtulamazdık demeleri idi." Yâni şirkleri, kurtuluşu rüzgârın durmasına bağlamalarıdır.

Âlem olduğu gibi kime keşfedilirse, rüzgârın havadan ibâret olduğunu, havayı harekete geçiren bir muharrik olmayınca kendi başına hareket edemeyeceğini anlar, ilk muharrike varıncaya kadar muharriki de aynı durumdadır. Artık onun başka bir muharriki yoktur. Muharriki olmadığı gibi, bizâtihî müteharrik de değildir. (Çünkü hareket cisimde düşünülür, o ise cisimden münezzehtir.) Kişinin kurtuluşta rüzgâra iltifatı, tıpkı bir îdam mahkûmunun affını irâde eden hükümdârın emrini alıp da, "Âh işte bu kalem kâğıt olmayaydı ben îdamdan kurtulamazdım. Beni îdamdan kurtaran bu kalem ve bu kâğıttır." demesine benzer. Bu ise cehâlet ve ahmaklıktan başka bir şey değildir. Kim, kalemin bizâtihî bir değeri olmayıp yazarının emrinde olduğunu bilirse, kaleme değil, yazana teşekkür eder. Hattâ kâtip ve hükümdâra nasıl teşekkür edeceğine şaşırarak, kalem ve kâğıt aklına bile gelmez. Güneş, ay, yıldız, yağmur, bulut, yer, canlı ve cansız bütün varlıklar kâtibin elindeki kalem gibi, onun emrine müsahhardır. Belki bu da senin hakkında bir temsildir. Çünkü sen, bu af fermânını yazanın pâdişâh olduğunu sanıyorsun, hâlbuki gerçekte onu da yazan Allah'tır. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ رَمٰى

"Attığın zaman sen, atmadın, ancak Allah attı." (Enfâl suresi, 8/17) buyurmuştur.

Ne zaman ki senin, her şeyin Allah'ın emrinde musahhar olduğunu bildiğini şeytan görür, artık tevhîdini bu şirk ile karıştırmaktan ümîdini keserek senden ayrılır. İşte aldatmak için üçüncü mertebeye çıkarmak istemeyişinin birinci sebebi budur.

İkinci sebebi, ihtiyarî işlerinde canlılara iltifat etmen içindir. Şeytan der ki; sen hepsini Allah'tan nasıl biliyorsun? Bak işte şu adam kendi arzusu ile senin nafakanı temîn ediyor, isterse verir, istemezse vermez. Buna kim karışabilir? Bu adam da boynunu vurmaya yetkilidir, isterse vurur isterse affeder. Bundan nasıl korkmaz ve nasıl ummazsın? Görüyorsun ki mukadderatın, onun elindedir. Bunda şüphen de yoktur ve yine evet, kalem kâtipsiz bir şey yapamaz diyebilirsin, fakat kalemin, elinde bulunan kâtibi nasıl görmeyebilirsin, der.

İşte çoklarının ayağı burada kayar. Ancak şeytanın sultası bulunmayan hâlis kullar bundan kurtulur. Zayıf görüşlülerin, kalemin, kâtibin elinde musahhar olduğunu görebildikleri gibi, onlar kâtibin de bir emir altında musahhar olduğunu bilirler. Ve yine onlar bilirler ki, bu zayıfların şaşması, karıncanın şaşması gibidir. Kâğıt üzerinde yürüyen karınca, kâğıdı karalayan kalemin ucunu görür. Ne parmakları, ne de elin sâhibini görür. Beyaz kağıdı karartanın kalem olduğunu sanır. Göz çukurlarındaki kusurundan ötürü daha ilerisini göremez.

Göğsü Allahu Teâlâ'nın nûru ile İslâmiyet için genişlemeyenin hâli de böyledir. Yer ve göklerin cebbârını mülâhaza ve her şeyi O'nun kahrettiğini müşâhededen âciz kalır. Yolda yalnız kâtibe kadar yükselir ve orada kalır ki, bu, sırf cehâlettir. Bilgi ve basîret sâhiplerine gellince; Allahu Teâlâ onlar hakkında yer ve göklerde olan her zerreyi kendi kudreti ile konuşturdu. Onlar bu zerrelerin Allah'ı tesbîhlerini ve fasîh bir dil ile kendi acziyetlerine şehâdet ettiklerini duydular. Bu zerreler, harf ve sessiz konuştukları için, bu kulaktan mahrum olanlar, onları duyamaz oldular. Şüphesiz, kulak derken, merkepte de bulunan baştaki kulağı kasdetmiyoruz. Biz, harfsiz, sessiz söylenenleri duyan kulağı kasdediyoruz.

Şâyet, “Bu senin dediğin, aklın kabul etmeyeceği ucûbeden başka bir şey değildir. Onun konuşma şeklini, nasıl konuştuğunu, ne ile konuştuğunu, nasıl tesbîh ve takdîs ettiğini ve kendi acziyetine nasıl şehâdette bulunduğunu bize açıkla.” dersen bilmiş ol ki;

Yer ve göklerdeki her zerrenin basîret sâhipleri ile gizli münâcâtı vardır. Bunun sonu yoktur. Bunlar, Allahu Teâlâ’nın kelâm deryâsından alınan kelimelerdir ki, bunların nihâyeti yoktur. Nitekim Allahu Teâlâ:

قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي

“De ki: “Rabbimin sözleri için deniz mürekkep olsa ve bir o kadar daha yardımcı olarak ilâve etsek, Rabbimin sözleri tükenmeden o deniz tükenir.” (Kehf suresi, 18/109) buyurmuştur. Sonra bunlar, mülk ve melekûtun sırları ile konuşurlar. Sırrı açıklamak ise mezmumdur. Belki erkeklerin göğüsleri sırların mezarıdır. Sen hükümdârın, sırdaşının çıkıp da hükümdârın kendisine gizli olarak söylediklerini bağırarak halka duyurduğunu hiç gördün mü? Eğer bizim için her sırrı açıklamak câiz olsaydı, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

“Benim bildiğimi bileydiniz az güler, çok ağlardınız.” buyurmazdı. Belki bildiklerini onlara da açıklar ve onlar da az güler çok ağlarlardı. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.), kader sırrını açıklamaktan bizi men etmek üzere: *“İlm-i nücûmdan bahsedildiği vakit susun. Kaderden bahsedildiği vakit susun. Ashâbımdan bahsedildiği vakit susun.”*[7] buyurmazdı. Bâzı sırlarını özellikle Huzeyfe’ye bildirmekle yetinmeyip herkese söylerdi.

---

[7] Metin yukarıda geçmiştir. Hadîsi, Taberânî ve ibn Hibban **“Zuafa”** da zikretmişlerdir.

Demek ki mülk ve melekût âlemindeki zerrelerin münâcâtını müşâhede eden basîret sâhiplerinin bunları açıklamasına iki mâni vardır.

Birincisi, sırrı açıklamanın yasaklığıdır.

İkincisi, kelimelerinin sayılamayacak kadar çok olmasıdır. Fakat bizim anlatmakta bulunduğumuz kalemin hareketi misâlinde onların münâcâtından bir miktar anlatalım ki, tevekkülün üzerine nasıl kurulduğu icmâlen anlaşılsın ve onların kelimeleri her ne kadar harf ve ses değilseler de onları harf ve sese çevirelim ki, durumu açıklığa kavuşmuş olsun.

Buna göre deriz ki:

Allahu Teâlâ'nın bahşettiği nûr ışığı ile kâğıda bakan bâzı kimseler kağıdın yüzünün mürekkep ile karardığını görünce, "Sana ne oldu, yüzün o kadar parlak iken niye karardın?" diye sordular. Kağıt:

– "İnsâf et, ben kendi kendime yüzümü karartmadım. Onu boyadan sor. O, kendi kutusunda toplu halde duruyordu. Vatanından ayrıldı, benim yüzümün sahasına yayıldı ve yüzümü karattı." dedi. Adam:

– "Doğru diyorsun." diyerek durumu mürekkepten sordu. Mürekkep;

– "İnsaf et, beni suçlama. Zîra ben hokka içinde iken, oradan çıkmamaya kararlı idim. Kalem bana bastı ve beni yuvamdan ayırdı, memleketimden uzaklaştırdı. Beni Parça parça ederek gördüğün gibi beyaz kâğıdın üzerine yaydı. Benim ne suçum var? Soracaksan ondan sor." dedi. Adam:

– "Doğru söylüyorsun." diyerek kaleme döndü ve:

– “Niçin haksızlık ettin, boyayı şişesinden çıkarıp beyaz kâğıt üzerine yayarak kâğıdı kararttın?” dedi. Kalem:

– “Onu benden sorma, beni tutan el ve parmaklardan sor. Zîra ben, su kenarında yetişen bir kamış parçasıyım. Yeşil ağaçlar arasında vakit geçirirken bıçaklı bir el bana uzandı, beni kökümden kesti, yapraklarımdan ayırdı, yoldu ve ucumu keserek ortadan yardı. Sonra da beni siyah mürekkebe daldırdı ve beni kağıt üzerinde dikine olarak dolaştırdı durdu. Sen benden bunu sormakla yarama neşter vurdun. Benden vazgeç de beni bu hale getirenden durumu sor.” dedi. Adam:

– “Haklısın.” dedi ve “el” e dönerek kaleme yaptığı haksızlıktan ve onu kendi keyfine kullandığının sebebinden sordu. El:

– “Gördüğün gibi ben, et, kemik ve kandan meydana gelmiş bir varlığım. Hiç etin zulmettiğini veya kendiliğinden hareket eden bir cismin bulunduğunu gördün mü? Ben, binicisinin elindeki bir merkep gibiyim. Kudret denen bir binici bana bindi. Beni sağa sola çevirip yerin her tarafında dolaştırdı. Baksana, ot, ağaç ve taş gibi şeylerden hiçbiri bir tarafa gidiyor mu? Çünkü onlara böyle bir kudret binmemiştir. Ölülerin elini görmez misin? El olmak bakımından onların da benden bir farkı yoktur. Kalem ile de hiç bir ilişkileri yoktur. Ben de ben olmam haysiyetiyle kalem ile bir işim yoktur. Sen bunu benden değil, bana binip rahatsız eden binicimden sor.” dedi. Adam:

– “Doğru söylüyorsun.” dedi ve durumu kudretten sordu:

– “Niçin eli böyle fazla kullandın?” diye sordu. Kudret:

– “Beni rahat bırak, nice yerenler var ki asıl yerilen onlardır ve nice yerilenler var ki onların kusuru yoktur. Niçin benim halimi anlamıyorsun? Ben ele bindim diye ona haksızlık ettiğimi nerden çıkarıyorsun? Hâlbuki ben hareket ettirmeden ele binmiştim. Onu ben, ne hareket ettirdim, ne de kendime musahhar kıldım. Ben, sâkin ve uykuda idim. Hattâ görenler, beni yok veya ölü sanırlardı. Çünkü ben ne hareket ediyor, ne de hareket ettiriyordum. Ancak bir güç olarak kalıyordum. Bana müvekkel olan birisi geldi. Beni rahatsız etti ve gördüğün işleri yaptırdı. Benim kuvvetim, ancak ona itâate yeterdi. Muhalefet edecek güçte değildim. Benim başıma musallat olan varlığa da "İrâde" derler. Ben de bunu ancak isminden ve hücûmundan tanırım. Beni rahatsız etti, uykumdan uyandırdı. Gördüğün işleri bana yaptırdı. Durumu, benden değil, ondan sor." dedi. Adam:

– "Doğru söylüyorsun." diyerek irâdeye döndü ve:

– "Böyle yerinde uslu uslu duran kuvveti neden harekete geçirdin de bu işleri yaptırdın?" diye sordu. İrâde:

– "Acele etme, dur bakalım. Belki benim de bir mâzeretim var, hemen beni yermeğe kalkışma. Zîra ben kendiliğimden harekete geçmedim. Beni de harekete geçiren kesin bir emîr ve kahir bir kuvvet var." dedi. O kuvvet gelmeden ben sâkin sâkin duruyordum. Fakat kalbin huzurundan ilmin elçisi, aklın dili ile bana gelerek kudretimi harekete geçirmemi emretti. Ben de zarurî olarak emrine uydum. Çünkü ben, ilim ve aklın kahr u galebesi altında ezilen, bunlara bağlı olan bir zavallıyım. Hangi cürmümden dolayı bu işe düştüğümü, niçin bunlara musahhar olduğumu ve niçin itâate mecbur bulunduğumu bilemem. Ancak benim bildiğim tek bir şey varsa o da, bu kahredici kuvvet, bana uğramadıkça ben sükûnet içerisinde bulunurum. Bu hâkim, ister âdil, ister zâlim olsun, ben bunun emrine verildim. Her hangi bir hükmünde ona muhalefetim yoktur. Emîn ol ki, o kendisiyle meşgul olduğu müddetçe ben sükûnet içinde durur ve fakat onun emrini beklerim. Hükmü kesinleşince tabiî olarak onun kahrına girer ve ona itâat ederim. Bunun için beni bırak da durumu akıldan sor. Lüzumsuz yere beni muâhaze etme. Ben, Şâirin:

"Ne vakit bir toplumdan uzaklaşmak istedimse, onlar ayrılmamamı takdîr etti. Hâlbuki ayrılan onlar oldu." dediği gibiyim, dedi.

Adam:

– "Doğru söylüyorsun." diyerek ondan da ayrıldı ve ilim ile akla yöneldi.

– "Niçin irâdeyi kudrete musahhar kıldınız?" diye onlara çıkıştı. Akıl:

– "Ben bir ışığım, kendi başıma parlayamam, beni yakarlar da parlarım." dedi. Kalp:

– "Ben bir levhayım, kendi başıma açılamam, beni açarlar da açılırım." dedi. İlim :

– "Ben, aklın ışığı parlayınca kalbin beyaz yerine nakşedilen nakışım. Kendi başıma o kalbin beyaz yerine nakşedilemem. Çünkü kalbe işlenebilmem için kaleme ihtiyaç vardır. Beni oraya kalem nakşetti." dedi.

Bu anda, soran titremeye başladı ve verilen cevap ile yetinmeyip dedi ki:

– "Bu yolda o kadar yorulduğum ve çok mesafe aldığım halde kimden işin esasını öğrenmek istedimse, o beni başkasına havâle etti. Fakat bu havaleler benim de hoşuma gidiyordu. Çünkü her birinden mâkul sözler dinliyor ve kendilerinden sorulmaması hususunda meşrû mâzeretler alıyordum. Ey ilim, senin, "Ben bir hat ve nakıştan ibâretim, beni kalem yazdı." sözünden bir şey anlamıyorum. Çünkü ben kalemi kamıştan ve levhayı da demir veya tahtadan bilirim. Yazının, boya ile ışığın da ateş ile yandığını bilirim. Burada ise levha, ışık, yazı ve kalem gibi şeylerin adını söylüyor ve fakat kendilerini göremiyorum. Değirmen gürültüsünü duyuyor ve fakat onu göremiyorum." dedi. İlim:

– "Söylediğinde doğru isen, sermayen kısa ve azığın az, merkebin ise zayıftır. Hâlbuki yöneldiğin bu yolda büyük tehlikeler vardır. Senin için en doğrusu, bu sevdadan vazgeçmektir. Bu, senin işin değil, sen bundan vazgeç; herkes niçin yaratılmış ise ona muvaffak olur." dedi.

Şâyet bu yolda netîce almak istersen, kulağını bana ver, cân ü gönülden dinle ve bilmiş ol ki; senin düştüğün bu yolda üç âlem vardır:

Birincisi; mülk ve şehâdet, yâni görülen madde âlemidir. Senin bildiğin kâğıt, mürekkep, kalem, el, bu âlemdendir. Bunları kolaylıkla aştın.

İkincisi; melekût, görülmeyen rûh ve mâna âlemidir. O da benden sonra gelir. Ne zaman beni geçersen, işte o zaman oraya varırsın. İşte, geniş çöl ve sahralar, yüksek ve sarp dağlar, dağlar gibi yüksek dalgalı denizler oradadır. Onlardan nasıl kurtulup onları geçeceğini bilemem, dedi.

Üçüncüsü; ceberût âlemidir. Bu, mülk ile melekût âlemi arasındadır. Bunun ilk üç konaklık mesafesini geçmiş bulunuyorsun. Onlar da kudret, irâde ve ilim menzilleridir. Bunlar, görülen madde âlemi ile görülmeyen rûh âlemi arasında vâsıtadır. Mülk âleminin yolu kolay, melekût âleminin yolu ise sarptır. Ceberût âlemi, mülk ve melekût âlemi arasında, bir tarafı karada ve bir tarafı denizde olup hareket hâlinde bulunan gemiye benzer. Suların akıntısına kapılıp tam mânasıyla hareket hâlinde olmadığı gibi, tamamen karada oturup sükûne ermiş de değildir. Yeryüzünde dolaşan herkes madde âleminde dolaşır. Buradan ilerleyip de hareket anında olan gemiye binen gibi bir kuvvete sâhip olursa, ceberût âlemine geçmiş olur. Şâyet gemisiz ve sarsılmadan sular üzerinde seyre başlarsa, işte o zaman melekût âlemine intikal etmiş olur.

Demek ki bu işin içyüzünü anlamak için su üzerinde gemisiz yürümek şart. Şâyet bunu beceremeyeceksen geri dön, bu dâvadan vaz geç. Karayı geçtin, gemiyi arkada bıraktın. Önünde sâfi sudan başka bir şey kalmadı. İşte melekût âleminin evveli, kalbin levhasına, kendisiyle ilim yazılan kalemi görmek ve kendisiyle su üzerinde yürümek yakîninin hâsıl olmasıdır. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in **Îsâ aleyhisselâm** hakkında: *"Eğer yakîni daha da kuvvetli olsaydı hava üzerinde de yürürdü."*[8] buyurduğunu duymadın mı?

Bu yola giren sâil:

– "Senin anlattığın bu tehlikelerden şaşırdım ve korktum. Bu çölleri aşıp aşamayacağımı kestiremiyorum. Bu engelleri aşabilmenin bir alâmeti var mı?" diye sordu. İlim:

– "Evet, nişanı var. Gözünü aç ve dikkatle bana bak. Şâyet kalp locasına yazdığım kalemi görebilirsen, bu yolun ehli olmaya benzersin. Zîra ceberût âlemini geçip melekût âleminden bir kapıyı çalan kimseye kalem keşfolunur ve kalemi görür. Baksana, daha ilk emrinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e kalem keşfedilerek:

اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ

---

[8] Hadîs, metin olarak yukarıda geçti ve tenkidi de yapıldı.

"Oku, Rabbın nihâyetsiz kerem sâhibidir. Ki O, kalemle öğretendir, insana bilmediğini O, öğretir." (Alak suresi, 96/3-5) âyetleri kendisine nâzil oldu. Sâlik:

– "Gözümü dört açtım fakat ne kamış, ne de ağaç görebildim. Hâlbuki ben kalemi ancak bunlardan bilirim." dedi. İlim:

– "Sen aradığını uzaklaştırdın. Sen bilmiyor musun? Evin eşyası evin sâhibine benzer. Bilmiyor musun? Allahu Teâlâ'nın zâtı diğer zatlara benzemez. Bunun için eli de diğer ellere, kalemi de diğer kalemlere benzemez. Söz ve yazısı da, başka söz ve yazılara benzemez. Bunlar, melekût âleminden ilâhî emirlerdir. Allahu Teâlâ zâtında cisim değil, bir mekânda mütemekkin de değildir. Başkaları ise bunun aksinedir. O'nun eli de et, kan ve kemikten değildir. Diğer eller bunun aksinedir. O'nun kalemi de kamıştan değil, levhası tahtadan değil, kelâmı ses ve harf değil, yazısı şekil ve rakam değil, mürekkebi de bildiğin boyalardan değildir. Şâyet bunları böyle göremezsen, seni erkek ile kadın arasında bir hünsâ gibi ne oradan ve ne de buradan diye bir varlık görürüm. Ya daha nasıl Allahu Teâlâ'nın zât ve sıfatlarını diğer zât ve sıfatlardan ayırdın, kelâmını harf ve sesten ayırdın? Şimdi de tutturdun, elinde, kaleminde, kâğıdında ve yazısında tereddüt mü ediyorsun?" Eğer Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

إِنَّ اللّٰهَ خَلَقَ اٰدَمَ عَلٰى صُورَتِهِ

"Allahu Teâlâ Âdem'i sûreti üzerine yarattı." buyurduğundan, göz ile görülen zâhir sûret mânasını anlarsan, mutlak sûrette Müşebbihe'den olursun. Nitekim Yahûdî'ye: "Doğru ve sırf Yahûdî olacaksan ol, yoksa Tevrât ile oynama." denmiştir. Şâyet basar ile değil de basîret ile anlaşılan bâtınî sureti anladınsa, o vakit

Allahu Teâlâ'yı tenzîh ve takdîs ederek yoluna devâm et. Çünkü sen mukaddes vâdîdesin. Vahyolunanı kalbinin derinliğinden dinle. Belki ateşe, gördüğün ışığa hidâyet olunursun. Ve belki Arş'ın surâdikalarından, pencere perdelerinin ardından Mûsâ aleyhisselâm'a denildiği gibi:

إِنِّي أَنَا رَبُّكَ

"Muhakkak ben senin Rabbinim." diye hitap edilirsin.

Yolcu, ilimden bunları duyduğu vakit, kendi kusurunu anladı ve hakîkaten tesbîh ile tenzîh arasında kaldığını bildi. Kendini kusurlu görmesinden kendisine kızarak kalbi ateş gibi yandı, şûle verdi. Kalbinin lâmbasındaki yağı ateşsiz olarak parlayacak hâle geldi. Bu hiddetle elim kalbine üfleyince, hemen oradaki yağ ateş aldı ve nûr üzerine nûr olarak parlamaya başladı. İlim:

– "İşte şu fırsatı ganîmet bil ve gözünü dört aç. Belki gördüğün ateşe ulaşırsın. Gözünü açtı ve bu ateşin ışığı ile kalem-i ilâhîyi gördü ki, tamamen tenzih ve takdîsde ilmin târif ettiği gibi idi. O, ne ağaçtan idi, ne de kamıştan. Onun ne başı vardı, ne sonu. O, devamlı olarak bütün insanların kalbine çeşitli ilimleri yazmakta, kalemin ucu olmadığı halde her kalpte bir ucu vardı." dedi. Buna şaşan adam :

– "Şu ilim ne güzel arkadaştır. Allah onun hayrını versin. Kalemi târif ettiği vasıfların doğruluğunu ancak şimdi anlayabildim. Çünkü o, kalemlere benzemeyen bir kalemdir." dedi.

İşte bu sırada ilme teşekkür ile vedâ etti:

– "Sizin yanınızda fazla kaldım, sizi meşgul ettim. Ben şimdi kaleme gidip onun hâlinden sormak isterim." dedi. Ve kaleme doğru yol aldı:

– "Ey kalem, sana ne oldu ki, durmadan mukadderâtın zuhuru için irâdeleri harekete geçirecek yazıları yazıp duruyorsun? Niçin böyle yapıyorsun?" deyince, melekût âlemindeki bu kalem:

– "Mülk âlemindeki kalemin söylediklerini ne çabuk unuttun? Benim sana vereceğim cevap, onun verdiği cevabın aynıdır." dedi. Yolcu:

– "Nasıl aynı olur? Sen o kaleme benzemezsin ki!" dedi. Kalem:

– "Allahu Teâlâ'nın, Âdem'i sûreti üzerine yarattığını duymadın mı?" dedi. Yolcu:

– "Evet, duydum." dedi. Kalem:

– "O halde sen beni sağ elinde oynadığım hükümdardan sor. Ben onun emrindeyim, ilâhî kalem ile insânî kalemin farkı yoktur. Fark, zâhirî sûrettedir." deyince yolcu:

– "Bu mülkün sağ eli kimdir?" diye sordu. Kalem:

– "Allahu Teâlâ'nın:

وَالسَّمٰوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ

"Gökler de onun sağ eli ile dürülmüştür." (Zümer suresi, 39/67) buyurduğunu duymadın mı?" dedi. Yolcu:

– "Evet, duydum." deyince kalem:

– "İşte her şey gibi kalem de O'nun kabza-i yemînindedir. O, kalemi istediği tarafa oynatır." dedi.

Bunun üzerine yolcu, kalemden yemîne doğru göç etti. Hattâ yemini müşâhede etti. Kalemden daha şâyân-ı hayret bir şekilde olduğunu gördü, öyle ki hiç bir vasfını açıklamak câiz değildir. Hattâ birçok ciltler onun vasfının binde birine yetmez. Hulâsa olarak O, ellere benzemeyen bir yemîn ve bir eldir. Parmakları da parmaklara benzemez. Hakîkaten kalemi kabzasında dolandırdığını gördü ve kalemin özür dilemesinde haklı olduğunu anladı. Bu defa yolcu yemîne, kalemi niçin tahrik ettiğinden sordu. Melekût âlemindeki bu sağ el: Mülk âlemindeki maddî elin cevabı gibi cevap verdi. Yâni kudrete havâle etti ve bizâtihî bir şey yapamayacağını kendisini harekete geçirenin kudret olduğunu söyledi.

Yolcu, kudret âlemine yol aldı. Orada da şimdiye kadar gördüklerini küçümseyecek acayip hallerle karşılaştı ve:

– “Niçin yemîni tahrik ettin?” diye kudretten sordu. Kudret:

– “Ben bir sıfatım, beni mevsûfumdan yâni Kadir’den sor.” dedi. Çünkü îtimad, vasfa değil, mevsûfadır. Nerede ise şaşırıp durumu Kadir’den sorma cüretini gösterecek idi ki, perde arkasından:

لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ

“O, yapacağından mesûl olmaz, fakat onlar mesûl olurlar.” (Enbiyâ suresi, 21/23) hitâb-ı ilâhîsi geldi ve ilâhî heybet kendisini bürüyerek bayılıp düştü. Ayıldığı vakit:

’Allahım, seni noksan sıfatlardan tenzîh ederim. Senin şânın yücedir. Sana tövbe eder, sana tevekkül eder ve senin Melîk-i Cebbar ve Vâhid-i Kahhâr olduğuna inanır. Senden başkasından korkmam, senden başkasından ümîd etmem. Senin azâbından ancak affına, gadabından rızâna sığınırım. Benim için senden istemek ve sana sığınmaktan başka çâre yoktur. Sana bakarak derim ki; Allahım, seni bilmek için kalbimi genişlet, seni senâ için dilimden ukdeyi kaldır.” dedi.

Bir de arkasından şöyle nidâ edildi: "Sakın senâda tamaha kapılıp seyyidü'l-enbiyânın senâsı üzerine ziyâde edeyim deme. O'na dön, sana verdiğini al, yasakladığından uzaklaş. Sana neyi söyledi ise sen de onu söyle. Zîra o, yalnız:

سُبْحَانَكَ لَا أُحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ أَنْتَ كَمَا أَثْنَيْتَ عَلٰى نَفْسِكَ

"Allahım, ben seni noksan sıfatlardan tenzîh ederim. Ben, seni sana lâyık bir senâ ile senâ etmekten âcizim. Sen, seni senâ ettiğin gibi ulusun." demişti. Sen de böyle de." Adam:

– "İlâhî, eğer seni övmeye dilin cür'eti olmazsa, ya seni bilmeye kalbin ümîdi nasıl olur?" dedi ve şöyle nidâ olundu:

Sakın sıddîkların boyunlarına basıp geçeyim deme. En büyük sıddîk olana git de ona uy. Zîra onlar peygamberin ashâbıdır. Peygamberin ashâbı yıldızlar gibidir. Hangisine uyarsanız hidâyete ulaşırsınız. Sen, Sıddîk-ı Ekber'in:

"En büyük idrâk; idrâkin idrâksizliğini idrâktir." dediğini duymadın mı? Bizim hazretimizden nasîb olarak sana, hazretimizden mahrûm olduğunu, cemâl ve celâlimizi mülâhazadan âciz olduğunu bilmek yeter, buyruldu.

İşte bu sırada yolcu geri döndü, soru ve kınamalarına özür diledi. Yemîne, kaleme, irâdeye, kudrete ve ondan sonrakilere:

– "Özür dilerim, beni mâzur görün. Çünkü ben bu memlekete yeni geldim. Her acemi olan şaşırabilir. Benim sizi inkâra kalkışmam, cehâletimdeki kusurdandır. Şimdi, sizin mâzeretlerinizin doğruluğunu anladım, mülk ve melekût, izzet ve ceberût âleminde tekleşen zâtın Vâhid-i Kahhâr olduğunu bildim. Siz hepiniz O'nun kahr u kudretinde musahhar, kabza-i kudretinde istediği tarafa dönen yaratıklarsınız. Evvel, âhir, zâhir ve bâtın olan ancak O'dur."

Maddî âlemde durumu anlatınca, bunu uzak gördüler ve "Bir varlık, hem evvel, hem âhir, nasıl olabilir? Bunlar birbirini nakzeden şeylerdir. Nasıl olur da hem zâhir, hem bâtın olur? Evvel, âhir olamadığı gibi; zâhir de bâtın değildir." dediler. Adam:

Mevcûdata nisbetle evveldir. Her şey tertîb ve sıra üzerine teker teker O'ndan sâdır olmuştur. Her şeyin O'na rücû etmesi bakımından da âhirdir. Çünkü onlar, merhalelerden yüksele yüksele nihâyet O'na varacaklar ve yolculukları O'nda son bulacaktır. Vücudda evvel, müşâhedede ise âhirdir.

Maddî âlemine dalıp da beş duyunun birisiyle onu bilmek isteyenlere, bâtındır.

Zâhirdir, bâtınî basîretle kalbinde yanan ışık sâyesinde melekût âlemine nüfûz ederek onu arayanlar için, Fâil-i Hakikî'nin tek olduğunu keşfeden sâliklerin tevhîdi böyledir.

Şâyet, "Bu tevhîd, melekût âlemine inanmak esasları üzerine kurulmuş oldu. Bu âlemi anlayan veya inkâr edenin durumu ne olacak?" dersen derim ki;

Münkirler için çare yoktur. Ancak onlara: "Sizin melekût âlemini inkârınız, Sumenîlerin ceberût âlemini inkârlarına benzer. Onlar ilmi beş duyuya bağlamışlar ve beş duyu ile idrâk edilemeyen kudret, irâde ve ilmi inkâr etmişlerdir. Onlar böylece beş duyu ile madde âleminin alçaklarına dalıp gittiler.

Şâyet bu adam: "Ben de bunlardanım. Zîra ben beş duyu ile ancak madde âlemini görüyorum ve başka bir şey bilemiyorum." derse, ona da deriz ki; beş duyu dışındaki müşahedelerimizi inkâra kalkışma, sûfîlerin beş duyuyu inkârına benzer. Onlar: "Biz, şu gördüklerimize inanmıyoruz, belki rüyâ görmüş gibiyiz." derler.

Şâyet bu adam, "Evet, ben de onlardan birisiyim, ben de mahsûsatta şüpheliyim." derse, bunun mizacı bozuk ve tedâvisi kabil olmayan bir hasta olduğu hükmünü verir ve onu bir müddet kendi hâline terk ederiz. Çünkü her hastalığı tedâviye tabipler muktedir değildir. Bu, inkâr edenin hâlidir.

Münkir olmadığı halde anlayamayana gelince; bununla âhiret yolcularının yapacakları şey, melekût âlemini müşahede edebileceği basîret gözünü kontrol etmektir. Şâyet aslında sağlam olup sonradan arızalanmış ve tedâvisi kabil ise yalnız gözlerini tedâvi eden göz doktorları gibi, basîret gözünün tedâvisine çalışırlar. Gözü tedâvi edildiği vakit, gireceği yolu kendisine gösterirler.

Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.) havas ashâbı için böyle yapmıştır. Şâyet basîreti tedâviye kabil değilse, o zaman tevhîdde anlattığımız yola girmek, mülk ve melekût âlemindeki zerrelerin tevhîd şehâdetini duymak kendisi için mümkün olmaz. O vakit onlarla harf ve seslerden meydana gelen kelimelerle konuşun ve tevhîdin zirvesinden vazgeçerek onun anlayabileceği en aşağı derecesine ininiz.

Zîra şehâdet âleminde de tevhîd vardır. Çünkü herkes, iki sâhibi olan bir evin, iki hükümdârı olan bir memleketin harâb olacağını bilir. Onun anlayacağı şekilde ona, âlemin ilâhı ve âlemi sevk u idâre edenin bir Allah olduğu anlatılır. Zîra iki ilâh olsaydı, yer ve gökler fesâda giderdi, denir. Bu, tam onun görüş ve zevkine uygun gelir de onun aklına uygun bir şekilde tevhîd akîdesi kalbinde yerleşir. Zîra Allahu Teâlâ, herkese anlayışı nispetinde hitap etmeyi teklif etmiştir. Bunun için Kur'ân-ı Kerîm, Arapların muhaverelerindeki üslûp üzerine ve Arap dilinde nâzil olmuştur.

Şâyet, "Bu gibi îtikadî tevhîdin, tevekkülün aslı ve dayanağı olmaya salâhiyeti var mıdır?" dersen deriz ki;

Evet, vardır. Zîra îtikad, kalpte kuvvetleşip yerleştikten sonra, halleri yerinden hareket ettirmekte keşif ameli işler. Ancak çoğunlukla bu îtikad zayıflar, sarsılır ve tezelzüle uğrayabilir. Bunun için bu itikadın sâhibi, kendisini koruyacak bir kelâmcıya ihtiyacı vardır. Yahut bizzat kendisinin kelâm ilmini bilmesi lâzımdır. Bunu, hocasından, anne babasından veya memleketinde birisinden öğrenmesi gerekir. Fakat hidâyet nuru ile yolu keşfeden kimsenin bunlara ihtiyacı yoktur. Bu gibi kimsenin gözünden perde kalksa da yakınında değişiklik olmaz. Ancak biraz daha açık olarak her şeyi görmüş olur.

Bu, sabaha yakın gördüğü insanı, sabahtan sonra görmesi gibidir. Onun insan olduğunda şüphesi yoktu. Ancak sabahtan sonra daha açık şekilde onu görmüştür. Keşif sâhipleri ile îtikad sâhipleri arasındaki fark, Firavun'un sâhirleri ile Sâmirî'nin adamları arasındaki fark gibidir. Firavun'un sâhirleri, uzun tecrübe ve müşahedeleri sebebiyle sihrin son haddine vâkıf oldukları için, Mûsâ aleyhisselâmın gösterdiği mûcizenin sihrin hududunu aştığını bildiler ve işin gerçek tarafı kendilerine keşfedildi de Firavun'un:

فَلَأُقَطِّعَنَّ أَيْدِيَكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلَافٍ

"Ben de elbette sizin ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazlama keseceğim." (Tâhâ suresi, 20/71) dediğine aldırış etmediler. Belki:

قَالُوا لَنْ نُؤْثِرَكَ عَلٰى مَا جَاءَنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالَّذٖي فَطَرَنَا
فَاقْضِ مَٓا أَنْتَ قَاضٍ إِنَّمَا تَقْضٖي هٰذِهِ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا

"(Sihirbazlar) **dediler: "Seni bize gelen** (şu) **apaçık mûcizelere, bizi Yaratan'a katiyen tercîh edemeyiz. Artık neye hâkim isen hükmünü ver. Sen hükmünü ancak bu dünya hayatında geçirebilirsin."** (Tâhâ suresi, 20/72) dediler.

Sâmirî'nin adamlarına gelince; onların îmanı, Hz. Mûsâ'nın asâsının yılana dönmesinin görünüşüne bağlı olduğu için, Sâmirî'nin yaptığı buzağıyı ve onun çıkardığı sesi görünce, kolaylıkla ona dönerek.

هٰذَا إِلٰهُكُمْ وَإِلٰهُ مُوسٰى فَنَسِيَ

"İşte sizin de, Mûsâ'nın da tanrısı budur." (Tâhâ suresi, 20/88) sözünü duydu ve ona yöneldiler de, bunun kendilerine bir kâr veya zarar getiremeyeceğini düşünemediler. Yılana bakarak îman eden herkes, buzağıya baktığı zaman da küfredebilir. Çünkü ikisi de görülen madde âlemindendir. Madde âleminde ayrılık ve zıddiyetler pek çoktur. Melekût âlemi ise Allah'tan olduğu için orada ne ihtilâfa, ne de zıddiyete asla tesâdüf edilmez.

Şâyet, "Senin anlattığın, vâsıta ve sebeplerin tamamen Allah'ın emrinde musahhar oldukları vakit doğrudur ki, bu meydandadır ve insandan başka her şeyde durum aynıdır. İnsana gelince; o irade sâhibidir. İsterse hareket eder, isterse durur. İnsanı da nasıl musahhar kabul ediyorsun?" dersen bilmiş ol ki; bu dediğin böyle olmakla beraber, eğer kul, dilemek istediği vakit dilese, veyahut dilemeyi istemediği vakit dilemese, yâni meşîeti tamamen kendi elindedir dersek, işte burası ayakların kaydığı bir galat yeri olur. Fakat ortada bilinen bir gerçek var ki, o isteyerek de istemeyerek de dilediğini yapar. Yâni meşîet ve dileme tamamen kendi elinde değildir. Birçok şeyleri istemeyerek ister ve yapar. Zîra meşîet ve dileme kendi elinde olsa, o meşîet başka bir meşîete ve derken teselsüle vardı ki, bu bâtıldır. Meşîet ve irâde kendisinden olmadığına göre, kudreti makdûruna, yâni gücünü gücü yettiği şeye sarf ederek harcayarak meşîet bulunduğu vakit, kudret zarurî olarak oraya sarfedilir ve adamın buna muhalefete imkânı olmaz. Demek ki, kudrete zarurî olarak hareket lâzım. Meşîet kesinleştiği vakit, kudret zarurî olarak harekete geçer, meşîet de zarurî olarak kalpte hâsıl olur. İşte bunlar, birbirini tâkip eden zarurî şeylerdir. Bundan sonra kul, meşîetin varlığını yok edemez, kudreti, makdûrundan başka yere sarf edemez. Bunların hepsinde kul, muztar ve mecburdur.

Şâyet, “Senin bu anlattığın “Cebr-i mahz”dır. Cebr ise ihtiyâra münâfidir. Hâlbuki sen ihtiyarı kabul ediyordun. Bir insan nasıl hem mecbur, hem de ihtiyar sâhibi olur?” dersen derim ki;

Eğer perde ortadan kalksa, onun ihtiyar anında mecbur olduğunu sen de anlardın. Bu adam gerçekte ihtiyar halinde mecburdur. Fakat ihtiyârı bilen bunu anlayamaz. Bunun için önce vecîz bir şekilde kelâmcıların dilinden ihtiyarı anlatalım. Çünkü bu kitaptan maksat muâmele ilmini bildirmektir. Buna göre derim ki;

Fiil lâfzı [iş sözü] üç şekilde konuşulur. Zîra insan, parmakları ile yazar, nefes boruları ile nefes alır, suya girdiği vakit suyu böler, denir. Suyu yarmak, nefes almak ve yazı yazmak insana nispet edilir. Hâlbuki insan bunların üçünde de mecbur ve muztardır. Bu bakımdan hepsi birdir. Bunun dışında bâzı hususlarda birbirinden ayrılır ki, bunları üç ifade ile sana anlatayım. Suyun içine girdiği vakit, suyun yarılmasına tabiî iş, nefes alıp vermesine fiil-i irâdî, yazı yazmasına da fiil-i ihtiyârî deriz.

Tabiî olan işinde cebir meydandadır. Yâni suyun içine düşmekle suyun yarılması mecburîdir.

Teneffüs de aynıdır. Zîra hançerenin hareketinin, teneffüs-i irâdîye nispeti, suyun yarılmasının, suya giren cismin ağırlığına nispeti gibidir. Cisimde ağırlık mevcut olunca, mutlak surette su yarılır. Hâlbuki ağırlık kendisinden değildir. İrâde de bunun gibi kendi elinde değildir. Bunun için insanın gözüne iğne batırmak istese, zarurî olarak göz kapakları kapanır. Açık tutmak istese de buna gücü yetmez. Hâlbuki zarurî olarak gözleri yummak da ihtiyârî bir iştir. Fakat iğneyi gördüğü vakit, zarurî olarak kendi irâdesiyle gözleri kapanır, açık bırakayım dese de ona muktedir olamaz. Hâlbuki bu, kudret ve irâde işidir, öyle iken zarurî olan fiil-i tabiîye iltihak etmiştir.

Üçüncüsüne gelince; bu ihtiyârîdir ve benzerlik buradadır. Yazmak ve konuşmak gibi. İşte burada, isterse yazar ve konuşur, isterse yazmaz ve konuşmaz, denir. Bâzen ister ve bâzen de istemez de, denir. İşte bunun tamamen kendi elinde olduğunu sanır ki, bu da ihtiyârın mânasını anlamamaktan gelir. O halde bunu açıklayalım:

İrâde, bir şeyin, senin için uygun olmasını hükmeden akla tâbidir. Eşya ikiye bölünür. Bir kısmı hiç tereddüt göstermeden zâhirî ve bâtınî müşahedelerin sana uygun olduğuna hükmeder. Diğer kısmında ise akıl bâzen tereddüt eder. Aklın tereddütsüz ve kesin olarak hüküm verdiği, göze iğne batırmak ve vücuda bıçak saplanmak istendiği vakit, bunları önlemenin hayırlı ve muvafık olmasıdır. Böylece irâde ilimden, kudret de irâdeden meydana gelir ve göz kapakları da korunmak için harekete geçerler. Eller de kılıca karşı savunma tedbîri alırlar. Fakat bu savunma, düşünmeden hemen irâde ile hâsıl olur.

Bâzı şeyler var ki, onları ayırmakta akıl durur. Muvafık olup olmadıklarını birden kestiremez. Bunun için düşünmeye muhtaçtır. Hayır, yapmasında mı, hangisinde olduğunu düşünür. Düşündükten sonra hangi tarafın daha iyi olduğunu anlarsa artık tereddütsüz o tarafa katılır ve irâde oraya yönelir. İşte akıl, iyi gördüğü şeyi yaptığı vakit bu irâdeye "ihtiyar" adı verilir. İhtiyar, hayırdan alınmadır. Yâni aklın hayırlı gördüğü tarafa meylidir ki, bu irâdenin kendisidir. Aralarındaki fark, birisi düşünmeden, diğeri de düşündükten sonra bilinendir.

Demek ki ihtiyar, özel bir irâdeden ibârettir. O da aklın işâretiyle anlaşılmasında tevakkuf edilen hususlardaki ihtiyardır. İşte bunun için akıl, iki hayrın daha hayırlısını ve iki şerrin daha kötüsünü bilmek için buna aklın ihtiyacı var, denilmiştir. İrâdenin harekete geçmesi, his ve hayâlin veya aklın kesin hükmü ile ancak meydana gelir. Bunun için insan, kendi boynunu kesmeyi murâd etse, bu, kendisi için imkânsızdır. İmkânsızlık, elindeki kudretsizlikten veya bıçağın bulunmadığından değil, müşahhas olarak kudreti dâvet eden irâdenin bulunmamasıdır. Çünkü irâde, yapılan işin uygun olmasına akıl ve hissin hükmetmesindendir. Hâlbuki kendini öldürmek işi muvafık değil, kendini öldürmek gücü vâr iken bu işi yapmak mümkün olmuyor. Ancak tahammül edilemeyecek bir azâb karşısında ise akıl, bu hususta hüküm vermekte tereddüt eder. Çünkü bu iki şerden hangisinin daha şer olduğunu araştırır. Şâyet düşündükten sonra hayatta kalması daha ehven gelirse, kendini öldüremez. Şâyet ölümü daha ehven-i şer bulur ve buna da kesin hüküm verirse, irâde ve kudret doğar da kendini öldürür. Artık kendini tehlikeye atmak imkânı olmaz. Şâyet uçurumun kenârına gittiği vakit vurmanın, kendini aşağı atmadan daha ehven olduğuna hükmederse, kendini aşağı atamaz. Çünkü irâdenin sevk u idâresi, aklın ve hissin hükmü altındadır. Kudret, bu dâiyenin teshîrindedir. Hareket de kudrete musahhardır. Hepsi de bilinmeyen bir zaruretten dolayı mukadderdir. Bunları sevk u idâre eden ve bu işlerin mecra ve mahalli burasıdır. Bu ise bunların dışındadır.

İşte insanın ihtiyarî işlerinde mecbur olması, bütün bunların kendisinden değil, başkasından hâsıl olması demektir. Muhtar olması, işin hayırlı ve uygun olmasına akıl hüküm verdikten sonra mecburî olarak meydana gelen irâdenin mahalli olması bakımındandır. İrâde mecburî olduğu gibi, hükmün hâdis olması da mecburîdir. Böylece ihtiyârına mecbûr olduğu meydana çıkmış olur.

Meselâ, ateşin yakıcılık işi, "cebr-i mahz", Allah'ın işi ise sırf ihtiyârîdir. İnsanın işi, cebr-i mahz ile ihtiyâr-ı mahz arasındadır. O da ihtiyar üzere cebirdir. Ehl-i Hak, bunun için üçüncü bir ifade aramışlardır. Çünkü bu, üçüncü bir fendir. Zîra burada da Allah'ın kitâbına uyarak ona "kesb " demişlerdir. Bu isim, cebre de, ihtiyâra da münafi değildir. Belki anlayana göre her ikisini bir arada toplamıştır.

Ef'âl-i ilâhiyeye "İhtiyar" adını vermek, tereddütsüz olan ihtiyar anlamınadır. Yoksa tereddüt ve tahayyürden sonra tercîh anlamında ihtiyarı, Allah'a izâfe etmek câiz değildir. Bu, Allah hakkında muhaldir. Lügatlarda kullanılan her sözü Allah hakkında ancak bir nevi istiâre mecaz yollu kullanmak câizdir. Onları açıklamak, bu makama münâsip değildir.

Şâyet, “İlim irâdeyi, irâde kudreti, kudret de hareketi doğurur. Her sonraki, bir evvel gelenden meydana gelir der misin? Bunu dersen? Allah’ın kudreti olmadan bir şeyin hâdis olması ile hükmetmiş olursun. Eğer bunu kabul etmezsen, daha birbirinden meydana gelirler sözünün mânası nedir?” dersen derim ki;

Bunların birbirinden meydana gelmesini kabul etmek, sırf cehâlettir. İster tevlid yollu olsun, ister başka sûretle olsun, bunların hepsini ezelî kudrete havâle etmek gerekir. Bu bir asıldır ki, bunu ancak ilimde rüsûh bulanlar anlar. Onlar bunun mânasının künhüne vâkıf olmuşken avam, ancak bir nevi bizim kudretimize benzetmekle yalnız lâfzı üzerinde durmuşlardır. Avâmın bu anlayışı, gerçekten çok uzaktır. Bunun îzâhı çok uzar. Fakat takdîr edilmiş bâzı şeylerin meydana gelmekte, meşrûtun şarta terettübü gibi, birbirine müretteb ve bağlıdırlar. Ezelî kudretten irâdenin sudûru ilimden, ilim ise hayattan, hayat ise hayatın mahallinden sonradır. Hayat, hayatın şartı olan cisimden meydana geldi demek câiz olmadığı gibi, diğer tertip derecelerinde de hüküm aynıdır. Fakat şartların bâzısı avâm için âşikâre olduğu halde, bâzıları âşikâre değildir. Ancak keşif sâhibi olan havas onları hak nûru ile bilir. Yoksa tekaddüm ve teahhur, öne geçme ve sonraya kalma ancak hak ve lüzum iledir. Ef’âl-i ilâhiyye hep böyledir. Eğer böyle olmasaydı, takdîm ve tehîr, delilerin işi gibi abes olurdu ki, Allahu Teâlâ bundan münezzehtir. İşte buna işâret olmak üzere:

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ

“Ben insanları ve cinleri ancak bana ibâdet etsinler diye yarattım.” (Zâriyât suresi, 51/56) buyrulmuştur. Yine Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

وَمَا خَلَقْنَا السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبٖينَ مَا
خَلَقْنَاهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ

"Biz gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunan şeyleri oyuncular olarak yaratmadık. Biz bunları hakkın ikamesine sebep olmaktan başka bir hikmetle yaratmadık" (Duhân suresi, 44/39-40)

Yer ve gökler arasında ne varsa hepsi hak ve lüzumlu bir tertîp üzerine sonradan yaratılmıştır. Ancak yaratıldığı gibi olacaktı, başka şekilde olmaları düşünülemezdi. Sonraya kalan, ancak şartını beklemek üzere sonraya kalmıştır. Çünkü şarttan önce meşrûtun bulunması muhaldir. Muhâlin makdûriyeti düşünülemez. İlmin nutfeden sonraya kalması, ancak hayat şartının yokluğu ile düşünülebilir, ilimden sonra gelen irâde makdûrdan sonraya kalmaz. Ancak ilmin şartı bulunmadığı vakit kalır. Bütün bunlar Vâcib'in çıkar yolları ve hakkın tertîbidir. Hiç birisi ne oyun, ne de gelişi güzel bir tesadüfün mahsûlüdür. Hepsi bir hikmet ve tertibin sonucudur.

Bunu anlatmak zordur. Fakat kudret varken makdûrün, şartın vücuduna bağlı olduğunu bir misâl ile anlatalım ki, görüşü zayıf olanlara bunu biraz açıklamış olalım.

Abdestsizliğin zâil olması için bütün abdest âzalarının yıkanması şart olduğuna göre, boğazına kadar suya dalmış ve fakat henüz yüzü ıslanmamış abdestsiz bir insanı ele alalım. Suyun kendisini kuşattığı bu adamın abdestsizliğinin gitmesi, sona kalan abdest âzalarından yüzünün ıslanmasına bağlı olduğu gibi, ezelî kudretin takdîri, makdûrâtı yâni takdir edilmiş şeyleri kuşatmış ve bunların meydana gelmesi için şartların tamamlanmasını bekliyor. Son âza olan yüzün de yıkanması ile abdestsizlik zâil olduğu gibi, son şartın husûlü ile makdûrat da meydana gelir.

Suyun ve diğer abdest âzalarının vasıflarının değişmediklerini nazara alarak bâzı kimselerin diğer âzalardan da abdestsizliği, yüzün ıslanması kaldırır diye sandıkları, tıpkı hareketin kudret, kudretin irâde ve irâdenin de ilim ile meydana geldiğini sanmaları gibi yanlış ve bâtıl bir görüştür. Doğrusu yüzden abdestsizlik kalktığı anda diğer âzalardan da kalkmış olmasıdır. Yâni ellerden abdestsizliğin gitmesi, yüzün yıkanması ile değildir, elleri yıkayan su iledir. Çünkü yüzü yıkamakla su değişmediği gibi, eller de değişmemiştir. Ancak şartın bulunmasıyla illetin de tesîri bulunmuş olur.

İşte, mukadderâtın ezelî kudretten sudûrunu böyle bilmek lâzımdır. Kudret kadîm, makdûrât ise hâdistir. Bu da mükâşefe ilimlerinden olan başka bir ilmin kapısını çalmaktır. Biz, bütün bunları bir yana bırakalım da maksadımıza dönelim. Çünkü maksadımız; tevekkülün, üzerine kurulduğu fiildeki tevhîd yoluna tembihtir. Gerçekte fâil birdir. Umulan ve korkulan O'dur. Kendisine tevekkül ve îtimad edilen de O'dur. Biz, tevhîd deryâsından bahsetmeye muktedir değiliz. Ancak tevhîdin makamlarının üçüncüsünden bir katre anlatacağız. Bunu hakkıyla anlatmaya çalışmak, Hz. Nûh kadar yaşayanlar için de muhaldir. Bu, damla damla su almakla denizi kurutmaya benzer ki, olamaz. Bütün bunlar **"Lâ ilâhe illallah"** kelime-i tevhîdinin altında toplanmıştır. Bu söz, hem dilde kolay, hem de mefhumuna inanmak için kalpte kolaydır. İlimde rüsuh bulmuş âlimler için de hakikati ve özü azîz ve kıymetlidir.

Şâyet, "Tevhîd ile şerîati birleştirmek nasıl mümkün olur? Tevhîdin mânası, fâil ancak Allah'tır, şerîat ise kullara bir takım fiiller isbat etmektedir. Kul fâil ise Allah nasıl fâil olur? İki fâil arasında bir mef'ûl nasıl olur, yâni bu işi hem Allah yaptı ve hem de kul yaptı demek nasıl olur?" dersen derim ki;

Bu, anlaşılmaz, fakat bunun anlaşılmaması/fâil sözünün bir anlamı olduğu vakittedir. Fâilin iki anlamı olur da mücmel olan bu isim her iki mâna arasında tereddüt ederse tenakuz olmaz. Bu tıpkı, celladın, boynunu vurduğu bir adam için: "Hükümdar falancayı öldürdü." demesi gibidir. "Hükümdar öldürdü." dendiği gibi, cellâd öldürdü de denir. Her ikisi de doğrudur. Çünkü adamı, irâde ve emir bakımından hükümdar öldürmüştür. Fiilen öldürmek bakımından da bu işi cellâd yapmıştır. Bunun gibi kul bir mânada fâildir, Allahu Teâlâ başka mânada fâildir.

Allah'ın fâil olması, onu yaratması, îcad ve ihtirâ etmesi bakımındandır. Kulun fâil olması, o işe mahal olması bakımındandır, ilmi, irâdeyi halk ettikten sonra kudretin yaratıldığı mahal olmasındandır. Şartın meşrûta bağlanması gibi, kudret irâdeye, hareket de kudrete bağlandı. Kudret de mâlulun illete bağlanması gibi, Allah'a bağlandı. Kudret ile irtibat bağlantısı olan her şeyde, irtibat ne şekilde olursa olsun, kudretin mahalline fâil denir. Cellâda da hükümdâra da katil dendiği gibi. Zîra katlin, her ikisinin kudretiyle de irtibatı vardır. Fakat bu irtibat, ayrı ayrı yönlerdendir. Bunun için de her ikisinin fiili oluyor ki, makdûrâtın iki kudrete irtibatı da böyledir.

İşte bu uygunluktan ötürü, Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de işleri bâzen meleklere ve bâzen de kendi zâtına nisbet etmiş ve şöyle buyurmuştur:

قُلْ يَتَوَفَّاكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذٖي وُكِّلَ بِكُمْ

“De ki: “Size müvekkel olan ölüm meleği canınızı alacak.” (Secde suresi, 32/11) Ve:

اَللّٰهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا

“Allah (ölenin) **ölümü zamanında ruhlarını alır.”** (Zümer suresi, 39/42) Bize nispet etmek üzere de:

أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ

“Şimdi bana ekmekte olduğunuz (tohumu) **haber verin.”** (Vâkıa suresi, 56/63) buyurmuştur. Sonra:

أَنَّا صَبَبْنَا الْمَآءَ صَبًّا ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقًّا فَأَنْبَتْنَا فِيهَا حَبًّا وَعِنَبًا وَقَضْبًا

“Hakikat biz o suyu bol bol döktük. Sonra toprağı iyiden iyiye yardık. Bu sûretle onda daneler bitirdik. Üzümler yoncalar.” (Abese suresi, 80/25-28) buyrulmuştur.

فَأَرْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا

“Biz ona rûhumuzu göndermiştik de, o kendisine hilkati tam bir beşer şeklinde görünmüştü.” (Meryem suresi, 19/18) Sonra:

فَنَفَخْنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا

“Biz ona rûhumuzdan üfürdük.” (Tahrîm suresi, 66/12) buyrulmuştur. Hâlbuki üfüren Cebrâil idi. Yine Allahu Teâlâ:

فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْاٰنَهُ

“Biz onu okuduğumuz vakit sen onun kırâetine uy.” (Kıyâme suresi, 75/18) buyurmuştur. Bunun tefsîrinde "Bunu sana Cebrâil okudu." dediler. Yine Allahu Teâlâ:

قَاتِلُوهُمْ يُعَذِّبْهُمُ اللّٰهُ بِأَيْدِيكُمْ

"Onlarla muhârebe edin ki Allah sizin ellerinizle onları azaplandırsın." (Tevbe suresi, 9/14) buyurmuştur. Burada öldürmeyi onlara, azâp etmeyi de kendi zâtına izâfe etti ki, azâb etme ve öldürme ikisi de birdir. Belki bunu tasrih ederek:

وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ رَمٰى

"Attığın zaman sen atmadın, fakat Allah attı." (Enfâl suresi, 8/17) ve:

فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ قَتَلَهُمْ

"Onları siz öldürmediniz, fakat Allah öldürdü." (Enfâl suresi, 8/17) buyrulmuştur. Bunun ise nefy u isbâtı birleştirmek olduğu meydandadır. Fakat bunun mânası "Sen Allah'ın attığı mânada atmış değilsin, ancak kulun atabileceği şekilde attın." demektir ki bunlar ayrı ayrı iki mânadır. Yine Allahu Teâlâ:

اَلَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ

"O, kalemle öğretendir. İnsana bilmediğini O, öğretir." (Alak suresi, 96/4-5)

اَلرَّحْمٰنُ عَلَّمَ الْقُرْاٰنَ خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ

"Kur'ân'ı, O çok esirgeyici Allah öğretti. İnsanı O yarattı. Ona beyânı O, tâlim etti." (Rahmân suresi, 55/1-2) buyurmuştur. Yine Allahu Teâlâ:

ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ

“Sonra onu açıklamak da bize âittir.” (Kıyâme suresi, 75/19)

أَفَرَأَيْتُمْ مَا تُمْنُونَ أَأَنْتُمْ تَخْلُقُونَهُ أَمْ نَحْنُ الْخَالِقُونَ

“Söyleyin öyleyse, (rahimlere) **döktüğünüz meni nedir? Onu siz mi yaratıyorsunuz yoksa yaratan biz miyiz?”** (Vâkıa suresi, 56/58-59) buyurmuştur.

Sonra Resûl-i Ekrem (s.a.v.) rahme müvekkel meleği şöyle anlatır:

يَدْخُلُ الرَّحِمَ فَيَأْخُذُ النُّطْفَةَ فِي يَدِهِ ثُمَّ يُصَوِّرُهَا جَسَدًا، فَيَقُولُ: يَا رَبِّ أَذَكَرٌ أَمْ أُنْثَى، أَسَوِيٌّ أَمْ مُعْوَجٌ؟ فَيَقُولُ اللّٰهُ تَعَالٰى مَا شَاءَ وَيَخْلُقُ الْمَلَكُ (وَفِي لَفْظٍ اٰخَرَ) وَيُصَوِّرُ الْمَلَكُ ثُمَّ يُنْفَخُ فِيهِ الرُّوحُ بِالسَّعَادَةِ أَوْ بِالشَّقَاوَةِ

“Melek rahme girer nutfeyi eline alır cesed olarak sûretlendirir. Sonra “Ey Rabbim, erkek mi, dişi mi, sağlam mı, kusurlu mu?” diye sorar. Allahu Teâlâ nasıl emrederse öyle sûretlendirir. Sonra ona rûh üfler, saîd veya şakî olduğunu yazar.”[9]

Seleften bir zât: “Ruh adındaki melek, cenine rûhu üfler. O, kendi haline göre üfürür ve her nefes bir rûh olur. Bu bakımdan bu melek ruh adını almıştır.” dedi. Bu zâtın anlattığı doğrudur. Çünkü basîret sâhipleri bunu müşâhede etmişlerdir. Ancak, ruhun, onun nefeslerinden ibâret olması, nakil ile bilinir. Bu hususta bir menkul bulunmadığına göre bu, mücerred sözden ibâret kalır.

---

[9] Bezzar ve İbn Asâkir, Âişe’den rivâyet etmişlerdir. Bâzı değişikliklerle bu hususta geniş rivâyet, Buhârı ile Müslim’dedir.

Yine bunun gibi Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de yer ve göklerdeki âyet ve delîllerinden bahsederek:

أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهٖيدٌ

"Rabbinin her şeye hakkıyla şâhid olması sana kâfi değil mi?" (Fussılet suresi, 41/53)

شَهِدَ اللّٰهُ أَنَّهُ لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ

"Allah şu hakîkati açıkladı: Kendinden başka hiç bir ilah yoktur." (Âl-i İmrân suresi, 3/18) buyurmuş, kendi zâtına kendisinin delîl olduğunu beyân buyurmuştur. Burada tenâkuz yoktur. Çünkü delîl çekme yolları ayrı ayrıdır. Nice tâlipler var ki, Allahu Teâlâ'yı mevcûdât ile bildikleri gibi, niceleri de var ki mevcûdatı Allah ile bilmişlerdir. Nitekim birisi: "Rabbimi, Rabbimle bildim. Rabbim olmasa, Rabbimi bilemezdim." dedi. İşte bu yukarıda okuduğumuz: **"Rabbinin her şeye hakkıyla şâhid olması sana kâfi değil mi?"** (Fussılet suresi, 41/53) ayet-ı celîlesinin mânâsıdır.

Allahu Teâlâ kendi zâtını, öldüren ve dirilten, diye vasıflandırdıktan sonra, ölüm ile dirimi ayrı ayrı iki meleğe havâle etti. Nitekim haberde şöyle vârid olmuştur. *"Ölüm ile hayat meleği münazara ettiler. Ölüm meleği hayattakileri ben öldürürüm." dedi. Hayat meleği de: "Ölüyü ben diriltirim." dedi. Bunun üzerine Allahu Teâlâ: "Siz size verilen işinize bakın. Öldüren de benim, dirilten de benim. Benden başka kimse ne öldürebilir ne de diriltebilir, buyurdu."*

Görülüyor ki, bir iş muhtelif yönlerde kullanılır ve tenâkuz olmaz. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.) hurmayı almakta olan kimseye:

خُذْهَا لَوْ لَمْ تَأْخُذْهَا لَأَتَتْكَ

“Onu al. Eğer sen onun peşine gitmezsen, o sana gelecektir.”[10] buyurdu ve gitmek işini adama nispet ettiği gibi, hurmaya da nispet etti. Hâlbuki hurmanın insan gibi yürüyemeyeceği meydandadır. Yine tövbe edenin birisi: “Muhammed’e değil. Allah’a tövbe ederim.” deyince Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Ehlini bildi ve hakkı ehline verdi.”* buyurdu.

Her şeyi Allah’a izâfe eden herkes, hak ve hakikati bilip, hakkı sâhibine vermiştir. Başkasına izâfe eden ise sözünde mecaz ve istiare yolunu tutmuştur. Hakikatin yolu olduğu gibi, mecazın da yolu vardır. Vâzı, ism-i fâili îcad edene isim vermiştir. Fakat insanın kendi kudreti ile muhteri olduğunu sanarak onun hareketine baktı ve ona fâil dedi. Tıpkı, cellâdı fâil-i hakikî ve hükümdârı fâil-i mecâzî kabul ettiği gibi. Kulu fâil-i hakikî, Allah’ı da fâil-i mecâzî yaptı. Hak, ehline keşfedildiği vakit işin aksine olduğunu bildi ve dedi ki: “Ey lügat koyucu, sen fâil-i muhterîe, îcad edene isim verdin. Gerçekte Allah’tan başka fâil yoktur. Allah’a fâil demek hakikat, başkasına ise mecazdır. Mânanın hakikati, bilerek veya bilmeyerek bâzı Arapların dilinde söylendiği vakit, Resûl-i Ekrem (s.a.v.) onu tasdîk etti ve:

أَصْدَقُ بَيْتٍ قَالَهُ الشَّاعِرُ قَوْلُ لَبِيدٍ:
أَلَا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللّٰهُ بَاطِلٌ

“Şâirlerin söyledikleri sözün en doğrusu, Lebid’in: “Allah’tan başka her şey bâtıldır.” sözüdür.”[11] buyurdu.

---

[10] İbn Hibban ve Taberânî Huzeyl’den rivâyet etmiştir. Ricâli sahihtir.

[11] Buhârî ile Müslim, Ebû Hüreyre’den rivâyet etmişlerdir.

Yâni bizâtihî kaim olmayıp başkası ile kaim olan her şey, nefsi îtibarıyla bâtıldır. Onun hakîkati bizâtihî değil, başkası iledir.

O halde gerçek hak, benzeri olmayan Hayy u Kayyûm'dur. O, bizâtihî kaimdir. O'ndan başkası ise O'nun kudreti ile kaimdir. Hak olan, O'dur. Bunun için **Sehl** "Ey miskin! O, vardı sen yoktun. O, vâr olacak, sen yok olacaksın. Bugün varsın diye ben, benim deyip piyasaya çıkma. Sen bu anda da yok gibi ol. Zîra O, nasıl idiyse yine öyledir." demiştir.

Şâyet, "Her şeyde gerçek fâil Allah olduğuna göre, insanın her şeye mecbur olduğu anlaşılır. Daha, sevap, ikab, gadab ve rızânın mânaları nedir? Bunlar mânâsız şeylerden ibâret kalır. Allahu Teâlâ kendi işine nasıl kızar?" dersen bilmiş ol ki;

Biz bu hususta "**Şükür Kitâbı**"nda gerekli açıklamayı yaptık. Onu yeniden ele alıp sözü uzatmak istemeyiz. Burada tevekkül hâlini meydana getirecek olan tevhîdin bir kısmına işâret etmekle yetinelim. Bu tevekkülü doğuran tevhîddir. Rahmet ve hikmet îman ile tamamlanır. Çünkü tevhîd Müsebbibü'l-Esbâb'a bakmayı gerektirir. Rahmet ve rahmetin genişliğine îman ise O'na îtimadı gerektirir.

Tevekkül hâli ileride anlatacağımız gibi vekile îtimad ve tamamen O'na bağlanmakla kemâlini bulur. Bu inanç ise îmanın kapılarından büyük bir kapıdır. Bu husustaki keşif erbâbının hikâye yolları çok uzun gider. Biz, bunların hulâsasını anlatalım ki, tevekkül makamını arayanlar, kesin olarak buna inanmış olsunlar. Bu da önce şüphesiz ve kesin şekilde aşağıda anlatacağım îmana sâhip olmakla mümkündür.

Şöyle ki: Eğer Allahu Teâlâ bütün insanları en akıllı ve en bilgilinin durumunda yaratsa ve onlara alabildiğine ilim verse, anlatılamayacak şekilde hikmet akıtsa, sonra da hepsi kadar yeniden onlara akıl, ilim ve hikmet verse, sonra geleceklerini onlara açıklasa, melekûtun sırlarını onlara bildirse, lutfunun ve ukûbetinin inceliklerini onlara açıklasa, hattâ bu sâyede hayır ve şerre muttalî olsalar, sonra kendilerine verilen ilim ve hikmetle, mülk ve melekût âleminin tedbîrini onlara verse, onların tedbîri Allah'ın tedbîrini sivrisineğin kanadı kadar ne artırabilir, ne de eksiltebilir. Bir zerreyi kaldırıp birini değiştiremezler. Kimsenin ayıp, kusur, hastalık ve fakirlik gibi durumlarını kaldıramazlar; sıhhat, kemâl, zenginlik ve faydalı olan ve Allahu Teâlâ'nın verdiği nîmetlerin değiştirilmesine imkân bulamazlardı. Hattâ Allahu Teâlâ'nın yer ve göklerde yarattığı şeylere bütün imkânları ile baksalar da bir kusur bulamazlardı.

Allahu Teâlâ'nın kullarına taksîm ettiği rızık, ecel, huzur, sıkıntı kudret, acziyyet, îman küfür, tâat ve mâsiyet gibi her şeyin tamamen âdilâne olup asla zulüm olmadığını ve gereği gibi lâyık olduğu şekilde yapıldığını anlarlar. Bundan daha güzel ve tamam bir taksîmâtın mümkün olamayacağını bilirlerdi. Şâyet daha güzel ve iyisi olsa da Allahu Teâlâ bunu yapmasa, o vakit ulûhiyete münâfi olan acziyet olurdu. Belki dünyalıktaki her eksiklik, âhirette bir kemâldir. Bir şahsa nispetle âhiretteki noksanlık, diğerine nispetle nîmettir. Zîra gece olmasa gündüzün; hastalık olmasa sıhhatin; cehennem olmasa cennetin kadri bilinmezdi.

Hayvanları insanlara fedâ edip, onları kesmeye insanları musallat etmek, bir zulüm olmayıp kâmili nâkıs üzerine takdîm bakımından bir adâlet olduğu gibi. Cehennem halkına büyük azap yapılırken cennet halkının nîmetlerini büyütmek, küfür ehlini îman ehline fedâ ederek cehenneme koymak da aynı adâlettir.

Noksan olmadan kemâlin kadri bilinmez. Hayvanlar yaratılmasa, insanın şerefi belli olmazdı. Zîra kemâl ve noksanlık, birbirine nispetle belli olurlar. Noksan ve kemâli yaratmak, cûd ve hikmet iktizâsıdır.

Kâmil için nâkıs fedâ olduğundan, hayâtı kurtarmak için kangren olan eli kesmek adâlet olduğu gibi, dünya ve âhiret taksîmâtındaki ayrılık da adâlettir. Bu da ayrı etrafı geniş, dalgaları sert, genişlikte tevhîd deryasına yakın bir deryadır. Çokları bu denizde boğulmuştur. Onlar bunun derinliğini bilemediler. Çünkü bunun derinliğini ancak âlimler bilir. İşte bu denizin sonunda, çoklarının hayret ettiği ve kâşiflerinin açıklamada bulunmadan men edildiği kader sırrı vardır.

Hulâsa, hayır ve şer hükmedilmiştir. Meşîet-i ilâhiye sebkat eden ve ezelde takdîr edilen hayır ve şer ne ise olacaktır. O'nun hükmünü reddedecek, kazâ ve kaderini değiştirecek bir kuvvet yoktur. Küçük-büyük her ne takdîr edilmiş ise olacaktır. Sana isâbet eden etmeyecek ve etmeyen de edecek değildir.

*

Tevekkül makamının asılları olan mükâşefe ilminin bu kadarına işâret etmekle yetinelim de yine Allah'ın izniyle muâmele ilmine dönelim. O, bize yeter ve ne güzel bir koruyucudur.

الشَّطْرُ الثَّاني مِنَ الكِتَاب

في أحوال التوكّل وأعماله

وفيهِ بيانُ حالِ التوكُّلِ وبيانُ ما قالَهُ الشيوخُ في حدِّ التوكلِ ، وبيانُ التوكلِ في الكسبِ للمنفردِ والمعيلِ ، وبيانُ التوكلِ بتركِ الادخارِ ، وبيانُ التوكلِ في دفعِ المضارِّ ، وبيانُ التوكلِ في إزالةِ الضررِ بالتداوي وغيرِهِ ، واللهُ الموفقُ برحمتِهِ .

بيان حال التوكّل

قدْ ذكرنا أنَّ مقامَ التوكلِ ينتظمُ مِنْ علمٍ وحالٍ وعملٍ ، وذكرنا العلمَ .

فأمَّا الحالُ . . فالتوكلُ بالتحقيقِ عبارةٌ عنهُ ، وإنَّما العلمُ أصلُهُ ، والعملُ ثمرتُهُ ، وقدْ أكثرَ الخائضونَ في بيانِ حدِّ التوكلِ واختلفَتْ عباراتُهُمْ ، وتكلَّمَ كلُّ واحدٍ عنْ مقامِ نفسِهِ ، وأخبرَ عنْ حدِّهِ ، كما جرتْ عادةُ أهلِ التصوُّفِ بهِ ، ولا فائدةَ في النقلِ والإكثارِ .

فلنكشفِ الغطاءَ عنهُ فنقولُ :

التوكلُ مشتقٌّ مِنَ الوكالةِ ، يُقالَ : وَكَلَ أمرَهُ إلىٰ فلانٍ ؛ أي : فوَّضَهُ إليهِ واعتمدَ عليهِ فيهِ ، ويُسمَّى الموكولُ إليهِ وكيلاً ، ويُسمَّى المفوِّضُ إليهِ متكلاً عليهِ ، ومتوكلاً عليهِ ، مهما اطمأنَّتْ إليهِ نفسُهُ ووثقَ بهِ ، ولمْ يتهمْهُ فيهِ بتقصيرٍ ، ولمْ يعتقدْ فيهِ عجزاً وقصوراً .

فالتوكلُ عبارةٌ عنِ اعتمادِ القلبِ على الوكيلِ وحدَهُ ، ولنضربِ الوكيلَ في الخصومةِ مثلاً ؛ فنقولُ : منِ ادُّعِيَ عليهِ دعوىٰ باطلةً بتلبيسٍ فوكلَ للخصومةِ مَنْ يكشفُ ذلكَ التلبيسَ . . لمْ يكنْ متوكلاً عليهِ ولا واثقَ القلبِ مطمئنَّ النفسِ بوكيلِهِ إلا إذا اعتقدَ فيهِ أربعةَ أمورٍ : منتهى الهدايةِ ، ومنتهى القوَّةِ ، ومنتهى الفصاحةِ ، ومنتهى الشفقةِ .

أمَّا الهدايةُ . . فليعرفَ بها مواقعَ التلبيسِ حتَّىٰ لا يخفىٰ عليهِ مِنْ غوامضِ الحيلِ شيءٌ أصلاً .

وأمَّا القدرةُ والقوَّةُ . . فليستجرئَ على التصريحِ بالحقِّ ؛ فلا يداهنَ ولا يخافَ ، ولا يستحييَ ولا يجبنَ ، فإنَّهُ ربَّما يطلعُ علىٰ وجهِ تلبيسِ خصمِهِ فيمنعُهُ الخوفُ أوِ الجبنُ أوِ الحياءُ أوْ صارفٌ آخرُ مِنَ الصوارفِ المضعفةِ للقلبِ . . عنِ التصريحِ بهِ .

وأمَّا الفصاحةُ . . فهيَ أيضاً مِنَ القدرةِ ، إلا أنَّها قدرةٌ في اللسانِ على الإفصاحِ عنْ كلِّ ما استجرأَ القلبُ عليهِ وأشارَ إليهِ ، فلا كلُّ عالمٍ بمواقعِ التلبيسِ قادرٌ بذلاقةِ لسانِهِ علىٰ حلِّ عقدتِهِ .

وأمَّا منتهى الشفقةِ . . فيكونُ باعثاً لهُ علىٰ بذلِ كلِّ ما يقدرُ عليهِ في حقِّهِ مِنَ المجهودِ ، فإنَّ قدرتَهُ لا تغني دونَ العنايةِ بهِ إذا كانَ لا يهمُّهُ أمرُهُ ، ولا يبالي بهِ ظفرَ بهِ خصمُهُ أوْ لمْ يظفرْ ، هلكَ بهِ حقُّهُ أوْ لمْ يهلكْ .

فإنْ كانَ شاكّاً في هـٰذهِ الأربعةِ ، أوْ في واحدةٍ منها ، أوْ جوَّزَ أنْ يكونَ

خصمُهُ أكملَ في هـٰذهِ الأربعةِ منهُ . . لمْ تطمئنَّ نفسُهُ إلىٰ وكيلِهِ ، بلْ يبقىٰ منزعجَ القلبِ ، مستغرقَ الهمِّ بالحيلةِ والتدبيرِ ليدفعَ ما يحذرُهُ مِنْ قصورِ وكيلِهِ وسطوةِ خصمِهِ ، ويكونُ تفاوتُ أحوالِهِ في شدَّةِ الثقةِ والطُّمأنينةِ بحسبِ تفاوتِ قوَّةِ اعتقادِهِ لهـٰذهِ الخصالِ فيهِ .

والاعتقاداتُ والظنونُ في القوَّةِ والضعفِ تتفاوتُ تفاوتاً لا ينحصرُ ، فلا جرمَ تتفاوتُ أحوالُ المتوكِّلِ في قوَّةِ الطُّمأنينةِ والثقةِ تفاوتاً لا ينحصرُ ، إلىٰ أنْ ينتهيَ إلى اليقينِ الذي لا ضعفَ فيهِ ، كما لوْ كانَ الوكيلُ والدَ الموكِّلِ ، وهوَ الذي يسعىٰ لجمعِ الحلالِ والحرامِ لأجلِهِ ، فإنَّهُ يحصلُ لهُ يقينٌ بمنتهى الشفقةِ والعنايةِ ، فتصيرُ خصلةٌ واحدةٌ مِنَ الخصالِ الأربعةِ قطعيةً ، وكذلكَ سائرُ الخصالِ يُتصوَّرُ أنْ يحصلَ القطعُ بهِ ، وذلكَ بطولِ الممارسةِ والتجربةِ ، وتواترِ الأخبارِ بأنَّهُ أفصحُ الناسِ لساناً ، وأقواهم بياناً ، وأقدرُهُمْ علىٰ نصرةِ الحقِّ ، بلْ علىٰ تصويرِ الحقِّ بالباطلِ والباطلِ بالحقِّ .

فإذا عرفتَ التوكلَ في هـٰذا المثالِ . . فقسِ التوكلَ على اللهِ تعالىٰ عليهِ ، فإنْ ثبتَ في نفسِكَ بكشفٍ أوْ باعتقادٍ جازمٍ أنَّهُ لا فاعلَ إلا اللهُ كما سبقَ ، واعتقدتَ معَ ذلكَ تمامَ العلمِ والقدرةِ علىٰ كفايةِ العبادِ ، ثمَّ تمامَ العطفِ والعنايةِ والرحمةِ بجملةِ العبادِ وبالآحادِ ، وأنَّهُ ليسَ وراءَ منتهىٰ قدرتِهِ قدرةٌ ، ولا وراءَ منتهىٰ علمِهِ علمٌ ، ولا وراءَ منتهىٰ عنايتِهِ بكَ ورحمتِهِ لكَ عنايةٌ ورحمةٌ . . اتكلَ ـ لا محالةَ ـ قلبُكَ عليهِ وحدَهُ ، ولمْ يلتفتْ إلىٰ غيرِهِ بوجهٍ ، ولا إلىٰ نفسِهِ وحولِهِ وقوَّتِهِ ، فإنَّهُ لا حولَ ولا قوَّةَ إلا باللهِ ، كما

سبقَ في التوحيدِ عندَ ذكرِ الحركةِ والقدرةِ ، فإنَّ الحولَ عبارةٌ عنِ الحركةِ ، والقوَّةَ عبارةٌ عنِ القدرةِ .

فإنْ كنتَ لا تجدُ هـٰذهِ الحالةَ مِنْ نفسِكَ .. فسببُهُ أحدُ أمرينِ : إمَّا ضعفُ اليقينِ بإحدىٰ هـٰذهِ الخصالِ الأربعةِ ، وإمَّا ضعفُ القلبِ ومرضُهُ باستيلاءِ الجبنِ عليهِ ، وانزعاجُهُ بسببِ الأوهامِ الغالبةِ عليهِ ، فإنَّ القلبَ قدْ ينزعجُ تبعاً للوهمِ وطاعةً لهُ مِنْ غيرِ نقصانٍ في اليقينِ ؛ فإنَّ مَنْ يتناولُ عسلاً فشُبِّهَ بينَ يديهِ بالعذرةِ .. ربَّما نفرَ طبعُهُ عنهُ وتعذَّرَ عليهِ تناولُهُ ، ولوْ كُلِّفَ العاقلُ أنْ يبيتَ معَ الميتِ في قبرٍ أوْ فراشٍ أوْ بيتٍ .. نفرَ طبعُهُ وإنْ كانَ متيقناً بكونِهِ ميتاً ، وأنَّهُ جمادٌ في الحالِ ، وأنَّ سنةَ اللهِ تعالىٰ مطردةٌ بأنَّهُ لا يحشرُهُ الآنَ ولا يحييهِ وإنْ كانَ قادراً عليهِ ؛ كما أنَّها مطردةٌ بألا يقلبَ القلمَ الذي في يدِهِ حيَّةً ، ولا يقلبَ السنورَ أسداً وإنْ كانَ قادراً عليهِ ، ومعَ أنَّهُ لا يشكُّ في هـٰذا اليقينِ ينفرُ طبعُهُ عنْ مضاجعةِ الميتِ في فراشٍ لهُ أوِ المبيتِ معَهُ في بيتٍ ولا ينفرُ عنْ سائرِ الجماداتِ ، وذلكَ جبنٌ في القلبِ ، وهوَ نوعُ ضعفٍ قلَّما يخلو الإنسانُ عنْ شيءٍ منهُ وإنْ قلَّ ، وقدْ يقوىٰ فيصيرُ مرضاً ، حتَّىٰ يخافَ أنْ يبيتَ في البيتِ وحدَهُ معَ إغلاقِ البابِ وإحكامِهِ !

فإذاً ؛ لا يتمُّ التوكلُ إلا بقوَّةِ القلبِ وقوَّةِ اليقينِ جميعاً ؛ إذْ بهما يحصلُ سكونُ القلبِ وطمأنينتُهُ ، فالسكونُ في القلبِ شيءٌ ، واليقينُ شيءٌ آخرُ ، فكمْ مِنْ يقينٍ لا طمأنينةَ معَهُ ؛ كما قالَ تعالىٰ لإبراهيمَ عليهِ السلامُ : ﴿ أَوَلَمۡ تُؤۡمِنۖ قَالَ بَلَىٰ وَلَٰكِن لِّيَطۡمَئِنَّ قَلۡبِي ﴾ ، فالتمسَ أنْ يكونَ مشاهداً إحياءَ الميتِ

بعينِهِ ليثبتَ في خيالِهِ ، فإنَّ النفسَ تتبعُ الخيالَ وتطمئنُّ بهِ ولا تطمئنُّ باليقينِ في ابتداءِ أمرِهِ إلىٰ أنْ تبلغَ بالآخرةِ إلىٰ درجةِ النفسِ المطمئنَّةِ ، وذلكَ لا يكونُ في البدايةِ أصلاً ، وكمْ مِنْ مطمئنٍّ لا يقينَ لهُ ، كسائرِ أربابِ المللِ والمذاهبِ ؛ فإنَّ اليهوديَّ مطمئنُّ القلبِ إلىٰ تهوُّدِهِ ، وكذا النصرانيُّ ، ولا يقينَ لهُمْ أصلاً ، وإنَّما يتَّبعونَ الظنَّ وما تهوى الأنفسُ ، ولقدْ جاءَهُمْ مِنْ ربِّهِمُ الهدىٰ وهوَ سببُ اليقينِ ، إلا أنَّهُمْ معرضونَ عنهُ .

فإذاً ؛ الجبنُ والجرأةُ غرائزُ ، ولا ينفعُ اليقينُ معَها ، فهيَ أحدُ الأسبابِ التي تضادُّ حالَ التوكُّلِ ؛ كما أنَّ ضعفَ اليقينِ بالخصالِ الأربعةِ أحدُ الأسبابِ ، وإذا اجتمعَتْ هـٰذهِ الأسبابُ . . حصلَتِ الثقةُ باللهِ تعالىٰ .

وقدْ قيلَ : (مكتوبٌ في التوراةِ : ملعونٌ مَنْ ثقتُهُ إنسانٌ مثلُهُ)(١) .

وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنِ اعتزَّ بالعبيدِ . . أذلَّهُ اللهُ »(٢) .

* * *

وإذا انكشفَ لكَ معنى التوكلِ وعُلِمَتِ الحالةُ التي سُمِّيَتْ توكلاً . . فاعلمْ أنَّ تلكَ الحالةَ لها في القوَّةِ والضعفِ ثلاثُ درجاتٍ :

---

(١) كذا في « القوت » (٤/٢) عن يحيى بن أبي كثير ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٣٦٣/٩) عن ذي النون المصري .

(٢) كذا في « القوت » (٤/٢) ، ورواه العقيلي في « الضعفاء » (٦٦٩/٢) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١٧٤/٢) ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (٣٥٠) .

الدرجةُ الأولىٰ : ما ذكرناهُ ، وهوَ أنْ يكونَ حالُهُ في حقِّ اللهِ تعالىٰ والثقةِ بكفالتِهِ وعنايتِهِ كحالِهِ في الثقةِ بالوكيلِ .

الثانيةُ ـ وهيَ أقوىٰ ـ : أنْ يكونَ حالُهُ معَ اللهِ تعالىٰ كحالِ الطفلِ مع أمِّهِ ، فإنَّهُ لا يعرفُ غيرَها ، ولا يفزعُ إلىٰ أحدٍ سواها ، ولا يعتمدُ إلا إيَّاها ، فإنْ رآها . . تعلَّقَ في كلِّ حالٍ بذيلِها ولمْ يخلِّها ، وإنْ نابَهُ أمرٌ في غيبتِها . . كانَ أوَّلُ سابقٍ إلىٰ لسانِهِ : (يا أمَّاهُ) ، وأوَّلُ خاطرٍ يخطرُ علىٰ قلبِهِ أمُّهُ ؛ فإنَّها مفزعُهُ ، فإنَّهُ قدْ وثقَ بكفالتِها وكفايتِها وشفقتِها ؛ ثقةً بها ليسَتْ خاليةً عنْ نوعِ إدراكٍ بالتمييزِ الذي لهُ ، ويُظنُّ أنَّهُ طبعٌ مِنْ حيثُ إنَّ الصبيَّ لوْ طُولبَ بتفصيلِ هٰذهِ الخصالِ . . لمْ يقدرْ علىٰ تلفيقِ لفظِهِ ، ولا علىٰ إحضارِهِ مفصَّلاً في ذهنِهِ ، ولكنْ كلُّ ذلكَ وراءَ الإدراكِ .

فمَنْ كانَ تألُّهُهُ إلى اللهِ عزَّ وجلَّ ونظرُهُ إليهِ واعتمادُهُ عليهِ . . كَلِفَ بهِ كما يكلَفُ الصبيُّ بأمِّهِ ، فيكونُ متوكلاً حقّاً ، فإنَّ الطفلَ متوكِّلٌ علىٰ أمِّهِ .

والفرقُ بينَ هٰذا وبينَ الأوَّلِ : أنَّ هٰذا متوكِّلٌ وقدْ فنِيَ في توكُّلِهِ عنْ توكُّلِهِ ؛ إذْ ليسَ يلتفتُ قلبُهُ إلى التوكلِ وحقيقتِهِ ، بلْ إلى المتوكَّلِ عليهِ فقطْ ، فلا مجالَ في قلبِهِ لغيرِ المتوكَّلِ عليهِ ، وأمَّا الأوَّلُ . . فمتوكلٌ بالتكلُّفِ والكسبِ ، وليس فانياً عنْ توكُّلِهِ ؛ لأنَّ لهُ التفاتاً⁽¹⁾ إلىٰ توكلِهِ وشعوراً بهِ ، وذلكَ شغلٌ صارفٌ عنْ ملاحظةِ المتوكَّلِ عليهِ وحدَهُ .

---

(1) في غير (ج) : (أي : له التفات) بدل (لأن له التفاتاً) .

وإلىٰ هـٰذهِ الدرجةِ أشارَ سهلٌ حيثُ سُئِلَ عنِ التوكلِ ما أدناهُ ؟ قالَ : تركُ الأمانيِّ ، قيلَ : وأوسطُهُ ؟ قالَ : تركُ الاختيارِ ـ وهوَ إشارةٌ إلى الدرجةِ الثانيةِ ـ وسُئِلَ عنْ أعلاهُ ؟ فلمْ يذكرْهُ ، وقالَ : لا يعرفُهُ إلا مَنْ بلغَ أوسطَهُ(١) .

الثالثةُ ـ وهيَ أعلاها ـ : أنْ يكونَ بينَ يديِ اللهِ تعالىٰ في حركاتِهِ وسكناتِهِ مثلَ الميتِ بينَ يدي الغاسلِ ، لا يفارقُهُ إلا في أنَّهُ يرىٰ نفسَهُ ميتاً تحرِّكُهُ القدرةُ الأزليَّةُ كما تحرِّكُ يدُ الغاسلِ الميتَ ، وهوَ الذي قَوِيَ يقينُهُ(٢) بأنَّهُ مجرى الحركةِ والقدرةِ والإرادةِ والعلمِ وسائرِ الصفاتِ ، وأنَّ كلَّهُ يحدثُ جبراً ، فيكونُ عينَ الانتظارِ لما يجري عليهِ(٣) ، ويفارقُ الصبيَّ ؛ فإنَّ الصبيَّ يفزعُ إلىٰ أمِّهِ ويصيحُ ، ويتعلَّقُ بذيلِها ويعدو خلفَها ، بلْ مثالُ هـٰذا مثالُ صبيٍّ علمَ أنَّهُ وإنْ لمْ يزعقْ بأمِّهِ . . فالأمُّ تطلبُهُ ، وأنَّهُ وإنْ لمْ يتعلَّقْ بذيلِ أمِّهِ . . فالأمُّ تحملُهُ ، وإنْ لمْ يسألْها اللبنَ . . فالأمُّ تفاتحُهُ وتسقيهِ(٤) .

وهـٰذا المقامُ في التوكُّلِ يثمرُ تركَ الدعاءِ والسؤالِ منهُ ؛ ثقةً بكرمِهِ وعنايتِهِ ، وأنَّهُ يُعطي ابتداءً أفضلَ ممَّا يُسألُ ، فكمْ مِنْ نعمةٍ ابتدأَها قبلَ

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٤) .

(٢) في (أ) : (وهو الذي يرىٰ نفسه) .

(٣) والعبارة في « الإتحاف » (٩/ ٤٦٤) : (وأن كلاً يحدث جبراً ، فيكون بائناً عن الانتظار لما يجري عليه) .

(٤) في (أ ، ع) : (تعالجه) بدل (تفاتحه) ، وفي (ج ، ن) : (فالأم تبتدىء وترضعه) بدل (فالأم تفاتحه وتسقيه) .

السؤالِ والدعاءِ وبغيرِ الاستحقاقِ . والمقامُ الثاني لا يقتضي تركَ الدعاءِ والسؤالِ منهُ ، وإنَّما يقتضي تركَ السؤالِ مِنْ غيرِهِ فقطْ .

* * *

فإنْ قلتَ : فهـٰذهِ الأحوالُ هلْ يُتصوَّرُ وجودُها ؟

فاعلمْ : أنَّ ذلكَ ليسَ بمحالٍ ، ولكنَّهُ عزيزٌ نادرٌ ، والمقامُ الثاني والثالثُ أعزُّها ، والأوَّلُ أقربُ إلى الإمكانِ .

ثمَّ إذا وُجدَ الثاني والثالثُ . . فدوامُهُ أبعدُ منهُ ، بلْ يكادُ لا يكونُ المقامُ الثالثُ في دوامِهِ إلا كصفرةِ الوجلِ ؛ فإنَّ انبساطَ القلبِ إلىٰ ملاحظةِ الحولِ والقوَّةِ والأسبابِ طبْعٌ ، وانقباضُهُ عارضٌ ، كما أنَّ انبساطَ الدمِ إلىٰ جميعِ الأطرافِ طبعٌ وانقباضُهُ عارضٌ ، والوجلُ عبارةٌ عنِ انقباضِ الدمِ عنْ ظاهرِ البشرةِ إلى الباطنِ ، حتَّىٰ تنمحيَ عنْ ظاهرِ البشرةِ الحمرةُ التي كانَتْ تتراءىٰ مِنْ وراءِ الرقيقِ مِنْ سترِ البشرةِ ، فإنَّ البشرةَ سترٌ رقيقٌ تتراءىٰ مِنْ ورائِهِ حمرةُ الدمِ ، وانقباضُهُ يُوجبُ الصفرةَ ، وذلكَ لا يدومُ ، وكذلكَ انقباضُ القلبِ بالكليَّةِ عنْ ملاحظةِ الحولِ والقوَّةِ وسائرِ الأسبابِ الظاهرةِ لا يدومُ .

وأمَّا المقامُ الثاني . . فيشبهُ صفرةَ المحمومِ ، فإنَّهُ قدْ يدومُ يوماً ويومينِ ، والأوَّلُ يشبهُ صفرةَ مريضٍ استحكمَ مرضُهُ ، فلا يبعدُ أنْ يدومَ ، ولا يبعدُ أنْ يزولَ .

* * *

فإنْ قلتَ : فهلْ يبقىٰ معَ العبدِ تدبيرٌ وتعلُّقٌ بالأسبابِ في هـٰذهِ الأحوالِ؟

فاعلمْ : أنَّ المقامَ الثالثَ ينفي التدبيرَ رأساً ما دامَتِ الحالةُ باقيةً ، بلْ يكونُ صاحبُها كالمبهوتِ .

والمقامُ الثاني ينفي كلَّ تدبيرٍ إلا مِنْ حيثُ الفزعُ إلى اللهِ تعالىٰ بالدعاءِ والابتهالِ ؛ كتدبيرِ الطفلِ في التعلُّقِ بأمِّهِ فقطْ .

والمقامُ الأوَّلُ لا ينفي أصلَ التدبيرِ والاختيارِ ، ولكنْ ينفي بعضَ التدبيراتِ ؛ كالمتوكلِ علىٰ وكيلِهِ في الخصومةِ ؛ فإنَّهُ يتركُ تدبيرَهُ مِنْ جهةِ غيرِ الوكيلِ ، ولكنْ لا يتركُ التدبيرَ الذي أشارَ إليهِ وكيلُهُ بهِ ، أوِ التدبيرَ الذي عرفَهُ مِنْ عادتِهِ وسنَّتِهِ دونَ صريحِ إشارتِهِ .

فأمَّا الذي يعرفُهُ بإشارتِهِ فأنْ يقولَ لهُ : لستُ أتكلَّمُ إلا في حضورِكَ ، فيشتغلُ ـ لا محالةَ ـ بالتدبيرِ للحضورِ ، ولا يكونُ هـٰذا مناقضاً توكُّلَهُ عليهِ ؛ إذْ هوَ ليسَ فزعاً منهُ إلىٰ حولِ نفسِهِ وقوَّتِهِ في إظهارِ الحجَّةِ ، ولا إلىٰ حولِ غيرِهِ ، بلْ مِنْ تمامِ توكُّلِهِ عليهِ أنْ يفعلَ ما رسمَهُ لهُ ؛ إذْ لوْ لمْ يكنْ متوكلاً عليهِ ولا معتمداً لهُ في قولِهِ .. لما حضرَ بقولِهِ .

وأمَّا المعلومُ مِنْ عادتِهِ واطرادِ سنَّتِهِ .. فهوَ أنْ يعلمَ مِنْ عادتِهِ أنَّهُ لا يحاجُّ الخصمَ إلا مِنَ السجلِّ ، فتمامُ توكُّلِهِ إنْ كانَ متوكلاً عليهِ أنْ يكونَ معوِّلاً علىٰ سنتِهِ وعادتِهِ ووافياً بمقتضاها ، وهوَ أنْ يحملَ السجلَّ معَ نفسِهِ إليهِ عندَ مخاصمتِهِ .

فإذاً ؛ لا يستغني عنِ التدبيرِ في الحضورِ وعنِ التدبيرِ في إحضارِ السجلِّ ، ولوْ تركَ شيئاً مِنْ ذلكَ . . كانَ نقصاً في توكُّلِهِ ، فكيفَ يكونُ فعلُهُ نقصاً فيهِ ؟!

نعمْ ، بعدَ أنْ حضرَ وفاءً بإشارتِهِ وأحضرَ السجلَّ وفاءً بسنَّتِهِ وعادتِهِ ، وقعدَ ناظراً إلىٰ محاجَّتِهِ . . فقدْ ينتهي إلى المقامِ الثاني والثالثِ في حضورِهِ ، حتَّىٰ يبقىٰ كالمبهوتِ المنتظرِ لا يفزعُ إلىٰ حولِهِ وقوَّتِهِ ، إذْ لمْ يبقَ لهُ حولٌ ولا قوَّةٌ ، وقدْ كانَ فزعُهُ إلىٰ حولِهِ وقوَّتِهِ في الحضورِ وإحضارِ السجلِّ بإشارةِ الوكيلِ وسنَّتِهِ ، وقدِ انتهىٰ نهايتَهُ ، فلمْ يبقَ إلا طُمأنينةُ النفسِ والثقةُ بالوكيلِ والانتظارُ لما يجري .

وإذا تأمَّلْتَ هـٰذا . . اندفعَ عنكَ كلُّ إشكالٍ في التوكلِ ، وفهمتَ أنَّهُ ليسَ مِنْ شرطِ التوكُّلِ تركُ كلِّ تدبيرٍ وعملٍ ، وأنَّ كلَّ تدبيرٍ وعملٍ لا يجوزُ أيضاً معَ التوكلِ ، بلْ هوَ على الانقسامِ ، وسيأتي تفصيلُهُ في الأعمالِ .

فإذاً ؛ فزعُ الموكِّلِ إلىٰ حولِهِ وقوَّتِهِ في الحضورِ والإحضارِ لا يناقضُ التوكُّلَ ؛ لأنَّهُ يعلمُ أنَّهُ لولا الوكيلُ . . لكانَ حضورُهُ وإحضارُهُ باطلاً وتعباً محضاً بلا جدوىٰ .

فإذاً ؛ لمْ يصرْ مفيداً مِنْ حيثُ إنَّهُ حولُهُ وقوَّتُهُ ، بلْ مِنْ حيثُ إنَّ الوكيلَ جعلَهُ مفيداً لمحاجَّتِهِ ، وعرَّفَهُ ذلكَ بإشارتِهِ وسنَّتِهِ .

فإذاً ؛ لا حولَ ولا قوَّةَ لهُ إلا بالوكيلِ ، إلا أنَّ هـٰذهِ الكلمةَ لا يكملُ

معناها في حقِّ الوكيلِ ؛ لأنَّهُ ليسَ خالقَ حولِهِ وقوَّتِهِ ، بلْ هوَ جاعلٌ لهُما مفيدينِ في أنفسِهِما ، ولمْ يكونا مفيدينِ لولا فعلُهُ ، وإنَّما يصدقُ ذلكَ في حقِّ الوكيلِ الحقِّ ، وهوَ اللهُ تعالىٰ ؛ إذْ هوَ خالقُ الحولِ والقوَّةِ كما سبقَ في التوحيدِ ، وهوَ الذي جعلَهُما مفيدينِ ؛ إذْ جعلَهُما شرطاً لما سيخلقُهُ مِنْ بعدِهِما مِنَ الفوائدِ والمقاصدِ .

فإذاً ؛ لا حولَ ولا قوَّةَ إلا باللهِ حقّاً وصدقاً ، فمَنْ شاهدَ هـٰذا كذلكَ . . كانَ لهُ الثوابُ العظيمُ الذي وردَتْ بهِ الأخبارُ فيمَنْ يقولُ : لا حولَ ولا قوَّةَ إلا باللهِ⁽¹⁾ ، وذلكَ قدْ يُستبعدُ فيُقالُ : كيفَ يُعطىٰ هـٰذا الثوابَ كلَّهُ بهـٰذهِ الكلمةِ معَ سهولتِها على اللسانِ وسهولةِ اعتقادِ القلبِ بمفهومِ لفظِها ؟!

وهيهاتَ ! فإنَّما ذلكَ جزاءٌ علىٰ هـٰذهِ المشاهدةِ التي ذكرناها في التوحيدِ ، ونسبةُ هـٰذهِ الكلمةِ وثوابِها إلىٰ كلمةِ لا إلـٰهَ إلا اللهُ وثوابِها . . كنسبةِ معنىٰ إحداهما إلى الأخرىٰ ؛ إذْ في هـٰذهِ الكلمةِ إضافةُ شيئينِ إلى اللهِ تعالىٰ فقطْ ، وهما الحولُ والقوَّةُ ، وأمَّا كلمةُ لا إلـٰهَ إلا اللهُ . . فهوَ نسبةُ الكلِّ إليهِ ، فانظرْ إلى التفاوتِ بينَ الكلِّ وبينَ شيئينِ لتعرفَ بهِ ثوابَ لا إلـٰهَ إلا اللهُ بالإضافةِ إلىٰ هـٰذا .

---

(1) فمنها : ما رواه البخاري (٦٣٨٤) من حديث أبي موسىٰ رضي الله عنه مرفوعاً : « . . . فقال : يا عبد الله بن قيس ؛ قل : لا حول ولا قوة إلا بالله ؛ فإنها كنز من كنوز الجنة » ، ومنها : ما رواه الحاكم في « المستدرك » (٥٤٢/١) عن أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً : « من قال : لا حول ولا قوة إلا بالله . . كان دواء من تسعة وتسعين داء ، أيسرها الهمّ » ، وانظر « الإتحاف » (٤٦٦/٩) .

وكما ذكرنا مِنْ قبلُ أنَّ للتوحيدِ قشرينِ ولبَّينِ . . فكذلكَ لهٰذهِ الكلمةِ ولسائرِ الكلماتِ ، وأكثرُ الخلقِ قُيِّدوا بالقشرينِ وما طرقوا إلى اللبَّينِ ، وإلى اللبَّينِ الإشارةُ بقولِهِ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « مَنْ قالَ : لا إلٰهَ إلا اللهُ صادقاً منْ قلبِهِ مخلصاً . . وجبَتْ لهُ الجنَّةُ »⁽¹⁾ ، وحيثُ أطلقَ مِنْ غيرِ ذكرِ الصدقِ والإخلاصِ . . أرادَ بالمطلقِ هٰذا المقيَّدَ ، كما أضافَ المغفرةَ إلى الإيمانِ والعملِ الصالحِ في بعضِ المواضعِ ، وأضافَها إلىٰ مجرَّدِ الإيمانِ في بعضِ المواضعِ ، والمرادُ بهِ المقيَّدُ بالعملِ الصالحِ ، فالملكُ لا يُنالُ بالحديثِ ، وحركةُ اللسانِ حديثٌ ، وعقدُ القلبِ أيضاً حديثٌ ، ولكنَّهُ حديثُ نفسٍ ، وإنَّما الصدقُ والإخلاصُ وراءَهما ، ولا يُنصبُ سريرُ الملكِ إلا للمقرَّبينَ ، وهُمُ المخلصونَ .

نعمْ ، لمَنْ يقربُ منهُمْ في الرتبةِ مِنْ أصحابِ اليمينِ أيضاً درجاتٌ عندَ اللهِ تعالىٰ وإنْ كانتْ لا تنتهي إلى الملكِ ، أما ترىٰ أنَّ اللهَ تعالىٰ لمَّا ذكرَ في سورةِ الواقعةِ المقرَّبينَ السابقينَ . . تعرَّضَ لسريرِ الملكِ فقالَ : ﴿ عَلَىٰ سُرُرٍ مَّوْضُونَةٍ ۝ مُّتَّكِـِٔينَ عَلَيْهَا مُتَقَـٰبِلِينَ ﴾ ، ولما انتهىٰ إلىٰ أصحابِ اليمينِ . . ما زادَ علىٰ ذكرِ الماءِ والظلِّ والفواكِهِ والأشجارِ والحورِ العينِ ، وكلُّ ذلكَ منْ لذَّاتِ المنظورِ والمشروبِ والمأكولِ والمنكوحِ ، ويُتصوَّرُ ذلكَ للبهائمِ

---

(1) رواه ابن خزيمة في « التوحيد » (٥٠٤) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً ، ورواه أبو يعلىٰ في « مسنده » (٦٢٢٢) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه ، والطبراني في « الأوسط » (١٢٥٧) من حديث زيد بن أرقم رضي الله عنه كلاهما مرفوعاً بنحوه .

على الدوامِ ، وأينَ لذَّاتُ البهائمِ مِنْ لذةِ الملكِ والنزولِ في أعلىٰ عليينَ في جوارِ ربِّ العالمينَ ؟!

ولوْ كانَ لهـٰذهِ اللذَّاتِ قدْرٌ . . لما وُسِّعَتْ على البهائمِ ، ولما رُفِعَ عنها درجةُ الملائكةِ .

أفترىٰ أنَّ أحوالَ البهائمِ وهيَ مسيَّبةٌ في الرياضِ ، متنعمةٌ بالمياهِ والأشجارِ وأصنافِ المأكولاتِ ، متمتعةٌ بالنزوانِ والسفادِ . . أعلىٰ وألذُّ وأشرفُ وأجدرُ بأنْ تكونَ عندَ ذوي الكمالِ مغبوطةً مِنْ أحوالِ الملائكةِ في سرورِهِمْ بالقربِ مِنْ جوارِ ربِّ العالمينَ في أعلىٰ عليينَ ؟!

هيهاتَ هيهاتَ ! ما أبعدَ عنِ التحصيلِ مَنْ إذا خُيِّرَ بينَ أنْ يكونَ حماراً أوْ يكونَ في درجةِ جبريلَ عليهِ السلامُ فيختارُ درجةَ الحمارِ علىٰ درجةِ جبريلَ !

وليسَ يخفىٰ أنَّ شبهَ كلِّ شيءٍ منجذبٌ إليهِ ، وأنَّ النفسَ التي نزوعُها إلىٰ صنعةِ الأساكِفَةِ أكثرُ مِنْ نزوعِها إلىٰ صنعةِ الكتابةِ . . فهوَ بالأساكفةِ أشبهُ في جوهرِهِ منهُ بالكُتَّابِ⁽¹⁾ ، فكذلكَ مَنْ نزوعُ نفسهِ إلىٰ نيلِ لذَّاتِ البهائمِ أكثرُ مِنْ نزوعِها إلىٰ نيلِ لذَّاتِ الملائكةِ . . فهوَ بالبهائمِ أشبهُ منهُ بالملائكةِ لا محالةَ ، وهؤلاءِ هُمُ الذينَ يُقالُ فيهِمْ : ﴿ أُوْلَٰٓئِكَ كَٱلْأَنْعَٰمِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ ﴾ ، وإنَّما كانوا أضلَّ لأنَّ الأنعامَ ليسَ في قوَّتِها طلبُ درجةِ الملائكةِ ، فتركُها

---

(١) تقدم الحديث عن القول بالمشابهة ، والأساكفة : جمع إسكاف ، ويطلق علىٰ كل صانع ، وهو هنا الخراز الذي يعمل في الأحذية .

الطلبَ للعجزِ ، وأمَّا الإنسانُ . . ففي قوَّتِهِ ذلكَ ، والقادرُ علىٰ نيلِ الكمالِ أحرىٰ بالذمِّ وأجدرُ بالنسبةِ إلى الضلالِ مهما تقاعدَ عنْ طلبِ الكمالِ .

وإذا كانَ هٰذا كلاماً معترضاً . . فلنرجعْ إلى المقصودِ ، فقدْ بيَّنا معنىٰ قولِ : لا إلٰهَ إلا اللهُ ، ومعنىٰ قولِ : لا حولَ ولا قوَّةَ إلا باللهِ ، ومَنْ ليسَ قائلاً بهما عنْ مشاهدةٍ . . فلا يُتصوَّرُ منهُ حالُ التوكلِ .

* * *

فإنْ قلتَ : ليسَ في قولِكَ : لا حولَ ولا قوَّةَ إلا باللهِ إلا نسبةُ شيئينِ إلى اللهِ ، فلو قالَ قائلٌ : السماءُ والأرضُ خلقُ اللهِ . . فهلْ يكونُ ثوابُهُ مثلَ ثوابِهِ ؟

فأقولُ : لا ، لأنَّ الثوابَ علىٰ قدْرِ درجةِ المثابِ عليهِ ، ولا مساواةَ بينَ الدرجتينِ ، ولا يُنظرُ إلىٰ عظمِ السماءِ والأرضِ وصغرِ الحولِ والقوَّةِ إنْ جازَ وصفُهُما بالصغرِ تجوُّزاً ، فليسَتِ الأمورُ بعظمِ الأشخاصِ ، بلْ كلُّ عاميٍّ يفهمُ أنَّ الأرضَ والسماءَ ليستَا مِنْ جهةِ الآدميينَ ، بلْ هما مِنْ خلقِ اللهِ تعالىٰ ، فأمَّا الحولُ والقوَّةُ . . فقدْ أشكلَ أمرُهُما على المعتزلةِ والفلاسفةِ وطوائفَ كثيرةٍ ممَّنْ يدَّعي أنَّهُ يدقِّقُ النظرَ في الرأيِ والمعقولِ حتَّىٰ يشقَّ الشعْرَ بحدَّةِ نظرِهِ ، فهيَ مهلكةٌ مخطرةٌ ، ومزلَّةٌ عظيمةٌ ، هلكَ فيها الغافلونَ ؛ إذْ أثبتوا لأنفسِهِمْ أمراً ، وهوَ شركٌ في التوحيدِ وإثباتُ خالقٍ سوى اللهِ تعالىٰ ، فمَنْ جاوزَ هٰذهِ العقبةَ بتوفيقِ اللهِ إيَّاهُ . . فقدْ علتْ رتبتُهُ ، وعظُمَتْ درجتُهُ ، فهوَ الذي يصدقُ قولُهُ : لا حولَ ولا قوَّةَ إلا باللهِ .

وقدْ ذكرنا أنَّهُ ليسَ في التوحيدِ إلا عقبتانِ :

إحداهما : النظرُ إلى السماءِ والأرضِ والشمسِ والقمرِ والنجومِ والغيمِ والمطرِ وسائرِ الجماداتِ .

والثانيةُ : النظرُ إلى اختيارِ الحيواناتِ ، وهيَ أعظمُ العقبتينِ وأخطرُهُما ، وبقطعِهما[1] كمالُ سرِّ التوحيدِ ، فلذلكَ عظُمَ ثوابُ هاذهِ الكلمةِ ؛ أعني : ثوابَ المشاهدةِ التي هاذهِ الكلمةُ ترجمتُها .

فإذاً ؛ رجعَ حالُ التوكلِ إلى التبرِّي مِنَ الحولِ والقوَّةِ ، والتوكلِ على الواحدِ الحقِّ ، وسيتضحُ ذلكَ عندَ ذكرِنا تفصيلَ أعمالِ التوكُّلِ إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ .

* * *

---

[1] في النسخ (وكأنَّه) بدل (وبقطعهما) ، والمثبت من (ق) .

İKİNCİ BÖLÜM

Burada tevekkülün hali, tevekkülün târifinde şeyhlerin dedikleri, tek başına yaşayan veya âile olan tevekkül erbâbının ticâreti, nafaka yığmakla tevekkül, zararlı şeylerin definde tevekkül ve nihâyet tedâvide tevekkül anlatılacaktır.

TEVEKKÜLÜN HALİ

Tevekkül makamının ilim, hal ve amelden meydana geldiğini ve bunlardan olan ilmi yukarıda anlatmıştık.

Hale gelince; gerçekte tevekkül, halden ibârettir. İlim aslı, amel de onun meyvesidir. Tevekkülün haddini anlatmak isteyenler, sözü çok uzattılar, çeşitli sözler söylediler. Herkes kendi makamından bahsetti de buna göre târif etti. Zâten tasavvuf erbâbının hali budur. Bunları anlatıp lafı uzatmakta bir fayda yoktur. Biz bunun yüzünden perdeyi kaldırmak üzere deriz ki; tevekkül, vekâletten alınmadır. Falan zat işine falanı tevkîl etti, işini ona havale etti ve ona güvendi, denir. Kime vekâlet verdi ise ona vekil, vekâlet verene de müvekkil denir. Ona inanır, onu bir kusur ile ithâm etmez ve onda kusur ve acziyet bulunmadığına kanâat getirdiği müddetçe bu hal devâm eder.

Demek ki tevekkül, yalnız vekîle îtimaddan ibârettir. Biz, dâvalardaki dâva vekilleri ile bunu açıklamaya çalışalım. Aleyhinde haksız dâva açılan bir adam, bu haksızlığı kaldırmak için bir vekîl arar. Vekile güvenebilmesi için de onda dört şart ister. Bunlar, son derece doğruluk ve gerçeği kavramak, son derece bilgi, son derece fesahat ve son derece şefkattir.

Son derece hidâyet [doğruluk], karıştırdıkları yeri iyice bilip hîle yollarından hiç bir şeyin kendisine kapalı kalmamasıdır.

Kudret ve kuvvete gelince; yağcılık yapmayıp cesaretle gerçeği ortaya koymak, korkmamak ve utanmamaktır. Çünkü çok defa hasmın hatâlı tarafını bulur fakat korkusundan veya utancından veya her hangi başka bir sebepten bunu açıklamayabilir.

Fesâhata gelince; bu da bir iktidardır, fakat dili de kudrettir. Söylemek istediği bir şeyi en güzel şekilde ifade edip ortaya koymaktır. Her âlim, bulduğu her hatâyı açıklayabilecek kudrette değildir.

Şefkatinin son haddine gelince; işi baştan savma tutmayıp müvekkilinin bütün haklarını savunmak için elden gelen gayreti sarf etmektir. Şayet aldırış etmez olursa yalnız iktidar kâfi gelmez. Hak sâhibinin hakkını korumayı ana görev olarak kabullenmesi şarttır.

Şâyet şu dört vasıfta veya birinde şüpheli olur ve hasım tarafını daha kuvvetli görürse, vekîline itimadı azalır, kalbi sıkıntı içinde kalır. Vekîlinin kusurunu önlemek için çeşitli hîle ve tedbirlerle meşgul olur. Vekîline îtimadı nispetinde durumu değişir. İşte böylece müvekkillerin halleri değişir, tâ ki tam mânasıyla vekîle îtimad edinceye kadar. Mesela, vekîlin müvekkilin oğlu olması gibi. Ona helâl ve haramdan da topladığı için onun şefkatinden, elden gelen bütün imkânları kullanmasından emin olur ve bu sûretle dört vasfın biri temînat altına alınmış olur. Diğer vasıflarda da kesinlik muhtemeldir. Tecrübe edilmiş olması, fesahatle şöhret bulup hüsn-i beyâna mâlik bulunması, hakka yardımcı ve hak ile batılı birbirinden ayırt edecek durumda olması gibi.

Bu misâldeki tevekkülü anladıktan sonra, Allah'a olan tevekkülü de buna benzetebilirsin. Eğer gönlünde keşif veya kesin bir îtikad ile yukarıda anlattığımız gibi, gerçek fâilin Allah olduğuna inanır ve kullarına karşı ilim ve kudretinin tam bulunduğuna îtikad eder. Sonra toplum ve fert olarak herkese karşı merhamet, âtıfet ve yardımını kabul eder ve O'nun kudretinin üstünde kudret, O'nun ilminin üstünde ilim, O'nun inayet ve rahmetinin üstünde rahmet olmadığına kesin kanâat getirirse, kalbinden yalnız O'na dayanır ve başkasına iltifat etmez. Hatta kendi kuvvet ve kudretine de kıymet vermez. Çünkü havl ve kuvvet ancak Allah'a mahsustur.

Şayet kendinde bu hâli bulamazsan; bunun iki sebebi vardır. Birincisi şu anlattığımız dört haslette kesinlik zayıflığı, ikincisi de kalp zayıflığı, korkaklığın evhâm ve hayâlâtın kalbi istilâ edip onu hastalandırması sebebiyledir. Çünkü kalp, yakînde kusuru olmadığı halde bâzen vehmine uyup ona inkıyâd etmek süretiyle rahatsız olabilir. Zîra balı, pisliğe benzeten bir insan, bal olduğunu bildiği halde ondan nefret edip yemesi kendisine zor gelebilir. Hattâ aklı başında bir insan ölü ile beraber yatmaya zorlansa, kesin olarak onun ölü olup hiç bir şeye muktedir olmadığını ve sünnet-i ilâhiyede böyle bir ölünün dirilmesi gibi bir şeyin olmadığını bildiği halde onunla bir odada bile yalnız kalmak istemez. Ve bu teklifi kabul etmez. Diğer cansızlardan çekinmez de ondan çekinir. Bu, kalpteki korku ve bir nevi zâfiyettir ki, az da olsa insan tamamıyla bundan sıyrılamaz. Bu vehim bâzen öyle çoğalır ki, kapıları kilitli olduğu halde tek başına bir evde bile yatamaz olur.

Demek ki tevekkül hem kalbin, hem de yakînin kuvvetiyle tamamlanır. Çünkü kalbin huzûr ve sükûnu, ancak bu ikisi ile tamamlanır. Kalpte sükûn ayrı, yakîn de ayrı bir şeydir. Nice yakîn var ki, sükûn ve tumanînet orada yoktur. Kalp, sükûna ermemiştir. Nitekim İbrâhim aleyhisselâm ile ilgili olarak Allahu Teâlâ:

أَوَلَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلٰى وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي

"(Allahu Teâlâ) **inanmadın mı yoksa demiş, o da: "İnandım, fakat kalbimin yatışması için." demiş."** (Bakara suresi, 2/260) buyurmuştur. Ölünün dirileceğine yakîn ve kesin olarak inanmıştı. Ancak hayâlinde yerleşmesi için onu gözü ile görmek istedi. Çünkü nefis, hayâle uyar ve onunla yatışmış olur. Nefs-i mutmainne [yatışmış nefis] mertebesine varmadıktan sonra ilk halinde yakîn ile mutmain olamaz. O, başlangıçta olamaz. Nice mutmain olanlar var ki, onların da yakîni yoktur. Diğer millet ve mezheplerde olduğu gibi. Hristiyanlar Hristiyanlıklarında, Yahûdiler Yahûdiliklerinde mutmaindir fakat katiyen yakînleri yoktur. Onlar, zanlarına ve nefislerinin hevâlarına uyarlar. Gerçi yakînin sebebi olan hidâyet Rablerinden onlara geldi, fakat onlar ondan yüz çevirdiler. Demek ki korkaklık ve yakîn, fıtrîdir. Bunlarla beraber yakînin faydası yoktur. Dört hasletteki yakînin zafiyeti, tevekküle münafi sebeplerden biri olduğu gibi, tevekküle münâfi olan sebeplerin birisi de budur. Bu sebepler toplandığı vakit ise Allah'a îtimad kuvvetleşir. Denildi ki, Tevrat'ta: *"Kendi gibi insandan izzet bekleyen mel'undur."* diye yazılmıştır. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

مَنِ اسْتَعَزَّ بِالْعَبِيدِ أَذَلَّهُ اللّٰهُ

"Kullarla izzetlenip onlara karşı ululuk taslayanı Allah zelîl kılar."[12] buyurmuştur.

Tevekkülün mânasını ve tevekkül adı verilen hâli bildikten sonra bilmiş ol ki; tevekkül halinin kuvvet ve zafiyeti bakımından üç derecesi vardır:

Birincisi; Allah ile olan tevekkül halidir. Bu, dört hasleti toplayan vekîline karşı olan hali gibi olmaktır.

---

[12] Ukaylî **"Zuafâ"** da, Ebû Nuaym **"Hilye"** de Ömer'den rivayet etmişlerdir.

İkincisi; bu daha kuvvetlisidir. Allah'a karşı itimadı, küçük yavrunun annesine olan itimadı gibi olmaktır. Zîra o çocuk başkasını bilmez. Annesinden başkasına güvenmez. Annesini bulduğu vakit bütün kuvveti ile onun eteklerine sarılır ve ondan ayrılmak istemez. Annesi bulunmadığı vakit canı sıkılırsa, "öf anam" der. Kalbi dâima annesine bağlıdır. Ona kaçar, ona güvenir. Onun kefaletine, kifâyet ve şefkatine öyle bağlanır ki, bu bağlanış onun bir nevi ayırma idrâki ile ilgilidir. Bunları gereği gibi kafasında toplayıp ifade edemez. Kimin aklı Allah'a, bakışı Allah'a, itimadı O'na olursa çocuğun annesine güvenip bağlanması gibi, ona da öylece Allah'a güvenip bağlanması teklif olunur. Ancak o zaman hakkıyla tevekkül edenlerden olur. Çünkü çocuk, tam mânasıyla annesine tevekkül edenlerdendir. Aralarındaki fark da şöyledir: Annesine bağlanan çocuk, kalbindeki tevekkülden haberi yoktur, yalnız annesini bilir. Artık onu başka şeye değiştirmeye imkânı yoktur. O tevekkül içinde yok olmuştur. Fakat Allah'a tevekkül eden böyle değildir. Zîra onun tevekküle yönelmesi var ve tevekkülü şuurludur. Bu şuur, yalnız tevekkül ettiğini düşünmekle kalmaz kendi tevekkül halini de düşündürür. Tevekkülün en aşağı derecesi nedir, diye Sehl'e sordukları vakitte, buna işâret etmek üzere **Sehl**: "Düşünce ve boş ümitleri terk etmektir." dedi. Orta derecesinden sorduklarında, ihtiyarı terk etmektir, dedi. En üstün derecesinden soranlara da, onu ancak orta dereceye yükselenler anlayabilir, diye cevap verdi.

Üçüncüsü; tevekkülün üçüncü ve en üstün derecesi, hareket ve sükûnunda Allahu Teâlâ'nın önünde, yıkayıcısının önünde bulunan ölü gibi olmalıdır. Cenâzeyi yıkayanın eli hareket ettirdiği gibi, kendisini de hareket ettiren, ezelî kudret olduğuna inanmasıdır. Bu hareketinin, kudretinin, iradesinin ve diğer vasıflarının mecrası Allah'tan olduğuna yakîni kuvvetleşen kimse artık cereyan edeni bekler ve burada, küçükten ayrılır. Çünkü küçük, annesine kaçar, peşinden koşar ve eteklerine sarılır. Fakat bu tevekkül sâhibi her şeyi bekler ve durur. Daha ziyade biraz daha aklı başında olan çocuk gibi olur. Çünkü o çocuk bilir ki, annesinin peşinden koşmasa da annesi onu arayacak, eteğine yapışmasa da onu taşıyacak, meme istemese de annesi göğsünü açıp onu emzirecek. Onun için o aldırış etmez. İşte bu adam da bu makamda öyle olur. Tevekkülün bu makamı, Allahu Teâlâ'nın kerem ve inâyetine itimadı sebebiyle duâ ve talebi terk makamıdır. Bu hal, bunu doğurur. O bilir ki, Allah ona istediğinden daha çok verir. Çünkü istemeden ve hakkı olmadan kendisine verdiği nîmetleri görüyor. İkinci makam ile üçüncü makam arasındaki fark şöyledir: ikinci makamda olan duâ ve talepten ayrılmaz. Şu kadar ki başkasından değil, yalnız Allah'tan ister. Üçüncü makamda olan, hiç talepte bulunmaz.

Şâyet, "Bu anlattığın hallerin varlığı düşünülebilir mi? Yâni böyle insan olur mu?" dersen bilmiş ol ki;

Anlattığım muhal değil, ancak ender bulunan bir izzettir. İkinci ve üçüncü makam, en azîz makamdır. Birincisi ise imkâna daha yakındır. Sonra ikinci ve üçüncü makam bulunsa da bu makamda devam, çok uzak bir ihtimaldir. Hele üçüncü makamda devam, korkan adamın benzinin solması gibidir, çabuk geçer. Çünkü kuvvet ve kudreti düşünmeye kalbin açılması tabiîdir. Bunun aksi ârızîdir. Korkaklık, kanın dış deriden içe kaçmasıdır. Böylece yüzden kırmızılık kaybolur ve tenden gözükmez olur. Zîra cilt, yumuşak bir perdedir. Onun ardından kanın kızıllığı görülür. Kan çekilince yüz solar fakat bu hal devâm etmez. Bunun gibi kalbin de kuvvet, kudret ve benzeri zâhirî sebeplerden tamamen çekilmesi çok devam etmez. İkinci makamı sıtmalının yüzünün kızarmasına benzer. Bâzen bir ve hattâ iki gün de devam edebilir. Birinci makam ise hastanın yüzünün sararmasına benzer ki, bunun devâm etmesi de, tez kaybolması da mümkündür.

Şâyet, "Bu hallerde olan insanda sebeplere başvurma ve tedbir alma gibi bir durum bulunur mu?" dersen bilmiş ol ki;

Üçüncü makam devâm ettiği müddetçe her türlü tedbiri baştan keser. Sâhibi şaşkına döner. İkinci makam da her tedbiri önler. Ancak çocuğun annesine olan ilticası gibi, Allah'a ilticadan geri kalmaz. Birinci makam ise tedbîrin ve ihtiyârın aslını nefyetmez. Ancak müvekkilin dâvayı vekiline havâlesinden sonra başka bir tedbir almayışı gibi, bâzı tedbirleri nefyeder. Çünkü müvekkil, vekilden başkasından gelen tedbirleri nefyeder. Fakat vekilin işâret ettiği, yâhut âdeti olup da tasrîh ve işâret etmediği bâzı tedbirleri de alır. İşâret yolu ile vekîlinden bildiği, vekilinin, müvekkili olmadan konuşmayacağını öğretmesi gibi, bunu öğrenince hazır bulunmak için tedbir alır. Bu ise tevekküle münâfi değildir. Çünkü bu ne başkasına, ne de kendi kuvvetine yönelmek değildir. Belki vekiline tam itimadından ötürü, onun isteğine uymaktır. Zîra ona güven ve îtimadı olmasa, onun sözü ile hazır bulunmazdı. Âdet ve sünnet yolu ile bildiklerine gelince; vekilinin, dosya mevcut olmadan hasmıyla mücadeleye girişmeyeceğini bilmiş olmasıdır. Eğer ona tam mânasıyla tevekkül etmişse, bu bağlantının îcâbı olarak vekîlin istediği dosyayı mahkeme esnasında kendiliğinden vekîle getirmiş olmasıdır.

Demek ki müvekkil, vekîlinin huzurunda bulunmaktan veya dosyayı hazırlamaktan müstağnî kalamaz. Bunlardan birini terk etse, tevekkülünde kusur etmiş sayılacağından, bunları yapmak tevekkülde kusur sayılmaz. Evet, işâret veya bilmek sûretiyle vekilin isteklerini yerine getirdikten sonra artık huzurunda ikinci ve üçüncü makama yükselmiş gibi dili tutulmuş vaziyette bekler ve kendisinden, başka bir kuvvet aramaz. Çünkü istenenleri yerine getirmiştir. Ancak vekîle güvenerek huzûr içinde işin seyrini tâkip eder. Bu söylediklerimi düşündüğün vakit, tevekkül hakkındaki bütün müşkillerin hallolur ve her tedbîri terk etmenin tevekkülün şartlarından olmadığı gibi, her tedbîre başvurmanın da tevekkülden olmadığını anlarsın. Ameller bölümünde bunu açıklayacağız.

Demek ki mütevekkilin, dosyayı temînde ve kendisinin mahkemede hazır bulunmasında gerekli tedbîri alması, tevekkülüne münâfi değildir. O biliyor ki eğer vekil olmasa, orada hazır bulunmak ve dosyayı temîn etmek bir fayda sağlamazdı. Kendi kuvvet ve kudreti bakımından bu işlerin bir kârı yoktur. Belki vekil, onun hazır bulunmasını ve dosyayı temîn etmesini dâvaya bakmakta bir mesnet kabul etmiş, işâret ve âdetiyle bunu müvekkiline duyurmuştur. Bütün kuvvet ve kudret ancak vekilindir. Ancak bu sözün mânası, her vekil hakkında uygun değildir. Çünkü o dâva vekili, kuvvet ve kudreti yaratan kimse değildir. Belki bu vekil, kuvvet ve kudreti faydalı hale getirmiştir. Bu iddia vekîli hakkında sâdıktır ki, o da Allahu Teâlâ'dır.

Zîra kuvvet ve kudreti yaratan O'dur. Nitekim tevhîd bölümünde açıklanmıştır. Onları faydalı olarak yaratan O'dur. Zîra o sebep ve vâsıtaları, onlardan sonra yaratacağı maksat ve gayelere faydalı olarak yaratmıştır.

Demek ki gerçek kuvvet ve kudret Allah'a mahsustur. Bütün bunlarda olduğu gibi şehâdet edene büyük mükâfatlar vardır. Nitekim hadîslerde: *"Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh, diyene büyük mükâfat var."* buyrulmuştur. Bâzıları bunu uzak görerek, "Bu kadar kolay kelimelere o kadar mükâfat nasıl verilebilir?" derler. Bilmezler ki, o mükâfat, tevhîdde anlattığımız bu müşâhedenin karşılığıdır. Bu kelimenin **"Lâ ilâhe illâllah"** kelimesine nispetle sevabı, mânalarının birbirine nispetle olan farkları gibidir. Zîra bu kelimede yalnız kuvvet ve kudreti Allah'a izâfe etmek vardır. Kelime-i tevhîdde ise her şeyi Allah'a nispet etmek vardır. Her şey ile iki şey arasındaki farkı düşün de kelime-i tevhîdin farkını anla.

Yukarıda anlattığımız gibi, tevhîdin iki kabuğu ve iki özü bulunduğu gibi, bu **"Lâ havle velâ kuvvete illâ billâh"** kelimesinin ve benzeri kelimelerin de aynı şekilde iki kabuk ve iki özü vardır. İnsanların çoğunluğu kabuklarda takılıp kaldı. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Kim ki kalbinden sadâkat ve ihlâs ile "Lâ ilâhe illâllah" derse, ona cennet vâcip olur."*[13] buyurmasıyla işâret ettiği özlere geçemediler. Bu hadîs, "Sadâkat ve ihlâs" kaydı olmadan, mutlak olarak anıldığı vakit o mutlak ile bu mukayyet murattır. Yâni onda da bu kayıtlar var demektir. Nitekim bâzı âyetlerde mağfireti, îman ve sâlih amele muzaf kıldığı halde, bâzılarında yalnız îmana bağlamışsa da, yine sâlih amel ile kayıtlı olan îman murattır. Laf ile mülke sâhip olunmaz. Dilin hareketi, laf ve sözdür. Kalbin inancı da bir sözdür, fakat buna "hadîs-i nefs" denir. Sadâkat ile ihlâs, bunlardan sonra gelir. Mülk saltanatı, ancak mukarreblere açılır, döşenir ve bezenir ki bunlar muhlisler, hâlis insanlardır. Evet, rütbece bunlara yaklaşan ashâb-ı yemîn için de Allah katında dereceler vardır. Fakat bunlar mülke ulaşacak derecede değildir. Sen baksana Allahu Teâlâ Vâkıa sûresinde, mukarrebîn ve sâbikûnu zikrettikten sonra melek döşeğine dokunarak:

عَلٰى سُرُرٍ مَوْضُونَةٍ مُتَّكِئِينَ عَلَيْهَا مُتَقَابِلِينَ

---

[13] Ebû Ya'lâ, Ebû Hüreyre'den rivayet etmiştir. Hadis, yukarıda geçmiştir.

"Onlar cevherlerle örülmüş tahtlar üzerindedirler. Üstlerinde karşı karşıya yaslananlar olacak." (Vâkıa suresi, 56/15-16) buyurmuştur. Fakat ashâb-ı yemîni anlattığı vakit su, gölge, meyve, ağaç, hûr-i iyn ve görülen, yenilip içilen ve evlenme zevklerinden başka bir şeyden bahsetmedi. Hâlbuki bunlar devamlı olarak hayvanlarda da düşünülen zevklerdir. Fakat hayvanlar mülk âleminden, A'lâ-i İlliyyîn'e inip Allah'ın cemâli ile müşerref olmaktan bir şey anlamazlar. Eğer şu zevklerin bir değeri olaydı hayvanlara verilmezlerdi ve meleklerin dereceleri onlardan üstün olmazdı.

Hayvânâtın hallerine bakmaz mısın? Onlar binit olarak kullanılır, bahçelerde dolaşır; su içer, ağaç gölgelerinde durur, çeşitli gıdaları yerler, en mükemmel şekilde ihtiyaçlarını temîn ederler. Bunların bu hali, meleklerin halinden de daha zevkli midir dersin? Çünkü meleklerde bunların hiç biri yoktur. Ancak melekler A'lâ-i İlliyyîn'de Allah'ın yakınındadırlar. İnsan, nasıl olur da Cebrâil'i bırakıp, kendisini merkep seviyesine düşürmeye kalkar?

Şurası gizli değil ki, her şeyin kendi benzeri, kendisine câzip görünür. Kâtipleri bırakıp da yaşmakçılara yaklaşan kimsenin tıynet ve cevherinde ona temayül vardır. Bunun gibi, meleklerin zevkleri üzerine behîmî zevkleri tercîh eden kimsede de hayvaniyet tarafı galiptir. Onlar meleklerden daha çok hayvanlara benzerler. İşte bu gibiler hakkında Allahu Teâlâ: **"İşte bunlar hayvanlar gibidir, belki de onlar daha da sapıktırlar."** (A'râf suresi, 7/179) buyurmuştur. Hayvanlardan da düşük ve sapık olmaları, hayvanların yaratılışında kemal derecesini arama imkânları bulunmadığı içindir. Yâni onun kemâli aramaması, acziyetinden dolayıdır. İnsanda tekâmül imkânları mevcuttur. Tekâmül imkânları mevcut olduğu halde bunları çalıştırmayan kimse, yerilmeye daha lâyıktır.

Araya şu cümle-i mûterizeyi koyduktan sonra yine maksada dönelim. **“Lâ ilâhe illâllah”** ve **“Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh”** kelimelerinin mânalarını ve müşâhede edilen hâlleri söylemeyenlerin tevekkül hali ile ilgili olmasının düşünülemeyeceğini anlattık.

Şâyet, **“Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh”** sözünde, Allahu Teâlâ’ya ancak iki şey nispeti var ve bunun da böyle mükâfatı var, dediğine göre, acaba başka iki şeyi Allah’a nispette ve meselâ, “Yeri de gökleri de Allah yarattı.” demekte yine aynı sevap var mıdır?” dersen derim ki;

Hayır, o bu mükâfatı alamaz. Çünkü sevap nispet edilen şeylere göre değişir. Hâlbuki o derecelerle bu dereceler müsavî değillerdir. Göklerin ve yerin büyüklüklerine ve şâyet mecazî olarak tâbir câiz ise havl ile kuvvetin küçüklüklerine bakma. Eşyanın değeri cesâmetinde değildir. Herkes, yer ve göklerin insanlar tarafından değil, Allah tarafından yaratıldığını bilir. Ama kuvvet ve kudretin durumu ayrıdır. Bu hususta Felâsife ve Mutezile’nin ve hattâ kılı kırk yardığı iddia edilen bâzı kimselerin görüşleri başkadır. Burası tehlikeli ve ayakların sürçüp kayacağı yerdir.

Kendilerine de hisse ayıran gâfiller burada helâk olmuşlardır. Çünkü bu görüş, tevhîdde şirktir. Allah’tan başka yaratıcı ispat etmektir. Allah’ın tevfîki ile bu sarp yeri aşabilen kimsenin rütbesi, âlî ve derecesî büyük olmuştur. İşte, **“Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh”** sözünü tasdîk eden budur. Tevhîdde iki sarp yol olduğunu bildirmiştik. Bunların biri yer ve göklere, güneşe, aya, yıldıza, buluta, yağmura ve diğer bitkilere; diğeri de hayvanların, canlıların irâde ve ihtiyarlarına bakmaktır. Bu ikincisi en muhâtaralı ve en tehlikeli olanıdır. İşte bu iki sarp yolu aşmakla tevhîdde kemâle erişilebilir. Bu kelimelerin sevaplarının büyük olması da bu bakımdandır.

Demek ki tevekkül hali, kuvvet ve kudretten uzaklaşıp, Vâhid-i Hakk'a bağlanmaktır. Tevekkül amelleri hakkında tafsîlât verirken bunu açıklayacağız.

بيان ما قاله الشيوخ في أحوال التوكل

اعلمْ : أنَّ شيئاً منها لا يخرجُ عمَّا ذكرناهُ ، ولكنْ كلُّ واحدٍ يشيرُ إلىٰ بعضِ الأحوالِ .

فقدْ قالَ أبو موسى الدَّيْبُليُّ : قلتُ لأبي يزيدَ : ما التوكلُ ؟ فقالَ : ما تقولُ أنتَ ؟ قلتُ : إنَّ أصحابَنا يقولونَ : لوْ أنَّ السباعَ والأفاعيَ عنْ يمينِكَ ويسارِكَ . . ما تحرَّكَ لذلكَ سرُّكَ ، فقالَ أبو يزيدَ : نعمْ ، هٰذا قريبٌ ، لكنْ لوْ أنَّ أهلَ الجنَّةِ في الجنَّةِ يتنعَّمونَ ، وأهلَ النارِ في النارِ يُعذَّبونَ ، ثمَّ وقعَ بكَ تمييزٌ بينَهُما . . خرجتَ مِنْ جملةِ التوكلِ⁽¹⁾ .

فما ذكرَهُ أبو موسىٰ فهوَ خبرٌ عنْ أعلىٰ أحوالِ التوكُّلِ ، وهوَ المقامُ الثالثُ ، وما ذكرهُ أبو يزيدَ عبارةٌ عنْ أعزِّ أنواعِ العلمِ الذي هوَ مِنْ أصولِ التوكُّلِ ، وهوَ العلمُ بالحكمةِ ، وأنَّ ما فعلَهُ اللهُ تعالىٰ فعلَهُ بالواجبِ⁽²⁾ ، فلا تمييزَ بينَ أهلِ النارِ وأهلِ الجنَّةِ بالإضافةِ إلىٰ أصلِ العدْلِ والحكمةِ ، وهٰذا أغمضُ أنواعِ العلمِ ، ووراءَهُ سرُّ القدرِ ، وأبو يزيدَ قلَّما يتكلَّمُ إلا عنْ أعلى المقاماتِ وأقصى الدرجاتِ .

وليسَ تركُ الاحترازِ عنِ الحيَّاتِ شرطاً في المقامِ الأوَّلِ مِنَ التوكلِ ، فقدِ

---

(١) رواه القشيري في « رسالته » (ص٢٩٥) ، ومعنىٰ (وقع بك تمييز بينهما) : بأن ميّزت أحدهما عن الآخر ؛ يعني : اخترت لنفسك شيئاً . « إتحاف » (٩/٤٦٩) .

(٢) وهٰذه العبارة أيضاً دائرة في فلك عبارته : (ليس بالإمكان أبدع . . .) .

احترزَ أبو بكرٍ الصدِّيقُ رضيَ اللهُ عنهُ في الغارِ ؛ إذْ سدَّ منافذَ الحيَّاتِ(١) ، إلا أنْ يُقالَ : فعلَ ذلكَ بيدِهِ ولمْ يتغيَّرْ بسببِهِ سرُّهُ ، أوْ يُقالَ : إنَّما فعلَ ذلكَ شفقةً علىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لا في حقِّ نفسِهِ ، وإنَّما يزولُ التوكلُ بحركةِ سرِّهِ وتغيُّرِهِ لأمرٍ يرجعُ إلىٰ نفسِهِ ، وللنظرِ في هٰذا مجالٌ ، ولكنْ سيأتي أنَّ أمثالَ ذلكَ وأكثرَ منهُ لا يناقضُ التوكلَ ؛ فإنَّ حركةَ السرِّ مِنَ الحيَّاتِ هوَ الخوفُ ، وحقُّ المتوكلِ أنْ يخافَ مسلِّطَ الحيَّاتِ ؛ إذْ لا حولَ للحيَّاتِ ولا قوَّةَ لها إلا باللهِ ، وإنِ احترزَ . . لمْ يكنِ اتكالُهُ علىٰ تدبيرِهِ وحولِهِ وقوَّتِهِ في الاحترازِ ، بلْ علىٰ خالقِ الحولِ والقوَّةِ والتدبيرِ .

وسُئِلَ ذو النونِ المصريُّ عنِ التوكلِ فقالَ : (خلعُ الأربابِ ، وقطعُ الأسبابِ) ، فخلعُ الأربابِ إشارةٌ إلىٰ علومِ التوحيدِ ، وقطعُ الأسبابِ إشارةٌ إلى الأعمالِ ، وليسَ فيهِ تعرُّضٌ صريحٌ للحالِ وإنْ كانَ اللفظُ يتضمَّنُهُ ، فقيلَ لهُ : زدْنا ، فقالَ : (إلقاءُ النفسِ في العبوديةِ ، وإخراجُها مِنَ الربوبيَّةِ)(٢) ، وهٰذا إشارةٌ إلى التبرِّي مِنَ الحولِ والقوَّةِ فقطْ .

وسُئِلَ حمدونٌ القصارُ عنِ التوكلِ فقالَ : (إنْ كانَ لكَ عشرةُ آلافِ درهمٍ وعليكَ دانقٌ دينٌ . . لمْ تأمنْ أنْ تموتَ ويبقىٰ ذلكَ في عنقِكَ ، ولوْ كانَ

---

(١) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٣٨٣) ، والبيهقي في « الدلائل » (٢/ ٤٧٦) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٠/ ٨٠) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٩/ ٣٨٠) ، والقشيري في « رسالته » (ص ٢٩٧) .

عليكَ عشرةُ آلافِ درهمٍ دينٌ مِنْ غيرِ أنْ تتركَ لها وفاءً . . لا تيئسْ مِنَ اللهِ تعالىٰ أنْ يقضيَها عنكَ) ، وهـٰذا إشارةٌ إلىٰ مجرَّدِ الإيمانِ بسعةِ القدرةِ ، وأنَّ في المقدوراتِ أسباباً خفيَّةً سوىٰ هـٰذهِ الأسبابِ الظاهرةِ .

وسُئِلَ أبو عبدِ اللهِ القرشيُّ عنِ التوكلِ فقالَ : (التعلُّقُ باللهِ تعالىٰ في كلِّ حالٍ) ، فقالَ السائلُ : زدْني ، فقالَ : (تركُ كلِّ سببٍ يوصلُ إلىٰ سببٍ حتَّىٰ يكونَ الحقُّ هوَ المتولِّيَ لذلكَ)[1] ، فالأوَّلُ عامٌّ للمقاماتِ الثلاثِ ، والثاني إشارةٌ إلى المقامِ الثالثِ خاصةً ، وهوَ مثلُ توكلِ إبراهيمَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؛ إذْ قالَ لهُ جبريلُ عليهِ السلامُ : ألكَ حاجةٌ ؟ فقالَ : أمَّا إليكَ . . فلا[2] ؛ إذْ كانَ سؤالُهُ سبباً يفضي إلىٰ سببٍ ، وهوَ حفظُ جبريلَ لهُ ، فتركَهُ ثقةً بأنَّ اللهَ تعالىٰ إنْ أرادَ . . سخَّرَ جبريلَ لذلكَ ، فيكونُ هوَ المتولِّيَ لذلكَ ، وهـٰذا حالُ مبهوتٍ غائبٍ عنْ نفسِهِ باللهِ تعالىٰ ، فلمْ يرَ معَهُ غيرَهُ ، وهوَ حالٌ عزيزٌ في نفسِهِ ، ودوامُهُ إنْ وُجدَ أبعدُ منهُ وأعزُّ .

وقالَ أبو سعيدٍ الخرَّازُ : (التوكلُ اضطرابٌ بلا سكونٍ ، وسكونٌ بلا اضطرابٍ)[3] ، ولعلَّهُ يشيرُ إلى المقامِ الثاني ، فسكونُهُ بلا اضطرابٍ إشارةٌ إلىٰ سكونِ القلبِ إلى الوكيلِ وثقتِهِ بهِ ، واضطرابُهُ بلا سكونٍ إشارةٌ إلىٰ فزعِهِ

---

[1] الرسالة القشيرية (ص٢٩٨) .

[2] رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢٠) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٦/ ١٨٤) .

[3] الرسالة القشيرية (ص٢٩٨) .

إليهِ وابتهالِهِ وتضرُّعِهِ بينَ يديهِ ؛ كاضطرابِ الطفلِ ببدنِهِ إلىٰ أمِّهِ ، وسكونِ قلبِهِ إلىٰ تمامِ شفقتِها[1] .

وقالَ أبو عليٍّ الدقاقُ : (التوكلُ ثلاثُ درجاتٍ : التوكلُ ، ثمَّ التسليمُ ، ثمَّ التفويضُ ، فالمتوكلُ يسكنُ إلىٰ وعدِهِ ، والمسلِّمُ يكتفي بعلمِهِ ، وصاحبُ التفويضِ يرضىٰ بحكمِهِ)[2] ، وهـٰذا إشارةٌ إلىٰ تفاوتِ درجاتِ نظرِه بالإضافةِ إلى المنظورِ إليهِ ، فإنَّ العلمَ هوَ الأصلُ ، والوعدُ يتبعُهُ ، والحكمُ يتبعُ الوعدَ ، ولا يبعدُ أنْ يكونَ الغالبُ علىٰ قلبِ المتوكلِ ملاحظةَ شيءٍ مِنْ ذلكَ .

وللشيوخِ في التوكلِ أقاويلُ سوىٰ ما ذكرناهُ ، فلا نطوِّلُ بها ، فإنَّ الكشفَ أنفعُ مِنَ الروايةِ والنقلِ .

فهـٰذا ما يتعلَّقُ بحالِ التوكلِ ، واللهُ الموفقُ برحمتِهِ ولطفِهِ .

* * *

---

[1] رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٣٥١) بنحوه .

[2] رواه القشيري عنه في « رسالته » (ص٢٩٨) .

TEVEKKÜLE DAİR ŞEYHLERİN SÖZLERİ

Bunları anlatmaktaki maksadımız, onların söyledikleri, bizim söylediklerimizden başka bir şey olmadığını açıklamak içindir. Şu kadar ki onların her biri ayrı bâzı hallere işaret etmişlerdir.

Ebû Mûsâ ed-Deylemî şöyle diyor: "Ebû Yezîd'e tevekkülden sordum. Ebû Yezîd:

– "Sen ne dersin?" dedi. Ben de:

– "Bizimkiler tevekkülü târif ederken, etrafını yırtıcı hayvanlar sarsalar da hiç aldırış etmemektir." derler, dedim. Ebû Yezîd:

– "Güzel, bu da tevekküle yakındır. Fakat asıl tevekkül, eğer cennetlik cennette zevk u safâda, cehennemlik cehennemde azapta olsa da sen bunların arasında bir fark gözetsen (bir tarafı tercîh etsen) tevekkülden çıkmış olursun." dedi. Eb û Mûsâ'nın bu anlattığı, tevekkülün üçüncü ve en üstün derecesidir.

Ebû Yezîd'in anlattığı, tevekkülün aslını ifade eden ilimlerin en azîz ve en üstünüdür. Bu, hikmeti bilmektir ve Allahu Teâlâ'nın yaptığı kendi îcabıyla olduğunu, asıl adâlet ve hikmete nazarla, cennetlik ile cehennemlik arasında fark olmadığını bilmektir. İlimlerin nevilerinin en zor ve en derin olanı budur. Bunun ardından açıklanması yasak olan kader sırrı gelir. Ebû Yezîd ise daima üst perdeden, üstün makamlar ve son derecelerden konuşur.

Gerçi birinci makamda yılanlardan korunmayı terk etmek, tevekküle münafi değildir. Hz. Ebû Bekir (r.a.) mağarada yılanlardan çekinmiştir. Yılanların deliklerini kapamıştır. Fakat bunu ayağı ile yapmıştır. Sırrında bir değişiklik olmadı. Yahut da bunu Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e acıdığı için yaptı. Tevekkülün kaybolması, kendi nâm-ı hesâbına sırrının harekete geçmesine bağlıdır, dediler. Bunun üzerinde durulabilir. Fakat ileride anlatacağımız gibi bu kadarı ve hattâ daha fazlası da tevekküle münâfi değildir. Çünkü sırrın, yılanlardan harekete geçmesi, bir korkudur. Tevekkül eden insanın, yılanların kendisine musallat olmasından korkması hakkıdır. Zîra yılanların da kuvvet ve kudreti Allah'tandır. Kaçınması, kendi tedbir, kuvvet ve kudretine dayanması demek değildir. Belki Allahu Teâlâ'nın, kuvvet, kudret ve tedbirine dayanması bakımındandır ki, sakıncalı değildir.

Zûnnûn-ı Mısrî'ye tevekkülden soruldu. O da: "Hal'-ı erbâb ve kat'-ı esbabdır. Yâni Allah'tan başka Rab tanımamak ki bu, tevhîde işârettir. Sebepleri kesmektir ki, bu da amele işârettir." dedi.

Her ne kadar bu sözden aynı şey anlaşılıyorsa da açıkça "Hal"e bir taarruz yoktur. Yâni tevekkül ile aranan ilim ve ameli bildirdi ve fakat hali bildirmedi. "Biraz daha açıkla." demeleri üzerine: "Nefsi, kulluk yerine koyup rubûbiyet iddiasından çıkarmaktır." dedi. Bu da yalnız kuvvet ve kudretten uzaklaşmayı ifade eder.

Hamdûn el-Kassar'a tevekkülden soruldu. O da: "On bin dirhem sermayen ve bir dirhemden az borcun olsa, bu borç nedir, ben bunu öderim, diye emîn olmamaktır. Bunun aksine olarak hiç bir karşılığı olmadan, on bin dirhem borcun olsa da, bunu ödeyemem, diye ümîdini kesmemektir." dedi. Bu ifade de, mücerred ilâhî kudretin genişliğine ve mukadderâtta görünüşteki sebeplerden başka, gizli sebeplerin bulunduğuna işârettir.

Ebû Abdullah el-Kureşî'ye tevekkülden soruldukta, "Her halde Allah'a bağlanmaktır." dedi. "Bunu biraz daha açıkla." diyenlere, "Hakk'ı mütevellî kabul etmek için, sebebe ulaştıran her kazancı terk etmektir." dedi. Bu, tıpkı İbrâhim aleyhisselâmın Nemrud'un ateşine atıldığı sırada Cebrâil aleyhisselâmın gelip de "Bir şey ister misin?" demesine, senden bir şey istemem, demesi gibidir. Çünkü onun sorması, bir sebebe ulaştırıyordu. O da Cebrâil'in kendisini koruması idi. Ona iltifat etmedi. Çünkü Allah'a îtimadı vardı. Allah dilese Cebrâil'i ona musahhar eder. Îtimadı Allah'a olduğu için ona bakmadı. İşte bu, kendinden geçen mütehayyir insanın halidir. O, artık Allah'tan başkasını görmez. Bu çok önemli bir haldir. Ender bulunur, bulunsa da devâm etmez.

Ebû Saîd el-Harraz: "Tevekkül, hareketsiz sükûn ve sükûnsuz harekettir." dedi. Her halde bu sözü ile tevekkülün ikinci makamına işâret etmiştir. Izdırapsız sükûn, kalbin Allah'a bağlanması ile huzur bulması, sükûnsuz ızdırap, Allah'a ilticâsından yalvarmasından ibârettîr. Adetâ çocuğun annesi karşısında depreşmesi ve onun tam şefkatinde sükûn bulması gibidir.

Ebû Ali ed-Dekak: "Tevekkülün üç derecesi vardır. Birincisi, tevekkül, ikincisi teslim olma, üçüncüsü tefvîz, yâni her işi O'na havale etmektir. Mütevekkil Allah'ın va'dine bağlanır. Kendini Allah'a teslim eden müsellim, onun ilmine râzı olur. Tefvîz sahibi de hükmüne râzı olur. Bu da tevekkülün, bakılana nispetle, bakış derecelerinin farklı olduğuna işârettir. İlim, asıldır. Va'd onu hüküm de va'di tâkip eder. Tevekkül eden kimsenin, çoğunlukla bunlardan bir şeyi düşünmesi uzak bir ihtimal değildir. Şeyhlerin tevekkül hakkında daha pek çok sözleri vardır. Artık onları anlatmakla lafı uzatmayalım. Zîra keşif yolu ile bunları öğrenmek, nakil ve rivâyetten daha faydalıdır. İşte tevekkül hali ile ilgili olan bunlardır. Allah'tan tevfîk dileriz.

بيان أعمال المتوكّلين

اعلمْ : أنَّ العلمَ يورثُ الحالَ ، والحالَ يثمرُ الأعمالَ ، وقدْ يُظنُّ أنَّ معنى التوكلِ تركُ الكسبِ بالبدنِ ، وتركُ التدبيرِ بالقلبِ ، والسقوطُ على الأرضِ كالخرقةِ الملقاةِ ، وكاللحمِ على الوضمِ ، وهـٰذا ظنُّ الجهَّالِ ، فإنَّ ذلكَ حرامٌ في الشرعِ ، والشرعُ قدْ أثنىٰ على المتوكلينَ ، فكيفَ يُنالُ مقامٌ مِنْ مقاماتِ الدينِ بمحظوراتِ الدينِ ؟!

بلْ نكشفُ الغطاءَ عنهُ ونقولُ :

إنَّما يظهرُ تأثيرُ التوكلِ في حركةِ العبدِ وسعيِهِ بعملِهِ إلىٰ مقاصدِهِ[1] ، وسعيُ العبدِ باختيارِهِ إمَّا أنْ يكونَ لأجلِ جلبِ نافعٍ هوَ مفقودٌ عندَهُ كالكسبِ ، أوْ لحفظِ نافعٍ هوَ موجودٌ عندَهُ كالادخارِ ، أوْ لدفعِ ضارٍّ لمْ ينزلْ بهِ كدفعِ الصائلِ والسارقِ والسباعِ ، أوْ لإزالةِ ضارٍّ قدْ نزلَ بهِ كالتداوي مِنَ المرضِ ، فمقصودُ حركاتِ العبدِ لا تعدو هـٰذهِ الفنونَ الأربعةَ ، وهوَ جلبُ النافعِ ، أوْ حفظُهُ ، أوْ دفعُ الضارِّ ، أوْ قطعُهُ ، فلنذكرْ شرطَ التوكلِ ودرجاتِهِ في كلِّ واحدٍ منها مقروناً بشواهدِ الشرعِ .

* * *

---

[1] في (ج ، د ، ع ، ف) : (بعلمه) بدل (بعمله) .

الفنّ الأول : في جلب النافع

فنقولُ فيهِ: الأسبابُ التي بها يُجلَبُ النافعُ علىٰ ثلاثِ درجاتٍ : مقطوعٌ بهِ، ومظنونٌ ظنّاً يُوثقُ بهِ ، وموهومٌ وهماً لا تثقُ النفسُ بهِ ثقةً تامَّةً ولا تطمئنُّ إليهِ .

* * *

الدرجةُ الأولىٰ : المقطوعُ بهِ :

وذلكَ مثلُ الأسبابِ التي ارتبطَتِ المسبباتُ بها بتقديرِ اللهِ تعالىٰ ومشيئتِهِ ارتباطاً مطرداً لا يختلفُ ؛ كما إذا كانَ الطعامُ موضوعاً بينَ يديكَ وأنتَ جائعٌ محتاجٌ ، ولكنَّكَ لستَ تمدُّ اليدَ إليهِ ، وتقولُ : أنا متوكِّلٌ ، وشرطُ التوكلِ تركُ السعيِ ، ومدُّ اليدِ إليهِ سعيٌ وحركةٌ ، وكذلكَ مضغُهُ بالأسنانِ وابتلاعُهُ بإطباقِ أعالي الحنكِ علىٰ أسافلِهِ !

فهـٰذا جنونٌ محضٌ ، وليسَ مِنَ التوكلِ في شيءٍ ، فإنَّكَ إنِ انتظرتَ أنْ يخلقَ اللهُ فيكَ شبعاً دونَ الخبزِ ، أوْ يخلقَ في الخبزِ حركةً إليكَ ، أوْ يسخِّرَ ملكاً ليمضغَهُ ويوصلَهُ إلىٰ معدتِكَ . فقدْ جهلتَ سنَّةَ اللهِ تعالىٰ .

وكذلكَ لوْ لمْ تزرعِ الأرضَ وطمعتَ في أنْ يخلقَ اللهُ تعالىٰ نباتاً مِنْ غيرِ بذرٍ ، أوْ تلدَ زوجتُكَ مِنْ غيرِ وقاعٍ كما ولدَتْ مريمُ عليها السلامُ ، فكلُّ ذلكَ جنونٌ ، وأمثالُ هـٰذا ممَّا يكثرُ ولا يمكنُ إحصاؤُهُ ، فليسَ التوكلُ في هـٰذا المقامِ بالعملِ ، بلْ بالحالِ والعلمِ .

أمَّا العلمُ . . فهوَ أنْ تعلمَ أنَّ اللهَ تعالىٰ خلقَ الطعامَ واليدَ والأسنانَ وقوَّةَ الحركةِ ، وأنَّهُ هوَ الذي يطعمُكَ ويسقيكَ .

وأمَّا الحالُ . . فهوَ أنْ يكونَ سكونُ قلبِكَ واعتمادُكَ علىٰ فعلِ اللهِ تعالىٰ ، لا على اليدِ والطعامِ ، وكيفَ تعتمدُ علىٰ صحةِ يدِكَ وربَّما تجفُّ في الحالِ وتفلجُ ؟! وكيفَ تعوِّلُ علىٰ قدرتِكَ وربَّما يطرأُ عليكَ في الحالِ ما يزيلُ عقلَكَ ويبطلُ قوَّةَ حركتِكَ ؟! وكيفَ تعوِّلُ علىٰ حضورِ الطعامِ وربَّما يسلِّطُ اللهُ تعالىٰ عليكَ مَنْ يغلبُكَ عليهِ ، أوْ يبعثُ حيَّةً تزعجُكَ عنْ مكانِكَ ، وتفرِّقُ بينَكَ وبينَ طعامِكَ ؟!

وإذا احتُملَ أمثالُ ذلكَ ولمْ يكنْ لها علاجٌ إلا بفضْلِ اللهِ تعالىٰ . . فبذلكَ فلتفرحْ ، وعليهِ فلتعوِّلْ .

فإذا كانَ هـٰذا حالَهُ وعلمَهُ . . فليمدَّ اليدَ ، فإنَّهُ متوكلٌ .

* * *

الدرجةُ الثانيةُ : الأسبابُ التي ليسَتْ متيقنةً :

ولكنِ الغالبُ أنَّ المسبباتِ لا تحصلُ دونَها ، وكانَ احتمالُ حصولِها دونَها بعيداً ؛ كالذي يفارقُ الأمصارَ والقوافلَ ويسافرُ في البوادي التي لا يطرقُها الناسُ إلا نادراً ، ويكونُ سفرُهُ مِنْ غيرِ استصحابِ زادٍ ، فهـٰذا ليسَ شرطاً في التوكلِ ، بلِ استصحابُ الزادِ في البوادي سنَّةُ الأوَّلينَ ، ولا يزولُ التوكلُ بهِ بعدَ أنْ يكونَ الاعتمادُ علىٰ فضْلِ اللهِ تعالىٰ لا على الزادِ

كما سبقَ ، ولكنْ فعلُ ذلكَ جائزٌ ، وهوَ مِنْ أعلىٰ مقاماتِ التوكلِ ، ولذلكَ كانَ يفعلُهُ الخوَّاصُ(١) .

* * *

فإنْ قلتَ : فهـٰذا سعيٌ في الهلاكِ وإلقاءِ النفسِ في التهلكةِ .

فاعلمْ : أنَّ ذلكَ يخرجُ عنْ كونِهِ حراماً بشرطينِ :

أحدُهُما : أنْ يكونَ الرجلُ قدْ راضَ نفسَهُ وجاهدَها ، وسوَّاها على الصبرِ عنِ الطعامِ أسبوعاً أوْ ما يقاربُهُ ، بحيثُ يصبرُ عنهُ مِنْ غيرِ ضيقِ قلبٍ وتشوُّشِ خاطرٍ وتعذُّرٍ عنْ ذكرِ اللهِ تعالىٰ .

والثاني : أنْ يكونَ بحيثُ يقوىٰ على التقوُّتِ بالحشيشِ وما يتفقُ مِنَ الأشياءِ الخسيسةِ .

فبعدَ هـٰذينِ الشرطينِ لا يخلو في غالبِ الأمرِ في البوادي في كلِّ أسبوعٍ عنْ أنْ يلقاهُ آدميٌّ ، أوْ ينتهي إلىٰ حِلَّةٍ أوْ قريةٍ(٢) ، أو إلىٰ حشيشٍ يزجِّي بهِ وقتَهُ فيحيا بهِ مجاهداً نفسَهُ ، والمجاهدةُ عمادُ التوكلِ ، وعلىٰ هـٰذا كانَ يعوِّلُ الخوَّاصُ ونظراؤُهُ مِنَ المتوكلينَ .

والدليلُ عليهِ : أنَّ الخوَّاصَ كانَ لا تفارقُهُ الإبرةُ والمقراضُ والحبلُ

---

(١) أي : إبراهيم الخواص رحمه الله تعالىٰ .

(٢) **الحِلَّة** : المحلة ، وهي منزل القوم .

والركوةُ ويقولُ : (هٰذا لا يقدحُ في التوكلِ)[1] ، وسببُهُ : أنَّهُ علمَ أنَّ البواديَ لا يكونُ الماءُ فيها علىٰ وجهِ الأرضِ ، وما جرتْ سنَّةُ اللهِ تعالىٰ بصعودِ الماءِ مِنَ البئرِ بغيرِ دلوٍ ولا حبلٍ ، ولا يغلبُ وجودُ الحبلِ والدلوِ في البوادي كما يغلبُ وجودُ الحشيشِ ، والماءُ يحتاجُ إليهِ لوضوئِهِ كلَّ يومٍ مراتٍ ، ولعطشِهِ في كلِ يومٍ أوْ يومينِ مرَّةً ، فإنَّ المسافرَ معَ حرارةِ الحركةِ لا يصبرُ عنِ الماءِ وإنْ صبرَ عنِ الطعامِ ، وكذلكَ يكونُ لهُ ثوبٌ واحدٌ ، وربَّما يتخرَّقُ فتنكشفُ عورتُهُ ، ولا يوجدُ المقراضُ والإبرةُ في البوادي غالباً عندَ كلِّ صلاةٍ ، ولا يقومُ مقامَهُما في الخياطةِ والقطعِ شيءٌ ممَّا يُوجدُ في البوادي .

فكلُّ ما في معنىٰ هٰذهِ الأربعةِ أيضاً يلتحقُ بالدرجةِ الأولىٰ ؛ إلا أنَّهُ مظنونٌ ظناً ليسَ مقطوعاً بهِ ؛ لأنَّهُ يحتملُ ألا يتخرَّقَ الثوبُ ، أوْ يعطيَهُ إنسانٌ ثوباً ، أوْ يجدَ علىٰ رأسِ البئرِ مَنْ يسقيهِ ، ولا يحتملُ أنْ يتحرَّكَ الطعامُ ممضوغاً إلىٰ فيهِ ، فبينَ الدرجتينِ فرقٌ ، ولكنِ الثاني في معنى الأوَّلِ .

ولهٰذا نقولُ : لوِ انحازَ إلىٰ شعبٍ مِنْ شعابِ الجبالِ حيثُ لا ماءَ ولا حشيشَ ، ولا يطرقُهُ طارقٌ فيهِ ، وجلسَ متوكلاً . فهوَ آثمٌ بهِ ، ساعٍ في إهلاكِ نفسِهِ ؛ كما رُوِيَ أنَّ زاهداً مِنَ الزهَّادِ فارقَ الأمصارَ وأقامَ في سفحِ جبلٍ سبعاً وقالَ : لا أسألُ أحداً شيئاً حتَّىٰ يأتيَني ربِّي برزقي ، فقعدَ سبعاً ،

---

(١) رواه القشيري في « رسالته » (ص٢٩٩) .

فكادَ يموتُ ولمْ يأتِهِ رزقٌ ، فقالَ : يا ربِّ ؛ إنْ أحييتَني . . فأْتني برزقي الذي قسمتَ لي ، وإلا . . فاقبضْني إليكَ ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : وعزَّتي ؛ لا رزقتُكَ حتَّىٰ تدخلَ الأمصارَ وتقعدَ بينَ الناسِ ، فدخلَ المصرَ وأقامَ ، فجاءَهُ هـٰذا بطعامٍ ، وهـٰذا بشرابٍ ، فأكلَ وشربَ ، وأوجسَ في نفسِهِ مِنْ ذلكَ ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : أردتَ أنْ تُذهبَ حكمتي بزهدِكَ في الدنيا ؟! أما علمتَ أنِّي أنْ أرزقَ عبدي بأيدي عبادي أحبُّ إليَّ مِنْ أنْ أرزقَهُ بيدِ قدرتي ؟!(١) .

فإذاً ؛ التباعدُ عنِ الأسبابِ كلِّها مراغمةٌ للحكمة ، وجهلٌ بسنَّةِ اللهِ تعالىٰ ، والعملُ بموجَبِ سنَّةِ اللهِ تعالىٰ معَ الاتكالِ على اللهِ عزَّ وجلَّ دونَ الأسبابِ لا يناقضُ التوكلَ كما ضربناهُ مثلاً في الوكيلِ بالخصومةِ مِنْ قبلُ ، ولكنَّ الأسبابَ تنقسمُ إلىٰ ظاهرةٍ وإلىٰ خفيةٍ ، فمعنى التوكلِ : الاكتفاءُ بالأسبابِ الخفيَّةِ عنِ الأسبابِ الظاهرةِ معَ سكونِ النفسِ إلىٰ مسبِّبِ السببِ الخفيِّ لا إلى السببِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فما قولُكَ في القاعدِ في البلدِ بغيرِ كسبٍ أهوَ حرامٌ أوْ مباحٌ أوْ مندوبٌ إليهِ ؟

فاعلمْ : أنَّ ذلكَ ليسَ بحرامٍ ؛ لأنَّ صاحبَ السياحةِ في البوادي إذا لمْ

---

(١) قوت القلوب (٢/١٩٦) .

يكنْ مهلكاً نفسَهُ . . فكيفَ يكونُ هـٰذا مهلكاً نفسَهُ حتَّىٰ يكونَ فعلُهُ حراماً ؟ بلْ لا يبعدُ أنْ يأتيَهُ الرزقُ مِنْ حيثُ لا يحتسبُ ، ولكنْ قدْ يتأخَّرُ عنهُ ، والصبرُ ممكنٌ إلىٰ أنْ يتفقَ ، ولكنْ لوْ أغلقَ بابَ البيتِ علىٰ نفسِهِ بحيثُ لا طريقَ لأحدٍ إليهِ . . ففعلُهُ ذلكَ حرامٌ .

وإنْ فتحَ بابَ البيتِ وهوَ بطَّالٌ غيرُ مشغولٍ بعبادةٍ . . فالكسبُ والخروجُ لهُ أولىٰ ، ولكنْ ليسَ فعلُهُ حراماً إلىٰ أنْ يشرفَ على الموتِ ، فعندَ ذلكَ يلزمُهُ الخروجُ والسؤالُ والكسبُ ، وإنْ كانَ مشغولَ القلبِ باللهِ تعالىٰ ، غيرَ مستشرفٍ إلى الناسِ ، ولا متطلِّعٍ إلىٰ مَنْ يدخلُ مِنَ البابِ فيأتيهِ برزقِهِ ، بلْ تطلُّعُهُ إلىٰ فضْلِ اللهِ تعالىٰ واشتغالُهُ باللهِ . . فهوَ أفضلُ ، وهوَ مِنْ مقاماتِ التوكلِ ، وهوَ أنْ يشتغلَ باللهِ تعالىٰ ولا يهتمَّ برزقِهِ ، فإنَّ الرزقَ يأتيهِ لا محالةَ ، وعندَ هـٰذا يصحُّ ما قالَهُ بعضُ العلماءِ ؛ وهوَ أنَّ العبدَ لوْ هربَ مِنْ رزقِهِ . . لطلبَهُ ؛ كما لوْ هربَ مِنَ الموتِ . . لأدركَهُ⁽¹⁾ ، وأنَّهُ لوْ سألَ اللهَ تعالىٰ ألا يرزقَهُ . . لما استجابَ لهُ وكانَ عاصياً ، ولقالَ لهُ : يا جاهلُ ؛ كيفَ أخلقُكَ ولا أرزقُكَ ؟!

ولذلكَ قالَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما : (اختلفَ الناسُ في كلِّ شيءٍ إلا في الرزقِ والأجلِ ، وأجمعوا علىٰ أنْ لا رازقَ ولا مميتَ إلا اللهُ تعالىٰ)⁽²⁾ .

---

(١) كما روىٰ هـٰذا مرفوعاً الطبراني في « الأوسط » (٤٤٤١) ، وابن عدي في « الكامل » (١٩/٦) .

(٢) قوت القلوب (١٩٧/٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لوْ توكَّلتُمْ على اللهِ حقَّ توكُّلِهِ . . لرزقَكُمْ كما يرزقُ الطيرَ ، تغدوا خِماصاً وتروحُ بِطاناً ، ولزالَتْ بدعائِكُمُ الجبالُ »(١) .

وقالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (انظروا إلى الطيرِ ، لا تزرعُ ولا تحصدُ ولاتدَّخرُ ، واللهُ تعالىٰ يرزقُها يوماً بيومٍ ، فإنْ قلتُمْ : نحنُ أكبرُ بطوناً . . فانظروا إلى الأنعامِ كيفَ قيَّضَ اللهُ تعالىٰ لها هٰذا الخلقَ للرزقِ)(٢) .

وقالَ أبو يعقوبَ السوسيُّ : (المتوكلونَ تجري أرزاقُهُمْ علىٰ أيدي العبادِ بلا تعبٍ منهُمْ ، وغيرُهُمْ مشغولونَ مكدودونَ)(٣) . وقالَ بعضُهُمْ : (العبيدُ كلُّهُمْ في رزقِ اللهِ تعالىٰ ، ولكنْ بعضُهُمْ يأكلُ بذلٍّ كالسؤَّالِ ، وبعضُهُمْ بتعبٍ وانتظارٍ كالتجَّارِ ، وبعضُهُمْ بامتهانٍ كالصنَّاعِ ، وبعضُهُمْ بعزٍّ كالصوفيَّةِ ، يشهدونَ العزيزَ ، فيأخذونَ رزقَهُمْ مِنْ يدهِ ولا يرونَ الواسطةَ)(٤) .

* * *

---

(١) كذا في « القوت » (٢ / ٤) ، ورواه الترمذي (٢٣٤٤) ، وابن ماجه (٤١٦٤) إلىٰ قوله : (وتروح بطاناً) ، وأما زيادة : (ولزالت بدعائكم الجبال) . . فقد رواها المروزي في « تعظيم قدر الصلاة » (٨٠٢) من حديث معاذ رضي الله عنه مرفوعاً : « إنكم لو عرفتم الله حق المعرفة . . لمشيتم على البحور ، ولزال بدعائكم الجبال . . . » .

(٢) قوت القلوب (٢ / ٤) .

(٣) قوت القلوب (٢ / ٤) بنحوه .

(٤) قوت القلوب (٢ / ٤) بزيادة تفصيل .

الدرجةُ الثالثةُ : ملابسةُ الأسبابِ التي يُتوهَّمُ إفضاؤُها إلى المسبباتِ مِنْ غيرِ ثقةٍ ظاهرةٍ :

كالذي يستقصي في التدبيراتِ الدقيقةِ في تفصيلِ الاكتسابِ ووجوهِهِ ، وذلكَ يخرجُ بالكليَّةِ عنْ درجاتِ التوكُّلِ كلِّها ، وهوَ الذي فيهِ الناسُ كلُّهُمْ ؛ أعني : مَنْ يكتسبُ بالحيلِ الدقيقةِ اكتساباً مباحاً لمالٍ مباحٍ ، فأمَّا أخذُ الشبهةِ أوِ الاكتسابُ بطريقٍ فيهِ شبهةٌ . . فذلكَ غايةُ الحرصِ على الدنيا والاتكالِ على الأسبابِ ، فلا يخفىٰ أنَّ ذلكَ يبطلُ التوكلَ ، وهوَ مثلُ الأسبابِ التي نسبتُها إلىٰ جلبِ النافعِ مثلُ نسبةِ الرقيةِ والطيرةِ والكيِّ بالإضافةِ إلىٰ إزالةِ الضارِّ ؛ فإنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وصفَ المتوكِّلينَ بذلكَ ، ولمْ يصفْهُمْ بأنَّهُمْ لا يكتسبونَ ، ولا يجلسونَ في الأمصارِ ، ولا يأخذونَ مِنْ أحدٍ شيئاً ، بلْ وصفَهُمْ بأنَّهُمْ يتعاطونَ هٰذهِ الأسبابَ ، وأمثالُ هٰذهِ الأسبابِ التي لا يُوثقُ بها في المسبَّباتِ ممَّا يكثرُ فلا يمكنُ إحصاؤُها .

وقالَ سهلٌ في التوكُّلِ : (إنَّهُ تركُ التدبيرِ)[1] ، وقالَ : (إنَّ اللهَ تعالىٰ خلقَ الخلقَ ولمْ يحجبْهُمْ عنْ نفسِهِ ، وإنَّما حجابُهُمْ تدبيرُهُمْ)[1] ، ولعلَّهُ أرادَ بهِ استنباطَ الأسبابِ البعيدةِ بالفكرِ ، فهيَ التي تحتاجُ إلى التدبيرِ دونَ الأسبابِ الجليَّةِ .

فإذاً ؛ قدْ ظهرَ أنَّ الأسبابَ منقسمةٌ : إلىٰ ما يخرجُ التعلُّقُ بها عنِ

---

[1] قوت القلوب (٢/٦) .

التوكُّلِ ، وإلىٰ ما لا يخرجُ ، وأنَّ الذي لا يخرجُ ينقسمُ : إلىٰ مقطوعٍ بهِ ، وإلىٰ مظنونٍ ، وأنَّ المقطوعَ بهِ لا يخرجُ عنِ التوكلِ عندَ وجودِ حالِ التوكلِ وعلمِهِ ، وهوَ الاتكالُ علىٰ مسبِّبِ الأسبابِ ، فالتوكلُ فيها بالحالِ والعلمِ ، لا بالعملِ ، وأمَّا المظنوناتُ . . فالتوكلُ فيها بالحالِ والعلمِ والعملِ جميعاً .

* * *

والمتوكلونَ في ملابسةِ هـٰذهِ الأسبابِ علىٰ ثلاثةِ مقاماتٍ :

الأوَّلُ : مقامُ الخوّاصِ ونظرائِهِ : وهوَ الذي يدورُ في البوادي بغيرِ زادٍ ثقةً بفضْلِ اللهِ تعالىٰ عليهِ في تقويتِهِ على الصبرِ أسبوعاً فما فوقَهُ ، أوْ بتيسيرِ حشيشٍ لهُ أوْ قوتٍ ، أو تثبيتِهِ على الرضا بالموتِ إنْ لمْ يتيسَّرْ شيءٌ مِنْ ذلكَ ، فإنَّ الذي يحملُ الزادَ قدْ يُؤخذُ زادُهُ أوْ يضلُّ بعيرُهُ ويموتُ جوعاً ، فذلكَ ممكنٌ معَ الزادِ كما أنَّهُ ممكنٌ معَ فقدِهِ .

المقامُ الثاني : أنْ يقعدَ في بيتِهِ أوْ في مسجدِهِ ولكنَّهُ في القرىٰ والأمصارِ : وهـٰذا أضعفُ مِنَ الأوَّلِ ، ولكنَّهُ أيضاً متوكِّلٌ ؛ لأنَّهُ تاركٌ للكسبِ والأسبابِ الظاهرةِ ، معوِّلٌ علىٰ فضْلِ اللهِ تعالىٰ في تدبيرِ أمرِهِ مِنْ جهةِ الأسبابِ الخفيَّةِ ، ولكنَّهُ بالقعودِ في الأمصارِ متعرِّضٌ لأسبابِ الرزقِ ، فإنَّ ذلكَ مِنَ الأسبابِ الجالبةِ ، إلا أنَّ ذلكَ لا يبطِلُ توكلَهُ إذا كانَ نظرُهُ إلى الذي سخَّرَ لهُ سكانَ البلدِ لإيصالِ رزقِهِ إليهِ ، لا إلىٰ سكانِ البلدِ ؛ إذْ يُتصوَّرُ

أنْ يغفُلَ جميعُهُمْ عنهُ ويضيِّعوهُ لولا فضْلُ اللهِ تعالىٰ بتعريفِهِمْ وتحريكِ دواعيهِم .

المقامُ الثالثُ : أنْ يخرجَ ويكتسبَ اكتساباً على الوجهِ الذي ذكرناهُ في البابِ الثالثِ والرابعِ مِنْ كتابِ آدابِ الكسبِ : وهـٰذا السعيُ أيضاً لا يخرجُهُ عنْ مقاماتِ التوكلِ إذا لمْ تكنْ طُمأنينةُ نفسِهِ إلىٰ كفايتِهِ وقوتِهِ وجاهِهِ وبضاعتِهِ ، فإنَّ ذلكَ ربَّما يهلكُهُ اللهُ تعالىٰ جميعَهُ في لحظةٍ ، بلْ يكونُ نظرُهُ إلى الكفيلِ الحقِّ بحفظِ جميعِ ذلكَ وتيسيرِ أسبابِهِ لهُ ، بلْ يرىٰ كسبَهُ وبضاعتَهُ وكفايتَهُ بالإضافةِ إلىٰ قدرةِ اللهِ تعالىٰ كما يرى القلمَ في يدِ الملكِ الموقِّعِ ، فلا يكونُ نظرُهُ إلى القلمِ ، بلْ إلىٰ قلبِ الملكِ أنَّهُ بماذا يتحرَّكُ ، وإلىٰ ماذا يميلُ ، وبمَ يحكمُ ؟

ثمَّ إنْ كانَ هـٰذا المكتسبُ مكتسباً لعيالِهِ ، أوْ ليفرِّقَ على المساكينِ . . فهوَ ببدنِهِ مكتسبٌ وبقلبِهِ عنهُ منقطعٌ ، فحالُ هـٰذا أشرفُ مِنْ حالِ القاعدِ في بيتِهِ .

والدليلُ علىٰ أنَّ الكسبَ لا ينافي حالَ التوكلِ إذا رُوعيَتْ فيهِ الشروطُ وانضافَ إليهِ الحالُ والمعرفةُ كما سبقَ ذكرُهُ . . أنَّ الصدِّيقَ رضيَ اللهُ عنهُ لمَّا بُويعَ بالخلافةِ . . أخذَ الأثوابَ تحتَ حضنِهِ والذراعُ بيدِهِ ودخلَ السوقَ ينادي ، حتَّىٰ كرهَهُ المسلمونَ وقالوا : كيفَ تفعلُ ذلكَ وقدْ أُقمتَ لخلافةِ النبوَّةِ ؟ فقالَ : لا تشغلوني عنْ عيالي ؛ فإنِّي إنْ أضعتُهُمْ . . كنتُ لما سواهُمْ أضيعَ ،

حتَّىٰ فرضوا لهُ قوتَ أهلِ بيتٍ مِنَ المسلمينَ ، فلمَّا رضوا بذلكَ . . رأىٰ مساعدتَهُمْ وتطييبَ قلوبِهِمْ واستغراقَ الوقتِ بمصالحِ المسلمينَ أولىٰ[1] .

ويستحيلُ أنْ يُقالَ : لمْ يكنِ الصديقُ رضيَ اللهُ عنهُ في مقامِ التوكلِ ، فمَنْ أولىٰ بهـٰذا المقامِ منهُ ؟! فدلَّ علىٰ أنَّهُ كانَ متوكلاً لا باعتبارِ تركِ الكسبِ والسعيِ ، بلْ باعتبارِ قطعِ الالتفاتِ إلىٰ قوتِهِ وكفايتِهِ ، والعلمِ بأنَّ اللهَ تعالىٰ هوَ ميسِّرُ الاكتسابِ ومدبِّرُ الأسبابِ ، وبشروطٍ كانَ يراعيها في طريقِ الكسبِ مِنَ الاكتفاءِ بقدْرِ الحاجةِ مِنْ غيرِ استكثارٍ وتفاخرٍ وادخارٍ ، ومِنْ غيرِ أنْ يكونَ درهمُهُ أحبَّ إليهِ مِنْ درهمِ غيرِهِ ، فمَنْ دخلَ السوقَ ودرهمُهُ أحبُّ إليهِ مِنْ درهمِ غيرِهِ . . فهوَ حريصٌ على الدنيا ، ومحبٌّ لها ، ولا يصحُّ التوكلُ إلا معَ الزهدِ في الدنيا ، نعمْ ، يصحُّ الزهدُ دونَ التوكلِ ؛ فإنَّ التوكلَ مقامٌ وراءَ الزهدِ .

وقالَ أبو جعفرٍ الحدادُ وهوَ شيخُ الجنيدِ رحمةُ اللهِ عليهِما ، وكانَ مِنَ المتوكلينَ : (أخفيتُ التوكلَ عشرينَ سنةً وما فارقتُ السوقَ ، كنتُ أكتسبُ في كلِّ يومٍ ديناراً ، ولا أبيتُ منهُ دانقاً ، ولا أستريحُ منهُ إلىٰ قيراطٍ أدخلُ بهِ الحمامَ ، بلْ أخرجُهُ كلَّهُ قبلَ الليلِ)[2] .

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ١٧) ، وقد روىٰ نحو هـٰذا ابن سعد في « طبقاته » (٣/ ١٦٨) ، غير أن الصديق رضي الله عنه أوصىٰ برد ما أخذه من بيت المال بعد موته كما سبق بيانه .

(٢) قوت القلوب (٢/ ١٧) .

وكانَ الجنيدُ لا يتكلَّمُ في التوكلِ بحضرتِهِ ، وكانَ يقولُ : (أستحي أنْ أتكلمَ في مقامِهِ وهوَ حاضرٌ عندي)⁽١⁾ .

واعلمْ : أنَّ الجلوسَ في رباطاتِ الصوفيَّةِ معَ المعلومِ بعيدٌ مِنَ التوكلِ ؛ فإنْ لمْ يكنْ معلومٌ ووقفٌ ، وأمروا الخادمَ بالخروجِ للطلبِ . . لمْ يصحَّ معَهُ التوكلُ إلا علىٰ ضعفٍ ، ولكنْ يقوىٰ بالحالِ والعلمِ ؛ كتوكلِ المكتسبِ ، وإنْ لمْ يسألوا ، بلْ قنعوا بما يُحملُ إليهِمْ . . فهـٰذا أقوىٰ في توكلِهِمْ ، ولكنَّهُ بعدَ اشتهارِ القومِ بذلكَ صارَ سوقاً ، فهوَ كدخولِ السوقِ ، ولا يكونُ داخلُ السوقِ متوكلاً إلا بشروطٍ كثيرةٍ كما سبقَ .

* * *

فإنْ قلتَ : فما الأفضلُ : أنْ يقعدَ في بيتِهِ ، أوْ يخرجَ ويكتسبَ ؟

فاعلمْ : أنَّهُ إنْ كانَ يتفرَّغُ بتركِ الكسبِ لفكرٍ وذكرٍ وإخلاصٍ واستغراقِ وقتٍ بالعبادةِ ، وكانَ الكسبُ يشوِّشُ عليهِ ذلكَ ، وهوَ معَ هـٰذا لا تستشرفُ نفسُهُ إلى الناسِ في انتظارِ مَنْ يدخلُ عليهِ فيحملُ إليهِ شيئاً ، بلْ يكونُ قويَّ القلبِ في الصبرِ والاتكالِ على اللهِ تعالىٰ . . فالقعودُ لهُ أولىٰ ، وإنْ كانَ يضطربُ قلبُهُ في البيتِ ، ويستشرفُ إلى الناسِ . . فالكسبُ أولىٰ ؛ لأنَّ استشرافَ القلبِ إلى الناسِ سؤالٌ بالقلبِ ، وتركُهُ أهمُّ مِنْ تركِ الكسبِ ، وما كانَ المتوكلونَ يأخذونَ ما تستشرفُ إليهِ نفوسُهُمْ .

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٧) .

كانَ أحمدُ ابنُ حنبلٍ قدْ أمرَ أبا بكرٍ المروزيَّ أنْ يُعطيَ بعضَ الفقراءِ شيئاً فضلاً عمَّا كانَ استأجرَهُ عليهِ ، فردَّهُ ، فلمَّا ولَّىٰ . . قالَ لهُ أحمدُ : الحقْهُ وأعطِهِ ، فإنَّهُ يقبلُ ، فلحقَهُ وأعطاهُ فأخذَهُ ، فسألَ أحمدَ عنْ ذلكَ ، فقالَ : كانَ قدِ استشرفَتْ نفسُهُ فردَّ ، فلمَّا خرجَ . . انقطعَ طمعُهُ وأيسَ فأخذَ(١) .

وكانَ الخوَّاصُ رحمهُ اللهُ إذا نظرَ إلىٰ عبدٍ في العطاءِ ، أوْ خافَ اعتيادَ النفسِ لذلكَ . . لمْ يقبلْ منهُ شيئاً(٢) .

وقالَ الخوَّاصُ بعدَ أنْ سُئِلَ عنْ أعجبِ ما رآهُ في أسفارِهِ : رأيتُ الخضرَ ورضيَ بصحبتي ، ولكنِّي فارقتُهُ خيفةَ أنْ تسكنَ نفسي إليهِ فيكونَ نقصاً في توكُّلي(٣) .

فإذاً ؛ المكتسبُ إذا راعىٰ آدابَ الكسبِ وشروطَ نيَّتِهِ كما سبقَ في كتابِ الكسبِ ، ولمْ يقصدِ الاستكثارَ ، ولمْ يكنِ اعتمادُهُ علىٰ بضاعتِهِ وكفايتِهِ . . كانَ متوكلاً .

* * *

فإنْ قلتَ : فما علامةُ عدمِ اتكالِهِ على البضاعةِ والكفايةِ ؟

فأقولُ : علامتُهُ : أنَّهُ إنْ سُرقَتْ بضاعتُهُ ، أوْ خسرَتْ تجارتُهُ ، أوْ تعوَّقَ

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٧) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ١٧) .

(٣) رواه القشيري في « رسالته » (ص٢٩٨) .

أمرٌ مِنْ أمورِهِ . كانَ راضياً بهِ ، ولمْ تبطلْ طُمأنينتُهُ ، ولمْ يضطربْ قلبُهُ ، بلْ كانَ حالُ قلبِهِ في السكونِ قبلَهُ وبعدَهُ واحداً ، فإنَّ مَنْ لمْ يسكنْ إلىٰ شيءٍ . . لمْ يضطربْ لفقدِهِ ، ومَنِ اضطربَ لفقدِ شيءٍ . . فقدْ سكنَ إليهِ .

وكانَ بشرٌ يعملُ المغازلَ ، فتركَها ، وذلكَ لأنَّ البعاديَّ كاتبَهُ[1] : بلغَني أنَّكَ استعنتَ علىٰ رزقِكَ بالمغازلِ ، أرأيتَ إنْ أخذَ اللهُ سمعَكَ وبصرَكَ الرزقُ علىٰ مَنْ ؟ فوقعَ ذلكَ في قلبِهِ ، فأخرجَ آلةَ المغازلِ عنْ يدِهِ ، وقيلَ : تركَها لما نوَّهَتْ باسمِهِ وقُصدَ لأجلِها[2] ، وقيلَ : فعلَ ذلكَ لمَّا ماتَ عيالُهُ ، كما كانَ لسفيانَ خمسونَ ديناراً يتجرُ فيها ، فلمَّا ماتَ عيالُهُ . . فرَّقَها[3] .

* * *

فإنْ قلتَ : فكيفَ يُتصوَّرُ أنْ يكونَ لهُ بضاعةٌ ولا يسكنُ إليها وهوَ يعلمُ أنَّ الكسبَ بغيرِ بضاعةٍ لا يمكنُ ؟

فأقولُ : بأنْ يعلمَ أنَّ الذينَ يرزقُهُمُ اللهُ تعالىٰ بغيرِ بضاعةٍ فيهِمْ كثرةٌ ، وأنَّ الذينَ كثرَتْ بضاعتُهُمْ فسُرقَتْ وهلكَتْ فيهِمْ كثرةٌ ، وأنْ يوطِّنَ نفسَهُ

---

(١) في (أ) : (وذلك أن فلاناً كتب إليه) ، وفي (ب ، ن ، ف) : (البعلوي) بدل (البعادي) ، وفي (ج) : (التعلوي) ، وفي (د) : (العبدي) .

(٢) فقيل : المغازل البشريّة ، وطلبت لأجله ، وقد أشار الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٩/ ٤٨٥) إلىٰ نسبة الخبر لصاحب « القوت » .

(٣) قوت القلوب (٢/ ١٨) .

علىٰ أنَّ اللهَ تعالىٰ لا يفعلُ بهِ إلا ما فيهِ صلاحُهُ ، فإنْ أهلكَ بضاعتَهُ . . فهوَ خيرٌ لهُ ، فلعلَّهُ لوْ تركَها . . كانَ سبباً لفسادِ دينِهِ ؟ وقدْ لطفَ اللهُ تعالىٰ بهِ ، وغايتُهُ أنْ يموتَ جوعاً ، فينبغي أنْ يعتقدَ أنَّ الموتَ جوعاً خيرٌ لهُ في الآخرةِ مهما قضى اللهُ عليهِ بذلكَ ، مِنْ غيرِ تقصيرٍ مِنْ جهتِهِ ، فإذا اعتقدَ جميعَ ذلكَ . . استوىٰ عندَهُ وجودُ البضاعةِ وعدمُها ؛ ففي الخبرِ : « إنَّ العبدَ ليهمُّ مِنَ الليلِ بأمرٍ مِنْ أمورِ التجارةِ ممَّا لوْ فعلَهُ . . لكانَ فيهِ هلاكُهُ ، فينظرُ اللهُ تعالىٰ إليهِ مِنْ فوقِ عرشِهِ ، فيصرفُهُ عنهُ ، فيصبحُ كئيباً حزيناً يتطيَّرُ بجارِهِ وابنِ عمِّهِ ، مَنْ سبقَني ؟ مَنْ دهاني ؟ وما هو إلا رحمةٌ رحمَهُ اللهُ بها »(١) .

ولذلكَ قالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (لا أبالي أصبحتُ غنياً أوْ فقيراً ؛ فإنِّي لا أدري أيُّهُما خيرٌ لي)(٢) .

ومَنْ لمْ يتكاملْ يقينُهُ بهـٰذهِ الأمورِ . . لمْ يُتصوَّرْ منهُ التوكلُ ، ولذلكَ قالَ أبو سليمانَ الدارانيُّ لأحمدَ بنِ أبي الحواري : (لي مِنْ كلِّ مقامٍ نصيبٌ إلا مِنْ هـٰذا التوكلِ المباركِ ؛ فإنِّي ما شممتُ منهُ رائحةً)(٣) ، هـٰذا كلامُهُ معَ علوِّ قدرِهِ ، ولمْ ينكرْ كونَهُ مِنَ المقاماتِ الممكنةِ ، ولكنَّهُ قالَ : ما أدركتُهُ ، ولعلَّهُ أرادَ إدراكَ أقصاهُ .

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ١٢) ، وقد رواه بنحوه أبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٣٠٤) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما مرفوعاً .

(٢) روىٰ هـٰذا ابن المبارك في « الزهد » (٥٦٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ١٣٢) عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه .

(٣) الرسالة القشيرية (ص٣٠٢) .

وما لمْ يكملِ الإيمانُ بأنْ لا فاعلَ إلا اللهُ ، ولا رازقَ سواهُ ، وبأنَّ كلَّ ما يقدِّرُهُ على العبدِ مِنْ فقرٍ وغنىً ، وموتٍ وحياةٍ فهوَ خيرٌ لهُ ممَّا يتمنَّاهُ العبدُ . . لمْ يكملْ حالُ التوكلِ ، فبناءُ التوكلِ علىٰ قوَّةِ الإيمانِ بهـٰذهِ الأمورِ كما سبقَ ، وكذا سائرُ مقاماتِ الدينِ مِنَ الأحوالِ والأعمالِ تنبني علىٰ أصولِها مِنَ الإيمانِ .

وبالجملةِ : التوكلُ مقامٌ مفهومٌ ، ولكنْ يستدعي قوَّةَ القلبِ وقوَّةَ اليقينِ ، ولذلكَ قالَ سهلٌ : (مَنْ طعنَ على التكسُّبِ . . فقدْ طعنَ على السنَّةِ ، ومَنْ طعنَ علىٰ تركِ التكسبِ . . فقدْ طعنَ على التوحيدِ)(١) .

* * *

فإنْ قلتَ : فهلْ مِنْ دواءٍ يُنتفعُ بهِ في صرفِ القلبِ عنِ الركونِ إلى الأسبابِ الظاهرةِ ، وحسنِ الظنِّ باللهِ تعالىٰ في تيسيرِ الأسبابِ الخفيَّةِ ؟

فأقولُ : نعمْ ، هوَ أنْ تعرفَ أنَّ سوءَ الظنِّ تلقينُ الشيطانِ ، وحسنَ الظنِّ تلقينُ اللهِ عزَّ وجلَّ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ ٱلشَّيْطَٰنُ يَعِدُكُمُ ٱلْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِٱلْفَحْشَآءِ ۖ وَٱللَّهُ يَعِدُكُم مَّغْفِرَةً مِّنْهُ وَفَضْلًا ﴾ ، فالإنسانُ بطبعِهِ مشغوفٌ بسماعِ تخويفِ الشيطانِ ، ولذلكَ قيلَ : (الشفيقُ بسوءِ الظنِّ مولعٌ)(٢) .

---

(١) كذا في « القوت » (٢/٦) ، وقد رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/١٩٥) ، والقشيري في « رسالته » (ص٢٩٩) .

(٢) يراد منه أن ذا الشفقة يضع سوء الظن في غير موضعه .

وإذا انضمَّ إلىٰ سوءِ الظنِّ الجبنُ ، وضعفُ القلبِ ، ومشاهدةُ المتكلين على الأسبابِ الظاهرةِ والباعثينَ عليها . . غلبَ سوءُ الظنِّ وبطلَ التوكلُ بالكليَّةِ .

بلْ رؤيةُ الرزقِ مِنَ الأسبابِ الخفيَّةِ أيضاً تبطلُ التوكلَ ، فقدْ حُكِيَ عنْ عابدٍ أنَّهُ عكفَ في مسجدٍ ولمْ يكنْ لهُ معلومٌ ، فقالَ لهُ الإمامُ : لوِ اكتسبتَ . . لكانَ أفضلَ لكَ ، فلمْ يجبْهُ حتَّىٰ أعادَ القولَ ثلاثاً ، فقالَ في الرابعةِ : يهوديٌّ في جوارِ المسجدِ قدْ ضمنَ لي كلَّ يومٍ رغيفينِ ، فقالَ : إنْ كانَ صادقاً في ضمانِهِ . . فعكوفُكَ في المسجدِ خيرٌ لكَ ، فقالَ : يا هـٰذا ؛ لوْ لمْ تكنْ إماماً تقفُ بينَ يدي اللهِ وبينَ العبادِ معَ هـٰذا النقصِ في التوحيدِ . . كانَ خيراً لكَ⁽¹⁾ ؛ أيْ : فضلتَ وعدَ يهوديٍّ علىٰ ضمانِ اللهِ تعالىٰ بالرزقِ .

وقالَ إمامُ مسجدٍ لبعضِ المصلِّينَ : مِنْ أينَ تأكلُ ؟ فقالَ : يا شيخُ ؛ اصبرْ حتَّىٰ أعيدَ الصلاةَ التي صلَّيتُها خلفَكَ ثمَّ أجيبُكَ⁽¹⁾ .

وينفعُ في حسنِ الظنِّ بمجيءِ الرزقِ مِنْ فضْلِ اللهِ تعالىٰ بواسطةِ الأسبابِ الخفيَّةِ أنْ تسمعَ الحكاياتِ التي فيها عجائبُ صنعِ اللهِ تعالىٰ في وصولِ الرزقِ إلىٰ صاحبِهِ ، وفيها عجائبُ قهرِ اللهِ تعالىٰ في إهلاكِ أموالِ التجارِ والأغنياءِ وقتلِهِمْ جوعاً ، كما رُوِيَ عنْ حذيفةَ المرعشيِّ وكانَ قدْ خدمَ إبراهيمَ بنَ أدهمَ ، فقيلَ لهُ : ما أعجبُ ما رأيتَ منهُ ؟ فقالَ : بقينا في طريقِ

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٥) .

مكَّةَ أياماً لَمْ نجدْ طعاماً ، ثمَّ دخلنا الكوفةَ ، فأوينا إلىٰ مسجدٍ خرابٍ ، فنظرَ إليَّ إبراهيمُ وقالَ : يا حذيفةُ ؛ أرىٰ بكَ أثرَ الجوعِ ، فقلتُ : هوَ ما رأى الشيخُ ، فقالَ : عليَّ بدواةٍ وقرطاسٍ ، فجئتُ بهِ ، فكتبَ : بسمِ اللهِ الرحمـٰنِ الرحيمِ ، أنتَ المقصودُ إليهِ بكلِّ حالٍ ، والمشارُ إليهِ بكلِّ معنىً ، وكتبَ شعراً[1] : [من الكامل]

أَنـا حـامِـدٌ أَنَـا شـاكِـرٌ أَنَـا ذاكِـرٌ   أَنَا جائِعٌ أَنَا نائِعٌ[2] أَنَا عارِيْ
هِيَ سِتَّةٌ وَأَنَا ٱلضَّمِينُ لِنِصْفِها   فَكُنِ ٱلضَّمِينَ لِنِصْفِها يا بارِيْ
مَدْحِي لِغَيْرِكَ لَهْبُ نارٍ خُضْتُها   فَأَجِرْ عُبَيْدَكَ مِنْ دُخُولِ ٱلنَّارِ

ثمَّ دفعَ إليَّ الرقعةَ وقالَ : اخرجْ ولا تعلِّقْ قلبَكَ بغيرِ اللهِ تعالىٰ ، وادفعِ الرقعةَ إلىٰ أوَّلِ مَنْ يلقاكَ ، فخرجتُ ، فأوَّلُ مَنْ لقيَني كانَ رجلاً علىٰ بغلةٍ ، فناولتُهُ الرقعةَ ، فأخذَها ، فلمَّا وقفَ عليها . . بكىٰ وقالَ : ما فعلَ صاحبُ هـٰذهِ الرقعةِ ؟ فقلتُ : هوَ في المسجدِ الفلانيِّ ، فدفعَ إليَّ صرَّةً فيها ستُّ مئةِ دينارٍ ، ثمَّ لقيتُ رجلاً آخرَ ، فسألتُهُ عنْ راكبِ البغلةِ ، فقالَ : هـٰذا نصرانيٌّ ، فجئتُ إلىٰ إبراهيمَ وأخبرتُهُ بالقصَّةِ ، فقالَ : لا تمسَّها ؛ فإنَّهُ يجيءُ الساعةَ ، فلمَّا كانَ بعدَ ساعةٍ . . دخلَ

---

(١) البيتان الأول والثاني في « معجم الشعراء » (ص ٤٧٥) للخليع الأصفر الرقي ، والثلاثة في « المستطرف » (١/ ٤٥٦) لإبراهيم بن الأدهم .

(٢) النائع : العطشان ، وقيل : إتباع للجائع .

النصرانيُّ وأكبَّ علىٰ رأسِ إبراهيمَ يقبِّلُهُ ، وأسلمَ(١) .

وقالَ أبو يعقوبَ الأقطعُ البصريُّ : جعتُ مرَّةً بالحرمِ عشرةَ أيامٍ ، فوجدتُ ضعفاً ، فحدثتْني نفسي بالخروجِ ، فخرجتُ إلى الوادي لعلِّي أجدُ شيئاً يسكنُ ضعفي ، فرأيتُ سَلْجَمَةً مطروحةً(٢) ، فأخذتُها ، فوجدتُ في قلبي منها وحشةً ، وكأنَّ قائلاً يقولُ لي : جعتَ عشرةَ أيامٍ وآخرُهُ يكونُ حظُّكَ سلجمةً متغيِّرةً ؟ فرميتُ بها ودخلتُ المسجدَ ، فقعدتُ ، فإذا أنا برجلٍ أعجميٍّ قدْ أقبلَ ، حتَّىٰ جلسَ بينَ يديَّ ووضعَ قمطرةً ، وقالَ : هٰذهِ لكَ ، فقلتُ : كيفَ خصصتَني بها ؟ فقالَ : اعلمْ أنَّا كنَّا في البحرِ منذُ عشرةِ أيامٍ ، وأشرفَتِ السفينةُ على الغرقِ ، فنذرتُ إنْ خلَّصَني اللهُ تعالىٰ أنْ أتصدَّقَ بهٰذهِ علىٰ أوَّلِ مَنْ يقعُ عليهِ بصري مِنَ المجاورينَ ، وأنتَ أوَّلُ مَنْ لقيتُهُ ، فقلتُ : افتحْها ، ففتحَها ، فإذا فيها سميدٌ مصريٌّ ، ولوزٌ مقشَّرٌ وسكرٌ كعابٌ ، فقبضتُ قبضةً مِنْ ذا وقبضةً مِنْ ذا ، وقلتُ : ردَّ الباقي إلىٰ صبيانِكَ هديةً منِّي إليكُمْ ، وقدْ قبلتُها ، ثمَّ قلتُ في نفسي : رزقُكَ يسيرُ إليكَ مِنْ عشرةِ أيامٍ وأنتَ تطلبُهُ مِنَ الوادي ؟!(٣) .

وقالَ مِمشاذُ الدينوريُّ : كانَ عليَّ دينٌ ، فاشتغلَ قلبي بسببِهِ ، فرأيتُ

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/٣٨) ، والقشيري في « رسالته » (ص٣٠٦) واللفظ له .

(٢) السلجمة : واحدة السلجم بوزان جعفر ، وهو النبت المسمَّىٰ باللفت ، شبه الفجل .

(٣) الرسالة القشيرية (ص٣٠٢) .

في النومِ كأنَّ قائلاً يقولُ : يا بخيلُ ؛ أخذتَ علينا هٰذا المقدارَ مِنَ الدينِ ؟! خُذْ ، عليكَ الأخذُ وعلينا العطاءُ⁽¹⁾ ، فما حاسبتُ بعدَ ذلكَ بقَّالاً ولا قصَّاباً ولا غيرَهما⁽²⁾ .

وحُكِيَ عنْ بنانٍ الحمَّالِ قالَ : كنتُ في طريقِ مكَّةَ أجيءُ مِنْ مصرَ ومعي زادٌ ، فجاءَتْني امرأةٌ وقالَتْ لي : يا بنانُ ؛ أنتَ حمَّالٌ تحملُ علىٰ ظهرِكَ الزادَ وتتوهَّمُ أنَّهُ لا يرزقُكَ ؟ قالَ : فرميتُ بزادي ، ثمَّ أتىٰ عليَّ ثلاثٌ لمْ آكلْ ، فوجدتُ خلخالاً في الطريقِ ، فقلتُ في نفسي : أحملُهُ حتَّىٰ يجيءَ صاحبُهُ ، فربَّما يعطيني شيئاً فأردُّهُ عليهِ ، فإذا أنا بتلكَ المرأةِ ، فقالَتْ لي : أنتَ تاجرٌ ؟ تقولُ : عسىٰ يجيءُ صاحبُهُ فآخذُ منهُ شيئاً ؟! ثمَّ رمَتْ إليَّ شيئاً مِنَ الدراهمِ وقالَتْ : أنفقْها ، فاكتفيتُ بها إلىٰ قريبٍ مِنْ مكةَ⁽³⁾ .

ويُحكىٰ أنَّ بناناً احتاجَ إلىٰ جاريةٍ تخدمُهُ ، فانبسطَ إلىٰ إخوانِهِ ، فجمعوا لهُ ثمنَها ، وقالوا : هوَ ذا يجيءُ النفرُ فنشتري ما يوافقُ ، فلمَّا وردَ النفرُ . . اجتمعَ رأيُهُمْ علىٰ واحدةٍ ، وقالوا : إنَّها تصلحُ لهُ ، فقالوا لصاحبِها : بكمْ هٰذهِ ؟ فقالَ : إنَّها ليسَتْ للبيعِ ، فألحُّوا عليهِ ، فقالَ : إنَّها لبنانٍ الحمالِ ، أهدتْها إليهِ امرأةٌ مِنْ سمرقندَ ، فحُملَتْ إلىٰ بنانٍ وذُكرَتْ لهُ القصَّةُ⁽⁴⁾ .

---

(١) في (ب) : (القضاء) بدل (العطاء) .

(٢) رواه القشيري في « رسالته » (ص٣٠٣) .

(٣) الرسالة القشيرية (ص٣٠٣) ، ووقع في النسخ : (قريب من مصر) ، والمثبت من (ق) و« الرسالة القشيرية » .

(٤) الرسالة القشيرية (ص٣٠٤) .

وقيلَ : كانَ في الزمنِ الأوَّلِ رجلٌ في سفرٍ ومعَهُ قرصٌ ، فقالَ : إنْ أكلتُهُ . . متُّ ، فوكلَ اللهُ عزَّ وجلَّ بهِ ملكاً وقالَ : إنْ أكلَهُ فارزقْهُ ، وإنْ لمْ يأكلْهُ . . فلا تعطِهِ غيرَهُ ، فلمْ يزلِ القرصُ معَهُ إلىٰ أنْ ماتَ ولمْ يأكلْهُ ، وبقيَ القرصُ بعدَهُ(١) .

وقالَ أبو سعيدٍ الخرَّازُ : دخلتُ الباديةَ بغيرِ زادٍ ، فأصابَتْني فاقةٌ ، فرأيتُ المرحلةَ مِنْ بعيدٍ(٢) ، فسُررتُ بأنْ وصلتُ ، ثمَّ فكرتُ في نفسي أني سكنتُ واتكلتُ علىٰ غيرِهِ ، فآليتُ ألا أدخلَ المرحلةَ إلا أنْ أُحملَ إليها ، فحفرتُ لنفسي في الرملِ حفيرةً ، وواريتُ جسدي فيها إلىٰ صدري ، فسمعوا صوتاً في نصفِ الليلِ عالياً : يا أهلَ المرحلةِ ؛ إنَّ للهِ تعالىٰ وليّاً حبسَ نفسَهُ في هـٰذا الرملِ فالحقوهُ ، فجاءَ جماعةٌ فأخرجوني وحملوني إلى القريةِ(٣) .

ورُوِيَ أنَّ رجلاً لازمَ بابَ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ ، فقالَ عمرُ : يا هـٰذا ؛ هاجرتَ إلىٰ عمرَ أوْ إلى اللهِ تعالى ؟ اذهبْ فتعلَّمِ القرآنَ ، فإنَّهُ سيغنيكَ عنْ بابِ عمرَ ، فذهبَ الرجلُ وغابَ حتَّى افتقدَهُ عمرُ ، فإذا هوَ قدِ اعتزلَ واشتغلَ بالعبادةِ ، فجاءَهُ عمرُ فقالَ لهُ : إنِّي قدْ اشتقتُ إليكَ ، فما الذي شغلَكَ عنَّا ؟ فقالَ : إنِّي قرأتُ القرآنَ ، فأغناني عنْ عمرَ وآلِ عمرَ ، فقالَ

---

(١) الرسالة القشيرية (ص٣٠٤) .

(٢) **المرحلة** : القرية .

(٣) رواه القشيري في « رسالته » (ص٣٠٥) .

عمرُ : رحمَكَ اللهُ ، فما وجدتَ فيهِ ؟ فقالَ : وجدتُ فيهِ : ﴿ وَفِي ٱلسَّمَآءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ ﴾ ، فقلتُ : رزقي في السماءِ وأنا أطلبُهُ في الأرضِ ؟! فبكىٰ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ وقالَ : صدقتَ ، فكانَ عمرُ بعدَ ذلكَ يأتيه ويجلسُ إليهِ(١) .

وقالَ أبو حمزةَ الخراسانيُّ : حججتُ سنةً مِنَ السنينِ ، فبينا أنا أمشي في الطريقِ . . إذْ وقعتُ في بئرٍ ، فنازعَتْني نفسي أنْ أستغيثَ ، فقلتُ : لا واللهِ لا أستغيثُ ، فما استتممتُ هـٰذا الخاطرَ حتَّىٰ مرَّ برأسِ البئرِ رجلانِ ، فقالَ أحدُهُما للآخرِ : تعالَ حتَّىٰ نسدَّ رأسَ هـٰذا البئرِ لئلا يقعَ فيهِ أحدٌ ، فأتَوا بقصبٍ وباريةٍ(٢) ، وطمُّوا رأسَ البئرِ ، فهممتُ أنْ أصيحَ ، فقلتُ في نفسي : إلىٰ مَنْ أصيحُ ؟ هوَ أقربُ منهُما ، وسكنتُ ، فبينا أنا بعدَ ساعةٍ إذْ أنا بشيءٍ جاءَ وكشفَ عنْ رأسِ البئرِ وأدلىٰ رجلَهُ ، وكأنَّهُ يقولُ : تعلَّقْ بي في همهمةٍ لهُ كنتُ أعرفُ ذلكَ ، فتعلَّقتُ بهِ فأخرجَني ، فإذا هوَ سبعٌ ، فمرَّ وهتفَ بي هاتفٌ : يا أبا حمزةَ ؛ أليس هـٰذا أحسنَ ؟ نجَّيناكَ مِنَ التلفِ بالتلفِ ، فمشيتُ وأنا أقولُ(٣) : [من الطويل]

نَهانِي حَيائِي مِنْكَ أَنْ أَكْتُمَ الْهَوَىٰ وَأَغْنَيْتَنِي بِالْفَهْمِ مِنْكَ عَنِ الْكَشْفِ
تَلَطَّفْتَ فِي أَمْرِي فَأَبْدَيْتَ شاهِدِي إِلَىٰ غَائِبِي وَاللُّطْفُ يُدْرَكُ بِاللُّطْفِ

---

(١) كذا في « القوت » (٨/٢) ، ورواه بنحوه ابن المبارك في « الزهد » (١٣١) من زيادات نعيم بن حماد ، وابن أبي شيبة في « مصنفه » (٣٦٧٨٩) مختصراً .

(٢) **البارية** : الحصير .

(٣) الأبيات لمحمد بن إبراهيم الصوفي . انظر « المحمدون من الشعراء » (ص ١٢٣) .

تَراءَيْتَ لِي بِٱلْغَيْبِ حَتَّىٰ كَأَنَّما		تُبَشِّرُنِي بِٱلْغَيْبِ أَنَّكَ فِي ٱلْكَفِّ
أَرَاكَ وَبِي مِنْ هَيْبَتِي لَكَ وَحْشَةٌ		فَتُؤْنِسُنِي بِٱللُّطْفِ مِنْكَ وَبِٱلْعَطْفِ
وَتُحْيِي مُحِبّاً أَنْتَ فِي ٱلْحُبِّ حَتْفُهُ		وَذا عَجَبٌ كَوْنُ ٱلْحَياةِ مَعَ ٱلْحَتْفِ

وأمثالُ هـٰذهِ الوقائعِ ممَّا يكثرُ(١) ، وإذا قويَ الإيمانُ بهِ ، وانضمَّ إليهِ القدرةُ على الجوعِ قدْرَ أسبوعٍ مِنْ غيرِ ضيقِ صدرٍ ، وقويَ الإيمانُ بأنَّهُ إنْ لمْ يُسقْ إليهِ رزقُهُ في أسبوعٍ فالموتُ خيرٌ لهُ عندَ اللهِ عزَّ وجلَّ ، ولذلكَ حبسَهُ عنهُ . . تمَّ التوكُّلُ بهـٰذهِ الأحوالِ والمشاهداتِ ، وإلا . . فلا يتمُّ أصلاً .

* * *

---

(١) رواه القشيري في « رسالته » (ص٣٠٥) ، وقد اعترض على المصنف في إيراده لهـٰذه القصة ، وقد أجاب عن الاعتراض رحمه الله في « إملائه » ، وكذا التمس لهـٰذا عذراً القاضي ابن العربي المالكي في « أحكام القرآن » (٣/٨٣) ، والحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٩/٤٩١) .

TEVEKKÜL EDENLERİN AMELLERİ

Bilmiş ol ki; ilim hali, hal de ameli gerektirir. Tevekkülün, beden ile kesbi, kalp ile tedbîri terk edip bir paçavra gibi yere atılmak ve bir et parçası gibi tablaya konmak anlamında olduğu sanılır ki bu, cehâlet görüşüdür ve dînimizde haramdır. Hâlbuki dînimiz, tevekkül edenleri övmüştür. Dînî sakıncalarla dînin üstün makamlarına yükselmek olamaz. Onun için bunun yüzünden perdeyi kaldırarak deriz ki;

Tevekkülün eseri, kulun sa'y u hareketinde maksatlarını bilmekle tecellî eder. Kişinin kendi ihtiyârı ile sa'y u hareketi, ya elinde bulunmayan faydalı bir şeyi temîn etmek, yahut o faydalı şeyi korumak veya henüz karşılaşmadığı hırsız ve yırtıcı hayvanlardan korunmak için tedbir almak yâhut mübtelâ olduğu hastalık gibi her hangi bir sıkıntıdan kurtulmak içindir. Demek ki kulun hareketi, şu dört şeyden hâlî değildir:

Menfaatli şeyi celb etmek, onu korumak, zararlı şeyi gelmeden önlemek veya geldikten sonra yok etmesine çalışmaktır. Şimdi bunların her birerlerinden şer'î delîllere dayanarak tevekkülün şart ve derecelerini anlatalım.

FAYDALI ŞEYİ CELBETMEK

Bu hususta deriz ki: Faydalı şeylerin kendileri ile temîn edileceği sebepler üç derecedir. Birincisi, kesin, ikincisi zann-ı galib, kuvvetli zan ve üçüncüsü de nefsin tam mânasıyla bağlanamayıp mutmain olamayacağı mevhum bir şeydir.

Birinci derece, kesin olandır. Allahu Teâlâ'nın takdîr ve dilemesinin, hiç değişmeyecek şekilde bâzı şeylerin sebeplerine bağlanması gibi. Aç bir adamın önüne yemek konduğu vakit, bunu alıp ağıza getirmek, çiğnemek ve yutmak, bir sa'y u gayret ve bir hareket mahsulüdür. Hâlbuki tevekkül, sa'yi terk etmektir, deyip bu yemeği yememek, ahmaklıktan başka bir şey değildir. Uzaktan, yakından bunun tevekkül ile bir ilişiği yoktur. Şâyet, sen yemeden doymayı yahut yemeğin sana doğru hareket etmesini veya bir melek tarafından çiğnenip ağzına aktarılmasını beklersen, Allah'ın âdetini bilmiyorsun demektir. Bunun gibi ekmeden biçmek ve münasebette bulunmadan çocuk doğurmak ümidine kapılırsan bütün bunlar, cinnet alâmetinden başka bir şey değildir. Bunun benzerleri sayılamayacak kadar çoktur. Bu gibi hususlarda tevekkül amelde değil, ilim ve halde aranır.

İlimdeki tevekküle gelince; yemeği, yemek vâsıtalarını ve bunların hareket imkânlarını bahşeden Allahu Teâlâ'nın olduğunu, gerçekte seni yedirip içirenin O olduğunu bilmendir.

Hâle gelince; kalbinin huzur ve bağlantısı yemeye ve ele değil, Allahu Teâlâ'nın fiiline olmaktır. Elinin sağlamlığına nasıl güvenebilirsin ki bir anda felç olabilir. Kudretine nasıl güvenebilirsin ki, onu başkası önünden kapabilir. Bir zehirli veya yırtıcı hayvan seni o yemekten uzaklaştırabilir. Bütün bunlar ve benzerleri ihtimâl dâhilinde olup, Allah'ın fazlından başka seni başarıya ulaştıracak bir imkân olmadığına inanmandır. Öyle ise Allah'ın fazlına güven, O'nunla sevin ve O'na dayan. Bu durumda olan bir adamın yemeye elini uzatması tevekkülüne mâni değildir. Bunlar kesin olan şeyler ve onlar hakkındaki hükümlerdir.

İkinci derece, sebepleri kesin olmamakla beraber çoğunlukla sebepsiz meydana gelmeyen ve gelse de çok uzak bir ihtimâl ile meydana gelen şeylerdir. Arkadaşsız ve azıksız olarak nâdiren insanların uğradıkları çöllerde seyahate çıkmak gibi. Tabiî bu kabîl tevekkül de olamaz. Böyle ıssız yola çıkan bir adamın azığını yanında taşıması zarurîdir. Bu, geçmişlerin bir sünnetidir. Azığını beraberine alır fakat güveni azığına değil, Allah'a olur. Fakat azığı almadan böyle bir sefere çıkmak da câiz ve hattâ bu, tevekkülün üstün makamlarındandır. **Havvas** böyle yapardı.

Şâyet "Böyle insanların ender uğrayacağı bir yola azıksız çıkmak, doğrudan doğruya kendini tehlikeye ve ölüme atmak olur." dersen bilmiş ol ki; böyle azıksız olarak ıssız bir çöle yola çıkmanın helâl olması iki şarta bağlıdır.

Birincisi; riyâzet ve mücahede ile nefsini terbiye edip bir hafta ve buna yakın bir müddet darlanmadan açlığa dayanabilmiş olmasıdır. Öyle ki ne kalbine bir darlık ve ne de aklına karışıklık gelecek ve ne de Allah'a kullukta zorlanacaktır.

İkincisi; bitki ve benzeri şeyleri yiyebilecek durumda olmaktır. Bu iki şart bulunduktan sonra ne kadar ıssız bir çöl olursa olsun, haftada bir defa bir insan ile karşılaşması veya bir mahalle ve köye uğraması ihtimâli kuvvetlidir. Demek ki tevekkülün dayanağı mücâhededir. **Havvas** da buna güvenir ve bu sâyede ona, tevekkül eden adam diye bakarlardı.

Bunun delîli şuduru: Havvas daima yanında iğne, makas, ip ve iplik bulundurur ve: "Bunlar tevekküle münâfi değildir." derdi. Çünkü çöllerde akar suyun bulunmadığını, kovasız ve ipsiz kuyulardan su alınamayacağını, çöllerde ip ve kovanın bulunamayacağını, her gün bir kaç defa suya ihtiyacı olduğunu, her gün veya iki günde bir defa su içmek zorunda olduğunu, çölde susuz yürünemeyeceğini bilirdi. Sırtında bir elbisesi vardı. Bunun da yırtılabileceğini, çölde iğne, iplik ve makas bulamayacağını bilirdi. Bu dört tanesi gibi olan her şey ikinci derecede gelir. Çünkü bunlar yüzde yüz kesin olmayıp şüpheli olan şeylerdir. Elbisesinin eskimemesi veya başka birisinin kendisine elbise vermesi, kuyu başında su çeken bir adamın bulunması muhtemeldir. Fakat hazır lokmanın mîdesine ineceği düşünülemez. O kesin, bu ise şüphelidir. Aralarında oldukça fark olmakla, bu ikinci kısım da birinci kısmın anlamındadır.

Bunun için deriz ki; bir mütevekkil kalkıp da otu, suyu bulunmayan ve kimsenin uğramayacağı bir dağın tepesine çıkıp güya tevekkül içinde orada otursa, kendini tehlikeye attığı için günâhkârdır.

Hikâye edildiğine göre zâhidin biri dağa çekilmiş, herkesten uzak bir yerde bir hafta aç susuz kalmıştı. Tehlike kapıyı çalınca: "Yâ Rab, yaşamamı murâd ediyorsan rızkımı ver, yoksa canımı al." diyerek kasabaya döndü. Adamcağız kasabaya inince kimisi bir kap yemek, kimisi bir bardak su getirdi. Adam da yedi, içti ve rahat etti. Fakat hatırına bir şeyler gelmeye başlayınca Allahu Teâlâ: "Sen zühdünle benim hikmetimi gidermek istedin. Benim, kulumu kullarımın eliyle yedirmek, kendi kudret elimle onu yedirmekten benim için daha sevimli olduğunu bilmiyor musun?" buyurdu. Demek ki bütün sebeplerden uzaklaşmak, hikmete aykırı ve Allah'ın sünnetine cehâlettir. Sebeplere değil, Allah'a tevekkül ile beraber Allah'ın sünnetine uyarak hareket etmek, tevekküle münâfi değildir. Nitekim bunun misâlini vekâlet meselesinde anlatmıştık. Fakat sebepler açık ve gizli olmak üzere ikiye ayrılır. Tevekkülün mânası sebebe değil, sebebin müsebbibine bağlanmakla, zâhirî sebeplerden ayrılıp gizli sebeplerle yetinmektir.

Şâyet, "Şehirde oturup hiç işle meşgul olmamak haram mıdır, mubah mıdır, mendub mudur?" dersen derim ki; haram değildir. Çölde dolaşan nefsini tehlikeye atmadığı vakit, bu dolaşması haram olmadığına göre evde oturmak niçin harâm olsun? Ummadığı yerden rızkı gelebilir. Bâzen de zamanında gelmeyebilir. Gelinceye kadar beklemesi de mümkündür. Fakat kimseyi içeriye almayacak şekilde kapıyı kilitlerse, işte o zaman haram olur. Şâyet kapıyı açar ve fakat bu arada ibâdetle meşgul olmaz boşu boşuna durursa, çıkıp kazanması kendisi için daha makbuldür. Fakat ne olursa olsun, ölüm tehlikesi ile karşılaşıncaya kadar böyle boş durması haram olmaz. Bu duruma düştüğü vakit, çıkıp çalışması veya dilenmesi gerekir. Şâyet kalbi Allah ile meşgul olup insanlara bakmaz, girip çıkanları bilmez, yemeğini getirenlere aldırış etmez de bunu Allah'ın fazlında bilirse, o vakit bu hali daha makbuldür. Bu da tevekkülün makamlarındandır. Yâni tamamen kendisini Allah'a bağlayıp rızık temîni ile meşgul olmamaktır.

Elbette onun rızkı gelecektir. İşte bu zamandadır ki bâzı âlimlerin, "Kul rızkından kaçsa da rızkı onu bulur." dedikleri sözü doğru olur. Nitekim ölümden kaçan adama ölümün yetiştiği gibi. Hattâ bu adam, "Ya Rab, bana rızık gönderme." diye duâ etse, bu duâsı kabul olunmayacağı gibi, bununla beraber günâhkâr olur ve Allahu Teâlâ: "Ey câhil, ben seni yarattığım halde nasıl rızkını vermem?" buyurur.

Bunun için **İbn Abbâs** (r.a.) diyor ki: "İnsanlar her şeyde ihtilâf ettiler yalnız rızık ile ömürde ittifak ettiler. Rızkı verenin de, insanları öldürenin de Allah olduğunu bildiler. Resül-i Ekrem *"Eğer hakkıyla tevekkül edeydiniz, Allah Teâlâ kuşların rızkını verdiği gibi, sizin de rızkınızı verirdi. Onlar, sabaha aç çıkar ama akşam tok ola-*

rak yuvalarına dönerler. Aynı zamanda duânızla dağlar yerinden oynardı."[14] buyurmuştur.

Îsâ aleyhisselâm: "Kuşlara bakın, ne eker, ne de biçerler. Allahu Teâlâ onların rızıklarını verir. Şâyet, onların kursakları küçüktür, derseniz, diğer hayvanlara bakın." dedi.

Ebû Yâkub es-Sûsî: "Mütevekkillerin nafakaları, hiç yorulmadan kullar tarafından temîn edilir. Diğerleri ise nafakalarının temîninde yorulurlar." dedi. Diğer birisi:

"Bütün insanların rızkını Allah taahhüd etmiştir. Bâzısı rızkını zillet yollarından temîn eder -dilencilik gibi- bâzısı da şerefiyle temîn eder -sûfiler gibi- Allah'ı bilir, vâsıtayı nazara almaz. Bâzıları da zorlukla temîn eder -sanatkâr gibi.- Diğer bâzısı da yoğunluk ve bekleyişle temîn eder, -ticaret erbabı gibi.- Mihnet ve zorlukla temîn eder -sanatkârlar gibi.-

Üçüncü derece; görünürde kesin olmayan ve fakat müsebbebâta ulaştırması tevehhüm edilen sebeplere sarılmaktır. Geniş kazanç yolları için ince tedbirlere başvurmak gibi. Bu davranış, insanı tamamen tevekkülden çıkarır. İnsanların çoğunluğu bu durumdadır. Çeşitli hîle yolları ile mübah mal elde etmeye çalışırlar. Şüpheli şeylere başvurmak veya şüpheli yollardan kazanç sağlamak ise dünyaya son derece harîs olmak ve tamamen sebeplere bağlanmaktır. Bunun, tevekkülü iptâl edeceği meydandadır. Bunlar öyle sebeplerdir ki, menfaat temînine onları nispet etmek efsunu -fâl-i hayrı ve dağlanmayı- zararlı şeyleri def etmeye nispet etmek gibidir. İşte bunlardan meded beklemek tamamen tevekküle münâfidir. Zîra bunlar vehmî şeylerdir. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) tevekkül edenleri anlatırken, bu gibi şeyleri yapmayanlar, demiştir. Yoksa kazancı terk edenler veya şehirde oturmayanlar veya insanlardan bir şey almayanlar, diye vasıflandırmamıştır. Belki, mütevekkilleri bu sebeplere başvururlar diye vasıflandırmıştır. Bu gibi vehmî olarak güvenilen sebepler pek çoktur. Bunlar saymakla tükenmez.

---

[14] Son cümle hâriç, hadîs yukarıda geçmiştir. Beyhakî **"Zühd"** ünde son bölümü rivâyet etmiştir.

Sehl'e tevekkülden sorduklarında "Tedbîri terk etmektir." dedi ve devamla: "Allahu Teâlâ mahlûkatı yarattı ve fakat onları kendisinden mahcûb [perdeli] etmedi. Ancak onlar kendi yanlış tedbirleri ile perde arkasında kaldılar." dedi. Belki de bu sözü ile uzak olan sebepleri düşünerek meydana çıkarmayı kasdetmiştir. Zâten tedbîre muhtaç olan da bu sebeplerdir. Yoksa açık sebeplerin tedbîre ihtiyâcı yoktur. Demek ki sebepler ikiye ayrılmış oluyor. Bir kısmı ile ilgilenmek insanı tevekkülden çıkarır ve fakat diğer kısmı ile ilgilenmek insanı tevekkülden çıkarmaz. İnsanı tevekkülden çıkaran sebeplerin biri kesin ve diğeri şüpheli olarak tevekkülden çıkarmak üzere ikiye bölünür. Tevekkülün hâli ve ilmi bulunduğu vakit, insanı tevekkülden çıkarmayan sebep, sebepleri yaratan Allahu Teâlâ'ya bağlanmaktır. Burada tevekkül, amel ile değil, hal ve ilim ile olur. Şüpheli olanlar ise hal, ilim ve amel ile yapılan tevekküldür. Bu sebeplere bağlanmakta mütevekkiller üç makamdadırlar.

Birincisi, Havvas ve benzerlerinin makamıdır. Allah'ın fazlı ile bir hafta ve daha ziyade açlığa sabredebileceği yahut bitkilerden nafaka temîn edeceği veyahut bunlardan hiç birini bulamazsa ölüme râzı olacağından, azıksız olarak dolaşmaları gibi. Azık taşıyan azığını ve hattâ binitini de kaybedebilir ve azığı olmayanın ölüm ihtimâli olduğu gibi, bunun da ölümü mümkün olabilir.

İkinci makam, şehir veya köydeki evinde veya mescidde ikamet edip oturmaktır. Bu, birincisinden zayıf olmakla beraber, kazancı terk edip Allahu Teâlâ'nın yaratacağı gizli sebeplere bağlanmış olması bakımından yine tevekkül edenlerdendir. Gerçi bu adam şehirde ve meskûn yerde oturmakla bir nevi rızkın sebebine bağlanmışsa da, belde halkına değil, halkı kendisine bağlayan Allah'a baktığı vakit, şehirde durmak tevekkülüne mâni değildir.

Üçüncü makam, kazanç âdâbının üçüncü ve dördüncü bablarında anlattığımız şekilde kazanç ile meşgul olmaktır. Kendi mevkîine kuvvet ve kudretine dayanmaz ve bunların hepsini bir anda Allah'ın alacağına inanır, belki bütün bu imkânları kendisine veren, sebepleri bahşeden Allah'a bağlanır. Sebeplerin, kâtibin elinde bir kalem gibi olup kaleme değil, kalemin yazarına bağlandığı gibi, sebepleri bahşeden Hz. Allah'a güvenirse, bu çalışmak onu tevekkülden çıkarmaz.

Aynı zamanda kazancı, âile efradı ve başka yoksullar için olursa, bedeniyle kazanırken kalbiyle maldan uzak kalması bakımından evinde oturup hazırı bekleyenlerden daha makbuldür.

Yukarıda anlattığımız gibi, hal ve mârifet ile beraber şartlarına riâyet edildiği vakit, yapılan kazancın tevekküle münâfi olmadığına delîl, Hz. Ebû Bekir'in durumudur. Hz. Ebû Bekir halîfe seçildiği akşamın sabâhında pürtüyü omuzuna, entareyi eline alarak sokağa çıktı. Müslümanlar bu hali hoş karşılamadı ve "Nasıl olur? Sen âmme idaresini deruhde ettin?" dediklerinde, Hz. Ebû Bekir (r.a): "Beni çoluk çocuğumdan meşgul etmeyin. Ben âile efradıma bakamazsam, milletimin hakkını hiç koruyamam." dedi. Onlar, çoluk çocuğu için nafaka takdir ettiler. O da huzûr içinde âmmenin işi ile meşgul oldu.

Burada, Hz. Sıddîk tevekkül edenlerden değildi, demek doğru olmaz. Bu makama ondan daha lâyık olan kimdir? Onun tevekkülü kazanç îtibarıyla değil, varlığına iltifat etmemekle, ticaret imkânlarını kendisine bahşedenin Allah olduğunu bilmesiyle, ticarette ihtiyacı kadarı ile yetinmesiyle, öğünmemesi, kendi parası ve kazancının başkasının parası ve kazancından kendisine daha sevimli gelmemesi, yâni kendi kârı gibi başkasının kârını da sevmesiyle tevekkülünü göstermiştir. Kim çarşıda kendi parasını başkasının parasından daha çok severse, o adam dünyaya harîsdir. Tevekkül, zühd ile mümkündür. Tevekkül, zâhidlikten sonra geldiği için, tevekkülsüz zâhidlik olur. Fakat zâhidlik olmadan tevekkül olamaz.

Tevekkül erbabından olan Cüneyd'in şeyhi **Ebû Câfer el-Heddad**: "Yirmi sene tevekkülümü gizledim. Sokaktan, çarşı ve pazardan ayrılmadım. Her gün bir altın kazanırdım, akşam olunca kendimde bir kuruş bırakmamak üzere hepsini dağıtırdım." demiştir.

Cüneyd, onun huzurunda tevekkülden hiç bahsetmezdi. Onun bulunduğu yerde onun makamı olan tevekkülden bahsetmeye Allah'tan utanırım, derdi. Bilmiş ol ki; belirli bir parası veya tahsîs edilmiş bir vakfı bulunan tekke ve mescidlerde oturmak, tevekkülden uzaktır. Şâyet böyle bir tahsîsatı olmaz ve fakat nafaka temîni için hizmetçiyi bir şey toplamaya gönderirse bunun tevekkülü zayıftır. Bununla beraber kazanan adamın tevekkülü gibi olur. Hal ve ilmini kuvvetleştirir. Şâyet geliri olmayan bir tekke veya mescidde bekler, bir şey toplatmaz, ancak kendiliğinden gelen ile yetinirlerse bu, tevekkül bakımından daha kuvvetlidir. Fakat şöhret bulduktan ve o halkın bu tekkeye mutlak surette baktıklarını bildikten sonra orada kalmak, çarşı ve pazara girip kâr ve kesbe karışmak gibidir. Bu gibilerin tevekkül edenlerden olabilmeleri için yukarıda anlattığımız gibi birçok şartları vardır.

Şâyet, “Evde durup beklemesi mi yoksa çarşıya çıkıp kazanması mı daha makbuldür?” dersen bilmiş ol ki;

Eğer ticareti, zikir, fikir, ihlâs ve bütün vaktini ibâdetle geçirmek için terk ediyor ve kazancı buna engel oluyorsa, aynı zamanda evinde dururken kim ne getirecek diye gözü kapıda olmazsa, sabır ve Allah’a îtimadda kalbi kuvvet bulmuş ise evde durması daha makbuldür. Şâyet evde dururken canı sıkılır ve acaba ne getirdi, bir şey getiriyorlar mı, diye gözü ve aklı gelip geçende olursa, o zaman çıkıp kazanç sağlaması daha makbuldür. Zîra içinden insanları beklemek, kalpten dilenmek demektir. Onu terk etmek, kazancı terk etmekten daha önemlidir. Hattâ asıl mütevekkiller, gönüllerinin bekleyip arzu ettikleri şeyleri almazlardı.

Ahmed b. Hanbel, arkadaşı Ebû Bekir el-Mervezî’ye fakirin birisine ücretinden fazla bir sadaka vermesini emretti. Adam bunu verdi, fakat fakir kabul etmedi. Çıkınca Ahmed, Mervezî’ye:

– “Arkasından git ver, şimdi onu alır.” dedi. Hakîkaten ikinci sefer fakir parayı aldı. Ebû Bekir, durumu Ahmed b. Hanbel’den sordu. Ahmed:

– “Birincide hatırından böyle bir şey geçmiş, canı böyle bir atıyyeye meyletmişti, onun için almadı. İkinci sefer ümîdini kesmişti. İçinden de böyle bir ümit beslemediği için verileni aldı.” dedi.

Havvâs bir adamdan umduğu veya âdet haline gelmesinden korktuğu vakit verileni kabul etmezdi. Yolculuklarında en çok hoşuna giden bir olaydan soruldukta, Havvâs: “Bir defa Hızır ile karşılaştım, benimle sohbete râzı oldu. Fakat ben ona bağlanırım ve tevekküle noksanlık gelir korkusu ile onunla konuşmadım." dedi. Demek ki kazanç ve kesb kitâbında anlatıldığı gibi, kazancın âdâb ve şartlarına riâyet ederek, servetini artırmayı kasdetmeden ve servete îtimad etmeden Allah'a bağlanmak sûretiyle kazanç temîninde bir sakınca yoktur.

Şâyet, "Servete bağlanmamanın nişanı nedir?" diye sorarsan derim ki; elindeki serveti çalınsa veya her hangi bir sûretle yok olsa, bunu hoş karşılayıp kalbindeki Allah'a bağlılığı sarsılmaz ve durumunda bir değişiklik olmazsa bu servete bağlanmadığının delîlidir. Çünkü bir şeye bağlanmayan, onun yokluğu ile muztarip olmaz. Bir şeyin yokluğuna üzülen ona bağlanmış demektir.

Bişr, iğcilik yapardı, sonra bunu terk etti. Çünkü Beâdî kendisine yazdığı bir mekupta: "Duyduğuma göre sen, rızkın için iğciliğe güveniyorsun. Allah gözünü alır, kulağın duymaz, gözün görmez bir duruma düşersen rızkını kim verecek?" dedi. Bu mektup kendisine tesîr etti ve sanatı bıraktı. Bu sanatı terk etmesinin başka bir sebebi olarak da, "Bişr'in iğleri" diye şöhret yapmasıdır. Diğer bir revâyette de, âilesi öldükten sonra bu sanatı bırakmıştır. Nitekim Süfyan da böyle idi. Onun elli altını vardı. Bu para ile ticâret yapardı. Âilesi ölünce ticâretten vazgeçti ve parayı yoksullara dağıttı.

Şâyet, "Sermayesiz ticâretin yapılamayacağını bildiği halde, elinde sermâyesi bulunan adamın buna güvenmesi nasıl olur?" dersen derim ki; sermayesiz de Allahu Teâlâ'nın nice insanları barındırdığını sermayenin bir anda yok olabileceğini ve şâyet felâkete uğrar da serveti mahvolursa, belki bu servet sebebiyle ahlâkını bozacağından, servetin yok olması kendi hakkında daha hayırlı olduğunu ve bunun en sonu açlıkla ölüm olduğunu, kendi kusuru olmadan Allah'ın takdîri ile acından ölmesinin daha hayırlı olabileceğini bilip inanmakla mümkün olur. İşte bunlara böyle inandığı vakit, servetin varlığı ile yokluğu onun hakkında müsâvî olur. Nitekim haberde:

إِنَّ الْعَبْدَ لَيَهُمُّ مِنَ اللَّيْلِ بِأَمْرٍ مِنْ أُمُورِ التِّجَارَةِ مِمَّا لَوْ فَعَلَهُ لَكَانَ فِيهِ هَلَاكُهُ فَيَنْظُرُ اللّٰهُ إِلَيْهِ مِنْ فَوْقِ الْعَرْشِ فَيَصْرِفُهُ عَنْهُ فَيُصْبِحُ كَئِيبًا حَزِينًا يَتَطَيَّرُ بِجَارِهِ وَابْنِ عَمِّهِ: مَنْ سَبَقَنِي؟ مَنْ دَهَانِي؟ وَمَا هِيَ إِلَّا رَحْمَةٌ رَحِمَهُ اللّٰهُ بِهَا

"Kul, geceleyin dünya ve ticâret işlerinden öyle şeyler düşünür ve öyle planlar peşinde dolaşır ki, eğer onları yapacak olsa helâk olurdu. Fakat Allahu Teâlâ Arş'ının üzerinde ona rahmetle nazar eder ve onu bu düşüncelerinden vazgeçirir de gam ve gussa içinde sabahlar. Komşusunu, amcasının oğlunu araştırır ve "Kim beni geçti, kim benden akıllı çıktı?" diye bakar. Bu ise Allahu Teâlâ'nın ona olan rahmetinden başka bir şey değildir."[15] diye vârid olmuştur.

Bunun için **Hz. Ömer** (r.a.): "Ben zengin veya yoksul olarak sabaha çıkmama üzülmem. Çünkü hangisinin hakkımda hayırlı olacağını bilemem." demiştir.

Bunlardaki kesin kanâat ve kemâli ile yakîne ermeyen kimsede tevekkül diye bir şey düşünülemez. Bunun için **Süleyman Dârânî**, Ahmed Havârî'ye: "Benim her makamdan bir nasibim var, fakat şu mübarek tevekkülden yoktur. Ben bundan bir koku bile alamadım." demiştir. Tevekkülün elde edilebilmesi mümkün olan makamlardan olduğunu kabul ettiği halde kendisinin buna

---

15. Ebû Nuaym "Hilye"de İbn Abbâs'dan rivâyet etmiştir.

ulaşamadığını îtiraf etmiş ve belki de bu îtirafı ile en üstün derecesine yükselemediğini kasdetmiştir.

Fâil-i hakîkînin Allah olup, O'ndan başka rızık verenin bulunmadığını, kulun hakkında takdîr ettiği fakirlik, zenginlik, ölüm ve kalımın, kendisinin bilmeyeceği şekilde, hakkında umduklarından daha hayırlı olduğuna inanmak sûretiyle îmanı kemal bulmadıkça tevekkül hali de kemâle eremez. Tevekkül, bu anlattıklarımıza olan kuvvetli îman üzerine kurulur. Dînin, söz ve amel gibi diğer bütün makamları da böyledir. Onlar îmanın aslı üzerine kurulurlar.

Hulâsa; tevekkül, kalp ve yakîn kuvveti isteyen belli bir makamdır. Bunun için **Sehl**: "Kazanca dil uzatan, sünnete dil uzatır. Kazancı terk edene dil uzatan da tevhîde dil uzatır." demiştir. Şâyet, "Kalbi zâhirî sebeplere meyilden alıkoyup gizli sebepleri kolaylaştıracağı hususunda Allah'a hüsn-i zanna bağlayacak bir tedâvi çaresi var mıdır?" dersen derim ki;

Evet vardır. O da sû-i zannın şeytanın, hüsn-i zannın ise Allah'ın telkîni ile olduğunu bilmektir. Nitekim Allahu Teâlâ:

اَلشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَاءِ وَاللّٰهُ يَعِدُكُمْ
مَغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلًا

"Şeytan sizi fakir olacaksınız diye korkutur. Size cimriliği emreder. Allah ise size kendisinden bir yarlığama ve bir bolluk va'dediyor." (Bakara suresi, 2/268) buyurmuştur. Zîra insan, tabîati îtibarıyla şeytanın korkutmasını dinlemeye harîstir. Bunun için, sû-i zanna meyleden harîsdir, denilmiştir. Bir de bu sû-i zanna korkaklık ve kalp zayıflığı eklenir ve zâhirî sebeplere bağlananları görürse sû-i zannı galebe çalar ve tevekkül tamamen ortadan kalkar. Hattâ yalnız zâhirî sebeplerden değil, rızkı gizli sebeplerden de bilmek, yine tevekkülü iptâl eder. Hikâye edildiğine göre, âbidin biri hiç bir geliri bulunmayan bir mescidde îtikâfa girer. Mescidin imâmı kendisine:

– "Bir şey kazansan daha iyi yapardın." der. Âbid bu söze cevap vermez. İmam bunu üç defa tekrar edince âbid:

– "Bu civarda bir Yahudî bana günde iki ekmek getireceğini taahhüt etti." der. Bunun üzerine imam:

– "Eğer Yahudî sözünde durursa câmide îtikâf etmen, daha hayırlıdır." der. Bunun üzerine âbid imâma:

– "Ey adam, bu zayıf tevhîdinle milletin önüne geçip namaz kıldırmadan ise kazanç ile meşgul olman daha hayırlıdır. Çünkü sen, Yahudînin vâdini, Allahu Teâlâ'nın rızka kefîl olduğu vâdi üzerine tercîh ediyorsun." diye cevap verir.

Yine imamın biri, namaz kılanlardan birisine:

– "Sen nereden yiyip içiyorsun?" diye sorunca adam:

– "Ey şeyh, dur. Şu senin ardında kıldığın namazı iade edeyim de sonra konuşuruz." diye cevap verir. Gizli sebeplerle Allahu Teâlâ'nın insanın rızkını vereceğine hüsn-i zan etmek için, rızkın insana ulaşmasında Allahu Teâlâ'nın şaşılacak sanatları ile dolu hikâyeleri ve Allahu Teâlâ'nın zenginlerin servetlerini mahvedip onları nasıl açlıktan öldürdüğünü dinlemekte fayda vardır.

Bu cümleden olarak **İbrâhim b. Edhem**'e hizmet eden Huzeyfetü'l-Meraşî diyor ki: Kendisine "Gördüğün acayip şeylerden bize anlat." dediler. O, şöyle anlattı: "İbrâhim b. Edhem ile Mekke yolunda uzun bir müddet aç kaldık. Nihâyet Kûfe'ye gittik. Orada harap halde bulunan bir mescide girdik. İbrâhim bana baktı ve: "Seni acıkmış görüyorum." dedi. Ben de: "Evet, gördüğün gibi açım." dedim. Bunun üzerine İbrâhim: "Bana kâğıt kalem getir." dedi. Ben de getirdim ve İbrâhim şu şiirleri yazdı:

> *"Ben hamdederim, ben şükrederim, ben zikrederim, ben açım,*
> *ben gâbîyim ve ben çıplağım.*
> *Bunların hepsi altıdır, üçüne ben kefilim, üçüne de sen kefil ol*
> *ey Bârî.*
> *Senden başkasını övmem, içine girdiğim bir ateştir, kulunu*
> *ateşe girmekten sen koru."*

Bunları yazdıktan sonra: "Bu kâğıdı al, kalbini Allah'tan başka kimseye bağlama. Sokağa çık ve ilk karşılaştığın adama bu kâğıdı ver." dedi. Ben de çıktım, katır üzerinde giden bir adam ile karşılaştım. Adama mektubu verdim, okudu ağladı ve: "Bu mektubun sâhibi nerededir?" diye sordu. Ben harâbe olan mescidde olduğunu söyledim. Adam, içinde altı yüz altın bulunan bir keseyi bana verdi ve gitti. Orada karşılaştığım başka birisine bu zâtın kim olduğunu sorduğumda bir Hıristiyan olduğunu öğrendim. Geldim durumu İbrâhim'e anlattım. İbrâhim: "Keseye hiç dokunma, o nerede ise gelecektir." dedi. Hakîkaten bir saat sonra adam gelerek İbrâhim'in dizlerine kapandı ve Müslüman oldu, diye hikayesini anlattı.

Ebû Yakub-i Basrî anlatıyor: "Bir defa Harem'de on gün aç kaldım. Artık takatten düştüm. Şöyle bir dolaşayım, belki yiyecek bir şey bulurum, dedim. Yolda dolaşırken atılmış bir ok buldum. Oku aldım fakat bundan hoşlanmadım. İçimden bir ses bana: "On gün aç kaldın, nihayet nasîbin paslı bir ok." dedi. Oku attım ve hemen döndüm mescide girdim, tam bu sırada yabancı bir adam elinde bir bohça olduğu halde içeri girdi, selâm verdi:

– "Bu bohça senindir." dedi. Ben de:

– "Niçin benim olsun?" diye sordum. Adam:

– "Biz deniz yolculuğunda idik. On gün fırtınaya yakalandık, nerede ise batacaktık. Nezrettim: "Şâyet kurtulursam bu bohçayı ilk gördüğüm mücavire vereceğim." dedim ve ilk karşıma çıkan mücavir de sen olduğun için bunu sana veriyorum." dedi. Ben de:

– "Aç bakalım içinde ne var?" dedim. Adam açtı, bohçanın içinde hâlis buğday unundan mısır simidi, badem içi, şeker ve yağ vardı. Her birinden birer miktar aldıktan sonra:

– "Nezrini kabul ettim. Ben alacağımı aldım. Artık sen geride kalanları götür adamlarına dağıt." dedim. Sonra da kendi kendime: "Senin rızkın on günlük yoldan gelip dururken sen çıktın da çölde rızkını arıyorsun." dedim.

Memşâdü'd-Dînûrî'de: "Bir defa borçlandım. Borcumdan dolayı sıkılmaya başladım. Rüyâmda: "Ey cimri, ödenmesi bizim üzerimize olmak üzere şu kadar borç aldın. Şimdi al, senden almak, bizden vermek." dedi. Ondan sonra ben de daha ne bakkalı düşündüm ve ne de kasabı."

Bennan-ı Hammal diyor ki: "Mısır'dan kalktım, Mekke'ye geliyordum. Azığım da vardı. Bu sırada bir kadın karşıma çıkarak: "Ey Bennan, Allahu Teâlâ'nın, senin rızkını vermeyeceğini sanarak rızkını hamal gibi taşıyorsun." dedi. Bunun üzerine ben de hemen azığımı sırtımdan attım. Sonra üç gün aç kaldım. Yolda bir bilezik buldum. Kendi kendime: "Bunu alıp sâhibine vereyim, o da bana belki yiyecek bir şey verir." dedim. Tam bu sırada yine aynı kadınla karşılaştım. Kadın bana: "Ne o, ticâret mi yapıyorsun?" dedi. Ve bana bir kaç kuruş atarak: "Al, bunlarla geçin." dedi. Ben de Mekke'nin yakınına kadar onlarla idâre ettim."

Yine hikâye edildiğine göre Bennan'ın bir hizmetçi cariyeye ihtiyacı oldu. Durumu dostlarına anlattı. Onlar da aralarında cariyenin parasını topladılar, götürüp kendisine verdiler ve: "İşte para, sende dursun, cariye satıcıları geldiği vakit alırız." dediler. Cariye satıcıları geldi. Bunlar da bir cariyeyi beğendiler ve satın almak istediler. Sâhibi, onların beğendiği cariyenin satılık olmadığını söyledi. Onlar ısrar edince: "Yâhu zorlayıp durmayın, onu Semerkant'tan bir kadın Bennan-ı Hammal'a gönderdi, bunu ona getirdim." dedi. Bunun üzerine cariyeyi ona götürdü ve hikâyeyi anlattılar.

Hikâye edildiğine göre eski zamanlarda adamın biri yola çıktı. Bir tek çöreği vardı. "Bunu yersem sonra acımdan ölürüm." dedi. Allahu Teâlâ ona bir melek müvekkel kıldı ve: "Çöreği yerse nafakasını bol ver, yemezse bir şey verme." buyurdu. Adam çöreği yemedi ve acından öldü. Çörek de ortada kaldı.

Ebû Saîd el-Harraz anlatıyor: "Bir defa azıksız çöle çıktım. Çok acıktım. Uzaktan bir kervanın gelmekte olduğunu gördüm ve sevindim. Sonra kendi kendime: "Baksana, sen Allah'tan başkasına güveniyor ve onlarla seviniyorsun. Bu olamaz. Ben bu kervana katılmam. Nola ki beni kervana almış olalar." dedim ve onların gözünden saklanmak için yarı bele kadar kuma gömüldüm. Gece yarısı idi ki yüksek bir ses: "Ey kervan, Allah'ın bir dostu kendisini şu kumlarda hapsetmiştir." dedi. Hemen adamlar gelip beni kumdan çıkarıp götürdüler."

Rivâyete göre adamın biri bir müddet **Hz. Ömer**'in (r.a.) kapısına devam etti. Bir defasında bir ses duydu: "Ey adam, Ömer'e mi başvuruyorsun, yoksa Allah'a mı? Git Kur'ân'ı öğrenmeye çalış. O, seni Ömer'in kapısından kurtarır." dedi. Bu sesi duyan bu zat Hz. Ömer'in (r.a.) kapısından ayrıldı. Hz. Ömer kendisini aradı. Sonra baktı ki bir kenarda ibâdetle meşguldür. Yanına giderek:

– "Yahu merak ettim, nerede kaldın? Gözüm seni aradı." deyince adam:

– "Ben Kur'ân'ı okudum. O, beni Ömer'den ve neslinden kurtardı." dedi. Hz. Ömer:

– "Allah razı olsun, Kur'ân'da ne buldun?" diye sordu. Adam:

وَفِي السَّمَآءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ

"Rızkınız ve size va'd olunagelen şeyler göklerdedir." (Zâriyât suresi, 51/22) âyetini buldum ve kendi kendime: "Benim rızkım gökte iken ben onu yerde arıyorum." dedim, dedi. Bunu dinleyen Hz. Ömer ağlayarak ayrıldı. Zaman zaman adamı ziyârete giderdi.

Ebû Hamza el-Horasanî: "Bir sene hacca gitmiştim. Yolda giderken bir kuyuya düştüm. Çıkmak için yardım isteyeyim dedim. Sonra, kendi kendime "Vallahi kimseden yardım istemem." dedim. Tam bu kararı vermiştim ki, başımın ucunda iki adam belirdi. Biri arkadaşına: "Yahu gel, şu kuyunun ağzını kapatalım. Bir insan görmeden bu kuyuya düşebilir." dedi. Getirdikleri taş parçaları ile kuyunun ağzını kapadılar. Bağırıp beni kurtarmalarını söyleyeyim diye dûşündümse de sonunda: "Hayır, kime bağıracaksın? Sana yardım edecek olan, sana onlardan da, senden de daha yakındır." dedim. Onlar gitti.

Ben bir müddet daha kuyuda kaldım. Bir ara birisi geldi, kuyunun ağzını açtı ve kovayı aşağı sarkıttı. Âdeta bu, kovaya sarıl demek istercesine kovayı başımın ucunda sallayıp durdu. Ben de kovanın koluna sarıldım. Çekerek beni dışarı çıkardı. Çıktım baktım ki, beni dışarı çekip çıkaran gidiyor. Dikkat ettim, ne göreyim, bir kaplan. Bu sırada boşluktan bir ses: "Seni tehlikeden tehlike ile kurtarmamız, daha güzel olmadı mı?" diye nidâ etti. Ben de yürüyerek oradan ayrıldım.

Bu gibi olaylar pek çoktur. Allah'a îman kuvvetlenip bir hafta açlığa dayanmak tarafı sağlamlaştığı ve şâyet bu halde ölürse ölümün kendi hakkında daha hayırlı olduğuna inancı kuvvetleştiği vakit, bir de bu halleri müşâhede etmekle tevekkülü tamamlanır, aksi halde tamamlanmaz.

بيان توكل المعيل

اعلمْ : أنَّ مَنْ لهُ عيالٌ فحكمُهُ يفارقُ حكمَ المنفردِ ؛ لأنَّ المنفردَ لا يصحُّ توكلُهُ إلا بأمرينِ :

أحدُهُما : قدرتُهُ على الجوعِ أسبوعاً مِنْ غيرِ استشرافٍ وضيقِ نفسٍ .

والآخرُ : أبوابٌ مِنَ الإيمانِ ذكرناها ؛ مِنْ جملتِها أنْ يطيبَ نفساً بالموتِ إنْ لمْ يأتِهِ رزقُهُ ؛ علماً بأنَّ رزقَهُ الموتُ والجوعُ ، وهوَ وإنْ كانَ نقصاناً في الدنيا . . فهوَ زيادةٌ في الآخرةِ ، فيرىٰ أنَّهُ سيقَ إليهِ خيرُ الرزقينِ لهُ ، وهوَ رزقُ الآخرةِ ، وأنَّ هـٰذا هوَ المرضُ الذي به يموتُ ، ويكونُ راضياً بذلكَ ، وأنَّهُ كذا قُضيَ وقُدِّرَ لهُ ، فبهـٰذا يتمُّ للمنفردِ التوكلُ .

ولا يجوزُ تكليفُ العيالِ الصبرَ على الجوعِ ، ولا يمكنُ أنْ يقرِّرَ عندَهُمُ الإيمانَ بالتوحيدِ وأنَّ الموتَ على الجوعِ رزقٌ مغبوطٌ عليهِ في نفسِهِ إنِ اتفقَ ذلكَ نادراً ، وكذا سائرُ أبوابِ الإيمانِ ، فإذاً ؛ لا يمكنُهُ في حقِّهِمْ إلا توكلُ المكتسِبِ ، وهوَ المقامُ الثالثُ ؛ كتوكلِ أبي بكرٍ الصديقِ رضيَ اللهُ عنهُ إذْ خرجَ للكسبِ(١) .

فأمَّا دخولُ البوادي وتركُ العيالِ توكلاً في حقِّهِمْ ، أوِ القعودُ عنِ

---

(١) روىٰ ذلك ابن سعد في « الطبقات » (٣/١٦٨) ، والمحب الطبري في « الرياض النضرة » (١/٢٠٢) .

الاهتمامِ بأمرِهِمْ توكلاً في حقِّهِمْ . . فهـٰذا حرامٌ ، وقدْ يفضي إلىٰ هلاكِهِمْ ، ويكونُ هوَ مؤاخذاً بِهِمْ .

بلِ **التحقيقُ** : أنَّهُ لا فرقَ بينَهُ وبينَ عيالِهِ ؛ فإنَّهُ إنْ ساعدَهُ العيالُ على الصبرِ على الجوعِ مدَّةً وعلى الاعتدادِ بالموتِ على الجوعِ رزقاً وغنيمةً في الآخرةِ . . فلهُ أنْ يتوكَّلَ في حقِّهِمْ ، ونفسُهُ أيضاً عيالٌ عندَهُ ، لا يجوزُ لهُ أنْ يضيعَها إلا بأنْ تساعدَهُ على الصبرِ على الجوعِ مدَّةً ، فإنْ كانَ لا يطيقُهُ ، ويضطربُ عليهِ قلبُهُ ، وتتشوَّشُ عبادتُهُ . . لمْ يجزْ لهُ التوكلُ .

ولذلكَ رُوِيَ أنَّ أبا ترابٍ النخشبيَّ نظرَ إلىٰ صوفيٍّ مدَّ يدَهُ إلىٰ قشرِ بطيخٍ ليأكلَهُ بعدَ ثلاثةِ أيامٍ ، فقالَ لهُ : (لا يصلحُ لكَ التصوُّفُ ، الزمِ السوقَ)[1] أيْ : لا تصوُّفَ إلا معَ التوكلِ ، ولا يصحُّ التوكلُ إلا لمَنْ يصبرُ عنِ الطعامِ أكثرَ مِنْ ثلاثةِ أيامٍ .

وقالَ أبو عليٍّ الروذباريُّ : (إذا قالَ الفقيرُ بعدَ خمسةِ أيامٍ : أنا جائعٌ . . فألزموهُ السوقَ ، ومُروهُ بالعملِ والكسبِ)[2] .

فإذاً ؛ بدنُهُ عيالُهُ ، وتوكلُهُ فيما يضرُّ ببدنِهِ كتوكلِهِ في عيالِهِ ، وإنَّما يفارقُهُمْ في شيءٍ واحدٍ ، وهوَ أنَّ لهُ تكليفَ نفسِهِ الصبرَ على الجوعِ ، وليسَ لهُ ذلكَ في عيالِهِ .

---

[1] رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ٤٩) ، والقشيري في « رسالته » (ص٧٤ ، ٣٠٢) .

[2] رواه القشيري (ص٢٦١ ، ٣٠٢) .

وقدِ انكشفَ لكَ مِنْ هـٰذا أنَّ التوكلَ ليسَ انقطاعاً عنِ الأسبابِ ، بلِ الاعتمادُ على الصبرِ على الجوعِ مدَّةً ، والرضا بالموتِ إنْ تأخَّرَ الرزقُ نادراً ، وملازمةُ البلادِ والأمصارِ ، أوْ ملازمةُ البوادي التي لا تخلو عنْ حشيشٍ وما يجري مجراهُ ، فهـٰذهِ كلُّها أسبابُ البقاءِ ، ولكنْ معَ نوعٍ مِنَ الأذىٰ لا يمكنُ الاستمرارُ عليهِ إلا بالصبرِ ، والتوكلُ في الأمصارِ أقربُ إلى الأسبابِ مِنَ التوكلِ في البوادي ، وكلُّ ذلكَ مِنَ الأسبابِ ، إلا أنَّ الناسَ عدلوا إلىٰ أسبابٍ أظهرَ منها ، فلمْ يعدُّوا تلكَ أسباباً ، وذلكَ لضعفِ إيمانِهِمْ ، وشدَّةِ حرصِهِمْ ، وقلَّةِ صبرِهِمْ على الأذىٰ في الدنيا لأجلِ الآخرةِ ، واستيلاءِ الجبنِ علىٰ قلوبِهِمْ بإساءةِ الظنِّ وطولِ الأملِ .

ومَنْ نظرَ في ملكوتِ السماواتِ والأرضِ . . انكشفَ لهُ تحقيقاً أنَّ اللهَ تعالىٰ دبَّرَ الملكَ والملكوتَ تدبيراً لا يجاوزُ العبدَ رزقُهُ وإنْ تركَ الاضطرابَ ، فإنَّ العاجزَ عنِ الاضطرابِ لمْ يجاوزْهُ رزقُهُ ، أما ترى الجنينَ في بطنِ أمِّهِ لمَّا أنْ كانَ عاجزاً عنِ الاضطرابِ كيفَ وصلَ سرَّتَهُ بالأمِّ حتَّىٰ تنتهيَ إليهِ فضلاتُ غذاءِ الأمِّ بواسطةِ السرَّةِ ؟ ولمْ يكنْ ذلكَ بحيلةِ الجنينِ ، ثمَّ لما انفصلَ . . سلَّطَ الحبَّ والشفقةَ على الأمِّ لتكفَّلَ بهِ شاءَتْ أمْ أبتْ ، اضطراراً مِنَ اللهِ تعالىٰ إليهِ بما أشعلَ في قلبِها مِنْ نارِ الحبِّ ، ثمَّ لمَّا لمْ يكنْ لهُ سِنٌّ يمضغُ بهِ الطعامَ . . جعلَ رزقَهُ مِنَ اللبنِ الذي لا يحتاجُ إلى المضغِ ، ولأنَّهُ لرخاوةِ مزاجِهِ كانَ لا يحتملُ الغذاءَ الكثيفَ ، فأدرَّ لهُ اللبنَ اللطيفَ في ثديِ الأمِّ عندَ انفصالِهِ علىٰ حسبِ حاجتِهِ ، أفكانَ هـٰذا بحيلةِ الطفلِ أوْ بحيلةِ

الأمِّ ؟! فإذا صارَ بحيثُ يوافقُهُ الغذاءُ الكثيفُ . . أنبتَ لهُ أسناناً قواطعَ وطواحنَ لأجلِ المضغِ ، فإذا كبرَ واستقلَّ . . يسَّرَ لهُ أسبابَ التعلُّمِ وسلوكِ سبيلِ الآخرةِ ، فجبنُهُ بعدَ البلوغِ جهلٌ محضٌ ؛ لأنَّهُ ما نقصَتْ أسبابُ معيشتِهِ ببلوغِهِ بلْ زادَتْ ؛ فإنَّهُ لمْ يكنْ قادراً على الاكتسابِ ، والآنَ قدْ قدرَ ، فزادَتْ قدرتُهُ .

نعمْ ، كانَ المشفقُ عليهِ شخصاً واحداً وهوَ الأمُّ أوِ الأبُ ، وكانَتْ شفقتُهُ مفرطةً جداً ، فكانَ يسقيهِ ويطعمُهُ في اليومِ مرَّةً أوْ مرَّتينِ ، وكانَ إطعامُهُ بتسليطِ اللهِ تعالى الشفقةَ والحبَّ علىٰ قلبِهِ ، فكذلكَ قدْ سلَّطَ اللهُ تعالى الشفقةَ والمودةَ والرقَّةَ والرحمةَ علىٰ قلوبِ المسلمينَ وأهلِ البلدِ كافَّةً ، حتىٰ إنَّ كلَّ واحدٍ منهُمْ إذا أحسَّ بمحتاجٍ . . تألَّمَ قلبُهُ ورقَّ عليهِ ، وانبعثَتْ لهُ داعيةٌ إلىٰ إزالةِ حاجتِهِ ، فقدْ كانَ المشفقُ عليهِ واحداً ، والآنَ المشفقُ عليهِ ألفٌ وزيادةٌ ، ولقدْ كانوا لا يشفقونَ عليهِ لأنَّهُمْ رأَوهُ في كفالةِ الأمِّ والأبِ ، وهيَ مشفقٌ خاصٌّ ، فما رأَوهُ محتاجاً ، ولوْ رأَوهُ يتيماً . . لسلَّطَ اللهُ داعيةَ الرحمةِ علىٰ واحدٍ مِنَ المسلمينَ أوْ علىٰ جماعةٍ حتَّىٰ يأخذوهُ ويكفلوهُ ، فما رُئِيَ إلى الآنَ في سنيِّ الخصبِ يتيمٌ قدْ ماتَ جوعاً ، معَ أنَّهُ عاجزٌ عنِ الاضطرابِ ، وليسَ لهُ كافلٌ خاصٌّ ، واللهُ تعالىٰ كافلُهُ بواسطةِ الشفقةِ التي خلقَها في قلوبِ عبادِهِ .

فلماذا ينبغي أنْ يشغلَ قلبَهُ برزقِهِ بعدَ البلوغِ ولمْ يشتغلْ في الصبا ؟ وقدْ كانَ المشفقُ واحداً والمشفقُ الآنَ آلافٌ ؟!

نعمْ ، كانَتْ شفقةُ الأمِّ أقوىٰ وأخصَّ ، ولكنَّها واحدةٌ ، وشفقةُ آحادِ الناسِ وإنْ ضعفَتْ فيخرجُ مِنْ مجموعِها ما يفيدُ الغرضَ ، فكمْ مِنْ يتيمٍ قدْ يسَّرَ اللهُ تعالىٰ لهُ حالاً هوَ أحسنُ مِنْ حالِ مَنْ لهُ أبٌ وأمٌّ ، فينجبرُ ضعفُ شفقةِ الآحادِ بكثرةِ المشفقينَ ، وبتركِ التنعُّمِ ، والاقتصارِ علىٰ قدْرِ الضرورةِ ، ولقدْ أحسنَ الشاعرُ حيثُ يقولُ⁽¹⁾ : [من الوافر]

جَرَىٰ قَلَمُ ٱلْقَضاءِ بِما يَكُونُ فَسِيَّانِ ٱلتَّحَرُّكُ وَٱلسُّكُونُ
جُنُونٌ مِنْكَ أَنْ تَسْعَىٰ لِرِزْقٍ وَيُرْزَقُ فِي غِشَاوَتِهِ ٱلْجَنِينُ

* * *

فإنْ قلتَ : الناسُ يكفلونَ اليتيمَ لأنَّهُمْ يرونَهُ عاجزاً لصباهُ ، وأمَّا هٰذا . . فبالغٌ قادرٌ على الكسب ، فلا يلتفتونَ إليهِ ، ويقولونَ : هوَ مثلُنا ، فليجتهدْ لنفسِهِ .

فأقولُ : إنْ كانَ هٰذا القادرُ بطَّالاً . . فقدْ صدقوا ، فعليهِ الكسبُ ، ولا معنىٰ للتوكلِ في حقِّهِ ، فإنَّ التوكلَ مقامٌ مِنْ مقاماتِ الدينِ يُستعانُ بهِ على التفرُّغِ للهِ تعالىٰ ، فما للبطَّالِ والتوكلِ ؟!

وإنْ كانَ مشتغلاً باللهِ ، ملازماً لمسجدٍ أوْ بيتٍ ، وهوَ مواظبٌ على العلمِ والعبادةِ . . فالناسُ لا يلومونَهُ في تركِ الكسبِ ، ولا يكلِّفونَهُ ذلكَ ، بلِ

---

(1) البيتان في « تتمة يتيمة الدهر » (٥/ ١٦٣) لأبي الفرج بن هندو ، و« مرآة الجنان » (٣/ ٣٨١) لأبي الخير الواسطي .

اشتغالُهُ باللهِ تعالىٰ يقرِّرُ حبَّهُ في قلوبِ الناسِ ، حتَّىٰ يحملونَ إليهِ فوقَ كفايتِهِ ، وإنَّما عليهِ ألا يغلقَ البابَ ، ولا يهربَ إلىٰ جبلٍ مِنْ بينِ الناسِ ، وما رُئِيَ إلى الآنَ عالمٌ أوْ عابدٌ استغرقَ الأوقاتَ باللهِ تعالىٰ وهوَ في الأمصارِ فماتَ جوعاً ، ولا يُرىٰ قطُّ ، بلْ لوْ أرادَ أنْ يطعمَ جماعةً مِنَ الناسِ بقولِهِ . . لقدرَ عليهِ ، فإنَّ مَنْ كانَ للهِ تعالىٰ . . كانَ اللهُ عزَّ وجلَّ لهُ ، ومَنِ اشتغلَ باللهِ عزَّ وجلَّ . . ألقى اللهُ حبَّهُ في قلوبِ الناسِ ، وسخَّرَ لهُ القلوبَ كما سخَّرَ قلبَ الأمِّ لولدِها .

فقدْ دبَّرَ اللهُ تعالىٰ الملْكَ والملكوتَ تدبيراً كافياً لأهلِ الملكِ والملكوتِ ، فمَنْ شاهدَ هٰذا التدبيرَ . . وثقَ بالمدبِّرِ ، واشتغلَ بهِ ، وآمنَ ونظرَ إلىٰ مدبِّرِ الأسبابِ لا إلى الأسبابِ .

نعمْ ، ما دبَّرَهُ تدبيراً يصلُ إلى المشتغلِ بهِ الحلواءُ والطيورُ السمانُ والثيابُ الرفيعةُ والخيولُ النفيسةُ على الدوامِ لا محالةَ ، وقدْ يقعُ ذلكَ أيضاً في بعضِ الأحوالِ ، لكنْ دبَّرَهُ تدبيراً يصلُ إلىٰ كلِّ مشتغلٍ بعبادةِ اللهِ تعالىٰ في كلِّ أسبوعٍ قرصُ شعيرٍ أوْ حشيشٌ يتناولُهُ لا محالةَ ، والغالبُ أنَّهُ يصلُ أكثرُ منهُ ، بلْ يصلُ ما يزيدُ علىٰ قدرِ الحاجةِ والكفايةِ .

فلا سببَ لتركِ التوكلِ إلا رغبةُ النفسِ في التنعُّمِ على الدوامِ ، ولبسِ الثيابِ الناعمةِ ، وتناولِ الأغذيةِ اللطيفةِ ، وليسَ ذلكَ مِنْ طريقِ الآخرةِ ، وذلكَ قدْ لا يحصلُ مِنْ غيرِ اضطرابٍ ، وهوَ في الغالبِ أيضاً ليسَ يحصلُ معَ الاضطرابِ ، وإنَّما يحصلُ نادراً ، وفي النادرِ أيضاً قدْ يحصلُ بغيرِ اضطرابٍ ، فأثرُ الاضطرابِ ضعيفٌ عندَ مَنِ انفتحَتْ بصيرتُهُ ، فلذلكَ

لا يطمئنُّ إلى اضطرابِهِ ، بلْ إلىٰ مدبِّرِ الملكِ والملكوتِ تدبيراً لا يجاوزُ عبداً مِنْ عبادِهِ رزقُهُ وإنْ سكنَ إلا نادراً ندوراً عظيماً يُتصوَّرُ مثلُهُ في حقِّ المضطربِ .

فإذا انكشفَتْ هـٰذهِ الأمورُ ، وكانَ معَهُ قوَّةٌ في القلبِ وشجاعةٌ في النفسِ . . أثمرَ ما قالَهُ الحسنُ البصريُّ رحمَهُ اللهُ إذْ قالَ : (وددتُ أنَّ أهلَ البصرةِ في عيالي وأنَّ حبةً بدينارٍ)(١) .

وقالَ وهيبُ بنُ الوردِ : (لوْ كانَتِ السماءُ نحاساً ، والأرضُ رصاصاً ، واهتممتُ برزقي . . لظننتُ أنِّي مشركٌ)(١) .

فإذا فهمتَ هـٰذهِ الأمورَ . . فهمتَ أنَّ التوكلَ مقامٌ مفهومٌ في نفسِهِ ، ويمكنُ الوصولُ إليهِ لِمَنْ قهرَ نفسَهُ ، وعلمتَ أنَّ مَنْ أنكرَ أصلَ التوكلِ وإمكانَهُ . . أنكرَهُ عنْ جهلٍ ، فإيَّاكَ أنْ تجمعَ بينَ إفلاسينِ ؛ إفلاسٍ عنْ وجودِ المقامِ ذوقاً ، وإفلاسٍ عنِ الإيمانِ بهِ علماً .

فإذاً ؛ عليكَ بالقناعةِ بالنزرِ القليلِ ، والرضا بالقوتِ ؛ فإنَّهُ يأتيكَ ـ لا محالةَ ـ وإنْ فررتَ منهُ ، وعندَ ذلكَ على اللهِ أنْ يبعثَ إليكَ رزقَكَ علىٰ يدي مَنْ لا تحتسبُ ، فإنِ اشتغلتَ بالتقوىٰ والتوكُّلِ . . شاهدتَ بالتجربةِ مصداقَ قولِهِ تعالىٰ : ﴿وَمَن يَتَّقِ ٱللَّهَ يَجۡعَل لَّهُۥ مَخۡرَجٗا وَيَرۡزُقۡهُ مِنۡ حَيۡثُ لَا يَحۡتَسِبُ﴾ ، إلا أنَّهُ لمْ يتكفلْ لهُ أنْ يرزقَهُ لحمَ الطيرِ ولذائذَ الأطعمةِ ، فما

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٩) .

ضمنَ إلا الرزقَ الذي تدومُ بِهِ حياتُهُ ، وهٰذا المضمونُ مبذولٌ لكلِّ مَنِ اشتغلَ بالضامنِ واطمأنَّ إلىٰ ضمانِهِ ، فإنَّ الذي أحاطَ بِهِ تدبيرُ اللهِ تعالىٰ مِنَ الأسبابِ الخفيَّةِ للرزقِ أعظمُ ممَّا ظهرَ للخلقِ ، بلْ مداخلُ الرزقِ لا تُحصىٰ ، ومجاريهِ لا يُهتدىٰ إليها ، وذلكَ لأنَّ ظهورَهُ على الأرضِ وسببُهُ في السماءِ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَفِي ٱلسَّمَآءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ ﴾ ، وأسرارُ السماءِ لا يُطلعُ عليها ، ولهٰذا دخلَ جماعةٌ على الجنيدِ فقالوا : نطلبُ الرزقَ ، فقالَ : إنْ علمتُمْ أيُّ موضعٍ هوَ . . فاطلبوهُ ، قالوا : فنسألُ اللهَ ، قالَ : إنْ علمتُمْ أنَّهُ ينساكُمْ . . فذكِّروهُ ، فقالوا : ندخلُ البيتَ ونتوكَّلُ وننظرُ ما يكونُ ، فقالَ : التوكلُ على التجربةِ شكٌّ ، قالوا : فما الحيلةُ ؟ قالَ : تركُ الحيلةِ(١) .

وقالَ أحمدُ بنُ عيسى الخرَّازُ : كنتُ في الباديةِ ، فنالَني جوعٌ شديدٌ ، فغلبَتْني نفسي أنْ أسألَ اللهَ تعالىٰ طعاماً ، فقلتُ : ليسَ هٰذا مِنْ فعالِ المتوكلينَ ، فطالبَتْني أنْ أسألَ اللهَ عزَّ وجلَّ صبراً ، فلمَّا هممتُ بذلكَ . . سمعتُ هاتفاً يهتفُ بي ويقولُ : [من الوافر]

وَيَزْعُمُ أَنَّهُ مِنَّا قَرِيبٌ وأَنَّا لا نُضَيِّعُ مَنْ أَتَانَا
وَيَسْأَلُنَا ٱلْقِرَىٰ جُهْداً وَصَبْراً كَأَنَّا لا نَرَاهُ ولاَ يَرَانَا(٢)

---

(١) كذا في « الرسالة القشيرية » (ص٣٠٢) ، وقد رواه الخطيب في « تاريخ بغداد » (٧/ ٢٣٥) عن جعفر الخلدي وكان بحضرة الجنيد .

(٢) كذا الخبر عند الكلاباذي في « التعرف » (ص١٥١) ، ورواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٥/ ١٤٠) .

فقدْ فهمتَ أنَّ مَنِ انكسرَتْ نفسُهُ ، وقويَ قلبُهُ ، ولمْ يضعفْ بالجبنِ باطنُهُ ، وقويَ إيمانُهُ بتدبيرِ اللهِ تعالىٰ . . كانَ مطمئنَّ النفسِ أبداً ، واثقاً باللهِ عزَّ وجلَّ ، فإنَّ أسوأَ حالِهِ أنْ يموتَ ولا بدَّ أنْ يأتيَهُ الموتُ كما يأتي مَنْ ليسَ مطمئناً .

فإذاً ؛ تمامُ التوكلِ بقناعةٍ مِنْ جانبٍ ، ووفاءٍ بالمضمونِ مِنْ جانبٍ ، والذي ضمنَ رزقَ القانعينَ بهـٰذهِ الأسبابِ التي دبَّرَها صادقٌ ، فاقنعْ وجرِّبْ . . تشاهدْ صدقَ الوعدِ تحقيقاً بما يردُ عليكَ مِنَ الأرزاقِ العجيبةِ التي لمْ تكنْ في ظنِّكَ وحسابِكَ ، ولا تكنْ في توكُّلِكَ منتظراً للأسبابِ ، بلْ لمسبِّبِ الأسبابِ ، كما لا تكونُ منتظراً لقلمِ الكاتبِ ، بلْ لقلبِ الكاتبِ ، فإنَّهُ أصلُ حركةِ القلمِ ، **والمحرِّكُ الأوَّلُ واحدٌ** ، فلا ينبغي أنْ يكونَ النظرُ إلا إليهِ ، وهـٰذا شرطُ توكلِ مَنْ يخوضُ البواديَ بلا زادٍ ، أوْ يقعدُ في الأمصارِ وهوَ خاملٌ .

وأمَّا الذي لهُ ذكرٌ بالعبادةِ والعلمِ ؛ فإذا قنعَ في اليومِ والليلةِ بالطعامِ مرَّةً واحدةً كيفَ كانَ وإنْ لمْ يكنْ مِنَ اللذائذِ ، وبثوبٍ خشنٍ يليقُ بأهلِ الدينِ . . فهـٰذا يأتيهِ مِنْ حيثُ يحتسبُ ومِنْ حيثُ لا يحتسبُ على الدوامِ ، بلْ يأتيهِ أضعافُهُ ، فتركُهُ التوكلَ واهتمامُهُ بالرزقِ غايةُ الضعفِ والقصورِ ، فإنَّ اشتهارَهُ بسببٍ ظاهرٍ يجلبُ الرزقَ إليهِ أقوىٰ مِنْ دخولِ الأمصارِ في حقِّ الخاملِ معَ الاكتسابِ .

فالاهتمامُ بالرزقِ قبيحٌ بذوي الدينِ ، وهوَ بالعلماءِ أقبحُ ؛ لأنَّ شرطَهُمُ القناعةُ ، والعالمُ القانعُ يأتيهِ رزقُهُ ورزقُ جماعةٍ كثيرةٍ إنْ كانوا معَهُ ، إلا إذا أرادَ ألا يأخذَ مِنْ أيدي الناسِ ويأكلَ مِنْ كسبِهِ ، فذلكَ لهُ وجهٌ لائقٌ بالعالمِ العاملِ الذي سلوكُهُ بظاهرِ العلمِ والعملِ ، ولمْ يكنْ لهُ سيرٌ بالباطنِ ، فإنَّ الكسبَ يمنعُ مِنَ السيرِ بالفكرِ الباطنِ ، فاشتغالُهُ بالسلوكِ معَ الأخذِ مِنْ يدِ مَنْ يتقرَّبُ إلى اللهِ تعالىٰ بما يعطيهِ أولىٰ ؛ لأنَّهُ تفرُّغٌ للهِ عزَّ وجلَّ ، وإعانةٌ للمعطي علىٰ نيلِ الثوابِ .

ومَنْ نظرَ إلىٰ مجاري سنَّةِ اللهِ تعالىٰ . . علمَ أنَّ الرزقَ ليسَ علىٰ قدْرِ الأسبابِ ، ولذلكَ سألَ بعضُ الأكاسرةِ حكيماً عنِ الأحمقِ المرزوقِ والعاقلِ المحرومِ ، فقالَ : أرادَ الصانعُ أنْ يدلَّ علىٰ نفسِهِ ؛ إذْ لوْ رزقَ كلَّ عاقلٍ وحرمَ كلَّ أحمقَ . . لظُنَّ أنَّ العقلَ رزقَ صاحبَهُ ، فلمَّا رأَوا خلافَهُ . . علموا أنَّ الرازقَ غيرُهُمْ ، ولا ثقةَ بالأسبابِ الظاهرةِ لهُمْ .

قالَ الشاعرُ(١) : [من الطويل]

وَلَوْ كانَتِ ٱلأَرْزاقُ تَجْرِي عَلى ٱلْحِجا هَلَكْـنَ إذاً مِـنْ جَهْلِهِـنَّ ٱلْبَهـائِـمُ

* * *

---

(١) البيت لأبي تمام في « ديوانه » (٣/ ١٧٨) .

ÂİLE SAHİBİ OLANLARIN TEVEKKÜLÜ

Bilmiş ol ki; tek başına olan ile âile sâhibi olanın tevekküldeki durumları bir değildir. Münferit bir adamın tevekkülü ancak iki şey ile sahih olur:

Birincisi; daralmadan, bunalmadan ve sağdan soldan yardım beklemeden, bir hafta açlığa dayanabilmek.

İkincisi de yukarıda anlattığımız kesin îmana sâhip olmaktır. Meselâ, hiç bir taraftan kendisine yiyecek gelmeyip ölüme mahkûm olsa bunu hoşlukla karşılamaktır. Çünkü artık onun rızkının kalmadığını, son rızkının açlıktan ölmek olduğuna, bu ölüm, dünyalıkta bir noksanlık ise de âhirette kemâl olduğuna inanmaktır. Ona iki rızıktan, yâni dünya ve âhiret rızkından hayırlı olanı, yâni âhiret rızkı nasîp olmuştur. İşte tek başına olan insanın tevekkülü böyle kemâl bulur.

Hâlbuki âile sâhibi olan böyle değildir. O, âilesini açlığa zorlayamaz. Bu anlattığımız tevhîd îmanını onlarda yerleştiremez. Nâdiren gelen açlıktan hâsıl olan ölümün aranan bir ölüm olduğunu onlara anlatamaz. Îmanın diğer hususlarında da onları ikna edemez. Bunun için evli olanlar, ancak kazanan, ticâret eden mütevekkillerden olabilirler ki bu, Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) tevekkülü gibi, tevekkülün üçüncü makamıdır.

Âilesi hakkında tevekkül edip çöllere gitmek veya onların geçimi için çalışmamak haramdır. Çünkü böyle yapması onların ölümüne kadar gidebilir de sorumlusu kendisi olur. Doğrusu, kendi nefsi de ıyâli gibidir. Şâyet öyle üç beş gün ve bir hafta açlığa tahammülü yoksa kalbi muztarip olup ibâdeti karışırsa, tevekkül etmesi câiz değildir. Bununla beraber aile efradı da aynı şekilde açlığa tahammül edebilir ve aynı tevhîde sâhip kimseler olup ölümü bir ganîmet kabul ederlerse onlar hakkında da tevekkül etmesi câizdir.

Rivâyete göre **Ebû Turâb en-Nahşâbî**, üç gün aç kalan bir sûfinin karpuz kabuğunu yemek için elini uzattığını görünce: "Sana sûfîlik yaraşmaz. Sen sokağa çık iş ara. Zîra sûfîlik ancak tevekkül ile olur. Tevekkül de üç günden fazla açlığa dayanamayana yaraşmaz." dedi.

Ebû Alî er-Revzbârî:" Bir fakir beş gün yemek yemedi diye, "Açım" demeye başlarsa onu sokağa dâvet edin; gitsin kendisine iş arasın." demiştir.

Demek ki bedeni de iyâlidir. Kendi bedeninde zarar veren şeyde tevekkülü, ailesine zarar veren şeyde tevekkülü gibidir. Yalnız bir noktada ayrılır. Kendisini açlık riyâzetine zorlayabilir fakat âilesini zorlayamaz.

Yukarıdan aşağı yaptığımız bu açıklamadan, tevekkülün sebeplerden ayrılmak olmadığını anladın. Belki uzun müddet açlığa dayanmaya alışmak ve netîcede îcâbında ölüme râzı olmak, köy ve şehirlerde durmak, bitkisi bulunan çöllerde dolaşmak, bir nevi eziyetli şeyler olmakla beraber, yine yaşayabilmenin birer sebepleridir. Çünkü tevekküle devam, ancak açlığa sabırla mümkündür. Meskûn yerlerde tevekkül, çöllerdeki tevekkülden, sebeplere daha yakındır. Hepsinde de birer sebep vardır. Yâni tevekkül, hiç bir sûretle sebepten ayrılmış değildir. Ancak insanların îmanlarının zayıf ve kuvvetli ihtirasa sâhip olmaları sebebiyle bunları sebep saymamış da daha açık sebeplere yönelmişlerdir. Onlar âhiret için dünya eziyetlerine fazla dayanamıyor, sû-i zan ve tûl-i emel sebebiyle gönüllerini korku kaplamış bulunuyor.

Yer ve göklerin esrârına bakan kimse bunları Allahu Teâlâ'nın sevk u idare ettiğini ve bu tedbirde -çalışmasa bile- herkese rızkını verdiğini, kimsenin rızkının kesilmediğini, âciz olanların da rızkının verildiğini anlar. Her türlü hareket ve imkânlardan âciz olanların da rızkının verildiğini anlar.

Anne rahmindeki yavruya, Allahu Teâlâ'nın göbek vasıtasıyla nasıl rızkını temîn ettiğine bakmaz mısın? Bu, rahimdeki çocuğun bir buluşu değildir. Sonra dünyaya geldiği vakit hiç bir şeye mâlik değil iken anne ve babaya verdiği şefkat ve merhamet sâyesinde onu anne ve babaya nasıl baktırdığını görmez misin? Zaten bünyesi zayıf olduğu için sert yemekleri de hazme muktedir değildi. Bu bakımdan dünyaya gelir gelmez annesinin göğsüne sütü akıtmıştır. Bütün bunlar çocuğun mu yoksa annesinin mi hünerleridir. Çocuk kuvvetleşip sert yemekleri hazmedecek duruma gelince, ona kesici ve öğütücü dişler vermiş, büyüyüp istiklâliyet kazanınca, öğrenme ve âhiret yolunu bulma imkânlarını kendisine bahşetmiştir. Bütün bunlar doğrudan doğruya Allah'tan olduğuna göre, artık büyüyüp tekâmül ettikten sonra rızkı hususunda korkaklık göstermesi, cehâletinden başka bir şey değildir.

Zîra büyümekle rızkı azalmış değil, belki çoğalmıştır. Eskiden gücü yetmezken şimdi gücü kuvveti yerindedir. Evet küçük iken Allahu Teâlâ'nın anne ve babasına verdiği şefkat sayesinde bir iki kere kendisini yedirirlerdi, diye bir şüphe ortaya çıkarırlarsa; o zaman kendisine şefkat eden bir veya iki kişi karşısında, Allahu Teâlâ bu defa dostluk, sevgi, merhamet ve kardeşliği, Müslümanların ve bütün memleket halkının kalbine vermiştir. Hattâ bunlardan her biri, bir ihtiyaç sâhibini duyar duymaz hemen onun ihtiyacına koşarlar. Allahu Teâlâ birin yerine bin tane yardımcı buldurur. Çocuğu anne ve babasının himâyesinde gördükleri için ona aldırış etmezler. Fakat öksüz olduğunu görünce, Allahu Teâlâ bir veya bir kaç kişiye merhamet ve şefkat kanatlarını açtırarak onu himâyelerine aldırır.

Bugüne kadar âciz olduğu halde, acından ölen hiç bir yetim görülmemiştir. Onun özel bir bakıcısı ve hâmisi yoksa da Allahu Teâlâ onu himâyesine almıştır. Kulları vasıtasıyla onu korur. Küçüklüğünde meşgul olmadığı rızkı için büyüdükten sonra neden sıkıntı çeksin? Küçüklükte kendisine acıyan bir kişi idiyse, şimdi bin kişidir. Bunların ayrı ayrı şefkatleri anne ve babanın şefkatine ulaşamazsa da hepsinin şefkati anne ve babanın şefkatini geçebilir. Nice öksüzler var ki, durumları anne ve babalı çocuklardan daha iyidir. Hepsinin merhametinin bir araya toplanmasıyla eksiklik giderilmiş olur. Nitekim Şâir:

"Kazâ ve kader kalemi olacakları yazmıştır. Hareket ve sükûn, bunları değiştirmemekte müsâvidir.

Rızık için çabalamak, ahmaklıktır. Rahm-i mâderde çocuğun rızkını veren Allah, seni de merzûk edecektir." demiştir.

Şâyet, "Evet, yetim hakkında dediğin doğrudur. Çünkü insanlar onu âciz görürler ve ona acırlar. Fakat yaşını başını almış bir adama gelince, bu da bizim gibidir. Bunun nesine acıyalım; çalışsın, derler." dersen derim ki;

Gücü kuvveti yerinde olan bu insan, şâyet boşu boşuna oturuyorsa, bu sözün doğrudur. Atâlet ile tevekkülün bir münâsebeti yoktur. Fakat câmide devamlı, ilim, zikir ve ibâdetle meşgul ise insanlar buna karşı senin dediğin gibi davranmazlar. Niçin kazanmıyor diye onu yermez ve ondan bunu da beklemezler. Belki ilim, zikir ve ibâdetle meşgul olması sebebiyle gönüllerin sevgisini kazanırlar ve ona ihtiyacından fazlasını verirler. Ona düşen tek vazîfe, kapıyı millete kapamamak ve dağlara kaçmamaktır.

Şimdiye kadar ilim ve ibâdetle meşgul olup da meskûn yerlerde bulunan bir insanın acından öldüğü görülmemiştir. Hattâ yalnız kendini değil, bir cemaati yedirmek istediği vakit bile onu civarındaki halk seve seve yaparlar. Zîra Allah, Allah için olan kimse iledir. Allah ile meşgul olan kimsenin sevgisini Allahu Teâlâ gönüllere yerleştirir. Anneyi evlâdına bağladığı gibi, insanların gönüllerini de ona bağlar. Allahu Teâlâ yer ve gökleri, yer ve gök halkına yetecek şekilde yaratmıştır. Bu tedbîri görebilen artık tedbir sâhibine güvenir de onunla meşgul olur. Sebebe değil, müsebbibe inanarak ona bağlanır. Evet, öyle her gün helva, kuş eti, kaliteli kumaşlar, nefîs binitler bulamaz. Bununla beraber ara sıra bunları da bulabilir. Fakat yalnız kendisine kulluk ile meşgul olanlara mutlak surette haftada bir arpa ekmeği veya bitkiler buldurur. Şüphesiz çoğunlukla daha fazlasını da verir.

Tevekkülü terk etmekte tek sebep, nefsin devamlı olarak zevk arzusudur. Nefsin iyi yemek ve iyi elbise arzusu, insanı tevekkülden alıkoyar ki, bu âhiret yolculuğu için iyi bir davranış değildir. Şüphesiz bu şekil zevk u safâ, çalışmadan temîn edilmez, hattâ bâzen çabalamakla da elde edilmezken, az çalışmakla da elde edilir. Böyle nâdir hallerde çalışmadan da temîn edilir. Basîreti açık olanlara göre çabalamanın tesîri zayıftır. Bunun için harekete değil, kâinâtı tedbîr eden ve herkesin rızkını durduğu yerde de veren, Allahu Teâlâ'ya bağlanmak lâzımdır.

Rızkı vermediği pek nâdirdir ki, bu çalışıp gayret gösterenlerde gözükebilir.

Bunları iyice anladıktan, kalbinde ve nefsinde şecâat kazandıktan sonra **Hasan-ı Basrî**'nin sözleri meyvelerini vermeye başlar. Hasan-ı Basrî diyor ki: "Bütün Basra halkının nafakasının üzerime olmasını, buna karşılık da bir dânenin bir altına olmasını arzu ederim."

Vüheyb b. el-Verd de: "Gök bakır, yer de kalay olsa böyle bir durumda bile rızkım için telâşe çeksem, müşrik olduğumu sanırım." demiştir.

Bütün bunları anladıktan sonra, tevekkülün kendi başına bir makam olduğunu ve buna ancak nefsini kahredenlerin yol bulacağını ve yine tevekkülün aslını ve mümkün olmasını inkâr edenlerin, bunu cehâletlerinden yaptıklarını anlamış olursun. İki yönlü iflâstan seni men ederim. Birisi doğrudan doğruya tevekkül makamının zevkine varamamaktan, diğeri de ilmî olarak tevekküle inanma iflâsındandır.

O halde elindeki az ile yetin, ölmeyecek derecedeki nafakana râzı ol. Sen kaçsan da nasıl olsa bu sana gelecektir. Bu tutum ve davranışta olduğun vakit, ummadığın yerden rızkını göndermek, Allah üzerinedir. Takvâ ve tevekkül ile meşgul olursan, tecrübe ile Allahu Teâlâ'nın:

وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ
لَا يَحْتَسِبُ

"Kim Allah'tan korkarsa, Allah ona bir çıkış yeri ihsân eder. Onu, hâtır u hayâline gelmeyecek bir cihetten rızıklandırır." (Talak suresi, 65/2-3) buyurduğunun doğruluğunu anlarsın. Şüphesiz zevkli yemekleri tekeffül etmemiştir, idâre şeklinde nafakasını taahhüt etmiştir. Bu ise mebzuldür. Allahu Teâlâ'nın, nafaka için hazırladığı gizli sebepler, görülen açık sebeplerden çok daha fazladır. Bunların kaynakları bilinemez. Çünkü bunların zuhûru yerde ise de sebebi göklerdedir. Nitekim:

وَفِي السَّمَآءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ

"Rızkınız ve size va'd olunagelen şeyler göklerdedir." (Zâriyât suresi, 51/20) buyurmuştur ki, göklerin esrârına herkes muttali olamaz. Bunun için bir cemaat Cüneyd'in huzuruna girdi ve **Cüneyd**:

– "Ne istiyorsunuz?" diye sorduğunda, onlar:

– "Rızkımızı istiyoruz." dediler. Cüneyd:

– "Nerede olduğunu bilirseniz, arayın." dedi. Onlar:

– "Allah'tan istiyoruz." dediklerinde Cüneyd:

– "Allah'ın sizi unuttuğunu sanıyorsanız, hatırlatın." dedi. Onlar:

– "O halde evde oturup tevekkül edelim ve ne olacağını bekleyelim." dediler. Cüneyd:

– "Tecrübe etmek üzere tevekkül, şüphedir." dedi. Onlar:

– "O halde çare nedir?" dediler. Cüneyd:

– "Çare arama ve hîle yollarını terk etmektir." dedi.

Ahmed b. Îsâ el-Harraz diyor: "Bir defa çölde iyice acıktım. Allahu Teâlâ'dan yemek istemeyi düşündüm. Sonra bunun tevekküle münâfi olduğunu gördüm ve sabrı tercîh ettim. Tam bu sırada boşluktan bir ses geldi ve:

"Bize yakın olduğunu sanır; halbuki biz, bize gelenleri kaybetmeyiz. Varlıkta bizden yemek ister; sanki ne o bizi ve ne de biz onu görüyoruz." dedi.

Anladım ki nefsi kırılan, kalbi kuvvetlenen, korkaklık kendilerini zaafa düşürmeyen, Allah'ın tedbîrine îmanı kuvvetleşen, daima emniyet ve Allah'a güven içinde olur. Çünkü en korkunç netîce açlıktan ölmektir ki bu, Allah'a bağlananın başına geldiği gibi, emîn olmayanın da başına gelebilir.

Demek ki tevekkülün tamamı, bir yandan kanâat, bir yandan da ödenmiş olana vefa göstermektir. İstersen, kanâat eden kulların rızkına bu sebeplerle kefil olan Allahu Teâlâ'yı kanâat ile tecrübe et. Ummadığın ve beklemediğin acayip yerlerden senin rızkını nasıl temîn edeceğini göreceksin. Kâtibin kalemine değil, kâtibin kafasına bağlandığın gibi, tevekkülünde de sebeplere değil, sebepleri yaratana bağlan. Bütün bunları ilk harekete geçiren, tek olan Allahu Teâlâ'dır. Her işinde O'na bak. Azıksız çöle çıkan veya şehirde oturup insanlardan kaçan için tevekkülün şartı budur.

İlim, ibâdet ve zikir ile meşgul olan adama gelince; eski ve kaba elbiseye razı olur, yirmi dört saatte bir yemeğe kanâat ederse bu, umduğu ve ummadığı yerden devamlı olarak fazlasıyla kendisine gelir. Tevekkülü terk edip, rızkının üzerinde önemle durması, zâfiyet ve kusurun son haddidir. Zâhirî sebeple bile şöhret bulmak, rızkı temînde, gözden düşmüş bir adamın şehirde çalışmasından daha çok müessirdir. Bundan dolayı dindar adamların rızık için fazla telâşa kapılmaları çirkin ve âlimler için daha da çirkindir.

Zîra kanâat, onların şartıdır. Kanâat eden âlimin ve hattâ yanında bir cemaat da bulunsa, o cemaatın da rızkı kendilerine gelir. Ancak insanlardan almayıp kendi el emeğini yemeyi murâd eden âlim, müstesnâdır. Bunun ilm-i bâtına girmeyip zâhirî ilimlerle meşgul olan âlim için yolu vardır. Fakat ilm-i bâtına sülük edenler, kâr u kesb ile meşgul olamazlar. Bu gibilerin, ibâdetle meşgul olup, Allah rızâsı için verenlerden nafakalarını sağlamaları daha makbuldür. Böyle yapmakla hem devamlı olarak ibâdetle meşgul olmuş olur, hem de kendisine bakanın sevap kazanmasına sebep olur.

İlâhî sünnetin cereyan tarzına bakanlar, rızkın sebeplere göre olmadığını görürler. Bunun için Kisrâlardan birisi, hakîmin birisine: "Ahmak adamın bol rızıklar içinde, akıllı adamın darlık içinde olduğu hikmetinden" sorduğunda hakîm: "Allahu Teâlâ kendisini bildirmek için böyle yapmıştır. Zîra her akıllı merzuk ve her ahmak mahrum olsa, herkes akıllıyı, aklının rızıklandırdığı kanâatine varacaktı. Bunun aksini görünce, rızkı verenin başkası olduğunu bildi ve zâhirî sebeplere îtimadları kalmadı. Nitekim Şâir:

"Eğer rızıklar akıl üzerine akaydı, akılsızlıkları sebebiyle hayvanlar helâk olurdu." demiştir.

بيان أحوال المتوكّلين في التعلّق بالأسباب بضرب مثال

اعلمْ : أنَّ مثالَ الخلقِ معَ اللهِ تعالىٰ مثالُ طائفةٍ مِنَ السؤَّالِ وقفوا في ميدانٍ علىٰ بابِ قصرِ الملكِ وهمْ محتاجونَ إلى الطعامِ ، فأخرجَ إليهِم غلماناً كثيرةً ومعَهُمْ أرغفةٌ مِنَ الخبزِ ، وأمرَهُمْ أنْ يعطوا بعضَهُمْ رغيفينِ رغيفينِ ، وبعضَهُمْ رغيفاً رغيفاً ، ويجتهدوا في ألا يغفُلوا عنْ واحدٍ منهُمْ ، وأمرَ منادياً حتَّىٰ نادىٰ فيهِمْ : أنِ اسكنوا ولا تتعلَّقوا بغلماني إذا خرجوا إليكُمْ ، بلْ ينبغي أنْ يطمئنَّ كلُّ واحدٍ منكُمْ في موضعِهِ ، فإنَّ الغلمانَ مسخَّرونَ وهُمْ مأمورونَ بأنْ يوصلوا إليكُمْ طعامَكُمْ ، فمَنْ تعلَّقَ بالغلمانِ وآذاهُمْ وأخذَ رغيفينِ ؛ فإذا فُتحَ بابُ الميدانِ وخرجَ . أتبعتُهُ بغلامٍ يكونُ موكلاً بهِ إلىٰ أنْ أتقدمَ لعقوبتِهِ في ميعادٍ معلومٍ عندي ولكنِّي أخفيهِ ، ومَنْ لمْ يؤذِ الغلمانَ وقنعَ برغيفٍ واحدٍ أتاهُ مِنْ يدِ الغلامِ وهوَ ساكنٌ . . فإنِّي أخصُّهُ بخلعةٍ سنيَّةٍ في الميعادِ المذكورِ لعقوبةِ الآخرِ ، ومَنْ ثبتَ في مكانِهِ ولكنَّهُ أخذَ رغيفينِ . . فلا عقوبةَ عليهِ ولا خلعةَ لهُ ، ومَنْ أخطأهُ غلماني فما أوصلوا إليهِ شيئاً ، فباتَ الليلةَ جائعاً غيرَ متسخِّطٍ على الغلمانِ ولا قائلٍ : ليتَهُ أوصلَ إليَّ رغيفاً . . فإنِّي غداً أستوزرُهُ وأفوِّضُ ملكي إليهِ .

فانقسمَ السؤَّالُ إلىٰ أربعةِ أقسامٍ :

قسمٌ غلبَتْ عليهِمْ بطونُهُمْ فلمْ يلتفتوا إلى العقوبةِ الموعودةِ ، وقالوا :

مِنَ اليومِ إلىٰ غدٍ فرجٌ ، ونحنُ الآنَ جائعونَ ، فبادروا إلى الغلمانِ فآذوهُمْ وأخذوا الرغيفينِ ، فسبقَتِ العقوبةُ إليهِمْ في الميعادِ المذكورِ ، فندموا ولمْ ينفعْهُمُ الندمُ .

وقسمٌ تركوا التعلُّقَ بالغلمانِ خوفَ العقوبةِ ، ولكنْ أخذوا رغيفينِ لغلبةِ الجوعِ ، فسلموا مِنَ العقوبةِ ، وما فازوا بالخلعةِ .

وقسمٌ قالوا : إنَّا نجلسُ بمرأىً مِنَ الغلمانِ حتَّىٰ لا يخطئونا ، ولكنَّا لا نأخذُ إذا أعطونا إلا رغيفاً واحداً ، ونقنعُ بهِ ، فلعلَّنا نفوزُ بالخلعةِ ، ففازوا بها .

وقسمٌ رابعٌ اختفَوا في زوايا الميدانِ ، وانحرفوا عنْ مرأىٰ أعينِ الغلمانِ ، وقالوا : إنِ اتبعونا وأعطَونا.. قنعنا برغيفٍ واحدٍ ، وإنْ أخطؤونا.. قاسينا شدَّةَ الجوعِ الليلةَ ، فلعلَّنا نقوىٰ علىٰ تركِ التسخُّطِ ، فننالَ رتبةَ الوزارةِ ودرجةَ القربِ عندَ الملكِ ، فما نفعَهُمْ ذلكَ ؛ إذْ تبعَهُمُ الغلمانُ في كلِّ زاويةٍ وأعطَوا كلَّ واحدٍ رغيفاً واحداً ، وجرىٰ مثلُ ذلكَ أياماً ، حتَّى اتفقَ على الندورِ أنِ اختفىٰ ثلاثةٌ في زاويةٍ ولمْ تقعْ عليهِمْ أبصارُ الغلمانِ ، وشغلَهُمْ شغلٌ صارفٌ عنْ طولِ التفتيشِ ، فباتوا في جوعٍ شديدٍ ، فقالَ اثنانِ منهُمْ : ليتَنا تعرَّضنا للغلمانِ وأخذنا طعامَنا ، فلسنا نطيقُ الصبرَ ، وسكتَ الثالثُ إلى الصباحِ ، فنالَ درجةَ القربِ والوزارةِ .

فهـٰذا مثالُ الخلقِ ، فالميدانُ هوَ الحياةُ الدنيا ، وبابُ الميدانِ الموتُ ،

والميعادُ المجهولُ يومُ القيامةِ ، والوعدُ بالوزارةِ هوَ الوعدُ بالشهادةِ للمتوكلِ إذا ماتَ جائعاً راضياً مِنْ غيرِ تأخيرِ ذلكَ إلىٰ ميعادِ القيامةِ ؛ لأنَّ الشهداءَ أحياءٌ عندَ ربِّهِمْ يُرزقونَ ، والمتعلِّقُ بالغلمانِ هوَ المتعدِّي في الأسبابِ ، والغلمانُ المسخَّرونَ هُمُ الأسبابُ ، والجالسُ في ظاهرِ الميدانِ بمرأى الغلمانِ هُمُ المقيمونَ في الأمصارِ في الرباطاتِ والمساجدِ علىٰ هيئةِ السكونِ ، والمختفونَ في الزوايا هُمُ السائحونَ في البوادي علىٰ هيئةِ التوكلِ ، والأسبابُ تتبعُهُمْ ، والرزقُ يأتيهِمْ إلا علىٰ سبيلِ الندورِ ، فإنْ ماتَ واحدٌ منهُمْ جائعاً راضياً . . فلهُ الشهادةُ والقربُ مِنَ اللهِ تعالىٰ .

وقدِ انقسمَ الخلقُ إلىٰ هـٰذهِ الأقسامِ الأربعةِ ، فلعلَّ مِنْ كلِّ مئةٍ تعلَّقَ بالأسبابِ تسعونَ ، وأقامَ سبعةٌ مِنَ العشرةِ الباقيةِ في الأمصارِ متعرِّضينَ للسببِ بمجرَّدِ حضورِهِمْ واشتهارِهِمْ ، وساحَ في البوادي ثلاثةٌ ، وتسخَّطَ منهُمُ اثنانِ ، وفازَ بالقربِ واحدٌ ، ولعلَّهُ كذلكَ كانَ في الأعصارِ السالفةِ ، وأمَّا الآنَ . . فالتاركُ للأسبابِ لا ينتهي إلىٰ واحدٍ مِنْ عشرةِ آلافٍ .

* * *

الفنّ الثّاني : في التعرّض لأسباب الادّخار

فمَنْ حصلَ لهُ مالٌ بإرثٍ أوْ كسبٍ أوْ سؤالٍ أوْ سببٍ مِنَ الأسبابِ . . فلهُ في ادخارِهِ ثلاثةُ أحوالٍ :

الحالةُ الأولىٰ : أنْ يأخذَ قدْرَ حاجتِهِ في الوقتِ ، فيأكلَ إنْ كانَ جائعاً ، ويلبسَ إنْ كانَ عارياً ، ويشتريَ مسكناً مختصراً إنْ كانَ محتاجاً ، ويفرّقَ الباقيَ في الحالِ ، ولا يأخذُ ولا يدَّخرُ إلا القدرَ الذي يدركُ بهِ منْ يستحقُّهُ ويحتاجُ إليهِ ، فيدخرُهُ علىٰ هـٰذهِ النيّةِ ، فهـٰذا هوَ الوفاءُ بموجَبِ التوكلِ تحقيقاً ، وهيَ الدرجةُ العليا .

الحالةُ الثانيةُ المقابلةُ لهـٰذهِ ، المخرجةُ لهُ عنْ حدودِ التوكلِ : أنْ يدخرَ لسنةٍ فما فوقَها ، فهـٰذا ليسَ مِنَ المتوكلينَ أصلاً ، وقدْ قيلَ : (لا يدخرُ مِنَ الحيواناتِ إلا ثلاثةٌ : الفأرةُ ، والنملةُ ، وابنُ آدمَ)(١) .

الحالةُ الثالثةُ : أنْ يدخرَ لأربعينَ يوماً فما دونَها ، فهـٰذا هلْ يوجبُ حرمانَهُ عنِ المقامِ المحمودِ الموعودِ في الآخرةِ للمتوكلينَ ؟ اختلفوا فيهِ : فذهبَ سهلٌ إلىٰ أنَّهُ يخرجُ عنْ حدِّ التوكلِ ، وذهبَ الخوّاصُ إلىٰ أنَّهُ لا يخرجُ بأربعينَ يوماً ، ويخرجُ بما يزيدُ على الأربعينِ .

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٤) .

وقالَ أبو طالبٍ المكيُّ : لا يخرجُ عنْ حدِّ التوكلِ بالزيادةِ على الأربعينَ أيضاً(١) .

وهٰذا اختلافٌ لا معنىٰ لهُ بعدَ تجويزِ أصلِ الادخارِ ، نعمْ ، يجوزُ أنْ يظنَّ ظانٌّ أنَّ أصلَ الادخارِ يناقضُ التوكلَ ، فأمَّا التقديرُ بعدَ ذلكَ . . فلا مدركَ لهُ ، وكلُّ ثوابٍ موعودٍ علىٰ رتبةٍ فإنَّهُ يتوزعُ علىٰ تلكَ الرتبةِ وتلكَ الرتبةُ لها بدايةٌ ونهايةٌ ، ويُسمَّىٰ أصحابُ النهاياتِ السابقينَ ، وأصحابُ البداياتِ أصحابَ اليمينِ ، ثمَّ أصحابُ اليمينِ أيضاً علىٰ درجاتٍ ، وكذلكَ السابقونَ ، وأعالي درجاتِ أصحابِ اليمينِ تلاصقُ أسافلَ درجاتِ السابقينَ ، فلا معنىٰ للتقديرِ في مثلِ هٰذا .

بلِ التحقيقُ : أنَّ التوكلَ بتركِ الادخارِ لا يتمُّ إلا بقصرِ الأملِ ، وأمَّا عدمُ أملِ البقاءِ . . فيبعدُ اشتراطُهُ ولوْ في نَفَسٍ ؛ فإنَّ ذلك كالممتنعِ وجودُهُ ، وأمَّا الناسُ . . فمتفاوتونَ في طولِ الأملِ وقصرِهِ ، وأقلُّ درجاتِ الأملِ يومٌ وليلةٌ فما دونَهُ مِنَ الساعاتِ ، وأقصاهُ ما يُتصوَّرُ أنْ يكونَ عمرَ الإنسانِ ، وبينَهُما درجاتٌ لا حصرَ لها ، فمَنْ لمْ يؤمِّلْ أكثرَ مِنْ شهرٍ أقربُ إلى المقصودِ ممَّنْ يؤمِّلُ سنةً ، وتقييدُهُ بأربعينَ لأجلِ ميعادِ موسىٰ عليهِ السلامُ بعيدٌ ؛ فإنَّ تلكَ الواقعةَ ما قُصِدَ بها بيانُ مقدارِ ما يُرخَّصُ الأملُ فيهِ ، ولكنِ استحقاقُ موسىٰ لنيلِ الموعودِ كانَ لا يتمُّ إلا بعدَ أربعينَ يوماً لسرٍّ جرتْ بهِ

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٢٠) ، وقد نقل كلام سهل والخواص .

وبأمثالِهِ سنَّةُ اللهِ تعالىٰ في تدريجِ الأمورِ ، كما قالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : (إنَّ اللهَ خمَّرَ طينةَ آدمَ بيدِهِ أربعينَ صباحاً)[1] لأنَّ استحقاقَ تلكَ الطينةِ للتخميرِ كانَ موقوفاً علىٰ مدَّةٍ مبلغُها ما ذُكِرَ .

فإذاً ؛ ما وراءَ السنةِ لا يُدَّخرُ لهُ إلا بحكمِ ضعفِ القلبِ ، والركونِ إلىٰ ظاهرِ الأسبابِ ، فهوَ خارجٌ عن مقامِ التوكلِ ، غيرُ واثقٍ بإحاطةِ التدبيرِ مِنَ الوكيلِ الحقِّ بخفايا الأسبابِ ، فإنَّ أسبابَ الدخلِ في الارتفاعاتِ والزكواتِ تتكرَّرُ بتكرُّرِ السنينَ غالباً ، ومَنِ ادَّخرَ لأقلَّ مِنْ سنةٍ . . فلهُ درجةٌ بحسبِ قصرِ أملِهِ ، ومَنْ كانَ أملُهُ شهرينِ . . لمْ تكنْ درجتُهُ كدرجةِ مَنْ أمَّلَ شهراً ، ولا درجةِ مَنْ أمَّلَ ثلاثةَ أشهرٍ ، بلْ هوَ بينَهُما في الرتبةِ .

ولا يمنعُ مِنَ الادخارِ إلا قصرُ الأملِ ، فالأفضلُ ألا يدَّخرَ أصلاً ، فإنْ ضعُفَ قلبُهُ ؛ فكلَّما قلَّ ادخارُهُ . . كانَ فضلُهُ أكثرَ ، وقدْ رُوِيَ في الفقيرِ الذي أمرَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ علياً كرَّمَ اللهُ وجهَهُ وأسامةَ أنْ يغسلاهُ فغسَّلاهُ وكفَّناهُ ببردتِهِ ، فلمَّا دفنَهُ . . قالَ لأصحابِهِ : « إنَّهُ يُبعثُ يومَ القيامةِ ووجهُهُ كالقمرِ ليلةَ البدرِ ، ولولا خصلةٌ كانَتْ فيهِ . . لبُعثَ ووجهُهُ كالشمسِ الضاحيةِ » ، قلنا : وما هيَ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « كانَ صوَّاماً قوَّاماً كثيرَ

---

[1] رواه ابن سعد في « طبقاته » (١/ ١٠) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٢٦٣) ، والبيهقي في « الأسماء والصفات » (ص٣٠٩) موقوفاً علىٰ سلمان أو ابن مسعود رضي الله عنهما ، ووقع في بعض النسخ عدم رفع الحديث ، قال البيهقي عقب روايته : (وروي ذلك من وجه آخر ضعيف عن التيمي مرفوعاً ، وليس بشيء) .

الذكرِ للهِ تعالىٰ ، غيرَ أنَّهُ كانَ إذا جاءَهُ الشتاءُ . . ادَّخرَ حُلَّةَ الصيفِ لصيفِهِ ، وإذا جاءَ الصيفُ . . ادَّخرَ حلَّةَ الشتاءِ لشتائِهِ » ، ثمَّ قالَ : « مِنْ أقلِّ ما أُوتيتُمُ اليقينُ وعزيمةُ الصبرِ . . . » الحديثَ(١) .

وليسَ الكوزُ والشفرةُ وما يُحتاجُ إليهِ على الدوامِ في معنىٰ ذلكَ ، فادخارُهُ لا ينقصُ الدرجةَ ، وأمّا ثوبُ الشتاءِ . . فلا يُحتاجُ إليهِ في الصيفِ ، وهـٰذا في حقِّ مَنْ لا ينزعجُ قلبُهُ بتركِ الادخارِ ، ولا تستشرفُ نفسُهُ إلىٰ أيدي الخلقِ ، بلْ لا يلتفتُ قلبُهُ إلا إلى الوكيلِ الحقِّ .

فإنْ كانَ يستشعرُ في نفسِهِ اضطراباً يشغلُ قلبَهُ عنِ العبادةِ والذكرِ والفكرِ . . فالادخارُ لهُ أولىٰ ، بلْ لوْ أمسكَ ضيعةً يكونُ دخلُها وافياً بقدْرِ كفايتِهِ ، وكانَ لا يتفرَّغُ قلبُهُ إلا بهِ . . فذلكَ لهُ أولىٰ ؛ لأنَّ المقصودَ إصلاحُ القلوبِ لتتجرَّدَ لذكرِ اللهِ تعالىٰ ، وربَّ شخصٍ يشغلُهُ وجودُ المالِ وربَّ شخصٍ يشغلُهُ عدمُهُ ، والمحذورُ ما يشغلُ عنِ اللهِ تعالىٰ ، وإلا . . فالدنيا في عينِها غيرُ محذورةٍ ، لا وجودُها ولا عدمُها .

ولذلكَ بُعثَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إلىٰ أصنافِ الخلقِ ، وفيهِمُ التجارُ والمحترفونَ وأهلُ الحرفِ والصناعاتِ ، فلمْ يأمرِ التاجرَ بتركِ تجارتِهِ ، ولا المحترفَ بتركِ حرفتِهِ ، ولا أمرَ التاركَ لهُما بالاشتغالِ بهِما ،

---

(١) قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٩/٥٠٣) : (رواه صاحب « القوت » بسنده إلىٰ شهر بن حوشب عن أبي أمامة رضي الله عنه) .

بلْ دعا الكلَّ إلى اللهِ تعالىٰ ، وأرشدَهُمْ إلىٰ أنَّ فوزَهُمْ ونجاتَهُمْ في انصرافِ قلوبِهِمْ عنِ الدنيا إلى اللهِ تعالىٰ ، وعمدةُ الاشتغالِ باللهِ عزَّ وجلَّ القلبُ ، فصوابُ الضعيفِ ادخارُ قدْرِ حاجتِهِ ، كما أنَّ صوابَ القويِّ تركُ الادخارِ ، وهـٰذا كلُّهُ حكمُ المنفردِ .

فأمَّا المعيلُ . . فلا يخرجُ عنْ حدِّ التوكلِ بادخارِ قوتِ سنةٍ لعيالِهِ ؛ جبراً لضعفِهِمْ ، وتسكيناً لقلوبِهِمْ ، وادخارُ أكثرَ مِنْ ذلكَ مبطلٌ للتوكلِ ؛ لأنَّ الأسبابَ تتكرَّرُ عندَ تكرُّرِ السنينَ ، فادخارُ ما يزيدُ عليهِ مصدرُهُ ضعفُ قلبِهِ ، وذلكَ يناقضُ قوَّةَ التوكلِ ، فالمتوكلُ عبارةٌ عنْ موحدٍ قويِّ القلبِ ، مطمئنِّ النفسِ إلىٰ فضْلِ اللهِ تعالىٰ ، واثقٍ بتدبيرِهِ دونَ وجودِ الأسبابِ الظاهرةِ .

وقدِ ادخرَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لعيالِهِ قوتَ سنةٍ(١) ، ونهىٰ أمَّ أيمنَ وغيرَها أنْ تدَّخرَ لهُ شيئاً لغدٍ(٢) ، ونهىٰ بلالاً عنِ الادخارِ في كسرةِ خبزٍ ادخرَها ليفطرَ عليها، فقالَ : «أنفقْ بلالاً، ولا تخشَ مِنْ ذي العرشِ إقلالاً»(٣)،

---

(١) كما في « البخاري » (٢٩٠٤) ، و« مسلم » (١٧٥٧) بلفظ : (كانت أموال بني النضير مما أفاء الله علىٰ رسوله مما لم يوجف عليه المسلمون بخيل ولا ركاب ، فكانت للنبي صلى الله عليه وسلم خاصة ، فكان ينفق علىٰ أهله نفقة سنة ، وما بقي يجعله في الكراع والسلاح عدة في سبيل الله) ، ولفظ الترمذي (١٧١٩) : (كان يعزل نفقة أهله سنة) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٢٠) .

(٣) رواه الطبراني في « الكبير » (١/ ٣٤١) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٢٨٠) =

وقالَ لهُ : « إذا سُئلتَ . . فلا تمنعْ ، وإذا أُعطيتَ . . فلا تخبِّىءْ »[1] ، فالاقتداءُ بسيِّدِ المتوكلينَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ .

وقدْ كانَ قصُرَ أملُهُ بحيثُ كانَ إذا بالَ . . تيمَّمَ معَ قربِ الماءِ ، ويقولُ : « ما يدريني ، لعلِّي لا أبلغُهُ »[2] .

وقدْ كانَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لوِ ادَّخرَ . . لمْ ينقصْ ذلكَ مِنْ توكلِهِ ؛ إذْ كانَ لا يثقُ بما ادخرَهُ ، ولكنَّهُ تركَهُ تعليماً للأقوياءِ مِنْ أمتِهِ ، فإنَّ أقوياءَ أمَّتِهِ ضعفاءُ بالإضافةِ إلىٰ قوَّتِهِ وادَّخرَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ لعيالِهِ سنةً لا لضعفِ قلبٍ فيهِ وفي عيالِهِ ، ولكنْ ليسُنَّ ذلكَ للضعفاءِ مِنْ أمَّتِهِ ، ثمَّ أخبرَ أنَّ اللهَ تعالىٰ يحبُّ أنْ تؤتىٰ رخصُهُ كما يُحبُّ أنْ تُؤتىٰ عزائمُهُ[3] ؛ تطييباً لقلوبِ الضعفاءِ ، حتىٰ لا ينتهيَ بِهِمُ الضعفُ إلى اليأسِ والقنوطِ ، فيتركونَ الميسورَ مِنَ الخيرِ عليهِمْ ؛ لعجزِهِمْ عنْ منتهى الدرجاتِ ، فما أُرسلَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إلا رحمةً للعالمينَ كلِّهِمْ ، على اختلافِ أصنافِهِمْ ودرجاتِهِمْ .

وإذا فهمتَ هٰذا . . علمتَ أنَّ الادِّخارَ قدْ يضرُّ بعضَ الناسِ وقدْ

= (٦/ ٣٧٤) ، والبيهقي في « الشعب » (١٢٨٣) ، وكان المدَّخر صُبرة من تمر ، لا كسرة خبز ، وروايته بالبناء على الضم في (بلال) ، ومن نوَّنه ونصبه فلمناسبة (إقلالاً) له ، وللمزاوجة في الكلام .

(١) رواه الحاكم في « المستدرك » (٤/ ٣١٦) .

(٢) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٢٩٢) ، وأحمد في « المسند » (١/ ٢٨٨) ، وابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٧) .

(٣) رواه أحمد في « المسند » (٢/ ١٠٨) .

لا يضرُّ ، ويدلُّ عليهِ ما روىٰ أبو أمامةَ الباهليُّ رضيَ اللهُ عنهُ : أنَّ بعضَ أصحابِ الصفَّةِ تُوفِّيَ ، فما وُجدَ لهُ كفنٌ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « فتِّشوا ثوبَهُ » ، فوجدوا فيهِ دينارينِ في داخلِ إزارِهِ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كيَّتانِ »[1] ، وقدْ كانَ غيرُهُ مِنَ المسلمينَ يموتُ ويخلِّفُ أموالاً ولا يقولُ ذلكَ في حقِّهِ ، وهـٰذا يحتملُ وجهينِ ؛ لأنَّ حالَهُ يحتملُ حالينِ :

أحدهُمَا : أنَّهُ أرادَ (كيَّتانِ) مِنَ النارِ ؛ كما قالَ تعالىٰ : ﴿ فَتُكْوَىٰ بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْ ﴾ ، وذلك إذا كانَ حالُهُ إظهارَ الزهدِ والفقرِ والتوكلِ معَ الإفلاسِ عنهُ ، فهوَ نوعُ تلبيسٍ .

والثاني : ألا يكونَ ذلكَ عنْ تلبيسٍ ، فيكونَ المعنيُّ بهِ النقصانَ عنْ درجةِ كمالِهِ ؛ كما ينقصُ مِنْ جمالِ الوجهِ أثرُ كيتينِ في الوجهِ ، وذلكَ لا يكونُ عنْ تلبيسٍ ، فإنَّ كلَّ ما يخلِّفُهُ الرجلُ فهوَ نقصانٌ عنْ درجتِهِ في الآخرةِ ؛ إذْ لا يُؤتىٰ أحدٌ مِنَ الدنيا شيئاً إلا نقصَ بقدرِهِ مِنَ الآخرةِ .

وأمَّا بيانُ أنَّ الادخارَ معَ فراغِ القلبِ عنِ المدخرِ ليسَ مِنْ ضرورتِهِ بطلانُ التوكلِ . فيشهدُ لهُ ما رُوِيَ عنْ بشرٍ ؛ قالَ الحسينُ المغازليُّ مِنْ أصحابِهِ : كنتُ عندَهُ ضحوةً مِنَ النهارِ ، فدخلَ رجلٌ كهلٌ أسمرُ خفيفُ العارضينِ ، فقامَ إليهِ بشرٌ ، قالَ : وما رأيتُهُ قامَ لأحدٍ غيرِهِ ، قالَ : ودفعَ إليَّ كفّاً مِنْ دراهمَ وقالَ : اشترِ لنا مِنْ أجودِ ما تقدرُ عليهِ مِنَ الطعامِ الطيِّبِ ، وما قالَ

---

[1] رواه أحمد في « المسند » (٥/ ٢٥٣) .

لي قطُّ مثلَ ذلكَ . قالَ : فجئتُ بالطعامِ ، فوضعتُهُ ، فأكلَ معَهُ وما رأيتُهُ أكلَ معَ غيرِهِ ، قالَ : فأكلنا حاجتَنا ، وبقيَ مِنَ الطعامِ شيءٌ كثيرٌ ، فأخذَهُ الرجلُ وجمعَهُ في ثوبِهِ وحملَهُ معهُ وانصرفَ ، فعجبتُ مِنْ ذلكَ وكرهتُهُ لهُ ، فقالَ لي بشرٌ : لعلَّكَ أنكرتَ فعلَهُ ؟ قلتُ : نعمْ ، أخذَ بقيَّةَ الطعامِ مِنْ غيرِ إذنٍ ، فقالَ : ذاكَ أخونا فتحٌ الموصليُّ ، زارَنا اليومَ مِنَ الموصلِ ، وإنَّما أرادَ أنْ يعلِّمنا أنَّ التوكلَ إذا صحَّ . . لمْ يضرَّ معَهُ الادخارُ⁽¹⁾ .

* * *

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٩) .

DARB-I MESELLERLE MÜTEVEKKİLLERİN HALLERİ

Bilmiş ol ki; insanların Allah ile durumu, yemeye muhtaç olan dilencilerin, hükümdârın kapısının açıldığı geniş bir meydanda, ondan yemek beklemeleri gibidir. Hükümdar birçok çöreklerle kölelerini onlara gönderir. Bâzısına bir ve bir kısmına da ikişer ekmek vermesini emreder. Ayrıca dikkatli davranıp hiçbirini ihmâl etmemelerini de tembih eder. Bu arada bir de dellâl çağırtır: "Yerinizde oturun, kölelere saldırmayın. Herkes yerinde beklesin. Köleler hepinizin ayağına gelecek ve ekmeğinizi verecektir. Kölelere kim saldırır ve bir yerine iki ekmek almaya kalkışırsa, alanın kapısı açılıp çıktığı vakit ona ayırdığım bir kölem onu tâkip eder. Târihini benim bildiğim ve gizli tuttuğum ceza gününe kadar ondan ayrılmaz, başında muhâfız olarak kalır. Kim bir ekmeğe kanâat eder ve eziyete kalkışmazsa, durduğu yere köle gelir ekmeği verir. Sonra öteki adama ceza vereceğim günde, ona bunun yerine bir hil'at giydiririm.

Yerinde sâkin olarak durduğu halde kendisine iki çörek verilene ise ne hil'at, ne de ceza vardır. Kimi kölelerim şaşırır, onu bulup ekmek veremezler de, kölelere kızmadığı halde aç olarak akşamlar ve "Nasıl oldu da bana ekmek vermediler?" diye sızlanmazsa, yarın ben onu vezir yaparım ve mülkümü ona veririm." dediği gibidir.

Burada isteyiciler dörde bölünmüştür. Bir kısmı mîdesine fazla düşkün olduğu için, "Biz bugün açız, yarına Allah kerîm." diyerek kölelere saldırdılar ve ikişer ekmek aldılar. O, belirli günde ceza kendilerine tatbik edildi. Pişmân oldular ama, iş işten geçti. Diğer bir kısmı cezadan korkarak kölelere saldırmadı ama, ikişer ekmek aldılar. Bunlar ceza görmedikleri gibi, hil'at da alamadılar. Diğer bir kısmı, köleler kendilerini şaşırmasın diye kölelerin gözleri önünde oturdular ve yârın bir hil'at sâhibi olmak için bir ekmekle idare ederiz dediler ve böyle yaptılar da mükâfat günü hil'atlerini giydiler. Dördüncü kısım, alanın köşe bucaklarına dağıldılar, kölelerin gözünden uzaklaşmaya çalıştılar ve "Şâyet bizi bulurlarsa bir ekmeği alıp onunla kanâat ederiz. Şâyet bizi şaşırırlarsa, bu gece yine açlıkla kavruluruz ama bu sâyede hükümdârın gadabından kurtuluruz, belki de hükümdâra yaklaşırız ve vezirlik rütbesine yükseliriz." dediler. Fakat bu fayda vermedi. Köleler bunları arayıp buldu ve her birine birer ekmek verdiler.

Bu hal her gün böyle devâm etti. Ancak üç kişi gözden saklanabildi. Köleler ne kadar aradı ise de bunları bulamadılar. Akşam, dehşetli bir açlık içinde kıvranmaya başladılar. Bunlardan ikisi, "Keşke kölelere gözüküp ekmeğimizi alaydık, açlığa tahammülümüz kalmadı." dediler. Diğeri ise sustu ve sabaha kadar ses çıkarmadı. Yalnız bu susmasını bilen, hükümdâra yaklaştı ve vezirlik mertebesini aldı.

İşte dünya hayatındaki insanlar, o hükümdârın kapısı önündeki meydanda bekleyen dilenciler gibidir. Meydanın kapısı ölümdür. Mükâfat ve mücâzat günü meçhuldür ki, bu da kıyâmet günüdür. Vezirlik vâdi ise şehidliktir. Allah'a tevekkül edenin mukadderatına râzı olarak acından ölmesidir. Belirli kıyâmet gününü beklemeden ona vezirlik rütbesi verilir. Zîra şehidler diridir ve Allah katında rızıklandırılır.

Kölelere saldırıp fazla ekmek almaya çalışan, sebeplere yapışanlardır. Bunlara musahhar olan köleler ise sebeplerdir.

Köşe bucakta saklananlar, tevekkül edip sahra ve çöllere çıkanlardır. Sebepler onları izler. Rızıkları da nâdir olarak onları tâkip eder. Bunlardan birisi kaderine râzı olarak ölürse şehâdet mertebesini alır ve Allah'a yaklaşır.

İşte insanlar şu dört kısma ayrılmışlardır. İnsanların yüzde doksanı, geçim sebepleri peşindedir. Geriye kalan yüzde onun yedisi de şehirlere iltica etmiştir. Bunlar da yalnız şehirde bulunmak ve şöhret bulmak gibi sebeplerle yetinmişlerdir. Diğer üçü de çöllerde dolaşmakta, fakat bunların ikisi hemen hemen pişmân olmuş durumdadır. Ancak biri sebat göstererek mevkî alabilmiştir. Gösterdiğim bu rakam, belki geçmiş asırlarda bulunabilirdi. Şimdi (Gazâlî devri) belki on binde bir bulunabilir.[16]

YIĞMA VE TOPLAMA SEBEPLERİ

Mîras, kazanmak, dilenmek veya her hangi bir sebeple elde edilen servetin saklanmasında üç hal vardır:

Birinci hal; Eline böyle bir servet geçen insan, o andaki ihtiyacı için yiyecek, giyecek ve içeceğini alır. Oturacak yeri yoksa ihtiyacı kadar bir mesken alır, artanını hemen dağıtır, yanında hiç bir şey alıkoymaz. Ancak bâzı hak sâhiplerine vermek için alıkoyabilir. İşte bu, tevekkülü yerine getiren insandır ve tevekkülün en üstün derecesidir.

---

[16] Ben de derim ki; şimdi milyonda bir de bulunmaz. Aslında çok ince eleyip sık dokuyan büyük insan Gazâlî merhumun görüşlerine saygımız olmakla beraber, biz ne böyle bir tevekkül yapabiliriz ne de asrımızın insanına böyle bir tevekkül tavsiye edebiliriz. Ne ashâb-ı kirâmdan, ne de mezhep imamlarımızdan böyle bir tavsiyede bulunan olmuştur. Bunun için biz, kimsenin bilerek çöllere çıkıp acından ölmesine müsâade edemeyiz.

Bizim müsâade ve tavsiye edebileceğimiz tevekkül, Allahu Teâlâ'nın **"Bir işe azmettin mi artık Allah'a tevekkül et."** fermanıyla, Resûl-i Ekrem'in: *"Deveni bağla, sonra tevekkül et."* buyurduğu tevekküldür. Gerçi Gazâlî'nin ifadesinde de bu mânalar bulunabilir. Fakat onun dediği gibi bir hafta veya daha fâzla açlığa dayanacak ve ot ile geçinecek adamı bulmak zordur. (Mütercim)

İkinci hal; Tamamen bunun karşılığı olarak tevekkül hudutlarını aşmaktır. Bir yıl ve daha fazlası için yığmak gibi. Bu adam asla tevekkül edenlerden değildir. Denildi ki, böyle ilerisi için istif eden, ancak hayvanlardan (canlılardan) üç sınıftır. Bunlar fare, karınca ve insandır.

Üçüncü hal; Âzamî kırk günlük nafaka yığandır. Bunun, âhirette mütevekkillere vâdedilen Makam-ı Mahmûd'dan mahrumiyeti gerektirip gerektirmeyeceği hakkında ihtilâf edilmiştir.

Sehl, bu adamın tevekkül derecesini aştığını; Havvâs ise kırk günden fazla nafaka yığmakla da tevekkülden çıkılmayacağını ve bir defa nafaka yığmayı kabul ettikten sonra bunun mânâsız bir ihtilâf olduğunu söylemiştir. Evet, aslında ne kadar olursa olsun, nafaka yığmanın tevekkülü bozduğu sanılabilir. Fakat nafaka yığmanın aslı tevekküle münâfi olmadığına göre, had ve miktarını tâyin zor olur. Bir rütbeye vâd edilen her mükâfat, o mertebenin, o derecenin kademelerine göre tevzî edilir. O derecenin bir başlangıç ve bir de son kademesi vardır. O derecenin son kademesine yükselenlere, "sâbikûn", ilk kademelerinde olanlara da, "ashâb-ı yemîn" denir. Gerek ashâb-ı yemîn ve gerekse sâbikûnun da kendi aralarında birbirinden ayrı kıdem farkları vardır. Ashâb-ı yemînin en üstün kademesi, sâbikûnun en alt kademesine tekabül eder. Bu gibi yerlere takdîr ve tâyin mânâsız olur. Burada gerçek şudur ki, nafaka yığmakla tevekkülün tamam olması, uzun düşüncelerden sıyrılmakla mümkündür. Fakat ben fazla yaşamayacağım diye bir düşünceye sâhip olmak ve hayattan ümîdi kesmek diye bir şart yoktur.

Çünkü bu, mümkün olmayan bir şeydir. İnsanlar uzun ve kısa emellerde birbirinden farklıdırlar. Bunun en kısa derecesi, yirmi dört saat ve ondan aşağı olanıdır. En üstünü ise vasatî bir insanın ömrüdür. Bu arada muhtelif dereceler vardır. Bir aydan fazla yaşamasını ummayan bir yıl yaşamasını umandan, maksada daha yakındır.

Mûsâ aleyhisselâmın mîadı olan kırk güne bakarak bunu kırk gün ile kayıtlamak, uzak bir ihtimaldir. Çünkü o olay ile emelde ruhsat verilen miktar kastedilmemiştir. Ancak Mûsâ aleyhisselâma mahsus olarak maksadına ulaşması kırk güne bağlanmıştır. Bu da âhestelikteki sünnet-i ilâhiyeye bağlıdır. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ اللّٰهَ خَمَّرَ طِينَةَ اٰدَمَ بِيَدِهٖ أَرْبَعِينَ صَبَاحًا

"Allahu Teâlâ Âdem'in hamurunu kendi eliyle kırk gün yoğurmuştur."[17] buyurmuştur.

Demek ki bir yıldan fazlası için nafaka yığmak, kalp zayıflığından ve zâhirî sebeplere bağlanmaktan ileri gelir ki, tevekkül makamından hâriç ve gizli sebeplere gerçek vekîlin tedbîrine îtimatsızlıktandır. Zîra yükselme ve kemâlde tesîri olan sebepler, yılların tekrarlanmasıyla tekrarlanırlar. Bir yıldan azı için nafaka yığan kimsenin, az emeli nispetinde tevekkülde derecesi vardır. İki aylık emel peşinde olan, bir aylık emel sâhibi olanın derecesinde değildir. Emel azaldıkça mevkî yükselir. İnsanı nafaka yığmaktan, ancak emel ve istikbâl düşüncesinin azlığı men eder. En makbulü, kalbi zayıf olsa da hiç nafaka yığmamaktır. Çünkü ne kadar az nafaka yığarsa o kadar derecesi yükselir.

---

[17] Ebû Mansûr Deylemî, İbn Mes'ûd (r.a.) ve Selmân (r.a.)'dan rivâyet etmiştir.

Rivâyete göre yoksul olarak ölen bir adamı yıkamak üzere Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Hz. Ali (r.a.) ve Üsâme'ye (r.a.) emretmiş. Cenâzeyi yıkayıp kendi bürgüsüne sarıp defnettikten sonra, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Bu adam kıyamet günü, yüzü ayın on dördü gibi parlak olarak mahşer yerine gelecektir. Bunun bir hasleti vardı. Eğer o haslet de olmasa, kuşluk güneşi gibi yüzü parlak olduğu halde mahşer yerine gelirdi."* buyurdu. Bu haslet nedir?" diye sorduklarında, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Bu adam, devamlı olarak gece namaz kılar, gündüz oruç tutar ve Allah'ı bol bol zikrederdi. Ancak kış geldiği vakit yaz elbisesini, yaz geldiği vakit de kış elbisesini saklardı." buyurdu ve devamla: "En az size verilen, yakîn ve sabır azimetidir."*[18] buyurmuştur.

Bardak ve bıçak gibi devamlı olarak muhtaç olduğu şeyler bu hükümde değildir. Bunları saklamak, tevekküle münâfi olmaz. Fakat kış elbisesine yazın ihtiyacı yoktur. Bu, bir şeyi yanında bulundurmamakla kalbi rahatsız olmayan ve insanların eline bakmayan, yalnız Hak vekîle itimad edenler hakkındadır. Şâyet zikir, fikir ve ibâdetine engel olacak şekilde kalbinde bir huzursuzluk olursa, onu yanında alıkoyup saklaması daha evlâdır. Hattâ kalbini huzura ulaştıracak kadar yığması daha iyidir.

Çünkü maksat, kalp huzûru ile ibâdet etmektir. Niceleri var ki, onları zikir ve ibâdetten servetleri alıkoyar. Niceleri de var ki, yokluk onların huzurunu selbeder. Sakıncalı olan, kendisini Allah'tan alıkoyandır. Yoksa bizâtihî dünyanın ne varlığı, ne de yokluğu sakıncalı değildir. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.) tüccar, sanatkâr ve çifti gibi çeşitli sınıf insanların hiç birini işlerinden men etmemiş; bunlarla meşgul olmayanları da yapmak için zorlamamıştır. Bunların hepsini birden Allah'a dâvet etti ve kurtuluş çarelerinin, tevekküllerini dünyalıktan çekip Allah'a bağlamakta olduğunu bildirdi. Allah ile meşgul olacak olan da kalptir. Zayıf görüşlü insanlar için en doğrusu, ihtiyaç kadarını yığmak, kuvvetliler için ise hepsini terk etmektir. İşte tek başına olan adamın hükmü budur.

---

[18] Son kısmı ise yukarıda geçmiştir.

Fakat âile sâhibi olan bir insan, âilesinin zâfiyetini telâfi ve gönüllerini huzura erdirmek için bir yıllık nafakasını yığmakla tevekkülden çıkmaz. Fakat bir yıldan fazlasını yığmakla tevekkülden çıkar. Zîra sebepler, yılların geçmesiyle tazelenir. Bir yıldan fazlası için nafaka yığmanın sebebi, kalp zayıflığıdır. Bu ise tevekkülün kuvvetine münâfidir. Mütevekkil demek, kalbi kuvvetli, Allah'ın fazlına bağlanmış, O'nun tedbîrine güveni tamam, zâhirî sebeplere iltifat etmeyen insan demektir. Bizzat Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bile âile efradından bâzıları için bir yıllık nafaka yığmıştır. Amma Ümmü Eymen'i kendisi için sabaha nafaka bırakmasından men etmiş; Hz. Bilâl'i de iftar için ekmek kırığı bırakmaktan men etmiştir:

أَنْفِقْ بِلَالًا وَلَا تَخْشَ مِنْ ذِي الْعَرْشِ إِقْلَالًا

"Ey Bilal, infak et. Arş sâhibinin senin rızkını azaltacağından korkma."[19] buyurmuştur. Diğer bir hadîste şöyle buyurmuştur:

إِذَا سُئِلْتَ فَلَا تَمْنَعْ وَإِذَا أُعْطِيتَ فَلَا تَخْبَأْ

"Senden istendiği vakit men etme, sana bir şey verildiği vakit ondan da kaçınma."[20]

---

[19] Bezzâr, İbn Mes'ûd (r.a.) ve Ebû Hüreyre'den rivâyet etmiştir.

[20] Taberânî ve Hâkim, Ebû Saîd'den (r.a.) rivâyet etmiştir.

Tevekkül edenlerin efendisi olan Peygamberimiz (s.a.v.), su uzak olmadığı halde abdestini bozar bozmaz hemen teyemmüm eder ve:

مَا يُدْرِينِي لَعَلِّي لَا أَبْلُغُهُ

"Ne bileyim? Belki suya yetişemem."[21] buyururdu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) nafaka yığsa da bu, onun tevekkülüne zarar vermezdi. Çünkü o, nafakaya değil, Allah'a güvenirdi. Fakat buna yaklaşmaması, yakîni, ümmetine öğretmek için idi. Çünkü onlar ne kadar kuvvetli olsalar da ona nispetle yine zayıf idiler.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in, bâzı zevceleri için bir yıllık nafaka yığması, kendisinde ve ailesindeki zâfiyetten değil, ümmetinin zayıf olanlarına örnek olmak için idi. Hattâ, Allahu Teâlâ'nın, azîmet ile ameli sevdiği gibi, ruhsat ile de ameli sevdiğini haber vermiştir. Bundan maksadı zayıf gönülleri ümitsizliğe düşürmemek ve onları memnun etmekti. Zîra Resûl-i Ekrem (s.a.v.), âlemlere rahmet olarak gönderilmiştir. Sınıf ve derecelerinin ihtilâfı ile beraber yine hepsine rahmettir.

Bu söylediklerim anlaşıldıktan sonra, nafaka yığmak, bâzıları için zararlı ve bâzıları için zararlı olmadığı ortaya çıkmış olur.

Ebû Ümâme el-Bâhilî'nin şu rivâyeti buna delâlet etmektedir. Ashâb-ı suffadan birisi öldü. Arandı ise de kefen bulunamadı. Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Sırtındaki elbiseyi yırtın ve kefen yapın."* buyurdu. Elbiseyi yırttıklarında yakasından iki altın çıktı. Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Dağlanmak için iki dağ."*[22] buyurdu. Hâlbuki nice servet sâhipleri ölmüş ve Resûl-i Ekrem (s.a.v.) hiç birisi için böyle söylememişti. Bu adam için böyle buyurmasının iki sebebi ola-

---

21. İbn Ebî'd-Dünya, İbn Abbâs'dan (r.a.) rivayet etmiştir.
22. Ahmed, Taberânî ve Beyhakî, Ümmü Ömer'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir.

bilir: Çünkü adamın iki hali vardır; yâ zâhidliği, fakirliği ve tevekkülü izhâr ettiği halde bunlardan müflis ve aldatmıştır. O zaman Allahu Teâlâ'nın:

فَتُكْوٰى بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْ

"O gün onların alınları, böğürleri ve sırtları bunlarla dağlanacak." (Tevbe suresi, 9/35) buyurduğu gibi, ateşten iki defa dağlanmak anlamındadır. İkinci hali de, halkı aldatmak değil, fakat iki altını da yedek olarak bulundurmuştur ki, kemâlden iki derece eksikliktir. İki çizgi, yüzün güzelliğini bozduğu gibi, bu iki altın da onun kemâlini bozmuştur, demek olur. Çünkü dünyalıktan ne kadar verilirse, o nispette âhiret eksilir.

Kalbin mala temâyülü olmadığı vakit, nafaka yığmanın tevekküle zarar vermediğinin îzâhına gelince; **Bişr**'in şu sözü buna delâlet etmektedir. Bişr'in ashâbından olan **Hüseyin el-Meğazî** diyor ki:

"Bir kuşluk vakti, Bişr'in yanında bulunuyordum. Esmer, kuru suratlı, orta yaşlı ve karışık sakallı bir adam yanına geldi. Hiç kimseye ayağa kalkmadığını bildiğim Bişr, ayağa kalktı, adama yer verdi ve bana da bir avuç para vererek: "Git, en nefîs yiyeceklerden bir şeyler al gel." dedi. Böyle davrandığını da hiç görmemiştim. Gittim, bir şeyler aldım geldim, beraberce yediler. Hâlbuki o ana kadar başka kimse ile yediğini de görmemiştim. Adam:

– "İhtiyacımız kadarını yedik." dedikten sonra artanı toplayıp aldı gitti. Buna şaştım ve daha doğrusu bu iş hiç de hoşuma gitmedi. Bişr bana dönerek:

– "Belki bu olanı beğenmedin." dedi. Ben de:

الفنّ الثّالث : في مباشرة الأسباب الدّافعة للضّرر المُعرّض للخوف(١)

اعلمْ : أنَّ الضررَ قدْ يعرضُ للخوفِ في نفسٍ أوْ مالٍ ، وليسَ من شرطِ التوكلِ تركُ الأسبابِ الدافعةِ رأساً ، أمَّا في النفسِ . . فكالنومِ في الأرضِ المَسْبَعَةِ(٢) ، أوْ في مجرى السيلِ مِنَ الوادي ، أوْ تحتَ الجدارِ المائلِ والسقفِ المنكسرِ ، فكلُّ ذلكَ منهيٌّ عنهُ ، وصاحبُهُ قدْ عرَّضَ نفسَهُ للهلاكِ بغيرِ فائدةٍ .

نعمْ ، تنقسمُ هٰذهِ الأسبابُ إلىٰ مقطوعٍ بها ، وإلىٰ مظنونةٍ ، وإلىٰ موهومةٍ ، فتركُ الموهومِ منها مِنْ شرطِ التوكلِ ، وهيَ التي نسبتُها إلىٰ دفعِ الضررِ نسبةُ الكيِّ والرقيةِ ؛ فإنَّ الكيَّ والرقيةَ قدْ تقدَّمُ على المحذورِ دفعاً لما يُتوقَّعُ ، وقد يُستعملُ بعدَ نزولِ المحذورِ للإزالةِ ، ورسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لمْ يصفِ المتوكلينَ إلا بتركِ الكيِّ والرقيةِ والطيرةِ ، ولمْ يصفْهُمْ بأنَّهُمْ إذا خرجوا إلىٰ موضعٍ باردٍ لمْ يلبسوا جبةً ، والجبةُ تُلبسُ دفعاً للبردِ المتوقَّعِ ، وكذلكَ كلُّ ما في معناها مِنَ الأسبابِ .

نعم ، الاستظهارُ بأكلِ الثومِ مثلاً عندَ الخروجِ إلىٰ سفرٍ في الشتاءِ تهييجاً لقوَّةِ الحرارةِ مِنَ الباطنِ . . ربَّما يكونُ مِنْ قبيلِ التعمُّقِ في الأسبابِ والتعويلِ

---

(١) في النسخ : (المتعرض) بدل (المعرض) ، والمثبت من (ق) .

(٢) أي : ذات سباع .

عليها ، فيكادُ يقربُ مِنَ الكيِّ ، بخلافِ الحِجَامَةِ .

ولتركِ الأسبابِ الدافعةِ وإنْ كانَتْ مقطوعةً وجهٌ إذا نالَ الضررُ مِنْ إنسانٍ ، فإنَّهُ إذا أمكنَهُ الصبرُ وأمكنَهُ الدفعُ والتشفِّي . . فشرطُ التوكلِ الاحتمالُ والصبرُ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ فَٱتَّخِذْهُ وَكِيلًا ۝ وَٱصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَلَنَصْبِرَنَّ عَلَىٰ مَآ ءَاذَيْتُمُونَاۚ وَعَلَى ٱللَّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ ٱلْمُتَوَكِّلُونَ ﴾ وقالَ عزَّ وجلَّ : ﴿ وَدَعْ أَذَىٰهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى ٱللَّهِ ﴾ . وقالَ سبحانَهُ وتعالىٰ : ﴿ فَٱصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُوْلُواْ ٱلْعَزْمِ مِنَ ٱلرُّسُلِ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ نِعْمَ أَجْرُ ٱلْعَٰمِلِينَ ۝ ٱلَّذِينَ صَبَرُواْ وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ﴾ وهٰذا في أذى الناسِ .

وأمَّا الصبرُ علىٰ أذى الحيَّاتِ والسباعِ والعقاربِ . . فتركُ دفعِها ليسَ مِنَ التوكلِ في شيءٍ ؛ إذْ لا فائدةَ فيهِ ، ولا يرادُ السعيُ ولا تركُ السعيِ لعينِهِ ، بلْ لإعانتِهِ على الدينِ ، وترتُّبُ الأسبابِ هٰهنا كترتُّبِها في الكسبِ وجلبِ النافعِ ، فلا نطوِّلُ بالإعادةِ .

وكذلكَ في الأسبابِ الدافعةِ عنِ المالِ ، فلا ينقصُ التوكلُ بإغلاقِ بابِ البيتِ عندَ الخروجِ ، ولا بأنْ يعقلَ البعيرَ ؛ لأنَّ هٰذهِ أسبابٌ عُرِفَتْ بسنَّةِ اللهِ تعالىٰ ؛ إمَّا قطعاً ، وإمَّا ظنّاً ، ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ للأعرابيِّ لمَّا أنْ أهملَ البعيرَ وقالَ : توكلتُ على اللهِ : « اعقلْها وتوكلْ »⁽¹⁾ .

---

(١) رواه الترمذي (٢٥١٧) .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ خُذُواْ حِذْرَكُمْ ﴾ .

وقالَ في كيفيَّةِ صلاةِ الخوفِ : ﴿ وَلْيَأْخُذُوٓاْ أَسْلِحَتَهُمْ ﴾ .

وقالَ سبحانَهُ : ﴿ وَأَعِدُّواْ لَهُم مَّا ٱسْتَطَعْتُم مِّن قُوَّةٍ وَمِن رِّبَاطِ ٱلْخَيْلِ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ لموسىٰ عليهِ السلامُ : ﴿ فَأَسْرِ بِعِبَادِى لَيْلًا ﴾ ، والتحصُّنُ بالليلِ اختفاءً عنْ أعينِ العدوِّ نوعُ تسبُّبٍ .

واختفىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في الغارِ عنْ أعينِ الأعداءِ دفعاً للضررِ (١) .

وأخذُ السلاحِ في الصلاةِ ليسَ دافعاً قطعاً كقتلِ الحيَّةِ والعقربِ ؛ فإنَّهُ دافعٌ قطعاً ، ولكنْ أخذُ السلاحِ سببٌ مظنونٌ ، وقدْ بيَّنا أنَّ المظنونَ كالمقطوعِ ، وإنَّما الموهومُ هوَ الذي يقتضي التوكلُ تركَهُ .

* * *

فإنْ قلتَ : فقدْ حُكِيَ عنْ جماعةٍ أنَّ منهُمْ مَنْ وضعَ الأسدُ يدَهُ علىٰ كتفِهِ ولمْ يتحرَّكْ .

فأقولُ : وقدْ حُكِيَ عنْ جماعةٍ أنَّهُمْ ركبوا الأسدَ وسخَّروهُ ، فلا ينبغي أنْ يغرَّكَ ذلكَ المقامُ ، فإنَّهُ وإنْ كانَ صحيحاً في نفسِهِ فلا يصلحُ للاقتداءِ بطريقِ التعلُّمِ مِنَ الغيرِ ، بلْ ذلكَ مقامٌ رفيعٌ في الكراماتِ ، وليسَ ذلكَ

---

(١) رواه البخاري (٣٦٥٣) ، ومسلم (٢٣٨١) .

شرطاً في التوكلِ ، وفيهِ أسرارٌ لا تقفُ عليها ما لمْ تنتهِ إليها .

* * *

فإنْ قلتَ : وهلْ مِنْ علامةٍ أعلمُ بها أنِّي قدْ وصلتُ إليهِ ؟

فأقولُ : الواصلُ لا يحتاجُ إلىٰ طلبِ العلاماتِ ، ولكنْ مِنَ العلاماتِ السابقةِ عليهِ أنْ يُسخَّرَ لكَ كلبٌ هوَ معكَ في إهابِكَ يُسمَّى الغضبَ ، فلا يزالُ يعضُّكَ ويعضُّ غيرَكَ ، فإنْ سُخِّرَ لكَ هـٰذا الكلبُ بحيثُ إذا هُيِّجَ وأُشْلِيَ . . لمْ يستشلِ إلا بإشارتِكَ ، وكانَ مسخَّراً لكَ ، فربَّما ترتفعُ درجتُكَ إلىٰ أنْ يسخِّرَ لكَ الأسدَ الذي هوَ ملكُ السباعِ ، وكلبُ دارِكَ أولىٰ بأنْ يكونَ مسخَّراً لكَ مِنْ كلبِ البوادي ، وكلبُ إهابِكَ أولىٰ بأنْ يُسخَّرَ مِنْ كلبِ دارِكَ ، فإذا لمْ يُسخَّرْ لكَ الكلبُ الباطنُ . . فلا تطمعْ في استسخارِ الكلبِ الظاهرِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فإذا أخذَ المتوكلُ سلاحَهُ حذراً مِنَ العدوِّ ، وأغلقَ بابَهُ حذراً مِنَ اللصِّ ، وعقلَ بعيرَهُ حذراً مِنْ أنْ ينطلقَ . . فبأيِّ اعتبارٍ يكونُ متوكلاً ؟

فأقولُ : يكونُ متوكلاً بالعلمِ والحالِ .

فأمَّا العلمُ . . فهوَ أنْ يعلمَ أنَّ اللصَّ إنِ اندفعَ . . لمْ يندفعْ بكفايتِهِ في إغلاقِ البابِ ، بلْ بدفعِ اللهِ تعالىٰ إيَّاهُ ، فكمْ مِنْ بابٍ يُغلقُ ولا ينفعُ ، وكمْ مِنْ بعيرٍ يُعقلُ ويموتُ أوْ يفلتُ ، وكمْ مِنْ آخذٍ سلاحَهُ يُقتلُ أوْ يُغلبُ ! فلا تتكلْ علىٰ هـٰذهِ الأسبابِ أصلاً ، بلْ علىٰ مسبِّبِ الأسبابِ كما ضربنا المثلَ

في الوكيلِ بالخصومةِ ؛ فإنَّهُ وإنْ حضرَ وأحضرَ السجلَّ . . فلا يتكلُ علىٰ نفسِهِ وعلىٰ سجلِّهِ ، بل علىٰ كفايةِ الوكيلِ وقوَّتِهِ .

وأمَّا الحالُ . . فهوَ أنْ يكونَ راضياً بما يقضي اللهُ تعالىٰ بهِ في بيتِهِ ونفسِهِ ، ويقولَ : اللهمَّ ؛ إنْ سلَّطتَ علىٰ ما في البيتِ مَنْ يأخذُهُ . . فهوَ في سبيلِكَ ، وأنا راضٍ بحكمِكَ ؛ فإنِّي لا أدري أنَّ ما أعطيتَني هبةٌ فلا تسترجعُها ، أوْ عاريةٌ أوْ وديعةٌ فتستردُّها ؟ ولا أدري أنَّها رزقي ، أوْ سبقَتْ مشيئتُكَ في الأزلِ بأنَّهُ رزقُ غيري ؟ وكيفَما قضيتَ . . فأنا راضٍ بهِ ، وما أغلقتُ البابَ تحصُّناً مِنْ قضائِكَ وتسخُّطاً لهُ ، بلْ جرياً علىٰ مقتضىٰ سنَّتِكَ في ترتيبِ الأسبابِ ، فلا ثقةَ إلا بكَ يا مسبِّبَ الأسبابِ .

فإذا كانَ هـٰذا حالَهُ ، وذلكَ الذي ذكرناهُ علمُهُ . . لمْ يخرجْ عنْ حدودِ التوكلِ بعقلِ البعيرِ وأخذِ السلاحِ وإغلاقِ البابِ .

ثمَّ إذا عادَ فوجدَ متاعَهُ في البيتِ . . فينبغي أنْ يكونَ ذلكَ عندَهُ نعمةً جديدةً مِنَ اللهِ تعالىٰ ، وإنْ لمْ يجدْهُ ، بلْ وجدَهُ مسروقاً ؛ نظرَ إلىٰ قلبِهِ ، فإنْ وجدَهُ راضياً أوْ فرحاً بذلكَ عالماً أنَّهُ ما أخذَ اللهُ ذلكَ منهُ إلا ليزيدَ رزقَهُ في الآخرةِ . . فقدْ صحَّ مقامُهُ في التوكلِ ، وظهرَ لهُ صدقُهُ ، وإنْ تألَّمَ قلبُهُ بهِ ، ووجدَ قوَّةَ الصبرِ . . فقدْ بانَ لهُ أنَّهُ ما كانَ صادقاً في دعوى التوكلِ ؛ لأنَّ التوكلَ مقامٌ بعدَ الزهدِ ، ولا يصحُّ الزهدُ إلا ممَّنْ لا يأسفُ علىٰ ما فاتَ مِنَ الدنيا ولا يفرحُ بما يأتي ، بلْ قدْ يكونُ على العكسِ منهُ ، فكيفَ يصحُّ لهُ التوكلُ ؟!

نعمْ ، قدْ صحَّ لهُ مقامُ الصبرِ إنْ أخفاهُ ولمْ يظهرْ شكواهُ ، ولمْ يكثرْ سعيَهُ في الطلبِ والتجسسِ ، وإنْ لمْ يقدرْ علىٰ ذلكَ حتَّىٰ تأذَّىٰ بقلبِهِ ، وأظهرَ الشكوىٰ بلسانِهِ ، واستقصى الطلبَ ببدنِهِ .. فقدْ كانَتِ السرقةُ مزيداً لهُ في ذنبِهِ مِنْ حيثُ إنَّهُ ظهرَ لهُ قصورُهُ عن جميعِ المقاماتِ ، وكذبُهُ في جميعِ الدعاوىٰ ، فبعدَ هٰذا ينبغي أنْ يجتهدَ حتَّىٰ لا يصدِّقَ نفسَهُ في دعاويها ، ولا يتدلَّىٰ بحبلِ غرورِها ، فإنَّها خدَّاعةٌ أمَّارةٌ بالسوءِ مدعيةٌ للخيرِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فكيفَ يكونُ للمتوكلِ مالٌ حتَّىٰ يُؤخذَ ؟

فأقولُ : المتوكلُ لا يخلو بيتُهُ مِنْ متاعٍ ؛ كقصعةٍ يأكلُ فيها ، وكوزٍ يشربُ منهُ ، وإناءٍ يتوضَّأُ منهُ ، وجرابٍ يحفظُ بهِ زادَهُ ، وعصاً يدفعُ بها عدوَّهُ ، وغيرِ ذلكَ مِنْ ضروراتِ المعيشةِ مِنْ أثاثِ البيتِ ، وقدْ يدخلُ في يدِهِ مالٌ وهوَ يمسكُهُ ليجدَ محتاجاً فيصرفَهُ إليهِ ، فلا يكونُ ادخارُهُ علىٰ هٰذهِ النيَّةِ مبطلاً لتوكلِهِ ، وليسَ مِنْ شرطِ التوكلِ إخراجُ الكوزِ الذي يشربُ منهُ ، والجرابِ الذي فيهِ زادُهُ ، وإنَّما ذلكَ في المأكولِ ، وفي كلِّ مالٍ زائدٍ علىٰ قدْرِ الضرورةِ ؛ لأنَّ سنَّةَ اللهِ تعالىٰ جاريةٌ بوصولِ الخيرِ إلى الفقراءِ المتوكلينَ في زوايا المساجدِ ، وما جرتِ السنَّةُ بتفرقةِ الكيزانِ والأمتعةِ في كلِّ يومٍ ولا في كلِّ أسبوعٍ ، والخروجُ عنْ سنَّةِ اللهِ تعالىٰ ليسَ شرطاً في التوكلِ .

ولذلكَ كانَ الخوَّاصُ يأخذُ في السفرِ الحبلَ والركوةَ والمقراضَ والإبرةَ دونَ الزادِ(١) ؛ لأنَّ سنَّةَ اللهِ تعالىٰ جاريةٌ بالفرقِ بينَ الأمرينِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فكيفَ يُتصوَّرُ ألا يحزنَ إذا أُخذَ متاعُهُ الذي هوَ محتاجٌ إليهِ ولا يأسفَ عليهِ ؟ فإنْ كانَ لا يشتهيهِ . . فلمَ أمسكَهُ وأغلقَ البابَ عليهِ ؟

وإن كانَ أمسكَهُ لأنَّهُ يشتهيهِ لحاجتِهِ إليهِ . . فكيفَ لا يتأذَّىٰ قلبُهُ ولا يحزنُ وقدْ حيلَ بينَهُ وبينَ ما يشتهيهِ ؟

فأقولُ : إنَّما كانَ يحفظُهُ ليستعينَ بهِ علىٰ دينِهِ ؛ إذْ كانَ يظنُّ أنَّ الخيرةَ لهُ في أنْ يكونَ لهُ ذلكَ المتاعُ . ولولا أنَّ الخيرةَ لهُ فيهِ . . لما رزقَهُ اللهُ تعالىٰ ولما أعطاهُ إيَّاهُ ، فاستدلَّ علىٰ ذلكَ بتيسيرِ اللهِ عزَّ وجلَّ وحسنِ الظنِ باللهِ تعالىٰ معَ ظنِّهِ أنَّ ذلكَ معينٌ لهُ علىٰ أسبابِ دينِهِ ، ولمْ يكنْ ذلكَ عندَهُ مقطوعاً بهِ ؛ إذْ يحتملُ أنْ تكونَ خيرتُهُ في أنْ يُبتلىٰ بفقدِ ذلكَ حتَّىٰ ينصبَ في تحصيلِ غرضِهِ ، ويكونَ ثوابُهُ في التعبِ والنصبِ أكثرَ ، فلمَّا أخذَهُ اللهُ تعالىٰ منهُ بتسليطِ اللصِّ . . تغيَّرَ ظنُّهُ ؛ لأنَّهُ في جميعِ الأحوالِ واثقٌ باللهِ حسنُ الظنِّ بهِ ، فيقولُ : لولا أنَّ اللهَ تعالىٰ علمَ أنَّ الخيرةَ لي كانَتْ في وجودِها إلى الآنَ والخيرةُ الآنَ لي في عدمِها . . لما أخذَها منِّي .

فبمثلِ هـٰذا الظنِّ يُتصوَّرُ أنْ يندفعَ عنهُ الحزنُ ؛ إذْ بهِ يخرجُ عنْ أنْ يكونَ

---

(١) رویٰ ذلك عنه القشيري في « الرسالة » (ص ٢٩٩) .

فرحُهُ بالأسبابِ مِنْ حيثُ إنَّها أسبابٌ ، بلْ مِنْ حيثُ إنَّهُ يسَّرَها مسبِّبُ الأسبابِ عنايةً بهِ وتلطُّفاً ، وهوَ كالمريضِ بينَ يدي الطبيبِ الشفيقِ يرضىٰ بما يفعلُهُ ، فإنْ قدَّمَ إليهِ الغذاءَ . . فرحَ وقالَ : لولا أنَّهُ عرفَ أنَّ الغذاءَ ينفعُني وقدْ قويتُ على احتمالِهِ . . لما قرَّبَهُ إليَّ ، وإنْ أخَّرَ عنهُ الغذاءَ بعدَ ذلكَ أيضاً . . فرحَ وقالَ : لولا أنَّ الغذاءَ يضرُّني ويسوقُني إلى الموتِ . . لما حالَ بيني وبينَهُ .

وكلُّ مَنْ لا يعتقدُ في لطفِ اللهِ تعالىٰ ما يعتقدُهُ المريضُ في الوالدِ المشفقِ الحاذقِ بعلمِ الطبِّ . . فلا يصحُّ منهُ التوكلُ أصلاً ، ومَنْ عرفَ اللهَ تعالىٰ ، وعرفَ أفعالَهُ ، وعرفَ سنَّتَهُ في إصلاحِ عبادِهِ . . لمْ يكنْ فرحُهُ بالأسبابِ ، فإنَّهُ لا يدري أيُّ الأسبابِ خيرٌ لهُ ؛ كما قالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (لا أبالي أصبحتُ غنياً أوْ فقيراً ؛ فإنِّي لا أدري أيُّهما خيرٌ لي)(١) ، فكذلكَ ينبغي ألا يباليَ المتوكلُ يُسرقُ متاعُهُ أوْ لا يُسرقُ ؛ فإنَّهُ لا يدري أيُّهما خيرٌ لهُ في الدنيا وفي الآخرةِ ، فكمْ مِنْ متاعٍ في الدنيا يكونُ سببَ هلاكِ الإنسانِ ، وكمْ مِنْ غنيٍّ يُبتلىٰ بواقعةٍ لأجلِ غناهُ يقولُ : يا ليتَني كنتُ فقيراً .

* * *

---

(١) أورده الحارث المحاسبي في « الرعاية » (ص ٢٦١) ، وقال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٨/ ٣٠٤) : (أخرجه الإسماعيلي في « مناقبه ») .

– "Evet, hiç sormadan artan yemeği alıp götürmesi hiç de doğru değildi." dedim. Bişr:

– "O, bizim kardeşimiz **Feth-i Mûsilî**'dir. Musul'dan buraya bizim ziyâretimize gelmiştir. Burada bize, doğru tevekküle sâhip olanlar için nafaka yığmakta beis olmadığını anlatmıştır." dedi.

KORKUNUN ZARARLARININ GİDERİLMESİ

Bilmiş ol ki; korku, bâzen mala ve bâzen de cana olur. İnsan bâzen malından ve bâzen de canından korkar. Bu gibi tehlikelere karşı tedbir almamanın tevekkül ile bir ilgisi yoktur. Bu gibi hallerde tedbire baş vurmak, tevekküle münâfi değildir. Bu gibi tehlikeler, yırtıcı hayvanların bulunduğu yerlerde veya sel ağızlarında veyahut yıkılmak üzere olan duvarların gölgesinde yatmak gibi şeylerdir. Aslında bunlar yasaktır. Bunlara önem vermeyen, kendisini faydasız yerde tehlikeye atmış olur. Bununla beraber bu gibi tehlikeler kesîn, şüpheli ve mevhum olmak üzere üçe ayrılır. Zayıf ihtimal ve mevhum olan şeylere îtibar etmeyip onları terk etmek, tevekkülün şartındandır. Bu gibi mevhum şeylerden korunmaya çalışmak, efsûn ve dağlanmak ile tedâviye benzer.

Efsun ve dağlanmak, bâzen gelmesi muhtemel sakınca için önceden yapılır ve bâzen de sakınca geldikten sonra yapılır ki, faydaları vehmi öteye geçmez. Resül-i Ekrem ise tevekkülü efsûn, dağ, teşe'üm ve tetayyur gibi şeyleri terk ile tavsîf etmiştir. Fakat soğuk memlekete gittikleri vakit cübbe giymezler, buyurmamıştır. Hâlbuki cübbe ileride üşüyeceği için giyilir. Bu anlamda olan her sebep böyledir. Yâni bunlara sarılmak, tevekküle mâni değildir. Evet, kış mevsiminde yola çıkacak olan kimse, içerdeki hararet kuvvetini harekete geçirmek için soğandan yardım umarak, soğan yemek, sebeplerin derinliğine dalmak ve onlara güvenmek olması bakımından dağlanmaya benzer gibi bir şey olursa da cübbe giymek böyle değildir.

Kesin de olsa, önleyici sebepleri terk etmenin de bir yolu vardır. Yâni kesin olduğu halde bâzen bu sebepleri de terk edebilir. Meselâ, bir insandan kendisine bir zarar geldiği vakit, hem intikam almaya, hem de sabretmeye muktedir ise tevekkülün şartı sabretmektir. Nitekim Allahu Teâlâ:

فَاتَّخِذْهُ وَكِيلًا وَاصْبِرْ عَلٰى مَا يَقُولُونَ

"Güvenek ve dayanak olarak O'nu tut. Onlar ne derlerse katlan." (Müzzemmil suresi, 73/9-10) ve

وَلَنَصْبِرَنَّ عَلٰى مَا اٰذَيْتُمُونَا وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ

"Bize yaptığınız eziyetlere elbette katlanacağız. Tevekkül edenler dahi yalnız Allah'a güvenip dayanmakta sebat etmelidir." (İbrâhim suresi, 14/12),

وَدَعْ أَذَاهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ

"Onların ezâlarına aldırış etme. Allah'a güvenip dayan." (Ahzâb suresi, 33/48),

فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُولُو الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ

"Peygamberlerden azim sâhiplerinin sabrettikleri gibi sen de sabret." (Ahkaf suresi, 46/35) Ve yine:

نِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ

"Amel edenlerin mükâfatı ne güzeldir. Ki, onlar sabret-

mişlerdir ve yalnız Rablerine dayanıp güvenmektedirler.” (Ankebût suresi, 29/58-59) buyurmuştur. Bütün bunlar, insanların eziyetlerini sabırla karşılamak hakkındadır.

Yılan, akrep gibi zehirli ve yırtıcı hayvanların saldırı ve eziyetlerine sabrın tevekkül ile hiç bir münâsebeti yoktur. Çünkü bu, faydasız bir sabırdır. Hareket etmek veya durmak bizâtihi değil, bir gayeye yönelmeleri bakımından değer taşırlar. Burada aranan, diyâneti takviyedir. Bu husustaki sebeplerin tertibi, kâr u kesbdeki gibidir. Artık onu tekrar edip sözü uzatmak istemiyoruz.

Bunun gibi, serveti korumak için sebeplere başvurmak da tevekküle münâfi değildir. Meselâ, evden çıkarken kapıyı kilitlemek ve hayvanı bağlamak gibi. Zîra bunlar öyle sebeplerdir ki, ya kesîn veya şüpheli olan ilâhî âdetle bilinmişlerdir. Bunun için Arab’ın deveyi salıverip “Allah’a tevekkül ettim.” demesi üzerine, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Deveni bağla sonra tevekkül et.”*[23] buyurmuştur. Allahu Teâlâ da:

خُذُوا حِذْرَكُمْ

“Bütün ihtiyat tedbirlerini alın.” (Nisa sûresi, 4/102) buyurmuştur. Korku namazında da:

وَلْيَأْخُذُوا أَسْلِحَتَهُمْ

“Silahlarını yanlarına alsınlar” (Nisa sûresi, 4/102) buyurmuştur. Diğer ayette:

وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ

---

[23] Tirmizî, Enes’den (r.a.) rivâyet etmiştir. İbn Huzeyme **“Tevekkül”** de ve Taberânî Amr b. Ümeyye’den (r.a.) isnâd-ı ceyyid ile rivâyet etmiştir.

"Siz de onlara karşı gücünüzün yettiği kadar kuvvet ve (cihâd için) **bağlanıp beslenen atlar, hazırlayın."** (Enfâl suresi, 8/60) buyrulmuştur. Hz. Musa aleyhisselam'a da:

فَأَسْرِ بِعِبَادِي لَيْلًا

"Kullarımı geceleyin götür." (Duhan suresi, 44/23) buyurmuştur.

Gece gitmek, düşmanın gözünden saklanmak ve bir nevi sebebe başvurmaktır. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in de mağarada saklanması, düşmanların zararından korunmak içindir. Namaz kılarken silâhlı bulunmak, zararlı hayvandan korunmak tedbîri gibi kesin olmamakla maznun ve şüphelidir. Şüphelinin de kesin hükmünde olduğunu yukarıda anlatmıştık. Mevhûm ise bir şey olmadığından, tevekkül onun terkini gerektirir.

Şâyet "Bâzı kimselerin koltuklarına arslan pençesini koyduğu halde hiç aldırış etmedikleri ve kendilerini savunmadıkları rivâyet ediliyor. Buna ne dersin?" dersen derim ki;

Çoklarının da arslanı emirlerine alıp bindikleri rivâyet edilir. Bu gibilerin makamına aldanmak doğru değildir. Bunlar, kendi haklarında doğru olmakla beraber, onlardan öğrenmek sûretiyle yola girmek doğru olmaz. Bunlar kerâmetin üstün dereceleridir. Tevekkülde bu gibi şeyler şart değildir. O makamın zevkine ve esrârına, ancak o makama ulaşabilenler erebilir.

Şâyet, "O makama ulaşmayı bildiren bir alâmet var mı?" dersen derim ki;

O makama ulaşanın alâmet aramaya ihtiyacı yoktur. Fakat bu makama ulaşmadan önce bâzı alâmetler vardır. Bunlardan biri, beraberinde olan ve gadab adını alan köpeğinin emrine musahhar olup seni ve başkasını ısırmamasıdır. Şâyet bu köpek senin emrine bağlanır ve ancak kendi işâretinle hareket ederse işte o zaman, arslanın da emrine musahhar olma ihtimâli vardır. Şüphesiz kendi teninin içinde bulunan köpeğin sana itâati, kapı önündeki köpeğin sana itâatinden önce gelir. Kapının köpeği de çöllerdeki hayvanlardan önce gelir. Kendindeki köpeğin sana itâat etmedikçe çöllerdeki vahşî hayvanların sana itâatini ümit etmen boş olur.

Şâyet "Mütevekkil, düşman korkusundan silâhına sarılır, hırsız korkusundan kapıyı kilitler ve kaybolur korkusu ile devesini bağlarsa daha tevekkül nerede kaldı?" dersen derim ki; İlim ve hal bakımından mütevekkildir.

İlim bakımından tevekkülü, hırsız evine girmemişse, onu kapının kilitli olmasından değil, Allah'ın korumasından gelmediğini bilmektir. Çünkü nice kilitli kapılar vardır ki, bir fayda sağlamazlar. Nice bağlı develer vardır ki, bağları onları kurtarmaz. Nice silâh kullananlar vardır ki ya vurulur veya mağlup olurlar. Mütevekkil sebeplere değil, dâvalarda tutulan vekillerde anlattığımız gibi, Müsebbibü'l-Esbâb'a bağlanır. Meselâ, mütevekkil, vekilin yanında bulunup veya sicili hazırlamakla kendisine değil, vekîlin kuvvet ve kudretine güvendiği gibi, adam da bu sebeplere başvurmakla sebeplere değil, Müsebbibü'l-Esbâb'a güvenir. İşte ilim bakımından tevekkül budur.

Hâl ile tevekkülüne gelince; evinde ve canında Allahu Teâlâ'nın takdîrine râzı olup, "Allahım, evimde bulunan eşyayı almaya birini musallat ettinse, ben senin hükmüne razıyım. Zîra bana verdiğin bu varlık, geri almayacağın hîbe cinsinden veya geri alacağın emânet cinsinden olup olmadığını da bilemem. Her ne şekilde ise ben senin hükmüne razıyım. Kapıyı, senin kazâ ve gadabından korumak için kapamış değilim. Belki sebepler silsilesine riâyet etmekte senin sünnet ve âdetine uymaktayım. Yoksa güvenim anahtara değil, sanadır." der.

İşte hal ile tevekkül budur. Hali bu, ilmi de yukarıda anlattığımız olursa, artık kapı kilitlemek, deve bağlamak ve silâha sarılmakla tevekkül hudutlarını aşmış sayılmaz. Evine dönüp de eşyâsını tamam olarak bulduğu vakit onu Allahu Teâlâ'dan yeni bir nîmet telakkî etmelidir. Şâyet eşyası çalınmış ise hemen kalbine bakmalı, gönlünden buna razı olur ve âhirette de rızkını artırmak için servetini aldığına inanarak buna sevinirse, işte tevekküldeki makamına yerleşmiş ve doğruluğu anlaşılmış olur.

Şâyet gönlünde üzgünlüğü bulur ve fakat kendinde sabır imkânları olursa, tevekkül iddiasında sâdık olmadığını anlamış olsun. Zîra tevekkül, zâhidlikten sonra gelen bir makamdır. Zâhidlik ise dünya varlığına sevinmeyip yokluğuna üzülmemektir. Hâlbuki bu adam varlığa seviniyor, yokluğa da üzülüyor. Daha dün zâhid olamadı, nerede kaldı bugün tevekkül? Ancak buna, sabır makamı kalır. Eğer bu elemini gizler, şikâyet etmez, uzun boylu hırsızı arayıp taramazsa, bu adam sabredenlerden olur.

Şâyet buna da dayanamaz, gönlünden üzülür, dilinde feryâd ü figana başlar, bedeniyle de hırsızı aramaya koyulursa, bu hırsızlık olayı, bütün makamlarda kusurlu ve bütün iddialarında yalancılığını ortaya koymakla günâhını artırır. Artık bundan sonra nefsinin, bu gibi makamları ihraz ettiği iddiasına inanmayıp, elinden gelen gayreti sarf etmeli ve onun aldatma ipine sarılmamalıdır. Zîra nefis, hayrı iddia ederken kötülüğü emreden bir hîlekârdır.

Şâyet "Mütevekkilin malı nerede var ki alınsın?" dersen, derim ki;

Mütevekkilin evi, tamamen boş değildir. Yemek yiyeceği kabı, içeceği su kabı, abdest alacağı ibriği, azık dağarcığı, asâsı ve benzeri zarurî ve mübrem ihtiyacını sağlayacak eşyası vardır. Bâzen de eline bir yerden mal geçer ve bunu muhtaç olana vermek için yanında alıkoyduğu olur. Bu maksatla eşyayı yanında bulundurması, tevekkülünü iptâl etmez. Devamlı olarak kullanacağı kaplarını atması, tevekkül ile ilgili değildir.

Tevekkül, yiyecek ve lüzumsuz eşyalarda aranır. Zîra âdet-i ilâhiyye tevekkül edip, zâviye ve mescidlerde oturanlara yardım edilmek ile câri olmuştur. Fakat her gün veya her hafta bardak ve çanak gibi şeylerin temîn edileceğine dâir bir sünnet-i ilâhiyye yoktur. Allah'ın sünnetinden çıkmak tevekkülde şart değildir. Bunun için **Havvâs**, yolculukta ip, bardak, makas ve iğnesini yanında götürür ve fakat azık almazdı. Çünkü Allah'ın sünneti bunlarda birbirinden farklıdır.

Şâyet "Muhtaç olduğu metaı alındığı vakit nasıl ona üzülmez? Eğer ihtiyacı yok idiyse, niçin evinde saklayıp kapısını kilitledi? İhtiyacından sebep sakladı ise çalındığına nasıl üzülmesin? Zîra arzu ettiği şeyi kaybetmiştir." dersen derim ki;

Onu saklaması, diyânetine yardımı olmak maksadı ile idi. Zîra o, sanıyordu ki, hakkında hayırlı olan o malı muhafaza etmektir. Eğer hayırlı olmasa Allahu Teâlâ onu ona nasip etmezdi. Allah'ın onu ona müyesser kılması ve Allah'a olan hüsn-i zannı ile o metaın diyâneti bakımından kendi hakkında hayırlı olacağını sanmıştı. Bununla beraber kesin bir hükme de varmış değildi. Belki de hakkında hayırlısı, o malın elinden kaybolması idi. Çalındığı gibi kanâatini değiştirdi. Çünkü onun, her halinde Allah'a îtimadı vardır. Şimdiye kadar yanında kalmasında hayır sandığı bu malın çalınması ile hakkında hayırlı olanın, bu malın elinden çıkmasında olduğunu anladı ve böylece üzülecek bir tarafı kalmadı.

Çünkü o sebebe değil, sebeplerin sâhibine bağlandı. Sâhibi hakkında bunu hayırlı gördüğü için onu memnûniyetle karşıladı. Bu adam, doktorun önündeki bir hasta gibidir. Doktor, kendisine yemeye müsaade ederse, kendisine faydalı olacağına inanarak bunu memnûniyetle karşılar. Şâyet yemeği keserse, bunu da memnûniyetle karşılar. Çünkü doktorun kendisine yarayışlı tarafı tercîh ettiğine emîndir.

Babası mütehassıs bir doktor olan hastanın, babasına olan güveni kadar, Allah'ın lûtfuna güvenmeyen kimsenin tevekkülü asla doğru olamaz. Allahu Teâlâ'yı ve O'nun ef'âlini bilen, kulunun halini düzeltmekteki sünnet ve âdetini bilir de sevinmesi sebeplerle olmaz. Çünkü hangi sebebin kendi hakkında daha hayırlı olacağını bilemez. Nitekim **Hz. Öme**r: "Ben fakir veya zengin olarak sabahlamaya aldırış etmem. Çünkü hangisinin hakkımda hayırlı olacağını bilemem." demiştir. Bunun gibi, tevekkül eden insan da elindeki varlığının çalınıp çalınmamasına aldırış etmemelidir. Çünkü gerek dünya ve gerek âhirette, hakkında hangisinin hayırlı olacağını bilemez. Nice dünya malı var ki, insanı helâke götürür. Nice zenginler var ki, zenginliği sebebiyle öyle ibtilâlarla karşılaşır; "Keşke yoksul olaydım." der.

بيان آداب المتوكلين إذا سُرِق متاعهم

للمتوكلِ آدابٌ في متاعِ بيتِهِ إذا خرجَ عنهُ :

الأوَّلُ : أنْ يغلقَ البابَ ، ولا يستقصيَ في أسبابِ الحفظِ ، كالتماسِهِ مِنَ الجيرانِ الحفظَ معَ الغلقِ ، وكجمعِهِ أغلاقاً كثيرةً ، فقدْ كانَ مالكُ بنُ دينارٍ لا يغلقُ بابَهُ ، ولكنْ يشدُّهُ بشريطٍ ويقولُ : (لولا الكلابُ.. ما شددتُهُ أيضاً)[1] .

* * *

الثاني : ألا يتركَ في البيتِ متاعاً يحرِصُ عليهِ السرَّاقُ ، فيكونَ هوَ سببَ معصيتِهِمْ ؛ إذْ إمساكُهُ يكونُ سببَ هيجانِ رغبتِهِمْ ، ولذلكَ لمَّا أهدى المغيرةُ إلىٰ مالكِ بنِ دينارٍ ركوةً.. قالَ لهُ : خذْها ، فلا حاجةَ لي إليها ، قالَ : لِمَ ؟ قالَ : يوسوسُ إليَّ العدوُّ أنَّ اللصَّ قدْ أخذَها[2] .

فكأنَّهُ احترزَ مِنْ أنْ يعصيَ السارقُ ، ومِنْ شغلِ قلبِهِ بوسواسِ الشيطانِ بسرقَتِها ، ولذلكَ قالَ أبو سليمانَ : (هٰذا مِنْ ضعفِ قلوبِ الصوفيَّةِ ،

---

[1] قوت القلوب (٢/ ٣٣) ، وقد رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣٦٧) أنه كان يقول : (من دخل بيتي فأخذ شيئاً.. فهو له حلال ، أما أنا.. فلا أحتاج إلىٰ قفل ولا إلىٰ مفتاح) .

[2] قوت القلوب (١/ ٢٦٧) ، وخبر مالك مفرداً رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣٦٤) ، وليس فيه ذكر للمغيرة ، بل قالها للحارث بن نبهان .

هٰذا قدْ زهدَ في الدنيا ، فما عليهِ مِنْ أخذِها ؟!)[1] .

* * *

الثالثُ : أنَّ ما يُضطرُّ إلىٰ تركِهِ في البيتِ ينبغي أنْ ينويَ عندَ خروجِهِ الرضا بما يقضي اللهُ تعالىٰ فيهِ مِنْ تسليطِ سارقٍ عليهِ ، ويقولَ : ما يأخذُهُ السارقُ . . فهوَ منهُ في حلٍّ ، أوْ هوَ في سبيلِ اللهِ ، وإنْ كانَ فقيراً . . فهوَ عليهِ صدقةٌ ، وإنْ لمْ يشترطِ الفقرَ . . فهوَ أولىٰ ، ويكونَ لهُ نيّتانِ : لوْ أخذَهُ غنيٌّ أوْ فقيرٌ :

إحداهُما : أنْ يكونَ مالُهُ مانعاً لهُ مِنَ المعصيةِ ، فإنَّهُ ربَّما يستغني بهِ فيتوانىٰ عنِ السرقةِ بعدَهُ ، وقدْ زالَ عصيانُهُ بأكلِ الحرامِ لمَّا أنْ جعلَهُ في حلٍّ .

والثانيةُ : ألا يظلمَ مسلماً آخرَ ، فيكونَ مالُهُ فداءً لمالِ مسلمٍ آخرَ ، ومهما نوىٰ حراسةَ مالِ غيرِهِ بمالِ نفسِهِ ، أوْ نوىٰ دفعَ المعصيةِ عنِ السارقِ ، أوْ تخفيفَها عليهِ . . فقدْ نصحَ للمسلمينَ ، وامتثلَ قولَهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « انصرْ أخاكَ ظالماً أوْ مظلوماً »[2] ، ونصرةُ الظالمِ بمنعِهِ مِنَ الظلمِ ، وعفوهُ عنهُ إعدامٌ للظلمِ ومنعٌ لهُ .

وليتحققْ أنَّ هٰذهِ النيةَ لا تضرُّهُ بوجهٍ مِنَ الوجوهِ ؛ إذْ ليسَ فيها ما يسلِّطُ

---

[1] قوت القلوب (١/ ٢٦٧) .

[2] رواه البخاري (٢٤٤٣) .

السارقَ ويغيِّرُ القضاءَ الأزليَّ ، ولكنَّهُ تتحقَّقُ بالزهدِ نيَّتُهُ ، فإنْ أُخِذَ مالُهُ . . كانَ لهُ بكلِّ درهمٍ سبعُ مئةِ درهمٍ ؛ لأنَّهُ نواهُ وقصدَهُ ، وإنْ لمْ يُؤخذْ . . حصلَ لهُ الأجرُ أيضاً ؛ كما رُوِيَ عنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فيمَنْ تركَ العزلَ وأقرَّ النطفةَ قرارَها أنَّ لهُ أجرَ غلامٍ وُلِدَ لهُ مِنْ ذلكَ الجماعِ وعاشَ فقُتلَ في سبيلِ اللهِ تعالىٰ وإنْ كانَ لمْ يُولدْ لهُ(١) ؛ لأنَّهُ ليسَ إليهِ مِنْ أمرِ الولدِ إلا الوقاعُ ، فأمَّا الخلقُ والحياةُ والرزقُ والبقاءُ . . فليسَ إليهِ ، فلوْ خُلِقَ . . لكانَ ثوابُهُ علىٰ فعلِهِ ، وفعلُهُ لمْ ينعدمْ ؛ فكذلكَ أمرُ السرقةِ .

* * *

الرابعُ : أنَّهُ إذا وجدَ المالَ مسروقاً . . فينبغي ألا يحزنَ ، بلْ يفرحُ إنْ أمكنَهُ ويقولُ : لولا أنَّ الخيرةَ كانَتْ فيهِ . . لما سلبَهُ اللهُ تعالىٰ ، ثمَّ إنْ لمْ يكنْ قدْ جعلَهُ في سبيلِ اللهِ عزَّ وجلَّ . . فلا يبالغْ في طلبِهِ وإساءةِ الظنِّ بالمسلمينَ ، وإنْ كانَ قدْ جعلَهُ في سبيلِ اللهِ . . فيتركُ طلبَهُ ، فإنَّهُ قدْ قدَّمَهُ ذخيرةً لنفسِهِ إلى الآخرةِ ، فإنْ أُعيدَ إليهِ . . فالأولىٰ ألا يقبلَهُ بعدَ أنْ كانَ قدْ جعلَهُ في سبيلِ اللهِ عزَّ وجلَّ ، وإنْ قبلَهُ . . فهوَ في ملكِهِ في ظاهرِ العلمِ ؛ لأنَّ الملكَ لا يزولُ بمجرَّدِ تلكَ النيَّةِ ، ولكنَّهُ غيرُ محبوبٍ عندَ المتوكلينَ .

وقدْ رُوِيَ أنَّ ابنَ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُما سُرِقَتْ ناقتُهُ ، فطلبَها حتَّىٰ أعيا ،

---

(١) كذا الخبر في « القوت » (٢/ ٣٣) ، وقال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) . « إتحاف » (٩/ ٥١٢) .

ثمَّ قالَ : في سبيلِ اللهِ تعالىٰ ، فدخلَ المسجدَ ، فصلَّىٰ ركعتينِ ، فجاءَهُ رجلٌ فقالَ : يا أبا عبدِ الرحمٰنِ ؛ إنَّ ناقتكَ في مكانِ كذا ، فلبسَ نعلَهُ وقامَ ، ثمَّ قالَ : أستغفرُ اللهَ ، وجلسَ ، فقيلَ لهُ : ألا تذهبُ فتأخذَها ؟ فقالَ : إنِّي كنتُ قلتُ : في سبيلِ اللهِ⁽¹⁾ .

وقالَ بعضُ الشيوخِ : رأيتُ بعضَ إخواني في النومِ بعدَ موتِهِ ، فقلتُ : ما فعلَ اللهُ بكَ ؟ قالَ : غفرَ لي وأدخلَني الجنَّةَ ، وعرضَ عليَّ منازلي فيها فرأيتُها ، قالَ : وهو معَ ذلكَ كئيبٌ حزينٌ ، فقلتُ : قدْ دخلتَ الجنَّةَ وغُفِرَ لكَ وأنتَ حزينٌ ؟! فتنفَّسَ الصعداءَ ثمَّ قالَ : نعمْ ، إنِّي لا أزالُ حزيناً إلىٰ يومِ القيامةِ ، قلتُ : ولِمَ ذلكَ ؟ قالَ : إنِّي لمَّا رأيتُ منازلي مِنَ الجنَّةِ . . رُفعَتْ لي مقاماتٌ في علِّيينَ ما رأيتُ مثلَها فيما رأيتُ ، ففرحتُ بها ، فلمَّا هممتُ بدخولِها . . نادىٰ منادٍ مِنْ فوقِها : اصرفوهُ عنها ، فليسَتْ هٰذهِ لهُ ، إنَّما هٰذهِ لمَنْ أمضى السبيلَ ، فقلتُ : وما أمضى السبيلَ ؟ فقيلَ لي : كنتَ تقولُ للشيءِ إنَّهُ في سبيلِ اللهِ ، ثمَّ ترجعُ فيهِ ، فلوْ كنتَ أمضيتَ السبيلَ . . لأمضينا لكَ⁽²⁾ .

وحُكيَ عنْ بعضِ العبَّادِ بمكَّةَ أنَّهُ كانَ نائماً بجنبِ رجلٍ معَهُ هميانٌ ، فانتبهَ الرجلُ ففقدَ هميانَهُ ، فاتهمَهُ بهِ ، فقالَ لهُ : كمْ كانَ في هميانِكَ ؟ فذكرَهُ ، فحملَهُ إلى البيتِ ووزنَهُ مِنْ عندِهِ ، ثمَّ بعدَ ذلكَ أعلمَهُ أصحابُهُ أنَّهُمْ

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٣٣) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٣٤) .

كانوا أخذوا الهميانَ مزحاً معَهُ ، فجاءَ هوَ وأصحابُهُ وردُّوا الذهبَ ، فأبىٰ وقالَ : خذْهُ حلالاً طيِّباً ، فما كنتُ لأعودَ في مالٍ أخرجتُهُ في سبيلِ اللهِ عزَّ وجلَّ ، فلمْ يقبلْ ، فألحُّوا عليهِ ، فدعا ابناً لهُ وجعلَ يصرُّهُ صُرراً ويبعثُ بها إلى الفقراءِ حتَّىٰ لمْ يبقَ منهُ شيءٌ(١) .

فهكذا كانَتْ أخلاقُ السلفِ ، وكذلكَ مَنْ أخذَ رغيفاً ليعطيَهُ فقيراً ، فغابَ عنهُ . . كانَ يكرهُ ردَّهُ إلى البيتِ بعدَ إخراجِهِ ، فيعطيهِ فقيراً آخرَ ، وكذلكَ يفعلُ في الدراهمِ والدنانيرِ وسائرِ الصدقاتِ(٢) .

* * *

الخامسُ ـ وهوَ أقلُّ الدرجاتِ ـ : ألا يدعوَ على السارقِ الذي ظلمَهُ بالأخذِ ، فإنْ فعلَ . . بطلَ توكلُهُ ، ودلَّ ذلكَ علىٰ كراهتِهِ وتأسُّفِهِ علىٰ ما فاتَ ، وبطلَ زهدُهُ ، وإنْ بالغَ فيهِ . . بطلَ أيضاً أجرُهُ فيما أُصيبَ بهِ ، ففي الخبرِ : « مَنْ دعا علىٰ مَنْ ظلمَهُ . . فقدِ انتصرَ »(٣) .

وحُكيَ أنْ الربيعَ بنَ خُثيمٍ سُرِقَ فرسُهُ ، وكانَ ثمنُهُ عشرينَ ألفاً ، وكانَ قائماً يصلِّي فلمْ يقطعْ صلاتَهُ ، ولمْ ينزعجْ لطلبِهِ ، فجاءَهُ قومٌ يعزُّونَهُ ،

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٣٤) يرويه عن بعض الأشياخ عن شيخ كان بمكة من العبَّاد .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٣٤) ، وقال بعده : (وهـٰذا طريق قد عفا أثره ، ودرس خبره ، فمن عمل به . . فقد أحياه وأظهره ، وقد كان قديماً طريقاً إلى الله تعالىٰ عليه السابلة من الأولياء) .

(٣) رواه الترمذي (٣٥٥٢) .

فقالَ : أما إنِّي قدْ كنتُ رأيتُهُ وهوَ يحلُّهُ ، قيلَ : وما منعَكَ أنْ تزجرَهُ ؟ قالَ : كنتُ فيما هوَ أحبُّ إليَّ مِنْ ذلكَ ـ يعني : الصلاةَ ـ قالَ : فجعلوا يدعونَ عليهِ ، فقالَ : لا تفعلوا وقولوا خيراً ؛ فإنِّي قدْ جعلتُها صدقةً عليهِ(١) .

وقيلَ لبعضِهِمْ في شيءٍ قدْ كانَ سُرِقَ لهُ : ألا تدعو علىٰ ظالمِكَ ؟ قالَ : ما أحبُّ أنْ أكونَ عوناً للشيطانِ عليهِ ، قيلَ : أفرأيتَ لوْ رُدَّ عليكَ ؟ قالَ : لا آخذُهُ ولا أنظرُ إليهِ ؛ لأنِّي كنتُ قدْ أحللتُهُ لهُ(٢) .

وقيلَ لآخرَ : ادعُ اللهَ علىٰ مَنْ ظلمَكَ ، فقالَ : ما ظلمَني أحدٌ ، ثمَّ قالَ : إنَّما ظلمَ نفسَهُ ، ألا يكفيهِ المسكينَ ظلمُهُ لنفسِهِ حتَّىٰ أزيدَهُ شرّاً ؟!(٣) .

وأكثرَ بعضُهُمْ شتمَ الحجَّاجِ عندَ بعضِ السلفِ في ظلمِهِ ، فقالَ : لا تغرقْ في شتمِهِ ، فإنَّ اللهَ تعالىٰ ينتصفُ للحجَّاجِ ممَّنَ انتهكَ عرضَهُ كما ينتصفُ منهُ لمَنْ أخذَ مالَهُ ودمَهُ(٤) .

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٣٤) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٣٤) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ٣٤) .

(٤) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣١٢٢٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٢٧٠) ، والقشيري في « الرسالة » (ص ٢٨٤) بنحوه ، ولفظه هنا في « القوت » (٢/ ٣٤) .

وفي الخبرِ : « إنَّ العبدَ ليُظلَمُ المظلمةَ ، فلا يزالُ يشتمُ ظالمَهُ ويسبُّهُ حتَّىٰ يكونَ بمقدارِ ما ظلمَهُ ، ثمَّ يبقىٰ للظالمِ عليهِ مطالبةٌ بما زادَ عليهِ يُقتصُّ لهُ مِنَ المظلومِ »(١) .

* * *

السادسُ : أنْ يغتمَّ لأجلِ السارقِ وعصيانِهِ وتعرُّضِهِ لعذابِ اللهِ ، ويشكرَ اللهَ تعالىٰ إذْ جعلَهُ مظلوماً ولمْ يجعلْهُ ظالماً ، وجعلَ ذلكَ نقصاناً في دنياهُ لا نقصاناً في دينِهِ ، فقدْ شكا بعضُ الناسِ إلىٰ عالمٍ أنَّهُ قُطِعَ عليهِ الطريقُ وأُخِذَ مالُهُ ، فقالَ : إنْ لمْ يكنْ غمُّكَ أنَّهُ قدْ صارَ في المسلمينَ مَنْ يستحلُّ هاذا أكثرَ مِنْ غمِّكَ بمالِكَ . . فما نصحتَ للمسلمينَ(٢) .

وسُرِقَ مِنْ عليِّ بنِ الفضيلِ دنانيرُ وهوَ يطوفُ بالبيتِ ، فرآهُ أبوهُ وهوَ يبكي ويحزنُ ، فقالَ : أعلى الدنانيرِ تبكي ؟! فقالَ : لا واللهِ ، ولكنْ على المسكينِ أنَّهُ يُسألُ يومَ القيامةِ ولا تكونُ لهُ حجَّةٌ(٢) .

وقيلَ لبعضِهِمْ : ادعُ علىٰ مَنْ ظلمَكَ ، فقالَ : إنِّي مشغولٌ بالحزنِ عليهِ عنِ الدعاءِ عليهِ(٢) ، فهاذِهِ أخلاقُ السلفِ رضيَ اللهُ عنهُمْ أجمعينَ .

* * *

---

(١) أورده ابن بطال في « شرحه لصحيح البخاري » (١٠/ ١٨٦) عن عمر بن عبد العزيز بلاغاً ، ومعناه مروي عند الترمذي (٣٥٥٢) عن عائشة رضي الله عنها مرفوعاً : « من دعا علىٰ من ظلمه فقد انتصر » ، ولفظه هنا في « القوت » (٢/ ٣٤) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٣٤) .

MALI ÇALINDIĞINDA MÜTEVEKKİLİN ÂDÂBI

Tevekkül eden insanın evinden ayrılırken, o eşyasına karşı bâzı edeb ve vazîfeleri vardır.

Birincisi; kapıyı kilitlemektir. Bu hususta fazla ileri gidip, komşusuna göz-kulak olması için tembih etmemek ve fazla anahtar kullanmamaktır. **Mâlik b. Dînâr**, bir yere gideceği zaman kapısını kilitlemez, yalnız bir ip ile bağlar ve "Kedi köpek olmasa, bunu da yapmazdım." derdi.

İkincisi; hırsızın göz dikeceği eşyayı evinde bulundurmamaktır. Evinde bu gibi eşyayı bulundurması, hırsızların oraya göz dikmesine ve böylece onların günâha girmelerine sebep olur. Bunun için **Mâlik b. Dînâr**'a bir bardak hediye edildiği vakit sâhibine, "Bunu al götür. Burada kalmasını istemiyorum. Çünkü bunu hırsız çalar diye gönlümde vesvese uyandırıyor." dedi ve bu sebeple hırsızın günâha girmesinden ve şeytanın vesvesesi ile kalbinin meşgul olmasından kaçındı.

Yine bu sebeptendir ki, **Ebû Süleyman**: "İşte bu, sûfilerin kalp zayıflığından ileri gelir." demiştir. Çünkü zâhid olup dünyadan yüz çeviren adamı bunlar ilgilendirmez. Kim isterse onu çalsın der ve aldırış etmez.

Üçüncüsü; evinde bırakmak mecburiyetinde kaldığı eşyası hakkında Allah'ın hükmüne rıza göstermeyi niyet etmektir. Şâyet bunu hırsız çalarsa ona helâl olsun yâhut Allah rızası için olsun veya "Hırsız fakir ise benim sadakam olsun." demeli ve en doğrusu fakirliği şart koşmamalıdır. O zaman, malını zengin veya fakir çalarsa iki niyeti olmuş olur.

Birincisi, malı sebebiyle adam günâha girmiş olur. Belki bu çaldığı ona yeter de hırsızlıktan vazgeçer. Kendisi de zengin fakir ayırımı yapmadan helâl ettiğine göre, hırsız bu malı yemekle günâha girmemiş olur.

İkincisi de, başka bir Müslüman'a eziyet etmemiş olur. Kendi malı, onu başkasına zulmetmekten korur. Kendi malını fedâ etmekle başkasının malını korumayı veya hırsızdan günâhın kaldırılmasını yâhut hafiflemesini niyet ettiği zaman Müslümanlara nasîhat etmiş ve Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Zâlim olsun mazlûm olsun, kardeşine yardım et."*[24] öğüdüne uymuş olur. Zâlime yardım, onu zulümden men etmekledir. Onu affetmek ise onu zulmünden vazgeçirmek için en güzel bir harekettir. Şurasını da iyi bil ki, onun böyle niyet etmesi, kendisine hiç bir sûretle zarar vermez. Zîra bu niyeti, ezelî mukadderatı değiştirip de hırsızı evine yöneltmez. Fakat bu niyeti ile zâhidliği tahakkuk eder. Şâyet malı çalınırsa, bire yedi yüz mükâfatını alacaktır. Zîra o, gerçekte bunu kast ve niyet etmiştir. Şâyet malı çalınmazsa yine mükâfat alır.

Nitekim rivâyete göre Resûl-i Ekrem (s.a.v.): "Azli, yâni çocuk yapmamak için önleyici tedbîri terk edip nutfeyi mahalline ilka eden kimseye; bunun neticesinde evlâdı ister olsun ister olmasın, çocuğu doğup büyümüş, Allah uğrunda savaşmış ve şehîd olarak ölmüş bir gibi mükâfat verir.

Çünkü onun vazîfesi, ancak nutfeyi yerine ilka etmek idi. Yoksa yaratmak, can vermek, rızık takdîr etmek ve yaşatmak Allah'ın takdirindedir, onun elinde değildir. Eğer yaratılsa idi adam işinin mükâfatını alacaktı. İşi ise yapılmıştır; yine mükâfatını alır, buyurmuştur. Hırsızlıkta da durum aynıdır. Bu niyetle malı çalınsa, niyetinden dolayı mükâfatını alacaktı. Çalışmak adamın işi olmadığı için, kendisine düşen vazîfeyi yaptığından mükâfatını alacaktır.

---

[24] Hadis metin olarak yukarıda geçmiştir. Enes'den (r.a.) Buharî ile Müslim rivayet etmişlerdir.

Dördüncüsü; şâyet malı çalınırsa ona üzülmemek ve mümkünse sevinerek, "Eğer hayırlısı bu olmasa, Allahu Teâlâ bu malı benden aldırmazdı." demektir. Şâyet ayrılırken, "Çalınırsa Allah rızası için olsun." dememişse, artık bunun üzerine fazla düşmemelidir. Bunun için şuna buna sû-i zanna kalkışmamalıdır. Şâyet "Allah rızası için olsun." demişse, hiç aramamalıdır. Çünkü daha önce onu âhiret azığı olarak ayırmıştı. Hattâ çalınan mal kendisine iade edilse de, en doğrusu onu kabul etmemesidir. Eğer kabul ederse de zâhirî hükme göre, bu mal kendisinindir. Çünkü mal sade bir niyet ile mülkünden çıkmaz. Fakat artık bu mal tevekkül edenler için sevimli değildir.

Rivâyete göre **Abdullah İbn Ömer**'in (r.a.) bir devesi çalındı. Deveyi araya araya yoruldu. Nihâyet, "Allah rızası için olsun." dedi ve aramaktan vazgeçerek mescide girdi, iki rekât namaz kıldı. Bu sırada bir adam gelerek:

– "Deven falan yerde." diye haber verdi. İbn Ömer (r.a.) ayakkabılarını giyip çıkmak üzere iken:

– "Estağfirullah." diyerek geri döndü. Adam:

– "Ne yapıyorsun, deveni almaya gitmiyor musun?" deyince İbn Ömer (r.a.):

– "Ben, "Allah rızası için olsun." dedim. Artık onu almam." dedi.

Şeyhin birisi kardeşliklerinden birisini ölümünden sonra rüyâsında görmüş ve durumunu sormuştur. Adam:

– "Allahım beni mağfiret etti ve cennete koyarak oradaki yerimi bana gösterdi." dedi. Fakat buna rağmen yine adamın mahzun ve kederli olduğunu fark ederek sebebini sordu. Adam:

– "Evet, ben kıyâmete kadar mahzûnum, bu elem benden gitmez." dedi. Sebebini sorunca adam:

– "Benim yerim bana gösterildi fakat orada daha kıymetli ve daha üstün mevkîler gördüm. Oralara girmek istediğimde birisi, "Onu geri çevirin orası onun yeri değildir. O makam, bir şeyi, "Allah rızası için olsun." dedikten sonra sözünden geri dönmeyenler içindir. Hâlbuki o, verdiği bu sözde durmamıştır" dedi.

Âbidin birinden hikâye edildiğine göre; Mekke'de bir adamın yanında uyudu. Uyandığı vakit kemerini bulamadı ve yanındaki adama:

– "Kemeri sen aldın?" dedi. Adam:

– "Kemerinde ne kadar paran vardı?" diye sordu. Ve eve giderek o kadar parayı saydı kendisine verdi. Sonra âbidin adamları gelerek:

– "Biz sana oyun ettik, kemerini aldık." demeleri üzerine, öteki adama gitti ve özür dileyerek parayı iade etmek istediler. Adam:

– "Ben Allah rızası için verdiğimi geri almam." demesi üzerine, onlar ısrar ettiler. Adam da oğlunu çağırttı, iade ettikleri parayı kese kese yoksullara dağıttı. İşte eskilerin ahlâkı bu idi. Evinden, fakire vermek için bir ekmek aldıkları vakit, o fakiri bulamayınca, onu geri götürerek, başka bir yoksula verirlerdi. Altın, gümüş ve diğer sadakalarda da durumları aynı idi.

Beşincisi; en düşük derecedir, hırsıza beddua etmemektir. Şâyet bedduaya kalkışırsa, tevekkülü bâtıl olur ve kaybettiğine üzüntüsü olduğuna delâlet eder ki, zâhidliği de kaybolur. Fazla ısrar ederse mükâfatı da gider. Nitekim haberde: *"Zâlime bedduâ eden, ona yardım etmiş olur."*[25] diye vârid olmuştur.

Rebî b. Haysem, namaz kılarken yirmi bin dirhem değerindeki atının çalındığını gördü ve fakat ne namazı bozdu ve ne de üzüldü. Adamları:

– "Nasıl oldu, yazık oldu?" şeklinde kendisini tesellî ediyorlardı. O:

– "Atımın yularını çözerken adamı gördüm." dedi. Onlar:

– "O halde niçin mâni olmadın?" demeleri üzerine:

– "Atımdan daha sevimli olan bir şey ile (namaz kılmakla) meşgul îdim, onu kaçıramazdım da ondan." dedi. Adamlar hırsıza bedduâ etmeye başlayınca Rebî:

– "Hayır, beddua etmeyin. Ben onu, ona sadaka ettim. dedi. Yine eşyası çalınan bir adama:

– "Hırsıza niçin bedduâ etmiyorsun?" diyenlere:

– "Ben şeytana yardımcı olmak istemem." dedi. Onlar:

– "Peki malı sana iade ederse ne yaparsın?" dediler. O:

– "Almam ve tarafına bakmam. Çünkü onu ben ona helâl ettim." dedi. Malı çalınan başka birisine:

– "Sana haksızlık edene bedduâ et." dediklerinde:

– "Bana kimse haksızlık etmedi. Hırsızlık eden kendine zulmetmiştir. Onun belâsı kendine yetmiyormuş gibi bir de ben onu artırayım mı?" dedi. Birisi, seleften bir zâtın huzurunda, Haccâc-ı Zâlim'e atıp tuttu. Bu zat:

---

[25] Hadis, metin olarak yukarıda geçmiştir:

– "Öyle fazla atıp tutma. Zîra Allahu Teâlâ, mal ve cana taarruz edenlerden intikam aldığı gibi, Haccâc'a kötü söyleyenlerden de intikam alır." dedi. Nitekim haberde: "İnsan, kendisine zulmedene sövüp saymakla, o kadar zulmeder ki, hakkı kaybolduğu gibi, asıl zâlimin üstelik kendisinde alacağı kalır da ondan alınıp kendisine verilir."[26] diye vârid olmuştur.

Altıncısı; hırsızın isyânından ve azâbından, hırsızın nam ve hesâbına üzülmektir. Hırsızın zâlim, kendisinin mazlum olduğuna, dünyalığındaki bu noksanlığın âhirette üstünlük olacağına şükretmektir. Adamın biri, âlimin birisine, yolunun kesilip servetinin alındığından şikâyet etmiş. Âlim:

– "Müslümanlar arasında senin malını helâl kabul ederek çalan adamın tasası, senin tasandan büyüktür. Sen onlara nasîhat et." demiştir. Fazl'ın oğlu Ali'nin tavaf esnasında bir miktar altını çalınmıştı. Babası onun ağladığını görünce:

– "Altınlara mı ağlıyorsun?" diye sordu. Oğlu:

– "Hayır, altınlara değil, çalana ağlıyorum. Kıyâmet günü bundan sorulduğunda cevap verecek durumu olmayınca hâli nice olur, diye ona acıyarak ağlıyorum." demiştir. Yine malı çalınan bir adama:

– "Hırsıza bedduâ et." dediklerinde:

– "Ben ona acımakla meşgulüm, ona bedduâ edecek vaktim yoktur." dedi.

İşte eskilerin ahlâkı, Allah onlardan râzı olsun.

---

[26] Hadis metin olarak yukarıda geçmiş, tenkîdi yapılmıştır.

الفن الرابع : السعي في إزالة الضرر كمداواة المرض وأمثاله

اعلمْ : أنَّ الأسبابَ المزيلةَ للضررِ أيضاً تنقسمُ إلىٰ مقطوعٍ بهِ ؛ كالماءِ المزيلِ لضررِ العطشِ ، والخبزِ المزيلِ لضررِ الجوعِ ، وإلىٰ مظنونٍ ؛ كالفصدِ ، والحجامةِ ، وشربِ الدواءِ المسهلِ ، وسائرِ أبوابِ الطبِّ ؛ أعني : معالجةَ البرودةِ بالحرارةِ ، والحرارةِ بالبرودةِ ، وهيَ الأسبابُ الظاهرةُ في الطبِّ ، وإلىٰ موهومٍ ؛ كالكيِّ والرقيةِ .

أمَّا المقطوعُ بهِ . . فليسَ مِنَ التوكلِ تركُهُ ، بلْ تركُهُ حرامٌ عندَ خوفِ الموتِ .

وأمَّا الموهومُ . . فشرطُ التوكلِ تركُهُ ؛ إذْ بهِ وصفَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ المتوكلينَ ، وأقواها الكيُّ ، ويليهِ الرقيةُ ، والطيرةُ آخرُ درجاتِها ، والاعتمادُ عليها والاتكالُ إليها غايةُ التعمُّقِ في ملاحظةِ الأسبابِ .

وأمَّا الدرجةُ المتوسطةُ وهيَ المظنونةُ ؛ كالمداواةِ بالأسبابِ الظاهرةِ عندَ الأطباءِ . . ففعلُهُ ليسَ مناقضاً للتوكلِ ؛ بخلافِ الموهومِ ، وتركُهُ ليسَ محظوراً ؛ بخلافِ المقطوعِ بهِ ، بلْ قدْ يكونُ أفضلَ مِنْ فعلِهِ في بعضِ الأحوالِ ، وفي حقِّ بعضِ الأشخاصِ ، فهي علىٰ درجةٍ بينَ الدرجتينِ .

ويدلُّ علىٰ أنَّ التداويَ غيرُ مناقضٍ للتوكلِ فعلُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وقولُهُ ، وأمرُهُ بهِ .

أمَّا قولُهُ . . فقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما مِنْ داءٍ إلا ولهُ دواءٌ ، عرفَهُ مَنْ عرفَهُ ، وجهلَهُ مَنْ جهلَهُ ، إلا السامَ »(١) يعني : الموتَ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « تداوَوا عبادَ اللهِ ؛ فإنَّ اللهَ خلقَ الداءَ والدواءَ »(٢) .

وسُئِلَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنِ الدواءِ والرُّقىٰ : هلْ تردُّ مِنْ قدرِ اللهِ شيئاً ؟ فقالَ : « هيَ مِنْ قدرِ اللهِ »(٣) .

وفي الخبرِ المشهورِ : « ما مررتُ بملأٍ مِنَ الملائكةِ إلا قالوا : مُرْ أمَّتَكَ بالحجامةِ »(٤) .

وفي الحديثِ أنَّهُ عليهِ الصلاةُ والسلامُ أمرَ بها وقالَ : « احتجموا لسبعَ عشرةَ ، وتسعَ عشرةَ ، وإحدىٰ وعشرينَ ، لا يتبيَّغْ بكُمُ الدمُ فيقتلَكُمْ »(٥) ، فذكرَ أنَّ تبيُّغَ الدمِ سببُ الموتِ ، وأنَّهُ قاتلٌ بإذنِ اللهِ تعالىٰ ، وبيَّنَ أنَّ إخراجَ الدمِ خلاصٌ منهُ ؛ إذْ لا فرقَ بينَ إخراجِ الدمِ المهلكِ مِنَ الإهابِ وبينَ إخراجِ العقربِ مِنْ تحتِ الثيابِ ، وإخراجِ الحيَّةِ مِنَ البيتِ ، وليسَ مِنْ شرطِ

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ٢١) ، وقد رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٢٣٨٨٤) ، والطبراني في « الأوسط » (١٥٨٧) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/ ٤٠١) .

(٢) رواه أبو داوود (٣٨٥٥) ، والترمذي (٢٠٣٨)، والطبراني في « الكبير » (٢٤/ ٢٥٤) .

(٣) رواه الترمذي (٢٠٦٥) ، وابن ماجه (٣٤٣٧) .

(٤) رواه الترمذي (٢٠٥٢) ، وابن ماجه (٣٤٧٩) .

(٥) رواه الترمذي (٢٠٥١) ولم يذكر التبيُّغ ، وابن ماجه (٣٤٨٦) ، والتبيُّغ : هيجان الدم حتىٰ تظهر حمرته في البدن .

التوكلِ تركُ ذلكَ ، بلْ هوَ كصبِّ الماءِ على النارِ لإطفائها ودفعِ ضررِها عندَ وقوعِها في البيتِ ، وليسَ مِنَ التوكلِ الخروجُ عنْ سنةِ الوكيلِ أصلاً .

وفي خبرٍ مقطوعٍ : « مَنِ احتجمَ يومَ الثلاثاءِ لسبعَ عشرةَ منَ الشهرِ . . كانَ لهُ دواءً مِنْ داءِ سنةٍ »⁽¹⁾ .

* * *

وأمَّا أمرُهُ . . فقدْ أمرَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ غيرَ واحدٍ مِنَ الصحابةِ بالتداوي والحميةِ⁽²⁾ ، وقطعَ لسعدِ بنِ معاذٍ عرقاً ؛ أيْ : فصدَهُ⁽³⁾ ، وكوىٰ سعدَ بنَ زرارةَ⁽⁴⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لعليٍّ رضيَ اللهُ عنهُ وكانَ رَمِدَ العينِ : « لا تأكلْ مِنْ هٰذا ـ يعني : الرطبَ ـ وكُلْ مِنْ هٰذا ؛ فإنَّهُ أوفقُ لكَ » ؛ يعني : سلقاً قدْ طُبخَ بدقيقِ شعيرٍ⁽⁵⁾ .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ لصهيبٍ وقدْ رآهُ يأكلُ التمرَ وهوَ وجعُ العينِ :

---

(1) رواه ابن حبان في « المجروحين » (١/ ٣٨٧) ، وابن عدي في « الكامل » (٣/ ٢٠٠) ، والبيهقي في « السنن الكبرىٰ » (٩/ ٣٤٠) .

(2) تقدم قريباً قوله صلى الله عليه وسلم : « تداووا » ، وسيأتي في قصة علي وصهيب رضي الله عنهما في الحمية .

(3) كما هو عند مسلم (٢٢٠٨) .

(4) كما هو عند ابن ماجه (٣٤٩٢) ، ثم مات رضي الله عنه ، فقال صلى الله عليه وسلم : « ميتة سوء لليهود ، يقولون : أفلا دفع عن صاحبه ، وما أملك له ولا لنفسي شيئاً » .

(5) رواه أبو داوود (٣٨٥٦) ، والترمذي (٢٠٣٧) ، وابن ماجه (٣٤٤٢) .

« تأكلُ تمراً وأنتَ رَمِدٌ ؟! » فقالَ : إنِّي آكلُ مِنَ الجانبِ الآخرِ ، فتبسَّمَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ(١) .

* * *

وأمَّا فعلُهُ . . فقدْ رُوِيَ في حديثٍ مِنْ طريقِ أهلِ البيتِ : أنَّهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كانَ يكتحلُ كلَّ ليلةٍ ، ويحتجمُ كلَّ شهرٍ ، ويشربُ الدواءَ كلَّ سنةٍ(٢) .

وتداوىٰ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ غيرَ مرَّةٍ مِنَ العقربِ وغيرِها(٣) .

ورُوِيَ أنَّهُ عليهِ الصلاةُ والسلامُ كانَ إذا نزلَ عليهِ الوحيُ . . صُدِعَ رأسُهُ ، فكانَ يغلفُهُ بالحناءِ(٤) .

وفي خبرٍ : أنَّهُ كانَ إذا خرجَتْ بهِ قرحةٌ . . جعلَ عليها حناءً(٥) ،

---

(١) رواه ابن ماجه (٣٤٤٣) .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ٢١) ، وقد رواه من غير طريقهم ابن عدي في « الكامل » (٣/ ٤٣٣) .

(٣) روى الطبراني في « الكبير » (٢/ ٢٨٧) عن جبلة بن الأزرق رضي الله عنه : أن رسول الله صلى الله عليه وسلم صلىٰ إلىٰ جنب جدار كثير الأحجرة صلىٰ ظهراً وعصراً ، فلما جلس في الركعتين . . خرجت عقرب فلدغته ، فغشي عليه ، فرقاه الناس ، فلما أفاق . . قال : « شفاني الله وليس برقيتكم » .
وروىٰ في « الأوسط » (١٠٩) عن أنس رضي الله عنه : أن النبي صلى الله عليه وسلم كان إذا اشتكىٰ . . تقمح كفاً من شونيز ويشرب عليه ماء وعسلاً .

(٤) رواه البزار في « مسنده » (٧٨٥٢) ، والطبراني في « الأوسط » (٥٦٢٥) .

(٥) رواه الترمذي (٢٠٥٤) ، وابن ماجه (٣٥٠٢) .

وقدْ جعلَ علىٰ قرحةٍ خرجَتْ بهِ تراباً(١) .

وما رُوِيَ في تداويهِ عليهِ الصلاةُ والسلامُ وأمرِهِ بذلكَ خارجٌ عنِ الحصرِ ، وقدْ صُنِّفَ في ذلكَ كتابٌ وسُمِّيَ طبَّ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ(٢) .

وذكرَ بعضُ العلماءِ في الإسرائيلياتِ : أنَّ موسىٰ عليهِ السلامُ اعتلَّ بعلَّةٍ ، فدخلَ عليهِ بنو إسرائيلَ ، فعرفوا علَّتَهُ ، فقالوا لهُ : لوْ تداويتَ بكذا .. لبرئتَ ، فقالَ : لا أتداوىٰ حتَّىٰ يعافيَني هوَ مِنْ غيرِ دواءٍ ، فطالَتْ علَّتُهُ ، فقالوا لهُ : إنَّ دواءَ هـٰذهِ العلَّةِ معروفٌ مجرَّبٌ ، وإنَّا نتداوىٰ بهِ فنبرأُ ، فقالَ : لا أتداوىٰ ، فدامَتْ علَّتُهُ ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : وعزَّتِي ؛ لا أبرئُكَ حتَّىٰ تتداوىٰ بما ذكروهُ لكَ ، فقالَ لهُمْ : داووني بما ذكرتُمْ ، فداوَوهُ ، فبرأَ ، فأوجسَ في نفسِهِ مِنْ ذلكَ ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ ، أردتَ أنْ تبطلَ حكمتي بتوكُّلِكَ عليَّ ؟! مَنْ أودعَ العقاقيرَ منافعَ الأشياءِ غيري ؟!(٣) .

---

(١) فعند البخاري (٥٧٤٥) ، ومسلم (٢١٩٤) واللفظ له ، عن عائشة رضي الله عنها : أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان إذا اشتكى الإنسان الشيء منه أو كانت به قرحة أو جرح .. قال النبي صلى الله عليه وسلم بإصبعه هـٰكذا ـ ووضع سفيان سبابته بالأرض ثم رفعها ـ : « باسم الله ، تربة أرضنا ، بريقة بعضنا ؛ ليشفىٰ به سقيمنا بإذن ربنا » .

(٢) وهما كتابان مشهوران بهـٰذا الاسم ، أحدهما للحافظ أبي بكر بن السني ، والثاني للحافظ أبي نعيم الأصبهاني . « إتحاف » (٩/ ٥١٩) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ٢١) .

ورُوِيَ في خبرٍ آخرَ : أنَّ نبيّاً مِنَ الأنبياءِ شكا علَّةً يجدُها ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : كُلِ البيضَ⁽¹⁾ ، وشكا نبيٌّ آخرُ الضعفَ ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : كُلِ اللحمَ باللبنِ ؛ فإنَّ فيهما القوّةَ . قيلَ : هوَ الضعفُ عنِ الجماعِ⁽²⁾ .

وقدْ رُوِيَ أنَّ قوماً شكَوا إلىٰ نبيِّهِمْ قبحَ أولادِهِمْ ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : مُرْهُمْ أنْ يطعموا نساءَهُمْ الحبالى السفرجلَ ؛ فإنَّهُ يحسنُ الولدُ ، ويُفعلُ ذلكَ في الشهرِ الثالثِ والرابعِ ، إذْ فيهِ يُصوِّرُ اللهُ تعالى الولدَ ، وقدْ كانوا يطعمونَ الحبلى السفرجلَ ، والنفساءَ الرطبَ⁽²⁾ .

فبهٰذا تبيَّنَ أنَّ مسبِّبَ الأسبابِ أجرىٰ سنَّتَهُ بربطِ المسبَّباتِ بالأسبابِ إظهاراً للحكمةِ ، والأدويةُ أسبابٌ مسخَّرةٌ بحكمِ اللهِ تعالىٰ كسائرِ الأسبابِ ، فكما أنَّ الخبزَ دواءُ الجوعِ ، والماءَ دواءُ العطشِ . . فالسكنجبينُ دواءُ الصفراءِ ، والسقمونيا دواءُ الإسهالِ ، لا يفارقُهُ إلا في أحدِ أمرينِ :

أحدُهُما : أنَّ معالجةَ الجوعِ والعطشِ بالماءِ والخبزِ جليٌّ واضحٌ يدركُهُ كافةُ الناسِ ، ومعالجةُ الصفراءِ بالسكنجبينِ يدركُهُ بعضُ الخواصِّ ، فمَنْ أدركَ ذلكَ بالتجربةِ . . التحقَ في حقِّه بالأوَّلِ .

والثاني : أنَّ الدواءَ يسهلُ ، والسكنجبينُ يسكِّنُ الصفراءَ بشروطٍ أخرَ في الباطنِ ، وأسبابٍ في المزاجِ ، ربَّما يتعذَّرُ الوقوفُ علىٰ جميعِ شروطِها ،

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٢١) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٢٢) .

وربَّما يفوتُ بعضُ الشروطِ ، فيتقاعدُ الدواءُ عنِ الإسهالِ ، وأمَّا زوالُ العطشِ . . فلا يستدعي ـ سوى الماء ـ شروطاً كثيرةً ، وقدْ يتفقُ مِنَ العوارضِ ما يُوجبُ دوامَ العطشِ معَ كثرةِ شربِ الماءِ ، ولكنَّهُ نادرٌ .

واختلافُ الأسبابِ أبداً ينحصرُ في هـٰذينِ الفنَّينِ ، وإلا . . فالمسبَّبُ يتلو السببَ ـ لا محالةَ ـ مهما تمَّتْ شروطُ السببِ ، وكلُّ ذلكَ بتدبيرِ مسبِّبِ الأسبابِ وتسخيرِهِ وترتيبِهِ بحكمِ حكمتِهِ وكمالِ قدرتِهِ ، فلا يضرُّ المتوكلَ استعمالُهُ مَعَ النظرِ إلىٰ مسبِّبِ الأسبابِ دونَ الطبيبِ والدواءِ ، فقدْ رُوِيَ عنْ موسىٰ عليهِ السلامُ أنَّهُ قالَ : يا ربِّ ؛ ممَّنِ الدواءُ والشفاءُ ؟ فقالَ تعالىٰ : منِّي ، قالَ : فما يصنعُ الأطباءُ ؟ قالَ : يأكلونَ أرزاقَهُمْ ، ويطيِّبونَ نفوسَ عبادي حتَّىٰ يأتيَ شفائِي أوْ قبضي(١) .

فإذاً ؛ معنى التوكلِ معَ التداوي التوكلُ بالعلمِ والحالِ كما سبقَ في فنونِ الأعمالِ الدافعةِ للضررِ الجالبةِ للنفعِ ، وأمَّا تركُ التداوي رأساً . . فليسَ شرطاً فيهِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فالكيُّ أيضاً مِنَ الأسبابِ الظاهرةِ النفعِ .

فأقولُ : ليسَ كذلكَ ؛ إذِ الأسبابُ الظاهرةُ مثلُ الفصدِ والحجامةِ وشربِ المسهلِ وسقيِ المبرداتِ للمحرورِ ، وأمَّا الكيُّ ؛ فلوْ كانَ مثلَها في

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٢٢) .

الظهورِ . لما خلتِ البلادُ الكثيرةُ عنهُ ، وقلَّما يُعتادُ الكيُّ في أكثرِ البلادِ ، وإنَّما ذلكَ عادةُ بعضِ الأتراكِ والأعرابِ ، فهوَ مِنَ الأسبابِ الموهومةِ كالرَّقْيِ[1] ، إلا أنَّهُ يتميَّزُ عنهُ بأمرٍ ، وهوَ أنَّهُ إحراقٌ بالنارِ في الحالِ معَ الاستغناءِ عنهُ ، فإنَّهُ ما مِنْ وجعٍ يُعالجُ بالكيِّ إلا ولهُ دواءٌ يغني عنهُ ليسَ فيهِ إحراقٌ ، فالإحراقُ بالنارِ جرحٌ مخرِّبٌ للبنيةِ ، محذورُ السرايةِ ، معَ الاستغناءِ عنهُ ، بخلافِ الفصدِ والحجامةِ ، فإنَّ سرايتَهُما بعيدةٌ ، ولا يسدُّ مسدَّهُما غيرُهما .

ولذلكَ نهىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنِ الكيِّ دونَ الرَّقْيِ ، وكلُّ واحدٍ منهُما بعيدٌ عنِ التوكلِ[2] .

ورُوِيَ أنَّ عمرانَ بنَ الحصينِ اعتلَّ ، فأشاروا عليهِ بالكيِّ ، فامتنعَ ، فلمْ يزالوا بهِ ، وعزمَ عليهِ الأميرُ حتَّى اكتوىٰ ، فكانَ يقولُ : (كنتُ أرىٰ نوراً وأسمعُ صوتاً ، وتسلِّمُ عليَّ الملائكةُ ، فلما اكتويتُ . . انقطعَ ذلكَ عنِّي)[3] ، وكانَ يقولُ : (اكتوينا كيَّاتٍ ، فواللهِ ؛ ما أفلحنَ ولا أنجحنَ)[4] ،

---

[1] مصدر ، يقال : رقاه رَقْياً ورُقِياً ، وعند الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٩/ ٥٢٠) جعله جمع رقية ، فهو الرُّقىٰ .

[2] رواه البخاري (٥٦٨٠) ولفظه من حديث ابن عباس رضي الله عنهما مرفوعاً : « الشفاء في ثلاثة : شربة عسل ، وشرطة محجم ، وكية نار ، وأنهىٰ أمتي عن الكي » .

[3] كذا في « القوت » (٢/ ٢٢) ، والسياق عنده ، ورواه بنحوه أحمد في « المسند » (٤/ ٤٢٧) .

[4] رواه أبو داوود (٣٨٦٥) .

ثمَّ تابَ مِنْ ذلكَ وأنابَ إلى اللهِ تعالىٰ ، فردَّ اللهُ تعالىٰ عليهِ ما كانَ يجدُ مِنْ أمرِ الملائكةِ .

وقالَ لمطرفِ بنِ عبدِ اللهِ : (ألمْ ترَ إلى الكرامةِ التي كانَ أكرمَني اللهُ بها ، قدْ ردَّها عليَّ) ، بعدَ أنْ كانَ أخبرَهُ بفقدِها(١) .

فإذاً ؛ الكيُّ وما يجري مجراهُ هوَ الذي لا يليقُ بالمتوكلِ ؛ لأنَّهُ يحتاجُ في استنباطِهِ إلىٰ تدبيرٍ ، ثمَّ هوَ موهومٌ ، فيدلُّ ذلكَ علىٰ شدَّةِ ملاحظةِ الأسبابِ وعلى التعمُّقِ فيها ، واللهُ أعلمُ .

* * *

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ٢٢) .

ZARARIN İZÂLESİNE ÇALIŞMAK

Bilmiş ol ki; hastalığı izâle eden sebepler de kesin, maznûn ve mevhûm olmak üzere üçe ayrılır. Kesin olanı, suyun susuzluğu; yemeğin açlığı gidermesi gibidir. Maznun olanları, müshil ve diğer tıbbî ilaçlar ile soğuğu sıcak, sıcağı soğuk ile tedâvi gibidir. Bunlar tıpta zâhirî sebeplerdir. Mevhûm olanı da efsûn ve dağlanmak gibi şeylerdir.

Kesin olanını terk etmek, tevekkülden değil, belki ölüm tehlikesi karşısında terki haramdır.

Mevhûm kısmına gelince; tevekkülün şartı, onu terk etmektir. Zîra Resûl-i Ekrem (s.a.v.), tevekkül erbabını böyle vasıflandırmıştır. Mevhûmun en kuvvetlisi dağlanmaktır. Efsûn, muska sonra gelir. En sonu ise teşe'üm ve tetayyur ve bunlara güvenmektir.

Maznûn, şüpheli olan dereceye gelince; bu da tabiplerin tedâvileridir. Tedâvi, mevhûm olan şeyler gibi, tevekküle münâfi değildir. Terk ederse de kesin olan şeyi terk etmek gibi günâhkâr değildir. Bâzı hallerde bâzı kimseler hakkında terki, daha doğru olabilir. Bu, orta derecedir. Tedâvinin tevekküle münâfi olmadığına Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in sözü, işi ve emri delâlet etmektedir.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in sözüne gelince:

مَا مِنْ دَاءٍ إِلَّا لَهُ دَوَاءٌ عَرَفَهُ مَنْ عَرَفَهُ وَجَهِلَهُ مَنْ جَهِلَهُ إِلَّا السَّامُ

"Her derdin bir dermânı vardır. Bilen bildi, bilmeyen bilemedi. Yalnız ölümün çâresi yoktur."[27] Diğer hadîste şöyle buyrulmuştur:

---

[27] "Ancak ölüm" kaydı hâriç, Ahmed ve Taberânî İbn Mes'ûd'dan (r.a.) hasen isnad ile rivâyet etmişlerdir. Bu kayda yer verip, dîğer kısımları almayan başka rivayet yolları da vardır.

تَدَاوَوْا عِبَادَ اللّٰهِ فَإِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى خَلَقَ الدَّاءَ وَالدَّوَاءَ

"Allah'ın kulları, tedâvi olun. Allahu Teâlâ derdi yarattığı gibi dermânı da yaratmıştır."[28] Tedâvi ve rukyenin Allah'ın kaderinden bir şeyi değiştirip değiştirmeyeceği kendisinden sorulduk-da Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

هِيَ مِنْ قَدَرِ اللّٰهِ تَعَالٰى

"Onlar da Allah'ın takdîri iledir."[29] Yâni bunlar da takdîr edilmişse yapılabilir takdîr edilmemişse yapılamaz. Takdîrde bunların şifa vereceği varsa verirler, yoksa vermezler. Mukadderâtta değişen bir şey yoktur.

Meşhûr bir haberde:

مَا مَرَرْتُ بِمَلَأٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ إِلَّا قَالُوا مُرْ أُمَّتَكَ بِالْحِجَامَةِ

"Mele-i A'lâ'da hiç bir melek görmedim ki, "Ümmetine kan almayı emret!" dememiş olsunlar."[30] diye vârid olmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) kan almakla emrederek:

اِحْتَجِمُوا لِسَبْعَ عَشَرَةَ وَتِسْعَ عَشَرَةَ وَإِحْدٰى وَعِشْرِينَ لَا
يَتَبَيَّغْ بِكُمُ الدَّمُ فَيَقْتُلَكُمْ

"Arabî ayların 17, 19 ve 21'nci günlerinde kan alın. Kan, galip

---

[28] Tirmizî ve İbn Mâce Üsâme'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir. Tirmizî, sahih olduğunu söylemiştir.

[29] Tirmizî ve İbn Mâce Ebû Huzame'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir. Sahihtir.

[30] Tirmizî, İbn Mes'ûd'dan (r.a.) rivâyet etmiştir. Hasen ve garib olduğunu söyledi. İbn Mâce de Enes'den (r.a.) rivâyet etmiştir.

gelerek sizi öldürmesin."[31] buyurmuştur. Kan galebesinin, Allah'ın izniyle insanı öldürebileceğini ve kanı aldırmanın kurtuluş çâresi olduğunu haber vermiştir. Zîra öldürücü olduktan sonra deri altındaki kanı çıkarıp atmakla, elbisedeki akrebi atmak arasında bir fark yoktur. Bunları terk etmek, tevekkülün şartı değildir. Bu tedbirler, yanmakta olan şeyi su ile söndürmek gibidir. Allah'ın âdet ve sünnetinden ayrılmak sûretiyle yaptığı tevekkül, tevekkülden olamaz. Haberde şöyle vârid olmuştur:

مَنِ احْتَجَمَ يَوْمَ الثُّلَاثَاءِ لِسَبْعَ عَشَرَةَ مِنَ الشَّهْرِ
كَانَ لَهُ دَوَاءٌ مِنْ دَاءِ سَنَةٍ

"Arabî ayın 17'nci salı günü kan aldıran kimsenin, bir senelik hastalığı şifâ bulur."[32]

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) yalnız bir kişiye değil, birçoklarına tedâvi ve perhîz ile emretmiştir. Sa'd b. Muaz'ın (r.a.) damarından kan aldırmış ve Sa'd b. Zurare'yi (r.a.) dağlatmıştır. Gözü ağrıyan Hz. Ali'ye de, hurma yememeyi ve rafadan yemesini tavsiye etmiştir.[33] Suhayb'in de gözü ağrırken hurma yediğini görünce;

– "*Gözün ağrıdığı halde hurma mı yiyorsun?*" buyurmuş, Suhayb de işi şakaya dökerek:

– "Ağrımayan tarafı ile yiyorum." deyince Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de buna gülümsemiştir.[34]

---

31. Bezzâr, ibn Abbâs (r.a.)'dan hasen sened ile mevkuf olarak rivâyet etmiştir. Başka rivâyet yolları da vardır.
32. Bezzâr, İbn Abbâs'dan (r.a.), Taberânî, Mi'kal'den (r.a.), İbn Hibbân da **"Zuafâ"** da rivayet etmişlerdir.
33. Tirmizî ve İbn Mâce, Usâme b. Şerik'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir.
34. Âfât-ı Lisan'da geçmiştir.

Ehl-i Beyt'ten gelen bir rivâyette Resûl-i Ekrem (s.a.v.) her gece gözüne sürme çeker, her ay kan aldırır, her yıl da sinameki içerdi. Akrep ve benzeri zehirli haşerelerin ısırmasından bir kaç defa tedâvi olmuştur. Rivâyete göre kendisine vahiy geldiği vakit başı ağrır ve kına ile başını sarardı. Diğer bir haberde, vücudunda bir yara çıktığı vakit, oraya kına veya toprak kordu.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in tedâvi hususundaki emir ve tavsiyeleri sayılamayacak kadar çoktur. Bu hususta **"Tıbb-ı Nebî"** adı ile bir kitap da yazılmıştır. Âlimin birinin İsrâiliyyât'tan verdiği bir haber şöyledir:

Mûsâ aleyhisselâm rahatsızlanmış, etrafındakiler ziyâretine gelmişler ve hastalığını teşhis etmişlerdi:

– "Bu hastalığın bizde ilacı var. Seni tedâvi edelim, Allahu Teâlâ'nın izniyle iyi olursun." dediler. Mûsâ aleyhisselâm:

– "Ben ilaçsız Allah'tan şifâ bekliyorum." dedi. Hastalık iyileşmedi. Adamlar tedâvi olması hususunda ısrar ettiler ise de Hz. Mûsâ dinlemedi. Bunun üzerine Allahu Teâlâ Mûsâ aleyhisselâma:

– "Onların tedâvilerini kabul etmedikçe sana şifa vermem." buyurdu. Hz. Mûsâ da onları çağırıp kendisini tedâvi ettirdi ve şifa buldu. Fakat Hz. Mûsâ, bundan biraz korkar gibi oldu. Allahu Teâlâ da:

– "Bana tevekkülünle hikmetimi değiştirmek istedin. Hâlbuki benden başka şifa hâssasını o maddelere verip yaraları tedâvi ettiren kimdir?" buyurdu.

Başka bir rivâyette; peygamberlerden birisi hastalıktan şikâyet etti. Allahu Teâlâ yumurta yemesini tavsiye buyurdu. Diğer bir peygamber de zayıflıktan şikâyet etti. Allahu Teâlâ, et ve süt yemesini vahyetti. Rivâyete göre bir kabîle çocuklarının çirkinliğinden peygamberlerine şikâyetçi oldular. Allahu Teâlâ peygamberlerine, onların, hanımlarına tatlı ve ayva yedirmelerini tavsiye buyurdu. Zîra bu yemekler çocuğu güzelleştirir. Daha çok bunlara gebeliğin üçüncü ve dördüncü aylarında devam edilmelidir. Çünkü çocuk bu aylarda sûretlenir. Onlar da buna devam ettiler.

Demek ki Allahu Teâlâ sünnetlerini çeşitli hikmetlere binâen zâhirî sebeplere bağlamıştır. İlâçlar da diğer sebepler gibi, Allah'ın hükmüne musahhardır. Ekmek açlığın, su susuzluğun ilacı olduğu gibi, sekencebin safranın, sakomanya da ishalin ilacıdır. İki şeyin biriyle bunlar, müessir olmayabilir.

Birincisi; açlığın yemek, susuzluğun su ile tedâvisi açıktır. Bunu bilmeyen yoktur. Diğer safranın tedâvisini özel mütehassıslar bilir. Tecrübe ile bunu deneyen için aynen yemek içmek hükmündedir.

İkincisi; bedenin bâzı mizaçları göz önüne alınmak şartıyla, bâzı ilaçların ishal vermesi ve bâzılarının da safrayı durdurmasıdır. Bedenin mizâcındaki bütün şartları herkes bilemez. Bâzen şartın biri bulunmaz da müshil tesîrini göstermez. Fakat hararetin gitmesi, sudan başka uzun boylu şartlar aramaz. Bâzen öyle hastalık olur ki, devamlı olarak su içtiği halde yine susuzluğu gitmez. Fakat bu, ender rastlanan bir hastalıktır.

İşte sebeplerin bozulması bu iki şeydendir. Yoksa sebebin şartları tamam olunca müsebbeb, sebebi tâkip eder. Bütün bunlar, doktorun ve ilacın tesîri değil, sebepleri yaratan Allah'ın tedbîri iledir. O'nun hikmetinin hükmü ve kudretinin kemâli ile meydana gelirler. Tabibe ve devâya değil, bunlara bu imkânları bahşeden Allah'a güvenerek ilaçları kullanmak, tevekküle münâfi değildir. Rivâyete göre Mûsâ aleyhisselâm Allahu Teâlâ'ya:

– "Ya Rab, dert ve derman kimdendir?" diye sorar. Allahu Teâlâ:

– "Bendendir." buyurur. Mûsâ aleyhisselâm:

– "O halde doktorlar ne yaparlar?" deyince Allahu Teâlâ:

– "Paranızı alır gönüllerinizi hoş ederler. Tâ ki benim hükmüm gelinceye kadar. Benim hükmüm ya iyi olmanız yâhut da ölmenizdir." buyurdu. Demek ki tedâvi ile beraber tevekkülün mânası, celb-i menfaat ve def-i mazarrat bölümünde anlatıldığı gibi, ilim ve hal ile tevekkülden ibârettir. Yoksa baştan tedâviyi terk etmek, tevekkülde şart değildir.

Şâyet, dağlanmak da menfaati açık olan sebeplerdendir dersen, ben de bunun böyle olmadığını söylerim. Zîra zâhir sebepler kan almak, müshil içmek, hararetli adama soğuk su vermek gibi şeylerdir. Dağlanmanın da bunlar gibi faydası açık olsa bütün memleketler dağlanırdı. Hâlbuki dağlanmayı âdet edinen pek az memleketler vardır. Bu dağlanmak, bâzı Türkler ve bedevîlere mahsustur. Dağlama, efsûn gibi vehmî bir tedâvidir. Ancak dağlanmak, iki yönde efsundan ayrılır. Birincisi, şu anda ihtiyaç ve mecburiyet yok iken ateş ile yanmaktır. Ateş ile yanmak, bünyeyi tahrîp eder. Bu bakımdan sakıncalıdır. Hâlbuki dağlanmakla yapılmak istenen tedâvinin daha başka tedâvi yolları vardır. İlâçla da tedâvi edilir. Aynı zamanda dağlanmanın, bedenin diğer taraflarına da zararı dokunabilir. Hâlbuki kan almak böyle değildir. O, başka tarafa sirayet etmez ve onun yerini başkası tutmaz.

Aynı zamanda Resûl-i Ekrem (s.a.v.) dağlanmaktan da men etmiş, fakat efsundan men etmemiştir. Bununla beraber her ikisi de tevekkülden uzaktır.

Rivâyete göre **İmran b. Husayn**, hastalanmış, dağlanmasını tavsiye etmişler, kabul etmemiş, ısrar etmişler ve nihâyet dağlanmış. Dağlandıktan sonra: "Ben daha önce sesler duyar, meleklerin selâmını işitir ve nûr görürdüm. Şimdi bunlar kayboldu." demiştir. Dâima şöyle söylerdi: "Dağlandık fakat ne iflâh olduk ne de iyileştik. Sonra bu yaptığına tövbe etti. Allah'tan af diledi ve nihâyet eski hâline yükseldi. Yine melekleri görmeye başladı. Bunu haber veren Mıtraf b. Abdullah'dır. Demek ki, dağlama ve benzeri mevhum şeyler mütevekkile yaraşmaz.

بيان أن ترك التداوي قد يحمد في بعض الأحوال ويدل على قوة التوكل ، وأن ذلك لا يناقض فعل رسول الله صلى الله عليه وسلم

اعلمْ : أنَّ الذينَ تداوَوا مِنَ السلفِ لا ينحصرونَ ، ولكنْ قدْ تركَ التداويَ أيضاً جماعةٌ مِنَ الأكابرِ ، فربَّما يُظنُّ أنَّ ذلكَ نقصانٌ ؛ لأنَّهُ لوْ كانَ كمالاً . . لتركَهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؛ إذْ لا يكونُ حالُ غيرِهِ في التوكلِ أكملَ مِنْ حالِهِ .

وقدْ رُوِيَ عنْ أبي بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ أنَّهُ قيلَ لهُ في مرضِهِ : لوْ دعونا لكَ طبيباً ؟ فقالَ : الطبيبُ قدْ نظرَ إليَّ وقالَ : إنِّي فعَّالٌ لما أريدُ(١) .

وقيلَ لأبي الدرداءِ في مرضِهِ : ما تشتكي ؟ قالَ : ذنوبي ، قيلَ : فما تشتهي ؟ قالَ : مغفرةَ ربِّي ، قالوا : ألا ندعو لكَ طبيباً ؟ قالَ : الطبيبُ أمرضَني(٢) .

وقيلَ لأبي ذرٍّ وقدْ رمدَتْ عيناهُ : لوْ داويتَهُما ، قالَ : إنِّي عنهُما مشغولٌ ، فقيلَ : لوْ سألتَ اللهَ تعالىٰ أنْ يعافيَكَ ، فقالَ : أسألُهُ فيما هوَ أهمُّ عليَّ منهُما(٣) .

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ٢٣) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٣٤) .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ٢٣) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢١٨) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ٢٣) .

وكانَ الربيعُ بنُ خُثيمٍ أصابَهُ فالجٌ ، فقيلَ لهُ : لوْ تداويتَ ، فقالَ : قدْ هممتُ ثمَّ ذكرتُ عاداً وثمودَ وأصحابَ الرسِّ وقروناً بينَ ذلكَ كثيراً ، وكانَ فيهِمُ الأطباءُ ، فهلكَ المداوَىٰ والمداوِي ، ولمْ تغنِ الرُّقَىٰ شيئاً[1] .

وكانَ أحمدُ ابنُ حنبلٍ يقولُ : (أحبُّ لمَنِ اعتقدَ التوكلَ وسلكَ هٰذا الطريقَ تركَ التداوي مِنْ شربِ الدواءِ وغيرِهِ)[2] ، وكانَ بهِ عللٌ ، فلا يخبرُ المتطبِّبَ بها أيضاً إذا سألَهُ[3] .

وقيلَ لسهلٍ : متىٰ يصحُّ للعبدِ التوكلُ ؟ قالَ : إذا دخلَ عليهِ الضرُّ في جسمِهِ والنقصُ في مالِهِ . . فلمْ يلتفتْ إليهِ شغلاً بحالِهِ ، وينظرُ إلىٰ قيامِ اللهِ تعالىٰ عليهِ[4] .

* * *

فإذاً ؛ منهُمْ مَنْ تركَ التداويَ وراءَهُ ، ومنهُمْ مَنْ كرهَهُ ، ولا يتضحُ وجهُ الجمعِ بينَ فعلِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وأفعالِهِمْ إلا بحصرِ الصوارفِ عنِ التداوي ، فنقولُ : إنَّ لتركِ التداوي أسباباً :

السببُ الأوَّلُ : أنْ يكونَ المريضُ مِنَ المكاشَفينَ ، وقدْ كُوشفَ بأنَّهُ

---

(١) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٦٧٠٧) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٢٢) .

(٣) كذا في « القوت » . « إتحاف » (٩/ ٥٢٢) ، والمتطبب : متعاطي علم الطب وقد لا يعرفه معرفة جيدة .

(٤) قوت القلوب (٢/ ٢٣) .

انتهىٰ أجلُهُ ، وأنَّ الدواءَ لا ينفعُهُ ، ويكونُ ذلكَ معلوماً عندَهُ تارةً برؤيا صادقةٍ ، وتارةً بحدسٍ وظنٍّ ، وتارةً بكشفٍ محقَّقٍ ، ويشبهُ أنْ يكونَ تركُ الصدِّيقِ رضيَ اللهُ عنهُ التداويَ مِنْ هـٰذا السببِ ؛ فإنَّهُ كانَ مِنَ المكاشَفينَ ، فإنَّهُ قالَ لعائشةَ رضيَ اللهُ عنها في أمرِ الميراثِ : (إنَّما هُنَّ أختاكِ) ، وما كانَ لها إلا أختٌ واحدة ، ولكنْ كانَتِ امرأتُهُ حاملاً ، فولدَتْ أنثىٰ[1] ، فعُلِمَ أنَّهُ كانَ قدْ كُوشِفَ بأنَّها حاملٌ بأنثىٰ ، فلا يبعدُ أنْ يكونَ قدْ كُوشِفَ أيضاً بانتهاءِ أجلِهِ ، وإلا . . فلا يُظنُّ بهِ إنكارُ التداوي وقدْ شاهدَ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ تداوىٰ وأمرَ بهِ .

* * *

السببُ الثاني : أنْ يكونَ المريضُ مشغولاً بحالِهِ وبخوفِ عاقبتِهِ واطلاعِ اللهِ تعالىٰ عليهِ ، فينسيهِ ذلكَ ألمَ المرضِ ، فلا يتفرَّغُ قلبُهُ للتداوي ؛ شغلاً بحالِهِ ، وعليهِ يدلُّ كلامُ أبي ذرٍّ إذْ قالَ : (إنِّي عنهُما مشغولٌ) ، وكلامُ أبي الدرداءِ إذْ قالَ : (إنَّما أشتكي ذنوبي) ، فكانَ تألُّمُ قلبِهِ خوفاً مِنْ ذنوبِهِ أكثرَ مِنْ تألُّمِ بدنِهِ بالمرضِ ، ويكونُ هـٰذا كالمصابِ بموتِ عزيزٍ مِنْ أعزَّتِهِ ، أوْ كالخائفِ الذي يُحملُ إلىٰ ملكٍ مِنَ الملوكِ ليُقتلَ ، إذا قيلَ لهُ : ألا تأكلُ وأنتَ جائعٌ ؟ فيقولُ : أنا مشغولٌ عنْ ألمِ الجوعِ ، فلا يكونُ ذلكَ إنكاراً لكونِ الخبزِ نافعاً مِنَ الجوعِ ، ولا طعناً فيمَنْ أكلَ .

---

(١) رواه مالك في « الموطأ » (٢/ ٧٥٢) .

ويقربُ مِنْ هـٰذا اشتغالُ سهلٍ رضيَ اللهُ عنهُ حيثُ قيلَ لهُ : ما القوتُ ؟ فقالَ : هوَ الحيُّ القيُّومُ ، فقيلَ : إنَّما سألناكَ عنِ القوامِ ، فقالَ : القوامُ هوَ العلمُ ، قيلَ : سألناكَ عنِ الغذاءِ ، قالَ : الغذاءُ هوَ الذكرُ ، قيلَ : سألناكَ عنْ طعمةِ الجسدِ ، قالَ : ما لكَ وللجسدِ ؟! دعْ مَنْ تولاهُ أوّلاً يتولاهُ آخراً ، إذا دخلَ عليهِ علةٌ . . فردَّهُ إلىٰ صانعِهِ ، أما رأيتَ الصنعةَ إذا عابَتْ . . ردُّوها إلىٰ صانعِها حتَّىٰ يصلحَها ؟(١) .

* * *

السببُ الثالث : أنْ تكونَ العلَّةُ مزمنةً والدواءُ الذي يُؤمرُ بهِ بالإضافةِ إلىٰ علَّتِهِ موهومُ النفعِ ، جارٍ مجرى الكيِّ والرقيةِ ، فيتركُهُ المتوكلُ ، وإليهِ يشيرُ قولُ الربيعِ بنِ خُثيمٍ إذْ قالَ : (ذكرتُ عاداً وثمودَ وفيهِمُ الأطباءُ ، فهلكَ المداوَىٰ والمداوِي) أيْ : إنَّ الدواءَ غيرُ موثوقٍ بهِ ، وهـٰذا قد يكونُ كذلكَ في نفسِهِ ، وقدْ يكونُ عندَ المريضِ كذلكَ لقلَّةِ ممارستِهِ للطبِّ ، وقلَّةِ تجربتِهِ لهُ ، فلا يغلبُ علىٰ ظنِّهِ كونُهُ نافعاً ، ولا شكَّ في أنَّ الطبيبَ المجرِّبَ أشدُّ اعتقاداً في الأدويةِ مِنْ غيرِهِ ، فتكونُ الثقةُ والظنُّ بحسبِ الاعتقادِ ، والاعتقادُ بحسَبِ التجربةِ .

وأكثرُ مَنْ تركَ التداويَ مِنَ العبَّادِ والزهَّادِ هـٰذا مستندُهُمْ ؛ لأنَّهُ يبقى الدواءُ عندَهُ شيئاً موهوماً لا أصلَ لهُ ، وذلكَ صحيحٌ في بعضِ الأدويةِ عندَ

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٩) .

مَنْ عرفَ صناعةَ الطبِّ ، غيرُ صحيحٍ في البعضِ ، ولكنْ غيرُ الطبيبِ قدْ ينظرُ إلى الكلِّ نظراً واحداً ، فيرى التداويَ تعمُّقاً في الأسبابِ كالكيِّ والرَّقْي ، فيتركُهُ توكلاً .

* * *

السببُ الرابعُ : أنْ يقصدَ العبدُ بتركِ التداوي استبقاءَ المرضِ ؛ لينالَ ثوابَ المرضِ بحسنِ الصبرِ على بلاءِ اللهِ تعالى ، أوْ ليجرِّبَ نفسَهُ في القدرةِ على الصبرِ ، فقدْ وردَ في ثوابِ المرضِ ما يكثرُ ذكرُهُ ، فقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « نحنُ معاشرَ الأنبياءِ أشدُّ الناسِ بلاءً ، ثمَّ الأمثلُ فالأمثلُ ، يُبتلى العبدُ على قدْرِ إيمانِهِ ، فإنْ كانَ صلبَ الإيمانِ . . شُدِّدَ عليهِ البلاءُ ، وإنْ كانَ في إيمانِهِ ضعفٌ . . خُفِّفَ عنهُ البلاءُ »⁽¹⁾ .

وفي الخبرِ : « إنَّ اللهَ تعالى يجرِّبُ عبدَهُ بالبلاءِ كما يجرِّبُ أحدُكُمْ ذهبَهُ بالنارِ ، فمنهُمْ مَنْ يخرجُ كالذهبِ الإبريزِ ، ومنهُمْ دونَ ذلكَ ، ومنهُمْ مَنْ يخرجُ أسودَ محترقاً »⁽²⁾ .

وفي حديثٍ مِنْ طريقِ أهلِ البيتِ : « إنَّ اللهَ تعالى إذا أحبَّ عبداً . .

---

(1) كذا في « القوت » (٢/ ٢٤) ، ورواه بنحوه الترمذي (٢٣٩٨) ، وابن ماجه (٤٠٢٣) .

(2) رواه ابن أبي الدنيا في « المرض والكفارات » (٢٧) ، والطبراني في « الكبير » (٨/ ١٦٦) .

ابتلاهُ ، فإنْ صبرَ . . اجتباهُ ، فإنْ رضيَ . . اصطفاهُ »[١] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « تحبونَ أنْ تكونوا كالحمرِ الصيَّالةِ لا تمرضونَ ولا تسقمونَ ؟! »[٢] .

وقالَ ابنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (تجدُ المؤمنَ أصحَّ شيءٍ قلباً وأمرضَهُ جسماً ، وتجدُ المنافقَ أصحَّ شيءٍ جسماً وأمرضَهُ قلباً)[٣] .

فلمَّا عظُمَ الثناءُ على المرضِ والبلاءِ . . أحبَّ قومٌ المرضَ واغتنموهُ ؛ لينالوا ثوابَ الصبرِ عليهِ ، فكانَ فيهِمْ مَنْ لهُ علَّةٌ يخفيها ولا يذكرُها للطبيبِ ، ويقاسي العلَّةَ ، ويرضىٰ بحكمِ اللهِ تعالىٰ ، ويعلمُ أنَّ الحقَّ أغلبُ علىٰ قلبِهِ مِنْ أنْ يشغلَهُ المرضُ عنهُ ، وإنَّما يمنعُ المرضُ جوارحَهُ ، وعلموا أنَّ صلاتَهُمْ قعوداً مثلاً معَ الصبرِ علىٰ قضاءِ اللهِ تعالىٰ أفضلُ مِنَ الصلاةِ قياماً معَ العافيةِ والصحةِ ، ففي الخبرِ : « إنَّ اللهَ تعالىٰ يقولُ لملائكتِهِ : اكتبوا لعبدي صالحَ ما كانَ يعملُ ؛ فإنَّهُ في وثاقي ، إنْ أطلقتُهُ . . أبدلتُهُ لحماً خيراً

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ٢٥) ، وبنحوه رواه ابن أبي الدنيا في « المرض والكفارات » (٢٥٤) ، وبلفظه ذكره صاحب « الفردوس » (٩٧١) من حديث علي رضي الله عنه .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ٢٤) ، ورواه الروياني في « مسنده » (١٥٤٤) ، وبنحوه البيهقي في « الشعب » (٩٣٩٣) ، وقال : (وسألت عنه ـ الحمر الصيالة ـ بعض أهل الأدب ، فزعم أنه أراد حمر الوحش التي تصول ، وهو أصح الحيوانات جسماً ، وأقيمت الياء مقام الواو) .

(٣) رواه أحمد في « الزهد » (٩٠٤) .

مِنْ لحمِهِ ، ودماً خيراً مِنْ دمِهِ ، وإنْ توفيتُهُ . . توفيتُهُ إلىٰ رحمتي »(١) .

وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أفضلُ الأعمالِ ما أُكرهَتْ عليهِ النفوسُ »(٢) ، فقيلَ : معناهُ : ما دخلَ عليها مِنَ الأمراضِ والمصائبِ ، وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَعَسَىٰٓ أَن تَكۡرَهُواْ شَيۡـٔٗا وَهُوَ خَيۡرٞ لَّكُمۡ ﴾ .

وكانَ سهلٌ يقولُ : (تركُ التداوي وإنْ ضعفَ عنِ الطاعاتِ وقصرَ عنِ الفرائضِ أفضلُ مِنَ التداوي لأجلِ الطاعاتِ)(٣) .

وكانَتْ بهِ علَّةٌ عظيمةٌ ، فلمْ يكنْ يتداوىٰ منها ، وكانَ يداوي الناسَ منها ، وكانَ إذا رأى العبدَ يصلِّي مِنْ قعودٍ ولا يستطيعُ أعمالَ البرِّ مِنَ الأمراضِ ، فيتداوىٰ للقيامِ في الصلاةِ والنهوضِ إلى الطاعةِ . . يعجبُ مِنْ ذلكَ ويقولُ : (صلاتُهُ مِنْ قعودٍ مع الرضا بحالِهِ أفضلُ مِنَ التداوي للقوَّةِ والصلاةِ قائماً)(٣) .

وسُئِلَ عنْ شربِ الدواءِ ، فقالَ : (كلُّ مَنْ دخلَ في شيءٍ مِنَ الدواءِ فإنَّما هوَ سعةٌ مِنَ اللهِ تعالىٰ لأهلِ الضعفِ ، ومَنْ لمْ يدخلْ في شيءٍ منهُ . . فهوَ أفضلُ ؛ لأنَّهُ إنْ أخذَ شيئاً مِنَ الدواءِ ولوْ كانَ هوَ الماءَ الباردَ . . يُسألُ عنهُ

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٢٥) ، وبنحوه رواه أحمد في « المسند » (٢/ ١٥٩) ، وابن أبي الدنيا في « المرض والكفارات » (٧٦) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٢٥) ، ورواه ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (١١٣) ، وابن الجوزي في « ذم الهوىٰ » (١٤٨) من قول عمر بن عبد العزيز .

(٣) قوت القلوب (٢/ ٢٣) .

لِمَ أخذتَ ؟ ومَنْ لمْ يأخذْ . . فلا سؤالَ عليهِ)(١) .

وكان مذهبُهُ ومذهبُ البصريينَ تضعيفَ النفسِ بالجوعِ وكسرِ الشهواتِ ؛ لعلمِهِمْ بأنَّ ذرَّةً مِنْ أعمالِ القلوبِ مثلَ الصبرِ والرضا والتوكلِ أفضلُ مِنْ أمثالِ الجبالِ مِنْ أعمالِ الجوارحِ(١) ، والمرضُ لا يمنعُ مِنْ أعمالِ القلوبِ إلا إذا كانَ ألمُهُ غالباً مدهشاً .

وقالَ سهلٌ رحمهُ اللهُ : (عللُ الأجسامِ رحمةٌ ، وعللُ القلوبِ عقوبةٌ)(١) .

* * *

السببُ الخامسُ : أنْ يكونَ العبدُ قدْ سبقَ لهُ ذنوبٌ وهوَ خائفٌ منها ، عاجزٌ عنْ تكفيرِها ، فيرى المرضَ إذا طالَ تكفيراً ، فيتركُ التداويَ خوفاً مِنْ أنْ يسرعَ زوالُ المرضِ ؛ فقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا تزالُ الحمَّىٰ والمليلةُ بالعبدِ حتَّىٰ يمشيَ على الأرضِ كالبردةِ ما عليهِ ذنبٌ ولا خطيئةٌ »(٢) .

وفي الخبرِ : « حمَّىٰ يومٍ كفارةُ سنةٍ »(٣) ، فقيلَ : لأنَّها تهدُّ قوَّةَ سنةٍ ،

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٢٣) .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ٢٤) ، ورواه بنحوه البيهقي في « الشعب » (٩٤٣٣) ولفظه : « إن الحمىٰ والمليلة لا يزالان بالمؤمن وإن ذنبه مثل أحد ، فما يدعانه وعليه من ذنبه مثقال حبة من خردل » ، وعند الترمذي (٢٠٨٦) : « إنما مثل المريض إذا برأ وصحَّ كالبردة تقع من السماء في صفائها ولونها » ، **والمليلة** : حرارة يجدها المرء ، وهي حمَّىٰ في العظام .

(٣) كذا في « القوت » (٢/ ٢٤) ، ورواه تمام في « فوائده » (٤٧٩) ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (٦٢) .

وقيلَ : للإنسانِ ثلاثُ مئةٍ وستونَ مفصلاً ، فتدخلُ الحمَّىٰ في جميعِها ، ويجدُ مِنْ كلِّ واحدٍ ألماً ، فيكونُ كلُّ ألمٍ كفارةَ يومٍ(١) .

ولمَّا ذكرَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كفارةَ الذنوبِ بالحمَّىٰ . . سألَ زيدُ بنُ ثابتٍ ربَّهُ عزَّ وجلَّ ألا يزالَ محموماً ، فلمْ تكنِ الحمَّىٰ تفارقُهُ حتَّىٰ ماتَ رضيَ اللهُ عنهُ(٢) .

وسألَ ذلكَ طائفةٌ مِنَ الأنصارِ ، فكانَتِ الحمَّىٰ لا تزايلُهُمْ(٣) .

ولمَّا قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ أذهبَ اللهُ كريمتيهِ . . لمْ يرضَ لهُ ثواباً دونَ الجنةِ » . . قالَ : فلقدْ كانَ مِنَ الأنصارِ مَنْ يتمنَّى العمىٰ(٤) .

وقالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (لا يكونُ عالماً مَنْ لمْ يفرحْ بدخولِ المصائبِ والأمراضِ علىٰ جسدهِ ومالِهِ لما يرجو في ذلكَ مِنْ كفارةِ خطاياهُ)(٥) .

ورُوِيَ أنَّ موسىٰ عليهِ السلامُ نظرَ إلىٰ عبدٍ عظيمِ البلاءِ ، فقالَ :

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٢٤) .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ٢٤) .

(٣) منهم أبي بن كعب رضي الله عنه ، فقد روى البيهقي في « الشعب » (٩٤٩٧) عنه قال : (اللهم ؛ إني أسألك ألا تزال الحمىٰ مضارعة لجسد أبي بن كعب حتىٰ يلقاك ، لا تمنعه من صلاة ولا صيام ولا حج ولا عمرة ولا جهاد في سبيلك) ، فارتكبته الحمىٰ مكانه ، فلم تفارقه حتىٰ مات ، وكان في ذلك يشهد الصلاة ويصوم ويحج ويعتمر ويغزو .

(٤) كذا في « القوت » (٢/ ٢٤) ، والحديث رواه الترمذي (٢٤٠١) .

(٥) قوت القلوب (٢/ ٢٤) .

يا ربِّ ؛ ارحمْهُ ، فقالَ تعالىٰ : كيفَ أرحمُهُ ممَّا بهِ أرحمُهُ ؛ أي : بهِ أكفِّرُ ذنوبَهُ ، وأزيدُ في درجاتِهِ(١) .

* * *

السببُ السادسُ : أنْ يستشعرَ العبدُ مِنْ نفسِهِ مباديَ البطرِ والطغيانِ بطولِ مدَّةِ الصحةِ ، فيتركَ التداويَ خوفاً مِنْ أنْ يعاجلَهُ زوالُ المرضِ فتعاودَهُ الغفلةُ والبطرُ والطغيانُ ، أوْ طولُ الأملِ والتسويفُ في تداركِ الفائتِ وتأخيرِ الخيراتِ ؛ فإنَّ الصحةَ عبارةٌ عنْ قوَّةِ الصفاتِ ، وبها ينبعثُ الهوىٰ وتتحرَّكُ الشهواتُ ، وتدعو إلى المعاصي ، وأقلُّها أنْ تدعوَ إلى التنعُّمِ في المباحاتِ ، وهوَ تضييعٌ للأوقاتِ ، وإهمالٌ للربحِ العظيمِ في مخالفةِ النفسِ وملازمةِ الطاعاتِ .

وإذا أرادَ اللهُ بعبدٍ خيراً . . لمْ يخلِهِ عنِ التنبيهِ بالأمراضِ والمصائبِ ، ولذلكَ قيلَ : (لا يخلو المؤمنُ مِنْ علَّةٍ أوْ قلَّةٍ أوْ ذِلَّةٍ)(٢) .

وقدْ رُوِيَ أنَّ اللهَ تعالىٰ يقولُ : (الفقرُ سجني ، والمرضُ قيدي ، أحبسُ بهِ مَنْ أحبُّ مِنْ خلقي)(٢) .

فإذا كانَ في المرضِ حبسٌ عنِ الطغيانِ وركوبِ المعاصي . . فأيُّ خيرٍ

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٢٤) ، وقال الله تعالىٰ في تصديق ذلك : ﴿ وَلَوْ رَحِمْنَٰهُمْ وَكَشَفْنَا مَا بِهِم مِّن ضُرٍّ لَّلَجُّواْ فِي طُغْيَٰنِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴾ ، فأخبر أن ترك الرحمة لهم من الأمراض لطفاً بهم ورحمة بالمنة لهم . « إتحاف » (٩/ ٥٢٧) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٢٤) .

يزيدُ عليهِ ؟! ولِمَ ينبغي أنْ يشتغلَ بعلاجِهِ مَنْ يخافُ ذلكَ علىٰ نفسِهِ ؟! فالعافيةُ في تركِ المعاصي ؛ فقدْ قالَ بعضُ العارفينَ لإنسانٍ : كيفَ كنتَ بعدي ؟ قالَ : في عافيةٍ ، قالَ : إنْ كنتَ لمْ تعصِ اللهَ . . فأنتَ في عافيةٍ ، وإنْ كنتَ قدْ عصيتَهُ . . فأيُّ داءٍ أدوأُ مِنَ المعصيةِ ؟! ما عُوفيَ مَنْ عصى اللهَ(١) .

وقالَ عليٌّ كرَّمَ اللهُ وجهَهُ لمَّا رأىٰ زينةَ النَّبَطِ بالعراقِ في يوم عيدِهِمْ : ما هٰذا الذي أظهروهُ ؟ قالوا : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ هٰذا يومُ عيدٍ لهُمْ ، فقالَ : كلُّ يومٍ لا نعصي اللهَ تعالىٰ فيهِ فهوَ لنا عيدٌ(١) .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَعَصَيْتُم مِّنۢ بَعْدِ مَآ أَرَىٰكُم مَّا تُحِبُّونَ ﴾ ، قيلَ : العوافي ، وقالَ : ﴿ كَلَّآ إِنَّ ٱلْإِنسَٰنَ لَيَطْغَىٰٓ ۞ أَن رَّءَاهُ ٱسْتَغْنَىٰٓ ﴾ ، وكذلكَ إذا استغنىٰ بالعافيةِ .

وقالَ بعضُهُمْ : إنَّما قالَ فرعونُ : ﴿ أَنَا۠ رَبُّكُمُ ٱلْأَعْلَىٰ ﴾ لطولِ العافيةِ ؛ لأنَّهُ لبثَ أربعَ مئةِ سنةٍ لمْ يُصدَّعْ لهُ رأسٌ ، ولمْ يُحمَّ لهُ جسمٌ ، ولمْ يضربْ عليهِ عرقٌ ؛ فادَّعى الربوبيةَ لعنَهُ اللهُ ، ولوْ أخذَتْهُ الشقيقةُ كلَّ يومٍ . . لشغلَتْهُ عنِ الفضولِ فضلاً عنْ دعوى الربوبيةِ(١) .

وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أكثروا مِنْ ذكرِ هاذمِ اللذاتِ »(٢) ،

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٢٤) .

(٢) رواه الترمذي (٢٣٠٧) ، والنسائي (٤/ ٤) ، وابن ماجه (٤٢٥٨) .

وقيلَ : (الحمَّىٰ رائدُ الموتِ)(١) ، فهيَ تذكرةٌ بهِ ، ودافعةٌ للتسويفِ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ أَوَلَا يَرَوْنَ أَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ فِي كُلِّ عَامٍ مَّرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ لَا يَتُوبُونَ وَلَا هُمْ يَذَّكَّرُونَ ﴾ ، قيلَ : يفتنونَ بأمراضٍ يُختبرونَ بها(٢) .

ويُقالُ : إنَّ العبدَ إذا مرضَ مرضتينِ ثمَّ لمْ يتبْ . قالَ لهُ ملكُ الموتِ : يا غافلُ ؛ جاءَكَ منّي رسولٌ بعدَ رسولٍ فلمْ تُجبْ(٣) ؟!

وقدْ كانَ السلفُ لذلكَ يستوحشونَ إذا خرجَ عامٌ لم يُصابوا فيهِ بنقصٍ في نفسٍ أوْ مالٍ(٤) .

وقالوا : لا يخلو المؤمنُ في كلِّ أربعينَ يوماً أنْ يُروَّعَ روعةً ، أوْ يُصابَ ببليَّةٍ ، حتَّىٰ رُويَ أنَّ عمارَ بنَ ياسرٍ تزوَّجَ امرأةً ، فلمْ تكنْ تمرضُ ، فطلَّقَها(٥) ، وأنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عُرِضَتْ عليهِ امرأةٌ ، فذُكِرَ مِنْ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « المرض والكفارات » (٧٤) عن سعيد بن جبير ، ومرسلاً عن الحسن (٧٣) ، وفي (ج ، د ، ن ، ع) : (بريد) بدل (رائد) ، وهي كذلك في « القوت » (٢/ ٢٦) ، ورواها كذلك أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ٢٢٩) عن أبي حفص النيسابوري .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٢٦) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ٢٦) ، والمعنىٰ : فلم تُجبْ إلا أن آتيك بنفسي أضربك ضربة أقطع منك الوتين . « إتحاف » (٩/ ٥٢٩) .

(٤) قوت القلوب (٢/ ٢٦) .

(٥) قوت القلوب (٢/ ٢٦) .

وصفِها حتَّىٰ همَّ أنْ يتزوجَها ، فقيلَ : وإنَّها ما مرضَتْ قطُّ ، فقالَ : « لا حاجةَ لي فيها »(١) .

وذكرَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ الأمراضَ والأوجاعَ ؛ كالصداعِ وغيرِهِ ، فقالَ رجلٌ : وما الصداعُ ؟ ما أعرفُهُ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إليكَ عنِّي ، مَنْ أرادَ أنْ ينظرَ إلىٰ رجلٍ مِنْ أهلِ النارِ .. فلينظرْ إلىٰ هٰذا »(٢) ، وهٰذا لأنَّهُ وردَ في الخبرِ : أنَّ الحمَّىٰ حظُّ كلِّ مؤمنٍ مِنَ النارِ(٣) .

وفي حديثِ أنسٍ وعائشةَ رضيَ اللهُ عنهُما : قيلَ : يا رسولَ اللهِ ؛ هلْ يكونُ معَ الشهداءِ يومَ القيامةِ غيرُهُمْ ؟ فقالَ : « نعمْ ، مَنْ ذكرَ الموتَ في كلِّ يومٍ عشرينَ مرَّةً » ، وفي لفظٍ آخرَ : « الذي يذكرُ ذنوبَهُ فتحزنُهُ »(٤) ،

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٣/ ١٥٥) .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ٢٦) ، وقد رواه أبو داوود (٣٠٨٩) ، إذ قال الرجل : وما الأسقام ؟ والله ما مرضت قط ، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : « قُمْ عنا ، فلست منا » .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « المرض والكفارات » (١٥٧) ، وعند الترمذي (٢٠٨٨) ، وابن ماجه (٣٤٧٠) أنه صلى الله عليه وسلم قال للذي وعك : « أبشر ، فإن الله يقول : هي ناري أسلطها علىٰ عبدي المؤمن في الدنيا ؛ لتكون حظه من النار في الآخرة » .

(٤) كذا بروايته في « القوت » (٢/ ٢٦) ، ورواه الطبراني في « الأوسط » (٧٦٧٢) من حديث عائشة رضي الله عنها ، ولفظه أنها قالت : يا رسول الله ؛ ليس الشهيد إلا من قتل في سبيل الله ؟ فقال : « يا عائشة ؛ إن شهداء أمتي إذاً لقليل ، من قال في يوم =

ولا شكَّ في أنَّ ذكرَ الموتِ على المريضِ أغلبُ .

فلمَّا أنْ كثرَتْ فوائدُ المرضِ . . رأىٰ جماعةٌ تركَ الحيلةِ في زوالِها ؛ إذْ رأَوا لأنفسِهِمْ مزيداً فيها ، لا مِنْ حيثُ رأَوا التداويَ نقصاناً ، وكيفَ يكونُ نقصاناً وقدْ فعلَهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؟!

* * *

= خمسة وعشرين مرة : اللهم ؛ بارك في الموت وفيما بعد الموت ، ثم مات علىٰ فراشه . . أعطاه الله أجر شهيد » .

TEDÂVİNİN BÂZEN TERK EDİLEBİLECEĞİ

Bilmiş ol ki; eskilerden tedâvi görenler pek çok olmakla beraber, tedâvi olmayanlar da az değildir. Tedâviyi terk etmek bir noksanlık olduğu, zîra terkinde kemâl olsa Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in de tedâviyi terk etmesi gerekirdi. Çünkü tevekkülde ondan kâmil kimse olamaz, diye sanılabilir.

Hâlbuki **Ebû Bekir** (r.a.) rahatsızlandığı vakit, "Doktor çağıralım." dediklerinde, "Tabip bana baktı ve ben dilediğimi yaparım." dedi diye cevap verdi.

Ebû'd-Derdâ'ya (r.a.) hastalığında: "Şikâyetin nereden?" diye sorduklarında, "Günâhlarımdandır." şeklinde cevap verdi. "Ne arzu edersin?" sorusuna da, "Rabbimin beni mağfiret etmesini arzu ederim." dedi. "Doktor çağıralım?" diyenlere, "Beni hasta eden doktordur." dedi.

Gözleri çapaklanan **Ebû Zer**'e, (r.a.) "Gözlerini tedâvi ettirseydik." diyenlere "Meşgulüm." demiştir. Kendisine: "Allah'a yalvarsan." diyenlere de, "Daha önemlisini yalvarıyorum." demiştir.

Rebî b. Haysem felç oldu. Kendisine: "Tedâvi olsaydın?" diyenlere, "Evet, bunu düşündüm. Sonra Âd, Semûd, Ashâb-ı Ress ve bunların aralarında geçenleri hatırladım. Onların da doktorları vardı. Kendileri ile beraber doktorları da helâk olduğunu düşünerek bu işten vazgeçtim" dedi.

Ahmed b. Hanbel de: "Tevekküle inanıp o yola girenlerin tedâviyi terk etmeleri benim için daha sevimlidir." dedi. Bizzat kendisi rahatsız olduğu halde hastalığını doktordan sakladı.

Sehl'e, "Kişinin tevekkülü ne zaman sahih olur?" diye sorduklarında "Malında, bedeninde bir zarar ile karşılaştığı vakit, kendi haliyle meşgul olup onlara iltifat etmezse o zaman tevekkülü tamam olur." dedi.

Demek ki onlardan bir kısmı tedâviyi terk etmiştir. Bir kısmı da çirkin görmüştür. Bunların bu tutum ve davranışları ile Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in tedâvisini telîf, ancak tedâviden vazgeçirecek şeyleri saymakla mümkündür.

TEDÂVİYİ TERKİN SEBEPLERİ

Buna göre deriz ki; tedâviyi terk etmenin bâzı sebepleri vardır:

Birinci sebep; hastanın keşf-i kerâmet sâhibi olmasıdır. Bu yoldan, ömrünün sona erdiğini ve artık tedâvinin kendisine fayda vermeyeceğini bilmiştir. Bunu bâzen rüyâ, bâzen tecrübe ve zan ve bâzen de gerçek keşif ve müşâhede ile bilebilir.

Sıddîk-ı Ekber'in tedâviyi terk etmesi, bu kabîlden olabilir. O, keşif ve kerâmet sâhibi idi. Ölürken Hz. Âişe'ye mîras için: "Onlar senin kız kardeşlerindir." dedi. Hâlbuki o zaman Hz. Âişe'nin bir tek kız kardeşi vardı, yalnız annesi hâmile idi. Annesi kız çocuk doğurunca, Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) bunu haber verdiği ve bunu keşif yolu ile bildiği anlaşıldı. Onun gibi, bu hastalıktan öleceğini de keşif yolu ile bilmiş olabilir. Yoksa Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in tedâvi edildiğini ve tedâvi ile emrettiğini bilip dururken, tedâviyi terk etmesinin başka bir mânası olamaz.

İkinci sebep; hastanın, kendi hali ile meşgul olup sonundan korkmasının, hastalık acısını kendisine unutturmasıdır. Hasta, âkıbetine o kadar dalmıştır ki, tedâviyi düşünecek zaman bulamamıştır. **Ebû Zer**'in: (r.a.) "Ben onlardan meşgulüm.", **Ebû'd-**

Derdâ'nın (r.a.): "Günâhlarımdan şikâyetçiyim." sözleri de buna delâlet etmektedir. Günâh korkusundan meydana gelen kalp sızıları, hastalıktan meydana gelen bedenî sancılardan daha acı gelmiştir.

Bu, kıymetli adamlarından birisini kaybeden veya îdam edilmek üzere hükümdar huzuruna çıkarılan aç bir adamın durumuna benzer. Adama: "Niye yemiyorsun?" dendiği vakit, "Benim yiyecek halim yok, daha önemli şeyle meşgulüm." demesi gibidir. Bu adamın bu davranışı, yemeğin açlığa faydası olduğunu inkâr veya ona taarruz demek değil, belki kendi durumunun buna müsait olmamasıdır.

Sehl'in meşgalesi de buna yakındır. Sehl'e:

– "Azık nedir?" diye sorduklarında:

– "Hayy u Kayyûm olan Allah'ı anmaktır." dedi. Onlar:

– "Biz sana kıvamdan, insanı ayakta tutabilecek şeyden soruyoruz." dediklerinde:

– "O da ilimdir." dedi. Onlar:

– "Biz sana gıdadan, besin maddelerinden soruyoruz." dediklerinde:

– "Gıda, zikirdir." dedi. Onlar:

– "Biz sana cesedin yemek ve zevklerinden soruyoruz." dediklerinde:

– "Size ne var? Onu, evvel ve âhir ona sâhip olana bırakın. Kusurlandığı vakit onu sahibine iade edin. Yapılan bir işte kusur olduğu vakit, onu sâhibine, yapana verip düzelttiklerini görmüyor musunuz?" demiştir.

Üçüncü sebep; hastalığın müzmin, tavsiye edilen ilacın mevhum olmasıdır. Adetâ dağlanmak ve efsûn gibi bir şey, elbette tevekkül eden adam buna yaklaşmaz.

Rebî b. Haysem'in: "Aralarında tabipleri de bulunduğu halde Ad ve Semûd kavmini hatırladım, hepsi de ölüp gittiler." dediği de buna delâlet etmektedir. Ki o da, ilacın faydasız oluşudur. Bu, aslında bâzı hastalıklar için böyle olduğu gibi, bâzen de hastanın kendi görüşüne göre böyle olur. Çünkü hastanın bu gibi ilaçlarla pek mümâresesi yoktur, tecrübesi azdır. İlacın kendisine fayda vereceğine zann-ı galibi yoktur. Şüphesiz tecrübeli bir tabîbin bu husustaki inancı daha kuvvetlidir. Demek ki kesin olarak ilacın tedâvisine güvenmek veya şüpheli olmak, inanca göre değişebilir. İnanç da tecrübe ile kuvvetleşir.

Âbid ve zâhidlerden, tedâviyi terk edenlerin çoğunluğu bu kabîldendir. Onlara göre ilaç, mevhum bir şeydir. Aslında bu görüş, tıp ilmini bilenlere göre, bâzı tedâvi çârelerinde doğru ve bâzılarında yanlıştır. Fakat doktor olmayan, hepsine bir gözle bakar. Tedâviyi, dağlanmak ve efsun gibi, boş sebeplere saplanmak gibi kabul eder ve tevekkülünden ötürü onu terk eder.

Dördüncü sebep; Allahu Teâlâ'nın verdiği belâya güzelce sabrettiği için hastalığın mükâfatını almak maksadıyla hastalığa katlanmak ve tedâviyi terk etmekle mükâfat almaktır. Veyâhut da sabırdaki derecesini denemek maksadıyla tedâviyi terk etmektir. Çünkü hastalığa verilecek mükâfatlar hakkında pek çok rivâyetler vardır. Bir hadîsinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

نَحْنُ مَعَاشِرَ الْأَنْبِيَاءِ أَشَدُّ النَّاسِ بَلَاءً ثُمَّ الْأَمْثَلُ فَالْأَمْثَلُ يُبْلَى
الْعَبْدُ عَلٰى قَدْرِ إِيمَانِهِ فَإِنْ كَانَ صَلْبَ الْإِيمَانِ شَدَّدَ عَلَيْهِ

الْبَلَاءُ. وَإِنْ كَانَ فِي إِيمَانِهِ ضَعْفٌ خَفَّفَ عَنْهُ الْبَلَاءَ

"Biz peygamberler topluluğu, insanların en çok ve en şiddetti belâ ila mübtelâ olanlarıyız. Sonra derecesine göre gider. Îmanı kuvvetli olanların iptilâları şiddetli, îmanı zayıf olanların ise belâları hafif olur."[35] buyurmuştur. Bir haberde de şöyle vârid olmuştur:

إِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى يُجَرِّبُ عَبْدَهُ بِالْبَلَاءِ كَمَا يُجَرِّبُ أَحَدُكُمْ ذَهَبَهُ بِالنَّارِ فَمِنْهُمْ مَنْ يَخْرُجُ كَالذَّهَبِ الْإِبْرِيزِ، لَا يَرْبُدُ، وَمِنْهُمْ دُونَ ذٰلِكَ، وَمِنْهُمْ مَنْ يَخْرُجُ أَسْوَدَ مُحْتَرِقًا

"Siz, altınlarınızı ateşle denediğiniz gibi, Allahu Teâlâ da kullarını belâlarla tecrübe eder. Kimisi, tam ayar hâlis altının aynı parlaklıkta ateşten çıktığı gibi parlak çıkar, denemeyi kazanır; kimisi biraz karışık ve bir kısmı da yanmış ve kararmış olarak tecrübeden çıkar."[36]

Ehl-i Beyt'ten rivâyet edilen bir hadîste:

إِنَّ اللّٰهَ إِذَا أَحَبَّ عَبْدًا اِبْتَلَاهُ فَإِنْ صَبَرَ اِجْتَبَاهُ وَإِنْ رَضِيَ اِصْطَفَاهُ

"Allahu Teâlâ bir kulunu sevdiği vakit onu iptilâ eder; sabrederse onu korur, razı olursa onu tercîh eder."[37] buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Siz vahşî hayvanlar gibi ne hasta olup ne de üzüntüye düşmemeyi mi istiyorsunuz?"*[38] buyurmuştur.

---

[35] Ahmed, Ebû Ya'lâ ve Hâkim, Sa'd b. Ebî Vakkas'dan (r.a.) rivâyet etmişler, Buhârî ile Müslim'in şartlarına göre sahihdir, demişlerdir.

[36] Taberânî, Ebû Ümâme'den (r.a.) zayıf sened ile rivâyet etmiştir.

[37] Firdevs sâhibi, Ali'den (r.a.) rivâyet etmiştir.

[38] İbn Âsım **"Ahad ve Mesânif"** de, Ebû Nuaym ve İbn Abdurrahman **"Sahâbe"** de, Beyhakî **"Şuabü'l-Îman"** nda Ebû Fâtıma'dan (r.a.) rivâyet etmişlerdir.

İbn Mes'ûd (r.a.) diyor: "Mü'minin kalbi sağlam, vücudu hastadır. Münâfık ise bunun aksine, vücudu sağlam ve fakat kalbi hastadır." Hastalık ve iptilâlara fazla mükâfat vâdedildiği için, çokları hastalanmayı sevdi ve bunu bir ganîmet bildiler. Maksatları, sabırla onun mükâfatına erişmektir. Hattâ bâzıları hastalıklarını doktorlardan gizledi, Allah'ın hükmüne râzı oldu ve Hak ile meşgul olmayı hastalık ile uğraşmadan daha önemli buldular.

Zîra hastalık ancak âzalarını meşgul edebilir. Fakat Hak, hastalıktan daha çok kalbini meşgul edeceğini bildi. Onlar yine hastalığa sabretmekle beraber, otururken namaz kılmak, sağlam olarak ayakta kılmaktan efdal olduğunu bildiler. Nitekim haberde: *"Allahu Teâlâ* (hasta için) *meleklerine: "*(Sağlam iken yaptığı gibi) *sâlih amel olarak amelini yazın. Çünkü o, benim bağım altındadır. Onu bırakır ve geri çevirirsem, erittiğim etinden daha iyi et ve kanından daha iyi kan kendisine veririm. Onu öldürürsem, rahmetimle cennetime alırım."*[39] diye vârid olmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bir hadîsinde şöyle buyurmuştur:

"Amellerin en efdali, zorlanarak yapılanlardır."[40] Yâni hastalık ve musîbetlerde yapılan ameldir. Buna işâret etmek üzere;

وَعَسٰى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ

"Olur ki sizin kerih gördüğünüz şey, sizin için daha hayırlıdır." buyurmuştur.

Sehl de: "Amelden zayıflasa bile tedâviyi terk etmek, amel için tedâvi edilmekten daha makbuldür." demiştir. Sehl'in bir illeti vardı, ondan tedâvi olmazdı, fakat kendisi başkalarını aynı hastalıktan tedâvi ederdi.

---

[39] Taberânî, Abdullah b. Ömer'den (r.a.) rivâyet etmiştir. Hadîs yukarıda geçmiştir.

[40] Yukarıda geçti.

Yine **Sehl**, "Otururken ibâdet edip ayakta durmayan hastaların, ayakta ibâdet edebilmeleri için tedâvi edildiklerini gördüğü vakit onlara şaşar ve: "Hâline rıza gösterip oturarak namaz kılmak, tedâvi ile ayakta kılmaktan daha makbüldür." derdi.

İlaç kullanmaktan kendisine soranlara: "Tedâviye başvurmak, Allahu Teâlâ'nın zayıf kalplilere bir genişlik ve müsaadesidir. Fakat bu yola girmeyen, Allah katında daha makbüldür. Zîra tedâvi için bir soğuk su dahi içse, bundan da sorulacaktır. Ama içmese sorumlu değildir." derdi. Onun ve Basralıların tâkip ettikleri yol, açlık ve şehvetleri kırmakla nefsi zayıflatmak idi. Onlara göre zerre kadar da olsa, kalp amellerinden olan sabır, rıza ve tevekkül gibi ibâdetlerin, dağlar gibi de olsa bedenî ibâdetlerden daha makbüldür. Hastalık son derece şiddetli olmadıkça, kalbe tesîr edemez.

Yine **Sehl**: "Bedenî hastalıklar rahmet, kalp hastalıkları ise ukûbettir." demiştir.

Beşinci sebep; düşündüğü ve keffâretinden âciz olduğu geçmiş günâhlarından korkmasıdır. Hastalığının uzaması günâhına keffâret olacağını düşünerek tedâviyi terk etmektir. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا تَزَالُ الْحُمَّى وَالْمِلِيلَةُ بِالْعَبْدِ حَتّٰى يَمْشِي عَلَى الْأَرْضِ
كَالْبُرْدَةِ مَا عَلَيْهِ ذَنْبٌ وَلَا خَطِيئَةٌ

"Sıtma ve hararet, insanın günâhlarını eritir ve bir bürde gi-

bi günâhsız olarak yeryüzünde dolaşır."[41] buyurmuştur. Yine haberde:

حُمَّى يَوْمٍ كَفَّارَةُ سَنَةٍ

"Bir günlük sıtma, bir yıllık günâha keffârettir."[42] diye vârid olmuştur. Çünkü bir senelik kuvveti zayıflatır denmiştir. İnsanın üç yüz altmış ek yeri vardır. Sıtma bunların hepsine girer ve bütün eklemlerinde sıtmanın acısını duyduğu için, üç yüz altmış günlük keffâretine sebep olur, denilmiştir. Resûl-i Ekrem (s.a.v.), sıtma hastalığının mükâfatını anlattığı vakit, Zeyd b. Sâbit, sıtmadan kurtulmamak için Allah'a duâ etti ve ömrü boyunca sıtma hastalığından kurtulmadı. Bunu ensârdan birçokları da istedi ve onlar da ölünceye kadar bu hastalıktan kurtulamadılar.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Kimin iki gözünü Allahu Teâlâ alırsa, ona, cennetten başka bir sevap verilmesine râzı olmaz."*[43] buyurduğu vakit, ensârdan birçokları kör olmayı temenni ettiler.

Îsâ aleyhisselâm, "Malına ve vücuduna hastalık ve felâket geldiği vakit buna sevinmeyen, âlim olamaz. Çünkü bunda günâhlarına büyük keffâret var." demiştir.

Rivâyete göre **Mûsâ aleyhisselâm** büyük bir felâket ile karşılaşan bir adama baktı ve Allahu Teâlâ'ya dönerek: "Allahım, buna merhamet et." diye duâ etti. Allahu Teâlâ da: "Bundan daha büyük rahmet ve merhamet olur mu? Verdiğim bu belâ ile günâhlarını mahvediyor ve derecesini yükseltiyorum." buyurdu.

---

[41] Ebû Ya'lâ ve İbn Adiy, Ebû Hüreyre'den (r.a.), Taberânî, Ebû'd-Derdâ ve Enes'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir.

[42] Kudâî **"Müsned"** inde İbn Mes'ûd'dan (r.a.) rivâyet etmiştir.

[43] Merfû olan kısmı yukarıda geçmiştir. Yalnız, *"Ensardan bunu temenni edenler vardı."* ilâvesi yoktur.

Altıncı sebep; sıhhatli iken tembellik ve azgınlıkta geçirdiği günlerini hatırlayarak, hem günâhına keffâret olmak, hem de iade-i sıhhat etmekle tekrar gaflete, tembelliğe ve azgınlığa dalma korkusu ile tedâviyi terk etmektir. Sıhhat, insanda mevcud sıfatların kuvvetlenmesi demektir. Hevâ ve şehvet, bu vasıflardan meydana gelir de insanı kötülüğe götürür. Bunların en ehven derecesi, mübâhlar ile meşgul olup kıymetli vakitlerini öldürmektir. Allahu Teâlâ kuluna hayrı murâd ettiği vakit onu hastalık, felâket ve musîbetlerden boş bırakmaz. Bunun için "Mü'min illet, kıllet ve zilletten hâli kalmaz." denilmiştir.

Rivâyete göre Allahu Teâlâ: "Yoksulluk benim ceza evimdir. Rahatlık ise kelepçemdir. Kullarımdan sevdiğimi kelepçeye vurur ve hapishaneme atarım." buyurmuştur. Hastalık, azgınlık ve isyandan men etmek olduğuna göre, bundan daha hayırlı ne olabilir? İyileştiği vakit isyana dalacağından korkan, daha bunun tedâvisi cihetine gider mi? Asıl âfiyet, günâhları terk etmektedir.

Âriflerden birisi adamın birine:

– "Görüşmeyeli beri ne haldesin?" diye sorar. Adam da:

– "Afiyetteyim." der. Ârif:

– "Allah'a isyân etmedinse hakikaten âfiyettesin. Fakat günâh işledinse, bundan daha büyük hastalık olur mu? İsyan eden âfiyette değildir." dedi.

Hz. Ali (r.a.) bir bayram günü Irak fellâhlarının süslenip püslenmelerini görünce, bunun sebebini sorar. Onlar da, bunların bayram günüdür, derler. Hz. Ali de: "Bizim bayramımız, Allah'a isyan etmediğimiz günümüzdür." dedi. Allahu Teâlâ da:

مِنْ بَعْدِ مَا أَرَاكُمْ مَا تُحِبُّونَ

“Sevmekte olduğunuz zaferi size gösterdikten sonra...” (Âl-i İmrân suresi, 3/152) buyurdu ve bunun âfiyet ve zenginlik olduğunu söyledi. Yine:

إِنَّ الْإِنْسَانَ لَيَطْغٰى أَنْ رَاٰهُ اسْتَغْنٰى

“Çünkü insan muhakkak azar, kendisini ihtiyaçtan vâreste gördü diye.” (Alak suresi, 96/6-7) buyurdu. Afiyetle müstağnî olmak da böyledir.

Bâzıları da Firavun’un:

أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلٰى

“Ben sizin “en yüce Rabbinizim.” (Nâziât suresi, 79/24) demesi, uzun müddet sıhhatli yaşamasındandır. Zîra dört yüz sene başı dahi ağrımadan yaşamıştır. Sıtmaya yakalanmamış ve hattâ terlememiştir. Bunun için rubûbiyet iddiasına kalkışmıştır. Eğer bir gün bir yarım baş ağrısı dahi kendisine ârız olsa, onu rubûbiyet iddiâsı şöyle dursun, fuzûlî işlerden bile alıkoyardı.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

أَكْثِرُوا مِنْ ذِكْرِ هَادِمِ اللَّذَّاتِ

“Lezzetleri yok eden ölümü çok anın.”[44] buyurmuştur. Denildi ki; sıtma, ölümün öncüsüdür, onu hatırlatır ve iyilikleri sonra yaparım fikrini önler. Allahu Teâlâ da:

أَوَلَا يَرَوْنَ أَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ فِي كُلِّ عَامٍ مَرَّةً أَوْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ لَا
يَتُوبُونَ وَلَا هُمْ يَذَّكَّرُونَ

---

[44] Tirmizî ve İbn Mâce, Ebû Hüreyre’den (r.a.) rivayet etmişlerdir. Tirmizî, hasen ve garîb olduğunu söylemiştir.

"Görmüyorlar mı ki, onlar her yıl ya bir, ya iki kere çeşitli belâlara çarpılıyorlar da yine tövbe etmiyorlar. Ve onlar ibret de almıyorlar." (Tevbe suresi, 9/126) buyurmuştur. Tefsîrinde; çeşitli hastalıklarla müptelâ olur ve onlarla denenirler demektir, dediler.

Denildi ki; bir kul iki defa hastalanıp da tövbe etmediği vakit, ölüm meleği ona: "Ey gâfil, sana benden elçi üzerine elçi geldi, neden icâbet etmedin? Bunun için bir yıl içinde sıhhat veyâ servette herhangi bir musîbete uğramayan selef, bunu hoş karşılamaz ve bir mü'min kırk günde bir defa sıkıntısız olamaz, derlerdi.

Hattâ rivâyete göre **Ammâr b. Yâsir** evlendiği kadını, hiç hasta olmadığı için boşamıştır. Hattâ Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in evleneceği bir sırada bir kadının iyi meziyetlerini kendilerine anlattıklarında, onunla evlenmeye karar vereceği vakit, bir de kadının hiç hasta olmadığı meziyetini ortaya koymaları üzerine, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Benim ona ihtiyacım yok."*[45] buyurdu ve evlenmekten vazgeçti.

Haberde:

اَلْحُمَّى حَظُّ كُلِّ مُؤْمِنٍ مِنَ النَّارِ

"Sıtma hastalığı, her mü'minin ateşten nasîbidir."[46] diye vârid olmuştur. Enes (r.a.) ve Hz. Âişe (radıyallahü anhâ)'dan gelen bir rivâyette, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e, "Kıyâmet günü şehîdlerle başka kimseler de bulunabilir mi?" diye sorduklarında Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[45] Ahmed, Enes'den (r.a.) ceyyid isnâd ile rivayet etmiştir.

[46] Bezzâr, Ahmed ve benzerleri Enes'den (r.a.); Ebû Mansûr Deylemî **"Müsned-i Firdevs"** inde İbn Mes'ûd'dan (r.a.) hasen sened ile rivâyet etmişlerdir.

نَعَمْ مَنْ ذَكَرَ الْمَوْتَ فِي كُلِّ يَوْمٍ عِشْرِينَ مَرَّةً
(وَفِي لَفْظٍ اٰخَرَ) اَلَّذِي يَذْكُرُ ذُنُوبَهُ فَتُحْزِنُهُ

"Evet, günde yirmi kez ölümü hatırlayan." diğer rivâyette *"Günâhlarını hatırlayıp ona üzülen."* buyurdu. Şüphesiz ölümü hatırlamak, hasta için daha kuvvetlidir. İşte hastalığın bu gibi faydaları olduğu için, bâzıları hastalığı izâle etmek üzere tedâvi yoluna gitmemişler ve hastalığı kendileri hakkında daha yararlı bulmuşlardır. Yoksa bizzat Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in başvurduğu tedâvi yolunu bir noksanlık kabul ettikleri için böyle yapmış değillerdir.

بيان الرّد على من قال : إن ترك التداوي أفضل بكل حال

فلوْ قالَ قائلٌ : إنَّما فعلَهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ليَسُنَّ لغيرِهِ ، وإلا . . فهوَ حالُ الضعفاءِ ، ودرجةُ الأقوياءِ تُوجبُ التوكلَ بتركِ الدواءِ .

فيُقالُ لهُ : فينبغي أنْ يكونَ مِنْ شرطِ التوكلِ تركُ الحجامةِ والفصدِ عندَ تبيُّغِ الدمِ ، فإنْ قيلَ : إنَّ ذلكَ أيضاً شرطٌ . . فليكنْ مِنْ شرطِهِ أنْ تلدغَهُ العقربُ أوِ الحيةُ فلا ينحِّيَها عنْ نفسِهِ ؛ إذِ الدمُ يلدغُ الباطنَ ، والعقربُ تلدغُ الظاهرَ ، فأيُّ فرقٍ بينَهُما ؟

فإنْ قالَ : وذلكَ أيضاً شرطُ التوكلِ .

فيُقالُ : ينبغي ألا يزيلَ لدغَ العطشِ بالماءِ ولدغَ الجوعِ بالخبزِ ولدغَ البردِ بالجبَّةِ ، وهـٰذا لا قائلَ بهِ ، ولا فرقَ بينَ هـٰذهِ الدرجاتِ ؛ فإنَّ جميعَ ذلكَ أسبابٌ رتَّبَها مسبِّبُ الأسبابِ سبحانَهُ وتعالىٰ وأجرىٰ بها سنَّتَهُ .

ويدلُّ علىٰ أنَّ ذلكَ ليسَ مِنْ شرطِ التوكلِ ما رُويَ عنْ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ وعنِ الصحابةِ في قصَّةِ الطاعونِ ، فإنَّهُمْ لمَّا قصدوا الشامَ وانتهَوا إلى الجابيةِ[1] . . بلغَهُمُ الخبرُ أنَّ بهِ موتاً ذريعاً ووباءً عظيماً ، فافترقَ الناسُ فرقتينِ ، فقالَ بعضُهُمْ : لا ندخلُ على الوباءِ فنلقيَ بأيدينا إلى التهلكةِ ، وقالَتْ طائفةٌ أخرىٰ : بلْ ندخلُ ونتوكلُ ، ولا نهربُ مِنْ قدرِ اللهِ تعالىٰ ،

---

(١) موضع من أعمال دمشق ، يقع في شمال حوران .

ولا نفرُّ مِنَ الموتِ فنكونَ كمَنْ قالَ اللهُ تعالىٰ فيهم : ﴿ أَلَمْ تَرَ إِلَى ٱلَّذِينَ خَرَجُوا۟ مِن دِيَـٰرِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ ٱلْمَوْتِ ﴾ ، فرجعوا إلىٰ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ فسألوهُ عنْ رأيِهِ ، فقالَ : نرجعُ ولا ندخلُ على الوباءِ ، فقالَ لهُ المخالفونَ في رأيِهِ : أنفرُّ مِنْ قدرِ اللهِ تعالى ؟! فقالَ عمرُ : نعمْ ، نفرُّ مِنْ قدرِ اللهِ إلىٰ قدرِ اللهِ ، ثمَّ ضربَ لهُمْ مثلاً وقالَ : أرأيتُمْ لوْ كانَ لأحدِكُمْ غنمٌ ، فنزلَ بها وادياً لهُ شعبتانِ ؛ إحداهُما مخصبةٌ ، والأخرىٰ مجدبةٌ ، أليسَ إنْ رعى المخصبةَ . . رعاها بقدرِ اللهِ تعالىٰ وإنْ رعى المجدبةَ . . رعاها بقدرِ اللهِ تعالى ؟ فقالوا : نعمْ ، ثمَّ طلبَ عبدَ الرحمـٰنِ بنَ عوفٍ ليسألَهُ عنْ رأيِهِ وكانَ غائباً ، فلمَّا أصبحوا . . جاءَ عبدُ الرحمـٰنِ ، فسألَهُ عمرُ عنْ ذلكَ ، فقالَ : عندي فيهِ يا أميرَ المؤمنينَ شيءٌ سمعتُهُ مِنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ عمرُ : اللهُ أكبرُ ! فقالَ عبدُ الرحمـٰنِ : سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « إذا سمعتُمْ بالوباءِ بأرضٍ . . فلا تقدموا عليهِ ، وإذا وقعَ بأرضٍ وأنتُمْ بها . . فلا تخرجوا فراراً منهُ » ، ففرحَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ بذلكَ وحمدَ اللهَ تعالىٰ إذْ وافقَ رأيَهُ ، ورجعَ بالناسِ مِنَ الجابيةِ⁽¹⁾ .

فإذاً ؛ كيفَ اتفقَ الصحابةُ كلُّهُمْ علىٰ تركِ التوكلِ وهوَ مِنْ أعلى المقاماتِ إنْ كانَ أمثالُ هـٰذا مِنْ شروطِ التوكلِ ؟

* * *

---

(١) رواه بمرفوعه البخاري (٥٧٢٩) ، ومختصراً مسلم (٢٢١٩) .

فإنْ قلتَ : فلِمَ نهىٰ عنِ الخروجِ مِنَ البلدِ الذي فيهِ الوباءُ وسببُ الوباءِ في الطبِّ الهواءُ ، وأظهرُ طرقِ التداوي الفرارُ مِنَ المضرِّ ، والهواءُ هوَ المضرُّ ، فلِمَ لمْ يرخصْ فيهِ ؟

فاعلمْ : أنَّهُ لا خلافَ في أنَّ الفرارَ عنِ المضرِّ غيرُ منهيٍّ عنهُ ؛ إذِ الحجامةُ والفصدُ فرارٌ مِنَ المضرِّ وتركُ التوكلِ في أمثالِ هـٰذا مباحٌ ، وهـٰذا لا يدلُّ على المقصودِ ، ولكنَّ الذي ينقدحُ فيهِ ـ والعلمُ عندَ اللهِ تعالىٰ ـ أنَّ الهواءَ لا يضرُّ مِنْ حيثُ يلاقي ظاهرَ البدنِ ، بلْ مِنْ حيثُ دوامُ الاستنشاقِ لهُ ، فإنَّهُ إذا كانَ فيهِ عفونةٌ ، ووصلَ إلى الرئةِ والقلبِ وباطنِ الأحشاءِ . . أثَّرَ فيها بطولِ الاستنشاقِ ، فلا يظهرُ الوباءُ على الظاهرِ إلا بعدَ طولِ التأثيرِ في الباطنِ ، فالخروجُ مِنَ البلدِ لا يخلصُ غالباً مِنَ الأثرِ الذي استحكمَ مِنْ قبلُ ، ولكنَّهُ يتوهَّمُ الخلاصَ ، فيصيرُ هـٰذا مِنْ جنسِ الموهوماتِ ، كالرُّقْيِ والطيرةِ وغيرِهما ، ولوْ تجرَّدَ هـٰذا المعنىٰ . . لكانَ مناقضاً للتوكلِ ولمْ يكنْ منهيّاً عنهُ ، ولكنْ صارَ منهياً عنهُ ؛ لأنَّهُ انضافَ إليهِ أمرٌ آخرُ ، وهوَ أنَّهُ لوْ رخِّصَ للأصحاءِ في الخروجِ . . لما بقيَ في البلدِ إلا المرضى الذين أقعدَهُمُ الطاعونُ وانكسرَتْ قلوبُهُمْ وفقدوا المتعهِّدينَ ، ولمْ يبقَ في البلدِ مَنْ يسقيهِمُ الماءَ ويطعمُهُمُ الطعامَ ، وهمْ يعجزونَ عنْ مباشرتِهما بأنفسِهِمْ ، فيكونُ ذلكَ سعياً في إهلاكِهِمْ تحقيقاً ، وخلاصُهُمْ منتظرٌ ، كما أنَّ خلاصَ الأصحَّاءِ منتظرٌ ، فلوْ أقاموا . . لمْ تكنِ الإقامةُ قاطعةً بالموتِ ، ولوْ خرجوا . . لمْ يكنِ الخروجُ قاطعاً بالخلاصِ ، وهوَ قاطعٌ في إهلاكِ الباقينَ ،

والمسلمونَ كالبنيانِ يشدُّ بعضُهُ بعضاً ، والمؤمنونَ كالجسدِ الواحدِ ؛ إذا اشتكىٰ منهُ عضوٌ . تداعىٰ إليهِ سائرُ أعضائِهِ .

فهٰذا هوَ الذي ينقدحُ عندَنا في تعليلِ النهيِ ، وينعكسُ هٰذا فيمَنْ لمْ يقدمْ بعدُ على البلدِ ؛ فإنَّهُ لمْ يؤثِّرِ الهواءُ في باطنِهِمْ ، ولا بأهلِ البلدِ حاجةٌ إليهِمْ .

نعمْ ، لوْ لمْ يبقَ في البلدِ إلا مطعونونَ ، وافتقروا إلى المتعهدينَ ، وقدمَ عليهِمْ قومٌ . فربَّما كانَ ينقدحُ استحبابُ الدخولِ هٰهنا لأجلِ الإعانةِ ، ولا يُنهىٰ عنِ الدخولِ ؛ لأنَّهُ تعرُّضٌ لضررٍ موهومٍ علىٰ رجاءِ دفعِ ضررٍ عنْ بقيَّةِ المسلمينَ ، ولهٰذا شُبِّهَ الفرارُ مِنَ الطاعونِ في بعضِ الأخبارِ بالفرارِ مِنَ الزحفِ⁽¹⁾ ؛ لأنَّ فيهِ كسراً لقلوبِ بقيَّةِ المسلمينَ ، وسعياً في إهلاكِهِمْ .

فهٰذهِ أمورٌ دقيقةٌ ، فمَنْ لا يلاحظُها ، وينظرُ إلىٰ ظواهرِ الأخبارِ والآثارِ . يتناقضُ عندَهُ أكثرُ ما يسمعُهُ ، وغلطُ العبَّادِ والزهَّادِ في مثلِ هٰذا يكثرُ ، وإنَّما شرفُ العلمِ وفضيلتُهُ لأجلِ ذلكَ .

* * *

---

(١) فقد روىٰ أحمد في « المسند » (٦/ ٨٢) من حديث عائشة رضي الله عنها مرفوعاً : « الفار من الطاعون كالفار من الزحف » .

فإنْ قلتَ : ففي تركِ التداوي فضلٌ كما ذكرتَ ، فلِمَ لمْ يتركْ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ التداويَ لينالَ الفضْلَ ؟

فنقولُ : فيهِ فضْلٌ بالإضافةِ إلىٰ مَنْ كثرَتْ ذنوبُهُ ليكفِّرَها ، أوْ خافَ علىٰ نفسِهِ طغيانَ العافيةِ وغلبةَ الشهواتِ ، أوِ احتاجَ إلىٰ ما يذكِّرُهُ الموتَ لغلبةِ الغفلةِ ، أوِ احتاجَ إلىٰ نيلِ ثوابِ الصابرينَ لقصورِهِ عنْ مقاماتِ الراضينَ والمتوكلينَ ، أوْ قصرَتْ بصيرتُهُ عنِ الاطلاعِ علىٰ ما أودعَ اللهُ تعالى في الأدويةِ منْ لطائفِ المنافعِ حتَّىٰ صارَ في حقِّهِ موهوماً كالرَّقْيِ ، أوْ كانَ شغلُهُ بحالِهِ يمنعُهُ عنِ التداوي ، وكانَ التداوي يشغلُهُ عنْ حالِهِ لضعفِهِ عن الجمعِ ، فإلىٰ هـٰذهِ المعاني رجعَتِ الصوارفُ في تركِ التداوي ، وكلُّ ذلكَ كمالاتٌ بالإضافةِ إلىٰ بعضِ الخلقِ ، ونقصانٌ بالإضافةِ إلىٰ درجةِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، بلْ كانَ مقامُهُ أعلىٰ مِنْ هـٰذهِ المقاماتِ كلِّها ؛ إذْ كانَ حالُهُ يقتضي أنْ تكونَ مشاهدتُهُ علىٰ وتيرةٍ واحدةٍ عندَ وجودِ الأسبابِ وفقدِها ، فإنَّهُ لمْ يكنْ لهُ نظرٌ في الأحوالِ إلا إلىٰ مسبِّبِ الأسبابِ ، ومَنْ كانَ هـٰذا مقامَهُ . . لمْ تضرَّهُ الأسبابُ ، كما ذكرنا أنَّ الرغبةَ في المالِ نقصٌ ، والرغبةَ عنِ المالِ كراهةً لهُ وإنْ كانتْ كمالاً فهوَ أيضاً نقصٌ بالإضافةِ إلىٰ مَنْ يستوي عندَهُ وجودُ المالِ وعدمُهُ ، فاستواءُ الحجرِ والذهبِ أكملُ مِنَ الهربِ مِنَ الذهبِ دونَ الحجرِ ، وكانَ حالُهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ استواءَ المدرِ والذهبِ عندَهُ ، وكانَ لا يمسكُهُ لتعليمِ الخلقِ مقامَ الزهدِ ، فإنَّهُ منتهىٰ قوَّتِهِمْ ، لا لخوفِهِ علىٰ نفسِهِ مِنْ إمساكِهِ ، فإنَّهُ كانَ أعلىٰ رتبةً مِنْ أنْ تغرَّهُ

الدنيا ، وقدْ عُرِضَتْ عليهِ خزائنُ الأرضِ فأبىٰ أنْ يقبلَها⁽¹⁾ ، فكذلكَ يستوي عندَهُ مباشرةُ الأسبابِ وتركُها لمثلِ هـٰذهِ المشاهدةِ .

وإنَّما لمْ يتركِ استعمالَ الدواءِ جرياً علىٰ سنَّةِ اللهِ تعالىٰ ، وترخيصاً لأمَّتِهِ فيما تمسُّ إليهِ حاجتُهُمْ ، معَ أنَّهُ لا ضررَ فيهِ ، بخلافِ ادخارِ الأموالِ ، فإنَّ ذلكَ يعظمُ ضررُهُ .

نعمْ ، التداوي لا يضرُّ إلا مِنْ حيثُ رؤيةُ الدواءِ نافعاً دونَ خالقِ الدواءِ ، وهـٰذا قدْ نُهيَ عنهُ ، ومِنْ حيثُ إنَّهُ قدْ يُقصدُ بهِ الصحةُ ليُستعانَ بها على المعاصي ، وذلكَ منهيٌّ عنهُ ، والمؤمنُ في غالبِ الأمرِ لا يقصدُ ذلكَ ، وأحدٌ مِنَ المؤمنينَ لا يرى الدواءَ نافعاً بنفسِهِ ، بلْ مِنْ حيثُ إنَّهُ جعلَهُ اللهُ تعالىٰ سبباً للنفعِ ، كما لا يرى الماءَ مروياً ولا الخبزَ مشبعاً ، فحكمُ التداوي في مقصودِهِ كحكمِ الكسبِ ؛ فإنَّهُ إنِ اكتسبَ للاستعانةِ على الطاعةِ أوْ على المعصيةِ .. كانَ لهُ حكمُها ، وإنِ اكتسبَ للتنعُّمِ بالمباحِ .. فلهُ حكمُهُ .

فقدْ ظهرَ بالمعاني التي أوردناها أنَّ تركَ التداوي قدْ يكونُ أفضلَ في بعضِ الأحوالِ ، وأنَّ التداويَ قدْ يكونُ أفضلَ في بعضٍ ، وأنَّ ذلكَ يختلفُ

---

(١) فقد روى الترمذي (٢٣٤٧) عن أبي أمامة رضي الله عنه مرفوعاً : « عرض عليّ ربي ليجعل لي بطحاء مكة ذهباً ، قلت : لا يا ربّ ، ولكن أشبع يوماً وأجوع يوماً . . . » .

باختلافِ الأحوالِ والأشخاصِ والنيَّاتِ ، وأنَّ واحداً مِنَ الفعلِ والتركِ ليسَ شرطاً في التوكلِ ، إلا تركَ الموهوماتِ ؛ كالكيِّ والرَّقْيِ ، فإنَّ ذلكَ تعمُّقٌ في التدبيراتِ لا يليقُ بالمتوكلينَ .

* * *

TEDÂVİNİN TERKİ EFDAL DEĞİLDİR

Eğer adamın biri kalkar da, "Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in tedâviye başvurması, başkalarına örnek olması içindir. Yoksa aslında tedâvi, zayıf görüşlülere mahsustur. Kuvvetli olanların derecesi, tedâviyi terk ile tevekkül etmektedir." derse buna deriz ki;

Buna göre kanın galeyanı sırasında da kan almamak gerekir. Şâyet, evet bu da tevekkülün şartıdır derse, o zaman ona o halde akrep ve yılan gibi zehirli hayvanların da sokup ısırdıkları zaman, onlara müdahale etmemek gerekir. Zîra kan, iç kısmı ısırır. Akrep ve yılan ise dış kısmı sokarlar. Bunların aralarında ne fark vardır, denir. Şâyet evet, bu da tevekkülün şartındandır derse, o zaman ona; o halde acıkan adamın yememesi ve susayanın da su içmemesi gerekir, denmelidir. Artık buna da evet diyecek kimse bulunamaz. Hâlbuki bunların hiç birinin arasında bir fark yoktur. Hepsinde ilâhî adâlet, sebeplere başvurmakla câri olmuştur.

Tevekkülde tedâviyi ve tedbîri terk etmek şart olmadığına, **Hz. Ömer**'in (r.a.) tâun hakkındaki şu olayı delâlet etmektedir: Hz. Ömer. ashâbı ile beraber Şam'a gitmek üzere yola çıkmıştı. Câbiye'ye geldikleri vakit, Şam'da şiddetli veba ve tâunun ölüm saçtığını haber aldılar. Ashâb, kendi aralarında iki görüş üzerinde ayrıldılar. Bir kısmı, "Kendi kendimizi tehlikeye atamayız. Bunun için de Şam'a gidemeyiz." dediler. Diğer bir kısmı da, "Allah'a tevekkül ederek gideriz. Allah'ın kaderinden kaçmayız. Ölümden korkup da Allahu Teâlâ'nın:

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ

“(Habîbim, sayıları) **binlerce olduğu halde ölüm korkusu ile yurtlarından çıkanları görmedin mi?”** (Bakara suresi, 2/243) buyurduklarından olamayız.” dediler. Aralarındaki bu ihtilâfı halletmek üzere Hz. Ömer’e başvurdular. Hz. Ömer: “Vebâ salgının bulunduğu bu yere giremeyiz, geri döneriz.” dedi. Karşı taraf:

– “Allah’ın kaderinden mi kaçacağız?” demeleri üzerine Hz. Ömer:

– “Evet, Allah’ın kaderinden kaçıp yine Allah’ın kaderine sığınacağız.” dedi. Ve bunu şöyle bir misâl ile açıkladı: “Sizden birinizin bir koyun sürüsü olsa, bu sürüyü bir vâdiye indirse, iki kolu olan bu vâdinin bir kolu otluk ve yeşillik, diğeri de ıssız ve kuru olsa, her ikisinde de koyununu yayan, Allah’ın kaderi ile yaymaz mı? Ama elbette otu bol olan tarafa sürüyü götürür. Bizim durumumuz da aynıdır. Biz bir tedbir alıyoruz. Allah’ın mukadderâtından kaçma diye bir şey yoktur.” dedi ve bu arada görüşünü almak üzere Abdurrahman b. Avf’ı (r.a.) aradı. Abdurrahman, akşam bulunamadı. Sabahleyin gelince, Hz. Ömer fikrini sordu. Abdurrahman (r.a.): “Bende bu hususta Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’in hadîsi var.” der demez, Hz. Ömer: “Allahü Ekber” dedi. Abdurrahman (r.a.) devamla: “Ben Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’in:

إِذَا سَمِعْتُمْ بِالْوَبَاءِ فِي أَرْضٍ فَلَا تَقْدُمُوا عَلَيْهِ وَإِذَا وَقَعَ فِي
أَرْضٍ وَأَنْتُمْ بِهَا فَلَا تَخْرُجُوا فِرَارًا مِنْهُ

“Bir yerde vebâ hastalığının çıktığını duyduğunuz vakit, oraya gitmeyin. Bulunduğunuz yerde vebâ görüldüğü vakit, kaçar-

casına oradan çıkmayınız."[47] buyurduğunu duydum." dedi. Hz. Ömer, tedbîrinin sünnete uygun olduğuna sevindi ve hemen Câbiye'den geri döndüler. Eğer tedbir almamak, tevekkülün şartı olsaydı, ashab bunda nasıl ittifak ederlerdi?

Şâyet, "Vebânın bulunduğu yerden çıkmayı Resûl-i Ekrem (s.a.v.) niçin yasaklamışlardır? Hâlbuki tıbba göre, vebânın sebebi pis havadır. Tedâvinin en açık yolu, zararlı şeylerden uzaklaşmaktır. Burada da zararlı olan o bölgedeki havadır. O halde Resûl-i Ekrem (s.a.v.) niçin çıkmak müsaadesini vermemiştir?" dersen bilmiş ol ki;

Zarar olan şeyden kaçınmanın yasak olmadığında ihtilâf yoktur. Zîra kan almak, zararlı kandan kaçınmaktır. Bu gibi hususlarda tevekkülü terk etmek de mubahtır. Bununla beraber bu ifade maksada kâfi gelmiyor. İşin içyüzünü Allahu Teâlâ bilmekle beraber, sebebinde deriz ki; havanın yalnız bedene temas ile bir zararı olmaz. Asıl zararı, devamlı olarak nefes alıp vermektedir. Havada ufûnet [mikrop] bulunduğu vakit nefes alıp vermek sûretiyle iç organlara ve ciğerlere geçmesiyle oralarda tahrîşât yapar. Fakat bu, birden kendini göstermez. Bir müddet geçtikten sonra hastalık belirmeye başlar. Bunun için oradan çıkmanın, kendisini hastalıktan koruyacağı, mevhum ve zayıf bir ihtimaldir. Eğer sebep yalnız bu olsa, o vakit yalnız tevekküle münâfi olmakla kalır ve yasak olmazdı.[48]

Fakat buradan ayrılmamanın başka bir sebebi daha vardır. O da hastaların bakımıdır. Şâyet sağlam olanların çıkmasına müsaade edilirse, o vakit hastaların hizmetini yapacak kimse kalmaz ve hastalar tamamen kendi mukadderatları ile başbaşa bırakılıp ölüme terkedilmiş olurlardı. Çünkü onlar, kendi hizmetlerini yapamadıkları gibi, bakacak da kimse kalmadığına ve muhtaç oldukları yiyecek, içecek vesâireyi verecek kimse bulunmadığına göre, sonları ölümdür.

---

[47] Hadisi, Buhârî rivâyet etmiştir.

[48] Bunun yanında daha önce aldığı ve farkında olmadığı bu hastalığı gittiği yere götürmek ihtimali de vardır. Bu hastalıkla oranın da havasını kirletip orada bulunanları da hastalandırabilir. (Mütercim.)

Hâlbuki sağlamlar gibi, onların da hayatlarından ümîd kesilmiş değildir. Ama sağlamların hastaları bırakıp gitmesi, onları mutlak bir ölüme terk etmektir. Hâlbuki Müslümanlar birbirine bağlanan bir binanın tuğlaları gibidir. Aslında bütün mü'minler bir cesed gibidir. Bir vücudun her hangi bir organı ârızalandığı vakit bütün vücud ona hizmet ettiği gibi, mü'minler de birbirinin derdi ile ilgilenir ve yardım ederler.

Buraya kadar anlattığımız, hastalık yerinden çıkmanın yasak olması ile ilgili kanâat ve görüşlerimizdir. Hâriçte olanlara gelince; onlar bu kirli havayı teneffüs etmemiş ve bu belde halkı ile bir işleri kalmadığı ve belde halkının da onlara ihtiyacı olmadığı için, artık oraya girmelerine lüzum kalmaz. Ancak bakıcıları kalmayan hastalara bakmak için girmeye müsaade edilir. Burada zarar mevhûm, fayda ise kesindir. Bunun için tercîh edilir. İşte bundan dolayı tâundan kaçmak, savaş alanından kaçmaya benzetilmiştir. Çünkü kaçmakta, oradakileri ümitsizliğe düşürmek ve helâke mahkûm etmek vardır.

Bunlar öyle ince şeylerdir ki, bunları düşünmeden, zâhirî haber ve sebeplere bakan, bunları birbirini nakzeder gibi görür. Âbid ve zâhidlerin bu gibi hususlarda mugalataları çok olur. İşte ilmin şeref ve fazîleti bunun içindir.

Şâyet, "Senin bu ifadelerinde tedâviyi terk etmekte fazîlet olduğu anlaşılıyor. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) tedâviyi terk edip de fazîleti niçin ihrâz etmedi?" dersen deriz ki;

Tedâviyi terk etmekteki fazîlet, günâhı çok olup da onların mahvolmasını istemek veya sıhhati sebebiyle şehvetlerine uyup azmasından korkmak veya gafletinin çokluğu sebebiyle bir ölümü hatırlatıcıya muhtaç olmak veyâhut da râzîler ve mütevekkiller makamından düşük olduğu için hiç olmazsa bu sâyede sâbirler derecesine ulaşmak için olabilir.

Yâhut Allah'ın ilaçlara verdiği şifa yeteneğini bilmez, tedâvi onun için mevhum bir şey olur da bu bakımdan tedâviyi terk eder. Veya kendi hali ile meşguldür, tedâvi ile uğraşacak vakti yoktur. Aynı zamanda hem tedâvi, hem de halini koruma kuvvetinde değildir, zayıftır. İşte tedâviye engel olan sebepler bunlardır. Bunların her biri bâzı kimselere nisbetle kemâl ve fakat Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in derecesine nisbetle noksanlıktır. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in makamı, bütün bu makamların üstündedir.

Onun hali, sebepler bulunsa da bulunmasa da, bulunduğu ve bulunmadığı vakitlerde de bir yol üzerindedir, aynıdır ve hiç değişmez. O, hallerde sebeplere değil, Müsebbibü'l-Esbâb'a bakar. Bu makamda bulunana sebepler zarar vermez. Meselâ heves, bir noksanlıktır. Hoşlanmadığı için maldan yüz çevirmek bir kemâl ise de, servetin varlığı ile yokluğu kendi nazarında müsavi olanlara nisbetle bu da bir noksanlıktır.

Meselâ, altın dünya malıdır, diye altından kaçıp çakıl taşlarından kaçmayanlardan, altını da çakıl taşı gibi görüp ona kıymet vermeyenler daha üstündür. İşte Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in nazarında altın ve kum aynı seviyededir. Onun, altını zimmetinde bulundurmaması, ümmetine tâlim içindir. Sebeplere başvurmak ve vurmamak onu için eşittir. Onun tedâviyi terk etmemesi, sünnet-i ilâhiyeye uymak içindi ve sancıyan yerlerini söylerdi.

Ahmed b. Hanbel'in söylediği de şikâyetini anlatmak bakımındandır. Ancak mal yığmak, böyle değildir. Onun zararı büyüktür. Hattâ tedâvinin de zarar vermemesi, devâyı Allahu Teâlâ'nın yarattığına inanmakladır. Yoksa şifâyı ilaçtan veya doktordan bilmek tehlikelidir. Aslında bunlar ancak birer vasıtadır. Bu gibi tedâviden ve isyan için istenen sıhhate ulaşmak bakımından yapılan tedâviden men edilmiştir ve yasaktır. Mü'min, çoğunlukla bunları düşünmez ve şifayı Allah'tan bilir. Nitekim harareti kesmeyi sudan, doymayı ekmekten bilmediği gibi, bunları birer vasıta ve sebep kabul eder. Kandıran ve doyuranın Allah olduğuna inanır. Gayesi bakımından tedâvinin hükmü, kazancın hükmü gibidir. Kazanç sağlarken onu ibâdete veya isyâna yardımcı olarak kazanır. Hükmü, niyetindeki hükmüdür. Zevk ve mübah için kazanıyorsa, kazancı da mübahtır.

Buraya kadar yaptığımız açıklamadan, bâzı hallerde tedâvinin ve bâzı hallerde de terkinin daha iyi olduğu anlaşılmıştır. Bu üstünlük hâl, şahıs ve niyetlerle değişir. Aslında her hangi bir işi yapmak veya terk etmek diye bir şey tevekkülde aranmaz. Aranan, dağlanmak ve efsûn gibi mevhum şeylere yaklaşmamaktır.

بيان أحوال المتوكّل في إظهار المرض وكتمانه

اعلمْ : أنَّ كتمانَ المرضِ وإخفاءَ الفقرِ وأنواعِ البلاءِ مِنْ كنوزِ البرِّ ، وهوَ مِنْ أعلى المقاماتِ ؛ لأنَّ الرضا بحكمِ اللهِ تعالىٰ والصبرَ علىٰ بلائِهِ معاملةٌ بينَ العبدِ وبينَ اللهِ تعالىٰ ، فكتمانُهُ أسلمُ عنِ الآفاتِ ، ومعَ هـٰذا فالإظهارُ لا بأسَ بهِ إذا صحَّتْ فيهِ النيَّةُ والقصدُ ، ومقاصدُ الإظهارِ ثلاثةٌ :

الأوَّلُ : أنْ يكونَ غرضُهُ التداويَ ، فيحتاجُ إلىٰ ذكرِهِ للطبيبِ ، فيذكرُهُ لا في معرضِ الشكايةِ ، بلْ في معرضِ الحكايةِ لما ظهرَ عليهِ مِنْ قدرةِ اللهِ تعالىٰ ، فقدْ كانَ بشرٌ يصفُ لعبدِ الرحمٰنِ المتطبِّبِ أوجاعَهُ(١) ، وكانَ أحمدُ ابنُ حنبلٍ يخبرُ بأمراضٍ يجدُها ويقولُ : (إنَّما أصفُ قدرةَ اللهِ تعالىٰ فيَّ)(١) .

* * *

الثاني : أنْ يصفَ لغيرِ الطبيبِ وكانَ ممَّنْ يُقتدىٰ بهِ ، وكانَ مكيناً في المعرفةِ ، فأرادَ مِنْ ذِكْرِهِ أنْ يُتعلَّمَ منهُ حسنُ الصبرِ في المرضِ ، بلْ حسنُ الشكرِ بأنْ يظهرَ أنَّهُ يرى المرضَ نعمةً فيُشكرُ عليها ، فيتحدَّثُ بهِ كما يتحدَّثُ بالنعمِ ، وقالَ الحسنُ البصريُّ : (إذا حمدَ المريضُ اللهَ تعالىٰ وشكرَهُ ، ثمَّ ذكرَ أوجاعَهُ . . لمْ يكنْ ذلكَ شكوىٰ)(١) .

* * *

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٢٨) .

الثالثُ : أنْ يظهرَ بذلكَ عجزَهُ وافتقارَهُ إلى اللهِ تعالىٰ ، وذلكَ يحسنُ ممَّنْ تليقُ بهِ القوَّةُ والشجاعةُ ويُستبعدُ منهُ العجزُ ، كما رُوِيَ أنَّهُ قيلَ لعليٍّ رضيَ اللهُ عنهُ في مرضِهِ : كيفَ أنتَ ؟ قالَ : بشرٍّ ، فنظرَ بعضُهُمْ إلىٰ بعضٍ كأنَّهُمْ كرهوا ذلكَ ، وظنُّوا أنَّهُ شكايةٌ ، فقالَ : أتجلَّدُ على اللهِ ؟ ![1] فأحبَّ أنْ يظهرَ عجزَهُ وافتقارَهُ معَ ما عُلِمَ بهِ مِنَ القوَّةِ والصرامةِ ، وتأدَّبَ فيهِ بتأديبِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إيَّاهُ ؛ حيثُ مرضَ عليٌّ كرَّمَ اللهُ وجهَهُ فسمعَهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وهوَ يقولُ : اللهُمَّ ؛ صبِّرْني على البلاءِ ، فقالَ لهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لقدْ سألتَ اللهَ تعالى البلاءَ ، فسلِ اللهَ العافيةَ »[2] .

* * *

فبهٰذهِ النيَّاتِ يُرخَّصُ في ذكرِ المرضِ ، وإنَّما يُشترطُ ذلكَ ؛ لأنَّ ذكرَهُ شكايةٌ ، والشكوىٰ مِنَ اللهِ تعالىٰ حرامٌ ؛ كما ذكرناهُ في تحريمِ السؤالِ على الفقراءِ إلا بضرورةٍ .

ويصيرُ الإظهارُ شكايةً بقرينةِ السخطِ وإظهارِ الكراهةِ لفعلِ اللهِ تعالىٰ ، فإنْ خلا عنْ قرينةِ التسخُّطِ وعنِ النيَّاتِ التي ذكرناها.. فلا يُوصفُ بالتحريمِ ، ولكنْ يُحكمُ فيهِ بأنَّ الأولىٰ تركُهُ ؛ لأنَّهُ ربَّما يوهمُ الشكايةَ ، ولأنَّهُ ربَّما يكونُ فيهِ تصنُّعٌ ومزيدٌ في الوصفِ على الموجودِ مِنَ العلَّةِ ، ومَنْ

---

[1] قوت القلوب (٢/ ٢٨) .

[2] كذا في « القوت » (٢/ ٢٩) ، ورواه الترمذي (٣٥٢٧) ولم يذكر أن القائل هو علي رضي الله عنه ، وعيّنه (٣٥٦٤) .

تركَ التداويَ توكلاً . . فلا وجهَ في حقِّهِ للإظهارِ ؛ لأنَّ الاستراحةَ إلى الدواءِ أحسنُ مِنَ الاستراحةِ إلى الإفشاءِ .

وقدْ قالَ بعضُهُمْ : (مَنْ بثَّ . . لمْ يصبرْ)⁽¹⁾ .

وقيلَ في معنىٰ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ فَصَبْرٌ جَمِيلٌ ﴾ : لا شكوىٰ فيهِ⁽²⁾ .

وقيلَ ليعقوبَ عليهِ السلامُ : ما الذي أذهبَ بصرَكَ ؟ قالَ : مُرُّ الزمانِ وطولُ الأحزانِ ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : تفرَّغتَ لشكوايَ إلىٰ عبادي ؟! فقالَ : يا ربِّ ؛ أتوبُ إليكَ⁽³⁾ .

ورُوِيَ عنْ طاووسٍ ومجاهدٍ أنَّهُما قالا : يُكتبُ على المريضِ أنينُهُ في مرضِهِ ، وكانوا يكرهونَ أنينَ المريضِ ؛ لأنَّهُ إظهارُ معنىً يقتضي الشكوىٰ ، حتَّىٰ قيلَ : ما أصابَ إبليسُ لعنَهُ اللهُ مِنَ أيوبَ عليهِ السلامُ إلا أنينَهُ في مرضِهِ ، فجُعِلَ الأنينُ حظَّهُ منهُ⁽⁴⁾ .

وفي الخبرِ : « إذا مرضَ العبدُ . . أوحى اللهُ تعالىٰ إلى الملكينِ : انظرا ما يقولُ لعوَّادِهِ ؛ فإنْ حمدَ اللهَ وأثنىٰ بخيرٍ . . دعوا لهُ ، وإنْ شكا وذكرَ شرّاً . . قالا : كذلكَ تكونُ »⁽⁵⁾ .

---

(١) رواه الطبري في « تفسيره » (٨/ ١٣/ ٦٢) عن مسلم بن يسار مرفوعاً .

(٢) رواه الطبري في «تفسيره» (٧/ ١٢/ ٢٠٦) عن حبان بن أبي جبلة مرفوعاً مع الخبر السابق.

(٣) كذا في « القوت » (٢/ ٢٨) ، ورواه هناد في « الزهد » (٧٨٣) .

(٤) كذا في «القوت» (٢/ ٢٨)، وعن مجاهد رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (١٠٩٣٥).

(٥) قوت القلوب (٢/ ٢٨) ، ورواه مالك في « الموطأ » (٢/ ٩٤٠) عن عطاء بن يسار =

وإنَّما كرهَ بعضُ العبَّادِ العيادةَ خشيةَ الشكايةِ وخوفَ الزيادةِ في الكلامِ ، فكانَ بعضُهُمْ إذا مرضَ . . أغلقَ بابَهُ ، فلمْ يدخلْ عليهِ أحدٌ حتَّىٰ يبرأَ فيخرجَ إليهِمْ ، منهُمْ فضيلٌ ووهيبٌ وبشرٌ ، وكانَ فضيلٌ يقولُ : (أشتهي أنْ أمرضَ بلا عوَّادٍ)(١) ، وقالَ : (لا أكرهُ العلَّةَ إلا لأجلِ العوَّادِ)(٢) .

* * *

تمّ كتاب التّوحيد والتّوكل

وهو الكتاب الخامس من ربع المنجيات من كتب إحياء علوم الدّين

وصلّى الله على خيرته من خلقه محمّد النّبيّ وآله الطّاهرين وسلّم تسليماً

يتلوه كتاب المحبّة والشّوق والأنس والرّضا

= مرسلاً ، وأسنده موصولاً ابن عبد البر في « التمهيد » (٥/٤٧) ، ورواه ابن أبي الدنيا في « المرض والكفارات » (٧٨) عن أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً ، كلهم رواه بنحوه .

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/٩٦) .

(٢) قوت القلوب (٢/٢٨) بتمام السياق .

HASTALIĞIN AÇIKLANMASI VE GİZLENMESİ

Şunu bil ki; hastalık, yoksulluk, çeşitli sıkıntı ve felâketleri gizlemek, iyilik hazînelerinden ve makamların en üstünlerindendir. Zîra kazaya rızâ ve belâya sabır, kul ile Allah arasında bir muâmeledir. Bunları gizlemek. âfetlerden daha sâlimdir. Bununla beraber, açıklanmalarında bir beis ve sakınca yoktur. Yeter ki niyet ve maksadı sahih olsun. Zâten bu gibi halleri açıklamanın üç sebebi vardır:

Birincisi; şikâyet sadedinde değil, tedâvi olabilmek için hastalığını tabibe anlatması gibi. Buna göre doktor tedâvi yoluna girecek ve Allahu Teâlâ da şifayı verecektir.

Bişr, Abdurrahman'a derdini anlatır ve sancıyan yerlerini söylerdi. Ahmed b. Hanbel de şikâyetini anlatır ve anlatırken de Allahu Teâlâ'nın bedenimdeki kudret ve tasarrufunu anlatıyorum, derdi.

İkincisi; derdini bir öğüt almak için doktor olmayan bir zâta anlatmaktır. Maksadı, sabır ve şükür hakkında ondan bir şey öğrenip hastalığa tahammül etmektir. Allah'ın verdiği nîmetleri anlattığı gibi, dertlerini de anlatır.

Nitekim **Hasan-ı Basrî**: "Bir adamın, Allah'a hamdedip şükrettikten sonra derdini anlatması bir şikâyet değildir." demiştir.

Üçüncüsü; Allah'a olan ihtiyacını ve şu andaki acziyetini ifade etmek maksadıyla hastalığını anlatmaktır. Kendisinden kuvvet ve şecaat beklendiği yerde hastalığı sebebiyle bunu gösteremeyeceği için, hastalığını öne sürüp anlatabilir.

Nitekim **Hz. Ali**' yi hastalığı halinde ziyârete gelenler, "Nasılsın?" diye sorduklarında, "İyi değilim" demiş ve bu cevap ziyâretçilerin hoşuna gitmemişti. Hz. Ali: "Hâlimi Allah'a arzediyorum. O'ndan kuvvet ve celâdet istiyorum." dedi. Hz. Ali'yi kuvvet ve cesâretle tanıdıkları için, durumunu onlara da duyurmak istedi. Aynı zamanda bu sözü ile Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in öğüdüne uymuş oldu. Nitekim yine bir defa Hz. Ali hastalanmıştı. Onun: "Allahım, bana belâya sabır ver." dediğini duyan, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Sen bu duân ile Allah'tan belâ istiyorsun, Allah'tan âfiyet iste."* buyurdu.

İşte bu niyyetlerle hastalığı açıklamaya ruhsat vardır. Bu niyyetlerin şart koşulmasındaki hikmet, bunların dışında hastalıktan bahsetmek, şikâyettir. Şikâyet de hastalığı verene, hastalığı verenin de Allah olduğuna göre, Allah'tan şikâyet haramdır. Nitekim bunu, zarûretsiz olarak fakirlerin dilenmesi bölümünde anlatmıştık.

Böylece hastalığı açıklamak, Allah'ın işine razı olmamak ve O'na kızmayı açıklamak gibi olur ki, haram olan budur. Şâyet böyle bir karîne bulunmaz ve yukarıdaki niyyetler de olmazsa, yine hastalığını anlatmak haram olmaz. Fakat anlatmaması daha iyi olur. Zîra bu, şikâyeti andırdığı gibi, bâzen de yapmacık söz ve hareketlerle az olan hastlığı çok göstermiş de olur. Tevekkül için tedâviyi terk edenin, hastalığını anlatmasının yolu yoktur. Zîra tedâvi ile istirahat, hastalığı ifşâ ile yapılan istirahattan efdaldir. Nitekim bâzıları: "Hastalığını yayan, sabretmiş sayılmaz." demişlerdir.

فَصَبْرٌ جَمِيلٌ

"Sabr-ı cemîl" (Yûsuf suresi, 12/83) âyet-i celîlesinin mânasında, hiç şikâyeti bulunmayan sabır, demektir demişlerdir. Yakub aleyhisselâma, "Gözlerinin görmemesine sebep nedir?" diye sorduklarında, "Uzun üzüntü ve uzun zamandır." dedi. Allahu Teâlâ ona, "Beni kullarıma şikâyete başladın." diye vahyedince, "Allahım, sana tövbe ederim." dedi.

Tâvus ile Mücâhid "Hastanın, hastalığı halindeki inlemesi defterine yazılır." dediler ve onlar hastanın inlemesini hoş görmediler. Çünkü bunda bir nevi şikâyeti açıklamak vardır. Hattâ denildi ki; Eyyûb aleyhisselâmın hastalığından şeytanın nasîbi, yalnız inlemesi olmuştur. Haberde şöyle vârid olmuştur: *"Kul hastalandığı vakit Allahu Teâlâ iki melek gönderir; "Gidin bakın, ziyaretçilere ne diyor. Eğer Allah'a hamdediyor ve "İyiyim" diyorsa, siz de ona iyilikle duâ edin. Şâyet şikâyet ediyor ve fenalığından bahsediyorsa, "Öyle olasın" deyin" buyurur."*

Bunun için, yâni hastanın "Fenayım, iyi değilim." diye şikâyet etmesinden korkarak, hasta ziyâretine gitmeyenler vardır. Bâzıları da hasta oldukları vakit kapıları kapatır ve iyileşinceye kadar ziyaretçi kabul etmezlerdi.

Fudayl, Vüheyb ve Bişr bunlardandır. Fudayl: "Ziyaretçisi bulunmayan bir hasta olmayı arzu ederim. Hastalığı, ziyâretçilerimin gelmesi yüzünden sevmem." demiştir.

Allah'ın lütuf ve keremiyle **"Tevhîd ve Tevekkül Kitabı"** burada tamam oldu. Allah'ın izniyle bunu "Muhabbet, Şevk ve Üns Kitâbı" tâkip edecektir. Tevfîk ve hidâyet Allah'tandır.

كِتَابُ
المَحَبَّةِ وَالشَّوْقِ وَالأُنْسِ وَالرِّضَا

وهو الكتاب السادس من ربع المنجيات
من كتب إحياء علوم الدين

Rub'u'l-Münciyât

ALTINCI KİTAB

MUHABBET ÜNS VE RIZA KİTABI

(KİTÂBÜ'L-MAHABBET VE'Ş-ŞAVK VE'L-ÜNS VE'R-RIZA)

كتاب المحبّة والشّوق والأنس والرّضا

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

الحمدُ للهِ الذي نزَّهَ قلوبَ أوليائِهِ عنِ الالتفاتِ إلىٰ متاعِ الدنيا وخضرتِهِ ، وصفَّىٰ أسرارَهُمْ عنْ ملاحظةِ غيرِ حضرتِهِ ، ثمَّ استخلصَها للعكوفِ علىٰ بساطِ عزَّتِهِ ، ثمَّ تجلَّىٰ لها بأسمائِهِ وصفاتِهِ حتَّىٰ أشرقَتْ بأنوارِ معرفتِهِ ، ثمَّ كشفَ لها عنْ سُبُحاتِ وجهِهِ حتَّى احترقَتْ بنارِ محبَّتِهِ ، ثمَّ احتجبَ عنها بكنهِ جلالِهِ حتَّىٰ تاهَتْ في بيداءِ كبريائِهِ وعظمتِهِ ، فكلَّما اهتزَّتْ لملاحظةِ كنهِ الجلالِ . . غشيَها مِنَ الدَّهَشِ ما غبَّرَ في وجهِ العقلِ وبصيرتِهِ ، وكلَّما همَّتْ بالانصرافِ آيسةً . . نُودِيَتْ مِنْ سُرادقاتِ الجمالِ : صبراً أيُّها الآيسُ عنْ نيلِ الحقِّ بجهلِهِ وعجلتِهِ ، فبقيَتْ بينَ الردِّ والقبولِ والصدِّ والوصولِ غرقَىٰ في بحرِ معرفتِهِ ، ومحترقةً بنارِ محبَّتِهِ .

والصلاةُ علىٰ محمدٍ خاتمِ الأنبياءِ بكمالِ نبوَّتِهِ ، وعلىٰ آلِهِ وأصحابِهِ سادةِ الخلقِ وأئمَّتِهِ ، وقادةِ الحقِّ وأزمَّتِهِ ، وسلَّمَ كثيراً .

أما بعد :

فإنَّ المحبَّةَ للهِ تعالىٰ هيَ الغايةُ القصوىٰ مِنَ المقاماتِ ، والذروةُ العليا مِنَ الدرجاتِ ، فما بعدَ إدراكِ المحبَّةِ مقامٌ إلا وهوَ ثمرةٌ مِنْ ثمارِها ، وتابعٌ مِنْ توابعِها ؛ كالشوقِ ، والأنسِ ، والرضا ، وأخواتِها ، ولا قبلَ المحبَّةِ

مقامٌ إلا وهوَ مقدِّمةٌ مِنْ مقدماتِها ؛ كالتوبةِ ، والصبرِ ، والزهدِ ، وغيرِها .

وسائرُ المقاماتِ إنْ عزَّ وجودُها.. فلمْ تخلُ القلوبُ عنِ الإيمانِ بإمكانِها ، وأمَّا محبةُ اللهِ تعالىٰ.. فقدْ عزَّ الإيمانُ بها ، حتَّىٰ أنكرَ بعضُ العلماءِ إمكانَها ، وقالَ : (لا معنىٰ لها إلا المواظبةُ علىٰ طاعةِ اللهِ تعالىٰ ، وأمَّا حقيقةُ المحبَّةِ.. فمحالٌ إلا معَ الجنسِ والمثالِ) ، ولمَّا أنكروا المحبةَ.. أنكروا الأُنسَ ، والشوقَ ، ولذَّةَ المناجاةِ ، وسائرَ لوازمِ الحبِّ وتوابعِهِ ، فلا بدَّ مِنْ كشفِ الغطاءِ عنْ هـٰذا الأمرِ .

ونحنُ نذكرُ في هـٰذا الكتابِ بيانَ شواهدِ الشرعِ في المحبَّةِ ، ثمَّ بيانَ حقيقتِها وأسبابِها ، ثمَّ بيانَ أنْ لا مستحقَّ للمحبَّةِ إلا اللهُ تعالىٰ ، ثمَّ بيانَ أنَّ أعظمَ اللذاتِ لذةُ النظرِ إلىٰ وجهِ اللهِ تعالىٰ ، ثمَّ بيانَ سببِ زيادةِ لذَّةِ النظرِ في الآخرةِ على المعرفةِ في الدنيا ، ثمَّ بيانَ الأسبابِ المقوِّيةِ لحبِّ اللهِ تعالىٰ ، ثمَّ بيانَ السببِ في تفاوتِ الناسِ في الحبِّ ، ثمَّ بيانَ السببِ في قصورِ الأفهامِ عنْ معرفةِ اللهِ تعالىٰ ، ثمَّ بيانَ معنى الشوقِ ، ثمَّ بيانَ محبَّةِ اللهِ تعالىٰ للعبدِ ، ثمَّ القولَ في علاماتِ محبَّةِ العبدِ للهِ تعالىٰ ، ثمَّ بيانَ معنى الأنسِ باللهِ تعالىٰ ، ثمَّ بيانَ معنى الانبساطِ في الأنسِ ، ثمَّ القولَ في معنى الرضا وبيانَ فضيلتِهِ ، ثمَّ بيانَ حقيقتِهِ ، ثمَّ بيانَ أنَّ الدعاءَ وكراهةَ المعاصي لاتناقضُهُ ، وكذا الفرارُ مِنَ المعاصي ، ثمَّ بيانَ حكاياتٍ وكلماتٍ للمحبِّينَ متفرقةٍ .

فهـٰذهِ جميعُ بياناتِ هـٰذا الكتابِ .

* * *

MUKADDİME

Hamd Allah'a mahsustur (O'na hamdederim). O Allah ki, dostlarının gönüllerini, dünyanın aldatıcı pisliklerine iltifat edip meyletmekten uzaklaştırdı. Sırlarını kendi zâtından başkasını düşünmekten tasfiye etti ve temizledi de o sırları kendi izzet ve ululuğu önünde diz çöküp o kapıya devam etmeleri için hâlis kıldı. Sonra onların sırlarını, Esmâ ve sıfâtıyla tecellî etti de orada mârifet nurları parladı. Sonra azamet ve celâlini o sırlara keşfetti de, onlar muhabbet ateşiyle yanıp tutuştular. Sonra celâlinin künhü ile o sırlardan saklandı da, o sırlar, O'nun azamet ve kibriyâlık sâhasında hayran kaldılar. Her ne zaman O'nun celâlinin künhünü anlamak için harekete geçti ise, dehşet ve hayretten akıl ve basîretin yüzünü solduracak bir perde ile o esrârı bürüdü. Her ne zaman o hâli mülâhazadan meyûs olarak geri dönmek isterse, cemâl surâdikalarından, sofalarından, perdelerinden;

- "Ey cehâlet ve acelesi sebebiyle Hakk'a vâsıl olmaktan ümitsizliğe düşen insan, sabret!" diye çağırılır da red ile kabul, engel ile vüsûl arasında mârifet deryasına dalmış ve muhabbet ateşiyle yanmış bir vaziyette kalır.

Salât u selâm, nübüvveti kemâline erdirmekle peygamberlerin sonuncusu olan Hz. Muhammed'e, insanların efendisi ve imamları, Hakkın kaidi ve koruyucusu olan âline ve ashâbına olsun.

*

Bundan sonra bilmiş ol ki; Allah için muhabbet, makamların sonu ve derecelerin en üstünüdür. Muhabbet makamına yükseldikten sonraki her makam muhabbetin eserlerinden ve onun tâbilerindendir. Bunlar da şevk, üns, rızâ ve bunların benzeri makamlardır. Muhabbetten evvelki her makam da muhabbetin mukaddimelerindendir. Tövbe, sabır, zühd ve benzeri makamlar gibi.

Ender bulunan üstün makamlar olmakla beraber akıl bunların varlığını kabul eder ve kalp bunlara inanır. Allah sevgisine gelince; buna inananlar pek azdır. Hattâ bâzı âlimler imkânını bile inkâr etmişler ve "Allah sevgisi demek. O'na ibâdet etmek demektir. Gerçek anlamda muhabbet ve sevgi, Allah hakkında muhâldir. Sevgi, ancak cinsler ve emsâller arasında olur." derler. Bunlar, muhabbeti inkâr ettikleri gibi, ünsü, şevki, münâcâtın zevkini ve diğer sevginin bütün levâzımâtını da inkâr etmişlerdir. Bu sebeple bunun yüzünden perdeyi kaldırmak lâzımdır.

İşte biz bu bölümde, sırası ile muhabbet hakkındaki şer'î şâhid ve delîlleri, muhabbetin hakikat ve sebeplerini, muhabbet ve sevgiye ancak Allahu Teâlâ'nın lâyık olduğunu, en büyük zevkin, Allahu Teâlâ'nın cemâline bakmak olduğunu, âhirette Allahu Teâlâ'nın cemâlini sık sık müşâhedenin sebebinin dünyadaki mârifet olduğunu, Allah sevgisini kuvvetleştiren sebepleri, sevgide insanların farklı oluşunun hikmetlerini, Allahu Teâlâ'yı bilmedeki anlayış kusurunun sebeplerini, şevkin mânasını, Allahu Teâlâ'nın kulunu sevmesini, kulun Allahu Teâlâ'yı sevmesinin alâmetlerini, Allah ile ünsün mânasını, ünsiyette inbisatı, sonra rızânın mânasını ve fazîletini, hakîkatini, duâ ve mâsiyeti kerih görmenin ve isyandan kaçmanın rızâya münâfi olmadığını ve bu husus ile ilgili hikâyeleri ve sevenlerin müteferrik sözlerini anlatacağız. İşte bu kitapta anlatacaklarımız bunlardır.

بيان شواهد الشرع في حب العبد لله تعالىٰ

اعلمْ : أنَّ الأمَّةَ مجمعةٌ علىٰ أنَّ الحبَّ للهِ تعالىٰ ولرسولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فرضٌ ، وكيفَ يُفرضُ ما لا وجودَ لهُ ؟!(١) ، وكيفَ يُفسَّرُ الحبُّ بالطاعةِ والطاعةُ تبعُ الحبِّ وثمرتُهُ ؟! فلا بدَّ وأنْ يتقدَّمَ الحبُّ ، ثمَّ بعدَ ذلكَ يطيعُ مَنْ أحبَّ .

ويدلُّ علىٰ إثباتِ الحبِّ للهِ تعالىٰ قولُهُ عزَّ وجلَّ : ﴿ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُۥٓ ﴾ ، وقولُهُ تعالىٰ : ﴿ وَٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ أَشَدُّ حُبًّا لِّلَّهِ ﴾ ، وهوَ دليلٌ علىٰ إثباتِ الحبِّ ، وإثباتِ التفاوتِ فيهِ .

وقدْ جعلَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ الحبَّ للهِ مِنْ شرطِ الإيمانِ في أخبارٍ كثيرةٍ ؛ إذْ قالَ أبو رزينٍ العُقيليُّ : يا رسولَ اللهِ ؛ ما الإيمانُ ؟ قالَ : « أنْ يكونَ اللهُ ورسولُهُ أحبَّ إليكَ ممَّا سواهما »(٢) .

وفي حديثٍ آخرَ : « لا يؤمنُ أحدُكُمْ حتَّىٰ يكونَ اللهُ ورسولُهُ أحبَّ إليهِ ممَّا سواهُما »(٣) .

---

(١) هـٰذا إنكار علىٰ من أنكر المحبة أصلاً . « إتحاف » (٩/٥٤٦) .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٤/١١) ، وأبو رزين هو لقيط بن عامر رضي الله عنه ، وسياق المصنف هنا عند صاحب « القوت » (٢/٥٠) .

(٣) كذا في « القوت » (٢/٥٠) ، وبلفظه رواه أحمد في « المسند » (٣/٢٠٧) من حديث أنس رضي الله عنه ، وعند البخاري (١٦) ، ومسلم (٤٣) من حديثه أيضاً : =

وفي حديثٍ آخرَ : « لا يؤمنُ العبدُ حتَّىٰ أكونَ أحبَّ إليهِ مِنْ أهلِهِ ومالِهِ والناسِ أجمعينَ » ، وفي روايةٍ : « ومِنْ نفسِهِ »[1] .

كيفَ وقدْ قالَ تعالىٰ : ﴿ قُلْ إِن كَانَ ءَابَآؤُكُمْ وَأَبْنَآؤُكُمْ وَإِخْوَٰنُكُمْ ﴾ إلىٰ قولِهِ : ﴿ أَحَبَّ إِلَيْكُم مِّنَ ٱللَّهِ وَرَسُولِهِۦ . . . ﴾ الآيةَ ، وإنَّما أجرىٰ ذلكَ في معرضِ التهديدِ والإنكارِ ؟!

وقدْ أمرَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بالمحبَّةِ فقالَ : « أحبُّوا اللهَ لما يغذوكُمْ بهِ مِنْ نعمِهِ ، وأحبُّوني لحبِّ اللهِ »[2] .

ويُروىٰ أنَّ رجلاً قالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ إنِّي أحبُّكَ ، فقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « استعدَّ للفقرِ » ، فقالَ : إنِّي أحبُّ اللهَ تعالىٰ ، فقالَ : « استعدَّ للبلاءِ »[3] .

= « ثلاث من كن فيه وجد حلاوة الإيمان ، أن يكون الله ورسوله أحب إليه مما سواهما . . . » الحديث .

(١) رواه البخاري (١٥) ، ومسلم (٤٤) واللفظ له ، والرواية الثانية أوردها صاحب « القوت » (٢/ ٥٠) بلفظ : « ومن نفسك » ، وهي عند البخاري (٦٦٣٢) ، وسيأتي الخبر تاماً .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ٥٠) ، وقد رواه الترمذي (٣٧٨٩) وتمامه : « . . . وأحبوني بحب الله ، وأحبوا أهل بيتي بحبِّي » .

(٣) كذا في « القوت » (٢/ ٥٠) وقال : (والفرق بينهما أن البلاء من أخلاق المبلي وهو الله تعالى المبتلي ، فلما ذكر محبته . . أخبره بالبلاء ليصبر علىٰ أخلاقه ؛ كما قال تعالىٰ : ﴿ وَلِرَبِّكَ فَٱصْبِرْ ﴾ ، فدل علىٰ أحكامه وبلائه ، والفقر من أوصاف رسول الله صلى الله عليه وسلم ، فلما ذكر محبته . . دلَّه على اتباع أوصافه ؛ ليقتفي آثاره) ، وقد =

وعنْ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ قالَ : نظرَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إلىٰ مصعبِ بنِ عميرٍ مقبلاً وعليهِ إهابُ كبشٍ قدْ تنطقَ بهِ ، فقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « انظروا إلىٰ هـٰذا الرجلِ الذي قدْ نوَّرَ اللهُ قلبَهُ ، لقدْ رأيتُهُ بينَ أبوينِ يغذوانِهِ بأطيبِ الطعامِ والشرابِ ، فدعاهُ حبُّ اللهِ ورسولِهِ إلىٰ ما ترونَ »(١) .

وفي الخبرِ المشهورِ : أنَّ إبراهيمَ عليهِ السلامُ قالَ لملكِ الموتِ إذْ جاءَهُ لقبضِ روحِهِ : هلْ رأيتَ خليلاً يميتُ خليلَهُ ؟! فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : هلْ رأيتَ محبّاً يكرهُ لقاءَ حبيبِهِ ؟! فقالَ : يا ملكَ الموتِ الآنَ فاقبضْ(٢) .

وهـٰذا لا يجدُهُ إلا عبدٌ يحبُّ اللهَ بكلِّ قلبِهِ ، فإذا علمَ أنَّ الموتَ سببُ اللقاءِ . . انزعجَ قلبُهُ إليهِ ، ولمْ يكنْ لهُ محبوبٌ غيرَهُ حتَّىٰ يلتفتَ إليهِ .

وقدْ قالَ نبيُّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في دعائِهِ : « اللهمَّ ؛ ارزقْني حبَّكَ

= روى الترمذي (٢٣٥٠) أن رجلاً قال للنبي صلى الله عليه وسلم : إني لأحبك (ثلاث مرات) ، فقال : « إن كنت تحبني . . فأعدَّ للفقر تجفافاً ؛ فإن الفقر أسرع إلىٰ من يحبني من السيل إلىٰ منتهاه » ، وروى البيهقي في « الشعب » (١٣٩٧) أن رجلاً قال له صلى الله عليه وسلم : إني أحبك ، قال : « فاستعد للفاقة » .

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/١٠٨) ، والبيهقي في « الشعب » (٥٧٧٩) .

(٢) رواه الخلدي في « فوائده » (ص٣٣) عن ابن عباس رضي الله عنهما مرفوعاً ، وأبو الشيخ في « العظمة » (٤٤٨) عن محمد بن المنكدر ، وأبو نعيم في « الحلية » (١٠/٩) عن دكين الفزاري .

وحبَّ مَنْ أحبَّكَ وحبَّ ما يقرِّبُني إلىٰ حبِّكَ ، واجعلْ حبَّكَ إليَّ مِنَ الماءِ البارِدِ »(١) .

وجاءَ أعرابيٌّ إلى النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ متى الساعةُ ؟ فقالَ : « ما أعددتَ لها ؟ » فقالَ : ما أعددتُ لها كثيرَ صلاةٍ ولا صيامٍ ، إلا أنِّي أحبُّ اللهَ ورسولَهُ ، فقالَ لهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « المرءُ معَ مَنْ أحبَّ » ، قالَ أنسٌ : فما رأيتُ المسلمينَ فرحوا بشيءٍ بعدَ الإسلامِ فرحَهُمْ بذلكَ(٢) .

وقالَ أبو بكرٍ الصديقُ رضيَ اللهُ عنهُ : (مَنْ ذاقَ مِنْ خالصِ محبَّةِ اللهِ عزَّ وجلَّ . . شغلَهُ ذلكَ عنْ طلبِ الدنيا ، وأوحشَهُ عنْ جميعِ البشرِ)(٣) .

وقالَ الحسنُ : (مَنْ عرفَ ربَّهُ . . أحبَّهُ ، ومَنْ عرفَ الدنيا . . زهدَ فيها ، والمؤمنُ لا يلهو حتَّىٰ يغفُلَ ، فإذا تفكَّرَ . . حزنَ)(٤) .

وقالَ أبو سليمانَ الدارانيُّ : (إنَّ مِنْ خلقِ اللهِ خلقاً ما يشغلُهُمُ الجنانُ وما فيها مِنَ النعيمِ عنهُ ، فكيفَ يشتغلونَ عنهُ بالدنيا ؟!)(٥) .

---

(١) رواه الترمذي (٣٤٩٠) .

(٢) رواه البخاري (٣٦٨٨) ، ومسلم (٢٦٣٩) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٩٥) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الهم والحزن » (٩٣) ، ورواه ابن المبارك في « الزهد » (٢٠٩) عن بديل بن ميسرة .

(٥) رواه عبد الجبار الخولاني في « تاريخ داريا » (ص١١٠) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١٠/١٨) .

ويُروىٰ أنَّ عيسىٰ عليهِ السلامُ مرَّ بثلاثةِ نفرٍ قدْ نَحَلَتْ أبدانُهُمْ ، وتغيَّرَتْ ألوانُهُمْ ، فقالَ لهُمْ : ما الذي بلغَ بكُمْ ما أرى ؟ فقالوا : الخوفُ مِنَ النارِ ، فقالَ : حقٌّ على اللهِ أنْ يؤمِّنَ الخائفَ ، ثمَّ جاوزَهُمْ إلىٰ ثلاثةٍ آخرينَ ، فإذا هُمْ أشدُّ نُحولاً وتغيُّراً ، فقالَ : ما الذي بلغَ بكُمْ ما أرى ؟ قالوا : الشوقُ إلى الجنةِ ، فقالَ : حقٌّ على اللهِ أنْ يعطيَكُمْ ما ترجونَ ، ثمَّ جاوزَهُمْ إلىٰ ثلاثةٍ آخرينَ ، فإذا هُمْ أشدُّ نحولاً وتغيُّراً ، كأنَّ علىٰ وجوهِهِمُ المرائيَ مِنَ النورِ ، فقالَ : ما الذي بلغَ بكُمْ ما أرى ؟ قالوا : نحبُّ اللهَ عزَّ وجلَ ، فقالَ : أنتُمُ المقرَّبونَ ، أنتُمُ المقرَّبونَ(١) .

وقالَ عبدُ الواحدِ بنُ زيدٍ : مررتُ برجلٍ نائمٍ في الثلجِ ، فقلتُ : أما تجدُ البردَ ؟ فقالَ : مَنْ شغلَهُ حبُّ اللهِ . . لمْ يجدِ البردَ(٢) .

وعنْ سريٍّ السقطيِّ قالَ : تُدعى الأممُ يومَ القيامةِ بأنبيائِها عليهِمُ السلامُ ، فيُقالُ : يا أمَّةَ موسىٰ ، ويا أمَّةَ عيسىٰ ، ويا أمَّةَ محمدٍ ، غيرَ المحبينَ للهِ تعالىٰ ؛ فإنَّهُمْ يُنادونَ : يا أولياءَ اللهِ ؛ هلمُّوا إلى اللهِ سبحانَهُ ، فتكادُ قلوبُهُمْ تنخلعُ فرحاً(٣) .

وقالَ هرمُ بنُ حيانَ : (المؤمنُ إذا عرفَ ربَّهُ عزَّ وجلَّ . . أحبَّهُ ، وإذا

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/٨) .

(٢) وفي (أ) وحدها : (قائم) بدل (نائم) ، وقريب من هـٰذا الخبر ما رواه السلمي في « طبقات الصوفية » (ص١٩٦) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٩٩) .

أحبَّهُ . . أقبلَ إليهِ ، وإذا وجدَ حلاوةَ الإقبالِ إليهِ . . لمْ ينظرْ إلى الدنيا بعينِ الشهوةِ ، ولمْ ينظرْ إلى الآخرةِ بعينِ الفترةِ ، وهي تحسرُهُ في الدنيا ، وتَروُّحُهُ في الآخرةِ)(١) .

وقالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ : (عفوُهُ يستغرقُ الذنوبَ فكيفَ رضوانُهُ ؟! ورضوانُهُ يستغرقُ الآمالَ ، فكيفَ حبُّهُ ؟! وحبُّهُ يدهشُ العقولَ ، فكيفَ وُدُّهُ ؟! وودُّهُ ينسي ما دونَهُ ، فكيفَ لطفُهُ ؟!)(٢) .

وفي بعضِ الكتبِ : (عبدي ؛ أنا ـ وحقِّكَ ـ لكَ محبٌّ ، فبحقِّي عليكَ كُنْ لي محبّاً)(٣) .

وقالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ : (مثقالُ خردلةٍ مِنَ الحبِّ أحبُّ إليَّ مِنْ عبادةِ سبعينَ سنةً بلا حبٍّ)(٤) .

وقالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ : (إلـٰهي ؛ إنِّي مقيمٌ بفنائِكَ ، مشغولٌ بثنائِكَ ، صغيراً أخذتَني إليكَ ، وسربلتَني بمعرفتِكَ ، وأمكنتَني مِنْ لطفِكَ ، ونقلتَني في الأحوالِ ، وقلبتَني في الأعمالِ ، ستراً وتوبةً ، وزهداً وشوقاً ، ورضاً وحبّاً ، تسقيني مِنْ حياضِكَ ، وتهملُني في رياضِكَ ، ملازماً لأمرِكَ ،

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص١٠٢) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص١٠٢) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٩٩) ، والقشيري في « الرسالة القشيرية » (ص٥٢٦) .

(٤) الرسالة القشيرية (ص٥٢٧) .

ومشغوفاً بقولِكَ ، ولما طرَّ شاربي ، ولاحَ طائلي[1] . . فكيفَ أنصرفُ اليومَ عنكَ كبيراً ، وقدْ اعتدتُ هـٰذا منكَ صغيراً ؟! فلي ما بقيتُ حولكَ دندنةٌ ، وبالضراعةِ إليكَ همهمةٌ ؛ لأنِّي محبٌّ ، وكلُّ محبٌّ بحبيبِهِ مشغوفٌ ، وعنْ غيرِ حبيبِهِ مصروفٌ) .

وقدْ وردَ في حبِّ اللهِ تعالىٰ مِنَ الأخبارِ والآثارِ ما لا يدخلُ في حصرِ حاصرٍ ، وذلكَ أمرٌ ظاهرٌ ، وإنَّما الغموضُ في تحقيقِ معناهُ ، فلنشتغلْ بهِ .

* * *

---

[1] في (ق) : (ولاح طائري) بدل (ولاح طائلي) .

ALLAH SEVGİSİNE DAİR DELÎLLER

Bilmiş ol ki; Hz. Muhammed'in ümmeti, Allah ve Resûlü'nü sevmenin farz olduğunda ittifak etmişlerdir. Vücûdu olmayan bir şey nasıl farz olur? Sevgiye bağlı olup onun meyvesi olan tâat, sevgi ve muhabbet ile nasıl tefsîr edilir? Bunun için önce sevginin, sonra da itâatın bulunması gerekmektedir.

Muhabbeti isbât eden âyetler:

يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ

"Allah onları, onlar da Allah'ı severler." (Mâide sûresi, 5/54),

وَالَّذِينَ اٰمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلّٰهِ

"Îman edenlerin Allah'a sevgisi ise sağlamdır." (Bakara sûresi, 2/165).

Bu âyet-i celîleler muhabbeti ve muhabbetin farklı olduğunu isbat eden delîllerdir. Birçok hadîslerinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.), muhabbeti, îmânın şartı olarak bildirmiştir. Ebû Rezîn-i Ukaylî, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e îmandan sorduğunda:

أَنْ يَكُونَ اللّٰهُ وَرَسُولُهُ أَحَبَّ إِلَيْكَ مِمَّا سِوَاهُمَا

"Allah ve Resulü, senin için başka her şeyden daha sevimli olmaktır."[1] buyurmuştur. Diğer hadîste şöyle buyurmuştur:

---

[1] Ahmed rivâyet etmiştir.

لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتّٰى يَكُونَ اللّٰهُ وَرَسُولُهُ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِمَّا سِوَاهُمَا

"Allah ve Resûlü, kişiye başkalarından daha sevimli olmadıkça, îman etmiş olmaz."[2] Başka bir hadîste:

لَا يُؤْمِنُ الْعَبْدُ حَتّٰى أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ أَهْلِهِ وَمَالِهِ وَنَفْسِهِ
وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ

"Kul îman etmiş olmaz, tâ ki ben ona ehlinden, malından ve bütün insanlardan (bir rivâyette de) *kendi nefsinden daha sevimli olmadıkça."*[3] buyurmuştur. Nasıl böyle olmasın ki, Allahu Teâlâ:

قُلْ إِنْ كَانَ اٰبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ

"De ki: "Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, kabîleniz, elinize geçirdiğiniz mallar, kesâda uğramasından korka geldiğiniz bir ticaret ve hoşunuza gitmekte olan meskenler, size Allah'tan, O'nun peygamberinden ve O'nun yolundaki cihaddan daha sevgili ise, artık Allah'ın emri gelinceye kadar bekleye durun." (Tevbe sûresi, 9/24) buyurmuştur.

Âyet-i celîle, tehdîd ve inkâr meyânında vârid olmuştur. Allah'ı sevmeyi emretmek üzere Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَحِبُّوا اللّٰهَ لِمَا يَغْذُوكُمْ بِهِ مِنْ نِعْمَةٍ وَأَحِبُّونِي لِحُبِّ اللّٰهِ إِيَّايَ

"Allahu Teâlâ'nın size verdiği sayısız nîmetler için onu seviniz. Beni de Allah sevdiği için seviniz."[4] buyurmuştur.

---

[2] Buhârî ile Müslim, Enes'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir.
[3] Buhârî ile Müslim, Enes'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir.
[4] Tirmizî, İbn Abbâs'dan (r.a.) rivâyet etmiştir.

Rivâyete göre adamın biri Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e: "Ben seni seviyorum." deyince Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اِسْتَعِدَّ لِلْفَقْرِ

"Yoksulluğa hazır ol." buyurdu. Adam: "Allah'ı da seviyorum." deyince Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اِسْتَعِدَّ لِلْبَلَاءِ

"O halde belâya da hazır ol."[5] buyurdu. Hz. Ömer'in rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.), Mus'ab b. Umeyr'e (r.a.) yönelerek ona baktı. Sırtında, kuşak gibi sardığı bir koç derisi vardı. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اُنْظُرُوا إِلٰى هٰذَا الرَّجُلِ الَّذِي نَوَّرَ اللّٰهُ قَلْبَهُ لَقَدْ رَأَيْتُهُ بَيْنَ أَبَوَيْهِ يَغْذُوَانِهِ بِأَطْيَبِ الطَّعَامِ وَالشَّرَابِ فَدَعَاهُ حُبُّ اللّٰهِ وَرَسُولِهِ إِلٰى مَا تَرَوْنَ

"Kalbini Allahu Teâlâ'nın nurlandırdığı şu adama bakın. Onu anne ve babasının arasında, onların en iyi yiyecek ve içecekle buna kahvaltı verirken gördüm. Allah ve Resûlü'nün sevgisi onu gördüğünüz hâle getirmiştir."[6] buyurdu.

Meşhûr haberde İbrâhim aleyhisselâm, ruhunu kabzetmeye gelen ölüm meleğine: "Hiç dostun, dostunu öldürdüğünü gördün mü?" diye sorar. Allahu Teâlâ da ona: "Hiç dostun, dostuna ulaşmasını kerih gördüğünü duydun mu?" diye vahyeder. Bunun üzerine İbrâhim aleyhisselâm: "Şimdi canımı al" der. diye vârid olmuştur. Bu dereceyi, ancak bütün mevcudiyetiyle Allah'ı sevenler bulur. Ölümün mülâkat sebebi olduğunu bilince, gönlünden o tarafa meyleder. Zaten başka sevgilisi yok ki, ona iltifat etsin.

---

[5] Tirmizî, Abdullah b. Muğaffel'den (r.a.) rivâyet etti.

[6] Ebû Nuaym **"Hilye"**de hasen isnad ile rivâyet etmiştir.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) duâsında: *"Allahım, bana sevgini, seni sevenin sevgisini, sevgine beni yaklaştıracak şeyin sevgisini nasip et ve senin sevgini, soğuk sudan benim için daha sevimli kıl."*[7] demiştir. Bedevînin biri Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e gelerek, kıyâmetin ne zaman kopacağını sorar. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Kıyamet için ne hazırladın?" deyince adam:

"Öyle fazla namaz kılmış ve oruç tutmuş değilim. Ancak Allah ve Resûlünü severim." dedi. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Kişi sevdiği ile beraberdir."*[8] buyurdu.

Enes (r.a.) diyor ki: "Müslümanlar, Müslüman olduktan sonra duydukları bu hadîs ânındaki sevinçleri kadar sevinçli olduklarını daha görmedim. Yâni Müslümanlar en çok bu anda sevinmişlerdi. Ebû Bekir (r.a.): "Allahu Teâlâ'ya olan hâlis sevginin zevkine varan, dünyalıktan vazgeçer ve bütün insanlardan yüz çevirir." demiştir.

Hasan-ı Basrî: "Rabbini bilen, O'nu sever. Dünyayı bilen, O'ndan yüz çevirir. Mü'min gafil olmadan boş işlerle uğraşmaz, düşündüğü vakit üzülür." dedi.

Ebû Süleyman Dârânî de: "Allah'ın öyle kulları vardır ki, cennet ve nîmetleri onları, Allah'tan alıkoyamamış, nerede kaldı ki dünya nîmetleri alıkoysun." demiştir.

Rivâyete göre Îsâ aleyhisselâm üç kişiye rast geldi. Bunların bedenleri ve yüzleri solgun idi. Onlara: "Derdiniz nedir?" diye sorunca, onlar; "Cehennem korkusu." dediler.

---

[7] Yukarıda geçmiştir.

[8] Buhârî ile Müslim, Enes, Ebû Mûsâ ve İbn Mes'ûd'dan (r.a.) rivâyet etmişlerdir.

Îsâ aleyhisselâm; "Korkanları cehennemde yakmamayı Allahu Teâlâ va'd etti." dedi ve geçti. İleride daha başka üç kişiye rastladı ki, bunlar evvelkilerden perişan, onların da dertlerini sordu; "Cennet aşkı." dediler. Îsâ aleyhisselâm: "Umduğunuzu Allah size va'd etmiştir." dedi. Bunları da geçti. İleride daha perişan durumda, yüzleri nur kesilmiş üç kişiye daha rastladı. Onlara da durumlarını sordu. Onlar da: "Allah sevgisinden bu hâle geldik." dediklerinde Hz. Îsâ üç defa: "İşte sizler mukarreblersiniz." dedi.

Abdülvahid b. Zeyd anlatıyor: "Bir defa kar üzerinde duran bir adam gördüm. Kendisine:

-" Üşümüyor musun?" dedim. O:

-" Allah sevgisi ile meşgul olan, soğuk duymaz." dedi.

Seriyyü's-Sakatî diyor ki: "Kıyâmet günü ümmetler peygamberlerinin adıyla çağrılacaklardır. Meselâ, "Ey Îsâ'nın, ey Mûsâ'nın ve ey Muhammed'in ümmeti!" diye sesleneceklerdir. Yalnız Allah'a muhabbet edenlere, *"Ey Allah'ın velîleri, Allahu Teâlâ'ya buyurun."* diye seslenilecek ve bunlar neşe ve heyecandan çıldıracak hâle geleceklerdir.

Herm b. Hayyân: "Mü'min, Rabbini bildiği vakit onu sever, sevdiği vakit O'na yönelir. O'na yönelmenin zevkine vardığı vakit, hevesle dünyaya bakmadığı gibi, âhirete de inkisar ve zayıf gözle bakmaz. Bu hâli, kendisini dünyada hasrete, âhirette de istirahata ulaştırır." demiştir.

Yahya b. Muaz: "O'nun affı, bütün günahları içine alırsa, ya rızâsı nasıl olur? O'nun rızâsı bütün emel ve arzuları içine alırsa, ya sevgisi nasıl olur? O'nun sevgisi akılları hayrete düşürür. Meveddeti ise hepsini unutturur. Ya lütfü nasıl olur?" dedi.

Bâzı kitaplarda Allahu Teâlâ: "Kulum senin hakkın için ben seni seviyorum, sen de benim hakkım için beni sev." buyurur denilmiştir.

Yahya b. Muaz: "Allahım, ben küçük iken senin kapında durup, seni senâ ile meşgul olan bir insanım. Beni sana aldın, mârifetini bana nasîb ettin. Lütfundan bana imkân verdin. Beni hâlden hâle naklettin. Beni amellerde istediğin gibi çekip çevirdin. Tövbe, zühd, şevk, rızâ, muhabbet makamlarına ulaştırdın. Havzından içirdin. Bahçende yerleştirdin. Emrine devâm ettim. Kulluğuna harîs oldum. Ne zaman ki bıyıklarım bitmeye başladı, ilmim zâhir oldu. Şimdi büyümüş iken senden nasıl ayrılırım? Daha küçüklüğümde bunları âdet hâline getirmiştim. Senin etrafında kaldığım müddetçe gizli hareketime devam eder ve gizli sesle sana yalvarırım. Zîra ben seni seviyorum. Her seven, sevgilisine âşık, diğerlerinden sarf-ı nazar eder." dedi.

Yine **Yahya b. Muaz**: "Muhabbet ile bir hardal danesi kadar ibâdet, sevgisiz yetmiş senelik ibâdetten, benim için daha makbûldür." dedi.

Allah sevgisi hakkında sayılamayacak kadar çok eser ve rivâyetler vardır. Bu, meydandadır. Asıl kapalı olan, sevginin anlamıdır. Biz bunu açıklayalım.

بيان حقيقة المحبة وأسبابها وتحقيق معنى محبة العبد لله تعالى

اعلمْ : أنَّ المطلبَ مِنْ هـٰذا الفصلِ لا ينكشفُ إلا بمعرفةِ حقيقةِ المحبّةِ في نفسِها ، ثمَّ معرفةِ شروطِها وأسبابِها ، ثمَّ النظرِ بعدَ ذلكَ في تحقيقِ معناها في حقِّ اللهِ تعالىٰ .

فأوَّلُ ما ينبغي أنْ يُتحقَّقَ : أنَّهُ لا تُتصوَّرُ محبةٌ إلا بعدَ معرفةٍ وإدراكٍ ؛ إذْ لا يحبُّ الإنسانُ ما لا يعرفُهُ ، ولذلكَ لمْ يُتصوَّرْ أنْ يتصفَ بالحبِّ جمادٌ ، بلْ هوَ مِنْ خاصيّةِ الحيِّ المدرِكِ .

ثمَّ المدركاتُ في أنفسِها تنقسمُ إلىٰ ما يوافقُ طبعَ المدرِكِ ويلائمُهُ ويلذُّهُ ، وإلىٰ ما ينافيهِ وينافرُهُ ويؤلمُهُ ، وإلىٰ ما لا يؤثِّرُ فيهِ بإيلامٍ وإلذاذٍ ، فكلُّ ما في إدراكِهِ لذةٌ وراحةٌ . . فهوَ محبوبٌ عندَ المدرِكِ ، وما في إدراكِهِ ألمٌ . . فهوَ مبغوضٌ عندَ المدرِكِ ، وما يخلو عنِ استعقابِ ألمٍ ولذّةٍ فلا يوصفُ بكونِهِ محبوباً ولا مكروهاً .

فإذاً ؛ كلُّ لذيذٍ محبوبٌ عندَ الملتذِّ بهِ ، ومعنىٰ كونِهِ محبوباً : أنَّ في الطبعِ ميلاً إليهِ ، ومعنىٰ كونِهِ مبغوضاً : أنَّ في الطبعِ نفرةً عنهُ ، فالحبُّ : عبارةٌ عنْ ميلِ الطبعِ إلى الشيءِ المُلذِّ ، فإنْ تأكَّدَ ذلكَ الميلُ وقويَ سُمِّيَ عشقاً ، والبغضُ : عبارةٌ عنْ نفرةِ الطبعِ عنِ المؤلمِ المتعبِ ، فإذا قويَ . . سُمِّيَ مقتاً ، **فهـٰذا أصلٌ** في حقيقةِ معنى الحبِّ لا بدَّ مِنْ معرفتِهِ .

* * *

الأصلُ الثاني : أنَّ الحبَّ لمَّا كانَ تابعاً للإدراكِ والمعرفةِ . . انقسمَ - لا محالةَ - بحسبِ انقسامِ المدركاتِ والحواسِّ ، فلكلِّ حاسَّةٍ إدراكٌ لنوعٍ مِنَ المدركاتِ ، ولكلِّ واحدٍ منها لذةٌ في بعضِ المدركاتِ ، وللطبعِ بسببِ تلكَ اللذةِ ميلٌ إليها ، فكانَتْ محبوباتٍ عندَ الطبعِ السليمِ ، فلذةُ **العينِ** في الإبصارِ ، وإدراكِ المبصراتِ الجميلةِ ، والصورِ المليحةِ الحسنةِ المستلذَّةِ . ولذةُ **الأذنِ** في النغماتِ الطيبةِ الموزونةِ ، ولذةُ **الشمِّ** في الروائحِ الطيبةِ ، ولذةُ **الذوقِ** في الطعومِ ، ولذةُ **اللمسِ** في اللينِ والنعومةِ .

ولمَّا كانَتْ هٰذهِ المدركاتُ بالحواسِّ ملذَّةً . . كانَتْ محبوبةً ؛ أيْ : كانَ للطبعِ السليمِ ميلٌ إليها ، حتَّىٰ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « حُبِّبَ إليَّ مِنْ دنياكمْ ثلاثٌ : الطيبُ والنساءُ ، وجُعلَ قرةُ عيني في الصلاةِ »(١) ، فسمَّى الطيبَ محبوباً ، ومعلومٌ أنَّهُ لا حظَّ للعينِ والسمعِ فيهِ ، بلْ للشمِّ فقطْ ، وسمَّى النساءَ محبوباتٍ ، ولا حظَّ فيهنَّ إلا للبصرِ واللمسِ دونَ الشمِّ والذوقِ والسمعِ ، وسمَّى الصلاةَ قرَّةَ عينٍ ، وجعلَها أبلغَ المحبوباتِ ، ومعلومٌ أنَّهُ ليسَ تحظىٰ بها الحواسُّ الخمسُ ، بلْ حسٌّ سادسٌ مَظِنَّتُهُ

---

(١) رواه النسائي (٧/ ٦١) ، وأحمد في « المسند » (٣/ ١٢٨) دون زيادة كلمة (ثلاث) ، والمصنف تبع في ذكرها صاحب « القوت » (٢/ ٢٤٩) ، وقد نقل الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٥/ ٣١١) نقولاً عن الحفاظ تفيد خطأ زيادتها رواية ومعنىً ؛ إذ الصلاة ليست من الدنيا إلا علىٰ تأول شديد ، وإنما جاء الحديث بلفظ : « حُبِّبَ » مبنياً للمجهول دلالة علىٰ أن ذلك لم يكن من جبلته وطبعه صلى الله عليه وسلم ، وإنما كان مجبوراً علىٰ ذلك الحب رحمةً للعباد ورفقاً بهم ، كما أفاده الشارح نقلاً عن الطيبي .

القلبُ ، لا يدركُهُ إلا مَنْ كانَ لهُ قلبٌ .

ولذاتُ الحواسِّ الخمسِ تشاركُ فيها البهائمُ الإنسانَ ، فإنْ كانَ الحبُّ مقصوراً علىٰ مدركاتِ الحواسِّ الخمسِ ، حتَّىٰ يُقالَ : إنَّ اللهَ تعالىٰ لا يُدركُ بالحواسِّ ، ولا يُتمثَّلُ في الخيالِ ؛ فلا يُحبُّ . . فإذاً قد بطلَتْ خاصيّةُ الإنسانِ ، وما تميَّزَ بهِ مِنَ الحسِّ السادسِ الذي يُعبَّرُ عنهُ إمَّا بالعقلِ أوْ بالنورِ أوْ بالقلبِ أوْ بما شئتَ مِنَ العباراتِ . . فلا مشاحَّةَ فيها .

وهيهاتَ ! فالبصيرةُ الباطنةُ أقوىٰ مِنَ البصرِ الظاهرِ ، والقلبُ أشدُّ إدراكاً مِنَ العينِ ، وجمالُ المعاني المدركةِ بالعقلِ أعظمُ مِنْ جمالِ الصورِ الظاهرةِ للأبصارِ ، فتكونُ ـ لا محالةَ ـ لذةُ القلبِ بما يدركُهُ مِنَ الأمورِ الشريفةِ الإلـٰهيةِ التي تجلُّ عنْ أنْ تدركَها الحواسُّ . . أتمَّ وأبلغَ ، فيكونُ ميلُ الطبعِ السليمِ والعقلِ الصحيحِ إليهِ أقوىٰ ، ولا معنىٰ للحبِّ إلا الميلُ إلىٰ ما في إدراكِهِ لذةٌ كما سيأتي تفصيلُهُ ، فلا ينكِرُ إذاً حبَّ اللهِ تعالىٰ إلا مَنْ قعدَ بهِ القصورُ في درجةِ البهائمِ ، فلمْ يجاوزْ إدراكَ الحواسِّ أصلاً .

* * *

الأصلُ الثالثُ : أنَّ الإنسانَ لا يخفىٰ أنَّهُ يحبُّ نفسَهُ ، ولا يخفىٰ أنَّهُ قدْ يحبُّ غيرَهُ لأجلِ نفسِهِ ، وهلْ يُتصوَّرُ أنْ يحبَّ غيرَهُ لذاتِهِ لا لأجلِ نفسِهِ ؟ هـٰذا ممَّا قدْ يشكلُ على الضعفاءِ ، حتَّىٰ يظنونَ أنَّهُ لا يُتصوَّرُ أنْ يحبَّ الإنسانُ غيرَهُ لذاتِهِ ما لمْ يرجعْ منهُ حظٌّ إلى المحبِّ سوىٰ إدراكِ ذاتِهِ .

والحقُّ أنَّ ذلكَ متصوَّرٌ وموجودٌ ، فلنبينْ أقسامَ المحبةِ وأسبابَها .

وبيانُهُ : أنَّ المحبوبَ الأوَّلَ عندَ كلِّ حيٍّ نفسُهُ وذاتُهُ ، ومعنىٰ حبِّهِ لنفسِهِ : أنَّ في طبعِهِ ميلاً إلىٰ دوامِ وجودِهِ ، ونفرةً عنْ عدمِهِ وهلاكِهِ ؛ لأنَّ المحبوبَ بالطبعِ هوَ الملائمُ للمحبِّ ، وأيُّ شيءٍ أتمُّ ملاءمةً لهُ مِنْ نفسِهِ ودوامِ وجودِهِ ؟ وأيُّ شيءٍ أعظمُ مضادَّةً ومنافرةً لهُ مِنْ عدمِهِ وهلاكِهِ ؟ فلذلكَ يحبُّ الإنسانُ دوامَ الوجودِ ، ويكرهُ الموتَ والقتلَ ، لا لمجرَّدِ ما يخافُهُ بعدَ الموتِ ، ولا لمجرَّدِ الحذرِ مِنْ سكراتِ الموتِ ، بلْ لوِ اختُطفَ مِنْ غيرِ ألمٍ ، وأُميتَ مِنْ غيرِ ثوابٍ ولا عقابٍ.. لمْ يرضَ بهِ ، وكانَ كارهاً لذلكَ ، ولا يحبُّ الموتَ والعدمَ المحضَ إلا لمقاساةِ ألمٍ في الحياةِ ، ومهما كانَ مبتلىً ببلاءٍ.. فمحبوبُهُ زوالُ البلاءِ ، فإنْ أحبَّ العدمَ.. لمْ يحبَّهُ لأنَّهُ عدمٌ ، بلْ لأنَّ فيهِ زوالَ البلاءِ ، فالهلاكُ والعدمُ ممقوتٌ ، ودوامُ الوجودِ محبوبٌ .

وكما أنَّ دوامَ الوجودِ محبوبٌ.. فكمالُ الوجودِ أيضاً محبوبٌ ؛ لأنَّ الناقصَ فاقدٌ للكمالِ ، والنقصُ عدمٌ بالإضافةِ إلى القدْرِ المفقودِ ، وهوَ هلاكٌ بالنسبةِ إليهِ ، والهلاكُ والعدمُ ممقوتٌ في الصفاتِ وكمالِ الوجودِ ؛ كما أنَّهُ ممقوتٌ في أصلِ الذاتِ ، ووجودُ صفاتِ الكمالِ محبوبٌ ؛ كما أنَّ دوامَ أصلِ الوجودِ محبوبٌ ، وهٰذهِ غريزةٌ في الطباعِ بحكمِ سنةِ اللهِ تعالىٰ ، ولنْ تجدَ لسنةِ اللهِ تبديلاً .

فإذاً ؛ المحبوبُ الأوَّلُ للإنسانِ ذاتُهُ ، ثمَّ سلامةُ أعضائِهِ ، ثمَّ مالُهُ ،

وولدُهُ ، وعشيرتُهُ ، وأصدقاؤُهُ ، فالأعضاءُ محبوبةٌ وسلامتُها مطلوبةٌ ؛ لأنَّ كمالَ الوجودِ ودوامَ الوجودِ موقوفٌ عليها ، والمالُ محبوبٌ لأنَّهُ أيضاً آلةٌ في دوامِ الوجودِ وكمالِهِ ، وكذا سائرُ الأسبابِ ، فالإنسانُ يحبُّ هٰذهِ الأشياءَ لا لأعيانِها ، بلْ لارتباطِ حظِّهِ في دوامِ الوجودِ وكمالِهِ بها ، حتَّىٰ إنَّهُ ليحبُّ ولدَهُ ـ وإنْ كانَ لا ينالُهُ منهُ حظٌّ ، بلْ يتحمَّلُ المشاقَّ لأجلِهِ ـ لأنَّهُ يخلفُهُ في الوجودِ بعدَ عدمِهِ ، فيكونُ في بقاءِ نسلِهِ نوعُ بقاءٍ لهُ ، فلفرطِ حبِّهِ لبقاءِ نفسِهِ يحبُّ بقاءَ مَنْ هوَ قائمٌ مقامَهُ وكأنَّهُ جزءٌ منهُ ؛ لمَّا عجزَ عنِ الطمعِ في بقاءِ نفسِهِ أبداً .

نعمْ ، لوْ خُيِّرَ بينَ قتلِهِ وقتلِ ولدِهِ ، وكانَ طبعُهُ باقياً على اعتدالِهِ . . آثرَ بقاءَ نفسِهِ علىٰ بقاءِ ولدِهِ ؛ لأنَّ بقاءَ ولدِهِ يشبهُ بقاءَهُ مِنْ وجهٍ ، وليسَ هوَ بقاءَهُ المحقَّقَ .

وكذلكَ حبُّهُ لأقاربِهِ وعشيرتِهِ يرجعُ إلىٰ حبِّهِ لكمالِ نفسِهِ ، فإنَّهُ يرىٰ نفسَهُ كثيراً بهِمْ ، قويّاً بسببِهِمْ ، متجمِّلاً بمكانِهِمْ ؛ فإنَّ العشيرةَ والمالَ والأسبابَ الخارجةَ كالجناحِ المكمِّلِ للإنسانِ ، وكمالُ الوجودِ ودوامُهُ محبوبٌ بالطبعِ لا محالةَ .

فإذاً ؛ المحبوبُ الأوَّلُ عندَ كلِّ حيٍّ ذاتُهُ ، وكمالُ ذاتِهِ ، ودوامُ ذلكَ كلِّهِ ، والمكروهُ عندَهُ ضدُّ ذلكَ ، **فهٰذا هوَ أوَّلُ الأسبابِ** .

السببُ الثاني : الإحسانُ ، فإنَّ الإنسانَ عبدُ الإحسانِ ، وقدْ جُبلَتِ

القلوبُ علىٰ حبِّ مَنْ أحسنَ إليها ، وبغضِ مَنْ أساءَ إليها .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اللهُمَّ ، لا تجعلْ لفاجرٍ عندي يداً فيحبَّهُ قلبي »(١) ، أشارَ إلىٰ أنَّ حبَّ القلبِ للمحسنِ اضطرارٌ لا يُستطاعُ دفعُهُ ، وهوَ جبلَّةٌ وفطرةٌ لا سبيلَ إلىٰ تغييرِها ، وبهـٰذا السببِ قدْ يحبُّ الإنسانُ الأجنبيَّ الذي لا قرابةَ بينَهُ وبينَهُ ولا علاقةَ .

وهـٰذا إذا حُقِّقَ . . رجعَ إلى السببِ الأوَّلِ ، فإنَّ المحسنَ مَنْ أمدَّ بالمالِ والمعونةِ ، وسائرِ الأسبابِ الموصلةِ إلىٰ دوامِ الوجودِ وكمالِ الوجودِ ، وحصولِ الحظوظِ التي بها يتهيَّأُ الوجودُ ، إلا أنَّ الفرقَ بينَهُما أنَّ أعضاءَ الإنسانِ محبوبةٌ لأنَّ بها كمالَ وجودِهِ ، وهيَ عينُ الكمالِ المطلوبِ ، فأمَّا المحسنُ . . فليسَ هوَ عينَ الكمالِ المطلوبِ ، ولكنْ قدْ يكونُ سبباً لهُ ؛ كالطبيبِ الذي يكونُ سبباً في دوامِ صحَّةِ الأعضاءِ ، ففرقٌ بينَ حبِّ الصحةِ وبينَ حبِّ الطبيبِ الذي هوَ سببُ الصحَّةِ ؛ إذِ الصحةُ مطلوبةٌ لذاتِها ، والطبيبُ محبوبٌ لا لذاتِهِ ، بلْ لأنَّهُ سببٌ للصحةِ ، وكذلكَ العلمُ محبوبٌ ، والأستاذُ محبوبٌ ، ولكنِ العلمُ محبوبٌ لذاتِهِ ، والأستاذُ محبوبٌ لكونِهِ سببَ العلمِ المحبوبِ ، وكذلكَ الطعامُ والشرابُ محبوبٌ ،

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ٤٨) ، قال الحافظ العراقي : (رواه ابن مردويه في « التفسير » من رواية كثير بن عطية عن رجل لم يسمَّ ، ورواه الديلمي في « مسند الفردوس » [٢٠١١] من حديث معاذ ، وأبو موسى المديني في كتاب « تضييع العمر والأيام » من طريق أهل البيت مرسلاً ، وأسانيده ضعيفة) . « إتحاف » (٦/ ١٤٨) .

والدنانيرُ محبوبةٌ ، لكنِ الطعامُ محبوبٌ لذاتِهِ ، والدنانيرُ محبوبةٌ لأنَّها وسيلةٌ إلى الطعامِ .

فإذاً ؛ يرجعُ الفرقُ إلىٰ تفاوتِ الرتبةِ ، وإلا . . فكلُّ واحدٍ يرجعُ إلىٰ محبَّةِ الإنسانِ نفسَهُ .

فكأنَّ مَنْ أحبَّ المحسنَ لإحسانِهِ فما أحبَّ ذاتَهُ تحقيقاً ، بلْ أحبَّ إحسانَهُ ، وهوَ فعلٌ مِنْ أفعالِهِ ، لوْ زالَ . . زالَ الحبُّ معَ بقاءِ ذاتِهِ تحقيقاً ، ولوْ نقصَ . . نقصَ الحبُّ ، ولوْ زادَ . . زادَ ، ويتطرَّقُ إليهِ الزيادةُ والنقصانُ بحسَبِ زيادةِ الإحسانِ ونقصانِهِ .

السببُ الثالثُ : أنْ يحبَّ الشيءَ لذاتِهِ ، لا لحظٍّ يُنالُ منهُ وراءَ ذاتِهِ ، بلْ تكونُ ذاتُهُ عينَ حظِّهِ ، وهـٰذا هوَ الحبُّ الحقيقيُّ البالغُ الذي يُوثقُ بدوامِهِ ، وذلكَ كحبِّ الجمالِ والحسنِ ، فإنَّ كلَّ جمالٍ فهوَ محبوبٌ عندَ مدركِ الجمالِ ، وذلكَ لعينِ الجمالِ ؛ لأنَّ إدراكَ الجمالِ فيهِ عينُ اللذَّةِ ، واللذَّةُ محبوبةٌ لذاتِها لا لغيرِها .

ولا تظنَّنَّ أنَّ حبَّ الصورِ الجميلةِ لا يُتصوَّرُ إلا لأجلِ قضاءِ الشهوةِ ؛ فإنَّ قضاءَ الشهوةِ لذَّةٌ أخرىٰ قدْ تُحبُّ الصورُ الجميلةُ لأجلِها ، وإدراكُ نفسِ الجمالِ أيضاً لذيذٌ ، فيجوزُ أنْ يكونَ محبوباً لذاتِهِ .

وكيفَ يُنكرُ ذلكَ والخضرةُ والماءُ الجاري محبوبانِ لا ليُشربَ الماءُ ولا لتُؤكلَ الخضرةُ أوْ يُنالَ منها حظٌّ سوىٰ نفسِ الرؤيةِ ؟!

وقدْ كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يعجبُهُ الخضرةُ والماءُ الجاري[1] ، والطباعُ السليمةُ قاضيةٌ باستلذاذِ النظرِ إلى الأنوارِ ، والأزهارِ ، والأطيارِ المليحةِ الألوانِ الحسنةِ النقشِ ، المتناسبةِ الشكلِ ، حتَّىٰ إنَّ الإنسانَ لتنفرجُ عنهُ الغمومُ والهمومُ بالنظرِ إليها ، لا لطلبِ حظٍّ وراءَ النظرِ .

فهٰذهِ الأسبابُ ملذَّةٌ ، وكلُّ لذيذٍ محبوبٌ ، وكلُّ حسْنٍ وجمالٍ فلا يخلو إدراكُهُ عنْ لذَّةٍ ، ولا أحدَ ينكرُ كونَ الجمالِ محبوباً بالطبعِ ، فإنْ ثبتَ أنَّ اللهَ تعالىٰ جميلٌ . . كانَ ـ لا محالةَ ـ محبوباً عندَ مَنِ انكشفَ لهُ جمالُهُ وجلالُهُ ، كما قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ جميلٌ يحبُّ الجمالَ »[2] .

* * *

الأصلُ الرابعُ : في بيانِ معنى الحسنِ والجمالِ .

اعلمْ : أنَّ المحبوسَ في مضيقِ الخيالاتِ والمحسوساتِ ربَّما يظنُّ أنَّهُ لا معنىٰ للحسنِ والجمالِ إلا تناسبُ الخلقةِ والشكلِ ، وحسنُ اللونِ وكونُ البياضِ مشرباً بالحمرةِ ، وامتدادُ القامةِ ، إلىٰ غيرِ ذلكَ ممَّا يُوصفُ مِنْ جمالِ شخصِ الإنسانِ ، فإنَّ الحسنَ الأغلبَ على الخلقِ حسنُ الإبصارِ ،

---

(١) إذ روى ابن عدي في « الكامل » (٢/ ٣٢٩) عن ابن عباس رضي الله عنهما : أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يحب أن ينظر إلى الخضرة وإلى الماء الجاري .

(٢) رواه مسلم (٩١) .

وأكثرُ التفاتِهِمْ إلىٰ صورِ الأشخاصِ ، فيظنُّ أنَّ ما ليسَ مبصَراً ، ولا متخيَّلاً متشكِّلاً ، ولا متلوِّناً متقدِّراً . . فلا يُتصوَّرُ حسنُهُ ، وإذا لمْ يُتصوَّرْ حسنُهُ . . لمْ يكنْ في إدراكِهِ لذةٌ ، فلمْ يكنْ محبوباً ، وهـٰذا خطأٌ ظاهرٌ ؛ فإنَّ الحسْنَ ليسَ مقصوراً علىٰ مدركاتِ البصرِ ، ولا علىٰ تناسبِ الخلقةِ وامتزاجِ البياضِ بالحمرةِ ، فإنَّا نقولُ : هـٰذا خطٌّ حسنٌ ، وهـٰذا صوتٌ حسنٌ ، وهـٰذا فرسٌ حسنٌ ، بلْ نقولُ : هـٰذا ثوبٌ حسنٌ ، وهـٰذا إناءٌ حسنٌ ، فأيُّ معنىً لحسنِ الصوتِ والخطِّ وسائرِ الأشياءِ إنْ لمْ يكنِ الحسنُ إلا في الصورِ ؟!

ومعلومٌ أنَّ العينَ تستلذُّ النظرَ إلى الخطِّ الحسنِ ، والأذنُ تستلذُّ استماعَ النغماتِ الحسنةِ الطيِّبةِ ، وما مِنْ شيءٍ مِنَ المدركاتِ إلا وهوَ منقسمٌ إلىٰ حسنٍ وقبيحٍ ، فما معنى الحسنِ الذي تشتركُ فيهِ هـٰذهِ الأشياءُ ؟ فلا بدَّ مِنَ البحثِ عنهُ ، وهـٰذا بحثٌ يطولُ ، ولا يليقُ بعلمِ المعاملةِ الإطنابُ فيهِ ، فنصرِّحُ بالحقِّ ونقولُ : كلُّ شيءٍ فجمالُهُ وحسنُهُ في أنْ يحضرَ كمالُهُ اللائقُ بهِ الممكنُ لهُ ، فإذا كانَ جميعُ كمالاتِهِ الممكنةِ حاضرةً . . فهوَ في غايةِ الجمالِ ، وإنْ كانَ الحاضرُ بعضَها . . فلهُ مِنَ الحسنِ والجمالِ بقدْرِ ما حضرَ ، فالفرسُ الحسنُ هوَ الذي جمعَ كلَّ ما يليقُ بالفرسِ ؛ مِنْ هيئةٍ ، وشكلٍ ، ولونٍ ، وحسْنِ عدوٍ ، وتيسُّرِ كرٍّ وفرٍّ عليهِ ، والخطُّ الحسنُ كلُّ ما جمعَ ما يليقُ بالخطِّ ؛ مِنْ تناسبِ الحروفِ ، وتوازيها ، واستقامةِ ترتيبِها ، وحسنِ انتظامِها ، ولكلِّ شيءٍ كمالٌ يليقُ بهِ ، وقدْ يليقُ بغيرِهِ ضدُّهُ ، فحسنُ كلِّ شيءٍ في كمالِهِ الذي يليقُ بهِ ، فلا يحسنُ الإنسانُ بما

يحسنُ بهِ الفرسُ ، ولا يحسنُ الخطُّ بما يحسنُ بهِ الصوتُ ، ولا تحسنُ الأواني بما تحسنُ بهِ الثيابُ ، وكذلكَ سائرُ الأشياءِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فهـٰذهِ الأشياءُ وإنْ لمْ تُدركْ جميعُها بحسنِ البصرِ ؛ مثلُ الأصواتِ والطعومِ والأرائحِ .. فإنَّها لا تنفكُّ عنْ إدراكِ الحواسِّ لها ، فهيَ محسوساتٌ ، وليسَ يُنكرُ الحسنُ والجمالُ للمحسوساتِ ، ولا يُنكرُ حصولُ اللذةِ بإدراكِ حسنِها ، وإنَّما يُنكرُ ذلكَ في غيرِ المدرَكِ بالحواسِّ .

فاعلمْ : أنَّ الحسنَ والجمالَ موجودٌ في غيرِ المحسوساتِ ؛ إذْ يُقالُ : هـٰذا خلقٌ حسنٌ ، وهـٰذا علمٌ حسنٌ ، وهـٰذهِ سيرةٌ حسنةٌ ، وهـٰذهِ أخلاقٌ جميلةٌ ، وإنَّما الأخلاقُ الجميلةُ يُرادُ بها العلمُ والعقلُ والعفةُ والشجاعةُ والتقوىٰ والكرمُ والمروءةُ وسائرُ خلالِ الخيرِ ، وشيءٌ مِنْ هـٰذهِ الصفاتِ لا يُدركُ بالحواسِّ الخمسِ ، بلْ يُدركُ بنورِ البصيرةِ الباطنةِ ، وكلُّ هـٰذهِ الخصالِ الجميلةِ محبوبةٌ ، والموصوفُ بها محبوبٌ بالطبعِ عندَ مَنْ عرفَ صفاتِهِ .

وآيةُ ذلكَ وأنَّ الأمرَ كذلكَ : أنَّ الطباعَ مجبولةٌ علىٰ حبِّ الأنبياءِ صلواتُ اللهِ عليهِمْ ، وعلىٰ حبِّ الصحابةِ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُمْ ، معَ أنَّهُمْ لمْ يُشاهدوا ، بلْ علىٰ حبِّ أربابِ المذاهبِ ؛ مثلِ الشافعيِّ وأبي حنيفةَ ومالكٍ

وغيرِهِمْ ، حتَّىٰ إنَّ الرجلَ قدْ يجاوزُ بهِ حبُّهُ لصاحبِ مذهبِهِ حدَّ العشقِ ، فيحملُهُ ذلكَ علىٰ أنْ ينفقَ جميعَ أموالِهِ في نصرةِ مذهبِهِ والذبِّ عنهُ ، ويخاطرَ بروحِهِ في قتالِ مَنْ يطعنُ في إمامِهِ ومتبوعِهِ ، فكمْ مِنْ دمٍ أُريقَ في نصرةِ أربابِ المذاهبِ ، وليتَ شعري مَنْ يحبُّ الشافعيَّ مثلاً فلِمَ يحبُّهُ ولمْ يشاهدْ قطُّ صورتَهُ ؟! ولوْ شاهدَهُ ربَّما لمْ يستحسنْ صورتَهُ ، فاستحسانُهُ الذي حملَهُ علىٰ إفراطِ الحبِّ هوَ لصورتِهِ الباطنةِ ، لا لصورتِهِ الظاهرةِ ؛ فإنَّ صورتَهُ الظاهرةَ قدِ انقلبَتْ تراباً معَ الترابِ ، وإنَّما يحبُّهُ لصفاتِهِ الباطنةِ ؛ مِنَ الدينِ ، والتقوىٰ ، وغزارةِ العلمِ ، والإحاطةِ بمداركِ الدينِ ، وانتهاضِهِ لإفاضةِ علمِ الشرعِ ، ونشرِهِ هـٰذهِ الخيراتِ في العالمِ ، وهـٰذهِ أمورٌ جميلةٌ لا يُدركُ جمالُها إلا بنورِ البصيرةِ ، فأمَّا الحواسُّ . . فقاصرةٌ عنها .

وكذلكَ مَنْ يحبُّ أبا بكرٍ الصديقَ رضيَ اللهُ عنهُ ويفضِّلُهُ علىٰ غيرِهِ ، أوْ يحبُّ عليّاً رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُ ويفضلُهُ ويتعصَّبُ لهُ ، فلا يحبُّهُمْ إلا لاستحسانِ صورِهِمُ الباطنةِ ؛ مِنَ العلمِ ، والدينِ ، والتقوىٰ ، والشجاعةِ ، والكرمِ وغيرِهِ ، فمعلومٌ أنَّ مَنْ يحبُّ الصدِّيقَ رضيَ اللهُ عنهُ مثلاً ليسَ يحبُّ لحمَهُ وعظمَهُ وجلدَهُ وأطرافَهُ وشكلَهُ ؛ إذْ كلُّ ذلكَ قدْ زالَ وتبدَّلَ وانعدمَ ، ولكنْ بقيَ ما كانَ الصدِّيقُ بهِ صدِّيقاً ، وهيَ الصفاتُ المحمودةُ التي هيَ مصادرُ السيرِ الجميلةِ ، فكانَ الحبُّ باقياً ببقاءِ تلكَ الصفاتِ معَ زوالِ جميعِ الصورِ .

وتلكَ الصفاتُ ترجعُ جملتُها إلى العلمِ والقدرةِ ؛ إذْ علمَ حقائقَ الأمورِ ، وقدرَ علىٰ حملِ نفسِهِ عليها ؛ بقهرِ شهواتِهِ ، فجميعُ خلالِ الخيرِ تَتشعَّبُ عنْ هٰذينِ الوصفينِ ، وهما غيرُ مدركينِ بالحسِّ ، ومحلُّهُما مِنْ جملةِ البدنِ جزءٌ لا يتجزَّأُ ، فهوَ المحبوبُ بالحقيقةِ ، وليسَ للجزءِ الذي لا يتجزَّأُ صورةٌ وشكلٌ ولونٌ يظهرُ للبصرِ حتَّىٰ يكونَ محبوباً لأجلِهِ .

فإذاً ؛ الجمالُ موجودٌ في السيَرِ ، ولوْ صدرَتِ السيرةُ الجميلةُ مِنْ غيرِ علمٍ وبصيرةٍ . . لمْ يُوجبْ ذلكَ حبّاً ، فالمحبوبُ مصدرُ السيرةِ الجميلةِ ، وهيَ الأخلاقُ الحميدةُ ، والفضائلُ الشريفةُ ، وترجعُ جملتُها إلىٰ كمالِ العلمِ والقدرةِ ، وهوَ محبوبٌ بالطبعِ ، وغيرُ مدركٍ بالحواسِّ ، حتَّىٰ إنَّ الصبيَّ المخلَّىٰ وطبعَهُ إذا أردنا أنْ نحبِّبَ إليهِ غائباً أوْ حاضراً حيّاً أوْ ميتاً . . لمْ يكنْ لنا سبيلٌ إلا بالإطنابِ في وصفِهِ بالشجاعةِ والكرمِ والعلمِ وسائرِ الخصالِ الحميدةِ ، فمهما اعتقدَ ذلكَ . . لمْ يتمالكْ في نفسِهِ ولمْ يقدرْ ألا يحبَّهُ ، فهلْ غلبَ حبُّ الصحابةِ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُمْ وبغضُ أبي جهلٍ وبغضُ إبليسَ لعنَهُ اللهُ إلا بالإطنابِ في وصفِ المحاسنِ والمقابحِ التي لا تُدركُ بالحواسِّ ؟

بلْ لمَّا وصفَ الناسُ حاتِماً بالسخاءِ ، ووصفوا خالداً بالشجاعةِ . . أحبَّتْهُمُ القلوبُ حبّاً ضرورياً ، وليسَ ذلكَ عنْ نظرٍ إلىٰ صورةٍ محسوسةٍ ،

ولا عنْ حظٍّ ينالُهُ المحبُّ منهُمْ ، بلْ إذا حُكِيَ مِنْ سيرةِ بعضِ الملوكِ في بعضِ أقطارِ الأرضِ العدلُ والإحسانُ وإفاضةُ الخيرِ . . غلبَ حبُّهُ على القلوبِ معَ اليأسِ مِنِ انتشارِ إحسانِهِ إلى المحبِّينَ ؛ لبعدِ المزارِ وتنائي الديارِ .

فإذاً ؛ ليسَ حبُّ الإنسانِ مقصوراً علىٰ مَنْ أحسنَ إليهِ ، بلِ المحسنُ في نفسِهِ محبوبٌ وإنْ كانَ لا ينتهي قطُّ إحسانُهُ إلى المحبِّ ؛ لأنَّ كلَّ جمالٍ وحسنٍ فهوَ محبوبٌ ، والصورُ ظاهرةٌ وباطنةٌ ، والحسنُ والجمالُ يشملُهُما ، وتُدركُ الصورُ الظاهرةُ بالبصرِ الظاهرِ ، والصورُ الباطنةُ بالبصيرةِ الباطنةِ ، فمَنْ حُرِمَ البصيرةَ الباطنةَ . . لا يدركُها ، ولا يلتذُّ بها ، ولا يحبُّها ولا يميلُ إليها ، ومَنْ كانَتِ البصيرةُ الباطنةُ أغلبَ عليهِ مِنَ الحواسِّ الظاهرةِ . . كانَ حبُّهُ للمعاني الباطنةِ أكثرَ مِنْ حبِّهِ للمعاني الظاهرةِ ، فشتَّانَ بينَ مَنْ يحبُّ نقشاً مصوَّراً على الحائطِ لجمالِ صورتِهِ الظاهرةِ ، وبينَ مَنْ يحبُّ نبيّاً مِنَ الأنبياءِ لجمالِ صورتِهِ الباطنةِ .

السببُ الرابعُ(١) : المناسبةُ الخفيَّةُ بينَ المحبِّ والمحبوبِ ؛ إذْ ربَّ شخصينِ تتأكَّدُ المحبَّةُ بينَهُما لا بسببِ جمالٍ أوْ حظٍّ ، ولكنْ بمجرَّدِ تناسبِ

---

(١) من أسباب المحبة ، وكذا وقع العدُّ في (أ) : (الرابع) ، وفي باقي النسخ (الخامس) ، وهو مشكل ، وقول المصنف الآتي : إنها خمسة . . علىٰ تفريع السبب الثالث إلىٰ : حب الإحسان مجرداً ، وحب الجمال مجرداً . وكلاهما مجموعان في قوله في السبب الثالث : (حب الشيء لذاته ، لا لحظ يُنال منه وراء ذاته) .

الأرواحِ ، كما قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الأرواحُ جنودٌ مجندةٌ ، فما تعارفَ منها . . ائتلفَ ، وما تناكرَ منها . . اختلفَ »[1] ، وقدْ حققنا ذلكَ في كتابِ آدابِ الصحبةِ ، عندَ ذكرِ الحبِّ في اللهِ ، فليُطلبْ منهُ ؛ لأنَّهُ أيضاً مِنْ عجائبِ أسبابِ الحبِّ .

فإذاً ؛ ترجعُ أقسامُ الحبِّ إلىٰ خمسةِ أسبابٍ :

وهوَ حبُّ الإنسانِ وجودَ نفسِهِ وكمالِهِ وبقائِهِ .

وحبُّهُ مَنْ أحسنَ إليهِ فيما يرجعُ إلىٰ دوامِ وجودِهِ ويعينُ علىٰ بقائِهِ ودفعِ المهلكاتِ عنهُ .

وحبُّهُ مَنْ كانَ محسناً في نفسِهِ إلى الناسِ وإنْ لمْ يكنْ محسناً إليهِ .

وحبُّهُ لكلِّ ما هوَ جميلٌ في ذاتِهِ ، سواءٌ كانَ مِنَ الصورِ الظاهرةِ أوِ الباطنةِ .

وحبُّهُ لمَنْ بينَهُ وبينَهُ مناسبةٌ خفيَّةٌ في الباطنِ .

فلوِ اجتمعَتْ هٰذهِ الأسبابُ في شخصٍ واحدٍ . . تضاعفَ الحبُّ لا محالةَ ؛ كما لوْ كانَ للإنسانِ ولدٌ جميلُ الصورةِ ، حسنُ الخلقِ ، كاملُ العلمِ ، حسنُ التدبيرِ ، محسنٌ إلى الخلقِ ومحسنٌ إلى الوالدِ . . كانَ محبوباً ـ لا محالةَ ـ غايةَ الحبِّ .

---

(١) رواه مسلم (٢٦٣٨) .

وتكونُ قوَّةُ الحبِّ بعدَ اجتماعِ هـٰذهِ الخصالِ بحسَبِ قوَّةِ هـٰذهِ الخلالِ في نفسِها ؛ فإنْ كانَتْ هـٰذهِ الصفاتُ في أقصىٰ درجاتِ الكمالِ . . كانَ الحبُّ - لا محالةَ - في أعلى الدرجاتِ .

فلنبيِّنِ الآنَ أنَّ هـٰذهِ الأسبابَ كلَّها لا يُتصوَّرُ كمالُها واجتماعُها إلا في حقِّ اللهِ تعالىٰ ، فلا يستحقُّ المحبَّةَ بالحقيقةِ إلا اللهُ سبحانَهُ وتعالىٰ .

* * *

ALLAH SEVGİSİNİN MAHİYETİ

Bilmiş ol ki; bu bölümde aranan, ancak bizâtihî muhabbetin hakîkatinin ne olduğunu, sonra şart ve sebeplerini, daha sonra da Allah hakkındaki anlamının hakikatini bilmekle mümkündür.

Birinci Asıl

İlk önce bilinmesi gereken asıl, mârifet ve idrâksiz yâni bilip anlamadan sevginin tahakkuk edemeyeceğidir. Çünkü insan, ancak bildiğini sever. Bunun için cansız bitkilerin sevgi ile vasıflanması mümkün değildir. Sevgi, canlı ve anlayışlı olanların özelliğidir. Bu, idrâk edilen eşyada, idrâk edip anlayanın tabiatine uygun, hoşuna gidip zevk aldığı ve tabiatine uymayıp hoşuna gitmeyen, canını sıkan ve bir de ne zevk, ne de elem veren olmak üzere üçe ayrılır. Anladığı, zevk ve rahatlık duyduğu her şey idrâk sâhibi için sevimlidir. Anlayışında acı duyduğu her şey de onun için sevimsizdir. Lâkin ne zevk, ne de üzüntü duymadığı şeylere gelince; bunlar mahbub ve mekruh olarak vasıflanmazlar. Demek ki zevk alınan her şey, zevk alan için sevimlidir, demek, gönül ona meyleder demektir. Sevimsizdir demek, gönül ondan nefret eder demektir. Demek ki sevgi, gönlün zevk aldığı şeye meyletmesi demektir. Bu meyil kuvvetleşirse, buna aşk derler. Buğz da, eziyet edici ve zorluk veren şeylerden tabiatın nefret etmesidir. Kuvvetleştiği vakit buna makt derler. İşte, bilinmesi gereken muhabbet ve sevginin aslı budur.

İkinci Asıl

İkinci derecede bilinmesi gereken husus, sevgi bilip anlamaya bağlı olduğu için, bilgi ve anlayışın bölünmesi nisbetinde muhabbetin de bölümleri olduğunu bilmektir. Her duyu, anlaşılabilen şeylerden birini anlayabilir ve anladığı şeyden zevk alır da fıtraten ona meyleder ve onu sever. Meselâ gözün zevki görüp hoşlandığı şeylerdedir. Kulağın zevki duyduğu güzel seslerde, burunun zevki aldığı güzel kokularda, dilin zevki yemeklerin tadında, tutmanın zevki de yumuşaklık ve zevkini okşayan şeylerdedir. İşte duyular vasıtasıyla anlaşılan bu şeyler hoşa gittikleri için sevilirler. Yâni zevk-ı selîm onlara meyleder. Hattâ Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Dünyanızdan üç şeyi sevdim: Güzel koku, kadın ve gözümün karargâhı namazda kılındı."*[9] buyurdu. Güzel kokuya, sevimli, dedi. Hâlbuki göz ile görülmeyip, kulak ile duyulmayan yalnız burun yolu ile alınan bir zevktir. Kadınlara, sevimli, dedi. Bunları da ancak göz ve ellemekle idrâk eder. Namazı göz karargâhı ve en üstün derece sevilenlerden saydı. Hâlbuki o, beş duyunun hiç biri ile bilinmez. Belki altıncı bir duyu ile bilinir ki, bunun da kalp olduğu söylenir. Bu duyuyu ancak kalp sâhipleri anlar.

Beş duyu ile elde edilen zevkte hayvanlar da ortaktır. Onlar da bu zevkleri alırlar. Eğer sevgiyi beş duyuya bağlar ve Allahu Teâlâ bu beş duyunun hiç biri ile idrâk edilmeyip hayâlde tasavvur edildiği için sevilmez, dersen, o vakit altıncı hissi iptal etmekle insanlığın özelliğini kaybetmiş ve insanı hayvanlar derekesine düşürmüş olursun. İnsan akıl, nur, kalp veya hangi ifade ile olursa olsun bir özellikle hayvandan ayrılır. İnsanı hayvânat derekesine indirmek çok yanlıştır. Çünkü bâtınî basîret zâhirî basardan çok daha kuvvetlidir. Kalp, gözden daha çok anlar. Hâlbuki aklın mânalardan anladığı güzellik, gözün gördüğü sûretlerden anladığı güzellikten daha büyüktür. Buna göre beş duyu ile idrâk edilmekten çok üstün olan ve kalp ile idrâk edilen ilâhî ve şerefli şeylerin şevki, daha büyük olur. Bu bakımdan dürüst tabiat ve sağduyu buna daha çok meyleder. Zaten sevgi, anlaşılan şeyden alınan zevke, gönlün meylinden başka bir anlam taşımaz. Bunun tafsilâtı aşağıda gelecektir. Buna göre Allah sevgisini ancak insanlık derecesinden hayvanlık derekesine düşen ve beş duyudan başka bir şey bilmeyenler inkâr edebilirler.

---

[9] Neseî, Enes'den (r.a.) rivâyet etmiştir. Hadîs yukarıda geçti.

Üçüncü Asıl

İnsanın kendisini sevdiği gibi, kendisi için başkasını da sevdiğinde şüphe edilmemesidir. Fakat acaba o başkasını, kendisi için değil de başkası için sevebilir mi? İşte zayıf görüşlü insanları zor duruma düşüren burasıdır. Bunlar, bir insanın başkasını, o başkasının zâtı için sevdiğini kabul etmezler. Onun zâtından hâriç sevene bir faydası olmadıktan sonra, o sevilmez, derler. Hâlbuki gerçek olan, bunun aksidir. Her hangi bir şeyden sevene bir fayda gelmediği halde, yalnız zâtı için de sevilebilir. Şimdi biz muhabbetin sebep ve kısımlarını anlatalım ki, bu da anlaşılmış olsun.

MUHABBETİN SEBEP VE KISIMLARI

Birinci sebep: Her canlı için ilk sevilen şey kendi nefsi ve zâtıdır. Kişinin kendi kendini sevmesi demek, varlığının devamına meyli ve yok olmasına nefreti demektir. Zîra tabiat bakımından sevilen şey, sevenin haline uygun düşendir. Seven için varlığının devamından daha uygun ve yokluğundan daha nefret ettiği ne olabilir? Bunun için insan yaşamayı sever ve ölümden hoşlanmaz. Yâni ölümden hoşlanmaması, yalnız ölüm acısından veya ölümden sonraki hallerden ibâret değildir. Hattâ hiç acı görmeden ölecek ve sonunda ikab da görmeyecek olsa, yine ölüme râzı olmaz. Aynı zamanda bir an için ölümü sevdiğini kabul etsek, bu sevgi yok olmak hevesinden değil, hayattaki ıstırap ve elemlerinden bir an önce kurtulmak içindir. Ağır bir belâ ile karşılaştığı vakit, onun sevdiği o belâdan kurtulmasıdır. Ölümü değildir. Demek ki helâk ve yokluk, kızılıp nefret edilen, varlığın devâmı ise sevilen şeydir.

Varlığın, devâmı sevildiği gibi, kemâli de sevimlidir. Zîra noksanlıkta derecesine göre kemâli kaybetmek vardır. Kaybettiği nispetteki noksanlık, yokluk demektir ve aynı zamanda helâktir. Helâk ile yokluk, zâtında eksiklik olduğu ve nefret edildiği gibi, vücudun kemâlinde de nefret edilen şeydir. Mutlak varlığın devamı sevildiği gibi, kemâl sıfatlarının bulunması da sevilir. Bu, Allahu Teâlâ'nın yaratmasıyla tabiatlerde fıtrî olarak mevcut olan bir hâldir. İlâhî sünnet böyle cârî oldu, bu değişmez.

Nitekim âyet-i celîlede:

وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللّٰهِ تَبْدِيلًا

"Allah'ın âdetini değiştirmeye asla imkân bulamazsın." (Ahzâb sûresi, 33/62) buyrulmuştur. Şu halde insanoğlunun ilk sevdiği kendi zâtı, sonra âzâlarının selâmeti, sonra malının, evlâdının, akrabasının ve dostlarının selâmetidir. Âzaların sevimli ve sâlim olmaları istenir. Zîra vücudun kemâl ve devamı âzâlara bağlıdır. Malı da sever; çünkü mal, vücudun kemâl ve devâmına âlettir.

Diğer sebeplerde de durum aynıdır. İnsanoğlunun bunları sevmesi, zâtları bakımından değil, belki vücudunun devam ve kemâlinde bunlardan faydalanacağı içindir. Evlâdını sevmesi de böyledir. Ondan hiç bir fayda görmese de onu sever. Çünkü kendisinden sonra yerine o geçecek ve bu sûretle nesli yaşayacaktır. Neslinin yaşamasında da bir nevi beka vardır. Kendisinin bekasına fazla iştiyâkından ötürü, kendi yerinde kaim olanın da bekasını sever. Ebedî olarak kendisinin kalmasından ümidini kesince, kendi cüz'ünün kalmasını ister ve sever.

Evet, kendi sıhhati, kuvvet ve kudreti yerinde iken, oğlunun veya kendisinin öldürülmesinde serbest bırakılsa oğlunu öne sürer. Çünkü oğlunun kalması, bir yönden kendisinin kalmasına benzerse de, kendisi ise her yönü ile kalmış olur. Oğlunun kalması, kendisinin kalması gibi değildir. Akraba ve aşiretini sevmesi de kendindeki kemâli sevmesi içindir. Onların çokluğuna güvenerek kendini kuvvetli görür. Zîra akraba, mal ve hâricî sebepler, insan için mükemmel birer kanat gibidir. Vücudun devam ve her yöndeki kemâli sevilen bir şeydir. Demek ki her canlının ilk sevdiği, kendi zâtı, zâtının kemâli ve bunların devamıdır. Sevmediği ise bunların zıddıdır.

İkinci sebeb: Sevmenin ikinci sebebi, ihsandır. İnsan, iyiliğin kölesidir. Gönüller kendilerine iyilik yapanları severler, kötülük yapanlara da kızarlar. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Allahım, kötü insanın kalbimin kendisini seveceği bir iyiliği bana yapmasını nasîb etme"*[10] diye duâ etmiştir. Burada Resûl-i Ekrem (s.a.v.), iyiliğe karşı sevginin, insanda zaruri olup bunu izâleye muktedir olmadığına işâret etmiştir. Bu hâl fıtridir, değişmesine imkân yoktur. Böyle bir iyilik sebebiyle de insanoğlu hiç bir münâsebeti olmayan yabancıyı sevebilir. Bunu da inceledik mi yine birinci sebebe döndüğünü görürüz.

---

[10] Ebû Mansur Deylemî **"Müsned-i Firdves"**'inde Muaz'dan (r.a.) rivâyet etti.

Zîra iyilik eden, her ne şekilde olursa olsun yaptığı iyilik, vücudunun devamına, kemâline ve vücudunun yararınadır. Yalnız iyilik eden senin âzaların gibi değildir. Çünkü âzaların, kemâlin kendisidir. Fakat ihsân eden başkasıdır. Aradaki fark budur. Fakat doktorların yaptığı gibi, bâzen âzalarını kurtarmaya da sebeb olurlar. Yine de sıhhati sevmek ile sıhhate sebeb olan doktoru sevmek arasında fark vardır. Zîra sıhhat, bizâtihî aranır. Doktor ise sıhhat için aranır. Bunun gibi, ilim de sevilir, hoca da sevilir. Fakat ilim, zâtî bakımından, hoca ise ilmi öğretmesi bakımından sevilir. Yemek, içmek ile altun ve gümüş de böyledir. Altun ve gümüş, yiyecek ve içecek için, yemek ve su ise yiyip içmek için sevilirler. Biri bizâtihî, diğeri ise vasıta olarak sevilir. Demek ki sevgi, aralarındaki rütbe farkına göre değişir. Yoksa aslında bunların hepsini insan kendisi için sever. İyiliğinden dolayı bir adamı seven, onu zâtı için değil, onun iyiliği için sevmiştir. İyilik ise onun işlerinden birisidir. İyilik kalkınca sevgi de kalkar. İyilik azalırsa, sevgi de azalır.

Üçüncü sebep: bir şeyi zâtından ötürü sevmektir. Yâni her hangi bir iyiliğinden dolayı değil, zâtından hoşlandığı için onu sevmesidir. İşte eksilip artmayan, yok olup tükenmeyen gerçek sevgi budur. Bu da hüsn-i cemâli sevmektir. Güzelliği anlayan herkes güzeli sever. Güzelliği sevmesi de güzelliğin zâtındandır. Zîra onda güzelliği anlamak, zevkin kendisidir. Bu, başka sebepten değil, yalnız güzelliği ve zâtı için sevilir. Güzel sûretin yalnız kazâ-i şehvet için sevildiğini sanma. Kazâ-i şehvet, ayrı bir zevktir. Güzel, sırf güzel olduğu için de sevilir. Hattâ güzeli anlamak da bir zevktir. Bunun için zâtî bakımından da sevilmesi câizdir. Bunu inkâra lüzum yoktur. Akarsular ve yeşillikler, mutlak sûrette yemek-içmek için değil, güzel oldukları için sevilirler.

Sırf gözün onları güzel görmesinden ötürü seviliyorlar. Akarsu ve yeşillikler Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in hoşuna gider ve onları severdi. Sâlim tabiatler, aydınlıklara, yeşilliklere, uçan renkli kuşlara, güzel nakış ve mütenasip şekillere bakmaktan zevk aldığına, hattâ bunların kederi dağıttığına hükmederler.

Bu sebepler zevklidir. Zevkli olan her şey ise sevimlidir. İdrâk edilen her hüsn-i cemâlde bir zevk vardır. Bunu kimse inkâr edemez. Şimdi, Allahu Teâlâ'nın da güzel olduğu sâbit olursa, onu da sevmemek imkânsızdır. O ise güzellerin güzelidir. Nitekim Allahu Teâlâ hakkında Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ اللّٰهَ جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ

"Allah güzeldir güzeli sever."[11] buyurmuştur.

Dördüncü Asıl

Hüsn ve cemâlin anlamı beyânındadır.

Bilmiş ol ki; hayâl ve his âleminin varlıklarında sıkışan; güzelliğin endam ve tenasübü, şekil ve sûret güzelliğinden ibâret olduğunu sanır. Renk güzelliği, beyaz kırmızı karışımı, boy güzelliği ve benzeri şeyleri güzellik zanneder. Çünkü çoğunlukla insanlara göre güzellik, gözün güzel gördüğü şeylerdir. Onlar çoğunlukla şahısların suretlerine iltifat eder. Görülmeyen, tahayyül edilmeyen, şekil ve renk almayan her hangi bir şeyin güzelliğinin düşünülemeyeceğini sanırlar. Güzelliği düşünülemeyen bir şeyi anlamakta zevk yoktur. Zevk olmadığı gibi sevilmek de yoktur, dediler. Bu, açık bir hatâdır. Zîra güzellik, yalnız gözün algılamasına bağlı değildir. Bunun gibi boy bos ve renge de bağlı değildir.

---

[11] Müslim, İbn Mes'ûd'dan (r.a.) rivâyet etmiştir.

Meselâ, şu yazı güzel, şu ses güzel, bu at güzeldir, deriz. Hattâ şu elbise ve bu kap da güzeldir, deriz.

Güzellik yalnız sûrette aranırsa; ses, yazı ve diğer şeylerin güzelliklerinin ne anlamı kalır. Hâlbuki gözün güzel yazıdan zevk aldığı, kulağın güzel nağmelerden hoşlandığı herkesin bildiği bir gerçektir. İdrâk edilen her şey ya güzel veya çirkindir. Daha bu şeylerin müşterek oldukları güzellik ve çirkinliğin anlamı ne olur? Bütün bunları açıklamak lâzım, fakat muâmele ilminde sözü uzatmak doğru olmayacağı için hakkı açıklayarak deriz ki; her şeyin güzelliği, kendisinde bulunması mümkün ve kemâline lâyık olan şeylerin kendisinde bulunması demektir.

Bir şey, kendisinde bulunması mümkün olan bütün kemalâtı kendisinde topladığı vakit, güzelliğin zirvesine ulaşmış demektir. Şâyet bir kısmı bulunursa, bulunduğu nispette güzeldir. Güzel at dediğimiz vakit, bir atta bulunması gereken hey'et, şekil, renk, güzel burun ve onunla kaçma ve kaçana ulaşabilme imkânları gibi, bütün vasıfları kendisinde toplamış bir at demektir. Güzel yazı dediğimiz vakitte de, yazı tekniğinin gerektirdiği, harf uygunluğu, müvazene, istikamet, tertip, hüsn ü intizam, nokta, cümle ve satırbaşı gibi vasıfları toplayan yazı demektir. Demek ki, bir şeye güzel denmesi için kendisine lâyık olan her vasfı toplamış olacaktır. Bâzen birinde aranan, diğerinde tamamen aksine de olabilir. Her şeyin güzelliği, kendisine lâyık olan kemâlindedir. Meselâ, atı güzelleştiren, insanı güzelleştirmez. Diğer eşyada da hüküm böyledir. Yazıyı güzelleştiren sesi güzelleştirmez, elbiseyi güzelleştiren kapları güzelleştirmez. Her şeyin kendine has bir özelliği vardır.

Şâyet, "Senin anlattığın bu eşyanın hepsinin güzellik ve çirkinlikleri göz ile bilinmezse de yine duyuların bu işte rolü vardır. Diğer duyu organları aracılığı ile biliniyorlar. Bütün bunlar, his ve duyularla bilinen şeylerdir." dersen bilmiş ol ki; hüsn ve cemâl, duyularla bilinmeyen şeylerde de vardır. Meselâ, "Şu güzel ahlâk, bu güzel ilim, bu sîret-i hasene, bu ahlâk-ı cemîle" dendiği gibi. Ahlâk-ı cemîleden ilim, akıl, iffet, şecâat, takvâ, kerem, mürüvvet ve diğer iyi hâller murâd edilir ki, bunların hiç biri beş duyu ile bilinmezler.

Ancak bâtınî olan basîret nûru ile bilinirler. Bu güzel hâllerin hepsi sevimli ve bunlarla tavsîf edilen insan da sevilen bir insandır. Bunun böyle olduğu, tabiatlerin peygamberleri ve sahâbeleri sevmelerinin cibillî olması ile de anlaşılır. Mezhep imamlarını sevmeleri de bu kabîldendir. Görmedikleri hâlde Hanefî, Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî ve diğer imamları öyle severler ki, peygamberlerine ve bunlara olan sevgileri, aşka kadar yükselir de bağlı bulunduğu mezhebin tervîci için bütün servetini fedâ eder ve hattâ imamı için vuruşmaya kadar gider. Nitekim bu mezhep ihtilâfları uğrunda pek çok kanlar dökülmüştür. Meselâ, acaba İmam-ı Şâfiî'yi hiç tanımadan ve görmeden onu niçin sever? Belki görse hoşuna gitmeyecek ve vücud tenasübünü beğenmeyecektir. Fakat onu aşk derecesine varan sevgiye yükselten sûreti değildir. Çünkü o, çürümüş toprak olmuştur. Belki onun bâtınî sîreti, ilmi, dîni, takvâsı, dinî bilgileri ihâta etmesi, şer'î ilimleri ifade etmesi ve onları âleme yayması içindir.

İşte bunlar güzel vasıflardır. Bunların güzelliği duyularla değil, basîret nûru ile bilinir. Zîra duyular, bunları anlamaktan âcizdir. Ebû Bekires-Sıddîk'ı (r.a.) sevip herkesten üstün kabul edenler, Hz. Ali'yi (k.v.) sevip onun için taassup derecesine varanlar da böyledir. Bunlar onları beş duyuları ile değil; ilim, din, takvâ, şecâat, kerem ve benzeri bâtınî sîretlerinden ötürü sevmişlerdir.

Meselâ, Ebû Bekir'i (r.a.) seven, onu etinden, kemiğinden, derisinden, şeklinden, saçından ve sakalından dolayı sevmediği herkesin bildiği bir gerçektir. Zîra bunların hepsi yok olup gitti. Fakat Sıddik'ı sıddîk yapan vasıfları kaldı. İşte güzel sîret ve makbûl vasıflar da bunlardır. Bu sıfatlar devâm ettiği için sevgi de devâm ediyor. O sıfatların hepsi, gerçekleri bilip şehvetlerini kırmak sûretiyle kendini o tarafa çevirmeye muktedir olan ilim ve kudrete dayanır. Bütün iyilik yolları bu iki vasıftan ayrılır. Bu iki vasıf da his ile bilinmeyen vasıflardır. Bunların yeri, bedende bölünmeyi kabul etmeyen her parçadır. Gerçekte sevilen de budur. Parçalanmayı kabul etmeyen cüz'ün sûret, şekil ve rengi yoktur ki göz onu görsün de gördüğü için sevilmiş olsun.

Demek ki sîrette güzellik vardır. İlim ve basîretsiz güzel ahlâk meydâna gelse de bu, sevgiyi gerektirmez. Sevilen güzellik, sîret-i cemîleden meydana gelen güzelliktir. Bu güzel huy ve şerefli fazîletlerdir ki bunlar, ilim ve kudretin kemâline râcidir. Bunlar his ile bilinemediği halde tabiî olarak sevilir. Hattâ tabiat ve yaratılışı ile başbaşa kalmış, henüz dış etkilerden âzâde bir çocuğa her hangi bir adamı sevdirebilmek için tek çâre, onun kereminden, ilminden, şecâatinden ve diğer iyi hallerinden uzun uzadıya anlatmakla mümkündür. O, bu iyiliklere kanâat getirdiği vakit, artık onu sevmemek imkânı kalmaz. Sahâbeyi sevmek, Ebû Cehil ve şeytâna buğzetmek, onların kötülüklerini uzun uzadıya anlatmak sâyesindedir ki bunların hiç biri his ile bilinmez. Hâtem-i Tâî'yi cömertlikle, Hâlid b. Velîd'i şecâat ve kahramanlıkla anlatmak sayesinde bu vasıflardan dolayı gönüller zarurî olarak onları sevmiştir. Bu sevginin sebebi, ne duyular vasıtasıyla adamı bilmek, ne de adamların bize bir faydalarının dokunmuş olması iledir. Hattâ hiç bir kârı ve faydası dokunmayan uzak memlekette ve geçmiş tarihlerdeki bir hükümdârın adâlet ve ihsânından bahsedildiği vakit, yine gönül onu sever.

Demek ki insan sevgisi, yalnız kendisine ihsân edene bağlı değildir. İhsân eden adam kim olursa olsun, kime ihsanda bulunursa bulunsun, sevilen bir insandır. Çünkü her hüsn ve cemâl sevilir. Sûret ise zâhirî de olur, bâtınî de olur. Hüsn ve cemâl ise her ikisini şâmildir. Dış görünüş, baş gözü ile görüldüğü gibi, bâtınî sîret de basîret ile gözükür. Basîretten mahrum olan bunları ne görür, ne de bunlardan zevk alır; ne sever, ne de bunlara meyleder. Basîreti baş gözünden üstün olanlar ise bu gibi bâtınî mânaları zâhirî sûretlerden çok daha fazla severler. Kûşedeki işlemeyi güzelliğinden ötürü seven ile bâtınî sîretinden dolayı peygamberi seven arasında büyük fark vardır.

Beşinci Asıl

Seven ile sevilen arasındaki gizli münâsebettir. Zîra nice adamlar vardır ki, güzellik ve yarar sağlama dışında aralarında ruhî bir münâsebet olur, bu sebeple birbirini severler. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Bezm-i Elest"de tanışan ruhlar dünyada buluşacak, tanışmıyanlar da ayrılacaktır."[12] buyurmuştur.

"Sohbet Âdâbı Kitâbı"nın Allah için sevgi bölümünde bu hususta gerekli açıklama yapılmıştır. Oraya bakılsın. Çünkü o da sevginin acayip sebeplerinden biridir. Demek ki sevginin sebepleri beştir. Bunlar da, insanın kendi varlığını, kemâlini, devâmını, vücudunun devam ve bekası hususunda kendisine yardım edip tehlikeleri önleyeni ve kendisine yapmasa bile başkalarına iyilik edeni, ister zâhirî sûretinde, ister bâtınî sîretinde olsun, zâtî bakımdan güzel olanı ve aralarında gizli münâsebet bulunanları sevmesidir. Bütün şu beş vasıf bir arada toplansa, sevgisi kat kat fazla olur. Meselâ bir insanın; sûreti ve ahlâkı güzel, üstün ilme ve hüsn-i tedbîre sâhip, herkese iyilik eder, anne ve babasına da ikramda bulunur bir oğlu olsa, elbette bu evlâdına olan sevgisi son haddine yükselir. Bütün bu vasıflar kuvvetlendikçe sevgi de o nispette kuvvetlenir. Şâyet bu vasıflar kemâlin zirvesine ulaşmışsa, sevgi de en üstün dereceye yükselmiş olur.

---

[12] Müslim, Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet etmiştir. Hadis yukarıda geçmiştir.

Bütün bu vasıfların hepsi, Allahu Teâlâ'dan başka kimsede kâmil olarak toplanamaz. Tam ve kâmil olarak yalnız Allahu Teâlâ'da bulunur. Buna göre gerçek sevgiye de ancak Allahu Teâlâ lâyıktır. Şimdi biz bu hususu açıklıyalım:

بيان أنّ المستحقّ للمحبّة هو الله وحده

وأنَّ مَنْ أحبَّ غيرَ اللهِ لا مِنْ حيثُ نسبتُهُ إلى اللهِ تعالىٰ . . فذلكَ لجهلِهِ وقصورِهِ في معرفةِ اللهِ تعالىٰ ، وأنَّ حبَّ الرسولِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ محمودٌ ؛ لأنَّهُ عينُ حبِّ اللهِ تعالىٰ ، وكذا حبُّ العلماءِ والأتقياءِ ؛ لأنَّ محبوبَ المحبوبِ محبوبٌ، ورسولَ المحبوبِ محبوبٌ ، ومحبَّ المحبوبِ محبوبٌ ، وكلُّ ذلكَ يرجعُ إلىٰ حبِّ الأصلِ ، فلا يجاوزُهُ إلىٰ غيرِهِ ، فلا محبوبَ بالحقيقةِ عندَ ذوي البصائرِ إلا اللهُ تعالىٰ ، ولا مستحقَّ للمحبةِ سواهُ .

وإيضاحُهُ : بأنْ نرجعَ إلى الأسبابِ الخمسةِ التي ذكرناها ، ونبيِّنَ أنَّها مجتمعةٌ في حقِّ اللهِ تعالىٰ بجملتِها ، ولا يُوجدُ في غيرِهِ إلا آحادُها ، وأنَّها حقيقةٌ في حقِّ اللهِ تعالىٰ ، ووجودُها في حقِّ غيرِهِ وهمٌ وتخيُّلٌ ، وهوَ مجازٌ محضٌ ، لا حقيقةَ لهُ ، ومهما ثبتَ ذلكَ . . انكشفَ لكلِّ ذي بصيرةٍ ضدُّ ما تخيَّلَهُ ضعفاءُ العقولِ والقلوبِ ؛ مِنِ استحالةِ حبِّ اللهِ تعالىٰ تحقيقاً ، وبانَ أنَّ التحقيقَ يقتضي ألا يُحبَّ أحدٌ غيرُ اللهِ تعالىٰ .

* * *

فأمَّا السببُ الأوَّلُ : وهوَ حبُّ الإنسانِ نفسَهُ وبقاءَهُ وكمالَهُ ودوامَ وجودِهِ ، وبغضُهُ لهلاكِهِ وعدمِهِ ونقصانِهِ وقواطعِ كمالِهِ :

فهـٰذهِ جبلَّةُ كلِّ حيٍّ ، ولا يُتصوَّرُ أنْ ينفكَّ عنها ، وهـٰذا يقتضي غايةَ

المحبَّةِ للهِ تعالىٰ ، فإنَّ مَنْ عرفَ نفسَهُ ، وعرفَ ربَّهُ . . عرفَ قطعاً أنَّهُ لا وجودَ لهُ مِنْ ذاتِهِ ، وإنَّما وجودُ ذاتِهِ ودوامُ وجودِهِ وكمالُ وجودِهِ مِنَ اللهِ وباللهِ وإلى اللهِ ، فهوَ المخترعُ الموجدُ لهُ ، وهوَ المبقي لهُ ، وهوَ المكمِّلُ لوجودِهِ ؛ بخلقِ صفاتِ الكمالِ ، وخلقِ الأسبابِ الموصلةِ إليهِ ، وخلقِ الهدايةِ إلى استعمالِ الأسبابِ ، وإلا . . فالعبدُ مِنْ حيثُ ذاتُهُ لا وجودَ لهُ مِنْ ذاتِهِ ، بلْ هوَ محوٌ محضٌ وعدمٌ صرفٌ لولا فضْلُ اللهِ تعالىٰ عليهِ بالإيجادِ ، وهوَ هالكٌ عقيبَ وجودِهِ لولا فضْلُ اللهِ عليهِ بالإبقاءِ ، وهوَ ناقصٌ بعدَ الوجودِ لولا فضْلُ اللهِ عليهِ بالتكميلِ لخلقتِهِ .

وبالجملةِ : فليسَ في الوجودِ شيءٌ لهُ بنفسِهِ قوامٌ إلا القيُّومُ الحيُّ الذي هوَ قائمٌ بذاتِهِ ، وكلُّ ما سواهُ قائمٌ بهِ ، فإنْ أحبَّ العارفُ ذاتَهُ ووجودُ ذاتِهِ مستفادٌ مِنْ غيرِهِ . . فبالضرورةِ يحبُّ المفيدَ لوجودِهِ والمديمَ لهُ إنْ عرفَهُ خالقاً موجداً ، ومخترعاً مبقياً ، وقيُّوماً بنفسِهِ ، ومقوِّماً لغيرِهِ ، فإنْ كانَ لا يحبُّهُ . . فهوَ لجهلِهِ بنفسِهِ وبربِّهِ ، والمحبَّةُ ثمرةُ المعرفةِ ، تنعدمُ بانعدامِها ، وتضعفُ بضعفِها ، وتقوىٰ بقوَّتِها .

ولذلكَ قالَ الحسنُ البصريُّ رحمهُ اللهُ تعالىٰ : (مَنْ عرفَ ربَّهُ . . أحبَّهُ ، ومَنْ عرفَ الدنيا . . زهدَ فيها)(١) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الهم والحزن » (٩٣) ، ورواه ابن المبارك في « الزهد » (٢٠٩) عن بديل بن ميسرة .

وكيفَ يُتصوَّرُ أنْ يحبَّ الإنسانُ نفسَهُ ولا يحبَّ ربَّهُ الذي بهِ قوامُ نفسِهِ ؟!

ومعلومٌ أنَّ المبتلىٰ بحرِّ الشمسِ لمَّا كانَ يحبُّ الظلَّ . . فيحبُّ بالضرورةِ الأشجارَ التي بها قوامُ الظلِّ ، وكلُّ ما في الوجودِ بالإضافةِ إلىٰ قدرةِ اللهِ تعالىٰ . . فهوَ كالظلِّ بالإضافةِ إلى الشجرِ ، والنورِ بالإضافةِ إلى الشمسِ ؛ فإنَّ الكلَّ مِنْ آثارِ قدرتِهِ ، ووجودُ الكلِّ تابعٌ لوجودِهِ ، كما أنَّ وجودَ النورِ تابعٌ للشمسِ ، ووجودَ الظلِّ تابعٌ للشخصِ .

بلْ هـٰذا المثالُ صحيحٌ بالإضافةِ إلىٰ أوهامِ العوامِّ ؛ إذْ تخيَّلوا أنَّ النورَ أثرُ الشمسِ ، وفائضٌ منها ، وموجودٌ بها ، وهوَ خطأٌ محضٌ ؛ إذِ انكشفَ لأربابِ القلوبِ انكشافاً أظهرَ مِنْ مشاهدةِ الأبصارِ أنَّ النورَ حاصلٌ مِنْ قدرةِ اللهِ تعالى اختراعاً عندَ وقوعِ المقابلةِ بينَ الشمسِ وبينَ الأجسامِ الكثيفةِ ؛ كما أنَّ نورَ الشمسِ وعينَها وشكلَها وصورتَها أيضاً حاصلٌ مِنْ قدرةِ اللهِ تعالىٰ ، ولكنَّ الغرضَ مِنَ الأمثلةِ التفهيمُ ، فلا يُطلبُ فيها الحقائقُ .

فإذاً ؛ إنْ كانَ حبُّ الإنسانِ نفسَهُ ضرورياً . . فحبُّهُ لمَنْ بهِ قوامُهُ أوَّلاً ودوامُهُ ثانياً ؛ في أصلِهِ وصفاتِهِ ، وظاهرِهِ وباطنِهِ وجواهرِهِ وأعراضِهِ . . أيضاً ضروريٌّ إنْ عرفَ ذلكَ كذلكَ ، ومَنْ خلا عنْ هـٰذا الحبِّ . . فلأنَّهُ اشتغلَ بنفسِهِ وشهواتِهِ ، وذهلَ عنْ ربِّهِ وخالقِهِ ، فلمْ يعرفْهُ حقَّ معرفتِهِ ، وقَصَرَ نظرَهُ علىٰ شهواتِهِ ومحسوساتِهِ ، وهوَ عالمُ الشهادةِ الذي يشاركُهُ

البهائمُ في التنعُّمِ بهِ ، والاتساعُ فيهِ دونَ عالمِ الملكوتِ الذي لا يطأُ أرضَهُ إلا مَنْ يقربُ إلىٰ شبهٍ مِنَ الملائكةِ ، فينظرُ فيهِ بقدْرِ قربِهِ في الصفاتِ مِنَ الملائكةِ ، ويقصرُ عنهُ بقدْرِ انحطاطِهِ إلىٰ حضيضِ عالمِ البهائمِ .

* * *

وأمَّا السببُ الثاني : وهوَ حبُّهُ مَنْ أحسنَ إليهِ :

فواساهُ بمالِهِ ، ولاطفَهُ بكلامِهِ ، وأمدَّهُ بمعونتِهِ ، وانتدبَ لنصرتِهِ ، وقمعَ أعداءَهُ ، وقامَ بدفعِ شرِّ الأشرارِ عنهُ ، وانتهضَ وسيلةً إلىٰ جميعِ حظوظِهِ وأغراضِهِ في نفسِهِ وأولادِهِ وأقاربِهِ ؛ فإنَّهُ محبوبٌ ـ لا محالةَ ـ عندَهُ ، وهٰذا بعينِهِ يقتضي ألا يحبَّ إلا اللهَ تعالىٰ ؛ فإنَّهُ لوْ عرفَ حقَّ المعرفةِ . . لعلمَ أنَّ المحسنَ إليهِ هوَ اللهُ تعالىٰ فقطْ .

فأمَّا أنواعُ إحسانِهِ إلىٰ كلِّ عبيدِهِ . . فلستُ أعدُّها ؛ إذْ ليسَ يحيطُ بها حصرُ حاصرٍ كما قالَ تعالىٰ : ﴿ وَإِن تَعُدُّواْ نِعۡمَةَ ٱللَّهِ لَا تُحۡصُوهَآ ﴾ ، وقدْ أشرنا إلىٰ طرفٍ منهُ في كتابِ الشكرِ ، ولكنَّا نقتصرُ الآنَ علىٰ بيانِ أنَّ الإحسانَ مِنَ الناسِ غيرُ متصوَّرٍ إلا بالمجازِ ، وإنَّما المحسنُ هوَ اللهُ تعالىٰ .

ولنفرضْ ذلكَ فيمَنْ أنعمَ عليكَ بجميعِ خزائنِهِ ومكَّنَكَ منها لتتصرَّفَ فيها كيفَ تشاءُ ، فإنَّكَ تظنُّ أنَّ هٰذا الإحسانَ منهُ ، وهوَ غلطٌ ؛ فإنَّهُ إنَّما تمَّ إحسانُهُ بهِ وبمالِهِ وبقدرتِهِ على المالِ وبداعيتِهِ الباعثةِ لهُ علىٰ صرفِ المالِ إليكَ ، فمَنِ الذي أنعمَ بخلقِهِ ، وخلقِ مالِهِ ، وخلقِ قدرتِهِ ، وخلقِ إرادتِهِ

وداعيتِهِ ؟ ومَنِ الذي حبَّبَكَ إليهِ ، وصرفَ وجهَهُ إليكَ ، وألقىٰ في نفسِهِ أنَّ صلاحَ دينِهِ أوْ دنياهُ في الإحسانِ إليكَ ، ولولا كلُّ ذلكَ . . لما أعطاكَ حبَّةً مِنْ مالِهِ ؟

ومهما سلَّطَ اللهُ عليهِ الدواعيَ ، وقرَّرَ في نفسِهِ أنَّ صلاحَ دينِهِ أو دنياهُ في أنْ يسلِّمَ إليكَ مالَهُ . . كانَ مقهوراً مضطراً في التسليمِ ، لا يستطيعُ مخالفتَهُ ، فالمحسنُ هوَ الذي اضطرَّهُ وسخَّرَهُ لكَ ، وسلَّطَ عليهِ الدواعيَ الباعثةَ المرهقةَ إلى الفعلِ ، وأمَّا يدُهُ . . فواسطةٌ يصلُ بها إحسانُ اللهِ تعالىٰ إليكَ ، وصاحبُ اليدِ مضطرٌّ في ذلكَ اضطرارَ مجرى الماءِ في جريانِ الماءِ فيهِ ، فإنِ اعتقدتَهُ محسناً أوْ شكرتَهُ مِنْ حيثُ هوَ بنفسِهِ محسنٌ ، لا مِنْ حيثُ هوَ واسطةٌ . . كنتَ جاهلاً بحقيقةِ الأمرِ ، فإنَّهُ لا يُتصوَّرُ الإحسانُ مِنَ الإنسانِ إلا إلىٰ نفسِهِ ، أمَّا الإحسانُ إلىٰ غيرِهِ . . فمحالٌ مِنَ المخلوقينَ ؛ لأنَّهُ لا يبذُلُ مالَهُ إلا لغرضٍ لهُ في البذلِ ؛ إمَّا آجلٍ وهوَ الثوابُ ، وإمَّا عاجلٍ وهوَ المنَّةُ والاستسخارُ ، أوِ الثناءُ والصيتُ ، والاشتهارُ بالسخاءِ والكرمِ ، أوْ جذبِ قلوبِ الخلقِ إلى الطاعةِ والمحبةِ .

وكما أنَّ الإنسانَ لا يلقي مالَهُ في البحرِ ؛ إذْ لا غرضَ لهُ فيهِ . . فلا يلقيهِ في يدِ إنسانٍ إلا لغرضٍ لهُ فيهِ ، وذلكَ الغرضُ هوَ مطلوبُهُ ومقصدُهُ ، وأمَّا أنتَ . . فلستَ مقصوداً ، بلْ يدُكَ آلةٌ لهُ في القبضِ حتَّىٰ يحصلَ غرضُهُ مِنَ الذكرِ والثناءِ أوِ الشكرِ أوِ الثوابِ ؛ بسببِ قبضِكَ المالَ ، فقدِ استسخرَكَ في القبضِ للتوصُّلِ إلىٰ غرضِ نفسِهِ ، فهوَ إذاً محسنٌ إلىٰ نفسِهِ ، ومعتاضٌ عمَّا

بذلَهُ مِنْ مالِهِ عوضاً هوَ أرجحَ عندَهُ مِنْ مالِهِ ، ولولا رجحانُ ذلكَ الحظِّ عندَهُ . . لما نزلَ عنْ مالِهِ لأجلِكَ أصلاً ألبتةَ ، فإذاً ؛ هوَ غيرُ مستحقٍّ للشكرِ والحبِّ مِنْ وجهينِ :

أحدُهُما : أنَّهُ مضطرٌّ بتسليطِ اللهِ الدواعيَ عليهِ ، فلا قدرةَ لهُ على المخالفةِ ، فهوَ جارٍ مجرىٰ خازنِ الأميرِ ، فإنَّهُ لا يُرىٰ محسناً بتسليمِ خلعةِ الأميرِ إلىٰ مَنْ خلعَ عليهِ ؛ لأنَّهُ مِنْ جهةِ الأميرِ مضطرٌّ إلى الطاعةِ والامتثالِ لما يرسمُهُ ، ولا يقدرُ علىٰ مخالفتِهِ ، ولوْ خلاهُ الأميرُ ونفسَهُ . . لما سلَّمَ ذلكَ ؛ فكذلكَ كلُّ محسنٍ لوْ خلاهُ اللهُ ونفسَهُ . . لمْ يبذُلْ حبَّةً مِنْ مالِهِ ؛ حتَّىٰ سلَّطَ اللهُ الدواعيَ عليهِ ، وألقىٰ في نفسِهِ أنَّ حظَّهُ ديناً ودنيا في بذلِهِ ، فبذلَهُ لذلكَ .

والثاني : أنَّهُ معتاضٌ عمَّا بذلَهُ حظاً هوَ أوفىٰ عندَهُ وأحبُّ ممَّا بذلَهُ ، فكما لا يعدُّ البائعُ محسناً لأنَّهُ بذلَ بعوضٍ هوَ أحبُّ عندَهُ ممَّا بذلَهُ . . فكذلكَ الواهبُ اعتاضَ الثوابَ أوِ الحمدَ والثناءَ أوْ عوضاً آخرَ ، وليسَ مِنْ شرطِ العوضِ أنْ يكونَ عيناً متموَّلاً ، بلِ الحظوظُ كلُّها أعواضٌ تُستحقرُ الأموالُ والأعيانُ بالإضافةِ إليها ، فالإحسانُ في الجودِ ، والجودُ هوَ بذلُ المالِ مِنْ غيرِ عوضٍ وحظٍّ يرجعُ إلى الباذلِ ، وذلكَ محالٌ مِنْ غيرِ اللهِ تعالىٰ ، فهوَ الذي أنعمَ على العالمينَ إحساناً إليهِمْ ، ولأجلِهِمْ ، لا لحظٍّ وغرضٍ يرجعُ إليهِ ؛ فإنَّهُ يتعالىٰ عنِ الأغراضِ .

فلفظُ الجودِ والإحسانِ في حقِّ غيرِهِ كذبٌ أوْ مجازٌ ، ومعناهُ في حقِّ

غيرِه محالٌ وممتنعٌ امتناعَ الجمعِ بينَ السوادِ والبياضِ ، فهوَ المنفردُ بالجودِ والإحسانِ ، والطَّوْلِ والامتنانِ .

فإنْ كانَ في الطبعِ حبُّ المحسنِ.. فينبغي ألا يحبَّ العارفُ إلا اللهَ تعالىٰ ؛ إذِ الإحسانُ مِنْ غيرِه محالٌ ، فهوَ المستحقُّ لهـٰذهِ المحبةِ وحدَهُ ، وأمَّا غيرُهُ.. فيستحقُّ المحبةَ على الإحسانِ بشرطِ الجهلِ بمعنى الإحسانِ وحقيقتِهِ .

* * *

وأمَّا السببُ الثالثُ : وهوَ حبُّكَ للمحسنِ في نفسِهِ وإنْ لمْ يصلْ إليكَ إحسانُهُ :

وهـٰذا أيضاً موجودٌ في الطباعِ ؛ فإنَّهُ إذا بلغَكَ خبرُ ملكٍ عالمٍ عابدٍ عادلٍ ، رفيقٍ بالناسِ ، متلطِّفٍ بهِمْ ، متواضعٍ لهُمْ ، وهوَ في قطرٍ مِنْ أقطارِ الأرضِ بعيدٌ عنكَ ، وبلغَكَ خبرُ ملكٍ آخرَ ظالمٍ متكبِّرٍ ، فاسقٍ متهتِّكٍ شريرٍ ، وهوَ أيضاً بعيدٌ عنكَ.. فإنَّكَ تجدُ في قلبِكَ تفرقةً بينَهُما ؛ إذْ تجدُ في القلبِ ميلاً إلى الأوَّلِ ، وهوَ الحبُّ ، ونفرةً عنِ الثاني ، وهوَ البغضُ ، معَ أنَّكَ آيسٌ مِنْ خيرِ الأوَّلِ وآمنٌ مِنْ شرِّ الثاني ؛ لانقطاعِ طمعِكَ عنِ التوغُّلِ إلىٰ بلادِهِما ، فهـٰذا حبُّ المحسنِ مِنْ حيثُ إنَّهُ محسنٌ فقطْ ، لا مِنْ حيثُ إنَّهُ محسنٌ إليكَ ، وهـٰذا أيضاً يقتضي حبَّ اللهِ تعالىٰ ، بلْ يقتضي ألا يحبَّ غيرَهُ أصلاً إلا مِنْ حيثُ إنَّهُ يتعلَّقُ منهُ بسببٍ ، فإنَّ اللهَ تعالىٰ هوَ المحسنُ إلى الكافةِ والمتفضِّلُ علىٰ جميعِ أصنافِ الخلائقِ ؛ **أوَّلاً** : بإيجادِهِمْ ، **وثانياً** :

بتكميلِهِمْ بالأعضاءِ والأسبابِ التي هيَ مِنْ ضروراتِهِمْ ، **وثالثاً** : بترفيهِهِمْ وتنعيمِهِمْ بخلقِ الأسبابِ التي هيَ في مظانِّ حاجاتِهِمْ ، وإنْ لمْ تكنْ في مظانِّ الضرورةِ ، **ورابعاً** : بتجميلِهِمْ بالمزايا والزوائدِ التي هيَ في مَظِنَّةِ زينتِهِمْ ، وهيَ خارجةٌ عنْ ضروراتِهِمْ وحاجاتِهِمْ .

ومثالُ الضروريِّ مِنَ الأعضاءِ : الرأسُ ، والقلبُ ، والكبدُ ، **ومثالُ المحتاجِ إليهِ** : العينُ ، واليدُ ، والرِّجْلُ ، **ومثالُ الزينةِ** : استقواسُ الحاجبينِ ، وحمرةُ الشفتينِ ، وتلوُّنُ العينينِ ، إلىٰ غيرِ ذلكَ ممَّا لوْ فاتَ . . لمْ تنخرمْ بهِ حاجةٌ ولا ضرورةٌ .

ومثالُ الضروريِّ مِنَ النعمِ الخارجةِ عنْ بدنِ الإنسانِ : الماءُ والغذاءُ ، **ومثالُ الحاجةِ** : الدواءُ ، واللحمُ ، والفواكهُ ، **ومثالُ المزايا والزوائدِ** : خضرةُ الأشجارِ ، وحسنُ أشكالِ الأنوارِ والأزهارِ ، ولذائذُ الفواكهِ والأطعمةِ التي لا تنخرمُ بعدمِها حاجةٌ ولا ضرورةٌ .

وهـٰذهِ الأقسامُ الثلاثةُ موجودةٌ لكلِّ حيوانٍ ، بلْ لكلِّ نباتٍ ، بلْ لكلِّ صنفٍ مِنْ أصنافِ الخلقِ مِنْ ذروةِ العرشِ إلىٰ منتهى الثرىٰ(١) .

فإذاً ؛ هوَ المحسنُ ، وكيفَ يكونُ غيرُهُ محسناً وذلكَ المحسنُ حسنةٌ مِنْ حسناتِ قدرتِهِ ؟! فإنَّهُ خالقُ الحسنِ ، وخالقُ المحسنِ ، وخالقُ الإحسانِ ،

---

(١) وفي نسخة الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٩/ ٥٦٣) : (الفرش) بدل (الثرىٰ) .

وخالقُ أسبابِ الإحسانِ ، فالحبُّ بهٰذهِ العلَّةِ لغيرِهِ أيضاً جهلٌ محضٌ ، ومَنْ عرفَ ذلكَ . . لمْ يحبَّ بهٰذهِ العلةِ إلا اللهَ تعالىٰ .

* * *

وأمّا السببُ الرابعُ : وهوَ حبُّ كلِّ جميلٍ لذاتِ الجمالِ ، لا لحظٍّ يُنالُ منهُ وراءَ إدراكِ الجمالِ :

فقدْ بيّنا أنَّ ذلكَ مجبولٌ في الطباعِ ، وأنَّ الجمالَ ينقسمُ إلىٰ جمالِ الصورةِ الظاهرةِ المدركةِ بعينِ الرأسِ ، وإلىٰ جمالِ الصورةِ الباطنةِ المدركةِ بعينِ القلبِ ونورِ البصيرةِ ، والأوّلُ يدركُهُ الصبيانُ والبهائمُ ، والثاني يختصُّ بدركِهِ أربابُ القلوبِ ، ولا يشاركُهُمْ فيهِ مَنْ لا يعلمُ إلا ظاهراً مِنَ الحياةِ الدنيا .

وكلُّ جمالٍ فهوَ محبوبٌ عندَ مدرِكِ الجمالِ ، فإنْ كانَ مدركاً بالقلبِ . . فهوَ محبوبٌ بالقلبِ ، ومثالُ هٰذا في المشاهدةِ : حبُّ الأنبياءِ والعلماءِ وذوي المكارمِ السنيّةِ والأخلاقِ المرضيّةِ ؛ فإنَّ ذلكَ متصوّرٌ معَ تشوُّشِ صورةِ الوجهِ وسائرِ الأعضاءِ ، وهوَ المرادُ بحسنِ الصورةِ الباطنةِ ، والحسُّ لا يدركُهُ .

نعمْ ، يدركُ الحسُّ آثارَهُ الصادرةَ منهُ الدالّةَ عليهِ ، حتّىٰ إذا دلَّ القلبَ عليهِ . . مالَ القلبُ إليهِ فأحبَّهُ ، فمَنْ يحبُّ رسولَ اللهِ صلّى اللهُ عليهِ وسلّمَ ، أوِ الصدّيقَ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُ ، أوِ الشافعيَّ رحمةُ اللهِ تعالىٰ عليهِ . . فلا

يحبُّهُمْ إلا لحسنِ ما ظهرَ لهُ منهُمْ ، وليسَ ذلكَ لحسنِ صورِهِمْ ، ولا لحسنِ أفعالِهِمْ ، بلْ دلَّ حسنُ أفعالِهِمْ علىٰ حسنِ الصفاتِ التي هيَ مصدرُ الأفعالِ ، إذِ الأفعالُ آثارٌ صادرةٌ عنها ، ودالَّةٌ عليها .

فمَنْ رأىٰ حسنَ تصنيفِ المصنِّفِ ، وحسنَ شعرِ الشاعرِ ، بلْ حسنَ نقشِ النَّقاشِ وبناءِ البنَّاءِ . . انكشفَ لهُ مِنْ هٰذهِ الأفعالِ صفاتُهُمُ الجميلةُ الباطنةُ التي يرجعُ حاصلُها عندَ البحثِ إلى العلمِ والقدرةِ ، وكلَّما كانَ المعلومُ أشرفَ وأتمَّ جمالاً وعظمةً . . كانَ العلمُ أشرفَ وأجملَ ، وكذا المقدورُ كلَّما كانَ أعظمَ رتبةً وأجلَّ منزلةً . . كانَتِ القدرةُ عليهِ أجلَّ رتبةً وأشرفَ قدْراً .

وأجلُّ المعلوماتِ هوَ اللهُ تعالىٰ ، فلا جرمَ أحسنُ العلومِ وأشرفُها معرفةُ اللهِ تعالىٰ ، وكذلكَ ما يقاربُهُ ويختصُّ بهِ فشرفُهُ علىٰ قدْرِ تعلُّقِهِ بهِ (١) .

فإذاً ؛ جمالُ صفاتِ الصدِّيقينَ الذينَ تحبُّهُمُ القلوبُ طبعاً ترجعُ إلىٰ ثلاثةِ أمورٍ :

أحدُها : علمُهُمْ باللهِ تعالىٰ وملائكتِهِ وكتبِهِ ورسلِهِ وشرائعِ أنبيائِهِ .

---

(١) وإنما شرفه لأنه معرفة لأفعال الله تعالىٰ ، ومعرفة للطريق الذي يقرِّب العبد من الله تعالىٰ ، والأمر الذي يسهل به الوصول إلىٰ معرفة الله والقرب منه ، وكل معرفة خارجة عن ذلك . . فليس فيها كبير شرف . « إتحاف » (٩/ ٥٦٣) .

والثاني : قدرتُهُمْ علىٰ إصلاحِ أنفسِهِمْ وإصلاحِ عبادِ اللهِ تعالىٰ بالإرشادِ والسياسةِ .

والثالثُ : تنزُّهُهُمْ عنِ الرذائلِ والخبائثِ والشهواتِ الغالبةِ الصارفةِ عنْ سننِ الخيرِ ، الجاذبةِ إلىٰ طريقِ الشرِّ .

وبمثلِ هـٰذا يُحبُّ الأنبياءُ والعلماءُ والخلفاءُ والملوكُ الذينَ همْ أهلُ العدلِ والكرمِ ، فانسبْ هـٰذهِ الصفاتِ إلىٰ صفاتِ اللهِ تعالىٰ .

أمَّا العلمُ : فأينَ علمُ الأوَّلينَ والآخرينَ مِنْ علمِ اللهِ تعالىٰ الذي يحيطُ بالكلِّ إحاطةً خارجةً عنِ النهايةِ ؛ حتَّىٰ لا يعزبُ عنهُ مثقالُ ذرَّةٍ في السماواتِ ولا في الأرضِ ؟

وقدْ خاطبَ الخلقَ كلَّهُمْ فقالَ عزَّ وجلَّ : ﴿وَمَآ أُوتِيتُم مِّنَ ٱلْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا﴾ ، بلْ لوِ اجتمعَ أهلُ الأرضِ والسماءِ علىٰ أنْ يحيطوا بعلمِهِ وحكمتِهِ في تفصيلِ خلقِ نملةٍ أوْ بعوضةٍ . . لمْ يطلعوا علىٰ عُشْرِ عَشِيرِ ذلكَ ! ولا يحيطونَ بشيءٍ مِنْ علمِهِ إلا بما شاءَ ، والقدْرُ اليسيرُ الذي علمَهُ الخلائقُ كلُّهُمْ فبتعليمِهِ علموهُ ؛ كما قالَ تعالىٰ : ﴿خَلَقَ ٱلْإِنسَـٰنَ ۝ عَلَّمَهُ ٱلْبَيَانَ﴾ .

فإنْ كانَ جمالُ العلمِ وشرفُهُ أمراً محبوباً ، وكانَ هوَ في نفسِهِ زينةً وكمالاً للموصوفِ بهِ . . فلا ينبغي أنْ يُحبَّ بهـٰذا السببِ إلا اللهُ تعالىٰ ، فعلومُ العلماءِ جهلٌ بالإضافةِ إلىٰ علمِهِ ، بلْ مَنْ عرفَ أعلمَ أهلِ زمانِهِ وأجهلَ أهلِ زمانِهِ . . استحالَ أنْ يحبَّ بسببِ العلمِ الأجهلَ ويتركَ الأعلمَ ، وإنْ كانَ

الأجهلُ لا يخلو عنْ علمٍ ما بتفاصيلِ معيشتِهِ ، والتفاوتُ بينَ علمِ اللهِ وبينَ علمِ الخلائقِ أكثرُ مِنَ التفاوتِ بينَ علمِ أعلمِ الخلائقِ وأجهلِهِمْ ؛ لأنَّ الأعلمَ لا يفضلُ الأجهلَ إلا بعلومٍ معدودةٍ متناهيةٍ يُتصوَّرُ في الإمكانِ أنْ ينالَها الأجهلُ بالكسبِ والاجتهادِ ، وفضْلُ علمِ اللهِ سبحانَهُ علىٰ علومِ الخلائقِ كلِّهِمْ خارجٌ عنِ النهايةِ ؛ إذْ معلوماتُهُ لا نهايةَ لها ، ومعلوماتُ الخلقِ متناهيةٌ .

وأمَّا صفةُ القدرةِ : فهيَ أيضاً كمالٌ ، والعجزُ نقصٌ ، وكلُّ كمالٍ وبهاءٍ وعظمةٍ ومجدٍ واستيلاءٍ فإنَّهُ محبوبٌ ، وإدراكُهُ لذيذٌ ، حتَّىٰ إنَّ الإنسانَ ليسمعُ في الحكايةِ شجاعةَ عليٍّ وخالدٍ ـ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُما ـ وغيرِهِما مِنَ الشجعانِ ، وقدرتَهُما واستيلاءَهُما على الأقرانِ ، فيصادفُ في قلبِهِ اهتزازاً وفرحاً وارتياحاً ضرورياً بمجرَّدِ لذَّةِ السماعِ فضْلاً عنِ المشاهدةِ ، ويورثُ ذلكَ حبّاً في القلبِ ضرورياً للمتصفِ بهِ ، فإنَّهُ نوعُ كمالٍ .

فانسبِ الآنَ قدرةَ الخلقِ كلِّهِمْ إلىٰ قدرةِ اللهِ تعالىٰ ، فأعظمُ الأشخاصِ قوَّةً ، وأوسعُهُمْ ملكاً ، وأقواهُمْ بطشاً ، وأقهرُهُمْ للشهواتِ ، وأقمعُهُمْ لخبائثِ النفسِ ، وأجمعُهُمْ للقدرةِ علىٰ سياسةِ نفسِهِ وسياسةِ غيرِهِ.. ما منتهىٰ قدرتِهِ ؟ وإنَّما غايتُهُ أنْ يقدرَ علىٰ بعضِ صفاتِ نفسِهِ ، وعلىٰ بعضِ أشخاصِ الإنسِ في بعضِ الأمورِ ، وهوَ معَ ذلكَ لا يملكُ لنفسِهِ موتاً ولا حياةً ولا نشوراً ، ولا نفعاً ولا ضرّاً ، بلْ لا يقدرُ علىٰ حفظِ عينِهِ مِنَ العمىٰ ، ولسانِهِ مِنَ الخرسِ ، وأذنِهِ مِنَ الصممِ ، وبدنِهِ مِنَ المرضِ ،

ولا يُحتاجُ إلىٰ عدِّ ما يعجزُ عنهُ في نفسِهِ وغيرِهِ ممَّا هوَ على الجملةِ متعلَّقُ قدرتِهِ ، فضلاً عمَّا لا تتعلَّقُ بهِ قدرتُهُ مِنْ ملكوتِ السماواتِ وأفلاكِها وكواكبِها ، والأرضِ وجبالِها وبحارِها ورياحِها وصواعقِها ومعادنِها ونباتِها وحيواناتِها وجميعِ أجزائِها ، فلا قدرةَ لهُ علىٰ ذرَّةٍ منها .

وما هوَ قادرٌ عليهِ مِنْ نفسِهِ وغيرِهِ فليسَتْ قدرتُهُ مِنْ نفسِهِ وبنفسِهِ ، بلِ اللهُ خالقُهُ وخالقُ قدرتِهِ ، وخالقُ أسبابِهِ ، والممكِّنُ لهُ مِنْ ذلكَ ، ولوْ سلَّطَ بعوضاً علىٰ أعظمِ ملكٍ وأقوىٰ شخصٍ مِنَ الحيواناتِ . . لأهلكَهُ ، فليسَ للعبدِ قدرةٌ إلا بتمكينِ مولاهُ ، كما قالَ في أعظمِ ملوكِ الأرضِ ذي القرنينِ : ﴿ إِنَّا مَكَّنَّا لَهُۥ فِى ٱلْأَرْضِ ﴾ ، فلمْ يكنْ جميعُ ملكِهِ وسلطنتِهِ إلا بتمكينِ اللهِ تعالىٰ إيَّاهُ في جزءٍ مِنَ الأرضِ ، والأرضُ كلُّها مدرةٌ بالإضافةِ إلىٰ أجسامِ العالمِ ، وجميعُ الولاياتِ التي يحظىٰ بها الناسُ مِنَ الأرضِ غبرةٌ مِنْ تلكَ المدرةِ ، ثمَّ تلكَ الغبرةُ أيضاً مِنْ فضْلِ اللهِ تعالىٰ وتمكينِهِ ، فيستحيلُ أنْ يحبَّ عبداً مِنْ عبادِ اللهِ تعالىٰ لقدرتِهِ وسياستِهِ ، وتمكُّنِهِ واستيلائِهِ وكمالِ قوَّتِهِ . . ولا يحبَّ اللهَ تعالىٰ لذلكَ ، ولا حولَ ولا قوَّةَ إلا باللهِ العليِّ العظيمِ ، فهوَ الجبَّارُ القاهرُ ، والعليمُ القادرُ ، السماواتُ مطوياتٌ بيمينِهِ ، والأرضُ وما عليها في قبضتِهِ ، وناصيةُ جميعِ المخلوقاتِ في قبضةِ قدرتِهِ ، إنْ أهلكَهُمْ مِنْ عندِ آخرِهِمْ . . لمْ ينقصْ مِنْ سلطانِهِ وملكِهِ ذرَّةٌ ، وإنْ خلقَ أمثالَهُمْ ألفَ مرَّةٍ . . لمْ يعْيَ بخلقِهِ ، ولا يمسُّهُ لغوبٌ ولا فتورٌ في اختراعِهِ ، فلا قدرةَ ولا قادرَ إلا وهوَ أثرٌ مِنْ آثارِ قدرتِهِ ، فلهُ الجمالُ والبهاءُ ، والعظمةُ

والكبرياءُ ، والقهرُ والاستيلاءُ ، فإنْ كانَ يُتصوَّرُ أنْ يُحبَّ قادرٌ لكمالِ قدرتِهِ . . فلا يستحقُّ الحبَّ بكمالِ القدرةِ سواهُ أصلاً .

وأمَّا صفةُ التنزُّهِ عنِ العيوبِ والنقائصِ ، والتقدُّسِ عنِ الرذائلِ والخبائثِ : فهوَ أحدُ موجباتِ الحبِّ ، ومقتضياتِ الحسنِ والجمالِ في الصورةِ الباطنةِ ، والأنبياءُ والصدِّيقونَ وإنْ كانوا منزَّهينَ عنِ العيوبِ والخبائثِ . . فلا يُتصوَّرُ كمالُ التقديسِ والتنزيهِ إلا للواحدِ الحقِّ ، الملكِ القدوسِ ، ذي الجلالِ والإكرامِ .

وأمَّا كلُّ مخلوقٍ . . فلا يخلو عنْ نقصٍ وعنْ نقائصَ ، بلْ كونُهُ عاجزاً مخلوقاً مسخَّراً مضطراً هوَ عينُ العيبِ والنقصِ ، فالكمالُ للهِ وحدَهُ ، وليسَ لغيرِهِ كمالٌ إلا بقدْرِ ما أعطاهُ اللهُ ، وليسَ في المقدورِ أنْ ينعمَ بمنتهى الكمالِ علىٰ غيرِهِ ، فإنَّ منتهى الكمالِ أقلُّ درجاتِهِ ألا يكونَ عبداً مسخَّراً لغيرِهِ وقائماً بغيرِهِ ، وذلكَ محالٌ في حقِّ غيرِهِ ، فهوَ المنفردُ بالكمالِ ، المنزَّهُ عنِ النقصِ ، المقدَّسُ عنِ العيوبِ ، وشرحُ وجوهِ التقديسِ والتنزيهِ في حقِّهِ عنِ النقائصِ يطولُ ، وهوَ مِنْ أسرارِ علومِ المكاشفاتِ ، فلا نطوِّلُ بذكرِهِ .

فهٰذا الوصفُ أيضاً إنْ كانَ كمالاً وجمالاً محبوباً . . فلا تتمُّ حقيقتُهُ إلا لهُ ، وكمالُ غيرِهِ وتنزُّهُهُ لا يكونُ مطلقاً ، بلْ بالإضافةِ إلىٰ ما هوَ أشدُّ منهُ نقصاناً ، كما أنَّ للفرسِ كمالاً بالإضافةِ إلى الحمارِ ، وللإنسانِ كمالاً بالإضافةِ إلى الفرسِ ، وأصلُ النقصِ شاملٌ للكلِّ ، وإنَّما يتفاوتونَ في درجاتِ النقصانِ .

فإذاً ؛ الجميلُ محبوبٌ ، والجميلُ المطلقُ هوَ الواحدُ الذي لا ندَّ لهُ ، الفَردُ الذي لا ضدَّ لهُ ، الصمدُ الذي لا منازعَ لهُ ، الغنيُّ الذي لا حاجةَ لهُ ، القادرُ الذي يفعلُ ما يشاءُ ويحكمُ ما يريدُ ، لا رادَّ لحكمِهِ ، ولا معقِّبَ لقضائِهِ ، العالمُ الذي لا يعزبُ عنْ علمِهِ مثقالُ ذرَّةٍ في السماواتِ والأرضِ ، القاهرُ الذي لا يخرجُ عنْ قبضةِ قدرتِهِ أعناقُ الجبابرةِ ، ولا ينفلتُ مِنْ سطوتِهِ وبطشِهِ رقابُ القياصرةِ ، الأزليُّ الذي لا أوَّلَ لوجودِهِ ، الأبديُّ الذي لا آخرَ لبقائِهِ ، الضروريُّ الوجودِ الذي لا يحومُ إمكانُ العدمِ حولَ حضرتِهِ ، القيُّومُ الذي يقومُ بنفسِهِ ويقومُ كلُّ موجودٍ بهِ ، جبَّارُ الأرضِ والسماواتِ ، خالقُ الجمادِ والحيوانِ والنباتِ ، المنفردُ بالعزَّةِ والجبروتِ ، المتوحِّدُ بالملكِ والملكوتِ ، ذو الفضْلِ والجلالِ ، والبهاءِ والجمالِ ، والقدرةِ والكمالِ ، الذي تتحيَّرُ في معرفةِ جلالِهِ العقولُ ، وتخرسُ في وصفِهِ الألسنةُ ، الذي كمالُ معرفةِ العارفينَ الاعترافُ بالعجزِ عنْ معرفتِهِ ، ومنتهىٰ نبوَّةِ الأنبياءِ الإقرارُ بالقصورِ عنْ وصفِهِ ، كما قالَ سيِّدُ الأنبياءِ صلواتُ اللهِ عليهِ وعليهِمْ أجمعينَ : « لا أحصي ثناءً عليكَ ، أنتَ كما أثنيتَ علىٰ نفسكَ »(١) ، وقالَ سيِّدُ الصدِّيقينَ رضيَ اللهُ عنهُ : (سبحانَ مَنْ لمْ يجعلْ للخلقِ طريقاً إلىٰ معرفتِهِ إلا بالعجزِ عنْ معرفتِهِ)(٢) ، فالعجزُ عنْ درْكِ الإدراكِ إدراكٌ .

---

(١) رواه مسلم (٤٨٦) .

(٢) الرسالة القشيرية (ص٤٩٥) .

فليتَ شعري مَنْ ينكرُ إمكانَ حبِّ اللهِ تعالىٰ تحقيقاً ويجعلُهُ مجازاً . . أينكرُ أنَّ هـٰذهِ الأوصافَ هيَ مِنْ أوصافِ الجمالِ والمحامدِ ، ونعوتِ الكمالِ والمحاسنِ ، أوْ ينكرُ كونَ اللهِ تعالىٰ موصوفاً بها ، أوْ ينكرُ كونَ الكمالِ والجمالِ والبهاءِ والعظمةِ محبوباً بالطبعِ عندَ مَنْ أدركَهُ ؟!

فسبحانَ مَنِ احتجبَ عنْ بصائرِ العميانِ غيرةً علىٰ جمالِهِ وجلالِهِ أنْ يطلعَ عليهِ إلا مَنْ سبقَتْ لهُ منهُ الحسنى ! الذينَ هُمْ عنْ نارِ الحجابِ مبعدونَ ، وتركَ الخاسرينَ في ظلماتِ العمىٰ يتيهونَ ، وفي مسارحِ المحسوساتِ وشهواتِ البهائمِ يتردَّدونَ ، يعلمونَ ظاهراً مِنَ الحياةِ الدنيا ، وهُمْ عنِ الآخرةِ هُمْ غافلونَ ، الحمدُ للهِ ، بلْ أكثرُهُمْ لا يعلمونَ .

والحبُّ بهـٰذا السببِ(١) أقوىٰ مِنَ الحبِّ بالإحسانِ ؛ لأنَّ الإحسانَ يزيدُ وينقصُ ، ولذلكَ أوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ داوودَ عليهِ السلامُ : (إنَّ أودَّ الأودَّاءِ إليَّ مَنْ عبدَني بغيرِ نوالٍ ، لكنْ ليُعطيَ الربوبيّةَ حقَّها)(٢) .

وفي الزبورِ : (مَنْ أظلمُ ممَّنْ عبدَني لجنَّةٍ أوْ نارٍ ، لوْ لمْ أخلقْ جنَّةً ولا ناراً . . ألمْ أكنْ أهلاً أنْ أُطاعَ ؟!)(٣) .

ومرَّ عيسىٰ عليهِ السلامُ علىٰ طائفةٍ مِنَ العبَّادِ قدْ نحلوا ، فقالوا : نخافُ

---

(١) التعرف علىٰ صفات الكمال المطلق للذات الأحدية ، مع الإقرار بالعجز المطلق عن دركها .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٥٦) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ٥٦) .

النارَ ونرجو الجنَّةَ ، فقالَ لهُمْ : مخلوقاً خفتُمْ ومخلوقاً رجوتُمْ ، ومرَّ بقومٍ آخرينَ كذلكَ ، فقالوا : نعبدُهُ حبّاً لهُ وتعظيماً لجلالِهِ ، فقالَ : أنتُمْ أولياءُ اللهِ حقّاً ، معَكُمْ أُمرتُ أنْ أقيمَ(١) .

وقالَ أبو حازمٍ : (إنِّي لأستحيي أنْ أعبدَهُ للثوابِ والعقابِ ، فأكونَ كالعبدِ السوءِ ؛ إنْ لمْ يخفْ . . لمْ يعملْ ، وكالأجيرِ السوءِ ؛ إنْ لمْ يُعطَ . . لمْ يعملْ)(٢) .

وفي الخبرِ : « لا يكونَنَّ أحدُكُمْ كالأجيرِ السوءِ ؛ إنْ لمْ يُعطَ أجراً . . لمْ يعملْ ، ولا كالعبدِ السوءِ ؛ إنْ لمْ يخفْ . . لمْ يعملْ »(٣) .

* * *

وأمَّا السببُ الخامسُ للحبِّ : فهوَ المناسبةُ والمشاكلةُ :

لأنَّ شبهَ الشيءِ منجذبٌ إليهِ ، والشكلُ إلى الشكلِ أميلُ ، ولذلكَ ترى الصبيَّ يألفُ الصبيَّ ، والكبيرَ يألفُ الكبيرَ ، ويألفُ الطيرُ نوعَهُ ، وينفرُ مِنْ

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ٥٦) ، وروى أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ٨) نحوه .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ٥٦) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٢٤٢) بنحوه ، وقد رواه عن حكيم من الحكماء ابنُ المبارك في « الزهد » (٢١٩) وفيه زيادة : (ولكن يستخرج مني حب ربي عز وجل ما لم يستخرج مني غيره) .

(٣) كذا في « القوت » (٢/ ٥٦) ، حيث قال بعد إيراده لكلام أبي حازم المدني : (وقد روينا معنى هذا الكلام عن النبي صلى الله عليه وسلم : « لا يكون أحدكم كالعبد السوء ؛ إن خاف . . عمل ، ولا كالأجير السوء ؛ إن لم يعط أجراً . . لم يعمل ») ، وقال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) . « إتحاف » (٩/ ٥٦٧) .

غيرِ نوعِهِ ، وأنسُ العالمِ بالعالمِ أكثرُ منهُ بالمحترفِ ، وأنسُ النجَّارِ بالنجارِ أكثرُ مِنْ أنسِهِ بالفلاحِ ، وهٰذا أمرٌ تشهدُ بهِ التجربةُ ، وتشهدُ لهُ الأخبارُ والآثارُ كما استقصيناهُ في بابِ الأخوَّةِ في اللهِ مِنْ كتابِ آدابِ الصحبةِ ، فليطلبْ منهُ .

وإذا كانَتِ المناسبةُ سببَ التحابِّ . . فالمناسبةُ قدْ تكونُ في معنىً ظاهرٍ ؛ كمناسبةِ الصبيِّ الصبيَّ في معنى الصبا ، وقدْ يكونُ خفيّاً حتَّىٰ لا يُطلعُ عليهِ ؛ كما ترىٰ مِنَ الاتحادِ الذي يتفقُ بينَ شخصينِ مِنْ غيرِ ملاحظةِ جمالٍ ، أوْ طمعٍ في مالٍ أوْ غيرِهِ ، كما أشارَ إليهِ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إذْ قالَ : « الأرواحُ جنودٌ مجندةٌ ، فما تعارفَ منها . . ائتلفَ ، وما تناكرَ منها . . اختلفَ »(١) ، والتعارفُ هوَ التناسبُ ، والتناكرُ هوَ التباينُ(٢) .

وهٰذا السببُ أيضاً يقتضي حبَّ اللهِ تعالىٰ لمناسبةٍ باطنةٍ لا ترجعُ إلى المشابهةِ في الصورِ والأشكالِ ، بلْ إلىٰ معانٍ باطنةٍ يجوزُ أنْ يُذكرَ بعضُها في الكتبِ ، وبعضُها لا يجوزُ أنْ يُسطرَ ، بلْ يُتركُ تحتَ غطاءِ الغيرةِ حتَّىٰ يعثرَ عليهِ السالكونَ للطريقِ إذا استكملوا شرطَ السلوكِ .

فالذي يُذكرُ هوَ قربُ العبدِ مِنَ اللهِ عزَّ وجلَّ في الصفاتِ التي أُمرَ فيها

---

(١) رواه مسلم (٢٦٣٨) .

(٢) أي : ما تناسب منها في عالم الأزل . . حصل بينهما الائتلاف في عالم الشهادة ، وما تباين هناك . . أوجب حصول الاختلاف ههنا . « إتحاف » (٩/٥٦٨) .

بالاقتداءِ والتخلُّقِ بأخلاقِ الربوبيّةِ ، حتَّىٰ قيلَ : (تخلَّقوا بأخلاقِ اللهِ)[1] ، وذلكَ في اكتسابِ محامدِ الصفاتِ التي هيَ مِنْ صفاتِ الإلـٰهيةِ ؛ مِنَ العلمِ ، والبرِّ ، والإحسانِ ، واللطفِ ، وإفاضةِ الخيرِ والرحمةِ على الخلقِ ، والنصيحةِ لهُمْ ، وإرشادِهِمْ إلى الحقِّ ، ومنعِهِمْ مِنَ الباطلِ ، إلىٰ غيرِ ذلكَ مِنْ مكارمِ الشريعةِ ، فكلُّ ذلكَ يقرِّبُ إلى اللهِ سبحانَهُ وتعالىٰ ، لا بمعنىٰ طلبِ القربِ بالمكانِ ، بلْ بالصفاتِ .

وأمَّا ما لا يجوزُ أنْ يُسطرَ في الكتبِ مِنَ المناسبةِ الخاصَّةِ التي اختُصَّ بها الآدميُّ . . فهيَ التي يوميءُ إليها قولُهُ تعالىٰ : ﴿ وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ ٱلرُّوحِۖ قُلِ ٱلرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّى﴾ ، إذْ بيَّنَ أنَّهُ أمرٌ ربَّانيٌّ خارجٌ عنْ حدِّ عقولِ الخلقِ .

وأوضحُ مِنْ ذلكَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ فَإِذَا سَوَّيْتُهُۥ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِى﴾ ، ولذلكَ أسجدَ لهُ ملائكتَهُ .

ويشيرُ إليهِ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ يَـٰدَاوُۥدُ إِنَّا جَعَلْنَـٰكَ خَلِيفَةً فِى ٱلْأَرْضِ﴾ إذْ لمْ يستحقَّ آدمُ خلافةَ اللهِ تعالىٰ إلا بتلكَ المناسبةِ[2] .

وإليهِ يرمزُ قولُهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ خلقَ آدمَ علىٰ

---

[1] إذ روى ابن أبي الدنيا في « مكارم الأخلاق » (٢٧) من حديث عثمان رضي الله عنه مرفوعاً : « لله مئة وسبعة عشر خلقاً ، من جاء بخلق منها . . أدخله الله الجنة » ، وقد قال سبحانه وتعالىٰ : ﴿ كُونُوا۟ رَبَّـٰنِيِّـۧنَ﴾ .

[2] لأنه أنموذج من نور الله تعالىٰ ، ولا يخلو الأنموذج عن محاكاة ، وإن كان لا يرقىٰ إلىٰ ذروة المساواة ، وهـٰذا ربما هزَّك للتفطن لسرِّ الآية . « إتحاف » (٩/ ٥٦٨) .

صورتِهِ »⁽¹⁾ ، حتَّىٰ ظنَّ القاصرونَ أنْ لا صورةَ إلا الصورةُ الظاهرةُ المدركةُ بالحواسِّ ، فشبَّهوا وجسَّموا وصوَّروا ، تعالى اللهُ ربُّ العالمينَ عمَّا يقولُ الجاهلونَ علوّاً كبيراً .

وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ لموسىٰ عليهِ السلامُ : مرضتُ فلمْ تعدْني ، فقالَ : يا ربِّ ؛ وكيفَ ذلكَ ؟ قالَ : مرضَ عبدي فلانٌ فلمْ تعدْهُ ، ولوْ عدتَهُ . . لوجدتَني عندَهُ⁽²⁾ .

وهٰذهِ المناسبةُ لا تظهرُ إلا بالمواظبةِ على النوافلِ بعدَ إحكامِ الفرائضِ ؛ كما قالَ اللهُ تعالىٰ : « ولا يزالُ العبدُ يتقرَّبُ إليَّ بالنوافلِ حتَّىٰ أحبَّهُ ، فإذا أحببتُهُ . . كنتُ سمعَهُ الذي يسمعُ بهِ ، وبصرَهُ الذي يبصرُ بهِ ، ولسانَهُ الذي ينطقُ بهِ » .

وهٰذا موضعٌ يجبُ قبضُ عنانِ القلمِ فيهِ ، فقدْ تحزَّبَ الناسُ فيهِ : إلىٰ قاصرينَ مالوا إلى التشبيهِ الظاهرِ ، وإلىٰ غالينَ مسرفينَ جاوزوا حدَّ المناسبةِ إلى الاتحادِ وقالوا بالحلولِ ، حتَّىٰ قالَ بعضُهُمْ : (أنا الحقُّ) ، وضلَّ النصارىٰ في عيسىٰ عليهِ السلامُ فقالوا : (هوَ الإلٰهُ) ، وقالَ آخرونَ منهُمْ :

---

(1) رواه مسلم (٢٦١٢/ ١١٥) .

(2) روىٰ مسلم (٢٥٦٩) عن أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً : « إن الله عز وجل يقول يوم القيامة : يا بن آدم ؛ مرضت فلم تعدني ، قال : يا رب ؛ كيف أعودك وأنت رب العالمين ؟ قال : أما علمت أن عبدي فلاناً مرض فلم تعده ، أما علمت أنك لو عدته . . لوجدتني عنده ؟ . . . » الحديث .

(تدرَّعَ الناسوتُ باللاهوتِ) ، وقالَ آخرونَ : (اتحدَ بهِ)(١) .

وأمَّا الذينَ انكشفَ لهمُ استحالةُ التشبيهِ والتمثيلِ ، واستحالةُ الاتحادِ والحلولِ ، واتضحَ لهُمْ معَ ذلكَ حقيقةُ السرِّ . . فهُمُ الأقلُّونَ ، ولعلَّ أبا الحسينِ النوريَّ عنْ هاذا المقامِ كانَ ينظرُ ؛ إذْ غلبَهُ الوجدُ في قولِ القائلِ : [من الكامل]

لا زِلْتُ أَنْزِلُ مِنْ وِدادِكَ مَنْزِلاً	تَتَحَيَّرُ ٱلْأَلْبابُ عِنْدَ نُزُولِهِ

فلمْ يزلْ يعدو في وجدِهِ علىٰ أجمةِ قصبٍ قدْ قُطعَتْ وبقيَتْ أصولُها ، حتَّىٰ تشقَّقَتْ قدماهُ وتورَّمتا ، وماتَ مِنْ ذلكَ(٢) .

وهاذا هوَ أعظمُ أسبابِ الحبِّ وأقواها ، وهوَ أعزُّها وأبعدُها وأقلُّها وجوداً .

فهاذهِ هيَ المعلومةُ مِنْ أسبابِ الحبِّ ، وجملةُ ذلكَ متظاهرةٌ في حقِّ اللهِ تعالىٰ تحقيقاً لا مجازاً ، وفي أعلى الدرجاتِ لا في أدناها ، فكانَ المعقولُ المقبولُ عندَ ذوي البصائرِ حبَّ اللهِ تعالىٰ فقطْ ، كما أنَّ المعقولَ الممكنَ عندَ العميانِ حبُّ غيرِ اللهِ تعالىٰ فقطْ .

ثمَّ كلُّ مَنْ يحبُّ واحداً مِنَ الخلقِ بسببٍ مِنْ هاذهِ الأسبابِ يُتصوَّرُ أنْ

---

(١) تقدم هاذا السياق للمصنف ، وقد ألح المصنف في معالجة هاذه الأغلوطة في عدد من مؤلفاته ؛ كـ « المنقذ من الضلال » (ص٧٠) ، و« المقصد الأسنىٰ » (ص١٠٦) ، و« ميزان العمل » (ص٢٠٧) ، و« مشكاة الأنوار » (ص٤٢) .

(٢) رواه الخطيب في « تاريخ بغداد » (٥/٣٤٢) ، والقشيري في « الرسالة » (ص٥٠٤) ، وأورده الطوسي في « اللمع » (ص٣٦٣) .

يحبَّ غيرَهُ لمشاركتِهِ إيَّاهُ في السببِ ، والشركةُ نقصانٌ في الحبِّ ، وغضٌّ مِنْ كمالِهِ ، ولا ينفردُ أحدٌ بوصفٍ محبوبٍ إلا وقدْ يُوجدُ لهُ شريكٌ فيهِ ، فإنْ لمْ يُوجدْ . . فيمكنُ أنْ يُوجدَ ، إلا اللهَ تعالىٰ ، فإنَّهُ موصوفٌ بهـٰذهِ الأوصافِ التي هيَ نهايةُ الجلالِ والكمالِ ، ولا شريكَ لهُ في ذلكَ وجوداً ، ولا يُتصوَّرُ أنْ يكونَ ذلكَ إمكاناً ، فلا جرمَ لا يكونُ في حبِّهِ شركةٌ ، فلا يتطرَّقُ النقصانُ إلىٰ حبِّهِ ؛ كما لا تتطرَّقُ الشركةُ إلىٰ صفاتِهِ ، فهوَ المستحقُّ إذاً لأصلِ المحبةِ ولكمالِ المحبةِ استحقاقاً لا يُساهَمُ فيهِ أصلاً .

* * *

SEVGİYE LÂYIK OLAN YALNIZ ALLAH'TIR

Allah'tan başkasını seven ve bu sevgisi Allah için olmayanların sevgileri, cehâletlerinden ve Allah'ı bilmekteki kusurlarındandır. Peygamberi sevmek mahbubtur. Çünkü onu (Allah için) sevmek Allah'ı sevmek demektir. Âlimleri, takvâ sâhiplerini sevmek de böyledir. Zîra sevilenin, sevgilisi de sevilir. Sevilenin elçisi de sevimlidir. Sevileni seven de sevilir. Bunların hepsi bir asla rücû eder ve başkasına geçmez. Basîret erbabına göre gerçekte sevilen yalnız Allahu Teâlâ'dır. O'ndan başka sevgiye hak kazanan yoktur.

Bunun açıklanması, yukarıda anlattığımız sevginin beş sebebine dönmekle mümkündür. Çünkü sevginin sebepleri olan beş şeyin hepsi de tam mânasıyla Allahu Teâlâ'da vardır. Bunlar, başkasında bulunamaz. Bu beş sebebin Allah'da bulunması hakîkat, başkalarında bulunması vehim ve hayâldir, mecazdır; hakîkat ile bir ilgisi yoktur. Bu gerçek böyle anlaşıldıktan sonra her basîret sâhibine, zayıf gönül ve zayıf akıl sâhiplerinin gerçek olarak Allah sevgisinin muhal olduğu hayalî görüşlerinin zıddı keşfolur ve hakîkatte Allah'tan başka kimsenin sevilmeyeceği gerçeği ortaya çıkmış olur.

Meselâ, birinci sebebi ele alalım: O da, kişinin kendi varlığını, kemâlini ve devâmını sevmesi; yokluğunu, noksanlığını, kemâlinin azlığını sevmeyip ondan nefret etmesidir. Bu, canlının yaratılışında mevcud olan bir özelliktir. Kişinin bundan ayrılması düşünülemez. İşte bu birinci ve tamamen zâtî olduğu sanılan sebep, son derece Allahu Teâlâ'yı sevmeyi gerektirir. Çünkü kendisini ve Rabbisini bilen, varlığının devam ve kemâlinin kendisinden değil, Allahu Teâlâ'dan olduğunu kesin olarak anlar. Onu yoktan vâr eden, yaşatan, kemâl sıfatlarını yaratmakla kendisini olgunluğa ulaştıran ve olgunluğa ulaşma sebeplerini yaratan, bu sebebleri kullanmaya hidâyet edenin, Allahu Teâlâ olduğunu bilir. Yoksa kendi başına insanın ne varlığı, ne de devam ve kemâli olabilir. Belki Allah'ın fazlı olup onu var etmese sırf yokluk idi. Eğer yaşatmak için de Allah'ın lûtfu olmasa, vâr olur olmaz yine yok olacaktı. Eğer Allahu Teâlâ onun hilkatinin kâmil olmasını, kendi fazlı ile murâd etmeyeydi, noksan olacaktı.

Hulâsa; varlıklar arasında bizâtihî kaim olan, yalnız Allahu Teâlâ'dır. Ondan başka her şey O'nun kuvvet ve kudreti ile vardır. Başkasından meydana gelen kendi zâtını seven bir ârif, onu meydana getireni ve inanıyorsa onu yoktan var edip yaşatan ve bizâtihî kaim olup başkalarını da yaşatanı elbette sever. Onu sevmemesi, kendine ve Rabbine olan cehâletinden ileri gelir. Muhabbet, mârifetin meyvesidir, mârifetten sonra gelir. Mârifet olmazsa muhabbet olmaz. Mârifet zayıf olursa muhabbet de zayıf olur. Marifet ne nispette kuvvetli olursa muhabbet de o nispette kuvvetleşir.

Bunun için **Hasan-ı Basrî**: "Rabbini bilen O'nu sever, dünyayı bilen ondan nefret eder." demiştir. Zâten insanoğlunun kendisini sevip, kendisini yaratanı sevmemesi düşünülemez. Güneşin yakıcı sıcağı ile karşılaşan gölgeyi sever. Gölgeyi seven, zarurî olarak gölge veren ağaçları da sever. Mevcûdatta ne varsa hepsi Allah'a nispetle gölgenin ağaca, aydınlığın güneşe nispeti gibi, hepsi O'nun kudretinin eseridir ve hepsinin varlığı O'nun varlığına bağlıdır. Gölgenin varlığı, ağacın varlığına, aydınlığın varlığı da güneşin varlığına bağlı olduğu gibi. Daha doğrusu bu misâl, avâmın vehmî görüşlerine nispetle doğru olabilir. Çünkü onlar, aydınlığı güneşin eseri sanırlar. Bu ise basîret sâhipleri için açık bir hatâdır. Zîra onlara göre gerçekte güneşin karşısına kesîf cisimler çıktığı vakit, Allahu Teâlâ'nın kudretinden hâsıl olan o cismi aydınlatır. Yoksa güneşin kendisinde bir hüneri yoktur.

Nitekim güneşin kendisi, şekli ve sûreti de yine Allahu Teâlâ'nın kudretinden meydana gelmiştir. Gerçek budur. Verdiğimiz misâlden maksat, hakîkati açıklamak değil, durumu aydınlığa kavuşturmaktır. Demek ki insanın kendisini sevmesi, zarurî ise, kendisini yaratıp devâm ettiren, zâhirî ve bâtınî vasıflarını tamamlayan, cevher ve ârâzını meydana getirene inanıyorsa, O'nu sevmesi zarurîdir. Bu sevgi dışında kalıp nefis ve şehvetleri ile uğraşan, Rabbinden ve Hâlik'ından gaflet etmiştir. O'nu gereği gibi bilememiştir. Görüşleri, hayvanların da ortak olduğu madde ve şehvet seviyesinde kalmıştır. Şehvetlerinin tatmîni peşinde koşup, meleklere yaklaşamayanın üzerinde yürümeyeceği melekût âleminden mahrum kalmış kimsedir.

İkinci sebebi ele alalım: O da kendisine, malını korumak, kendisiyle tatlı konuşmak, yardımda bulunmak, düşmanlarına karşı savunmak, kendisine, âilesine, çoluk çocuğuna iyilik yapmak ve ihsanda bulunmaktır. Böyle bir insan elbet kendisi için sevimli olur. İşte bütün bunlar olduğu gibi, yine de yalnız Allah'ı sevmeyi gerektirir. Çünkü bu adam, gerçeği olduğu gibi bilseydi, bütün bu iyilikleri kendisine yapan ve yaptıranın Allah olduğunu idrak ederdi. Bu özel işlerde hüküm böyle olduğu gibi, umumî olarak sayılmasına imkân olmayan her çeşit nîmetleri de yine Allahu Teâlâ vermiştir. Nitekim âyet-i celîlede:

وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوهَا

"Allah'ın verdiği nîmetleri sayacak olsanız, bitiremezsiniz." (Nahl sûresi, 16/18) buyurmuştur. **"Şükür Kitabı"**nda buna bir nebze işâret etmiştik. Fakat burada da, iyiliklerin gerçek yapıcısı Allah olup insanlara nispetinin mecâz olduğuna bir nebze dokunmayı uygun buluyoruz.

Meselâ, kabul edelim ki bir zengin veya hükümdar, bütün hazînelerinde dilediğin gibi tasarruf yetkisini sana vermiştir. Senin bu ihsânı ondan bilmen yanlıştır. Evvelâ onun yaptığı, sâhibi bulunduğu malın tasarrufunu senin emrine vermesinden ibârettir. O adamı ve o malı yaratan kim? O malda tasarrufun kudret ve irâdesini o adama nasîp eden kim? Seni o adama sevdirip, onu sana meylettiren ve sana ihsân etmenin dîn ve dünyası hakkında onun için hayırlı olduğunu ona bildiren kim? Eğer bunlar olmasa, sana bir habbe verir miydi? Cenâb-ı Allah'ın bu sebepleri onda yaratması ve malını sana vermesinin hakkında hayırlı olmasını bildirmekle onu bu işi yapmaya mecbûr etmiş ve adamın muhalefet imkânı kalmamıştır.

Demek ki asıl sana ihsânda bulunan onu bu işe mecbur edendir. Onun eli ise ihsânı sana ulaştırmakta bir vasıtadır. Elin sâhibi, suyun mecrasında akması gibi, buna mecburdur. Şâyet kendiliğinden ihsân ettiğini ve bir vasıta olmadığını düşünerek ona teşekkür ediyor ve onu seviyorsan işin içyüzünü bilmiyorsun demektir. Çünkü insanın, ancak kendine ihsânı düşünülür. Başka her hangi bir yaratığa ilgi ise muhaldir. Zîra onun malını vermesinde ya peşin veya veresiye bir menfaat düşünür. Şüphesiz en veresiyesi, âhirette mükâfat almasıdır. Peşin olanı da adamı minneti altına almak, onu kendine bağlamak, övdürmek, cömertlikle ün almak, gönülleri kendisine bağlayıp kendisine hizmet ettirmek, sevdirmek ve saydırmak gibi sebeplerdir.

İnsan malını ateşe, suya atmayacağı gibi, boşu boşuna da başkasına vermez. Ancak bir gayesi için verir. İşte onun maksadı, o gayesidir. Yoksa malını sana verirken, maksadı sen değilsin. Sen, onun maksadını yerine getirmek için bir vasıtasın. O sayede anılmak, övülmek, teşekkür edilmek ve sevap kazanmak gibi şeyleri sağlamış olur. Maksadına ulaşmak için seni almaya musahhar kıldı. Demek ki sana iyilik yapan, kendisine yapmış olur ve aynı zamanda verdiğinden fazlasını bekliyor. Eğer o fazlalık ümîdi olmasa sana bir şey vermezdi. O hâlde bu adam, iki yönden teşekkür ve sevgiye müstahak değildir:

Birincisi; Allah'ın hükmü ile o, buna musahhardır. Muhalefet imkânı yoktur. O, sultânın hazîne vekîli gibidir. Onun hil'at giydirmesi, sultânın emriyle olduğu için, mecburdur, muhalefet imkânı yoktur. Eğer kendi başına kalsaydı hiç kimseye bir şey vermezdi. İhsân eden herkes de böyledir. Eğer Allahu Teâlâ onları kendi başlarına bırakaydı, onlar hiç kimseye bir şey vermezlerdi. Fakat Allahu Teâlâ onların gönlüne, bu malı vermek; hem dünya ve hem de âhiret için senin hakkında daha hayırlı olur, diye yerleştirdi ve ona göre bu malı verdi. Hâl böyle olunca onun methedilip sevilecek nesi kalır?

İkincisi; o, bu verdiğini bir esnaf gibi, sevdiği daha kârlı bir şey ile değiştirmek için veriyor. Satıcının kârı ile bir malı sattığı için sevilip övülecek bir yönü olmadığı gibi; sevap, teşekkür, övgü ve başka bir karşılık bekleyen kimsenin sevilip övülecek bir hakkı yoktur. İhsân, cömertliktedir. Cömertlik de hiç bir karşılık gözetmeden malı infaktır. Bu da Allahu Teâlâ'dan başkası için muhaldir. O'dur ki, ihsân olmak üzere kendisi için değil, insanlar için insanlara in'âm etmiştir.

Çünkü O, garez ve gayelerden münezzehtir. Gerçek anlamdaki bu cömertlik ve ihsan, O'ndan başkası için yalan veya mecazdır. Gerçek mânasıyla cömertlik ve ihsânı başkasında aramak, siyah ile beyazı bir arada toplamak gibi muhal ve mümtenîdir. Şâyet, tabiatlerde ihsân edenleri sevmek diye bir şey varsa, ârif olanın yalnız Allahu Teâlâ'yı sevmesi lâzımdır. Çünkü gerçek ihsân eden O'dur. Başkasını sevenler, ihsânın hakikatini ve gerçek sâhibini bilmeyenlerdir.

Üçüncüsü; Sevginin üçüncü sebebi, sana faydası dokunmasa bile ihsân ile şöhret bulan iyi bir insanı sevmektir. Bu sevgi, tabiatlerde de vardır. Âdil olup iyi insanlara rıfk ile muâmele eden, mütevâzi bir hükümdar duyduğun ve bunun aksine olarak zâlim gaddar bir hükümdar duyduğun vakit, her ikisi de sana kâr ve zararı dokunmayacak şekilde uzak memleketlerde olsalar bile, bunlardan birine kalbinden nefret eder ve diğerine sevgi duyar ve zarurî olarak bu ayırımı yaparsın. Bu sevgi, ihsânda bulunan kimseyi sırf ihsânı yüzünden sevmektir ki, bu sevgi ihsandan bir fayda görmeyende görülür. İşte bu üçüncü sebep de yalnız Allah'ı sevmeyi gerektirir. Başkası ise sebep ile ilgisi olması bakımından sevilir.

Zîra gerçekte ihsân eden Allahu Teâlâ'dır. O, kendi fazlından ilk önce bütün mahlûkatı yarattı. Onların zarurî ihtiyaçları olan âzâlarını tamamladı. Sonra zarurî olmadığı halde ihtiyaç olduğu sanılan sebepleri yaratmakla onları nîmet ve refaha ulaştırdı. Sonra zarurî ve ihtiyaçlarından fazla olan bir takım süs ve zînetlerle onları güzelleştirdi. Âzâlardan zarurî olanları baş, kalp, dalak gibi organlardır. Muhtaç olduğu âzâlar ise göz, el ve ayak gibi âzâlardır. Süs ve zînet âzâları ise yay gibi kaşlar, kırmızı dudaklar, renkli gözler gibi âzâlardır. Bunlar olmasa da bunlara ihtiyaç hâsıl olmazdı.

İnsanın bedeni dışında kalan zarurî ihtiyaçları, su ve besin maddeleri gibi şeylerdir. Hariçten muhtaç olduğu şeyler, ilâç, et ve meyvelerdir. Fazladan olan meziyetler renkli taşlar, yeşillik ve aydınlıkların güzel şekilleri, meyvelerin ayrı ayrı tatları, mübrem ihtiyacı olmayan çeşitli yemeklerdir. Bu üç kısım, şu canlılar ve hattâ bitkiler için de mevcuttur. O halde gerçek ihsân eden ve bütün bunları veren Allahu Teâlâ'dır. Daha başkası nasıl ihsân edebilir? Çünkü başkasının ihsânı O'nun kudretinin tecellîsidir. Hüsnü de ihsânı da, ihsân edeni ve ihsân sebeplerini de yaratan O'dur. Durum bu iken O'nu bırakıp başkalarını sevmek cehâlettir. Bunları bilen, bu sebeplerle Allahu Teâlâ'yı sever.

Dördüncüsü; Sevmenin dördüncü sebebi, bir yarardan değil, yalnız güzelliğinden ötürü, güzeli sevmektir ki, yukarıda anlattığımız gibi, tabiatler böyle yaratılmış ve güzellik, baş göz ile görülen dış güzelliği, kalp gözü ve basîret ile idrâk edilen bâtın ve ahlâk güzelliğine ayrılmak üzere ikiye bölünür. Birinci, yâni dış güzelliğini çocuklar ve hattâ hayvanlar bile fark eder. İkinci güzelliği ise, basîret sâhipleri anlar.

Dünya hayatının dış görünüşünden başka bir şey bilmeyenler, bunu anlayamazlar. Güzellikten anlayan için her güzellik sevimlidir. Şâyet kalp ile güzelliği bilinirse, gönülden sevilir: Bunun görünürdeki benzeri: peygamberleri, âlimleri ve güzel ahlâk sâhiplerini sevmektir. Bu vasıflardan birine sâhip olan insanın suratı çirkin ve âzâları bozuk olsa da yine sevilir. Çünkü bunun güzelliği bâtınîdir ki, bu güzellik, beş duyu ile bilinmez. Ancak, kendisinde bulunan bu iyi hasletlere delâlet eden eserleri ile bilinir de gönül bunları anlayınca, adama meylederek onu sever. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'i, Ebû Bekir es-Sıddîk'ı (r.a.) veya İmâm-ı Âzam'ı seven, onları anladığı güzelliklerinden dolayı sevmiştir. Bu sevgi, onların güzel sûretlerinden veya güzel işlerinden değil, belki o güzel işlerinin delâlet ettiği ve güzel işler yapmalarına sebep olan güzel vasıflarındandır. Zîra güzel iş, güzel vasıftan doğar ve güzel vasfa delâlet eder. Bir musannifin güzel tasnîfini, bir şairin güzel şiirini, bir nakkaşın güzel nakışını ve bir mimarın güzel inşaatını gören, bu işlerinden, özü ilim ve kudrete dayanan bâtındaki güzel vasıfları kendisine keşfedilir.

İlmin şerefi, malûmâtının şerefine bağlıdır. Malûmâtı ne kadar şerefli olursa ilim de o nispette şerefli ve güzel olur. Takdîr edilen şeylerde de hüküm aynıdır. Mukadderât ne kadar büyük ve önemli olursa, ona olan kudret de o nispette büyük ve şerefli olur. Malûmâtın ve bilinen şeylerin en üstünü ve en şereflisi, Allahu Teâlâ'dır. Buna göre ilimlerin en şereflisi de Allah'ı bildiren ilimdir. Bundan sonra da şerefte ona yakın olanı getir.

Demek ki tabiî olarak gönüllerin sevdiği sıddîkların cemâl sıfatları üç şeye râcidir:

Birincisi; Allah'ı, melekleri, kitapları, resûlleri ve resûllerin şerîatlerini,

İkincisi; kendilerini ıslaha ve Allah'ın kullarını irşâda muktedir olduklarını,

Üçüncüsü; insanı hayırdan alıkoyacak, şehvet, pis ve rezil şeylerden uzak kalmalarını bilmeye râcidir.

İşte peygamberler, âlimler, halîfeler, adâlet ve kerem sâhibi hükümdarlar bu vasıflarla sevilirler. Onların bu vasıflarını Allahu Teâlâ'nın vasıfları ile mukayese et. Meselâ, ilmi ele alalım:

Allah'ın her şeyi ihâtadan, yer ve göklerde zerre kadar, hiç bir şeyi hariçte kalmayan ilmi ile kulların ilmini ele alırsak, Allah'ın ilmine nispetle kulların ilmi hiç kalır. Nitekim bizzat Allahu Teâlâ:

وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا

“Size Pek az bilgi verilmiştir.” (İsrâ sûresi, 17/85) buyurmuştur. Hattâ bütün insanlar bir araya toplanıp bir karıncayı ele alarak onu incelese, onun yaratılışı ile ilgili hikmet ve tafsîlâtı araştırmaya kalkışsa yüzde birini dahi bilemez ve bulamazlar. İnsanlar, ancak Allahu Teâlâ’nın bildirdiğini bilebilirler. Bildikleri az şeyi dahî onlara bildiren Allahu Teâlâ’dır. Nitekim âyet-i celîlede:

خَلَقَ الْإِنْسَانَ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ

“Allah insanı yarattı ve ona beyânı öğretti.” (Rahmân sûresi, 55/3-4) buyurmuştur.

İlmin, güzellik ve şerefi, sevilen bir şey ve bizâtihî ilim kimde bulunursa, onun için bir şeref sayılırsa, artık ilim sebebiyle başkasını değil, doğrudan doğruya Hz. Allah’ı sevmek lâzımdır. Çünkü âlimlerin ilmi, Allah’ın ilmine nispetle cehâlettir. Bir adamın, zamanının en âlim ve en câhil iki adamını bildiği halde, ilim sebebiyle en iyi bileni bırakıp da hiç bir şeyi bilmeyeni sevmesi muhaldir. Gerçi en câhili de geçimini temîn edecek kadar bir şeyler bilir, fakat en âlimi varken en câhili sevmek doğru olamaz. İşte insanların Allah’a nispeti, en câhilin en âlime nispeti gibi ve çok daha faklıdır. Çünkü en çok bilenin, en cahile üstünlüğü, aslında sınırlı olan bilgisi sayesindedir. O en câhilin de bu ilmi elde etmesi mümkündür. Fakat Allahu Teâlâ’nın ilmi, hem hudutsuz, hem de ona başkasının erişmesi muhaldir. Çünkü onun malûmatı sonsuz, mahlûkatın malûmatı ise sonludur.

Kudret sıfatına gelince; bu da bir kemâldir. Acziyet ise noksanlıktır. Her çeşit kemâl, olgunluk, azamet, ululuk ve yükseklik sevilir ve ona ulaşmak istenir. Hattâ insan, Hz. Ali ve Hâlid (r.anhüma) gibilerin menkıbelerinde kahramanlık, mertlik ve şecâat dolu hikâyelerini kuvvet ve kudretlerini, emsâllerine galibiyetlerini okuyup duyduğu vakit görmediği halde yalnız bunları duymasıyla kalbi çarpmaya ve zarurî olarak gurur ve neşe duymaya başlar. Bu hal zarurî olarak içinden onlara karşı bir sevgi uyandırır. Çünkü bu, bir nevi kemâldir.

Şimdi bir an için bütün insanların kuvvet ve kudreti ile Allahu Teâlâ'nın kuvvet ve kudretini karşılaştır. İnsanlardan en büyük kuvvete sâhip, en geniş mülke hükmeden, en şiddetli ve en ziyade şehvetini kahredebilen, nefis habâsetini en çok önleyebilen, kendini ve başkalarını en iyi sevk u idâre edenin de kudreti mahdut ve sınırlıdır. Netice olarak, nefsinin bâzı sıfatlarına ve bâzı hususlarda insanlardan bâzılarına hâkim olmaktan ileri gidemez. Bununla beraber ne ölüm ne de kalımı için bir şeye müessir olamadığı gibi, kendine kâr ve fayda da sağlayamaz. Zarar ve ziyandan bir şey önleyemez. Belki gözünü körlükten, dilini tutukluktan, kulağını sağırlıktan ve vücûdunu hastalıktan koruyamaz. Artık kudreti, elinde olduğu hususlarda da âciz kaldığı kısımları bile saymaya lüzum yoktur. Nerede kaldı kudreti dışında olanları?

Göklerin esrarı, eflâk, yıldızlar, yer ve dağlar, denizler, rüzgârlar, yıldırımlar, madenler, bitkiler, hayvanlar ve bunların bütün cüzleri olan şeyler gibi. Bunların bir zerresine bile gücü yetmez. Bununla beraber kendisinin gücü yettiği şeylerde bile, o güç kendisinden değildir. O güç ve kudreti, sebeplerini ve yapılması kendisi için mümkün olanların hepsini Allahu Teâlâ yaratmıştır. En büyük hükümdar ve en kuvvetli bir canlıya bile bir sivrisinek musallat olsa, onu helâk eder. Kulun kudreti, Allahu Teâlâ'nın bahşettiği imkân nispetindedir. Nitekim yeryüzünün en büyük hükümdarlarından olan Zûlkarneyn hakkında:

إِنَّا مَكَّنَّا لَهُ فِي الْأَرْضِ

“Biz onu yeryüzüne yerleştirmiştik.” (Kehf sûresi, 18/84) buyurmuştur.

Onun bütün mülk ve saltanatı, yerin muayyen bir parçasında ancak Allahu Teâlâ’nın onu mümkün kılması ile olmuştur. Yeryüzünün tümü, âlemin cisimlerine nispetle bir toprak keseği gibidir. İnsanların faydalandıkları bütün vilâyetler, o kesekten bir toz gibidir. Aynı zamanda bu toz da Allahu Teâlâ’nın fazlından ve bahşettiği imkânlardandır. O halde kudret, siyaset, üstünlük ve kuvvetinden dolayı Allah’ın kulunu sevip Allah’ı sevmemek muhaldir. Hâlbuki kuvvet ve kudret ancak Allah’a mahsustur. Cebbâr, kahhâr, alîm ve kadir olan O’dur. Gökler yemîninde dürülmüş, yerler ve yerlerde olan her şey, hattâ bütün mahlûkatın boyunları O’nun kudret kabzasındadır. Onların hepsini helâk etse, mülkünden bir şey eksilmez. Onlar gibi bin mislini yaratsa bir zorluk, yorgunluk ve acziyet ile karşılaşmaz. Bütün kudretler O’nun kudretinin eseridir; güzellik, azamet ve kibriyâlık, kahr u galebe O’na mahsustur. Şâyet kudretindeki kemâlinden dolayı bir kadirin, bir gücü yetenin sevilmesi gerekiyorsa o da yalnız Allah’tır.

Sıfatına gelince; yâni vasıfındaki noksanlardan münezzeh olması, rezîlet ve pislikten mukaddes olmasının ve bâtınî sıfatındaki hüsn-i cemâli, sevilmesinin gerekçelerinden biri olmasına gelince, her ne kadar peygamber ve sıddîklar ayıp ve pisliklerden münezzeh iseler de, tam mânasıyle tenzîh ve takdîs, ancak bir olan, celâl ve kerem sâhibi Hazret-i Allah’a mahsustur. Yaratıklar kusur ve noksandan hâlî kalamaz. Onlar âciz birer yaratıktır. Musahhar ve muztardır, mecburdur. Bu musahharlık ve ıztırar, tamamen ayıp ve noksanlıktır. Kemâl, yalnız O’nundur. Diğerlerindeki kemâl, onun onlara verdiği nispettedir. Her kemâlin başkasına verilmesi mukadder değildir. Çünkü kemâlin en aşağı derecesi, kulun başkasına musahhar olmamasıdır ki, bu da Allah'tan başkası için muhaldir, olamaz. Bütün noksanlıklardan münezzeh ve mukaddes olmasını açıklamak, lâfı uzatır. Aynı zamanda mükâşefe ilmi ile ilgili olduğu için onu burada açıklayacak değiliz.

İşte bu vasıf da sevilen bir kemal ve güzellik olduğuna göre, bunun hakîkati de ancak Allahu Teâlâda bulunur. Diğerlerinin kemâli ve kusurlardan münezzeh olmaları mutlak değildir, izâfîdir. Yâni kendilerinden düşük olana nispetle daha kâmildirler, demektir. Merkebe nispetle atın, ata nispetle insanın daha kâmil olması gibi. Aslında hepsinde noksanlık vardır. Fakat nispet îtibariyle birinde daha az, diğerinde daha çoktur.

Demek ki güzel sevilir. Mutlak sûrette de güzellik, ortağı, eşi, benzeri ve dengi bulunmayan, kimseye ihtiyacı olmayıp dilediğini yapan, dilediği gibi hükmeden, hikmeti reddedilmeyen, muakkibi bulunmayan, yer ve göklerde ilminden hâriçte zerre bile kalmayan zâlim ve cebbarların boyunları elinde bulunan, kimse kendi kudretinden, kahr u galebesinden kurtulamayan, ezelî olup varlığının evveli olmayan, ebedî olup sonu gelmeyen, varlığının nihâyeti olmayan, bizâtihî kaim olduğu gibi bütün yaratıkları ayakta tutan, yer ve göklerin mutlak hâkimi, canlı ve cansız bütün varlıkların yaratıcısı, izzet ve ceberutla tekleşmiş, mülk ve melekûtu yaratmakla her yönden bir olmuş, fazl ve celâl, parlaklık ve cemâl, kudret ve kemâl sâhibi olup, celâlini anlamakta akılların şaşırıp hayrete düştüğü, vasfını anlatmakta dillerin tutulduğu, âriflerin O'nun hakkındaki mârifetlerinin kemâli, acziyetlerini îtirafdan ibâret olduğu, peygamberlerin son mertebesi, vasfını anlatmakta kusurlu olduklarını söylemek olduğu, bir Allah'tır. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Gereği gibi seni senâ etmekten âcizim. Sen, kendini senâ ettiğin gibi yücesin."* buyurmuş, Sıddîk-ı Ekber (r.a.) de: "Anlamadığını anlamak bir anlayıştır." demiştir. O Allah'ı noksan sıfatlardan tenzîh ederim ki, mahlûkat için kendini bilmeye, yol olarak ancak acziyetlerini göstermiştir.

Ne olaydı bileydim, hakîkat olarak Allah'ın sevgisini inkâr edip de bunu mecâz olarak kabul eden, acaba Allah hakkındaki bu cemâl ve övünme vasıfları ile kemâl ve güzellik niteliklerini mi yoksa Allahu Teâlâ'nın bunlarla mevsuf olduğunu mu, yoksa kemâl ve azametin, bunları anlayanlar için tabiî olarak sevimli olduğunu mu inkâr eder? Bunlardan hangisini inkâr ettiğini bilemiyorum. Çünkü hiç birini inkâra imkân yoktur. O, Allah'ı noksan sıfatlardan tenzîh ederim ki, cehennem ateşinden uzaklaşıp kendileri için hüsnâ cennet va'dedilenlerden başkalarına güvenmemek için kör basîretlerden saklanmış ve hüsrandaki insanları körlük zulmetinde terkederek, hayvanların toplandığı ve behîmî şehvetlerin dalgalandığı his âleminde onları mütereddit bırakmıştır. Onlar dünyanın dış görünüşünden bilirler fakat âhiretten gafillerdir. Hattâ çokları âhireti bile bilmezler.

Bu sebeple hâsıl olan sevgi, ihsan karşılığındaki sevgiden daha kuvvetlidir. Zîra ihsan azalıp çoğalabildiği için, bu husustaki sevgi de azalıp çoğalır. Bunun için Allahu Teâlâ **Dâvud aleyhisselâm**a: *"Benim en çok sevdiğim yalnız rubûbiyet hakkını yerine getirip karşılıksız olarak bana ibâdet edendir."* diye vahyetmiştir.

Yine **Zebûr**'da: *"Cehennemden kurtulmak veya cennete girmek için bana kulluk edenden daha zâlim kim olabilir? Acaba cennet veya cehennemi yaratmasam, ben itâate hak kazanmış ve bunun ehli değil mi idim?"* buyurmuştur.

Îsâ aleyhisselâm bir gün ibâdet eden ve ibâdetten zayıflayıp benizleri solan bir topluluğa uğradı ve sordu. Onlar da: "Cehennemden korktuğumuz ve cenneti umduğumuz için bu hâldeyiz." dediler. Îsâ aleyhisselâm: *"Yaratıktan korkup yaratığı umduğunuz için çalışıyorsunuz."* dedi. Aynı şekilde ibâdet eden başka bir topluluğa uğradı. Onların durumunu sorunca, "Sevip saydığımız için Allah'a ibâdet ediyoruz." dediler. Îsâ aleyhisselâm: *"İşte siz Allah'ın dostlarısınız. Ben sizin yanınızda bulunmakla emrolundum."* dedi.

Ebû Hâzm: "Ben, sevap ümîdi veya ikab korkusu ile ibâdet etmekten utanç duyarım. Zîra o zaman, korkmasa çalışmayan veya para vermese çalışmayan kötü bir köle durumuna düşerim." dedi.

Haberde şöyle vârid olmuştur:

لَا يَكُونَنَّ أَحَدُكُمْ كَالْأَجِيرِ السُّوءِ إِنْ لَمْ يُعْطَ أَجْرًا لَمْ
يَعْمَلْ وَلَا كَالْعَبْدِ السُّوءِ إِنْ لَمْ يَخَفْ لَمْ يَعْمَلْ

"Sakın, almadan çalışmayan kötü işçi veya korkmadan çalışmayan kötü köle gibi olmayın."

Beşinci sebep; Sevginin beşinci sebebi, aralarında bir münâsebet ve bir benzerlik olmaktır. Çünkü insan benzediği şeye meyleder. Bunun için çocuk, çocuk ile büyük de büyük ile ünsiyet eder. Kuş bile kendi cinsinden olan kuş ile ünsiyet eder de diğerlerinden kaçar âlimin âlim ile ünsiyeti, bir sanatkâr ile ünsiyetinden daha çoktur. Dülgerin dülger ile ünsiyeti, bir çiftçi ile ünsiyetinden daha fazladır. Tecrübe, haber ve eserler bunun şâhididir. Nitekim **"Sohbet Âdâbı"**nın, **"Allah için Kardeşlik"** bölümünde bunu anlattık. Oraya mürâcaat oluna.

Münâsebet, sevginin sebebi olduğuna göre, çocuğun çocuk ile kurduğu münâsebet gibi zâhirî mânada olduğu gibi, herkesin anlayamamayacağı gizli bir sebeple de olabilir. Güzellik, istifade ve benzeri hiç bir sebep olmaksızın iki kişi arasında görülen samimiyet gibi. Buna işâret olarak Resûl-i Ekrem (s.a.v.). *"Ruhlar birbirine yardımcıdır. Onlardan birbirine münâsebeti olanlar buluştu, münâsebeti olmıyanlar ise ayrıldılar."* buyurdu.

İşte bu sebep de Allah'ı sevmeyi gerektirir. Çünkü her ne kadar sûret ve şekil bahis konusu değilse de, kul ile Allah arasında bâtınî bir münâsebet vardır. Bu münâsebetin bir kısmını kitaplarda yazmak caiz ise de bir kısmının kaleme alınması caiz değildir. Belki o, toz perde altında kalır, tâ ki üzerinden geçen yolcular, sülûkün şartını tamamlayıp üstün makamlara, kurbiyet makamına vâsıl olduklarında onu anlarlar. Yazılması caiz olan münâsebetler, insanların da vasıflanmakla emrolundukları ilâhî vasıflardır. Nitekim: *"Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanın."* buyrulmuştur. Bu da övülen ve ilâhî olan ilim, iyilik, ihsan, lütuf, hayırda bulunmak, insanlara merhametli olmak, onlara öğüt verip onları doğru yola getirmek, bâtıldan uzaklaştırmak ve benzeri dinî faziletlerdir Bunların hepsi insanı Allah'a yaklaştırır. Fakat yaklaştırması, mekân ve mesafe bakımından değil, belki vasıflar bakımındandır. İşte bunlarda Allah ile gizli bir münâsebet vardır.

Yalnız insanlara mahsus özel münâsebetlerden olduğu halde satırlara yazılması câiz olmayan, Allahu Teâlâ'nın:

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي

"Ey Muhammed, sana ruhdan sorarlar. De ki: "Ruh, Rabbimin ermindendir" (İsrâ sûresi, 17/85) buyurduğudur. Bu âyet ile ruhun bir emr-i Rabbânî olup, insan havsalasının idrâki dışında kaldığını haber vermiştir. Bundan daha açığı, Allahu Teâlâ'nın:

فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي

"Onu yapıp ruhumdan üflediğimde..." (Hicr sûresi, 15/29) âyet-i celîlesidir. İşte bunun için melekleri ona secde ettirmiştir. Buna da:

"Muhakkak biz seni yeryüzüne halife yaptık" (Sâd sûresi, 38/26) âyetiyle işaret etmiştir. Âdem aleyhisselamın, Allah'ın halifesi olması, ancak bu gizli münâsebetledir. Buna remzetmek üzere Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Allahu Teâlâ Âdem'i sûreti üzerine yarattı."*[13] buyurdu da bunun üzerine kısa görüşlüler, sûretleri duyu vasıtası ile görülebilen zâhirî suretlerden ibâret sandılar. Kimi Müşebbihe, kimi Mücessime ve kimi Musavvire oldu. Yâni Allah'ı her hangi bir şeye benzetti, cisim ve sûrettir, dedi ki, Allahu Teâlâ bunlardan münezzehtir. Allahu Teâlâ buna da işâret etmek üzere **Mûsâ aleyhisselâm**a: *"Ben hasta oldum, niçin beni ziyâret etmedin?"* buyurunca, Mûsâ aleyhisselâm: "Bu nasıl olur?" diye sordu. Allahu Teâlâ: *"Falan kulum hastalandı ziyâretine gitmedin. Eğer ziyâretine gitseydin beni orada bulurdun."* buyurdu.[14] Bu münâsebet, ancak farzları kuvvetlendirdikten sonra nafilelere devamla anlaşılır. Nitekim bir hadîs-i kudsîde Allahu Teâlâ:

"Kulum, nafile ibâdetlerle durmadan bana yaklaşır ve ben de onu severim. Onu sevdiğim vakit, işiten kulağı, gören gözü ve konuşan dili olurum."[15] buyurmuştur.

Burası, kalemin dizginlerini toplamanın vâcip olduğu bir yerdir. İnsanlar burada hiziplere ayrılmıştır. Bâzı kısa görüşlüler zâhirî teşbîhe kapılmıştır. Bir kısım aşırı ve azgınlar ise münâsebet hududunu aşarak ittihad ve hulûle kail olmuştur. Hattâ bâzıları, **"Ene'l-Hak"** diyecek kadar ileri gitmiştir. Hıristiyanlar da Îsâ aleyhisselâma ilâh demekle sapıtmışlardır. Diğer bâzıları Nâsût'a, Lâhût'a bürünmüştür. Diğer bâzıları da Nâsût, Lâhût ile birleşti demişlerdir. Teşbîh ve temsîlin, ittihad ve hulûlün muhal olduğu kendilerine keşfolunan ve bu sırrın hakîkati kendilerine açıklanmış olanlar azınlıkta kalmışlardır. **Ebû'l-Hasan en-Nûrî**'nin bunlardan olması muhtemeldir. Kendisine vecd hâli galebe çaldığı vakit, şâirin:

---

[13] Metin olarak yukarıda geçmiştir.

[14] Hadîs, yukarıda metin olarak geçmiştir.

[15] Buhârî, Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet etti ve metin olarak yukarıda geçti.

"Senin meveddetinden öyle menzillere iniyorum ki, o menzilde akıllar hayrette kalırlar." sözüne bakar ve kesilen kamışların sivri kökleri üzerinde vecdine devâm ederdi. Nihâyet ayakları yarıldı ve aldığı bu yaralardan öldü. İşte bu, sevginin en kuvvetli ve en büyük sebeplerindendir. Bu, en enderi, en uzak ve en az bulunanıdır.

İşte, sevginin sebeplerinden bulunanı bunlardır. Hepsi de mecaz değil, hakikat olarak Allah hakkında açık ve hattâ en üstün derece de meydandadır. Basîret sâhibi insanlara göre en mâkul ve makbul olan, yalnız Allah sevgisidir. Nitekim basîretleri kör olanlara göre en mâkulü de Allah'tan başkasını sevmektir. Sonra şu beş sebepten biri ile insanlardan her -hangi birini seven kimse, aynı sebeplerle başka birisini de sevebilir. Bu sûretle sevgiye ortaklık ve noksanlık gelir. Hangi sevilir vasıf olursa olsun, o niteliğe sâhip başka niceleri bulunabilir. Ancak Allahu Teâlâ'dır ki, O'nun gibisi bulunamaz. Zîra O, celâl ve kemâlin nihâyeti olan bu vasıflarla mevsuftur. O'nun bu hususlarda mevcud bir ortağı ve benzeri olmadığı gibi, ileride bulunması da düşünülemez. Buna göre O'nun sevgisinde ortaklık yoktur. Tam mânasıyla sevgi de O'na mahsustur. Onda da ortaklık yoktur.

بيان أن أجلّ اللذّات وأعلاها معرفة الله تعالىٰ والنّظر إلىٰ وجهه الكريم وأنّه لا يتصوّر أن يؤثر عليها لذّة أخرىٰ إلا من حُرِم هـٰذه اللّذة

اعلمْ : أنَّ اللذاتِ تابعةٌ للإدراكاتِ ، والإنسانُ جامعٌ لجملةٍ مِنَ القوىٰ والغرائزِ ، ولكلِّ قوةٍ وغريزةٍ لذةٌ ، ولذتُها في نيلِها لمقتضىٰ طبعِها الذي خُلقَتْ لهُ ، فإنَّ هـٰذهِ الغرائزَ ما رُكِّبَتْ في الإنسانِ عبثاً ولا هزلاً ، بلْ خُلقَتْ كلُّ قوَّةٍ وغريزةٍ لأمرٍ مِنَ الأمورِ هوَ مقتضاها بالطبعِ ، فغريزةُ الغضبِ خُلقَتْ للتشفِّي والانتقامِ ، فلا جرمَ لذَّتُها في الغلبةِ والانتقامِ الذي هوَ مقتضىٰ طبعِها ، وغريزةُ شهوةِ الطعامِ مثلاً خُلقَتْ لتحصيلِ الغذاءِ الذي بهِ القوامُ ، فلا جرمَ لذَّتُها في نيلِ الغذاءِ الذي هوَ مقتضىٰ طبعِها ، وكذلكَ لذَّةُ السمعِ والبصرِ والشمِّ في الإبصارِ والاستماعِ والاشتمامِ ، فلا تخلو غريزةٌ مِنْ هـٰذهِ الغرائزِ عنْ ألمٍ ولذةٍ بالإضافةِ إلىٰ مدركاتِها ؛ **فكذلكَ في القلبِ غريزةٌ تُسمَّى النورَ الإلـٰهيَّ** ؛ لقولِهِ تعالىٰ : ﴿ أَفَمَن شَرَحَ ٱللَّهُ صَدْرَهُۥ لِلْإِسْلَـٰمِ فَهُوَ عَلَىٰ نُورٍ مِّن رَّبِّهِۦ ﴾ ، وقدْ تُسمَّى العقلَ ، وقدْ تُسمَّى البصيرةَ الباطنةَ ، وقدْ تُسمَّىٰ نورَ الإيمانِ واليقينِ⁽¹⁾ ، ولا معنىٰ للاشتغالِ بالأسامي ؛ فإنَّ الاصطلاحاتِ مختلفةٌ ، والضعيفُ يظنُّ أنَّ الاختلافَ واقعٌ في المعاني ؛ لأنَّ الضعيفَ

---

(١) وكل ذلك تعبيرات عن عين في القلب منزهة عن نقائص العين الظاهرة . « إتحاف » (٥٧١/٩) .

يطلبُ المعانيَ مِنَ الألفاظِ ، وهوَ عكسُ الواجبِ⁽¹⁾ .

فالقلبُ مفارقٌ لسائرِ أجزاءِ البدنِ بصفةٍ بها يدركُ المعانيَ التي ليسَتْ متخيَّلةً ولا محسوسةً ؛ كإدراكِهِ خلْقَ العالمِ ، وافتقارَهُ إلىٰ خالقٍ قديرٍ مدبِّرٍ حكيمٍ ، موصوفٍ بصفاتٍ إلـٰهيةٍ ، ولنسمِّ تلكَ الغريزةَ عقلاً ؛ بشرطِ ألا يُفهمَ مِنْ لفظِ العقلِ ما يُدركُ بهِ طرقُ المجادلةِ والمناظرةِ ، فقدِ اشتَهرَ اسمُ العَقلِ بهـٰذا ، ولهـٰذا ذمَّهُ بعضُ الصوفيةِ ، وإلا . . فالصفةُ التي فارقَ الإنسانُ بها البهائمَ ، وبها يدركُ معرفةَ اللهِ تعالىٰ أعزُّ الصفاتِ ؛ فلا ينبغي أنْ تُذمَّ ، وهـٰذهِ الغريزةُ خُلقَتْ ليعلمَ بها حقائقَ الأمورِ كلِّها ، فمقتضىٰ طبعِها المعرفةُ والعلمُ ، وهيَ لذَّتُها ، كما أنَّ مقتضىٰ طبعِ سائرِ الغرائزِ هوَ لذَّتُها .

وليسَ يخفىٰ أنَّ في العلمِ والمعرفةِ لذةً ، حتَّىٰ إنَّ الذي يُنسبُ إلى العلمِ والمعرفةِ ولوْ في شيءٍ خسيسٍ يفرحُ بهِ ، والذي يُنسبُ إلى الجهلِ ولوْ في شيءٍ حقيرٍ يغتمُّ بهِ ، وحتَّىٰ إنَّ الإنسانَ لا يكادُ يصبرُ عنِ التحدِّي بالعلمِ والتمدُّحِ بهِ في الأشياءِ الحقيرةِ ، فالعالمُ باللعبِ بالشطرنجِ علىٰ خسَّتِهِ لا يطيقُ السكوتَ فيهِ عنِ التعليمِ ، وينطلقُ لسانُهُ بذكرِ ما يعلمُهُ ، وكلُّ ذلكَ لفرْطِ لذَّةِ العلمِ ، وما يستشعرُهُ مِنْ كمالِ ذاتِهِ بهِ ، فإنَّ العلمَ مِنْ أخصِّ صفاتِ الربوبيَّةِ ، وهي منتهى الكمالِ .

ولذلكَ يرتاحُ الطبعُ إذا أُثنيَ عليهِ بالذكاءِ وغزارةِ العلمِ ؛ لأنَّهُ يستشعرُ

---

(١) فإن دائرة المعاني أوسع من دائرة الألفاظ ، فلا تكاد الألفاظ تحيط بها كما ينبغي . « إتحاف » (٩/ ٥٧١) .

عندَ سماعِ الثناءِ كمالَ ذاتِهِ وكمالَ علمِهِ ، فيعجبُ بنفسِهِ ويلتذُّ بهِ .

ثمَّ ليسَ لذةُ العلمِ بالحراثةِ والخياطةِ كلذَّةِ العلمِ بسياسةِ الملكِ وتدبيرِ أمرِ الخلقِ ، ولا لذَّةُ العلمِ بالنحوِ والشعرِ كلذَّةِ العلمِ باللهِ تعالىٰ وصفاتِهِ وملائكتِهِ وملكوتِ السماواتِ والأرضِ ، بلْ لذَّةُ العلمِ بقدْرِ شرفِ العلمِ ، وشرفُ العلمِ بقدْرِ شرفِ المعلومِ ، حتَّىٰ إنَّ الذي يعرفُ بواطنَ أحوالِ الناسِ ويخبُرُها . . يجدُ لهُ لذَّةً ، وإنْ جهلَهُ . . يتقاضاهُ طبعُهُ أنْ يفحصَ عنهُ .

فإنْ علمَ بواطنَ أحوالِ رئيسِ البلدِ وأسرارَ تدبيرِهِ في رئاستِهِ . . كانَ ذلكَ ألذَّ عندَهُ وأطيبَ مِنْ علمِهِ بباطنِ حالِ فلاحٍ أوْ حائكٍ ، فإنِ اطلعَ علىٰ أسرارِ الوزيرِ وتدبيرِهِ وما هوَ عازمٌ عليهِ في أمورِ الوزارةِ . . فهوَ أشهىٰ عندَهُ وألذُّ مِنْ علمِهِ بأسرارِ الرئيسِ ، فإنْ كانَ خبيراً بباطنِ أحوالِ الملكِ والسلطانِ الذي هوَ المستولي على الوزيرِ . . كانَ ذلكَ أطيبَ عندَهُ وألذَّ مِنْ علمِهِ بباطنِ أسرارِ الوزيرِ ، وكانَ تمدُّحُهُ بذلكَ وحرصُهُ عليهِ وعلى البحثِ عنهُ أشدَّ ، وحبُّهُ لهُ أكثرَ ؛ لأنَّ لذَّتَهُ فيهِ أعظمُ .

فبهذا استبانَ أنَّ ألذَّ المعارفِ أشرفُها ، وشرفُها بحسَبِ شرفِ المعلومِ ، فإنْ كانَ في المعلوماتِ ما هوَ الأجلُّ والأكملُ والأشرفُ والأعظمُ . . فالعلمُ بهِ ألذُّ العلومِ ـ لا محالةَ ـ وأشرفُها وأطيبُها .

وليتَ شعري هلْ في الوجودِ شيءٌ أجلُّ وأعلىٰ وأشرفُ وأكملُ وأعظمُ مِنْ خالقِ الأشياءِ كلِّها ، ومكمِّلِها ومرتِّبِها ، ومُبدئِها ومُعيدِها ، ومدبِّرِها

ومزيِّنِها ؟ وهلْ يُتصوَّرُ أنْ تكونَ حضرةٌ في الملكِ والكمالِ والجمالِ والبهاءِ والجلالِ أعظمَ مِنَ الحضرةِ الربَّانيَّةِ التي لا يحيطُ بمبادي جلالِها وعجائبِ أحوالِها وصفُ الواصفينَ ؟!

فإنْ كنتَ لا تشكُّ في ذلكَ.. فلا ينبغي أنْ تشكَّ في أنَّ الاطلاعَ علىٰ أسرارِ الربوبيَّةِ والعلمَ بترتُّبِ الأمورِ الإلـٰهيَّةِ المحيطةِ بكلِّ الموجوداتِ.. هوَ أعلىٰ أنواعِ المعارفِ والاطلاعاتِ وألذُّها وأطيبُها وأشهاها ، وأحرىٰ ما تستشعرُ بهِ النفوسُ عندَ الاتصافِ بهِ كمالَها وجمالَها ، وأجدرُ ما يعظمُ بهِ الفرحُ والارتياحُ والاستبشارُ .

وبهـٰذا تبيَّنَ أنَّ العلمَ لذيذٌ ، وأنَّ ألذَّ العلومِ العلمُ باللهِ تعالىٰ وبصفاتِهِ وأفعالِهِ ، وتدبيرِهِ في مملكتِهِ مِنْ منتهىٰ عرشِهِ إلىٰ تخومِ الأرضينَ ، فينبغي أنْ يعلمَ أنَّ لذَّةَ المعرفةِ أقوىٰ مِنْ سائرِ اللذاتِ ؛ أعني : لذَّةَ الشهوةِ والغضبِ ولذَّةَ سائرِ الحواسِّ الخمسِ ، فإنَّ اللذاتِ **مختلفةٌ بالنوعِ** أولاً ؛ كمخالفةِ لذَّةِ الوقاعِ للذةِ السماعِ ، ولذةِ المعرفةِ للذةِ الرئاسةِ ، وهيَ **مختلفةٌ بالضعفِ والقوَّةِ** ؛ كمخالفةِ لذَّةِ الشَّبِقِ المغتلمِ مِنَ الجماعِ للذَّةِ الفاترِ الشهوةِ ، وكمخالفةِ لذَّةِ النظرِ إلى الوجهِ الجميلِ الفائقِ الجمالِ للذةِ النظرِ إلىٰ ما دونَهُ في الجمالِ ، وإنَّما تُعرفُ أقوى اللذاتِ بأنْ تكونَ مُؤْثَرَةً علىٰ غيرِها ، فإنَّ المخيَّرَ بينَ النظرِ إلىٰ صورةٍ جميلةٍ والتمتعِ بمشاهدتِها وبينَ استنشاقِ روائحَ طيبةٍ إذا اختارَ النظرَ إلى الصورةِ الجميلةِ.. علِمَ أنَّها ألذُّ عندَهُ مِنَ الروائحِ الطيبةِ ، وكذلكَ إذا حضرَ الطعامُ وقتَ الأكلِ واستمرَّ

اللاعبُ بالشطرنجِ على اللعبِ وتركَ الأكلَ . . فيعلمُ بهِ أنَّ لذةَ الغلبةِ في الشطرنجِ أقوىٰ عندَهُ مِنْ لذةِ الأكلِ .

فهـٰذا معيارٌ صادقٌ في الكشفِ عنْ ترجيحِ اللذاتِ ، فنعودُ ونقولُ :

اللذاتُ تنقسمُ إلىٰ **ظاهرةٍ** ؛ كلذَّاتِ الحواسِّ الخمسِ ، وإلىٰ **باطنةٍ** ؛ كلذَّةِ الرئاسةِ والغلبةِ والكرامةِ والعلمِ وغيرِها ؛ إذْ ليسَتْ هـٰذهِ اللذَّةُ للعينِ ، ولا للأنفِ ، ولا للأذنِ ، ولا للمسِ ، ولا للذوقِ ، والمعاني الباطنةُ أغلبُ علىٰ ذوي الكمالِ مِنَ اللذاتِ الظاهرةِ فلوْ خُيِّرَ الرجلُ بينَ لذَّةِ الهريسةِ والدجاجِ المسمَّنِ واللوزينجِ وبينَ لذَّةِ الرئاسةِ وقهرِ الأعداءِ ونيلِ درجةِ الاستيلاءِ ؛ فإنْ كانَ المخيَّرُ خسيسَ الهمَّةِ ، ميِّتَ القلبِ ، شديدَ النهمةِ(١) . . اختارَ الهريسةَ والحلاوةَ ، وإنْ كانَ عاليَ الهمَّةِ ، كاملَ العقلِ . . اختارَ الرئاسةَ ، وهانَ عَليهِ الجوعُ والصبرُ عنْ ضرورةِ القوتِ أياماً كثيرةً ، فاختيارُهُ للرئاسةِ يدلُّ علىٰ أنَّها ألذُّ عندَهُ مِنَ المطعوماتِ الطيِّبةِ .

نعم ، الناقصُ الذي لمْ تكملْ معانيهِ الباطنةُ بعدُ ؛ كالصبيِّ ، أوِ الذي ماتَتْ قواهُ الباطنةُ كالمعتوهِ . . لا يبعدُ أنْ يؤثرَ لذَّةَ المطعوماتِ علىٰ لذَّةِ الرئاسةِ ، وكما أنَّ لذَّةَ الرئاسةِ والكرامةِ أغلبُ اللذاتِ علىٰ مَنْ جاوزَ نقصانَ الصبا والعتهِ . . فلذةُ معرفةِ اللهِ تعالىٰ ، ومطالعةِ جمالِ حضرةِ الربوبيّةِ ، والنظرِ إلىٰ أسرارِ الأمورِ الإلـٰهيةِ ألذُّ مِنَ الرئاسةِ التي هيَ أعلى اللذاتِ الغالبةِ على الخلقِ .

---

(١) في (أ) : (شديد النهم) ، وفي غير (ص) : (شديد البهيمية) .

وغايةُ العبارةِ عنهُ أنْ يُقالَ : فلا تعلمُ نفسٌ ما أُخفيَ لهُمْ مِنْ قرَّةِ أعينٍ ، وإنَّهُ أعدَّ لهُمْ ما لا عينٌ رأتْ ، ولا أذنٌ سمعَتْ ، ولا خطرَ علىٰ قلبِ بشرٍ .

وهـٰذا الآنَ لا يعرفُهُ إلا مَنْ ذاقَ اللذتينِ جميعاً ، فإنَّهُ ـ لا محالةَ ـ يؤثرُ التبتُّلَ والتفرُّدَ والفكرَ والذكرَ ، وينغمسُ في بحارِ المعرفةِ ، ويتركُ الرئاسةَ ، ويستحقرُ الخلقَ الذينَ يرأسُهُمْ ؛ لعلمِهِ بفناءِ رئاستِهِ وفناءِ مَنْ عليهِ رئاستُهُ ، وكونِهِ مشوباً بالكدوراتِ التي لا يُتصوَّرُ الخلوُّ عنها ، وكونِهِ مقطوعاً بالموتِ الذي لا بدَّ مِنْ إتيانِهِ مهما أخذَتِ الأرضُ زخرفَها وازَّيَّنَتْ وظنَّ أهلُها أنَّهُمْ قادرونَ عليها ، فيستعظمُ بالإضافةِ إليها لذَّةَ معرفةِ اللهِ تعالىٰ ، ومطالعةِ صفاتِهِ وأفعالِهِ ونظامِ مملكتِهِ مِنْ أعلىٰ عليينَ إلىٰ أسفلِ السافلينَ ؛ فإنَّها خاليةٌ عنِ المزاحماتِ والمكدِّراتِ ، متسعةٌ للمتواردينَ عليها ، لا تضيقُ عنهُمْ بكبرِها ، وإنَّما عرضُها مِنْ حيثُ التقديرُ السماواتُ والأرضُ ، وإذا خرجَ النظرُ عنِ المقدراتِ . . فلا نهايةَ لعرضِها ، فلا يزالُ العارفُ بمطالعتِها في جنَّةٍ عرضُها السماواتُ والأرضُ ، يرتعُ في رياضِها ، ويقطفُ مِنْ ثمارِها ، ويكرعُ في حياضِها ، وهوَ آمنٌ مِنِ انقطاعِها ؛ إذْ ثمارُ هـٰذهِ الجنَّةِ غيرُ مقطوعةٍ ولا ممنوعةٍ .

ثمَّ هيَ أبديَّةٌ سرمديَّةٌ ، لا يقطعُها الموتُ ؛ إذِ الموتُ لا يهدمُ محلَّ معرفةِ اللهِ تعالىٰ ، ومحلُّها الروحُ الذي هوَ أمرٌ ربَّانيٌّ سماويٌّ ، وإنَّما الموتُ يغيِّرُ أحوالَها ، ويقطعُ شواغلَها وعوائقَها ، ويخلِّيها مِنْ حبسِها ،

فأمَّا أنْ يعدمَها . . فلا ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَا تَحْسَبَنَّ ٱلَّذِينَ قُتِلُوا۟ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ أَمْوَٰتًۢا بَلْ أَحْيَآءٌ عِندَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ ۝ فَرِحِينَ بِمَآ ءَاتَىٰهُمُ ٱللَّهُ مِن فَضْلِهِۦ وَيَسْتَبْشِرُونَ بِٱلَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا۟ بِهِم مِّنْ خَلْفِهِمْ . . . ﴾ الآيةَ ، ولا تظنَّنَّ أنَّ هـٰذا مخصوصٌ بالمقتولِ في المعركةِ ، فإنَّ للعارفِ بكلِّ نَفَسٍ درجةَ ألفِ شهيدٍ ، وفي الخبرِ : أنَّ الشهيدَ يتمنَّىٰ في الآخرةِ أنْ يُردَّ إلى الدنيا ليقتلَ مرَّةً أخرىٰ ؛ لعظمِ ما يراهُ مِنْ ثوابِ الشهادةِ(١) ، وأنَّ الشهداءَ يتمنونَ لوْ كانوا علماءَ(٢) ؛ لما يرونَهُ مِنْ علوِّ درجةِ العلماءِ .

فإذاً ؛ جميعُ أقطارِ ملكوتِ السماواتِ والأرضِ ميدانُ العارفِ ، يتبوَّأُ منهُ حيثُ يشاءُ ، مِنْ غيرِ حاجةٍ إلىٰ أنْ يتحرَّكَ إليها بجسمِهِ وشخصِهِ ، فهوَ مِنْ مطالعةِ جمالِ الملكوتِ في جنَّةٍ عرضُها السماواتُ والأرضُ ، وكلُّ عارفٍ فلهُ مثلُها مِنْ غيرِ أنْ يضيقَ بعضُهُمْ علىٰ بعضٍ أصلاً ، إلا أنَّهُمْ يتفاوتونَ في سعةِ متنزَّهاتِهِمْ بقدْرِ تفاوتِهِمْ في اتساعِ نظرِهِمْ وسعةِ معارفِهِمْ ، وهمْ درجاتٌ عندَ اللهِ ، ولا يدخلُ في الحصرِ تفاوتُ درجاتِهِمْ .

فقدْ ظهرَ أنَّ لذَّةَ الرئاسةِ ـ وهيَ باطنةٌ ـ أقوىٰ في ذوي الكمالِ مِنْ لذَّاتِ الحواسِّ كلِّها ، وأنَّ هـٰذهِ اللذَّةَ لا تكونُ لبهيمةٍ ولا لصبيٍّ ولا لمعتوهٍ ، وأنَّ

---

(١) رواه البخاري (٢٧٩٥) ، ومسلم (١٨٧٧) .

(٢) عقد الإمام ابن عبد البر فصلاً في « جامع بيان العلم وفضله » (١٤٩/١) أورد فيه الأخبار في تفضيل العلماء على الشهداء .

لذَّةَ المحسوساتِ والشهواتِ تكونُ لذوي الكمالِ معَ لذَّةِ الرئاسةِ ، ولكنْ يؤثرونَ الرئاسةَ .

فأمَّا معنىٰ كونِ معرفةِ اللهِ تعالىٰ وصفاتِهِ وأفعالِهِ وملكوتِ سماواتِهِ وأسرارِ ملكِهِ أعظمَ لذَّةً مِنَ الرئاسةِ . . فهـٰذا يختصُّ بمعرفتِهِ مَنْ نالَ رتبةَ المعرفةِ وذاقَها ، ولا يمكنُ إثباتُ ذلكَ عندَ مَنْ لا قلبَ لهُ ؛ لأنَّ القلبَ معدنُ هـٰذهِ القوَّةِ ، كما أنَّهُ لا يمكنُ إثباتُ رجحانِ لذَّةِ الوقاعِ علىٰ لذَّةِ اللعبِ بالصولجانِ عندَ الصبيانِ ، ولا رجحانِهِ علىٰ لذةِ شمِّ البنفسجِ عندَ العنينِ ؛ لأنَّهُ فقدَ الصفةَ التي بها تُدركُ هـٰذهِ اللذةُ ، ولكنْ مَنْ سلمَ مِنْ آفةِ العنَّةِ وسلمَتْ حاسَّةُ شمِّهِ . . أدركَ التفاوتَ بينَ اللذتينِ ، وعندَ هـٰذا لا يبقىٰ إلا أنْ يُقالَ : (مَنْ ذاقَ . . عرفَ) .

ولعمري ؛ طلابُ العلومِ وإنْ لمْ يشتغلوا بطلبِ معرفةِ الأمورِ الإلـٰهيةِ فقدِ استنشقوا رائحةَ هـٰذهِ اللذةِ عندَ انكشافِ المشكلاتِ وانحلالِ الشبهاتِ التي قويَ حرصُهُمْ علىٰ طلبِها ؛ فإنَّها أيضاً معارفُ وعلومٌ ، وإنْ كانَتْ معلوماتُها غيرَ شريفةٍ شرفَ المعلوماتِ الإلـٰهيةِ .

فأمَّا مَنْ طالَ فكرُهُ في معرفةِ اللهِ سبحانَهُ ، وقدِ انكشفَ لهُ مِنْ أسرارِ ملكِ اللهِ تعالىٰ ولوِ الشيءَ اليسيرَ . . فإنَّهُ يصادفُ في قلبِهِ عندَ حصولِ الكشفِ مِنَ الفرحِ ما يكادُ يطيرُ بهِ ، ويتعجَّبُ مِنْ نفسِهِ في ثباتِهِ واحتمالِهِ لقوَّةِ فرحِهِ وسرورِهِ ، وهـٰذا ممَّا لا يُدركُ إلا بالذوقِ ، والحكايةُ فيهِ قليلةُ الجدوىٰ .

فهـٰذا القدْرُ ينبّهُكَ علىٰ أنَّ معرفةَ اللهِ سبحانَهُ ألذُّ الأشياءِ ، وأنَّهُ لا لذَّةَ فوقَها ، ولهـٰذا قالَ أبو سليمانَ الدارانيُّ : (إنَّ للهِ تعالىٰ عباداً ليسَ يشغلُهُمْ عنِ اللهِ خوفُ النارِ ولا رجاءُ الجنَّةِ ، فكيفَ تشغلُهُمُ الدنيا عنِ اللهِ ؟!)⁽¹⁾ .

ولذلكَ قالَ بعضُ إخوانِ معروفٍ الكرخيِّ لهُ : أخبرْني يا أبا محفوظٍ ؛ أيُّ شيءٍ أهاجَكَ إلى العبادةِ والانقطاعِ عنِ الخلقِ ؟ فسكتَ ، فقالَ : ذكرُ الموتِ ، فقالَ : وأيُّ شيءٍ الموتُ ؟ فقالَ : ذكرُ القبرِ والبرزخِ ، فقالَ : وأيُّ شيءٍ القبرُ ؟ فقالَ : خوفُ النارِ ورجاءُ الجنةِ ؟ فقالَ : وأيُّ شيءٍ هـٰذا ؟ إنَّ ملكاً هـٰذا كلُّهُ بيدِهِ إنْ أحببتَهُ . أنساكَ جميعَ ذلكَ ، وإنْ كانَتْ بينَكَ وبينَهُ معرفةٌ . . كفاكَ جميعَ هـٰذا⁽²⁾ .

وفي أخبارِ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (إذا رأيتَ التقيَّ مشغوفاً في طلبِ الربِّ تعالىٰ . . فقدْ ألهاهُ ذلكَ عمَّا سواهُ)⁽²⁾ .

ورأىٰ بعضُ الشيوخِ بشرَ بنَ الحارثِ في النومِ فقالَ : ما فعلَ أبو نصرٍ التَّمَّارُ وعبدُ الوهَّابِ الورَّاقُ ؟ فقالَ : تركتُهُما الساعةَ بينَ يدي اللهِ تعالىٰ يأكلانِ ويشربانِ ، قلتُ : فأنتَ ؟ قالَ : علمَ اللهُ قلَّةَ رغبتي في الأكلِ والشربِ فأعطاني النظرَ إليهِ⁽³⁾ .

---

(1) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٩/ ٥٧٥) .

(2) قوت القلوب (٢/ ٥٦) .

(3) نسبه الحافظ الزبيدي لصاحب « القوت » في « إتحافه » (٩/ ٥٧٥) وقال : (وحدثني بعض الأشياخ عن منصور الحربي وغيره أنه رأىٰ بشر بن الحارث في النوم . . .) .

وعنْ عليٍّ بنِ الموفقِ قالَ : رأيتُ في النومِ كأنِّي أُدخلتُ الجنةَ ، فرأيتُ رجلاً قاعداً علىٰ مائدةٍ وملكانِ عنْ يمينِهِ وشمالِهِ يلقمانِهِ مِنْ جميعِ الطيباتِ وهوَ يأكلُ ، ورأيتُ رجلاً قائماً علىٰ بابِ الجنةِ يتصفَّحُ وجوهَ الناسِ ، فيدخلُ بعضاً ويردُّ بعضاً ، قالَ : ثمَّ جاوزتُهُما إلىٰ حظيرةِ القدسِ ، فرأيتُ في سرادقِ العرشِ رجلاً قدْ شخصَ ببصرِهِ ينظرُ إلى اللهِ تعالىٰ لا يطرفُ ، فقلتُ لرضوانَ : مَنْ هـٰذا ؟ فقالَ : معروفٌ الكرخيُّ ، عبدَ اللهَ لا خوفاً مِنْ نارِهِ ولا شوقاً إلىٰ جنَّتِهِ ، بلْ حبّاً لهُ ، فأباحَهُ النظرَ إليهِ إلىٰ يومِ القيامةِ ، وذكرَ أنَّ الآخرينِ بشرُ بنُ الحارثِ وأحمدُ ابنُ حنبلٍ(١) .

ولذلكَ قالَ أبو سليمانَ الدارانيُّ : (مَنْ كانَ اليومَ مشغولاً بنفسِهِ . . فهوَ غداً مشغولٌ بنفسِهِ ، ومَنْ كانَ اليومَ مشغولاً بربِّهِ . . فهوَ غداً مشغولٌ بربِّه)(٢) .

وقالَ الثوريُّ لرابعةَ : ما حقيقةُ إيمانِكِ ؟ قالَتْ : ما عبدتُهُ خوفاً مِنْ نارِهِ ولا حبّاً لجنَّتِهِ فأكونَ كالأجيرِ السوءِ ، بلْ عبدتُهُ حبّاً لهُ وشوقاً إليهِ .

وقالَتْ في معنى المحبةِ نظماً(٣) : [من المتقارب]

أُحِبُّـكَ حُبَّيْـنِ حُـبَّ ٱلْهَـوَىٰ وَحُبّـاً لأَنَّـكَ أَهْـلٌ لِـذاكـا

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٥٦) .
(٢) قوت القلوب (٢/ ٥٧) .
(٣) انظر « شرح نهج البلاغة » (١٠/ ١٥٦) .

فَأَمَّا ٱلَّذِي هُوَ حُبُّ ٱلْهَوَىٰ فَشُغْلِي بِذِكْرِكَ عَمَّنْ سِواكا
وَأَمَّا ٱلَّذِي أَنْتَ أَهْلٌ لَهُ فَكَشْفُكَ لِيْ ٱلْحُجْبَ حَتَّىٰ أَراكا
فَلا ٱلْحَمْدُ فِي ذا وَلا ذاكَ لِي وَلَكِنْ لَكَ ٱلْحَمْدُ فِي ذا وَذاكا

ولعلَّها أرادَتْ بحبِّ الهوىٰ حبَّ اللهِ لإحسانِهِ إليها وإنعامِهِ عليها بحظوظِ العاجلةِ ، وبحبِّهِ لما هوَ أهلٌ لهُ الحبَّ لجمالِهِ وجلالِهِ الذي انكشفَ لها ، وهوَ أعلى الحبَّينِ وأقواهُما .

ولذَّةُ مطالعةِ جمالِ الربوبيَّةِ هيَ التي عبَّر عنها رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ حيثُ قالَ حاكياً عنْ ربِّهِ تعالىٰ : « أعددتُ لعبادي الصالحينَ ما لا عينٌ رأتْ ، ولا أذنٌ سمعَتْ ، ولا خطرَ علىٰ قلبِ بشرٍ »(١) .

وقدْ يُتعجَّلُ بعضُ هٰذهِ اللذاتِ في الدنيا لمَنِ انتهىٰ صفاءُ قلبِهِ إلى الغايةِ ، ولذلكَ قال بعضُهُمْ : إنِّي أقولُ : (يا ربِّ ، يا أللهُ . . فأجدُ ذلكَ أثقلَ علىٰ قلبي مِنَ الجبالِ ؛ لأنَّ النداءَ يكونُ مِنْ وراءِ حجابٍ ، وهلْ رأيتَ جليساً ينادي جليسَهُ) ، وقالَ : (إذا بلغَ الرجلُ في هٰذا العلمِ الغايةَ . . رماهُ الخلقُ بالحجارةِ) أيْ : يخرجُ كلامُهُ عنْ حدِّ عقولِهِمْ ، فيرونَ ما يقولُهُ جنوناً أوْ كفراً(٢) .

فمقصدُ العارفينَ كلِّهِمْ وصلُهُ ولقاؤُهُ فقطْ ، فهيَ قرَّةُ العينِ التي لا تعلمُ

---

(١) رواه البخاري (٣٢٤٤) ، ومسلم (٢٨٢٤) .
(٢) عزاهما الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٩/٥٧٨) لصاحب « القوت » .

نفسٌ ما أُخفي لها منها ، وإذا حصلَتْ . . انمحقَتِ الهمومُ والشهواتُ كلُّها ، وصارَ القلبُ مستغرقاً بنعيمِها ، فلوْ أُلقيَ في النارِ . . لمْ يحسَّ بها لاستغراقِهِ ، ولوْ عُرِضَ عليهِ نعيمُ الجنَّةِ . . لمْ يلتفتْ إليهِ لكمالِ نعيمِهِ ، وبلوغِهِ الغايةَ التي ليسَ فوقَها غايةٌ .

وليتَ شعري مَنْ لا يفهمُ إلا حبَّ المحسوساتِ . . كيفَ يؤمنُ بلذَّةِ النظرِ إلىٰ وجهِ اللهِ تعالىٰ وما لهُ صورةٌ ولا شكلٌ ؟! وأيُّ معنىً لوعدِ اللهِ تعالىٰ بهِ عبادَهُ وذكرِهِ أنَّهُ أعظمُ النعمِ ؟

بلْ مَنْ عرفَ اللهَ . . عرفَ أنَّ اللذاتِ المفرَّقةَ بالشهواتِ المختلفةِ كلَّها تنطوي تحتَ هٰذهِ اللذَّةِ ، كما قالَ بعضُهُمْ[1] : [من البسيط]

كـانَـتْ لِقَلْبِـيَ أَهْـواءٌ مُفَـرَّقَـةٌ فَٱسْتَجْمَعَتْ مُذْ رَأَتْكَ ٱلْعَيْنُ أَهْوائِي
فَصارَ يَحْسُدُنِي مَنْ كُنْتُ أَحْسُدُهُ وَصِرْتُ مَوْلَى ٱلْوَرَىٰ مُذْ صِرْتَ مَوْلائِي
تَرَكْتُ لِلنَّاسِ دُنْياهُمْ وَدِينَهُمُ شُغْلاً بِذِكْرِكَ يا دِينِي وَدُنْيائِي

ولذلكَ قالَ بعضُهُمْ[2] : [من السريع]

وَهَجْـرُهُ أَعْظَـمُ مِـنْ نـارِهِ وَوَصْلُـهُ أَطْيَـبُ مِـنْ جَنَّتِـهْ

وما أرادوا بهٰذا إلا إيثارَ لذَّةِ القلبِ في معرفةِ اللهِ تعالىٰ علىٰ لذةِ الأكلِ

---

[1] الأبيات لمحمد بن داوود الأصفهاني في « ديوانه » (ص٣٢) ، وهي مما نسب إلى الحلاج في « ديوانه » (٨٣) .

[2] انظر « شرح نهج البلاغة » (١٠/١٥٧) .

والشربِ والنكاحِ ، فإنَّ الجنَّةَ معدنُ تمتُّعِ الحواسِّ ، فأمَّا القلبُ . . فلذَّتُهُ في لقاءِ اللهِ تعالىٰ فقطْ .

ومثالُ أطوارِ الخلقِ في لذَّاتِهِمْ ما نذكرُهُ : وهوَ أنَّ الصبيَّ في أوَّلِ حركتِهِ وتمييزِهِ يظهرُ فيهِ غريزةٌ بها يستلذُّ اللعبَ واللهوَ ، حتَّىٰ يكونَ ذلكَ عندَهُ ألذَّ مِنْ سائرِ الأشياءِ ، ثمَّ يظهرُ بعدَهُ لذَّةُ الزينةِ ولبسِ الثيابِ وركوبِ الدوابِّ ، فيستحقرُ معها لذةَ اللعبِ ، ثمَّ يظهرُ بعدَهُ لذَّةُ الوقاعِ وشهوةُ النساءِ ، فيتركُ بها جميعَ ما قبلَها في الوصولِ إليها ، ثمَّ تظهرُ لذَّةُ الرئاسةِ والعلوِّ والتكاثرِ ، وهيَ آخرُ لذَّاتِ الدنيا وأغلبُها وأقواها ، كما قالَ تعالىٰ : ﴿ ٱعْلَمُوٓاْ أَنَّمَا ٱلْحَيَوٰةُ ٱلدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌۢ بَيْنَكُمْ . . . ﴾ الآيةَ ، ثمَّ بعدَ هـٰذا تظهرُ غريزةٌ أخرىٰ يدركُ بها لذَّةَ معرفةِ اللهِ تعالىٰ ومعرفةِ أفعالِهِ ، فيستحقرُ معها جميعَ ما قبلَها ، فكلُّ متأخِّرٍ فهوَ أقوىٰ ، وهـٰذا هوَ الأخيرُ ، إذْ يظهرُ حبُّ اللعبِ في سنِّ التمييزِ ، وحبُّ النساءِ والزينةِ في سنِّ البلوغِ ، وحبُّ الرئاسةِ بعدَ العشرينَ ، وحبُّ العلومِ بقربِ الأربعينَ ، وهيَ الغايةُ العليا ، وكما أنَّ الصبيَّ يضحكُ علىٰ مَنْ يتركُ اللعبَ ويشتغلُ بملاعبةِ النساءِ وطلبِ الرئاسةِ . . فكذلكَ الرؤساءُ يضحكونَ علىٰ مَنْ يتركُ الرئاسةَ ويشتغلُ بمعرفةِ اللهِ تعالىٰ ، والعارفونَ يقولونَ : ﴿ إِن تَسْخَرُواْ مِنَّا فَإِنَّا نَسْخَرُ مِنكُمْ كَمَا تَسْخَرُونَ ۝ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ ﴾ .

* * *

ZEVKLERİN EN ÜSTÜNÜ ALLAH'I BİLMEKTİR

Bilmiş ol ki; zevkler, anlayışlara bağlıdır. İnsan ise bütün kuvvet ve garîzeleri kendisinde toplamıştır. Her kuvvet ve garîzenin bir zevki vardır. Her birinin zevki, yaratılış tabiatına uygun olan şeylere ulaşmasındadır. Su garîze ve tabiatlar boşu boşuna değildir. Her kuvvet ve garîze, tabiatının gereği olan bir şey için yaratılmıştır. Meselâ, gadab garîzesi intikam için yaratılmıştır. Onun tabiatının zevki, intikam almakta ve galip gelmektedir. Yemeğe şehvet garîzesi, yaşayabilmesi için insana lâzım olan gıdayı almak içindir. Onun da zevki, tabatının îcabı olan bu gıdayı almaktır. Bunun gibi, kulak işitmekten, göz görmekten, burun da koku almaktan zevk alır. Çünkü bunların tabiatlarının icabı bunlardır. İşte garîzelerden hiç biri anladıkları şeye nispetle zevk veya elemden hâli değillerdir. Kalpte de ilâhî nûr adını taşıyan bir garîze vardır. Zîra Allahu Teâlâ:

أَفَمَنْ شَرَحَ اللّٰهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلٰى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ

"Allah kimin kalbini İslâm'a açmışsa o, Rabbi katından bir nûr üzere olmaz mı?" (Zümer sûresi, 39/22) buyurmuştur. Buna akıl, basîret, îman ve yakîn nûru da denir. İsimler üzerinde durmaya lüzum yoktur. Çünkü terimler muhteliftir. Zayıf görüşlü insanlar, ihtilâfın mânalarda olduğunu sanırlar. Zîra zayıf görüşlüler, mânaları lâfızlardan anlamak isterler. Halbuki bu, vâcibin aksidir.

Kalp, hayâl ve his ile bilinmeyen mânaları anlamak vasfı ile bedenin diğer cüzlerinden ayrılır. Âlemin mahlûk olduğunu ve kadîm müdebbir, hikmet sâhibi, ilâhî vasıflarla mevsuf bir Hâlik'a muhtaç olduğunu anlaması gibi. Bu garîzeye "Akıl" adını verebiliriz. Fakat bu, münâzara ve mücâdele yollarının kendisiyle anlaşılan mânadaki "Akıl" demek değildir. Aklın meşhûr olduğu bu mânasını anlamamak şarttır. Akıl bu mâna ile şöhret bulduğu için sûfîlerden bâzıları aklı yermişlerdir. Yoksa insanı hayvanlardan ayıran ve Allah'ın kendisiyle bilindiği akıl, en azîz sıfatlardandır. Onu yermek doğru değildir.

Bu akıl garîzesi, eşyanın hakîkati kendisiyle bilinmek için yaratılmıştır. Onun tabiatının iktizası, mârifet ve ilimdir. O, bunlardan zevk alır. İlim ve mârifette, bilip anlamakta zevkin bulunduğu gizli değildir. Hattâ ilim ve mârifete nispet edilen şey âdî şey de olsa insan onunla ferahlanır. Aynı vaziyette hakir şeyde de olsa cehâlete nispet edilince insan üzülür. İnsanoğlu âdî şeylerde bile ilimden dem vurmak ve onunla övünmek ister. Hattâ satranç ve benzeri âdî oyunları bilen bile bu husustaki bilgisini göstermek ve başkasına öğretmek ister. Bütün bunlar, ilmin, bilginin son derece zevkli olmasından ve bununla olgun anlayıştan ileri gelir. İlim, rububiyetin özel niteliklerindendir ve kemâlin son haddidir.

Bunun için tabiat, zekâ ve anlayış ile övüldüğü vakit sevinir. Çünkü böyle övülmeyi duyduğu vakit kendisinde bir kemâl hisseder, ilim sâhibi olduğunu anlar, kendini beğenip zevk almaya başlar.

Sonra, ziraat ve sanat ilmi, halkı sevk u idâre edecek siyasî ilim kadar zevkli olmadığı gibi, sarf, nahiv ve lügate dair olan ilim de, Allahu Teâlâ'nın sıfatına, meleklerine ve göklerine, melekûtuna, esrârına olan ilim gibi zevkli değildir. İlmin zevki, ilmin şerefi nispetindedir. İlmin şerefi de malûmun şerefi nispetindedir. Hattâ insanların içyüzlerini bilip ondan haber vermek daha zevkli olur. Şâyet bunu bilemezse ağırlanır ve araştırmaya koyulur. Bununla beraber gelişi güzel bir çiftçinin veya bir dokumacının esrârını bilip açıklamasından, bir belde reisinin sözlerini bilip açıklaması, onun yapacağı işlerden haber vermesi daha zevkli, bir vezîrin esrârını bilmesi bundan da zevkli, hükümdârın sırlarını bilip açıklaması ise hepsinden zevklidir. Bundan söz edip bununla övünmesi ve buna olan hırsı hepsinden fazladır; bunu sevip bundan zevk alması hepsinden daha çoktur.

İşte bu açıklamadan, mârifetlerin en zevklisinin, en şereflisi olduğu, ilmin şerefi de malûmun şerefine bağlı bulunduğu anlaşılmıştır. Malûmatta ne kadar şeref, kemâl ve yücelik varsa, ilim de o nispette şerefli ve yüce olur. Acaba mevcudatta, bütün eşyayı yaratıp en mükemmel şekilde meydana getiren, yoktan vâr eden, süsleyen, tedbîr eden, tertîb eden Allah'a ilminden daha yüce, daha âlâ, daha şerefli, daha olgun ve daha büyük ilim ne olabilir? Mülkte, kemâlde, güzellikte, değerde, celâl ve kibriyâlıkta Allah'tan daha üstün malûm ne olabilir?

Şâyet bunda şüphe etmiyorsan, artık rububiyetin sırlarına muttalî olmakta, bütün varlıkları kaplayan ilâhî emirlerin tertîbine ilim, mârifetlerin en üstünü, en zevklisi, en güzeli ve en çok arzu edileni ve bunu bilmekle insanın en çok sevineceği şey olduğunda asla şüphe etmez.

Şu açıklamadan, ilmin lezzetli olduğu ve en zevkli ilmin de Allahu Teâlâ'nın sıfat, ef'al ve Arş'ının üstünden, yerin dibine kadar mülkündeki tedbîrini bilmek olduğu anlaşılmıştır. Şu halde bilgi zevki, şehvet, gadab ve diğer duyularla temîn edilen zevklerden çok daha zevklidir. Zevkler, önce nevileri itibarıyla birbirinden ayrılır. Meselâ, münâsebet zevki duyma zevkinden, bilgi zevki riyâset zevkinden ayrı ayrı şeylerdir. Kimisi daha zayıf, kimisi daha kuvvetlidir. Şehveti galip olan ile olmayanın münâsebet zevki farklıdır. Çok güzel ile güzele bakmak arasındaki zevk de farklıdır. Zevklerin en kuvvetlisi, başkasını etkilemesi ile bilinir. Meselâ, güzele bakıp ondan zevk almakla, güzel kokular koklamak arasında muhayyer olan insan, güzele bakmayı tercih ettiği vakitte onu, güzel kokular üzerine tercih ettiği anlaşılır. Bunun gibi, yemek hazırlandığı vakit, hâlâ satranç başından ayrılmak istemeyen kimsenin satrancı yemek üzerine tercih ettiği ve ondan daha çok zevk aldığı anlaşılır. Zevkleri tercihte mîyar budur. Şimdi konuya dönerek deriz ki:

Zevkler, zâhirî ve bâtınî olmak üzere ikiye ayrılır. Zâhirî zevkler, beş duyu organları ile elde edilen zevklerdir. Bâtınî zevkler; başkanlık, üstünlük, kerâmet, ilim ve benzeri zevklerdir. Zîra bu zevkler ne gözün, ne kulağın, ne burnun, ne tat almanın, ne de dokunmanın zevkleridir. Bâtınî mânalar, kemâl sâhipleri için dış zevklerden daha üstündür. Bir adam, semiz bir tavuk ve badem ezmesi ile başkanlık etme ve düşmana galebe ile istilâ arasında muhayyer bırakılsa; eğer bu adam âdî, hasîs, ölü ruhlu bir kimse ise et ile badem tatlısını tercih eder.

Şâyet âlî himmete sâhip, aklı başında bir insan ise, uzun müddet aç kalmaya razı olmakla beraber başkanlığı tercih eder. Onun başkanlığı tercih etmesi, zevkli yemeklerden daha çok ondan zevk aldığına delildir. Evet, henüz mânevî duyguları gelişmemiş çocuklar veya bu duyguları kaybetmiş bunaklar yemeği, riyâset üzerine tercih ederler. İçgüdüleri gelişen ve bunamayan insanlar için en büyük zevkin, riyâset ve kerâmet olacağı meydanda olduğu gibi, mânevî yönden olgunlaşanlar için de Allah'ı bilmek, O'nun cemâlini mütalâa etmek ve ilâhî umûrun esrârına erişmek, zevklerin en büyüğüdür. Bunun en son ifade şekli; artık nefis, onlar için gizlenen göz aydınlığını bilemez. Onlar için göz görmediği, kulak duymadığı ve hattâ hâtıra gelmeyen zevkleri vardır.

Bunu ancak, bu anda her iki zevke birden varabilen bilir. Bu zevk, halktan ayrılıp yalnız kalmakta, fikir ve zikirde insan üzerine tesîr eder, mârifet deryâsına dalar. Artık o, başkanlık sevgisinden geçer, başkanlıklarının sona ereceğini bildiği için başkanları dahi hakîr görür. Başkanlıklarının karışık olup sıkıntılardan kurtulamayacaklarını bilir. Ölümün kesin olarak geleceğini ve o zaman hiç bir şeye muktedir olamayacaklarını bildikleri için buna kıymet vermez ve bunları düşündükçe Allah'ı mârifet, sıfatlarını düşünmek, Âlâ-yı İlliyyîn'den yani en yüksek makamlardan, esfel-i sâfilîne yani en aşağı dereceye kadar her şeyi çekip çeviren, yaratıp idâre eden Yüce Yaratıcı'nın bunlarda hiç bir zorluk çekmediğini ve yarattıklarında bir eksiklik bulunmadığını; yer ve göklerle bunlardaki kudretine delâlet eden ef'âlini düşünmenin zevkini, bütün zevklerin üstünde görür. Hele daha ileri vardığı vakit artık onun eninin bile hududu yoktur.

Ârif bu düşünceye vardığı vakit yalnız onu ister; yer ve gökler kadar cennet bahçelerine dalar, meyvelerini toplar. Havuzlarından içer. Bunların sona ereceğinden korkusu olmaz. Zîra bu cennetin meyveleri sonsuz ve serbesttir, ebedîdir. Ölüm ile sona ermezler. Çünkü ölüm, Allah'ı bilen şeyi (ruhu) yok edemez. Çünkü bu mârifetin mahalli ruhtur. O ruh ki emr-i Rabbânîdir. Ölüm, sadece onun hâlini değiştirir, meşgale ve gailelerini sona erdirir ve onu beden kafesinde mahpus kalmaktan kurtarır. Yoksa ruhun ölümle yok olması gibi bir şey yoktur. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ

رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ .فَرِحِينَ بِمَا اٰتَاهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهِ وَيَسْتَبْشِرُونَ
بِالَّذٖينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ

“Allah yolunda öldürülenleri ölü saymayın. Bilâkis onlar Rableri katında diridirler. Allah’ın, bol nîmetlerinden onlara verdiği şeylerle sevinç içinde rızıklanırlar. Arkalarından kendilerine ulaşamayan kimselere, kendilerine korku olmadığını ve kendilerinin üzülmeyeceklerini müjde etmek isterler.” (Âl-i İmrân sûresi, 3/169-170) buyurmuştur. Bu mevkiin, yalnız savaş alanlarında ölenlere mahsus olduğunu sanma. Zira ârifin her nefesinde bin şehid derecesi vardır. Nitekim haberde: *“Şehîd olarak ölenler, şehâdetin yüksek mevkiini gördükleri için, tekrar dünyaya gelip ikinci defa şehid olarak ölmeyi temennî ederler. Ayrıca şehidler, âlimlerin yüksek mevkilerini gördükleri vakit, kendilerinin de âlim olmaklığını temennî ederler.”*[16] diye vârid olmuştur.

Demek ki yer ve göklerin her köşesi, âriflerin at oynattıkları bir sâhadır. Şahsı ve cismi ile yükselmeye ve ayrılmaya lüzum görmeden yerinde dururken istediği yerde mekân tutabilir. O, eni yer ve gökler kadar geniş olan cennet âleminde melekût âlemini müşâhede eder durur. Birbirini sıkıştırmamak üzere her ârifin böyle geniş sahası vardır. Şu kadar var ki, bunların da sayılamayacak kadar ayrı ayrı mevki ve dereceleri vardır.

Bu ifâdelerimizden şu anlaşılmış oldu ki, bâtınî olan riyâset zevki, zâhirî olan beş duyunun zevkinden, kemâl sâhiplerine göre daha üstündür. Bu zevk, hayvanlarda, çocuk ve bunaklarda yoktur. Fakat kemâl sâhiplerinde bütün bu maddî zevkler olduğu halde riyâseti onlar üzerine tercih ederler.

---

[16] Buhârî ile Müslim, Enes’den (r.a.) rivâyet etmişlerdir. Hadis metin olarak yukarıda geçti. Ancak, *“Âlim olmayı temennî ederlerdi.”* ilâvesi yoktur.

Allahu Teâlâ'yı, sıfat ve ef'âlini, göklerin melekûtunu, mülkünün sırlarını bilmenin riyâsetten de daha zevkli olmasının mânası ise, ancak mârifet mertebesine yükselip o zevke varanlar içindir. Bunu kalp ve basîret sâhibi olmayanlara anlatmak mümkün değildir. Zîra bu kuvvetin merkezi kalptir. Çocuklara, cinsî münâsebetin, top oynamaktan daha zevkli olduğunu anlatmak mümkün olmadığı gibi, bu kalbe sâhip olmayanlara da bunu anlatmak mümkün değildir. Çünkü tatmayan bilmez. Bu, zevk işidir, zevkine varmak gerekir, lâf ile olmaz. Ancak her türlü âfetlerden sâlim olup bu mertebeye yükselebilenler iki zevk arasındaki farkı anlarlar. Tadan bilir, tatmayan bilmez.

Ömrüme yemîn ederim ki, ilim talebinde bulunanlar, her ne kadar ilâhî umûrun mârifetini aramakla meşgul olmasalar da çözümlenmesinde harîs oldukları müşkillerini hallettikleri vakit, bu zevkin kokusunu alırlar. Çünkü her ne kadar malûmatları, ilâhî olan malûmatlar kadar şerefli değilse de, yine ilim ve mârifet olduklarından, şereflidirler. Fakat Allahu Teâlâ'yı mârifet için uzun tefekkür ve düşüncelerde bulunan ve az da olsa ilâhî sırlardan kendisine bir şey keşfolunan, bu keşfin husûlü ânında büyük bir zevke ulaşır. Hattâ bu neşeye dayanabilmesi bakımından kendi kendine şaşar. İşte bu, ancak zevk ile bilinir. Bu hususta hikâyeler fazla bir fayda sağlamazlar.

Bu kadar açıklama, Allah'ı mârifetin en büyük zevk olup, bunun üstünde bir zevkin bulunmadığını sana anlatsa gerektir. Bunun için **Ebû Süleyman Dârânî**: "Allah'ın öyle kulları var ki, cehennem korkusu veya cennet aşkı, onları Allah'tan meşgul etmez; nerede kaldı dünya!" demiştir.

Mâruf-ı Kerhî'nin kardeşliklerinden birisi kendisine:

- "Seni ibâdete sevk eden sebep nedir?" diye sorar. Kerhî cevap vermeyince, adam:

- "Ölümü hatırladığın için mi?" diye sordu. Mâruf-ı Kerhî:

- "Ölüm nedir?" diye sordu. Adam:

- "Mezar ve berzah âlemi." dedi. Mâruf-ı Kerhî:

- "Bunlar nedir?" diye sordu. Adam:

- "Cehennem korkusu ve cennet ümidi." diye cevap verince Mâruf-ı Kerhî:

- "Bunlar da nedir? Ortada bir hükümdar var. Bunların hepsi O'nun elindedir. O'nu seversen bunların hepsini sana unutturur. Aranızda tanışma olursa, O, sana yeter ve seni bunlardan korur." demiştir.

Îsâ aleyhisselâmdan gelen haberlerde: *"Bir genç Allahu Teâlâ'yı aramaya harîs olursa, bu hırs onu başkalarından alıkor."* denilmiştir.

Şeyhin birisi **Bişr b. el-Hafî**'yi rüyasında görmüş ve Ebû Nasr et-Timâr ile Abdülvehhab el-Varrak'ın ne olduklarını ondan sormuş. O da:

- "Şu anda onları Allah'ın huzurunda bıraktım, yiyip içmekle meşguldürler." dedi. Kendisine:

- "Ya sen ne oldun?" diye sordu. O:

- "Benim yemek içmekte fazla hevesim olmadığını Allahu Teâlâ bildiği için bana da cemâlini vermiştir." dedi.

Ali b. el-Muvaffak anlatıyor: "Rüyamda cennete girdiğimi gördüm. Adamın birini sofra başında oturmuş, sağında ve solunda duran iki meleğin kendisini çeşitli yemeklerden yedirmekte, olduklarını gördüm. Cennetin kapısında bir adamın durup insanların yüzlerine bakarak onları inceledikten sonra kimisini içeri aldığını ve kimisini de geri çevirdiğini gördüm. Sonra Hazîre-i Kuds'e doğru ilerledim. Baktım ki Arş'ın pencerelerinden bir adam, gözünü kırpmadan Allahu Teâlâ'ya bakıp duruyor. Cennetin reisi bulunan Rıdvan'a:

- "Bu kimdir?" diye sordum. O da:

- "Mâruf-ı Kerhî." dedi. Çünkü onun Allah'a olan ibâdeti, cehennem korkusu veya cennet ümîdi için değil, yalnız O'nu sevdiği için idi. Bu sebeple Allahu Teâlâ da kıyâmete kadar kendisine cemâlini müşahede imkânlarını bahşetmiştir:" dedi. Öbür gördüğü iki kişinin de Bişr b. el-Haris ile Ahmed b. Hanbel olduklarını söyledi. Bunun için Süleyman Dârânî: "Burada nefsini terbiye etmekle meşgul olan, kıyâmette Rabbi ile meşguldür." demiştir.

İmâm-ı Sevrî de Râbia'ya: "Îmânının hakîkati nedir?" diye sorunca, Râbia: "Kötü bir işçi gibi, cehennem korkusu veya cennet ümîdi ile Allah'a ibâdet etmiş değilim. Allah'a ibâdetim, O'nu sevmem ve O'na müştâk olmamdandır." dedi ve muhabbet anlamında manzum olarak:

أُحِبُّكَ حُبَّيْنِ حُبَّ الْهَوٰى * وَحُبًّا لِأَنَّكَ أَهْلًا لِذَاكَا
فَأَمَّا الَّذِي هُوَ حُبُّ الْهَوٰى * فَشُغْلِي بِذِكْرِكَ عَمَّنْ سِوَاكَا
وَأَمَّا الَّذِي أَنْتَ أَهْلٌ لَهُ * فَكَشْفُكَ لِيَ الْحِجَبَ حَتّٰى أَرَاكَا
فَلَا الْحَمْدُ فِي ذَا وَلَا ذَاكَ لِيَ * وَلٰكِنْ لَكَ الْحَمْدُ فِي ذَا وَذَاكَا

"Seni iki sevgi ile seviyorum; biri sana olan aşkım,
diğeri de senin bu sevgiye lâyık olmandır.

Hevâmın ve gönlümün sana meylederek seni sevmem;
başkasını bırakıp senin zikrinle meşgul olmamdır.

Senin ehli olduğun sevgi ise,
perdeyi kaldırıp cemâlini göstermendir.

Her iki sevgimde de övülmeye ve teşekküre lâyık ben değilim.
Her ikisinde de hamd, sana mahsustur." dedi.

Belki "Hevâ" sevgisinden, Allahu Teâlâ'nın kendisine ihsan ve in'âmını, peşin zevk ile Allah'ı sevmesini ve ehli olduğu için O'nu sevmesinden de kendisine keşfedilen celâl ve cemâli için olan sevgisini kasdetmiştir. Bu ikincisi en kuvvetli ve en üstün bir sevgidir. Rubûbiyetin cemâlini mütâlea ve müşâhede zevki ise, işte bu zevkten Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Allahu Teâlâ'dan hikâye olarak şöyle haber vermiştir:

أَعْدَدْتُ لِعِبَادِيَ الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ
سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلٰى قَلْبِ بَشَرٍ

"Salih kullarım için, gözlerin görmediği, kulakların duymadığı ve beşerin hatırına gelmeyeni hazırladım."[17]

Kalbinin cilası son haddine varan bâzı kimseler için, bu zevk dünyada da peşin olarak verilmiştir. Bunun için zâtın biri: "Ben, ey Rabbim ve ey Allahım derken, bunu kalbimde dağlardan daha ağır bulurum. Zîra benim bu çağrım, perde arkasındandır. Hiç beraber oturanlar birbirine böyle seslenirler mi?" dedi ve devamla: "Kul, bu ilimde gayeye ulaştığı vakit, herkes onu taşlamaya başlar. Çünkü onun dediğini anlayamadıkları için onu deli veya kâfir sanırlar."

---

[17] Buhârî, Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet etmiştir.

Bütün âriflerin maksadı, yalnız O'na ulaşmaktır. Kimsenin bilemediği haz ve zevk-i mânevî buradadır. Bu maksada ulaştıkları vakit, sıkıntı ve istekler mahvolur da kalp bu nîmetin zevki ile meşgul olur. Hattâ ateşe bile atılsa, o sevgi deryasında olduğu için bundan haberi olmaz. Cennet nîmetleri kendine arz edilse taraflarına dönüp bakmaz. Çünkü o, üzerinde başka nîmet ve başka zevk bulunmayan zevk ve nîmetlerin zirvesine ulaşmıştır. Yalnız duyu organları ile anladığı zevkten başka bir zevke inanmayanların, sûret ve şekli olmayan, Allahu Teâlâ'nın cemâline bakmaktan alınan zevke inandığını nasıl bilebilirim. Mahsûsâttan (hissedilenlerden) başka bir zevk vasıtası olduğunu kabul etmeyene göre, Allahu Teâlâ'nın en büyük nîmet ve en üstün zevk olan cemâlini arz etmekten ne anladıklarını bir bileydim.

Gerçek şu ki, Allahu Teâlâ'yı bilenler, muhtelif şehvetlere ayrılan bu zevklerin hepsinin bu ilâhî zevkin altında dürülü kaldığını bilirler. Nitekim birisi: "Daha önce dağınık sevgilerim vardı. Seni bulup gördüğüm vakit hepsi bir araya toplandı. Kalbim bütün mevcûdiyetiyle sana yöneldi ve başkalarını bana unutturdun. Bu defa benim heves ettiğim, bana haset etmeye başladı. Sen mevlâm olunca ve seni yalnız Mevlâ kabul edince, ben başkalarının mevlâsı oldum. Dîn ve dünyalarını insanlara bıraktım. Yalnız senin zikrinle meşgul oldum. Ey hem dînim, hem de dünyam olan Allahım!" demiştir. Bunun için başka bir şâir de:

"O'nun ayrılığı cehennemden büyük, vuslatı ise cennetten güzeldir." demiştir.

Bunların böyle konuşmaları, Allah'ı bilmekteki kalbin zevkini, bütün maddî zevkler üzerine tercih etmiş olmalarındandır. Zîra cennet, duyuların faydalandığı yerdir. Kalbin zevki ise, ancak Allah'a mülâkattadır.

Zevklerinde insanların hali, yukarıda anlattığımızdır. Meselâ, çocuk ilk neşv u nemâ çağında, eğlenmek ve oynamaktan zevk alır. Bunlardan aldığı zevk ona göre bütün zevklerin üstündedir. Sonra yavaş yavaş oyuncaklarından uzaklaşıp süslenmeye, vasıtalara binmeye heves eder. Sonra erginlik çağında münâsebet zevkine dalar, kadınlara yönelir ve ondan önceki zevklerini atar. Sonra bolluk, üstünlük ve riyâset sevdasına düşer. Dünya zevklerinin en sonu, en üstünü ve en kuvvetlisi bunlardır. Nitekim Allahu Teâlâ:

اِعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ

"Bilin ki dünya hayatı oyun, oyalanma, süslenme, aranızda övünme ve daha çok mal ve çocuk sâhibi olma dâvasından ibârettir." (Hadîd sûresi, 57/20) buyurmuştur. Bundan daha ileride bir garîze daha belli eder ki, bununla Allahu Teâlâ ve O'nun ef'âli bilinir de, o zaman bundan önceki bütün zevkleri hakir görür. Her sonra gelen bir evvelinden kuvvetlidir; bu ise en sonu ve zevklerin en üstünüdür. Zîra daha ilk anlayış çağında oyun ve eğlence zevki, erginlikte süs ve kadın zevki, yirmi yaştan sonra riyâset sevgisi, kırk yaşına yakın ise ilim ve mârifet sevgisi başlar ki, bunun üstünde başka bir şey yoktur. Çocuk, oyuncakları bırakıp da kadınlar peşinde dolaşanlara güldüğü gibi, riyâset sevgisinde olanlar da riyâseti bırakıp mârifetullah ile uğraşanlara güler ve onlarla alay ederler. Gerçek âlim ve ârifler ise, "Siz bugün bizimle eğleniyorsunuz. Bir gün gelecek biz de sizinle eğleneceğiz. Yakında bunu göreceksiniz." derler.

بيان السبب في زيادة النظر في لذة الآخرة على المعرفة في الدنيا

اعلمْ : أنَّ المدركاتِ تنقسمُ :

إلىٰ ما يدخلُ في الخيالِ ؛ كالصورِ المتخيلةِ ، والأجسامِ المتلونةِ المتشكلةِ مِنْ أشخاصِ الحيوانِ والنباتِ .

وإلىٰ ما لا يدخلُ في الخيالِ ؛ كذاتِ اللهِ تعالىٰ ، وكلِّ ما ليسَ بجسمٍ ؛ كالعلمِ ، والقدرةِ ، والإرادة ، وغيرِها .

ومَنْ رأىٰ إنساناً ثمَّ غضَّ بصرَهُ . . وجدَ صورتَهُ حاضرةً في خيالِهِ كأنَّهُ ينظرُ إليها ، ولكنْ إذا فتحَ العينَ وأبصرَ . . أدركَ تفرقةً بينَهُما ، ولا ترجعُ التفرقةُ إلى اختلافٍ بينَ الصورتينِ ؛ لأنَّ الصورةَ المرئيةَ تكونُ موافقةً للمتخيَّلةِ ، وإنَّما الافتراقُ بمزيدِ الوضوحِ والكشفِ ، فإنَّ صورةَ المرئيِّ صارَتْ بالرؤيةِ أتمَّ انكشافاً ووضوحاً ، وهوَ كشخصٍ يُرىٰ في وقتِ الإسفارِ قبلَ انتشارِ ضوءِ النهارِ ، ثمَّ رُئِيَ عندَ تمامِ الضوءِ ، فإنَّهُ لا تفارقُ إحدى الحالتينِ الأخرىٰ إلا في مزيدِ الانكشافِ .

فإذاً ؛ الخيالُ أوَّلُ الإدراكِ ، والرؤيةُ هيَ استكمالٌ لإدراكِ الخيالِ ، وهوَ غايةُ الكشفِ ، وسُمِّيَ ذلكَ رؤيةً لأنَّهُ غايةُ الكشفِ ، لا لأنَّهُ في العينِ ، بلْ لوْ خلقَ اللهُ هٰذا الإدراكَ الكاملَ المكشوفَ في الجبهةِ أوِ الصدرِ مثلاً . . استحقَّ أنْ يُسمَّىٰ رؤيةً .

وإذا فهمتَ هـٰذا في المتخيَّلاتِ . . فاعلمْ أنَّ المعلوماتِ التي لا تتشكَّلُ في الخيالِ أيضاً لمعرفتِها وإدراكِها درجتانِ : إحداهُما أولىٰ ، والثانيةُ استكمالٌ لها ، وبينَ الثانيةِ والأولىٰ مِنَ التفاوتِ في مزيدِ الكشفِ والإيضاحِ ما بينَ المتخيَّلِ والمرئيِّ ، فيُسمَّى الثاني أيضاً بالإضافة إلى الأوَّلِ مشاهدةً ولقاءً ورؤيةً ، وهـٰذهِ التسميةُ حقٌّ ؛ لأنَّ الرؤيةَ سُمِّيَتْ رؤيةً لأنَّها غايةُ الكشفِ ، وكما أنَّ سنَّةَ اللهِ تعالىٰ جاريةٌ بأنَّ تطبيقَ الأجفانِ يمنعُ مِنْ تمامِ الكشفِ بالرؤيةِ ، ويكونُ حجاباً بينَ البصرِ والمرئيِّ ، ولا بدَّ مِنِ ارتفاعِ الحجابِ لحصولِ الرؤيةِ ، وما لمْ ترتفعْ كانَ الإدراكُ الحاصلُ مجرَّدَ التخيُّلِ . . فكذلكَ مقتضىٰ سنَّةِ اللهِ تعالىٰ أنَّ النفسَ ما دامَتْ محجوبةً بعوارضِ البدنِ ومقتضى الشهواتِ ، وما غلبَ عليها مِنَ الصفاتِ البشريةِ . . فإنَّها لا تنتهي إلى المشاهدةِ واللقاءِ في المعلوماتِ الخارجة عنِ الخيالِ .

بلْ هـٰذهِ الحياةُ حجابٌ عنها بالضرورةِ ؛ كحجابِ الأجفانِ عنْ رؤيةِ الأبصارِ ، والقولُ في سببِ كونهِ حجاباً يطولُ⁽¹⁾ ، ولا يليقُ بهـٰذا العلمِ ، ولذلكَ قالَ تعالىٰ لموسىٰ عليهِ السلامُ : ﴿ لَن تَرَىٰنِى ﴾ . وقالَ تعالىٰ : ﴿ لَّا تُدْرِكُهُ ٱلْأَبْصَـٰرُ ﴾ أيْ : في الدنيا ، **والصحيحُ** : أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ما رأى اللهَ تعالىٰ ليلةَ المعراجِ⁽²⁾ .

---

(1) **المراد** : كون الوجود في الحياة الدنيا حجاباً .

(2) والمراد من التصحيح هنا : تأكيد قضية امتناع تمام المشاهدة في الحياة الدنيا ، بل لا بد من تجاوز قنطرتها ، وهـٰذا ما اختارته الصديقة عائشة رضي الله عنها كما هو عند =

فإذا ارتفعَ الحجابُ بالموتِ . . بقيَتِ النفسُ ملوثةً بكدوراتِ الدنيا ، غيرَ منفكةٍ عنها بالكليّةِ ، وإنْ كانَتْ متفاوتةً ؛ فمنها ما تراكمَ عليهِ الخبثُ والصدأُ ، فصارَ كالمرآةِ التي فسدَ بطولِ تراكمِ الخبثِ جوهرُها ، فلا تقبلُ الإصلاحَ والتصقيلَ ، وهؤلاءِ هُمُ المحجوبونَ عنْ ربِّهِمْ أبدَ الآبادِ ، نعوذُ باللهِ مِنْ ذلكَ ، ومنها ما لمْ ينتهِ إلىٰ حدِّ الرينِ والطبعِ ، ولمْ يخرجْ عنْ قبولِ التزكيةِ والتصقيلِ ، فيُعرضُ على النارِ عرضاً يقمعُ منهُ الخبثَ الذي هوَ متدنِّسٌ بهِ ، ويكونُ العرضُ على النارِ بقدْرِ الحاجةِ إلى التزكيةِ ، وأقلُّها لحظةٌ خفيفةٌ ، وأقصاها في حقِّ المؤمنينَ كما وردَتْ بهِ الأخبارُ سبعةُ آلافِ سنةٍ .

ولنْ ترتحلَ نفسٌ عنْ هـٰذا العالمِ إلا ويصحبُها غَبَرةٌ وكدورةٌ ما وإنْ قلَّتْ ، ولذلكَ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَإِن مِّنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَىٰ رَبِّكَ حَتْمًا مَّقْضِيًّا ۝ ثُمَّ نُنَجِّي ٱلَّذِينَ ٱتَّقَواْ وَّنَذَرُ ٱلظَّٰلِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا ﴾ ، فكلُّ نفسٍ مستيقنةٌ للورودِ على النارِ وغيرُ مستيقنةٍ للصدورِ عنها ، فإذا أكملَ اللهُ تطهيرَها وتزكيتَها ، وبلغَ الكتابُ أجلَهُ ، ووقعَ الفراغُ عنْ جملةِ ما وعدَ بهِ الشرعُ مِنَ العرضِ والحسابِ وغيرِهِ ، ووافى استحقاقُ الجنَّةِ ، وذلكَ وقتٌ مبهمٌ لمْ يطلعِ اللهُ

= البخاري (٣٢٣٤) ، ومسلم (١٧٧) إذ قالت : (من زعم أن محمداً صلى الله عليه وسلم رأىٰ ربه . . فقد أعظم الفرية) ، ولمسلم (١٧٨) من حديث أبي ذر رضي الله عنه قال : سألت رسول الله صلى الله عليه وسلم : هل رأيت ربك ؟ قال : « نور أنَّىٰ أراه » .

عليهِ أحداً مِنْ خلقِهِ ؛ فإنَّهُ واقعٌ بعدَ القيامةِ ، ووقتُ القيامةِ مجهولٌ . . فعندَ ذلكَ يستعدُّ بصفائِهِ ونقائِهِ عنِ الكدوراتِ ـ حيثُ لا يرهقُ وجهَهُ غَبَرةٌ ولا قَترةٌ ـ لأنْ يتجلَّىٰ فيهِ الحقُّ سبحانَهُ وتعالىٰ ، فيتجلَّىٰ لهُ تجلِّياً يكونُ انكشافُ تجلِّيهِ بالإضافةِ إلىٰ ما علمَهُ كانكشافِ تجلِّي المرئياتِ بالإضافةِ إلىٰ ما تخيَّلَهُ ، وهٰذهِ المشاهدةُ والتجلِّي هيَ التي تُسمَّىٰ رؤيةً .

فإذاً ؛ الرؤيةُ حقٌّ بشرطِ ألا يفهمَ مِنَ الرؤيةِ استكمالَ الخيالِ في متخيَّلٍ متصوَّرٍ مخصوصٍ بجهةٍ ومكانٍ ؛ فإنَّ ذلكَ ممَّا يتعالىٰ عنهُ ربُّ الأربابِ علواً كبيراً ، بلْ كما عرفتَهُ في الدنيا معرفةً حقيقيةً تامَّةً مِنْ غيرِ تخيُّلٍ وتصوُّرٍ وتقديرِ شكلٍ وصورةٍ ، فتراهُ في الآخرةِ كذلكَ .

بلْ أقولُ : المعرفةُ الحاصلةُ في الدنيا بعينِها هيَ التي تُستكملُ ، فتبلغُ كمالَ الكشفِ والوضوحِ وتنقلبُ مشاهدةً ، ولا يكونُ بينَ المشاهدةِ في الآخرةِ والمعلومِ في الدنيا اختلافٌ إلا مِنْ حيثُ زيادةُ الكشفِ والوضوحِ ، كما ضربنا منَ المثالِ في استكمالِ الخيالِ بالرؤيةِ ، فإذا لمْ يكنْ في معرفةِ اللهِ تعالىٰ إثباتُ صورةٍ وجهةٍ . . فلا يكونُ في استكمالِ تلكَ المعرفةِ بعينِها وترقِّيها في الوضوحِ إلىٰ غايةِ الكشفِ أيضاً جهةٌ وصورةٌ ؛ لأنَّها هيَ بعينِها لا تفترقُ منها إلا في زيادةِ الكشفِ ، كما أنَّ الصورةَ المرئيَّةَ هيَ المتخيَّلةُ بعينِها إلا في زيادةِ الكشفِ⁽¹⁾ .

---

(١) هٰذه القطعة النفيسة في تحقيق معنى الرؤية لمن ليس كمثله شيء سبحانه لا تنبو قيد خاطر عما حققه المتكلمون من أهل السنة والجماعة ، غير أنها بلغة غير معهودة =

وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ نُورُهُمْ يَسْعَىٰ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَٰنِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَآ أَتْمِمْ لَنَا نُورَنَا ﴾ ، إذْ تمامُ النورِ لا يؤثِّرُ إلا في زيادةِ الكشفِ ، ولهٰذا لا يفوزُ بدرجةِ النظرِ والرؤيةِ إلا العارفونَ في الدنيا ؛ لأنَّ المعرفةَ هيَ البذرُ الذي ينقلبُ في الآخرةِ مشاهدةً كما تنقلبُ النواةُ شجرةً ، والحبُّ زرعاً ، ومَنْ لا نواةَ في أرضِهِ . . فكيف يحصلُ لهُ نخلٌ وشجرٌ ؟ ومَنْ لمْ يزرعِ الحَبَّ . . فكيفَ يحصدُ الزرعَ ؟ فكذلكَ مَنْ لمْ يعرفِ اللهَ تعالىٰ في الدنيا . . فكيفَ يراهُ في الآخرةِ ؟!

ولمَّا كانَتِ المعرفةُ علىٰ درجاتٍ متفاوتةٍ . . كانَ التجلِّي أيضاً علىٰ درجاتٍ متفاوتةٍ ؛ فاختلافُ التجلِّي بالإضافةِ إلى اختلافِ المعارفِ كاختلافِ النباتِ بالإضافةِ إلى اختلافِ البذورِ ، إذْ تختلفُ ـ لا محالةَ ـ بكثرتِها وقلَّتِها وحسنِها وقوَّتِها وضعفِها .

ولذلكَ قالَ النبيُّ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « إنَّ اللهَ يتجلَّىٰ للناسِ عامَّةً ، ولأبي بكرٍ خاصَّةً »(١) ، فلا ينبغي أنْ يُظَنَّ أنَّ غيرَ أبي بكرٍ ممَّنْ هوَ دونَهُ يجدُ مِنْ لذَّةِ النظرِ والمشاهدةِ ما يجدُهُ أبو بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ ، بلْ لا يجدُ إلا عُشرَ عَشيرِهِ إنْ كانَتْ معرفتُهُ في الدنيا عُشْرَ عَشيرِ معرفةِ أبي بكرٍ ، ولمَّا فضلَ

= عندهم ، وبزيادة استبصار لا تدانيه تحقيقاتهم وكلماتهم ، بل هي وراء أسوار علم الكلام وإن تطابقا انتهاءً .

(١) رواه ابن عدي في « الكامل » (٥/٢١٦) ، والحاكم في « المستدرك » (٣/٧٨) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٥/١٢) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٠/١٥٩) .

الناسَ بسرٍّ وقرَ في صدرِهِ . . فُضِّلَ ـ لا محالةَ ـ بتجلٍّ انفردَ بهِ ، وكما أنَّكَ ترىٰ في الدنيا مَنْ يؤثِرُ لذَّةَ الرئاسةِ على المنكوحِ والمطعوم ، وترىٰ مَنْ يؤثِرُ لذَّةَ العلمِ وانكشافَ مشكلاتِ ملكوتِ السماواتِ والأرضِ وسائرَ الأمورِ الإلـٰهيةِ على الرئاسةِ وعلى المنكوحِ والمطعومِ والمشروبِ جميعاً . . فكذلكَ يكونُ في الآخرةِ قومٌ يؤثرونَ لذَّةَ النظرِ إلىٰ وجهِ اللهِ تعالىٰ علىٰ نعيمِ الجنَّةِ ؛ إذْ يرجعُ نعيمُها إلى المطعومِ والمنكوحِ ، وهؤلاءِ بعينِهِمْ هُمُ الذينَ حالُهُمْ في الدنيا ما وصفنا مِنْ إيثارِ لذَّةِ العلمِ والمعرفةِ والاطلاعِ علىٰ أسرارِ الربوبيّةِ علىٰ لذَّةِ المنكوحِ والمطعومِ والمشروبِ وسائرِ ما الخلقُ مشغولونَ بهِ .

ولذلكَ لمَّا قيلَ لرابعةَ : ما تقولينَ في الجنَّةِ ؟ فقالَتِ : الجارُ ثمَّ الدارُ . فبيَّنَتْ أنَّهُ ليسَ في قلبِها التفاتٌ إلى الجنةِ ، بل إلىٰ ربِّ الجنَّةِ .

وكلُّ مَنْ لمْ يعرفِ اللهَ في الدنيا . . فلا يراهُ في الآخرةِ ، وكلُّ مَنْ لمْ يجدْ لذَّةَ المعرفةِ في الدنيا . . فلا يجدُ لذَّةَ النظرِ في الآخرةِ ؛ إذْ ليسَ يستأنفُ لأحدٍ في الآخرةِ ما لمْ يصحبْهُ في الدنيا ، فلا يحصدُ أحدٌ إلا ما زرعَ ، ولا يُحشرُ المرءُ إلا علىٰ ما ماتَ عليهِ ، ولا يموتُ إلا علىٰ ما عاشَ عليهِ ، فما صحبَهُ مِنَ المعرفةِ هوَ الذي يتنعَّمُ بهِ بعينِهِ فقطْ ، إلا أنَّهُ ينقلبُ مشاهدةً بكشفِ الغطاءِ ، فتتضاعفُ اللذَّةُ بهِ كما تتضاعفُ لذَّةُ العاشقِ إذا استبدلَ بخيالِ صورةِ المعشوقِ رؤيةَ صورتِهِ ، فإنَّ ذلكَ هوَ منتهىٰ لذَّتِهِ ، وإنَّما طيبةُ الجنَّةِ أنَّ لكلِّ أحدٍ فيها ما يشتهي ، فمَنْ لا يشتهي إلا لقاءَ اللهِ تعالىٰ . . فلا لذَّةَ لهُ في غيرِهِ ، بلْ ربَّما يتأذَّىٰ بهِ .

فإذاً ؛ نعيمُ الجنَّةِ بقدْرِ حبِّ اللهِ تعالىٰ ، وحبُّ اللهِ تعالىٰ بقدْرِ معرفتِهِ ، فأصلُ السعاداتِ هيَ المعرفةُ التي عبَّرَ الشرعُ عنها بالإيمانِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فلذَّةُ الرؤيةِ إنْ كانَتْ لها نسبةٌ إلىٰ لذَّةِ المعرفةِ . . فهيَ قليلةٌ وإنْ كانَتْ أضعافَها ؛ لأنَّ لذَّةَ المعرفةِ في الدنيا ضعيفةٌ ، فتضاعفُها إلىٰ حدٍّ قريبٍ لا ينتهي في القوَّةِ إلىٰ أنْ يُستحقرَ سائرُ لذاتِ الجنةِ فيها .

فاعلمْ : أنَّ هـٰذا الاستحقارَ للذَّةِ المعرفةِ مصدرُهُ الخلوُّ عنِ المعرفةِ ، فمَنْ خلا عنِ المعرفةِ كيفَ يدركُ لذَّتَها ؟ وإنِ انطوىٰ علىٰ معرفةٍ ضعيفةٍ وقلبُهُ مشحونٌ بعلائقِ الدنيا . . فكيفَ يُدركُ لذَّتَها ؟

فللعارفينَ في معرفتِهِمْ وفكرتِهِمْ ومناجاتِهِمْ للهِ تعالىٰ لذَّاتٌ لوْ عُرِضَتْ عليهِمُ الجنَّةُ في الدنيا بدلاً عنها . . لمْ يستبدلوا بها لذَّةَ الجنَّةِ ، ثمَّ هـٰذهِ اللذَّةُ معَ كمالِها لا نسبةَ لها أصلاً إلىٰ لذَّةِ اللقاءِ والمشاهدةِ ؛ كما لا نسبةَ للذَّةِ خيالِ المعشوقِ إلىٰ رؤيتِهِ ، ولا للذَّةِ استنشاقِ روائحِ الأطعمةِ الشهيَّةِ إلىٰ ذوقِها ، ولا للذَّةِ اللمسِ باليدِ إلىٰ لذَّةِ الوقاعِ ، وإظهارُ عظمِ التفاوتِ بينَهُما لا يمكنُ إلا بضربِ مثالٍ فنقولُ :

لذَّةُ النظرِ إلىٰ وجهِ المعشوقِ في الدنيا تتفاوتُ بأسبابٍ :

أحدُها : كمالُ جمالِ المعشوقِ ونقصانُهُ : فإنَّ اللذَّةَ في النظرِ إلى الأجملِ أكملُ لا محالةَ .

والثاني : كمالُ قوّةِ الحبِّ والشهوةِ والعشقِ : فليسَ التذاذُ مَنِ اشتدَّ عشقُهُ كالتذاذِ مَنْ ضعفَتْ شهوتُهُ وحبُّهُ .

والثالثُ : كمالُ الإدراكِ : فليسَ التذاذُهُ برؤيةِ المعشوقِ في ظلمةٍ ، أوْ مِنْ وراءِ سترٍ رقيقٍ أوْ مِنْ بعدٍ . . كالتذاذِهِ بإدراكِهِ علىٰ قربٍ مِنْ غيرِ سترٍ ، وعندَ كمالِ الضوءِ ، ولا إدراكُ لذَّةِ المضاجعةِ معَ ثوبٍ حائلٍ كإدراكِها معَ التجرُّدِ .

والرابعُ : اندفاعُ العوائقِ المشوشةِ والآلامِ الشاغلةِ للقلبِ : فليسَ التذاذُ الصحيحِ الفارغِ المتجرِّدِ للنظرِ إلى المعشوقِ . . كالتذاذِ الخائفِ المذعورِ ، أوِ المريضِ المتألِّمِ ، أوِ المشغولِ قلبُهُ بمهمٍّ مِنَ المهمَّاتِ .

فقدِّرْ عاشقاً ضعيفَ العشقِ ، ينظرُ إلىٰ وجهِ معشوقِهِ مِنْ وراءِ سترٍ رقيقٍ علىٰ بعدٍ ، بحيثُ يمنعُ انكشافَ كنْهِ صورتِهِ ، في حالةٍ اجتمعَ عليهِ عقاربُ وزنابيرُ تؤذيهِ وتلدغُهُ وتشغلُ قلبَهُ ، فهوَ في هٰذهِ الحالةِ لا يخلو عنْ لذَّةٍ ما مِنْ مشاهدةِ معشوقِهِ ، فلوْ طرأَتْ على الفجأةِ حالةٌ انهتكَ بها السترُ ، وأشرقَ بها الضوءُ ، واندفعَ عنهُ المؤذياتُ ، وبقيَ سليماً فارغاً ، وهجمَتْ عليهِ الشهوةُ القويَّةُ والعشقُ المفرطُ حتَّىٰ بلغَ أقصى الغاياتِ . . فانظرْ كيفَ تتضاعفُ اللذَّةُ حتَّىٰ لا يبقىٰ للأولىٰ إليها نسبةٌ يُعتدُّ بها .

فكذلكَ فافهَمْ نسبةَ لذَّةِ النظرِ إلىٰ لذَّةِ المعرفةِ ، فالسترُ الرقيقُ مثالٌ للبدنِ والاشتغالِ بهِ ، والعقاربُ والزنابيرُ مثالٌ للشهواتِ المتسلِّطةِ على الإنسانِ ؛

مِنَ الجوعِ والعطشِ والغضبِ والغمِّ والحزنِ ، وضعفُ الشهوةِ والحبِّ مثالٌ لقصورِ النفسِ في الدنيا ونقصانِها عنِ الشوقِ إلى الملأِ الأعلىٰ والتفاتِها إلىٰ أسفلِ السافلينَ ، وهوَ مثلُ قصورِ الصبيِّ عنْ ملاحظةِ لذَّةِ الرئاسةِ والتفاتِهِ إلى اللعبِ بالعصفورِ .

والعارفُ وإنْ قويَتْ في الدنيا معرفتُهُ فلا يخلو عنْ هـٰذهِ المشوِّشاتِ ، ولا يُتصوَّرُ أنْ يخلوَ عنها ألبتةَ .

نعمْ ، قدْ تضعفُ هـٰذهِ العوائقُ في بعضِ الأحوالِ ولا تدومُ ، فلا جرمَ يلوحُ مِنْ جمالِ المعرفةِ ما يبهتُ العقلَ ، وتعظمُ لذَّتُهُ بحيثُ يكادُ القلبُ يتفطَّرُ لعظمتِهِ ، ولكنْ يكونُ ذلكَ كالبرقِ الخاطفِ ، وقلَّما يدومُ ، بلْ يعرضُ مِنَ الشواغلِ والأفكارِ والخواطرِ ما يشوِّشُهُ وينغِّصُهُ ، وهـٰذهِ ضرورةٌ دائمةٌ في هـٰذهِ الحياةِ الفانيةِ ، فلا تزالُ هـٰذهِ اللذَّةُ منغَّصَةً إلى الموتِ ، وإنَّما الحياةُ الطيِّبةُ بعدَ الموتِ ، وإنَّما العيشُ عيشُ الآخرةِ ﴿ وَإِنَّ ٱلدَّارَ ٱلْآخِرَةَ لَهِيَ ٱلْحَيَوَانُۚ لَوْ كَانُوا۟ يَعْلَمُونَ ﴾ .

وكلُّ مَنِ انتهىٰ إلىٰ هـٰذهِ الرتبةِ . . فإنَّهُ يحبُّ لقاءَ اللهِ تعالىٰ ، فيحبُّ الموتَ ولا يكرهُهُ إلا مِنْ حيثُ ينتظرُ زيادةَ استكمالٍ في المعرفةِ ، فإنَّ المعرفةَ كالبذرِ ، وبحرُ المعرفةِ لا ساحلَ لهُ ، والإحاطةُ بكنهِ جلالِ اللهِ محالٌ ، فكلَّما كثرَتِ المعرفةُ باللهِ وبصفاتِهِ وأفعالِهِ وبأسرارِ مملكتِهِ وقويَتْ . . كثُرَ النعيمُ في الآخرةِ وعظُمَ ؛ كما أنَّهُ كلَّما كثُرَ البذرُ وحسُنَ . .

كثُرَ الزرعُ وحسُنَ ، ولا يمكنُ تحصيلُ هـٰذا البذرِ إلا في الدنيا ، ولا يُزرعُ إلا في صعيدِ القلبِ ، ولا حصادَ إلا في الآخرةِ .

ولهـٰذا قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أفضلُ السعاداتِ طولُ العمرِ في طاعةِ اللهِ »(١) ، لأنَّ المعرفةَ إنَّما تكملُ وتكثرُ وتتسعُ في العمرِ الطويلِ بمداومةِ الفكرِ ، والمواظبةِ على المجاهدةِ ، والانقطاعِ عنْ علائقِ الدنيا ، والتجرُّدِ للطلبِ ، ويستدعي ذلكَ زماناً لا محالةَ .

فمَنْ أحبَّ الموتَ . . أحبَّهُ لأنَّهُ رأىٰ نفسَهُ واقفاً في المعرفةِ ، بالغاً إلىٰ منتهىٰ ما يُسِّرَ لهُ ، ومَنْ كرهَ الموتَ . . كرهَهُ لأنَّهُ كانَ يؤمِّلُ مزيدَ معرفةٍ تحصلُ لهُ بطولِ العمرِ ، ورأىٰ نفسَهُ مقصِّراً عمَّا تحتملُهُ قوَّتُهُ لوْ عُمِّرَ ، فهـٰذا سببُ كراهةِ الموتِ وحبِّهِ عندَ أهلِ المعرفةِ .

وأمَّا سائرُ الخلقِ . . فنظرُهُمْ مقصورٌ علىٰ شهواتِ الدنيا إنِ اتسعَتْ . . أحبُّوا البقاءَ ، وإنْ ضاقَتْ . . تمنَّوُا الموتَ ، وكلُّ ذلكَ حرمانٌ وخسرانٌ مصدرُهُ الجهلُ والغفلةُ ، فالجهلُ والغفلةُ مغرسُ كلِّ شقاوةٍ ، والعلمُ والمعرفةُ أساسُ كلِّ سعادةٍ .

---

(١) رواه القضاعي في « مسند الشهاب » (٣١٢) ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٣٥٦٦) من حديث ابن عمر رضي الله عنهما مرفوعاً ، ولفظه : « السعادة كل السعادة طول العمر في طاعة الله عز وجل » ، وعند الترمذي (٢٣٢٩) عن عبد الله بن بسر رضي الله عنه : أن أعرابياً قال : يا رسول الله ؛ من خير الناس ؟ قال : « من طال عمره ، وحسن عمله » .

فقدْ عرفتَ بما ذكرناهُ معنى المحبّةِ ومعنى العشقِ ؛ فإنَّهُ المحبةُ المفرطةُ القويَّةُ ، ومعنىٰ لذَّةِ المعرفةِ ، ومعنى الرؤيةِ ومعنىٰ لذَّةِ الرؤيةِ ومعنىٰ كونِها ألذَّ مِنْ سائرِ اللذاتِ عندَ ذوي الكمالِ ، وإنْ لمْ تكنْ كذلكَ عندَ ذوي النقصانِ ، كما لمْ تكنِ الرئاسةُ ألذَّ مِنَ المطعوماتِ عندَ الصبيانِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فهـٰذهِ الرؤيةُ محلُّها القلبُ أوِ العينُ في الآخرةِ ؟

فاعلمْ : أنَّ الناسَ قدِ اختلفوا في ذلكَ ، وأربابُ البصائرِ لا يلتفتونَ إلىٰ هـٰذا الخلافِ ولا ينظرونَ فيهِ ، بلِ العاقلُ يأكلُ البقلَ ولا يسألُ عنِ المبقلةِ ، ومَنْ يشتهي رؤيةَ معشوقِهِ يشغلُهُ عشقُهُ عنْ أنْ يلتفتَ إلىٰ أنَّ رؤيتَهُ هلْ تُخلقُ في عينِهِ أوْ في جبهتِهِ ؟ بلْ يقصدُ الرؤيةَ ولذَّتَها سواءٌ كانَ ذلكَ بالعينِ أوْ غيرِها ؛ فإنَّ العينَ محلٌّ وظرفٌ لا نظرَ إليهِ ولا حكمَ لهُ .

والحقُّ فيهِ : أنَّ القدرةَ الأزليَّةَ واسعةٌ ، فلا يجوزُ أنْ نحكمَ عليها بالقصورِ عنْ أحدِ الأمرينِ ، هـٰذا في حكمِ الجوازِ ، فأمَّا الواقعُ في الآخرةِ مِنَ الجائزينِ . . فلا يُدركُ إلا بالسمعِ ، والحقُّ ما ظهرَ لأهلِ السنَّةِ والجماعةِ مِنْ شواهدِ الشرعِ أنَّ ذلكَ يُخلقُ في العينِ ؛ ليكونَ لفظُ الرؤيةِ والنظرِ وسائرِ الألفاظِ الواردةِ في الشرعِ يجري علىٰ ظاهرِهِ ؛ إذْ لا يجوزُ إزالةُ الظواهرِ إلا لضرورةٍ ، واللهُ تعالىٰ أعلمُ .

* * *

ÂHİRETTEKİ FAZÎLETİN DÜNYADAKİ MÂRİFETE ÜSTÜNLÜĞÜ

Bilmiş ol ki; anlaşılan şeyler, hayâle girebilmek ve girememek sûretiyle ikiye ayrılır. Hayâle girebilenler, düşünülebilen sûretle, renkli cisimler, canlı ve cansız varlıklardan meydâna gelen şahıs ve şekiller gibi şeylerdir. Hayâle sığmayanlar da Allahu Teâlâ'nın zâtı ve cisim olmayan her şeydir. İlim, kudret, irâde ve benzerleri gibi. Bir insanı gören adam, gözünü yumduğu vakit, onu hayâlinde görüyormuş gibi olur. Fakat gözünü açtığı vakit görüşü farklıdır. Gerçi sûretler arasında ihtilâf yok ama gözü açık olarak adama baktığı vakit, onun daha birçok inceliklerini açıkça müşahede eder. Bu tıpkı sabahın alaca karanlığında görülen aynı adamın her hâli olduğu gibi, açıkça belli etmemesi, fakat güneş ortalığı aydınlatınca adam daha açık ve daha net olarak görüldüğü gibidir.

Demek ki hayâl, idrâkin, anlamanın evveli, başlangıcıdır. Ru'yet, yâni göz ile görmek ise hayâldeki anlayışı kemâle erdirmektir. İşte keşfin sonu budur ve sonu olduğu için de buna ru'yet denilmiştir. Yoksa gözde olduğu için bu ismi almış değildir. Hattâ vücudun her hangi başka bir organı bu vazifeyi görse ona da ru'yet derlerdi.

Tahayyül edilen şeylerde bunu böylece anladıktan sonra, anlaşılması ve bilinmesi için hayâle girmeyen şeylerin de iki dereceye ayrıldığını bil. Birincisi başlangıç, ikincisi de onu kemâle erdirmektir. Daha ziyâde açık ve net olma bakımından birinci ile ikinci arasındaki fark, hayâl ile açık görme arasındaki fark gibidir. Birinciyi kemâle erdiren ikinci dereceye müşâhede, mülâkat ve ru'yet isimleri de verilebilir. Ru'yet demek, doğrudur. Çünkü rüyet, açıkça görmek olup keşfin son haddi olduğu için bu ismi almıştır. Sünnet-i ilâhiyye olarak gözleri kapamak, görmekle hâsıl olan tam keşfe engel ve göz ile bakılan şey arasında göz kapakları perde olduğu gibi, burada da ru'yetin mümkün olabilmesi için perdenin ortadan kalkması lâzımdır. Perde kalkmayınca idrâk, hayâlden ibâret kalır. Aslında gözün kapakları görmeye perde oldukları gibi, dünya hayatı da ru'yete engel bir perdedir. Hayatın perde olmasının sebebini açıklamak çok uzun olur. Ve aynı zamanda bu muâmele ilmine yaraşmaz. Bunun için Allahu Teâlâ **Mûsâ aleyhisselâm**a:

لَنْ تَرَانِي

"Elbette beni göremezsin." (A'râf sûresi, 7/143) ve:

لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ

"Gözler O'nu idrâk edemez." (En'âm sûresi, 6/103) buyurmuştur. Yâni, dünyada görmezler, demektir. Aynı zamanda sahih olan da Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in, Mîrac gecesi Allahu Teâlâ'yı görmemesidir.

Ölüm ile beraber aradan perde çekildiği vakit ruh, dünya kirleri ile mülevves olarak kalır ve tamamıyla ondan sıyrılamaz. Bununla beraber herkes bu lekelerde farklı dereceler alır. Bir kısmını öyle leke ve paslar kaplar ki, cevherini tamamen kaybetmiş, paslanmış bir ayna gibi olur; ne cilâ, ne de parlaklık kabul etmez. İşte ebedî olarak Allah'ın cemâlinden mahrum olacaklar bunlardır. Böyle olmaktan Allah'a sığınırız. Bâzıları da böyle tam mânasıyla kalpleri kararmış ve mühürlenmiş olmayıp temizliği kabul eder durumdadırlar. Bunların kir ve paslarını temizletmek için ateşe tutulurlar. Cehennemde yanmaları, temizlenmelerine bağlıdır. En azı, bir andır. En çoğu da mü'minler hakkında yedi bin yıl olduğu rivâyet edilmiştir.[18] Bu âlemden ebediyete göç eden herkeste, dünya lekelerinden az çok bir leke vardır. Bunun için Allahu Teâlâ:

وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلٰى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا. ثُمَّ
نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا.

"Sizden cehenneme uğramayacak yoktur. Bu, Rabbinin üzerine yapmayı aldığı kesinleşmiş bir hükümdür. Sonra biz, Allah'a karşı gelmekten sakınmış olanları kurtarırız; zâlimleri de orada diz üstü çökmüş olarak bırakırız." (Meryem sûresi, 9/71-72) buyurmuştur. Herkes, cehenneme uğrayacağını kesin olarak bildiği halde, kesin olarak oradan çıkacağını bilememektedir. Allahu Teâlâ kulunu temizlediği, vaktini tamamladığı ve şerîatin haber verdiği hesap, arz ve benzeri işlerin bittiği ve cenneti hak ettiği vakit ki, bunun da zamanını kimse bilemez. Ancak bunlar kıyâmetten sonra olacaktır. Kıyâmetin vakti ise meçhuldür. O vakit kulunu temizler; pislikten, toz ve topraktan kendisinde eser kalmaz. Çünkü burada Allahu Teâlâ'nın tecellîsi vardır. İşte o zaman cehennemden çıkar cennete girer de, Allahu Teâlâ öyle bir tecellî ile kendisine tecellî eder ki, kul hayâl ettiği şeyleri açıkça aynada gören insan gibi olur. İşte bu müşâhede ve tecellîye "ru'yet" adı verilir.

Demek ki ru'yet-i ilâhiyye haktır. Fakat bu ru'yetten, hayâlde

---

18. Hakim-i Tirmizî, Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet ettiği bir hadîste bunu ifâde etmiştir.

yerleşen özel bir sûretin cihet veya mekânda görülmesi gibi bir şey anlamamak da haktır. Çünkü Allahu Teâlâ bundan münezzeh ve müberrâdır. Belki dünyada nasıl tahayyülden, düşünceden sûret, şekil ve miktardan, cihet, mekân ve mesafeden münezzeh olduğuna inandığın gibi, âhirette de o şekilde tecellî edecektir. Dünyadaki bu mârifet, aynen âhirette de kemâl şeklini alacaktır. Keşif ve açıklık kemâle erecek ve müşâhede hâline dönecektir. Bu tıpkı hayâl ile ru'yeti anlattığımız gibidir. Dünyada Allahu Teâlâ'yı mârifet etmekte sûret ve cihet düşünülmediği gibi, âhirette de bu mârifet kemâle erdirilirken durum aynıdır. Zîra O, burada anlatılanın aynıdır. Ancak perdenin kalkması ile keşif, açık olacaktır. Tıpkı bir sûreti hayâlde düşünmekle açık olarak ona bakmak gibidir. Buna işaret etmek üzere Allahu Teâlâ:

نُورُهُمْ يَسْعٰى بَيْنَ أَيْدٖيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَتْمِمْ لَنَا نُورَنَا

"Işıkları önlerinde ve defterleri sağlarından verilmiş olarak yürürler ve "Rabbimiz, ışığımızı tamamla!" derler." (Tahrîm sûresi, 66/8) buyurmuştur. Zîra nûrun tamamı, ancak keşfin artmasında etkili olur. Bunun için bakmak ve görmek derecesine, ancak dünyadaki ârifler ulaşabilir. Zîra dünyada mârifet olarak ekilen, âhirette müşâhede olarak yetişen bir tohumdur. Bu, bir buğday tohumunun buğday mahsûlü ve bir çekirdeğin bir ağaç olarak yetişmesi gibidir. Bahçesine hurma çekirdeğini dikmeyen, hurma ağacını nerde bulur? Tohum ekmeyen, hangi ekini biçebilir? Bunun gibi, dünyada Allah'ı bilmeyen, âhirette O'nu nasıl görür?

Dünyada Allah'ı mârifet, muhtelif derecelere ayrıldığı gibi, âhiretteki ilâhî tecellî de farklıdır. Mârifetin ihtilâfına nispetle tecellînin ihtilâfı, tohumların ayrılmasına nispetle mahsûlün ayrı olması gibidir. Mârifet, çokluğu, azlığı, kuvveti ve za'fiyeti bakımlarından mutlak sûrette farklı olur. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Allahu Teâlâ insanlara umûmî, Ebû Bekir'e de hususî olarak tecellî eder."*[19] buyurmuştur. Artık, mevkîi Hz. Ebû Bekir'den (r.a.) düşük olanların tecellî-i ilâhîden aldıkları şevkin, Hz. Ebû Bekir'in zevkiyle eşit olduğunu sanmak uygun olmaz. Herkes, zevkini, dünyadaki mârifeti nispetinde alır. Hz. Ebû Bekir, göğsüne ilka edilen bir sırla insanlar üzerine tercih edildiği için, özel bir tecellî ile taltîf edilmiştir. Dünyada riyâseti, evlenmek ve yemek üzerine tercih edenler olduğu gibi, âhirette de Allah'ın cemâline bakmanın zevkini bütün cennet nîmetleri üzerine tercih ederler. Zîra cennetin nîmetleri maddî zevk u safâdan, evlenmek, yemek ve giymekten ibarettir. Bu tıpkı dünyada ilim, mârifet ve rubûbiyet sırlarına muttalî olmayı, yemek, içmek ve diğer zevkler üzerine tercih edenler gibidir.

Bunun için **Râbia-i Adviye**'ye, "Cennet hakkında ne dersin?" diye sorduklarında; "Önce komşu, sonra mesken." diye cevap vermiş ve bu sözü ile kalbinde cennete değil, cennetin Rabbine iltifatı olduğunu ifade etmiştir.

Dünyada Allah'ı bilemeyen, O'nu âhirette göremeyecektir. Dünyada mârifet zevkine varamayan, âhirette müşahede tadını alamayacaktır. Zîra kişi, dünyada sâhip olmadığı şeye âhirette yeniden sâhip olamaz. Burada herkes neyi ekmişse âhirette onu biçecektir. Herkes yaşadığı gibi ölecek ve öldüğü gibi dirilecektir. İşte dünyada mârifetten ne kadarına sâhip olmuşsa âhirette onun nîmetine ulaşacaktır. Yalnız perde ortadan kalkmakla, mârifet, müşâhedeye dönecektir. İşte fark buradadır. Gördüğü suretten zevk alan âşıkın, bu sûretin sahibini bulmakla zevki daha da artacağı gibi, perde aradan kalkıp sağlanan müşahede sâyesinde zevki son haddine varacaktır. Cennetin güzelliği, herkesin arzu ettiği şeyi orada bulmasındadır. Allah'tan başkasını arzu etmeyen kimse için başka şeylerde bir zevk yoktur, belki onlardan eziyet de görebilir.

---

[19] İbn Adiy, Câbir'den (r.a.) rivâyet etmiştir. Bu yoldan bâtıldır. Diğer rivâyet yolları da mevzuâta alınmıştır.

Demek ki cennetin nîmetleri, Allah'ı sevmek derecesindedir. Ne nispette Allah'ı seviyorsa, o nispette nîmete sâhip olur. Allah'ı sevmek de O'nu bilmesi ve mârifeti nispetindedir. Buna göre saâdetin aslı, şerîatın îman diye tâbir ettiği, Allah'ı mârifet ve bilmektir.

Şâyet, "Ru'yetin zevki, mârifete nispet itibarıyladır." dersen, onun kat kat fazlası olsa da yine zayıftır. Çünkü mârifetin dünyadaki zevki zayıftır. Onun kat kat fazlası da ona yakındır. "Böyle olunca bu ifade, cennet zevklerini küçük düşürücü mâhiyettedir." dersen bilmiş ol ki;

Mârifetin bu zevkini hakîr görmek, mârifeti bilmemekten gelir. Mârifeti olmayan, elbette onun zevkine varamaz. Şâyet kalbinde bir miktar mârifet var ve fakat kalbi dünya ilgileri ile dolu ise bu adam mârifetin zevkine varamaz. Arifler için mârifet, fikir ve Allah ile olan münâcatlarında öyle zevkler vardır ki, eğer şu dünyada bunu cennet ile değiştir dersen, yine cenneti kabul etmezler. Aynı zamanda hayâlden alınan zevkin, gerçek mâşuktan alınan zevke nispetle bir değeri olmadığı gibi. Bir de güzel yemeklerin râyihalarından alınan zevkin, o yemekleri yemekten alınan zevke nispetle bir değeri olmadığı gibi. Bu dünyadaki mârîfet zevki üstün bir zevk olmakla beraber, âhiretteki mülâkat ve müşâhede zevkine nispetle bir değeri yoktur. Aralarında kıyas kabul etmeyecek derecede bir fark vardır. Bu, elleyip öpmekten alınan zevkin, münâsebette bulunmaktan alınan zevke nispetle solda sıfır kalması gibidir. Aradaki büyük farkı açıklamak ancak darb-ı meseller ile mümkündür. Buna göre deriz ki:

Sevgilinin yüzüne bakmanın zevki, dünyada, bâzı sebeplerle birbirinden farklı olur.

Birinci sebep; sevgilinin güzelliğidir; güzelliğinin azlığı ve çokluğudur. Güzelleştikçe, ona bakmanın zevki de o nispette büyük olur.

İkinci sebep; sevgi, şehvet ve aşkın derecesidir. Bunlar ne kadar kuvvetli olursa zevk de o nispette kuvvetli olur. Zayıf ise zevk de zayıf olur.

Üçüncü sebep; sevgiliyi görebilmektedir. Ne kadar iyi görürse o nispette fazla zevk alır. Karanlıkta, perde arkasında veya uzaktan sevgiliyi görmekle, gündüz gözü ile karşı karşıya gelip yakından görmekten alınan zevk bir değildir. Hattâ elbiseli iken alınan zevk ile çıplak olarak alınan zevk de bir değildir.

Dördüncü sebep; kalbi meşgul edecek elem ve kederlerin ve karışık durumların kalbi kaplamasıdır. Sağlam ve huzur içinde hiç bir korku ve sıkıntısı olmadan sevgilisine bakmaya hazırlanan ile sıkıntı ve telâş içerisinde olup, hasta hâlinde ve korku ile sevgilisine bakanın alacağı zevk de bir olamaz.

Şimdi aşkı zayıf olan bir âşığı ele alalım: Uzaktan ve ince bir perde arkasından sevgilisine bakıyor. Manzara öyle hazîn ki, tam tamına perde kalkıp sevgilisini açıkça görecek olsa, arı ve akrepler ona hücum edecek ve onu sokup zehirleyecekler. Aşkı zayıf olan bu adam, bu engeller arasında sevgilisine bakmaktan yine bir miktar zevk almaktadır. Ama birdenbire bu engeller ortadan kalksa, zarar verecek bir şey kalmasa, perde kalksa, güneş doğsa ve sevgilisi ile karşı karşıya gelse, kuvvetli şehvet ve aşkı ona hücûm edip onu son mertebeye nasıl yükseltir? Ve şimdiki aşkı ile eski aşkı arasında bir münâsebet kalmayacak derecede aradaki fark hemen ortaya çıkarsa, işte mârifet zevki ile bakış zevkinin arasındaki nispet ve fark da böyledir.

Misaldeki ince örtü bedendir. Akrep ve arılar, insana musallat olan açlık, susuzluk, öfke, gam, hüzün ve şehvet düşkünlüğü gibi şeylerdir. Sevgi azlığı da nefsin dünyada Mele-i A'lâ'ya olan hevesindeki kusur ve noksanı demektir. Aşağıların aşağısına ve âdî şeylere iltifatı, çocuğun oyuncaktan zevk alıp riyâset hevesindeki kusuru gibidir.

Ârife gelince; onun da mârifeti ne kadar kuvvetlense bile bu karışıklıklardan tamamıyla kurtulması düşünülemez. Evet, bâzen bu mâniler zayıflar; işte o zaman kendisine Allah'ın cemâlini mârifetten akılları hayrete düşüren tecellîler olur da zevki o kadar çoğalır ki, O'nun azameti karşısında kalbi parçalanacak hâle gelir. Fakat bu hal devâm etmez; şimşek gibi gelip geçer. Daha çok hâtıra ve meşgaleler kalbe gelir ve kalbi karmakarışık hale getirirler. Şu fâni hayatta zarurî olarak durum, böyle devam edip gider. Bu zevkten, ölünceye kadar mükedder olur. Temiz hayat ise ölümden sonra başlar. Onun için yaşayış, âhiret yaşayışıdır. Nitekim âyet-i celîlede:

وَإِنَّ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ

"Asıl hayat, âhiret yurdundaki hayattır, keşke bilseler." (Ankebût sûresi, 29/64) buyrulmuştur. Yine bunun içindir ki, bu mertebeye yükselen herkes Allah'a kavuşmayı sever, ölümü arzu eder ve ölmekten hoşlanır. Ancak, mârifette daha çok kemâl bulmak için yaşamak ister. Çünkü mârifet bir tohum gibidir. Tohum ne kadar kuvvetli ve ne kadar çok olursa mahsûl de o nisbette bol olur. Zâten mârifet, sâhili bulunmayan bir deryâdır. Allahu Teâlâ'nın celâlini ihâta ve onu tam mânasıyla anlamak muhaldir. Allahu Teâlâ'nın zâtını, sıfatını, ef'âlini ve mülkünde sırlarını bilmek, ne kadar çoğalır ve kuvvetlenirse, âhiret nîmetleri de o nispette büyür ve çoğalır. Bu, tohum iyi ve çok olduğu vakit, mahsûlün çoğalması gibidir. İşte bu tohum ancak dünyada temîn edilir ve ancak temiz gönüllere ekilir. Mahsûl ise ancak âhirette alınır. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَفْضَلُ السَّعَادَةِ طُولُ الْعُمْرِ فِي طَاعَةِ اللّٰهِ

"Saâdetlerin efdali, Allah'a itâat yolunda geçen uzun ömürdür."[20] buyurmuştur. Zîra mârifetin çoğalıp kemâle ermesi, fikir ve mücâhedeye devâm ile dünya iyiliklerinden uzaklaşmak ve yalnız onu aramakla geçen uzun ömür sâyesinde temîn edilir.

Ölümü, yalnız mârifetin son haddine varan sever. Ölümden hoşlanmayan da uzun ömrü sâyesinde mârifetini artıracağını ümit eder. İşte mârifet erbâbına göre ölümü sevip sevmemenin sebepleri bunlardır. Diğerlerine gelince; refahları yerinde ise yaşamalarını, değilse ölmelerini isterler ki her iki tarafı da hüsrandır. Çünkü onlar hep dünya şehvetlerine bakıyorlar. Bunun kaynağı, cehâlet ve gaflettir. Cehâlet ve gaflet her fenalığın anasıdır.

Yaptığımız bu açıklamadan, muhabbetin mânasını ve aşkın da ifrat derecede kuvvetli muhabbet olduğunu, mârifetin zevkini, ru'yetin mânasını, ru'yetin zevkinin mânasını, her ne kadar kısa görüşlüler için öyle değilse de, akıl ve kemâl sâhiplerine göre bütün zevklerin üstünde olduğunu öğrendik.

---

[20] İbrâhim Harbî, Luhay'a'dan rivâyet etmiştir. Bu mealde sahih ve hasen rivâyetler vardır.

Şâyet, "Kıyâmette ru'yet ve görmenin mahalli göz müdür? Yoksa kalp midir?" diye sorarsan bilmiş ol ki;

Burada ihtilâf edilmiştir. Basîret sâhipleri böyle ihtilâflara önem vermezler ve hattâ tarafına bile bakmazlar. Akıllı adam, bu kabîl gereksiz ayrıntılarla uğraşmaz. Sevgilisini görmeyi arzu eden, ona olan aşkından dolayı gözü ile mi gördü, alnı ile mi gördü ona bile aldırış etmez. Görsün de ne ile görürse görsün. O, ne ile gördüğünün derdinde değil, görmekten aldığı zevk ile meşguldür. Burada gerçek olan şudur ki, ezelî kudret geniştir. Hiç bir yönden ona kusur ile hükmetmek câiz değildir. Ehl-i sünnete göre Allahu Teâlâ kıyâmette ru'yeti yine göze verecektir. Zâten lâfzın zâhirî mânası budur. Zâhirden udûl, zaruretsiz caiz değildir.

بيان الأسباب المقوية لحب الله تعالىٰ

اعلمْ : أنَّ أسعدَ الخلقِ حالاً في الآخرةِ أقواهُمْ حبّاً للهِ تعالىٰ ، فإنَّ الآخرةَ معناها القدومُ على اللهِ تعالىٰ ودرْكُ سعادةِ لقائِهِ ، وما أعظمَ نعيمَ المحبِّ إذا قدمَ علىٰ محبوبِهِ بعدَ طولِ شوقِهِ ، وتمكَّنَ مِنْ دوامِ مشاهدتِهِ أبدَ الآبادِ مِنْ غيرِ منغِّصٍ ومكدِّرٍ ، ومِنْ غيرِ رقيبٍ ومزاحمٍ ، ومِنْ غيرِ خوفِ انقطاعٍ ، إلا أنَّ هـٰذا النعيمَ علىٰ قدْرِ قوَّةِ الحبِّ ، فكلَّما ازدادَ الحبُّ . . ازدادَتِ اللذَّةُ ، وإنَّما يكتسبُ العبدُ حبَّ اللهِ تعالىٰ في الدنيا .

وأصلُ الحبِّ لا ينفكُّ عنهُ مؤمنٌ ؛ لأنَّهُ لا ينفكُّ عنْ أصلِ المعرفةِ ، وأمَّا قوَّةُ الحبِّ واستيلاؤُهُ حتَّىٰ ينتهيَ إلى الاستهتارِ الذي يُسمَّىٰ عشقاً . . فذلكَ ينفكُّ عنهُ الأكثرونَ ، وإنَّما يحصلُ ذلكَ بسببينِ :

أحدُهُما : قطعُ علائقِ الدنيا وإخراجُ حبِّ غيرِ اللهِ مِنَ القلبِ :

فإنَّ القلبَ مثلُ الإناءِ الذي لا يتسعُ للخلِّ مثلاً ما لمْ يخرجْ منهُ الماءُ ، وما جعلَ اللهُ لرجلٍ مِنْ قلبينِ في جوفِهِ ، وكمالُ الحبِّ في أنْ يحبَّ اللهَ عزَّ وجلَّ بكلِّ قلبِهِ ، وما دامَ يلتفتُ إلىٰ غيرِهِ . . فزاويةٌ مِنْ قلبِهِ مشغولةٌ بغيرِهِ ، فبقدْرِ ما يشتغلُ بغيرِ اللهِ ينقصُ منهُ حبُّ اللهِ ، وبقدْرِ ما يبقىٰ مِنَ الماءِ في الإناءِ ينقصُ مِنَ الخلِّ المصبوبِ فيهِ .

وإلىٰ هـٰذا التفريدِ والتجريدِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ قُلِ ٱللَّهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِى خَوْضِهِمْ ﴾ ، وبقوله تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ قَالُوا۟ رَبُّنَا ٱللَّهُ ثُمَّ ٱسْتَقَـٰمُوا۟ ﴾ ، بلْ هوَ معنىٰ قولِكَ : لا إلـٰهَ إلا اللهُ ؛ أيْ : لا معبودَ ولا محبوبَ سواهُ ، وكلُّ محبوبٍ فإنَّهُ معبودٌ ، فإنَّ العبدَ هوَ المقيَّدُ ، والمعبودُ هوَ المقيَّدُ بهِ ، وكلُّ محبٍّ فهوَ مقيَّدٌ بما يحبُّهُ .

ولذلكَ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ أَرَءَيْتَ مَنِ ٱتَّخَذَ إِلَـٰهَهُۥ هَوَىٰهُ ﴾ ، وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أبغضُ إلـٰهٍ عُبدَ في الأرضِ الهوىٰ »(١) .

ولذلكَ قالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « مَنْ قالَ : لا إلـٰهَ إلا اللهُ مخلصاً . . دخلَ الجنةَ »(٢) ، ومعنى الإخلاصِ : أنْ يخلصَ قلبُهُ للهِ ، فلا يبقىٰ فيهِ شركةٌ لغيرِ اللهِ ، فيكونُ اللهُ محبوبَ قلبِهِ ، ومعبودَ قلبِهِ ، ومقصودَ قلبِهِ فقطْ .

ومَنْ هـٰذا حالُهُ . . فالدنيا سجنُهُ ؛ لأنَّها مانعةٌ لهُ عنْ مشاهدةِ محبوبِهِ ، وموتُهُ خلاصٌ مِنَ السجنِ ، وقدومٌ على المحبوبِ ، فما حالُ مَنْ ليسَ لهُ إلا محبوبٌ واحدٌ ، وقدْ طالَ إليهِ شوقُهُ ، وتمادىٰ عنهُ حبسُهُ ، فخُلِّيَ مِنَ السجنِ ، ومُكِّنَ مِنَ المحبوبِ ، ورُوِّحَ بالأمنِ أبدَ الآبادِ ؟!

---

(١) رواه ابن أبي عاصم في « السنة » (٣) ، والطبراني في « الكبير » (٨/١٠٣) بنحوه .

(٢) رواه الطبراني في « الأوسط » (١٢٥٧) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٩/٢٥٤) ، وتمامه عند الطبراني : قيل : وما إخلاصها ؟ قال : « أن تحجزه عن محارم الله عز وجل » .

فأحدُ أسبابِ ضعفِ حبِّ اللهِ في القلوبِ قوّةُ حبِّ الدنيا ، ومنهُ حبُّ الأهلِ ، والمالِ ، والولدِ ، والأقاربِ ، والعقارِ ، والدوابِّ ، والبساتينِ ، والمتنزهاتِ ، حتَّىٰ إنَّ المتفرِّجَ بطيبِ أصواتِ الطيورِ ورَوْحِ نسيمِ الأسحارِ . . ملتفتٌ إلىٰ نعيمِ الدنيا ، ومتعرّضٌ لنقصانِ حبِّ الله تعالىٰ بسببِهِ فبقدْرِ ما أنسَ بالدنيا . . فينقصُ أنسُهُ باللهِ ولا يُؤتىٰ أحدٌ مِنَ الدنيا شيئاً إلا وينقصُ بقدْرِهِ مِنَ الآخرةِ بالضرورةِ ، كما أنَّهُ لا يقربُ الإنسانُ مِنَ المشرقِ إلا ويبعدُ بالضرورةِ مِنَ المغربِ بقدْرِهِ ، ولا يطيِّبُ قلبَ امرأتِهِ إلا ويضيِّقُ بهِ قلبَ ضرَّتِها ، فالدنيا والآخرةُ ضرَّتانِ ، وهما كالمشرقِ والمغربِ ، وقدِ انكشفَ ذلكَ لذوي القلوبِ انكشافاً أوضحَ مِنَ الإبصارِ بالعينِ .

وسبيلُ قلعِ حبِّ الدنيا مِنَ القلبِ سلوكُ طريقِ الزهدِ ، وملازمةُ الصبرِ ، والانقيادُ إليهما بزمامِ الخوفِ والرجاءِ ، فما ذكرناهُ مِنَ المقاماتِ ؛ كالتوبةِ ، والصبرِ ، والزهدِ ، والخوفِ ، والرجاءِ . . هيَ مقدماتٌ ليكتسبَ بها أحدَ ركنيِ المحبَّةِ ، وهوَ تخليةُ القلبِ عنْ غيرِ اللهِ ، وأوَّلُهُ الإيمانُ باللهِ ، واليومِ الآخرِ ، والجنةِ ، والنارِ ، ثمَّ يتشعَّبُ منهُ الخوفُ والرجاءُ ، ويتشعَّبُ منهما التوبةُ والصبرُ عليهما ، ثمَّ ينجرُّ ذلكَ إلى الزهدِ في الدنيا ، وفي المالِ والجاهِ ، وكلِّ حظوظِ الدنيا ، حتَّىٰ يحصلَ مِنْ جميعِهِ طهارةُ القلبِ عنْ غيرِ اللهِ فقطْ ، حتَّىٰ يتسعَ بعدَهُ لنزولِ معرفةِ اللهِ تعالىٰ وحبِّهِ فيهِ .

فكلُّ ذلكَ مقدماتُ تطهيرِ القلبِ ، وهوَ أحدُ ركنيِ المحبَّةِ وإليهِ الإشارةُ

بقولِهِ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « الطهورُ شطرُ الإيمانِ »[١] ، كما ذكرناهُ في أوَّلِ كتابِ الطهارةِ .

* * *

السببُ الثاني لقوَّةِ المحبَّةِ : قوَّةُ معرفةِ اللهِ تعالىٰ واتساعُها ، واستيلاؤُها على القلبِ :

وذلكَ بعدَ تطهيرِ القلبِ مِنْ جميعِ شواغلِ الدنيا وعلائقِها يجري مَجرىٰ وضعِ البذرِ في الأرضِ بعدَ تنقيتِها مِنَ الحشيشِ ، وهوَ الشطرُ الثاني ، ثمَّ يتولَّدُ مِنْ هـٰذا البذرِ شجرةُ المحبَّةِ والمعرفةِ ، وهيَ الكلمةُ الطيِّبةُ التي ضربَ اللهُ لها مثلاً حيثُ قالَ : ﴿ ضَرَبَ ٱللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي ٱلسَّمَآءِ ﴾[٢] ، وإليها الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ إِلَيْهِ يَصْعَدُ ٱلْكَلِمُ ٱلطَّيِّبُ ﴾ ، فهيَ المعرفةُ ، ﴿ وَٱلْعَمَلُ ٱلصَّـٰلِحُ يَرْفَعُهُۥ ﴾ ، فالعملُ الصالحُ كالحمَّالِ لهـٰذهِ المعرفةِ وكالخادمِ ، وإنَّما العملُ الصالحُ كلُّهُ في تطهيرِ القلبِ أوَّلاً مِنَ الدنيا ، ثمَّ في إدامةِ طهارتِهِ ، فلا يُرادُ العملُ إلا لهـٰذهِ المعرفةِ .

وأمَّا العلمُ بكيفيةِ العملِ . . فيُرادُ للعملِ ، فالعلمُ هوَ الأوَّلُ وهوَ الآخرُ ،

---

(١) رواه مسلم (٢٢٣) .

(٢) فعرفنا أن لها أصلاً ثابتاً في القلوب بما أمدها به من النظر والاعتبار ، وعرفنا أن لها فروعاً تنشأ منها هي مواجيد القلوب وأحوال لها بسبب ما جبلها عليه من محبة سعادتها وكمالها . « إتحاف » (٩/ ٥٨٧) .

وإنَّما الأوَّلُ علمُ المعاملةِ ، وغرضُهُ العملُ ، وغرضُ المعاملةِ صفاءُ القلبِ وطهارتُهُ ؛ ليتضحَ فيهِ جليّةُ الحقِّ ، ويتزيَّنَ بعلمِ المعرفةِ ، وهوَ علمُ المكاشفةِ .

ومهما حصلَتْ هـٰذهِ المعرفةُ . . تبعَتْها المحبّةُ بالضرورةِ ، كما أنَّ مَنْ كانَ معتدلَ المزاجِ إذا أبصرَ الجميلَ وأدركَهُ بالعينِ الظاهرةِ . . أحبَّهُ ومالَ إليهِ ، ومهما أحبَّهُ . . حصلَتِ اللذَّةُ ، فاللذَّةُ تتبعُ المحبةَ بالضرورةِ والمحبّةُ تتبعُ المعرفةَ بالضرورةِ ، ولا يُوصلُ إلىٰ هـٰذهِ المعرفةِ بعدَ انقطاعِ شواغلِ الدنيا مِنَ القلبِ إلا بالفكرِ الصافي ، والذكرِ الدائمِ ، والجدِّ البالغِ في الطلبِ ، والنظرِ المستمرِّ في اللهِ وفي صفاتِهِ ، وملكوتِ سماواتِهِ وسائرِ مخلوقاتِهِ .

والواصلونَ إلىٰ هـٰذهِ الرتبةِ ينقسمونَ :

إلى الأقوياءِ ، ويكونُ أوَّلُ معرفتِهِمْ باللهِ تعالىٰ ، ثمَّ بهِ يعرفونَ غيرَهُ .

وإلى الضعفاءِ ، ويكونُ أوَّلُ معرفتِهِمْ بالأفعالِ ، ثمَّ يترقونَ منها إلى الفاعلِ .

وإلى الأوَّلِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُۥ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ ﴾ ، وبقولِهِ تعالىٰ : ﴿ شَهِدَ ٱللَّهُ أَنَّهُۥ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ ﴾ .

ومنُه نظرَ بعضُهُمْ حيثُ قيلَ لهُ : بمَ عرفتَ ربَّكَ ؟ فقالَ : عرفتُ ربِّي بربِّي ، ولولا ربِّي . . لما عرفتُ ربِّي (١) .

---

(١) رواه القشيري في « رسالته » (ص ٥١٤) .

وإلى الثاني الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ سَنُرِيهِمْ ءَايَٰتِنَا فِى ٱلْءَافَاقِ وَفِىٓ أَنفُسِهِمْ . . . ﴾ الآيةَ ، وبقولِهِ عزَّ وجلَّ : ﴿ أَوَلَمْ يَنظُرُواْ فِى مَلَكُوتِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ ﴾ ، وبقولِهِ تعالىٰ : ﴿ قُلِ ٱنظُرُواْ مَاذَا فِى ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ ﴾ ، وبقولِهِ تعالىٰ : ﴿ ٱلَّذِى خَلَقَ سَبْعَ سَمَٰوَٰتٍ طِبَاقًا مَّا تَرَىٰ فِى خَلْقِ ٱلرَّحْمَٰنِ مِن تَفَٰوُتٍ فَٱرْجِعِ ٱلْبَصَرَ هَلْ تَرَىٰ مِن فُطُورٍ ۞ ثُمَّ ٱرْجِعِ ٱلْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنقَلِبْ إِلَيْكَ ٱلْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ ﴾ .

وهٰذا الطريقُ هوَ الأسهلُ على الأكثرينَ ، وهوَ الأوسعُ على السالكينَ ، وإليهِ أكثرُ دعوةِ القرآنِ ؛ عندَ الأمرِ بالتدبُّرِ ، والتفكُّرِ ، والاعتبارِ ، والنظرِ ؛ في آياتٍ خارجةٍ عنِ الحصرِ .

* * *

فإنْ قلتَ : كلا الطريقينِ مشكلٌ ، فأوضحْ لنا منهُما ما يُستعانُ بهِ علىٰ تحصيلِ المعرفةِ والتوصُّلِ بهِ إلى المحبةِ .

فاعلمْ : أنَّ الطريقَ الأعلىٰ وهوَ الاستشهادُ بالحقِّ سبحانَهُ علىٰ سائرِ الخلقِ . . فهوَ غامضٌ ، والكلامُ فيهِ خارجٌ عنْ حدِّ فهمِ أكثرِ الخلقِ ، فلا فائدةَ في إيرادِهِ في الكتبِ .

وأمَّا الطريقُ الأسهلُ الأدنىٰ . . فأكثرُهُ غيرُ خارجٍ عنْ حدِّ الأفهامِ ، وإنَّما قصرَتِ الأفهامُ عنهُ لإعراضِها عنِ التدبُّرِ ، واشتغالِها بشهواتِ الدنيا وحظوظِ النفسِ ، والمانعُ مِنْ ذكرِ هٰذا اتساعُهُ وكثرتُهُ ، وانشعابُ أبوابِهِ الخارجةِ عنِ الحصرِ والنهايةِ ؛ إذْ ما مِنْ ذرَّةٍ مِنْ أعلى السماواتِ إلىٰ تخومِ الأرضينَ إلا

وفيها عجائبُ وآياتٌ تدلُّ علىٰ كمالِ قدرةِ اللهِ تعالىٰ وكمالِ حكمتِهِ ، ومنتهىٰ جلالِهِ وعظمتِهِ ، وذلكَ ممَّا لا يتناهىٰ ، ﴿ قُل لَّوْ كَانَ ٱلْبَحْرُ مِدَادًا لِّكَلِمَٰتِ رَبِّى لَنَفِدَ ٱلْبَحْرُ قَبْلَ أَن تَنفَدَ كَلِمَٰتُ رَبِّى ﴾ ، فالخوضُ فيهِ انغماسٌ في بحارِ علومِ المكاشفةِ ، فلا يمكنُ أنْ يُتطفَّلَ بهِ علىٰ علومِ المعاملةِ ، ولكنْ يمكنُ الرمزُ إلىٰ مثالٍ واحدٍ على الإيجازِ ؛ ليقعَ التنبيهُ لجنسِهِ ، فنقولُ :

أسهلُ الطريقينِ النظرُ إلى الأفعالِ ، فلنتكلَّمْ فيها ، ولنتركِ الأعلىٰ ، ثمَّ الأفعالُ الإلٰهيةُ كثيرةٌ ، فلنطلبْ أقلَّها وأحقرَها وأصغرَها ، ولننظرْ في عجائبِها .

فأقلُّ المخلوقاتِ هيَ الأرضُ وما عليها ؛ أعني : بالإضافةِ إلى الملائكةِ وملكوتِ السماواتِ ، فإنَّكَ إنْ نظرتَ فيها مِنْ حيثُ الجسمُ والعظمُ في الشخصِ . . فالشمسُ علىٰ ما ترىٰ مِنْ صغرِ حجمِها هيَ مثلُ الأرضِ مئةً ونيفاً وستينَ مرةً ، فانظرْ إلىٰ صغرِ الأرضِ بالإضافةِ إليها ، ثمَّ انظرْ إلىٰ صغرِ الشمسِ بالإضافةِ إلىٰ فلكِها الذي هيَ مركوزةٌ فيهِ ؛ فإنَّهُ لا نسبةَ لهَا إليهِ ، وهيَ في السماءِ الرابعةِ ، وهيَ صغيرةٌ بالإضافةِ إلىٰ ما فوقَها مِنَ السماواتِ ، ثمَّ السماواتُ السبعُ في الكرسيِّ كحلقةٍ في فلاةٍ ، والكرسيُّ في العرشِ كذلكَ !

فهٰذا نظرٌ إلىٰ ظاهرِ الأشخاصِ مِنْ حيثُ المقاديرُ ، وما أحقرَ الأرضَ كلَّها بالإضافةِ إليها ، بلْ ما أصغرَ الأرضَ بالإضافةِ إلى البحارِ ، فقدْ قالَ

رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الأرضُ في البحرِ كالإصطبلِ في الأرضِ »(١) ، ومصداقُ هـٰذا عُرِفَ بالمشاهدةِ والتجربةِ ، وعُلِمَ أنَّ المكشوفَ مِنَ الأرضِ عنِ الماءِ كجزيرةٍ صغيرةٍ بالإضافةِ إلىٰ كلِّ الأرضِ .

ثمَّ انظرْ إلى الآدميِّ المخلوقِ مِنَ الترابِ الذي هوَ جزءٌ مِنَ الأرضِ ، وإلىٰ سائرِ الحيواناتِ ، وإلىٰ صغرِهِ بالإضافةِ إلى الأرضِ ، ودعْ عنكَ جميعَ ذلكَ ، فأصغرُ ما نعرفُهُ مِنَ الحيواناتِ البعوضُ والنحلُ وما يجري مجراهُ ، فانظرْ إلى البعوضِ علىٰ صغرِ قدرِهِ ، وتأمَّلْهُ بعقلٍ حاضرٍ وفكرٍ صافٍ ، فانظرْ كيفَ خلقَهُ اللهُ تعالىٰ علىٰ شكلِ الفيلِ الذي هوَ أعظمُ الحيواناتِ ؛ إذْ خلقَ لهُ خرطوماً مثلَ خرطومِهِ ، وخلقَ لهُ علىٰ شكلِهِ الصغيرِ سائرَ الأعضاءِ كما خلقَهُ للفيلِ بزيادةِ جناحينِ ، وانظرْ كيفَ قسمَ أعضاءَهُ الظاهرةَ ، فأنبتَ جناحَهُ ، وأخرجَ يدَهُ ورجلَهُ ، وشقَّ سمعَهُ وبصرَهُ ، ودبَّرَ في باطنِهِ مِنْ أعضاءِ الغذاءِ وآلاتِهِ ما دبَّرَهُ في سائرِ الحيواناتِ ، وركَّبَ فيها مِنَ القوى الغاذيةِ والجاذبةِ والدافعةِ والماسكةِ والهاضمةِ ما ركَّبَ في سائرِ الحيواناتِ ، هـٰذا في شكلِهِ وصفاتِهِ .

ثمْ انظرْ إلىٰ هدايتِهِ كيفَ هداهُ اللهُ تعالىٰ إلىٰ غذائِهِ ، وعرَّفَهُ أنَّ غذاءَهُ دمُ الإنسانِ ، ثمَّ انظرْ كيفَ أنبتَ لهُ آلةَ الطيرانِ إلى الإنسانِ ، وكيفَ خلقَ لهُ الخرطومَ الطويلَ وهوَ محدَّدُ الرأسِ ، وكيفَ هداهُ إلىٰ مسامِّ بشرةِ الإنسانِ

---

(١) قال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) . « إتحاف » (٩/ ٥٨٩) .

حتَّىٰ يضعَ خرطومَهُ في واحدٍ منها ، ثمَّ كيفَ قوَّاهُ حتَّىٰ يغرزَ فيهِ الخرطومَ ، وكيفَ علَّمَهُ المصَّ والتجرُّعَ للدمِ ، وكيفَ خلقَ الخرطومَ معَ دقَّتِهِ مجوَّفاً حتَّىٰ يجريَ فيهِ الدمُ الرقيقُ ، وينتهيَ إلىٰ باطنِهِ ، وينتشرَ في سائرِ أجزائِهِ ويغذيَهُ ، ثمَّ كيفَ عرَّفَهُ أنَّ الإنسانَ يقصدُهُ بيدِهِ ، فعلَّمَهُ حيلةَ الهربِ واستعدادَ آلتِهِ ، وخلقَ لهُ السمعَ الذي يسمعُ بهِ خفيفَ حركةِ اليدِ وهيَ بعدُ بعيدةٌ منهُ ، فيتركُ المصَّ ويهربُ ، ثمَّ إذا سكنَتِ اليدُ يعودُ .

ثمَّ انظرْ كيفَ خلقَ لهُ حدقتينِ حتَّىٰ يبصرَ مواضعَ غذائِهِ ، فيقصدَهُ معَ صغرِ حجمِ وجهِهِ ، وانظرْ إلىٰ أنَّ حدقةَ كلِّ حيوانٍ صغيرٍ لمَّا لمْ تحتملْ حدقتُهُ الأجفانَ لصغرِهِ ، وكانَتِ الأجفانُ مصقلةً لمرآةِ الحدقةِ عنِ القذىٰ والغبارِ . خلقَ للبعوضِ والذبابِ يدينِ ، فتنظرُ إلى الذبابِ فتراهُ على الدوامِ يمسحُ حدقتيهِ بيديهِ ، وأمَّا الإنسانُ والحيوانُ الكبيرُ . فخلقَ لحدقتيهِ الأجفانَ حتَّىٰ ينطبقَ أحدُهُما على الآخرِ ، وأطرافُهُما حادةٌ ، فيجمعُ الغبارَ الذي يلحقُ الحدقةَ ويرميهِ إلىٰ أطرافِ الأهدابِ ، وخلقَ الأهدابَ السودَ لتجمعَ ضوءَ العينِ ، وتعينَ على الإبصارِ ، وتحسِّنَ صورةَ العينِ ، وتشبكَها عندَ هيجانِ الغبارِ ، فينظرَ مِنْ وراءِ شبَّاكِ الأهدابِ ، واشتباكُها يمنعُ دخولَ الغبارِ ولا يمنعُ الإبصارَ .

وأمَّا البعوضُ فخلقَ لها حدقتينِ مصقلتينِ مِنْ غيرِ أجفانٍ ، وعلَّمَها كيفيةَ التصقيلِ باليدينِ .

والفراشُ لأجلِ ضعفِ إبصارِها . . تراها تتهافتُ على السراجِ ؛ لأنَّ بصرَها ضعيفٌ ، فهيَ تطلبُ ضوءَ النهارِ ، فإذا رأى ضوءَ المسكينُ السراجِ بالليلِ . . ظنَّ أنَّهُ في بيتٍ مظلمٍ وأنَّ السراجَ كوَّةٌ مِنَ البيتِ المظلمِ إلى الموضعِ المضيءِ ، فلا يزالُ يطلبُ الضوءَ ويرمي بنفسِهِ إليهِ ، فإذا جاوزَهُ ورأى الظلامَ . . ظنَّ أنَّهُ لمْ يصبِ الكوَّةَ ولمْ يقصدْها على السدادِ ، فيعودُ إليهِ مرَّةً أخرىٰ إلىٰ أنْ يحترقَ .

ولعلَّكَ تظنُّ أنَّ هـٰذا لنقصانِها وجهلِها ، فاعلمْ أنَّ جهلَ الإنسانِ أعظمُ مِنْ جهلِها ، بلْ صورةُ الآدميِّ في الإكبابِ علىٰ شهواتِ الدنيا صورةُ الفراشِ في التهافتِ على النارِ ؛ إذْ تلوحُ للآدميِّ أنوارُ الشهواتِ مِنْ حيثُ ظاهرُ صورتِها ، ولا يدري أنَّ تحتَها السمَّ الناقعَ القاتلَ ، فلا يزالُ يرمي نفسَهُ عليها إلىٰ أنْ ينغمسَ فيها ، ويتقيَّدَ بها ، ويهلكَ هلاكاً مؤبداً ، فليتَ كانَ جهلُ الآدميِّ كجهلِ الفراشِ ؛ فإنَّها باغترارِها بظاهرِ الضوءِ إنِ احترقَتْ . . تخلَّصَتْ في الحالِ ، والآدميُّ يبقىٰ في النارِ أبدَ الآبادِ أوْ مدَّةً مديدةً ، ولذلكَ كانَ ينادي رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ويقولُ : « إنِّي ممسِكٌ بحُجَزِكُمْ عنِ النارِ ، وأنتُمْ تتهافتونَ فيها تهافتَ الفراشِ »⁽¹⁾ .

فهـٰذه لمعةٌ مِنْ عجائبِ صنعِ اللهِ تعالىٰ في أصغرِ الحيواناتِ ، وفيها مِنَ العجائبِ ما لوِ اجتمعَ الأوَّلونَ والآخرونَ على الإحاطةِ بكنهِها . . عجزوا عنْ

---

(١) رواه البخاري (٦٤٨٣) ، ومسلم (٢٢٨٤) .

حقيقتِها ، ولمْ يطلعوا علىٰ أمورٍ جليَّةٍ مِنْ ظاهرِ صورتِها ، فأمَّا خفايا معانيها . . فلا يطلعُ عليها إلا اللهُ تعالىٰ .

ثـمَّ في كلِّ حيوانٍ ونباتٍ أعجوبةٌ وأعاجيبُ تخصُّهُ لا يشاركُهُ فيها غيرُهُ ، فانظرْ إلى النحلِ وعجائبِها ، وكيفَ أوحى اللهُ تعالىٰ إليها حتَّى اتخذَتْ مِنَ الجبالِ بيوتاً ومِنَ الشجرِ وممَّا يعرشونَ ، وكيفَ استخرجَ مِنْ لعابِها الشمعَ والعسلَ ، وجعلَ أحدَهُما ضياءً والآخرَ شفاءً ، ثمَّ لوْ تأمَّلتَ عجائبَ أمرِها في تناولِها الأزهارَ والأنوارَ ، واحترازِها عنِ النجاساتِ والأقذارِ ، وطاعتِها لواحدٍ مِنْ جملتِها هوَ أكبرُها شخصاً ، وهوَ أميرُها ، ثمَّ ما سخَّرَ اللهُ لهُ أميرَها مِنَ العدلِ والإنصافِ بينَها ، حتَّىٰ إنَّهُ ليقتلُ علىٰ بابِ المنفذِ كلَّ ما وقعَ منها علىٰ نجاسةٍ . . لقضيتَ منها عجباً آخرَ العجبِ إنْ كنتَ بصيراً في نفسِكَ ، وفارغاً مِنْ همِّ بطنِكَ وفرجِكَ وشهواتِ نفسِكَ في معاداةِ أقرانِكَ وموالاةِ إخوانِكَ .

ثمَّ دعْ عنكَ جميعَ ذلكَ ، وانظرْ إلىٰ بنائِها بيوتَها مِنَ الشمعِ ، واختيارِها مِنْ جملةِ الأشكالِ الشكلَ المسدَّسَ ، فلا تبني بيتاً مستديراً ، ولا مربعاً ، ولا مخمَّساً ، بلْ مسدَّساً ؛ لخاصيَّةٍ في شكلِ المسدَّسِ يقصرُ فهمُ المهندسينَ عنْ دركِها ، وهوَ أنَّ أوسعَ الأشكالِ وأحواها المستديرةُ وما يقربُ منها ، فإنَّ المربَّعَ يخرجُ منهُ زوايا ضائعةٌ ، وشكلُ النحلِ مستديرٌ مستطيلٌ ، فتركَ المربَّعَ حتَّىٰ لا تضيعَ الزوايا فتبقىٰ فارغةً ، ثمَّ لوْ بناها مستديرةً . . لبقيتْ خارجَ البيوتِ فرجٌ ضائعةٌ ، فإنَّ الأشكالَ المستديرةَ إذا

اجتمعَتْ . . لمْ تجتمعْ متراصَّةً ، ولا شكلَ في الأشكالِ ذواتِ الزوايا يقربُ في الاحتواءِ مِنَ المستديرِ ثمَّ تتراصُّ الجملةُ منهُ بحيثُ لا يبقىٰ بعدَ اجتماعِها فرجةٌ . . إلا المسدَّسُ ، وهـٰذهِ خاصيَّةُ هـٰذا الشكلِ ، فانظرْ كيفَ ألهمَ اللهُ تعالى النحلَ علىٰ صغرِ جرمِهِ ولطافةِ قدِّهِ لطفاً بهِ وعنايةً بوجودِهِ وما هوَ محتاجٌ إليهِ ، ليتهنأ بعيشِهِ .

فسبحانَهُ ما أعظمَ شانَهُ ، وأوسعَ لطفَهُ وامتنانَهُ .

فاعتبرْ بهـٰذهِ اللمعةِ اليسيرةِ مِنْ محقَّراتِ الحيواناتِ ، ودعْ عنكَ عجائبَ ملكوتِ الأرضِ والسماواتِ ؛ فإنَّ القدرَ الذي بلغَهُ فهمُنا القاصرُ منهُ تنقضي الأعمارُ دونَ إيضاحِهِ ، ولا نسبةَ لما أحاطَ بهِ علمنا إلىٰ ما أحاطَ بهِ العلماءُ والأنبياءُ ، ولا نسبةَ لما أحاطَ بهِ علمُ الخلائقِ كلِّهِمْ إلىٰ ما استأثرَ اللهُ تعالىٰ بعلمِهِ ، بلْ كلُّ ما عرفَهُ الخلقُ لا يستحقُّ أنْ يُسمَّىٰ علماً في جنبِ علمِ اللهِ تعالىٰ .

فبالنظرِ في هـٰذا وأمثالِهِ تزدادُ المعرفةُ الحاصلةُ بأسهلِ الطريقينِ ، وبزيادةِ المعرفةِ تزدادُ المحبَّةُ ، فإنْ كنتَ طالباً سعادةَ لقاءِ اللهِ تعالىٰ . . فانبذِ الدنيا وراءَ ظهرِكَ ، واستغرقِ العمرَ في الذكرِ الدائمِ والفكرِ اللازمِ ، فعساكَ تحظىٰ منها بقدْرٍ يسيرٍ ، ولكنْ تنالُ بذلكَ اليسيرِ ملكاً عظيماً لا آخرَ لهُ .

* * *

ALLAH SEVGİSİNİ TAKVİYE EDEN SEBEPLER

Bilmiş ol ki; âhirette en çok mes'ûd olanlar, Allah'ı en çok sevenlerdir. Çünkü âhiret demek, Allahu Teâlâ'ya yönelmek ve O'na kavuşmak saâdetine ermek demektir. Uzun iştiyaktan sonra ebediyyen sevgilisine ulaşıp hiç bir engel olmadan sevgili ile devamlı olarak baş başa kalmaktan daha büyük sevinç ne olabilir? Ancak bu nîmetler, sevginin kuvvetiyle ölçülür. Sevgi ne kadar kuvvetli olursa zevk de o nispette artar. Kul, Allah sevgisini ancak dünyada kazanır.

Esasen sevginin aslından mü'min ayrılmaz. Zîra mü'min, mârifetin aslından hâlî değildir. Fakat aşk derecesine yükselen kuvvetli sevgiye gelince, çokları bundan ayrılabilir. Bu da iki sebeple hâsıl olabilir:

Birincisi; dünya iyiliklerini kesmek ve Allah'tan başkasının sevgisini gönülden çıkarmaktır. Zîra kalp, içi su dolu olan bir bardak gibidir. Su çıkmadan sirkeyi almaz. Nitekim Allahu Teâlâ:

مَا جَعَلَ اللّٰهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ

"Allah insanın içine iki kalp koymamıştır." (Ahzâb sûresi, 33/4) buyurmuştur.

Sevginin kemâli, bütün mevcudiyetiyle kalbin Allah'ı sevmesidir. Gönül başkasına iltifat ettiği nispette başkası ile meşgul olan bir boşluğu var demektir. Sirke konmak istenen bir bardakta su bulunduğu vakit, ne kadar su varsa o nispette az sirke alacağı gibi, başkası ile meşgul olan kalp de o meşgale nispetinde Allah sevgisi azalır. Bardağı tamamen sirke ile doldurabilmek için suyunu tamamen boşaltmak gerektiği gibi, kalbi de tamamen Allah sevgisi ile doldurmak için başka her şeyden temizlemek lâzımdır. Buna işâret etmek üzere Allahu Teâlâ:

قُلِ اللّٰهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ

"Allah'tır de. Sonra da onları daldıkları sapıklıkta bırak, oynasınlar." (En'âm suresi, 6/91) ve yine

إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللّٰهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا

"Muhakkak onlar ki, Rabbimiz Allah'tır, dediler. Sonra da istikamet ettiler." (Ahkâf suresi, 46/13) buyurmuştur. Daha doğrusu bu, senin, **"Lâ ilâhe illallah"** sözünün mânasıdır. Çünkü sen bu sözünle; "İbâdet ve sevgiye lâyık olan, ancak Allah'tır." diyorsun. Sevilen her şey mâbuddur. Abd (kul) bağlıdır. Bağlandığı da mâbudu, ibâdet edip tanıdığıdır. Her seven, sevdiğine bağlıdır. Bunun için Allahu Teâlâ:

أَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلٰهَهُ هَوَاهُ

"Hevâsını kendine ilah edineni gördün mü?" (Furkan suresi, 25/43) buyurmuştur. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

أَبْغَضُ إِلٰهٍ عُبِدَ فِي الْأَرْضِ الْهَوٰى

"Yeryüzünde ibâdet edilip tapılan en sevimsiz ilâh, kişinin hevâsıdır."[21] buyurmuştur.

Yine bunun içindir ki Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"İhlâs ile "Lâ ilâhe*

---

[21] Taberânî, Ebû Umâme'den rivâyet etmiştir.

illâllah" diyen, cennete girer."[22] buyurmuştur. İhlâs demek, kalbinde Allah'tan başkasına yer bırakmamak, kalbini Allah'a ortaklık şâibesinden uzaklaştırıp hâlis etmektir; kalbinin sevgilisi, maksudu ve mâbudu, yalnız Allah olmak demektir.

Bu durumda olan kimse için dünya, bir hapishanedir. Zîra dünya, sevgilisini görmesine mânidir. Ölümü ise bu cezaevinden kurtarıp sevgilisine yönelmek demektir. Şimdi son derece âşık olduğu sevgilisi bulunan ve hapiste olması sebebiyle uzun müddet sevgilisinden uzak kalan ve nihâyet hapishaneden kurtulup sevgilisine yönelen adamın hâlini bir düşün. O, her şeyden önce ona ulaşmak istemez mi? Ve bu sevincin hudûdu var mıdır?

Allah sevgisini zayıflatan sebeplerden birisi, dünya sevgisidir. Aile, evlât, akraba, mal, akar, hayvan, bağ-bahçe ve bostan sevgileri de böyledir. Hepsi Allah sevgisini azaltır. Hattâ kuşların güzel seslerinden ve sabah rüzgârından zevk almak, Allah sevgisini azaltmaya vesîle olan dünya varlıklarına yönelmektir. Dünya ile ünsiyet ettiği nispette kişinin Allah sevgisi azalır. Âhiret ile dünya, doğu ile batı veya iki kuma gibidir. Doğuya yaklaşanın batıdan uzaklaşması gibi, dünyalıktan yararlanan kimse de yararlandığı nispette âhiretten uzaklaşır ve âhiret nasîbi azalmış olur. Kumalardan birinin gönlünü hoş ettiği nispette diğerinin gönlünü kırdığı gibi, dünya ile âhiretten birini memnun ederken mutlak sûrette diğerini küstürmüş olur. Yâni birinden nasibini alırken diğerinden nasîbi azalmış olur. Bu hâl, basîret sâhiplerine, göz ile görülenden daha açık bir şekilde tecellî etmiştir. Dünyayı gönlünden söküp atmanın yolu zühd, sabra devam, korku ve ümit ile bunlara bağlanmaktadır. Tövbe, sabır, zühd, korku, recâ gibi, anlattığımız makamlar, muhabbetin kollarından birini elde edebilmek için bir takım mukaddimelerdir. O da kalbi Allah'ın başkasından temizlemektir. Bunun da başlangıcı Allah'a, âhirete, cennet ve cehenneme inanmaktır. İşte bu îmandan korku ve ümid doğar. Korku ile ümitten tövbe ve sabır doğar. Sonra da mal, mevki, mansıp ve bütün dünya varlıklarından uzaklaşmaya kadar gider. Kalbinde Allah'tan başka olan her şeyi çıkarır atar da artık kalp, tamamen Allah'ı bilmek ve O'nu sevmek için hazırlanmış olur. Demek ki bütün bunlar kalbi temizlemek için mukaddimedir. Kalbi temizlemek ise, muhabbetin dallarından biridir.

---

[22] Yukarıda geçmiştir.

"Tahâret îmanın yarısıdır." hadîsi ile Resûl-i Ekrem (s.a.v.) buna işâret etmiştir.

İkinci sebep; muhabbetin kuvvetlenmesinin ikinci sebebi, Allah'ı bilmenin, her yönü ve kuvveti ile tamamen kalbi kaplamasıdır. Kalbi, mâsivâdan temizledikten sonra mârifet ve muhabbeti kalbe yerleştirmek, toprağı temizleyip nadas ettikten sonra tohumu atmaya benzer ki bu, ikinci bölümdür. Bu tohumdan muhabbet ve mâriftet ağacı doğar. Bu da Allahu Teâlâ'nın:

ضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ
وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ

"Allah'ın, hoş bir sözü, kökü sağlam, dalları göğe doğru olan hoş bir ağaca benzeterek nasıl misal verdiğini görmüyor musun?" (İbrâhim suresi, 14/24) âyetiyle darb-ı mesel ettiği kelime-i tayyibe ve:

إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ

"Güzel sözler O'na yükselir. O sözleri de yararlı iş yükseltir." (Fâtır suresi, 35/10) âyetiyle işâret ettiği husûstur. Kelime-i tayyibe (güzel söz) mârifet, amel-i sâlih ise bu mârifetin biniti ve hizmetçisi gibidir. Amel-i sâlih, önce kalbi dünyalıktan temizlemek, sonra bu temizliği devam ettirmek içindir. Demek ki amel-i sâlih, ancak Allah'ı mârifet içindir. Amel keyfiyetini bildiren ilim de amel için aranır.

Demek oluyor ki her şeyin evveli ve sonu ilme dayanır. Birinci ilim, muâmele ilmidir. Bileceğiz ki, ona göre amel edeceğiz. Yâni birinci ilimden doğan, ameldir. Amel ve muâmeleden garaz da tecelliyât-ı ilâhiyenin kalpte parlaması ve mârifet ilmi ile süslenmesi için kalbi temizleyip parlatmaktır. İşte mükâşefe ilmi dediğimiz ilim, bu mârifet ilmidir ve aynı zamanda son ilimdir. Bu mârifet ilmi hâsıl olduğu anda zarurî olarak muhabbet bunu tâkip eder. Bu tıpkı, mizâcı mûtedil olan kimsenin, gözleri ile gördüğü güzelliği sevip ona meyletmesi gibidir. İnsan, sevdiği şeyden zevk aldığı vakit, zevk muhabbete, muhabbet de mârifete tâbi olur. Dünya meşgalelerini kalpten attıktan sonra bu mârifete ancak, sâfî düşünce, devamlı zikir ve Allahu Teâlâ'nın zâtında sıfatında, göklerin esrârında ve diğer yaratıklarında devamlı olarak düşünmek ve ciddî bir araştırma neticesinde ulaşılabilir.

Bu merhaleye ulaşanlar, kuvvetli ve zayıf olmak üzere ikiye ayrılırlar. Kuvvetliler önce Allah'ı, sonra Allah'tan gayrı diğer varlıkları bilirler. Zayıflar ise fiilden fâile, masnûdan Sâni'a geçerler. Önce eşyayı bilir, sonra Allah'a yükselirler. Allahu Teâlâ:

أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ

"Rabbinin her şeye şâhid olması yetmez mi?" (Fussilet suresi, 41/53), ve:

شَهِدَ اللّٰهُ أَنَّهُ لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ

“Allah, O’ndan başka tanrı olmadığına şâhidlik etmiştir.” (Âl-i İmrân suresi, 3/18) buyurmakla birincisine işâret etmiştir. Bunun için bâzılarına:

- “Rabbini ne ile bildin?” diye sorduklarında;

- “Rabbimi, Rabbimle bildim. Rabbim olmasaydı, Rabbimi bilemezdim.” diye cevap vermişlerdir. Yine:

سَنُرِيهِمْ اٰيَاتِنَا فِي الْاٰفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ

“Gerçeği anlamalarına kadar varlığımızın belgelerini onlara hem dış dünyada ve hem de kendi içlerinde göstereceğiz.” (Fussilet suresi, 41/53),

أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ

“Göklerin ve yerin hükümranlığını, Allah’ın yarattığı her şeyi düşünmezler mi?” (A’râf suresi, 7/185),

قُلِ انْظُرُوا مَاذَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ

“Göklerde ve yerde olana bakın, de.” (Yûnus suresi, 10/101),

اَلَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ طِبَاقًا مَا تَرٰى فِي خَلْقِ الرَّحْمٰنِ
مِنْ تَفَاوُتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرٰى مِنْ فُطُورٍ ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ
كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ إِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ.

“Gökleri yedi kat üzerine yaratan O’dur. Rahman’ın bu yaratmasında bir düzensizlik bulamazsın. Gözünü bir çevir bak, bir aksaklık görebilir misin? Bir aksaklık bulmak için gözünü tekrar tekrar çevir bak. Ama göz, umduğunu bula-

mayıp bitkin ve yorgun düşer." (Mülk suresi, 67/3-4) âyetleri ile de ikincisine işâret etmiştir. Çoğunluk için bu yol daha kolaydır. Kur'ân-ı Kerîm çoğunlukla insanları bu yoldan düşünmeye dâvet etmiştir.

Şâyet, "Bu iki yol da kapalıdır. Önce mârifeti elde etmeye, sonra da mârifet ile muhabbete ulaşmaya yardımcı olan kısmını bize açıklar mısın?" dersen, bilmiş ol ki;

Bu ikisinden en üstünü, Hak'tan halka delîl çekmektir ki bu, cidden kapalıdır. Ve bu hususta söylenecekler, çoğunluğun anlayışından uzak olduğu için bundan bahsetmeye lüzum yoktur. Kolay anlaşılıp ve aşağı derecede bulunan ikinci şekline gelince; bunu herkes anlayabilir. Ancak buna engel olan, bu hususta düşünmeyip nefsin arzuları ve dünya istekleri ile meşgul olmaktır. Bunu da açıklamaya sebep, konunun genişliği, çokluğu, sayılıp sona ermeyecek derecede kollara ayrılmasıdır. Zîra her zerrede Sâni'in kudretinin kemâline, hikmetinin olgunluğuna ve azametinin sonsuzluğuna delâlet eden pek çok delîller vardır. Nitekim âyet-i celîlede:

قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ
تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي

"De ki: "Rabbimin sözlerini yazmak için denizler mürekkep olsa, bir o kadarını da katsak, Rabbimin sözleri tükenmeden denizler tükenirdi." (Kehf suresi, 18/109) buyrulmuştur. Buna dalmak, mükâşefe ilminin deryâlarına batmak demektir. Muâmele ilminde tufeylî olarak bunu anlatmak mümkün değildir. Fakat cinsine tenbîh olmak bakımından îcaz yolu ile bir misâle işâret etmek mümkün olduğu için deriz ki;

Bu iki yolun en kolayı, Allah'ın işlerine bakmaktır. Biz de bununla ilgili olarak konuşalım. Bununla beraber Allah'ın işleri pek çoktur. Biz bunların en hakîr, en küçük ve en azını ele alarak ondaki şaşılacak halleri inceliyelim. Gökler ve göklerin melekût ve mülklerine nispetle yaratıkların en azı yer ve yeryüzünde olanlardır. Zîra sen, gökte olanlara cisim ve şahsiyetleri îtibarıyla baktığın vakit, güneşi küçücük bir cisim olarak görürsün.

Hâlbuki bu cisim, üzerinde yaşadığımız yerden yüz altmış küsur defa daha büyüktür. Şimdi ona nisbetle yerin küçüklüğünü hesap et. İş, bu kadarla da bitmez. Güneş de kendi mihverine nisbetle kıyâs kabul etmiyecek kadar küçüktür. Güneş dördüncü katta bulunuyor. Dördüncü kat, beşinci kata nisbetle küçük, beşinci altıncıya, altıncı yedinciye nisbetle küçük. Yedi kat gökler kürsüye nisbetle boşluğa atılmış bir halka gibi, kürsü de Arş'a nisbetle böyledir. Bu, küçüklük ve büyüklük, yalnız cisimleri bakımındandır. Değerleri ayrı bir özellik taşır. Yeryüzü de denizlere-nisbetle küçüktür. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Denize nispetle kara parçaları, yeryüzüne nisbetle bir ağıl gibidir."* buyurmuştur. Bütün bunlar, tecrübe ve denemelerle bilinen şeylerdir. Yine yeryüzünde keşfedilen kısım", keşfedilmeyene nisbetle bir ada gibidir. (Gazâlî devrinde).

Sonra yerin bir cüz'ü olan topraktan yaratılan, diğer canlılara ve yere nisbetle onların küçüklüklerine bir bak. Bütün bunlara da boş vererek canlılardan en küçük olarak gördüğümüz sivrisinek ve benzerlerini ele alalım. Şöyle bir düşünürsek, küçüklüğü ile beraber, sivrisineği Allahu Teâlâ'nın, en büyük hayvan olan Fil sûretinde yaratmış olduğunu görürüz. Evet, sivrisinek tamamen fil sûretinde yaratılmıştır. Aynı hortumu da onda halketti ve üstelik iki kanat verdi. El, ayak, göz ve kulak verdi. Dış organlarını bu şekilde yarattığı gibi, iç organlarını da diğer canlılarda iç organlar gibi; yemek içmek, hazmetmek, ihraç etmek gibi imkânları kendisine verdi. Üstelik bu, sadece şekil ve yaratılıştır. Sonra Allahu Teâlâ, gıdasının kan olduğunu ve gıdayı almak için canlılar üzerine konabilmek için kendisine nasıl kanat verdiğini ve başının önünde kendisine içi boş bir hortum yarattığını, mesâmâtı nasıl bilip hortumu ortaya yerleştirdiğini ve hortumu bastırmak için nasıl kuvvet verdiğini, oradan ince kanı nasıl sorarak midesine indirdiğini düşün.

Sonra insanın, düşmanı olduğunu ona nasıl bildirdiğini, insanın eli ile onu avlamak istediğini, koruma âlet ve çarelerini nasıl öğrettiğini düşün. Uzaktan harekete geçen elin hareketini duyar, hemen kan emmeyi bırakarak kaçar, el durduğu vakit tekrar geri döner. Sonra yüzünün küçüklüğüne rağmen gıdasını görebilmesi için kendisinde göz bebekleri yaratmış. Sonra büyük canlılarda gözlerini korumak için göz kapakları olduğu halde, sineğin gözü küçük olup kapağa tahammülü olmadığı için, gözlerini tozdan korumak üzere kendisinde iki el yarattığını ve bu elleri ile devamlı olarak gözlerini sildiğini düşün.

İnsan ve büyük hayvanlarda ise gözleri için alt-üst iki kapak yaratmıştır. Bu kapaklar, uçları ile göze gelen tozları kirpiklerin etrafına atarlar. Allahu Teâlâ gözün ışığını toplamak, görmeye yardım etmek ve yüzü güzelleştirmek için göz kapaklarının uçlarında siyah kirpikler yaratmıştır. Toz hücûm ettiği vakit onları yumar ve aralarından bakar, onların yumulması tozların girmesine engel olur, görmeye mâni olmaz. Fakat sineğe gelince; ona kapaksız gözler vermiş ve elleri ile onları temizlemesini öğretmiştir. Görüşü zayıf olduğu için ışık etrafında döner, gündüz ışığını arar. Lamba ışığını görünce, kendisinin karanlık bir evde olduğunu ve ışığın da bir pencere olduğunu sanır. Hemen kendini ışığa atar, pencere bulamaz, yanıldığını sanarak tekrar kendisini ışığa atar ve böylece ışık etrafında dönmekle yanmaya mahkûm olur.

Belki bunu, sen onun bir eksiklik ve bilgisizliği sanırsın. Hâlbuki senin cehâletin onun cehâletinden çok daha büyüktür. Belki insanoğlunun şehvetlerinin üzerine düşmesi kelebeğin pervane hâlinde ateşin etrafına düşmesi gibidir. Zîra insanoğluna şehvet ışıkları parlar. Ardında öldürücü zehir olduğunun farkında olmadan kendisini şehvet bataklığına atar ve orada helâ kolur. Bu helâki, ebedî olarak devam eder. Keşke pervaneler gibi olaydı? Çünkü pervanelerin son tehlikesi yanıp kurtulmaktır. İnsanoğlu ise şehvetlerinin peşine gitmekle ya uzun müddet, yahut da ebedî olarak cehennemde kalır. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنِّي مُمْسِكٌ بِحُجَزِكُمْ عَنِ النَّارِ وَأَنْتُمْ تَتَهَافَتُونَ
فِيهَا تَهَافُتَ الْفَرَاشِ

"Ben sizi cehennemden korumak için bileğinizden tuttuğum halde siz pervaneler gibi kendinizi ateşe atıp duruyorsunuz."[23] buyurmuştur.

İşte bu anlattığımız, küçük hayvanlarda Allahu Teâlâ'nın yarattığı acayip hallerden bir nebzedir. Onlar da öyle acayip haller var ki, bütün insanlar bir araya toplansa, onun yalnız dış görünüşünü tamamıyla anlamaktan âciz kalırlar. Kapalı durumlarına gelince: onları Allah'tan başka kimse bilemez.

Sonra her canlı ve cansız bitkilerde kendilerine mahsus ve başkasında bulunmayan özel haller vardır. Meselâ, arıyı ele alalım, ondaki acayip halleri düşünelim. Allahu Teâlâ ona nasıl vahyetti de dağ ve ağaçlardan toplu oldukları halde kendilerine barınak yaptılar. Tükrüğünden nasıl mum ve bal yapar? Mum, ışık ve bal ise şifâ olarak kullanılır. Sonra onun çiçek ve yeşillikleri yiyip pisliklerden kaçınmasındaki halleri bünye bakımından kendilerinden büyük olan bir tanesine hepsinin itâat etmeleri, onu âmir kabul etmeleri ve onun da adâlete riâyet etmesini düşün. Hatât daha kapıda iken pisliğe düşeni içeri koymadan öldürdüğünü ve bütün bunları düşündüğün vakit, eğer mîde ve şehvetinin düşkünü olmaz ve doğru dürüst düşünürsen, onda son derece hayrete şâyân haller görürsün.

---

[23] Buhârî ile Müslim, Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir.

Bütün bunları bir kenara bırakalım da inşâ ettiği petekleri ele alalım. Onları mumdan ve altı köşe şeklinde mühendisleri bile şaşırtacak özellikte yaptığını düşün. Dört köşede boşluk kalır ve kaybolur. Şekillerin en genişi, değirmi olanıdır. Arı, boşluk kalmasın diye dört köşeyi terkettiği gibi, değirmi şekli de terketmesi, onun dış tarafında boşluk kalmaması içindir. Çünkü durumu, şekiller toplatınca dış kısımlarında boşluk kalır. Hiç boşluk bırakmayan, altı köşedir. Sen, yerlerin ve göklerin acayip hallerini bırak da şu küçük hayvanın bu en basit hareketinden ibret al. Bizim kısa görüşümüzle anlatabileceklerimize bile ömrümüz kâfi gelmez. Hâlbuki bizim anladıklarımız, âlimler ve peygamberlerin anlayışı ile bütün insanların anladıkları ise Allahu Teâlâ'nın ilmi ile mukayese kabul etmez. Aslında yaratıkların bildiklerine, Allah'ın ilmine nisbetle, ilim denmez.

İşte bu anlattıklarımız ve benzerlerine bakmakla, kolay yoldan Allah'ı bilmek hâsıl olur. Mârifet çoğaldıkça sevgi de çoğalır. Şâyet, Allah'a ulaşma saâdetini arıyorsan dünyayı arkaya at. Ömrünü zikir ve fikir ile geçir. Umulur ki bu sayede bundan bir miktar zevk alır ve âhirette büyük mevkilere ulaşırsın.

بيان السبب في تفاوت الناس في الحب

اعلمْ : أنَّ المؤمنينَ مشتركونَ في أصلِ الحبِّ لاشتراكِهِمْ في أصلِ المحبَّةِ ، ولكنَّهُمْ متفاوتونَ لتفاوتِهِمْ في المعرفةِ وفي حبِّ الدنيا ؛ إذِ الأشياءُ إنَّما تتفاوتُ بتفاوتِ أسبابِها ، وأكثرُ الناسِ ليسَ لهُمْ مِنَ اللهِ تعالىٰ إلا الصفاتُ والأسماءُ التي قرعَتْ سمعَهُمْ ، فتلقَّنوها وحفظوها ، وربَّما تخيَّلوا لها معانيَ يتعالىٰ عنها ربُّ الأربابِ ، وربَّما لمْ يطلعوا علىٰ حقيقتِها ولا تخيَّلوا لها معنىً فاسداً ، بلْ آمنوا بها إيمانَ تسليمٍ وتصديقٍ ، واشتغلوا بالعملِ وتركوا البحثَ ، وهؤلاءِ همْ أهلُ السلامةِ مِنْ أصحابِ اليمينِ والمتخيِّلونَ هُمُ الضالونَ ، والعارفونَ بالحقائقِ هُمُ المقرَّبونَ .

وقدْ ذكرَ اللهُ تعالىٰ حالَ الأصنافِ الثلاثةِ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ فَأَمَّآ إِن كَانَ مِنَ ٱلْمُقَرَّبِينَ ۝ فَرَوْحٌ وَرَيْحَانٌ وَجَنَّتُ نَعِيمٍ . . . ﴾ الآيةَ .

وإنْ كنتَ لا تفهمُ الأمورَ إلا بالأمثلةِ . . فلنضربْ لتفاوتِ الحبِّ مثالاً ، فنقولُ :

أصحابُ الشافعيِّ مثلاً يشتركونَ في حبِّ الشافعيِّ رحمَهُ اللهُ ، الفقهاءُ منهُمْ والعوامُّ ؛ لأنَّهُمْ يشتركونَ في معرفةِ فضلِهِ ودينِهِ وحسنِ سيرتِهِ ومحامدِ خصالِهِ ، ولكنَّ العاميَّ يعرفُ علمَهُ مجملاً ، والفقيهُ يعرفُهُ مفصّلاً ، فتكونُ معرفةُ الفقيهِ بهِ أتمَّ ، وإعجابُهُ بهِ وحبُّهُ لهُ أشدَّ ، فمَنْ رأىٰ تصنيفَ مصنفٍ

فاستحسنَهُ وعرفَ بهِ فضلَهُ . . أحبَّهُ لا محالةَ ، ومالَ إليهِ قلبُهُ ، فإن رأىٰ تصنيفاً آخرَ أحسنَ منهُ وأعجبَ . . تضاعفَ ـ لا محالةَ ـ حبُّهُ ؛ لأنَّهُ تضاعفَتْ معرفتُهُ بعلمِهِ ، وكذلكَ يعتقدُ الرجلُ في الشاعرِ أنَّهُ حسنُ الشعرِ فيحبُّهُ ، فإذا سمعَ مِنْ غرائبِ شعرِهِ ما عظُمَ فيهِ حذقُهُ وصنعتُهُ . . ازدادَ بهِ معرفةً ، وازدادَ لهُ حبّاً ، وكذا سائرُ الصناعاتِ والفضائلِ .

فالعاميُّ قدْ يسمعُ أنَّ فلاناً مصنِّفٌ ، وأنَّهُ حسنُ التصنيفِ ، ولكنْ لا يدري ما في التصنيفِ ، فيكونُ لهُ معرفةٌ مجملةٌ ، ويكونُ لهُ بحسَبِهِ ميلٌ مجملٌ ، والبصيرُ إذا فتَّشَ عنِ التصانيفِ ، واطلعَ علىٰ ما فيها مِنَ العجائبِ . . تضاعفَ حبُّهُ لا محالةَ ؛ لأنَّ عجائبَ الصنعةِ والشعرِ والتصنيفِ تدلُّ علىٰ كمالِ صفاتِ الفاعلِ والمصنفِ .

والعالَمُ بجملتِهِ صنعُ اللهِ تعالىٰ وتصنيفُهُ ، والعاميُّ يعلمُ ذلكَ ويعتقدُهُ ، وأمَّا البصيرُ . . فإنَّهُ يطالعُ تفصيلَ صنعِ اللهِ تعالىٰ فيهِ ، حتَّىٰ يرىٰ في البعوضِ مثلاً مِنْ عجائبِ صنعِهِ ما ينبهرُ بهِ عقلُهُ ، ويتحيَّرُ فيهِ لبُّهُ ، ويزدادُ بسببِهِ ـ لا محالةَ ـ عظمةُ اللهِ وجلالُهُ وكمالُ صفاتِهِ في قلبِهِ ، فيزدادُ لهُ حبّاً ، وكلما ازدادَ علىٰ أعاجيبِ صنعِ اللهِ اطلاعاً . . استدلَّ بذلكَ علىٰ عظمةِ اللهِ الصانعِ وجلالِهِ وازدادَ بهِ معرفةً ولهُ حبّاً .

وبحرُ هـٰذهِ المعرفةِ ـ أعني : معرفةَ عجائبِ صنعِ اللهِ تعالىٰ ـ بحرٌ لا ساحلَ لهُ ، فلا جرمَ تفاوتُ أهلِ المعرفةِ في الحبِّ لا حصرَ لهُ .

وممَّا يتفاوتُ بسببِهِ الحبُّ اختلافُ الأسبابِ الخمسةِ التي ذكرناها للحبِّ ، فإنَّ مَنْ يحبُّ اللهَ تعالىٰ مثلاً لكونِهِ محسناً إليهِ ، منعماً عليهِ ، ولمْ يحبُّهُ لذاتِهِ . . ضعفَتْ محبَّتُهُ ؛ إذْ تتغيَّرُ بتغيُّرِ الإحسانِ ، فلا يكونُ حبُّهُ في حالةِ البلاءِ كحبِّهِ في حالةِ الرضا والنعماءِ . وأمَّا مَنْ يحبُّهُ لذاتِهِ ، ولأنَّهُ مستحقٌّ للحبِّ بسببِ كمالِهِ وجمالِهِ ومجدِهِ وعظمتِهِ . . فإنَّهُ لا يتفاوتُ حبُّهُ بتفاوتِ الإحسانِ إليهِ .

فهٰذا وأمثالُهُ هوَ سببُ تفاوتِ الناسِ في المحبَّةِ ، والتفاوتُ في المحبَّةِ هوَ سببُ التفاوتِ في سعادةِ الآخرةِ ، ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَلَلْآخِرَةُ أَكْبَرُ دَرَجَٰتٍ وَأَكْبَرُ تَفْضِيلًا﴾ .

* * *

SEVGİDE İNSANLARIN FARKLI OLMALARININ SEBEBİ

Bilmiş ol ki; insanlar îmânın aslında müşterek oldukları gibi, sevginin aslında da müşterektirler. Fakat Allah'ı mârifette ve dünya sevgisinde farklıdırlar. Zîra şeyler arasındaki ayrılık, sebepler arasındaki ayrılıktandır. İnsanların çoğunluğu, Allahu Teâlâ hakkında ancak duydukları bâzı sıfat ve isimleri bilirler; onları öğrenir ve ezberlerler. Bâzıları, Allahu Teâlâ'nın münezzeh olduğu bir takım mânaları bunlardan çıkarır. Bâzıları ise hakikatlerini anlayamamakla beraber fâsid mânalar da düşünmez, olduğu gibi îmân ettik der ve amel ile meşgul olurlar. Bunlar, ashâb-ı yemînin selâmete erenleridir. Fâsid mânalar tahayyül edenler ise sapıklar; hakîkatleri olduğu gibi bilenler ise mukarreblerdir. Bu üç sınıfın hâlini Allahu Teâlâ;

فَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ الْمُقَرَّبِينَ فَرَوْحٌ وَرَيْحَانٌ وَجَنَّتُ نَعِيمٍ

"Eğer ölen o kişi gözdelerden ise, rahatlık, hoşluk ve nîmet cennetindedir." (Vâkıa suresi, 56/88-89) âyetleri ile beyan buyurmuştur. Şâyet anlayabilmen için mutlaka bir örnek istiyorsan, sevginin farklı olduğunu bir örnekle size anlatayım:

Meselâ, **İmâm-ı Şâfiî**'nin mensuplarından olan fakîh ve avâmın hepsi, İmam'a karşı sevgilerinin aslında ortaktırlar. Çünkü hepsi, onun fazîletini mârifette müşterektir. Fakat avam, onun fazîlet ve ahlâkını mücmel, fakîh ise mufassal olarak bilir. Bu bakımdan fakîhin sevgisi, avâmın sevgisinden fazla olur. Meselâ, bir âlimin güzel bir eserini bir adam gördüğü vakit, ona gönlünden meyleder ve onu sever. Onunla, onun fazîletine delil çeker. Ondan daha güzel bir eserini gördüğü vakit sevgisi daha da çoğalır. Çünkü onun ilmini daha iyi bilmiş olur. Yine bunun gibi, güzel şiirler söylediğini bildiği bir şâiri insan sever. Fakat yeniden kendisinden daha güzel şiirler duyduğu vakit sevgisi daha da artar. Diğer sanat ve fazîletlerde de durum aynıdır.

Avam kısmı, falan zat iyi bir musanniftir diye duyar, fakat eserinde ne olduğunu bilmez. O, mücmel bir bilgi ile onu sever. Fakat basîret sâhibi bilgin bir insan, eseri tetkik edip oradaki inceliklere vâkıf olunca, şüphesiz bunun sevgisi daha fazla olur. Çünkü yazı ve şiir sanatındaki incelikler, onun kemâline delâlet eder. O, incelikleri bildikçe sevgi de çoğalır. Kâinat, bütün varlıkları ile Allahu Teâlâ'nın sanatıdır. Avam kısmı bunu böyle bilir ve buna inanarak Allah'ı sever. Fakat basîret sâhibi, Allahu Teâlâ'nın bu sanatının ince teferruatına vâkıf olur. Bir sivrisinekte akıllara durgunluk verecek incelikleri görür de bu sebeple sevgisi kat kat fazlalaşır. Allahu Teâlâ'nın sanatının inceliklerini bildiği nispette sevgisi de çoğalmış olur. Allahu Teâlâ'nın sanatının inceliğini bilmek, sahili bulunmayan bir deryâya dalmaktır. Bunun için mârifet erbabının sevgisi, ayrı ayrıdır. Fazla bilen fazla sever.

Yukarıda anlattığımız sevginin beş sebebinin ihtilâfı da sevginin azalıp çoğalmasına vesîledir. Meselâ, Allahu Teâlâ'yı zâtı için değil de, in'âm ettiği nîmetlerden dolayı seven kimsenin, ihsânındaki değişiklik sebebiyle sevgisi de değişir. Meselâ, bolluk ve refahdaki sevgisi ile darlık ve belâ anındaki sevgisi bir olmaz. Fakat kemâl, cemâl, ululuk ve azamet bakımından sevgiye lâyık olan ancak Allah'tır, diyerek O'nu sevenlerin sevgilerinde değişiklik olmaz, ihsan etse de sever, etmese de sever.

İşte sevginin farklı olmasının sebepleri bunlardır. Binâenaleyh, sevgideki ayrılık da âhiretteki saâdet farklarına sebep olur. Bunun için Allahu Teâlâ:

وَلَلْاٰخِرَةُ أَكْبَرُ دَرَجَاتٍ وَأَكْبَرُ تَفْضِيلًا

“Doğrusu âhirette daha büyük dereceler ve daha büyük üstünlükler vardır.” (İsrâ suresi, 17/21) buyurmuştur.

بيان السبب في قصور أفهام الخلق عن معرفة الله تعالىٰ

اعلمْ : أنَّ أظهرَ الموجوداتِ وأجلاها هوَ اللهُ تعالىٰ ، وكانَ هـٰذا يقتضي أنْ تكونَ معرفتُهُ أوّلَ المعارفِ ، وأسبقَها إلى الأفهامِ ، وأسهلَها على العقولِ ، وترى الأمرَ بالضدِّ مِنْ ذلكَ فلا بدَّ مِنْ بيانِ السببِ فيهِ .

وإنَّما قلنا : إنَّهُ أظهرُ الموجوداتِ وأجلاها . . لمعنىً لا تفهمُهُ إلا بمثالٍ ، وهوَ أنَّا إذا رأينا إنساناً يكتبُ أوْ يخيطُ مثلاً . . كانَ كونُهُ حيّاً عندَنا مِنْ أظهرِ الموجوداتِ ، فحياتُهُ وعلمُهُ وقدرتُهُ وإرادتُهُ للخياطةِ أجلىٰ عندَنا مِنْ سائرِ صفاتِهِ الظاهرةِ والباطنةِ ؛ إذْ صفاتُهُ الباطنةُ كشهوتِهِ وغضبِهِ وخلقِهِ وصحتِهِ ومرضِهِ وكلِّ ذلكَ . . لا نعرفُهُ ، وصفاتُهُ الظاهرةُ لا نعرفُ بعضَها ، وبعضُها نشكُّ فيهِ ؛ كمقدارِ طولِهِ واختلافِ لونِ بشرتِهِ وغيرِ ذلكَ مِنْ صفاتِهِ ، أمَّا حياتُهُ وقدرتُهُ وإرادتُهُ وعلمُهُ وكونُهُ حيواناً . . فإنَّهُ جليٌّ عندَنا مِنْ غيرِ أنْ يتعلَّقَ حسُّ البصرِ بحياتِهِ وقدرتِهِ وإرادتِهِ ، فإنَّ هـٰذهِ الصفاتِ لا تُحسُّ بشيءٍ مِنَ الحواسِّ الخمسِ ، ثمَّ لا يمكنُ أنْ نعرفَ حياتَهُ وقدرتَهُ وإرادتَهُ إلا بخياطتِهِ وحركتِهِ ، فلو نظرنا إلىٰ كلِّ ما في العالمِ سواهُ . . لمْ نعرفْ بهِ صفتَهُ ، فما عليهِ إلا دليلٌ واحدٌ ، وهوَ معَ ذلكَ جليٌّ واضحٌ .

ووجودُ اللهِ تعالىٰ وقدرتُهُ وعلمُهُ وسائرُ صفاتِهِ يشهدُ لهُ بالضرورةِ كلُّ ما نشاهدُهُ وندركُهُ بالحواسِّ الظاهرةِ والباطنةِ ؛ مِنْ حجرٍ ومدرٍ ، ونباتٍ

وشجرٍ ، وحيوانٍ وسماءٍ ، وأرضٍ وكوكبٍ ، وبرٍّ وبحرٍ ، ونارٍ وهواءٍ ، وجوهرٍ وعرضٍ ، بلْ أوَّلُ شاهدٍ عليهِ أنفسُنا ، وأجسامُنا ، وأوصافُنا ، وتقلُّبُ أحوالِنا ، وتغيُّرُ قلوبِنا ، وجميعُ أطوارِنا في حركاتِنا وسكناتِنا .

وأظهرُ الأشياءِ في علمِنا أنفسُنا ، ثمَّ محسوساتُنا بالحواسِّ الخمسِ ، ثمَّ مدركاتُنا بالعقلِ والبصيرةِ ، وكلُّ واحدٍ مِنْ هٰذهِ المدركاتِ له مُدركٌ واحدٌ ، وشاهدٌ واحدٌ ، ودليلٌ واحدٌ ، وجميعُ ما في العالمِ شواهدُ ناطقةٌ وأدلةٌ شاهدةٌ بوجودِ خالقِها ومدبِّرِها ، ومصرِّفِها ومحرِّكِها ، ودالَّةٌ علىٰ علمِهِ وقدرتِهِ ، ولطفِهِ وحكمتِهِ ، والموجوداتُ المدركةُ لا حصرَ لها .

فإنْ كانَتْ حياةُ الكاتبِ ظاهرةً عندَنا ، وليسَ يشهدُ لها إلا شاهدٌ واحدٌ ، وهوَ ما أحسسنا بهِ مِنْ حركةِ يدِهِ.. فكيفَ لا يظهرُ عندَنا ما لا يُتصوَّرُ في الوجودِ شيءٌ داخلَ نفوسِنا وخارجَها إلا وهوَ شاهدٌ عليهِ ، وعلىٰ عظمتِهِ وجلالِهِ ، إذْ كلُّ ذرَّةٍ فإنَّها تنادي بلسانِ حالِها أنَّهُ ليسَ وجودُها بنفسِها ، ولا حركتُها بذاتِها ، وأنَّها تحتاجُ إلىٰ موجدٍ ومحرِّكٍ لها ، يشهدُ بذلكَ أوَّلاً تركيبُ أعضائِنا ، وائتلافُ عظامِنا ولحومِنا وأعصابِنا ، ومنابتُ شعورِنا ، وتشكُّلُ أطرافِنا ، وسائرُ أجزائِنا الظاهرةِ والباطنةِ ، فإنَّا نعلمُ أنَّها لمْ تأتلفْ بأنفسِها ؛ كما نعلمُ أنَّ يدَ الكاتبِ لمْ تتحرَّكْ بنفسِها ، ولكنْ لمَّا لمْ يبقَ في الوجودِ شيءٌ مدرَكٌ ومحسوسٌ ومعقولٌ وحاضرٌ وغائبٌ إلا وهوَ شاهدٌ ومعرِّفٌ.. عظُمَ ظهورُهُ ، فانبهرَتِ العقولُ ودهشَتْ عنْ إدراكِهِ ، فإنَّ ما تقصرُ عنْ فهمِهِ عقولُنا فلهُ سببانِ :

أحدُهُما : خفاؤُهُ في نفسِهِ وغموضُهُ ، وذلكَ لا يخفىٰ مثالُهُ .

والآخرُ : ما يتناهىٰ وضوحُهُ ، وهـٰذا كما أنَّ الخفَّاشَ يبصرُ بالليلِ ولا يبصرُ بالنهارِ ؛ لا لخفاءِ النهارِ واستتارِهِ ، لكنْ لشدَّةِ ظهورِهِ ؛ فإنَّ بصرَ الخفَّاشِ ضعيفٌ يبهرُهُ نورُ الشمسِ إذا أشرقَتْ ، فتكونُ قوَّةُ ظهورِهِ معَ ضعفِ بصرِهِ سبباً لامتناعِ إبصارِهِ ، فلا يرىٰ شيئاً إلا إذا امتزجَ الضوءُ بالظلامِ وضعفَ ظهورُهُ .

فكذلكَ عقولُنا ضعيفةٌ ، وجمالُ الحضرةِ الإلـٰهيَّةِ في نهايةِ الإشراقِ والاستنارةِ ، وفي غايةِ الاستغراقِ والشمولِ ، حتَّىٰ لمْ يشذَّ عنْ ظهورِهِ ذرَّةٌ مِنْ ملكوتِ السماواتِ والأرضِ ، فصارَ ظهورُهُ سببَ خفائِهِ .

فسبحانَ مَنِ احتجبَ بإشراقِ نورِهِ ، واختفىٰ عنِ البصائرِ والأبصارِ بظهورِهِ !

ولا يُتعجَّبُ مِنِ اختفاءِ ذلكَ بسببِ الظهورِ ؛ فإنَّ الأشياءَ تُستبانُ بأضدادِها ، وما عمَّ وجودُهُ حتَّىٰ إنَّهُ لا ضدَّ لهُ . . عسُرَ إدراكُهُ ، فلوِ اختلفَتِ الأشياءُ فدلَّ بعضُها دونَ بعضٍ . . أُدركتِ التفرقةُ علىٰ قربٍ ، ولما اشتركَتْ في الدلالةِ علىٰ نسقٍ واحدٍ . . أشكلَ الأمرُ .

ومثالُهُ : نورُ الشمسِ المشرقِ على الأرضِ ، فإنَّا نعلمُ أنَّهُ عرضٌ مِنَ الأعراضِ يحدثُ في الأرضِ ، ويزولُ عندَ غيبةِ الشمسِ ، فلوْ كانَتِ الشمسُ دائمةَ الإشراقِ لا غروبَ لها . . لكنَّا نظنُّ أنْ لا هيئةَ في الأجسامِ إلا ألوانُها ،

وهيَ السوادُ والبياضُ وغيرُهما ، فإنَّا لا نشاهدُ في الأسودِ إلا السوادَ ، وفي الأبيضِ إلا البياضَ ، فأمَّا الضوءُ . . فلا ندركُهُ وحدَهُ ، ولكنْ لمَّا غابَتِ الشمسُ ، وأظلمَتِ المواضعُ . . أدركنا تفرقةً بينَ الحالينِ ، فعلمنا أنَّ الأجسامَ كانَتْ قدِ استضاءَتْ بضوءٍ ، واتصفَتْ بصفةٍ فارقَتْها عندَ الغروبِ ، فعرفنا وجودَ النورِ بعدمِهِ ، وما كنَّا نطلعُ عليهِ لولا عدمُهُ إلا بعسرٍ شديدٍ ، وذلكَ لمشاهدتِنا الأجسامَ متشابهةً غيرَ مختلفةٍ في الظلامِ والنورِ ، هـٰذا معَ أنَّ النورَ أظهرُ المحسوساتِ ؛ إذْ بهِ تُدركُ سائرُ المحسوساتِ .

فما هوَ ظاهرٌ في نفسِهِ وهوَ مظهرٌ لغيرِهِ . . انظرْ كيفَ تُصوِّرَ استبهامُ أمرِهِ بسببِ ظهورِهِ لولا طريانُ ضدِّهِ ، فاللهُ تعالىٰ هوَ أظهرُ الأمورِ ، وبهِ ظهرَتِ الأشياءُ كلُّها ، ولوْ كانَ لهُ عدمٌ أوْ غيبةٌ أوْ تغيُّرٌ . . لانهدَّتِ السماواتُ والأرضُ ، وبطلَ الملكُ والملكوتُ ، ولأُدركَتْ بذلكَ التفرقةُ بينَ الحالينِ ، ولوْ كانَ بعضُ الأشياءِ موجوداً بهِ وبعضُها موجوداً بغيرِهِ . . لأُدركَتِ التفرقةُ بينَ الشيئينِ في الدلالةِ ، ولكنْ دلالتُهُ عامةٌ في الأشياءِ علىٰ نسقٍ واحدٍ ، ووجودُهُ دائمٌ في الأحوالِ يستحيلُ خلافُهُ ، فلا جرمَ أورثَتْ شدَّةُ الظهورِ خفاءً .

فهـٰذا هوَ السببُ في قصورِ الأفهامِ .

وأمَّا مَنْ قويَتْ بصيرتُهُ ، ولمْ تضعفْ مُنَّتُهُ . . فإنَّهُ في حالِ اعتدالِ أمرِهِ لا يرىٰ إلا اللهَ تعالىٰ ، ولا يعرفُ غيرَهُ ، ويعلمُ أنَّهُ ليسَ في الوجودِ إلا اللهُ

تعالىٰ ، وأفعالُهُ أثرٌ مِنْ آثارِ قدرتِهِ ، فهيَ تابعةٌ لهُ ، فلا وجودَ لها بالحقيقةِ دونَهُ ، وإنَّما الوجودُ للواحدِ الحقِّ الذي بهِ وجودُ الأفعالِ كلِّها ، ومَنْ هـٰذهِ حالُهُ فلا ينظرُ في شيءٍ مِنَ الأفعالِ إلا ويرىٰ فيهِ الفاعلَ ، ويذهلُ عنِ الفعلِ مِنْ حيثُ إنَّهُ سماءٌ وأرضٌ وحيوانٌ وشجرٌ ، بلْ ينظرُ فيهِ مِنْ حيثُ إنَّهُ صنعُ الواحدِ الحقِّ ، فلا يكونُ نظرُهُ مجاوزاً لهُ إلىٰ غيرِهِ ، كمَنْ نظرَ في شعرِ إنسانٍ أوْ خطِّهِ أوْ تصنيفِهِ ورأىٰ فيهِ الشاعرَ والمصنِّفَ ، ورأىٰ آثارَهُ مِنْ حيثُ إنَّهُ أثرُهُ ، لا مِنْ حيثُ إنَّهُ حبرٌ وعفْصٌ وزاجٌ مرقومٌ علىٰ بياضٍ ، فلا يكونُ قدْ نظرَ إلىٰ غيرِ المصنفِ .

وكلُّ العالمِ تصنيفُ اللهِ تعالىٰ ، فمَنْ نظرَ إليهِ مِنْ حيثُ إنَّهُ فعلُ اللهِ ، وعرفَهُ مِنْ حيثُ إنَّهُ فعلُ اللهِ ، وأحبَّهُ مِنْ حيثُ إنَّهُ فعلُ اللهِ . لمْ يكنْ ناظراً إلا في اللهِ ، ولا عارفاً إلا باللهِ ، ولا محبّاً إلا للهِ وكانَ هوَ الموحِّدَ الحقَّ الذي لا يرىٰ إلا اللهَ ، بلْ لا ينظرُ إلىٰ نفسِهِ مِنْ حيثُ نفسُهُ ، بلْ مِنْ حيثُ إنَّهُ عبدُ اللهِ ، فهـٰذا هوَ الذي يُقالُ فيهِ : إنَّهُ فنيَ في التوحيدِ ، وإنَّهُ فنيَ عنْ نفسِهِ ، وإليهِ الإشارةُ بقولِ مَنْ قالَ : (كنَّا بنا ، ففنينا عنَّا[1] ، فبقينا بلا نحنُ) .

فهـٰذه أمورٌ معلومةٌ عندَ ذوي البصائرِ ، أشكلَتْ لضعفِ الأفهامِ عنْ دركِها ، وقصورِ قدرةِ العلماءِ بها عنْ إيضاحِها وبيانِها بعبارةٍ مفهمةٍ موصلةٍ

---

(١) في (أ) : (فغبنا) بدل (ففنينا) .

للغرضِ إلى الأفهامِ ، أوْ باشتغالِهِمْ بأنفسِهِمْ ، واعتقادِهِمْ أنَّ بيانَ ذلكَ لغيرِهِمْ ممَّا لا يعنيهِمْ .

فهـٰذا هوَ السببُ في قصورِ الأفهامِ عنْ معرفةِ اللهِ تعالىٰ ، وانضمَّ إليهِ أنَّ المدركاتِ كلَّها التي هيَ شاهدةٌ على اللهِ إنَّما يدركُها الإنسانُ في الصبا عندَ فقدِ العقلِ ، ثمَّ تبدو فيهِ غريزةُ العقلِ قليلاً قليلاً ، وهوَ مستغرقُ الهمِّ بشهواتِهِ ، وقدْ أنِسَ بمدركاتِه ومحسوساتِهِ وألِفَها[1] ، فسقطَ وقعُها عنْ قلبِهِ بطولِ الأنسِ ، ولذلكَ إذا رأىٰ علىٰ سبيلِ الفجأةِ حيواناً غريباً أوْ نباتاً غريباً أوْ فعلاً مِنْ أفعالِ اللهِ تعالىٰ خارقاً للعادةِ عجيباً . . انطلقَ لسانُهُ بالمعرفةِ طبعاً ، فقالَ : سبحانَ اللهِ ! وهوَ يرىٰ طولَ النهارِ نفسَهُ وأعضاءَهُ وسائرَ الحيواناتِ المألوفةِ وكلُّها شواهدُ قاطعةٌ ولا يحسُّ بشهادتِها ؛ لطولِ الأنسِ بها .

ولوْ فُرِضَ أكمهُ بلغَ عاقلاً ، ثمَّ انقشعَتْ غشاوةُ عينِهِ ، فامتدَّ بصرُهُ إلى السماءِ والأرضِ والأشجارِ والنباتِ والحيوانِ دفعةً واحدةً علىٰ سبيلِ الفجأةِ . . لخيفَ علىٰ عقلِهِ أنْ ينبهرَ ؛ لعظمِ تعجُّبِهِ مِنْ شهادةِ هـٰذهِ العجائبِ لخالقِها .

فهـٰذا وأمثالُهُ مِنَ الأسبابِ معَ الانهماكِ في الشهواتِ هوَ الذي سدَّ على الخلقِ سبيلَ الاستضاءةِ بأنوارِ المعرفةِ ، والسباحةِ في بحارِها الواسعةِ ،

---

(١) ولهـٰذا قال المصنف كما سيأتي في (بيان محبة الله للعبد ومعناها) : (الخلْقُ أسبق إلى العقول والأفهام من الخالق) ، وسبب هـٰذا السبق هو الضعف وطول الإلف .

فالناسُ في طلبِهِمْ معرفةَ اللهِ كالمدهوشِ الذي يُضربُ بِهِ المثلُ إذا كانَ راكباً لحمارِهِ وهوَ يطلبُ حمارَهُ ، والجلياتُ إذا صارَتْ مطلوبةً . . صارَتْ معتاصةً ، فهاذا سرُّ هاذا الأمرِ ، فليُحقق ، ولذلكَ قيلَ (١) : [من البسيط]

لَقَدْ ظَهَرْتَ فَما تَخْفَىٰ عَلَىٰ أَحَدٍ إِلاَّ عَلَىٰ أَكْمَهٍ لا يَعْرِفُ ٱلْقَمَرا
لَكِنْ بَطَنْتَ بِما أَظْهَرْتَ مُحْتَجِباً فَكَيْفَ يُعْرَفُ مَنْ بِٱلْعُرْفِ قدْ سُتِرا

* * *

---

(١) البيتان لذي الرمة في « ديوانه » (٢/١١٦٣) ، وانظر « طبقات الأولياء » (ص٥١٨) .

ALLAH'I MÂRİFETTEKİ KUSURLARIN SEBEBİ

Bilmiş ol ki; mevcûdâtın en açık ve en parlak olanı, Allahu Teâlâ'dır. Şunun için en kolay; ilk bilinmesi ve anlaşılması gereken de Allahu Teâlâ'dır. Fakat durum bunun tersine olduğuna göre bu hususu açıklamak gerekir. O'nun, bütün varlıkların en açık meydanda ve parlağı olduğunu söylemiştik. Bunu bir misâl ile açıklayalım.

Meselâ, bir adamı yazı yazar veya dikiş diker gördüğümüz vakit, bu adamın canlı olduğunu bilir; yazı veya dikişe ilmi, bunları yapmaya kudret ve iradesi olduğunu, diğer bütün sıfatlarından daha açık bir şekilde anlarız. Onun bâtınî sıfatları olan şehvet, gadab, ahlâk, sağlamlık ve hastalık gibi diğer hallerini bilemediğimiz gibi, zâhirî sıfatlarının bâzısını da bilemez ve bâzılarında da şüphe ederiz. Boyu kaç santim, cildinin rengi nasıldır gibi...

Fakat kendisinin canlı, bilgin, kudret ve irâde sâhibi olduğunda şüphemiz kalmaz. Çünkü kendi iradesiyle yazdığını veya diktiğini görüyoruz. Adamın yazdığını görmekle, hayat, kudret ve irâdesini göremediğimiz halde buna delîl çekiyoruz. Zâten bunlar beş duyunun hiç birisiyle bilinmezler. Onun hayat, kudret ve irâdesini ancak elinin yazı yazmak veya dikiş dikmek gibi hareketlerinden anlıyoruz. Bundan başka bütün âleme baksak, o âlem ile onun bir sıfatını bilemeyiz. Ona bir delîl vardır ve bununla beraber açık ve meydandadır.

Hâlbuki Allahu Teâlâ'nın vücud, kudret, ilim ve diğer sıfatlarına iç ve dış duyularımızla müşâhede ettiğimiz taş, yağmur, bitki, ağaç, hayvan, gökler, yeryüzü, yıldızlar, kara, deniz, ateş, hava, cevher, ârâz ve her şey zarurî olarak varlığına delâlet etmektedir. Hattâ varlığının ilk delîli, kendimiz, kendi varlığımız, cismimiz, vasıflarımız, hallerimizin ve gönüllerimizin değişmesi, tutum ve davranışlarımız, duruş ve hareketlerimizdir. En açık bildiğimiz, önce kendimiz, sonra da duyularımızla müşâhede ettiklerimiz ve daha sonra da akıl ve basîretle idrâk ettiğimiz şeylerdir.

Bütün bu bildiklerimizin her birinin bir anlayıcısı ve şâhidi vardır. Hâlbuki âlemde olan her zerre, Hâlikı'nın varlığının delîl ve şâhididir. Onu sevk u idâre eden, onu yerinde kullanan, hareket ettiren ilim, kudret, lütuf ve hikmetine delâlet eden birer şâhid ve delîldir. Anlaşılan mevcûdâtın ise sayısı yoktur. Yalnız eli-ni hareket ettirmeyi görmemizle "-ki bu bir şâhiddir -" bu şâhid ile kâtibin canlı olduğu bizim için açık olduğuna göre, bizim bütün iç ve dış bünyemiz ve her şeyin varlığına delîl olduğu bir şeyi bizim için neden açık ve parlak olmasın?

Her zerre lisân-ı hâliyle, varlığının ve hareketinin kendi zâtı bakımından olmadığını, bir îcad edici ve hareket ettiriciye muhtaç bulunduğunu açıkça haykırmaktadır. Buna ilk delîl, kemik, et, âsab ve bütün âzalarımızın bir araya gelip teşekkül etmesi ve meydana gelmesidir. Kâtibin elinin kendiliğinden hareket etmediğini bildiğimiz gibi, bunların da kendi başına olmayacağını biliriz. Fakat varlıklar arasında idrâk edilip hissedilen ve düşünülen, hazır olan ve olmayan her şey, O'nun varlığının şâhid ve delîli olduğu için, akıllar onu anlayıp bilmekte, hayrete düşmüşlerdir. Çünkü bizim anlayamamızın iki sebebi vardır:

Birincisi; anlaşılması gereken şeyin çok gizli olmasıdır. Bu, meydandadır, misâl istemez.

İkincisi; çok açık olanıdır. Yarasa kuşunun gece görüp gündüz görmemesi gibi. Onun gündüz görmemesi, gündüzün kapalılığından değil, çok açık oluşundandır. Yarasanın göz ışığı zayıf olduğu için güneş onun ışığını alır ve göremez hale gelir. Güneşin kuvvetli açıklığı, öteyandan yarasanın göz nurunun zayıflığı görmesine mâni olur. Ancak güneş, karanlıkla karıştığı vakit görebilir.

Bunun gibi, bizim akıllarımız zayıf, Allah'ın cemâli ise son derece parlak olduğu için, yarasa kuşu gibi onu göremiyoruz. Nûrunun parlaklığı ile beraber göz ve basîretlerden saklanan Allah'ı noksan sıfatlardan tenzîh ederiz.

Çok açık olması sebebiyle gizlenmiş olmasına şaşılmamalıdır. Çünkü her şey zıddı ile açığa çıkar. Zıddı olmayan şeyi anlamak zordur. Eğer eşya ihtilâf etse de biri delâlet edip diğeri delâlet etmese, o zaman, ayrılık kolaylıkla anlaşılırdı. Fakat hepsi birden bir hedefe delâlet ettiği için anlamak da zorlaşmıştır. Bunun örneği, güneş aydınlığının yeryüzünde parlamasıdır. Bu aydınlığın yerde, sonradan meydâna gelmiş bir ârâz olduğunu ve güneşin kaybolması ile onun da kaybolduğunu biliyoruz. Eğer güneş hiç batmasa ve cisimlerdeki heyetin yalnız onun rengi, siyah, beyaz ve benzeri renkler gibi olduğunu bilsek, o zaman biz siyahta ancak karalığı, beyazda da ancak aklığı müşâhede edebilirdik. Tek başına güneşin ziyâsından haberimiz olmazdı ve onu bilemezdik. Fakat güneş batıp ziyâlanan yerler kararınca, bu iki hal arasındaki ayırımı fark edebiliyoruz.

Bu sâyede biliyoruz ki cisimler, güneşin ziyâsıyla parlar ve güneş battığı zaman, ziyâsı gittiği için onlar kararırlar. Güneşin doğup batması sayesinde ziyasının varlığını bilmiş oluruz. Çünkü batınca ziyâ yok olur. Şâyet güneş hiç batmasaydı, ziyânın ondan geldiğini çok zorlukla anlardık. Çünkü o zaman cisimleri değişik renklerle değil, aynı şekilde müşâhede etmiş olacaktık. Görüldüğü gibi, diğer varlıklar kendisiyle bilinen ve en açık olan ziyâ ve aydınlıkta durum budur. Güneşin ışığından daha açık bir şey yoktur. Böyle iken o da zıddıyla biliniyor.

Kendiliğinden açıkta olan, başkasını da açığa çıkarır. Bu böyle iken eğer batması olmasaydı, kendisinin bile anlaşılması zor olacaktı. Allahu Teâlâ ise her şeyin en açığıdır. Bütün eşya, O'nunla açığa çıkmaktadır. Eğer O'na yokluk ârız olaydı veya kaybolsa veyahut da bir değişikliğe uğrasa, yer ve gökler yıkılır, mülk ve melekût âlemi yok olurdu da, ancak o zaman iki hal arasındaki ayrılık anlaşılırdı.

Eğer eşyanın bir kısmı O'nunla ve bir kısmı da başkasıyla mevcud olsaydı, delâlette iki şey arasındaki fark ortaya çıkardı. Fakat onun delâleti bir yol üzerinde bütün eşyada umumîdir. Her hâl ü kârda varlığı dâim ve bunun aksi muhaldir. İşte O'nun son derece açıklığı bu gizliliği îrâs etmiştir. Fehimlerin kusurundaki sebep budur. Fakat basîreti kuvvetli olup zayıf olmayanlar, mutedil hallerinde yalnız Allah'ı görür ve O'ndan başkasını bilmezler. Gerçek var olanın yalnız Allah olduğunu, bütün bu varlıklar ve ef'âli O'nun kudretinin eseri bulunduğunu, hepsi O'na bağlı olup, Allah'ın varlığına nispetle onların varlığının bir değeri olmadığını, gerçek varlık, bütün bunların kendisinden sâdır olan Vâhid-i Hakîki'nin olduğunu bilir. Bu durumda olanlar, işte işi yapanı görür ve işe önem vermez. Bu köktür, bu yerdir, bu hayvandır ve bu ağaçtır gibi sözlerle uğraşmaz. Bunlara ancak Vâhid-i Hakîki'nin işi diye bakar. Onun bakışları, Allahu Teâlâ'dan başkasına geçmez, O'nda kalır. Bu tıpkı şiir, yazı ve tasnif edilmiş eserlere bakıp da şâiri, kâtibi ve musannifi düşünen ve eserlerine O'nun eserleri olarak bakan gibidir. Onların mürekkep, divit, siyah mürekkep olarak beyaz kâğıt üzerine yazdıklarına bakmaz, ancak onları tasnîf edene bakar.

Kâinat olduğu, gibi Allahu Teâlâ'nın tasnîfidir. Allah'ın işidir diye onlara bakan, Allah'ın işi olarak onları bilen ve Allah'ın işi oldukları için onları seven, onlarda onlara değil, onları yaratan ve tasnîf eden Allah'a bakar, Allah'ı bilir ve Allah'ı sever de, O'ndan başka kimseyi görmeyen gerçek bir muvahhid olur. Hattâ kendisine de kendisi olduğu için değil, Allahu Teâlâ'nın kulu olduğu için bakar. İşte nefsinde yok olmuş, tevhîdde yok olmuş dediğimiz budur. Buna işâret olmak üzere: "Bizim için olduk, bizden kaybolduk ve yok olduk. Biz, bizsiz kaldık."[24] denilmiştir.

---

[24] Bu bölümde kuvve-i vâhimeye hulûl, ittihad ve vahdet-i vücûd gibi bâzı asılsız şeyler gelmek ihtimâli göz önüne alınarak, aşağıdaki açıklamanın not alınması zarûreti hâsıl olmuştur. Şöyle ki:

Sadeddîn-i Taftâzânî, **Makasıd-ı Şerh-i Hey'et** kitabında hulûl, ittihad ve vahdet-i vücûdu reddettikten sonra, burada yine hulûl ve ittihadı ilham ettiren, başka iki mezhep daha var ki bunların hulûl ve ittihad ile bir ilgileri yoktur.

a) Birincisi; âhiret yolcusu seyr-i sülûkünde Allah'a vâsıl olduğu vakit, tevhîd ve mârifet deryâsına gark olur. Zâtı, Allah'ın zâtında, sıfatı, Allah'ın sıfatında muzmahil olur ve bütün mâsivâdan sıyrılarak mevcûdât içerisinde yalnız Allah'ı görür ve O'ndan başkasını görmez. İşte buna "Fenâ fi't-tevhîd (tevhidde yok olma) denir ki, bir kudsî hadîsde: *"Kulumu sevdiğim vakit, onun duyan kulağı, gören gözü olurum."* buyrulmakla buna işâret edilmiştir. İste bu halde hulûl ve ittihad kokusu veren bir takım sözler kendisinden sâdır olabilir. Bu da o hâli açıklamadaki ifade kusurundan ve söz ile onu açıklamanın güçlüğünden gelir ki, bunun hulûl ve ittihad ile bir münâsebeti yoktur.

b) İkincisi; Vâcibü'l-Vücûd olan Allahu Teâlâ mutlak olarak tek olan bir varlıktır. Çokluğu asla kabûl etmez. Çokluk izâfidir ki, bunlar birer hayâl ve serap gibidir. Gerçkte hepsi birdir. Zâhire göre tekerrür ederler. Görünüşte

Bunlar, basîret sâhipleri için bilinen açık şeyler olmakla, anlayışı kıt olanlar için zorluk arz eden hallerdir.

İşte Allahu Teâlâ'yı mârifette fehimlerin kusurunda sebep bunlardır. Allahu Teâlâ'nın varlığına şehâdet eden bütün şeyleri, çocukluğu ve aklın kemâl bulmadığı bir sırada insanın bunları anlamış olmasını da buna ekleyebilirsin. Sonra akıl garîzesi, âhestelikle kendisinde gelişirken, kendisi şehvetleri ile meşguldür. Anlayıp bildiği şeylerle ünsiyet ve onlarla ülfet etmiştir. Uzun ünsiyet sebebiyle onların kalbindeki tesîri azalmıştır. Bunun için hiç görmediği bir hayvan, bir bitki veya hârikulâde bir işle ânî olarak karşılaştığı vakit, tabiî olarak dili mârifetle açılır ve hemen "Sübhânellah" der. Hâlbuki öte yandan Allah'ın varlığına kesin olarak delâlet eden, devamlı olarak görüp ünsiyet ettiği kendisini ve diğer hayvanları görmekle bu delîli çekmez. Çünkü onlarla ünsiyet etmiştir. Gözsüz olarak doğup erginlik çağına geldikten sonra gözleri açılan bir adam kabul edelim. Bu adam, yer ve göklere, ağaç, bitki ve hayvanlara birden ve âni olarak baktığı vakit, gördüğü bu acayip varlıklara şaşarak aklını oynatacağından korkulur.

çok iseler de bu çokluk, taksîmât îtibariyle değildir. Başkalık ve ikilik olmadığı için hulûl ve ittihad da yoktur.

Sıddîkların bâzıları: "Neyi gördümse Allah'ı orada veya ondan evvel gördüm." şeklinde konuşmalar yapmışlardır. Musannif merhum **"Mişkâtü'l-Envâr"** kitabında, bâzı zayıf kimseler bu sözlerimizi belki anlayamaz. Biz, "Güneşin nûru gibi, Allahu Teâlâ da her şey ile beraberdir." dediğimiz vakit hâşâ, Allahu Teâlâ'nın her mekâna hulûl ettiğini sanırlar. Hâlbuki biz deriz ki. O, her şeyden evvel var idi ve kudret itibariyle her şeyin üstündedir. Her şeyi açığa çıkaran O'dur. Mekân, cihet, mesafe, hulûl ve ittihaddan münezzehtir. O'nun, izhâr ettiği şeylerle beraber olması, onları bilmesi, sevk u idâre etmesi demektir. Bunu anlamayanlar bu iş üzerinde durmamalıdır. (Mütercim.)

İşte bunlar ve benzeri sebeplerle bir de şehvetlere dalmak, insanlara mârifet nûru ile aydınlanmak kapısını kapamıştır. İnsanlar, Allah'ı mârifeti arama hususunda, merkebine bindiği halde onu arayan sarhoşlar gibidir. İşte bu işin sırrı budur. Bunun için şâir:

"Sen açıksın, iyi görmeyen körden başkası için gizli değilsin.
Ancak açıkladığın perdeler ardında saklandın.
Örfü bilmeyen seni nasıl bilebilsin?" demiştir.

بيان معنى الشّوق إلى الله تعالى

اعلمْ : أنَّ مَنْ أنكرَ حقيقةَ المحبةِ للهِ تعالىٰ . . فلا بدَّ وأنْ ينكرَ حقيقةَ الشوقِ ، إذْ لا يُتصوَّرُ الشوقُ إلا إلىٰ محبوبٍ ونحنُ نثبتُ وجودَ الشوقِ إلى اللهِ تعالىٰ وكونَ العارفِ مضطراً إليهِ بطريقِ الاعتبارِ والنظرِ بأنوارِ البصائرِ ، وبطريقِ الأخبارِ والآثارِ .

* * *

أمَّا الاعتبارُ :

فيكفي في إثباتِهِ ما سبقَ في إثباتِ الحبِّ ، فكلُّ محبوبٍ يُشتاقُ إليهِ في غيبتِهِ لا محالةَ ، فأمَّا الحاصلُ الحاضرُ فلا يُشتاقُ إليهِ ؛ فإن الشوقَ طلبٌ وتشوُّفٌ إلىٰ نيلِ أمرٍ ، والموجودُ لا يُطلبُ .

ولكنْ بيانُهُ : أنَّ الشوقَ لا يُتصوَّرُ إلا إلىٰ شيءٍ أُدركَ مِنْ وجهٍ ولمْ يُدركْ مِنْ وجهٍ ، فأمَّا ما لا يُدركُ أصلاً . . فلا يُشتاقُ إليهِ ، فإنَّ مَنْ لمْ يرَ شخصاً ولمْ يسمعْ وصفَهُ . . لا يُتصوَّرُ أنْ يشتاقَ إليهِ ، وما أُدركَ بكمالِهِ لا يُشتاقُ إليهِ ، وكمالُ الإدراكِ بالرؤيةِ ، فمَنْ كانَ في مشاهدةِ محبوبِهِ مداوماً للنظرِ إليهِ . . لا يُتصوَّرُ أنْ يكونَ لهُ شوقٌ ، ولكنَّ الشوقَ إنَّما يتعلَّقُ بما أُدركَ مِنْ وجهٍ ولمْ يُدركْ مِنْ وجهٍ ، وهوَ مِنْ وجهينِ :

الأوَّلُ : هوَ أنْ يتضحَ الشيءُ اتضاحاً ما ، ولكنَّهُ محتاجٌ إلى استكمالٍ ،

ولا ينكشفُ إلا بمثالٍ مِنَ المشاهداتِ ، فنقولُ مثلاً : مَنْ غابَ عنهُ معشوقُهُ وبقيَ في قلبِهِ خيالُهُ . . فيشتاقُ إلى استكمالِ خيالِهِ بالرؤيةِ ، فلوِ انمحىٰ عنْ قلبِهِ ذكرُهُ وخيالُهُ ومعرفتُهُ حتَّىٰ نسيَهُ . . لمْ يُتصوَّرْ أنْ يشتاقَ إليهِ ، ولوْ رآهُ . . لمْ يُتصوَّرْ أنْ يشتاقَ في وقتِ الرؤيةِ ، فمعنىٰ شوقِهِ : تشوُّقُ نفسِهِ إلى استكمالِ خيالِهِ ، وكذلكَ قدْ يراهُ في ظلمةٍ بحيثُ لا تنكشفُ لهُ حقيقةُ صورتِهِ ، فيشتاقُ إلى استكمالِ رؤيتِهِ ، وتمامُ الانكشافِ في صورتِهِ بإشراقِ الضوءِ عليهِ .

والثاني : أنْ يرىٰ وجهَ محبوبِهِ ولا يرىٰ شعرَهُ مثلاً ولا سائرَ محاسنِهِ ، فيشتاقُ لرؤيتِهِ وإنْ لمْ يرَها قطُّ ، ولمْ يثبتْ في نفسِهِ خيالٌ صادرٌ عنِ الرؤيةِ ، ولكنَّهُ يعلمُ أنَّ لهُ عضواً وأعضاءً جميلةً ، ولمْ يدركْ تفصيلَ جمالِها بالرؤيةِ ، فيشتاقُ إلىٰ أنْ ينكشفَ لهُ ما لمْ يرَهُ قطُّ .

والوجهانِ جميعاً متصوَّرانِ في حقِّ اللهِ تعالىٰ ، بلْ هما لازمانِ بالضرورةِ لكلِّ العارفينَ ، فإنَّ ما اتضحَ للعارفينَ مِنَ الأمورِ الإلـٰهيةِ وإنْ كانَ في غايةِ الوضوحِ فكأنَّهُ مِنْ وراءِ سترٍ رقيقٍ ، فلا يكونُ متضحاً غايةَ الاتضاحِ ، بلْ يكونُ مشوباً بشوائبِ التخيُّلاتِ ، فإنَّ الخيالَ لا يفترُ في هـٰذا العالمِ عنِ التمثيلِ والمحاكاةِ لجميعِ المعلوماتِ ، وهيَ مكدراتٌ للمعارفِ ومنغصاتٌ ، وكذلكَ ينضافُ إليها شواغلُ الدنيا ، فإنَّما كمالُ الوضوحِ بالمشاهدةِ وتمامِ إشراقِ التجلِّي ولا يكونُ ذلكَ إلا في الآخرةِ ، وذلكَ بالضرورةِ يوجبُ الشوقَ ؛ فإنَّهُ منتهىٰ محبوبِ العارفينَ ، **فهـٰذا هوَ أحدُ**

نوعي **الشوقِ** ، وهوَ استكمالُ الوضوحِ فيما اتضحَ اتضاحاً ما .

الثاني : أنَّ الأمورَ الإلـٰهيَّةَ لا نهايةَ لها ، وإنَّما ينكشفُ لكلِّ عبدٍ مِنَ العبادِ بعضُها ، وتبقىٰ أمورٌ لا نهايةَ لها غامضةٌ ، والعارفُ يعلمُ وجودَها ، وكونَها معلومةً للهِ تعالىٰ ، ويعلمُ أنَّ ما غابَ عنْ علمِهِ مِنَ المعلوماتِ أكثرُ ممَّا حضرَ ، فلا يزالُ متشوِّقاً إلىٰ أنْ يحصلَ لهُ أصلُ المعرفةِ فيما لمْ يحصلْ ممَّا بقيَ مِنَ المعلوماتِ التي لمْ يعرفْها أصلاً ، لا معرفةً واضحةً ، ولا معرفةً غامضةً .

والشوقُ الأوَّلُ ينتهي في الدارِ الآخرةِ بالمعنى الذي يُسمَّىٰ رؤيةً ولقاءً ومشاهدةً ، ولا يُتصوَّرُ أنْ يسكنَ في الدنيا .

وقدْ كانَ إبراهيمُ بنُ أدهمَ مِنَ المشتاقينَ ، فقالَ : قلتُ ذاتَ يومٍ : يا ربِّ ؛ إنْ أعطيتَ أحداً مِنَ المحبِّينَ لكَ ما يسكنُ بهِ قلبُهُ قبلَ لقائِكَ . . فأعطني ذلكَ ، فقدْ أضرَّ بي القلقُ ، قالَ : فرأيتُ في النومِ أنَّهُ أوقفني بينَ يديهِ وقالَ : يا إبراهيمُ ؛ أما استحييتَ منِّي أنْ تسألَني أنْ أعطيَكَ ما يسكنُ بهِ قلبُكَ قبلَ لقائي ؟! وهلْ يسكنُ المشتاقُ قبلَ لقاءِ حبيبِهِ ؟! فقلتُ : يا ربِّ ؛ تهتُ في حبِّكَ ، فلمْ أدرِ ما أقولُ ، فاغفرْ لي ، وعلِّمْني ما أقولُ ، فقالَ : قُلِ : اللهُمَّ ؛ رضِّني بقضائِكَ ، وصبِّرْني علىٰ بلائِكَ ، وأوزعْني شكرَ نعمائِكَ !(١) .

---

(١) كذا في « القوت » (٢/٦١) ، ورواه عنه بغير الدعاء السراج القاري في « مصارع العشاق » (١/٢٧٨) .

فإذاً ؛ هـٰذا الشوقُ يسكنُ في الآخرةِ ، وأمَّا الشوقُ الثاني . . فيشبهُ ألا يكونَ لهُ نهايةٌ لا في الدنيا ولا في الآخرةِ ؛ إذْ نهايتُهُ أنْ ينكشفَ للعبدِ في الآخرةِ مِنْ جلالِ اللهِ تعالىٰ وصفاتِهِ وحكمتِهِ وأفعالِهِ ما هوَ معلومٌ للهِ تعالىٰ ، وهوَ محالٌ ؛ لأنَّ ذلكَ لا نهايةَ لهُ ، ولا يزالُ العبدُ عالماً بأنَّهُ بقيَ مِنَ الجمالِ والجلالِ ما لمْ يتضحْ لهُ ، فلا يسكنُ قطُّ شوقُهُ ، لا سيما مَنْ يرىٰ فوقَ درجتِهِ درجاتٍ كثيرةً ، إلا أنَّهُ تشوّقَ إلى استكمالِ الوصالِ معَ حصولِ أصلِ الوصالِ ، فهوَ يجدُ لذلكَ شوقاً لذيذاً لا يظهرُ فيهِ ألمٌ ، ولا يبعدُ أنْ تكونَ ألطافُ الكشفِ والنظرِ متواليةً إلىٰ غيرِ نهايةٍ ، فلا يزالُ النعيمُ واللذَّةُ متزايداً أبدَ الآبادِ ، وتكونُ لذَّةُ ما يتجدَّدُ مِنْ لطائفِ النعيمِ شاغلاً عنِ الإحساسِ بالشوقِ إلىٰ ما لمْ يحصلْ ، وهـٰذا بشرطِ أنْ يمكنَ حصولُ الكشفِ فيما لمْ يحصلْ فيهِ كشفٌ في الدنيا أصلاً ، فإنْ كانَ ذلكَ غيرَ مبذولٍ . . فيكونُ النعيمُ واقفاً علىٰ حدٍّ لا يتضاعفُ ، ولكنْ يكونُ مستمرّاً على الدوامِ .

وقولُهُ سبحانَهُ وتعالىٰ : ﴿ نُورُهُمْ يَسْعَىٰ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَٰنِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَآ أَتْمِمْ لَنَا نُورَنَا ﴾ محتملٌ لهـٰذا المعنىٰ ، وهوَ أنْ ينعمَ عليهِ بإتمامِ النورِ مهما تزوَّدَ مِنَ الدنيا أصلَ النورِ ، ويحتملُ أنْ يكونَ المرادُ بهِ إتمامَ النورِ في غيرِ ما استنارَ في الدنيا استنارةً محتاجةً إلىٰ مزيدِ الاستكمالِ والإشراقِ ، فيكونَ هوَ المرادَ بتمامِهِ .

وقولُهُ تعالىٰ : ﴿ ٱنظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِن نُّورِكُمْ قِيلَ ٱرْجِعُوا۟ وَرَآءَكُمْ فَٱلْتَمِسُوا۟ نُورًا ﴾ يدلُّ علىٰ

أنَّ الأنوارَ لا بدَّ وأنْ يُتزوَّدَ أصلُها في الدنيا ، ثمَّ يزدادَ في الآخرةِ إشراقاً ، فأمَّا أنْ يتجدَّدَ نورٌ . . فلا .

والحكمُ في هـٰذا برجمِ الظنونِ مخطرٌ ، ولمْ ينكشفْ لنا بعدُ فيهِ ما يُوثقُ بهِ ، فنسألُ اللهَ تعالىٰ أنْ يزيدَنا علماً ورشداً ، ويريَنا الحقَّ حقّاً .

فهـٰذا القدْرُ مِنْ أنوارِ البصائرِ كاشفٌ لحقائقِ الشوقِ ومعانيهِ .

* * *

وأمَّا شواهدُ الأخبارِ والآثارِ . . فأكثرُ مِنْ أنْ تُحصىٰ :

فمما اشتهرَ مِنْ دعاءِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ كانَ يقولُ : « اللهُمَّ ؛ إنِّي أسألُكَ الرضا بعدَ القضاءِ ، وبردَ العيشِ بعدَ الموتِ ، ولذَّةَ النظرِ إلىٰ وجهِكَ الكريمِ ، وشوقاً إلىٰ لقائِكَ »(١) .

وقالَ أبو الدرداءِ لكعبٍ : أخبرْني عنْ أخصِّ آيةٍ ؛ يعني : في التوراةِ ، فقالَ : يقولُ اللهُ تعالىٰ : طالَ شوقُ الأبرارِ إلىٰ لقائي ، وإنِّي إلىٰ لقائِهِمْ لأشدُّ شوقاً ، قالَ : ومكتوبٌ إلىٰ جانبِها : مَنْ طلبَني . . وجدَني ، ومَنْ طلبَ غيري . . لمْ يجدْني ، فقالَ أبو الدرداءِ : أشهدُ إنِّي لسمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ هـٰذا(٢) .

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٥/ ١٩١) ، والحاكم في « المستدرك » (١/ ٥١٦) ، وقد رواه أيضا الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ١٠٧) .

(٢) قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٩/ ٦٠٤) : (نقله صاحب « القوت » ، وأغفله العراقي ، والذي رواه أبو الدرداء مرفوعاً هو قوله : يقول الله تعالىٰ : من طلبني . . =

وفي أخبارِ داوودَ عليهِ السلامُ : أنَّ اللهَ تعالىٰ قالَ : (يا داوودُ ؛ أبلغْ أهلَ أرضي أنِّي حبيبٌ لمَنْ أحبَّني ، وجليسٌ لمَنْ جالسَني ، ومؤنسٌ لمَنْ أنسَ بذكرِي ، وصاحبٌ لمَنْ صاحبَني ، ومختارٌ لمَنِ اختارَني ، ومطيعٌ لمَنْ أطاعَني ، ما أحبَّني عبدٌ أعلمُ ذلكَ يقيناً مِنْ قلبِهِ إلا قبلتُهُ لنفسي ، وأحببتُهُ حبّاً لا يتقدَّمُ عليهِ أحدٌ مِنْ خلقي ، مَنْ طلبَني بالحقِّ . . وجدَني ، ومَنْ طلبَ غيري . . لمْ يجدْني ، فارفضوا يا أهلَ الأرضِ ما أنتُمْ عليهِ مِنْ غرورِها ، وهلمُّوا إلىٰ كرامتي ومصاحبتي ومجالستي ، وأْنسوا بي . . أؤانسْكُمْ وأسارعْ إلىٰ محبَّتِكُمْ ، فإنِّي خلقتُ طينةَ أحبائي مِنْ طينةِ إبراهيمَ خليلي وموسىٰ نجيِّي ، ومحمدٍ صفيِّي ، وخلقتُ قلوبَ المشتاقينَ مِنْ نوري ، ونعَّمتُها بجلالي)^(١) .

ورُوِيَ عنْ بعضِ السلفِ أنَّ اللهَ تعالىٰ أوحىٰ إلىٰ بعضِ الصدِّيقينَ : إنَّ لي عباداً مِنْ عبادي يحبُّوني وأحبُّهُمْ ، ويشتاقونَ إليَّ وأشتاقُ إليهِمْ ، ويذكروني وأذكرُهُمْ ، وينظرونَ إليَّ وأنظرُ إليهِمْ ، فإنْ حذوتَ طريقَهُمْ . . أحببتُكَ ، وإنْ عدلتَ عنهُمْ . . مقتُّكَ ، قالَ : يا ربِّ ؛ وما علامتُهُمْ ؟

= وجدني ، ومن طلب غيري . . لم يجدني) ، وحديث : « طال شوق الأبرار . . . » أورده الديلمي في « مسند الفردوس » (٨٠٦٧) من حديث أبي الدرداء رضي الله عنه ، وقد روى المقدسي في « الترغيب في الدعاء » (١٩) عن أحمد بن مخلد الخراساني القولين مع زيادة دون رفع أو وقف .

(١) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٩/ ٦٠٥) .

قالَ : يراعونَ الظلالَ بالنهارِ كما يراعي الراعي الشفيقُ غنمَهُ ، ويحنُّونَ إلىٰ غروبِ الشمسِ كما تحنُّ الطيرُ إلىٰ أوكارِها عندَ الغروبِ ، فإذا جنَّهُمُ الليلُ ، واختلطَ الظلامُ ، وفُرِشَتِ الفرشُ ، ونُصبتِ الأسرَّةُ ، وخلا كلُّ حبيبٍ بحبيبِهِ . نصبوا لي أقدامَهُمْ ، وافترشوا لي وجوهَهُمْ وناجَوني بكلامي ، وتملَّقوا لي بإنعامي ، فبَينَ صارخٍ وباكٍ ، وبينَ متأوِّهٍ وشاكٍ ، وبينَ قائمٍ وقاعدٍ ، وبينَ راكعٍ وساجدٍ ، بعيني ما يتحمَّلونَ مِنْ أجلي ، وبسمعي ما يشتكونَ مِنْ حبِّي ، أوَّلُ ما أعطيهِمْ ثلاثاً : أقذفُ مِنْ نوري في قلوبِهِمْ فيخبرونَ عنِّي كما أخبرُ عنهُمْ ، والثانيةُ : لوْ كانَتِ السماواتُ والأرضُ وما فيهما في موازينِهِمْ لاستقللتُها لهُمْ ، والثالثةُ : أقبلُ بوجهِي عليهِمْ ، فترىٰ مَنْ أقبلتُ بوجهي عليهِ يعلمُ أحدٌ ما أريدُ أنْ أعطيَهُ ؟!(١) .

وفي أخبار داوودَ عليهِ السلامُ : أنَّ اللهَ تعالىٰ أوحىٰ إليهِ : يا داوودُ ؛ إلىٰ كمْ تذكرُ الجنَّةَ ولا تسألُني الشوقَ إليَّ ؟! قالَ : يا ربِّ ؛ مَنِ المشتاقونَ إليكَ ؟ قالَ : إنَّ المشتاقينَ إليَّ الذينَ صفَّيتُهُمْ مِنْ كلِّ كدرٍ ، وأنبهتُهُمْ بالحذرِ ، وخرقتُ مِنْ قلوبِهِمْ إليَّ خرقاً ينظرونَ إليَّ ، وإنِّي لأحملُ قلوبَهُمْ بيدي فأضعُها علىٰ سمائي ، ثمَّ أدعو نجباءَ ملائكتي ، فإذا اجتمعوا . . سجدوا لي ، فأقولُ : إنِّي لمْ أدعُكُمْ لتسجدوا لي ، ولكنِّي دعوتُكُمْ لأعرضَ عليكُمْ قلوبَ المشتاقينَ إليَّ ، وأباهي بكُمْ أهلَ الشوقِ إليَّ ، وإنَّ قلوبَهُمْ

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٦٠) .

لتضيءُ في سمائي لملائكتي كما تضيءُ الشمسُ لأهلِ الأرضِ .

يا داوودُ ؛ إنِّي خلقتُ قلوبَ المشتاقينَ مِنْ رضواني ، ونعَّمتُها بنورِ وجهي ، واتخذتهُمْ لنفسي محدثينَ ، وجعلتُ أبدانَهُمْ موضعَ نظري إلى الأرضِ ، وقطعتُ مِنْ قلوبِهِمْ طريقاً ينظرونَ بهِ إليَّ يزدادونَ في كلِّ يومٍ شوقاً .

قالَ داوودُ : يا ربِّ ؛ أرني أهلَ محبَّتِكَ ، فقالَ : يا داوودُ ؛ ائتِ جبلَ لبنانَ ، فإنَّ فيهِ أربعةَ عشرَ نفساً ، فيهِمْ شبابٌ ، وفيهِمْ كهولٌ ، وفيهِمْ مشايخُ ، فإذا أتيتَهُمْ . . فأقرئْهُمْ منِّي السلامَ ، وقلْ لهُمْ : إنَّ ربَّكُمْ يقرئُكُمُ السلامَ ويقولُ لكُمْ : ألا تسألونَ حاجةً ؟ فإنَّكُمْ أحبَّائي وأصفيائي وأوليائي ، أفرحُ لفرحِكُمْ ، وأسارعُ إلىٰ محبَّتِكُمْ .

فأتاهم داوودُ عليهِ السلامُ ، فوجدَهُمْ عندَ عينٍ مِنَ العيونِ يتفكَّرونَ في عظمةِ اللهِ عزَّ وجلَّ ، فلما نظروا إلىٰ داوودَ عليهِ السلامُ . . نهضوا ليتفرَّقوا عنهُ ، فقالَ داوودُ : إنِّي رسولُ اللهِ إليكُمْ ، جئتُكُمْ لأبلِّغَكُمْ رسالةَ ربِّكُمْ ، فأقبلوا نحوَهُ وألقَوا أسماعَهُمْ نحوَ قولِهِ ، وألقَوا أبصارَهُمْ إلى الأرضِ ، فقالَ داوودُ : إنِّي رسولُ اللهِ إليكُمْ ، وهوَ يقرئُكُمُ السلامَ ، ويقولُ لكُمْ : ألا تسألونَ حاجةً ؟ ألا تنادوني أسمعْ صوتَكُمْ وكلامَكُمْ ؟ فإنَّكُمْ أحبائي وأصفيائي وأوليائي ، أفرحُ لفرحِكُمْ ، وأسارعُ إلىٰ محبَّتِكُمْ ، وأنظرُ إليكُمْ في كلِّ ساعةٍ نظرَ الوالدةِ الشفيقةِ الرفيقةِ .

قالَ : فجرتِ الدموعُ علىٰ خدودِهِمْ .

فقالَ شيخُهُمْ : سبحانَكَ سبحانَكَ ، نحنُ عبيدُكَ وبنو عبيدِكَ ، فاغفرْ لنا ما قطعَ قلوبَنا عنْ ذكرِكَ فيما مضىٰ مِنْ أعمارِنا .

وقالَ الآخرُ : سبحانَكَ سبحانَكَ ، نحنُ عبيدُكَ وبنو عبيدِكَ ، فامنُنْ علينا بحسنِ النظرِ فيما بينَنا وبينَكَ .

وقالَ الآخرُ : سبحانَكَ سبحانَكَ ، نحنُ عبيدُكَ وبنو عبيدِكَ ، أفنجترىءُ على الدعاءِ وقدْ علمتَ أنَّهُ لا حاجةَ لنا في شيءٍ مِنْ أمورِنا ؟! فأدمْ لنا لزومَ الطريقِ إليكَ ، وأتممْ بذلكَ المنَّةَ علينا .

وقالَ الآخرُ : نحنُ مقصرونَ في طلبِ رضاكَ ، فأعنَّا عليهِ بجودِكَ .

وقالَ الآخرُ : مِنْ نطفةٍ خلقتَنا ، ومننتَ علينا بالتفكُّرِ في عظمتِكَ ، أفيجترىءُ على الكلامِ مَنْ هوَ مشتغلٌ بعظمتِكَ متفكِّرٌ في جلالِكَ ، وطلبتُنا الدنوُّ مِنْ نورِكَ .

وقالَ الآخرُ : كلَّتْ ألسنتُنا عنْ دعائِكَ لعظيمِ شأنِكَ ، وقربِكَ مِنْ أوليائِكَ ، وكثرةِ منَّتِكَ علىٰ أهلِ محبَّتِكَ .

وقالَ الآخرُ : أنتَ هديتَ قلوبَنا لذكرِكَ ، وفرَّغتَنا للاشتغالِ بكَ ، فاغفرْ لنا تقصيرَنا في شكرِكَ .

وقالَ الآخرُ : قدْ عرفتَ حاجتَنا ، إنَّما هيَ النظرُ إلىٰ وجهِكَ .

وقالَ الآخرُ : كيفَ يجترىءُ العبدُ علىٰ سيِّدِهِ ، إذْ أمرتَنا بالدعاءِ بجودِكَ . . فهبْ لنا نوراً نهتدي بهِ في الظلماتِ مِنْ أطباقِ السماواتِ .

وقالَ الآخرُ : ندعوكَ أنْ تقبلَ علينا وتديمَهُ عندَنا(١) .

وقالَ الآخرُ : نسألُكَ تمامَ نعمتِكَ فيما وهبتَ لنا ، وتفضَّلتَ بهِ علينا .

وقالَ الآخرُ : لا حاجةَ لنا في شيءٍ مِنْ خلقِكَ ، فامنُنْ علينا بالنظرِ إلىٰ جمالِ وجهِكَ .

وقالَ الآخرُ : أسألُكَ مِنْ بينِهِمْ أنْ تعميَ عيني عنِ النظرِ إلى الدنيا وأهلِها ، وقلبي عنِ الاشتغالِ بالآخرةِ .

وقالَ الآخرُ : قدْ عرفتُ تباركتَ وتعاليتَ أنَّكَ تحبُّ أولياءَكَ ، فامننْ علينا باشتغالِ القلبِ بكَ عنْ كلِّ شيءٍ دونَكَ .

فأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ داوودَ عليهِ السلامُ : قلْ لهُمْ : قدْ سمعتُ كلامَكُمْ ، وأجبتُكُمْ إلىٰ ما أحببتُمْ ، فليفارقْ كلُّ واحدٍ منكُمْ صاحبَهُ ، وليتخذْ لنفسِهِ سرباً ، فإنِّي كاشفُ الحجابَ فيما بيني وبينَكُمْ حتَّىٰ تنظروا إلىٰ نوري وجلالي .

فقالَ داوودُ : يا ربِّ ؛ بمَ نالوا هـٰذا منكَ ؟ قالَ : بحسنِ الظنِّ ، والكفِّ عنِ الدنيا وأهلِها ، والخلواتِ بي ، ومناجاتِهِمْ لي ، وإنَّ هـٰذا منزلٌ لا ينالُهُ إلا مَنْ رفضَ الدنيا وأهلَها ، ولمْ يشتغلْ بشيءٍ مِنْ ذكرِها ، وفرَّغَ قلبَهُ لي ، واختارَني علىٰ جميعِ خلقي ، فعندَ ذلكَ أعطفُ عليهِ ، وأفرغُ نفسَهُ ، وأكشفُ الحجابَ فيما بيني وبينَهُ ، حتَّىٰ ينظرَ إليَّ نظرَ الناظرِ بعينِهِ إلى

---

(١) في (ب) : (أن تقبل علينا بوجهك) ، وكذا في (ع) بزيادة : (وتديم رغبتنا) .

الشيءِ ، وأريَهُ كرامتي في كلِّ ساعةٍ ، وأقربَهُ مِنْ نورِ وجهي ، إنْ مرضَ . . مرَّضتُهُ كما تمرِّضُ الوالدةُ الشفيقةُ ولدَها ، وإنْ عطشَ . . أرويتُهُ ، وأذيقُهُ طعمَ ذكري ، فإذا فعلتُ ذلكَ بهِ يا داوودُ . . عميتُ نفسَهُ عنِ الدنيا وأهلِها ، ولمْ أحبِّبْها إليهِ ، لا يفترُ عنِ الاشتغالِ بي يستعجلُني القدومَ ، وأنا أكرهُ أنْ أميتَهُ ؛ لأنَّهُ موضعُ نظري مِنْ بينِ خلقي ، لا يرىٰ غيري ولا أرىٰ غيرَهُ ، فلوْ رأيتَهُ يا داوودُ وقد ذابَتْ نفسُهُ ، ونحلَ جسمُهُ ، وتهشَّمَتْ أعضاؤُهُ ، وانخلعَ قلبُهُ ، إذا سمعَ بذكري أباهي بهِ ملائكتي وأهلَ سماواتي . . يزدادُ خوفاً وعبادةً ، وعزَّتي وجلالي يا داوودُ ؛ لأقعدنَّهُ في الفردوسِ ، ولأشفينَّ صدرَهُ مِنَ النظرِ إليَّ حتَّىٰ يرضىٰ وفوقَ الرضا⁽¹⁾ .

وفي أخبارِ داوودَ عليهِ السلامُ أيضاً : (قلْ لعبادي المتوجهينَ إلىٰ محبَّتي : ما ضرَّكُمْ إذا احتجبتُ عنْ خلقي ، ورفعتُ الحجابَ فيما بيني وبينَكُمْ حتَّىٰ تنظروا إليَّ بعيونِ قلوبِكُمْ ؟ وما ضرَّكُمْ ما زويتُ عنكُمْ مِنَ الدنيا إذا بسطتُ ديني لكُمْ ؟ وما ضرَّكُمْ مسخطةُ الخلقِ إذا التمستُمْ رضائي ؟⁽²⁾ .

وفي أخبارِ داوودَ عليهِ السلامُ أيضاً : أنَّ اللهَ تعالىٰ أوحىٰ إليهِ : (تزعمُ أنَّكَ تحبُّني ؟ فإنْ كنتَ تحبُّني . . فأخرجْ حبَّ الدنيا مِنْ قلبِكَ ، فإنَّ حبِّي وحبَّها لا يجتمعانِ في قلبٍ ، يا داوودُ ؛ خالصْ حبيبي مخالصةً ، وخالطْ أهلَ الدنيا مخالطةً ، ودينَكَ فقلدْنيهِ ، ولا تقلِّدْ دينَكَ الرجالَ ، أمَّا ما استبانَ

---

(1) نقله صاحب « القوت » بطوله . « إتحاف » (٩/٦٠٧) .

(2) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٩/٦٠٧) .

لكَ ممَّا وافقَ محبَّتي . . فتمسَّكْ بهِ ، وأمَّا ما أشكلَ عليكَ . . فقلدْنيهِ ، حقّاً عليَّ أنِّي أسارعُ إلىٰ سياستِكَ وتقويمِكَ ، وأكونُ قائدَكَ ودليلَكَ أعطيكَ مِنْ غيرِ أنْ تسألَني ، وأعينُكَ على الشدائدِ ، فإنِّي قدْ حلفتُ علىٰ نفسي أنِّي لا أثيبُ عبداً إلا عبداً قدْ عرفتُ مِنْ طَلِبَتِهِ وإرادتِهِ إلقاءَ كنفِهِ بينَ يديَّ ، وأنَّه لا غنىٰ بهِ عنِّي ، فإذا كنتَ كذلكَ . . نزعتُ الذلَّةَ والوحشةَ عنكَ ، وأسكنتُ الغنىٰ قلبَكَ ، فإنِّي قدْ حلفتُ علىٰ نفسي أنَّهُ لا يطمئنُّ عبدٌ لي إلىٰ نفسِهِ ينظرُ إلىٰ فعالِها . . إلا وكلتُهُ إليها ، أضفِ الأشياءَ إليَّ ، لا تضادَّ عملَكَ فتكونَ متعنِّياً ، ولا ينتفعَ بكَ مَنْ يصحبُكَ ، ولا تحدَّ لمعرفتي حدّاً ، فليسَ لها غايَةٌ ، ومتىٰ طلبتَ منِّي الزيادةَ . . أعطِكَ ، ولا تحدَّ للزيادةِ منِّي حدّاً ، ثمَّ أعلمْ بني إسرائيلَ أنَّهُ ليسَ بيني وبينَ أحدٍ مِنْ خلقي نسبٌ ، فلتعظمْ رغبتُهُمْ وإرادتُهُمْ عندي . . أبحْ لهُمْ ما لا عينٌ رأتْ ، ولا أذنٌ سمعَتْ ، ولا خطرَ علىٰ قلبِ بشرٍ ، ضعْني بينَ عينيكَ ، وانظرْ إليَّ ببصرِ قلبِكَ ، ولا تنظرْ بعينيكَ التي في رأسِكَ إلى الذينَ حجبتُ عقولَهُمْ عنِّي فأمرجوها وسختْ بانقطاعِ ثوابي عنها(١) ؛ فإنِّي حلفتُ بعزَّتي وجلالي لا أفتحُ ثوابي لعبدٍ دخلَ في طاعتي للتجربةِ والتسويفِ ، تواضعْ لِمَنْ تعلِّمُهُ ، ولا تطاولْ على المريدينَ ، فلوْ علمَ أهلُ محبَّتي منزلةَ المريدينَ عندي . . لكانوا لهُمْ أرضاً يمشونَ عليها .

---

(١) أمرجوها : أفسدوها . وفي (أ) : (فأسرجوها وسمحت) ، ومعناه ظاهر ، وفي (د) : (فأمرجوها وسخطت) .

يا داوودُ ؛ لأنْ تخرِجَ مريداً مِنْ سكرةٍ هوَ فيها ، تستنقذُهُ ، فأكتبَكَ عندي جهبذاً ، ومَنْ كتبتُهُ عندي جهبذاً . . لا تكونُ عليهِ وحشةٌ ولا فاقةٌ إلى المخلوقينَ .

يا داوودُ ؛ تمسَّكْ بكلامي ، وخذْ مِنْ نفسِكَ لنفسِكَ ، لا تؤتينْ منها فأحجبَ عنكَ محبَّتي ، لا تُؤيسْ عبادي مِنْ رحمتي . . أقطعْ شهوتَكَ لي ، فإنَّما أبحتُ الشهواتِ لضَعَفَةِ خلقي ، ما بالُ الأقوياءِ أنْ ينالوا الشهواتِ فإنَّها تنقصُ حلاوةَ مناجاتي ، وإنَّما عقوبةُ الأقوياءِ عندي في موضعِ التناولِ ، أدنىٰ ما يصلُ إليهِمْ أنْ أحجبَ عقولَهُمْ عنِّي ، فإنِّي لمْ أرضَ الدنيا لحبيبي ونزهتُهُ عنها .

يا داوودُ ؛ لا تجعلْ بيني وبينَكَ عالماً يحجبُكَ بسكرِهِ عنْ محبَّتي ، أولئكَ قطَّاعُ الطريقِ علىٰ عبادي المريدينَ ، استعنْ علىٰ تركِ الشهواتِ بإدمانِ الصومِ ، وإيَّاكَ والتجربةَ في الإفطارِ ، فإنَّ محبَّتي للصومِ إدمانُهُ[1] .

يا داوودُ ؛ تحبَّبْ إليَّ بمعاداةِ نفسِكَ ، امنعْها الشهواتِ أنظرْ إليكَ ، وترى الحجبَ بيني وبينَكَ مرفوعةً ، إنَّما أداريكَ مداراةً لتقوىٰ علىٰ ثوابي إذا مننتُ بهِ عليكَ ، وإنِّي أحبسُهُ عنكَ وأنتَ متمسِّكٌ بطاعتي)[2] .

وأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ داوودَ عليهِ السلامُ : (يا داوودُ ؛ لوْ يعلمُ

---

(١) وفي (أ) : (يعجبني من الصوم إدمانُهُ) .

(٢) ساقه صاحب « القوت » بطوله . « إتحاف » (٩/٦٠٨) .

المدبرونَ عنِّي كيفَ انتظاري لهُمْ ، ورفقي بهِمْ ، وشوقي إلىٰ تركِ معاصيهِمْ . . لماتوا شوقاً إليَّ ، وتقطَّعَتْ أوصالُهُمْ مِنْ محبَّتي .

يا داوودُ ؛ هـٰذهِ إرادتي في المدبرينَ عنِّي ، فكيفَ إرادتي في المقبلينَ عليَّ ؟

يا داوودُ ؛ أحوجُ ما يكونُ العبدُ إليَّ إذا استغنىٰ عنِّي ، وأرحمُ ما أكونُ بعبدي إذا أدبرَ عنِّي ، وأجلُّ ما يكونُ عندي إذا رجعَ إليَّ)[1] .

فهـٰذهِ الأخبارُ ونظائرُها ممَّا لا يُحصىٰ تدلُّ علىٰ إثباتِ المحبَّةِ والشوقِ والأنسِ ، وأمَّا تحقيقُ معناها . . فينكشفُ بما سبقَ .

* * *

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ١٠٨) .

ŞEVK VE İFRAT DERECEDEKİ AŞKIN MÂNASI

Bilmiş ol ki; Allah'ı sevmenin hakîkatini inkâr eden, şevkin hakîkatini de inkâr eder. Çünkü şevk, ancak sevilene yapılır. Biz, Allah'a olan şevkin varlığını ve ârifin basîret nûru, ibret bakışı, hayır ve îsâr yolu ile buna mecbur olduğunu ispat edelim:

İbret alma yolu ile şevki ispat; bunun için muhabbeti ispat etmekte gösterdiğimiz delîller yeterlidir. Her sevilen şey, gıyâben aranır ve arzulanır. Fakat yanında ise artık bu iştiyâka lüzum kalmaz. Çünkü şevk, bir şeyi arayıp istemektir. Mevcûd olan aranmaz. Fakat aslında şevk, bir yönü ile bilinip diğer bâzı yönleri ile bilinmeyen şeye olur. İştiyak bunadır. Hiç bilinmeyen, arzu edilmez.

Meselâ, bir adamı görmemiş, vasıflarını da duymamış olan kimse o adamı görmeyi arzu etmez. Bunun gibi her yönü bilinene de iştiyak kalmaz, çünkü bilinmiştir. Bir şeyi tam mânasıyla anlayabilmek, onu görmekle mümkündür. Sevgilisini devamlı olarak gören kimsenin, artık iştiyak diye bir şeyi kalmaz. Şevk ve iştiyak, bir yönü ile bilinip diğer yönü ile bilinmeyen şeyde olur. Bunu bir misâl ile açıklayalım: Sevgilisi ortadan kaybolup hayâlini gönlünde yaşayan kimse bu hayâlini, görmekle kemâle erdirmeyi arzular. Şâyet hayâli de kalbinden silinmiş ve tamamen kendisini unutmuşsa, artık ona müştaktır demenin bir mânası kalmaz. Hattâ görse bile gördüğü vakitte de arzu ve iştiyâkı olmaz. Şevk demek, hayâlini kemâle erdirmek arzusu demektir. Bunun gibi sevgilisini bâzen karanlıkta görür ve bütün teferruatıyla onu anlayıp kavrayamaz. İşte bu, gördüğünü kemâle ulaştırmak ister ki, bu da ortalığın aydınlanması ile mümkündür.

Meselâ, sevgilisinin her ne kadar yüzünü görebilmişse de saçlarını ve diğer güzelliklerini görememiş olmasıdır. Her ne kadar onları görmemiş ve hayâl etmemişse de onları görmeyi arzu eder. Çünkü onun güzel saçları ve güzel uzuvları olduğunu bilir. Fakat görmediği için teferruâtını bilemez; Böylece onları görmeye müştak olur.

Her iki cihet de Allahu Teâlâ hakkında düşünülebilir. Belki bunlar, ârifler için lâzım ve melzûm kabîlindendirler. Zîra âriflere ilâhî umûrdan açıklanan, her ne kadar apaçık ise de yine ince bir perde arkasında olmuş gibidir. Bunun için tam mânasıyla açık değildir. Bir takım hayâl şâibeleri ile karışıktır. Zîra bu âlemde hayâlin karışmasından kurtulmuş olan yoktur. Dünya meşgalesini de buna ekleyebiliriz. Buna göre açıklığın kemâli ve tecellînin parlamasının tamamı, müşâhede iledir. Bu da ancak âhirette olur. İşte bu, zarurî olarak şevki gerektirir. Âriflerin sevdiklerinin sonu da budur. İşte bu anlattığımız, şevkin iki nev'inden biridir. O da açıkça bildiklerini tam ve kâmil bir şekilde müşâhede edebilmek arzusudur.

İlâhî umûrun nihâyeti yoktur. Kulların her birine bunların bâzısı tecellî eder. Sonsuz umûr kapalı kalır. Hâlbuki ârif, bunların Allah katında malûm ve var olduklarını ve hattâ bilmediklerinin, bildiklerinden çok daha fazla olduklarını da bilir. Bunun için, bilmediklerini bilmeyi arzu eder.

Birinci şevk, ru'yet, lika ve müşâhede adı verilen mâna ile âhirette sona erer. Dünyada sona ermesi mümkün değildir.

İbrâhim b. Edhem bunlardan birisidir. Bir gün Allahu Teâlâ'ya: "Yâ Rab, sana mülâkattan önce, eğer seni seven bir kimseye kalbini sükûna uğratacak bir şey verdinse, bana da onu ver.

Zîra sabırsızlık beni rahatsız etti." diye duâ ettim. Gece rüyamda beni huzuruna alarak; "Ey İbrâhim, bana kavuşmadan sükûn ve huzûr istemekte benden utanmıyor musun? Sevgiliye ulaşmadan hiç huzura erilebilir mi?" buyurdu. Bunun üzerine ben: "Ya Rab, senin sevgin beni şaşırttı da söyleyeceğimi bilemedim. Beni bağışla ve ne diyeceğimi bana öğret." dedim. Allahu Teâlâ: "Sen, "Allahım, beni kaza ve kaderine râzı olanlardan, belâna sabredenlerden ve nîmetine şükredenlerden eyle." diye duâ et. Zîra bu arzu ve iştiyak ancak âhirette sona erer." buyurdu, dedi.

İkinci iştiyâka gelince; bunun dünyada sonu gelmediği gibi, âhirette de sonu gelmeyecektir. Çünkü bunun sonu, Allahu Teâlâ indinde malûm olan celâl, sıfat, hikmet ve ef'âlinin tamamen kuluna açıklanması demektir ki, bunların sonu olmadığı için bunu açıklamak da muhaldir. Bir kula ne kadar tecellî vaki olsa da o kul, yine Allahu Teâlâ'nın celâl ve cemâlinden kapalı kalanların olduğunu bilir de şevk ve iştiyâkı hiç sükûn bulmaz. Hele kendisinden daha üstün derecelerde olanı gören, vuslatın aslı kendisinde mevcut olduğu halde, vuslatın kemâlini arzu eder. Bunun için zevkli bir iştiyâk içinde olur.

Keşif ve nazar lütuflarının sonsuz olarak devam etmesi uzak bir ihtimal değildir. Durmadan nîmet ve zevkler artar. Her yeni tecellîde hâsıl olan zevk, henüz hâsıl olmayan ikinci zevki düşünmekten kendini meşgul eder. Dünyada keşif sâhibi olmayan için de bu keşif mümkündür. Her ne kadar mebzûl olmasa da devam eder. Allahu Teâlâ'nın: **"Nûrları önlerinde ve defterleri sağlarından verilmiş olarak yürürler ve "Rabbımız, nûrumuzu tamamla!" derler."** (Tahrîm suresi, 66/8) âyet-i celîlesinin bu mânaya delâleti muhtemeldir. Nûrunun aslını dünyadan getirenin nûrunu, Allahu Teâlâ orada tamamlar. Dünyadaki nûrundan başka ve daha olgun bir nûra ulaşmasına da ihtimâl vardır. (Birinciye ihtimâli daha kuvvetlidir). Allahu Teâlâ'nın:

انْظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ قِيلَ ارْجِعُوا وَرَاءَكُمْ فَالْتَمِسُوا نُورًا

"İkiyüzlü erkek ve kadınlar, mü'minlere; "Bizi de gözetin; ışığınızdan faydalanalım." dedikleri gün, onlara; "Ardınıza dönün de ışık arayın." denir." (Hadîd suresi, 57/13) buyurduğu da, dünyadan nûrun aslının getirilmesinin zarurî olduğuna işârettir. Bu nur, âhirette çoğaltılır. Nûrun aslını dünyadan getirmeyenlerin nûrunun yenilenmesi ve çoğalması diye bir şey yoktur.

Allah'tan ilmimizi artırmasını ve hakkı hak görüp bizi hakka irşâd etmesini dileriz.

Bu husus ile ilgili haber ve eserlere gelince; bunlar da sayılamayacak kadar çoktur. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'den rivâyet edilen meşhur duâ da şöyledir: *"Allahım, kazâna râzı olmayı, öldükten sonra sâbit ve iyi yaşayışı, senin mâh cemâline bakma zevkini ve sana mülakat şevkini senden isterim."*[25]

Ebû'd-Derdâ (r.a.). Kâ'bu'l-Ahbâr'a:

Tevrat'da bildiğin özel bir âyetten bana haber ver, dedi. Kâ'b:

Allahu Teâlâ: "Bana mülâkat için iyilerin iştiyakı uzadı. Hâlbuki onların bana ulaşmasına ben daha çok müştakım." buyurmuştur, dedi. Kâ'b, devamla:

Bunun kenarında: "Beni arayan bulur, başkasını arayan beni bulamaz." diye yazılır." dedi. Ebû'd-Derdâ:

Şâhid ol, ben bunu aynen Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'den duydum, dedi.

---

[25] Ahmed ve Hâkim rivâyet etmişlerdir. Hadîs, duâ bahsinde geçmiştir.

Dâvud aleyhisselâmdan gelen haberlerde, Allahu Teâlâ Dâvud aleyhisselâma: “Yeryüzündeki bütün halka ilân et ve de ki: “Ben beni sevenin sevgilisi, benimle oturanın arkadaşıyım. Beni zikir ile ünsiyet edenin enîsi, bana arkadaşlık edenin yoldaşıyım. Beni tercih edeni tercih ederim, bana itâat edene itâat ederim, beni gerçek olarak seveni kendim için kabul eder ve onu herkesten üstün tutarım. Gerçek olarak beni arayan bulur, fakat başkasını arayan beni bulamaz. Ey yeryüzünün halkı, içine düştüğünüz şaşkınlık ve aldanmadan vazgeçin. Benim keremime, arkadaşlığıma ve benimle ünsiyete yönelin ki, ben de sizinle ünsiyet edeyim ve süratle sizi seveyim. Zîra ben dostlarımın tıynetini, halîlim İbrâhim, sırdaşım Mûsâ ve hâlis dostum Muhammed’in tıynetinde yarattım. Bana iştiyak duyanların kalbini, benim nûrumdan yarattım ve celâlimi onlara merzuk ettim.” buyurmuştur.

Seleften olan bir zâttan rivâyet edildiğine göre, Allahu Teâlâ sıddîklardan birisine: “Kullarım arasında öyleleri var ki, onlar beni, ben de onları severim. Onlar bana müştak, ben de onlara müştakım. Onlar beni, ben de onları zikrederim. Onlar bana ve ben de onlara bakarım. Şâyet sen de onların yoluna girersen, ben de seni severim. Onların yolundan ayrılırsan ben de sana buğz ederim” buyurdu. Bu zât:

“Bunların belirtileri nedir?” diye sorar. Allahu Teâlâ:

İyi bir çobanın koyunlarını koruduğu gibi, onlar da gündüzleri gölgeli ve kapalı yerleri araştırır; akşam vakti kuş yuvasına çekildiği gibi, onlar da yuvalarına çekilir. Gecenin çöktüğü ve karanlığın basıp da yatakların serildiği ve herkes sevgilisi ile baş başa kaldığı vakit, onlar ayaklarını diker, yüzlerini yere serer, benim kelâmım ile bana münâcatta bulunurlar. Benim in’âmım karşısında bana eğilirler; kimi ağlar, kimi gözyaşı döker, kimi âh çeker, kimi de hayretler içinde kalır. Kıyâm, kuûd, rükû ve sücûd arasında devrederler. Bütün bunlara, beni sevdikleri ve benim için katlanırlar. Onlara ilk vereceğim üç şeydir. Birincisi, benim nûrumdan onların gönüllerine akıtırım da ben onlardan haber verdiğim gibi, onlar da benden haber verirler. İkincisi, yer ve gökler bir tarafa, onlar bir tarafa olsa, onları tercih ederim. Üçüncüsü, onlara yönelirim. Yöneldiğim herkese her istediklerini veririm." buyurdu.

Ahbâr-ı Dâvud'da, Allahu Teâlâ kendisine şöyle vahyetmiştir:

"Yâ Dâvud, ne zamana kadar cennetten bahsedecek ve bana olan iştiyakını benden istemeyeceksin?". Dâvud aleyhisselâm;

"Yâ Rab, sana müştak olanlar kimlerdir?" diye sorunca, Allahu Teâlâ:

"Onlar her türlü keder ve bulanıklıklardan kendilerini temizlediğim ve çekinmelerini emrettiğim, gönüllerden, bana bakmaları için pencere açtığım sâfi kimselerdir. Ben kendi kudret elimle onların kalplerini alıp göklerin üzerine yükseltirim. Sonra meleklerimi çağırırım, onlar gelir bana secde ederler. Ben meleklerime: "Sizi bana secde etmeniz için çağırmadım, size bana müştak olanların gönüllerini göstermek ve onlarla iftihar etmek için çağırdım." derim. Onların kalpleri, güneşin yeryüzüne verdiği ziyâ gibi, göklerdeki meleklere aydınlık verir.

Yâ Dâvud! Ben, bana müştak olanların kalplerini benim rızâmdan yarattım. Benim cemâlimin nûru ile onları nurlandırdım. Onları benim için haberci kıldım. Onlar, nîmeti anar ve bana şükrederler. Bedenlerini ise, yeryüzünde bakacağım yer yaptım. Gönüllerinden bana gelen bir yol açtım. Her an oradan bana bakarlar. Bana olan şevk u iştiyakları artar." buyurdu.

Dâvud aleyhisselâm: "Ya Rab, seni sevenleri bana göster." dedi. Allahu Teâlâ:

"Lübnan dağına çık, orada genç, orta yaşlı ve ihtiyar olarak on dört kişi vardır. Yanlarına gittiğin vakit selâmımı söyle ve de ki: "Rabbiniz size selâm eder ve buyurur ki, "Bir isteğiniz var mı? Zîra siz benim dostlarım, sevgililerim ve velîlerimsiniz. Sizin sevinmenizle ben ferahlanırım ve sizin ferahlanmanıza yardım ederim." buyurdu.

Dâvud aleyhisselâm Lübnan dağına çıkarak onları bir gözenin başında buldu. Orada Allahu Teâlâ'nın azameti üzerinde düşünüyorlardı. Dâvud aleyhisselâmı görünce uzaklaşmak istediler. Fakat Dâvud aleyhisselâm:

"Durun, ben Allah'ın elçisiyim, size Rabbinizin haberini iletmeye geldim." deyince, hemen Dâvud aleyhisselâma yöneldiler ve gözlerini yere dikerek kulaklarını ona verdiler. Dâvud aleyhisselâm:

"Ben, Allah'ın size bir elçisiyim, Allahu Teâlâ'nın size selâmı var. Allahu Teâlâ: "Niçin benden bir şey istemiyorsunuz? Niçin bana seslenmiyorsunuz ki, ben sesinizi ve sözünüzü duymuş olayım. Siz benim sevgililerim ve velîlerimsiniz. Sizin sevinmenizle ben de sevinirim ve sizin sevginize süratle gelirim. Her an şefkatli bir anne gibi, size bakarım." buyurdu, dedi. Dâvud aleyhisselâm devamla diyor ki:

Onlar bunu dinleyince gözlerinden yaşlar döküldü ve en yaşlıları:

Seni tesbîh eder ve noksan sıfatlardan tenzîh ederiz. Allahım, biz senin kulların ve kullarının çocuklarıyız. Ömrümüzde bir an seni hatırımızdan çıkarmışsak, bu husustaki kusurumuzu bağışla." dedi. Diğeri:

"Allahım, seni tesbîh ve takdîs ederiz. Biz senin kulların ve kullarının çocuklarıyız. Bize hüsn-i nazar etmekle ikramda bulun." dedi. Bir başkası da:

"Allahım, biz senin kulların ve kullarının çocuklarıyız. Hangi cür'etle sana duâ edelim? Hâlbuki bizim hiç bir şeye ihtiyacımız olmadığını sen bilirsin. Sana gelen yola bizi devam ettir ve bu sûretle nîmetini bize tamamla." dedi. Diğeri de:

"Biz senin rızânı aramakta kusurluyuz, bu hususta kendi lütfunla bize yardımcı ol ya Rab." dedi. Bir başkası da:

"Yâ Rab, bizi "nutfeden yarattın, kendi lûtfunla azametini düşünme imkânlarını bize bahşettin. Senin azametinle meşgul olup celâl ve kibriyâlığını düşünen ve nûruna yaklaşmak isteyen kimse daha söz söylemeye cür'et edebilir mi?" dedi. Diğeri:

"Yâ Rab, Senin şânının azametinden, evliyâlarına yakınlığından ve sevgililerine fazla minnetinden, dilimiz tutuldu ve sana duâ edemedik." dedi. Bir diğeri de:

"Yâ Rab, seni zikretmeye bizi hidâyet eden, seninle meşgul olmakla bizi başkalarından alıkoyan sensin. Sana karşı şükrümüzdeki kusurumuzu bize bağışla." dedi. Diğeri de:

"Yâ Rab, bizim ihtiyacımızın, yalnız senin cemâline bakmak olduğunu bilirsin." dedi. Ötekisi de:

"Yâ Rab, sen kendi cömertliğinden bize duâ ile emretmesen, bir kul efendisine karşı nasıl cür'et edebilirdi? Karanlıkta, hidâyete ulaşacağımız nûru bize ver." dedi. Onlardan birisi de:

"Yâ Rab, bizim senden istediğimiz, devamlı olarak bize yönelmendir." dedi. Bir diğeri de:

"Yâ Rab, fazl u kereminle bize bahşettiğin nîmetinin tamamlanmasını isteriz." dedi. Diğeri de şöyle dedi:

"Yâ Rab, yaratıklarının hiç birine ihtiyacımız yok, yalnız cemâlini isteriz, bize lütfet cemâlini göster." Diğeri de:

"Allahım, dünya ve dünyadakilere bakmaktan gözümü, ahiretten alıkoyacak şeylerden kalbimi kör etmeni dilerim." dedi. Diğeri de:

"Allahım, şânının âlî ve kadrinin yüce olduğunu bilirim. Sen dostlarını seversin. Lütfet de kalbimi senden başka her hangi bir şey ile meşgul olmaktan alıkoy." diye duâ etmiştir.

Allahu Teâlâ **Dâvud aleyhisselâm**a şöyle vahyetti: "Onlara de ki: "Sözlerinizi dinledim. Sevdiklerine icâbet ettim. Duâlarını kabul ettim. Simdi birbirinden ayrılsınlar. Her biri ayrı bir vâdiye gitsin. Ben aradaki perdeyi kaldırır, onlara cemâlimin nûrunu gösteririm."

Dâvud aleyhisselâm;

"Yâ Rab, bunlar ne ile bu kerâmete erdiler?" diye sordu. Allahu Teâlâ:

"Hüsn-i zan, dünyalıktan çekinmek, benim için halveti tercih edip yalnızlıktan bana münâcât etmeleri sâyesinde bu mertebeye ulaştılar. Zîra bu mevkie ancak dünyayı terk edip, onun hiç bir şeyi ile meşgul olmadan kalbini yalnız bana bağlayıp bütün varlıklar üzerine beni tercih edenler ulaşır. İşte bu durumda ben onlara âtıfet gösterir, aradan perdeyi kaldırır ve cemâlimi arz ederim. Her saat çeşitli kerâmetle onu tekrîm eder, cemâlimin nûruna onu yaklaştırırım.

Hastalanırsa, şefkatli bir anne gibi ona bakarım. Susadığı vakit onu sular ve zikrimin zevkini ona tattırırım. Ona bu ikramda bulunduğum vakit dünya ve dünya ehline gözünü kör ederim de dünyalığı ona sevdirmem. Benden başka hiç bir şey ile meşgul olmaz. Bir an önce bana ulaşmak ister. Ben ise onu hemen öldürmeyi istemem. Çünkü yaratıklar arasında bakacak olduğum odur. O, benden başkasını görmediği gibi, ben de ondan başkasını görmem.

Ey Dâvud! Sen, benim zikrimi duyduğu vakit onu görsen, onun vücudu erimiş, zayıflamış, uzuvları kırılmış ve kalbi her şeyden soyulmuştur. Onunla gök ehline ve meleklerime iftihar ederim. İzzet ve celâlim hakkı için onu Firdevs Cennet'inde oturtur, cemâlimi göstermekle gönlünü hoş ederim de kat kat benden râzı olur." buyurdu.

Yine **Dâvud**'un Ahbârı'nda, Allahu Teâlâ Dâvud aleyhisselâma:

"Benim sevgime yönelen kullarıma söyle. Başkalarından cemâlimi saklayıp size arz ettiğim ve kalp gözü ile bana baktığınız vakit dünyalığı terk etmekteki zararınız nedir ve ne ihtiyacınız kalır? Âhireti size verdiğim vakit, dünyalığı terk etmekteki zararınız nedir? Benim rızâmı ararken halkın gazabını kazanmakta zararınız nedir?" buyurur.

Yine **Ahbâr-ı Dâvud**'da, Allahu Teâlâ ona şöyle vahyetmiştir: "Beni sevdiğini sanıyorsun. Eğer beni seviyorsan, dünya sevgisini kalbinden çıkar. Zîra benim sevgim ile dünya sevgisi bir gönülde toplanmaz.

Yâ Dâvud, dostlarımla samimî dostluk kur, dünya halkı ile de zarurî olarak ihtilât et. Dîninde başkalarını değil, beni taklîd et. Ancak benim sevgime uygun bulduğuna sarıl. Şüpheli gördüğün şeylerden uzaklaş. Seni korumak bana aittir. Böyle yaparsan, senin delîlin ve öncün olurum. İstemeden sana verir, zorluklarda sana yardım ederim. Ben, kendi zâtıma yemîn ettim. Ancak bana yönelenlere yardım ederim. Sen, dediğim gibi olursan, zilleti senden kaldırır, zenginliği kalbine yerleştiririm.

Yine ben zâtıma kasem ettim ki, kendisine ve kendi işine bağlananları işleri ile baş başa bırakırım. Sen her şeyi benden bil. Ameline bağlanma, boşuna zahmet çekersin ve senden kimse istifade edemez. Beni bilmenin bir haddi hududu olduğunu sanma. Zîra onun nihâyeti yoktur. Benden ziyâdeyi ve fazlalığı istediğin vakit onu sana veririm. Ziyadenin de bir hududu olduğunu sanma.

Sonra İsrâiloğullarına şunu da bildir ki; benimle hiç kimse arasında bir münâsebet yoktur. Bunun için tamamen bana bağlansınlar ki, ben de gözlerin görmediği, kulakların duymadığı, hatır ve hayâle gelmeyen nîmetleri onlara vereyim. Beni dâima iki gözünün önünde sakla ve basîret gözünle bana bak. Baş gözün ile akılları benden uzaklaşanlara bakma. Ben izzet ve celâlime yemin ettim ki, denemek veya ileride yapmak üzere bana kulluk etmekte olanlara sevap kapılarını açmam.

Öğretmenine tevâzu göster, öğrencilerini yorma. Eğer beni sevenler bu mürîdlerin benim nezdimdeki mevkîlerini hilseydiler onlara, üzerinde yürüyecek yer olur ve onları baş tâcı yaparlardı.

Ya Dâvud! Düştüğü sarhoşluktan (sekr hâlinden) bir mürîdi kurtarırsan seni mücahidlerden yazarım. Benim indimde mücahidler defterine geçenler ise vahşet görmez ve kimseye muhtaç olmazlar.

Ey Dâvud! Sözümü dinle, kendinden kendin için al, kimseye verme, verirsen sevgimi senden men ederim. Kullarımı, rahmetimden ümitsizliğe düşürme, o zaman ben de senin bana olan arzunu benden keserim. Şehvetleri mübah ettiğim, halkın zayıflığındandır. Yoksa kuvvetlilere ne oluyor ki, şehvetlerinin peşine gidiyorlar. Hâlbuki şehvetlerine uymalarında benim onlara yapacağım ukûbetin en ehveni, beni bilmekten akıllarına perde çekmektir. Ben, dostlarımın dünyalığına razı değilim. Dostlarımı dünyalıktan tenzîh ederim.

Ey Dâvud! Seni sevgimden sarhoş edecek bir âlimi, arada vasıta tutma. Zîra bu gibi bilginler, beni murâd eden mürîdler için yol kesiciler gibidir. Oruca devamla şehvetleri terk etmeye gayret et. Oruç tutmamakla tecrübeye kalkışma. Zîra benim sevgim devamlı olan oruçtadır.

Ey Dâvud! Nefsine isyan ile bana sevilmeye çalış. Şehvetlerini kes ki, ben sana bakayım ve sen de perdelerin ortadan kalkmış olduğunu görmüş olasın. Sen bana itâat ettiğin halde sana sevap vermeyebilirim. Sana sevap vermek, benim mükâfatımdır."

Yine Allahu Teâlâ **Dâvud aleyhisselâm**a:

"Yâ Dâvud! Benden yüz çevirenleri benim nasıl beklediğimi, günahları terk edip bana yönelenlerini nasıl arzu ettiğimi bilseydiler, hemen bana yönelirlerdi.

Ey Dâvud! İşte, benden yüz çevirenlere karşı muamelem budur. Bana yönelenlere karşı muâmelemin nasıl olacağını düşün.

Ey Dâvud! Kulumun bana en çok muhtaç olduğu, benden yüz çevirdiği vakittir. Kendisine en çok merhamet edip acıdığım bu zamandır. Kendisini en çok yükselttiğim zamanı da bana yöneldiği vakittir."

Bütün bunlar ve benzeri haberler, muhabbet, şevk ve ünsiyeti isbât eden delîllerdir. Bunların mânalarının hakîkati ise yukarıdaki açıklamalardan anlaşılmıştır.

بيان محبة الله للعبد ومعناها

اعلمْ : أنَّ شواهدَ القرآنِ متظاهرةٌ علىٰ أنَّ اللهَ تعالىٰ يحبُّ عبدَهُ ، فلا بدَّ مِنْ معرفةِ معنىٰ ذلكَ ، ولنقدِّمِ الشواهدَ علىٰ محبَّتِهِ .

فقدْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُۥٓ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ يُحِبُّ ٱلَّذِينَ يُقَٰتِلُونَ فِى سَبِيلِهِۦ صَفًّا ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ يُحِبُّ ٱلتَّوَّٰبِينَ وَيُحِبُّ ٱلْمُتَطَهِّرِينَ ﴾ .

ولذلكَ ردَّ سبحانَهُ علىٰ مَنِ ادعىٰ أنَّهُ حبيبُ اللهِ فقالَ : ﴿ قُلْ فَلِمَ يُعَذِّبُكُم بِذُنُوبِكُم ﴾ .

وقدْ روىٰ أنسٌ عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « إذا أحبَّ اللهُ تعالىٰ عبداً . . لمْ يضرَّهُ ذنبٌ ، والتائبُ مِنَ الذنبِ كمَنْ لا ذنبَ لهُ ـ ثمَّ تلا ـ : ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ يُحِبُّ ٱلتَّوَّٰبِينَ ﴾ »(١) ، ومعناهُ : أنَّهُ إذا أحبَّهُ . . تابَ عليهِ قبلَ الموتِ ، فلمْ تضرَّهُ الذنوبُ الماضيةُ وإنْ كثرَتْ كما لا يضرُّ الكفرُ الماضي بعدَ الإسلامِ .

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ٥٠) ، حيث قال قبله : (وروينا عن إسماعيل بن أبان ، عن أنس . . .) ، ورواه القشيري في « رسالته » (ص ١٧٨) ، وأورده الديلمي في « مسند الفردوس » (٢٤٣٢) ، ورواه ابن النجار في « ذيل تاريخ بغداد » (١٨/ ٥٥) من طريق القشيري ، وأما لفظ : « التائب من الذنب كمن لا ذنب له » مفرداً . . فقد رواه ابن ماجه (٤٢٥٠) .

وقدِ اشترطَ اللهُ تعالىٰ للمحبَّةِ غفرانَ الذنبِ فقالَ : ﴿ قُلْ إِن كُنتُمْ تُحِبُّونَ ٱللَّهَ فَٱتَّبِعُونِى يُحْبِبْكُمُ ٱللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ ﴾ .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ تعالىٰ يعطي الدنيا مَنْ يحبُّ ومَنْ لا يحبُّ ، ولا يعطي الإيمانَ إلا مَنْ يحبُّ »(١) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ تواضعَ للهِ . . رفعَهُ اللهُ ، ومَنْ تكبَّرَ . . وضعَهُ اللهُ ، ومَنْ أكثرَ ذكرَ اللهِ . . أحبَّهُ اللهُ »(٢) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « قالَ اللهُ تعالىٰ : لا يزالُ العبدُ يتقرَّبُ إليَّ بالنوافلِ حتَّىٰ أحبَّهُ ، فإذا أحببتُهُ . . كنتُ سمعَهُ الذي يسمعُ بهِ وبصرَهُ الذي يبصرُ بهِ . . . » الحديثَ(٣) .

وقالَ زيدُ بنُ أسلمَ : (إنَّ اللهَ تعالىٰ ليحبُّ العبدَ حتَّىٰ يبلغَ مِنْ حبِّهِ لهُ أنْ يقولَ : اعملْ ما شئتَ ؛ فقدْ غفرتُ لكَ)(٤) .

وما وردَ مِنْ ألفاظِ المحبَّةِ خارجٌ عنِ الحصرِ ، وقدْ ذكرنا أنَّ محبَّةَ العبدِ للهِ تعالىٰ حقيقةٌ وليسَتْ بمجازٍ ، إذِ المحبَّةُ في وضعِ اللسانِ عبارةٌ عنْ ميلِ

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (١/ ٣٨٧) ، والحاكم في « المستدرك » (١/ ٣٣) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٤/ ١٦٥) .

(٢) رواه ابن ماجه (٤١٧٦) بنحوه ، ودون زيادة : « ومن أكثر ذكر الله . . . » وهي عند ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٧٧) .

(٣) رواه البخاري (٦٥٠٢) .

(٤) كذا في « القوت » (٢/ ٥٠) ، وأصله عند البخاري (٧٥٠٧) ، ومسلم (٢٧٥٨) واللفظ له .

النفسِ إلى الشيءِ الموافقِ ، والعشقُ عبارةٌ عنِ الميلِ الغالبِ المفرطِ ، وقدْ بيَّنَّا أنَّ الإحسانَ موافقٌ للنفسِ ، والجمالَ موافقٌ أيضاً ، وأنَّ الجمالَ والإحسانَ تارةً يُدركُ بالبصرِ ، وتارةً يُدركُ بالبصيرةِ ، والحبُّ يتبعُ كلَّ واحدٍ منهُما ، فلا يختصُّ بالبصرِ .

فأمَّا حبُّ اللهِ تعالىٰ للعبدِ . . فلا يمكنُ أنْ يكونَ بهٰذا المعنىٰ أصلاً ، بلِ الأسامي كلُّها إذا أُطلقَتْ على اللهِ تعالىٰ وعلىٰ غيرِ اللهِ . . لمْ تنطلقْ عليهِما بمعنىً واحدٍ أصلاً ، حتَّىٰ إنَّ اسمَ الوجودِ الذي هوَ أعمُّ الأسماءِ اشتراكاً لا يشملُ الخالقَ والخلقَ علىٰ وجهٍ واحدٍ ، بلْ كلُّ ما سوى اللهِ تعالىٰ وجودُهُ مستفادٌ مِنْ وجودِ اللهِ تعالىٰ ، فالوجودُ التابعُ لا يكونُ مساوياً للوجودِ المتبوعِ ، وإنَّما الاستواءُ في إطلاقِ الاسمِ .

نظيرُهُ : اشتراكُ الفرسِ والشجرِ في اسمِ الجسمِ ؛ إذْ معنى الجسميَّةِ وحقيقتُها متشابهٌ فيهِما مِنْ غيرِ استحقاقِ أحدِهِما لأنْ يكونَ فيهِ أصلاً ، فليسَتِ الجسميَّةُ لأحدِهِما مستفادةً مِنَ الآخرِ ، وليسَ كذلكَ اسمُ الوجودِ للهِ تعالىٰ ولا لخلقِهِ .

وهٰذا التباعدُ في سائرِ الأسامي أظهرُ ؛ كالعلمِ ، والإرادةِ ، والقدرةِ ، وغيرِها ، فكلُّ ذلكَ لا يشبهُ فيهِ الخالقُ الخلقَ ، وواضعُ اللغةِ إنَّما وضعَ هٰذهِ الأساميَ أوَّلاً للخلقِ ، فإنَّ الخلقَ أسبقُ إلى العقولِ والأفهامِ مِنَ الخالقِ ، فكانَ استعمالُها في حقِّ الخالقِ بطريقِ الاستعارةِ والتجوُّزِ والنقلِ .

والمحبَّةُ في وضعِ اللسانِ عبارةٌ عنْ ميلِ النفسِ إلىٰ موافقٍ ملائمٍ ، وهٰذا

إنَّما يُتصوَّرُ في نفسٍ ناقصةٍ فاتَها ما يوافقُها ، فتستفيدُ بنيلِهِ كمالاً ، فتلتذُّ بنيلِهِ ، وهـٰذا محالٌ على اللهِ تعالىٰ ، فإنَّ كلَّ كمالٍ وجمالٍ وبهاءٍ وجلالٍ ممكنٌ في حقِّ الإلـٰهيَّةِ فهوَ حاضرٌ وحاصلٌ وواجبُ الحصولِ أبداً وأزلاً ، ولا يُتصوَّرُ تجدُّدُهُ ولا زوالُهُ ، فلا يكونُ لهُ إلىٰ غيرِهِ نظرٌ مِنْ حيثُ إنَّه غيرُهُ ، بلْ نظرُهُ إلىٰ ذاتِهِ وإلىٰ أفعالِهِ فقطْ ، وليسَ في الوجودِ إلا ذاتُهُ وأفعالُهُ .

ولذلكَ قالَ الشيخُ أبو سعيدٍ المِيهَنيُّ رحمَهُ اللهُ لمَّا قُرِىءَ عليهِ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ ﴾ ، فقالَ : (بحقٍّ يحبُّهُمْ ، فإنَّهُ ليسَ يحبُّ إلا نفسَهُ) ، علىٰ معنىٰ أنَّهُ الكلُّ ، وأنْ ليسَ في الوجودِ غيرُهُ ، فمَنْ لا يحبُّ إلا نفسَهُ وأفعالَ نفسِهِ وتصانيفَ نفسِهِ . . فلا يجاوزُ حبُّهُ ذاتَهُ وتوابعَ ذاتِهِ مِنْ حيثُ هيَ متعلِّقةٌ بذاتِهِ ، فهوَ إذاً لا يحبُّ إلا نفسَهُ .

وما وردَ مِنَ الألفاظِ في حبِّهِ لعبادِهِ . . فهوَ مؤوَّلٌ ، ويرجعُ معناهُ إلىٰ كشفِ الحجابِ عنْ قلبِهِ حتَّىٰ يراهُ بقلبِهِ ، وإلىٰ تمكينِهِ إيَّاهُ مِنَ القربِ منهُ ، وإلىٰ إرادتِهِ ذلكَ بهِ في الأزلِ ، فحبُّهُ لمَنْ أحبَّهُ أزليٌّ مهما أُضيفَ إلى الإرادةِ الأزليَّةِ التي اقتضتْ تمكينَ هـٰذا العبدِ مِنْ سلوكِ طرقِ القربِ ، وإذا أُضيفَ إلىٰ فعلِهِ الذي يكشفُ الحجابَ عنْ قلبِ عبدِهِ . . فهوَ حادثٌ يحدثُ بحدوثِ السببِ المقتضي لهُ ، كما قالَ اللهُ تعالىٰ : « ولا يزالُ يتقرَّبُ إليَّ بالنوافلِ حتَّىٰ أحبَّهُ »(١) ، فيكونُ تقرُّبُهُ بالنوافلِ سبباً لصفاءِ باطنِهِ ، وارتفاعِ الحجابِ

---

(١) كذا في جميع النسخ : (ولا يزال يتقرب . . .) .

عنْ قلبِهِ ، وحصولِهِ في درجةِ القربِ مِنْ ربِّهِ ، وكلُّ ذلكَ فعلُ اللهِ تعالىٰ ولطفُهُ بهِ ، فهوَ معنىٰ حبِّهِ .

ولا يُفهمُ هـٰذا إلا بمثالٍ : وهو أنَّ الملكَ قَدْ يقرِّبُ عبدَهُ مِنْ نفسِهِ ، ويأذنُ لهُ في كلِّ وقتٍ في حضورِ بساطِهِ ؛ لميلِ الملكِ إليهِ ؛ إمَّا لينصرَهُ بقوَّتِهِ ، أوْ ليستريحَ بمشاهدتِهِ ، أوْ ليستشيرَهُ في رأيِهِ ، أوْ ليهيِّئَ أسبابَ طعامِهِ وشرابِهِ ، فيُقالُ : إنَّ الملكَ يحبُّهُ ، ويكونُ معناهُ : ميلَهُ إليهِ لما فيهِ مِنَ المعنى الموافقِ الملائمِ لهُ .

وقدْ يقرِّبُ عبداً ولا يمنعُهُ مِنَ الدخولِ عليهِ ، لا للانتفاعِ بهِ والاستنجادِ ، ولكنْ لكونِ العبدِ في نفسِهِ موصوفاً مِنَ الأخلاقِ الرضيَّةِ والخصالِ الحميدةِ بما يليقُ بهِ أنْ يكونَ قريباً مِنْ حضرةِ الملكِ ، وافرَ الحظِّ مِنْ قربِهِ ، معَ أنَّ الملكَ لا غرضَ لهُ فيهِ أصلاً ، فإذا رفعَ الملكُ الحجابَ بينَهُ وبينَهُ . . يُقالُ : قدْ أحبَّهُ ، وإذا اكتسبَ مِنَ الخصالِ الحميدةِ ما اقتضىٰ رفعَ الحجابِ . . يُقالُ : قدْ توصَّلَ وحبَّبَ نفسَهُ إلى الملكِ .

فحبُّ اللهِ للعبدِ إنَّما يكونُ بالمعنى الثاني ، لا بالمعنى الأوَّلِ ، وإنَّما يصحُّ تمثيلُهُ بالمعنى الثاني بشرطِ ألا يسبقَ إلىٰ فهمِكَ دخولُ تغيُّرٍ عليهِ عندَ تجدُّدِ القربِ ، فإنَّ الحبيبَ هوَ القريبُ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، والقرْبُ مِنَ اللهِ تعالىٰ في البعدِ مِنْ صفاتِ البهائمِ والسباعِ والشياطينِ ، والتخلُّقِ بمكارمِ الأخلاقِ التي هيَ الأخلاقُ الإلـٰهيَّةُ ، فهوَ قربٌ بالصفةِ لا بالمكانِ ، ومَنْ لمْ يكنْ قريباً . . فصارَ قريباً ، فقدْ تغيَّرَ ، فربَّما يظنُّ بهـٰذا أنَّ القربَ لما تجدَّدَ ، فقدْ

تغيَّرَ وصفُ العبدِ والربِّ جميعاً ، إذْ صارَ قريباً بعدَ أنْ لَمْ يكنْ ، وهوَ محالٌ في حقِّ اللهِ تعالىٰ ؛ إذِ التغيُّرُ عليهِ محالٌ ، بلْ لا يزالُ في نعوتِ الكمالِ والجلالِ علىٰ ما كانَ عليهِ في أزلِ الآزالِ .

ولا ينكشفُ هـٰذا إلا بمثالِ القربِ بينَ الأشخاصِ : فإنَّ الشخصينِ قدْ يتقاربانِ بتحرُّكِهما جميعاً ، وقدْ يكونُ أحدُهُما ثابتاً ، فيتحرَّكُ الآخرُ ، فيحصلُ القربُ بتغيُّرٍ في أحدهِما مِنْ غيرِ تغيُّرٍ في الآخرِ ، بلِ القربُ في الصفاتِ أيضاً كذلكَ ، فإنَّ التلميذَ يطلبُ القربَ مِنْ درجةِ أستاذِهِ في كمالِ العلمِ وجمالِهِ ، والأستاذُ واقفٌ في كمالِ علمِهِ غيرُ متحرِّكٍ بالنزولِ إلىٰ درجةِ تلميذِهِ ، والتلميذُ متحرِّكٌ مترقٍّ مِنْ حضيضِ الجهلِ إلىٰ يفاعِ العلمِ ، فلا يزالُ دائباً في التغيُّرِ ، والترقِّي إلىٰ أنْ يقربَ مِنْ أستاذِهِ ، والأستاذُ ثابتٌ غيرُ متغيِّرٍ ؛ فكذلكَ ينبغي أنْ يُفهمَ ترقِّي العبدِ في درجاتِ القربِ ، فكلَّما صارَ أكملَ صفةً ، وأتمَّ علماً وإحاطةً بحقائقِ الأمورِ ، وأثبتَ قوَّةً في قهرِ الشيطانِ وقمعِ الشهواتِ ، وأظهرَ نزاهةً عنِ الرذائلِ . صارَ أقربَ مِنْ درجةِ الكمالِ ، ومنتهى الكمالِ للهِ تعالىٰ ، وقربُ كلِّ واحدٍ مِنَ اللهِ تعالىٰ بقدْرِ كمالِهِ .

نعمْ ، قدْ يقدرُ التلميذُ على القربِ مِنَ الأستاذِ وعلىٰ مساواتِهِ وعلىٰ مجاوزتِهِ ، وذلكَ في حقِّ اللهِ تعالىٰ محالٌ ، فإنَّهُ لا نهايةَ لكمالِهِ ، وسلوكُ العبدِ في درجاتِ الكمالِ متناهٍ ، ولا ينتهي إلا إلىٰ حدٍّ محدودٍ ، فلا مطمعَ لهُ في المساواةِ .

ثمَّ درجاتُ القربِ تتفاوتُ تفاوتاً لا نهايةَ لهُ أيضاً ؛ لأجلِ انتفاءِ النهايةِ عنْ ذلكَ الكمالِ .

فإذاً ؛ محبَّةُ اللهِ للعبدِ تقريبُهُ مِنْ نفسِهِ بدفعِ الشواغلِ والمعاصي عنهُ ، وتطهيرُ باطنِهِ عنْ كدوراتِ الدنيا ، ورفعُ الحجابِ عنْ قلبِهِ حتَّىٰ يشاهدَهُ كأنَّهُ يراهُ بقلبِهِ ، وأمَّا محبةُ العبدِ للهِ . . فهوَ ميلُهُ إلىٰ دركِ هٰذا الكمالِ الذي هوَ مفلسٌ عنهُ فاقدٌ لهُ ، فلا جرمَ يشتاقُ إلىٰ ما فاتَهُ ، وإذا أدركَ منهُ شيئاً . . يلتذُّ بهِ ، والشوقُ والمحبَّةُ بهٰذا المعنىٰ محالٌ على اللهِ تعالىٰ .

* * *

فإنْ قلتَ : محبَّةُ اللهِ تعالىٰ للعبدِ أمرٌ ملتبسٌ ، فبمَ يعرفُ العبدُ أنَّهُ حبيبُ اللهِ ؟

فأقولُ : يُستدلُّ عليهِ بعلاماتِهِ ، وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا أحبَّ اللهُ عبداً . . ابتلاهُ ، فإذا أحبَّهُ الحبَّ البالغَ . . اقتناهُ » ، قيلَ : وما اقتناهُ ؟ قالَ : « لمْ يتركْ لهُ أهلاً ولا مالاً »(١) .

فعلامةُ محبةِ اللهِ للعبدِ أنْ يوحشَهُ مِنْ غيرِهِ ، ويحولَ بينَهُ وبينَ غيرِهِ ، قيلَ لعيسىٰ عليهِ السلامُ : لِمَ لا تشتري حماراً فتركبَهُ ؟ فقالَ : أنا أعزُّ

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٤٣) ، ورواه ابن أبي عاصم في « الآحاد والمثاني » (٢٤٩٩) ، والدولابي في « الكنىٰ والأسماء » (١/ ٤٦) ، وهو عند الديلمي في « مسند الفردوس » (٩٦٨) كلهم من حديث أبي عنبة الخولاني رضي الله عنه مرفوعاً .

على اللهِ تعالىٰ مِنْ أنْ يشغلَني عنْ نفسِهِ بحمارٍ(١) .

وفي الخبرِ : « إذا أحبَّ اللهُ عبداً . . ابتلاهُ ، فإنْ صبرَ . . اجتباهُ ، فإنْ رضيَ . . اصطفاهُ »(٢) .

وقالَ بعضُ العلماءِ : (إذا رأيتَكَ تحبُّهُ ، ورأيتَهُ يبتليكَ . . فاعلمْ أنَّهُ يريدُ أنْ يصافيَكَ)(٣) .

وقالَ بعضُ المريدينَ لأستاذِهِ : قدْ طُولعتُ بشيءٍ مِنَ المحبَّةِ ، فقالَ : يا بنيَّ ؛ هلِ ابتلاكَ بمحبوبٍ سواهُ فآثرتَ عليهِ إيَّاهُ ؟ قالَ : لا ، قالَ : فلا تطمعْ في المحبَّةِ ؛ فإنَّهُ لا يعطيها عبداً حتَّىٰ يبلوَهُ(٤) .

وقدْ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا أحبَّ اللهُ عبداً . . جعلَ لهُ واعظاً مِنْ نفسِهِ ، وزاجراً مِنْ قلبِهِ يأمرُهُ وينهاهُ »(٥) .

---

(١) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٣٧٦) ، والبيهقي في « الزهد الكبير » (٢٨٥) .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ٥٣) ، وأورده الديلمي في « مسند الفردوس » (٩٧١) من حديث علي كرم الله وجهه .

(٣) قوت القلوب (٢/ ٥٣) .

(٤) قوت القلوب (٢/ ٥٣) .

(٥) قال الحافظ العراقي : (رواه الديلمي في « مسند الفردوس » من حديث أم سلمة بإسناد حسن بلفظ : « إذا أراد الله بعبد خيراً . . . ») . « إتحاف » (٩/ ٦١٤) ، ورواه معلقاً أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ٩٩) عن الحارث المحاسبي ، و(٢/ ٢٦٤) من كلام ابن سيرين .

وقدْ قالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « إذا أرادَ اللهُ بعبدٍ خيراً . . بصَّرَهُ بعيوبِ نفسِهِ »[1] .

فأخصُّ علاماتِهِ حبُّهُ للهِ ؛ فإنَّ ذلكَ يدلُّ علىٰ حبِّ اللهِ .

وأمَّا الفعلُ الدالُّ علىٰ كونِهِ محبوباً . . فهوَ أنْ يتولَّى اللهُ تعالىٰ أمرَهُ ؛ ظاهرَهُ وباطنَهُ ، سرَّهُ وجهرَهُ ، فيكونَ هوَ المشيرَ عليهِ ، والمدبِّرَ لأمرِهِ ، والمزيِّنَ لأخلاقِهِ ، والمستعملَ لجوارحِهِ ، والمسدِّدَ لظاهرِهِ وباطنِهِ ، والجاعلَ همومَهُ همّاً واحداً ، والمبغضَ للدنيا في قلبِهِ ، والموحشَ لهُ مِنْ غيرِهِ ، والمؤنسَ لهُ بلذَّةِ المناجاةِ في خلواتِهِ ، والكاشفَ لهُ عنْ الحجبِ بينَهُ وبينَ معرفتِهِ ، فهـٰذا وأمثالُهُ هوَ علامةُ حبِّ اللهِ تعالىٰ للعبدِ .

فلنذكرِ الآنَ علاماتِ محبَّةِ العبدِ للهِ تعالىٰ ؛ فإنَّها أيضاً علاماتُ حبِّ اللهِ للعبدِ .

* * *

---

[1] رواه البيهقي في « الشعب » (١٠٠٥٣) عن محمد بن كعب القرظي مرسلاً ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٩٣٥) من حديث أنس رضي الله عنه .

ALLAH'IN KULUNU SEVMESİNİN ANLAMI

Bilmiş ol ki; Allahu Teâlâ'nın kulunu sevdiğine Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleri şâhiddir. Bunun için önce bu şâhidleri açıklayalım. Allahu Teâlâ:

يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ

"Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler." (Mâide suresi, 51/54).

إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الَّذٖينَ يُقَاتِلُونَ فٖي سَبٖيلِهٖ صَفًّا

"Doğrusu Allah, kendi uğrunda kenetlenmiş bir duvar gibi sıra hâlinde savaşanları sever." (Saf suresi, 61/4)

إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ التَّوَّابٖينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرٖينَ

"Allah dâima tövbe edenleri sever, temizlenenleri sever." (Bakara suresi, 2/22) buyurmuş ve bu sebeple Allahu Teâlâ'nın sevgilisi olduklarını sanan bâzı kimseleri reddederek:

قُلْ فَلِمَ يُعَذِّبُكُمْ بِذُنُوبِكُمْ

"De ki: "Öyle ise Allah, günahlarınızdan ötürü size niçin azâb ediyor?" (Mâide suresi, 5/18) buyurmuştur.

Enes (r.a.) in rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Allahu Teâlâ bir kulu sevdiği vakit, günah ona zarar vermez (yâni günah işlemez). *Ve günahtan tövbe eden, hiç günah işlememiş gibidir."* buyurdu ve sonra: **"Muhakkak Allah tövbe edenle-**

ri sever." (Bakara suresi, 2/222) âyetini okudu.[26] Bunun mânası, Allah kulunu sevdiği vakit, kul ölmeden günahlarını bağışlar. Ona tövbe imkânlarını verir ve bu sûretle geçmiş olan küfründen zarar görmediği gibi, geçmiş günahları çok da olsa onlardan da zarar görmez.

Yine Allahu Teâlâ, muhabbet için günahların bağışlanmasını şart koşmak üzere:

قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ
وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ

"Ey Muhammed, de ki: "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın." (Âl-i İmrân suresi, 3/31) buyurmuştur.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

إِنَّ اللّٰهَ يُعْطِي الدُّنْيَا مَنْ يُحِبُّ وَمَنْ لَا يُحِبُّ وَلَا يُعْطِي
الْإِيمَانَ إِلَّا مَنْ يُحِبُّ

"Allahu Teâlâ dünyayı sevdiğine de sevmediğine de verir. Âhireti ise ancak sevdiğine verir."[27] buyurmuştur. Bir başka hadîste de şöyle buyurmuştur:

مَنْ تَوَاضَعَ لِلّٰهِ رَفَعَهُ اللّٰهُ وَمَنْ تَكَبَّرَ وَضَعَهُ اللّٰهُ وَمَنْ أَكْثَرَ
ذِكْرَ اللّٰهِ أَحَبَّهُ اللّٰهُ

---

[26] Sâhib-i Firdevs bunu zikretti fakat oğlu müsnedine almadı. İbn Mâce yalnız ikinci kısmını İbn Mes'ûd'dan (r.a.) rivayet etmiştir. Bu ifade yukarıda geçmiştir.

[27] Hâkim ve Beyhakî, İbn Mes'ûd'dan (r.a.) rivâyet etmişlerdir. Hâkim, isnadının sahih olduğunu söylemiştir.

"Allah için tevâzu ve alçak gönüllülük göstereni, Allah yükseltir, kibir edeni de alçaltır. Allah'ı çok zikredeni Allah sever."[28] Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bir hadîs i kudsîde; Allahu Teâlâ'nın şöyle buyurduğunu haber vermiştir: *"Kulum nafile ibâdetlerle bana öyle yaklaşır ki, ben onu severim. Onu sevdiğim vakit işiten kulağı, gören gözü olurum."*[29]

Zeyd b. Eslem diyor ki: "Allahu Teâlâ kullarından bâzılarını o kadar sever ki, "Kulum, ne yaparsan yap, ben seni mağfiret ederim." buyurur."

Muhabbet ile ilgili haberler sayılamayacak kadar çoktur. Kulun, Allahu Teâlâ'yı sevmesinin hakîkat olup mecaz olmadığını yukarıda anlatmıştık. Zîra sözlük bakımından muhabbet ve sevgi, uygun olan bir şeye gönlün meyletmesi; aşk ise gönlün aşırı derecede temayülüdür. Yine ihsân ile cemâlin nefse uygun olduğunu, cemâl ile ihsânın bâzen basar, yâni baş gözü ve bâzen basîret, yâni akıl ve kalp gözü ile bilindiğini, sevginin ise hem basar ve hem basîretle bilinene tâbi olup, yalnız birine bağlı olmadığını bildirmiştik. Fakat Allahu Teâlâ'nın kulunu sevmesinin bu mânalarda anlaşılması mümkün değildir.

Zîra isimler, Allah'a ve başkasına ıtlak edildikleri zaman her iki tarafta aynı mânada kullanılamazlar. Hattâ vücud dediğimiz varlık, müşterek bir sözdür. Çünkü her madde vücudda ortaktır. Allah'a da mevcud denir fakat bu vücud kelimesinin mahlûktaki anlamı ile Hâlık'daki anlamı bir olamaz. Çünkü Allah'tan başka her şeyin vücudu ve varlığı Allah'tandır. Böyle başkasına tâbi olan vücud vâr olmakta muhtaç olduğu kimse gibi olamaz. Eşitlik yalnız isimdedir. Bunun benzeri, şeylerin "cisim" isminde müşterek olmasıdır.

---

[28] İbn Mâce, Ebû Saîd'den (r.a.), son fıkrası hâriç, hasen isnâd ile rivâyet etmiştir. Son fıkrası ile hadîsi, Ebû Ya'lâ ve Ahmed rivâyet etmişlerdir.

[29] Buhârî, Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet etmiştir. Metin yukarıda geçmiştir.

Hiç biri cisimde asıl olmamak şartıyla hepsine cisim denebilir. Çünkü cismin anlamında ortaktırlar. Hepsinde cisim benzerliği vardır. Fakat hiç biri cismi diğerinden almış değildir. Hâlbuki Allah'a ve yaratıklara vücud adını vermek böyle değildir. Çünkü Allah'ın varlığı kendisinden, diğerlerinin varlığı ise Allah'tandır. Bu uzaklık ve ayrılık diğer varlıklardaki isimlerde daha açıktır. İlim, irade, kudret ve benzerleri gibi. Bunların hiç birinde Hâlık mahlûka benzemez. Zâten lügat koyucu, bu isimleri yaratıklar için koymuştur. Çünkü ilk göze çarpan yaratıklardır. Bu isimleri yaratana vermek istiâre, mecaz ve nakil yolu iledir.

Bunu böyle anladıktan sonra muhabbet demek, mülâyim ve muvâfık bulduğu şeye nefsin meyli demek olduğuna göre, bu ancak noksan olan nefislerde düşünülür. Kendine muvafık olan şeyi kaybetmiştir. Onu elde etmekle kemâle ulaşır, sevinir ve bundan zevk alır. Bu anlamda muhabbet, Allah hakkında muhaldir. Çünkü kemâl, celâl ve cemâlin her çeşidi Allahu Teâlâ'da mevcuttur. Ezelî ve ebedîdir. Yokluğu ve yeniliği düşünülemez. Bu başkasıdır diye başkasına bakmaz. O'nun bakışı yalnız zât ve ef'âlinedir. Çünkü zât ve ef'âlinden başka bir mevcut yoktur. Bunun için **Şeyh Ebû Saîd el-Mîyhenî**'ye:

يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ

"Allah onları sever, onlar da Allah sever." (Mâide suresi, 5/54) âyeti okunduğu vakit; "Hakkıyla onları sever. Çünkü O, yalnız kendi zâtını sever. Yâni O, bir küll'dür. Varlıkta O'ndan başkası yoktur. Yalnız zâtını ve zâtının tasnîflerini sevenin sevgisi zâtını ve zâtı ile ilgisi olması bakımından zâtına tâbi olanları sevmesini öteye geçmez. Buna göre onları sevmekle kendini sevmiş olur." dedi.

Binâenaleyh. Allahu Teâlâ'nın kullarını sevmesi hakkında vârid olan lâfızlar tamamen tevildir. Bunun mânası, kalbinden perdeyi kaldırır, kalbi ile Allah'ı görür ve o kulunu kendisine yaklaştırır. Onun sevdiğini sevmesi, ezelî iradesine taallûk ettiği vakit ezelî, kulun kalbinden perdeyi kaldırmaya nispetle de sebebinin hâdis olması ile hâdistir.

Nitekim hadîs-i kudsîde Allahu Teâlâ: *"Kulum, nâfilelerle bana yaklaşa yaklaşa ben de onu severim."* buyurmuştur. Kulun nâfilelerle Allah'a yaklaşması, kalbinin temizlenmesine, perdenin kalkmasına ve Rabbine yaklaşmasının husûlüne sebep olur. Bütün bunlar, Allahu Teâlâ'nın işi ve lutf u keremidir. İşte Allahu Teâlâ'nın muhabbeti bu demektir.

Bu, şöyle bir misâl ile daha güzel açıklanır: Hükümdârın, kölelerinden birine meyletmesi, ona yardım etmesi, ondan hoşlanması, onunla istişâre etmesi veya yiyeceğini hazırlaması için onu yanına alması sonucu bunu görenler, "Hükümdar köleyi sevdi" derler ki, bunun anlamı, onu gönlüne ve tab'ına uygun bulduğu için ona meyletti demek olur. Bununla beraber bâzen de yukarıdaki sebeplerin hiçbiri olmaksızın yalnız hükümdâra yaklaşacak fazîlet ve güzel huya sâhip olduğu için hükümdar onu kendisine yaklaştırır ki, aslında onun bu iyi vasıflarına da hükümdârın bir ihtiyacı yoktur.

Yine hükümdar, aradan perdeyi kaldırıp onu sohbetine aldığı vakit, "Hükümdar onu sevdi." derler. Kendisi de olgunlaşıp bu iyi nitelikleri kendisinde topladığı vakit, kendini hükümdâra sevdirdi denir. İşte Allahu Teâlâ'nın kulunu sevmesi birinci mânada değil, ikinci mânadadır. Bununla beraber ikinci mâna anlaşılmasının da şartı vardır. Muselâ, bu adam kemal vasıflarını kendisinde topladığı vakit, kurbiyet ve yakınlığın değişmesiyle Allahu Teâlâda bîr değişiklik olduğu düşünülmemelidir.

Çünkü Allahu Teâlâ'nın zâtında ve ilminde değişiklik olmaz. Zîra yaklaşan Allah değil, kuldur. Sevgili olan Allah'a yaklaşmış oluyor. Allah'a yakınlık ile, hayvanî ve şeytanî vasıflardan uzaklaşmakta ve ilâhî olan güzel ahlâk ile ahlâklanmaktadır. Demek ki bu yakınlık mesafe bakımından değil, sıfat bakımındandır. Uzakta iken yakınlaşanda bir değişiklik olur. Şimdi bu yakınlık hâlinin yenilenmesi ile hem kulun ve hem de Allah'ın niteliklerinde değişiklik olduğu sanılır. Çünkü yakın değil iken yakın oldu ki bu, bir değişikliktir. Hâlbuki Allah hakkında teğayyur ve değişiklik muhâldir. O, ezelde olduğu gibi, lâyezalde de aynı kemâl, celâl ve azamet içindedir. O'nda hiç bir sûretle değişiklik olmaz. Dediğimiz gibi, kulun yakınlığı mekân ve mesafe bakımından değil, şeytanî ve behimî hasletleri atıp ilâhî hasletlerle mevsuf olmasındadır.

Bu da iki kimse arasındaki yakınlık misâli ile açıklanır. Meselâ, karşılıklı olarak iki adam birbirine doğru gitmekle birbirlerine yaklaştıkları gibi, yalnız birisinin ötekisine doğru gitmesiyle de yaklaşmış olurlar. Birinci misâlde değişiklik her ikisinde, ikinci misâlde ise yalnız birisindedir. Niteliklerde de yakınlık aynıdır. Öğrenci, ilmin cemâl ve kemâlinde hocasının derecesine yükselmek ister. Hoca ise ilminin kemâlinde yerinde durur. Hocasına ulaşıncaya kadar cehâlet vâdilerinden ilim şâhikalarına yükselmek için uğraşıp durur. İşte kulun Allah'a olan yakınlığını böyle anlamak gerekir. Ne nispette olgun vasıflara yükselir, eşyanın hakîkatini ihâta eden gerçek ilme sâhip olur. Şeytanın ümidini kestirip onu kendisinden uzaklaştırmakta ne derecede başarıya ulaşır ve zilletten uzaklaşırsa, o nisbette kemâl niteliklerine yaklaşmış olur.

Şüphesiz kemâlin son mertebesi, Allahu Teâlâ'dır. Herkesin Allah'a yaklaşması, edindiği kemâli nispetindedir. Evet, bâzen talebe hocasına yaklaşabilir. Onun seviyesinden de yükseldiği ve hattâ onu geçtiği de olabilir. Ancak, Allahu Teâlâ hakkında böyle şeyler düşünmek muhaldir. Çünkü O'nun kemâlinin sonu yoktur. Hâlbuki kulun kemâl derecelerine girmesi hudutludur. O ancak belirli bir yere kadar yükselebilir. Bundan dolayı Allah ile müsâvat hiçbir vakit düşünülemez.

Sonra her hangi kemâl yoluna girerse girsin, o kemâlin sonu olmadığı için, yakınlık dereceleri de sonsuz denecek kadar farklıdır.

Demek ki Allahu Teâlâ'nın kulunu sevmesi, meşgale ve mâsiyetleri ondan uzaklaştırmak için onu dünya lekelerinden temizlemek, kalbinden perdeyi kaldırmak sûretiyle ve kalbi ile müşâhede imkânlarını ona bahşetmekledir. Kulun Allah'ı sevmesi ise, kaybettiği bu kemâl derecesini elde etmeye meyletmesi demektir. Şüphesiz o, kaybettiğine müştaktır. Ondan bir şey anladığı vakit zevk almaya başlar, işte bu anlamda şevk ve muhabbet, Allah hakkında muhaldir.

Şâyet, "Allahu Teâlâ'nın kulunu sevmesi, belli olmayan bir şeydir. Kul, Allahu Teâlâ'nın sevgilisi olduğunu ne ile ve nasıl bilebilir?" dersen derim ki; buna alâmetleri ile delîl çekilir. Zîra Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Allahu Teâlâ kulunu sevdiği vakit onu iptilâ eder, dert verir. Fazla sevdiği vakit onu iktina eder, yâni mal ve evlâd diye kendisinde bir

şey bırakmaz"[30] buyurmuştur. Demek ki Allahu Teâlâ'nın kulunu sevmesinin alâmeti, onu başkalarından uzaklaştırmak ve başkalarından kalbinin ilgisini kesmektir.

Îsâ aleyhisselâm'a, sana bir merkep alsak da binsen olmaz mı idi? dediklerinde, Îsâ aleyhisselâm: *"Allah'ı bırakıp da merkep ile meşgul olmaktan, ben Allah katında daha azîzim"* demiştir. Yine haberde: *"Allahu Teâlâ bir kulu sevdiği vakit onu iptilâ eder; eğer sabrederse onu tercih eder, râzı olursa onu ihtiyâr eder, kendine seçer."*[31] diye vârid olmuştur. Âlimin birisi de: "Sen Allah'ı sevdiğin ve Allahu Teâlâ da seni belâlarla imtihan ettiği vakit, bil ki O, seni temizlemeyi kasdetmiştir" demiştir. Mürîdlerden birisi şeyhine:

"Gönlümde Allah sevgisi gibi bir şey uyandı, ne dersin?" diye sorunca, şeyh:

"Başka bir sevgi ile seni denedi de sen o sevgiliyi Allah için terk ettiğin oldu mu?" diye sordu. Mürîd:

"Böyle bir şey olmadı." dedi. Bunun üzerine şeyh:

"Sen, muhabbet makamını tamah edip durma. Zîra Allahu Teâlâ insanı böylece iptilâ etmeden o makamı ona vermez." demiştir. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

إِذَا أَحَبَّ اللّٰهُ تَعَالٰى عَبْدًا جَعَلَ لَهُ وَاعِظًا مِنْ نَفْسِهِ وَزَاجِرًا
مِنْ قَلْبِهِ يَأْمُرُهُ وَيَنْهَاهُ

"Allahu Teâlâ bir kulu sevdiği vakit, ona kendisinden bir vâiz, kalbinden kendisini men edecek bir men edici yaratır da ona emre-

---

30. Taberânî, Ebû Utbetü'l-Havlânî'den rivâyet etmiştir. Metin yukarıda geçti.
31. Firdevs sâhibi Ali b. Ebî Tâlib'den (r.a.) rivâyet etmiştir.

der ve onu men eder."[32] buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bir hadîste şöyle buyurmuştur: *"Allahu Teâlâ kuluna hayrı murâd ettiği vakit, kendi kusurlarını ona gösterir."* Allah'ın, kendisini sevdiğinin en hususî alâmeti, kendisinin Allah'ı sevmesidir. İşte bu, Allah sevgisinin açık bir delîlidir.

Allah tarafından sevildiğine delâlet eden işe gelince; bizzat Allahu Teâlâ onu iltizam edip, zâhir ve bâtınını gizli ve âşikâre durumunu korumasıdır. Ona işâret eden, onu sevk u idâre eden, ahlâkını güzelleştiren, âzâlarını çalıştıran, içini ve dışını doğrultan, bütün sıkıntılarını bir sıkıntıda toplayan, dünyadan kendisini nefret ettiren, tenhalarda münâcât zevkiyle onu ünsiyet ettiren, mârifeti ile kendi arasındaki perdeyi kaldıran, bizzat Allahu Teâlâ'nın olmasıdır. İşte bu anlattıklarımız ve benzerleri, Allah sevgisinin alâmetleridir. Şimdi de kulun Allah'ı sevmesinin alâmet ve belirtilerini anlatalım. Zîra kulun Allah'ı sevmesi de Allah'ın kulunu sevmesinin alâmetidir.

---

[32] Ebû Mansûr Deylemî, **"Müsned-i Firdevs"**inde Ümmû Seleme'den (r.a.) hasen isnâd ile rivâyet etmiştir.

القول في علامات محبّة العبد لله تعالى

اعلمْ : أنَّ المحبَّةَ قدْ يدَّعيها كلُّ أحدٍ ، وما أسهلَ الدعوىٰ وما أعزَّ المعنىٰ ، فلا ينبغي أنْ يغترَّ الإنسانُ بتلبيسِ الشيطانِ وخداعِ النفسِ مهما ادَّعتْ محبَّةَ اللهِ تعالىٰ ما لمْ يمتحنْها بالعلاماتِ ، ولمْ يطالبْها بالبراهينِ والأدلَّةِ .

والمحبَّةُ شجرةٌ طيِّبةٌ أصلُها ثابتٌ وفرعُها في السماءِ ، وثمارُها تظهرُ على القلبِ واللسانِ والجوارحِ ، وتدلُّ تلكَ الآثارُ الفائضةُ منها على القلبِ والجوارحِ على المحبَّةِ دلالةَ الدخانِ على النارِ ، ودلالةَ الثمارِ على الأشجارِ ، وهيَ كثيرةٌ .

* * *

فمنها : حبُّ لقاءِ الحبيبِ بطريقِ الكشفِ والمشاهدةِ في دارِ السلامِ :

فلا يُتصوَّرُ أنْ يحبَّ القلبُ محبوباً إلا ويحبُّ مشاهدتَهُ ولقاءَهُ ، وإذا علمَ أنَّهُ لا وصولَ إلا بالارتحالِ مِنَ الدنيا ومفارقتِها بالموتِ . . فينبغي أنْ يكونَ محبّاً للموتِ غيرَ فارٍّ منهُ ، فإنَّ المحبَّ لا يثقلُ عليهِ السفرُ عنْ وطنِهِ إلىٰ مستقرِّ محبوبِهِ ليتنعَّمَ بمشاهدتِهِ ، والموتُ مفتاحُ اللقاءِ وبابُ الدخولِ إلى المشاهدةِ .

قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ أحبَّ لقاءَ اللهِ . . أحبَّ اللهُ لقاءَهُ »(١) .

---

(١) رواه البخاري (٦٥٠٧) ، ومسلم (٢٦٨٣) .

وقالَ حذيفةُ عندَ الموتِ : (حبيبٌ جاءَ علىٰ فاقةٍ ، لا أفلحَ مَنْ ندمَ)[1] .

وقالَ بعضُ السلفِ : (ما مِنْ خصلةٍ أحبُّ إلى اللهِ أنْ تكونَ في العبدِ بعدَ حبِّ لقائِهِ مِنْ كثرةِ السجودِ)[2] ، فقدَّمَ حبَّ لقاءِ اللهِ على السجودِ .

وقدْ شرطَ اللهُ سبحانَهُ لحقيقةِ الصدقِ في الحبِّ القتلَ في سبيلِ اللهِ حيثُ قالوا : إنَّا نحبُّ اللهَ ، فجعلَ القتلَ في سبيلِ اللهِ وطلبَ الشهادةِ علامتَهُ فقالَ : ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ يُحِبُّ ٱلَّذِينَ يُقَـٰتِلُونَ فِى سَبِيلِهِۦ صَفًّا ﴾ ، وقالَ عزَّ وجلَّ : ﴿ يُقَـٰتِلُونَ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ ﴾ .

وفي وصيَّةِ أبي بكرٍ لعمرَ رضيَ اللهُ عنهُما : (الحقُّ ثقيلٌ ، وهوَ معَ ثقلِهِ مريءٌ ، والباطلُ خفيفٌ ، وهوَ معَ خفَّتِهِ وبيءٌ ، فإنْ حفظتَ وصيَّتي.. لمْ يكنْ غائبٌ أحبَّ إليكَ مِنَ الموتِ وهوَ مدركُكَ ، وإنْ ضيَّعتَ وصيَّتي.. لمْ يكنْ غائبٌ أبغضَ إليكَ مِنَ الموتِ ولنْ تعجزَهُ)[3] .

ويُروىٰ عنْ إسحاقَ بنِ سعدِ بنِ أبي وقاصٍ قالَ : حدَّثني أبي أنَّ عبدَ اللهِ بنَ جحشٍ قالَ لهُ يومَ أحدٍ : ألا ندعو اللهَ تعالىٰ ، فخلَوا في ناحيةٍ ، فدعا عبدُ اللهِ بنُ جحشٍ فقالَ : يا ربِّ ؛ إنِّي أقسمتُ عليكَ إذا لقيتُ العدوَّ

---

(١) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٨٣٥٨) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/ ٥٠٢) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٥١) .

(٣) كذا في « القوت » (٢/ ٥١) ، ورواها بنحوها ابن المبارك في « الزهد » (٩١٤) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ٣٧) .

غداً . . فلقِّني رجلاً شديداً بأسُهُ ، شديداً حردُهُ ، أقاتلُهُ فيكَ ويقاتلُني ثمَّ يأخذُني فيجدعُ أنفي وأذني ، ويبقرُ بطني ، فإذا لقيتُكَ غداً . . قلتَ : يا عبدَ اللهِ ؛ مَنْ جدعَ أنفَكَ وأذنَكَ ؟ فأقولُ : فيكَ وفي رسولِكَ ، فتقولُ : صدقتَ . قالَ سعدٌ : (فلقدْ رأيتُهُ آخرَ النهارِ وإنَّ أنفَهُ وأذنَهُ لمعلقتانِ في خيطٍ) ، قالَ سعيدُ بنُ المسيَّبِ : (أرجو أنْ يبرَّ اللهُ آخرَ قسمِهِ كما أبرَّ أوَّلَهُ)(١) .

وقدْ كانَ الثوريُّ وبشرٌ الحافي يقولانَ : (لا يكرهُ الموتَ إلا مريبٌ)(٢) ؛ لأنَّ الحبيبَ علىٰ كلِّ حالٍ لا يكرهُ لقاءَ حبيبِهِ .

وقالَ البُوَيْطيُّ لبعضِ الزهَّادِ : أتحبُّ الموتَ ؟ فكأنَّهُ توقَّفَ ، فقالَ : لوْ كنتَ صادقاً . . لأحببتَهُ ، وتلا قولَهُ تعالىٰ : ﴿ فَتَمَنَّوُاْ ٱلْمَوْتَ إِن كُنتُمْ صَٰدِقِينَ ﴾ ، فقالَ الرجلُ : فقدْ قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يتمنينَّ أحدُكُمُ الموتَ »(٣) ، فقالَ : إنَّما قالَهُ لضرٍّ نزلَ بهِ ؛ لأنَّ الرضا بقضاءِ اللهِ تعالىٰ أفضلُ مِنْ طلبِ الفرارِ منهُ(٤) .

* * *

---

(١) رواه الحاكم في « المستدرك » (٢/٧٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/١٠٨) مع قول ابن المسيب بعده .

(٢) قوت القلوب (٢/٥١) .

(٣) رواه البخاري (٥٦٧١) ، ومسلم (٢٦٨٠) .

(٤) نقله صاحب « القوت » . (« إتحاف » (٩/٦١٧) ، ونقل قوله بعده : (لأن التائب إذا صدقت توبته . . طلب الموت خشية الحول عن حاله ، فإذا كان كذلك . . كان هو حال التائب الذي هو حبيب الله) .

فإنْ قلتَ : فمَنْ لا يحبُّ الموتَ فهلْ يُتصوَّرُ أنْ يكونَ محباً للهِ ؟

فأقولُ : كراهةُ الموتِ قدْ تكونُ لحبِّ الدنيا ، والتأسُّفِ علىٰ فراقِ الأهلِ والمالِ والولدِ ، وهـٰذا ينافي كمالَ حبِّ اللهِ تعالىٰ ؛ لأنَّ الحبَّ الكاملَ هوَ الذي يستغرقُ كلَّ القلبِ ، ولكنْ لا يبعدُ أنْ يكونَ لهُ معَ حبِّ الأهلِ والولدِ شائبةٌ مِنْ حبِّ اللهِ تعالىٰ ضعيفةٌ ، فإنَّ الناسَ متفاوتونَ في الحبِّ .

ويدلُّ على التفاوتِ ما رُوِيَ أنَّ أبا حذيفةَ بنَ عتبةَ بنِ ربيعةَ بنِ عبدِ شمسٍ لمَّا زوَّجَ أختَهُ فاطمةَ مِنْ سالمٍ مولاهُ . . عاتبَتْهُ قريشٌ في ذلكَ وقالوا : أنكحتَ عقيلةً مِنْ عقائلِ قريشٍ لمولىً ؟! فقالَ : واللهِ ؛ لقدْ أنكحتُهُ إيَّاها وإنِّي لأعلمُ أنَّهُ خيرٌ منها ، فكانَ قولُهُ ذلكَ أشدَّ عليهِمْ مِنْ فعلِهِ ، فقالوا : وكيفَ وهيَ أختُكَ وهوَ مولاكَ ؟ فقالَ : سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « مَنْ أرادَ أنْ ينظرَ إلىٰ رجلٍ يحبُّ اللهَ بكلِّ قلبِهِ . . فلينظرْ إلىٰ سالمٍ »(١) .

فهـٰذا يدلُّ علىٰ أنَّ مِنَ الناسِ مَنْ لا يحبُّ اللهَ بكلِّ قلبِهِ ، فيحبُّهُ ويحبُّ أيضاً غيرَهُ ، فلا جرمَ يكونُ نعيمُهُ بلقاءِ اللهِ عندَ القدومِ عليهِ علىٰ قدْرِ حبِّهِ ، وعذابُهُ بفراقِ الدنيا عندَ الموتِ علىٰ قدْرِ حبِّهِ لها .

وأمَّا السببُ الثاني للكراهةِ . . فهوَ أنْ يكونَ العبدُ في ابتداءِ مقامِ المحبَّةِ

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ٥١) ، وروى المرفوع منه أحمد في « فضائل الصحابة » (١٢٨٧) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ١٧٧) من حديث عمر بن الخطاب رضي الله عنه ، ولفظه : « إنه يحب الله تعالىٰ حقاً من قلبه » .

وليسَ يكرهُ الموتَ ، وإنَّما يكرهُ عجلتَهُ قبلَ أنْ يستعدَّ للقاءِ اللهِ ، فذلكَ لا يدلُّ علىٰ ضعفِ الحبِّ ، وهوَ كالمحبِّ الذي وصلَهُ الخبرُ بقدومِ حبيبِهِ عليهِ ، فأحبَّ أنْ يتأخَّرَ قدومُهُ ساعةً ليهيِّئَ لهُ دارَهُ ويعدَّ لهُ أسبابَهُ ، فيلقاهُ كما يهواهُ فارغَ القلبِ عنِ الشواغلِ ، خفيفَ الظهرِ عنِ العوائقِ ، فالكراهةُ بهٰذا السببِ لا تنافي كمالَ الحبِّ أصلاً ، **وعلامتُهُ** : الدُّؤوبُ في العملِ ، واستغراقُ الهمِّ في الاستعدادِ .

* * *

ومنها : أنْ يكونَ مؤثِراً ما أحبَّهُ اللهُ تعالىٰ علىٰ ما يحبُّهُ في ظاهرِهِ وباطنِهِ :

فيلزمُ مشاقَّ العملِ ، ويجتنبُ اتباعَ الهوىٰ ، ويعرضُ عنْ دعةِ الكسلِ ، ولا يزالُ مواظباً علىٰ طاعةِ اللهِ تعالىٰ ، ومتقرِّباً إليهِ بالنوافلِ ، وطالباً عندَهُ مزايا الدرجاتِ كما يطلبُ المحبُّ مزيدَ القربِ في قلبِ محبوبِهِ .

وقدْ وصفَ اللهُ تعالى المحبِّينَ بالإيثارِ فقالَ : ﴿ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِّمَّآ أُوتُواْ وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰٓ أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ ﴾ ، ومَنْ بقيَ مستمرّاً علىٰ متابعةِ الهوىٰ . فمحبوبُهُ ما يهواهُ ، بلْ يتركُ المحبُّ هوىٰ نفسِهِ لهوىٰ محبوبِهِ ، كما قيلَ(١) : [من الوافر]

أُرِيدُ وِصَالَهُ وَيُرِيدُ هَجْرِي ... فَأَتْرُكُ مَا أُرِيدُ لِمَا يُرِيدُ

---

(١) البيت لابن المنجم الواعظ . انظر « فوات الوفيات » (٢/٣٠١) ، و« الوافي بالوفيات » (١٨/٢٦٨) .

بلِ الحبُّ إذا غلبَ. . قمعَ الهوىٰ ، فلمْ يبقَ لهُ تنعُّمٌ بغيرِ المحبوبِ ، كما رُوِيَ أنَّ زَلِيخا لمَّا آمنَتْ وتزوَّجَ بها يوسفُ عليهِ السلامُ. . انفردَتْ عنهُ ، وتخلَّتْ للعبادةِ ، وانقطعَتْ إلى اللهِ تعالىٰ ، فكانَ يدعوها إلىٰ فراشِهِ نهاراً فتدافعُهُ إلى الليلِ ، فإذا دعاها ليلاً سوَّفَتْهُ إلى النهارِ وقالَتْ : يا يوسفُ ؛ إنَّما كنتُ أحبُّكَ قبلَ أنْ أعرفَهُ ، فأمَّا إذْ عرفتُهُ. . فما أبقتْ محبَّتُهُ محبَّةً لسواهُ ، وما أريدُ بهِ بدلاً ، حتَّىٰ قالَ لها : إنَّ اللهَ جلَّ ذكرُهُ أمرَني بذلكَ ، وأخبرَني أنَّهُ مخرجٌ منكِ ولدينِ ، وجاعلُهُما نبيَّينِ ، فقالَتْ : أما إذا كانَ اللهُ تعالىٰ أمرَكَ بذلكَ ، وجعلَني طريقاً إليهِ. . فطاعةً لأمرِ اللهِ تعالىٰ ، فعندَها سكنَتْ إليهِ[١] .

فإذاً ؛ مَنْ أحبَّ اللهَ لا يعصيهِ ، ولذلكَ قالَ ابنُ المباركِ فيهِ[٢] : [من الكامل]

تَعْصِي ٱلإِلَـٰهَ وَأَنْتَ تُظْهِرُ حُبَّهُ هَـٰذَا لَعَمْرِي فِي ٱلْفِعالِ بَدِيعُ
لَوْ كَانَ حُبُّكَ صادِقاً لأَطَعْتَهُ إِنَّ ٱلْمُحِبَّ لِمَنْ يُحِبُّ مُطِيعُ

وفي هـٰذا المعنىٰ قيلَ أيضاً[٣] : [من الطويل]

وَأَتْرُكُ ما أَهْوَىٰ لِمَا قَدْ هَوِيتَهُ وَأَرْضَىٰ بِما تَرْضَىٰ وَإِنْ سَخِطَتْ نَفْسِي

وقالَ سهلٌ رحمَهُ اللهُ : (علامةُ الحبِّ إيثارُهُ علىٰ نفسِكَ) ، و(ليسَ كلُّ

---

[١] كذا في « القوت » (٢/ ٥٢) .
[٢] ديوانه (ص ٨٣) .
[٣] قوت القلوب (٢/ ٥٤) .

مَنْ عملَ بطاعةِ اللهِ صارَ حبيباً ، وإنَّما الحبيبُ مَنِ اجتنبَ المناهيَ)(١) .

وهوَ كما قالَ ؛ لأنَّ محبَّةَ للهِ تعالىٰ سببُ محبَّةِ اللهِ لهُ ، كما قالَ تعالىٰ : ﴿ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُۥٓ ﴾ ، وإذا أحبَّهُ اللهُ . تولاهُ ونصرَهُ علىٰ أعدائِهِ ، وإنَّما عدوُّهُ نفسُهُ وشهواتُهُ ، فلا يخذلُهُ اللهُ ولا يكلُهُ إلىٰ هواهُ وشهواتِهِ ، ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَٱللَّهُ أَعْلَمُ بِأَعْدَآئِكُمْ ۚ وَكَفَىٰ بِٱللَّهِ وَلِيًّا وَكَفَىٰ بِٱللَّهِ نَصِيرًا ﴾ .

* * *

فإنْ قلتَ : فالعصيانُ هلْ يضادُّ أصلَ المحبَّةِ ؟

فأقولُ : إنَّهُ يضادُّ كمالَها ولا يضادُّ أصلَها ، فكمْ مِنْ إنسانٍ يحبُّ نفسَهُ وهوَ مريضٌ ويحبُّ الصحَّةَ ويأكلُ ما يضرُّهُ ، معَ العلمِ بأنَّهُ يضرُّهُ ، وذلكَ لا يدلُّ علىٰ عدمِ حبِّهِ لنفسِهِ ، ولكنَّ المعرفةَ قدْ تضعفُ ، والشهوةَ قدْ تغلبُ ، فيعجزُ عنِ القيامِ بحقِّ المحبةِ .

ويدلُّ عليهِ ما رُوِيَ أنَّ نعيمانَ كانَ يُؤتىٰ بهِ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في كلِّ قليلٍ فيحدُّهُ في معصيةٍ يرتكبُها ، إلىٰ أنْ أُتِيَ بهِ يوماً فحدَّهُ ، فلعنَهُ رجلٌ وقالَ : ما أكثرَ ما يُؤتىٰ بهِ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ! فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا تلعنْهُ ؛ فإنَّهُ يحبُّ اللهَ ورسولَهُ »(٢) ، فلمْ يخرجْهُ بالمعصيةِ عنِ المحبَّةِ .

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٥٤) ، وهما قولان .

(٢) رواه البخاري (٦٧٨٠) .

نعمْ ، تخرجُهُ المعصيةُ عنْ كمالِ الحبِّ ، وقدْ قالَ بعضُ العارفينَ : (إذا كانَ الإيمانُ في ظاهرِ القلبِ . . أحبَّ اللهَ تعالىٰ حبّاً متوسطاً ، فإذا دخلَ سويداءَ القلبِ . . أحبَّهُ الحبَّ البالغَ وتركَ المعاصيَ)(١) .

وعلى الجملةِ : في دعوى المحبّةِ خطرٌ ، ولذلكَ قالَ الفضيلُ : (إذا قيلَ لكَ : أتحبُّ اللهَ تعالىٰ . . فاسكتْ ؛ فإنَّكَ إنْ قلتَ : لا . . كفرتَ ، وإنْ قلتَ : نعمْ . . فليسَ وصفُكَ وصفَ المحبِّينَ ، فاحذرِ المقتَ)(٢) .

ولقدْ قالَ بعضُ العلماءِ : (ليسَ في الجنَّةِ نعيمٌ أعلىٰ مِنْ نعيمِ أهلِ المعرفةِ والمحبَّةِ ، ولا في جهنَّمَ عذابٌ أشدَّ مِنْ عذابِ مَنِ ادعى المعرفةَ والمحبَّةَ ولمْ يتحقَّقْ بشيءٍ مِنْ ذلكَ)(٣) .

* * *

ومنها : أنْ يكونَ مستهتَراً بذكرِ اللهِ تعالىٰ :

لا يفترُ عنهُ لسانُهُ ، ولا يخلو عنهُ قلبُهُ ، فمَنْ أحبَّ شيئاً . . أكثرَ بالضرورةِ ذكرَهُ ، وذكرَ ما يتعلَّقُ بهِ ، فعلامةُ حبِّ اللهِ تعالىٰ حبُّ ذكرِهِ ، وحبُّ القرآنِ الذي هوَ كلامُهُ ، وحبُّ رسولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وحبُّ كلِّ ما يُنسبُ إليهِ ، فإنَّ مَنْ يحبُّ إنساناً يحبُّ كلبَ محلَّتِهِ ، فالمحبَّةُ إذا

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٥١) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٥٢) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ٥٢) .

قويَتْ . . تعدَّتْ مِنَ المحبوبِ إلىٰ كلِّ ما يكتنفُ بالمحبوبِ ويحيطُ بهِ ويتعلَّقُ بأسبابِهِ .

وذلكَ ليسَ شِرْكةً في الحبِّ ، فإنَّ مَنْ أحبَّ رسولَ المحبوبِ لأنَّهُ رسولُهُ ، وكلامَهُ لأنَّهُ كلامُهُ . . فلمْ يجاوزْ حبُّهُ إلىٰ غيرِهِ ، بلْ هوَ دليلُ كمالِ حبِّهِ ، ومَنْ غلبَ حبُّ اللهِ علىٰ قلبِهِ . . أحبَّ جميعَ خلقِ اللهِ ؛ لأنَّهُمْ خلقُهُ ، فكيفَ لا يحبُّ القرآنَ والرسولَ وعبادَ اللهِ الصالحينَ ؟!

وقدْ ذكرنا تحقيقَ هـٰذا في كتابِ آدابِ الصحبةِ .

ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ قُلْ إِن كُنتُمْ تُحِبُّونَ ٱللَّهَ فَٱتَّبِعُونِى يُحْبِبْكُمُ ٱللَّهُ ﴾ .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أحبُّوا اللهَ لما يغذوكُمْ بهِ مِنْ نعمِهِ ، وأحبُّوني لحبِّ اللهِ . . . »⁽¹⁾ .

وقالَ سفيانُ : (مَنْ أحبَّ مَنْ يحبُّ اللهَ تعالىٰ . . فإنَّما أحبَّ اللهَ ، ومَنْ أكرمَ مَنْ يكرمُ اللهَ تعالىٰ . . فإنَّما يكرمُ اللهَ تعالىٰ)⁽²⁾ .

وحُكِيَ عنْ بعضِ المريدينَ قالَ : كنتُ قدْ وجدتُ حلاوةَ المناجاةِ في شِرَّةِ الإرادةِ⁽³⁾ ، فأدمنتُ قراءةَ القرآنِ ليلاً ونهاراً ، ثمَّ لحقَتْني فترةٌ ،

---

(1) قوت القلوب (٢/ ٥٠) ، ورواه الترمذي (٣٧٨٩) وتمامه : « . . . وأحبوني بحب الله ، وأحبوا أهل بيتي بحبِّي » .

(2) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٩/ ٦٢٢) .

(3) الشِّرَّة : النشاط والحرص ، يقال : شرَّة الشباب ؛ أي : حرصه ونشاطه ، ومنه قوله صلى الله عليه وسلم ـ وهو يناسب السياق ـ : « إن لهـٰذا القرآن شرَّة ، ثم إن للناس عنه فترة . . . » الحديث .

فانقطعتُ عنِ التلاوةِ ، قالَ : فسمعتُ قائلاً يقولُ في المنامِ : إنْ كنتَ تزعمُ أنَّكَ تحبُّني . . فلِمَ جفوتَ كتابي ؟!

أما ترىٰ ما فيهِ مِنْ لطيفِ عتابي ؟ قالَ : فانتبهتُ وقدْ أُشرِبَ في قلبي محبَّةُ القرآنِ ، فعاودتُ إلىٰ حالي⁽¹⁾ .

وقالَ ابنُ مسعودٍ : (لا ينبغي أنْ يسألَ أحدُكُمْ عنْ نفسِهِ إلا القرآنَ ، فإنْ كانَ يحبُّ القرآنَ . . فهوَ يحبُّ اللهَ عزَّ وجلَّ ، وإنْ لمْ يكنْ يحبُّ القرآنَ . . فليسَ يحبُّ اللهَ)⁽²⁾ .

وقالَ سهلٌ رحمَهُ اللهُ : (علامةُ حبِّ اللهِ تعالىٰ حبُّ القرآنِ ، وعلامةُ حبِّ اللهِ وحبِّ القرآنِ حبُّ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وعلامةُ حبِّ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ حبُّ السنَّةِ ، وعلامةُ حبِّ السنَّةِ حبُّ الآخرةِ ، وعلامةُ حبِّ الآخرةِ بغضُ الدنيا ، وعلامةُ بغضِ الدنيا ألا يأخذَ منها إلا زاداً وبلغةً إلى الآخرةِ)⁽³⁾ .

* * *

ومنها : أنْ يكونَ أنسُهُ بالخلوةِ ومناجاةِ اللهِ تعالىٰ وتلاوةِ كتابِهِ :

فيواظبُ على التهجُّدِ ، ويغتنمُ هدوءَ الليلِ ، وصفاءَ الوقتِ بانقطاعِ العوائقِ ، فأقلُّ درجاتِ الحبِّ التلذُّذُ بالخلوةِ بالحبيبِ ، والتنعُّمُ بمناجاتِهِ ،

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٥٣) .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ٥٣) ، وقد رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٠٩٧) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ٥٣) .

فمَنْ كانَ النومُ والاشتغالُ بالحديثِ ألذَّ عندَهُ وأطيبَ مِنْ مناجاةِ اللهِ تعالىٰ . . كيفَ تصحُّ محبَّتُهُ ؟!

قيلَ لإبراهيمَ بنِ أدهَمَ وقدْ نزلَ مِنَ الجبلِ : مِنْ أينَ أقبلتَ ؟ فقالَ : مِنَ الأنسِ باللهِ(١) .

وفي أخبارِ داوودَ عليهِ السلامُ : (لا تستأنسْ إلىٰ أحدٍ مِنْ خلقي ، فإنِّي إنَّما أقطعُ عنِّي رجلينِ : رجلاً استبطأَ ثوابي فانقطعَ ، ورجلاً نسيَني فرضيَ بحالِهِ ، وعلامةُ ذلكَ أنْ أكلَهُ إلىٰ نفسِهِ ، وأنْ أدعَهُ في الدنيا حيرانَ)(٢) .

ومهما أنسَ بغيرِ اللهِ . كانَ بقدْرِ أنسِهِ بغيرِ اللهِ مستوحشاً مِنَ اللهِ تعالىٰ ، ساقطاً عنْ درجةِ محبَّتِهِ ، وفي قصَّةِ بُرْخٍ ـ وهوَ العبدُ الأسودُ الذي استسقىٰ بهِ موسىٰ عليهِ السلامُ ـ : أنَّ اللهَ تعالىٰ قالَ لموسىٰ عليهِ السلامُ : إنَّ بُرْخاً نعمَ العبدُ هوَ لي ، إلا أنَّ فيهِ عيباً ، قالَ : يا ربِّ ؛ وما عيبُهُ ؟ قالَ : يعجبُهُ نسيمُ الأسحارِ فيسكنُ إليهِ ، ومَنْ أحبَّني لمْ يسكنْ إلىٰ شيءٍ(٣) .

ورُوِيَ أنَّ عابداً عبدَ اللهَ تعالىٰ في غيضةٍ دهراً طويلاً ، فنظرَ إلىٰ طائرٍ قدْ عشَّشَ في شجرةٍ يأوي إليها ويصفِرُ عندَها ، فقالَ : لوْ حوَّلتُ مسجدي إلىٰ تلكَ الشجرةِ ، فكنتُ آنسُ بصوتِ هٰذا الطائرِ ، قالَ : ففعلَ ، فأوحى اللهُ

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٢٠) .

(٢) نقله صاحب « القوت » (٩/ ٦٢٣) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ٥٤) .

تعالىٰ إلىٰ نبيٍّ ذلكَ الزمانِ : قلْ لفلانٍ العابدِ : استأنستَ بمخلوقٍ ؟! لأحطَّنَّكَ درجةً لا تنالُها بشيءٍ مِنْ عملِكَ أبداً[١] .

فإذاً ؛ علامةُ المحبّةِ كمالُ الأنسِ بمناجاةِ المحبوبِ ، وكمالُ التنعُّمِ بالخلوةِ بهِ ، وكمالُ الاستيحاشِ مِنْ كلِّ ما ينغِّصُ عليهِ الخلوةَ ويعوّقُ عنْ لذَّةِ المناجاةِ ، وعلامةُ الأنسِ مصيرُ العقلِ والفهمِ كلِّهِ مستغرقاً بلذَّةِ المناجاةِ ؛ كالذي يخاطبُ معشوقَهُ ويناجيهِ .

وقدِ انتهتْ هـٰذهِ اللذَّةُ ببعضِهِمْ حتَّىٰ إنَّهُ كانَ في صلاتِهِ ووقعَ الحريقُ في دارِهِ فلمْ يشعرْ بهِ ، وقُطعَتْ رجْلُ بعضِهِمْ بسببِ علَّةٍ أصابَتْهُ وهوَ في الصلاةِ فلمْ يشعرْ بهِ[٢] .

ومهما غلبَ عليهِ الحبُّ والأنسُ . . صارَتِ الخلوةُ والمناجاةُ قرَّةَ عينٍ تدفعُ جميعَ الهمومِ ، بلْ يستغرقُ الأنسُ والحبُّ قلبَهُ حتَّىٰ لا يفهمَ أمورَ الدنيا ما لمْ تُكرَّرْ علىٰ سمعِهِ مراراً ؛ مثلَ العاشقِ الولهانِ ، فإنَّهُ يكلِّمُ الناسَ بلسانِهِ وأنسُهُ في الباطنِ بذكرِ حبيبِهِ ، فالمحبُّ مَنْ لا يطمئنُّ إلا بمحبوبِهِ .

وقالَ قتادةُ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُم بِذِكْرِ ٱللَّهِ أَلَا

---

[١] كذا في « القوت » (٢/ ٥٤) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ٩) بنحوه .

[٢] هو عروة بن الزبير ، وقد روىٰ خبره ابن أبي الدنيا في « المرض والكفارات » (١٤١) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٠/ ٢٦١) دون تصريح أن القطع كان في الصلاة .

بِذِكْرِ ٱللَّهِ تَطْمَئِنُّ ٱلْقُلُوبُ﴾ قالَ : (هشَّتْ إليهِ ، واستأنسَتْ بهِ)[1] .

وقالَ الصدِّيقُ رضيَ اللهُ عنهُ : (مَنْ ذاقَ مِنْ خالصِ محبَّةِ اللهِ . . شغلَهُ ذلكَ عنْ طلبِ الدنيا ، وأوحشَهُ عنْ جميعِ البشرِ)[2] .

وقالَ مطرِّفٌ : (المحبُّ لا يسأمُ مِنْ حديثِ حبيبِهِ)[3] .

وأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ داوودَ عليهِ السلامُ : (قدْ كذبَ مَنِ ادَّعىٰ محبَّتي إذا جنَّهُ الليلُ . . نامَ عنِّي ، أليسَ كلُّ محبٍّ يحبُّ لقاءَ حبيبِهِ ؟ فهـٰأنا ذا موجودٌ لمَنْ طلبَني)[4] .

وقالَ موسىٰ عليهِ السلامُ : يا ربِّ ، أينَ أنتَ فأقصدَكَ ؟ فقالَ : إذا قصدتَ . . فقدْ وصلتَ[5] .

وقالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ : (مَنْ أحبَّ اللهَ . . أبغضَ نفسَهُ) .

وقالَ أيضاً : (مَنْ لمْ تكنْ فيهِ ثلاثُ خصالٍ . . فليسَ بمحبٍّ ؛ يؤثرُ كلامَ اللهِ تعالىٰ علىٰ كلامِ الخلقِ ، ولقاءَ اللهِ تعالىٰ علىٰ لقاءِ الخلقِ ، والعبادةَ علىٰ خدمةِ الخلقِ) .

* * *

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ٦٤) ، وواه الطبري في « تفسيره » (٨/ ١٣/ ١٨٣) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٩٥) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٩٦) .

(٤) قوت القلوب (٢/ ٦٠) بنحوه .

(٥) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٩/ ٣١١) بلفظ : (. . . إذا انقطعت . . فقد وصلت) .

ومنها : ألا يتأسَّفَ علىٰ ما يفوتُهُ ممَّا سوى اللهِ عزَّ وجلَّ ويعظمَ تأسُّفُهُ علىٰ فوتِ كلِّ ساعةٍ خلتْ عنْ ذكرِ اللهِ تعالىٰ وطاعتِهِ :

فيكثرَ رجوعُهُ عندَ الغفلاتِ بالاستعطافِ والاستعتابِ ، والتوبةِ ، قالَ بعضُ العارفينَ : (إنَّ للهِ عباداً أحبُّوهُ واطمأنُّوا إليهِ ، فذهبَ عنهُمُ التأسُّفُ على الفائتِ ، فلمْ يتشاغلوا بحظِّ أنفسِهِمْ إذْ كانَ ملْكُ مليكِهِمْ تامّاً ، وما شاءَ كانَ ، فما كانَ لهُمْ فهوَ واصلٌ إليهِمْ ، وما فاتهُمْ فبحسنِ تدبيرِهِ لهُمْ)(١) .

وحقُّ المحبِّ إذا رجعَ مِنْ غفلتِهِ في لحظتِهِ أنْ يقبلَ علىٰ محبوبِهِ ، ويشتغلَ بالعتابِ ، ويسألَهُ ويقولَ : (ربِّ ؛ بأيِّ ذنبٍ قطعتَ برَّكَ عنِّي ، وأبعدتَني عنْ حضرتِكَ ، وشغلتَني بنفسي وبمتابعةِ الشيطانِ) ، فيستخرجُ ذلكَ منهُ صفاءَ ذكرٍ ورقَّةَ قلبٍ يكفِّرُ عنهُ ما سبقَ مِنَ الغفلةِ ، وتكونُ هفوتُهُ سبباً لتجدُّدِ ذكرِهِ وصفاءِ قلبِهِ .

ومهما لمْ يرَ المحبُّ إلا المحبوبَ ، ولمْ يرَ شيئاً إلا منهُ .. لمْ يتأسَّفْ ولمْ يشكَّ ، واستقبلَ الكلَّ بالرضا ، وعلمَ أنَّ المحبوبَ لمْ يقدرْ لهُ إلا ما فيهِ خيرتُهُ ، ويذكرُ قولَهُ تعالىٰ : ﴿ وَعَسَىٰٓ أَن تَكۡرَهُواْ شَيۡـٔٗا وَهُوَ خَيۡرٞ لَّكُمۡ ﴾ .

* * *

---

(١) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٩/ ٦٢٤) .

ومنها : أنْ يتنعَّمَ بالطاعةِ ولا يستثقلَها ، ويسقطَ عنهُ تعبُها :

كما قالَ بعضُهُمْ : (كابدتُ الليلَ عشرينَ سنةً ، ثمَّ تنعَّمتُ بهِ عشرينَ سنةً)(١) .

وقالَ الجنيدُ : (علامةُ المحبَّةِ دوامُ النشاطِ ، والدؤوبُ بشهوةٍ تفترُ بدنَهُ ولا تفترُ قلبَهُ)(٢) .

وقالَ بعضُهُمْ : (العملُ على المحبَّةِ لا يدخلُهُ الفتورُ)(٢) .

وقالَ بعضُ العلماءِ : (واللهِ ، ما اشتفىٰ محبٌّ للهِ مِنْ طاعتِهِ ولوْ حلَّ بعظيمِ الوسائلِ)(٢) .

فكلُّ هـٰذا مثالُهُ موجودٌ في المشاهداتِ(٣) ؛ فإنَّ العاشقَ لا يستثقلُ السعيَ في هوىٰ معشوقِهِ ، ويستلذُّ خدمتَهُ بقلبِهِ وإنْ كانَ شاقّاً علىٰ بدنِهِ ، ومهما عجزَ بدنُهُ . . كانَ أحبُّ الأشياءِ إليهِ أنْ تعاودَهُ القدرةُ ، وأنْ يفارقَهُ العجزُ حتَّىٰ يشتغلَ بهِ .

فهكذا يكونُ حبُّ اللهِ تعالىٰ ، فإنَّ كلَّ حبٍّ صارَ غالباً . . قهرَ ـ لا محالةَ ـ ما هوَ دونَهُ ، فمَنْ كانَ محبوبُهُ أحبَّ إليهِ مِنَ الكسلِ . . تركَ الكسلَ في خدمتِهِ ، وإنْ كانَ أحبَّ إليهِ مِنَ المالِ . . تركَ المالَ في حبِّهِ .

---

(١) قوت القلوب (١/ ٣٦) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٥٥) .

(٣) في (ف) وحدها : (فكل هـٰذا وأمثاله موجود . . .) .

وقيلَ لبعضِ المحبِّينَ وقدْ كانَ بذلَ مالَهُ ونفسَهُ حتَّىٰ لمْ يبقَ لهُ شيءٌ : ما كانَ سببُ حالِكَ هـٰذهِ في المحبَّةِ ؟ فقالَ : سمعتُ يوماً محبّاً وقدْ خلا بمحبوبِهِ وهوَ يقولُ : أنا ـ واللهِ ـ أحبُّكَ بقلبي كلِّهِ وأنتَ معرضٌ عنِّي بوجهِكَ كلِّهِ ، فقالَ لهُ المحبوبُ : إنْ كنتَ تحبُّني . . فأيشٍ تنفقُ عليَّ ؟ فقالَ : يا سيدي ؛ أملِّكُكَ ما أملكُ ، ثمَّ أنفقُ عليكَ روحي حتَّىٰ تهلكَ ، فقلتُ : هـٰذا خلقٌ لخلقٍ ، وعبدٌ لعبدٍ ، فكيفَ بعبدٍ لمعبودٍ ؟! فكانَ هـٰذا سببَهُ(١) .

* * *

ومنها : أنْ يكونَ مشفقاً علىٰ جميعِ عبادِ اللهِ ، رحيماً بهِمْ ، شديداً علىٰ جميعِ أعداءِ اللهِ وعلىٰ كلِّ مَنْ يقارفُ شيئاً ممَّا يكرهُهُ :

كما قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ أَشِدَّآءُ عَلَى ٱلْكُفَّارِ رُحَمَآءُ بَيْنَهُمْ ﴾ ، ولا تأخذُهُ لومةُ لائمٍ ، ولا يصرفُهُ عنِ الغضبِ للهِ صارفٌ ، وبهِ وصفَ اللهُ تعالىٰ أولياءَهُ إذْ قالَ : (الذينَ يكْلَفونَ بحبِّي كما يكْلَفُ الصبيُّ بالشيءِ ، ويأوونَ إلىٰ ذكري كما يأوي النسرُ إلىٰ وكرِهِ ، ويغضبونَ لمحارمي كما يغضبُ النمرُ إذا حردَ ؛ فإنَّهُ لا يبالي قلَّ الناسُ أوْ كثروا)(٢) .

فانظرْ إلىٰ هـٰذا المثالِ ؛ فإنَّ الصبيَّ إذا كلفَ بالشيءِ . . لمْ يفارقْهُ أصلاً ، وإنْ أُخذَ منهُ . . لمْ يكنْ لهُ شغلٌ إلا البكاءَ والصياحَ حتَّىٰ يُردَّ إليهِ ،

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٥٥) .

(٢) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٢١٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٢٢١) .

فإنْ نامَ . . أخذَهُ معَهُ في ثيابِهِ ، فإذا انتبهَ . . عادَ وتمسَّكَ بهِ ، ومهما فارقَهُ . . بكىٰ ، ومهما وجدَهُ . . ضحكَ ، ومَنْ نازعَهُ فيهِ . . أبغضَهُ ، ومَنْ أعطاهُ إيَّاهُ . . أحبَّهُ ، وأمَّا النمرُ . . فإنَّهُ لا يملكُ نفسَهُ عندَ الغضبِ ، حتَّىٰ يبلغَ مِنْ شدَّةِ غضبِهِ أنْ يهلكَ نفسَهُ .

فهٰذهِ علاماتُ المحبَّةِ ، فمَنْ تمَّتْ فيه هٰذهِ العلاماتُ . . فقدْ تمَّتْ محبَّتُهُ وخلصَ حبُّهُ ، فصفا في الآخرةِ شرابُهُ وعذُبَ مشربُهُ ، ومَنِ امتزجَ بحبِّهِ حبُّ غيرِ اللهِ . . تنعَّمَ في الآخرةِ بقدْرِ حبِّهِ ؛ إذْ يمزجُ شرابَهُ بقدْرٍ مِنْ شرابِ المقرَّبينَ ؛ كما قالَ تعالىٰ في الأبرارِ : ﴿ إِنَّ ٱلْأَبْرَارَ لَفِى نَعِيمٍ ﴾ ، ثمَّ قالَ : ﴿ يُسْقَوْنَ مِن رَّحِيقٍ مَّخْتُومٍ ۝ خِتَٰمُهُۥ مِسْكٌ ۚ وَفِى ذَٰلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ ٱلْمُتَنَٰفِسُونَ ۝ وَمِزَاجُهُۥ مِن تَسْنِيمٍ ۝ عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا ٱلْمُقَرَّبُونَ ﴾ ، فإنَّما طابَ شرابُ الأبرارِ لشوبِ الشرابِ الصرفِ الذي هوَ للمقرَّبينَ ، والشرابُ عبارةٌ عنْ جملةِ نعيمِ الجنانِ ، كما أنَّ الكتابَ عبَّرَ بِهِ عنْ جميعِ الأعمالِ فقالَ : ﴿ إِنَّ كِتَٰبَ ٱلْأَبْرَارِ لَفِى عِلِّيِّينَ ﴾ ، ثمَّ قالَ : ﴿ يَشْهَدُهُ ٱلْمُقَرَّبُونَ ﴾ ، فكانَ أمارةَ علوِّ كتابِهِمْ أنَّهُ ارتفعَ إلىٰ حيثُ يشهدُهُ المقرَّبونَ .

وكما أنَّ الأبرارَ يجدونَ المزيدَ في حالِهِمْ ومعرفتِهِمْ بقربِهِمْ مِنَ المقرَّبينَ ومشاهدتِهِمْ لهُمْ . . فكذلكَ يكونُ حالُهُمْ في الآخرةِ ، ﴿ مَّا خَلْقُكُمْ وَلَا بَعْثُكُمْ إِلَّا كَنَفْسٍ وَٰحِدَةٍ ﴾ ، ﴿ كَمَا بَدَأْنَآ أَوَّلَ خَلْقٍ نُّعِيدُهُۥ ﴾ ، وكما قالَ تعالىٰ : ﴿ جَزَآءً وِفَاقًا ﴾ أيْ : وافقَ الجزاءُ أعمالَهُمْ ، فقُوبلَ الخالصُ بالصرفِ مِنَ الشرابِ ، وقُوبلَ المشوبُ بالمشوبِ ، وشوبُ كلِّ شرابٍ علىٰ قدْرِ ما سبقَ

مِنَ الشوبِ في حبِّهِ وأعمالِهِ ، ﴿ فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُۥ ۝ وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُۥ ﴾ ، و﴿ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُواْ مَا بِأَنفُسِهِمْ ﴾ ، و﴿ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ وَإِن تَكُ حَسَنَةً يُضَٰعِفْهَا ﴾ ، ﴿ وَإِن كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِّنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَكَفَىٰ بِنَا حَٰسِبِينَ ﴾ .

فمَنْ كانَ حبُّهُ في الدنيا رجاءَهُ لنعيمِ الجنَّةِ وللحورِ العينِ والقصورِ . . مُكِّنَ مِنَ الجنَّةِ ليتبوَّأَ منها حيثُ يشاءُ ، فيلعبُ معَ الولدانِ ، ويتمتَّعُ بالنسوانِ ، فهناك تنتهي لذَّتُهُ في الآخرةِ ؛ لأنَّهُ إنَّما يُعطىٰ كلُّ إنسانٍ في المحبةِ ما تشتهيهِ نفسُهُ وتلذُّ عينُهُ .

ومَنْ كانَ مقصدُهُ ربَّ الدارِ ومالكَ الملكِ ، ولمْ يغلبْ عليهِ إلا حبُّهُ بالإخلاصِ والصدقِ . . أُنزلَ في مقعدِ صدْقٍ عندَ مليكٍ مقتدرٍ .

فالأبرارُ يرتعونَ في البساتينِ ، ويتنعَّمونَ في الجنانِ معَ الحورِ العينِ والولدانِ ، والمقرَّبونَ ملازمونَ للحضرةِ ، عاكفونَ بطرفِهِمْ عليها ، يستحقرونَ نعيمَ الجنانِ بالإضافةِ إلىٰ ذرَّةٍ منها ، فقومٌ بقضاءِ شهوةِ البطنِ والفرجِ مشغولونَ ، وللمجالسةِ أقوامٌ آخرونَ .

ولذلكَ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أكثرُ أهلِ الجنَّةِ البلْهُ ، وعلِّيونَ لذوي الألبابِ »(١) .

---

(١) رواه الطحاوي في « شرح مشكل الآثار » (٤٣١/٧) ، وابن عدي في « الكامل » (٣١٣/٣) ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (٩٨٩) ، والبيهقي في « الشعب » =

ولمَّا قصرَتِ الأفهامُ عنْ درْكِ معنىٰ علِّيينَ . . عظَّمَ أمرَهُ ، فقالَ : ﴿ وَمَآ أَدْرَىٰكَ مَا عِلِّيُّونَ ﴾ ؛ كما قالَ تعالىٰ : ﴿ ٱلْقَارِعَةُ ۝ مَا ٱلْقَارِعَةُ ۝ وَمَآ أَدْرَىٰكَ مَا ٱلْقَارِعَةُ ﴾ .

* * *

ومنها : أنْ يكونَ في حبِّهِ خائفاً متضائلاً تحتَ الهيبةِ والتعظيمِ :

وقدْ يُظنُّ أنَّ الخوفَ يضادُّ الحبَّ ، وليسَ كذلكَ ، بلْ إدراكُ العظمةِ يوجبُ الهيبةَ ؛ كما أنَّ إدراكَ الجمالِ يوجبُ الحبَّ ، ولخصوصِ المحبِّينَ مخاوفُ في مقامِ المحبَّةِ ليسَتْ لغيرِهِمْ ، وبعضُ مخاوفِهِمْ أشدُّ مِنْ بعضٍ .

فأوَّلُها خوفُ الإعراضِ ، وأشدُّ منهُ خوفُ الحجابِ ، وأشدُّ منهُ خوفُ الإبعادِ ، وهـٰذا المعنىٰ مِنْ (سورةِ هودٍ) هوَ الذي شيَّبَ سيِّدَ المحبِّينَ(١) ؛ إذْ سمعَ قولَهُ تعالىٰ : ﴿ أَلَا بُعْدًا لِّثَمُودَ ﴾ ، ﴿ أَلَا بُعْدًا لِّمَدْيَنَ كَمَا بَعِدَتْ ثَمُودُ ﴾ .

وإنَّما تعظمُ هيبةُ البعدِ وخوفُهُ في قلبِ مَنْ ألفَ القربَ وذاقَهُ وتنعَّمَ بهِ ، فحديثُ البعدِ في حقِّ المبعدينَ يشيِّبُ سماعُهُ أهلَ القربِ في القربِ ،

= (١٣٠٤) دون زيادة : (وعليون لذوي الألباب) ، وهي عند صاحب « القوت » (١/١١٧) ، وقد روىٰ نحو هـٰذه الزيادة الحافظ المزي في « تهذيب الكمال » (٢٦/١١٧ـ١١٨) عن أحمد بن أبي الحواري رحمه الله تعالىٰ .

(١) رواه الترمذي (٣٢٩٧) .

ولا يحنُّ إلى القربِ مَنْ ألفَ البعدَ ، ولا يبكي لخوفِ البعدِ مَنْ لمْ يُمكَّنْ مِنْ بساطِ القربِ .

ثمَّ خوفُ الوقوفِ وسلبُ المزيدِ : فإنَّا قدَّمنا أنَّ درجاتِ القربِ لا نهايةَ لها ، وحقُّ العبدِ أنْ يجتهدَ في كلِّ نفسٍ حتَّىٰ يزدادَ فيهِ قرباً ، ولذلكَ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنِ استوىٰ يوماهُ . . فهوَ مغبونٌ ، ومَنْ كانَ يومُهُ شرّاً مِنْ أمسِهِ . . فهوَ ملعونٌ »(١) .

وكذلكَ قالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « إنَّهُ ليغانُ علىٰ قلبي في اليومِ والليلةِ حتَّىٰ أستغفرُ اللهَ سبعينَ مرَّةً »(٢) ، وإنَّما كانَ استغفارُهُ مِنَ القدمِ الأوَّلِ ، فإنَّهُ كانَ بعداً بالإضافةِ إلى القدمِ الثاني(٣) ، ويكونُ ذلكَ عقوبةً لهُمْ على الفتورِ في الطريقِ ، والالتفاتِ إلىٰ غيرِ المحبوبِ ، كما رُوِيَ أنَّ اللهَ تعالىٰ يقولُ : (إنَّ أدنىٰ ما أصنعُ بالعالمِ إذا آثرَ شهواتِ الدنيا علىٰ طاعتي أنْ أسلبَهُ لذيذَ

---

(١) هو عند الديلمي في « مسند الفردوس » (٥٩١٠) من حديث علي رضي الله عنه ، وانظر « الإتحاف » (٦٢٨/٩) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٣٥/٨) عن رؤيا رآها الحسن البصري وقد سأل النبي صلى الله عليه وسلم الموعظة فلقنه إياها ، وهو عند البيهقي في « الزهد الكبير » (٩٨٧) رؤيا رآها عبد العزيز بن أبي رواد للنبي صلى الله عليه وسلم يوصيه به .

(٢) رواه مسلم (٢٧٠٢) ، وأبو داوود (١٥١٥) بلفظ : « مئة مرة » بدل « سبعين مرة » ، وعند البخاري (٦٣٠٧) : « والله إني لأستغفر الله وأتوب في اليوم أكثر من سبعين مرة » .

(٣) في (ب) : (المقام) بدل (القدم) في الموضعين .

مناجاتي)[1] ، فسلبُ المزيدِ بسببِ الشهواتِ عقوبةُ العمومِ ، فأمَّا الخصوصُ . . فيحجبُهُمْ عنِ المزيدِ مجرَّدُ الدعوىٰ والعجبِ والركونِ إلىٰ ما ظهرَ مِنْ مبادي اللطفِ ، وذلكَ هَو المكرُ الخفيُّ الذي لا يقدرُ على الاحترازِ منهُ إلا ذوو الأقدامِ الراسخةِ .

ثمَّ خوفُ فوتِ ما لا يُدركُ بعدَ فوتِهِ : سمعَ إبراهيمُ بنُ أدهمَ قائلاً يقولُ وهوَ في سياحتِهِ وكانَ علىٰ جبلٍ[2] : [من مجزوء الرمل]

كُـلُّ شَـيْءٍ لَـكَ مَغْفُـو رٌ سِـوَى ٱلإِعْـرَاضِ عَنِّـي
قَـدْ وَهَبْنَـا لَـكَ مَـا فَـا تَ بَقِـي مَـا فَـاتَ مِنِّـي

فاضطربَ وغُشِيَ عليهِ ، فلمْ يفقْ يوماً وليلةً ، وطرأَتْ عليهِ أحوالٌ ، ثمَّ قالَ : سمعتُ النداءَ مِنَ الجبلِ : يا إبراهيمُ ؛ كنْ عبداً ، فكنتُ عبداً واسترحتُ[3] .

ثمَّ خوفُ السلوِّ عنهُ : فإنَّ المحبَّ يلازمُهُ الشوقُ والطلبُ الحثيثُ ، فلا يفترُ عنْ طلبِ المزيدِ ، ولا يتسلَّىٰ إلا بلطفٍ جديدٍ ، فإن تسلَّىٰ عنْ ذلكَ . . كانَ ذلكَ سببَ وقوفِهِ أوْ سببَ رجعتِهِ .

---

(١) قوت القلوب (١/ ١٤١) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣٦٠) .
(٢) انظر « الكشكول » (١/ ١٥٤) .
(٣) قوت القلوب (٢/ ٥٨) ، وفيه : (وهبنا منك) بدل (وهبنا لك) ، وشرح لقول إبراهيم رحمه الله تعالىٰ : (كن عبداً) فقال : (لا يملكك إلا واحد تكون عبداً له حراً مما سواه ، ولا تملك شيئاً ، فإن الأشياء في خزانة مليكها) .

والسلوُّ يدخلُ عليهِ مِنْ حيثُ لا يشعرُ ؛ كما قدْ يدخلُ عليهِ الحبُّ مِنْ حيثُ لا يشعرُ ، فإنَّ هـٰذهِ التقلباتِ في القلبِ لها أسبابٌ خفيَّةٌ سماويَّةٌ ليسَ في قوَّةِ البشرِ الاطلاعُ عليها ، فإذا أرادَ اللهُ تعالى المكرَ بهِ واستدراجَهُ . . أخفىٰ عنهُ ما وردَ عليهِ مِنَ السلوِّ ، فيقفُ معَ الرجاءِ ، ويغترُّ بحسنِ الظنِّ أوْ بغلبةِ الغفلةِ والهوىٰ والنسيانِ ، وكلُّ ذلكَ مِنْ جنودِ الشيطانِ التي تغلبُ جنودَ الملائكةِ ؛ مِنَ العلمِ والعقلِ والذكرِ والبيانِ ، وكما أنَّ مِنْ أوصافِ اللهِ تعالىٰ ما يظهرُ فيقتضي هيجانَ الحبِّ وهي أوصافُ اللطفِ والرحمةِ والحكمةِ . . فمِنْ أوصافِهِ ما يلوحُ فيورثُ السلوَّ ؛ كأوصافِ الجبريَّةِ والعزَّةِ والاستغناءِ ، وذلكَ مِنْ مقدماتِ المكرِ والشقاءِ والحرمانِ .

ثمَّ خوفُ الاستبدالِ بهِ بانتقالِ القلبِ مِنْ حبِّهِ إلىٰ حبِّ غيرِهِ : وذلكَ هوَ المقتُ والسلوُّ عنهُ مقدمةُ هـٰذا المقامِ ، والإعراضُ والحجابُ مقدمةُ السلوِّ ، وضيقُ الصدرِ بالبرِّ وانقباضُهُ عنْ دوامِ الذكرِ وملالُهُ لوظائفِ الأورادِ أسبابُ هـٰذهِ المعاني ومقدماتُها ، فظهورُ هـٰذهِ الأسبابِ دليلٌ على النقلِ مِنْ مقامِ الحبِّ إلىٰ مقامِ المقتِ نعوذُ باللهِ منهُ ، وملازمةُ الخوفِ لهـٰذهِ الأمورِ وشدَّةُ الحذرِ منها بصفاءِ المراقبةِ دليلُ صدقِ الحبِّ ، فإنَّ مَنْ أحبَّ شيئاً . . خافَ ـ لا محالةَ ـ فقدَهُ ، فلا يخلو المحبُّ عنْ خوفٍ إذا كانَ المحبوبُ ممَّا يمكنُ فواتُهُ .

وقدْ قالَ بعضُ العارفينَ : (مَنْ عبدَ اللهَ تعالىٰ بمحضِ المحبَّةِ مِنْ غيرِ

خوفٍ . . هلكَ بالبسطِ والإدلالِ ، ومَنْ عبدَهُ مِنْ طريقِ الخوفِ مِنْ غيرِ محبَّةٍ . . انقطعَ عنهُ بالبعدِ والاستيحاشِ ، ومَنْ عبدَهُ مِنْ طريقِ المحبَّةِ والخوفِ . . أحبَّهُ اللهُ تعالىٰ ، فقرَّبَهُ ومكَّنَهُ وعلَّمَهُ)(١) .

فالمحبُّ لا يخلو عنْ خوفٍ ، والخائفُ لا يخلو عنْ محبَّةٍ ، ولكنِ الذي غلبَتْ عليهِ المحبَّةُ حتَّى اتسعَ فيها ، ولمْ يكنْ لهُ مِنَ الخوفِ إلا يسيرٌ . . يُقالُ : هوَ في مقامِ المحبَّةِ ، ويُعدُّ مِنَ المحبِّينَ ، وكانَ شوبُ الخوفِ يسكنُ قليلاً مِنْ سكرِ الحبِّ ، فلوْ غلبَ الحبُّ واستولَتِ المعرفةُ . . لمْ تثبتْ لذلكَ طاقةُ البشرِ ، فإنَّما الخوفُ يعدلُهُ ويخفِّفُ وقعَهُ على القلبِ .

فقد رُوِيَ في بعضِ الأخبارِ : أنَّ بعضَ الصديقينَ سألَهُ بعضُ الأبدالِ أنْ يسألَ اللهَ تعالىٰ أنْ يرزقَهُ ذرَّةً مِنْ معرفتِهِ ، ففعلَ ذلكَ ، فهامَ في الجبالِ ، وحارَ عقلُهُ ، وولِهَ قلبُهُ ، وبقيَ شاخصاً سبعةَ أيامٍ لا ينتفعُ بشيءٍ ، ولا ينتفعُ بهِ شيءٌ ، فسألَ لهُ الصدِّيقُ ربَّهُ تعالىٰ فقالَ : يا ربِّ أنقصْهُ مِنَ الذرَّةِ بعضَها ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : إنَّما أعطيناهُ جزءاً مِنْ مئةِ ألفِ جزءٍ مِنْ ذرَّةٍ منَ المعرفةِ ، وذلكَ أنَّ مئةَ ألفِ عبدٍ سألوني شيئاً مِنَ المحبَّةِ في الوقتِ الذي سألَني هـٰذا ، فأخَّرتُ إجابتَهُمْ إلىٰ أنْ شفعتَ أنتَ لهـٰذا ، فلما أجبتُكَ فيما سألتَ : أعطيتُهُمْ كما أعطيتُهُ ، فقسمتُ ذرَّةً مِنَ المعرفةِ بينَ مئةِ ألفِ عبدٍ ، فهـٰذا ما أصابَهُ مِنْ ذلكَ ، فقالَ : سبحانَكَ يا أحكمَ الحاكمينَ ! أنقصْهُ ممَّا

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٥٩) ، وفيه (عرف) بدل (عبد) في المواضع الثلاثة .

أعطيتَهُ ، فأذهبَ اللهُ عنهُ جملةَ الجزءِ ، وبقيَ معهُ عشْرُ معشارِهِ ، وهوَ جزءٌ مِنْ عشرةِ آلافِ ألفِ جزءٍ مِنْ ذرةٍ[1] ، فاعتدلَ خوفُهُ وحبُّهُ ورجاؤُهُ ، وسكنَ وصارَ كسائرِ العارفينَ[2] .

وقدْ قيلَ في وصفِ حالِ العارفِ[3] : [من الوافر]

قَرِيبُ ٱلْوَجْدِ ذُو مَرْمىً بَعِيدٍ   عَنِ ٱلأَحْرارِ مِنْهُمْ وَٱلْعَبِيدِ
غَرِيبُ ٱلْوَصْفِ ذُو عِلْمٍ غَرِيبٍ   كَأَنَّ فُؤادَهُ زُبَرُ ٱلْحَدِيدِ
لَقَدْ عَزَّتْ مَعانِيهِ فَغابَتْ   عَنِ ٱلأَبْصارِ إلا لِلشَّهِيدِ
يَرَى ٱلأَعْيادَ فِي ٱلأَوْقاتِ تَجْرِي   لَهُ فِي كُلِّ يَوْمٍ أَلْفُ عِيدِ
وَلِلأَحْبابِ أَفْراحٌ بِعِيدٍ   وَلا يَجِدُ ٱلسُّرُورَ لَهُ بِعِيدِ

وقدْ كانَ الجنيدُ رحمَهُ اللهُ ينشدُ أبياتاً يشيرُ بها إلىٰ أسرارِ أحوالِ العارفينَ وأنَّ ذلكَ لا يجوزُ إظهارُهُ ، وهيَ هٰذهِ الأبياتُ[4] : [من الطويل]

سَرتْ بِأُناسٍ فِي ٱلْغُيُوبِ قُلُوبُهُمْ   فَحَلُّوا بِقُرْبِ ٱلْمَاجِدِ ٱلْمُتَفَضِّلُ
عِراصاً بِقُرْبِ ٱللهِ فِي ظِلِّ قُدْسِهِ   تَجُولُ بِها أَرْواحُهُمْ وَتَنَقَّلُ
مَوارِدُهُمْ فِيها عَلَى ٱلْعِزِّ وَٱلنُّهَى   وَمَصْدَرُهُمْ عَنْها لِمَا هُوَ أَكْمَلُ

---

(١) في (ب ، د ، ع ، ف) : (وهو جزء من ألف ألف جزء) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٦٠) .

(٣) هٰكذا أنشد هٰذه الأبيات صاحب « القوت » ، إلا أنه بتقديم البيت الأخير على الذي قبله . « إتحاف » (٩/ ٦٣١) .

(٤) قوت القلوب (٢/ ٥٩) ، الإتحاف (٩/ ٦٣٢) .

تَـرُوحُ بِعِـزٍّ مُفْـرَدٍ مِـنْ صِفـاتِـهِ وَفِي حُلَلِ ٱلتَّوْحِيدِ تَمْشِي وَتَرْفُلُ
وَمِنْ بَعْدِ هَـٰذا مَا تَدِقُّ صِفاتُهُ وَمَـا كَتْمُـهُ أَوْلَـىٰ لَـدَيـهِ وَأَعْـدَلُ
سَأَكْتُمُ مِنْ عِلْمِي بِهِ ما يَصُونُهُ وَأَبْذُلُ مِنْهُ مَا أَرَى ٱلْحَقَّ يَبْذُلُ
وَأُعْطِي عِبادَ ٱللهِ مِنْهُ حُقُوقَهُمْ وَأَمْنَعُ مِنْهُ ما أَرَى ٱلْمَنْعَ يفْضُلُ
عَلَىٰ أَنَّ لِلرَّحْمَـٰنِ سِرّاً يَصُونُهُ إِلَىٰ أَهْلِهِ فِي ٱلسِّرِّ وَٱلصَّوْنُ أَجْمَلُ

وأمثالُ هـٰذهِ المعارفِ التي إليها الإشارةُ لا يجوزُ أنْ يشتركَ الناسُ فيها ، ولا يجوزُ أنْ يظهرَها مَنِ انكشفَ لهُ شيءٌ منها لمَنْ لمْ ينكشفْ لهُ ، بلْ لوِ اشتركَ الناسُ فيها . . لخربَتِ الدنيا ، فالحكمةُ تقتضي شمولَ الغفلةِ لعمارةِ الدنيا .

بلْ لوْ أكلَ الناسُ كلُّهُمُ الحلالَ أربعينَ يوماً . . لخربَتِ الدنيا ؛ لزهدِهِمْ فيها ، وبطلَتِ الأسواقُ والمعايشُ .

بلْ لوْ أكلَ العلماءُ الحلالَ . . لاشتغلوا بأنفسِهِمْ ، ولوقفَتِ الألسنةُ والأقدامُ عنْ كثيرٍ ممَّا انتشرَ مِنَ العلومِ ، ولكنْ للهِ تعالىٰ فيما هوَ شرٌّ في الظاهرِ أسرارٌ وحكمٌ ، كما أنَّ لهُ في الخيرِ أسراراً وحكماً ، ولا منتهىٰ لحكمتِهِ ، كما لا غايةَ لقدرتِهِ .

* * *

ومنها : كتمانُ الحبِّ ، واجتنابُ الدعوىٰ ، والتوقِّي مِنْ إظهارِ الوجدِ والمحبَّةِ :

تعظيماً للمحبوبِ ، وإجلالاً لهُ ، وهيبةً منهُ ، وغيرةً علىٰ سرِّهِ ؛ فإنَّ الحبَّ سرٌّ مِنْ أسرارِ الحبيبِ ، ولأنَّهُ قدْ يدخلُ في الدعوىٰ ما يتجاوزُ حدَّ المعنىٰ ويزيدُ عليهِ ، فيكونُ ذلكَ مِنَ الافتراءِ ، وتعظمُ العقوبةُ عليهِ في العقبىٰ ، وتتعجَّلُ عليهِ البلوىٰ في الدنيا .

نعمْ ، قدْ يكونُ للمحبِّ سكرةٌ في حبِّهِ حتَّىٰ يدهشَ فيهِ ، وتضطربَ أحوالُهُ ، فيظهرَ عليهِ حبُّهُ ، فإنْ وقعَ ذلكَ عنْ غيرِ تمحُّلٍ أوِ اكتسابٍ . فهوَ معذورٌ ؛ لأنَّهُ مقهورٌ .

وربَّما تشتعلُ مِنَ الحبِّ نيرانُهُ ، فلا يُطاقُ سلطانُهُ ، وقدْ يفيضُ القلبُ بهِ فلا يندفعُ فيضانُهُ فالقادرُ على الكتمانِ يقولُ : [من الطويل]

وَقَالُوا: قَرِيبٌ، قلتُ: ما أَنا صانِعٌ بِقُرْبِ شُعاعِ ٱلشَّمْسِ لَوْ كَانَ فِي حِجْرِي
فَمَا لِيَ مِنْهُ غَيْرُ ذِكْرٍ بخاطِرٍ يُهَيِّجُ نارَ ٱلْحُبِّ وَٱلشَّوْقِ فِي صَدْرِي

والعاجزُ عنهُ يقولُ : [من السريع]

يُخْفِي فَيُبْدِي ٱلدَّمْعُ أَسْرارَهُ وَيُظْهِرُ ٱلْوَجْدَ عَلَيْهِ ٱلنَّفَسْ

ويقولُ أيضاً[1] : [من الطويل]

وَمَنْ قَلْبُهُ مَعْ غَيْرِهِ كَيْفَ حالُهُ وَمَنْ سِرُّهُ فِي جَفْنِهِ كَيْفَ يَكْتُمُ

وقدْ قالَ بعضُ العارفينَ : (أكثرُ الناسِ مِنَ اللهِ عزَّ وجلَّ بعداً أكثرُهُمْ

---

[1] البيت للمتنبي في « ديوانه بشرح العكبري » (٤/ ٨١) .

إشارةً بهِ)[1] ، كأنَّهُ أرادَ مَنْ يكثرُ التعريضَ بهِ في كلِّ شيءٍ ، ويظهرُ التصنُّعَ بذكرِهِ عندَ كلِّ أحدٍ ، فهوَ ممقوتٌ عندَ المحبِّينَ والعلماءِ باللهِ عزَّ وجلَّ .

ودخلَ ذو النونِ المصريُّ علىٰ بعضِ إخوانِهِ ممَّنْ كانَ يذكرُ المحبَّةَ ، فرآهُ مبتلىً ببلاءٍ ، فقالَ : لا يحبُّهُ مَنْ وجدَ ألمَ ضربِهِ ، فقالَ الرجلُ : لكنِّي أقولُ : لا يحبُّهُ مَنْ لمْ يتنعَّمْ بضربِهِ ، فقالَ ذو النونِ : ولكنِّي أقولُ : لا يحبُّهُ مَنْ شهرَ نفسَهُ بحبِّهِ ، فقالَ الرجلُ : أستغفرُ اللهَ وأتوبُ إليهِ[2] .

* * *

فإنْ قلتَ : المحبَّةُ منتهى المقاماتِ ، وإظهارُها إظهارٌ للخيرِ ، فلماذا يُستنكرُ ؟

فاعلمْ : أنَّ المحبَّةَ محمودةٌ ، وظهورُها محمودٌ أيضاً ، وإنَّما المذمومُ التظاهرُ بها ؛ لما يدخلُ فيهِ مِنَ الدعوىٰ والاستكبارِ ، وحقُّ المحبِّ أنْ ينمَّ علىٰ حبِّهِ الخفيِّ أفعالُهُ وأحوالُهُ دونَ أقوالِهِ ، بلْ ينبغي أنْ يظهرَ حبُّهُ مِنْ غيرِ قصدٍ منهُ إلىٰ إظهارِ الحبِّ ، ولا إلىٰ إظهارِ الفعلِ الدالِّ على الحبِّ ، بلْ ينبغي أنْ يكونَ قصدُ المحبِّ اطلاعَ الحبيبِ فقطْ ، فأمَّا إرادتُهُ اطلاعَ غيرِهِ . . فشركٌ في الحبِّ ، وقادحٌ فيهِ ؛ كما وردَ في الإنجيلِ : (إذا تصدقتَ . . فتصدَّقْ بحيثُ لا تعلمُ شمالُكَ ما صنعَتْ يمينُكَ ، فالذي يرى الخفيَّاتِ

---

[1] طبقات الصوفية (ص٧٣) ، قوت القلوب (٢/ ٦٧) .

[2] قوت القلوب (٢/ ٦٧) .

يجزيكَ بهِ علانيةً ، وإذا صمتَ . . فاغسلْ وجهَكَ وادهنْ رأسَكَ ؛ لئلا يعلمَ بذلكَ غيرُ ربِّكَ)(١) .

فإظهارُ القولِ والفعلِ كلُّهُ مذمومٌ ، إلا إذا غلبَ سكرُ الحبِّ فانطلقَ اللسانُ واضطربَتِ الأعضاءُ . . فلا يلامُ فيهِ صاحبُهُ .

حُكِيَ أنَّ رجلاً رأىٰ مِنْ بعضِ المجانينِ ما استجهلَهُ فيهِ(٢) ، فأخبرَ بذلكَ معروفاً الكرخيَّ رحمهُ اللهُ ، فتبسَّمَ ثمَّ قالَ : يا أخي ؛ لهُ محبُّونَ صغارٌ وكبارٌ ، وعقلاءُ ومجانينُ ، فهـٰذا الذي رأيتَهُ مِنْ مجانينِهِمْ(٣) .

وممَّا يكرهُ التظاهرُ بالحبِّ بسببِهِ : أنَّ المحبَّ إنْ كان عارفاً ، وعرفَ أحوالَ الملائكةِ في حبِّهِمُ الدائمِ وشوقِهِمُ اللازمِ ، الذي بهِ يسبِّحونَ الليلَ والنهارَ لا يفترونَ ، ولا يعصونَ اللهَ ما أمرَهُمْ ويفعلونَ ما يُؤمرونَ . . لاستنكفَ مِنْ نفسِهِ ومِنْ إظهارِ حبِّهِ ، وعلمَ قطعاً أنَّهُ أخسُّ المحبينَ في مملكتِهِ ، وأنَّ حبَّهُ أنقصُ مِنْ حبِّ كلِّ محبٍّ للهِ تعالىٰ .

قالَ بعضُ المكاشفينَ مِنَ المحبِّينَ : عبدتُ اللهَ تعالىٰ ثلاثينَ سنةً بأعمالِ القلوبِ والجوارحِ علىٰ بذلِ المجهودِ واستفراغِ الطاقةِ ، حتَّىٰ ظننتُ أنَّ لي

---

(١) وقد روىٰ أبو نعيم في « الحلية » (١/ ١٣٦) عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه : (إذا أصبح أحدكم صائماً . . فليترجَّل ، وإذا تصدق بصدقة بيمينه . . فليخفها عن شماله ، وإذا صلىٰ صلاة أو صلىٰ تطوعاً . . فليصلها في داخله) .

(٢) كذا في النسخ : (استجهله فيه) ، وفي (ق) : (استجلَّهُ فيه) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ٦٧) .

عندَ اللهِ شأناً ، فذكرَ أشياءَ مِنْ مكاشفاتِ آياتِ السماواتِ في قصَّةٍ طويلةٍ قالَ في آخرِها : فبلغتُ صفّاً مِنَ الملائكةِ بعددِ جميعِ ما خلقَ اللهُ مِنْ شيءٍ ، فقلتُ : مَنْ أنتمْ ؟ فقالوا : نحنُ المحبُّونَ للهِ عزَّ وجلَّ ، نعبدُهُ هٰهنا منذُ ثلاثِ مئةِ ألفِ سنةٍ ، ما خطرَ علىٰ قلوبِنا قطُّ سواهُ ، ولا ذكرنا غيرَهُ ، قالَ : فاستحييتُ مِنْ أعمالي ، فوهبتُها لمَنْ حقَّ عليهِ الوعيدُ تخفيفاً عنهُمْ في جهنَّمَ(١) .

فإذاً ؛ مَنْ عرفَ نفسَهُ ، وعرفَ ربَّهُ ، واستحيا منهُ حقَّ الحياءِ . . خرِسَ لسانُهُ عنِ التظاهرِ بالدعوىٰ .

نعمْ ، يشهدُ علىٰ حبِّهِ حركاتُهُ وسكناتُهُ وإقدامُهُ وإحجامُهُ وتردداتُهُ ؛ كما حُكِيَ عنِ الجنيدِ أنَّهُ قالَ : مرضَ أستاذُنا السريُّ رحمهُ اللهُ ، فلمْ نعرفْ لعلَّتِهِ دواءً ، ولا عرفنا لها سبباً ، فوُصفَ لنا طبيبٌ حاذقٌ ، فأخذنا قارورةَ مائِهِ ، فنظرَ إليهِ الطبيبُ وجعلَ ينظرُ ملياً ، ثمَّ قالَ لي : أراهُ بولَ عاشقٍ ، قالَ الجنيدُ : فصعقتُ وغُشيَ عليَّ ، ووقعتِ القارورةُ مِنْ يدي ، ثمَّ رجعتُ إلى السريِّ فأخبرتُهُ ، فتبسَّمَ ثمَّ قالَ : قاتلَهُ اللهُ ما أبصرَهُ ! قلتُ : يا أستاذُ ؛ وتبينُ المحبةُ في البولِ ؟ قالَ : نعمْ .

وقدْ قالَ السريُّ مرَّةً : (لوْ شئتُ أقولُ : ما أيبسَ جلدي علىٰ عظمي ، ولا سلَّ جسمي إلا حبُّهُ) ، ثمَّ غُشِيَ عليهِ(٢) .

---

(١) قوت القلوب (٢/٦٨) .

(٢) رواه البيهقي في « الشعب » (٤٨٧) بنحوه .

وتدلُّ الغشيةُ علىٰ أنَّهُ أفصحَ في غلبةِ الوجدِ ومقدماتِ الغشيةِ فهـٰذهِ مجامعُ علاماتِ الحبِّ وثمراتِهِ .

* * *

ومنها : الأنسُ والرضا : كما سيأتي .

وبالجملةِ : جميعُ محاسنِ الدينِ ومكارمِ الأخلاقِ ثمرةُ الحبِّ ، وما لا يثمرُهُ الحبُّ فهوَ اتِّباعُ الهوىٰ ، وهوَ مِنْ رذائلِ الأخلاقِ .

نعمْ ، قدْ يحبُّ اللهَ لإحسانِهِ إليهِ ، وقدْ يحبُّهُ لجلالِهِ وجمالِهِ وإنْ لمْ يحسنْ إليهِ ، والمحبُّونَ لا يخرجونَ عنْ هـٰذينِ القسمينِ .

ولذلكَ قالَ الجنيدُ : (الناسُ في محبةِ اللهِ تعالىٰ عامٌّ وخاصٌّ ، فالعوامُّ نالوا ذلكَ بمعرفتِهِمْ في دوامِ إحسانِهِ وكثرةِ نعمِهِ ، فلمْ يتمالكوا أنْ أرضَوهُ ، إلا أنَّهُمْ تقلُّ محبتُهُمْ وتكثرُ علىٰ قدْرِ النعمِ والإحسانِ ، فأمَّا الخاصَّةُ . . فنالوا المحبَّةَ بعظمِ القدرِ والقدرةِ والعلمِ والحكمةِ والتفرُّدِ بالملكِ ، ولمَّا عرفوا صفاتِهِ الكاملةَ وأسماءَهُ الحسنىٰ . . لمْ يمتنعوا أنْ أحبُّوهُ ؛ إذِ استحقَّ عندَهُمُ المحبَّةَ بذلكَ لأنَّهُ أهلٌ لها ولوْ أزالَ عنهُمْ جميعَ النعمِ .

نعمْ ، مِنَ الناسِ مَنْ يحبُّ هواهُ وعدوَّ اللهِ إبليسَ ، وهوَ معَ ذلكَ يلبِّسُ علىٰ نفسِهِ بحكمِ الغرورِ والجهلِ ، فيظنُّ أنَّهُ محبٌّ للهِ عزَّ وجلَّ)(١) ، وهو الذي فُقدَتْ فيهِ هـٰذهِ العلاماتُ ، أوْ يلبِّسُ بها نفاقاً ورياءً وسمعةً وغرضُهُ

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٨٢) .

عاجلُ حظِّ الدنيا ، وهوَ يظهرُ مِنْ نفسِهِ خلافَ ذلكَ ؛ كعلماءِ السوءِ وقرَّاءِ السوءِ ، أولئكَ بغضاءُ اللهِ في أرضِهِ .

وكانَ سهلٌ إذا تكلَّمَ معَ إنسانٍ . . قالَ : يا دُوْستُ[1] ـ أيْ : يا حبيبُ ـ فقيلَ لهُ : قدْ لا يكونُ حبيباً ، فكيفَ تقولُ هـٰذا ؟! فقالَ في أذنِ القائلِ سرّاً : لا يخلو إمَّا أنَّ يكونَ مؤمناً أوْ منافقاً ، فإنْ كانَ مؤمناً . . فهوَ حبيبُ اللهِ عزَّ وجلَّ ، وإنْ كانَ منافقاً . . فهوَ حبيبُ إبليسَ[2] .

وقدْ قالَ أبو ترابٍ النخشبيُّ في علاماتِ المحبّةِ أبياتاً، وهيَ[3] : [من الكامل]

لا تُخْدَعَنَّ فَلِلْمُحِبِّ دَلائِلُ   وَلَدَيهِ مِنْ تُحَفِ ٱلْحَبِيبِ وَسائِلُ
مِنْها تَنَعُّمُهُ بِمُرِّ بَلائِهِ   وَسُرُورُهُ فِي كُلِّ ما هُوَ فاعِلُ
فَٱلْمَنْعُ مِنْهُ عَطِيَّةٌ مَقْبُولَةٌ   وَٱلْفَقْرُ إِكْرامٌ وَبِرٌّ عاجِلُ
وَمِنَ ٱلدَّلائِلِ أَنْ يُرَىٰ مِنْ عَزْمِهِ   طوعَ ٱلْحَبِيبِ وَإِنْ أَلَحَّ ٱلْعَاذِلُ
وَمِنَ ٱلدَّلائِلِ أَنْ يُرَىٰ مُتَبَسِّماً   وَٱلْقَلْبُ فِيهِ مِنَ ٱلْحَبِيبِ بَلابِلُ
وَمِنَ ٱلدَّلائِلِ أَنْ يُرَىٰ مُتَفَهِّماً   لِكَلامِ مَنْ يَحْظَىٰ لَدَيهِ ٱلسَّائِلُ
وَمِنَ ٱلدَّلائِلِ أَنْ يُرَىٰ مُتَقَشِّفاً   مُتَحَفِّظاً مِنَ كُلِّ مَا هُوَ قَائِلُ

وقالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ[3] : [من الكامل]

وَمِنَ ٱلدَّلائِلِ أَنْ تَراهُ مُشَمِّراً   فِي خِرْقَتَينِ عَلَىٰ شُطوطِ ٱلسَّاحِلِ

---

(١) لفظة فارسية .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٨٢) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ٦٣) .

وَمِـنَ ٱلـدَّلائِـلِ حُـزْنُـهُ وَنَحِيبُـهُ جَوْفَ ٱلظَّلامِ فَما لَهُ مِنْ عاذِلِ
وَمِنَ ٱلدَّلائِلِ أَنْ تَراهُ مُسافِراً نَحْوَ ٱلْجِهَادِ وَكلِّ فِعْلٍ فَاضِلِ
وَمِنَ ٱلدَّلائِلِ زُهْدُهُ فِيما يَرَى مِـنْ دارِ ذُلٍّ وَٱلنَّعِيـمِ ٱلـزَّائِـلِ
وَمِـنَ ٱلـدَّلائِـلِ أَنْ تَـراهُ بـاكِيـاً أَنْ قَـدْ رَآهُ عَلَـىٰ قَبِيـحِ فعـائـلِ(١)
وَمِـنَ ٱلـدَّلائِـلِ أَنْ تَـراهُ مُسَلِّمـاً كُلَّ ٱلأُمُورِ إِلَى ٱلْمَلِيكِ ٱلْعادِلِ
وَمِـنَ ٱلـدَّلائِـلِ أَنْ تَـراهُ راضِيـاً بِمَليكِـهِ فِـي كُـلِّ حُكْـمٍ نـازِلِ
وَمِنَ ٱلدَّلائِلِ ضِحْكُهُ بَيْنَ ٱلْوَرَى وَٱلْقَلْبُ مَحْزُونٌ كَقَلْبِ ٱلثاكِلِ

* * *

---

(١) في غير (ع) : (فاعل) بدل (فعائل) ، وفي (ب) : (باطل) .

KULUN ALLAH'I SEVMESİNİN ALÂMETLERİ

Bilmiş ol ki; Allah sevgisini herkes iddia eder. En kolay bir iddia ve en önemli bir dâvadır. Fakat nefis, Allah sevgisini iddia ettiği vakit, gerekli alâmetlerle onu imtihan etmeyip, sağlam delîllerle dâvayı ispat etmedikten sonra, onun aldatmalarına ve nefsin hîlelerine kapılmamak lâzımdır. Muhabbet, temiz bir ağaç, kökü sağlam, dalları göklere doğru yükselmiş, meyveleri ise gönüllerde dil ve âzâlarda görülür. Bunlardan mârifet ve zikir meydâna gelir, âzâlarda kendini gösterir. Bundan da amel doğar. Böylece kalp, dil ve âzâlarda zâhir olan mârifet, zikir ve amel eserleri dumanın ateşe, meyvenin ağaca delâleti gibi, muhabbete delâlet ederler ki, bu alâmetler pek çoktur.

Bunlardan birisi, cennette müşâhede ve keşif yolu ile Allah'a ulaşmayı sevmektir. Gönlün, sevdiği kimseye mülâki olup onu görmeyi arzu etmemesi diye bir şey düşünülemez. Gönül sevdiğini görmek ve ona ulaşmak ister. Ne zaman ki ölmeden sevdiğine ulaşamayacağına inanırsa, ölümü de sevip ondan kaçmaması gerekir. Zira seven bir insan, sevgilisine ulaşıp onu görmek ve onunla sohbet etmek zevkine ermek için, vatanından yola çıkmak kendisine ağır gelmez. Ölüm ise mülâkatın anahtarı ve içeri girip müşâhede etmenin kapısıdır. Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Allah'a mülâkatı seveni, Allah da sever."* buyurmuştur. Huzeyfe (r.a.) ölüm döşeğinde: "Sevgili kapıya geldi. Pişman olan iflâh olmaz." dedi. Seleften birisi, "Allah katında, Allah'a ulaşmak sevgisinden sonra en sevimli haslet fazla secde etmektir." dedi. Ve Allah sevgisini secde üzerine takdim etti. Allahu Teâlâ sevginin gerçekliğinde, Allah uğrunda kıtali şart koştu. Onlar, Allah sevgisini iddia edince, Allah yolunda ölüp öldürmeyi ve şehâdet mertebesine ulaşmayı alâmet göstererek:

إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الَّذٖينَ يُقَاتِلُونَ فٖي سَبٖيلِهٖ صَفًّا

“Doğrusu Allah, kendi uğrunda kenetlenmiş bir duvar gibi savaşanları sever.” (Saf suresi, 61/4) buyurmuştur. Diğer bir ayette de şöyle buyurmuştur.

يُقَاتِلُونَ فٖي سَبٖيلِ اللّٰهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ

“Onlar, Allah yolunda savaşır, ölür ve öldürülürler.” (Tevbe suresi, 9/111)

Hz. Ebû Bekir’in Hz. Ömer’e tavsiyesinde: “Hak ağırdır. Ağır olduğu kadar da acıdır ve aynı zamanda faydalıdır. Bâtıl ise hafif ve aynı zamanda belâlı ve zararlıdır. Eğer tavsiyeme uyarsan, henüz erişemediğin, gaybda bulunan ve mutlak sûrette sana ulaşacak olan ölümden sevimli bir şey senin için olamaz. Vasıyetime uymazsan da gayblar içerisinde ölümden daha çok buğzettiğin bir şey olamaz. Hâlbuki onu önlemeye de gücün yetmez.” dedi.

Ebû Vakkas’ın oğlu ishak b. Sa’d diyor ki: “Babam, bana şöyle bir hikâye anlattı: Uhud savaşında Abdullah b. Cahş babama:

- "Niçin Allah’a duâ etmiyoruz?” dedi. Bir kenâra çekildiler ve Cahş’ın oğlu Abdullah: “Yâ Rab, senden, yârın savaşa girdiğimde beni kuvvetli bir düşmanla karşı karşıya getirmeni, onunla senin rızân uğrunda alabildiğine savaşmamı, nihayet benim burnumu ve kulaklarımı kesmesini ve işkembelerimi orada dökmesini isterim. Yârın kıyâmet günü, burnun, kulağın ne oldu, diye benden sorduklarında, onları senin ve sevgili habîbinin uğrunda fedâ ettim, demiş olayım. Ve sen de evet, doğru söylüyorsun, diye beni tasdik etmeni istiyorum." diye duâ ettim. Babam Sa'd devamla diyor ki: "Ertesi gün akşama doğru Abdullah b. Cahş'ın burnu ile kulaklarını bir ipte asılı olarak gördüm. İlk istediğini Allahu Teâlâ kendisine verdi. Sonunu da aynı şekilde getireceğini umarım." dedi."

Sevrî ile **Bişr-i Hafî**: "Ölümü, ancak şüphede olan kimseler sevmez. Zîra ne bahasına olursa olsun, dost, dostuna ulaşmayı çirkin görmez" demişlerdir. Buveytî, zâhidlerden birisine: "Ölümü sever misin?" diye sordu. Adam biraz duraklar gibi olunca, hemen: "Eğer gerçek zâhid ve sâdıklardan olsan, ölümü severdin." dedi ve Allahu Teâlâ'nın:

فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

"Doğru sözlü iseniz, ölümü dilesenize." (Bakara suresi, 2/94) âyet-i celîlesini okudu. Adam, Buhârî ile Müslim'in Enes (r.a.) yolu ile rivâyet ettikleri: *"Sizden hiç biriniz ölümü temennî etmesin."* meâlindeki hadîsi okuyunca, Buveytî, "Bu hadîsi Resûl-i Ekrem (s.a.v.) sıkıntı ve ıztıraplar karşısında kalanlar için buyurmuştur. Yâni, bu gibi üzücü olaylar sebebiyle ölümü temennî etmeyin demek istemiştir. Çünkü Allahu Teâlâ'nın kazasına rızâ, kazasından kaçmaya yönelmekten daha makbüldür." dedi.

Şâyet, "Ölümü sevmeyen kimsenin Allah'ı sevdiği düşünülebilir mi?" dersen derim ki;

Hoşlanmamak, bâzen dünya sevgisinden mal, evlâd, aile ve akrabasından ayrılma üzüntüsünden olur ki bu, tam mânada Allah'ı sevmeye münâfîdir. Zîra kâmil sevgi, gönlün her tarafını kaplayıp başkasının girmesine boşluk bırakmayan sevgidir. Bununla beraber bunlara olan sevgisi yanında zayıf olsa da, Allah sevgisi şâibesinden bir şey kendisinde bulunabilir. İnsanlar, Allah'ı sevmekte birbirinden farklıdır. Buna, Abd-i Şems'in torunlarından Huzeyfe'nin (r.a.) rivâyet ettiği şu hadîs delâlet etmektedir. Kureyş'in en asıllarından olan Ebû Huzeyfe (r.a.), kız kardeşini âzadlı kölesi Sâlim'e verdiği vakit, Kureyş âilesi kendisini hem kınadı ve hem de azarladı: "Hiç böyle asîl bir kız öyle bir köleye verilir mi?" dediler. Huzeyfe (r.a.), yemîn ederek:

"Ben kız kardeşirpi ona verirken, onun kız kardeşimden çok daha üstün olduğunu bilerek verdim." deyince Kureyş, o işten ziyade bu söze kızdı ve tamamen çılgına döndüler;

"Nasıl olur?" dediler. Bunun üzerine Huzeyfe (r.a.):

"Ben Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

مَنْ أَرَادَ أَنْ يَنْظُرَ إِلٰى رَجُلٍ يُحِبُّ اللّٰهَ بِكُلِّ قَلْبِهِ فَلْيَنْظُرْ إِلٰى سَالِمٍ

"Bütün kalbi ile Allah'ı seven kimseye bakmak isteyen, Sâlim'e baksın."[33] buyurduğunu işittim" diye onlara cevap vererek, onları ilzam etti. Ve işte bu hadîs, insanlardan, bütün kalbi ile Allah'ı sevenlerin bulunduğuna, bununla beraber, Allah'ı sevdiği gibi, başkalarını da sevdiğine işaret vardır. Şüphesiz herkes mülâkat günü, sevgisi nispetinde mükâfatlandırılacaktır. Dünyadan ayrılmasındaki azâbı da, dünyaya olan sevgisi nispetindedir.

Ölümden hoşlanmamanın diğer bir sebebi de kişinin muhabbet makamına yeni yükselmiş olmasıdır. Bu adam, aslında ölümü kerih görmüş değil, yalnız Allah'a kavuşmaya gereği gibi hazırlanamadan ölüme üzülmüş olmasıdır ki bu, sevginin zayıflığına delâlet etmez. Bu, tıpkı şöyledir: Adama, sevdiği bir zâtın gelmekte olduğunu müjdelerler. Adam tabiî buna son derece sevinir, fakat dostuna uygun bir yer hazırlamak için biraz gecikmesini ister. Maksadı, telâşsız ve sıkıntısız huzûr içinde onu karşılayabilmektir. Bu sebeple ölümü kerih görmek, sevginin kemâline aykırı düşmez. Her şeyde olduğu gibi, burada da iş lâf ile bitmez. Bunun nişanı, amele devam ile ölüme hazırlanmaktır.

---

[33] Huzeyfe'den (r.a.) böyle bir rivayete rastlanamamış, ancak "Hilye"de Ebû Nuaym'ın merfû olarak bu mealde bir rivayeti vardır.

Meselâ, içte ve dışta, Allah'ın sevdiğini kendi sevdiklerine tercih etmek, ağır amellere girmek, nefsinin hevâsına uymamak, tembelliği atarak ibâdete devâm etmek, nâfilelere devam ile sevgilisi tarafından daha çok sevilmesini arzu ettiği gibi, Allah'tan da üstün mevkiler dilemek gibi hususlara riâyet etmektir. Allahu Teâlâ, muhabbet edenleri îsar ile vasıflayarak;

يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً
مِمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلٰى أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ

"Daha önceden Medine'yi yurt edinmiş ve gönüllerine îmânı yerleştirmiş olan kimseler, kendilerine hicret edip gelenleri severler; onlara verilenlerden içlerinde bir çekemezlik hissetmezler. Kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları kendilerinden önde tutarlar" (Haşr suresi, 59/9) buyurmuştur. Devamlı olarak nefsinin arzuları peşinde koşanların, sevdikleri, nefislerinin arzuları olduğu meydandadır. Allah'ı seven, O'nun sevgisi karşısında nefsin isteklerini terk edendir. Nitekim şâir:

"Ben ona yaklaşmayı, o ise uzaklaşmamı istiyor.
Benim arzularımı onun isteklerine fedâ ediyorum." demiştir.

Üstün sevgi, başka ne kadar arzular varsa hepsini atar da sevgiliden başka hiç bir şeyden zevk almaz. Hattâ rivâyete göre **Züleyha** îman edip **Yûsuf aleyhisselâm** ile evlendikten sonra, Yûsuf aleyhisselamdan vazgeçerek, Allah'a ibâdetle meşgul oldu. Bu ibâdette o kadar ileri gitti ki, Yûsuf aleyhisselâm onu, gündüz yatağına dâvet ettiği vakit, geceye kadar tehîr ettirirdi. Gece gelince de gündüze bırakırdı ve Yûsuf aleyhisselâm'a:

"Ben, bilmeden seni seviyordum. O'nu bulduktan sonra artık O'ndan başka kimseye sevgim kalmadı. Artık ben O'na (Allah'a) bedel arayacak değilim." dedi. Yûsuf aleyhisselâm:

"Benim bu dâvetim de Allah'ın emridir. Çünkü Rabbim bana haber verdi. Senden, peygamber olacak iki oğlumuz doğacak." dedi. Bunun üzerine Züleyha:

"Mâdemki Allah'ın emridir ve beni bunlara sebep kılmıştır. Ben de O'nun emrine itâat ediyorum." dedi.

Demek ki Allah'ı seven O'na isyân etmez. Bunun için ibn Mübârek:

تَعْصِي الْاِلَهَ وَأَنْتَ تُظْهِرُ حُبَّهُ * هٰذَا لَعَمْرِي فِي الْفِعَالِ بَدِيعُ
لَوْ كَانَ حُبُّكَ صَادِقًا لَأَطَعْتَهُ * إِنَّ الْمُحِبَّ لِمَنْ يُحِبُّ مُطِيعُ

"Allah'a isyân ederken, O'nu sevdiğini açıklarsın, bu ise kıyasda acayiptir.

Eğer sevgin doğru olaydı, O'na itâat ederdin; çünkü seven, sevdiğine itâat eder." demiştir. Yine bu anlamda diğer bir şâir:

"Arzuların karşısında ben isteklerimi terk ediyorum. Canım sıkılsa da senin razı olacağın şeye ben razı olurum." demiştir.

Sehl de: "Sevginin alâmeti, sevgilini kendi nefsine tercih etmendir. Her itâat eden, habib olamaz." demiş ve doğru söylemiştir. Zîra onun Allah'ı sevmesi, Allahu Teâlâ'nın da kendisini sevmesine sebeptir. Nitekim:

"O, onları sever, onlar da onu severler." (Mâide suresi, 5/54) buyurmuştur. Allahu Teâlâ kulunu sevdiği vakit, onu iltizam eder ve düşmanlarına karşı ona üstünlüğü sağlar. Düşmanları ise nefsi ve şehvetidir. Allahu Teâlâ onu terk edip şehvetleri ile baş başa bırakmaz. Bunun için Allahu Teâlâ:

وَاللّٰهُ أَعْلَمُ بِأَعْدَائِكُمْ وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَلِيًّا وَكَفٰى بِاللّٰهِ نَصِيرًا

"Allah, düşmanlarınızı çok iyi bilir. Allah size dost olarak da yeter, yardımcı olarak da yeter." (Nisâ suresi, 4/45) buyurmuştur.

Şâyet "İsyan, muhabbetin aslının zıddı olur mu?" dersen derim ki; isyan, muhabbetin aslının değil, kemâlinin zıddıdır. Nice kimseler var ki, kendilerini sevdikleri halde vücudları hasta ve nice kimseler var ki, sıhhatli olmayı arzu ettikleri halde bilerek sıhhatlerine zararlı olan şeyi yemekten de geri kalmazlar. Bunların bu davranışları kendi kendilerini sevmediklerine delâlet etmez. Ancak mârifet zayıf ve şehvet galip olduğu için, bunlar sevgilinin hakkını yerine getiremiyorlar. Nuayman hakkındaki Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in şu mübârek sözü bunu açıkça göstermektedir. "Nuayman içkiye müptelâdır. Zaman zaman yakalanır ve cezalandırılır. Bir defa sarhoş olarak Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in huzuruna çıkarılıp cezalandırılınca, ashâbdan biri; "Lânet olası, ne kadar da içki içiyor." demesi üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا تَلْعَنْهُ فَإِنَّهُ يُحِبُّ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ

"Onu tel'in etme, zira o, Allah ve Resûlünü sever."[34] buyurmuş ve onun bu isyânı, kendisini muhabbetten ayırmadığını bildirmiştir. İsyân ile asıl muhabbetten çıkmış olmaz, ancak kâmil muhabbetten çıkmış olur. Nitekim âriflerden birisi: "Îman, yalnız kalbin dış kısmına kadar girebilmiş ise, bunun sâhibinin Allah'a olan sevgisi, orta derecedir. Îman, kalbinin özüne girdiği vakit, Allah'ı tam mânasıyla sever ve isyânı terk eder." demiştir.

Uzun sözün kısası, muhabbet iddiasında bâzı tehlikeler vardır. Bunun için **Fudayl**; "Allah'ı seviyor musun, diye senden sorduklarında, sükût et. Zîra sevmiyorum demek küfürdür. Seviyorum dersen, tutumun, sevenlerin tutumunda değildir. Allah'ın buğzuna uğramaktan sakın." demiştir. Âlimlerden birisi de: "Cennette mârifet ve muhabbet erbabının nîmetlerinden üstün nîmet, cehennemde de, mârifet ve muhabbeti iddia ettiği halde bunlardan hiç birisi kendisinde bulunmayandan şiddetli azâb olan kimse yoktur." dedi.

Sevginin alâmetlerinden birisi de devamlı olarak kalp ve dili ile Allah'ı hatırlayıp O'nun azametini düşünerek O'nu zikretmektir. Zîra bir şeyi çok seven, onu çok anar. Demek ki Allah'ı sevmenin alâmeti, O'nun zikrini sevmek, kelâmı olan Kur'ân'ı sevmek, peygamberini ve ona nisbet edilen her şeyi sevmektir. Bir adamı seven, onun köpeğini de sever. Zîra muhabbet kuvvetleşince, sevgilisinin etrafında bulunan her şeye sirâyet eder. Aslında bu, muhabbette ortaklık anlamında değildir. Çünkü sevgilisinin elçisini ve mektubunu seven bir insan, gerçekte sevgilisini sevmektedir. Bunun için Allah sevgisi kalbinde galip olanlar, Allah'ın bütün yaratıklarını severler. Çünkü onlar, O'nun yaratığıdırlar. Daha nasıl olur da kelâmı olan Kur'ân'ı sevmezler, peygamberleri ve sâlih kulları sevmezler? **"Kardeşlik ve Sohbet Kitabı**"nda bunları açıklamıştık. Bunun için Allahu Teâlâ:

---

[34] Hadîsi, Buhârî rivâyet etmiştir.

"De ki: "Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin." (Âl-i İmrân suresi, 3/31) buyurmuştur. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de: *"Allah'ın size verdiği sayısız nîmetlerden dolayı, Allah'ı sevin. Beni de Allah için, Allah beni sevdiği için seviniz."*[35] buyurmuştur.

Süfyân diyor: "Allah'ı seveni seven, Allah'ı sevmiş; Allah'a ikram edene ikrâm eden, Allah'a ikrâm etmiş olur."

Mürîdlerin birisinden şöyle hikâye edilmiştir. Diyor ki: "Ben irâdeme sâhip olduğum yaşta Allah ile münâcâtın zevkine erdim. Bunun için gece ve gündüz Kur'an okumaya devâm ettim. Sonra bana bir tembellik ârız oldu da Kur'ân-ı Kerîm'i okumayı bıraktım. Sonra bir gece rüyamda bir ses: "Beni sevdiğini sanıyorsan neden kitabımı kapattın? Benim oradaki ince itab ve kınamalarımı düşünmedin mi?" dedi. Uyanır uyanmaz Kur'ân sevgisi yeniden kalbime doğdu ve eski hâlime döndüm".

İbn Mes'ûd (r.a.): "İnsan kendisini Kur'an ile denemelidir ve eğer Kur'ân'ı seviyorsa Allah'ı da sevmiştir, Kur'ân'ı sevmiyorsa Allah'ı da sevmiyor demektir." demiştir.

Sehl: "Allah'ı sevmenin alâmeti, Kur'ân'ı sevmek, Kur'ân'ı sevmenin alâmeti, peygamberi sevmek, peygamberi sevmenin alâmeti ise onun sünnetine uymak, sünnete uymanın alâmeti de âhireti sevmek, âhireti sevmenin alâmeti, dünyaya buğz etmek, dünyaya buğz etmenin alâmeti ise, ondan ancak âhirete kendisini ulaştırmak için lâzım olan miktarını almaktır." dedi.

---

[35] Hadis, metin olarak yukarıda geçmiştir.

Sevginin alâmetlerinden birisi de yalnızlıkta Allah ile ünsiyet edip O'na münâcât etmek, Kur'ân-ı Kerîm okumak, gecenin karanlığını ganîmet bilerek huzur içinde ibâdet etmektir. Sevginin en aşağı derecesi, sevgili ile tenhâ yerde baş başa kalmaktan zevk almaktır. Allah ile münâcattan daha çok, uyku veya konuşma ile meşgul olmaktan zevk alan kimsenin muhabbet iddiası nasıl doğru olabilir?

İbrâhim b. Edhem bir ara dağdan şehre indi. "Nereden geliyorsun?" diye kendisine soranlara, "Allah ile münâcâtdan." diye cevap vermiştir.

Ahbâr-ı Dâvud'da: "Kimse ile ünsiyet etme. Zîra ben iki kişi ile münâsebeti keserim. Birisi mükâfatımın verilmesini geç görerek ibâdetten ayrılan, diğeri de beni unutarak kendi haline razı olandır. Bunlardan yüz çevirdiğimin nişanı, bunları kendi hallerine terk edip dünyada şaşkınlık içinde bırakmamdır." kaydı vardır.

Kişi, Allah'tan başkası ile ünsiyet ettiği vakit, ünsiyeti nisbetinde Allah'dan uzaklaşmış ve sevgi derecesinden düşmüş olur.

Berh kıssasında şöyle deniliyor: (Berh, Mûsâ aleyhisselâmın su istediği siyah bir köledir.) Allahu Teâlâ Mûsâ aleyhisselâma:

"Berh, benim için çok sevimli bir kuldur. Ancak onun bir kusuru vardır." buyurdu. Mûsâ aleyhisselâm:

"Kusuru nedir, yâ Rabbi?" diye sorunca Allahu Teâlâ:

"Seher rüzgârı onun hoşuna gider ve ondan zevk alarak onunla huzur bulur. Hâlbuki beni seven, başka hiç bir şey ile huzur ve sükûn bulamaz." buyurmuştur.

Rivâyete göre âbidin biri bir ormanda uzun yıllar Allahu Teala ya ibadet etmişti. Sonra bir gün ağaç dalları arasında yuva yapan bir kuşun, yuvasına çekilip orada ötmeye başladığını görünce, ben de bu ağaca yaklaşayım da burada ibâdet edeyim ve hem de bu kuşun nağmeleri ile kendimi oyalarım, der. Allahu Teâlâ zamanın peygamberine: “O âbide söyle, mahlûk ile ünsiyet etmek istediği için onu öyle bir derekeye düşürdüm ki, hiç bir ameli ile bunu telâfiye muktedir olamaz.” buyurdu.

Demek ki muhabbetin alâmeti, sevilenin münâcâtı, gizli görüşmesi ile kâmil ünsiyet etmek, onunla yalnız başbaşa kalmayı tam mânasıyla nîmet bilmek ve bunlara engel olacak her şeyden tam mânasıyla uzaklaşmaktır. Ünsiyetin alâmeti, sevgilisine hitap edip onunla gizli konuşan gibi, akıl ve fehmini münâcâtın zevkine kaptırıp tamamen münâcâtın zevkine dalmaktır. Bu zevke hakîkaten erenler olmuştur. Namazda iken evi yandığı halde farkına varmayanlar, namazda iken arızalı ayağı kesildiği halde acısını duymayanlar vardır. Böylece sevgi ve ünsiyet kendilerine galebe çalanlar için tenha yerler ve gizli görüşmeler gözbebeği olmuştur. Bu hallerde bütün sıkıntılarını atar, hattâ ünsiyet ve muhabbet kalbini öyle kaplar ki, tekrar tekrar sesler kulağı tırmaladıkça dünya işlerinden bir şey duymaz ve anlamaz olur. O, hayran olmuş bir âşıktır. Dili ile insanlarla konuşurken, kalbi Hz. Allah’a bağlı ve O’nu tefekkürle meşguldür.

Seven, ancak sevdiği ile itmînâna ulaşır. Katâde, Allahu Teâlâ’nın:

اَلَّذٖينَ اٰمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللّٰهِ
أَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ

“Onlar o inanmışlar, kalpleri Allah’ı anmakla huzura kavuşmuştur. Dikkat edin, kalpler ancak Allah’ı anmakla huzu-

ra kavuşur.” (Ra’d suresi, 13/28) âyet-i celîlesinin tefsirinde, O’na yöneldim ve O’nunla ünsiyet ettim” dedi.

Sıddîk-ı Ekber (r.a.) da: “İhlâs ile Allah sevgisini tadan kimseyi bu muhabbet dünya meşgalesinden alıkoyar ve herkesden vahşet ettirir.” demiştir.

Mitraf da: “Seven, sevgilisinin sözünden ve onun bahsi yapılmaktan usanmaz.” demiştir.

Allahu Teâlâ **Dâvud aleyhisselâm**a şöyle vahyetmiştir: “Beni sevdiğini iddia eden kimse, gece yatar uyursa yalan söylemiş olur. Herkes sevgilisini tenhada arayıp bulmak istemez mi? İşte ben gece vakti beni arayanlar için hazırım.” Mûsâ aleyhisselâm:

“Yâ Rab, neredesin, Seni nerede arayayım?” deyince, Allalıu Teâlâ:

“Beni aramayı kasdettiğin anda bulursun.” buyurdu.

Yahya b. Muaz da: “Allah’ı seven, kendine buğzeder.” demiştir.

Yine Yahya “Üç haslet kendisinde bulunmayan gerçek muhib, âşık değildir. Bunlar, Allah’ın kelâmını, yaratıkların sözleri üzerine; Allah’a mülâki olmayı, insanlara kavuşmak üzerine, Allah’a ibâdeti yaratıklara hizmet üzerine tercih etmektir.” dedi.

Allah’ı sevmenin alâmetlerinden birisi de, Allah’tan başka kaybettiği hiç bir şeye üzülmemek, Allah’ı zikretmeksizin ve ibâdetle meşgul olmaksızın geçirdiği her dakikaya üzülmektir. Yoksa geçen zamanı için üzülmek ve tevbekâr olmakla kendi kendini suçlamaktır.

Âriflerden birisi: “Allahu Teâlâ’nın öyle kulları var ki, yalnız O’nu sevdi ve tamamen O’na bağlandı, O’nunla huzura kavuştular. Onlar ne dünyalık ile meşgul oldu ve ne de dünyalıktan kaybettikleri bir şeye üzüldüler. Çünkü meliklerinin mülkü tamdır. O'nun dilediğinin olacağını bilirler. Kendilerine ayrılan, ellerine geçer. Ellerine geçmeyen ise Allahu Teâlâ'nın tedbîr ve takdîri ile olduğunu bilirler.

Seven kimsenin vazifesi, bir an da olsa geçirdiği gafletinden dönmek istediği vakit, hemen sevgilisine yönelmek ve kendini kınayarak Allahım: "Hangi kusurumdan sebep beni senden ayırdın ve huzurundan uzaklaştırdın da nefsime ve şeytâna uymakla beni niçin terkettin?" demeli ve bunu samîmiyetle ifade etmek sûretiyle geçmişini bağışlatmaya çalışmalıdır. Bu hatâsı, yeniden ihlâs ile ibâdete ve zikre sarılmasına vesîle olmalıdır.

Seven, sevdiğinden başka bir şey görmez ve her şeyi ondan bilirse, kendisinde üzüntü ve şüphe diye bir şey kalmaz. Her şeyi gönül hoşluğu ve rızâ ile karşılar. Sevgilisinin kendi hakkında ancak hayırlı olanı takdir ettiğini bilir de Allahu Teâlâ'nın:

وَعَسٰى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ

"Umulur ki kerih gördüğünüz şey, sizin için hayırlı olur" (Bakara suresi, 2/216) âyet-i celîlesini hâtırlar ve bununla teselli bulur. Allah'ı sevmenin belirtilerinden birisi de, tâati bir nîmet bilip ondan ağırlanmamak ve onun külfetini kaldırmaktır. Nitekim birisi: "Yirmi yıl uğrunda zahmet çektim, yirmi yıl da zevklendim." demiştir.

Cüneyd: "Sevmenin alâmeti, neşenin devamı ve bedenini yoracak ve fakat kalbini yormayacak şekilde ciddiyetle ibâdete devamdır." dedi. Zâtın birisi de: "Sevgi üzerine yapılan amele tembellik girmez." demiştir.

Bütün bunlar, görülegelen şeylerdir. Âşık, mâşukunun isteklerini yerine getirmekten bir vakit yorulup usanmaz. Hattâ zorluklarla karşılaşsa bile sevgilisinin hizmetinde bulunmak kendisi için bir zevk teşkil eder. Sevgilisinin isteklerini yerine getirmekten âciz düşerse, onun en çok sevip arzu ettiği, sevgilisine hizmet edecek imkânlara sâhip olmaktır. İşte Allah sevgisinin de böyle olması gerekir. Şüphesiz daha üstün sevgi, daha küçüğünü düşürür. Sevdiği, tembellikten daha sevimli olursa, tembelliği düşürür ve sevgilisine hizmete yöneltir. Şâyet, sevdiği maldan daha çok sevimli ise sevgisi uğrunda malı da terk eder. Mal ve hattâ bedenini Allah yolunda harcayıp bitkin hâle gelen bir Allah âşıkına, senin bu hâlin nedir, diye soranlara; bir defa bir âşık ile mâşukun konuşmalarına şâhid oldum. Seven sevgilisine, "Ben bütün kalbimle seni sevdiğim halde sen bütün varlığınla benden yüz çeviriyorsun." dedi. Sevilen; "Beni sevdiğini isbât için: bana ne veriyorsun?" deyince seven:

- "Bütün mal ve mülkümü sana temlik ediyorum, hattâ canımı da sana teslim ediyorum." dedi. Bunu dinleyince kendi kendime: "Şu manzara, kulun kula, yaratığın yaratığa olan bir sevgi gösterisidir. Ya kulun Halik'ına karşı sevgisi nasıl olmalıdır?" dedim ve ben de bütün mevcudiyetimi Allah sevgisi uğrunda fedâ. ettim." dedi. İşte bunlar birer sebeptir.

Allah'ı sevmenin belirtilerinden birisi de, Allah'a kulluk edenlere şefkatli ve merhametli olmak, düşmanlarına ve Allah rızâsına uymayan hareketlerde bulunanlara karşı da şiddetli davranmaktır. Nitekim Allahu Teâlâ:

أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ

"Kâfirlere karşı şiddetli, kendi aralarında merhametli-

dirler" (Fetih suresi, 48/29) buyurmuştur. Bütün bunlarda kimsenin yermesine aldırış etmemek ve Allah için öfkelenmesine engel tanımamaktır. Allahu Teâlâ velîlerini bu vasıfla tavsîf etmiş ve şöyle buyurmuştur: "Onlar ki, çocuk bir şeye zorlandığı gibi, beni sevmek için kendilerini zorlar. Herkes kuşun yuvasına yöneldiği gibi, benim zikrime yönelir. Kaplan hışımlandığı vakit kızdığı gibi, harâma kızar da karşısındakilerin az veya çok olmalarına aldırış etmezler. Sen şu misâldeki inceliğe bak. Çocuk bir şey ile yükümlü olunca ondan ayrılmaz. Elinden alınırsa, kendisine verilinceye kadar, ağlar, feryâd ü figan eyler. Uykuya yatarken onu beraberine alır. Uyandığı vakit hemen onu arar ve ona sarılır. Ondan ayrılınca ağlar, bulduğu vakit sevincinden güler. Onu, ondan almak isteyene kızar. Onu kendisine verene sevinir. Kaplan ise hiddetini katiyyen yenemez, hattâ bu yüzden helâk olmaya kadar gidebilir.

İşte bunlar, Allah'ı sevmenin alâmetleridir. Bu alâmetler kimde tamamlanmışsa sevgisi de kemâlini bulmuş ve hâlis olmuştur. Âhirette içeceği şerbet, hâlis ve tatlıdır. Huzur ve refahı da son haddini bulmuştur. Fakat Allah sevgisi ile başka sevgileri karıştıran, o da sevgisi nispetinde istifade eder. Çünkü onun şerbetine de mukarreblerin şerbetinden karışmıştır. Nitekim âyet-i celîlede:

إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ

"İyiler, şüphesiz nîmet içindedirler." (İnfitar suresi, 82/13) buyrulduktan sonra:

يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ خِتَامُهُ مِسْكٌ وَفِي ذٰلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ
الْمُتَنَافِسُونَ وَمِزَاجُهُ مِنْ تَسْنِيمٍ عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ

"Sonunda misk kokusu kalan, mühürlenmiş saf bir içe-

cekten içerler. İyi şeyler için yarışanlar, bunun için yarışsınlar. Onun katkısı, gözdelerin içtiği yüce kaynaktandır.” (Mutaffifîn suresi, 83/25-28) buyurmuştur. İyilerin şerbetlerinin temiz olması, mukarrebîn için olan hâlis şerbetlerle karışmış olmasındandır. Buradaki şerbet, cennetin bütün nîmetlerinden ibârettir. Nitekim:

إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي عِلِّيِّينَ

“Ama iyilerin defteri, yüksek katlardadır.” (Mutaffifîn suresi, 83/18) âyet-i celîlesindeki defterden murad da bütün amellerdir. Sonra Allahu Teâlâ:

يَشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَ

“Onu gözdeler görüyor.” (Mutaffifîn suresi, 83/21) buyurmuş ve defterlerinin yüksek olmasının alâmeti olarak da mukarreblerin ona şehâdet etmesini göstermiştir. Ebrârın mukarreblere yaklaşmaları ile hal ve mârifetlerinde ilerleme kaydettikleri gibi âhirette de durumları böyledir. Nitekim âyet-i celîlede:

مَا خَلْقُكُمْ وَلَا بَعْثُكُمْ إِلَّا كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ

“Sizin yaratılmanız ve tekrar dirilmeniz tek bir nefsin yaratılması ve dirilmesi gibidir.” (Lokman suresi, 31/28) ve:

كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ

“Yaratmaya ilk başladığımız gibi, onu tekrar edeceğiz.” (Enbiyâ suresi, 21/104) ve:

جَزَاءً وِفَاقًا

“Uygun cezâ...” (Nebe’ suresi, 78/26) buyurmuştur. Yâni cezâ ve mükâfatları, amellerine uygundur. Şerbetin hâlisi, hâlis ile karışığı da karışığı ile karşılaştırıldı. Her şerbetin karışımı, sevgi ve ameli nisbetindedir. Diğer âyette de:

فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ

"Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görür, kim de zerre kadar kötülük yapmışsa onu görür." (Zilzâl suresi, 99/7-8) ve:

إِنَّ اللّٰهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ

"Bir millet kendini bozmadıkça Allah onların durumunu değiştirmez." (R'ad suresi, 13/11), ve:

إِنَّ اللّٰهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ وَإِنْ تَكُ حَسَنَةً يُضَاعِفْهَا

"Şüphesiz Allah zerre kadar haksızlık yapmaz. Zerre kadar iyilik olsa onu kat kat artırır." (Nisâ suresi, 4/40),

وَإِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَكَفٰى بِنَا حَاسِبِينَ

"Hardal danesi kader olsa bile yapılanı ortaya koyarız. Hesap görücü olarak biz yeteriz." (Enbiyâ suresi, 21/47) buyurmuştur. Yalnız cennete girip onun nîmetlerinden, köşk ve hûrilerinden yararlanmak için dünyada ibâdet eden ve bunu arzu edip sevenlerin zevki, âhirette bu kadarla sona erecektir. Yâni bu maksatla çalıştığının mükâfatını alacak ve daha ileri gidemeyecektir.

Çünkü muhabbet bakımından insana, canının arzu ettiği ve gözünün zevklendiği şeyler verilir. O, cenneti ve oradaki varlıkları isteyip onlar için çalıştığına göre, onları alır. Fakat kim ki, evi mülkü, cenneti ve cennetin nîmetlerini değil de, onun sâhibini ve mâlikini ister ve sıdk u ihlâs ile yalnız onu sever ve O'na bağlanırsa, o da Allah indinde malûm olan sadâkat koltuğuna oturtulur. Ebrâr, iyiler, cennetin parklarında hûrilerle zevklenirken, mukarrebler, Hz. Allah'ın civârında olur. O'na yönelir ve gözlerini O'na dikerler. Onlar, cennetin bütün zevklerini ilâhî tecelliyâtın bir zerresiyle değişmezler. Bir kısmı maddî şehvetlerinin tatmîni peşinde ve zevkinde olurken, diğer bir kısmı da ilâhî meclisde bulunur. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Cennet ehlinin çoğu, sâf-dil insanlardır. A'lâ-i İlliyyîn, yüksek makamlar, basîret sâhipleri içindir."*[36] buyurmuştur. "İlliyyîn"in mânasını anlamaktan akıllar âciz kaldığı için Allahu Teâlâ:

وَمَا أَدْرَاكَ مَا عِلِّيُّونَ

"İlliyyin'in ne olduğunu sen bilir misin?" (Mutaffifîn suesi, 83/19) buyurmuş ve nitekim "Karia" hakkında aynı şeyi beyân ederek:

اَلْقَارِعَةُ مَا الْقَارِعَةُ وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْقَارِعَةُ

"Karia, nedir o karia? Karia'nın ne olduğunu sen bilir misin?" (Karia suresi, 101/1-3) buyurmuştur.

Allah'ı sevmenin alâmetlerinden birisi de, sevgisinde korkak, heybet ve azamet-i ilâhiye karşısında hor ve hakîr olmaktır. Bâzıları korkunun, sevginin zıddı olduğunu sanırlar ki bu, böyle değildir. Ancak güzelliği anlamak sevgiyi gerektirdiği gibi, Allah'ın azametini anlamak da korkuyu gerektirir. Özel sevgiler için muhabbet makamında, başkaları için olmayan korkular da vardır. Hattâ bir kısım korkuları diğer korkulardan daha şiddetlidir. İlk korkuları, Allahu Teâlâ'nın onlardan yüz çevirme korkusudur. Bundan önemlisi, araya perde girme, bundan daha önemlisi Allah'ın civârından uzaklaştırılma korkusudur. İşte bu mâna Hûd sûresinde vardır. Ve Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'i:

---

[36] Birinci şıkkını Bezzar Enes'den (r.a.) rivâyet etmiştir. İkinci şıkkı, Ahmed b. Ebû'l-Huvârî'dendir.

أَلَا بُعْدًا لِمَدْيَنَ كَمَا بَعِدَتْ ثَمُودُ

"Bilin ki Semûd milleti Allah'ın rahmetinden uzaklaştığı gibi, Medyen halkı da uzaklaştı." (Hûd suresi, 11/95) âyetleri kocaltmıştır.

Uzaklık korkusunun verdiği heybetin gönüllerde büyümesi, daha çok yakınlık zevkine varıp onunla ülfet edenlerde görülür. Uzaklaştırılmış olan kimselerin uzaklaştırıldıklarına dâir söylenen sözü duymak bile yakın olan kimseleri kocaltır. Uzaklığa alışkın olanlar zaten yakınlığa yaklaşamaz ve yakınlık zevkine varmadığı için uzaklık korkusundan ağlamaz.

Sonra olduğu yerde kalıp da ilerleyememe korkusu gelir. Çünkü yakınlık derecelerinin sonu olmadığını yukarıda anlatmıştık. Kula lâyık olan, her nefes biraz daha Allah'a yaklaşmaya gayret etmektir. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"İki günü bir olan aldanmış; bugünü dününden kötü olan ise lânetlenmiştir."*[37] buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Kalbime öyle şeyler gelir ki, gece gündüz yetmiş defa Allah'a istiğfâr ederim."*[38]

Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in istiğfârı, birinci kademeden idi. Çünkü her geride kalan kademe ikinciye nispetle Allah'a biraz uzaklıktır. Allahu Teâlâ: *"Dünya şehvetlerini tâatım üzerine tercih eden âlime*

---

[37] Bu rivayeti, Abdülâziz b. Ebû Revad rüyasında görmüş ve Beyhakî **"Zühd"**ünde rivâyet etmiştir.

[38] Buhârî ile Müslim, rivâyet etmişlerdir. Yukarıda geçmiştir.

yapacağım ukûbetin ehveni, bana olan münâcâtın zevkini ondan kaldırmaktır." buyurmuştur. Şehvetleri sebebiyle ziyadeliği kaldırmak, avam için bir ukubet ve cezadır. Havassa gelince; onların yalnız benlik iddiaları, kendilerini beğenmeleri, eltâf-ı ilâhiyenin daha başlangıcındaki eğilmeleri, onları ziyadeden mahrum eder. Bu öyle gizli bir mekirdir ki, bundan ancak kuvvetli direnme ve dayanma imkânlarına sâhip olanlar korunabilirler.

Daha sonra da kaybettiği mevkiini bir daha elde edemeyeceği korkusu gelir.

İbrâhim b. Edhem, bir seyahatında dağın tepesinde bulunurken şu meâlde bir şiir duydu:

"Senin her şeyin bağışlanır, yalnız bizden yüz çevirmen
bağışlanmaz."

"Kaybolanı biz sana bağışladık; bizden kaybolanı,
bizim vermediğimizi de sen bağışla."

İbrâhim, bunu duyunca titreyerek bayılıp düştü. Yirmi dört saat baygın kaldı. Ayılınca, yine dağdan: "Ey İbrâhim, kul ol." diye bir ses geldi. Ben de kulluk ve köleliği kabul ederek rahata ulaştım." dedi.

Sonra aşk ve sevkden hâlî kalıp mevcud ile baş başa kalma korkusu gelir. Zîra seven kimse maksadına, şevk ve acele ile ulaşmak ister. Bunun için fazlasını istemekten bir an geri kalmaz. Onun tesellîsi, ancak her an kaydedilen yeni ilerlemelerle mümkündür. Şâyet mevcut ile yetinir ve bununla tesellî bulursa bu, bir ric'at sayılır. Muhabbetin, bilmediği taraftan kendisine gelmesi gibi, kanâat ve mevcut ile yetinme tembelliği de bilmediği taraftan kendisine gelebilir. Bu değişikliklerin anlaşılması beşer kudretinde olmayan, gizli ve semavî sebepleri vardır.

Allahu Teâlâ bir kuluna mekr ettiği vakit, ona uğrayan tembelliğin sebebini ondan gizler. Güya ümîd içinde olduğu halde yerinde sayar. Hüsn-ı zan veya gafletin galebesine aldanır, unutur veya hevâsına uyar da yerinde kalır. İşte bütün bunlar, meleklerin ordusu olan ilim, akıl, zikir ve beyana galebe çalan şeytan kuvvetleridir. Allahu Teâlâ'nın vasıflarından olan lutuf, rahmet ve hikmet gibi niteliklerin zuhûru, sevgiyi tahrik ettiği gibi onun ceberût, izzet ve istiğnâ gibi vasıfları da tembelliği işâret eder ki, bu şekavet ve mahrumiyetin başlangıcıdır.

Bundan sonra da değişiklik korkusu gelir. Allah korusun, bakarsın Allah'ı severken başkasını sevmeye başlarsın. İşte bu da Allahu Tealanın şiddetli gadabıdır. Bundan tembellik, bu makamın mukaddimesi, yüz çevirmek de tembelliğin mukaddimesi, iyiliklere gönlün daralması, zikre devam etmekten bunalması, vazifesi olan evrâdı yerine getirmemesi, bu mânaların sebep ve başlangıçlarıdır. Aynı zamanda bu sebeplerin görülmesi sevgi makamından gadab makamına geçilmesinin delîlidir. Bundan Allah'a sığınırız. Bunlardan korku üzerinde bulunmak ve devamlı olarak nefsini murâkabe ile bunlardan son derece sakınmak, sevgideki sadakatin delîlidir. Çünkü bir şeyi seven, o sevgilisinin kaybolmasından elbette korkar.

Sevgilisini kaybetme ihtimâli olan bir sevinci hiç bir vakit korkudan emîn olamaz. Nitekim âriflerden birisi, hiç korku olmadan yalnız sevgi ile Allah'a ibâdet eden helâk olur. Yalnız korku ile ibadet eden de ondan uzaklaşır. Fakat hem sevgi ve hem de korku ile Allah a ibadet edeni Allahu Teâlâ da sever, kendisine yaklaştırır, onu oğretir ve imkânları ona bahşeder. Seven korkudan, korkan da sevgiden hâlî olamaz. Fakat sevgisi, korkusu üzerine galip olan için, muhabbet makamındadır, denir ve muhabbet edenlerden sayılır. Korku şâibesi de sevgi sarhoşluğunu azaltır. Şâyet sevgi tamamen galebe çalar ve mârifet kendisini istilâ ederse, buna beşer gücü tahammül edemez. Korku bunu itidale sevk eder ve kalp üzerindeki etkisini azaltır. Bâzı haberlerde rivayet edildiğine göre ebdallardan birisi, sıddîklardan birisine:

- "Allah'a duâ et de mârifetinden bir zerre bana nasip etsin." der. Sıddîk da duâ eder. Allahu Teâlâ da dileğini kabul ederek, mârifetinden bir miktar ona nasip eder. Ebdâl, bu ilâhî mârifet karşısında şaşkınlık ve hayretler içinde kalarak dağlara çıkar, yedi gün böyle hayretler içinde kalır. Kendisinden hiç kimse bir şey istifade edemediği gibi, kendi kendine de bir fayda sağlayamaz. Bunu gören sıddîk, Allahu Teâlâ'ya duâ eder:

- "Yâ Rab, bu adam bu mârifete dayanamadı, ne olur, bunun mârifet derecesini biraz azalt da normale dönsün." der. Allahu Teâlâ:

"Ben bu adama mârifetimin bir zerresinin yüz bin cüz'ünden bir cüz'ünü verdim. Çünkü o benden mârifet talebinde bulunduğu vakit, kullarımdan daha yüz bin kişi de aynı anda aynı istekte idiler. Onlar da aynı şekilde muhabbet ve mârifet istiyorlardı. Ben onların isteklerini senin duâna kadar geciktirdim. Sen buna şefâatçı olduğun vakit, bunun hakkındaki şefâatini kabul ettiğim gibi, onların da dileklerini kabul ettim ve bir zerreyi yüz bin kişi arasında bölüştürdüm. Yâni mârifetimin bir zerresinin yüz binde biridir, buna verdiğim." buyurdu. Sıddîk:

"Ey hâkimlerin hâkimi olan Rabbim, buna verdiğin mârifeti yine azalt." dedi. Allahu Teâlâ da bir zerrenin yüz binde birini on bine bölerek onun da yalnız bir cüz'ünü adamda bıraktı ve adamın korku, sevgi ve ümidi normale dönerek diğer ârifler gibi oldu.

Bâzı şâirler, şiir hâlinde âriflerin durumunu anlatırken, onların insanlar arasında garîb ve fakat Allah katında mevkilerinin yüksek olduğunu, herkesin yılda muayyen bayramları varken onların mânevî yönden her gün bayram yaptıklarını söylemişlerdir.

Cüneyd-i Bağdâdî de açıklanması sakıncalı olan bâzı sırlarını açıklayarak onlarla beraber nasıl Allah'a doğru seyrettiklerini Mele-i A'lâda'ki cevelânlarını, Allah katındaki mevkilerini ifade eden şiirler söylemişlerdir.

İşaret ettiğimiz bu mârifetler ve benzerlerinde ortaklaşa herkeste bulunması câiz olmadığı gibi, bu keşiflere ulaşan kimselerin bunları bilmeyenlere açıklamaları da doğru olmaz. Hattâ bu mârifetlerde insanlar müşterek olsa, herkes dünyadan yüz çevireceği için dünya harâb olurdu. Çarşı-pazar muattal olur, geçim zorluğu ortalığı kasıp kavururdu.

Daha doğrusu, âlimlerin hepsi helâl lokma yeseydi artık onlar da yalnız kendileri ile meşgul olur, diller susar ve ilmin yayılması son bulurdu. Fakat hayır işlerinde Allahu Teâlâ'nın birçok sır ve hikmetleri olduğu gibi, görünüşte şer olan birçok işlerde de, yine O'nun esrar ve hikmetleri vardır. O'nun kudretinin sonu olmadığı gibi, hikmetinin de sonu yoktur.

Bunlardan birisi de sevgisini gizlemek, benlik dâvasından kaçınmak, sevgiliye saygı ve sırrını korumak için açıkça vecde gelmekten mümkün mertebe sakınmaktır. Zîra sevgi, sevenin sırlarından bir sırdır. Bunun için onu açıklamaz. Aynı zamanda açıklamakta haddi aşmak tehlikesi vardır ki, bu bir iftira olur ve âhirette büyük ikabı, dünyada çeşitli iptilâları gerektirir. Evet, muhabbetin de kendine has bir sarhoşluğu ve hayranlığı olur da insan, kendine hâkim olamadığı için durumu değişir ve sevgisi meydâna çıkar. Eğer burada kendisinin yapmacık bir hareketi yoksa mâzurdur. Bâzen sevgisi o dereceye yükselir ki, sevgi ateşi şûle vermeye başlar, onu söndürüp önlemeye muktedir olamaz. Bunu gizlemeye muktedir olanlar şöyle derler:

“Onlar, yakındır, derler, ben de hücremde olsa da güneşin şuâlarının yakınında ben bir şey yapmam.”

“Ondan bana zikir ve hâtıradan başka bir şey yoktur, O ancak şevk ve sevgi ateşini gönlümde yakar durur.” Âciz olanlar da:

“Ben onu gizlemeye çalışırım, fakat vecd ve gözyaşlarını onu açığa çıkarır.” der. Ve yine:

“Kalbi başkasına bağlı olanın hâli nice olur? Sırrı, gözünün kapaklarında olan, onu nasıl gizleyebilir?” der.

Âriflerden birisi de: “Allah’a en çok işâret edenler, Allah’tan en çok uzak olanlardır.” dedi ve bu sözü ile yapmacık hareketlerle Allah’ı çok anan ve îma yolu ile O’ndan dem vuranlar, gerçek muhibler ve âlimler yanında değersiz kimseler olduklarını anlatmak istemiştir.

Zünnûn-ı Mısrî, muhabbetten bahseden kardeşliklerinden birisinin yanına gider ve onu bir belâ ve felâketle müptelâ olmuş görür. Bunun üzerine Zünnûn:

“Onun iptilâsından acı duyan, onu sevmiş olmaz.” der. Adam:

“Ben derim ki: “Onun iptilâsını nîmet olarak kabul etmeyen onu sevmiş sayılmaz.” der. Zünnûn da:

“Daha doğrusu, onu seviyorum diye kendini teşhir eden onu sevmiş olmaz.” dedi. Bunun üzerine adam:

“Ben de bu sözüme tövbe ediyorum.” dedi.

Şâyet, "Muhabbet, makamların sonudur. Onu açıklamak, bir iyiliği açıklamaktır. Niçin bunu açıklamak doğru olmaz?" dersen bilmiş ol ki;

Muhabbet, makbûl bir makam olduğu gibi, onu açıklamak da makbuldür. Ancak makbûl olmayan, gösteriş için onu duyurmak maksadıyla yapılan açıklamadır. Çünkü buna benlik ve böbürlenmek dâvası karışır, yasak olan budur. Sevenin vazifesi, iş ve halini gizli olan sevgisine uydurmaktır, yoksa sözü ile açıklamak değildir. Sevgisi kendiliğinden açığa çıkabilir, fakat kendisi sevgisini açıklamaya veya bunu açıklayacak bir harekete başvurmaz. Yalnız sevgilisinin onu sevdiğini bilmesiyle yetinir. Başkalarının da bu sevgiyi bilmesini arzu etmesi ise sevgide şirk ve ortaklıktır. Nitekim İncil'de: "Sağ elinle verdiğini sol elin bilmesin. Gizlilikleri gören Allah'ın seni bilmesi açıklık bakımından sana yeter. Oruç tuttuğun vakit, onu Rabbinden başkasının bilmemesi için yüzünü yıka, saç ve sakalını temizle ve yağla" diye vârid olmuştur.

Söz ve iş ile sevgiyi açıklamak mezmumdur. Ancak sevgi sarhoşluğu galip gelip vücudu titretip dili söylettiği vakit sâhibi mâzur sayılabilir. Adamın biri mecnunun birisinde ona yakıştıramayacağı bir şey görmüş ve bunu **Mârûf-ı Kerhî**'ye anlatmıştı. Mârûf-ı Kerhî gülümseyerek: "Onun ukalâ ve mecnun adamları vardır. Sen, mecnûn olan ile karşılaştın." dedi.

Sevgiyi açıklamanın çirkinliklerinden birisi de, seven, meleklerin devamlı sevgi ve iştiyaklarını, gece gündüz Allah'ı tesbih edip bundan yorulmadıklarını, asla isyan etmeyip emrolunduklarını yerine getirdiklerini bilen âriflerden ise, artık kendi sevgisini ortaya koymaktan utanır ve bunların yanında kendi sevgisinin solda sıfır kaldığını kesin olarak bilir.

Muhabbet ve keşif erbabından birisi şöyle anlatıyor: “Otuz yıl kalp ve kalıbımla ve hattâ bütün imkânlarımla Allah’a ibâdet ettim. Allah katında bir mevki sâhibi olduğumu sandım.” dedi ve uzun boylu bâzı mükâşefelerden bahsettikten sonra devamla: “Meleklerden bir topluluğa uğradım. Onlara kimler olduklarını sordum. Onlar da, biz Allah’ı sevenlerdeniz. Üç yüz bin senedir burada Allah’a ibâdet ediyoruz. Bu müddet zarfında başkasını anmadığımız gibi, hatırımıza Allah’tan başkası da gelmemiştir.” dediler. Onların bu hallerini görünce, ister istemez kendi amelimden utandım ve onu o anda azâb gören mü’minlerin ruhlarına hîbe ettim.” dedi.

Demek ki, kendini bilen, Rabbini bilip O’ndan gereği gibi hayâ eden kimse, artık benlik tezahüründen dili tutulur. Evet, tutum ve davranışları O’nun sevgisine delâlet edebilir. Bunda sakınca yoktur. Nitekim **Cüneyd** şöyle diyor:

“Hocam **Sırrı** rahatsızlandı. Derdinin dermânını bulamadık. Nihâyet hâzık bir tabib tavsiye ettiler. İdrârını bir çanağa alarak doktora gösterdik. Doktor bir müddet idrara baktıktan sonra;

“Bu, âşık olan birisinin idrârına benziyor.” dedi. **Cüneyd** diyor:

“Adam, aşk kelimesini anınca bir âh çekerek bayıldım. Yere düştüm ve elimdeki çanak da düşerek kırıldı. Sonra hocam Sırrı’ya dönerek durumu anlattım. Beni dinleyen hocam gülümseyerek;

“Vay ölesi, bunu nasıl anladı?” dedi. Bunun üzerine ben;

“Muhabbet idrarda da belli eder mi?” dediğimde;

“Evet, orada da belli eder.” dedi.

Yine bir defasında **Sırrı**; “İstersen cildimi kemiklerim üzerinde kurutan ve cismimi yaralayan, ancak O'nun sevgisidir diyebilirim." dedi ve bunu der demez de hemen düştü bayıldı. İşte bunlar, sevginin alâmet ve semereleridir.

Bu alâmetlerden diğer birisi de, ileride anlatacağımız gibi, ünsiyet ve rızâdır. Özet olarak dîn ve ahlâk güzelliklerinin hepsinin sevgi alâmeti olduğunu söyleyebiliriz. Bunların hâricinde kalanlar hevâ-i nefse uyulan şeylerdir ki, bunlar da kötü huylardır.

Evet, bâzen ihsânından ve bâzen de ihsânı olmasa bile azamet, celâl ve cemâlinden sebep Alah'ı sever. Zâten sevenler, bu iki kısmın dışına çıkamazlar. Bunun için **Cüneyd**; "Allah sevgisinde insanlar, avam ve havas olmak üzere ikiye ayrılır. Avam, sayısız nîmet ve ihsânından dolayı O'nu sever ki, bu sevgi, ihsânın azlığı ve çokluğu ile değişir. Havassa gelince; onların Allah'ı sevgisi, O'nun kadrinin yüceliği, kudret, ilim ve hikmeti ile mülkün tek ve gerçek sâhibi olması bakımındandır. Onlar O'nun kâmil sıfatlarını ve güzel isimlerini bildikleri için, O'nun muhabbete lâyık olduğunu bildiler ve hattâ bütün nîmetleri ellerinden alsa bile yine O'nu sevmeye devam ettiler.

Evet, insanlardan bâzıları hevâ-i nefislerini ve şeytânı sevdikleri hâlde yine bu arada Allah'ı sevdiklerini sanırlar ki, bunlar aldanmışlardır. Bu gibiler, bu saymış olduğumuz alâmetleri kaybeden veya nifak, riya ve süm'a olarak bunlara bürünen ve böylece maddî menfaat peşinde olan kimselerdir. Bunlar, olduklarının aksine görünmeye çalışırlar. Kötü âlimler ve fena kurralar gibi. İşte yeryüzünde Allahu Teâlâ'nın buğzettiği kimseler bunlardır.

Sehl, bir adam ile konuştuğu vakit ona; "Ey dost!" diye seslenirdi. Ona, "Böyle gelene gidene ey dost diye sesleniyorsun, amma belki dost değildir." diye soran adamın kulağına eğilerek; "Bu adam ya mü'mindir ya da münâfık. Mü'min ise Allah'ın, münâfık ise şeytânın dostudur." dedi.

Ebû Turâb en-Nahşâbî, sevginin alâmetlerine dâir beyit olarak şöyle söylemiştir:

"Hîleye sapma, seven için delîller ve nezdinde sevgilinin bol hediye ve alâmetleri vardır."

"Acı ibtilâlar ve onun da bütün bu belâlara sevinmesi bunlardandır."

"Sevgilinin bir şeyi men edip ona vermemesi, onun için makbûl bir atıyye, yoksulluk ise peşin ve iyi bir ikramdır."

"Bu delîllerden birisi de, yerici, her ne kadar yermesine devam ederse de onun, sevgilisine itâatte azmetmiş olmasıdır."

"Delîllerden birisi de, tebessüm eder göründüğü hâlde sevgi yolunda kalbinin yaralı olmasıdır."

"Bu delîllerden birisi de, ondan yararlanan dilencinin sözünü anlar görünmektir."

"Diğer bir delîl de, söylenen her sözden çekinerek fakir kalmaktır."

Yahya b. Muâz da bunlara ilâve olarak:

"Alâmetlerden birisi de, sâhil kenârında iki hırkaya bürünmüş olarak sallana sallana yürüdüğünü görmendir."

"Delîllerden birisi de, bir yereni olmadığı hâlde gece karanlığında sesli ağlamasıdır."

"Delîllerden birisi de, cihad ve her fazîletli iş için onu yola çıkmış görmendir."

"Bu delîllerden birisi de, yok olacak olan dünyânın, âdî varlıklarından yüz çevirdiğini görmendir."

"Delîllerden birisi de, sanki bir kusur işlemiş gibi, onu ağlar görmendir."

"Delîllerden birisi de, bütün işlerinde âdil bir hükümdar olan Allah'a teslim olduğunu görmendir."

"Diğer bir delîl de, kendisine her gelene râzı olduğunu görmendir."

"Başka bir delîl de toplumda güler görüldüğü halde annesini kaybeden çocuk gibi, kalbinin yaralı olmasıdır" dedi.

بيان معنى الأنس بالله تعالى

قدْ ذكرنا أنَّ الأنسَ والخوفَ والشوقَ مِنْ آثارِ المحبَّةِ ، إلا أنَّ هٰذهِ آثارٌ مختلفةٌ ، تختلفُ على المحبِّ بحسَبِ نظرِهِ ، ومايغلبُ عليهِ في وقتِهِ ، فإذا غلبَ عليهِ التطلُّعُ مِنْ وراءِ حجبِ الغيبِ إلىٰ منتهى الجمالِ ، واستشعرَ قصورَهُ عنِ الاطلاعِ علىٰ كنْهِ الجلالِ . . انبعثَ القلبُ إلى الطلبِ ، وانزعجَ لهُ ، وهاجَ إليهِ ، وتُسمَّىٰ هٰذهِ الحالةُ في الانزعاجِ **شوقاً** ، وهوَ بالإضافةِ إلىٰ أمرٍ غائبٍ .

وإذا غلبَ عليهِ الفرحُ بالقربِ ، ومشاهدةُ الحضورِ بما هوَ حاصلٌ مِنَ الكشفِ ، وكانَ نظرُهُ مقصوراً علىٰ مطالعةِ الجمالِ الحاضرِ المكشوفِ ، غيرَ ملتفتٍ إلىٰ ما لم يدركْهُ بعدُ . . استبشرَ القلبُ بما يلاحظُهُ ، فيُسمَّى استبشارُهُ **أُنساً** .

وإنْ كانَ نظرُهُ إلىٰ صفاتِ العزِّ ، والاستغناءِ وعدمِ المبالاةِ ، وخطرِ إمكانِ الزوالِ والبعدِ . . تألَّمَ القلبُ بهٰذا الاستشعارِ ، فيُسمَّىٰ تألُّمُهُ **خوفاً** .

وهٰذهِ الأحوالُ تابعةٌ لهٰذهِ الملاحظاتِ ، والملاحظاتُ تابعةٌ لأسبابٍ تقتضيها لا يمكنُ حصرُها ، **فالأنسُ** : معناهُ استبشارُ القلبِ وفرحُهُ بمطالعةِ الجمالِ ، حتَّىٰ إنَّهُ إذا غلبَ ، وتجرَّدَ عنْ ملاحظةِ ما غابَ عنهُ ، وما يتطرَّقُ إليهِ مِنْ خطرِ الزوالِ . . عظمَ نعيمُهُ ولذَّتُهُ .

ومِنْ هنا نظرَ بعضُهُمْ حيثُ قيلَ لهُ : أنتَ مشتاقٌ ؟ فقالَ : لا ، إنَّما

الشوقُ إلىٰ غائبٍ ، فإذا كانَ الغائبُ حاضراً . . فإلىٰ مَنْ يُشتاقُ ؟!(١) .

وهـٰذا كلامُ مستغرقٍ بالفرحِ بما نالَهُ ، غيرِ ملتفتٍ إلىٰ ما بقيَ في الإمكانِ مِنْ مزايا الألطافِ .

ومَنْ غلبَ عليهِ حالُ الأنسِ . . لمْ تكنْ شهوتُهُ إلا في الانفرادِ والخلوةِ ، كما حُكِيَ أنَّ إبراهيمَ بنَ أدهمَ نزلَ مِنَ الجبلِ ، فقيلَ لهُ : مِنْ أينَ أقبلتَ ؟ فقالَ : مِنَ الأنسِ باللهِ(٢) .

وذلكَ لأنَّ الأنسَ باللهِ يلازمُهُ التوحُّش مِنْ غيرِ اللهِ ، بلْ كلُّ ما يعوِّقُ عنِ الخلوةِ فيكونُ مِنْ أثقلِ الأشياءِ على القلبِ ، كما رُوِيَ أنَّ موسىٰ عليهِ السلامُ لمَّا كلَّمَهُ ربُّهُ . . مكثَ دهراً لا يسمعُ كلامَ أحدٍ مِنَ الناسِ إلا أخذَهُ الغشيانُ(٣) ؛ لأنَّ الحبَّ يُوجبُ عذوبةَ كلامِ المحبوبِ وعذوبةَ ذكرِهِ ، فيخرجُ مِنَ القلبِ عذوبةَ ما سواهُ .

ولذلكَ قالَ بعضُ الحكماءِ في دعائِهِ : (يا مَنْ آنسَني بذكرِهِ ، وأوحشَني مِنْ خلقِهِ)(٤) .

وقالَ اللهُ عزَّ وجلَّ لداوودَ عليهِ السلامُ : كُنْ لي مشتاقاً ، وبي مستأنساً ، ومِنْ سوايَ مستوحشاً)(٥) .

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص١١٠) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٢٠) .

(٣) في (ع ، ص) : (أخذه الغثيان) بدل (أخذه الغشيان) .

(٤) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ١٠٧) .

(٥) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ١٠٧) .

وقيلَ لرابعةَ : بِمَ نلتِ هـٰذهِ المنزلةَ ؟ قالَتْ : بتركي ما لا يعنيني ، وأُنسي بمَنْ لمْ يزلْ(١) .

وقالَ عبدُ الواحدِ بنُ زيدٍ : مررتُ براهبٍ فقلتُ لهُ : يا راهبُ ؛ لقدْ أعجبَتْكَ الوحدةُ ؟ فقالَ : يا هـٰذا ، لوْ ذقتَ حلاوةَ الوحدةِ . . لاستوحشتَ إليها مِنْ نفسِكَ ، الوحدةُ رأسُ العبادةِ ، قلتُ : يا راهبُ ؛ ما أقلُّ ما تجدُ في الوحدةِ ؟ قالَ : الراحةُ مِنْ مداراةِ الناسِ ، والسلامةُ مِنْ شرِّهِمْ ، قلتُ : يا راهبُ ؛ متَىٰ يذوقُ العبدُ حلاوةَ الأنسِ باللهِ تعالى ؟ قالَ : إذا صفا الوُدُّ ، وخلصَتِ المعاملةُ ، قلتُ : ومتىٰ يصفُو الودُّ ؟ قالَ : إذا اجتمعَ الهمُّ فصارَ همّاً واحداً في الطاعةِ(٢) .

وقالَ بعضُ الحكماءِ : عجباً للخلائقِ كيفَ أرادوا بكَ بدلاً ! عجباً للقلوبِ كيفَ استأنسَتْ بسواكَ عنكَ !

* * *

فإنْ قلتَ : فما علامةُ الأنسِ ؟

فاعلمْ : أنَّ علامتَهُ الخاصَّةَ ضيقُ الصدرِ مِنْ معاشرةِ الخلقِ ، والتبرُّمُ بهِمْ ، واستهتارُهُ بعذوبةِ الذكرِ ، فإنْ خالطَ . . فهوَ كمنفردٍ في جماعةٍ ، ومجتمعٍ في خلوةٍ ، وغريبٍ في حضرٍ ، وحاضرٍ في سفرٍ ، وشاهدٍ في

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ١٠٧) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ١٠٧) .

غيبةٍ ، وغائبٍ في حضورٍ ، مخالطٌ بالبدنِ منفردٌ بالقلبِ ، مستغرقٌ بعذوبةِ الذكرِ ، كما قالَ عليٌّ كرَّمَ اللهُ وجهَهُ في وصفِهِمْ : (هُمْ قومٌ هجمَ بهِمُ العلمُ علىٰ حقيقةِ الأمرِ ، فباشروا روحَ اليقينِ ، واستلانوا ما استوعرَ المترفونَ ، وأنسوا بما استوحشَ منهُ الجاهلونَ ، صحبوا الدنيا بأبدانٍ أرواحُها معلقةٌ بالمحلِّ الأعلىٰ ، أولئكَ خلفاءُ اللهِ في أرضِهِ ، والدعاةُ إلىٰ دينِهِ)⁽¹⁾ .

فهٰذا معنى الأنسِ باللهِ ، وهٰذهِ علامتُهُ ، وهٰذهِ شواهدُهُ .

وقدْ ذهبَ بعضُ المتكلِّمينَ إلىٰ إنكارِ الأنسِ والشوقِ والحبِّ ؛ لظنِّهِ أنَّ ذلكَ يدلُّ على التشبيهِ ، وجهلِهِ بأنَّ جمالَ المدركاتِ بالبصائرِ أكملُ مِنْ جمالِ المبصراتِ ، ولذَّةَ معرفتِها أغلبُ علىٰ ذوي القلوبِ ، ومنهُمْ أحمدُ بنُ غالبٍ ، ويُعرفُ بغلامِ الخليلِ ، أنكرَ على الجنيدِ وعلىٰ أبي الحسينِ النوريِّ والجماعةِ حديثَ الحبِّ والشوقِ والعشقِ⁽²⁾ ، حتَّىٰ أنكرَ بعضُهُمْ مقامَ الرضا وقالَ : ليسَ إلا الصبرَ ، فأمَّا الرضا.. فغيرُ متصوَّرٍ ، وهٰذا كلُّهُ كلامُ ناقصٍ قاصرٍ ، لمْ يطلعْ مِنْ مقاماتِ الدينِ إلا على القشورِ ، فظنَّ أنَّهُ لا وجودَ إلا للقشرِ ، فإنَّ المحسوساتِ وكلَّ ما يدخلُ في الخيالِ في طريقِ الدينِ قشرٌ مجرَّدٌ ، ووراءَهُ اللبُّ المطلوبُ ، فمَنْ لمْ يصلْ مِنَ الجوزِ إلا إلىٰ قشرِهِ.. يظنُّ أنَّ الجوزَ خشبٌ كلُّهُ ، ويستحيلُ عندَهُ خروجُ

---

(1) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٣١١) .

(2) قوت القلوب (٢/ ٦٤) ، وفتنته تعرف بمحنة الصوفية ، حتىٰ رُفع أمرهم إلى القتل ، وتقدم تعليقاً ذكر قصتهم . وانظر « الحلية » (١٠/ ٢٥٠) .

الدهنِ منهُ لا محالةَ ، وهو معذورٌ ، ولكنَّ عذرَهُ غيرُ مقبولٍ ، وقدْ قيلَ(١) : [من البسيط]

الأُنْسُ باللهِ لا يَحْوِيهِ بَطَّالُ وَلَيْسَ يُدْرِكُهُ بِالْحَوْلِ مُحْتالُ
والآنِسُونَ رِجالٌ كُلُّهُمْ نُجُبٌ وَكُلُّهُمْ صَفْوَةٌ للهِ عُمَّالُ

* * *

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٦٤) عن بعض العارفين .

ALLAH İLE ÜNSİYETİN ANLAMI

Şevk, havf ve ünsiyetin, muhabbetin eserleri olduklarını yukarıda anlatmıştık. Şu kadar var ki bunlar, sevenin görüşüne ve sevgi hâlinde kendisine galebe çalan duruma göre değişen eserlerdir. Mesela, gayb perdesinin ardından cemâlin son mertebesini görebilmek arzusu, kendisine galebe çaldığı ve celâlinin künhüne ermekten kusurlu olduğunu anladığı vakit, gönlü onu aramaya meyleder ve bunun için rahatsızlanır, üzülür durur. İste buna, şevk hâli denir ki bu, kaybolan bir işe nisbetledir.

Edindiği keşif, müşâhede ve yakınlık ile sevindiği ve yalnız keşfettiği cemâli düşünmekle meşgul olup henüz ulaşamadığı mertebelere aldırış etmezse, yükseldiği bu mertebeye gönlü sevinir ve bu haline, İstibşar (sevinme) hâli denir.

Şâyet, Allahu Teâlâ'nın ululuk, istiğna vasıfları ile kendisine kıymet vermemek ile O'ndan uzaklaşmak ve zevâle ermek gibi hâllerini düşünüyorsa, bütün bunlardan kalbi üzülür ve bu elemine de Havf (korku) denir.

İşte bu haller, bu görüş ve düşüncelere bağlıdır. Düşünceler de bunları gerektiren ve sayılmaları mümkün olmayan bir takım sebeplere bağlıdır. Üns demek, Allah'ın cemâlini düşünmekle, kalbin ferahlanıp sevinmesi demektir. Hattâ bu hal kendisine galebe çalıp, henüz keşfedemediği şeyleri düşünmez ve nîmetin zevâlinden korkmazsa, o nîmet ve o nîmetin zevki gözünde büyür. İşte bu cepheden bakan bâzı kimselere; "Sen müştak mısın?"

dendiği vakit, "Hayır ben müştak değilim. Çünkü şevk ve iştiyak gaibe olur. Gaib hâzır olduğu vakit, şevk ve iştiyak ortadan kalkar." demiştir. Bu söz, eltâf-ı ilâhiyenin meziyetlerinden geride kalanlarına aldırış etmeyip mevcud ile yetinenlerin neşe ve sevinçle dolu olan sözleridir.

Üns hâli kendisine galebe çalan kimsenin tek arzusu, halvet ve yalnızlıktır. Nitekim dağdan indiği vakit **İbrâhim b. Edhem**'e;

"Nereden geliyorsun?" diye sorduklarında;

"Allah ile ünsiyetten geliyorum" diye cevap vermiştir. Çünkü Allah ile ünsiyet, başkalarından uzaklaşmayı gerektirir. Hattâ yalnızlığına engel olacak her şey, onun için en ağır bir yüktür.

Nitekim rivâyete göre Allahu Teâlâ **Mûsâ aleyhisselâm** ile mükâleme ettiği vakit, Hz. Mûsâ tam bir yıl başkalarının sözünü duyduğu vakit hemen düşer bayılırdı. Çünkü sevgi, sevgilinin sözünün tatlılığı ve anılmasının zevkini gerektirir. Böyle olunca da sevgiliden başka her şeyi gönlünden atar. Bunun için hakîmin biri duâsında:

"Ey beni zikri ile ünsiyet ettirip başkalarından uzaklaştıran Allahım." demiştir.

Allahu Teâlâ **Dâvud aleyhisselâm**a:

"İştiyâkın bana olsun. Benimle ünsiyet et ve başkalarından uzaklaş." buyurmuştur.

Râbia-i Adeviye'ye;

"Bu mevkie ne ile yükseldin?" diyenlere;

"Lüzumsuz şeyleri terk edip, zâtı olmayan ile ünsiyetim sâyesinde." diye cevap vermiştir.

Abdülvaâhid b. Zeyd diyor ki: "Bir defa inzivaya çekilmiş bir râhibe uğradım. Kendisine:

"Bu yalnızlığına şaşıyorum." dedim. Râhib:

"Eğer yalnızlığın zevkine varaydın, kendi kendinden bile vahşet duyardın. Yalnızlık ibâdetin başıdır." dedi. Bunun üzerine Râhibe:

"Yalnızlıkta bulduğun en küçük zevk ve faydayı bana anlatır mısın?" diye sordum. Râhib:

"İnsanlara müdârâ etmekten kurtulup şerlerinden emîn olmaktır." dedi. Bunun üzerine ben:

"Kul, Allah ile ünsiyetin zevkine ne zaman varabilir?" diye sordum. Râhib:

"Meveddet sâfi ve muâmele hâlis olduğu vakit." dedi. Ben:

"Meveddet ne zaman sâfi olur?" dedim. Râhib:

"Bütün telâşları arkaya atıp tek meşgalenin tâat ve ibâdet olduğu vakitte olur." dedi."

Hakîmin birisi de; "Allahım, sana bedel arayana ve senden başkası ile ünsiyet eden gönüllere şaşarım." demiştir.

Şâyet, "Ünsiyetin alâmeti nedir? diye sorarsan, bilmiş ol ki;

"Onun özel alâmeti, halk arasına karışıp onlarla deyip gülmekten canı sıkılmak ve zikrin zevkine varmaktır. Şâyet, toplum arasında bulunursa, yalnız ve yabancı imiş gibi, vücudu ile onların arasında bulunduğu halde kalbiyle Allah'ı hatırlayıp O'nun zikri ile meşgul olmaktır.

Nitekim **Hz. Ali** onları anlatırken şöyle demiştir: "Onlar öyle kimselerdir ki, ilim onları hakikate yöneltmiş, yakîn ruhuna mübâşeret etmişler ve başkalarına sarp ve zor gelen şeyi onlar yumuşak ve kolay kabul etmişler. Câhillerin uzaklaştıkları şeylerle ünsiyet ettiler. Ruhları, Mele-i A'lâ'ya bağlı olan cisimleri ile dünyaya sâhip olmuşlardır ki bunlar, yeryüzünde Allahu Teâlâ'nın dînine davet eden halîfelerdir." İşte Allah ile ünsiyetin anlamı, alâmeti ve müşâhedesi bunlardır.[39]

Kelâmcılardan bâzıları teşbîhe delâlet eder korkusu ile üns, şevk ve muhabbet gibi şeyleri inkâr ederler. Bu, onların, basîretle idrâk edilen güzellerin göz ile görülen güzellerden daha sevimli olduklarını ve onları bilme zevkine ermenin daha üstün olduğunu bilemediklerindendir. Bunlardan birisi, nahiv âlimlerinden Ahmed b. Halil'den uzun yıllar ders aldığı için "Halil'in kölesi" di-

---

[39] Bu fasılda anlatılanlar, biraz karışık olduğu için bunları şöyle özetliyebiliriz:

Âriflerin Allah'ı mârifeti, Allah'a yakınlıklarının sebebidir ve bütün hâller bundan doğar. Zîra hâller, Allah'a yakınlık ile müşâhede edilen sıfatın neticeleridir. Kurbiyet, yakınlık, âriflerin asla ayrılamayacağı bir esastır. Eğer bu kurbiyet ve yakınlık ile cemâl vasfını müşahede ederse ve bu yakınlığa cemâli müşâhede vasfı mukarin olursa, bundan muhabbet ve ünsiyet doğar. Şâyet bu yakınlığa celâl sıfatını müşâhede mukarin olursa, bundan heybet ve korku doğar. Bu yakınlığa azamet ve yüceliğini müşâhede mukarin olursa bundan da kendisinin küçüklük ve noksanlığını bilmesi doğar. Şâyet Allahu Teâlâ'nın dilediği gibi, tasarrufundaki lâübâlilik buna mukarin olursa, bundan da korku doğar. Eğer bu yakınlığa ilim mukarin olursa, emniyeti doğurur. Şâyet bu yakınlığa gaybî müşâhede mukarin olursa, bundan da mâsivadan istiğnâ doğar. Şâyet bu yakınlığa Allah'ın lutfunun müşâhedesi mukarin olursa, Allahu Teâlâ'nın fazl u keremini müşâhededen hâsıl olan sevinç doğar ve neticesinde çıldıracağından korkulur.

Ebrâra gelince; onların halleri de mutlak sürette Rab Teâlâ'nın varlığını bilmekten meydâna gelir. Bununla beraber Allahu Teâlâ'nın her şeye gücü yettiğini, men etmek, i'tâ etmek, saadete erdirmek ve şakî etmek O'nun elinde bulunduğunu da bilir. İşte bu hâller, korku ve ümîd içinde olmaya teşvik eder ye meşhûr, nahiv ve kelâm âlimlerinden olan Ahmed b. Galib'dir. Bu zat, Cüneyd Ebû'l-Hüseyin el-Gûrî ve benzerlerinin muhabbet, şevk ve aşk gibi sözlerini reddeder. Hattâ bâzıları rızâ makamını da inkâr etti ve sabırdan öte makam yoktur, dediler. Bunların hepsi noksan ve eksiz sözlerdir. Bunların sâhibi, dînin makamlarından, kabuğu ileri geçemeyen kimselerdir. Onlar, ancak kabuğun varlığını sandı ve öze inemediler.

Zîra his ve duyularla anlaşılıp hayâl yolu ile dînden bilinen her şey kabuktur. Asıl aranan öz, bu kabuktan sonra gelir. Cevizin kabuğunu kırıp özüne inemeyen, cevizin hepsini kabuk zanneder. O kabuktan yağ çıkarması muhaldir. Onun için bunun sâhibi de mâzurdur, fakat özrü makbûl değildir. Nitekim bu hususta:

"Tembeller, Allah ile ünsiyeti ihâta edemez. Hîlekârlar, hîle ile buna ulaşamazlar."

"Allah ile ünsiyet edenlerin hepsi güzîde ve hepsi hâlis olarak Allah için amel edenlerdir." denildi.

بيان معنى الانبساط والإدلال الذي تثمره غلبة الأنس

اعلمْ : أنَّ الأنسَ إذا دامَ وغلبَ واستحكمَ ، ولمْ يشوشْهُ قلقُ الشوقِ ، ولمْ ينغصْهُ خوفُ التغيُّرِ والحجابِ . . فإنَّهُ يثمرُ نوعاً مِنَ الانبساطِ في الأقوالِ والأفعالِ والمناجاةِ معَ اللهِ تعالىٰ ، وقدْ يكونُ منكرَ الصورةِ لما فيهِ مِنَ الجراءةِ وقلَّةِ الهيبةِ ، ولكنَّهُ محتملٌ ممَّنْ أُقيمَ في مقامِ الأنسِ ، ومَنْ لمْ يقمْ في ذلكَ المقامِ ، ويتشبَّهْ بهِمْ في الفعلِ والكلامِ . . هلكَ بهِ وأشرفَ على الكفرِ .

ومثالُهُ : مناجاةُ بُرْخٍ الأسودِ الذي أمرَ اللهُ تعالىٰ كليمَهُ موسىٰ عليهِ السلامُ أن يسألَهُ ليستسقيَ لبني إسرائيلَ بعدْ أنْ قحطوا سبعَ سنينَ ، وخرجَ موسىٰ عليهِ السلامُ يستسقي لهُمْ في سبعينَ ألفاً ، فأوحى اللهُ عزَّ وجلَّ إليهِ : كيفَ أستجيبُ لهُمْ وقدْ أظلمَتْ عليهِمْ ذنوبُهُمْ ، سرائرُهُمْ خبيثةٌ ، يدعونَني علىٰ غيرِ يقينٍ ، ويأمنونَ مكري ، ارجع إلىٰ عبدٍ مِنْ عبادي يُقالُ لهُ : بُرْخٌ ، فقلْ لهُ يخرجُ حتَّىٰ أستجيبَ لهُ ، فسألَ عنهُ موسىٰ عليهِ السلامُ ، فلمْ يُعرفْ ، فبينا موسىٰ ذاتَ يومٍ يمشي في طريقٍ إذا بعبدٍ أسودَ قدِ استقبلَهُ بينَ عينيهِ ترابٌ مِنْ أثرِ السجودِ ، في شملةٍ قدْ عقدَها علىٰ عنقِهِ ، فعرفَهُ موسىٰ عليهِ السلامُ بنورِ اللهِ عزَّ وجلَّ ، فسلَّمَ عليه وقالَ لهُ : ما اسمُكَ ؟ فقالَ : اسمي بُرْخٌ ، قالَ : فأنتَ طَلِبَتُنا منذُ حينٍ ، اخرجْ فاستسقِ لنا ، فخرجَ ، فقالَ في كلامِهِ : ما هـٰذا مِنْ فعالِكَ ! ولا هـٰذا مِنْ حلمِكَ ! وما الذي بدا لكَ ؟!

أنقصَتْ عليك عيونُكَ ؟![1] أمْ عاندَتِ الرياحُ عنْ طاعتِكَ ؟! أمْ نفدَ ما عندَكَ ؟! أمِ اشتدَّ غضبُكَ على المذنبينَ ؟! ألستَ كنتَ غفّاراً ؟! قبلَ خلقِ الخطّائينَ خلقتَ الرحمةَ ، وأمرتَ بالعطفِ ، أمْ ترينا أنَّكَ ممتنعٌ ؟! أمْ تخشى الفوتَ فتعجلَ بالعقوبةِ ؟! قالَ : فما برحَ حتَّى اخضلَّتْ بنو إسرائيلَ بالقطرِ ، وأنبتَ اللهُ تعالى العشبَ في نصفِ يومٍ حتَّىٰ بلغَ الرُّكَبَ ، قالَ : فرجعَ بُرْخٌ ، فاستقبلَهُ موسىٰ عليهِ السلامُ فقالَ : كيفَ رأيتَ حينَ خاصمتُ ربِّي كيفَ أنصفَني ، فهمَّ بهِ موسىٰ عليهِ السلامُ ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : إنَّ بُرْخاً يضحكُني كلَّ يومٍ ثلاثَ مرَّاتٍ[2] .

وعنِ الحسنِ قالَ : احترقَتْ أخصاصٌ بالبصرةِ ، فبقيَ في وسطِها خصٌّ لمْ يحترقْ ، وأبو موسىٰ يومئذٍ أميرُ البصرةِ ، فأُخبرَ بذلكَ ، فبعثَ إلىٰ صاحبِ الخُصِّ ، قالَ : فأُتيَ بشيخٍ ، فقالَ : يا شيخُ ؛ ما بالُ خُصِّكَ لمْ يحترقْ ؟ قالَ : إنِّي أقسمتُ علىٰ ربِّي عزَّ وجلَّ ألا يحرقَهُ ، فقالَ أبو موسىٰ رضيَ اللهُ عنهُ : إنِّي سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « يكونُ في أمَّتي قومٌ شعثةٌ رؤوسُهُمْ دنسةٌ ثيابُهُمْ لوْ أقسموا على اللهِ . . لأبرَّهُمْ »[3] .

---

[1] في (ب) : (أنقضت عليك عهودك) ، وفي « القوت » (٢/ ٦٥) : (غيوثك) وهي كذلك في (ف) .

[2] يشير إلىٰ أنه من ضنائن أوليائه . « إتحاف » (٩/ ٦٤١) ، والخبر عند صاحب « القوت » (٢/ ٦٥) .

[3] رواه ابن أبي الدنيا في « الأولياء » (٤٢)، والمرفوع من حديثه عند الديلمي في « مسند الفردوس » (٨٥٧٨)، ولفظ المصنف عند الخركوشي في «تهذيب الأسرار» (ص٥٩٢).

قالَ : ووقعَ حريقٌ بالبصرةِ ، فجاءَ أبو عبيدةَ الخوَّاصُ فجعلَ يتخطَّى النارَ ، فقالَ لهُ أميرُ البصرةِ : انظرْ ، لا تحترقْ بالنارِ ، فقالَ : إنِّي أقسمتُ علىٰ ربِّي عزَّ وجلَّ ألا يحرقَني بالنارِ ، قالَ : فاعزمْ عليها أنْ تطفأَ ، قالَ : فعزمَ عليها ، فطفئَتْ(١) .

وكانَ أبو حفصٍ يمشي ذاتَ يومٍ ، فاستقبلَهُ رستاقيٌّ مدهوشٌ ، فقالَ لهُ أبو حفصٍ : ما أصابَكَ ؟ فقالَ : ضلَّ حماري ولا أملكُ غيرَهُ ، قالَ : فوقفَ أبو حفصٍ وقالَ : وعزَّتِكَ لا أخطو خطوةً ما لمْ تردَّ عليهِ حمارَهُ ، قالَ : فظهرَ الحمارُ في الوقتِ ، ومرَّ أبو حفصٍ رحمَهُ اللهُ(٢) .

فهـٰذا وأمثالُهُ يجري لذوي الأنسِ وليسَ لغيرِهِمْ أن يتشبَّهَ بِهِمْ .

قالَ الجنيدُ رحمهُ اللهُ : (أهلُ الأنسِ يقولونَ في كلامِهِمْ ومناجاتِهِمْ في خلواتِهِمْ أشياءَ هيَ كفرٌ عندَ العامَّةِ) ، وقال مرَّةً : (لو سمعَها العمومُ . . لكفَّروهُمْ) ، وهمْ يجدونَ المزيدَ في أحوالِهِمْ بذلكَ ، وذلكَ محتمَلٌ منهُمْ ويليقُ بهِمْ ، وإليهِ أشارَ القائلُ : [من البسيط]

قَوْمٌ تَخالُجُهُمْ زَهْوٌ بِسَيِّدِهِمْ وَٱلْعَبْدُ يَزْهُو عَلَىٰ مِقْدارِ مَوْلاهُ
تاهُوا بِرُؤْيَتِهِ عَمَّا سِواهُ لَهُ يا حُسْنَ رُؤْيَتِهِمْ في عزِّ ما تاهُوا

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٥٩٢) .

(٢) رواه الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٥٩٣) .

ولا تستبعدَنْ رضاهُ عنِ العبدِ بما يغضبُ بهِ علىٰ غيرِهِ مهما اختلفَ مقامُهُما ، ففي القرآنِ تنبيهاتٌ علىٰ هـٰذهِ المعاني لوْ فطنتَ وفهمتَ ، فجميعُ قصصِ القرآنِ تنبيهاتٌ لأولي البصائرِ والأبصارِ ؛ حتَّىٰ ينظروا إليها بعينِ الاعتبارِ ، وإنَّما هيَ عندَ ذوي الاغترارِ مِنَ الأسمارِ .

فأوَّلُ القصصِ قصَّةُ آدمَ عليهِ السلامُ وإبليسَ ، أما تراهُما كيفَ اشتركا في اسمِ المعصيةِ والمخالفةِ ، ثُمَّ تباينا في الاجتباءِ والعصمةِ ؛ أما إبليسُ . . فأبلسَ منْ رحمةِ اللهِ[1] ، وقيلَ : إنَّهُ مِنَ المبعدينَ . وأمَّا آدمُ عليهِ السلامُ . . فقيلَ فيهِ : ﴿وَعَصَىٰٓ ءَادَمُ رَبَّهُۥ فَغَوَىٰ ۝ ثُمَّ ٱجْتَبَـٰهُ رَبُّهُۥ فَتَابَ عَلَيْهِ وَهَدَىٰ﴾ .

وقد عاتبَ اللهُ تعالىٰ نبيَّهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في الإعراضِ عنْ عبدٍ والإقبالِ علىٰ عبدٍ وهما في العبوديَّةِ سيَّانِ ، ولكنْ في الحالِ مختلفانِ ، فقالَ : ﴿وَأَمَّا مَن جَآءَكَ يَسْعَىٰ ۝ وَهُوَ يَخْشَىٰ ۝ فَأَنتَ عَنْهُ تَلَهَّىٰ﴾ ، وقالَ في الآخرِ : ﴿أَمَّا مَنِ ٱسْتَغْنَىٰ ۝ فَأَنتَ لَهُۥ تَصَدَّىٰ﴾ .

وكذلك أمرَهُ بالقعودِ معَ طائفةٍ فقالَ : ﴿وَإِذَا جَآءَكَ ٱلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِـَٔايَـٰتِنَا فَقُلْ سَلَـٰمٌ عَلَيْكُمْ﴾ ، وأمرَهُ بالإعراضِ عنْ غيرِهِمْ فقال : ﴿وَإِذَا رَأَيْتَ ٱلَّذِينَ يَخُوضُونَ فِىٓ ءَايَـٰتِنَا فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ﴾ حتى قالَ : ﴿فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ ٱلذِّكْرَىٰ مَعَ ٱلْقَوْمِ

---

(١) أبلس هنا : يئس .

ٱلظَّٰلِمِينَ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ ﴿ وَٱصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ ٱلَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُم بِٱلْغَدَوٰةِ وَٱلْعَشِيِّ ﴾ .

فكذا الانبساطُ والإدلالُ يُحتملُ مِنْ بعضِ العبادِ دونَ بعضٍ .

فمِن انبساطِ الأنسِ قولُ موسىٰ عليهِ السلامُ : ﴿ إِنْ هِىَ إِلَّا فِتْنَتُكَ تُضِلُّ بِهَا مَن تَشَآءُ وَتَهْدِى مَن تَشَآءُ ﴾ ، وقولُهُ في التعلُّلِ والاعتذارِ لمَّا قيلَ لهُ : اذهبْ إلىٰ فرعونَ ، فقالَ : ﴿ وَلَهُمْ عَلَىَّ ذَنۢبٌ ﴾ وقولُهُ : ﴿ إِنِّىٓ أَخَافُ أَن يُكَذِّبُونِ ۝ وَيَضِيقُ صَدْرِى وَلَا يَنطَلِقُ لِسَانِى ﴾ ، وقولُهُ : ﴿ إِنَّنَا نَخَافُ أَن يَفْرُطَ عَلَيْنَآ أَوْ أَن يَطْغَىٰ ﴾ ، وهٰذا مِنْ غيرِ موسىٰ عليهِ السلامُ مِنْ سوءِ الأدبِ ؛ لأنَّ الذي أُقيمَ مقامَ الأنسِ يُلاطفُ ويُحتملُ .

ولمْ يُحتملْ ليونسَ عليهِ السلامُ ما دونَ هٰذا لما أُقيمَ مقامَ القبضِ والهيبةِ ، فعُوقبَ بالسجنِ في بطنِ الحوتِ في ظلماتٍ ثلاثٍ ، ونُوديَ عليهِ إلىٰ يومِ الحشرِ : ﴿ لَّوْلَآ أَن تَدَٰرَكَهُۥ نِعْمَةٌ مِّن رَّبِّهِۦ لَنُبِذَ بِٱلْعَرَآءِ وَهُوَ مَذْمُومٌ ﴾ ، قالَ الحسنُ : (العراءُ : هوَ القيامةُ)⁽¹⁾ ، ونُهيَ نبيُّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنْ يقتديَ بهِ وقيلَ لهُ : ﴿ فَٱصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تَكُن كَصَاحِبِ ٱلْحُوتِ إِذْ نَادَىٰ وَهُوَ مَكْظُومٌ ﴾ .

وهٰذهِ الاختلافاتُ بعضُها لاختلافِ الأحوالِ والمقاماتِ ، وبعضُها لما

---

(١) ولفظ « القوت » (٢/ ٦٤) ـ والسياق له ـ : (وقيل : عراء القيامة) .

سبقَ في الأزلِ مِنَ التفاضلِ والتفاوتِ في القسمةِ بينَ العبادِ ، وقدْ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَلَقَدْ فَضَّلْنَا بَعْضَ ٱلنَّبِيِّـۧنَ عَلَىٰ بَعْضٍ ﴾ ، وقالَ : ﴿ مِّنْهُم مَّن كَلَّمَ ٱللَّهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَٰتٍ ﴾ ، فكانَ عيسىٰ عليهِ السلامُ مِنَ المفضَّلينَ ، ولإدلالِهِ سلَّمَ علىٰ نفسِهِ فقالَ : ﴿ وَٱلسَّلَٰمُ عَلَيَّ يَوْمَ وُلِدتُّ وَيَوْمَ أَمُوتُ وَيَوْمَ أُبْعَثُ حَيًّا ﴾ ، وهٰذا انبساطٌ منهُ لما شاهدَ مِنَ اللطفِ في مقامِ الأنسِ ، وأمَّا يحيىٰ بنُ زكريا عليهما السلامُ . . فإنَّهُ أُقيمَ مقامَ الهيبةِ والحياءِ ، فلمْ ينطقْ حتَّىٰ أثنىٰ عليهِ خالقُهُ فقالَ : ﴿ وَسَلَٰمٌ عَلَيْهِ ﴾ .

وانظرْ كيفَ احتملَ لإخوةِ يوسفَ عليهِ السلامُ ما فعلوهُ بيوسفَ ، وقدْ قالَ بعضُ العلماءِ : (قدْ عددتُ مِنْ أوَّلِ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ إِذْ قَالُواْ لَيُوسُفُ وَأَخُوهُ أَحَبُّ إِلَىٰٓ أَبِينَا مِنَّا ﴾ إلىٰ رأسِ العشرينَ مِنْ إخبارِهِ تعالىٰ عنْ زهدِهِمْ فيهِ نيفاً وأربعينَ خطيئةً ، بعضُها أكبرُ مِنْ بعضٍ ، وقدْ يجتمعُ في الكلمةِ الواحدةِ الثلاثُ والأربعُ ، فغفرَ لهُمْ وعفا عنهُمْ ، ولمْ يحتملْ لعزيرٍ مسألةً واحدةً سألَ عنها في القدرِ ، حتَّىٰ قيلَ : مُحيَ مِنْ ديوانِ النبوَّةِ)(١) .

وكذلكَ كانَ بلعمُ بن باعوراءَ مِنْ أكابرِ العلماءِ ، فأكلَ الدنيا بالدينِ ،

---

(١) سؤال عزير رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٥٠) عن أبي عمران الجوني عن نوف قال : قال عزير فيما يناجي ربه عز وجل : تخلق خلقاً ؟ فتضل وتهدي من تشاء ، قال : فقيل : يا عزير ؟ أعرض عن هٰذا ، لتعرضن عن هٰذا أو لأمحونك من النبوة ، لا أسأل عما أفعل وهم يسألون .

فلمْ يُحتملْ لهُ ذلكَ وكانَ آصفُ مِنَ المسرفينَ ، وكانَتْ معصيتُهُ في الجوارحِ ، فعفا عنهُ ، فقدْ رُوِيَ أنَّ اللهَ تعالىٰ أوحىٰ إلىٰ سليمانَ عليهِ السلامُ : يا رأسَ العابدينَ ، ويا بنَ محجةِ الزاهدينَ ؛ إلىٰ كمْ يعصيني ابنُ خالتِكَ آصفُ وأنا أحلمُ عليهِ مرَّةً بعدَ مرَّةٍ ، فوعزتي وجلالي ؛ لئنْ أخذَتْهُ عطفةٌ مِنْ عطفاتي عليه . . لأتركَنَّهُ مُثلةً لمَنْ معَهُ ، ونكالاً لمَنْ بعدَهُ ، فلمَّا دخلَ آصفُ علىٰ سليمانَ عليهِ السلامُ . . أخبرَهُ بما أوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ ، فخرجَ حتَّىٰ علا كثيباً مِنْ رملٍ ، ثمَّ رفعَ رأسَهُ ويديهِ نحوَ السماءِ وقالَ : إلـٰهي وسيِّدي ؛ أنتَ أنتَ ، وأنا أنا ، فكيفَ أتوبُ إنْ لم تتبْ عليَّ ، وكيفَ أستعصمُ إنْ لمْ تعصمْني ، لأعودَنَّ ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : صدقتَ يا آصفُ ، أنتَ أنتَ ، وأنا أنا ، أستقبلُ التوبةَ إليَّ ، فقدْ تبتُ عليكَ ، وأنَا التَّوابُ الرحيمُ وهـٰذا كلامُ مدلٍّ بهِ عليهِ ، وهاربٍ منهُ إليهِ ، وناظرٍ بهِ إليهِ(١) .

وفي الخبرِ : أنَّ اللهَ تعالىٰ أوحىٰ إلىٰ عبدٍ تداركَهُ بعدَ أنْ كان أشفىٰ على الهَلَكَةِ : كمْ مِنْ ذنبٍ واجهتَني بهِ غفرتُهُ لكَ قدْ أهلكتُ في دونِهِ أُمَّةً مِنَ الأممِ ؟!(٢) .

فهـٰذهِ سنَّةُ اللهِ تعالىٰ في عبادِهِ بالتفضيلِ ، والتقديمِ والتأخيرِ علىٰ

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٦٥) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٦٦) .

ما سبقَتْ بِهِ مشيئتُهُ الأزليَّةُ ، وهـٰذِهِ القصصُ وردَتْ في القرآنِ لتعرفَ بها سنَّةَ اللهِ في عبادِهِ الذينَ خلوا مِنْ قبلُ ، فما في القرآنِ شيءٌ إلا وهوَ هدىً ونورٌ ، وتعرُّفٌ مِنَ اللهِ تعالىٰ إلىٰ خلقِهِ ، فتارةً يتعرَّفُ إليهِمْ بالتقديسِ فيقولُ : ﴿ قُلْ هُوَ ٱللَّهُ أَحَدٌ ۝ ٱللَّهُ ٱلصَّمَدُ ۝ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ ۝ وَلَمْ يَكُن لَّهُۥ كُفُوًا أَحَدٌۢ ﴾ وتارةً يتعرَّفُ إليهِمْ بصفاتِ جلالِهِ فيقولُ : ﴿ ٱلْمَلِكُ ٱلْقُدُّوسُ ٱلسَّلَـٰمُ ٱلْمُؤْمِنُ ٱلْمُهَيْمِنُ ٱلْعَزِيزُ ٱلْجَبَّارُ ٱلْمُتَكَبِّرُ ﴾ ، وتارةً يتعرَّفُ إليهِمْ بأفعالِهِ المخوِّفةِ والمرجوَّةِ ، فيتلو عليهِمْ سنَّتَهُ في أنبيائِهِ وفي أعدائِهِ فيقولُ : ﴿ أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍ ۝ إِرَمَ ذَاتِ ٱلْعِمَادِ ﴾ ، ﴿ أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَـٰبِ ٱلْفِيلِ ﴾ .

ولا يعدو القرآنُ هـٰذِهِ الأقسامَ الثلاثةَ ؛ وهيَ الإرشادُ إلىٰ معرفةِ ذاتِ اللهِ تعالىٰ وتقديسِهِ ، أوْ معرفةِ صفاتِهِ وأسمائِهِ ، أوْ معرفةِ أفعالِهِ وسنَّتِهِ معَ عبادِهِ⁽¹⁾ .

ولمَّا اشتملَتْ سورةُ الإخلاصِ علىٰ أحدِ هـٰذِهِ الأقسامِ الثلاثةِ ؛ وهوَ التقديسُ . وازنَها رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بثلثِ القرآنِ فقالَ : « مَنْ قرأَ سورةَ الإخلاصِ . . فقدْ قرأَ ثلثَ القرآنِ »⁽²⁾ ؛ لأنَّ منتهى التقديسِ في أنْ

---

(١) ولذلك انقسم التوحيد إلىٰ ثلاثة أقسام : توحيد الذات ، وتوحيد الصفات ، وتوحيد الأفعال . « إتحاف » (٩/ ٦٤٥) .

(٢) رواه الترمذي (٢٨٩٦) من حديث أبي أيوب الأنصاري رضي الله عنه ، وهو عن غيره عند البخاري (٥٠١٤) ، ومسلم (٨١١) بنحوه .

يكونَ واحداً في ثلاثةِ أمورٍ : لا يكونُ حاصلاً منهُ مَنْ هوَ نظيرُهُ[1] وشبهُهُ ؛ ودلَّ عليهِ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ لَمْ يَلِدْ ﴾ ، ولا يكونُ هوَ حاصلاً ممَّنْ هوَ نظيرُهُ وشبهُهُ ؛ ودلَّ عليهِ قولُهُ : ﴿ وَلَمْ يُولَدْ ﴾ ، ولا يكونُ في درجتِهِ وإنْ لمْ يكنْ أصلاً لَهُ ولا فرعاً مَنْ هوَ مثلُهُ[2] ؛ ودلَّ عليهِ قوله : ﴿ وَلَمْ يَكُن لَّهُۥ كُفُوًا أَحَدٌۢ ﴾ ، ويجمعُ جميعَ ذلكَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ قُلْ هُوَ ٱللَّهُ أَحَدٌ ﴾ ، وجملتُهُ تفصيلُ قولِكَ : لا إلـٰهَ إلا اللهُ .

فهـٰذهِ أسرارُ القرآنِ ، ولا تتناهىٰ أمثالُ هـٰذهِ الأسرارِ في القرآنِ ، ولا رطبَ ولا يابسَ إلا في كتابٍ مبينٍ .

ولذلكَ قالَ ابنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (ثوِّروا القرآنَ والتمسوا غرائبَهُ ، ففيهِ علمُ الأوَّلينَ والآخرينَ)[3] ، وهوَ كما قالَ ، ولا يعرفُهُ إلا مَنْ طالَ في آحادِ كلماتِهِ فكرُهُ ، وصفا لها فهمُهُ ، حتَّىٰ تشهدَ لهُ كلُّ كلمةٍ منهُ بأنَّهُ كلامُ جبَّارٍ قاهرٍ ، مليكٍ مقتدرٍ ، وأنَّهُ خارجٌ عنْ حدِّ استطاعةِ البشرِ .

وأكثرُ أسرارِ القرآنِ معبَّأةٌ في طيِّ القصصِ والأخبارِ ، فكنْ حريصاً على

---

[1] في غير (ب ، ص) : (نوعه) بدل (نظيره) .

[2] والعبارة في (أ) : (ولا يكون له شبيه ونظير) أي : بعد نفي الأصل والفرع .

[3] رواه الطبراني في « الكبير » (٩/ ١٣٥) ، والخطيب في « الفقيه والمتفقه » (١٩٤) ولفظه : (من أراد العلم . . فليثور القرآن ، فإن فيه علم الأولين والآخرين) ، وقوله : (والتمسوا غرائبه) جاءت في المرفوع من حديث أبي هريرة رضي الله عنه كما رواه الحاكم في « المستدرك » (٢/ ٩٣٤) .

استنباطِها ؛ لينكشفَ لكَ فيها مِنَ العجائبِ ما تستحقرُ معَها العلومَ المزخرفةَ الخارجةَ عنها .

فهٰذا ما أردنا ذكرَهُ مِنْ معنى الأنسِ والانبساطِ الذي هوَ ثمرتُهُ ، وبيانِ تفاوتِ عبادِ اللهِ فيهِ ، واللهُ سبحانَهُ وتعالىٰ أعلمُ .

* * *

ÜNSİYETİN GALEBESİ

Bilmiş ol ki; ünsiyet devam edip galebe çalmak sûretiyle muhkemleştiği ve şevkin ıztırabı onu karıştırmadığı, değişiklik ve hicab korkusu düzenini bozmadığı vakit bu hâl; söz, iş ve Allah ile münâcatta bir genişlik, neşe ve sevinç meydana getirir. Bâzen heybetin azlığı ve cüretkârlığından sebep tâzim ve saygıya yakışmayan, bâzı söz ve hareketlerde de bulundurur. Bu hal, ünsiyet makamında olanlarda görüldüğü gibi, bu makama ulaşmayan ve kendisini onlar gibi göstermek isteyenlerde de görülebilir. Bu gibilerin bu gibi sözleri kendilerini küfre götürebilir.

Üns makamında olanların bu gibi sözlerine misâl Berh-i Esved'dir. İsrâiloğullarına verdiği yedi yıllık kuraklıktan sonra **Mûsâ aleyhisselâm**, yetmiş bin kişi ile yağmur duâsına çıkar. Allahu Teâlâ Mûsâ aleyhisselâma:

Günahları kalplerini karartan ve mekrimden emîn olarak yakînsiz bir şekilde bana duâ edenlerin duâlarını nasıl kabul ederim? Sen, Kara Berh'i bul gönder. O duâ etsin ki duâsını kabul edeyim, buyurur. Mûsâ aleyhisselâm, Berh'i araştırır, tanıyan ve bilen olmadığı için bulamaz. Nihâyet yolda esmer bir adama rast gelir. Secde ettiği alnındaki topraktan bellidir. Mûsâ aleyhisselâm mârifet nûru ile bunu bilir ve adını sorar. O:

"Berh" deyince, Mûsâ aleyhisselâm:

"Şu kadar zamandan beri seni arıyoruz. Bizim için yağmur duâsına çık." der. O da hemen Mûsâ aleyhisselâmın emrine uyarak dağa çıkar:

“Allahım, bu, sana yakışmaz. Senin hilmin bunu gerektirmez. Sana ne oldu? Suların mı azaldı, yoksa esen yeller emrine itâat mi etmiyor, yoksa sermayen bitti mi, yoksa günahkârlara fazla mı kızdın? Sen gaffâr değil misin? Günahkârları yaratmadan önce rahmeti yaratmadın mı? Bizlere merhamet ve şefkatle sen emretmedin mi? Yoksa imtinâ ettiğini mi bize gösteriyorsun? Yoksa kayboluruz korkusu ile bir an önce bizi cezalandırmak mı istiyorsun? Nedir bu?” der demez yağan rahmet damlaları ile İsrâiloğulları ıslanmaya başladı ve hemen yarım günde ortalık yeşerdi. Ot ve yeşillikler çarık bağı gibi yükseldi. Berh, duâsından döndü. Mûsâ aleyhisselâm onu karşıladı:

“Nasıl Rabbimle olan mücadelemi ve Rabbimin bana karşı olan insafını gördün mü?” deyince, Mûsâ aleyhisselâm bu sözlerine karşı onu cezalandırmak istedi. Bunun üzerine Allahu Teâlâ:

“Onu bırak. Zîra o, günde üç defa bizi güldürür.” diye vahyetti.

Hasan-ı Basrî’den rivâyet edildiğine göre bir gün Basra’da bir mahallenin bütün ahşap evleri yandı, ancak ortada bulunan bir ahşap ev yanmadı. Basra emîri Ebû Mûsâ evin sâhibini getirtti ve ihtiyar olan bu zâta:

“Senin evin nasıl kurtuldu?” diye sordu. Bu zât:

“Ben, evimin yanmaması için Allah’a yemin ettim.” dedi. Bunun üzerine Hasan-ı Basrî:

Adam doğru söylüyor. Zîra ben, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’in:

يَكُونُ فِي أُمَّتِي قَوْمٌ شَعْثَةٌ رُؤُوسُهُمْ دَنِسَةٌ ثِيَابُهُمْ
لَوْ أَقْسَمُوا عَلَى اللهِ لَأَبَرَّهُمْ

“Ümmetimden öyleleri olacak ki, başları tozlu, elbiseleri kirlidir.

Eğer Allah üzerine yemin etseler, Allahu Teâlâ onları yeminlerinde sâdık kılar."[40] buyurduğunu duydum, dedi.

Yine anlatıldığına göre Basra'da bir yangın çıkmış, Ebû Ubeyde el-Havvas da yangın içinde dolaşmaya başlamıştı. Bunu gören Basra emîri:

"Dikkat et, yanarsın." deyince Ebû Ubeyde:

"Ben, Rabbime, beni ateşte yakmaması için yemîn ettim." dedi. Emîr, o halde ateşi söndür, dedi. Ebû Ubeyde de ateşe dalarak söndürdü.

Bir gün **Ebû Hafs** yolda giderken karşısına, şaşkınlık içinde olan bir köylü çıktı. Ebû Hafs:

"Hayır ola, bu halin nedir?" diye sorunca adam:

"Merkebimi kaybettim, ondan başka da bir şeyim yoktur." dedi. Bunun üzerine Ebû Hafs biraz durakladıktan sonra;

"Yâ Rab, bu adamın merkebini buldurmadan adımımı buradan bir santim ayırmam." dedi. Ve hemen o anda merkep karşıdan çıkageldi. Ebû Hafs da yoluna devam etti.

Üns sâhibi olanlar bu kabîl münâcâtlarda bulunabilirlerse de başkalarının, kendilerini bunlara benzetmeye hakları yoktur. Nitekim **Cüneyd**:

"Üns sâhiplerinin yalnızlıkta öyle münâcatları olur ki, bunlar avam arasında küfür sayılır." demiştir. Bir defa avam bunların bu sözlerini duysalar onları hemen tekfîr ederlerdi. Hâlbuki onlar bu gibi sözleri ile hallerinin yükseldiğini görürler. Onun için bu, ancak onlara lâyıktır. Buna işâret olmak üzere şâir:

---

[40] İbn Ebî'd-Dünya **"Evliyâ Kitabı"**nda zikretmiştir.

“Bâzıları efendileri ile övünürler. Kölenin efendisi ile iftiharı, efendisinin mevkii nisbetindedir.”

“Onu görmekle başkalarına karşı ondan hayranlık duyarlar. Hayrân kaldıkları şeyin izzetinde güzel görüşleri vardır” dedi.

Makamlar ihtilâf edince, birisine kızdığına, diğerinden memnun olmasına şaşma. Zîra eğer anlayaydı Kur’ân-ı Kerîm’de bu mânalara tembih ve işâretler olduğunu görürdü. Kur’ân’ın bütün kıssaları akıl ve basîret sâhipleri için birer tembihtir. Onlar, bu kıssalara ibret gözü ile bakarlar.

Kur’ân-ı Kerîm’de ilk kıssa, Âdem aleyhisselâm ile İblis’in kıssasıdır. Dikkat edersen, mâsiyet ve emre muhalefette ikisi ortak ve beraber oldukları halde ismet, ihtiyar ve tercihte birbirinden ayrılırlar.

İblîs, Allah’ın rahmetinden uzaklaştırıldığı halde, Âdem aleyhisselâm hakkında Allahu Teâlâ:

وَعَصٰى اٰدَمُ رَبَّهُ فَغَوٰى ثُمَّ اجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَتَابَ عَلَيْهِ وَهَدٰى

“Âdem Rabbine baş kaldırdı ve yolunu şaşırdı. Rabbi yine de onu seçip tövbesini kabul etti, ona doğru yolu gösterdi.” (Tâhâ suresi, 20/122) buyurdu. Her ikisi kul ve kullukta müsâvi oldukları ve fakat hallerde muhtelif bulundukları için, birisinden yüz çevirip diğerine yönelmesi hususunda Allahu Teâlâ Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’ini itâb ederek:

وَأَمَّا مَنْ جَاءَكَ يَسْعٰى وَهُوَ يَخْشٰى فَأَنْتَ عَنْهُ تَلَهّٰى

“Sen, Allah’tan korkup sana koşarak gelen kimseye aldırmıyorsun.” (Abese suresi, 80/8-10),

أَمَّا مَنِ اسْتَغْنٰى فَأَنْتَ لَهُ تَصَدّٰى

"Ama sen kendisini öğütten müstağnî gören kimseyi karşına alıp ilgileniyorsun." (Abese suresi, 80/5-6) buyurmuş ve yine bir tâife ile oturmayı kendisine emretmek üzere:

وَإِذَا جَاءَكَ الَّذٖينَ يُؤْمِنُونَ بِاٰيَاتِنَا فَقُلْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ

"Ey Muhammed, âyetlerimize inananlar sana gelince, "Size selâm olsun" de." (En'âm suresi, 6/54) buyurmuştur. Başkalarından yüz çevirmeyi emrederek de:

وَإِذَا رَأَيْتَ الَّذٖينَ يَخُوضُونَ فٖي اٰيَاتِنَا فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ

"Âyetlerimizi çekişmeye dalanları görünce, başka bir bahse geçmelerine kadar onlardan yüz çevir." (En'âm suresi, 6/68). Tâ ki:

فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرٰى مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمٖينَ

"Hatırladıktan sonra artık zulmedenlerle beraber oturma." (En'âm suresi, 6/68) buyurmuştur. Ve yine:

وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذٖينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ

"Sabah-akşam rablerinin rızâsını dileyerek O'na yalvaranlarla beraber, sen de sabret." (Kehf suresi, 18/28) buyrulmuştur.

İşte bunun gibi açılıp serpilme hâli, kulların bâzılarında muhtemel ve câiz iken, diğerlerinde câiz değildir. Ünsiyetin inbisatından bir misâl Mûsâ aleyhisselâmın:

إِنْ هِيَ إِلَّا فِتْنَتُكَ تُضِلُّ بِهَا مَنْ تَشَاءُ وَتَهْدٖي مَنْ تَشَاءُ

“Bu, senin imtihanından başka bir şey değildir. Bununla dilediğini saptırır, dilediğini doğru yola iletirsin” (A’râf suresi, 7/155) demesidir. Ve yine:

إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُونِ وَيَضِيقُ صَدْرِي وَلَا يَنْطَلِقُ لِسَانِي

“Mûsâ: “Rabbim, doğrusu beni yalanlamalarından korkuyorum; göğsüm daralıyor, dilim açılmıyor.” (Şuarâ suresi, 26/12-13),

“Rabbimiz, onun bize kötülük etmesinden veya azgınlığının artmasından korkarız.” (Tâhâ suresi, 20/45) buyurması gibidir.

Mûsâ aleyhisselâmdan başkası için böyle konuşmak, sû-i edebdir. Zîra üns makamında bulunan, mülâtafe ve tahammül eder. Fakat Yûnus aleyhisselâm kabz ve heybet makamında olduğu için bundan daha azına da kendisine müsâade edilmemiş, üç karanlık içinde ve balık karnında hapsedilmekle ikab edilmiştir ve:

لَوْلَا أَنْ تَدَارَكَهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّهِ لَنُبِذَ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ مَذْمُومٌ

“Rabbinin katında ona bir nîmet ulaşmasaydı kınanmış olarak sâhile atılacaktı.” (Kalem suresi, 68/49) buyurmuştur. Hasan; âyette geçen “Arâ” kıyâmet demektir, dedi.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’i de Yûnus’a uymaktan nehyetmek üzere:

فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ إِذْ نَادٰى
وَهُوَ مَكْظُومٌ

“Ey Muhammed, sen Rabbinin hükmüne kadar sabret;

balık sâhibi Yûnus gibi olma. O, pek üzgün olarak Rabbine seslenmişti." (Kalem suresi, 68/48) buyurmuştur.

Bu ihtilâfların bir kısmı, ahvâl ve makamların ihtilâfı, bir kısmı da ezeldeki kullar arasında ilâhî taksîmâtın farkındandır. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَلَقَدْ فَضَّلْنَا بَعْضَ النَّبِيِّينَ عَلٰى بَعْضٍ

"And olsun ki peygamberleri birbirinden üstün kılmışızdır." (İsrâ suresi, 17/55)

مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللّٰهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ

"Onlardan Allah'ın hitâb ettiği, derecelerle yükselttikleri vardır." (Bakara suresi, 2/253)

وَالسَّلَامُ عَلَيَّ يَوْمَ وُلِدْتُ وَيَوْمَ أَمُوتُ وَيَوْمَ أُبْعَثُ حَيًّا

"Doğduğum günde, öleceğim günde, dirileceğim günde bana selâm olsun, dedi." (Meryem suresi, 19/33) buyurdu. İşte bu, Îsâ aleyhisselâmdan bir inbısattır. Bu da üns makamında müşâhede ettiği eltâf-ı ilâhiyeden sebeptir. Yahyâ aleyhisselâm ise heybet ve hayâ makamında olduğu için kendisi böyle bir konuşmada bulunmadı. Allahu Teâlâ onu överek:

وَسَلَامٌ عَلَيْهِ

"Ona selâm olsun." (Meryem suresi, 19/33) buyurdu.

Yûsuf aleyhisselâmın kardeşlerinin yaptığını anlatmak üzere:

إِذْ قَالُوا لَيُوسُفُ وَأَخُوهُ أَحَبُّ إِلٰى أَبِينَا مِنَّا

"Babamız Yûsuf'u ve kardeşini bizden daha çok seviyor."

(Yûsuf suresi, 12/8) âyetinden başlayarak yirmi âyete kadar, bâzısı bâzısından büyük olmak üzere kırk küsur kusurlarını saymıştır. Üç ve hattâ dört kusuru, bir kelimede toplanır. Nihâyet hepsini bağışladı. Uzeyr'in, kader hakkındaki bir sorusuna tahammül etmeyerek nübüvvet dîvânından reddedildiği söylenir.

Baura'nın oğlu Bel'am da ileri gelen bilginlerden olduğu halde, dîni ile dünyayı yemiş olduğu için Allah'ın gadabına uğramıştır. Süleyman aleyhisselâmın teyze zâdesi Âsef de müsriflerden idi. İsyânı kendi âzâlarında idi. Fakat Allahu Teâlâ onu affetti.

Rivâyete göre Allahu Teâlâ Süleyman alyehisselâma:

"Bu senin teyzezâden ne zamana kadar isyân edecek? Gerçi ben ona mühlet veriyorum. Fakat devâm ederse dillerde destan olacak şekilde kendisine ağır ceza veririm. Darb-ı mesel olarak dillerde dolaşır durur." buyurdu.

Süleyman aleyhisselâm, durumu Âsef'e bildirince, Âsef, kumların tepelerine çıkarak, ellerini ve yüzünü göklere çevirdi:

"Yüce Allahım, sen, sensin. Ben de benim, âciz bir kulunum. Sen bana imkânları bahşetmez ve beni bağışlamazsan ben nasıl tövbe edebilirim. Sen beni korumazsan, ben nasıl korunabilirim ve sana nasıl yönelebilirim?" dedi. Bunun üzerine Allahu Teâlâ Âsef'e:

"Doğru söylüyorsun; sen, sensin. Ben de benim. Tövbeye dön, ben seni bağışladım. Zîra ben bağışlayıcı ve merhamet sâhibi bir Allahım." buyurdu. İşte Âsef'in bu sözü de bir nevi idlâl ve nazlanmaktır. Allah'tan yine Allah'a ilticadır. Allah'tan Allah'a bakmaktır.

Yine haberde: *"Şekavetinden sonra Allah'a yönelen bir kuluna, senin işlediğin bu isyan sebebiyle nicelerini helâk ettim. Fakat senin bana yönelmen ile seni bağışladım."* buyurdu.

İşte ezelî meşîetine uygun olarak, takdîm, tehîr ve kulları arasında bir kısmını tercihdeki sünnet-i ilâhiye budur. Bütün bu kıssalar, Kur'ân-ı Kerîm'de geçer. Maksat, geçmiş milletlerde Allahu Teâlâ'nın uyguladığı âdet ve sünneti bilmektir. Kur'ân-ı Kerîm'de her ne varsa nûr ve hidâyettir, Allah'tan kullarına bir bilgidir. Allah'ı kullarına tanıtır. Bâzen Kur'ân-ı Kerîm, O'nun her şeyden münezzeh ve mukaddes olduğunu bildirir:

قُلْ هُوَ اللّٰهُ أَحَدٌ اَللّٰهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ
وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ

"Ey Muhammed, de ki: "O Allah bir tekdir. Allah, doğurmamış, doğmamış olan hiç bir şekilde dengi bulunmayan, her şeyden müstağnî ve her şey O'na muhtaç olandır." (İhlâs sûresi, 112/1-3) kavlinde olduğu gibi. Bazen Allahu Teâlâ Kur'ân'da kendisini celâl sıfatı ile bildirir;

اَلْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ
الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ

"O, kendisinden başka tanrı olmayan, hükümrân, çok kutsal, esenlik veren, güvenlik veren, görüp gözeten, güçlü, buyruğunu her şeye geçiren, ulu olan Allah'tır." (Haşr suresi, 59/23) de olduğu gibi. Bazen de korkutucu, ve ümîd verici vasfı ile de kendisini bildirir ve düşmanları ile dostlarına yaptığı muâmeleleri hatırlatır;

أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍ إِرَمَ ذَاتِ الْعِمَادِ

"Ey Muhammed, Rabbinin, hiç bir memlekette benzeri

ortaya konmayan sütunlara sâhip İrem şehrinde oturan Ad milletine ne ettiğini görmedin mi?” (Fecr suresi, 89/6) ve:

أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ

“Ey Muhammed, Rabbinin Fil ashâbına ne ettiğini görmedin mi?” (Fîl suresi, 105/1) âyetlerinde olduğu gibi

Kur’ân-ı Kerîm şu üç kısmın dışına çıkmaz. Bunlar: Allahu Teâlâ’nın zâtını, marifet ve takdîs sıfat ve isimlerini bildirmek, kulları ile olan sünneti, muâmele ve ef’âlini bildirmektir. İhlâs sûresi bu üç kısımdan biri olan Allah’ı mârifet ve takdîsi içine aldığı için, Peygamber Efendimiz bu kısa sûreyi Kur’ân-ı Kerîm’in üçte birine müvâzî kılmış ve:

مَنْ قَرَأَ سُورَةَ الْإِخْلَاصِ فَقَدْ قَرَأَ ثُلُثَ الْقُرْاٰنِ

“İhlâs sûresini okuyan, Kur’ân’ın üçte birini okumuş demektir.”[41] buyurmuştur. Zîra takdîsin son haddi, üç yönden tekleşip bunların hiç biri ile eşi, dengi ve benzeri olmamaktır. İşte, **“Doğurmadı”** buyurmakla bu yönden benzeri olmadığını, **“Doğmadı”** buyurmakla, bu yönden de dengi bulunmadığını, **“Kimse O’na denk olmadı”** buyurmakla da kimsenin kendisine benzemediğini bildirdi. **“O Allah birdir”** buyurmakla zaten bunların hepsini içine almış oldu. Bu sûre **“Lâ ilâhe illâllah**”ın tafsîlidir.

Bu anlattığımız, Kur’ân-ı Kerîm’in sırlarından bir sırdır. O’nun esrârı sonsuzdur. Çünkü yaş ve kuru her ne varsa hepsi Kur’ân-ı Kerîm’de mevcuttur. Bunun için **İbn Mes’ûd** (r.a.):

“Kur’ân’ı inceleyin ve araştırın; onun inceliklerini bulmaya çalışın. Zîra geçmiş ve geleceklerin ilmi oradadır." demiştir. Bu, tam onun dediği gibidir. Bunu ancak, Kur'ân'ın kelimeleri üzerinde uzun uzun düşünüp samîmiyet ve ciddiyetle mânaları üzerinde duranlar bilir. Bu şekilde Kur'ân-ı Kerîm üzerinde düşünebilenlere, Kur'an, Kahir-i Cebbâr'ın ve Melîk-i Kadir'in kelâmı ve beşer gücünün dışında olduğunu gösterir. Kur'ân-ı Kerîm'in esrârının çoğu, kıssa ve haberlerin altında özetlidir, kapalıdır. Onları açığa çıkarmaya gayret et ki, bu sâyede diğer yaldızlı bilgilerin hiç olduğunu anlayabilesin.

---

[41] Ahmed, Ubeyy b. Kâ’b’dan (r.a.) sahih sened ile, ayrıca Buhârî, Ebû Saîd’den (r.a.) ve Müslim, Ebû’d-Derdâ’dan (r.a.) benzerini rivâyet etmişlerdir.

İşte üns ve ünsün semeresi olan inbisat ve kulların buradaki ayrılık derecelerini anlatmış olduk. İyisini Allah bilir.

القول في معنى الرّضا بقضاء الله تعالى وحقيقته وما ورد في فضيلته

اعلمْ : أنَّ الرضا ثمرةٌ مِنْ ثمارِ المحبّةِ ، وهوَ مِنْ أعلىٰ مقامات المقرَّبينَ ، وحقيقتهُ غامضةٌ على الأكثرينَ ، وما يدخلُ عليهِ مِنَ التشابهِ والإيهامِ غيرُ منكشفٍ إلا لمَنْ علَّمَهُ اللهُ تعالى التأويلَ ، وفهَّمَهُ وفقَّهَهُ في الدينِ .

فقدْ أنكرَ منكرونَ تصوُّرَ الرضا بما يخالفُ الهوىٰ ، ثمَّ قالوا : إنْ أمكنَ الرضا بكلِّ شيءٍ لأنَّهُ فعلُ اللهِ . . فينبغي أن يرضىٰ بالكفرِ والمعاصي .

وانخدعَ بذلكَ قومٌ ، فرأَوُا الرضا بالفجورِ والفسقِ ، وتركِ الاعتراضِ والإنكارِ ؛ مِنْ بابِ التسليمِ لقضاءِ اللهِ تعالىٰ .

ولوِ انكشفَتْ هـٰذهِ الأسرارُ لمَنِ اقتصرَ علىٰ سماعِ ظواهرِ الشرعِ . . لما دعا رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لابنِ عباسٍ حيثُ قالَ : « اللهمَّ ؛ فقههُ في الدينِ ، وعلِّمْهُ التأويلَ »(١) .

فلنبدأْ ببيانِ فضيلةِ الرضا ، ثمَّ بحكاياتِ أحوالِ الراضينَ ، ثم بذكر حقيقةِ الرضا وكيفيةِ تصوُّرِهِ فيما يخالفُ الهوىٰ ، ثمَّ نذكرُ ما يُظنُّ أنَّهُ مِنْ تمامِ الرضا وليسَ منهُ ؛ كتركِ الدعاءِ والسكوتِ على المعاصي .

* * *

---

(١) رواه البخاري (١٤٣) دون قوله : « وعلمه التأويل » ، وبتمامه عند أحمد في « المسند » (١/٢٦٦) .

KAZÂYA RIZÂNIN HAKÎKATİ VE FAZÎLETİ

Bilmiş ol ki; kazâya rızâ, muhabbet ve sevginin meyvesi ve mukarreblerin en üstün makamıdır. Çoğunluk için bunun hakîkat ve mahiyeti derin ve kapalıdır. Buradaki benzerlik ve şüphe, ancak Allahu Teâlâ'nın, tevîli nasip ettiği ve dinde fakîh kıldığı kimselere keşfedilmiştir. İnsanın arzu etmediği bir şeye rızâ göstermesini çokları inkâr etti ve bunun mümkün olamayacağını söylediler. Aynı zamanda bu, Allahu Teâlâ'nın işidir. Arzuya uygun olsun olmasın, buna rızâ göstermek lâzımdır, denirse, küfür ve mâsiyete de rızâ göstermek lâzım gelecek ki, böyle şey olamaz, dedi. Ve çokları bu görüşe aldandı da fisk u isyâna rızâ göstermeyi, Allah'ın kazasına rızâdan saydılar. Eğer yalnız şerîatın zâhirinden duydukları ile yetinmeyip bu esrar kendilerine kaşfolaydı, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ibn Abbâs (r.a.) hakkında: *"Allahım, onu dinde fakîh kıl ve ona tevîli öğret."*[42] buyurduğunun mânasını anlarlardı.

Şimdi biz rızânın fazîletini, rızâ gösterenlerin hal ve hareketlerini, sonra da rızânın hakîkati ile arzuya uymayan ve hoşa gitmeyen şeylere nasıl rızâ gösterileceğini ve daha sonra da duâyı terketmek ve isyâna susmak gibi rızâdan olmadığı halde rızâdan olduğu sanılan şeyleri anlatalım.

---

[42] Buhârî ile Müslim, birinci şıkkını, Ahmed, ikinci şıkkı ile beraber rivayet etmiştir. Hadis yukarıda geçmiştir.

بيان فضيلة الرضا

أمّا الآياتُ :

فقولُهُ تعالىٰ : ﴿ رَّضِيَ ٱللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُواْ عَنْهُ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ هَلْ جَزَآءُ ٱلْإِحْسَٰنِ إِلَّا ٱلْإِحْسَٰنُ ﴾ ، ومنتهى الإحسانِ رضا اللهِ عنْ عبدِهِ ، وهوَ ثوابُ رضا العبدِ عَنِ اللهِ تعالىٰ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَمَسَٰكِنَ طَيِّبَةً فِى جَنَّٰتِ عَدْنٍ وَرِضْوَٰنٌ مِّنَ ٱللَّهِ أَكْبَرُ ﴾ ، فقدْ رفعَ اللهُ الرضا فوقَ جناتِ عدنٍ ؛ كما رفعَ ذكرَهُ فوقَ الصلاةِ حيثُ قالَ : ﴿ إِنَّ ٱلصَّلَوٰةَ تَنْهَىٰ عَنِ ٱلْفَحْشَآءِ وَٱلْمُنكَرِ وَلَذِكْرُ ٱللَّهِ أَكْبَرُ ﴾ ، فكما أنَّ مشاهدةَ المذكورِ في الصلاةِ أكبرُ مِنَ الصلاةِ . . فرضوانُ ربِّ الجنةِ أعلىٰ مِنَ الجنةِ ، بلْ هوَ غاية مطالبِ سكّانِ الجنانِ ، وفي الحديثِ : « إنَّ اللهَ تعالىٰ يتجلّىٰ للمؤمنينَ ، فيقولُ : سلوني ، فيقولونَ : رضاكَ »[1] ، فسؤالُهُمُ الرضا بعدَ النظرِ نهايةُ التفضيلِ .

وأمّا رضا العبدِ . . فسنذكرُ حقيقتَهُ .

---

[1] رواه ابن أبي الدنيا في « صفة الجنة » (٩١) ، والطبراني في « الأوسط » (٢١٠٥) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً ضمن خبر طويل ، وعند أبي يعلىٰ في « مسنده » (٤٢٢٨) من حديثه أيضاً وفيه : « ثم يقول : ماذا تريدون ؟ فيقولون : ربنا ؛ رضوانك » .

وأمَّا رضوانُ اللهِ تعالىٰ عنِ العبدِ . . فهوَ بمعنىً آخرَ يقربُ ممَّا ذكرناهُ في حبِّ اللهِ للعبدِ ، ولا يجوزُ أنْ يُكشفَ عنْ حقيقتِهِ ، إذْ تقصرُ أفهامُ الخلقِ عنْ دركِهِ ، ومَنْ يقوىٰ عليهِ . . فيستقلُّ بإدراكِهِ مِنْ نفسِهِ .

وعلى الجملةِ : فلا رتبةَ فوقَ النظرِ إليهِ ، فإنَّما سألوا الرضا لأنَّهُ سببُ دوامِ النظرِ ، فكأنَّهُمْ رأَوا غايةَ الغاياتِ وأقصى الأمانيِّ لمَّا ظفروا بنعيمِ النظرِ ، فلمَّا أُمروا بالسؤالِ . . لم يسألوا إلا دوامَهُ ، وعلموا أنَّ الرضا هوَ سببُ دوامِ رفعِ الحجابِ .

وقالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ ﴾ ، قالَ بعضُ المفسرينَ فيهِ : يأتي أهلَ الجنَّةِ في وقتِ المزيدِ ثلاثُ تحفٍ مِنْ عند ربِّ العالمينَ ؛ إحداها : هديَّةٌ مِنْ عندِ اللهِ تعالىٰ ليسَ عندَهُمْ في الجنانِ مثلُها ، فذلكَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّآ أُخْفِىَ لَهُم مِّن قُرَّةِ أَعْيُنٍ ﴾ ، والثانيةُ : السلامُ عليهِمْ مِنْ ربِّهِمْ ، فيزيدُ ذلكَ على الهديةِ فضلاً ، وهوَ قولُهُ تعالىٰ ﴿ سَلَٰمٌ قَوْلًا مِّن رَّبٍّ رَّحِيمٍ ﴾ ، والثالثةُ : يقولُ اللهُ تعالىٰ : إنِّي عنكُمْ راضٍ ، فيكونُ ذلكَ أفضلَ مِنَ الهديةِ والتسليمِ ، فذلكَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ وَرِضْوَٰنٌ مِّنَ ٱللَّهِ أَكْبَرُ ﴾ أيْ : مِنَ النعيمِ الذي هُمْ فيهِ⁽¹⁾ ، فهٰذا فضلُ رضا اللهِ تعالىٰ ، وهوَ ثمرةُ رضا العبدِ .

* * *

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٣٩) .

وأمّا الأخبارُ :

فقدْ رُوِيَ أنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ سألَ طائفةً مِنْ أصحابِهِ : « ما أنتُمْ ؟ » ، فقالوا : مؤمنونَ ، فقالَ : « ما علامةُ إيمانِكُمْ ؟ » فقالوا : نصبرُ على البلاءِ ، ونشكرُ عندَ الرخاءِ ، ونرضىٰ بمواقعِ القضاءِ ، فقالَ : « مؤمنونَ وربِّ الكعبةِ »(١) .

وفي خبرٍ آخرَ أنَّهُ قالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « حكماءُ علماءُ ، كادوا مِنْ فقهِهِمْ أنْ يكونوا أنبياءَ »(٢) .

وفي الخبرِ : « طوبىٰ لمَنْ هُدِيَ إلى الإسلامِ ، وكانَ رزقُهُ كفافاً ، ورضيَ بهِ »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ رضيَ مِنَ اللهِ تعالىٰ بالقليلِ مِنَ الرزقِ . . رضيَ اللهُ تعالىٰ منهُ بالقليلِ مِنَ العملِ »(٤) .

وقالَ أيضاً عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « إذا أحبَّ اللهُ عبداً . . ابتلاهُ ،

---

(١) رواه الطبراني في « الأوسط » (٩٤٢٣) بنحوه .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٩/٢٧٩) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤١/٤٠٠) .

(٣) رواه مسلم (١٠٥٤) ، والترمذي (٢٣٤٨) ، وفيهما : (وقنع به) بدل (ورضي به) ، وانظر « قوت القلوب » (٢/٣٩) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الفرج بعد الشدة » (١) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٥٣١) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٥٧/١٢٨) من حديث علي بن أبي طالب رضي الله عنه .

فإنْ صبرَ . . اجتباهُ ، فإنْ رضيَ . . اصطفاهُ »⁽¹⁾ .

وقالَ أيضاً عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « إذا كانَ يومُ القيامةِ . . أنبتَ اللهُ تعالىٰ لطائفةٍ مِنْ أمَّتي أجنحةً ، فيطيرونَ مِنْ قبورِهِمْ إلى الجنانِ ، يسرحونَ فيها ويتنعَّمونَ كيف شاؤوا ، فتقولُ لهُمُ الملائكةُ : هلْ رأيتُمُ الحسابَ ؟ فيقولونَ : ما رأينا حساباً ، فيقولونَ : هلْ جُزتُمُ الصراطَ ؟ فيقولونَ : ما رأينا صراطاً ، فيقولونَ لهُمْ : هل رأيتُمْ جهنَّمَ ؟ فيقولونَ : ما رأينا شيئاً ، فتقولُ الملائكةُ : مِنْ أمَّةِ مَنْ أنتُمْ ؟ فيقولونَ : مِنْ أمَّةِ محمدٍ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فيقولونَ : ناشدناكُمُ اللهَ ؛ حدِّثونا ما كانَتْ أعمالُكُمْ في الدنيا ؟ فيقولونَ : خصلتانِ كانتا فينا ، فبلَّغَنا اللهُ هٰذهِ المنزلةَ بفضلِ رحمتِهِ ، فيقولونَ : وما هما ؟ فيقولونَ : كنَّا إذا خلونا . . نستحي أن نعصيَهُ ، ونرضىٰ باليسيرِ ممَّا قسمَ لنا ، فتقولُ الملائكةُ : يحقُّ لكُمْ هٰذا »⁽²⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يا معشرَ الفقراءِ ؛ أعطوا اللهَ تعالى الرضا

---

(1) قوت القلوب (٢/ ٥٣) ، وأورده الديلمي في « مسند الفردوس » (٩٧١) .

(2) كذا في « القوت » (٢/ ٣٩) ، حيث قال : (وقد روينا حديثاً حسناً ، كالمسند عن حماد بن سلمة ، عن ثابت البناني ، عن أنس بن مالك) وذكره ، وقال الحافظ العراقي : (رواه ابن حبان في « الضعفاء » ، وأبو عبد الرحمٰن السلمي من حديث أنس مع اختلاف ، وفيه حميد بن علي القيسي ، ساقط هالك ، والحديث منكر مخالف للقرآن والأحاديث الصحيحة في الورود وغيره) . « إتحاف » (٩/ ٦٥٠) .

مِنْ قلوبِكُمْ . . تظفروا بثوابِ فقرِكُمْ ، وإلا . . فلا »(١) .

وفي أخبارِ موسىٰ عليهِ السلامُ : أنَّ بني إسرائيلَ قالوا لهُ : سَلْ لنا ربَّكَ أمراً إذا نحنُ فعلناهُ . . يرضىٰ بهِ عنَّا ، فقالَ موسىٰ عليهِ السلامُ : إلـٰهي ؛ قدْ سمعتَ ما قالوا ، فقالَ : يا موسىٰ ؛ قلْ لهُمْ يرضونَ عنِّي حتَّىٰ أرضىٰ عنهُمْ(٢) .

ويشهدُ لهـٰذا ما رُوِيَ عن نبيِّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « مَنْ أحبَّ أنْ يعلمَ ما لهُ عندَ اللهِ عزَّ وجلَّ . . فلينظرْ ما للهِ عزَّ وجلَّ عندَهُ ؛ فإنَّ اللهَ تعالىٰ ينزِلُ العبدَ منهُ حيثُ أنزلَهُ العبدُ مِنْ نفسِهِ »(٣) .

وفي أخبارِ داوودَ عليهِ السلامُ : (ما لأوليائي والهمَّ بالدنيا ؟! إنَّ الهمَّ يذهبُ حلاوةَ مناجاتي مِنْ قلوبِهِمْ ، يا داوودُ ؛ إنَّ محبَّتي مِنْ أوليائي أنْ يكونوا روحانيينَ لا يغتمُّونَ)(٤) .

ورُوِيَ أنَّ موسىٰ عليهِ السلامُ قالَ : يا ربِّ ؛ دلَّني علىٰ أمرٍ فيهِ رضاكَ حتَّىٰ أعملَهُ ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : إنَّ رضايَ في كرهِكَ ، وأنتَ لا تصبرُ

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٩٤) ، وهو عند الديلمي في « مسند الفردوس » (٨٢١٦) ، وحكىٰ سنده الحافظ ابن حجر في « زهر الفردوس » (٤/ ٢٨١) ، وانظر « الإتحاف » (٩/ ٢٨٣ ، ٦٥٠) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٣٩) .

(٣) رواه الطبراني في « الأوسط » (٢٥٢٢) ، والحاكم في « المستدرك » (١/ ٤٩٤) .

(٤) كذا في « القوت » (٢/ ٤٠) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ٧٩) .

علىٰ ما تكرهُ ، قالَ : يا ربِّ ؛ دلَّني عليهِ ، قالَ : فإنَّ رضايَ في رضاكَ بقضائي .

وفي مناجاةِ موسىٰ عليهِ السلامُ : أيْ ربِّ ؛ أيُّ خلقِكَ أحبُّ إليكَ ؟ قالَ : مَنْ إذا أخذتُ منهُ المحبوبَ . . سالمَني ، قالَ : فأيُّ خلقِكَ أنتَ عليهِ ساخطٌ ؟ قالَ : مَنْ يستخيرُني في الأمرِ ، فإذا قضيتُ لهُ . . سخطَ قضائي⁽¹⁾ .

وقدْ رُوِيَ ما هوَ أشدُّ مِنْ ذلكَ ، وهوَ أنَّ اللهَ تعالىٰ قالَ : (أنا اللهُ لا إلـٰه إلا أنا ، مَنْ لمْ يصبرْ علىٰ بلائي ، ولمْ يشكرْ نعمائي ، ولمْ يرضَ بقضائي . . فليتخذْ ربّاً سوايَ)⁽²⁾ .

ومثلُهُ في الشدَّةِ قولُهُ تعالىٰ فيما أخبرَ عنهُ نبيُّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « قالَ اللهُ تعالىٰ : قدرتُ المقاديرَ ودبرتُ التدبيرَ ، وأحكمتُ الصنعَ ، فمَنْ رضيَ . . فلهُ الرضا منِّي حتَّىٰ يلقاني ، ومَنْ سخطَ . . فلهُ السخطُ منِّي حتَّىٰ يلقاني »⁽³⁾ .

وفي الخبرِ المشهورِ : « يقولُ اللهُ تعالىٰ : خلقتُ الخيرَ والشرَّ ، فطوبىٰ

---

(1) قوت القلوب (٢/ ٤١) .

(2) كذا في « القوت » (٢/ ٤١) ، وقد روي مرفوعاً كما هو عند الطبراني في « الكبير » (٢٢/ ٣٢٠) ، وأبو نعيم في « معجم الصحابة » (٦/ ٣٠٤٧) .

(3) كذا في « القوت » (٢/ ٤١) ، وروى الترمذي (٢٣٩٦) ، وابن ماجه (٤٠٣١) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً : « إن عظم الجزاء مع عظم البلاء ، وإن الله إذا أحب قوماً . . ابتلاهم ؛ فمن رضي . . فله الرضا ، ومن سخط . . فله السخط » .

لِمَنْ خلقتُهُ للخيرِ وأجريتُ الخيرَ علىٰ يديهِ ، وويلٌ لِمَنْ خلقتُهُ للشرِّ وأجريتُ الشرَّ علىٰ يديهِ ، وويلٌ ثمَّ ويلٌ لِمَنْ قالَ : لِمَ ؟ وكيفَ ؟ »(١) .

وفي الأخبارِ السالفةِ : أنَّ نبيّاً مِنَ الأنبياءِ شكا إلى اللهِ تعالى الجوعَ والفقرَ والقملَ عشرَ سنينَ ، فما أُجيبَ إلىٰ ما أرادَ ، ثمَّ أوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : كمْ تشكو ؟! هٰكذا كانَ بدؤُكَ عندي في أمِّ الكتابِ قبلَ أن أخلقَ السماواتِ والأرضَ ، وهٰكذا سبقَ لكَ منِّي ، وهٰكذا قضيتُ عليكَ قبلَ أنْ أخلقَ الدنيا ، أفتريدُ أنْ أعيدَ خلقَ الدنيا مِنْ أجلِكَ ؟! أمْ تريدُ أنْ أبدلَ ما قدَّرتُهُ عليكَ فيكونَ ما تحبُّ فوقَ ما أحبُّ ، ويكونَ ما تريدُ فوقَ ما أريدُ ؟! وعزَّتي وجلالي ؛ لئنْ تلجلجَ(٢) هٰذا في صدرِكَ مرَّةً أخرىٰ . . لأمحونَّكَ مِنْ ديوانِ النبوَّةِ(٣) .

ورُوِيَ أنَّ آدمَ عليهِ السلامُ كانَ بعضُ أولادِهِ الصغارِ يصعدونَ علىٰ بدنِهِ وينزلونَ ، يجعلُ أحدُهُمْ رجلَهُ علىٰ أضلاعِهِ كهيئةِ الدرجِ ، فيصعدُ إلىٰ رأسِهِ ، ثمَّ ينزلُ علىٰ أضلاعِهِ كذلكَ ، وهوَ مطرقٌ إلى الأرضِ لا ينطقُ ولا يرفعُ رأسَهُ ، فقالَ لهُ بعضُ ولدِهِ : يا أبتِ ؛ أما ترىٰ ما يصنعُ هٰذا

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ٤١) ، وقال الحافظ العراقي : (رواه ابن شاهين في « شرح السنة » من حديث أبي أمامة بسند ضعيف » ، وقد رواه دون الجملة الأخيرة منه الطبراني في « الكبير » (١٢/ ١٧٣) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما .

(٢) في (أ) : (اختلج) بدل (تلجلج) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ٤١) .

بكَ ؟! لو نهيتَهُ عنْ هـٰذا ، فقالَ : يا بنيَّ ؛ إنِّي رأيتُ ما لم ترَوا ، وعلمتُ ما لمْ تعلموا ، إنِّي تحرَّكتُ حركةً واحدةً فأُهبطتُ مِنْ دارِ الكرامةِ إلىٰ دارِ الهوانِ ، ومِنْ دارِ النعيمِ إلىٰ دارِ الشقاءِ ، فأخافُ أن أتحرَّكَ حركةً أخرىٰ فيصيبَنِي ما لا أعلمُ(١) .

وقالَ أنسُ بنُ مالكٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (خدمتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عشرَ سنينَ ، فما قالَ لي لشيءٍ فعلتُهُ : لِمَ فعلتَهُ ، ولا لشيءٍ لمْ أفعلْهُ : ألا فعلتَهُ ، ولا قالَ في شيءٍ كانَ : ليتَهُ لمْ يكنْ ، ولا في شيءٍ لمْ يكنْ : ليتَهُ كانَ ، وكانَ إذا خاصمَني مخاصمٌ مِنْ أهلِهِ يقولُ : « دعوهُ ، لوْ قُضِيَ شيءٌ . . لكانَ »)(٢) .

ويُروىٰ أنَّ الله تعالىٰ أوحىٰ إلىٰ داوودَ عليهِ السلامُ : (يا داوودُ ؛ تريدُ وأريدُ ، وإنَّما يكونُ ما أريدُ ؛ فإنْ سلَّمتَ لما أريدُ . . كفيتُكَ ما تريدُ ، وإنْ لمْ تسلِّمْ لما أريدُ . . أتعبتُكَ فيما تريدُ ، ثمَّ لا يكونُ إلا ما أريدُ)(٣) .

* * *

وأمَّا الآثارُ :

فقدْ قالَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما : (أوَّلُ مَنْ يُدعىٰ إلى الجنةِ يومَ

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٤١) .

(٢) رواه البخاري (٦٠٣٨) ، ومسلم (٢٣٠٩) إلىٰ قوله : (ألا فعلته) ، ورواه بتمامه أحمد في « المسند » (٣/ ٢٣١) .

(٣) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٩/ ٦٥٣) .

القيامةِ الذينَ يحمدونَ اللهَ تعالىٰ علىٰ كلِّ حالٍ)(١) .

وقالَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ رحمَهُ اللهُ تعالىٰ : (ما بقيَ لي سرورٌ إلا في مواقعِ القدرِ)(٢) .

وقيلَ لهُ : ما تشتهي ؟ فقالَ : ما يقضي اللهُ تعالىٰ .

وقالَ ميمونُ بنُ مهرانَ : (مَنْ لمْ يرضَ بالقضاءِ . . فليسَ لحمقِهِ دواءٌ)(٣) .

وقالَ الفضيلُ : (إنْ لمْ تصلحْ علىٰ تقديرِ اللهِ . . لمْ تصلحْ علىٰ تقديرِ نفسِكَ) .

وقالَ عبدُ العزيزِ بنُ أبي روادٍ : (ليسَ الشأنُ في أكلِ خبزِ الشعيرِ والخلِّ ، ولا في لبسِ الصوفِ والشعرِ ، ولكنَّ الشأنَ في الرضا عن اللهِ عزَّ وجلَّ)(٤) .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ مسعودٍ : (لأنْ ألحسَ جمرةً أحرقَتْ ما أحرقَتْ ، وأبقتْ ما أبقتْ . . أحبُّ إليَّ مِنْ أنْ أقولَ لشيءٍ كانَ : ليتَهُ لمْ يكنْ ، أوْ لشيءٍ لمْ يكنْ : ليتَهُ كانَ)(٥) .

---

(١) رواه الطبراني في « الكبير » (١٢/ ١٩) ، والحاكم في « المستدرك » (١/ ٥٠٢) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٦٩) من حديثه رضي الله عنهما مرفوعاً .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٤٠) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٠٩) عن الحسن البصري .

(٤) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٢٣/ ١٣٦) ضمن خبر له .

(٥) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٢٢) من زيادات نعيم بن حماد .

ونظرَ رجلٌ إلىٰ قرحةٍ في رِجْلِ محمدِ بن واسعٍ فقالَ : إنِّي لأرحمُكَ مِنْ هـٰذهِ القرحةِ ، فقالَ : إنِّي لأشكرُها منذُ خرجَتْ إذْ لمْ تخرجْ في عيني !(١) .

ورُوِيَ في الإسرائيلياتِ أنَّ عابداً عبدَ اللهَ تعالىٰ دهراً طويلاً ، فرأىٰ في المنامِ : فلانةُ الراعيةُ رفيقتُكَ في الجنةِ ، فسألَ عنها إلىٰ أنْ وجدَها ، فاستضافَها ثلاثاً لينظرَ إلىٰ عملِها ، فكانَ يبيتُ قائماً وتبيتُ نائمةً ، ويظلُّ صائماً وتظلُّ مفطرةً ، فقالَ : أما لكِ عملٌ غيرَ ما رأيتُ ؟ فقالَتْ : ما هوَ ـ واللهِ ـ إلا ما رأيتَ ، لا أعرفُ غيرَهُ ، فلمْ يزلْ يقولُ : تذكَّري حتَّىٰ قالَتْ : خُصيلةٌ واحدةٌ هيَ فيَّ ؛ إنْ كنتُ في شدَّةٍ . . لمْ أتمنَّ أنْ أكونَ في رخاءٍ ، وإنْ كنتُ في مرضٍ . . لمْ أتمنَّ أنْ أكونَ في صحَّةٍ ، وإنْ كنتُ في الشمسِ . . لمْ أتمنَّ أنْ أكونَ في الظلِّ ، فوضعَ العابدُ يدَهُ علىٰ رأسِهِ وقالَ : أهـٰذهِ خُصيلةٌ ؟! هـٰذهِ ـ واللهِ ـ خصلةٌ عظيمةٌ يعجزُ عنها العبَّادُ(٢) .

وعنْ بعضِ السلفِ : (أنَّ اللهَ تعالىٰ إذا قضىٰ في السماءِ قضاءً أحبَّ مِنْ أهلِ الأرضِ أنْ يرضَوا بقضائِهِ)(٣) .

وقالَ أبو الدرداءِ : (ذروةُ الإيمانِ الصبرُ للحكمِ ، والرضا بالقدرِ)(٤) .

---

(١) رواه أبونعيم في « الحلية » (٢/ ٣٥٢) .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ٣٩) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ١٩٣) .

(٣) كذا في « القوت » . « إتحاف » (٩/ ٦٥٤) ، وفي « القوت » (٢/ ٣٩) : (وقد روينا عن ابن مسعود : من رضي بما ينزل من السماء إلى الأرض . . غفر له) .

(٤) كذا في « القوت » (٢/ ٣٩) ، ورواه مع زيادة ابنُ المبارك في « الزهد » (١٢٣) من زيادات نعيم بن حماد .

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (ما أبالي علىٰ أيِّ حالٍ أصبحتُ وأمسيتُ مِنْ شدَّةٍ أوْ رخاءٍ)⁽¹⁾ .

وقالَ الثوريُّ يوماً عندَ رابعةَ : اللهمَّ ؛ ارضَ عنَّا ، فقالتْ : أما تستحي مِنَ اللهِ أنْ تسألَهُ الرضا وأنتَ عنهُ غيرُ راضٍ ؟! فقالَ : أستغفرُ اللهَ ، فقالَ جعفرُ بنُ سليمانَ الضبعيُّ : فمتىٰ يكونُ العبدُ راضياً عنِ اللهِ تعالى ؟ قالتْ : إذا كان سرورُهُ بالمصيبةِ مثلَ سرورِهِ بالنعمةِ⁽²⁾ .

وكانَ الفضيلُ يقولُ : (إذا استوىٰ عندَهُ المنعُ والعطاءُ .. فقدْ رضيَ عنِ اللهِ تعالىٰ)⁽³⁾ .

وقالَ أحمدُ بنُ أبي الحواري : قالَ أبو سليمانَ الدارانيُّ : إنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ مِنْ كرمِهِ قدْ رضيَ مِنْ عبيدِهِ بما رضيَ العبيدُ مِنْ مواليهِمْ ، قلتُ : وكيفَ ذاكَ ؟ قالَ : أليسَ مرادُ العبدِ مِنَ الخلقِ أنْ يرضىٰ عنهُ مولاهُ ؟ قلتُ : نعمْ ، قالَ : فإنَّ محبةَ اللهِ مِنْ عبيدِهِ أنْ يرضَوا عنهُ⁽⁴⁾ .

وقالَ سهلٌ : (حظُّ العبيدِ مِنَ اليقينِ علىٰ قدْرِ حظِّهِمْ مِنَ الرضا ،

---

(1) الرعاية (ص ٢٦١) ، وقال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٨/ ٣٠٤) : (أخرجه الإسماعيلي في « مناقبه ») .

(2) قوت القلوب (٢/ ٤٠) .

(3) قوت القلوب (٢/ ٤٠) .

(4) قوت القلوب (٢/ ٤٠) .

وحظُّهُمْ مِنَ الرضا علىٰ قدْرِ عيشِهِمْ معَ اللهِ عزَّ وجلَّ)(١) .

وقدْ قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ بحكمِهِ وجلالِهِ جعلَ الرَّوْحَ والفرحَ في الرضا واليقينِ ، وجعلَ الغمَّ والحزنَ في الشكِّ والسخطِ »(٢) .

* * *

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٤١) .

(٢) رواه الطبراني في « الكبير » (١٠/ ٢١٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٤/ ١٢١) ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (١١١٦) بنحوه ، ولفظ المصنف في « القوت » (٢/ ٤١) .

RIZÂNIN FAZÎLETİ

Bu husustaki âyetler:

رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ

"Allah onlardan râzıdır, onlar da Allah'tan râzıdır." (Beyyine suresi, 98/8),

هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ

"İyiliğin karşılığı ancak iyilik değil midir?" (Rahmân suresi, 55/60). İhsânın son haddi, Allahu Teâlâ'nın kulundan râzı olmasıdır ki, bu da kulun, Allah'tan rızâsının mükâfatıdır. Yine Allahu Teâlâ:

وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ وَرِضْوَانٌ مِنَ اللّٰهِ أَكْبَرُ

"Adn Cennet'inde hoş meskenler; Allah'ın hoşnûd olması en büyük şeydir." (Tevbe suresi, 9/72) buyurmuştur. Bu âyette rızâ, Adn Cennet'inden daha yüksek olarak gösterilmiştir. Nitekim:

إِنَّ الصَّلٰوةَ تَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللّٰهِ أَكْبَرُ

"Muhakkak namaz, hayâsızlıktan ve fenâlıktan alıkoyar, Allah'ı anmak en büyük şeydir." (Ankebût suresi, 29/45) âyet-i celilesinde de zikri, namazdan üstün göstermiştir. Zikredileni namazda müşâhede, namazdan büyük olduğu gibi, cennetin Rabbinin rızâsı da cennetten daha iyidir. Belki cennet sâkinlerinin son arzuları da budur. Nitekim:

إِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى يَتَجَلّٰى لِلْمُؤْمِنِينَ فَيَقُولُ سَلُونِي فَيَقُولُونَ رِضَاكَ

"Allahu Teâlâ mü'minlere tecellî eder ve "Benden ne istiyorsunuz?" buyurur. Mü'minler, "Rızânı isteriz" derler."[43] buyrulmuştur. Allah'ın cemâline nazardan sonra rızâ istemeleri, rızânın üstün olduğunu gösterir.

Kulun rızâsına gelince; bunu yakında anlatacağız. Allah'ın rızâsına gelince: Bu, Allahu Teâlâ'nın kulunu sevmesinde anlattıklarımıza yakın olarak başka bir mânadadır ki, bunun hakîkatini açıklamak doğru olmaz. Çünkü avam, bunu anlamaktan âcizdir. Anlayış kabiliyetinde olanlar ise, onlar da bunu kendiliklerinden anlamaya çalışsınlar.

Özetle şunu diyelim ki, Allahu Teâlâ'nın cemâlini müşâhededen üstün bir rütbe düşünülemez. O'nun rızâsı ise devamlı olarak O'nun cemâline bakmanın sebebidir, bunun için rızâsını isterler. Gaayelerin sonu ve son istek olarak bunu bulmuşlar. Çünkü rızâ sayesinde bakış nîmetine ulaşmışlar. İsteyin diye emrolundukları vakit bunun devâmını istemişler ve devamlı olarak perdenin aradan kalkmasına rızânın sebep olduğunu bilmişlerdir.

Nitekim Allahu Teâlâ:

وَلَدَيْنَا مَزِيدٌ

"Katımızda fazlası vardır." (Kaf suresi, 50/35) buyurmuştur. Bu âyetin tefsirinde müfessirlerden bâzıları şöyle diyorlar: "Mezîd, yani fazlalık zamanında cennet ehline Allah tarafından üç armağan gelir ki, birincisi cennette misli bulunmayan bir hediyedir. Nitekim âyet-i celîlede:

---

[43] Bezzar ve Taberânî, Enes'den (r.a.) leyyin sened ile rivâyet etmiştir.

فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ

"Onlar için saklanan müjdeyi kimse bilmez." (Secde suresi, 32/17) buyrulmuştur. İkincisi, Rablerinin onlara selâm vermesidir. Bu da o armağandan daha üstündür. Nitekim âyet-i celîlede:

سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبٍّ رَحِيمٍ

"Merhametli olan Rab katından onlara selâm vardır." (Yasin suresi, 36/58) buyrulmuştur. Üçüncüsü ise her ikisinin de üstünüdür ki bu, Allahu Teâlâ'nın, *"Ben sizden râzıyım."* buyurmasıdır. Nitekim âyet-i celîlede:

وَرِضْوَانٌ مِنَ اللّٰهِ أَكْبَرُ

"Allah'tan az bir rızâ, mâsivâdan büyüktür." (Tevbe suresi, 9/72) buyrulmuştur. Yâni Allah rızâsı, içinde bulundukları cennet nîmetlerinin de üstündedir. İşte Allahu Teâlâ'nın rızâsı, kulunun Allah'tan râzı olmasının neticesidir.

Bu husus ile ilgili haberlere gelince; rivâyete göre Resûl-i Ekrem (s.a.v.), ashabına:

"Siz nesiniz?" buyurdu. Ashâb:

"Elhamdülillah, mü'miniz." dediler. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Îmânınızın belirtisi nedir?" diye sordu. Ashâb:

"Belâya sabreder, bolluğa şükreder ve kazâya rızâ gösteririz." dediler. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Kâbe'nin Rabbine yemin ederim ki, siz mü'minsiniz."[44] buyurdu. Diğer bir haberde: *"Onlar hikmet sâhibi âlimlerdir. Dînde an-*

---

[44] Yukarıda geçmiştir.

layış ve fıkıhlarından ötürü nerede ise peygamber olacaklardı.”[45] diye vârid olmuştur. Başka bir haberde de: *“İslâm’a hidâyet olunup, yeterince nafakası bulunan ve buna râzı olan kimseye müjdeler olsun.”*[46] diye vârid olmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *“Az rızıkla Allah’tan râzı olan kimseden, az amel ile Allah da râzı olur.”*[47] Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Allahu Teâlâ kulunu sevdiği vakit, onu ibtilâ eder; sabrettiği vakit süratle onu kendine çeker ve korur. Râzı olursa onu tercih ve ihtiyar eder”*[48] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Kıyâmet günü olduğu vakit, Allahu Teâlâ ümmetimden bâzılarında kanatlar yaratır ve mezarlarından kalkıp doğruca cennete giderler. Orada enine boyuna uzanır, yer içer ve diledikleri gibi zevk u safâ ederler.”* Melekler:

“Hesab gördünüz mü?” derler. Onlar:

“Hayır, hesap falan görmedik.” derler. Melekler:

“Sırat köprüsünü geçtiniz mi?” derler. Onlar:

“Hayır, sırat falan görmedik ve geçmedik.” derler. Melekler:

“Cehennemi gördünüz mü?” diye sorarlar. Onlar:

“Hayır, cehennem diye bir şey görmedik.” derler. Melekler:

“Siz hangi peygamberin ümmetisiniz?” diye sorarlar. Onlar:

“Muhammed aleyhisselâmın ümmetindeniz.” diye cevap verirler. Melekler:

---

[45] Bu da metin olarak yukarıda geçmiştir.

[46] Tirmizî, Fudale’den rivâyet etti ve sahih olduğunu söyledi.

[47] **Emâliy li’l-Hâmilî**’de Ali’den (r.a.) rivâyet edilmiştir.

[48] Hadîs yukarıda geçmiştir.

"Allah aşkına, sizin ameliniz ne idi? Onu bize anlatır mısınız?" derler. Onlar:

"Bizdeki iki haslet sayesinde bu mevkie yükseldik." derler. Melekler:

"O hasletler ne idi?" diye sorarlar. Onlar:

"Yalnızlıkta Allah'tan utandığımız için isyan etmezdik. Bir de Allahu Teâlâ'nın bize taksim ettiği az da olsa ona rızâ gösterirdik." derler. Bunun üzerine Melekler:

"O hâlde bu, sizin hakkınızdır." diye karşılık verirler."[49] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Kalbinizle Allah'tan râzı olunuz ki, yoksulluğunuzun mükâfatını alasınız, aksi halde alamazsınız."*[50] buyrulmuştur.

Mûsâ aleyhisselâmdan gelen bir rivâyette; İsrâiloğulları Mûsâ aleyhisselâma:

"Rabbine sor, bizden ne ile râzı olursa biz onu yapalım." derler. Mûsâ aleyhisselâm:

"Allahım, bunların istediklerini sen bilirsin." deyince Allahu Teâlâ:

"Onlar benden râzı olsunlar ki, ben de onlardan râzı olayım." buyurdu.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'den gelen şu rivâyet buna açıkça delâlet etmektedir:

---

[49] İbn Hibban **"Zuafâ"** da, Ebû Abdurrahman da Enes'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir.

[50] Yukarıda geçmiştir.

مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَعْلَمَ مَا لَهُ عِنْدَ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ فَلْيَنْظُرْ مَا لِلّٰهِ عَزَّ
وَجَلَّ عِنْدَهُ، فَإِنَّ اللّٰهَ تَبَارَكَ وَتَعَالٰى يُنْزِلُ الْعَبْدَ مِنْهُ حَيْثُ
أَنْزَلَهُ مِنْ نَفْسِهٖ

"Allah katındaki mevkîini bilmek isteyen, Allahu Teâlâ'nın kendi indindeki mevkîine baksın. Zîra Allahu Teâlâ kulunu, kulunun, kendisini indirdiği mevkîe indirir."[51] buyurmuştur. Kulun Allah'a karşı bağlılığı ne nispette ise, Allah katındaki mevkîi de o nispettedir.

Dâvud aleyhisselâmın Ahbârı'nda ise, Allahu Teâlâ;

"Benim dostlarıma ne oluyor ki onlar dünyalığı düşünüyorlar? Hâlbuki dünya düşüncesi, benim münâcâtımın zevkini giderir. Ey Dâvud, dostlarımdan istediğim, tamamen ruhânî olup dünyalık için gadab etmemeleridir."

Rivâyete göre **Mûsâ aleyhisselâm**:

"Yâ Rab, râzı olacağın şeyi bana bildir ki, ben onu yapayım." deyince Allahu Teâlâ:

"Benim rızâm, senin, benim kazâma rızândadır." buyurdu.

Yine **Mûsâ aleyhisselâm** münâcâtında:

"Allahım, en çok sevdiğin kulun kimdir?" dedi. Allahu Teâlâ:

"Sevgilisini aldığım vakit bana teslim olandır." buyurdu. Hz. Mûsâ:

"En çok buğzettiğin kimdir?" dedi. Allahu Teâlâ:

"Her hangi bir işte benden hayırlısını istediği halde, hakkındaki hükmümü kazâ edince, ona rızâ göstermeyendir." buyurdu".

---

[51] Hâkim, Câbir'den (r.a.) rivâyet etti ve sahih olduğunu söyledi.

Bu hususta bundan daha şiddetli olarak şöyle buyrulmuştur:

"Şüphesiz ben, ibâdete lâyık olan bir Allahım, benden başka mâbud yoktur. Kim ki belâma sabretmez, kazâma rızâ göstermez ve verdiğim nîmete şükretmezse, benden başka Rab arasın."[52] buyrulmuştur.

Bunun benzeri olarak bir kudsî hadîsde şöyle buyrulmasıdır:

قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى قَدَّرْتُ الْمَقَادِيرَ وَدَبَّرْتُ التَّدْبِيرَ وَأَحْكَمْتُ الصُّنْعَ فَمَنْ رَضِيَ فَلَهُ الرِّضَا مِنّي حَتّٰى يَلْقَانِي وَمَنْ سَخِطَ فَلَهُ السُّخْطُ مِنّي حَتّٰى يَلْقَانِي

"Bütün olacakları tedbîr ve takdîr ettim. Sun-ı bedîimi tahkim ettim. Bunlara rızâ gösterene, bana ulaşıncaya kadar benden de rızâ vardır. Bunlara kızana, bana ulaşıncaya kadar benden de gadab vardır."[53]

Meşhur bir haberde:

يَقُولُ اللّٰهُ تَعَالٰى خَلَقْتُ الْخَيْرَ وَالشَّرَّ فَطُوبٰى لِمَنْ خَلَقْتُهُ لِلْخَيْرِ وَأَجْرَيْتُ الْخَيْرَ عَلٰى يَدَيْهِ، وَوَيْلٌ لِمَنْ خَلَقْتُهُ لِلشَّرِّ وَأَجْرَيْتُ الشَّرَّ عَلٰى يَدَيْهِ، وَوَيْلٌ ثُمَّ وَيْلٌ لِمَنْ قَالَ لِمَ وَكَيْفَ

"Allahu Teâlâ: "Hayrı ve şerri yarattım. Hayır için yarattığım ve hayrı kendi ellerinde icra ettiğim kimseye müjdeler; şer için yarattığım ve kötülükleri kendisine yaptırdığım kimseye de yazıklar ol-

---

[52] Taberânî **"Kebir"**inde, ibn Hibban **"Zuafâ"** da rirâyet etmişlerdir.

[53] Taberânî'nin, Ebû Umâme'den buna benzer bir rivayeti vardır.

sun. Tekrar tekrar veyl ve yazıklar da, "Niçin ve nasıl?" diyene olsun."[54] buyrulmuştur.

Geçmiş haberlerde rivâyet edildiğine göre, peygamberlerden birisi yirmi yıl Allahu Teâlâ'ya açlık, yoksulluk ve bitten şikâyet etti. Fakat buna dair Allah'tan bir cevap alamadı. Yirmi yıl sonra Allahu Teala kendisine şöyle vahyetti:

"Ne vakte kadar şikâyet edip duracaksın? Yerleri ve gökleri yaratmadan önce ezelde senin hakkında böyle takdir ettim. Ezelî ilmimde böyle geçti. Hakkında böyle hüküm verdim. Senin için ezelî hüküm ve mukadderâtımı değiştirmemi mi istiyorsun? Yoksa senin sevip arzu ettiğinin, benim sevdiğimden, senin istediğinin benim istediğimden daha üstün olmasını mı istiyorsun? İzzet ve celâlim hakkı için, eğer bir daha hatırından böyle bir şey geçerse, seni peygamberler defterinden silerim" buyurdu.

Rivâyet edildiğine göre **Âdem aleyhisselâm**ın küçük çocuklarından biri vücuduna biner, merdiven gibi kaburga kemiklerine basarak başına çıkar ve inerdi. O da hareketsiz olarak yerde yatar ve ses çıkarmazdı. Aklı başında olan diğer bâzı çocukları;

"Bunun ne yaptığını görmüyor musun? Buna mâni olsana." dedikleri vakit. Âdem aleyhisselâm:

"Ben sizin görmediğinizi görür ve bilmediğinizi bilirim. Bir defa hafifçe kımıldadım bu sebeple mevkîim alçaldı. Artık bir daha hareket etmekte, daha büyük felâketle karşılaşmaktan korkarım." dedi.

Enes b. Mâlik (r.a.) anlatıyor: "Yirmi yıl Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in hizmetinde bulundum. Bu müddet zarfında bir defa olsun yaptığımı, "Niçin böyle yaptın?", yapmadığımı, "Niçin yapmadın?" "Keşke olmayaydı veya keşke olaydı" şeklinde bir konuşmasına rastlamadım. Ehl-i Beyt'inden birisi bana herhangi bir hususta çıkışsa, Resûl-i Ekrem (s.a.v.); *"Bırakın, eğer mukadder olaydı olurdu."* derdi.

---

[54] İbn Şâhin, Ebû Umâme'den rivâyet etmiştir.

Rivâyete göre Allahu Teâlâ Dâvud aleyhisselâma: *"Yâ Dâvud, bir hususta sen bir şeyi murâd edersin, ben de o hususta irâde ederim. Neticede ancak benim dediğim olur."* buyurdu.

Bu hususta diğer büyüklerin sözlerine gelince:

İbn Abbâs (r.a.):

"Kıyâmet günü cennete ilk dâvet edilecekler, her hâlükârda Allahu Teâlâ'ya hamd edenlerdir." dedi.

Ömer b. Abdülâzîz:

"Benim sevincim, yalnız mukadderâttadır.

"Neyi seversin?" diyenlere;

"Allahu Teâlâ'nın hükmünü." diye cevap verdi.

Meymun b. Mihran: "Allah'ın kazâsına rızâ göstermeyenin ahmaklığının tedâvi çâresi yoktur." dedi.

Fudayl: "Allah'ın takdîrine sabretmeyen, kendi mukadderâtına da sabredemez." demiştir.

Abdülazîz b. Ebî Revad: "Hüner, sirke ile arpa ekmeği yiyip abâ giymekte değil, asıl hüner, kazâya rızâdadır." demiştir.

Abdullah b. Mes'ûd (r.a.):

"Ateşin, bir yerimi yalayıp yakması, olan bir şey için, "Keşke olmayaydı" demekten, olmayan bir şey için de "Keşke olaydı" demekten daha ehvendir." demiştir.

Adamın biri **Muhammed b. Vâsi**'in bacağında gördüğü bir yaradan sebeb, “Sana acıyorum” dedi. Muhammed b. Vâsi’: “Ben de bu yaranın gözümde çıkmadığına şükrediyorum.” dedi.

İsrâiliyâtta anlatıldığına göre uzun müddet Allahu Teâlâ’ya ibâdet eden bir âbid, bir gece rüyâsında; “Senin cennette arkadaşın çobanlık eden falan kadındır.” diye görür. Bunu merak eder. Kadını bulur ve üç gün misafir eder. Maksadı, kadının ibâdetini öğrenmektir. Bir de ne görsün? Kendisi gece vakti ibâdette, kadın ise uykuda; kendisi gündüz oruçlu, kadın yiyip içmekte. Adam merak eder ve kadına:

“Senin amelin hep bundan mı ibârettir? Başka bir amel yapmaz mısın?” diye sorar. Kadın:

“Hayır, işte benim amelim bu gördüğündür.” der. Âbid ısrâr eder,

“Hele bir düşün, başka ne gibi iyiliğin var?” der. Kadın:

“Benim amelim yoktur, ancak benim şöyle küçük bir özelliğim vardır. Darlıkta isem genişlikte olmayı, hasta isem sıhhati, güneşin altında isem gölgeyi arzu edip aramam.” dedi. Bunun üzerine âbid elini başına koyarak:

“Buna mı küçük diyorsun? Vallahi bu, “Benim.” diyen kulların âciz kaldığı en büyük bir haslettir.” dedi.

Seleften birisi de:

“Allahu Teâlâ göklerde bir şeye hükmettiği vakit, yerdekilerin buna râzı olmalarını ister.” dedi.

Ebû’d-Derdâ (r.a.): “Îmânın zerresi hükme sabır ve kadere rızâdır.” demiştir.

Hz. Ömer de: “İster darlık ve ister bolluk olsun, her ne hâl üzere olursam olayım, buna asla aldırış etmem.” demiştir.

İmâm-ı Sevrî bir gün Râbia-i Adeviye'nin de bulunduğu bir yerde:

"Allahım, bizden râzı ol." diye duâ etti. Râbi'a-i Adeviye:

"Sen Allah'tan râzı olmadığın halde, Allahu Teâlâ'nın senden râzı olmasını istemekten utanmıyor musun?" dedi.

Sevrî: "Estağfirullah." dedi. Orada bulunan Câfer b. Süleyman Ed-Dab'î:

"Kul, ne zaman Rabbinden râzı olur?" diye sorunca Râbia:

"Nîmet ve felâkette sevinci aynı olduğu vakitte." diye cevap vermiştir.

Fudayl da: "Allahu Teâlâ'nın kendisine verdiği ve vermediği halleri müsâvi olduğu zaman, kişi Rabbinden râzı sayılır." dedi.

Ahmed b. Ebû'l-Havârî de Ebû Süleyman Dârânî'den rivâyet ederek der ki:

"Allahu Teâlâ kendi lütuf ve keremiyle hizmetçinin efendisinden ne ile râzı olursa, kulundan da o kadarı ile râzı olur." dedi.

"Bu nasıl olur?" diye sorduğumda; "Hizmetçinin maksadı, efendisini memnun etmek değil midir? Allahu Teâlâ'nın da kulundan istediği kendinden memnun ve râzı olmalarıdır." dedi.

Sehl de: "Kulların, yakînden nasipleri, rızâdan nasipleri nispetindedir; rızâdan nasipleri de Allah ile ünsiyetleri nispetindedir." demiştir.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de: *"Aziz ve celîl olan Allahu Teâlâ rahatlık ve ferahlığı rızâ ve yakînde; gam, keder ve tasayı da şüphe ve kızgınlıkta kılmıştır."*[55] buyurmuştur.

---

[55] Taberânî, İbn Mes'ûd'dan rivayet etmiştir. Metin yukarıda geçmiştir.

بيان حقيقة الرضا وتصوره فيما يخالف الهوى

اعلمْ : أنَّ مَنْ قالَ : (ليسَ فيما يخالفُ الهوىٰ وأنواعَ البلاءِ إلا الصبرُ ، فأمَّا الرضا . . فلا يُتصوَّرُ) . . فإنَّما أُتِيَ مِنْ ناحيةِ إنكارِ المحبَّةِ ، فأمَّا إذا ثبتَ تصوُّرُ الحبِّ للهِ تعالىٰ ، واستغراقِ الهمِّ بهِ . . فلا يخفىٰ أنَّ الحبَّ يُورثُ الرضا بأفعالِ الحبيبِ ، ويكونُ ذلكَ مِنْ وجهينِ :

أحدُهُما : أنْ يبطلَ الإحساسُ بالألمِ ، حتَّىٰ يجري عليهِ المؤلمُ ولا يحسُّ ، وتصيبُهُ جراحةٌ ولا يدركُ ألمَها ، ومثالُهُ : الرجلُ المحاربُ ؛ فإنَّهُ في حالِ غضبِهِ أوْ حالِ خوفِهِ قدْ تصيبُهُ جراحةٌ وهوَ لا يحسُّ بها ، حتَّىٰ إذا رأى الدمَ . . استدلَّ بهِ على الجراحةِ ، بلِ الذي يغدو في شغلٍ قريبٍ قدْ تصيبُهُ شوكةٌ في قدمِهِ ولا يحسُّ بألمِ ذلكَ ؛ لشغلِ قلبِهِ ، بلِ الذي يُحجَمُ أوْ يُحلقُ رأسُهُ بحديدةٍ كالَّةٍ يتألَّمُ بها ؛ فإنْ كانَ مشغولَ القلبِ بمهمٍّ مِنْ مهمَّاتِهِ . . فرغَ المزيِّنُ والحجَّامُ وهوَ لا يشعرُ بهِ ، وكلُّ ذلكَ لأنَّ القلبَ إذا صارَ مستغرقاً بأمرٍ مِنَ الأمورِ مستوفىً بهِ . . لمْ يدركْ ما عداهُ ، فكذلكَ العاشقُ المستغرقُ الهمِّ بمشاهدةِ معشوقِهِ أوْ بحبِّهِ قدْ يصيبُهُ ما كانَ يتألَّمُ بهِ أوْ يغتمُّ لهُ لولا عشقُهُ ، ثمَّ لا يدركُ غمَّهُ وألمَهُ لفرطِ استيلاءِ الحبِّ علىٰ قلبِهِ ، هـٰذا إذا أصابَهُ مِنْ غيرِ حبيبِهِ ، فكيفَ إذا أصابَهُ مِنْ حبيبِهِ ؟!

وشغلُ القلبِ بالحبِّ والعشقِ مِنْ أعظمِ الشواغلِ ، وإذا تُصوِّرَ هـٰذا في

ألمٍ يسيرٍ بسببِ حبٍّ خفيفٍ . . تُصوِّرَ في الألمِ العظيمِ بالحبِّ العظيمِ ؛ فإنَّ الحبَّ أيضاً يُتصوَّرُ تضاعفُهُ في القوَّةِ كما يُتصوَّرُ تضاعفُ الألمِ ، وكما يقوىٰ حبُّ الصورِ الجميلةِ المدركةِ بحاسَّةِ البصرِ . . فكذا يقوىٰ حبُّ الصورِ الجميلةِ الباطنةِ المدركةِ بنورِ البصيرةِ وجمالُ الحضرةِ الربوبيَّةِ وجلالُها لا يُقاسُ بهِ جمالٌ ولا جلالٌ ، فمَنْ ينكشفُ لهُ شيءٌ منهُ . . فقدْ يبهرُهُ بحيثُ يدهشُ ويُغشىٰ عليهِ ، فلا يحسُّ بما يجري عليهِ ، فقدْ رُوِيَ أنَّ امرأةَ فتحٍ الموصليِّ عثرَتْ فانقطعَ ظفرُها ، فضحكَتْ ، فقيلَ لها : أما تجدينَ الوجعَ ؟ فقالَتْ : إنَّ لذَّةَ ثوابِهِ أزالَتْ عنْ قلبي مرارةَ وجعِهِ⁽¹⁾ .

وكانَ سَهلٌ رحمَهُ اللهُ تعالىٰ به عِلَّةٌ يعالجُ غيرَهُ منها ولا يعالجُ نفسَهُ ، فقيلَ لهُ في ذلكَ : فقالَ : يا دُوْستُ ؛ ضربُ الحبيبِ لا يوجعُ⁽²⁾ .

وأمَّا الوجهُ الثاني : فهوَ أنْ يحسَّ بهِ ، ويدركَ ألمَهُ ، ولكنْ يكونُ راضياً بهِ ، بلْ راغباً فيهِ ، مريداً لهُ : أعني : بعقلِهِ ، وإنْ كانَ كارهاً لهُ بطبعِهِ ، كالذي يلتمسُ مِنَ الفصَّادِ الفصدَ والحجامةَ ؛ فإنَّهُ يدركُ ألمَ ذلكَ ، إلا أنَّهُ راضٍ بهِ وراغبٌ فيهِ ، ومتقلِّدٌ مِنَ الفصَّادِ منَّةً بفعلِهِ .

فهٰذا حالُ الراضي بما يجري عليهِ مِنَ الألمِ ، وكذلكَ كلُّ مَنْ يسافرُ في طلبِ الربحِ يدركُ مشقَّةَ السفرِ ، ولكنْ حبُّهُ لثمرةِ سفرِهِ طيَّبَ عندَهُ مشقَّةَ

---

(1) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٥١٩) .

(2) قوت القلوب (٢/ ٦٧) ، ودوست : حبيب ، لفظة فارسية تقدم استخدامها .

السفرِ ، وجعلَهُ راضياً بها ، ومهما أصابَهُ بليَّةٌ مِنَ اللهِ تعالىٰ وكانَ لهُ يقينٌ بأنَّ ثوابَهُ الذي ادُّخرَ لهُ فوقَ ما فاتَهُ . . رضيَ بهِ ، ورغبَ فيهِ وأحبَّهُ ، وشكرَ اللهَ تعالىٰ عليهِ ، هـٰذا إنْ كانَ يلاحظُ الثوابَ والإحسانَ الذي يجازىٰ بهِ عليهِ .

ويجوزُ أنْ يغلبَ الحبُّ بحيثُ يكونُ حظُّ المحبِّ في مرادِ حبيبِهِ ورضاهُ ، لا لمعنىً آخرَ وراءَهُ ، فيكونُ مرادُ حبيبِهِ ورضاهُ محبوباً عندَهُ ومطلوباً ، وكلُّ ذلكَ موجودٌ في المشاهداتِ في حبِّ الخلقِ ، وقدْ تواصفَها المتواصفونَ في نظمِهِمْ ونثرِهِمْ ، ولا معنىً لهُ إلا ملاحظةُ جمالِ الصورةِ الظاهرةِ بالبصرِ .

فإنْ نظرَ إلى الجمالِ . . فما هوَ إلا جلدٌ علىٰ لحمٍ ودمٍ ، مشحونٌ بالأقذارِ والأخباثِ ، بدايتُهُ مِنْ نطفةٍ مذرةٍ ، ونهايتُهُ جيفةٌ قذرةٌ ، وهوَ فيما بينَ ذلكَ يحملُ العذرةَ .

وإنْ نظرَ إلى المدركِ للجمالِ . . فهيَ العينُ الخسيسةُ التي تغلطُ فيما ترىٰ كثيراً ، فترى الصغيرَ كبيراً ، والكبيرَ صغيراً ، والبعيدَ قريباً ، والقبيحَ جميلاً .

فإذا تُصوِّرَ استيلاءُ هـٰذا الحبِّ . . فمِنْ أينَ يستحيلُ ذلكَ في حبِّ الجمالِ الأزليِّ الأبديِّ ، الذي لا منتهىٰ لكمالِهِ المدرَكِ بعينِ البصيرةِ التي لا يعتريها الغلطُ ولا يدورُ بها الموتُ ، بلْ تبقىٰ بعدَ الموتِ حيَّةً عندَ اللهِ ، فرحةً برزقِ اللهِ تعالىٰ ، مستفيدةً بالموتِ مزيدَ تنبُّهٍ واستكشافٍ ؟!

فهٰذا أمرٌ واضحٌ مِنْ حيثُ النظرُ بعينِ الاعتبارِ ، ويشهدُ لذلكَ الوجودُ وحكاياتُ أحوالِ المحبِّينَ وأقوالِهِمْ .

فقدْ قالَ شقيقٌ البلخيُّ : (مَنْ يرىٰ ثوابَ الشدَّةِ . . لا يشتهي المخرجَ منها) .

وقالَ الجنيدُ : سألتُ سريّاً السقطيَّ : هلْ يجدُ المحبُّ ألمَ البلاءِ ؟ قالَ : لا ، قلتُ : وإنْ ضُربَ بالسيفِ ، قالَ : نعمْ ، وإنْ ضُربَ بالسيفِ سبعينَ ضربةً ، ضربةً علىٰ ضربةٍ .

وقالَ بعضُهُمْ : (أحببتُ كلَّ شيءٍ بحبِّهِ ، حتَّىٰ لوْ أحبَّ النارَ . . أحببتُ دخولَ النارِ) .

وقالَ بشرُ بنُ الحارثِ : مررتُ برجلٍ وقدْ ضُرِبَ ألفَ سوطٍ في شرقيَّةِ بغدادَ ولمْ يتكلَّمْ ، ثمَّ حُمِلَ إلى الحبسِ ، فتبعتُهُ ، فقلتُ لهُ : لِمَ ضُربتَ ؟ فقالَ : لأنِّي عاشقٌ ، فقلتُ لهُ : ولِمَ سكتَّ ؟ قالَ : لأنَّ معشوقي كانَ بحذائي ينظرُ إليَّ ، فقلتُ : فلو نظرتَ إلى المعشوقِ الأكبرِ ! قالَ : فزعقَ زعقةً خرَّ ميتاً .

وقالَ يحيى بن معاذٍ الرازيُّ رحمهُ اللهُ تعالىٰ : (إذا نظرَ أهلُ الجنَّةِ إلى اللهِ تعالىٰ . . ذهبَتْ عيونُهُمْ في قلوبِهِمْ مِنْ لذَّةِ النظرِ إلى اللهِ تعالىٰ ثمانَ مئةِ سنةٍ لا ترجعُ إليهِمْ ، فما ظنُّكَ بقلوبٍ وقعَتْ بينَ جمالِهِ وجلالِهِ ، إذا لاحظَتْ جلالَهُ . . هابَتْ ، وإذا لاحظَتْ جمالَهُ . . تاهَتْ) .

وقالَ بشرٌ : قصدتُ عبَّادانَ في بدايتي ؛ فإذا أنا برجلٍ أعمىٰ ،

مجذومٍ ، مجنونٍ قدْ صُرِعَ ، والنملُ يأكلُ لحمَهُ ، فرفعتُ رأسَهُ فوضعتُهُ في حجري وأنا أردِّدُ الكلامَ ، فلمَّا أفاقَ .. قالَ : مَنْ هـٰذا الفضوليُّ الذي يدخلُ بيني وبينَ ربِّي ؟! لوْ قطَّعَني إرْباً إرْباً .. ما ازددتُ لهُ إلا حبّاً ، قالَ بشرٌ : فما رأيتُ بعدَ ذلكَ نعمةً بينَ عبدٍ وبينَ ربِّهِ فأنكرتُها(١) .

وقالَ أبو عمرٍو محمدُ بنُ الأشعثِ : (إنَّ أهلَ مصرَ مكثوا أربعةَ أشهرٍ لمْ يكنْ لهُمْ غذاءٌ إلا النظرَ إلىٰ وجهِ يوسفَ الصدِّيقِ عليهِ السلامُ ، كانوا إذا جاعوا .. نظروا إلىٰ وجهِهِ ، فشغلَهُمْ جمالُهُ عنِ الإحساسِ بألمِ الجوعِ) ، بلْ في القرآنِ ما هوَ أبلغُ مِنْ ذلكَ ، وهوَ قطعُ النسوةِ أيديَهُنَّ لاستهتارِهِنَّ بملاحظةِ جمالِهِ ، حتَّىٰ ما أحسسنَ بذلكَ .

وقالَ سعيدُ بنُ أحمدَ : رأيتُ بالبصرةِ في خانِ عطاءِ بنِ مسلمٍ شاباً وفي يدِهِ مديةٌ وهوَ ينادي بأعلىٰ صوتِهِ والناسُ حولَهُ وهوَ يقولُ(٢) : [من الكامل]

يَوْمُ ٱلْفِراقِ مِنَ القيامَةِ أَطْوَلُ وَٱلْمَوْتُ مِنْ أَلَمِ ٱلتَّفَرُّقِ أَجْمَلُ
قالُوا ٱلرَّحِيلُ فَقُلْتُ لَسْتُ بِراحِلٍ لَـٰكِـنَّ مُهْجَتِـيَ ٱلَّتِـي تَـتَـرَحَّـلُ

ثمَّ بقرَ بالمديةِ بطنَهُ وخرَّ ميتاً ، فسألتُ عنهُ وعنْ أمرِهِ ، فقيلَ لي : إنَّهُ كانَ يهوىٰ فتىً لبعضِ الملوكِ حُجِبَ عنهُ يوماً واحداً(٣) .

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٤٣) .

(٢) انظر « تزيين الأسواق » (ص ١٣٨) .

(٣) أورده بلاغاً ابن الجوزي في « ذم الهوىٰ » (١١٢٥) ، وقال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٩/ ٦٥٨) : (رواه أبو محمد السراج في « مصارع العشاق ») .

ويُروىٰ أنَّ يونسَ عليهِ السلامُ قالَ لجبريلَ : دلَّني علىٰ أعبدِ أهلِ الأرضِ ، فدلَّهُ علىٰ رجلٍ قدْ قطعَ الجذامُ يديهِ ورجليهِ وذهبَ ببصرِهِ ، فسمعَهُ وهوَ يقولُ : إلـٰهي ؛ متعتَني بهِما ما شئتَ أنتَ ، وسلبتَني ما شئتَ أنتَ ، وأبقيتَ لي فيكَ الأملَ ، يا برُّ يا وصولُ(١) .

ويُروىٰ عنْ عبدِ اللهِ بنِ عمرَ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُما أنَّهُ اشتكىٰ لهُ ابنٌ ، فاشتدَّ وجدُهُ عليهِ ، حتَّىٰ قالَ بعضُ القومِ : لقدْ خشينا علىٰ هـٰذا الشيخِ إنْ حدثَ بهـٰذا الغلامِ حدثٌ ، فماتَ الغلامُ ، فخرجَ ابنُ عمرَ في جنازتِهِ وما رجلٌ أبدىٰ سروراً منهُ ، فقيلَ لهُ في ذلكَ ، فقالَ ابنُ عمرَ : إنَّما كانَ حزني رحمةً لهُ ، فلمَّا وقعَ أمرُ اللهِ . . رضينا بهِ(٢) .

وقالَ مسروقٌ : كانَ رجلٌ بالباديةِ لهُ كلبٌ وحمارٌ وديكٌ ، فالديكُ يوقظُهُمْ للصلاةِ ، والحمارُ ينقلونَ عليهِ الماءَ ويحملُ لهُمْ خباءَهُمْ ، والكلبُ يحرسُهُمْ ، قالَ : فجاءَ الثعلبُ فأخذَ الديكَ ، فحزنوا لهُ ، وكانَ الرجلُ صالحاً ، فقالَ : عسىٰ أن يكونَ خيراً ، ثمَّ جاءَ ذئبٌ فخرقَ بطنَ الحمارِ فقتلَهُ ، فحزنوا عليهِ ، فقالَ الرجلُ : عسىٰ أن يكونَ خيراً ، ثمَّ أُصيبَ الكلبُ بعدَ ذلكَ ، فقالَ : عسىٰ أن يكونَ خيراً ، ثمَّ أصبحوا ذاتَ يومٍ ، فنظروا فإذا قدْ سُبِيَ مَنْ حولَهُمْ وبقوا هُمْ ، قالَ : وإنَّما أُخذوا أولئكَ لما كانَ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الرضا عن الله بقضائه » (٢٥) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الرضا عن الله بقضائه » (٩٨) .

عندَهُمْ مِنْ أصواتِ الكلابِ والحميرِ والديكةِ ، وكانَتِ الخيرةُ لهؤلاءِ في هلاكِ هـٰذهِ الحيواناتِ كما قدَّرَهُ اللهُ تعالىٰ[1] .

فمَنْ عرفَ خفيَّ لطفِ اللهِ تعالىٰ . . رضيَ بفعلِهِ علىٰ كلِّ حالٍ .

ويُروىٰ أنَّ عيسىٰ عليهِ السلامُ مرَّ برجلٍ أعمىٰ أبرصَ مقعدٍ ، مضروبِ الجنبينِ بفالجٍ ، وقدْ تناثرَ لحمُهُ مِنَ الجذامِ ، وهوَ يقولُ : الحمدُ للهِ الذي عافاني ممَّا ابتلىٰ بهِ كثيراً مِنْ خلقِهِ ، فقالَ لهُ عيسىٰ : يا هـٰذا ؛ أيُّ شيءٍ مِنَ البلاءِ أراهُ مصروفاً عنكَ ؟ فقالَ : يا روحَ اللهِ ؛ أنا خيرٌ ممَّنْ لمْ يجعلِ اللهُ في قلبِهِ ما جعلَ في قلبي مِنْ معرفتِهِ ، فقالَ لهُ : صدقتَ ، هاتِ يدكَ ، فناولَهُ يدَهُ ، فإذا هوَ أحسنُ الناسِ وجهاً ، وأفضلُهُمْ هيئةً ، وقدْ أذهبَ اللهُ عنهُ ما كانَ بهِ ، فصحبَ عيسىٰ عليهِ السلامُ وتعبَّدَ معَهُ .

وقطعَ عروةُ بنُ الزبيرِ رجْلَهُ مِنْ ركبتِهِ مِنْ أكلةٍ خرجَتْ بها ، ثمَّ قالَ : الحمدُ للهِ الذي أخذَ منّي واحدةً ، وايمُكَ ؛ لئنْ كنتَ أخذتَ . . لقدْ أبقيتَ ، ولئنْ كنتَ ابتليتَ . . لقدْ عافيتَ ، ثمَّ لمْ يدعْ وردَهُ تلكَ الليلةَ[2] .

وكانَ ابنُ مسعودٍ يقولُ : (الفقرُ والغنىٰ مطيتانِ ، ما أبالي أيَّتَهُما ركبتُ ، إنْ كانَ الفقرُ . . فإنَّ فيهِ الصبرَ ، وإنْ كانَ الغنىٰ . . فإنَّ فيهِ البذلَ)[3] .

---

[1] رواه ابن أبي الدنيا في « الرضا عن الله بقضائه » (٢٨) .

[2] رواه ابن أبي الدنيا في «المرض والكفارات» (١٣٨، ١٣٩)، وقوله : (وايمك) قسمٌ .

[3] قوت القلوب (٢/ ٤٠) .

وقالَ أبو سليمانَ الداراني : (قدْ نلتُ مِنْ كلِّ مقامٍ حالاً إلا الرضا ، فما لي منهُ إلا مشامُّ الريحِ ، وعلىٰ ذلكَ لوْ أدخلَ الخلائقَ كلَّهُمُ الجنةَ ، وأدخلَني النارَ . . كنتُ بذلكَ راضياً)(١) .

وقيلَ لعارفٍ آخرَ : هلْ نلتَ غايةَ الرضا عنهُ ؟ فقالَ : أمَّا الغايةُ . . فلا ، ولكنْ مقامٌ مِنَ الرضا قدْ نلتُهُ ، لوْ جعلَني جسراً علىٰ جهنَّمَ يعبرُ الخلائقُ عليَّ إلى الجنَّةِ ، ثمَّ ملأَ بي جهنَّمَ تحلَّةً لقسمِهِ وبدلاً مِنْ خليقتِهِ . . لأحببتُ ذلكَ مِنْ حكمِهِ ، ورضيتُ بهِ مِنْ قسمِهِ(٢) .

وهـٰذا كلامُ مَنْ علمَ أنَّ الحبَّ قدِ استغرقَ همَّهُ حتَّىٰ منعَهُ الإحساسَ بألمِ النارِ ، وإنْ بقيَ إحساسٌ فيغمرُهُ ما يحصلُ مِنْ لذَّتِهِ في استشعارِهِ حصولَ رضا محبوبِهِ بإلقائِهِ إيَّاهُ في النارِ ، واستيلاءُ هـٰذهِ الحالةِ غيرُ محالٍ في نفسِهِ وإنْ كانَ بعيداً مِنْ أحوالِنا الضعيفةِ ، ولكنْ لا ينبغي أن يستنكرَ الضعيفُ المحرومُ أحوالَ الأقوياءِ ويظنَّ أنَّ ما هوَ عاجزٌ عنهُ يعجزُ عنهُ الأولياءُ .

وقالَ الروذباريُّ : قلتُ لأبي عبدِ اللهِ بنِ الجلاءِ الدمشقيِّ : قولُ فلانٍ : (وددتُ أنَّ جسدي قُرِضَ بالمقاريضِ وأنَّ هـٰذا الخلقَ أطاعوهُ) ما معناهُ ؟ فقالَ : يا هـٰذا ، إنْ كانَ هـٰذا من طريقِ الإشفاقِ والنصحِ للخلقِ . .

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٤٢) عن بعض العارفين ، والمشهور عن أبي يزيد رضي الله عنه أنه قال مثل هـٰذا في التوكل .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٤٢) .

فأعرفُ ، وإنْ كانَ مِنْ طريقِ التعظيمِ والإجلالِ . . فلا أعرفُ ، قالَ : ثمَّ غُشِيَ عليهِ(١) .

وقدْ كانَ عمرانُ بنُ الحصينِ قدِ استسقىٰ بطنُهُ ، فبقي ملقىً علىٰ ظهرِهِ ثلاثينَ سنةً لا يقومُ ولا يقعدُ ، قدْ نُقِبَ لهُ في سريرٍ مِنْ جريدٍ كانَ عليهِ موضعٌ لقضاءِ حاجتِهِ ، فدخلَ عليهِ مطرِّفٌ وأخوهُ العلاءُ(٢) ، فجعلَ يبكي لما يرىٰ مِنْ حالِهِ ، فقالَ : لِمَ تبكي ؟ قالَ : لأنِّي أراكَ علىٰ هٰذهِ الحالةِ العظيمةِ ، قالَ : لا تبكِ ؛ فإنَّ أحبَّهُ إلى اللهِ تعالىٰ أحبُّهُ إليَّ ، ثمَّ قالَ : أحدِّثُكَ شيئاً لعلَّ اللهَ أنْ ينفعَكَ بهِ واكتمْ عليَّ حتَّىٰ أموتَ ، إنَّ الملائكةَ تزورُني فآنسُ بها ، وتسلِّمُ عليَّ فأسمعُ تسليمَها(٣) .

فأعلمَ بذلكَ أنَّ هٰذا البلاءَ ليسَ بعقوبةٍ ؛ إذْ هوَ سببُ هٰذه النعمةِ الجسيمةِ ، فمَنْ يشاهدُ هٰذا في بلائِهِ كيفَ لا يكونُ راضياً بهِ ؟!

قالَ : ودخلنا علىٰ سويدِ بنِ مثعبةَ نعودُهُ ، فرأينا ثوباً ملقىً ، فما ظنَنَّا

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٤٢) ، والقول المذكور لزهير بن نعيم البابي ، رواه له الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٨٠) ، والضمير في (أطاعوه) عائد لله سبحانه وتعالىٰ ، فهو بقوله هٰذا يتفدَّىٰ .

(٢) عند الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٩/ ٦٦٠) : (وفي « القوت » : « أو أخوه أبو العلاء » ، والصواب أبو العلاء ، وهو يزيد بن عبد الله الشخير العامري البصري) ، وفي مطبوعة « القوت » : (أو أخوه العلاء) ، واتفقت النسخ على المثبت .

(٣) قوت القلوب (٢/ ٤٣) ، ومختصراً رواه أحمد في « المسند » (٤/ ٤٢٨) ، والتفسير الآتي عنده .

أنَّ تحتهُ شيئاً حتَّىٰ كُشِفَ ، فقالَتْ لهُ امرأتُهُ : أهلي فداؤُكَ ، ما نطعمُكَ ؟ ما نسقيكَ ؟ فقالَ : طالَتِ الضجعةُ ، ودبرَتِ الحراقيفُ ، وأصبحتُ نضواً لا أطعمُ طعاماً ولا أسيغُ شراباً منذُ كذا ـ فذكرَ أياماً ـ وما يسرُّني أنِّي نقصتُ مِنْ هـٰذا قلامةَ ظفرٍ(١) .

ولـمَّا قدمَ سعدُ بنُ أبي وقاصٍ إلىٰ مكةَ وكانَ قدْ كُفَّ بصرُهُ . . جاءَهُ الناسُ يُهرعونَ إليهِ ، كلُّ واحدٍ يسألُهُ أنْ يدعوَ لهُ ، فيدعو لهـٰذا ولهـٰذا ، وكانَ مجابَ الدعوةِ ، قالَ عبدُ اللهِ بنُ السائبِ : فأتيتُهُ وأنا غلامٌ ، فتعرَّفتُ إليهِ فعرفَني وقالَ : أنتَ قارىءُ أهلِ مكةَ ؟ قلتُ : نعمْ ، فذكرَ قصَّةً قالَ في آخرِها : فقلتُ لهُ : يا عمُّ ؛ أنتَ تدعو للناسِ ، فلوْ دعوتَ لنفسِكَ فردَّ اللهُ عليكَ بصرَكَ ، فتبسَّمَ وقالَ : يا بنيَّ ؛ قضاءُ اللهِ سبحانَهُ عندي أحسنُ مِنْ بصري(٢) .

وضاعَ لبعضِ الصوفيَّةِ ولدٌ صغيرٌ ثلاثةَ أيامٍ لمْ يُعرفْ لهُ خبرٌ ، فقيلَ لهُ : لوْ سألتَ اللهَ تعالىٰ أنْ يردَّهُ عليكَ ، فقالَ : اعتراضي عليهِ فيما قضىٰ أشدُّ عليَّ مِنْ ذهابِ ولدي(٣) .

وعنْ بعضِ العبَّادِ أنَّهُ قالَ : إني أذنبتُ ذنباً عظيماً ، فأنا أبكي عليهِ منذُ

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ٤٣) ، ورواه ابن المبارك في « الزهد » (٤٦٣) ، والحراقيف : جمع حَرْقَفَة ، رأس الوَرِك .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٤٣) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ٤٣) .

ستينَ سنةً ، وكانَ قدِ اجتهدَ في العبادةِ لأجلِ التوبةِ مِنْ ذلكَ الذنبِ ، فقيلَ لهُ : وما هوَ ؟ قالَ : قلتُ مرَّةً لشيءٍ كانَ : ليتَهُ لمْ يكنْ(١) .

وقالَ بعضُ السلفِ : لوْ قُرِضَ جسمي بالمقاريضِ . . لكانَ أحبَّ إليَّ مِنْ أنْ أقولَ لشيءٍ قضاهُ اللهُ سبحانَهُ : ليتَهُ لمْ يقضِهِ(٢) .

وقيلَ لعبدِ الواحدِ بنِ زيدٍ : هاهنا رجلٌ قدْ تعبَّدَ خمسينَ سنةً ، فقصدَهُ ، فقالَ لهُ : يا حبيبي ؛ أخبرْني عنكَ : هلْ قنعتَ بهِ ؟ قالَ : لا ، قالَ : فهلْ أنستَ بهِ ؟ قالَ : لا ، قالَ : فهلْ رضيتَ عنهُ ؟ قالَ : لا ، قالَ : فإنَّما مزيدُكَ منهُ الصومُ والصلاةُ ؟ قالَ : نعمْ ، قالَ : لولا أنِّي أستحيي منكَ . . لأخبرتُكَ بأنَّ معاملتَكَ خمسينَ سنةً مدخولةٌ(٢) .

ومعناهُ : أنَّكَ لمْ يُفتحْ لكَ بابُ القلبِ فترقىٰ إلىٰ درجاتِ القربِ بأعمالِ القلبِ ، وإنَّما أنتَ تُعدُّ في طبقةِ أصحابِ اليمينِ ؛ لأنَّ مزيدَكَ منهُ في أعمالِ الجوارحِ التي هيَ مزيدُ أهلِ العمومِ .

ودخلَ جماعةٌ مِنَ الناسِ على الشبليِّ رحمهُ اللهُ تعالىٰ في مارستانٍ قدْ حُبسَ فيهِ وقدْ جمعَ بينَ يديهِ حجارةً ، فقالَ : مَنْ أنتمْ ؟ فقالوا : محبُّوكَ ، فأقبلَ عليهِم يرميهِمْ بالحجارةِ ، فتهاربوا ، فقالَ : ما بالُكُمُ ادعيتُمْ محبَّتي ؟ إنْ صدقتُمْ . . فاصبروا علىٰ بلائي(٣) .

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٤٣) ، وفيه (ثلاثين) بدل (ستين) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٤٣) .

(٣) رواه القشيري في « رسالته » (ص٥٢٥) .

وللشبليِّ رحمَهُ اللهُ[١] : [من البسيط]

إِنَّ ٱلْمَحَبَّةَ لِلرَّحْمَـٰنِ أَسْكَرَنِي ... وَهَلْ رَأَيْتَ مُحِبّاً غَيْرَ سَكْرانِ

وقالَ بعضُ عبَّادِ أهلِ الشامِ : (كلُّكُمْ يلقى اللهَ عزَّ وجلَّ مصدِّقاً ولعلَّهُ قدْ كذبَهُ ، وذلكَ أنَّ أحدَكُمْ لوْ كانَ لهُ إصبعٌ مِنْ ذهبٍ ظلَّ يشيرُ بها ، ولوْ كانَ بها شللٌ ظلَّ يواريها)[٢] ؛ يعني بذلكَ : أنَّ الذهبَ مذمومٌ عندَ اللهِ والناسُ يتفاخرونَ بهِ ، والبلاءُ زينةُ أهلِ الآخرةِ وهمْ يستنكفونَ منهُ .

وقيلَ : إنَّهُ وقعَ الحريقُ في السوقِ ، فقيلَ للسريِّ : احترقَ السوقُ وما احترقَ دكانُكَ ، فقالَ : الحمدُ للهِ ، ثمَّ قالَ : كيفَ قلتُ ؟! الحمدُ للهِ علىٰ سلامتي دونَ المسلمينَ !! فتابَ مِنَ التجارةِ ، وتركَ الحانوتَ بقيَّةَ عمرِهِ ؛ توبةً واستغفاراً مِنْ قولِهِ : الحمدُ للهِ[٣] .

فإذا تأمَّلتَ هـٰذهِ الحكاياتِ . . عرفتَ قطعاً أنَّ الرضا بما يخالفُ الهوىٰ ليسَ مستحيلاً ، بلْ هوَ مقامٌ عظيمٌ مِنْ مقاماتِ أهلِ الدينِ ، ومهما كانَ ذلكَ ممكناً في حبِّ الخلقِ وحظوظِهِمْ . . كانَ ممكناً في حبِّ الخالقِ تعالىٰ وحظوظِ الآخرةِ قطعاً ، وإمكانُهُ مِنْ وجهينِ :

أحدُهُما : الرضا بالألمِ لما يُتوقَّعُ مِنَ الثوابِ الموجودِ ؛ كالرضا

---

(١) ديوانه (ص ١٢٩) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٤٤) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ٤٦) ، وقال : (وبلغني عنه أنه كان يقول : قلت كلمة فأنا أستغفر الله منها ثلاثين سنة ؛ يعني قوله : الحمد لله) .

بالفصدِ ، والحجامةِ ، وشرب الدواءِ انتظاراً للشفاءِ .

والثاني : الرضا بهِ لا لحظٍّ وراءَهُ ، بلْ لكونهِ مرادَ المحبوبِ ورضاً لهُ ، فقدْ يغلبُ الحبُّ بحيثُ ينغمرُ مرادُ المحبِّ في مرادِ المحبوبِ ، فيكونُ ألذُّ الأشياءِ عندَهُ سرورَ قلبِ محبوبِهِ ورضاهُ ونفوذَ إرادتِهِ ، ولوْ في هلاكِ روحِهِ ؛ كما قيلَ⁽¹⁾ : [من البسيط]

. . . . فَمـا لِجُـرْحٍ إذا أَرْضـاكُـمُ أَلَـمُ

وهٰذا ممكنٌ معَ الإحساسِ بالألمِ .

وقدْ يستولي الحبُّ بحيثُ يدهشُ عنْ إدراكِ الألمِ ، فالقياسُ والتجربةُ والمشاهدةُ دالَّةٌ علىٰ وجودِهِ ، فلا ينبغي أنْ ينكرَهُ مَنْ فقدَهُ مِنْ نفسِهِ ، لأنَّهُ إنَّما فقدَهُ لفقدِ سببِهِ ، وهوَ فرطُ حبِّهِ ، ومَنْ لمْ يذقْ طعمَ الحبِّ . لم يعرفْ عجائبَهُ ، فللمحبِّينَ عجائبُ أعظمُ ممَّا وصفناهُ .

وقدْ رُوِيَ عنْ عمرِو بنِ الحارثِ الرافقي⁽²⁾ قالَ : كنتُ في مجلسٍ بالرقَّةِ عندَ صديقٍ لي ،وكانَ معنا فتىً يتعشَّقُ جاريةً مغنِّيةً ، وكانَتْ معنا في المجلسِ ، فضربَتْ بالقضيبِ وغنَّتْ : [من مجزوء المتقارب]

عَـلامَـةُ ذُلِّ ٱلْهَـوَىٰ عَلَـى ٱلعـاشِقِيـنَ ٱلْبُكـا

---

(1) عجز بيت للمتنبي في « ديوانه بشرح العكبري » (٣/ ٣٧٠) ، وتمامه :

إن كـان سـركـمُ مـا قـال حـاسـدنـا فمـا لجـرح إذا أرضـاكـمُ ألـم

(2) منسوب إلى الرافقة ، مدينة جانب الرقة ، بناها المنصور وأتمها المهدي . « إتحاف » (٩/ ٦٦٢) .

وَلا سِيَّمــــا عــــاشِـــقٍ إذا لَـــمْ يَجِـــدْ مُشْتَكَـــىٰ

فقالَ لها الفتىٰ : أحسنتِ واللهِ يا سيِّدتي ، أفتأذنينَ لي أن أموتَ ؟ فقالَتْ : مُتْ راشداً ، قالَ : فوضعَ رأسَهُ على الوسادةِ ، وأطبقَ فمَهُ ، وغمَّضَ عينيهِ ، فحرَّكناهُ فإذا هوَ ميتٌ(١) .

وقالَ الجنيدُ : رأيتُ رجلاً متعلِّقاً بكُمِّ صبيٍّ وهوَ يتضرَّعُ إليهِ ويظهرُ لهُ المحبَّةَ ، فالتفتَ إليهِ الصبيُّ وقالَ لهُ : إلىٰ متىٰ ذا النفاقُ الذي تظهرُ لي ؟ فقالَ : قدْ علمَ اللهُ أنِّي صادقٌ فيما أوردُهُ ، حتَّىٰ لوْ قلتَ لي : مُتْ . . لمتُّ ، فقالَ : إنْ كنتَ صادقاً . . فمُتْ : قالَ : فتنحَّى الرجلُ وغمَّضَ عينيهِ ، فوُجِدَ ميتاً(٢) .

وقالَ سمنونٌ المحبُّ : كانَ في جيرانِنا رجلٌ ولهُ جاريةٌ يحبُّها غايةَ الحبِّ ، فاعتلَّتِ الجاريةُ ، فجلسَ الرجلُ ليصلحَ لها حَيْساً ، فبينا هوَ يحرِّكُ القدْرَ إذْ قالتِ الجاريةُ : آهِ ، قالَ : فدهشَ الرجلُ ، وسقطتِ الملعقةُ مِنْ يدِهِ ، وجعلَ يحركُ ما في القدْرِ بيدِهِ حتَّىٰ تساقطَتْ أصابعُهُ ، فقالَتِ الجاريةُ : ما هـٰذا ؟! قالَ الرجلُ : هـٰذا موضعُ قولِكِ : آهِ(٣) .

---

(١) رواه ابن الوشاء في « الموشىٰ » (ص٧٨) ضمن خبر عجيب ، فيه أنه مات مع الفتى القينةُ وابنة شيخ ، دفنوا بموضع واحد .

(٢) رواه السلمي في « المقدمة في التصوف » (ص٢٧) .

(٣) كذا عند السلمي في « المقدمة في التصوف » (ص ٢٤) ، ورواه ابن الجوزي في « ذم الهوىٰ » (٩٠٢) .

وحُكِيَ عنْ محمدِ بنِ عبدِ اللهِ البغداديِّ قالَ : رأيتُ بالبصرةِ شابّاً علىٰ سطحٍ مرتفعٍ وقدْ أشرفَ على الناسِ وهوَ يقولُ : [من السريع]

مَنْ ماتَ عِشْقاً فَلْيَمُتْ هَكَذا لاَ خَيْرَ فِي عِشْقٍ بِلا مَوْتِ

ثمَّ رمىٰ بنفسِهِ إلى الأرضِ ، فحملوهُ ميتاً⁽¹⁾ .

فهٰذا وأمثالُهُ قدْ يصدقُ بهِ في حبِّ المخلوقِ ، والتصديقُ بهِ في حبِّ الخالقِ أولىٰ ؛ لأنَّ البصيرةَ الباطنةَ أصدقُ مِنَ البصرِ الظاهرِ ، وجمالَ الحضرةِ الربانيَّةِ أوفىٰ مِنْ كلِّ جمالٍ ، بلْ كلُّ جمالٍ في العالمِ فهوَ حسنةٌ مِنْ حسناتِ ذلكَ الجمالِ .

نعم ، الذي فقدَ البصرَ ينكرُ جمالَ الصورِ ، والذي فقدَ السمعَ ينكرُ لذَّةَ الألحانِ والنغماتِ الموزونةِ ؛ فالذي فقدَ القلبَ لا بدَّ وأنْ ينكرَ أيضاً هٰذهِ اللَّذاتِ التي لا مَظِنَّةَ لها سوى القلبِ .

* * *

---

(1) كذا عند السلمي في « المقدمة في التصوف » (ص ٢٥) ، ومختصراً عند القشيري في « الرسالة » (ص٥٢٧) .

RIZÂNIN HAKÎKATİ

Bilmiş ol ki; insanın isteğine uygun olmayan çeşitli belâ ve musibetlerde sabırdan başka bir şey olamaz. Bu gibi hallerde rızâ diye bir şey düşünülemez, diyenler, muhabbeti inkâr yönünden gelmiş olurlar. Allahu Teâlâ'yı sevmeyi ve O'nun sevgisi ile meşgul olmayı kabul eden, rızâyı inkâr edemez. Çünkü seven, sevdiğinin her yaptığına râzı olur. Bunun da iki yönü vardır:

Birincisi; sevgi sebebiyle acı duyularının iptâl olmasıdır. Adam yarayı aldığı halde acısını duymaz. Meselâ, savaş esnasında hiddetinden veya korkusundan sebep insanoğlu aldığı yaranın acısını duymayabilir. Ancak kanı gördükten sonra yara aldığını anlar. Hattâ önemli bir düşünce ile meşgul olan kimsenin ayağına diken battığı halde farkında olmayabilir. Kör ustura ile tıraş olan, acısını duyduğu halde, kalbi önemli bir düşünceye daldığı vakit, kan aldırmanın acısını duymayabilir. Çünkü kalp, alabildiğine bir düşünceye daldığı vakit başka şeylerden haberi olmaz.

Bütün emeli, sevgilisi ve sevgilisini görmek olan âşık da böyledir. Canını üzecek ve acıtacak birçok olaylarla karşılaştığı halde, aşırı derecedeki sevgisi, bunu duyurmaz olur. Bu anlattıklarımız başkalarından gelen eziyetler ve sıkıntılardadır. Ya, kalbinin alabildiğine aşk ile dolduğu sevgilisinden gelirse, o zaman bunları hiç duymayabilir. Alelâde sevgilerle alelade elemlerde hüküm böyle olduğu gibi, büyük aşk ve büyük elemlerde de hüküm aynıdır. Elem kuvvetli olduğu gibi, sevgi de kuvvetli olur. Göz ile görülen daha güzel sûretin sevgisi daha da kuvvetleştiği gibi, basîret gözü ile idrâk edilen bâtınî güzel sûretlerin sevgisi de o nispette kuvvetleşir.

Allahu Teâlâ'nın celâl ve cemâli ise hiç bir güzellikle kıyâs kabul etmez. O'nun cemâlinden bir miktar kendisine keşfedilen medhûş ve hayran olur, diğer olaylardan haberi bile olmaz.

Rivâyete göre **Feth-i Mûsîlî**'nin hanımı yolda giderken düştü ve tırnağı koptu. Hemen gülmeye başladı. "Acımıyor mu?" diyenlere, buna karşı alacağım mükâfat, bana acısını unutturdu, dedi.

Sehl'in bir hastalığı vardı. Hastalığın dermanını bilip başkalarını bu hastalıktan tedâvi ettiği halde, kendi tedâvisine bakmazdı. Niçin böyle yaptığını soranlara "Ey dost, sevgilinin darbesi acıtmaz." derdi.

İkincisi; elemin acısını duyduğu halde buna râzı olması ve hattâ rağbet ve heves etmesidir. Şüphesiz bu rağbet tabiatıyla değil, aklı iledir. Muselâ, kan aldırmak isteyen, kan almanın acısını duyduğu halde buna razıdır ve hattâ bunu isteyerek yapar. Ayrıca kan alan adama da teşekkür eder. Acıyı duyduğu halde buna rızâ gösteriyor. Kâr peşinde olanlar da böyledir. Yapacağı kâr için yolun ve yolculuğun bütün sıkıntılarına râzı olur ve seve seve bunlara göğüs gererler. Bunun gibi, bir belâ ile karşılaştığı vakit, alacağı büyük mükâfatı düşünerek buna râzı olur, sevinir ve Allah'a şükrederler. Bu, ileride alacağı mükâfat için şimdiki eleme râzı olmaktır.

Ayrıca hiçbir art düşünce ve başka bir gaye olmadan yalnız aşırı derecedeki sevgisi, yalnız sevgilisinin arzusunu yerine getirmek için olur da, sevgilinin dilediği her şey, onun için de sevimli olur. Bütün bunlar, insanlar arasındaki sevgilerde görülegelen şeylerdir. Bu hususta manzum ve mensûr olarak birçok yazılar yazılmış ve bunlar dile getirilmiştir. Bütün bunlar baş gözü ile sevgiliyi görmekten başka bir gaye taşımaz. Hâlbuki göreceği, bakacağı güzellik, başlangıcı nutfe, sonu cîfe olan ve içi pislikle dolu bulunan et, deri ve kandan başkası değildir.

Gözü de ele aldığımız vakit, onun da çok kere gördüğünde yanılan, küçüğü büyük, büyüğü küçük, uzağı yakın, çirkini güzel görebilen, âdî bir şey olduğu ortadadır. Bu âdî göz ile gördüğü o âdî şeylerin sevgisi kendisini kapladığı halde, şaşmayan, her şeyi olduğu gibi gören ve ölmeyen, basîret gözü ile idrâk edilen ezelî ve ebedî olup kemâlinin nihâyeti olmayan bir güzelliğin sevgisi nasıl muhal olsun? Bu mertebedeki basîret sâhibi öldükten sonra da Allah katında diri ve daha büyük bir zevktedir.

İbret ile düşününce, bunun açık ve meydanda olduğu anlaşılır. Bütün varlıklar ve sevenlerin hikâye ve sözleri de buna şehâdet eder. Nitekim **Şakîk-i Belhî**: "Sıkıntının mükâfatını bilen, ondan kurtulmaya heves etmez." dedi.

Cüneyd diyor ki: "Seriyyü's-Sakatî'ye, seven kimse, belânın acısını duyar mı?" diye sordum. Sakatî; "Hayır." dedi. Ben, "Kılıç darbesi yese de mi?" dedim. Sakatî, "Evet yetmiş kılıç yarası alsa da acısını duymaz." dedi.

Zâtın birisi: "Sevdiğim her şeyi Allah sevdiği için sevdim. Hattâ ateşi seveydi, oraya da girmeyi severdim." dedi.

Bişr b. el-Hâris diyor: "Bağdat'ta bir adam gördüm. Bin kırbaç dayak yediği halde hiç sesini çıkarmadı. Sonra kendisini cezaevine götürdüler. Peşini izledim ve niçin dövüldüğünü kendisinden sordum. Âşık olduğu için dövüldüğünü söyledi. Bu kadar dayak yediği halde neden ses çıkarmadığını sordum, sevgilim bana bakıyordu, dedi. Bunun üzerine kendisine, ya büyük mâşuk karşında olaydı halin nice olurdu, dediğimde hemen haykırarak yere düştü ve öldü.

Yahya b. Muaz da: "Cennet ehli Allahu Teâlâ'ya baktığı vakit, O'nun cemâlinin zevkinden sekiz yüz yıl gözlerinin ışıkları kalplerinde kaybolur. Bir de Allah'ın cemâl ve celâli arasında kalan kalpleri düşün. Allah'ın celâlini düşündüğü vakit kendisini ilâhî heybet kaplar, cemâlini düşündüğü vakit de şaşırıp kalır."

Bişr diyor: "Gençliğimde Âbâdan'a gitmiştim. Cüzzamlı, deli ve kör bir adam ile karşılaştım. Sar'ası tutmuş, karıncalar vücuduna üşüşmüş etini yiyorlardı. Başını kaldırdım, kucağıma aldım, ayılmasını ve kendisi ile konuşmamı bekledim. Ayıldığı vakit, "Benimle Rabbim arasına giren bu boş adam kimdir? Rabbim beni parça parça yapsa, benim O'na ancak sevgim artar." dedi. **Bişr** devamla: "Artık ondan sonra kul ile Allah arasında gördüğüm hiç bir hikmeti inkâr etmedim, niçin böyle oluyor, demedim" dedi.

Ebû Amr Muhammed b. el-Eş'as diyor: "Mısır halkı dört ay yemeden içmeden **Yûsuf aleyhisselâm**ın güzelliğine baka kaldılar. Acıktıkları zaman, onun yüzüne bakmakla açlıklarını unuturlardı. Kur'ân-ı Kerîm bunun daha önemlisini haber verir. Mısır'ın ileri gelen kadınları Yûsuf'un mâh cemâline hayran kalarak ellerini kestiler, acısını duymadılar."

Saîd b. Yahya diyor: "Basra'da Atâ b. Müslim'in hanında, elinde büyük bıçağı olan bir genç gördüm. İnsanlar etrafını çevirmişti, yüksek sesiyle:

"Ayrılık günü, kıyâmet gününden uzun, ölüm acısı, ayrılık acısından ehvendir."

"Yola çık, dediler, ben, yolcu değilim, dedim, fakat ruhum göç etmektedir." dedi ve kılıcını karnına saplayarak intihar etti.

Bunun kim olduğunu sorduğumda, hükümdarlardan birinin kızına âşık olmuş. Bir gün onu görememiş ve bu sebeple intihar etmiştir, dediler.

Rivâyete göre **Yûnus aleyhisselâm** Cebrâil aleyhisselâma:

- "Yeryüzünde en âbid kul kimdir?" diye sordu. Cebrâil aleyhisselâm:

- "Cüzzam hastalığından eli ayağı düşmüş, gözleri kör olmuş bir adamdır." dedi ve onu kendisine gösterdi. Adam: "Allahım, dilediğini bana sen verdin, dilediğini benden aldın. Bende yalnız sana bir ümit bıraktın." diyordu.

Rivâyete göre **Abdullah b. Ömer** (r.a.)'in oğlu, hastalığından kendisine şikayet etti. İbn Ömer (r.a.). o kadar üzüldü ki, komşuları; "Bu çocuğa emr-i Hak vâki olursa, bu ihtiyarın da başına bir şey geleceğinden korkuyorduk." dediler. Nihâyet çocuk öldü. Cenâzesine gittik. Aramızda en neşeli İbn Ömer'i (r.a.) gördük. "Nasıl böyle oldu?" diye sorduğumuzda, "Çocuğumun ıztırabına dayanamayarak üzülüyordum. Ölünce Allah'ın emri yerine geldi. Elbette buna râzıyım." dedi.

Mesruk anlatıyor: "Çölde yaşayan bir bedevînin bir merkebi, bir köpeği ve bir de horozu vardı. Horoz, kendilerini namaz için uyandırır köpek kendilerini korur, merkep de su ve çadırlarını taşırdı. Tilki geldi horozu aldı, buna üzüldüler. Adam iyi bir insan olduğu için aile efradını belki hakkımızda hayırlısı budur diye tesellîde bulundu. Kurt geldi merkebin bağırsaklarını döktü. Yine çoluk çocuk üzüldü. Adam, belki hayırlısı budur, dedi. Bir müddet sonra köpek de öldü. Yine adam, belki hakkımızda hayırlısı budur, dedi. Bir gün sabahleyin baktılar ki etraftaki komşular esir edilmiş, alınmış ve götürülmüşler. Çünkü onların merkeplerinin anırmaları, horozlarının ötmesi ve köpeklerinin havlaması kendilerini duyurdu. Fakat bunların hayvanları olmadığı için gaspçılar bunları bulamadılar ve bunlar kaldılar. Demek ki bunların hakkında hayırlısı, adamın da dediği gibi bu hayvanların alınması idi. Allahu Teâlâ'nın gizli lûtuflarını bilen her hâl ü kârda O'nun işinden râzı olur.

Rivâyete göre **Îsâ aleyhisselâm**; cüzzam hastalığından etleri dökülen, oturak, gözleri kör, her tarafı perişan bir adam gördü. Adam: "Kullarından çoklarını mübtelâ ettiği dertten beni koruyan Allah'a hamd ederim." diyordu. Îsâ aleyhisselâm adama yaklaşarak:

"Daha hangi belâ kaldı?" diye kendisine sorunca, adam:

"Ey Allah'ın peygamberi, benim kalbime yerleştirdiği mârifete sâhip olmayanlardan ben çok daha iyiyim." dedi. Bunun üzerine Îsâ aleyhisselâm:

"Doğru söylüyorsun, elini ver." dedi. Elini aldı ve bütün hastalıklarını izâle etti. En güzel bir insan oldu ve Îsâ aleyhisselâma arkadaş olarak uzun müddet ibâdetle meşgul oldu.

Zübeyr'in (r.a.) oğlu Urve ayağındaki bir yaradan sebep dizinden aşağısını kestirdi. Sonra da: "Ayağımın yalnız birini benden alan Allah'a hamd ederim. Zîra dileseydi ikisini de alırdı. İbtilâ ettiyse de âfiyet verdi." dedi ve o gece virdinden geri kalmadı.

İbn Mes'ûd (r.a.): "Yoksulluk ve zenginlik birer merkeptir. Hangisine binersem aldırış etmem. Fakirlik olursa onda sabır, zenginlik olursa onda da infak var." dedi.

Ebû Süleyman ed-Dârânî: "Her makamın hâline erdim, yalnız rızâya ulaşamadım. Ondan, bende ancak esen bir rüzgârın getirdiği koku vardır. Bununla beraber bütün insanlar cennette ve ben cehennemde olsam, buna râzı olurum." dedi.

Ârifin birisine; rızâ makamının son haddine varabildin mi, diye sormuşlar. Gayesine varamadım fakat rızâ makamına ulaştım. Eğer beni cehennemin üzerinde insanların cennete girmek için geçecekleri bir köprü yapsa, sonra onların yerine beni cehenneme koysa, ben buna râzı olur ve buna sevinirim." dedi. İşte bu, muhabbet kendisini kapladığı için ateşin elemini duymayanların halidir. Bizim gibi zayıf insanlar için bu çok uzak ise de, bu gibi kuvvetlilerin halini inkâra kalkışmak doğru olmaz.

Er-Rûzbârî diyor: "Ebû Abdullah ed-Dımışkî'ye:

"Falan adam, vücudumun makaslarla kesilmesini arzu ederim, diyor. İnsanlar da bunun etrafında dolaşıyor. Bu sözünün mânası nedir?" diye sordum. Ebû Abdullah:

"Bu söz, tâzim ve saygı yolu ile söylenmiş ise, ben onu anlamam. Şefkat ve öğüt yolu ile söylenmiş ise bunu anlar ve kabul ederim." dedi. Ve hemen bayılıp düştü.

İmrân b. Husayn, mîdesinden rahatsızlanmış, ishale yakalanmıştı. Otuz yıl sırtüstü yatmış; ne oturabilir ve ne de ayakta durabilirdi. Kendisine hurma dallarından bir somya yapmışlar, orada hâcetini yapacak bir de boşluk bırakmışlardı. Hâcetini orada görürdü. Mitraf ile kardeşi A'lâ, ziyâretine gittiler. Mitraf, onun bu halini görünce ağladı. İmrân:

"Niçin ağlıyorsunuz?" deyince Mitraf:

"Senin haline ağlıyorum." dedi. İmrân:

"Ağlama, ben sana bir şey anlatayım. Fakat ben ölünceye kadar onu kimseye söyleme. Melekler benim ziyâretime gelir, bana selâm verirler. Ben onların selâmını duyar ve onlarla ünsiyet ederim. Onların ziyâretinden, bu derdin bir ukubet değil, belki büyük bir nîmete vesîle olduğunu anlarım. Böyle bir ibtilâ halinde bunu müşâhede eden kimse, bu belâya râzı olmaz mı?" dedi.

Yine bu zat anlatıyor: Süveyd b. Müt'abe'nin iyâdetine gitmiştik. Orada bir bez parçası gördük. Biz kalkıncaya kadar altında bir şeyin varlığını hiç sanmıyorduk. Ailesi geldi bizi kaldırdı ve "Canım sana kurban olsun, sana ne yedirip ne içirelim?" dedi.

Süveyd: "Sancılar uzadı, kemikler ezildi ve eğrildi. Bir çaput parçasına döndüm. Şu kadar zamandır, bir lokma yemek yemedim, bir yudum su içmedim, ben buna hiç aldırış eden değilim." dedi.

Sa'd b. Ebî Vakkas'ın (r.a.) gözü görmez olmuş bir hâlde Mekke'ye geldiğinde, Mekke halkı etrafına toplanarak biri; "Bana duâ et", diğeri, "Bana duâ et" deyip duruyor ve o da hepsine duâ ediyordu. Çünkü Resûl-i Ekrem (s.a.v.) onun duâsının kabul olmasını Allah'tan dilemişti. Bu bakımdan duâsı makbûl idi.

Abdullah b. es-Sâib diyor: "Ben genç idim, bir ara ona yaklaştım ve kendimi tanıtmaya çalıştım. Beni tanıdı:

"Sen Mekke'nin en iyi okurlarından birisin." dedi. Ben de.

"Evet" dedikten sonra bir ara:

"Amca senin duân makbul, herkese duâ edip duruyorsun. Kendin için duâ etsen de gözlerin açılsa olmaz mı?" dedim. Sa'd, gülümseyerek:

"Oğlum, Allahu Teâlâ'nın benim hakkımdaki bu hükmü, gözümün görmesinden benim için daha güzeldir." dedi.

Sûfîlerden birisinin küçük çocuğu kayboldu. Çocuktan üç gün geçtiği halde bir haber alamadı. Kendisine;

"Allah'a duâ etsen de çocuğunu sana iâde etse olmaz mı?" diyenlere;

"Allah'ın işine karışmak, çocuğumun kaybolmasından benim için daha zordur." dedi.

Âbidlerden birisi; "İşlediğim büyük bir günahtan sebep altmış yıl ağladım ve günâhımın affı için özel ibâdet yaptım." dedi. Kendisine;

"Bu büyük günâhın ne idi?" diyenlere:

"Bir defa bir şey için, keşke olmayaydı, dedim" dedi.

Yine seleften biri: "Vücudumun makaslarla dilim dilim kesilmesi benim için, Allahu Teâlâ'nın kazâ ettiği bir iş hakkında, keşke böyle olmasa, demekten daha ehvendir." dedi.

Zeyd'in oğlu Abdülvâhid'e:

"Burada elli yıldır ibâdet ile meşgul olan bir adam vardır." dediler. Abdülvâhid, âbidin ziyâretine gitti ve:

"Bu amelinle kanâat, ünsiyet ve rızâ makamlarına yükselebildin mi?" diye sordu. Adam:

"Hayır, hiçbirine yükselemedim." diye cevap verdi. Abdülvâhid:

"Ya ne oldu?" diye sorunca âbid:

"Âzâlarımla fazla namaz kıldım, oruç tuttum." dedi. Abdülvâhid:

"Kusura bakmazsan, ben sana söyleyeyim. Sen, kalbin kapalı olarak amel ettin. Bunun için sen ancak Ashâb-ı Yemîn'den olabilirsin." dedi.

Hapsedildiği bir yerde, **Şiblî**'yi bir cemâat ziyarete gitmişti. Şiblî'nin önünde bir yığın taş bulunuyordu. Onlara:

"Siz kimsiniz?" diye sordu. Onlar da:

"Senin dostların, senin sevenlerin, ziyâretine geldik." dediler. Bunun üzerine Şiblî onları taşa tuttu. Onlar da kaçan kaçana sığınacak yer aradılar. Şiblî:

"Hani beni seviyordunuz? Sevginiz doğru ise benim size yaptığım bu eziyete katlanmanız lâzım değil mi?" dedi. Yine Şiblî bir beytinde:

"Rahmân'ı sevmek, beni sarhoş etti. Zâten sarhoş olmayan bir âşık görmedim ki!" dedi.

Şam âbidlerinden birisi: "Hepiniz sâdık olarak Allah'a ulaşırsınız fakat belki de yalancı olursunuz. Çünkü birinizin parmağı altından olsa, onu hemen herkese göstermek ister, ama kusurlu olsa onu herkesten gizlemek ister." Yâni Allah katında değersiz olan altın ile övünürsünüz, fakat âhiretin süsü olan belâ ve mihnetten kaçınırsınız, demek istedi.

Sırrî'nin de ticârethanesi bulunduğu çarşıda yangın çıkmış, civar dükkânlar yandığı hâlde Sırrî'nin dükkânı kurtulmuş. Bunu kendisine haber verdikleri vakit, âni bir tehevvürle, "Elhamdülillâh" demiş, sonra komşularının dükkânları yanıp da kendi dükkânının kurtulduğuna hamd etmenin uygunsuz bir davranış olduğunun farkına varmış, bu hâline tövbe etmiş ve tövbesinin devamı olarak bir daha o dükkâna girmeyerek ticareti terk etmiştir.

Bütün bu hikâyeleri dinledikten sonra, arzuya uygun düşmeyen şeylere rızâ göstermenin muhal olmadığını, belki dindar kimselerin âli makamlarından olduğunu anlarsın. Sevmekte yaratıklar ve onların nasipleri hakkında bu mümkün olduğu gibi, Allah hakkında ve âhiret menfaati uğrunda da kesin olarak mümkündür. Bu imkânın da iki yolu vardır:

Birincisi; şu anda yapacağı istifade için bâzı acılara, meselâ ilâcın acılığına ve ameliyâtın sancısına dayanmaktır. Çünkü bunlardan şifâ beklemektedir.

İkincisi; böyle bir şifâ beklemeksizin, sevgilinin rızâsını almak ve gönlünü hoş etmek maksadıyla onun istediği güçlüklere kendi rızâsı ile göğüs germektir. Çünkü bu adam için en zevkli şey, sevgilisinin gönlünü fethetmektir. Bunun için her tehlikeye seve seve katlanır. Nitekim şâir:

"Acısı, sizi memnun ettiği vakit, daha yaranın ne kıymeti vardır?" demiştir.

Bu anlattığımız, acıyı duyduğu halde yine mümkündür. Hâlbuki bâzen sevgi insanı, acıyı da duymayacak duruma düşürür. Kıyas, tecrübe ve müşâhedeler, bunun şâhididir. Kendisinde bu hali bulmayanın inkâra kalkışması doğru değildir. Çünkü onun bu gibi hallerde acıyı duymayacak duruma gelmiş olmaması, bunun sebebi olan aşırı sevgiye sâhip olamamasındandır. Sevginin zevkine varmayan, onun acayip etkilerini bilemez. Hâlbuki âşıkların, bizim anlattıklarımızdan da çok daha acayip halleri vardır.

Amr b. el-Hâris er-Râfiî diyor ki: "Dostumun biri ile Rikka kasabasında bir mecliste bulunuyorduk. Aramızda şarkıcı bir kıza âşık olan bir de genç vardı. Bu kız da o mecliste idi. Kız, çalgı çalarak şarkı söylemeye başladı:

"Hevesinin esiri olan âşıkların alâmeti, durup ağlamaktır."

"Özellikle derdini anlatacak bir kimse bulamadığı vakit." şiirini söyledi. Bunu dinleyen delikanlı:

"Sevgilim, çok güzel söyledin. İşte ben, böyle bir âşıkım. Ölümüme müsaade eder misin?" dedi. Kız, güle güle "Öl!" deyince, delikanlı başını yastığa koydu, ağzını yumdu ve gözünü açtı. Nefes almaz olduğunu görünce, kendisini kımıldattık ve çoktan öteki dünyayı boylamış olduğunu gördük." dedi.

Cüneyd anlatıyor: "Adamın biri bir çocuğun peşine takılmış, "Oğlum, ben seni çok seviyorum." deyip duruyor. Çocuk;

"Senin bu riyakârlıkların ne zamana kadar devam edecek?" deyince, adam;

"Hayır oğlum, vallahi doğru ve samimîyim. Hattâ sen bana öl, desen ben ölürüm." deyip duruyor. Çocuk;

"Sâdık isen öl bakalım." deyince, adam bir nefes alıp yatıyor ve hakîkaten ölüyor."

Semnûn-i Muhib anlatıyor ve diyor ki: "Câriyesini son derece seven bir komşumuz vardı. Câriyesi bir gün rahatsızlanmıştı. Ona hîs (bir hurma yemeği) pişiriyordu. Adam, kaşıkla tencereyi karıştırdığı sırada hasta cariye bir âh çekti. Bunu duyan adamın elinden kaşık düştü ve eli ile tencerede pişmekte olan yemeği karıştırmaya başladı ve parmağı yanarak düştü. Cariye bunu görünce şaşırdı:

"Bu ne hâl?" diye sordu. Adam:

"İşte bu, senin bir âh çekmenden olmuştur." dedi.

Muhammed b. Abdullah el-Bağdâdî diyor:

“Basra’da delikanlının birinin yüksek bir yere çıkarak etrafındakilere hitaben:

“Ölümsüz aşkın kıymeti yoktur, aşkından sebep ölen, böyle ölsün” dedi ve kendisini tepeden aşağı atarak öldü.

Bu ve benzeri vakalar yaratıklar hakkında olur da yaratan hakkında niçin olmasın? Zîra bâtınî basîret, zâhirî basardan daha sâdık ve Allah’ın cemâli, bütün cemâllerden daha üstündür. Belki bütün güzellikler, Allah’ın cemâlinin lütfundan gelen birer parçadır.

Evet, kör olan, sûret güzelliğini, sağır olan ses güzelliğini inkâr ettiği gibi, kalbi görmeyenler de yalnız kalbin görebileceği manevî güzellikleri inkâr edebilir, fakat bu inkârları değer taşımaz.

بيان أنّ الدّعاء غير مناقضٍ للرّضا، ولا يُخرج صاحبه عن مقام الرّضا

وكذلكَ كراهةُ المعاصي ، ومقتُ أهلِها ، ومقتُ أسبابِها ، والسعيُ في إزالتِها بالأمرِ بالمعروفِ والنهيِ عنِ المنكرِ لا يناقضُهُ أيضاً ، وقدْ غلطَ في ذلكَ بعضُ البطّالينَ المغترّينَ ، وزعموا أنَّ المعاصيَ والفجورَ والكفرَ مِنْ قضاءِ اللهِ تعالىٰ وقدرِهِ، فيجبُ الرضا بهِ، وهٰذا جهلٌ بالتأويلِ، وغفلةٌ عنْ أسرارِ الشرعِ.

فأمَّا الدعاءُ :

فقدْ تُعبِّدنا بهِ ، وكثرةُ دعواتِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وسائرِ الأنبياءِ عليهِمُ السلامُ علىٰ ما نقلناهُ في كتابِ الدعواتِ . تدلُّ عليهِ ، ولقدْ كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في أعلى المقاماتِ مِنَ الرضا ، وقدْ أثنى اللهُ تعالىٰ علىٰ بعضِ عبادِهِ بقولِهِ : ﴿ يَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا ﴾ .

وأمَّا إنكارُ المعاصي وكراهتُها وعدمُ الرضا بها :

فقدْ تعبَّدَ اللهُ تعالىٰ بهِ عبادَهُ ، وذمَّهُمْ على الرضا بهِ فقالَ : ﴿ وَرَضُوا۟ بِٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا وَٱطْمَأَنُّوا۟ بِهَا ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ رَضُوا۟ بِأَن يَكُونُوا۟ مَعَ ٱلْخَوَالِفِ وَطُبِعَ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ ﴾ .

وفي الخبرِ المشهورِ : « مَنْ شهدَ منكراً فرضيَ بهِ . . فكأنَّهُ قدْ فعلَهُ »(١) .

---

(١) رواه بنحوه أبو يعلىٰ في « مسنده » (٦٧٨٥) ولفظه : « من شهد أمراً فكرهه . . كان كمن غاب عنه ، ومن غاب عن أمر فرضي به . . كان كمن شهده » .

وفي الحديثِ : « الدالُّ على الشرِّ . . كفاعِلِهِ »(١) .

وعنِ ابن مسعودٍ : (إنَّ العبدَ ليغيبُ عنِ المنكرِ ويكونُ عليهِ مثلُ وزرِ صاحبِهِ ، قيلَ : وكيفَ ذلكَ ؟ قالَ : يبلغُهُ فيرضىٰ بهِ)(٢) .

وفي الخبرِ : « لوْ أنَّ عبداً قُتِلَ بالمشرقِ ورضيَ بقتلِهِ آخرُ بالمغربِ . . كانَ شريكاً في قتلِهِ »(٣) .

وقدْ أمرَ اللهُ تعالىٰ بالحسدِ والمنافسةِ في الخيراتِ وتوقِّي الشرورِ ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ وَفِي ذَٰلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ ٱلْمُتَنَافِسُونَ ﴾ .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا حسدَ إلا في اثنتينِ : رجلٌ آتاهُ اللهُ حكمةً فهوَ يبثُّها في الناسِ ويعلِّمُها ، ورجلٌ آتاهُ اللهُ مالاً فسلَّطَهُ علىٰ هلكتِهِ في الحقِّ » ، وفي لفظٍ آخرَ : « ورجلٌ آتاهُ اللهُ القرآنَ فهوَ يقومُ بهِ آناءَ الليلِ والنهارِ ، فيقولُ الرجلُ : لوْ آتاني اللهُ مثلَ ما آتىٰ هـٰذا . . لفعلتُ مثلَ ما يفعلُ »(٤) .

---

(١) كذا في « القوت » (٢/٤٦) ، ورواه أبو بكر الإسماعيلي في « معجم الشيوخ » (١١٨) من حديث أنس رضي الله عنه ، وأورده الديلمي في « مسند الفردوس » (٣١٢١) من حديث عائشة وابن مسعود رضي الله عنهما .

(٢) قوت القلوب (٢/٤٦) .

(٣) كذا في « القوت » (٢/٤٦) ، وقال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً بهـٰذا اللفظ ، ولابن عدي ـ في « الكامل » [٧/٢٣٠] ـ من حديث أبي هريرة : « من حضر معصية فكرهها . . فكأنما غاب عنها ، ومن غاب عنها وأحبها . . فكأنما حضرها » ، وتقدم في كتاب الأمر بالمعروف) . « إتحاف » (٩/٦٦٤) .

(٤) كذا في « القوت » (٢/٤٩) بروايته ، وروى الحديث الأول منهما البخاري (٧٣) ، =

وأمَّا بغضُ الكفَّارِ والفجَّارِ والإنكارُ عليهِمْ ومقتُهُمْ :

فما وردَ فيهِ مِنْ شواهدِ القرآنِ والأخبارِ لا يُحصىٰ ؛ مثلَ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ لَا يَتَّخِذِ ٱلْمُؤْمِنُونَ ٱلْكَٰفِرِينَ أَوْلِيَآءَ مِن دُونِ ٱلْمُؤْمِنِينَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ لَا تَتَّخِذُوا۟ ٱلْيَهُودَ وَٱلنَّصَٰرَىٰٓ أَوْلِيَآءَ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَكَذَٰلِكَ نُوَلِّى بَعْضَ ٱلظَّٰلِمِينَ بَعْضًۢا ﴾ .

وفي الخبرِ : (إنَّ اللهَ تعالىٰ أخذَ الميثاقَ علىٰ كلِّ مؤمنٍ أنْ يبغضَ كلَّ منافقٍ ، وعلىٰ كلِّ منافقٍ أنْ يبغضَ كلَّ مؤمنٍ)[1] .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « المرءُ معَ مَنْ أحبَّ »[2] .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « مَنْ أحبَّ قوماً ووالاهُمْ . . حُشِرَ معَهُمْ يومَ القيامةِ »[3] .

= ومسلم (٨١٦) عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه ، وروى الثاني منهما البخاري (٧٢٣٢) عن أبي هريرة رضي الله عنه .

[1] كذا في « القوت » (٢/٤٧) حيث قال : (وروينا في خبر) ولم يذكر رفعه ، والمعنىٰ في الآيات قبله ، ومما ورد في هٰذا المعنىٰ ما رواه مسلم (٧٨) عن علي رضي الله عنه قال : (والذي فلق الحبة وبرأ النسمة ؛ إنه لعهد النبي الأمي صلى الله عليه وسلم إليَّ ألا يحبَّني إلا مؤمن ، ولا يبغضني إلا منافق) .

[2] رواه البخاري (٦١٦٩) ، ومسلم (٢٦٤١) .

[3] كذا في « القوت » (٢/٤٧) ، وقد رواه الطبراني في « الكبير » (٣/١٩) من حديث أبي قرصافة رضي الله عنه ، وابن عدي في « الكامل » (١/٣٠٣) من حديث جابر رضي الله عنه .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أوثقُ عرى الإيمانِ الحبُّ في اللهِ والبغضُ في اللهِ »[1] .

وشواهدُ هـٰذا قدْ ذكرناها في بيانِ الحبِّ والبغضِ في اللهِ تعالىٰ مِنْ كتابِ آدابِ الصحبةِ ، وفي كتابِ الأمرِ بالمعروفِ والنهيِ عنِ المنكرِ ، فلا نعيدُهُ .

* * *

فإنْ قلتَ : فقدْ وردَتِ الآياتُ والأخبارُ بالرضا بقضاءِ اللهِ تعالىٰ ، فإنْ كانَتِ المعاصي بغيرِ قضاءِ اللهِ تعالىٰ . . فهوَ محالٌ ، وهوَ قادحٌ في التوحيدِ ، وإنْ كانَتْ بقضاءِ اللهِ تعالىٰ . . فكراهتُها ومقتُها كراهةٌ لقضاءِ اللهِ تعالىٰ ، فكيفَ السبيلُ إلى الجمعِ وهوَ متناقضٌ علىٰ هـٰذا الوجهِ ؟ وكيفَ يمكنُ الجمعُ بينَ الرضا والكراهةِ في شيءٍ واحدٍ ؟

فاعلمْ : أنَّ هـٰذا ممَّا يلتبسُ على الضعفاءِ القاصرينَ عنِ الوقوفِ علىٰ أسرارِ العلومِ ، وقدِ التبسَ علىٰ قومٍ حتَّىٰ رأَوُا السكوتَ عنِ المنكراتِ مقاماً مِنْ مقاماتِ الرضا ، وسمَّوهُ حسْنَ خلقٍ ، وهوَ جهلٌ محضٌ ، بلْ نقولُ : الرضا والكراهةُ يتضادانِ إذا تواردا علىٰ شيءٍ واحدٍ مِنْ جهةٍ واحدةٍ علىٰ وجهٍ واحدٍ ، فليسَ مِنَ التضادِّ في شيءٍ واحدٍ أنْ يُكرهَ مِنْ وجهٍ ويُرضىٰ بهِ مِنْ وجهٍ ؛ إذْ قدْ يموتُ عدوُّكَ الذي هوَ أيضاً عدوٌّ بعضِ أعدائِكَ وساعٍ في

---

[1] رواه الطيالسي في « مسنده » (٧٤٧) ، وأحمد في « مسنده » (٤/ ٢٨٦) .

إهلاكِهِ ، فتكرهُ موتَهُ مِنْ حيثُ إنَّهُ ماتَ عدوُّ عدوِّكَ ، وترضاهُ مِنْ حيثُ إنَّهُ ماتَ عدوُّكَ ، **وكذلكَ المعصيةُ لها وجهانِ** :

وجهٌ إلى اللهِ تعالىٰ مِنْ حيثُ إنَّهُ فعلُهُ واختيارُهُ وإرادتُهُ ، فيرضىٰ بهِ مِنْ هـٰذا الوجهِ ؛ تسليماً للمُلْكِ إلىٰ مالكِ المُلْكِ ، ورضاً بما يفعلُهُ فيهِ .

ووجهٌ إلى العبدِ مِنْ حيثُ إنَّهُ كسبُهُ ووصفُهُ وعلامةُ كونِهِ ممقوتاً عندَ اللهِ تعالىٰ وبغيضاً عندَهُ ، حيثُ سلَّطَ عليهِ أسبابَ البعدِ والمقتِ ، فهوَ مِنْ هـٰذا الوجهِ منكرٌ ومذمومٌ .

ولا ينكشفُ هـٰذا لكَ إلا بمثالٍ :

فلنفرضْ محبوباً مِنَ الخلقِ قالَ بينَ يدي محبِّيهِ : إنِّي أريدُ أنْ أميزَ بينَ مَنْ يحبُّني ويبغضُني ، وأنصبَ فيهِ معياراً صادقاً وميزاناً ناطقاً ، وهوَ أنِّي أقصدُ إلىٰ فلانٍ فأوذيهِ وأضربُهُ ضرباً يضطرُّهُ ذلكَ إلى الشتمِ لي ، حتَّىٰ إذا شتمَني . . أبغضتُهُ واتخذتُهُ عدوّاً لي ، فكلُّ مَنْ أحبَّهُ أعلمُ أيضاً أنَّهُ عدوِّي ، وكلُّ مَنْ أبغضَهُ أعلمُ أنَّهُ صديقي ومحبِّي .

ثمَّ فعلَ ذلكَ ، وحصلَ مرادُهُ مِنَ الشتمِ الذي هوَ سببُ البغضِ ، وحصلَ البغضُ الذي هوَ سببُ العداوةِ ، فحقٌّ علىٰ كلِّ مَنْ هوَ صادقٌ في محبَّتِهِ وعالمٌ بشروطِ المحبَّةِ أنْ يقولَ :

أما تدبيرُكَ في إيذاءِ هـٰذا الشخصِ وضربِهِ وإبعادِهِ وتعريضُكَ إيَّاهُ للبغضِ والعداوةِ . . فأنا محبٌّ لهُ وراضٍ بهِ ، فإنَّهُ رأيُكَ وتدبيرُكَ ، وفعلُكَ

وإرادتُكَ ، وأمَّا شتمُهُ إيَّاكَ . . فإنَّهُ عدوانٌ مِنْ جهتِهِ ؛ إذْ كانَ حقُّهُ أنْ يصبرَ ولا يشتمَ ، ولكنَّهُ كانَ مرادَكَ منهُ ، فإنَّكَ قصدتَ بضربِهِ استنطاقَهُ بالشتمِ الموجبِ للمقتِ ، فهوَ مِنْ حيثُ إنَّهُ حصلَ علىٰ وَفْقِ مرادِكَ وتدبيرِكَ الذي دبَّرتَهُ . . فأنا راضٍ بهِ ، ولوْ لمْ يحصلْ . . لكانَ ذلكَ نقصاناً في تدبيرِكَ ، وتعويقاً في مرادِكَ ، وأنا كارهٌ لفواتِ مرادِكَ ، ولكنَّهُ مِنْ حيثُ إنَّهُ وصفٌ لهـٰذا الشخصِ ، وكسبٌ لهُ ، وعدوانٌ وتهجُّمٌ منهُ عليكَ علىٰ خلافِ ما يقتضيهِ جمالُكَ ، إذْ كانَ ذلكَ يقتضي أنْ يحتملَ منكَ الضربَ ولا يقابلَ بالشتمِ . . فأنا كارهٌ لهُ مِنْ حيثُ نسبتُهُ إليهِ ، ومِنْ حيثُ هوَ وصفٌ لهُ ، لا مِنْ حيثُ هوَ مرادُكَ ومقتضىٰ تدبيرِكَ .

وأمَّا بغضُكَ لهُ بسببِ شتمِكَ . . فأنا راضٍ بهِ ، ومحبٌّ لهُ ؛ لأنَّهُ مرادُكَ ، وأنا علىٰ موافقتِكَ أيضاً مبغضٌ لهُ ؛ لأنَّ شرطَ المحبِّ أنْ يكونَ حبيبُ المحبوبِ حبيباً ، وعدوُّهُ عدوّاً .

وأمَّا بغضُهُ لكَ . . فإنِّي أرضاهُ مِنْ حيثُ إنَّكَ أردتَ أنْ يبغضَكَ ، إذْ أبعدتَهُ عنْ نفسِكَ ، وسلَّطتَ عليهِ دواعيَ البغضِ ، ولكني أبغضُهُ مِنْ حيثُ إنَّهُ وصفُ ذلكَ المبغضِ وكسبُهُ وفعلُهُ ، وأمقتُهُ لذلكَ ، فهوَ ممقوتٌ عندي لمقتِهِ إيَّاكَ ، وبغضُهُ ومقتُهُ لكَ أيضاً مكروهٌ عندي مِنْ حيثُ إنَّهُ وصفُهُ ، وكلُّ ذلكَ مِنْ حيثُ إنَّهُ مرادُكَ . . فهوَ مرضيٌّ .

وإنَّما التناقضُ أنْ يقولَ : هوَ مِنْ حيثُ إنَّهُ مرادُكَ مرضيٌّ ، ومِنْ حيثُ إنَّهُ

مرادُكَ مكروهٌ ، فأمَّا إذا كانَ مكروهاً لا مِنْ حيثُ إنَّهُ فعلُهُ ومرادُهُ ، بلْ مِنْ حيثُ إنَّهُ وصفُ غيرِهِ وكسبُهُ .. فهـٰذا لا تناقضَ فيهِ ، ويشهدُ لذلكَ كلُّ ما يُكرهُ مِنْ وجهٍ ويُرضىٰ بهِ مِنْ وجهٍ ، ونظائرُ ذلكَ لا تُحصىٰ .

فإذاً ؛ تسليطُ اللهِ دواعيَ الشهوةِ والمعصيةِ عليهِ حتَّىٰ يجرَّهُ ذلكَ إلىٰ حبِّ المعصيةِ ، ويجرَّهُ الحبُّ إلىٰ فعلِ المعصيةِ .. يضاهي ضربَ المحبوبِ للشخصِ الذي ضربناهُ مثلاً ليجرَّهُ الضربُ إلى الغضبِ ، والغضبُ إلى الشتمِ ، ومقتُ اللهِ تعالىٰ لمَنْ عصاهُ ـ وإنْ كانَتْ معصيتُهُ بتدبيرِهِ ـ يشبهُ بغضَ المشتومِ لمَنْ شتمَهُ وإنْ كانَ شتمُهُ إنَّما يحصلُ بتدبيرِهِ واختيارِهِ لأسبابِهِ .

وفعلُ اللهِ تعالىٰ ذلكَ بكلِّ عبدٍ مِنْ عبيدِهِ ـ أعني : تسليطَ دواعي المعصيةِ عليهِ ـ يدلُّ علىٰ أنَّهُ سبقَتْ مشيئتُهُ بإبعادِهِ ومقتِهِ ، فواجبٌ علىٰ كلِّ عبدٍ محبٍّ للهِ أنْ يبغضَ مَنْ أبغضَهُ اللهُ ، ويمقتَ مَنْ مقتَهُ اللهُ ، ويعاديَ مَنْ أبعدَهُ اللهُ عنْ حضرتِهِ ، وإنِ اضطرَّهُ بقهرِهِ وقدرتِهِ إلىٰ معاداتِهِ ومخالفتِهِ ؛ فإنَّهُ بعيدٌ مطرودٌ ملعونٌ عنِ الحضرةِ ، وإنْ كانَ بعيداً بإبعادِهِ قهراً ، ومطروداً بطردِهِ اضطراراً .

والمبعدُ عنْ درجاتِ القربِ ينبغي أنْ يكونَ مقيتاً بغيضاً إلىٰ جميعِ المحبِّينَ ؛ موافقةً للمحبوبِ بإظهارِ الغضبِ علىٰ مَنْ أظهرَ المحبوبُ الغضبَ عليهِ بإبعادِهِ .

وبهـٰذا يتقرَّرُ جميعُ ما وردَتْ بهِ الأخبارُ مِنَ البغضِ في اللهِ ، والحبِّ في اللهِ ، والتشديدِ على الكفَّارِ ، والتغليظِ عليهِمْ ، والمبالغةِ في مقتِهِمْ ، مع الرضا بقضاءِ اللهِ تعالىٰ مِنْ حيثُ إنَّهُ قضاءُ اللهِ عزَّ وجلَّ .

وهـٰذا كلُّهُ يُستمدُّ مِنْ سرِّ القدرِ الذي لا رخصةَ في إفشائِهِ ، وهوَ أنَّ الشرَّ والخيرَ كلاهما داخلانِ في المشيئةِ والإرادةِ ، ولكنَّ الشرَّ مرادٌ مكروهٌ ، والخيرَ مرادٌ مرضيٌّ بهِ ، فمَنْ قالَ : ليسَ الشرُّ مِنَ اللهِ . . فهوَ جاهلٌ ، وكذا مَنْ قالَ : إنَّهُما جميعاً منهُ مِنْ غيرِ افتراقٍ في الرضا والكراهةِ . . فهوَ أيضاً مقصِّرٌ ، وكشفُ الغطاءِ عنهُ غيرُ مأذونٍ فيهِ ، فالأولى السكوتُ والتأدُّبُ بأدبِ الشرعِ ، فقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « القدرُ سرُّ اللهِ ، فلا تفشوهُ »[1] ، وذلكَ يتعلَّقُ بعلمِ المكاشفةِ ، وغرضُنا الآنَ بيانُ الإمكانِ فيما تُعبِّدَ بهِ الخلقُ مِنَ الجمعِ بينَ الرضا بقضاءِ الله تعالىٰ ومقتِ المعاصي مع أنَّها مِنْ قضاءِ اللهِ تعالىٰ ، وقدْ ظهرَ الغرضُ مِنْ غيرِ حاجةٍ إلىٰ كشفِ السرِّ فيهِ .

وبهـٰذا يُعرفُ أيضاً أنَّ الدعاءَ بالمغفرةِ ، والعصمةِ مِنَ المعاصي ، وسائرِ الأسبابِ المعينةِ على الدينِ . . غيرُ مناقضٍ للرضا بقضاءِ اللهِ تعالىٰ ؛ فإنَّ اللهَ تعبَّدَ العبادَ بالدعاءِ ليستخرجَ الدعاءُ منهُمْ صفاءَ الذكرِ وخشوعَ القلبِ ورقَّةَ

---

(١) رواه ابن عدي في « الكامل » (٧/ ١٠٢) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/ ١٨٢) .

التضرُّعِ ، ويكونَ ذلكَ جلاءً للقلبِ ومفتاحاً للكشفِ ، وسبباً لتواترِ مزايا اللطفِ ؛ كما أنَّ حملَ الكوزِ وشربَ الماءِ ليسَ مناقضاً للرضا بقضاءِ اللهِ تعالىٰ في العطشِ ، وشربُ الماءِ طلبٌ لإزالةِ العطشِ ومباشرةُ سببٍ رتَّبَهُ مسبِّبُ الأسبابِ ؛ فكذلكَ الدعاءُ سببٌ رتَّبَهُ اللهُ تعالىٰ وأمرَ بهِ ، وقدْ ذكرنا أنَّ التمسُّكَ بالأسبابِ جرياً علىٰ سنَّةِ اللهِ تعالىٰ لا يناقضُ التوكُّلَ ، واستقصيناهُ في كتابِ التوكلِ ، فهوَ أيضاً لا يناقضُ الرضا ؛ لأنَّ الرضا مقامٌ يلاصقُ التوكُّلَ ويتصلُ بهِ .

نعمْ ، إظهارُ البلاءِ في معرضِ الشكوىٰ ، وإنكارُهُ بالقلبِ على اللهِ تعالىٰ . . مناقضٌ للرضا ، وإظهارُ البلاءِ علىٰ سبيلِ الشكرِ والكشفِ عنْ قدرةِ اللهِ تعالىٰ . . لا يناقضُ وقدْ قالَ بعضُ السلفِ : مِنْ حسنِ الرضا بقضاءِ الله تعالىٰ ألا يقولَ : هٰذا يومٌ حارٌّ(١) ؛ أيْ : في معرضِ الشكايةِ ، وذلكَ في الصيفِ ، فأمَّا في الشتاءِ . . فهوَ شكرٌ .

والشكوىٰ تناقضُ الرضا بكلِّ حالٍ ، وذمُّ الأطعمةِ وعيبُها يناقضُ الرضا بقضاءِ اللهِ تعالىٰ ؛ لأنَّ مذمَّةَ الصنعةِ مذمَّةٌ للصانعِ ، والكلُّ مِنْ صنعِ اللهِ تعالىٰ ، وقولُ القائلِ : الفقرُ بلاءٌ ومحنةٌ ، والعيالُ همٌّ وتعبٌ ، والاحترافُ كدٌّ ومشقَّةٌ . . كلُّ ذلكَ قادحٌ في الرضا ، بلْ ينبغي أنْ يسلِّمَ التدبيرَ لمدبِّرِهِ ،

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٤٠) .

والمملكةَ لمالكِها ، ويقولَ ما قالَهُ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (لا أبالي أصبحتُ غنيّاً أوْ فقيراً ، فإنِّي لا أدري أيُّهُما خيرٌ لي)[1] .

* * *

---

[1] الرعاية (ص ٢٦١) ، وهو في « القوت » (٢/ ٤٠) .

DUÂNIN RIZÂYA MÜNÂFÎ OLMADIĞI

Duâ, sâhibini rızâ makamından çıkarmadığı gibi, günâhı çirkin görmek, günahkâra ve günah sebeplerine kızmak Emr-i Mâruf ve Nehy-i Münker (iyiliği emredip, kötülükten men etmekle) isyânı ortadan kaldırmaya çalışmak da rızâya münâfî değildir. Kendini beğenen bâzı mağrurlar, bu hususta aldanmış, isyân, fücur ve küfrün, Allahu Teâlâ'nın kazâsı ile olduğuna göre, bunlara râzı olmanın vâcip olduğunu sanmışlardır ki bu, şerîatın esrarından gaflet ve bir nevi cehâlettir.

Duâya gelince; duâ ile emrolunduk. Peygamberlerin ve Peygamberimizin pek çok duâ etmeleri, bunun delîlidir. Hâlbuki Peygamber Efendimiz rızâ makamının en üstün mertebesinde idi. Duâ edenleri övmek üzere Allahu Teâlâ:

وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا

"Korkarak ve umarak bize duâ ederler." (Enbiyâ suresi, 21/90) buyurmuştur.

İsyânı çirkin görüp ona râzı olmamaya, onu red ve inkâra gelince, bunu da Allahu Teâlâ bize emretti ve buna râzı olanları yermek üzere:

وَرَضُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاطْمَأَنُّوا بِهَا

"Dünya hayatından hoşnûd olarak ona bağlandılar." (Yûnus suresi, 10/7) buyurmuştur. Diğer âyette:

رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ وَطُبِعَ عَلٰى قُلُوبِهِمْ

“Geride kalan kadınlarla bulunmaya râzı oldular ve Allah kalplerini mühürledi.” (Tevbe suresi, 9/93) buyrulmuştur. Meşhûr bir haberde de şöyle buyrulmuştur: *“Kötülüğe şâhid olup ona rızâ gösteren, o kötülüğü yapmış gibidir.”*[56] Diğer hadîste:

اَلدَّالُّ عَلَى الشَّرِّ كَفَاعِلِهٖ

“Kötülüğe delâlet eden, onu yapan gibidir.”[57] buyrulmuştur.

İbn Mes’ûd (r.a.)’dan gelen bir rivâyette: “İnsan, bir günah işlenirken yanında bulunmadığı halde, duyduğu vakit ona râzı olursa, o günah gibi bir günah da bu sebeple kendisine yazılır.” denmiştir.

Haberde şöyle vârid olmuştur: *“Doğuda bir adam öldürülür de batıda olan buna râzı olursa, onu öldürmekte ortaktır.”*[58] Allahu Teâlâ iyiliklerde yarışmayı ve kötülüklerden korunup uzaklaşmayı bize emretmek üzere:

فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ

“İyi şeyler için yarışanlar, bunun için yarışsınlar.” (Mutaffifîn suresi, 83/26) buyurmuştur. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de: *“Hased, ancak iki kişiye olur. Bunlardan birisi, kendisine verilen ilim ve hikmetin gereğini yerine getirip başkalarına da öğreten, diğeri de meşrû yoldan servet kazanıp meşrû yolda sarfedendir.”* Başka ifadelerle, *“Ve bir adam ki Allahu Teâlâ Kur’ân’ı ona nasip etmiş. O, akşam-sabah*

---

[56] Emr-i Mârûf ve Nehy-i Münker bölümünde geçmiştir.

[57] Ebû Mansûr Deylemî **“Müsned-i Firdevs”**inde Enes’den (r.a.) rivâyet etmiştir.

[58] Benzeri bir rivayet yukarıda geçmiştir.

Kur'ân'ı okur ve hükmünü yerine getirmeye çalışır. Diğeri de Allah buna verdiği gibi bana da verse ben de öyle yapardım, der."[59] buyurmuştur.

Kâfir ve fâcirlere kızıp onlara düşmanlığa gelince; bu husustaki Kur'ân delilleri sayılamayacak kadar çoktur. Bunlardan bâzıları:

لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ

"Mü'minler, mü'minleri bırakıp, kâfirleri dost edinmesinler." (Âl-i İmrân suresi, 3/28).

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارٰى أَوْلِيَاءَ

Ey mü'minler, Yahudî ve Hıristiyanları dost edinmeyin." (Mâide suresi, 5/51).

وَكَذٰلِكَ نُوَلِّي بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضًا

"Zâlimlerin bir kısmını, diğer bir kısmına böylece musallat ederiz." (En'âm suresi, 6/128) âyetleridir.

Haberde: *"Allahu Teâlâ her mü'minden, münâfık olana ve her gün; münâfıkdan da mü'mine buğzetmeleri için söz almıştır."* diye vârid olmuştur. Ve yine: *"Kişi sevdiği iledir."*[60] Ve yine:

مَنْ أَحَبَّ قَوْمًا وَوَالَاهُمْ حُشِرَ مَعَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

"Bir kavmi sevip onlarla dostluk kuran, kıyâmet günü onlarla haşrolunacaktır."[61] buyrulmuştur.

---

[59] Buhârî, Ebû Hüreyre'den (r.a.), Müslim, İbn Mes'ûd'dan (r.a.) rivayet etmişlerdir. Hadîs metin olarak ilim bahsinde geçmiştir.

[60] Yukarıda geçmiştir.

[61] Taberânî, Ebû Kursâfe'den, İbn Adiy, Câbir'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Îman halkasının en kuvvetlisi, Allah için sevmek ve Allah için buğzetmektir."* buyurmuştur.

Bununla ilgili delîlleri, **"Sohbet Âdâbı Kitabı"**nın *"Allah İçin Sevmek ve Allah için Buğzetmek"* bölümü ile **Emr-i Mâruf ve Nehy-i Münker Kitâbı"**nda anlattığımız için tekrarına lüzum görmüyoruz.

Şâyet, "Allahu Teâlâ'nın kazasına rızâya dair pek çok âyet ve haberler vârid olmuştur. Mâsiyetin, Allah'ın kazası ile olmadığını söylemek, tevhîde aykırı düşer ve aynı zamanda mahaldir. Şâyet, Allahu Teâlâ'nın kaza ve kaderi ile olduğunu kabul edersek, bunları kerih görmek Allahu Teâlâ'nın kazasını kerih görmektir ki, bu da muhaldir. Birbirini nakzeden bu delilleri telîf nasıl mümkün olur?" dersen bilmiş ol ki;

Bu hususta şüpheye düşenler, ilmin esrârına vâkıf olmayan zayıf görüşlü kimselerdir. Hattâ bâzıları bu hususta o kadar şaşırmıştır ki, kötülüklere karşı sükûtu, rızânın makamlarından bir makam olarak kabul etmiş ve buna güzel ahlâk adını vermişlerdir ki bu, sırf cehâlet mahsûlüdür. Biz deriz ki, rızâ ve kerâhetin, birbirine zıt olması, bir şeye bir yönden taalluk ettikleri vakittedir. Bir şeyi bir yönden kerih görmek ve bir yönden ona râzı olmakta zıddiyet yoktur.

Meselâ, hem senin ve hem de düşmanının düşmanı olan bir adamın ölümü, düşmanın olması bakımından seni memnun ettiği gibi, düşmanının da düşmanı olması bakımından seni üzer. Yâni bir yönü ile memnun olurken, bir yönü ile üzülebilirsin. Bunun gibi, isyânın da iki yönü vardır. Bir yönü, onu Allahu Teâlâ'nın yaratması irâde ve ihtiyârı ile olmasıdır. Bu yönü ile ona râzı olursun ki bu, mülkü mâlikine teslim etmek ve O'nun yaratmasına rızâ göstermektir. Bir yönü de kula râcidir. Kul, onu kazanıyor, onunla vasıflanıyor. Böyle, rahmetten uzaklık ve gadabı çekecek sebeplerin ona musallat olması ile Allah katında sevimsiz olması bakımından da münker ve mezmumdur. Bu bakımdan isyana buğzedersin. Daha iyi anlaşılması için bunu bir misâl ile açıklayalım:

İnsanlar tarafından sevilen birisini ele alalım. Bu adam, dostlarına;

"Ben, beni gerçek sevenlerle sevmeyenleri, bana buğzetmeyenleri ayırmak isterim. Bunun için de şöyle bir karar aldım: İçlerinden birini hedef alarak ona eziyet edeceğim, onu aleyhime konuşacak sözlere sevk edeceğim. O, hakikaten bana buğz edip aleyhimde konuşmaya başlayınca benim düşmanım olacağı gibi, onu seven herkes de benim düşmanım. Ona buğz eden herkes ise benim dostum ve sevgilim olacaktır." dedi ve böyle de yaptı.

Hakikaten böyle birini seçti, ona eziyet etti. O da kötü söyledi ve düşmanlığın sebebi olan buğz meydâna çıktı. Bu adamı sevmekte sâdık olan ve sevginin şartlarını bilen herkese düşen vazife, dostunu düşmanını tanımak için senin almış olduğun bu tedbir, yerindedir. Biz bunu seviyor, buna râzı oluyoruz. Senin tedbîrin, irâde ve işin olması bakımından bunu uygun buluyor ve kabul ediyoruz. Senin eziyetin karşısında adamın, senin hakkında kötü söylemesini de reddediyoruz.

Çünkü onun hakkı bu eziyete sabretmek idi. Fakat senin irâden de onun sabretmeyeceği hakkında tecellî etmiştir. Senin irâdene uygun olarak bu hareketin ondan sâdır olmasına râzıyız. Çünkü eğer irâden tahakkuk etmese, senin hakkında bir eksiklik olurdu ve biz bunu çirkin görürdük. Lâkin bu şahsın bunu kazanması, bu kötülükle mevsûf olması, cemâlinin iktizası hilâfına sana karşı husûmet besleyip cephe alması ve bunların kendisine nispet edilmesi bakımından, bu yaptıklarını hoş görmüyoruz. Çünkü ona yakışan, senin eziyetine katlanıp sana dil ile hakaret etmemek idi. İşte bizim çirkin gördüğümüz senin tedbîr ve irâdenin îcâbı değil, onun sabretmeyip karşılık vermesidir.

Binâenaleyh, onun, senin hakkında kötü söylemesi sebebiyle senin ona buğzetmene biz râzıyız ve bunu seviyoruz. Çünkü senin murâdın budur. Senin murâdına muvafakat etmekle onun bu davranışına kızarız. Çünkü muhabbetin şartı, sevdiğinin sevdiği ile dost, sevdiğinin düşmânı ile düşman olmaktır.

Adamın sana olan düşmanlığına gelince; senin irâden ve husûmet sebeplerini ortaya koyman bakımından buna râzıyız. Fakat onun bu davranışı, kendi vasfı ve kazancı olması bakımından ona da buğz ederiz. Sana kızdığı ve düşman olduğu için, benim kızdığım ve düşmanımdır. Onun sana kızması, kendi fiili ve kesbi olması bakımından benim için çirkin ve fakat senin irâden olması bakımından kabulümdür.

Tenâkuz, senin murâdın olması bakımından râzıyım ve yine senin murâdın olması bakımından çirkin görürüm, demektedir. Fakat onun fiili ve irâdesi bakımından mekruh olmayıp, belki makbûl olup başkasının vasfı ve kesbi olması bakımından mekruh olmasında tenakuz yoktur. Bir yönden hoş görülüp, bir yönden hoş görülmeyen şeyler, bunun şahididir. Zaten bunun benzerleri sayılamayacak kadar çoktur.

Demek ki Allahu Teâlâ'nın, isyan ve şehvetin gereklerini ona musallat edip, onu isyânı sevmeye çekmeleri, o sevginin de onu isyâna sürüklemesi, yukarıda bizim misâl olarak anlattığımız olaya benzer. Adamı dövmek, onu kızdırmaya, kızdırmak da kötü söylemeye çeker. İsyan edene Allahu Teâlâ'nın kızmasına gelince; her ne kadar kendi tedbiri ile onun isyânı, sövülenin, sövene buğzetmesine benzer ve her ne kadar onun sövmesi, Allahu Teâlâ'nın tedbîri ve sebeplerini ihtiyâr etmesi ile ise ve Allahu Teâlâ'nın mâsiyet sebeplerini yaratması, ezelde o şekilde meşîet-i ilâhiyenin sebkat ettiğine delâlet ederse de, Allah için seven her kula vâcip olan, Allahu Teâlâ'nın buğzettiğine buğzetmek, kızdığına kızmak, Allahu Teâlâ'nın huzurundan uzaklaştırdığı kimselere düşmanlık etmektir.

Her ne kadar Allah'ın kahrı ile buna mecbur oldu ise ve her ne kadar Allah'ın uzaklaştırması ile uzaklaştırmışsa da, yine mel'undur, kovulmuştur. Kurbiyetten uzaklaştırılan kimse, mahbubu sevenlerin nazarında sevimsizdir ve sevgililerine karşı ona olan sevimsizliklerini açıklamalıdırlar.

İşte bu açıklamamızla, Allah'ın kazası olması bakımından kazasına rızâ ile beraber, Allah için sevmek, Allah için buğz etmek, kâfirlere şiddet göstermek, onlara fazla husûmet etmek hususunda vârid olan haberlerin nasıl birleştiğini anlarsın. Bütün bunlar, açıklanmasına ruhsat olmayan, kaderin esrârındadır. Şöyle ki; hayır ve şer Allahu Teâlâ'nın meşîet ve irâdesiyledir. Fakat hayra rızâsı vardır, amma şerre rızâsı yoktur. "Şerri, Allah yaratmaz." diyenler câhil; "Rızâ bakımından hayır ile şer arasında fark yok." diyenler de kısa görüşlüdür. Tam mânasıyla yüzünden perdeyi kaldırmaya da müsâade yoktur. En iyisi, şerîat âdâbıyla terbiyelenip susmaktır. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْقَدَرُ سِرُّ اللّٰهِ فَلَا تُفْشُوهُ

"Kader Allah'ın bir sırrıdır, onu îfşâ etmeyin."[62] buyurmuştur. Çünkü o, mükâşefe ilmi ile ilgilidir. Hâlbuki bizim maksadımız, Allah'ın kazasına rızâ ile yine Allah'ın kazasından âsiye buğz etmenin mümkün olduğunu anlatmaktır. Kaderin sırrını çözmeden maksat hâsıl olmuştur.

Yine bu açıklama ile mağfiret edilmek, günahlardan korunmak ve dîne yardımcı olan diğer sebeplere baş vurmanın, Allah'ın kazasına rızâya münâfi olmadığı anlaşılmış olur. Zîra Allahu Teâlâ, kalbin huşûunu, tazarrû ve niyâzı, zikrin safvetini meydâna çıkarmak için duâyı emretmiştir. Aynı zamanda duâ, kalbin cilâsı ve keşfin anahtarıdır. Bardağı taşımak ve susuzluğu izâle için su içmek, Allah'ın tertîb ettiği şeylere başvurmak, O'nun kazasına rızâya münâfi olmadığı gibi, duâ da Allahu Teâlâ'nın tertib ve emrettiği bir sebeptir. Sebeplere başvurmak tevekküle münâfi olmadığı gibi, kazâya rızâya da aykırı değildir. Zîra rızâ makamı, tevekküle yakın bir makamdır.

Evet, şikâyet maksadı ile müptelâ olduğu derdi açıklamak ve içinden, "Neden böyle oldu?" deyip onu redde kalkışmak, rızâyı nakzeder. Fakat Allah'ın kudretini açıklamak ve Allah'a hamdetmek maksadıyla derdini açıklamak, rızâya münâfi değildir. Seleften birisi: "Allahu Teâlâ'nın kazasına rızânın güzelliklerinden birisi, şikâyet sadedinde, bugün de çok sıcak vardır, dahi dememektir." dedi.

Şüphesiz bu, yaz günlerine mahsustur. Amma kış mevsiminde, bugün hava iyi idi, güzel sıcak vardı, demek ise bir şikâyet değil, belki bir şükürdür. Her hâlükârda şikâyet, rızâya münâfidir. Yemekleri beğenmemek, kusurlarını söylemek de, Allah'ın kazasına rızâya aykırıdır.

---

[62] Ebû Nuaym **"Hilye"**de İbn Ömer'den, İbn Adiy de Âişe'den (r.a.) rivayet etmişlerdir.

Zîra bir sanata ve bir esere gülmek, onun ustasına gülmektir. Hâlbuki her şeyin gerçek Sâni'i, Allahu Teâlâ'dır. Adamın, "Yoksulluk, belâ ve mihnettir. Kalabalık aile yorgunluktur, san'at zahmet ve meşakkattir." gibi sözlerinin hepsi rızâya ters düşer. Kendisine düşen asıl vazife, idâreyi idâre edene, memleketi mâlikine bırakarak Hz. Ömer'in: "Fakir veya zengin olarak sabaha çıkmam, beni ilgilendirmez. Çünkü hakkımda hangisinin daha hayırlı olduğunu bilmem." dediği gibi demektir.

بيان أنَّ الفرار من البلاد التي هي مظانّ المعاصي ومذمّتها لا يقدح في الرّضا

اعلمْ : أنَّ الضعيفَ قدْ يظنُّ أنَّ نهيَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنِ الخروجِ مِنْ بلدٍ ظهرَ بهِ الطاعونُ(١) يدلُّ على النهيِ عنِ الخروجِ مِنْ بلدٍ ظهرَتْ فيهِ المعاصي ؛ لأنَّ كلَّ واحدٍ منهُما فرارٌ مِنْ قضاءِ اللهِ تعالىٰ ، وذلكَ محالٌ ، بلِ العلَّةُ في النهيِ عنْ مفارقةِ البلدِ بعدَ ظهورِ الطاعونِ أنَّهُ لوْ فُتِحَ هـٰذا البابُ . . لارتحلَ عنهُ الأصحَّاءُ وبقيَ فيهِ المطعونونَ مهملينَ ، لا متعهِّدَ لهُمْ ، فيهلكونَ هزالاً وضرّاً ، ولذلكَ شبَّهَهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في بعضِ الأخبارِ بالفرارِ مِنَ الزحفِ(٢) ، ولوْ كانَ ذلكَ للفرارِ مِنَ القضاءِ . . لما أذنَ لمَنْ قاربَ البلدةَ في الانصرافِ ، وقدْ ذكرنا حكْمَ ذلكَ في كتابِ التوكلِ .

وإذا عُرِفَ المعنىٰ . . ظهرَ أنَّ الفرارَ مِنَ البلادِ التي هيَ مظانُّ المعاصي ليسَ فراراً مِنَ القضاءِ ، بلْ مِنَ القضاءِ الفرارُ ممَّا لا بدَّ مِنَ الفرارِ منهُ ، وكذلكَ مذمَّةُ المواضعِ التي تدعو إلى المعاصي ، والأسبابِ التي تدعو إليها ؛ لأجلِ التنفيرِ عنِ المعصيةِ . . ليسَ مذموماً ، فما زالَ السلفُ الصالحُ يعتادونَ ذلكَ ، حتَّى اتفقَ جماعةٌ على ذمِّ بغدادَ ، وإظهارِهِمْ ذلكَ ، وطلبِ

---

(١) رواه البخاري (٣٤٧٣) ، ومسلم (٢٢١٨) .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٦/١٤٥) .

الفرارِ منها ، فقالَ ابنُ المباركِ : قدْ طفتُ الشرقَ والغربَ فما رأيتُ بلداً شرّاً مِنْ بغدادَ ، قيلَ : وكيفَ ذلكَ ؟ قالَ : هوَ بلدٌ تُزدرىٰ فيهِ نعمةُ اللهِ ، وتُستصغرُ فيهِ معصيةُ اللهِ(١) .

ولمَّا قدمَ خراسانَ . . قيلَ لهُ : كيفَ رأيتَ بغدادَ ؟ فقالَ : ما رأيتُ بها إلا شرطيّاً غضبانَ ، أوْ تاجراً لهفانَ ، أوْ قارئاً حيرانَ(١) .

ولا ينبغي أنْ تظنَّ أنَّ ذلكَ مِنَ الغيبةِ ؛ لأنَّهُ لمْ يتعرَّضْ لشخصٍ بعينِهِ حتَّىٰ يستضرَّ ذلكَ الشخصُ بهِ ، وإنَّما قصدَ بذلكَ تحذيرَ الناسِ .

وكانَ يخرجُ إلىٰ مكَّةَ وكانَ مقامُهُ ببغدادَ ريثَ استعدادِ القافلةِ ستةَ عشرَ يوماً ، فكانَ يتصدَّقُ بستةَ عشرَ ديناراً ؛ لكلِّ يومٍ دينارٌ كفارةً لمقامِهِ(١) .

وقدْ ذمَّ العراقَ جماعةٌ ؛ كعمرَ بنِ عبدِ العزيزِ ، وكعبِ الأحبارِ ، وقالَ ابنُ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُما لمولىً لهُ : أينَ تسكنُ ؟ فقالَ : العراقَ ، فقالَ : فما تصنعُ بهِ ؟! بلغَني أنَّهُ ما مِنْ أحدٍ يسكنُ العراقَ إلا قيَّضَ اللهُ لهُ قريناً مِنَ البلاءِ !(١) .

وذكرَ كعبُ الأحبارِ يوماً العراقَ فقالَ : فيهِ تسعةُ أعشارِ الشرِّ ، وفيهِ الداءُ العضالُ ، وقدْ قيلَ : قُسِّمَ الخيرُ عشرةَ أجزاءٍ ، فتسعةُ أعشارِهِ بالشامِ ، وعشرُهُ بالعراقِ ، وقُسِّمَ الشرُّ عشرةَ أجزاءٍ على العكسِ مِنْ ذلكَ(٢) .

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٤٩) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٤٩) ، ورواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (١/ ١٥٩) بنحوه .

وقالَ بعضُ أصحابِ الحديثِ : كنَّا يوماً عندَ الفضيلِ بنِ عياضٍ ، فجاءَهُ صوفيٌّ متدرِّعٌ بعباءةٍ فأجلسَهُ إلىٰ جانبِهِ ، وأقبلَ عليهِ ، ثمَّ قالَ : أينَ تسكنُ ؟ فقالَ : بغدادَ ، فأعرضَ عنهُ وقالَ : يأتينا أحدُهُمْ في زيِّ الرهبانِ ، فإذا سألناهُ أينَ تسكنُ . . قالَ : في عشِّ الظلمةِ ![1] .

وكانَ بشرُ بنُ الحارثِ يقولُ : (مثالُ المتعبِّدِ ببغدادَ مثالُ المتعبِّدِ في الحشِّ) .

وكانَ يقولُ : (لا تقتدوا بي في المقامِ بها ، مَنْ أرادَ أنْ يخرجَ . . فليخرجْ)[2] .

وكانَ أحمدُ ابنُ حنبلٍ يقولُ : لولا تعلُّقُ هؤلاءِ الصبيانِ بنا . . كانَ الخروجُ مِنْ هـٰذا البلدِ آثرَ في نفسي ، قيلَ : وأينَ تختارُ السكنى ؟ قالَ : بالثغورِ[3] .

وقالَ بعضُهُمْ وقدْ سُئِلَ عنْ أهلِ بغدادَ : (زاهدُهُمْ زاهدٌ ، وشريرُهُمْ شريرٌ) .

فهـٰذا يدلُّ علىٰ أنَّ مَنْ بُلِيَ ببلدةٍ تكثرُ فيها المعاصي ، ويقلُّ فيها الخيرُ . . فلا عذرَ لهُ في المقامِ بها ، بلْ ينبغي أنْ يهاجرَ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ ٱللَّهِ وَٰسِعَةً فَتُهَاجِرُواْ فِيهَا﴾ .

---

(١) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٩/ ٦٧١) .

(٢) نقلهما صاحب « القوت » . « إتحاف » (٩/ ٦٧١) .

(٣) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٩/ ٦٧١) .

وقالَ بعضُ أصحابِ الحديثِ : كنَّا يوماً عندَ الفضيلِ بنِ عياضٍ ، فجاءَهُ صوفيٌّ متدرِّعٌ بعباءةٍ فأجلسَهُ إلىٰ جانبِهِ ، وأقبلَ عليهِ ، ثمَّ قالَ : أينَ تسكنُ ؟ فقالَ : بغدادَ ، فأعرضَ عنهُ وقالَ : يأتينا أحدُهُمْ في زيِّ الرهبانِ ، فإذا سألناهُ أينَ تسكنُ . . قالَ : في عشِّ الظلمةِ !(١) .

وكانَ بشرُ بنُ الحارثِ يقولُ : (مثالُ المتعبِّدِ ببغدادَ مثالُ المتعبِّدِ في الحشِّ) .

وكانَ يقولُ : (لا تقتدوا بي في المقامِ بها ، مَنْ أرادَ أنْ يخرجَ . . فليخرجْ)(٢) .

وكانَ أحمدُ ابنُ حنبلٍ يقولُ : لولا تعلُّقُ هؤلاءِ الصبيانِ بنا . . كانَ الخروجُ مِنْ هـٰذا البلدِ آثرَ في نفسي ، قيلَ : وأينَ تختارُ السكنى ؟ قالَ : بالثغورِ(٣) .

وقالَ بعضُهُمْ وقدْ سُئِلَ عنْ أهلِ بغدادَ : (زاهدُهُمْ زاهدٌ ، وشريرُهُمْ شريرٌ) .

فهـٰذا يدلُّ علىٰ أنَّ مَنْ بُلِيَ ببلدةٍ تكثرُ فيها المعاصي ، ويقلُّ فيها الخيرُ . . فلا عذرَ لهُ في المقامِ بها ، بلْ ينبغي أنْ يهاجرَ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ ٱللَّهِ وَٰسِعَةً فَتُهَاجِرُواْ فِيهَا ﴾ .

---

(١) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٩/ ٦٧١) .

(٢) نقلهما صاحب « القوت » . « إتحاف » (٩/ ٦٧١) .

(٣) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٩/ ٦٧١) .

لا أكرهُ طولَ البقاءِ ، فقالَ سفيانُ : لِمَ ؟ قالَ : لعلي أصادفُ يوماً أتوبُ فيهِ وأعملُ صالحاً ، فقيلَ لوهيبٍ : أيشٍ تقولُ أنتَ ؟ فقالَ : أنا لا أختارُ شيئاً ، أحبُّ ذلكَ إليَّ أحبُّهُ إلى اللهِ تعالىٰ ، فقبَّلَهُ الثوريُّ بينَ عينيهِ وقالَ : روحانيَّةٌ وربِّ الكعبةِ(١) .

* * *

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٤٤) .

İSYAN EDİLEN YERDEN ÇIKMANIN HÜKMÜ

Bilmiş ol ki; zayıf görüşlü kimseler, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in, tâun görülen yerden çıkmayı yasaklaması, isyân olan yerden çıkmanın da yasak olmasına delâlet ettiğini sanırlar. Çünkü hepsi de Allahu Teâlâ'nın kazasından kaçmaktır. Bu ise muhaldir, derler. Hâlbuki hiç de öyle değildir. Taun görülen memleketten kaçma müsaadesi verileydi, hastalar bakımsız ve kendi haline terk edilmiş olarak kalır ve bu sûretle bir yudum su da bulamadan her çeşit ıstırap ve pislik içinde can verirlerdi. Bu, sırf hastaları sıyânettir. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.), onu başka bir yerde savaş alanında arkadaşlarını düşmanla baş başa bırakıp kaçmaya benzetmiştir. Eğer bu hastalık çıktığı yerden kaçmak, Allah'ın kazasından kaçmak olsa yine Peygamber Efendimiz o memlekete yaklaşmış olanların geri dönmelerine izin vermezdi. Nitekim bunu tevekkül bâbında anlatmıştık.

Burasını böylece bildikten sonra, isyân ile âlûde olan bir memleketten kaçmanın, Allah'ın kazasından kaçmak olmayıp, belki buradan uzaklaşmanın Allah'ın kazâsı cümlesinden olduğu anlaşılır. Mâsıyete teşvik eden şüpheli yerlerde de durum aynıdır. İsyandan uzaklaşmak için, ısyânın şuyû bulduğu memleketten ve isyâna sürükleyecek şüpheli yerlerden uzaklaşmak mezmum değildir. Geçmiş sâlihler buna dikkat ederlerdi. Hattâ çokları Bağdat'ı yermiş ve oradan uzaklaşma çarelerini araştırmışlardır. Nitekim **İbn Mübârek**: "Şarkı, garbı gezdim. Bağdat kadar kötü bir yer görmedim." demiştir. Sebebini soranlara;

"Burası öyle bir memlekettir ki, buranın insanları, Allah'ın nîmetlerini hakîr görür ve Allah'a karşı isyânı hiçe sayarlar." dedi. Hattâ Horasan'a gittiği vakit;

"Bağdat'ı nasıl buldun?" diyenlere, "Orada gadablı beyler, dalgın tüccarlar ve şaşkın okurlardan başka bir şey görmedim." diye cevap vermiştir.

Bunu, İbn Mübârek'in bir gıybeti olarak telakkî etmek doğru değil. Çünkü o, belirli bir şahsı ele almamıştır. Maksadı, bu hususta insanları uyarmaktır.

Bağdat'ta ikamet ettiği halde Mekke'ye nakletmeye karar verdi ve fakat Mekke kervanının hazırlanması için on altı gün beklemek zorunda kaldı. Beklediği her gün karşılığında bir dînar olmak üzere on altı altın sadaka verdi.

Irak'ı, **Ömer b. Abdülazîz** ve Kâ'bu'l-Ahbâr gibi pek çokları yermiştir. İbn Ömer bir âzâdlısına nerede ikamet ettiğini sordu. Adam Irak'ta oturduğunu söyleyince;

"Orada ne işin vardı? Öğrendiğimize göre orada kim yerleşirse Allahu Teâlâ onu bir belâ ile ibtilâ eder." dedi.

Bir gün **Kâ'bü'l-Ahbar** Irak'ı anlatırken, kötülüğün onda dokuzunun ve müzminleşmiş hastalıkların orada olduğunu söyledi. Denildi ki hayır on kısma bölündü. Onda dokuzu Şam'da biri Irak'tadır. Şer de on kısma bölündü; biri Şam'da, dokuzu ise Irak'tadır.

Hadîs âlimlerinden birisi şöyle anlatıyor: "Bir gün Fudayl b. İyad'ın meclisinde bulunuyorduk. Abâsına bürünmüş bir sûfî geldi. Onu yanına oturttu. Ona doğru döndü:

"Nerede oturuyorsun? diye sordu. Adam:

"Bağdat'ta oturuyorum:" deyince ona daha iltifat etmedi ve: "Ruhban kıyâfetinde biri bize geldi, kendisine nerede oturduğunu sorduğumda, gölge yuvasında, diye cevap verdi." dedi.

Bişr b. el-Hâris: "Bağdat'ta ibâdet, diken üzerinde ibâdete benzer. Sakın benim burada bulunduğuma bakmayın. Çıkmak isteyen çıksın." dedi.

Ahmed b. Hanbel: "Eğer çocukların telâşı olmayaydı, Bağdat'tan ayrılırdım." dedi. "Nereye giderdin?" diyenlere, "Suğûr'a giderdim." dedi.

Yine birisine Bağdatlılardan sordular. "İyisi çok iyi, kötüsü çok kötüdür." dedi.

Bütün bunlar, isyânı çoğalıp hayrı azalan bir memlekette durmaya bir sebep olmayıp, lâyık olan, oradan göç etmek olduğunu gösterir. Nitekim Allahu Teâlâ:

أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللّٰهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا

"Allah'ın yeri geniş değil miydi, hicret etseydiniz." (Nisâ suresi, 4/97) buyurmuştur. Şâyet âilevî durumu çıkmasına engel olursa, haline râzı ve durumundan emîn olmamalıdır. Bu hususa üzülmemelidir. Devamlı olarak:

رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هٰذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا

"Rabbimiz, bizi halkı zâlim olan bir şehirden çıkar." (Nisâ suresi, 4/75) duâsına devâm etmelidir. Çünkü zulüm taammüm ettiği vakit, belâ iner. Aynı zamanda iyi kötü hepsini içine alır. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً

"Aranızdan yalnız zâlimlere erişmekle kalmayacak fitneden sakının." (Enfâl suresi, 8/25) buyurmuştur.

Demek ki, dînde noksanlık olan şeylere mutlak sûrette rızâ, bir şey değildir. Ancak Allah'a izâfetle ona rızâ gösterilir, başka hiç bir sûretle ona rızâ gösterilmez.

Şu üç makamın hangisinin üstün olduğundan âlimler ihtilâf etmişlerdir. Bunlar, bir an önce Allah'a ulaşmak için ölümü sevmek, daha fazla kulluk ve ibâdet için yaşamayı sevmek ve bir de Allahu Teâlâ'nın takdirine rızâ gösterip susmaktır. Bu mesele âriflere intikal ettirildi. Ariflerden birisi: "En iyisi mukadderata rızâ gösterip susmasını bilendir. Çünkü boş laflardan kaçınanı, yalnız bu görüşe sâhip olanıdır." demiştir.

Bir gün Vüheyb, **Süfyân-ı Sevrî** ve Yûsuf b. Esbat bir araya toplandılar. Sevrî:

"Bu âna kadar ânî ölümden hoşlanmazdım. Fakat şimdi bir an önce ânî ölümü arzu ediyorum." dedi. Yûsuf:

"Niçin?" diye sordu. Sevrî:

"Fitneden korktuğum için." dedi. Yûsuf:

"Fakat ben böyle düşünmüyorum. Ben fazla yaşamaktan hoşlanıyorum." dedi. Sevri:

"Niçin?" diye sorunca Yûsuf:

"Belki bir gün olur tövbe eder ve sâlih ameller işlerim de onun için." dedi. Onlar Vüheyb'e:

"Sen ne dersin?" diye sorduklarında, Vüheyb:

"Ben bir şey demem. Allahu Teâlâ hakkımda neyi sevip takdîr etti ise ben onu sever ve kabul ederim." dedi. Sevrî:

“Kâbe’nin Rabbine yemîn ederim bu adam ruhânîlerden ve maneviyat adamlarındandır. Doğrusunu bu söyledi.” diyerek onu alnından öptü.

بيان جملةٍ من حكايات المحبّين وأقوالهم ومكاشفاتهم

قيلَ لبعضِ العارفينَ : إنَّكَ محبٌّ ، فقالَ : لستُ محبّاً ، إنَّما أنَا حبوبٌ ، والمحبُّ متعوبٌ(١) .

وقيلَ لهُ أيضاً : الناسُ يقولونَ : إنَّكَ واحدٌ مِنَ السبعةِ ، فقالَ : أنا كلُّ سبعةِ(٢) .

وكانَ يقولُ : إذا رأيتُمُوني . . فقدْ رأيتُمْ أربعينَ بدلاً ، قيلَ : وكيفَ أنتَ شخصٌ واحدٌ ؟ قالَ : لأنّي رأيتُ أربعينَ بدلاً ، وأخذتُ مِنْ كلِّ بدلٍ خلقاً مِنْ أخلاقِهِ(١) .

وقيلَ لهُ : بلغَنا أنَّكَ ترى الخضرَ عليهِ السلامُ ، فتبسَّمَ وقالَ : ليسَ عجبُ ممَّنْ يرى الخضرَ ، ولكنِ العجبُ ممَّنْ يريدُ الخضرُ أنْ يراهُ فيحتجبُ نهُ(١) .

ويحكىٰ عنِ الخضرِ عليهِ السلامُ أنَّهُ قالَ : (ما حدثتْ نفسي يوماً قطُّ أنَّهُ مْ يبقَ وليٌّ للهِ تعالىٰ إلا عرفتُهُ إلا ورأيتُ في ذلكَ اليومِ وليّاً لمْ أعرفْهُ) .

وقيلَ لأبي يزيدَ البسطاميِّ مرَّةً : حدِّثْنا عنْ مشاهدتِكَ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، صاحَ ثمَّ قالَ :

) قوت القلوب (٢/ ٦٩) .

) قوت القلوب (٢/ ٦٩) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ٣٧) .

ويلَكُمْ ! لا يصلحُ لكُمْ أنْ تعلموا ذلكَ .

قيلَ : فحدثْنا بأشدِّ مجاهدتِكَ لنفسِكَ في اللهِ تعالىٰ .

فقالَ : وهـٰذا أيضاً لا يجوزُ أنْ أطلعَكُمْ عليهِ .

قيلَ : فحدثْنا عنْ رياضةِ نفسِكَ في بدايتِكَ .

فقالَ : نعمْ ، دعوتُ نفسي إلى اللهِ عزَّ وجلَّ فجمحَتْ عليَّ ، فعزمتُ عليها ألا أشربَ الماءَ سنةً ، ولا أذوقَ النومَ سنةً ، فوفَّتْ لي بذلكَ[1] .

وحُكِيَ عنْ يحيىٰ بنِ معاذٍ أنَّهُ رأىٰ أبا يزيدَ في بعضِ مشاهداتِهِ مِنْ بعدِ صلاةِ العشاءِ إلىٰ طلوعِ الفجرِ مستوفزاً علىٰ صدورِ قدميهِ ، رافعاً أخمصَهُما معَ عقبيهِ عنِ الأرضِ ، ضارباً بذقنِهِ علىٰ صدرِهِ ، شاخصاً بعينيهِ لا يطرفُ ، قالَ : ثمَّ سجدَ عندَ السحرِ فأطالَ ، ثمَّ قعدَ فقالَ :

اللهمَّ ؛ إنَّ قوماً طلبوكَ فأعطيتَهُمُ المشيَ على الماءِ ، والمشيَ في الهواءِ ، فرضوا بذلكَ ، وإنِّي أعوذُ بكَ مِنْ ذلكَ .

وإنَّ قوماً طلبوكَ فأعطيتَهُمْ طيَّ الأرضِ ، فرضوا بذلكَ ، وإنِّي أعوذُ بكَ مِنْ ذلكَ .

وإنَّ قوماً طلبوكَ فأعطيتَهُمْ كنوزَ الأرضِ ، فرضوا بذلكَ ، وإنِّي أعوذُ بكَ مِنْ ذلكَ .

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٧٠) .

قالَ : حتَّىٰ عدَّ نيِّفاً وعشرينَ مقاماً مِنْ كراماتِ الأولياءِ ، ثمَّ التفتَ فرآني ، فقالَ :

يحيىٰ ! فقلتُ : نعمْ يا سيِّدي ، فقالَ : مُذْ متىٰ أنتَ هـٰهنا ؟ قلتُ : منذُ حينٍ ، فسكتَ .

فقلتُ : يا سيِّدي ؛ حدِّثْني بشيءٍ ، فقالَ :

أحدِّثُكَ بما يصلحُ لكَ ، أدخلَني في الفلكِ الأسفلِ ، فدوَّرَني في الملكوتِ السفليِّ ، وأراني الأرضينَ وما تحتَها إلى الثرىٰ ، ثمَّ أدخلَني في الفلكِ العلويِّ ، فطوَّفَ بي في السماواتِ ، وأراني ما فيها مِنَ الجنانِ إلى العرشِ ، ثمَّ أوقفَني بينَ يديهِ ، فقالَ :

سلْني أيَّ شيءٍ رأيتَ حتَّىٰ أهبَهُ لكَ ، فقلتُ : يا سيِّدي ؛ ما رأيتُ شيئاً استحسنتُهُ فأسألَكَ إيَّاهُ ، فقالَ :

أنتَ عبدي حقّاً ، تعبدُني لأجلي صدقاً ، لأفعلَنَّ بكَ ولأفعلَنَّ ، فذكرَ أشياءَ .

قال يحيىٰ : فهالَني ذلكَ وامتلأتُ بهِ ، وعجبتُ منهُ ، فقلتُ : يا سيِّدي ؛ لِمَ لا سألتَهُ المعرفةَ بهِ وقدْ قالَ لكَ ملكُ الملوكِ : سلْني ما شئتَ ؟

قالَ : فصاحَ بي صيحةً وقالَ : اسكتْ ويلَكَ ، غرتُ عليهِ منِّي ، حتَّىٰ لا أحبُّ أنْ يعرفَهُ سواهُ⁽١⁾ .

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٧٠) .

وحُكِيَ أنَّ أبا ترابٍ النخشبيَّ كانَ معجباً ببعضِ المريدينَ ، فكانَ يدنيهِ ، ويقومُ بمصالحِهِ ، والمريدُ مشغولٌ بعبادتِهِ ومواجيدِهِ ، فقالَ لهُ أبو ترابٍ يوماً : لوْ رأيتَ أبا يزيدَ ، فقالَ المريدُ : إنِّي عنهُ مشغولٌ .

فلمَّا أكثرَ عليهِ أبو ترابٍ مِنْ قولِهِ : لوْ رأيتَ أبا يزيدَ . . هاجَ وجْدُ المريدِ فقالَ : ويحَكَ ! ما أصنعُ بأبي يزيدَ ؟ قدْ رأيتُ اللهَ تعالىٰ فأغناني عنْ أبي يزيدَ .

قالَ أبو ترابٍ : فهاجَ طبعي ، ولمْ أملكْ نفسي ، فقلتُ : ويلَكَ ! تغترُّ باللهِ عزَّ وجلَّ ؟! لوْ رأيتَ أبا يزيدَ مرَّةً واحدةً . . كانَ أنفعَ لكَ مِنْ أنْ ترى اللهَ سبعينَ مرَّةً ، قالَ : فبهتَ الفتىٰ مِنْ قولِهِ وأنكرَهُ ، فقالَ : وكيفَ ذلكَ ؟

قالَ لهُ : ويلَكَ ! إنَّما ترى اللهَ تعالىٰ عندَكَ ، فيظهرُ لكَ علىٰ مقدارِكَ ، وترىٰ أبا يزيدَ عندَ اللهِ قدْ ظهرَ لهُ علىٰ مقدارِهِ ، فعرفَ ما قلتُ ، فقالَ : احملْني إليهِ ، فذكرَ قصةً قالَ في آخرِها :

فوقفنا علىٰ تلٍّ ننتظرُهُ ليخرجَ إلينا مِنَ الغيضةِ ، وكانَ يأوي إلىٰ غيضةٍ فيها سباعٌ ، قالَ : فمرَّ بنا وقدْ قلبَ فروةً علىٰ ظهرِهِ ، فقلتُ للفتىٰ : هٰذا أبو يزيدَ فانظرْ إليهِ ، فنظرَ إليهِ الفتىٰ فصعقَ ، فحركناهُ فإذا هوَ ميتٌ ، فتعاونا علىٰ دفنِهِ ، فقلتُ لأبي يزيدَ :

يا سيِّدي نظرُهُ إليكَ قتلَهُ ؟ قالَ : لا ، ولكنْ كانَ صاحبُكَ صادقاً ، وأُسكنَ في قلبِهِ سرٌّ لمْ ينكشفْ لهُ بوصفِهِ ، فلمَّا رآنا . . انكشفَ لهُ سرُّ

قلبِه ، فضاقَ عنْ حملِهِ ؛ لأنَّهُ في مقامِ الضعفاءِ المريدينَ ، فقتلَهُ ذلكَ(١) .

ولمَّا دخلَ الزنجُ البصرةَ ، فقتلوا الأنفسَ ، ونهبوا الأموالَ . . اجتمعَ إلىٰ سهلٍ إخوانُهُ ، فقالوا : لوْ سألتَ اللهَ تعالىٰ دفعَهُمْ ، فسكتَ ثمَّ قالَ :

إنَّ للهِ عباداً في هـٰذهِ البلدةِ لوْ دعوا على الظالمينَ . . لمْ يصبحْ علىٰ وجهِ الأرضِ ظالمٌ إلا ماتَ في ليلةٍ واحدةٍ ، ولكنْ لا يفعلونَ ، قيلَ : لِمَ ؟

قالَ : لأنَّهُمْ لا يحبُّونَ ما لا يحبُّ ، ثمَّ ذكرَ مِنْ إجابةِ اللهِ تعالىٰ أشياءَ لا يُستطاعُ ذكرُها ، حتَّىٰ قالَ : ولوْ سألوهُ ألا يقيمَ الساعةَ . . لمْ يقمْها(٢) .

وهـٰذهِ أمورٌ ممكنةٌ في أنفسِها ، فمَنْ لمْ يحظَ بشيءٍ منها . . فلا ينبغي أنْ يخلوَ عنِ التصديقِ والإيمانِ بإمكانِها ، فإنَّ القدرةَ واسعةٌ ، والفضلَ عظيمٌ(٣) ، وعجائبَ الملكِ والملكوتِ كثيرةٌ ، ومقدوراتِ اللهِ تعالىٰ لا نهايةَ لها ، وفضلَهُ علىٰ عبادِهِ الذينَ اصطفىٰ لا غايةَ لهُ .

ولذلكَ كانَ أبو يزيدَ يقولُ : (إنْ أعطاكَ مناجاةَ موسىٰ ، وروحانيَّةَ عيسىٰ ، وخُلَّةَ إبراهيمَ عليهِمُ السلامُ . . فاطلبْ ما وراءَ ذلكَ ، فإنَّ عندَهُ فوقَ ذلكَ أضعافاً مضاعفةً ، فإنْ سكنتَ إلىٰ ذلكَ . . حجبَكَ بهِ ، وهـٰذا بلاءُ

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٧٠) ، وقد ينكشف للمريد في صحبة العارفين والنظر إلىٰ وجوههم في لحظة واحدة ما لا ينكشف له بالاجتهاد في مدة متطاولة . « إتحاف » (٩/ ٦٧٤) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٧١) .

(٣) في (أ) : (عميم) بدل (عظيم) .

مثلِهِمْ ، ومَنْ هوَ في مثلِ حالِهِمْ ؛ لأنَّهُمُ الأمثلُ فالأمثلُ)[1] .

وقدْ قالَ بعضُ العارفينَ :

كُوشفتُ بأربعينَ حوراءَ ، رأيتُهُنَّ يتساعينَ في الهواءِ ، عليهِنَّ ثيابٌ مِنْ ذهبٍ وفضةٍ وجوهرٍ يتخشخشُ ويتثنَّىٰ معَهُنَّ ، فنظرتُ إليهِنَّ نظرةً ، فعُوقبتُ أربعينَ يوماً .

ثمَّ كُوشفتُ بعدَ ذلكَ بثمانينَ حوراءَ فوقَهُنَّ في الحسنِ والجمالِ ، وقيلَ لي : انظرْ إليهِنَّ ، قالَ : فسجدتُ وغمضتُ عيني في سجودي لئلا أنظرَ إليهِنَّ ، وقلتُ :

أعوذُ بكَ ممَّا سواكَ ، لا حاجةَ لي بهٰذا ، فلمْ أزلْ أتضرَّعُ حتَّىٰ صرفَهُنَّ اللهُ عنِّي[1] .

فأمثالُ هٰذهِ المكاشفاتِ لا ينبغي أنْ ينكرَها المؤمنُ لإفلاسِهِ عنْ مثلِها ، فلوْ لمْ يؤمنْ كلُّ واحدٍ إلا بما يشاهدُهُ مِنْ نفسِهِ المظلمةِ وقلبِهِ القاسي . . لضاقَ مجالُ الإيمانِ عليهِ .

بلْ هٰذهِ أحوالٌ تظهرُ بعدَ مجاوزةِ عقباتٍ ونيلِ مقاماتٍ كثيرةٍ ، أدناها الإخلاصُ وإخراجُ حظوظِ النفسِ وملاحظةِ الخلقِ عنْ جميعِ الأعمالِ ظاهراً وباطناً ، ثمَّ مكاتمةُ ذلكَ عنِ الخلقِ بسترِ الحالِ حتَّىٰ يبقىٰ متحصناً بحصنِ الخمولِ .

---

[1] قوت القلوب (٢/ ٧٢) .

فهٰذهِ أوائلُ سلوكِهِمْ ، وأقلُّ مقاماتِهِمْ ، وهيَ أعزُّ موجودٍ في الأتقياءِ مِنَ الناسِ .

وبعدَ تصفيةِ القلبِ عنْ كدورةِ الالتفاتِ إلى الخلقِ يفيضُ عليهِ نورُ اليقينِ ، وينكشفُ لهُ مبادي الحقِّ ، وإنكارُ ذلكَ دونَ التجربةِ وسلوكِ الطريقِ يجري مَجرىٰ إنكارِ مَنْ أنكرَ إمكانَ انكشافِ الصورةِ في الحديدةِ إذا شُكِّلَتْ ونُقِّيَتْ ، وصُقِلَتْ وصُوِّرَتْ بصورةِ المرآةِ .

فنظرَ المنكرُ إلىٰ ما في يدِهِ مِنْ زُبْرةِ حديدٍ مظلمٍ قدِ استولىٰ عليهِ الصدأُ والخبثُ ، وهوَ لا يحكي صورةً مِنَ الصورِ . فأنكرَ إمكانَ انكشافِ المرئيِّ فيها عندَ ظهورِ جوهرِها ، وإنكارُ ذلكَ غايةُ الجهلِ والضلالِ .

فهٰذا حكمُ كلِّ مَنْ أنكرَ كراماتِ الأولياءِ ، إذْ لا مستندَ لهُ إلا قصورُهُ عنْ ذلكَ وقصورُ مَنْ رآهُ ، وبئسَ المستندُ ذلكَ في إنكارِ قدرةِ اللهِ تعالىٰ .

بلْ إنَّما يَشَمُّ روائحَ المكاشفةِ مَنْ سلكَ شيئاً ولوْ مِنْ مبادي الطريقِ ؛ كما قيلَ لبشرٍ : بأيِّ شيءٍ بلغتَ هٰذهِ المنزلةَ ؟ فقالَ : كنتُ أكاتمُ اللهَ تعالىٰ حالي .

معناهُ : أسألُهُ أنْ يكتمَ عليَّ ويُخفيَ أمري(١) .

ورُوِيَ أنَّهُ رأى الخضرَ عليهِ السلامُ ، فقالَ لهُ : ادعُ اللهَ تعالىٰ لي ، فقالَ : يسَّرَ اللهُ عليكَ طاعتَهُ ، قلتُ : زدْني ، فقالَ : وسترَها عليكَ .

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٧٣) .

فقيلَ : معناهُ سترَها عنِ الخلقِ ، وقيلَ : معناهُ : سترَها عنكَ حتَّىٰ لا تلتفتَ أنتَ إليها[1] .

وعنْ بعضِهِمْ أنَّهُ قالَ :

أقلقَني الشوقُ إلى الخضرِ عليهِ السلامُ ، فسألتُ اللهَ تعالىٰ مرَّةً أنْ يريَني إيَّاهُ ليعلِّمَني شيئاً كانَ أهمَّ الأشياءِ عليَّ ، قالَ : فرأيتُهُ ، فما غلبَ عليَّ همِّي ولا همَّتي إلا أنْ قلتُ لهُ :

يا أبا العباسِ ؛ علِّمْني شيئاً إذا قلتُهُ حُجبتُ عن قلوبِ الخليقةِ ، فلمْ يكنْ لي فيها قدْرٌ ، ولمْ يعرفْني أحدٌ بصلاحٍ ولا ديانةٍ ، فقالَ : قلِ :

اللهمَّ ؛ أسبلْ عليَّ كثيفَ سترِكَ ، وحُطَّ عليَّ سرادقاتِ حجُبِكَ ، واجعلْني في مكنونِ غيبِكَ ، واحجبْني عنْ قلوبِ خلقِكَ[2] .

قالَ : ثمَّ غابَ فلمْ أرهُ ، ولمْ أشتقْ إليهِ بعدَ ذلكَ ، فما زلتُ أقولُ هاذهِ الكلماتِ في كلِّ يومٍ .

فحكىٰ أنَّهُ صارَ بحيثُ كانَ يُستذلُّ ويُمتهنُ ، حتَّىٰ كانَ أهلُ الذمَّةِ يسخرونَ بهِ ، ويستسخرونهُ في الطرقِ يحملُ الأشياءَ لهُمْ ، لسقوطِهِ عندَهُمْ ، وكانَ الصبيانُ يُولعونَ بهِ ، فكانَتْ راحتُهُ ووجودُ قلبِهِ واستقامةُ حالِهِ في ذلِّهِ وخمولِهِ[3] .

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٧٣) ، وأوردها كذلك القشيري في « رسالته » (ص٥٩٨) .

(٢) في غير (ع ، ف) : (واحجبني في قلوب خلقك) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ٧٣) .

فهكذا حالُ أولياءِ اللهِ تعالىٰ ، ففي أمثالِ هؤلاءِ ينبغي أنْ يُطلبوا ، والمغرورونَ إنَّما يطلبونَهُمْ تحتَ المرقَّعاتِ والطيالسةِ ، وفي المشهورينَ بينَ الخلقِ بالعلمِ والورعِ والرئاسةِ ، وغيرةُ اللهِ تعالىٰ علىٰ أوليائِهِ تأبىٰ إلا إخفاءَهُمْ ، كما قالَ تعالىٰ : (أوليائي تحتَ قبابي ، لا يعرفُهُمْ غيري) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « رُبَّ أشعثَ أغبرَ ذي طمرينِ لا يُؤبَهُ لهُ ، لوْ أقسمَ على اللهِ . . لأبرَّهُ »(١) .

وبالجملةِ : فأبعدُ القلوبِ عنْ مشامِّ هـٰذهِ المعاني القلوبُ المتكبِّرةُ ، المعجبةُ بأنفسِها ، المستبشرةُ بعملِها وعلمِها .

وأقربُ القلوبِ إليها القلوبُ المنكسرةُ ، المستشعرةُ ذلَّ نفسِها استشعاراً إذا أُذلَّ واهتُضمَ . . لمْ يحسَّ بالذلِّ ؛ كما لا يحسُّ العبدُ بالذلِّ مهما ترفَّعَ عليهِ مولاهُ .

فإذا لمْ يحسَّ بالذلِّ ، ولمْ يشعرْ أيضاً بعدمِ التفاتِهِ إلى الذلِّ ، بلْ كانَ عندَ نفسِهِ أخسَّ منزلةً مِنْ أنْ يرىٰ جميعَ أنواعِ الذلِّ ذُلاًّ في حقِّهِ ، بلْ يرىٰ نفسَهُ دونَ ذلكَ ، حتَّىٰ صارَ التواضعُ بالطبعِ صفةَ ذاتِهِ . . فمثلُ هـٰذا القلبِ يُرجىٰ لهُ أنْ يستنشقَ مبادئَ هـٰذهِ الروائحِ .

فإنْ فقدنا مثلَ هـٰذا القلبِ ، وحُرمنا مثلَ هـٰذا الروحِ . . فلا ينبغي أنْ

---

(١) رواه الترمذي (٣٨٥٤) ، وأصله عند مسلم (٢٦٢٢) .

يُطرحَ الإيمانُ بإمكانِ ذلكَ لأهلِهِ ، فمَنْ لا يقدرُ أنْ يكونَ مِنْ أولياءِ اللهِ . . فليكنْ محبّاً لأولياءِ اللهِ ، مؤمناً بِهِمْ ، فعسىٰ أنْ يُحشرَ معَ مَنْ أحبَّ .

ويشهدُ لهـٰذا ما رُوِيَ أنَّ عيسىٰ عليهِ السلامُ قالَ لبني إسرائيلَ : أينَ ينبتُ الزرعُ ؟ قالوا : في الترابِ ، فقالَ : بحقٍّ أقولُ لكُمْ : لا تنبتُ الحكمةُ إلا في قلبٍ مثلِ الترابِ(١) .

ولقدِ انتهى المريدونَ لولايةِ اللهِ تعالىٰ في طلبِ شروطِها بإذلالِ النفسِ إلىٰ منتهى الضعةِ والخسَّةِ .

حتَّىٰ رُوِيَ أنَّ ابنَ الكَرَنْبِيِّ وهوَ أستاذُ الجنيدِ دعاهُ رجلٌ ثلاثَ مرَّاتٍ إلىٰ طعامِهِ ، ثمَّ كانَ يردُّهُ ، ثمَّ يستدعيهِ ، فيرجعُ إليهِ بعدَ ذلكَ ، حتَّىٰ أدخلَهُ في المرَّةِ الرابعةِ ، فسألَهُ عنْ ذلكَ ، فقالَ :

قدْ رُضْتُ نفسي على الذلِّ عشرينَ سنةً ، حتَّىٰ صارَتْ بمنزلةِ الكلبِ ، يُطردُ فينطردُ ، ثمَّ يُدعىٰ فيُرمىٰ لهُ عظمٌ فيعودُ ، ولوْ رددتَني خمسينَ مرَّةً ثمَّ دعوتَني بعدَ ذلكَ . . لأجبتُ(٢) .

وعنهُ أيضاً أنَّهُ قالَ :

نزلتُ في محلَّةٍ ، فعُرفتُ فيها بالصلاحِ ، فتشتَّتَ قلبي ، فدخلتُ

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٧٤) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ٧٤) ، وبنحوه أورد القشيري في « رسالته » (ص٤١٤) عن أبي عثمان الحيري .

الحمَّامَ ، وعيَّنتُ علىٰ ثيابٍ فاخرةٍ فسرقتُها ولبستُها ، ثمَّ لبستُ مرقَّعتي فوقَها وخرجتُ ، وجعلتُ أمشي قليلاً قليلاً ، فلحقوني فنزعوا مرقَّعتي ، وأخذوا الثيابَ ، وصفعوني وأوجعوني ضرباً ، فصرتُ بعدَ ذلكَ أُعرفُ بلصِّ الحمامِ ، فسكنَتْ نفسي[1] .

فهكذا كانوا يروضونَ أنفسَهُمْ حتَّىٰ يخلِّصَهُمُ اللهُ مِنَ النظرِ إلى الخلقِ ، ثمَّ مِنَ النظرِ إلى النفسِ ، فإنَّ الملتفتَ إلىٰ نفسِهِ محجوبٌ عنِ اللهِ تعالىٰ ، وشغلُهُ بنفسِهِ حجابٌ لهُ، فليسَ بينَ القلبِ وبينَ اللهِ حجابٌ ببعْدٍ وتخلُّلِ حائلٍ، وإنَّما بعْدُ القلوبِ شغلُها بغيرِهِ أوْ بنفسِها، وأعظمُ الحجبِ شغلُ النفسِ.

ولذلكَ حُكِيَ أنَّ شاهداً عظيمَ القدْرِ مِنْ أعيانِ أهلِ بِسطامَ كانَ لا يفارقُ مجلسَ أبي يزيدَ ، فقالَ لهُ يوماً : يا أبا يزيدَ ؛ أنا منذُ ثلاثينَ سنةً أصومُ الدهرَ لا أفطرُ ، وأقومُ الليلَ لا أنامُ ، ولا أجدُ في قلبي مِنْ هٰذا العلمِ الذي تذكرُ شيئاً ، وأنا أصدِّقُ بهِ وأحبُّهُ ، فقالَ أبو يزيدَ :

ولوْ صمتَ ثلاثَ مئةِ سنةٍ ، وقمتَ ليلَها . . ما وجدتَ مِنْ هٰذا ذرَّةً ، قالَ : ولِمَ ؟ قالَ :

لأنَّكَ محجوبٌ بنفسِكَ ، قالَ : فلهٰذا دواءٌ ؟ قالَ : نعمْ ، قالَ : قُلْ لي حتَّىٰ أعملَهُ ، قالَ : لا تقبلُهُ ، قالَ : فاذكرْهُ لي حتَّىٰ أعملَهُ ، قالَ :

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ٧٤) .

اذهبِ الساعةَ إلى المزيِّنِ فاحلقْ رأسَكَ ولحيتَكَ ، وانزعْ هٰذا اللباسَ واتَّزرْ بعباءةٍ ، وعلِّقْ في عنقِكَ مخلاةً مملوءةً جوزاً ، واجمعِ الصبيانَ حولَكَ وقُلْ :

كلُّ مَنْ صفعَني صفعةً . أعطيتُهُ جوزةً ، وادخلِ السوقَ ، وطُفِ الأسواقَ كلَّها عندَ الشهودِ وعندَ مَنْ يعرفُكَ وأنتَ علىٰ ذلكَ ، فقالَ الرجلُ :

سبحانَ اللهِ ! تقولُ لي مثلَ هٰذا ؟! فقالَ أبو يزيدَ : قولُكَ : سبحانَ اللهِ شركٌ ، قالَ : وكيفَ ؟ قالَ : لأنَّكَ عظَّمتَ نفسَكَ فسبَّحتَها ، وما سبَّحتَ ربَّكَ ، فقالَ : هٰذا لا أفعلُهُ ، ولكنْ دُلَّني علىٰ غيرِهِ ، فقالَ : ابتدئْ بهٰذا قبلَ كلِّ شيءٍ ، فقالَ : لا أطيقُهُ ، فقالَ : قدْ قلتُ لكَ : إنَّكَ لا تقبلُ(١) .

فهٰذا الذي ذكرَهُ أبو يزيدَ هوَ دواءُ مَنِ اعتلَّ بنظرِهِ إلىٰ نفسِهِ ومرضَ بنظرِ الناسِ إليهِ ، ولا ينجي مِنْ هٰذا المرضِ دواءٌ سوىٰ هٰذا وأمثالِهِ .

فمَنْ لا يطيقُ الدواءَ . . فلا ينبغي أنْ ينكرَ إمكانَ الشفاءِ في حقِّ مَنْ داوىٰ نفسَهُ بعدَ المرضِ ، أوْ لمْ يمرضْ بمثلِ هٰذا المرضِ أصلاً .

فأقلُّ درجاتِ الصحَّةِ الإيمانُ بإمكانِها ، فويلٌ لمَنْ حُرِمَ هٰذا القدْرَ القليلَ أيضاً .

وهٰذهِ أمورٌ جليَّةٌ في الشرعِ واضحةٌ ، وهيَ معَ ذلكَ مستبعدةٌ عندَ مَنْ

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٧٤) .

يعدُّ نفسَهُ مِنْ علماءِ الشرعِ ، فقدْ قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يستكملُ العبدُ الإيمانَ حتَّىٰ تكونَ قلَّةُ الشيءِ أحبَّ إليهِ مِنْ كثرتِهِ ، وحتَّىٰ يكونَ ألا يُعرفَ أحبَّ إليهِ مِنْ أنْ يُعرفَ »(١) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « ثلاثٌ مَنْ كُنَّ فيهِ.. استكملَ إيمانَهُ : لا يخافُ في اللهِ لومةَ لائمٍ ، ولا يرائي بشيءٍ مِنْ عملِهِ ، وإذا عُرِضَ عليهِ أمرانِ ؛ أحدُهُما للدنيا ، والآخرُ للآخرةِ.. آثرَ أمرَ الآخرةِ علىٰ أمرِ الدنيا »(٢) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « لا يكملُ إيمانُ العبدِ حتَّىٰ يكونَ فيهِ ثلاثُ خصالٍ : مَنْ إذا غضبَ.. لمْ يخرجْهُ غضبُهُ عَنْ حقٍّ ، وإذا رضيَ.. لمْ يدخلْهُ رضاهُ في باطلٍ ، وإذا قدرَ.. لمْ يتناولْ ما ليسَ لهُ »(٣) .

وفي حديثٍ آخرَ :

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ٧٥) ، حيث قال : (وقد روينا عن رسول الله صلى الله عليه وسلم في وصف كمال الإيمان ثلاثة أحاديث من أصول هـٰذه الأحوال ، وأساس هـٰذه الأفعال...) فذكرها ، وانظر « الإتحاف » (٩/ ٣٣٢) .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ٧٥) ، وهو عند الديلمي في « مسند الفردوس » (٢٤٥٥) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٨/ ١٣) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه .

(٣) كذا في « القوت » (٢/ ٧٥) ، وبنحوه رواه الطبراني في « الصغير » (١/ ٦١) ، وأبو نعيم في « تاريخ أصبهان » (١/ ١٦٨) من حديث أنس رضي الله عنه .

ثلاثٌ مَنْ أُوتيَهُنَّ . . فقدْ أُوتيَ مثلَ ما أُوتيَ آلُ داوودَ : العدلُ في الرضا والغضبِ ، والقصدُ في الغنىٰ والفقرِ ، وخشيةُ اللهِ في السرِّ والعلانيةِ »(١) .

فهٰذهِ شروطٌ ذكرَها رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لأولي الإيمانِ ، فالعجبُ ممَّنْ يدَّعي علمَ الدينِ ولا يصادفُ في نفسهِ ذرَّةً مِنْ هٰذهِ الشروطِ ، ثمَّ يكونُ نصيبُهُ مِنْ علمِهِ وعقلِهِ أنْ يجحدَ ما لا يكونُ إلا بعدَ مجاوزةِ مقاماتٍ عظيمةٍ عليَّةٍ وراءَ الإيمانِ .

وفي الأخبارِ :

أنَّ اللهَ تعالىٰ أوحىٰ إلىٰ بعضِ أنبيائِهِ(٢) : (إنَّما أتخذُ لخُلَّتي مَنْ لا يفترُ عنْ ذكري ، ولا يكونُ لهُ همٌّ غيري ، ولا يؤثرُ عليَّ شيئاً مِنْ خلقي ، وإنْ حُرِقَ بالنارِ . . لمْ يجدْ لحرْقِ النارِ وجعاً ، وإنْ قُطِّعَ بالمناشيرِ . . لمْ يجدْ لمسِّ الحديدِ ألماً)(٣) .

فمَنْ لمْ يبلغْ إلىٰ أنْ يغلبَهُ الحبُّ إلىٰ هٰذا الحدِّ . . فمِنْ أينَ يعرفُ ما وراءَ الحبِّ مِنَ الكراماتِ والمكاشفاتِ ، وكلُّ ذلكَ وراءَ الحبِّ ، والحبُّ

---

(١) كذا في « القوت » (٢/٧٥) ، وهو عند الحكيم الترمذي في « نوادر الأصول » (ص١٣٠) ، وبنحوه رواه الطبراني في « الأوسط » (٥٧٥٠) من حديث ابن عمر رضي الله عنهما .

(٢) في (ع) : (أوليائه) بدل (أنبيائه) .

(٣) قوت القلوب (٢/٧٧) ، وقد قال : (وقد كان الحسن رحمه الله تعالىٰ يروي في الخلة أخباراً ، منها . . .) فذكره .

وراءَ كمالِ الإيمانِ ، ومقاماتُ الإيمانِ وتفاوتُهُ في الزيادةِ والنقصانِ لا حصرَ لهُ ؟!

ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ للصدِّيقِ رضيَ اللهُ عنهُ : « إنَّ اللهَ تعالىٰ قدْ أعطاكَ مثلَ إيمانِ كلِّ مَنْ آمنَ بي مِنْ أمَّتي ، وأعطاني مثلَ إيمانِ كلِّ مَنْ آمنَ بهِ مِنْ ولدِ آدمَ »(١) .

وفي حديثٍ آخرَ :

« إنَّ للهِ تعالىٰ ثلاثَ مئةِ خُلُقٍ ، مَنْ لقيَهُ بخلقٍ منها معَ التوحيدِ . . دخلَ الجنَّةَ » .

فقالَ أبو بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ : يا رسولَ اللهِ ؛ هلْ فيَّ خلقٌ منها ؟ فقالَ : « كلُّها فيكَ يا أبا بكرٍ ؛ وأحبُّها إلى اللهِ تعالى السخاءُ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « رأيتُ ميزاناً دُلِّيَ مِنَ السماءِ ، فوُضعتُ في كفَّةٍ ، ووُضعَتْ أمَّتي في كفَّةٍ ، فرجحتُ بهم ، ووُضعَ أبو بكرٍ في كفَّةٍ وجيءَ بأمَّتي فوُضعَتْ في كفَّةٍ ، فرجحَ بهِمْ »(٣) .

---

(١) كذا في « القوت » (٧٨/٢) ، وقد رواه الديلمي في « مسند الفردوس » (٨٢٧٠) من حديث علي رضي الله عنه بنحوه .

(٢) كذا في « القوت » (٧٨/٢) ، ورواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (١٠٤/٣٠) ، وجمع نحو هاذه الأخبار الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٦٧٩/٩) .

(٣) كذا في « القوت » (٧٨/٢) ، ورواه أحمد في « المسند » (٢٥٩/٥) من حديث أبي أمامة رضي الله عنه .

ومعَ هـٰذا كلِّهِ فقدْ كانَ استغراقُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ باللهِ تعالىٰ بحيثُ لمْ يتسعْ قلبُهُ للخُلَّةِ معَ غيرِهِ ، فقالَ : « لوْ كنتُ متخذاً مِنَ الناسِ خليلاً . . لاتخذتُ أبا بكرٍ خليلاً ، ولكنْ صاحبُكُمْ خليلُ اللهِ تعالىٰ »[1] ؛ يعني : نفسَهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ .

* * *

---

[1] رواه البخاري (٤٦٦) ، ومسلم (٢٣٨٢ ، ٢٣٨٣) .

ALLAH'I SEVENLERİN KERÂMETLERİ VE MENÂKIBI

Âriflerden birisine; "Sen sevenlerdensin." dediklerinde. "Hayır, ben sevenlerden değil, sevilenlerdenim. Çünkü seven, sevgilisine ulaşıncaya kadar sıkıntı ve telâştan kurtulamaz." demiştir.

Yine bu zâta, "Sen yedilerden yâni evtaddan birisin." dediklerinde; "Ben yedilerin hepsiyim." diye cevap vermiştir. Yine bu zat, "Beni gördüğünüz vakit kırk ebdâli görmüş olursunuz." deyince, "Sen tek bir adamsın, nasıl kırk kişi olursun?" dediler. Bu zat, "Çünkü ben kırk ebdâl gördüm. Her birinin ahlâkından güzel bir huyunu aldım." dedi.

Yine bu zâta, "Senin Hızır aleyhisselâmı gördüğün söylenir, doğru mudur?" diye sorduklarında, gülümseyerek: "Hızır'ı görmek şaşılacak bir şey değil, asıl önemli olan, Hızır'ın görmek istediği halde göremediği adamdır." dedi.

Hikâye edildiğine göre Hızır, "Ne zaman, artık benim tanımadığım bir velî kalmamıştır diye hatırımdan geçti ise hemen tanımadığım bir velî ile karşılaştım." demiştir.

Bir gün **Ebû Yezîd el-Bistâmî**'ye;

"Bize bâzı müşâhedelerini anlatır mısın?" dediklerinde, haykırarak:

"Sizin onu bilmeniz uygun olmaz." dedi.

"O halde nefsin ile olan en zor mücahedelerinden birini bize anlat." dediklerinde;

"Bunu da açıklayamam." dedi.

"O halde ilk hallerindeki nefis riyazetinden bize anlat." dediklerinde;

"Evet, anlatayım." diyerek söze başladı:

"Nefsimi Allah'a dâvet ettim, fakat gemi azıya aldı. Bana itâat etmek istemedi ve isyân etti. Ben de bir yıl su içmemeye ve uyumamaya azmettim. Bundan sonra artık vefakârlık göstermeye başladı." dedi.

Yahya b. Muaz Râzî'den hikâye edildiğine göre, Yahya bir gece yatsı namazından sonra sabaha kadar devam eden **Ebû Yezîd Bistâmî**'nin bâzı müşâhedelerini tâkip etmiştir. Şöyle ki; ayaklarının topuklarını kaldırıp parmak uçlarına basmış, çenesini göğsüne yapıştırmış gözlerini hiç ayırmamak şartıyla bir noktaya dikmiş vaziyette durdu. Sonra seher vakti uzun bir secdeye kapandı, sonra oturdu: "Allahım, bâzıları senden su üzerinde yürümeyi istedi, bâzıları havada yürümeyi istedi. İstediklerini verdin, onlar râzı oldular. Ben ise bunlardan sana sığınırım. Bazıları senden tayy-i mekân etmek istedi, verdin, onlar râzı oldular. Ben ise bunlardan da sana sığınırım" dedi. Böylece yirmi kadar kerâmet saydı. Sonra etrafına bir bakındı, beni görünce:

"Yahya, sen misin? Ne kadar zamandan beri buradasın?" diye sordu. Ben de:

"Başlangıçtan beri buradayım." dedim ve bana bir açıklama yapması için kendisinden ricada bulundum. O da:

"Peki. Madem ki buradasın, senin anlayabileceğin kadarını sana açıklayayım." dedi ve devamla:

Rabbim beni aşağı Felek'e indirdi. Yerleri ve yerlerin altındakileri bana gösterdi. Sonra yüksek Felek'e yükseltti; gökleri, cenneti ve Arş'a kadar olan her şeyi gösterdi. Sonra beni huzuruna aldı:

"Gördüğün şeylerden ne istersen iste, sana vereyim." buyurdu. Ben de:

"Ey Rabbim, senin güzel gördüğün şeyi senden isterim." dedim. Allahu Teâlâ da:

"Sen benim gerçek kulumsun. Sen, sadâkatle benim için ibâdet ediyorsun. Elbette ben de sana şöyle şöyle yaparım." diyerek birçok şeyler saydı." dedi.

Yahya devamla diyor ki: "Bu hal beni hayrete düşürdü ve şaşkına döndüm, kendisine:

"Efendim, mülkün mâliki, ne istersen iste dediği halde, sen niye rızâsını istemedin." diye sordum. Hemen haykırarak bana:

"Sus, sen bana şâhid oldun, başkasının duymasını istemem." dedi.

Hikâye edildiğine göre; mürîdlerinden birisi **Ebû Turab En-Nahşabî**'nin hoşuna gider. Onu yanına alır, hizmetine bizzat kendisi bakar. Mürîdi ise devamlı olarak ibâdet ve vecdi bulduğu hazz-ı mânevi ile meşguldür.

"Bir gün Ebû Turab mürîdine:

"Ebû Yezîd'i bir ziyâret etsen." der. Mürîd:

"Benim meşgalem var, onu görecek vaktim yok." der. Ebû Turab sözünde israr eder. Mürîdin vecdi heyecana gelip:

"Allah'ı görüp O'nunla meşgul olanın Ebû Yezîd ile ne işi var?" der. Ebû Turab diyor ki: "Kendimi tutamayarak mürîdime:

“Yazıklar olsun sana! Sen Allah ile mağrur olursun. Allahu Teâlâ’nın seni kendisine yaklaştırmasına güveniyorsun. Hâlbuki bir kere Ebû Yezîd’i görmen, yetmiş kere bu müşâhededen sana faydalıdır.” dedi. Genç âbid bu söze şaşırdı ve bunu redderek:

“Bu nasıl olur?” dedi. Ebû Turab:

“Yazıklar olsun sana! Sen Allah’ı kendi yanında görürsün ve Allahu Teâlâ sana kendi kabiliyetin nispetinde tecellî eder. Ebû Yezîd’i ise Allah huzurunda görürsün ve ona da Allahu Teâlâ kendi derecesi nispetinde tecellî eder.” deyince âbid:

“O halde beni ona götür.” dedi ve bu arada olup biteni anlattı. Nihâyet **Ebû Yezîd**’i beklemek üzere yüksek bir tepeye çıktılar. Çünkü Ebû Yezîd’in, yırtıcı hayvanların bulunduğu bir meşeliğe gittiğini biliyorlardı. Devamlı olarak oraya gider gelirdi. Bir ara Ebû Yezîd, sırtında bir miktar ot veya tersinden sırtına aldığı bir hayvan derisi olduğu halde çıka geldi. Mürîde:

“İşte Ebû Yezîd geliyor.” dedim. Mürîd onu görünce hemen bayılıp yere düştü. Kendisini hareket ettirdikse de çoktan öldüğünü gördük. Ebû Yezîd ile beraber onu defnettik. Sonra ben Ebû Yezîd’e:

“Sana bir bakışı onu öldürdü.” dediğimde Ebû Yezîd:

“Hayır, öyle değil. Bu zâtın, henüz kendisine açıklanmayan, kalbinde gizli bir vâsfı vardı ve kendisi sâdık bir zât idi. Bizi görür görmez kalbinin bu gizli hali kendisine açıklandı. Kendisi zayıf mürîdler makamında olduğu için buna dayanamayarak öldü.” dedi.

Sûdan zencileri Basra’ya girip orada birçok cana kıydıkları sırada bâzı kimseler Sehl’in etrafında toplanarak:

"Ne olur, duâ etseniz de Allah bunları buradan def etse." dediklerinde Sehl bir müddet sükût ettikten sonra:

"Basra'da öyle zatlar var ki, zâlimlere bedduâ etseler, yeryüzünde bir zâlim kalmazdı. Hattâ daha önemli şeyler isteseler Allahu Teâlâ istediklerini yerine getirirdi. Fakat onlar istemezler. Çünkü Allah'ın sevmediğini onlar da sevmezler." dedi.

Bunlar aslında mümkün olan şeylerdir. Bu zevklere eremeyenlerin bunları inkâra kalkışması doğru olamaz. Zîra Allahu Teâlâ'nın kudreti geniş, fazlı büyük, mülk ve melekûtun acâyibatı çok ve mukadderât-ı ilahiyenin sonu yoktur. İhtiyâr ettiği kullarına karşı fazl u keremi uçsuz bucaksızdır. Bunun için **Ebû Yezîd**: "Eğer Allahu Teâlâ sana Mûsâ aleyhisselâmın münâcâtını, Îsâ aleyhisselâmın ruhâniyetini ve İbrahim'in hulletini dahi verse, sen yine fazlasını iste. Zîra O'nun nezdinde kat kat fazlası vardır. Şâyet verdiği ile yetinirsen, diğerleri perde arkasında kalır ki, bu da bir ibtilâdır." dedi.

Âriflerden biri; "Üzerlerinde altın ve gümüşten yapılmış cevher işlemeli elbiselerle havada uçan kırk hûrî gördüm. Bunlara baktığım için kırk gün muâteb oldum. Sonra bunlardan daha güzel ve daha süslü seksen hûri gördüm. Bana, bunlara bak, denince hemen gözümü yumdum ve secdeye kapanarak: "Allahım, senden başkasından sana sığınırım. Benim senden başkasına ihtiyacım yoktur." diye niyazda bulundum ve onlar kayboluncaya kadar bu duâya devam ettim." dedi.

Bu gibi mükâşefelerden mahrûm olan kimsenin bunları inkâr etmesi doğru olmaz. Şâyet, herkes ancak katı kalpli ve kısa görüşlü, gözü ile görüp bildiklerine inanmakla yetinecek olsa, îmânın yolları kendisine daralmış olurdu. Bunlar, birçok zorlukları geçip bâzı makamlara ulaştıktan sonra keşfedilen hallerdir. O makamların en ehveni, zâhirî ve bâtınî amellerde yaratıkları gönlünden atmak, nefsin istek ve arzularını kırarak ihlâs ile amel etmektir. Sonra donukluk kalasında mahsur kalmamak için halini insanlardan gizlemektir. Bu, seyr-i sülûkün ilk başlangıcı ve en düşük makamıdır ki, insanların müttakîlerinde bile az bulunur. Kalbini, halka yönelme lekelerinden temizledikten sonra yakîn nûrunu oraya akıtır ve bundan sonra Hakk'ın kapıları kendisine açılmaya başlar. Tecrübeye ve sülûke girenden bunları inkâra kalkışmak, cilâlandığı vakit demirin, adamın sûretini aksettireceğini inkâr etmek gibidir ki, bu cehâlet ve sapıklıktır.

Velîlerin kerâmetini inkâr edenlerin hali budur. Zîra onların dayandıkları kendi kusur ve cehâletleridir. Allahu Teâlâ'nın kudret ve azametini inkâr için bundan daha çürük dayanak olmaz. Azıcık bu yola girenler bile mükâşefenin kokularını almaya başlarlar. Nitekim **Bişr**'e:

"Bu mevkie ne ile yükseldin?" diye sorduklarında:

"Hâlimin gizli kalıp açığa çıkmamasını Allah'tan istememle." diye cevap vermiştir. Hattâ rivâyete göre **Bişr**, Hızır aleyhisselâmı görmüş, selâm vermiş ve kendisine duâ etmesini istemiş. Hızır da: "Allah, tâat ve ibâdeti sana kolaylaştırsın." demiş. Biraz daha duâ etmesini dileyince, "Allah amelini kimseye duyurmasın." demiştir.

Zâtın biri diyor: "Hızır aleyhisselâma âşık oldum. Onu görmek istedim ve benim için önemli olan bir şeyi bana öğretmesi için onu görebilmemi Allah'tan niyaz ettim. Allah, duâmı kabul buyurdu ve Hızır aleyhisselâmı gördüm. Kendisini görünce hiç şaşırmadan hemen kendisine:

"Bana öyle bir şey öğret ki, onu okuduğum vakit insanlardan saklanayım, benim onlar nazarında bir mevkiim kalmasın." dedim. Hızır da:

"Allahım, kalın perdeni üzerime ört. Pencerenin perdelerini üzerime indir. Beni gaybların içerisinde gizle ve yaratıklarının gönlünden beni sakla." meâlindeki duayı okur okumaz hemen kayboldu. Bir daha kendisini göremedim ve ben her gün bu duâya devam ettim." dedi.

Hikâye edildiğine göre; zimmîlere varıncaya kadar sokakta ve her yerde kendisiyle alay edilir. Eşyalarını sırtına yüklerler. Çocuklar onunla eğlenir ve o da bundan zevk alırdı. İşte Allah velîlerinin ve dostlarının hali budur. Velîler bu gibilerde aranmalıdır. Aldanmış kimseler onları kavuk ve cübbeler altında ararlar. İnsanlar arasında ilim, verâ ve riyâsetle meşhûr olan kimselerde bulmak isterler. Allahu Teâlâ'nın velîlerine karşı kıskançlığı, onları insanlardan gizlemesindedir. Nitekim: *"Velîlerim, kubbelerim altında saklıdır, onları benden başka kimse bilmez."* buyurmuştur. Bir hadîs-i şerifte de Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Nice kirli tozlu iki elbise içine bürünmüş kimseler var ki, eğer Allah'a yemîn etseler, Allah onları yeminlerinde sâdık çıkarırdı."*[63] buyurmuştur

Hulâsa; bu mânaların kokusunu olsun almaktan en uzak olanlar, ilim ve ameli ile kendisini beğenen kibirlilerdir. Bu makama en yakın olanlarda, efendisinin kendisine üstünlük taslaması ile zillete düşmeyen ve aslında düşük olduğunu bilen bir köle gibi, kendisinin hakîr olduğunu bilip hakarete aldırış etmeyen, mütevâzi gönüllerdir. İnsan ne zaman zilletin acısını duymaz ve hattâ farkında bile olmaz. Kendisini zelîl, hakîr ve hattâ sandıklarından da daha düşük görür. Ve tevâzu kendisinde yerleşmiş bir nitelik haline gelirse, işte o zaman bu kokuların başlangıcının zevkine varmak kendisi için umulur. Böyle kalbe sâhip olamaz ve bu kokudan mahrum olursak, hiç olmazsa sâhiplerine bu imkânları tanımaktan çekinmeyelim. Allah'ın velîsi olamayan, hiç olmazsa O'nun velîlerini sevsin ve onlara inansın. Çünkü onları sevmek sayesinde onlarla haşrolunmak ihtimâli vardır.

---

[63] Müslim, Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet etmiştir. Metin yukarıda geçmiştir.

İsâ aleyhisselâmın şu sözü, bu dâvanın açık bir delîlidir. O, bir gün İsrâiloğullarına:

"Tohum nerede biter?" diye sorar. Onlar da:

"Toprakta biter." derler. Bunun üzerine Îsâ aleyhisselâm:

"Size gerçeği söylüyorum; hikmet de toprak gibi zelîl ve ayak altında olan gönülde biter." demiştir.

Allahu Teâlâ'nın velîsi olabilmek için mürîdler, alçak gönüllülük ve zilletin son haddine varmışlardır. Hattâ rivâyete göre Cüneyd'in hocası İbn Küreyb'i bir adam, üç kere yemeğe dâvet etti ve Küreyb, üçünde de adamı geri çevirdi ve kapıdan kovdu. Adam dördüncüde yine dâvet etmek üzere geldi. Bu sefer Küreyb, kendisini içeri aldı:

"Kovulduğun halde tekrar tekrar niçin geldin?" diye kendisinden sordu. O da:

"Yirmi yıldır nefsimi zillete alıştırdım. Onu köpek haline getirdim. Köpeği ne kadar çağırıp da kovsan yine gelir ve gider. Sonunda bir kemik parçası versen râzı olur. Sen de beni elli defa çağırıp kovsan yine gelir ve giderim." dedi.

Yine bu zattan hikâye edildiğine göre diyor ki; bir defa bir mahallede oturdum ve orada iyi bir insan olarak bilindim. Bu benim ağırıma ve zoruma gitti. Hamama girdim. Çıkarken iyi bir kat elbise çaldım ve giydim. Benim eski elbiselerimi de üzerine giydim ve dışarı çıktım. Ağır ağır yürümeye başladım. Hemen yetiştiler, eski elbisemi çıkarıp onlara ait elbiseyi aldıktan sonra iyice bir dayak da attılar. Sonra da hamam hırsızı diye şöhret buldum ve rahat ettim." dedi.

Onlar böylece nefislerini horlaştırırlardı. Önce insanların gözünden düşerler, sonra kendi kendilerini hiçe sayarlardı. Zîra kendini beğenen Allah'tan mahrum kalır. Kişinin nefsiyle meşgul olması, kendisi ile Allah arasında perde olur. Nefsini böyle düşürdükten sonra artık Allah ile kendi arasında perde kalmaz. Aslında kalplerin Allah'tan uzaklaşması kendi nefisleri ve başkaları ile meşgul olmalarındandır. En büyük perde de nefis meşgalesidir.

Bestam'ın ileri gelenlerinden hatırı sayılır bir zât devamlı olarak **Ebû Yezîd**'in sohbetinde bulunurdu. Bir gün Ebû Yezîd'e:

"Otuz yıldır hiç iftar etmemek üzere oruca ve hiç yatmamak üzere de gece ibâdetine devam ederim. Fakat bu senin anlattıklarının hiç birinin zevkini kalbimde bulamadım. Hâlbuki ben bu mükâşefe ilmine inanır ve onu severim." der. Ebû Yezîd:

"Otuz değil, üç yüz yıl aynı şekilde ibâdet etsen yine bu dediklerimin zevkine eremezsin." der. Adam:

"Sebebi nedir?" diye sorar. Ebû Yezîd:

"Zîra sen, nefsinle meşgulsün ve bu sebeple mahcûb ve memnûsun." der. Adam:

"Bunun çaresi var mı?" deyince Ebû Yezîd:

"Sen onu kabul etmezsin." der. Adam:

“Edeceğim, sen söyle.” diye ısrar edince, Ebû Yezîd:

“O halde hemen berbere koş; saç ve sakalını kestir, bu süslü elbiseni çıkar. Kalın abâ giy, boynuna ceviz dolu bir torba tak. Çocukları etrafına topla: “Kim bana bir tokat atarsa ona bir ceviz vereceğim.” de. Sonra sokaklarda seni bilen ve bilmeyenlerin yanında böylece dolaş.” der. Adam:

“Sübhânallah, bu ne biçim şey ki bana teklif ediyorsun?” der. Bunun üzerine Ebû Yezîd:

“Senin, “Sübhânallah” sözün şirktir.” der. Adam:

“Nasıl şirk olur?” deyince Ebû Yezîd:

“Zîra sen, Allah’ı değil, kendini büyütüyorsun. Nefsini tesbih ediyorsun.” der. Adam daha da şaşırır ve:

“Bu dediğini yapamam, bana göstereceğin başka bir yol var mı?” deyince Ebû Yezîd:

“Senin için yine buradan başlayacağım,” deyince adam:

“Ben bunu yapamam.” dedi. Bunun üzerine Ebû Yezîd:

“Zâten daha başlangıçta senin kabul etmeyeceğini ben sana söylemiştim.” der.

Ebû Yezîd’in anlattığı bu tedâvi usûlü, nefsini beğenmek ve insanların kendisine bakmasını arzu etmek gibi hastalığa yakalananların tedâvi yoludur. Bu hastalıktan, başka kurtuluş çaresi yoktur. Bu tedâvi ve ameliyata dayanamayan, buna tahammül edip kendisini tedâvi ederek bu mertebeye yükselenleri veya hiç bu hastalığa yakalanmadan bu derecelere ulaşanları inkâra kalkışmamalıdır. Sıhhat derecesinin en azı, bunun mümkün olduğuna inanmaktır. Bundan da mahrum olana yazıklar olsun.

Bu mükâşefe, şerîatte açık ve meydanda iken ne yazık ki kendisini şerîat âlimi sayan bâzı kimselere göre çok uzak bir ihtimaldir. Hâlbuki Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Şeyin azı çoğundan ve bilmediği bildiğinden kendisi için daha sevimli olmayan kulun îmânı kâmil olmaz."[64] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

ثَلَاثٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ اسْتُكْمِلَ إِيمَانُهُ :لَا يَخَافُ فِي اللّٰهِ لَوْمَةَ
لَائِمٍ وَلَا يُرَائِي بِشَيْءٍ مِنْ عَمَلِهِ وَإِذَا عُرِضَ عَلَيْهِ أَمْرَانِ
أَحَدُهُمَا لِلدُّنْيَا وَالْاٰخَرُ لِلْاٰخِرَةِ اٰثَرَ أَمْرَ الْاٰخِرَةِ عَلَى الدُّنْيَا

"Üç şey kimde bulunursa îmânı kemâle ermiş olur: Allah rızâsı uğrunda, yerenlerin yermesine aldırış etmeyen, ameli ile riyakârlık etmeyen ve biri dünya, diğeri de âhiret ile ilgili iki şey kendisine arz olunduğu vakit, âhiret ile ilgili olanı tercih edendir."[65] Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا يَكْمُلُ إِيمَانُ عَبْدٍ حَتّٰى يَكُونَ فِيهِ ثَلَاثُ خِصَالٍ، إِذَا
غَضِبَ لَمْ يُخْرِجْهُ غَضَبُهُ عَنِ الْحَقِّ وَإِذَا رَضِيَ لَمْ يُدْخِلْهُ
رِضَاهُ فِي بَاطِلٍ وَإِذَا قَدَرَ لَمْ يَتَنَاوَلْ مَا لَيْسَ لَهُ

"Üç haslet kendisinde bulunmadıkça kişinin îmânı kemâl bulmaz. (Bunlar) *kızdığı vakit hiddeti kendisini haktan ayırmamak, memnûniyeti vaktinde bâtıla girmemek, gücü yettiği vakit hakkı*

---

[64] Sâhib-i Firdevs, Ali b. Ebû Talha'dan (r.a.) zikretmiştir.

[65] Ebû Mansûr Deylemî **"Müsned-i Firdevs"**inde Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet etmiştir. İbn Hibban Sika'dan olduğunu söyler.

olmayan şeyi almamaktır."[66] buyurmuştur. Başka bir hadîste: *"Üç şey vardır ki, bunlar kime verilmişse, Dâvud aleyhisselamın âline verilen gibi ona da verilmiştir.* (Bunlar) *hiddetli ve hiddetsiz zamanlarda adâlet, varlık ve yoklukta iktisad, gizli ve aşikârede Allah'tan korkmaktır."*[67] buyurmuştur.

İşte bunlar, kâmil îman için Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in anlattığı şartlardır. Kendini dîn âlimi saydığı halde bu şartlardan zerresi kendisinde bulunmayan adama şaşarız. Kendisi daha bu durumda iken, bunca makamları geçtikten sonra erişilebilen bu mertebeyi aramaya yeltenmesi de şâyân-ı hayrettir.

Haberlerde vârid olduğuna göre, Allahu Teâlâ peygamberlerden birisine: *"Ben, dostluğum için beni zikirden yorulmayan, benden başka gayesi olmayan ve benim üzerime başka hiç bir şeyi tercih etmeyen, ateşte yansa bile ondan acı duymayan, neşterlerle parça parça edilse de acısını hissetmeyen kimseleri seçerim."* diye vahyetmiştir.

Sevgide bu dereceye ulaşamayan kimse, sevgiden sonra gelen bu keşif ve kerâmetleri nereden bilebilir? Çünkü bunların hepsi sevgiden sonra, sevgi de kâmil îmandan sonra gelir. Îmanın makamları, ziyade ve noksanlıktaki derece farkları sayılamayacak kadar çoktur. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Sıddîk-ı Âzam'a:

إِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى قَدْ أَعْطَاكَ مِثْلَ إِيمَانِ كُلِّ مَنْ اٰمَنَ بِي مِنْ
أُمَّتِي وَأَعْطَانِي مِثْلَ إِيمَانِ كُلِّ مَنْ اٰمَنَ بِهِ مِنْ وَلَدِ اٰدَمَ

"Allahu Teâlâ sana ümmetimin tümünün îmânı gibi îman, ba-

---

[66] Taberânî rivâyet etmiştir.

[67] Benzeri yukarıda geçmiştir.

na da Âdemoğullarının tümünün îmânı gibi îmân nasîb etmiştir."[68] buyurmuştur. Diğer hadîste:

إِنَّ لِلّٰهِ تَعَالٰى ثَلَاثَ مِاَةِ خُلُقٍ مَنْ لَقِيَهُ بِخُلُقٍ مِنْهَا مَعَ التَّوْحِيدِ
دَخَلَ الْجَنَّةَ كُلَّهَا فِيكَ يَا أَبَا بَكْرٍ وَأَحَبُّهَا إِلَى اللّٰهِ تَعَالَى السَّخَاءُ

"Allahu Teâlâ'nın üç yüz ahlâkı vardır. Tevhid ile birlikte bu huylardan birisi ile Allah'a kavuşan, cennete girer." buyurdu. (Hz. Ebû Bekir, "Bende bu ahlaktan hiç var mı?" deyince, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)*: "Ey Ebâ Bekir, bu ahlâkların hepsi sende mevcuttur. Allah katında bu huyların en sevgilisi de cömertliktir."*[69] buyurdu.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Gökten sarkıtılmış bir mîzan gördüm. Bir kefesine beni, ümmetimi de öbür kefesine koydular, ben ağır geldim. Sonra Ebû Bekir'i bir kefesine ve ümmetimi diğer kefesine koydular, Ebû Bekir ağır geldi."*[70] buyurdu. Bütün bunlarla beraber Resûl-i Ekrem (s.a.v.) daima Rabbi ile istiğrak halinde olduğu için başkasıyla hullet ve dostluk kuramamış ve: *"Eğer insanlardan dost edinseydim, Ebû Bekir'i dost edinirdim. Fakat sizin arkadaşınız Allahu Teâlâ'nın dostudur."*[71] buyurmuştur.

---

[68] Ebû Mansûr Deylemî, **"Müsned-i Firdevs"**de Hâris-i A'ver'den rivâyet etmiştir.

[69] Taberânî, **"Evsat"**da Enes'den (r.a.) merfû olarak rivâyet etmiştir.

[70] Ahmed Ebû Ulâme'den (r.a.) rivâyet etmiştir.

[71] Buhârî ile Müslim rivâyet etmişlerdir. Metin olarak yukarıda geçmiştir.

خاتمة الكتاب
بكلماتٍ متفرّقةٍ تتعلّق بالمحبّة يُنتفع بها

قالَ سفيانُ : (المحبّةُ اتباعُ الرسولِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ)(١) .

وقالَ غيرُهُ : (دوامُ الذكرِ)(٢) .

وقالَ غيرُهُ : (إيثارُ المحبوبِ)(٢) .

وقالَ بعضُهُمْ : (كراهيةُ البقاءِ في الدنيا)(٣) .

وهٰذا كلُّهُ إشارةٌ إلىٰ ثمراتِ المحبّةِ ، فأما نفسُ المحبّةِ . . فلمْ يتعرّضوا لها .

وقالَ بعضُهُمْ : (المحبّةُ معنىً مِنَ المحبوبِ قاهرٌ للقلوبِ ، تعجزُ القلوبُ عنْ إدراكِهِ ، وتمتنعُ الألسنُ عنْ عبارتِهِ)(٢) .

وقالَ الجنيدُ : (حرّمَ اللهُ تعالى المحبّةَ علىٰ صاحبِ العلاقةِ)(٤) .

وقالَ : (كلُّ محبّةٍ تكونُ بعوضٍ ، فإذا زالَ العوضُ . . زالَتِ المحبّةُ)(٥) .

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٩٠) ، وسفيان هو ابن عيينة ، وسياق المصنف الآتي عنده .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٩) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٩٠) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٩٠) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ٢٧٤) .

(٥) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٩٠) .

وقالَ ذو النونِ : (قلْ لمَنْ أظهرَ حبَّ اللهِ : احذرْ أنْ تذلَّ لغيرِ اللهِ)(١) .

وقيلَ للشبليِّ رحمهُ اللهُ : صفْ لنا العارفَ والمحبَّ ، فقالَ : العارفُ إنْ تكلَّمَ . . هلكَ ، والمحبُّ إنْ سكتَ . . هلكَ(٢) .

وقالَ الشبليُّ رحمهُ اللهُ(٣) : [من مخلع البسيط]

يا أَيُّها ٱلسَّيِّدُ ٱلْكَرِيمُ   حُبُّكَ بَيْنَ ٱلْحَشا مُقِيمُ
يا رافِعَ ٱلنَّوْمِ عَنْ جُفُونِي   أَنْتَ بِما مَرَّ بِي عَلِيمُ

ولغيرِهِ(٤) : [من الوافر]

عَجِبْتُ لِمَنْ يَقُولُ ذَكَرْتُ رَبِّي   وَهَلْ أَنْسَىٰ فَأَذْكُرَ ما نَسِيتُ
أَمُوتُ إِذا ذَكَرْتُكَ ثُمَّ أَحْيا   وَلَوْلا حُسْنُ ظَنِّي ما حَيِيتُ
فَأَحْيا بِٱلْمُنَىٰ وَأَمُوتُ شَوْقاً   فَكَمْ أَحْيا عَلَيْكَ وَكَمْ أَمُوتُ
شَرِبْتُ ٱلْحُبَّ كَأْساً بَعْدَ كَأْسٍ   فَما نَفِدَ ٱلشَّرابُ وَما رَوِيتُ
فَلَيْتَ خَيالَهُ نَصْبٌ لِعَيْنِي   فَإِنْ أَقْصَرْتُ فِي نَظَرِي عَمِيتُ

وقالَتْ رابعةُ العدويَّةُ يوماً : مَنْ يدلُّنا علىٰ حبيبِنا ؟ فقالَتْ خادمةٌ لها :

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٩١) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٩/ ٣٧٣) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٩١) .

(٣) ديوانه (ص ١٢٢) .

(٤) انظر « شرح نهج البلاغة » (١١/ ٧٩ـ ٢٣٥) .

حبيبُنا معَنا ، ولكنَّ الدنيا قطعَتْنا عنهُ[1] .

وقالَ ابنُ الجلاءِ رحمهُ اللهُ تعالىٰ : (أوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ عيسىٰ عليهِ السلامُ : إنِّي إذا اطلعتُ علىٰ سرِّ عبدٍ ، فلمْ أجدْ فيهِ حبَّ الدنيا والآخرةِ . . ملأتُهُ مِنْ حُبِّي ، وتوليتُهُ بحفظي)[1] .

وقيلَ : تكلَّمَ سمنونٌ يوماً في المحبَّةِ ، فإذا بطائرٍ نزلَ بينَ يديهِ ، فلمْ يزلْ ينقرُ بمنقارِهِ الأرضَ حتَّىٰ سالَ منهُ الدمُ فماتَ[2] .

وقالَ إبراهيمُ بنُ أدهمَ : (إلـٰهي ؛ إنَّكَ تعلمُ أنَّ الجنَّةَ لا تزنُ عندي جناحَ بعوضةٍ في جنبِ ما أكرمتَني مِنْ محبَّتِكَ ، وآنستَني بذكرِكَ ، وفرَّغتَني للتفكُّرِ في عظمتِكَ)[3] .

وقالَ السريُّ رحمهُ اللهُ : (مَنْ أحبَّ اللهَ . . عاشَ ، ومَنْ مالَ إلى الدنيا . . طاشَ ، والأحمقُ يغدو ويروحُ في لاشَ ، والعاقلُ عَنْ عيوبِهِ فتّاشٌ)[4] .

---

(١) أوردها الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٩٣) .

(٢) أوردها الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٩٣) ، ورواه القشيري في « رسالته » (ص٥٢٥) .

(٣) أوردها الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٩٤) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/٣٥) .

(٤) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٩٦) ، ورواه ابن الطيوري في « الطيوريات » (١٠٣١) ، ولاش : لا شيء ، وجاءت هـٰكذا مراعاة للسجعة ، وهي لا تأتي كذلك إلا في الازدواج ونحوه ، وتقرأ الجمل مسكنة الآخر .

وقيلَ لرابعةَ : كيفَ حبُّكِ للرسولِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؟ فقالَتْ : واللهِ ؛ إنِّي لأحبُّهُ حبّاً شديداً ، ولكنْ حبُّ الخالقِ شغلَني عنْ حبِّ المخلوقينَ(١) .

وسُئِلَ عيسىٰ عليهِ السلامُ عنْ أفضلِ الأعمالِ ، فقالَ : الرضا عنِ اللهِ تعالىٰ والحبُّ لهُ(٢) .

وقالَ أبو يزيدَ : (المحبُّ لا يحبُّ الدنيا ولا الآخرةَ ، إنَّما يحبُّ مِنْ مولاهُ مولاهُ)(٣) .

وقالَ الشبليُّ : (الحبُّ دهشٌ في لذَّةٍ ، وحيرةٌ في تعظيمٍ)(٣) .

وقيلَ : (المحبَّةُ أنْ تمحوَ أثرَكَ عنكَ حتَّىٰ لا يبقىٰ فيكَ شيءٌ راجعٌ منكَ إليكَ)(٤) .

وقيلَ : (المحبَّةُ قربُ القلبِ مِنَ المحبوبِ بالاستبشارِ والفرحِ)(٤) .

وقالَ الخوَّاصُ : (المحبَّةُ محوُ الإراداتِ ، واحتراقُ جميعِ الصفاتِ والحاجاتِ)(٥) .

---

(١) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٩٦) ، ورواه الأزدي في « طبقات الصوفية » (ص٣٨٨) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٩٦) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٩٩) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص١٠٠) .

(٥) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص١٠١) .

وسُئِلَ سهلٌ عنِ المحبَّةِ فقالَ : (عطفُ اللهِ تعالىٰ بقلبِ عبدِهِ لمشاهدتِهِ بعدَ الفهمِ للمرادِ منه)(١) .

وقيلَ : (معاملةُ المحبِّ علىٰ أربعِ منازلَ : على المحبةِ ، والهيبةِ ، والحياءِ ، والتعظيمِ ، وأفضلُها التعظيمُ والمحبةُ ؛ لأنَّ هاتينِ المنزلتينِ يبقيانِ في الجنةِ معَ أهلِ الجنةِ ويُرفعُ عنهُمْ غيرُهُما)(١) .

وقالَ هَرِمُ بنُ حيَّانَ : (المؤمنُ إذا عرفَ ربَّهُ عزَّ وجلَّ . . أحبَّهُ ، وإذا أحبَّهُ . . أقبلَ عليهِ ، وإذا وجدَ حلاوةَ الإقبالِ عليهِ . . لمْ ينظرْ إلى الدنيا بعينِ الشهوةِ ، ولمْ ينظرْ إلى الآخرةِ بعينِ الفترةِ ، وهيَ تحسرُهُ في الدنيا ، وتروِّحُهُ في الآخرةِ)(٢) .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ محمدٍ : سمعتُ امرأةً مِنَ المتعبداتِ تقولُ وهيَ باكيةٌ ، والدموعُ علىٰ خدِّها جاريةٌ : واللهِ ؛ لقدْ سئمتُ مِنَ الحياةِ ، حتَّىٰ لوْ وجدتُ الموتَ يُباعُ . . لاشتريتُهُ شوقاً إلى اللهِ تعالىٰ وحبّاً للقائِهِ ، قالَ : فقلتُ لها : فعلىٰ ثقةٍ أنتِ مِنْ عملِكِ ، قالَتْ : لا ، ولكنْ لحبِّي إيَّاهُ وحسْنِ ظنِّي بهِ أفتراهُ يعذِّبُني وأنا أحبُّهُ ؟!(٣) .

وأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ داوودَ عليهِ السلامُ : (لوْ يعلمُ المدبرونَ عنِّي كيفَ انتظاري لهُمْ ، ورفقي بهِمْ ، وشوقي إلىٰ تركِ معاصيهِمْ . . لماتوا شوقاً

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص١٠١) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص١٠٢) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص١٠٨) .

إليَّ ، وتقطَّعَتْ أوصالُهُمْ مِنْ محبَّتي ، يا داوودُ ؛ هـٰذهِ إرادتي في المدبرينَ عنِّي ، فكيفَ إرادتي في المقبلينَ عليَّ ؟! يا داوودُ ؛ أحوجُ ما يكونُ العبدُ إليَّ إذا استغنىٰ عنِّي ، وأرحمُ ما أكونُ بعبدي إذا أدبرَ عنِّي ، وأجلُّ ما يكونُ عندي إذا رجعَ إليَّ)(١) .

وقالَ أبو خالدٍ الصفَّارُ : (لقيَ نبيٌّ مِنَ الأنبياءِ عابداً ، فقالَ لهُ : إنَّكُمْ معاشرَ العبَّادِ تعملونَ علىٰ أمرٍ لسنا معاشرَ الأنبياءِ نعملُ عليهِ ، أنتمُ تعملونَ على الخوفِ والرجاءِ ، ونحنُ نعملُ على المحبَّةِ والشوقِ)(٢) .

وقالَ الشبليُّ رحمهُ اللهُ : (أوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ داوودَ عليهِ السلامُ : يا داوودُ ؛ ذكري للذاكرينَ ، وجنَّتي للمطيعينَ ، وزيارتي للمشتاقينَ ، وأنا خاصَّةً للمحبِّين)(٢) .

وأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ آدمَ عليهِ السلامُ : (يا آدمُ ؛ مَنْ أحبَّ حبيباً . . صدَّقَ قولَهُ ، ومَنْ أنسَ بحبيبِهِ . . رضيَ فعلَهُ ، ومَنِ اشتاقَ إليهِ . . جدَّ في مسيرِهِ)(٣) .

وكانَ الخوَّاصُ رحمهُ اللهُ يضربُ علىٰ صدرِهِ ويقولُ : (واشوقاهُ لمَنْ يراني ولا أراهُ)(٤) .

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص١٠٨) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص١٠٩) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص١١٠) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص١١٠) .

وقالَ الجنيدُ : بكىٰ يونسُ عليهِ السلامُ حتَّىٰ عميَ ، وقامَ حتَّى انحنىٰ ، وصلَّىٰ حتىٰ أُقعدَ ، وقالَ : وعزَّتِكَ وجلالِكَ ؛ لوْ كانَ بيني وبينَكَ بحرٌ مِنْ نارٍ . لخضتُهُ إليكَ شوقاً منِّي إليكَ[1] .

وعنْ عليِّ بنِ أبي طالبٍ كرَّمَ اللهُ وجهَهُ قالَ : سألتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنْ سنَّتِهِ فقالَ : « المعرفةُ رأسُ مالي ، والعقلُ أصلُ ديني ، والحبُّ أساسي ، والشوقُ مركبي ، وذكرُ اللهِ عزَّ وجلَّ أنيسي ، والثقةُ كنزي ، والحزنُ رفيقي ، والعلمُ سلاحي ، والصبرُ ردائي ، والرضا غنيمتي ، والعجزُ فخري ، والزهدُ حرفتي ، واليقينُ قوتي ، والصدقُ شفيعي ، والطاعةُ حسبي ، والجهادُ خلقي ، وقرَّةُ عيني في الصلاةِ »[2] .

وقالَ ذو النونِ : (سبحانَ مَنْ جعلَ الأرواحَ جنوداً مجندةً ، فأرواحُ العارفينَ جلاليَّةٌ قدسيَّةٌ ، فلذلكَ اشتاقوا إلى اللهِ تعالىٰ ، وأرواحُ المؤمنينَ روحانيَّةٌ ، فلذلكَ حنُّوا إلى الجنَّةِ ، وأرواحُ الغافلينَ هوائيَّةٌ ، فلذلكَ مالوا إلى الدنيا)[3] .

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص١١١) .

(٢) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص١١٢) ، وكذا أورده القاضي عياض في « الشفا » (ص١٩١) ، وقال الحافظ العراقي : (ولم أجد له إسناداً) . « إتحاف » (٩/ ٦٨٤) ، وزاد : (وسئل عنه الحافظ ابن حجر في « فتاويه » فقال : لا أصل له) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص١١٢) .

وقالَ بعضُ المشايخِ : رأيتُ في جبلِ لكامٍ رجلاً أسمرَ اللونِ ، ضعيفَ البدنِ ، وهوَ يقفزُ مِنْ حجرٍ إلىٰ حجرٍ وهوَ يقولُ : الشوقُ والهوىٰ صيَّراني كما ترىٰ(١) .

ويُقالُ : الشوقُ نارُ اللهِ تعالىٰ ، أشعلَها في قلوبِ أوليائِهِ ، حتَّىٰ يحرقَ بها ما في قلوبِهِمْ مِنَ الخواطرِ والإراداتِ ، والعوارضِ والحاجاتِ(٢) .

فهٰذا القدْرُ كافٍ في شرحِ المحبَّةِ والأنسِ والشوقِ والرضا ، فلنقتصرْ عليهِ ، واللهُ الموفِّقُ للصوابِ .

* * *

تم كتاب المحبة والشوق والأنس والرضا

وهو الكتاب السادس من ربع المنجيات من كتب إحياء علوم الدين

والحمد لله أولاً وآخراً ، والصلاة على رسوله وآله ظاهراً وباطناً

يتلوه كتاب النية والإخلاص والصدق

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص١١٢) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص١١٣) .

MUHABBET HAKKINDA MUHTELİF MEVZULAR

Süfyân-ı Sevrî: "Muhabbet, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e uymaktır." Başka birisi, zikre devamdır. Daha başkası, sevgiliyi her şey üzerine tercihtir. Diğer bâzıları da, dünyada kalmaktan hoşlanmamaktır, demişlerdir.

Bütün bunlar. muhabbetin kendisini değil, neticesini anlatmaktır. Muhabbetin kendisine hiç temas etmemişlerdir. Diğer bâzıları: "Muhabbet, sevgiliden gelen öyle bir mânadır ki, onu gönüller anlayamadığı gibi diller de anlatmaktan imtina ederler." demişlerdir.

Cüneyd de: "Allahu Teâlâ, herhangi bir şey ile ilgisi olanlara muhabbeti haram kılmıştır. İvaz karşılığı olan sevgi, ivazın zevâli ile zâil olur." demiştir.

Zünnûn-ı Mısrî: "Allah sevgisini izhâr edene, başkasına zillet göstermesinden sakınmasını söyle." demiştir.

Şiblî'ye; "Ârifi ve seveni bize anlat." dediklerinde Şiblî; "Ârif konuştuğu, âşık da sustuğu vakit helâk olur." dedi. Yine Şiblî:

"Ey kerem sâhibi büyüğüm! Senin sevgin her hâl ü kârda devam etmektedir."

"Ey gözümden uykuyu kaldıran Allahım! Sen, benim bütün geçmişimi bilirsin."

"Rabbımı hâtırladım diye ne şaşarım. Ben O'nu unuttum mu ki, unuttuğumu hatırlamış olayım."

"Seni zikrettiğim vakit, ölür ve sonra dirilirim. Eğer sana hüsn-i zannım olmasa dirilmezdim."

"Ümid ile yaşar iştiyâk ile ölürüm, benim ölü kalmamdan sana bir şey yoktur."

"Muhabbet şarâbını bardak bardak içtim, ne şarap tükendi ve ne de ben kendim."

"Ne olaydı hayâli gözümün önüne geleydi, bakmakta kusur edersem gözüm kör olaydı." demiştir.

Bir gün **Râbia-i Adeviyye**:

"Bize sevgilimizi gösterecek olan yok mu?" deyince hizmetçisi:

"Dostumuz yanımızdadır. Fakat dünya bizi ondan ayırıyor." dedi. **İbn Celâ** diyor: "Allahu Teâlâ Îsâ aleyhisselâma şöyle vahyetmiştir:

"Ben kulumun sırrında, dünya ve âhiret sevgisinden bir şey bulmadığım vakit, onu benim sevgimle doldurur ve kendi himâyem altına alırım."

Denildi ki; "Bir gün Semnûn, muhabbet üzerinde konuştu. Tam o sırada bir kuş yanıma indi ve gagasını yere vura vura kanatarak öldü."

İbrahim b. Edhem de bir gün: "İlâhî, senin bana lütfettiğin muhabbetin ve beni me'nûs ettiğin zikrinin ve azametini tefekkürde bana bahşettiğin imkân karşısında, cennetin benim nazarımda sivrisineğin kanadı kadar değeri olmadığını bilirsin." dedi.

Seriyyü's-Sakatî de: "Allah'ı seven yaşar, dünyaya meyleden şaşar. Ahmak olan akşam sabah leşe koşar, akıllı olan da kendi kusurlarını arar." demiştir.

Bir gün **Râbia-i Adeviyye**'ye:

"Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e karşı sevgin nasıldır?" diye sorduklarında, o:

"Vallahi, onu çok severim. Fakat Hâlik'ın sevgisi, mahlûkun sevgisinden beni alıkoymuştur." dedi.

Îsâ aleyhisselâm, amellerin en makbûl olanından soranlara, Allah'tan râzı olup onu sevmektir, diye cevap vermiştir.

Ebû Yezîd de: "Seven, dünya ve âhireti sevmez. Ancak mevlâsını sever." dedi.

Şiblî de: "Sevgi, zevkte şaşkınlık, saygıda ise hayranlıktır." demiştir.

Diğer bâzıları: "Muhabbet, seni senden yok edip senden sana yönelecek bir şeyi bırakmamaktır." demişlerdir.

Yine denildi ki; Muhabbet, neşe ve ferahlıkla kalbin sevgiliye yaklaşmasıdır.

Havvas da muhabbet için şöyle diyor: "Muhabbet, irâdeyi yok etmek, bütün sıfat ve ihtiyaçları yakıp mahvetmektir."

Sehl'e, muhabbetten sorduklarında; "Müşâhededen maksadın ne olduğunu anladıktan sonra, kendini müşâhede için Allahu Teâlâ'nın, kalbe ihsân ettiği bir lûtufdur." diyor.

Denildi ki; Sevenin muâmelesi dört kademe üzerinedir. Bunlar muhabbet, heybet, hayâ ve tâzimdir. Bunların da en makbûlü, tâzim ve muhabbettir. Zîra bu iki kademe cennette de devam edecektir. Fakat diğerleri kalkacaktır.

Herm b. Hayyan da: "Mü'min, Rabbini bildiği vakit O'nu sever. Sevdiği vakit O'na yönelir. Bu yönelmenin zevkine vardığı vakit artık bir daha istekle dünyaya, fetret ve tembellik gözü ile âhirete bakmaz. O zevk, onu dünyadan alıp âhirete yöneltir.

Abdullah b. Muhammed anlatıyor: "Gözlerinden yaşları akarak ağlayan âbide, bir kadının: "İlâhî, hayattan usandım. Eğer ölümü satsalar, sana ulaşmak için ölümü hemen satın alırdım." dediğini duydum. Bunun üzerine kadına:

"Ameline güvenerek mi böyle konuşuyorsun?" dediğimde kadın:

"Hayır. Amelime değil, Allah'a olan sevgime ve hüsn-i zannıma güveniyorum. Ben O'nu sevdiğim halde acaba O, beni azâb eder mi dersin?" dedi.

Allahu Teâlâ **Dâvud aleyhisselâm**a şöyle vahyetmiştir:

"Eğer benden yüz çevirenler, benim onları nasıl beklediğimi, onlara nasıl acıdığımı ve onların günâhı terk etmelerini nasıl istediğimi bilseler, onlar bana heveslerinden hemen ölür ve benim sevgimden birbirlerinden ayrılırlardı.

Ey Dâvud, işte benden yüz çevirenlere karşı irâdem budur. Bundan, bana yönelenlere karşı irâdemin ne olacağını sen düşün.

Ey Dâvud, kulumun bana en çok muhtaç olduğu zaman, benden müstağnî olduğu andır. Benim de kuluma en çok merhamet edeceğim zaman, kulumun bana arka çevirdiği andır. Benim katımda en yüksek mevkii de bana yöneldiği andır." buyurdu.

Ebû Hâlid es-Sığar anlatıyor: "Peygamberlerden birisi, âbidlerden birisi ile karşılaştı ve peygamber âbide:

"Sizin amelinizle bizim amelimiz arasında fark vardır. Çünkü siz, korku ve ümid üzerine amel edersiniz. Biz ise muhabbet ve şevk ile amel ederiz." dedi.

Şiblî diyor: "Allahu Teâlâ **Dâvud aleyhisselâm**a:

"Ey Dâvud, benim zikrim, beni zikredenler için; cennetim, bana itâat edenler için; ziyâretim, bana müştak olanlar içindir. Ben ise özel olarak seni sevenler içinim." buyurmuştur.

Yine **Âdem aleyhisselâm**a bir vahyinde Allahu Teâlâ:

"Ey Âdem, seven kimse, sevgilisinin sözüne inanır. Sevgilisi ile ünsiyet eden. O'nun işine râzı olur. O'na müştak olursa O'na ulaşmak için bütün imkânlarını kullanır." buyurdu.

Havvas, göğsünü döverek: "Âh iştiyakım o kimseye ki, o beni görür ve fakat ben O'nu göremem." derdi.

Cüneyd anlatıyor: "Yûnus aleyhisselâm gözleri kör oluncaya kadar ağladı. Beli bükülünceye kadar kıyâm etti. Oturak hale gelinceye kadar namaza devâm etti." dedi. Ve devamla: "Eğer seninle aramızda ateşten deniz olsa da onu aşar ve sana gelmeye çalışırım." dedi.

Hz. Ali diyor: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e sünnetinden sordum. Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Mârifet sermayem, akıl dînimin aslı, sevgi benim esasım ve temelim, şevk ise merkebimdir. Allah'ı zikir ünsiyetim, îtimad hazînem, hüzün arkadaşım, ilim silâhım, sabır cübbem, rızâ ganîmetim, acziyet fahrim, zühd san'atımdır. Yakîn kuvvetim, doğruluk şefâatçim, tâat sevgilim, cihad ahlâkımdır. Ve iki gözümün karargâhı namazda kılındı."*[72] buyurdu.

Zünnûn da: "Ruhları bölük bölük yaratan Allah'ı tesbih ederim. Âriflerin ruhları kuds ve celâlidir. Bunun için Allah'a müştaktırlar. Mü'minlerin ruhları ise ruhânîdir. Bunun için cennete meylederler. Gafillerin ruhları da havâîdir, bunun için dünyaya yönelirler." dedi.

---

[72] Hadîsi, Kadı b. Ebû İyâd zikretmiştir.

Şeyhlerden birisi anlatıyor: "Lukam dağında esmer benizli, zayıf vücutlu bir adam gördüm. Bir hücreden diğer bir hücreye koşarken: "Şevk ile hevâ, beni gördüğün bu hale sürükledi." diyordu.

Denildi ki; "Şevk, velîlerinin gönüllerine Allahu Teâlâ'nın yaktığı bir ateştir. Bu ateş gönüllerdeki hâtıra, irâde, ârıza ve hâcetleri yakar."

Muhabbet, üns, şevk ve rızâ hususunda bu kadar açıklamayı kâfi bulduk. Bununla yetinelim. Allah doğrudan ayırmasın. Doğruya hidâyet eden O'dur.

"Muhabbet, Şevk, Rızâ ve Üns Kitâbı" burada sona erdi. Bunu **"Niyet, İhlâs ve Doğruluk Kitâbı"** tâkip edecektir.

كِتَابُ

النِّيَّةِ وَالإِخْلَاصِ وَالصِّدْقِ

وهو الكتاب السّابع من ربع المنجيات
من كتب إحياء علوم الدين

Rubul-Münciyat

YEDİNCİ KİTAB

NİYET, İHLÂS VE DOĞRULUK KİTABI

(KİTÂBU'N-NÎYYE VE'L-İHLÂS VE'S-SIDK)

كتاب النيّة والإخلاص والصّدق

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

نحمدُ اللهَ حمدَ الشاكرينَ ، ونؤمنُ بهِ إيمانَ الموقنينَ ، ونقرُّ بوحدانيتِهِ إقرارَ الصادقينَ ، ونشهدُ أنْ لا إلـهَ إلا اللهُ ربُّ العالمينَ ، وخالقُ السماواتِ والأرضينَ ، ومكلِّفُ الجنِّ والإنسِ والملائكةِ المقربينَ أنْ يعبدوهُ عبادةَ المخلصينَ ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ وَمَآ أُمِرُوٓاْ إِلَّا لِيَعْبُدُواْ ٱللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ ٱلدِّينَ ﴾ ، فما للهِ إلا الدينُ الخالصُ المتينُ ، فإنَّهُ أغنى الأغنياءِ عنْ شركةِ المشاركينَ ، والصلاةُ علىٰ نبيِّهِ محمدٍ سيِّدِ المرسلينَ ، وعلىٰ جميعِ النبيِّينَ ، وعلىٰ آلِهِ وأصحابِهِ الطيبينَ الطاهرينَ .

أما بعد :

فقدِ انكشفَ لأربابِ القلوبِ ببصيرةِ الإيمانِ وأنوارِ القرآنِ أنْ لا وصولَ إلى السعادةِ إلا بالعلمِ والعبادةِ ، فالناسُ كلُّهُمْ هلكىٰ إلا العالمينَ ، والعالمونَ كلُّهُمْ هلكىٰ إلا العاملينَ ، والعاملونَ كلُّهُمْ هلكىٰ إلا المخلصينَ ، والمخلصونَ علىٰ خطرٍ عظيمٍ(١) ، فالعملُ بغيرِ نيَّةٍ عناءٌ ،

---

(١) تقدم عن سهل بن عبد الله ، وفي بعض النسخ ما بعد (إلا) مرفوع .

والنيَّةُ بغيرِ إخلاصٍ رياءٌ ، وهوَ للنفاقِ كِفاءٌ[1] ، ومعَ العصيانِ سواءٌ ، والإخلاصُ مِنْ غيرِ صدقٍ وتحقيقٍ هباءٌ ، وقدْ قالَ تعالىٰ في كلِّ عملٍ كانَ بإرادةِ غيرِ اللهِ مشوباً مغموراً : ﴿ وَقَدِمْنَآ إِلَىٰ مَا عَمِلُواْ مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَٰهُ هَبَآءً مَّنثُورًا﴾ .

وليتَ شعري كيفَ يصحِّحُ نيَّتَهُ مَنْ لا يعرفُ حقيقةَ النيَّةِ ؟! أوْ كيفَ يخلصُ مَنْ صحَّحَ النيةَ إذا لمْ يعرفْ حقيقةَ الإخلاصِ ؟! أوْ كيفَ تطالبُ المخلصَ نفسُهُ بالصدقِ إذا لمْ يتحقَّقْ معناهُ ؟!

فالوظيفةُ الأولىٰ علىٰ كلِّ عبدٍ أرادَ طاعةَ اللهِ تعالىٰ أنْ يتعلَّمَ النيةَ أوَّلاً لتحصلَ المعرفةُ ، ثمَّ يصحِّحَها بالعملِ بعدَ فهمِ حقيقةِ الصدقِ والإخلاصِ ، اللذينِ هما وسيلتا العبدِ إلى النجاةِ والخلاصِ ، ونحنُ نذكرُ معانيَ الصدقِ والإخلاصِ في ثلاثةِ أبوابٍ :

البابُ الأوَّلُ : في حقيقةِ النيَّةِ ومعناها .

البابُ الثاني : في الإخلاصِ وحقائقِهِ .

البابُ الثالثُ : في الصدْقِ وحقيقتِهِ .

* * *

---

[1] كفاء : نظير ومثيل .

MUKADDİME

Şükredenlerin hamdi gibi Allah'a hamd eder, yakîne varanların îmânı gibi, O'na inanır ve sâdıkların ikrarı gibi O'nun birliğini ikrar ve îtirâf ederiz. Allahu Teâlâ'nın, âlemlerin Rabbi ve kendisinden başka ibâdete lâyık kimsenin olmadığına, yer ve gökleri yaratıp; melek, cin ve insana, ihlâs ile ibâdeti teklif ettiğine şehâdet ederiz. Nitekim âyet-i celîlede:

وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللّٰهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ

"Onlar, dîni yalnız Allah'a has kılarak O'na ibâdet etmekle emrolundular." (Beyyine suresi, 98/4) buyrulmuştur. Allah için olan, ancak hâlis ve metîn dîndir. Allahu Teâlâ ortakların ortaklığından münezzehtir.

Salât ü selâm, Resullerin seyyidi ve efendisi olan Hz. Muhammed aleyhisselama, O'nun her yönden temiz ve temizleyici olan âline ve ashâbına olsun.

*

Bundan sonra bilmiş ol ki; kalb-i selîm sâhiplerine îman basîreti ve Kur'an nûru ile keşfedilmiştir ki, saâdete ancak ilim ve amel sâyesinde ulaşılabilir. "İnsanlar hep helâktedir, yalnız âlimler kurtulmuştur. Âlimler de helâktedir, ancak ilmiyle amel edenler kurtulmuştur. Amel edenler de helâktedir, ancak ihlâs ile amel edenler kurtulmuştur. İhlâs ile amel edenler de büyük korku ve tehlike üzerindedirler."

Niyetsiz amel yorgunluk, hâlis olmayan niyet ise riyakârlıktır. Riyâ, nifâka denk ve isyâna eşittir. Hakka dayanmayan ve hâlis olmayan ihlâs da hevadır. Nitekim bu gibi karışık ameller hakkında Allahu Teâlâ:

وَقَدِمْنَا إِلٰى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنْثُورًا

"Yaptıkları her işi ele alır onu toz duman ederiz." (Furkan suresi, 25/23) buyurmuştur.

Ne olaydı bileydim, niyetin hakîkatini bilmeyen niyeti nasıl düzeltebilir veya ihlâsın hakikatini bilmeyen de niyetini tashîh etse bile nasıl ihlâs edebilir? Ve doğruluğu bilmeyen ihlâs sâhibi, sadâkati nasıl arayabilir? Allahu Teâlâ'ya itâatı irâde eden her kulun ilk vazifesi, mârifetin husûlü için niyeti öğrenmek, sonra kurtuluş ve halâs vesilesi olan sadâkat ve ihlâsı anladıktan sonra niyeti amel ile tashih etmektir. Bunun, için biz de burada sıdk ve ihlâsın mânalarını üç babda anlatacağız.

البَابُ الأوّلُ
في النّيّة

وفيهِ بيانُ فضيلةِ النيةِ ، وبيانُ حقيقةِ النيةِ ، وبيانُ كونِ النيةِ خيراً مِنَ العملِ ، وبيانُ تفضيلِ الأعمالِ المتعلِّقةِ بالنيةِ ، وبيانُ خروجِ النيةِ عنِ الاختيارِ .

بيان فضيلة النّيّة

قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَا تَطْرُدِ ٱلَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُم بِٱلْغَدَوٰةِ وَٱلْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُۥ ﴾ ، والمرادُ بتلكَ الإرادةِ النيةُ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ: « إنَّما الأعمالُ بالنياتِ ، ولكلِّ امرىءٍ ما نوىٰ ، فمَنْ كانَتْ هجرتُهُ إلى اللهِ ورسولِهِ . . فهجرتُهُ إلى اللهِ ورسولِهِ ، ومَنْ كانَتْ هجرتُهُ إلىٰ دنيا يصيبُها أوِ امرأةٍ يتزوَّجُها . . فهجرتُهُ إلىٰ ما هاجرَ إليهِ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أكثرُ شهداءِ أمَّتي أصحابُ الفُرُشِ ، وربَّ قتيلٍ بينَ الصفينِ اللهُ أعلمُ بنيَّتِهِ »(٢) .

---

(١) رواه البخاري (١) ، ومسلم (١٩٠٧) .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (١/ ٣٩٧) .

وقال تعالىٰ : ﴿ إِن يُرِيدَآ إِصۡلَٰحٗا يُوَفِّقِ ٱللَّهُ بَيۡنَهُمَآ ﴾ ، فجعلَ النيَّةَ سببَ التوفيقِ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ لا ينظرُ إلىٰ صورِكُمْ وأموالِكُمْ ، وإنَّما ينظرُ إلىٰ قلوبِكُمْ وأعمالِكُمْ »(١) ، وإنَّما نظرَ إلى القلوبِ لأنَّها مَظِنَّةُ النيةِ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ العبدَ ليعملُ أعمالاً حسنةً ، فتصعدُ بها الملائكةُ في صحفٍ مختمةٍ ، فتُلقىٰ بينَ يدي اللهِ تعالىٰ ، فيقولُ : ألقوا هٰذهِ الصحيفةَ ، فإنَّهُ لمْ يردْ بها وجهي ، ثمَّ ينادي الملائكةَ : اكتبوا لهُ كذا ، واكتبوا لهُ كذا ، فيقولونَ : يا ربَّنا ؛ إنَّهُ لمْ يعملْ شيئاً مِنْ ذلكَ ، فيقولُ اللهُ تعالىٰ : إنَّهُ نواهُ ، إنَّهُ نواهُ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الناسُ أربعةٌ : رجلٌ آتاهُ اللهُ عزَّ وجلَّ علماً ومالاً ، فهوَ يعملُ بعلمِهِ في مالِهِ ، فيقولُ رجلٌ : لو آتاني اللهُ تعالىٰ مثلَ ما آتاهُ .. لعملتُ كما يعملُ ، فهما في الأجرِ سواءٌ ، ورجلٌ آتاهُ اللهُ تعالىٰ مالاً ولمْ يؤتِهِ علماً ، فهوَ يتخبَّطُ بجهلِهِ في مالِهِ ، فيقولُ رجلٌ : لو آتاني اللهُ مثلَ ما آتاهُ .. عملتُ كما يعملُ ، فهما في الوزرِ سواءٌ »(٣) ،

---

(١) رواه مسلم (٢٥٦٤) .

(٢) رواه الدارقطني في « سننه » (١/ ٥١) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً ، ورواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٥٩٦) عن أبي عمران الجوني بلاغاً .

(٣) رواه الترمذي (٢٣٢٥) ، وابن ماجه (٤٢٢٨) .

ألا ترىٰ كيفَ شركَهُ بالنيّةِ في محاسنِ عملِهِ ومساوئِهِ ؟!

وكذلكَ في حديثِ أنسِ بنِ مالكٍ : لمَّا خرجَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في غزوةِ تبوكَ . . قالَ : « إنَّ بالمدينةِ أقواماً ما قطعنا وادياً ، ولا وطِئنا موطِئاً يغيظُ الكفَّارَ ، ولا أنفقنا نفقةً ، ولا أصابَتْنا مخمصةٌ . . إلا شركونا في ذلكَ وهُمْ بالمدينةِ » ، قالوا : وكيفَ ذلكَ يا رسولَ اللهِ وليسوا معنا ؟ قالَ : « حبسَهُمُ العذرُ »[1] ، فشُركوا بحسنِ النيةِ .

وفي حديثِ ابنِ مسعودٍ : (مَنْ هاجرَ يبتغي شيئاً . . فهوَ لهُ ، فهاجرَ رجلٌ فتزوَّجَ امرأةً منَّا ، فكانَ يُسمَّىٰ مهاجرَ أمِّ قيسٍ)[2] .

وكذلكَ جاءَ في الخبرِ : أنَّ رجلاً قُتلَ في سبيلِ اللهِ وكان يُدعىٰ قتيلَ الحمارِ ؛ لأنَّهُ قاتلَ رجلاً ليأخذَ سلبَهُ وحمارَهُ ، فقُتلَ علىٰ ذلكَ ، فأُضيفَ إلىٰ نيتِهِ[3] .

وفي حديثِ عبادةَ عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ غزا وهوَ لا ينوي إلا عقالاً . . فلهُ ما نوىٰ »[4] .

---

[1] كذا في « القوت » (٢/ ١٦٠) ، ورواه البخاري (٤٤٢٣) ، وأبو داوود (٢٥٠٨) ، وابن ماجه (٢٧٦٤) .

[2] رواه الطبراني في « الكبير » (٩/ ١٠٣) .

[3] كذا في « القوت » (٢/ ١٦١) ، وقال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً في الموصولات ، وإنما رواه أبو إسحاق الفزاري في « السير » من وجه مرسل) . « إتحاف » (١٠/ ٨) .

[4] رواه النسائي (٦/ ٢٤) .

وقالَ : إنِّي استعنتُ رجلاً يغزو معي ، فقالَ : لا ، حتىٰ تجعلَ لي جُعلاً ، فجعلتُ لهُ ، فذكرتُ ذلكَ للنبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : « ليسَ لهُ مِنْ دنياهُ وآخرتِهِ إلا ما جعلتَ لهُ »(١) .

ورُوِيَ في الإسرائيلياتِ : أنَّ رجلاً مرَّ بكثبانٍ مِنْ رملٍ في مجاعةٍ ، فقالَ في نفسِهِ : لوْ كانَ لي هـٰذا الرملُ طعاماً . . لقسمتُهُ بينَ الناسِ ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ نبيِّهِمْ أنْ قلْ لهُ : إنَّ اللهَ تعالىٰ قدْ قبلَ صدقتَكَ ، وقدْ شكرَ حسنَ نيَّتِكَ ، وأعطاكَ ثوابَ ما لوْ كانَ طعاماً فتصدقتَ بِهِ(٢) .

وقدْ وردَ في أخبارٍ كثيرةٍ : « مَنْ همَّ بحسنةٍ ولمْ يعملْها . . كُتِبَتْ لهُ حسنةً »(٣) .

وفي حديثِ عبدِ اللهِ بنِ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُما : « مَنْ كانَتِ الدنيا نيَّتَهُ . . جعلَ اللهُ فقرَهُ بينَ عينيهِ ، وفارقَها أرغبَ ما يكونُ فيها ، ومَنْ تكنِ الآخرةُ

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ١٦١) ، وقال الحافظ العراقي : (رواه الطبراني في « مسند الشاميين » ، ولأبي داوود [٢٥٢٧] بإسناد جيد من حديث يعلى بن أمية أنه استأجر أجيراً للغزو وسمَّىٰ ثلاثة دنانير ، فقال له النبي صلى الله عليه وسلم : « ما أجد له في غزوته هـٰذه في الدنيا والآخرة إلا دنانيره التي سمَّىٰ ») . « إتحاف » (١٠/ ٨) ، وفيه : (وقال أبيٌّ) بدل (وقال : إني) ، ومشىٰ علىٰ أن أبيّاً هنا هو ابن كعب .

(٢) قوت القلوب (٢/ ١٦١) ، وقال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (١٠/ ٨) : (وهو في « كتاب الإخلاص » لابن أبي الدنيا) وذكره بنحوه .

(٣) رواه البخاري (٦٤٩١) ، ومسلم (١٣١) .

نيَّتَهُ . . جعلَ اللهُ تعالىٰ غناهُ في قلبِهِ ، وجمعَ عليهِ ضيعتَهُ ، وفارقَها أزهدَ ما يكونُ فيها »(١) .

وفي حديثِ أمِّ سلمةَ : أنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ذكرَ جيشاً يُخسفُ بهمْ بالبيداءِ ، فقلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ يكونُ فيهِمُ المكرهُ والأجيرُ ! فقالَ : « يُحشرونَ علىٰ نيَّاتِهِمْ »(٢) .

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « إنَّما يقتتلُ المقتتلونَ على النيَّاتِ »(٣) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « إذا التقى الصفَّانِ . . نزلَتِ الملائكةُ تكتبُ الخلقَ علىٰ مراتبِهِمْ : فلانٌ يقاتلُ للدنيا ، فلانٌ يقاتلُ حميةً ، فلانٌ يقاتلُ عصبيةً ، ألا فلا تقولوا : فلانٌ قُتلَ في سبيلِ اللهِ ، فمَنْ قاتلَ لتكونَ

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ١٦١) ، ورواه بنحوه من حديثه الحاكم في « المستدرك » (٢/ ٤٤٣) ولفظه : « من جعل الهموم هماً واحداً . . كفاه الله همَّ دنياه ، ومن تشعبت به الهموم . . لم يبال الله في أي أودية الدنيا هلك » ، وهو عند ابن ماجه (٤١٠٥) من حديث زيد بن ثابت ، ولفظه : « من كانت الدنيا همَّهُ . . فرَّق الله عليه أمره ، وجعل فقره بين عينيه ، ولم يأته من الدنيا إلا ما كتب له ، ومن كانت الآخرة نيتَهُ . . جمع الله له أمره ، وجعل غناه في قلبه ، وأتته الدنيا وهي راغمة » .

(٢) رواه أبو داوود (٤٢٨٦) .

(٣) كذا في « القوت » (٢/ ١٦١) ، وقد رواه ابن عدي في « الكامل » (٥/ ١٣٠) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (١٧/ ٣٨٥) ، وفيهما : (يبعث) بدل (يقتتل) ، وعند ابن ماجه (٤٢٢٩) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً : « إنما يبعث الناس علىٰ نياتهم » .

كلمةُ اللهِ هيَ العليا . . فهوَ في سبيلِ اللهِ »(١) .

وعنْ جابرٍ عنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « يُبعثُ كلُّ عبدٍ علىٰ ما ماتَ عليهِ »(٢) .

وفي حديثِ الأحنفِ عنْ أبي بكرةَ : « إذا التقى المسلمانِ بسيفيهما . . فالقاتلُ والمقتولُ في النارِ » ، قيلَ : يا رسولَ اللهِ ؛ هـٰذا القاتلُ ، فما بالُ المقتولِ ؟ قالَ : « لأنَّهُ أرادَ قتلَ صاحبِهِ »(٣) .

وفي حديثِ أبي هريرةَ رضيَ اللهُ عنهُ : « مَنْ تزوَّجَ امرأةً علىٰ صداقٍ وهوَ لا ينوي أداءَهُ . . فهوَ زانٍ ، ومَنِ ٱدَّانَ ديناً وهوَ لا ينوي قضاءَهُ . . فهوَ سارقٌ »(٤) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ تطيَّبَ للهِ تعالىٰ . . جاءَ يومَ القيامةِ وريحُهُ أطيبُ مِنَ المسكِ ، ومَنْ تطيَّبَ لغيرِ اللهِ . . جاءَ يومَ القيامةِ وريحُهُ أنتنُ مِنَ الجيفةِ »(٥) .

* * *

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ١٦١) ، ورواه ابن المبارك في « الزهد » (١٤٢) من حديث ابن مسعود رضي الله عنه موقوفاً عليه ، وآخر الحديث عند البخاري (١٢٣) ، ومسلم (١٩٠٤) .

(٢) رواه مسلم (٢٨٧٨) .

(٣) رواه البخاري (٣١) ، ومسلم (٢٨٨٨) .

(٤) رواه البزار في « مسنده » (٨٧٢١) بتمامه ، وآخره رواه ابن أبي الدنيا في « مكارم الأخلاق » (٢٧٢) .

(٥) رواه عبد الرزاق في « المصنف » (٤/ ٣١٩) عن إسحاق بن أبي طلحة مرسلاً .

وأمّا الآثارُ :

فقدْ قالَ عمرُ بنُ الخطابِ رضيَ اللهُ عنهُ : (أفضلُ الأعمالِ أداءُ ما افترضَ اللهُ تعالىٰ ، والورعُ عمَّا حرَّمَ اللهُ تعالىٰ ، وصدْقُ النيةِ فيما عندَ اللهِ تعالىٰ)⁽¹⁾ .

وكتبَ سالمُ بنُ عبدِ اللهِ إلىٰ عمرَ بنِ عبدِ العزيزِ : (اعلمْ : أنَّ عونَ اللهِ تعالىٰ للعبدِ علىٰ قدْرِ النيةِ ، فمَنْ تمَّتْ نيتُهُ .. تمَّ عونُ اللهِ لهُ ، وإنْ نقصَتْ .. نقصَ بقدْرِهِ)⁽²⁾ .

وقالَ بعضُ السلفِ : (ربَّ عملٍ صغيرٍ تعظِّمُهُ النيةُ ، وربَّ عملٍ كبيرٍ تصغِّرُهُ النيةُ)⁽³⁾ .

وقالَ داوودُ الطائيُّ : (مَنْ كانَ أكبرُ همتِهِ التقوىٰ ، فلو تعلقَتْ جميعُ جوارحِهِ بالدنيا .. لردتهُ نيتُهُ يوماً إلىٰ نيةٍ صالحةٍ ، وكذلكَ الجاهلُ بعكسِ ذلكَ)⁽⁴⁾ .

وقالَ الثوريُّ : (كانوا يتعلَّمونَ النيةَ للعملِ كما تتعلَّمون العملَ)⁽⁵⁾ .

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٥٨) .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ١٥٩) ، ورواه ضمن خبر طويل أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٢٨٥) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ١٥٩) ، ونسبه أيضاً لابن المبارك (٢/ ١٦٣) .

(٤) قوت القلوب (٢/ ١٥٩) ، وفي (أ ، ج ، ن ، ف) : (البرُّ همتُهُ التقوى ...) بدل (من كان أكبر همته التقوىٰ) .

(٥) قوت القلوب (٢/ ١٥٩) ، وفيه : (كما يتعلمون العلم) .

وقالَ بعضُ العلماءِ : (اطلبِ النيةَ للعملِ قبلَ العملِ ، وما دمتَ تنوي الخيرَ فأنتَ بخيرٍ)[1] .

وكانَ بعضُ المريدينَ يطوفُ على العلماءِ يقولُ : مَنْ يدلُّني علىٰ عملٍ لا أزالُ فيهِ عاملاً للهِ تعالى ؟ فإنّي لا أحبُّ أنْ يأتيَ عليَّ ساعةٌ مِنْ ليلٍ أوْ نهارٍ إلا وأنا عاملٌ مِنْ عمَّالِ اللهِ عزَّ وجلَّ ، فقيلَ لهُ : قدْ وجدتَ حاجتَكَ ، فاعملِ الخيرَ ما استطعتَ ، فإذا فترتَ أوْ تركتَهُ . . فهُمَّ بعملِهِ ؛ فإنَّ الهامَّ بعملِ الخيرِ كعاملِهِ[2] .

وكذلكَ قالَ بعضُ السلفِ : (إنَّ نعمةَ اللهِ عليكُمْ أكثرُ مِنْ أنْ تحصوها ، وإنَّ ذنوبَكُمْ أخفىٰ مِنْ أنْ تعلموها ، ولكنْ أصبحوا توَّابينَ ، وأمسوا توَّابينَ . . يُغفرْ لكُمْ ما بينَ ذلكَ)[3] .

وقالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (طوبىٰ لعينٍ نامَتْ ولا تهمُّ بمعصيةٍ ، وانتبهَتْ إلىٰ غيرِ إثمٍ)[4] .

وقالَ أبو هريرةَ : (يُبعثونَ يومَ القيامةِ علىٰ قدْرِ نيَّاتِهِمْ)[5] .

وكانَ الفضيلُ بنُ عياضٍ إذا قرأَ : ﴿ وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتَّىٰ نَعْلَمَ ٱلْمُجَٰهِدِينَ مِنكُمْ

---

[1] قوت القلوب (٢/ ١٥٩) .

[2] قوت القلوب (٢/ ١٥٩) .

[3] قوت القلوب (٢/ ١٥٩) .

[4] كذا في « القوت » (٢/ ١٥٩) ، ورواه البيهقي في « الشعب » (٦٩٠٢) .

[5] رواه أحمد في « المسند » (٢/ ٣٩٢) مرفوعاً .

وَٱلصَّـٰبِرِينَ وَنَبْلُوَاْ أَخْبَارَكُمْ﴾ يبكي ، ويردِّدُها ويقولُ : (إنَّكَ إنْ بلوتَنا . . فضحتَنا وهتكتَ أستارَنا)(١) .

وقالَ الحسنُ : (إنَّما خُلِّدَ أهلُ الجنةِ في الجنةِ وأهلُ النارِ في النارِ بالنيَّاتِ)(٢) .

وقالَ أبو هريرةَ : (مكتوبٌ في التوراةِ : ما أُريدَ بهِ وجهي فقليلُهُ كثيرٌ ، وما أُريدَ بهِ غيري فكثيرُهُ قليلٌ) .

وقالَ بلالُ بنُ سعدٍ : (إنَّ العبدَ ليقولُ قولَ مؤمنٍ ، فلا يدعُهُ اللهُ عزَّ وجلَّ وقولَهُ حتَّىٰ ينظرَ في عملِهِ ، فإذا عملَ . . لمْ يدعْهُ اللهُ حتَّىٰ ينظرَ في ورعِهِ ، فإنْ تورَّعَ . . لمْ يدعْهُ حتَّىٰ ينظرَ ماذا نوىٰ ، فإنْ صلحَتِ النيةُ . . فبالحريِّ أنْ يصلحَ ما دونَ ذلكَ)(٣) .

فإذاً ؛ عمادُ الأعمالِ النياتُ ، فالعملُ مفتقرٌ إلى النيةِ ليصيرَ بها خيراً ، والنيةُ في نفسِها خيرٌ وإنْ تعذَّرَ العملُ بعائقٍ(٤) .

* * *

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ١١١) .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ١٦٠) من غير نسبة، وهـٰذا لأن أهل الجنة نووا طاعته ما عاشوا، وأهل الخلود في النار نووا معصيته ما عاشوا ، فعلىٰ نيتهم حوسبوا لا علىٰ أعمالهم .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٢٣٠) .

(٤) وليس للشرع عناية في طاعة من الطاعات بعد الإيمان بالله أعظم من اعتنائه بالنية ؛ إذ صحة العبادات أجمعها موقوفة علىٰ وجودهما ؛ يعني : الإيمان والنية ، فهي تلي الإيمان في الرتبة . « إتحاف » (١٠/ ١٢) .

Birinci Bab

NİYETİN FAZÎLETİ

Âyet-i celîle:

وَلَا تَطْرُدِ الَّذٖينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرٖيدُونَ وَجْهَهُ

“Sabah akşam Rablerinin rızâsını isteyerek O’na yalvaranları kovma.” (En’âm suresi, 6/52). Buradaki “İrâde”den maksat niyettir. Resûl-i Ekrem de:

إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ، وَاِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوٰى، فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى اللّٰهِ وَرَسُولِهٖ، فَهِجْرَتُهُ إِلَى اللّٰهِ وَرَسُولِهٖ، وَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلٰى دُنْيَا يُصٖيبُهَا، أَوِ امْرَأَةٍ يَنْكِحُهَا، فَهِجْرَتُهُ إِلٰى مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ

“Ameller niyetlere göredir ve herkese, neyi niyet etmişse o vardır. Kim ki Allah ve Resûlü yolunda hicret etmişse, hicreti Allah ve Resûlunedir. Kim ki dünyalığı elde etmek veya bir kadınla evlenmek için göç etmişse, onun da hicreti niyet ettiği şeyedir.”[1] buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem şöyle buyurmuştur:

أَكْثَرُ شُهَدَاءِ أُمَّتٖي أَصْحَابُ الْفَرْشِ وَرُبَّ قَتٖيلٍ بَيْنَ الصَّفَّيْنِ اللّٰهُ أَعْلَمُ بِنِيَّتِهٖ

---

[1] Buhârî ile Müslim, İbn Ömer’den (r.a.) rivayet etmişlerdir.

"Ümmetimin şehidlerinin çoğu, başı yastıkta ölenlerdir. Savaş alanında nice öldürülenler vardır ki, onların niyetini ancak Allah bilir."[2]

Yine Allahu Teâlâ:

إِنْ يُرِيدَا إِصْلَاحًا يُوَفِّقِ اللّٰهُ بَيْنَهُمَا

"Bunlar düzeltmek isterlerse, Allah onların aralarını bulur." (Nisâ suresi, 4/35), buyurmuş ve niyeti muvaffak olmanın sebebi kılmıştır. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

"Allahu Teâlâ sizin sûret ve mallarınıza değil, niyet ve amellerinize bakar."[3] buyurmuştur

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الْعَبْدَ لَيَعْمَلُ أَعْمَالًا حَسَنَةً فَتَصْعَدُ الْمَلَائِكَةُ فِي صُحُفٍ مُخْتَمَةٍ فَتُلْقَى بَيْنَ يَدَيِ اللّٰهِ تَعَالٰى فَيَقُولُ: أَلْقُوا هٰذِهِ الصَّحِيفَةَ فَإِنَّهُ لَمْ يُورَدْ بِمَا فِيهَا وَجْهِي، ثُمَّ يُنَادِي الْمَلَائِكَةَ اكْتُبُوا لَهُ كَذَا وَكَذَا، فَيَقُولُونَ: يَا رَبَّنَا إِنَّهُ لَمْ يَعْمَلْ شَيْئًا مِنْ ذٰلِكَ، فَيَقُولُ اللّٰهُ تَعَالٰى إِنَّهُ نَوَاهُ

"Kul, birçok iyi ameller işler. Bu ameller mühürlü bir zarfta melekler tarafından Allah'a yükseltilir ve bu zarf Allah'ın huzuruna konur. Allahu Teâlâ: "Bu zarfı atınız. Zîra bunun içindeki amel ile benim rızâm kastedilmemiştir." buyurur. Sonra Allahu Teâlâ melekleri çağırır ve: "Şu şu amelleri ona yazınız." buyurur. Melekler, "Yâ Rab,

---

2. Ahmed, İbn Mes'ud'dan (r.a.) rivayet etmiştir.
3. Metin yukarıda geçmiştir.

o bunların hiç birini yapmadı." derler, Allahu Teâlâ, "Yapmadı ama, yapmayı niyet etti." buyurur."[4] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"İnsanlar dörde ayrılır. Birisi bir adamdır ki, Allahu Teâlâ ona hem ilim ve hem de mal nasîp etmiş, o da ilmiyle malında tasarruf etmiştir. Yâni helâlından kazanmış ve meşru yerde harcamıştır. Başka birisi de: "Benim de ilmim ve malım olsaydı, ben de bu adam gibi yapardım." dedi. Bunların ikisi mükâfatta beraberdir. Diğer birisine de Allahu Teâlâ mal verdi fakat ilim vermedi. Cehâleti ile beraber malını kullanmakta, körün düşmesi gibi düşüp kalkmakta, yâni helâl ve harâma aldırış etmemektedir. Diğer birisi de: "Eğer Allah bana servet vereydi ben de bu adam gibi har vurur harman savururdum." der. Bunların ikisi de günahta beraberdirler."*[5] buyurmuştur. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) böyle buyurmakla, niyet sebebiyle onları sevap ve günahta ortak kılmıştır.

Tebük yolculuğunda Enes (r.a.)'in Resûl-i Ekrem (s.a.v.) den rivâyet ettiği:

إِنَّ بِالْمَدِينَةِ أَقْوَامًا مَا قَطَعْنَا وَادِيًا وَلَا وَطِئْنَا مَوْطِئًا يَغِيظُ الْكُفَّارَ وَلَا أَنْفَقْنَا نَفَقَةً وَلَا أَصَابَتْنَا مَخْمَصَةٌ إِلَّا شَرَكُونَا فِي ذٰلِكَ وَهُمْ بِالْمَدِينَةِ حَبَسَهُمُ الْعُذْرُ

"Medine'de öyle kimseler var ki, bizim kat ettiğimiz mesafe, çiğnediğimiz topraklar, kâfirleri kızdıracak şekilde attığımız her adım, infâk ettiğimiz her şey ve çektiğimiz sıkıntı ve açlıktan alacağımız mükâfat gibi mükâfat da onlara vardır." buyurdu. "Bu nasıl olur?" diyenlere, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Çünkü onları mâzeretleri geri*

---

[4] Dârekutnî, Enes'den (r.a.) hasen isnâd ile rivayet etmiştir.

[5] Metin olarak yukarıda geçmiştir.

bırakmıştır."[6] diye cevap verdi. Hadîste hüküm böyledir. Hüsn-i niyet sâyesinde amelde ortak oldular.

İbn Mes'ûd (r.a.) dan gelen bir rivâyette Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Herkes hangi şey için hicret ederse onun nasibi o şeydir."[7] buyurmuştur.

Nitekim nişanlısının peşine düşerek Mekke'den Medine'ye hicret edip, onunla evlenene, "Ümmü Kays'ın mühâciri." denmiştir. Yine haberde adamın biri savaş alanında öldürüldüğü halde ona, "Katîl-i himâr (merkep peşinde ölen adam)" demişlerdir. Çünkü adamın, karşısındaki ile savaşmaktaki gayesi, onun azık, elbise ve merkebini almaktı. Bunları alamayıp kendisi öldürülünce, niyetinin adını aldı.[8]

Ubâde (r.a.)'nin rivâyetinde, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Kim ki gazâ ve savaşta yalnız ganîmeti niyet ederse, ona da niyet ettiği şey vardır."*[9] buyurmuştur.

Ubeyy (r.a.) anlatıyor: "Bir adamın savaşta bana yardımcı olmasını istedim. O da, "Bana bir ücret takdir edersen savaşırım." dedi. Ben de mecburî olarak kendisine vaadde bulundum ve va'dettiğimi ödedim. Daha sonra da durumu Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e haber verdim. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Ona, dünya ve âhiretinden ancak senin takdir ettiğin ücret vardır."[10] buyurmuştur.

İsrâiliyyâttan gelen bir haberde; adamın biri iyice acıktığı bir sırada yolu, kumdan bir tepeye uğradı. Aç olan mîdesi sâikiyle kuma bir baktı ve: “Eğer bu kum yığını bir yiyecek olsa ben bunu bütün yoksullara dağıtırdım.” dedi. Allahu Teâlâ o zamanın peygamberine şöyle vahyetti: “O adama git söyle, Allah senin sadakanı kabul ve iyi niyetine teşekkür ediyor; o kadar sevap da senin defterine yazıyor.”

---

[6] Buhârî ve Ebû Dâvud rivâyet etmiştir.

[7] Taberânî ceyyid sened ile rivâyet etmiştir.

[8] Ebû İshak mürsel olarak rivâyet etmiştir.

[9] Yukarıda geçti.

[10] Yukarıda bir kaç defa geçti.

Yine birçok rivâyet yollarında vârid olduğu gibi, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ هَمَّ بِحَسَنَةٍ وَلَمْ يَعْمَلْهَا كُتِبَتْ لَهُ حَسَنَةٌ

“Kim ki bir iyiliği niyet eder de sonra her hangi bir mâni sebebiyle onu yapamazsa, ona tam bir sevap yazılır.”[11] buyurmuştur.

Abdullah İbn Ömer (r.a.) in rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

“Kimin niyeti dünyalık olursa, Allahu Teâlâ onun fakrını ve ihtiyaçlarını gözünün önüne getirir ve en sevdiği şeyden onu uzaklaştırır. Her kimin de niyeti âhiret olursa, Allahu Teâlâ zenginliği onun kalbine yerleştirir, kayıplarını bir araya toplar ve en çok kaçınacağı şeyden onu uzaklaştırır.”[12] buyurmuştur.

Ümmü Seleme (r.a.)’nin rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.), savaş alanını dolduracak olan ordudan söz edince, ben de “Para ile veya zorla getirilecek askerler de var mı içlerinde?” dedim, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Niyetleri üzere haşrolunurlar.”*[13] buyurdu.

Hz. Ömer’in (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[11] Taberânî ve Ebû Dâvud, Ya’lâ b. Ümeyye’den rivâyet etmişlerdir.

[12] İbn Mâce, Zeyd b. Sâbit’ten (r.a.) isnâd-ı ceyyid ile biraz farklı olarak rivâyet etmiştir.

[13] Müslim ve Ebû Dâvud, rivâyet etmişlerdir. Metin olarak da yukarıda geçmiştir.

"Öldürülenler, niyetlerine göre öldürülürler."[14] buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا الْتَقَى الصَّافَّانِ نَزَلَتِ الْمَلَائِكَةُ تَكْتُبُ الْخَلْقَ عَلٰى
مَرَاتِبِهِمْ :فُلَانٌ يُقَاتِلُ لِلدُّنْيَا وَفُلَانٌ يُقَاتِلُ حَمِيَّةً وَفُلَانٌ يُقَاتِلُ
عَصَبِيَّةً أَلَا فَلَا تَقُولُوا فُلَانٌ قُتِلَ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ فَمَنْ قَاتَلَ
لِتَكُونَ كَلِمَةُ اللّٰهِ هِيَ الْعُلْيَا فَهُوَ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ

"İki saf (İslâm ordusu ile kâfir ordusu) *karşılaştıkları vakit, melekler iner ve tesbit etmeye başlarlar; falanca dünya için, falanca hamiyetinden, cesaretinden, falanca asabiyetinden, milliyetinden sebeb savaştı, diye yazarlar. Sakın, "Falanca Allah yolunda öldürüldü." demeyin. Ancak Allah'ın adını yüceltmek için savaşanlar Allah yolundadır."*[15] buyurmuştur. Yine Câbir (r.a.) in rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

يُبْعَثُ كُلُّ عَبْدٍ عَلٰى مَا مَاتَ عَلَيْهِ

"Herkes nasıl ölür ise öyle dirilir."[16]

Ahnef'in Ebû Bekre'den gelen rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا الْتَقَى الْمُسْلِمَانِ بِسَيْفَيْهِمَا فَالْقَاتِلُ وَالْمَقْتُولُ فِي النَّارِ
قِيلَ يَا رَسُولَ اللّٰهِ هٰذَا الْقَاتِلُ فَمَا بَالُ الْمَقْتُولِ؟ قَالَ :لِأَنَّهُ
أَرَادَ قَتْلَ صَاحِبِهِ

---

[14] İbn Ebî'd-Dünya, Ömer'den (r.a.) rivâyet etmiştir. Başka rivâyet yolları da vardır.

[15] İbn Mübarek **"Zühd"**ünde İbn Mes'ûd'dan (r.a.) rivâyet etmiştir. Son fıkrayı Buhârî ve Müslim, Ebû Mûsâ'dan (r.a.) merfû olarak rivâyet etmişlerdir.

[16] Müslim rivâyet etmiştir.

“İki Müslüman kılıçları ile karşılaştıkları vakit, ölen de öldürülen de cehennemdedir.” buyurdu. “Bu öldüren(i anladık), ölenin suçu nedir?” diye sormaları üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Zîra o da onu öldürmek istemişti.”*[17] buyurmuştur. Ebû Hüreyre’nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ تَزَوَّجَ امْرَأَةً عَلٰى صَدَاقٍ وَهُوَ لَا يَنْوِي أَدَاءَهُ فَهُوَ زَانٍ
وَمَنِ ادَّانَ دَيْنًا وَهُوَ لَا يَنْوِي قَضَاءَهُ فَهُوَ سَارِقٌ

“Nikâh parasını vermemeyi niyet ederek ölen adam, zinâ etmiştir. Borç alırken vermemeyi niyet eden ise hırsızdır.”[18] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ تَطَيَّبَ لِلّٰهِ تَعَالٰى جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَرِيحُهُ أَطْيَبُ مِنَ الْمِسْكِ،
وَمَنْ تَطَيَّبَ لِغَيْرِ اللّٰهِ جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَرِيحُهُ أَنْتَنُ مِنَ الْجِيفَةِ

“Allah için koku süren, kıyâmet günü misk gibi kokar olduğu halde mahşer yerine gelir. Başka maksatla koku sürünen de kıyâmet günü lâşeden daha pis kokulu olarak mahşer yerine gelir.”[19] buyurmuştur.

Niyetin faziletine dâir diğer eserler:

Ömer b. el-Hattâb: “Amellerin efdali, Allah’ın farzlarını edâ, haramlarından kaçınmak ve Allah katında sâdık niyettir.” dedi.

Sâlim b. Abdullah, Ömer b. Abdülazîz’e yazdığı mektupta: “Bilmiş ol ki; Allahu Teâlâ’nın kuluna yardımı, niyeti nisbetindedir. Kimin niyeti tam olursa, Allah'ın ona olan yardımı da tam olur. Niyeti ne nisbette eksilirse, Allah'ın yardımı da o nisbette azalmış olur."

---

[17] Buhârî ile Müslim, rivâyet etmişlerdir.
[18] Ahmed, Suheyb’den rivâyet etmiştir.
[19] Ebû’l-Velid İshak b. Ebû Talha’dan mürsel olarak rivâyet etmiştir.

Seleften birisi: "Nice küçük ameller vardır ki, niyetler onları büyültür. Nice büyük görünen ameller vardır ki, niyetler onları küçültür." demiştir.

Dâvud-ı Tâî: "İyi adamın himmeti takvâ olur. Eğer bütün âzaları onu dünyalığa çekseler de onun sâlih niyeti bir gün onu doğru yola götürür. Câhil ise bunun aksinedir." demiştir.

Sevrî anlatıyor: "Eskiler nasıl amel edeceklerini öğrendikleri gibi, nasıl niyet edeceklerini de öğrenirlerdi."

Nitekim âlimlerden birisi; "Amelden önce, amel için, niyeti öğren. Hayrı niyet ettiğin müddetçe, sen, hayır üzeresin." demiştir.

Mürîdlerden birisi âlimleri dolaşır ve: "Devamlı olarak Allah için amele beni delâlet edecek olan yok mu? Zîra ben hiç bir ânı boş geçirmek istemem." derdi.

Ona, "Sen aradığını burada buldun, elinden geldiği kadar iyilik ve ibâdet yap. Yorulduğun vakit, yapacağına niyet et. Bu niyet sâdesinde her saatin ibâdetle geçmiş olur." denildi.

Bunun gibi seleften birisi de: "Allah'ın size olan in'âmı, sayılamıyacak kadar çoktur. Günahlarınız da yine sizin bilemediğiniz kadar çoktur. Akşam-sabah tövbe edin ki, Allahu Teâlâ bu aradaki kusurlarınızı bağışlasın." demiştir.

Îsâ aleyhisselâm da: *"Müjde o göze ki, günahsız olarak uyudu ve yine günahsız olarak uyandı."* demiştir. Ebû Hüreyre (r.a.) de: "İnsanlar, niyetlerine göre haşrolunurlar." demiştir.

Fudayl b. İyad:

وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتّٰى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ وَالصَّابِرِينَ
وَنَبْلُوَ أَخْبَارَكُمْ

“Andolsun ki sizi, içinizden cihâda çıkanları ve sabredenleri meydana çıkarana ve haberlerinizi açıklayana kadar deneyeceğiz.” (Muhammed suresi, 47/31) âyet-i celîlesini okuduğu vakit ağlayarak onu tekrarladı ve: “Şâyet, bizi ibtilâ edersen, bütün gizli hallerimizi açığa çıkarır ve bizi rüsvây edersin.” derdi.

Hasan-ı Basrî de: “Cennet ehlinin ebedî cennette ve cehennem halkının da ebedî olarak cehennemde kalmaları niyetleri sebebiyledir. Çünkü niyetleri inançlarında ebedîdir” dedi.

Ebû Hüreyre (r.a.) diyor: “Tevrat’da, “Benim rızâm murâd edilen şeyin azı çok, başkası murâd edilenin de çoğu azdır.” diye yazılıdır.” dedi.

Bilâl b. Sa’d: “Kul, mü’minim dediği vakit, Allahu Teâlâ ameline bakmadan onu bırakmaz. Amel ettiği vakit verâına bakar. Verâ sâhibi olunca da niyetine bakar. Niyeti de hâlis olursa, artık diğer kusurlarını Allahu Teâlâ düzeltir.” demiştir.

Demek ki; amellerin direği niyettir. Amel, hayır olması için hâlis niyete muhtaçtır. Fakat amel mümkün olmasa da, niyet bizâtihi hayırdır.

بيان حقيقة النّيّة

اعلمْ : أنَّ النيةَ والإرادةَ والقصدَ عباراتٌ متواردةٌ علىٰ معنىً واحدٍ ، وهوَ حالةٌ وصفةٌ للقلبِ يكتنفُها أمرانِ : علمٌ وعملٌ ، العلمُ يقدُمُهُ لأنَّهُ أصلُهُ وشرطُهُ ، والعملُ يتبعُهُ لأنَّهُ ثمرتُهُ وفرعُهُ ، وذلكَ لأنَّ كلَّ عملٍ ـ أعني : كلَّ حركةٍ وسكونٍ ـ اختياريٌّ فإنَّهُ لا يتمُّ إلا بثلاثةِ أمورٍ : علمٍ وإرادةٍ وقدرةٍ ؛ لأنَّهُ لا يريدُ الإنسانُ ما لا يعلمُهُ ، فلا بدَّ وأنْ يعلمَ ، ولا يعملُ ما لمْ يرِدْ ، فلا بدَّ مِنْ إرادةٍ ، ومعنى الإرادةِ : انبعاثُ القلبِ إلىٰ ما يراهُ موافقاً للغرضِ ؛ إمَّا في الحالِ أوْ في المآلِ ، فقدْ خُلقَ الإنسانُ بحيثُ يوافقُهُ بعضُ الأمورِ ويلائمُ غرضَهُ ، ويخالفُهُ بعضُ الأمورِ ، فاحتاجَ إلىٰ جلبِ الملائمِ الموافقِ إلىٰ نفسِهِ ، ودفعِ الضارِّ المنافي عنْ نفسِهِ ، فافتقرَ بالضرورةِ إلىٰ معرفةٍ وإدراكٍ للشيءِ المضرِّ والنافعِ ، حتَّىٰ يجلبَ هـٰذا ويهربَ مِنْ هـٰذا ، فإنَّ مَنْ لا يبصرُ الغذاءَ ولا يعرفُهُ . . لا يمكنُهُ أنْ يتناولَهُ ، ومَنْ لا يبصرُ النارَ . . لايمكنُهُ الهربُ منها ، فخلقَ اللهُ تعالى الهدايةَ والمعرفةَ ، وجعلَ لها أسباباً ؛ وهيَ الحواسُّ الظاهرةُ والباطنةُ ، وليسَ ذلكَ مِنْ غرضِنا .

ثمَّ لوْ أبصرَ الغذاءَ وعلمَ أنَّهُ موافقٌ لهُ . . فلا يكفيهِ ذلكَ للتناولِ ما لمْ يكنْ فيهِ ميلٌ إليهِ ورغبةٌ فيهِ ، وشهوةٌ لهُ باعثةٌ عليهِ ؛ إذِ المريضُ يرى الغذاءَ ويعلمُ أنَّهُ موافقٌ ولا يمكنُهُ التناولُ لعدمِ الرغبةِ والميلِ ، ولفقدِ الداعيةِ

المحرِّكةِ إليهِ ، فخلقَ اللهُ تعالىٰ لهُ الميلَ والرغبةَ والإرادةَ ، وأعني بهِ نزوعاً في نفسِهِ إليهِ ، وتوجُّهاً في قلبِهِ إليهِ .

ثمَّ ذلكَ لا يكفيهِ ، فكَمْ مِنْ مشاهِدٍ طعاماً راغبٍ فيهِ مريدٍ تناولَهُ عاجزٌ عنهُ لكونِهِ زَمِناً ، فخُلقَتْ لهُ القدرةُ والأعضاءُ المتحرِّكةُ حتَّىٰ يتمَّ بهِ التناولُ ، والعضوُ لا يتحرَّكُ إلا بالقدرةِ ، والقدرةُ تنتظرُ الداعيةَ الباعثةَ ، والداعيةُ تنتظرُ العلمَ والمعرفةَ ، أوِ الظنَّ والاعتقادَ ، وهوَ أنْ يقوىٰ في نفسِهِ كونُ الشيءِ موافقاً لهُ ، فإذا جزمَتِ المعرفةُ بأنَّ الشيءَ موافقٌ ، ولا بدَّ أنْ يفعلَ ، وسلمَتْ عنْ معارضةِ باعثٍ آخرَ صارفٍ عنهُ . . انبعثَتِ الإرادةُ ، وتحقَّقَ الميلُ ، فإذا انبعثَتِ الإرادةُ . . انتهضَتِ القدرةُ لتحريكِ الأعضاءِ ، فالقدرةُ خادمةٌ للإرادةِ ، والإرادةُ تابعةٌ لحكمِ الاعتقادِ والمعرفةِ ، فالنيةُ : عبارةٌ عنِ الصفةِ المتوسطةِ ، وهيَ الإرادةُ وانبعاثُ النفسِ بحكمِ الرغبةِ والميلِ إلىٰ ما هوَ موافقٌ للغرضِ ؛ إمَّا في الحالِ ، وإمَّا في المآلِ .

فالمحرِّكُ الأوَّلُ هوَ الغرضُ المطلوبُ ، وهوَ الباعثُ ، والغرضُ الباعثُ هوَ المقصدُ المنويُّ ، والانبعاثُ هوَ القصدُ والنيةُ ، وانتهاضُ القدرةِ لخدمةِ الإرادةِ بتحريكِ الأعضاءِ هوَ العملُ ، إلا أنَّ انتهاضَ القدرةِ للعملِ قدْ يكونُ بباعثٍ واحدٍ ، وقدْ يكونُ بباعثينِ اجتمعا في فعلٍ واحدٍ ، وإذا كانَ بباعثينِ . . فقدْ يكونُ كلُّ واحدٍ بحيثُ لوِ انفردَ لكانَ ملياً بإنهاضِ القدرةِ ، وقدْ يكونُ كلُّ واحدٍ قاصراً عنهُ إلا بالاجتماعِ ، وقدْ يكونُ أحدُهُما كافياً لولا الآخرُ ، لكنِ الآخرُ انتهضَ عاضداً لهُ ومعاوناً ، فيخرجُ مِنْ هاذا التقسيمِ

أربعةُ أقسامٍ ، فلنذكرْ لكلِّ واحدٍ مثالاً واسماً .

* * *

أمَّا الأوَّلُ : فهوَ أنْ ينفردَ الباعثُ الواحدُ ويتجرَّدَ : كما إذا هجمَ على الإنسانِ سبعٌ ، فكلَّما رآهُ . . قامَ مِنْ موضعِهِ ، فلا مزعجَ لهُ إلا غرضُ الهربِ مِنَ السبعِ ، فإنَّهُ رأى السبعَ وعرفَهُ ضاراً ، فانبعثَتْ نفسُهُ إلى الهربِ ورغبَتْ فيهِ ، فانتهضَتِ القدرةُ عاملةً بمقتضى الانبعاثِ ، فيُقالُ : نيتُهُ الفرارُ مِنَ السبعِ ، لا نيةَ لهُ في القيامِ غيرُهُ ، وهـٰذهِ النيةُ تسمَّىٰ **خالصةً** ، ويسمَّى العملُ بموجبِها **إخلاصاً** بالإضافةِ إلى الغرضِ الباعثِ ، ومعناهُ : أنَّهُ خلصَ عنْ مشاركةِ غيرِهِ وممازجتِهِ .

* * *

وأمَّا الثاني : فهوَ أنْ يجتمعَ باعثانِ كلٌّ واحدٍ مستقلٌّ بالإنهاضِ لوِ انفردَ : ومثالُهُ مِنَ المحسوسِ : أنْ يتعاونَ رجلانِ علىٰ حملِ شيءٍ بمقدارٍ مِنَ القوَّةِ كانَ كافياً في الحملِ لوِ انفردَ ، ومثالُهُ في غرضِنا : أنْ يسألَهُ قريبُهُ الفقيرُ حاجةً فيقضيَها لفقرِهِ وقرابتِهِ ، وعلمَ أنَّهُ لولا فقرُهُ . . لكانَ يقضيها بمجرَّدِ القرابةِ ، وأنَّهُ لولا قرابتُهُ . . لكانَ يقضيها بمجرَّدِ الفقرِ ، وعلمَ ذلكَ مِنْ نفسِهِ بأنْ يحضرَهُ قريبٌ غنيٌّ فيرغبُ في قضاءِ حاجتِهِ ، وفقيرٌ أجنبيٌّ فيرغبُ أيضاً فيهِ ، وكذلكَ مَنْ أمرَهُ الطبيبُ بتركِ الطعامِ ، ودخلَ عليهِ يومُ عرفةَ ، فصامَ ، وهوَ يعلمُ أنَّهُ لوْ لمْ يكنْ يومَ عرفةَ . . لكانَ يتركُ الطعامَ حميةً ، ولولا

الحميةُ . . لكان يتركُهُ لأجلِ أنَّهُ يومُ عرفةَ ، وقدِ اجتمعا جميعاً ، فأقدَم على الفعلِ وكانَ الباعثُ الثاني رفيقَ الأوَّلِ ، فلنسمِّ هـٰذا **مرافقةَ البواعثِ** .

* * *

والثالثُ : ألا يستقلَّ كلُّ واحدٍ لوِ انفردَ ، ولكنْ قويَ مجموعُهُما علىٰ إنهاضِ القدرةِ ، ومثالُهُ في المحسوسِ : أنْ يتعاونَ ضعيفانِ علىٰ حملِ ما لا ينفردُ أحدُهُما بهِ ، ومثالُهُ في غرضِنا : أَنْ يقصدَهُ قريبُهُ الغنيُّ فيطلبُ درهماً فلا يعطيهِ ، ويقصدُهُ الأجنبيُّ الفقيرُ فيطلبُ درهماً فلا يعطيهِ ، ثمَّ يقصدُهُ الفقيرُ القريبُ فيعطيهِ ، فيكونُ انبعاثُ داعيتِهِ بمجموعِ الباعثينِ ، وهوَ القرابةُ والفقرُ ، وكذلكَ الرجلُ يتصدَّقُ بينَ يديِ الناسِ لغرضِ الثوابِ ولغرضِ الثناءِ ، ويكونُ بحيثُ لوْ كانَ منفرداً . . لكانَ لا يبعثُهُ مجرَّدُ قصدِ الثوابِ على العطاءِ ، ولوْ كانَ الطالبُ فاسقاً لا ثوابَ في التصدُّقِ عليهِ . . لكانَ لا يبعثُهُ مجرَّدُ الرياءِ على العطاءِ ، ولمَّا اجتمعا . . أورثا بمجموعِهِما تحريكَ القلبِ ، ولنسمِّ هـٰذا الجنسَ **مشاركةً** .

* * *

والرابعُ : أنْ يكونَ أحدُ الباعثينِ مستقلاً لوِ انفردَ بنفسِهِ والثاني لا يستقلُّ ، ولكنْ لمَّا انضافَ إليهِ . . لمْ ينفكَّ عنْ تأثيرٍ بالإعانةِ والتسهيلِ ، ومثالُهُ في المحسوسِ : أنْ يعاونَ الضعيفُ الرجلَ القويَّ على الحملِ ، ولوِ انفردَ القويُّ . . لاستقلَّ ، ولوِ انفردَ الضعيفُ . . لمْ يستقلَّ ، فإنَّ ذلكَ

بالجملةِ يسهِّلُ العملَ ويؤثِّرُ في تخفيفِهِ ، ومثالُهُ في غرضِنا : أنْ يكونَ للإنسانِ وردٌ في الصلاةِ وعادةٌ في الصدقاتِ ، فاتفقَ أنْ حضرَ في وقتِها جماعةٌ مِنَ الناسِ ، فصارَ الفعلُ أخفَّ عليهِ بسببِ مشاهدتِهِمْ ، وعلمَ مِنْ نفسِهِ أنَّهُ لوْ كانَ منفرداً خالياً . . لمْ يفترْ عنْ عملِهِ ، وعلمَ أنَّ عملَهُ لوْ لمْ يكنْ طاعةً . . لمْ يكنْ مجرَّدُ الرياءِ يحملُهُ عليهِ ، فهوَ شوْبٌ تطرَّقَ إلى النيةِ ، ولنسمِّ هـٰذا الجنسَ معاونةً .

فالباعثُ الثاني إمَّا أنْ يكونَ رفيقاً ، أوْ شريكاً ، أوْ معيناً ، وسنذكرُ حكمَها في بابِ الإخلاصِ ، والغرضُ الآنَ بيانُ أقسامِ النيَّاتِ ، فإنَّ العملَ تابعٌ للباعثِ عليهِ ، فيكتسبُ الحكمَ منهُ ، ولذلكَ قيلَ : « إنَّما الأعمالُ بالنيَّاتِ »(١) ، لأنَّها تابعةٌ لا حكمَ لها في نفسِها ، وإنَّما الحكمُ للمتبوعِ .

* * *

---

(١) رواه البخاري (١) ، ومسلم (١٩٠٧) .

NİYETİN HAKÎKATİ

Bilmiş ol ki; niyet, bir mâna üzerine devreden irâde ve kasdın ayrı deyimleridir. Bu da kalp için bir hâl ve bir vasıftır ki, onu iki emir koltuklar. Bu iki emir de ilim ve ameldir. İlim önce gelir, çünkü ilim asıl ve şarttır. Amel ise ilme tâbidir. Zîra amel, ilmin dalı ve meyvesidir. Bunun îzâhı şöyledir:

Her amel, yâni ihtiyârî olan her hareket ve sükûn üç şey ile meydana gelir. Bunlar, ilim, irâde ve kudrettir. Çünkü insan, bilmediğini irâde edemez. Önce bir bilgi ister. Murâd etmeden de bir şey yapamaz, onun için de irâde ister. İrâde demek, şimdiki halde veya gelecekte maksadına uygun bulduğu şeye kalbin meyletmesi demektir. İnsan öyle bir yaratılışa sâhiptir ki, bâzı şeyler hoşuna giderken, diğer bâzıları da hoşuna gitmez. Bunun için hoşuna gidenleri elde etmek ve hoşuna gitmeyen zararlı şeyleri kendisinden uzaklaştırmak ister. Zararlısından korunmak ve faydalısını elde edebilmek için de bunların hangisinin faydalı ve hangisinin zararlı olduğunu bilip anlaması gerekir.

Çünkü besin maddelerini görüp anlamayanın onları alıp yemesi, mümkün olmadığı gibi, ateşi göremeyenin de ondan kaçıp korunması mümkün değildir. İşte bunu sağlamak için Allahu Teâlâ hidâyet ve mârifeti yarattı ve bunlar için de sebepler hazırladı. Bu sebeplerin başında beş duyu gelmektedir. Dâva bu kadarla da bitmiyor. Çünkü besin maddelerini yemek için yalnız onları görüp faydalı olduklarını anlamak yeterli değildir. Onları yemeye, istek ve heves lâzımdır. Zîra hasta adam yemeği görür, faydalı olduğunu da bilir, fakat isteği olmadığı için onları yiyemez. İşte bu sebepten Allahu Teâlâ insanda istek denen şeyi ve kalbin onu almaya yöneltici olan irâdesini yarattı.

Aynı zamanda, onu yiyebilmek için bu kadarı da yeterli değildir. Yemeği görüp heves ve onu yemek istediği halde alıp yiyecek imkânları olmadığı için yiyemeyen nice insanlar vardır. Bunun için de Allahu Teâlâ o yemeği alıp yiyebilecek kudret, imkânlar ve hareket eden âlet ve âzâlar yaratmıştır. Bu âzalar, kudret ve güç yetirmekle hareket eder. Bu kudret, irâde ve istek ister. İrâde ve istek de bu maddelerin faydalı olduğunu bilip anlamak ister. Yâni bu madde benim için faydalı mı değil mi? Bunu bilmesi lâzımdır. Evet, faydalıdır diye karara vardıktan ve başka da bir engel bulunmadıktan sonra, irâde doğar da ona meyil tahakkuk eder. İrâde meydana gelince kudret, âzâları harekete geçirir. Demek ki kudret, irâdenin hizmetçisidir. İrâde de bilgi ve inanca bağlıdır. İşte niyet, şimdiki halde veya gelecekte arzuya uygun olan şeye meyil ve heves hükmü ile nefsin irâdesidir.

Buna göre insanı ilk hareket ettiren kuvvet, aranan gayedir. İnsanı harekete geçiren de budur. İnsanı harekete geçiren garaz, niyet edilen maksattır. Bunun için de içeriden tahrîk eden kuvvet, kasıt ve niyettir. Âzâları hareket ettirmekle irâdeye hizmet için kudretin harekete geçmesi ise ameldir. Şu kadar var ki, kudretin ameli harekete geçirmesi, bâzen bir sebeple olduğu gibi, bâzen de bir işte bulunan iki sebeple olabilir. Kudretin ameli meydana getirmesinin iki sebebi bulunduğu vakit, bâzen bu iki sebebin her biri münferid olarak bu amele ve işe sebep olabilecekleri gibi, bâzen de her ikisi birleşmek sûretiyle bu işi meydâna getirmekte müessir olabilirler. Bâzen de diğeri olmasa, bir tanesi de buna kâfi gelirdi ama, ikincisi de ona yardımcı olur ki, bunlar dört kısma ayrılır. Her birini bir misâl ve isimle anlatmaya çalışalım.

Birincisi; irâdenin, işi meydâna getirmesi için tek sebebin yeterli olanıdır. Meselâ, bir insana yırtıcı bir hayvanın hücum etmesi ve insanın onu her görüşünde hemen yerinden fırlayıp kalkması gibi. Onu rahatsız eden tek sebep yırtıcı hayvandan kaçmaktır. Adam, yırtıcı hayvanı gördü, onun zararlı olduğunu bildi, canı ondan kaçıp kurtulmak istedi ve bu isteğine uygun olarak kudreti harekete geçti. İşte bu adam için, "Niyeti, aslandan kaçmaktır." denir. Çünkü ayağa kalkmakta başka bir maksadı yoktur. Bu niyet ise hâlistir. Bu hâlis niyete uygun olarak yaptığı hareketine de ihlâs denir. Yâni bu hareketinin sebebi tektir, ortak bir yönü yoktur.

İkincisi; hareketinin iki sebebi olmaktır. Bunun misâli, tek kişinin taşıyabileceği yükü, iki kişinin beraber taşımasıdır. Bizim konumuzla ilgili misâline gelince; akrabasından fakir bir kimse, adamdan bir şey istemiş. Adam da hem fakir ve hem de akrabası olduğu için istediğini kendisine vermiştir. Hâlbuki sade akrabası olmak veya yalnız yoksulluğu sebebiyle de aynı ikramı kendisine yapacaktı. Akrabasından bir zengin veya akrabası olmayan bir fakire de aynı muameleyi yapmasıdır.

Yine doktor, kendisine, "Yarın yemek yemeyeceksin." diye tavsiyede bulunup, o günün de arefeye rastlaması gibi. Doktorun tavsiyesi olmasa da adam o gün oruç tutacaktı, arefe olmasa da doktorun tavsiyesine uyarak o gün yemeyecekti. Yâni o günün arefe oluşu ve doktorun tavsiyesi, o gün yememek için her biri müstakil birer sebep idi. Burada ikisi birleşmiş oldu.

İkinci sebep, birincinin arkadaşı gibidir. Bunun için biz buna, sebepte arkadaşlık da diyebiliriz.

Üçüncüsü; bu iki sebebin, tek başlarına harekete geçirememeyip birleşmelerinden hâsıl olan kuvvet karşılığı, kudretin harekete geçmesidir. Bunun misâli, iki zayıf kimsenin, tek başlarına taşıyamadıkları bir şeyi ortaklaşa taşımalarıdır. Bizim konumuzla ilgili olan misâline gelince; zengin olan bir akrabasının kendisinden istediği veya fakir olan yabancı da istediği vakit vermemesi, fakat hem akraba ve hem de fakir olunca istediğini vermesi gibi. Adamı harekete geçiren sebep, iki kuvvetin bir araya toplanmasıdır. Yine hem övülmek ve hem de sevap kazanmak maksadıyla sadaka vermek gibi. Şâyet yalnız kalsa övülmek ihtimâli olmadığı için, verdiği adam fâsık olduğu için, sevap olmayacağı için vermeyecekti. Fakat her iki sebep toplanınca kalbi harekete geçirir. Buna da ortaklık diyelim.

Dördüncüsü; mevcûd iki sebepten birisinin kalbi harekete geçirmek için müstakil olarak yeterli olmasına rağmen ikincisinin bizâtihî kalbi harekete getirecek kudrette olmamakla birinciye katılması ile onu daha da takviye etmesi ve işi kolaylaştırmasıdır. Bunun misâli, zayıf adamın, bir yükü taşımakta, kuvvetli adama yardımcı olmasıdır.

Gerçi kuvvetli adam, bu yükü kendi başına da taşıyabilirdi. Fakat zayıfın yardımcı olması, onun işini kolaylaştırmıştır. Bizim mevzu ile ilgili olan benzerine gelince; bir insanın namazda bir virdi ve sadakada bir âdeti olsa, yâni belirli zamanda fazla ibâdet ve yine muayyen zamanda sadaka vermek itiyadı olsa, tam bunları yapacağı sırada etrafında kalabalık insanlar olsa, insanların kendisini görmesiyle bu ibâdetlerin kendisine daha kolay gelmesidir. Hâlbuki yalnızlıkta olsa yine aynı ibâdetleri yapacaktı. Etrafındakilerin bunu görmeleri daha da hoşuna gitmesi sebebiyle bu ibâdetleri daha kolaylıkla yapmasıdır. Yâni yalnız gösteriş için değil, yapayalnız olsa da bu ibâdetleri yapacaktı. Ancak gösteriş, bu ibâdetleri daha da kolaylaştırmış oldu ve niyetine riyâ kokusu karışmış oldu. Buna da muâvenet diyelim.

Demek ki işi yapmayı tahrik eden ikinci sebep ya arkadaş ya ortakçı ya da yardımcıdır. İhlâs bölümünde bunların hükmünü anlatacağız. Buradaki maksadımız, niyetin kısımlarını anlatmaktır. Çünkü iş, ona sebep olan şeye bağlıdır. Hükmünü oradan alır. Bunun için, *"Ameller niyetlere göredir."* denilmiştir. Zîra ameller tâbidir, bizâtihî hüküm taşımazlar. Hüküm ise, metbûdur.

بيان سر قوله صلى الله عليه وسلم : « نية المؤمن خير من عمله »(١)

اعلمْ : أنَّهُ قدْ يُظنُّ أنَّ سببَ هٰذا الترجيحِ أنَّ النيةَ سرٌّ لا يطلعُ عليهِ إلا اللهُ تعالىٰ ، والعملَ ظاهرٌ ، ولعملِ السرِّ فضلٌ ، وهٰذا صحيحٌ ، ولكنْ ليسَ هوَ المرادَ ؛ لأنَّهُ لو نوىٰ أنْ يذكرَ اللهَ تعالىٰ بقلبِهِ أوْ يتفكَّرَ في مصالحِ المسلمينَ ، فيقتضي عمومُ الحديثِ أنْ تكونَ نيةُ التفكُّرِ خيراً مِنَ التفكُّرِ .

وقدْ يُظنُّ أنَّ سببَ الترجيحِ أنَّ النيةَ تدومُ إلىٰ آخرِ العملِ ، والأعمالَ لا تدومُ ، وهوَ ضعيفٌ ؛ لأنَّ ذلكَ يرجعُ معناهُ إلىٰ أنَّ العملَ الكثيرَ خيرٌ مِنَ القليلِ ، بلْ ليسَ كذلكَ ، فإنَّ نيةَ أعمالِ الصلاةِ قدْ لا تدومُ إلا في لحظاتٍ معدودةٍ ، والأعمالُ تدومُ ، والعمومُ يقتضي أنْ تكونَ نيتُهُ خيراً مِنْ عملِهِ .

وقدْ يقالُ : إنَّ معناهُ أنَّ النيةَ بمجرَّدِها خيرٌ مِنَ العملِ بمجرَّدِهِ دونَ النيةِ ، وهوَ كذلكَ ، ولكنَّهُ بعيدٌ أنْ يكونَ هوَ المرادَ ؛ إذِ العملُ بلا نيةٍ أوْ على الغفلةِ لا خيرَ فيهِ أصلاً ، والنيةُ بمجرَّدِها خيرٌ ، وظاهرُ الترجيحِ للمشتركينِ في أصلِ الخيرِ(٢) .

بلِ المعنيُّ بهِ : أنَّ كلَّ طاعةٍ تنتظمُ بنيةٍ وعملٍ . . كانَتِ النيةُ مِنْ جملةِ

---

(١) رواه الطبراني في « الكبير » (٦/ ١٨٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٢٥٥) ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (١٤٧) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٤٤٥) ، والخطيب في « تاريخ بغداد » (٩/ ٢٣٦) .

(٢) وهنا لا اشتراك . « إتحاف » (١٠/ ١٦) .

الخيراتِ ، وكانَ العملُ مِنْ جملةِ الخيراتِ ، ولكنَّ النيةَ مِنْ جملةِ الطاعةِ خيرٌ مِنَ العملِ ؛ أيْ : لكلٍّ واحدٍ منهما أثرٌ في المقصودِ ، وأثرُ النيةِ أكثرُ مِنْ أثرِ العملِ ، فمعناهُ : نيةُ المؤمنِ مِنْ جملةِ طاعتِهِ خيرٌ مِنْ عملِهِ الذي هوَ مِنْ جملةِ طاعتِهِ ، والغرضُ أنَّ للعبدِ اختياراً في النيةِ وفي العملِ ، فهما عملانِ ، والنيةُ مِنَ الجملةِ خيرُهُما ، فهٰذا معناهُ .

وأمَّا سببُ كونِها خيراً ومترجحةً على العملِ . . فلا يفهمُهُ إلا مَنْ فهمَ مقصدَ الدينِ وطريقَهُ ومبلغَ أثرِ الطرقِ في الإيصالِ إلى المقصدِ ، وقاسَ بعضَ الآثارِ بالبعضِ ، حتَّىٰ يظهرَ لهُ بعدَ ذلكَ الأرجحُ بالإضافةِ إلى المقصودِ ، فمَنْ قالَ : الخبزُ خيرٌ مِنَ الفاكهةِ . . فإنَّما يعني بهِ أنَّهُ خيرٌ بالإضافةِ إلىٰ مقصودِ القوتِ والاغتذاءِ ، ولا يفهمُ ذلكَ إلا مَنْ فهمَ أنَّ للغذاءِ مقصداً ؛ وهوَ الصحةُ والبقاءُ ، وأنَّ الأغذيةَ مختلفةُ الآثارِ فيها ، وفهمَ أثرَ كلِّ واحدٍ ، وقاسَ بعضَها بالبعضِ ، فالطاعاتُ غذاءُ القلوبِ ، والمقصودُ شفاؤُها وبقاؤُها ، وسلامتُها في الآخرةِ وسعادتُها ، وتنعُّمُها بلقاءِ اللهِ تعالىٰ ، فالمقصدُ لذةُ السعادةِ بلقاءِ اللهِ فقطْ ، ولنْ يتنعَّمَ بلقاءِ اللهِ عزَّ وجلَّ إلا مَنْ ماتَ محبّاً للهِ تعالىٰ عارفاً باللهِ ، ولنْ يحبَّهُ إلا مَنْ عرفَهُ ، ولنْ يأنسَ بهِ إلا مَنْ طالَ ذكرُهُ لهُ ، فالأنسُ يحصلُ بدوامِ الذكرِ ، والمعرفةُ تحصلُ بدوامِ الفكرِ ، والمحبةُ تتبعُ المعرفةَ بالضرورةِ ، ولنْ يتفرَّغَ القلبُ لدوامِ الذكرِ والفكرِ إلا إذا فرغَ مِنْ شواغلِ الدنيا ، ولنْ يتفرَّغَ مِنْ شواغلِها إلا إذا انقطعَ عنهُ شهواتُها ، حتَّىٰ يصيرَ مائلاً إلى الخيرِ مريداً لهُ ، نافراً عنِ الشرِّ مبغضاً

لهُ ، وإنَّما يميلُ إلى الخيراتِ والطاعاتِ إذا علمَ أنَّ سعادتَهُ في الآخرةِ منوطةٌ بها ، كما يميلُ العاقلُ إلى الفصدِ والحجامةِ لعلمِهِ بأنَّ سلامتَهُ فيهما .

وإذا حصلَ أصلُ الميلِ بالمعرفةِ فإنَّما يقوىٰ بالعملِ بمقتضى الميلِ والمواظبةِ عليهِ ، فإنَّ المواظبةَ علىٰ مقتضىٰ صفاتِ القلبِ وإرادتِها بالعملِ تجري مجرى الغذاءِ والقوتِ لتلكَ الصفةِ ، حتىٰ تترشحُ الصفةُ وتقوىٰ بسببِها ، فالمائلُ إلىٰ طلبِ العلمِ أوْ طلبِ الرئاسةِ لا يكونُ ميلُهُ في الابتداءِ إلا ضعيفاً ، فإنِ اتبعَ مقتضى الميلِ واشتغلَ بالعلمِ وتربيةِ الرئاسةِ والأعمالِ المطلوبةِ لذلكَ . . تأكَّدَ ميلُهُ ورسخَ ، وعسرَ عليهِ النزوعُ ، وإنْ خالفَ مقتضىٰ ميلِهِ . . ضعفَ ميلُهُ وانكسرَ ، وربما زالَ وانمحقَ ، بلِ الذي ينظرُ إلىٰ وجهٍ حسنٍ مثلاً فيميلُ إليهِ طبعُهُ ميلاً ضعيفاً لوِ اتبعَهُ وعملَ بمقتضاهُ ، فداومَ على النظرِ والمجالسةِ والمخالطةِ والمجاورةِ . . تأكَّدَ ميلُهُ حتَّىٰ يخرجَ أمرُهُ عنِ اختيارِهِ ، فلا يقدرُ على النزوعِ عنهُ ، ولوْ فطمَ نفسَهُ ابتداءً وخالفَ مقتضىٰ ميلِهِ . . لكانَ ذلكَ كقطعِ القوتِ والغذاءِ عنْ صفةِ الميلِ ، ويكونُ ذلكَ زبراً ودفعاً في وجهِهِ ، حتَّىٰ يضعفَ وينكسرَ بسببِهِ ، أوْ ينقمعَ وينمحيَ .

وهكذا جميعُ الصفاتِ ، والخيراتُ والطاعاتُ كلُّها هيَ التي تُرادُ بها الآخرةُ ، والشرورُ كلُّها هيَ التي تُرادُ بها الدنيا للدنيا لا للآخرةِ ، وميلُ النفسِ إلى الخيراتِ الأخرويَّةِ وانصرافُها عنِ الدنيويَّةِ هوَ الذي يفرِّغُها للذكرِ والفكرِ ، ولنْ يتأكَّدَ ذلكَ إلا بالمواظبةِ علىٰ أعمالِ الطاعاتِ وتركِ المعاصي بالجوارحِ ؛ لأنَّ بينَ الجوارحِ وبينَ القلبِ علاقةً ، حتَّىٰ إنَّهُ يتأثرُ كلُّ واحدٍ

منهُما بالآخرِ ، فترى العضوَ إذا أصابَتْهُ جراحةٌ تألَّمَ بها القلبُ ، وترى القلبَ إذا تألَّمَ بعلمِهِ بموتِ عزيزٍ مِنْ أعزَّتِهِ أوْ بهجومِ أمرٍ مَخُوفٍ . . تأثرتْ بهِ الأعضاءُ ، وارتعدَتِ الفرائصُ ، وتغيَّرَ اللونُ ، إلا أنَّ القلبَ هوَ الأصلُ المتبوعُ ، فكأنَّهُ الأميرُ والراعي ، والجوارحُ كالخدمِ والرعايا والأتباعِ ، فالجوارحُ خادمةٌ للقلبِ بتأكيدِ صفاتِها فيهِ ، فالقلبُ هوَ المقصودُ ، والأعضاءُ آلاتٌ موصلةٌ إلى المقصودِ .

ولذلكَ قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ في الجسدِ مضغةً ، إذا صلحَتْ . . صلحَ لها سائرُ الجسدِ »(١) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « اللهُمَّ ؛ أصلحِ الراعيَ والرعيةَ »(٢) ، وأرادَ بالراعي القلبَ .

وقالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ لَن يَنَالَ ٱللَّهَ لُحُومُهَا وَلَا دِمَآؤُهَا وَلَٰكِن يَنَالُهُ ٱلتَّقْوَىٰ مِنكُمْ ﴾ ، وهيَ صفةُ القلبِ .

فمِنْ هٰذا الوجهِ يجبُ ـ لا محالةَ ـ أنْ تكونَ أعمالُ القلبِ على الجملةِ أفضلَ مِنْ حركاتِ الجوارحِ ، ثمَّ يجبُ أنْ تكونَ النيةُ مِنْ جملتِها أفضلَ ؛ لأنَّها عبارةٌ عنْ ميلِ القلبِ إلى الخيرِ وإرادتِهِ لهُ ، وغرضُنا مِنَ الأعمالِ بالجوارحِ أنْ يُعوِّدَ القلبُ إرادةَ الخيرِ ، ويُؤكِّدَ فيهِ الميلُ إليهِ ؛ ليتفرَّغَ مِنْ

---

(١) رواه البخاري (٥٢) ، ومسلم (١٥٩٩) .

(٢) قال الحافظ العراقي : (لم أجده) . « إتحاف » (١٠/ ١٧) .

شهواتِ الدنيا ، ويكبَّ على الذكرِ والفكرِ ، فبالضرورةِ يكونُ خيراً بالإضافةِ إلى الغرضِ ؛ لأنَّهُ متمكِّنٌ مِنْ نفسِ المقصودِ ، وهـٰذا كما أنَّ المعدةَ إذا تألَّمَتْ فقدْ تُداوىٰ بأنْ يُوضعَ الطلاءُ على الصدرِ ، وتُداوىٰ بالشربِ والدواءِ الواصلِ إلى المعدةِ . . فالشربُ خيرٌ مِنْ طلاءِ الصدرِ ؛ لأنَّ طلاءَ الصدرِ أيضاً إنَّما أُريدَ بهِ أنْ يسريَ منهُ الأثرُ إلى المعدةِ ، فما يلاقي عينَ المعدةِ فهوَ خيرٌ وأنفعُ .

فهكذا ينبغي أنْ تفهمَ تأثيرَ الطاعاتِ كلِّها ؛ إذِ المطلوبُ منها تغييرُ القلوبِ وتبديلُ صفاتِها فقطْ دونَ الجوارحِ ، فلا تظنَّنَّ أنَّ في وضعِ الجبهةِ على الأرضِ غرضاً مِنْ حيثُ إنَّهُ جمعٌ بينَ الجبهةِ والأرضِ ، بلْ مِنْ حيثُ إنَّهُ بحكمِ العادةِ يؤكِّدُ صفةَ التواضعِ في القلبِ ، فإنَّ مَنْ يجدُ في نفسِهِ تواضعاً فإذا استعانَ بأعضائِهِ وصوَّرَها بصورةِ التواضعِ . . تأكَّدَ تواضعُهُ ، ومَنْ وجدَ في قلبِهِ رقَّةً علىٰ يتيمٍ ، فإذا مسحَ رأسَهُ وقبَّلَهُ . . تأكَّدَتِ الرقَّةُ في قلبِهِ ، ولهـٰذا لمْ يكنِ العملُ بغيرِ نيةٍ مفيداً أصلاً ؛ لأنَّ مَنْ يمسحُ رأسَ يتيمٍ وهوَ غافلٌ بقلبِهِ ، أوْ ظانٌّ أنَّهُ يمسحُ ثوباً . . لمْ يسرِ مِنْ أعضائِهِ أثرٌ إلىٰ قلبِهِ لتأكيدِ الرقَّةِ ، وكذلكَ مَنْ يسجدُ غافلاً وهوَ مشغولُ الهمِّ بأعراضِ الدنيا . . لم يسرِ مِنْ جبهتِهِ ووضعِها على الأرضِ أثرٌ إلىٰ قلبِهِ يتأكدُ بهِ التواضعُ ، فكانَ وجودُ ذاكَ كعدمِهِ ، وما ساوىٰ وجودُهُ عدمَهُ بالإضافةِ إلى الغرضِ المطلوبِ منهُ يُسمَّىٰ باطلاً ، فيُقالُ : العبادةُ بغيرِ نيةٍ باطلٌ ، وهـٰذا معناهُ إذا فُعِلَ عنْ غفلةٍ ، فإذا قُصِدَ بهِ رياءٌ أوْ تعظيمُ شخصٍ آخرَ . . لمْ يكنْ وجودُهُ كعدمِهِ ، بلْ زادَهُ شرّاً ؛ فإنَّهُ لمْ يؤكِّدِ الصفةَ المطلوبَ تأكيدُها حتَّىٰ أكَّدَ الصفةَ

المطلوبَ قمعُها ، وهيَ صفةُ الرياءِ التي هيَ مِنَ الميلِ إلى الدنيا .

فهـٰذا وجهُ كونِ النيةِ خيراً مِنَ العملِ ، وبهـٰذا أيضاً يُعرفُ معنىٰ قولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ همَّ بحسنةٍ فلمْ يعملْها . . كُتبَتْ لهُ حسنةً »[1] ، لأنَّ همَّ القلبِ هوَ ميلُهُ إلى الخيرِ وانصرافُهُ عنِ الهوىٰ وحبِّ الدنيا ، وهوَ غايةُ الحسناتِ ، وإنَّما الإتمامُ بالعملِ يزيدُها تأكيداً ، فليسَ المقصودُ مِنْ إراقةِ دمِ القربانِ الدمَ واللحمَ ، بلْ ميلُ القلبِ عنْ حبِّ الدنيا ، وبذلِها إيثاراً لوجهِ اللهِ تعالىٰ ، وهـٰذهِ الصفةُ قدْ حصلَتْ عندَ جزمِ النيةِ والهمَّةِ وإنْ عاقَ عنِ العملِ عائقٌ ، فلنْ ينالَ اللهَ لحومُها ولا دماؤُها ، ولكنْ ينالُهُ التقوىٰ منكُمْ ، والتقوىٰ هـٰهنا ، أعني القلبَ ، ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ قوماً بالمدينةِ قدْ شركونا في جهادِنا » كما رويناه[2] ؛ لأنَّ قلوبَهُمْ في صدقِ إرادةِ الخيرِ ، وبذلِ المالِ والنفسِ ، والرغبةِ في طلبِ الشهادةِ وإعلاءِ كلمةِ اللهِ تعالىٰ . . كقلوبِ الخارجينَ في الجهادِ ، وإنَّما فارقوهُمْ بالأبدانِ لعوائقَ تخصُّ الأسبابَ الخارجةَ عنِ القلبِ ، وذلكَ غيرُ مطلوبٍ إلا لتأكيدِ هـٰذهِ الصفاتِ .

وبهـٰذهِ المعاني تُفهمُ جميعُ الأحاديثِ التي أوردناها في فضيلةِ النيةِ ، فاعرضْها عليها ؛ لينكشفَ لكَ أسرارُها ، فلا نطوِّلُ بالإعادةِ .

* * *

---

[1] رواه البخاري (٦٤٩١) ، ومسلم (١٣١) .

[2] رواه بنحوه البخاري (٤٤٢٣) ، وأبو داوود (٢٥٠٨) ، وابن ماجه (٢٧٦٤) .

NİYETİN AMELDEN HAYIRLI OLUŞU

Bilmiş ol ki; bâzıları, niyetin amelden hayırlı olduğunun sebebini anlatırken amelin âşikâre ve niyetin gizli olmasını, gizli amelin ise aşikare amelden üstün olacağını sebep olarak göstermişlerdir. Bu görüş doğru olmakla beraber, maksat bu değildir. Zîra buna göre, Allah'ı zikredeceğini veya kamu yararını düşüneceğini niyet etse, buna göre yalnız bu niyetin o zikir ve düşünceden üstün olması lâzım gelirdi ki, doğru olamaz.

Bâzıları niyetin, amelin sonuna kadar devam etmesini ve amellerin devam üzere olmamasını tercih sebebi olarak göstermişlerse de, bu da zayıftır. Zîra bu az amel, çok amelden hayırlıdır, neticesini doğurur ki, böyle değildir. Çünkü namaza niyet, bâzen çok kısa bir müddet devam ettiği halde namaz, daha uzun sürer. Buna göre, niyetin namazdan hayırlı olması lâzım gelir ki, bu da doğru olmaz.

Bunun gibi tercih sebebinde, niyetsiz amelden, amelsiz niyetin hayırlı olduğunu göstermektedir. Bu, doğru olmakla beraber, maksadın bu olması da uzak bir ihtimaldir. Çünkü niyetsiz ve gaflet içinde yapılan amellerde ne az ve ne de çok, hiç bir hayır yoktur. Fakat *"Niyet, müstakil olarak hayırlıdır."* hadîsinin zâhirî tercihi, asıl hayırdaki ortaklardır. Yâni mutlaka iki tarafta da hayır olması lâzımdır.

Belki bu hadîsten maksat şudur: Her tâat, niyet ve amelden meydana gelir. Niyet de amel de hayır cümlesindendir. Fakat tâat cümlesinden olan niyet amelden hayırlıdır. Yâni amelin de niyetin de maksat üzerinde tesiri vardır. Fakat niyetin maksat üzerinde olan tesiri daha büyüktür. Yâni tâat cümlesinden olan mü'minin niyeti, tâat cümlesinden olan amelinden hayırlıdır. Buradaki maksat şudur: Kulun, niyet ve amelde bir ihtiyârı vardır. Niyet ise bunların hayırlısıdır. İste hadîsin mânası budur.

Amele tercih edilip, ondan hayırlı olmasının sebebine gelince; bunu ancak dînin maksat ve yolunu anlayan ve maksada ulaşmakta yolun izine ulaşan ve izleri birbiriyle kıyâs eden bilebilir. Bu sâyede maksada nispetle daha üstün geleni anlamış olur.

Meselâ, "Ekmek, meyveden daha iyidir." diyen, nafaka ve gıda bakımından daha iyi olduğunu kasdetmiştir. Bunu anlayabilmek için gıdanın bir maksadı olduğunu, bu maksattan da sıhhat ve yaşayabilmek olduğunu, çeşitli gıdaların bu hususta muhtelif etkilerinin bulunduğunu, her birinin bu husustaki faydalarını bilip, birbirine nispetle mukayeselerini yapmak lâzımdır.

Tâatler de gönüllerin gıdasıdır. Maksat, gönülleri şifâlandırıp onları yaşatmak, âhirette selâmet ve saâdet ulaştırarak, Allah'a mülâkat ile onu zevklendirmektir. Bütün bunlardan maksat, Allah'a ulaşmaktan hâsıl olacak saâdet zevkine ermektir. Allah'a mülâkat zevkine, ancak Allah'ı severek ve bilerek ölenler erişebilir.

Zâten O'nu, ancak bilen sever. O'nunla, ancak O'nu çok seven ünsiyet eder. Ünsiyet, zikrin devamı ile mârifet de fikrin devamı ile hâsıl olur. Muhabbet ise mârifete tâbidir. Gönül, dünya meşgalesinden ayrılmadıktan sonra, devamlı olarak zikir ve fikir ile uğraşamaz. Dünyadan arzu, istek ve şehvetlerini kesmedikten sonra da dünya meşgalesinden ayrılamaz. Ne zaman ki dünyalıktan uzaklaşır, kötülükten ve kötülüğe meyletmekten çekilir. Onları çirkin görür, nefret eder, hayra meyleder ve onu irâde ederse, ancak o zaman dünyalıktan ayrılabilir. Hayrât ve tâate meyletmesi de âhiretteki saâdetinin buna bağlı olduğunu bilmesiyle mümkündür. Bu, tıpkı selâmetinin ameliyatta olduğunu bilen bir hastanın, ameliyata meyletmesi gibidir.

Mârifet sâyesinde hayra meylin aslı yerleşince, buna devam etmek gerekir. Kalbin meylettiği amele, arzu ve irâdesine devam, gıda yerine geçer. Ve kalbin, bu vasfının nafakası olur. Bu sâyede o sıfat, kuvvetleşir, gelişir ve etrafa yayılır. İlim veya riyâset arzusu tarafına meyletmek, ilk önce zayıftır. Bu arzunun îcaplarını yerine getirmeye başlar. İlim ve riyâset için gerekli çarelere sarılırsa meyli kuvvetleşir ve kendisinde yerleşir. Meylinin arzularına uymazsa daha da zayıflar ve nihayet kırılıp gider. Hattâ güzel bir yüze bakan kimsenin tabiati buna meyleder. Şüphesiz bu meyli ilk önce zayıftır. Şâyet bunun peşini bırakmaz, gereğini yerine getirmeye çalışır, devamlı olarak o güzel ile bir arada bulunur. Onunla sohbet eder ve durmadan yüzüne bakarsa, meyli daha da çoğalır. Hattâ irâdesi dışına da taşabilir ve kendisini geri alamaz hale gelir. Eğer ilk önce nefsini çekip temayülünün peşinden gitmese, o zaman bu vasfın gıdasını kesmiş gibi olur da o sevgi tamamen kendisinden kaybolmaya sebep olur.

Kendileri ile âhiret irâde edilen tâat, hayrât gibi bütün sıfatlar ve kendileriyle dünyalık murâd edilen kötülükler yapılan bütün sıfatlarda durum budur. Nefsi, zikir ve fikir ile baş başa bırakan, nefsin dünyalıktan ayrılıp âhiret hayrına meyletmesiyledir. Bu da ancak âzâlarla yapılan günahları terk edip yine âzâlarla tâate devam sâyesinde mümkündür.

Zîra âzâlarla kalp arasında münâsebet vardır, her biri diğerinden müteessir olur. Meselâ, bir organdaki bir ârızadan kalp müteessir olur. Kalp bir habere üzüldüğü vakit, âzâlar rahatsızlanır, beniz sararır ve âzâlar titremeye başlar.

Zîra kalp, kendisine uyulan bir asıldır. O, bir hükümdar ve bir koruyucu gibidir. Âzâlar ise onun hizmetçisi ve maiyeti mesâbesindedir. Âzâlar kalbin hizmetçisidir. Aranan kalptir. Âzâlar, kalbe ulaştıran âletlerdir. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Bedende bir parça et var; o salâh üzere olduğu vakit, bütün vücud selâmette olur."* buyurmuştur.

Diğer hadîste de şöyle buyrulmuştur: *"Allahım, çobanı ve koruyucularını sen ıslâh et."*[20] diye duâ etmiş ve çobandan, kalbi kasdetmiştir. Allahu Teâlâ da:

لَنْ يَنَالَ اللّٰهَ لُحُومُهَا وَلَا دِمَاؤُهَا وَلٰكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوٰى مِنْكُمْ

"Onların ne etleri, ne kanları hiç bir zaman Allah'a (yükselip) **erişmez. Fakat O'na sizden yalnız takvâ ulaşır."** (Hac suresi, 22/37) buyurmuştur ki, takvâ kalbin sıfatıdır.

İşte bütün bu yönlerden, kalbin ameli, âzâların hareketinden efdal olması, sonra kalbin amelleri arasında niyetin efdal olması gerekir. Zîra niyet, kalbin hayrı irâde edip ona meyletmesinden ibârettir.

Zâten bizim azalarımız ile amel etmekten maksadımız da kalbin hayır irâdesini kuvvetlendirmesi ve ona meylini takviyedir ki, bu sayede dünya şehvetlerinden kurtulup zikir ve fikre yönelmiş olsun. Artık garaza nisbetle kalp amelinin hayırlı olduğu ortaya çıkmış olur. Çünkü onda bizzat maksadın kendisi mevcuttur. Mîde de böyledir. Rahatsızlandığı vakit göğüse ilaç konur, katran sürülür ve tedâvi yapılır.

---

[20] Metin yukarıda geçmiştir.

Ayrıca mîdeye gidecek ilâçlar verilir. Şüphesiz doğrudan mîdeye giden ilâçlar daha makbuldür. Zâten göğüse konan ilâçların da tesirlerinin mîdeye sirâyeti ile beklenir. Elbette doğrudan mîdeye giden ilâç ile dolayısıyla mîdeye tesir edecek olan ilâç arasında fark vardır ve birincisi daha makbûldür.

İşte tâatlerin de tesirini böyle anlamak lâzımdır. Zîra tâat ve ibâdetten maksat âzâların değil, gönlün vasıflarını değiştirip düzeltmektir. Elini yere koymaktan maksat, alın ile toprağı yerleştirmek olduğunu mu sanıyorsun? Gaye, gönülde tevâzu vasfını kuvvetlendirmektir. Zîra gönlünde tevâzuu bulan kimse, âzâları ile de aynı yola girer ve âzâlarını da tevâzu şekline sokarsa, tevâzuu kuvvetleşir. Öksüze acıma ve merhamet duygusuna sâhip olan kimse, onu kucağına alıp okşayıp sevdiği vakit, kalbindeki bu yumuşaklık daha da artar ve kuvvetleşir. Bunun için niyetsiz amelde hiç bir fayda yoktur. Zîra kalbinden gafil olduğu halde yetimi, âdeta bir bez parçası okşar gibi okşayan, kalbindeki rikkati çoğaltmak için bedeninden kalbine bir şey gitmez.

Bunun gibi dünya işleri ile meşgul, gafil bir kalp ile alnını secdeye koyan kimsenin bu hareketinden kalbine bir şey gitmez. Bu gibi amellerin varlığı, yokluğu gibi olur. Maksada ulaşmaya nispetle varlığı, yokluğu gibi kabul edilen şeye bâtın denir. Bunun için de: "Niyetsiz amel bâtıldır." denilmiş ve bunun mânası da gafletle yaptığı ibâdet olmuştur. Yoksa gösteriş için yapılan amellerin, varlığı, yokluğu gibi değildir. Belki varlığı, yokluğundan çok fenâdır. Zîra böyle riya ile yapılan amel, takviyesi gereken sıfatı kuvvetlendirmez ki, atılması gereken sıfatı atmaya yardımcı olsun. Atılması gereken sıfat, dünyaya meyilden ibâret olan riyâ sıfatıdır. Bu emel, bunu takviye eder.

İşte niyetin amelden hayırlı olmasının yönü budur. Yine bununla beraber Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Bir iyilik yapmayı azmedip yapamayan kimseye bir hasene yazılır."* buyurduğunun mânası da anlaşılmış olur.

Zîra kalbin hemmi, iyiliğe meyledip hevâ ve dünya sevgisinden uzaklaşmasıdır. Zâten bütün iyiliklerin gayesi ve onlardan beklenen de budur. Âmellerle bunu tamamlamak onu daha da kuvvetlendirir. Yoksa kurban kanı akıtmaktan maksat, kan ve et değil, kalbin dünya sevgisinden ayrılması ve Allah için dünya malını fedâ etmesidir. Bu sıfat ise niyet ve himmetin kesinleşmesiyle hâsıl olur. İşte bir mâni zuhur etse de zarar vermez. Zîra kurbanın Allah'a ne eti ve ne de kanı gitmez. Ancak sizin takvânız gider. Burada takvâ, kalptir. Bunun için yukarıda anlattığımız gibi, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Medine'de kalmış öyle kimseler var ki, bu cihaddan alacağımız mükâfatta onlar da bize ortaktırlar."* buyurmuştur. Çünkü gönülleri sâdık olan hayır irâdesinde idi. Onlar, mallarını canlarını fedâ etmeye hazır ve Allah kelimesini yüceltmek uğrunda şehâdet mertebesine âşık idiler. Onları bu savaştan ayıran, kalpleri değil, özel olarak bendenlerine ârız olan mânidir.

İşte bu mânalarla niyetin fazileti hakkında îrad ettiğimiz hadîsleri anlamış olursun. Onları bu mânalarla düşün ki, esrârı sana açıklansın.

بيان تفصيل الأعمال المتعلقة بالنية

اعلمْ : أنَّ الأعمالَ وإنِ انقسمَتْ أقساماً كثيرةً ؛ مِنْ فعلٍ وقولٍ ، وحركةٍ وسكونٍ ، وجلبٍ ودفعٍ ، وفكرٍ وذكرٍ ، وغيرِ ذلكَ ممَّا لا يُتصوَّرُ إحصاؤُهُ واستقصاؤُهُ . . فهيَ ثلاثةُ أقسامٍ : معاصٍ ، وطاعاتٌ ، ومباحاتٌ .

القسمُ الأوَّلُ : المعاصي :

وهيَ لا تتغيَّرُ عنْ موضوعاتِها بالنيةِ ، فلا ينبغي أنْ يفهمَ الجاهلُ ذلكَ مِنْ عمومِ قولِهِ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « إنَّما الأعمالُ بالنياتِ » فيظنَّ أنَّ المعصيةَ تنقلبُ طاعةً بالنيةِ ؛ كالذي يغتابُ إنساناً مراعاةً لقلبِ غيرِهِ ، أوْ يطعمُ فقيراً مِنْ مالِ غيرِهِ ، أوْ يبني مدرسةً أوْ مسجداً أوْ رباطاً مِنْ مالٍ حرامٍ وقصدُهُ الخيرُ ، فهٰذا كلُّهُ جهلٌ ، والنيةُ لا تؤثِّرُ في إخراجِهِ عنْ كونِهِ ظلماً وعدواناً ومعصيةً ، بلْ قصدُهُ الخيرَ بالشرِّ علىٰ خلافِ مقتضى الشرعِ شرٌّ آخرُ ، فإنْ عرفَهُ . . فهوَ معاندٌ للشرعِ ، وإنْ جهلَهُ . . فهوَ عاصٍ بجهلِهِ ؛ إذْ طلبُ العلمِ فريضةٌ علىٰ كلِّ مسلمٍ ، والخيراتُ إنَّما عُرِفَ كونُها خيراتٍ بالشرعِ ، فكيفَ يمكنُ أنْ يكونَ الشرُّ خيراً ؟! هيهاتَ ! بلِ المروِّجُ لذلكَ على القلبِ خفيُّ الشهوةِ وباطنُ الهوىٰ ، فإنَّ القلبَ إذا كانَ مائلاً إلىٰ طلبِ الجاهِ ، واستمالةِ قلوبِ الناسِ ، وسائرِ حظوظِ النفسِ . . توسَّلَ الشيطانُ بهِ إلى التلبيسِ على الجاهلِ .

ولذلكَ قالَ سهلٌ رحمهُ اللهُ تعالىٰ : ما عُصِيَ اللهُ تعالىٰ بمعصيةٍ أعظمَ مِنَ الجهلِ ، قيلَ : يا أبا محمدٍ ؛ هلْ تعرفُ شيئاً أشدَّ مِنَ الجهلِ ؟ قالَ : نعمِ ، الجهلُ بالجهلِ(١) .

وهوَ كما قالَ ؛ لأنَّ الجهلَ بالجهلِ يسدُّ بالكليّةِ بابَ التعلُّمِ ، فمَنْ يظنُّ بالكليّةِ بنفسِهِ أنَّهُ عالمٌ . . فكيفَ يتعلَّمُ ؟

وكذلكَ أفضلُ ما أُطيعَ اللهُ تعالىٰ بهِ العلمُ ، ورأسُ العلمِ العلمُ بالعلمِ ، كما أنَّ رأسَ الجهلِ الجهلُ بالجهلِ ، فإنَّ مَنْ لا يعلمُ العلمَ النافعَ مِنَ العلمِ الضارِّ . . اشتغلَ بما أكبَّ الناسُ عليهِ مِنَ العلومِ المزخرفةِ التي هيَ وسائلُهُمْ إلى الدنيا ، وذلكَ هوَ مادةُ الجهلِ ومنبعُ فسادِ العالمِ .

والمقصودُ أنَّ مَنْ قصدَ الخيرَ بمعصيةٍ عنْ جهلٍ . . فهوَ غيرُ معذورٍ ، إلا إذا كانَ قريبَ العهدِ بالإسلامِ ولمْ يجدْ بعدُ مهلةً للتعلُّمِ .

وقدْ قالَ اللهُ سبحانَهُ : ﴿ فَسْـَٔلُوٓا۟ أَهْلَ ٱلذِّكْرِ إِن كُنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴾ .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يُعذرُ الجاهلُ على الجهلِ ، ولا يحلُّ للجاهلِ أنْ يسكتَ علىٰ جهلِهِ ، ولا للعالمِ أنْ يسكتَ علىٰ علمِهِ »(٢) .

ويقربُ مِنْ تقرُّبِ السلاطينِ ببناءِ المساجدِ والمدارسِ بالمالِ الحرامِ

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٥٣) .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ١٥٣) ، ورواه الطبراني في « الأوسط » (٥٣٦١) بنحوه .

تقرُّبُ العلماءِ السوءِ بتعليمِ العلمِ للسفهاءِ والأشرارِ ، المشغولينَ بالفسقِ والفجورِ ، القاصرينَ همَمَهُمْ علىٰ مماراةِ العلماءِ ومباراةِ السفهاءِ ، واستمالةِ وجوهِ الناسِ ، وجمعِ حُطامِ الدنيا ، وأخذِ أموالِ السلاطينِ واليتامىٰ والمساكينِ ، فإنَّ هؤلاءِ إذا تعلَّموا.. كانوا قطَّاعَ طريقِ اللهِ ، وانتهضَ كلُّ واحدٍ منهُمْ في بلدتِهِ نائباً عنِ الدجَّالِ ، يتكالبُ على الدنيا ، ويتبعُ الهوىٰ ، ويتباعدُ عنِ التقوىٰ ، ويستجرىءُ الناسُ بسببِ مشاهدتِهِ علىٰ معاصي اللهِ ، ثمَّ قدْ ينتشرُ ذلكَ العلمُ إلىٰ مثلِهِ وأمثالِهِ ، ويتخذونَهُ أيضاً آلةً ووسيلةً في الشرِّ واتباعِ الهوىٰ ، ويتسلسلُ ذلكَ ، ووبالُ جميعِهِ يرجعُ إلى المعلِّمِ الذي علَّمَهُ العلمَ معَ علمِهِ بفسادِ نيتِهِ وقصدِهِ ، ومشاهدتِهِ أنواعَ المعاصي مِنْ أقوالِهِ وأفعالِهِ ، وفي مطعمِهِ وملبسِهِ ومسكنِهِ ، فيموتُ هـٰذا العالمُ وتبقىٰ آثارُ شرِّهِ منتشرةً في العالمِ ألفَ سنةٍ وألفي سنةٍ ، وطوبىٰ لمَنْ إذا ماتَ.. ماتَتْ معهُ ذنوبُهُ .

ثمَّ العجبُ مِنْ جهلِهِ حيثُ يقولُ : (إنَّما الأعمالُ بالنياتِ ، وقدْ قصدتُ بذلكَ نشرَ علمِ الدينِ ، فإنِ استعملَهُ هوَ في الفسادِ.. فالمعصيةُ منهُ لا منِّي ، وما قصدتُ بهِ إلا أنْ يستعينَ بهِ على الخيرِ) ، وإنَّما حبُّ الرئاسةِ والاستتباعِ والتفاخرِ بعلوِّ العلمِ يحسِّنُ ذلكَ في قلبِهِ ، والشيطانُ بواسطةِ حبِّ الرئاسةِ يلبِّسُ عليهِ ، وليتَ شعري ما جوابُهُ عمَّنْ وهبَ سيفاً مِنْ قاطعِ طريقٍ ، وأعدَّ لهُ خيلاً وأسباباً يستعينُ بها علىٰ مقصودِهِ ، ويقولُ : (إنَّما أردتُ البذلَ والسخاءَ ، والتخلُّقَ بأخلاقِ اللهِ تعالىٰ ، وقصدتُ بهِ أنْ يغزوَ

بهٰذا السيفِ والخيلِ في سبيلِ اللهِ ، فإنَّ إعدادَ الخيلِ والرباطِ والقوَّةِ للغزاةِ مِنْ أفضلِ القرباتِ ، فإنْ هوَ صرفَهُ إلىٰ قطعِ الطريقِ . . فهوَ العاصي) ، وقدْ أجمعَ الفقهاءُ علىٰ أنَّ ذلك حرامٌ ، معَ أنَّ السخاءَ هوَ أحبُّ الأخلاقِ إلى اللهِ تعالىٰ ، حتىٰ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إن للهِ تعالىٰ ثلاثَ مئةِ خُلُقٍ ، مَنْ تقرَّبَ إليهِ بواحدٍ منها . . دخلَ الجنةَ ، وأحبُّها إليهِ السخاءُ »(١) ، فليتَ شعري لِمَ حرُمَ هٰذا السخاءُ ؟ ولِمَ وجبَ عليهِ أنْ ينظرَ إلىٰ قرينةِ الحالِ مِنْ هٰذا الظالمِ ؛ فإذا لاحَ لهُ مِنْ عادتِهِ أنَّهُ يستعينُ بالسلاحِ على الشرِّ . . فينبغي أنْ يسعىٰ في سلبِ سلاحِهِ ، لا في أنْ يمدَّهُ بغيرِهِ ؟

والعلمُ سلاحٌ يقاتَلُ بهِ الشيطانُ وأعداءُ اللهِ ، وقدْ يعاونُ بهِ أعداءَ اللهِ تعالىٰ ، وهوَ الهوىٰ ، فمَنْ لا يزالُ مؤثراً لدنياه علىٰ دينِهِ ، ولهواهُ علىٰ آخرتِهِ ، وهوَ عاجزٌ عنها لقلَّةِ فضلِهِ . . فكيفَ يجوزُ إمدادُهُ بنوعِ علمٍ يتمكَّنُ بهِ مِنَ الوصولِ إلىٰ شهواتِهِ ؟!

بلْ لمْ يزلْ علماءُ السلفِ رحمهمُ اللهُ يتفقدونَ أحوالَ مَنْ يتردَّدُ إليهِمْ ، فلوْ رأَوا من واحدٍ منهُمْ تقصيراً في نفلٍ مِنَ النوافلِ . . أنكروهُ وتركوا إكرامَهُ ، وإذا رأَوا منهُ فجوراً واستحلالَ حرامٍ . . هجروهُ ونفَوهُ عنْ مجالسِهِمْ ، وتركوا تكليمَهُ فضلاً عنْ تعليمِهِ ؛ لعلمِهِمْ بأنَّ مَنْ تعلَّمَ مسألةً

---

(١) قوت القلوب (٢/٧٨) ، ورواه الطبراني في « الأوسط » (١٠٩٧) ، وأبو الشيخ في « العظمة » (١٦١) بنحوه .

ولمْ يعملْ بها وجاوزَها إلىٰ غيرِها . . فليسَ يطلبُ إلا آلةَ الشرِّ ، وقدْ تعوَّذَ جميعُ السلفِ باللهِ مِنَ العالمِ الفاجرِ ، وما تعوَّذوا مِنَ الفاجرِ الجاهلِ .

وحُكِيَ عنْ بعضِ أصحابِ أحمدَ ابنِ حنبلٍ رحمهُ اللهُ أنَّهُ كانَ يتردَّدُ إليهِ سنينَ ، ثمَّ اتفقَ أنْ أعرضَ عنهُ أحمدُ ، وهجرَهُ وصارَ لا يكلِّمُهُ ، فلمْ يزلْ يسألُهُ عنْ تغيُّرِهِ عليهِ وهوَ لا يذكرُهُ حتىٰ قالَ لهُ : بلغَني أنَّكَ طيَّنْتَ حائطَ دارِكَ مِنْ جانبِ الشارعِ ، فقدْ أخذتَ قدْرَ سمكِ الطينِ ، وهوَ أَنْمُلَةٌ مِنْ شارعِ المسلمينَ ، فلا تصلحُ لتعلُّمِ العلمِ(١) .

فهكذا كانَتْ مراقبةُ السلفِ لأحوالِ طلبةِ العلمِ .

وهـٰذا وأمثالُهُ ممَّا يلتبسُ على الأغبياءِ وأتباعِ الشيطانِ وإنْ كانوا أربابَ الطيالسةِ والأكمامِ الواسعةِ وأصحابَ الألسنةِ الطويلةِ والفضلِ الكثيرِ ؛ أعني : الفضلَ مِنَ العلومِ التي لا تشتملُ على التحذيرِ مِنَ الدنيا والزجرِ عنها ، والترغيبِ في الآخرةِ والدعاءِ إليها ، بلْ هيَ العلومُ التي تتعلَّقُ بالخلقِ ، ويُتوصَّلُ بها إلىٰ جمعِ الحُطامِ ، واستتباعِ الناسِ والتقدُّمِ على الأقرانِ .

فإذاً ؛ قولُهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّما الأعمالُ بالنيَّاتِ » يختصُّ مِنَ الأقسامِ الثلاثةِ بالطاعاتِ والمباحاتِ دونَ المعاصي ؛ إذِ الطاعةُ تنقلبُ

---

(١) أورده صاحب « القوت » (١/٦٩) ، ثم إن الرجل هدم حائطه وأخَّره إصبعاً ثم طينه من خارج ، فأقبل عليه الإمام أحمد ، رحمهما الله تعالىٰ .

معصيةً بالقصدِ ، والمباحُ ينقلبُ معصيةً وطاعةً بالقصدِ ، فأمَّا المعصيةُ . . فلا تنقلبُ طاعةً بالقصدِ أصلاً ، نعمْ ، للنيةِ دخلٌ فيها ، وهوَ أنَّهُ إذا انضافَ إليها قُصودٌ خبيثةٌ . . تضاعفَ وزرُها ، وعظُمَ وبالُها ، كما ذكرنا ذلكَ في كتابِ التوبةِ .

* * *

القسمُ الثاني : الطاعاتُ :

وهيَ مرتبطةٌ بالنياتِ في أصلِ صحتِها ، وفي تضاعفِ فضلِها .

أمَّا الأصلُ . . فهوَ أنْ ينويَ بها عبادةَ اللهِ تعالىٰ لا غيرَ ، فإنْ نوى الرياءَ . . صارَتْ معصيةً .

وأمَّا تضاعفُ الفضلِ . . فبكثرةِ النياتِ الحسنةِ ، فإنَّ الطاعةَ الواحدةَ يمكنُ أنْ ينويَ بها خيراتٍ كثيرةً ، فيكونُ لهُ بكلِّ نيةٍ ثوابٌ ؛ إذْ كلُّ واحدةٍ منها حسنةٌ ، ثمَّ تضاعفُ كلُّ حسنةٍ عشرَ أمثالِها كما وردَ بهِ الخبرُ(١) .

ومثالُهُ : القعودُ في المسجدِ ؛ فإنَّهُ طاعةٌ ، ويمكنُ أنْ ينويَ فيهِ نياتٍ كثيرةً حتىٰ يصيرَ مِنْ فضائلِ أعمالِ المتقينَ ، ويبلغَ بهِ درجاتِ المقربينَ :

أوَّلُها : أنْ يعتقدَ أنَّهُ بيتُ اللهِ ، وأنَّ داخلَهُ زائرٌ للهِ ، فيقصدُ بهِ زيارةَ مولاهُ رجاءَ لما وعدَهُ بهِ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ حيثُ قالَ : « مَنْ

---

(١) رواه هناد في « الزهد » (٨٩٥) .

قعدَ في المسجدِ . فقدْ زارَ اللهَ تعالىٰ ، وحقٌّ على المزورِ إكرامُ زائرِهِ »(١) .

وثانيها : أنْ ينتظرَ الصلاةَ بعدَ الصلاةِ ، فيكونَ في جملةِ انتظارِهِ في الصلاةِ ، وهوَ معنىٰ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَرَابِطُواْ ﴾(٢) .

وثالثُها : الترهُّبُ بكفِّ السمعِ والبصرِ والأعضاءِ عنِ الحركاتِ والتردُّداتِ ؛ فإنَّ الاعتكافَ كفٌّ ، وهوَ في معنى الصومِ ، وهوَ نوعُ ترهُّبٍ ، ولذلكَ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « رهبانيةُ أمَّتي القعودُ في المساجدِ »(٣) .

ورابعُها : عكوفُ الهمِّ على اللهِ ، ولزومُ السرِّ للفكرِ في الآخرةِ ، ودفعُ الشواغلِ الصارفةِ عنهُ بالاعتزالِ إلى المسجدِ .

وخامسُها : التجرُّدُ لذكرِ اللهِ ، أوْ لاستماعِ ذكرِهِ ، وللتذكيرِ بهِ ، كما

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٥٤) ، ورواه ابن حبان في « المجروحين » (٢/ ٦٢) .

(٢) إذ روىٰ مسلم (٢٥١) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه : أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال : « ألا أدلكم علىٰ ما يمحو الله به الخطايا ، ويرفع به الدرجات ؟ » قالوا : بلىٰ يا رسول الله ، قال : « إسباغ الوضوء على المكاره ، وكثرة الخطا إلى المساجد ، وانتظار الصلاة بعد الصلاة ؛ فذلكم الرباط » .

(٣) كذا في « القوت » (٢/ ١٥٤) ، ورواه أبو نعيم في « معرفة الصحابة » (٤/ ١٩٥٧) من حديث أنس قال : مات ابن لعثمان بن مظعون ، فاشتد حزنه عليه حتى اتخذ مسجداً في داره يتعبد فيه ، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : « إنها لم تكتب علينا الرهبانية يا عثمان ، إن رهبانية أمتي في المساجد وانتظار الصلوات والحج والعمرة . . . » الحديث .

رُوِيَ في الخبرِ : « مَنْ غدا إلى المسجدِ ليذكرَ اللهَ تعالىٰ أوْ يذكِّرَ بهِ . . كانَ كالمجاهدِ في سبيلِ اللهِ »(١) .

وسادسُها : أنْ يقصدَ إفادةَ علمٍ بأمرٍ بمعروفٍ ونهيٍ عنْ منكرٍ ؛ إذِ المسجدُ لا يخلو عمَّنْ يسيءُ صلاتَهُ ، أوْ يتعاطىٰ ما لا يحلُّ لهُ ، فيأمرُهُ بالمعروفِ ، ويرشدُهُ إلى الدينِ ، فيكونُ شريكاً معَهُ في خيرِهِ الذي يعلمُ منهُ ، فتتضاعفُ خيراتُهُ .

وسابعُها : أنْ يستفيدَ أخاً في اللهِ تعالىٰ ، فإنَّ ذلكَ غنيمةٌ وذخيرةٌ للدارِ الآخرةِ ، والمسجدُ مُعَشَّشُ أهلِ الدينِ المحبِّينَ للهِ وفي اللهِ .

وثامنُها : أنْ يتركَ الذنوبَ حياءً مِنَ اللهِ تعالىٰ ، وحياءً مِنْ أنْ يتعاطىٰ في بيتِ اللهِ ما يقتضي هتكَ الحرمةِ ، وقدْ قالَ الحسنُ بنُ عليٍّ رضيَ اللهُ عنهُما : (مَنْ أدمنَ الاختلافَ إلى المسجدِ . . رزقَهُ اللهُ إحدىٰ سبعِ خصالٍ : أخاً مستفاداً في الله ، أوْ رحمةً مستنزلةً ، أوْ علماً مستطرفاً ، أوْ كلمةً تدلُّهُ علىٰ هدىً ، أوْ تصرفُهُ عنْ ردىً ، أوْ يتركُ الذنوبَ خشيةً أوْ حياءً »(٢) .

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ١٥٤) ، وقد رواه أحمد في « المسند » (٢/ ٣٥٠) ، وابن حبان في « صحيحه » (٨٧) من حديث أبي هريرة مرفوعاً بلفظ : « من دخل مسجدنا هـٰذا ليتعلَّمَ خيراً ، أو ليعلمه . . كان كالمجاهد في سبيل الله ، ومن دخله لغير ذلك . . كان كالناظر إلىٰ ما ليس له » .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ١٥٥) ، ورواه الطبراني في « الكبير » (٣/ ٨٨) .

فهٰذا طريقُ تكثيرِ النياتِ ، وقسْ بهِ سائرَ الطاعاتِ والمباحاتِ ؛ إذْ ما مِنْ طاعةٍ إلا وتحتملُ نياتٍ كثيرةً ، وإنَّما تحضرُ في قلبِ العبدِ المؤمنِ بقدْرِ جدِّهِ في طلبِ الخيرِ ، وتشمُّرِهِ لهُ ، وتفكُّرِهِ فيهِ ، فبهٰذا تزكو الأعمالُ وتتضاعفُ الحسناتُ .

* * *

القسمُ الثالثُ : المباحاتُ :

وما مِنْ شيءٍ مِنَ المباحاتِ إلا ويحتملُ نيةً أوْ نياتٍ يصيرُ بها مِنْ محاسنِ القرباتِ ، ويُنالُ بها معالي الدرجاتِ ، فما أعظمَ خسرانَ مَنْ يغفُلُ عنها ، ويتعاطاها تعاطيَ البهائمِ المهملةِ عنْ سهوٍ وغفلةٍ !

ولا ينبغي أنْ يستحقرَ العبدُ شيئاً مِنَ الخطراتِ والخطواتِ واللحظاتِ ، فكلُّ ذلكَ يُسأَلُ عنهُ يومَ القيامةِ أنَّهُ لِمَ فعلَهُ ، وما الذي قصدَ بهِ ، هٰذا في مباحٍ محضٍ لا يشوبُهُ كراهةٌ ، ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « حلالُها حسابٌ ، وحرامُها عذابٌ »(١) .

وفي حديثِ معاذِ بنِ جبلٍ : أنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « إنَّ العبدَ ليُسأَلُ يومَ القيامةِ عنْ كلِّ شيءٍ ، حتَّىٰ عنْ كحلِ عينيهِ ، وعنْ فتاتِ الطينةِ بإصبعيهِ ، وعنْ لمسِهِ ثوبَ أخيهِ »(٢) .

---

(١) رواه الديلمي في « مسند الفردوس » (٨١٩٢) .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ١٦٢) ، وقد رواه ابن أبي حاتم في « تفسيره » (١٧١٩٠) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ٣١) .

وفي خبرٍ آخرَ : « مَنْ تطيَّبَ للهِ تعالىٰ . . جاءَ يومَ القيامةِ وريحُهُ أطيبُ مِنَ المسكِ ، ومَنْ تطيَّبَ لغيرِ اللهِ تعالىٰ . . جاءَ يومَ القيامةِ وريحُهُ أنتنُ مِنَ الجيفةِ »(١) ، فاستعمالُ الطيبِ مباحٌ ، ولكنْ لا بدَّ فيهِ مِنْ نيةٍ .

* * *

فإنْ قلتَ : فما الذي يمكنُ أنْ يُنوىٰ بالطيبِ وهوَ حظٌّ مِنْ حظوظِ النفسِ ؟ وكيفَ يُتطيَّبُ للهِ ؟

فاعلم : أنَّ مَنْ يتطيَّبُ مثلاً يومَ الجمعةِ وفي سائرِ الأوقاتِ يُتصوَّرُ أنْ يقصدَ التنعُّمَ بلذاتِ الدنيا ، أوْ يقصدَ بهِ إظهارَ التفاخرِ بكثرةِ المالِ ليحسدَهُ الأقرانُ ، أوْ يقصدَ بهِ رياءَ الخلقِ ليقومَ لهُ الجاهُ في قلوبِهِمْ ويُذكرَ بطيبِ الرائحةِ ، أوْ ليتودَّدَ بهِ إلىٰ قلوبِ النساءِ الأجنبياتِ إذا كانَ مستحلاً للنظرِ إليهنَّ ، ولأمورٍ أخرَ لا تُحصىٰ ، وكلُّ هٰذا يجعلُ التطيُّبَ معصيةً ، فبذلكَ يكونُ أنتنَ مِنَ الجيفةِ في القيامةِ ، إلا القصدَ الأوَّلَ ؛ وهوَ التلذُّذُ والتنعُّمُ ، فإنَّ ذلكَ ليسَ بمعصيةٍ ، إلا أنَّهُ يُسألُ عنهُ ، ومَنْ نُوقشَ الحسابَ . . عُذِّبَ ، ومَنْ أتىٰ شيئاً مِنْ مباحِ الدنيا . . لمْ يُعذَّبْ عليهِ في الآخرةِ ، ولكنْ ينقصُ مِنْ نعيمِ الآخرةِ لهُ بقدرِهِ ، وناهيكَ خسراناً بأنْ يستعجلَ ما يفنىٰ ، ويخسرَ زيادةَ نعيمٍ يبقىٰ .

* * *

---

(١) رواه عبد الرزاق في « المصنف » (٤/ ٣١٩) عن إسحاق بن أبي طلحة مرسلاً .

وأمَّا النياتُ الحسنةُ . . فأنْ ينويَ بهِ اتباعَ سنَّةِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يومَ الجمعةِ ، وأن ينويَ بذلكَ أيضاً تعظيمَ المسجدِ ، واحترامَ بيتِ اللهِ تعالىٰ ، فلا يرىٰ أنْ يدخلَهُ زائرُ اللهِ إلا طيِّبَ الرائحةِ ، وأنْ يقصدَ بهِ ترويحَ جيرانِهِ ليستريحوا في المسجدِ عندَ مجاورتِهِ بروائحِهِ ، وأنْ يقصدَ بهِ دفعَ الروائحِ الكريهةِ عنْ نفسِهِ التي تؤدِّي إلىٰ إيذاءِ مخالطيهِ ، وأنْ يقصدَ حسمَ بابِ الغيبةِ عنِ المغتابينَ إذا اغتابوهُ بالروائحِ الكريهةِ فيعصونَ اللهَ بسببِهِ ، فمَنْ تعرَّضَ للغيبةِ وهوَ قادرٌ على الاحترازِ منها . . فهوَ شريكٌ في تلكَ المعصيةِ ، كما قيلَ(١) : [من البسيط]

إذا تَرَحَّلْتَ عَنْ قَوْمٍ وَقَدْ قَدَرُوا أَلاَّ تُفَارِقَهُمْ فَالرَّاحِلُونَ هُمُ

وقالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَا تَسُبُّواْ ٱلَّذِينَ يَدْعُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ فَيَسُبُّواْ ٱللَّهَ عَدْوَاۢ بِغَيْرِ عِلْمٍ ﴾ ، أشارَ بهِ إلىٰ أنَّ التسبُّبَ إلى الشرِّ شرٌّ ، وأنْ يقصدَ بهِ معالجةَ دماغِهِ لتزيدَ بهِ فطنتُهُ وذكاؤُهُ ، ويسهلَ عليهِ دركُ مهمَّاتِ دينِهِ بالفكرِ ، فقدْ قالَ الشافعيُّ رحمَهُ اللهُ : (مَنْ طابَ ريحُهُ . . زادَ عقلُهُ)(٢) .

فهـٰذا وأمثالُهُ مِنَ النياتِ لا يعجزُ الفقيهُ عنها إذا كانَتْ تجارةُ الآخرةِ وطلبُ الخيرِ غالباً علىٰ قلبِهِ ، وإذا لمْ يغلبْ علىٰ قلبِهِ إلا نعيمُ الدنيا . . لمْ

---

(١) البيت للمتنبي في « ديوانه بشرح العكبري » (٣/ ٣٧٢) .

(٢) أورده ابن الجوزي في « صفة الصفوة » (١/ ٢/ ١٥٢) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ١٨٤) عن محكول .

تحضرُهُ هـٰذهِ النياتُ ، وإنْ ذُكرَتْ لهُ . . لمْ ينبعثْ لها قلبُهُ ، فلا يكونُ معهُ منها إلا حديثُ النفسِ ، وليسَ ذلكَ مِنَ النيةِ في شيءٍ .

والمباحاتُ كثيرةٌ ، ولا يمكنُ إحصاءُ النيَّاتِ فيها ، فقسْ بهـٰذا الواحدِ ما عداهُ ، ولهـٰذا قالَ بعضُ العارفينَ مِنَ السلفِ : (إنِّي لأستحبُّ أنْ يكونَ لي في كلِّ شيءٍ نيةٌ ، حتَّىٰ في أكلي وشربي ونومي ودخولي إلى الخلاءِ)[1] .

وكلُّ ذلكَ ممَّا يمكنُ أنْ يُقصدَ بهِ وجهُ اللهِ تعالىٰ ؛ لأنَّ كلَّ ما هوَ سببٌ لبقاءِ البدنِ ، وفراغِ القلبِ مِنْ مهمَّاتِ البدنِ . . فهوَ معينٌ على الدينِ ، فمَنْ قصدُهُ مِنَ الأكلِ التقوِّي على العبادةِ ، ومِنَ الوقاعِ تحصينُ دينِهِ وتطييبُ قلبِ أهلِهِ ، والتوصلُ بهِ إلىٰ ولدٍ صالحٍ يعبدُ اللهَ تعالىٰ بعدَهُ ، فتكثرُ بهِ أمَّةُ محمدٍ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ . . كانَ مطيعاً بأكلِهِ ونكاحِهِ ، وأغلبُ حظوظِ النفسِ الأكلُ والوقاعُ ، وقصدُ الخيرِ بهما غيرُ ممتنعٍ لمَنْ غلبَ علىٰ قلبِهِ همُّ الآخرةِ .

ولذلكَ ينبغي أنْ يحسِّنَ نيتَهُ مهما ضاعَ لهُ مالٌ ويقولَ : هوَ في سبيلِ اللهِ ، وإذا بلغَهُ اغتيابُ غيرِهِ لهُ . . فليطيِّبْ قلبَهُ بأنَّهُ سيحملُ سيئاتِهِ وستُنقلُ إلىٰ ديوانِهِ حسناتُهُ ، ولينْوِ ذلكَ بسكوتِهِ عنِ الجوابِ ، ففي الخبرِ : « إنَّ العبدَ ليُحاسبُ ، فتبطلُ أعمالُهُ لدخولِ الآفةِ فيها حتىٰ يستوجبَ النارَ ،

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ١٥٤) عن بعض العلماء ، ورواه بنحوه عن زبيد بن الحارث البيهقيُّ في « الشعب » (٦٤٨٩) .

ثمَّ يُنشرُ لهُ مِنَ الأعمالِ الصالحةِ ما يستوجبُ بهِ الجنةَ ، فيتعجَّبُ ويقولُ : ياربِّ ؛ هـٰذهِ أعمالٌ ما عملتُها قطُّ ! فيُقالُ : هيَ أعمالُ الذينَ اغتابوكَ وآذَوكَ وظلموكَ »(١) .

وفي الخبرِ : « إنَّ العبدَ ليوافي القيامةَ بحسناتٍ أمثالِ الجبالِ ، لوْ خلصَتْ لهُ . . لدخلَ الجنةَ ، ويأتي وقدْ ظلمَ هـٰذا ، وشتمَ هـٰذا ، وضربَ هـٰذا ، فيُقتصُّ لهـٰذا مِنْ حسناتِهِ ، ولهـٰذا مِنْ حسناتِهِ ، حتىٰ لا يبقىٰ لهُ حسنةٌ ، فتقولُ الملائكةُ : قدْ فنيَتْ حسناتُهُ وبقيَ طالبونَ ؟ فيقولُ اللهُ تعالىٰ : ألقوا عليهِ مِنْ سيئاتِهِمْ ، ثم صُكُّوا لهُ صكّاً إلى النارِ »(٢) .

وبالجملةِ : فإيَّاكَ ثمَّ إيَّاكَ أنْ تستحقرَ شيئاً مِنْ حركاتِكَ ، فلا تحترزَ مِنْ غرورِها وشرورِها ، فلا تجدَ لها جواباً يومَ السؤالِ والحسابِ ، فإنَّ اللهَ تعالىٰ مطَّلعٌ عليكَ وشهيدٌ ، وما يلفظُ مِنْ قولٍ إلا لديهِ رقيبٌ عتيدٌ .

وقدْ قالَ بعضُ السلفِ : كتبتُ كتاباً ، وأردتُ أنْ أتربَهُ مِنْ منزلِ جاري ، فتحرَّجتُ ، ثمَّ قلتُ : ترابٌ وما ترابٌ ؟! فأتربتُهُ ، فهتفَ بي هاتفٌ : سيعلمُ مَنِ استخفَّ بترابٍ ما يلقىٰ غداً مِنْ سوءِ الحسابِ(٣) .

---

(١) كذا في « القوت » (٢/١٥٢) ، ورواه بنحوه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١٩٩) ، وهو عند الديلمي في « مسند الفردوس » (٧٤٤) من حديث أبي أمامة رضي الله عنه .

(٢) كذا في « القوت » (٢/١٥٣) وروىٰ أبو نعيم في « الحلية » (١/١٧٨) نحوه .

(٣) كذا في « القوت » (٢/١٦٣) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/٢٢٧) .

وصلَّىٰ رجلٌ معَ الثوريِّ ، فرآهُ مقلوبَ الثوبِ ، فعرَّفَهُ[1] ، فمدَّ يدَهُ ليصلحَهُ ، ثمَّ قبضَها فلمْ يسوِّهِ ، فسألَهُ عنْ ذلكَ ، فقالَ : إنِّي لبستُهُ للهِ تعالىٰ ، ولا أريدُ أنْ أسوِّيَهُ لغيرِ اللهِ[2] .

وقدْ قالَ الحسنُ : إنَّ الرجلَ ليتعلَّقُ بالرجلِ يومَ القيامةِ فيقولُ بيني وبينَكَ اللهُ ، فيقولُ : واللهِ ؛ ما أعرفُكَ ! فيقولُ : بلىٰ ، أنتَ أخذتَ تبنةً مِنْ حائطي ، وأخذتَ خيطاً مِنْ ثوبي[3] .

فهٰذا وأمثالُهُ مِنَ الأخبارِ قطعَ قلوبَ الخائفينَ ، فإنْ كنتَ مِنْ أولي الحزمِ والنُّهىٰ ، ولمْ تكنْ مِنَ المغترِّينَ . . فانظرْ لنفسِكَ الآنَ ، ودقِّقِ الحسابَ علىٰ نفسِكَ قبلَ أنْ يُدقَّقَ عليكَ ، وراقبْ أحوالَكَ ، ولا تسكنْ ولا تتحرَّكْ ما لمْ تتأمَّلْ أوَّلاً أنَّكَ لِمَ تتحرَّكُ ؟ وماذا تقصدُ ؟ وما الذي تنالُ بهِ مِنَ الدنيا ؟ وما الذي يفوتُكَ بهِ مِنَ الآخرةِ ؟ وبماذا ترجِّحُ الدنيا على الآخرةِ ؟

فإذا علمتَ أنَّهُ لا باعثَ إلا الدينُ . . فأمضِ عزمَكَ وما خطرَ ببالِكَ ، وإلا . . فأمسكْ ، ثمَّ راقبْ أيضاً قلبَكَ في إمساكِكَ وامتناعِكَ ، فإنَّ تركَ الفعلِ فعلٌ ، ولا بدَّ لهُ مِنْ نيةٍ صحيحةٍ ، فلا ينبغي أنْ يكونَ لداعي هوىً خفيٍّ لا يُطلعُ عليهِ .

---

[1] أي : عرَّف الرجلُ سفيانَ أن ثوبه مقلوب .

[2] قوت القلوب (٢/١٦٣) .

[3] قوت القلوب (٢/١٥٢) .

ولا يغرَّنَّكَ ظواهرُ الأمورِ ، ومشهوراتُ الخيراتِ ، وافطنْ للأغوارِ والأسرارِ . . تخرجْ مِنْ حيِّزِ أهلِ الاغترارِ ، فقدْ رُوِيَ عنْ زكريا عليهِ السلامُ أنَّهُ كانَ يعملُ في حائطٍ بالطينِ ، وكانَ أجيراً لقومٍ ، فقدَّموا لهُ رغيفينِ ؛ إذْ كانَ لا يأكلُ إلا مِنْ كسبِ يدِهِ ، فدخلَ عليهِ قومٌ ، فلمْ يدعُهُمْ إلى الطعامِ حتَّىٰ فرغَ ، فتعجَّبوا منهُ لما علموا مِنْ سخائِهِ وزهدِهِ ، وظنُّوا أنَّ الخيرَ في طلبِ المساعدةِ في الطعامِ ، فقالَ : إنِّي أعملُ لقومٍ بالأجرةِ ، وقدَّموا إليَّ الرغيفينِ لأتقوَّىٰ بهما علىٰ عملِهِمْ ، فلوْ أكلتُمْ معي . . لمْ يكفكُمْ ولمْ يكفني ، وضعفتُ عنْ عملِهِمْ(١) .

فالبصيرُ هٰكذا ينظرُ إلى البواطنِ بنورِ اللهِ ، فإنَّ ضعفَهُ عنِ العملِ نقصٌ في فرضٍ ، وتركَ الدعوةِ إلى الطعامِ نقصٌ في فضلٍ ، ولا حكمَ للفضائلِ معَ الفرائضِ .

وقالَ بعضُهُمْ : دخلتُ علىٰ سفيانَ وهوَ يأكلُ ، فما كلَّمني حتَّىٰ لعقَ أصابعَهُ ، ثمَّ قالَ : لولا أنِّي أخذتُهُ بدينٍ . . لأحببتُ أنْ تأكلَ منهُ(٢) .

وقال سفيانُ : (مَنْ دعا رجلاً إلىٰ طعامِهِ وليسَ لهُ رغبةٌ في أنْ يأكلَ ؛ فإنْ أجابَهُ فأكلَ . . فعليهِ وزرانِ ، وإنْ لمْ يأكلْ . . فعليهِ وزرٌ واحدٌ)(٣) ،

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ١٥٦) ، وهو عند الحكيم الترمذي في « نوادر الأصول » (ص١٣٠) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ١٥٦) ، وسفيان هنا هو ابن عبد الرحمـٰن بن عاصم الثقفي .

(٣) قوت القلوب (٢/ ١٥٢) .

وأرادَ بأحدِ الوزرينِ النفاقَ ، وبالثاني تعريضَهُ أخاهُ لما يكرهُ لوْ علمَهُ .

فهٰكذا ينبغي أنْ يتفقَّدَ العبدُ نيتَهُ في سائرِ الأعمالِ ، فلا يقدمُ ولا يحجمُ إلا بنيةٍ ، فإنْ لمْ تحضرْهُ النيةُ .. توقَّفَ ، فإنَّ النيةَ لا تدخلُ تحتَ الاختيارِ .

* * *

NİYET İLE İLGİLİ AMELLERİN TAFSÎLÂTI

Bilmiş ol ki; işler, her ne kadar iş, söz, hareket, sükûn, celbetmek, defetmek, fikir, zikir ve benzeri sayılamıyacak kadar birçok bölümlere ayrılırsa da, bütün bunları üç ana bölümde toplamak mümkündür. Bunlar da tâat, mâsiyet ve mübahlardır. Birinci kısım olarak mâsiyeti ele alalım. Hiç bir vakit günah, sevap niyeti ile günah olmaktan çıkamaz.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Ameller niyetlere göredir."* buyurduğundan böyle bir mâna çıkarmaya çalışılmamalıdır. Belki câhil, mâsiyetin de niyetle ibâdete dönebileceğini sanabilir ki, bunun aslı yoktur. Başkasının kalbini anlamak için birini gıybet etmek, başkasının malından yoksula yedirmek, medrese, mescid ve kışla gibi hayırları haram para ile yapıp da bütün bunlarla hayrı irâde etmek gibidir ki, bunların hepsi cehâlettir.

Ne şekil niyet ederse etsin, bunları zulüm, tecavüzlük ve günah olmaktan kurtaramaz. Belki şerîate aykırı olarak şer ile hayrı irâde etmek, şer üzerine ayrı bir şerdir. Şâyet bile bile yaparsa, şerîate cephe almış; bilmeyerek yaparsa cehâleti sebebiyle âsî olmuş olur. Zîra ilim öğrenmek, her Müslüman'a farzdır. Hayırların hayır olması şerîatle bilinir. Daha şerrin hayır olması nasıl düşünülebilir? Böyle şey olamaz. Belki bunu insan gönlüne tervîc ettiren ve güzel gösteren, gizli şehvet ve saklı bulunan nefis arzusudur.

Zîra gönül, insanları kendisine çekmeye mevki talebine ve nefsin arzularına meylederse, şeytan hemen câhili aldatmaya yönelir ve aldatır. Bunun için **Sehl**: "Cehâletten daha büyük bir günahla Allah'a isyan edilmemiştir." dedi.

Bir defa kendisine; "Cehâletten daha kötü bir şey bilir misin?" dediklerinde, "Evet cehâlete cehâlet yani bilmediğini bilmemek." diye cevap vermiştir.

Zîra bir kimse kendi cehâletini bilmezse ilim kapıları tamamen ona kapanmıştır. Kendisini âlim sanan bir câhil, nasıl öğrensin? Bunun gibi, Allahu Teâlâ'ya yapılan itâatların efdali de ilimdir. İlmin başı, ilme ilim olduğu gibi, cehlin başı da cehle cehâlettir. Zîra ilmin faydalısını zararlısından ayıramayan kimse, o da diğer insanlar gibi dünyalığı sağlayacak muzahraf ilimler peşine koşar ki bu, cehâletin aslı ve fesâdın kaynağıdır. Yâni cehâleti sebebiyle iyiliği kötülükte, tâati isyanda arayan da mâzur değildir. Ancak yeni Müslüman olmuş, henüz öğrenecek zaman bulamamışsa, o mâzurdur. Bundan başkası mâzur olamaz Nitekim Allahu Teâlâ:

فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ

"Bilmiyorsanız, bilenlerden (zikir ehlinden) **sorun."** (Enbiyâ suresi, 21/7) buyurmuştur. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de: *"Câhil, cehâleti sebebiyle mâzur sayılmaz. Câhilin, cehâletine rızâ gösterip susması helâl olmaz. Âlimin de ilmi üzerine susması helâl olmaz"* buyurmuştur.

Haram mal ile mescid ve medreseler yapmak sûretiyle hükümdarlara yaklaşmak isteyenler vardır. Tıpkı, kötü âlimlerin sefîh, şer, fısk u fücûr ile meşgul, gayeleri gerçek âlimlere dil uzatmak olan, pâdişâhların, yetimlerin ve yoksulların mallarını yemek, dünyalık toplamak için insanların gönüllerini kendilerine çevirmeye çalışan kimselere ilim öğretmeleri gibidir.

Bu gibiler ilim sâhibi olunca, Allah'a giden yolu keser, her biri Deccal'in birer naibi olmaya kalkışır. Köpek gibi dünyaya dalar, nefsinin arzularına uyar, takvâdan uzaklaşır. Bunların azmaları, insanların da azmasına sebep olur. Sonra edindiği bu ilmi, kendileri gibi olanlara öğretmekle nefse uyar ve kötülüğe âlet olurlar da bu, böylece uzayıp gider.

Bunun bütün vebâli, kötü insan olduğunu bilerek ona ilmi öğretene yönelir. Onun fâsid niyetini, maksadını, söz, iş, yemek, giymek ve meskendeki çeşitli günahlarını görüp bilerek ona ilim öğrettiği için günahkâr olur. Nihâyet kendisi ölür. Fakat bıraktığı kötü iz, binlerce yıl âleme yayılır gider. Kendisi ile birlikte günahları ölen kimseye ne mutlu...

Sonra da cehâletiyle, *"Ameller niyetlere göredir."* demeye kalkışır da, "Benim maksadım, ilim neşretmektir. O, onu kötülükte kullandı ise bana ne? Ben ancak onun hayra yardımcı olmasını kasdettim." der. İlmin ulviyetiyle iftihar ve riyaset sevgisi bunu kalbine güzel gösterir. Şeytan da riyâset sevgisi sâyesinde onu azıtır. Ne olaydı bileydim ki: bu zata, yol kesici bir eşkıyaya, silâh, binit verip diğer imkânları sağlayıp da, "Ben böylece sahavet yapıyorum. Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanıyorum. Maksadım, bunlarla en büyük ibâdet olan Allah yolunda gazâ etmesidir. Adam bunları yol kesmekte kullanıyorsa, bunun sorumlusu kendisidir." derse acaba buna ne cevap verecektir? Bütün fakîhler, bunun harâm olduğunda ittifak etmişlerdir. Hâlbuki sahavet, Allahu Teâlâ'nın en çok sevdiği ahlâktır. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Allahu Teâlâ'nın üç yüz ahlâkı vardır. Bunlardan biri ile O'na yaklaşan cennete girer. Bunların Allah katında en sevimlisi de cömertliktir."* buyurmuştur. Durum bu iken, ne olaydı bileydim; bu sehavet neden harâm oldu ve yardım ettiği bu adamın durumuna bakmak kendisine niçin borç oldu? Silâhı ile kötülük yapacağını bildiği vakit, onun silâhını elinden alması niçin gerekli oldu? Acaba bunlara ne cevap verebilir? Bu gibilere ilim öğretmekle silâh vermek arasında ne fark vardır? Aslında ilim de şeytan ve Allah'ın düşmanları ile savaşılan bir silâhtır. Bâzen Allah'ın düşmanı olan hevâ-i nefse yardımcı da olur. Kim ki dünyasını dîni, hevâsını âhireti üzerine tercih eder ve fakat insanlar arasında bir mevkii olmadığı için bu arzusunu gereği gibi gerçekleştiremezse şehevî arzularına ulaşacağı ilmi ona öğretmek nasıl doğru olur?

Hâlbuki eski âlimler, kendilerinden okumak isteyen öğrencileri dener, nafile ibâdetlerde bile onlarda bir eksiklik görseler, onlara iltifat etmezlerdi. Hele haram irtikâb ettiklerini gördükleri vakit, onları etraflarından uzaklaştırırlardı. Çünkü onlar, meseleyi öğrenip onun gereği ile amel etmeden onu başkasına intikal ettirenlerde hayır olmadığını, bilgilerini şerde kullanacaklarını bilirlerdi. Hattâ eskiler, günahkâr câhilden Allah'a sığınmazlarken, sünnete âlim olan fâcirden Allah'a sığınırlardı.

Hikâye edildiğine göre **Ahmed b. Hanbel**'in sohbetine ve dersine yıllarca devâm eden adamlarından birisinden yüz çevirmiş ve onunla konuşmak istememiştir. Adam her ne kadar sebebini öğrenmek için zorladı ise de uzun müddet öğrenememiş ve nihâyet Ahmed b. Hanbel; "Duyduğuma göre evinin sokağa bakan kısmını sıvarken âmme hakkı olan Müslümanların yolundan az bir toprak sıvaya katmışsın. Bu gibilere ilim öğretmek doğru olmaz." dedi. İşte eskiler, öğrencilerini böyle murâkabe ederlerdi.

İşte bunlar, şeytâna uyan, lâf anlamaz kimselerin ayırt edemiyecekleri hususlardır. Bunların sarıkları büyük, cübbeleri geniş, dilleri uzun ve büyük ün almış kimseler olsalar da durum aynıdır. Yâni kendilerini dünyalıktan uzaklaştırıp âhirete yaklaştırmayan ilmin sâhiplerini kasdediyorum. Bunların ilimleri halk ile ilgili, dünya menfaatini, insanları peşinden sürüklemeyi ve emsâllerine üstünlüğü sağlayan ilimlerdir.

Demek ki Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Ameller, niyetlere göredir."* buyurduğu, şu üç kısımdan tâat ve mübah ile ilgili olup isyân ile hiç bir alâkası yoktur. Zîra tâat, niyet ile isyâna, mübah da niyet ile ya isyan veya da itâata dönebilir. Fakat isyan, hiç bir sûretle tâat olmaya dönemez. Bunda niyet müessir değildir. İsyanda niyetin müessir olması, ne kadar kötü maksatlarla, yâni isyan edilirken daha birçok kötülükler niyet edilirse, o nisbettedir. Yâni bu niyetler isyânın günâhını daha da çoğaltırlar. Bunu **"Tevbe Kitabı"**nda anlatmıştık.

İkinci Kısım tâattır. Tâatın sıhhati ve hem de sevabının çokluğunda niyete bağlıdır.

Asıl, sıhhatin de niyete bağlı olmasına gelince; yaptığı tâat ile başkasına değil, yalnız Allah'a ibâdeti niyet etmektir. Şâyet tâat ile riyâ ve gösterişi niyet ederse, o zaman tâati, isyâna dönüşür. Tâatın fazîletinin çoğalmasında niyetin müessir olmasına gelince bir tâatle, birçok iyilikleri niyet etmekledir. Bir tâatle birçok iyilikler niyet etmek mümkündür. Böylece her iyilik niyeti için ayrı mükâfat alır. Çünkü niyet ettikleri iyiliklerin her biri müstakil birer hasenedir. Haberde vârid olduğu gibi, her haseneye de on misli mükâfat vardır. Meselâ, camide oturmak itâattir. Burada daha birçok iyilikleri niyet etmek de mümkündür. Bu sâyede yaptığı amel, müttakîlerin amellerinden olur ve mukarrebler mertebesine yükselir.

Bunlardan **birincisi**; câmiin, Allah'a ibâdete tahsis edilen bir ev olduğunu ve câmiye giren, âdeta Allahu Teâlâ'nın ziyâretçisi bulunduğunu ve Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Mescidde oturan, Allahu Teâlâ'yı ziyâret etmiştir. Ziyâret edilenin, ziyâret edene ikram hakkıdır."*[21] diye va'd buyurduğu mükâfatı niyet etmesidir.

İkincisi; gelecek namazı beklemeyi niyet etmek, Allahu Teâlâ'nın: **"Cihâda hâzır bulunun."** (Âl-i İmrân sûresi, 3/200) buyurduğunun bir mânası budur.

Üçüncüsü; eli, ayağı, gözü ve kulağı hareketten kesilmekle bir nevi ruhbâniyet ve îtikâfı niyyet etmektir ki bu, aynı zamanda bir oruç ve bir dünyayı terk edicilik sayılır. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

رَهْبَانِيَّةُ أُمَّتِي الْقُعُودُ فِي الْمَسَاجِدِ

"Ümmetimin ruhbâniyeti, mescidlerde oturmaktır." buyurmuştur.

Dördüncüsü; mescide çekilmekle, dünya meşgalesini arkaya atıp âhireti düşünmek ve Allah'a bağlanmayı niyet etmektir.

Beşincisi; yalnız Allah'ı zikir veya O'nun zikrini dinlemek ve O'nu hatırlamayı niyet etmektir. Nitekim haberde:

مَنْ غَدَا إِلَى الْمَسْجِدِ لِيَذْكُرَ اللّٰهَ تَعَالٰى أَوْ يُذَكِّرَ بِهٖ كَانَ
كَالْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ تَعَالٰى

"Allah'ı zikretmek veya O'nu tezekkür için erkenden mescide giden, Allah yolunda cihâd etmiş gibidir."[22] diye vârid olmuştur.

Altıncısı; mescidde bulunduğu müddetçe, orada ibâdetinde kusur edenlerin kusurlarını düzeltmeyi niyet etmektir. Çünkü mescide girip ibâdeti niyet edenler arasında pek çok câhiller vardır. Onların kusurlarını düzeltmekle mükâfat kazanır.

---

[21] Metin yukarıda geçmiştir. İbn Hibban, bunu **"Zuafâ"**da zikretti.

[22] Kâ'bü'l-Ahbâr'ın sözü olarak bilinir. Camide oturmanın fazileti hakkında sağlam kaynağa dayanan, rivâyetler vardır.

Yedincisi; orada, Allah için kardeşlik edinmektir. Çünkü mescide bu gibi iyiler gider.

Sekizincisi; Allah'tan utanarak mescidde günahları terk etmeyi niyet etmektir. Çünkü mescide saygısızlık olacak şeylerde Allah'tan utanmalıdır. Hz. Ali'nin oğlu Hasan diyor: "Mescide devâm edene, Allahu Teâlâ yedi hasletin birini verir; ya Allah için iyi bir kardeşlik edinir ya özel bir rahmet kendisine nâzil olur yahut bilmediği kapalı bir ilmi öğrenir veyahut da iyiliğe ulaştıracak ve kötülükten uzaklaştıracak bir ahlâk edinir yahut da korku ve hayâ neticesi günahlardan vazgeçer. İşte bir ibâdette niyetleri çoğaltmanın yolu budur. Diğer tâat ve mübahları da buna kıyâs et. Zîra her tâatın birçok niyetlere ihtimali vardır. Mü'min, ne nisbette hayır peşinde ise o nisbette niyetleri çoğalır. İşte bu iyi niyetler sayesinde ameller tezkiye edilir ve mükâfatlar da çoğalmış olur.

Üçüncü Kısım; mübahlardır. Mübahların da aynı şekilde bir veya bir kaç niyete ihtimali vardır ki, bu niyetler sayesinde mübah iken Allah'a yaklaştırıcı en güzel ibâdetlerden olur ve insanın âlî mevkilere yükselmesine vesîle olur. Bu niyetlerden gaflet edip yanılarak hayvânat gibi mübahları boşa geçirenlere ne büyük zarar vardır. Hatâları küçümsemek doğru değildir. Çünkü kişi, kıyâmet günü adımlarını nasıl attığından ve nefeslerini nereye sarfettiğinden sorumludur. Bu, niyetle tâate dönen, kendisine kerâhet karışmayan mubahtır. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Helâli hesap, harâmı ise ikabdır."*[23] buyurmuştur.

---

[23] Yukarıda geçmiştir.

Muaz b. Cebel'in rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Kul, kıyâmet günü her şeyden sorumludur. Hattâ gözüne çektiği sürmeden, eli ile çamuru ufalayıp temizlemekten ve hattâ başkasının elbisesini tutmaktan da sorumludur."* buyurmuştur. Başka bir haberde de: *"Allah için koku sürünen kıyâmet günü misk gibi koktuğu hâlde mahşer yerine gelir. Başka maksatla koku sürünen ise, cîfe gibi koktuğu hâlde gelir."* diye vârid olmuştur.

Güzel koku kullanmak, mübahtır, fakat bunda da niyet aranır. Şâyet, "Güzel koku, insan tabiatinin hoşlandığı bir şeydir. Buna da Allah için niyet nasıl olur?" dersen bilmiş ol ki;

Her hangi bir günde bir kimsenin -zevk için koku sürünmesi hâriç- övünmek veya kendisini zengin göstermek, gösteriş veya güzel kokuyor desinler veya yabancı kadınları kendisine çekmek için koku sürünmesi günahtır. İşte bu, cîfe gibi koktuğu halde kıyâmete gelecektir. Gerçi zevk için koku sürünmek günah değil, fakat bundan da sorumludur. Hesabı münakaşalı geçen azâb olur. Aynı zamanda dünyada işlediği mübahlardan azâb olmayanların istifade ettikleri bu mübahlar sebebiyle, âhirette mevki ve dereceleri düşer. Hiç yok olmayacağı, yok olacak peşin ile değişmenin yanlış olduğu meydandadır.

Koku sürünmekteki güzel niyetlere gelince; Cuma günü koku sürünmekle Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e uymayı, mescide saygıyı, Allah'ın evine hürmeti niyet ederek oraya güzel koku ile girmek, pis kokusu ile mescidde etrafında bulunanları rahatsız etmemeye ve onların kendi aleyhindeki dedi-kodularını kesmeyi niyet etmek gibi hususlardır. Zîra çekiştirmeyi önlemeye muktedir iken onu önlemeyen, günahta müşterektir. Nitekim şâir:

"Seni ayırmaya imkânları olduğu halde, bir toplumun arasın-

dan ayrıldığın vakit, gerçekde ayrılan sen değil, onlardır.” demiştir. Allahu Teâlâ da:

وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ فَيَسُبُّوا اللّٰهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ

“Allah’tan başka yalvardıklarına sövmeyin ki, onlar da bilmeyerek aşırı gidip Allah’a sövmesinler.” (En’âm suresi, 6/108) buyurmuş ve bununla beraber senin sebeplerini hazırlamanın şer olduğuna işâret etmiştir. Bunun gibi, güzel koku sürünmekle zekâ ve anlayışını takviye edip, dinî meseleleri anlayıp kavramayı niyet etmektir. Nitekim **İmâm-ı Şâfiî**: “Kokusu güzel olanın hakkı çoğalır.” demiştir.

Bu ve benzeri niyetleri, âhiret arzusu galip olan anlayışlı adam âciz değildir. Fakat yalnız dünyalık peşinde olan bunları düşünmediği gibi, kendisine hatırlatıldığı vakitte de bunlara aldırış etmez. Onda yalnız “Hadîs-i nefs” denen kalbin ilk hatırası olur ki, bunda niyet nâmına bir şey yoktur.

Mübahlar pek çoktur. Hepsini sayıp, hepsi hakkında yapılacak çeşitli niyetleri anlatmak mümkün değildir. Bundan kıyas alınmalıdır. Bunun için selefin âriflerinden birisi: “Ben her şeyde niyeti güzel görürüm. Hattâ yemek içmek, uyku ve tuvalete gitmekte dahi. Bunların hepsiyle Allah rızâsı kasdedilebilir. Zîra bedenin devamına ve kalbin huzûra erişmesine sebep olan her şey dîne yardımcıdır.

Yemekten maksadı, ibâdete kuvvet olan, münâsebetten de gayesi, dîni korumak, kendisinin ve ailesinin gönlünü rahatlandırıp, kendisinden sonra Allah’a ibâdet edecek, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’e iyi bir ümmet olacak evlâd yetiştirmeyi niyet eden kimse, yemek yemesi ve evlenmesiyle de Allah’a itâat etmiş olur.

İnsanın en çok arzu ettiği, yemek ve münâsebet olduğu halde âhireti arayan kimseler için bunlarda da hayrı niyet etmek mümtenî değildir. Bunun için daima hüsn-i niyete sâhip olmalı ve bir malı kaybolduğu vakit; "O, Allah yolunda gitti." birisi kendisini çekiştirdiği vakit; "O, günahlarımı aldı ve sevaplarını bana verdi." demeli ve bu niyetle cevap vermekten susmalıdır. Nitekim haberde şöyle vârid olmuştur:

إِنَّ الْعَبْدَ لَيُحَاسَبُ فَتَبْطُلُ أَعْمَالُهُ لِدُخُولِ الْاٰفَةِ فٖيهَا حَتّٰى يَسْتَوْجِبَ النَّارَ، ثُمَّ يُنْشَرُ لَهُ مِنَ الْأَعْمَالِ الصَّالِحَةِ مَا يَسْتَوْجِبُ بِهِ الْجَنَّةَ فَيَتَعَجَّبُ وَيَقُولُ :يَا رَبِّ هٰذِهٖ أَعْمَالٌ مَا عَمِلْتُهَا قَطُّ؟ فَيُقَالُ :هٰذِهٖ أَعْمَالُ الَّذٖينَ اغْتَابُوكَ وَاٰذَوْكَ وَظَلَمُوكَ

"Kul, kıyâmet günü hesaba çekilir. Ameline âfetler karıştığı için, bütün ameli bâtıl olur ve cehennemi hak eder. Sonra cennete girmesini gerektiren bir takım ameller önüne serilir, adam şaşırır ve "Yâ Rab, bunların hiç birini ben yapmadım." der. Kendisine, "Bunlar, seni gıybet edip, sana eziyet ve zulmedenlerin amelidir." denir."[24]

Yine haberde: *"Kul, kıyâmet günü dağlar gibi sevaplarla gelir. Eğer bu sevaplar kendisine kalsa, doğrudan cennete girerdi. Fakat zulmedip, dövüp sövdüğü insanlar gelir. Hepsine, hakları nisbetinde sevaplar verilir. Melekler, "Bu adamın sevapları bitti, fakat daha borcu bitmedi." derler. Allahu Teâlâ: "Alacaklıların günahlarını ona yükleyin ve sonra da onu cehenneme atın." buyurur."*[25]

Hulâsa, sakın tavr u hareketinden bir zerresini bile küçümseme, onların şer ve aldatmalarından emîn olma, onların cevablarını sorgu günü olan kıyâmete bırakma. Allahu Teâlâ senin her yaptığını bilir, ağızdan çıkan her söz hemen zabta geçer.

---

[24] Ebû Mansûr Deylemî, **"Müsned-i Firdevs"**inde Ebû Nuaym yolu ile muhtasar olarak rivayet etmiştir.

[25] Hadis, metin olarak yukarıda geçmiştir.

Seleften birisi: "Bir yazı yazdım. Yazıyı, komşumun duvarının toprağı ile kurutmak istedim. Fakat biraz çekindim. Sonra, "Bu, topraktır, ne olacak?" diye yazıyı toprakla kuruttum. Bu sırada gaybden şöyle bir ses geldi: "Bugün toprağa önem vermeyen kimse, yarın göreceği çetin hesapta onun ne demek olduğunu anlar." dedi."

Adamın biri **İmâm-ı Sevrî** ile sabah namazını kıldı. Karanlık gidip aydınlık gelince, Sevrî'nin elbiseyi ters giydiğini gördü. Onu Sevrî'ye söyledi ve düzeltmek istedi ise de Sevrî râzı olmadı. "Ben Allah için giydiğim elbiseyi başkası için düzeltmem." dedi.

Hasan-ı Basrî diyor: "Adamın biri kıyâmet günü bir başkasının yakasından yapışır ve hakkımı ver, der. Adam, yahu ben seni hiç tanımıyorum, deyince hak sâhibi, sen benim duvarımdan bir kerpiç aldın der. Öteki, sen benim elbisemden bir iplik aldın, der ve bu kadar inceden inceye hesap görülür.

İşte bu ve benzeri olaylar, korkakların gönüllerini sarstı. Sen de nefsine aldanmayan azîmet sâhibi insanlardan isen şimdiden ve bu incelemelerin yapılacağı gün gelmeden kendini incele ve hesabını yap. Vaziyetini kontrol et, düşünmeden adımını atma. Niçin durup, niçin hareket ettiğini bil. Dünyadan neyi kazandığını ve âhiretten neyi kaybettiğini hesapla. Dünyayı âhiret üzerine tercih ettiğinin sebebini araştır. Hareket ve sükûnun dînî bir esasa dayanıyorsa, bunu devam ettir. Aksi halde bundan vaz geç. Gerek yapmak ve gerek yapmamakta sahih bir niyetin olsun. Seni, gizli bir arzun bu işe sevketmiş olmasın. Görünüşlere aldanma.

Yapacağın veya terk edeceğin her hangi bir işte seni bu yola sevk edenin ne olduğunu bütün gizli tarafları ile araştır. Hattâ sehavette de durumunu kontrol et. Nitekim son derece cömert ve kendi el emeği ile kazandığından yiyen Zekeriyya aleyhisselâm-ın bir adamın inşaatında çalıştığı hikâye edilmektedir. Çalışırken kendisine yiyecek ekmeği getirdiler. Yerken yanına başkaları geldi, onları buyur etmedi. Onun sahavetini bildikleri için bu tutumuna şaştılar. Zekeriyya aleyhisselâm ekmeğini bitirdikten sonra: "Ben burada gündelikle çalışıyorum. Bana verilen işi gereği gibi yapabilmem için bana yemek de verdiler. Verdikleri bu ekmeği hep beraber yesek size de bana da yetmeyecek ve ben de gereği gibi çalışamıyacağımdan, iş sâhiplerinin hakkı bana geçecek. Bunun için sizi yemeğe dâvet etmedim." dedi.

İşte basîret sâhibi, Allah'ın bahşettiği nur ile böyle gizli kalan tarafları düşünür. O yemeğe dâvet bir fazilet ise adamların işinde de gereği gibi çalışmak farzdır. İşçiliğinde zayıflık farzda noksanlıktır, dâveti terk ise fazilette noksanlıktır. Farzın yanında faziletin hükmü kalmaz. Yine zatlardan birisi diyor: "**Süfyân-ı Sevrî**'nin ziyâretine gittim, yemek yiyordu. Yemeğini yiyip kabını sıyırıncaya kadar benimle konuşmadı. Yemek bittikten sonra, "Eğer bu yemeği borç ile almasam, seni de dâvet ederdim." dedi.

Süfyân-ı Sevrî diyor: "İstemeyerek, yâni gönülsüz ve yemeğini yedirmek istemediği bir adamı dâvet eden kimsenin dâvetine, adam icâbet ederse böyle dâvet edenin iki, etmezse bir günâhı vardır. İki günahtan biri nifakı, diğeri de adama yedirmek istemediğini târizdir. İşte insan, bütün amellerinde kendini böyle kontrol etmeli, adımlarını ileri ve geri atmasını niyet ile yapmalıdır. Şâyet niyet hazırlığı yoksa işini durdurmalıdır. Çünkü niyet, irâde dışıdır.

بيان أن النية غير داخلة تحت الاختيار

اعلمْ : أنَّ الجاهلَ يسمعُ ما ذكرناهُ مِنَ الوصيةِ بتحسينِ النيةِ وتكثيرِها معَ قولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّما الأعمالُ بالنياتِ » ، فيقولُ في نفسِهِ عندَ تدريسِهِ أوْ تجارتِهِ أوْ أكلِهِ : نويتُ أنْ أدرِّسَ للهِ ، أوْ أتجرَ للهِ ، أوْ آكلَ للهِ ، ويظنُّ أنَّ ذلكَ نيةٌ ، وهيهاتَ ! فذلكَ حديثُ نفسٍ ، أوْ حديثُ لسانٍ أوْ فكرٍ ، أوِ انتقالٌ مِنْ خاطرٍ إلىٰ خاطرٍ ، والنيةُ بمعزلٍ عنْ جميعِ ذلكَ ، وإنَّما النيةُ انبعاثُ النفسِ وتوجُّهُها وميلُها إلىٰ ما ظهرَ لها أنَّ فيهِ غرضَها ؛ إمَّا عاجلاً أوْ آجلاً ، والميلُ إذا لمْ يكنْ . . لا يمكنُ اختراعُهُ واكتسابُهُ بمجرَّدِ الإرادةِ ، بلْ ذلكَ كقولِ الشبعانِ : نويتُ أنْ أشتهيَ الطعامَ وأميلَ إليهِ ، أوْ قولِ الفارغِ : نويتُ أنْ أعشقَ فلاناً وأحبَّهُ وأعظِّمَهُ بقلبي ، فذلكَ محالٌ ، بلْ لا طريقَ إلى اكتسابِ صرفِ القلبِ إلى الشيءِ ، وميلِهِ إليهِ وتوجهِهِ نحوَهُ إلا باكتسابِ أسبابِهِ ، وذلكَ ممَّا قدْ يقدرُ عليهِ وقدْ لا يقدرُ عليهِ ، وإنَّما تنبعثُ النفسُ إلى الفعلِ إجابةً للغرضِ الباعثِ الموافقِ للنفسِ الملائمِ لها ، وما لمْ يعتقدِ الإنسانُ أنَّ غرضَهُ منوطٌ بفعلٍ مِنَ الأفعالِ . . فلا يتوجَّهُ نحوَهُ قصدُهُ ، وذلكَ ممَّا لا يُقدرُ على اعتقادِهِ في كلِّ حينٍ وإذا اعتقَدَ فإنَّما يتوجَّهُ القلبُ إذا كانَ فارغاً غيرَ مصروفٍ عنهُ بغرضٍ شاغلٍ أقوىٰ منهُ ، وذلكَ لا يمكنُ في كلِّ وقتٍ ، والدواعي والصوارفُ لها أسبابٌ كثيرةٌ بها تجتمعُ ، ويختلفُ ذلكَ بالأشخاصِ وبالأحوالِ وبالأعمالِ .

فإذا غلبَتْ شهوةُ النكاحِ مثلاً ولمْ يعتقدْ غرضاً صحيحاً في الولدِ ديناً ولا دنيا . . لا يمكنُهُ أنْ يواقعَ علىٰ نيةِ الولدِ ، بلْ لا يمكنُ إلا علىٰ نيةِ قضاءِ الشهوةِ ؛ إذِ النيةُ هيَ إجابةُ الباعثِ ، ولا باعثَ إلا الشهوةُ ، فكيفَ ينوي الولدَ ؟!

وإذا لمْ يغلبْ علىٰ قلبِهِ أنَّ إقامةَ سنةِ النكاحِ اتباعاً لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يعظمُ فضلُها . . لا يمكنُ أنْ ينويَ بالنكاحِ اتباعَ السنةِ إلا أنْ يقولَ ذلكَ بلسانِهِ وقلبِهِ وهوَ حديثٌ محضٌ وليسَ بنيةٍ .

نعمْ ، طريقُ اكتسابِ هٰذهِ النيةِ مثلاً أنْ يقوِّيَ أوَّلاً إيمانَهُ بالشرعِ ، ويقوِّيَ إيمانَهُ بعظمِ ثوابِ مَنْ يسعىٰ في تكثيرِ أمَّةِ محمدٍ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، ويدفعَ عنْ نفسِهِ جميعَ المنفِّراتِ عنِ الولدِ ؛ مِنْ ثقلِ المؤنةِ وطولِ التعبِ وغيرِهِ ، فإذا فعلَ ذلكَ . . ربما انبعثَتْ مِنْ قلبِهِ رغبةٌ إلىٰ تحصيلِ الولدِ للثوابِ ، فتحرِّكُهُ تلكَ الرغبةُ ، وتتحرَّكُ أعضاؤُهُ لمباشرةِ العقدِ ، فإذا انتهضَتِ القدرةُ المحرِّكةُ للسانِ بقبولِ العقدِ طاعةً لهٰذا الباعثِ الغالبِ على القلبِ . . كانَ ناوياً ، فإنْ لمْ يكنْ كذلكَ . . فما يقدِّرُهُ في نفسِهِ ويردِّدُهُ في قلبِهِ مِنْ قصدِ الولدِ وسواسٌ وهذيانٌ(١) .

---

(١) وكذا كل غرض شرعي ورد الشرع بفضله وله صوارف من جهة النفس والهوىٰ ، كمن دخل في صوم نفل ثم أمره أبواه أو أحد إخوانه بالإفطار ، فأراد أن يفطر لإدخال السرور علىٰ قلب الوالدين ، فما دامت شهوة الطعام تزاحمه . . لا تصح نيته ، فإن أفطر لاعتقاده أنه عامل لله . . فعلامة صحتها : تصغير اللقمة ، وقصر اليد ، وعدم الشره في =

ولهـٰذا امتنعَ جماعةٌ مِنَ السلفِ مِنْ جملةٍ مِنَ الطاعاتِ ؛ إذْ لمْ تحضرْهُمُ النيةُ ، فكانوا يقولونَ : ليسَ تحضرُنا فيهِ نيةٌ ، حتىٰ إنَّ ابنَ سيرينَ لمْ يصلِّ علىٰ جنازةِ الحسنِ البصريِّ ، وقالَ : ليسَ تحضرُني نيةٌ(١) .

ونادىٰ بعضُهُمُ امرأتَهُ ـ وكانَ يسرِّحُ شعرَهُ ـ أنْ هاتِ المِدْرَىٰ(٢) ، فقالَتْ : أجيءُ بالمرآةِ ؟ فسكتَ ساعةً ثمَّ قالَ : نعمْ ، فقيلَ لهُ في ذلكَ ، فقالَ : كانَ لي في المِدْرىٰ نيةٌ ، ولم تحضرْني في المرآةِ نيةٌ ، فتوقفتُ حتىٰ هيَّأَها اللهُ تعالىٰ(٣) .

وماتَ حمادُ بنُ أبي سليمانَ ، وكانَ أحدَ علماءِ أهلِ الكوفةِ ، فقيلَ للثوريِّ : ألا تشهدُ جنازتَهُ ؟

فقالَ : لوْ كانَ لي نيةٌ . . لفعلتُ(٤) .

وكانوا إذا سئلوا عملاً مِنْ أعمالِ البرِّ . . قالوا : إنْ رزقَنا اللهُ تعالىٰ نيةً . . فعلنا(٥) .

= الباطن ، والقيام قبل الشبع ، وما من حالة من الحالات إلا ويتقدمها أسباب يكتسب بها ، وتتأخر عنها علامات يعرف بها صحتها ، فليطلب علم كل حال من موضعه . « إتحاف » (١٠/ ٣٠) .

(١) كذا في « القوت » (٢/ ١٥٢) ، وبنحوه رواه أحمد في « العلل » (٢٧٤٨) .

(٢) المدرىٰ : قرن علىٰ هيئة المُشط يُسرَّح به الشعر .

(٣) قوت القلوب (٢/ ١٦٣) .

(٤) قوت القلوب (٢/ ١٥٢) .

(٥) قوت القلوب (٢/ ١٥٢) .

وكانَ طاووسٌ لا يحدِّثُ إلا بنيةٍ ، وكانَ يُسألُ أنْ يحدِّثَ فلا يحدِّثُ ، ولا يُسألُ فيبتدىءُ فقيلَ لهُ في ذلكَ ، قالَ : أفتحبونَ أنْ أحدِّثَ بغيرِ نيةٍ ؟ إذا حضرَتْني نيةٌ . . فعلتُ(١) .

وحُكِيَ أنَّ داوودَ بنَ المحبَّرِ لمَّا صنَّفَ كتابَ « العقلِ » . . جاءَهُ أحمدُ ابنُ حنبلٍ ، فطلبَهُ منهُ ، فنظرَ فيهِ أحمدُ صفْحاً(٢) ، فردَّهُ ، فقالَ : ما لكَ ؟ قالَ : فيهِ أسانيدُ ضعافٌ ، فقالَ لهُ داوودُ : أنا لمْ أخرِّجْهُ على الأسانيدِ فأنظرَ فيهِ بعينِ الخُبْرِ(٣) ، إنَّما نظرتُ فيهِ بعينِ العملِ فانتفعتُ ، قالَ أحمدُ : فردَّهُ عليَّ حتىٰ أنظرَ فيهِ بالعينِ التي نظرتَ ، فأخذَهُ ومكثَ عندَهُ طويلاً ، ثمَّ قالَ : جزاكَ اللهُ خيراً ، فقدِ انتفعتُ بهِ(٤) .

وقيلَ لطاووسٍ : ادعُ لنا ، فقالَ : حتىٰ أجدَ لهُ نيةً(٥) .

وقالَ بعضُهُمْ : (أنا في طلبِ نيةٍ لعيادةِ رجلٍ منذُ شهرٍ ، فما صحَّتْ لي بعدُ) .

---

(١) رواه الرامهرمزي في « المحدث الفاصل » (ص٥٨٤) .

(٢) قلَّب أوراقه ونظر فيها دون تأمُّل .

(٣) أي : مختبراً له .

(٤) قوت القلوب (٢/ ١٥٢) ، وداوود مع اتفاق أهل صنعة الحديث علىٰ تركه لم يكن مطعون الديانة ، ونقل الحافظ ابن حجر في « تهذيب التهذيب » (١/ ٥٧٠) عن ابن معين قوله : (ليس بكذاب ، وقد كتبت عن أبيه المحبَّر ، وكان داوود ثقة ، ولكنه جفا الحديث ، وكان يتنسَّك) .

(٥) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٥٩) .

وقالَ عيسىٰ بنُ كثيرٍ : مشيتُ معَ ميمونِ بنِ مهرانَ ، فلمَّا انتهىٰ إلىٰ بابِ دارِهِ . . انصرفتُ ، فقالَ لهُ ابنُهُ : ألا تعرضُ عليهِ العشاءَ ؟ قالَ : ليسَ مِنْ نيتي (١) .

وهٰذا لأنَّ النيةَ تتبعُ النظرَ ، فإذا تغيَّرَ النظرُ . . تغيَّرتِ النيَّةُ ، وكانوا لا يرونَ أنْ يعملوا عملاً إلا بنيةٍ ؛ لعلمِهِمْ بأنَّ النيةَ روحُ الأعمالِ ، وأنَّ العملَ بغيرِ نيةٍ صادقةٍ رياءٌ وتكلُّفٌ ، وهوَ سببُ مقتٍ لا سببُ قربٍ ، وعلموا أنَّ النيةَ ليسَتْ هيَ قولَ القائلِ بلسانِهِ : نويتُ ، بلْ هوَ انبعاثُ القلبِ يجري مجرى الفتوحِ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، فقدْ تتيسَّرُ في بعضِ الأوقاتِ ، وقدْ تتعذَّرُ في بعضِها .

نعمْ ، مَنْ كانَ الغالبُ علىٰ قلبِهِ أمرَ الدينِ . . تيسَّرَ عليهِ في أكثرِ الأحوالِ إحضارُ النيةِ للخيراتِ ، فإنَّ قلبَهُ مائلٌ بالجملةِ إلىٰ أصلِ الخيرِ ، فينبعثُ إلى التفاصيلِ غالباً ، ومَنْ مالَ قلبُهُ إلى الدنيا وغلبَتْ عليهِ . . لمْ يتيسَّرْ لهُ ذلكَ ، بلْ لا يتيسَّرُ لهُ في الفرائضِ إلا بجهدٍ جهيدٍ ، وغايتُهُ أنْ يتذكَّرَ النارَ ويحذِّرَ نفسَهُ عقابَها ، أوْ نعيمَ الجنَّةِ ويرغِّبَ نفسَهُ فيها ، فربما تنبعثُ لهُ داعيةٌ ضعيفةٌ ، فيكونُ ثوابُهُ بقدْرِ رغبتِهِ ونيتِهِ .

وأمَّا الطاعةُ علىٰ نيةِ إجلالِ اللهِ تعالىٰ لاستحقاقِهِ الطاعةَ والعبوديةَ . . فلا

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٥٠٨) .

تتيسَّرُ للراغبِ في الدنيا ، وهٰذهِ أعزُّ النياتِ وأعلاها ، ويعزُّ علىٰ بسيطِ الأرضِ مَنْ يفهمُها فضلاً عمَّنْ يتعاطاها .

ونيّاتُ الناسِ في الطاعاتِ أقسامٌ ؛ إذْ منهُمْ مَنْ يكونُ عملُهُ إجابةً لباعثِ الخوفِ ، فإنَّهُ يتقي النارَ ، ومنهُمْ مَنْ يعملُ إجابةً لباعثِ الرجاءِ ، وهوَ الرغبةُ في الجنةِ ، وهٰذا وإنْ كانَ نازلاً بالإضافةِ إلىٰ قصدِ طاعةِ اللهِ وتعظيمِهِ لذاتِهِ ولجلالِهِ لا لأمرٍ سواهُ.. فهوَ مِنْ جملةِ النياتِ الصحيحةِ ؛ لأنَّهُ ميلٌ إلى الموعودِ في الآخرةِ وإنْ كانَ مِنْ جنسِ المألوفاتِ في الدنيا ، وأغلبُ البواعثِ باعثُ الفرجِ والبطنِ ، وموضعُ قضاءِ وطرِهما الجنةُ ، فالعاملُ لأجلِ الجنةِ عاملٌ لبطنِهِ وفرجِهِ ؛ كالأجيرِ السوءِ ، ودرجتُهُ درجةُ البُلْهِ ، وإنَّهُ لينالُها بعملِهِ ؛ إذْ أكثرُ أهلِ الجنةِ البُلْهُ .

وأمَّا عبادةُ ذوي الألبابِ.. فلا تجاوزُ ذكرَ اللهِ تعالىٰ والفكرَ فيهِ ؛ حبّاً لجمالِهِ وجلالِهِ ، وسائرُ الأعمالِ تكونُ مؤكداتٍ وروادفَ ، وهؤلاءِ أرفعُ درجةً مِنَ الالتفاتِ إلى المنكوحِ والمطعومِ في الجنةِ ؛ فإنَّهُمْ لمْ يقصدُوها ، بلْ هُمُ الذينَ يدعونَ ربَّهُمْ بالغداةِ والعشيِّ يريدونَ وجهَهُ فقطْ ، وثوابُ الناسِ بقدْرِ نياتِهِمْ ، فلا جرمَ يتنعَّمونَ بالنظرِ إلىٰ وجهِهِ الكريمِ ، ويسخرونَ ممَّنْ يلتفتُ إلىٰ وجوهِ الحورِ العينِ كما يسخرُ المتنعِّمُ بالنظرِ إلى الحورِ العينِ ممَّنْ يتنعَّمُ بالنظرِ إلىٰ وجهِ الصورِ المصنوعةِ مِنَ الطينِ ، بلْ أشدُّ ، فإنَّ التفاوتَ بينَ جمالِ حضرةِ الربوبيَّةِ وجمالِ الحورِ العينِ أشدُّ وأعظمُ كثيراً مِنَ التفاوتِ بينَ جمالِ الحورِ العينِ والصورِ المصنوعةِ مِنَ الطينِ ، بلِ استعظامُ النفوسِ

البهيميةِ الشهوانيةِ لقضاءِ الوطرِ ومخالطةِ الحسانِ وإعراضُها عنْ جمالِ وجهِ اللهِ الكريمِ يضاهي استعظامَ الخنفساءِ لصاحبتِها وإلفَها لها وإعراضَها عنِ النظرِ إلىٰ جمالِ وجوهِ النساءِ ، فعمىٰ أكثرِ القلوبِ عنْ إبصارِ جمالِ اللهِ وجلالِهِ يضاهي عمى الخنفساءِ عنْ إدراكِ جمالِ النساءِ ؛ فإنَّها لا تشعرُ بهِ أصلاً ، ولا تلتفتُ إليهِ ، ولوْ كانَ لها عقلٌ وذُكِرْنَ لها . . لاستخفَّتْ عقلَ مَنْ يلتفتُ إليهِنَّ ، ولا يزالونَ مختلفينَ ، كلُّ حزبٍ بما لديهِمْ فرحونَ ، ولذلكَ خلقَهُمْ .

حُكِيَ أنَّ أحمدَ بنَ خضرويهِ رأىٰ ربَّهُ تعالىٰ في المنامِ ، فقالَ لهُ : كلُّ الناسِ يطلبونَ منِّي الجنةَ إلا أبا يزيدَ ، فإنَّهُ يطلبُني(١) .

ورأىٰ أبو يزيدَ ربَّهُ في المنامِ ، فقالَ : يا ربِّ ؛ كيفَ الطريقُ إليكَ ؟ فقالَ : اتركْ نفسَكَ وتعالَ إليَّ(١) .

ورُئِيَ الشبليُّ بعدَ موتِهِ في المنامِ ، فقيلَ لهُ : ما فعلَ اللهُ بكَ ؟ فقالَ : لمْ يطالبْني على الدعاوىٰ بالبرهانِ إلا علىٰ قولٍ واحدٍ ، قلتُ يوماً : أيُّ خسارةٍ أعظمُ مِنْ خسرانِ الجنةِ ؟ فقالَ : أيُّ خسارةٍ أعظمُ مِنْ خسرانِ لقائي ؟!(٢) .

والغرضُ أنَّ هـٰذهِ النيَّاتِ متفاوتةٌ بتفاوتِ الدرجاتِ ، ومَنْ غلبَ علىٰ قلبِهِ واحدةٌ منها . . ربما لا يتيسَّرُ لهُ العدولُ إلىٰ غيرِها .

---

(١) أورده القشيري في « رسالته » (ص٦٠٨) .

(٢) أورده القشيري في « رسالته » (ص٦١٠) .

ومعرفةُ هـٰذهِ الحقائقِ تورثُ أعمالاً وأفعالاً يستنكرُها الظاهريونَ مِنَ الفقهاءِ ، فإنَّا نقولُ : مَنْ حضرَتْ لهُ نيةٌ في مباحٍ ، ولمْ تحضرْ في فضيلةٍ . . فالمباحُ أولىٰ ، وانتقلَتِ الفضيلةُ إليهِ[1] ، وصارَتِ الفضيلةُ في حقِّهِ نقيصةً ؛ لأنَّ الأعمالَ بالنياتِ ، وذلكَ مثلُ العفوِ ، فإنَّهُ أفضلُ مِنَ الانتصارِ في الظلمِ ، وربما تحضرُهُ نيةٌ في الانتصارِ دونَ العفوِ ، فيكونُ ذلكَ أفضلَ .

ومثلُ أنْ يكونَ لهُ نيةٌ في الأكلِ والشربِ والنومِ ليريحَ نفسَهُ ويتقوَّىٰ على العبادةِ في المستقبلِ ، وليسَ تنبعثُ نيتُهُ في الحالِ للصومِ والصلاةِ ، فالأكلُ والنومُ هوَ الأفضلُ لهُ ، بلْ لوْ ملَّ العبادةَ لمواظبتِهِ عليها ، وسكنَ نشاطُهُ ، وضعفَتْ رغبتُهُ ، وعلمَ أنَّهُ لوْ ترفَّهَ ساعةً بلهوٍ وحديثٍ عادَ نشاطُهُ . . فاللهوُ والحديثُ أفضلُ لهُ مِنَ الصلاةِ ، قالَ أبو الدرداءِ : (إنِّي لأستجمُّ نفسي بشيءٍ من اللهوِ ، فيكونُ ذلكَ عوناً لي على الحقِّ)[2] .

وقالَ عليٌّ كرَّمَ اللهُ وجهَهُ : (روِّحوا القلوبَ ، فإنَّها إذا أُكرهَتْ . . عميَتْ)[3] .

وهـٰذهِ دقائقُ لا يدركُها إلا سماسرةُ العلماءِ ، دونَ الحشْويةِ منهُمْ ، بلِ

---

[1] أي : انتقل المعنىٰ فصار المباح هو الفضيلة . « إتحاف » (١٠/ ٣٣) .

[2] أورده ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٦/ ٥٠١) ، والسياق عند صاحب « القوت » (٢/ ١٥٣) .

[3] رواه الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٧١٩) ، والخطيب في « الجامع لأخلاق الراوي وآداب السامع » (٢/ ١٨٣) بنحوه .

الحاذقُ بالطبِّ قدْ يعالجُ المحرورَ باللحمِ معَ حرارتِهِ ، ويستبعدُهُ القاصرُ في الطبِّ ، وإنَّما يبتغي بهِ أنْ يعيدَ أوَّلاً قوَّتَهُ ليحتملَ المعالجةَ بالضدِّ ، والحاذقُ في لعبِ الشطرنجِ مثلاً قدْ ينزلُ عنِ الرُّخِّ والفرسِ مجاناً ليتوصَّلَ بذلكَ إلى الغلبةِ ، والضعيفُ البصيرةِ قدْ يضحكُ بهِ ، ويتعجَّبُ منهُ ، وكذلكَ الخبيرُ بالقتالِ قدْ يفرُّ بينَ يدي قرينِهِ ، ويولِّيهِ دبرَهُ حيلةً منهُ ؛ ليستجرَّهُ إلىٰ مضيقٍ فيكرَّ عليهِ فيقهرَهُ .

فكذلكَ سلوكُ طريقِ اللهِ تعالىٰ كلُّهُ قتالٌ معَ الشيطانِ ، ومعالجةٌ للقلبِ ، والبصيرُ الموفَّقُ يقفُ فيها علىٰ لطائفَ مِنَ الحيلِ يستبعدُها الضعفاءُ ، فلا ينبغي للمريدِ أنْ يضمرَ إنكاراً علىٰ ما يراهُ مِنْ شيخِهِ ، ولا للمتعلِّمِ أنْ يعترضَ علىٰ أستاذِهِ ، بلْ ينبغي أنْ يقفَ عندَ حدِّ بصيرتِهِ ، وما لا يفهمُهُ مِنْ أحوالِهِما يسلِّمُهُ لهما إلىٰ أنْ ينكشفَ لهُ أسرارُ ذلكَ ؛ بأنْ يبلغَ رتبتَهُما ، وينالَ درجتَهُما ، ومنَ اللهِ حسنُ التوفيقِ(١) .

* * *

---

(١) أتى الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (١٠/ ٣٤) علىٰ مزيد من تفصيل القول في النية معتمداً على « القوت » ، و« شرح التقريب » للحافظ العراقي ، و« إدراك الأمنية في النية » للشهاب القرافي ، و« منتهى الآمال » للسيوطي .

NİYET İHTİYARDA DAHİL DEĞİLDİR

Şimdi cahil bir adam, bizim bu söylediklerimizi, yâni niyeti ve niyeti çoğaltmağı samimiyetle dinler. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Ameller, niyetlere göredir."* buyurduğunu da hatırlar ve buna göre okuyup okutacağı, ticaret edeceği veya yiyeceği vakit, "Ben bunları Allah rızâsı için yapmaya niyet ettim." der ve bunu niyet sayar. Heyhât, buna "Hadîs-i nefs", Hadîs-i lisan veya bir hatıradan diğer hatıraya geçmek denir. Niyet ise bunlardan başka bir şeydir. Niyet, şu anda veya gelecekte faydalı olduğunu anladığı şeye gönlün meyli ve yönelmesidir. Zâten gönlün temâyülü olmadan, kuru bir irâde ile bir şey meydana getirmek mümkün değildir.

Böyle bir irâde, tıpkı karnı tok olan bir insanın, "İsteklenip yemeğe meyletmeye niyet ettim." veya hiç sevmediği bir insanı, "Sevmeye niyet ettim." demesine benzer ki, bunlar muhal olan şeylerdir. Gönlü bir şeye meylettirip, yöneltip oraya bağlamak, ancak sebeplerini elde etmekle mümkündür. Bu sebepler bâzen temin edilebilir ve bâzen edilemez. Nefsin bir şeye heveslenmesi, nefse uygun maksada icâbet etmesidir. İnsan, maksadının husûlü bu işe bağlı olduğuna inanmadıktan sonra, o işe yönelmez. Böyle bir inanca da her dâim sahip olamaz. Böyle bir inanca sâhip olduğu vakitte de kalbin boş olması lâzımdır. Kalp, daha önemli bir şey ile meşgul ise onunla ilgilenmez. Bütün bunların yâni bir şeyi yaptırıp yaptırmamanın birçok sebepleri vardır. Dâiyeler bu sayede çoğalır ve onlar da şahıslar hal ve ameller itibariyle değişirler.

Meselâ, şehveti galeyâna gelen bir insan, evlenirken düşünebileceği tek şey kazâ-i şehvettir. Onun aklına ne dünya, ne din ve ne de evlâd gelir. Çünkü niyet, iç muharrike icâbettir. Adamı evlenmeye sevk eden ise şehvetidir. Daha nereden onun dedikleri hâtıra gelecektir?

Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in sünnetine uyarak evlenmekte fazîlet olduğunu bilmedikten sonra buna nasıl niyet edecek? Bunu gerçek şekilde niyet edebilmesi için bu sünnet tarafı kalbine galebe çalarak, kalbinde şehvet tarafı galip iken, dili ile böyle niyet etmesi, sırf sözden ibâret kalır ve niyet sayılmaz.

Böyle bir niyete sâhip olmanın yolu, önce şerîate îmânını takviye ve Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ümmetini çoğaltmanın fazîletine bağlılığını kuvvetlendirmek ve gölünden evlâd yetiştirmekteki gaileyi atmakla mümkündür. Böyle davrandığı vakit, çocuk yetiştirme sevgisinin ve sevabının hevesi kendisinde uyanmış olabilir ve bu maksatla evlenmeye mübâşeret edebilir. İçinde doğan bu istekle evlenirken sünneti de niyet ederse, o zaman bu fazîleti de ihrâz edebilir. Yoksa bu hususta tereddüt hâlinde iken dilinde böyle bir niyeti, vesvese ve hezeyandan başka bir şey sayılmaz.

Bunun için, yâni içinden böyle bir niyet doğmadığı için, selef birçok nâfile ibâdetlerden sarf-ı nazar ederlerdi. "İçimizden niyet doğmadığı için vazgeçtik" derlerdi. Hattâ **İbn-i Şîrîn**, Hasan-ı Basrî'nin cenâze namazını kılmamış ve: "İçimde böyle bir niyet doğmadı." demiştir. Bunlardan birisi ailesine:

"Bana tarağı getir." diye seslendi. Ailesi:

"Aynayı getireyim mi?" deyince, bir müddet durduktan sonra adam:

"Evet, aynayı getir." diye cevap vermişti. Bunun sebebi kendisinden sorulduğu vakit, daha önce aynayı getirtmek niyetinde olmadığını, niyetinin yeni doğduğunu söylemiştir.

Kûfe'nin tek sayılacak âlimlerinden biri olan **Hammâd b. Süleyman** öldüğü vakit Sevrî'ye:

"Cenâzesine niçin gitmedin?" diye sorduklarında, Sevrî:

"Niyetim olsa elbette giderdim." dedi. Yine bunlardan birisine, bir iyiliği yapıp yapmayacağı sorulduğu vakit, "Allah niyeti nasîb ederse yaparım." diye cevap vermiştir.

Tâvus, konuşmasını da niyet ile yapardı. Kendisine konuş, dedikleri halde konuşmadığı gibi hiç sormadan da söze başladığı olurdu. Sebebini soranlara, "Konuşmamı mı istiyorsunuz? Niyet hazır olunca konuşurum." derdi.

Hikâye edildiğine göre **Dâvud b. Mücbir** akıl hakkında bir eser yazmış. **Ahmed b. Hanbel** onu okumuş ve atmış;

"Mevzu hadîslerle doludur." demiş. Dâvud:

"Ben, bunu öyle sağlam senedlere dayalı olsun diye yazmadım. Bunu tecrübeye müstenid olarak yazdım. Sen, amel yönünden değil, tecrübe yönünden buna bak." dedi. Ahmed;

"O halde ver de maksadına göre bakayım." dedi. Uzun süre kitap yanında kaldı. Dâvud'a lâzım olup da onu aldırmak istediğinde, Ahmed:

"Allah seni mükâfatlandırsın, bundan yararlandım." dedi. Demek niyete göre okuyup anlamak değişiyor.

Dâvud'a; "Bize duâ et." diyenlere, "Niyetini bulursam olur." diye cevap vermiştir. Birisi de: "Bir aydır bir hastayı ziyâret etmek istiyorum. Fakat niyetini henüz elde etmedim." demiştir.

İsâ b. Kesîr diyor: "Meymûn b. Mihran ile uzun süre bir gezinti yaptık, etrafta dolaştık. Akşam üzeri evinin önüne geldiğimizde ben ayrıldım. Oğlu babasına: "Niçin bunu akşam yemeğine alıkoymuyorsun?" deyince, "Böyle bir niyetim yok." dedi.

Zîra niyet, düşünce ve görüşe bağlıdır. Görüş değişince niyet de değişir. Onlar, niyetleri olmadan amel etmezlerdi. Çünkü niyetin, amelin ruhu olduğunu, sâdık olmayan niyet ile amelin riyâ ve yorgunluk olduğunu, böyle amelin yakınlığa değil, uzaklığa vesîle olduğunu bilirlerdi. Aynı zamanda niyetin yalnız dilde, niyet ettim demek olmadığını, Allah'ın acımasıyla kalpten doğup harekete geçmek olduğunu, bunun da bâzı vakitlerde mümkün olduğunu ve bâzı vakitlerde mümkün olmadığını bilirlerdi.

Evet, kalpte dîn cephesi galip olanlarda çoğunlukla hayra niyet hazır olur. Çünkü bu gibilerin gönlü daima iyiliklerin aslına meyyaldir. Çoğunlukla bu iyiliklerin teferruâtını araştırır. Gönlü dünyaya meyledip dünyalığı galip olan kimse kalbinde iyilik niyetini kolaylıkla bulamaz. Hattâ farzlarda bile bu niyeti zoraki elde edebilir. Bu da cehennemi hatırlatıp nefsini cehennem ile korkutmak, yâhut cenneti hatırlatıp onun zevklerine heveslendirmek sayesinde mümkün olur ve zayıf bir muharrik budur. Rağbet ve niyeti nispetinde de mükâfatını alır.

Sevap ve ikab düşünmeden yalnız saygı için tâate gelince; dünyaya rağbet edenler için böyle bir niyet zordur. Niyetlerin en iyi ve en üstünü de budur. Yeryüzünde bunu yapan şöyle dursun, anlayan bile az bulunur.

İnsanların itâattaki niyetleri bölümlere ayrılır. Çünkü onlardan bir kısmı cehennem korkusundan, bir kısmı ise cennet ümîdinden sebep ibâdet eder. Bunlar yalnız Allah'a saygı niyetiyle yapılan tâatlere nispetle düşük iseler de yine sahih niyetlerdendir. Zîra bu niyetler, her ne kadar dünyada alışılan şeylerle ilgili ise de âhirette va'd edilen şeylere meyildir. İnsanı en çok tahrîk eden mîde ve edep yeridir. Bunların isteklerinin tam mânasıyla yerine getirileceği yer de cennettir. Demek ki cennet için amel eden, mîde ve şehveti için amel ediyor demektir ki bu, kötü bir ameldir. Bunun derecesi bülh (saflık) ve ahmaklık mertebesidir. Bu da ameli ile maksadına ulaşır. Zîra Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in buyurduğu gibi cennet halkının çoğunluğunu eblehler teşkil edecektir.

Fakat basîret sâhibi insanların ibâdetleri, Allah'ın celâl ve cemâlini sevdikleri için, O'nu zikir ve O'nu fikirden başkası için yapılmaz. Onların asıl ibâdetleri zikir ve fikirdir. Diğer ibâdetler bunu takviye için sonradan gelir. Bunların derecesi, yemek ve münâsebeti düşünenlerin derecelerinden çok üstündür. Zîra onların kastı bu şehevî arzular değil, onlar akşam - sabah ibâdet ederken Allah rızâsını düşünürler. İşte insanların mükâfatları, niyetleri nispetindedir. Onlar, yemek içmek ve hurilerle eğlenirken bunlar da O'nun mâh cemâline nazardan zevklenir. Gerçek canlılar ile zevklenenlerin vitrinlerdeki mankenlerden zevklenenlerle alay ettikleri gibi, bunlar da Allah'ın cemâlini unutup hûrilerle zevklenenlerle alay ederler. Hattâ daha da ileri giderler.

Çünkü Allah'ın cemâli ile hiç bir şey mukayese edilemez. Böyle şehevî arzularını Allah'ın cemâli üzerine tercih edenler, gübre böceğinin o pisliklerle uğraşıp onlardan zevk almasına ve güzel yüzlere kıymet vermemesine benzer. Çünkü o, güzel yüzden anlamaz ki, ona yönelsin. Bunun gibi, çok gönüller Allah'ın cemâlini düşünmekten kördürler. Hâlbuki gübre böceğinin aklı olsaydı, onlarla değil, güzellerle meşgul olurdu. Bu gibilerin de gerçek akılları olsaydı, yemek ve hûrilere değil, Allah'a yönelirlerdi. Ne yazık ki herkes elinde olana sevinir. Onlar da bunun için yaratılmıştır.

Hikâye edildiğine göre, Horasan'ın ileri gelenlerinden Belhli **Hızreveyh'in oğlu Ahmed**, Allahu Teâlâ'yı rüyasında görmüş ve Allahu Teâlâ kendisine: "Ey Ahmed, herkes benden isterken, Ebû Yezîd beni ister." buyurmuştur.

Yine hikâye edildiğine göre, **Ebû Yezîd** Allahu Teâlâ'yı rüyasında görmüş ve:

"Yâ Rab, sana nasıl gelinir?" diye sormuş. Allahu Teâlâ:

"Nefsini terk et ve gel." buyurmuş.

Birisi, ölümünden sonra **Şiblî**'yi rüyasında görmüş ve:

"Allahu Teâlâ sana ne yaptı?" diye sormuş. Şiblî:

"Hiç bir iddiamda benden delîl istemedi. Ancak ben bir defa, cenneti bildiği halde onu kazanmamaktan daha büyük hüsran olur mu?" demiştim. Allahu Teâlâ da bana: "Bana mülâkî olamamaktan daha büyük hüsran olur mu?" buyurdu.

Maksadımız burada niyetlerin derecelerinin farklı olduğunu göstermektir. Çoğunlukla bu niyetlerden birisi kalpte galip olunca diğerine geçmek kolay olmaz. Bu gerçekleri anlamak, öyle bir takım amel ve işleri gerektirir ki, zâhirî fakîhler bunları inkâr ve reddederler.

Biz de deriz ki; bir kimse mübaha niyete hazırlanmış olup fazîlete niyete hazırlanmamışsa bu işi mübah olarak yapması daha doğrudur. Çünkü onun hakkında fazîlet, mübâha intikal etmiştir. Gerçek fazîlet ise onun hakkında bir noksanlıktır. *"Zîra* *ameller niyetlere göredir."* Bu, affedip bağışlamak gibidir. Bu bağış, uğradığı zulümden intikam almaktan daha iyidir. Bâzen de intikam alma niyeti kendisinde hazır olur. O zaman intikam alması affetmesinden daha makbul olur.

Yine adam, hem şimdi, hem de gelecekte ibâdet yapmak için kendisinde bir niyet bulamamış, şimdi yiyip, içip uyumak ve böylece istirahatını temîn ve kendini takviye ettikten sonra ibâdet niyetindedir. Bu adam için bu istirahatı temîn ibâdetten daha makbûldür.

Hattâ ibâdete devamdan yorulsa, usanç getirse, hevesi azalsa ve bir müddet başka şeylerle eğlendikten sonra daha zevkli ibâdet edeceğini bilse, onun için o eğlence zorlama ile ve usanç getirerek devâm edeceği nafile ibâdetten daha makbul olur.

Ebû'd-Derdâ: "Hak ve hakîkate daha iyi hazırlanmak için" bâzen kendimi oyun ile eğlendirir ve dinlendiririm." demiştir.

Hz. Ali de; "Gönüllerinizi ara sıra dinlendiriniz. Zîra gönül bir şeyden hoşlanmayınca ona karşı körleşir." demiştir. Bunlar öyle ince noktalardır ki, ilmin özüne inmiş âlimler bunları bilir. Kabuk ile uğraşanlar bunları anlamazlar. Bâzen mütehassıs bir doktor ateşli hastayı etli yemekle tedâvi ederken, yarım doktor da ona güler. Hiç ateşli hastaya et verilir mi, der. Bilmez ki doktor, zayıf bulduğu hastayı ameliyat için önce beslemesi gerekir ki ameliyata dayanabilsin. O, bunu anlamaz. Satranç oyununu iyice bilen bir kimse, bâzen karşılıksız olarak şah ve attan iner. Bunları fedâ ederken maksadı başka yoldan zafere ulaşmaktır. Anlamayanlar, buna şaşar ve güler. Yine bunun gibi savaşın hîlelerinden anlayan, bâzen düşmanından kaçar ve onu peşine takar. Maksadı, onu münâsip yerde sıkıştırıp öldürmektir.

Allah'ın yoluna girmekte de durum aynıdır. Hepsi şeytanla savaş ve kalbi tedâvidir. Basîret sâhibi ve aklı başında olanlar zafere ulaşmak için öyle hîlelere baş vurur ki, zayıf görüşlüler bunu beğenmezler. Bunun için mürîdin şeyhinde, öğrencinin öğretmeninde gördüğü bâzı şeyleri inkâra kalkışıp onlara cephe alması doğru olmaz. Ona yakışan, kendi haddini bilmeli ve anlayamadıklarını şeyhine veya hocasına bırakmalı, tâ ki onların mevkiine yükselip sırlarını anlayıncaya kadar.

Allah'tan hüsn-i tevfîk dileriz. Zîra hüsn-i tevfîk O'ndandır.

البَابُ الثَّاني

في الإخلاص وفضيلته وحقيقته ودرجاته

فضيلة الإخلاص

قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَمَآ أُمِرُوٓاْ إِلَّا لِيَعْبُدُواْ ٱللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ ٱلدِّينَ﴾ .

وقالَ : ﴿ أَلَا لِلَّهِ ٱلدِّينُ ٱلْخَالِصُ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِلَّا ٱلَّذِينَ تَابُواْ وَأَصْلَحُواْ وَٱعْتَصَمُواْ بِٱللَّهِ وَأَخْلَصُواْ دِينَهُمْ لِلَّهِ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ فَمَن كَانَ يَرْجُواْ لِقَآءَ رَبِّهِۦ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَٰلِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِۦٓ أَحَدًا﴾ ، نزلَتْ فيمَنْ يعملُ للهِ ويحبُّ أنْ يُحمدَ عليهِ(١) .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ثلاثٌ لا يَغِلُّ عليهنَّ قلبُ رجلٍ مسلمٍ : إخلاصُ العملِ للهِ . . . » الحديث(٢) .

وعنْ مصعبِ بنِ سعدٍ عنْ أبيهِ قالَ : ظنَّ أبي أنَّ لهُ فضلاً علىٰ مَنْ دونَهُ مِنْ أصحابِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ النبيُّ عليهِ الصلاةُ

---

(١) روىٰ ذلك الحاكم في « المستدرك » (٢/ ١١١) .

(٢) رواه الترمذي (٢٦٥٨) ، ويَغِلّ : هو من الغِلّ ؛ الضغينة والحقد ، ويروىٰ : يُغِلُّ ؛ من الخيانة ، ويروىٰ : يَغِلُ بالتخفيف ؛ من وَغَل وغولاً ، دخل في الشرّ .

والسلامُ : « إنَّما نصرَ اللهُ عزَّ وجلَّ هٰذهِ الأمَّةَ بضعفائِها ودعوتِهِمْ وإخلاصِهِمْ وصلاتِهِمْ »(١) .

وعنِ الحسنِ قالَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يقولُ اللهُ تعالىٰ : الإخلاصُ سرٌّ مِنْ سرِّي ، استودعتُهُ قلبَ مَنْ أحببتُ مِنْ عبادي »(٢) .

وقالَ عليُّ بنُ أبي طالبٍ كرَّمَ اللهُ وجهَهُ : لا تهتمُّوا لقلةِ العملِ ، واهتمُّوا للقبولِ ؛ فإنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ لمعاذِ بنِ جبلٍ : « أخلصِ العملَ . . يجزئْكَ منهُ القليلُ »(٣) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « ما مِنْ عبدٍ يخلصُ العملَ للهِ أربعينَ يوماً

---

(١) رواه النسائي (٦/ ٤٥) ، وهو عند البخاري (٢٨٩٦) بلفظ : « هل تنصرون وترزقون إلا بضعفائكم » ، وبتمام لفظ المصنف رواه الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٧٩) ، وأبو مصعب هو سعد بن أبي وقاص رضي الله عنه .

(٢) كذا عند الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٧٩) عن الحسن مرسلاً ، ورواه القشيري في « رسالته » (ص٣٦٠) مسنداً مسلسلاً بالسؤال عن الإخلاص عن الحسن عن حذيفة رضي الله عنه ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٤٥١٣) من حديث علي وابن عباس رضي الله عنهم .

(٣) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٨٢) بتمامه ، وحديث معاذ رضي الله عنه رواه ابن أبي حاتم في « تفسيره » (٦١٦٢) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/ ٣٠٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢٤٤) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٤٤٣) بلفظ : « أخلص دينك . . يكفك القليل من العمل » .

إلا ظهرَتْ ينابيعُ الحكمةِ مِنْ قلبِهِ علىٰ لسانِهِ »[1] .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « أوَّلُ مَنْ يُسألُ يومَ القيامةِ ثلاثةٌ : رجلٌ آتاهُ اللهُ العلمَ ، فيقولُ اللهُ تعالىٰ : ماذا صنعتَ فيما علمتَ ؟ فيقولُ : يا ربِّ ؛ كنتُ أقومُ بهِ آناءَ الليلِ وأطرافَ النهارِ ، فيقولُ اللهُ تعالىٰ : كذبتَ ، وتقولُ الملائكةُ : كذبتَ ، بلْ أردتَ أنْ يُقالَ : فلانٌ عالمٌ ، ألا فقدْ قيلَ ذلكَ ، ورجلٌ آتاهُ اللهُ مالاً ، فيقولُ اللهُ تعالىٰ : لقدْ أنعمتُ عليكَ ، فماذا صنعتَ ؟ فيقولُ : يا ربِّ ؛ كنتُ أتصدَّقُ بهِ آناءَ الليلِ وأطرافَ النهارِ ، فيقولُ اللهُ تعالىٰ : كذبتَ ، وتقولُ الملائكةُ : كذبتَ ، بلْ أردتَ أنْ يُقالَ : فلانٌ جوادٌ ، ألا فقدْ قيلَ ذلكَ ، ورجلٌ قُتِلَ في سبيلِ اللهِ تعالىٰ ، فيقولُ اللهُ تعالىٰ : ماذا صنعتَ ؟ فيقولُ : يا ربِّ ؛ أَمرتَ بالجهادِ ، فقاتلتُ حتىٰ قُتلتُ ، فيقولُ اللهُ تعالىٰ : كذبتَ ، وتقولُ الملائكةُ : كذبتَ ، بلْ أردتَ أنْ يُقالَ : فلانٌ شجاعٌ ، ألا فقدْ قيلَ ذلكَ » ، قالَ أبو هريرةَ : ثمَّ خطَّ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ علىٰ فخذي وقالَ : « يا أبا هريرةَ ؛ أولئكَ أوَّلُ خلقٍ تُسعرُ بهِمْ نارُ جهنَّمَ يومَ القيامةِ » ، فدخلَ راوي الحديثِ علىٰ معاويةَ[2] ، وروىٰ لهُ ذلكَ ، فبكىٰ حتَّىٰ كادَتْ نفسُهُ تزهقُ ، ثمَّ قالَ :

---

(١) كذا عند الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٨٥) ، ورواه القشيري في « رسالته » (ص٣٦٣) من قول مكحول .

(٢) وهو شُفَيٌّ الأصبحي .

صدقَ اللهُ إذْ قالَ : ﴿ مَن كَانَ يُرِيدُ ٱلْحَيَوٰةَ ٱلدُّنْيَا وَزِينَتَهَا . . . ﴾ الآيةَ[1] .

وفي الإسرائيليات : أنَّ عابداً كانَ يعبدُ اللهَ عزَّ وجلَّ دهراً طويلاً ، فجاءَهُ قومٌ فقالوا : إنَّ هٰهنا قوماً يعبدونَ شجرةً مِنْ دونِ اللهِ تعالىٰ ، فغضبَ لذلكَ ، وأخذَ فأسَهُ علىٰ عاتقِهِ ، وقصدَ الشجرةَ ليقطعَها ، فاستقبلَهُ إبليسُ في صورةِ شيخٍ ، فقالَ : أينَ تريدُ رحمَكَ اللهُ ؟ قالَ : أريدُ أنْ أقطعَ هٰذهِ الشجرةَ ، قالَ : وما أنتَ وذاكَ ، تركتَ عبادتَكَ واشتغالَكَ بنفسِكَ وتفرَّغتَ لغيرِ ذلكَ ، فقالَ : إنَّ هٰذا مِنْ عبادتي ، قالَ : فإنِّي لا أتركُكَ أنْ تقطعَها ، فقاتلَهُ ، فأخذَهُ العابدُ فطرحَهُ إلى الأرضِ وقعدَ علىٰ صدرِهِ ، فقالَ لهُ إبليسُ : أطلقْني حتَّىٰ أكلِّمَكَ ، فقامَ عنهُ ، فقالَ لهُ إبليسُ : يا هٰذا ؛ إنَّ اللهَ تعالىٰ قدْ أسقطَ عنكَ هٰذا ولمْ يفرضْهُ عليكَ ، وما تعبدُها أنتَ ، وما عليكَ مِنْ غيرِكَ ، وللهِ تعالىٰ أنبياءُ في أقاليمِ الأرضِ ، ولوْ شاءَ . . لبعثَهُمْ إلىٰ أهلِها وأمرَهُمْ بقطعِها ، فقالَ العابدُ : لا بدَّ لي مِنْ قطعِها ، فنابذَهُ القتالَ ، فغلبَهُ العابدُ وصرعَهُ ، وقعدَ علىٰ صدرِهِ ، فعجزَ إبليسُ ، فقالَ لهُ : هلْ لكَ في أمرٍ فصْلٍ بيني وبينَكَ ، وهوَ خيرٌ لكَ وأنفعُ ؟ قالَ : وما هوَ ؟ قالَ : أطلقْني حتَّىٰ أقولَ لكَ ، فأطلقَهُ ، فقالَ لهُ إبليسُ : أنتَ رجلٌ فقيرٌ لا شيءَ لكَ ، إنَّما أنتَ كَلٌّ على الناسِ يعولونَكَ ، ولعلَّكَ تحبُّ أنْ تتفضَّلَ علىٰ إخوانِكَ ، وتواسيَ جيرانَكَ ، وتشبعَ وتستغنيَ عنِ الناسِ ، قالَ : نعمْ ،

---

[1] الخبر بتمامه هنا رواه البغوي في « شرح السنة » (٤١٤٢) ، والمرفوع رواه مسلم (١٩٠٥) ، والترمذي (٢٣٨٢) .

قالَ : فارجعْ عنْ هـٰذا الأمرِ ولكَ عليَّ أنْ أجعلَ عندَ رأسِكَ في كلِّ ليلةٍ دينارينِ ، إذا أصبحتَ . . أخذتهما فأنفقتَ علىٰ نفسِكَ وعيالِكَ ، وتصدقتَ علىٰ إخوانِكَ ، فيكونُ ذلكَ أنفعَ لكَ وللمسلمينَ مِنْ قطعِ هـٰذهِ الشجرةِ التي يُغرسُ مكانُها ولا يضرُّهُمْ قطعُها شيئاً ، ولا ينفعُ إخوانَكَ المؤمنينَ قطعُكَ إيَّاها ، فتفكَّرَ العابدُ فيما قالَ ، وقالَ : صدقَ الشيخُ ، لستُ بنبيٍّ فيلزمَني قطعُ هـٰذهِ الشجرةِ ، ولا أمرني اللهُ أنْ أقطعَها فأكونَ عاصياً بتركِها ، وما ذكرَهُ أكثرُ منفعةً ، فعاهدَهُ على الوفاءِ بذلكَ ، وحلفَ لهُ ، فرجعَ العابدُ إلىٰ متعبَّدِهِ فباتَ ، فلمَّا أصبحَ رأىٰ دينارينِ عندَ رأسِهِ ، فأخذَهُما ، وكذلكَ الغدُ ، ثمَّ أصبحَ اليومَ الثالثَ وما بعدَهُ فلمْ يرَ شيئاً ، فغضبَ وأخذَ فأسَهُ علىٰ عاتقِهِ ، فاستقبلَهُ إبليسُ في صورةِ شيخٍ ، فقالَ : إلىٰ أينَ ؟ قالَ : أقطعُ تلكَ الشجرةَ ، فقالَ : كذبتَ واللهِ ، ما أنتَ بقادرٍ علىٰ ذلكَ ، ولا سبيلَ لكَ إليها ، قالَ : فتناولَهُ العابدُ ليفعلَ بهِ كما فعلَ أوَّلَ مرَّةٍ ، فقالَ : هيهاتَ ! فأخذَهُ إبليسُ وصرعَهُ ، فإذا هوَ كالعصفورِ بينَ رجليهِ ، وقعدَ إبليسُ علىٰ صدرِهِ وقالَ : لتنتهينَّ عنْ هـٰذا الأمرِ أوْ لأذبحَنَّكَ ، فنظرَ العابدُ ، فإذا لا طاقةَ لهُ بهِ ، قالَ : يا هـٰذا غلبتَني فخلِّ عنِّي ، وأخبرْني كيفَ غلبتُكَ أوّلاً وغلبتَني الآنَ ؟ فقالَ : لأنَّكَ غضبتَ أوَّلَ مرَّةٍ للهِ ، وكانَتْ نيتُكَ الآخرةَ ، فسخَّرَني اللهُ لكَ ، وهـٰذهِ المرَّةَ غضبتَ لنفسِكَ وللدنيا فصرعتُكَ(١) .

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٦٢) .

وهـٰذِهِ الحكايةُ تصديقُ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ ٱلْمُخْلَصِينَ ﴾ ، إذْ لا يتخلَّصُ العبدُ مِنَ الشيطانِ إلا بالإخلاصِ .

ولذلكَ كانَ معروفٌ الكرخيُّ رحمهُ اللهُ تعالىٰ يضربُ نفسَهُ ويقولُ : (يا نفسُ ؛ أخلِصي وتخلَّصي)[١] .

وقالَ أبو يعقوبَ المكفوفُ : (المخلصُ مَنْ يكتمُ حسناتِهِ كما يكتمُ سيئاتِهِ)[٢] .

وقال أبو سليمانَ : (طوبىٰ لمَنْ صحَّتْ لهُ خطوةٌ واحدةٌ لا يريدُ بها إلا اللهَ تعالىٰ)[٣] .

وكتبَ عمرُ بنُ الخطابِ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُ إلىٰ أبي موسى الأشعريِّ : (مَنْ خلصَتْ نيتُهُ . . كفاهُ اللهُ تعالىٰ ما بينَهُ وبينَ الناسِ)[٤] .

وكتبَ بعضُ الأولياءِ إلىٰ أخٍ لهُ : (أخلصِ النيةَ في أعمالِكَ . . يكفِكَ القليلُ مِنَ العملِ)[٥] .

---

[١] كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٨٥) ، ورواه ابن الجوزي في « صفة الصفوة » (١/٢/١٩٤) .

[٢] أورده الثعلبي في « تفسيره » (٧/٢) وأبو يعقوب : هو يوسف بن أحمد البغدادي المكفوف أحد أصحاب ذي النون المصري ، كما جاء مصرحاً باسمه في أحد أسانيد أبي نعيم في « الحلية » (٩/٣٦٤) ، والله أعلم .

[٣] نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (١٠/٤٧) .

[٤] رواه هناد في « الزهد » (٨٥٩)، والدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٥٩٦).

[٥] قوت القلوب (٢/١٥٩) وفيه : (وكتب بعض الأدباء) .

وقال أيوبُ السَّخْتياني : (تخليصُ النياتِ على العمَّالِ أشدُّ عليهم مِنْ جميعِ الأعمالِ)(١) .

وكانَ مطرِّفٌ يقولُ : (مَنْ صفا.. صُفِيَ لهُ ، ومَنْ خلَّطَ.. خُلِّطَ عليهِ)(٢) .

ورُئِيَ بعضُهُمْ في المنامِ ، فقيلَ لهُ : كيفَ وجدتَ أعمالَكَ ؟ فقالَ : كلُّ شيءٍ عملتُهُ للهِ وجدتُهُ ، حتىٰ حبَّةِ رمانٍ لقطتُها مِنْ طريقٍ ، وحتىٰ هرَّةٍ ماتَتْ لنا فرأيتُها في كِفَّةِ الحسناتِ ، وكانَ في قلنسوتي خيطٌ مِنْ حريرٍ ، فرأيتُهُ في كِفَّةِ السيئاتِ ، وكانَ قدْ نفقَ حمارٌ لي قيمتُهُ مئةُ دينارٍ ، فما رأيتُ لهُ ثواباً ، فقلتُ : موتُ سِنَّورٍ في كِفَّةِ الحسناتِ ، وموتُ حمارٍ ليسَ فيها ! فقيلَ لي : إنَّهُ قدْ وُجِّهَ حيثُ بعثتَ بهِ ، فإنَّهُ لما قيلَ لكَ : قدْ ماتَ.. قلتَ : في لعنةِ اللهِ ، فبطلَ أجرُكَ فيهِ ، ولوْ قلتَ : في سبيلِ اللهِ.. لوجدتَهُ في حسناتِكَ(٣) .

وفي روايةٍ : قالَ : وكنتُ قدْ تصدقتُ بصدقةٍ بينَ الناسِ ، فأعجبَني نظرُهُمْ إليَّ ، فوجدتُ ذلكَ لا عليَّ ولا لي ، قالَ سفيانُ لمَّا سمعَ هـٰذا : ما أحسنَ حالَهُ ! إذْ لمْ يكنْ عليهِ.. فقدْ أحسنَ إليهِ(٤) .

---

(١) قوت القلوب (٢/١٥٩) .

(٢) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٦٧٤٠) .

(٣) قوت القلوب (٢/١٥١) .

(٤) قوت القلوب (٢/١٥٢) .

وقالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ : (الإخلاصُ يميزُ العملَ مِنَ العيوبِ كتمييزِ اللبنِ مِنَ الفرثِ والدم)(١) .

وقيلَ : كانَ رجلٌ يخرجُ في زيِّ النساءِ ويحضرُ كلَّ موضعٍ يجتمعُ فيهِ النساءُ مِنْ عرسٍ أوْ مأتمٍ ، فاتفقَ أنْ حضرَ يوماً موضعاً فيهِ مجمعٌ للنساءِ ، فسُرِقَتْ دُرَّةٌ ، فصاحوا أن أغلقوا البابَ حتىٰ نفتِّشَ ، فكانوا يفتشونَ واحدةً واحدةً ، حتىٰ بلغَتِ النوبةُ إليهِ وإلى امرأةٍ معَهُ ، فدعا اللهَ تعالىٰ بالإخلاصِ وقالَ : إنْ نجوتُ مِنْ هـٰذهِ الفضيحةِ . . لا أعودُ إلىٰ مثلِ هـٰذا ، فوُجدَتِ الدرَّةُ معَ تلكَ المرأةِ ، فصاحوا أنْ أطلقوا الحرَّةَ ؛ فقد وجدنا الدُّرَّةَ(٢) .

وقالَ بعضُ الصوفيةِ : كنتُ قائماً معَ أبي عبيدٍ البُسْريِّ وهوَ يحرثُ أرضَهُ بعدَ العصرِ مِنْ يومِ عرفةَ ، فمرَّ بهِ بعضُ إخوانِهِ مِنَ الأبدالِ ، فسارَّهُ بشيءٍ ، فقالَ أبو عبيدٍ : لا ، فمرَّ كالسحابِ يمسحُ الأرضَ حتىٰ غابَ عنْ عيني ، فقلتُ لأبي عبيدٍ : ما قالَ لكَ ؟ فقالَ : سألَني أنْ أحجَّ معَهُ ، فقلتُ : لا ، قلتُ : فهلا فعلتَ ، قالَ : ليسَ لي في الحجِّ نيةٌ ، وقدْ نويتُ أنْ أتمِّمَ هـٰذهِ الأرضَ العشيةَ ، فأخافُ إنْ حججتُ معَهُ لأجلِهِ . . تعرضتُ لمقتِ اللهِ تعالىٰ ؛ لأنِّي أدخلُ في عملِ اللهِ تعالىٰ شيئاً غيرَهُ ،

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٨٠) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٨٠) .

فيكونُ ما أنا فيهِ أعظمَ عندي مِنْ سبعينَ حجةً(١) .

ويُروىٰ عنْ بعضِهِمْ قالَ : غزوتُ في البحرِ ، فعرضَ بعضُنا مخلاةً ، فقلتُ : أشتريها فأنتفعُ بها في غزوتي ، فإذا دخلتُ مدينةَ كذا.. بعتُها فربحتُ فيها ، فاشتريتُها ، فرأيتُ تلكَ الليلةَ في النومِ كأن شخصينِ قدْ نزلا مِنَ السماءِ فقالَ أحدُهُما لصاحبِهِ : اكتبِ الغزاةَ ، فأملىٰ عليهِ : خرجَ فلانٌ متنزِّهاً ، وفلانٌ مرائياً ، وفلانٌ تاجراً ، وفلانٌ في سبيلِ اللهِ ، ثمَّ نظرَ إليَّ وقالَ : اكتب خرجَ فلانٌ تاجراً ، فقلتُ : اللهَ اللهَ في أمري ، فواللهِ ؛ ما خرجتُ أتجرُ ، ولا معي تجارةٌ أتجرُ فيها ، ما خرجتُ إلا للغزوِ ، فقال لي : يا شيخُ ؛ قدِ اشتريتَ أمسِ مخلاةً تريدُ أنْ تربحَ فيها ، فبكيتُ وقلتُ : لا تكتبوني تاجراً ، فنظرَ إلىٰ صاحبِهِ وقال : ما ترى ؟ فقالَ : اكتبْ : خرجَ فلانٌ غازياً إلا أنَّهُ اشترىٰ في طريقِهِ مخلاةً ليربحَ فيها ، حتَّىٰ يحكمَ اللهُ عزَّ وجلَّ فيهِ بما يرىٰ(٢) .

وقالَ سريٌّ السقطيُّ رحمهُ اللهُ تعالىٰ : (لأنْ تصليَ ركعتينِ في خلوةٍ تخلصُهُما خيرٌ لكَ مِنْ أنْ تكتبَ سبعينَ حديثاً أوْ سبعَ مئةٍ بعلوِ إسنادٍ)(٣) .

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٥٢) ، ورواه مختصراً القشيري في « رسالته » (ص٩٠) ، والبُسْري : نسبة إلىٰ قرية بُصرىٰ بحوران ، وأبدلت الصاد بالسين ، انظر « الأنساب » (١/ ٣٥٠) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ١٥٥) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ١٦٤) .

وقالَ بعضُهُمْ : (في إخلاصِ ساعةٍ نجاةُ الأبدِ ، ولكنِ الإخلاصُ عزيزٌ)(١) .

ويُقالُ : (العلمُ بذرٌ ، والعملُ زرعٌ ، وماؤُهُ الإخلاصُ)(٢) .

وقالَ بعضُهُمْ : (إذا أبغضَ اللهُ عبداً . . أعطاهُ ثلاثاً ، ومنعَهُ ثلاثاً ، أعطاهُ صحبةَ الصالحينَ ، ومنعَهُ القبولَ منهُمْ ، وأعطاهُ الأعمالَ الصالحةَ ، ومنعَهُ الإخلاصَ فيها ، وأعطاهُ الحكمةَ ، ومنعَهُ الصدقَ فيها)(٢) .

وقالَ السوسيُّ : (مرادُ اللهِ تعالىٰ مِنْ عملِ الخلقِ الإخلاصُ فقط)(٢) .

وقالَ الجنيدُ : (إنَّ للهِ عباداً عقلوا ، فلمَّا عقلوا . . عملوا ، فلمَّا عملوا . . أخلصوا ، فاستدعاهمُ الإخلاصُ إلىٰ أبوابِ البرِّ أجمعَ)(٢) .

وقالَ محمدُ بنُ سعيدٍ المروزيُّ : (الأمرُ كلُّهُ يرجعُ إلىٰ أصلينِ : فعلٌ منهُ بكَ ، وفعلٌ منكَ لهُ ، فترضىٰ ما فعلَ ، وتخلصُ فيما تعملُ ، فإذا أنتَ قدْ سعدتَ بهـٰذينِ . . فزتَ في الدارينِ)(٣) .

* * *

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٨٣) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٨٦) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٨٧) .

İkinci Bab

İHLÂSIN FAZÎLETİ

Allahu Teâlâ:

وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللّٰهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ

“Onlar, dîni yalnız Allah’a hâs kılarak, O’na kulluk etmekle emrolundular.” (Beyyine suresi, 98/5) ve:

أَلَا لِلّٰهِ الدِّينُ الْخَالِصُ

“Dikkat edin, hâlis dîn yalnız Allah’ın dînidir” (Zümer suresi, 39/3) ve:

إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَاعْتَصَمُوا بِاللّٰهِ وَأَخْلَصُوا دِينَهُمْ لِلّٰهِ

“Ancak tövbe edenler, nefislerini ıslâh edenler, Allah’ın kitâbına sarılanlar ve dînlerine Allah için candan bağlananlar, müstesnâdır.” (Nisâ suresi, 4/146) ve:

فَمَنْ كَانَ يَرْجُو لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ
بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا

“Rabbine kavuşmayı uman kimse yararlı iş işlesin ve Rabbine kullukta hiç ortak koşmasın.” (Kehf suresi, 18/110) buyurmuştur. Bu en son âyet, Allah için amel edip, başkaları tarafından da övülmeyi sevenler hakkında nâzil olmuştur.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

ثَلَاثٌ لَا يُغِلُّ عَلَيْهِنَّ قَلْبُ رَجُلٍ مُسْلِمٍ أَخْلَصَ الْعَمَلَ لِلّٰهِ

"Üç şey var ki, bunlara haset edilmez. (Bunlardan birisi de) *Allah için ihlâs ile amele niyet eden mü'minin kalbidir."*[26] buyurmuştur.

Mus'ab b. Sa'd (r.a.) diyor: "Babam, kendini ashâbın bâzılarından üstün görürdü. Bir gün Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in kendisine:

إِنَّمَا نَصْرُ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ هٰذِهِ الْأُمَّةَ بِضُعَفَائِهَا وَدَعْوَتِهِمْ
وَإِخْلَاصِهِمْ وَصَلَاتِهِمْ

"Allahu Teâlâ'nın bu ümmete yardımı, ancak zayıflarının duâsı, ihlâsı ve ibâdetleri sâyesindedir."[27] buyurdu." Hasan'ın rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

يَقُولُ اللّٰهُ تَعَالَى الْإِخْلَاصُ سِرٌّ مِنْ سِرِّي اِسْتَوْدَعْتُهُ قَلْبَ
مَنْ أَحْبَبْتُ مِنْ عِبَادِي

"Allahu Teâlâ buyuruyor ki: "İhlâs, benim sırlarımdan bir sırdır. Onu, sevdiğim kulumun kalbine yerleştiririm."[28] buyurmuştur.

Hz. Ali (r.a.): "Amelin azlığına aldırış etmeyin, kabulünü düşünün. Zîra Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Muaz b. Cebel'e (r.a.):

أَخْلِصِ الْعَمَلَ يُجْزِيكَ مِنْهُ الْقَلِيلُ

---

26. Tirmizî, Nu'man b. Beşir'den (r.a.) rivâyet etti ve sahih olduğunu söyledi.
27. Hadîsi, Neseî rivâyet etti. Buhârî'nin de aynı meâlde ve başka bir ifâde ile rivayeti vardır.
28. Gazvinî'nin **"Müselselât"**ından rivâyet edilmiş, yâni "falandan sordu" şeklinde bir rivâyettir.

"Amelin hâlis olsun, azı da sana yeter."[29] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Kim ki Allah rızâsı için hâlis niyetle kırk gün amel ederse, hikmet kaynakları kalbinden diline dökülür."*[30] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Kıyâmet günü ilk sorguya çekilecek üç sınıf insandır. Birincisi, Allahu Teâlâ'nın ilim verdiği kimsedir. Allahu Teâlâ ona:

-"Sana verdiğim ilimle ne yaptın ve ne amel işledin?" diye soracak, adam:

"Ya Rab, akşam - sabah sana kulluk ettim. Dînî telkinde bulundum. Bunları senin rızân için yaptım." diyecek. Allahu Teâlâ:

"Yalan söylüyorsun. Ancak, falan zat ne âlimdir, desinler diye öyle davrandın ve şöhreti de aldın." buyuracak. Melekler de; "Evet, yâ Rab." diyecekler.

İkincisi, kendisine servet verilen kimsedir. Allahu Teâlâ buna da:

"Sana verdiğim servetle ne yaptın?" diye soracak. Adam:

"Akşam - sabah senin rızân için tasadduk ettim." diyecek. Allahu Teâlâ:

"Yalan söylüyorsun. Falanca ne cömert insandır, desinler için infak ettin ve buna da nâil oldun." buyuracaktır.

Üçüncüsü de savaş alanında ölen kimsedir. Allahu Teâlâ buna da:

"Sana verdiğim güç ve kuvvetle ne yaptın?" diye soracak. Adam:

---

[29] Ebû Mansûr Deylemî **"Müsned-i Firdevs"**inde Muaz'dan (r.a.) rivâyet etmiştir.

[30] İbn Adiy, Ebû Mûsâ'dan (r.a.) rivâyet etti. Metin olarak da yukarıda geçmiştir.

"Yâ Rab, senin rızân için savaştım ve öldürüldüm." diyecek. Allahu Teâlâ ve melekler:

"Yalan söylüyorsun. Falanca ne kahraman adamdır, desinler diye savaştın ve bunu da senin için söylediler." buyrulur."

Ebû Hüreyre devamla diyor ki: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.) uyluğuma bir çizgi çizerek: *"Ey Ebâ Hüreyre! İşte kıyâmet günü cehennem ateşinin ilk yakacağı kimseler bunlardır."* buyurdu.

Hadîsin râvisi, Muâviye'ye (r.a.) gidip bunu anlatınca, Muâviye (r.a.) öyle ağladı ki nerede ise bayılıp düşecekti. Sonra Allahu Teâlâ'nın:

مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا

"Her kim dünya hayâtını ve dünyâ zînetini murâd ederse." (Hûd suresi, 11/15) âyetini sonuna kadar okudu ve doğru." dedi.[31]

İsrâilî rivâyetlerde şöyle denilmiştir; âbidin biri uzun yıllar Allah'a ibâdet etmiş. Günün birinde bir cemâat kendisine gelerek; "Burada ağaca tapan insanlar var." diye haber vermişler. Buna kızan âbid, baltayı omzuna alarak ağacı kesmek üzere yola çıkmış. Yolda şeyh sûretinde şeytan ile karşılaşmış. Şeytan, nereye gittiğini sormuş, âbid ağacı keseceğini söylemiş. Şeytan:

"Sana ne? İbâdetini bıraktın da ağacı kesmekle meşgul oluyorsun, ibâdetine dön." demiş. Âbid:

"Bu da benim bir ibâdetimdir." demiş. Şeytan:

"Ben bu ağacı kesmek isteyene izin vermem." demiş ve dövüşmüşler. Âbid, şeytânı yenerek göğsü üzerine oturmuş. Şeytan:

---

[31] Hadîs, metin olarak yukarıda geçmiştir.

“Beni bırak, sana söyleyeceklerim var, sen bundan sorumlu değilsin. Kendin ağaca tapmıyorsun, başkasından sana ne var? Allahu Teâlâ’nın yeryüzünde bu kadar peygamberleri mevcuttur, dilese buraya da bir peygamber gönderir ve ağacı ona yıktırır.” demiş. Âbid:

“Hayır, olamaz. Mutlak sûrette bu ağacı yıkacağım.” demiş ve tekrar şeytân ile boğuşmaya başlamışlar. İkinci defa onu yenmiş, göğsü üzerine oturmuş. Bunun üzerine şeytan:

“Beni yine bırak, ben sana öyle teklifte bulunacağım ki, bu hem senin ve hem de benim hakkımda daha hayırlıdır.” demiş. Âbid, şeytânı tekrar bırakmış ve:

“Teklifin nedir?” diye sormuş. Şeytan:

“Sen hiç bir şeye mâlik olamayıp insanların başına yük olan bir kimsesin. Elbette sen de emsallerinden üstün olmak, yoksullara yardımda bulunmak gibi meziyetleri istersin.” demiş. Adam:

“Evet, isterim.” deyince, şeytan;

“O halde sen bu işten vazgeç, evine dön. Her sabah senin başının ucuna iki altın korum. Bunları istediğin gibi kendine, ailene ve yoksullara dağıtırsın. Bu ise senin için bu ağacı kesmekten çok daha hayırlı olur. Çünkü onu kesmen ağaca tapanlara bir zararı olmadığı gibi, ağaca tapmayanlara da bir kârı yoktur.” demiş.

Âbid, bir süre düşündükten sonra; “Bu ihtiyar doğru söylüyor. Ben peygamber değilim ki bu ağacı kesmek mecburiyetinde kalayım. Allahu Teâlâ bunu kesmekle bana emretmedi ki, kesmemekle O’na âsi olayım. Bu ihtiyarın va’di hepsinden faydalı ve kârlıdır.” diyerek onunla sözleşti ve geri döndü.

Akşam yattı, sabahleyin başı ucunda iki altını buldu. Ertesi sabah da aynı vaziyette iki altını buldu ve ondan sonra altınlar kesildi. Altınların kesildiğini gören âbid, hiddetle yine baltayı omuzladı ve ağacı kesmek üzere yola çıktı. Yolda yine aynı ihtiyar ile karşılaştı. Yine ihtiyar nereye gittiğini sordu, ağacı kesmeye gittiğini söyledi. Bunun üzerine ihtiyar:

"Geçmiş olsun, sen onu daha yıkamazsın." diyerek dövüşmeye başladılar. Bu defa ihtiyar âbidi ayaklarının altına alarak kuş gibi oynatmaya başladı ve âbide:

"Ya bu fikrinden vazgeçersin, ya da seni boğazlarım." dedi. Abid, bir şey yapamayacağını anlayınca, ihtiyara:

"Beni bırak ve bana ilk önce nasıl sana galip geldiğimi ve şimdi senin beni nasıl mağlûb ettiğini anlat." dedi. Şeytan:

"İlk hiddet ve çıkışın Allah için idi, niyetin âhiret sermayesi idi. Onun için Allahu Teâlâ seni galip getirdi. Fakat bu seferki hiddetin ve çıkışın dünyalık içindir. Altınlar gelmiyor diye kızdın, onun için ben seni mağlûb ettim." dedi.

Bu hikâyeler, Allahu Teâlâ'nın:

إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ

"Ancak senin kullarından ihlâs sâhibi olanlar müstesnâ." (Sâd suresi, 38/83) buyurduğunun anlamıdır. Çünkü insan, şeytandan ancak ihlâs ile korunur. Bunun için **Mârûf-ı Kerhî** kendi kendine dövünür ve: "Ey nefis, hâlis ol ki, halâs bulasın." derdi.

Yâkub-ı Mekfuf da: "Muhlis, günahları gibi, sevaplarını gizleyen insandır." dedi.

Süleyman da: "Bir adımını gerçekten Allah rızâsı için atan kimseye müjde olsun." demiştir.

Ömer b. Hattâb (r.a.) da, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye (r.a.) yazdığı mektubunda:

"Niyeti hâlis olan kimseye, kendisi ile insanlar arasındaki işlerinde Allahu Teâlâ yeter." demiştir.

Velîlerden birisi de kardeşliğine yazdığı bir mektupta: "Amellerinde niyetini hâlis yap ki amelin azı da senin için yeterli olsun." dedi.

Eyyûb-ı Sahtiyânî de: "Âmillerin niyetlerindeki ihlâs, bütün amellerinden daha zordur." dedi.

Mıtraf da: "Sâfî olanın ameli sâfi, karışık olanın ameli de karışık olur." demiştir.

Zâtın birisi rüyada görülmüş ve kendisine:

"Amelini nasıl buldun?" diye sorulmuş. Adam da:

Hâlis niyetle Allah için yaptığım her amelin, çiğnenmesin diye yoldan aldığım nar tanesinin ve ölen kedimize varıncaya kadar her şeyi hasenât kefesinde buldum. Yalnız sarığımda ipekten bir iplik vardı, onu bile terâzinin günah tarafındaki gözünde gördüm. Buna karşılık yüz altın değerinde olan merkebimi göremedim, yâni onun bir mükâfatını bulamadım. Ölen bir kedinin mükâfatı mîzânıma konduğu halde yüz altın değerinde olan merkebimin mükâfatı ne oldu, diye sorduğumda;

"Onu da nereye gönderdin ise oraya gitti. Zîra sana merkebinin ölümünü haber verdiklerinde, "Allah'ın lânetine gitsin." dedin. Bu sûretle ecrin kayboldu. Eğer Allah rızâsı için olsun, deseydin onun da mükâfatını alırdın, dediler.

Diğer rivâyette de, adam devamla: "Bir defa bir sadaka verdim, herkes görüyordu. Onların görmesi hoşuma gitti. Bu defa onu ne lehimde ve ne de aleyhimde buldum, yâni boşa gitti." Süfyan bunu duyduğu vakit; "Ne güzel, onu ihsân ettiği için aleyhinde de olmamıştır." dedi.

Yahya b. Muaz da: "Sütün pislikten ayrılması gibi, ihlâs da ameli, ayıplardan temizler." demiştir.

Denildi ki: "Adamın biri kadın kılığına girer ve kadınların bulunduğu meclislere katılırdı. Bir gün yine aynı kılıkta kadınlar arasına girdi. O sırada kadının birinin incisi kayboldu. Kadın hemen kapıları tuttu ve teker teker aramaya başladılar. Sıra bu adama ve onun yanındaki bir kadına gelmişti. İhlâs ile Allah'a duâ etti:

"Yâ Rab, beni bu rezâletten kurtarırsan bir daha ben bu işi yapmam." diye samîmiyetle tevbekâr oldu. İnci, onun yanındaki kadında bulundu. "Artık kapıları açalım." diye bağırdılar.

Sûfilerden birisi der ki; arefe günü ikindiden sonra bahçesinde çalışan **Ebû Ubeyd-i Tüsterî**'nin yanında ayakta duruyordum. Ebdallerden bir kardeşliği Ebû Ubeyd'in yanına gelerek kulağına bir şeyler söyledi. Ubeyd "Hayır" deyince, adam, bulut gibi yeri yalayarak uzaklaştı.

Ebû Ubeyd'e "Sana ne dedi?" diye sordum. Ubeyd;

"Hacca gelir misin?" dedi, ben de hayır deyince gitti.

"Niçin hayır dedin?" diye sorduğumda; "Niyetim yoktu da onun için. Çünkü ben, bu ziraat işini tamamlamayı niyet etmiştim. Onunla hacca gitmekle Allah'ın gadabına uğramaktan korkarım. Zîra onunla gidersem, Allah için olan amelime başka bir şey katmış olurum da, o vakit benim içinde bulunduğum bu çiftçilik yetmiş hacdan daha sevap olur." dedi.

Yine birisi şöyle anlatıyor: “Deniz savaşına çıkmıştık. Birisi bir torbayı satılığa çıkardı. Kendi kendime, “Bunu alayım, savaşımda bundan istifade ederim. Şehre döndüğüm vakit kârı ile de satarım.” dedim.

O gece rüyamda iki kişi gökten inmiş, birisi arkadaşına, “Gazileri yaz.” demiş, adam da yazmaya başlamıştı. Kimisi seyahat için, kimisi gösteriş için, kimisi ticaret için ve bir kısmı da Allah rızâsı için çıkmış.” diye yazdı.

Sonra bana dönerek, “Bunu da tüccar olarak yaz.” dedi. Ben, “Allah Allah, tüccar değilim, ticaret malım da yok, ancak gazâ için çıktım.” dedim. Adam: “Ey ihtiyar, hani dün bir torba aldın da satacağını düşündün ya?” dedi. Ben, ağlayarak, “Aman beni tüccar yazmayın, ben ticaret için çıkmadım.” dedim. O adam, arkadaşına bakarak: “Yaz, gazâ için çıkmış, sonra kâr etmek için yolda bir torba satın almıştır. Allahu Teâlâ hükmünü verir.” dedi.

Seriyyü’s-Sakatî: “Tenhada yalnız Allah rızâsı için iki rekât namaz kılman, âşikâre yetmiş veya yedi yüz hadîs yazmandan daha hayırlıdır.” dedi.

Başka birisi de: “Bir saat ihlâs içinde kalmak, ebedî kurtuluşa vesiledir. Ne yazık ki, bu gibiler, ender bulunurlar.” demiştir.

Denildi ki; ilim tohum, amel de onu ekmektir. Ekinin suyu ise ihlâstır. Yine birisi: “Allahu Teâlâ bir kuluna buğzettiği vakit ona üç şeyi verir ve ondan üç şeyi men eder. Sâlihlerin sohbetini ona nasîb eder, fakat öğütlerini kabul ettirmez. Sâlih amelleri ona nasîb eder fakat ihlâs vermez. Hikmeti kendisine nasîb eder fakat ondaki sadâkatini men eder.”

Sûsî de: “Allahu Teâlâ’nın, kullarının amelinde aradığı, yalnız ihlâstır.” demiştir.

Cüneyd de: "Allahu Teâlâ'nın öyle kulları vardır ki, onların akılları var akıl erdirirler, akıl erdirince de amel ederler, amel ettikleri vakit ihlâs ederler. İhlâsları bütün iyiliklere onları dâvet eder." demiştir.

Muhammed b. Saîd el-Mervezî: "Bütün işler iki esasa dayanır. Birisi, Allah'ın, senin hakkındaki işi, diğeri de senin, Allah'a karşı olan işindir. Allah'ın yaptığına râzı olup kendi amelinde de hâlis ol. Bu sâyede her iki yönden de kurtuluşa ulaşmış olursun." dedi.

بيان حقيقة الإخلاص

اعلمْ : أنَّ كلَّ شيءٍ يُتصوَّرُ أنْ يشوبَهُ غيرُهُ ، فإذا صفا عنْ شوبِهِ وخلصَ عنهُ .. سُمِّيَ خالصاً ، ويُسمَّى الفعلُ المصفَّى المخلَصُ إخلاصاً ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ مِنۢ بَيۡنِ فَرۡثٖ وَدَمٖ لَّبَنًا خَالِصٗا سَآئِغٗا لِّلشَّٰرِبِينَ ﴾ ، وإنَّما خلوصُ اللبنِ ألا يكونَ فيهِ شوبٌ مِنَ الدمِ والفرثِ ، ومِنْ كلِّ ما يمكنُ أنْ يمتزجَ بهِ .

والإخلاصُ يضادُّهُ الإشراكُ⁽¹⁾ ، فمَنْ ليسَ مخلصاً .. فهوَ مشركٌ ، إلا أنَّ للشركِ درجاتٍ ، فالإخلاصُ في التوحيدِ يضادُّهُ التشريكُ في الإلـٰهيةِ ، والشركُ منهُ خفيٌّ ومنهُ جليٌّ ، وكذا الإخلاصُ ، فالإخلاصُ وضدُّهُ يتواردانِ على القلبِ ، فمحلُّهُ القلبُ ، وإنَّما يكونُ ذلكَ في القصودِ والنياتِ ، وقدْ ذكرنا حقيقةَ النيةِ ، وأنَّها ترجعُ إلىٰ إجابةِ البواعثِ ، فمهما كانَ الباعثُ واحداً على التجرُّدِ .. سُمِّيَ الفعلُ الصادرُ عنهُ إخلاصاً بالإضافةِ إلى المنويِّ ، فمَنْ تصدَّقَ وغرضُهُ محضُ الرياءِ .. فهوَ مخلصٌ ، ومَنْ كانَ غرضُهُ محضَ التقرُّبِ إلى اللهِ تعالىٰ .. فهوَ مخلصٌ ، ولكنَّ العادةَ جاريةٌ بتخصيصِ اسمِ الإخلاصِ بتجريدِ قصدِ التقرُّبِ إلى اللهِ تعالىٰ عنْ جميعِ الشوائبِ ؛ كما أنَّ الإلحادَ عبارةٌ عنِ الميلِ ، ولكنْ خصَّصَتْهُ العادةُ بالميلِ عنِ الحقِّ .

---

(1) وهو أن يشترك باعثان . « إتحاف » (١٠/ ٤٩) .

ومَنْ كانَ باعثُهُ مجرَّدَ الرياءِ . . فهوَ معرَّضٌ للهلاكِ ، ولسنا نتكلَّمُ فيهِ ؛ إذْ قدْ ذكرنا ما يتعلَّقُ بهِ في كتابِ الرياءِ مِنْ ربعِ المهلكاتِ ، وأقلُّ أمورِهِ ما وردَ في الخبرِ مِنْ أنَّ المرائيَ يُدعىٰ يومَ القيامةِ بأربعِ أسامٍ : يا مرائي ، يا مخادعُ ، يا مشركُ ، يا كافرُ(١) ، وإنَّما نتكلَّمُ الآنَ فيمَنِ انبعثَ لقصدِ التقرُّبِ ، ولكنِ امتزجَ بهـٰذا الباعثِ باعثٌ آخرُ ؛ إمَّا مِنَ الرياءِ ، أوْ مِنْ غيرِهِ مِنْ حظوظِ النفسِ .

ومثالُ ذلكَ : أنْ يصومَ لينتفعَ بالحميةِ الحاصلةِ بالصومِ معَ قصدِ التقرُّبِ ، أوْ يعتقَ عبداً ليتخلَّصَ مِنْ مؤنتِهِ وسوءِ خُلُقِهِ ، أوْ يحجَّ ليصحَّ مزاجُهُ بحركةِ السفرِ ، أوْ ليتخلَّصَ مِنْ شرٍّ يعرضُ لهُ في بلدِهِ ، أوْ ليهربَ عنْ عدوٍّ لهُ في منزلِهِ ، أوْ يتبرَّمَ(٢) بأهلِهِ وولدِهِ أوْ بشغلٍ هوَ فيهِ فأرادَ أنْ يستريحَ منهُ أياماً ، أوْ يغزوَ ليمارسَ الحربَ ويتعلَّمَ أسبابَهُ ويقدرَ بهِ علىٰ تهيئةِ العساكرِ وجرِّها ، أوْ يصلِّيَ بالليلِ ولهُ غرضٌ في دفعِ النعاسِ عنْ نفسِهِ بهِ ليراقبَ أهلَهُ أوْ رحلَهُ ، أوْ يتعلَّمَ العلمَ ليسهلَ عليهِ طلبُ ما يكفيهِ مِنَ المالِ ، أوْ ليكونَ عزيزاً بينَ العشيرةِ ، أوْ ليكونَ عقارُهُ ومالُهُ محروساً بعزِّ العلمِ عنِ الأطماعِ ، أوِ اشتغلَ بالدرسِ والوعظِ ليتخلَّصَ عنْ كربِ الصمتِ ويتفرَّجَ بلذَّةِ الحديثِ ، أوْ تكفَّلَ بخدمةِ العلماءِ أوِ الصوفيةِ لتكونَ حرمتُهُ

---

(١) رواه الديلمي في « مسند الفردوس » (٦٦١٩) بنحوه .

(٢) يتبرَّم : يملُّ ويضجر .

وافرةً عندَهُمْ وعندَ الناسِ ، أوْ لينالَ بهِ رِفْقاً في الدنيا(١) ، أوْ كتبَ مصحفاً ليجوِّدَ بالمواظبةِ على الكتابةِ خطَّهُ ، أوْ حجَّ ماشياً ليخفِّفَ عنْ نفسِهِ الكراءَ ، أوْ توضَّأَ ليتنظَّفَ أوْ يتبرَّدَ ، أوِ اغتسلَ لتطيبَ رائحتُهُ ، أوْ روى الحديثَ ليُعرفَ بعلوِّ الإسنادِ ، أوِ اعتكفَ في المسجدِ ليخفِّفَ عليهِ كراءَ المسكنِ ، أوْ صامَ ليخفِّفَ عنْ نفسِهِ التردُّدَ في طبخِ الطعامِ أوْ ليتفرَّغَ لأشغالِهِ فلا يشغلُهُ الأكلُ عنها ، أوْ تصدَّقَ على السائلِ ليقطعَ إبرامَهُ في السؤالِ عنْ نفسِهِ ، أوْ يعودَ مريضاً ليُعادَ إذا مرضَ ، أوْ يشيِّعَ جنازةً لتُشيَّعَ جنائزُ أهلِهِ ، أوْ يفعلَ شيئاً مِنْ ذلكَ ليُعرفَ بالخيرِ ويُذكرَ بهِ ويُنظرَ إليهِ بعينِ الصلاحِ والوقارِ .

فمهما كانَ باعثُهُ هوَ التقرُّبَ إلى اللهِ تعالىٰ ، ولكنِ انضافَ إليهِ خطرةٌ مِنْ هٰذهِ الخطراتِ حتىٰ صارَ العملُ أخفَّ عليهِ بسببِ هٰذهِ الأمورِ . فقدْ خرجَ عملُهُ عنْ حدِّ الإخلاصِ ، وخرجَ عنْ أنْ يكونَ خالصاً لوجهِ اللهِ تعالىٰ ، وتطرَّقَ الشركُ إليهِ ، وقدْ قالَ تعالىٰ : « أنا أغنى الشركاءِ عنِ الشركِ »(٢) .

وبالجملةِ : كلُّ حظٍّ مِنْ حظوظِ الدنيا تستريحُ إليهِ النفسُ ، ويميلُ إليهِ القلبُ ، قلَّ أمْ كثُرَ ، إذا تطرَّقَ إلى العملِ . تكدَّرَ بهِ صفوُهُ ، وزالَ بهِ إخلاصُهُ .

والإنسانُ مرتبطٌ في حظوظِهِ ، منغمسٌ في شهواتِهِ ، قلَّما ينفكُّ فعلٌ مِنْ أفعالِهِ وعبادةٌ مِنْ عباداتِهِ عنْ حظوظٍ وأغراضٍ عاجلةٍ مِنْ هٰذهِ الأجناسِ ، فلذلكَ قيلَ : (مَنْ سلمَ لهُ في عمرِهِ خطوةٌ واحدةٌ خالصةٌ لوجهِ اللهِ تعالىٰ .

---

(١) **الرِّفْق هنا** : اسم لما يستعان به من مال أو متاع ونحوه .

(٢) رواه مسلم (٢٩٨٥) ، وابن ماجه (٤٢٠٢) .

نجا)(١) ، وذلكَ لعزَّةِ الإخلاصِ ، وعسْرِ تنقيةِ القلبِ عنْ هـٰذهِ الشوائبِ ، بلِ الخالصُ هوَ الذي لا باعثَ عليهِ إلا طلبُ القرْبِ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، وهـٰذهِ الحظوظُ إنْ كانَتْ هيَ الباعثةَ وحدَها . . فلا يخفىٰ شدَّةُ الأمرِ علىٰ صاحبِهِ فيها ، وإنَّما نظرُنا فيما إذا كانَ القصدُ الأصليُّ هوَ التقرُّبَ وانضافَتْ إليهِ هـٰذهِ الأمورُ ، ثمَّ هـٰذهِ الشوائبُ إمَّا أنْ تكونَ في رتبةِ الموافقةِ ، أوْ في رتبةِ المشاركةِ ، أوْ في رتبةِ المعاونةِ كما سبقَ في بيانِ النيةِ .

وبالجملةِ : فإمَّا أنْ يكونَ الباعثُ النفسيُّ مثلَ الباعثِ الدينيِّ ، أوْ أقوىٰ منهُ ، أوْ أضعفَ ، ولكلِّ واحدٍ حكمٌ آخرُ كما سنذكرُهُ ، وإنَّما الإخلاصُ تخليصُ العملِ عنْ هـٰذهِ الشوائبِ كلِّها ، قليلِها وكثيرِها ؛ حتىٰ يتجرَّدَ فيهِ قصدُ التقرُّبِ ، فلا يكونُ فيهِ باعثٌ سواهُ .

وهـٰذا لا يُتصوَّرُ إلا مِنْ محبٍّ للهِ تعالىٰ مستهترٍ بهِ ، مستغرقِ الهمِّ بالآخرةِ ، بحيثُ لمْ يبقَ لحبِّ الدنيا في قلبِهِ قرارٌ ، حتىٰ لا يحبَّ الأكلَ والشربَ أيضاً ، بلْ تكونُ رغبتُهُ فيهِ كرغبتِهِ في قضاءِ الحاجةِ مِنْ حيثُ إنَّهُ ضرورةُ الجبلةِ ، فلا يشتهي الطعامَ لأنَّهُ طعامٌ ، بلْ لأنَّهُ يقوِّيهِ علىٰ عبادةِ اللهِ تعالىٰ ، ويتمنَّىٰ أنْ لوْ كُفيَ شرَّ الجوعِ ؛ حتىٰ لا يحتاجَ إلى الأكلِ ، فلا يبقىٰ في قلبِهِ حظٌّ مِنَ الفضولِ الزائدةِ على الضرورةِ ، ويكونُ قدْرُ الضرورةِ مطلوباً عندَهُ ؛ لأنَّهُ ضرورةُ دينِهِ ، فلا يكونُ لهُ همٌّ إلا اللهَ تعالىٰ .

---

(١) تقدم قريباً بنحوه قولُ أبي سليمان ، وهو : (طوبىٰ لمن صحت له خطوة واحدة لا يريد بها إلا الله تعالىٰ) .

فمثلُ هـٰذا الشخصِ لوْ أكلَ أوْ شربَ أوْ قضىٰ حاجتَهُ . . كانَ خالصَ العملِ صحيحَ النيةِ في جميعِ حركاتِهِ وسكناتِهِ ، فلوْ نامَ مثلاً ليريحَ نفسَهُ فيتقوَّىٰ على العبادةِ بعدَهُ . . كانَ نومُهُ عبادةً ، وكانَ لهُ درجةُ المخلصينَ فيهِ ، ومَنْ ليسَ كذلكَ . . فبابُ الإخلاصِ في الأعمالِ كالمسدودِ عليهِ إلا على الندورِ ، وكما أنَّ مَنْ غلبَ عليهِ حبُّ اللهِ وحبُّ الآخرةِ ، فاكتسبَتْ حركاتُهُ الاعتياديَّةُ صفةَ همِّهِ وصارَتْ إخلاصاً . . فالذي يغلبُ علىٰ نفسِهِ حبُّ الدنيا والعلوُّ والرئاسةُ ، وبالجملةِ : غيرُ اللهِ تعالىٰ . . فقدِ اكتسبَتْ جميعُ حركاتِهِ تلكَ الصفةَ ، فلا تسلمُ لهُ عباداتُهُ مِنْ صومٍ وصلاةٍ وغيرِ ذلكَ إلا نادراً .

فإذاً ؛ علاجُ الإخلاصِ كسرُ حظوظِ النفسِ ، وقطعُ الطمعِ عنِ الدنيا ، والتجرُّدُ للآخرةِ ؛ بحيثُ يغلبُ ذلكَ على القلبِ ، فإذْ ذاكَ يتيسَّرُ الإخلاصُ .

وكَمْ مِنْ أعمالٍ يتعبُ الإنسانُ فيها ويظنُّ أنَّها خالصةٌ لوجهِ اللهِ تعالىٰ ، ويكونُ فيها مغروراً ؛ لأنَّهُ لا يدري وجهَ الآفةِ فيها ؛ كما حُكِيَ عنْ بعضِهِمْ أنَّهُ قالَ : (قضيتُ صلاةَ ثلاثينَ سنةً كنتُ صلَّيتُها في المسجدِ في الصفِّ الأوَّلِ ؛ لأنِّي تأخَّرتُ يوماً لعذرٍ ، فصليتُ في الصفِّ الثاني ، فاعترَتْني خجلةٌ مِنَ الناسِ حيثُ رأوني في الصفِّ الثاني ، فعرفتُ أنَّ نظرَ الناسِ إليَّ في الصفِّ الأوَّلِ كانَ مسرَّتي وسببَ استراحةِ قلبي مِنْ حيثُ لا أشعرُ) .

وهـٰذا دقيقٌ غامضٌ ، قلَّما تسلمُ الأعمالُ مِنْ أمثالِهِ ، وقلَّ مَنْ يتنبَّهُ لهُ

إلا مَنْ وفَّقَهُ اللهُ تعالىٰ ، والغافلونَ عنهُ يرونَ حسناتِهِمْ كلَّها في الآخرةِ سيئاتٍ ، وهُمُ المرادونَ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَبَدَا لَهُم مِّنَ ٱللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُوا۟ يَحْتَسِبُونَ ۞ وَبَدَا لَهُمْ سَيِّـَٔاتُ مَا كَسَبُوا۟ ﴾ ، وبقولِهِ تعالىٰ : ﴿ قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُم بِٱلْأَخْسَرِينَ أَعْمَـٰلًا ۞ ٱلَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِى ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا ﴾ .

وأشدُّ الخلقِ تعرُّضاً لهـٰذهِ الفتنةِ العلماءُ ، فإنَّ الباعثَ للأكثرينَ علىٰ نشرِ العلمِ لذَّةُ الاستيلاءِ ، والفرحُ بالاستتباعِ ، والاستبشارُ بالحمدِ والثناءِ ، والشيطانُ يلبِّسُ عليهِمْ ذلكَ ، ويقولُ : إنَّما غرضُكُمْ نشرُ دينِ اللهِ ، والنضالُ عنِ الشرعِ الذي شرعَهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وترى الواعظَ يمنُّ على اللهِ تعالىٰ بنصحِهِ للخلقِ ووعظِهِ للسلاطينِ ، ويفرحُ بقبولِ الناسِ قولَهُ وإقبالِهِمْ عليهِ ، وهوَ يدَّعي أنَّهُ يفرحُ بما يُسِّرَ لهُ مِنْ نصرةِ الدينِ ، ولوْ ظهرَ مِنْ أقرانِهِ مَنْ هوَ أحسنُ منهُ وعظاً ، وانصرفَ الناسُ عنهُ وأقبلوا عليهِ . . ساءَهُ ذلكَ وغمَّهُ ، ولوْ كانَ باعثُهُ الدينَ . . لشكرَ اللهَ تعالىٰ ؛ إذْ كفاهُ اللهُ تعالىٰ هـٰذا المهمَّ بغيرِهِ ، ثمَّ الشيطانُ معَ ذلكَ لا يخلِّيهِ ، ويقولُ : إنَّما غمُّكَ لانقطاعِ الثوابِ عنكَ ، لاَ لانصرافِ وجوهِ الناسِ عنكَ إلىٰ غيرِكَ ؛ إذْ لوِ اتعظوا بقولِكَ . . لكنتَ أنتَ المثابَ ، واغتمامُكَ لفوتِ الثوابِ محمودٌ ، ولا يدري المسكينُ أنَّ انقيادَهُ للحقِّ ، وتسليمَهُ الأمرَ للأفضلِ⁽¹⁾ . . أجزلُ ثواباً ، وأعودُ عليهِ في الآخرةِ مِنِ انفرادِهِ .

---

(١) أي : تسليمه أمر الوعظ ودعوة الخلق لمن هو أعلم وأفضل وأقدر علىٰ نفعهم وجلب قلوبهم للحق ، وإنما هو مشارك له ، منطوٍ تحت جناحه .

وليتَ شعري لوِ اغتمَّ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ بتصدي أبي بكرٍ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُ للإمامةِ . . أكانَ غمُّهُ محموداً أوْ مذموماً ؟ ولا يستريبُ ذو دينٍ أنْ لوْ كانَ ذلكَ . . لكانَ مذموماً ؛ لأنَّ انقيادَهُ للحقِّ وتسليمَهُ الأمرَ إلىٰ مَنْ هوَ أصلحُ منهُ . . أعودُ عليهِ في الدينِ مِنْ تكفُّلِهِ بمصالحِ الخلقِ ، معَ ما فيهِ مِنَ الثوابِ الجزيلِ ، بلْ فرحَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ باستقلالِ مَنْ هوَ أولىٰ منهُ بالأمرِ⁽¹⁾ ، فما بالُ العلماءِ لا يفرحونَ بمثلِ ذلكَ ؟!

وقدْ ينخدعُ بعضُ أهلِ العلمِ بغرورِ الشيطانِ ، فيحدِّثُ نفسَهُ بأنَّهُ لوْ ظهرَ مَنْ هوَ أولىٰ منهُ بالأمرِ . . لفرحَ بهِ ، وإخبارُهُ بذلكَ عنْ نفسِهِ قبلَ التجربةِ والامتحانِ محضُ الجهلِ والغرورِ ، فإنَّ النفسَ سهلةُ القيادِ في الوعدِ بأمثالِ ذلكَ قبلَ نزولِ الأمرِ ، ثمَّ إذا دهاهُ الأمرُ تغيَّرَ ورجعَ ، ولمْ يفِ بالوعدِ ، وذلكَ لا يعرفُهُ إلا مَنْ عرفَ مكايدَ الشيطانِ والنفسِ ، وطالَ اشتغالُهُ بامتحانِها .

فمعرفةُ حقيقةِ الإخلاصِ والعملُ بهِ بحرٌ عميقٌ ، يغرقُ فيهِ الجميعُ ، إلا الشاذَّ النادرَ والفردَ الفذَّ ، وهوَ المستثنىٰ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ ٱلْمُخْلَصِينَ ﴾ ، فليكنِ العبدُ شديدَ التفقُّدِ والمراقبةِ لهٰذهِ الدقائقِ ، وإلا . . التحقَ بأتباعِ الشياطينِ وهوَ لا يشعرُ .

* * *

---

(١) كما دلَّ علىٰ ذلك الآثار الواردة في قصة البيعة . « إتحاف » (١٠/ ٥٣) .

İHLÂSIN HAKÎKATİ

Bilmiş ol ki; kendisine başka bir şeyin karışması düşünülen bir şeye o başka şey karışmamış ise, işte buna “hâlis” derler. Bu sâfi ve karışıksız: işe de ihlâs derler. Nitekim Allahu Teâlâ:

مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَدَمٍ لَبَنًا خَالِصًا سَائِغًا لِلشَّارِبِينَ

“Karınlarındaki medfûât ile kan arasından size hâlis ve içimi kolay süt içiririz.” (Nahl suresi, 16/66) buyurmuştur. Şüphesiz sütün hâlis ve sâfi olması kan, sidik ve pislik gibi inekten çıkan her hangi bir şeyin ona karışmış olmamasıdır. Şirk ise, ihlâsın zıddıdır. Hâlis olmayan müşriktir. Şu kadar var ki, şirkin de dereceleri vardır.

Ulûhiyette şirk, tevhiddeki ihlâsın, zıddıdır. Şirkin gizli ve âşikâresi olduğu gibi, ihlâsın da gizli ve âşikâresi vardır, ihlâs ile zıddı kalbe uğrarlar. Bunların yeri kalptir. Bu da kasıt ve niyetlerde aranır. Niyetin hakikatini anlattık. O da içten doğan sese uymaktır. İçten tahrik eden sebep tek olursa, bundan meydana gelen işe, niyet edilen o tek şeye nispetle, ihlâs denir.

Meselâ, sırf riyâ maksadıyla sadaka veren de muhlis, yâni hâlis riyâkârdır. Çünkü niyetine başka bir şey karıştırmıyor. Bütün şâibelerden uzak ve yalnız Allah rızâsı için veriyorsa, buna da muhlis denir, yâni aslında niyet iyiye de olsa kötüye de olsa, başka hiç bir şey karıştırmadan tek maksatla yapılan iş hâlistir. Ya hâlis kötülük, ya da hâlis iyiliktir. Fakat âdet olarak yalnız Allah rızâsına niyet edilerek yapılan işlere hâlis dendi ve bu hâlis ismi orada kaldı, ilhad da böyledir.

Aslında ister iyi olsun, ister kötü her hangi bir tarafa meyletmeye ilhad denir. Fakat âdet, bunu haktan meyletmekte kullanmıştır. Kimin sevk-i tabiîsi yalnız riyâ ise ve riyâ niyetiyle amel ediyorsa bu adam tehlikeye atılmıştır ki, biz burada ondan konuşacak değiliz. Zîra "**Rub'u'l-Mühlikât**"ın riyâ bölümünde bundan yeteri kadar bahsettik. Riyâkâr hakkında vârid olan vaîdlerin en ehveni, kıyâmet günü ona; "Ey riyâkâr, ey hîlekâr, ey müşrik, ey kâfir!" diye dört isimle çağrılmış olmasıdır. Burada yakınlık maksadıyla harekete geçtiği halde bu niyetine karışan başka bir şeyden daha bahsedeceğiz. Bu karışan ya riyâdır veya dünya menfaatinden başka bir şeydir.

Bir adam oruç tutarken Allah'a yakınlığı niyet ettiği gibi, bir de beden sıhhati için niyet etmiş olması gibi. Veyahut köleyi âzâd ederken, hem Allah rızâsını ve hem de onun kötü huyundan ve yükünden kurtulmayı niyet etmesi gibi. Veyahut da Allah rızâsı için haccederken bir de hava değişimini düşünmesi veya memleketinde karşılaştığı bir kötülükten kurtulmayı, düşmanından kaçmayı, çoluk çocuğundan uzaklaşmayı veya her hangi bir meşgaleden kurtulmayı düşünmesi gibi. Veya savaşın inceliklerini öğrenmek için gazâya gitmesi veya malını, aile efradını korumak için uyumamak maksadıyla gece namaz kılması veyahut maîşetini temin maksadıyla veya muhitinde mevki kazanmak gayesiyle veya ilmin bahşettiği şeref sâyesinde malını muhafaza maksadıyla okuması veya susmak sıkıntısından kurtulmak ve konuşmak zevkine varmak için, okutmak ve vaaz ile meşgul olmak. Veya âlimler, sûfiler ve diğer halk katında itibarlı olmak için âlim ve sûfilerin hizmetini üzerine almak veya bu sâyede arkadaş edinmek için bu işi yapmak yâhut yazısını güzelleştirmek için mushaf yazmak. Yâhut kira vermemek için yaya haccetmek yâhut temizlik için abdest almak, serinlemek ve kir kokusunu çıkarmak için yıkanmak, âlî isnad sâhibi olduğu bilinmesi için hadîs rivâyet etmek.

Ev kirası vermemek için mescidde îtikâfa girmek, yemek pişirmek telâşından kurtulmak için oruç tutmak, dilencinin ısrarından kurtulmak için ona sadaka vermek. Kendisi de hastalandığı vakit ziyâret edilsin diye hasta ziyâretine gitmek, cenâzesine gelsinler diye başkalarının cenâzelerine gitmek veya iyi adam olarak tanınması ve iyilikle anılması, tâzim ve saygı ile kendisine bakılması için bunların benzeri iyiliklerde bulunmak gibi. Ne zaman bunların her hangi birisini yalnız Allah için yapmaya başlar ve asıl muharriki Allah rızâsı olur ve fakat sonradan bu saydığımız ve benzeri sebeplerden birisi de buna eklenir ve bu sâyede yaptığı işler kendisine daha kolay gelirse ameli ihlâstan ve hâlis Allah rızâsı için olmaktan çıkmış ve bu ameline şirk, ortaklık karışmıştır. Hâlbuki Allahu Teâlâ: "*Ben, ortakların ortaklığından en müstağnî olanım.*" buyurmuştur.

Hulâsa, az olsun çok olsun, gönlün meylettiği ve nefsin haz duyduğu dünyalıktan her hangi bir şeyi amele karıştırdığı vakit o amel, karışır, berraklığını kaybeder. İhlâsı zâil olur da, haz duyduğu şeylere bağlanarak şehvetlerine dalar. Bu anlattığımız cinslerden olan haz ve garazlarından her hangi bir iş ve ibâdetinde korunması pek enderdir. Bunun için "Ömrünün en kısa ânında bile ihlâs üzerine olabilen kurtuldu." denilmiştir. Hâlis olan, Allah'a yakınlıktan başka hiç bir gaye gütmeyendir. Şâyet ibâdetler, yalnız yukarıda saydığımız menfaatler karşılığı yapılırsa, sâhibinin daha zor duruma düştüğü gizli değildir. Biz, asıl maksadın Allah'a yakınlık olduğu halde bu gibi hususların sonra ilâve edildiği ibâdetlerden bahsediyoruz. Yukarıda niyet bahsinde anlattığımız gibi, bu şâibeler ya muvafakat ya müşâreket veya muâvenet mevkiinde olur.

Uzun sözün kısası, nefsin isteği ya bâis-i dînî gibi olur ya ondan kuvvetli veya da ondan zayıf olur. Yakında anlatacağımız gibi, her birinin ayrı ayrı hükmü vardır. İhlâs, bu şâibelerin azından ve çoğundan ameli telhîs edip kurtarmaktır ki, ancak başka bir muharrik bulunmaz da Allah'a yaklaşmak maksadı tek olarak kalır. Bu, ancak yalnız Allah'ı sevip âhireti düşünen ve kalbinde dünya sevgisi için yer bulunmayan, hattâ yeme ve içmeyi bile sevmeyen, ancak yemek ve içmeyi def-i tabiî gibi zarurî bir ihtiyaç kabul eden kimselerde olur. Yemeği, yalnız fıtrî ve tabiî bir ihtiyaç kabul eder. Yoksa yemek olduğu için yemeğe heves etmez de ibâdetinde kendisini takviye için onu yer.

Hattâ hiç acıkmayıp yemek telâşında olmamasını temennî eder. Zarurî ihtiyacından fazla yemez. Ancak zarurî ihtiyacı arar, fazlasına bakmaz, bütün himmeti Allah'a olur. İşte bu görüşte olan insanın yiyip içmesi, -def-i tabiîsi dahî dâhil olmak üzere- bütün harekât ve sekenâtında sahih niyet ve hâlis amel sâhibi olur. İbâdete yardımcı olur maksadıyla uykuya yatması da ibâdettir. Bu sâyede muhlislerin derecesine yükselir. Bu görüşte olmayanların amellerinde ihlâs kapıları kapalıdır. Allah ve âhiret sevgisi galebe çalıp mûtad olan hareketlerde kendisinde nitelik halini alır ve ihlâsa dönüştüğü gibi, kalbinde dünya, riyâset ve Allah'tan başka her hangi bir sevgi galebe çalarsa, o da kendisinde nitelik halini alır. Namaz, oruç gibi ibâdetleri bile pek ender riyâdan selâmet bulur.

Demek ki ihlâsın ilâcı, nefsin arzularını kırmak, dünyadan tamahı kesmek ve kalbe iyice galebe çalıp yerleşecek şekilde âhirete yönelmektir. İşte ancak bu sâyede ihlâsa ulaşabilir. İnsanın yorularak yaptığı nice ameller var ki, bunların ihlâsla ve Allah rızâsı için yapıldığını zanneder ve buna aldanır. Çünkü o amele sirâyet eden âfetleri bilemez.

Nitekim adamın birisi: "Otuz yıl cemâatle kıldığım namazımı iâde ettim. Çünkü bütün namazlarımı birinci safta ve imamın arkasında kılardım. Bir defa bir mâzeret sebebiyle biraz geciktim ve ancak ikinci safta yer bulabildim. Namazı kıldım ve fakat insanların beni ikinci safta görmesinden utandım. O zaman anladım ki, insanların beni birinci safta görmesine seviniyor ve böylece kalbim huzur buluyordu. Ben o zamana kadar bunun farkında değildim. Bunun için otuz yıllık namazımı iâde ettim." demiştir.

İşte bu, o kadar gizli ve ince bir noktadır ki, ancak Allah'ın tevfîkiyle anlaşılıp bilinebilir. Gafiller, bu gibi ibâdetleri hasenât sanır. Hâlbuki bunların hepsi, âhirette seyyiattır. Allahu Teâlâ'nın:

وَبَدَا لَهُمْ مِنَ اللّٰهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ
وَبَدَا لَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا

"Onlara Allah'tan, hiç hesap etmedikleri şeyler beliriverir. Onlara, işledikleri kötü şeyler belli olur." (Zümer suresi, 39/47-48),

قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا اَلَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي
الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا

"Ey Muhammed! "Size amelce en çok kayıpta bulunanları haber verelim mi?" de. Dünya hayatında çalışmaları boşa gitmiştir. Hâlbuki onlar sağlam iş yaptıklarını sanıyorlar-

dı." (Kehf suresi, 18/103-104) buyurmasından murâdı budur. İnsanlar içerisinde en şiddetli olarak bu fitneye uğrayacak olan, âlimlerdir. Zîra onların çoğunu ilim peşine sevk eden, övülmek ve bundan neşe ve gurur duymaktır. Şeytan bunu onlara süslemiş ve demiştir ki: "Maksadınız, peygamberin getirdiğini yaymak, halka ve hükümdarlara nasihat ile Allahu Teâlâ'nın adını yüceltmektir."

Onlar da insanların kendilerine teveccüh etmelerine sevinirken, bu sevinci, dîne yardım ediyormuş gibi sanır. Hâlbuki kendisinden daha kuvvetli bir hatip ortaya çıkıp cemâat ona yönelse, buna alabildiğine üzülür. Eğer dîni anlatmak maksadıyla vaaz etseydi buna sevinecekti. Çünkü Allahu Teâlâ başkasını bu evsafta yaratmakla kendisine yardımcı kılmıştır. Bununla beraber şeytan yine bunun peşini bırakmaz. Adama, üzüntüsü için yaldızlı sebepler gösterir ve der ki:

"Canım senin üzüntün, bu adam senden üstün çıktığı ve bu sebeple insanların senden yüz çevirmiş olması için değildir. Bu yüce görevden geri kaldığın içindir. Çünkü senin vaazından istifade etseler, sen me'cur olacaktın." der ve kendisini oyalar. Hâlbuki Allahu Teâlâ'nın emrine inkıyad etmesinin kendi hakkında daha sevap olacağını bilemez.

Şöyle bir düşünelim; **Ebû Bekir** (r.a.) hilâfete geçmesinden Hz. Ömer üzülse acaba hoş karşılanır mı idi? Elbette aklı başında olan, bunu hoş karşılamaz. Zîra hakkı kabul ederek emâneti ehline vermek, doğrudan doğruya bu görevi kendi üzerine almaktan çok daha iyidir. Üstelik daha çok mükâfatı da vardır. Hz. Ömer ise üzülmek şöyle dursun, görevi daha liyakatli olan bir kimseye tevdi etmekten memnunluk duymuştur. Acaba hoca efendilere ne oluyor ki, cemâat kendilerini bırakıp daha iyi buldukları bir âlime yöneldikleri vakit üzülüyorlar. Bâzılarını şeytan aldatır ve henüz tecrübeye geçmeden, daha liyakatlisini bulsam görevi ona teslim etmekte tereddüt etmem der ki, bu sırf aldatma ve cehâlet sözüdür.

Çünkü böyle bir iş ile karşılaşmadan önce söz vermek kolaydır. Fakat iş başa gelince durum değişir, sözünde durmaz olur. Bütün bunları, nefsin hîlelerini şeytanın aldatmalarını bilen ve uzun denemelerden geçen anlar. İhlâsın hakîkatini bilip onunla amel etmek çok zordur. Çünkü o, derin bir deryadır. Orada boğulmaktan çok az kimse kurtulabilir. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de:

إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ

“Onlardan sana içten bağlı olan kullarım müstesnâ.” (Sâd suresi, 38/83) buyurmuştur. Kul, bu ince noktaları son derece araştırmalıdır. Aksi halde bilmeyerek şeytanlara uyanların arasına katılmış olur.

بيان أقاويل الشيوخ في الإخلاص

قالَ السوسيُّ : (الإخلاصُ فقْدُ رؤيةِ الإخلاصِ ؛ لأنَّ مَنْ شاهدَ في إخلاصِهِ الإخلاصَ . . فقدِ احتاجَ إخلاصُهُ إلىٰ إخلاصٍ)⁽¹⁾ .

وما ذكرَهُ إشارةٌ إلىٰ تصفيةِ العملِ عنِ العجبِ بالعملِ ، فإنَّ الالتفاتَ إلى الإخلاصِ والنظرَ إليهِ عجبٌ ، وهوَ مِنْ جملةِ الآفاتِ ، والخالصُ ما صفا عنْ جميعِ الآفاتِ ، فهـٰذا تعرُّضٌ لآفةٍ واحدةٍ⁽²⁾ .

وقالَ سهلٌ رحمَهُ اللهُ تعالىٰ : (الإخلاصُ أنْ يكونَ سكونُ العبدِ وحركاتُهُ للهِ تعالىٰ خاصَّةً)⁽³⁾ .

وهـٰذهِ كلمةٌ جامعةٌ محيطةٌ بالغرضِ ، وفي معناهُ قولُ إبراهيمَ بنِ أدهمَ : (الإخلاصُ صدقُ النيةِ معَ اللهِ تعالىٰ)⁽⁴⁾ .

وقيلَ لسهلٍ : أيُّ شيءٍ أشدُّ على النفسِ ؟ فقالَ : الإخلاصُ ؛ إذْ ليسَ لها فيهِ نصيبٌ⁽⁵⁾ .

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٨٠) .

(٢) أي : فلا تكون حقيقته جامعة لأفراده . « إتحاف » (١٠/ ٥٤) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٨٠) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٨٠) .

(٥) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٨٠) ، والقشيري في « رسالته » (ص٣٦٢) .

وقالَ رويمٌ : (الإخلاصُ في العملِ هوَ ألا يريدَ صاحبُهُ عليهِ عوضاً في الدارينِ)[1] .

وهٰذا إشارةٌ إلىٰ أنَّ حظوظَ النفسِ آفةٌ آجلاً وعاجلاً ، والعابدُ لأجلِ تنعُّمِ النفسِ بالشهواتِ في الجنةِ معلولُ العبادةِ ، بلِ الحقيقةُ ألا يُرادَ بالعملِ إلا وجهُ اللهِ تعالىٰ ، وهوَ إشارةٌ إلىٰ إخلاصِ الصدِّيقينَ ، وهوَ الإخلاصُ المطلقُ ، فأمَّا مَنْ يعملُ لرجاءِ الجنةِ وخوفِ النارِ . . فهوَ مخلصٌ بالإضافةِ إلىٰ مَنْ يطلبُ الحظوظَ العاجلةَ ، وإلا . . فهوَ في طلبِ حظِّ البطنِ والفرجِ ، وإنَّما المطلوبُ الحقُّ لذوي الألبابِ وجهُ اللهِ تعالىٰ فقطْ .

وقولُ القائلِ : لا يتحرَّكُ الإنسانُ إلا لحظٍّ ، والبراءةُ مِنَ الحظوظِ صفةُ الإلٰهيَّةِ ، ومَنِ ادعىٰ ذلكَ . . فهوَ كافرٌ[2] ، وقدْ قضى القاضي أبو بكرٍ الباقلانيُّ بتكفيرِ مَنْ يدعي البراءةَ مِنَ الحظوظِ ، وقالَ : (هٰذا منْ صفاتِ الإلٰهيةِ) ؟

وما ذكرَهُ حقٌّ ، ولكنَّ القومَ إنَّما أرادوا بهِ البراءةَ عمَّا يسميهِ الناسُ حظوظاً ، وهيَ الشهواتُ الموصوفةُ في الجنةِ فقطْ ، فأمَّا التلذُّذُ بمجرَّدِ المعرفةِ والمناجاةِ والنظرِ إلىٰ وجهِ اللهِ تعالىٰ . . فهٰذا حظُّ هؤلاءِ ، وهٰذا

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٨١) ، والقشيري في « رسالته » (ص٣٦٢) .

(٢) لأنه قد أشرك بالله في صفة من صفاته المختصة به . « إتحاف » (١٠/ ٥٥) .

لا يعدُّهُ الناسُ حظّاً ، بلْ يتعجَّبونَ منهُ ، وهؤلاءِ لوْ عُوِّضوا عمَّا هُمْ فيهِ مِنْ لذَّةِ الطاعةِ والمناجاةِ وملازمةِ الشهودِ للحضرةِ الإلـٰهيةِ سرّاً وجهراً جميعَ نعيمِ الجنةِ . . لاستحقروهُ ، ولمْ يلتفتوا إليهِ ، فحركتُهُمْ لحظٍّ ، وطاعتُهُمْ لحظٍّ ، ولكنْ حظُّهُمْ معبودُهُمْ فقطْ دونَ غيرِهِ .

وقالَ أبو عثمانَ : (الإخلاصُ نسيانُ رؤيةِ الخلقِ بدوامِ النظرِ إلى الخالقِ)(١) .

وهـٰذا إشارةٌ إلىٰ آفةِ الرياءِ فقطْ ، ولذلكَ قالَ بعضُهُمْ : (الإخلاصُ في العملِ ألا يطلعَ عليهِ شيطانٌ فيفسدَهُ ، ولا ملكٌ فيكتبَهُ)(٢) ، وهـٰذهِ إشارةٌ إلىٰ مجرَّدِ الإخفاءِ .

وقدْ قيلَ : (الإخلاصُ ما استترَ عنِ الخلائقِ ، وصفا عنِ العلائقِ)(٣) ، وهـٰذا أجمعُ للمقاصدِ .

وقالَ المحاسبيُّ : (الإخلاصُ هوَ إخراجُ الخلقِ عنْ معاملةِ الربِّ)(٤) ، وهـٰذا إشارةٌ إلىٰ مجرَّدِ نفيِ الرياءِ .

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٨١) ، والقشيري في « رسالته » (ص٣٦٢) ، ورواه البيهقي في « الشعب » (٦٤٧٥) ، وأبو عثمان هو سعيد بن إسماعيل الحيري .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٨١) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٨١) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٨١) .

وكذلكَ قولُ الخوّاصِ : (مَنْ شربَ مِنْ كأسِ الرئاسةِ . . فقدْ خرجَ عنْ إخلاصِ العبوديةِ)(١) .

وقالَ الحواريونَ لعيسىٰ عليهِ السلامُ : ما الخالصُ مِنَ الأعمالِ ؟ فقالَ : الذي يعملُ العملَ للهِ تعالىٰ لا يحبُّ أنْ يحمدَهُ عليهِ أحدٌ(٢) .

وهـٰذا أيضاً تعرُّضٌ لتركِ الرياءِ ، وإنَّما خصَّهُ بالذكرِ لأنَّهُ أقوى الأسبابِ المشوشةِ للإخلاصِ .

وقالَ الجنيدُ : (الإخلاصُ تصفيةُ الأعمالِ مِنَ الكدوراتِ)(٣) .

وقالَ الفضيلُ : (تركُ العملِ مِنْ أجلِ الناسِ رياءٌ ، والعملُ مِنْ أجلِ الناسِ شركٌ ، والإخلاصُ أنْ يعافيَكَ اللهُ تعالىٰ منهُما)(٤) .

وقيلَ : (الإخلاصُ دوامُ المراقبةِ ونسيانُ الحظوظِ كلِّها)(٥) .

وهـٰذا هوَ البيانُ الكاملُ ، والأقاويلُ في هـٰذا كثيرةٌ ، ولا فائدةَ في تكثيرِ النقلِ بعدَ انكشافِ الحقيقةِ ، وإنَّما البيانُ الشافي بيانُ سيِّدِ الأولينَ والآخرينَ

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٨٣) .

(٢) كذا في « القوت » (٢/١٥٦) ، و« تهذيب الأسرار » (ص٢٨٤) ، وقد رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٣٧٥) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٨٥) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٨٥) ، ورواه القشيري في « رسالته » (ص٣٦٢) .

(٥) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٨٥) .

صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؛ إذْ سُئِلَ عنِ الإخلاصِ فقالَ : « أنْ تقولَ : ربِّيَ اللهُ ، ثمَّ تستقيمُ كما أُمرتَ »[1] أيْ : لا تعبدُ هواكَ ونفسَكَ ، ولا تعبدُ إلا ربَّكَ ، وتستقيمُ في عبادتِهِ كما أمرتَ ، وهـٰذهِ إشارةٌ إلىٰ قطعِ كلِّ ما سوى اللهِ عنْ مجرى النظرِ ، وهوَ الإخلاصُ حقّاً .

* * *

---

[1] كذا أورد هـٰذا الحديث الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٨٥) والمصنف تبع له ، وروى الترمذي (٢٤١٠) ، وابن ماجه (٣٩٧٢) عن سفيان بن عبد الله الثقفي رضي الله عنه قال : قلت : يا رسول الله ؛ حدثني بأمر أعتصم به ، قال : « قل : ربي الله ، ثم استقم... » الحديث ، وبلفظه هنا قال الحافظ العراقي : (لم أره بهـٰذا اللفظ) . « إتحاف » (١٠/ ٥٧) .

İHLÂS HAKKINDA ŞEYHLERİN SÖZLERİ

Sûsî: "İhlâs, ihlâsını görememektir. Çünkü ihlâsında ihlâsını görenin yâni bende ihlâs var diyen, ihlâsında, ihlâsa muhtaçtır." demiştir.

Sûsî'nin bu sözü, ameli bilfiil ucubdan temizlemeye işârettir. Çünkü ihlâsım var deyip ihlâsa yönelmek ve ona bakmak ucub (kendini beğenmek) tir. Bu da âfetlerdendir. Hâlis, her türlü kederlerden, karışıklıklardan emîn olan kimsedir. Bu ise ihlâsın yalnız bir âfetine işârettir.

Sehl de: "Kişinin hareket etmesinin yalnız Allah rızâsı için olmasıdır." dedi ki, bu vecîze maksadı tamamen içine almıştır.

İbrâhim b. Edhem'in: "İhlâs, Allah ile beraber sâdık niyette bulunmaktır." sözü bunun mânasıdır.

Sehl'e: "İnsanın nefsine en çok ağır gelen nedir?" diye sorduklarında, "İhlâstır. Zîra ihlâsda nefsin nasîbi yoktur." dedi.

Bağdatlı Ahmed'in oğlu Rüveym de: "Amelde ihlâs demek, o amel sâhibinin ameli ile ne dünya ve ne de âhirette bir karşılık beklememesidir." demiştir. Bu söz, nefsin, dünya ve âhiretle ilgili arzularının âfet olduğuna işârettir. Hattâ ibâdeti ile cennetteki zevkleri niyet eden âbidin ibâdeti de malûldür. Gerçek olan, ameli ile yalnız Allah rızâsını niyet etmesidir ki bu da sıddîkların ihlâsı ve mutlak olan bir ihlâstır. Cehennem korkusu ve cennet ümîdiyle amel eden de muhlistir. Ama bu ihlâs mutlak değil, dünyevî arzularına nispetle bir ihlâstır. Yoksa gerçekte bu da şehvetleri peşindedir.

Aklı başında olanlar için aranması gereken, yalnız Allah rızâsıdır. İnsan, mutlak sûrette bir fayda için hareket eder. Böyle hiç bir haz olmamak, ilâhî vasıftır. Bunu kendisinde iddia etmek ise küfürdür.

Nitekim kadı **Ebû Bekir el-Bakıllânî**; "Benim hiç bir hazzım yoktur." diyen kimsenin küfrüne kail olmuş: "Bu, ilâhî bir vasıftır." demiştir ve bu sözü gerçektir. Fakat bu iddiada bulunanlar hiç hazzı yok derken, cennetteki şehevî arzuları kasdetmiştir. Yalnız mârifet zevkini ve O'nun cemâlini müşâhede zevkini kasdetmemişler. İşte bu gibilerin hazzı ve zevki de budur. Ne yazık ki bâzıları bunu bir haz ve zevk saymazlar. Belki buna şaşarlar. Hâlbuki ilâhî mârifet, münâcat ve müşâhede zevkiyle meşgul olanlar, diğer bütün zevkleri hakîr görürler. Aslında bunların da hareketleri bir haz ve bir zevk içindir. Fakat bunların hazzı başkası değil, ancak mâbudlarıdır.

Ebû Osman da, ihlâs: "Devamlı olarak yaratanı düşünmek ve O'na bakmakla mahlûku unutmaktır." dedi. Bu da ihlâsın yalnız riyâ âfetine işârettir. Bunun için birisi: "İhlâs demek, onu bozmak için şeytanın bile duyup farkında olamadığı, meleğin bile bilip yazamadığı amel demektir." dedi ki, bu da amelde gizliliğe işârettir.

Diğer bâzıları da: "İhlâs, mahlûkattan gizlenip maddî ilgilerden arınan amel demektir." dediler ki, bu, bütün maksatları daha ziyâde içine alır.

Muhâsibî de: "İhlâs, Allah ile olan muâmeleden mahlûku çıkarmak demektir." demiştir ki, bu da riyanın nefyine işârettir.

Havvâs'ın: "Riyâset şerbetinden içen, hâlis kullukdan çıkmıştır." sözü de bunun gibidir.

Havârîler **Îsâ aleyhisselâm**a; "Amellerden hâlis olanı hangisidir?" diye sorduklarında, Îsâ aleyhisselâm: "Hiç kimsenin övmesini sevip beklemeden, Allah için yapılan ameldir." dedi. Bu da riyânın terkine işârettir. **Îsâ aleyhisselâm**ın özel olarak bunu ele alması, ihlâsı en çok bozup karıştıran sebeplerin başında geldiği içindir.

Cüneyd de ihlâsı târif ederken: "Ameli karışıklıklardan arındırmaktır." dedi.

Fudayl da: "İnsanlar görüyor diye ameli terk etmek riyâ, insanlar görsün diye amel etmek ise şirktir, ihlâs da Allahu Teâlâ'nın seni, bunlardan korumasıdır." dedi. Diğer birisi de: "İhlâs, devamlı olarak ameli murâkabe ile sevdiği bütün zevkleri unutmaktır." dedi.

İşte ihlâs bunlardır. İhlâs hakkında daha pek çok sözler varsa da gerçek ortaya çıktıktan sonra lâfı daha fazla uzatmaya lüzum yoktur. Esâsen bu hususta sadra şifâ verecek, geçmiş ve geleceklerin efendisi olan yüce Peygamber Hz. Muhammed (s.a.v.) in, ihlâstan soruldukta:

أَنْ تَقُولَ رَبِّيَ اللّٰهُ ثُمَّ تَسْتَقِيمُ كَمَا أُمِرْتَ

"Rabbim Allah'tır dedikten sonra emrolunduğun gibi istikamet edip doğrulmandır."[32] diye vermiş olduğu cevaptır. Yâni hevâ ve nefsine değil, ancak Rabbine ibâdet etmen ve ibâdetinde emrolunduğun gibi istikamet etmendir. İşte bu, mâsivâdan ilgiyi kesmektir ki, gerçek ihlâs da budur.

---

32. Sahih olarak Tirmizî ve İbn Mâce Süfyan'dan (r.a.) rivayet etmiştir. Müslim'in rivayetinde: *"Allah'a inandım de, sonra istikamet et."* şeklindedir.

بيان درجات الشوائب والآفات المكدّرة للإخلاص

اعلمْ : أنَّ الآفاتِ المشوشةَ للإخلاصِ بعضُها جليٌّ ، وبعضُها خفيٌّ ، وبعضُها ضعيفٌ معَ الجلاءِ ، وبعضُها قويٌّ معَ الخفاءِ ، ولا يُفهمُ اختلافُ درجاتِها في الخفاءِ والجلاءِ إلا بمثالٍ ، وأظهرُ مشوشاتِ الإخلاصِ الرياءُ ، فلنذكرْ منهُ مثالاً فنقولُ :

الشيطانُ يدخلُ الآفةَ على المصلّي مهما كانَ مخلصاً في صلاتهِ ، ثمَّ نظرَ إليهِ جماعةٌ ، أوْ دخلَ عليهِ داخلٌ ، فيقولُ لهُ : حسِّنْ صلاتَكَ حتىٰ ينظرَ إليكَ هـٰذا الحاضرُ بعينِ الوقارِ والصلاحِ ، ولا يزدريَكَ ولا يغتابَكَ ، فتخشعُ جوارحُهُ ، وتسكنُ أطرافُهُ ، وتحسنُ صلاتُهُ ، وهـٰذا هوَ الرياءُ الظاهرُ ، ولا يخفىٰ ذلكَ على المبتدئينَ مِنَ المريدينَ(١) .

* * *

الدرجةُ الثانية : أنْ يكونَ المريدُ قدْ فهمَ هـٰذهِ الآفةَ وأخذَ منها حذرَهُ ، فصارَ لا يطيعُ الشيطانَ فيها ، ولا يلتفتُ إليهِ ، ويستمرُّ في صلاتِهِ كما كانَ ، فيأتيهِ في معرضِ الخيرِ ، ويقولُ : أنتَ متبوعٌ ومقتدىً بكَ ، ومنظورٌ إليكَ ، وما تفعلُهُ يُؤْثَرُ عنكَ ، ويتأسّىٰ بكَ غيرُكَ ، فيكونُ لكَ ثوابُ أعمالِهِمْ إنْ أحسنتَ ، وعليكَ الوزرُ إنْ أسأتَ ، فأحسنْ عملَكَ بينَ يديهِ ،

---

(١) وهـٰذه هي الدرجة الأولىٰ .

فعساهُ يقتدي بكَ في الخشوعِ وتحسينِ العبادةِ .

وهٰذا أغمضُ مِنَ الأوَّلِ ، وقدْ ينخدعُ بهِ مَنْ لا ينخدعُ بالأوَّلِ ، وهوَ أيضاً عينُ الرياءِ ، ومبطلٌ للإخلاصِ ؛ فإنَّهُ إنْ كانَ يرى الخشوعَ وحسنَ العبادةِ خيراً لا يرضىٰ لغيرِهِ تركَهُ . . فلِمَ لمْ يرتضِ لنفسِهِ ذلكَ في الخلوةِ ؟ ولا يمكنُ أنْ تكونَ نفسُ غيرِهِ أعزَّ عليهِ مِنْ نفسِهِ ، فهٰذا محضُ التلبيسِ ، بلِ المُقتدىٰ بهِ هوَ الذي استقامَ في نفسِهِ واستنارَ قلبُهُ ، فانتشرَ نورُهُ إلىٰ غيرِهِ ، فيكونُ لهُ ثوابٌ عليهِ ، فأمَّا هٰذا . . فمحضُ النفاقِ والتلبيسِ ، فمَنِ اقتدىٰ بهِ . . أُثيبَ عليهِ ، وأمَّا هوَ . . فيُطالبُ بتلبيسِهِ ، ويُعاقبُ علىٰ إظهارِهِ مِنْ نفسِهِ ما ليسَ متصفاً بهِ .

* * *

الدرجةُ الثالثةُ ـ وهيَ أدقُّ ممَّا قبلَها ـ : أنْ يجرِّبَ العبدُ نفسَهُ في ذلكَ ، ويتنبَّهَ لكيدِ الشيطانِ ، ويعلمَ أنَّ مخالفتَهُ بينَ الخلوةِ والمشاهدةِ للغيرِ محضُ الرياءِ ، ويعلمَ أنَّ الإخلاصَ في أنْ تكونَ صلاتُهُ في الخلوةِ مثلَ صلاتِهِ في الملأِ ، ويستحييَ مِنْ نفسِهِ ومِنْ ربِّهِ أنْ يتخشَّعَ لمشاهدةِ خلقِهِ تخشُّعاً زائداً علىٰ عادتِهِ ، فيقبلُ علىٰ نفسِهِ في الخلوةِ ، ويحسِّنُ صلاتَهُ على الوجهِ الذي يرتضيهِ في الملأِ ، ويصلي في الملأِ أيضاً كذلكَ ، فهٰذا أيضاً مِنَ الرياءِ الغامضِ ؛ لأنَّهُ حسَّنَ صلاتَهُ في الخلوةِ لتحسُنَ في الملأِ ، فلا يكونُ قدْ فرَّقَ بينَهُما ، فالتفاتُهُ في الخلوةِ والملأِ إلى الخلقِ ، بلِ الإخلاصُ أنْ تكونَ

مشاهدةُ البهائمِ لصلاتِهِ ومشاهدةُ الخلْقِ علىٰ وتيرةٍ واحدةٍ ، فكأنَّ نفسَ هـٰذا ليسَتْ تسمحُ بإساءةِ الصلاةِ بينَ أظهرِ الناسِ ، ثمَّ يستحي مِنْ نفسِهِ أنْ يكونَ في صورةِ المرائينَ ، ويظنُّ أنَّ ذلكَ يزولُ بأنْ تستويَ صلاتُهُ في الخلاءِ والملأِ ، وهيهاتَ ! بلْ زوالُ ذلكَ بألا يلتفتَ إلى الخلقِ كما لا يلتفتُ إلى الجماداتِ في الخلاءِ والملأِ جميعاً ، وهـٰذا منْ شخصٍ مشغولِ الهمِّ بالخلقِ في الملأِ والخلاءِ جميعاً ، وهـٰذا مِنَ المكايدِ الخفيَّةِ للشيطانِ .

* * *

الدرجةُ الرابعةُ ـ وهيَ أدقُّ وأخفىٰ ـ : أنْ ينظرَ إليهِ الناسُ وهوَ في صلاتِهِ ، فيعجزَ الشيطانُ عنْ أنْ يقولَ لهُ : اخشعْ لأجلِهِمْ ؛ فإنَّهُ قدْ عرفَ أنَّهُ تفطَّنَ لذلكَ ، فيقولُ لهُ الشيطانُ : تفكَّرْ في عظمةِ اللهِ وجلالِهِ ، ومَنْ أنتَ واقفٌ بينَ يديهِ ، واستحيِ مِنْ أنْ ينظرَ اللهُ إلىٰ قلبِكَ وهوَ غافلٌ عنهُ ، فيحضرُ بذلكَ قلبُهُ ، وتخشعُ جوارحُهُ ، ويظنُّ أنَّ ذلكَ عينُ الإخلاصِ ، وهوَ عينُ المكرِ والخداعِ ، فإنَّ خشوعَهُ لوْ كانَ لنظرِهِ إلىٰ جلالِهِ .. لكانَتْ هـٰذهِ الخطرةُ تلازمُهُ في الخلوةِ ، ولكانَ لا يختصُّ حضورُها بحالةِ حضورِ غيرِهِ .

وعلامةُ الأمنِ مِنْ هـٰذهِ الآفةِ : أنْ يكونَ هـٰذا الخاطرُ ممَّا يألفُهُ في الخلوةِ كما يألفُهُ في الملأِ ، ولا يكونَ حضورُ الغيرِ هوَ السببَ في حضورِ الخاطرِ ؛ كما لا يكونُ حضورُ بهيمةٍ سبباً ، فما دامَ يفرِّقُ في أحوالِهِ بينَ مشاهدةِ إنسانٍ ومشاهدةِ بهيمةٍ .. فهوَ بعدُ خارجٌ عنْ صفوِ الإخلاصِ ، مدنسُ الباطنِ بالشركِ الخفيِّ مِنَ الرياءِ ، وهـٰذا الشركُ أخفىٰ في قلبِ ابنِ

آدمَ مِنْ دبيبِ النملةِ السوداءِ في الليلةِ الظلماءِ على الصخرةِ الصماءِ كما وردَ بِهِ الخبرُ[1] ، ولا يسلمُ مِنَ الشيطانِ إلا مَنْ دقَّ نظرُهُ ، وسعِدَ بعصمةِ اللهِ وتوفيقِهِ وهدايتِهِ ، وإلا .. فالشيطانُ ملازمٌ للمتشمِّرينَ لعبادةِ اللهِ تعالىٰ ، لا يغفُلُ عنهُمْ لحظةً حتىٰ يحملَهُمْ على الرياءِ في كلِّ حركةٍ مِنَ الحركاتِ ، حتىٰ في كحْلِ العينِ ، وقصِّ الشاربِ ، وطيبِ يومِ الجمعةِ ، ولبسِ الثيابِ ، فإنَّ هـٰذهِ سننٌ في أوقاتٍ مخصوصةٍ ، وللنفسِ فيها حظٌّ خفيٌّ ؛ لارتباطِ نظرِ الخلقِ بها ، ولاستئناسِ الطبعِ بها ، فيدعو الشيطانُ إلىٰ فعلِ ذلكَ ، ويقولُ : هـٰذهِ سنةٌ لا ينبغي أنْ تتركَها ، ويكونُ انبعاثُ القلبِ باطناً لها لأجلِ تلكَ الشهواتِ الخفيَّةِ ، أوْ مشوبةً بها شوباً يخرجُ عنْ حدِّ الإخلاصِ بسببِهِ .

وما لا يسلمُ مِنْ هـٰذهِ الآفاتِ كلِّها فليسَ بخالصٍ ، بلْ مَنْ يعتكفُ في مسجدٍ معمورٍ نظيفٍ حسنِ العمارةِ يأنسُ الطبعُ بهِ ، فالشيطانُ يرغِّبُهُ فيهِ ، ويكثرُ عليهِ مِنْ فضائلِ الاعتكافِ ، وقد يكونُ المحرِّكُ الخفيُّ في سرِّهِ هوَ الأُنْسَ بحسنِ صورةِ المسجدِ ، واستراحةَ الطبعِ إليهِ ، ويتبيَّنُ ذلكَ في ميلِهِ إلىٰ أحدِ المسجدينِ أوْ أحدِ الموضعينِ إذا كانَ أحسنَ مِنَ الآخرِ ، وكلُّ ذلكَ امتزاجٌ بشوائبِ الطبعِ وكدوراتِ النفسِ ، ومبطلٌ حقيقةَ الإخلاصِ .

لعمري ؛ الغشُّ الذي يُمزجُ بخالصِ الذهبِ لهُ درجاتٌ متفاوتةٌ ، فمنها

---

[1] رواه الحاكم في « المستدرك » (٢/ ٢٩١) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٣٦٨) .

ما يغلبُ ، ومنها ما يقلُّ ولكنْ يسهلُ دركُهُ ، ومنها ما يدقُّ بحيثُ لا يدركُهُ إلا الناقدُ البصيرُ ، وغشُّ القلبِ ودَغَلُ الشيطانِ وخبثُ النفْسِ أغمضُ مِنْ ذلكَ وأدقُّ كثيراً ، ولهـٰذا قيلَ : (ركعتانِ مِنْ عالمٍ أفضلُ مِنْ عبادةِ سنةٍ مِنْ جاهلٍ)⁽¹⁾ ، وأُريدَ بهِ العالمُ البصيرُ بدقائقِ آفاتِ الأعمالِ ، حتىٰ يخلصَ عنها ، فإنَّ الجاهلَ نظرُهُ إلىٰ ظاهرِ العبادةِ واغترارُهُ بها كنظرِ السواديِّ إلىٰ حمرةِ الدينارِ المموَّهِ واستدارتِهِ ، وهوَ مغشوشٌ زائفٌ في نفسِهِ ، وقيراطٌ مِنَ الخالصِ الذي يرتضيهِ الناقدُ خيرٌ مِنْ دينارٍ يرتضيهِ الغِرُّ الغبيُّ .

فهكذا يتفاوتُ أمرُ العباداتِ ، بلْ أشدُّ وأعظمُ ، ومداخلُ الآفاتِ المتطرقةِ إلىٰ فنونِ الأعمالِ لا يمكنُ حصرُها وإحصاؤُها ، فلنقنعْ بما ذكرناهُ مثالاً ، والفطنُ يغنيهِ القليلُ عنِ الكثيرِ ، والبليدُ لا يغنيهُ التطويلُ أيضاً ، فلا فائدةَ في التفصيلِ .

* * *

---

(١) وقد روي في المرفوع نحوه ، روى ابن النجار عن موسى بن جعفر ، عن أبيه ، عن جده : « ركعتان من عالم أفضل من سبعين ركعة من غير عالم » رواه الشيرازي في « الألقاب » من طريق مالك بن دينار ، عن الحسن ، عن أنس ، عن علي رفعه : « ركعة من عالم بالله خير من ألف ركعة من متجاهل بالله » ، وروىٰ أبو نعيم من حديث أنس ـ وهو عند الديلمي في « مسند الفردوس » (٣٢٣٤) ـ : « ركعتان من رجل ورع أفضل من ألف ركعة من مخلط » . « إتحاف » (١٠/٥٩) .

İHLÂSI KARIŞTIRAN SEBEPLERİN DERECELERİ

Bilmiş ol ki; ihlâsı karıştıran âfetlerin bâzısı gizli, bâzısı âşikâre, bâzısı âşikâre olmakla beraber zayıf, diğer bâzısı da gizli olmakla beraber kuvvetlidir. Gizli ve âşikâre derecelerin ayrılıkları ancak bir misâl ile anlaşılır. İhlâsı en çok karıştıran riyâdır. Bunu bir misâl ile açıklayalım:

İhlâs ile namaz kılan kimseyi de şeytan aldatır. O, böyle huzûr içinde namaz kılarken bir cemâat ona bakar veya bir kişi içeri girer de onun kıldığı namazı görür ve "Ne güzel namaz!" der. O da bu söz karşısında namazına daha da îtina göstermeye gayret ederse, işte bu öyle açık bir riyâdır ki, mübtedî mürîdlerin çoğu bunun farkında olamaz.

İkinci derece, mürid, şeytânın bu aldatmasını anlar ve buna iltifat etmez; kendini korur, şeytâna uymaz. Başladığı gibi namazına devâm eder. Burada muvaffak olamayan şeytan, bu defa hayır yolundan gelir:

"Sen, bir önder ve örneksin. Herkes sana bakar ve seni örnek alır. İbâdetini güzel yaparsan, seni örnek alanların mükâfatı gibi, mükâfat kazanırsın. Kusurlu ibâdet edersen, sana bakıp kusur edenlerin günâhı gibi günâha girersin. Onun için halk önünde ameline dikkat et. Onu güzel yap. Belki bu güzellik ve huşûda sana uyarlar. Şeytânın bu kabil aldatması, birinciye nispetle daha gizlidir. Birincisine aldanmayanın buna aldanmasından korkulur. Bu da ihlâsı iptâl eden riyânın tâ kendisidir.

Çünkü toplumda başkaları için huşû ile ibâdeti güzel buluyorsa, yalnızlıkta kendisi için neden güzel bulmasın. Bir adam için başkasının kendisinden daha kıymetli olmasına imkân yoktur. Bu, sırf bir karıştırmadır. Gerçek önder ve örnek, yalnızlıkta istikamet edip kalbi nurlandıran ve bu nurdan etrafa yayıp neşreden kimsedir. İşte o zaman sevap kazanır. Fakat şeytânın dediği gibi yapmak ise, riyânın tâ kendisidir. İyiliğe önder olmakta şeytâna uyan, bu telbîsâtının cezasını çeker.

Üçüncü derece, birinci ve ikinci derecelerden de daha incedir. O da insan, kendini bu hususlarda dener, şeytânın bu aldatmasına kıymet vermez. Gizli yerde ayrı, âşikâre iken başkalarına gösteriş için ayrı ibâdetin riyâ olduğunu önemsemez. İhlâsın gizli ve âşikâre ibâdeti aynı şekilde yapmak olduğunu anlar da, insanlar görüyor diye ibâdetinde fazla huşû göstermekte kendisinden ve Rabbinden utanır. Sonra nefsine yönelir ve toplumda olduğu gibi, yalnızlıkta da ibâdetini düzgün yap der. İşte bu da kapalı bir riyakârlıktır. Çünkü bunun, yalnızlıkta ibâdetini düzeltmesi, toplumdaki ibâdetine uydurması içindir. Burada yine halka gösteriş vardır. İhlâs, ibâdet ederken, hayvanlarla insanların kendisini görmesinde fark gözetmemektir. Yâni insanların kendisini görmesine aldırış etmeyecek ki, kendinden utanarak riyâ ve gösteriş yapmış olsun da, bundan kurtulmak için toplumda kıldığı gibi, yalnızlıkta da kılmasına gayret etsin. Bundan kurtuluş, ancak bitkilere kıymet vermediği gibi, insanların görmesine de kıymet vermemekle mümkündür. İşte şeytânın üçüncü aldatması da bu şekildedir. Yâni toplumda insanlar görüyor diye yaptığı iyi ibâdet gibi, yalnızlıkta da iyi ibâdet yapması yine riyâ ile ilgilidir.

Dördüncü derece, şeytânın dördüncü derecedeki aldatması, bu üçüncü dereceden de daha gizlidir. Artık şeytan, seni bu şekilde kandıramayacağını bildiği için "İnsanların huzûrunda huşû ile namaz kıl." demez. Yalnız bu defa şeytan, yine toplumdaki ibâdetinden Allah'ın azametini, celâl ve kibriyâlığını, kimin huzurunda durduğunu düşün de, gafil olan kalbine Allahu Teâlâ'nın bakmasından utan, der. Adam da böylece toplumda kalbiyle hazırlanır. Âzâları ile huşû eder ve bunu bir ihlâs sanır. Hâlbuki bu da aldatma ve aldanmanın tâ kendisidir.

Çünkü eğer bu maksatla toplum arasında ibâdet ediyorsa, yalnızlıkta da aynı şekilde ibâdet etmesi ve aynı duyguyu taşıması lâzımdır. Bundan kurtuluş alâmeti, toplumda olduğu gibi, yalnızlıkta da aynı duygu, aynı huzur ve huşû içinde ibâdet etmektir. Bu huzura başkaları sebep olmamalıdır. İster şekilde ve ister kalp huzûrunda olsun, toplum arasında ve yalnızlıktaki ibâdetinde bir değişiklik olursa, bu riyânın tâ kendisidir ve bunun sâhibi ihlâstan uzaktır. İşte insanın kalbindeki bu riyâ ve gizli şirk, gece karanlığında siyah taş üzerinde yürüyen karıncanın ayak şamatasından daha incedir.

Nitekim bu husus ile ilgili hadîs, yukarıda geçmiştir. Şeytânın şerrinden, ancak ince görüşe sâhib olup, Allah'ın tevfik ve hidâyetiyle saâdete ulaşan kimseler korunabilir. Yoksa şeytan, Allah'a ibâdet edenler için paçaları sıvamış ve her an onları murâkabe altında bulundurmaktadır. Bütün hareketlerinde onları riyâya düşürmek için türlü çârelere başvurur. Göz sürmesinden, bıyık kesmesinden, koku sürünmesinden ve elbise giymesinden her şeyine kadar onu aldatmaya çalışır.

Zîra bu saydıklarım da özel vakitlerde sünnet olmakla beraber bunlarda da nefsin riyâ arzuları vardır. Çünkü insanların bunlarla ilişkisi var ve gözleri bunlara gider. Şeytan, onu bu işlere dâvet eder; "Bunlar sünnettir, bunları terk etme." der. Öte yandan gönül, bunları gizli bir şehvet için veya en azından ihlâstan başka karışık niyetlerle yapar. Bütün bu âfetlerden selâmet bulmayan ibâdetler, hâlis değillerdir. Hattâ gönlün çektiği güzel îmar edilmiş bir mescidde îtikâfı bile şeytan teşvik eder ve birçok fazîletlerini hatırlatır.

Hâlbuki bâzen kendisini îtikâfa teşvik eden, mescidin güzelliği ve istirahatın müemmen (emniyetli) oluşu olur ki, bunda bir ecir yoktur. Bu da mescidlerin mâmur ve güzelini, bakımsız ve inşaatı çirkin olanı üzerine tercih etmekle bilinir. Bütün bunlar nefsin isteklere temayülüdür ki, ihlâsın hakikatini iptâl ederler. Dikkat et, altına da yabancı maddeler katılır ki, bunlar da birbirinden farklıdır. Az olur çok olur, ayrılması mümkün olur. Kolaylıkla veya güçlükle bilinir. Fakat bâzen o kadar belirsiz olur ki, sarraftan başkası onu anlayamaz. Kalbin karışıklığı, şeytânın hîleleri ve nefsin hıyâneti de böyledir. Bunun için: "Âlimin iki rekât namazı, câhilin bir yıllık ibâdetinden hayırlıdır." denilmiştir.

Fakat bu âlimden murad gelişi güzel âlim değil, bu âlimden, amellerin âfetlerinin inceliklerine vâkıf olup onları bu âfetlerden koruyarak ihlâs ile amel eden âlimler kastedilmiştir. Câhil ise amelinin dış görünüşüne bakar ve ona mağrur olur. Bu, tıpkı siyâhîlerin altının yuvarlaklık ve kızıllığına bakmalarına benzer. Altının karışık olmasından bir şey anlamaz. Sarrafın kabul edeceği bir kırat ağırlığındaki hâlis altın, câhilin aldandığı bir dînar karışık altından çok daha iyidir.

İşte, ibâdetlerin hükmü böylece birbirinden farklı ve belki sanıldığından daha şiddetlidir. Bunları saymak mümkün değil, anlattığımız bu misâl ile yetinilmelidir. Anlayana sivrisinek saz, anlamayana davul zurna azdır. Bunun için fazla tafsîlâta lüzum yoktur.

بيان حكم العمل المشوب واستحقاق الثواب به

اعلمْ : أنَّ العملَ إذا لمْ يكنْ خالصاً لوجهِ اللهِ تعالىٰ ، بلِ امتزجَ بهِ شوبٌ مِنَ الرياءِ أو حظوظِ النفسِ . . فقدِ اختُلفَ في أنَّ ذلكَ هلْ يقتضي ثواباً ، أمْ يقتضي عقاباً ، أمْ لا يقتضي شيئاً أصلاً ، فلا يكونُ لهُ ولا عليهِ ؟

أمَّا الذي لمْ يُرِدْ بهِ إلا الرياءَ . . فهوَ عليهِ قطعاً ، وهوَ سببُ المقتِ والعقابِ ، وأمَّا الخالصُ لوجهِ اللهِ تعالىٰ . . فهوَ سببُ الثوابِ ، وإنَّما النظرُ في المشوبِ ، وظاهرُ الأخبارِ تدلُّ علىٰ أنَّهُ لا ثوابَ لهُ(١) ، وليسَ تخلو الأخبارُ عنْ تعارضٍ فيهِ .

---

(١) منها ما رواه النسائي (٦/ ٢٥) عن أبي أمامة الباهلي رضي الله عنه قال : جاء رجل إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال : أرأيت رجلاً غزا يلتمس الأجر والذكر ، ما له ؟ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : « لا شيء له » ، فأعادها ثلاث مرات ، يقول له رسول الله صلى الله عليه وسلم : « لا شيء له » ، ثم قال : « إن الله لا يقبل من العمل إلا ما كان له خالصاً وابتُغي به وجهُهُ » ، ومما ظاهره المعارضة ما رواه الترمذي (٢٣٨٤) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه قال : قال رجل : يا رسول الله ؛ الرجل يعمل العمل فيسرُّه ، فإذا اطلع عليه . . أعجبه ذلك ؟ قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : « له أجران ؛ أجر السر ، وأجر العلانية » ، وقد بيَّن المصنف فيما سبق أن لا تعارض ، ومنها أيضاً ما رواه أحمد في « المسند » (٤/ ١٧٩) من حديث سهل بن الحنظلية رضي الله عنه وقد سأله أبو الدرداء رضي الله عنه عِظَةً ، فقال : بعث رسول الله صلى الله عليه وسلم سرية فقدمت ، فجاء رجل منهم فجلس في المجلس الذي فيه رسول الله صلى الله عليه وسلم ، فقال لرجل إلىٰ جنبه : لو رأيتنا حين التقينا نحن والعدو ، فحمل فلان فطعن فقال : خذها وأنا الغلام الغفاري ، كيف ترىٰ في قوله ؟ =

والذي ينقدحُ لنا فيهِ ـ والعلمُ عندَ اللهِ ـ : أنْ ينظرَ إلىٰ قدْرِ قوَّةِ البواعثِ ، فإنْ كانَ الباعثُ الدينيُّ مساوياً للباعثِ النفسيِّ . . تقاوما وتساقطا ، وصارَ العملُ لا لهُ ولا عليهِ .

وإنْ كانَ باعثُ الرياءِ أغلبَ وأقوىٰ . . فهوَ ليسَ بنافعٍ ، بل هوَ معَ ذلكَ مضرٌّ ومقتضٍ للعقابِ ، نعمْ ، العقابُ الذي فيهِ أخفُّ مِنْ عقابِ العملِ الذي تجرَّدَ للرياءِ ولمْ يمتزجْ بهِ شائبةُ التقرُّبِ .

وإنْ كانَ قصدُ التقرُّبِ أغلبَ بالإضافةِ إلى الباعثِ الآخرِ . . فلهُ ثوابٌ بقدْرِ ما فضلَ مِنْ قوَّةِ الباعثِ الدينيِّ ، وهـٰذا لقولِهِ تعالىٰ : ﴿ فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُۥ ۝ وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُۥ ﴾ ، ولقولِهِ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ ﴾ ، فلا ينبغي أنْ يضيعَ قصدُ الخيرِ ، بلْ إنْ كانَ غالباً علىٰ قصدِ الرياءِ . . حبطَ منهُ القدْرُ الذي يساويهِ وبقيَتْ زيادةٌ ، وإنْ كانَ مغلوباً . . أُسقطَ بسببِهِ شيءٌ مِنْ عقوبةِ القصدِ الفاسدِ .

وكشفُ الغطاءِ عنْ هـٰذا : أنَّ الأعمالَ تأثيرُها في القلوبِ بتأكيدِ صفاتِها ، فداعيةُ الرياءِ مِنَ المهلكاتِ ، وإنَّما غذاءُ هـٰذا المهلكِ وقوتُهُ العملُ علىٰ وَفْقِهِ ، وداعيةُ الخيرِ مِنَ المنجياتِ ، وإنَّما قوَّتُها بالعملِ علىٰ

= قال : ما أُراه إلا قد أبطل أجره ، فسمع ذلك آخر ، فقال : ما أرىٰ بذلك بأساً ، فتنازعا حتىٰ سمع النبي صلى الله عليه وسلم ، فقال : « سبحان الله ! لا بأس أن يُحمد ويُؤجر » .

وَفْقِها ، فإذا اجتمعَتِ الصفتانِ في القلبِ . . فهما متضادتانِ ، فإذا عملَ علىٰ وَفْقِ مقتضى الرياءِ . . فقدْ قوَّىٰ تلكَ الصفةَ ، وإذا كانَ العملُ علىٰ وَفْقِ مقتضى التقرُّبِ . . فقدْ قوَّىٰ أيضاً تلكَ الصفةَ ، وأحدُهُما مهلكٌ والآخرُ منجٍ ، فإنْ كانَ تقويةُ هٰذا بقدْرِ تقويةِ الآخرِ . . فقدْ تقاوما ، فكانَ كالمستضرِّ بالحرارةِ إذا تناولَ ما يضرُّهُ ، ثمَّ تناولَ مِنَ المبرداتِ ما يقاومُ قدْرَ قوَّتِهِ ، فيكونُ بعدَ تناولِهما كأنَّهُ لمْ يتناولْهُما ، وإنْ كانَ أحدُهُما غالباً . . لمْ يخلُ الغالبُ عنْ أثرٍ ، فكما لا يضيعُ مثقالُ ذرَّةٍ مِنَ الطعامِ والشرابِ والأدويةِ ، ولا ينفكُّ عنْ أثرٍ في الجسدِ بحكمِ سنَّةِ اللهِ تعالىٰ . . فكذلكَ لا يضيعُ مثقالُ ذرَّةٍ مِنَ الخيرِ والشرِّ ، ولا ينفكُّ عنْ تأثيرٍ في إنارةِ القلبِ أوْ تسويدِهِ ، وفي تقريبِهِ مِنَ اللهِ أوْ إبعادِهِ ، فإذا جاءَ بما يقرِّبُهُ شبراً معَ ما يبعدُهُ شبراً . . فقدْ عادَ إلىٰ ما كانَ ، فلمْ يكنْ لهُ ولا عليهِ ، وإنْ كانَ الفعلُ ممَّا يقرِّبُهُ شبرينِ والآخرُ يبعدُهُ شبراً واحداً . . فضلَ لهُ ـ لا محالةَ ـ شبرٌ ، وقدْ قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أتبعِ السيئةَ الحسنةَ . . تمحُها »(١) ، فإذا كانَ الرياءُ المحضُ يمحوهُ الإخلاصُ المحضُ عقيبَهُ ؛ فإذا اجتمعا جميعاً . . فلا بدَّ وأنْ يتدافعا بالضرورةِ .

ويشهدُ لهٰذا إجماعُ الأمَّةِ علىٰ أنَّ مَنْ خرجَ حاجّاً ومعَهُ تجارةٌ صحَّ حجُّهُ وأُثيبَ عليهِ ، وقدِ امتزجَ بهِ حظٌّ مِنْ حظوظِ النفسِ(٢) .

---

(١) رواه الترمذي (١٩٨٧) .

(٢) وقد روى البخاري (٢٠٩٨) عن ابن عباس رضي الله عنهما قال : كانت عكاظُ ومَجَنَّةُ =

نعمْ ، يمكنُ أنْ يقالَ : إنَّما يُثابُ علىٰ أعمالِ الحجِّ عندَ انتهائِهِ إلىٰ مكَّةَ ، وتجارتُهُ غيرُ موقوفةٍ عليهِ ، فهوَ خالصٌ ، وإنَّما المشتركُ طولُ المسافةِ ، ولا ثوابَ فيهِ مهما قصدَ تجارةً ، ولكنَّ الصوابَ أنْ يُقالَ : مهما كانَ الحجُّ هوَ المحرِّكَ الأصليَّ ، وكانَ غرضُ التجارةِ كالمعينِ والتابعِ . . فلا ينفكُّ نفسُ السفرِ عنْ ثوابٍ ، وما عندي أنَّ الغزاةَ لا يدركونَ في أنفسِهِمْ تفرقةً بينَ غزوِ الكفارِ في جهةٍ تكثرُ فيها الغنائمُ وبينَ جهةٍ لا غنيمةَ فيها⁽¹⁾ ، ويبعدُ أنْ يُقالَ : إدراكُ هـٰذهِ التفرقةِ يحبطُ بالكليَّةِ ثوابَ جهادِهِمْ ، بلِ العدلُ أنْ يُقالَ : إذا كانَ الباعثُ الأصليُّ والمزعجُ القويُّ هوَ إعلاءَ كلمةِ اللهِ ، وإنَّما الرغبةُ في الغنيمةِ علىٰ سبيلِ التبعيةِ . . فلا يحبطُ بهِ الثوابُ .

نعمْ ، لا يساوي ثوابُهُ ثوابَ مَنْ لا يلتفتُ قلبُهُ إلى الغنيمةِ أصلاً ، فإنَّ هـٰذا الالتفاتَ نقصانٌ لا محالةَ .

* * *

فإنْ قلتَ : فالآياتُ والأخبارُ تدلُّ علىٰ أنَّ شوبَ الرياءِ محبطٌ للثوابِ ، وفي معناهُ شوبُ طلبِ الغنيمةِ والتجارةِ وسائرِ الحظوظِ ، فقدْ روىٰ طاووسٌ

= وذو المجاز أسواقاً في الجاهلية ، فلما كان الإسلام . . تأثَّموا من التجارة فيها ، فأنزل الله : (ليس عليكم جناح أن تبتغوا فضلا من ربكم في مواسم الحج) ، قرأ ابن عباس كذا .

(1) فالتفرقة بينهما حاصلة ، و(ما) في صدر الجملة نافية ، والعبارة في (ب) : (وما عندي إلا أن الغزاة يدركون في أنفسهم . . .) ، والجملتان بمعنىً .

وعدَّةٌ مِنَ التابعينَ : أنَّ رجلاً سألَ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عمَّنْ يصطنعُ المعروفَ ـ أوْ قالَ : يتصدَّقُ ـ فيحبُّ أن يُحمدَ ويُؤجرَ ، فلمْ يدرِ ما يقولُ لهُ حتَّىٰ نزلَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ فَمَن كَانَ يَرْجُواْ لِقَآءَ رَبِّهِۦ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَٰلِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِۦٓ أَحَدًا ﴾(١) ، وقدْ قصدَ الأجرَ والحمدَ جميعاً .

وروىٰ معاذٌ عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « أدنى الرياءِ شركٌ »(٢) .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يُقالُ لمَنْ أشركَ في عملِهِ : خذْ أجرَكَ ممَّنْ عملتَ لهُ »(٣) .

ورُوِيَ عنْ عبادةَ بنِ الصامتِ : (أنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ يقولُ : أنا أغنى

---

(١) رواه من حديث طاووس مرسلاً ابنُ المبارك في « الجهاد » (١٢) ، وأشار إلىٰ هـٰذه الرواية البيهقي في « الشعب » (٦٤٣٨) بعد أن رواه عن طاووس عن ابن عباس رضي الله عنهما موقوفاً عليه ، ولفظه : قال رجل : يا رسول الله ؛ إني أقف الموقف أريد وجه الله وأريد أن يرىٰ موطني ؟ فلم يرد عليه رسول الله صلى الله عليه وسلم حتىٰ نزلت : ﴿ فَمَن كَانَ يَرْجُواْ لِقَآءَ رَبِّهِۦ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَٰلِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِۦٓ أَحَدًا ﴾ .

(٢) رواه الحاكم في « المستدرك » (٣/ ٢٧٠) ، والطبراني في « الكبير » (٢٠/ ٣٦) .

(٣) أورده الحارث المحاسبي في « الرعاية » (ص٢٣٨) عن أبي هريرة رضي الله عنه ، وروىٰ نحوه الترمذي (٣١٥٤) ، وابن ماجه (٤٢٠٣) عن أبي سعد بن أبي فضالة الأنصاري رضي الله عنه ، وعند مسلم (٢٩٨٥) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه أيضاً : « قال الله تبارك وتعالىٰ : أنا أغنى الشركاء عن الشرك ، من عمل عملاً أشرك فيه معي غيري . . تركته وشركه » .

الأغنياءِ عنِ الشركةِ ، مَنْ عملَ لي عملاً فأشركَ معي غيري . . ودعتُ نصيبي لشريكي)⁽¹⁾ .

وروىٰ أبو موسىٰ : أنَّ أعرابياً أتىٰ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ الرجلُ يقاتلُ حميةً ، والرجلُ يقاتلُ شجاعةً ، والرجلُ يقاتلُ ليُرىٰ مكانُهُ ، فمَنْ في سبيلِ اللهِ ؟ فقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « مَنْ قاتلَ لتكونَ كلمةُ اللهِ هيَ العليا . . فهوَ في سبيلِ اللهِ »⁽²⁾ .

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (تقولونَ : فلانٌ شهيدٌ ، ولعلَّهُ أنْ يكونَ قدْ ملأَ دفتي راحلتِهِ وَرِقاً)⁽³⁾ .

وقالَ ابنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ هاجرَ يبتغي شيئاً مِنَ الدنيا . . فهوَ لهُ »⁽⁴⁾ .

فنقولُ : هٰذهِ الأحاديثُ لا تناقضُ ما ذكرناهُ ، بلِ المرادُ بها مَنْ لمْ يردْ بذلكَ إلا الدنيا ؛ كقولِهِ : « مَنْ هاجرَ يبتغي شيئاً مِنَ الدنيا . . . » ، وكانَ ذلكَ هوَ الأغلبَ علىٰ همِّهِ ، وقدْ ذكرنا أنَّ ذلكَ عصيانٌ وعدوانٌ ، لا لأنَّ

---

(1) كذا هو عند المحاسبي في « الرعاية » (ص١٦٦ ، ٢٣٨) ، ورواه هناد في « الزهد » (٨٥١) ، وفيه : (فمن كان له معي شريك . . فهو له كله ، لا حاجة لي فيه) ، **وودعت** : تركت .

(2) رواه البخاري (٧٤٥٨) ، ومسلم (١٩٠٤/ ١٥٠) .

(3) رواه البيهقي في « السنن الكبرىٰ » (٦/ ٣٣٢) .

(4) رواه الطبراني في « الكبير » (٩/ ١٠٣) .

طلبَ الدنيا حرامٌ ، ولكنْ طلبُها بأعمالِ الدينِ حرامٌ ؛ لما فيهِ مِنَ الرياءِ وتغييرِ العبادةِ عنْ وضعِها .

وأمَّا لفظُ الشركةِ حيثُ وردَ . . فمطلقهُ للتساوي ، وقدْ بينَّا أنَّهُ إذا تساوى القصدانِ . . تقاوما ، ولمْ يكنْ لهُ ولا عليهِ ، فلا ينبغي أنْ يُرجىٰ عليهِ ثوابٌ .

ثمَّ إنَّ الإنسانَ عندَ الشركةِ أبداً في خطرٍ ، فإنَّهُ لا يدري أيُّ الأمرينِ أغلبُ علىٰ قصدِهِ ، فربما يكونُ عليهِ وبالاً ، ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿فَمَن كَانَ يَرۡجُواْ لِقَآءَ رَبِّهِۦ فَلۡيَعۡمَلۡ عَمَلٗا صَٰلِحٗا وَلَا يُشۡرِكۡ بِعِبَادَةِ رَبِّهِۦٓ أَحَدَۢا﴾ أيْ : لا يُرجى اللقاءُ معَ الشركةِ التي أحسنُ أحوالِها التساقطُ .

ويجوزُ أنْ يُقالَ أيضاً : منصبُ الشهادةِ لا يُنالُ إلا بالإخلاصِ في الغزوِ ، وبعيدٌ أنْ يُقالَ : مَنْ كانَتْ داعيتُهُ الدينيَّةُ بحيثُ تزعجُهُ إلىٰ مجرَّدِ الغزوِ وإنْ لمْ تَكنْ غنيمةٌ ، وقدرَ علىٰ غزوِ طائفتينِ مِنَ الكفارِ ؛ إحداهما غنيةٌ ، والأخرىٰ فقيرةٌ ، فمالَ إلىٰ جهةِ الأغنياءِ لإعلاءِ كلمةِ اللهِ تعالىٰ وللغنيمةِ . . لا ثوابَ لهُ علىٰ غزوِهِ ألبتةَ ، ونعوذُ باللهِ أنْ يكونَ الأمرُ كذلكَ ، فإنَّ هـٰذا حرجٌ في الدينِ ، ومدخلٌ لليأسِ على المسلمينَ ؛ لأنَّ أمثالَ هـٰذهِ الشوائبِ التابعةِ قطُّ لا ينفكُّ الإنسانُ عنها إلا على الندورِ ، فيكونُ تأثيرُ هـٰذا في نقصانِ الثوابِ ، فأمَّا أنْ يكونَ في إحباطِهِ . . فلا .

نعمِ ، الإنسانُ فيهِ علىٰ خطرٍ عظيمٍ ؛ لأنَّهُ ربما يظنُّ أنَّ الباعثَ الأقوىٰ

هوَ قصدُ التقرُّبِ إلى اللهِ ، ويكونُ الأغلبُ علىٰ سرِّهِ الحظَّ النفسيَّ ، وذلكَ ممَّا يخفىٰ غايةَ الخفاءِ ، فلا يحصلُ الأمنُ إلا بالإخلاصِ ، والإخلاصُ قلَّما يستيقنُهُ العبدُ مِنْ نفسِهِ وإنْ بالغَ في الاحتياطِ .

فلذلكَ ينبغي أنْ يكونَ أبداً بعدَ كمالِ الاجتهادِ متردِّداً بينَ الردِّ والقبولِ ، خائفاً أنْ تكونَ في عبادتِهِ آفةٌ يكونُ وبالُها أكثرَ مِنْ ثوابِها فلا تقاومُها ، وهـٰكذا كانَ الخائفونَ مِنْ ذوي البصائرِ ، وهـٰكذا ينبغي أنْ يكونَ كلُّ ذي بصيرةٍ .

ولذلكَ قالَ سفيانُ رحمهُ اللهُ : (لا أعتدُّ بما ظهرَ مِنْ عملي)⁽¹⁾ .

وقالَ عبدُ العزيزِ بنُ أبي روادٍ : (جاورتُ هـٰذا البيتَ ستينَ سنةً ، وحججتُ ستينَ حجةً ، فما دخلتُ في شيءٍ مِنْ أعمالِ اللهِ تعالىٰ إلا وحاسبتُ نفسي ، فوجدتُ نصيبَ الشيطانِ أوفىٰ مِنْ نصيبِ اللهِ ، ليتهُ لا لي ولا عليَّ)⁽²⁾ .

ومعَ هـٰذا فلا ينبغي أنْ يُترَكَ العملُ عندَ خوفِ الآفةِ والرياءِ ، فإنَّ ذلكَ منتهىٰ بغيةِ الشيطانِ منه ، إذِ المقصودُ ألا يفوتَ الإخلاصُ ، ومهما تُرِكَ العملُ . . فقدْ ضُيِّعَ العملُ والإخلاصُ جميعاً .

وقدْ حُكِيَ أنَّ بعضَ الفقراءِ كانَ يخدمُ أبا سعيدٍ الخرَّازَ ويخفُّ في

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٥٧) .

(٢) رواه ابن عدي في « الكامل » (٥/ ٢٩١) ضمن خبرين .

أعمالِهِ ، فتكلَّمَ أبو سعيدٍ يوماً في إخلاصِ الحركاتِ ، فأخذَ الفقيرُ يتفقَّدُ قلبَهُ عندَ كلِّ حركةٍ ويطالبُهُ بالإخلاصِ ، فتعذَّرَ عليهِ قضاءُ الحوائجِ ، واستضرَّ الشيخُ بذلكَ ، فسألَهُ عنْ أمرِهِ ، فأخبرَهُ بمطالبتِهِ نفسَهُ بحقيقةِ الإخلاصِ ، وأنَّهُ يعجزُ عنها في أكثرِ أعمالِهِ فيتركُها ، فقالَ أبو سعيدٍ : لا تفعلْ ؛ إنَّ الإخلاصَ لا يقطعُ المعاملةَ ، فواظبْ على العملِ ، واجتهدْ في تحصيلِ الإخلاصِ ، فما قلتُ لكَ : اتركِ العملَ ، وإنَّما قلتُ لكَ : أخلصِ العملَ(١) .

وقدْ قالَ الفضيلُ : (تركُ العملِ بسببِ الخلقِ رياءٌ ، وفعلُهُ لأجلِ الخلقِ شركٌ)(٢) .

* * *

---

(١) قوت القلوب (٢/١٦٣) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٨٥) ، ورواه القشيري في « الرسالة » (ص٣٦٢) .

ŞÂİBELİ AMELİN HÜKMÜ

Bilmiş ol ki; hâlis ve Allah rızâsı için olmayıp, riyâ ve nefsin arzuları ile karışık olan amellere mükâfat, ikab veya hiç bir karşılık verilmemesi hususlarında ulemânın ihtilâfı vardır. Yalnız riyâ ve gösteriş için yapılan amellerin aleyhte olup bunlardan ikab edileceği ve yalnız Allah rızâsı için yapılan amelden de mükâfat alacağı kesindir. Şüphe ise karışık, yâni hem Allah rızâsı ve hem de gösteriş için yapılan iyiliklerdedir. Zâhirî haberler, bu gibi ibâdetlere mükâfat verilmeyeceğini göstermektedir. Bununla beraber bu rivâyetler de muârazadan kurtulmuş değildir. Hakikati Allahu Teâlâ bilmekle beraber bizim anlayabildiğimiz şudur ki, bu ibâdete daha ziyâde teşvik eden tarafın kuvvet ve kudretine bakarız.

Şâyet bu ibâdetin yapılmasında dînî ve nefsânî arzular eşit rol oynuyor ve terâzide müsavî şekilde dengeyi sağlıyorlarsa, ikisi birbirini düşürüyor ve neticede yapılan amele ne sevap ve ne de ikab terettüp ediyor. Yâni ameli boşa gidiyor. Şâyet riyâ tarafı galib ise, bu amelde fayda olmadığı gibi, ikab da vardır. Bununla beraber bu ikab, sırf riya için yapılan amel seviyesinde bir ikab değildir. Şâyet Allah rızâsı tarafı daha fazla ise o fazlalık nispetinde mükâfat görür. Bu da Allahu Teâlâ'nın:

فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ

"Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görür. Kim de zerre kadar kötülük yapmışsa onu görür." (Zilzâl suresi, 99/7-8) âyetleri ile,

إِنَّ اللّٰهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ وَإِنْ تَكُ حَسَنَةً يُضَاعِفْهَا

"Şüphesiz Allah zerre kadar haksızlık yapmaz; zerre kadar iyilik olsa onu kat kat artırır." (Nisâ suresi, 4/40) âyetinden anlaşılmaktadır. Artık bu adamın hayra olan niyetini kaybetmek, Allah'ın şânına yaraşmaz. Anlaşılıyor ki gösteriş ve Allah rızâsından hangi tarafı daha fazla ise o nispette mükâfat veya mücâzat görür.

Bu söylediklerimizin yüzünden perdeyi kaldırmak ve bunları açıklamak üzere deriz ki: amellerin kalp üzerindeki tesirleri, sıfatların kuvveti nispetindedlr. Riyâyı dâvet eden hâl, insanı helâke götüren tehlikeli bir durumdur. Bu tehlikenin gıdası, arzusuna uygun olarak hareket etmektir. Hayır ve iyiliği teşvik eden sebep de insanı kurtuluşa eriştiren münciyâttandır. Bu da kuvvetini, arzusuna uygun amelden alır. Birbirinin zıddı olan bu iki kuvvet kalpte toplandığı vakit, riyâsına uygun olarak hareket ederse o sıfatı, Allah rızâsına uygun olarak hareket ederse de bu sıfatı takviye etmiş olur. Bunların birincisi yâni riyâ mühlikâttandır; diğeri yâni ihlâs da münciyâttandır. Şâyet iki tarafını da eşit şartlar altında besliyorsa, bunlar birbirinin karşısında durabiliyorlar demektir.

Bu, tıpkı bir şeyi içip hararetlendikten sonra bunun zıddını içerek hararetini giderip normal haline dönen adamın davranışı gibi olur ki, bu adam neticede bir şey içmemiş sayılır. Çünkü onun içtiği soğutucu madde daha önce içtiği hararet veren maddeyi telâfiden başka bir fayda sağlamamıştır. Şâyet bu riyâ ve ihlâs taraflarından biri daha ağır basarsa, mutlak sûrette ağırlığı nispetinde tesirini gösterir.

Sünnet-i ilâhiye olarak yemek içmek ve ilâçtan zerre miktarının dahî beden üzerindeki etkisi kaybolmayacağı gibi, kalbi karartmakta ve Allah'tan uzaklaştırmakta veya nurlandırıp Allah'a yaklaştırmakta, zerre miktarı da olsa, hayır ve şerrin tesiri kaybolmayacaktır. İnsanoğlu, yapmış olduğu bir kötülük sebebiyle Allah'tan bir karış uzaklaştığı ve buna karşılık yapmış olduğu iyilikle Allah'a bir karış yaklaştığı vakit, yerinde sayıyor demektir. Çünkü biri uzaklaştırdı ise diğeri aynı yere getirmiş oldu. Şâyet kötülüğü bir karış uzaklaştırdı ve yapmış olduğu iyilik iki karış yaklaştırdı ise o zaman da bir karış yaklaşmış sayılır. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Kötülüğün ardından, onu yok edecek bir iyilik yap."* buyurmuştur. Sırf riyâ için yapılan amel, sırf ihlâs için yapılan ameli yok ettiğine göre, bunlar, yâni riyâ ile ihlâs bir araya toplandıkları vakitte karşılaşmaları, şâyet müsâvî iseler birbirlerini; biri fazla ise, fazlalığı nispetinde diğerine galip gelmesini gerektirir.

Bunun doğruluğuna, haccı niyet ederek yola çıktığı halde, nefsin arzularından olan ticareti buna katan ve yolda ticaret eden kimsenin, haccının sahih olup mükâfat alacağına, ümmetin ittifakı şehâdet etmektedir. Bu adamın hac ibâdetinden mükâfat alması, Mekke'ye gitmesiyle mümkündür.

Hâlbuki ticâret ona bağlı değildir, her yerde olur. Bu hâlistir. Arada müşterek olan, mesafenin uzunluğudur. Bu uzun mesafede ticareti kasdetmişse, bunda hac sevabı yoktur, demek mümkün ise de, en doğrusu, adamı gerçekte harekete geçiren asıl niyeti hac ise ve ticareti buna yardımcı olmak maksadı güdüyorsa, bu yolculuğu sevaptan hâlî değildir. Benim kanâatime göre cihâda çıkan gazîlerin bu gazâda ganîmet var, bu gazâda ganîmet yok, diye bir ayırım yapmadıklarıdır. Böyle bir ayırım yapmaları, zâten cihad amellerinin sevabını tamamen mahveder, demek de çok uzaktır. Burada îtidal, her ne kadar ganîmete iltifat, bir eksiklik olması bakımından buna kıymet vermeyenin derecesine ulaşamayacaksa da, asıl maksadı, Allah adını yüceltmek olup ganîmete hevesi, bu asıl niyete tâbi olan kimsenin sevâbının mahvolmamasındadır.

Şâyet âyet ve hadîsler, riyâ karışımı ile yapılan amellerin mahvolacağına delâlet etmekte olduğuna ve savaşta ganîmet, hacda ticâret de aynı durumdadır. Tâvus ve tâbiînden diğerlerinin rivâyetlerine göre, adamın biri Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e: *"İyilik yapan veya sadaka veren kimsenin bu ameli ile Allah'tan sevap beklerken bir de halk tarafından övülmeyi severse, durumu ne olur?"* diye sorduklarında:

فَمَنْ كَانَ يَرْجُو لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ
بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا

"Rabbine kavuşmayı uman kimse, yararlı iş işlesin. Ve ibâdetinde Rabbine hiç kimseyi ortak koşmasın." (Kehf suresi, 18/110) âyet-i celîlesi nâzil oluncaya kadar buna vereceği cevabı bilemediği[33], Muaz'ın (r.a.) Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'den rivâyetinde:

"Riyânın en küçüğünün de şirk olduğu."[34], Ebû Hüreyre'nin (r.a.) rivâyetinde de Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Amelinde şirk edene, "Kim için amel ettinse mükâfatını ondan al" denir."*[35] buyurduğu, Ubâde'nin (r.a.) rivâyetinde. Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Allahu*

---

[33] İbn Ebî'd-Dünya ve Hâkim, mürsel olarak Tavus'dan rivayet etmişlerdir. Metin yukarıda geçmiştir.

[34] Taberânî ve Hâkim rivâyet etmişlerdir.

[35] Mâlik'in Muvatta'ında buna benzer bir rivâyet vardır. Mahmud Lebid'den rivâyet edilen metin yukarıda geçmiştir.

Teâlâ buyuruyor ki: "Ben, ortaklıktan müstağnî olanların en müstağnîsiyim. Kim ki benim için amel eder ve başkasını da bu amele katarsa, hissemi o ortağıma devrederim."[36] buyurmuştur. Ayrıca Ebû Mûsâ'nın (r.a.) rivâyetinde, bedevînin biri Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e gelerek:

-"Ya Resûlâllah, birisi hamiyetinden, diğeri şecâatinden ve bir başkası da Allah adını yüceltmek ve yaymak için savaşır. Bunların durumu nedir?" diye sorunca, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Allah adını yüceltmek için savaşan Allah yolundadır."* buyurur.[37]

Hz. Ömer (r.a.) de: "Siz, falanca için şehîd oldu dersiniz. Ne belli belki o, heybesinin iki gözünü para ve eşya doldurmuş. Yâni para için savaşmıştır." demiştir.

Yine İbn Mes'ûd'un (r.a.) rivâyetinde, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Kim ki dünyalıktan bir şeyi elde etmek ümîdiyle hicret ederse, onun nasibi odur."*[38] buyurmuştur dersen, deriz ki; anlattığın bu hadîsler bizim dâvamızı bozmazlar. Bunlar, yalnız dünyalığı murâd edenler hakkındadır. Nitekim yukarıdaki son rivâyet bunu açıkça ortaya koymaktadır. Adamın ağır basan gayreti, dünyalıktır. Bunun isyan ve taşkınlık olduğunu yukarıda anlattık. Bunun günâh olması, dünyalık peşinde olmanın harâm olması için değil, çünkü dünyalık aramak haram değildir.

Harâm olan, dîni ile dindarlık göstermek ve dinî amel ile dünyalık peşinde olmaktır. Çünkü burada hem gösteriş ve hem de ibâdetin bir gayesini değiştirmek vardır. Şirket, ortaklık sözü nerede anılmışsa o mutlak müsavat, yâni riyâ ve ihlâsın eşit olduğu yerdir. Bunların müsâvî olduğu yerde yapılan işe ne sevap ve ne de ikab terettüb etmez. Çünkü bunlar birbirini yok eder ve hiç yapmamış gibi olur. Nitekim bunu yukarıda anlatmıştık. Artık bunun için sevap beklemek doğru olmaz. Bununla beraber hangi tarafın daha üstün geldiğini kestiremediği için böyle ortaklık hâlinde insan dâima tehlikededir. Zîra çok kere yapmış olduğu ibâdet kendi aleyhinde olur. Bunun için Allahu Teâlâ:

---

[36] Mâlik, "Muvatta"ında rivâyet etmiştir.

[37] Yukarıda geçmiştir.

[38] Bundan önceki bölümde geçti.

"Rabbine kavuşmayı uman kimse, yararlı iş işlesin. Ve ibâdetinde Rabbine hiç kimseyi ortak koşmasın." (Kehf suresi, 18/110) buyurmuştur. Yâni ortaklıkla yapılan amellerde Allah'a mülakat umulamaz.

Yine demek mümkündür ki, gazâda şehâdet mevkiine ancak ihlâs ile erilir. Şimdi ortada iki cephe vardır. Cephenin birinde ganîmet nâmına bir şey yok. Fakat diğer cephede üstelik ganîmet de vardır. Allah'ın adını yüceltmek için ganîmet bulunan cepheye meylettiği vakit, bunun bu gazâsında hiç mükâfat yoktur, denemez.

Durumun böyle olmasından Allah'a sığınırız. Zîra bu, dînde harec (zorluk) ve Müslümanlar için bir ümitsizlik kapısı olur. Çünkü bu gibi şâibelerden insan oğlunun kurtulması çok zordur. Ancak burada sevabın azlığı bahis konusu olur, yoksa amelin mahvolması gibi bir şey asla düşünülemez.

Bununla beraber insanoğlunun burada büyük tehlikede bulunduğunda şüphe yoktur. Çünkü asıl gayesinin Allah rızâsı olduğunu sandığı hâlde ganîmet tarafını tercih etmesi üstün gelebilir. Bu, çok ince ve ayırt edilmesi zor olan bir durumdur. Mükâfat, ancak ihlâsadır. Ne kadar ihtiyatlı davransa da insan, ihlâsının kesinliğini tespit edemez.

Bunun için son derece cehd u gayret gösterdikten sonra daima red ile kabul arasında mütereddit ve ibâdetinde âfetin bulunup, vebâlinin sevabından çok olmasından korku üzerinde olmalıdır. Basîret sâhipleri böyle davranır.

Yine bunun için **Süfyân-ı Sevrî**: "Ben yaptığım amele önem vermem." demiştir.

Abdülazîz b. Ebû Reddad da: "Atmış yıl Kâbe'de mücavir kaldım ve atmış hac yaptım. Hangi ameli yaptımsa muhâsebesini yaparken, şeytânın nasîbini Allah'ın nasibinden fazla gördüm. Keşke müsâvi olsaydılar da hiç olmazsa azâb görmeyeydim." demiştir. Bununla beraber riyâ veya her hangi bir âfet korkusu halinde ameli terk etmek doğru değildir. Zâten şeytânın esas olarak istediği de budur. Bizim maksadımız ise ihlâsı kaybetmemek ve ona sâhip olmaktadır.

Hikâye edildiğine göre fakirlerden birisi **Ebû Saîd el-Harraz**'a hizmet eder ve bâzı işlerinde ona yardımda bulunurdu. Ebû Saîd, bu fakîrin ihlâs ile amel etmesi için, ona bir gün ihlâstan bahsetmişti. Fakir kendini yoklamış, ihlâs aramaya çalışmış fakat Ebû Saîd'e yaptığı hizmette ihlâs bulamayınca onu terk etmiş ve Ebû Saîd de zor duruma düşmüştü. Bunun üzerine Ebû Saîd durumu kendisinden sorunca, bu hizmette ihlâs bulamadığı için vazgeçtiğini söylemişti.

Ebû Saîd: "Öyle yapma. Zîra ihlâs muâmeleyi kaldırmaz. Sen ameline devâm et ve ihlâsı elde etmeye gayret eyle. Çünkü ben sana ameli terk et demedim, ihlâs ara dedim." dedi.

Fudayl da: "İnsanlardan sebep ameli terk etmek riya, insanlar için yapmak ise şirktir." demiştir.

Üçüncü Bab

SADÂKATİN FAZÎLETİ

Kur’ân-ı Kerîm’de Allahu Teâlâ:

رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللّٰهَ عَلَيْهِ

“İnsanlardan, Allah’a verdiği ahdi yerine getirenler vardır.” (Ahzâb suresi, 33/23) buyurmuştur. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de: *“Doğruluk iyiliğe, iyilik ise cennete hidâyet eder. İnsan, sadâkatıyla Allah katında sıddîklardan yazılır. Yalancılık kötülüğe götürür. Kötülük de cehenneme iletir. Kişi yalan söylemekle Allah katında yalancılardan sayılır.”* buyurmuştur.

Sıddîk kelimesinin sıdktan alınması, sıdkın fazîleti için yeterlidir. Zîra Allahu Teâlâ peygamberlerini medh ü senâ bâbında şöyle buyurmuştur:

وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا

“Ey Muhammed, kitabda İbrâhîm’e dâir anlattıklarımızı da an. O, şüphesiz dosdoğru bir peygamberdi.” (Meryem suresi, 19/41)

وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ
كَانَ رَسُولًا نَبِيًّا

“Ey Muhammed, kitabda İsmâil’e dâir anlattıklarımızı da an. Çünkü o, sözünde doğru bir kimse idi, tarafımızdan gönderilmiş bir peygamber idi.” (Meryem suresi, 19/54),

وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِدْرِيسَ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا

"Kitabda İdris'e dair anlattıklarımızı da an. Çünkü o, dosdoğru bir peygamberdi." (Zümer suresi, 39/60)

Abdullah İbn Abbâs (r.a.): "Dört vasfa sâhip olan kârdadır. Bunlar doğruluk, hayâ, güzel huy ve şükürdür." demiştir.

Bişr b. el-Hâris de: "Allah'a karşı doğrulukla amel eden, insanlardan tevahhuş eder, uzaklaşır." demiştir.

Ebû Abdullah er-Remelî anlatıyor: "Mansûr ed-Dînnûrî'yi rüyamda gördüm ve:

"Allah sana ne muâmele yaptı?" diye sordum. O da:

"Allah beni mağfiret etti, bana rahmet etti ve umduğumun fazlasını verdi." dedi. Bunun üzerine kendisine:

"Kulun Allah'a yönelttiği ibâdetlerin en güzeli nedir?" diye sordum. O da:

"En güzeli sadâkat, en çirkini de yalancılıktır." dedi.

Ebû Süleyman da: "Doğruluğu binit, hakkı kılıç ve Allah'ı aramayı da gaye edin." demiştir.

Adamın biri hakîmin birisine:

"Dünyada doğru insan görmedim." deyince hakîm:

"Doğru olsan, doğruları bulurdun." demiştir.

Muhammed b. Ali el-Kettânî: "Allah'ın dînini üç direk üzerinde bulduk. Bunlar, hak, sadâkat ve adâlettir. Hak âzâlarda, adâlet kalpte, sadâkat da sözdedir." dedi.

Allahu Teâlâ'nın:

وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللّٰهِ وُجُوهُهُمْ مُسْوَدَّةٌ

“Allah’a karşı yalan uyduranların, kıyâmet günü, yüzlerinin simsiyah olduğunu görürsün.” (Zümer suresi, 39/60) buyurduğu âyet-i celîlesinin tefsirinde **Sevrî**: “Bunlar, Allah’ı sevdikleri iddialarında doğru olmayan kimselerdir.” demiştir.

Allahu Teâlâ’nın **Dâvud aleyhisselâm**a bir vahyinde: “*Yâ Dâvud, yalnızlığında beni tasdik edeni, toplum arasında ben tasdik ederim.*” buyurmuştur.

Şiblî’nin sohbetine iştirâk edenlerden biri, haykırarak kendini Dicle’ye attı. Bunun üzerine Şiblî: “Eğer bu adam bu hareketinde doğru ise, Allahu Teâlâ Mûsâ aleyhisselâmı kurtardığı gibi, onu da kurtarır. Şâyet yalancı ise Firavun’u batırdığı gibi onu da batırır.” dedi.

Zâtın biri diyor: “Fakîh ve âlimler, bir insanda üç şey bulunduğu vakit onun kurtulmuş olduğunda ittifak etmişlerdir. Birbirinin tamamlayıcısı olan bu üç şey, bid’at ve nefsanî arzulardan hâlis olan İslâmiyet, amelde Allah için sadâkat, helâl ve temiz yemektir.” dedi.

Vehb b. Münebbih anlatıyor: “Tevrât hâşiyelerinde yirmi cümle buldum. İsrâiloğullarının sâlihleri toplanır bunları okur ve aralarında müzakere ederlerdi. Bunlar; amelden daha yararlı bir hazîne, hilimden daha kârlı mal, gadabdan daha düşük asâlet, amelden daha süslü arkadaş, cehâletten daha kötü yoldaş, takvâdan daha üstün şeref, hevâî arzuları terk etmekten daha üstün kerem, fikir ve tefekkürden daha makbûl amel, sabırdan daha üstün iyilik, kibirden daha fenâ kötülük, rıfk ve mülâyemetten daha yumuşak ilâç, akılsızlıktan daha büyük hastalık, haktan daha âdil elçi, sadâkatten daha doğru öğüt veren delil, tamahtan daha zelil yoksulluk, istiften daha kötü zenginlik, sıhhatten daha güzel yaşayış, iffetten daha kolay geçim, huşûdan daha güzel ibâdet, kanâattan daha hayırlı zâhidlik, sükûtu muhafazadan daha iyi koruyucu ve ölümden daha yakın gayb yoktur." cümleleridir.

Muhammed b. Saîd el-Mervezî de: "Allah'ı sadâkatle aradığın vakit Allahu Teâlâ senin eline öyle bir ayna verir ki, dünya ve âhiretin acayib hallerini o aynada görürsün." demiştir.

Ebû Bekir el-Verrak da şöyle diyor: "Kendin ile Allah arasında doğruluğu, halk arasında da rıfk ile mülâyemeti kur."

Zünnûn-ı Mısrî'ye: "Kişinin hallerini düzeltmesinin yolu var mı?" diye sorduklarında:

"Günahlardan şaştık kaldık, doğruluğu arıyoruz, hâlbuki bu durumda ona yol yoktur."

"Şehevî arzularımız bize kolay geliyor da, bunun hilâfına hareket ağırımıza gidiyor." dedi.

Sehl'e: "İçinde bulunduğumuz bu hâlin aslı nedir?" diye sorduklarında: "Sadâkat, şecâat ve sehâvettir." dedi.

"Bunu biraz daha çoğalt" demeleri üzerine; "Takvâ, hayâ ve temiz gıdâ"yı da sözlerine ekledi.

İbn Abbâs (r.a.)'dan gelen bir rivâyette Resûl-i "Ekrem'e kemâlden sorduklarında, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Doğru konuşmak ve doğrulukla iş görmektir." dedi.

لِيَسْأَلَ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ

"Allah, doğrulardan doğruluklarını sormak için." (Ahzâb suresi, 33/8) âyetinin tefsirinde **Cüneyd**: "Sâdıklar kendi nefislerine, Rabbine karşı olan sadâkatlerini sorarlar." demiştir ki bu, tehlikelidir.

البَابُ الثَّالِثُ
في الصّدق وفضيلته وحقيقته

فضيلة الصّدق

قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ رِجَالٌ صَدَقُوا۟ مَا عَـٰهَدُوا۟ ٱللَّهَ عَلَيْـهِ ﴾ .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الصدقَ يهدي إلى البرِّ ، والبرَّ يهدي إلى الجنةِ ، وإنَّ الرجلَ ليصدقُ حتىٰ يُكتبَ عندَ اللهِ صدِّيقاً ، وإنَّ الكذبَ يهدي إلى الفجورِ ، وإنَّ الفجورَ يهدي إلى النارِ ، وإنَّ الرجلَ ليكذبُ حتىٰ يُكتبَ عندَ اللهِ كذَّاباً »⁽¹⁾ .

ويكفي في فضيلةِ الصدقِ أنَّ الصدِّيقَ مشتقٌّ منهُ ، واللهُ تعالىٰ وصفَ بهِ الأنبياءَ في معرضِ المدحِ والثناءِ فقالَ : ﴿ وَٱذْكُرْ فِى ٱلْكِتَـٰبِ إِبْرَٰهِيمَ ۚ إِنَّهُۥ كَانَ صِدِّيقًا نَّبِيًّا ﴾ .

وقالَ : ﴿ وَٱذْكُرْ فِى ٱلْكِتَـٰبِ إِسْمَـٰعِيلَ ۚ إِنَّهُۥ كَانَ صَادِقَ ٱلْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولًا نَّبِيًّا ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَٱذْكُرْ فِى ٱلْكِتَـٰبِ إِدْرِيسَ ۚ إِنَّهُۥ كَانَ صِدِّيقًا نَّبِيًّا ﴾ .

وقالَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (أربعٌ مَنْ كنَّ فيهِ .. فقدْ ربحَ :

---

(1) رواه البخاري (٦٠٩٤) ، ومسلم (٢٦٠٧) .

الصدقُ ، والحياءُ ، وحسنُ الخلُقِ ، والشكرُ)(١) .

وقالَ بشرُ بنُ الحارثِ : (مَنْ عاملَ اللهَ بالصدقِ . . استوحشَ مِنَ الناسِ)(٢) .

وقالَ أبو عبدِ اللهِ الرمليُّ : رأيتُ منصوراً الدينوريَّ في المنامِ ، فقلتُ لهُ : ما فعلَ اللهُ بكَ ؟ فقالَ : غفرَ لي ، ورحمَني ، وأعطاني ما لمْ أؤمِّلْ ، فقلتُ لهُ : أحسنُ ما توجَّهَ العبدُ بهِ إلى اللهِ ماذا ؟ قالَ : الصدقُ ، وأقبحُ ما توجَّهَ بهِ الكذبُ(٣) .

وقالَ أبو سليمانَ : (اجعلِ الصدقَ مطيَّتَكَ ، والحقَّ سيفَكَ ، واللهَ تعالىٰ غايةَ طِلْبَتِكَ)(١) .

وقالَ رجلٌ لحكيمٍ : ما رأيتُ صادقاً ، فقالَ لهُ : لوْ كنتَ صادقاً . . لعرفتَ الصادقينَ(١) .

وعنْ محمدِ بنِ عليٍّ الكتانيِّ قالَ : (وجدنا دينَ اللهِ تعالىٰ مبنيّاً علىٰ ثلاثةِ أركانٍ : على الحقِّ ، والصدقِ ، والعدلِ ، فالحقُّ على الجوارحِ ، والعدْلُ على القلوبِ ، والصدقُ على العقولِ)(٤) .

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٩٠) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٨٩) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/٣٤٧) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٨٩) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٩٠) ، والحق على الجوارح بأن يكون =

وقالَ النوريُّ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَيَوْمَ ٱلْقِيَـٰمَةِ تَرَى ٱلَّذِينَ كَذَبُوا۟ عَلَى ٱللَّهِ وُجُوهُهُم مُّسْوَدَّةٌ ﴾ ، قالَ : هُمُ الذينَ ادعَوا محبَّةَ الله تعالىٰ ولمْ يكونوا فيها صادقينَ⁽¹⁾ .

وأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ داوودَ عليهِ السلامُ : (يا داوودُ ؛ مَنْ صدقَني في سريرتِهِ . . صدقتُهُ عندَ المخلوقينَ في علانيتِهِ)⁽²⁾ .

وصاحَ رجلٌ في مجلسِ الشبليِّ ، ورمىٰ بنفسِهِ في دجلةَ ، فقالَ الشبليُّ : إنْ كانَ صادقاً . . فاللهُ تعالىٰ ينجيهِ كما أنجىٰ موسىٰ عليهِ السلامُ ، وإنْ كانَ كاذباً . . فاللهُ تعالىٰ يغرقُهُ كما أغرقَ فرعونَ⁽³⁾ .

وقالَ بعضُهُمْ : (أجمعَ الفقهاءُ والعلماءُ علىٰ ثلاثِ خصالٍ أنَّها إذا صحَّتْ . . ففيها النجاةُ ، ولا يتمُّ بعضُها إلا ببعضٍ : الإسلامُ الخالصُ عنِ البدعةِ والهوىٰ ، والصدقُ للهِ تعالىٰ في الأعمالِ ، وطيبُ المطعمِ)⁽⁴⁾ .

= استعمالها في الطاعة علىٰ صريح الحق مما يطابق السنة ، والعدل في القلوب بأن تستوي في المعرفة علىٰ سبيل الاعتدال ، والصدق في العقول بأن تصدق في الملاحظ فلا تخالف السريرة العلانية . « إتحاف » (١٠/ ٦٩) .

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٩٠) ، وفي (أ ، ب ، ج) : (الثوري) بدل (النوري) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٩١) ، والقشيري في « رسالته » (ص٣٦٨) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٩١) ، وفيه : (فرمىٰ به في دجلة) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٩٢) ، والقول لأبي القاسم بن الختلي الفقيه .

وقالَ وهْبُ بنُ منبهٍ : (وجدتُ علىٰ حاشيةِ التوراةِ اثنينِ وعشرينَ حرفاً ، كانَ صلحاءُ بني إسرائيلَ يجتمعونَ فيقرؤونَها ويتدراسونَها وهي : لا كنزَ أنفعُ مِنَ العلمِ ، ولا مالَ أربحُ مِنَ الحلمِ ، ولا حسبَ أرفعُ مِنَ الأدبِ ، ولا نسبَ أوضعُ مِنَ الغضبِ ، ولا قرينَ أزينُ مِنَ العقلِ ، ولا رفيقَ أشينُ مِنَ الجهلِ ، ولا شرفَ أعزُّ مِنَ التقوىٰ ، ولا كرمَ أوفىٰ مِنْ تركِ الهوىٰ ، ولا عملَ أفضلُ مِنَ الفكرِ ، ولا حسنةَ أعلىٰ مِنَ الصبرِ ، ولا سيئةَ أخزىٰ مِنَ الكبْرِ ، ولا دواءَ ألينُ مِنَ الرفقِ ، ولا داءَ أوجعُ مِنَ الخُرْقِ ، ولا رسولَ أعدلُ مِنَ الحقِّ ، ولا دليلَ أنصحُ مِنَ الصدقِ ، ولا فقرَ أذلُّ مِنَ الطمعِ ، ولا غنىٰ أشقىٰ مِنَ الجمعِ ، ولا حياةَ أطيبُ مِنَ الصحةِ ، ولا معيشةَ أهنأُ مِنَ العفَّةِ ، ولا عبادةَ أحسنُ مِنَ الخشوعِ ، ولا زهدَ خيرٌ مِنَ القُنوعِ ، ولا حارسَ أحفظُ مِنَ الصمتِ ، ولا غائبَ أقربُ مِنَ الموتِ)(١) .

وقالَ محمدُ بنُ سعيدٍ المروزيُّ : (إذا طلبتَ اللهَ تعالىٰ بالصدقِ . . أفادَكَ اللهُ تعالىٰ مرآةً بيدِكَ حتىٰ تبصرَ كلَّ شيءٍ مِنْ عجائبِ الدنيا والآخرةِ)(٢) .

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٩٤) ، ورواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٢٦/ ٢٤٢) ، والخُرْق : قلة العقل ، وسوء التصرف في الأمور ، والقنوع : ضدٌّ ، والمراد هنا الرضا ، وعند الخركوشي : (أوضح) بدل (أنصح) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٩٦) .

وقالَ أبو بكرٍ الورَّاقُ : (احفظِ الصدقَ فيما بينَكَ وبينَ اللهِ تعالىٰ ، والرفقَ فيما بينَكَ وبينَ خلقِ اللهِ)[1] .

وقيلَ لذي النونِ : هلْ للعبدِ إلىٰ صلاحِ أمورِهِ سبيلٌ؟ فقالَ[2] : [من الخفيف]

قَـدْ بَقِينـا مُـذَبْـذَبِيـنَ حَيـارَىٰ نَطْلُـبُ ٱلصِّـدْقَ مـا إِلَيْـهِ سَبِيـلُ
فَـدَعـاوَى ٱلْهَـوَىٰ تَخِـفُّ عَلَيْنـا وَخِـلافُ ٱلْهَـوَىٰ عَلَيْنـا ثَقِيـلُ

وقيل لسهلٍ: ما أصلُ هـٰذا الأمرِ الذي نحنُ عليهِ؟ فقالَ: الصدقُ، والسخاءُ، والشجاعةُ، فقيلَ: زدْنا ، فقالَ: التقىٰ، والحياءُ، وطيبُ الغذاءِ[3] .

وعنِ ابنِ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهما : أنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ سُئِلَ عنِ الكمالِ ، فقالَ : « قولُ الحقِّ ، والعملُ بالصدقِ »[4] .

وعنِ الجنيدِ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ لِيَسْـَٔلَ ٱلصَّـٰدِقِينَ عَن صِدْقِهِمْ ﴾ ، قالَ : يسألُ الصادقينَ عندَ أنفسِهِمْ عنْ صدقِهِمْ عندَ ربِّهِمْ ، وهـٰذا أمرٌ علىٰ خطرٍ[5] .

* * *

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٩٧) .

(٢) البيتان للسهروردي في « ديوانه » (ص٥٤) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٩٩) .

(٤) كذا هو عند الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٩٩) ، وقال الحافظ العراقي : (لم أجده بهـٰذا اللفظ) . « إتحاف » (١٠/ ٧٠) .

(٥) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٩٩) .

بيان حقيقة الصدق ومعناه ومراتبه

اعلمْ : أنَّ لفظَ الصدقِ يُستعملُ في ستةِ معانٍ : صدقٌ في القولِ ، وصدقٌ في النيةِ والإرادةِ ، وصدقٌ في العزمِ ، وصدقٌ في الوفاءِ بالعزمِ ، وصدقٌ في العملِ ، وصدقٌ في تحقيقِ مقاماتِ الدينِ كلِّها ، فمَنِ اتصفَ بالصدقِ في جميعِ ذلكَ . . فهوَ صدِّيقٌ ؛ لأنَّهُ مبالغةٌ في الصدقِ ، ثمَّ همْ أيضاً علىٰ درجاتٍ ، ومَنْ كانَ لهُ حظٌّ في الصدقِ في شيءٍ مِنَ الجملةِ . . فهوَ صادقٌ بالإضافةِ إلىٰ ما فيهِ صدقُهُ .

* * *

الصدقُ الأوَّلُ : صدقُ اللسانِ :

وذلكَ لا يكونُ إلا في الإخبارِ ، أوْ فيما يتضمَّنُ الإخبارَ وينبِّهُ عليهِ(١) ، والخبرُ إمَّا أنْ يتعلَّقَ بالماضي أوْ بالمستقبلِ ، وفيهِ يدخلُ الوفاءُ بالوعدِ والخلفُ فيهِ ، وحقٌّ علىٰ كلِّ عبدٍ أنْ يحفظَ ألفاظَهُ ، فلا يتكلَّمَ إلا بالصدقِ ، وهـٰذا هوَ أشهرُ أنواعِ الصدقِ وأظهرُها ، فمَنْ حفظَ لسانَهُ عنِ

---

(١) أي : بالعرض لا بالقصد الأول ، فقد يدخل في أنواع الكلام من الاستفهام والأمر والدعاء ، وذلك أن قول القائل : أزيدٌ في الدار . . في ضمنه إخبار بكونه جاهلاً بحال زيد ، وكذلك إذا قال : واسني . . في ضمنه أنه محتاج إلى المواساة ، وإذا قال : لا تؤذني . . في ضمنه أنه يؤذيه . « إتحاف » (١٠/ ٧٢) .

الإخبارِ عنِ الأشياءِ علىٰ خلافِ ما هيَ عليهِ . . فهوَ صادقٌ ، ولكنْ لهـٰذا الصدقِ كمالانِ :

أحدُهُما : الاحترازُ عنِ المعاريضِ : فقدْ قيلَ : (في المعاريضِ مندوحةٌ عنِ الكذبِ)[1] ، وذلكَ لأنَّها تقومُ مقامَ الكذبِ ، إذِ المحذورُ مِنَ الكذبِ تفهيمُ الشيءِ علىٰ خلافِ ما هوَ عليهِ في نفسِهِ ، إلا أنَّ ذلكَ ممَّا تمسُّ إليهِ الحاجةُ ، وتقتضيهِ المصلحةُ في بعضِ الأحوالِ ، وفي تأديبِ الصبيانِ والنسوانِ ومَنْ يجري مجراهُمْ ، وفي الحذرِ عنِ الظلمةِ ، وفي قتالِ الأعداءِ والاحترازِ عنِ اطلاعِهِمْ علىٰ أسرارِ الملكِ ، فمَنِ اضطرَّ إلىٰ شيءٍ مِنْ ذلكَ . . فصدقُهُ فيهِ أنْ يكونَ نطقُهُ فيهِ للهِ تعالىٰ فيما يأمرُهُ الحقُّ بهِ ويقتضيهِ الدينُ ، فإذا نطقَ بهِ . . فهوَ صادقٌ وإنْ كانَ كلامُهُ مفهماً غيرَ ما هوَ عليهِ ؛ لأنَّ الصدقَ ما أُريدَ لذاتِهِ ، بلْ للدلالةِ على الحقِّ والدعاءِ إليهِ ، فلا ينظرُ إلىٰ صورتِهِ بلْ إلىٰ معناهُ .

نعمْ ، في مثلِ هـٰذا الموضعِ ينبغي أنْ يعدلَ إلى المعاريضِ ما وجدَ إليهِ سبيلاً ، كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إذا توجَّهَ إلىٰ سفرٍ . . ورَّىٰ بغيرِهِ[2] ، وذلكَ كي لا ينتهيَ الخبرُ إلى الأعداءِ فيُقصدَ ، وليسَ هـٰذا مِنَ الكذبِ في شيءٍ ، قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ليسَ بكذَّابٍ

---

[1] رواه البيهقي في « السنن الكبرىٰ » (١٠/١٩٩) عن عمران بن حصين رضي الله عنه مرفوعاً وموقوفاً .

[2] رواه البخاري (٢٩٤٧) ، ومسلم (٢٧٦٩) .

مَنْ أصلحَ بينَ اثنينِ ، فقالَ خيراً أوْ نمىٰ خيراً »(١) .

ورخَّصَ في النطقِ علىٰ وَفْقِ المصلحةِ في ثلاثةِ مواضعَ : مَنْ أصلحَ بينَ اثنينِ ، ومَنْ كانَ لهُ زوجتانِ ، ومَنْ كانَ في مصالحِ الحربِ(٢) .

والصدقُ هـٰهنا يتحوَّلُ إلى النيةِ ، فلا يُراعىٰ فيهِ إلا صدقُ النيةِ وإرادةُ الخيرِ ، فمهما صحَّ قصدُهُ وصدقَتْ نيَّتُهُ وتجرَّدَتْ للخيرِ إرادتُهُ . . كانَ صادقاً وصدِّيقاً كيفَما كانَ لفظُهُ .

ثمَّ التعريضُ فيهِ أولىٰ ، وطريقُهُ ما حُكِيَ عنْ بعضِهِمْ أنَّهُ كانَ يطلبُهُ بعضُ الظلمةِ وهوَ في دارِهِ ، فقالَ لزوجتِهِ : خُطِّي بإصبعِكِ دائرةً ، وضعي الإصبعَ عليها ، وقولي : ليسَ هوَ هـٰهنا(٣) . واحترزَ بذلكَ عنِ الكذبِ ، ودفعَ الظالمَ عنْ نفسِهِ ، فكانَ قولُهُ صدقاً ، وأفهمَ الظالمَ أنَّهُ ليسَ في الدارِ .

فالكمالُ الأوَّلُ في اللفظِ : أنْ يحترزَ عنْ صريحِ اللفظِ وعنِ المعاريضِ أيضاً إلا عندَ الضرورةِ .

والكمالُ الثاني : أنْ يراعيَ معنى الصدقِ في ألفاظِهِ التي يناجي بها ربَّهُ عزَّ وجلَّ : كقولِهِ : (وجهتُ وجهيَ للذي فطرَ السماواتِ والأرضَ) ، فإنَّ قلبَهُ إنْ كانَ منصرفاً عنِ اللهِ تعالىٰ ، مشغولاً بأمانيِّ الدنيا وشهواتِها . . فهوَ

---

(١) رواه البخاري (٢٦٩٢) ، ومسلم (٢٦٠٥) .

(٢) روىٰ ذلك أبو داوود (٤٩٢١) ، والنسائي في « الكبرىٰ » (٩٠٧٥) .

(٣) أورده النووي في « الأذكار » (ص٦١٣) عن الشعبي .

كاذبٌ ، وكقولِهِ : ﴿ إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ ﴾ ، وقولِهِ : أنا عبدُ اللهِ ؛ فإنَّهُ إذا لمْ يتصفْ بحقيقةِ العبوديةِ ، وكانَ لهُ مطلبٌ سوى اللهِ . . لمْ يكنْ كلامُهُ صدقاً ، ولوْ طُولِبَ يومَ القيامةِ بالصدقِ في قولِهِ : أنا عبدُ اللهِ . . لعجزَ عنْ تحقيقِهِ ، فإنَّهُ إنْ كانَ عبداً لنفسِهِ أوْ عبداً لدنيا ، أوْ عبداً لشهواتِهِ . . لمْ يكنْ صادقاً في قولِهِ .

وكلُّ ما تقيَّدَ العبدُ بهِ فهوَ عبدٌ لهُ ، كما قالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (يا عبيدَ الدنيا)(١) ، وقالَ نبيُّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « تعسَ عبدُ الدينارِ ، تعسَ عبدُ الدرهمِ ، وعبدُ الحلَّةِ ، وعبدُ الخميصةِ »(٢) ، سمَّىٰ كلَّ مَنْ تقيَّدَ قلبُهُ بشيءٍ عبداً لهُ ، وإنَّما العبدُ الحقُّ للهِ عزَّ وجلَّ مَنْ عتقَ أوَّلاً عنْ غيرِ اللهِ تعالىٰ ، فصارَ حرّاً مطلقاً ، فإذا تقدمَتْ هـٰذهِ الحريَّةُ . . صارَ القلبُ فارغاً ، فحلَّتْ فيهِ العبوديةُ للهِ ، فتشغلُهُ باللهِ وبمحبتِهِ ، وتقيِّدُ باطنَهُ وظاهرَهُ بطاعتِهِ ، فلا يكونُ لهُ مرادٌ إلا اللهَ تعالىٰ .

ثمَّ قدْ يجاوزُ هـٰذا إلىٰ مقامٍ آخرَ أسنىٰ منهُ يُسمَّى الحريةَ ، وهوَ أنْ يعتقَ أيضاً عنْ إرادتِهِ للهِ مِنْ حيثُ هوَ ، بلْ يقنعُ بما يريدُ اللهُ تعالىٰ لهُ مِنْ تقريبٍ أوْ إبعادٍ ، فتفنىٰ إرادتُهُ في إرادةِ اللهِ تعالىٰ ، وهـٰذا عبدٌ عتقَ عنْ غيرِ اللهِ فصارَ حرّاً ، ثمَّ عادَ وعتقَ عنْ نفسِهِ فصارَ حرّاً ، وصارَ مفقوداً لنفسِهِ موجوداً لسيِّدِهِ

---

(١) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٧/ ٤٦٠) (٦٨/ ٦٤) ضمن خبر طويل .

(٢) رواه البخاري (٦٤٣٥) .

ومولاهُ ، إنْ حرَّكَهُ . . تحرَّكَ ، وإن سكَّنَهُ . . سكنَ ، وإنِ ابتلاهُ . . رضيَ ، لمْ يبقَ فيهِ متسعٌ لطلبٍ والتماسٍ واعتراضٍ ، بلْ هوَ بينَ يدي اللهِ تعالىٰ كالميتِ بينَ يدي الغاسلِ ، وهـٰذا منتهى الصدقِ في العبوديةِ للهِ تعالىٰ ، فالعبدُ الحقُّ هوَ الذي وجودُهُ لمولاهُ لا لنفسِهِ ، وهـٰذهِ درجةُ الصدِّيقينَ ، وأمَّا الحريَّةُ عنْ غيرِ اللهِ . . فدرجاتُ الصادقينَ ، وبعدَها تتحقَّقُ العبوديةُ للهِ تعالىٰ ، وما قبلَ هـٰذا فلا يستحقُّ صاحبُهُ أنْ يُسمَّىٰ صادقاً ولا صدِّيقاً ، فهـٰذا هوَ معنى الصدقِ في القولِ .

* * *

الصدقُ الثاني : في النيةِ والإرادةِ :

ويرجعُ ذلكَ إلى الإخلاصِ ، وهوْ ألا يكونَ لهُ باعثٌ في الحركاتِ والسكناتِ إلا اللهَ تعالىٰ ، فإنْ مازجَهُ شوبٌ مِنْ حظوظِ النفسِ . . بطلَ صدقُ النيةِ ، وصاحبُهُ يجوزُ أنْ يُسمَّىٰ كاذباً ؛ كما روينا في فضيلةِ الإخلاصِ مِنْ حديثِ الثلاثةِ ، حينَ يُسألُ العالمُ : « ما عملتَ فيما علمتَ ؟ فقالَ : فعلتُ كذا وكذا ، فقالَ اللهُ تعالىٰ : كذبتَ ، بلْ أردتَ أنْ يُقالَ : فلانٌ عالمٌ »(١) ، فإنَّهُ لمْ يكذبْهُ ولمْ يقلْ لهُ : لمْ تعملْ ، ولكنْ كذَّبهُ في إرادتِهِ ونيتِهِ .

وقدْ قالَ بعضُهُمْ : (الصدقُ صحةُ التوجُّهِ في القصدِ)(٢) .

---

(١) رواه مسلم (١٩٠٥) ، والترمذي (٢٣٨٢) .

(٢) أورده الخركوشي في «تهذيب الأسرار» (ص٢٩١)، وفي (ج، د): (صحة التوحيد) بدل (صحة التوجه) .

وكذلكَ قولُ اللهِ تعالىٰ : ﴿ وَٱللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ ٱلْمُنَٰفِقِينَ لَكَٰذِبُونَ ﴾ ، وقدْ قالوا : إنَّكَ لرسولُ اللهِ ، وهٰذا صدقٌ ، ولكنْ كذَّبَهُمْ لا مِنْ حيثُ نطقُ اللسانِ ، بلْ مِنْ حيثُ ضميرُ القلبِ ، وكانَ التكذيبُ يتطرَّقُ إلى الخبرِ ، وهٰذا القولُ يتضمَّنُ إخباراً بقرينةِ الحالِ ؛ إذْ صاحبُهُ يظهرُ مِنْ نفسِهِ أنَّهُ يعتقدُ ما يقولُ ، فكُذِّبَ في دلالتِهِ بقرينةِ الحالِ علىٰ ما في قلبِهِ ؛ فإنَّهُ كذبَ في ذلكَ وإنْ لمْ يكذبْ فيما يلفظُ بهِ ، فيرجعُ أحدُ معاني الصدقِ إلىٰ خلوصِ النيةِ ، وهوَ الإخلاصُ ، فكلُّ صادقٍ فلا بدَّ وأنْ يكونَ مخلصاً .

* * *

الصدقُ الثالثُ : صدقُ العزمِ :

فإنَّ الإنسانَ قدْ يقدِّمُ العزمَ على العملِ ، فيقولُ في نفسِهِ : إنْ رزقَني اللهُ مالاً . . تصدقتُ بجميعِهِ أوْ بشطرِهِ ، أوْ إنْ لقيتُ عدواً في سبيلِ اللهِ تعالىٰ . . قاتلتُ ولمْ أبالِ وإنْ قُتلتُ ، وإنْ أعطاني اللهُ تعالىٰ ولايةً . . عدلتُ فيها ولمْ أعصِ اللهَ تعالىٰ بظلمٍ وميلٍ إلىٰ خلقٍ .

فهٰذهِ العزيمةُ قدْ يصادفُها مِنْ نفسِهِ ، وهيَ عزيمةٌ جازمةٌ صادقةٌ ، وقدْ يكونُ في عزمِهِ نوعُ ميلٍ وتردُّدٍ وضعفٍ يضادُّ الصدقَ في العزيمةِ ، فكانَ الصدقُ هٰهنا عبارةً عنِ التمامِ والقوَّةِ ؛ كما يُقالُ : لفلانٍ شهوةٌ صادقةٌ ، ويُقالُ : هٰذا المريضُ شهوتُهُ كاذبةٌ ؛ مهما لمْ تكنْ شهوتُهُ عنْ سببٍ ثابتٍ قويٍّ أوْ كانَتْ ضعيفةً ، فقدْ يُطلقُ الصدقُ ويُرادُ بهِ هٰذا المعنىٰ ، فالصادقُ

والصدِّيقُ هوَ الذي تُصادَفُ عزيمتُهُ في الخيراتِ كلِّها قويَّةً تامَّةً ، ليسَ فيها ميلٌ ولا ضعفٌ ولا تردُّدٌ ، بلْ تسخو نفسُهُ أبداً بالعزمِ المصممِ الجازمِ على الخيراتِ .

وهوَ كما قالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (لأنْ أُقدَّمَ فتُضربَ عنقي في غيرِ حدٍّ أحبُّ إليَّ مِنْ أنْ أتأمَّرَ علىٰ قومٍ فيهِمْ أبو بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ)(١) ، فإنَّهُ قدْ وجدَ مِنْ نفسِهِ العزمَ الجازمَ والمحبَّةَ الصادقةَ بأنَّهُ لا يتأمَّرُ معَ وجودِ أبي بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ ، وأكَّدَ ذلكَ بما ذكرَهُ مِنَ القتلِ .

ومراتبُ الصدِّيقينَ في العزائمِ تختلفُ ، فقدْ يصادفُ العزمَ ولا ينتهي بهِ إلىٰ أنْ يرضىٰ بالقتلِ فيهِ ، ولكنْ إذا خُلِّيَ ورأيَهُ .. لمْ يقدمْ ، ولوْ ذُكِرَ لهُ حديثُ القتلِ لانتقضَ عزمُهُ(٢) ، بلْ في الصادقينَ والمؤمنينَ مَنْ لوْ خُيِّرَ بينَ أنْ يُقتلَ هوَ أوْ أبو بكرٍ .. كانَتْ حياتُهُ أحبَّ إليهِ مِنْ حياةِ أبي بكرٍ الصدِّيقِ رضيَ اللهُ عنهُ .

* * *

الصدقُ الرابعُ : في الوفاءِ بالعزمِ :

فإنَّ النفسَ قدْ تسخو بالعزمِ في الحالِ ، إذْ لا مشقَّةَ في الوعدِ والعزمِ ،

---

(١) رواه البخاري (٦٨٣٠) ضمن خبر طويل .

(٢) وفي (ج ، ص) : (لم ينقض) بدل (لانتقض) ، وعليه يكون المعنىٰ : ذكر حديث القتل لا ينقضُ عزمه ، ولكن لو طولب بالقتل .. لاحتاج إلىٰ صدق آخر ، هو صدق الوفاء بالعزم .

والمؤنةُ فيهِ خفيفةٌ ، فإذا حقَّتِ الحقائقُ وحصلَ التمكُّنُ ، وهاجَتِ الشهواتُ . . انحلَّتِ العزيمةُ ، وغلبَتِ الشهواتُ ، ولمْ يتفقِ الوفاءُ بالعزمِ ، وهٰذا يضادُّ الصدقَ فيهِ .

ولذلكَ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ رِجَالٌ صَدَقُوا۟ مَا عَـٰهَدُوا۟ ٱللَّهَ عَلَيْـهِ ﴾ ، فقدْ رُوِيَ عنْ أنسٍ : أنَّ عمَّهُ أنسَ بنَ النضرِ لمْ يشهدْ بدراً معَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فشقَّ ذلكَ علىٰ قلبِهِ ، وقالَ : أوَّلُ مشهدٍ شهدَهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ غبتُ عنهُ ! أما واللهِ لئنْ أراني اللهُ مشهداً معَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ . . ليرينَّ اللهُ ما أصنعُ ، فشهدَ أحداً من العامِ القابلِ ، فاستقبلَهُ سعدُ بنُ معاذٍ ، فقالَ : يا أبا عمرو ؛ إلىٰ أينَ ؟(١) فقالَ : واهاً لريحِ الجنةِ ! إنِّي أجدُها دونَ أحدٍ ، فقاتلَ حتىٰ قُتِلَ ، فوُجِدَ في جسدِهِ بضعٌ وثمانونَ ، ما بينَ رميةٍ وضربةٍ وطعنةٍ ، فقالَتْ أختُهُ بنتُ النضرِ(٢) : ما عرفتُ أخي إلا ببنانِهِ ، ونزلَتْ هٰذهِ الآيةُ : ﴿ رِجَالٌ صَدَقُوا۟ مَا عَـٰهَدُوا۟ ٱللَّهَ عَلَيْـهِ ﴾(٣) .

ووقفَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ علىٰ مصعبِ بنِ عميرٍ وقدْ سقطَ

---

(١) السائل هو أنس بن النضر رضي الله عنه ، وأبو عمرو هي كنية سعد بن معاذ رضي الله عنه ، وسياق المصنف موهم أن السائل هو سعد ، وأنس لم ينتظر جواب سعد ، بل سرد كلامه .

(٢) هي الرُّبيِّع بنت النضر رضي الله عنها .

(٣) رواه البخاري (٢٨٠٦) ، ومسلم (١٩٠٣) ، والترمذي (٣٢٠٠) واللفظ له .

علىٰ وجهِهِ يومَ أحدٍ شهيداً ، وكانَ صاحبَ لواءِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : ﴿ رِجَالٌ صَدَقُواْ مَا عَـٰهَدُواْ ٱللَّهَ عَلَيْـهِ فَمِنْهُم مَّن قَضَىٰ نَحْبَـهُۥ وَمِنْهُم مَّن يَنتَظِرُ ﴾(١) .

وقالَ فضالةُ بنُ عبيدٍ : سمعتُ عمرَ بنَ الخطابِ رضيَ اللهُ عنهُ يقولُ : سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « الشهداءُ أربعةٌ : رجلٌ مؤمنٌ جيِّدُ الإيمانِ ، لقيَ العدوَّ فصدقَ اللهَ حتىٰ قُتِلَ ، فذلكَ الذي يرفعُ الناسُ إليهِ أعينَهُمْ يومَ القيامةِ هٰكذا ـ ورفعَ رأسَهُ حتَّىٰ وقعَتْ قلنسوتُهُ ، قالَ الراوي : فلا أدري قلنسوةَ عمرَ أوْ قلنسوةَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ـ ورجلٌ جيِّدُ الإيمانِ إذا لقيَ العدوَّ . . فكأنَّما يُضربُ وجهُهُ بشوكِ الطلحِ ، أتاهُ سهمٌ عائرٌ فقتلَهُ ، فهوَ في الدرجةِ الثانيةِ ، ورجلٌ مؤمنٌ خلطَ عملاً صالحاً وآخرَ سيئاً ، لقيَ العدوَّ فصدقَ اللهَ تعالىٰ حتىٰ قُتِلَ ، فذلكَ في الدرجةِ الثالثةِ ، ورجلٌ مؤمنٌ أسرفَ علىٰ نفسِهِ ، لقيَ العدوَّ فصدقَ اللهَ حتىٰ قُتِلَ ، فذاكَ في الدرجةِ الرابعةِ »(٢) .

وقالَ مجاهدٌ : (رجلانِ خرجا علىٰ ملأٍ مِنَ الناسِ قعودٍ ، فقالا : إنْ رزقَنا اللهُ تعالىٰ مالاً . . لنصَّدَّقَنَّ فرُزقوا ، فبخلوا بهِ ، فنزلَتْ : ﴿ وَمِنْهُم

---

(١) رواه الحاكم في « المستدرك » (٢/٢٤٨) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/١٠٧) عن عبيد بن عمير مرسلاً .

(٢) رواه الترمذي (١٦٤٤) ، **وسهم عائر** : لا يعلم من أين هو ولا من رماه .

مَّنْ عَـٰهَدَ ٱللَّهَ لَـئِنْ ءَاتَىٰنَا مِن فَضْلِهِۦ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ مِنَ ٱلصَّـٰلِحِينَ ﴾ (١) .

وقالَ بعضُهُمْ : إنَّما هوَ شيءٌ نووهُ في أنفسِهِمْ لمْ يتكلَّموا بهِ (٢) ، فقالَ : ﴿ وَمِنْهُـم مَّنْ عَـٰهَدَ ٱللَّهَ لَـئِنْ ءَاتَىٰنَا مِن فَضْلِهِۦ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ مِنَ ٱلصَّـٰلِحِينَ ۝ فَلَمَّآ ءَاتَىٰهُم مِّن فَضْلِهِۦ بَخِلُواْ بِهِۦ وَتَوَلَّواْ وَّهُم مُّعْرِضُونَ ۝ فَأَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا فِى قُلُوبِهِمْ إِلَىٰ يَوْمِ يَلْقَوْنَهُۥ بِمَآ أَخْلَفُواْ ٱللَّهَ مَا وَعَدُوهُ وَبِمَا كَانُواْ يَكْذِبُونَ ﴾ ، فجعلَ العزمَ عهداً ، وجعلَ الخلْفَ فيهِ كذباً والوفاءَ بهِ صدقاً .

وهـٰذا الصدقُ أشدُّ مِنَ الصدقِ الثالثِ ؛ فإنَّ النفسَ قدْ تسخو بالعزمِ ثمَّ تكيعُ (٣) عندَ الوفاءِ لشدَّتِهِ عليها ، ولهيجانِ الشهواتِ عندَ التمكُّنِ وحصولِ الأسبابِ ، ولذلكَ استثنىٰ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ فقالَ : (لأنْ أُقدَّمَ فتُضربَ عنقي أحبُّ إليَّ مِنْ أنْ أتأمَّرَ علىٰ قومٍ فيهِمْ أبو بكرٍ ، اللهمَّ إلا أنْ تسوِّلَ لي نفسي عندَ القتلِ شيئاً لا أجدُهُ الآنَ ؛ لأنِّي لا آمنُ أنْ يثقلَ عليها ذلكَ فتتغيَّرَ عنْ عزمِها) (٤) ، أشارَ بذلكَ إلىٰ شدَّةِ الوفاءِ بالعزمِ .

وقالَ أبو سعيدٍ الخرَّازُ : رأيتُ في المنامِ كأنَّ ملكينِ نزلا مِنَ السماءِ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٥١٩) ، والطبري في « تفسيره » (٦/١٠/٢٣٩) .

(٢) رواه الطبري في « تفسيره » (٦/ ١٠/ ٢٤٢) عن سعيد بن ثابت .

(٣) تكيع : تجبن وتتلكّأ .

(٤) رواه البخاري (٦٨٣٠) .

فقالا لي : ما الصدقُ ؟ قلتُ : الوفاءُ بالعهدِ ، فقالا لي : صدقتَ ، وعرجا إلى السماء⁽¹⁾ .

* * *

الصدقُ الخامسُ : في الأعمالِ :

وهوَ أنْ يجتهدَ حتىٰ لا تدلَّ أعمالُهُ الظاهرةُ علىٰ أمرٍ في باطنِهِ لا يتصفُ هوَ بهِ ، لا بأنْ يتركَ الأعمالَ ، ولكنْ بأنْ يستجرَّ الباطنَ إلىٰ تصديقِ الظاهرِ ، وهـٰذا يخالفُ ما ذكرناهُ مِنْ تركِ الرياءِ ؛ لأنَّ المرائيَ هوَ الذي يقصدُ ذلكَ لأجلِ الخلقِ ، وربَّ واقفٍ علىٰ هيئةِ الخشوعِ في صلاتِهِ ليسَ يقصدُ بهِ مشاهدةَ غيرِهِ ، ولكنْ قلبُهُ غافلٌ عنِ الصلاةِ ، فمَنْ ينظرُ إليهِ يراهُ قائماً بينَ يدي اللهِ تعالىٰ ، وهوَ بالباطنِ قائمٌ في السوقِ بينَ يدي شهوةٍ مِنْ شهواتِهِ ، فهـٰذهِ أعمالٌ تعربُ بلسانِ الحالِ عنِ الباطنِ إعراباً هوَ فيهِ كاذبٌ ، وهوَ مطالبٌ بالصدقِ في الأعمالِ .

وكذلكَ قدْ يمشي الرجلُ علىٰ هيئةِ السكونِ والوقارِ وليسَ باطنُهُ موصوفاً بذلكَ الوقارِ ، فهـٰذا غيرُ صادقٍ في عملِهِ وإنْ لمْ يكنْ ملتفتاً إلى الخلقِ ولا مرائياً إيَّاهُمْ ، ولا ينجو مِنْ هـٰذا إلا باستواءِ السريرةِ والعلانيةِ ؛ بأنْ يكونَ باطنُهُ مثلَ ظاهرِهِ أوْ خيراً مِنْ ظاهرِهِ .

ومِنْ خيفةِ ذلكَ اختارَ بعضُهُمْ تشويشَ الظاهرِ ، ولبسَ ثيابِ الأشرارِ ؛

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٩٣) .

كي لا يُظنَّ بهِ الخيرُ بسببِ ظاهرِهِ ، فيكونَ كاذباً في دلالةِ الظاهرِ على الباطنِ .

فإذاً ؛ مخالفةُ الظاهرِ للباطنِ إنْ كانَتْ عنْ قصدٍ . . سُمِّيَتْ رياءً ، ويفوتُ بها الإخلاصُ ، وإنْ كانَ عنْ غيرِ قصدٍ . . فيفوتُ بها الصدقُ ، ولذلكَ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اللهمَّ ؛ اجعلْ سريرتي خيراً مِنْ علانيتي ، واجعلْ علانيتي صالحةً »[1] .

وقالَ زُبيدُ بنُ الحارثِ : (إذا استوَتْ سريرةُ العبدِ وعلانيتُهُ . . فذلكَ النَّصَفُ ، وإنْ كانَتْ سريرتُهُ أفضلَ مِنْ علانيتِهِ . . فذلكَ الفضلُ ، وإنْ كانَتْ علانيتُهُ أفضلَ مِنْ سريرتِهِ . . فذلكَ الجورُ)[2] .

وأنشدوا[3] : [من الطويل]

إذا ٱلسِّرُّ وَٱلإِعْلانُ في ٱلْمُؤْمِنِ ٱسْتَوَىٰ فَقَدْ عَزَّ فِي ٱلدَّارَيْنِ وَٱسْتَوْجَبَ ٱلثَّنا
فَإِنْ خالَفَ ٱلإِعْلانُ سِرّاً فَما لَهُ عَلَىٰ سَعْيِهِ فَضْلٌ سِوَى ٱلْكَدِّ وَٱلْعَنا
كَما خالِصُ ٱلدِّينارِ فِي ٱلسُّوقِ نافِقٌ وَمَغْشُوشُهُ ٱلْمَرْدُودُ لا يَقْتَضِي ٱلْمُنَىٰ

وقالَ عقبةُ بنُ عبدِ الغافرِ : (إذا وافقَتْ سريرةُ المؤمنِ علانيتَهُ . .

---

[1] رواه الترمذي (٣٥٨٦) ، وابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٠٤٤٣) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/٥٣) .

[2] رواه البيهقي في « الشعب » (٦٥٨٤) ، ووقع في النسخ : (زيد) بدل (زبيد) .

[3] انظر « الكشكول » (٢/٣٨٣) .

باهى اللهُ بهِ ملائكتَهُ ، يقولُ : هـٰذا عبدي حقّاً)(١) .

وقالَ معاويةُ بنُ قرَّةَ : (مَنْ يدلُّني علىٰ بكَّاءٍ بالليلِ بسَّامٍ بالنهارِ ؟)(٢) .

وقالَ عبدُ الواحدِ بنُ زيدٍ : (كانَ الحسنُ إذا أمرَ بشيءٍ . . كانَ مِنْ أعملِ الناسِ بهِ ، وإذا نهىٰ عنْ شيءٍ . . كانَ مِنْ أتركِ الناسِ لهُ ، ولمْ أرَ أحداً قطُّ أشبهَ سريرةً بعلانيةٍ منهُ)(٣) .

وكانَ أبو عبدِ الرحمـٰنِ الزاهدُ يقولُ : (إلـٰهي ؛ عاملتُ الناسَ فيما بيني وبينَهُمْ بالأمانةِ ، وعاملتُكَ فيما بيني وبينَكَ بالخيانةِ) ويبكي .

وقالَ أبو يعقوبَ النهرجوريُّ : (الصدقُ موافقةُ الحقِّ في السرِّ والعلانيةِ)(٤) .

فإذاً ؛ مساواةُ السريرةِ للعلانيةِ أحدُ أنواعِ الصدق .

* * *

الصدقُ السادسُ ـ وهوَ أعلى الدرجاتِ وأعزُّها ـ : الصدقُ في مقاماتِ الدينِ :

كالصدقِ في الخوفِ ، والرجاءِ ، والتعظيمِ ، والزهدِ ، والرضا ،

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٢٦١) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٥٥١) ، ووقع في النسخ : (عطية) بدل (عقبة) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٢٩٨) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٥٨٣) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ١٤٧) عن خالد بن صفوان ، وهو عند ابن أبي الدنيا في « الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر » (ص٩١) من وصية الحسن نفسه .

(٤) رواه الأزدي في « طبقات الصوفية » (ص ٢٨٦) .

والحبِّ ، والتوكُّلِ ، وسائرِ هـٰذهِ الأمورِ ، فإنَّ هـٰذهِ الأمورَ لها مبادٍ ينطلقُ الاسمُ بظهورِها ، ثـمَّ لها غاياتٌ وحقائقُ ، والصادقُ المحقِّقُ مَنْ نالَ حقيقتَها .

وإذا غلبَ الشيءُ وتمَّتْ حقيقتُهُ . . سُمِّيَ صاحبُهُ صادقاً فيهِ ، كما يُقالُ : فلانٌ صدقَ القتالَ(١) ، ويقالُ : هـٰذا هوَ الخوفُ الصادقُ ، وهـٰذهِ هيَ الشهوةُ الصادقةُ .

وقالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّمَا ٱلْمُؤْمِنُونَ ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ بِٱللَّهِ وَرَسُولِهِۦ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا۟ ﴾ إلىٰ قولِهِ : ﴿ أُو۟لَـٰٓئِكَ هُمُ ٱلصَّـٰدِقُونَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَلَـٰكِنَّ ٱلْبِرَّ مَنْ ءَامَنَ بِٱللَّهِ وَٱلْيَوْمِ ٱلْـَٔاخِرِ ﴾ إلىٰ قولِهِ : ﴿ أُو۟لَـٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ صَدَقُوا۟ ﴾ .

وسُئِلَ أبو ذرٍّ عنِ الإيمانِ ، فقرأَ هـٰذهِ الآيةَ ، فقيلَ لهُ : سألناكَ عنِ الإيمانِ ! فقالَ : سألتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنِ الإيمانِ ، فقرأَ هـٰذهِ الآيةَ(٢) .

ولنضربْ للخوفِ مثلاً ، فما مِنْ عبدٍ يؤمنُ باللهِ واليومِ الآخرِ إلا وهوَ خائفٌ مِنَ اللهِ خوفاً ينطلقُ عليهِ الاسمُ ، ولكنَّهُ خوفٌ غيرُ صادقٍ ؛ أيْ : غيرُ

---

(١) يقال : فلان صدقَ القتالَ ؛ إذا بذل الجد ، وكذَّب عنه ؛ إذا جبن .

(٢) رواه المروزي في « تعظيم قدر الصلاة » (٤٠٨ ، ٤٠٩) ، وقال السيوطي في « الدر المنثور » (١/ ٤١٠) (أخرجه ابن أبي حاتم وصححه) ، وساق له روايات عن غير أبي ذر رضي الله عنه .

بالغٍ درجةَ الحقيقةِ ، أما تراهُ إذا خافَ سلطاناً أوْ قاطعَ طريقٍ في سفرِهِ كيفَ يصفرُّ لونُهُ ، وترتعدُ فرائصُهُ ، ويتنغَّصُ عليهِ عيشُهُ ، ويتعذَّرُ عليهِ أكلُهُ ونومُهُ ، وينقسمُ عليهِ فكرُهُ حتَّىٰ لا ينتفعُ بهِ أهلُهُ وولدُهُ ، وقدْ ينزعجُ عنِ الوطنِ فيستبدلُ بالأنسِ الوحشةَ ، وبالراحةِ التعبَ والمشقَّةَ والتعرُّضَ للأخطارِ ، كلُّ ذلكَ خوفاً مِنْ دركِ المحذورِ ، ثمَّ إنَّهُ يخافُ النارَ ، ولا يظهرُ عليهِ شيءٌ مِنْ ذلكَ عندَ جريانِ معصيةٍ عليهِ ، ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لمْ أرَ مثلَ النارِ نامَ هاربُها ، ولا مثلَ الجنةِ نامَ طالبُها »[1] .

فالتحقيقُ في هٰذهِ الأمورِ عزيزٌ جداً ، ولا غايةَ لهٰذهِ المقاماتِ حتىٰ يُنالَ تمامُها ، ولكنْ لكلِّ عبدٍ منهُ حظٌّ بحسَبِ حالِهِ ؛ إمَّا ضعيفٌ وإمَّا قويٌّ ، فإذا قويَ . . سُمِّيَ صادقاً فيهِ .

فمعرفةُ اللهِ تعالىٰ وتعظيمُهُ والخوفُ منهُ لا نهايةَ لهُ ، ولذلكَ قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لجبريلَ : « أحبُّ أنْ أراكَ في صورتِكَ التي هيَ صورتُكَ » ، فقالَ : لا تطيقُ ذلكَ ، قالَ : « بلىٰ ، أرني » ، فواعدَهُ البقيعَ في ليلةٍ مقمرةٍ ، فأتاهُ ، فنظرَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فإذا هوَ بهِ قدْ سدَّ الأفقَ ـ يعني : جوانبَ السماءِ ـ فوقعَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مغشياً عليهِ ، فأفاقَ وقدْ عادَ جبريلُ لصورتِهِ الأولىٰ ، فقال النبي صلَّى اللهُ عليهِ

---

[1] رواه الترمذي (٢٦٠١) ، والبيهقي في « الشعب » (٣٨٣) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٨/ ١٧٨) .

وسلَّمَ : « ما ظننتُ أنَّ أحداً مِنْ خلقِ اللهِ هـٰكذا » ، قالَ : كيفَ لوْ رأيتَ إسرافيلَ ؟ إنَّ العرشَ لعلىٰ كاهلِهِ ، وإنَّ رجليهِ قدْ مرقتا تخومَ الأرضينَ السفلىٰ ، وإنَّهُ ليتصاغرُ مِنْ عظمةِ اللهِ تعالىٰ حتىٰ يصيرَ كالوَصَعِ ؛ يعني : كالعصفورِ الصغيرِ[1] .

فانظرْ ما الذي يغشاهُ مِنَ العظمةِ والهيبةِ حتىٰ يرجعَ إلىٰ ذلكَ الحدِّ ، وسائرُ الملائكةِ ليسوا كذلكَ ؛ لتفاوتِهِمْ في المعرفةِ ، فهـٰذا هوَ الصدقُ في التعظيمِ .

وقالَ جابرٌ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مررتُ ليلةَ أُسريَ بي وجبريلَ بالملأِ الأعلىٰ كالحِلْسِ البالي مِنْ خشيةِ اللهِ تعالىٰ »[2] ؛ يعني الكساءَ الذي يُلقىٰ علىٰ ظهر البعيرِ .

وكذلكَ الصحابةُ كانوا خائفينَ ، وما كانوا بلغوا خوفَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، ولذلكَ قالَ ابنُ عمرَ رضيَ اللهُ عنهما : لنْ يبلغَ الرجلُ حقيقةَ الإيمانِ حتَّىٰ يرى الناسَ كلَّهُمْ حمقىٰ في دينِ اللهِ)[3] .

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٢٢١) عن ابن شهاب مرسلاً ، والثعلبي في « تفسيره » (١٠/ ١٤٢) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما ، وقد تقدم أنه صلى الله عليه وسلم رأىٰ جبريل عليه السلام علىٰ صورته مرتين ، وهو ما رواه البخاري (٤٨٥٥) ، ومسلم (١٧٧) .

(٢) رواه ابن أبي عاصم في « السنة » (٦٣٤) ، والطبراني في « الأوسط » (٤٦٧٦) .

(٣) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٢٩٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٣٠٦) .

وقالَ مطرِّفٌ : (ما مِنَ الناسِ أحدٌ إلا وهوَ أحمقُ فيما بينَهُ وبينَ ربِّهِ ، إلا أنَّ بعضَ الحمقِ أهونُ مِنْ بعضٍ)(١) .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يبلغُ عبدٌ حقيقةَ الإيمانِ حتىٰ ينظرَ إلى الناسِ كالأباعرِ في جنبِ اللهِ تعالىٰ ، ثمَّ يرجعَ إلىٰ نفسِهِ فيجدَها أحقرَ حقيرٍ »(٢) .

فالصادقُ إذاً في جميعِ هـٰذهِ المقاماتِ عزيزٌ ، ثمَّ درجاتُ الصدقِ لا نهايةَ لها ، وقدْ يكونُ للعبدِ صدقٌ في بعضِ الأمورِ دونَ بعضٍ ، فإنْ كانَ صادقاً في الجميعِ . فهوَ الصدِّيقُ حقّاً ، قالَ سعدُ بنُ معاذٍ : (ثلاثةٌ أنا فيهنَّ قويٌّ ، وفيما سواهُنَّ ضعيفٌ : ما صليتُ صلاةً قطُّ منذُ أسلمتُ فحدثتُ نفسي حتَّىٰ أفرغَ منها ، ولا شيَّعتُ جنازةً فحدثتُ نفسي بغيرِ ما هيَ قائلةٌ وما هوَ مقولٌ لها حتىٰ يُفرغَ مِنْ دفنِها ، وما سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ قولاً إلا علمتُ أنَّهُ حقٌّ) ، فقالَ ابنُ المسيَّبِ : (ما ظننتُ أنَّ هـٰذهِ الخصالَ تجتمعُ إلا في النبيِّ عليهِ الصلاةُ والسلامُ)(٣) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٢٨) ، وابن المبارك في « الزهد » (١٤٩٧) .

(٢) رواه الحكيم الترمذي في « نوادر الأصول » (ص١٧٤) مرفوعاً ، ورواه ابن المبارك في « الزهد » (٢٩٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٢١٢) من طريقه عن خالد بن معدان ، وروى ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٧٢٦) عن أبي الدرداء رضي الله عنه : (لا تفقه كل الفقه حتىٰ تمقت الناس في جنب الله ، ثم ترجع إلىٰ نفسك فتكون أشد لها مقتاً) .

(٣) رواه البيهقي في « الشعب » (٢٨٩٤) ، وقول سعيد بن المسيب عنده من قول الزهري ، وعنده أيضاً (٢٨٩٥) من قول ابن عباس رضي الله عنهما .

فهـٰذا صدقٌ في هـٰذهِ الأمورِ ، وكمْ مِنْ جِلَّةِ الصحابةِ قدْ أدوُا الصلاةَ واتبعوا الجنائزَ ولمْ يبلغوا هـٰذا المبلغَ !

فهـٰذهِ هيَ درجاتُ الصدقِ ومعانيهِ ، والكلماتُ المأثورةُ عنِ المشايخِ في حقيقةِ الصدقِ في الأغلبِ لا تتعرَّضُ إلا لآحادِ هـٰذهِ المعاني .

نعمْ ، قدْ قالَ أبو بكرٍ الورَّاقُ : (الصدقُ ثلاثةٌ : صدقُ التوحيدِ ، وصدقُ الطاعةِ ، وصدقُ المعرفةِ ، فصدقُ التوحيدِ لعامَّةِ المؤمنينَ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ بِٱللَّهِ وَرُسُلِهِۦٓ أُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلصِّدِّيقُونَ ﴾ ، وصدقُ الطاعةِ لأهلِ العلمِ والورعِ ، وصدقُ المعرفةِ لأهلِ الولايةِ الذينَ هُمْ أوتادُ الأرضِ)(١) .

وكلُّ هـٰذا يدورُ علىٰ ما ذكرناهُ في الصدقِ السادسِ ، ولكنَّهُ ذكرُ أقسامِ ما فيهِ الصدقُ ، وهوَ أيضاً غيرُ محيطٍ بجميعِ الأقسامِ .

وقالَ جعفرٌ الصادقُ : (الصدقُ هوَ المجاهدةُ ، وألا تختارَ على اللهِ غيرَ اللهِ ؛ كما لمْ يخترْ عليكَ غيرَكَ ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ هُوَ ٱجْتَبَىٰكُمْ ﴾)(١) .

وقيلَ : أوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ موسىٰ عليهِ السلامُ : (إنِّي إذا أحببتُ عبداً . . ابتليتُهُ ببلايا لا تقومُ بها الجبالُ ؛ لأنظرَ كيفَ صدقُهُ ، فإنْ وجدتُهُ صابراً . . اتخذتُهُ وليّاً وحبيباً ، وإنْ وجدتُهُ جزوعاً يشكوني إلىٰ خلقي . . خذلتُهُ ولمْ أبالِ)(٢) .

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٩٦) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٩٨) .

فإذاً ؛ مِنْ علاماتِ الصدقِ كتمانُ المصائبِ والطاعاتِ جميعاً ، وكراهةُ اطلاعِ الخلقِ عليها ، والله أعلمُ .

* * *

تمّ كتاب النيّة والإخلاص والصدق

وهو الكتاب السّابع من ربع المنجيات من كتب إحياء علوم الدّين

ولله الحمد والمنّة ، وصلّى الله على خير خلقه محمّدٍ النبيّ وآله الطّاهرين وسلّم تسليماً

يتلوه كتاب المراقبة والمحاسبة

SIDKIN HAKÎKATİ VE MÂNASI

Bilmiş ol ki; sıdk kelimesi, altı anlamda kullanılır: Niyet ve irâdede sadâkat, vefâ ve azimde sadâkat, amelde sadâkat ve dînin bütün makamlarında sadâkattir. Bunların hepsinde sadâkatle nitelenen kimse sıddîktır. Çünkü sadâkatinde mübalâğa göstermiştir. Bu sıddîklar da derecelere ayrılır. Bu altı esastan birisinde sadâkati olan ise, sadâkati olan şeye nispetle sâdıktır.

Sıdkın birincisi; lisânın sadâkati, yâni doğru sözlü olmaktır. Bu da haberlerde veya haberleri tazammun edip içine alan şeylerde olur. Haber ya geçmiş veya gelecekle ilgili olur. Verdiği sözde durup durmamak hususu gelecek haberle ilgilidir. Sözünü korumak herkesin borcudur. Mutlaka doğru söylemelidir. Doğruluğun en meşhur ve en açığı bu dur. Eşya hakkında, olduğunun aksine haber vermekten dilini koruyan kimse sâdıktır. Fakat bu doğruluğun iki kemâli vardır.

Birincisi; târizlerden sakınmaktır. Çünkü târiz ve imâlar yalandan sayılmıştır. Târiz, yalan makamındadır. Zîra yalanın sakıncalı tarafı, şeyi olduğunun hilâfına göstermektir. Târiz de kaçamaklı bir yalandır. Ancak bâzı hallerde târize zaruret vardır. Çocuk, aile ve benzerlerini terbiye konularında olduğu gibi; zulümden kaçınmakta, düşmanla savaşta, devlet ve ordunun esrarına düşmanın muttalî olmasında da durum aynıdır.

Bu gibi hususlarda târiz yolu ile konuşmak zorunda kalan kimsenin sadâkati, hakkın emrettiği ve dînin iktizâ eylediği hususta Allah için konuşmaktır. Bu anlayış içinde târiz yolu ile konuştuğu vakit her ne kadar sözü, başka şekilde ifade etmişse de yine sâdıktır. Zîra sadâkatte murâd olunan mâna aranır. Hattâ Hakka delâlet ve hakka dâvet aranır. Sözün şekline değil, mânasına bakılır.

Evet, bu gibi yerlerde sarahati bırakıp imkân nisbetinde târiz ve îma yollu konuşmaları daha uygun olur. Zîra Buhârî ve Müslim'in rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Cihâd için bir sefere çıkacağı zaman, düşmanın haber almasını önlemek için başka istikamet gösterirdi. Bu ise yalan sayılmaz. Nitekim yine Buhârî ve Müslim'in Ümmü Gülsüm'den rivâyetlerinde, Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

لَيْسَ بِكَذَّابٍ مَنْ أَصْلَحَ بَيْنَ اثْنَيْنِ فَقَالَ خَيْرًا أَوْ أَنْمٰى خَيْرًا

"İki kişi arasını bulmak için hayır söyleyip hayrı îmâ eden, yalancı değildir." buyurmuştur. Maslahata uygun olarak üç yerde yalana müsâade edilmiştir. Bunlar, iki kişi arasını bulmak, iki ailesi olanın bunlarla geçimini sağlaması ve bir de savaş alanlarıdır. Bunlarda doğruluk, sözde değil, niyette aranır. Sahih bir maksada müstenid olarak hayrı murâd ediyorsa, sözü ne olursa olsun, sâdıktır.

Bununla beraber, yine buralarda da târiz yolu ile konuşmak daha uygundur. Adamın birini zâlimlerden birisi evinden arar. Adam evdedir, fakat zâlimin yanına çıkmak istemez. Hanımına, "Şurada bir dâire çiz, parmağını bu dairenin ortasına koy ve adama, "Burada değildir" de, diye direktif verir. Hanım, dâirenin içinde olmadığını söylerken, adam da onun evde olmadığını anlar ve çeker gider. Bu sûretle hem hanımı yalandan ve hem de kendini zâlimden kurtarmış olur.

Demek ki sözde birinci kemâl, açık yalandan ve imkân nisbetinde târiz yollu konuşmaktan kaçınmaktır.

İkinci kemâl ise, Rabbine münâcatta bulunduğu sözlerindeki sadâkatine dikkat etmektir. Meselâ, "Ben yönümü, gökleri ve yeri yaratana çevirdim." dediği vakit aklı ve fikri dünyalık peşinde ise bu sözünde yalancıdır. Yine bunun gibi, "Yalnız sana ibâdet ederim." ve: "Ben, Allah'ın kuluyum." dediği vakit, gerçek ubûdiyet ile mevsuf değil ve arayıp istediği Allah'tan başka bir şey ise bu sözünde de sâdık değil, belki yalancıdır. Kıyâmet gününde "Ben Allah'ın kuluyum." sözünden sorumlu tutulsa, buna gerçek cevabı veremez. Çünkü şâyet gerçekte nefsinin veya dünyanın veya şehvetlerinin kulu ise, bu sözünde sâdık değildir.

İnsan ne ile kayıtlanmış ise onun kuludur. Nitekim **Îsâ aleyhisselâm** kavmine seslenerek: *"Ey dünyanın kulları!"* dediği gibi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de: *"Altın, gümüş, zînet ve süslü elbiselerin kulu olanlar helâk olmuştur."*[39] buyurmuştur. Herkes gönlünde neye bağlanmışsa onun kulu olarak isimlendirilmiştir. Gerçek Allah kulu, kendini önce başka her şeyden âzâd edip mutlak hürriyete sâhip olandır. Önce mutlak böyle bir hürriyeti elde edenin kalbi boşalır ve böyle boş olan kalbe Allah kulluğu yerleşir ve Allah sevgisi ile onu doldurur. Zâhir ve bâtınını O'na itâate bağlar, onun Allah'tan başka bir murâdı olmaz.

Sonra bu makamdan yâni kulluk makamından daha üstün olan hürriyet makamına yükselir. Yâni kendi arzu ve irâdelerinden Allah için ferâğat eder, bunlardan kendini âzâd eder ve doğrudan Allah'ın irâdesine uyar. Bu irâde yaklaştırmak veya uzaklaştırmaktan her ne olursa olsun, ona aldırış etmez olur. Kendi irâdesini

---

[39] Buhârî, Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayet etti, metin yukarıda geçmiştir.

Allah'ın irâdesi karşısında yok eder. Bu adam önce Allah'tan başka her şeyden âzâd edilmiş, hür bir insan olmuş, sonra kulluğa dönmüş ve kendi irâdesinden de kurtulmakla tekrar hürriyete ulaşmış ve kendini, kendisi için yok, efendi ve mevlâsı için var kabul etmiştir. Efendisi onu tahrik ederse harekete geçer, durdurursa durur, ibtilâ ederse rızâ gösterir, hiç bir sûretle iltimas aramaz ve itiraza başvurmaz. Allah'ın huzurunda, yıkayıcının önündeki ölü gibi bir hâl alır. İşte kulluktaki sadâkatin son haddi budur. Gerçek kul varlığı mevlâsı için olup kendisi için olmayandır. İşte bu sadâkat, sıddîklar derecesidir. Yalnız Allah'tan başkasından kendini kurtarıp hürriyete ulaşmak ise sâdıkların mertebesidir. Çünkü kulluk, ancak bundan sonra başlar. Bundan önce bir insana sıddîk denemediği gibi, sâdık da denemez. İşte sözde sadâkatin anlamı budur.

İkinci sıdk, niyet ve irâdedeki sadâkattir ki bu, ihlâs demektir. Yâni kendisini tahrik eden kuvvetin yalnız Allah rızâsı olmasıdır. Şâyet tutum ve davranışlarına nefsin arzularından bir şey karışırsa sadâkat niyeti bâtıl olur ve bu gibi adama yalancı demek câiz olur. Nitekim **"İhlâs Kitabı"**nda üç kişiye sorulan sorular ve alınan cevaplarda bu durum açıklanmıştı. Meselâ, âlime, "İlminle ne amel ettin?" diye sorulunca. "Allah rızâsı için okuttum, neşr-i ulûm ettim." diye cevap verir. Fakat kendisine, "Yalancısın, sen, desinler için okuttun." denir; okutmadın, denmez. Okuttun ama, irâdende yalancısın, denir.

Bunun için zâtın biri: "Sadâkat, kasıt ve irâdede tevhîdin sıhhatidir." demiştir. Yine Allahu Teâlâ:

وَاللّٰهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ

"Allah ikiyüzlülerin yalancı olduklarını da bilir." (Münâfikûn suresi, 63/1) Onlar peygamberimize; "Sen Allah'ın Resulüsün." dediler. Bu sözleri doğrudur, fakat kalplerinde buna inanmadıkları için kalplerindeki inançlarında yalancıdırlar. Bunlar inandıklarını değil, inanmadıklarını haber verdikleri için de yalancıdırlar. Haber, gerçeğe uygundur, fakat îtikadlarına uygun değildir. Niyetleri doğru olmadığı için yalancıdırlar. Sadâkat için niyette ihlâs şarttır.

Sıdkın üçüncüsü, azimde sadâkattir. Azim, bâzen amelden önce gelir. Meselâ, insan kendi kendine, "Allahu Teâlâ bana servet verirse, onun tümünü veya bir kısmını tasadduk ederim; düşmanla karşılaşırsam, onlarla bütün gücümle savaşırım ve ölmeye aldırış etmem. Allahu Teâlâ bana bir mevki nasîb ederse, zulüm ve halka temayül ile isyân etmem, mutlak sûrette adâlete riâyet ederim." gibi azimlerde bulunur.

Bu azim, bâzen içinden doğar ki bu, kesin ve sâdık bir azimdir. Bunda şüphe ve tereddüt yoktur. Bâzen de bu azimde tereddüt kokusu ve zâfiyet olur ki, bu hâl sadâkata münâfidir. Buradaki sadâkat, tam bir kuvvetten ibâret olur. Bu, tıpkı sağlam bir adam için bunun iştahı sâdıktır, fakat kuvvetli bir menşe'den gelmediği için hastanın şehvetine de yalancıdır, demek gibidir.

İşte bâzen sadâkat ve doğruluk söylenir de bu mâna kastedilir. Sâdık ve sıddîk tereddüd ve zaafsız bütün iyiliklere tam bir kuvvet ve kesin bir azim ile karar vermeye denir. Bu, aynen **Hz. Ömer**'in (r.a.): "Ebû Bekir (r.a.) varken benim hilâfete geçmemden boynumun vurulması benim için daha sevimli olur." demesine benzer. Çünkü o, bunu kesin bir azim ile söylemiş ve hattâ ölümü bile göze almıştır.

Azim ve kararda sıddîkların mertebeleri birbirinden farklıdır. Bâzen öyle azim sâhibi olur ki bu azmi, kendisini ölüme kadar götürür. Nitekim Müslümanlarda öyle azim sâhipleri vardır ki, kendilerinin öldürülmeleri ile Hz. Ebû Bekir (r.a.)'in öldürülmesi arasında muhayyer bırakılsalar, kendilerinin öldürülmelerini Hz. Ebû Bekir'in öldürülmesine tercih ederler.

Bu, azimde vefakârlıktır. Zîra nefis, peşin söz vermekte serbest ve cömerttir. Fakat iş tahakkuk edip tatbik sâhasına konacağı zaman şehvetlerin hücumu ile bağları gevşer ve azminde vefâ gösteremez duruma düşer ki bu, sadâkate aykırı olur. Bunun için Allahu Teâlâ:

رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللّٰهَ عَلَيْهِ

"Allah'a verdikleri ahidde duran doğru adamlar vardır." (Ahzâb suresi, 33/23) buyurmuştur.

Enes (r.a.) diyor ki: "Amcam Nadr'ın oğlu Enes (r.a.) Bedir savaşında Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in sağında bulunamadı, yâni savaşa katılamadı. Buna çok üzüldü ve kendi kendine: "Allahım eğer beni ikinci bir savaşa yetiştirirse yapacağımı ben bilirim." diye karar verdi. Ertesi yıl Uhud savaşına katıldı. Sa'd b. Muaz (r.a.) kendisini gördü ve:

"Ne o, ne yapıyorsun, nereye gidiyorsun?" diye sorunca:

"Uhud dağının ardında cennetin kokusun aldım, cennete gidiyorum." dedi ve öyle bir mücâhede etti ki, öldüğü vakit vücudunda seksen küsur yara bulundu. Hemşiresi:

"Kendisinde tanınacak bir hal kalmadı. Ancak elbisesinden onu tanıyabildim." dedi ve bunun üzerine yukarıdaki âyet-i ceîle nâzil oldu.[40]

---

[40] Tirmizî, hasen ve sahih olduğunu söyledi. Buhârî de muhtasar olarak, bu âyetin bu zat hakkında nâzil olduğunu söylemiştir.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in sancaktarlarından olup Uhud savaşında şehid olarak yüzüstü düşen Mus'ab b. Umeyr'in (r.a.) Resûl-i Ekrem (s.a.v.) başı ucunda durarak: **"İnsanlardan Allah'a verdiği ahdi yerine getiren adamlar vardır. Kimi bu uğurda canını vermiş, kimi de beklemektedir."** (Ahzâb suresi, 33/23) âyet-i celîlesini okumuştur.[41]

Fudale b. Ubeyd diyor: "Hz. Ömer'in Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'den şu rivâyetini işittim. Resûl-i Ekrem buyurdular ki:

اَلشُّهَدَاءُ أَرْبَعَةٌ :رَجُلٌ مُؤْمِنٌ جَيِّدُ الْإِيمَانِ، لَقِيَ الْعَدُوَّ، فَصَدَقَ اللّٰهَ حَتّٰى قُتِلَ، فَذٰلِكَ الَّذِي يَرْفَعُ النَّاسُ إِلَيْهِ أَعْيُنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ هٰكَذَا، وَرَجُلٌ جَيِّدُ الْإِيمَانِ إِذَا لَقِيَ الْعَدُوَّ فَكَأَنَّمَا يُضْرَبُ وَجْهُهُ بِشَوْكِ الطَّلْحِ أَتَاهُ سَهْمٌ عَاثِرٌ فَقَتَلَهُ فَهُوَ فِي الدَّرَجَةِ الثَّانِيَةِ، وَرَجُلٌ مُؤْمِنٌ خَلَطَ عَمَلًا صَالِحًا وَاٰخَرَ سَيِّئًا لَقِيَ الْعَدُوَّ فَصَدَقَ اللّٰهَ حَتّٰى قُتِلَ فَذٰلِكَ فِي الدَّرَجَةِ الثَّالِثَةِ، وَرَجُلٌ أَسْرَفَ عَلٰى نَفْسِهِ لَقِيَ الْعَدُوَّ فَصَدَقَ اللّٰهَ حَتّٰى قُتِلَ فَذٰلِكَ فِي الدَّرَجَةِ الرَّابِعَةِ.

"Şehidler dörde ayrılır. (Biri) *imânı sağlam* (hiç günah işlememiş) *bir mü'mindir ki, düşmanla karşılaşmış ve Allah'a karşı sadâkatini göstererek savaşmak sûretiyle şehid olmuştur. İşte Müslümanların, kıyâmet gününde böylece* (Resûl-i Ekrem (s.a.v.), başörtüsü düşünceye kadar başını yukarı kaldırarak) *başlarını alabildi-*

---

[41] Ebû Nuaym, **"Hilye"**de Ubeyd b. Umeyr'den (r.a.) mürsel olarak rivâyet etmiştir.

ğine yukarı kaldırıp bakacakları bu şehiddir (ve bu, şehidlerin birinci mertebesidir). *Diğeri de îmânı sağlam olan bir kimsedir ki, düşmanla karşılaştığı vakit, sanki bol dikenli bir ağaçla suratına vurulmuş gibidir. Kendisine isabet eden bir oktan almış olduğu yara ile ölmüştür. Bu da ikinci derecededir. Diğer birisi de iyilikleri yanında kötülükleri de bulunan bir insandır. Düşmanla karşılaşınca, Allah'a olan sadâkatini gösterdi, savaştı ve öldürüldü. Bu da üçüncü mertebededir. Diğer birisi de nefsine zulmeden günahkârdır. Bu da düşman ile karşılaşınca sadâkatini göstererek savaştı ve öldürüldü ki, bu da dördüncü derecededir."*[42]

Mücâhid anlatıyor: "İki kişi toplum arasında, "Allahu Teâlâ bize mal verirse, biz infak ederiz." dedikleri ve sonra da zengin oldukları halde cimrilik edip infak etmedikleri için haklarında:

وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللّٰهَ لَئِنْ اٰتَانَا مِنْ فَضْلِهٖ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ مِنَ الصَّالِحٖينَ. فَلَمَّا اٰتَاهُمْ مِنْ فَضْلِهٖ بَخِلُوا بِهٖ وَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ. فَأَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا فٖي قُلُوبِهِمْ إِلٰى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ بِمَا أَخْلَفُوا اللّٰهَ مَا وَعَدُوهُ وَبِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ.

"Aralarında "Allah bize bol nîmetler verecek olursa, andolsun ki sadaka vereceğiz ve iyilerden olacağız." diye O'na and verenler vardır. Allah onlara bol nîmetinden verince, cimrilik ettiler, yüz çevirdiler. Zâten dönektirler. Allah'a verdikleri sözden caydıkları ve yalancı oldukları için O'nunla karşılaşacakları güne kadar Allah kalplerine nifak soktu." (Tevbe suresi, 9/75-77) âyetleri nâzil olmuştur. Bâzıları. "Onlar bunu içlerinden niyet etmişlerdir." demişlerdir. Onların azimlerini bir muâhede, muâhedede durmamalarını yalan, durmalarını ise sadâkat ve doğruluk kabul etmiştir.

---

[42] Tirmizî rivâyet etti ve hasen olduğunu söyledi.

Buradaki doğruluk ve sadâkat, üçüncü mertebedeki doğruluktan daha zor ve daha önemlidir. Çünkü nefis azimde cömertlik gösterebilir, fakat sonra şehevî isteklerine uyarak vefasızlığa da düşebilir. Bunun için **Hazret-i Ömer** bile Ebû Bekir'in (r.a.) bulunduğu bir yerde benim emârete geçmeden ölmem, benim için daha sevimlidir, dedikten sonra istisnâ ederek ancak şu anda bu sözümde tereddüdü mûcib bir hal ortada yokken ileride ölüm ânında bir değişiklik olmasından da emîn olamam, diyerek azmindeki şiddetli vefâsına işâret etmiştir.

Ebû Saîd el-Harrâz da şöyle anlatıyor: "Rüyamda iki melek gökten inerek bana doğruluktan sordular. Ben de: "Ahde vefâ, verdiği sözde durmaktır." dedim. Onlar, "Doğru söylüyorsun." diyerek yine semâya çekildiler.

Sıdkın beşincisi, amelde sadâkattir. Amelinde cehd ü gayret göstermek, içini dışına, dışını içine uydurmaktır. Dış ameli, bâtında olmayan bir ameline delâlet etmemeli, yâni yaptığı her amel tamamen içinden doğmalıdır. Yoksa içinden gelmiyor diye ameli terk etmek değildir. Bâtınını da zâhirini tasdîke çekmelidir. Bu anlattığımız riyâ ile bir değildir, ondan ayrıdır. Çünkü mürâî, riyakârlığı kasdetmiştir. Murâd, ayrı bir dâvadır, bizim söylediğimiz ayrı bir dâvadır.

Çünkü nice huşû ile namaz kılanlar vardır ki, bunlarda riya ve gösteriş diye bir maksat olmadığı halde kalpleri ibâdetlerinden gafildir. Onu böyle huşû ile ibâdet ederken gören, Allah huzurunda olduğunu sanır, hâlbuki kalbi başka işlerle meşguldür. Bu öyle bir ameldir ki, lisan-ı hâli ile kalp amelinden haber verirken kalbi gafil olduğu için bu haberinde yalancıdır.

Hâlbuki bu adamdan amelinde sadâkat istenmektedir. Kalbini de buna göre ayarlamalıdır. Bunun gibi, bâzı adamlar sükûnet ve vakar içinde yürürken kalplerinde vakardan eser yoktur. Hâlbuki görünüşleri kalplerini haber veriyor. Bu gibiler işlerinde ve amellerinde sâdık değillerdir. Halka yönelmese de riyakârlık yapmasa da yalancılıktan kurtulamaz. Kurtuluş çâreleri, iç ve dışlarını birleştirmekte ve hattâ bâtınlarını zâhirlerinden daha iyi yapmaktadır. İşte bu korkudan sebep bâzıları zâhir kılık ve kıyâfetlerini bozmuş ve züppe kılığına girmişlerdir. Maksatları, bu tehlikeye düşmemektir.

Demek ki, zâhirin bâtına uymaması maksatlı olursa, buna riyâ denir ve bu, ihlâsı yok eder. Kasıtsız olursa, sadâkati yok eder. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Allahım, gizli hallerimi görünen hallerimden daha iyi et, görülen hallerimi de daha sâlih kıl."*[43] diye duâ etmiştir.

Yezîd b. Hâris: "Kişinin, iç ve dışının bir olması adâlettir. İçinin, dışından iyi olması ise fazîlettir. Dışının, içinden iyi olması da taşkınlıktır." demiştir. Bu hususta Şâirin biri:

"Mü'minde gizlilik ve âşikârelik hali müsâvi olduğu vakit,
iki cihanda övülmeyi hak eder."

"İçi dışına uymazsa sa'y u gayretinde kendisine yorgunluktan
başka bir şey yoktur."

"Hâlis altın hiç bir vakit değerini kaybetmez,
fakat karışık olan, bir değer kazanmaz." demiştir.

Atıyye b. Abdülgafûr anlatıyor: "Mü'minin içi dışına uyduğu vakit, Allahu Teâlâ meleklerine onunla iftihar ederek: *"İşte bu, gerçek kulumdur."* buyurur."

---

[43] Yukarıda geçti.

Kurre'nin oğlu Muâviye'de: "Beni gece ağlamaya, gündüz de gülmeye alıştıracak olan yok mu?" diye sormuştur.

Zeyd'in oğlu Abdülvâhid de: "Hasan-ı Basrî bir şey emrettiği vakit onu en iyi yapan ve bir şey yasakladığı vakit ondan en çok sakınan kimse olurdu. Onun kadar içi dışına uygun kimse görmedim." demiştir.

Zâhidlerden olan **Ebû Abdurrahmân** da: "Allahım, insanlarla kendi aramdaki işlerde emniyetle muâmele ettiğim halde, seninle aramızdaki işlerde hıyânetle muâmele ettim." der ve ağlardı.

Ebû Yâkub da: "Doğruluk, gizli ve âşikârede Hakk'a uymaktır." dedi. Demek ki sadâkatin bölümlerinden birisi de gizli ve âşikârenin birbirine uymasıdır.

Sıdk'ın altıncı bölümü ki, en azîz ve üstün derece budur. O da dînin makamlarında sadâkattir. Havf (korku), reca (ummak), tazîm (saygı), zühd, rızâ, tevekkül, muhabbet ve diğer bütün işlerinde sadâkat ve doğruluktur. Zîra bunların her birinin bir başlangıcı vardır ki, o sâyede bu ismi alırlar. Sonra gaye ve hakikatleri vardır. Gerçek sâdık, bunların hakîkatine erişendir. Bir şey galebe çalıp hakikati tamamlanınca, o zaman onun sâhibine sâdık denir. İşte bu, gerçek korkudur. Allahu Teâlâ da:

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهٖ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا...
أُولٰئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ

"İnananlar, ancak Allah'a ve peygamberine inanmış, sonra şüpheye düşmemiş; Allah uğrunda malları ile canları ile cihâd etmiş olanlardır. İşte onlar, doğru sözlü olanlardır." (Hucurât suresi, 49/15) ve:

وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ ...أُولٰئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا

"Lâkin iyi olan Allah'a, âhiret gününe, meleklere, kitâba, peygamberlere inanan, O'nun sevgisiyle, yakınlarına, yetimlere, düşkünlere, yolculara, yoksullara ve köleler uğrunda mal veren, namaz kılan, zekât veren ve âhidleştiklerinde ahidlerine vefa gösterenler, zorda, darda ve savaş alanında sabredenlerdir. İşte onlar doğru olanlardır ve sakınanlar ancak onlardır." (Bakara suresi, 2/177) buyurmuştur.

Ebû Zer'e (r.a.) îmandan sordukları vakit, bu âyet-i celîleyi okudu. Ona, "Biz sana îmandan sorduk." dediklerinde, o: "Ben de Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e îmandan sorduğum vakit, o da bana bu âyet-i celîleyi okudu." dedi.

Biz burada korku için bir misâl verelim. Allah'a ve âhirete îmânı olan herkesin, havf adı verilecek şekilde bir korkusu vardır. Fakat bu korku hakîkat derecesine varmadığı için sâdık değildir. Şöyle bir düşünelim; bir kimse hükümdardan veya yolculuğunda yol kesicilerden korkarsa benzi nasıl sararır, vücudu nasıl titrer, huzuru nasıl kaçar, yemek ve uykudan nasıl kesilir, düşünceleri nasıl dağılır, kendisine ve çoluk çocuğuna faydası olmaz bir hal alır. Hattâ memleketi başına dar gelir, huzur ve refâhı sıkıntılara dönüşür ki, bütün bunlar sezdiği tehlikenin korkusudur. Burada durum böyle olduğu halde cehennem korkusunu iddia ederken isyan ettiği vakit kendisinde böyle bir korku görülmez. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Cehennem gibi kaçıcısının ve cennet gibi arayıcısının uykuda olduğu gibisini hiç görmedim"[44] buyurmuştur.

---

[44] Yukarıda geçmiştir.

Bu işlerde hakîkata ulaşmak çok zordur. Bu makamların sonu olmadığı için tamamına ulaşmak mümkün değildir. Fakat herkesin kendi durumuna göre bundan nasîbi vardır. Bu nasip yâ zayıf veya kuvvetlidir. Kuvvetli olursa sâdık adını alır.

Allah'ı bilmek, O'na saygı göstermek ve O'ndan korkmanın sonu yoktur. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Cebrâil'e: *"Seni, aslî sûretin üzerinde görmek isterim."* deyince, Cebrâil aleyhisselâm: "Sen buna dayanamazsın." dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Hayır, mutlaka kendini aslî sûretinde bana göstermelisin."* buyurdu. Aydınlık bir gecede Baki' Mezarlığı'nda kendini göstereceğine söz verdi ve gösterdi. Bütün ufku kaplayan heybeti gören Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bayılıp düştü. Ayıldığı vakit Cebrâil eski hâline dönmüştü. Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Böyle müthiş bir yaratığın daha olacağını sanmam."* deyince, Cebrâil aleyhisselâm: "Ya İsrâfil'i görsen; ayakları yerin dibinde, başı Arş-ı Âzam'ın altında. Öyle iken Allah korkusundan bir serçe kadar küçülür. Diğer melekler ise bu seviyede değillerdir. Çünkü onlar da mârifette birbirinden farklıdırlar." dedi. İşte tâzimde sadâkat budur.[45] Câbir'in (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"İsrâ gecesinde Cebrâil'e uğradım. Mele-i Âlâ'da devenin sırtındaki örtü gibi zelîl olarak oturuyordu."[46] buyurdu. Sahâbe-i kirâm da daima korku içinde bulunurlardı. Fakat onların korkuları Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in korkusu kadar değildi. Bunun için Abdullah ibn Ömer (r.a.): "Allah'ın dîninde insanların hepsini ah-

---

[45] Recâ ve Havf bahsinde geçmiştir. Resûl-i Ekrem'in Cebrail'i iki defa gördüğü rivâyet edilmiştir.

[46] Muhammed b. Nasr **"Tazîmu Kadri's-Salât"** kitâbında, Beyhakî, **"Delâilü'n-Nübüvve"**de Enes'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir. Ayrıca Hammâd b. Seleme'nin de İbn Atâ'dan mürsel bir rivâyeti vardır.

mak olarak görmedikçe, îmânın hakikatine ulaşamazsınız." demiştir.

Mıtraf da: "Herkes kendisiyle Allah arasında ahmaktır." demiştir. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

"Kul, îmânın hakîkatine varamaz, insanları Allah'ın karşısında hayvanlar gibi, sonra da kendisine dönerek kendisini de hepsinden aşağı görmedikçe." buyurmuştur.

Sözün kısası, bütün bu makamlarda sâdık bulmak çok zordur. Bu gibiler, ender bulunan insanlardır. Bununla beraber sadâkatin derecelerinin de sonu yoktur. Kul, bâzı hususlarda sâdık olursa bâzılarında da olamaz. Hepsinde sâdık olan, gerçek sıddîktır.

Sa'd b. Muaz (r.a.) diyor: "Ben, üç şeyde kuvvetli olmakla beraber ne yazık ki diğerlerinde zayıfım. Kuvvetli olduklarımın birincisi namazdır. Müslüman olalı beri başladığım namazdan bir an önce bitirsem diye hatırıma bir şey gelmemiştir. İkincisi, cenaze teşyîine çıktığım zaman, cenâze defnedilinceye kadar, o hal ile ilgili olandan başka hatırıma hiç bir şey geçmemiştir. Üçüncüsü de Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in her buyurduğunu hak olarak kabul ettim ve bunda tereddüt etmedim." demiştir.

Bunu rivâyet eden **İbn Müseyyeb**: "Bu hasletlerin, peygamberlerden başkasında bulunacağını sanmazdım." dedi. İşte bu, bu hususlarda sıdktır. Sahâbe-i kirâmın ileri gelenlerinden nice zatlar, namaz kılmış, cenazeleri tâkip etmiş, fakat bu dereceye ulaşamamışlardır.

İşte sıdk u sadâkatin ve doğruluğun dereceleri bunlardır. Sıdkın hakîkati hakkında meşâyihten rivâyet edilen sözler, çoğunlukla bu mânaların teker teker bölümlerine temas ederler. Evet, **Ebû Bekir el-Verrak** sıdkı anlatırken: "Sıdk, üçtür. Tevhidde sadâkat, tâatte sadâkat ve mârifette sadâkattir. Tevhidde sadâkat, bütün mü'minler içindir. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُلِهٖ أُولٰٓئِكَ هُمُ الصِّدّٖيقُونَ

"Onlar ki Allah'a ve Resulüne îman ettiler. Sıddîkların tâ kendileridir onlar." (Hadîd suresi, 57/19) buyurmuştur. Tâatte sadâkat, ilim ve verâ erbâbı içindir. Mârifette sadâkat ise, yerlerin direkleri demek olan velâyet erbâbınındır. Bütün bunlar, yukarıda anlattığımız sadâkatin altıncı derecesinde devrederler. Ancak bu, sadâkatin bulunduğu bâzı kısımları anlattık ki, o da bütünü değildir.

Câfer-i Sâdık da: "Sıdk demek, mücâhede demektir ve aynı zamanda başkasını kendi üzerine tercih etmeyeceğin gibi, Allah üzerinde de başkasını tercih etmemendir. Nitekim Allahu Teâlâ:

هُوَ اجْتَبَاكُمْ

"O sizi ictibâ etti, yâni seçti." (Hac suresi, 22/78) buyurmuştur. Rivâyete göre Allahu Teâlâ **Mûsâ aleyhisselâm**a şöyle vahy etmiştir: *"Ben bir kulumu sevdiğim vakit ona, sadâkatini görmek için dağların bile dayanamayacağı belâlar veririm. Şâyet sabrederse onu kendime velî ve dost edinirim. Şâyet acziyet gösterir, feryâd ederse, onu perîşân ederim."*

Demek ki, sadâkatin alâmetlerinden birisi de tâatleri gizlediği gibi, mâsiyet ve felâketleri de gizlemek ve onları, halkın duymasından hoşlanmamaktır.

"Sıdk u İhlâs Kitâbı" burada tamamlandı. Bunu "Murakabe ve Muhâsebe Kitâbı" tâkip edecektir. Hamd, Allah'a mahsustur.

كتاب
المراقبة والمحاسبة

وهو الكتاب الثامن من ربع المنجيات
من كتب إحياء علوم الدين

Rub’u’l-Münciyât

SEKİZİNCİ KİTAB

MURÂKABE VE MUHÂSEBE KİTÂBI

(KİTÂBU’L-MURÂKABE VE’L-MUHÂSEBE)

كتاب المراقبة والمحاسبة

بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ

الحمدُ للهِ القائمِ علىٰ كلِّ نفْسٍ بما كسبَتِ ، الرقيبِ علىٰ كلِّ جارحةٍ بما اجترحَتِ ، المطَّلعِ علىٰ ضمائرِ القلوبِ إذا هجسَتِ ، الحسيبِ علىٰ خواطرِ عبادِهِ إذا اختلجَتِ ، الذي لا يعزبُ عنْ علمِهِ مثقالُ ذرَّةٍ في السماواتِ والأرضِ تحرَّكَتْ أَوْ سكنَتِ ، المحاسبِ على النقيرِ والقطميرِ والقليلِ والكثيرِ مِنَ الأعمالِ وإنْ خفيَتِ ، المتفضِّلِ بقبولِ طاعاتِ العبادِ وإنْ صغرَتِ ، المتطوِّلِ بالعفوِ عنْ معاصيهِمْ وإنْ كثرَتْ ، وإنَّما يحاسبُهُمْ لتعلمَ كلُّ نفْسٍ ما أحضرَتْ ، وتنظرَ فيما قدَّمَتْ وأخَّرَتْ ، فتعلمَ أنَّهُ لولا لزومُها للمراقبةِ والمحاسبةِ في الدنيا . لشقيَتْ في صعيدِ القيامةِ وهلكَتْ ، وبعدَ المجاهدةِ والمحاسبةِ والمراقبةِ لولا فضْلُ اللهِ بقبولِ بضاعتِها المزجاةِ . . لخابَتْ وخسرَتْ ، فسبحانَ مَنْ عمَّتْ نعمتُهُ كافَّةَ العبادِ وشمَلَتْ ، واستغرقَتْ رحمتُهُ الخلائقَ في الدنيا والآخرةِ وغمرَتْ ، فبنفحاتِ فضلِهِ اتسعَتِ القلوبُ للإيمانِ وانشرحَتْ ، وبيُمْنِ توفيقِهِ تقيَّدَتِ الجوارحُ بالعباداتِ وتأدَّبَتْ ، وبحسنِ هدايتِهِ انجلَتْ عنِ القلوبِ ظلماتُ الجهلِ وانقشعَتْ ، وبتأييدِهِ ونصرتِهِ انقطعَتْ مكايدُ الشيطانِ واندفعَتْ ، وبلطفِ عنايتِهِ تترجَّحُ كِفَّةُ الحسناتِ إِذَا ثقلَتْ ، وبتيسيرِهِ تيسَّرَتْ مِنَ الطاعاتِ

ما تيسَّرَتْ ، فمنهُ العطاءُ والجزاءُ ، والإبعادُ والإدناءُ ، والإسعادُ والإشقاءُ .

والصلاةُ علىٰ محمدٍ سيِّدِ الأنبياءِ ، وعلىٰ آلِهِ سادةِ الأصفياءِ ، وعلىٰ أصحابِهِ قادةِ الأتقياءِ ، وسلَّمَ كثيراً .

أما بعد :

فقدْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَنَضَعُ ٱلْمَوَٰزِينَ ٱلْقِسْطَ لِيَوْمِ ٱلْقِيَٰمَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْـًٔا ۖ وَإِن كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِّنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا ۗ وَكَفَىٰ بِنَا حَٰسِبِينَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَوُضِعَ ٱلْكِتَٰبُ فَتَرَى ٱلْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَٰوَيْلَتَنَا مَالِ هَٰذَا ٱلْكِتَٰبِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّآ أَحْصَىٰهَا ۚ وَوَجَدُوا۟ مَا عَمِلُوا۟ حَاضِرًا ۗ وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ ٱللَّهُ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُوٓا۟ ۚ أَحْصَىٰهُ ٱللَّهُ وَنَسُوهُ ۚ وَٱللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَىْءٍ شَهِيدٌ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ يَوْمَئِذٍ يَصْدُرُ ٱلنَّاسُ أَشْتَاتًا لِّيُرَوْا۟ أَعْمَٰلَهُمْ ۞ فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُۥ ۞ وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُۥ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ ثُمَّ تُوَفَّىٰ كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُّحْضَرًا وَمَا عَمِلَتْ مِن سُوٓءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُۥٓ أَمَدًۢا بَعِيدًا ۗ وَيُحَذِّرُكُمُ ٱللَّهُ نَفْسَهُۥ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَٱعْلَمُوٓا۟ أَنَّ ٱللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِىٓ أَنفُسِكُمْ فَٱحْذَرُوهُ ﴾ .

فعرفَ أربابُ البصائرِ مِنْ جملةِ العبادِ أنَّ اللهَ تعالىٰ لهُمْ بالمرصادِ ،

وأنهُمْ سيُناقشونَ في الحسابِ ، ويُطالبونَ بمثاقيلِ الذرِّ مِنَ الخطراتِ واللحظاتِ ، وتحقَّقوا أنَّهُ لا ينجيهِمْ مِنْ هٰذهِ الأخطارِ إلا لزومُ المحاسبةِ ، وصدْقُ المراقبةِ ، ومطالبةُ النفسِ في الأنفاسِ والحركاتِ ، ومحاسبتُها في الخطراتِ واللحظاتِ ، فمَنْ حاسبَ نفسَهُ قبلَ أَنْ يُحاسبَ . . خفَّ في القيامةِ حسابُهُ ، وحضرَ عندَ السؤالِ جوابُهُ ، وحسُنَ منقلبُهُ ومآبُهُ ، ومَنْ لمْ يحاسبْ نفسَهُ . . دامَتْ حسراتُهُ ، وطالَتْ في عرصاتِ القيامةِ وقفاتُهُ ، وقادَتْهُ إلى الخزيِ والمقتِ سيئاتُهُ .

فلمَّا انكشفَ لهُمْ ذلكَ . . علموا أنَّهُ لا ينجيهِمْ منهُ إلا طاعةُ اللهِ تعالىٰ ، وقدْ أمرَهُمْ بالصبرِ والمرابطةِ فقالَ عزَّ مِنْ قائلٍ : ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ ٱصْبِرُواْ وَصَابِرُواْ وَرَابِطُواْ ﴾ ، فرابطوا أنفسَهُمْ أوَّلاً بالمشارطةِ ، ثمَّ بالمراقبةِ ، ثمَّ بالمحاسبةِ ، ثمَّ بالمعاقبةِ ، ثمَّ بالمجاهدةِ ، ثمَّ بالمعاتبةِ ، فكانَ لهُمْ في المرابطةِ ستُّ مقاماتٍ ، ولا بدَّ مِنْ شرحِها وبيانِ حقيقتِها وفضيلتِها ، وتفصيلِ الأعمالِ فيها ، وأصلُ ذلكَ المحاسبةُ ، ولكنْ كلُّ حسابٍ فبعدَ مشارطةٍ ومراقبةٍ ، ويتبعُهُ عندَ الخسرانِ معاتبةٌ ومعاقبةٌ ، فلنذكرْ شرحَ هٰذهِ المقاماتِ ، وباللهِ التوفيقُ .

* * *

MUKADDİME

Hamd, Allah'a mahsustur (O'na hamd ederim). O Allah ki, herkesin iyi ve kötü bütün kazandıklarını murakabe eder, her azanın ne yaptığını bilir ve onu muhafaza eder. Hattâ gönüllere geçen hâtıralara muttalî olur da harekete geçen bu hatıralardan dolayı insanı hesaba çeker.

O Allah ki, ister hareket etsin, ister dursun, yerde ve göklerde her ne varsa -zerre kadar da olsa- her şeyi bilir ve ilminin dışında bir şey kalmaz. Az-çok, gizli ve âşikâre, iğneden ipliğe kadar her ne varsa hepsinden hesaba çeker. Az da olsa fazl u keremiyle ibâdetleri kabul eder ve mükâfatlandırır. Çok da olsa, büyük de olsa, yine lûtf u keremiyle dilediği günahtan vazgeçer. Kullarını hesaba çekmesi; onları kendilerine tanıtması, gelecekleri için hazırladıklarını kendilerine göstermesi ve onları yaptıklarından dolayı dünyada muhasebeye alıştırması ve kendilerine çeki düzen vermeleri, dünyada kendi muhâsebelerini yapmazlarsa mahşer yerinde şekavete uğrayacaklarını ve onların çok az olan sermayelerini Allahu Teâlâ kabul etmezse helâk olacaklarını bilmeleri içindir. Dünya ve âhirette nîmet ve rahmetini bütün kullarına teşmîl ve tâmim eden Allah'ı noksan sıfatlardan tenzîh ederim.

O Allah ki, O'nun fazl u keremi ile gönüller îman için genişledi ve açıldılar. O'nun yümn ü bereketiyle âzâlar ibâdet etti ve İslâm âhlâkıyla terbiyelendiler. Yine O'nun hidâyetiyle gönüllerden cehalet bulutları sıyrıldı ve mârifet nûru ile aydınlık ve sükûna kavuştular.

O Allah ki, O'nun takviye ve yardımı ile gönüllerden şeytânın hîle ve vesveseleri uzaklaştırıldı. Sevapların günahlar üzerine ağır gelmesi de yine O'nun inâyetiyledir. Yapanlara tâat ve ibâdetin kolay gelmesi de O'nun kolaylaştırması sâyesindedir. Lütuf da O'ndan, ceza da O'ndandır. Uzaklaştırmak da O'ndan, yaklaştırmak da Ondandır. Mutluluk da O'ndan, mutsuzluk da O'ndandır.

Salât u selâm, peygamberlerin efendisi olan Hz. Muhammed'e ve diğer bütün hayırlı insanların efendisi olan O'nun âline ve müttakîlere öncülük edip, yol gösteren ashâbı üzerine olsun.

*

Bundan sonra bilmiş ol ki; Allahu Teâlâ:

وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا
وَإِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَكَفٰى بِنَا حَاسِبِينَ

"Kıyâmet günü doğru terâziler kurarız; hiçbir kimse hiçbir haksızlığa uğratılmaz. Hardal tânesi kadar olsa bile yapılanı ortaya koyarız. Hesap görücü olarak biz yeteriz." (Enbiyâ suresi, 21/47), yine:

وَوُضِعَ الْكِتَابُ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ
يَا وَيْلَتَنَا مَالِ هٰذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا
أَحْصَاهَا وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا

"Amel defterleri ortaya konunca, suçluların onda yazılı olanlardan korktuklarını görürsün. Vâh bize, eyvâh bize, bu defter nasıl olmuş da küçük-büyük bir şey bırakmadan hepsini saymış, derler. İşlediklerini (önlerinde) **hazır bulurlar. Rabbin kimseye haksızlık etmez."** (Kehf suresi, 18/49), yine:

يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللّٰهُ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا أَحْصَاهُ اللّٰهُ وَنَسُوهُ
وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ

“Allah onların hepsini dirilttiği gün, kendilerine işlediklerini haber verir. Allah onları bir bir saymıştır, fakat kendileri unutmuşlardır. Allah her şeye şâhiddir.” (Mücâdele suresi, 58/6) ve yine

يَوْمَئِذٍ يَصْدُرُ النَّاسُ أَشْتَاتًا لِيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ
ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ

“O gün insanlar işlerinin kendilerine gösterilmesi için bölük bölük dönerler. Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görür. Kim zerre kadar kötülük yapmışsa onu görür.” (Zilzâl suresi, 99/6-8), yine:

ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ

“Sonra o gün, herkese kazancı verilir ve hiç kimseye haksızlık yapılmaz.” (Bakara suresi, 2/281),

يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا وَمَا عَمِلَتْ
مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا وَيُحَذِّرُكُمُ اللّٰهُ نَفْسَهُ

“Her kişinin yaptığı iyiliği hazır ve yaptığı kötülüğü de kendisi ile onun arasında uzun bir mesafe olmasını dileyerek bulacağı günü düşünün. Allah böylece dikkatinizi çekiyor.” (Âl-i İmrân suresi, 3/30) Ve yine:

وَاعْلَمُوا أَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا فٖي أَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوهُ

"İçinizde olanı Allah'ın bildiğini bilin de O'ndan çekinin." (Bakara suresi, 2/235) buyurmuştur.

Kullar arasında basîret sâhibi olanlar, bütün bu âyetlerden Allahu Teâlâ'nın onları murâkabe ettiğini ve hesaplarının münâkaşalı geçeceğini anlar ve en kısa zamanlarının bile hesabını verip zerrelerden sorumlu olacaklarını bilirler. Aynı zamanda bu tehlikelerden kendilerini kurtaracak tek çârenin, kendilerini peşînen muhâsebe ve murâkabe etmek olduğunu, hareket ve sükûnunda nefsi kontrol ve her an muhâsebe demek olduğunu da bilirler. Hesâba çekilmeden önce burada kendi muhâsebesini yapan kimsenin orada hesâbının kolay olacağını, sorgu ânında cevaplarının hazır bulunacağını ve bu sâyede iyi neticeler elde edeceğini bilir.

Dünyada kendini hesâba çekmeyenin âhirette hasretinin çoğalacağını, mahşer yerinde fazla bekleyeceğini ve neticede rüsvây ve perişan olacağını da şimdiden görür.

Bütün bu gerçekler bu şekilde kendilerine keşfolmasa bile o vartalardan kendilerini kurtaracak tek çârenin Allahu Teâlâ'ya itâat olduğunu bilirler. Hâlbuki Allahu Teâlâ onlara sabır ve nefislerini kontrol ile emrederek:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا

"Ey inananlar! Sabredin, düşmanlarınızdan daha sabırlı olun, cihâda hazır bulunun." (Âl-i İmrân suresi, 3/200) buyurmuştur. Onlar da nefislerini müşârata, murâkabe, muhâsebe, muâkabe, mücâhede ve muâtebe yolu ile kontrol etmişlerdir. Onlar için yalnız murâbetenin altı makamı vardır. Bu makamları açıklamak sûretiyle hakîkatlerini, fazîletlerini ve bunlardaki ameli tafsîlâtıyla anlatmak ve bu muhâsebenin aslını bildirmek gerekir. Onun için biz de bu makamları açıklayalım.

المقامُ الأوّلُ مِنَ المرُابطة
المُشارطة

اعلمْ : أنَّ مطلبَ المتعاملينَ في التجاراتِ ، المشتركينَ في البضائعِ عندَ المحاسبةِ . . سلامةُ الربحِ ، وكما أنَّ التاجرَ يستعينُ بشريكِهِ فيسلِّمُ إليهِ المالَ حتىٰ يتَّجرَ ثمَّ يحاسبُهُ . . فكذلكَ العقلُ هوَ التاجرُ في طريقِ الآخرةِ⁽¹⁾ ، وإنَّما مطلبُهُ وربحُهُ تزكيةُ النفسِ إذْ بهِ فلاحُها .

قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ قَدْ أَفْلَحَ مَن زَكَّىٰهَا ۝ وَقَدْ خَابَ مَن دَسَّىٰهَا ﴾ ، وإنَّما فلاحُها بالأعمالِ الصالحةِ ، والعقلُ يستعينُ بالنفسِ في هـٰذهِ التجارةِ ، إذْ يستعملُها ويستسخرُها فيما يزكِّيها ؛ كما يستعينُ التاجرُ بشريكِهِ وغلامِهِ الذي يتَّجرُ في مالِهِ .

وكما أنَّ الشريكَ يصيرُ خصماً منازعاً يجاذبُهُ في الربحِ ، فيحتاجُ إلىٰ أنْ يشارطَهُ أوَّلاً ، ويراقبَهُ ثانياً ، ويحاسبَهُ ثالثاً ، ويعاتبَهُ أو يعاقبَهُ رابعاً . . فكذلكَ العقلُ يحتاجُ إلىٰ مشارطةِ النفسِ أوَّلاً ، فيوظِّفُ عليها الوظائفَ ، ويشرطُ عليها الشروطَ ، ويرشدُها إلىٰ طريقِ الفلاحِ ، ويجزمُ عليها الأمرَ بسلوكِ تلكَ الطريقِ ، ثمَّ لا يغفُلُ عنْ مراقبتِها لحظةً ، فإنَّهُ لوْ أهملَها . . لمْ

---

(١) في (ب) زيادة : (ورأس ماله إنما هو العمر) .

يرَ منها إلا الخيانةَ وتضييعَ رأسِ المالِ ؛ كالعبدِ الخائنِ إذا خلا لهُ الجوُّ وانفردَ بالمالِ .

ثمَّ بعدَ الفراغِ ينبغي أنْ يحاسبَها ويطالبَها بالوفاءِ بما شرطَ عليها ، فإنَّ هاذهِ تجارةٌ ربحُها الفردوسُ الأعلىٰ ، وبلوغُ سدرةِ المنتهىٰ معَ الأنبياءِ والشهداءِ ، فتدقيقُ الحسابِ في هاذا معَ النفسِ أهمُّ كثيراً مِنْ تدقيقِهِ في أرباحِ الدنيا ، معَ أنَّها محتقرةٌ بالإضافةِ إلىٰ نعيمِ العقبىٰ ، ثمَّ كيفما كانَتْ فمصيرُها إلى التصرُّمِ والانقضاءِ ، ولا خيرَ في خيرٍ لا يدومُ ، بلْ شرٌّ لا يدومُ خيرٌ مِنْ خيرٍ لا يدومُ ؛ لأنَّ الشرَّ الذي لا يدومُ إذا انقطعَ . . بقيَ الفرحُ بانقطاعِهِ دائماً وقدِ انقضى الشرُّ ، والخيرَ الذي لا يدومُ يبقى الأسفُ على انقطاعِهِ دائماً وقدِ انقضى الخيرُ ، ولذلكَ قيلَ(١) : [من الوافر]

أَشَـدُّ ٱلْغَـمِّ عِنْـدِي فِـي سُـرُورٍ ... تَيَقَّـنَ عَنْـهُ صَـاحِبُـهُ ٱنْتِقَـالا

فحتمٌ علىٰ كلِّ ذي حزمٍ آمنَ باللهِ واليومِ الآخرِ ألا يغفُلَ عنْ محاسبةِ نفسِهِ ، والتضييقِ عليها في حركاتِها وسكناتِها ، وخطراتِها وخطواتِها ؛ فإنَّ كلَّ نفَسٍ مِنْ أنفاسِ العمرِ جوهرةٌ نفيسةٌ لا عوضَ لها ، يمكنُ أنْ يُشترىٰ بها كنزٌ مِنَ الكنوزِ لا يتناهىٰ نعيمُهُ أبدَ الآبادِ ، فانقضاءُ هاذه الأنفاسِ ضائعةً أوْ مصروفةً إلىٰ ما يجلبُ الهلاكَ خسرانٌ عظيمٌ هائلٌ ، لا تسمحُ بهِ نفسُ عاقلٍ .

فإذا أصبحَ العبدُ وفرغَ مِنْ فريضةِ الصبحِ . . ينبغي أنْ يفرغَ قلبَهُ ساعةً

---

(١) البيت للمتنبي في « ديوانه بشرح العكبري » (٣/ ٢٢٤) .

لمشارطةِ النفسِ ؛ كما أنَّ التاجرَ عندَ تسليمِ البضاعةِ إلى الشريكِ العاملِ يفرغُ المجلسَ لمشارطتِهِ ، فيقولُ للنفسِ : ما لي بضاعةٌ إلا العمرُ ، ومهما فنيَ . . فقدْ فنيَ رأسُ المالِ ، ووقعَ اليأسُ عنِ التجارةِ وطلبِ الربحِ ، وهٰذا اليومُ الجديدُ قدْ أمهلَنِي اللهُ تعالىٰ فيهِ ، وأنسأَني أجلي⁽¹⁾ ، وأنعمَ عليَّ بهِ ، ولوْ توفَّاني . . لكنتُ أتمنَّىٰ أنْ يرجعَني إلى الدنيا يوماً واحداً حتىٰ أعملَ فيهِ صالحاً ، فاحسبي أنَّكِ قدْ تُوفيتِ ، ثمَّ رُددتِ ، فإيَّاكِ ثمَّ إيَّاكِ أنْ تضيِّعي هٰذا اليومَ ، فإنَّ كلَّ نفَسٍ مِنَ الأنفاسِ جوهرةٌ لا قيمةَ لها ، واعلمي يا نفسُ ؛ أنَّ اليومَ والليلةَ أربعٌ وعشرونَ ساعةً ، وقدْ وردَ في الخبرِ أنَّهُ يُنشرُ للعبدِ بكلِّ يومٍ وليلةٍ أربعٌ وعشرونَ خزانةً مصفوفةً ، فيُفتحُ لهُ منها خزانةٌ ، فيراها مملوءةً نوراً مِنْ حسناتِهِ التي عملَها في تلكَ الساعةِ ، فينالُهُ مِنَ الفرحِ والسرورِ والاستبشارِ بمشاهدةِ تلكَ الأنوارِ التي هيَ وسيلةٌ عندَ الملكِ الجبارِ ما لوْ وُزِّعَ علىٰ أهلِ النارِ . . لأدهشَهُمْ ذلكَ الفرحُ عنِ الإحساسِ بألمِ النارِ ، ويُفتحُ لهُ خزانةٌ أخرىٰ سوداءُ مظلمةٌ ، يفوحُ نَتْنُها ، ويتغشاهُ ظلامُها ، وهيَ الساعةُ التي عصى اللهَ تعالىٰ فيها ، فينالُهُ مِنَ الهولِ والفزعِ ما لوْ قُسمَ علىٰ أهلِ الجنةِ لتنغَّصَ عليهم نعيمُها ، ويُفتحُ لهُ خزانةٌ أخرىٰ فارغةٌ ليسَ فيها ما يسرُّهُ ولا ما يسوءُهُ ، وهي الساعةُ التي نامَ فيها ، أوْ غفلَ ، أوِ اشتغلَ بشيءٍ مِنْ مباحاتِ الدنيا ، فيتحسَّرُ علىٰ خلوِّها ، وينالُهُ مِنْ غبنِ ذلكَ ما ينالُ

---

(١) يقال : أنسأه الله أجله ونسأه في أجله بمعنىً ؛ أخَّره وفسح له فيه .

القادرَ على الربحِ الكثيرِ والملكِ الكبيرِ إذا أهملَهُ وتساهلَ فيهِ حتىٰ فاتَهُ ، وناهيكِ بهِ حسرةً وغبناً ، وهٰكذا تُعرضُ عليهِ خزائنُ أوقاتِهِ طولَ عمرِهِ[1] .

فيقولُ لنفسِهِ : اجتهدي اليومَ في أنْ تعمُري خزانتَكِ ، ولا تدعيها فارغةً عنْ كنوزِكِ التي هيَ أسبابُ ملكِكِ ، ولا تميلي إلى الكسلِ والدعةِ والاستراحةِ فيفوتَكِ مِن درجاتِ علّيينَ ما يدركُهُ غيرُكِ ، وتبقىٰ عندَكِ حسرةٌ لا تفارقُكِ وإنْ دخلتِ الجنةَ ، فألمُ الغبنِ والحسرةِ لا يُطاقُ وإنْ كانَ دونَ ألمِ النارِ .

وقدْ قالَ بعضُهُمْ : هبْ أنَّ المسيءَ قدْ عُفِيَ عنهُ ؛ أليسَ قدْ فاتَهُ ثوابُ المحسنينَ ؟![2] أشارَ بهِ إلى الغبنِ والحسرةِ ، وقدْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ ذَٰلِكَ يَوْمُ التَّغَابُنِ ﴾ .

---

(١) كذا بألفاظ مقاربة في « القوت » (١/١٠٦) ، ولم يذكر رفعه ، بل قال : (ويقال . . .) ، ورواه مختصراً البيهقي في « الشعب » (٥٠٨) من حديث عائشة رضي الله عنها مرفوعاً : « ما من ساعة تمر بابن آدم لم يذكر الله فيها إلا تحسَّر عليها يوم القيامة » ، وعنده (٥٠٩ ، ٥١٠) من حديث معاذ بن جبل رضي الله عنه مرفوعاً أيضاً : « ليس يتحسَّر أهل الجنة إلا علىٰ ساعة مرَّت بهم لم يذكروا الله فيها » ، وروىٰ أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ١٤١) عن الأوزاعي : (ليس ساعة من ساعات الدنيا إلا وهي معروضة على العبد يوم القيامة ، يوماً فيوماً ، وساعة فساعة ، ولا تمرُّ به ساعة لم يذكر الله تعالىٰ فيها إلا تقطَّعت نفسه عليها حسرات ، فكيف إذا مرت به ساعة مع ساعة ، ويوم مع يوم ، وليلة مع ليلة ؟!) .

(٢) كذا في « القوت » (١/ ١٠٦) ، ورواه ابن أبي الدنيا في « التوبة » (٦٩) ، والدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٧٤) .

فهـٰذهِ وصيتُهُ لنفسِهِ في أوقاتِهِ .

ثمَّ ليستأنفْ لها وصيةً في أعضائِهِ السبعةِ ؛ وهيَ العينُ ، والأذنُ ، واللسانُ ، والبطنُ ، والفرجُ ، واليدُ ، والرجْلُ ، ويسلِّمُها إليها ؛ فإنَّها رعايا خادمةٌ لنفسِهِ في هـٰذهِ التجارةِ ، وبها تتمُّ أعمالُ هـٰذهِ التجارةِ ، وإنَّ لجهنَّمَ سبعةَ أبوابٍ ، لكلِّ بابٍ منهُمْ جزءٌ مقسومٌ ، وإنَّما تتعيَّنُ تلكَ الأبوابُ لمَنْ عصى اللهَ تعالىٰ بهـٰذهِ الأعضاءِ ، فيوصيها بحفظِها عنْ معاصيها .

أمَّا العينُ : فيحفظُها عنِ النظرِ إلىٰ وجهِ مَنْ ليسَ لهُ بمحرمٍ ، أوْ إلىٰ عورةِ مسلمٍ ، أوِ النظرِ إلىٰ مسلمٍ بعينِ الاحتقارِ ، بلْ عنْ كلِّ فضولٍ مستغنىً عنهُ ، فإنَّ اللهَ تعالىٰ يسألُ عبدَهُ عنْ فضولِ النظرِ كما يسألُهُ عنْ فضولِ الكلامِ(١) .

ثمَّ إذا صرفَها عنْ هـٰذا لمْ تقنعْ بهِ حتىٰ يشغلَها بما فيهِ نجاتُها وربحُها ، وهوَ ما خُلقَتْ لهُ مِنَ النظرِ إلىٰ عجائبِ صنعِ اللهِ تعالىٰ بعينِ الاعتبارِ ، والنظرِ إلىٰ أعمالِ الخيرِ للاقتداءِ ، والنظرِ في كتابِ اللهِ تعالىٰ وسنةِ رسولِهِ ، ومطالعةِ كتبِ الحكمةِ للاتعاظِ والاستفادةِ .

وهكذا ينبغي أنْ يفصِّلَ الأمرَ عليها في عضوٍ عضوٍ ، لا سيما اللسانُ والبطنُ .

---

(١) كذا أورده المحاسبي في « رسالة المسترشدين » (ص ١٧٩) عن داوود الطائي بلاغاً ، قال : (وقال داوود الطائي لرجل وقد أحدَّ النظر إلىٰ بعض من ينظر إليه : يا هـٰذا ؛ اردد نظرك عليك ؛ فإنه بلغني أن الرجل يسأل عن فضول نظره كما يسأل عن فضول عمله) .

أمَّا اللسانُ : فلأنَّهُ منطلقٌ بالطبعِ ، ولا مؤنةَ عليهِ في الحركةِ ، وجنايتُهُ عظيمةٌ بالغيبةِ ، والكذبِ ، والنميمةِ ، وتزكيةِ النفسِ ، ومذمَّةِ الخلْقِ والأطعمةِ ، واللعنِ ، والدعاءِ على الأعداءِ ، والمماراةِ في الكلامِ ، وغيرِ ذلكَ ممَّا ذكرناهُ في كتابِ آفاتِ اللسانِ ، فهوَ بصددِ ذلكَ كلِّهِ ، معَ أنَّهُ خُلِقَ للذكرِ والتذكيرِ ، وتكرارِ العلمِ والتعليمِ ، وإرشادِ عبادِ اللهِ إلىٰ طريقِ اللهِ ، وإصلاحِ ذاتِ البينِ ، وسائرِ خيراتِهِ ، فليشترطْ علىٰ نفسِهِ ألا يحرِّكَ اللسانَ طولَ نهارِهِ إلا في الذكرِ ، فنطْقُ المؤمنِ ذكرٌ ، ونظرُهُ عبرةٌ ، وصمتُهُ فكرةٌ ، وما يلفظُ مِنْ قولٍ إلا لديهِ رقيبٌ عتيدٌ .

وأمَّا البطنُ : فيكلِّفُهُ تركَ الشرهِ ، وتقليلَ الأكلِ مِنَ الحلالِ ، واجتنابَ الشبهاتِ ، ويمنعُهُ مِنَ الشهواتِ ، ويقتصرُ علىٰ قدْرِ الضرورةِ ، ويشرطُ علىٰ نفسِهِ أنَّها إنْ خالفَتْ شيئاً مِنْ ذلكَ . . عاقبَها بالمنعِ عنْ شهواتِ البطنِ ؛ ليفوتَها أكثرَ ممَّا نالَتْهُ بشهوتِها .

وهكذا يشترطُ عليها في جميعِ الأعضاءِ ، واستقصاءُ ذلكَ يطولُ ، ولا تخفىٰ معاصي الأعضاءِ وطاعاتُها .

ثمَّ يستأنفُ وصيَّتَها في وظائفِ الطاعاتِ التي تتكرَّرُ عليهِ في اليومِ والليلةِ ، ثمَّ في النوافلِ التي يقدرُ عليها ، ويقدرُ على الاستكثارِ منها ، ويرتِّبُ لها تفصيلَها ، وكيفيتَها وكيفيةَ الاستعدادِ لها بأسبابِها .

وهـٰذهِ شروطٌ يفتقرُ إليها في كلِّ يومٍ ، ولكنْ إذا تعوَّدَ الإنسانُ شرْطَ ذلكَ

علىٰ نفسِهِ أياماً ، وطاوعتْهُ نفسُهُ في الوفاءِ بجميعِها . . استغنىٰ عنِ المشارطةِ فيها ، وإنْ أطاعَ في بعضِها . . بقيَتِ الحاجةُ إلىٰ تجديدِ المشارطةِ فيما بقيَ ، ولكن لا يخلو كلُّ يومٍ عنْ مهمٍّ جديدٍ ، وواقعةٍ حادثةٍ لها حكمٌ جديدٌ ، وللهِ عليهِ في ذلكَ حقٌّ ، ويكثرُ هٰذا علىٰ مَنْ يشتغلُ بشيءٍ مِنْ أعمالِ الدنيا ؛ مِنْ ولايةٍ ، أوْ تجارةٍ ، أوْ تدريسٍ ؛ إذْ قلَّما يخلو يومٌ عنْ واقعةٍ جديدةٍ يحتاجُ إلىٰ أنْ يقضيَ حقَّ اللهِ فيها ، فعليهِ أنْ يشترطَ علىٰ نفسِهِ الاستقامةَ فيها ، والانقيادَ للحقِّ في مجاريها ، ويحذِّرَها مغبَّةَ الإهمالِ ، ويعظَها كما يُوعظُ العبدُ الآبقُ المتمرِّدُ ؛ فإنَّ النفسَ بالطبعِ متمردةٌ عنِ الطاعاتِ ، مستعصيةٌ عنِ العبوديةِ ، ولكنَّ الوعظَ والتأديبَ يؤثِّرُ فيها ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَذَكِّرْ فَإِنَّ ٱلذِّكْرَىٰ تَنفَعُ ٱلْمُؤْمِنِينَ ﴾ .

فهٰذا وما يجرىٰ مجراهُ هوَ أوَّلُ مقامِ المرابطةِ معَ النفسِ ، وهيَ المحاسبةُ قبلَ العملِ ، والمحاسبةُ تارةً تكونُ بعدَ العملِ ، وتارةً قبلَهُ للتحذيرِ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَٱعْلَمُوٓاْ أَنَّ ٱللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِىٓ أَنفُسِكُمْ فَٱحْذَرُوهُ ﴾ ، وهٰذا للمستقبلِ .

وكلُّ نظرٍ في كثرةٍ ومقدارٍ لمعرفةِ زيادةٍ ونقصانٍ فإنَّهُ يُسمَّىٰ محاسبةً ، فالنظرُ فيما بينَ يدي العبدِ في نهارِهِ ليعرفَ زيادتَهُ مِنْ نقصانِهِ مِنَ المحاسبةِ ، وقدْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِذَا ضَرَبْتُمْ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ فَتَبَيَّنُواْ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِن جَآءَكُمْ فَاسِقٌۢ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوٓاْ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ :

﴿ وَلَقَدْ خَلَقْنَا ٱلْإِنسَٰنَ وَنَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهِۦ نَفْسُهُۥ ﴾ ، ذكرَ ذلكَ تحذيراً وتنبيهاً للاحترازِ منهُ في المستقبلِ .

وروىٰ عبادةُ بنُ الصامتِ أنَّهُ عليهِ الصلاةُ والسلامُ قالَ لرجلٍ سألَهُ أنْ يوصيَهُ ويعظَهُ : « إذا أردتَ أمراً . . فتدبَّرْ عاقبتَهُ ؛ فإنْ كانَ رشداً . . فأمضِهِ ، وإنْ كانَ غيّاً . . فانتهِ عنهُ »[1] .

وقالَ بعضُ الحكماءِ : (إذا أردتَ أنْ يكونَ العقلُ غالباً للهوىٰ . . فلا تعملْ بقضاءِ الشهوةِ حتىٰ تنظرَ العاقبةَ ، فإنَّ مكثَ الندامةِ في القلبِ أكثرُ مِنْ مكثِ خفةِ الشهوةِ) .

وقالَ لقمانُ : (إنَّ المؤمنَ إذا أبصرَ العاقبةَ . . أمنَ الندامةَ) .

وروىَ شدادُ بنُ أوسٍ عنهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « الكيِّسُ مَنْ دانَ نفسَهُ وعملَ لما بعدَ الموتِ ، والأحمقُ مَنْ أتبعَ نفسَهُ هواها وتمنَّىٰ على اللهِ »[2] ، دانَ نفسَهُ ؛ أيْ : حاسبَها ، ويومُ الدينِ هوَ يومُ الحسابِ ، وقولُهُ : ﴿ أَءِنَّا لَمَدِينُونَ ﴾ أيْ : لمحاسبونَ .

---

[1] رواه ابن المبارك في « الزهد » (٤١) عن عبد الله بن مسور أبي جعفر مرسلاً ، ورواه أبو نعيم في « تاريخ أصبهان » (١/٣٥٩) عن أبي جعفر ، عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه قال : قال لي رسول الله صلى الله عليه وسلم : « هل أنت مستوصٍ إن أوصيتك ؟ » قلت : نعم ، قال : « إذا هممت بأمر . . فتدبر عاقبته ؛ فإن كان رشداً . . فأمضه ، وإن كان غيّاً . . فانته » .

[2] رواه الترمذي (٢٤٥٩) ، وابن ماجه (٤٢٦٠) .

وقالَ عمرُ بنُ الخطابِ رضيَ اللهُ عنهُ : (حاسبوا أنفسَكُمْ قبلَ أَنْ تُحاسبوا ، وزنوها قبلَ أنْ تُوزنوا ، وتهيَّؤوا للعرضِ الأكبرِ)(١) .

وكتبَ إلىٰ أبي موسى الأشعريِّ : (حاسبْ نفسَكَ في الرخاءِ قبلَ حسابِ الشدَّةِ)(٢) .

وقالَ لكعبِ الأحبارِ : كيفَ تجدُنا في كتابِ اللهِ ـ يعني التوراةَ ـ ؟ قالَ : ويلٌ لديَّانِ الأرضِ مِنْ ديَّانِ السماءِ ، فعلاهُ بالدِّرَّةِ وقالَ : إلا مَنْ حاسبَ نفسَهُ ، فقالَ كعبٌ : واللهِ يا أميرَ المؤمنينَ ؛ إنَّها إلىٰ جنبِها في التوراةِ ، ما بينَهُما حرفٌ : إلا مَنْ حاسبَ نفسَهُ(٣) .

وهٰذا كلُّهُ إشارةٌ إلى المحاسبةِ للمستقبلِ ؛ إذْ قالَ : « مَنْ دانَ نفسَهُ فعملَ لما بعدَ الموتِ » ، ومعناهُ : وزنَ الأمورَ أوَّلاً ، وقدَّرَها ، ونظرَ فيها ، وتدبَّرَها ، ثمَّ أقدمَ عليها فباشرَها .

* * *

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٣٠٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ٥٢) .

(٢) رواه البيهقي في « الزهد الكبير » (٤٦٢) ، وفيه : (إلىٰ بعض عمَّاله) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٣٨٩) ، والبيهقي في « الشعب » (٧٠٠٨) دون قوله : (كيف تجدنا) ، وسؤاله عن نفسه : (كيف تجدني) عند أبي داوود (٤٦٥٦) .

MÜŞARETE MAKAMI

Bilmiş ol ki; ticaret ortaklarının mallarında hesap tutmaları, kârın selâmeti içindir. Tüccar, ortağından yardım beklediği için ona sermayesini teslim edip ticaret ettikten sonra onu hesaba çektiği gibi, akıl da âhiret yolunda bir tüccardır. Maksadı, nefsi tezkiye edip kâr sağlamaktır. Zîra kurtuluşu buradadır. Nitekim Allahu Teâlâ:

قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا

“Kendini arıtan saâdete ermiştir. Onu fenâlıklara gömen kimse de ziyâna uğramıştır.” (Şems suresi, 91/9-10) buyurmuştur. Nefsin kurtuluşu, sâlih ameller iledir. Akıl, bu kazancı sağlamakta nefsin yardımına muhtaçtır. Tüccar, malındaki ticarette işçi ve ortağından yardım beklediği gibi, akıl da nefsini tezkiye hususunda nefsinden işler bekler.

Tüccar, ortağı ile kârda mücadele ve münâzaa eden bir hasım gibi, olmamak için aralarında önce bâzı şartlar konuşup kabul ettikleri, sonra ortağını murâkabe, sonra muhâsebe ve sonra da kınama veya azarlama gibi durumlara muhtaç olduğu gibi, akıl da önce nefis ile bâzı şartlar üzerinde anlaşmaya, ona bir takım görevler verip, bir takım şartlar öne sürmek sûretiyle onu kurtuluş yoluna götürmeye ve bu yola girmek hususunda ona kesin emri vermeye, sonra da onu bir an murâkabesiz bırakmamaya muhtaçtır.

Zîra nefsi kendi başına bırakırsa, serbest kalan hâin ve kaçak bir kölenin elindeki malı har vurup harman savuracağı gibi, ondan da göreceği hıyânet ve sermayeyi kaybetmekten başka bir şey değildir. Bütün bu işler bittikten sonra da onu daima yoklayıp şartlara riâyet etmesini istemek gerekir. Zîra bu ticaretin kazancı, peygamberler ve şehidlerle birlikte Sidre-i Müntehâ'ya ulaşıp Firdevs Cennet'ine girmektir. Bunun için bu hususta nefisle inceden inceye hesap görmek, dünya kazancındaki hesap görmekten çok daha önemlidir. Çünkü dünya ticareti geçicidir. Geçici olan kârın ise kıymeti yoktur. Belki geçici olan kötülük, geçici olan iyilikten daha iyidir. Çünkü kötülük gidince ferahlık gelir ve kötülük de yok olur. Fakat iyilik gidince geride devamlı bir üzüntüsü kalır. Hâlbuki iyilik de gitmiştir, geri gelmez. Bunun için şâir:

"Benim için en büyük üzüntü, kesin olarak yok olacağını bildiğim sevinçtir." dedi.

Allah'a ve âhirete îmânı kesin olarak nefis muhâsebesinde bulunan herkese, nefsini bir an ihmâl etmemesi ve bütün işlerinde onu sıkıştırıp gözaltında bulundurması borçtur. Çünkü ömürden geçen her nefes, baha biçilmeyen bir cevherdir. Onun bir karşılığı yoktur ki, onunla bu noksanı telâfi edesin. Bu nefeslerin boşa gitmesi veya kötülükte kullanılması ise, aklı başında hiç kimsenin buna müsâmaha gösteremeyeceği büyük bir hüsrandır.

İnsanoğlu sabah namazını kıldıktan sonra bir süre nefsi ile baş başa kalarak onunla bâzı muâhedeler yapması ve bir takım şartlar üzerinde anlaşması gerekir. Nitekim tüccar da sermayeyi ortağına teslim ettikten sonra onunla böyle muâhedeler yapar. Bu arada nefsine, "Benim sermayem ömrümdür. Ömrüm gidince ana sermayem de gider ve artık kâr ve kazançtan mahrum kalırım. Bugün yeni bir gündür. Allahu Teâlâ bugünde bana müsâade etti ve bana in'âmda bulundu. Eğer beni öldürseydi, bir gün olsun beni geri çevirip burada devamlı ameller ve çeşitli hayırlarda bulunmayı temennî edecektim. Şimdi kabul et ki, öldürüldün ve geri çevrildin. Sakın bugünü boşa geçirme. Her nefes, paha biçilmeyen bir cevherdir. İyi bil ki, bir gün gece ve gündüzü ile yirmi dört saattir. Nitekim haberde şöyle vârid olmuştur:

“Kıyâmet günü insanoğlunun önüne her gün ve gece için yirmi dört kapalı kutu getirilir. Kutunun birini açar, o saatte yaptığı amellerin mükâfatı olarak içini nûr ile dolu olduğu halde görünce, bu sayede Allah’tan alacağı mükâfatı düşünerek öyle sevinir ki, eğer bu sevinci cehennem halkı arasında bölünse, cehennemin acısını duymaz olurlardı. Diğer kutuyu açar. Karanlık ve pis kokulu olarak karşısına çıkar ki, bu da isyân ile geçirdiği saatidir. Buna da öyle üzülür ki, bu üzüntü cennet halkına dağılsa kederlerinden cennetin zevkini kaybederlerdi. Üçüncü bir kutu açılır ki, bu, tamamen boş. Bu da uyku veya mübah olan şeylerle geçirdiği saattir. Bu da imkânı olduğu halde bir kazancı kaybeden tüccarın hasreti gibi ve belki çok daha fazla onu yakar ve o saati boşa geçirdiğinin acısını çeker. Bu kadar hasret ve aldanma sana kâfidir.”

İşte ömrü boyunca geçirdiği her saati kendisine böylece arz edilir. Onun için nefsine; Seni göreyim, sandığını iyi doldur, sakın boş bırakma. Tembelliğe düşme, sonra yüksek derecelerden düşersin. Cennete girsen bile bu hasret ebedî olarak içinde kalır. Her ne kadar cehennem ateşinden ehven ise de, aldanma hasreti, dayanılacak gibi değildir.

Nitekim zâtın biri; *“Kabul edelim ki günahkârlar affedilmiştir. Fakat iyilik edenler mükâfatını kaybetmiştir.”* demiş ve böyle demekle aldanmasına ve hasretine işâret etmiştir. Allahu Teâlâ da:

يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ ذٰلِكَ يَوْمُ التَّغَابُنِ

"Sizi toplanma gününde topladığı gün; işte O, kimin aldandığının ortaya çıkacağı gündür." (Teğâbün suresi, 64/9) buyurmuştur.

İşte bütün vakitlerinde nefsine bu tavsiyelerde bulunmalı. Sonra yeniden göz, kulak, dil, mîde, edep yeri, el ve ayak gibi yedi âzâları hakkında da ona ayrı ayrı tavsiyelerde bulunmalı ve bunları kendisine emânet etmelidir. Çünkü bunlar nefsine hizmet eden nefsin maiyetidirler. Bu ticaret, bunlarla tamamlanır. Cehennemin yedi kapısı vardır. Her kapıdan girecekler olacaktır. Bu kapılar, bu azalarla isyan edenler içindir. Bu bakımdan da bu âzâları isyandan korumasını nefsine tavsiye etmelidir.

Göz hakkındaki tavsiyesi; yabancıya veya bir Müslüman'ın mahrem yerine bakmaktan onu korumak ve Müslüman'a hakaret gözü ile bakmamayı, hattâ her boş şeylere bakmamayı öğüt vermektir. Zîra Allahu Teâlâ boşuna söz söylemekten men ettiği gibi, boşuna bakmaktan da men etmiştir. Sonra yalnız men etmekle yetinmeyip iyi ve yararlı yerlere bakmakla da emretmelidir. İbret nazarı ile Allah'ın yarattığı bu sun-ı bedîe ve örnek almak için yapılan iyi işlere, Allah'ın kitâbına ve peygamberin sünnetine bakmak, öğüt almak ve istifade etmek için hikmet kitaplarına bakmak gibi tavsiyelerde bulunmalıdır. Böylece her âzâ hakkında geniş tavsiyelerde bulunmalı, özellikle dil ve mîdesi üzerinde önemle durmalıdır.

Diline gelince; zîra o, yaratılışında serbesttir. Hareketinde zorluk çekmez. Bununla beraber kovuculuk, yalan, söz gezdirme, kendisini övme, başkasını ve yemekleri yerme, tel'în, bedduâ, yaltaklanma ve benzeri **"Âfât-ı Lisan"**da anlattığımız hususlarda günâhı büyüktür. O, tamamen bu gibi şeyler peşindedir. Hâlbuki yaratılışı zikir, tezekkür, tekrar tekrar okumak, okutmak, insanları doğru yola irşâd etmek, ara bulmak ve benzeri iyilikler için yaratılmıştır. Nefsine; dilini, zikirde kullanmayı şart koşmalıdır. Zîra mü'minin konuşması zikir, bakışı ibret ve sükûtu tefekkürdür. Ağızdan çıkan her sözü zapta alan bir murâkıp olduğunu bilmelidir.

Mîdesine gelince; ona fazla yememeyi teklif etmeli, şüpheli ve şehevî şeylerden onu sakındırıp helâldan az yemeyi öğretmelidir. Zarûret miktarı ile yetinmelidir. Muhalefet ettiği takdirde birçok şeylerden kendini mahrum edeceğini şart koşmalıdır.

Bütün âzâlarında böyle şartlar koşmalıdır. Hepsini teferruâtıyla anlatmak lafı uzatır. Âzâların isyan veya tâatleri gizli değildir. Sonra her gün ve gecede tekrarlanması gereken ibâdetlerde de gerekli tavsiyelerde bulunmalıdır. Sonra gücü yettiği nispette nâfileleri de öğüt vermeli ve onları çoğaltmaya gayret ettirmelidir. Detaylarını, keyfiyetlerini ve onlara nasıl hazırlanacağını sebepleri ile beraber anlatmalıdır. İşte bunlar her gün yapmalarına muhtaç olduğu şartlardır. Fakat insan bir kaç gün bu şartları öne sürüp nefsi de kendisine itâat ettiği vakit artık bunu îtiyad hâline getirdiği için zamanla bu şartları öne sürmeye lüzum kalmaz. Ancak nefis bâzılarında itâat eder ve bâzılarında etmezse, o zaman etmediklerinde yine yeniden şartlarını öne sürer. Bununla beraber hiç bir gün yeni bir hâdise ile karşılaşmayacağı düşünülemediği için hiç bir gün de şart koşmalarından hâlî kalamaz. Bu, Allahu Teâlâ'nın kendisinde bir hakkıdır. Başkanlık, ticaret ve öğretmenlik yapan kimseler için bu şart koşma işi daha da önem kazanır ve Allahu Teâlâ'nın hakkı daha da kuvvetleşir. Çünkü bunların Allah'ın hakkını yerine getirmeye muhtaç olduğu hâdisesiz günün geçmesi pek enderdir. Her gün karşılaştığı her yeni hâdise de nefsine istikameti ve bütün yollarında hakka inkıyâdı şart koşmalı, ihmalden onu sakındırmalıdır. Kaçakçılığında ısrar eden köleye yapılan nasihat gibi, ona nasihat etmelidir. Nefis yaratılışta tâate karşı direnme gösterir. Kulluğa isyân eder. Aynı zamanda va'z u nasihat ve güzel terbiye nefiste etkili olabilir. Nitekim, *"Sen hatırlat, zîra hatırlatma mü'minlere fayda verir."* buyrulmuştur.

İşte bu ve bunun gibiler nefis ile yapılan bağlantının ilk makamıdır. Yâni amelden önce bir muhâsebedir. Muhâsebe, bâzen amelden sonra olduğu gibi, bâzen korkutmak için amelden önce de olabilir. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَاعْلَمُوا أَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا فٖي أَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوهُ

"İçinizde olanı Allah'ın bildiğini bilin de O'ndan çekinin" (Bakara suresi, 2/235) buyurmuştur.

Bu korkutma, gelecek içindir. Artık ve eksiği bilmek için çokluk ve miktardaki her bakış, bir muhâsebedir. Ziyâde ve noksanını bilmek için gündüzleri önünde olan şeylere kulun bakması yine bir muhâsebedir. Nitekim Allahu Teâlâ:

يَا أَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا إِذَا ضَرَبْتُمْ فٖي سَبٖيلِ اللّٰهِ فَتَبَيَّنُوا

"Ey inananlar, Allah yolunda yürüdüğünüz vakit, her şeyi iyice anlayın." (Nisâ suresi, 4/94), ve

يَا أَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوا

"Ey inananlar, eğer fâsığın biri size bir haber getirirse onun içyüzünü araştırın." (Hucurât suresi, 49/6),

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَنَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهٖ نَفْسُهُ

"And olsun ki insanı biz yarattık; nefsinin kendisine fı-

sıldadıklarını biliriz." (Kaf suresi, 50/16) buyurmuştur. Bunu anlatması, gelecekte kendisini korkutmak içindir Ubâde b. Es-Sâmit'in (r.a.) rivâyetinde, öğüt isteyen bir kimseye Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Yapacağın işin sonunu düşün; salâh ve iyilik ise onu yap, azgınlık ise ondan vazgeç." buyurmuştur.

Hakîmlerden birisi: "Aklının şehvetine galip gelmesini istersen, sonunu düşünmeden şehvetinin isteklerini yerine getirme. Zîra pişmanlığın gönülde kalması, şehveti hiçe saymaktan daha zordur." demiştir.

Lokman: "Sonunu gören pişmanlıktan emîn olur." dedi. Şeddad b. Evs'in (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Akıllı, nefsini deneyip hesaba çekerek ölüm ötesi için çalışan, ahmak da nefsini hevâsına tâbi kılıp Allah'tan umandır." buyurmuştur. Buradaki "dîn günü" hesap günü demektir. Nitekim Allahu Teâlâ:

أَإِنَّا لَمَدِينُونَ

Sâffât suresinde buyrulduğu üzere (Bkz; 37/53) yâni muhâsebe olurlar.

Hz. Ömer de: "Hesâba çekilmeden önce kendinizi muhâsebe edin. Tartılmadan önce amelinizi tartın ve böylece büyük huzura arz edilmeye hazırlanın." dedi.

Yine **Ömer**, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye (r.a.) yazdığı bir mektupta: "Darlık ve şiddet hesabı başlamadan önce genişlikte iken kendinizi hesâba çekin." dedi.

Bütün bunlar, ilerideki hesâba işârettir. Zîra "Kendisini hesâba çeken, gelecek için amel eder." buyrulmuştur. İşte birinci bağlantı, bu şartları koşmaktır.

المُرابطة الثّانيَة

المراقبة

إذا أوصى الإنسانُ نفسَهُ ، وشرطَ عليها ما ذكرناهُ . . فلا يبقىٰ إلا المراقبةُ لها عندَ الخوضِ في الأعمالِ ، وملاحظتُها بالعينِ الكالئةِ ؛ فإنَّها إنْ تُركَتْ . . طغَتْ وفسدَتْ .

* * *

ولنذكرْ فضيلةَ المراقبةِ ثمَّ درجاتِها .

فضيلة المراقبة[1]

أمَّا الفضيلةُ : فقدْ سألَ جبريلُ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنِ الإحسانِ ، فقالَ : « أنْ تعبدَ اللهَ كأنَّكَ تراهُ ، فإنْ لمْ تكنْ تراهُ فإنَّهُ يراكَ »[2] .

وقدْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ أَفَمَنْ هُوَ قَآئِمٌ عَلَىٰ كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ أَلَمْ يَعْلَم بِأَنَّ ٱللَّهَ يَرَىٰ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَٱلَّذِينَ هُمْ لِأَمَٰنَٰتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَٰعُونَ ۝ وَٱلَّذِينَ هُم بِشَهَٰدَٰتِهِمْ قَآئِمُونَ ﴾ .

وقالَ ابنُ المباركِ لرجلٍ : راقبِ اللهَ تعالىٰ ، فسألَهُ عنْ تفسيرِهِ ، فقالَ : كُنْ أبداً كأنَّكَ ترى اللهَ عزَّ وجلَّ[3] .

وقالَ عبدُ الواحدِ بنُ زيدٍ : (إذا كانَ سيِّدي رقيباً عليَّ .. فما أبالي بغيرِهِ)[4] .

وقالَ أبو عثمانَ المغربيُّ : (أفضلُ ما يُلزمُ الإنسانُ نفسَهُ في هٰذهِ

---

[1] العنوان زيادة من اللجنة العلمية .

[2] رواه البخاري (٥٠) ، ومسلم (٩) ، وفي غير (أ) و(ج) جاء السياق : (... كأنك تراه » ، وقال عليه الصلاة والسلام : « اعبد الله كأنك تراه ، فإن لم تكن تراه .. فإنه يراك ») ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٢٠٢) .

[3] أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ١٦٣) ، وسياق المصنف عنده .

[4] أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ١٦٣) .

الطريقةِ المحاسبةُ والمراقبةُ ، وسياسةُ عملِهِ بالعلمِ)[1] .

وقالَ ابنُ عطاءٍ : (أفضلُ الطاعاتِ مراقبةُ الحقِّ علىٰ دوامِ الأوقاتِ)[1] .

وقالَ الجريريُّ : (أمرُنا هـٰذا مبنيٌّ علىٰ أصلينِ : أنْ تلزمَ نفسَكَ المراقبةَ للهِ عزَّ وجلَّ ، ويكونَ العلمُ علىٰ ظاهرِكَ قائماً)[1] .

وقالَ أبو عثمانَ : قالَ لي أبو حفصٍ : (إذا جلستَ للناسِ . . فكُنْ واعظاً لنفسِكَ وقلبِكَ ، ولا يغرَّنَّكَ اجتماعُهُمْ عليكَ ؛ فإنَّهُمْ يراقبونَ ظاهرَكَ ، واللهُ رقيبٌ علىٰ باطنِكَ)[2] .

وحُكِيَ أنَّهُ كانَ لبعضِ مشايخِ هـٰذهِ الطبقةِ تلميذٌ شابٌّ ، وكانَ يكرمُهُ ويقدمُهُ ، فقالَ لهُ بعضُ أصحابِهِ : كيفَ تكرمُ هـٰذا وهوَ شابٌّ ونحنُ شيوخٌ ؟! فدعا بعدَّةِ طيورٍ ، وناولَ كلَّ واحدٍ منهُمْ طائراً وسكِّيناً وقالَ : ليذبحْ كلُّ واحدٍ منكُمْ طائرَهُ في موضعٍ بحيثُ لا يراهُ أحدٌ ، ودفعَ إلى الشابِّ مثلَ ذلكَ ، وقالَ : اذبحْهُ حيثُ لا يراكَ أحدٌ ، فرجعَ كلُّ واحدٍ بطائرِهِ مذبوحاً ، ورجعَ الشابُّ والطائرُ حيٌّ في يدِهِ ، فقالَ : ما لكَ لمْ تذبحْ وقدْ ذبحَ أصحابُكَ ؟ فقالَ : لمْ أجدْ موضعاً لا يراني فيهِ أحدٌ ؛ إذِ اللهُ مطَّلعٌ عليَّ

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ١٦٤) ، ورواه القشيري في « رسالته » (ص ٣٣٥) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ١٦٤) .

في كلِّ مكانٍ ، فاستحسنوا منهُ مراقبتَهُ ، وقالوا : حُقَّ لكَ أنْ تُكرمَ(١) .

وحُكِيَ أنَّ زليخا لمَّا خلَتْ بيوسفَ عليهِ السلامُ . . قامَتْ فغطَّتْ وجهَ صنمِها ، فقالَ يوسفُ : ما لكِ ، أتستحيينَ مِنْ مراقبةِ جمادٍ ولا أستحيي مِنْ مراقبةِ الملكِ الجبَّارِ ؟!(٢) .

وحُكِيَ عنْ بعضِ الأحداثِ أنَّهُ راودَ جاريةً عنْ نفسِها ، فقالَتْ لهُ : ألا تستحيي ؟ فقالَ : ممَّنْ أستحيي وما يرانا إلا الكواكبُ ؟ قالَتْ : وأينَ مُكَوْكِبُها ؟!(٣) .

وقالَ رجلٌ للجنيدِ : بِمَ أستعينُ علىٰ غضِّ البصرِ ؟ قالَ : بعلمِكَ أنَّ نظرَ الناظرِ إليكَ أسبقُ مِنْ نظرِكَ إلى المنظورِ إليهِ(٤) .

وقالَ الجنيدُ : (إنَّما يتحقَّقُ بالمراقبةِ مَنْ يخافُ علىٰ فوتِ حظِّهِ مِنْ ربِّهِ عزَّ وجلَّ)(٥) .

وعنْ مالكِ بنِ دينارٍ قالَ : جنَّاتُ عدنٍ مِنْ جنَّاتِ الفردوسِ ، وفيها حورٌ خُلقنَ مِنْ وَرْدِ الجنةِ ، قيلَ لهُ : ومَنْ يسكنُها ؟ قالَ : يقولُ اللهُ عزَّ وجلَّ :

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ١٦٤) ، والقشيري في « رسالته » (ص ٣٣٤) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ١٦٥) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ١٦٥) ، ورواه الخرائطي في « اعتلال القلوب » (٨٣) .

(٤) رواه الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ١٦٦) .

(٥) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ١٦٦) .

إنَّما يسكنُ جنَّاتِ عدنٍ الذينَ إذا همُّوا بالمعاصي.. ذكروا عظمتي فراقبوني ، والذين انثنَتْ أصلابُهُمْ مِنْ خشيتي ، وعزَّتي وجلالي ؛ إنِّي لأَهُمُّ بعذابِ أهلِ الأرضِ ، فإذا نظرتُ إلىٰ أهلِ الجوعِ والعطشِ مِنْ مخافتي.. صرفتُ عنهُمُ العذابَ⁽¹⁾ .

وسُئِلَ المحاسبيُّ عنِ المراقبةِ فقالَ : أوَّلُها علمُ القلبِ بقرْبِ الربِّ تعالىٰ⁽²⁾ .

وقالَ المرتعشُ : (المراقبةُ مراعاةُ السرِّ بملاحظةِ الغيبِ معَ كلِّ لحظةٍ ولفظةٍ)⁽³⁾ .

ويُروىٰ أنَّ اللهَ تعالىٰ قالَ لملائكتِهِ : أنتمْ موكَّلونَ بالظواهرِ ، وأنا الرقيبُ على البواطنِ⁽⁴⁾ .

وقالَ محمدُ بنُ عليٍّ الترمذيُّ : (اجعلْ مراقبتَكَ لمَنْ لا تغيبُ عنْ نظرِهِ إليكَ ، واجعلْ شكرَكَ لمَنْ لا تنقطعُ نعمُهُ عنكَ ، واجعلْ طاعتَكَ لمَنْ لا تستغني عنهُ ، واجعلْ خضوعَكَ لمَنْ لا تخرجُ عنْ ملكِهِ وسلطانِهِ)⁽⁵⁾ .

---

(١) رواه ابن أبي حاتم في « تفسيره » (٦٥٩٤) ، وهو عند الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ١٦٦) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ١٦٧) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ١٦٧) ، ورواه القشيري في « رسالته » (ص ٣٣٥) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ١٦٨) .

(٥) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ١٦٨) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ٢٣٥) .

وقالَ سهلٌ : (لمْ يتزيَّنِ القلبُ بشيءٍ أفضلَ ولا أشرفَ مِنْ علمِ العبدِ بأنَّ اللهَ شاهدُهُ حيثُ كانَ)⁽¹⁾ .

وسُئِلَ بعضُهُمْ عنْ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ رَضِىَ ٱللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُواْ عَنْهُۚ ذَٰلِكَ لِمَنْ خَشِىَ رَبَّهُۥ ﴾ ، فقالَ : معناهُ : ذلكَ لمَنْ راقبَ ربَّهُ عزَّ وجلَّ ، وحاسبَ نفسَهُ ، وتزوَّدَ لمعادِهِ⁽²⁾ .

وسُئِلَ ذو النونِ : بمَ ينالُ العبدُ الجنةَ ؟ فقالَ : بخمسٍ : استقامةٌ ليسَ فيها روغانٌ ، واجتهادٌ ليسَ معهُ سهوٌ ، ومراقبةُ اللهِ تعالىٰ في السرِّ والعلانيةِ ، وانتظارُ الموتِ بالتأهُّبِ لهُ ، ومحاسبةُ نفسِكَ قبلَ أنْ تُحاسبَ⁽³⁾ .

وقدْ قيلَ⁽⁴⁾ : [من الطويل]

إذا ما خَلَوْتَ ٱلدَّهْرَ يَوْماً فَلاَ تَقُلْ ... خَلَوْتُ وَلَٰكِنْ قُلْ عَلَيَّ رَقِيبُ
وَلا تَحْسَبَنَّ ٱللهَ يَغْفُلُ ساعَةً ... وَلا أَنَّ ما تُخْفِي عَلَيْهِ يَغِيبُ
أَلَمْ تَرَ أَنَّ ٱلْيَوْمَ أَسْرَعُ ذاهِبٍ ... وَأَنَّ غَداً لِلنَّاظِرِينَ قَرِيبُ

---

(1) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ١٦٨) .

(2) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ١٦٨) .

(3) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ١٦٨) ، ورواه بنحوه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ١١٧) .

(4) الأبيات متنازع في نسبتها وهي في « روضة العقلاء » (١/ ١٢٣) ، وانظر تخريجها ثمة .

وقالَ حميدٌ الطويلُ لسليمانَ بنِ عليٍّ : عظْني ، فقالَ : لئنْ كنتَ إذا عصيتَ اللهَ خالياً ظننتَ أنَّهُ يراكَ . . لقدِ اجترأتَ علىٰ أمرٍ عظيمٍ ، ولئنْ كنتَ تظنُّ أنَّهُ لا يراكَ . . فلقدْ كفرتَ(١) .

وقالَ سفيانُ الثوريُّ : (عليكَ بالمراقبةِ ممَّنْ لا تخفىٰ عليهِ خافيةٌ ، وعليكَ بالرجاءِ ممَّنْ يملكُ الوفاءَ ، وعليكَ بالحذرِ ممَّنْ يملكُ العقوبةَ)(٢) .

وقالَ فرقدٌ السبخيُّ : (إنَّ المنافقَ ينظرُ ، فإذا لمْ يرَ أحداً . . دخلَ مدخلَ السوءِ ، وإنَّما يراقبُ الناسَ ولا يراقبُ اللهَ تعالىٰ) .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ دينارٍ : خرجتُ معَ عمرَ بنِ الخطابِ رضيَ الله عنهُ إلىٰ مكَّةَ ، فعرَّسْنا في بعضِ الطريقِ ، فانحدرَ علينا راعٍ مِنَ الجبلِ ، فقالَ لهُ : يا راعي ؛ بعني شاةً مِنْ هـٰذهِ الغنمِ ، فقالَ : إنِّي مملوكٌ ، فقالَ : قلْ لسيِّدِكَ : أكلَها الذئبُ ، قالَ : فأينَ اللهُ ؟! قالَ : فبكىٰ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ ، ثمَّ غدا إلى المملوكِ فاشتراهُ مِنْ مولاهُ وأعتقَهُ ، وقالَ : أعتقتْكَ في الدنيا هـٰذهِ الكلمةُ ، وأرجو أنْ تعتقَكَ في الآخرةِ(٣) .

* * *

---

(١) أورده الراغب في « محاضرات الأدباء » (٤/ ٩٢) ، وسليمان بن علي يومها والي البصرة .

(٢) أخرجه أبو نعيم في « الحلية » . « إتحاف » (١٠/ ٩٨) .

(٣) روى الخبر عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما أبو داوود في « الزهد » (٣٠٦) ، والطبراني في « الكبير » (١٢/ ٢٦٣) .

MURAKABE VE NEZARET

Çünkü insan, nefsine gerekli tavsiyelerde bulunup yukarıda anlattıklarımızı şart koştuktan sonra geride bir mürakabe kalır. Artık ne yaptığını kontrol etmekten başka bir şey kalmaz. Çünkü kontrolsüz kalırsa azgınlık ve yorgunluk gösterebilir. Onun için biz de murakabenin fazîlet ve derecelerini anlatalım.

MURAKABENİN FAZÎLETİ

Cebrâil aleyhisselâm Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e ihsandan sorduğu vakit, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"İhsan, Allah'ı görüyormuş gibi O'na ibâdet etmendir. Şâyet sen onu görmüyorsan O'nun seni gördüğünde şüphe yoktur." buyurmuştur. Allahu Teâlâ da:

أَفَمَنْ هُوَ قَائِمٌ عَلٰى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ

"Herkesin yaptığını gözeten Allah, bunu yapmayan putlarla bir olur mu?" (Ra'd suresi, 13/33) ve

أَلَمْ يَعْلَمْ بِأَنَّ اللّٰهَ يَرٰى

"Allah'ın her şeyi görmekte olduğunu bilmez mi?" (Alâk suresi, 96/14), ve:

إِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا

"Allah şüphesiz hepinizi görüp gözetmektedir." (Nisâ suresi, 4/1), ve:

وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ وَالَّذِينَ هُمْ
بِشَهَادَاتِهِمْ قَائِمُونَ

“Onlar emânetlerini ve sözlerini yerine getirirler. Onlar şâhidliklerini gereği gibi yaparlar.” (Meâric suresi, 70/32-33) buyurmuştur.

İbn Mübârek adamın birine:

“Allah’ı murâkabe et.” dedi. Adam:

“Bu nasıl olur?” diye sorunca:

“Dâima Allah’ı görür gibi ol.” demiştir.

“Zeyd’in oğlu Abdülvâhid de: “Gözetleyicim, büyüğüm olduğu vakit, artık ben başkasına kıymet vermem.” dedi.

Ebû Osman el-Mağribî de: “Tarîkat yolunda insanın dikkat edeceği en makbûl şey, nefsini muhâsebe ve murâkabe ederek amelini ilmi ile idâre etmektir.” dedi.

İbn Atâ da: “Tâatlerin efdali, devamlı olarak Hakk’ı “Murâkabe ve araştırmaktır.” dedi.

Cerirî de: “Bizim durumumuz iki esas üzerine kurulmuştur: Bunlar, nefsini Allah için murâkabe ve ilmini, işinin üzerine hâkim kılmaktır.” demiştir.

Ebû Osman diyor: Ebû Hafs bana dedi ki: “İnsanlar etrafını aldıkları vakit, sen önce nefsine ve kalbine va’z et. Sakın insanların, başına toplanmasına aldanma. Zîra onlar ancak senin dışını murâkabe edebilir. Hâlbuki Allahu Teâlâ içinden geçenleri murâkabe eder.” dedi.

Hikâye edildiğine göre sûfilerden bir şeyhin genç bir öğrencisi vardı. Şeyh buna ikrâm eder ve onu öne geçirirdi. Bunu gören yaşlı başlı talebe ve mürîdleri, "Biz yaşlı başlı olduğumuz halde buna neden bizden fazla ikrâm ediyorsun?" diye serzenişte bulundular. Şeyh, bunların her birine, kimsenin görmeyeceği bir yerde kesilip getirilmek üzere birer kuş verir. Tabiî genç öğrencisine de aynı şeyi teklif eder. Herkes birer tenha yer bulur, kuşlarını kesip getirir. Genç öğrenci ise hepsinden sonra ve kuş elinde canlı olduğu halde gelir. Şeyh:

"Ne yaptın? Niçin kuşu kesmedin?" deyince genç öğrenci:

"Nereye gittimse Allah beni görüyordu. Tenha bir yer bulamadığım için kuşu kesemedim." dedi. Bunun üzerine hepsi gencin üstünlüğünü ve ikrâma onlardan daha çok lâyık olduğunu kabul ettiler.

Hikâye edildiğine göre; Yûsuf aleyhisselâm ile baş başa kalıp kapıları kapattığı vakit, Züleyha, odasındaki putun üzerini perde ile örttü. Bunu gören Yûsuf aleyhisselâm;

"Ne o, Melik-i Cebbâr olan Allah'tan utanmıyor da cansız bir puttan mı utanıyorsun?" dedi.

Câriyenin biri, kendisini kötü işe dâvet eden adama:

"Utanmıyor musun?" deyince adam:

"Kimden utanayım? Gökteki yıldızlardan başka kimse yok, onlardan mı utanayım?" deyince câriye:

"Ya o yıldızları yaratan nerede?" dedi.

Adamın biri **Cüneyd**'e; "Gözümü nâmahremden ne ile koruyabilirim?" deyince Cüneyd:

"Allah'ın sana bakıp seni görmesinin, senin yabancıya bakmandan önce olduğunu bilmenle." dedi.

Yine **Cüneyd**, murâkabeyi ancak Allah'tan alacağı hazzın kaybolmasından korkan sağlayabilir." dedi.

Mâlik b. Dînâr, "Adn cennetleri, Firdevs cennetlerindendir. Orada cennet güllerinden yaratılmış hûrîler vardır. Cennetin bu bölümüne kimler girecek?" diye soranlara; "Günah işleyecekleri zaman Allah'ı hatırlayıp O görüyor diye O'nu murâkıb kabul edenler, azamet ve celâlinden korkup beli bükülenler." demiştir.

Allahu Teâlâ, isyanları sebebiyle insanlara azâb edeceği zaman, onların arasında Allah korkusundan aç ve susuz kalanlara bakar. Âsîleri onlara bağışlayarak azâbını onlardan kaldırır.

Muhâsibî'ye murâkabeden sorduklarında; "Murâkabenin başlangıcı, Allahu Teâlâ'nın insanlara olan yakınlığını kalbin bilmesidir." dedi.

Murte'aş da: "Murâkabe, her an ve sözde gaybı düşünmekle sırra riâyet etmektir." dedi.

Rivâyete göre Allahu Teâlâ meleklerine: "Siz zâhirin murâkabesi ile memursunuz. Ben ise bâtını murâkabe ederim." buyurmuştur.

Muhammed b. Ali et-Tirmizî: "Murâkabeni, bakışlarını senden ayırmayan için, şükrünü, nîmetlerini senden eksik etmeyen için, tâatini, kendisinden bir an bile müstağnî olmayacağın için, saygı ve huşûunu da hükümranlığının elinden bir vakit çıkamayacağın için yap." demiştir.

Sehl: "Kalbin en efdal ve eşref zîneti, nerede olursa olsun Allahu Teâlâ'nın kendisini müşâhede ettiğini bilmesidir." dedi.

Birisine Allahu Teâlâ'nın:

رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ذٰلِكَ لِمَنْ خَشِيَ رَبَّهُ

"Allah onlardan razıdır. Onlar da Allah'tan razıdır. Bu, Rabbinden korkan kimseyedir." (Beyyine suresi, 98/8) âyet-i celîlesinin tefsîrinden sorduklarında; "Rabbini murâkabe edip nefsini muhâsebe eden ve âhiret için azıklanan kimselerdir." dedi.

Zünnûn-ı Mısrî'ye; "Kul, ne ile cennete girebilir?" diye sorduklarında, "Beş şey ile girer" diye cevap vermiştir. "Bunlar, eğriliği bulunmayan istikamet, hatâya düşmeyen ictihad, gizli ve âşikârede Allahu Teâlâ'nın kendini murâkabe ettiğini bilmek, hazırlanmak sûretiyle ölümü beklemek ve hesâba çekilmeden önce kendi muhâsebesini yapmaktır." Nitekim şâir:

"Yalnız kaldığın vakit, "Artık ben yalnızım, beni kimse görmüyor." deme. Allah'ın seni murâkabe ettiğini hatırdan çıkarma."

"Bir an için de olsa, Allahu Teâlâ'nın senden gafil kalacağını ve senin gizli tuttuklarını bilemeyeceğini sanma."

"Görmüyor musun? Günler süratle geçmekte ve bekleyenler için yarın, pek yakındadır." dedi.

Humeyd et-Tavîl, Süleyman b. Ali'ye:

"Bana öğüt ver." dedi. Süleyman:

"Tenhalarda Allah'a isyan ederken, Allahu Teâlâ'nın seni gördüğünü kabul ediyorsan, başkalarının görmesinden çekindiğin halde, Allah'ın görmesine aldırış etmediğin için, Allah'a karşı son derece cüretkâr olmuş olursun. Eğer Allah'ın da görmediğini sanırsan, küfre gidersin." demiştir.

Süfyân-ı Sevrî de; "Kendisine hiç bir şey gizli kalmayana karşı nefsini murâkabe et. Bol bol verenden ümîdini kesme ve dilediği cezayı verenden de daima korku üzerinde bulun." demiştir.

Firkad es-Sencî: “Münâfık şöyle bir etrafına bakar ve kendisini kimse görmeyince kötülüğe dalar. O, murâkabesinde Allah’ı değil, insanları gözetir.” dedi.

Abdullah b. Dînâr diyor: “Hz. Ömer ile Mekke’ye giderken yolda bir çobana rastladık. Hz. Ömer:

“Bunlardan bir koyun bana sat.” dedi. Çoban:

“Ben mal sâhibi değilim, köleyim.” deyince Hz. Ömer:

“Mal sâhibine; “Koyunu kurt yedi” dersin dedi. Çoban:

“O halde Allah nerede?” deyince, Hz. Ömer ağlayarak köleyi efendisinden satın alıp âzâd etti ve köleye:

“Bu sözün, seni dünyada kölelikten âzâd edip hürriyetine kavuşturdu. Umarım ki âhirette de seni âzâd eder.” dedi.

بيان حقيقة المراقبة ودرجاتها

اعلمْ : أنَّ حقيقةَ المراقبةِ هيَ ملاحظةُ الرقيبِ ، وانصرافُ الهمِّ إليهِ ، فمَنِ احترزَ مِنْ أمرٍ مِنَ الأمورِ بسببِ غيرِهِ يُقالُ : إنَّهُ يراقبُ فلاناً ويراعي جانبَهُ ، ونعني بهـٰذهِ المراقبةِ حالةً للقلبِ يثمرُها نوعٌ مِنَ المعرفةِ ، وتثمرُ تلكَ الحالةُ أعمالاً في الجوارحِ وفي القلبِ .

أمَّا الحالةُ . . فهيَ مراعاةُ القلبِ للرقيبِ ، واشتغالُهُ بهِ ، والتفاتُهُ إليهِ ، وملاحظتُهُ إيَّاهُ ، وانصرافُهُ إليهِ .

وأمَّا المعرفةُ التي تثمرُ هـٰذهِ الحالةَ . . فهوَ العلمُ بأنَّ اللهَ مطلعٌ على الضمائرِ ، عالمٌ بالسرائرِ ، رقيبٌ علىٰ أعمالِ العبادِ ، قائمٌ علىٰ كلِّ نفسٍ بما كسبَتْ ، وأنَّ سرَّ القلبِ في حقِّهِ مكشوفٌ ؛ كما أنَّ ظاهرَ البشرةِ للخلقِ مكشوفٌ ، بلْ أشدُّ مِنْ ذلكَ ، فهـٰذهِ المعرفةُ إذا صارَتْ يقيناً ؛ أعني : أنَّها خلَتْ عنِ الشكِّ ، ثمَّ استولَتْ بعدَ ذلكَ على القلبِ وقهرَتْهُ ، فربَّ علمٍ لا شكَّ فيهِ لا يغلبُ على القلبِ ؛ كالعلمِ بالموتِ ، فإذا استولَتْ على القلبِ . . استجرَّتِ القلبَ إلىٰ مراعاةِ جانبِ الرقيبِ ، وصرفَتْ همَّهُ إليهِ .

والموقنونَ بهـٰذهِ المعرفةِ هُمُ المقرَّبونَ ، وهمْ ينقسمونَ إلى الصدِّيقينَ ، وإلىٰ أصحابِ اليمينِ ، فمراقبتُهُمْ علىٰ درجتينِ :

الدرجةُ الأولىٰ : مراقبةُ المقرَّبينَ مِنَ الصدِّيقينَ :

وهيَ مراقبةُ التعظيمِ والإجلالِ ، وهوَ أنْ يصيرَ القلبُ مستغرقاً بملاحظةِ ذلكَ الجلالِ ، ومنكسراً تحتَ الهيبةِ ، فلا يبقىٰ فيهِ متسعٌ للالتفاتِ إلى الغيرِ أصلاً ، وهـٰذهِ مراقبةٌ لا نطوِّلُ النظرَ في تفصيلِ أعمالِها ؛ فإنَّها مقصورةٌ على القلبِ ، أمَّا الجوارحُ . . فإنَّها تتعطَّلُ عنِ الالتفاتِ إلى المباحاتِ فضلاً عنِ المحظوراتِ ، وإذا تحرَّكَتْ بالطاعاتِ . . كانَتْ كالمستعملةِ بها ، فلا تحتاجُ إلىٰ تدبيرٍ وتثبيتٍ في حفظِها علىٰ سننِ السدادِ ، بلْ يسدِّدُ الرعيةَ مَنْ ملكَ كلِّيَّةَ الراعي ، والقلبُ هوَ الراعي ، فإذا صارَ مستوفىً بالمعبودِ . . صارَتِ الجوارحُ كلُّها مستعملةً جاريةً على السدادِ والاستقامةِ مِنْ غيرِ تكلُّفٍ .

وهـٰذا هوَ الذي صارَ همُّهُ همّاً واحداً ، فكفاهُ اللهُ سائرَ الهمومِ ، ومَنْ نالَ هـٰذهِ الدرجةَ . . فقدْ يغفُلُ عنِ الخلقِ ، حتىٰ لا يبصرُ مَنْ يحضرُ عندَهُ وهوَ فاتحٌ عينيهِ ، ولا يسمعُ ما يُقالُ لهُ معَ أنَّه لا صممَ بهِ ، وقدْ يمرُّ على ابنهِ مثلاً فلا يكلِّمُهُ ، حتىٰ كانَ بعضُهُمْ يجري عليهِ مثلُ ذلكَ ، فقالَ لمَنْ عاتبَهُ : إذا مررتَ بي . . فحرِّكْني (١) .

ولا تستبعدْ هـٰذا ؛ فإنَّكَ تجدُ نظيرَ هـٰذا في القلوبِ المعظِّمةِ لملوكِ الأرضِ ، حتىٰ إنَّ خدمَ الملوكِ قدْ لا يحسُّونَ بما يجري عليهِمْ في مجالسِ

---

(١) أورده المحاسبي في « القصد والرجوع إلى الله » والمطبوع باسم « الوصايا » (ص٣١٤) .

الملوكِ لشدَّةِ استغراقِهِمْ بهِمْ ، بلْ قدْ يشتغلُ القلبُ بمهمٍّ حقيرٍ مِنْ مهمَّاتِ الدنيا ، فيغوصُ الرجلُ في الفكرِ فيهِ ويمشي ، فربَّما يخطئُ الموضعَ الذي قصدَهُ ، وينسى الشغلَ الذي نهضَ لهُ .

وقدْ قيلَ لعبدِ الواحدِ بنِ زيدٍ : هلْ تعرفُ في زمانِكَ هـٰذا رجلاً قدِ اشتغلَ بحالِهِ عنِ الخلقِ ؟ فقالَ : ما أعرفُ⁽¹⁾ إلا رجلاً واحداً سيدخلُ عليكُمُ الساعةَ ، فما كانَ إلا سريعاً حتىٰ دخلَ عتبةُ الغلامُ ، فقالَ لهُ عبدُ الواحدِ بنُ زيدٍ: مِنْ أينَ جئتَ يا عتبةُ ؟ فقالَ : مِنْ موضعِ كذا ، وكانَ طريقُهُ على السوقِ ، فقالَ : مَنْ لقيتَ في الطريقِ ؟ فقالَ : ما رأيتُ أحداً⁽²⁾ .

ورُوِيَ عنْ يحيىٰ بنِ زكريا عليهما السلامُ : أنَّهُ مرَّ بامرأةٍ ، فدفعَها ، فسقطَتْ علىٰ وجهِها ، فقيلَ لهُ : لمَ فعلتَ هـٰذا ؟ فقالَ : ما ظننتُها إلا جداراً⁽³⁾ .

وحُكِيَ عنْ بعضِهِمْ أنَّهُ قالَ : مررتُ بجماعةٍ يترامونَ وواحدٌ جالسٌ بعيداً منهُمْ ، فتقدمتُ إليهِ ، فأردتُ أنْ أكلِّمَهُ ، فقالَ : ذكرُ اللهِ تعالىٰ أشهىٰ ، فقلتُ : أنتَ وحدَكَ ؟ فقالَ : معي ربِّي وملكايَ ، فقلتُ : مَنْ سبقَ مِنْ هؤلاءِ ؟ فقالَ : مَنْ غفرَ اللهُ تعالىٰ لهُ ، فقلتُ : أينَ الطريقُ ؟ فأشارَ نحوَ

---

(١) في النسخ : (ما أعرفه) ، والمثبت من (ق) .

(٢) كذا أورده المحاسبي في « الوصايا » (ص ٣١٤) واللفظ له ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٣٣) .

(٣) أورده المحاسبي في « الوصايا » (ص ٣١٤) .

السماءِ ، وقامَ ومشىٰ وقالَ : أكثرُ خلقِكَ شاغلٌ عنكَ(١) .

فهٰذا كلامُ مستغرقٍ بمشاهدةِ اللهِ تعالىٰ ، لا يتكلَّمُ إلا منهُ ، ولا يسمعُ إلا فيهِ ، فهٰذا لا يحتاجُ إلىٰ مراقبةِ لسانِهِ وجوارحِهِ ، فإنَّها لا تتحرَّكُ إلا بما هوَ فيهِ .

ودخلَ الشبليُّ علىٰ أبي الحسينِ النوريِّ وهوَ معتكفٌ ، فوجدَهُ ساكناً حسنَ الاجتماعِ ، لا يتحرَّكُ مِنْ ظاهرِهِ شيءٌ ، فقالَ لهُ : مِنْ أينَ أخذتَ هٰذهِ المراقبةَ والسكونَ ؟ فقالَ : مِنْ سنَّورٍ كانَتْ لنا ، فكانَتْ إذا أرادَتِ الصيدَ . رابطَتْ رأسَ الجُحْرِ لا تتحرَّكُ لها شعرةٌ .

وقالَ أبو عبدِ اللهِ بنُ خفيفٍ : خرجتُ مِنْ مصرَ أريدُ الرملةَ للقاءِ أبي عليٍّ الروذباريِّ ، فقالَ لي عيسىٰ بنُ يونسَ المصريُّ المعروفُ بالزاهدِ : إنَّ في صورَ شابّاً وكهلاً قد اجتمعا علىٰ حالِ المراقبةِ ، فلو نظرتَ إليهما نظرةً لعلَّكَ تستفيدُ منهما ، فدخلتُ صورَ وأنا جائعٌ عطشانُ ، وفي وسطي خرقةٌ ، وليسَ علىٰ كتفي شيءٌ ، فدخلتُ المسجدَ ، فإذا بشخصينِ قاعدينِ مستقبلي القبلةِ ، فسلمتُ عليهما ، فما أجاباني ، فسلمتُ ثانيةً وثالثةً ، فلمْ أسمعِ الجوابَ ، فقلتُ : نشدتُكُما باللهِ إلا رددتُما عليَّ السلامَ ، فرفعَ الشابُّ رأسَهُ مِنْ مرقعتِهِ ، فنظرَ إليَّ وقالَ : يا بنَ خفيفٍ ؛ الدنيا قليلٌ ، وما بقيَ مِنَ القليلِ إلا قليلٌ ، فخذْ مِنَ القليلِ الكثيرَ ، يا بنَ خفيفٍ ؛ ما أقلَّ

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ١٦٥) .

شغلَكَ حتىٰ تتفرَّغَ إلىٰ لقائِنا ! قالَ : فأخذ بكليَّتي ، فنظرَ إليَّ ثمَّ طأطأَ رأسَهُ في المكانِ ، فبقيتُ عندَهُما حتىٰ صلَّينا الظهرَ والعصرَ ، فذهبَ جوعي وعطشي وعنائي ، فلمَّا كانَ وقتُ العصرِ . قلتُ : عظْني ، فرفعَ رأسَهُ إليَّ وقالَ : يا بنَ خفيفٍ ؛ نحنُ ـ أصحابَ المصائبِ ـ ليسَ لنا لسانُ العظةِ ، فبقيتُ عندَهُما ثلاثةَ أيامٍ لا آكلُ ولا أشربُ ولا أنامُ ، ولا رأيتُهُما أكلا شيئاً ولا شربا ولا ناما ، فلمَّا كانَ في اليومِ الثالثِ . قلتُ في سرِّي : أحلِّفُهُما أنْ يعظاني لعلِّي أنْ أنتفعَ بعظتِهما ، فرفعَ الشابُّ رأسَهُ وقالَ لي : يا بنَ خفيفٍ ؛ عليكَ بصحبةِ مَنْ تذكِّرُكَ اللهَ رؤيتُهُ ، وتقعُ هيبتُهُ علىٰ قلبِكَ ، يعظُكَ بلسانِ فعلِهِ ، ولا يعظُكَ بلسانِ قولِهِ والسلامُ ، قمْ عنّا(١) .

فهٰذهِ درجةُ المراقبينَ الذينَ غلبَ علىٰ قلوبِهِمُ الإجلالُ والتعظيمُ ، فلمْ يبقَ فيهِمْ متَّسعٌ لغيرِ ذلكَ .

* * *

الدرجةُ الثانيةُ : مراقبةُ الورعينَ مِنْ أصحابِ اليمينِ :

وهُمْ قومٌ غلبَ يقينُ اطلاعِ اللهِ علىٰ ظاهرِهِمْ وباطنِهِمْ علىٰ قلوبِهِمْ ، ولكنْ لمْ تدهشْهُمْ ملاحظةُ الجلالِ ، بلْ بقيتْ قلوبُهُمْ علىٰ حدِّ الاعتدالِ ، متسعةً للتلفُّتِ إلى الأحوالِ والأعمالِ ، إلا أنَّها معَ ممارسةِ الأعمالِ لا تخلو عنِ المراقبةِ .

---

(١) رواه الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ١٦٥) .

نعمْ ، غلبَ عليهِمُ الحياءُ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، فلا يقدمونَ ولا يحجمونَ إلا بعدَ التثبُّتِ فيهِ ، ويمتنعونَ عنْ كلِّ ما يفتضحونَ بهِ في القيامةِ ، فإنَّهُمْ يرونَ اللهَ سبحانه في الدنيا مطَّلِعاً عليهِمْ ، فلا يحتاجونَ إلى انتظارِ القيامةِ .

وتعرفُ اختلافَ الدرجتينِ بالمشاهداتِ ، فإنَّكَ في خلوتِكَ قدْ تتعاطىٰ أعمالاً ، فيحضرُكَ صبيٌّ أوِ امرأةٌ ، فتعلمُ أنَّهُ مطلعٌ عليكَ ، فتستحيي منهُ ، فتحسنُ جلوسَكَ ، وتراعي أحوالَكَ ، لا عنْ إجلالٍ وتعظيمٍ ، بلْ عنْ حياءٍ ، فإنَّ مشاهدتَهُ وإنْ كانَتْ لا تدهشُكَ ولا تستغرقُكَ فإنَّها تهيِّجُ الحياءَ منكَ ، وقدْ يدخلُ عليكَ ملكٌ مِنَ الملوكِ ، أوْ كبيرٌ مِنَ الأكابرِ ، فيستغرقُكَ التعظيمُ حتىٰ تتركَ كلَّ ما أنتَ فيهِ شغلاً بهِ ، لا حياءً منهُ ، فهكذا تختلفُ مراتبُ العبادِ في مراقبةِ اللهِ تعالىٰ .

ومَنْ كانَ في هـٰذهِ الدرجةِ فيحتاجُ إلىٰ أنْ يراقبَ جميعَ حركاتِهِ وسكناتِهِ ، وخطراتِهِ ولحظاتِهِ ، وبالجملةِ : جميعَ اختياراتِهِ ، ولهُ فيها نظرانِ : نظرٌ قبلَ العملِ ، ونظرٌ في العملِ .

* * *

أمّا قبلَ العملِ :

فلينظرْ أنَّ ما ظهرَ لهُ وتحرَّكَ بفعلِهِ خاطرُهُ : أهوَ للهِ خاصَّةً ، أوْ هوَ في هوى النفسِ ومتابعةِ الشيطانِ ؟ فيتوقفُ فيهِ ويتثبَّتُ حتىٰ ينكشفَ لهُ ذلكَ بنورِ

الحقِّ ؛ فإنْ كانَ للهِ تعالىٰ . . أمضاهُ ، وإنْ كانَ لغيرِ اللهِ . . استحيا مِنَ اللهِ وانكفَّ عنهُ ، ثمَّ لامَ نفسَهُ علىٰ رغبتِها فيهِ ، وهمِّها بهِ ، وميلِها إليهِ ، وعرَّفَها سوءَ فعلِها ، وسعيَها في فضيحتِها ، وأنَّها عدوَّةُ نفسِها إنْ لمْ يتداركْها اللهُ بعصمتِهِ ، وهـٰذا التوقُّفُ في بدايةِ الأمورِ إلىٰ حدِّ البيانِ واجبٌ محتومٌ لا محيصَ لأحدٍ عنهُ ، فإنَّ في الخبرِ أنَّهُ يُنشرُ للعبدِ في كلِّ حركةٍ مِنْ حركاتِهِ وإنْ صغُرَتْ ثلاثةُ دواوينَ الديوانُ الأوَّلُ : لِمَ ، والثاني : كيفَ ، والثالثُ : لمَنْ ، ومعنىٰ لِمَ ؛ أيْ : لِمَ فعلتَ هـٰذا ؟ أكانَ عليكَ أنْ تفعلَهُ لمولاكَ أوْ ملتَ إليهِ بشهوتِكَ وهواكَ ؟ فإنْ سلمَ منهُ بأنْ كانَ عليهِ أنْ يعملَ ذلكَ لمولاهُ . . سُئِلَ عنِ الديوانِ الثاني ، فقيلَ : كيفَ فعلتَ هـٰذا ؟ فإنَّ للهِ تعالىٰ في كلِّ عملٍ شرطاً وحكماً لا يُدركُ قدرُهُ ووقتُهُ وصفتُهُ إلا بعلمٍ ، فيُقالُ لهُ : كيفَ فعلتَ ؟ أبعلمٍ محقَّقٍ ، أمْ بجهلٍ وظنٍّ ؟ فإنْ سلمَ مِنْ هـٰذا . . نُشرَ الديوانُ الثالثُ ، وهوَ المطالبةُ بالإخلاصِ ، فيُقالُ : لمَنْ عملتَ ؟ ألوجهِ اللهِ خالصاً وفاءً بقولِكَ : لا إلـٰهَ إلا اللهُ ، فيكونَ أجرُكَ على اللهِ ؟ أوْ لمراءاةِ خلْقٍ مثلِكَ ، فخذْ أجرَكَ منهُ ؟ أمْ عملتَهُ لتنالَ عاجلَ دنياكَ ، فقد وفَّيناكَ نصيبَكَ مِنَ الدنيا ؟ أمْ عملتَهُ بسهوٍ وغفلةٍ ، فقدْ سقطَ أجرُكَ ، وحبطَ عملُكَ ، وخابَ سعيُكَ ؟ وإنْ عملتَ لغيري . . فقدِ استوجبتَ مقتي وعقابي ؛ إذْ كنتَ عبداً لي ، تأكلُ رزقي ، وتترفَّهُ بنعمتي ، ثمَّ تعملُ لغيري ، أما سمعتَني أقولُ : ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ تَدۡعُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ عِبَادٌ أَمۡثَالُكُمۡ ﴾ ، ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ تَعۡبُدُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ لَا يَمۡلِكُونَ لَكُمۡ رِزۡقًا فَٱبۡتَغُوا

عِندَ ٱللَّهِ ٱلرِّزْقَ وَٱعْبُدُوهُ ﴾ ويحَكَ ! أما سمعتَني أقولُ : ﴿ أَلَا لِلَّهِ ٱلدِّينُ ٱلْخَالِصُ ﴾(١) .

فإذا عرفَ العبدُ أنَّهُ بصددِ هـٰذهِ المطالباتِ والتوبيخاتِ.. طالبَ نفسَهُ قبلَ أنْ تُطالبَ ، وأعدَّ للسؤالِ جواباً ، وللجوابِ صواباً ، فلا يبدي ولا يعيدُ إلا بعدَ التثبُّتِ ، ولا يحرِّكُ جفناً ولا أَنْمُلةً إلا بعدَ التأمُّلِ ، وقدْ قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لمعاذٍ : « إنَّ الرجلَ ليُسأَلُ عنْ كحلِ عينيهِ ، وعنْ فتِّهِ الطينَ بإصبعيهِ ، وعنْ لمسهِ ثوبَ أخيهِ »(٢) .

وقالَ الحسنُ : (كانَ أحدُهُمْ إذا أرادَ أنْ يتصدَّقَ بصدقةٍ.. نظرَ وتثبَّتَ ، فإنْ كانَ للهِ.. أمضاهُ)(٣) .

وقالَ الحسنُ : (رحمَ اللهُ تعالىٰ عبداً وقفَ عندَ همِّهِ ، فإنْ كانَ للهِ.. مضىٰ ، وإنْ كانَ لغيرِهِ.. تأخَّرَ)(٤) .

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٨٠) ، ولم يذكره مرفوعاً ، بل قال : (وبلغني) ، وقد تقدم حديث : « الدواوين ثلاثة : ديوان يغفر ، وديوان لا يغفر ، وديوان لا يترك » ، وهو ما رواه أحمد في « المسند » (٦/ ٢٤٠) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/ ٥٧٥) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ١٦٢) ، ورواه ابن أبي حاتم في « تفسيره » (١٧١٩٠) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ٣١) .

(٣) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (١٠/ ١٠٣) .

(٤) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (١٠/ ١٠٣) .

وقالَ في حديثِ سعدٍ حينَ أوصاهُ سلمانُ : (اتقِ اللهَ عندَ همِّكَ إذا هممتَ)[1] .

وقالَ محمدُ بنُ عليٍّ : (إنَّ المؤمنَ وَقَّافٌ متأنٍّ ، يقفُ عندَ همِّهِ ، ليسَ كحاطبِ ليلٍ)[2] .

فهـٰذا هوَ النظرُ الأوَّلُ في هـٰذهِ المراقبةِ ، ولا يخلِّصُ مِنْ هـٰذا إلا العلمُ المتينُ ، والمعرفةُ الحقيقيَّةُ بأسرارِ الأعمالِ وأغوارِ النفسِ ومكايدِ الشيطانِ ، فمتىٰ لمْ يعرفْ نفسَهُ وربَّهُ وعدوَّهُ إبليسَ ، ولمْ يعرفْ ما يوافقُ هواهُ ، ولمْ يميِّزْ بينَهُ وبينَ ما يحبُّهُ اللهُ ويرضاهُ في نيَّتِهِ ، وهمَّتِهِ وفكرتِهِ ، وسكونِهِ وحركتِهِ . . فلا يسلمُ في هـٰذهِ المراقبةِ ، بلِ الأكثرونَ يرتكبونَ الجهلَ فيما يكرهُهُ اللهُ تعالىٰ وهمْ يحسبونَ أنَّهُمْ يحسنونَ صنعاً .

ولا تظنَّنَّ أنَّ الجاهلَ بما يقدرُ على التعلُّمِ فيهِ يُعذرُ بالجهلِ هيهاتَ ! بلْ طلبُ العلمِ فريضةٌ علىٰ كلِّ مسلمٍ ، ولهـٰذا كانَتْ ركعتانِ مِنْ عالمٍ أفضلَ مِنْ ألفِ ركعةٍ مِنْ غيرِ عالمٍ[3] ؛ لأنَّهُ يعلمُ آفاتِ النفوسِ ومكايدَ الشيطانِ

---

(١) رواه الحاكم في « المستدرك » (٤/٣١٧) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٩١٠) ولفظه : (يا سعدُ ؛ اذكر الله عند همِّك إذا هممت ، وعند يدك إذا أقسمت ، وعند حكمك إذا حكمت) .

(٢) أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/ ٥٠) ، ونحوه عند البيهقي في « الزهد الكبير » (٩٣٠) .

(٣) وذلك فيما رواه ابن النجار عن موسى بن جعفر ، عن أبيه ، عن جده : « ركعتان من عالم أفضل من سبعين ركعة من غير عالم » رواه الشيرازي في « الألقاب » من طريق =

ومواضعَ الغرورِ ، فيتقي ذلكَ ، والجاهلُ لا يعرفُهُ ، فكيفَ يحترزُ منهُ ، فلا يزالُ الجاهلُ في تعبٍ ، والشيطانُ منهُ في فرحٍ وشماتةٍ ، فنعوذُ باللهِ مِنَ الجهلِ والغفلةِ ، فهوَ رأسُ كلِّ شقاوةٍ ، وأساسُ كلِّ خسرانٍ .

فحكمُ اللهِ تعالىٰ علىٰ كلِّ عبدٍ أنْ يراقبَ نفسَهُ عندَ همِّهِ بالفعلِ وسعيِهِ بالجارحةِ ، فيتوقَّفُ عندَ الهمِّ وعندَ السعيِ حتىٰ ينكشفَ لهُ بنورِ العلمِ أنَّهُ للهِ تعالىٰ فيمضيَهُ ، أوْ هوَ لهوى النفسِ فيتقيَهُ ، ويزجرَ القلبَ عنِ الفكرِ فيهِ ، وعنِ الهمِّ بهِ ، فإنَّ الخطرةَ الأولىٰ في الباطلِ إذا لمْ تدفعْ . . أورثَتِ الرغبةَ ، والرغبةُ تورثُ الهمَّ ، والهمُّ يورثُ جزْمَ القصدِ ، والقصدُ يورثُ الفعلَ ، والفعلُ يورثُ البوارَ والمقتَ ، فينبغي أنْ تحسمَ مادةُ الشرِّ مِنْ منبعِهِ الأوَّلِ ، وهوَ الخاطرُ ، فإنَّ جميعَ ما وراءَهُ يتبعُهُ .

ومهما أشكلَ على العبدِ ذلكَ ، وأظلمَتِ الواقعةُ فلمْ ينكشفْ لهُ . . فليتفكرْ في ذلكَ بنورِ العلمِ ، ويستعذْ باللهِ مِنْ مكرِ الشيطانِ بواسطةِ الهوىٰ ، فإنْ عجزَ عنِ الاجتهادِ والفكرِ بنفسِهِ . . فليستضيءْ بنورِ علماءِ الدينِ ، وليفرَّ مِنَ العلماءِ المضلِّينَ المقبلينَ على الدنيا فرارَهُ مِنَ الشيطانِ ، بلْ أشدَّ ، فقدْ أوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ داوودَ عليهِ السلامُ : (يا داوودُ ؛ لا تسألْ عنِّي عالماً

= مالك بن دينار ، عن الحسن ، عن أنس ، عن علي رفعه : « ركعة من عالم بالله خير من ألف ركعة من متجاهل بالله » ، وروىٰ أبو نعيم من حديث أنس ـ وهو عند الديلمي في « مسند الفردوس » (٣٢٣٤) ـ : « ركعتان من رجل ورع أفضل من ألف ركعة من مخلط » . « إتحاف » (١٠/٥٩) .

أسكرَهُ حبُّ الدنيا فيقطعَكَ عنْ محبَّتي ، أولـٰئك قطّاعُ الطريقِ علىٰ عبادي)[1] ، فالقلوبُ المظلمةُ بحبِّ الدنيا وشدَّةِ الشرهِ والتكالبِ عليها محجوبةٌ عنْ نورِ اللهِ تعالىٰ ، فإنَّ مستضاءَ أنوارِ القلوبِ حضرةُ الربوبيَّةِ ، فكيفَ يستضيءُ بها مَنِ استدبرَها ، وأقبلَ علىٰ عدوِّها ، وعشقَ بغيضَها ومقيتَها وهيَ شهواتُ الدنيا ؟!

فلتكنْ همَّةُ المريدِ أوَّلاً في إحكامِ العلمِ ، أوْ في طلبِ عالمٍ معرضٍ عنِ الدنيا ، أوْ ضعيفِ الرغبةِ فيها إنْ لمْ يجدْ مَنْ هوَ عديمُ الرغبةِ فيها ، وقدْ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ يحبُّ البصرَ النافذَ عندَ ورودِ الشبهاتِ ، والعقلَ الكاملَ عندَ هجومِ الشهواتِ »[2] ، جمعَ بينَ الأمرينِ ، وهما متلازمانِ حقّاً ، فمَنْ ليسَ لهُ عقلٌ وازعٌ عنِ الشهواتِ . . فليسَ لهُ بصرٌ نافذٌ في الشبهاتِ .

ولذلكَ قالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « مَنْ قارفَ ذنباً . . فارقَهُ عقلٌ لا يعودُ إليهِ أبداً »[3] ، فما قدْرُ العقلِ الضعيفِ الذي سعدَ الآدميُّ بهِ حتىٰ يعمدَ إلىٰ محوِهِ ومحقِهِ بمقارفةِ الذنوبِ ؟!

---

(١) قوت القلوب (١/ ١٤١) ، ورواه يحيى بن الحسين بن إسماعيل الشجري في « الأمالي الشجرية » (١/ ٦٣) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ١٩٩) مختصراً ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (١٠٨١) ، والبيهقي في « الزهد الكبير » (٩٥٤) من حديث عمران بن الحصين رضي الله عنه .

(٣) قال الحافظ العراقي : (لم أر له أصلاً) . « إتحاف » (٧/ ٢٣١) .

ومعرفةُ آفاتِ الأعمالِ قدِ اندرسَتْ في هٰذهِ الأعصارِ ، فإنَّ الناسَ كلَّهُمْ قدْ هجروا هٰذهِ العلومَ ، واشتغلوا بالتوسُّطِ بينَ الخلقِ في الخصوماتِ الثائرةِ مِن اتباعِ الشهواتِ ، وقالوا : هٰذا هوَ الفقهُ ، وأخرجوا هٰذا العلمَ الذي هوَ فقهُ الدينِ عنْ جملةِ العلومِ ، وتجرَّدوا لفقهِ الدنيا الذي ما قُصِدَ بهِ إلا دفعُ الشواغلِ عنِ القلوبِ ليُتفرَّغَ لفقهِ الدينِ ، فكانَ فقهُ الدنيا مِنَ الدينِ بواسطةِ هٰذا الفقهِ ، وفي الخبرِ : (أنتمُ اليومَ في زمانٍ خيرُكُمْ فيهِ المسارعُ ، وسيأتي عليكُمْ زمانٌ خيرُكُمْ فيهِ المتثبِّتُ)(١) .

ولهٰذا توقَّفَ طائفةٌ مِنَ الصحابةِ في القتالِ معَ أهلِ العراقِ وأهلِ الشامِ لما أشكلَ عليهِمُ الأمرُ ؛ كسعدِ بنِ أبي وقاصٍ ، وعبدِ اللهِ بنِ عمرَ ، وأسامةَ ، ومحمدِ بنِ مسلمةَ ، وغيرِهِمْ(٢) .

فمَنْ لمْ يتوقَّفْ عندَ الاشتباهِ . . كانَ متبعاً لهواهُ ، معجباً برأيِهِ ، وكانَ ممَّنْ وصفَهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إذْ قالَ : « فإذا رأيتَ شحّاً مطاعاً ، وهوىً متبعاً ، وإعجابَ كلِّ ذي رأيٍ برأيِهِ . . فعليكَ بخاصَّةِ نفسِكَ »(٣) .

وكلُّ مَنْ خاضَ في شبهةٍ بغيرِ تحقيقٍ . . فقدْ خالفَ قولَهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِۦ عِلْمٌ ﴾ ، وقولَهُ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « إيَّاكُمْ والظنَّ ؛

---

(١) قوت القلوب (١/ ١٦١) ، وهو من كلام ابن مسعود رضي الله عنه .

(٢) انظر تفصيل ذلك في « الإتحاف » (١٠/ ١٠٥) .

(٣) رواه أبو داوود (٤٣٤١) ، والترمذي (٣٠٥٨) ، وابن ماجه (٤٠١٤) .

فإنَّ الظنَّ أكذبُ الحديثِ »[1] ، وأرادَ بهِ ظنّاً بغيرِ دليلٍ ؛ كما يستفتي بعضُ العوامِّ قلبَهُ فيما أشكلَ عليهِ ويتبعُ ظنَّهُ ، ولصعوبةِ هٰذا الأمرِ وعظمِهِ كانَ دعاءُ الصديقِ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُ : (اللهمَّ ؛ أرِني الحقَّ حقّاً وارزقْني اتباعَهُ ، وأرني الباطلَ باطلاً وارزقْني اجتنابَهُ ، ولا تجعلْهُ متشابهاً عليَّ فأتبعَ الهوىٰ)[2] .

وقالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (الأمورُ ثلاثةٌ : أمرٌ استبانَ رشدُهُ فاتبعْهُ ، وأمرٌ استبانَ غيُّهُ فاجتنبْهُ ، وأمرٌ أشكلَ عليكَ فكلْهُ إلىٰ عالمِهِ)[3] .

وقدْ كانَ مِنْ دعاءِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اللهمَّ ؛ إنِّي أعوذُ بكَ أنْ أقولَ في الدينِ بغيرِ علمٍ »[4] ، فأعظمُ نعمةِ اللهِ تعالىٰ علىٰ عبادِهِ هوَ العلمُ ، وكشفُ الحقِّ ، والإيمانُ عبارةٌ عنْ نوعِ كشفٍ وعلمٍ ، ولذلكَ قالَ اللهُ تعالى امتناناً علىٰ عبدِهِ : ﴿ وَكَانَ فَضْلُ ٱللَّهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا ﴾ ، وأرادَ بهِ العلمَ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ فَسْـَٔلُوٓاْ أَهْلَ ٱلذِّكْرِ إِن كُنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدَىٰ ﴾ ، وقالَ : ﴿ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُۥ ﴾ ، وقالَ : ﴿ وَعَلَى ٱللَّهِ قَصْدُ ٱلسَّبِيلِ ﴾ .

---

[1] رواه البخاري (٦٧٢٤) ، ومسلم (٢٥٦٣) .

[2] كذا في « القوت » (١ / ٧٩) ، وسياق المصنف بنحوه عنده .

[3] رواه الطبراني في « الكبير » (١٠/٣١٨) .

[4] أورده الإمام أبو طالب في « قوته » (١/ ٧٩) من دعاء علي رضي الله عنه ، وقال سبحانه في حق النبي صلى الله عليه وسلم : ﴿ وَإِذَا لَمْ تَأْتِهِم بِـَٔايَةٍ قَالُواْ لَوْلَا ٱجْتَبَيْتَهَا قُلْ إِنَّمَآ أَتَّبِعُ مَا يُوحَىٰٓ إِلَىَّ مِن رَّبِّى ﴾ .

وقالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : (الهوىٰ شريكُ العمىٰ ، ومِنَ التوفيقِ التوقُّفُ عندَ الحيرةِ ، ونعمَ طاردُ الهمِّ اليقينُ ، وعاقبةُ الكذبِ الندمُ ، وفي الصدقِ السلامةُ ، ربَّ بعيدٍ أقربُ مِنْ قريبٍ ، وغريبٌ مَنْ لمْ يكنْ لهُ حبيبٌ ، والصديقُ مَنْ صدقَ غيبُهُ ، ولا يعدمْكَ مِنْ حبيبٍ سوءُ الظنِّ ، نعمَ الخُلُقُ التكرُّمُ ، والحياءُ سببٌ إلىٰ كلِّ جميلٍ ، وأوثقُ العرى التقوىٰ ، وأوثقُ سببٍ أخذتَ بهِ سببٌ بينَكَ وبينَ اللهِ تعالىٰ ، إنَّما لكَ مِنْ دنياكَ ما أصلحتَ بهِ مثواكَ ، والرزقُ رزقانِ : رزقٌ تطلبُهُ ، ورزقٌ يطلبُكَ ، فإنْ لمْ تأتِهِ.. أتاكَ ، وإنْ كنتَ جازعاً علىٰ ما أفلتَ مِنْ يديكَ.. فلا تجزعْ علىٰ ما لمْ يصلْ إليكَ ، واستدلَّ علىٰ ما لمْ يكنْ بما كانَ ؛ فإنَّما الأمورُ أشباهٌ ، والمرءُ يسرُّهُ دركُ ما لمْ يكنْ ليفوتَهُ ، ويسوءُهُ فوتُ ما لمْ يكنْ ليدركَهُ ، فما نالَكَ مِنْ دنياكَ فلا تكثرَنْ بهِ فرحاً ، وما فاتَكَ منها فلا تتبعْهُ نفسَكَ أسفاً ، وليكنْ سرورُكَ بما قدَّمتَ وأسفُكَ علىٰ ما خلَّفتَ ، وشغلُكَ لآخرتِكَ ، وهمُّكَ فيما بعدَ الموتِ)[1] ، وغرضُنا مِنْ نقلِ هـٰذهِ الكلماتِ قولُهُ رضيَ اللهُ عنهُ : (ومِنَ التوفيقِ التوقُّفُ عندَ الحيرةِ) .

فإذاً ؛ النظرُ الأوَّلُ للمراقبِ نظرُهُ في الهمِّ والحركةِ : أهيَ للهِ أمْ للهوىٰ ؟ وقدْ قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ثلاثٌ مَنْ كُنَّ فيهِ استكملَ

---

[1] قوت القلوب (١/ ٧٦) إلىٰ قوله : (الأمور أشباه) ، وهو ضمن خطبة عند العسكري في « المواعظ » كما في « كنز العمال » (٤٤٢١٥) .

إيمانَهُ : لا يخافُ في اللهِ لومةَ لائمٍ ، ولا يرائي بشيءٍ مِنْ عملِهِ ، وإذا عرضَ لهُ أمرانِ ؛ أحدُهُما للدنيا ، والآخرُ للآخرةِ . . آثرَ الآخرةَ على الدنيا »(١) .

وأظهرُ ما ينكشفُ لهُ في حركاتِهِ أنْ يكونَ مباحاً ولكنْ لا يعنيهِ ، فيتركُهُ لقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مِنْ حسنِ إسلامِ المرءِ تركُهُ ما لا يعنيهِ »(٢) .

* * *

النظرُ الثاني للمراقبةِ عندَ الشروعِ في العملِ :

وذلكَ بتفقُّدِ كيفيةِ العملِ ليقضيَ حقَّ اللهِ تعالىٰ فيهِ ، ويحسنَ النيةَ في إتمامِهِ ، ويكمِّلَ صورتَهُ ، ويتعاطاهُ علىٰ أكملِ ما يمكنُهُ ، وهـٰذا ملازمٌ لهُ في جميعِ أحوالِهِ ، فإنَّهُ لا يخلو في جميعِ أحوالِهِ عنْ حركةٍ وسكونٍ ، فإذا راقبَ اللهَ تعالىٰ في جميعِ ذلكَ . . قدرَ علىٰ عبادةِ اللهِ تعالىٰ فيها بالنيةِ ، وحسنِ الفعلِ ، ومراعاةِ الأدبِ .

فإنْ كانَ قاعداً مثلاً . . فينبغي أنْ يقعدَ مستقبلَ القبلةِ ؛ لقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « خيرُ المجالسِ ما استُقبلَ بهِ القبلةُ »(٣) ، ولا يجلسُ متربِّعاً ؛

---

(١) رواه الديلمي في « مسند الفردوس » (٢٤٥٥) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٨/١٣) .

(٢) رواه الحاكم في « المستدرك » (٤/ ٢٧٠) ، والطبراني في « الكبير » (١٠/ ٣٢٠) ، والبيهقي في « السنن الكبرىٰ » (٧/ ٢٧٢) .

(٣) رواه بلفظه هنا أبو نعيم في « تاريخ أصبهان » (٢/ ٣٥ ، ٣٢٢) ، والديلمي في « مسند =

إذْ لا يُجالسُ الملوكُ كذلكَ ، وملكُ الملوكِ مطلعٌ عليهِ ، قالَ إبراهيمُ بنُ أدهمَ رحمهُ اللهُ : جلستُ مرَّةً متربعاً ، فسمعتُ هاتفاً يقولُ : هٰكذا تُجالَسُ الملوكُ ؟! فلمْ أجلسْ بعدَ ذلكَ متربعاً .

وإنْ كانَ ينامُ . . فينامُ على اليدِ اليمنىٰ مستقبلَ القبلةِ ، معَ سائرِ الآدابِ التي ذكرناها في مواضعِها ، فكلُّ ذلكَ داخلٌ في المراقبةِ ، بلْ لوْ كانَ في قضاءِ الحاجةِ . . فمراعاتُهُ لآدابِها وفاءٌ بالمراقبةِ .

فإذاً ؛ لا يخلو العبدُ إمَّا أنْ يكونَ في طاعةٍ ، أوْ معصيةٍ ، أوْ مباحٍ ، فمراقبتُهُ في الطاعةِ بالإخلاصِ ، والإكمالِ ، ومراعاةِ الأدبِ وحراستِها عنِ الآفاتِ ، وإنْ كانَ في معصيةٍ . . فمراقبتُهُ بالتوبةِ ، والندمِ ، والإقلاعِ ، والحياءِ ، والاشتغالِ بالتكفيرِ ، وإنْ كانَ في مباحٍ . . فمراقبتُهُ بمراعاةِ الأدبِ ، ثمَّ بشهودِ المنعمِ في النعمةِ ، وبالشكرِ عليها .

ولا يخلو العبدُ في جملةِ أحوالِهِ عنْ بليةٍ لا بدَّ لهُ مِنَ الصبرِ عليها ، ونعمةٍ لا بدَّ لهُ مِنَ الشكرِ عليها ، وكلُّ ذلكَ مِنَ المراقبةِ ، بلْ لا ينفكُّ العبدُ في كلِّ حالٍ مِنْ فرضٍ للهِ تعالىٰ عليهِ : إمَّا فعلٍ يلزمُهُ مباشرتُهُ ، أوْ محظورٍ

= الفردوس » (٢٩٠١) عن ابن عمر رضي الله عنهما مرفوعاً ، وهو عند الطبراني في « الأوسط » (٨٣٥٧) ، وابن عدي في « الكامل » (٢/ ٣٧٦) بلفظ : « أكرم المجالس . . . » ، وروى البخاري في « الأدب المفرد » (١١٣٧) عن سفيان بن منقذ عن أبيه قال : (كان أكثر جلوس عبد الله بن عمر وهو مستقبل القبلة) ، وروى الحاكم في « المستدرك » (٤/ ٢٦٩) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما : « إن لكل شيء شرفاً ، وإن أشرف المجالس ما استقبل به القبلة . . . » .

يلزمُهُ تركُهُ ، أوْ ندبٍ حثَّهُ عليهِ ليسارعَ بهِ إلىٰ مغفرةِ اللهِ تعالىٰ ، ويسابقَ بهِ عبادَ اللهِ ، أوْ مباحٍ فيهِ صلاحُ جسمِهِ وقلبِهِ ، وفيهِ عونٌ لهُ علىٰ طاعتِهِ ، ولكلِّ واحدٍ مِنَ ذلك حدودٌ لا بدَّ مِنْ مراعاتِها بدوامِ المراقبةِ ، ﴿ وَمَن يَتَعَدَّ حُدُودَ ٱللَّهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُۥ ﴾ .

فينبغي أنْ يتفقَّدَ العبدُ نفسَهُ في جميعِ أوقاتِهِ في هٰذهِ الأقسامِ الثلاثةِ ، فإذا كانَ فارغاً مِنَ الفرائضِ ، وقدرَ على الفضائلِ . . فينبغي أنْ يلتمسَ أفضلَ الأعمالِ ليشتغلَ بها ، فإنَّ مَنْ فاتَهُ مزيدُ ربحٍ وهوَ قادرٌ علىٰ دركِهِ . . فهوَ مغبونٌ ، والأرباحُ تُنالُ بمزايا الفضائلِ ، فبذلكَ يأخذُ العبدُ مِنْ دنياهُ لآخرتِهِ ؛ كما قالَ تعالىٰ : ﴿ وَلَا تَنسَ نَصِيبَكَ مِنَ ٱلدُّنْيَا ﴾ .

وكلُّ ذلكَ إنَّما يمكنُ بصبرِ ساعةٍ واحدةٍ ، فإنَّ الساعاتِ ثلاثٌ : ساعةٌ مضَتْ لا تعبَ فيها على العبدِ كيفَما انقضَتْ ، في مشقةٍ أوْ في رفاهيةٍ ، وساعةٌ مستقبلةٌ لمْ تأتِ بعدُ ، لا يدري العبدُ أيعيشُ إليها أمْ لا ، ولا يدري ما يقضي اللهُ فيها ، وساعةٌ راهنةٌ ينبغي أنْ يجاهدَ فيها نفسَهُ ، ويراقبَ فيها ربَّهُ ، فإنْ لمْ تأتِهِ الساعةُ الثانيةُ . . لمْ يتحسَّرْ علىٰ فواتِ هٰذهِ الساعةِ ، وإنْ أتتْهُ الساعةُ الثانيةُ . . استوفىٰ حقَّهُ منها كما استوفىٰ مِنَ الأولىٰ ، ولا يطوِّلْ أملَهُ خمسينَ سنةً فيطولَ عليهِ العزمُ على المراقبةِ فيها ، بلْ يكونُ ابنَ وقتِهِ ؛ كأنَّهُ في آخرِ أنفاسِهِ ، فلعلَّهُ آخرُ أنفاسِهِ وهوَ لا يدري .

وإذا أمكنَ أنْ يكونَ آخرَ أنفاسِهِ . . فينبغي أنْ يكونَ علىٰ وجهٍ لا يكرهُ أنْ

يدركَهُ الموتُ وهوَ علىٰ تلكَ الحالةِ ، وتكونَ جميعُ أحوالِهِ مقصورةً علىٰ ما رواهُ أبو ذرٍّ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُ مِنْ قولِهِ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « لا يكونُ المؤمنُ ظاعناً إلا في ثلاثٍ : تزوُّدٍ لمعادٍ ، أوْ مَرَمَّةٍ لمعاشٍ ، أوْ لذةٍ في غيرِ محرَّمٍ »⁽¹⁾ ، وما رُوِيَ عنهُ أيضاً في معناهُ : « وعلى العاقلِ أنْ تكونَ لهُ أربعُ ساعاتٍ : ساعةٌ يناجي فيها ربَّهُ ، وساعةٌ يحاسبُ فيها نفسَهُ ، وساعةٌ يفكِّرُ فيها في صنعِ اللهِ تعالىٰ ، وساعةٌ يخلو فيها للمطعمِ والمشربِ ، فإنَّ في هـٰذهِ الساعةِ عوناً لهُ علىٰ بقيَّةِ الساعاتِ »⁽²⁾ .

ثمَّ هـٰذهِ الساعةُ التي هوَ فيها مشغولُ الجوارحِ بالمطعمِ والمشربِ لا ينبغي أنْ يخلوَ عنْ عملٍ هوَ أفضلُ الأعمالِ ، وهوَ الذكرُ والفكرُ ، فإنَّ الطعامَ الذي يتناولُهُ مثلاً فيهِ مِنَ العجائبِ ما لوْ تفكَّرَ فيهِ وفطنَ لهُ.. كانَ ذلكَ أفضلَ مِنْ كثيرٍ مِنْ أعمالِ الجوارحِ .

والناسُ فيهِ أقسامٌ :

قسمٌ ينظرونَ إليهِ بعينِ التبصُّرِ والاعتبارِ ، فينظرونَ في عجائبِ صنعتِهِ ، وكيفيةِ ارتباطِ قوامِ الحيواناتِ بهِ ، وكيفيةِ تقديرِ اللهِ تعالىٰ لأسبابِهِ ، وخلقِ الشهوةِ الباعثةِ عليهِ ، وخلقِ الآلاتِ المسخرةِ للشهوةِ فيهِ ؛ كما فصَّلنا بعضَهُ

---

(1) كذا في « القوت » (١/٨٩) ، ورواه ابن حبان في « صحيحه » (٣٦١) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/١٦٦) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٢٣/٢٧٤) بلفظ : « وعلى العاقل ألا يكون ظاعناً... » ، ومرمة : إصلاح .

(2) كذا في « القوت » (١/٨٩) ، وهو ضمن الحديث السابق .

في كتابِ الشكرِ ، وهـٰذا مقامُ ذوي الألبابِ .

وقسمٌ ينظرونَ فيهِ بعينِ المقتِ والكراهةِ ، ويلاحظونَ وجهَ الاضطرارِ إليهِ وبودِّهِمْ لوِ استغنوا عنهُ ، ولكنْ يرونَ أنفسَهُمْ مقهورينَ فيهِ ، مسخرينَ لشهواتِهِ ، وهـٰذا مقامُ الزاهدينَ .

وقسمٌ يرونَ في الصنعةِ الصانعَ ، ويترقونَ منها إلىٰ صفاتِ الخالقِ ، فتكونُ مشاهدةُ ذلكَ سبباً لتذكُّرِ أبوابٍ مِنَ الفكرِ تنفتحُ عليهِمْ بسببِهِ ، وهوَ أعلى المقاماتِ ، وهوَ مِنْ مقاماتِ العارفينَ وعلاماتِ المحبِّينَ ؛ إذِ المحبُّ إذا رأىٰ صنعةَ حبيبِهِ وكتابَهُ وتصنيفَهُ . . نسيَ الصنعةَ ، واشتغلَ قلبُهُ بالصانعِ ، وكلُّ ما يتردَّدُ العبدُ فيهِ هوَ صنعُ اللهِ تعالىٰ ، فلهُ في النظرِ منهُ إلى الصانعِ مجالٌ رحبٌ إنْ فُتحَتْ لهُ أبوابُ الملكوتِ ، وذلكَ عزيزٌ جداً .

وقسمٌ رابعٌ ينظرونَ إليهِ بعينِ الرغبةِ والحرصِ ، فيتأسَّفونَ علىٰ ما فاتَهُمْ منهُ ، ويفرحونَ بما حضرَهُمْ مِنْ جملتِهِ ، ويذمُّونَ منهُ ما لا يوافقُ هواهُمْ ، ويعيبونَهُ ويذمُّونَ فاعلَهُ ، فيذمُّون الطبيخَ والطبَّاخَ ، ولا يعلمونَ أنَّ الفاعلَ للطبيخِ والطبَّاخِ ولقدرتِهِ ولعلمِهِ هوَ اللهُ تعالىٰ ، وأنَّ مَنْ ذمَّ شيئاً مِنْ خلقِ اللهِ تعالىٰ بغيرِ إذنِ اللهِ فقد ذمَّ اللهَ ، ولذلكَ قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا تسبُّوا الدهرَ ؛ فإنَّ اللهَ هوَ الدهرُ »(١) .

---

(١) رواه مسلم (٢٢٤٦) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه ، وعند البخاري (٤٨٢٦) من حديثه قال : قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : « قال الله عز وجل : يؤذيني ابن آدم ، يسبُّ الدهر وأنا الدهر ، بيدي الأمر ، أقلب الليل والنهار » .

فهـٰذه هيَ المرابطةُ الثانيةُ بمراقبةِ الأعمالِ على الدوامِ والاتصالِ ، وشرحُ ذلكَ يطولُ ، وفيما ذكرناهُ تنبيهٌ على المنهاجِ لمَنْ أحكمَ الأصولَ .

* * *

MURAKABENİN HAKÎKATİ VE DERECELERİ

Bilmiş ol ki murâkabenin hakîkati, murâkıbı düşünerek tamamen O'nunla meşgul olmaktır. Bir kimse başka bir sebeple bir şeyden çekinirse, onun hakkında, "Falancadan sakınıyor ve ondan uzaklaşmak istiyor." denir. Murâkabe, mârifetin kalpte uyandırdığı bir hâldir. Bu hal, âzâ ve kalpte ameli doğurur.

Hâl dediğimiz, kalbin devamlı olarak murâkıbı düşünmesi, O'na yönelip O'nunla meşgul olması demektir.

Bu hali doğuran mârifete gelince; bu da içinden geçenlere ve hattâ bütün gizliliklere Allahu Teâlâ'nın muttalî olduğunu, kulların amellerini murâkabe ettiğini, herkese kazancına göre muâmele edeceğini ve dış görünüş herkese açık olduğu gibi belki ondan da daha açık ve kalbin bütün gizliliklerinin kendisine açık bulunduğunu bilmektir. Bu mârifet genişlediği ve kalbi istilâ edip hâkimiyeti altına aldığı vakit, ancak kalp murâkıb tarafına yönelir ve himmetini ona sarf eder. Yoksa ölümün kesin olduğunu bilmek gibi, nice kesin bilgiler vardır ki, kalbi hâkimiyeti altına alamaz.

İşte kesin olarak bu mârifete sâhip olanlar mukarreblerdir ve yine sıddîklar ve Ashâb-ı Yemîn'e yönelenler de bunlardır. Bunların murâkabesi de iki derece üzeredir.

Birincisi; sıddîklardan olan mukarreblerin murâkabesidir. Bu, saygı ve yüceltme murâkabesidir ki, kalbin tamamen Allah'ın celâlini düşünmeye dalması ve artık başkasına iltifat etmeye imkânı kalmayacak şekilde O'nun heybeti karşısında eğilmesidir. Bu murâkabenin ameli, yalnız kalp ile ilgili olduğu için bunun açıklanmasında sözü daha fazla uzatacak değiliz. Âzâların murâkabesine gelince; onların, şüpheli şeylerden kaçınmaları şöyle dursun, mubahlara da yaklaşmamaları lâzımdır.

Tâat için harekete başlayınca, sanki ona öteden beri alışkınmış gibi, onu yapmak için yeni hiç bir tedbire lüzum görmeden onu gereği gibi yapar. Belki çoban, onu her şeyden korur. Çoban ise kalptir.

Kalp, çobandır ve Mâbud ile müstağrak olduğu vakit, âzâlar hiç zorluk çekmeden doğru yol ve istikamette kullanılırlar. Bu anlattığımız, bütün düşüncesi tek bir Allah olandır. Böyle mâsivâyı arkaya atıp yalnız Allah ile olanların diğer bütün ihtiyaçlarına Allah kefil olur. İşte bu dereceye yükselenler halkı öyle unutur ki, gözü açık olduğu halde yanındakileri bile göremez. Sağır olmadığı halde sözlerini duymaz. Çocuğunun yanından geçerken bile onunla tanışmaz. O, vâlehü hayrân u mest olmuş durur. Hattâ bu mertebeye yükselen bâzı kimseler adamlarına; "Yanımıza geldiğiniz vakit, bizi kımıldatın." demişlerdir.

Bunu uzak bir şey sanma. Hükümdârın etrafındaki hizmetçiler de onun heybetinden çevrede olanlardan haberleri olmaz. Değil bir hükümdar huzûru, bâzen alelâde düşüncelere dalan bir insan, o düşünce ile meşgul iken, öyle dalar ki, gideceği yeri geçtiği halde farkında bile olamaz.

Zeyd'in oğlu Abdülvâhid'e:

"Sen, zamanında böyle bir adam biliyor musun?" diye sorduklarında;

"Hemen şu dakikalarda buraya gelecek olan adamdan başkasını bilmiyorum." dedi ve tam o sırada **Utbetü'l-Gulâm** içeri girdi. Abdülvâhid kendisine:

"Nereden geliyorsun?" diye sordu. O da:

"Falan mahalleden ve şu caddeden geliyorum." dedi. Abdülvâhid:

"Yolda kimseye rastladın mı?" diye sordu. Utbetü'l-Gulâm:

"Hayır, kimseyi görmedim." dedi. Hâlbuki çok işleyen bir caddeden geliyordu. Fakat kendisi muhabbet deryasına dalmış olduğu için kimseyi görmedi.

Rivâyete göre; Yahya aleyhisselâm yolda giderken rastladığı bir kadına çarparak yıktı. Kendisine, "Niçin öyle yaptın?" dediklerinde; "Ben, onun, bir insan olduğunun farkında olamadım." dedi.

Hikâye edildiğine göre, adamın biri diyor ki: "Bir defa karşılıklı tartışan bir topluma yolum uğradı. Onlardan uzakta birisinin bulunduğunu görünce, ona yaklaşıp kendisiyle konuşmak istediğimde adam:

"Ben, Allah'ı zikirle meşgul olmayı tercih ediyorum." dedi. Ben:

"Tek başına mı?" dediğimde adam:

"Hayır, Rabbim ve melekler benimledir." dedi. Kendisine:

"Bu münakaşa edenlerin hangisi daha üstün gelecek?" diye sordum. O da:

"Allahu Teâlâ'nın mağfiret ettiği." dedi. Ben:

"Yolculuğun ne tarafa?" diye sordum. O:

"Göklere." dedi. Ve "Allahım, yaratıklarının çoğu senden gâfildir." diyerek oradan uzaklaştı.

İşte bu sözler, muhabbet deryasına dalanların sözüdür. O, ancak Allah'tan konuşur, Allah için dinler. Bu gibilerin dil ve azalarını murakabeye ihtiyaç kalmamıştır. Hareketleri doğru ve dürüsttür.

Şiblî, îtikâfda bulunan Ebû'l-Hüseyin en-Nûrî'nin ziyâretine gider. Gayet sâkin ve huzur içinde murâkabede olduğunu görür. Merak eder ve,

"Sen bu murâkabe usûlünü kimden öğrendin?" der. Ebû'l-Hüseyin:

"Evimizdeki kediden." diye cevap verir ve devamla:

"O, avlanmayı istediği vakit, bir çalının ardında pusuya yatar ve âdeta cansızmış gibi hiç bir tarafı kıpırdamadan hareketsiz olarak durur." dedi.

Ebû Abdullah b. Hafif anlatıyor: "Babamı ziyâret için Mısır'dan Remle'ye gitmek üzere yola çıkmıştım. Zâhidliği ile tanınmış Mısırlı Yûnus'un oğlu Îsâ bana:

"Şu mescidde direğin yanında bir genç ile orta yaşlı bir zat murâkabe hâlindedirler. Bunları bir ziyâret etsen, belki istifaden olurdu." dedi. Ben de aç ve susuz bir halde yanlarına girdim. Yalnız belimde bir peştemalım vardı. Sırtım da açıktı. Kıbleye karşı oturan bu iki adama selâm verdim. Selâmımı almadılar. Üç defa tekrar ettim ve "Selâmımı almadan sizi bırakmam." diye yemîn ettim. Bunun üzerine birisi başını kaldırarak:

"Ey Hafif'in oğlu, dünya ve dünyadaki ömür azdır. Bu azdan da az kalmıştır. Bu azdan, çok azık al. Ey Hafif'in oğlu, ne kadar telâşın az ki, bizimle mülâkata vakit ve fırsat buldun?" dedi ve ondan sonra belimden tutarak başını olduğu yerde eğdi ve murakabeye daldı. Öğle ve ikindi namazlarını orada kıldım. Açlık, susuzluk ve yorgunluktan bende eser kalmadı, ikindi vakti kendisine:

"Bana öğüt ver." dedim. Başını bana çevirdi ve:

"Ey Hafif'in oğlu, biz musîbete ehiliz, bizde nasihat verecek dil yoktur." dedi. Tam üç gün yemeden, içmeden, uyumadan yanlarında kaldım. Onların yeyip içtiklerini de görmedim. Üçüncü gün kendi kendime; "Ben bunlara yemîn verdireyim, belki bu sayede bana bir nasîhatte bulunurlar." dedim. Genç başını kaldırarak:

"Ey Hafif'in oğlu, Allah'ı sana hatırlatanın sohbetine devâm et. Heybeti kalbine yerleşip de dili ile değil, işi ile sana vaaz edenlerin vaazını dinle. Sana selâm olsun. Haydi güle güle, gidebilirsin. dedi.

İkinci derece; Ashâb-ı Yemîn'den verâ sâhiplerinin murâkabesidir. Bunlar öyle kimselerdir ki, Allah'a muttalî olmanın kesinliği zâhir ve bâtınlarına tamamen galebe çalmış, fakat Allah'ın celâlini düşünmek onları medhûş ü hayrân etmemiştir. Onların kalpleri ancak itidalde kalmıştır. Hâl ve amellere bürünmeye müsaittir. Amellere devam, onlara alışkanlığı ile beraber, murâkabeden de hâlî değillerdir. Evet, hayâ, bunlarda galiptir. Onlar durup ilerlemelerinde kendilerini ayarlar, kıyâmette rezîl olacakları her şeyden kaçınırlar. Onlar, dünyada Allahu Teâlâ'nın kendilerini gördüğünü bildikleri için artık kıyâmeti beklemeye ihtiyaçları yoktur.

Bu iki derece arasındaki fark, müşâhede ile bilinir. Meselâ, sen yalnız iken bâzı uygunsuz hareketlerde bulunabilirsin. Bu arada küçük bir çocuk seni görse de ondan utanır ve kendine çeki düzen verirsin. Bu, çocuğa karşı bir saygı değil, belki utanmadır. Çünkü her ne kadar çocuğa aldırış etmesen bile utanma, seni bu hale sevk eder. Bâzen de böyle uygunsuz işler ile meşgul iken hükümdar gelir. Hükümdar gelince, utancından değil, saygı için ona karşı bütün bu işleri terk eder ve daha ciddî davranırsın.

İşte Allah'ı murâkabede kulların hali böyle ihtilâf eder. Bu derecede olanın, bütün hâtıra, hareket ve sükûnunu murâkabe etmeye ihtiyacı vardır. Bunun bakacağı iki şey vardır. Biri amelden önce, diğeri ise amelden sonradır.

Amelden evvel olan; bu ameli, Allah için mi yoksa nefsi için mi yaptığını düşünmektir. Bunu Hakk'ın nûru ile iyice tespit etmeli. Allah için ise devâm etmeli, Allah için değilse, utanıp ondan vazgeçmeli ve bunun için nefsini yermelidir. Bunun kötü bir hareket olup, netîcede kendi aleyhinde olacağı kendisine anlatılmalıdır. Bu tevakkuf ve düşünce, durum iyice aydınlanıncaya kadar herkes için vâciptir. Bundan kimse kurtulamaz. Çünkü (aslı bulunamayan) bir haberde vârid olduğuna göre, insanın küçük de olsa her hareketi için kendisine üç soru sorulur.

Birincisi; "Bunu Allah rızâsı için mi yoksa nefsinin arzusu için mi yaptın? Şâyet yaptığını Allah rızâsı için yapmışsa, o zaman bu ameli ne halde ve nasıl yaptın?" diye sorulur. Çünkü her amelin şart, rükün ve âdâbı vardır. Bunlar da ilim ile bilinir. "Bu işi ilim ile mi yaptın, yoksa cehâletle mi?" diye sorulur. Şâyet buna da olumlu cevap verebilirse, o zaman üçüncü soru sorulur. O da, "Bu ameli kim için yaptın?" sorusudur. "Lâ ilâhe illâllah" sözüne bağlı kalarak Allah için yaptınsa, mükâfatını Allah'tan alırsın. İnsanlara gösteriş için yaptınsa, "Kim için amel yaptınsa, git ondan mükâfatını al" denir. Dünyalık elde etmek için yaptınsa, dünyadan nasîbini aldın, denir. Gaflet içerisinde huzursuz ve körü körüne amel ettinse emeğin boşa gitmiş olur. Allah'tan başka kim için olursa olsun amel edersen, Allah'ın azâbına uğrarsın. Çünkü Allahu Teâlâ: "Benim kulum olur, benim verdiğim rızkı yer ve benim verdiğim nîmetle zevklenirken başkası için amel etmenin cezası budur." buyurur. Sen benim:

إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ عِبَادٌ أَمْثَالُكُمْ

"Allah'tan başka taptığınız putlar da sizin gibi yaratıklardır." (A'râf suresi, 7/194)

إِنَّ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ لَا يَمْلِكُونَ لَكُمْ رِزْقًا فَابْتَغُوا
عِنْدَ اللّٰهِ الرِّزْقَ وَاعْبُدُوهُ

"Doğrusu, Allah'tan başka taptıklarınızın size rızık vermeye güçleri yetmez. Artık rızkı Allah katında arayın. O'na kulluk edin." (Ankebût suresi, 29/17).

أَلَا لِلّٰهِ الدِّينُ الْخَالِصُ

"Dikkat edin, hâlis din Allah'ındır." (Zümer suresi, 39/3) buyurduklarını duymadın mı? Yazıklar olsun sana." buyurur.

İnsan, bütün bu soru ve kınamalar karşısında bulunduğunu hissedince, sorguya çekilmeden önce kendi muhâsebesini yapar ve sorguya hazırlanır. Vereceği cevabın doğru olması için bütün duruş ve gidişini, bir parmağını oynatmasını, hattâ gözünü açıp kapamasını da ayarlamalı ve neticesini düşünerek yapmalıdır. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Kişi, gözünün sürmesinden, çamurlanan parmağını yıkamasından ve başkasının elbisesine el sürmesinden dahi sorumludur."* buyurmuştur.

Hasan-ı Basrî: "Onlardan biri sadaka vereceği zaman kalbine bakardı. Eğer hâlis niyeti varsa verir, yoksa vermezdi." demiştir.

Yine Hasan: "Allah o kula rahmet etsin ki, bir şeyi kasdettiği vakit niyetine bakar, niyeti Allah için olursa onu yapar, olmazsa onu tehir eder." demiştir.

Selman, Sa'd'a tavsiyesinde: "Bir şeye azmettiğin vakit, azmin üzerinde Allah'tan kork." demiştir.

Muhammed b. Ali de: "Mü'min, teennî ile hareket eden insandır. Azmi üzerinde durur, düşünür ve sonra harekete geçer. O, gece hırsızı gibi değildir." dedi.

İşte murâkabede ilk ele alınıp düşünülecek olan budur. Bundan ancak, metin ilim, amellerin sırlarına gerçek mârifet, nefsin azgınlığını ve şeytânın hîlelerini bilmek insanı kurtarır. Nefsini, Rabbini ve düşmanı olan şeytânı bilmediği; niyet, himmet, düşünce, hareket ve sükûnunda nefsinin arzularına uyan ile Allah rızâsına uygun geleni ayırmadığı vakit, bu murâkabede selâmete ulaşamaz. Belki çokları cehâletleri sebebiyle iyilik yaptıklarını sanırken. Allahu Teâlâ'nın hoşlanmadığı şeyleri yaparlar.

"Ne yapalım, câhildir bilemiyor. Bunun için mâzurdur." diyemezsin, öğrenmesi mümkün olan muhtaç olduğu bilgileri öğrenmesi farzdır. Bunun için âlimin iki rekât namazı câhilin bin rekât namazından hayırlı olduğu söylenmiştir. Çünkü âlim, nefsin âfetlerini, şeytânın hîlelerini ve aldanma yerlerini bilir de kendini onlardan korur. Câhil ise bunları bilmediği için kendini nasıl korusun? Câhil, devamlı olarak yorgunlukta şeytan ise ona sevinip onu aldatmaktadır. Her şekavetin başı ve her hüsrânın kaynağı olan cehâletten Allah'a sığınırız.

Allahu Teâlâ'nın herkese karşı hükmü, bir şeyi azmedip yapacağı zaman, orada durup düşünmek ve ilim nûru ile yapacağı işin Allah rızâsı için olduğu kendisine keşfedildikten sonra onu yapmaktır. Şâyet nefsinin isteği olduğunu anlarsa ondan kaçınmalı ve kalbini ondan uzaklaştırmalıdır. Zîra kalbe bâtıl bir şey geldiği vakit hemen atılmadığı takdirde yavaş yavaş ona temayüle başlar, buna hâtıra denir. Bu hâtıra hemme, hemm de cezim ve kasta yönelir. Kasıt ise o işi yapmaya, o iş de Allah'ın gadabına sebep olur. O halde kötülük maddesini daha ilk kaynağında yok etmek gerekir ki, o ilk başlangıç olan hâtıradır. Ondan sonra gelen hemm ve kasıt ona bağlıdır. Kul, bunları birbirinden ayıramadığı vakit, bunlarda ilim nûru ile düşünmeli, hevâ yolu ile gelen şeytânın hîle ve vesvesesinden Allah'a sığınmalıdır.

Şâyet bizâtihî bu başarıya ulaşamayacaksa, gerçek dîn âlimlerinin nurlarından aydınlanmaya bakmalı, bu arada dünyalığa yönelen sapıtıcı hocalardan, şeytândan kaçar gibi kaçmalıdır.

Nitekim Allahu Teâlâ **Dâvud aleyhisselâm**a vahyinde: *"Dünya sevgisi kendisini sarhoş eden âlim hakkında benden bir şey isteme. Zîra seni sevgimden uzaklaştırırım. Çünkü onlar kullarım üzerine yol kesen harâmîlerdir."* buyurmuştur.

Aşırı derecede dünya sevgisi ve ona hücum ile kararan kalpler, Allah'ın nûrundan mahrumdurlar. Zîra kalplerin nurlarını parlatan Allahu Teâlâ'dır. Allah'tan yüz çevirip düşmanına yönelen kalp, Allah'ın nûrundan nasıl parlayabilir?

Mürîdin himmeti, önce ilim ahkâmını öğrenmek veyahut dünyalıktan tamamen veya nispeten ayrılmış bir âlim bulmak olsun. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْبَصَرَ النَّاقِدَ عِنْدَ وُرُودِ الشُّبُهَاتِ وَالْعَقْلَ
الْكَامِلَ عِنْدَ هُجُومِ الشَّهَوَاتِ

"Allahu Teâlâ, şüphelerin vürudunda, tenkid edici ve doğruyu yanlıştan ayıran görüşü, şehvetlerin hücumunda da akl-ı kâmili sever."[1] buyurmuş ve akıl ile "ak"ı karadan ayıran basîreti bir araya toplamıştır. Bunlar, birbirine lâzımdır. Şehvetlerden kendini koruyacak aklı olmayanın şüpheleri ayıklayacak görüşü de yoktur. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Bir günâh işleyenin ebediyen geri dönmemek şartıyla aklının bir parçası gider."*[2] buyurmuştur. Zâten Âdemoğlunu saâdete erdirecek zayıf aklı nedir ki, günah ile onu yok etmeye çalışsın?

Amellerin âfetlerini bilip araştıran gerçek fıkıh ilmi, bu asırlarda yok olmuştur, insanlar bu amelleri ve bu ilmi terk etti ve insanların, dâvalarda aralarını bulmak için bir ilim ortaya koydu ve buna fıkıh adını verdiler de dîn fıkhını ilimlerinin arasından çıkardılar ve aslında huzur içinde dîn fıkhı ile meşgul olabilmek için kurulan, dünya fıkhı ile meşgul oldular da dîn fıkhını attılar. Bu sûretle dünya fıkhı dîn fıkhının yerini alıverdi. Nitekim haberde: *"Siz bir zamandasınız ki hayırlınız, ileri gideninizdir. Bir zaman gelecek ki hayırlınız, geri kalanınız olacaktır."* diye vârid oldu.

Bunun için Sa'd b. Ebû Vakkas (r.a.), Abdullah İbn Ömer (r.a.), Üsâme (r.a.), Muhammed b. Mesleme (r.a.) ve benzerleri gibi ashâb-ı kiram Şam ve Iraklılarla savaşta tereddüd etmişlerdir.

Şüpheli şeylerde duraklamayan, hevâ-i nefsine uyan, kendini beğenen, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Cimriliğe itaat edildiği, hevâya uyulduğu ve her rey sâhibi kendi reyini beğendiği vakit, o zaman kendi nefsine bak."*[3] buyurduğu kimselerden olur.

---

1. Ebû Nuaym, **"Hilye"**de, Hafs-ı Adem'den rivâyet etmiştir.
2. Metin olarak yukarıda geçmiştir.
3. Metin olarak yukarıda geçmiştir.

Hiç araştırmadan şüpheli şeylere dalan, Allahu Teâlâ'nın:

وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ

"Bilmediğin şeyin ardına düşme." (İsrâ suresi, 17/36) ve Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Zandan sakının, zîra zan, sözlerin en yalanıdır."*[4] buyurduklarından olur. Bu zandan murad, delîlsiz olan zandır. Avâmın yaptığı gibi, delîl olmadan kendi zannına göre hüküm verir ki bu, yanlıştır. Bu makamın önemi ve güçlüğü sebebiyle **Sıddîk-ı Âzam**'ın duâsında:

"Allahım, bana hakkı hak olarak göster ve ona uymayı bana nasîb et. Bâtılı da bâtıl olarak göster ve ondan kaçınıp korunmayı nasîb et. Onu benim için şüpheli kılıp da hevasına uyanlardan etme." derdi.

Îsâ aleyhisselâm da "İşler üçe ayrılır. Birinin doğruluğu meydandadır; onu yap. Diğerinin yanlışlığı meydandadır; ondan da uzaklaş. Birisi de şüphelidir; onu da bilene havâle et ve ondan sor."[5] demiştir.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de duâsında: *"Allahım, dîn hakkında bilgisiz konuşmaktan sana sığınırım."* derdi. Allahu Teâlâ'nın kullarına verdiği nîmetlerin en büyüğü, ilim ve hakkı bulmaktır. Zâten îman, keşif ve ilimden ibârettir. Bunun için kullarına minnet olarak Allahu Teâlâ:

وَكَانَ فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكَ عَظِيمًا

"Allah'ın sana olan fadlı büyüktür." (Nisâ suresi, 4/113) buyurmuştur. Allah'ın fadlından murad, ilimdir. Yine Allahu Teâlâ:

---

[4] Metin olarak yukarıda geçmiştir.

[5] Taberânî İbn Abbâs'dan (r.a.) rivâyet etmiştir.

فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ

“Eğer bilmiyorsanız zikir ehline sorun.” (Nahl suresi, 16/43),

إِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدٰى

“Bize düşen, sadece doğru yolu göstermektir.” (Leyl suresi, 92/12)

ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ

“Sonra onu açıklamak bize düşer.” (Kıyâme suresi, 75/19),

وَعَلَى اللّٰهِ قَصْدُ السَّبِيلِ

“Yolun doğrusunu göstermek Allah’a aittir.” (Nahl suresi, 16/9) buyurmuştur.

Hz. Ali de: Hevâ, körlüğün arkadaşı ve hayret ânında duraklama Allah’ın tevfîkıdır. Yalanın sonu nedâmet, doğruluktadır selâmet. Nice uzak var ki, yakından daha yakındır. Dostu olmayan garibdir. Dost, gıyâbında seni tasdik edendir. Sû-i zan edip dostundan olma. Evet, ahlâk kerem sâhibi olmaktır. Hayâ ise her güzelliğin sebebidir. Yapışılacak en sağlam kulp, takvâdır. Allah ile kul arasındaki en kuvvetli bağlantı da yine budur. Dünyalıktan senin için olan, âhiretini ıslâha yarayandır. Rızık ikidir. Birini sen ararsın, diğeri seni arar. Şâyet sen ona gitmezsen, o sana gelir. Kaybettiğine feryad edersen, eline geçmeyen için üzülme. Olmayana, olanla delîl çek. Eşya birbirine benzer. Kişi, kaybolmayacak şeyin eline geçmesine sevindiği gibi, üzüntüsü de elde edemeyeceği şeyin kaybolmasıdır. Dünyalıktan eline geçen ile fazla sevinme, kaybolana da üzülme. Sevincin takdim ettiğin, üzüntün geride bıraktığın; meşgalen âhiret, himmetin de ölüm ötesi olsun." demiştir. Bütün bu sözleri anlatmaktaki gayemiz, hayret ve şaşkınlık ânındaki duraklamanın bir muvaffakiyet olduğunu anlatmaktır.

Demek ki, kendini murâkabe edenin ilk düşüneceği, yaptığının, nefsi veya Allah rızâsı için olup olmadığını araştırmaktır. Nitekim Resûl-i Ekrem: *"Üç şey kimde bulunursa, îmânını kemâle erdirmiştir.* (Bunlar) *yerenin yermesine aldırış etmemek, hiç bir sûretle amelinde riyâkâr olmamak, dünyalık ve âhirette kendisine arz edilenden, âhiret için olanı tercih etmektir."*[6] buyurmuştur.

İnsan her hareketinde en çok mübahlarla karşılaşır. Gayesi olmayan mübahları terk etmesi, en doğrusudur. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Lüzumsuz şeyleri terk etmek, kişinin İslâmiyetinin güzelliğindendir."*[7] buyurmuştur.

Murâkıbın ikinci düşüncesi; amele başladığı vakittedir. Bu da Allah hakkını ödemek için nasıl amel edeceğini düşünmektir. Niyetini güzel yapmak, şeklini ve âdâbını tamamlamak ve mümkün olduğu kadar ibâdetini en mükemmel şekilde yapmayı düşünmektir. Bütün hallerini böyle murâkabe etmelidir. Çünkü her hâl ü kârda hareket ve sükûndan hâlî değildir. Bütün hallerinde Allahu Teâlâ'nın kendisini murâkabe ettiğini düşündüğü vakit, elbette bunları niyet ile ibâdet şekline sokar. Edebe riâyet ederek hareketine bir düzen verir. Meselâ otururken mümkün olduğu kadar kıbleye döner.

Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Oturmaların en hayırlısı, kıbleye doğru olanıdır."*[8] buyurmuştur. Bağdaş kurup oturmamalı. Zîra hükümdarlar huzurunda böyle oturamayacağına göre hükümdarların hâkimi ve her hâline muttalî olan Allahu Teâlâ'nın huzurunda öyle nasıl oturabilirsin?

---

[6] Ebû Mansûr, **"Müsned-i Firdevs"**inde Ebû Hureyre'den (r.a.) rivâyet etmiştir.

[7] Metin olarak yukarıda geçmiştir.

[8] Yukarıda geçmiştir.

İbrâhim b. Edhem anlatıyor: "Bir defa bağdaş kurmuş ve oturmuştum. Boşluktan bir ses, "Pâdişahlar huzurunda böyle oturur musun?" diye seslenince ondan sonra bir daha bağdaş kurup oturmadım."

Uykuya yatacağı vakit, uyku âdâbında anlattıklarımıza riâyetle beraber kıbleye karşı sağ omuzu üzerine yatıp uyumalıdır. Bütün bunlar, kendisini murâkabede aranan şeylerdir. Hattâ kazâ-i hâcet âdâbına riâyet de murâkabedendir. Hulâsa, insanın bütün işleri sevap, günah ve mübahtan hâlî değildir. İtâatindeki murâkabesi, ihlâs ve ikmâl, âdâbına riâyet ve onu âfetlerden korumaktır. İsyan etmişse onun murâkabesi de tövbe, nedâmet, günâhı terk etmek, hayâ ve tefekkür ile meşgul olmaktır. Mübah işinde murâkabe, edebe riâyet, nîmette nîmeti vereni müşâhede ve O'na şükretmekle olur.

Kul, her hâl ü kârda sabretmesi gerektiği sıkıntı ve belâlarla karşılaşacağı gibi, şükretmesi gerektiği nîmetlerden de hâlî kalmaz. Bütün bunlar, murâkabe işidir. Hattâ kul, her hâlinde yapması gerektiği bir farz veya sakıncalı olduğu için terki gerektiği bir haram, veya diğer kulları geçerek bir an önce Allahu Teâlâ'nın mağfiretine ulaşacak mendub veya vücudunu ve gönlünü huzura kavuşturacak ve tâatine yardımcı olacak bir mübah ile karşı karşıyadır. Bütün bunların bir hududu vardır. Devamlı murâkabe ile bu hududlara riâyet etmek gerekir. Nitekim âyet-i celîlede:

وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللّٰهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ

"Allah'ın hududunu tecavüz eden kimse kendi nefsine zulmetmiştir" (Talâk suresi, 65/1) buyrulmuştur.

İnsana yaraşan, bütün vakitlerinde bu üç bölüm üzerinde kendini mürâkabe etmektir. Farzları edâ ettikten sonra müsait zaman bulduğu takdirde, meşgul olmak için fazîletli amelleri seçmelidir. Çünkü daha fazla kâr sağlama imkânı varken yapamayan aldanmıştır. Kazancın çoğu, fazîletlerin meziyetleri ile elde edilir. Kul, bunlarla âhiret azığını sağlar. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا

"Dünyadan da nasîbini unutma." (Kasas suresi, 28/77) buyurmuştur.

Bütün bu anlattıklarım, bir saatlik sabırla temîn edilir. Zâten insanın üç saati vardır. Birisi, geçmiştir. Sıkıntı ile olsa da geçmiştir, refah ile olsa da geçmiştir. Diğeri de gelecek saattir. Onun gelip gelmeyeceğini, geldiği takdirde nasıl geleceğini insan bilemez. Üçüncü saati de içinde bulunduğu saatidir.

Kulun vazîfesi, içinde bulunduğu saate nefsi ile mücâhede edip murâkabe etmek sûretiyle onu değerlendirmek ve gelecek saate yetişemezse, bu saati kaybettiğine üzülmemektir. Şâyet ikinci saate yetişirse, içinde bulunduğu saat gibi, ondan da bol bol yararlanmaktır. Sakın, bir daha uzun süre yaşayacağım diye uzun kuruntulara kapılıp da sonra tâatımı çoğaltırım dememelidir. İçinde bulunduğu vakti, ömrünün sonu diye hesap ederek ona göre hazırlanmalıdır.

Zâten belki de son vaktidir. Böyle yaparsa artık ölümü de kerih görmez. Her halinde Ebû Zer'in (r.a.) Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'den rivâyet ettiği:

لَا يَكُونُ الْمُؤْمِنُ ظَاعِنًا إِلَّا فِي ثَلَاثٍ :تَزَوُّدٍ لِمَعَادٍ أَوْ مَرَمَّةٍ لِمَعَاشٍ أَوْ لَذَّةٍ فِي غَيْرِ مُحَرَّمٍ، وَقَالَ :وَعَلَى الْعَاقِلِ أَنْ تَكُونَ لَهُ أَرْبَعُ سَاعَاتٍ :سَاعَةٌ يُنَاجِي فِيهَا رَبَّهُ وَسَاعَةٌ يُحَاسِبُ فِيهَا نَفْسَهُ وَسَاعَةٌ يَتَفَكَّرُ فِيهَا فِي صُنْعِ اللّٰهِ تَعَالٰى وَسَاعَةٌ يَخْلُو فِيهَا لِلْمَطْعَمِ وَالْمَشْرَبِ

“Mü’minin hareketi üç şey için olmalıdır: Âhiret için azık, geçimini ıslah veya haram olmayan şeylerden zevk almak olmalıdır.”[9] ve yine:

“Aklı başında olan, gününü dörde bölmelidir. Birinde Rabbine münâcat etmeli, diğerinde nefsini hesaba çekmeli, öbüründe Allah’ın sun-ı bedî ve azametini tefekkür etmeli, diğerinde de yemesi ve içmesi ile uğraşmalıdır.”[10] buyurduğu gibi olmalıdır.

Çünkü bu son saatte yâni yiyip içmesinde ve zevkinde diğer ibâdet ve tefekkürüne yardım vardır. Sonra yemek ve içmekle meşgul olduğu saatini de boşa harcamamalı, amelin efdali olan zikir ve fikir ile geçirmelidir. Meselâ, yediği yemekteki şaşılacak şekilde besleyici ve zevk verici halleri düşünerek buradan Allahu Teâlâ’nın kudret ve azametine delîl çekmek ve onu düşünmek, âzalarla yapılan pek çok amellerden makbüldür.

Allahu Teâlâ’nın nîmetlerini düşünmekte insanlar kısım kısımdır. Bir kısmı basîret ve ibret gözü ile onlara, onlardaki sanat inceliklerine ve canlıları nasıl yaşattığına, Allahu Teâlâ’nın bu sebepleri takdir keyfiyetine ve bu sebeplere baş vuracak şehveti yaratmasına, şehvete itâat edecek âzâ ve âletleri yaratmasına bakar da Allah'ın azametine, kudretine olan îmânı artar. Nitekim bunların bir kısmını **"Şükür Kitabı"**nda anlatmıştık. Bu düşünce, basîret sâhiplerinin makamıdır.

---

[9] Ahmed, İbn Hibban ve Hâkim, sahih olduğunu söyledi.

[10] Bu da, bundan sonraki hadisin tamamıdır.

Bir kısmı da bunlara nefret ve kerahet gözü ile bakar. Bu yemek, içmeye nasıl muztar olarak muhtaç olduklarını düşünür; "Keşke bunlara muhtaç olup da bunlarla vakit kaybetmeseydik." der ve fakat kendilerinin buna mecbur ve şehvetlerine musahhar olduklarını görürler ki, bu da zâhidler makamıdır.

Bir kısmı da Sâni Teâlâ'nın bu acayip sanatına bakar ve bundan O'nun sıfatlarına yükselir. O'nu düşünür de bu yiyecekleri görmeleri, fikir kapılarının kendilerine açılmalarına bir sebep teşkil eder. Bu ise makamların en üstünü olan ârifler makamıdır. Allah'ı sevenlerin alâmetidir. Çünkü seven bir adam, sevgilisinin kitap, tasnif ve benzeri her hangi bir eserini gördüğü vakit, sanatı bırakır da Sâni'i ile meşgul olur. Kulun tereddüt edip baktığı her şey, Allahu Teâlâ'nın sanatıdır. Oradan Sâni'e geçmesine imkân vardır. Fakat bu da melekût kapılarının açılmasına bağlıdır. Ne yazık ki bu makamda insan, pek ender bulunur.

Dördüncü bir kısım da var ki, onlar bu nîmetlere hırs ve heves gözü ile bakarlar. Elde edemediklerine üzülür, temîn ettikleri ile sevinirler. Zevklerine uygun gelmeyeni yerer, pişireni gülerler. Hepsinin, Allahu Teâlâ'nın ilmî kudret ve irâdesiyle olduğunu bilmezler. Allah'ın müsaadesi olmadan, yaratıklarından bir şeyi yermek, doğrudan Allahu Teâlâ'yı yermektir. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا تَسُبُّوا الدَّهْرَ فَإِنَّ اللّٰهَ هُوَ الدَّهْرُ

"Dehre (zamana) kötü söylemeyin, zîra Allahu Teâlâ dehrin kendisidir."[11] buyurmuştur.

Murâbetenin ikinci bölümü; aralıksız olarak ameli murâkabe ile mümkündür. Bu konuyu fazla açıklamak lafı çok uzatır. Şu anlattıklarımızda esası sağlam tutan için, izlenecek yola tembih vardır.

---

[11] Müslim, Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet etmiştir.

المرابطة الثّالثة

محاسبة النفس بعد العمل

ولنذكرْ فضيلةَ المحاسبةِ ثمَّ حقيقتَها :

فضيلة المحاسبة(١)

أمّا الفضيلةُ : فقدْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ ٱتَّقُواْ ٱللَّهَ وَلۡتَنظُرۡ نَفۡسٞ مَّا قَدَّمَتۡ لِغَدٖ ﴾ ، وهٰذهِ إشارةٌ إلى المحاسبةِ علىٰ ما مضىٰ مِنَ الأعمالِ .

ولذلكَ قالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (حاسبوا أنفسَكُمْ قبلَ أنْ تُحاسبوا ، وزنوها قبلَ أنْ تُوزنوا)(٢) .

وفي الخبرِ : أنَّهُ عليهِ الصلاةُ والسلامُ جاءَهُ رجلٌ فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ أوصني ، فقالَ : « أمستوصٍ أنتَ ؟ » ، قالَ : نعمْ ، فقالَ : « إذا هممتَ بأمرٍ . . فتدبَّرْ عاقبتَهُ ، فإنْ كانَ رشداً . . فأمضِهِ ، وإنْ كانَ غيّاً . . فانتهِ عنهُ »(٣) .

---

(١) العنوان زيادة من اللجنة العلمية .

(٢) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٣٠٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ٥٢) .

(٣) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٤١) عن عبد الله بن مسور أبي جعفر مرسلاً ، ورواه أبو نعيم في « تاريخ أصبهان » (١/ ٣٥٩) عن أبي جعفر ، عن عبد الله بن مسعود =

وفي الخبرِ : « وينبغي للعاقلِ أنْ يكونَ لهُ أربعُ ساعاتٍ . . ساعةٌ يحاسبُ فيها نفسَهُ » .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَتُوبُوٓاْ إِلَى ٱللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهَ ٱلْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴾ ، والتوبةُ نظرٌ في الفعلِ بعدَ الفراغِ منهُ بالندمِ عليهِ .

وقدْ قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنِّي لأستغفرُ اللهَ تعالىٰ وأتوبُ إليهِ في اليومِ مئةَ مرَّةٍ »(١) .

وقالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ ٱتَّقَوْاْ إِذَا مَسَّهُمْ طَٰٓئِفٌ مِّنَ ٱلشَّيْطَٰنِ تَذَكَّرُواْ فَإِذَا هُم مُّبْصِرُونَ ﴾ .

وعنْ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ : أنَّهُ كانَ يضربُ قدميهِ بالدِّرَّةِ إذا جنَّهُ الليلُ ويقولُ لنفسِهِ : ماذا عملتِ اليومَ ؟

وعنْ ميمونِ بنِ مهرانَ أنَّهُ قالَ : (لا يكونُ العبدُ مِنَ المتقينَ حتىٰ يحاسبَ نفسَهُ أشدَّ مِنْ محاسبةِ شريكِهِ)(٢) ، والشريكانِ يتحاسبانِ بعدَ العملِ .

ورُوِيَ عنْ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها : أنَّ أبا بكرٍ رضوانُ اللهِ عليهِ قالَ لها

= رضي الله عنه قال : قال لي رسول الله صلى الله عليه وسلم : « هل أنت مستوصٍ إن أوصيتك ؟ » قلت : نعم ، قال : « إذا هممت بأمر . . فتدبر عاقبته ؛ فإن كان رشداً . . فأمضه ، وإن كان غياً . . فانته » .

(١) رواه مسلم (٢٧٠٢) وأبو داوود (١٥١٥) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (٧) .

عندَ الموتِ : ما أحدٌ مِنَ الناسِ أحبَّ إليَّ مِنْ عمرَ ، ثمَّ قالَ لها : كيفَ قلتُ ؟ فأعادَتْ عليهِ ما قالَ ، فقالَ : لا ، ما أحدٌ أعزَّ عليَّ مِنْ عمرَ[1] .

فانظرْ كيفَ نظرَ بعدَ الفراغِ مِنَ الكلمةِ ، فتدبَّرَها وأبدَلَها بكلمةٍ غيرِها .

وحديثُ أبي طلحةَ حينَ شغلَهُ الطائرُ في صلاتِهِ ، فتدبَّرَ ذلكَ ، فجعلَ حائطَهُ صدقةً للهِ تعالىٰ ندماً ورجاءً للعوضِ ممَّا فاتَهُ[2] .

وفي حديثِ عبدِ اللهِ بنِ سلامٍ : أنَّهُ حملَ حزمةً مِنْ حطبٍ ، فقيلَ لهُ : يا أبا يوسفَ ؛ قدْ كانَ في بنيكَ وغلمانِكَ مَنْ يكفيكَ هـٰذا ، فقالَ : أردتُ أنْ أجرِّبَ نفسي هلْ تنكرُهُ ؟[3] .

وقالَ الحسنُ : (المؤمنُ قوَّامٌ علىٰ نفسِهِ يحاسبُها للهِ ، وإنَّما خفَّ الحسابُ علىٰ قومٍ حاسبوا أنفسَهُمْ في الدنيا ، وإنَّما شقَّ الحسابُ يومَ القيامةِ علىٰ قومٍ أخذوا هـٰذا الأمرَ مِنْ غيرِ محاسبةٍ) ، ثمَّ فسَّرَ المحاسبةَ فقالَ : (إنَّ المؤمنَ يفجؤُهُ الشيءُ يعجبُهُ ، فيقولُ : واللهِ ؛ إنَّكَ لتعجبُني ، وإنَّكَ لمنْ حاجتي ، ولكنْ هيهاتَ ! حيلَ بيني وبينَكَ) ، وهـٰذا حسابٌ قبلَ العملِ ، ثمَّ قالَ : (ويفرطُ منهُ الشيءُ ، فيرجعُ إلىٰ نفسِهِ فيقولُ : ماذا أردتُ بهـٰذا ؟

---

[1] رواه البخاري في « الأدب المفرد » (٨٤) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٤/٢٤٧) .

[2] رواه مالك في « الموطأ » (١/٩٨) .

[3] رواه الحاكم في « المستدرك » (٣/٤١٦) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٢٩/١٣٣) ، ولفظه عند صاحب « الرعاية » (ص ٤١٣) .

واللهِ لا أعذرُ بهـٰذا ، واللهِ لا أعودُ لهـٰذا أبداً إنْ شاءَ اللهُ)[١] .

وقالَ أنسُ بنُ مالكٍ : سمعتُ عمرَ بنَ الخطابِ رضيَ اللهُ عنهُ يوماً وقدْ خرجتُ معَهُ حتىٰ دخلَ حائطاً ، فسمعتُهُ يقولُ وبيني وبينَهُ جدارٌ وهوَ في الحائطِ : (عمرُ بنُ الخطابِ أميرُ المؤمنينَ ! بخٍ بخٍ ، واللهِ ؛ لتتقيَنَّ اللهَ أوْ ليعذِّبَنَّكَ)[٢] .

وقالَ الحسنُ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَلَآ أُقۡسِمُ بِٱلنَّفۡسِ ٱللَّوَّامَةِ ﴾ ، قال : (لا يُلقى المؤمنُ إلا يعاتبُ نفسَهُ ؛ ماذا أردتُ بكلمتي ؟ ماذا أردتُ بشربتي ؟ ماذا أردتُ بأكلتي ؟ والفاجرُ يمضي قدماً لا يعاتبُ نفسَهُ)[٣] .

وقالَ مالكُ بنُ دينارٍ رحمهُ اللهُ تعالىٰ : (رحمَ اللهُ عبداً قالَ لنفسِهِ : ألستِ صاحبةَ كذا ؟ ألستِ صاحبةَ كذا ؟ ثمَّ ذمَّها ، ثمَّ خطمَها ، ثمَّ ألزمَها كتابَ اللهِ تعالىٰ فكانَ لهُ قائداً)[٤] ، وهـٰذا مِنْ معاتبةِ النفسِ كما سيأتي في موضعِهِ .

وقالَ ميمونُ بنُ مهرانَ : (التقيُّ أشدُّ محاسبةً لنفسِهِ مِنْ سلطانٍ غاشمٍ ، ومِنْ شريكٍ شحيحٍ)[٥] .

---

[١] رواه ابن المبارك في « الزهد » (٣٠٧) ، وابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٦٣٥٧) .

[٢] رواه مالك في « الموطأ » (٢/٩٩٢) ، وابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (٣) .

[٣] رواه ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (٤) .

[٤] رواه ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (٨) .

[٥] رواه ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (٩) .

وقالَ إبراهيمُ التيميُّ : (مثَّلتُ نفسي في الجنةِ ، آكلُ مِنْ ثمارِها ، وأشربُ مِنْ أنهارِها ، وأعانقُ أبكارَها ، ثمَّ مثلتُ نفسي في النارِ ، آكلُ مِنْ زقُّومِها ، وأشربُ مِنْ صديدِها ، وأعالجُ سلاسلَها وأغلالَها ، فقلتُ لنفسي : يا نفسُ ؛ أيَّ شيءٍ تريدينَ ؟ فقالَتْ : أريدُ أنْ أُردَّ إلى الدنيا فأعملَ صالحاً ، قلتُ : فأنتِ في الأمنيَّةِ فاعملي)(١) .

وقالَ مالكُ بنُ دينارٍ : (سمعتُ الحجَّاجَ يخطبُ وهوَ يقولُ : رحمَ اللهُ امرأً حاسبَ نفسَهُ قبلَ أنْ يصيرَ الحسابُ إلىٰ غيرِهِ ، رحمَ اللهُ امرأً أخذَ بعنانِ عملِهِ فنظرَ ماذا يريدُ بهِ ، رحمَ اللهُ امرأً نظرَ في مكيالِهِ ، رحمَ اللهُ امرأً نظرَ في ميزانِهِ ، فما زالَ يقولُ : رحمَ اللهُ امرأً ، رحمَ اللهُ امرأً حتىٰ أبكاني)(٢) .

وحكىٰ صاحبٌ للأحنفِ بنِ قيسٍ قالَ : (كنتُ أصحبُهُ ، فكانَ عامَّةُ صلاتِهِ بالليلِ الدعاءَ ، وكانَ يجيءُ إلى المصباحِ فيضعُ إصبعَهُ فيهِ حتىٰ يحسَّ بالنارِ ، ثمَّ يقولُ لنفسِهِ : يا حنيفُ ؛ ما حملَكَ علىٰ ما صنعتَ يومَ كذا ؟ ما حملَكَ علىٰ ما صنعتَ يومَ كذا ؟)(٣) .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (١٠) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (١١) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (١٣) ، وفيه : (فيضع إصبعه فيه ثم يقول : حسِّ . . .) ، وهو اسم صوت يقال لمن تألم من نحو جمرة .

بيان حقيقة المحاسبة بعد العمل

اعلمْ : أنَّ العبدَ كما يكونُ لهُ وقتٌ في أوَّلِ النهارِ يشارطُ فيهِ نفسَهُ علىٰ سبيلِ التوصيةِ بالحقِّ . . فينبغي أنْ يكونَ لهُ في آخرِ النهارِ ساعةٌ يطالبُ فيها النفسَ ويحاسبُها علىٰ جميعِ حركاتِها وسكناتِها ؛ كما يفعلُ التجارُ في الدنيا مع الشركاءِ في آخرِ كلِّ سنةٍ أوْ شهرٍ أوْ يومٍ ؛ حرصاً منهُمْ على الدنيا ، وخوفاً مِنْ أنْ يفوتَهُمْ منها ما لوْ فاتَهُمْ . . لكانَتِ الخيرةُ لهم في فواتِهِ ، ولوْ حصلَ ذلكَ لهُمْ . . فلا يبقىٰ إلا أياماً قلائلَ ، فكيفَ لا يحاسبُ العاقلُ نفسَهُ فيما يتعلَّقُ بهِ خطرُ الشقاوةِ والسعادةِ أبدَ الآبادِ ؟! ما هـٰذهِ المساهلةُ إلا عنِ الغفلةِ والخذلانِ وقلَّةِ التوفيقِ ، نعوذُ باللهِ مِنْ ذلكَ .

ومعنى المحاسبةِ معَ الشريكِ : أنْ ينظرَ في رأسِ المالِ ، وفي الربحِ والخسرانِ ؛ ليتبيَّنَ لهُ الزيادةُ مِنَ النقصانِ ، فإنْ كانَ مِنْ فضْلٍ حاصلٍ . . استوفاهُ وشكرَهُ ، وإنْ كانَ مِنْ خسرانٍ . . طالبَهُ بضمانِهِ وكلَّفَهُ تداركَهُ في المستقبلِ ؛ فكذلكَ رأسُ مالِ العبدِ في دينِهِ الفرائضُ ، وربحُهُ النوافلُ والفضائلُ ، وخسرانُهُ المعاصي ، وموسمُ هـٰذهِ التجارةِ جملةُ النهارِ ، ومعاملةُ نفسِهِ الأمارةِ بالسوءِ ، فيحاسبُها على الفرائضِ أوَّلاً ، فإنْ أدَّاها علىٰ وجهِها . . شكرَ اللهَ تعالىٰ عليهِ ، ورغَّبَها في مثلِها ، وإنْ فوَّتَها مِنْ أصلِها . . طالبَها بالقضاءِ ، وإنْ أدَّاها ناقصةً . . كلَّفَها الجبرانَ بالنوافلِ ، وإنْ ارتكبَ

معصيةً . . اشتغلَ بعقابِها وتعذيبِها ومعاتبتِها ؛ ليستوفي منها ما يتداركُ بهِ ما فرطَ ، كما يصنعُ التاجرُ بشريكِهِ .

وكما أنَّهُ يفتِّشُ في حسابِ الدنيا عنِ الحبَّةِ والقيراطِ ، فيحفظُ مداخلَ الزيادةِ والنقصانِ ؛ حتىٰ لا يُغبنَ في شيءٍ منها . . فينبغي أنْ يتقيَ غبينةَ النفسِ ومكرَها ، فإنَّها خدَّاعةٌ ملبِّسةٌ مكَّارةٌ ، فليطالبْها أوَّلاً بتصحيحِ الجوابِ عنْ جميعِ ما تكلَّمَ بهِ طولَ نهارِهِ ، وليتكفَّلْ بنفسِهِ مِنَ الحسابِ ما سيتولاَّهُ غيرُهُ في صعيدِ القيامةِ ، وهٰكذا عنْ نظرِهِ ، بلْ عنْ خواطرِهِ وأفكارِهِ ، وقيامِهِ ، وقعودِهِ ، وأكلِهِ وشربِهِ ونومِهِ ، وحتىٰ عنْ سكوتِهِ أنَّهُ لِمَ سكتَ ؟ وعنْ سكونِهِ لِمَ سكنَ ؟ فإذا عرفَ مجموعَ الواجبِ على النفسِ ، وصحَّ عندَهُ قدْرٌ أدى الواجبَ فيهِ . . كانَ ذلكَ القدْرُ محسوباً لهُ ، فيظهرُ لهُ الباقي علىٰ نفسِهِ ، فليثبتْهُ عليها ، وليكتبْهُ علىٰ صحيفةِ قلبِهِ كما يكتبُ الباقي الذي علىٰ شريكِهِ علىٰ قلبِهِ وفي جريدةِ حسابِهِ .

ثمَّ النفسُ غريمٌ يمكنُ أنْ يُستوفىٰ منهُ الديونُ ، أمَّا بعضُها . . فبالغرامةِ والضمانِ ، وبعضُها بردِّ عينِهِ ، وبعضُها بالعقوبةِ لها علىٰ ذلكَ ، ولا يمكنُ شيءٌ مِنْ ذلكَ إلا بعدَ تحقيقِ الحسابِ ، وتمييزِ الباقي مِنَ الحقِّ الواجبِ عليهِ ، فإذا حصلَ ذلكَ . . اشتغلَ بعدَهُ بالمطالبةِ والاستيفاءِ .

ثمَّ ينبغي أنْ يحاسبَ النفسَ علىٰ جميعِ العمرِ يوماً يوماً ، وساعةً ساعةً ، في جميعِ الأعضاءِ الظاهرةِ والباطنةِ ، كما نُقِلَ عنْ توبةَ بنِ الصمَّةِ وكانَ

بالرِّقَّةِ ، وكانَ محاسباً لنفسِهِ ، فحسَبَ يوماً فإذا هوَ ابنُ ستينَ سنةً ، فحسبَ أيَّامَها فإذا هيَ أحدٌ وعشرونَ ألفَ يومٍ وخمسُ مئةِ يومٍ ، فصرخَ وقالَ : يا ويلتي ! ألقى الملكَ بأحدٍ وعشرينَ ألفَ ذنبٍ ؟! كيفَ وفي كلِّ يومٍ عشرةُ آلافِ ذنبٍ ؟! ثمَّ خرَّ مغشيّاً عليهِ ، فإذا هوَ ميتٌ ، فسمعوا قائلاً يقولُ : يا لكِ ركضةً إلى الفردوسِ الأعلى !⁽¹⁾ .

فهكذا ينبغي أنْ يحاسبَ نفسَهُ على الأنفاسِ ، وعلىٰ معصيتِهِ بالقلبِ والجوارحِ في كلِّ ساعةٍ ، ولوْ رمى العبدُ بكلِّ معصيةٍ حجراً في دارِهِ . . لامتلأَتْ دارُهُ في مدَّةٍ يسيرةٍ قريبةٍ مِنْ عمرِهِ ، ولكنَّهُ يتساهلُ في حفظِ المعاصي ، والملكانِ يحفظانِ عليهِ ذلكَ ، ﴿ أَحْصَىٰهُ ٱللَّهُ وَنَسُوهُ ﴾ .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (٧٦) ، والبيهقي في « الشعب » (٩١٦) .

ÜÇÜNCÜ MURÂBETE

Amelden sonra nefis muhasebesi beyânındadır. Bunun için önce muhâsebenin fazîletini, sonra da hakîkatini anlatalım.

NEFSİ HESABA ÇEKMENİN FAZÎLETİ

Allahu Teâlâ:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍ

"Ey mü'minler, Allah'tan korkun; herkes yârına ne hazırladığına baksın." (Haşr suresi, 59/17) buyurmuş ve bu âyetle geçmiş amellerin muhâsebe edilmesine işâret etmiştir.

Bunun için **Hz. Ömer** (r.a.): "Hesâba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekin ve tartılmadan önce amellerinizi tartın." demiştir.

Haberde vârid olduğuna göre, adamın biri Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e gelip kendisine tavsiyede bulunulmasını istediğinde, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Bir işe azmettiğin vakit sonunu düşün; eğer doğru ise devam et, kötü ise ondan vazgeç."* buyurmuştur. Yine haberde, günün dörde bölünmesi ve bunun bir cüz'ünde nefis muhâsebesi yapılması istenmiştir.

Allahu Teâlâ da:

وَتُوبُوا إِلَى اللّٰهِ جَمِيعًا أَيُّهَ الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

"Ey mü'minler, toptan Allah'a tövbe edin ki, felâh bula-

sınız.” (Nûr suresi, 24/31) buyurmuştur. Tövbe ise, yaptığı işe bakıp kötü olduğunu anladıktan sonra ondan nedâmet duymaktır.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de: *“Ben günde yüz defa Allah’a tövbe ederim.”*[12] buyurmuştur. Allahu Teâlâ da şöyle buyurmuştur:

إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا
هُمْ مُبْصِرُونَ

“Allah’a karşı gelmekten sakınanlar, şeytan tarafından bir vesveseye uğrayınca, Allah’ı anarlar ve hemen gerçeği görürler.” (A’râf suresi, 7/201) buyurmuştur.

Hz. Ömer akşam olunca, elindeki kamçısı ile ayaklarına vurur ve kendi kendine “Bugün ne yaptın?” diye sorardı.

Memûn b. Mihran şöyle diyor: “Kul, iki ortağın birbirini hesaba çekmesinden daha şiddetli bir şekilde kendini hesaba çekmedikten sonra müttakîlerden olamaz. Ortaklar ise iş sonunda hesablarını yaparlar.

Hz. Âişe anlatıyor: “Hz. Ebû Bekir ölüm döşeğine yattığı vakit kendisine: “Benim için Ömer’den daha sevimli kimse yoktur. En çok sevdiğim Ömer’dir.” dedi. Sonra Hz. Âişe’ye “Nasıl söyledim?” diye sordu. Hz. Âişe söylediğini tekrar edince, Ebû Bekir (r.a.):

“Benim için Ömer’den daha izzetli ve daha azîz kimse yoktur” diye sözünü düzeltti. Sözü söyledikten sonra dediğini düşündü ve “muhabbet” kelimesini “azîz” kelimesi ile değiştirdi.

Ebû Talha (r.a.) da namaz kılarken bir kuş kendisini meşgul ettiği için bunu düşündü, af ve ivaz umarak kuşun konduğu duvarı sadaka etti.

---

[12] Yukarıda metin olarak geçmiştir.

İbn Selâm da bir bağ odun kucaklayarak evine giderken; "Senin adamların var. Bu işlerini görürler, neden böyle yapıyorsun?" diyenlere, "Nefsimi deniyorum." diye cevap vermiştir.

Hasan-ı Basrî: "Mü'min, devamlı olarak nefsinin başında durur ve onu Allah için hesâba çeker. Dünyada kendilerini hesâba çekenlerin âhirette hesabı ehven geçer. Âhirette hesâbı ağır olanlar, dünyada kendi muhâsebelerini yapmayanlardır." dedi ve sonra muhâsebeyi şöyle açıkladı:

"Mü'min, âni olarak bir şeyi görür ve, "Vallahi, sen benim hoşuma gidiyorsun, benim sana ihtiyacım var. Fakat ne çâre ki aramızdaki mesafe çok uzak. Ben sana yanaşamam." der. İşte bu, amelden önceki muhâsebedir. Bakar, heves eder, fakat hemen işine gelmediğini anlar ve ondan vazgeçer. Sonra kendisinde bir aşırılık görür, hemen kendine döner. "Bunu niçin yaptın?" der. "Vallahi bunda mâzur görülemem ve vallahi bir daha böyle şey yapmam." der. Bu da amelden sonraki murâkabedir.

Enes b. Mâlik (r.a.) diyor: "Bir gün Hz. Ömer ile çıkmıştık. Hz. Ömer bir duvardan içeri girdi, ben dışarıda kaldım. Onun; "Hattâb'ın oğlu Ömer halifedir, eh yeter deme, ey Ömer. Ya Allah'tan korkar takvâ üzere olursun, ya da Allah seni azâb eder." dediğini duyuyordum."

Allahu Teâlâ'nın:

وَلَا أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ

"Nedâmet çeken nefse yemîn ederim." (Kıyâme suresi, 75/2) âyet-i celîlesinin tefsirinde **Hasan-ı Basrî**:

"Mü'min, her hangi bir söz ve hareketinde, yeyip içmesinde kendisini kınar, levmeder; "Bunu niçin böyle yaptın? Bu sözü niçin söyledin? Bu yemeği niçin yedin? Bu suyu niçin içtin?" der ve kendini itâb eder. Yâni bunlardaki maksadının ne olduğunu araştırır. Kötü insan ise, yaptığı her hangi hatalı bir hareketine aldırış etmeden ona devâm eder, nefsini itâb etmez." demiştir.

Mâlik b. Dînâr da: "Allah o kimseye rahmet etsin ki, kusurlarından dolayı kendini yerer ve Allah'ın kitâbına dâvet eder." demiştir. İşte böyle yapmak nefsi levmedip kınamaktır ki, yerinde açıklanacaktır.

Meymun b. Mihran: "Muttaki insan, zâlim bir pâdişâh ve cimri bir ortaktan daha inceden inceye kendini hesaba çekendir." demiştir.

İbrâhim et-Teymî diyor: "Önce kendimi cennette ve cennetin her türlü zevk u safâsında imiş gibi kabul ederim. Sonra da cehennemde ve cehennemin her türlü azapları içinde kıvranır sanırım. Sonra da nefsime, "Ne istiyorsun?" diye sorarım. Nefsim de, "Aman keşke bir geri dönüp sâlih ameller işleyip de şu cennete gireydim." diye cevap verir. Ben de, "Korkma, henüz fırsat ve imkânları kaybetmiş değilsin. Çalış kendini cehennemden kurtar ve cennetin nîmetlerine ulaş." derim.

Mâlik b. Dînâr da: "Haccac'ın bir hutbesini dinledim. Diyordu ki: "Allah o kimseye rahmet etsin ki, hesâbı başkasının eline geçmeden kendi muhâsebesini yapmıştır. Allah o kimseye rahmet etsin ki, amelinin dizginlerini eline alarak, ameli ile neyi murâd ettiğine bakmıştır, ölçü ve tartısına bakana Allah rahmet etsin." Böyle böyle bizi ağlatıncaya kadar saydı durdu."

Ahnef b. Kays'ın arkadaşı anlatıyor ve diyor ki: "Ahnef'in, çoğunlukla gece ibâdeti duâ idi. Gece lambanın yanına gider, parmağını ışığa tutar, ateşin acısını duyunca, kendi kendine; "Falan gün falan kusuru niçin yaptın?" diye söylenir ve nefsini kınardı.

AMELDEN SONRA MUHASEBENİN HAKÎKATİ

Bilmiş ol ki; günün ilk vaktinde insan, kendine hakkı tavsiye edip ona göre hareket edeceği gibi, akşam da kendini hesaba çekmesi için bir zaman ayırmalıdır. Kaybolması haklarında hayırlı olduğu, ellerinde kalsa bile kısa bir süre kalıp yine yok olacağı halde tüccarlar; yılda ayda ve hattâ günde bir defa muhâsebelerini yaptıkları, kâr ve zararlarını araştırıp ona göre kendilerini ayarladıkları halde, ebedî saâdet ve şekavetleri ile ilgili olan hususlarda akıl sâhipleri kendilerini nasıl hesâba çekmezler. Bu husustaki ihmâl, muvaffakıyetsizlik, zillet ve gafletten başka bir şey değildir. Bundan Allah'a sığınırız.

Ortak ile hesaplaşmak, kazanç ve zararı anlamak için sermaye ve kârı araştırmaktır. Şâyet kâr sağlamışsa, ona teşekkür edilir ve hakkı verilir. Şâyet zarar etmişse, ona tazmîn ettirilir ve gelecekte kâr sağlaması istenir. Bunun gibi, kulun dînindeki sermaye ve baş parası, farzlardır. Kârı ise nâfile ve fazîletlerdir. Zararı da isyandır. Bu ticaretin mevsimi de günlerdir. Muâmelesi de nefs-i emmâre iledir. Önce onu farzlardan hesâba çeker; bunları yerine getirmişse ona teşekkür eder ve devamına teşvik eder. Şâyet eksik bırakmışsa onu kazâ etmesini emreder. Noksan olarak îfa etmişse, sünnetlerle telâfisini emreder. Şâyet isyan etmişse, onu sıkıştırır ve kusurlarını düzeltmesi için gerekli emirleri kendine verir.

Dünyevî muhâsebede santim ve milimi araştırdığı gibi, âhiret işlerinde de hesabı kaçırmamak için bütün yaptıklarını inceden inceye araştırmalıdır. Nefsin kendisini aldatmasından korunmalıdır. Çünkü nefis, aldatıcı ve hîlekârdır. Bunun için her şeyden önce yiyip içtiklerini, yaptıklarını, konuştuklarını, bakıp dinlediklerini dosdoğru söylemesini önce kendisinden istemeli ve niçin bunları yaptığını tespit etmeli, bunları kalbine yazmalı ve şâyet uygun iseler devamını nefsinden istemelidir.

Nefis, borçludur. Bütün borçlarını kendisine ödetmek mümkündür. Bâzısını aynen ödeyeceği gibi, bâzısının bedelini verir ve bâzısının da cezasını çeker. Hesap görüp borcunu tespit etmedikten sonra bunların hiç birini tatbik etmek mümkün değildir. Hesap görülüp zimmetler tahakkuk ettikten sonra ödemesi cihetine gidilir.

Aynı zamanda nefis muhâsebe edilirken ömrünün her günü, her saati nazara alınarak zâhirî ve bâtınî bütün âzâlarında genel olarak hesâba çekilmelidir.

Nitekim **İbn Samte**, dâima kendini hesaba çekerdi. Bir gün de hesâba oturmuş ve tam altmış yaşına kadem bastığını ve bunun yirmi bir bin beş yüz gün ettiğini görünce, “Vay başıma gelene, bir gün itibariyle yirmi bir bin günah ile Allah’ın huzuruna çıkıyorum. Hâlbuki her günde on binlerce günah vardır.” diyerek bayıldı düştü. Bir daha ayılmayarak hakkın rahmetine kavuştu. Bu sırada, “Sana Firdevs-i A’lâ ile müjde olsun.” diye bir ses duyuldu.

İşte insan nefeslerini, kalp ve bedeni ile yaptığı işleri böyle hesap etmeli ve kendine çeki düzen vermelidir. Eğer insan her günâhı için evine bir çakıl taşı atsa, evi taşla dolardı. Ne yazık ki kendisi günahlarını hesâp etmez. Hâlbuki melekler onları yazar. Allahu Teâlâ da onlardan kendini hesâba çeker.

المُرابطة الرّابعَة
في معاقبة النفس على تقصيرها

مهما حاسبَ نفسَهُ ، فلمْ تسلمْ عنْ مقارفةِ معصيةٍ ، وارتكابِ تقصيرٍ في حقِّ اللهِ تعالىٰ . . فلا ينبغي أنْ يهملَها ، فإنَّه إنْ أهملَها . . سهُلَ عليهِ مقارفةُ المعاصي ، وأنسَتْ بها نفسُهُ ، وعسُرَ عليهِ فطامُها ، وكانَ ذلكَ سببَ هلاكِها ، بلْ ينبغي أنْ يعاقبَها ، فإذا أكلَ لقمةَ شبهةٍ بشهوةِ نفسٍ . . فينبغي أنْ يعاقبَ البطنَ بالجوعِ ، وإذا نظرَ إلىٰ غيرِ مَحْرمٍ ينبغي أنْ يعاقبَ العينَ بمنعِ النظرِ ، وكذلكَ يعاقبُ كلَّ طرفٍ من أطرافِ بدنِهِ بمنعِهِ عنْ شهواتِهِ ، هـٰكذا كانَتْ عادةُ سالكي طريقِ الآخرةِ .

فقدْ رُوِيَ عنْ منصورِ بنِ إبراهيمَ : أنَّ رجلاً مِنَ العبَّادِ كلَّمَ امرأةً ، فلمْ يزلْ حتىٰ وضعَ يدَهُ علىٰ فخذِها ، ثمَّ ندمَ ، فوضعَ يدَهُ على النارِ حتىٰ نشَّتْ[1] .

ورُوِيَ أنَّهُ كانَ في بني إسرائيلَ رجلٌ يتعبَّدُ في صومعتِهِ ، فمكثَ كذلكَ زماناً طويلاً ، فأشرفَ ذاتَ يومٍ فإذا هوَ بامرأةٍ ، فافتتنَ بها ، وهمَّ بها ، فأخرجَ رجلَهُ لينزلَ إليها ، فأدركَهُ اللهُ بسابقةٍ ، فقالَ : ما هـٰذا الذي أريدُ أنْ

---

(١) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٦٥٣٩) ، وابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (٥٢) ، ونشَّت : يبست ، والخبر عن منصور بن المعتمر عن إبراهيم النخعي ، ولكن في النسخ ما أثبت ، والله أعلم .

أصنعَ ؟! فرجعَتْ إليهِ نفسُهُ وعصمَهُ اللهِ ، فندمَ ، فلمَّا أرادَ أنْ يعيدَ رجلَهُ إلى الصومعةِ.. قالَ : هيهاتَ هيهاتَ ! رِجْلٌ خرجَتْ تريدُ أنْ تعصيَ اللهَ تعودُ معي في صومعتي ؟! لا يكونُ واللهِ ذلكَ أبداً ، فتركَها معلَّقةً في الصومعةِ تصيبُها الأمطارُ والرياحُ والثلجُ والشمسُ حتىٰ تقطَّعَتْ فسقطَتْ ، فشكرَ اللهُ تعالىٰ لهُ ذلكَ ، وأنزلَ في بعضِ كتبِهِ ذكرَهُ⁽¹⁾ .

ويُحكىٰ عنِ الجنيدِ قالَ : سمعتُ ابنَ الكَرَنْبِيِّ يقولُ : أصابَتْني ليلةً جنابةٌ ، فاحتجتُ أنْ أغتسلَ ، وكانَتْ ليلةً باردةً ، فوجدتُ في نفسي تأخُّراً وتقصيراً ، فحدثَتْني نفسي بالتأخيرِ حتىٰ أصبحَ وأسخنَ الماءَ أوْ أدخلَ الحمَّامَ ولا أعينُ علىٰ نفسي ، فقلتُ : واعجباهُ ! أنا أعاملُ اللهَ تعالىٰ في طولِ عمري ، فيجبُ لهُ عليَّ حقٌّ ، فلا أجدُ في المسارعةِ ، وأجدُ الوقوفَ والتأخُّرَ ؟! آليتُ ألا أغتسلَ إلا في مرقعتي هٰذهِ ، وآليتُ ألا أنزعَها ولا أعصرَها ولا أجففَها في الشمسِ⁽²⁾ .

ويُحكىٰ أنَّ غزوانَ وأبا موسىٰ كانا في بعضِ مغازيهِمْ ، فتكشَّفَتْ جاريةٌ ، فنظرَ إليها غزوانُ ، فرفعَ يدَهُ فلطمَ عينَهُ حتىٰ نفرَتْ وقالَ : إنَّكِ للحَّاظةٌ إلىٰ ما يضرُّكِ⁽³⁾ .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (٥٣) .

(٢) رواه الخطيب في « تاريخ بغداد » (١٤/ ٤١٥) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢٦١) عن عتبة بن غزوان الرقاشي قال : قال لي أبو موسى الأشعري : ما لي أرىٰ عينك نافرة ؟ فقلت : إني التفت التفاتة ، =

ونظرَ بعضُهُمْ نظرةً واحدةً إلى امرأةٍ ، فجعلَ علىٰ نفسِهِ ألا يشربَ الماءَ الباردَ طولَ حياتِهِ ، فكانَ يشربُ الماءَ الحارَّ لينغِّصَ علىٰ نفسِهِ العيشَ[1] .

ويُحكىٰ أنَّ حسانَ بنَ أبي سنانٍ مرَّ بغرفةٍ فقالَ : متىٰ بنيَتْ هـٰذهِ ؟ ثمَّ أقبلَ علىٰ نفسِهِ فقالَ : تسألينَ عمَّا لا يعنيكِ ؟! لأعاقبنَّكِ بصومِ سنةٍ ، فصامَها[2] .

وقالَ مالكُ بنُ ضيغمٍ : جاءَ رباحٌ القيسيُّ يسألُ عنْ أبي بعدَ العصرِ ، فقلنا : إنَّهُ نائمٌ ، فقالَ : نومٌ هـٰذهِ الساعةَ ؟! أهـٰذا وقتُ نومٍ ؟! ثمَّ ولَّىٰ منصرفاً ، فأتبعناهُ رسولاً وقلنا : ألا نوقظُهُ لكَ ، فجاءَ الرسولُ وقالَ : هوَ أشغلُ مِنْ أنْ يفهمَ عنِّي شيئاً ، أدركتُهُ وهوَ يدخلُ المقابرَ وهوَ يعاتبُ نفسَهُ ويقولُ : أقُلْتِ : نومٌ هـٰذهِ الساعةَ ؟ أفكانَ هـٰذا عليكِ ؟ ينامُ الرجلُ متىٰ شاءَ ، وما يدريكِ أنَّ هـٰذا ليسَ وقتَ نومٍ ؟! تتكلمينَ بما لا تعلمينَ ، أما إنَّ للهِ عليَّ عهداً لا أنقضُهُ أبداً ؛ لا أوسِّدُكِ الأرضَ لنومٍ حولاً إلا لمرضٍ حائلٍ ، أوْ لعقلٍ زائلٍ ، سوءةً لكِ سوءةً لكِ ، أما تستحينَ ؟! كمْ توبَّخينَ ،

= فرأيت جارية لبعض الجيش ، فلحظتها لحظة ، فصككتها صكة ، فنفرت ، فصارت إلىٰ ما ترىٰ ، فقال : استغفر ربك ، ظلمت عينك ؛ إن لها أول نظرة وعليك ما بعدها .

(١) أورده ابن الجوزي في « صفة الصفوة » (٣/ ١٤١) ، وصاحب الخبر هو ضيغم بن مالك الراسبي ، والد مالك بن ضيغم الآتي ذكره .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٣/ ١١٥) .

وعنْ غيِّكِ لا تنتهينَ ؟! قالَ : وجعلَ يبكي وهوَ لا يشعرُ بمكاني ، فلمَّا رأيتُ ذلكَ .. انصرفتُ وتركتُهُ(١) .

ويُحكىٰ أنَّ تميماً الداريَّ نامَ ليلةً لمْ يقمْ فيها يتهجَّدُ ، فقامَ سنةً لمْ ينمْ فيها عقوبةً للذي صنعَ(٢) .

وعنْ طلحةَ رضيَ اللهُ عنهُ قالَ : انطلقَ رجلٌ ذاتَ يومٍ فنزعَ ثيابَهُ وتمرَّغَ في الرمضاءِ ، وكانَ يقولُ لنفسِهِ : ذوقي ، نارُ جهنَّمَ أشدُّ حرّاً ، أجيفةٌ بالليلِ بطَّالةٌ بالنهارِ ؟! قالَ : فبينا هوَ كذلكَ .. إذْ أبصرَ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في ظلِّ شجرةٍ ، فأتاهُ فقالَ : غلبَتْني نفسي ، فقالَ لهُ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ألمْ يكنْ لكَ بدٌّ مِنَ الذي صنعتَ ؟ أما لقدْ فُتحَتْ لكَ أبوابُ السماءِ ، ولقدْ باهى اللهُ بكَ الملائكةَ » ، ثمَّ قالَ لأصحابِهِ : « تزوَّدوا مِنْ أخيكُمْ » ، فجعلَ الرجلُ يقولُ لهُ : يا فلانُ ؛ ادعُ لي ، يا فلانُ ؛ ادعُ لي ، فقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « عُمَّهُمْ » ، فقالَ : اللهمَّ ، اجعلِ التقوىٰ زادَهُمْ ، واجمعْ على الهدىٰ أمرَهُمْ ، فجعلَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقول : « اللهمَّ ، سدِّدْهُ » ، فقالَ الرجلُ : اللهمَّ ، اجعلِ الجنَّةَ مآبَهُمْ(٣) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (٥٤) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (٥٥) ، والبيهقي في « الشعب » (٢٩٣٥) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (٥٧) ، إذ رواه عن ليث بن أبي سليم عن طلحة ، ولم يعيِّن ، فإن كان الصحابي طلحة بن عبيد الله رضي الله عنه .. فالحديث منقطع ، فليث لم يدركه ، وإن كان هو طلحة بن مصرف .. فالحديث مرسل ، إذ روايته =

وقالَ حذيفةُ بنُ قتادةَ : قيلَ لرجلٍ : كيفَ تصنعُ بنفسِكَ في شهواتِها ؟ فقالَ : ما علىٰ وجهِ الأرضِ نفسٌ أبغضَ إليَّ منها ، فكيفَ أعطيها شهواتِها ؟!(١) .

ودخلَ ابنُ السمَّاكِ علىٰ داوودَ الطائيِّ حينَ ماتَ وهوَ في بيتِهِ على الترابِ ، فقالَ : يا داوودُ ؛ سجنتَ نفسَكَ قبلَ أنْ تُسجنَ ، وعذَّبتَ نفسَكَ قبلَ أنْ تُعذَّبَ ، فاليومَ ترىٰ ثوابَ مَنْ كنتَ تعملُ لهُ(٢) .

وعنْ وهبِ بنِ منبهٍ : أنَّ رجلاً تعبَّدَ زماناً ، ثمَّ بدتْ لهُ إلى اللهِ تعالىٰ حاجةٌ ، فصامَ سبعينَ سبتاً يأكلُ في كلِّ سبتٍ إحدىٰ عشرةَ تمرةً ، ثمَّ سألَ حاجتَهُ ، فلمْ يُعطَها ، فرجعَ إلىٰ نفسِهِ وقالَ : منكِ أتيتُ ، لوْ كانَ فيكِ خيرٌ . لأُعطيتِ حاجتَكِ ، فنزلَ إليهِ ملكٌ وقالَ : يا بنَ آدمَ ؛ ساعتُكَ هٰذهِ خيرٌ مِنْ عبادتِكَ التي مضَتْ ، وقدْ قضى اللهُ حاجتَكَ(٣) .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ قيسٍ : كنَّا في غزاةٍ لنا ، فحضرَ العدوُّ ، فصيحَ في

= عن الصحابة وكبار التابعين ، انظر بيان هٰذا في « الإتحاف » (١٠/ ١١٧) ، والحديث رواه عن بريدة رضي الله عنه الروياني في « مسنده » (١) ، والطبراني في « الكبير » (٢/ ٢٢) ، وأبو نعيم في « معرفة الصحابة » (١/ ٤٣٥) .

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (٥٨) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٢٦٨) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (٥٩) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٧/ ٣٤٠) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (٦٠) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٧٧٠) .

الناسِ ، فقاموا إلى المصافِّ في يومٍ شديدِ الريحِ ، وإذا رجلٌ أمامي وهوَ يخاطبُ نفسَهُ ويقولُ : أيْ نفسي ؛ ألمْ أشهدْ مشهدَ كذا وكذا فقلتِ لي : أهلَكَ وعيالَكَ ، فأطعتُكِ ورجعتُ ، ألمْ أشهدْ مشهدَ كذا وكذا ، فقلتِ لي : أهلَكَ وعيالَكَ ، فأطعتُكِ ورجعتُ ، واللهِ ؛ لأعرضنَّكِ اليومَ على اللهِ أخذَكِ أوْ تركَكِ ، فقلتُ : لأرمقنَّهُ اليومَ ، فرمقتُهُ ، فحملَ الناسُ علىٰ عدوِّهِمْ ، فكانَ في أوائلِهِمْ ، ثمَّ إنَّ العدوَّ حملَ على الناسِ فانكشفوا ، فكانَ في موضعِهِ حتى انكشفوا مرَّاتٍ وهوَ ثابتٌ يقاتلُ ، فواللهِ ؛ ما زالَ ذاكَ دأبَهُ حتىٰ رأيتُهُ صريعاً ، فعددتُ بهِ وبدابتِهِ ستينَ أوْ أكثرَ مِنْ ستينَ طعنةً(١) .

وقدْ ذكرنا حديثَ أبي طلحةَ لمَّا اشتغلَ قلبُهُ في الصلاةِ بطائرٍ في حائطِهِ ، فتصدَّقَ بالحائطِ كفَّارةً لذلكَ(٢) ، وأنَّ عمرَ كانَ يضربُ قدميهِ بالدِّرَّةِ كلَّ ليلةٍ ويقولُ : ماذا عملتِ اليومَ ؟ .

وعنْ مجمعٍ أنَّهُ رفعَ رأسَهُ إلى السطحِ ، فوقعَ بصرُهُ على امرأةٍ ، فجعلَ علىٰ نفسِهِ ألا يرفعَ رأسَهُ إلى السماءِ ما دامَ في الدنيا(٣) .

وكانَ الأحنفُ بنُ قيسٍ لا يفارقُهُ المصباحُ بالليلِ ، فكانَ يضعُ إصبعَهُ عليهِ ويقولُ لنفسِهِ : ما حملَكِ علىٰ أنْ صنعتِ يومَ كذا كذا ؟(٤) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (٢٥) .

(٢) رواه مالك في « الموطأ » (١/ ٩٨) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » . « إتحاف » (١٠/ ١١٨) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (١٣) .

وأنكرَ وهيبُ بنُ الوردِ شيئاً علىٰ نفسِهِ ، فنتفَ شعراتٍ علىٰ صدرِهِ حتىٰ عظُمَ ألمُهُ ، ثمَّ جعلَ يقولُ لنفسِهِ : ويحَكِ ! إنَّما أريدُ بكِ الخيرَ(١) .

ورأىٰ محمدُ بنُ بشرٍ داوودَ الطائيَّ وهوَ يأكلُ عندَ إفطارِهِ خبزاً بغيرِ ملحٍ ، فقالَ لهُ : لوْ أكلتَهُ بملحٍ ، فقالَ : إنَّ نفسي لتدعوني إلى الملحِ منذُ سنةٍ ، ولا ذاقَ داوودُ ملحاً ما دامَ في الدنيا(٢) .

فهـٰكذا كانَتْ عقوبةُ أولي الحزمِ لأنفسِهِمْ ، والعجبُ أنَّكَ تعاقبُ عبدَكَ وأمتَكَ وأهلَكَ وولدَكَ علىٰ ما يصدرُ منهُمْ مِنْ سوءِ خلقٍ وتقصيرٍ في أمرٍ ، وتخافُ أنَّكَ لوْ تجاوزتَ عنهُمْ . . لخرجَ أمرُهُمْ عنِ الاختيارِ وبغوا عليكَ ؛ ثمَّ تهملُ نفسَكَ وهيَ أعظمُ عدوٍّ لكَ ، وأشدُّ طغياناً عليكَ ، وضررُكَ مِنْ طغيانِها أعظمُ مِنْ ضررِكَ مِنْ طغيانِ أهلِكَ ، فإنَّ غايتَهُمْ أنْ يشوِّشوا عليكَ معيشةَ الدنيا ، ولوْ عقلتَ . . لعلمتَ أنَّ العيشَ عيشُ الآخرةِ ؛ وأنَّ فيهِ النعيمَ المقيمَ الذي لا آخرَ لهُ ؛ ونفسُكَ هيَ التي تنغِّصُ عليكَ عيشَ الآخرةِ ، فهيَ بالمعاقبةِ أولىٰ مِنْ غيرِها .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » . « إتحاف » (١٠/ ١١٩) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٧/ ٣٤٩) .

KUSURLARINDAN DOLAYI NEFSİ KINAMAK

İnsan, nefsini hesâba çektiği hâlde, Allah'a karşı günah irtikâbı hususunda önleyici tedbirler alamıyor diye nefsini tamamen başıboş bırakmamalıdır. Çünkü o zaman daha çok isyâna dalar, nefsi isyân ile daha da ünsiyet eder ve bu sûretle onu isyandan uzaklaştırmak tamamen zorlaşır da nihayet helâk olmasına sebep olur. Bunun için daima nefsini azarlamalı, şüpheli bir lokmayı şehvetle yediği vakit mîdesini açlıkla cezalandırmalı, nâmahreme baktığı vakit gözünü bakmamakla cezalandırmalı, böylece bütün âzâlarını şehvetlerden kesmek için lâyık oldukları cezayı onlara tatbik etmelidir. Âhiret yolcuları böyle yaparlardı.

Mansûr b. İbrâhim'in anlattığına göre, âbidlerden birisi bir kadın ile konuşa konuşa elini kadının baldırı üzerine koydu. Sonra buna pişman olarak elini ateş üzerinde yaktı ve kuruttu.

Rivâyete göre Benî İsrâil âbidlerinden biri, uzun zaman kiliseye kapanır kalır ve ibâdet ederdi. Bir gün bir kadın görür ona meyleder ve onunla münâsebet kurmak için adımının birini dışarı atar. Tam bu sırada aklını başına alır ve pişman olarak geriye dönmek ister. Adımını içeri atacağı sırada; "Hayır, Allah'a isyan için adım atan ayak ile ben ibâdethâneye girmem." der ve ayağının birini dışarıda bırakır. Orada bekler. Yağan yağmur, esen rüzgâr ve çalan güneş ayağını çürütür ve düşürür. Ondan sonra Allah'a hamd ederek ibâdetine devâm eder. Bâzı kitaplarda bu, böylece yazılmıştır.

Cüneyd'den hikâye edildiğine göre Küreybî demiş ki: "Bir gece ihtilâm oldum. Su almam iktiza etti. Hava çok soğuk olduğu için sabahleyin yıkanayım dedim. Ya sabahleyin erkenden su ısıtır yıkanırım veya hamama giderim." dedim. Sonra kendi kendime; "Ben, Allah'tan bu kadar şeyleri peşin olarak istediğim halde, O, benden bir defa yıkanmayı istedi, ben de onu ertelemek için çeşitli çâreler aramaya başladım. Böyle şey olmaz." dedim ve gecelik elbisem içinde yıkanmaya ve ıslak içerisinde kalıp elbisemin sırtımda kurumasına karar verdim ve öyle yaptım." dedi.

Yine hikâye edildiğine göre Gazvân ile Ebû Mûsâ bir arada bulunurken karşılarına bir cariye çıktı. Gazvan onu görür görmez hemen eli ile gözlerini kapadı ve: "Siz böyle şeylere bakmaya çok heveslisiniz." dedi. Yine zâtın birisi bir defa bir kadına baktı diye nefsine ceza olmak üzere ömrü boyunca soğuk su içmedi.

Hassan b. Ebû Sînan da bir defa bir köşkün yanından geçerken, "Bu ne zaman yapıldı?" diye sorması üzerine kendi kendine, "Sen, neden üzerine lâzım olmayan şeyi soruyorsun?" diye bir yıl oruç tutmaya karar vermiş ve tutmuştur.

Mâlik b. Zaygam diyor: "Rebah el-Kaysî bir defa ikindiden sonra evimize gelerek babamı aradı. Ben de uykuda olduğunu söyledim. O da:

"Bu saatte uyku olur mu? Bu, uyku zamanı mıdır?" diyerek geri döndü. Hemen ardından adam göndererek:

"Gel, onu uykudan kaldıralım." dedim. Giden adam geri döndü ve dedi ki: "Onun telâşı çok, beni dinlemekle meşgul değil. O, mezarlığa girerek kendi kendine, "Sen ne yaptın? Adam istediği zaman uyur, o zamanın uyku vakti olmadığını nereden bildin? Bilmediğin yere niye konuştun?" diye kendini yerdi. "Hastalık veya cinnet hali hâriç, bundan sonra uyku için bir yıl başımı yere koymam." diye yemin etmiştir. Kendi kendine, "Utanmıyor musun? Bu hâlinden vazgeçmeyecek misin?" diyerek öyle ağlıyordu ki, benim orada olduğumun farkında bile olmadı. Ben de onu bu halde görünce, geri döndüm" dedi.

Temîm-i Dârî de bir gece teheccüd namazına kalkamadı diye bir yıl yatağa girmedi.

Talha'nın (r.a.) rivâyetinde, adamın biri bir gün güneşin altında kızgın kumlar üzerinde çıplak olarak kendisini dağlayıp duruyordu. Bu sırada Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'i bir ağacın gölgesinde gölgelenirken görünce, hemen yanına giderek:

"Nefsim azdı, onu terbiye için böyle yapıyorum." dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Böyle bir mecburiyetin yoktu. Fakat senin için gök kapıları açıldı. Allahu Teâlâ seninle göklerde meleklere iftihar ediyor." buyurdu ve ashâbına dönerek:

"Bundan azıklanın, yâni bunun duâsından yararlanın." buyurdu. Bunun üzerine orada bulunanlardan biri:

"Bana duâ et, diğeri bana duâ et." diye ileri atılınca, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Hepsine birden duâ et." buyurdu. Adam: "Allahım, takvâyı bunlara azık et. Bunları işlerinde hidâyette kıl." diye duâ etti. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

"Allahım, bunu doğrula." diye duâ etti. Adam da devamla:

"Allahım, varacakları yeri cennet et." diye duâ etti.[13]

Huzeyfe b. Katâde anlatıyor: "Adamın birine:

"Şehvetleri karşısında nefsinle ne yapıyorsun?" diye sorarlar. Adam:

---

[13] İbn Ebî'd-Dünya **"Nefis Muhâsebesi"**nde Leys b. Ebû Süleyra'den rivâyet etmiştir.

“Yeryüzünde nefsimden daha çok kızdığım bir düşmanım yoktur. Ben onun dediğini hiç yapar mıyım?” diye cevap verdi.”

Dâvud-ı Tâî yeni ölmüş toprak üzerinde yatarken yanına İbn Semmâk girer ve ölüye hitâben: “Ey Dâvud, tevkif edilmeden önce nefsini tevkif ettin; azâb edilmeden önce azâb ettin. Bugün de kim için amel ettinse ondan mükâfatını alırsın.” dedi.

Vehb b. Münebbih anlatıyor: “Adamın biri uzun zaman ibâdet etmiş, sonra bir ihtiyacından sebep haftada yalnız on bir hurma yemek üzere yetmiş hafta Allah’tan dileğini istedi ise de dileği yerine gelmemiş. Bunun üzerine nefsine dönerek:

-”Ey nefis, bütün bu işler, senin başının altından çıkmaktadır. Eğer sende hayır olsa dileğim kabul olurdu.” dedi. Bu sırada kendisine bir melek gelerek;

“Ey Âdemoğlu, senin şimdiye kadar yaptığın ibâdet bir tarafa, şu andaki nefsine olan hakaretin bir tarafa. Bu, daha hayırlıdır. Bunun için Allahu Teâlâ senin dileğini yerine getirmiştir.” dedi.

Abdullah b. Kays anlatıyor: “Bir savaşta idik. Şiddetli rüzgârın estiği bir gün, düşman taarruza geçti diye bir haber yaydılar. Bunun üzerine biz hemen saf haline geldik. Önümde bir muharip, “Ey nefis, falan savaşta çoluk çocuğun var diye bana hatırlattın. Sana itâat etmemiş miydim? Falan savaşta aynı vaziyette olmamış mıydı? Artık seni daha dinlemem. Vallahi, bugün seni Allah’a arz ediyorm. İster alır, ister bırakır.” dedi. Bunu duyunca;

“Ben, bu adamı tâkip ederim” dedim. Adam, ön safta savaşa girdi. Düşman hücum edince adamın etrafında bulunanlar dağıldı. Bir kaç defa bu hal böyle devâm ettiği halde adam, santim yerinden ayrılmadı. Nihâyet yıkıldı ve öldü. Kendisini ve binitini yokladım, altmışın üzerinde yara almıştı.

Namazda kalbi bir kuş ile meşgul olduğu için **Ebû Talha**'nın, kuşun üzerinde bulunduğu duvarı sadaka ettiğini, her akşam Hz. Ömer'in kendi ayağını kamçıladığını yukarıda anlatmıştık.

Mecme' de bir gün başını yukarı kaldırınca duvarın üstünde bir kadın gördüğü için hayatta olduğu müddetçe başını göğe kaldırmamaya karar vermiştir.

Ahnef b. Kays, daima gece vakti lâmbayı yanında bulundurur, elini lâmbaya yaklaştırır, eli yanmaya başlayıp acıyınca; "Ya falan vakit o günâhı nasıl işledin?" diye kendini tevbîh ederdi.

Muhammed b. Bişr bir defasında Dâvud-ı Tâî'nin iftar vakti, tuzu dahi ekmeğe katık etmeden kuru ekmek yediğini görünce; "Hiç olmazsa tuzu katık etseniz." diye sorar. Dâvud-ı Tâî: "Senelerdir canım tuz ister fakat hayatta olduğum müddetçe tuzun zevkine varmayacağım." dedi.

Verd'in oğlu Vüheyb, bir hareketini beğenmediği için göğsündeki kıllardan bir avuç çekip koparınca canı acıdı. Bunun üzerine, "Acınıyor musun? Ben senin iyiliğine çalışıyorum." demiştir.

İşte eskiler kendilerini böyle cezalandırır ve kontrol ederlerdi. Sen, ailen, çocukların, hizmetçilerin daha fazla azmasınlar diye küçük kusurlarından sebep bile onları azarlayıp muâhezeye kalkışırken nefsini ihmâl ederek onu, kusurlarından ötürü azarlamaz ve ıslâh etmezsin. Hâlbuki nefsinin sana karşı azgınlığı, aile efradının sana olan azgınlığından çok fenadır. Çünkü onlar en çoğu, senin dünya huzurunu bozarlar. Nefsin ise âhiretini mahveder. Biraz düşünsen, sonu gelmeyen âhiretin ebedî nîmetlerini kaybetmenin, dünyalığı kaybetmekten çok daha zararlı ve bu bakımdan nefis terbiyesinin de çok daha önemli olduğunu anlarsın.

المُرابطة الخَامِسَة

المجاهدة

وهوَ أنَّهُ إذا حاسبَ نفسَهُ فرآها قدْ قارفَتْ معصيةً . . فينبغي أنْ يعاقبَها بالعقوباتِ التي مضَتْ ، وإنْ رآها تتوانىٰ بحكمِ الكسلِ في شيءٍ مِنَ الفضائلِ أوْ وردٍ مِنَ الأورادِ . . فينبغي أنْ يؤدِّبَها بتثقيلِ الأورادِ عليها ، ويلزمَها فنوناً مِنَ الوظائفِ جبراً لما فاتَ منهُ ، وتداركاً لما فرطَ ، فهٰكذا كانَ يعملُ عمَّالُ اللهِ تعالىٰ .

فقدْ عاقبَ عمرُ بنُ الخطابِ رضيَ اللهُ عنهُ نفسَهُ حينَ فاتَتْهُ صلاةُ العصرِ في جماعةٍ بأنْ تصدَّقَ بأرضٍ كانَتْ لهُ قيمتُها مئتا ألفِ درهمٍ .

وكانَ ابنُ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُما إذا فاتَتْهُ صلاةٌ في جماعةٍ . . أحيا تلكَ الليلةَ(١) ، وأخَّرَ ليلةً صلاةَ المغربِ حتىٰ طلعَ كوكبانِ ، فأعتقَ رقبتينِ(٢) .

وفاتَ ابنَ أبي ربيعةَ ركعتا الفجرِ ، فأعتقَ رقبةً(٣) .

وكانَ بعضُهُمْ يجعلُ علىٰ نفسِهِ صومَ سنةٍ ، أوِ الحجَّ ماشياً ، أوِ التصدُّقَ

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/٣٠٣) أنه كان إذا فاتته صلاة العشاء في جماعة . . أحيا تلك الليلة .

(٢) قوت القلوب (١/٢٦) .

(٣) رواه عبد الرزاق في « المصنف » (٣/٥٧) .

بجميعِ مالِهِ ، كلُّ ذلكَ مرابطةٌ للنفسِ ومؤاخذةٌ لها بما فيهِ نجاتُها .

* * *

فإنْ قلتَ : إنْ كانَتْ نفسي لا تطاوعُني على المجاهدةِ والمواظبةِ على الأورادِ . . فما سبيلُ معالجتِها ؟

فأقولُ :/سبيلُكَ في ذلكَ أنْ تسمعَها ما وردَ في الأخبارِ مِنْ فضلِ المجتهدينَ⁽¹⁾ ، ومِنْ أنفعِ أسبابِ العلاجِ : أنْ تطلبَ صحبةَ عبدٍ مِنْ عبادِ اللهِ مجتهدٍ في العبادةِ ، فتلاحظَ أحوالَهُ ، وتقتديَ بهِ ، كانَ بعضُهُمْ يقولُ : (كنتُ إذا اعترتْني فترةٌ في العبادةِ . . نظرتُ إلىٰ محمدِ بنِ واسعٍ وإلى اجتهادِهِ ، فعملتُ علىٰ ذلكَ أسبوعاً)⁽²⁾ .

إلا أنَّ هٰذا علاجٌ قدْ تعذَّرَ ؛ إذْ قدْ فُقِدَ في هٰذا الزمانِ مَنْ يجتهدُ في العبادةِ اجتهادَ الأوَّلينَ ، فينبغي أنْ يعدلَ مِنَ المشاهدةِ إلى السماعِ ، فلا شيءَ أنفعُ مِنْ سماعِ أحوالِهِمْ ، ومطالعةِ أخبارِهِمْ ، وما كانوا فيهِ مِنَ الجهدِ الجهيدِ ، وقدِ انقضىٰ تعبُهُمْ ، وبقيَ ثوابُهُمْ ونعيمُهُمْ أبدَ الآبادِ لا ينقطعُ ،

---

(1) كذا في جميع النسخ ، وصُحِّفتْ في نسخة الحافظ العراقي إلى (المتهجدين) ، فأورد أخباراً في فضائل التهجد ، انظر « الإتحاف » (١٠/ ١٢٠) ، أما أخبار المجتهدين . . فسيوردها المصنف قريباً .

(2) كذا في « القوت » (٢/ ٢١٩) ، والقائل هو جعفر بن سليمان ، وعنه رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣٤٧) قال : (كنت إذا وجدت من قلبي قسوة . . نظرت إلىٰ وجه محمد بن واسع نظرة ، وكنت إذا رأيت وجه محمد بن واسع . . حسبت أن وجهه وجه ثكلىٰ) .

فما أعظمَ ملكَهُمْ ! وما أشدَّ حسرةَ مَنْ لا يقتدي بهِمْ ! فيمتِّعُ نفسَهُ أياماً قلائلَ بشهواتٍ مكدَّرةٍ ، ثمَّ يأتيهِ الموتُ ، ويُحالُ بينَهُ وبينَ كلِّ ما يشتهيهِ أبدَ الآبادِ ، نعوذُ باللهِ تعالىٰ مِنْ ذلكَ .

ونحنُ نوردُ مِنْ أوصافِ المجتهدينَ وفضائِلِهِمْ ما يحرِّكُ رغبةَ المريدِ في الاجتهادِ ؛ اقتداءً بهِمْ :

فقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « رحمَ اللهُ أقواماً يحسبُهُمُ الناسُ مرضىٰ وَمَا هُمْ بمرضىٰ » ، قالَ الحسنُ : أجهدَتْهُمُ العبادةُ(١) .

وقالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَٱلَّذِينَ يُؤْتُونَ مَآ ءَاتَواْ وَّقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ ﴾ ، قالَ الحسنُ : يعملونَ ما عملوا مِنْ أعمالِ البرِّ ، ويخافونَ ألا ينجيَهُمْ ذلكَ مِنْ عذابِ اللهِ تعالىٰ .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « طوبىٰ لمَنْ طالَ عمرُهُ وحسُنَ عملُهُ »(٢) .

ويُروىٰ أنَّ اللهَ تعالىٰ يقولُ لملائكتِهِ : ما بالُ عبادي مجتهدينَ ؟ فيقولونَ : إلـٰهنا ؛ خوَّفتَهُمْ شيئاً فخافوهُ ، وشوَّقتَهُمْ إلىٰ شيءٍ فاشتاقوا إليهِ ، فيقولُ اللهُ

---

(١) كذا روى المرفوع مرسلاً من قول الحسن وعقبه قول الحسن هنا ابنُ المبارك في « الزهد » (٩٢) ، وفيه : (قوماً) بدل (أقواماً) .

(٢) رواه ابن الجعد في « مسنده » (٣٥٥٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/ ١١١) عن عبد الله بن بسر رضي الله عنه مرفوعاً ، وروى الترمذي (٢٣٣٠) عن أبي بكرة رضي الله عنه نحوه مرفوعاً .

تباركَ وتعالىٰ : فكيفَ لوْ رآني عبادي ؛ لكانوا أشدَّ اجتهاداً[1] .

وقالَ الحسنُ : (أدركتُ أقواماً وصحبتُ طوائفَ منهُمْ ما كانوا يفرحونَ بشيءٍ مِنَ الدنيا أقبلَ ، ولا يتأسَّفونَ علىٰ شيءٍ منها أدبرَ ، ولهي كانَتْ أهونَ في أعينِهِمْ مِنْ هـٰذا الترابِ الذي تطؤونَهُ بأرجلِكُمْ ، إنْ كانَ أحدُهُمْ ليعيشُ عمرَهُ كلَّهُ ما طُوِيَ لهُ ثوبٌ ، ولا أمرَ أهلَهُ بصنعةِ طعامٍ قطُّ ، ولا جعلَ بينَهُ وبينَ الأرضِ شيئاً قطُّ ، وأدركتُهُمْ عاملينَ بكتابِ ربِّهِمْ وسنةِ نبيِّهِمْ ، إذا جنَّهُمُ الليلُ . . فقيامٌ علىٰ أطرافِهِمْ ، يفترشونَ وجوهَهُمْ ، تجري دموعُهُمْ علىٰ خدودِهِمْ ، يناجونَ ربَّهُمْ في فكاكِ رقابِهِمْ ، إذا عملوا الحسنةَ . . فرحوا بها ، ودأبوا في شكرِها ، وسألوا اللهَ أنْ يتقبَّلَها ، وإذا عملوا السيئةَ . . أحزنَتْهُمْ ، وسألوا اللهَ أنْ يغفرَها لهُمْ ، واللهِ ؛ ما زالوا كذلكَ وعلىٰ ذلكَ ، وواللهِ ، ما سلموا مِنَ الذنوبِ ولا نجوا إلا بالمغفرةِ)[2] .

ويُحكىٰ أنَّ قوماً دخلوا علىٰ عمرَ بنِ عبدِ العزيزِ يعودونَهُ في مرضِهِ ، وإذا فيهِمْ شابٌّ ناحلُ الجسمِ ، فقالَ لهُ عمرُ : يا فتىٰ ؛ ما الذي بلغَ بكَ ما أرى ؟ فقالَ : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ أسقامٌ وأمراضٌ ، فقالَ : سألتُكَ باللهِ إلا صدقتَني ، فقالَ : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ ذقتُ حلاوةَ الدنيا فوجدتُها مرَّةً ،

---

[1] نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (١٠/ ١٢١) ، وبنحوه أبو نعيم في « الحلية » (٤/ ٦٠) عن وهب بن منبه ، والمعنىٰ في حديث البخاري (٦٤٠٨) ، ومسلم (٢٦٨٩) ، وفيه : « وكيف لو رأوني ؟ قال : يقولون : لو رأوك . . كانوا أشد لك عبادة ، وأشهد تمجيداً وتحميداً ، وأكثر لك تسبيحاً . . . » الحديث .

[2] رواه أحمد في « الزهد » (١٦٤٣) .

وصغُرَ عندي زهرتُها وحلاوتُها ، واستوىٰ عندي ذهبُها وحجرُها ، وكأني أنظرُ إلىٰ عرشِ ربِّي والناسُ يُساقونَ إلى الجنةِ والنارِ ، فأظمأتُ لذلكَ نهاري ، وأسهرتُ لهُ ليلي ، وقليلٌ حقيرٌ كلُّ ما أنا فيهِ في جنبِ ثوابِ اللهِ تعالىٰ وعقابِهِ(١) .

وقالَ أبو نعيمٍ(٢) : كانَ داوودُ الطائيُّ يشربُ الفتيتَ ، ولا يأكلُ الخبزَ ، فقيلَ لهُ في ذلكَ ، فقالَ : (بينَ مضْغِ الخبزِ وشربِ الفتيتِ قراءةُ خمسينَ آيةً) ، ودخلَ رجلٌ عليهِ يوماً فقالَ : إنَّ في سقفِ بيتِكَ جذْعاً مكسوراً ، فقالَ : يا بنَ أخي ؛ إنَّ لي في البيتِ منذُ عشرينَ سنةً ما نظرتُ إلى السقفِ ، وكانوا يكرهونَ فضولَ النظرِ كما يكرهونَ فضولَ الكلامِ(٣) .

وقالَ محمدُ بنُ عبدِ العزيزِ : جلسنا إلىٰ أحمدَ بنِ رزينٍ مِنْ غدوةٍ إلى العصرِ ، فما التفتَ يمنةً ولا يسرةً ، فقيلَ لهُ في ذلكَ ، فقالَ : إنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ خلقَ العينينِ لينظرَ بهما العبدُ إلىٰ عظمةِ اللهِ تعالىٰ ، فكلُّ مَنْ نظرَ بغيرِ اعتبارٍ . كُتِبَتْ عليهِ خطيئةٌ(٤) .

---

(١) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٦٧) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٦٨/ ١٩١) .

(٢) هو الفضل بن دكين ، لا صاحب « الحلية » .

(٣) الخبر بتمامه رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ١٦) عن أبي إسماعيل محمد بن إسماعيل الترمذي ، عن أبي نعيم الفضل بن دكين ، والجملة الأخيرة رويت له مفردة أيضاً ، ونحوها عند أبي نعيم في « الحلية » (٧/ ٣٥٢) .

(٤) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٢٣) .

وقالَتْ امرأةُ مسروقٍ : ما كانَ يوجدُ مسروقٌ إلا وساقاهُ منتفختانِ مِنْ طولِ الصلاةِ ، وقالَتْ : واللهِ ؛ إنْ كنتُ لأجلسُ خلفَهُ فأبكي رحمةً لهُ[1] .

وقالَ أبو الدرداءِ : (لولا ثلاثٌ . . ما أحببتُ العيشَ يوماً واحداً : الظمأُ للهِ بالهواجرِ ، والسجودُ للهِ في جوفِ الليلِ ، ومجالسةُ أقوامٍ ينتقونَ أطايبَ الكلامِ كما يُنتقىٰ أطايبُ الثمرِ)[2] .

وكانَ الأسودُ بنُ يزيدَ يجتهدُ في العبادةِ ، ويصومُ في الحرِّ ، حتىٰ يخضرَّ جسدُهُ ويصفرَّ ، وكانَ علقمةُ بنُ قيسٍ يقولُ لهُ : لِمَ تعذِّبُ نفسَكَ ؟ فيقولُ : كرامتَها أريدُ[3] .

وكانَ يصومُ حتىٰ يخضرَّ جسدُهُ ، ويصلِّي حتىٰ يسقطَ ، فدخلَ عليهِ أنسُ بنُ مالكٍ والحسنُ ، فقالا لهُ : إنَّ اللهَ تباركَ وتعالىٰ لمْ يأمرْكَ بكلِّ هٰذا ، فقالَ : إنَّما أنا عبدٌ مملوكٌ ، لا أدعُ مِنَ الاستكانةِ شيئاً إلا جئتُ بهِ[4] .

وكانَ بعضُ المجتهدينَ يصلِّي كلَّ يومٍ ألفَ ركعةٍ حتىٰ أقعدَ مِنْ

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٩٥) .

(٢) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٢٧٧) .

(٣) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٥٠٢) ، وابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (٦٦) .

(٤) الضمير في قوله : (وكان) يومىء أن صاحب الخبر هو الأسود بن يزيد ، وإنما صاحبه هو العلاء بن زياد ؛ كما رواه ابن المبارك في « الزهد » (٩٦٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/٢٤٣) .

رجليهِ(١) ، فكانَ يصلِّي جالساً ألفَ ركعةٍ ، فإذا صلَّى العصرَ . احتبىٰ ثمَّ قالَ : (عجبتُ للخليقةِ كيفَ أرادَتْ بكَ بدلاً منكَ ! عجبتُ للخليقةِ كيفَ أنسَتْ بسواكَ ! بلْ عجبتُ للخليقةِ كيفَ استنارَتْ قلوبُها بذكرِ سواكَ !)(٢) .

وكانَ ثابتٌ البنانيُّ قدْ حُبِّبَ إليهِ الصلاةُ ، فكانَ يقولُ : (اللهمَّ ؛ إنْ كنتَ أذنتَ لأحدٍ أنْ يصليَ لكَ في قبرِهِ . . فأذَنْ لي أنْ أصلِّيَ في قبري)(٣) .

وقالَ الجنيدُ : (ما رأيتُ أعبدَ مِنَ السريِّ ، أتَتْ عليهِ ثمانٌ وتسعونَ سنةً ما رُئِيَ مضطجعاً إلا في علَّةِ الموتِ)(٤) .

وقالَ الحارثُ بنُ سعدٍ : مرَّ قومٌ براهبٍ ، فرأَوا ما يصنعُ بنفسِهِ مِنْ شدَّةِ اجتهادِهِ ، فكلَّموهُ في ذلكَ ، فقالَ : وما هٰذا عندَ ما يُرادُ بالخلقِ مِنْ ملاقاةِ الأهوالِ وهمْ غافلونَ ؟! قدِ اعتكفوا علىٰ حظوظِ أنفسِهِمْ ، ونسوا حظَّهُمُ الأكبرَ مِنْ ربِّهِمْ ، فبكى القومُ عنْ آخرِهِمْ .

---

(١) منهم عامر بن عبد الله بن عبد قيس ؛ كما روىٰ ذلك ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (٩٩) ، والبيهقي في « الشعب » (٢٩١٠) ، ومنهم كهمس بن الحسن كما سيأتي قريباً .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « التهجد وقيام الليل » (١٤٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/ ١٩٥) عن بعضهم .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « التهجد وقيام الليل » (٤١٤) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣١٩) ، والبيهقي في « الشعب » (٢٩١٨) .

(٤) رواه القشيري في « رسالته » (ص ٥٢) .

وعنْ أبي محمدٍ المغازليِّ قالَ : جاورَ أبو محمدٍ الجريريُّ بمكةَ سنةً ، فلمْ ينمْ ، ولمْ يتكلَّمْ ، ولمْ يستندْ إلىٰ عمودٍ ولا إلىٰ حائطٍ ، ولمْ يمدَّ رجليهِ ، فعبرَ عليهِ أبو بكرٍ الكتَّانيُّ ، فسلَّمَ عليهِ وقالَ لهُ : يا أبا محمدٍ ؛ بِمَ قدرتَ على اعتكافِكَ هـٰذا ؟ فقالَ : عَلِمَ صدْقَ باطني ، فأعانَني علىٰ ظاهري ، فأطرقَ الكتانيُّ ومشىٰ مفكِّراً(١) .

وعنْ بعضِهِمْ قالَ : دخلتُ علىٰ فتحٍ الموصليِّ ، فرأيتُهُ قدْ مدَّ كفيهِ يبكي حتىٰ رأيتُ الدموعَ تنحدرُ مِنْ بينِ أصابعِهِ ، فدنوتُ منهُ ، فإذا دموعُهُ قدْ خالطَها صفرةٌ ، فقلتُ لهُ : باللهِ يا فتحُ ؛ بكيتَ الدمَ ؟ فقالَ : لولا أنَّكَ حلَّفتَني باللهِ ما أخبرتُكَ ، نعمْ ، بكيتُ دماً ، فقلتُ لهُ : علىٰ ماذا بكيتَ الدموعَ ؟ فقالَ : علىٰ تخلُّفي عنْ واجبِ حقِّ اللهِ تعالىٰ ، وبكيتُ الدمَ على الدموعِ لئلا يكونَ لمْ تصحَّ ليَ الدموعُ(٢) ، قالَ : فرأيتُهُ بعدَ موتِهِ في المنامِ ، فقلتُ لهُ : ما صنعَ اللهُ بكَ ؟ قالَ : غفرَ لي ، فقلتُ لهُ : فماذا صنعَ في دموعِكَ ؟ فقالَ : قرَّبَني ربِّي عزَّ وجلَّ وقالَ لي : يا فتحُ ؛ الدمعُ علىٰ ماذا ؟ قلتُ : يا ربِّ ؛ علىٰ تخلُّفي عنْ واجبِ حقِّكَ ، فقالَ : والدمُ علىٰ ماذا ؟ قلتُ : علىٰ دموعي ألا تصحَّ لي ، فقالَ لي : يا فتحُ ؛ ما أردتَ

---

(١) رواه الخطيب في « تاريخ بغداد » (٥/١٩٨) .

(٢) أي : خوفاً من أن تكون دموعي ضاعت سدىً ، وفي غير (ب) : (صحَّت) بدل (لم تصحَّ) .

بهٰذا كلِّهِ ؟ وعزَّتي وجلالي ؛ لقدْ صعدَ حافظاكَ أربعينَ سنةً بصحيفتِكَ ما فيها خطيئةٌ(١) .

وقيلَ : إنَّ قوماً أرادوا سفراً ، فحادوا عنِ الطريقِ ، فانتهوا إلىٰ راهبٍ منفردٍ عنِ الناسِ ، فنادَوهُ ، فأشرفَ عليهِمْ مِنْ صومعتِهِ ، فقالوا : يا راهبُ ؛ إنَّا قدْ أخطأنا الطريقَ ، فكيفَ هوَ الطريقُ ؟ قالَ : فأومأَ برأسِهِ إلى السماءِ ، فعلمَ القومُ ما أرادَ ، فقالوا : يا راهبُ ؛ إنَّا سائلوكَ ، فهلْ أنتَ مجيبُنا ؟ فقالَ : سلوا ولا تكثروا ؛ فإنَّ النهارَ لنْ يرجعَ ، والعمرَ لا يعودُ ، والطالبَ حثيثٌ ، فعجبَ القومُ مِنْ كلامِهِ ، فقالوا : يا راهبُ ؛ علامَ الخلْقُ غداً عندَ مليكِهِمْ ؟ فقالَ : علىٰ نيَّاتِهِمْ ، فقالوا : أوصِنا ، فقالَ : تزودوا علىٰ قدْرِ سفرِكُمْ ، فإنَّ خيرَ الزادِ ما بلَّغَ البغيةَ ، ثمَّ أرشدَهُمْ إلى الطريقِ ، وأدخلَ رأسَهُ في صومعتِهِ(٢) .

وقالَ عبدُ الواحدِ بنُ زيدٍ : مررتُ بصومعةِ راهبٍ مِنْ رهبانِ الصينِ ، فناديتُهُ : يا راهبُ ؛ فلمْ يجبْني ، فناديتُهُ الثانيةَ ، فلمْ يجبْني ، فناديتُهُ الثالثةَ ، فأشرفَ عليَّ وقالَ : يا هٰذا ؛ ما أنا براهبٍ ، إنَّما الراهبُ مَنْ رهبَ اللهَ في سمائِهِ ، وعظَّمَهُ في كبريائِهِ ، وصبرَ علىٰ بلائِهِ ، ورضيَ بقضائِهِ ، وحمدَهُ علىٰ آلائِهِ ، وشكرَهُ علىٰ نعمائِهِ ، وتواضعَ لعظمتِهِ ، وذلَّ لعزَّتِهِ ، واستسلمَ لقدرتِهِ ، وخضعَ لمهابتِهِ ، وفكَّرَ في حسابِهِ وعقابِهِ ،

---

(١) رواه ابن الجوزي في « صفة الصفوة » (٢/٢/١٢٧) .

(٢) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ١٢٦) .

فنهارُهُ صائمٌ ، وليلُهُ قائمٌ ، قدْ أسهرَهُ ذكرُ النارِ ، ومسألةُ الجبّارِ ، فذلكَ هوَ الراهبُ ، وأمّا أنا .. فكلبٌ عقورٌ ، حبستُ نفسي في هـٰذهِ الصومعةِ عنِ الناسِ لئلا أعقرَهُمْ ، فقلتُ : يا راهبُ ؛ فما الذي قطعَ الخلقَ عنِ اللهِ بعدَ أنْ عرفوهُ ؟ فقالَ : يا أخي ؛ لمْ يقطعِ الخلقَ عنِ اللهِ تعالىٰ إلا حبُّ الدنيا وزينتِها ؛ لأنّها محلُّ المعاصي والذنوبِ ، فالعاقلُ مَنْ رمىٰ بها عنْ قلبِهِ ، وتابَ إلى اللهِ مِنْ ذنبِهِ ، وأقبلَ علىٰ ما يقرِّبُهُ مِنْ ربِّهِ .

وقيلَ لداوودَ الطائيِّ : لو سرّحتَ لحيتَكَ ، فقالَ : إنّي إذاً لفارغٌ⁽¹⁾ .

وكانَ أويسٌ القرنيُّ يقولُ : هـٰذهِ ليلةُ الركوعِ ، فيحيي الليلَ كلَّهُ في ركعةٍ ، وإذا كانَتِ الليلةُ الآتيةُ .. قالَ : هـٰذهِ ليلةُ السجودِ ، فيحيي الليلَ كلَّهُ في سجدةٍ⁽²⁾ .

وقيلَ : لمّا تابَ عتبةُ الغلامُ كانَ لا يتهنَّأُ بالطعامِ والشرابِ ، فقالَتْ لهُ أمُّهُ : لوْ رفقتَ بنفسِكَ ، فقالَ : الرفقَ أطلبُ ، دعيني أتعبُ قليلاً وأتنعَّمُ طويلاً⁽³⁾ .

وقيلَ : حجَّ مسروقٌ ، فما نامَ قطُّ إلا ساجداً⁽⁴⁾ .

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٧/ ٣٣٩) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٨٧) .

(٣) بنحوه رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٣٦) ، والناصح له هو عبد الواحد بن زيد .

(٤) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٩٧٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٩٥) .

وقالَ سفيانُ الثوريُّ : (عندَ الصباحِ يحمدُ القومُ السُّرىٰ ، وعندَ المماتِ يحمدُ القومُ التقىٰ)[1] .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ داوودَ : (كانَ أحدُهُمْ إذا بلغَ أربعينَ سنةً . . طوىٰ فراشَهُ)[2] أيْ : كانَ لا ينامُ طولَ الليلِ .

وكانَ كهمسُ بنُ الحسنِ يصلِّي كلَّ يومٍ ألفَ ركعةٍ ، ثمَّ يقولُ لنفسِهِ : قومي يا مأوىٰ كلِّ شرٍّ ، فلمَّا ضعُفَ . . اقتصرَ علىٰ خمسِ مئةٍ ، ثمَّ كانَ يبكي ويقولُ : ذهبَ نصفُ عملي[3] .

وكانَتِ ابنةُ الربيعِ بنِ خُثيمٍ تقولُ لهُ : يا أبةِ ؛ ما لي أرى الناسَ ينامونَ وأراكَ لا تنامُ ؟ فيقولُ : يا بُنتاهُ ؛ إنَّ أباكِ يخافُ البياتَ[4] .

ولمَّا رأَتْ أمُّ الربيعِ ما يلقى الربيعُ مِنَ البكاءِ والسهرِ . . نادتْهُ : يا بنيَّ ؛ لعلَّكَ قتلتَ قتيلاً ؟! فقالَ : نعمْ يا أماهُ ، قالَتْ : فمَنْ هوَ حتىٰ نطلبَ أهلَهُ

---

[1] رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ١٥) عن أبي كريمة الكلبي ؛ من عباد أهل الشام ، وقال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (١٠/ ١٢٧) : (رواه البيهقي في « الشعب » ، وأبو نعيم في « الحلية ») .

[2] رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٢٧) .

[3] رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢١١) مختصراً .

[4] رواه ابن أبي الدنيا في « التهجد وقيام الليل » (٦٠) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ١١٤) ، والبيات : أن يفجأه العدو ليلاً فيوقع به ، واتفق رسم النسخ : (يا أبة) بالمربوطة ، وهي علىٰ لغة من يقلبها هاءً في الوقف ، وبها قرأ ابن كثير وابن عامر قوله سبحانه : ﴿ يَٰٓأَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا . . . ﴾ الآية .

فيعفوا عنكَ ، فواللهِ ؛ لوْ يعلمونَ ما أنتَ فيهِ .. لرحموكَ وعفَوا عنكَ ، فيقول : يا والدتي ؛ هيَ نفسي⁽¹⁾ .

وعنْ عمرَ ابنِ أختِ بشرِ بنِ الحارثِ قالَ : سمعتُ خالي بشرَ بنَ الحارثِ يقولُ لأمِّي⁽²⁾ : يا أختي ؛ جوفي وخواصري تضربُ عليَّ ، فقالَتْ لهُ أمِّي : يا أخي ؛ تأذنُ لي حتىٰ أصلحَ لكَ قليلَ حساءٍ بكفٍّ دقيقٍ عندي تتحسَّاهُ يرمُّ جوفَكَ ؟ فقالَ لها : ويحكِ ! أخافُ أنْ يقولَ : مِنْ أينَ لكَ هٰذا الدقيقُ ؟ فلا أدري أيشٍ أقولُ لهُ ، فبكَتْ أمِّي ، وبكىٰ معَها ، وبكَيتُ معهُمْ ، قالَ عمرُ : ورأَتْ أمِّي ما ببشرٍ مِنْ شدَّةِ الجوعِ ، وجعلَ يتنفَّسُ نفساً ضعيفاً ، فقالَتْ لهُ أمِّي : يا أخي ؛ ليتَ أمَّكَ لمْ تلدْني ؛ فقدْ واللهِ تقطَّعَتْ كبدي ممَّا أرىٰ بكَ ، فسمعتُهُ يقولُ لها : وأنا فليتَ أمَّكِ لمْ تلدْني ، وإذْ ولدَتْني لمْ يدرَّ ثديُها عليَّ ، قالَ عمرُ : وكانَتْ أمِّي تبكي عليهِ الليلَ والنهارَ⁽³⁾ .

وقالَ الربيعُ : أتيتُ أويساً ، فوجدتُه جالساً قدْ صلَّى الفجرَ ، ثمَّ جلسَ

---

(1) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ١١٤) .

(2) أخوات بشر هنَّ مضغةٌ ، وهي أكبرهن وأكبر من بشر ، وكانت أنيسه ، ومخةٌ ، وهي صاحبة سؤال ابن حنبل في الغزل ، وزبدةٌ ، ولها روايات عنه ، وكلهنَّ من الخيِّرات الزاهدات ، انظر طرفاً من خبرهن عند الخطيب في « تاريخ بغداد » (١٤/ ٤٣٧) .

(3) قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (١٠/ ١٢٨) : (رواه أبو الحسن بن جهضم) وذكر إسناده ، ورواه ابن الجوزي في « صفة الصفوة » (١/ ٢/ ١٩٩) .

فجلستُ ، فقلتُ : لا أشغلُهُ عنِ التسبيحِ ، فمكثَ مكانَهُ حتىٰ صلَّى الظهرَ ، ثمَّ قامَ إلى الصلاةِ حتىٰ صلَّى العصرَ ، ثمَّ جلسَ مكانَهُ حتىٰ صلَّى المغربَ ، ثمَّ ثبتَ مكانَهُ حتىٰ صلَّى العشاءَ ، ثمَّ ثبتَ مكانَهُ حتىٰ صلَّى الصبحَ ، ثمَّ جلسَ ، فغلبتْهُ عيناهُ فقالَ : اللهمَّ ؛ إنِّي أعوذُ بكَ مِنْ عينٍ نوَّامةٍ ، ومِنْ بطنٍ لا تشبعُ ، فقلتُ : حسبي هـٰذا منهُ ، ثمَّ رجعتُ(١) .

ونظرَ رجلٌ إلىٰ أويسٍ فقالَ : يا أبا عبدِ اللهِ ؛ ما لي أَرَاكَ كأنَّكَ مريضٌ ؟ فقالَ : وما لأويسٍ ألا يكونَ مريضاً ، يطعمُ المريضُ وأويسٌ غيرُ طاعمٍ ، وينامُ المريضُ وأويسٌ غيرُ نائمٍ ؟! وقالَ أحمدُ بنُ حربٍ : يا عجباً لِمَنْ يعرفُ أنَّ الجنةَ تُزيَّنُ فوقَهُ ، وأنَّ النارَ تُسعرُ تحتَهُ . . كيفَ ينامُ بينَهُما ؟!

وقالَ رجلٌ مِنَ النسَّاكِ : أتيتُ إبراهيمَ بنَ أدهمَ ، فوجدتُهُ قدْ صلَّى العشاءَ ، فقعدتُ أرقُبُهُ ، فلفَّ نفسَهُ بعباءةٍ ، ثمَّ رمىٰ بنفسِهِ ، فلمْ ينقلبْ مِنْ جنبٍ إلىٰ جنبٍ الليلَ كلَّهُ حتىٰ طلعَ الفجرُ وأذَّنَ المؤذِّنُ ، فوثبَ إلى الصلاةِ ولمْ يحدثْ وضوءاً ، فحاكَ ذلكَ في صدري ، فقلتُ لهُ : رحمَكَ اللهُ ، قدْ نمتَ الليلَ كلَّهُ مضطجعاً ، ثمَّ لمْ تجدِّدِ الوضوءَ ؟ فقالَ : كنتُ الليلَ كلَّهُ جائلاً في رياضِ الجنةِ أحياناً ، وفي أوديةِ النارِ أحياناً ، فهلْ في ذلكَ نومٌ ؟!

---

(١) رواه ابن حبيب في « عقلاء المجانين » (١٦٤) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٩/٤٤٣) .

وقالَ ثابتٌ البنانيُّ : (أدركتُ رجالاً كانَ أحدُهُمْ يصلِّي ، فيعجزُ حتىٰ ما يأتي فراشَهُ إلا حبواً)[1] .

وقيلَ : مكثَ أبو بكرِ بنُ عياشٍ أربعينَ سنةً لا يضعُ جنبَهُ علىٰ فراشٍ[2] .

ونزلَ الماءُ في إحدىٰ عينيهِ ، فمكثَ عشرينَ سنةً لا يعلمُ بهِ أهلُهُ[3] .

وقيلَ : كانَ وردُ سمنونٍ في كلِّ يومٍ وليلةٍ خمسَ مئةِ ركعةٍ[4] .

وعنْ أبي بكرٍ المُطَّوِّعيِّ قالَ : كانَ وردي في شبيبتي كلَّ يومٍ وليلةٍ أقرأُ فيهِ : (قلْ هوَ اللهُ أحدٌ) إحدىٰ وثلاثينَ ألفَ مرَّةٍ ، أوْ أربعينَ ألفَ مرَّةٍ ، شكَّ الراوي[5] .

وكانَ منصورُ بنُ المعتمرِ إذا رأيتَهُ.. قلتَ : رجلٌ أُصيبَ بمصيبةٍ ، منكسرُ الطرْفِ ، منخفضُ الصوتِ ، رطْبُ العينينِ ، إنْ حرَّكتَهُ.. جاءَتْ عيناهُ بأربعٍ[6] ، ولقدْ قالَتْ لهُ أمُّهُ : ما هـٰذا الذي تصنعُ بنفسِكَ ؟ تبكي الليلَ عامَّتَهُ لا تسكتُ ؟! لعلَّكَ يا بنيَّ أصبتَ نفساً ، لعلَّكَ قتلتَ قتيلاً ؟

---

[1] رواه ابن المبارك في « الزهد » (٢١٧) من زيادات نعيم بن حماد .

[2] رواه الخطيب في « تاريخ بغداد » (١٤/ ٣٨٢) .

[3] رواه الخطيب في « تاريخ بغداد » (١٤/ ٣٨٣) .

[4] رواه الخطيب في « تاريخ بغداد » (٩/ ٢٣٤) .

[5] رواه الخطيب في « تاريخ بغداد » (١٤/ ٢٩١) .

[6] لغزارة دمعه ، فهو يسيل من اللحظين والموقين ، وانظر « أساس البلاغة » (ر ب ع) .

فيقولُ : يا أمّهْ ؛ أنا أعلمُ بما صنعتُ بنفسي(١) .

وقيلَ لعامرِ بنِ عبدِ اللهِ : كيفَ صبرُكَ علىٰ سهرِ الليلِ وظمأِ الهواجرِ ؟ فقالَ : هلْ هوَ إلا أنّي صرفتُ طعامَ النهارِ إلى الليلِ ، ونومَ الليلِ إلى النهارِ ؟! وليسَ في ذلكَ خطيرُ أمرٍ !

وكانَ يقولُ : ما رأيتُ مثلَ الجنةِ نامَ طالبُها ، وما رأيتُ مثلَ النارِ نامَ هاربُها ، وكانَ إذا جاءَ الليلُ . . قالَ : أذهبَ حرُّ النارِ النومَ ، فما ينامُ حتىٰ يصبحَ ، فإذا جاءَ النهارُ . . قالَ : أذهبَ حرُّ النارِ النومَ ، فما ينامُ حتىٰ يمسي ، فإذا جاءَ الليلُ . . قالَ : مَنْ خافَ . . أدلجَ ، عندَ الصباحِ يحمدُ القومُ السُّرىٰ(٢) .

وقالَ بعضُهُمْ : صحبتُ عامرَ بنَ عبدِ قيسٍ أربعةَ أشهرٍ ، فما رأيتُهُ نامَ بليلٍ ولا نهارٍ(٣) .

ويُروىٰ عنْ رجلٍ مِنْ أصحابِ عليِّ بنِ أبي طالبٍ رضيَ اللهُ عنهُ أنَّهُ قالَ : صلَّيتُ خلفَ عليٍّ رضيَ اللهُ عنهُ الفجرَ ، فلمَّا سلَّمَ . . انفتلَ عنْ يمينِهِ وعليهِ كآبةٌ ، فمكثَ حتىٰ طلعَتِ الشمسُ ، ثمَّ قلَّبَ يدَهُ وقالَ : واللهِ ؛ لقدْ رأيتُ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (٩٠) ولم يذكر صدره ، وبتمامه ابن الجوزي في « صفة الصفوة » (٢/١/٥٥) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « التهجد وقيام الليل » (٥٧) عن عامر بن عبد الله بن عبد قيس ، وهو الآتي ذكره .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « التهجد وقيام الليل » (٥٨) .

أصحابَ محمدٍ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وما أرى اليومَ شيئاً يشبهُهُمْ ، كانوا يصبحونَ شعثاً غبراً صفراً ، قدْ باتوا للهِ سُجَّداً وقياماً ، يتلونَ كتابَ اللهِ ، يراوحونَ بينَ أقدامِهِمْ وجباهِهِمْ ، وكانوا إذا ذكروا اللهَ . . مادوا كما يميدُ الشجرُ في يومِ الريحِ ، وهملَتْ أعينُهُمْ حتىٰ تبلَّ ثيابَهُمْ ، وكأنَّ القومَ باتوا غافلينَ ؛ يعني مَنْ كانَ حولَهُ⁽¹⁾ .

وكانَ أبو مسلمٍ الخولانيُّ قدْ علَّقَ سوطاً في مسجدِ بيتِهِ يخوِّفُ بهِ نفسَهُ ، وكانَ يقولُ لنفسِهِ : قومي ، فواللهِ ؛ لأزحفنَّ بكِ زحفاً حتىٰ يكونَ الكللُ منكِ لا مني ، فإذا دخلَتْهُ الفترةُ . . تناولَ سوطَهُ وضربَ بهِ ساقَهُ ويقولُ : أنتِ أولىٰ بالضربِ مِنْ دابتي⁽²⁾ .

وكانَ يقولُ : أيظنُّ أصحابُ محمدٍ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنْ يستأثروا بهِ دونَنا ، كلا ، واللهِ ؛ لنزاحمنَّهُمْ عليهِ زحاماً حتىٰ يعلموا أنَّهُمْ قدْ خلَّفوا وراءَهُمْ رجالاً⁽³⁾ .

وكانَ صفوانُ بنُ سليمٍ قدْ تعقَّدَتْ ساقاهُ مِنْ طولِ القيامِ ، وبلغَ مِنَ الاجتهادِ ما لوْ قيلَ لهُ : يومُ القيامةِ غداً . . ما وجدَ متزيَّداً⁽⁴⁾ .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « التهجد وقيام الليل » (٢٠٥) ، والدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٢٥٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ٧٦) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ١٢٧) .

(٣) أورده ابن الجوزي في « التبصرة » (١/ ٥٠٠) .

(٤) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٣/ ١٥٩) .

وكانَ إذا جاءَ الشتاءُ. . اضطجعَ على السطحِ ليضرَّ بهِ البردُ ، وإذا كانَ في الصيفِ. . اضطجعَ داخلَ البيوتِ ليجدَ الحرَّ والغمَّ فلا ينامُ ، وإنَّهُ ماتَ وهوَ ساجدٌ⁽¹⁾ .

وكانَ يقولُ : اللهمَّ ؛ إنِّي أحبُّ لقاءَكَ فأحبَّ لقائي⁽²⁾ .

وقالَ القاسمُ بنُ محمدٍ : غدوتُ يوماً ، وكنتُ إذا غدوتُ. . بدأتُ بعائشةَ رضيَ اللهُ عنها أسلِّمُ عليها ، فغدوتُ يوماً إليها ، فإذا هيَ تصلِّي صلاةَ الضحىٰ وهيَ تقرأُ : ﴿ فَمَنَّ ٱللَّهُ عَلَيۡنَا وَوَقَىٰنَا عَذَابَ ٱلسَّمُومِ ﴾ وتبكي وتدعو وتردِّدُ الآيةَ ، فقمتُ حتىٰ مللتُ وهيَ كما هيَ ، فلمَّا رأيتُ ذلكَ. . ذهبتُ إلى السوقِ ، فقلتُ : أفرغُ مِنْ حاجتي ثمَّ أرجعُ ففرغتُ مِنْ حاجتي ثمَّ رجعتُ وهيَ كما هيَ تردِّدُ الآيةَ وتدعو وتبكي⁽³⁾ .

وقالَ محمدُ بنُ إسحاقَ : لمَّا وردَ علينا عبدُ الرحمـٰنِ بنُ الأسودِ حاجّاً. . اعتلَّتْ إحدىٰ قدميهِ ، فقامَ يصلِّي علىٰ قدمٍ واحدةٍ حتىٰ صلَّى الصبحَ بوضوءِ العشاءِ⁽⁴⁾ .

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٣/ ١٥٩) بنحوه ضمن خبرين .

(٢) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٢٤/ ١٣٥) .

(٣) رواه ابن الجوزي في « صفة الصفوة » (١/ ٢/ ١٥) ، وعزاه لابن أبي الدنيا ابنُ رجب في « فتح الباري » (٤/ ٢٤٧) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « التهجد وقيام الليل » (١٠٧) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٤/ ٢٣١) .

وقالَ بعضُهُمْ : (ما أخافُ مِنَ الموتِ إلا مِنْ حيثُ يحولُ بيني وبينَ قيامِ الليلِ)(١) .

وقالَ عليُّ بنُ أبي طالبٍ كرَّمَ اللهُ وجهَهُ : (سيما الصالحينَ صفرةُ الألوانِ مِنَ السهرِ ، وعمشُ العيونِ مِنَ البكاءِ ، وذبولُ الشفاهِ مِنَ الصومِ ، عليهِمْ غبرةُ الخاشعينَ)(٢) .

وقيلَ للحسنِ : ما بالُ المتهجدينَ أحسنُ الناسِ وجوهاً ؟ فقالَ : إنَّهُمْ خلوا بالرحمـٰنِ ، فألبسَهُمْ نوراً مِنْ نورِهِ(٣) .

وكانَ عامرُ بنُ عبدِ قيسٍ يقولُ : إلـٰهي ؛ خلقتَني ولمْ تؤامرْني ، وتميتُني ولا تعلمُني ، وخلقتَ معي عدوّاً ، وجعلتَهُ يجري منِّي مجرى الدمِ ، وجعلتَهُ يراني ولا أراهُ ، ثمَّ قلتَ لي : استمسكْ ، إلـٰهي ؛ كيفَ أستمسكُ إنْ لمْ تمسكْني ؟ إلـٰهي ؛ في الدنيا الهمومُ والأحزانُ ، وفي الآخرةِ العقابُ والحسابُ ، فأينَ الراحةُ والفرحُ ؟(٤) .

وقالَ جعفرُ بنُ محمدٍ : كانَ عتبةُ الغلامُ يقطعُ الليلَ بثلاثِ صيحاتٍ ، كانَ إذا صلّى العتمةَ وضعَ رأسَهُ بينَ ركبتيهِ يتفكَّرُ ، فإذا مضىٰ ثلثُ الليلِ . .

---

(١) فقد روىٰ أبو نعيم في « الحلية » (٩/ ٢٧٥) عن أبي سليمان الداراني قوله : (لأهل الطاعة بالهمِّ ألذ من أهل اللهو بلهوهم ، ولولا الليل . . ما أحببت البقاء في الدنيا) .

(٢) روىٰ أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٨٦) عن مجاهد قال : (شيعة علي الحلماء العلماء ، الذبل الشفاه ، الأخيار الذين يعرفون بالرهبانية من أثر العبادة) .

(٣) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٢٨) .

(٤) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٨٧) .

صاحَ صيحةً ثمَّ يضعُ رأسَهُ بينَ ركبتيهِ يتفكَّرُ ، فإذا مضىٰ ثلثُ الليلِ . . صاحَ صيحةً ثمَّ يضعُ رأسَهُ بينَ ركبتيهِ يتفكَّرُ ، فإذا كانَ السحرُ . . صاحَ صيحةً ، قالَ جعفرُ بنُ محمدٍ : فحدثتُ بهِ بعضَ البصريينَ ، فقالَ : لا تنظرْ إلىٰ صياحِهِ ، ولكنِ انظرْ إلىٰ ما كانَ فيهِ بينَ الصيحتينِ حتىٰ صاحَ⁽¹⁾ .

وعنِ القاسمِ بنِ راشدٍ الشيبانيِّ قالَ : كانَ زمعةُ نازلاً عندنا بالمحصَّبِ ، وكانَ لهُ أهلٌ وبناتٌ ، وكانَ يقومُ فيصلِّي ليلاً طويلاً ، فإذا كانَ السحرُ . . نادىٰ بأعلىٰ صوتِهِ : أيُّها الركبُ المعرسونَ ؛ أكلَّ هـٰذا الليلِ ترقدونَ ؟! أفلا تقومونَ فترحلونَ ؟ فيتواثبونَ ، فيُسمعُ مِنْ هـٰهنا باكٍ ، ومِنْ هـٰهنا داعٍ ، ومِنْ هـٰهنا قارئٌ ، ومِنْ هـٰهنا متوضئٌ ، فإذا طلعَ الفجرُ . . نادىٰ بأعلىٰ صوتِهِ : عندَ الصباحِ يحمدُ القومُ السُّرىٰ⁽²⁾ .

وقالَ بعضُ الحكماءِ : (إنَّ للهِ عباداً أنعمَ عليهِمْ فعرفوهُ ، وشرحَ صدورَهُمْ فأطاعوهُ ، وتوكَّلوا عليهِ فسلَّموا الخلقَ والأمرَ إليهِ ، فصارَتْ قلوبُهُمْ معادنَ لصفاءِ اليقينِ ، وبيوتاً للحكمةِ ، وتوابيتَ للعظمةِ ، وخزائنَ للقدرةِ ، فهُمْ بينَ الخلائقِ مقبلونَ ومدبرونَ ، وقلوبُهُمْ تجولُ في الملكوتِ ، وتلوذُ بمحجوبِ الغيوبِ ، ثمَّ ترجعُ ومعها طرائفُ مِنْ لطيفِ الفوائدِ ما لا يمكنُ واصفاً أنْ يصفَهُ ، فهُمْ في باطنِ أمورِهِمْ كالديباجِ حسناً ،

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٣٤) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « التهجد وقيام الليل » (٦٨) .

وهمْ في الظاهرِ مناديلُ مبذولونَ لمَنْ أرادَهُمْ تواضعاً) ، وهٰذهِ طريقةٌ لا يبلغُ إليها بالتكلُّفِ ، وإنَّما هوَ فضلُ اللهِ يؤتيهِ مَنْ يشاءُ .

وقالَ بعضُ الصالحينَ : بينَما أنا أسيرُ في بعضِ جبالِ بيتِ المقدسِ ، إذْ هبطتُ إلىٰ وادٍ هنالكَ ، فإذا أنا بصوتٍ قدْ علا ، وإذا تلكَ الجبالُ تجيبُهُ لها دويٌّ عالٍ ، فاتبعتُ الصوتَ ، فإذا أنا بروضةٍ عليها شجرٌ ملتفٌّ ، وإذا أنا برجلٍ قائمٍ فيها يردِّدُ هٰذهِ الآية : ﴿ يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُّحْضَرًا ﴾ إلىٰ قولهِ : ﴿ وَيُحَذِّرُكُمُ ٱللَّهُ نَفْسَهُۥ ﴾ ، قالَ : فجلستُ خلفَهُ أسمعُ كلامَهُ وهوَ يردِّدُ هٰذهِ الآيةَ ؛ إذْ صاحَ صيحةً خرَّ منها مغشياً عليهِ ، فقلتُ : وا أسفاهُ ، هٰذا لشقائي ، ثمَّ انتظرتُ إفاقتَهُ ، فأفاقَ بعدَ ساعةٍ ، فسمعتُهُ وهوَ يقولُ : أعوذُ بكَ مِنْ مقامِ الكذَّابينَ ، أعوذُ بكَ مِنْ أعمالِ البطَّالينَ ، أعوذُ بكَ مِنْ إعراضِ الغافلينَ ، ثمَّ قالَ : لكَ خشعَتْ قلوبُ الخائفينَ ، وإليكَ فزعَتْ آمالُ المقصرينَ ، ولعظمتِكَ ذلَّتْ قلوبُ العارفينَ ، ثمَّ نفضَ يدَهُ فقالَ : ما لي وللدنيا ، وما للدنيا ولي ؟! عليكِ يا دنيا بأبناءِ جنسِكِ ، وألَّافِ نعيمِكِ ، إلىٰ محبيكِ فاذهبي ، وإيَّاهُمْ فاخدعي ، ثمَّ قالَ : أينَ القرونُ الماضيةُ ، وأهلُ الدهورِ السالفةِ ؟ في الترابِ يبلونَ ، وعلى الزمانِ يفنونَ ، فناديتُهُ : يا عبدَ اللهِ ؛ أنا منذُ اليوم خلفَكَ أنتظرُ فراغَكَ ، فقالَ : وكيفَ يفرغُ مَنْ يبادرُ الأوقاتَ وتبادرُهُ ، يخافُ سبقَها بالموتِ إلىٰ نفسِهِ ؟! أمْ كيفَ يفرغُ مَنْ ذهبتْ أيامُهُ وبقيَتْ آثامُهُ ؟! ثمَّ قالَ : أنتَ لها ولكلِّ شدَّةٍ أتوقَّعُ نزولَها ، ثمَّ لها عنِّي ساعةً وقرأَ : ﴿ وَبَدَا لَهُم مِّنَ ٱللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُواْ يَحْتَسِبُونَ ﴾ ، ثمَّ صاحَ صيحةً أخرىٰ

أشدَّ مِنَ الأولىٰ ، فخرَّ مغشياً عليهِ ، فقلتُ : قدْ خرجَتْ نفسُهُ ، فدنوتُ منهُ ، فإذا هوَ يضطربُ ، ثمَّ أفاقَ وهوَ يقولُ : مَنْ أنا ؟ ما خطري ؟ هبْ لي إساءتي مِنْ فضلِكَ ، وجلِّلْني بسترِكَ ، واعفُ عنْ ذنوبي بكرمِ وجهِكَ إذا وقفتُ بينَ يديكَ ، فقلتُ لهُ : بالذي ترجوهُ لنفسِكَ وتثقُ بهِ إلا كلَّمتَني ، فقالَ : عليكَ بكلامِ مَنْ ينفعُكَ كلامُهُ ، ودعْ كلامَ مَنْ أوبقتْهُ ذنوبُهُ ، إنِّي لفي هـٰذا الموضعِ مُذْ شاءَ اللهُ أُجاهدُ إبليسَ ويجاهدُني ، فلمْ يجدْ عوناً عليَّ ليخرجَني ممَّا أنا فيهِ غيرَكَ ، فإليكَ عنِّي يا مخدوعُ ، فقدْ عطَّلتَ عليَّ لساني ، وميَّلتَ إلىٰ حديثِكَ شعبةً مِنْ قلبي ، فأنا أعوذُ باللهِ مِنْ شرِّكَ ، ثمَّ أرجو أنْ يعيذَني مِنْ سخطِهِ ، ويتفضَّلَ عليَّ برحمتِهِ ، قالَ : فقلتُ : هـٰذا وليٌّ للهِ ؛ أخافُ أنْ أشغلَهُ فأُعاقبَ في موضعي هـٰذا ، فانصرفتُ وتركتُهُ .

وقالَ بعضُ الصالحينَ : بينَما أنا أسيرُ في مسيرٍ لي إذ ملتُ إلىٰ شجرةٍ لأستريحَ تحتَها ، فإذا أنا بشيخٍ قدْ أشرفَ عليَّ ، فقالَ لي : يا هـٰذا ؛ قُمْ ، فإنَّ الموتَ لمْ يمتْ ، ثمَّ هامَ علىٰ وجهِهِ ، فاتبعتُهُ ، فسمعتُهُ وهوَ يقولُ : ﴿ كُلُّ نَفْسٍ ذَآئِقَةُ ٱلْمَوْتِ ﴾ ، اللهمَّ ؛ بارِكْ لي في الموتِ ، فقلتُ : وفيما بعدَ الموتِ(١) ، فقالَ : مَنْ أيقنَ بما بعدَ الموتِ شمَّرَ مئزرَ الحذرِ ، ولمْ يكنْ لهُ

---

(١) إذ روى الطبراني في « الأوسط » (٧٦٧٢) من حديث عائشة رضي الله عنها أنها قالت : يا رسول الله ؛ ليس الشهيد إلا من قتل في سبيل الله ؟ فقال : « يا عائشة ؛ إن شهداء أمتي إذاً لقليل ، من قال في يومٍ خمساً وعشرين مرة : اللهم ؛ بارك في الموت وفيما بعد الموت ، ثم مات علىٰ فراشه ، أعطاه الله أجر شهيد » .

في الدنيا مستقرٌّ ، ثمَّ قالَ : يا مَنْ لوجهِهِ عنتِ الوجوهُ ؛ بيِّضْ وجهي بالنظرِ إليكَ ، واملأْ قلبي مِنَ المحبةِ لكَ ، وأجرني مِنْ ذلَّةِ التوبيخِ غداً عندَكَ ، فقدْ آن لي الحياءُ منكَ ، وحانَ لي الرجوعُ عنِ الإعراضِ عنكَ ، ثمَّ قالَ : لولا حلمُكَ.. لمْ يسعْني أجلي ، ولولا عفوُكَ.. لمْ ينبسطْ فيما عندَكَ أملي ، ثمَّ مضىٰ وتركَني .

وقدْ أنشدوا في هٰذا المعنىٰ : [من الوافر]

نَحِيلُ ٱلْجِسْمِ مُكْتَئِبُ ٱلْفُؤادِ   تَراهُ بِقُنَّةٍ أَوْ بَطْنِ وادِي
يَنُوحُ عَلَىٰ مَعاصٍ فادِحاتٍ   يُكَدِّرُ ثِقْلُها صَفْوَ ٱلرُّقادِ
فَإِنْ هاجَتْ مَخاوِفُهُ وَزادَتْ   فَدَعْوَتُهُ أَغِثْنِي يا عِمادِي
فَأَنْتَ بِما أُلاقِيهِ عَلِيمٌ   كَثِيرُ ٱلصَّفْحِ عَنْ زَلَلِ ٱلْعِبادِ

وقيلَ أيضاً(١) : [من الوافر]

أَلَذُّ مِنَ ٱلتَّلَذُّذِ بِٱلْغَوانِي   إِذا أَقْبَلْنَ فِي حُلَلٍ حِسانِ
مُنِيبٌ فَرَّ مِنْ أَهْلٍ وَمالٍ   يَسِيحُ إِلَىٰ مَكانٍ مِنْ مَكانِ
لِيُخْمِلَ ذِكْرَهُ وَيَعِيشَ فَرْداً   وَيَظْفَرَ فِي ٱلْعِبادَةِ بِٱلْأَمانِي
تَلَذُّذُهُ ٱلتِّلاوَةُ أَيْنَ وَلَّىٰ   وَذِكْرٌ بِٱلْفُؤادِ وَبِٱللِّسانِ
وَعِنْدَ ٱلْمَوْتِ يَأْتِيهِ بَشِيرٌ   يُبَشِّرُ بِٱلنَّجاةِ مِنَ ٱلْهَوانِ
فَيُدْرِكُ ما أَرادَ وَما تَمَنَّىٰ   مِنَ ٱلرَّاحاتِ فِي غُرَفِ ٱلْجِنانِ

---

(١) انظر « الكشكول » (١/ ٢٧٤) .

وكانَ كُرزُ بنُ وبرةَ يختمُ القرآنَ في كلِّ يومٍ ثلاثَ مرَّاتٍ ، ويجاهدُ نفسَهُ في العباداتِ غايةَ المجاهدةِ ، فقيلَ لهُ : قدْ أجهدتَ نفسَكَ ، فقالَ : كمْ عمرُ الدنيا ؟ فقيلَ : سبعةُ آلافِ سنةٍ ، فقالَ : كمْ مقدارُ يومِ القيامةِ ، فقيلَ : خمسونَ ألفَ سنةٍ ، فقالَ : كيفُ يعجزُ أحدُكُمْ أنْ يعملَ سُبُعَ يومٍ حتىٰ يأمنَ ذلكَ اليومَ ؟! يعني : أنَّكَ لوْ عشتَ عمرَ الدنيا ، واجتهدتَ سبعةَ آلافِ سنةٍ ، وتخلَّصتَ مِنْ يومٍ واحدٍ كانَ مقدارُهُ خمسينَ ألفَ سنةٍ . . لكانَ ربحُكَ كثيراً ، وكنتَ بالرغبةِ فيهِ جديراً ، فكيفَ وعمرُكَ قصيرٌ والآخرةُ لا غايةَ لها ؟!⁽¹⁾ .

فهكذا كانَتْ سيرةُ السلفِ الصالحينَ في مرابطةِ النفسِ ومراقبتِها ، فمهما تمرَّدَتْ نفسُكَ عليكَ ، وامتنعَتْ مِنَ المواظبةِ على العبادةِ . . فطالعْ أحوالَ هؤلاءِ ؛ فإنَّهُ قدْ عزَّ الآنَ وجودُ مثلِهِمْ ، ولوْ قدرتَ علىٰ مشاهدةِ مَنِ اقتدىٰ بهِمْ . . فهوَ أنجعُ في القلبِ ، وأبعثُ على الاقتداءِ ، فليسَ الخبرُ كالمعاينةِ ، وإذا عجزتَ عنْ هٰذا . . فلا تغفُلْ عنْ سماعِ أحوالِ هؤلاءِ ، فإنْ لمْ تكنْ إبلٌ . . فمعزىً .

وخيِّرْ نفسَكَ بينَ الاقتداءِ بهِمْ والكونِ في زمرتِهِمْ وغمارِهِمْ وهُمُ العقلاءُ والحكماءُ وذوو البصائرِ في الدينِ ، وبينَ الاقتداءِ بالجهلةِ الغافلينَ مِنْ أهلِ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (٤١٨) ، والدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ١٥٨) ، وكونه يختم القرآن في كل يوم ثلاث مرات رواه ابن أبي الدنيا في « التهجد وقيام الليل » (١٥٧) .

عصرِكَ ، ولا ترضَ لها أنْ تنخرطَ في سلكِ الحمقىٰ ، وتقنعَ بالتشبُّهِ بالأغبياءِ ، وتؤثرَ مخالفةَ العقلاءِ .

فإنْ حدثَتْكَ نفسُكَ بأنَّ هؤلاءِ رجالٌ أقوياءُ لا يُطاقُ الاقتداءُ بهِم . . فطالعْ أحوالَ النساءِ المجتهداتِ وقلْ لها : يا نفسُ ؛ ألا تستنكفي أنْ تكوني أقلَّ مِن امرأةٍ ؟! فأخسسْ برجلٍ يقصرُ عنِ امرأةٍ في أمرِ دينِها ودنياها !

* * *

ولنذكرِ الآنَ نبذةً مِنْ أحوالِ المجتهداتِ :

فقدْ رُوِيَ عنْ حبيبةَ العدويَّةِ أنَّها كانَتْ إذا صلَّتِ العتمةَ . . قامَتْ علىٰ سطحٍ لها ، وشدَّتْ عليها درعَها وخمارَها ، ثمَّ قالَتْ : إلـٰهي ؛ قدْ غارَتِ النجومُ ، ونامَتِ العيونُ ، وغلَّقَتِ الملوكُ أبوابَها ، وخلا كلُّ حبيبٍ بحبيبِهِ ، وهـٰذا مقامي بينَ يديكَ . ثمَّ تقبلُ علىٰ صلاتِها ، فإذا كانَ السحرُ وطلعَ الفجرُ . . قالَتْ : إلـٰهي ؛ هـٰذا الليلُ قدْ أدبرَ ، وهـٰذا النهارُ قدْ أسفرَ ، فليتَ شعري أقبلتَ منِّي ليلتي فأهنأَ ، أمْ رددتَها عليَّ فأُعزَّى ؟ وعزَّتِكَ ؛ لهـٰذا دأبي ودأبُكَ ما أبقيتَني ، وعزتِكَ ؛ لوِ انتهرتَني عَنْ بابِكَ . . ما برحتُ ؛ لما وقعَ في نفسي مِنْ جودِكَ وكرمِكَ(١) .

ويُروىٰ عنْ عَجْرَدَةَ أنَّها كانَتْ تحيي الليلَ ، وكانَتْ مكفوفةَ البصرِ ، فإذا كانَ في السحرِ . . نادَتْ بصوتٍ لها محزونٍ : إليكَ قطعَ العابدونَ دجى

---

(١) رواه السلمي في « ذكر النسوة المتعبدات الصوفيات » (ص ٩٣) .

الليالي ، يستبقونَ إلىٰ رحمتِكَ وفضْلِ مغفرتِكَ ، فبكَ يا إلٰهي أسألُكَ لا بغيرِكَ أنْ تجعلَني في أوَّلِ زمرةِ السابقينَ ، وأنْ ترفعَني لديكَ في عليينَ في درجةِ المقرَّبينَ ، وأنْ تلحقَني بعبادِكَ الصالحينَ ، فأنتَ أرحمُ الرحماءِ ، وأعظمُ العظماءِ ، وأكرمُ الكرماءِ يا كريمُ ، ثمَّ تخرُّ ساجدةً فيُسمعُ لها وَجْبةٌ ، ثمَّ لا تزالُ تدعو وتبكي إلى الفجرِ⁽¹⁾ .

وقالَ يحيىٰ بنُ بسطامٍ : كنتُ أشهدُ مجلسَ شَعْوانةَ ، فكنتُ أرىٰ ما تصنعُ مِنَ النياحةِ والبكاءِ ، فقلتُ لصاحبٍ لي : لوْ أتيناها إذا خلتْ فأمرناها بالرفقِ بنفسِها ، فقالَ : أنتَ وذاكَ ، قالَ : فأتيناها ، فقلتُ لها : لوْ رفقتِ بنفسِكِ وأقصرتِ عنْ هٰذا البكاءِ شيئاً ، فكانَ أقوىٰ لكِ علىٰ ما تريدينَ ، قالَ : فبكَتْ ثمَّ قالَتْ : واللهِ ، لوددتُ أنِّي أبكي حتىٰ تنفدَ دموعي ، ثمَّ أبكي دماً حتىٰ لا تبقىٰ قطرةٌ مِنْ دمٍ في جارحةٍ مِنْ جوارحِي ، وأنَّىٰ لي بالبكاءِ ، وأنَّىٰ لي بالبكاءِ ؟! فلمْ تزلْ تردِّدُ : (وأنَّىٰ لي بالبكاءِ) حتىٰ غُشِيَ عليها⁽²⁾ .

وقالَ محمدُ بنُ معاذٍ : حدثَتْني امرأةٌ مِنَ المتعبِّداتِ قالَتْ : رأيتُ في منامي كأنِّي أُدخلتُ الجنةَ ، فإذا أهلُ الجنَّةِ قيامٌ علىٰ أبوابِهِمْ ، فقلتُ : ما شأنُ أهلِ الجنةِ قيامٌ ؟ فقالَ لي قائلٌ : خرجوا ينظرونَ إلىٰ هٰذهِ المرأةِ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « التهجد وقيام الليل » (٤٥) ، وعجردة هي العمية ، ذكرها السلمي في « المتعبدات الصوفيات » (ص ٥٣) .

(٢) رواه ابن الجوزي في « صفة الصفوة » (٢/٢/٣٣) .

التي زُخرفَتِ الجنانُ لقدومِها ، فقلتُ : ومَنْ هـٰذهِ المرأةُ ؟ فقيلَ : أمةٌ سوداءُ مِنْ أهلِ الأُبُلَّةِ يُقالُ لها شَعْوانةُ ، قالَتْ : فقلتُ : أختي واللهِ ، قالَتْ : فبينا أنا كذلكَ . . إذْ أُقبلَ بها علىٰ نجيبةٍ تطيرُ بها في الهواءِ ، فلما رأيتُها . . ناديتُ : يا أختي ؛ أما ترينَ مكاني مِنْ مكانِكِ ، فلوْ دعوتِ لي مولاكِ فألحقَني بكِ ، قالَتْ : فتبسَّمَتْ إليَّ وقالَتْ : لمْ يأنِ لقدومِكِ ، ولكنِ احفظي عنِّي اثنتينِ : ألزمي الحزنَ قلبَكِ ، وقدِّمي محبَّةَ اللهِ علىٰ هواكِ ، ولا يضرُّكِ متىٰ متِّ⁽¹⁾ .

وقالَ عبيدُ اللهِ بنُ الحسنِ : كانَتْ لي جاريةٌ روميَّةٌ ، وكنتُ بها معجباً ، فكانَتْ في بعضِ الليالي نائمةً إلىٰ جنبي ، فانتبهَتْ ، فالتمستُها⁽²⁾ ، فلمْ أجدْها ، فقمتُ أطلبُها ، فإذا هيَ ساجدةٌ وهيَ تقولُ : بحبِّكَ لي إلا ما غفرتَ لي ذنوبي ، فقلتُ لها : لا تقولي : بحبِّكَ لي ، ولكنْ قولي : بحبِّي لكَ ، فقالَتْ : لا يا مولايَ ، بحبِّهِ لي أخرجَني مِنَ الشركِ إلى الإسلامِ ، وبحبِّهِ لي أيقظَ عيني وكثيرٌ مِنْ خلقِهِ نيامٌ⁽³⁾ .

وقالَ أبو هاشمٍ القرشيُّ : قدمَتْ علينا امرأةٌ مِنْ أهلِ اليمنِ يُقالُ لها سريةُ ، فنزلَتْ في بعضِ ديارِنا ، قالَ : فكنتُ أسمعُ لها مِنَ الليلِ أنيناً

---

(1) رواه ابن أبي الدنيا . « إتحاف » (١٠/١٣٩) .

(2) أي : طلبتها ، وفي غالب النسخ : (لمستها) .

(3) رواه الخطيب في « تاريخ بغداد » (١٠/٣٠٩) ، وعبيد الله بن الحسن بن الحصين العنبري قاضي البصرة .

وشهيقاً ، فقلتُ يوماً لخادمٍ لي : أشرفي علىٰ هـٰذهِ المرأةِ فانظري ماذا تصنعُ ، قالَ : فأشرفَتْ عليها ، فما رأتْها تصنعُ شيئاً غيرَ أنَّها لا تردُّ طرفَها عنِ السماءِ وهيَ مستقبلَةٌ القبلةَ تقولُ : خلقتَ سريةَ ، ثمَّ غذَّيتَها بنعمتِكَ مِنْ حالٍ إلىٰ حالٍ ، وكلُّ أحوالِكَ لها حسنةٌ ، وكلُّ بلائِكَ عندَها جميلٌ ، وهيَ معَ ذلكَ متعرِّضةٌ لسخطِكَ بالتوثُّبِ علىٰ معاصيكَ فلتةً بعدَ فلتةٍ ، أتراها تظنُّ أنَّكَ لا ترىٰ سوءَ فعالِها وأنتَ عليمٌ خبيرٌ ، وأنتَ علىٰ كلِّ شيءٍ قديرٌ ؟!(١) .

وقالَ ذو النونِ المصريُّ : خرجتُ ليلةً مِنْ وادي كنعانَ ، فلمَّا علوتُ الواديَ . . إذا سوادٌ مقبلٌ عليَّ وهوَ يقولُ : ﴿ وَبَدَا لَهُم مِّنَ ٱللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُوا۟ يَحْتَسِبُونَ ﴾ ويبكي ، فلمَّا قرُبَ منِّي السوادُ . . إذا هيَ امرأةٌ عليها جبَّةُ صوفٍ ، وبيدِها ركوةٌ ، فقالَتْ لي : مَنْ أنتَ ؟ غيرَ فازعةٍ منِّي ، فقلتُ : رجلٌ غريبٌ ، فقالَتْ : يا هـٰذا ؛ وهلْ يُوجدُ معَ اللهِ غربةٌ ، قالَ : فبكيتُ لقولِها ، فقالَتْ لي : ما الذي أبكاكَ ؟ فقلتُ : وقعَ الدواءُ علىٰ داءٍ قدْ قرحَ ، فأسرعَ في نجاحِهِ ، قالَتْ : فإنْ كنتَ صادقاً . . فلِمَ بكَيتَ ؟ قلت :

---

(١) رواه ابن الجوزي في « صفة الصفوة » (١/٢/١٨٢) ، والمتعبدة عنده اسمها (سوية) ، وتمام الخبر : (ثم صرخت وسقطت ، فنزلت الجارية فأخبرتني بسقطتها ، فلما أصبحنا . . نظرنا فإذا هي قد ماتت) ، وعند السلمي في « المتعبدات الصوفيات » (ص ١١٧) متعبدة اسمها سُرَيرة الشرقية ، ووقع في (ف) : (سريرة) بدل (سرية) .

يرحمُكِ اللهُ ، والصادقُ لا يبكي ؟ قالَتْ : لا ، قلتُ : ولِمَ ذاكَ ؟ قالَتْ : لأنَّ البكاءَ راحةُ القلبِ ، فسكتُّ متعجباً مِنْ قولِها[1] .

وقالَ أحمدُ بنُ عليٍّ : استأذنَّا علىٰ عفيرةَ[2] ، فحجبَتْنا ، فلازمنا البابَ ، فلمَّا علمَتْ ذلكَ . . قامَتْ لتفتحَ البابَ لنا ، فسمعتُها وهيَ تقولُ : اللهمَّ ؛ إنِّي أعوذُ بكَ ممَّنْ جاءَ يشغلُني عنْ ذكرِكَ ، ثمَّ فتحَتِ البابَ ودخلنا عليها ، فقلنا لها : يا أمةَ اللهِ ؛ ادعي لنا ، فقالَتْ : جعلَ اللهُ قراكُمْ في بيتي المغفرةَ ، ثمَّ قالَتْ لنا : مكثَ عطاءٌ السلميُّ أربعينَ سنةً لا ينظرُ إلى السماءِ ، فحانَتْ منهُ نظرةٌ ، فخرَّ مغشيّاً عليهِ ، فأصابَهُ فتقٌ في بطنِهِ ، فيا ليتَ عُفيرةَ إذْ رفعَتْ رأسَها . . لمْ تعصِ ، ويا ليتَها إذْ عصَتْ . . لمْ تعدْ[3] .

وقالَ بعضُ الصالحينَ : خرجتُ يوماً إلى السوقِ ومعي جاريةٌ حبشيةٌ ، فاحتبستُها في موضعٍ بناحيةِ السوقِ ، وذهبتُ في بعضِ حوائجي ، وقلتُ : لا تبرحي حتىٰ أنصرفَ إليكِ ، قالَ : فانصرفتُ ، فلمْ أجدها في الموضعِ ، فانصرفتُ إلىٰ منزلي وأنا شديدُ الغضبِ عليها ، فلمَّا رأتْني . . عرفَتِ الغضبَ في وجهي ، فقالَتْ لي : يا مولايَ ؛ لا تعجلْ عليَّ ، إنَّكَ أجلستَني في موضعٍ لمْ أرَ فيهِ ذاكراً للهِ تعالىٰ ، فخفتُ أنْ يُخسفَ بذلكَ

---

(١) رواه مع زيادة أبو نعيم في « الحلية » (٩/ ٣٤١) .

(٢) انظر بعض أخبارها عند ابن الجوزي في « صفة الصفوة » (٢/ ٤/ ٢٠) ، وعند السلمي في « المتعبدات الصوفيات » (ص ٣٩) عابدة باسم (غُفيرة) ، وهي في بعض نسخ أشار إليها الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (١٠/ ١٤٠) .

(٣) رواه مختصراً أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٢١) .

الموضعِ ، فعجبتُ لقولِها وقلتُ لها : أنتِ حرَّةٌ ، فقالَتْ : ساءَ ما صنعتَ ، كنتُ أخدمُكَ فيكونُ لي أجرانِ ، وأمَّا الآنَ . . فقدْ ذهبَ عنّي أحدُهُما(١) .

وقالَ ابنُ العلاءِ السعديُّ : كانَتْ لي ابنةُ عمٍّ يُقالُ لها بريرةُ ، تعبَّدَتْ ، وكانَتْ تكثرُ القراءةَ في المصحفِ ، فكلَّما أتَتْ علىٰ آيةٍ فيها ذكرُ النارِ . . بكَتْ ، فلمْ تزلْ تبكي حتىٰ ذهبَتْ عيناها مِنَ البكاءِ ، فقالَ بنو عمِّها : انطلقوا بنا إلىٰ هـٰذهِ المرأةِ حتىٰ نعذلَها في كثرةِ البكاءِ ، قالَ : فدخلنا عليها فقلنا لها : يا بريرةُ ؛ كيفَ أصبحتِ ؟ فقالَتْ : أصبحنا أضيافاً منيخينَ بأرضٍ غربةٍ ننتظرُ متىٰ نُدعىٰ فنجيبُ ، فقلنا لها : كمْ هـٰذا البكاءُ ؟! قدْ ذهبَتْ عيناكِ منهُ فقالَتْ : إنْ يكنْ لعينيَّ عندَ اللهِ خيرٌ . . فما يضرُّهُما ما ذهبَ منهُما في الدنيا ، وإنْ كانَ لهما عندَ اللهَ شرٌّ . . فسيزيدُهما بكاءً أطولَ مِنْ هـٰذا ، وأعرضَتْ ، قالَ : فقالَ القومُ : قوموا بنا ، فهيَ واللهِ في شيءٍ غيرِ ما نحنُ فيهِ(٢) .

وكانَتْ معاذةُ العدويَّةُ إذا جاءَ النهارُ . . تقولُ : هـٰذا يومي الذي أموتُ فيهِ ، فما تطعمُ حتىٰ تمسي ، فإذا جاءَ الليلُ . . تقولُ : هـٰذهِ الليلةُ التي أموتُ فيها ، فتصلِّي حتىٰ تصبحَ(٣) .

---

(١) رویٰ ما يقربه البيهقي في « الشعب » (٢٩٦٣) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا . « إتحاف » (١٠/ ١٤١) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « التهجد وقيام الليل » (٨١) .

وقالَ أبو سليمانَ الدارانيُّ : بتُّ ليلةً عندَ رابعةَ ، فقامَتْ إلىٰ محرابٍ لها ، وقمتُ أنا إلىٰ ناحيةٍ مِنَ البيتِ ، فلمْ تزلْ قائمةً إلى السحرِ ، فلمَّا كانَ السحرُ . قلتُ : ما جزاءُ مَنْ قوَّانا علىٰ قيامِ هـٰذهِ الليلةِ ؟ قالَتْ : جزاؤُهُ أنْ تصومَ لهُ غداً⁽¹⁾ .

وكانَتْ شَعْوانةُ تقولُ في دعائِها : (إلـٰهي ؛ ما أشوقَني إلىٰ لقائِكَ ، وأعظمَ رجائي لجزائِكَ ! وأنتَ الكريمُ الذي لا يخيبُ لديكَ أملُ الآملينَ ، ولا يبطلُ عندَكَ شوقُ المشتاقينَ .

إلـٰهي ؛ إنْ كانَ دنا أجلي ، ولمْ يقرِّبْني منكَ عملي . . فقدْ جعلتُ الاعترافَ بالذنبِ وسائلَ عِلَلي ، فإنْ عفوتَ . . فمَنْ أولىٰ منكَ بذلكَ ؟! وإنْ عذَّبتَ . . فمَنْ أعدلُ منكَ هنالكَ ؟!

إلـٰهي ؛ قدْ جرتُ علىٰ نفسي في النظرِ لها ، وبقيَ لها حسنُ نظرِكَ ، فالويلُ لها إنْ لمْ تسعدْها .

إلـٰهي ؛ إنَّكَ لمْ تزلْ بي برّاً أيامَ حياتي ، فلا تقطعْ عنِّي برَّكَ بعدَ مماتي ، ولقدْ رجوتُ ممَّنْ تولاَّني في حياتي بإحسانِهِ أنْ يشفعَهُ عند مماتي بغفرانِهِ .

---

(1) رواه البيهقي في « الشعب » (٢٩٦٩) ، ولكن عزاه لجعفر بن سليمان ، لا لأبي سليمان الداراني .

إلـهي ؛ كيفَ أيئَسُ مِنْ حسنِ نظرِكَ بعدَ مماتي ولمْ تولني إلا الجميلَ في حياتي ؟!

إلـهي ؛ إنْ كانَتْ ذنوبي قدْ أخافَتْني . . فإنَّ محبَّتي لكَ قدْ أجارَتْني ، فتولَّ مِنْ أمري ما أنتَ أهلُهُ ، وعُدْ بفضلِكَ علىٰ مَنْ غرَّهُ جهلُهُ .

إلـهي ؛ لوْ أردتَ إهانتي . . لما هديتَني ، ولوْ أردتَ فضيحتي . . لمْ تسترْني ، فمتعْني بما لهُ هديتَني ، وأدمْ لي ما بهِ سترتَني .

إلـهي ؛ ما أظنُّكَ تردُّني في حاجةٍ أفنيتُ فيها عمري .

إلـهي ؛ لولا ما قارفتُ مِنَ الذنوبِ . . ما خفتُ عقابَكَ ، ولولا ما عرفتُ مِنْ كرمِكَ . . ما رجوتُ ثوابَكَ)(١) .

وقالَ الخوَّاصُ : دخلنا علىٰ زُجْلةَ العابدةِ(٢) ، وكانَتْ قدْ صامَتْ حتى اسودَّتْ وبكَتْ حتىٰ عميَتْ ، وصلَّتْ حتىٰ أُقعدَتْ ، وكانَتْ تصلِّي قاعدةً ، فسلَّمنا عليها ، ثمَّ ذكرناها شيئاً مِنَ العفوِ ليهونَ عليها الأمرُ ، قالَ : فشهقَتْ ثمَّ قالَتْ : علمي بنفسي قرَّحَ فؤادي وكلمَ كبدي ، واللهِ ؛ لوددتُ أنَّ اللهَ لمْ يخلقْني ولمْ أكُ شيئاً مذكوراً ، ثمَّ أقبلَتْ علىٰ صلاتِها(٣) .

---

(١) عزا رواية الخبر الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (١٠/ ١٤٢) لابن أبي الدنيا .

(٢) زُجْلة : بزاي مضمومة وجيم ، مولاة لمعاوية بن أبي سفيان رضي الله عنهما أو مولاة لعاتكة بنت معاوية ، روت عن أم الدرداء . انظر « تبصير المنتبه بتحرير المشتبه » (٢/ ٥٩٧) .

(٣) رواه ابن الجوزي في « صفة الصفوة » (٢/ ٢/ ٢٥) .

فعليكَ إنْ كنتَ مِنَ المرابطينَ المراقبينَ لنفسِكَ أنْ تطالعَ أحوالَ الرجالِ والنساءِ مِنَ المجتهدينَ ؛ لينبعثَ نشاطُكَ ، ويزيدَ حرصُكَ ، وإيَّاكَ أنْ تنظرَ إلىٰ أهلِ عصرِكَ ؛ فإنَّكَ إنْ تطعْ أكثرَ مَنْ في الأرضِ يضلُّوكَ عنْ سبيلِ اللهِ .

وحكاياتُ المجتهدينَ غيرُ محصورةٍ ، وفيما ذكرناهُ كفايةٌ للمعتبرِ ، وإنْ أردتَ مزيداً . . فعليكَ بالمواظبةِ علىٰ مطالعةِ كتابِ « حليةُ الأولياءِ »[1] ، فهوَ مشتملٌ علىٰ شرحِ أحوالِ الصحابةِ والتابعينَ ومَنْ بعدَهُمْ ، وبالوقوفِ عليهِ يستبينُ لكَ بُعْدُكَ وبُعْدُ أهلِ عصرِكَ مِنْ أهلِ الدينِ .

فإنْ حدَّثتْكَ نفسُكَ بالنظرِ إلىٰ أهلِ زمانِك ، وقالَتْ : إنَّما تيسَّرَ الخيرُ في ذلكَ الزمانِ لكثرةِ الأعوانِ ، والآنَ فإنْ خالفتَ أهلَ زمانِكَ . . رأوكَ مجنوناً ، وسخروا بكَ ، فوافقْهُمْ فيما هُمْ فيهِ وعليهِ ، فلا يجري عليكَ إلا ما يجري عليهِمْ ، والمصيبةُ إذا عمَّتْ . . طابَتْ ؛ فإيَّاكَ أنْ تتدلَّىٰ بحبلِ غرورِها ، وتنخدعَ بتزويرِها ، وقلْ لها : أرأيتِ لوْ هجمَ سيلٌ جارفٌ يغرقُ أهلَ البلدِ ، وثبتوا علىٰ مواضعِهِمْ ، ولمْ يأخذوا حذرَهُمْ لجهلِهِمْ بحقيقةِ الحالِ ، وقدرتِ أنتِ علىٰ أنْ تفارقيهِمْ وتركبي في سفينةٍ تتخلَّصي بها مِنَ الغرقِ . . فهلْ يختلجُ في نفسِكِ أنَّ المصيبةَ إذا عمَّتْ . . طابَتْ ؟ أمْ تتركينَ موافقتَهُمْ ، وتستجهلينَهُمْ في صنيعِهِمْ ، وتأخذينَ حذرَكِ ممَّا دهاكِ ؟ فإذا

---

[1] للإمام الحافظ أبي نعيم أحمد بن عبد الله الأصبهاني ، المتوفىٰ سنة (٤٣٠هـ) ، قال الذهبي في « سير أعلام النبلاء » (١٧/٤٥٩) : (وكانوا يقولون : لما صنَّف كتاب « الحلية » . . حمل إلىٰ نيسابور حال حياته ، فاشتروه بأربع مئة دينار) .

كنتِ تتركينَ موافقتَهُمْ خوفاً مِنَ الغرقِ وعذابُ الغرقِ لا يتمادىٰ إلا ساعةً . . فكيفَ لا تهربينَ مِنْ عذابِ الأبدِ وأنتِ متعرضةٌ لهُ في كلِّ حالٍ ؟ ومِنْ أينَ تطيبُ المصيبةُ إذا عمَّتْ ولأهلِ النارِ شغلٌ شاغلٌ عنِ الالتفاتِ إلى العمومِ والخصوصِ ، ولمْ يهلكِ الكفَّارُ إلا بموافقةِ أهلِ زمانِهِمْ حيثُ قالوا : ﴿ إِنَّا وَجَدْنَآ ءَابَآءَنَا عَلَىٰٓ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰٓ ءَاثَٰرِهِم مُّقْتَدُونَ ﴾ ؟!

فعليكَ إذا اشتغلتَ بمعاتبةِ نفسِكَ أوْ بحملِها على الاجتهادِ فاستعصَتْ ألا تتركَ معاتبتَها وتوبيخَها ، وتقريعَها وتعريفَها سوءَ نظرِها لنفسِها ، فعساها تنزجرُ عنْ طغيانِها .

* * *

BEŞİNCİ MURABETE MÜCAHEDEDİR

Bu da şöyle olur: İnsan kendini hesâba çekip isyankâr olduğunu anladığı vakit, yukarıda anlattığımız şekilde nefsini terbiye etmelidir. Şâyet fazîlet ve evradlarda kusuru olduğu görülürse, noksanlarını ikmâl için nefsini zorlamalıdır. Âmiller böyle yapardı.

Nitekim **Hz. Ömer** bir ikindi namazı cemaate yetişemediği için yüz bin dirhem kıymetindeki arazisini tasadduk etmiştir.

Abdullah İbn Ömer (r.a.) bir vakit cemaatten geri kaldığı günün gecesini ibâdetle geçirmiştir. Bir defasında iki yıldız görülünceye kadar akşam namazını geciktirdiği için iki kölesini âzâd etmiştir.

İbn Ebî Râbia, sabahın iki rekatını zamanında kılamadığı için bir kölesini âzâd etmiştir. Bâzıları bu gibi hâllerde bir yıl oruç tutar ve bazıları da yaya olarak haccederlerdi. Hattâ bütün malını tasadduk edenleri de vardı. Bütün bunlar, nefsin kurtuluşu için nefsi murâbete ve muâhezedir.

Şâyet, "Nefsim istediğim evrâdı yerine getirme hususunda bana itâat etmiyor. Buna göre ben nasıl davranayım?" dersen derim ki;

Yapacak olduğun, bu hususta cehd u gayret gösterenlerin fazîletlerine dâir rivayet edilen haberleri ona duyurmaktır. Ayrıca bu hususta en müessir ilâç, ibâdette cehd u gayret gösteren sâlih bir kimseye arkadaş olmak, sözlerini dinleyip ona uymaktır.

Nitekim birisi: "İbâdette bana ağırlık geldiği vakit, Muhammed b. Vâsi'in durumuna, cehd ü gayretine bakar ve bir hafta bu hevesle çalışırdım. Ancak bu çâre, bâzen zorlaşabilir. Çünkü bu zamanda eskiler gibi ibâdet eden az bulunur. Onun için böyle bir adam aramaktansa, eski âbidlerin ibâdetleri hakkında duydukları ile meşgul olmalıdır. Çünkü hakkında en hayırlısı, onları düşünmek, onların cehd u gayretlerini hatırlayıp ona göre hareket etmektir. Onlar gitti, fakat ibâdetleri ebedî olarak defterlerine kaydedildi. Bu ibâdetleri sayesinde ebedî nîmetlere ulaştılar. Onlara uyanlara ne mutlu? Onlara uymayıp üç günlük dünyayı nefislerinin arzusu istikametinde geçirip ebedî hasretlere düşenlere de ne yazık? Bundan Allah'a sığınırız.-

Şimdi biz, onlara uymakta rağbeti artırmak için, onların bâzı fazîletlerini anlatalım. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

رَحِمَ اللّٰهُ أَقْوَامًا يَحْسَبُهُمُ النَّاسُ مَرْضٰى وَمَا هُمْ بِمَرْضٰى

"Allah o kimselere rahmet etsin ki, onlar hasta olmadıkları halde insanlar onları hasta sanırlar."[14] buyurmuştur.

Hasan diyor ki: "Onlar, çok ibâdet etmekten hasta gibi görünürler." Allahu Teâlâ da:

وَالَّذٖينَ يُؤْتُونَ مَا اٰتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ

"Onlar ki, kalpleri ürpererek vermeleri gerekeni verirler." (Mü'minûn suresi, 23/60) buyurmuştur. Yine **Hasan** bu hususta; "İyi ameller işledikleri halde Allah'ın azâbından korkarlar." demiştir. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

طُوبٰى لِمَنْ طَالَ عُمْرُهُ وَحَسُنَ عَمَلُهُ

---

[14] Ahmed, **"Zühd"**ünde Ali'ye (r.a.) mevkuf olarak rivâyet etmiştir.

“Çok yaşayıp ameli güzel olan kimseye müjdeler olsun.”[15] buyurmuştur. Rivâyete göre Allahu Teâlâ meleklerine:

“Şu kullarıma ne oluyor ki ibâdete bu kadar önem veriyor ve bu kadar yoruluyorlar?” diye sorar. Melekler:

“Onları bir şeyden korkuttunuz ki ondan korkuyorlar; bir şeyden de heveslendirdiniz ki ona heves ediyorlar da ondan dolayı böyle gayret gösteriyorlar.” derler. Allahu Teâlâ:

“Eğer beni görseler ne yaparlardı?” buyurunca melekler:

“Daha çok gayret gösterirlerdi.” dediler.

Hasan-ı Basrî anlatıyor: “Ashâb-ı kirâmdan öyle kimselere yetiştim ki onlar, dünyalıktan ellerine geçene sevinmez, kaybettiklerine de üzülmezlerdi. Onlar dünyalığı, üzerinde yürüdüğümüz topraktan daha âdî görürlerdi. Ömrü boyunca üzerine elbise dikinmezler, kendileri için yemek pişirmezler, toprak üzerinde yatıp kalkarlar, altlarına bir şey sermezlerdi. Onlar, Allah’ın kitabı ve peygamberin sünneti ile amel ederlerdi. Gece olduğu vakit ayağa kalkar, alınlarını yere koyar, yaşlarını yanaklarına akıtır ve Allah’tan af ve mağfiret niyaz ederlerdi. Yapmış oldukları iyiliklere sevinir, başarıya ulaştıkları hususlarda Allah’a şükreder, kabulünü ondan dilerler, kusurlarına üzülür ve Allah’tan bağışlanmalarını isterlerdi. Vallahi, bunlar böyle oldukları halde yine günahtan selâmet bulamamış, kurtuluşları ancak Allahu Teâlâ’nın bağışlamasına kalmıştı.

Ömer b. Abdülazîz, hastalığında kendisini ziyârete gelenler arasında, zayıf bir genci görür. Gence:

---

[15] Taberânî, Abdullah b. Bişr’den (r.a.), Tirmizî, Ebû Bekre’den (r.a.) rivâyet etmiş, hasen ve sahih olduğunu söylemiştir.

"Niçin zayıfsın?" diye sorar. Genç:

"Mihnet, meşakkat ve çeşitli hastalıklar beni bu hale düşürdü." der. Ömer:

"Allah aşkına şu dertlerini bana anlatır mısın?" deyince genç:

"Ey mü'minlerin emîri, dünyanın zevklerine ermek istedim, onları acı buldum. Dünyanın her çeşit nîmetleri benim için değersiz oldu. Dünyanın altın ile taşı, benim nazarımda eşit oldu. Ben sanki Rabbimin Arş'ına bakar gibi, insanların cehenneme sevk olduklarını gördüm. Bunun için gündüzlerimi susuz, gecelerimi uykusuz geçirdim. Allah'ın sevap ve ikabına karşı benim yaptıklarımı az ve hakîr gördüm. Bunun için de bu hale düştüm, dedi.

Ebû Nuaym diyor; "Dâvud-ı Tâî ekmek yerine ekmek kırıntılarını yerdi. Sebebini kendisinden soranlara:

"Çünkü ekmeği çiğnemekle ekmek kırıntılarını yemek arasında elli âyet okurum." dedi.

Bir gün adamın biri, **Dâvud-ı Tâî**'nin yanına girer ve:

"Senin evin damında bir kırık boynuz yar." der. Dâvud:

"Yirmi yıldır bu evde otururum, bir defa olsun damına bakmış değilim." der. Onlar lüzumsuz sözlerden kaçındıkları gibi, lüzumsuz bakışlardan da kaçınırlardı.

Muhammed b. Abdülazîz anlatıyor: "Kuşluk vaktinden ikindiye kadar Ahmed b. Zerî'nin sohbetinde bulunduk. Otururken kalıp gibi oturur, katiyyen sağa sola iltifat etmezdi. Sebebi kendisinden soruldukda; "Allahu Teâlâ bu gözleri, O'nun azametine bakmak için yaratmıştır. Sağa sola lüzumsuz iltifat ise hatâdır." diye cevap vermiştir."

Mesrûk'un hanımı diyor ki: "Mesrûk'un, uzun boylu namaz kılmasından daima ayakları şişerdi. Vallahi, ben fırsat bulup onun arkasında oturduğum vakit, haline acıdığımdan ağlardım."

Ebû'd-Derdâ (r.a.) da: "Üç şey olmasa bir gün bile yaşamayı istemezdim. Bunlar sıcak ve uzun günlerde Allah için oruç tutup susuz kalmak, gece ortasında Allah için secde etmek ve meyvelerin iyisi arandığı gibi, sözlerin de iyisini arayan kimselerle sohbet etmektir." dedi.

Yezîd'in oğlu Esved, o kadar çok ibâdet eder ve uzun günlerde o kadar çok oruç tutardı ki, benzi sararıp solardı. **Alkame**:

"Niçin kendini bu kadar zorluyorsun?" deyince o:

"Nefsimi keremli yapmak istiyorum." diye cevap vermiştir. Yine böyle sararıp soluncaya kadar oruç tuttuğu ve yere düşünceye kadar namaz kıldığı için **Enes b. Mâlik** ve Hasan-ı Basrî yanına girerek:

"Allahu Teâlâ böyle güçlüğü emretmez, senin bu yaptığın nedir?" dediklerinde o:

"Ben bir köleyim, bütün imkânlarımla hizmet etmek mecburiyetindeyim." dedi. İbâdetinde cehd ü gayret edenlerden birisi; "Allah'tan başkasını arayana, O'ndan başkası ile ünsiyet edene ve O'ndan başkasını anmaktan hoşlanan kimseye şaşarım." derdi.

Sâbit el-Bennânî namazdan çok hoşlanır ve namazı çok severdi. Duâsında: "Allahım, mezarında da namaz kılmak kimseye nasib ettinse, bana da müsâade buyur kabrimde namaz kılayım." derdi.

Cüneyd: "Sırrı'dan daha çok âbid kimseyi görmedim. Doksan sekiz yaşına bastığı halde yan üstü geldiği görülmemiştir. Ancak ölüm hastalığında yatmıştır." dedi.

Sa'd'ın oğlu Hâris anlatıyor: "Bir cemâat bir râhibin neden bu kadar ibâdet ettiğini öğrenmek için ziyâretine gider ve durumunu kendisinden sorarlar. Râhib:

"Çektiğim bu meşakkat, insanların gaflet ettiği kıyâmet gününün zorlukları içindir. Onlar ise nefislerinin arzularına kapıldılar da Rablerinden bekledikleri büyük nasiplerini unuttular." demesi üzerine onlar da ağladılar.

Ebû Muhammed el-Megazilî anlatıyor: "Ebâ Muhammed el-Cerîrî Mekke'de bir yıl mücavir olarak kalmıştı. Bu müddet zarfında uyumadı, konuşmadı, bir yere yaslanarak yatmadı ve hattâ ayağını bile uzatmadı. Ebû Bekir el-Kettânî buna uğradı selâm verdi ve:

"Ya Ebâ Muhammed, buna nasıl dayanabildin?" diye sordu. O da:

"İçimin sâdık ilmi dışıma yardımcı oldu." deyince Kettânî derin bir düşünce ile oradan ayrıldı.

Yine zâtın biri **Feth-i Mûsulî**'yi ziyârete gittiği vakit onu, elini yüzüne kaldırmış, gözyaşları parmaklarından akmış ağlar vaziyette gördü. Kendisine biraz daha yaklaştığında yaşların kanla karışık olduğunu gördü. Bunun üzerine:

"Allah aşkına kan mı ağlıyorsun?" diye kendisinden sordu. Feth-i Mûsulî:

"Eğer yemin verdirmesen bunu ben sana açıklamazdım. Evet, gerçekte kan ağlıyorum. Yaş üzerine kan ağlamam, yaş ağlamamın yalancıktan olmaması içindir." dedi. Öldükten sonra bu zât rüyada görüldü ve durumu kendisinden soruldu. O:

“Allah beni bağışladı.” dedi. Kan ağlaması hakkında ne muâmele gördüğü sorulunca:

“Rabbim beni zâtına yaklaştırdı ve: “Bu ağlaman niçin?” diye sordu. Ben de: “Senin hakkın olan bir vâcibdeki kusurdan sebep.” dedim. Bunun üzerine Allahu Teâlâ: “Ya kan ağlaman neden?” diye sordu. Ben de: “Gözyaşlarımı isbât için” dedim. Allahu Teâlâ da: “İzzet ve celâlim hakkı için, bunları ben senden istemedim. Çünkü kırk yıl melekler senin amel sayfalarını bana yükseltti ve hiç birinde bir hatân yoktu.” buyurdu, dedi.

Denildi ki; yola çıkan bir kafile yolunu şaşırmış ve bir râhibin savmuasına uğramışlar. Râhibe seslenmişler, râhib yerinden başını çıkarınca ona, yolu şaşırdıklarını ve kendilerine yol göstermesini rica etmişler. Râhib de gökleri göstermiş ve başıyla yol böyle gider diye işâret etmiş. Râhibin ne demek istediğini anlayınca onlar:

“Ey râhib, biz sana bir şeyler soracağız, sorularımıza cevap verecek misin?” demişler. Râhib:

“Sorun, fakat fazla uzatmayın, gün geçiyor, ömür geri dönmez.” dedi. Onlar râhibin bu haline hayran kaldıktan sonra:

“Yârın insanlar Allah huzûrunda ne hal üzeredirler?” diye sordular. Râhib:

“İnsanlar O’nun huzurunda niyetleri üzeredirler.” dedi. Onlar:

“Bize vasiyet et.” dediler. Râhib:

“Yolculukta size yetecek kadar azık alın; zîra azığın hayırlısı gayeye ulaştırandır.” dedi. Ve yolu gösterdikten sonra savmuasına girdi,

Abdülvâhid b. Zeyd anlatıyor: "Çin râhiplerinden birisinin savmuasına uğradım. İki defa:

"Ey râhib" diye kendisine seslendim, fakat cevap vermedi. Üçüncüde başını çıkardı ve:

"Ey adam, ben râhib değilim. Râhib Allah'tan korkan, O'na tâzim eden, belâsına sabredip kazâsına râzı olan, nîmetlerine şükredip O'nun için tevâzu gösteren, izzeti karşısında zilleti kabul eden, kudretine teslim olup heybet ve azameti karşısında eğilen, hesap ve ikabını düşünen, gündüzünü oruç, gecesini ibâdetle geçiren, cehennemi hatırladıkça uykusu kaçan kimseye denir. Ben ise saldırgan bir köpeğim. İnsanlara zararım dokunmasın diye kendimi burada tevkif ettim." dedi. Bunun üzerine ben:

"Ey râhib! Allah'ı bildikten sonra insanları Allah'tan uzaklaştıran nedir?" diye sordum. Râhib:

"Kardeşim, insanları Allah'tan ancak dünya zîneti ve sevgisi uzaklaştırır. Çünkü o, isyan ve günah yeridir. Aklı başında olan, dünyayı kalbinden çıkarıp günahlarına tövbe ederek kendisini Allah'a yaklaştıracak şeye yönelendir." dedi.

Dâvud-ı Tâî'ye:

"Saçını sakalını düzeltsen." dediklerinde Dâvud:

"O vakit benim başka bir meşgalem olmaması gerekir." dedi.

Üveys-i Karnî bir gece için, "Bu gece rükû gecesidir." der ve sabaha kadar rükû ederdi. Diğer bir gece için, "Bu gece secde gecesidir." der ve bütün geceyi secde ile geçirirdi.

Utbetü'l-Gulâm tevbekâr olduğu vakit, artık yemek içmekten vazgeçti. Annesi:

“Oğlum, biraz da kendine acı.” deyince Utbe:

“Anne, ben de kendime acıyorum. Bırak biraz zahmet çekeyim ki, ileride uzun süre rahat ederim.” dedi.

Mesrûk, hacca gittiği vakit başını, secdeden başka sûretle yere koymadı.

Abdullah b. Dâvud anlatıyor: “Onlar kırk yaşına vardıkları vakit artık yataklarını dürer, daha yatmazlardı. Hasan’ın oğlu Kehmûs, her gün çokça namaz kılar ve yine de kendi kendine: “Ey bütün kötülüklerin kaynağı, kalk!” derdi. İhtiyarlayınca namazı biraz düşürdü ve ağlayarak: “Amelin yarısı gitti.” derdi.

Rebî’in annesi, oğlunun ağlayarak uykusuz kaldığını görünce, merak ederek:

“Oğlum, ne oldu, yoksa birini mi öldürdün?” diye sordu. Rebî:

“Evet.” deyince kadın:

“Oğlum, kimi öldürdüğünü söyle, onlara gideyim yalvarayım, onlar da senin bu ağlamana dayanamazlar, umarım ki seni bağışlarlar.” dedi. Rebî:

“Nefsimi öldürdüm.” cevabını verdi.

Hâris’in oğlu Bişr’in kız kardeşinin oğlu Ömer anlatıyor: “Dayım Bişr anneme;

“Hemşirem, karnım çok acıktı.” dedi. Annem de:

“Dur, senin için biraz un alayım, pişireyim de ye.” dedi. Bunun üzerine dayım:

“Korkarım, bu un nereden?” diye sorar da ona verecek cevap bulamam der ve her ikisi birden ağlar. Onları görünce ben de ağladım" dedi. Ve devamla: "Annem Ömer'in şiddetli açlığını ve bunu zorlukla çektiğini görünce dayanamayarak:

"Keşke annem seni doğurmasaydı, yüreğimi parçalıyorsun." dedi O da:

Evet, ben de öyle diyorum, "Keşke beni doğurmasa, doğurduğuna göre emzirmese" dedi. Ömer yine devam ederek:

"Annem kardeşi için durmadan gece gündüz ağlardı.

Rebî diyor: "Üveys-i Karnî'yi ziyârete gittim ve onu sabah namazında oturur buldum. Namazı bitirince oturdu, ben de oturdum. Kendi kendime: "Bu adamı tesbihinden meşgul etmeyeyim." dedim. Öğleyi kılıncaya kadar yerinde durdu. Öğleden sonra da ikindiye kadar yerinde oturdu. İkindiyi kıldı, akşama kadar oturdu Akşamı kıldı, yatsıya kadar, yatsıyı kıldı, sabaha kadar yerinde kaldı. Sabahı kılıp yerinde oturunca uykusu geldi. Bunun üzerine, "Allahım, uyuyan gözden ve doymayan mîdeden sana sığınırım." dedi. Ben de ders ise bu kadar yeter diyerek yanından ayrıldım.

Adamın biri **Üveys**'e baktı ve:

"Seni hasta gibi görüyorum. dedi. Üveys:

"Hastayı yedirirler, ben yemem. Hasta uyur, ben uyumam, nasıl hasta olmayayım?" dedi.

Harb'in oğlu Ahmed de şöyle diyor: "Üstünde cennetin süslendiği, altında da cehennemin kaynadığını bilen kimse bu ikisi arasında nasıl uyur?"

Adamın biri **İbrâhim b. Edhem**'i ziyârete gitmiş ve gece yanında kalmış. İbrahim yatsı namazını kıldıktan sonra ridâsına bürünerek kendisini yere attı ve hiç kımıldamadan böylece sabahladı. Sabah ezanı okununca abdest almadan namaza durdu. Merak ettim ve İbrâhim'e; "Sen hiç kımıldamadan sabaha kadar yattığın halde abdest almadan sabah namazını kıldın, bu nasıl oldu?" diye sordum. O da; "Ben bütün gece cennet ile cehennem arasında cevelân edip duruyordum. Bu arada hiç uyku olur mu?" dedi.

Sâbit el-Bennânî: "Öyle adamlara yetiştim ki, devamlı namaz kılmadan başlarını yastığa koyacak zaman bulamazlardı." demiştir.

Rivâyete göre **Ebû Bekir b. Abbâs** kırk yıl, başını yastığa koymamıştır. Gözünün birine kara su inip kör olduğu halde yirmi yıl aile efradının bundan haberi olamamıştır.

Yine denildiğine göre **Semnûn**, her gün beş yüz rekât namazı vird edinmişti.

Ebû Bekir el-Mutvaî: "Gençliğimde her gün üç yüz veya dört yüz bin ihlâs okumayı vird edinmiştim" dedi.

Mansûr b. Mu'temir'i gördüğün vakit, "Bu, felâket geçirmiş ve bir tarafına inme inmiş bir insandır." derdin. Sesi alçak, gözü yaşlı, azıcık kendisini hareket ettirsen gözleri dört çeşme gibi akardı. Bir gün annesi kendisine:

"Oğlum, bu senin yaptığın nedir? Bütün geceyi ağlamakla geçiriyorsun, yoksa bir cinâyet mi işledin?" diye sordu. Oğlu:

"Anne, nefsime ne yaptığımı ben bilirim." derdi.

Amir b. Abdullah'a:

"Böyle gecelerin uykusuzluğuna, uzun ve sıcak günlerin susuzluğuna nasıl dayanıyorsun? diye sorduklarında o:

"Ben, yer değiştirdim; gece uykusunu gündüze, gündüz yemeğini de geceye aldım. Bunda bir güçlük yoktur." dedi.

Yine bu zat: "Bir şeyi arayanın onun peşinden koştuğu, bir şeyden korkanın ondan kaçtığı halde cenneti arayıp cehennemden kaçanların aldırış etmeden uyuyup kalmaları gibi hiç bir kimseyi görmedim." demiştir.

Yine bu zat, "Gece olduğu vakit, cehennemin harareti uykumu giderdi." der ve sabaha kadar uyumazdı. Gündüz olduğu vakitte de aynı şeyi söyler ve yine uyumazdı.

Yine zâtın biri: "Dört ay **Abdülkays**'ın oğlu Amir ile bir arada bulundum. Bu müddet zarfında uyuduğunu görmedim." dedi.

Hz. Ali'nin (r.a.) adamlarından birinden rivâyet edildiğine göre diyor ki: "Hz. Ali'nin ardında sabah namazını kıldım. O, sağa meylederek güneş doğuncaya kadar öylece durdu. Sonra Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ashâbından öyle kimseler gördüm ki, bugün onlara benzeyen kalmamıştır. Onlar, toz toprak içinde benizleri sararmış, alınları secdede olduğu halde sabahlarlar, Allah'ın kitâbını okurlar; Allah'ı andıkları vakit, rüzgârın ağaç dallarını eğmesi gibi eğilirler, gözyaşları elbiselerini ıslatırdı."

Ebû Müslim el-Havlânî, evinin mescidine bir kamçı koymuş, onunla kendisini korkuturdu. Ve kendi kendine: "Namaza kalk, yoksa seni kamçılarım, böylece kabâhat bende değil, sende olur." derdi. Tembelleştiği vakit kamçıyı alıp ayaklarına vurur ve: "Sen, binit hayvanından daha çok kırbaca muhtaçsın." derdi.

Yine bu zat: "Ashâb-ı kirâm, kendilerine halef bıraktıklarını bilsinler." derdi.

Safvân b. Süleym, uzun kıyâm etmekten yorulan ayaklarını bağlar ve ibâdetinde öyle cehd u gayret gösterirdi ki, yârın kıyâmetin kopacağı kendisine haber verilse buna aldırış bile etmezdi. Kış geldiği vakit soğuğun zevkine varmak için dam başına çıkar, yaz geldiği vakit sıcağın şiddetine alışmak üzere hava almak için dışarı çıkmaz, içeride kapanıp dururdu ve hiç uyku uyumazdı. Nihâyet başı secdede iken ölmüştür. O duâasında: "Allahım, ben sana ulaşmayı severim, sen de beni kabul et." derdi.

Muhammed'in oğlu Kasım diyor: "Mûtâdım üzere yine bir gün sabah namazını kıldıktan sonra Hz. Âişe'yi ziyârete gittim. O, kuşluk namazını kılıyor ve namazında:

فَمَنَّ اللّٰهُ عَلَيْنَا وَوَقَانَا عَذَابَ السَّمُومِ

"Allah lutfedip bizi kavurucu azaptan korudu." (Tûr suresi, 52/27) âyetini okuyor, ağlıyor ve durmadan tekrar ediyordu. Beklemekten usandım, o bitirmedi, ben de bırakarak çarşıya çıktım. Kendi kendime: "İşimi bitireyim, sonra ziyâretine giderim." dedim. İşimi bitirip döndüğümde, yine aynı halde âyeti tekrâr ederek ağlamakta olduğunu gördüm." dedi.

Muhammed b. İshak diyor: "Esved'in oğlu Abdurrahman hac seferine çıkmış. Yolda ayağının biri sakatlanmış olduğu halde bize uğradı. Sabaha kadar tek ayağı üzerinde namaz kıldı ve yatsı abdesti ile de sabah namazını kıldı."

Yine zâtın birisi: "Benim ölüme aldırış ettiğim yok, ancak gece ibâdetime engel olacağı için ondan korkuyorum." demiştir.

Hz. Ali: "Gece uykusuzluğundan sâlihlerin renkleri solmuş, ağlamaktan gözleri incelmiş, oruçtan dudakları sararmış ve üzerlerinde huşû içinde olanların tozu var." demiştir.

Hasan-ı Basrî'ye:

"Gece namaz kılanların yüzleri niçin güzel olur?" diye sorduklarında, Hasan:

"Çünkü onlar Rahmân ile baş başa kalmışlar ve Rahmân da onlara kendi nûrundan nûr vermiştir." dedi.

Amir b. Abdülkays da: "Allahım, beni yarattın, öleceğim vakti bana bildirmedin. Benimle beraber düşmanımı da yarattın, kanın hulûlü gibi damarlarıma hulûl eder. O, beni görür, ben onu görmem. Sonra da bana: "Kendini ondan sakın." buyurursun. Sen beni korumazsan ben kendimi nasıl sakınırım? Allahım, dünyada hüzün ve sıkıntılar, âhirette ise ikab ve hesab var, acaba rahatlık nerede?" derdi.

Câfer b. Muhammed anlatıyor: "Utbetü'l-Gulâm geceyi üç haykırışla birbirinden ayırırdı. Yatsı namazından sonra başını koltuklarının arasına alır tefekküre dalardı. Gecenin üçte biri geçince haykırır ve yine aynı vaziyette düşünceye dalardı. Üçte ikisi geçince aynı işlemi yapar ve seher vakti olunca da aynı şeyi tekrarlardı.

Câfer b. Muhammed diyor ki: "Ben bunu Basralılardan birisine anlattım. O da, "Onun haykırışına değil, haykırışları arasındaki hâline bak. Ne halde idi ki, haykırmaya mecbur kalmıştır?" dedi.

Hakîmlerden birisi de şöyle diyor: "Allahu Teâlâ'nın öyle kulları var ki, Allahu Teâlâ onlara in'âm etti ve in'âmı sayesinde O'nu bildiler. Gönüllerini genişletti ve O'na itâat ettiler. O'na tevekkül ettiler ve her şeyi O'na havâle ettiler. Gönülleri yakîn safâsının merkezi, hikmetin meskeni, azametin tecellîgâhı ve kudretin hazînesi oldu. Onlar halk arasında dolaşıp dururlarken gönülleri melekût âleminde cevelân eder. Kapalı olan gaybı müşâhede ile zevklenirler. Oralarda dolaştıktan sonra birçok ilâhî lutuflarla geri dönerler. Bunlar öyle ilâhî lûtuflardır ki, vasfa sığmazlar. Onların bâtınları dibac gibi kıymetli, zâhirleri ise çaput gibi değersizdir. Onlar herkese karşı alçak gönüllüdür. Bu, bir tarîkat ve yoldur ki buna, tekellüf ve meşakkatle erişilir; Allahu Teâlâ'nın bir lutfudur. Onu dilediğine ihsân eder.

Sâlihlerden birisi şöyle anlatıyor: "Bir gün yolum Beyt-i Makdis dağlarına uğradı. Bir vâdiye indim. Orada dağları inleten bir ses duydum. Sesi tâkip ettim etrafı dallarla kaplı bir ağaçta bir adamın:

يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا...
وَيُحَذِّرُكُمُ اللّٰهُ نَفْسَهُ

"Her kişinin yaptığı iyiliği hazır ve yaptığı kötülüğü de kendisiyle onun arasında uzun bir mesafe olmasını dileyerek bulacağı günü düşünün. Allah dikkatinizi çeker." (Âl-i İmrân suresi, 3/30) âyetini okuduğunu gördüm. Hemen arka tarafta oturdum ve adamı dinledim. Adam bu âyeti tekrar ede ede, sonunda haykırarak bayılıp düştü. Ben, "Yazık olsun, bu da benim şekavetimdir." dedim. Adam bir süre sonra ayıldı. Bu defa: "Allahım, yalancılar makamından, tembellerin amelinden ve gafillerin yüz çevirmesinden sana sığınırım. Allahım, korkanların derin saygısı gibi, sana saygı duyarım. Allahım, kusur sâhiplerinin feryâdı sanadır. Âriflerin gönülleri senin azametinin karşısında zelîldir" dedi.

Sonra eli ile iterek, "Benim dünya ile ne işim var? Ey dünya, benim başımdan defol, kendi adamlarına git. Nîmetlerini, seni sevenlere ver ve onları aldat. Sonra hani geçmiş asırlar ve o asırlarda yaşayan insanlar? Zaman içinde yok oldu, toprak içinde çürüyüp gittiler." dedi. Bunun üzerine ben kendisine seslenerek:

"Ey Allah'ın kulu, bütün gün ben senin boş zamanını bekliyorum, hiç bitirmeyecek misin?" dedim. Adam:

"Zaman ile yarışa kalkışan ve günleri tükenip günahları ortada kalan adam nasıl boş kalabilir?" dedi. Sonra yine Allah'a yönelerek:

"Allahım, her zorlukta bana yardım edecek olan sensin." dedi ve:

وَبَدَا لَهُمْ مِنَ اللّٰهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ

"Allah katından onlara, hiç hesaplamadıkları şeyler beliriverir." (Zümer suresi, 39/47) âyetini okudu ve daha müthiş bir haykırışla bayılıp düştü. Ben, öldüğünü sanarak yanına yaklaştım ve canlı olduğunu gördüm. Ayıldı ve:

"Ben kimim, hatıralarım nedir? Beni fazlınla bağışla, settâr adın ile kusurlarımı ört. Kıyâmet günü huzuruna çağırıldığım vakit kereminle beni affet." dedi. Bunun üzerine kendisine:

"Yalvarıp dayandığın Allah hakkı için benimle konuş." dedim. Adam:

"Git, istifade edeceğin kimselerle konuş, günahları kendisini esir ve helâk edenleri bırak. Ben burada uzun süredir İblis ile mücâhede halindeyim. Beni, Allah ile olan bu halimden ayırmakta, senden başka yardımcı bulamadı. Ey aldanmış, başımdan defol. Dilimi atâlete uğrattın; beni, kendini dinlemeye meylettirdin. Şerrinden Allah'a sığınırım, azabından beni koruyarak rahmet etmesini O'ndan dilerim." dedi. Ben de kendi kendime, "Bu, Allah'ın velîlerinden biridir. Bunu meşgul etmekle burada bir cezaya uğrarım." diyerek yanından ayrıldım.

Sâlihlerden birisi de şöyle anlatıyor: "Bir yolculuğumda bir ağacın gölgesinde biraz istirahat etmek istedim. Tam bu sırada bir ihtiyar çıka geldi ve bana:

“Ey adam! Kalk, ölüm ölmemiştir.” dedi ve yoluna devâm etti. Ben de adamı takip ettim. Adam:

كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ

“Her nefis ölümü tadıcıdır.” (Âl-i İmrân suresi, 3/18) âyet-i celîlesini okudu ve:

“Allahım, ölümü bana mübarek kıl.” dedi ve durdu. Ben de, “Ölümden sonrasını da mübarek kıl.” cümlesini ilâve ettim. Bunun üzerine adam:

“Ölümden sonrasını bilen, sığınacak yer arar. Yâni ona hazırlanır ve dünyada mesken edinmez.” dedi. Sonra yine kendi murâkabesine dalarak: “Allahım, senin cemâlini görmekle yüzümü nurlandır, kalbimi sevginle doldur. Yârın huzurunda rezîl olmaktan beni koru. Senin affın olmasa benim sana olan ümîdim çoğalmazdı.” dedi ve benden ayrıldı.

Şâir de bu hususta:

“Kalbinin günahlarını bedene yükler, o da dere tepe dolaşıp durur.”

“Günahların ağırlığı huzurunu bozar, onu ağlatır ve uykusunu kaçırır.”

“Fazla sıkışınca, “Allahım, sen her şeyi bilir ve kullarının pek çok kusurlarını bahşedersin, beni de affet!” diye duâ eder.” demiştir. Yine bir şâir:

“Adını unutturmak, tek başına yaşamak ve huzur içinde ibâdet etmek için, âile ve servetinden uzaklaşarak diyar diyar dolaşmak ve günahlarından tövbe ederek Allah’a yönelmek, süslü kadınlarla eğlenmekten çok daha zevklidir. Bu sûretle Kur’ân okumak, kalp ve di-

li ile zikretmek zevkine varır. Ölüm ânında müjdeci gelerek onu cehennemden kurtulmakla tebşîr eder. Bu sâyede cennet bahçelerinde, arzu ve ümîdlerine kavuşmuş olur." dedi.

Kürz b. Vebere her gün üç hatim indirir, ibâdetinde son derece cehd u gayret gösterirdi. Bir gün kendisine, "Çok ibâdet etmekle kendini fazla yoruyorsun?" diyenlere, "Dünyanın tüm ömrü ne kadardır? diye sorar. Onlar da, "Yedi bin yıl." derler. O, "Kıyâmetin müddeti ne kadardır?" diye sorar. Onlar, "Elli bin yıldır" derler. O, "O halde elli günlük istirahat için insan yedi gün çalışmaz mı? diye cevap verir. Yâni dünyanın ömrü kadar ömrün olsa ve hepsini ibâdetle geçirsen, verilen bu hesâba göre, yedi bin yıldır. Hâlbuki yalnız kıyâmetin müddeti elli bin yıldır. Sâde o mahşer yerinin elli bin yılı için insan yedi bin seneyi çalışsa yine kârlıdır, demek istedi. Hâlbuki ömür kısa, âhiretin ise sonu yoktur.

İşte eskilerin, nefislerini zabt u rabt altına alıp murâkabe etmekteki tutum ve davranışları bu idi. Nefsin sana karşı inâd edip ibâdete devamdan kaçındığı vakit, bu gibi zâtların hallerini düşün, yeniden böyle zatlar bulmak zordur. Şâyet, onlara uyan ve onlar gibi yaşayan bir zat bulabilirsen onun sohbetine devâm etmek daha faydalıdır. Çünkü haber, göz ile görmek gibi değildir. Fakat böyle bir zat bulamazsan, işte o zaman bu zatların hallerini oku ve dinle.

"Deve olmazsa, keçi olsun" darb-i meseli meşhurdur. Bunların hallerini düşündükten sonra nefsine sor; "Hangi tarafı tercih ediyorsun? Dînde basîret sâhibi olan bu zatlar arasında mı, yoksa câhiller arasında mı bulunmayı tercih ediyorsun?" Artık onun bu ahmaklar sınıfına düşüp, bu gibi basîret sâhiplerine muhalefet etmesine rızâ gösterme. Şâyet nefsin, "Efendim, bunlar kuvvetli ve az bulunur erkeklerdir, ben nasıl onlar gibi olayım?" derse, o zaman bu şekilde ibâdet eden kadınları ona hatırlat ve de ki: "Ey nefis, ayıptır, utan. Dîn ve dünyanda bir kadından da aşağı düşmeye râzı olma."

Bunun için burada biz de ibâdette cehd u gayret gösteren bâzı kadınların hallerinden bir miktar anlatalım.

Rivâyete göre Basralı **Habîbe-i Adeviyye**, gece namazına kalktığı vakit, namaz kılacağı yere çıkar, başörtüsünü örter, îzârını giyer ve: "Allahım, yıldızlar battı, gözler uyudu, kapılar kapandı ve herkes sevgilisi ile baş başa kaldı. İşte ben de huzurundayım." der ve namaza dururdu. Sabah olunca, "İlâhî, işte bu gece de gitti ve gündüze geldi. Acaba benim bu geceki ibâdetimi kabul mü, yoksa red mi ettin? Senin izzetin hakkı için, sende olan sonsuz cömertliği ve keremi bildiğim için senin kapından dönmem." derdi.

Yine Basralı **Ucre** hakkında rivâyet edildiğine göre, bu kadının gözleri perdeli idi. Geceleri, ibâdetle ihyâ ederdi. Seher vakti gelince hazin bir sesle: "Ya Rab, âbidler, gece karanlıklarını sana yaklaşmak için ayırırlar. Rahmet ve mağfiretin için yarışırlar. Beni ilk müsâbıklar zümresine katmanı, başkasından değil, ancak senden isterim. Rabbim, A'lâ-i İlliyyîn'de mukarrebler derecesine beni yükseltip sâlihler arasına katmanı senden isterim. Merhamet edicilerin en merhametlisi, uluların ulusu ve keremlilerin en keremlisi sensin Allahım." der hemen secdeye kapanır ve kendisinde korku ürpermesi duyulur, böylece sabaha kadar ağlayarak duâ ederdi.

Yahya b. Bestam da şöyle anlatıyor: "**Şa'vane**'nin yanında bulunur, onun ağlayışı ve yakarışını görürdüm. Bir gün bir arkadaşıma, "Beraberce gidelim de ibâdetini bitirdiği vakit biraz kendisine acımasını, bu kadar aşırı gitmemesini söyleyelim." dedim. Arkadaşım, "Sen bilirsin" dedi ve beraberce gittik. Ben:

"Biraz kendine acısan, bu ağlamanı azaltsan, senin için daha iyi olmaz mı? Böyle gidersen sıhhatten düşer, ibâdet de yapamazsın. Kendini korusan daha iyi ibâdet ederdin." dedim. Bunun üzerine Şa'vane yine ağlamaya başladı ve yemin ederek:

"Ben öyle ağlamak istiyorum ki, yaşım bittikten sonra kanımın da damarlarımdan tamamen süzülmesini arzu ederim. Ağlamak nerede?" diye diye bayılıp düştü."

Muhammed b. Muaz diyor ki: "Kadının biri bana şöyle bir rüya anlattı ve dedi ki: "Rüyamda cennete girdiğimi gördüm. Oradan, herkesin kapılar üzerinde bekleşmekte olduklarını gördüm. Sebebini sorduğumda, birisi: "Cennetin, kendisi için süslendiği bir kadının gelmesine bakıyorlar." dedi. Ben, bu kadının kim olduğunu sordum. Adam: "Eykeli siyah bir cariyedir. Adına Şa'vane derler." deyince ben hemen "Vallahi o, benim kız kardeşimdir." dedim.

Tam bu sırada havada uçan süslü bir binit üzerinde hemşiremi görünce hemen ona seslendim: "Abla, abla bak, ben nerede sen nerede? Allah'a duâ etsen de ben de sana yaklaşsam olmaz mı?" dedim. O, gülümseyerek bana baktı ve: "İki şeye dikkat et." dedi. "Dâima kalbin hüzün içinde olsun ve Allah sevgisini arzularının üzerinde tut. Böyle yaparsan artık ölümünde sana bir şey zarar vermez." dedi.

Hasan'ın oğlu Abdullah anlatıyor: "Romalı bir cariyem vardı. Bâzı geceler yanımda yatardı. Bir defa uyandım kendisini göremedim. Aradığımda kendisini secdede buldum. Secdesinde: "Allahım, beni sevdiğin hürmetine günahlarımı bağışla." diye duâ ediyordu. Kendisi Romalı olup Arapçayı iyi beceremediği için belki yanılıyor diye kendisine, "Öyle deme, benim seni sevdiğim için de" dedim. Kadın, "Hayır, Allah'ın beni sevdiği için." diyorum dedi. Çünkü ben bir Romalı müşrik idim. Beni sevdi de şirkten tevhide ulaştırdı. Yine halk uykuda iken beni uyandırıp bana ibâdet ettirmesi de beni sevdiği içindir. İşte yine sevdiği için beni affetmesini istiyorum." dedi.

Ebû Hâşim el-Kureşî diyor: "Yemen'den Sirye adında bir kadın Mekke'ye geldi. Evlerimizden birinde müsafir kaldı. Gece onun inilti ve ağlayışını duyardım. Bir gün hizmetçilerimden birisine, "Bunu gözle, bak ne yapıyor?" diye tembih ettim. O da baktı ki kadın kıbleye dönmüş, elini yüzünü semâya kaldırmış ve: "İlâhî, Sirye'yi yarattın, çeşitli gıdalarınla besledin. Onu halden hale çevirdin. Bütün bu iyilikler senin tarafından bir ihsân ve verdiğin belâlar ise onun için birer cemîledir. Bütün bu nîmetler karşısında o yine ara sıra isyân etmekle seni öfkelendirir. Ve sanır ki sen onun kötü hallerini görmezsin. Hâlbuki sen habîr ve her şeye kadirsin." deyip duruyordu."

Zünnûn-ı Mısrî diyor: "Bir gece Ken'an ili vâdilerinden bir tepeye doğru çıkmıştım. Karşıma bir karaltı çıktı. Bana doğru geliyor ve gelirken:

وَبَدَا لَهُمْ مِنَ اللّٰهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ

"Allah katından onlara, hiç hesaplamadıkları şeyler beliriverir." (Zümer suresi, 39/47) âyetini okuyarak ağlıyordu. Karaltı yaklaşınca sûftan cübbesi ve elinde ibriği bulunan bir kadın gördüm. Kadın hiç çekinmeden bana:

"Sen kimsin?" diye sordu. Ben:

"Garip bir adamım." dedim. Kadın:

"Allah varken O'nunla hiç gariplik olur mu?" dedi. Kadının bu sözüne ben ağladım. Kadın:

"Niçin ağlıyorsun?" diye sordu. Ben de:

"Tam yarama parmak bastın ve derdime derman buldun da ondan ağlıyorum." dedim. Kadın:

"Mâdem dâvanda sâdıksın, niye ağlıyorsun?" dedi. Ben de:

"Meğer sâdık olan ağlamaz mı?" dediğimde kadın:

"Ağlamaz, çünkü ağlamak kalbi teskîn eder ve kalp huzurunu sağlar." dedi. Ben de cevap bulamayarak sustum.

Ahmed b. Ali de şöyle anlatıyor: "Ufeyre'yi ziyârete gittik, görünmek istemedi. Biz ısrar edince, "Allahım, seni zikretmekten beni alıkoyan misafirden sana sığınırım." diyerek kapıyı açmaya geldi. İçeri girdik ye kendisine bize duâ etmesini söyledik. O da:

"Evimde bulunduğunuzun mükâfatı olarak Allah sizi mağfiret etsin." dedi. Sonra sözüne devamla: "**Atâ es-Sülemî** kırk yıl, başını kaldırıp göklere bakmadı. Bir defa bakmakla bayılıp düştü ve karnında fıtık hâsıl oldu. Ne olaydı Ufeyre göklere baktığı vakit isyan etmiş olmasa -isyân etmiş olsa da bir daha isyana dönmese- dedi.

Sâlihlerden bir zât anlatıyor: "Bir gün Habeşî bir câriyem ile çarşıya çıktım. Ona:

Ben dönünceye kadar bir kenarda beklemesini ve oradan ayrılmamasını, tembih ettim. Dönüşümde onu yerinde bulamayınca canım sıkıldı, eve geldim. O, benim kızdığımı fark etti ve:

Acele etme, beni dinle. Sen beni öyle bir yerde bıraktın ki, orada Allah'ı anan kimse yoktu. Onlara bir felâket geleceğinden korkarak oradan ayrıldım, dedi. Onun bu sözüne hayrân olarak:

"Seni âzâd ettim." dedim. Câriye:

"Hiç de iyi etmedin. Çünkü ben bir yandan Allah'a kulluk ederken bir yandan da sana hizmet etmek sûretiyle iki mükâfat alıyordum. Şimdi ise mükâfatımın birinden mahrum kaldım." dedi.

Alâu's-Sa'dî diyor: "Amcamın, Büreyre adında âbide bir kızı vardı. Çok Kur'ân okur ve cehennem ile ilgili âyete geldiği vakit durmadan ağlardı. Bu şekilde ağlaya ağlaya gözleri kör oldu. Bir gün amcamın çocukları bana gelerek, "Gidelim, şuna bir şeyler söyleyelim de ağlamaktan vazgeçsin." dediler. Berâberce gittik ve:

"Ne haldesin?" diye sorduk. O da:

"Yabancı bir yerde çökertilmiş birer dâvetliyiz, gitmek için dâvet edileceğimiz ânı bekliyoruz." dedi. Kendisine:

"Bu ağlamak ne zamana kadar devam edecek? Baksana, gözlerin de görmez hâle geldi." dedik. O da:

"Şâyet benim gözlerimin Allah katında bir değeri varsa körlük onlara zarar vermez. Şâyet yoksa daha çok ağlamak onların hakkıdır." dedi. Bunun üzerine, "Bunun yaşadığı âlem, başka bir âlemdir, kalkın gidelim." dedik."

Adeviyeli Muâze de sabaha çıktığı vakit: "Bu, benim son günümdür." diyerek yemek yemez, oruç tutardı. Akşama çıktığı vakitte de: "Bu, benim son gecemdir." diyerek yatmaz ve sabaha kadar namaz kılardı.

Ebû Süleyman ed-Dârânî diyor: "Bir gece Râbia-i Adeviyye'de müsâfir kaldım. Geceyi boydan boya ibâdetle geçirdik. Sabaha yakın ben, "Bize bu imkânı bahşedene karşı vazîfemiz ne olacak?" diye sordum. Râbia da: "Yârın O'nun için oruç tutmak olacak." dedi.

Şa'vene de duâsında: "İlâhî, en üstün iştiyakım sana mülâkat; en büyük dileğim ise beni mükâfatlandırmanda. Sen, öyle bir kerem sahibisin ki, kapına gelenleri boş çevirmezsin. Sana iştiyâkı olanların şevkini boşa çıkarmazsın. İlâhî, şâyet ecelim yaklaştı ve amelim beni sana yaklaştırmadı ise bu, benim kusurumdur. Bunu îtirâf eder ve senden affını dilerim. Eğer affedersen, zâten senden başka kim affedebilir? Şâyet azâb edersen, senden daha âdil kim olabilir? İlâhî, nefsime bakmakta, nefsime zulmettim. Artık ona senin hüsn-i nazarın kalmıştır. Eğer hüsn-i nazarınla onu mes'ûd etmezsen ona yazıklar olsun. Allahım, sen hayâtım boyunca bana iyilik yaptın. Ölümümde de bu iyiliği kesmemeni isterim.

Hayâtımda bana yardımcı olandan dileğim, ölümümde de beni mağfiret etmesidir. İlâhî, ölümümden sonra da bana hüsn-i nazarından ümîdimi kesmem. Hâlbuki sen, dünyada bana iyilikten başka bir şey yapmadın. İlâhî, günahlarımdan korkuyorsam da sana olan sevgimin beni kurtaracağına ümitliyim. Senin yetkinde olan ihsânını bana lutfeyle. Cehâleti kendisini aldatan ben âcize fazlınla muâmele et. Allahım, eğer bana ihânet edecek olsan, beni hidâyet etmezdin. Eğer beni rüsvay etmeyi dilesen, benim kusurlarımı gizlemezdin. Bana hidâyet ettiğin yoldan beni yararlandır. Günahlarımı daima gizle. İlâhî, ömrümü yolunda eskitmiş olduğum ihtiyacımdan dolayı beni reddetmeyeceğine inanıyorum. İlâhî, eğer ben günah işlemesem, senin ikabından korkmazdım. Senin keremini bilmesem, senden mükâfat beklemezdim." derdi.

Havvâs diyor: "**Rahle** adında âbide bir kadının ziyâretine gittik. Kadın, zayıflayıp kararıncaya kadar oruç tutmuş, kör oluncaya kadar ağlamış, namaz kılmaktan dizleri tutmaz hâle gelerek otururken kılmaya başlamış bir âbidedir. Kendisine selâm verdik ve kendisini bu kadar yormaması için Allah'ın rahmet ve mağfiretinden bâzı şeyler anlattık. Kadın haykırarak, kendi kendimi bilmem, kalbimi yaraladı ve ciğerimi parçaladı. Hiç yaratılmamayı candan arzu ederdim." diyerek namaza başladı.

Şâyet, nefsini murâkabe eden murâbıtlardan isen böylece cehd u gayret gösteren erkek ve kadınların hallerini düşün ki, hevesin artsın ve hırsın çoğalsın. Sakın, zamanındakilerin tutumuna bakma. Sen, yeryüzündeki insanlara itâat edersen, onların çoğu seni Allah yolundan sapıtmaktan başka bir şey yapmazlar.

İbâdette böyle cehd u gayret gösterenlerin hikâyeleri sayılamayacak kadar çoktur. Fakat aklı başında olan için bu anlattıklarımız yeterlidir. Şâyet fazlasını istersen, Hâfız **Ebû Nuaym**'ın ***"Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakatü'l-Esfiyâ"*** adlı kitabını oku. Bu eser sahâbe, tâbiîn ve onlardan sonra gelenlerin hâllerini anlatır. Onların yaşantılarını öğrendikten sonra senin ve zamanında dîndar geçinenlerin ne derece uzakta kaldıklarını öğrenirsin. Şâyet nefsin "Canım onlara bakma, onların zamanındaki imkânlar başka idi. Sen zamanındaki insanlara bak. Sen şimdi onlar gibi yapmak istersen, sana deli derler, seninle alay etmeye başlarlar. Sen, zamanındaki insanlar gibi olmaya çalış. Sana, onlara gelen gelir, başka bir şey gelmez. Musîbet umumîleştiği zaman kolaylaşır." derse, sakın onun tesvîlâtına aldanma. Ona de ki; "Bir memleketi sel bastığı vakit, işin içyüzünü bilemedikleri için buna aldırış etmeyip herkes yerinde otursa, buna karşılık senin bir kayığa binerek oradan uzaklaşman mümkün olsa, durur musun?"

Tabiî bu zamanda gemisini kurtaran kaptan. Herkes başının çaresine bakar. Şüphesiz nefsinin de sana söyleyeceği, boğulmaktan kurtulmak için kimseye bakmadan başımın çâresine bakarım, demek olacaktır. Hâlbuki boğulmanın acısı, nihâyet bir saat sürer. O halde her an karşılaşacağın ebedî azaptan nasıl kaçmazsın? Sonra belâ umumîleştiği vakit nesi kolaylaşır? Herkes kendi acısı ile meşgul iken başkasından ne haberi olur? Kâfirler zamanlarındaki adamlara uymakla helâk olmadılar mı? Nitekim onlar:

وَجَدْنَا اٰبَاءَنَا عَلٰى أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلٰى اٰثَارِهِمْ مُقْتَدُونَ

"Doğrusu babalarımızı bir dîn üzerinde bulduk, biz de onların izlerini izlemekteyiz." (Zuhruf suresi, 43/23) derler.

Nefsini kınamak ve onu cehd u gayrete sevk etmekle meşgul olduğu vakit, sana isyan ederse, sakın onu kendi başına bırakma. Devamlı ona telkinde bulun ki, yola gelmesi muhtemeldir.

المرابطة السادسة
في توبيخ النفس ومعاتبتها

اعلمْ : أنَّ أعدىٰ عدوِّكَ نفسُكَ التي بينَ جنبيكَ ، وقدْ خُلقَتْ أمَّارةً بالسوءِ ، ميَّالةً إلى الشرِّ ، فرارةً مِنَ الخيرِ ، وأُمرتَ بتزكيتِها وتقويمِها ، وقودِها بسلاسلِ القهرِ إلىٰ عبادةِ ربِّها وخالقِها ، ومنعِها عنْ شهواتِها ، وفطامِها عنْ لذَّاتِها ، فإنْ أهملتَها . . جمحَتْ وشردَتْ ، ولمْ تظفرْ بها بعدَ ذلكَ ، وإنْ لازمتَها بالتوبيخِ والمعاتبةِ ، والعذلِ والملامةِ . . كانَتْ نفسُكَ هيَ النفسَ اللوَّامةَ التي أقسمَ اللهُ تعالىٰ بها ، ورجوتَ أنْ تصيرَ النفسَ المطمئنةَ ، المدعوةَ إلىٰ أنْ تدخلَ في زمرةِ عبادِ اللهِ راضيةً مرضيةً ، فلا تغفُلَنْ ساعةً عنْ تذكيرِها ومعاتبتِها ، ولا تشتغلَنْ بوعظِ غيرِكَ ما لمْ تشتغلْ أوَّلاً بوعظِ نفسِكَ .

أوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (يا بنَ مريمَ ؛ عظْ نفسَكَ ؛ فإنِ اتعظَتْ . . فعظِ الناسَ ، وإلا . . فاستحيِ منِّي)(١) .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَذَكِّرْ فَإِنَّ ٱلذِّكْرَىٰ تَنفَعُ ٱلْمُؤْمِنِينَ ﴾ .

وسبيلُكَ أنْ تُقبلَ عليها فتقرِّرَ عندَها جهلَها وغباوتَها ، وأنَّها أبداً تتعزَّزُ بفطنتِها وهدايتِها ، ويشتدُّ أنفُها واستنكافُها إذا نُسبَتْ إلى الحمقِ ، فتقولُ لها :

---

(١) رواه أحمد في « الزهد » (٣٠٠) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/٣٨٢) .

يا نفسُ ؛ ما أعظمَ جهلَكِ ! تدَّعينَ الحكمةَ والذكاءَ والفطنةَ وأنتِ أشدُّ الناسِ غباوةً وحمقاً ؟! أما تعرفينَ ما بينَ يديكِ مِنَ الجنةِ والنارِ ، وأنَّكِ صائرةٌ إلىٰ إحداهُما على القربِ ؟ فما لكِ تفرحينَ وتضحكينَ ، وتشتغلينَ باللهوِ وأنتِ مطلوبةٌ لهٰذا الخطبِ الجسيمِ ، وعساكِ اليومَ تُختطفينَ أوْ غداً ؟! فأراكِ ترينَ الموتَ بعيداً ويراهُ اللهُ قريباً ، أما تعلمينَ أنَّ كلَّ ما هوَ آتٍ قريبٌ ، وأنَّ البعيدَ ما ليسَ بآتٍ ؟ أما تعلمينَ أنَّ الموتَ يأتي بغتةً مِنْ غيرِ تقديمِ رسولٍ ، ومِنْ غيرِ مواعدةٍ ومواطأةٍ ، وأنَّهُ لا يأتي في شيءٍ دونَ شيءٍ ، ولا في شتاءٍ دونَ صيفٍ ، ولا في صيفٍ دونَ شتاءٍ ، ولا في نهارٍ دونَ ليلٍ ، ولا في ليلٍ دونَ نهارٍ ، ولا يأتي في الصبا دونَ الشبابِ ، ولا في الشبابِ دونَ الصبا ، بلْ كلُّ نَفَسٍ مِنَ الأنفاسِ يمكنُ أنْ يكونَ فيهِ الموتُ فجأةً ، فإنْ لمْ يكنِ الموتُ فجأةً . . فيكونُ المرضُ فجأةً ، ثمَّ يفضي إلى الموتِ ؟! فما لكِ لا تستعدينَ للموتِ وهوَ أقربُ إليكِ مِنْ كلِّ قريبٍ ؟! أما تتدبرينَ قولَهُ تعالىٰ : ﴿ ٱقۡتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمۡ وَهُمۡ فِي غَفۡلَةٖ مُّعۡرِضُونَ ۝ مَا يَأۡتِيهِم مِّن ذِكۡرٖ مِّن رَّبِّهِم مُّحۡدَثٍ إِلَّا ٱسۡتَمَعُوهُ وَهُمۡ يَلۡعَبُونَ ۝ لَاهِيَةٗ قُلُوبُهُمۡ ﴾ ؟!

ويحَكِ يا نفسُ ! إنْ كانَتْ جراءتُكِ علىٰ معصيةِ اللهِ لاعتقادِكِ أنَّ اللهَ لا يراكِ . . فما أعظمَ كفرَكِ ! وإنْ كانَ معَ علمِكِ باطلاعِهِ عليكِ . . فما أشدَّ وقاحتَكِ وأقلَّ حياءَكِ !

ويحَكِ يا نفسُ ! لوْ واجهَكِ عبدٌ مِنْ عبيدِكِ ، بلْ أَخٌ مِنْ إخوانِكِ بما تكرهينَهُ كيفَ كانَ غضبُكِ عليهِ ومقتُكِ لهُ ؟! فبأيِّ جسارةٍ تتعرَّضينَ

لمقتِ اللهِ وغضبِهِ وشديدِ عقابِهِ ؟! أفتظنِّينَ أنَّكِ تطيقينَ عذابَهُ ؟ هيهاتَ هيهاتَ ! جرِّبي نفسَكِ إنْ ألهاكِ البطرُ عنْ أليمِ عذابِهِ ؛ فاحتبسي ساعةً في الشمسِ ، أوْ في بيتِ الحمَّامِ ، أوْ قرِّبي إصبعَكِ مِنَ النارِ ؛ ليتبيَّنَ لكِ قدْرُ طاقتِكِ ، أمْ تغترِّينَ بكرمِ اللهِ تعالىٰ وفضلِهِ ، واستغنائِهِ عنْ طاعتِكِ وعبادتِكِ ، فما لكِ لا تعوِّلينَ علىٰ كرمِ اللهِ تعالىٰ في مهمَّاتِ دنياكِ ؟! فإذا قصدكِ عدوٌّ . . فلِمَ تستنبطينَ الحيلَ في دفعِهِ ولا تكلينَهُ إلىٰ كرمِ اللهِ تعالى ؟! وإنْ أرهقَتْكِ حاجةٌ إلىٰ شهوةٍ مِنْ شهواتِ الدنيا ممَّا لا ينقضي إلا بالدينارِ والدرهمِ . . فما لكِ تنزعينَ الروحَ في طلبِها وتحصيلِها مِنْ وجوهِ الحيلِ ؟! فلِمَ لا تعوِّلينَ علىٰ كرمِ اللهِ تعالىٰ حتىٰ يعثرَ بكِ علىٰ كنزٍ ، أوْ يسخِّرَ عبداً مِنْ عبيدِهِ فيحملَ إليكِ حاجتَكِ مِنْ غيرِ سعيٍ منكِ ولا طلبٍ ؟! أفتحسبينَ أنَّ اللهَ كريمٌ في الآخرةِ دونَ الدنيا وقدْ عرفتِ أنَّ سنةَ اللهِ لا تبديلَ لها ، وأنَّ ربَّ الدنيا والآخرةِ واحدٌ ، وأنْ ليسَ للإنسانِ إلا ما سعى ؟!

ويحَكِ يا نفسُ ! ما أعجبَ نفاقَكِ ودعاويَكِ الباطلةَ ! فإنَّكِ تدعينَ الإيمانَ بلسانِكِ وأثرُ النفاقِ ظاهرٌ عليكِ ، ألمْ يقلْ لكِ سيِّدُكِ ومولاكِ : ﴿ وَمَا مِن دَآبَّةٍ فِي ٱلْأَرْضِ إِلَّا عَلَى ٱللَّهِ رِزْقُهَا ﴾ وقال في أمرِ الآخرةِ : ﴿ وَأَن لَّيْسَ لِلْإِنسَٰنِ إِلَّا مَا سَعَىٰ ﴾ ، فقدْ تكفَّلَ لكِ بأمرِ الدنيا خاصةً ، وصرفَكِ عنِ السعيِ فيها ، فكذبتِهِ بأفعالِكِ ، وأصبحتِ تتكالبينَ علىٰ طلبِها تكالبَ المدهوشِ المستهتَرِ ، ووكلَ أمرَ الآخرةِ إلىٰ سعيِكِ ، فأعرضتِ عنها إعراضَ المغرورِ المستحقرِ ! ما هٰذا مِنْ علاماتِ الإيمانِ ، لوْ كانَ الإيمانُ

باللسانِ.. فلماذا كانَ المنافقونَ في الدرْكِ الأسفلِ مِنَ النارِ ؟!

ويحَكِ يا نفسُ ! كأنَّكِ لا تؤمنينَ بيومِ الحسابِ ، وتظنِّينَ أنَّكِ إذا متِّ.. انفلتِّ وتخلصتِ ، وهيهاتَ ! أتحسبينَ أنَّكِ تُتركينَ سدىً ، ألمْ تكوني نطفةً مِنْ منيٍّ يُمنىٰ ، ثمَّ كنتِ علقةً فخلقَ فسوَّىٰ ، أليسَ ذلكَ بقادرٍ علىٰ أنْ يحييَ الموتى ؟! فإنْ كانَ هـٰذا إضمارَكِ.. فما أكفرَكِ وأجهلَكِ ! أما تتفكَّرينَ أنَّهُ مِنْ ماذا خلقَكِ ؟ مِنْ نطفةٍ خلقَكِ فقدَّرَكِ ، ثمَّ السبيلَ يسَّرَكِ ، ثمَّ أماتَكِ فأقبرَكِ ، أفتكذِّبينَهُ في قولِهِ : ثمَّ إذا شاءَ أنشرَكِ ؟ ، فإنْ لمْ تكوني مكذبةً.. فما لكِ لا تأخذينَ حذرَكِ ؟! ولوْ أنَّ يهودياً أخبرَكِ في ألذِّ أطعمتِكِ بأنَّهُ يضرُّكِ في مرضِكِ.. لصبرتِ عنهُ وتركتِهِ وجاهدتِ نفسَكِ فيهِ ، أفكانَ قولُ الأنبياءِ المؤيَّدينَ بالمعجزاتِ ، وقولُ اللهِ تعالىٰ في كتبِهِ المنزلةِ أقلَّ عندَكِ تأثيراً مِنْ قولِ يهوديٍّ يخبرُكِ عنْ حدسٍ وتخمينٍ وظنٍّ ، معْ نقصانِ عقلٍ وقصورِ علمٍ ؟! والعجبُ أنَّهُ لوْ أخبرَكِ طفلٌ بأنَّ في ثوبِكِ عقرباً.. لرميتِ ثوبَكِ في الحالِ مِنْ غيرِ مطالبةٍ لهُ بدليلٍ وبرهانٍ ، أفكانَ قولُ الأنبياءِ والعلماءِ والحكماءِ وكافَّةِ الأولياءِ أقلَّ عندَكِ مِنْ قولِ صبيٍّ مِنْ جملةِ الأغبياءِ ؟! أمْ صارَ حرُّ جهنَّمَ ، وأغلالُها وأنكالُها ، وزقُّومُها ومقامعُها ، وصديدُها وسمومُها ، وأفاعيها وعقاربُها.. أحقرَ عندَكِ مِنْ عقربٍ لا تحسينَ بألمِها إلا يوماً أوْ أقلَّ منهُ ؟! ما هـٰذا أفعالَ العقلاءِ ، بلْ لوِ انكشفَ للبهائمِ حالُكِ.. لضحكوا منكِ ، وسخروا مِنْ عقلِكِ .

فإنْ كنتِ يا نفسُ قدْ عرفتِ جميعَ ذلكَ وآمنتِ بهِ.. فما لكِ تسوِّفينَ

العملَ والموتُ لكِ بالمرصادِ ، ولعلَّهُ يختطفُكِ مِنْ غيرِ مهلةٍ ؟! فبماذا أمنتِ استعجالَ الأجلِ ؟! وهبْكِ أنَّكِ وُعدتِ بالإمهالِ مئةَ سنةٍ ؛ أفتظنينَ أنَّ مَنْ يُطعمُ الدابّةَ في حضيضِ العقبةِ يفلحُ ويقدرُ علىٰ قطعِ العقبةِ بها ؟ إنْ ظننتِ ذلكَ.. فما أعظمَ جهلَكِ ! أرأيتِ لوْ سافرَ رجلٌ ليتفقَّهَ في الغربةِ ، فأقامَ فيها سنينَ متعطِّلاً بطَّالاً ، يَعِدُ نفسَهُ بالتفقُّهِ في السنةِ الأخيرةِ عندَ رجوعِهِ إلىٰ وطنِهِ.. هلْ كنتِ تضحكينَ مِنْ عقلِهِ وظنِّهِ أنَّ تفقيهَ النفسِ ممَّا يطمعُ فيهِ بمدَّةٍ قريبةٍ أوْ حسبانَهُ أنَّ مناصبَ الفقهاءِ تُنالُ مِنْ غيرِ تفقُّهٍ اعتماداً علىٰ كرمِ اللهِ سبحانَهُ ؟! ثمَّ هبْ أنَّ الجهدَ في آخرِ العمرِ نافعٌ ، وأنَّهُ موصلٌ إلى الدرجاتِ العلا ؛ فلعلَّ اليومَ آخرُ عمرِكِ ، فلِمَ لا تشتغلينَ فيهِ بذلكَ ؟ فإنْ أُوحيَ إليكِ بالإمهالِ.. فما المانعُ لكِ مِنَ المبادرةِ ، وما الباعثُ لكِ على التسويفِ ؟ هلْ لهُ سببٌ إلا عجزُكِ عنْ مخالفةِ شهوتِكِ لما فيه مِنَ التعبِ والمشقةِ ؟ أفتنتظرينَ يوماً يأتيكِ لا تعسرُ فيهِ مخالفةُ الشهواتِ ، هـٰذا يومٌ لمْ يخلقْهُ اللهُ قطُّ ، ولا يخلقُهُ ، فلا تكونُ الجنةُ قطُّ إلا محفوفةً بالمكارهِ ، ولا تكونُ المكارهُ قطُّ خفيفةً على النفوسِ ، وهـٰذا محالٌ وجودُهُ . أما تتأمَّلينَ مذْ كمْ تَعِدِينَ نفسَكِ وتقولينَ : غداً وغداً ؟! فقدْ جاءَ الغدُ وصارَ يوماً ، فكيفَ وجدتِهِ ؟ أما علمتِ أنَّ الغدَ الذي جاءَ وصارَ يوماً كانَ لهُ حكمُ الأمسِ ؟! لا بلْ ما تعجزينَ عنهُ اليومَ فأنتِ غداً عنهُ أعجزُ وأعجزُ ؛ لأنَّ الشهوةَ كالشجرةِ الراسخةِ التي تُعبِّدَ العبدُ بقلعِها ، فإذا عجزَ العبدُ عنْ قلعِها للضعفِ وأخَّرَها.. كانَ كمَنْ عجزَ عنْ قلعِ شجرةٍ وهوَ شابٌّ قويٌّ ، فأخَّرَها إلىٰ سنةٍ

أخرىٰ ، معَ العلمِ بأنَّ طولَ المدَّةِ يزيدُ الشجرةَ قوةً ورسوخاً ، ويزيدُ القالعَ ضعفاً ووهناً ، فما لا يقدرُ عليهِ في الشبابِ فلا يقدرُ عليهِ قطُّ في المشيبِ ، بلْ مِنَ العناءِ رياضةُ الهَرِمِ ، ومِنَ التعذيبِ تهذيبُ الذيبِ ، والقضيبُ الرطْبُ يقبلُ الانحناءَ ، فإذا جفَّ وطالَ عليهِ الزمانُ . . لمْ يقبلْ ذلكَ .

فإذا كنتِ أيَّتُها النفسُ لا تفهمينَ هٰذهِ الأمورَ الجليَّةَ وتركنينَ إلى التسويفِ . . فما لكِ تدَّعينَ الحكمةَ ؟! وأيةُ حماقةٍ تزيدُ علىٰ هٰذهِ الحماقةِ ؟!

ولعلَّكِ تقولينَ : (ما يمنعُني عنِ الاستقامةِ إلا حرصي علىٰ لذَّةِ الشهواتِ ، وقلَّةُ صبري على الآلامِ والمشقَّاتِ) ، فما أجهلَكِ وأقبحَ اعتذارَكِ ! إنْ كنتِ صادقةً في ذلكَ . . فاطلبي التنعُّمَ بالشهواتِ الصافيةِ عنِ الكدوراتِ الدائمةِ أبدَ الآبادِ ، ولا مطمعَ في ذلكَ إلا في الجنةِ ، فإنْ كنتِ ناظرةً لشهوتِكِ . . فالنظرُ لها في مخالفتِها ، فربَّ أكلةٍ تمنعُ أكلاتٍ ، وما قولُكِ في عقلِ مريضٍ أشارَ عليهِ الطبيبُ بتركِ الماءِ الباردِ ثلاثةَ أيامٍ ليصحَّ ويهنأَ بشربِهِ طولَ عمرِهِ ، وأخبرَهُ أنَّهُ إنْ شربَ ذلكَ . . مرضَ مرضاً مزمناً ، وامتنعَ عليهِ شربُهُ طولَ العمرِ ، فما مقتضى العقلِ في قضاءِ حقِّ الشهوةِ : أيصبرُ ثلاثةَ أيامٍ ليتنعَّمَ طولَ العمرِ ، أمْ يقضي شهوتَهُ في الحالِ خوفاً مِنْ ألمِ المخالفةِ ثلاثةَ أيامٍ حتىٰ يلزمَهُ ألمُ المخالفةِ ثلاثَ مئةِ يومٍ ، وثلاثةَ آلافِ يومٍ ، وجميعُ عمرِكِ بالإضافةِ إلى الأبدِ الذي هوَ مدَّةُ نعيمِ أهلِ الجنةِ وعذابِ أهلِ النارِ أقلُّ مِنْ ثلاثةِ أيامٍ بالإضافةِ إلىٰ جميعِ العمرِ وإنْ طالَتْ مدَّتُهُ ؟

وليتَ شعري ألمُ الصبرِ عنِ الشهواتِ أعظمُ شدَّةً وأطولُ مدَّةً ، أوْ ألمُ النارِ في دركاتِ جهنَّمَ ؟! فمَنْ لا يطيقُ الصبرَ علىٰ ألمِ المجاهدةِ كيفَ يطيقُ ألمَ عذابِ اللهِ ؟!

ما أراكِ تتوانينَ عنِ النظرِ لنفسِكِ إلا لكفرٍ خفيٍّ أوْ لحمقٍ جليٍّ :

أمَّا الكفرُ الخفيُّ . . فهوَ ضعفُ إيمانِكِ بيومِ الحسابِ ، وقلَّةُ معرفتِكِ بعظمِ قدْرِ الثوابِ والعقابِ .

وأمَّا الحمقُ الجليُّ . . فاعتمادُكِ علىٰ كرمِ اللهِ تعالىٰ وعفوِهِ مِنْ غيرِ التفاتٍ إلىٰ مكرِهِ واستدراجِهِ ، واستغنائِهِ عنْ عبادتِكِ ، معَ أنَّكِ لا تعتمدينَ علىٰ كرمِهِ في لقمةٍ مِنَ الخبزِ ، أوْ حبَّةٍ مِنَ المالِ ، أوْ كلمةٍ واحدةٍ تسمعينَها مِنَ الخلقِ ، بلْ تتوصَّلينَ إلىٰ غرضِكِ في ذلكَ بجميعِ الحيلِ ، وبهـٰذا الجهلِ تستحقينَ لقبَ الحماقةِ مِنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ حيثُ قالَ : « الكيسُ مَنْ دانَ نفسَهُ وعملَ لما بعدَ الموتِ ، والأحمقُ مَنْ أتبعَ نفسَهُ هواها وتمنَّىٰ على اللهِ الأمانيَّ »(١) .

ويحَكِ يا نفسُ ! لا ينبغي أنْ تغرَّكِ الحياةُ الدنيا ، ولا يغرنَّكِ باللهِ الغرورُ ، فانظري لنفسِكِ ؛ فما أمرُكِ بمهمٌ لغيرِكِ ، ولا تضيِّعي أوقاتَكِ ، فالأنفاسُ معدودةٌ ، فإذا مضىٰ منكِ نَفَسٌ . . فقدْ ذهبَ بعضُكِ ، فاغتنمي

---

(١) رواه الترمذي (٢٤٥٩) ، وابن ماجه (٤٢٦٠) ، وعندهما (والعاجز) بدل (والأحمق) .

الصحةَ قبلَ السقمِ ، والفراغَ قبلَ الشغلِ ، والغنىٰ قبلَ الفقرِ ، والشبابَ قبلَ الهرمِ ، والحياةَ قبلَ الموتِ ، واستعدي للآخرةِ علىٰ قدْرِ بقائِكِ فيها .

يا نفسُ ؛ أما تستعدِّينَ للشتاءِ بقدْرِ طولِ مدَّتِهِ ؛ فتجمعينَ لهُ القوتَ والكسوةَ والحطبَ وجميعَ الأسبابِ ، ولا تتكلينَ في ذلكَ علىٰ فضْلِ اللهِ وكرمِهِ حتىٰ يدفعَ عنكِ البردَ مِنْ غيرِ جبَّةٍ ولبْدٍ وحطبٍ وغيرِ ذلكَ ؛ فإنَّهُ قادرٌ علىٰ ذلكَ ، أفتظنينَ أيَّتُها النفسُ أنَّ زمهريرَ جهنَّمَ أخفُّ برداً أوْ أقصرُ مدَّةً مِنْ زمهريرِ الشتاءِ ؟! أفتظنينَ أنَّ العبدَ ينجو منها بغيرِ سعيٍ ؟! هيهاتَ ! كما لا يندفعُ بردُ الشتاءِ إلا بالجبَّةِ والنارِ وسائرِ الأسبابِ . فلا يندفعُ حرُّ النارِ وبردُها إلا بحصنِ التوحيدِ وخندقِ الطاعاتِ ، وإنَّما كرمُ اللهِ تعالىٰ في أنْ عرَّفَكِ طريقَ التحصُّنِ ، ويسَّرَ لكِ أسبابَهُ ، لا في أنْ يدفعَ عنكِ العذابَ دونَ حصنِهِ ، كما أنَّ كرمَ اللهِ تعالىٰ في دفعِ بردِ الشتاءِ أنْ خلقَ النارَ ، وهداكِ لطريقِ استخراجِها مِنْ بينِ حديدةٍ وحجرٍ حتىٰ تدفعي بها بردَ الشتاءِ عنْ نفسِكِ ، وكما أنَّ شراءَ الحطبِ والجبةِ ممَّا يستغني عنهُ خالقُكِ ومولاكِ ، وإنَّما تشتريهِ لنفسِكِ ؛ إذْ خلقَهُ سبباً لاستراحتِكِ . فطاعاتُكِ ومجاهداتُكِ أيضاً هوَ مستغنٍ عنها ، وإنَّما هيَ طريقُكِ إلىٰ تجاتِكِ ، فمَنْ أحسنَ . . فلنفسِهِ ، ومَنْ أساءَ . . فعليها ، واللهُ غنيٌّ عنِ العالمينَ .

ويحَكِ يا نفسُ ؛ انزعي عنْ جهلِكِ ، وقيسي آخرتَكِ بدنياكِ ، فما خلقُكُمْ ولا بعثُكُمْ إلا كنفسٍ واحدةٍ ، وكما بدأنا أولَ خلقٍ نعيدُهُ ، وكما بدأكُمْ تعودونَ ، وسنةُ اللهِ تعالىٰ لا تجدينَ لها تبديلاً ولا تحويلاً .

ويحَكِ يا نفسُ ! ما أراكِ إلا ألفتِ الدنيا وأنستِ بها ، فعسرَ عليكِ مفارقتُها وأنتِ مقبلةٌ علىٰ مقاربتِها ، وتؤكدينَ في نفسِكِ مودَّتَها ، فاحسبي أنَّكِ غافلةٌ عنْ عقابِ اللهِ وثوابِهِ ، وعنْ أهوالِ القيامةِ وأحوالِها ، فما أنتِ مؤمنةٌ بالموتِ المفرِّقِ بينَكِ وبينَ محابِّكِ ؟ أفترى أنَّ مَنْ يدخلُ دارَ ملكٍ ليخرجَ مِنَ الجانبِ الآخرِ ، فمدَّ بصرَهُ إلىٰ وجهٍ مليحٍ يعلمُ أنَّهُ يستغرقُ ذلكَ قلبَهُ ، ثمَّ يضطرُّ ـ لا محالةَ ـ إلىٰ مفارقتِهِ . أهوَ معدودٌ مِنَ العقلاءِ أمْ مِنَ الحمقى ؟

أما تعلمينَ أنَّ الدنيا دارٌ لملكِ الملوكِ ، وما لكِ فيها إلا مجازٌ ، وكلُّ ما فيها لا يصحبُ المجتازينَ بها بعدَ الموتِ ، ولذلكَ قالَ سيِّدُ البشرِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ روحَ القدسِ نفثَ في رُوعي : أحببْ مَنْ أحببتَ فإنَّكَ مفارقُهُ[1] ، واعملْ ما شئتَ فإنَّكَ مجزيٌّ بهِ ، وعشْ ما شئتَ فإنَّكَ ميتٌ »[2] .

ويحَكِ يا نفسُ ! أما تعلمينَ أنَّ كلَّ مَنْ يلتفتُ إلىٰ ملاذِّ الدنيا ، ويأنسُ بها معَ أنَّ الموتَ مِنْ ورائِهِ . فإنَّما يستكثرُ مِنَ الحسرةِ عندَ المفارقةِ ، وإنَّما يتزوَّدُ مِنَ السمِّ المهلكِ وهوَ لا يدري ؟! أوما تنظرينَ إلى الذينَ مضوا كيفَ

---

[1] في غير (ص) : (ما) بدل (من) .

[2] روىٰ لفظ : « إن روح القدس نفث في روعي » عبد الرزاق في « المصنف » (١١/ ١٢٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ٢٧) ، وتتمة الحديث رواها أبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٢٠٢) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٥٨) .

بنوا وعلَوا ، ثمَّ ذهبوا وخلَّوا ، وكيفَ أورثَ اللهُ أرضَهُمْ وديارَهُمْ أعداءَهُمْ ، أما ترينَهُمْ[1] كيفَ يجمعونَ ما لا يأكلونَ ، ويبنونَ ما لا يسكنونَ ، ويؤملونَ ما لا يدركونَ ، يبني كلُّ واحدٍ قصراً مرفوعاً إلىٰ جهةِ السماءِ ، ومقرُّهُ قبرٌ محفورٌ تحتَ الأرضِ ، فهلْ في الدنيا حمقٌ وانتكاسٌ أعظمُ مِنْ هـٰذا ؟! يعمُرُ الواحدُ دنياهُ وهوَ مرتحلٌ عنها يقيناً ، ويخرِّبُ آخرتَهُ وهوَ صائرٌ إليها قطعاً ! أما تستحيينَ يا نفسُ مِنْ مساعدةِ هؤلاءِ الحمقىٰ علىٰ حماقتِهِمْ .

واحسبي أنَّكِ لستِ ذاتَ بصيرةٍ تهتدي إلىٰ هـٰذهِ الأمورِ ، وإنَّما تميلينَ بالطبعِ إلى التشبُّهِ والاقتداءِ ، فقيسي عقلَ الأنبياءِ والعلماءِ والحكماءِ بعقلِ هؤلاءِ المكبِّينَ على الدنيا ، واقتدي مِنَ الفريقينِ بمَنْ هوَ أعقلُ عندَكِ إنْ كنتِ تعتقدينَ في نفسِكِ العقلَ والذكاءَ .

يا نفسُ ؛ ما أعجبَ أمرَكِ وأشدَّ جهلَكِ وأظهرَ طغيانَكِ ! عجباً لكِ ! كيفَ تعمينَ عنْ هـٰذهِ الأمورِ الواضحةِ الجليَّةِ ولعلَّكِ يا نفسُ أسكرَكِ حبُّ الجاهِ ، وأدهشَكِ عنْ فهمِها ، أوَما تتفكرينَ أنَّ الجاهَ لا معنىٰ لهُ إلا ميلُ القلوبِ منْ بعضِ الناسِ إليكِ ؟ فاحسبي أنَّ كلَّ مَنْ علىٰ وجهِ الأرضِ سجدَ لكِ وأطاعَكِ ، أفما تعرفينَ أنَّهُ بعدَ خمسينَ سنةً لا تبقينَ أنتِ ولا أحدٌ ممَّنْ علىٰ وجهِ الأرضِ ممَّنْ عبدَكِ وسجدَ لكِ ، وسيأتي زمانٌ لا يبقىٰ ذكرُكِ ولا ذكرُ مَنْ ذكرَكِ ؛ كما أتىٰ على الملوكِ الذينَ كانوا مِنْ قبلِكِ ،

---

(١) في جميع النسخ : (أما تراهم) ، والمثبت من (ق) .

فـ﴿ هَلْ تُحِسُّ مِنْهُم مِّنْ أَحَدٍ أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْزًا ﴾ ، فكيفَ تبيعينَ يا نفسُ ما يبقىٰ أبدَ الآبادِ بما لا يبقىٰ أكثرَ مِنْ خمسينَ سنةً إنْ بقيَ ؟! هـٰذا إنْ كنتِ ملكاً مِنْ ملوكِ الأرضِ ، سلمَ لكِ الشرقُ والغربُ ، حتىٰ أذعنَتْ لكِ الرقابُ ، وانتظمَتْ لكِ الأسبابُ ، كيفَ ويأبىٰ إدبارُكِ وشقاوتُكِ أنْ يسلمَ لكِ أمرُ محلتِكِ ، بلْ أمرُ دارِكِ فضلاً عنْ محلتِكِ ؟! فإنْ كنتِ يا نفسُ لا تتركينَ الدنيا رغبةً في الآخرةِ لجهلِكِ وعمىٰ بصيرتِكِ . . فما لكِ لا تتركينَها ترفُّعاً عنْ خسَّةِ شركائِها ، وتنزُّهاً عنْ كثرةِ عنائِها ، وتوقِّياً مِنْ سرعةِ فنائِها ؟! أمْ ما لكِ لا تزهدينَ في قليلِها بعدَ أنْ زهدَ فيكِ كثيرُها ؟! وما لكِ تفرحينَ بدنيا إنْ ساعدَتْكِ . . فلا تخلو بلدُكِ عنْ جماعةٍ منَ اليهودِ والمجوسِ يسبقونَكِ بها ، ويزيدونَ عليكِ في نعيمِها وزينتِها ، فأفٍّ لدنيا يسبقُكِ بها هؤلاءِ الأخسَّاءُ ، فما أجهلَكِ وأخسَّ همَّتَكِ وأسقطَ رأيَكِ ! إذْ رغبتِ عنْ أنْ تكوني في زمرةِ المقرَّبينَ مِنَ النبيينَ والصدِّيقينَ في جوارِ ربِّ العالمينَ أبدَ الآبدينِ ؛ لتكوني في صفِّ النعالِ مِنْ جملةِ الحمقى الجاهلينَ أياماً قلائلَ ، فيا حسرةً عليكِ إذْ خسرتِ الدنيا والدينَ .

فبادري ـ ويحَكِ يا نفسُ ـ فقدْ أشرفتِ على الهلاكِ ، واقتربَ الموتُ ، ووردَ النذيرُ ، فمَنْ ذا يصلِّي عنكِ بعدَ الموتِ ، ومَنْ ذا يصومُ عنكِ بعدَ الموتِ ، ومَنْ ذا يترضَّىٰ عنكِ ربَّكِ بعدَ الموتِ ؟!

ويحَكِ يا نفسُ ! ما لكِ إلا أيامٌ معدودةٌ هيَ بضاعتُكِ ، إنِ اتجرتِ فيها وقدْ ضيَّعتِ أكثرَها ؛ فلوْ بكيتِ بقيةَ عمرِكِ علىٰ ما ضيَّعتِ منها . . لكنتِ

مقصرةً في حقِّ نفسكِ ، فكيفَ إذا ضيَّعتِ البقيةَ وأصررتِ علىٰ عادتِكِ ؟!

أما تعلمينَ يا نفسُ أنَّ الموتَ موعدُكِ ، والقبرَ بيتُكِ ، والترابَ فراشُكِ ، والدودَ أنيسُكِ ، والفزَعَ الأكبرَ بينَ يديكِ ، أما علمتِ يا نفسُ أنَّ عسكرَ الموتىٰ علىٰ بابِ البلدِ ينتظرونَكِ ، وقدْ آلوا كلُّهُمْ علىٰ أنفسِهِمْ بالأيمانِ المغلَّظةِ أنَّهُمْ لا يبرحونَ مِنْ مكانِهِمْ ما لمْ يأخذوكِ معَهُمْ .

أما تعلمينَ يا نفسُ أنَّهُمْ يتمنَّونَ الرجعةَ إلى الدنيا يوماً ليشتغلوا بتداركِ ما فرطَ منهُمْ ، وأنتِ في أمنيَّتِهِمْ ، ويومٌ مِنْ عمرِكِ لوْ بيعَ منهم بالدنيا بحذافيرِها . . لاشتروهُ لوْ قدروا عليهِ ، وأنتِ تضيعينَ أيَّامَكِ في الغفلةِ والبطالةِ .

ويحَكِ يا نفسُ ! أما تستحيينَ ؟! تزيِّنينَ ظاهرَكِ للخلقِ ، وتبارزينَ اللهَ في السرِّ بالعظائمِ ، أفتستحيينَ مِنَ الخلقِ ولا تستحيينَ مِنَ الخالقِ ؟! ويحَكِ ! أهوَ أهونُ الناظرينَ عليكِ ؟! أتأمرينَ الناسَ بالخيرِ وأنتِ متلطِّخةٌ بالرذائلِ ، تدعينَ إلى البرِّ وأنتِ منهُ فارَّةٌ ، وتذكرينَ باللهِ وأنتِ لهُ ناسيةٌ ، أما تعلمينَ يا نفسُ أنَّ المذنبَ أنتنُ مِنَ العذرةِ ، وأنَّ العذرةَ لا تطهِّرُ غيرَها ؟! فلِمَ تطمعينَ في تطهيرِ غيرِكِ وأنتِ غيرُ طيِّبةٍ في نفسِكِ ؟!

ويحَكِ يا نفسُ ! لوْ عرفتِ نفسَكِ حقَّ المعرفةِ . . لظننتِ أنَّ الناسَ ما يصيبُهُمْ بلاءٌ إلا بشؤمِكِ .

ويحَكِ يا نفسُ ! قدْ جعلتِ نفسَكِ حماراً لإبليسَ يقودُكِ إلىٰ حيثُ

يريدُ ، ويسخرُ بكِ ، ومعَ هـٰذا فتعجبينَ بعملِكِ وفيهِ مِنَ الآفاتِ ما لوْ نجوتِ منها رأساً برأسٍ . لكانَ الربحُ في يديكِ ، وكيفَ تعجبينَ بعملِكِ معَ كثرةِ خطاياكِ وزلَلِكِ ، وقدْ لعنَ اللهُ إبليسَ بخطيئةٍ واحدةٍ بعدَ أنْ عبدَهُ مئتي ألفِ سنةٍ ، وأخرجَ آدمَ مِنَ الجنةِ بخطيئةٍ واحدةٍ معَ كونِهِ نبيَّهُ وصفيَّهُ ؟!

ويحَكِ يا نفسُ ! ما أغدَرَكِ !

ويحَكِ يا نفسُ ! ما أوقحَكِ !

ويحَكِ يا نفسُ ! ما أجهلَكِ وما أجرأَكِ على المعاصي !

ويحَكِ كمْ تعقدينَ فتنقضينَ .

ويحَكِ كمْ تعهدينَ فتغدرينَ .

ويحَكِ يا نفسُ ! أتشتغلينَ معَ هـٰذهِ الخطايا بعمارةِ دنياكِ كأنَّكِ غيرُ مرتحلةٍ عنها ؟! أما تنظرينَ إلىٰ أهلِ القبورِ كيفَ كانوا جمعوا كثيراً ، وبنَوا مشيداً ، وأمَّلوا بعيداً ، فأصبحَ جمعُهُمْ بوراً ، وبنيانهم قبوراً ، وأملُهُمْ غروراً ؟!

ويحَكِ يا نفسُ ! أما لكِ بهِمْ عبرةٌ ؟! أما لكِ إليهِمْ نظرةٌ ؟! أتظنينَ أنَّهُمْ دعوا إلى الآخرةِ وأنتِ مِنَ المخلَّدينَ ؟! هيهاتَ هيهاتَ ! ساءَ ما تتوهَّمينَ ، ما أنتِ إلا في هدمِ عمرِكِ منذُ سقطتِ مِنْ بطنِ أمِّكِ ، فابني علىٰ وجهِ الأرضِ قصرَكِ ، فإنَّ بطنَها عنْ قليلٍ يكونُ قبرَكِ ! أما تخافينَ إذا بلغَتِ النفسُ منكِ التراقيَ أنْ تبدوَ رسلُ ربِّكِ منحدرةً إليكِ بسوادِ الألوانِ ، وكلَحِ

الوجوهِ ، وبشرى العذابِ ؟! فهلْ ينفعُكِ حينئذٍ الندمُ ، أوْ يُقبلُ منكِ الحزنُ ، أوْ يُرحمُ منكِ البكاءُ ؟

والعجبُ كلُّ العجبِ منكِ يا نفسُ أنَّكِ معَ هٰذا تدَّعينَ البصيرةَ والفطنةَ ، ومِنْ فطنتِكِ أنَّكِ تفرحينَ كلَّ يومٍ بزيادةِ مالِكِ ، ولا تحزنينَ بنقصانِ عمرِكِ ، وما نفعُ مالٍ يزيدُ وعمرٍ ينقصُ ؟!

ويحَكِ يا نفسُ ! تعرضينَ عنِ الآخرةِ وهيَ مقبلةٌ عليكِ ، وتقبلينَ على الدنيا وهيَ معرضةٌ عنكِ ، فكمْ مِنْ مستقبلٍ يوماً لمْ يستكملْهُ ، وكمْ مِنْ مؤمِّلٍ لغدٍ لمْ يبلغْهُ ، فأنتِ تشاهدينَ ذلكَ في إخوانِكِ وأقاربِكِ وجيرانِكِ ، وترينَ تحسُّرَهُمْ عندَ الموتِ ، ثمَّ لا ترجعينَ عنْ جهالتِكِ !

فاحذري أيَّتُها النفسُ المسكينةُ يوماً آلى اللهُ فيهِ علىٰ نفسِهِ ألا يتركَ عبداً أمرَهُ في الدنيا ونهاهُ حتىٰ يسألَهُ عنْ عملِهِ ؛ دقيقِهِ وجليلِهِ ، سرِّهِ وعلانيتِهِ ، فانظري يا نفسُ بأيِّ بدنٍ تقفينَ بينَ يدي اللهِ ؟ وبأيِّ لسانٍ تجيبينَ ؟ وأَعدِّي للسؤالِ جواباً ، وللجوابِ صواباً ، واعملي بقيَّةَ عمرِكِ في أيامٍ قصارٍ لأيامٍ طوالٍ ، وفي دارِ زوالٍ لدارِ مُقامةٍ ، وفي دارِ حزنٍ ونصَبٍ لدارِ نعيمٍ وخلودٍ ، اعملي قبلَ ألا تعملي ، اخرجي مِنَ الدنيا اختياراً خروجَ الأحرارِ قبلَ أنْ تخرجي منها على الاضطرارِ ، ولا تفرحي بما يساعدُكِ مِنْ زهراتِ الدنيا ، فربَّ مسرورٍ مغبونٌ ، وربَّ مغبونٍ لا يشعرُ ، فويلٌ لمَنْ لهُ الويلُ ثمَّ لا يشعرُ ، يضحكُ ويفرحُ ، ويلهو ويمرحُ ، ويأكلُ ويشربُ ، وقدْ حقَّ لهُ في كتابِ اللهِ تعالىٰ أنَّهُ مِنْ وقودِ النارِ !

فليكنْ نظرُكِ يا نفسُ إلى الدنيا اعتباراً ، وسعيُكِ لها اضطراراً ، ورفضُكِ لها اختياراً ، وطلبُكِ للآخرةِ ابتداراً ، ولا تكوني ممَّنْ يعجزُ عنْ شكرِ ما أُوتيَ ، ويبتغي الزيادةَ فيما بقيَ ، وينهى الناسَ ولا ينتهي .

واعلمي يا نفسُ أنَّهُ ليسَ للدينِ عوضٌ ، ولا للإيمانِ بدلٌ ، ولا للجسدِ خلفٌ ، ومَنْ كانَتْ مطيَّتُهُ الليلَ والنهارَ . . فإنَّهُ يُسارُ بهِ وإنْ لمْ يسرْ .

فاتعظي يا نفسُ بهـٰذهِ الموعظةِ ، واقبلي هـٰذهِ النصيحةَ ، فإنَّ مَنْ أعرضَ عنِ الموعظةِ . . فقدْ رضيَ بالنارِ ، وما أراكِ بها راضيةً ، ولا لهـٰذهِ الموعظةِ واعيةً ، فإنْ كانَتِ القساوةُ تمنعُكِ عنْ قبولِ الموعظةِ . . فاستعيني عليها بدوامِ التهجُّدِ والقيامِ ؛ فإنْ لمْ تزلْ . . فبالمواظبةِ على الصيامِ ، فإنْ لمْ تزلْ . . فبقلةِ المخالطةِ والكلامِ ، فإنْ لمْ تزلْ . . فبصلةِ الأرحامِ ، واللطفِ بالأيتامِ ، فإنْ لمْ تزلْ . . فاعلمي أنَّ اللهَ قدْ طبعَ علىٰ قلبِكِ وأقفلَ عليهِ ، وأنَّهُ قدْ تراكمَتْ ظلمةُ الذنوبِ علىٰ ظاهرِهِ وباطنِهِ ، فوطِّني نفسَكِ على النارِ ، فقدْ خلقَ اللهُ الجنةَ وخلقَ لها أهلاً ، وخلقَ النارَ وخلقَ لها أهلاً ، فكلٌّ ميسَّرٌ لما خُلِقَ لهُ ، فإنْ لمْ يبقَ فيكِ مجالٌ للوعظِ . . فاقنطي مِنْ نفسِكِ ، والقنوطُ كبيرةٌ مِنَ الكبائرِ نعوذُ باللهِ مِنْ ذلكَ ، فلا سبيلَ لكِ إلى القنوطِ ، ولا سبيلَ لكِ إلى الرجاءِ معَ انسدادِ طرقِ الخيرِ عليكِ ، فإنَّ ذلكَ اغترارٌ وليسَ برجاءٍ ، فانظري الآنَ هلْ يأخذُكِ حزنٌ علىٰ هـٰذهِ المصيبةِ التي ابتليتِ بها ؟ وهلْ تسمحُ عينُكِ بدمعةٍ رحمةً منكِ علىٰ نفسِكِ ، فإنْ

سمحَتْ . . فمستقى الدمعِ مِنْ بحرِ الرحمةِ ، فقدْ بقيَ فيكِ موضعٌ للرجاءِ ، فواظبي على النياحةِ والبكاءِ ، واستغيثي بأرحمِ الراحمينَ ، واشتكي إلىٰ أكرمِ الأكرمينَ ، وأدمني الاستغاثةَ ، ولا تملِّي طولَ الشكايةِ ؛ لعلَّهُ أَنْ يرحمَ ضعفَكِ ويغيثَكِ ، فإنَّ مصيبتَكِ قدْ عظمَتْ ، وبليتَكِ قدْ تفاقمَتْ ، وتماديَكِ قدْ طالَ ، وقدِ انقطعَتْ منكِ الحيلُ ، وراحَتْ عنكِ العللُ ، فلا مذهبَ ولا مطلبَ ، ولا مستغاثَ ولا مهربَ ، ولا ملجأَ ولا منجىٰ إلا إلىٰ مولاكِ ، فافزعي إليهِ بالتضرُّعِ ، واخشعي في تضرُّعِكِ علىٰ قدْرِ عظمِ جهلِكِ وكثرةِ ذنوبِكِ ؛ لأنَّهُ يرحمُ المتضرِّعَ الذليلَ ، ويغيثُ الطالبَ المتلهِّفَ ، ويجيبُ دعوةَ المضطرِّ .

وقدْ أصبحتِ واللهِ إليهِ اليومَ مضطرةً ، وإلىٰ رحمتِهِ محتاجةً ، وقدْ ضاقَتْ بكِ السبلُ ، وانسدَّتْ عليكِ الطرقُ ، وانقطعَتْ منكِ الحيلُ ، ولمْ تنجعْ فيكِ العظاتُ ، ولمْ يكسرْكِ التوبيخُ ، فالمطلوبُ منهُ كريمٌ ، والمسؤولُ جوادٌ ، والمستغاثُ بهِ برٌّ رؤوفٌ ، والرحمةُ واسعةٌ ، والكرمُ فائضٌ ، والعفوُ شاملٌ ، وقُولي : (يا أرحمَ الراحمينَ ، يا رحمانُ ، يا رحيمُ ، يا حليمُ ، يا عظيمُ ، يا كريمُ ؛ أنا المذنبُ المصرُّ ، أنا الجريءُ الذي لا أقلعُ ، أنا المتمادي الذي لا أستحي ، هٰذا مقامُ المتضرِّعِ المسكينِ ، والبائسِ الفقيرِ ، والضعيفِ الحقيرِ ، والهالكِ الغريقِ ؛ فعجِّلْ إغاثتي وفرجي ، وأرني آثارَ رحمتِكَ ، وأذقْني بردَ عفوِكَ ومغفرتِكَ ، وارزقْني قوَّةَ عصمتِكَ ، يا أرحمَ الراحمينَ) اقتداءً بأبيكِ آدمَ عليهِ السلامُ ، فقدْ قالَ وهبُ بنُ منبهٍ :

لما أهبطَ اللهُ عزَّ وجلَّ آدمَ إلى الأرضِ مِنَ الجنةِ . . مكثَ لا ترقأُ لهُ دمعةٌ ، فاطلعَ اللهُ عزَّ وجلَّ عليهِ في اليومِ السابعِ وهوَ محزونٌ كئيبٌ كظيمٌ منكِّسٌ رأسَهُ فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : يا آدمُ ؛ ما هـٰذا الجهدُ الذي أرىٰ بكَ ؟ قالَ : يا ربِّ ؛ عظمَتْ مصيبتي ، وأحاطَتْ بي خطيئتي ، وأُخرجتُ مِنْ ملكوتِ ربِّي ، فصرتُ في دارِ الهوانِ بعدَ الكرامةِ ، وفي دارِ الشقاءِ بعدَ السعادةِ ، وفي دارِ النصبِ بعدَ الراحةِ ، وفي دارِ البلاءِ بعدَ العافيةِ ، وفي دارِ الزوالِ بعدَ القرارِ ، وفي دارِ الموتِ والفناءِ بعدَ الخلودِ والبقاءِ ، فكيفَ لا أبكي علىٰ خطيئتي ؟ فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : يا آدمُ ؛ ألمْ أصطفِكَ لنفسي ، وأحللتُكَ داري ، وخصصتُكَ بكرامتي ، وحذَّرتُكَ سخطي ؟ ألمْ أخلقْكَ بيدي ، ونفختُ فيكَ مِنْ روحي ، وأسجدتُ لكَ ملائكتي ، فعصيتَ أمري ، ونسيتَ عهدي ، وتعرَّضتَ لسخطي ، فوعزَّتي وجلالي ؛ لوْ ملأتُ الأرضَ رجالاً كلَّهُمْ مثلَكَ ، يعبدونَني ويسبِّحونَني ثمَّ عصوني . . لأنزلتُهُمْ منازلَ العاصينَ ، فبكىٰ آدمُ عليهِ السلامُ عندَ ذلكَ ثلاثَ مئةِ عامٍ(١) .

وكانَ عبيدُ اللهِ البجليُّ كثيرَ البكاءِ(٢) ، يقولُ في بكائِهِ طولَ ليلِهِ : (إلـٰهي ؛ أنا الذي كلَّما طالَ عمري . . زادَتْ ذنوبي ، أنا الذي كلَّما هممتُ

---

(١) رواه ابن قدامة في « التوابين » (ص ٩) ، وروى ابن سعد في « طبقاته » (١/ ١٥) عن الحسن : (بكىٰ آدم على الجنة ثلاث مئة سنة) .

(٢) في غير (ف) : (عبد الله) بدل (عبيد الله) .

بتركِ خطيئةٍ. . عرضَتْ لي شهوةٌ أخرىٰ ، وا عبيداهُ ؛ خطيئةٌ لمْ تبلَ وصاحبُها في طلبِ أخرى ! وا عبيداهُ ؛ إنْ كانَتِ النارُ لكَ مقيلاً ومأوىً ، وا عبيداهُ ؛ إنْ كانَتِ المقامعُ لرأسِكَ تهيَّأُ ، وا عبيداهُ ؛ قُضِيَتْ حوائجُ الطالبينَ ولعلَّ حاجتَكَ لا تُقضىٰ) .

وقالَ منصورُ بنُ عمَّارٍ : سمعتُ في بعضِ الليالي بالكوفةِ عابداً يناجي ربَّهُ وهوَ يقولُ : (يا ربِّ ؛ وعزَّتِكَ ما أردتُ بمعصيتِكَ مخالفتَكَ ، ولا عصيتُكَ إذْ عصيتُكَ وأنا بمكانِكَ جاهلٌ ، ولا لعقوبتِكَ متعرِّضٌ ، ولا لنظرِكَ مستخفٌّ ، ولكنْ سوَّلَتْ لي نفسي ، وأعانَني علىٰ ذلكَ شِقوتي ، وغرَّني سترُكَ المرخيُّ عليَّ ، فعصيتُكَ بجهلي ، وخالفتُكَ بفعلي ، فمِنْ عذابِكَ الآنَ مَنْ يستنقذُني ، أوْ بحبلِ مَنْ أعتصمُ إنْ قطعتَ حبلَكَ عنِّي ؟ واسوءتاهُ مِنَ الوقوفِ بينَ يديكَ غداً إذا قيلَ للمخفِّينَ : جوزوا ، وقيلَ للمثقلينَ : حُطُّوا ، أمعَ المخفِّينَ أجوزُ أمْ معَ المثقلينَ أحطُّ ؟ ويلي ! كلَّما كبرَتْ سنِّي . . كثرَتْ ذنوبي ، ويلي ! كلَّما طالَ عمري . . كثرَتْ معاصيَّ ، فمِنْ كمْ أتوبُ ؟ وفي كمْ أعودُ ؟ أما آنَ لي أنْ أستحييَ مِنْ ربِّي ؟)(١) .

فهٰذهِ طرقُ القومِ في مناجاةِ مولاهُمْ ، وفي معاتبةِ نفوسِهِمْ ، وإنَّما مطلبُهُمْ مِنَ المناجاةِ الاسترضاءُ ، ومقصدُهُمْ مِنَ المعاتبةِ التنبيهُ

---

(١) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ١١٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٩/٣٢٨) ، وفي (ج ، ص) : (فإلىٰ متىٰ أتوب ؟ وإلىٰ متىٰ أعود ؟) بدل (فمن كم أتوب ؟ وفي كم أعود) ؟ .

والاسترعاءُ ، فمَنْ أهملَ المعاتبةَ والمناجاةَ . . لمْ يكنْ لنفسِهِ مراعياً ، ويوشكُ ألا يكونَ اللهُ تعالىٰ عنهُ راضياً ، والسلامُ .

* * *

تمّ كتاب المراقبة والمحاسبة

وهو الكتاب الثّامن من ربع المنجيات من كتب إحياء علوم الدين

والحمد لله رب العالمين ، والصّلاة والسّلام على سيّدنا محمّدٍ وآله أجمعين

يتلوه كتاب التفكّر

NEFSİ UYARIP KINAMAK

Bilmiş ol ki; en büyük düşmanın, seni kuşatan, iki koltuğun arasındaki nefsindir. Dâima kötülüğü emreder şekilde yaratılmıştır. İşi, iyilikten uzaklaşıp fenalığa meyletmektir. Onu, tezkiye edip doğrultmak, Rabbine ve Hâlik'ına ibâdet için kahır zincirine vurmak, arzularından alıkoyup zevklerinden uzaklaştırmakla memursun. Şâyet biraz ihmâl edersen, azar ve bir daha önüne geçilmez hâl alır. Durmadan onu uyarır, kınar ve levmedersen o zaman "nefs-i emmâre"likten çıkar da Allahu Teâlâ'nın kendisine yemîn ettiği "nefs-i levvâme" hâline döner.

Şâyet Allahu Teâlâ'dan râdıye ve mardıyye olarak kulları ile haşr olunmasını istersen, bir an onu boş bırakma. Önce kendini ıslâh edip yola getirmeden başkasına va'z u nasîhata bakma. Nitekim Allahu Teâlâ **Îsâ aleyhisselâm**a; *"Önce nefsine, sonra da başkalarına va'z et. Yoksa benden utan."* buyurmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'de:

وَذَكِّرْ فَإِنَّ الذِّكْرٰى تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ

"Hatırlat, çünkü hatırlatmak mü'minlere fayda sağlar." (Zâriyât suresi, 51/55) buyrulmuştur.

Senin çıkar yolun, nefsine yönelip cehâlet ve gabâvetini ona anlatmak, zekâvet ve hidâyetiyle izzete ulaşacağını kendisine bildirmek; ahmaklığında israr edince ona; "Hikmetten dem vururken ahmaklık içinde kalmanın mânası nedir? Önünde cennet ve cehennemin bulunduğunu, yakında bunlardan birine gideceğini bilmiyor musun? Sen büyük bir tehlike ile karşı karşıya bulunurken bu eğlence ve zevk u safâ nedir? Belki yârın ve belki yârından da evvel buradan göçeceğini düşünmüyor ve Allahu Teâlâ'nın yakın gördüğü şeyi sen nasıl uzak görüyorsun? Her geleceğin, yakın olduğunu bilmiyor musun? Ölümün, bir elçi ve haberci göndermeden ânî olarak geldiğini anlamıyor musun? Herkesin her nefeste ânî olarak ölmesi veya ânî olarak da hastalanması mümkündür. Hastalık ise insanı ölüme sürükleyebilir. Her yakından daha yakın olan ölüm için niye hazırlanmıyorsun? Allahu Teâlâ'nın:

اِقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ مُعْرِضُونَ. مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرٍ مِنْ رَبِّهِمْ مُحْدَثٍ إِلَّا اسْتَمَعُوهُ وَهُمْ يَلْعَبُونَ. لَاهِيَةً قُلُوبُهُمْ.

"İnsanların hesap görme zamanı yaklaştı. Fakat onlar hâlâ habersiz, haktan yüz çeviriyorlar. Rablerinden kendilerine gelen her yeni ihtarı mutlaka gönülleri gaflet içinde eğlenerek dinlerler." (Enbiyâ suresi, 21/1-3) buyurduğu üzerinde düşünmüyor musun? Yazıklar olsun sana ey nefis, eğer Allah görmüyor diye isyâna dalıyorsan, bu en büyük bir küfürdür. Şâyet Allah'ın gördüğünü bilerek isyân ediyorsan, ne büyük edepsizlik ve hayâsızlıktır!" diye nefsine çatmalısın ve devamla;

"Yazıklar olsun sana ey nefis, kölelerinden veya kardeşlerinden biri senin karşında hoşlanmadığın bir işi yapsalar, onlara nasıl kızarsın? Bunu bir hatırla da hangi cesaretle Allah'a karşı isyan ettiğini düşün. Eğer onun gadab ve azâbına dayanabileceğini düşünüyorsan vay hâline! O'nun ikab ve azâbı hepsinden ağırdır. Bunu da, bir saat güneşin altında veya hamamda kalmak veyahut parmağını ateşte tutmakla deneyebilirsin. Yoksa Allah'ın fazl u keremine mi aldanıyorsun? O'nun, senin tâat ve ibâdetine muhtaç olmadığını düşünerek buna mı mağrûr oluyorsun?

Evvelâ, şâyet bu dâvanda sâdık isen dünyalık hususunda neden O'na güvenmiyorsun? Düşmanın saldırısına karşı niçin çeşitli hîlelere başvurmuyorsun? Allah'ın keremine niçin bağlanmıyorsun? Paraya muhtaç olduğun vakit, niçin cansiperâne çalışıyor ve her çareye başvuruyorsun da Allahu Teâlâ'nın sünnet ve âdetinde değişiklik olmadığını, âhiretin ve dünyanın Rabbi, bir olup insan için sa'y u gayretinden başka bir şey bulunmadığını bilmiyorsun?

Yazıklar olsun sana ey nefis! Şâyân-ı hayrettir ki, ne nifakın ve ne bâtıl iddiaların vardır? Dilinle imânı iddia edip dururken âzâlarından nifak akıyor. Allahu Teâlâ sana:

وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللّٰهِ رِزْقُهَا

"Yeryüzünde yaşayan bütün canlıların rızkını vermek Allah'a mahsustur." (Hûd suresi, 11/6) ve:

وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعٰى

"İnsan, ancak çalıştığına erişir." (Necm suresi, 53/39) buyurmadı mı? Özellikle dünyalığını tekeffül etti, üzerine aldı ve onun için uğraşmana lüzum kalmadı.

Hâlbuki sen, işinle onu yalanladın. Dehşetler içinde kalmış bir köpek gibi ona saldırdın. Öte yandan âhireti senin sa'y u gayretine bırakmışken, sen onu hakir gören aldanmışlar gibi ondan sarf-ı nazar ettin. Bu ise îman alâmeti değildir. Eğer yalnız dil ile îman kâfi gelseydi, münâfıkların cehennemin en alt tabakalarında işi ne idi?

Sana yazıklar olsun ey nefis! Tutum ve davranışın, hesap gününe inanmayanların tutum ve davranışları gibidir. Yoksa öldüğün vakit, yok olup kurtulacağını mı sanıyorsun? Heyhât, başıboş kalacağını mı sanıyorsun? Rahme atılmış olan bir meniden hâsıl olan nutfe değil misin? Sonra donmuş kan parçası hâline gelip bâzı tavırlardan geçtikten sonra insan sûretini almadın mı? Seni bu hâle getiren, öldürdükten sonra diriltemez mi?

Şâyet hatırından böyle bir şeyler geçiyorsa ne büyük cehâlet ve küfür içindesin. Allahu Teâlâ'nın seni nereden yarattığını düşünmez misin? Seni nutfeden meydâna getirip sana yolu göstermedi mi? Sonra öldürüp mezara koydurmadı mı? Bunları bildiğin halde, **"Sonradan seni dilediği vakit diriltir."** âyetini mi inkâr ediyorsun? Şâyet bunları yalanlamıyor ve tasdik ediyorsan niçin sakınmıyorsun?

Gayr-i müslim bir doktor en sevdiğin bir yemeğin, senin için zararlı olduğunu sana haber verirse, onu yememeye nasıl gayret edersin? Mûcizelerle teyid edilen peygamberlerle, Allahu Teâlâ'nın buyurduklarının, senin nazarında bir gayr-î müslim doktor kadar da mı değeri yoktur? Hâlbuki doktor, tecrübe ve tahmîn ile haber veriyor ki aklı da, ilmi de eksiktir. Bunları bırakalım da, bir çocuğu ele alalım. Çocuk elbisende akrep var dediği vakit bu sözü duyar duymaz hiç delîl aramadan nasıl hemen elbiseni atarsın. Âlimlerin, hakîmlerin, velîlerin ve peygamberlerin sözleri senin nazarında o çocuğun sözünden daha mı düşüktür? Yoksa cehennemin yakıcılığı, bukağı ve kelepçeleri, zakkum ve demir çomakları, irin ve zehirleri, yılan ve akrepleri, kısa bir süre acısını duyacağın dünya akrebinden sana daha mı ehven geliyor?

Senin bu davranışın, akıl işi değildir. Eğer hayvanlar senin durumunu anlasalar sana gülerlerdi. Şâyet şu söylediklerimi anladın ve hepsine inandınsa, o halde niçin amelini ertelersin? Hâlbuki ölüm sana çok yakın ve beklemediğin anda seni yakalar. Ölümün tez gelmeyeceğini nereden bilirsin? Hesâp edelim ki sana yüz yıl mühlet verilmiştir. Bir defa ibâdetin sana yeteceğini mi sanıyorsun? Dağın eteğinde bir defa yedirdiğin atın ile koca dağı aşabileceğini mi sanıyorsun? Şâyet böyle düşünüyorsan, ne büyük ahmaksın?

İlim tahsîli için evinden ayrılıp yıllarca boşta gezdikten sonra memleketine döneceği son yılda okumakla hoca olunabilir mi? Bu görüşte olan adama gülmez misin? Allah'ın keremine dayanarak hoca olunacağını mı sanırsın? Sonra, ömrünün sonunda yapacağın ibâdetin sana yeteceğini kabul edelim. Ömrünün sonunda bulunmadığını nereden biliyorsun? O halde niçin ibâdetle meşgul olmuyorsun? Şâyet farz-ı muhâl olarak daha yaşayacağının sana bildirildiğini kabul edersek, yine niçin ibâdetini sonraya bıraktığını senden sorabiliriz. Bunun sebebi, ancak ibâdetteki ağırlığa nefsinin müsaade etmemesi ve bu zahmete katlanmayarak şehvetlerine uymasıdır.

Ne sanıyorsun? Acaba şehvetlerine muhalefet etmenin kolay olacağı bir gün mü gelecek? Böyle bir günü bekliyorsan, aldanırsın. Çükü Allahu Teâlâ böyle bir gün yaratmamıştır. Ve yaratmaz. Daima cennet, zorluklarla çevrili ve engellerle kuşatılmıştır. Bunları, hiç bir vakit kimse için hafiflemez.

Bir düşünsen; kaç yıldan beridir yârın, yârın, diyerek kendini aldattın durdun. Bugün gitti, yârın geldi, yine eski hesapta kaldın. Hâlbuki bugünün dünden ve yârının bugünden bir farkı yoktur. Dün âciz olduğun şeyden bugün, bugün âciz olduğun şeyden ise yârın âcizsin, belki daha çok âciz olacaksın. Çünkü şehvetler, köklü bir ağaç gibidirler. Şehvetleri söküp atmak için çalıştığı ve kuvvetten düştü diye onu sonraya bırakması, genç ve kuvvetli çağında ağacı kökünden söküp atmak için çalışıp buna muvaffak olamadığından onu ertesi seneye tehîr eden gibidir.

Hâlbuki bir sene sonra kendisi ihtiyarlayıp kuvvetten düşecek, ağacın kökleri ise daha da kuvvetleşecektir. Genç iken güç yetiremeyeceği hususlara, ihtiyarladığında hiç güç yetiremeyeceği ortadadır. İhtiyarlıkta riyâzet meşakkatten, kurdu ehlîleştirmeye çalışmak ise boş zahmetten ibârettir. Yaş ve genç ağacın kolaylıkla eğilip bükülebileceği, kart ve kuru ağacın eğilmeyi kabul etmeyeceği herkesin bildiği bir gerçektir.

Bu kadar açık ve seçik bir şekilde anlatılan bu hususları hâlâ nazara almayıp yine ileride yaparım iddiasına kalkışırsan, daha nasıl hikmetten dem vurursun? Bundan büyük ahmaklık olur mu? Belki de beni ibâdetten alıkoyan, şehvetlerimin zevkine olan düşkünlüğüm, zahmet ve meşakkate dayanamayışımdır, diyeceksin ki, bu da açıkça bir ahmaklık ve en çirkin bir mâzerettir.

Şâyet bu iddianda doğru isen, sâf ve temiz olup ardı arası gelmeyen ebedî nîmetlerin zevkini ara. O da bu dünyada değil, cennette olur. Şâyet şehvetlerinin arzusuna bakıyor ve onların temîni için çalışıyorsan, bu da o şehvetlere muhalefetle temîn edilir. Öyle lokma var ki, birçok lokmalara engel olur. Bir hastaya bir doktor, "Üç gün soğuk su içmeyeceksin, şâyet içersen hastalığın müzminleşir ve ömrün boyunca daha soğuk içemezsin. Şâyet tavsiyeme uyarak içmeyecek olursan iyileşir ve ömrün boyunca soğuk suyu içersin." dediği vakit, ne olursa olsun, ben şimdi içerim, diyen hasta hakkındaki görüşün nedir? Bu adama deli demez misin? İşte senin ömrünün tümü, ebedî olan âhirete nisbetle üç gün de değildir. Acaba üç günlük olan şu fanî dünyada şehevî arzuların acısına sabretmek mi daha büyük, yoksa müddeti uçsuz bucaksız, elem ve kederi sonsuz olan cehennem ateşine dayanmak mı daha zordur? Dünyadaki üç günlük mücahede elemine sabredemeyen, acaba en ağır ebedî olan Allah'ın azâbına nasıl dayanacaktır?

Bütün bu durumlar karşısında hâlâ nefsinle mücâhede etmeyip ona müsâmaha göstermen ya gizli küfründen ya da açık ahmaklığından ileri gelir. Gizli küfrün, sevap ve ikabın önemini bilmemen ve hesap gününe inanmanın zafiyetidir. Açık ahmaklığın ise Allahu Teâlâ'nın senin, ibâdetinden müstağnî olduğunu düşünerek hiç bir kötülükten çekinmeden, O'nun keremi ve affına güvenmendir.

Hâlbuki öte yandan bir lokma ekmek veya bir kuruşta ona güvenin yok. Bütün imkânların ile onları temîne çalışır ve bu hususta her çareye baş vurursun. İşte bu tutum ve davranışların ile Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'den ahmaklık damgasını yersin. Nitekim (yukarıda metni geçen) bir hadîste Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Akıllı adam, nefsini hesâba çekip ölümden sonrası için çalışan, ahmak adam da nefsini hevâsına tâbi kılıp Allah'tan uman kimsedir."* buyurmuştur.

Yazıklar olsun sana ey nefis! Şeytana ve dünyâya aldanmak senin için doğru olmaz. Sen herkesten önce kendine bak, vakitlerini kaybetme, nefesler sayılıdır. Bir nefesin gidince, bir parçan gitmiş demektir. Hastalık gelmeden sıhhatini, meşgale gelmeden boşluğunu, yoksulluk gelmeden varlığını, ihtiyarlık gelmeden gençliğini ve ölüm gelmeden sağlığını ganîmet bil de, âhiretteki ebedî hayâtını düşünerek onun için çalış. İnsaf et önümüzde kış gelecek diye onun günlerini hesap ederek yiyecek, giyecek, yakacak gibi bütün kış ihtiyaçlarını temin etmiyor musun?

Burada niçin Allah'ın fazl u keremine bağlanmıyorsun? Yakacak ve giyeceksiz de Allah beni üşütmez. O, buna kadirdir, demeden her çareye baş vuruyorsun. Acaba cehennem soğuğunun, kışın bu soğuğundan daha az, müddetinin daha kısa olduğunu mu sanıyorsun? Yoksa aralarında bir benzerlik bulunduğunu mu düşünüyorsun? Yoksa hiç çalışmadan bundan kurtuluş imkânlarının varlığına mı inanıyorsun? Asla, hiç biri öyle değildir. Kışın soğuğunu elbise, mesken ve ateşin gidereceği gibi cehennemin sıcaklık ve soğukluğu da ancak tevhid kal'ası ve taat hendeği ile önlenebilir. Allah'ın keremi, kal'aya girmeden insanı korumakta değil, soğuktan korunmak için ateşi yaratıp, ateşi ne şekilde elde edeceğini sana bildirmesi ve imkânlarını yaratıp bu sebeplerın temininde kendisi müstağnî olup bunları bizzat senin temîn etmen gerektiği gibi, cehennemden de kurtuluş yollarını sana bildirmek ve sebeplerini yaratmaktadır.

Allahu Teâlâ maddî sebeplerden müstağnî olduğu gibi senin tâat ve ibâdetinden de müstağnîdir. Bunlar, senin kurtuluş yollarındır. İyilik eden kendine, kötülük eden de kendine eder. Allahu Teâlâ âlemlerden müstağnîdir.

Yazıklar olsun sana ey nefis, cehâletini at, âhiretini dünyan ile mukayese et. Hepinizin yaratılması ve dirilmesi bir nefis gibidir. Bizi yoktan nasıl vâr etti ise yok ettikten sonra da tekrar vâr eder. Allah'ın sünnetinde değişiklik yoktur.

Ey nefis, sana yazıklar olsun. Görüyorum ki tamamen dünya ile ünsiyet ettin ve tamamen ona bağlandın. Ondan ayrılmak zoruna gidiyor. Durmadan ona yaklaşmak istiyorsun. Gittikçe sevgisi gönlünde kuvvetleşiyor. Adetâ Allahu Teâlâ'nın sevap ve ikabından, kıyâmetin hâl ve güçlüklerinden gafil, dostlarından seni ayıracak olan ölüme inanmaz gibi, bir tavır takınıyorsun. Hükümdârın sarayına bir kapıdan girip diğer kapıdan çıkmakla emrolunan bir kimse içeride gördüğü güzel bir yüze takılıp âdeta orada kalacakmış gibi, çıkmakta olduğunu unutarak onunla meşgul olmasını ve sonradan zorunlu olarak onu terk etmek sûretiyle çıkmasını bir akıllılık sayar mısın?

Dünyanın da bunun gibi, hükümdarların hükümdârı olan Allah'ın mülkü olduğunu, buna sâhip olmanın mecaz olduğunu öldükten sonra kimsenin mülkiyetinde bir şeyin kalmadığını bilmiyor musun? Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Cebrâil benim kalbime şöyle üfledi: Kimi seversen sev, ondan ayrılacaksın. İstediğin şekilde amel et, ne amel işlersen onun karşılığını bulacaksın. Ne kadar yaşarsan yaşa, sonunda öleceksin."*[16] buyurmadı mı?

Vay sana ey nefis, dünya zevklerine iltifat edip onlarla ünsiyet edeni, sonunda ölüm yakalayıp onlardan ayırdığı vakit, hasretinin daha çok olacağını bilmiyor musun? Bilmeyerek öldürücü zehiri azık aldığını düşünmüyor musun? Geçmişlere bir göz gezdirip yüksek inşaatlar yaptıktan sonra onları nasıl terk ederek gittiklerini, Allahu Teâlâ servetlerini onların düşmanlarına nasıl verdiğini görmüyor musun? Onların, yiyemeyeceklerini topladıklarını, oturmayacakları meskenleri yaptıklarını, ulaşamayacakları şeyleri umduklarını bilmiyor musun?

Her biri göklere doğru yükselmiş inşaatlar yaptığı halde varacağı, yer altındaki bir çukur değil mi? Bundan daha büyük ahmaklık olur mu? Yakında göç edeceği dünyasını îmâr ederken, kesin olarak varacağı âhiretini tahrip edip yıkması akıl kârı mıdır? Bu gibi ahmakların, ahmaklığına müsâade etmekten utanmaz mısın?

---

[16] Hadîs, metin olarak yukarıda geçmiştir.

Kabul edelim ki sen bizâtihî bu işlere akıl erdiremiyorsun; ancak başkalarına uyabiliyorsun. O halde sana düşen vazîfe, dünyaya dalan bu gibilerle hakîmler, âlimler ve peygamberlerin akıllarını mukayese ederek daha akıllı olanlara uymak değil midir?

Ey nefis, şâyân-ı hayret hâlin, şiddetli cehâletin ve açık bir azgınlığın vardır, sana şaşarım. Açık ve meydanda olan bu durumları nasıl görmemezlikten gelirsin? Belki mevkî sevgisi seni sarhoş etti de bunları anlayamaz hâle getirdi. Düşünmez misin? Mevkî demek, bâzı kimselerin gönüllerini kendine çekmek demektir. Sen, bâzı kimseleri bırak da, bütün dünya halkının senin karşında eğildiklerini kabul et. Yâni böyle olsa bile elli yıl sonra ne sen ve ne de sana eğilenlerden kimse kalacaktır. Hattâ geçmiş hükümdarlarda olduğu gibi zaman gelecek; tamamen unutulacak, adın, sanın bile anılmayacaktır. Nitekim âyet-i celîlede:

هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ أَحَدٍ أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْزًا

"Şimdi onlardan hiçbirini duyuyor veya hiç bir ses işitiyor musun?" (Meryem suresi, 19/98) buyrulmuştur.

Daha ebedî kalacak olanı, yakında yok olacak şey ile nasıl değişirsin? Bir hükümdar olup, bir millet sana râm olduğu ve işlerin tamamen düzenli gittiği sırada durum böyle iken ya gerileyip, komşularının ve hattâ aile efradının bile sana itâat etmeyeceği ve seni dinlemeyecekleri zamanda durumun ne olacak? Bunu da düşün. Şâyet basîret körlüğü ve âhirete olan cehâletin sebebiyle dünyayı terk edemiyorsan, hiç olmazsa dünyalık peşinde gezen arkadaşlarına bakarak ondan nefret etmelisin.

İnsan, dünyalık için çalışan hasîs kimselere bu husustaki yorgunluğa ve süratle yok olacağına bakarak dünyalıktan nefret eder. Onun çoğu dahi seni terk edeceği halde sana ne oluyor ki, sen zerresinden bile ayrılamıyorsun. Memleketinde senin kat kat fevkinde ve senden çok daha üstün bir hayat seviyesi geçiren Yahudi ve Mecusîler varken sen nesine ferahlanıyorsun? Bu gibi sefihlerin bile seni geçtikleri dünya, kahrolsun. Ne cahil ve ne âdî görüşe sâhipsin ki, ebedî olarak Allah'ın civarında kalacak mukarrebler, sıddîklar ve nebîlerle olmaktan yüz çevirirsin de, kısa bir süre de olsa bu gibi sefîhlerin ardında ayak takımı olmayı kabul edersin. Dünya ve âhiretin hüsranda kalmasından ne büyük hasret içinde kalacaksın.

Yazıklar olsun sana ey nefis! Acele et, ölüm yaklaştı, helâke yöneldin, korkutulan zaman geliyor. Sen öldükten sonra kılmadığın namazları kim kılacak ve tutmadığın oruçları kim tutup Rabbini senden râzı edecek?

Vay sana ey nefis! Günlerin azaldı. Sermayeni bugünlerde temîn edeceksin. Geri kalan günlerinde, boşa geçirdiğin günler için ağlasan. Kendin için yine bir eksikliktir. Ya geride kalan günlerini de eskisi gibi kaybeder ve âdetin üzerinde israf edersen hâlin nice olur?

Ey nefis! Ölümün seni beklediğini, varacağın yerin mezar, yatağının toprak, arkadaşlarının kurt ve böcekler olacağını ve büyük mahşer gününün önünde bulunduğunu bilmiyor musun?

Ey nefis! Ölüm askerlerinin kapıda beklemekte olup seni almadan gitmeyeceklerini düşünmüyor musun? Ey nefis! Ölülerin, bir saat olsun bile dünyaya geri dönmeyi temennî ettiklerini, eğer imkân olsa bir saat geri dönüp hiç olmazsa îman ederek geri dönmeleri için bütün dünyayı vermeye hazır olduklarını bilmiyor musun? Hâlbuki onların temennî edip bulamadıkları imkânlar bugün senin elindedir. Sen onları nasıl gafletle geçirirsin?

Ey nefis! Sana vay olsun, dışarıdan insanlara karşı süslenirken, içeriden Allah ile mübârezeye kalkışırsın. Acaba insanlardan utanırken Allah'tan utanmıyor musun? Yazık sana, rezâletlerle yoğrulup dururken insanlara fazîletleri nasıl emredersin? İnsanları Allah'a dâvet ederken, sen Allah'tan kaçarsın. İnsanlara Allah'ı hatırlatırken, sen Allah'ı unutursun. Günahkârın, cîfeden daha pis koktuğunu ve pisliğin başkasını temizlemeyeceğini bilmiyor musun? Böyle iken sen, pis pis koktuğun halde başkasını temizlemeye nasıl cesâret edersin?

Yazıklar olsun sana ey nefis! Eğer sen kendini olduğun gibi bilseydin, insanların başına gelen felâketlere kendinin sebep olduğundan korkardın.

Vay sana ey nefis! Kendini İblis'e merkep yaptın, biner ve seni istediği tarafa götürür. Seni dâima emrinde taşır. Bununla beraber ameline de mağrur olursun. O amel ki, ona karıştırdığın âfetler, yaptığın ameli karşılasa yine kârlı çıkarsın. Allahu Teâlâ iki yüz bin yıllık amelinden sonra bir hatâsından sebep İblis'i tel'în ettiği ve yine bir zellesi sebebiyle Âdem'i cennetten çıkardığı halde, sen bu kadar çok kusurların ve günahların karşısında o karışık amellerine nasıl mağrur olursun?

Vay sana ey nefis! Ne çok aldanmışsın, yazıklar olsun sana ne utanmaz yaratıksın. Yuh sana, ne câhil ve ne cüretkârsın. Yazık sana nice bağlantılar yaptın ve bozdun, nice muâhedelerde bulundun ve gadrettin.

Ey nefis! Sana çok yazıklar olsun, bütün bu hatâlarınla beraber sanki hiç ölmeyecekmiş gibi, hâlâ dünyalık peşinde dolaşırsın ve onu îmar ile meşgul olursun. Şu mezarlıkta yatanları görmez misin? Onlar da nice servetler topladı, nice sağlam inşaatlar yaptı, nice boş emeller peşinde koştu. Nihayet topladıkları dağıldı, yaptıkları yıkıldı, emelleri boşa çıktı ve kendileri toprak altına geçtiler.

Yazıklar olsun sana ey nefis! Hiç onlara bakmaz ve onlardan ders almaz mısın? Yoksa onlar gittilerse sen, dünyada ebedî kalacağını mı sanırsın? Heyhât, çok boş bir kuruntu! Aslında sen annenin rahminden düştüğün andan beri ömrünü tüketmektesin. İstediğin köşkü kur, âkıbet varacağın, topraktır. Can boğaza gelip, asık suratlı, siyah renkli ve azâb ile müjdeleyici melek karşına çıkacağı günden korkmaz mısın? O zamanki pişmanlığın sana fayda verir mi? O zamanki ağlamana acıyan bulunur mu?

Ey nefis! Asıl şaşılacak şey, bu perişan durumunla bir de akıllı ve basîret sâhibi olduğunu iddia etmendir. Her gün malının artmasına sevinmeyi bir akıllılık sanırsın da ömrünün eksilmekte olduğuna aldırış etmezsin. Ömür eksilirken malın artmasında ne kâr vardır?

Yazıklar olsun sana, âhiret sana yaklaşırken sen ondan uzaklaşmak istersin. Ondan yüz çevirirsin. Dünyaya yönelirsin, halbuki dünya senden vazgeçmektedir. Nice kimseler vardır ki, umdukları yarınlara kavuşamamış ve niceleri var ki, içinde bulundukları günlerini tamamlayamamışlardır.

Sen bütün bunları konu komşularında görmektesin. Ölüm ânındaki hasretlerini gözünle gördüğün halde hâlâ eski tutum ve davranışlarından vazgeçmezsin. Allahu Teâlâ'nın herkesi küçük-büyük, gizli ve âşikâre bütün yaptıklarından sorumlu tutacağı günden kork. Hangi bedenle Allah'ın huzurunda duracağını ve hangi dil ile cevap vereceğini düşün. Vereceğin cevapları hatırla. Cevapların doğruluk derecesini hesaba koy. Hiç olmazsa geride kalan sayılı günlerini ebedî hayatın için harca.

Amelden düşmeden önce amel et. Zorunlu olarak dünyadan çıkarılmadan önce, hürriyetin elinde iken dünyadan çekil. Dünya yeşilliklerine aldanma. Nice sevinenler aldanmış ve nice aldanmışlar vardır ki, bundan haberleri yoktur. Yazıklar olsun o kimseye ki, veyli hak ettiği halde onu bilmeden güler, sevinir, oynar ve eğlenir ve yer içer. Hâlbuki Kur'ân-ı Kerîm'in hükmüne göre cehennemin yakacağı olma durumundadır.

Ey nefis! Dünyaya ibretle bak. Dünyalık için zarurî olarak çalış, ihtiyarınla onu terk et. Âhirete yönel. Verilen nîmetin şükrünü edâ etmeden fazlasını isteyenlerden, kendisi çekinmeyip başkasını çekinmeye dâvet edenlerden olma. İyi bil ki, dînin ivazı, îmânın bedeli ve cismin halefi yoktur. Kim ki gecesini gece, gündüzünü gündüz yapıp keyfine bakmak isterse, o gece ve gündüz ile geçip gider.

Ey nefis! Bu vaazlardan ders al. Bu öğütleri kabul et. Zîra vaaz ve nasîhattan îrâz eden, cehenneme razı olur demektir. Ne oluyor ki, seni bu öğütlere ve bu nasîhatlere kulak asmış görmüyorum. Şâyet kalbinin katılığı, bu mev'ızaları dinlemene engel oluyorsa, gece namazına devâm et; kâfi gelmezse, gündüzleri de oruç tut. Şâyet bunlarla da başarıya ulaşamazsan, insanlar arasına fazla karışıp çok konuşma, akrabalarınla ilgilen, onlara ve öksüzlere yardım et. Şâyet bütün bunların neticesinde hâlâ eski hâlinde ısrar edersen, iyi bil ki kalbin Allah tarafından mühürlenmiş, günah zulmetleri kalbinin iç ve dışını kaplamıştır. Artık cehenneme hazırlanmaktan başka çâren kalmamıştır.

Allahu Teâlâ cenneti ve cehennemi yarattığı gibi onlara gireceklerı de yaratmıştır. Herkes, niçin yaratılmışsa ancak ona muvaffak olur. Şâyet bu va'z u nasihat sana kâr etmiyorsa, artık kendinden ümîdi kes. Hâlbuki ümîdi kesmek, küfre varan en büyük günahlardandır. Bundan Allah'a sığınırız. Bunun için ümitsizliğe düşmene de imkân yok. Ümîde de imkânın yok, çünkü bütün hayır kapıları üzerine kapanmıştır. Bu durum da aldanmaktan başka bir şey değildir.

Şimdi düşün, karşılaştığın bu korkunç manzara önünde hiç vicdanın sızlamıyor mu? Kendi perişan durumuna acıyarak gözün yaşarmıyor mu? Şâyet hakîkaten bu acıklı durumundan elem duyuyor ve gözün yaşarıyorsa, unutma ki, bu yaşlar da rahmet deryasından gelir. Böylece yine bir ümit ışığı sana açılmıştır. Ağlamana devâm et ve Erhamü'r-Râhimîn'den yardım dile. Keremlilerin en keremlisi olan Allahu Teâlâ'ya kendinden şikâyette bulun, devamlı yardım talep et. Bu istekten sakın usanma. Umulur ki, Allahu Teâlâ senin bu perîşan durumuna acır sana merhamet ve yardım eder. Zîra senin felâketin büyük, karşılaştığın belâ korkunçtur. Bu hâle devâmın uzadı, hîle yolların kesildi. Artık bahâne kapıları sana kapanmış oldu. Senin sığınıp yalvaracağın ve varıp dayanacağın tek kapı, Mevlâ'nın rahmet kapısıdır. O kapıya dayan, feryâd ü figan et; cehâlet ve günahlarının büyüklüğü nisbetinde huşû içinde O'na yalvar. Zîra O, zillet içinde yalvaranlara rahmet eder. Israrla isteyenlere yardım eder ve darda kalmışların dâvetine icabet eder.

Sen artık darda kaldın ve O'nun rahmetine muhtaç oldun. Bütün yollar senin için daraldı ve çıkılacak kapılar kapandı. Çarelerin de kesildi. Artık öğütler sana fayda vermez, kınama ve tekdirler seni vazgeçirmez oldu. Fakat kendisinden istemekte bulunduğun zât kerem sâhibidir; cömerttir, acır, rahmeti geniştir. Affı, herkese ve her günahkâra şâmildir. Bunun için, "Ey merhametlilerin en merhametlisi! Ve ey rahmân ve rahîm, ey halîm ve ey azîm ve ey keremi yüce olan Allahım! Ben kusurlarında ısrar eden bir günahkâr, yola gelmeyen bir cür'etkâr, isyandan utanmayan bir suçlu olarak senin huzuruna geldim. Burası, miskinlerin, yoksul ve mahrumların zayıf ve hakirlerin, gark olup helâk olanların makamıdır. Bana tezden yardım ve inâyetini yetiştir. Bu sıkıntıdan beni kurtar. Rahmetinin tesîrini üzerimde göster. Af ve mağfiretinin ferahlığını bana tattır. Senin koruma kuvvetini bana nasîb et. Ey merhametlilerin en merhametlisi olan Allahım, diye duâ et. Çünkü Âdem aleyhisselâm da böyle yalvarmıştı.

Vehb b. Münebbih anlatıyor: "Âdem aleyhisselâm cennetten yere indirildiği vakit, bir hafta gözünün yaşı dinmedi. Yedinci gün mahzun, mükedder, başı eğik bir halde iken Allahu Teâlâ ona tecellî ederek:

"Nedir bu sende gördüğüm çırpınma?" diye sordu. Âdem de:

"Ey Rabbim! Biliyorsun felâketim büyük, günâhım beni kuşattı da istirahattan sonra melekût âleminden çıkarıldım. Afiyetten sonra mihnet ve meşakkat diyarına indirildim. Bu durumda günahlarıma nasıl ağlamayayım?" dedi. Allahu Teâlâ:

"Ey Âdem! Ben seni kendim için tercih etmedim mi ve ben seni cennetime yerleştirmedim mi? Kerâmetimle seni tahsîs etmedim mi? Azâbımla seni korkutmadım mı? Kendi kudret elimle seni yaratmadım mı? Benim indimde malûm olan ruhtan sana üflemedim mi? Melekleri sana secde ettirmedim mi?

Ama sen, bütün bunların karşısında emrime isyân ettin. Bana verdiğin sözde durmadın da nihâyet gadabıma uğradın. İzzet ve *celâlim hakkı için yeryüzü insanla dolu olsa, bana devamlı ibâdet ettikleri hâlde sonunda isyân etseler hepsini cehennemin derekesine indiririm.”* buyurdu. Bunun üzerine Âdem Aleyhisselâm üç yüz yıl ağladı.

Abdullah el-Becelî çok ağlardı. Geceleri, “İlâhî, ben ömrü uzadıkça günahı çoğalan bir insanım. Ben, her ne zaman bir günahı terk etmek istersem hemen başka bir şehvet karşıma çıkar. Vay sana ki günahının biri kurumadan diğerini yaparsın. Varacağın yer cehennem ise vay sana. Tokmaklar başına inecekse vay sana, dileklerin yerine gelmezse vay sana.” der ve ağlardı.

Mansûr b. Ammâr, Kûfe’de bir gece bir âbidin şöyle duâ ettiğini duydum:

“Ey Rabbim, izzet ve celâlin hakkı için, isyan ederken sana muhalefeti kasdetmedim. İsyan ettiğim vakit sana karşı câhil ve ukûbetine hazırlanmak için sana isyan etmedim. Senin nazarını istihfaf ederek günah işlemedim. Fakat nefsim beni aldattı, şekavetim de buna yardımcı oldu.

Benim kusurlarımı gizlemen, beni aldattı da cehâletim sebebiyle sana isyan ettim ve işimle muhalefette bulundum. Şimdi senin azâbından, beni kim kurtaracak? Rahmetini benden kesersen bana kim yardım edecek? Yârın, günâhı olmayanlara, “Geçiniz”, günâhı olanlara da, “Durunuz!” dendiği vakit hangi yüzle senin huzuruna çıkacağım, şu iki fırkadan hangisi ile beraber olacağım? Vaylar olsun bana ki, ömrüm uzadıkça günahlarım çoğalıyor, ne zaman tövbe edecek ve ne zaman sana yöneleceğim? Ve ne zaman Rabbimden utanacağım?

İşte, eskilerin, Mevlâlarından münâcâtlarında tâkip ettikleri yol bu idi. Nefislerini de böyle itab ederlerdi. Maksatları, Allahu Teâlâ'nın rızâsına ulaşmak idi. Kim ki kendini itâb etmez ve münâcâtını ihmâl ederse, nefsine riâyet etmiyor, demektir. Bu gibilerden, Allahu Teâlâ'nın râzı olmayacağından korkulur.

*

"Muhasebe ve Murakabe Kitabı" burada tamâm oldu. Allah'ın izniyle bunu tefekkür kitâbı tâkib edecektir.

Allah'a hamd eder, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'ine salât u selâm ederim.

كِتَابُ
التَّفَكُّرِ

وهو الكتاب التاسع من ربع المنجيات
من كتب إحياء علوم الدين

Rub'u'l-Münciyât

DOKUZUNCU KİTAB

TEFEKKÜR KİTÂBI

(KİTÂBU'L-FİKR)

كتاب التفكر

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمدُ للهِ الذي لمْ يقدرْ لانتهاءِ عزَّتِهِ نحواً ولا قُطراً(١) ، ولمْ يجعلْ لمراقي أقدامِ الأوهامِ ومرمىٰ سهامِ الأفهامِ إلىٰ حمىٰ عظمتِهِ مجرىً ، بلْ تركَ قلوبَ الطالبينَ في بيداءِ كبريائِهِ والهةً حيرىٰ ، كلَّما اهتزَّتْ لنيلِ مطلوبِها . . ردَّتْها سُبُحاتُ الجلالِ قسراً ، وإذا همَّتْ بالانصرافِ آيسةً . . نُوديَتْ مِنْ سرادقاتِ الجمالِ صبراً صبراً ، ثمَّ قيلَ لها : أجيلي في ذلِّ العبوديةِ منكِ فكراً ؛ لأنَّكِ لوْ تفكَّرتِ في جلالِ الربوبيَّةِ . . لمْ تقدري لهُ قدْراً ، وإنْ طلبتِ وراءَ التفكُّرِ في صفاتِكِ أمراً . . فانظري في نعمِ اللهِ تعالىٰ وأياديهِ كيفَ توالَتْ عليكِ تترىٰ ، وجدِّدي لكلِّ نعمةٍ منها ذكراً وشكراً ، وتأمَّلي في بحارِ المقاديرِ كيفَ فاضَتْ على العالمينَ خيراً وشرّاً ، ونفعاً وضُراً ، وعسراً ويسراً ، وفوزاً وخُسراً ، وجبراً وكسراً ، وطيّاً ونشراً ، وإيماناً وكفراً ، وعرفاناً ونُكراً ، فإنْ جاوزتِ النظرَ في الأفعالِ إلى النظرِ في الذاتِ . . فقدْ حاولتِ أَمراً إِمْراً ، وخاطرتِ بنفسكِ مجاوزةَ حدَّ طاقةِ البشريَّةِ ظلماً

---

(١) أي : لم يجعل لغلبته الآتية علىٰ كل الظاهر والباطن جهة ولا ناحية . « إتحاف » (١٠/١٦٠) .

وجوراً ، فقدِ انبهرَتِ العقولُ دونَ مبادي إشراقِهِ وانتكصَتْ علىٰ أعقابِها اضطراراً وقهراً .

والصلاةُ علىٰ محمدٍ سيِّدِ ولدِ آدمَ وإنْ كانَ لمْ يعدَّ سيادتَهُ فخراً(١) ، صلاةً تبقىٰ لنا في عرصاتِ القيامةِ عُدَّةً وذخراً ، وعلىٰ آلِهِ وأصحابِهِ الذينَ أصبحَ كلُّ واحدٍ منهُمْ في سماءِ الدينِ بدراً ، ولطوائفِ المسلمينَ صدراً ، وسلَّمْ تسليماً كثيراً .

أمّا بعد :

فقدْ وردَتِ السنَّةُ بأنَّ تفكُّرَ ساعةٍ خيرٌ مِنْ عبادةِ سنةٍ(٢) ، وكثُرَ الحثُّ في كتابِ اللهِ تعالىٰ على التدبُّرِ والاعتبارِ ، والنظرِ والافتكارِ ، ولا يخفىٰ أنَّ الفكرَ هوَ مفتاحُ الأنوارِ ، ومبدأُ الاستبصارِ ، وهوَ شبكةُ العلومِ ، ومصيدةُ المعارفِ والفهومِ ، وأكثرُ الناسِ قدْ عرفوا فضلَهُ ورتبتَهُ ، ولكنْ جهلوا حقيقتَهُ وثمرتَهُ ، ومصدرَهُ ومورِدَهُ ، ومجراهُ ومسرحَهُ ، وطريقَهُ وكيفيتَهُ ،

---

(١) إذ روى الترمذي (٣١٤٨) ، وابن ماجه (٤٣٠٨) عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه مرفوعاً : « أنا سيد ولد آدم ولا فخر » .

(٢) إذ روىٰ أبو الشيخ في « العظمة » (٤٣) عن أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً : « فكرة ساعة خير من عبادة ستين سنة » ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٢٣٩٧) من حديث أنس رضي الله عنه : « تفكُّر ساعة في اختلاف الليل والنهار خير من عبادة ثمانين سنة » .

وروى ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٧٢٨) ، وهناد في « الزهد » (٩٤٣) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢٠٩) عن أبي الدرداء رضي الله عنه قال : (تفكُّر ساعة خير من قيام ليلة) .

ولمْ يعلمْ أنَّهُ كيفَ يتفكَّرُ ؟ وفيماذا يتفكَّرُ ؟ ولماذا يتفكَّرُ ؟ وما الذي يُطلبُ بهِ ؟ أهوَ مرادٌ لعينِهِ ، أمْ لثمرةٍ تُستفادُ منهُ ؟ فإنْ كانَ لثمرةٍ . . فما تلكَ الثمرةُ ؟ أهيَ مِنَ العلومِ ، أوْ مِنَ الأحوالِ ، أوْ منهُما جميعاً ؟

وكشفُ جميعِ ذلكَ مهمٌّ ، ونحنُ نذكرُ أوَّلاً فضيلةَ التفكُّرِ ، ثمَّ حقيقةَ التفكُّرِ وثمرتَهُ ، ثمَّ مجاريَ الفكرِ ومسارحَهُ إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ .

* * *

MUKADDİME

Hamd, Allah'a mahsustur (O'na hamd ederim.) O Allah ki, izzetinin sonu ve gelecekteki galebesi için bir hudud tâyin etmemiştir. O'nun sonu yoktur. O Allah ki, vehimler O'nun azametini anlamaya yükselememiş; fehimler, anlayış ve idrâkler O'nun künhüne varamamışlardır. O'nun kibriyâlığını düşünenlerin gönüllerini hayretlere gark etmiştir.

Gönüller O'nu anlamak istedikleri vakit, O'nun celâlinin nuru onları kahretmiş ve bu hakîkate erememişlerdir. Ümitsizlik içinde geri dönen gönüllere de Arş'ın perdelerinden sabır, sabır diye nidâ edilmiş ve ümîdini kesme, denilmiştir. Sonra da kulluk zilletinde tefekkürünü idâre et, zîra sen rubûbiyetin celâli hakkında ne kadar düşünsen, O'nun bir zerresine bile erişemezsin. Şâyet kendi vasıflarındaki düşüncenin ardında başka bir şey aramak istersen devamlı olarak ve birbirini tâkip etmek üzere Allahu Teâlâ'nın sana verdiği nîmetlere bak, onları düşün ve bu nîmetlerden her biri için ayrı ayrı şükret.

Allahu Teâlâ'nın, mahlûkatı yaratmadan önce hakkında takdir ettiği mukadderât deryâsı üzerinde düşün. Hayır, şer, kâr, zarar, zorluk, kolaylık, kurtuluş ve hüsrân, doğrultup kırmak, dürüp yaymak, îman ve küfür, ikrar ve inkâr gibi âlemlere ifâza ettiği hususları düşün. Yâni Allahu Teâlâ'nın sıfat ve ef'âli üzerinde düşün ve O'nun azametini anla.

Şâyet ef'âlinden zâtına geçmek ve zâtını anlamak istersen, işte o zaman zor bir işe girişmiş olursun. Vüs'atinin dışına çıkmış olmakla nefsine eziyet etmiş olursun. Zîra O'nun zâtını anlamak şöyle dursun, daha nurlarının tecellîsinin başlangıcında bile akıllar hayrete düşmüş ve mecbûrî olarak izi üzerine geri dönmek zorunda kalmıştır.

Salât u selâm, her ne kadar bu ünvânı iftihar vesîlesi yapmadı ise de, gerçekte Âdem evlâdının seyyidi ve efendisi olan Hz. Muhammed'e olsun. O salât ki, kıyâmette yine bizim için azık olacaktır. Yine salât u selâm, her biri dîn ufkunda yıldızlar gibi parlayan ve Müslümanların öncüsü olan âline ve ashabına olsun.

Bundan sonra bilmiş ol ki; bir saat tefekkürün, bir yıllık ibâdetten hayırlı olduğu sünnette beyan buyrulmuştur. Düşünce ve ibret nazarı hususunda Allahu Teâlâ'nın kitâbında teşvîkler olmuştur. Nurlanmanın anahtarı ve basîret sâhibi olmanın başlangıcının, tefekkür olduğunda şüphe yoktur. İlim, mârifet ve anlayışlar, tefekkür sayesinde elde edilir. İnsanların çoğu, tefekkürün fazîlet ve önemini bildikleri halde hakîkat ve netîcelerini, kaynak ve yolunu bulamadı. Nasıl, neyi, niçin tefekkür edeceğini ve tefekkürden maksadın ne olduğunu, onun bizâtihî tefekkür, yoksa tefekkürün netîceleri mi olduğunu bilemediler. Şâyet tefekkürden maksadın, onun meyveleri ise o meyveler nerede? İlim midir, âlim midir, yoksa bunların hepsi midir? Bunu anlayamadılar. Bütün bunları anlamak cidden önemlidir. Bunun için biz, önce tefekkürün fazîletini, sonra hakîkat ve meyvelerini, sonra da tefekkürün yol ve toplantı yerlerini Allah'ın izniyle anlatalım.

فضيلة التفكر

قدْ أمرَ اللهُ تعالىٰ بالتفكُّرِ والتدبُّرِ في كتابِهِ العزيزِ في مواضعَ لا تُحصىٰ ، وأثنىٰ على المتفكرينَ فقالَ تعالىٰ : ﴿ وَيَتَفَكَّرُونَ فِى خَلْقِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَٰذَا بَٰطِلًا ﴾ .

وقدْ قالَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما : إنَّ قوماً تفكَّروا في اللهِ عزَّ وجلَّ ، فقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « تفكَّروا في خلْقِ اللهِ ، ولا تتفكَّروا في اللهِ ؛ فإنَّكُمْ لنْ تقدروا قدرَهُ »[1] .

وعنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ خرجَ علىٰ قومٍ ذاتَ يومٍ وهُمْ يتفكَّرونَ ، فقالَ : « ما لكمْ لا تتكلَّمونَ ؟ » فقالوا : نتفكَّرُ في خلقِ اللهِ عزَّ وجلَّ ، قالَ : « فكذلكَ فافعلوا ، تفكَّروا في خلقِهِ ، ولا تتفكَّروا فيهِ ، فإنَّ بهٰذا المغربِ أرضاً بيضاءَ ، نورُها بياضُها أو بياضُها نورُها مسيرةَ الشمسِ أربعينَ يوماً ، بها خلقٌ مِنْ خلقِ اللهِ عزَّ وجلَّ لمْ يعصوا اللهَ طرفةَ عينٍ » ، قالوا : يا رسولَ اللهِ ؛ فأينَ الشيطانُ منهُمْ ؟ قالَ : « ما يدرونَ خُلِقَ الشيطانُ

---

[1] كذا رواه الخركوشي بسنده في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٣) ، ورواه أبو الشيخ في « العظمة » (٢) ، والبيهقي في « الأسماء والصفات » (ص٢٧١ ، ٣٨٩) ، ورواه من حديث عبد الله بن سلام رضي الله عنه أبو نعيم في « الحلية » (٦/٦٦) ، ومن حديث ابن عمر رضي الله عنهما البيهقي في « الشعب » (١١٩) .

أم لا » ، قالوا : مِنْ ولدِ آدمَ ؟ قالَ : « لا يدرونَ خُلِقَ آدمُ أمْ لا »(١) .

وعنْ عطاءٍ قالَ : انطلقتُ يوماً أنا وعبيدُ بنُ عميرٍ إلىٰ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها فكلَّمتْنا وبينَنا وبينَها حجابٌ ، فقالَتْ : يا عبيدُ ؛ ما يمنعُكَ مِنْ زيارتِنا ؟ قالَ : قولُ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « زُرْ غبّاً تزددْ حبّاً »(٢) ، قالَ ابنُ عميرٍ : فأخبرينا بأعجبِ شيءٍ رأيتِهِ مِنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، قالَ : فبكَتْ وقالَتْ : كلُّ أمرِهِ كانَ عجباً ، أتاني في ليلتي ، حتىٰ مسَّ جلدُهُ جلدي ، ثمَّ قالَ : « ذريني أتعبَّدُ لربِّي عزَّ وجلَّ » ، فقامَ إلى القربةِ فتوضَّأَ منها ، ثمَّ قامَ يصلِّي ، فبكىٰ حتىٰ بلَّ لحيتَهُ ، ثمَّ سجدَ حتىٰ بلَّ الأرضَ ، ثمَّ اضطجعَ علىٰ جنبِهِ حتىٰ أتىٰ بلالٌ يؤذنُهُ بصلاةِ الصبحِ ، فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ ما يبكيكَ وقدْ غفرَ اللهُ لكَ ما تقدَّمَ مِنْ ذنبِكَ وما تأخَّرَ ؟ فقالَ : « ويحَكَ يا بلالُ ! وما يمنعُني أنْ أبكيَ وقدْ أنزلَ اللهُ تعالىٰ عليَّ في هـٰذهِ الليلةِ : ﴿ إِنَّ فِي خَلْقِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ وَٱخْتِلَٰفِ ٱلَّيْلِ وَٱلنَّهَارِ لَءَايَٰتٍ لِّأُولِي ٱلْأَلْبَٰبِ﴾ » ، ثمَّ قالَ : « ويلٌ لمَنْ قرأَها ولمْ يتفكَّرْ فيها »(٣) .

---

(١) كذا عند الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٣) ، ورواه أبو الشيخ في « العظمة » (٩٥٣) عن بعض أئمة الكوفة يرفعه ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٧٠٨) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما ، وابن الجوزي في « المنتظم » (١/ ٦١) عن عثمان بن أبي دهرس بلاغاً .

(٢) رواه الحاكم في « المستدرك » (٣/ ٣٤٧) .

(٣) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٤) ، ورواه كذلك ابن أبي الدنيا في « التفكر » كما أشار الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (١٠/ ١٦٣) .

فقيلَ للأوزاعيِّ : ما غايةُ التفكُّرِ فيهنَّ ؟ قالَ : يقرؤُهُنَّ ويعقلُهُنَّ(١) .

وعنْ محمدِ بنِ واسعٍ : أنَّ رجلاً مِنْ أهلِ البصرةِ ركبَ إلىٰ أمِّ ذرٍّ بعدَ موتِ أبي ذرٍّ ، فسألَها عنْ عبادةِ أبي ذرٍّ ، فقالَتْ : كانَ نهارَهُ أجمعَ في ناحيةِ البيتِ يتفكَّرُ(٢) .

وعنِ الحسنِ قالَ : (تفكُّرُ ساعةٍ خيرٌ مِنْ قيامِ ليلةٍ)(٣) .

وعنِ الفضيلِ قالَ : (الفكر مرآةٌ تريكَ حسناتِكَ وسيئاتِكَ)(٤) .

وقيلَ لإبراهيمَ : إنَّكَ تطيلُ الفكرةَ ، فقالَ : الفكرةُ مخُّ العقلِ(٥) .

وكانَ سفيانُ بنُ عيينةَ كثيراً ما يتمثَّلُ ويقولُ(٦) : [من المتقارب]

إذا ٱلْمَـرْءُ كَـانَـتْ لَـهُ فِكْـرَةٌ ... فَفِـي كُـلِّ شَـيْءٍ لَـهُ عِبْـرَةٌ

---

(١) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٤) ، ورواه ابن أبي الدنيا في كتاب « التفكر » . « إتحاف » (١٠/ ١٦٣) .

(٢) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٤) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ١٦٤) .

(٣) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٥) ، ورواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٦٣٧١) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٧١) .

(٤) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٥) ، ورواه أبو الشيخ في « العظمة » (١٣) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٨/١٠٨) عن الفضيل عن الحسن من قوله .

(٥) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٥) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/١٠٨) مع الخبر السابق .

(٦) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٥) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٧/ ٣٠٦) ، وانظر « المدهش » (١/ ٣٦٨) .

وعنْ طاووسٍ قالَ : قالَ الحواريُّونَ لعيسى ابنِ مريمَ عليهِ السلامُ : يا روحَ اللهِ ؛ هلْ على الأرضِ اليومَ مثلُكَ ؟ فقالَ : نعمْ ، مَنْ كانَ منطقُهُ ذكراً ، وصمتُهُ فكراً ، ونظرُهُ عبرةً . . فإنَّهُ مثلي(١) .

وقالَ الحسنُ : (مَنْ لمْ يكنْ كلامُهُ حكمةً . . فهوَ لغوٌ ، ومَنْ لمْ يكنْ سكوتُهُ تفكُّراً . . فهوَ سهوٌ ، ومَنْ لمْ يكنْ نظرُهُ اعتباراً . . فهوَ لهوٌ)(٢) .

وفي قولِ اللهِ تعالىٰ : ﴿ سَأَصْرِفُ عَنْ ءَايَٰتِيَ ٱلَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي ٱلْأَرْضِ بِغَيْرِ ٱلْحَقِّ﴾ ، قالَ : أمنعُ قلوبَهُمُ التفكُّرَ في أمري(٣) .

وعنْ أبي سعيدٍ الخدريِّ قالَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أعطوا أعينَكُمْ حظَّها مِنَ العبادةِ » ، فقالوا : يا رسولَ اللهِ ؛ وما حظُّها مِنَ العبادةِ ؟ قالَ : « النظرُ في المصحفِ والتفكُّرُ فيهِ ، والاعتبارُ عندَ عجائبِهِ »(٤) .

---

(١) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٥) ، ورواه ابن أبي الدنيا في كتاب « التفكر » . « إتحاف » (١٠/ ١٦٤) .

(٢) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٥) ، ورواه ابن أبي الدنيا في كتاب « التفكر » . « إتحاف » (١٠/ ١٦٤) .

(٣) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٥) ، ورواه أبو الشيخ في « العظمة » (١١) عن الفريابي .

(٤) قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (١٠/ ١٦٤) : (قال العراقي : رواه ابن أبي الدنيا في كتاب « التفكر » ، ومن طريقه أبو الشيخ في « العظمة » [١٢] بإسناد ضعيف ، انتهىٰ ، قلت : ورواه أيضاً الحكيم في « النوادر » [ص٣٣٣] ، والبيهقي في « الشعب » [٢٠٣٠] وضعفه) ، وهو عند الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٥) .

وعنِ امرأةٍ كانَتْ تسكنُ الباديةَ قريباً مِنْ مكةَ أنَّها قالَتْ : (لوْ تطالعَتْ قلوبُ المتقينَ بفكرِها إلىٰ ما قدْ ذُخِرَ لها في حجبِ الغيوبِ مِنْ خيرِ الآخرةِ . لمْ يصفُ لهُمْ في الدنيا عيشٌ ، ولمْ تقرَّ لهُمْ في الدنيا عينٌ)(١) .

وكانَ لقمانُ يطيلُ الجلوسَ وحدَهُ ، فكانَ يمرُّ بهِ مولاهُ فيقولُ : يا لقمانُ ؛ إنَّكَ تديمُ الجلوسَ وحدَكَ ، فلوْ جلستَ معَ الناسِ كانَ آنسَ لكَ ، فيقولُ لقمانُ : إنَّ طولَ الوحدةِ أفهمُ للفكرِ ، وطولُ الفكرةِ دليلٌ علىٰ طريقِ الجنةِ(٢) .

وقالَ وهبُ بنُ منبهٍ : (ما طالَتْ فكرةُ امرئٍ قطُّ إلا علمَ ، وما علمَ امرؤٌ قطُّ إلا عملَ)(٣) .

وقالَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ : (الفكرةُ في نعمِ اللهِ عزَّ وجلَّ مِنْ أفضلِ العبادةِ)(٤) .

---

(١) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٦) ، ورواه الخرائطي في « اعتلال القلوب » (٣٧) .

(٢) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٦) ، ورواه ابن أبي الدنيا في كتاب « التفكر » . « إتحاف » (١٠/ ١٦٤) .

(٣) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٦) ، ورواه أبو الشيخ في « العظمة » (٥٦) .

(٤) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٦) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » . « إتحاف » (١٠/ ١٦٤) .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ المباركِ يوماً لسهلِ بنِ عليٍّ ورآهُ ساكتاً متفكِّراً : أينَ بلغتَ ؟ قالَ : الصراطَ(١) .

وقالَ بشرٌ : (لوْ تفكَّرَ الناسُ في عظمةِ اللهِ تعالىٰ . . ما عصَوُا اللهَ عزَّ وجلَّ)(٢) .

وعنِ ابنِ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما : (ركعتانِ مقتصدتانِ في تفكُّرٍ خيرٌ مِنْ قيامِ ليلةٍ بلا قلبٍ)(٣) .

وبينا أبو شريحٍ يمشي . . إذْ جلسَ فتقنَّعَ بكسائِهِ ، فجعلَ يبكي ، فقلنا : ما يبكيكَ ؟ قالَ : تفكَّرتُ في ذهابِ عمري ، وقلَّةِ عملي ، واقترابِ أجلي(٤) .

وقالَ أبو سليمانَ : (عوِّدوا أعينَكُمُ البكاءَ ، وقلوبَكُمُ التفكُّرَ)(٥) .

وقالَ أبو سليمانَ : (الفكرُ في الدنيا حجابٌ عنِ الآخرةِ ، وعقوبةٌ لأهلِ

---

(١) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٦) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » . « إتحاف » (١٠/ ١٦٤) .

(٢) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٦) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٣٣٧) .

(٣) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٦) ، ورواه ابن المبارك في « الزهد » (٢٨٨) ، وأبو الشيخ في « العظمة » (٤٤) .

(٤) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٦) ، ورواه ابن أبي الدنيا في « العمر والشيب » (٢٢) .

(٥) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٧) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٩/ ٢٧٤) ، وأبو سليمان هو الداراني .

الولايةِ ، والفكرُ في الآخرةِ يورثُ الحكمةَ ، ويحيي القلوبَ)(١) .

وقالَ حاتمٌ : (مِنَ العبرةِ يزيدُ العلمُ ، ومِنَ الذكرِ يزيدُ الحبُّ ، ومِنَ التفكُّرِ يزيدُ الخوفُ)(٢) .

وقالَ ابنُ عباسٍ : (التفكُّرُ في الخيرِ يدعو إلى العملِ بهِ ، والندمُ على الشرِّ يدعو إلىٰ تركِهِ)(٣) .

ويُروىٰ أنَّ اللهَ تعالىٰ قالَ في بعضِ كتبِهِ : « إنِّي لستُ أقبلُ كلامَ كلِّ حكيمٍ ، ولكنْ أنظرُ إلىٰ همِّه وهواهُ ، فإذا كانَ همُّهُ وهواهُ لي . . جعلتُ صمتَهُ تفكُّراً ، وكلامَهُ حمداً وإنْ لمْ يتكلَّمْ »(٤) .

وقالَ الحسنُ : (إنَّ أهلَ العقلِ لمْ يزالوا يعودونَ بالذكرِ على الفكرِ ، وبالفكرِ على الذكرِ ، حتى استنطقوا قلوبَهُمْ ، فنطقَتْ بالحكمةِ)(٥) .

---

(١) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٧) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٩/ ٢٧٨) ضمن خبر طويل .

(٢) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٧) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » . « إتحاف » (١٠/ ١٦٥) .

(٣) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٧) ، ورواه ابن أبي الدنيا في كتاب « التفكر » . « إتحاف » (١٠/ ١٦٥) .

(٤) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٧) ، ورواه الدارمي في « سننه » (٢٥٨) عن المهاصر بن حبيب مرسلاً ، وفيه : (جعلت صمته حمداً لي ووقاراً وإن لم يتكلم) .

(٥) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٧) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ١٩) ، وزاد في رواية : (وورثوا السر) .

وقالَ إسحاقُ بنُ خلفٍ : كانَ داوودُ الطائيُّ رحمَهُ اللهُ تعالىٰ علىٰ سطحٍ في ليلةٍ قمراءَ ، فتفكَّرَ في ملكوتِ السماواتِ والأرضِ وهوَ ينظرُ إلى السماءِ ويبكي حتىٰ وقعَ في دارِ جارٍ لهُ ، قالَ : فوثبَ صاحبُ الدارِ مِنْ فراشِهِ عرياناً وبيدِهِ سيفٌ ، وظنَّ أنَّهُ لصٌّ ، فلمَّا نظرَ إلىٰ داوودَ . . رجعَ ووضعَ السيفَ وقالَ : مَنْ ذا الذي طرحَكَ مِنَ السطحِ ؟ قالَ : ما شعرتُ بذلكَ⁽¹⁾ .

وقالَ الجنيدُ : (أشرفُ المجالسِ وأعلاها الجلوسُ معَ الفكرةِ في ميدانِ التوحيدِ ، والتنسُّمُ بنسيمِ المعرفةِ ، والشربُ بكأسِ المحبَّةِ مِنْ بحرِ الودادِ ، والنظرُ بحسنِ الظنِّ للهِ عزَّ وجلَّ) ، ثمَّ قالَ : (يا لها مِنْ مجالسَ ما أجلَّها ! ومِنْ شرابٍ ما ألذَّهُ ! طوبىٰ لمَنْ رُزقَهُ)⁽²⁾ .

وقالَ الشافعيُّ رضيَ اللهُ عنهُ : (استعينوا على الكلامِ بالصمتِ ، وعلى الاستنباطِ بالفكرِ)⁽³⁾ .

وقالَ أيضاً : (صحَّةُ النظرِ في الأمورِ نجاةٌ مِنَ الغرورِ ، والعزمُ في الرأيِ سلامةٌ مِنَ التفريطِ والندمِ ، والرويةُ والفكرُ يكشفانِ عنِ الحزمِ والفطنةِ ، ومشاورةُ الحكماءِ ثباتٌ في النفسِ وقوَّةٌ في البصيرةِ ، ففكِّرْ قبلَ

---

(١) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٧) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٧/٣٥٨) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٦٩٨) .

(٣) رواه ابن الجوزي في « صفة الصفوة » (١/٢/١٥١) .

أنْ تعزمَ ، وتدبَّرْ قبلَ أنْ تهجمَ ، وشاورْ قبلَ أنْ تقدمَ)(١) .

وقالَ أيضاً : (الفضائلُ أربعٌ : إحداها : الحكمةُ ، وقوامُها الفكرةُ ، والثانيةُ : العفَّةُ ، وقوامُها في الشهوةِ ، والثالثةُ : القوةُ ، وقوامُها في الغضبِ ، والرابعةُ : العدْلُ ، وقوامُهُ في اعتدالِ قوى النفسِ)(٢) .

فهٰذهِ أقاويلُ العلماءِ في الفكرةِ ، وما شرعَ أحدٌ منهُمْ في ذكرِ حقيقتِها وبيانِ مجاريها .

* * *

---

(١) رواه البيهقي في « مناقب الشافعي » . « إتحاف » (١٠/ ١٦٥) .

(٢) رواه البيهقي في « مناقب الشافعي » . « إتحاف » (١٠/ ١٦٥) .

TEFEKKÜRÜN FAZÎLETİ

Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'in müteaddit âyetlerinde tefekkür ve düşünceyi emretmiş ve bir âyette onu överek şöyle buyurmuştur:

اَلَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللّٰهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلٰى جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ
فِي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًا

"Onlar, ayakta iken, otururken, yanları üstünde yatarken, Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler: "Rabbimiz, sen bunu boşuna yaratmadın." derler." (Âl-i İmrân suresi, 3/191)

Abdullah İbn Abbâs (r.a.) anlatıyor: "Bir cemâat, Allahu Teâlâ'nın zâtı üzerinde tefekküre başlamış. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

فَكِّرُوا فِي خَلْقِ اللّٰهِ وَلَا تَتَفَكَّرُوا فِي اللّٰهِ فَإِنَّكُمْ لَنْ تَقْدِرُوا قَدْرَهُ

"Allah'ın yaratıkları üzerinde düşünün, zâtı hakkında düşünmeyin. Zîra siz O'nun kadrini takdir edemez, O'nu anlamaya güç yetiremezsiniz."[1] buyurdu

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bir gün ashâbının bir toplantısına gitti. Onları düşünür vaziyette gördü. Kendilerine niçin konuşmadıklarını sordu. Onlar da Allahu Teâlâ'nın yaratıkları üzerinde düşünüyoruz, dediler. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[1] Ebû Nuaym **"Hilye"**de merfû olarak: Isfahanî **"Tergîb ve Terhîb"**de başka yoldan daha kuvvetli sened ile Taberânî **"Evsat"**ında ve Beyhakî **"Şuabü'l-îman"**da İbn Ömer'den rivâyet etmişlerdir.

"İşte böyle, Allah'ın zâtında değil, yaratıkları üzerinde düşünün. Zîra güneşin battığı yerde beyaz bir memleket vardır. Beyazlığı nûru ve nûru da aklığıdır. Orada Allahu Teâlâ'nın öyle yaratıkları vardır ki, onlar bir an Allah'a isyân etmezler." buyurdu. *"Onların şeytanları yok mu?" sorusuna; "Onlar, şeytanın yaratıldığını dahi bilmezler." cevabını verdi. "Onlar Âdem'in evlâtlarından mıdır?" sorusuna da; "Onlar, Âdem'in yaratıldığını dahi bilmezler."* buyurmuştur.

Atâ anlatıyor: "Bir gün ben ve Ubeyd b. Umeyr, Hz. Âişe'yi ziyârete gittik. O da perde arkasından bizimle konuşuyordu. Bir ara Ubeyd'e:

"Niçin bizi ziyârete gelmiyorsun?" diye sordu. Ubeyd de, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in;

زُرْ غِبًّا تَزْدَدْ حُبًّا

"Ara sıra ziyâret et ki, muhabbetin artsın."[2] buyurduğunu okudu ve devamla:

"Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'den gördüğün şâyân-ı hayret bir şeyden haber ver." dedi. Hz. Âişe ağlayarak söze başladı ve:

"Zâten onun her hâli şâyân-ı hayret idi." dedikten sonra şöyle devâm etti:

"Sıra bende olduğu bir gece Resûl-i Ekrem (s.a.v.) yatağıma girdi. Vücudu vücuduma temas ettikten sonra:

"Müsâade et de Rabbime ibâdet edeyim." buyurdu. Ve suyun başına giderek abdestini aldı. Gözyaşları içinde namaza başladı.

---

[2] Abdullah İbn Selâm'ın rivayetinin bir bölümünde anlatılmıştır.

Yaşları sakallarını ve secde yerini ıslatmıştı. Sonra yan üstü yaslandı ve Bilâl, sabah ezânı için gelinceye kadar öyle kaldı. Hz. Bilâl gelip onun bu ağlar hâlini görünce:

“Allahu Teâlâ senin geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlamış değil mi? Nedir bu durumun?” diye sordu. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

“*Yazıklar olsun sana ey Bilâl, nasıl ağlamayayım ki, Allahu Teâlâ:* **“Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde akıl sâhiplerine deliller vardır.”** (Âl-i İmrân suresi, 3/190) *âyet-i celîlesini bana indirdi. Veyl o kimseye ki, bu âyeti okur da bunun üzerinde düşünmez.”*[3] buyurdu, dedi.

Evzâî’ye:

“Bu âyetler üzerinde tefekkürün gayesi nedir?” diye sorduklarında:

“Okuyup anlamaktır.” diye cevap vermiştir.

Muhammed b. Vâsi’ diyor:

“**Ebû Zer**’in (r.a.) ölümünden sonra Basralı zâtın biri, Ebû Zer’in (r.a.) annesini ziyârete giderek, ona oğlunun ibâdetinden sordu. Kadın da:

“Bütün gün evin bir köşesinde oturur ve tefekkür ederdi.” dedi.

Hasan-ı Basrî: “Bîr saat tefekkür, bir gece ibâdetinden hayırlıdır.” demiştir.

Fudayl: “Tefekkür, senin aynandır; iyilik ve kötülüklerini sana gösterir.” demiştir.

---

[3] **“Sabır ve Şükür Kitabı”**nda geçmiştir. İbn Hibban’ın **“Sahih”**inde Abdülmelik b. Süleyman’dan, o da Atâ’dan rivâyet etmiştir.

İbrâhim b. Edhem'e:

"Ne çok düşünüyorsun?" diye sorduklarında:

"Aklın iyiliğidir." dedi.

Süfyan b. Uyeyne, çoğunlukla şâirin:

"İnsan, düşünce sâhibi olursa, her şeyden bir ders alır." sözünü söyler dururdu.

Tâvus'un anlattığına göre, havârîleri **Îsâ aleyhisselâm**a:

"Ey Allah'ın ruhu, şu anda yeryüzünde senin gibi, başka birisi var mıdır?" diye sormuşlar, o da:

"Evet, sözü zikir, sükûtu fikir ve bakışı ibret olanlar benim gibidirler." dedi.

Hasan-ı Basrî: "Sözü hikmet olmayan adamın konuştukları lâğv, tefekkür etmeyenin sükûtu sehv, ibret nazarı ile bakmayanın bakışları sehvdir." dedi.

Allahu Teâlâ'nın:

سَأَصْرِفُ عَنْ اٰيَاتِيَ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ

"Yeryüzünde haksız yere büyüklük taslayanları, âyetlerimizden yüz çevirteceğim." (A'râf suresi, 7/146) buyurduğu âyetinin tefsirinde; "Bu gibilerin gönüllerini benim azametim hakkındaki tefekkürden alıkoyarım." demişlerdir.

Ebû Saîd el-Hudrî'nin rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Gözlerinize ibâdetten nasiplerini verin."* buyurdu. Onlar nedir diye sormaları üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Kur'ân-ı Kerîm'e bakmak suretiyle âyetleri üzerinde düşünmek ve onlardan ders almaktır."* buyurdu.

Lokman, tek başına oturur ve uzun uzun düşünürdü. Dostları kendisine uğrar ve:

“Yalnız niye oturuyorsun, toplum arasına karışıp onlarla kaynaşsan daha iyi olmaz mı?” demeleri üzerine:

“Yalnızlık, düşünce için daha uygundur. Düşünce ve tefekkür insanı cennet yoluna ulaştırır.” derdi.

Vehb b. Münebbih anlatıyor: “Çok düşünen mutlak sûrette bilgili olur. Bilgili olan da mutlak sûrette amel eder.”

Ömer b. Abdülazîz: “Allahu Teâlâ’nın nîmetleri üzerinde düşünmek, en makbûl ibâdetlerdendir.” dedi.

Abdullah b. El-Mübârek, bir gün tefekkür içinde gördüğü Sehl’e:

“Nereye vardın?” diye sordu. Sehl:

“Sırata vardım.” dedi.

Bişr anlatıyor: “Eğer insanlar, Allahu Teâlâ’nın azameti hususunda düşünseler, O’na isyan etmezlerdi.”

İbn Abbas (r.a.) da: “Tefekkür ile kılınan iki rekât namaz, şuursuz yapılan gece ibâdetinden hayırlıdır.” dedi.

Ebû Şureyh yolda giderken başörtüsünü yüzüne alarak ağlamaya başladı. Sebebini soranlara, ömrünün azaldığını, amelinin azlığını ve ecelinin yaklaştığını düşünerek ağladığını söyledi.

Ebû Süleyman ed-Dârânî: “Gözünüzle ağlamayı ve kalbinizle düşünmeyi âdet hâline getirin.” demiştir.

Yine **Ebû Süleyman**: “Dünyalığı düşünmek, âhirete perde ve velâyet sâhipleri için ukûbettir. Âhireti düşünmek ise hikmeti doğurur ve kalbi uyarır.” demiştir.

Hâtem-i Esam: "İbretle bakmaktan ilim, zikirden sevgi, tefekkürden korku artar." demiştir.

İbn Abbâs (r.a): "Hayrı düşünmek, hayra dâvet eder. Kötülüğe nedâmet, onu terk etmeye dâvet eder." demiştir.

Rivâyete göre Allahu Teâlâ indirdiği kitaplardan birisinde: "Ben, her hikmet sâhibinin sözünü kabul etmem; onun himmet ve arzusuna bakarım. Şâyet himmet ve arzusu bana ise onun sükûtunu tefekkür, sözünü hamd olarak kabul ederim." buyurmuştur.

Hasan-ı Basrî: "Akıl sâhipleri zikir ile fikre, fikir ile de zikre döne döne kalplerini dile getirir ve hikmetle konuşmaya başlarlar." demiştir.

İshak b. Half anlatıyor: "**Dâvud-ı Tâî**: "Ay aydınlık bir gecede yüksek bir yerde oturarak göklerin esrarı hakkında düşünüyor ve göklere bakarak ağlıyordu. Ağlaya ağlaya komşularından birinin evine gitti. Ev sâhibi, hırsız geldi korkusu ile uykudan uyanarak kılıcına sarıldı. Dâvud'u görünce kılıcını yerine koydu: "Seni o yüksekten atan kimdir?" diye sordu. O da: "Bilmiyorum" dedi.

Cüneyd-i Bağdâdî: "Meclislerin en şereflisi, tevhid sahasında düşünenlerin arasında bulunup, mârifet havasını teneffüs etmek, meveddet deryâsından muhabbet bardağını içmek ve hüsn-i zan ile Allahu Teâlâ'ya bakmak gayesini güden meclislerdir. Bu gibi sohbetlerde bulunup bu gibi zevkli şerbetler içenlere müjdeler olsun." dedi.

İmâm-ı Şâfiî: "Söze sükûttan ve hüküm çıkarmaya da tefekkürden yardım isteyin." demiştir.

Yine: "Eşyayı görebilmek için, ona doğru bakış, aldanmaktan kurtuluştur. Rey ve görüşte azim, tefrît ve pişmanlıktan selâmettir. Düşünce ve tefekkür, doğru görüş ve zekâyı açar. Hakimlerle istişare, huzuru ve basîret kuvvetini sağlar. Azmetmeden düşün. Hücum etmeden neticeyi hesapla. İşe başlamadan istişare et" dedi.

Yine İmam: "Fazîletler dörttür. Birincisi, hikmet; bunu ayakta tutan tefekkürdür. İkincisi iffettir; bunun kıvamı da şehvettir. Üçüncüsü kuvvettir; bunun kıvamı da gadabdır. Dördüncüsü de adâlettir. Bunu ayakta tutan da itidal ve nefis kuvvetidir." dedi.

İşte fikir hakkında âlimlerin sözleri bunlardır. Hiç biri fikrin hakîkatini ve yollarını anlatmaya başvurmadı.

بيان حقيقة الفكر وثمرته

اعلمْ : أنَّ معنى الفكرِ هوَ إحضارُ معرفتينِ في القلبِ ليستثمرَ منهُما معرفةً ثالثةً .

ومثالُهُ : أنَّ مَنْ مالَ إلى العاجلةِ ، وآثرَ الحياةَ الدنيا ، وأرادَ أنْ يعرفَ أنَّ الآخرةَ أولىٰ بالإيثارِ مِنَ العاجلةِ . . فلهُ طريقانِ :

أحدُهُما : أنْ يسمعَ مِنْ غيرِهِ أنَّ الآخرةَ أولىٰ بالإيثارِ مِنَ العاجلةِ ، فيقلِّدَهُ ويصدِّقَهُ مِنْ غيرِ بصيرةٍ بحقيقةِ الأمرِ ، فيميلُ بعملِهِ إلىٰ إيثارِ الآخرةِ اعتماداً علىٰ مجرَّدِ قولِهِ ، وهـٰذا يُسمَّىٰ تقليداً ، ولا يُسمَّىٰ معرفةً .

والطريقُ الثاني : أنْ يعرفَ أنَّ الأبقىٰ أولىٰ بالإيثارِ ، ثمَّ يعرفَ أنَّ الآخرةَ أبقىٰ ، فيحصلُ لهُ مِنْ هاتينِ المعرفتينِ معرفةٌ ثالثةٌ ، وهوَ أنَّ الآخرةَ أولىٰ بالإيثارِ ، ولا يمكنُ تحقُّقُ المعرفةِ بأنَّ الآخرةَ أولىٰ بالإيثارِ إلا بالمعرفتينِ السابقتينِ ، فإحضارُ المعرفتينِ السابقتينِ في القلبِ للتوصُّلِ بهِ إلى المعرفةِ الثالثةِ يُسمَّىٰ تفكُّراً واعتباراً ، وتذكُّراً ونظراً ، وتأمُّلاً وتدبراً .

أمَّا التدبُّرُ والتأمُّلُ والتفكُّرُ . . فعباراتٌ مترادفةٌ علىٰ معنىً واحدٍ ، ليسَ تحتها معانٍ مختلفةٌ .

وأمَّا اسمُ التذكُّرِ والاعتبارِ والنظرِ . . فهيَ مختلفةُ المعاني ، وإنْ كانَ أصلُ المسمَّىٰ واحداً ؛ كما أنَّ اسمَ الصارمِ والمهنَّدِ والسيفِ يتواردُ علىٰ

شيءٍ واحدٍ ولكنْ باعتباراتٍ مختلفةٍ ، فالصارمُ يدلُّ على السيفِ مِنْ حيثُ هوَ قاطعٌ ، والمهنَّدُ يدلُّ عليهِ مِنْ حيثُ نسبتُهُ إلىٰ موضعِهِ ، والسيفُ يدلُّ دلالةً مطلقةً مِنْ غيرِ إشعارٍ بهـٰذهِ الزوائدِ ؛ فكذلكَ الاعتبارُ ينطلقُ علىٰ إحضارِ المعرفتينِ مِنْ حيثُ إنَّهُ يعبرُ منهُما إلىٰ معرفةٍ ثالثةٍ ، فإنْ لمْ يقعِ العبورُ ، ولمْ يكنْ إلا الوقوفُ على المعرفتينِ . . فينطلقُ عليهِ اسمُ التذكُّرِ ، لا اسمُ الاعتبارِ .

وأمَّا النظرُ والتفكُّرُ . . فيقعُ عليهِ مِنْ حيثُ إنَّ فيهِ طلبَ معرفةٍ ثالثةٍ ، فمَنْ ليسَ يطلبُ المعرفةَ الثالثةَ لا يُسمَّىٰ ناظراً ، فكلُّ متفكِّرٍ فهوَ متذكِّرٌ ، وليسَ كلُّ متذكِّرٍ متفكراً .

وفائدةُ التذكارِ تكرارُ المعارفِ على القلبِ لترسَّخَ وتثبتَ ولا تنمحيَ عنِ القلبِ ، وفائدةُ التفكُّرِ تكثيرُ العلمِ واستجلابُ معرفةٍ ليسَتْ حاصلةً ، فهـٰذا هوَ الفرقُ بينَ التذكُّرِ والتفكُّرِ .

والمعارفُ إذا اجتمعَتْ في القلبِ وازدوجَتْ علىٰ ترتيبٍ مخصوصٍ . . أثمرَتْ معرفةً أخرىٰ ، فالمعرفةُ نتاجُ المعرفةِ ، فإذا حصلَتْ معرفةٌ وازدوجَتْ معَ معرفةٍ أخرىٰ . . حصلَ مِنْ ذلكَ نتاجٌ آخرُ ، وهـٰكذا يتمادى النتاجُ وتتمادى العلومُ ، ويتمادى الفكرُ إلىٰ غيرِ نهايةٍ ، وإنَّما تنسدُّ طريقُ زيادةِ المعارفِ بالموتِ أوِ العوائقِ ، هـٰذا لمَنْ يقدرُ على استثمارِ العلومِ ويهتدي إلىٰ طريقِ التفكُّرِ .

وأما أكثرُ الناسِ . . فإنَّما مُنعوا الزيادةَ في العلومِ لفقدِهِمْ رأسَ المالِ ، وهوَ المعارفُ التي منها تُستثمرُ العلومُ ؛ كالذي لا بضاعةَ لهُ ، فإنَّهُ لا يقدرُ على الربحِ ، وقدْ يملكُ البضاعةَ ولكنْ لا يحسنُ صنعةَ التجارةِ ، فلا يربحُ شيئاً ؛ فكذلكَ قدْ يكونُ معَهُ مِنَ المعارفِ ما هوَ رأسُ مالِ العلومِ ، ولكنَّهُ ليسَ يحسنُ استعمالَها وتأليفَها ، وإيقاعَ الازدواجِ المفضي إلى النتاجِ فيها .

ومعرفةُ طريقِ الاستعمالِ والاستثمارِ تارةً تكونُ بنورٍ إلـٰهيٍّ في القلبِ يحصلُ بالفطرةِ ؛ كما كان للأنبياءِ صلواتُ اللهِ عليهم أجمعينَ ، وذلكَ عزيزٌ جداً ، وقدْ تكونُ بالتعلُّمِ والممارسةِ ، وهوَ الأكثرُ .

ثمَّ المتفكِّرُ قدْ تحضرُهُ هـٰذهِ المعارفُ ، وتحصلُ لهُ الثمرةُ وهوَ لا يشعرُ بكيفيةِ حصولِها(١) ، ولا يقدرُ على التعبيرِ عنها لقلَّةِ ممارستِهِ لصناعةِ التعبيرِ والإيرادِ(٢) ، فكمْ مِنْ إنسانٍ يعلمُ أنَّ الآخرةَ أولىٰ بالإيثارِ علماً حقيقياً ، ولوْ سُئِلَ عنْ سببِ معرفتِهِ . . لمْ يقدرْ علىٰ إيرادِهِ والتعبيرِ عنهُ ، معَ أنَّهُ لمْ تحصلْ معرفتُهُ إلا عنِ المعرفتينِ السابقتينِ ، وهوَ أنَّ الأبقىٰ أولىٰ بالإيثارِ ، وأنَّ الآخرةَ أبقىٰ مِنَ الدنيا ، فتحصلُ لهُ معرفةٌ ثالثةٌ ، وهوَ أنَّ الآخرةَ أولىٰ بالإيثارِ ، فرجعَ حاصلُ حقيقةِ الفكرِ إلىٰ إحضارِ معرفتينِ للتوصلِ بهما إلىٰ معرفةٍ ثالثةٍ .

---

(١) لأن ذلك الحصول عبارة عن انتقال القلب بسرعة من معرفة إلىٰ معرفة ، فربما لا يحس به صاحبه ، ويظن أنه واقف عند المعرفة الأولىٰ . « إتحاف » (١٠/ ١٦٨) .

(٢) في (ص) وحدها : (في الإيراد) بدل (والإيراد) .

وأمَّا ثمرةُ الفكرِ . . فهيَ العلومُ والأحوالُ والأعمالُ ، ولكنْ ثمرتُهُ الخاصَّةُ العلمُ لا غيرُ .

نعمْ ، إذا حصلَ العلمُ في القلبِ . . تغيَّرَ حالُ القلبِ ، وإذا تغيَّرَ حالُ القلبِ . . تغيَّرَتْ أعمالُ الجوارحِ ، فالعملُ تابعُ الحالِ ، والحالُ تابعُ العلمِ ، والعلمُ تابعُ الفكرِ ، فالفكرُ إذاً هوَ المبدأُ والمفتاحُ للخيراتِ كلِّها ، وهٰذا هوَ الذي يكشفُ لكَ عنْ فضيلةِ التفكُّرِ ، وأنَّهُ خيرٌ مِنَ الذكرِ والتذكُّرِ ؛ لأنَّ في الفكرِ ذكراً وزيادةً ، وذكرُ القلبِ خيرٌ مِنْ عملِ الجوارحِ ، بلْ شرُفَ العملُ لما فيهِ مِنَ الذكرِ .

فإذاً ؛ التفكُّرُ أفضلُ مِنْ جملةِ الأعمالِ ، ولذلكَ قيلَ : « تفكُّرُ ساعةٍ خيرٌ مِنْ عبادةِ سنةٍ »⁽¹⁾ ، فقيلَ : هوَ الذي ينقلُ مِنَ المكارهِ إلى المحابِّ ، ومِنَ الرغبةِ والحرصِ إلى الزهدِ والقناعةِ⁽²⁾ .

---

(١) روىٰ أبو الشيخ في « العظمة » (٤٣) عن أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً : « فكرة ساعة خير من عبادة ستين سنة » ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٢٣٩٧) عن أنس رضي الله عنه مرفوعاً : « تفكُّر ساعة في اختلاف الليل والنهار خير من عبادة ثمانين سنة » .
وروى ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٧٢٨) ، وهناد في « الزهد » (٩٤٣) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢٠٩) عن أبي الدرداء رضي الله عنه قال : (تفكر ساعة خير من قيام ليلة) .

(٢) قوت القلوب (١/ ١٤) .

وقيلَ : هوَ الذي يحدِثُ مشاهدةً وتقوىٰ ، ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ أَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا ﴾(١) .

وإنْ أردتَ أنْ تعرفَ كيفيةَ تغيُّرِ الحالِ بالفكرِ . . فمثالُهُ ما ذكرناهُ مِنْ أمرِ الآخرةِ ؛ فإنَّ الفكرَ فيهِ يعرِّفُنا أنَّ الآخرةَ أولىٰ بالإيثارِ ، فإذا رسخَتْ هـٰذهِ المعرفةُ يقيناً في قلوبِنا . . تغيَّرَتِ القلوبُ إلى الرغبةِ في الآخرةِ ، والزهدِ في الدنيا ، وهـٰذا ما عنيناهُ بالحالِ ؛ إذْ كانَ حالُ القلبِ قبلَ هـٰذهِ المعرفةِ حبَّ العاجلةِ والميلَ إليها ، والنفرةَ عنِ الآخرةِ وقلَّةَ الرغبةِ فيها ، وبهـٰذهِ المعرفةِ تغيَّرَ حالُ القلبِ ، وتبدَّلَتْ إرادتُهُ ورغبتُهُ ، ثمَّ أثمرَ تغيُّرُ الإرادةِ أعمالَ الجوارحِ في اطِّراحِ الدنيا ، والإقبالِ علىٰ أعمالِ الآخرةِ ، فهـٰهنا خمسُ درجاتٍ :

أولاها : التذكُّرُ ؛ وهوَ إحضارُ المعرفتينِ في القلبِ .

وثانيتُها : التفكُّرُ ؛ وهوَ طلبُ المعرفةِ المقصودةِ منهما .

والثالثةُ : حصولُ المعرفةِ المطلوبةِ ، واستنارةُ القلبِ بها .

والرابعةُ : تغيُّرُ حالِ القلبِ عمَّا كانَ بسببِ حصولِ نورِ المعرفةِ .

والخامسةُ : خدمةُ الجوارحِ للقلبِ بحسَبِ ما تجدَّدَ لهُ مِنَ الحالِ .

فكما يُضربُ الحجرُ على الحديدِ فيخرجُ منهُ نارٌ يستضيءُ بها الموضعُ ،

---

(١) قوت القلوب (١/ ١٤) .

فتصيرُ العينُ مبصرةً بعدَ أنْ لمْ تكنْ مبصرةً ، وتنتهضُ الأعضاءُ للعملِ . . فكذلكَ زنادُ نورِ المعرفةِ هوَ الفكرُ ، فيجمعُ بينَ المعرفتينِ كما يُجمعُ بينَ الحجرِ والحديدِ ، ويؤلِّفُ بينَهما تأليفاً مخصوصاً كما يُضربُ الحجرُ على الحديدِ ضرباً مخصوصاً ، فينبعثُ نورُ المعرفةِ كما تنبعثُ النارُ مِنَ الحديدِ ، ويتغيَّرُ القلبُ بسببِ هـٰذا النورِ حتىٰ يميلَ إلىٰ ما لمْ يكنْ يميلُ إليهِ كما يتغيَّرُ البصرُ بنورِ النارِ ، فيرىٰ ما لمْ يكنْ يراهُ ، ثمَّ تنتهضُ الأعضاءُ للعملِ بمقتضىٰ حالِ القلبِ كما ينتهضُ العاجزُ عنِ العملِ بسببِ الظلمةِ للعملِ عندَ إدراكِ البصرِ ما لمْ يكنْ يبصرُهُ .

فإذاً ؛ ثمرةُ الفكرِ العلومُ والأحوالُ ، والعلومُ لا نهايةَ لها ، والأحوالُ التي تُصوّرُ أنْ تتقلَّبَ على القلبِ لا يمكنُ حصرُها ، ولهـٰذا لوْ أرادَ مريدٌ أنْ يحصرَ فنونَ الفكرِ ومجاريَهُ ، وأنَّهُ فيماذا يتفكَّرُ . . لمْ يقدرْ عليهِ ؛ لأنَّ مجاريَ الفكرِ غيرُ محصورةٍ ، وثمراتِهِ غيرُ متناهيةٍ .

نعمْ ، نحنُ نجتهدُ في ضبطِ مجاريهِ بالإضافةِ إلىٰ مهماتِ العلومِ الدينيَّةِ ، وبالإضافةِ إلى الأحوالِ التي هيَ مقاماتُ السالكينَ ، ويكونُ ذلكَ ضبطاً جُمليّاً ؛ فإنَّ تفصيلَ ذلكَ يستدعي شرحَ العلومِ كلِّها ، وجملةُ هـٰذهِ الكتبِ كالشرحِ لبعضِها ، فإنَّها مشتملةٌ علىٰ علومٍ ، تلكَ العلومُ تُستفادُ مِنْ أفكارٍ مخصوصةٍ ، فلنشرْ إلىٰ ضبطِ المجامعِ ؛ فبهِ يحصلُ الوقوفُ علىٰ مجاري الفكرِ .

* * *

FİKRİN HAKÎKATİ VE MEYVELERİ

Bilmiş ol ki; fikrin mânası, neticede üçüncü mârifeti elde etmek için iki mârifeti bir arada hazırlayıp toplamaktır. Meselâ, âhiretin daha hayırlı ve daha çok tercihe şâyân olduğunu bildiği halde dünyaya meyledip onu âhirete tercih edenin iki yolu vardır. Birincisi, âhiretin dünyadan hayırlı olduğunu başkalarından duymak sûretiyle işin içine nüfuz etmeden onları tasdik etmek, onlara meyletmek ve onların sözlerine güvenmekle âhireti tercih etmeyi gerektiren amellerde bulunmaktır ki, buna mârifet değil, taklit derler.

İkinci yol, bâkî olanı fâni üzerine tercih etmenin daha hayırlı olduğunu ve âhiretin bâkî olduğunu bilmektir. İşte bu iki mârifetten üçüncü bir mârifet doğar. O da âhireti tercihin daha hayırlı olmasını bilmektir.

Demek ki son mârifet, ancak ilk iki mârifet sayesinde elde edilir. Son mârifete ulaşabilmek için ilk iki mârifeti kalbde hazırlamaya da tefekkür, îtibar, tezekkür, nazar, teemmül ve tedebbür adı verilir. Tedebbür, tefekkür ve teemmül, sözleri başka ve mânaları bir olan müteradif sözlerdir ki, iyice düşünüp taşınmak demektir. Fakat tezekkür, itibar ve nazar sözleri her ne kadar müsemmâ itibariyle bir iseler de mânaları ayrı ayrıdır.

Nitekim sârim, mühenned ve seyf, her ne kadar bir şey hakkında söylenirse de itibarları muhteliftir. Hepsi kılıcın vasıflarıdır. Kılıca sârim denmesi, kesiciliği bakımındandır. Mühenned sözü de, yapıldığı Hindistan'a nisbetle ona delâlet eder. Seyf ise mutlak olarak yâni ne yeri ve ne de kesiciliği nazara alınmadan mutlak sûrette kılıca delâlet ediyor. İtibar, ibret ve ders alma da böyledir. Yâni üçüncü mârifeti elde edebilmek için evvelki iki bilgiyi hazırlamaktır.

Şâyet ilk iki mârifetten üçüncüye geçemez ve neticeye ulaşamazsa, buna itibar ve ibret alma değil, tezekkür denir. Buna nazar ve tefekkür denmesi, üçüncü mârifeti araması bakımındandır. Üçüncü mârifeti aramayan kimseye nâzır ve düşünür denmez. Her mütefekkir, mütezekkirdir, fakat her mütezekkir, mütefekkir değildir. Tefekkür olan her yerde tezekkür de var, fakat tezekkür olan her yerde tefekkür olmayabilir.

Tezekkürün faydası kalpte yerleşip oradan silinmemeleri için mârifetleri hatıralamaktır. Tefekkürün faydası da bilgiyi çoğaltıp mevcut olmayan üçüncü mârifeti elde etmektir. İşte tezekkür ile tefekkür arasındaki fark budur. Mârifetler gönülde toplanıp özel bir şekilde yerleştirildikten sonra, bunlardan üçüncü bir mârifet doğar.

Demek ki mârifet, mârifetin neticesidir. Bunlar böyle uzar gider ve birbirini izlerler. Tefekkür devam eder, mârifetler de durmadan çoğalır. Mârifet, bir mâni veya ölümle sona erer. Bu da ilimleri istismara muktedir olup tefekkür yoluna girebilenlere mahsustur.

Çoğunluğun, bilginin fazlasından mahrûmiyetleri, ana sermayeyi kaybetmiş olmalarındandır. O sermaye de ilimleri doğuran mârifetlerdir. Çünkü sermayesiz kazanç olmaz. Bâzen sermaye varken ticaret işini beceremediği için artıramayanlar da olur. Bunun gibi bu hususta gerekli ilmin ana sermayesi olan mârifete sâhip olup da bu mârifetleri eşlendirip bunlardan döl almayanlar da olur.

Bu mârifetleri kullanmanın yolu, bâzen Allahu Teâlâ'nın, fıtrî olarak gönüllerde yerleştirdiği bir nûr ile olur ki, çoğunluk böyledir. Aynı zamanda bâzen mütefekkirin mârifetleri bulunduğu gibi, bunların ürünlerini de alır. Fakat mahsûlün nasıl meydâna geldiğini bilemez. İrâdede tâbir sanatına mümaresesi az olduğu için bunları ifâde edemez. Çoğunluk, âhireti tercihin daha hayırlı olduğunu kesin olarak bilir, fakat bu mârifetinin sebebinden kendisine sorulsa açıklamasını yapamaz. Hâlbuki bu mârifet daha önceki iki mârifetten, yâni âhiretin bâkî olduğunu bakîyi fânî üzerine tercih etmek gerektiğini bilmekten doğar.

Tefekkürün genel mahsûlü de ilim, hal ve amellerdir. Ama özel mahsûlü ilimdir. Evet, kalpte ilim meydana gelince, kalbin hali değişir. Kalbin tutumu değişince, âzâların amelleri de değişir. Yâni amel hale, hal ilme, ilim de tefekküre bağlıdır. Demek oluyor ki, bütün iyiliklerin başı ve başlangıcı tefekkürdür. İşte tefekkürün fazîletini burası sana açıkça hatırlatmaktadır.

Tefekkür, zikir ve tezekkürden de hayırlıdır. Zîra fikir, zikirdir. Aynı zamanda zikirden de fazladır. Kalbin zikri, âzâların amelinden hayırlıdır. Hattâ amelin şerefi, zikir ve tezekkür sayesindedir. Fikir, zikrin de üstünde olduğuna göre, bütün amellerden üstündür. Bunun için bir saat tefekkür, zikir ve tezekkürden de hayırlıdır. Sevilmeyen şeylerden sevilen şeylere, dünya hırs ve tamahından zühd ve kanâate insanı iten kuvvetin de tefekkür olduğu söylenir. Müşâhede ve takvâyı da ihdâs eden kuvvetin zikir olduğu söylenir. Bunun için Allahu Teâlâ:

لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ أَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا

"Belki sakınırlar yâhut onlara ibret verir." (Tâhâ suresi, 20/113) buyurmuştur.

Şâyet fikir ile hâlin değişmesini anlamak istersen, bunun misâli yukarıda anlattığımız âhiret işidir. Zîra fikir, âhiretin tercihe şâyân olduğunu bize bildiriyor. Bu mârifet, gönlümüzde kesinlikle yerleştikten sonra daha önce dünyaya meyleden gönüller, dünyadan yüz çevirip âhirete yönelmeye başlar. İşte, hali değiştirmekten maksadımız budur. Bu mârifetten önce gönül, âhiretten nefret ediyor ve dünyaya meylediyordu Bu marifetten sonra kalbin hali değişir. İrâde ve rağbeti değişir. İrâdenin değişmesi âzâlar üzerinde etkisini gösterir de dünyadan vazgeçerek ahiret için çalışır ki, burada beş derece vardır:

Birincisi; tezekkürdür. Yâni iki mârifeti kalpte hazırlamaktır.

İkincisi; tefekkürdür. Yâni bu iki mârifetten maksat olan üçüncü mârifeti aramaktır.

Üçüncüsü; aranan üçüncü mârifetin meydana gelip kalbin onunla aydınlanmasıdır.

Dördüncüsü; bu üçüncü mârifet sayesinde kalbin tutumunun değişmesidir.

Beşincisi; kalbin yeni tutum ve davranışına göre âzâların ona hizmet etmesidir. Karanlıkta iken demiri taşa vurmakla meydana gelen ışıktan ortalığın aydınlanması ve daha önce görmeyen gözlerin görmesiyle beraber âzâların harekete geçmesi gibi, mârifet nûrunun açığa çakması da fikir iledir. Taş ile demir bir araya getirildiği ve özel bir şekilde demir çakmak taşına vurulup ondan ateş çıkarıldığı gibi, iki mârifet de özel şekilde yerleştirildiği vakit çakmaktan çıkan ışık ile gözün durumu değişip görür hâle geldiği gibi, kalp de bu iki mârifetten hâsıl olan nur sebebiyle durumunu değiştirir. Sonra da çakmaktan çıkan ışığı gözün görmesiyle âzâların harekete geçmesi gibi, kalbin yeni hâline uygun olarak âzâlar da harekete geçer ve ona göre amel ederler.

Demek ki, fikrin meyvesi, ilim ve haldir. İlmin nihâyeti olmadığı gibi, kalbe yönelmesi düşünülen amelleri saymak da mümkün değildir. Bunun için bir mürîd, tefekkürün çeşit ve mecrâlarını saymaya kalkışmak ve ne için tefekkür ettiğini söylemek isterse, buna gücü yetmez. Zira fikrin mecrâları sayılamayacak kadar çok ve semereleri sonsuzdur. Evet, biz dînî amellerin önemlilerine ve sâliklerin makamları olan hallere izâfetle bunların mecrâlarını zabt etmeye gayret edeceğiz. Aynı zamanda bu icmalî bir zabıttır. Zîra tafsîlâtına girişmek, bütün amelleri açıklamayı gerektirir. Bu kitapların hepsi, birbirini açıklamak ve şerh etmek gibidir. Çünkü bu, öyle amelleri içine alır ki, o amellerin hepsi özel fikirlerden meydana gelir. Biz bunların ortalamalarına işâret edelim ki, fikrin mecralarına vukuf hâsıl olsun.

بيان مجاري الفكر

اعلمْ : أنَّ الفكرَ قدْ يجري في أمرٍ يتعلَّقُ بالدينِ ، وقدْ يجري فيما يتعلَّقُ بغيرِ الدينِ ، وإنَّما غرضُنا ما يتعلَّق بالدينِ ، فلنتركِ القسمَ الآخرَ .

ونعني بالدينِ : المعاملةَ التي بينَ العبدِ وبينَ الربِّ تعالىٰ ، فجميعُ أفكارِ العبدِ إمَّا أنْ تتعلَّقَ بالعبدِ وصفاتِهِ وأحوالِهِ ، وإمَّا أنْ تتعلَّقَ بالمعبودِ وصفاتِهِ وأفعالِهِ ، لا يمكنُ أنْ يخرجَ عنْ هـٰذينِ القسمينِ .

وما يتعلَّقُ بالعبدِ إمَّا أنْ يكونَ نظراً فيما هوَ محبوبٌ عندَ الربِّ تعالىٰ ، أوْ فيما هوَ مكروهٌ ، ولا حاجةَ إلى الفكرِ في غيرِ هـٰذينِ القسمينِ .

وما يتعلَّقُ بالربِّ تعالىٰ إمَّا أنْ يكونَ نظراً في ذاتِهِ وصفاتِهِ وأسمائِهِ الحسنىٰ ، وإمَّا أنْ يكونَ في أفعالِهِ وملكِهِ وملكوتِهِ ، وجميعِ ما في السماواتِ والأرضِ وما بينَهما .

وينكشفُ لكَ انحصارُ الفكرِ في هـٰذهِ الأقسامِ بمثالٍ ، وهوَ أنَّ حالَ السائرينَ إلى اللهِ تعالىٰ والمشتاقينَ إلىٰ لقائِهِ يضاهي حالَ العشَّاقِ ، فلنتخذِ العاشقَ المستهترَ مثالَنا ، فنقولُ : العاشقُ المستغرقُ الهمِّ بعشقِهِ لا يعدو فكرُهُ مِنْ أنْ يتعلَّقَ بمعشوقِهِ ، أوْ يتعلَّقَ بنفسِهِ ، فإنْ تفكَّرَ في معشوقِهِ . فإمَّا أنْ يتفكَّرَ في جمالِهِ وحسنِ صورتِهِ في ذاتِهِ ؛ ليتنعَّمَ بالفكرِ فيهِ وبمشاهدتِهِ ، وإمَّا أنْ يتفكَّرَ في أفعالِهِ اللطيفةِ الحسنةِ الدالَّةِ علىٰ أخلاقِهِ وصفاتِهِ ؛ ليكونَ

ذلكَ مضعفاً للذَّتِهِ ومقويّاً لمحبتِهِ ، وإنْ تفكَّرَ في نفسِهِ . . فيكونُ فكرُهُ في صفاتِهِ التي تسقطُهُ مِنْ عينِ محبوبِهِ حتىٰ يتنزَّهَ عنها ، أوْ في الصفاتِ التي تقرِّبُهُ منهُ وتحبِّبُهُ إليهِ حتىٰ يتصفَ بها ، فإنْ تفكَّرَ في شيءٍ خارجٍ عنْ هـٰذهِ الأقسامِ . . فذلكَ خارجٌ عنْ حدِّ العشقِ ، وهوَ نقصانٌ فيهِ ؛ لأنَّ العشقَ التامَّ الكاملَ ما يستغرقُ العاشقَ ويستوفي القلبَ ، حتىٰ لا يتركَ فيهِ متسعاً لغيرِهِ ، فمحبُّ اللهِ تعالىٰ ينبغي أنْ يكونَ كذلكَ ، فلا يعدو نظرُهُ وتفكُّرُهُ محبوبَهُ ، ومهما كانَ تفكُّرُهُ محصوراً في هـٰذهِ الأقسامِ الأربعةِ . . لمْ يكنْ خارجاً عنْ مقتضى المحبَّةِ أصلاً .

* * *

فلنبدأ بالقسمِ الأوَّلِ :

وهوَ تفكُّرُهُ في صفاتِ نفسِهِ وأفعالِ نفسِهِ ؛ ليميزَ المحبوبَ منها عنِ المكروهِ ، فإنَّ هـٰذا الفكرَ هوَ الذي يتعلَّقُ بعلمِ المعاملةِ الذي هوَ مقصودُ هـٰذا الكتابِ ، وأمَّا القسمُ الآخرُ⁽¹⁾ . . فيتعلَّقُ بعلمِ المكاشفةِ .

ثمَّ كلُّ واحدٍ ممَّا هوَ مكروهٌ عندَ اللهِ تعالىٰ أوْ محبوبٌ ينقسمُ إلىٰ ظاهرٍ ؛ كالطاعاتِ والمعاصي ، وإلىٰ باطنٍ ؛ كالصفاتِ المنجياتِ والمهلكاتِ التي محلُّها القلبُ ، وذكرنا تفصيلَها في ربعِ المهلكاتِ والمنجياتِ .

والطاعاتُ والمعاصي تنقسمُ إلىٰ ما يتعلَّقُ بالأعضاءِ السبعةِ ، وإلىٰ

---

(١) وهو التفكر في ذاته سبحانه وصفاته وأفعاله ، وسيأتي ، ولوَّح لمباديه المصنف في كتابه « المقصد الأسنىٰ شرح أسماء الله الحسنىٰ » .

ما يُنسبُ إلىٰ جميعِ البدنِ ؛ كالفرارِ مِنَ الزحفِ ، وعقوقِ الوالدينِ ، والسكنىٰ في المسكنِ الحرامِ .

* * *

ويجبُ في كلِّ واحدٍ مِنَ المكارهِ التفكُّرُ في ثلاثةِ أمورٍ :

الأوّلُ : التفكُّرُ في أنَّهُ هلْ هوَ مكروهٌ عندَ اللهِ أمْ لا ؟ فربَّ شيءٍ لا يظهرُ كونُهُ مكروهاً ، بلْ يُدركُ بدقيقِ النظرِ .

والثاني : التفكُّرُ في أنَّهُ إنْ كانَ مكروهاً . . فما طريقُ الاحترازِ عنهُ ؟

والثالثُ : أنَّ هـٰذا المكروهَ هلْ هوَ متصفٌ بهِ في الحالِ فيتركَهُ ؟ أوْ هوَ متعرِّضٌ لهُ في الاستقبالِ فيحترزَ عنهُ ؟ أوْ قارفَهُ فيما مضىٰ مِنَ الأحوالِ فيحتاجَ إلىٰ تداركِهِ ؟

* * *

وكذلكَ كلُّ واحدٍ مِنَ المحبوباتِ ينقسمُ هـٰذهِ الانقساماتِ ، فإذا جُمعَتْ هـٰذهِ الأقسامُ . . زادَتْ مجاري الفكرِ في هـٰذهِ الأقسامِ علىٰ مئةٍ ، والعبدُ مدفوعٌ إلى التفكُّرِ إمَّا في جميعِها ، أوْ في أكثرِها ، وشرحُ آحادِ هـٰذهِ الأقسامِ يطولُ ، ولكنِ انحصرَ هـٰذا القسمُ في أربعةِ أنواعٍ : الطاعاتُ ، والمعاصي ، والصفاتُ المهلكاتُ ، والصفاتُ المنجياتُ ، فلنذكرْ في كلِّ نوعٍ مثالاً ليقيسَ بهِ المريدُ سائرَها ، وينفتحَ لهُ بابُ الفكرِ ، ويتسعَ عليهِ طريقُهُ .

* * *

النوعُ الأوَّلُ : المعاصي :

ينبغي أنْ يفتِّشَ العبدُ صبيحةَ كلِّ يومٍ جميعَ أعضائِهِ السبعةِ تفصيلاً ، ثمَّ بدنَهُ على الجملةِ ؛ هلْ هوَ في الحالِ ملابسٌ لمعصيةٍ بها فيتركَها ؟ أوْ لابَسَها بالأمسِ فيتداركَها بالتركِ والندمِ ، أوْ هوَ متعرِّضٌ لها في نهارِهِ فيستعدَّ للاحترازِ والتباعدِ عنها ؟

فينظرُ في اللسانِ ويقولُ : إنَّهُ متعرِّضٌ للغيبةِ ، والكذبِ ، وتزكيةِ النفسِ ، والاستهزاءِ بالغيرِ ، والمماراةِ ، والممازحةِ ، والخوضِ فيما لا يعني ، إلىٰ غيرِ ذلكَ مِنَ المكارهِ ، فيقرِّرُ أوَّلاً في نفسِهِ أنَّها مكروهةٌ عندَ اللهِ تعالىٰ ، ويتفكَّرُ في شواهدِ القرآنِ والسنةِ علىٰ شدَّةِ العذابِ فيها ، ثمَّ يتفكَّرُ في أحوالِهِ أنَّهُ كيفَ يتعرَّضُ لها مِنْ حيثُ لا يشعرُ ، ثمَّ يتفكَّرُ أنَّهُ كيفَ يحترزُ منهُ ؟ ويعلمُ أنَّهُ لا يتمُّ لهُ ذلكَ إلا بالعزلةِ والانفرادِ ، أوْ بألا يجالسَ إلا صالحاً تقيّاً ينكرُ عليهِ مهما تكلَّمَ بما يكرهُهُ اللهُ تعالىٰ ، أوْ يضعُ حجراً في فيهِ إذا جالسَ غيرَهُ ؛ حتىٰ يكونَ ذلكَ مذكِّراً لهُ ، فهكذا يكونُ الفكرُ في حيلةِ الاحترازِ .

ويتفكَّرُ في سمعِهِ أنَّهُ يصغي بهِ إلى الغيبةِ ، والكذبِ ، وفضولِ الكلامِ ، وإلى اللهوِ ، والبدعةِ ، وأنَّ ذلكَ إنَّما يسمعُهُ مِنْ زيدٍ وعمروٍ ، وأنَّهُ كيفَ ينبغي أنْ يحترزَ عنهُ بالاعتزالِ ، أوْ بالنهيِ عنِ المنكرِ مهما سمعَ ذلكَ .

ويتفكرُ في بطنِهِ أنَّهُ إنَّما يعصي اللهَ تعالىٰ فيهِ بالأكلِ والشربِ ؛ إمَّا بكثرةِ

الأكلِ مِنَ الحلالِ ؛ فإنَّ ذلكَ مكروهٌ عندَ اللهِ ، ومقوٍّ للشهوةِ التي هيَ سلاحُ الشيطانِ عدوِّ اللهِ ، وإمَّا بأكلِ الحرامِ أوِ الشبهةِ ، فينظرُ مِنْ أينَ مطعمُهُ وملبسُهُ ومسكنُهُ ؟ وما مكسبُهُ ؟ ويتفكَّرُ في طرقِ الحلالِ ومداخلِهِ ، ثمَّ يتفكَّرُ في وجوهِ الحيلةِ في الاكتسابِ منهُ والاحترازِ مِنَ الحرامِ ، ويقرِّرُ علىٰ نفسِهِ أنَّ العباداتِ كلَّها ضائعةٌ معَ أكلِ الحرامِ ، وأنَّ أكلَ الحلالِ هوَ أساسُ العباداتِ كلِّها ، وأنَّ اللهَ تعالىٰ لا يقبلُ صلاةَ عبدٍ في ثمنِ ثوبِهِ درهمٌ حرامٌ كما وردَ في الخبرِ (١) .

فهكذا يتفكَّرُ في أعضائِهِ ، ففي هٰذا القدْرِ كفايةٌ عنِ الاستقصاءِ ، فمهما حصلَ بالتفكُّرِ حقيقةُ المعرفةِ بهٰذهِ الأحوالِ . . اشتغلَ بالمراقبةِ طولَ النهارِ حتىٰ يحفظَ الأعضاءَ عنها .

* * *

وأمَّا النوعُ الثاني ، وهوَ الطاعاتُ :

فينظرُ أوَّلاً في الفرائضِ المكتوبةِ عليهِ أنَّهُ كيفَ يؤدِّيها ؟ وكيفَ يحرسُها عنِ النقصانِ والتقصيرِ ؟ أوْ كيفَ يجبرُ نقصانَها بكثرةِ النوافلِ ؟ ثمَّ يرجعُ إلىٰ عضوٍ عضوٍ فيتفكَّرُ في الأفعالِ التي تتعلَّقُ بها ممَّا يحبُّهُ اللهُ تعالىٰ ، فيقولُ مثلاً :

إنَّ العينَ خُلقَتْ للنظرِ في ملكوتِ السماواتِ والأرضِ عبرةً ، ولتُستعملَ

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٢/ ٩٨) .

في طاعةِ اللهِ تعالىٰ ، وتنظرَ في كتابِ اللهِ عزَّ وجلَّ وسنَّةِ رسولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وأنا قادرٌ علىٰ أنْ أشغلَ العينَ بمطالعةِ القرآنِ والسنةِ ، فلِمَ لا أفعلُهُ ؟ وأنا قادرٌ علىٰ أنْ أنظرَ إلىٰ فلانٍ المطيعِ بعينِ التعظيمِ فأدخلَ السرورَ علىٰ قلبِهِ ، وأنظرَ إلىٰ فلانٍ الفاسقِ بعينِ الازدراءِ فأزجرَهُ بذلكَ عنْ معصيتِهِ ، فلِمَ لا أفعلُهُ ؟

وكذلكَ يقولُ في سمعِهِ : إنِّي قادرٌ على استماعِ كلامِ ملهوفٍ ، أوِ استماعِ حكمةٍ وعلمٍ ، أوِ استماعِ قراءةٍ وذكرٍ ، فما لي أعطِّلُهُ وقدْ أنعمَ اللهُ تعالىٰ عليَّ بهِ ، وأودعنيهِ لأشكرَهُ ، فما لي أكفرُ نعمةَ اللهِ فيهِ بتضييعِهِ أوْ تعطيلِهِ ؟

وكذلكَ يتفكَّرُ في اللسانِ ويقولُ : إنِّي قادرٌ علىٰ أنْ أتقرَّبَ إلى اللهِ تعالىٰ بالتعليمِ والوعظِ والتودُّدِ إلىٰ قلوبِ أهلِ الصلاحِ ، وبالسؤالِ عنْ أحوالِ الفقراءِ ، وإدخالِ السرورِ علىٰ قلبِ زيدٍ الصالحِ وعمروٍ العالمِ بكلمةٍ طيِّبةٍ ، وكلُّ كلمةٍ طيبةٍ فإنَّها صدقةٌ .

وكذلكَ يتفكَّرُ في مالِهِ فيقولُ : أنا قادرٌ علىٰ أنْ أتصدَّقَ بالمالِ الفلانيِّ ؛ فإنِّي مستغنٍ عنهُ ، ومهما احتجتُ إليهِ . . رزقَني اللهُ تعالىٰ مثلَهُ ، وإنْ كنتُ محتاجاً الآنَ . . فأنا إلىٰ ثوابِ الإيثارِ أحوجُ منِّي إلىٰ ذلكَ المالِ .

وهكذا يفتِّشُ عنْ جميعِ أعضائِهِ ، وجملةِ بدنِهِ وأموالِهِ ، بلْ عنْ دوابِّهِ وغلمانِهِ وأولادِهِ ، فإنَّ كلَّ ذلكَ أدواتُهُ وأسبابُهُ ، ويقدرُ علىٰ أنْ يطيعَ اللهَ

تعالىٰ بها ، فيستنبطُ بدقيقِ الفكرِ وجوهَ الطاعاتِ الممكنةِ بها ، ويتفكَّرُ فيما يرغِّبُهُ في البدارِ إلىٰ تلكَ الطاعاتِ ، ويتفكَّرُ في إخلاصِ النيَّةِ فيها ، ويطلبُ لها مظانَّ الاستحقاقِ حتىٰ يزكوَ بها عملُهُ ، وقسْ علىٰ هـٰذا سائرَ الطاعات .

* * *

وأمَّا النوعُ الثالثُ : فهيَ الصفاتُ المهلكةُ التي محلُّها القلبُ :

فيعرفُها ممَّا ذكرناهُ في ربعِ المهلكاتِ ، وهيَ استيلاءُ الشهوةِ ، والغضبِ ، والبخلِ ، والكبرِ ، والعجبِ ، والرياءِ ، والحسدِ ، وسوءِ الظنِّ ، والغفلةِ ، والغرورِ ، وغيرِ ذلكَ ، ويتفقَّدُ مِنْ قلبِهِ هـٰذهِ الصفاتِ ، فإنْ ظنَّ أنَّ قلبَهُ منزَّهٌ عنها . . فيتفكَّرُ في كيفيَّةِ امتحانِهِ ، والاستشهادِ بالعلاماتِ عليهِ ؛ فإنَّ النفسَ أبداً تعدُ بالخيرِ مِنْ نفسِها وتخلفُ ، فإذا ادَّعَتِ التواضعَ والبراءةَ مِنَ الكبرِ . . فينبغي أنْ تُجرَّبَ بحملِ حزمةِ حطبٍ في السوقِ ، كما كانَ الأوَّلونَ يجرِّبونَ بهِ أنفسَهُمْ ، وإذا ادَّعَتِ الحلمَ . . تُعرَّضُ لغضبٍ ينالُهُ مِنْ غيرِهِ ، ثمَّ يجرِّبُها في كظمِ الغيظِ ، وكذلكَ في سائرِ الصفاتِ .

وهـٰذا تفكُّرٌ في أنَّهُ هلْ هوَ موصوفٌ بالصفةِ المكروهةِ أمْ لا ؟ ولذلكَ علاماتٌ ذكرناها في ربعِ المهلكاتِ ، فإذا دلَّتِ العلامةُ علىٰ وجودِها . . فكَّرَ في الأسبابِ التي تقبِّحُ تلكَ الصفاتِ عندَهُ(١) ، وتبيَّنَ أنَّ منشأَها مِنَ الجهلِ

---

(١) في بعض النسخ يحتمل قراءة (تقبِّح) : (تنتجُ) ، وهو معنىً لا يبعد .

والغفلةِ وخبْثِ الدُّخْلةِ ؛ كما لوْ رأىٰ في نفسِهِ عُجْباً بالعملِ ، فيتفكَّرُ ويقولُ : إنَّما عملي ببدني وجارحتي ، وبقدرتي وإرادتي ، وكلُّ ذلك ليسَ منِّي ولا إليَّ ، وإنَّما هوَ مِنْ خلقِ اللهِ عزَّ وجلَّ وفضلِهِ عليَّ ، فهوَ الذي خلقَني ، وخلقَ جارحتي ، وخلقَ قدرتي وإرادتي ، وهوَ الذي حرَّكَ أعضائي بقدرتِهِ ، وأقدرَني وأرادَ إرادتي ، فكيفَ أعجبُ بعملي أوْ بنفسي ولا قوامَ لنفسي بنفسي ؟!

وإذا أحسَّ في نفسِهِ بالكبرِ . . قرَّرَ علىٰ نفسِهِ ما فيهِ مِنَ الحماقةِ ، ويقولُ لها : لِمَ ترينَ نفسَكِ أكبرَ والكبيرُ مَنْ هوَ عندَ اللهِ كبيرٌ ؟ وذلكَ ينكشفُ بعدَ الموتِ ، وكمْ مِنْ كافرٍ في الحالِ يموتُ مقرَّباً إلى اللهِ تعالىٰ بنزوعِهِ عنِ الكفرِ ، وكمْ مِنْ مسلمٍ يموتُ شقيّاً بتغيُّرِ حالِهِ عندَ الموتِ بسوءِ الخاتمةِ ! فإذا عرفَ أنَّ الكبرَ مهلكٌ ، وأنَّ أصلَهُ الحماقةُ . . فيتفكَّرُ في علاجِ إزالةِ ذلكَ ؛ بأنْ يتعاطىٰ أفعالَ المتواضعينَ .

وإذا وجدَ في نفسِهِ شهوةَ الطعامِ وشرهَهُ . . تفكَّرَ في أنَّ هـٰذهِ صفةُ البهائمِ ، ولوْ كانَ في شهوةِ الطعامِ والوقاعِ كمالٌ . . لكانَ ذلكَ مِنْ صفاتِ اللهِ تعالىٰ وصفاتِ الملائكةِ ؛ كالعلمِ والقدرةِ ، ولما اتصفَ بهِ البهائمُ ، ومهما كانَ الشرهُ عليهِ أغلبَ . . كانَ بالبهائمِ أشبهَ ، وعنِ الملائكةِ المقرَّبينَ أبعدَ .

وكذلكَ يقرِّرُ علىٰ نفسِهِ في الغضبِ ، ثمَّ يتفكَّرُ في طريقِ العلاجِ ، وكلُّ

ذلكَ ذكرناهُ في هـٰذهِ الكتبِ ، فمَنْ يريدُ أنْ يتسعَ لهُ طريقُ الفكرِ . . فلا بدَّ لهُ مِنْ تحصيلِ ما في هـٰذهِ الكتبِ .

* * *

وأمَّا النوعُ الرابعُ ، وهوَ المنجياتُ :

فهوَ التوبةُ ، والندمُ على الذنوبِ ، والصبرُ على البلاءِ ، والشكرُ على النعماءِ ، والخوفُ والرجاءُ ، والزهدُ في الدنيا ، والإخلاصُ والصدقُ في الطاعاتِ ، ومحبةُ اللهِ تعالىٰ وتعظيمُهُ ، والرضا بأفعالِهِ ، والشوقُ إليهِ ، والخشوعُ والتواضعُ لهُ وكلُّ ذلكَ ذكرناهُ في هـٰذا الربعِ ، وذكرنا أسبابَهُ وعلاماتِهِ : فليتفكَّرِ العبدُ كلَّ يومٍ في قلبِهِ ما الذي يعوزُهُ مِنْ هـٰذهِ الصفاتِ التي هيَ المقرِّبةُ إلى اللهِ تعالى ؟ فإذا افتقرَ إلىٰ شيءٍ منها . . فليعلمْ أنَّها أحوالٌ لا يثمرُها إلا علومٌ ، وأنَّ العلومَ لا يثمرُها إلا أفكارٌ .

فإذا أرادَ أنْ يكتسبَ لنفسِهِ حالَ التوبةِ والندمِ . . فليفتِّشْ ذنوبَهُ أوَّلاً ، وليتفكَّرْ فيها ، وليجمعْها علىٰ نفسِهِ ، وليعظمْها في قلبِهِ ، ثمَّ لينظرْ في الوعيدِ والتشديدِ الذي وردَ في الشرعِ فيها ، وليتحقَّقْ عندَ نفسِهِ أنَّهُ متعرِّضٌ لمقتِ اللهِ تعالىٰ ؛ حتىٰ ينبعثَ لهُ حالُ الندمِ .

وإذا أرادَ أنْ يستثيرَ مِنْ قلبِهِ حالَ الشكرِ . . فلينظرْ في إحسانِ اللهِ تعالىٰ إليهِ ، وأياديهِ عليهِ ، وفي إرسالِهِ جميلَ سترِهِ عليهِ ، علىٰ ما شرحنا بعضَهُ في كتابِ الشكرِ ، فليطالعْ ذلكَ .

وإذا أرادَ حالَ المحبّةِ والشوقِ . . فليتفكَّرْ في جلالِ اللهِ تعالىٰ وجمالِهِ ، وعظمتِهِ وكبريائِهِ ، وذلكَ بالنظرِ في عجائبِ حكمتِهِ وبدائعِ صنعِهِ ، كما سنشيرُ إلىٰ طرفٍ يسيرٍ منهُ في القسمِ الثاني مِنَ الفكرِ .

وإذا أرادَ حالَ الخوفِ . . فلينظرْ أوّلاً في ذنوبِهِ الظاهرةِ والباطنةِ ، ثمَّ لينظرْ في الموتِ وسكراتِهِ ، ثمَّ فيما بعدَهُ مِنْ سؤالِ منكرٍ ونكيرٍ ، وعذابِ القبرِ ، وحيّاتِهِ وعقاربِهِ وديدانِهِ ، ثمَّ في هولِ النداءِ عندَ نفخةِ الصورِ ، ثمَّ في هولِ المحشرِ عندَ جمعِ الخلائقِ علىٰ صعيدٍ واحدٍ ، ثمَّ في المناقشةِ في الحسابِ ، والمضايقةِ في النقيرِ والقطميرِ ، ثمَّ في الصراطِ ودقتِهِ وحدَّتِهِ ، ثمَّ في خطرِ الأمرِ عندَهُ أنَّهُ يُصرفُ إلى الشمالِ فيكونُ مِنْ أصحابِ النارِ ، أوْ يُصرفُ إلى اليمينِ فينزلُ دارَ القرارِ ، ثمَّ ليحضِرْ بعدَ أهوالِ القيامةِ في قلبِهِ صورةَ جهنَّمَ ودركاتِها ، ومقامعِها وأهوالِها ، وسلاسلِها وأغلالِها ، وزقُّومِها وصديدِها ، وأنواعِ العذابِ فيها ، وقبْحِ صورةِ الزبانيةِ الموكَّلينَ بها ، وأنَّهُمْ كلَّما نضجَتْ جلودُهُمْ بُدِّلَتْ جلوداً غيرَها ، وأنَّهُمْ كلَّما أرادوا أنْ يخرجوا منها . . أُعيدوا فيها ، وأنَّهم إذا رأَوْها مِنْ مكانٍ بعيدٍ . . سمعوا لها تغيُّظاً وزفيراً ، وهلُمَّ جرّاً إلىٰ جميعِ ما وردَ في القرآنِ مِنْ شرحِها .

وإذا أرادَ أنْ يستجلبَ حالَ الرجاءِ . . فلينظرْ إلى الجنَّةِ ونعيمِها ، وأشجارِها وأنهارِها ، وحورِها وولدانِها ، ونعيمِها المقيمِ ، وملكِها الدائمِ .

فهكذا طريقُ الفكرِ الذي تُطلبُ بهِ العلومُ التي تثمرُ اجتلابَ أحوالٍ محبوبةٍ ، أوِ التنزُّهَ عنْ صفاتٍ مذمومةٍ ، وقدْ ذكرنا في كلِّ واحدةٍ مِنْ هٰذهِ الأحوالِ كتاباً مفرداً يُستعانُ بهِ علىٰ تفصيلِ الفكرِ .

أمَّا بذكرِ مجامعِهِ . . فلا يُوجدُ فيهِ أنفعُ منْ قراءَةِ ٱلْقرآنِ بالتفكُّرِ ، فإنَّهُ جامعٌ لجميعِ المقاماتِ والأحوالِ ، وفيهِ شفاءٌ للعالمينَ ، وفيهِ ما يورثُ الخوفَ والرجاءَ ، والصبرَ والشكرَ ، والمحبةَ والشوقَ ، وسائرَ الأحوالِ ، وفيهِ ما يزجرُ عنْ سائرِ الصفاتِ المذمومةِ ، فينبغي أنْ يقرأَهُ العبدُ ويردِّدَ الآيةَ التي هوَ محتاجٌ إلى التفكُّرِ فيها مرَّةً بعدَ أخرىٰ ، ولوْ مئةَ مرَّةٍ(١) ، فقراءةُ آيةٍ بتفكُّرٍ وفهمٍ خيرٌ مِنْ ختمةٍ بغيرِ تدبُّرٍ وفهمٍ ، وليتوقَّفْ في التأمُّلِ فيها ولوْ ليلةً واحدةً ، فإنَّ تحتَ كلِّ كلمةٍ منها أسراراً لا تنحصرُ ، ولا يُوقفُ عليها إلا بدقيقِ الفكرِ عنْ صفاءِ القلبِ بعدَ صدقِ المعاملةِ .

وكذلكَ مطالعةُ أخبارِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فإنَّهُ قد أُوتيَ جوامعَ الكلمِ ، وكلُّ كلمةٍ مِنْ كلماتِهِ بحرٌ مِنْ بحورِ الحكمةِ ، لوْ تأمَّلَها العالمُ حقَّ التأمُّلِ . . لمْ ينقطعْ فيها نظرُهُ طولَ عمرِهِ .

وشرحُ آحادِ الآياتِ والأخبارِ يطولُ ، فانظرْ إلىٰ قولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ روحَ القدسِ نفثَ في رُوعي : أحببْ مَنْ أحببتَ فإنَّكَ

---

(١) حتىٰ يعثر علىٰ مقصوده منها ، ومتىٰ دام العبد علىٰ ذلك . . طهُر قلبه وغزر علمه . « إتحاف » (١٠/ ١٧٥) .

مفارِقُهُ ، وعِشْ ما شئتَ فإنَّكَ ميتٌ ، واعملْ ما شئتَ فإنَّكَ مجزيٌّ بهِ »[1] ، فإنَّ هـٰذهِ الكلماتِ جامعةٌ حكمَ الأولينَ والآخرينَ ، وهيَ كافيةٌ للمتأمِّلينَ فيها طولَ العمرِ ، إذْ لوْ وقفوا علىٰ معانيها ، وغلبَتْ علىٰ قلوبِهِمْ غلبةَ يقينٍ . . لاستغرقَتْهُمْ ، ولحالَ ذلكَ بينَهُمْ وبينَ التلفُّتِ إلى الدنيا بالكليَّةِ .

فهـٰذا هوَ طريقُ الفكرِ في علومِ المعاملةِ وصفاتِ العبدِ مِنْ حيثُ هيَ محبوبةٌ عندَ اللهِ تعالىٰ أوْ مكروهةٌ ، والمبتدئُ ينبغي أنْ يكونَ مستغرقَ الوقتِ في هـٰذهِ الأفكارِ ؛ حتىٰ يعمرَ قلبَهُ بالأخلاقِ المحمودةِ والمقاماتِ الشريفةِ ، وينزِّهَ باطنَهُ وظاهرَهُ عنِ المكارهِ .

وليعلمْ أنَّ هـٰذا معَ أنَّهُ أفضلُ مِنْ سائرِ العباداتِ فليسَ هوَ لهُ غايةَ المطلبِ ، بلِ المشغولُ بهِ محجوبٌ عنْ مطلبِ الصدِّيقينَ ، وهوَ التنعُّمُ بالفكرِ في جلالِ اللهِ تعالىٰ وجمالِهِ ، واستغراقِ القلبِ بحيثُ يفنىٰ عنْ نفسِهِ ؛ أيْ : ينسىٰ نفسَهُ وأحوالَهُ ، ومقاماتِهِ وصفاتِهِ ، فيكونُ مستغرقَ الهمِّ بالمحبوبِ ، كالعاشقِ المستهترِ عندَ لقاءِ الحبيبِ ؛ فإنَّهُ لا يتفرَّغُ للنظرِ في أحوالِ نفسِهِ وأوصافِها ، بلْ يبقىٰ كالمبهوتِ الغافلِ عنْ نفسِهِ ، وهوَ منتهىٰ لذَّةِ العشَّاقِ .

فأمَّا ما ذكرناهُ . . فهوَ تفكُّرٌ في عمارةِ الباطنِ ليصلحَ للقرْبِ والوصالِ ، فإذا ضيَّعَ جميعَ عمرِهِ في إصلاحِ نفسِهِ . . فمتىٰ يتنعَّمُ بالقرْبِ ؟!

---

(١) روىٰ لفظ : « إن روح القدس نفث في روعي » عبد الرزاق في « المصنف » (١١/١٢٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١٠/٢٦) ، وتتمة الحديث رواها أبو نعيم في « الحلية » (٣/٢٠٢) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٥٨) .

ولذلكَ كانَ الخوَّاصُ يدورُ في البوادي ، فلقيَهُ الحسينُ بنُ منصورٍ ، وقالَ : فيمَ أنتَ ؟ قالَ : أدورُ في البوادي أصحِّحُ حالي في التوكُّلِ ، فقالَ الحسينُ : أفنيتَ عمرَكَ في عمرانِ باطنِكَ ، فأينَ الفناءُ في التوحيدِ ؟!(١) .

فالفناءُ في الواحدِ الحقِّ هوَ غايةُ مقصدِ الطالبينَ ، ومنتهىٰ نعيمِ الصدِّيقينَ ، وأمَّا التنزُّهُ عنِ الصفاتِ المهلكاتِ . . فيجري مجرى الخروجِ عنِ العدَّةِ في النكاحِ ، وأمَّا الاتصافُ بالصفاتِ المنجياتِ وسائرِ الطاعاتِ . . فيجري مجرىٰ تهيئةِ المرأةِ جهازَها ، وتنظيفِها وجهَها ، ومشطِها شعرَها ؛ لتصلحَ بذلكَ للقاءِ زوجِها ، فإن استغرقَتْ جميعَ عمرِها في تبرئةِ الرحمِ وتزيينِ الوجهِ . . كانَ ذلكَ حجاباً لها عنْ لقاءِ المحبوبِ .

فهكذا ينبغي أنْ تفهمَ طريقَ الدينِ إنْ كنتَ مِنْ أهلِ المجالسةِ .

وإنْ كنتَ كالعبدِ السوءِ ، لا يتحرَّكُ إلا خوفاً مِنَ الضربِ ، وطمعاً في الأجرةِ . . فدونَكَ وإتعابَ البدنِ بالأعمالِ الظاهرةِ ، فإنَّ بينَكَ وبينَ القلبِ حجاباً كثيفاً ، فإذا قضيتَ حقَّ الأعمالِ . . كنتَ مِنْ أهلِ الجنةِ ، ولكنْ للمجالسةِ أقوامٌ آخرونَ(٢) .

وإذا عرفتَ مجالَ الفكرِ في علومِ المعاملةِ التي بينَ العبدِ وبينَ ربِّهِ . . فينبغي أنْ تتخذَ ذلكَ عادتَكَ وديدنَكَ صباحاً ومساءً ، فلا تغفلُ عنْ نفسِكَ ،

---

(١) رواه القشيري في « الرسالة » (ص ٢٩٧) .

(٢) في (ب) زيادة : (وهو معنىٰ قوله : ﴿ فِى مَقْعَدِ صِدْقٍ عِندَ مَلِيكٍ مُّقْتَدِرٍ ﴾) .

وعنْ صفاتِكَ المبعدةِ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، وأحوالِكَ المقرِّبةِ إليهِ سبحانَهُ وتعالىٰ ، بلْ كلُّ مريدٍ فينبغي أنْ يكونَ لهُ جريدةٌ يثبتُ فيها جملةَ الصفاتِ المهلكاتِ ، وجملةَ الصفاتِ المنجياتِ ، وجملةَ المعاصي والطاعاتِ ، ويعرضُ نفسَهُ عليها كلَّ يومٍ .

ويكفيهِ مِنَ المهلكاتِ النظرُ في عشرةٍ ، فإنَّهُ إنْ سلمَ منها . . سلمَ مِنْ غيرِها ؛ وهيَ البخلُ ، والكبرُ ، والعجبُ ، والرياءُ ، والحسدُ ، وشدَّةُ الغضبِ ، وشرهُ الطعامِ ، وشرهُ الوقاعِ ، وحبُّ المالِ ، وحبُّ الجاهِ .

ومِنَ المنجياتِ عشرةٌ ؛ الندمُ على الذنوبِ ، والصبرُ على البلاءِ ، والرضا بالقضاءِ ، والشكرُ على النعماءِ ، واعتدالُ الخوفِ والرجاءِ ، والزهدُ في الدنيا ، والإخلاصُ في الأعمالِ ، وحسنُ الخُلُقِ معَ الخلْقِ ، وحبُّ اللهِ تعالىٰ ، والخشوعُ لهُ .

فهٰذهِ عشرونَ خصلةً ، عشرةٌ مذمومةٌ ، وعشرةٌ محمودةٌ ، فمهما كُفِيَ مِنَ المذموماتِ واحدةً . . فيخطُّ عليها في جريدتِهِ ، ويدعُ الفكرَ فيها ، ويشكرُ اللهَ تعالىٰ علىٰ كفايتِهِ إيَّاها ، وتنزيهِهِ قلبَهُ عنها ، ويعلمُ أنَّ ذلكَ لمْ يتمَّ إلا بتوفيقِ اللهِ تعالىٰ وعونِهِ ، ولوْ وكلَهُ إلىٰ نفسِهِ . . لمْ يقدرْ علىٰ محوِ أقلِّ الرذائلِ عنْ نفسِهِ ، فيقبلُ على التسعةِ الباقيةِ ، وهٰكذا يفعلُ حتىٰ يخطَّ على الجميعِ ، وكذا يطالبُ نفسَهُ بالاتصافِ بالمنجياتِ ، فإذا اتصفَ بواحدةٍ منها ؛ كالتوبةِ والندمِ مثلاً . . خطَّ عليها ، واشتغلَ بالباقي ، وهٰذا يحتاجُ إليهِ المريدُ المشمِّرُ .

وأمَّا أكثرُ الناسِ مِنَ المعدودينَ مِنَ الصالحينَ.. فينبغي أنْ يثبتوا في جرائِدِهِمُ المعاصيَ الظاهرةَ ؛ كأكلِ الشبهةِ ، وإطلاقِ اللسانِ بالغيبةِ والنميمةِ والمراءِ والثناءِ على النفسِ ، والإفراطِ في معاداةِ الأعداءِ وموالاةِ الأولياءِ ، والمداهنةِ معَ الخلقِ في تركِ الأمرِ بالمعروفِ والنهيِ عنِ المنكرِ ، فإنَّ أكثرَ مَنْ يعدُّ نفسَهُ مِنْ وجوهِ الصالحينَ لا ينفكُّ عنْ جملةٍ مِنْ هٰذهِ المعاصي في جوارحِهِ .

وما لمْ تطهرِ الجوارحُ عنِ الآثامِ.. لا يمكنُ الاشتغالُ بعمارةِ القلبِ وتطهيرِهِ ، بلْ كلُّ فريقٍ مِنَ الناسِ يغلبُ عليهِمْ نوعٌ مِنَ المعصيةِ ، فينبغي أنْ يكونَ تفقُّدُهُمْ لها وتفكُّرُهُمْ فيها لا في معاصٍ هُمْ بمعزلٍ عنها .

مثالُهُ : العالمُ الورعُ ، فإنَّهُ لا يخلو في غالبِ الأمرِ عنْ إظهارِ نفسِهِ بالعلمِ وطلبِ الشهرةِ ، وانتشارِ الصيتِ ؛ إمَّا بالتدريسِ أوْ بالوعظِ ، ومَنْ فعلَ ذلكَ.. تصدَّىٰ لفتنةٍ عظيمةٍ ، لا ينجو منها إلا الصدِّيقونَ ، فإنَّهُ إنْ كانَ كلامُهُ مقبولاً حسنَ الوقْعِ في القلوبِ.. لمْ ينفكَّ عنِ الإعجابِ والخيلاءِ ، والتزيُّنِ والتصنُّعِ ، وذلكَ مِنَ المهلكاتِ ، وإنْ رُدَّ كلامُهُ.. لمْ يخلُ عنْ أنفةٍ وغيظٍ وحقدٍ علىٰ مَنْ يردُّهُ وهوَ أكثرُ مِنْ غيظِهِ علىٰ مَنْ يردُّ كلامَ غيرِهِ ، وقدْ يلبِّسُ الشيطانُ عليهِ ويقولُ : إنَّ غيظَكَ مِنْ حيثُ إنَّهُ ردَّ الحقَّ وأنكرَهُ ، فإنْ وجدَ تفرقةً بينَ أنْ يُردَّ عليهِ كلامُهُ أوْ يُردَّ علىٰ عالمٍ آخرَ.. فهوَ مغرورٌ وضُحْكةٌ للشيطانِ .

ثمَّ مهما كانَ لهُ ارتياحٌ بالقبولِ ، وفرحٌ بالثناءِ ، واستنكافٌ مِنَ الردِّ

أوِ الإعراضِ. . لمْ يخلُ عنْ تكلُّفٍ وتصنُّعٍ لتحسينِ اللفظِ والإيرادِ ؛ حرصاً على استجلابِ الثناءِ ، واللهُ لا يحبُّ المتكلِّفينَ ، والشيطانُ قدْ يلبِّسُ عليهِ ويقولُ : إنَّما حرصُكَ علىٰ تحسينِ الألفاظِ والتكلُّفِ فيها لينتشرَ الحقُّ ، ويحسُنَ موقعُهُ في القلبِ إعلاءً لدينِ اللهِ تعالىٰ ، فإنْ كانَ فرحُهُ بحسنِ ألفاظِهِ وثناءِ الناسِ عليهِ أكثرَ مِنْ فرحِهِ بثناءِ الناسِ علىٰ واحدٍ مِنْ أقرانِهِ. . فهوَ مخدوعٌ ، وإنَّما يدندنُ حولَ طلبِ الجاهِ ، وهوَ يظنُّ أنَّ مطلبَهُ الدينُ .

ومهما اختلجَ ضميرُهُ بهٰذهِ الصفاتِ. . ظهرَ علىٰ ظاهرِهِ ذلكَ ، حتىٰ يكونَ للموقِّرِ لهُ المعتقدِ لفضلِهِ أكثرَ احتراماً ، ويكونَ بلقائِهِ أشدَّ فرحاً واستبشاراً ممَّنْ يغلو في موالاةِ غيرِهِ ، وإنْ كانَ ذلكَ الغيرُ مستحقاً للموالاةِ ، وربما ينتهي الأمرُ بأهلِ العلمِ إلىٰ أنْ يتغايروا تغايرَ النساءِ ، فيشقُّ علىٰ أحدِهِمْ أنْ يختلفَ بعضُ تلامذتِهِ إلىٰ غيرِهِ ، وإنْ كانَ يعلمُ أنَّهُ منتفعٌ بغيرِهِ ومستفيدٌ منهُ في دينِهِ !

وكلُّ هٰذا رشحُ الصفاتِ المهلكاتِ المستكنَّةِ في سرِّ القلبِ ، التي قدْ يظنُّ العالمُ النجاةَ منها وهوَ مغرورٌ فيها ، وإنَّما ينكشفُ ذلكَ بهٰذهِ العلاماتِ ، ففتنةُ العالمِ عظيمةٌ ، وهوَ إمَّا مالكٌ وإمَّا هالكٌ ، ولا مطمعَ لهُ في سلامةِ العوامِّ⁽¹⁾ ، فمَنْ أحسَّ في نفسِهِ بهٰذهِ الصفاتِ. . فالواجبُ عليهِ الانفرادُ والعزلةُ وطلبُ الخمولِ ، والمدافعةُ للفتاوىٰ مهما سُئِلَ ، فقدْ كانَ

---

(١) فإن العوام قد يعذرون ، بخلاف العالم . « إتحاف » (١٠/١٧٨) .

المسجدُ يحوي في زمنِ الصحابةِ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُمْ جمعاً مِنْ أصحابِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، كلُّهُمْ مفتونَ ، وكانوا يتدافعونَ الفتوىٰ ، وكلُّ مَنْ كانَ يفتي كانَ يودُّ أنْ يكفيَهُ غيرُهُ(١) .

وعندَ هـٰذا ينبغي أنْ يتقيَ شياطينَ الإنسِ إذا قالوا : لا تفعلْ هـٰذا ؛ فإنَّ هـٰذا البابَ لوْ فُتحَ . . لاندرسَتِ العلومُ مِنْ بينِ الخلقِ ، وليقلْ لهُمْ : إنَّ دينَ الإسلامِ مستغنٍ عنِّي ؛ فإنَّهُ قدْ كانَ معموراً قبلي ، وكذلكَ يكونُ بعدي ، ولوْ متُّ . . لمْ تنهدمْ أركانُ الإسلامِ ، فإنَّ الدينَ مستغنٍ عنِّي ، وأنا لستُ بمستغنٍ عنْ إصلاحِ قلبي ، وأمَّا أداءُ ذلكَ إلى اندراسِ العلمِ . . فخيالٌ يدلُّ علىٰ غايةِ الجهلِ ، فإنَّ الناسَ لوْ حُبسوا في السجنِ ، وقُيِّدوا بالقيودِ ، وتُوعِّدوا بالنارِ علىٰ طلبِ العلمِ . . لكانَ حبُّ العلوِّ والرئاسةِ يحملُهُمْ علىٰ

---

(١) فقد روى ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٦/ ٨٧) ـ عن تدافع الصحابة للفتوىٰ ـ عن عبد الرحمـٰن بن أبي ليلىٰ قال : (أدركت عشرين ومئة من الأنصار من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم يُسأل أحدهم عن المسألة فيردها هـٰذا إلىٰ هـٰذا ، وهـٰذا إلىٰ هـٰذا ، حتىٰ ترجع إلى الأول) .
وروىٰ مسلم عن أبي المنهال أنه قال : سألت البراء بن عازب عن الصرف فقال : سل زيد بن أرقم ؛ فهو أعلم ، فسألت زيداً فقال : سل البراء ؛ فإنه أعلم ، ثم قالا : نهىٰ رسول الله صلى الله عليه وسلم عن بيع الورق بالذهب ديناً .
وروى ابن سعد في « الطبقات » (٨/ ٢٣٠) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٦/ ٨٦) ـ عن تمنّي أحدهم لو يكفيه الآخر الفتيا ـ عن عبد الرحمـٰن بن أبي ليلىٰ قال : (لقد أدركت في هـٰذا المسجد عشرين ومئة من الأنصار من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم ، ما أحد منهم يحدث حديثاً إلا ودّ أن أخاه كفاه الحديث ، ولا يُسأل عن فتيا إلا ودّ أن أخاه كفاه الفتيا) .

كسرِ القيودِ ، وهدمِ حيطانِ الحصونِ والخروجِ منها ، والاشتغالِ بطلبِ العلمِ ، فالعلمُ لا يندرسُ ما دامَ الشيطانُ يحبِّبُ إلى الخلقِ الرئاسةَ ، والشيطانُ لا يفترُ عنْ عملِهِ إلىٰ يومِ القيامةِ ، بلْ ينتهضُ لنشرِ العلمِ أقوامٌ لا نصيبَ لهُمْ في الآخرةِ ؛ كما قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ يؤيِّدُ هـٰذا الدينَ بأقوامٍ لا خلاقَ لهُمْ »[1] ، « وإنَّ اللهَ ليؤيِّدُ هـٰذا الدينَ بالرجلِ الفاجرِ »[2] ، فلا ينبغي أنْ يغترَّ العالمُ بهـٰذهِ التلبيساتِ فيشتغلَ بمخالطةِ الخلقِ ، حتىٰ يتربَّىٰ في قلبهِ حبُّ الجاهِ والثناءِ والتعظيمِ ؛ فإنَّ ذلكَ بذرُ النفاقِ ، قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « حبُّ الجاهِ والمالِ ينبتُ النفاقَ في القلبِ كما ينبتُ الماءُ البقلَ »[3] ، وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما ذئبانِ ضاريانِ أرسلا في زريبةِ غنمٍ بأكثرَ إفساداً فيها مِنْ حبِّ الجاهِ والمالِ في دينِ المرءِ المسلمِ »[4] .

ولا ينقلعُ حبُّ الجاهِ مِنَ القلبِ إلا بالاعتزالِ عنِ الناسِ ، والهربِ مِنْ مخالطتِهِمْ ، وتركِ كلِّ ما يزيدُ جاهَهُ في قلوبِهِمْ ، فليكنْ فكرُ العالمِ في التفطُّنِ لخفايا هـٰذهِ الصفاتِ مِنْ قلبِهِ ، وفي استنباطِ طريقِ الخلاصِ منها ، وهـٰذهِ وظيفةُ العالمِ المتقي .

---

(١) رواه النسائي في « السنن الكبرىٰ » (٨٨٣٣) .

(٢) رواه البخاري (٣٠٦٢) ، ومسلم (١١١) .

(٣) قال الحافظ العراقي : (لم أجده بهـٰذا اللفظ) . « إتحاف » (٨/ ١٤٤) .

(٤) رواه الترمذي (٢٣٧٦) عن كعب بن مالك رضي الله عنه ، والطبراني في « الأوسط » (٦٢٧٥) عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه كلاهما مرفوعاً .

فأمَّا أمثالُنا . . فينبغي أنْ يكونَ تفكُّرُنا فيما يقوي إيمانَنا بيومِ الحسابِ ؛ إذْ لوْ رآنا السلفُ الصالحونَ . . لقالوا قطعاً : إنَّ هؤلاءِ لا يؤمنونَ بيومِ الحسابِ ، فما أعمالُنا أعمالَ مَنْ يؤمنُ بالجنةِ والنارِ ، فإنَّ مَنْ خافَ شيئاً . . هربَ منهُ ، ومَنْ رجا شيئاً . . طلبَهُ ، وقدْ علمنا أنَّ الهربَ مِنَ النارِ بتركِ الشبهاتِ والحرامِ وبتركِ المعاصي ونحنُ منهمكونَ فيها ، وأنَّ طلبَ الجنةِ بتكثيرِ نوافلِ الطاعاتِ ونحنُ مقصرونَ في الفرائضِ منها ، فلمْ يحصلْ لنا مِنْ ثمرةِ العلمِ إلا أنَّهُ يُقتدىٰ بنا في الحرصِ على الدنيا والتكالبِ عليها ، ويُقالُ : لوْ كانَ هـٰذا مذموماً . . لكانَ العلماءُ أحقَّ وأولىٰ باجتنابِهِ منَّا ، فليتَنا كنَّا كالعوامِّ ؛ إذا متنا . . ماتَتْ معنا ذنوبُنا ، فما أعظمَ الفتنةَ التي تعرَّضْنا لها لوْ تفكَّرنا ! فنسألُ اللهَ تعالىٰ أنْ يصلحَنا ويصلحَ بنا ، ويوفِّقَنا للتوبةِ قبلَ أنْ يتوفَّانا ؛ إنَّهُ الكريمُ اللطيفُ بنا ، المنعمُ علينا .

فهـٰذهِ مجاري أفكارِ العلماءِ والصالحينَ في علمِ المعاملةِ ، فإنْ فرغوا منها . . انقطعَ التفاتُهُمْ عنْ أنفسِهِمْ ، وارتقوا منها إلى التفكُّرِ في جلالِ اللهِ وعظمتِهِ ، والتنعُّمِ بمشاهدتِهِ بعينِ القلبِ ، ولا يتمُّ ذلكَ إلا بعدَ الانفكاكِ مِنْ جميعِ المهلكاتِ ، والاتصافِ بجميعِ المنجياتِ ، وإنْ ظهرَ شيءٌ منهُ قبلَ ذلكَ . . كانَ مدخولاً معلولاً ، مكدّراً مقطوعاً ، وكانَ ضعيفاً كالبرقِ الخاطفِ ، لا يثبتُ ولا يدومُ ، ويكونُ كالعاشقِ الذي خلا بمعشوقِهِ ، ولكنْ تحتَ ثيابِهِ حيَّاتٌ وعقاربُ تلدغُهُ مرَّةً بعدَ أخرىٰ ، فتنغِّصُ عليهِ لذةَ المشاهدةِ ، ولا طريقَ لهُ في إكمالِ التنعُّمِ إلا بإخراجِ العقاربِ والحيَّاتِ مِنْ

ثيابِـهِ ، وهـٰذهِ الصفـاتُ المـذمـومـةُ عقـاربُ وحيَّـاتٌ ، وهـيَ مـؤذيـاتٌ ومشوشاتٌ ، وفي القبرِ يزيدُ ألمُ لدغِها علىٰ لدغ العقاربِ والحيَّاتِ ، فهـٰذا القدْرُ كافٍ في التنبيه علىٰ مجاري فكرِ العبدِ في صفاتِ نفسهِ المحبوبةِ والمكروهةِ عندَ ربِّهِ تعالىٰ .

* * *

القسمُ الثاني : الفكرُ في جلالِ اللهِ وعظمتِهِ وكبريائِهِ ، وفيهِ مقامانِ :

المقامُ الأعلىٰ : الفكرُ في ذاتِهِ وصفاتِهِ ومعاني أسمائِهِ : وهـٰذا ممَّا مُنِعَ منـهُ ، حيـثُ قيـلَ : « تفكَّـروا فـي خلـقِ اللهِ تعـالـىٰ ولا تتفكَّـروا فـي ذاتِ اللهِ »(1) ، وذلكَ لأنَّ العقولَ تتحيَّرُ فيهِ ، فلا يطيقُ مدَّ البصرِ إليهِ إلا الصدِّيقونَ ، ثمَّ لا يطيقونَ دوامَ النظرِ ، بلْ سائرُ الخلقِ أحوالُ أبصارِهِمْ بالإضافةِ إلىٰ جلالِ اللهِ تعالىٰ كحالِ بصرِ الخُفَّاشِ بالإضافةِ إلىٰ نورِ الشمسِ ، فإنَّهُ لا يطيقُهُ ألبتةَ ، بلْ يختفي نهاراً ، وإنَّما يتردَّدُ ليلاً لينظرَ في بقيةِ نورِ الشمسِ إذا وقعَ على الأرضِ ، وأحوالُ الصدِّيقينَ كحالِ الإنسانِ في النظرِ إلى الشمسِ ، فإنَّهُ يقدرُ على النظرِ إليها ولا يطيقُ دوامَهُ ، ويُخشىٰ

---

(1) رواه الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٦٩٣) ، وأبو الشيخ في « العظمة » (٢) ، والبيهقي في « الأسماء والصفات » (ص ٢٧١ ، ٣٨٩) عن ابن عباس رضي الله عنهما ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/٦٦) عن عبد الله بن سلام رضي الله عنه ، والبيهقي في « الشعب » (١١٩) عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما ، كلهم مرفوعاً .

علىٰ بصرِهِ لوْ أدامَ النظرَ ، ونظرُهُ المختطفُ إليها يورثُ العمشَ ويفرِّقُ البصرَ ، وكذلكَ النظرُ إلىٰ ذاتِ اللهِ تعالىٰ يورثُ الحيرةَ والدَّهَشَ واضطرابَ العقلِ ، فالصوابُ إذاً ألا يُتعرَّضَ لمجاري الفكرِ في ذاتِ اللهِ سبحانَهُ وصفاتِهِ ، فإنَّ أكثرَ العقولِ لا تحتملُهُ .

بلِ القدْرُ اليسيرُ الذي صرَّحَ بهِ بعضُ العلماءِ ، وهوَ أنَّ اللهَ تعالىٰ مقدَّسٌ عنِ المكانِ ، ومنزَّهٌ عنِ الأقطارِ والجهاتِ ، وأنَّهُ ليسَ داخلَ العالمِ ولا خارجَهُ ، ولا هوَ متصلٌ بالعالمِ ولا هوَ منفصلٌ عنهُ ، قدْ حيَّرَ عقولَ أقوامٍ حتىٰ أنكروهُ إذْ لمْ يطيقوا سماعَهُ ومعرفتَهُ ، بلْ ضعفَتْ طائفةٌ عنِ احتمالِ أقلَّ مِنْ هـٰذا ؛ إذْ قيلَ لهُمْ : إنَّهُ يتعاظمُ ويتعالىٰ عنْ أنْ يكونَ لهُ رأسٌ ورجْلٌ ويدٌ وعينٌ وعضوٌ ، وأنْ يكونَ جسماً مشخصاً لهُ مقدارٌ وحجمٌ ، فأنكروا هـٰذا ، وظنُّوا أنَّ ذلكَ قدْحٌ في عظمةِ اللهِ وجلالِهِ ، حتىٰ قالَ بعضُ الحمقىٰ مِنَ العوامِّ : إنَّ هـٰذا وصفُ بطيخٍ هنديٍّ لا وصفُ الإلـٰهِ ؛ لظنِّ المسكينِ أنَّ الجلالةَ والعظمةَ في هـٰذهِ الأعضاءِ ، وهـٰذا لأنَّ الإنسانَ لا يعرفُ إلا نفسَهُ ، فلا يستعظمُ إلا نفسَهُ ، فكلُّ ما لا يساويهِ في صفاتِهِ . . فلا يفهمُ العظمةَ فيهِ !

نعمْ ، غايتُهُ أنْ يقدِّرَ نفسَهُ جميلَ الصورةِ ، جالساً علىٰ سريرٍ ، وبينَ يديهِ غلمانٌ يمتثلونَ أمرَهُ ، فلا جرمَ غايتُهُ أنْ يقدِّرَ ذلكَ في حقِّ اللهِ تعالىٰ وتقدَّسَ حتَّىٰ يفهمَ العظمةَ ، بلْ لوْ كانَ للذبابِ عقلٌ وقيلَ لهُ : ليسَ لخالقكَ جناحانِ ، ولا يدٌ ولا رجْلٌ ، ولا لهُ طيرانٌ . . لأنكرَ ذلكَ وقالَ : كيفَ يكونُ خالقي أنقصَ منِّي ؟! أفيكونُ مقصوصَ الجناحِ ؟! أوَيكونُ زمناً

لا يقدرُ على الطيرانِ ؟! أوَيكونُ لي آلةٌ وقدرةٌ لا يكونُ لهُ مثلُها وهوَ خالقِي ومصوِّري ؟!

وعقولُ أكثرِ الخلقِ قريبٌ مِنْ هـٰذا العقلِ ، وإنَّ الإنسانَ لجهولٌ ظلومٌ كفَّارٌ ، ولذلكَ أوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ بعضِ أنبيائِهِ : (لا تخبرْ عبادي بصفاتي فينكروني ، ولكنْ أخبرْهُمْ عنِّي بما يفهمونَ)(١) .

* * *

ولمَّا كانَ النظرُ في ذاتِ اللهِ تعالىٰ وصفاتِهِ مخطراً مِنْ هـٰذا الوجهِ . . اقتضىٰ أدبُ الشرعِ وصلاحُ الخلقِ ألا يُتعرَّضَ لمجاري الفكرِ فيهِ ، لكنَّا نعدلُ إلى المقامِ الثاني ، **وهوَ النظرُ في أفعالِهِ ، ومجاري قدرِهِ ، وعجائبِ صنعِهِ وبدائعِ أمرِهِ في خلقِهِ** ، فإنَّها تدلُّ علىٰ جلالِهِ وكبريائِهِ ، وتقدُّسِهِ وتعاليهِ ، وتدلُّ علىٰ كمالِ علمِهِ وحكمتِهِ ، وعلىٰ نفاذِ مشيئتِهِ وقدرتِهِ ، فينظرُ إلىٰ صفاتِهِ مِنْ آثارِ صفاتِهِ ؛ فإنَّا لا نطيقُ النظرَ إلىٰ صفاتِهِ ؛ كما أنَّا لا نطيقُ النظرَ إلى الشمسِ ، فننظرُ إلى الأرضِ مهما استنارَتْ بنورِ الشمسِ ، ونستدلُّ بذلكَ علىٰ عظمِ نورِ الشمسِ بالإضافةِ إلىٰ نورِ القمرِ وسائرِ الكواكبِ ؛ لأنَّ نورَ الأرضِ مِنْ آثارِ نورِ الشمسِ ، والنظرُ في الأثرِ يدلُّ على المؤثِّرِ دلالةً ما ، وإنْ كانَ لا يقومُ مقامَ النظرِ في نفسِ المؤثِّرِ ، وجميعُ

---

(١) وقد بوَّب إمام المحدثين البخاري في « صحيحه » لهـٰذا المعنىٰ حيث قال : (باب من خَصَّ بالعلم قوماً دون قوم كراهية ألا يفهموا) ، وعلَّق قول سيدنا علي رضي الله عنه : (حدِّثوا الناس بما يعرفون ، أتحبون أن يكذب الله ورسوله) .

موجوداتِ الدنيا أثرٌ مِنْ آثارِ قدرةِ اللهِ تعالىٰ ، ونورٌ مِنْ أنوارِ ذاتِهِ ، بلْ لا ظلمةَ أشدُّ مِنَ العدمِ ، ولا نورَ أظهرُ مِنَ الوجودِ ، ووجودُ الأشياءِ كلِّها نورٌ مِنْ أنوارِ ذاتِهِ تعالىٰ وتقدَّسَ ؛ إذْ قوامُ وجودِ الأشياءِ بذاتِهِ القيُّومِ بنفسِهِ ، كما أنَّ قوامَ نورِ الأجسامِ بنورِ الشمسِ المضيئةِ بنفسِها ، ومهما انكشفَ بعضُ الشمسِ . . فقدْ جرَتِ العادةُ بأنْ يُوضعَ طستُ ماءٍ حتىٰ تُرى الشمسُ فيهِ ، ويمكنُ النظرُ إليها ، فيكونُ الماءُ واسطةً يغضُّ قليلاً مِنْ نورِ الشمسِ حتىٰ يُطاقَ النظرُ إليها ؛ فكذلكَ الأفعالُ واسطةٌ نشاهدُ فيها صفاتِ الفاعلِ ولا يبهرُنا نورُ الذاتِ بعدَ أنْ تباعدنا عنها بواسطةِ الأفعالِ ، فهـٰذا سرُّ قولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « تفكَّروا في خلقِ اللهِ ، ولا تتفكَّروا في ذاتِ اللهِ تعالىٰ » .

* * *

FİKRİN MECRÂLARI

Bilmiş ol ki; fikir, bâzen dîn ile ilgili hususlarda, bâzen de dînî olmayan hususlarda cereyân eder. Bizim maksadımız, dîn ile ilgili olan mecrâlarındadır. Dînden maksadımız da kul ile Rabbi arasındaki muâmeledir. Kulun bütün düşünce ve fikirleri kendisi, sıfat ve halleri yâhut mâbudu, mâbudunun sıfat ve halleri ile ilgilidir. Bu iki kısmın dışına çıkmasına imkân yoktur. Kulun kendisi ile ilgili olan fikirleri ya Allah katında sevimli olan veya sevimli olmayan şeyler olur. Zâten bu iki kısmın dışında fikre ihtiyaç yoktur. Allahu Teâlâ ile ilgili olan fikrine gelince; bu da ya Allahu Teâlâ'nın zât, sıfât ve esmâ-i husnâsında düşünmek ya da ef'âlinde, mülk ve melekûtunda, yer ve göklerinde ve bunların arasındaki şeylerde düşünmekle ilgili olur.

Fikir ve düşüncenin bu kısımlara inhisarını şu misâl ile açıklayabiliriz. Şöyle ki; Allah'a doğru yol alan ve O'na ulaşmayı arzu edenlerin hali, âşıkların haline benzer. Şimdi, şaşkın şaşkın dolaşan âşığı ele alalım:

Şüphesiz âşığın bütün düşüncesi, mâşuku ve kendisidir. Mâşukunu düşünürken, onu düşünmek ve görmekten zevk almak için ya onun zâtındaki güzellikleri düşünür ya da sevgi ve zevkini artırmak için onun iyi huy ve vasıflarına delâlet eden güzel işlerini düşünür. Kendi kendini düşünmesine gelince; bu da ya onlardan sıyrılmak için sevgilisinin gözünden kendisini düşüren vasıfları düşünür ya da onlarla vasıflanmak için, kendisini sevgilisine yaklaştıracak vasıfları düşünür. Bunlardan başka şeyleri düşünürse, bu düşünce ile aşk hududunu aşmış olur ki bu, aşkta noksanlıktır. Zîra tam mânasıyla aşk, âşığın gönlünde başkasına yer bırakmayandır. İşte, Allah'ı seven kimsenin de böyle olması lâzımdır. Onun bütün düşünce ve görüşleri mahbûbunu aşmamalıdır. Yukarıda anlattığımız dört şeyi düşünmekle meşgul olan kimse, muhabbetin muktezâsı dışına çıkmamış olur.

Birinci Kısım

Şimdi birinci kısmı ele alalım; bu da kendi vasıf ve işlerini düşünmektir. İşte bu kitaptan maksud olan muâmele ilmi ile ilgili olanı da bu kısımdır. Diğer bölüm, mükâşefe ilmi ile ilgilidir. Sonra kişinin, Allah katında sevilen veya sevilmeyen işleri ikiye ayrılır. Bunların birisi, âzâların işi olan isyan ve itâat olmak üzere zâhir; diğeri de mahall-i kalb olan münciyât ve mühlikât vasıfları olarak bâtındır. Bu bâtınî kısmı, Rub'u'l-Münciyât ve Mühlikât bölümlerinde anlatılmıştır. Tâat ve mâsiyetlerde ayrı ayrı yedi âzâya bölünen ile savaş alanından kaçmak, anaya babaya isyan ve harâm olan meskenlerde oturmak gibi bütün âzâlarla yapılmak üzere ikiye bölünür. Bunların her birinde üç hususta düşünmek vâciptir.

Birincisi; Allah katında mekruh olup olmadığını araştırmaktır. Öyle mekruhlar vardır ki, bunlar önemli incelemelerden sonra anlaşılır.

İkincisi; mekruh olduğu anlaşıldıktan sonra bundan kaçınmanın çârelerini araştırmaktır.

Üçüncüsü; bu mekruh ile bu anda meşgûl mu ki, onu şimdi terk etmesini, yoksa ileride onunla karşılaşmak ihtimali olduğundan, ona göre tedbir almasını mı düşünmektir.

Sevimli olan kısımların her biri de aynı şekilde bu bölümlere ayrılır. Bunların hepsini bir araya toplayınca yüzün üstünde düşünce yolları açılır. Kul ya bunların hepsini veya bir kısmını düşünmeye bırakılmıştır. Bunların her birini teker teker açıklamak, lafı çok uzatır. Fakat aslında bunlar tâat, mâsiyet, mühlikât ve münciyât vasıfları olmak üzere dörde inhisar eder. Bunların her nev'ine bir misâl verelim ki, mürîd, diğerlerini de bunlara kıyâs ederek fikir kapısı kendisine açılmış ve yolu genişlemiş olsun.

Birinci nevi; isyandır. İnsanoğluna yakışan ve yaraşan, her gün sabahleyin yedi âzâsı üzerinde geniş bir şekilde araştırma yapmak ve sonra tüm bedeni üzerinde düşünmektir. Şâyet şu anda beden ve âzâlarından biri bir günah işlemekte ise onu hemen terk etmeli, dünden işlenmiş bir günâhı varsa, pişman olup ondan tövbe etmeli, şâyet gelecekte böyle bir günah işleme ihtimâli varsa ondan korunup uzaklaşmak için gerekli tedbirleri almalıdır.

Meselâ, önce dilini ele almalı; dilinin, yalan, iftira, gıybet, alay etme, kendini övme, düşmanlık, şakacılık, boş sözlere dalmak ve benzeri kusurları olabileceğini ve bunların Allah katında çirkin davranışlar olduğunu düşünmeli, bunlar hakkında Kur'ân ve sünnetin vaîdlerini hatırlamalı. Sonra kendisinin farkında bile olmayarak bu vartalara nasıl düşebileceğini, bunlardan korunma çârelerinin ancak insanlardan uzaklaşmak veya kötü sözleri önleyici sâlih ve müttakî kimselerle düşüp kalkmakla mümkün olabileceğini bilmeli ve böyle davranmalı. Şâyet buna imkânı yoksa, ağzında taş saklamalı ve o taş, bu durumları kendisine hatırlatmalıdır. İşte dilinde isyandan kurtuluş çâreleri böyledir.

Sonra kulağını ele almalı; onunla gıybet, yalan, boş söz, eğlence, çalgı ve bid'at sözleri dinleyebileceğini düşünmeli ve bu gibi sesleri Ahmed, Mehmed, Ali, Veli gibi adamlardan duyabileceğini düşünerek, ya uzaklaşmak veya nehy-i münker etmek sûretiyle onlardan sakınmalıdır.

Dil ve kulağı hakkında böyle davrandıktan sonra mîdesini ele almalıdır. Mîdede isyan, yiyip içmekle olur. Ya helâlinden çok yer; bu ise Allah katında mekruhtur. Çünkü Allah'ın düşmanı olan şeytanın silâhı sayılan şehveti kuvvetlendirir. Yahut isyan, haram veyahut da şüpheli lokma yemekle olur. Yemesinin, giymesinin, meskeninin ve kazancının nereden geldiğine bakmalı; helâl, haram veya şüpheli olup olmadığını araştırmalıdır. Sonra da haramdan kaçınmanın çârelerini araştırmalı ve haram lokma ile yapılan ibâdetlerin kabul olmayacağını, ibâdetlerin esasının helâl lokma olduğunu ve içinde haram olarak bir kuruş bulunan para ile alınan elbise ile kılınan namazın kabul olmayacağını kesinlikle bilmelidir. Nitekim haberde böyle vârid olmuştur.

İşte, bütün âzâlarında böyle düşünmelidir. Tefekkür ile bu hallere gerçek mârifet hâsıl olunca, o zaman bütün gün âzâlarını bunlardan korumakla meşgul olabilir.

İkinci nevi; tâattır. Önce üzerine borç olan farzlara bakmalı, onları vaktinde ve noksansız olarak yerine getirip getirmediğini, nâfilelerle onların noksanlarını tamamlayıp tamamlamadığını araştırmalıdır. Sonra teker teker âzâlarını ele almalı ve meselâ, gözü ele alarak; gözün, yer ve göklere ibret nazarı ile bakmak, tâatte kullanmak, Kur'ân ve sünnete bakmak için yaratıldığını bilmeli ve "Bunlara gücüm yettiği halde gözümü niçin bunlarda kullanmıyorum?" demeli. Aynı zamanda, falan âbide saygı ile bakıp onun gönlüne neşeyi; falan fâsığa da hakaret gözü ile bakıp onu mâsiyetten men etmeyi yapabilirken niçin böyle yapmıyorum, demelidir.

Bunun gibi, kulağını da ele alarak; hayrette kalan ve yardım isteyenlerin sözlerini, hikmet ve ilim sözlerini; Kur'ân ve zikir seslerini dinlemeye muktedir iken niçin böyle yapmıyorum? Allahu Teâlâ bana kulak nîmetini verirken böylece bu nîmetin şükrünü yerine getirmemi benden istedi. Bu nîmeti yerinde kullanmamakla niçin küfrân-ı nîmet ediyorum, demelidir.

Dilinde de böyle düşünmeli; okumak, okutmak, va'z u nasîhat, iyilerin kalbinde sevilmek, yoksulların halinden sormak, iyilerin gönlünü almak ve onları sevindirmek gibi sözlerde bulunmak imkânım varken niçin böyle yapmayayım? Hâlbuki güzel söz, insan için sadakadır, demelidir.

Bunun gibi, serveti üzerinde de düşünmelidir; "Şu mala ihtiyacım yok, onu tasadduk edebilirim. Muhtaç olursam da Allah bana benzerini verir. Şu anda muhtaç isem de daha çok muhtaç olanı tercih etmemde alacağım sevaba daha çok ihtiyacım vardır" diyerek infak etmelidir. Bütün âzâsı, bedeni ve malı üzerinde böyle düşünmelidir. Hepsiyle Allah'a ibâdet imkânları vardır. Düşünce ve tefekkür ile mümkün olan tâat yollarını bunlardan araştırmalıdır.

Üçüncü nevi; kalpten gelen tehlikeli sıfatlardır. Rub'u'l-Mühlikât bölümünden bunları da öğrenmeli ki bunlar; şehvet, gadab, cimrilik, kibir, ucub, riya, haset, kötü zan, gaflet, gurur ve benzerleridir. Kalbini araştırmalı; bu hastalıklardan uzak olduğunu sanırsa onu denemek için düşünmelidir. Zîra nefis, daima iyiliği va'd eder, ama sözünde de durmaz. Meselâ, kibirli olmayıp tevazû sâhibi olduğunu iddia ederse, sırtına odun yükünü vurup evine getirmekle kendisini denesin. Nitekim eskiler böyle yaparlardı. Halîm olduğunu iddia ederse, başkasının kendisini kızdırdığı vakit, yumuşak davranıp davranamayacağını denesin. Diğer vasıflarda da kendisini böyle denemeye tâbi tutsun.

Bu, kötü vasıflarla mevsuf olup olmadığını denemektir. Bunların alâmetlerini Rub'u'l-Mühlikât bölümünde anlattık. Alâmetler bunların varlığına delâlet ederse, o zaman bu vasıfları takbih edecek çareleri araştırmalı ve bunların kaynağının cehâlet, gaflet ve tabiat alçaklığı olduğunu bilmelidir. Meselâ, kendi amelini beğendiği vakit, düşünmeli ve demelidir ki; "Bana bu âzâ ve imkânları veren ve beni bu irâdeye sâhip kılan O'dur. Kendi kendini ayakta bile tutamayan bir insan olarak nasıl amelimi beğenebilirim?" demelidir.

Kibir hastalığını kendisinde bulduğu vakit, bunu ahmaklığına vererek, "Sen ne diye böbürleniyorsun? Hâlbuki büyük, Allah katında büyük olandır. Bu da öldükten sonra belli eder. Şu anda kâfir gördüğümüz nice kimseler vardır ki, mü'min olarak ölebilir. Nice mü'minler de vardır ki, kâfir olarak ölürler. Böylece kibrin ahmaklıktan gelen tehlikeli bir hastalık olduğunu bildiği vakit, tevâzû edenler gibi olmaya çalışmakla kibrini izâleye gayret etmelidir.

Fazla yemek iştiyâkını kendisinde bulduğu vakitte, bunun hayvan işi olduğunu düşünmeli, çok yemek ve çok münâsebetin bir kemâl sayılması gerekirse, bunların da ilim ve kudret gibi, Allah ve meleklerde bulunması gerektiğini bilmeli ve aynı zamanda bunlar hayvanların vasıfları oldukları için bunlara düşkün olanlarda da hayvanlık tarafının galip olduğunu anlamalıdır. Gadab sıfatında da böyle düşünmeli ve sonra tedâvi çârelerini araştırmalıdır ki, bütün bunları bu kitaplarda anlattık. Tefekkür yolunun genişletilmesini arzu eden, bu kitapları okumalıdır.

Dördüncü nevi; münciyâttır. O da tövbe, günahlara nedâmet, belâya sabır, nîmete şükür, korku ve ümîd, zâhidlik, tâatte ihlâs ve sadâkat, Allah'a sevgi ve saygı, kazâsına rızâ, O'na iştiyak ve O'na karşı huşû ve tevâzûdur. Bunların hepsini bu dördüncü bölümde anlattık. Hattâ yalnız anlatmakla kalmadık; sebep ve belirtilerini de gösterdik. İnsan her gün kalbini yoklamalı ve kendisini Allah'a yaklaştıracak olan bu vasıflardan hangisinin kalbinde olduğunu araştırmalıdır. Bunlardan birisine ihtiyacı olduğu vakit, bunları ilimlerin, ilimleri de tefekkürün meydana getireceğini bilmelidir.

Meselâ, tövbe ve nedâmet hallerini elde etmeyi dilediği vakit, önce günahlarını araştırsın, bunlar üzerinde düşünsün, onları bir raya toplasın ve bunları içinden büyültsün. Bunlar için va'd edilen şiddetli azapları düşünsün, Allah'ın gadabına uğrayacağını hatırlasın ki, bu düşünceler sâyesinde yaptıklarına pişman olur.

Kalbinde şükür hâlini temîn etmeyi murâd ettiği vakit, Allahu Teâlâ'nın kendisine olan lütuf ve ihsanlarını ve buna karşı kusurlarını nasıl gizlediğini düşünsün.

Muhabbet ve şevki murâd ettiği vakitte, Allahu Teâlâ'nın celâl ve cemâlini, azamet ve kibriyâlığını düşünsün. Bu da O'nun akıllara durgunluk verecek hikmetli işleri ve sun'-ı bedîi üzerinde düşünmekle mümkündür. Nitekim fikir bölümünün bir bendinde buna işâret edeceğiz.

Havf ve korku halinde olmasını murâd ettiği vakit, sırası ile önce zâhirî ve bâtınî günahlarına, sonra ölüm haline, teker teker hepsinden sorulacağına, kabir azâbına, kabrin kurt, yılan ve akreplerine, sûra üfürüldüğü ânın dehşetine, bütün mahlûkat arasında mahşerin şiddetine, hesaptaki zorluğa, iğneden ipliğe her şeyden sorulacağına, sıratın incelik ve keskinliğine, soldan gidip cehennemlik veya sağdan gidip cennetlik olacağına baksın ve bunları düşünerek korku hali kendisinde uyansın. Sonra cehennemi ve onun tabakalarını gözünün önünde canlandırsın. Oradaki çeşitli azaplarla çirkin suratlı zebânîleri ve cehennemliklerin, yanıp eridikçe yeniden vücud bulacaklarını, çıkmak istedikçe çıkamayacaklarını, daha uzaktan hırçın ve korkunç gürültüsünü duyacaklarını ve bu gibi halleri tefekkür ederek korksunlar.

Ümîd halini celb etmek istediği vakit cennete, cennetin her çeşit nîmetlerine, ağaç ve sularına, hurî ve gılmanlarına, ardı arkası gelmeyen ve sonu olmayan nîmetlerine bakarak ümîd tarafını takviye etsin.

Sevilen halleri elde etmek ilmi, kendisiyle istenen veya mezmûm olan vasıflardan uzaklaşmak için fikir ve düşünce yolu, böyle gider. Bunların her birerleri için müstakil bir kitap ayırdık. Onları okumak fikrin tafsîlâtına yardımcı olur. Bunların hepsini bir arada bulmak istersek, mânası üzerinde düşünerek okunan Kur'ân-ı Kerîm'den daha iyisini bulamayız. O kitab, bütün bu hal ve makamları içinde toplar. Âlemlere şifa, oradadır. Havf, reca, sabır, şükür, muhabbet, şevk ve diğer haller orada açıklanmıştır. Kötü sıfatlardan men etmek de oradadır. Kula yakışan onu okumak ve tefekkürü gerektiren âyetleri geldiği vakit, hattâ yüz kere de olsa onu tekrar etmektir. Tefekkür ve tedebbür ile okunan bir âyet, tefekkürsüz yapılan bir hatimden daha makbuldür. Bir gece de olsa bile bir âyet üzerinde düşünmelidir. Çünkü Kur'ân'ın her harfinin altında binlerce esrar saklıdır. Bunlara ancak, doğru amelden sonra sâfi kalp ile yapılan ince düşünce ile erilebilir. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in haberlerini mütâlaa da böyledir. Zîra ona cevâmiu'l-kelîm denmiş ve bu imkân verilmiştir. Onun sözleri vecîzdir. Kısa olmakla beraber, mânaları geniştir. Onun her sözü hikmet deryâlarından bir deryâdır. Eğer gerçek bir âlim, gerçek şekilde onun sözleri üzerinde düşünebilme imkânına sâhip olsa ömrü boyunca onun bir sözünden baş kaldıramazdı.

Şimdi burada teker teker âyet ve hadîsleri açıklamak, işi çok uzatır. Sen, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Rûhu'l-Kudüs kalbime üfledi ki, amel et, onunla cezâlanacaksın* (mükâfat ve mücâzâtın ameline bağlıdır.)" buyurduğuna bir bak.

Bu cümleler, geçmiş ve gelecek hükümleri içine almaktadır. Düşünmek isteyenler için bu cümleler, ömür boyu düşünmek için kâfidir. Zîra bunların mânalarını anlasalar ve kalplerine yerleştirseler, o gönülleri istilâ eder ve dünyayı düşünmekten alıkoyardı. İşte muâmele ilminde, sevilen ve sevilmeyen kulun sıfatlarında düşünme yolları bunlardır. Ahiret yolcusu tamamen vakitlerini bu düşünceler içinde değerlendirmeli; kalbi güzel vasıf, sevilen ahlâk ve şerefli makamlarla tâmir etmeli, bâtın ve zâhirini kötü hallerden temizlemelidir. Aynı zamanda bunlar diğer ibâdetlerden efdal olmakla beraber, gayenin yalnız bu kadar olmadığını bilmeli, sade bunlarla meşgul olanların sıddîkların istekleri olan Allahu Teâlâ'nın celâl ve cemâlinden mahrum kalacaklarını bilmelidir.

Ve aynı zamanda yine onların istekleri olan, kalplerini yalnız Allah ile meşgul edip, Allah'ın zât, sıfât ve cemâli karşısında kendilerini, hâl, makam ve vasıflarını unutup yalnız sevdikleri Allah ile meşgul olmak isteklerinden de mahrum kalır. Onlar, sevdiklerine ulaşan âşıklar gibidir. Sevgilisine kavuşan âşık, kendini unutup yalnız sevgilisi ile meşgul olduğu gibi, sıddîklar da Allah'a karşı böyledir. Bu visâl, âşıkların en üstün ve en son zevkidir.

Bizim anlattıklarımıza gelince; bunlar, bu mertebelere ulaşabilmek için bâtını îmar kabîlindendirler. Ömrü boyunca nefsini ıslâh ile meşgul olursa, daha Allah'a yaklaşmakla ne zaman zevklenecek? Bunun için **Havvâs** bir defa çöllerde dolaşırken Hüseyin Mansûr ile karşılaşır. Hüseyin, nereye gittiğini kendisinden sorar. O da: "Tevekkül hâlimi düzeltmek için çöllerde dolaşıyorum." deyince Hüseyin; "Yazıklar olsun, bâtınını düzeltmek için ömrünü tükettin. Daha tevhidde yok olmak nerede kaldı?" dedi.

Vâhid-i Hakikî'de yok olmak, tâliplerin son maksadı ve sıddîkların nîmetlerinin nihâyetidir. Tehlikeli olan sıfatlardan uzaklaşmak için, nikâhta iddetten kurtulmaya benzer. Münciyât, diğer tâat ve ibâdetlerle meşgul olmak da kadının cehiz hazırlığına benzer. Kadının boyanıp süslenmesi de, kocasının huzuruna çıkmak için bir hazırlıktır. Ömrü boyunca yalnız bu işlerle meşgul olursa, sevgilisine ulaşamaz.

Meclis ve muhabbet adamlarından isen, dînin yollarını da bu şekilde anlaman lâzımdır.

Şâyet, kötü bir köle gibi, yalnız dayak korkusu veya para karşılığı çalışan bir kimse isen, o zaman amellerin ile ancak zâhirî bedenini yormuş olursun. Çünkü seninle kalbin arasında kesîf bir perde vardır. Amellerin hakkını vermekle cennet ehlinden olursan da sohbet ehlinden olamazsın.

Kul ile Rabbi arasında cereyan eden muâmele ilmindeki tefekkürün mecâlini bildinse, bunu her gün sabah - akşam âdet haline getirmen ve seni Allah'tan uzaklaştıracak nefsinden ve Allah'a yaklaştıracak hallerden bir an bile gaflet etmemen gerekir. Hattâ her âhiret yolcusunun bir defterinin bulunması, münciyât ve mühlikât vasıflarını, tâat ve mâsiyetlerini oraya yazması, her gün defteri açıp oraya bakması ve buna göre kendini ayarlaması gerekir. Mühlikâttan yalnız on şeye bakması da kâfidir. Şâyet bunlardan selâmet bulmuşsa diğerlerinden de selâmet bulmuş sayılır. Bu on şey de cimrilik, böbürlenmek, kendini beğenmek, gösteriş, çekememezlik, fazla hiddet, oburluk, etek düşkünlüğü, mal ve mevki sevgileridir.

Münciyâttan da yalnız on şeye bakması yeterli sayılır. Bunlar: Günahlara nedâmet, belâya sabır, kazâya rızâ, nîmete şükür, havf ve recada îtidal, dünyadan i'râz, amelde ihlâs, halk ile iyi geçim, Allah sevgisi ve Allah'a karşı derin saygıdır. İşte bunlar; onu mezmûm ve onu da makbûl olmak üzere yirmi haslettir. Bu kötü vasıfların birinden kurtulduğu vakit, onu defterinden silmeli ve bundan kurtulması Allah'ın fazlı ile olduğu için Allah'a şükretmelidir. Bundan sonra diğer dokuzunu ele alarak teker teker onları da yok edip defterinden silmeye çalışmalıdır. Münciyâtı da aynı şekilde ele alarak aynı işlemi yapmalıdır. Meselâ, münciyâttan tövbe ve nedâmete muktedir olup gereğini yaptığı vakit, onu defterinden silmeli, diğer dokuzunu ele almalı. Böyle böyle hepsinde teker teker başarıya ulaşmaya gayret etmelidir. Âhiret yolcusu bu şekilde çalışmaya muhtaçtır.

Sâlihlerden sayılan insanların çoğunluğuna gelince; onlara lâyık olan da şüpheli yemek, çekiştirme, kovuculuk, mücadele, övünme, düşmanlarına ve dostlarına karşı aşırı konuşmalar, emr-i mâruf ve nehy-i münkeri terk etmede yaltakçılık gibi zâhirî günahlar için defter tutmaktır. Çünkü kendisini sâlihlerden sayanların çoğu, bu günahlardan kurtulamamıştır. Âzâlarını bu gibi günahlardan koruyamayanlar, kalplerini temizlemekle meşgul olamazlar. Her fırkanın daha çok meylettiği bir günah vardır. Artık herkes kendini bilir. Kendisinin daha çok temayül ettiği günah hangisi ise kendini daha ziyade o günahtan korumaya çalışmalıdır. Tab'an hoşlanmadığı bir günah ile meşgul olmasına lüzum yoktur. Muselâ, verâ sâhibi bir âlimi ele alalım. Bu âlim için içki, kumar ve benzeri günahlar bahis konusu olmamakla beraber, onun için daha ziyade korkulan, ders okutmak ve vaaz etmekle ün almak ve şöhret kazanmak sevdâsıdır. Bunu yapan ve bu düşüncede olan âlim, daha büyük bir fitneye düşmüş olur. Bundan ancak sıddîklar korunabilir.

Şâyet sözü doğru ve gönüllere tesîr ediyorsa, artık kendini beğenmekten ve bu yolda süslenmekten kurtaramaz. İşte bu, mühlikâttandır. Şâyet sözü kabul ve revaç bulmuyorsa, kabul edip beğenmeyenlere karşı içinden kin ve nefret duyar. Öyle ki, başka birisinin sözünü reddedenden ziyade buna kızar. Şeytan kendisini aldatmaya çalışır ve der ki;

"Senin bu adama kızman, şahsın için değil, hakkı kabul etmediği içindir. Şâyet başka bir âlimin gerçek sözünü reddedenle kendisinin gerçek sözünü reddeden arasında bir fark görür ve kendi sözünü reddedene fazla kızarsa, işte o zaman aldanmış ve şeytanın eğlencesi olmuş olur. Aynı zamanda söylediklerinin hüsn-i kabul görmesine meyleder ve övülmesine sevinir. Reddedilmesine dayanamazsa, o zaman daha da övülmesi için yapmacık hareketlerden, yaldızlı ve parlak cümleler bulmaktan da kendini alamaz. Hâlbuki Allahu Teâlâ böyle tekellüfte bulunanları sevmez.

Şeytan burada da kendisini şu şekilde aldatmaya çalışır ve der ki:

"Senin böyle süslü cümleler aramaya, ağzını eğip bükmeye çalışman ve çeşitli jestlerde bulunman, Allah'ın dînini yaymak, hakkı savunmak maksadıyla gönüllere tesîr etmek içindir. Bunda sakıncalı bir taraf yoktur." Şâyet bulduğu güzel ifadelerle kendi emsâllerinden birisinin övülmesinden ziyade kendi övülmesine seviniyorsa, işte bu da aldanmıştır. Bu gibiler, dîni neşrediyoruz derken, mevki peşinde dolaşırlar. İçinde bu gibi düşünceler yer alan kimsenin zâhirinde de bunları açığa vurur ve kendisini göstermeye başlar. Meselâ, fazîletine inanarak kendisine daha çok saygı gösteren kimselerle karşılaştığı vakit sevinir. Dost edinmeye, kendisinden daha liyakatlisi varken kendini tercih edenlere daha da memnun kalır. Hattâ kadınlar gibi -birbirini çekememeye kadar ileri gider. Birisinin talebesi diğer hocayı daha iyi bularak ona gitmesine kızarlar.

Bütün bunlar, kalpte saklı tehlikeli sıfatların belirtileridir. Öte yandan âlim, kurtuluşun bunlarda olduğunu sanır ve helâke sürüklenir. İşte kalpteki hastalıklar, bu tutum ve davranışlarla açığa çıkar. Görülüyor ki, âlimin fitnesi büyüktür; ya kurtulur ya da helâk olur. Çoğunlukla helâke gider. Avâmın kurtuluşuna aldanmamalıdır. Çünkü avâmın bâzı hususlarda özür dileme hakkı vardır. Bu kötü vasıfların kendisinde bulunduğunu anlayan kimseye vâcip olan; uzlete çekilmektir. Yalnızlığı tercih edip fetvâ vermekten dahî kaçınmaktır. Sahâbe devrinde Mescid-i Resûl ashâb ile dolu olduğu halde her hangi bir fetvâdan herkes kaçınır ve birbirlerine havâle ederlerdi. Nihâyet fetvâya mecbur kalıp fetvâ veren; "Keşke ben değil, başkası bu fetvâyı verseydi." derdi.

Bu sırada insan şeytanlarından da korunmalıdır. Çünkü onlar insanı yakalar ve: "Böyle yapma, şâyet herkes böyle yaparsa, ilim ortadan kalkar." şeklinde konuşmalar yaparlar. Onlara de ki:

"İslâm dîni benden müstağnîdir. Çünkü benden önce de ayakta idi ve benden sonra da ayaktadır. Ben ölsem, yine bir şey kaybetmez. Fakat ben kalbimi düzeltmekten müstağnî değilim."

"Benim okutmamam, ilmin ortadan kalkmasına sebep olur." sözü ise cehâletin tâ kendisidir. Çünkü insanlar ilim öğreniyor diye cezaevinde hapsedilse, kelepçe ve zincire vurulsa ve ateş ile korkutulsalar da riyâset ve üstünlük sevgisi onlara zincirleri kırdırıp, duvarları yıktırır ve oradan çıkartarak ilim ile meşgul eder. Şeytan, riyâset sevgisini insanlara aşıladığı müddetçe ilim ortadan kalkmaz. Şeytan da bu vazifesinden kıyâmete kadar vazgeçmez. Hattâ ilim neşri için, âhiretten nasibi olmayan insanlar hazırlar. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Allahu Teâlâ bu dîni öyle bir kavim ile teyîd eder ki, onların âhiretten nasibi yoktur."* Ve: *"Allahu Teâlâ bu dîni fâcir kimselerle de teyîd eder."* buyurmuştur.

Âlimin, bu gibi sözlere aldanıp kendini düzeltmeden halk ile meşgul olması uygun olmaz. Çünkü böyle yapmakla mevki sevgisini kalbinde alevlendirmiş olur. Bu ise nifak tohumunu ekmek demektir. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Suyun bakliyâtı yetiştirmesi gibi, mal ve mevki sevgisi de nifakı yetiştirir"* buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"İki aç kurdun saldırdıklara koyun sürüsüne verdikleri zarar, mal ve mevki sevgisinin Müslüman'ın dînine verdiği zarardan daha çok değildir."* buyurmuştur.

Mevki sevgisi gönülden ancak uzlet sayesinde sıyrılır. İşte âlim, kalbindeki bu gizli hastalıkları araştırmalı ve kurtuluş çarelerini düşünmelidir. Takvâ sâhibi âlimin başta gelen vazifesi budur.

Bizim gibilere gelince; kıyâmet gününe olan îmânımızı kuvvetlendirme çarelerini düşünüp araştırmaktır. Zîra selef-i sâlihîn bizleri görseler, "Bunlar, âhirete inanmamışlardır." derlerdi. Çünkü bizim amellerimiz cennet ve cehenneme inananların amelleri gibi değildir. Şurası muhakkak ki korkan, korktuğundan kaçar; uman, umduğunu arar. Cehennemden kaçmak harâmı, şüpheli olan şeyleri ve günahları terk etmekle mümkündür. Hâlbuki biz tamamen bunlara eğilmiş ve bunların peşinden sürüklenmekteyiz.

Cenneti aramak da farzlardan sonra nâfileleri çoğaltmakla mümkün iken biz, nâfileler şöyle dursun farzları bile terk ediyoruz. İlmin neticesi olarak bizim elde edebildiğimiz sonuç, dünyaya harîs olmakta insanların bize uymasından başka bir şey değildir. Çünkü avam, eğer dünyalık kötü bir şey olsa, âlimler bunun peşine düşmezlerdi, der ve bizi örnek alırlar. Keşke biz de avam gibi olsak da böyle örnek olmadan, öldüğümüz vakit günahlarımız da bizimle beraber ölmüş olsaydı. Biraz düşünsek, ne büyük fitne içinde olduğumuzu anlamakta gecikmezdik. Bizi ve bizimle de başkalarını ıslâh etmesini ve ölmeden önce tövbeye muvaffak kılmasını Allah'tan dileriz. Zîra O, bize in'âm eden lütuf ve kerem sâhibidir.

Muâmele ilminde âlim ve sâlihlerin düşünme yolları bunlardır. Bunları temîn ettikleri anda nefisleri ile ve nefislerine karşı olan vazifelerini bitirmiş ve bundan sonra Allahu Teâlâ'nın celâl ve azametine ve kalp gözü ile O'nu müşâhede zevkine ermek hususlarındaki tefekküre yükselmiş olurlar. Şüphesiz bu, bütün mühlikattan, kurtarıp münciyât ile muttasıf olduktan sonra tamamlanır. Şâyet bundan önce bunlardan bir eksiklik görülürse, durumu muallel olur ve mânevî zevk gelse de devam etmeden şimşek gibi gelip geçer. Bu, tıpkı sevgilisi ile buluştuğu halde elbisesindeki yılan ve akreplerin kendisini rahatsız etmesiyle bu mülâkatın zevkine varamayan adamın durumuna benzer. Sevgilisi ile mülâkatının zevkine varabilmek için de yılan ve akrepler mesabesinde olan bu mezmûm sıfatlardan temizlenmek lâzım gelir. Bunların verdikleri acılar daha çok duyulur ve maddî olan yılan ve akreplerden daha çok zehirli olurlar. İşte, kulun Rabbi indinde mekruh ve mahbûb olan vasıfları hakkında düşünme yolları için bu kadarı kâfidir.

İkinci Kısım

İkinci kısım, Allahu Teâlâ'nın celâl, azamet ve kibriyâlığı hakkında tefekkürdür ki, bunun da iki makamı vardır:

A) En üstün makam; Allahu Teâlâ'nın zâtında, sıfatında ve isimlerinin mânaları üzerinde tefekkürdür. *"Allahu Teâlâ'nın yaratıkları üzerinde tefekkür edin, zâtı hakkında tefekkür etmeyin. Zîra siz O'nu hakkıyla takdîr edemezsiniz."* buyurmakla bundan men edilmiştir. Zîra akıllar burada şaşırır. Buna ancak sıddîklar dayanabilir. Onlar bile devamlı olarak buna dayanamaz. Esâsen yaratıkların, Allahu Teâlâ'nın zâtına nazarla gözleri, güneşin önünde yarasanın gözleri gibidir. Yarasa güneşe bakamadığı için gündüzleri saklanır da geceleri çıkar. Sıddîkların Allah'a nazar etmekteki halleri de, insanların güneşe bakması gibidir. İnsan, devamlı olarak güneşe bakamadığı ve şâyet bakarsa gözlerinin bozulacağı gibi, Allahu Teâlâ'nın zâtına bakmak ve zâtı üzerinde düşünmek de hayret, dehşet ve akıl durgunluğunu gerektirir.

Zîra akılların çoğu, buna dayanamaz. Ancak âlimlerin tasrih ettiği az miktarı düşünmekle yetinmelidir. Meselâ, Allahu Teâlâ mekândan münezzehtir. Âlemin içinde olmadığı gibi, dışında da değildir gibi. Bu hususta çokları şaşırdı ve O'nu inkâra kalkıştılar. Hattâ bâzıları bundan daha azına da dayanamadılar.

Meselâ, “Allahu Teâlâ’nın âzaları yok, cisim ve miktardan münezzehtir.” dendiği vakitte bile inkârına kalkıştılar. Hattâ bâzı ahmaklar, “Bu sözlerinizle Allah’ı değil, Hind karpuzunu anlatmış olursunuz.” diyecek kadar ileri gitmişlerdir. Çünkü bunlara göre ululuk ve azamet âzâlardadır. Çünkü insan ancak kendini bilir. Kendini ve kendi gibi olanı yüceltir. Kendi vasıflarına mâlik olmayanlarda yücelik düşünmez. Onun en son anlayabileceği, güzel bir sûreti güzel bir köşk üzerinde oturur ve hizmetçileri etrafında dönüp durur, diye bilmekten ibârettir. İşte Allahu Teâlâ hakkında da bunu düşünebilir ve bundan bir azamet çıkarabilir. Hattâ bir sivrisineği ele alalım. Onun aklı olup da kendisine, “Seni yaratanın eli, ayağı olmadığı gibi, kanatları da yok.” desek, “Benden daha eksik bir kimse Hâlık olabilir mi?” diye bunu inkâra kalkışır.

İşte çoklarının akılları böyledir. İnsan zalûm, cehûl ve münkirdir. Bunun için Allahu Teâlâ peygamberlerden birisine: *“Kullarıma benim vasıflarımdan haber verme; beni inkâra kalkışırlar. Ancak onların anlayabilecekleri şeyleri onlara anlat.”* diye vahyetmiştir.

Allahu Teâlâ’nın zât ve sıfatına bakmak, bu yönden sakıncalı olduğu için, şerîat O’nun zâtından bahsetmemeyi emretti. Bunun için biz de ikinci makama geçelim.

B) İkinci makam; O’nun ef’âlinden, kudretinin mecrâsından, acayip sıfatlarından, yaratıkları üzerindeki emr-i bedî’inden ibârettir. Zîra bunlar, O’nun azamet ve kibriyâlığına, her türlü noksanlıktan münezzeh olduğuna, ilim ve hikmetinin kemâline, kudret ve irâdesinin sonsuzluğuna delâlet ederler. Böylece sıfatının eserlerinden sıfatını görmüş olurlar. Çünkü biz, doğrudan doğruya O’nun sıfatına bakamayız; ancak eserlerine bakabiliriz. Tıpkı, güneşin gözüne bakamayıp da yeryüzüne çalan güneşe bakmakla güneşin azametini anladığımız gibidir.

Esere bakmak, her ne kadar müessirin kendisine bakmak gibi değilse de, yine bir yönden müessire delâlet eder. Kâinattaki her zerre, Allah'ın kudretinin eseri ve zâtının nûrundan bir parçadır. Yokluktan büyük zulmet ve varlıktan daha açık bir nur yoktur. Bütün mevcudat, O'nun zâtının nûrundan bir nurdur. Zîra eşyanın varlığının kıvamı, O'nun kayyûm olan zâtı iledir. Bu, tıpkı diğer eşyanın nuru, güneşin parlaması ve ziyâsı ile olduğu gibidir. Güneş doğduğu vakit, ona bir su içinde bakmak mümkündür. Su, güneşi bakabilecek hale koymak için bir vâsıta sayılır. İşler de böyledir. Onlar da fâillerini göstermek için birer vâsıtadır. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Allah'ın yaratıkları üzerinde düşünün. Zâtı hakkında düşünmeyin."* buyurmuştur.

بيان كيفية التفكر في خلق الله تعالى

اعلمْ : أنَّ كلَّ ما في الوجودِ ممَّا سوى اللهِ تعالىٰ فهوَ فعلُ اللهِ وخلقُهُ ، وكلُّ ذرَّةٍ مِنَ الذرَّاتِ ؛ مِنْ جوهرٍ وعرضٍ ، وصفةٍ وموصوفٍ.. ففيها عجائبُ وغرائبُ تظهرُ بها حكمةُ اللهِ وقدرتُهُ ، وجلالُهُ وعظمتُهُ ، وإحصاءُ ذلكَ غيرُ ممكنٍ ؛ لأنَّهُ لوْ كانَ البحرُ مداداً لذلكَ.. لنفدَ البحرُ قبلَ أنْ ينفدَ عُشْرُ عَشِيرِهِ ، ولكنَّا نشيرُ إلىٰ جملٍ منهُ ؛ ليكونَ ذلكَ كالمثالِ لما عداهُ ، فنقولُ : الموجوداتُ المخلوقةُ متقسمةٌ :

إلىٰ ما لا يُعرفُ أصلُها ، فلا يمكنُنا التفكُّرُ فيها ، وكمْ مِنَ الموجوداتِ التي لا نعلمُها ؛ كما قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴾ ، ﴿ سُبْحَانَ ٱلَّذِى خَلَقَ ٱلْأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنۢبِتُ ٱلْأَرْضُ وَمِنْ أَنفُسِهِمْ وَمِمَّا لَا يَعْلَمُونَ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَنُنشِئَكُمْ فِى مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴾ .

وإلىٰ ما يُعرفُ أصلُها وجملتُها ولا يُعرفُ تفصيلُها فيمكنُنا أنْ نتفكَّرَ في تفصيلِها ، وهيَ منقسمةٌ إلىٰ ما أدركناهُ بحسِّ البصرِ ، وإلىٰ ما لا ندركُهُ بالبصرِ .

أمَّا الذي لا ندركُهُ بالبصرِ.. فكالملائكةِ ، والجنِّ ، والشياطينِ ، والعرشِ ، والكرسيِّ ، وغيرِ ذلكَ ، ومجالُ الفكرِ في هٰذهِ الأشياءِ ممَّا يضيقُ ويغمضُ ، فلنعدلْ إلى الأقربِ إلى الأفهامِ ، وهيَ المدركاتُ بحسِّ

البصرِ ، وتلكَ هيَ السماواتُ السبعُ والأرضُ وما بينَهُما .

فالسماواتُ مشاهدةٌ بكواكبِها ، وشمسِها وقمرِها ، وحركتِها ودورانِها في طلوعِها وغروبِها ، والأرضُ مشاهدةٌ بما فيها مِنْ جبالِها ومعادنِها ، وأنهارِها وبحارِها ، وحيوانِها ونباتِها ، وما بينَ السماءِ والأرضِ وهوَ الجوُّ مدركٌ بغيومِها ، وأمطارِها وثلوجِها ، ورعدِها وبرقِها ، وصواعقِها وشهْبِها وعواصفِ رياحِها ، فهٰذهِ هيَ الأجناسُ المشاهدةُ مِنَ السماواتِ والأرضِ وما بينَهما ، وكلُّ جنسٍ منها ينقسمُ إلىٰ أنواعٍ ، وكلُّ نوعٍ ينقسمُ إلىٰ أقسامٍ ، ويتشعَّبُ كلُّ قسمٍ إلىٰ أصنافٍ ، ولا نهايةَ لانشعابِ ذلكَ وانقسامِهِ في اختلافِ صفاتِهِ وهيئاتِهِ ومعانيهِ الظاهرةِ والباطنةِ ، وجميعُ ذلكَ مجالُ الفكرِ ، فلا تتحرَّكُ ذرَّةٌ في السماواتِ والأرضِ ؛ مِنْ جمادٍ ونباتٍ وحيوانٍ ، وفلكٍ وكوكبٍ . . إلا واللهُ تعالىٰ هوَ محرِّكُها ، وفي حركتِها حكمةٌ أوْ حكمتانِ ، أوْ عشرٌ ، أوْ ألفُ حكمةٍ ، كلُّ ذلكَ شاهدٌ للهِ تعالىٰ بالوحدانيةِ ، ودالٌّ علىٰ جلالِهِ وكبريائِهِ ، وهيَ الآياتُ الدالَّةُ عليهِ .

وقدْ وردَ القرآنُ بالحثِّ على التفكُّرِ في هٰذهِ الآياتِ ؛ كما قالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ فِي خَلْقِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ وَٱخْتِلَٰفِ ٱلَّيْلِ وَٱلنَّهَارِ لَأَيَٰتٍ لِّأُوْلِي ٱلْأَلْبَٰبِ ﴾ ، وكما قالَ تعالىٰ : ﴿ وَمِنْ ءَايَٰتِهِۦ ﴾ ، مِنْ أوَّلِ القرآنِ إلىٰ آخرِهِ ، فلنذكرْ كيفيةَ الفكرِ في بعضِ الآياتِ .

* * *

فمنْ آياتِهِ : الإنسانُ المخلوقُ مِنَ النطفةِ ، وأقربُ شيءٍ إليكَ نفسُكَ ، وفيكَ مِنَ العجائبِ الدالَّةِ علىٰ عظمةِ اللهِ تعالىٰ ما تنقضي الأعمارُ في الوقوفِ علىٰ عُشْرِ عَشِيرِهِ ، وأنتَ غافلٌ عنهُ ، فيا مَنْ هوَ غافلٌ عنْ نفسِهِ وجاهلٌ بها ؛ كيفَ تطمعُ في معرفةِ غيرِكَ ؟ وقدْ أمرَكَ اللهُ تعالىٰ بالتدبُّرِ في نفسِكَ في كتابِهِ العزيزِ فقالَ : ﴿ وَفِىٓ أَنفُسِكُمْۚ أَفَلَا تُبْصِرُونَ ﴾ .

وذكرَ أنَّكَ مخلوقٌ مِنْ نطفةٍ قذرةٍ فقالَ : ﴿ قُتِلَ ٱلْإِنسَٰنُ مَآ أَكْفَرَهُۥ ۝ مِنْ أَىِّ شَىْءٍ خَلَقَهُۥ ۝ مِن نُّطْفَةٍ خَلَقَهُۥ فَقَدَّرَهُۥ ۝ ثُمَّ ٱلسَّبِيلَ يَسَّرَهُۥ ۝ ثُمَّ أَمَاتَهُۥ فَأَقْبَرَهُۥ ۝ ثُمَّ إِذَا شَآءَ أَنشَرَهُۥ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَمِنْ ءَايَٰتِهِۦٓ أَنْ خَلَقَكُم مِّن تُرَابٍ ثُمَّ إِذَآ أَنتُم بَشَرٌ تَنتَشِرُونَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ أَلَمْ يَكُ نُطْفَةً مِّن مَّنِىٍّ يُمْنَىٰ ۝ ثُمَّ كَانَ عَلَقَةً فَخَلَقَ فَسَوَّىٰ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ أَلَمْ نَخْلُقكُّم مِّن مَّآءٍ مَّهِينٍ ۝ فَجَعَلْنَٰهُ فِى قَرَارٍ مَّكِينٍ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ أَوَلَمْ يَرَ ٱلْإِنسَٰنُ أَنَّا خَلَقْنَٰهُ مِن نُّطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُّبِينٌ ﴾ .

وقالَ : ﴿ إِنَّا خَلَقْنَا ٱلْإِنسَٰنَ مِن نُّطْفَةٍ أَمْشَاجٍ ﴾ .

ثم ذكرَ كيفَ جعلَ النطفةَ علقةً ، والعلقةَ مضغةً ، والمضغةَ عظاماً فقالَ تعالىٰ : ﴿ وَلَقَدْ خَلَقْنَا ٱلْإِنسَٰنَ مِن سُلَٰلَةٍ مِّن طِينٍ ۝ ثُمَّ جَعَلْنَٰهُ نُطْفَةً فِى قَرَارٍ مَّكِينٍ ۝ ثُمَّ خَلَقْنَا ٱلنُّطْفَةَ عَلَقَةً . . . ﴾ الآيةَ .

فتكريرُ ذكرِ النطفةِ في الكتابِ العزيزِ ليسَ ليُسمعَ لفظُهُ ويُترك التفكُّرُ في معناهُ ، فانظرِ الآنَ إلى النطفةِ وهيَ قطرةٌ مِنَ الماءِ قذرةٌ ، لوْ تُركَتْ ساعةً ليضربها الهواءُ . . فسدَتْ وأنتنَتْ ، كيفَ أخرجَها ربُّ الأربابِ مِنَ الصلبِ والترائبِ ، وكيفَ جمعَ بينَ الذكرِ والأنثىٰ ، وألقى الألفةَ والمحبّةَ في قلوبِهِمْ ، وكيفَ قادَهُمْ بسلسلةِ المحبةِ والشهوةِ إلى الاجتماعِ ، وكيفَ استخرجَ النطفةَ مِنَ الرجلِ بحركةِ الوقاعِ ، وكيفَ استجلبَ دمَ الحيضِ مِنْ أعماقَ العروقِ وجمعَهُ في الرحمِ ، ثمَّ كيفَ خلقَ المولودَ مِنَ النطفةِ ، وسقاهُ بماءِ الحيضِ ، وغذّاهُ حتىٰ نما وربا وكبرَ ، وكيفَ جعلَ النطفةَ وهيَ بيضاءُ مشرقةٌ علقةً حمراءَ ، ثمَّ كيفَ جعلَها مضغةً ، ثمَّ كيفَ قسمَ أجزاءَ النطفةِ وهيَ متشابهةٌ متساويةٌ إلى العظامِ ، والأعصابِ ، والعروقِ ، والأوتارِ ، واللحمِ ، ثمَّ كيفَ ركَّبَ مِنَ اللحومِ والأعصابِ والعروقِ الأعضاءَ الظاهرةَ ، فدوَّرَ الرأسَ ، وشقَّ السمعَ والبصرَ والأنفَ والفمَ وسائرَ المنافذِ ، ثمَّ مدَّ اليدَ والرجْلَ ، وقسمَ رؤوسَها بالأصابعِ ، وقسمَ الأصابعَ بالأناملِ ، ثمَّ كيفَ ركَّبَ الأعضاءَ الباطنةَ مِنَ القلبِ ، والمعدةِ ، والكبدِ ، والطحالِ ، والرئةِ ، والرحمِ ، والمثانةِ ، والأمعاءِ ، كلٌّ واحدٍ علىٰ شكلٍ مخصوصٍ ، ومقدارٍ مخصوصٍ ، لعملٍ مخصوصٍ ، ثمَّ كيفَ قسمَ كلَّ عضوٍ مِنْ هـٰذهِ الأعضاءِ بأقسامٍ أخرَ ، فركَّبَ العينَ مِنْ سبعِ طبقاتٍ ؛ لكلِّ طبقةٍ وصْفٌ مخصوصٌ وهيئةٌ مخصوصةٌ ، لوْ فُقدَتْ طبقةٌ منها ، أوْ زالَتْ صفةٌ مِنْ صفاتِها . . تعطَّلَتِ العينُ عنِ الإبصارِ !

فلوْ ذهبنا نصفُ ما في آحادِ هٰذهِ الأعضاءِ مِنَ العجائبِ والآياتِ . . لانقضىٰ فيهِ الأعمارُ ، فانظرِ الآنَ إلى العظامِ وهيَ أجسامٌ قويَّةٌ صلبةٌ كيفَ خلقَها مِنْ نطفةٍ سخيفةٍ رقيقةٍ ، ثمَّ جعلَها قواماً للبدنِ وعماداً لهُ ، ثمَّ قدَّرَها بمقاديرَ مختلفةٍ وأشكالٍ مختلفةٍ ؛ فمنهُ صغيرٌ وكبيرٌ ، وطويلٌ ومستديرٌ ، ومجوَّفٌ ومصمتٌ ، وعريضٌ ودقيقٌ .

ولمَّا كانَ الإنسانُ محتاجاً إلى الحركةِ بجملةِ بدنِهِ وببعضِ أعضائِهِ مفتقراً للتردُّدِ في حاجاتِهِ . . لمْ يجعلْ عظمَهُ عظماً واحداً ، بلْ عظاماً كثيرةً بينَها مفاصلُ ؛ حتىٰ تتيسَّرَ بها الحركةُ ، وقدَّرَ شكلَ كلِّ واحدٍ منها علىٰ وَفْقِ الحركةِ المطلوبةِ بها ، ثمَّ وصلَ مفاصلَها ، وربطَ بعضَها بالبعضِ بأوتارٍ أنبتَها مِنْ أحدِ طرفَيِ العظمِ ، وألصقَهُ بالطرفِ الآخرِ كالرباطِ لهُ ، ثمَّ خلقَ في أحدِ طرفَيِ العظمِ زوائدَ خارجةً منهُ ، وفي الآخرِ حفراً غائصةً فيهِ موافقةً لشكلِ الزوائدِ ؛ لتدخلَ فيها وتنطبقَ عليها ، فصارَ العبدُ إنْ أرادَ تحريكَ جزءٍ مِنْ بدنِهِ . . لمْ يمتنعْ عليهِ ، ولولا المفاصلُ . . لتعذَّرَ عليهِ ذلكَ .

ثمَّ انظرْ كيفَ خلقَ عظامَ الرأسِ ، وكيفَ جمعَها وركَّبَها ، وقدْ ركَّبَها مِنْ خمسةٍ وخمسينَ عظماً مختلفةَ الأشكالِ والصورِ ، فألَّفَ بعضَها إلىٰ بعضٍ بحيث استوتْ بِهِ كرةُ الرأسِ كما تراهُ ؛ فمنها ستةٌ تخصُّ القحْفَ ، وأربعةَ عشرَ للَّحيِ الأعلىٰ ، واثنانِ للَّحيِ الأسفلِ ، والبقيةُ هيَ الأسنانُ ، بعضُها عريضةٌ تصلحُ للطحنِ ، وبعضُها حادَّةٌ تصلحُ للقطعِ ، وهيَ الأنيابُ والأضراسُ والثنايا .

ثمَّ جعلَ الرقبةَ مركباً للرأسِ ، وركَّبَها مِنْ سبعِ خرزاتٍ مجوَّفاتٍ مستديراتٍ ، فيها تحريفاتٌ وزياداتٌ ونقصاناتٌ(١) ؛ لينطبقَ بعضُها علىٰ بعضٍ ، ويطولُ ذكرُ وجهِ الحكمةِ فيها .

ثمَّ ركَّبَ الرقبةَ على الظهرِ ، وركَّبَ الظهرَ مِنْ أسفلِ الرقبةِ إلىٰ منتهىٰ عظمِ العجزِ مِنْ أربعٍ وعشرينَ خرزةً ، وركَّبَ عظمَ العجزِ مِنْ ثلاثةِ أجزاءٍ مختلفةٍ ، ويتصلُ بِهِ مِنْ أسفلِهِ عظْمُ العُصْعُصِ ، وهوَ أيضاً مؤلَّفٌ مِنْ ثلاثةِ أجزاءٍ ، ثمَّ وصلَ عظامَ الظهرِ بعظامِ الصدرِ ، وعظامِ الكتفِ ، وعظامِ اليدينِ ، وعظامِ العانةِ ، وعظامِ العجزِ ، ثمَّ رتَّبَ عظامَ الفخذينِ والساقينِ وأصابعِ الرجلينِ ، فلا نطوِّلُ بذكرِ عددِ ذلكَ .

ومجموعُ عددِ العظامِ في بدنِ الإنسانِ مئتا عظمٍ وثمانيةٌ وأربعونَ عظماً ، سوى العظامِ الصغيرةِ التي حُشِيَ بها خللُ المفاصلِ ، فانظرْ كيفَ خلقَ جميعَ ذلكَ مِنْ نطفةٍ سخيفةٍ رقيقةٍ .

وليسَ المقصودُ مِنْ ذكرِ أعدادِ العظامِ أنْ نعرفَ عددَها ؛ فإنَّ هـٰذا علمٌ قريبٌ يعرفُهُ الأطباءُ والمشرِّحونَ ، وإنَّما الغرضُ أنْ ننظرَ منها في مدبِّرِها وخالقِها أنَّهُ كيفَ قدَّرَها ودبَّرَها ، وخالفَ بينَ أشكالِها وأقدارِها ، وخصَّصَها بهـٰذا العددِ المخصوصِ ؛ لأنَّهُ لوْ زادَ عليها واحداً . . لكانَ وبالاً على الإنسانِ يحتاجُ إلىٰ قلعِهِ ، ولوْ نقصَ منها واحداً . . لكانَ نقصاناً يحتاجُ

---

(١) في (أ ، ب) : (تجويفات) بدل (تحريفات) .

إلىٰ جبرِهِ ، فالطبيبُ ينظرُ فيها ليعرفَ وجهَ العلاجِ في جبرِها ، وأهلُ البصائرِ ينظرونَ فيها ليستدلُّوا بها علىٰ جلالةِ خالقِها ومصوِّرِها ، فشتانَ بينَ النظرينِ .

ثمَّ انظرْ كيفَ خلقَ اللهُ تعالىٰ آلاتٍ لتحريكِ العظامِ ، وهيَ العضلاتُ ، فخلقَ في بدنِ الإنسانِ خمسَ مئةِ عضلةٍ وتسعاً وعشرينَ عضلةً ، والعضلةُ هيَ المركبةُ مِنْ لحمٍ وعصبٍ ، ورُبُطٍ وأغشيةٍ ، وهيَ مختلفةُ المقاديرِ والأشكالِ بحسَبِ اختلافِ مواضعِها وقدرِ حاجاتِها ، فأربعٌ وعشرونَ عضلةً منها هيَ لتحريكِ حدقةِ العينِ وأجفانِها ، لوْ نقصَتْ واحدةٌ مِنْ جملتِها . . اختلَّ أمرُ العينِ ، وهٰكذا لكلِّ عضوٍ عضلاتٌ بعددٍ مخصوصٍ وقدْرٍ مخصوصٍ .

وأمرُ الأعصابِ والعروقِ والأوردةِ والشرايينِ ، وعددِها ومنابتِها وانشعاباتِها . . أعجبُ مِنْ هٰذا كلِّهِ ، وشرحُهُ يطولُ ، فللتفكُّرِ مجالٌ في آحادِ هٰذهِ الأجزاءِ ، ثمَّ في آحادِ هٰذهِ الأعضاءِ ، ثمَّ في جملةِ البدنِ .

فكلُّ ذلكَ نظرٌ إلىٰ عجائبِ أجسامِ البدنِ ، وعجائبُ المعاني والصفاتِ التي لا تُدركُ بالحواسِّ أعظمُ ، فانظرِ الآنَ إلىٰ ظاهرِ الإنسانِ وباطنِهِ ، وإلىٰ بدنِهِ وصفاتِهِ ، فترىٰ فيهِ مِنَ العجائبِ والصنعةِ ما يُقضىٰ بهِ العجبُ ، وكلُّ ذلكَ صنعُ اللهِ عزَّ وجلَّ في قطرةِ ماءٍ قذرةٍ ، فترىٰ مَنْ هٰذا صنعُهُ في قطرةِ ماءٍ . . فما صنعُهُ في ملكوتِ السماواتِ وكواكبِها ؟ وما حكمتُهُ في أوضاعِها وأشكالِها ، ومقاديرِها وأعدادِها ، واجتماعِ بعضِها وتفرُّقِ بعضِها ، واختلافِ صورِها وتفاوتِ مشارقِها ومغاربِها ؟

فلا تظنَّنَّ أنَّ ذرَّةً مِنْ ملكوتِ السماواتِ تنفكُّ عنْ حكمةٍ وحكمٍ ، بلْ هي أحكمُ خلقاً ، وأتقنُ صنعاً ، وأجمعُ للعجائبِ مِنْ بدنِ الإنسانِ ، بلْ لا نسبةَ لجميعِ ما في الأرضِ إلىٰ عجائبِ السماواتِ ، ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ ءَأَنتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمِ ٱلسَّمَآءُ بَنَىٰهَا ۞ رَفَعَ سَمْكَهَا فَسَوَّىٰهَا ۞ وَأَغْطَشَ لَيْلَهَا وَأَخْرَجَ ضُحَىٰهَا ﴾ .

فارجعِ الآنَ إلى النطفةِ وتأمَّلْ حالَها أوَّلاً ، وما صارَتْ إليهِ ثانياً ، وتأمَّلْ أنَّهُ لوِ اجتمعَ الجنُّ والإنسُ علىٰ أنْ يخلقوا للنطفةِ سمعاً أوْ بصراً أوْ عقلاً أوْ قدرةً أوْ علماً أوْ روحاً ، أو يخلقوا فيها عظماً أوْ عرقاً أوْ عصباً أوْ جلداً أوْ شعراً . . هلْ يقدرونَ علىٰ ذلكَ ؟! بلْ لوْ أرادوا أنْ يعرفوا كُنْهَ حقيقتِهِ ، وكيفيَّةَ خلقتِهِ بعدَ أنْ خلقَ اللهُ تعالىٰ ذلكَ . . لعجزوا عنهُ .

فالعجبُ منكَ ! لوْ نظرتَ إلىٰ صورةِ إنسانٍ مصوَّرٍ علىٰ حائطٍ تأنَّقَ النقَّاشُ في تصويرِها حتَّىٰ قرُبَ ذلكَ مِنْ صورةِ الإنسانِ ، وقالَ الناظرُ إليها : كأنَّهُ إنسانٌ . . عظُمَ تعجُّبُكَ من صنعةِ النقَّاشِ وحذقِهِ ، وخفَّةِ يدِهِ ، وتمامِ فطنتِهِ ، وعظُمَ في قلبِكَ محلُّهُ ، معَ أنَّكَ تعلمُ أنَّ تلكَ الصورةَ إنَّما تمَّتْ بالصبغِ والقلمِ وبالحائطِ وباليدِ وبالقدرةِ وبالعلمِ وبالإرادةِ ، وشيءٌ مِنْ ذلكَ ليسَ مِنْ فعلِ النقَّاشِ ولا خلقِهِ ، بلْ هوَ مِنْ خلقِ غيرِهِ ، وإنَّما منتهىٰ فعلِهِ الجمعُ بينَ الصبغِ والحائطِ علىٰ ترتيبٍ مخصوصٍ ، فيكثرُ تعجُّبُكَ منهُ وتستعظمُهُ وأنتَ ترى النطفةَ القذرةَ كانَتْ معدومةً ، فخلقَها خالقُها في الأصلابِ والترائبِ ، ثمَّ أخرجَها منها وشكَّلَها فأحسنَ تشكيلَها ، وقدَّرَها فأحسنَ تقديرَها ، وصوَّرَها فأحسنَ تصويرَها ، وقسَّمَ أجزاءَها المتشابهةَ إلىٰ

أجزاءٍ مختلفةٍ ، فأحكمَ العظامَ في أرجائِها ، وحسَّنَ أشكالَ أعضائِها ، وزيَّنَ ظاهرَها وباطنَها ، ورتَّبَ عروقَها وأعصابَها ، وجعلَها مجرىً لغذائِها ؛ ليكونَ ذلكَ سببَ بقائِها ، وجعلَها سميعةً بصيرةً ، عالمةً ناطقةً ، فخلقَ لها الظهرَ أساساً لبدنِها ، والبطنَ حاوياً لآلاتِ غذائِها ، والرأسَ جامعاً لحواسِّها .

ففتحَ العينينِ ورتَّبَ طبقاتِها ، وأحسنَ شكلَها ولونَها وهيئاتِها ، ثمَّ حماها بالأجفانِ لتسترَها ، وتحفظَها وتصقلَها ، وتدفعَ الأقذاءَ عنها ، ثمَّ أظهرَ في مقدارِ عدسةٍ منها صورةَ السماواتِ معَ اتساعِ أكنافِها وتباعدِ أقطارِها ، فهوَ ينظرُ إليها .

ثمَّ شقَّ أذنيهِ وأودعَهُما ماءً مرّاً ليحفظَ سمعَها ، ويدفعَ الهوامَّ عنها ، وحوَّطَها بصدفةِ الأذنِ لتجمعَ الصوتَ فتردَّهُ إلىٰ صماخِها ، ولتحسَّ بدبيبِ الهوامِّ إليها ، وجعلَ فيها تحريفاتٍ واعوجاجاتٍ لتكثرَ حركةُ ما يدبُّ فيها(١) ، ويطولَ طريقُهُ ، فيتنبَّهَ عنِ النومِ صاحبُها إذا قصدَها دابَّةٌ في حالِ النومِ .

ثمَّ رفعَ الأنفَ مِنْ وسطِ الوجهِ ، وأحسنَ شكلَهُ ، وفتحَ منخريهِ ، وأودعَ فيهِ حاسَّةَ الشمِّ ليستدلَّ باستنشاقِ الروائحِ علىٰ مطاعمِهِ وأغذيتِهِ ، وليستنشقَ بمنفذِ المنخرينِ روحَ الهواءِ غذاءً لقلبِهِ ، وترويحاً لحرارةِ باطنِهِ .

---

(١) في غير (ص) : (تجويفات) بدل (تحريفات) .

وفتحَ الفمَ وأودعَهُ اللسانَ ناطقاً وترجماناً ومعرباً عمَّا في القلبِ ، وزيَّنَ الفمَ بالأسنانِ ، ولتكونَ آلةً للطحنِ والكسرِ والقطعِ ، فأحكمَ أصولَها ، وحدَّدَ رؤوسَها ، وبيَّضَ لونَها ، ورتَّبَ صفوفَها ، متساويةَ الرؤوسِ ، متناسقةَ الترتيبِ كأنَّها الدرُّ المنظومُ .

وخلقَ الشفتينِ وحسَّنَ لونَها وشكلَها ؛ لتنطبقَ على الفمِ فتسدَّ منفذَهُ ، وليتمَّ بها حروفُ الكلامِ .

وخلقَ الحنجرةَ وهيَّأَها لخروجِ الأصواتِ ، وخلقَ للسانِ قدرةَ الحركاتِ والتقطيعاتِ ، لتُقطِّعَ الصوتَ في مخارجَ مختلفةٍ تختلفُ بها الحروفُ ؛ ليتسعَ بها طريقُ النطقِ بكثرتِها .

ثمَّ خلقَ الحناجرَ مختلفةَ الأشكالِ في الضيقِ والسعةِ ، والخشونةِ والملاسةِ ، وصلابةِ الجوهرِ ورخاوتِهِ ، والطولِ والقصرِ ، حتى اختلفَتْ بسببِها الأصواتُ ، فلا يتشابهُ صوتانِ ، بلْ يظهرُ بينَ كلِّ صوتينِ فُرقانٌ ، حتىٰ يميزَ السامعُ بعضَ الناسِ عنْ بعضٍ بمجرَّدِ الصوتِ في الظلمةِ .

ثمَّ زيَّنَ الرأسَ بالشعورِ والأصداغِ ، وزيَّنَ الوجهَ باللحيةِ والحاجبينِ ، وزيَّنَ الحاجبَ برقَّةِ الشعرِ واستقواسِ الشكلِ ، وزيَّنَ العينينِ بالأهدابِ .

ثمَّ خلقَ الأعضاءَ الباطنةَ ، وسخَّرَ كلَّ واحدٍ لفعلٍ مخصوصٍ ، فسخَّرَ المعدةَ لنضجِ الغذاءِ ، والكبدَ لإحالةِ الغذاءِ إلى الدمِ ، والطحالَ والمرارةَ والكليةَ لخدمةِ الكبدِ ، فالطحالُ يخدمُها بجذبِ السوداءِ عنها ، والمرارةُ

تخدمُها بجذبِ الصفراءِ عنها ، والكليةُ تخدمُها بجذبِ المائيةِ عنها ، والمثانةُ تخدمُ الكليةَ بقبولِ الماءِ عنها ، ثمَّ تخرجُهُ في طريقِ الإحليلِ ، والعروقُ تخدمُ الكبدَ في إيصالِ الدمِ إلىٰ سائرِ أطرافِ البدنِ .

ثمَّ خلقَ اليدينِ وطوَّلَهما لتمتدَّ إلى المقاصدِ ، وعرَّضَ الكفَّ ، وقسَّمَ الأصابعَ الخمسَ ، وقسَّمَ كلَّ إصبعٍ بثلاثِ أناملَ ، ووضعَ الأربعةَ في جانبٍ والإبهامَ في جانبٍ ؛ لتدورَ الإبهامُ على الجميعِ ، ولوِ اجتمعَ الأوَّلونَ والآخرونَ علىٰ أنْ يستنبطوا بدقيقِ الفكرِ وجهاً آخرَ في وضعِ الأصابعِ سوىٰ ما وُضِعَتْ عليهِ مِنْ بعدِ الإبهامِ عنِ الأربعةِ ، وتفاوتِ الأربعةِ في الطولِ ، وترتيبِها في صفٍّ واحدٍ . . لمْ يقدروا عليهِ ؛ إذْ بهـٰذا الترتيبِ صلحَتِ اليدُ للقبضِ والإعطاءِ ، فإنْ بسطَها . . كانَتْ لهُ طبقاً يضعُ عليها ما يريدُ ، وإنْ جمعَها . . كانَتْ لهُ آلةً للضربِ ، وإنْ ضمَّها ضمّاً غيرَ تامٍ . . كانَتْ مغرفةً لهُ ، وإنْ بسطَها وضمَّ أصابعَها . . كانَتْ مجرفةً لهُ ، ثمَّ خلقَ الأظفارَ علىٰ رؤوسِها زينةً للأناملِ ، وعماداً لها مِنْ ورائِها حتىٰ لا تنقطعَ ، وليلتقطَ بها الأشياءَ الدقيقةَ التي لا تتناولُها الأناملُ ، وليحكَّ بها بدنَهُ عندَ الحاجةِ ، فالظفرُ الذي هوَ أخسُّ الأعضاءِ لوْ عدمَهُ الإنسانُ وظهرَ بهِ حكَّةٌ . . لكانَ أعجزَ الخلقِ وأضعفَهُمْ ، ولمْ يقمْ أحدٌ مقامَهُ في حكِّ بدنِهِ ، ثم هدى اليدَ إلىٰ موضعِ الحكِّ ؛ حتىٰ تمتدَّ إليهِ ولوْ في النومِ والغفلةِ مِنْ غيرِ حاجةٍ إلىٰ طلبٍ ، ولوِ استعانَ بغيرِهِ . . لمْ يعثرْ علىٰ موضعِ الحكِّ إلا بعدَ تعبٍ طويلٍ .

ثمَّ خلقَ هـٰذا كلَّهُ مِنَ النطفةِ ، وهيَ في داخلِ الرحمِ في ظلماتٍ ثلاثٍ ،

ولوْ كُشفَ الغطاءُ والغشاءُ ، وامتدَّ البصرُ إليهِ . . لكانَ يرى التخطيطَ والتصويرَ يظهرُ عليها شيئاً فشيئاً ، ولا يرى المصوِّرَ ولا آلتَهُ ، فهلْ رأيتَ مصوِّراً أو فاعلاً لا يمسُّ آلتَهُ ومصنوعَهُ ولا يلاقيهِ وهوَ يتصرَّفُ فيهِ ؟! فسبحانَهُ ما أعظمَ شانَهُ وأظهرَ برهانَهُ !

ثمَّ انظرْ معَ كمالِ قدرتِهِ إلىٰ تمامِ رحمتِهِ ، فإنَّهُ لما ضاقَ الرحمُ عنِ الصبيِّ لمَّا كبرَ كيفَ هداهُ السبيلَ حتىٰ تنكَّسَ وتحرَّكَ ، وخرجَ مِنْ ذلكَ المضيقِ ، وطلبَ المنفذَ كأنَّهُ عاقلٌ بصيرٌ بما يحتاجُ إليهِ .

ثمَّ لمَّا خرجَ واحتاجَ إلى الغذاءِ كيفَ هداهُ إلى التقامِ الثديِ ، ثمَّ لمَّا كانَ بدنُهُ سخيفاً لا يحتملُ الأغذيةَ الكثيفةَ كيفَ دبَّرَ لهُ في خلقِ اللبنِ اللطيفِ ، واستخرجَهُ مِنْ بينِ الفرثِ والدمِ سائغاً خالصاً ، وكيفَ خلقَ الثديينِ وجمعَ فيهما اللبنَ ، وأنبتَ منهما حَلَمتينِ علىٰ قدْرِ ما ينطبقُ عليهِ فمُ الصبيِّ ، ثمَّ فتحَ في حَلَمةِ الثديِ ثقباً ضيِّقاً جدّاً حتىٰ لا يخرجَ اللبنُ منهُ إلا بعدَ المصِّ تدريجاً ، فإنَّ الطفلَ لا يطيقُ منهُ إلا القليلَ ، ثمَّ كيفَ هداهُ للامتصاصِ حتىٰ يستخرجَ مِنْ ذلكَ المضيقِ اللبنَ الكثيرَ عندَ شدَّةِ الجوعِ .

ثمَّ انظرْ إلىٰ عطفِهِ ورحمتِهِ ورأفتِهِ كيفَ أخَّرَ خلْقَ الأسنانِ إلىٰ تمامِ الحولينِ ؛ لأنَّهُ في الحولينِ لا يتغذَّىٰ إلا باللبنِ ، فيستغني عنِ السنِّ ، وإذا كبرَ . . لمْ يوافقْهُ اللبنُ السخيفُ ، ويحتاجُ إلىٰ طعامٍ غليظٍ ، ويحتاجُ الطعامُ إلى المضغِ والطحنِ ، فأنبتَ لهُ الأسنانَ عندَ الحاجةِ ، لا قبلَها ولا بعدَها ، فسبحانَهُ كيفَ أخرجَ تلكَ العظامَ الصلبةَ في تلكَ اللِّثَاتِ اللينةِ !

ثمَّ حنَّنَ قلوبَ الوالدينِ عليهِ للقيامِ بتدبيرِهِ في الوقتِ الذي كانَ عاجزاً عنْ تدبيرِ نفسِهِ ، فلوْ لمْ يسلِّطِ اللهُ تعالى الرحمةَ علىٰ قلوبِهما . لكانَ الطفلُ أعجزَ الخلقِ عنْ تدبيرِ نفسِهِ .

ثمَّ انظرْ كيفَ رزقَهُ القدرةَ والتمييزَ والعقلَ والهدايةَ تدريجاً حتىٰ بلغَ وتكاملَ ؛ فصارَ مراهقاً ، ثمَّ شاباً ، ثمَّ كهلاً ، ثمَّ شيخاً ، إمَّا كفوراً أوْ شكوراً ، مطيعاً أوْ عاصياً ، مؤمناً أو كافراً ؛ تصديقاً لقولِهِ تعالىٰ : ﴿ هَلْ أَتَىٰ عَلَى ٱلْإِنسَٰنِ حِينٌ مِّنَ ٱلدَّهْرِ لَمْ يَكُن شَيْـًٔا مَّذْكُورًا ۞ إِنَّا خَلَقْنَا ٱلْإِنسَٰنَ مِن نُّطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَّبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَٰهُ سَمِيعًۢا بَصِيرًا ۞ إِنَّا هَدَيْنَٰهُ ٱلسَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا ﴾ .

فانظرْ إلى اللطفِ والكرمِ ، ثمَّ إلى القدرةِ والحكمةِ . . تبهرْكَ عجائبُ الحضرةِ الربانيةِ .

فالعجبُ كلُّ العجبِ ممَّنْ يرىٰ خطّاً حسناً أوْ نقشاً حسناً علىٰ حائطٍ فيستحسنُهُ ، فينصرفُ جميعُ همِّهِ إلى التفكُّرِ في النقَّاشِ والخطَّاطِ ، وأنَّهُ كيفَ نقشَهُ وخطَّهُ ، وكيفَ اقتدرَ عليهِ ، ولا يزالُ يستعظمُهُ في نفسِهِ ويقولُ : ما أحذقَهُ ! وما أكملَ صنعتَهُ وأحسنَ قدرتَهُ ! ثمَّ ينظرُ إلىٰ هٰذهِ العجائبِ في نفسِهِ وفي غيرِهِ ، ثمَّ يغفُلُ عنْ صانعِهِ ومصوِّرِهِ ، فلا تدهشُهُ عظمتُهُ ، ولا يحيِّرُهُ جلالُهُ وحكمتُهُ !

فهٰذهِ نبذةٌ مِنْ عجائبِ بدنِكَ التي لا يمكنُ استقصاؤُها ، فهوَ أقربُ مجالٍ لفكرِكَ ، وأجلىٰ شاهدٍ علىٰ عظمةِ خالقِكَ ، وأنتَ غافلٌ عنْ ذلكَ ،

مشغولٌ ببطنِكَ وفرجِكَ ، لا تعرفُ مِنْ نفسِكَ إلا أنْ تجوعَ فتأكلَ ، وتشبعَ فتنامَ ، وتشتهيَ فتجامعَ ، وتغضبَ فتقاتلَ ، والبهائمُ كلُّها تشاركُكَ في معرفةِ ذلكَ ، وإنَّما خاصِّيَّةُ الإنسانِ التي حُجبَتِ البهائمُ عنها معرفةُ اللهِ تعالىٰ بالنظرِ في ملكوتِ السماواتِ والأرضِ ، وعجائبِ الآفاقِ والأنفسِ ؛ إذْ بها يدخلُ العبدُ في زمرةِ الملائكةِ المقرَّبينَ ، ويُحشرُ في زمرةِ النبيِّينَ والصدِّيقينَ مقرَّباً مِنْ حضرةِ ربِّ العالمينَ ، وليسَتْ هـٰذهِ المنزلةُ للبهائمِ ، ولا لإنسانٍ رضيَ مِنَ الدنيا بشهواتِ البهائمِ ، فإنَّهُ شرٌّ مِنَ البهيمةِ بكثيرٍ ؛ إذْ لا قدرةَ للبهيمةِ علىٰ ذلكَ ، وأمَّا هوَ . . فقدْ خلقَ اللهُ لهُ القدرةَ ، ثمَّ عطَّلَها ، وكفرَ نعمةَ اللهِ فيها ، فأولئكَ كالأنعامِ بلْ هُمْ أضلُّ سبيلاً .

وإذا عرفتَ طريقَ الفكرِ في نفسِكَ . . فتفكَّرْ في الأرضِ التي هيَ مقرُّكَ ، ثمَّ في أنهارِها وبحارِها ، وجبالِها ومعادنِها ، ثمَّ ارتفعْ منها إلىٰ ملكوتِ السماواتِ .

* * *

أمَّا الأرضُ . . فمِنْ آياتِهِ : أنْ خلقَ الأرضَ فراشاً ومهاداً ، وسلكَ فيها سبلاً فجاجاً ، وجعلَها ذلولاً لتمشوا في مناكبِها ، وجعلَها قارَّةً لا تتحرَّكُ ، وأرسىٰ فيها الجبالَ أوتاداً لها تمنعُها مِنْ أنْ تميدَ ، ثمَّ وسَّعَ أكنافَها حتىٰ عجزَ الآدميونَ عنْ بلوغِ جميعِ جوانبِها وإنْ طالَتْ أعمارُهُمْ وكثُرَ تطوافُهُمْ ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ وَٱلسَّمَآءَ بَنَيۡنَٰهَا بِأَيۡيْدٖ وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ ۝ وَٱلۡأَرۡضَ فَرَشۡنَٰهَا فَنِعۡمَ ٱلۡمَٰهِدُونَ ﴾ ،

وقالَ تعالىٰ : ﴿ هُوَ ٱلَّذِى جَعَلَ لَكُمُ ٱلْأَرْضَ ذَلُولًا فَٱمْشُوا۟ فِى مَنَاكِبِهَا ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ ٱلَّذِى جَعَلَ لَكُمُ ٱلْأَرْضَ فِرَٰشًا ﴾ .

وقدْ أكثرَ في كتابِهِ العزيزِ مِنْ ذكرِ الأرضِ ليُتفكَّرَ في عجائبِها ، فظهرُها مقرٌّ للأحياءِ ، وبطنُها مرقدٌ للأمواتِ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ أَلَمْ نَجْعَلِ ٱلْأَرْضَ كِفَاتًا ۝ أَحْيَآءً وَأَمْوَٰتًا ﴾ .

فانظرْ إلى الأرضِ وهيَ ميتةٌ ، فإذا أنزلَ عليها الماءَ اهتزَّتْ وربَتْ ، واخضرَّتْ وأنبتَتْ عجائبَ النباتِ ، وخرجَتْ منها أصنافُ الحيواناتِ .

ثمَّ انظرْ كيفَ أحكمَ جوانبَ الأرضِ بالجبالِ الراسياتِ ، الشوامخِ الصمِّ الصلابِ ، وكيفَ أودعَ المياهَ تحتَها ، ففجَّرَ العيونَ ، وأسالَ الأنهارَ تجري علىٰ وجهِها ، وأخرجَ مِنَ الحجارةِ اليابسةِ ومِنَ الترابِ الكدرِ ماءً رقيقاً ، عذباً صافياً زلالاً ، وجعلَ بِهِ كلَّ شيءٍ حيٍّ ، فأخرجَ بهِ فنونَ الأشجارِ والنباتِ ؛ مِنْ حبٍّ ، وعنبٍ وقضْبٍ ، وزيتونٍ ونخلٍ ورمانٍ وفواكهَ كثيرةٍ لا تُحصىٰ ، مختلفةَ الأشكالِ والألوانِ ، والطعومِ والصفاتِ والروائحِ ، يفضِّلُ بعضَها علىٰ بعضٍ في الأُكُلِ ، تُسقىٰ جميعُها بماءٍ واحدٍ ، وتخرجُ مِنْ أرضٍ واحدةٍ .

وإنْ قلتَ : إنَّ اختلافَها باختلافِ بذورِها وأصولِها . . فمتىٰ كانَ في النواةِ نخلةٌ مطوَّقةٌ بعناقيدِ الرطبِ ؟ ومتىٰ كانَ في حبَّةٍ واحدةٍ سبعُ سنابلَ ، في كلِّ سنبلةٍ مئةُ حبَّةٍ ؟!

ثمَّ انظرْ إلىٰ أرضِ البوادي ، وفتِّشْ ظاهرَها وباطنَها ، فتراها تراباً متشابهاً ، فإذا أنزلَ عليها الماءَ.. اهتزَّتْ وربَتْ ، وأنبتَتْ مِنْ كلِّ زوجٍ بهيجٍ ، ألواناً مختلفةً ، ونباتاً متشابهاً وغيرَ متشابهٍ ، لكلِّ واحدٍ طعمٌ وريحٌ ولونٌ وشكلٌ يخالفُ الآخرَ .

ثمَّ انظرْ إلىٰ كثرتِها ، واختلافِ أصنافِها ، وكثرةِ أشكالِها ، ثمَّ اختلافِ طبائعِ النباتِ وكثرةِ منافعِهِ ، وكيفَ أودعَ اللهُ تعالىٰ العقاقيرَ المنافعَ الغريبةَ ، فهـٰذا النباتُ يغذِّي ، وهـٰذا يقوِّي ، وهـٰذا يحيي ، وهـٰذا يقتلُ ، وهـٰذا يبرِّدُ ، وهـٰذا يسخِّنُ ، وهـٰذا إذا حصلَ في المعدةِ.. قمعَ الصفراءَ مِنْ أعماقِ العروقِ ، وهـٰذا يستحيلُ إلى الصفراءِ ، وهـٰذا يقمعُ البلغمَ والسوداءَ ، وهـٰذا يستحيلُ إليهما ، وهـٰذا يصفِّي الدمَ ، وهـٰذا يستحيلُ دماً ، وهـٰذا يفرِحُ ، وهـٰذا ينوِّمُ ، وهـٰذا يقوِّي ، وهـٰذا يضعِفُ ، فلمْ تنبتْ مِنَ الأرضِ ورقةٌ ولا نبتةٌ إلا وفيها منافعُ لا يقوى البشرُ على الوقوفِ علىٰ كنهِها .

وكلُّ واحدٍ مِنْ هـٰذا النباتِ يحتاجُ الفلاحُ في تربيتِهِ إلىٰ عملٍ مخصوصٍ ؛ فالنخلُ تُؤبَّرُ ، والكرمُ يكسحُ(١) ، والزرعُ ينقَّىٰ عنهُ الحشيشُ والدَّغَلُ ، وبعضُ ذلكَ يُستنبتُ ببثِّ البذرِ في الأرضِ ، وبعضُهُ بغرسِ الأغصانِ ، وبعضُهُ يُركَّبُ في الشجرِ ، ولوْ أردنا أنْ نذكرَ اختلافَ أجناسِ النباتِ وأنواعِهِ ومنافعِهِ وأحوالِهِ وعجائبِهِ.. لانقضَتِ الأيَّامُ في وصفِ

---

(١) أي : يقطع وينقىٰ ويقلَّم . « إتحاف » (١٠/ ٢٠٠) .

ذلكَ ، فيكفيكَ مِنْ كلِّ جنسٍ نبذةٌ يسيرةٌ تدلُّكَ علىٰ طريقِ الفكرِ ، فهٰذهِ عجائبُ النباتِ .

* * *

ومِنْ آياتِهِ : الجواهرُ المودعةُ تحتَ الجبالِ ، والمعادنُ الحاصلةُ مِنَ الأرضِ ، ففي الأرضِ قطعٌ متجاوراتٌ مختلفةٌ ، فانظرْ إلى الجبالِ كيفَ يخرجُ منها الجواهرُ النفيسةُ ؛ مِنَ الذهبِ ، والفضةِ ، والفيروزجِ ، واللعلِ(١) وغيرِها ، بعضُها منطبعةٌ تحتَ المطارقِ ؛ كالذهبِ والفضةِ والنحاسِ والرصاصِ والحديدِ ، وبعضُها لا ينطبعُ ؛ كالفيروزجِ واللعلِ ، وكيفَ هدى اللهُ تعالى الناسَ إلى استخراجِها وتنقيتِها ، واتخاذِ الأواني والآلاتِ والنقودِ والحليِّ منها .

ثمَّ انظرْ إلىٰ معادنِ الأرضِ ؛ مِنَ النفطِ ، والكبريتِ ، والقارِ ، وغيرِها ، وأقلُّها الملحُ ، ولا يُحتاجُ إليهِ إلا لتطييب الطعامِ ، ولوْ خلتْ عنهُ بلدةٌ . لتسارعَ الهلاكُ إليها ، فانظرْ إلىٰ رحمةِ اللهِ تعالىٰ كيفَ خلقَ بعضَ الأراضي سبخةً بجوهرِها ، بحيثُ يجتمعُ فيها الماءُ الصافي مِنَ المطرِ فيستحيلُ ملحاً مالحاً محرقاً ، لا يمكنُ تناولُ مثقالٍ منهُ ؛ ليكونَ ذلكَ تطييباً لطعامِكَ إذا أكلتَهُ ، فيهنأَ عيشُكَ .

وما مِنْ جمادٍ ولا حيوانٍ ولا نباتٍ إلا وفيهِ حكمةٌ وحكمٌ مِنْ هٰذا

---

(١) وهو حجر أحمر شبه الياقوت ، يجلب من معادن أرض بذخشان . «إتحاف» (١٠/٢٠١) .

الجنسِ ، ما خُلِقَ شيءٌ منها عبثاً ولا لعباً ولا هزلاً ، بلْ خُلِقَ الكلُّ بالحقِّ ، وكما ينبغي وعلى الوجهِ الذي ينبغي ، وكما يليقُ بجلالِهِ وكرمِهِ ولطفِهِ ، ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَمَا خَلَقْنَا ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَٰعِبِينَ ۝ مَا خَلَقْنَٰهُمَآ إِلَّا بِٱلْحَقِّ ﴾ .

* * *

ومِنْ آياتِهِ : أصنافُ الحيواناتِ وانقسامُها إلىٰ ما يطيرُ وإلىٰ ما يمشي ، وانقسامُ ما يمشي إلىٰ ما يمشي علىٰ رجْلينِ ، وإلىٰ ما يمشي علىٰ أربعٍ ، وعلىٰ عشرٍ ، وعلىٰ مئةٍ كما يُشاهدُ في بعضِ الحشراتِ ، ثمَّ انقسامُها في المنافعِ والصورِ والأشكالِ والأخلاقِ والطباعِ .

فانظرْ إلىٰ طيورِ الجوِّ ، وإلىٰ وحوشِ البرِّ ، وإلى البهائمِ الأهليةِ ، ترىٰ فيها مِنَ العجائبِ ما لا تشكُّ معهُ في عظمةِ خالقِها وقدرةِ مقدِّرِها ، وحكمةِ مصوِّرِها ، وكيفَ يمكنُ أنْ يُستقصىٰ ذلكَ ؟! بلْ لوْ أردنا أنْ نذكرَ عجائبَ البقَّةِ أوِ النملةِ أوِ النحلةِ أوِ العنكبوتِ وهيَ مِنْ صغارِ الحيواناتِ ؛ في بنائِها بيتَها ، وفي جمعِها غذاءَها ، وفي إلفِها لزوجِها ، وفي ادخارِها لنفسِها ، وفي حذقِها في هندسةِ بيتِها ، وفي هدايتِها إلىٰ حاجاتِها . . لمْ نقدرْ علىٰ ذلكَ .

فترى العنكبوتَ يبني بيتَهُ علىٰ طرفِ طريقٍ أوْ نهرٍ ، فيطلبُ أوَّلاً موضعينِ متقاربينِ بينَهُما فرجةٌ بمقدارِ ذراعٍ فما دونَهُ ، حتىٰ يمكنَهُ أنْ يصلَ

بالخيطِ بينَ طرفيهِ ، ثمَّ يبتدئُ فيلقي اللعابَ الذي هوَ خيطُهُ علىٰ جانبٍ ليلتصقَ بهِ ، ثمَّ يغدو إلى الجانبِ الآخرِ فيحكمُ الطرفَ الآخرَ مِنَ الخيطِ ، ثمَّ كذلكَ يتردَّدُ ثانياً وثالثاً ، ويجعلُ بعْدَ ما بينَهُما متناسباً تناسباً هندسياً ، حتىٰ إذا أحكمَ معاقدَ القِمْطِ ، ورتَّبَ الخيوطَ كالسَّدىٰ . . اشتغلَ باللحمةِ ، فيضعُ اللحمةَ على السَّدىٰ ، ويضيفُ بعضَهُ إلىٰ بعضٍ ، ويحكمُ العقدَ علىٰ موضعِ التقاءِ اللحمةِ بالسَّدىٰ ، ويرعىٰ في جميعِ ذلكَ تناسبَ الهندسةِ ، ويجعلُ ذلكَ شبكةً يقعُ فيها البقُّ والذبابُ ، ويقعدُ في زاويةٍ مترصِّداً لوقوعِ الصيدِ في الشبكةِ ، فإذا وقعَ الصيدُ . . بادرَ إلىٰ أخذِهِ وأكلِهِ ، فإنْ عجزَ عنِ الصيدِ كذلكَ . . طلبَ لنفسِهِ زاويةً مِنْ حائطٍ ، ووصلَ بينَ طرفي الزاويةِ بخيطٍ ، ثمَّ علَّقَ نفسَهُ منها بخيطٍ آخرَ ، وبقي منتكساً في الهواءِ ينتظرُ ذبابةً تطيرُ ، فإذا طارَ ذبابٌ . . رمىٰ بنفسِهِ إليهِ فأخذَهُ ، ولفَّ خيطَهُ علىٰ رجليهِ وأحكمَهُ ثمَّ أكلَهُ .

وما مِنْ حيوانٍ صغيرٍ ولا كبيرٍ إلا وفيهِ مِنَ العجائبِ ما لا يُحصىٰ ، أفترىٰ أنَّهُ تعلَّمَ هـٰذهِ الصنعةَ مِنْ نفسِهِ ، أوْ تكوَّنَ بنفسِهِ ، أوْ كوَّنَهُ آدميٌّ وعلَّمَهُ ، أوْ لا هاديَ لهُ ولا معلِّمَ ؟!

أفيشكُّ ذو بصيرةٍ في أنَّهُ مسكينٌ ضعيفٌ عاجزٌ ، بلِ الفيلُ العظيمُ شخصُهُ الظاهرةُ قوتُهُ عاجزٌ عنْ أمرِ نفسِهِ ، فكيفَ هـٰذا الحيوانُ الضعيفُ ؟! أفلا يشهدُ هوَ بشكلِهِ وصورتِهِ وحركتِهِ وهدايتِهِ وعجائبِ صنعتِهِ لفاطرِهِ الحكيمِ ، وخالقِهِ القادرِ العليمِ ؟!

فالبصيرُ يرىٰ في هٰذا الحيوانِ الصغيرِ مِنْ عظمةِ الخالقِ المدبِّرِ وجلالِهِ ، وكمالِ قدرتِهِ وحكمتِهِ . . ما تتحيَّرُ فيهِ الألبابُ والعقولُ ، فضلاً عنْ سائرِ الحيواناتِ .

وهٰذا البابُ أيضاً لا حصرَ لهُ ؛ فإنَّ الحيواناتِ وأشكالَها وأخلاقَها وطباعَها غيرُ محصورةٍ ، وإنَّما سقطَ تعجُّبُ القلوبِ منها لأنسِها بكثرةِ المشاهدةِ .

نعمْ ، إذا رأىٰ حيواناً غريباً ولوْ دوداً . . تجدَّدَ تعجُّبُهُ ، وقالَ : سبحانَ اللهِ ما أعجبَهُ ! والإنسانُ أعجبُ الحيواناتِ وليسَ يتعجَّبُ مِنْ نفسِهِ ، بلْ لوْ نظرَ إلى الأنعامِ التي ألفَها ، ونظرَ إلىٰ أشكالِها وصورِها ، ثمَّ إلىٰ منافعِها وفوائدِها ؛ مِنْ جلودِها ، وأصوافِها ، وأوبارِها ، وأشعارِها ، التي جعلَها اللهُ لباساً لخلقِهِ ، وأكناناً لهُمْ في ظعنِهِمْ وإقامتِهِمْ ، وآنيةً لأشربتِهِمْ ، وأوعيةً لأغذيتِهِمْ ، وصواناً لأقدامِهِمْ ، وجعلَ ألبانَها ولحومَها أغذيةً لهُمْ ، ثمَّ جعلَ بعضَها زينةً للركوبِ ، وبعضَها حاملةً للأثقالِ ، قاطعةً للبوادي والمفازاتِ البعيدةِ . . لأكثرَ الناظرُ التعجُّبَ مِنْ حكمةِ خالقِها ومُصوِّرِها ؛ فإنَّهُ ما خلقَها إلا بعلمٍ محيطٍ بجميعِ منافعِها ، سابقٍ علىٰ خلقِهِ إيَّاها .

فسبحانَ مَنِ الأمورُ مكشوفةٌ في علمِهِ مِنْ غيرِ تفكُّرٍ ، ومِنْ غيرِ تأمُّلٍ وتدبُّرٍ ، ومِنْ غيرِ استعانةٍ بوزيرٍ أوْ مشيرٍ ، فهوَ العليمُ الخبيرُ ، الحكيمُ القديرُ ، فلقدِ استخرجَ بأقلِّ القليلِ ممَّا خلقَهُ صدْقَ الشهادةِ مِنْ قلوبِ

العارفينَ بتوحيدِهِ ، فما للخلقِ إلا الإذعانُ لقهرِهِ وقدرتِهِ ، والاعترافُ بربوبيتِهِ ، والإقرارُ بالعجزِ عنْ معرفةِ جلالِهِ وعظمتِهِ ، فمَنْ ذا الذي يُحصي ثناءً عليهِ ؟! بلْ هوَ كما أثنىٰ علىٰ نفسِهِ ، وإنَّما غايةُ معرفتِنا الاعترافُ بالعجزِ عنْ معرفتِهِ ، فنسألُ اللهَ تعالىٰ أنْ يكرمَنا بهدايتِهِ بمنِّهِ ورأفتِهِ .

* * *

ومِنْ آياتِهِ : البحارُ العميقةُ المكتنفةُ لأقطارِ الأرضِ التي هيَ قطعٌ مِنَ البحرِ الأعظمِ المحيطِ بجميعِ الأرضِ ، حتىٰ إنَّ جميعَ المكشوفِ مِنَ البوادي والجبالِ عنِ الماءِ بالإضافةِ إلى الماءِ كجزيرةٍ صغيرةٍ في بحرٍ عظيمٍ ، وبقيةُ الأرضِ مستورةٌ بالماءِ ، قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الأرضُ في البحرِ كالإصطبلِ في الأرضِ »⁽¹⁾ ، فانسبْ إصطبلاً إلىٰ جميعِ الأرضِ ، واعلمْ أنَّ الأرضَ بالإضافةِ إلى البحرِ مثلُهُ ، وقدْ شاهدتَ عجائبَ الأرضِ وما فيها ، فتأمَّلِ الآنَ عجائبَ البحرِ ، فإنَّ عجائبَ ما فيهِ مِنَ الحيوانِ والجواهرِ أضعافُ عجائبِ ما تشاهدُهُ علىٰ وجهِ الأرضِ ، كما أنَّ سعتَهُ أضعافُ سعةِ الأرضِ .

ولعظمِ البحرِ كانَ فيهِ مِنَ الحيواناتِ العظامِ ما تُرىٰ ظهورُها في البحرِ فتُظَنُّ أنَّها جزيرةٌ ، فينزلُ الركَّابُ عليها ، فربَّما تحسُّ بالنيرانِ إذا اشتعلَتْ فتتحرَّكَ ، فيُعلمُ أنَّها حيوانٌ ، وما مِنْ صنفٍ مِنْ أصنافِ حيوانِ البرِّ ؛ مِنْ

---

(١) قال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) . « إتحاف » (٩/ ٥٨٩) .

فرسٍ ، أوْ طيرٍ ، أوْ بقرٍ ، أوْ إنسانٍ . . إلا وفي البحرِ أمثالُهُ وأضعافُهُ ، وفيهِ أجناسٌ لا يُعهدُ لها نظيرٌ في البرِّ ، وقدْ ذُكِرَتْ أوصافُها في مجلَّداتٍ ، وجمعَها أقوامٌ عُنوا بركوبِ البحرِ وجمْعِ عجائبِهِ .

ثمَّ انظرْ كيفَ خلقَ اللهُ سبحانَهُ وتعالى اللؤلؤَ ودوَّرَهُ في صدفِهِ تحتَ الماءِ ، وانظرْ كيفَ أنبتَ المرجانَ مِنْ صمِّ الصخورِ تحتَ الماءِ ، وإنَّما هوَ نباتٌ علىٰ هيئةِ شجرٍ ينبتُ مِنَ الحجرِ .

ثمَّ تأمَّلْ ما عداهُ مِنَ العنبرِ وأصنافِ النفائسِ التي يقذفُها البحرُ وتُستخرجُ منهُ .

ثمَّ انظرْ إلىٰ عجائبِ السفنِ كيفَ أمسكَها اللهُ تعالىٰ علىٰ وجهِ الماءِ ، وسيَّرَ فيها التجارَ وطلابَ الأموالِ وغيرَهُمْ ، وسخَّرَ لهُمُ الفلكَ لتحملَ أثقالَهُمْ ، ثمَّ أرسلَ الرياحَ لتسوقَ السفنَ ، ثمَّ عرَّفَ الملاَّحينَ مواردَ الرياحِ ومهابَّها ومواقيتَها .

ولا يُستقصىٰ على الجملةِ عجائبُ صنعِ اللهِ في البحرِ في مجلداتٍ .

وأعجبُ مِنْ ذلكَ كلِّهِ ما هوَ أظهرُ مِنْ كلِّ ظاهرٍ ، وهوْ كيفيةُ قطرةِ الماءِ ، وهوَ جسمٌ رقيقٌ لطيفٌ سيَّالٌ مُشِفٌّ ، متصلُ الأجزاءِ كأنَّهُ شيءٌ واحدٌ ، لطيفُ التركيبِ ، سريعُ القبولِ للتقطيعِ كأنَّهُ منفصلٌ ، مسخَّرٌ للتصرُّفِ ، قابلٌ للانفصالِ والاتصالِ ، بهِ حياةُ كلِّ ما علىٰ وجهِ الأرضِ مِنْ حيوانٍ ونباتٍ ، فلوِ احتاجَ العبدُ إلىٰ شربةِ ماءٍ ومُنِعَ منها . . لبذلَ جميعَ خزائنِ الأرضِ وملكِ الدنيا في تحصيلِها لوْ ملكَ ذلكَ ، ثمَّ إذا شربَها ومُنِعَ

مِنْ إخراجِها.. لبذلَ جميعَ خزائنِ الأرضِ وملكِ الدنيا في إخراجِها ، فالعجبُ مِنَ الآدميِّ كيفَ يستعظمُ الدينارَ والدرهمَ ونفائسَ الجواهرِ ويغفُلُ عنْ نعمةِ اللهِ تعالىٰ في شربةِ ماءٍ إذا احتاجَ إلىٰ شربِها أوِ الاستفراغِ عنها.. بذلَ جميعَ الدنيا فيها !

فتأمَّلْ في عجائبِ المياهِ والأنهارِ ، والآبارِ والبحارِ ، ففيها متسعٌ للفكرِ ومجالٌ .

وكلُّ ذلكَ شواهدُ متظاهرةٌ ، وآياتٌ متناصرةٌ ، ناطقةٌ بلسانِ حالِها ، مفصحةٌ عنْ جلالِ بارئِها ، معربةٌ عنْ كمالِ حكمتِهِ فيها ، مناديةٌ أربابَ القلوبِ بنغماتِها ، قائلةٌ لكلِّ ذي لبٍّ : أما تراني وترىٰ صورتي وتركيبي وصفاتي ، ومنافعي واختلافَ حالاتي وكثرةَ فوائدي ؟ أتظنُّ أنِّي تكوَّنتُ بنفسي أوْ خلقَني أحدٌ مِنْ جنسي ؟! أوَما تستحيي أنْ تنظرَ في كلمةٍ مرقومةٍ مِنْ ثلاثةِ أحرفٍ ، فتقطعَ بأنَّها صنعةُ آدميٍّ عالمٍ قادرٍ مريدٍ متكلِّمٍ ، ثمَّ تنظرَ إلىٰ عجائبِ الخطوطِ الإلـٰهيةِ المرقومةِ علىٰ صفحاتِ وجهي بالقلمِ الإلـٰهي الذي لا تدركُ الأبصارُ ذاتَهُ ولا حركتَهُ ولا اتصالَهُ بمحلِّ الخطِّ.. ثمَّ ينفكَّ قلبُكَ عنْ جلالةِ صانعِهِ ؟!

وتقولُ النطفةُ لأربابِ السمعِ والقلبِ ، لا للذينَ هُمْ عنِ السمعِ معزولونَ : توهمْني في ظلمةِ الأحشاءِ مغموسةً في دمِ الحيضِ ، في الوقتِ الذي يظهرُ التخطيطُ والتصويرُ علىٰ وجهي ، فينقشُ النقَّاشُ حدقتي ، وأجفاني وجبهتي ، وخدي وشفتي ، فترى النقوشَ تظهرُ شيئاً فشيئاً على

التدريجِ ، ولا ترىٰ داخل النطفةِ نقَّاشاً ولا خارجَها ، ولا داخلَ الرحمِ ولا خارجَها ، ولا خبرَ منها للأمِ ولا للأبِ ، ولا للنطفةِ ولا للرحمِ ، أفما هـٰذا النقاشُ بأعجبَ ممَّنْ تشاهدُهُ ينقشُ بالقلمِ صورةً عجيبةً لوْ نظرتَ إليها مرَّةً أوْ مرتينِ لتعلمتَها[1] ، فهلْ تقدرُ علىٰ أنْ تتعلَّمَ هـٰذا الجنسَ مِنَ النقشِ والتصويرِ الذي يعمُّ ظاهرَ النطفةِ وباطنَها وجميعَ أجزائِها ، مِنْ غيرِ ملامسةٍ للنطفةِ ، ومِنْ غيرِ اتصالٍ بها لا مِنْ داخلٍ ولا مِنْ خارجٍ ؟!

فإنْ كنتَ لا تتعجبُ مِنْ هـٰذهِ العجائبِ ، ولا تفهمُ منها أنَّ الذي صوَّرَ ونقشَ وقدَّرَ لا نظيرَ لهُ ، ولا يساويهِ سبحانَهُ نقَّاشٌ ولا مصوِّرٌ ، كما أنَّ نقشَهُ وصنعَهُ لا يساويهِ نقشٌ وصنعٌ ، فبينَ الفاعلينِ مِنَ المباينةِ والتباعدِ ما بينَ الفعلينِ ، فإنْ كنتَ لا تتعجَّبُ مِنْ هـٰذا . فتعجَّبْ مِنْ عدمِ تعجُّبِكَ ؛ فإنَّهُ أعجبُ مِنْ كلِّ عجبٍ ، فإنَّ الذي أعمىٰ بصيرتَكَ معَ هـٰذا الوضوحِ ومنعَكَ اليقينَ معَ هـٰذا البيانِ . . جديرٌ بأنْ تتعجَّبَ منهُ .

فسبحانَ مَنْ هدىٰ وأضلَّ ، وأغوىٰ وأرشدَ ، وأشقىٰ وأسعدَ ، وفتحَ بصائرَ أحبابِهِ فشاهدوهُ في جميعِ ذرَّاتِ العالمِ وأجزائِهِ ، وأعمىٰ قلوبَ أعدائِهِ واحتجبَ عنهُمْ بعزِّهِ وعلائِهِ ! فلهُ الخلقُ والأمرُ ، والامتنانُ والفضلُ ، واللطفُ والقهرُ ، لا رادَّ لحكمِهِ ، ولا معقِّبَ لقضائِهِ .

* * *

---

[1] في غير (ب) : (لتعلمته) بدل (لتعلمتها) .

ومِنْ آياتِهِ : الهواءُ اللطيفُ المحبوسُ بينَ مقعَّرِ السماءِ ومحدَّبِ الأرضِ ، يُدركُ بحسِّ اللمسِ عندَ هبوبِ الرياحِ جسمُهُ ، ولا يُرىٰ بالعينِ شخصُهُ ، وجملتُهُ مثلُ البحرِ الواحدِ ، والطيورُ محلِّقةٌ في جوِّ السماءِ ومستبقةٌ ، سباحةٌ فيهِ بأجنحتِها كما تسبحُ حيواناتُ البحرِ في الماءِ ، وتضطربُ جوانبُهُ وأمواجُهُ عندَ هبوبِ الرياحِ كما تضطربُ أمواجُ البحرِ ، فإذا حرَّكَ اللهُ الهواءَ وجعلَهُ ريحاً هابَّةً ؛ فإنْ شاءَ .. جعلَهُ بشراً بينَ يدَيْ رحمتِهِ ؛ كما قالَ سبحانَهُ : ﴿ وَأَرْسَلْنَا ٱلرِّيَـٰحَ لَوَٰقِحَ ﴾ ، فيصلُ بحركتِهِ رَوْحُ الهواءِ إلى الحيواناتِ والنباتاتِ ، فتستعدُّ للنماءِ ، وإنْ شاءَ .. جعلَهُ عذاباً على العصاةِ مِنْ خليقتِهِ ؛ كما قالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّآ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصَرًا فِى يَوْمِ نَحْسٍ مُّسْتَمِرٍّ ۝ تَنزِعُ ٱلنَّاسَ كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ مُّنقَعِرٍ ﴾ .

ثمَّ انظرْ إلىٰ لطفِ الهواءِ ، ثمَّ شدَّتِهِ وقوَّتِهِ مهما ضغطَ في الماءِ ، فالزقُّ المنفوخُ يتحاملُ عليهِ الرجلُ القويُّ ليغمسَهُ في الماءِ فيعجزُ عنهُ ، والحديدُ الصلبُ تضعُهُ علىٰ وجهِ الماءِ فيرسبُ فيهِ ، فانظرْ كيفَ ينقبضُ الهواءُ مِنَ الماءِ بقوَّتِهِ معَ لطافتِهِ ! وبهـٰذهِ الحكمةِ أمسكَ اللهُ تعالى السفنَ علىٰ وجهِ الماءِ ، وكذلكَ كلُّ مجوَّفٍ فيهِ هواءٌ لا يغوصُ في الماءِ ؛ لأنَّ الهواءَ ينقبضُ عنِ الغوصِ في الماءِ ، فلا ينفصلُ عنِ السطحِ الداخلِ مِنَ السفينةِ ، فتبقى السفينةُ الثقيلةُ معَ قوَّتِها وصلابتِها معلَّقةً مِنَ الهواءِ اللطيفِ ، كالذي يقعُ في بئرٍ فيتعلَّقُ بذيلِ رجلٍ قويٍّ ممتنعٍ عنِ الهويِّ في البئرِ ، فالسفينةُ بمقعَّرِها تتشبَّثُ بأذيالِ الهواءِ القويِّ حتىٰ تمتنعَ مِنَ الهويِّ والغوصِ في الماءِ ،

فسبحانَ مَنْ علَّقَ المركبَ الثقيلَ في الهواءِ اللطيفِ مِنْ غيرِ علاقةٍ تُشاهدُ وعقدةٍ تُشدُّ !

ثمَّ انظرْ إلىٰ عجائبِ الجوِّ وما يظهرُ فيهِ مِنَ الغيومِ ، والرعودِ والبروقِ ، والأمطارِ والثلوجِ ، والشهبِ والصواعقِ ، فهيَ عجائبُ ما بينَ السماءِ والأرضِ ، وقدْ أشارَ القرآنُ إلىٰ جملةِ ذلكَ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَمَا خَلَقْنَا ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَٰعِبِينَ ﴾ ، وهٰذا هوَ الذي بينَهُما ، وأشارَ إلىٰ تفصيلِهِ في مواضعَ شتىٰ حيثُ قالَ عزَّ مِنْ قائلٍ : ﴿ وَٱلسَّحَابِ ٱلْمُسَخَّرِ بَيْنَ ٱلسَّمَآءِ وَٱلْأَرْضِ ﴾ ، وحيثُ تعرَّضَ للرعدِ والبرقِ ، والسحابِ والمطرِ ، فإذا لمْ يكنْ لكَ حظٌّ مِنْ هٰذهِ الجملةِ إلا أنْ ترى المطرَ بعينِكَ ، وتسمعَ الرعدَ بأذنِكَ . . فالبهيمةُ تشاركُكَ في هٰذهِ المعرفةِ ، فارتفعْ مِنْ حضيضِ عالمِ البهائمِ إلىٰ عالمِ الملأِ الأعلىٰ ، فقدْ فتحتَ عينَكَ فأدركتَ ظاهرَها ، فغمِّضْ عينَكَ الظاهرةَ وانظرْ ببصيرتِكَ الباطنةِ لترىٰ عجائبَ باطنِها وغرائبَ أسرارِها .

وهٰذا أيضاً بابٌ يطولُ الفكرُ فيهِ ، ولا مطمعَ في استقصائِهِ ، فتأمَّلِ السحابَ الكثيفَ المظلمَ كيفَ تراهُ يجتمعُ في جوٍّ صافٍ لا كدورةَ فيهِ ، وكيفَ يخلقُهُ اللهُ تعالىٰ إذا شاءَ ومتىٰ شاءَ ، وهوَ معَ رخاوتِهِ حاملٌ للماءِ الثقيلِ ، وممسكٌ لهُ في جوِّ السماءِ ، إلىٰ أنْ يأذنَ اللهُ في إرسالِ الماءِ وتقطيعِ القطراتِ ، كلُّ قطرةٍ بالقدْرِ الذي أرادَهُ اللهُ تعالىٰ ، وعلى الشكلِ الذي شاءَهُ ، فترى السحابَ يرشُّ الماءَ على الأرضِ ، ويرسلُهُ قطراتٍ

متفاصلةً لا تدركُ قطرةٌ منها قطرةً ، ولا تتصلُ واحدةٌ بأخرىٰ ، بلْ تنزلُ كلُّ واحدةٍ في الطريقِ الذي رُسِمَ لها لا تعدلُ عنهُ ، فلا يتقدَّمُ المتأخِّرُ ، ولا يتأخَّرُ المتقدِّمُ ، حتىٰ يصيبَ الأرضَ قطرةً قطرةً ، فلوِ اجتمعَ الأوَّلونَ والآخرونَ علىٰ أنْ يخلقوا منها قطرةً ، أوْ يعرفوا عددَ ما ينزلُ منها في بلدةٍ واحدةٍ ، أو قريةٍ واحدةٍ . . لعجزَ حسابُ الجنِّ والإنسِ عنْ ذلكَ ، فلا يعلمُ عددَها إلا الذي أوجدَها .

ثمَّ كلُّ قطرةٍ منها عُيِّنَتْ لكلِّ جزءٍ مِنَ الأرضِ مخصوصٍ ، ولكلِّ حيوانٍ فيها مِنْ طيرٍ ووحشٍ وجميعِ الحشراتِ والدوابِّ ، مكتوبٌ علىٰ تلكَ القطرةِ بخطٍّ إلـٰهيٍّ لا يُدركُ بالبصرِ الظاهرِ أنَّها رزقُ الدودةِ الفلانيَّةِ التي في ناحيةِ الجبلِ الفلانيِّ ، تصلُ إليها عندَ عطشِها في الوقتِ الفلانيِّ ، هـٰذا معَ ما في انعقادِ البرَدِ الصلبِ مِنَ الماءِ اللطيفِ ، وفي تناثرِ الثلوجِ كالقطنِ المندوفِ مِنَ العجائبِ التي لا تُحصىٰ .

كلُّ ذلكَ فضْلٌ مِنَ الجبارِ القادرِ ، وقهرٌ مِنَ الخلاَّقِ القاهرِ ، ما لأحدٍ مِنَ الخلقِ فيهِ شرْكٌ ولا مدخلٌ ، بلْ ليسَ للمؤمنينَ مِنْ خلقِهِ إلا الاستكانةُ والخضوعُ تحتَ جلالِهِ وعظمتِهِ⁽¹⁾ ، ولا للعميانِ الجاحدينَ إلا الجهلُ بكيفيتِهِ ، ورجمُ الظنونِ بذكرِ سببِهِ وعلَّتِهِ ، فيقولُ الجاهلُ المغرورُ : إنَّما ينزلُ الماءُ لأنَّهُ ثقيلٌ بطبعِهِ ، وإنَّما هـٰذا سببُ نزولِهِ ، ويظنُّ أنَّ هـٰذهِ معرفةٌ

---

(١) في جميع النسخ : (تحت جماله وعظمته) ، والمثبت من (ق) .

انكشفَتْ لهُ ، ويفرحُ بها ، ولوْ قيلَ لهُ : ما معنى الطبعِ ؟ وما الذي خلقَهُ ؟ وما الذي خلقَ الماءَ الذي طبعُهُ الثقلُ ؟ وما الذي رقَّى الماءَ المصبوبَ في أسافلِ الشجرِ إلىٰ أعالي الأغصانِ وهوَ ثقيلٌ بطبعِهِ ؟ فكيفَ هوىٰ إلىٰ أسفلَ ثمَّ ارتفعَ إلىٰ فوقٍ في داخلِ تجاويفِ الأشجارِ شيئاً شيئاً بحيثُ لا يُرىٰ ولا يُشاهدُ حتىٰ ينتشرَ في جميعِ أطرافِ الأوراقِ ، فيغذِّيَ كلَّ جزءٍ مِنْ كلِّ ورقةٍ ، ويجريَ إليها في تجاويفِ عروقٍ شعريَّةٍ صغارٍ ، يُرىٰ منهُ العرقُ الذي هوَ أصلُ الورقةِ ، ثمَّ ينتشرَ مِنْ ذلكَ العرقِ الكبيرِ الممدودِ في طولِ الورقةِ عروقٌ صغارٌ ، فكأنَّ الكبيرَ نهرٌ ، وما انشعبَ عنهُ جداولُ ، ثمَّ ينشعبَ مِنَ الجداولِ سواقٍ أصغرُ منها ، ثمَّ ينتشرَ منها خيوطٌ عنكبوتيَّةٌ دقيقةٌ تخرجُ عنْ إدراكِ البصرِ ، حتىٰ تنبسطَ في جميعِ عرضِ الورقةِ ، فيصلَ الماءُ في أجوافِها إلىٰ سائرِ أجزاءِ الورقةِ ليغذيَها وينميَها ويزينَها ، وتبقىٰ طراوتُها ونضارتُها ، وكذلكَ إلىٰ سائرِ أجزاءِ الفواكهِ ، فإنْ كانَ الماءُ يتحرَّكُ بطبعِهِ إلىٰ أسفلَ . . فكيفَ تحرَّكَ إلىٰ فوقٍ ؟ فإنْ كانَ ذلكَ بجذبِ جاذبٍ . . فما الذي سخَّرَ ذلكَ الجاذبَ ؟ فإنْ كانَ ينتهي بالآخرةِ إلىٰ خالقِ السماواتِ والأرضِ ، وجبَّارِ الملكِ والملكوتِ . . فلِمَ لا يُحالُ عليهِ في أوَّلِ الأمرِ ؟! فنهايةُ الجاهلِ بدايةُ العاقلِ .

* * *

ومِنْ آياتِهِ : ملكوتُ السماواتِ ، وما فيها مِنَ الكواكبِ ، وهوَ الأمرُ كلُّهُ ، ومَنْ أدركَ الكلَّ وفاتَهُ عجائبُ السماواتِ . . فقدْ فاتَهُ الكلُّ تحقيقاً ؛

فالأرضُ والبحارُ والهواءُ وكلُّ جسمٍ سوى السماواتِ بالإضافةِ إلى السماواتِ . . كقطرةٍ في بحرٍ وأصغرَ . ثمَّ انظرْ كيفَ عظَّمَ اللهُ تعالىٰ أمرَ السماواتِ والنجومِ في كتابِهِ ، فما مِنْ سورةٍ إلا وتشتملُ علىٰ تفخيمِها في مواضعَ ، وكمْ مِنْ قَسَمٍ في القرآنِ بها ؛ كقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَٱلسَّمَآءِ ذَاتِ ٱلۡبُرُوجِ ﴾ ، ﴿ وَٱلسَّمَآءِ وَٱلطَّارِقِ ﴾ ، ﴿ وَٱلسَّمَآءِ ذَاتِ ٱلۡحُبُكِ ﴾ ، ﴿ وَٱلسَّمَآءِ وَمَا بَنَىٰهَا ﴾ ، وكقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَٱلشَّمۡسِ وَضُحَىٰهَا ۝ وَٱلۡقَمَرِ إِذَا تَلَىٰهَا ﴾ ، وكقولِهِ تعالىٰ : ﴿ فَلَآ أُقۡسِمُ بِٱلۡخُنَّسِ ۝ ٱلۡجَوَارِ ٱلۡكُنَّسِ ﴾ ، وقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَٱلنَّجۡمِ إِذَا هَوَىٰ ﴾ ، وقولِهِ تعالىٰ : ﴿ فَلَآ أُقۡسِمُ بِمَوَٰقِعِ ٱلنُّجُومِ ۝ وَإِنَّهُۥ لَقَسَمٌ لَّوۡ تَعۡلَمُونَ عَظِيمٌ ﴾ . فقدْ علمتَ أنَّ عجائبَ النطفةِ القذرةِ عجزَ عنْ معرفتِها الأولونَ والآخرونَ ، وما أقسمَ اللهُ بها ، فما ظنُّكَ بما أقسمَ اللهُ تعالىٰ بهِ ، وأحالَ الأرزاقَ عليهِ ، وأضافَها إليهِ ؟ فقالَ تعالىٰ : ﴿ وَفِي ٱلسَّمَآءِ رِزۡقُكُمۡ وَمَا تُوعَدُونَ ﴾ .

وأثنىٰ على المتفكِّرينَ فيهِ فقالَ : ﴿ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلۡقِ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ ﴾ ، وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ويلٌ لمَنْ قرأَ هـٰذهِ الآيةَ ثمَّ مسحَ بها سبلتَهُ »⁽¹⁾ أيْ : تجاوزَها مِنْ غيرِ فكرٍ .

وذمَّ المعرضينَ عنها فقالَ : ﴿ وَجَعَلۡنَا ٱلسَّمَآءَ سَقۡفًا مَّحۡفُوظًاۖ وَهُمۡ عَنۡ ءَايَٰتِهَا مُعۡرِضُونَ ﴾ .

فأيُّ نسبةٍ لجميعِ البحارِ والأرضِ إلى السماءِ ، وهيَ متغيِّراتٌ على

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٥٤) ، وروى ابن حبان في « صحيحه » (٦٢٠) نحوه .

القرْبِ والسماواتُ صلابٌ شدادٌ ، محفوظاتٌ عنِ التغيُّرِ إلىٰ أنْ يبلغَ الكتابُ أجلَهُ ، ولذلكَ سمَّاهُ اللهُ تعالىٰ محفوظاً فقالَ : ﴿ وَجَعَلْنَا ٱلسَّمَآءَ سَقْفًا مَّحْفُوظًا ﴾ ، وقالَ : ﴿ وَبَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا ﴾ ، وقالَ : ﴿ ءَأَنتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمِ ٱلسَّمَآءُ بَنَىٰهَا ۞ رَفَعَ سَمْكَهَا فَسَوَّىٰهَا ﴾ ؟!

فانظرْ إلى الملكوتِ لترىٰ عجائبَ العزِّ والجبروتِ ، ولا تظنَّنَّ أنَّ معنى النظرِ إلى الملكوتِ بأنْ تمدَّ البصرَ إليهِ ، فترىٰ زرقةَ السماءِ وضوءَ الكواكبِ وتفرُّقَها ، فإنَّ البهائمَ تشاركُكَ في هـٰذا النظرِ ، فإنْ كانَ هـٰذا هوَ المرادَ . . فلِمَ مدحَ اللهُ تعالىٰ إبراهيمَ عليهِ السلامُ بقولِهِ : ﴿ وَكَذَٰلِكَ نُرِىٓ إِبْرَٰهِيمَ مَلَكُوتَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ ﴾ ؟! لا بلْ كلُّ ما يُدركُ بحاسَّةِ البصرِ فالقرآنُ يعبِّرُ عنهُ بالملكِ والشهادةِ ، وما غابَ عنِ الأبصارِ فيعبِّرُ عنهُ بالغيبِ والملكوتِ ، واللهُ تعالىٰ عالمُ الغيبِ والشهادةِ ، وجبَّارُ الملكِ والملكوتِ ، ولا يحيطُ أحدٌ بشيءٍ مِنْ علمِهِ إلا بما شاءَ ، وهوَ عالمُ الغيبِ فلا يظهرُ علىٰ غيبِهِ أحداً إلا مَنِ ارتضىٰ مِنْ رسولٍ .

فأطلْ أيُّها العاقلُ فكرَكَ في الملكوتِ ، فعسىٰ يُفتحُ لكَ أبوابُ السماءِ ، فتجولَ بقلبِكَ في أقطارِها ، إلىٰ أنْ يقومَ قلبُكَ بينَ يدي عرشِ الرحمـٰنِ ، فعندَ ذلكَ ربَّما يُرجىٰ لكَ أنْ تبلغَ رتبةَ عمرَ بنِ الخطابِ رضيَ اللهُ عنهُ حيثُ قالَ : (رأىٰ قلبي ربِّي) ، وهـٰذا لأنَّ بلوغَ الأقصىٰ لا يكونُ إلا بعدَ مجاوزةِ الأدنىٰ ، وأدنىٰ شيءٍ إليكَ نفسُكَ ، ثمَّ الأرضُ التي هيَ مقرُّكَ ، ثم الهواءُ المكتنفُ لكَ ، ثمَّ النباتُ والحيوانُ وما علىٰ وجهِ الأرضِ ، ثمَّ عجائبُ

الجوِّ وهوَ ما بينَ السماءِ والأرضِ ، ثمَّ السماواتُ السبعُ بكواكبِها ، ثمَّ الكرسيُّ ، ثمَّ العرشُ ، ثمَّ الملائكةُ الذينَ هُمْ حملةُ العرشِ وخزّانُ السماواتِ ، ثمَّ منهُ تجاوزْ إلى النظرِ إلىٰ ربِّ العرشِ والكرسيِّ والسماواتِ والأرضِ وما بينَهُما ، فبينَكَ وبينَهُ هٰذهِ المفاوزُ الفيحُ ، والمسافاتُ الشاسعةُ ، والعقباتُ الشاهقةُ ، وأنتَ بعدُ لمْ تفرغْ مِنَ العقبةِ القريبةِ النازلةِ ، وهي معرفةُ ظاهرِ نفسِكَ ، ثمَّ صرتَ تطلقُ اللسانَ بوقاحتِكَ وتدَّعي معرفةَ ربِّكَ ، وتقولُ : قدْ عرفتُهُ وعرفتُ خلقَهُ ، ففيماذا أتفكَّرُ ؟ وإلىٰ ماذا أتطلَّعُ ؟

فارفعِ الآنَ رأسَكَ إلى السماءِ ، وانظرْ فيها وفي كواكبِها ، وفي دورانِها ، وطلوعِها وغروبِها ، وشمسِها وقمرِها ، واختلافِ مشارقِها ومغاربِها ، ودؤوبِها في الحركةِ على الدوامِ مِنْ غيرِ فتورٍ في حركتِها ، ومِنْ غيرِ تغيُّرٍ في مسيرِها ، بلْ تجري جميعاً في منازلَ مرتبةٍ ، بحسابٍ مقدَّرٍ ، لا يزيدُ ولا ينقصُ ، إلىٰ أنْ يطويَها اللهُ تعالىٰ طيَّ السجلِ للكتابِ .

وتدبَّرْ عددَ كواكبِها وكثرتِها واختلافِ ألوانِها ، فبعضُها يميلُ إلى الحمرةِ ، وبعضُها إلى البياضِ ، وبعضُها إلى اللونِ الرصاصيِّ .

ثمَّ انظرْ كيفيةَ أشكالِها ، فبعضُها علىٰ صورةِ العقربِ ، وبعضُها علىٰ صورةِ الحملِ والثورِ والأسدِ والإنسانِ ، وما مِنْ صورةٍ في الأرضِ إلا ولها مثالٌ في السماءِ .

ثمَّ انظرْ إلىٰ مسيرِ الشمسِ في فلكِها في مدَّةِ سنةٍ ، ثمَّ هيَ تطلعُ في كلِّ

يومٍ وتغربُ بسيرٍ آخرَ سخَّرَها لهُ خالقُها ، ولولا طلوعُها وغروبُها . . لما اختلفَ الليلُ والنهارُ ، ولمْ تُعرفِ المواقيتُ ، ولأطبقَ الظلامُ على الدوامِ ، أوِ الضياءُ على الدوامِ ، وكانَ لا يتميَّزُ وقتُ المعاشِ عنْ وقتِ الاستراحةِ .

فانظرْ كيفَ جعلَ اللهُ تعالىٰ الليلَ لباساً ، والنومَ سباتاً ، والنهارَ معاشاً ، وانظرْ إلىٰ إيلاجِهِ الليلَ في النهارِ ، والنهارَ في الليلِ ، وإدخالِهِ الزيادةَ والنقصانَ عليهما علىٰ ترتيبٍ مخصوصٍ .

وانظرْ إلىٰ إمالتِهِ مسيرَ الشمسِ عنْ وسطِ السماءِ(١) حتى اختلفَ بسببِهِ الصيفُ والشتاءُ ، والربيعُ والخريفُ ، فإذا انخفضَتِ الشمسُ مِنْ وسطِ السماءِ في سيرِها . . بردَ الهواءُ ، وظهرَ الشتاءُ ، وإذا استوَتْ في وسطِ السماءِ . . اشتدَّ القيظُ ، وإذا كانَتْ فيما بينَهُما . . اعتدلَ الزمانُ .

وعجائبُ السماواتِ لا مطمعَ في إحصاءِ عُشْرِ عَشِيرِ جزءٍ مِنْ أجزائِها ، وإنَّما هـٰذا تنبيهٌ علىٰ طريقِ الفكرِ .

واعتقدْ على الجملةِ أنَّهُ ما مِنْ كوكبٍ مِنَ الكواكبِ إلا وللهِ تعالىٰ حكمٌ كثيرةٌ في خلقِهِ ، ثمَّ في مقدارِهِ ، ثمَّ في شكلِهِ ، ثمَّ في لونِهِ ، ثمَّ في وضعِهِ مِنَ السماءِ وقربِهِ مِنْ وسطِ السماءِ وبعْدِهِ ، وقربِهِ مِنَ الكواكبِ التي بجنبِهِ

---

(١) والمراد بوسط السماء : المجرة المسماة بأم النجوم ، وهي دائرة متصلة اتصال الطوق ، وتسمىٰ أيضاً : منطقة الفلك . « إتحاف » (١٠/ ٢١٣) .

وبعْدِهِ ، وقسْ ذلكَ بما ذكرناهُ مِنْ أعضاءِ بدنِكَ ؛ إذْ ما مِنْ جزءٍ إلا وفيهِ حكمةٌ بلْ حكمٌ كثيرةٌ ، وأمرُ السماءِ أعظمُ ، بلْ لا نسبةَ لعالمِ الأرضِ إلىٰ عالمِ السماءِ ، لا في كبرِ جسمِهِ ، ولا في كثرةِ معانيهِ ، وقسِ التفاوتَ الذي بينَهما في كثرةِ المعاني بما بينَهُما مِنَ التفاوتِ في كبرِ الأرضِ ، فأنتَ تعرفُ مِنْ كبرِ الأرضِ واتساعِ أطرافِها أنَّهُ لا يقدرُ آدميٌّ علىٰ أنْ يدركَها ويدورَ بجوانبِها .

وقدِ اتفقَ الناظرونَ علىٰ أنَّ الشمسَ مثلُ الأرضِ مئةَ مرَّةٍ ونيِّفاً وستينَ مرةً ، وفي الأخبارِ ما يدلُّ علىٰ عظمِها(١) ، والكواكبُ التي تراها أصغرُها مثلُ الأرضِ ثمانيَ مرَّاتٍ ، وأكبرُها ينتهي إلىٰ قريبٍ مِنْ مئةٍ وعشرينَ مرَّةً مثلَ الأرضِ ، وبهٰذا تعرفُ ارتفاعَها وبعدَها ؛ إذْ للبعدِ صارتْ تُرىٰ صغاراً ، ولذلكَ أشارَ تعالىٰ إلىٰ بعدِها فقالَ : ﴿ رَفَعَ سَمْكَهَا فَسَوَّىٰهَا ﴾ ، وفي الأخبارِ أنَّ بينَ كلِّ سماءٍ إلى الأخرىٰ مسيرةَ خمسِ مئةِ عامٍ(٢) .

فإذا كانَ هٰذا مقدارَ كوكبٍ واحدٍ مِنَ الأرضِ .. فانظرْ إلىٰ كثرةِ الكواكبِ ، ثمَّ انظرْ إلى السماءِ التي الكواكبُ مركوزةٌ فيها وإلىٰ عظمِها ، ثمَّ انظرْ إلىٰ سرعةِ حركتِها وأنتَ لا تحسُّ بحركتِها فضلاً عنْ أنْ تدركَ سرعتَها ، لكنْ لا تشكُّ في أنَّها في لحظةٍ تسيرُ مقدارَ عرضِ كوكبٍ ؛ لأنَّ الزمانَ مِنْ

---

(١) منها ما رواه أحمد في « المسند » (٢/ ٢٠٧) عن عبد الله بن عمرو رضي الله عنهما قال : رأىٰ رسول الله صلى الله عليه وسلم الشمس حين غربت ، فقال : « في نار الله الحامية ، لولا ما يزعها من أمر الله .. لأهلكت ما على الأرض » .

(٢) رواه الترمذي (٢٥٤٠) .

طلوعِ أوَّلِ جزءٍ مِنْ كوكبٍ إلىٰ تمامِهِ يسيرٌ ، وذلكَ الكوكبُ هوَ مثلُ الأرضِ مئةَ مرَّةٍ وزيادةً ، فقدْ دارَ الفلكُ في هـٰذهِ اللحظةِ مثلَ الأرضِ مئةَ مرَّةٍ ، وهـٰكذا يدورُ على الدوامِ وأنتَ غافلٌ عنهُ .

وانظرْ كيفَ عبَّر جبريلُ عليهِ السلامُ عنْ سرعةِ حركتِهِ إذْ قالَ لهُ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « هلْ زالَتِ الشمسُ ؟ » فقالَ : لا نعمْ ، فقالَ : « كيفَ تقولُ : لا نعمْ ؟ » فقالَ : مِنْ حينَ قلتُ : لا إلىٰ أنْ قلتُ : نعمْ . . سارَتِ الشمسُ مسيرةَ خمسِ مئةِ عامٍ⁽¹⁾ .

فانظرْ إلىٰ عظمِ شخصِها ، ثمَّ إلىٰ خفَّةِ حركتِها .

ثمَّ انظرْ إلىٰ قدرةِ الفاطرِ الحكيمِ كيفَ أثبتَ صورتَها معَ اتساعِ أكنافِها في حدقةِ العينِ معَ صغرِها ، حتىٰ تجلسَ على الأرضِ وتفتحَ عينيكَ نحوهَا فترىٰ جميعهَا .

فهـٰذهِ السماءُ بعظمِها وكثرةِ كواكبِها لا تنظرْ إليها ، بلِ انظرْ إلىٰ بارئِها كيفَ خلقَها ، ثمَّ أمسكَها مِنْ غيرِ عمدٍ ترونَها ، ومِنْ غيرِ علاقةٍ مِنْ فوقِها تتدلَّىٰ بها ، وكلُّ العالمِ كبيتٍ واحدٍ والسماءُ سقفُهُ ، فالعجبُ منكَ أنَّكَ تدخلُ بيتَ غنيٍّ فتراهُ مزوَّقاً بالصبغِ ، مموَّهاً بالذهبِ ، فلا ينقطعُ تعجُّبُكَ منهُ ، ولا تزالُ تذكرُهُ وتصفُ حسنَهُ طولَ عمرِكَ ، وأنتَ أبداً تنظرُ إلىٰ هـٰذا

---

(١) كذا في « القوت » (١/ ٢٥) ، وفيه : (قطعت في الفلك خمسين ألف فرسخ) ، وقال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) . « إتحاف » (١٠/ ٢١٥) .

البيتِ العظيمِ ، وإلىٰ أرضِهِ ، وإلىٰ سقفِهِ ، وإلىٰ هوائِهِ ، وإلىٰ عجائبِ أمتعتِهِ ، وغرائبِ حيواناتِهِ ، وبدائعِ نقوشِهِ ، ثمَّ لا تتحدَّثُ فيهِ ، ولا تلتفتُ بقلبِكَ إليهِ ، فما هـٰذا البيتُ دونَ ذلكَ البيتِ الذي تصفُهُ ، بلْ ذلكَ البيتُ هوَ أيضاً جزءٌ مِنَ الأرضِ التي هيَ أخسُّ أجزاءِ هـٰذا البيتِ ، ومع هـٰذا فلا تنظرُ إليه ! ليسَ لهُ سببٌ إلا أنَّهُ بيتُ ربِّكَ ، هوَ الذي انفردَ ببنائِهِ وترتيبِهِ ، وأنتَ قدْ نسيتَ نفسَكَ وربَّكَ وبيتَ ربِّكَ ، واشتغلتَ ببطنِكَ وفرجِكَ ، ليسَ لكَ همٌّ إلا شهوتَكَ أوْ حشمتَكَ ، وغايةُ شهوتِكَ أنْ تملأَ بطنَكَ ، ولا تقدرُ علىٰ أنْ تأكلَ عُشْرَ ما تأكلُهُ بهيمةٌ ، فتكونُ البهيمةُ فوقَكَ بعشرِ درجاتٍ ، وغايةُ حشمتِكَ أنْ تقبلَ عليكَ عشرةٌ أوْ مئةٌ مِنْ معارفِكَ فينافقونَ بألسنتِهِمْ بينَ يديكَ ، ويضمرونَ خبائثَ الاعتقاداتِ عليكَ ، وإنْ صدقوكَ في مودَّتِهِمْ إيَّاكَ . . فلا يملكونَ لكَ ولا لأنفسِهِمْ ضراً ولا نفعاً ، ولا موتاً ولا حياةً ولا نشوراً ، وقدْ يكونُ في بلدِكَ مِنْ أغنياءِ اليهودِ والنصارىٰ مَنْ يزيدُ جاهُهُ علىٰ جاهِكَ ، وقدِ اشتغلتَ بهـٰذا الغرورِ ، وغفلتَ عنِ النظرِ في جمالِ ملكوتِ السماواتِ والأرضِ ، ثمَّ غفلتَ عنِ التنعُّمِ بالنظرِ إلىٰ جلالِ مالكِ الملكوتِ والملكِ .

وما مثلُكَ ومثلُ عقلِكَ إلا كمثلِ النملةِ تخرجُ مِنْ جحرِها الذي حفرتْهُ في قصرٍ مشيدٍ مِنْ قصورِ الملكِ ، رفيعِ البنيانِ ، حصينِ الأركانِ ، مزيَّنٍ بالجواري والغلمانِ ، وأنواعِ الذخائرِ والنفائسِ ، فإنَّها إذا خرجَتْ مِنْ جحرِها ، ولقيَتْ صاحبتَها . . لمْ تتحدَّثْ ـ لوْ قدرَتْ على النطقِ ـ إلا عنْ

بيتِها وغذائِها ، وكيفيةِ ادخارِها ، فأمَّا حالُ القصرِ والملكِ الذي في القصرِ . . فهيَ بمعزلٍ عنهُ وعنِ التفكُّرِ فيهِ ، بلْ لا قدرةَ لها على المجاوزةِ بالنظرِ عنْ نفسِها وغذائِها وبيتِها إلىٰ غيرِها .

وكما غفلَتِ النملةُ عنِ القصرِ وعنْ أرضِهِ وسقفِهِ وحيطانِهِ وسائرِ بنيانِهِ ، وغفلَتْ أيضاً عنْ سكَّانِهِ . . فأنتَ أيضاً غافلٌ عنْ بيتِ اللهِ تعالىٰ ، وعنْ ملائكتِهِ الذينَ هُمْ سكَّانُ سماواتِهِ ، فلا تعرفُ مِنَ السماءِ إلا ما تعرفُهُ النملةُ مِنْ سقفِ بيتِكَ ، ولا تعرفُ مِنْ ملائكةِ السماواتِ إلا ما تعرفُهُ النملةُ منكَ ومِنْ سكَّانِ بيتِكَ !

نعمْ ، ليسَ للنملةِ طريقٌ إلىٰ أنْ تعرفَكَ وتعرفَ عجائبَ قصرِكَ وبدائعَ صنعةِ الصانعِ فيهِ ، وأمَّا أنتَ . . فلكَ قدرةٌ علىٰ أنْ تجولَ في الملكوتِ وتعرفَ من عجائبِهِ ما الخلقُ غافلونَ عنهُ .

ولنقبضْ عِنانَ الكلامِ عنْ هـٰذا النمطِ ، فإنَّهُ مجالٌ لا آخرَ لهُ ، ولوِ استقصينا أعماراً طويلةً . . لمْ نقدرْ علىٰ شرحِ ما تفضَّلَ اللهُ تعالىٰ علينا بمعرفتِهِ ، وكلُّ ما عرفناهُ قليلٌ نزْرٌ حقيرٌ بالإضافةِ إلىٰ ما عرفَهُ جملةُ العلماءِ والأولياءِ ، وما عرفوهُ قليلٌ نزْرٌ حقيرٌ بالإضافةِ إلىٰ ما عرفَهُ الأنبياءُ عليهِمُ السلامُ ، وجملةُ ما عرفوهُ قليلٌ بالإضافةِ إلىٰ ما عرفَهُ نبيُّنا محمدٌ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وما عرفَهُ الأنبياءُ كلُّهُمْ قليلٌ بالإضافةِ إلىٰ ما عرفَهُ الملائكةُ المقرَّبونَ ؛ كإسرافيلَ وجبريلَ وغيرِهما ، ثمَّ جميعُ علومِ الملائكةِ والجنِّ

والإنسِ إذا أضيفَ إلىٰ علمِ اللهِ سبحانَهُ وتعالىٰ لمْ يستحقَّ أنْ يُسمَّىٰ علماً ، بلْ هوَ إلىٰ أنْ يُسمَّىٰ دهشاً وحيرةً وقصوراً وعجزاً أقربُ .

فسبحانَ مَنْ عرَّفَ عبادَهُ ما عرَّفَ ، ثمَّ خاطبَ جميعَهُمْ فقالَ : ﴿وَمَآ أُوتِيتُم مِّنَ ٱلْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا﴾ .

فهٰذا بيانُ معاقدِ الجملِ التي يجولُ فيها فكرُ المتفكِّرينَ في خلقِ اللهِ تعالىٰ ، وليسَ فيها فكرٌ في ذاتِ اللهِ تعالىٰ ، ولكنْ يُستفادُ مِنَ الفكرِ في الخلقِ ـ لا محالةَ ـ معرفةُ الخالقِ وعظمتِهِ ، وجلالِهِ وقدرتِهِ ، وكلما استكثرتَ مِنْ معرفةِ عجيبِ صنعِ اللهِ تعالىٰ . . كانَتْ معرفتُكَ بجلالِهِ وعظمتِهِ أتمَّ ، وهٰذا كما أنَّكَ تعظِّمُ عالماً بسببِ معرفتِكَ بعلمِهِ ، فلا تزالُ تطلعُ علىٰ غريبةٍ غريبةٍ مِنْ تصنيفِهِ أوْ شعرِهِ فتزدادُ بِهِ معرفةً ، وتزدادُ محبَّةً لهُ وتوقيراً وتعظيماً واحتراماً ، حتىٰ إنَّ كلَّ كلمةٍ مِنْ كلماتِهِ ، وكلَّ بيتٍ عجيبٍ مِنْ أبياتِ شعرِهِ . . يزيدُهُ محلاً في قلبِكَ ، ويستدعي التعظيمَ لهُ في نفسِكَ .

فهكذا تأمَّلْ في خلقِ اللهِ تعالىٰ وتصنيفِهِ وتأليفِهِ ، وكلُّ ما في الوجودِ مِنْ خلقِ اللهِ تعالىٰ وتصنيفِهِ ، والنظرُ والفكرُ فيهِ لا يتناهىٰ أبداً ، وإنَّما لكلِّ عبدٍ منهُ بقدْرِ ما رُزِقَ ، فلنقتصرْ علىٰ ما ذكرناهُ ، ولنضفْ إلىٰ هٰذا ما فصَّلناهُ في كتابِ الشكرِ ، فإنَّا نظرنا في ذلكَ الكتابِ في فعلِ اللهِ تعالىٰ مِنْ حيثُ هوَ إحسانٌ إلينا وإنعامٌ علينا ، وفي هٰذا الكتابِ نظرُنا فيهِ مِنْ حيثُ إنَّهُ فعلُ اللهِ تعالىٰ فقطْ .

وكلُّ ما نظرنا فيهِ فإنَّ الطبيعيَّ(١) ينظرُ فيهِ ويكونُ نظرُهُ سببَ ضلالِهِ وشقاوتِهِ ، والموفَّقُ ينظرُ فيهِ فيكونُ سببَ هدايتِهِ وسعادتِهِ ، وما مِنْ ذرَّةٍ في السماءِ والأرضِ إلا واللهُ سبحانَهُ وتعالىٰ يضلُّ بها مَنْ يشاءُ ، ويهدي بها مَنْ يشاءُ ، فمَنْ نظرَ في هـٰذهِ الأمورِ مِنْ حيثُ إنَّها فعلُ اللهِ تعالىٰ وصنعُهُ . . استفادَ منهُ المعرفةَ بجلالِ اللهِ تعالىٰ وعظمتِهِ واهتدىٰ بهِ ، ومَنْ نظرَ فيها قاصراً للنظرِ عليها مِنْ حيثُ تأثيرُ بعضِها في بعضٍ ، لا مِنْ حيثُ ارتباطُها بمسبِّبِ الأسبابِ . . فقدْ شقيَ وارتدىٰ ، فنعوذُ باللهِ مِنَ الضلالِ ، ونسألُهُ أنْ يجنبَنا مزلَّةَ أقدامِ الجهَّالِ بمنِّهِ وكرمِهِ وفضلِهِ ، وجودِهِ ورحمتِهِ .

* * *

تمّ كتاب التفكر

وهو الكتاب التاسع من ربع المنجيات من كتب إحياء علوم الدين

والحمد لله أولاً وآخراً ، والصلاة والسلام على نبيه وآله باطناً وظاهراً

يتلوه كتاب ذكر الموت وما بعده

---

(١) الذي يذهب إلىٰ تأثير الطبائع في الأشياء . « إتحاف » (١٠/ ٢١٩) .

YARATILMIŞLAR ÜZERİNDE DÜŞÜNMENİN KEYFİYETİ

Bilmiş ol ki; Allahu Teâlâ'nın zât ve sıfâtından başka her ne varsa hepsi O'nun fiili ve yaratığıdır. Ârâz, cevher, sıfat ve mevsuftan her zerrede O'nun hikmet ve kudretine delâlet eden ve onları açığa çıkaran hayret ve dehşet verici haller vardır. Bunları saymak mümkün değildir; deryalar mürekkep olsa da bunların onda biri tükenmeden, deryalar tükenirdi. Fakat diğerlerine bir misâl gibi olmak için biz, mücmel olarak bir kısmına işâret edelim. Buna göre deriz ki:

Yaratıkların bir kısmının aslını bilemediğimiz için, onlar üzerinde tefekkür, bizim için mümkün değildir. Nice mevcûdat vardır ki, onları biz bilemeyiz. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de:

وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ

"Allah sizin bilmediğinizi yaratır." (Nahl suresi, 16/18), diğer âyette:

سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْأَرْضُ وَمِنْ
أَنْفُسِهِمْ وَمِمَّا لَا يَعْلَمُونَ

"Yerin yetiştirdiklerinden, kendilerinden ve daha bilmediklerinden çift çift yaratan Allah münezzehtir." (Yâsîn suresi, 36/36) buyrulmuştur.

Yaratıkların diğer kısmının aslını ve icmâl durumunu biliriz, fakat tafsîlâtını bilemeyiz. İşte bunların tafsîlâtında düşünmek bizim için mümkündür. Bunlar da, gözümüzle görüp anlayabileceğimiz ve göremeyeceğimiz olmak üzere ikiye ayrılır.

Gözümüzle göremediklerimiz melek, cin, şeytan, Arş, Kürsî ve benzerleridir. Bunlar üzerinde düşünmek çok zordur. Onun için biz bunları da bırakalım ve en iyi anlayabileceğimiz gözümüzle gördüğümüz varlıklar üzerinde düşünelim. Bunlar da yedi kat gökler, yer ve bunların arasındaki varlıklardır. Gökler, yıldızları ile güneş ay ve hareketleriyle müşâhede edilir. Yer; dağları, madenleri, ırmakları, denizleri, canlı varlıkları ve bitkileri ile bilinir.

Yer ile gök arasındaki boşluk da bulutlar, yağmur, kar, şimşek, gök gürültüsü, yıldırım ve rüzgârları ile bilinir. İşte, yer, gökler ve bunların arasında müşâhede edilenler bunlardır. Bunların her biri nevilere, neviler de bölümlere ayrılır. Her bölümden de birçok sınıflar meydana gelir. Bunların şûbelerinin, bölümlerinin, nitelik ve heyetlerindeki ayrılıkların, zâhir ve bâtın anlamlarının sonu yoktur. Bütün bunlar, düşünce konularıdır. Yer ve göklerde canlı ve cansız ne varsa hepsini hareket ettiren Allahu Teâlâ'dır. Hepsinin hareketinde bir veya birçok hikmetler vardır. Hepsi Allah'ın vahdâniyetine, celâl ve kibriyâlığına delâlet eden açık âyet ve alâmetlerdir.

Kur'ân-ı Kerîm'de bu alâmetler üzerinde düşünmeyi teşvik eden pek çok âyetler vardır.

Bunlardan bâzıları:

اِنَّ فِي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ
لَاٰيَاتٍ لِاُولِي الْاَلْبَابِ

“Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde akıl sâhiplerine şüphesiz delîller vardır.” (Âl-i İmrân suresi, 3/190),

وَمِنْ اٰيَاتِهِ أَنْ تَقُومَ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ بِأَمْرِهِ

“Göğün ve yerin, buyruğu ile ayakta durması O’nun varlığının alâmetlerindendir.” (Rûm suresi, 30/25)

Şimdi biz bâzı âyetlerde düşünme keyfiyetini anlatalım.

O’nun kudret ve azametine delâlet eden âyetlerden birisi, nutfeden yaratılmış olan insandır. İnsana da en yakın olan kendisidir. Allah’ın azametine delâlet eden öyle şâyân-ı hayret haller kendisinde mevcuttur ki, ömrü boyunca yalnız kendi üzerinde düşünsen bunların onda birini anlayamazsın. Hâlbuki sen tamamen bundan gaflet içindesin. Ey kendinden gafil ve kendine câhil olan insan! Bu halinle sen başkasını anlamaya nasıl heves edersin? Hâlbuki Allahu Teâlâ Kur’ân-ı Kerîm’de kendin üzerinde tefekkürü sana emrederek:

وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ

“Kendi içinizde Allah’ın varlığına nice delîller vardır, görmez misiniz?” (Zâriyât suresi, 51/21) buyurmuştur. Nutfeden yaratıldığını da zikretmek üzere:

قُتِلَ الْإِنْسَانُ مَا أَكْفَرَهُ .مِنْ أَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ .مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ
فَقَدَّرَهُ .ثُمَّ السَّبِيلَ يَسَّرَهُ .ثُمَّ أَمَاتَهُ فَأَقْبَرَهُ .ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَنْشَرَهُ.

“Canı çıksın insanın, o ne nankördür. Allah onu nereden yaratmış? Onu menîden yaratıp merhalelerden geçirerek

ona şekil vermiş; sonra tutacağı yolu kolaylaştırmıştır. Sonra onu öldürür ve kabre koyar." (Abese suresi, 80/17-22) Diğer âyette:

"Sizi topraktan yaratması, O'nun varlığının belgelerindendir. Sonra hemen birer birer insan olup yeryüzüne yayılırsınız." (Rûm suresi, 30/20) buyurmuştur. Yine Allahu Teâlâ:

أَلَمْ يَكُ نُطْفَةً مِنْ مَنِيٍّ يُمْنٰى ثُمَّ كَانَ عَلَقَةً فَخَلَقَ فَسَوّٰى

"O, akıtılan bir menî damlası değil miydi? Sonra kan pıhtısı olmuş, sonra Allah onu yaratıp şekil vermişti." (Kıyâme suresi, 75/37-38) Yine Allahu Teâlâ:

أَلَمْ نَخْلُقْكُمْ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ. فَجَعَلْنَاهُ فِي قَرَارٍ مَكِينٍ. إِلٰى قَدَرٍ مَعْلُومٍ.

"Sizi bayağı bir sudan yaratıp, onu belli bir süreye kadar sağlam bir yere yerleştirmedik mi?" (Mürselât suresi, 77/20-22) Yine Allahu Teâlâ:

أَوَلَمْ يَرَ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ

"İnsan kendisini bir nutfeden yarattığımızı görmez mi ki, hemen apaçık bir hasım kesilir." (Yâsîn suresi, 36/77) Diğer bir âyette:

إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ

"Biz insanı katışık bir nutfeden yaratmışızdır." (İnsan suresi, 76/2) Bir başka âyette:

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ. ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ. ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً

“And olsun ki insanı süzme çamurdan yarattık. Sonra onu nutfe hâlinde sağlam bir yere yerleştirdik. Sonra nutfeyi donmuş kana çevirdik.” (Mü’minûn suresi, 23/12-14) buyrulmuştur.

Kur’ân-ı Kerîm’de nutfe kelimesinden tekrar tekrar bahsetmek, onun lafzını duyurmak için değil, mânasında düşünmek içindir. Şimdi nutfeye bir göz atalım; o, pis bir damla sudur. Eğer kısa bir süre açıkta kalsa kokar, bozulur ve hava olur giderdi. Allahu Teâlâ onu nasıl bel kemiği ile göğüs arasından çıkardı? Nasıl erkek ile dişinin gönüllerine muhabbet vererek onları bir araya topladı? Sonra şehvet ve muhabbet zinciri ile onları çiftleştirdi? Sonra münâsebet hareketiyle erkekten nutfeyi nasıl çıkardı. Sonra damarların derinliklerinden gelen hayız kanını nasıl rahimde topladı? Sonra nutfeden nasıl bir çocuk yarattı? Hayız kanı ile onu içirip nasıl gıdalandırdı? Büyütüp kemâle erdirdi.

Sonra beyaz ve parlak olan nutfeyi nasıl kızıl kan parçası, sonra da donmuş et parçası yaptı? Sonra bu nutfeyi nasıl kas, damar, et ve kemiklere böldü? Sonra bunlardan nasıl bir şekil meydana getirdi? Başı yuvarlak yaptı. Göz, kulak, burun, ağız ve diğer menfez yollarını nasıl açtı? Sonra el ve ayakları nasıl uzattı ve uçlarını nasıl parmaklara böldü? Sonra kalp, mîde, dalak, ciğer, rahim, mesane ve bağırsaklar gibi iç uzuvlarını nasıl meydana getirdi? Her birini özel şekil, büyüklük ve vazifede kullandı? Sonra bu âzâların her birini nasıl başka başka maddelerden meydâna getirdi?

Meselâ, gözü; her birinin kendine mahsus özel bir vasfı ve şekli bulunan yedi tabakadan meydâna getirdi? Şâyet bu tabakalardan birisi olmasa veya bir vasfı kaybolsa göz, görmez hale gelirdi. Eğer bu âzâların yalnız her birindeki acayip vasıfları ele alıp, anlayıp anlatmaya başlasak ömrümüz buna vefâ vermezdi.

Bir kemiği ele alalım: İnce ve yumuşak olan nutfeden böyle sert, katı ve kuvvetli bir madde nasıl meydâna geldi? Sonra bedenin ayakta durabilmesi için bedende direk vazifesini ona verdi. Sonra kemikleri muhtelif miktar, şekil ve büyüklükte, küçük, büyük, kısa, uzun, kalın, ince, enli, dar ve içi boş gibi şekillerde yarattı.

İnsan, ya bâzı âzaları veya bütün bedeni ile harekete muhtaç olduğundan vücudu, istediği gibi hareket ettirebilmesi için büyük bir kemik yaratmadı da insanın yaşayışına uygun bulunan pek çok kemikler yarattı. Bu sâyede istediği gibi hareket imkânı buldu. Her kemiğe, istenen harekete uygun şekil verdi. Sonra bunları birbirine yaklaştırdı ve kemiklerden meydana getirdiği kirişlerle onları birbirine bağladı. Sonra kemiğin birisinde çıkıntı ve diğerinde girinti ve boşluklar yarattı. Birbirine uygun olan bu girinti ve çıkıntılarla kemikler yekdiğerine müteharrik bir vaziyette bağlandı. Bu sayede insan, istediği parçasını kolaylıkla hareket ettirebildi. Şâyet bu eklemler olmasa, bu iş sağlanamazdı.

Sonra bir de baş kemiğine bak; muhtelif şekil ve sûretlerde elli beş parça kemiği bir araya getirmekle ona yuvarlak şekil verdi. Bunların altı tanesi dimağ üstündeki baş kemiği, on dördü üst çene kemiği, ikisi alt çene kemiği, diğerleri de dişlerdir. Dişlerin bir kısmı enlidir, öğütmeye yarar. Bir kısmı da incedir; kesmeye yarar. Bunlar, azı, ön ve ısırıcı dişleridir. Sonra boynu yarattı ve başı bunun üzerine yerleştirdi. Başın biniti oldu. Bu da içi boş, yuvarlak yedi omurilikten yaratıldı. Birbirine uymaları için değişik şekillerde yapılmışlardır. Buradaki hilkat hikmetini anlatmak lâfı uzatır. Sonra boynu da insanın sırtına bindirdi. İnsanın sırtını da boyun kökünden bel kemiğine kadar yirmi yedi omurilikten meydana getirdi. Bel kemiğini de üç muhtelif parçadan yarattı. Bunun altında da kuyruk sokumunu yarattı ki, bu da üç kemikten meydana gelmiştir.

Sonra arka kemiklerini göğüs, koltuk, el, kasık, uyluk, baldır, ayak ve parmakların kemiklerine bağladı. Bunları teker teker saymaya lüzum yoktur. Top yekûn insanda iki yüz kırk sekiz kemik vardır ki, eklemlerde kullanılan küçük kemikler bu sayının dışındadır. Bütün bunları bir parça sudan nasıl yarattığını düşün. Biz burada kemikleri sayarken maksadımız onların miktarını bildirmek değildir. Çünkü onlar, insan bedeni ile uğraşan tabiplerin işidir.

Maksadımız, bunları nasıl yarattı ve tedbîr etti diye onu düşünmektir. Bunları öyle ölçülü ve yerli yerinde yaratmıştır ki, bir tane fazla olsa veya bir tanesi biraz büyük olsa, sâhibine bir yük olmaktan başka bir şeye yaramaz ve onun atılması gerekirdi. Öte yandan bir tanesi eksik veya noksan olsa tamamlanması gerekirdi. Tabib, tedâvi bakımından onları ele alır. Basîret sâhipleri de yaratıcısı ve sûret vericisinin azametine delil çekme bakımından onlara bakar. Bu iki bakış arasında büyük fark vardır.

Sonra bu kemikleri hareket ettirme vasıta ve âleti olan kasları nasıl yarattığına bak? Allahu Teâlâ insan bedeninde beş yüz yirmi dokuz kas yaratmıştır. Kaslar, et, sinir, kemik başlarındaki sinir ve perdelerden meydâna gelir. Yerine ve ihtiyacına göre şekil ve miktarları değişir. Yirmi dört tanesi göz kapaklarını hareket ettirmek içindir. Bunlardan bir tanesi eksik olsa, göz kapaklarının düzeni bozulur. Bunun gibi her âzâ için ihtiyacı nispetinde kaslar vardır.

Sinir ve damarın halleri, sayıları, bitiş ve dağılış yerleri, bunların hepsinden de daha şaşılacak vaziyettedir. Açıklaması lafı uzatır. Teker teker bu cüzler, sonra bu âzâlar ve sonra da bedenin tümü üzerinde düşünme imkânları vardır.

Bütün bunlar, bedenin acayip hallerine bakıştır. Hâlbuki görülmeyen acayip mânaları ise çok daha büyüktür. Sen şimdi insanın dış ve iç görünüşüne, bedenine ve sıfatlarına bir bakarsan, akıllara durgunluk verecek şeyler görürsün. Bütün bunlar, Allahu Teâlâ'nın bir parça pis sudaki sanatıdır. Bütün bu bakışlarında ancak bunu görüyorsun. Ya gökler ve yıldızlardaki sanatına, onların yapılış, şekil, miktar, sayı, bâzılarının toplu ve bâzılarının dağınık, sûretlerinin ayrı ayrı ve yerlerinin ayarlı bulunmasına bir baksan; O'nun bu sanatına tamamen şaşırırsın. Göklerin esrarından bir zerrenin, hakîmin hikmetinden hâriç olduğunu sanma. O, en muhkem bir yaratık, en sağlam bir sanat ve insan bedeninden daha acâyip bir eserdir. Bunun için Allahu Teâlâ:

أَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمِ السَّمَاءُ بَنَاهَا رَفَعَ سَمْكَهَا فَسَوَّاهَا
وَأَغْطَشَ لَيْلَهَا وَأَخْرَجَ ضُحَاهَا

"Ey inkârcılar, sizi yaratmak mı daha zordur, yoksa göğü yaratmak mı ki, onu Allah binâ edip yükseltmiş ve ona şekil vermiştir. Gecesini karanlık yapmış, gündüzünü aydınlatmıştır." (Nâziât suresi, 79/27-29) buyurmuştur.

Şimdi nutfeye dön; nutfenin ilk halini ve sonunda aldığı şekli düşün ve şöyle bir hesâb et: Bütün insanlar bir araya toplansa nutfeye göz, kulak, akıl, kudret, ilim veya ruh verebilirler mi? Onda kemik, sinir, kas, damar, deri ve kıl yaratabilirler mi? Bütün bunları bırakalım da nutfeyi Allahu Teâlâ yarattıktan sonra nutfenin hakîkati nedir ve nasıl yaratılmıştır, bunu anlayabilirler mi? Asla!

Sana şaşarım ki, bir ressam, bir kâğıt parçasına bir insan resmini çizdiği vakit, ona baktığın zaman, resminin sanatına şaşarak hayranlıkla ona bakar ve "Sanki canlı insan, bu ne sanat?" diye adamın sanat ve zekâsının hayrânı olarak adamı gönlünde büyütürsün. Hâlbuki sûretin boya, kalem, el, kâğıt, kudret, ilim ve irâde ile meydâna geldiğini, bunların hiç biri ressamın kendi yaratması ile olmadığını, başkasının yaratması ile olduğunu bilirsin.

Olsa olsa, onun yaptığı, boya ve kağıdı bir araya getirmekten ibâret iken ona bu kadar saygı duyarsın. Nutfenin yok olduğunu, Allahu Teâlâ'nın onu bel ve kaburga kemikleri arasında yarattığını, sonra oradan çıkarıp güzel biçimde şekillendirdiğini, âzâlarına güzel şekil verdiğini, sür'atlendirdiğini, onun birbirine benzeyen parçalarını muhtelif bölümlere ayırdığını, aralarında kemikler meydâna getirdiğini, âzalarına güzel şekil verdiğini, iç ve dışı süslediğini, damar ve adaleleri yerli yerine yerleştirdiğini; gıdanın giriş ve çıkış yollarını yarattığını, kendisini, görür, işitir, bilir, konuşur, olarak yarattığını, ayakta durmak için arka ve bel kemiği iskeletini yarattığını, gıdayı ihtiva eden mîdeyi ve duyuları kendisinde toplayan başı yarattığını biliyorsun.

Gözleri açtı, tabakalarını sıraladı. Şeklini, rengini ve heyetini güzelleştirdi. Göz kapakları ile onları korudu. Sonra uzak mesafelerde olan gökleri dahi görmek için göz adesesini verdi.

Sonra kulakları yardı, duyduğunu muhafaza ve hâriçten hücum eden şeylerden korunması için orada acı su yerleştirdi. Sesleri toplayıp içeri vermek için kulak kepçesini yarattı. Titreşimlerin çoğalması için onu eğri, büğrü girintili ve çıkıntılı yaptı. Aynı zamanda uyurken kulağına bir haşere girecek olursa, bu girinti ve çıkıntılardan yürürken uyanmasını kolaylaştırır.

Sonra yüzün ortasında bir çıkıntı olarak burnu yarattı ve ona güzel bir şekil verdi. Burun deliklerini açtı, koku almak duyusunu ona yerleştirdi. Böylece yiyip içeceği şeylerin ve havanın kokusunu alır ve bu sûretle iç rahatlığını bulur.

Sonra ağzı açtı; içinde, kalpte olanları ifade eden dili yarattı. Kesmek, koparmak ve eritmek için yarattığı dişler ile de ağzı süsledi. Köklerini sağlam, uçlarını sivri ve keskin yaptı. Renklerini beyaz yarattı ve muntazam şekilde dizdi. Âdetâ bir inci dizisi manzarasını arz ederler.

Dudakları yarattı ve renklerini güzelleştirdi. Bu sayede ağız kapandı ve konuşma imkânları tamamlandı. Hançereyi yarattı, ses çıkması için onu ayarladı. Dilde hareket kudretini yarattı. Muhtelif mahreçlerden kesik kesik sesleri çıkartarak onları konuştu. Sonra hançereleri de muhtelif şekillerde yarattı; kimi dar, kimi geniş, kimi kalın, kimi ince olarak vâr etti. Bu sebeplerle çeşitli sesler meydana çıkmış oldu. Hiç birinin sesi diğerine benzemez. Bunun için karanlıkta bile herkes, tanıdığı adamı, sesinden tanır.

Sonra başı saç, yüzü de sakal ve kaşlarla, kaşları da ok gibi olmakla ve gözleri kirpiklerle süsledi.

Sonra iç âzâlarını yarattı ve her birini belirli bir işe tahsis etti. Meselâ, mîde gıdayı hazmetmek için, ciğer, gıdayı kana çevirmek için, dalak, öd kabı ve böbrekler ciğerlere hizmet için yaratılmıştır. Meselâ, dalak ciğerden sevdayı, öd kabı safrayı almakla, böbrekler de su kısmını ayırmakla ona hizmet ederler. Mesâne de böbreklerden sızan suyu almak ve yolundan çıkarmakla, damarlar da kanı bedenin her tarafına ulaştırmakla ciğere hizmet ederler.

Sonra Allahu Teâlâ maksada uygun bir uzunlukta kolları, bunların ucunda geniş bir şekilde el ve el ayalarını, bunların ucunda beş parmağı yarattı ve her birinde beş boğum yaptı. Dört parmağı bir sırada ve bunların hepsine uğrayabilmesi için başparmağı da bunların karşısında yarattı. Eğer bütün insanlar bir araya gelseler de bu parmakların diziliş, küçüklük, büyüklük, eklem ve büklüm şekillerinden başka daha uygun bir şekil arasalar katiyen bulamazlardı. Çünkü ancak bu tertiple el tutmaya, alıp vermeye elverişli olabiliyor.

Avucunu açarsa bir tabak hâlinde istediğini koyabiliyor. Kaparsa dövme âleti olarak kullanır. Yarıya yumarsa bir bardak şekline alır, şâyet eli açar ve yalnız parmakları toplarsa kürek vazifesi görür. Sonra bir de süs, dayanak ve ince şeyleri alabilmek ve icâbında kaşınabilmek için parmakların ucunda tırnakları yarattı. Bedendeki âzâların en âdîsi sayılan tırnaklar bir insanda bulunmasa, sonra da kaşınmak istese, insanların en âcizi haline gelirdi. Zâten başka bir şey onun yerini alamaz. Sonra el, karanlık ve hattâ uyku âleminde de olsa kaşınan yere hemen gider, fakat başkasına kaşınan yeri buldurmakta güçlük çekilir.

Sonra bütün bunları üç perde altında rahmin içinde bulunan nutfeden yarattı. Eğer perde ve örtü ortadan kalkıp da göz oraya uzansaydı, rahimdeki nutfenin zaman zaman nasıl şekil değişikliğine uğradığını görür ve fakat bu şekli değiştiren mimar ile onun âletini yine göremezdi. Aletsiz ve el değmeden dilediğini yapan, yalnız Allahu Teâlâ'dır.

Sonra çocuk tekâmül edip büyüdüğü ve artık rahim kendisine dar gelip orada sıkışıp barınamaz hale geldiği vakit, nasıl Allahu Teâlâ ona çıkacağı yolu gösterdi de sallanıp hareket etmek suretiyle o dar yoldan hiç bilmediği halde çıkacak bir yer aradı. Sonra da oradan çıkıp acıktıktan sonra nasıl memeye sarıldı? Sonra bünyesi kuvvetli ve ağır yemekleri hazmetmeye muktedir olmadığı için, Allahu Teâlâ gıda olarak ona sütü nasıl tahsis etti? Kan ile pislik arasından hâlis ve temiz olarak onu nasıl çıkardı?

Memeleri nasıl yarattı? Onlarda sütü nasıl topladı? Onların ucunda çocuğun ağzı sığacak kadar nasıl meme uçları yarattı? Onları nasıl dar bir şekilde deldi. Çocuk, fazla akan sütü yutamayacağı için sormak sûretiyle azar azar çıkarır şekilde onları nasıl yarattı? Sonra çocuğu memeyi sormaya nasıl alıştırdı? Bu sayede acıktığı vakit, sormak sûretiyle emebildiğini, sonra sütün dişe ihtiyacı olmadığı için iki yıl çocuğa diş vermediğini, iki yıl sonra da artık süt ile barınamayacağı ve kuvvetli gıdalara ihtiyacı olduğu için nasıl kendisine diş verdiğine bir bak. O yumuşak etler arasından o sert kemikleri bitiren Allahu Teâlâ'yı noksan sıfatlardan tenzîh ederim.

Sonra çocuk doğup, hiç bir şeye muktedir olmadığı ve âciz bir durumda bulunduğu sırada anne ve babaya nasıl merhamet ve şefkat duygularını verdi de zamanında onun her çeşit hizmetine koyuldular. Eğer onlar çocuğa bakmasa, durumu perişan idi.

Sonra yavaş yavaş çocuğa kuvvet, kudret ve akıl ihsân ederek onu tekâmül ettirdi; delikanlı, yaşlı başlı ve sonra da ihtiyar oldu. Bu arada bütün bu nîmetlere ya şükretti veya nankörlükte bulundu; ya itâat etti veya isyân etti; ya mü'min oldu ya kâfir. Nitekim âyet-i celîlede:

هَلْ أَتٰى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَذْكُورًا. إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا. إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا.

“İnsanoğlu bahse değer bir şey olana kadar, şüphesiz, uzun bir zaman geçmiştir. Biz insanı katışık bir nutfeden yaratmışızdır; onu deneriz; bu yüzden onun işitmesini ve görmesini sağlamışızdır. Şüphesiz ona yol gösterdik. Buna kimi şükreder, kimi de nankörlük.” (İnsan suresi, 76/1-3) buyurmuştur. Allahu Teâlâ’nın lütuf ve keremine bak, sonra da akıllara durgunluk veren kudret ve hikmetine bak.

Şâyân-ı hayrettir ki, güzel nakış ve güzel bir yazıyı bir yerde görüp de onu yazana hayrân olan ve onu kalbinde büyülten bir insan, nefsinde ve diğerlerinde bütün akıllara durgunluk veren bu önemli şeyleri görüp bildiği halde bunların yapıcısı üzerinde düşünmez, O’nun azamet ve celâli onu hayret ve dehşet içinde bırakmaz. Hâlbuki bizim anlattığımız, tam mânasıyla açıklanmasına imkân olmayan ve yalnız açıkta olup anlaşılması kolay ve yaratıcısının azametine delâlet eden cüz’î bir miktardır.

Sen ise bundan da gafil, mîde ve şehvetin ile meşgulsün. Kendi kendinden ancak acıkıp susadığını, yiyip içtiğin vakit doyup kandığını, uyku ve münâsebette bulunmanı ve kızdığın vakit vurmanı ve öldürmeni bilir; bunlardan başka bir şey bilmezsin. Hâlbuki bütün hayvanlar da bunları bilir ve onlarda da aynı duygu ve duyular vardır; insanların özelliği, yeryüzüne ve göklerin melekûtuna, âfak ve enfüsün şâyân-ı hayret hallerine bakarak bundan Allah’ı mârifete geçmektir.

Zîra bu mârifet sâyesinde insan mukarreb melekler arasına girer ve Allahu Teâlâ’ya yaklaşarak sıddîklar ve peygamberler zümresinde haşr olunur. Bu mevki, hayvanlarda olamaz. Hayvan gibi yalnız şehvetlerinin peşinde olanlar da bu mevkie yükselemezler. Bu gibiler hayvanlar derekesinden çok daha düşük olan kimselerdir. Zîra hayvanların bu düşünce imkânları yoktur. Ama insan, Allahu Teâlâ kendisinde bu kudreti yarattığı halde, o bunu atâlete uğratmış ve küfrân-ı nîmet etmiştir. Âyet-i celîlede beyan buyrulduğu gibi, bunlar hayvan gibi ve belki de hayvandan çok daha sapıktırlar.

Kendi üzerinde tefekkür yolunu öğrendikten sonra, üzerinde yürüyüp yaşadığın yeryüzünü düşün; ırmakları, denizleri, dağlar, ve madenleri üzerinde inceleme yap. Sonra da göklerin esrarına yönel.

Yer üzerindeki tefekküre gelince; Allahu Teâlâ yeri bize döşek ve salıncak olarak yarattı. Çeşitli yolları açtı, üzerinde yürüyüp barınmamıza elverişli kıldı. Onu sâbit yarattı, dağları ona kazık yaptı yayılıp sallanmaktan onu korudu. Onun her tarafını dolaşamayacak şekilde geniş yarattı. Nitekim âyet-i celîlede:

وَالسَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ. وَالْأَرْضَ فَرَشْنَاهَا
فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ.

"Göğü, gücümüzle biz kurduk; şüphesiz biz, geniş kudret sâhibiyiz. Yeryüzünü biz yaydık; ne güzel yaymışızdır." (Zâriyât suresi, 51/47-48) Diğer âyette:

هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ ذَلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا

"Yeryüzüne, sizin için boyun eğdiren O'dur; öyle ise yerin sırtlarında dolaşın." (Mülk suresi, 67/15) Diğer âyette:

اَلَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا

"O, yeryüzünü size bir döşek ve göğü de bir bina kıldı." (Bakara suresi, 2/22) buyrulmuştur.

Yeryüzünün acayip halleri üzerinde düşünmek için Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'in birçok âyetlerinde yerden bahsetmiştir. Yeryüzü, canlıların barınağı, içi ise ölülerin konağıdır. Nitekim âyet-i celîlede:

أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ كِفَاتًا. أَحْيَاءً وَأَمْوَاتًا.

"Biz, yeryüzünü dirilerin ve ölülerin toplantı yeri yapmadık mı?" (Mürselât suresi, 77/25) buyrulmuştur.

Yeryüzüne bir bak; o kış mevsiminde ölü gibi kupkurudur, ilkbahar yağmurları üzerine döküldüğü vakit harekete geçer, yeşillenir ve üzerinde çeşitli bitkiler biter, çeşitli canlılar meydana gelir.

Sonra yeri sağlam sarp ve kuvvetli dağlarla nasıl tahkim ettiğine bak. Yerin içine suları nasıl yerleştirdiğine, sonra gözeler halinde yüzeye nasıl çıktıklarına ve ırmaklar halinde yeryüzünde aktıklarına, sert kaya ve kuru topraktan tatlı ve temiz suları nasıl çıkardığına ve sulardan her şeye hayat vermesine bak. Bu sular sayesinde yerden çeşitli bitki ve sayılamayacak kadar çok renk, koku, şekil ve tatları ayrı ayrı meyveler ve meyve ağaçları çıkardığına bak. Bu kadar çeşitli koku, tat, renk ve zevkte oldukları halde hepsi aynı sudan sulanır ve aynı topraktan biterler.

Şâyet, "Bunların böyle ayrı ayrı olmaları, tohum ve ağaçlarının ayrı ayrı olmasındandır." dersen, bir hurma çekirdeğinde bir sürü hurma salkımları ile yüklü koca bir hurma ağacı nasıl bulunur? Bir tanede yedi başak ve her başakta yüz tane nereden bulunur? Bunları düşün.

Sonra kırlara uzan ve onların haline bak; hepsi birbirine benzeyen topraklar, yağmurun yağmasıyla nasıl onlardan bin bir çeşit koku ve renkleri ayrı, çeşitli ot ve çiçekler meydana çıkarır.

Bunların çokluğuna, sıfatlarının ayrılığına, şekillerinin çokluğuna bak. Bitkilerin tabiatlarının ayrılıklarını, çeşitli faydalarını, acayip bir şekilde birçok hastalıklara dermân olduklarını düşün. Bitkilerin bir kısmı gıda, bir kısmı deva, bir kısmı öldürücü zehir, bir kısmı üşütücü, bir kısmı ısıtıcı, bir kısmı safrayı artırır, bir kısmı safrayı yok eder, bir kısmı balgam ve sevdâ için zararlı iken bir kısmı balgam ve sevdayı yok eder. Bir kısmı kan olur, bir kısmı kanı tasfiye eder, bir kısmı neşelendirir ve bir kısmı uyuşturur. Bir kısmı kuvvetlendirirken diğer bir kısmı da zayıflatır.

Yeryüzünde biten her bitkinin sayılamayacak kadar çok faydaları vardır. Biten her bitkinin, ziraatçının hizmetine ihtiyacı vardır. Hurmanın dişisi, erkeğinden aşılanır, üzüm budanır. Ekin yabancı maddelerden temizlenir. Bunlardan bir kısmı tohumunun ekilmesi ile diğer bir kısmı da dalının yere sokulması ile yetişir, bir diğer kısmı da aşı sûretiyle yetiştirilir. Eğer biz bitkilerin çeşit, vasıf ve faydalarını anlatmaya kalkışsak, günlerimiz bununla sona ererdi. Ancak seni düşünceye sevk etmek için her birinden böyle birer nebze anlatmak kâfidir. İşte bunlar, bitkilerdeki şâyân-ı hayret hallerdir.

Yerin acayip hallerinden birisi de içerisinde bulunan cevherler ve kıymetli mâdenlerdir. Yeryüzünde birbirine komşu muhtelif kıtalar vardır. Dağlara bir bak; onların içinden altın, gümüş, pîrûze, la'l ve benzeri kıymetli taşların nasıl çıktığını düşün. Bunlardan altın, gümüş, bakır, kalay ve demir gibi bazıları demircilerin çekiçleri altında istenen şekle sokulduğu halde, pîrûze ve la'l gibi bâzıları da bunu kabul etmezler. Sonra Allahu Teâlâ'nın insanlara, bunları yerden çıkarıp sâfileştirmek ve yabancı maddelerden temizlemek, onları kap kaçak ve süs eşyası olarak kullanma imkânları verdiğine bir bak.

Sonra yerin madenlerine bak; petrol, kibrit, zift ve benzeri madenler gibi. Bunların en ehveni tuzdur. Yemeklere tat vermek için kullanılır. Buna rağmen bir memlekette tuz kesatlığı olsa, tuz için birbirini öldürmeye kadar giderler. Allahu Teâlâ'nın rahmetine bak ki, nasıl toprağın bir kısmını yaratılışta sert ve çorak yaptı ki, suyu içerisine almaz, üzerinde tutar. Tuz haline gelir ve ondan bir yudum dahi içilmez. Ancak yemeğe zevk verir.

Cansız olsun, bitki ve canlı olsun, her yaratıkta bir veya birçok hikmetler vardır. Allahu Teâlâ boş yere hiç bir şey yaratmamıştır. Hepsini lâyık olduğu gerçek bir şekilde yaratmıştır. Bunun için âyet-i celîlede:

وَمَا خَلَقْنَا السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ. مَا
خَلَقْنَاهُمَا اِلَّا بِالْحَقِّ

"Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları oyun olsun diye yaratmadık. Biz onları, ancak ve ancak gerektiği gibi yarattık." (Duhan suresi, 44/38-39) buyurmuştur.

O'nun âyetlerinden birisi de hayvanların çeşitleri; kimisinin uçucu ve kimisinin de yürüyücü olmasıdır. Yürüyenlerin bir kısmının iki, bir kısmının dört, bir kısmının on ve hattâ bâzılarının da yüz ayaklı olmasıdır. Sonra bunların sûret ve şekillerinde, ahlâk ve tabiatlarındaki faydalarının bölümlerine bak. Havada uçan kuşlara, karadaki vahşî ve ehlî hayvanlara bak. Onlarda göreceğin acayip haller, seni yaratıcının azametini takdîre götüreceğinde şüphe yoktur.

Küçük hayvanlardan olan karınca, sinek, arı ve örümcek gibi hayvancıkları ele alsak; bunların evlerini yapmakta, yiyeceklerini toplamakta, toplu hayat yaşamalarında, yiyeceklerini yığmakta, evlerini hendesî bir ölçü içinde inşa etmekte, ihtiyaçlarını bulabilmekteki imkânlarını düşünürsen, buna akıl erdiremez ve hayretler içinde kalırsın.

Meselâ örümcek, evini yapmak için ipini iki tarafa yetiştirecek şekilde bir su kenarında, bir zira veya daha az mesafedeki yeri seçer. Sonra ipi olan tükürüğünü bir tarafa yapıştırır. Sonra kendisi öte tarafa geçer, orayı da pekiştirir. Böylece gide gele aralarında hendesî bir uygunluk tesîs edip bağı kuvvetlendirdikten sonra bu bağ üzerini lehimler, onları birbirine ekler. Bunu av için bir ağ haline getirir. Bir kenara çekilir de sinek ve sivrisineğin bu ağa düşmesini bekler. Ağına avı düşünce hemen onu yemeye koşar. Şâyet bu şekilde avını avlayamazsa, yine çekilir bir köşede başka bir ipe asılarak bekler. Oradan bir sinek geçerken âni olarak ona atılır ve kendisinin asılı olduğu ipi hemen sineğin ayaklarına dolar ve iyice onu zapt ettikten sonra yer.

Küçük olsun, büyük olsun, her hayvanda sayılamayacak kadar acayip haller vardır. Bütün bu hünerleri bu hayvanların kendiliklerinden bulduklarını mı sanıyorsun? Yoksa başkaları mı öğretti? Aklı başında olan insan bu hayvanların miskin, zayıf, âciz birer yaratık olduklarını anlamaz mı? Hattâ en büyük ve en kuvvetlileri olan fil bile kendi kendini korumaktan âcizdir. Nerede kaldı o zayıf ve küçük hayvancıklar? O küçük hayvancık bile şekil, sûret, hareketleriyle kendisine yarayanı bulabilmesi ile hikmet sâhibi sanatkârın ve Kadir-i Alîm olan yaratıcının varlığına delâlet eder. Basîret sâhibi olan, yalnız bu küçük hayvanda bile Sâni-i Hakîm'in, akıllara durgunluk veren hikmet, kudret ve azametini müşâhede eder, nerede kaldı büyükleri?

Bu bâbın da sonu yoktur. Zîra bu yaratıkların şekil, huy ve tabiatları çok çeşitlidir. Onlarla fazla ünsiyet edildiği için, şâyân-ı hayret halleri gözlerden kaçmaktadır. Evet, görmediği yeni bir hayvan, bir böcek olsa dahi onu görünce, yeniden hayret eder ve: "Allah Allah, şaşılacak şey!" der. İnsanın kendisi ise hayvanatın en acayibidir. Buna rağmen kendi kendine şaşmaz. Hattâ kendisi alışkın olduğu hayvanlara, onların şekil ve sûretlerine, sonra deri, yün, kıl gibi, insanlara mesken, giyecek, içecekleri için su, yiyecekleri için yemek kabı olacak elverişli maddelerine bakmaz. Ayrıca süt ve etlerini yiyip içip gıdalanmalarından; bazılarının binit ve bazılarının yük taşımalarından temîn ettikleri faydaları düşünmez.

Eğer bütün bunları düşünseler, yaratanının bu hikmetlerinden hayretler içinde kalırlardı. Çünkü bunları gelişi güzel değil, geniş ve muhit olan ilmi ile yarattıklarını anlarlardı. Tefekkürsüz ilim ve teemmülsüz tedebbür ve yardımcısız olarak dilediğini yapan, Allahu Teâlâ'yı noksan sıfatlardan tenzîh ederim. O, alîm, habîr, hakîm ve kadîrdir. Bu yaratıkları ile en azından ârifleri gönülden, O'nu tevhîd ve tasdik ettiler. Halk için O'nun kahır ve kudretine inkıyaddan rubûbiyetini îtiraf ile O'nun azamet ve celâlini anlamakta kendi acziyetini ikrardan başka çâre yoktur. O'nu hakkıyla kimse senâ edemez. O, kendini senâ ettiği gibidir. Bizim mârifetimizin son haddi, O'nu mârifetten acziyetimizi itiraftır. Lütuf ve kereminden hidâyetini dileriz.

O'nun âyetlerinden birisi de karaları kuşatan derin deryalardır. Karalar, deryalara nisbetle çok azdır. Nitekim (kaynağı bulunamayan) bir rivâyette Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Denizlerin yanında kara parçaları yer üzerinde bir ağıl gibidir."* buyurmuştur. Bir davar ağılını bütün yeryüzüne nispet et de büyüklüğünü anla. Şimdi deryânın acayip hallerine, onun içinde olan çeşitli hayvanlara, cevherlere bak. Denizler, karalardan ne nispette büyük ise, içerisindeki varlıklar da o nispette çoktur.

Deryalar, derin ve geniş olduğu için, içinde de o nispette büyük hayvanlar vardır. Hattâ bir adacık sanarak üzerine çıktığın bir parçanın, harekete geçmesiyle canlı olduğunu anlarsın. Karada kanatlı ve bacaklı her ne çeşit hayvan varsa, denizde de onun benzeri ve kat kat fazlası vardır. Hattâ karada benzeri olmayan birçok yaratıklar denizlerde vardır. Onların vasıfları ciltlerle kitaplarda yazılmış ve denizcilik ile uğraşanlar bunları bir araya getirmişlerdir.

Sonra Allahu Teâlâ'nın, su altında sedef içinde inciyi nasıl yarattığını düşün. Yine su altında yalçın kaya üzerinde mercanı nasıl yetiştirdiğine bak. Sonra denizden çıkan amber ve diğer kokulu şeyleri hatırla. Sonra gemilerin batmadan su yüzünde durmalarını, tüccarların bunlarla seyr u sefer etmelerini, rüzgârdan yararlanarak, denizde yol almalarını, denizcilerin bunları nasıl çalıştırdıklarını, rüzgârın nasıl estiğini bildiklerini düşün.

Allahu Teâlâ'nın denizlerde yarattığı acayip haller de ciltler dolusu kitaplarda anlatılamaz. Bütün bunlardan daha çok hayret verici olanı, herkesin açıkça görebildiği yağmur damlalarıdır. Yağmur damlaları parlak, ince, şeffaf, akıcı ve birbirine karışan bir cisim gibidir. Terkîbi, ince olup bölünmeyi kolaylıkla kabul eder ve sanki ayrı ayrı parçalardan meydana gelmiş gibidir. Kullanmaya elverişli, toplanıp bölünmeye kabiliyetlidir. Yeryüzündeki bütün bitki ve canlıların hayatı, suya bağlıdır. İcâbında bir yudum su için bütün dünya fedâ edilir. İnsanoğlu altın, gümüş ve diğer kıymetli taşlara önem verip bunları istif ettiği halde, bütün dünyayı bir yudumu için fedâ edebileceği, Allahu Teâlâ'nın yarattığı su nîmetinden gaflet etmesi doğrusu hayret vericidir.

Gözelerin, suların, kuyuların, ırmak ve denizlerin şâyân-ı hayret halleri üzerinde düşün. Zîra burada, üzerinde uzun uzun tefekküre değer haller vardır. Bunların hepsi açık şâhid ve yardımcı alâmetlerdir ki; lisân-ı halleri ile yaratıcılarının hikmet ve kibriyalığından haber verirler. Basîret sâhiplerine kendi nağmeleri ile hitap ederek, "Beni, benim suret ve sanatımı, ne şekilde meydâna geldiğimi, faydalarımı, hallerimin değişikliklerini görmüyor musun? Yoksa benim, kendi kendimi yarattığımı mı sanıyorsun? Yoksa benim gibiler mi beni yarattı diyorsun? Üç harften mürekkep bir kelime ve benzeri bir sanat eserini görüp beğendiğin vakit bu eser, âlim kadir, mürîd, mütekellim bir zâtın eseridir, diye kalbinde o adamı büyültüp dururken kudret kaleminin benim üzerimde çizdiği hayret verici yazılara baktığın halde yaratıcının azamet ve celâlini hatırından çıkardığına utanmıyor musun?" der.

Nutfe de lisân-ı hali ile duyabilen basîret sâhibi kimselere seslenerek, "Anne babamın ve hattâ başka hiç kimsenin haberi olmadan ve görmeden, hayız kanı arasında karanlık içinde gördüğün yüz, göz, kaş ve her yönü ile bu güzel sûrete seni ifrağ edeni unutur da bir iki bakışla mahiyetini anlayabileceğin ressamın resmine mi hayran olursun? Hiç el değdirmeden ve görmeden nutfeyi bu hale ifrağ edebilir misin? Eğer buna hayran kalmazsan ve bu sûreti meydana getirenin sanatına şaşmazsan, senin şaşmadığına şaş.

Çünkü senin bu gerçeği göremeyişin cidden şaşılacak şeydir. Bütün açıklığı ile gözünü kör edip bu hakikati görmekten seni alıkoyan şeye taaccüb etmen gerekir. Dilediğini hidâyete ulaştırıp dilediğini sapıklıkta bırakan, dilediğini azdırıp dilediğini irşâd eden, düşmanlarının basîretini körleştirip izzet ve celâli ile onlardan saklanan Allahu Teâlâ'yı tesbih ve tenzîh ederim. Yaratmak, hükmetmek, minnet, fadl, lütuf ve kahır, O'nundur. Hükmünü değiştirecek, kazâsını tâkip edecek kimse yoktur.

O'nun âyetlerinden birisi de havâdır. Yer ile gök arasında tutulan atmosferdir. Rüzgâr onu bir tarafa sevk ettiği vakit el ile tutulmaz, göz ile görülmez; hepsi bir deniz gibidir. Gökte kuşlar onun üzerinde durur, deniz hayvanları denizde yaşayıp tesbih ettikleri gibi, kanatları ile üzerinde tesbih ederler. Allahu Teâlâ havayı, esen bir rüzgâr yaptığı vakit, isterse onu rahmetinin müjdecisi de yapar. Nitekim âyet-i celîlede:

وَأَرْسَلْنَا الرِّيَاحَ لَوَاقِحَ

"Rüzgârları, aşılayıcı olarak gönderdik." (Hıcr suresi, 15/22) buyurmuştur. Onun hareketiyle havanın ruhu hayvanat ve bitkilere ulaşır ve onlar nemâlanırlar. İsterse bu rüzgârı, yaratıklarından kendisine isyan edenler için azâb vasıtası yapar. Nitekim âyet-i celîlede:

إِنَّا أَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصَرًا فِي يَوْمِ نَحْسٍ مُسْتَمِرٍّ.
تَنْزِعُ النَّاسَ كَأَنَّهُمْ أَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ

"Nitekim o uğursuz günde üzerlerine, insanları sökülmüş hurma kütüğü gibi kopararak yere seren, dondurucu bir rüzgârı devamlı olarak gönderdik." (Kamer suresi, 54/19-20), buyurmuştur. Sonra suya daldığı vakit havanın yumuşaklığına, sertlik ve kuvvetine bak. Hava ile şişirilmiş tulum üzerine insan bindiği halde onu suya batırmaz. Hâlbuki bir demir parçasını su yüzüne atsan hemen dibine iner. Hava, inceliği ile beraber bütün kuvvetiyle suya karşı nasıl mukavemet eder de batmaz? İşte bu hikmete mebnîdir ki, gemiler su yüzünde batmadan seyredip giderler. İçerisi hava ile dolu olan her şey de böyledir. Havada batmaz. Zîra hava, suya batmamak için sıkışır, geminin iç kısmından ayrılmaz ve bu sûretle geminin batmasını önler. Gemi, bütün ağırlığı ile havâ-i nesîmînin üzerinde kalır. Bu, tıpkı kuyuya düşen bir adamın, hariçte bulunan bir başka adamın ayağına asılıp batmamasına benzer. Gemi de böylece ağırlık ve derinliği ile beraber havanın eteklerine sarılır ve batmaktan korunur. Bu ağır vasıtayı, görünmeyen bir bağ ile hava-i nesîmîye bağlayıp batırmayan Allah'ı tesbih ederim.

Sonra boşluğun acayip hallerine bak. Orada meydana gelen bulutlar, gök gürlemeleri, şimşekler, yıldırımlar, yağmurlar, karlar, yıldız düşmeleri ve şehablar gibi, bütün bunlar yer ile gök arasının acâyip halleridir. Kur'ân-ı Kerîm, bunlara mücmel olarak işâret ederek: **"Biz yeri, göğü ve ikisinin arasında olan şeyleri oyun olsun diye yaratmadık."** (Duhan suresi, 44/38) buyurmuş ve burada yer ile gök arasında olanlara kısaca temas etmiştir. Diğer âyetlerde ise daha fazla tafsîlât vermiş ve bir âyette:

وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ

"Yer ile gök arasında musahhar olan bulut." (Bakara suresi, 2/164) buyurmuştur.

Bulut, gök gürültüsü, şimşek ve yağmurdan bahsederken, yalnız bunların bir kısmını gözünle görmekle ve bir kısmını da kulağınla duymakla yetinir ve bunlar üzerinde tefekküre varamazsan, o vakit diğer hayvanlardan farkın kalmaz. Onlar da bunları duyar ve görürler. Artık bu behîmiyyet alçaklığını bırak da Mele-i A'lâ'ya yükselmeye gayret et. İşte o zaman gözlerin açılır da, işin dışını görürsün. Gözünü kapadığın vakitte de basîret gözünle içini ve oradaki şâyân-ı hayret esrarı müşâhede edersin.

Bu da üzerinde uzun düşünceleri gerektiren ve sonu olmayan bir kapıdır. Bir defa şu kesîf ve karanlık bulutları düşün. Hiç lekesi bulunmayan sâfi ve temiz hava içerisinde nasıl toplandıklarına bak. Allahu Teâlâ istediği zamanda istediği şekilde onları nasıl yaratır. Bulutlar, yumuşak ve gevşeklikleri ile beraber ağır olan yağmuru taşırlar. Hava boşluğunda Allahu Teâlâ'nın izniyle dilediği kadar onu havada tutar. Dilediği şekilde ve dilediği kadar damlaları akıtır. Bulut, suyunu damlalar halinde yere indirir. Hiç bir damla diğeri ile birleşmez. Her biri muayyen şekilde belirli yere iner ve yerin her tarafını sularlar.

Kimse bir damla su yaratamayacağı gibi, gökten inen yağmur damlalarının hesâbını da kimse yapamaz. Her damla, her bitki ve her canlıya hizmet eder. Muayyen bir bitki ve canlı için iner. Her damlada, kudret kalemiyle, "Falan dağda falan bitkinin veya falan canlının gıdasıdır." diye yazılıdır. Hele yağmurun bir de beyaz pamuk ve billur parçaları gibi kar halinde yağması da ayrı bir manzara arz eder.

Bütün bunlar, Cebbâr-ı Kadîr'in fazlı veya Hallâk-ı Kahir'in kahrıdır. Hiç kimsenin burada bir dahli ve ortaklığı yoktur. Mü'minler, bütün bunları gördükçe, O'nun kudret ve azameti karşısında derin bir saygı ile eğilir; kör münkirler ise bunların çeşitli sebeplerini araştırırlar.

Aldanmış câhil, yağmurun inmesinin hikmetinde tab'an yağmurun ağırlığını sebep gösterir ve bu keşfini bir mârifet sayar da bununla sevinir. Hâlbuki kendisine, "Tabiat nedir? Tabiati kim yarattı? Suya ağırlık vasfını kim verdi? Ağacın dibine yağan yağmuru -ağır olduğu halde- ağacın tepesindeki dallara kadar kim çıkarttı? O kılcal damarlardan onu yukarıya doğru yürüten ve her cüz'ünü gıdalandıran kimdir? Bunda deliği küçük dalları yetiştiren kimdir? Ve sırasıyla büyük damarlardan küçük damarlara ve en son yapraklara kadar suyu yürütüp onları yeşil bırakan ve büyüten kimdir? Sonra bu suyu meyvelere kadar geçiren ve meyveleri yaratan kimdir? Su, tabiatında aşağı doğru akıcı iken onu yukarı çeviren kimdir. Şâyet bir câzibe bunu çekiyorsa, bu câzibeyi yaratan kimdir? Şâyet, sonunda Allah'tır dersen, daha ilk başlangıçta ilâhî kudrettir diye niçin kabul etmezsin?" Velhasıl, câhilin son durumu, akıllının ilk durumudur.[4]

Göklerin melekût ve esrârı, yıldızları da O'nun âyetlerindendir. Bunlar bir küldür. Bu küllü görüp de göklerin acaibâtından birini kaybedip anlayamazsa, hepsini anlamamış olur. Yer, denizler, hava ve göklerden başka bütün cisimler, göklere nispetle bir damla gibi ve belki daha da küçüktür. Allahu Teâlâ göklere verdiği önemi Kur'ân-ı Kerîm'de ona kasem etmekle belirterek şöyle buyurmuştur:

"İçinde burçları bulunan göğe and olsun." (Bürûc suresi, 85/1),

---

[4] Yaratıklar ikiye ayrılır; birisi ruh ve mâna diğeri de madde ve cisimdir. Allahu Teâlâ'nın bunları yaratması da iki şekildedir:

Birisi, bir şeyin olmasını irâde ettiği anda o şeyin maddesiz, sebepsiz, zaman ve mekânsız hemen oluvermesidir. Nitekim: **"O, bir şeyi dilediği zaman buyruğu sadece o şeye "Ol" demektir; hemen olur."** (Yâsin suresi, 36/82) buyrulmuştur.

Diğeri de zaman ve sebeple yaratılmıştır; Yer, gökler ve madde âlemi bu kabildendir. Meselâ, insanın vücuduna sebep toprak, nutfe vesâiredir. Fakat insanın yaratılmasının asıl sebebi, Allah'ı tanımak ve O'na kulluk etmektir Yâni Allah'ın kudreti her hangi bir şeyi sebepsiz var edeceği gibi sebep ile de vâr eder. Sebepler de maddî ve manevî olmak üzere ikiye ayrılır. Binâenaleyh; yaratanın Allah olduğunu kabûl ettikten sonra, maddî sebepleri araştırmakta bir sakınca yoktur. Meselâ, suyun yerden tebahhur edip soğuk ve sıcak hava tabakaları ile temasından sonra bulutlanıp yağmur hâlinde damlamasını incelemek, dînî yönden sakıncalı değildir. Gazalî merhûmun bu beyânatı tabiatçileri red içindir (Mütercim).

"Göğe ve gece ortaya çıkana and olsun." (Târık suresi, 86/1),

"İçinde yörüngeler bulunan göğe and olsun." (Zâriyât suresi, 51/7),

"Göğe ve onu meydana koyana and olsun." (Şems suresi, 91/5),

"Güneşe ve onun ışığına, ardından gelmekte olan aya and olsun." (Şems suresi, 91/3),

"Gündüz sinip geceleri hareketleri gözüken gezegenlere and olsun." (Tekvîr suresi, 81/15),

"Batmakta olan yıldıza and olsun." (Necm suresi, 53/1),

"Hayır, yıldızların yerleri üzerine yemin ederim ki, bunun ne büyük yemin olduğunu bir bilseniz." (Vâkıa suresi, 56/75-76) buyurmuştur. **Nutfenin** esrârını ve önemini anlatmak için bu da kâfidir, insanların rızkını göklere havâle ederek:

"Rızkınız da, size verilen azab da göklerden gelir." (Zâriyât suresi, 51/22) buyurmuş ve bunlar üzerinde tefekkür edenleri övmek üzere de:

وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ

"Göklerin ve yerin yaratılışı hakkında düşünürler." (Âl-i İmrân suresi, 3/191) buyurmuştur. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de: *"Bu âyeti okuyup sonra sakalını mesh ederek bitiren ve bunun üzerinde düşünemeyenlere veyl olsun."* buyurmuştur. Allahu Teâlâ da bundan yüz çevirenleri yermek üzere:

وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَحْفُوظًا وَهُمْ عَنْ اٰيَاتِهَا مُعْرِضُونَ

“Göğü, karışıklıktan korunmuş bir tavan kıldık, hâlbuki onlar bundaki delîllerden yüz çeviriyorlar.” (Enbiyâ suresi, 21/32) buyurmuştur.

Bütün yer ve denizler, hiç bir sûretle göklere nispet edilemez. Çünkü onlar her an değişikliğe uğrarken gökler kıyâmete kadar bir değişikliğe uğramazlar. Bunun için Allahu Teâlâ: **“Göğü, karışıklıktan korunmuş bir tavan kıldık.”** (Enbiyâ suresi, 21/32) buyurmuştur. Yine Allahu Teala:

وَبَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا

“Üstünüze yedi kat sağlam gök binâ ettik.” (Nebe suresi, 78/12),

أَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمِ السَّمَاءُ بَنَاهَا رَفَعَ سَمْكَهَا فَسَوَّاهَا

“Ey inkârcılar, sizi yaratmak mı daha zordur yoksa göğü yaratmak mı? Ki, onu Allah bina edip yükseltmiş ve ona şekil vermiştir.” (Nâziât suresi, 79/27-28) buyurmuştur.

İzzet ve ceberûtun şâyân-ı hayret acâyibâtını görmek için melekût âlemine bak. Fakat bu bakış, hayvanların bakışı gibi, yıldız ve yağmura bakmak şeklinde olmasın. Çünkü hayvanlar da bakarlar. Şâyet melekût âlemine bakmaktan yalnız bu bakış murâd olsaydı, Allahu Teala:

وَكَذٰلِكَ نُرٖي إِبْرَاهٖيمَ مَلَكُوتَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ

“Yakînen bilenlerden olması için İbrâhim’e göklerin ve yerin hükümranlığını şöylece gösteriyorduk.” (En’âm suresi, 6/75) buyurmakla İbrahim aleyhisselâm’ı övmezdi. Böyle değildir. Göz ile görülen her şeyi Kur’ân-ı Kerîm şehâdet âlemi (görülen âlem) diye anlatır. Göz ile görülmeyene de gayb ve meleküt âlemi der. Yâni, "İbrahim'e göklerin melekûtunu gösterdik." buyururken, gözle görülmeyen âlemi kasdetmiştir. Hüner, onu düşünmektedir, yoksa görülenleri değildir. Gayb ve şehâdeti bilen, mülk ve meleküt âleminin cebbârı olup onları kahr u galebesinde bulunduran, Allahu Teâlâ'dır. O'nun ilmini kimse ihâta edemez. Ancak O, dilediğini bildirir. Gaybı bilen yalnız O'dur. O, bunu ancak Resûllerinden râzı olduğuna bildirir.

O halde aklın başında ise melekût âleminde düşün ki, belki bu sayede sana gök kapılarının esrarı açılır da kalbin ile onun içerisinde cevelân ederek Arş-ı A'zam'a kadar yükselirsin. O sırada da Ömer b. el- Hattâb'ın (r.a.): *"Kalbim Rabbimi gördü."* dediği mertebeye yükselmen umulur. Zîra uzak mesafelere ulaşmak, yakın mesafeleri aşmakla mümkündür. İnsana en yakın olan nefsidir. Sonra üzerinde bulunduğun yer, sonra seni kuşatan hava, sonra yeryüzündeki bitkiler, canlı ve cansız varlıklar, sonra yer ile gök arasındaki boşluk, sonra bütün yıldızları ile yedi kat gökler, sonra kürsü, sonra Arş, sonra arşı taşıyan melekler ve göklerin hazînedârları, bütün bunları geride bıraktıktan sonra ancak sıra bütün bunların ve Arş'ın Rabbine gelir. Hâlbuki seninle bu arada birçok mesafe ve birçok aşılması güç ve sarp yollar vardır. Bununla beraber sen daha yakın mesafe olan nefsinin dış görünüşünü bile aşamamış durumdasın. Böyle iken tutar da "Rabbi mârifet"ten dem vurur ve: "Ben Rabbimi bildim, yaratıklarını bildim, daha ne bileceğim." diye laf eder durursun.

Şimdi başını göklere kaldır; göklere, yıldızlara, bunların hareketlerine, doğup batışlarına, ay ve güneşe, doğuş ve batış yerlerinin her gün değişmesine, her hangi bir değişiklik olmadan sıralanmış konak yerlerinden devamlı hareketlerine, kıyâmete kadar bu hareketlerinde her hangi bir aksaklığın olmayıp muntazam bir hesap ve muvazene üzerindeki cereyanlarına, yıldızların çokluğuna ve renklerinin ayrılığına bak. Sonra bunların şekillerine bak; kimisi akrep, kimisi oğlak, kimisi öküz, kimisi arslan ve bâzısı da insan suretinde olduklarını ve yeryüzünde ne kadar sûret varsa göklerde de benzerlerinin bulunduğunu, sonra güneşin kendi yörüngesinde bir yıl içindeki seyrine bak. Eğer doğup batması olmasaydı, gece gündüz ayırımı olmaz ve vakitler ayarlanamazdı. Ortalık devamlı olarak ya karanlık veya ışık içinde kalırdı. Çalışma ve istirahat zamanları bilinemezdi. Allahu Teâlâ'nın nasıl geceyi perde, uykuyu da istirahat olarak yarattığına, gündüzü de geçimi sağlamak için vâr ettiğine bir bak. Geceyi gündüze, gündüzü geceye katarak bunları nasıl büyültüp küçülttüğüne bak. Mevsimlerin ayırımı için güneşin yüksek ve alçaktan seyrine bak. Göklerin acayip hallerinin onda birini dahî anlamak imkânsızdır. Bizim söylediklerimiz düşünce yollarını açıklamak içindir.

Şunu da iyi bil ki, her yıldızın yaratılmasında, şeklinde, renginde, bulunduğu yere konmasında Allahu Teâlâ'nın bin bir hikmeti vardır. Bedenindeki âzâlarını da buna kıyasla. Onun her parçasında ve her uzvun o yere konmasında bin bir hikmetler olduğu gibidir. Gökler ise bundan çok daha önemlidir. Ne büyüklüğünde ne de mânalarının çokluğunda yer, gökler ile hiç bir suretle mukayese edilemez. Aralarındaki büyüklük ile birbirinden farklı oldukları anlaşılır. Yalnız güneşin yüz altmış küsur defa yerden büyük olduğunda ittifak edilmiştir. Güneşin büyüklüğünü bildiren rivâyetler de vardır. Yine küçük olarak görülen yıldızların, en küçüğü, yerden sekiz defa büyüktür. Yüz yirmi defa büyük olanları da vardır. Bundan da ne kadar uzakta oldukları anlaşılır. Allahu Teâlâ bunların uzaklığına işâret ederek:

رَفَعَ سَمْكَهَا فَسَوّٰيهَا

"Allah onu binâ edip yükseltmiş ve ona şekil vermiştir." (Nâziât suresi, 79/28) buyurmuştur. Her gök arasında beş yüz yıllık mesafe olduğu da söylenir.

Bir yıldızın, yerden kat kat büyük olduğunu, yıldızların çokluğunu ve yıldızların yerleştirildiği gibi göklerin genişliğini, sonra senin farkında olmadığın onların süratli hareketlerini, yâni feleğin bir anda yeryüzünün yüz misli süratte mesafe aldığını düşün.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Cebrâil aleyhisselâm'a:

"Güneş battı mı?" diye sorduğunda, Cebrâil aleyhisselâm:

"Hayır, evet." demesi üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Bu nasıl cevaptır?" demesi üzerine Cebrâil aleyhisselâm:

"Ben yok, deyinceye kadar güneşin beş yüz yıllık mesâfe aldığını, bu bakımdan yok der demez, evet demek mecburiyetinde kaldım." diye cevap verdi. Feleğin büyüklüğüne, sonra hafif hareketine, sonra bu kadar büyüklüğü ile beraber göz bebeğine nasıl sıkıştırdığına, oturup gözünü açtığın vakit her tarafını görebildiğine bak.

Aslında bütün azamet ve ihtişamıyla göğe değil, göğün yaratıcısına ve onu nasıl yarattığına ve sonra da görünürde direksiz olarak onları nasıl tutturduğuna bak. Bütün yeryüzü bir mesken, gökyüzü onun örtüsü gibidir.

Sana şaşarım ki süslü, yaldızlı ve işlemeli bir köşke girdiğin vakit ona hayran kalırsın ve ömrün boyunca ondan bahseder durursun da, Hâlık'ın bu muazzam evine, bu evin yerine, örtüsüne, havasına, içindeki şâyân-ı hayret süs eşyalarına, acayip canlılarına ve çeşitli işlemelerine bakıp durduğun halde onlara iltifat etmezsin ve onlardan bahsetmezsin. Acaba gördüğün o ev, bundan daha mı süslüdür? Hâlbuki aslında bu ev, bu kubbenin en âdî tarafı olan yeryüzünün bir parçasıdır. Buna rağmen bu âleme bakmayışının tek sebebi, Rabbinin inşaatı olması bakımındandır.

Ne yazık ki sen kendini, Rabbini ve Rabbinin evini unutarak mîde ve şehvetin ile meşgul oldun. Bütün emelin, şehvet ve haşmetin oldu. Şehvetinin gayesi de mîdeni doldurmaktır. Ne kadar çok yesen, bir hayvanın onda biri kadar yiyemezsin. Yâni bu hususta hayvan yine senin on derece fevkindedir. Haşmetinin sonu da nihâyet seni tanıyan elli-yüz kişinin sana karşı dilleri ile yaltaklık edip gönüllerinden sana kin ve nefret duymalarıdır. Şâyet dostluklarında samimî olsalar da yine sana iyilik ve kötülükten hiç bir şey yapamazlar. Buna rağmen yine senin bulunduğun yerde, gerek servet gerek mevki bakımından senin üstünde nice gayr-i müslimler bulunur. Sen yine bu aldanışla uğraşır da hâlâ yer ve göklerin melekûtuna bakmazsın. Bu mülkün sâhibinin seni merzuk ettiğini düşünmezsin.

Sen tıpkı, bir hükümdârın, yüksek ve müzeyyen sarayının altında yuva yapan ve bu yuvadan çıkan bir karınca gibisin. Karınca ev sâhibi ile karşılaşıp konuşmaya muktedir olsa da ancak kendi yuvasından, yiyip içeceğinden bahsedebilir. O mutantan ve müzeyyen saraydan haberi bile olmaz. Karınca bu saraydan, saraydaki ihtişamdan, içindeki hizmetçiler ve zînet eşyasından haberi olmadığı gibi, sen de Allah'ın bu mülkünden, göklerde deveran eden meleklerinden bir şey bilmezsin. Tıpkı karınca gibisin. Bununla beraber karıncadan da düşüksün. Çünkü karıncada, seni ve senin sarayını düşünecek kudret yoktur. Hâlbuki sen bu yeteneğe sâhipsin. Sen, göklerin melekûtunda cevelân edebilirsin.

Sözü fazla uzatmayalım. Çünkü ne kadar uzatsak da, Allah'ı bilmek için Allahu Teâlâ'nın bize bahşettiği delîl ve imkânların hepsini saymamız mümkün değildir. Zâten Allah'ı mârifet hususunda âlimler ve velîlerin bildiğine nispetle bizim bildiklerimiz az. Bütün peygamberlerin bildikleri de mukarreb meleklerin bildiklerine nispetle az; bu melekler de dahil, bu yaratıkların bildikleri, Allahu Teâlâ'nın ilmine nispetle ilim denmeyecek kadar azdır. Bunlara ilimden ziyade dehşet, hayret, kusur ve acziyet denir. Kullarına bildirdiğini bildirdikten sonra:

وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا

"Size az ilim verilmiştir." (İsrâ suresi, 17/85) buyuran Allahu Teâlâ'yı tesbih ve takdîs ederim.

İşte bu düşünürlerin, Allah'ın yaratıkları hakkındaki düşünce ve tefekkürleri budur. Burada Allahu Teâlâ'nın zâtını düşünmek diye bir şey yoktur. Ancak yaratıkları düşünmekle yaratanın azamet ve kudretine delil çekilir. O'nun sun-ı bediî ve yaratıkları üzerinde ne kadar çok düşünürsen, o nispette O'nun azamet ve kudretini anlarsın. Bu, tıpkı bir âlimin ilmini beğenmesine benzer. Ne kadar daha çok ilmine, yazılarına şiir ve edebiyatına muttalî olursan, o nispette ona bağlılığın sevgi ve saygın artar.

Allahu Teâlâ'nın yaratıkları üzerinde onlardaki nizam ve intizamda da böyle düşün. Zîra bunlar üzerinde düşünmenin sonu yoktur. **"Şükür Kitabı"**nda tafsîlâtını verdiğimiz şu hususu da buraya ilâve edelim. Şükür kitâbında, bu varlıklara, Allah'ın bize in'âm ve ihsânı olmaları bakımından nazar ettik. Bu kitapta ise, yalnız Allah'ın yaratıkları olmaları bakımından bunları ele almış bulunuyoruz.

Gerek Allah'ın fiili ve gerek bize in'âm ve ihsânı olmaları bakımından bizim baktığımız, bunların hepsine, tabiatçilerin başka gözle bakması, sapıklık ve azgınlıklarının neticesidir. Allah'ın muvaffak kıldığı kimselerin bunlara bakıp bunlar üzerinde düşünmesi ise hidâyete sebep olur. Yer ve göklerdeki her zerre ile Allahu Teâlâ dilediğini hidâyet ve dilediğini sapıtır. Çünkü bunlara, Allah'ın fiili ve sanatıdır diye bakanlar, bunlardan Allah'ın azametine delil çeker ve bu istifadeyi yaparlar. Kim sebepleri, yaratanı düşünmeden, yalnız bunların birbirine sebep olup müessir olduklarına göz atar ve sade bu yönden bunları düşünürse azar ve mürted olur. Sapıklıktan Allah'a sığınır, fazl u keremi, cûd ve rahmeti ile bu gibi sürçmelerden bizi korumasını dileriz.

*

"Rub'u'l-Münciyât"ın dokuzuncu kitâbı olan Tefekkür Kitâbı burada tamâm oldu.

Yalnız Allah'a hamd eder, yüce peygamberine, onun âline ve ashâbına salat u selâm ederim.

Bunu, ölüm ve ölüm ötesi kitâbı tâkib edecek ve Allahu Teâlâ'nın lûtf u keremi sâyesinde bu kitâb ile İhyâu Ulûmi'd-Dîn sona erecektir.

كِتَابُ
ذِكْرِ المَوْتِ وَمَا بَعْدَهُ

وهو الكتاب العاشر من ربع المنجيات
من كتب إحياء علوم الدين

Rub'u'l-Münciyât

ONUNCU KİTAB

ÖLÜM VE SONRASINI ANMA KİTABI

(KÎTÂBU ZİKRÎ'L-MEVT VE MÂ BA'DEHÛ)

كتاب ذكر الموت وما بعده

بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ

الحمدُ للهِ الذي قصمَ بالموتِ رقابَ الجبابرةِ ، وكسرَ بهِ ظهورَ الأكاسرةِ ، وقصرَ بهِ آمالَ القياصرةِ ، الذينَ لمْ تزلْ قلوبُهُم عنْ ذكرِ الموتِ نافرةً ، حتىٰ جاءَهُمُ الوعدُ الحقُّ فأرداهُمْ في الحافرةِ ، فنُقلوا مِنَ القصورِ إلى القبورِ ، ومِنْ ضياءِ المهودِ إلىٰ ظلمةِ اللحودِ ، ومِنْ ملاعبةِ الجواري والغلمانِ إلىٰ مصاحبةِ الهوامِّ والديدانِ ، ومِنَ التنعُّمِ بالطعامِ والشرابِ إلى التمرُّغِ في الترابِ ، ومِنْ أُنْسِ العشرةِ إلىٰ وحشةِ الوحدةِ ، ومِنَ المضجعِ الوثيرِ إلى المصرعِ الوبيلِ ، فانظرْ هلْ وجدوا مِنَ الموتِ حصناً وعزّاً ، أوِ اتخذوا مِنْ دونِهِ حجاباً وحرزاً ؟! وانظرْ هلْ تحسُّ منهُمْ مِنْ أحدٍ أوْ تسمعُ لهُمْ رِكْزاً ؟!

فسبحانَ مَن تفرَّدَ بالقهرِ والاستيلاءِ ، واستأثرَ باستحقاقِ البقاءِ ، وأذلَّ أصنافَ الخلقِ بما كتبَ عليهِمْ مِنَ الفناءِ ، ثمَّ جعلَ الموتَ مخلصاً للأتقياءِ ، وموعداً في حقِّهِمْ للِّقاءِ ، وجعلَ القبرَ سجناً للأشقياءِ ، وحبساً ضيقاً عليهِمْ إلىٰ يومِ الفصلِ والقضاءِ ، فلهُ الإنعامُ بالنعمِ المتظاهرةِ(١) ، ولهُ الانتقامُ

---

(١) أي : العديدة المعاونة بعضها بعضاً . « إتحاف » (١٠/ ٢٢١) .

بالنقمِ القاهرةِ ، ولهُ الشكرُ في السماواتِ والأرضِ ، ولهُ الحمدُ في الأولىٰ والآخرةِ .

والصلاةُ علىٰ محمدٍ ذي المعجزاتِ الظاهرةِ ، والآياتِ الباهرةِ ، وعلىٰ آلِهِ وأصحابِهِ وسلَّمَ تسليماً كثيراً .

أما بعد :

فجديرٌ بمَنِ الموتُ مصرعُهُ ، والترابُ مضجعُهُ ، والدودُ أنيسُهُ ، ومُنْكَرٌ ونَكِيرٌ جليسُهُ ، والقبرُ مقرُّهُ ، وبطنُ الأرضِ مستقرُّهُ ، والقيامةُ موعدُهُ ، والجنَّةُ أوِ النارُ موردُهُ . ألاَّ يكونَ لهُ فكرٌ إلاَّ في الموتِ ، ولا ذكرٌ إلاَّ لهُ ، ولا استعدادٌ إلاَّ لأجلِهِ ، ولا تدبيرٌ إلاَّ فيهِ ، ولا تطلُّعٌ إلاَّ إليهِ ، ولا تعريجٌ إلاَّ عليهِ ، ولا اهتمامٌ إلاَّ بهِ ، ولا حومٌ إلاَّ حولَهُ ، ولا انتظارٌ وتربُّصٌ إلاَّ لهُ ، وحقيقٌ بأنْ يعُدَّ نفسَهُ مِنَ الموتىٰ ويراها في أصحابِ القبورِ ؛ فإنَّ كلَّ ما هوَ آتٍ قريبٌ ، والبعيدُ ما ليسَ بآتٍ .

وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الكيِّسُ مَنْ دانَ نفسَهُ وعملَ لما بعدَ الموتِ »[1] ، ولنْ يتيسَّرَ الاستعدادُ للشيءِ إلاَّ عندَ تجدُّدِ ذكرِهِ على القلبِ ، ولا يتجدَّدُ ذكرُهُ إلاَّ عندَ التذكُّرِ بالإصغاءِ إلى المذكِّراتِ لهُ ، والنظرِ في المنبِّهاتِ عليهِ .

---

[1] رواه الترمذي (٢٤٥٩) ، وابن ماجه (٤٢٦٠) من حديث شدّاد بن أوس رضي الله عنه .

ونحنُ نذكرُ مِنْ أمرِ الموتِ ومقدماتِهِ ولواحقِهِ ، وأحوالِ الآخرةِ والقيامةِ ، والجنَّةِ والنارِ .. ما لا بدَّ للعبدِ مِنْ تذكارِهِ على التكرارِ ، وملازمتِهِ بالافتكارِ والاستبصارِ ؛ ليكونَ ذلكَ مستحثاً على الاستعدادِ فقدْ قرُبَ لما بعدَ الموتِ الرحيلُ ، فما بقيَ مِنَ العمرِ إلاَّ قليلٌ ، والخلقُ عنهُ غافلونَ ، ﴿ ٱقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فِى غَفْلَةٍ مُّعْرِضُونَ ﴾ ، ونحنُ نذكرُ ما يتعلَّقُ بالموتِ في شطرينِ .

* * *

MUKADDİME

Hamd, Allah'a mahsustur (O'na hamd ederim). O Allah ki, ölüm ile beraber cebbarların boynunu, Kisrâların belini kırdı. Kayserlerin emellerini boşa çıkardı da onları zelîl ve perişan etti. Onlar ki, ölümden nefret ederlerdi. Fakat Hak Teâlâ'nın va'd-i sübhânîsi geldiği vakit onları yere serdi ve saraylardan mezarlara, evlerin aydınlığından lâhdin karanlığına, cariyelerle eğlenmekten kurt ve böceklerin kucağına, yer üstündeki zevklerden yer altında kıvranmaya, dost ve ahbâb ile ünsiyetten mezarda yalnızlığa, yumuşak atlas dîbâlar üzerinde yaslanmaktan sert toprağa intikal ettirdi.

Onların satvet ve haşmetleri kendilerini ölümden kurtaramadı. Nasıl, onların sesi daha çıkıyor mu? Beka ve kahr u istilâ ile tekleşen ve bütün canlıları takdîr ettiği ölümle zelîl eden, sonra da ölümü, müttakîler için bir kurtuluş ve vuslat kapısı yapan, mezarı da kıyâmete kadar âsîler için tutuklu yeri kılan Allahu Teâlâ'yı tesbîh ve takdîs ederim. Zâhirî nîmetleriyle in'âm, galip ve kahir şekilde intikam almak, O'na mahsustur. Yer ve göklerde evvel, âhir, hamd, ona mahsustur.

Salât u selâm, açık mucize ve alâmetler sâhibi olan Muhammed ile onun âline olsun.

*

Bundan sonra bilmiş ol ki; kendisini ölüm yakalayacak olana, varacağı yerin toprak, arkadaşlarının böcekler, konuşacaklarının Münker ve Nekir melekleri, karyolasının mezar, devamlı duracağı yerin toprak, uğrak yerinin kıyâmet, son yerinin cennet veya cehennem olduğunu bilen kimseye yaraşan; fikir ve zikrinin ölüm olması, ölüm için hazırlanması, ona göre tedbir alması, ölümü beklemesi ve bütün imkânları ile ölüm için hazırlanmasıdır. Hattâ insan dâima kendisini mezardaki ölülerden saymalıdır. Çünkü uzak olan gelmeyecek olandır. Yoksa her gelecek, yakındır. Akıl, ölüm için hazırlanmaktır. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Akıllı adam, kendisini hesâba çekip ölüm için hazırlanandır."* buyurmuştur. Bir şey için hazırlanmak, onu sık sık hatırlamakla, hatırlamak da hatırlatıcı şeylere bakmakla mümkündür.

Bunun için biz de burada ölüm ânını, ölümden önce ve sonraki halleri, âhiret ve kıyâmetin hallerini, cennet ve cehennemi ve bunlardan tekrar tekrar insanın hatırlaması gerektiği hususları anlatacağız. Maksadımız, ölüm için hazırlanmaya teşviktir. Çünkü ömürden az bir şey kaldı. Ölüm yolculuğu yaklaştı. Ne yazık ki insanlar bundan gafildirler. Nitekim âyet-i celîlede:

اِقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ مُعْرِضُونَ

"İnsanların hesap görme zamanı yaklaştı, fakat onlar hâlâ habersiz, haktan yüz çeviriyorlar." (Enbiyâ suresi, 21/1) buyrulmuştur.

Şimdi biz ölüm ile ilgili olan hususları iki bölümde anlatalım:

الشَّطرُ الأوَّلُ
في مقدّماتِ الموتِ وتوابعِه إلى نفخةِ الصّور
وفيه ثمانيةُ أبواب

البابُ الأوَّلُ : في فضلِ ذكرِ الموتِ والترغيبِ فيهِ .

البابُ الثاني : في ذكرِ طولِ الأملِ وقصرِهِ .

البابُ الثالثُ : في سكراتِ الموتِ وشدَّتِهِ ، وما يُستحبُّ مِنَ الأحوالِ عندَ الموتِ .

البابُ الرابعُ : في وفاةِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ والخلفاءِ الراشدينَ مِنْ بعدِهِ .

البابُ الخامسُ : في كلامِ المحتضرينَ مِنَ الخلفاءِ والأمراءِ والصالحينَ .

البابُ السادسُ : في أقاويلِ العارفينَ على الجنائزِ والمقابرِ ، وحكمِ زيارةِ القبورِ .

البابُ السابعُ : في حقيقةِ الموتِ وما يلقاهُ الميّتُ في القبرِ إلىٰ نفخةِ الصورِ .

البابُ الثامنُ : فيما عُرِفَ مِنْ أحوالِ الموتىٰ بالمكاشفةِ في المنامِ .

* * *

البَابُ الأوّلُ
في فضل ذكر الموت والترغيب في الإكثار من ذكره

اعلمْ : أنَّ المنهمكَ في الدنيا ، المكبَّ على غرورِها ، المحبَّ لشهواتِها . . يغفَلُ قلبُهُ ـ لا محالةَ ـ عنْ ذكرِ الموتِ فلا يذكرُهُ ، وإذا ذُكِّرَ بهِ . . كرهَهُ ونفرَ منهُ ، أولئكَ همُ الذينَ قالَ اللهُ تعالىٰ فيهِمْ : ﴿ قُلْ إِنَّ ٱلْمَوْتَ ٱلَّذِى تَفِرُّونَ مِنْهُ فَإِنَّهُۥ مُلَٰقِيكُمْ ثُمَّ تُرَدُّونَ إِلَىٰ عَٰلِمِ ٱلْغَيْبِ وَٱلشَّهَٰدَةِ فَيُنَبِّئُكُم بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴾ .

ثمَّ الناسُ إمَّا منهمكٌ ، أو تائبٌ مبتدئٌ ، أوْ عارفٌ منتهٍ .

* * *

أمَّا المنهمكُ : فلا يذكرُ الموتَ ، وإنْ ذكرَهُ . . فيذكرُهُ للتأسُّفِ على دنياهُ ، ويشتغلُ بمذمَّتِهِ ، وهـٰذا يزيدُهُ ذكرُ الموتِ مِنَ اللهِ بعداً .

* * *

وأمَّا التائبُ : فإنَّهُ يكثرُ ذكرَ الموتِ ؛ لينبعثَ بهِ مِنْ قلبِهِ الخوفُ والخشيةُ ، فيفيَ بتمامِ التوبةِ ، وربَّما يكرهُ الموتَ خيفةً مِنْ أَنْ يختطفَهُ قبلَ تمامِ التوبةِ وقبلَ إصلاحِ الزادِ ، وهوَ معذورٌ في كراهةِ الموتِ ، ولا يدخلُ هـٰذا تحتَ قولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ كرهَ لقاءَ اللهِ . . كرهَ اللهُ

لقاءَهُ »(١) فإنَّ هـٰذا ليسَ يكرهُ الموتَ ولقاءَ اللهِ ، وإنَّما يخافُ فوتَ لقاءِ اللهِ لقصورِهِ وتقصيرِهِ ، وهو كالذي يتأخَّرُ عنْ لقاءِ الحبيبِ مشتغلاً بالاستعدادِ للقائِهِ علىٰ وجهٍ يرضاهُ ، فلا يُعدُّ كارهاً للقائِهِ ، وعلامةُ هـٰذا : أنْ يكونَ دائمَ الاستعدادِ لهُ ، لا شغلَ لهُ سواهُ ، وإلا . . التحقَ بالمنهمكِ في الدنيا .

* * *

وأمَّا العارفُ : فإنَّهُ يذكرُ الموتَ دائماً ؛ لأنَّهُ موعدُ لقائِهِ بحبيبِهِ ، والمحبُّ لا ينسىٰ قطُّ موعدَ لقاءِ الحبيبِ ، وهـٰذا في غالبِ الأمرِ يستبطىءُ مجيءَ الموتِ ويحبُّ مجيئَهُ ؛ ليتخلَّصَ مِنْ دارِ العاصينَ ، وينتقلَ إلىٰ جوارِ ربِّ العالمينَ ، كما رُوِيَ عنْ حذيفةَ : أنَّهُ لمَّا حضرَتْهُ الوفاةُ . . قالَ : (حبيبٌ جاءَ علىٰ فاقةٍ ، لا أفلحَ مَنْ ندمَ ، اللهمَّ ؛ إنْ كنتَ تعلمُ أنَّ الفقرَ أحبُّ إليَّ مِنَ الغنىٰ ، والسقمَ أحبُّ إليَّ مِنَ الصحةِ ، والموتَ أحبُّ إليَّ مِنَ الحياةِ . . فسهِّلْ عليَّ الموتَ حتىٰ ألقاكَ)(٢) .

فإذاً ؛ التائبُ معذورٌ في كراهةِ الموتِ ، وهـٰذا معذورٌ في حبِّ الموتِ وتمنِّيهِ ، وأعلىٰ منهما رتبةً مَنْ فوَّضَ أمرَهُ إلى اللهِ تعالىٰ ، فصارَ لا يختارُ لنفسِهِ موتاً ولا حياةً ، بلْ يكونُ أحبُّ الأشياءِ إليهِ أحبَّها إلىٰ مولاهُ ، فهـٰذا

---

(١) رواه البخاري (٦٥٠٧) ، ومسلم (٢٦٨٣) من حديث عبادة بن الصامت رضي الله عنه .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢٨٢) بنحوه .

قدِ انتهىٰ بفرطِ الحبِّ والولاءِ إلىٰ مقامِ التسليمِ والرضا ، وهوَ الغايةُ والمنتهىٰ(١) .

* * *

وعلىٰ كلِّ حالٍ : ففي ذكرِ الموتِ ثوابٌ وفضلٌ ؛ فإنَّ المنهمكَ أيضاً يستفيدُ بذكرِ الموتِ التجافيَ عنِ الدنيا ؛ إذْ يتنغَّصُ عليهِ نعيمُهُ ، ويتكدَّرُ عليهِ صفوُ لذَّتِهِ ، وكلُّ ما يكدِّرُ على الإنسانِ اللذاتِ والشهواتِ . . فهوَ مِنْ أسبابِ النجاةِ .

* * *

---

(١) لأنه لا يتصور وقوع ذلك إلا بعد كمال المحبة ، فلو تمنىٰ أهل النهىٰ من أولي الألباب غاية الأماني ، فكونت لهم علىٰ ما تمنوا . . لكان رضاهم عن الله في تدبيره ومعرفتهم بحسن تقديره خيراً لهم من تحري أمانيهم ، وأفضل لهم عند الله من قِبَلِ أن الله أحكم الحاكمين . « إتحاف » (١٠/ ٢٢٣) .

Birinci Bab

ÖLÜMÜ HATIRLAMA VE ANMAYI TEŞVÎK

Bilmiş ol ki; dünyanın zevklerini seven, ona aldanıp meyleden kimse, ölümden gaflet eder ve ölümden bahsedilince, ondan nefret eder. İşte bu gibiler hakkında Allahu Teâlâ:

قُلْ إِنَّ الْمَوْتَ الَّذٖي تَفِرُّونَ مِنْهُ فَإِنَّهُ مُلَاقٖيكُمْ ثُمَّ تُرَدُّونَ
إِلٰى عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ

“De ki: “Doğrusu kendisinden kaçtığınız ölüme mutlak yakalanacaksınız. Sonra görüleni de görülmeyeni de bilen Allah’a döndürüleceksiniz.” O size işlediklerinizi haber verecektir.” (Cuma suresi, 62/8) buyurmuştur. Sonra insanlar üç kısma ayrılır. Bir kısmı, dünyaya dalmış gidiyor. Diğer kısmı henüz tövbe etmiş ve Hakk’a yönelmiştir. Üçüncü kısmı da kemâle ermiş âriflerdir.

Dünyaya meyleden, ölümü anmaz; anarsa da dünyadan nasıl ayrılacağına üzülerek anar. Bunun için ölümü yerer. Bu gibilerin bu maksatla ölümü anmaları, Allah’a uzaklaşmaktan başka bir yarar sağlamaz.

Henüz tövbe etmiş olana gelince; onun ölümü fazla anması, korku ve haşyetinin artması ve tövbeye devamı için lâzımdır. Bâzen ölümden korkması, tövbesini tamamlamadan ve gerekli azığını almadan gitme korkusu sebebiyle olabilir ki, burada mâzur sayılır. Bu maksatla ölümü sevmeyenlerden, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in haklarında:

مَنْ كَرِهَ لِقَاءَ اللّٰهِ كَرَهَ اللّٰهُ لِقَاءَهُ

"Allah'a mülakatı (ölümü) *kerih göreni* (ondan hoşlanmayanı) *Allah da kerih görür."*[1] buyurduğu kimselerden sayılmaz.

Çünkü bu adam ne ölümü ne de Allah'a mülâkatı kerih görüyor; bilakis kusur ve noksanlarını telâfi peşindedir. Bu, sevgilisine ulaşmak için sevgilisinin arzu ettiği şekilde hazırlanmakla meşgul olduğundan, vakit kazanmak isteyenlerin durumuna benzer. Bu, mülâkatı kerih görmüş sayılmaz. Bunun belirtisi, devamlı olarak hazırlıkla meşgul olmaktır. Böyle yapmazsa dünyaya meyletmiş sayılır.

Ârife gelince; o devamlı olarak ölümü hatırlar. Çünkü ölüm, sevgilisi ile buluşma zamanıdır. Seven, sevgilisi ile buluşacağı günü hiç hatırından çıkarmaz. Hattâ ölümün geç gelmesine canı sıkılır. Bir an önce bu isyan dünyasından kurtulup Allah'a ulaşmaya can atar. Nitekim Huzeyfe (r.a.) ölüm döşeğine yattığı vakit:

"Dost, ânî bir baskınla geldi. Pişmanlık fayda vermez. Allahım, fakirlik ve hastalıktan hakkımda hayırlı olanı bana ver. Ölüm de hakkımda yaşamaktan hayırlı ise sana ulaşıncaya kadar ölüm yolunu bana kolaylaştır." diye duâ etmiştir.

Demek ki kusurlarını telâfi ve sermaye edinmek maksadıyla henüz tövbe etmiş olanın ölümden hoşlanmamasında, hazırlıklı bulunanın da ölümü sevmesinde mâzur sayılırlar. Fakat bu ikisinden de daha üstün rütbe, kendisi için ölüm veya kalım taraflarını tercih etmeden, işi Allah'a havale edip, O'nun için en se-

---

1. Buhârî ile Müslim, Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir.

vimli olanı, kendisi için de en sevimli olmaktır. İşte aşırı derecede sevgi sayesinde teslim ve rızâ makamına yükselen budur. Bu ise, son rütbedir.

Her hâl ü kârda ölümü hatırlamakta sevap ve fazîlet vardır. Zîra dünyaya meyleden insan, ölümü ana ana, yavaş yavaş dünyadan uzaklaşmaya başlar. Çünkü artık nîmetleri ona ağır gelmekle, zevklerinden hoşlanmamaya başlar. Böylece dünyanın lezzet ve şehvetlerinden insanı soğutan her şey, kurtuluş sebeplerindendir.

بيان فضل ذكر الموت كيفما كان

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أكثروا مِنْ ذكرِ هاذمِ اللذَّاتِ »(١) أي : نغِّصوا بذكرِهِ اللذاتِ حتىٰ ينقطعَ ركونُكُمْ إليها ، فتقبلوا على اللهِ تعالىٰ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لَوْ تعلمُ البهائمُ مِنَ الموتِ ما يعلمُ ابنُ آدمَ . . ما أكلتُمْ منها سميناً »(٢) .

وقالتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : يا رسولَ اللهِ ؛ هلْ يُحشرُ معَ الشهداءِ أحدٌ ؟ قالَ : « نعمْ ؛ مَنْ يذكرُ الموتَ في اليومِ والليلةِ عشرينَ مرَّةً »(٣) .

وإنَّما سببُ هـٰذهِ الفضيلةِ كلِّها أنَّ ذكرَ الموتِ يوجبُ التجافيَ عنْ دارِ الغرورِ ، ويتقاضى الاستعدادَ للآخرةِ ، والغفلةُ عنِ الموتِ تدعو إلى الانهماكِ في شهواتِ الدنيا .

---

(١) رواه الترمذي (٢٣٠٧) ، والنسائي (٤/٤) ، وابن ماجه (٤٢٥٨) عن أبي هريرة رضي الله عنه .

(٢) رواه القضاعي في « مسند الشهاب » (١٤٣٤) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٧٣) عن أم صُبَيَّة الجهنية رضي الله عنها مرفوعاً .

(٣) رواه الطبراني في « الأوسط » (٧٦٧٢) ولفظه : أنها قالت : يا رسول الله ؛ ليس الشهيد إلا من قتل في سبيل الله ؟ فقال : « يا عائشة ؛ إن شهداء أمتي إذاً لقليل ، من قال في يوم خمسة وعشرين مرة : اللهم ؛ بارك لي في الموت وفيما بعد الموت ، ثم مات علىٰ فراشه . . أعطاه الله أجر شهيد » .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « تحفةُ المؤمنِ الموتُ »(١) .

وإنَّما قالَ هـٰذا لأنَّ الدنيا سجنُ المؤمنِ ؛ إذْ لا يزالُ فيها في عناءٍ مِنْ مقاساةِ نفسِهِ ، ورياضةِ شهواتِهِ ، ومدافعةِ شيطانِهِ ، فالموتُ إطلاقٌ لهُ مِنْ هـٰذا العذابِ ، والإطلاقُ تحفةٌ في حقِّهِ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الموتُ كفارةٌ لكلِّ مسلمٍ »(٢) .

وأرادَ بهـٰذا المسلمَ حقّاً ، المؤمنَ صدقاً ، الذي سلمَ المسلمونَ مِنْ لسانِهِ ويدِهِ ، وتحقَّقَتْ فيهِ أخلاقُ المؤمنينَ ، ولمْ يتدنَّسْ مِنَ المعاصي إلا باللممِ والصغائرِ ، فالموتُ يطهِّرُهُ منها ويكفِّرُها بعدَ اجتنابِهِ الكبائرَ ، وإقامتِهِ الفرائضَ(٣) .

وقالَ عطاءٌ الخراسانيُّ : مرَّ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بمجلسٍ قدِ

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٥٩٩) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/ ٣١٩) عن عبد الله بن عمرو رضي الله عنهما مرفوعاً ، والتحفة : ما أُطرف به الرجل من البر واللطف ، فالموت خير تحفة يهديها الحق سبحانه لعباده المؤمنين .

(٢) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٧) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/ ١٢١) ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (١٧١) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٤٢٠) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً ، قال الحافظ السخاوي في « المقاصد الحسنة » (١٢٠٩) : (وصححه أبو بكر ابن العربي ، وقال العراقي في « أماليه » : إنه ورد من طرق يبلغ بها رتبة الحسن) .

(٣) أو يحمل الحديث علىٰ موت مخصوص ، كما روى البخاري (٢٨٣٠) ، ومسلم (١٩١٦) من حديث أنس رضي الله عنه أيضاً مرفوعاً : « الطاعون شهادة لكل مسلم » .

استعلاهُ الضحكُ ، فقالَ : « شُوبوا مجلسَكمْ بذكرِ مكدِّرِ اللذَّاتِ » ، قالوا : وما مكدِّرُ اللذَّاتِ ؟ قالَ : « الموتُ »[1] .

وقالَ أنسٌ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أكثروا مِنْ ذكرِ الموتِ ؛ فإنَّهُ يمحِّصُ الذنوبَ ويزهِّدُ في الدنيا »[2] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كفىٰ بالموتِ مفرِّقاً »[3] .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « كفىٰ بالموتِ واعظاً »[4] .

وخرجَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إلى المسجدِ ؛ فإذا قومٌ يتحدَّثونَ ويضحكونَ ، فقالَ : « اذكروا الموتَ ، أما والذي نفسي بيدِهِ ؛ لوْ تعلمونَ ما أعلمُ . . لضحكتُمْ قليلاً ، ولبكيتُمْ كثيراً »[5] .

---

(١) قال الحافظ العراقي : (رواه ابن أبي الدنيا في كتاب « الموت » هـٰكذا مرسلاً ، ورويناه في « أمالي الخلال » من حديث أنس ، ولا يصح) . « إتحاف » (١٠/ ٢٢٨) ، وقد روىٰ نحوه أبو نعيم في « الحلية » (٩/ ٢٥٢) ، والبيهقي في « الشعب » (٨٠٢) من حديث أنس رضي الله عنه قال : مرَّ رسول الله صلى الله عليه وسلم بقوم يضحكون أو يمزحون ، فقال : « أكثروا ذكر هاذم اللذات » .

(٢) قال الحافظ العراقي : (رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » بإسناد ضعيف جداً) . « إتحاف » (١٠/ ٢٢٨) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « مكارم الأخلاق » (٣٢٨) ، والحارث بن أبي أسامة في « مسنده » (٩٠٨) .

(٤) رواه القضاعي في « مسند الشهاب » (١٤١٠) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٧٢) من حديث عمار بن ياسر رضي الله عنهما مرفوعاً ، ورواه ابن المبارك في « الزهد » (١٤٨) من زيادات نعيم بن حماد موقوفاً علىٰ عبد الله بن مسعود رضي الله عنه .

(٥) قال الحافظ العراقي : (رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » من حديث ابن عمر بإسناد =

وذُكِرَ عندَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ رجلٌ ، فأحسنوا الثناءَ عليهِ ، فقالَ : « كيفَ ذكرُ صاحبِكُمْ للموتِ ؟ » قالوا : ما كنَّا نكادُ نسمعُهُ يذكرُ الموتَ ، قالَ : « فإنَّ صاحبَكُمْ ليسَ هناكَ »⁽¹⁾ .

وقالَ ابنُ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُما : أتيتُ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عاشرَ عشرةٍ ، فقالَ رجلٌ مِنَ الأنصارِ : مَنْ أكيسُ الناسِ وأكرمُ الناسِ يا رسولَ اللهِ ؟ فقالَ : « أكثرُهُمْ ذكراً للموتِ ، وأشدُّهُمْ استعداداً لهُ ، أولئكَ هُمُ الأكياسُ ، ذهبوا بشرفِ الدنيا وكرامةِ الآخرةِ »⁽²⁾ .

* * *

وأمَّا الآثارُ :

فقدْ قالَ الحسنُ رحمَهُ اللهُ تعالىٰ : فضحَ الموتُ الدنيا ، فلمْ يتركْ لذي لبٍّ فرحاً⁽³⁾ .

وقالَ الربيعُ بنُ خُثَيمٍ : ما غائبٌ ينتظرُهُ المؤمنُ خيراً لهُ مِنَ الموتِ⁽⁴⁾ ،

= ضعيف). « إتحاف » (١٠/ ٢٢٩)، ورواه تمام في « فوائده » (٤٨٤) من حديثه أيضاً .

(١) رواه البزار في « مسنده » (٦٩٤٩) ، وابن عدي في « الكامل » (٧/ ١٥٣) من حديث أنس رضي الله عنه .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « مكارم الأخلاق » (٣) ، والطبراني في « الكبير » (١٢/ ٤١٧) ، ورواه مختصراً ابن ماجه (٤٢٥٩) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ١٤٩) .

(٤) رواه ابن أبي شيبة (٣٥٩٨٩) ، وابن المبارك في « الزهد » (٢٧٣) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ١١٤) .

وكانَ يقولُ : لا تشعروا بي أحداً ، وسلُّوني إلىٰ ربِّي سلاًّ(١) .

وكتبَ بعضُ الحكماءِ إلىٰ رجلٍ مِنْ إخوانِهِ : يا أخي ؛ احذرِ الموتَ في هـٰذهِ الدارِ قبلَ أنْ تصيرَ إلىٰ دارٍ تتمنَّىٰ فيها الموتَ فلا تجدُهُ(٢) .

وكانَ ابنُ سيرينَ إذا ذُكِرَ عندَهُ الموتُ . . ماتَ كلُّ عضوٍ منهُ(٣) .

وكانَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ يجمعُ كلَّ ليلةٍ الفقهاءَ ، فيتذاكرونَ الموتَ والقيامةَ والآخرةَ ، ثمَّ يبكونَ حتىٰ كأنَّ بينَ أيديهِمْ جنازةً(٤) .

وقالَ إبراهيمُ التيميُّ : شيئانِ قطعا عنِّي لذاذةَ الدنيا : ذكرُ الموتِ ، والوقوفُ بينَ يدي اللهِ تعالىٰ(٥) .

وقالَ كعبٌ : مَنْ عرفَ الموتَ . . هانَتْ عليهِ مصائبُ الدنيا وهمومُها(٦) .

وقالَ مطرِّفٌ : رأيتُ فيما يرى النائمُ كأنَّ قائلاً يقولُ في وسَطِ مسجدِ

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٤٣٣) ، وفي (أ) : (إذا أنا متُّ . . فلا تشعروا . . .) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا . « إتحاف » (١٠/ ٢٣١) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٢٧٢) ، والبيهقي في « الزهد الكبير » (٥٥٧ ، ٥٥٨) .

(٤) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٥/ ٢٣٩) .

(٥) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٨٨) عن عبد الأعلى التيمي .

(٦) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٤٤) .

البصرةِ: قطعَ ذكرُ الموتِ قلوبَ الخائفينَ ، فواللهِ ؛ ما تراهُمْ إلاَّ والهينَ(١) .

وقالَ أشعثُ : كنَّا ندخلُ على الحسنِ ؛ فإنَّما هوَ النارُ ، وأمرُ الآخرةِ ، وذكرُ الموتِ(٢) .

وقالَتْ صفيَّةُ رضيَ اللهُ عنها : (إنَّ امرأةً شكَتْ إلىٰ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها قساوةَ قلبِها ، فقالَتْ : أكثري ذكرَ الموتِ . . يرقَّ قلبُكِ ، ففعلَتْ ، فرقَّ قلبُها ، فجاءَتْ تشكرُ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها)(٣) .

وكانَ عيسىٰ عليهِ السلامُ إذا ذُكِرَ الموتُ عندَهُ . . يقطرُ جلدُهُ دماً(٤) .

وكانَ داوودُ عليهِ السلامُ إذا ذكرَ الموتَ والقيامةَ . . بكىٰ حتىٰ تنخلعَ أوصالُهُ ، فإذا ذكرَ الرحمةَ . . رجعَتْ إليهِ نفسُهُ(٥) .

وقالَ الحسنُ : (ما رأيتُ عاقلاً قطُّ إلا أصبتُهُ مِنَ الموتِ حَذِراً ، وعليهِ حزيناً)(٦) .

وقالَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ لبعضِ العلماءِ(٧) : عظْني ، فقالَ : أنتَ أوَّلُ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « المنامات » (٢٣٧) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٤٥) ، قاله لعبد العزيز بن سلمان ، فخرَّ مغشياً عليه .

(٢) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٥٣/ ٢٠٧) يقارن حاله بحال ابن سيرين ، وقوله : (فإنما هو النار) أي : في ذكرها وذكر أحوالها .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في كتاب « الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٢٣١) .

(٤) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٧/ ٤٦٨) عن أبي عمر الضرير بلاغاً .

(٥) رواه بنحوه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣٢٨) .

(٦) رواه ابن أبي الدنيا في كتاب « الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٢٣٢) .

(٧) هو يزيد الرقاشي رحمه الله تعالىٰ .

خليفةٍ يموتُ ؟! قالَ : زدْني ، قالَ : ليسَ مِنْ آبائِكَ أحدٌ إلىٰ آدمَ إلا ذاقَ الموتَ ، وقدْ جاءَتْ نوبتُكَ ، فبكىٰ عمرُ لذلكَ⁽¹⁾ .

وكانَ الربيعُ بنُ خُثَيمٍ قدْ حفرَ قبراً في دارِهِ ، فكانَ ينامُ فيهِ كلَّ يومٍ مرَّاتٍ ، يستديمُ بذلكَ ذكرَ الموتِ⁽²⁾ ، وكانَ يقولُ : لوْ فارقَ ذكرُ الموتِ قلبي ساعةً واحدةً . . لفسدَ⁽³⁾ .

وقالَ مطرِّفُ بنُ عبدِ اللهِ بنِ الشخِّيرِ : إنَّ هـٰذا الموتَ قدْ نغَّصَ علىٰ أهلِ النعيمِ نعيمَهُم ، فاطلبوا نعيماً لا موتَ فيهِ⁽⁴⁾ .

وقالَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ لعنبسةَ : أكثرْ ذكرَ الموتِ ؛ فإنْ كنتَ واسعَ العيشِ . . ضيَّقَهُ عليكَ ، وإنْ كنتَ ضيِّقَ العيشِ . . وسَّعَهُ عليكَ⁽⁵⁾ .

وقالَ أبو سليمانَ الدارانيُّ : قلتُ لأمِّ هارونَ : أتحبِّينَ الموتَ ؟ قالَتْ : لا ، قلتُ : ولمَ ؟ قالَتْ : لوْ عصيتُ آدمياً . . ما اشتهيتُ لقاءَهُ ، فكيفَ أحبُّ لقاءَهُ وقدْ عصيتُهُ ؟!⁽⁶⁾ .

* * *

---

(١) رواه البيهقي في « الزهد » (٥٥١) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في كتاب « الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٢٣٢) .

(٣) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٦٥٨٠)، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ١١٦) .

(٤) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٢٠٤) ، والبيهقي في « الزهد الكبير » (٥٥٥) .

(٥) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٢٦٤) ، والبيهقي في « الزهد الكبير » (٥٥٣) .

(٦) رواه عبد الجبار الخولاني في « تاريخ داريا » (ص١١٢) .

DAİMA ÖLÜMÜ ANMANIN FAZÎLETİ

Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Zevkleri yok eden ölümü, çok anın."*[2] buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Eğer siz Âdemoğullarının ölüm hakkında bildiklerinizi hayvanlar bilseydi, onların vücutlarında et bulup yiyemezdiniz."*[3] buyurmuştur.

Hz Âişe (r.a.) Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e; "Şehidlerle beraber haşrolunacak kimse var mı?" diye sorunca, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Evet, günde yirmi defa ölümü hatırlayan, şehidlerle haşrolunur."*[4] diye cevap vermiştir. Çünkü yirmi defa ölümü hatırlamak, insanı dünyaya aldanmaktan alıkoyar ve âhiret için hazırlanmaya; ölümü unutmak ise insanı dünya zevkine sürüklemeye sebep olur. Yine Resul-i Ekrem:

اَلْمَوْتُ تُحْفَةُ الْمُؤْمِنِ

"Mü'minin hediyesi ölümdür."[5] buyurmuştur. Çünkü dünya, mü'minin tutuklu bulunduğu bir yerdir. Zîra burada devamlı olarak nefsi ile mücadele, şehvetlerine karşı rivâzet ve şeytânın saldırısına karşı savunma halindedir. Ölüm ise bütün bu sıkıntılardan âzâd olmak demektir. Âzâdlık ise kendi hakkında bir hediyedir. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[2] Metin olarak yukarıda geçmiştir.

[3] Metin olarak yukarıda geçmiştir.

[4] Metin olarak yukarıda geçmiştir.

[5] İbn Ebi'd-Dünya, Taberânî, Hakim Abdullah ibn Ömer'den mürsel olarak rivayet etmişlerdir.

"Ölüm, her mü'min için kefârettir."[6] buyurmuştur. Bununla da gerçek Müslüman'ı kasdetmiştir. O Müslüman ki, Müslümanlar onun elinden ve dilinden emîn olmuştur. Mü'minin iyi vasıfları kendisinde yerleşmiş, günahlarla kirlenmemiş, ancak farzları yerine getirmek ve büyük günahlardan kaçınmakla bâzı ufak tefek hatâları olmuştur ki, ölüm bunları yok eder.

Atâ-i Horasânî'nin anlattığına göre, bir gün Resûl-i Ekrem (s.a.v.) kahkahalar atan bir meclise uğradı ve:

شُوبُوا مَجْلِسَكُمْ بِذِكْرِ مُكَدِّرِ اللَّذَّاتِ الْمَوْتُ

"Meclisinizi, muhabbetinizi, zevkleri alt üst eden şeylerle karıştırınız." buyurdu. Onlar: "O nedir?" diye sormaları üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Ölümdür."*[7] buyurdu. Enes'in (r.a.) rivayetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَكْثِرُوا مِنْ ذِكْرِ الْمَوْتِ فَإِنَّهُ يُمَحِّصُ الذُّنُوبَ وَيُزَهِّدُ فِي الدُّنْيَا

"Ölümü çok hatırlayın. Zîra o, günahlardan korur ve dünyadan îrâz ettirir."[8] buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

كَفٰى بِالْمَوْتِ مُفَرِّقًا

"Ayırıcılık bakımından ölüm yeter."[9] Diğer bir hadiste:

كَفٰى بِالْمَوْتِ وَاعِظًا

---

[6] Ebû Nuaym **"Hilye"**de rivâyet etmiştir.

[7] İbn Ebi'd-Dünya mürsel olarak rivayet etmiştir.

[8] İbn Ebi'd-Dünyâ rivayet etmiştir.

[9] Haris, Ebû Üsâme'den rivayet etmiştir. İbn Ebi'd-Dünyâ başka yoldan mürsel olarak rivayet etmiştir.

"Vaiz olmak bakımından ölüm yeter."[10] buyurmuştur. Bir gün Resûl-i Ekrem (s.a.v.) mescide gitmiş, orada bazı kimselerin konuşup gülüştüklerini görünce: *"Ölümü anın, nefsimi kudret elinde bulunduran Allah'a yemin ederim ki, benim bildiğimi siz bilseydiniz, az güler çok ağlardınız."*[11] buyurmuştur. Bir defa Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in huzurunda bir adamı övdüklerinde, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Bu adamın ölümü anması nasıldır?" diye sordu. Onlar da:

"Ölümü andığını hiç hatırlamıyoruz." deyince Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"O halde adamın bir değeri yoktur."[12] buyurdu.

İbn Ömer (r.a.) anlatıyor: "Bir gün, onuncu şahıs olarak Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in huzurunda bulunuyordum. Ensardan birisi, "İnsanların en akıllısı ve en keremlisi kimdir?" diye sordu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Ölümü daha çok anan ve onun için daha çok hazırlanandır. İşte dünyanın şerefini ve âhiretin keremini ihrâz eden akıllılar bunlardır." buyurdu.

Bu hususta İslâm büyüklerinin sözleri:

Hasan-ı Basrî: "Ölüm, dünyanın bütün kötülüklerini açığa çıkardı da akıl sâhibi için dünyalık hususunda sevinç namına bir şey bırakmadı." dedi.

Rebî b. Haysem: "Kişinin beklediklerinde ölümden daha hayırlısı yoktur." demiştir.

---

[10] Taberanî ve Beyhakî Ammar b. Yasir'den rivayet etmiştir.

[11] İbn Ebi'd-Dünyâ İbn Ömer'den rivayet etmiştir.

[12] İbn Ebi'd-Dünyâ, Enes'den rivayet etmiştir.

Yine bu zât: “Beni kimseye bildirmeyin, beni, Rabbime havâle edin.” dedi. Hakîmlerden birisi, kardeşliklerinden birisine yazdığı mektupta: “Kardeşim, ölümü arayıp bulamayacağın gün gelmeden önce, bu dünyada ölüm için hazırlan.” dedi.

İbn Sîrîn’in yanında ölümden bahsedildiği vakit kaskatı kesilir ve bütün âzâları ölmüş gibi donardı.

Ömer b. Abdülazîz her akşam adamlarını başına toplar, ölümden ve kıyâmetten bahsederler ve âdeta bir ölen varmış gibi ağlarlardı.

İbrâhim et-Teymî: “İki şey beni dünya zevkinden ayırmıştır. Biri ölümü hatırlamak, diğeri de Allah huzurunda hesap vermeyi düşünmektir.” dedi.

Kâ’b da (r.a.): “Ölümü bilene dünyanın elem ve sıkıntıları kolay gelir.” dedi.

Mıtraf diyor: “Rüyâmda Basra mescidinin ortasında adamın biri “Ölümü hatırlamak, korkanların kalbini deldi. Vallahi, onları şaşkın görüyorum, dediğini duydum.” dedi.

Eş’as anlatıyor: “Hasan-ı Basrî’nin sohbetine devâm ederdik. Onun sohbeti cehennem, âhiret ve ölüm işini hatırlatmaktan ibâret idi.”

Safiyye (r.a.) diyor: “Kadının biri Hz. Âişe’ye (r.a.) kalbinin kasvetinden şikâyet etti. Hz. Âişe (r.a): “Ölümü çok an ki, kalbin yumuşasın.” buyurdu. Kadın da böyle yaptı ve kalbi yumuşadı. Bunun üzerine kadın Hz. Âişe’ye (r.a.) gelerek teşekkür etti.”

İsâ aleyhisselâmın yanında ölümden bahsedildiği vakit, vücudundan ter yerine kan sızardı. Dâvud aleyhisselâm da ölüm ve kıyâmet anıldığı vakit âzâları birbirinden ayrılıncaya kadar ağlar; Allah'ın rahmeti anıldığı vakit kendine gelirdi.

Hasan-ı Basrî diyor: "Aklı başında olan herkes ölümden korkar ve onun için üzüntü duyar."

Ömer b. Abdülazîz âlimlerden birisine:

"Bana vaaz et." dedi. Âlim:

"Halifelerin ilk öleni sen değilsin, yâni sen de her halife gibi öleceksin." dedi. Ömer:

"Daha söyle." deyince âlim:

"Âdem'e varıncaya kadar bütün ataların ölümü tatmış ve sıra sana gelmiştir." deyince Ömer ağladı.

Rebî b. Haysem de ölümü hatırından çıkarmamak için evinin içinde günde bir kaç defa yatıp kalktığı bir mezar kazdırmıştı; bir an ölüm hatırımdan çıksa kalbim bozulur." derdi.

Şıhhır'ın oğlu Abdullah'ın oğlu **Mitraf** da: "Şu ölüm yok mu? Servet sahibine servetlerini zehir etmiştir. O halde ölüm olmayan yer için servet hazırlayın." demiştir.

Ömer b. Abdülazîz de Anbese'ye: "Ölümü çok hatırla. Şâyet bolluk içinde isen onu sana daraltır, darlıkta isen hayatını genişletir." dedi.

Ebû Süleyman ed-Dârânî de Ümm-i Hirven'e: "Ölümü sever misin?" diye sordu. Kadın; hayır, dedi. Sebebini sorunca: "Bir adama karşı bir kusur işlesem, onun yüzünü görmek istemem. Allah'a bu kadar isyan ettiğim halde O'na ulaşmayı nasıl seveyim?" demiştir.

بيان الطّريق في تحقيق ذكر الموت في القلب

اعلمْ : أنَّ الموتَ هائلٌ ، وخطرَهُ عظيمٌ ، وغفلةُ الناسِ عنهُ لقلَّةِ فكرِهِمْ فيهِ وذكرِهِمْ لهُ ، ومَنْ يذكرُهُ ليسَ يذكرُهُ بقلبٍ فارغٍ ، بلْ بقلبٍ مشغولٍ بشهواتِ الدنيا . . فلا ينجعُ ذكرُ الموتِ في قلبِهِ⁽¹⁾ ، فالطريقُ فيهِ أنْ يفرِّغَ العبدُ قلبَهُ عنْ كلِّ شيءٍ إلا عنْ ذكرِ الموتِ الذي هوَ بينَ يديهِ ، كالذي يريدُ أنْ يقطعَ مفازةً مخطرةً ، أوْ يركبَ البحرَ ؛ فإنَّهُ لا يتفكَّرُ إلا فيهِ ، فإذا باشرَ ذكرُ الموتِ قلبَهُ . . فيوشكُ أنْ يؤثِّرَ فيهِ ، وعندَ ذلكَ يقلُّ فرحُهُ وسرورُهُ بالدنيا ، وينكسرُ قلبُهُ .

وأوقعُ طريقٍ فيهِ : أنْ يكثرَ ذكرَ أشكالِهِ وأقرانِهِ الذينَ مضوا قبلَهُ ، فيتذكَّرَ موتَهُمْ ومصارعَهُمْ تحتَ الترابِ ، ويتذكَّرَ صورَهُمْ في مناصبِهِمْ وأحوالِهِمْ ، ويتأمَّلَ كيفَ محا الترابُ الآنَ حسنَ صورِهِمْ ، وكيفَ تبدَّدَتْ أجزاؤُهُمْ في قبورِهِمْ ، وكيفَ أرملوا نساءَهُمْ ، وأيتموا أولادَهُمْ ، وضيَّعوا أموالَهُمْ ، وخلَتْ منهُمْ مساجدُهُمْ ومجالسُهُمْ ، وانقطعَتْ آثارُهُمْ .

فمهما تذكَّرَ رجلٌ رجلاً ، وفصَّلَ في قلبِهِ حالَهُ وكيفيةَ موتِهِ ، وتوهَّمَ صورتَهُ ، وتذكَّرَ نشاطَهُ وتردُّدَهُ ، وتأمُّلَهُ للعيشِ والبقاءِ ، ونسيانَهُ للموتِ ، وانخداعَهُ بمواتاةِ الأسبابِ ، وركونَهُ إلى القوَّةِ والشبابِ ، وميلَهُ إلى

---

(١) يقال : نجع الوعظ والخطاب في فلان ، مجازٌ ؛ أي : عمل فيه ودخل فأثَّر .

الضحكِ واللهوِ ، وغفلتَهُ عمَّا بينَ يديهِ مِنَ الموتِ الذريعِ والهلاكِ السريعِ ، وأنَّهُ كيفَ كانَ يتردَّدُ والآنَ قدْ تهدَّمَتْ رِجْلاَهُ ومفاصلُهُ ، وكيفَ كانَ ينطقُ وقدْ أكلَ الدودُ لسانَهُ ، وكيفَ كانَ يضحكُ وقدْ أكلَ الترابُ أسنانَهُ ، وكيف كانَ يدبِّرُ لنفسِهِ ما لا يحتاجُ إليهِ إلىٰ عشرِ سنينَ في وقتٍ لمْ يكنْ بينَهُ وبينَ الموتِ إلا شهرٌ وهوَ غافلٌ عما يُرادُ بهِ ، حتىٰ جاءَهُ الموتُ في وقتٍ لمْ يحتسبْهُ ، فانكشفَ لهُ صورةُ الملكِ ، وقرعَ سمعَهُ النداءُ إمَّا بالجنةِ أوْ بالنارِ . . فعندَ ذلكَ ينظرُ في نفسِهِ أنَّهُ مثلُهُمْ ، وغفلتَهُ كغفلتِهِمْ ، وستكونُ عاقبتُهُ كعاقبتِهِمْ .

قالَ أبو الدرداءِ رضيَ اللهُ عنهُ : (إذا ذكرتَ الموتىٰ . . فعدَّ نفسَكَ كأحدِهِمْ)[1] .

وقالَ ابنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (السعيدُ مَنْ وُعِظَ بغيرِهِ)[2] .

وقالَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ : ألا ترونَ أنَّكُمْ تجهِّزونَ كلَّ يومٍ غادياً أوْ رائحاً إلى اللهِ عزَّ وجلَّ ، تضعونَهُ في صدعٍ مِنَ الأرضِ ، قدْ توسَّدَ الترابَ ، وخلَّفَ الأحبابَ ، وقطعَ الأسبابَ ؟![3] .

فملازمةُ هـٰذهِ الأفكارِ وأمثالِها معَ دخولِ المقابرِ ومشاهدةِ المرضىٰ . .

---

[1] رواه أبو داوود في « الزهد » (٢٢٦) ضمن قول له رضي الله عنه .

[2] رواه الطبراني في « الكبير » (٣/ ١٧٤) ، ورفعه من حديثه القضاعي في « مسند الشهاب » (٧٦) .

[3] رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٢٦٦) .

هوَ الذي يجدِّدُ ذكرَ الموتِ في القلبِ ، حتىٰ يغلبَ عليهِ بحيثُ يصيرُ نصبَ عينيهِ ، فعندَ ذلكَ يوشكُ أنْ يستعدَّ لهُ ، ويتجافىٰ عنْ دارِ الغرورِ ، وإلا . . فالذكرُ بظاهرِ القلبِ وعذبةِ اللسانِ قليلُ الجدوىٰ في التحذيرِ والتنبيهِ .

ومهما طابَ قلبُهُ بشيءٍ مِنَ الدنيا . . ينبغي أنْ يتذكَّرَ في الحالِ أنَّهُ لا بدَّ لهُ مِنْ مفارقتِهِ .

نظرَ ابنُ مطيعٍ ذاتَ يومٍ إلىٰ دارِهِ ، فأعجبَهُ حسنُها ، فبكىٰ ثمَّ قالَ : واللهِ ؛ لولا الموتُ . . لكنتُ بكِ مسروراً ، ولولا ما نصيرُ إليهِ مِنْ ضيقِ القبورِ . . لقرَّتْ بالدنيا أعينُنا ، ثمَّ بكىٰ بكاءً شديداً حتى ارتفعَ صوتُهُ(١) .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٢٧٢) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٢٨٣) ، وابن مطيع : هو عبد الله بن مطيع بن الأسود القرشي العدوي المدني .

ÖLÜMÜ HATIRLAMANIN KALBE YERLEŞMESİ

Bilmiş ol ki, ölüm tehlikeli ve korkunç bir şeydir. İnsanların bundan gafleti, onu az düşünüp az konuşmalarındandır. Hattâ ölümü hatırlayanlar da arınmış bir kalp ile düşünmez; dünya şehvetleri ile meşgul olan kalpler ile düşünürler. Bu bakımdan ölümü hatırlamak, gönüllerde fazla tesîr etmez. Bunun çâresi, her şeyden sıyrılmış bir kalp ile daima gözünün, önünde bulunan ölümü, çöl veya deniz yolculuğuna çıkacak olan insanın, bu tehlikeli yolculuktan başka bir şey düşünmediği gibi, düşünmektir. Böyle hâlis bir düşünce ile ölümü düşündüğü vakit, bu düşüncenin kalbinde tesîr ederek dünya neşesini azaltıp kalbini üzeceği ihtimâli kuvvetleşir.

Bu hususta en müessir yol, kendi emsallerinde, kendisinden önce ölüp toprak altına girenleri, onların mevki ve mansıplarını, toprağın onların sûretlerini nasıl mahvettiğini, mezarlarında nasıl çürüdüklerini, ailelerinin dul, çocuklarının nasıl yetim kaldığını, mallarının mahvolduğunu camideki yerlerinin boş kaldığını ve dostlarından ayrıldığını, hayatta iken nasıl neşeli sohbet ettikleri halde nihâyet nasıl unutulup kaybolduklarını düşünmektir.

Ne zaman ki insan, ölen bir adamı bütün teferruatıyla böyle düşünür, sûretini, neşesini, geçim için çırpınışını, ölümü unutup yaşamak istediğini, gençlik ve kuvvetine mağrur olduğunu, eğlenceye meylettiğini, önündeki ölümü unutarak zevkine daldığını ve nihâyet ölümün kendisini nasıl ânî olarak yakaladığını, dünyada yürüyen ayaklarının nasıl donup kaldığını ve hattâ mafsallarının çürüyerek birbirinden ayrıldığını, hayatta konuşan dilini şimdi kurtların yediğini, toprağa verilirken inci gibi parlayan dişlerinin şimdi nasıl çürüdüğünü, kendisi ile ölümü arasında bir gün bile mesafe yok iken nasıl on yıl sonra lâzım olacak nafaka peşinde koştuğunu, ummadığı zamanda ölümün pençelerini kendisine nasıl taktığını, ölüm meleğinin nasıl kendisine göründüğünü; ya cennet veya cehennem diye nasıl kendisine seslendiğini düşünür kendisini de bu anda onun yerine koyarak gafletinin aynı onun gafleti gibi olduğunu ve aynı âkıbete uğrayacağını hatırlarsa, işte o zaman kalbi yumuşar.

Nitekim **Ebû'd-Derdâ** (r.a.): "Ölüleri hatırladığın vakit kendini de onlardan biri diye kabul et." demiştir.

İbn Mes'ûd da (r.a.): "Saîd, başkasından ders alandır." demiştir.

Ömer b. Abdülazîz de: "Görmüyor musunuz? Her gün sabah veya akşam nasıl birini Allah'a yolcu ediyoruz. Onu yerin içine koyup üzerine toprağı atıyoruz, dostları geride kalıyor ve ilişkileri tamamen kesiliyor." demiştir.

İşte bunları ve benzerlerini devamlı olarak düşünmek, mezarları ziyaret etmek, hastaları görmek gibi tutum ve davranışlar, gönülde ölümü hatırlamayı tâzeler ve bu hal kalbinde galebe çalarak bütün işlerinde ölümü göz önünde bulundurmaya ve buna göre hazırlanmaya vesîle olur da bu sâyede dünyaya aldanmaktan korunmuş olur. Yoksa kalbin dışı ile ve fasih dil ile ölümü düşünüp anmakta fayda azdır. Dünyalıktan bir şey hoşuna gittiği vakit, insan hemen ondan ayrılacağını hatırlamalıdır.

Bir gün **İbn Mutî** evine baktı ve evi hoşuna gitti. Sonra: "Vallahi, ölüm olmasa seninle sevinir ve eğer dar olan mezara girmeyecek olsam, dünyalıktan hoşlanırdım. Fakat şimdi bunların hepsi boş şeylerdir." diyerek yüksek sesle ağlamaya başladı.

البابُ الثَّاني
في طول الأمل ، وفضيلة قِصَر الأمل ، وسبب طوله ، وكيفيّة معالجته

فضيلة قِصَر الأمل

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لعبدِ اللهِ بنِ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُما : « إذا أصبحتَ . . فلا تحدِّثْ نفسَكَ بالمساءِ ، وإذا أمسيتَ . . فلا تحدِّثْ نفسَكَ بالصباحِ ، وخذْ مِنْ حياتِكَ لموتِكَ ، ومِنْ صحَّتِكَ لسقمِكَ ؛ فإنَّكَ يا عبدَ اللهِ لا تدري ما اسمُكَ غداً »(١) .

وروىٰ عليٌّ كرَّمَ اللهُ وجهَهُ أنَّهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « إنَّ أشدَّ ما أخافُ عليكُمْ خصلتانِ : اتباعُ الهوىٰ ، وطولُ الأملِ ، فأمَّا اتباعُ الهوىٰ . . فإنَّهُ يعدلُ عنِ الحقِّ ، وأمَّا طولُ الأملِ . . فإنَّهُ الحبُّ للدنيا » ، ثمَّ قالَ : « ألا إنَّ اللهَ تعالىٰ يعطي الدنيا مَنْ يحبُّ ويبغضُ ، وإذا أحبَّ عبداً . . أعطاهُ الإيمانَ ، ألا إنَّ للدينِ أبناءً ، وللدنيا أبناءً ، فكونوا مِنْ أبناءِ الدينِ ، ولا تكونوا مِنْ أبناءِ الدنيا ، ألا إنَّ الدنيا قدِ ارتحلَتْ موليةً ، ألا إنَّ الآخرةَ قدِ ارتحلَتْ مقبلةً ، ألا وإنَّكُمْ في يومِ عملٍ ليسَ فيهِ حسابٌ ، ألا وإنَّكُمْ

---

(١) رواه بهـٰذا اللفظ مرفوعاً الروياني في « مسنده » (١٤١٨) ، وعبد الجبار الخولاني في « تاريخ داريا » (ص٩٦)، ورواه موقوفاً على ابن عمر رضي الله عنهما البخاري (٦٤١٦).

توشكونَ في يومِ حسابٍ ليسَ فيهِ عملٌ »(١) .

وقالَتْ أمُّ المنذرِ : اطلعَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ذاتَ عشيةٍ إلى الناسِ فقالَ : « أيُّها الناسُ ؛ أما تستحيونَ مِنَ اللهِ ؟! » قالوا : وما ذاكَ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « تجمعونَ ما لا تأكلونَ ، وتأملونَ ما لا تدركونَ ، وتبنونَ ما لا تسكنونَ ؟! »(٢) .

وقالَ أبو سعيدٍ الخدريُّ رضيَ اللهُ عنهُ : اشترىٰ أسامةُ بنُ زيدٍ مِنْ زيدِ بنِ ثابتٍ وليدةً بمئةِ دينارٍ إلىٰ شهرٍ ، فسمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « ألا تعجبونَ مِنْ أسامةَ المشتري إلىٰ شهرٍ ؟! إنَّ أسامةَ لطويلُ الأملِ ، والذي نفسي بيدِهِ ؛ ما طرفَتْ عيناي .. إلا ظننتُ أنَّ شفريَّ لا يلتقيانِ حتىٰ يقبضَ اللهُ روحي ، ولا رفعتُ طرفي فظننتُ أنِّي واضعُهُ حتىٰ أُقبضَ ، ولا لقمتُ لقمةً .. إلا ظننتُ أنِّي لا أسيغُها حتىٰ أغصَّ بها مِنَ الموتِ » ثمَّ قالَ : « يا بني آدمَ ؛ إنْ كنتُمْ تعقلونَ .. فعدُّوا أنفسَكُمْ مِنَ الموتىٰ ، والذي نفسي بيدِهِ ؛ إنَّ ما تُوعدونَ لآتٍ ، وما أنتُمْ بمعجزينَ »(٣) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٣) ، وروىٰ بعده نحوه من حديث جابر رضي الله عنه .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٥) ، ومن طريقه البيهقي في « الشعب » (١٠٠٧٨) ، وأم المنذر : هي سلمىٰ بنت قيس الأنصارية رضي الله عنها ، ورواه عن أم الوليد بنت عمر رضي الله عنها الطبرانيُّ في « الكبير » (٢٥/ ١٧٢) ، وابن عدي في « الكامل » (٧/ ٩٧) بنحوه .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٦) ، والطبراني في « مسند الشاميين » =

وعنِ ابنِ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما : أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كانَ يخرجُ يُهَرِيقُ الماءَ فيتمسَّحُ بالترابِ ، فأقولُ : يا رسولَ اللهِ ؛ إنَّ الماءَ منكَ قريبٌ ؛ فيقولُ : « ما يدريني ، لعلِّي لا أبلغُهُ »(١) .

ورُوِيَ أنَّهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أخذَ ثلاثةَ أعوادٍ ، فغرزَ عوداً بينَ يديهِ ، والآخرَ إلىٰ جنبِهِ ، وأمَّا الثالثُ . . فأبعدَهُ ، فقالَ : « هلْ تدرونَ ما هـٰذا ؟ » قالوا : اللهُ ورسولُهُ أعلمُ ، قالَ : « هـٰذا الإنسانُ ، وهـٰذا الأجلُ ، وذاكَ الأملُ يتعاطاهُ ابنُ آدمَ ويختلجُهُ الأجلُ دونَ الأملِ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مُثِّلَ ابنُ آدمَ وإلىٰ جنبِهِ تسعٌ وتسعونَ منِيَّةً ، إنْ أخطأتْهُ المنايا . . وقعَ في الهرمِ حتىٰ يموتَ »(٣) .

= (١٥٠٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٩١) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٨٠).

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٢٩٢) ، وأحمد في « المسند » (١/ ٢٨٨) ، وابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٧) .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٣/ ١٧) ، والرامهرمزي في « أمثال الحديث » (٧٤) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٣١١) ، والبيهقي في « الزهد الكبير » (٤٥٧) عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه مرفوعاً ، ورواه ابن المبارك في « الزهد » (٢٥٤) ، وابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١٠) من رواية أبي المتوكل الناجي مرسلاً ، واللفظ له ، ورواه أيضاً (١١) عنه عن أبي سعيد رضي الله عنه مرفوعاً .

(٣) رواه الترمذي (٢١٥٠ ، ٢٤٥٦) ، وابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١٣) واللفظ له ، ويجوز في « مثل » أن يكون مبنياً للمجهول ، أو اسماً مرفوعاً على الابتداء وما بعده مخفوض ، والتقدير : مثل ابن آدم مثل الذي يكون إلىٰ جنبه تسعة وتسعون منية ، فكأن في الكلام حذفاً ، وانظر « فيض القدير » (٥/ ٥١٦) .

قالَ ابنُ مسعودٍ : (هٰذا المرءُ ، وهٰذهِ الحتوفُ حولَهُ شوارعُ إليهِ ، والهرمُ وراءَ الحتوفِ ، والأملُ وراءَ الهرمِ ، فهوَ يؤمِّلُ وهٰذهِ الحتوفُ شوارعُ إليهِ ، فأيُّها أُمرَ بهِ . . أخذَهُ ، فإنْ أخطأَتْهُ الحتوفُ . . قتلَهُ الهرمُ ، وهو ينظرُ إلى الأملِ)⁽¹⁾ .

وقالَ عبدُ اللهِ : خطَّ لنا رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ خطّاً مربعاً ، وخطَّ وسطَهُ خطّاً ، وخطَّ خطوطاً إلىٰ جنبِ الخطِّ ، وخطَّ خطّاً خارجاً وقالَ : « أتدرونَ ما هٰذا ؟ » قلنا : اللهُ ورسولُهُ أعلمُ ، قالَ : « هٰذا الإنسانُ » للخطِّ الذي في الوسطِ ، « وهٰذا الأجلُ محيطٌ بهِ ، وهٰذهِ الأعراضُ » للخطوطِ التي حولَهُ « تنهشُهُ ، إنْ أخطأَهُ هٰذا . . نهشَهُ هٰذا ، وذاكَ الأملُ » للخطِّ الخارجِ⁽²⁾ .

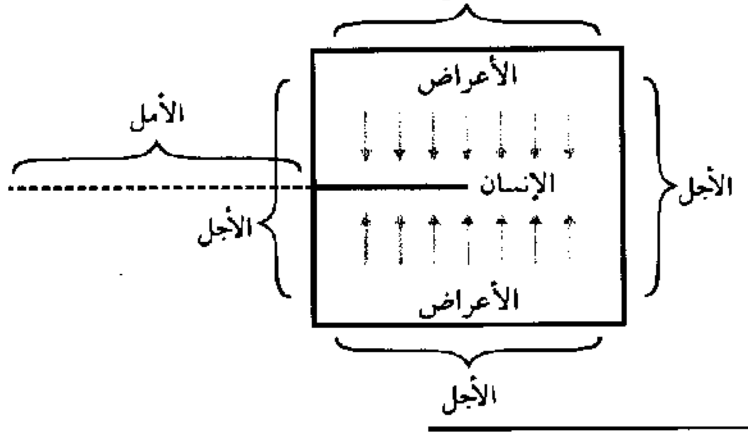

---

(1) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١٤) .

(2) رواه البخاري (٦٤١٧) ، وابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١٣) ، والرسم المثبت من (أ) ، ونحوه في باقي النسخ .

وقالَ أنسٌ رضيَ اللهُ عنهُ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يهرمُ ابنُ آدمَ ويبقىٰ معَهُ اثنتانِ : الحرصُ والأملُ » ، وفي روايةٍ : « وتشبُّ منهُ اثنتانِ : الحرصُ على المالِ ، والحرصُ على العمرِ »(١) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « نجا أوَّلُ هـٰذهِ الأمَّةِ باليقينِ والزهدِ ، ويهلكُ آخرُ هـٰذهِ الأمةِ بالبخلِ والأملِ »(٢) .

وقيلَ : بينَما عيسىٰ عليهِ السلامُ جالسٌ وشيخٌ يعملُ بمسحاةٍ يثيرُ بها الأرضَ ؛ فقالَ عيسىٰ : اللهمَّ ؛ انزعْ منهُ الأملَ ، فوضعَ الشيخُ المسحاةَ واضطجعَ ، فلبثَ ساعةً ، فقالَ عيسىٰ : اللهمَّ ؛ اردُدْ إليهِ الأملَ ، فقامَ ، فجعلَ يعملُ ، فسألَهُ عيسىٰ عنْ ذلكَ ، فقالَ : بينَما أنا أعملُ ؛ إذْ قالَتْ لي نفسي : إلىٰ متىٰ تعملُ وأنتَ شيخٌ كبيرٌ ؟ فألقيتُ المسحاةَ واضطجعتُ ، ثمَّ قالَتْ لي نفسي : واللهِ ؛ لا بدَّ لكَ مِنْ عيشٍ ما بقيتَ ، فقمتُ إلىٰ مسحاتي(٣) .

وقالَ الحسنُ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أكلُّكُمْ يحبُّ أنْ يدخلَ الجنَّةَ ؟ » قالوا : نعمْ يا رسولَ اللهِ ، قالَ : « قصِّروا مِنَ الأملِ ،

---

(١) رواهما ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١٨ ، ١٩) ، وبالرواية الثانية رواه مسلم (١٠٤٧) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٢٠) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٤٦) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٢٢) .

وثبتوا آجالَكُمْ بينَ أبصارِكُمْ ، واستحيوا مِنَ اللهِ حقَّ الحياءِ »(١) .

وكانَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ في دعائِهِ : « اللهمَّ ؛ إنِّي أعوذُ بكَ مِنْ دنيا تمنعُ خيرَ الآخرةِ ، وأعوذُ بكَ مِنْ حياةٍ تمنعُ خيرَ المماتِ ، وأعوذُ بكَ مِنْ أملٍ يمنعُ خيرَ العملِ »(٢) .

* * *

الآثار :

قالَ مطرِّفُ بنُ عبدِ اللهِ : لو علمتُ متىٰ أجلي . . لخشيتُ علىٰ ذهابِ عقلي ، ولكنَّ اللهَ تعالىٰ مَنَّ علىٰ عبادِهِ بالغفلةِ عنِ الموتِ ، ولولا الغفلةُ . . ما تهنَّؤُوا بعيشٍ ، ولا قامَتْ بينَهُمُ الأسواقُ(٣) .

وقالَ الحسنُ : السهوُ والأملُ نعمتانِ عظيمتانِ علىٰ بني آدمَ ، ولولاهُما . . ما مشى المسلمونَ في الطرقِ(٤) .

وقالَ الثوريُّ : بلغَني أنَّ الإنسانَ خُلقَ أحمقَ ، ولولا ذلكَ . . لَمْ يهنأْهُ العيشُ(٥) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٣١) عن الحسن مرسلاً .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٤٦) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٢١٠) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٣٠) بلفظ : « وجدت الغفلة التي ألقى الله عز وجلَّ في قلوب الصديقين من خلقه رحمةً رحمهم بها ، ولو ألقىٰ في قلوبهم من الخوف علىٰ قدر معرفتهم به . . ما هنأهم العيش » .

(٤) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ١٦٤) .

(٥) رواه البيهقي في « الشعب » (١٠٣١) .

وقالَ سعيدُ بنُ عبدِ الرحمـٰنِ : إنَّما عُمِّرَتِ الدنيا بقلَّةِ عقولِ أهلِها(١) .

وقالَ سلمانُ الفارسيُّ رضيَ اللهُ عنهُ : (ثلاثٌ أعجبَتْنِي حتىٰ أضحكَتْنِي : مؤمِّلُ الدنيا والموتُ يطلبُهُ ، وغافلٌ وليسَ يُغفَلُ عنهُ ، وضاحكٌ ملءَ فيهِ ولا يدري أساخطٌ ربُّ العالمينَ عليهِ أمْ راضٍ ، وثلاثٌ أحزنَتْنِي حتىٰ أبكَتْنِي : فراقُ الأحبَّةِ محمدٍ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وحزبِهِ ، وهولُ المطلعِ ، والوقوفُ بينَ يدي ربِّي ولا أدري إلى الجنَّةِ يُؤمرُ بي أوْ إلى النَّارِ)(٢) .

وقالَ بعضُهُمْ : رأيتُ زرارةَ بنَ أبي أوفىٰ بعدَ موتِهِ في المنامِ ، فقلتُ : أيُّ الأعمالِ أبلغُ عندكُمْ ؟ قالَ : التَّوكلُ وقصرُ الأملِ(٣) .

وقالَ الثوريُّ : الزُّهدُ في الدنيا قِصرُ الأملِ ، ليسَ بأكلِ الغليظِ ولا لبسِ العباءةِ(٤) .

وسألَ المفضَّلُ بنُ فضالةَ ربَّهُ أنْ يرفعَ عنهُ الأملَ ، فذهبَتْ عنهُ شهوةُ الطعامِ والشرابِ ، ثمَّ دعا ربَّهُ فردَّ عليه الأملَ ، فرجعَ إلى الطعامِ والشرابِ(٥) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٢٧) .

(٢) رواه أحمد في « الزهد » (٨٣٧) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢٠٧) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٣٠) .

(٤) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/٣٨٦) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٣٣) .

وقيلَ للحسنِ : يا أبا سعيدٍ ؛ ألا تغسلُ قميصَكَ ؟! فقالَ : الأمرُ أعجلُ مِنْ ذلكَ(١) .

وقالَ الحسنُ : الموتُ معقودٌ بنواصِيكُمْ ، والدنيا تُطوىٰ مِنْ ورائِكُمْ(٢) .

وقالَ بعضُهُمْ : أنا كرجلٍ مادٍّ عنقَهُ والسيفُ عليهِ ينتظرُ متىٰ تُضربُ عنقُهُ(٣) .

وقالَ داوودُ الطَّائيُّ : لوْ أمَّلتُ أنْ أعيشَ شهراً . . لرأيتُني قدْ أتيتُ عظيماً ، وكيفَ أؤمِّلُ ذلكَ وأرىٰ الفجائعَ تغشى الخلائقَ في ساعاتِ الليلِ والنَّهارِ ؟!(٤) .

وحُكيَ أنَّهُ جاءَ شقيقٌ البلخيُّ إلىٰ أستاذٍ لهُ يُقالُ لهُ : أبو هاشمٍ الرمانيُّ وفي طرفِ كسائِهِ شيءٌ مصرورٌ ، فقالَ لهُ أستاذُهُ : أيشٍ هـٰذا الذي معَكَ ؟ فقالَ : لوزاتٌ دفعَهَا إليَّ أخٌ لي وقالَ : أحبُّ أنْ تفطرَ عليهَا ، فقالَ : يا شقيقُ ؛ وأنتَ تحدِّثُ نفسَكَ أنَّكَ تبقىٰ إلى الليلِ ؟! لا كلَّمْتُكَ أبداً ، قالَ : فأغلقَ في وجهي البابَ ودخلَ(٥) .

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٧٠) .
(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٧١) .
(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٤١) .
(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٤٢) .
(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » . « إتحاف » (١٠/ ٢٤١) .

وقالَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ رحمةُ اللهِ عليهِ في خطبتِهِ : إنَّ لكلِّ سفرٍ زاداً لا محالةَ ، فتزوَّدُوا لسفرِكُمْ مِنَ الدنيا إلى الآخرةِ التَّقوىٰ ، وكونوا كمَنْ عاينَ ما أعدَّ اللهُ مِنْ ثوابِهِ وعقابِهِ .. ترغبُوا وترهبُوا ، ولا يطولَنَّ عليكُمُ الأمدُ فتقسوَ قلوبُكُمْ ، وتنقادُوا لعدوِّكُمْ ؛ فإنَّهُ واللهِ ؛ ما بُسطَ أملُ مَنْ لا يدري لعلَّهُ لا يصبحُ بعدَ مسائِهِ ولا يمسي بعدَ صباحِهِ ، وربَّما كانتْ بينَ ذلكَ خطفاتُ المنايا ، وكمْ رأيتُ ورأيتُمْ مَنْ كانَ بالدنيا مغترّاً ، وإنَّما تقرُّ عينُ مَنْ وثقَ بالنَّجاةِ مِنْ عذابِ اللهِ تعالىٰ ، وإنَّما يفرحُ مَنْ أمِنَ مِنْ أهوالِ القيامةِ ، فأمَّا مَنْ لا يداوي كَلْماً إلاَّ أصابَهُ جرحٌ مِنْ ناحيةٍ أخرىٰ .. فكيفَ يفرحُ ؟! أعوذُ باللهِ مِنْ أنْ آمرَكُمْ بما أنهىٰ عنهُ نفسي ، فتخسرَ صفقتي وتظهرَ عيبتي ، وتبدوَ مسكنتي في يومٍ يبدو فيهِ الغنىٰ والفقرُ ، والموازينُ فيهِ منصوبةٌ ، لقدْ عُنيتُمْ بأمرٍ لوْ عُنيَتْ بهِ النُّجومُ .. لانكدرَتْ ، ولوْ عُنيَتْ بهِ الجبالُ .. لذابَتْ ، ولوْ عُنيَتْ بهِ الأرضُ .. لتشقَّقَتْ ، أمَا تعلمونَ أنَّهُ ليسَ بينَ الجنَّةِ والنَّارِ منزلةٌ ، وأنَّكُمْ صائرونَ إلىٰ إحداهُما ؟!(١) .

وكتبَ رجلٌ إلىٰ أخٍ لهُ : **أمَّا بعدُ** : فإنَّ الدنيا حلمٌ ، والآخرةَ يقظةٌ ، والمتوسطَ بينَهُما الموتُ ، ونحنُ في أضغاثِ أحلامٍ ، والسَّلامُ(٢) .

وكتبَ آخرُ إلىٰ أخٍ لهُ : إنَّ الحزنَ على الدنيا طويلٌ ، والموتَ مِنَ

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٢٩١ ـ ٢٩٢) ، وفيه : (عيلتي) بدل (عيبتي) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٥٢) .

الإنسانِ قريبٌ ، وللنَّقصِ في كلِّ يومٍ منهُ نصيبٌ ، وللبلىٰ في جسمِهِ دبيبٌ ، فبادِرْ قبلَ أنْ تُنادَىٰ بالرَّحيلِ ، والسلامُ(١) .

وقالَ الحسنُ : كانَ آدمُ عليهِ السَّلامُ قبلَ أنْ يُخطِىءَ أملُهُ خلفَ ظهرِهِ ، وأجلُهُ بينَ عينَيْهِ ، فلمَّا أصابَ الخطيئةَ . . حُوِّلَ فجُعلَ أملُهُ بينَ عينَيْهِ ، وأجلُهُ خلفَ ظهرِهِ(٢) .

وقالَ عبيدُ اللهِ بنُ شميطٍ : سمعتُ أبي يقولُ : أيُّها المغترُّ بطولِ صحتِهِ ، أمَا رأيتَ ميتاً قَطُّ مِنْ غيرِ سقمٍ ؟! أيُّها المغترُّ بطولِ المهلةِ ؛ أمَا رأيتَ مأخوذاً قطُّ مِنْ غيرِ عدةٍ ؟! إنَّكَ لوْ فكَّرتَ في طولِ عمرِكَ . . لنسيتَ ما قدْ تقدَّمَ مِنْ لذَّاتِكَ ، أبالصِّحَّةِ تغترونَ ، أمْ بطولِ العافيةِ تمرحونَ ، أمِ الموتَ تأمنونَ ، أمْ علىٰ ملكِ الموتِ تجترئُونَ ؟! إنَّ ملكَ الموتِ إذا جاءَ . . لا يمنعُهُ منكَ ثروةُ مالِكَ ، ولا كثرةُ احتشادِكَ ، أما علمتَ أنَّ ساعةَ الموتِ ذاتُ كربٍ وغصصٍ وندامةٍ على التفريطِ ؟! ثمَّ يقولُ : رحمَ اللهُ عبداً عملَ لما بعدَ الموتِ ، رحمَ اللهُ عبداً نظرَ لنفسِهِ قبلَ نزولِ الموتِ(٣) .

وقالَ أبو زكريا التيميُّ : بينَما سليمانُ بنُ عبدِ الملكِ في المسجدِ

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ١٧ ـ ١٨) وفيه : (وللنفس) بدل (وللنقص) ، وبعد قوله : (بالرحيل) : (واجتهد في العمل في دار الممر قبل أن ترحل إلىٰ دار المقر) .

(٢) رواه أحمد في « الزهد » (٢٦٢) ، وابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٦٠) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٦٧) ، وفي غير (ف) : (عبد الله بن شميط) .

الحرامِ ؛ إذْ أُتِيَ بحجرٍ منقورٍ ، فطلبَ مَنْ يقرؤُهُ ، فأُتِيَ بوهبِ بنِ منبِّهٍ ؛ فإذا فيهِ : ابنَ آدمَ ؛ إنَّكَ لوْ رأيتَ قربَ ما بقيَ مِنْ أجلِكَ . . لزهدتَ في طولِ أملِكَ ، ولرغبتَ في الزيادةِ مِنْ عملِكَ ، ولقصرتَ مِنْ حرصِكَ وحيلِكَ ، وإنَّما يلقاكَ غداً ندمُكَ لوْ قدْ زلَّتْ بكَ قدمُكَ ، وأسلمَكَ أهلُكَ وحشمُكَ ، وفارقَكَ الولدُ والقريبُ ، ورفضَكَ الوالدُ والنَّسيبُ ، فلا أنتَ إلىٰ دنياكَ عائدٌ ، ولا في حسناتِكَ زائدٌ ، فاعملْ ليومِ القيامةِ قبلَ الحسرةِ والنَّدامةِ ، قالَ : فبكىٰ سليمانُ بكاءً شديداً(١) .

وقالَ بعضُهُمْ : رأيتُ كتاباً مِنْ محمَّدِ بنِ يوسفَ إلىٰ عبدِ الرَّحمـٰنِ بنِ يوسفَ : سلامٌ عليكَ ، فإنِّي أحمدُ اللهَ إليكَ الذي لا إلـٰهَ إلاَّ هوَ ، أمَّا بعدُ : فإنِّي أحذِّرُكَ متحوَّلَكَ مِنْ دارِ مُهلتِكَ إلىٰ دارِ إقامتِكَ وجزاءِ أعمالِكَ ، فتصيرُ في قرارِ باطنِ الأرضِ بعدَ ظاهرِهَا ، فيأتيكَ منكرٌ ونكيرٌ فيقعدانِكَ وينتهرانِكَ ، فإنْ يكنِ اللهُ معكَ . . فلاَ بأسَ ولاَ وحشةَ ولاَ فاقةَ ، وإنْ يكنْ غيرُ ذلكَ . . فأعاذَني اللهُ وإياكَ مِنْ سوءِ مصرَعٍ ، وضيقِ مضجعٍ ، ثمَّ تبلغُكَ صيحةُ الحشرِ ونفخُ الصُّورِ ، وقيامُ الجبَّارِ جلَّ جلالُهُ لفصلِ قضاءِ الخلائقِ ، وخلاءِ الأرضِ مِنْ أهلِهَا ، والسماواتِ مِنْ سُكَّانِها ، فباحَتِ الأسرارُ ، وأُسعرَتِ النَّارُ ، ووُضعَتِ الموازينُ ، وجِيءَ بالنبيِّينَ والشهداءِ ، وقُضيَ بينَهُمْ بالحقِّ ، وقيلَ : الحمدُ للهِ ربِّ العالمينَ ، فكمْ مِنْ مفتضَحٍ

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٤/ ٦٩) .

ومستورٍ ؟! وكمْ مِنْ هالكٍ وناجٍ ؟! وكمْ مِنْ معذَّبٍ ومرحومٍ ؟! فيا ليتَ شِعري ! ما حالي وحالُكَ يومَئذٍ ؟! ففي هـٰذا ما هدمَ اللذاتِ ، وسلَّىٰ عنِ الشَّهواتِ ، وقصَّرَ عنِ الأملِ ، وأيقظَ النائمينَ ، وحذَّرَ الغافلينَ ، أعانَنا اللهُ وإياكَ علىٰ هـٰذا الخطرِ العظيمِ ، وأوقعَ الدنيا والآخرةَ مِنْ قلبي وقلبِكَ موقعَهُمَا مِنْ قلوبِ المتقينَ ؛ فإنَّما نحنُ بهِ ولهُ ، والسَّلامُ[1] .

وخطبَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ رحمةُ اللهِ عليهِ فحمدَ اللهَ وأثنىٰ عليهِ وقالَ : (أيُّها النَّاسُ ؛ إنَّكُم لمْ تُخلقوا عبثاً ولنْ تُتركُوا سدىً ، وإنَّ لكمْ معاداً يجمعُكُمُ اللهُ فيهِ للحكمِ والفصلِ فيما بينَكُمْ ، فخابَ وشقيَ عبدٌ أخرجَهُ اللهُ مِنْ رحمتِهِ التي وسعَتْ كلَّ شيءٍ ، وجنَّتِهِ التي عرضُها السَّماواتُ والأرضُ ، وإنَّما يكونُ الأمانُ غداً لمَنْ خافَ واتقىٰ ، وباعَ قليلاً بكثيرٍ ، وفانياً بباقٍ ، وشقوةً بسعادةٍ ، ألا ترونَ أنَّكُم في أسلابِ الهالكينَ ، وسيخلفُهُ بعدَكُمُ الباقونَ ؟! ألا ترونَ أنَّكُم في كلِّ يومٍ تشيِّعونَ غادياً ورائحاً إلى اللهِ عزَّ وجلَّ ، قدْ قضىٰ نحبَهُ وانقطعَ أملُهُ ، فتضعونَهُ في بطنِ صدعٍ مِنَ الأرضِ غيرَ موسَّدٍ ولا ممهَّدٍ ، قدْ خلعَ الأسبابَ وفارقَ الأحبابَ وواجَهَ الحسابَ ؟! وايمُ اللهِ ؛ إنِّي لأقولُ مقالتي هـٰذهِ ولا أعلمُ عندَ أحدِكُمْ مِنَ الذنوبِ أكثرَ مما أعلمُ مِنْ نفسي ، ولكنَّها سننٌ مِنَ اللهِ عادلةٌ ، أمرَ فيها بطاعتِهِ ، ونهىٰ فيها عنْ معصيتِهِ ، وأستغفرُ اللهَ) ، ووضعَ كمَّهُ علىٰ وجهِهِ وبكىٰ حتىٰ بلَّتْ

---

[1] رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٦٩) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٢٣٦) .

دموعُهُ لحيتَهُ ، وما عادَ إلىٰ مجلسِهِ حتىٰ ماتَ(١) .

وقالَ القعقاعُ بنُ حكيمٍ : (قدِ استعددتُ للموتِ منذُ ثلاثينَ سنةً ، فلوْ أتاني . . ما أحببتُ تأخيرَ شيءٍ عَنْ شيءٍ)(٢) .

وقالَ الثوريُّ : (رأيتُ شيخاً في مسجدِ الكوفةِ يقولُ : أنا في هٰذا المسجدِ منذُ ثلاثينَ سنةً أنتظرُ الموتَ أنْ ينزلَ بي ، لوْ أتاني . . ما أمرتُهُ بشيءٍ ولا نهيتُهُ عنْ شيءٍ ، ولا لي علىٰ أحدٍ شيءٌ ، ولا لأحدٍ عندي شيءٌ)(٣) .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ ثعلبةَ : (تضحكُ ولعلَّ أكفانَكَ قدْ خرجَتْ مِنْ عندِ القصَّارِ ؟!)(٤) .

وقالَ أبو محمَّدِ بنُ عليٍّ الزاهدُ : (خرجنا في جنازةٍ بالكوفةِ ، وخرجَ فيها داوودُ الطَّائيُّ فانتبذَ فقعدَ ناحيةً وهيَ تُدفنُ ، فجئتُ فقعدتُ قريباً منهُ ، فتكلَّمَ فقالَ : مَنْ خافَ الوعيدَ . . قصرَ عليهِ البعيدُ ، ومَنْ طالَ أملُهُ . . ضعفَ عملُهُ ، وكلُّ ما هوَ آتٍ قريبٌ) .

واعلمْ يا أخي : أنَّ كلَّ شيءٍ يشغلُكَ عنْ ربِّكَ . . فهوَ عليكَ مشؤومٌ .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٧٢) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٢٩٥) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٧٨) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٧٩) .

(٤) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٤٦) ، والبيهقي في « الشعب » (٨٠٤) .

واعلم : أنَّ أهلَ الدنيا جميعاً مِنْ أهلِ القبورِ ، إنَّما يندمونَ علىٰ ما يخلفونَ ، ويفرحونَ بما يقدِّمونَ ، فما ندمَ عليهِ أهلُ القبورِ . أهلُ الدنيا عليهِ يقتتلونَ ، وفيهِ يتنافسونَ ، وعليهِ عندَ القضاةِ يختصمونَ⁽¹⁾ .

ورُوِيَ أنَّ معروفاً الكرخيَّ رحمةُ اللهِ عليهِ أقامَ الصلاةَ ، قالَ محمدُ بنُ أبي توبةَ : فقالَ لي : تقدَّمْ ، فقلتُ : إنِّي إنْ صلَّيتُ بكُمْ هٰذهِ الصلاةَ . . لمْ أصلِّ بكُمْ غيرَها ، فقالَ معروفٌ : وأنتَ تحدِّثُ نفسَكَ أنْ تصلِّيَ صلاةً أخرى ؟! نعوذُ باللهِ مِنْ طولِ الأملِ ، فإنَّهُ يمنعُ خيرَ العملِ⁽²⁾ .

وقالَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ رحمةُ اللهِ عليهِ في خطبتِهِ : (إنَّ الدنيا ليسَتْ بدارِ قرارِكُمْ ، دارٌ كتبَ اللهُ عليها الفناءَ ، وكتبَ علىٰ أهلِهَا الظعنَ مِنْها ، فكَمْ مِنْ عامرٍ موثقٍ عمَّا قليلٍ يخربُ ؟! وكَمْ مِنْ مقيمٍ مغتبطٍ عمَّا قليلٍ يظعنُ ؟! فأحسنوا رحمَكُمُ اللهُ منهَا الرِّحلةَ بأحسنِ ما يحضرُكُمْ مِنَ النقلةِ ، وتزوَّدوا ؛ فإنَّ خيرَ الزادِ التقوىٰ ، إنَّما الدنيا كفيءِ ظلالٍ قلصَ فذهبَ ، بينا ابنُ آدمَ في الدنيا ينافسُ وهو بها قريرُ العينِ ؛ إذْ دعاهُ اللهُ بقدرِهِ ، ورماهُ بيومِ حتفِهِ فسلبَهُ آثارَهُ ودنياهُ ، وصيَّرَ لقومٍ آخرينَ مصانعَهُ ومغناهُ ، إنَّ الدنيا لا تسرُّ بقدرِ ما تضرُّ ، إنَّها تسرُّ قليلاً وتحزنُ طويلاً)⁽³⁾ .

وعنْ أبي بكرٍ الصِّديقِ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُ : أنَّهُ كانَ يقولُ في

---

(1) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٧/ ٣٥٧) .

(2) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١٠٢) .

(3) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٢٩٢) .

خطبتِهِ : (أينَ الوضاءةُ الحسنةُ وجوهُهُم المعجبونَ بشبابِهِم ؟! أينَ الملوكُ الذينَ بنوُا المدائنَ وحصَّنوها بالحيطانِ ؟! أينَ الذينَ كانوا يُعطونَ الغلبةَ في مواطنِ الحربِ ؟! قَدْ تضعضعَ بهِمُ الدهرُ فأصبحوا في ظلماتِ القبورِ ، الوحا الوحا ، ثمَّ النَّجا النَّجا)(١) .

* * *

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/٣٢٥) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠١١١) ، وقوله : (الوحا الوحا) أي : السرعة السرعة .

İkinci Bab

KISA EMELİN FAZÎLETİ

Resûl-i Ekrem (s.a.v.), Abdullah İbn Ömer'e (r.a.) hitâben:

إِذَا أَصْبَحْتَ فَلَا تُحَدِّثْ نَفْسَكَ بِالْمَسَاءِ وَإِذَا أَمْسَيْتَ فَلَا
تُحَدِّثْ نَفْسَكَ بِالصَّبَاحِ وَخُذْ مِنْ حَيَاتِكَ لِمَوْتِكَ وَمِنْ
صِحَّتِكَ لِسَقَمِكَ فَإِنَّكَ يَا عَبْدَ اللّٰهِ لَا تَدْرِي مَا اسْمُكَ غَدًا

"Sabaha çıktığın vakit akşama çıkacağını düşünme, akşama çıktığın vakit de sabahlayacağını hatırına getirme. Hayâtından ölümün ve sıhhatinden hastalığın için ayır. Ey Abdullah, yârın adının ne olacağını bilemezsin."[13] buyurmuştur.

Hz. Ali'den (r.a.) gelen rivâyette Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Sizin için en çok korktuğum iki kötü huydur. (Bunlar) *nefsinizin hevâsına uymak ve uzun kuruntudur. Hevâya uymak, insanı Hak'tan alıkoyar. Tûl-i emel ise dünya sevgisinden gelir. Allahu Teâlâ dünyayı, sevdiğine de buğz ettiğine de verir. Fakat bir kulunu sevdiği vakit, mutlak sûrette ona îmanı nasip eder. İyi biliniz ki dünya, arkasını çevirdi gitmek üzeredir. Âhiret ise bize yönelmiş yaklaşmaktadır. İyi biliniz ki, amel gününde hesâbınız olmayacağı gibi, hesap gününde de amelinizin olmayacağından korkulur."*[14] buyurmuştur.

---

[13] Buhârî ve İbn Hibban rivâyet etmişlerdir.

[14] İbn Ebî'd-Dünyâ Cabir'den (r.a.) rivayet etmiştir.

Ümmü Münzir'in rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.), bir akşam vakti bâzı kimselere hitâben: *"Ey insanlar, Allah'tan utanmıyor musunuz?"* buyurdu. Dinleyenler: "Niçin ya Resulâllah?" dediklerinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Zîra yiyeceğinizi toplar, ulaşamayacağınız uzun emeller peşinde koşar ve oturmayacağınız inşaatları yaparsınız."*[15] buyurdu.

Ebû Said el-Hudrî (r.a.) Üsâme b. Zeyd'den (r.a.) bir ay vâde ile yüz dînara bir cariye satın alır. Bunu duyan Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Bir ay vâde ile satın alan Üsâme'ye şaşmıyor musunuz? Üsâme tûl-i emel sahibidir. Nefsim yed-i kudretinde olan Allah'a yemin ederim ki, gözüm açıldığı zaman kapaklarını kapamadan öleceğimi, lokmayı yuttuğum vakit onu hazmetmeden öleceğimi düşünürüm. Ey Âdemoğulları, aklınız varsa kendinizi ölülerden sayın. Allah'a kasem ederim ki, size va'dedilen ölüm gelecek, ona engel olamayacaksınız."[16] buyurmuştur.

İbn Abbâs'ın (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.) su dökündüğü vakit hemen akabinde teyemmüm ederdi. Bir gün kendisine, "Yakında su var." dediğimde:

"Belki suya ulaşamam."[17] buyurmuştur.

Rivâyete göre bir gün Resûl-i Ekrem (s.a.v.) üç tane odun aldı. Birini önüne birini de yan tarafına dikti, diğerini de uzaklara attı. Sonra:

"Burada neyi temsil ettiğimi biliyor musunuz?" buyurdu. Ashâb: "Bildir, ya Resûlâllah" deyince Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Bu in-*

---

[15] İbn Ebi'd-Dünya ve Beyhakî rivâyet etmişlerdir.

[16] İbn Ebi'd-Dünya, Beyhakî ve Ebû Nuaym rivâyet etmişlerdir.

[17] İbn Mübarek, İbn Ebi'd-Dünya ve Bezzar rivâyet etmişlerdir.

san, bu da eceli, uzaklarda olan da emelidir. O, emellerinin peşinde koşar fakat eceli onu yakalar, emeline ulaşamaz."[18] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَثَلُ ابْنِ اٰدَمَ وَإِلٰى جَنْبِهِ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ مَنِيَّةً إِنْ أَخْطَأَتْهُ
الْمَنَايَا وَقَعَ فِي الْحَرَمِ

"Âdemoğlu, doksan dokuz ümit peşindedir. Umduklarını kaçırırsa ihtiyarlığa düşer."[19] buyurmuştur.

İbn Mes'ûd (r.a.) diyor: "Bu insan, bunlar da etrafını kuşatan tehlikeli ümitleridir. Açık olarak karşısındadırlar. Bu ümitlerden sonra ihtiyarlık, ihtiyarlıktan sonra da emeller gelir. O, açık ümitleri için çeşitli emeller besler. Şâyet umduğuna ulaşamazsa, ihtiyarlık onu öldürür."

Abdullah İbn Mes'ud (r.a.) diyor: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bize dört köşeli bir çizgi çizdi. Sonra ortasına düz bir çizgi daha çekti ve bu çizginin sağında solunda birçok çizgiler çizdi. Bunun üzerine ortadaki düz çizgi için: *"İşte bu, insandır."* etrafını kuşatan çizgi için de: *"Bu, eceldir. Bu taşradaki çizgiler de emelidir. Onların peşinde dolaşır. Birini kaybederse diğeri ile karşılaşır."*[20] buyurdu.

Enes'in (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Âdemoğlu ihtiyarladığı halde iki haslet kendisi ile kalır. Onlar da hırs ve tûl-i emeldir."* Diğer rivâyette: *"Âdemoğlu ihtiyarladığı halde kendisinde iki haslet gencelir. Onlar da mala ve ömre harîs olmaktır."*[21] buyurmuştur.

---

[18] Ahmed ve İbn Ebi'd-Dünyâ mürsel olarak rivâyet etmişlerdir.
[19] Tirmizî, Abdullah b. eş-Şıhhır'den rivâyet ile rivâyet etmiştir.
[20] Buhârî rivâyet etmiştir.
[21] İkinci rivâyet şekli, Müslim'den, birincisi ibn Ebi'd-Dünya'dan sahih sened ile.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Bu ümmetin evveli, yakin ve zühd sâyesinde kurtuldu. Sonu da cimrilik ve tûl-i emel sebebiyle helâk olacaktır."[22] buyurmuştur.

Denildi ki: **Îsâ aleyhisselâm** ihtiyar bir demircinin karşısında oturdu ve *"Allahım, bunun tûl-i emel arzusunu kes."* diye duâ etti. Bir de baktı ki adam çekici atmış bir kenarda otura kalmış, tabiî yapılacak iş de ortada kalmış. Bunu gören Îsâ aleyhisselâm:

"Yâ Rab, bunun emelini artır." diye duâ etmiş. Adam da tekrar çekici eline alarak işe başlamıştı. Bunun üzerine Îsâ aleyhisselâm ihtiyâra yaklaşarak, niçin işini bırakıp sonra başladığını sordu. İhtiyar: "Bir ara, ihtiyarladın daha ne kadar çalışacaksın. Artık işi bırak." diye hatırımdan geçti ve işi bıraktım. Sonra, "Canım yaşadığın müddetçe yemeğe ihtiyâcın var, böyle durmakla olmaz." diye düşündüm ve yeniden işe başladım." dedi.

Hasan diyor ki; Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Hepiniz cennete girmeyi sever misiniz?" buyurdu. Onlar: "Evet" demeleri üzerine Resul-i Ekrem:

"Emellerinizi kısaltın, ölümünüzü gözünüzün önüne getirin ve Allah'tan hakkıyla hayâ edin."[23] buyurdu.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) duâsında: *"Allahım, âhirete engel olan dünyadan, ölümün hayrına mâni olan hayattan ve amelin hayrını men eden emelden sana sığınırım."*[24] derdi.

Bu hususta diğer rivayetler:

---

22. İbn Ebi'd-Dünyâ İbn Luhay'a'dan, o da babasından, o da babasından rivâyet etti.
23. İbn Ebi'd-Dünyâ mürsel olarak rivâyet etmiştir.
24. İbn Ebi'd-Dünyâ rivâyet etmiştir.

Mitraf: "Ecelimin zamanını bilseydim, aklımın başımdan gideceğinden korkardım. Fakat Allahu Teâlâ lutfetti, bunu gizledi ve bize gafletini verdi. Eğer gaflet olmasaydı hiç kimse bir işine bakamazdı." dedi.

Hasan: "Gaflet ve emel, Âdemoğulları için iki büyük nîmettir. Eğer bunlar olmasaydı Müslümanlar sokaklarda yürüyemez hale gelirlerdi." demiştir.

Sevrî: "Öğrendiğime göre insan, ahmak olarak yaratılmıştır. Eğer ahmak olmayıp her şeyi inceden inceye düşünebilseydi hiç kimse geçimi için çalışamazdı." dedi.

Ebû Saîd b. Abdurrahman: "Dünya mâmûriyetini, adamlarının ahmaklığına medyundur." dedi.

Selmân-ı Farisî: "Üç şey beni hayrete düşürdü ve hattâ güldürdü. Bunlar; ölüm kendisini yakalamak üzere olduğu halde dünyalık peşinde olan, unutulmadığı halde kendisi gaflette bulunan. Rabbi kendisinden râzı olup olmadığını bilmediği halde ağız dolusu gülenlerdir. Üç şey de beni üzdü ve hattâ ağlattı. Bunlar da Hz. Muhammed ve onun mensubu dostların ayrılığı, kıyâmetin dehşeti, cennet veya cehenneme gitme düşüncesidir." dedi.

Zâtın birisi de: "Zürâre'yi ölümünden sonra rüyâmda gördüm ve kendisine: "Hangi amel, sizin için daha faydalı olmuştur?" diye sordum. O da: "Tevekkül ve kısa emeldir." dedi.

Sevrî: "Zâhidlik, kaba kumaş ve sûf giymek değildir. Zâhidlik, uzun emelleri atmaktır." dedi.

Mufaddal b. Fudale, emelden kurtulması için Allahu Teâlâ'ya duâ etti. Allahu Teâlâ da ondan yemek, içmek zevkini kaldırdı.

Sonra duâ etti ve: "Yâ Rab, bana emeli bahşet." dedi. Allahu Teâlâ bu dileğini de kabul etti ve yeyip içmesine döndü.

Hasan-ı Basrî'ye: "Gömleğini yıkasan iyi olur." diyenlere, "Benim daha önemli işim var." demiştir.

Yine **Hasan-ı Basrî**: "Ölüm boynunuza asılı, dünya ise ardınızda dürülmektedir." dedi.

Yine zâtın birisi: "Ben, kılıç karşısında boynunu uzatıp ne zaman kılıcı yiyeceğim diye bekleyen bir insan gibiyim." dedi.

Dâvud-ı Tâî: "Eğer bir ay müddetle yaşamayı umsam, büyük bir iş yapmış sayılırım. Nasıl bunu umayım ki, her gün insanların başına gelen felâketleri görmekteyim." dedi.

Hikâye edildiğine göre **Şakîk-i Belhî** hocası Ebû Hâşim er-Rummânî'yi ziyârete gitti. Hocası cebini kabarık görünce:

"Cebinde ne var?" diye sordu. O da:

"Dostlarımdan birisi bana bir miktar yardımda bulundu ve "Orucunu bunlarla açmanı arzu ederim." dedi. Bunun üzerine hocası:

"Demek sen akşama kadar yaşayacağını hatırından geçirebiliyorsun? O halde ben seninle artık konuşmam." dedi ve kapıyı yüzüme kapayarak içeri girdi.

Ömer b. Abdülazîz bir defa îrâd ettiği bir hutbesinde: "Her yolculuğun kendi özelliğine göre bir azlığı vardır. Âhiret yolculuğu için de takvayı azık alın. Allahu Teâlâ'nın hazırladığı mükâfat ve mücâzâtı görmüş gibi heves edin ve korkun. Tûl-i emele kapılmayın. Zîra tûl-i emel kalbinizi katılaştırır da düşmanınız olan şeytanın emrine girmiş olursunuz. Vallahi, akşama çıktığı vakit sabaha, sabaha çıktığı vakit akşama çıkacağını bilmeyen kimsenin emelleri önüne serilmez. Bu arada bâzı acele ümitleri ile karşılaşabilir. Gerek ben ve gerek siz dünyaya aldanmış nice insanlar gördük. Huzur, ancak Allah'ın azâbından emîn olanlar için, neşe ve sevinç de kıyâmetin zorluğunu atlatanlar içindir. Fakat kim ki, bir çıbanı iyice tedâvi etmezse, o başka taraftan patlak verir; böyleleri nasıl sevinsin? Kendimi men etmediğim şey ile size emretmekten Allah'a sığınırım. Çünkü o zaman kıyâmet günü benim satvetim kaybolur, kusurum açığa çıkar, rezîl ve perişan olurum. O günde zengin ve fakir meydâna çıkar, terâziler kurulur.

Öyle bir müşkilâtla karşılaşacaksınız ki, eğer yıldızlar bunlarla karşılaşsa kararıp dökülürlerdi. Dağlar dayanamaz, erirlerdi. Yer bu zorlukla karşılaşsa paramparça olurdu. Cennet ile cehennemden başka bir yer bulunmadığını ve bunlardan mutlaka birisine gideceğinizi biliyorsunuz." dedi.

Adamın biri kardeşliklerinden birine yazdığı mektupta: "Dünya uyku, âhiret ise uyanıklık âlemidir. Bunların arasında orta derecede, ölüm ve berzah halidir. Biz ise, uykuda gördüğümüz rüyâ hayâtı yaşıyoruz vesselâm."

Başka birisi de bir kardeşliğine: "Dünya için üzüntü uzun, halbuki ölüm insana yakındır. Her gün yokluğa doğru gitmektesin. O halde kalk da yolculuk var diye seslenilmeden önce kendine gel." demiştir.

Hasan-ı Basrî diyor: "Âdem aleyhisselâm hataya düşmeden önce, emeli ardında, eceli ise gözünün önünde idi. İşlediği hatadan sonra durumu değişti. Emelini önüne ve ecelini arkaya attı."

Abdullah b. Es-Sümeyt diyor ki, babam şöyle dedi: " Ey sıhhatine aldanan! Sapa sağlam bir insanın düşüp öldüğünü hiç görmedin mi? Ey ömrünün uzunluğuna aldanan! Vakti gelmeden kimsenin öldüğünü hiç görmedin mi? Eğer sen ömür boyu bunu düşünsen, geçmiş zevklerini unuturdun. Sıhhatine veya uzun süre yaşamana mı aldanıyorsun?

Ölümden emin mi oldun, yoksa ölüm meleğine mi aldırış etmiyorsun? İyi bil ki ölüm meleği geldiği vakit onu servet ve adamlarından hiç kimse önleyemez. Ölüm ânının gam, gussa, keder, hasret ve nedâmet olduğunu bilmiyor musun? Sonra ölüm ötesi için çalışan kula Allah rahmet etsin. Allah o kula rahmet etsin ki, ölüm gelip çatmadan önce kendine bakmış ve hazırlanmıştır."

Ebû Zekeriya et-Teymî anlatıyor: "Süleyman b. Abdülmelik ile Mescid-i Haram'da bulunuyorduk. Birisi, içerisi oyulmuş ve yazılmış bir taş getirdi ve yazıyı okuyacak adam aradı. Vehb b. Münebbih geldi ve yazıyı şöyle okudu: "Ey Âdemoğlu, ömründen ne kadar kaldığını bilseydin dünyadan yüz çevirir ve biraz daha fazla amel etmeye gayret ederdin. Hırsını azaltırdın. Hâlbuki ölüm yarın sana gelecek, sürçmelerine seni pişmân edecek. Varlığından ve adamlarından seni sıyıracak, artık ne dünya adamı olacak ne de âhiretin için bir şey yapabileceksin. O halde hasret ve nedâmet gelmeden âhiretin için çalış." Bu yazıyı dinleyen Süleyman hüngür hüngür ağladı.

Yine birisi, "Yûsuf'un oğlu Muhammed'in, Yûsuf'un oğlu Abdurrahman'a yazdığı bir mektubunda şöyle söylediğini anlatıyor: "Sana selâm, ben senin için Allah'a hamd ederim. Bundan sonra, ben seni bu mühlet diyarından cezâ yeri olan âhiret ile korkuturum. Şimdi üzerinde yürüdüğün toprağın yakında içine gireceksin. Münker ve nekir melekleri sana sorular soracak. Allahu Teâlâ yardımcın olursa beis yoktur. Vahşet ve ihtiyaç da yoktur. Şâyet durum bunun aksine olursa, o dehşet, vahşet ve darlıktan Allah seni ve beni korusun.

Sonra seni haşir sayhasına ve nefh-ı sûre ulaştırır. Hakkında hüküm verilmek için Allah huzûruna çıkarılırsın. Yer, adamlarından boşalır. Göklerde kimse kalmaz. Gizli işler açığa çıkar. Cehennem kaynar. Mîzan kurulur. Peygamberler ve şehidler getirilip aralarında hak ile hükmedilir ve Allah'a hamd ederiz, derler. Nice rüsvây ve kepaze olanlar bulunduğu gibi, nicelerinin de kusurları gizlenir ve bahşedilir. Niceleri helâk olacak ve niceleri kurtulacaktır. Niceleri azâb olacak ve niceleri rahmete ulaşacaktır.

O günde acaba benim ve senin halimiz ne olacak? İşte bunları düşünmekte zevkleri yok etmek, şehvetlerden uzaklaşmak, emeli kısaltmak, uykudakileri uyarmak ve gafilleri korkutmak vardır. Allahu Teâlâ bizi ve sizi bu büyük tehlikelerden, dünya ve âhiretin sıkıntılarından korusun."

Ömr b. Abdülazîz bir hutbesinde Allahu Teâlâ'ya hamd ü senâ ettikten sonra şöyle dedi: "Ey insanlar, siz boş yere yaratılmadığınız gibi, başıboş da bırakılmış değilsiniz. Fasl u kazâ için toplanacağınız bir gün vardır. Her şeyi kuşatan rahmetinden, yer ve gökler kadar geniş olan cennetinden Allahu Teâlâ'nın uzaklaştırdığı kimse, hâib ve hâsir olmuştur. Yârının emini, bugünün korkanı ve takvâya sâhip olanıdır.

Dünyâyı verip âhireti alan, şekaveti verip saâdeti alandır. Helâke yönelenler arasında olduğunuzu biliyor musunuz? Siz gideceksiniz, yerinize başkaları gelecek. Her gün akşam sabah teçhiz edip âhirete yolcu ettiğiniz nice insanlar vardır. Onları döşeksiz, ışıksız mezara gömersiniz. Sebepler onlardan kalktı, dostlar ayrıldı, hesap başladı. Ben size bu tavsiyelerde bulunurken yemin ederim ki, hiçbirinizi kendimden daha fazla günahkâr görmüyorum. Ancak bu da Allahu Teâlâ'nın bir sünnetidir. Emr-i mâruf, nehy-i münker de vazifemdir. Allahu Teâlâ'dan mağfiret dilerim." Bunları söyledikten sonra kolunu yüzüne aldı, sakalı ıslanıncaya kadar ağladı ve ölünceye kadar bir daha meclise dönmedi.

Kamka' b. Hakim de: "Otuz yıldır ölüm için hazırlanmaktayım. Eğer ölüm şimdi kapıma gelse, şu veya bu işim var diye tehîrini istemem." demiştir.

Sevrî diyor: "Kûfe mescidinde bir ihtiyar ile karşılaştım. İhtiyar; "Otuz yıldır burada ölümümü beklemekteyim. Şâyet şu anda ölüm kapıma gelse ona bir şey emretmem ve bir şeyden de onu men etmem. Benim kimsede bir şeyim olmadığı gibi kimsenin de bende bir şeyi yoktur." dedi."

Abdullah b. Sa'lebe: "Belki de sarılacağın kefen dokunmuştur. Sen ise, hâlâ gülüp duruyorsun." demiştir.

Ebû Muhammed b. Ali ez-Zâhid: "Kûfe'de Dâvud-ı Tâî'nin de bulunduğu bir cenâze merasimine katıldım. Dâvud-ı Tâî'ye yakın bir yerde oturdum. Dâvud-ı Tâî: "Vaîdden korkana, uzak yakın gelir. Uzun emeller peşinde koşanın ameli zayıf olur ve her gelecek yakındır." dedi" demiştir.

Kardeşim, şurasını iyi bil ki, Rabbinden seni meşgul eden her şey şûmdur. Şurasını da unutma ki, dünyada olanların hepsi mezar adamlarıdır. Nihâyet geride bıraktıklarına nedâmet edecek ve ancak takdim ettiklerine sevineceklerdir. Mezardakilerin nedâmet ettikleri şeyler için dünyadakiler birbirini kırmaktadırlar. Onlar için birbirini çekemez ve durmadan mahkemelere başvururlar.

Rivâyet edildiğine göre **Mâruf-ı Kerhî** kamet etti ve Muhammed b. Ebî Sevbe'ye:

"Geç namazı kıldır." dedi. Muhammed:

"Ben size bu namazı kıldırırsam, ikinci namaz vaktine erişemem, ölürüm." dedi. Bunun üzerine Mâruf-ı Kerhî:

"Demek sen o vakte yetişeceğini düşünebiliyorsun. Bu gibi uzun emellerden Allah'a sığınırım. Zîra tûl-i emel insanı iyi amelden alıkoyar." dedi.

Ömer b. Abdülazîz bir hutbesinde: "Üzerinde yaşadığınız bu dünya, devamlı kalacağınız bir yer değildir. Allahu Teâlâ onun yok olmasına hükmetmiş ve üzerinde yaşayanların buradan göç etmelerini takdir etmiştir. Nice sağlam mâmureler vardır ki, yakında harâbeye döneceklerdir. Nice aldanmış ikamet sâhipleri var ki, yakında göç edeceklerdir. İyilik yapınız ki, en güzel şekilde buradan Allah'a göç edesiniz. Azığınızı alın; azığın hayırlısı takvâdır.

Dünya, bir bulut gölgesi gibidir, tez geçer. Âdemoğulları birbirini çekememekle uğraşıp dururken, o çeker gider. Allahu Teâlâ da kaderi ile insanı dâvet eder, onun eserlerini mahveder. Mevcut olanlar gider, yenileri gelir ve yeniden işe başlarlar. Dünyanın kârı, zararına muadil değildir. Onun neşesi az, üzüntüsü çoktur." dedi.

Ebû Bekir es-Sıddîk (r.a.) hutbesinde: "Nerede o parlak yüzler? Nerede o gençliğinde mağrûr olanlar? Nerede o kaleler inşâ eden hükümdarlar? Savaş alanlarında zaferden zafere koşan kumandanlar? Zaman onları yok etti. Nihâyet mezarın karanlığına karıştılar. Acele kurtuluşa koşun." dedi.

بيان السبب في طول الأمل وعلاجه

اعلمْ : أنَّ طولَ الأملِ لهُ سببانِ : أحدُهُما : الجهلُ ، والآخرُ : حبُّ الدنيا .

أمَّا حبُّ الدنيا : فهوَ أنَّهُ إذا أنسَ بها وبشهواتِهَا ولذَّاتِها وعلائقِها . . ثقلَ علىٰ قلبِهِ مفارقتُها ، فامتنعَ قلبُهُ عنِ الفكرِ في الموتِ الذي هوَ سببُ مفارقتِها ، وكلُّ مَنْ كرهَ شيئاً . . دفعَهُ عن نفسِهِ ، والإنسانُ مشغوفٌ بالأماني الباطلةِ ، فيمنِّي نفسَهُ أبداً بما يوافقُ مرادَهُ ، وإنَّما يوافقُ مرادَهُ البقاءُ في الدنيا ، فلا يزالُ يتوهمُهُ ويقدرُهُ في نفسِهِ ، ويقدرُ توابعَ البقاءِ وما يحتاجُ إليهِ مِنْ مالٍ وأهلٍ ودارٍ وأصدقاءَ ودوابَّ ، وسائرِ أسبابِ الدنيا ، فيصيرُ قلبُهُ عاكفاً علىٰ هـٰذا الفكرِ ، موقوفاً عليهِ ، فيلهوْ عنْ ذكرِ الموتِ ولا يقدِّرُ قربَهُ .

فإنْ خطرَ لهُ في بعضِ الأحوالِ أمرُ الموتِ والحاجةُ إلى الاستعدادِ لهُ . . سوَّفَ ووعدَ نفسَهُ وقالَ : الأيامُ بينَ يديكَ فإلىٰ أنْ تكبرَ ثمَّ تتوبَ ، وإذا كبرَ . . فيقولُ : إلىٰ أنْ تصيرَ شيخاً ، فإذا صارَ شيخاً . . قالَ : إلىٰ أنْ تفرغَ مِنْ بناءِ هـٰذهِ الدارِ وعمارةِ هـٰذهِ الضيعةِ ، أو ترجعَ مِنْ هـٰذهِ السفرةِ ، أوْ تفرغَ مِنْ تدبيرِ هـٰذا الولدِ وجهازِهِ وتدبيرِ مسكنٍ لهُ ، أو تفرغَ مِنْ قهرِ هـٰذا العدوِّ الذي يشمتُ بكَ ، فلا يزالُ يسوِّفُ ويؤخِّرُ ، ولا يخوضُ في شغلٍ إلاَّ ويتعلَّقُ بإتمامِ ذلكَ الشغلِ عشرةُ أشغالٍ أُخرَ ، وهـٰكذا على التدريجِ يؤخِّرُ

يوماً بعدَ يومٍ ، ويقضي بهِ شغلٌ إلىٰ شغلٍ ، بلْ إلىٰ أشغالٍ إلىٰ أنْ تختطفَهُ المنيَّةُ في وقتٍ لا يحتسبُهُ ، فتطولُ عندَ ذلكَ حسرتُهُ .

وأكثرُ أهلِ النار صياحُهُم مِنْ سوفَ ، يقولونَ : واحزناهُ مِنْ سوفَ ! والمسوِّفُ المسكينُ لا يدري أنَّ الذي يدعوهُ إلى التسويفِ اليومَ هوَ معَهُ غداً ، وإنَّما يزدادُ بطولِ المدةِ قوةً ورسوخاً ، ويظنُّ أنَّهُ يُتصوَّرُ أنْ يكونَ للخائضِ في الدنيا والحافظِ لها فراغٌ قطُّ ، وهيهاتَ ! ما فرغَ منها إلاَّ مَنِ اطَّرحَها .

فَما قَضَىٰ أَحَدٌ مِنْها لُبانَتَهُ　　وَما ٱنْتَهَىٰ أَرَبٌ إلاَّ إِلَىٰ أَرَبِ[1]

وأصلُ هٰذهِ الأماني كلِّها : حبُّ الدنيا والأنسُ بها ، والغفلةُ عنْ معنىٰ قولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أحبِبْ ما أحببتَ ؛ فإنَّكَ مفارقُهُ »[2] .

* * *

وأمَّا الجهلُ : فهوَ أنَّ الإنسانَ قدْ يعوِّلُ علىٰ شبابِهِ فيستبعدُ قربَ الموتِ معَ الشبابِ ، وليسَ يتفكَّرُ المسكينُ أنَّ مشايخَ بلدِهِ لو عُدُّوا . . لكانوا أقلَّ مِنْ عُشرِ رجالِ البلدِ ؛ وإنَّما قلُّوا لأنَّ الموتَ في الشبابِ أكثرُ ، فإلىٰ أنْ يموتَ شيخٌ يموتُ ألفُ صبيٍّ وشابٌّ ، وقدْ يستبعدُ الموتَ لصحتِهِ ، ويستبعدُ الموتَ فجأةً ، ولا يدري أنَّ ذلكَ غيرُ بعيدٍ ، وإنْ كانَ ذلكَ بعيداً . .

---

[1] البيت من البسيط ، وهو للمتنبي في « ديوانه بشرح العكبري » (١/ ٩٥) .

[2] رواه الحاكم في « المستدرك » (٤/ ٣٢٥) ، والطبراني في « الأوسط » (٤٢٩٠) عن سهل بن سعد رضي الله عنه .

فالمرضُ فجأةً غيرُ بعيدٍ ، وكلُّ مرضٍ فإنَّما يقعُ فجأةً ، وإذا مرضَ . . لمْ يكنِ الموتُ بعيداً .

ولوْ تفكَّرَ هـٰذا الغافلُ وعلمَ أنَّ الموتَ ليسَ لهُ وقتٌ مخصوصٌ مِنْ شبابٍ وشيبٍ وكهولةٍ ، ومِنْ صيفٍ وشتاءٍ ، وخريفٍ وربيعٍ ، ومِنْ ليلٍ ونهارٍ . . لعظُمَ استشعارُهُ واشتغلَ بالاستعدادِ لهُ ، ولكنَّ الجهلَ بهـٰذِهِ الأمورِ وحبَّ الدنيا دعوَاهُ إلىٰ طولِ الأملِ ، وإلى الغفلةِ عَنْ تقديرِ الموتِ القريبِ ، فهوَ أبداً يظنُّ أنَّ الموتَ يكونُ بينَ يديهِ ولا يقدِّرُ نزولَهُ بهِ ووقوعَهُ فيهِ ، وهوَ أبداً يظنُّ أنَّهُ يشيِّعُ الجنائزَ ولا يقدِّرُ أنْ تُشيَّعَ جنازتُهُ ؛ لأنَّ هـٰذا قد تكررَ عليهِ وألفَهُ وهوَ مشاهدةُ موتِ غيرِهِ ، فأمَّا موتُ نفسِهِ . . فلمْ يألفْهُ ، ولاَ يُتصورُ أنْ يألفَهُ ؛ فإنَّهُ لا يقعُ ، وإذا وقعَ . . لمْ يقعْ دفعةً أخرىٰ بعدَهُ ، فهوَ الأوَّلُ وهوَ الآخرُ .

وسبيلُهُ : أنْ يقيسَ نفسَهُ بغيرِهِ ، ويعلمَ أنَّهُ لا بدَّ وأنْ تُحملَ جنازتُهُ ويُدفنَ في قبرِهِ ، ولعلَّ اللبِنَ الذي يُغطَّىٰ بهِ لحدُهُ قدْ ضُرِبَ وفُرِغَ منهُ وهُوَ لا يدري ، فتسويفُهُ جهلٌ محضٌ .

وإذا عرفتَ أنَّ سببَهُ الجهلُ وحبُّ الدنيا . . فعلاجُهُ دفعُ سببِهِ .

أمَّا الجهلُ . . فيُدفعُ بالفكرِ الصَّافي مِنَ القلبِ الحاضرِ ، وسماعِ الحكمةِ البالغةِ مِنَ القلوبِ الطَّاهرةِ .

وأمَّا حبُّ الدنيا . . فالعلاجُ في إخراجِهِ مِنَ القلبِ شديدٌ ، وهوَ الدَّاءُ العضالُ الذي أعيا الأوَّلينَ والآخرينَ علاجُهُ ، ولا علاجَ لهُ إلاَّ الإيمانُ باليومِ

الآخرِ ، وبما فيهِ مِنْ عظيمِ العقابِ وجزيلِ الثَّوابِ ، ومهما حصلَ لهُ اليقينُ بذلكَ . . ارتحلَ عنْ قلبِهِ حُبُّ الدنيا ، فإنَّ حبَّ الخطيرِ هوَ الذي يمحوْ عنِ القلبِ حبَّ الحقيرِ ، فإذا رأىٰ حقارةَ الدنيا ونفاسةَ الآخرةِ . . استنكفَ أنْ يلتفتَ إلى الدنيا كلِّها وإنْ أُعطيَ ملكَ الأرضِ مِنَ المشرقِ إلى المغربِ ، فكيفَ وليسَ لكلِّ عبدٍ مِنَ الدنيا إلاَّ قدرٌ يسيرٌ مكدَّرٌ منغَّصٌ ؟! فكيفَ يفرحُ بهَا أو يترسخُ في القلبِ حبُّها معَ الإيمانِ بالآخرةِ ؟! فنسألُ اللهَ تعالىٰ أنْ يريَنا الدنيا كما أراها الصالحينَ مِنْ عبادِهِ .

ولا علاجَ في تقريرِ الموتِ في القلبِ مثلُ النظرِ إلىٰ مَنْ ماتَ مِنَ الأقرانِ والأشكالِ ، وأنَّهُمْ كيفَ جاءَهُمُ الموتُ في وقتٍ لم يحتسبوا ، أمَّا مَنْ كانَ مستعدّاً . . فقدْ فازَ فوزاً عظيماً ، وأمَّا مَنْ كانَ مغروراً بطولِ الأملِ . . فقدْ خسرَ خُسراناً مبيناً .

فلينظرِ الإنسانُ كلَّ ساعةٍ في أطرافِهِ وأعضائِهِ ، وليتدبَّرْ أنَّها كيفَ تأكلُها الديدانُ لا محالةَ ، وكيفَ تتفتَّتُ عظامُها ، وليتفكرْ أنَّ الدودَ يبدأُ بحدقتِهِ اليمنىٰ أوَّلاً أو باليسرى ؟ فما علىٰ بدنِهِ شيءٌ إلاَّ وهوَ طُعمةٌ للدودِ ، وما لهُ مِنْ نفسِهِ إلاَّ العلمُ والعملُ الخالصُ لوجهِ اللهِ تعالىٰ ، وكذلكَ يتفكَّرُ فيما سنوردُهُ مِنْ عذابِ القبرِ ، وسؤالِ منكرٍ ونكيرٍ ، ومِنَ الحشرِ والنشرِ وأهوالِ القيامةِ ، وفزعِ النداءِ يومَ العرضِ الأكبرِ ، فأمثالُ هٰذهِ الأفكارِ هيَ التي تجدِّدُ ذكرَ الموتِ علىٰ قلبِهِ ، وتدعوهُ إلى الاستعدادِ لهُ .

* * *

بيان مراتب الناس في طول الأمل وقصره

اعلمْ : أنَّ الخلقَ في ذلكَ يتفاوتونَ .

فمنهُمْ : مَنْ يأملُ البقاءَ ويشتهي ذلكَ أبداً ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ يَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ ﴾ .

* * *

ومنهُمْ : مَنْ يأملُ البقاءَ إلى الهرمِ ـ وهو أقصى العمرِ الذي شاهدَهُ ورآهُ ـ وهوَ الذي يحبُّ الدنيا حبّاً شديداً ، قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الشيخُ شابٌّ في حبِّ طلبِ الدنيا وإنِ التفَّتْ ترقُوَتاهُ مِنَ الكبرِ ، إلاَّ الذينَ اتقوا وقليلٌ ما هُمْ »(١) .

* * *

ومنهُمْ : مَنْ يأملُ إلىٰ سنةٍ ، فلا يشتغلُ بتدبيرِ ما وراءَ ذلكَ ، فلا يقدرُ لنفسِهِ وجوداً في عامٍ قابلٍ ، ولكن هـٰذا يستعدُّ في الصيفِ للشتاءِ ، وفي الشتاءِ للصيفِ ، فإذا جمعَ ما يكفيهِ لسنتِهِ . . اشتغلَ بالعبادةِ .

* * *

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٢٥٧) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢٢٣) من حديث أبي الدرداء رضي الله عنه موقوفاً ، وانظر « الإتحاف » (١٠/ ٢٥١) .

ومنهُمْ : مَنْ يأملُ مدةَ الصيفِ أوِ الشتاءِ ، فلا يدخرُ في الصيفِ ثيابَ الشتاءِ ، ولا في الشتاءِ ثيابَ الصيفِ .

* * *

ومنهُمْ : مَنْ يرجعُ أملُهُ إلىٰ يومٍ وليلةٍ ، فلا يستعدُّ إلاَّ لنهارِهِ ، وأمَّا للغدِ . . فلا ، قالَ عيسىٰ عليهِ السَّلامُ : لا تهتموا برزقِ غدٍ ، فإنْ يكنْ غدٌ مِنْ آجالِكُمْ . . فستأتي فيهِ أرزاقُكُمْ معَ آجالِكُمْ ، وإنْ لمْ يكنْ مِنْ آجالِكُمْ . . فلا تهتموا لآجالِ غيرِكُمْ(١) .

* * *

ومنهُمْ : مَنْ لا يجاوزُ أملُهُ ساعةً كما قالَ نبيُّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يا عبدَ اللهِ ، إذا أصبحتَ . . فلا تحدِّثْ نفسَكَ بالمساءِ ، وإذا أمسيتَ . . فلا تحدِّثْ نفسَكَ بالصباحِ »(٢) .

* * *

ومنهُمْ : مَنْ لا يقدِّرُ البقاءَ أيضاً ساعةً ، كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ

---

(١) رواه أحمد في « الزهد » عن سفيان بنحوه . « إتحاف » (١٠/ ٢٥١) ، وفي (أ) : (لأرزاق) بدل (لآجال) .

(٢) رواه بهـٰذا اللفظ مرفوعاً الروياني في « مسنده » (١٤١٨) ، وعبد الجبار الخولاني في « تاريخ داريا » (ص٩٦) ، ورواه موقوفاً على ابن عمر رضي الله عنهما البخاري (٦٤١٦) .

وسلَّمَ يتيمَّمُ معَ القدرةِ على الماءِ قبلَ مضيِّ ساعةٍ ويقولُ : « لعلِّي لا أبلغُهُ »⁽¹⁾ .

* * *

ومنهُمْ : مَنْ يكونُ الموتُ نصبَ عينيهِ كأنَّهُ واقعٌ بهِ ، فهوَ ينتظرُهُ ، وهـٰذا الإنسانُ هوَ الذي يصلي صلاةَ مودِّعٍ ، وفيهِ وردَ ما نُقلَ عنْ معاذِ بنِ جبلٍ رضيَ اللهُ عنهُ لمَّا سألَهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنْ حقيقةِ إيمانِهِ فقالَ : (ما خطوتُ خطوةً إلاَّ ظننتُ أنِّي لا أُتبعُها أخرىٰ)⁽²⁾ ، وكما نُقلَ عنِ الأسودِ وهوَ حبشيٌّ أنَّهُ كانَ يصلِّي ليلاً ويلتفتُ يميناً وشمالاً ، فقالَ لهُ قائلٌ : ما هـٰذا ؟! قالَ : أنتظرُ ملكَ الموتِ من أيِّ جهةٍ يأتيني .

* * *

فهـٰذه مراتبُ الناسِ ، ولكلٍّ درجاتٌ عندَ اللهِ ، وليسَ مَنْ أملُهُ مقصورٌ علىٰ شهرٍ كمنْ أملُهُ شهرٌ ويومٌ ، بلْ بينَهما تفاوتٌ في الدرجةِ عندَ اللهِ ؛ فإنَّ اللهَ لا يظلمُ مثقالَ ذرَّةٍ ، ومنْ يعملْ مثقالَ ذرَّةٍ خيراً . . يرهُ .

ثمَّ يظهرُ أثرُ قصرِ الأملِ في المبادرةِ إلى العملِ ، وكلُّ إنسانٍ يدَّعي أنَّهُ قصيرُ الأملِ وهو كاذبٌ ، وإنَّما يظهرُ ذلكَ بأعمالِهِ ؛ فإنَّه يعتني بأسبابٍ ربَّما

---

(1) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٢٩٢) ، وأحمد في « المسند » (١/٢٨٨) ، وابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٧) .

(2) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/٢٤٢) .

لا يحتاجُ إليها في سنةٍ ، فيدلُّ ذلكَ علىٰ طولِ أملِهِ ، وإنَّما علامةُ التوفيقِ أنْ يكونَ الموتُ نصبَ العينِ لا يغفلُ عنهُ ساعةً ، فيستعدَّ للموتِ الذي يردُ عليهِ في الوقتِ ، فإنْ عاشَ إلى المساءِ . . شكرَ اللهَ تعالىٰ علىٰ طاعتِهِ ، وفرحَ بأنَّهُ لم يضيِّعْ نهارَهُ ، بلِ استوفىٰ منهُ حظَّهُ وادَّخرَهُ لنفسِهِ ، ثمَّ يستأنفُ مثلَه إلى الصباحِ ، وهـٰكذا إذا أصبحَ ، ولا يتيسَّرُ هـٰذا إلاَّ لمَنْ فرَّغَ القلبَ عنِ الغدِ وما يكونُ فيهِ ، فمثلُ هـٰذا إذا ماتَ . . سعدَ وغنمَ ، وإنْ عاشَ . . سُرَّ بحسنِ الاستعدادِ ولذةِ المناجاةِ ، فالموتُ لهُ سعادةٌ ، والحياةُ لهُ مزيدٌ .

فليكنِ الموتُ علىٰ بالِكَ يا مسكينُ ؛ فإنَّ السيرَ حادٍ بكَ وأنتَ غافلٌ عنْ نفسِكَ ، ولعلَّكَ قدْ قاربتَ المنزلَ وقطعتَ المسافةَ ، ولا تكونُ كذلكَ إلاَّ بمبادرةِ العملِ اغتناماً لكلِّ نَفَسٍ أُمهلتَ فيهِ .

* * *

TÛL-İ EMELİN SEBEBİ VE İLACI

Bilmiş ol ki; tûl-i emelin iki sebebi vardır. Biri cehâlet, diğeri de dünya sevgisidir.

Dünya sevgisi şöyledir: insanoğlu dünya ile dünyanın şehvet ve zevkleri ile ünsiyet edip onunla ilgilendiği vakit, artık dünyadan ayrılmak ağırına gider. Dünyalıktan ayrılığın sebebi olan ölümü düşünmek bile istemez. İnsan, hoşuna gitmeyen bir şeyi kendinden uzaklaştırmak ister. Aynı zamanda insanoğlu birçok boş kuruntular ile de doludur. Arzusuna uygun birçok şeyler ister. Arzusuna uygun olan da dünyada uzun müddet yaşamaktır. Kendi kendine devamlı olarak yaşama kuruntuları yapar. Uzun müddet yaşamak için muhtaç olduğu ev, mal, evlâd, dost, binit ve diğer dünya sebeplerini hazırlamaya çalışır. Kalbi bunlara bağlanır durur. Ölümü unutur ve yaklaştığını düşünmez.

Şâyet bâzı vakit ölüm tehlikesi ile karşılaşırsa; "Dur bakalım daha vakit var." diye tövbeyi tehir ettirmeye çalışır. Büyüdüğü vakit; "Dur bakalım, daha ihtiyarlık var, o zaman yaparsın." der. İhtiyarladığı vakit; "Bu inşaatın var, şu âletin var, bu yolculuğun var, şu çocuğun var, düğün masrafı var, ev idâresi var, şu adamın husûmeti ve dâvaları var." derken günleri meşgale ile geçer. Biri biter diğeri eklenir ve âhiret için çalışmasını erteler. Nihâyet beklemediği anda ölüm kendisini yakalar. O vakit hasreti çoğalır fakat iş işten geçer.

Cehennemliklerin çoğunun feryâdı, bugün yapması gereken işi, yârına ertelemektendir. Vay bize bu tehirden derler. Zavallı adam, bugüne yârına tehir ettiği şey o bir gün de, onunla beraberdir. O sanır ki bu meşgaleden kurtulacak. Bilmez ki, dünya meşgalesinden ancak onu atanlar kurtulabilirler. Nitekim şâir:

"Kimse dünyada ihtiyacını bitirememiş; bir ihtiyacı tükenirken hemen diğeri yerini alır." demiştir.

Beslediği bütün bu ümitlerin aslı dünya sevgisinden, dünya ile ünsiyetten ve Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Kimi ve neyi seversen, sonunda ondan ayrılacaksın."* buyurduğunu bilmemekten gelir.

Tûl-i emelin ikinci sebebi olan cehâlete gelince; insan bâzen gençliğine güvenir de ölümünü uzak görür. Hâlbuki bu zavallı adam, memleketindeki ihtiyarların, gençlerin onda birinden az olduklarını, bunun sebebinin, ölümün genç yaşta daha çok olmasından ileri geldiğini düşünemez. Bir ihtiyar ölünceye kadar bin tane çocuk ve genç ölür. Bâzen de insan, sıhhatli olduğu için ölümü kendisine uzakta görür. Hâlbuki nice sağlam kimselerin ânî olarak öldüğünün farkında değildir. Şâyet ânî ölüm uzak bir ihtimal ise de ânî hastalık (hele zamanımızdaki trafik kazâları gibi) hiç uzak değildir. Her hastalık ânî gelir. Hastalık geldikten sonra da ölüm yaklaşmış olur.

Eğer bu gafil biraz düşünüp ölümün, çocukluk, gençlik ve ihtiyardık gibi yaş haddi, ilkbahar, yaz, sonbahar, kış gibi bir mevsimi, gece ve gündüz gibi muayyen bir vakti olmadığını bilse, aklını daha ziyade başına toplar ve ölüm için daha çok hazırlanırdı. Fakat bütün bunları bilmemesi ve dünya sevgisi, kendisini tûl-i emele ve yakında gelecek olan ölümden gaflete sürükler. O, daima ölümün daha ileride ve uzaklarda olduğunu bilir. Hemen ölümün pençesine düşeceğini düşünmez. Dâima kendisinin cenâze defnedeceğini sanır.

Çünkü bir kaç defa bununla karşılaşmış ve buna alışmıştır. O, daima başkasının öldüğünü görür. Kendi öleceğini hiç düşünmez ki, onunla ünsiyet etsin. Çünkü kendisi ölmedi. Ölse de bir defa ölecektir.

Bunun çaresi, kendisini ölenlerin yerine koymak ve bir gün kendi cenâzesinin de teşyî edileceğini, mezara konacağını ve belki de hazırlanmış bir mezara gireceğini düşünerek, "İleride yaparım" sözünün sırf cehalet olduğunu anlamaktır.

Bu, "İleride yaparım" sözünün sırf cehalet ve dünya sevgisi olduğunu bildikten sonra, bunun tedâvi çâresi, sebebini atmaktadır. Cehaletin tedâvisi de cân ü gönülden samimî düşünce ve temiz gönüllerden gelen hikmetli sözlerledir.

Dünya sevgisine gelince onu gönülden çıkarmak cidden zordur. O, öyle müzminleşmiş bir hastalıktır ki, gelmiş ve geçmişler onun tedavsinden âcizdirler. Bunun tek tedâvi çaresi var. O da, ahiret gününe ve oradaki büyük mükâfat ve mücazâta îmandır. Bu îmanı yakîn derecesine varıp kesin olarak buna inandığı vakit, artık yavaş yavaş dünya sevgisi kalbinden göç etmeye başlar. Çünkü önemli şeyi sevmek, önemsizi gönülden çıkarır. Dünyanın hakîr ve ahiretin nefis olduğunu anladıktan sonra ancak dünyaya iltifattan çekinir. Hattâ bütün dünyanın hükümrânlığı kendisine verilse de ona iltifat etmez olur. Nasıl iltifat etsin ki, onun zaten oradan az bir nasîbi vardır. Ebedî olan âhirete îmânı karşısında, daha dünyalık için nasıl sevinsin?

Sâlihlerin gördüğü gibi bizlere de dünyayı göstermesini Allah'tan dileriz. Ölümü hatırlamak için, emsâl ve akranın ölümlerini düşünmekten daha iyi bir çare yoktur. Nasıl ummadıkları bir zamanda onların öldüklerini düşünmelidir. Fakat ölüme hazırlıklı olan, o büyük kurtuluşa ulaşmıştır. Bunun aksine dünyaya aldanan da büyük hüsran ve zarar içindedir.

İnsan, her an kendi âzâlarında düşünmeli; nasıl böcek ve kurtların onları yiyeceklerini, kemiklerinin çürüyüp kül hâline geleceğini, kurtların nasıl önce sağ veya sol yanağından başlayacaklarını, bedenindeki her zerrenin bir böceğin yiyeceği olduğunu, kendisi için ancak ilim ve salih amelinin kalacağını düşünmelidir. Bunun gibi, ileride uğrayacağı kabir azabı, münker ve nekir sorgusu, haşir, neşir ve kıyametin dehşeti, hesaba gelin diye çağrısı ve benzerleri, kalbinde ölümü hatırlatıp ona hazırlayacak olan şeyleri düşünmelidir.

بيان المبادرة إلى العمل ، وحذر آفة التأخير

اعلمْ : أنَّ مَنْ لهُ أخوانِ غائبانِ ينتظرُ قدومَ أحدِهما في غدٍ ، وينتظرُ قدومَ الآخرِ بعدَ شهرٍ أو سنةٍ . . فلا يستعدُّ للذي يقدمُ إلىٰ شهرٍ أوْ سنةٍ ، وإنَّما يستعدُّ للذي ينتظرُ قدومَهُ غداً ، فالاستعدادُ نتيجةُ قربِ الانتظارِ ، فمَنِ انتظرَ مجيءَ الموتِ بعدَ سنةٍ . . اشتغلَ قلبُهُ بالمدَّةِ ونسيَ ما وراءَ المدَّةِ ، ثمَّ يصبحُ كلَّ يومٍ وهوَ منتظرٌ للسَّنةِ بكمالِهَا لا يُنقِصُ مِنْها اليومَ الذي مضىٰ ، وذلك يمنعُهُ مِنْ مبادرةِ العملِ أبداً ؛ فإنَّهُ أبداً يرىٰ لنفسِهِ متَّسعاً في تلكَ السنةِ ، فيؤخرُ العملَ كما قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما ينتظرُ أحدُكُم مِنَ الدنيا إلاَّ غنىً مطغياً ، أو فقراً منسياً ، أو مرضاً مفسداً ، أو هرماً مفنِّداً ، أو موتاً مجهزاً ، أوِ الدجالَ فالدجالُ شرُّ غائبٍ يُنتظرُ ، أو الساعة والساعةُ أدهىٰ وأمرُّ »⁽¹⁾ .

وقالَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما : قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لرجلٍ وهوَ يعظُهُ : « اغتنمْ خمساً قبلَ خمسٍ : شبابَكَ قبلَ هرمِكَ ، وصحتَكَ قبلَ سقمِكَ ، وغِناكَ قبلَ فقرِكَ ، وفراغَكَ قبلَ شغلِكَ ، وحياتَكَ قبلَ موتِكَ »⁽²⁾ .

---

(١) رواه الترمذي (٢٣٠٦) .

(٢) رواه الحاكم في « المستدرك » (٤/٣٠٦) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٧٦٧) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « نعمتانِ مغبونٌ فيهما كثيرٌ مِنَ النَّاسِ : الصحةُ ، والفراغُ »[١] أي : أنَّهُ لا يغتنمُهُما ، ثمَّ يعرفُ قدرَهُما عندَ زوالِهما .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ خافَ . . أدلجَ ، ومَنْ أدلجَ . . بلغَ المنزلَ ، ألا إنَّ سلعةَ اللهِ غاليةٌ ، ألا إنَّ سلعةَ اللهِ الجنَّةُ »[٢] .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « جاءَتِ الراجفةُ تتبعُهَا الرادفةُ ، جاءَ الموتُ بما فيهِ »[٣] .

وكانَ رسولُ الله صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إذا آنسَ مِنْ أصحابِهِ غفلةً أو غرةً . . نادىٰ فيهِمْ بصوتٍ رفيعٍ : « أتتكُمُ المنيةُ راتبةً لازمةً ، إمَّا بشقاوةٍ وإمَّا بسعادةٍ »[٤] .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أنا النذيرُ ، والموتُ المغيرُ ، والساعةُ الموعدُ »[٥] .

وقالَ ابنُ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُما : خرجَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ

---

(١) رواه البخاري (٦٤١٢) .

(٢) رواه الترمذي (٢٤٥٠) .

(٣) رواه الترمذي (٢٤٥٧) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١١٧) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٨٤) عن زيد السليمي مرسلاً .

(٥) رواه أبو يعلىٰ في « مسنده » (٦١٤٩) ، وابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١١٨) .

والشمسُ علىٰ أطرافِ السَّعفِ فقالَ : « ما بقيَ مِنَ الدنيا إلاَّ مثلُ ما بقيَ مِنْ يومِنَا هـٰذا في مثلِ ما مضىٰ منه »[1] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مثلُ الدنيا مثلُ ثوبٍ شُقَّ مِنْ أولِهِ إلىٰ آخرِهِ فبقيَ متعلقاً بخيطٍ في آخرِهِ ، فيوشكُ ذلكَ الخيطُ أنْ ينقطعَ »[2] .

وقالَ جابرٌ : كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إذا خطبَ فذكرَ الساعةَ . . رفعَ صوتَهُ ، واحمرَّتْ وجنتاهُ كأنَّهُ منذرُ جيشٍ يقولُ : صبَّحَتكُمْ ومسَّتْكُمْ ثمَّ يقولُ : « بُعثتُ أنا والساعةُ كهاتينِ » وقرنَ بينَ إصبعيهِ[3] .

وقالَ ابنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : تلا رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ﴿ فَمَن يُرِدِ ٱللَّهُ أَن يَهۡدِيَهُۥ يَشۡرَحۡ صَدۡرَهُۥ لِلۡإِسۡلَٰمِ ﴾ فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ النورَ إذا دخلَ الصدرَ . . انفسحَ » فقيلَ : يا رسولَ اللهِ ؛ هلْ لذلكَ مِنْ علامةٍ تُعرفُ ؟ قالَ : « نعمْ ، التجافي عنْ دارِ الغرورِ ، والإنابةُ إلىٰ دارِ الخلودِ ، والاستعدادُ للموتِ قبلَ نزولِهِ »[4] .

وقالَ السديُّ : ﴿ ٱلَّذِي خَلَقَ ٱلۡمَوۡتَ وَٱلۡحَيَوٰةَ لِيَبۡلُوَكُمۡ أَيُّكُمۡ أَحۡسَنُ عَمَلٗا ﴾ أيْ : أيُّكم

---

(١) رواه الحاكم في « المستدرك » (٢/ ٤٤٤) ، وأحمد في « المسند » (٢/ ١٣٣) ، وانظر « الإتحاف » (١٠/ ٢٥٥) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ١٣١) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٧٥٩) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١٢٤) ، ونحوه عند مسلم (٨٦٧) ، وفي (أ) : (عيناه) بدل (وجنتاه) وهي موافقة لما في « مسلم » ، وفي (ج) : (صبحتكم ومسيتكم) بدل (صبحتكم ومسَّتكم) .

(٤) رواه الحاكم في « المستدرك » (٤/ ٣١١) ، وابن أبي شيبة (٣٥٤٥٦) .

أكثرُ للموتِ ذكراً ، وأحسنُ لهُ استعداداً ، وأشدُّ منهُ خوفاً وحذراً(١) .

وقالَ حذيفةُ : ما مِنْ صباحٍ ولا مساءٍ . . إلاَّ ومنادٍ ينادي : أيُّها الناسُ ؛ الرحيلَ الرحيلَ ، وتصديقُ ذلكَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّهَا لَإِحْدَى ٱلْكُبَرِ ۞ نَذِيرًا لِّلْبَشَرِ ۞ لِمَن شَآءَ مِنكُمْ أَن يَتَقَدَّمَ أَوْ يَتَأَخَّرَ ﴾ أي : في الموتِ(٢) .

وقالَ سحيمٌ مولىٰ بني تميمٍ : جلستُ إلىٰ عامرِ بنِ عبدِ اللهِ وهوَ يصلي ، فأوجزَ في صلاتِهِ ثمَّ أقبلَ عليَّ فقالَ : أرحْني بحاجتِكَ ؛ فإني أبادرُ ، قلتُ : وما تبادرُ ؟ قالَ : ملكَ الموتِ رحمَكَ اللهُ ، قالَ : فقمتُ عنهُ وقامَ إلىٰ صلاتِهِ(٣) .

ومرَّ داوودُ الطائيُّ فسألَهُ رجلٌ عنْ حديثٍ فقالَ : دعْني إنَّما أبادرُ خروجَ نفسِي(٤) .

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (التُّؤدةُ في كلِّ شيءٍ خيرٌ إلاَّ في أعمالِ الآخرةِ)(٥) .

---

(١) رواه البيهقي في « الشعب » (١٠٣٠١) ، وابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١٣٢) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١٣٥) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١٣٦) .

(٤) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٧/ ٣٣٥ ـ ٣٣٦) .

(٥) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٦٧٦٩) ، وابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١٣٩) عن عمر رضي الله عنه موقوفاً ، ورواه الحاكم في « المستدرك » (١/ ٦٤) ، والبيهقي في « السنن الكبرىٰ » (١٠/ ١٩٤) من حديث سعد بن أبي وقاص مرفوعاً .

وقالَ المنذرُ : سمعتُ مالكَ بنَ دينارٍ يقولُ لنفسِهِ : ويحَكِ ! بادري قبلَ أن يأتيَكِ الأمرُ ، ويحَكِ ! بادري قبلَ أن يأتيَكِ الأمرُ . . حتىٰ كرَّرَ ذلكَ ستينَ مرةً أسمعُهُ ولاَ يرانِي⁽١⁾ .

وكانَ الحسنُ يقولُ في موعظتِهِ : المبادرةَ المبادرةَ ؛ فإنَّما هيَ الأنفاسُ لوْ حُبِسَتِ . . انقطعَتْ عنكُمْ أعمالُكُم التي تقربونَ بها إلى اللهِ عزَّ وجلَّ ، رحمَ اللهُ امرأً نظرَ لنفسِهِ وبكىٰ علىٰ ذنوبِهِ ، ثمَّ قرأَ هٰذهِ الآيةَ : ﴿ إِنَّمَا نَعُدُّ لَهُمْ عَدًّا ﴾ يعني : الأنفاسَ ، آخرُ العددِ خروجُ نفسِكَ ، آخرُ العددِ فراقُ أهلِكَ ، آخرُ العددِ دخولُكَ في قبرِكَ⁽٢⁾ .

واجتهدَ أبو موسى الأشعريُّ قبلَ موتِهِ اجتهاداً شديداً ، فقيلَ لهُ : لو أمسكتَ ورفقتَ بنفسِكَ بعضَ الرفقِ ، فقالَ : (إنَّ الخيلَ إذا أُرسلَتْ فقاربَتْ رأسَ مجراها . . أخرجَتْ جميعَ ما عندها ، والذي بقيَ مِنْ أجَلي أقلُّ مِن ذلكَ) ، قالَ : فلم يزلْ علىٰ ذلكَ حتىٰ ماتَ ، وكانَ يقولُ لامرأتِهِ : (شدِّي رحلَكِ ؛ فليسَ علىٰ جهنَّمَ معبرٌ)⁽٣⁾ .

وقالَ بعضُ الخلفاءِ علىٰ منبرِهِ⁽٤⁾ : (عبادَ اللهِ ؛ اتقوا اللهَ ما استطعتُمْ ،

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١٤٤) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١٤٦) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١٥١) .

(٤) وهو سيدنا علي رضي الله عنه .

وكونوا قوماً صيحَ بهم فانتبهوا ، وعلموا أنَّ الدنيا ليسَتْ لهم بدارٍ فاستبدلوا ، واستعِدُّوا للموتِ ، فقدْ أظلَّكُم ، وترحَّلوا ؛ فقدْ جَدَّ بكُمْ ، وإنَّ غايةً تنقصُها اللحظةُ وتهدِمُها الساعةُ لجديرةٌ بقصرِ المدةِ ، وإنَّ غائباً يجدُّ بِهِ الجديدانِ الليلُ والنَّهارُ لحريٌّ بسرعةِ الأوبةِ ، وإنَّ قادماً يحلُّ بالفوزِ أو الشقوةِ لمستحقٌّ لأفضلِ العدَّةِ ، فالتقيُّ عندَ ربِّهِ مَنْ ناصَحَ نفسَهُ ، وقدَّمَ توبتَهُ وغلَبَ شهوتَهُ ، فإنَّ أجلَهُ مستورٌ عنهُ ، وأملَهُ خادعٌ لهُ ، والشيطانَ موكَّلٌ بهِ ، يمنِّيهِ التوبةَ ليسوِّفَها ، ويزينُ لهُ المعصيةَ ليرتكبَهَا ، حتىٰ تهجمَ منيَّتُهُ عليهِ أغفلَ ما يكونُ عنهَا ، وإنَّه ما بينَ أحدِكُمْ وبينَ الجنَّةِ أو النَّارِ إلا الموتُ أن ينزلَ به ، فيا لها مِن حسرةٍ علىٰ ذي غفلةٍ أنْ يكونَ عمرُهُ عليهِ حجةً وأن ترديَهُ أيامُهُ إلىٰ شقوةٍ ! جعلَنا اللهُ وإيَّاكُم ممَّنْ لا تبطرُهُ نعمةٌ ، ولا تقصرُ بهِ عنْ طاعةِ اللهِ معصيةٌ ، ولا يحلُّ بهِ بعدَ الموتِ حسرةٌ ، إنَّهُ سميعُ الدعاءِ ، وإنَّهُ بيدِهِ الخيرُ دائماً فعَّالٌ لما يشاءُ)(١) .

وقالَ بعضُ المفسرينَ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿فَتَنتُمْ أَنفُسَكُمْ﴾ قال : بالشهواتِ واللذَّاتِ ، ﴿وَتَرَبَّصْتُمْ﴾ قالَ : بالتوبةِ ، ﴿وَٱرْتَبْتُمْ﴾ قالَ : شككتُم ، ﴿حَتَّىٰ جَآءَ أَمْرُ ٱللَّهِ﴾ قالَ : الموتُ ، ﴿وَغَرَّكُم بِٱللَّهِ ٱلْغَرُورُ﴾ قالَ : الشيطانُ(٢) .

وقالَ الحسنُ : (تصبَّروا وتشدَّدوا ؛ فإنَّما هيَ أيامٌ قلائلُ ، وإنَّما أنتُمْ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١٦١) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١٦٦) .

ركبٌ وقوفٌ يوشكُ أنْ يُدعى الرجلُ منكم فيجيبَ ولا يلتفتَ ، فانتقلوا بصالحِ ما بحضرتِكُمْ)⁽¹⁾ .

وقالَ ابنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (ما مِنْكُمْ مِنْ أحدٍ أصبحَ . . إلاَّ وهوَ ضيفٌ ومالُهُ عاريةٌ ، والضيفُ مرتحلٌ والعاريةُ مؤدَّاةٌ)⁽²⁾ .

وقالَ أبو عبيدةَ النَّاجيُّ : دخلنا على الحسنِ في مرضِهِ الذي ماتَ فيهِ فقالَ : (مرحباً بكُم وأهلاً ، وحيَّاكُمُ اللهُ بالسَّلامِ ، وأحلَّنا وإيَّاكُم دارَ المقامِ ، هـٰذهِ علانيةٌ حسنةٌ إن صبرتُم وصدقتُم واتقيتُم ، فلا يكنْ حظُّكُم مِنْ هـٰذا الخبرِ ـ رحمَكُمُ اللهُ ـ أنْ تسمعوهُ بهـٰذهِ الأذنِ وتخرجوهُ من هـٰذهِ الأذنِ ؛ فإنَّهُ مَنْ رأىٰ محمَّداً صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ . . فقد رآهُ غادياً ورائحاً لم يضع لبنةً علىٰ لبنةٍ ولا قصبةً علىٰ قصبةٍ ، ولكنْ رُفع لهُ علمٌ فشمَّرَ إليهِ ، الوحا الوحا ، النجا النجا ، علامَ تُعرِّجونَ ؟ أتيتُم وربِّ الكعبةِ كأنَّكم والأمرَ معاً ، رحمَ اللهُ عبداً جعلَ العيشَ عيشاً واحداً ، فأكلَ كسرةً ، ولبسَ خَلَقاً ، ولزقَ بالأرضِ ، واجتهدَ في العبادةِ ، وبكىٰ على الخطيئةِ ، وهربَ مِنَ العقوبةِ ، وابتغى الرحمةَ حتىٰ يأتيَهُ أجلُهُ وهوَ علىٰ ذلكَ)⁽³⁾ .

وقالَ عاصمٌ الأحولُ : قالَ لي فضيلٌ الرقاشيُّ وأنا أسائلُهُ : (يا هـٰذا ؛

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « محاسبة النفس » (٦٣) .

(٢) رواه الطبراني في « الكبير » (٩/ ١٠١) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ١٣٤) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١٧٦) ، وابن حبان في « الثقات » (٣/ ٣٢٧) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ١٥٤) .

لا يشغلَنَّكَ كثرةُ الناسِ عن نفسِكَ ؛ فإنَّ الأمرَ يخلصُ إليكَ دونَهُم ، ولا تقلْ : أذهبُ هٰهنا وهٰهنا فينقطعَ عنكَ النَّهارُ في لا شيءَ ، فإنَّ الأمرَ محفوظٌ عليكَ ، ولم ترَ شيئاً قطُّ أحسنَ طلباً ولا أسرعَ إدراكاً من حسنةٍ حديثةٍ لذنبٍ قديمٍ)⁽¹⁾ .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١٨٣) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/ ١٢٠) .

KURUNTULAR VE İNSANLARIN DERECELERİ

Bilmiş ol ki; insanlar bu hususlarda birbirinden farklıdırlar. Bir kısmı devamlı olarak dünyada kalmayı ister ve arzu eder. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de:

يَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ

"Her biri ömrünün bin yıl olmasını ister." (Bakara suresi, 2/96) buyrulmuştur.

Bir kısmı, ihtiyarlayıncaya kadar hayat sürmeyi ve en çok yaşayan insanlar kadar yaşamayı ister. Bu da dünyayı çok seven bir insandır. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلشَّيْخُ شَابٌّ فِي حُبِّ طَلَبِ الدُّنْيَا وَإِنْ اِلْتَفَّتْ تَرْقُوَتَاهُ مِنَ الْكِبَرِ إِلَّا الَّذِينَ اتَّقَوْا وَقَلِيلٌ مَا هُمْ

"Yaşlı adam, yaşlılığı sebebiyle boyun kemikleri birbirinden ayrılsa da dünyayı arama sevgisinde gençtir. Müttakîler müstesnâ, bunlar ise azdır."[25] buyurmuştur.

Bir kısmı da bir yıl daha yaşamak ister ve bu bakımdan daha ilerisi için meşgul olmaz. Çünkü gelecekte sağ kalacağını düşünmez ve adam, kış için yazın, yaz için de kışın hazırlanır. Bir yıllık nafakayı sağladı mı artık ilerisini düşünmeden ibâdeti ile meşgul olur. Bir kısmı da bir kış veya bir yaz yaşayacağını düşünür. Bunun için kışta ise yazlık, yazda ise kışlık nafaka telâşında olmaz.

---

[25] Buhârî ile Müslim'de: *"Yaşlı adam, yaşama arzusu ve dünya sevgisinde genç-tir."* şeklinde bir hadîs vardır.

Bir kısmının ümîdi yirmi dört saata iner. O yarınını düşünmez, ancak gününü gün etmeye bakar. Nitekim **Îsâ** aleyhisselâm: *“Yârını düşünmeyin, eğer ömrünüz var da yârına ulaşacaksanız, rızkınız da beraberinizdedir. Eğer ulaşmayacaksanız, âlemin rızkı için uğraşıp durmayın.”* demiştir.

Bir kısmı, bulunduğu saatten ileri geçeceğini düşünmez. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Ey Abdullah! Sabahladığın vakit akşama çıkacağını, akşamladığın vakit de sabaha çıkacağını düşünme.”* buyurmuştur.

Bir kısmı, bir saat dahi yaşayabileceğini düşünmez. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.) yakın mesâfede su varken *“Ona belki ulaşamam.”* diyerek teyemmüm etmiştir.

Bir kısmı da öldüm, ölüyorum diye ölümü, iki kaşı arasında bulundurur. O, her an ölümü beklemektedir. İşte, aile efradına vedâ eden gibi namaz kılan, bu adamdır.

Muaz b. Cebel’den (r.a.) gelen şu rivâyet bu gibiler hakkındadır. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’e: “Îmânın hakîkati nedir?” diye sorulduğunda: *“Attığın bir adımdan sonra ikinci adımı atacağını ümit etmemektir”* dedi. Yine Esved’den nakledilen de böyledir. O, gece namaz kılarken sağa sola iltifat ederdi. Sebebini soranlara, “Azrail’in hangi taraftan geldiğine bakıyorum.” derdi.

İşte insanların mertebeleri bu hususta bunlardır ve her birinin mertebesine göre Allah katında derecesi vardır. Bir ay, bir gün yaşamak ümîdinde olan ile yalnız bir ay yaşayabilirim diyen bir değildir, dereceleri farklıdır. Allahu Teâlâ kimseye zerre kadar zulmetmez. Zerre kadar iyilik yapan, mükâfatını görür. Sonra emelin azlığı amele koymakla kendini gösterir. Herkes; "Ben uzun emeller peşinde değilim." der, fakat yalancıdırlar.

Bunun doğruluğu amelinde belli eder. O, yıl içinde muhtaç olmadığı emeller peşindedir. Onun bu tutum ve davranışı, tûl-ı emelinin delîlidir. Muvaffak olmanın alâmeti de daima ölümü gözünün önünde bulundurup fırsatlarını ona göre değerlendirmek, akşama kadar yaşamışsa Allah'a şükre devâm etmek ve gündüzünü boşa kaybetmediğinin sevincini duymaktır. Akşamlayınca yeniden yine böylece hazırlanıp sabaha kadar çalışarak geleceği için azık edinmektir. Bu da ancak yarın ne olacağını düşünmeyenlere nasîp olur. İşte böyle davrananlar, öldüğü vakit saadet ve ganîmet içinde ölürler. Yaşarsa, daha fazla sermaye edineceğim diye sevinirler. Bu gibiler için ölüm saadet, hayat ise amel ve mükâfat da ziyâdeliktir.

Ey zavallı adam! Ölümü hatırından çıkarma. Zîra zamanın akışı, seni daima buna teşvik eder. Fakat ne yazık ki, sen hâlâ kendinden gafilsin. Belki son noktaya gelmişsin de hâlâ bundan haberin yoktur. Fırsatı ganîmet bilmen de ancak süratle amele yönelmen sâyesindedir.

AMELE KOŞMANIN FAZÎLETİ, TEHİRİN ÂFETİ

Şurasını iyi bil ki; bir adamın hâriçte iki kardeşi olsa, birisinin yârın, diğerinin ise en az bir ay sonra geleceğini bilse, elbette bir ay sonra gelecek olan için değil, yârın gelecek olan kardeşi için hazırlanır. Bunun gibi, ölümün daha bir yıl sonra geleceğini tahmin eden, bir yıl daha müddet var diyerek ölüm için hazırlanmaz da ameli tehîr eder. Bu, doğru değildir. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا يَنْتَظِرُ أَحَدُكُمْ مِنَ الدُّنْيَا إِلَّا غِنًى مُطْغِيًا أَوْ فَقْرًا مُنْسِيًّا
أَوْ مَرَضًا مُفْسِدًا أَوْ هَرَمًا مُقَيِّدًا أَوْ مَوْتًا مُجْهِزًا أَوِ الدَّجَّالَ
فَالدَّجَّالُ شَرٌّ غَائِبٌ يَنْتَظِرُ أَوِ السَّاعَةَ وَالسَّاعَةُ أَدْهَى وَأَمَرُّ

“Sizden her birinizin dünyadan beklediği ya azdırıcı zenginlik veya unutturucu yoksulluk yahut ifsâd edici hastalık veyahut bağlayıcı ihtiyarlık veya süratli ölüm veya deccaldır. Deccal beklenen bir kötülüktür, kıyâmet ise tez gelir.”[26] buyurmuştur. İbn Abbâs’ın (r.a.) rivâyetinde, bir adama nasîhat ederken, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Beş şeyden önce beş şeyi fırsat ve ganîmet bil. İhtiyarlık gelmeden gençliğini, hastalık gelmeden sıhhatini, yoksulluk gelmeden zenginliğini, meşguliyet gelmeden rahatlığını ve ölüm gelmeden hayatını ganîmet bil.”*[27] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[26] Tirmizî, Ebû Hüreyre’den (r.a.) rivâyet etmiş ve hasendir, demiştir.
[27] İbn Ebî’d-Dünyâ hasen isnad ile rivâyet etmiştir.

نِعْمَتَانِ مَغْبُونٌ فِيهِمَا كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ الصِّحَّةُ وَالْفَرَاغُ

"İki nîmet var ki, insanların çoğu bunlarda aldanmıştır. (Onlar da) *sıhhat ve huzurdur."*[28] buyurmuştur. Yâni bunlar elden gitmeden kıymetleri takdîr edilmez. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ خَافَ أَدْلَجَ وَمَنْ أَدْلَجَ بَلَغَ الْمَنْزِلَ أَلَا إِنَّ سِلْعَةَ اللّٰهِ
غَالِيَةٌ أَلَا إِنَّ سِلْعَةَ اللّٰهِ الْجَنَّةُ

"Korkan, geceden yol alır. Erken yol alan da, menziline varır. İyi bil ki Allah'ın metaı, hadden aşkındır. İyi bil ki, Allah'ın metaı cennettir."[29] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

جَاءَتِ الرَّاجِفَةُ تَتْبَعُهَا الرَّادِفَةُ وَجَاءَ الْمَوْتُ بِمَا فِيهِ

"Birinci defa sûra üflemek zamanı geldi. Onu, ikinci defa üflemek tâkip edecektir, ölüm de bütün ağırlığı ile gelmiştir."[30] buyurmuştur.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ashabının gaflete daldıklarını anladığı vakit onların arasında yüksek sesle:

"Gerçek sûrette ölüm size gelecek; ya saâdetle veya şekavetle sizi yakalayacaktır."[31] buyururdu. Yine Ebû Hüreyre'nin (r.a.) rivâyetinde, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[28] Buhârî İbn Abbâs'dan (r.a.) rivâyet etmiştir.

[29] Tirmizî, Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet etmiş ve hasendir, demiştir.

[30] Tirmizî, Ubeyy b. Kâ'b'dan (r.a.) rivâyet etmiş ve hasendir, demiştir.

[31] İbn Ebi'd-Dünyâ Zeyd-i Sülemî'den mürsel olarak rivâyet etmiştir.

“Ben bir korkutucuyum. Ölüm sizi yakalayacak, varacağınız yer de kıyâmettir.”[32] buyurdu.

İbn Ömer (r.a.) anlatıyor: “Bir gün güneşin hurma dallarına yükseldiği ve batmaya yöneldiği sırada çıka gelen Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

“Bugünkü güne nispetle akşama ne kadar vakit kaldı ise, dünya gününe nispetle kıyâmete de o kadar vakit kalmıştır.”[33] buyurdu.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

“Dünya, yukarıdan aşağı yırtılıp sonundaki bir dikiş ile birbirine tutan bir elbise gibidir. O dikiş de nerde ise kopmak üzeredir.”[34] buyurdu.

Câbir (r.a.) diyor ki; Resûl-i Ekrem (s.a.v.) hutbesinde kıyâmetten bahsettiği vakit âdeta bir orduyu korkuturcasına yanakları kızarır ve sesini yükseltirdi. Yine bir defa aynı edâ içinde:

“Aranızda sabahladım ve akşamladım. Benimle kıyâmet arasında (orta parmakla şehâdet parmağını göstererek) *bunların arasındaki mesafe farkı gibi mesafe kaldı.”*[35] buyurdu.

İbn Mes’ûd’un (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

فَمَنْ يُرِدِ اللّٰهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ

“Allah kimi doğru yola koymak isterse onun kalbini İslâmiyet’e açar.” (En’âm suresi, 6/125) âyetini okuduktan sonra: *“Îman nûru göğse girdiği vakit, göğsü genişler.”* buyurdu. “Bunun bir belirtisi var mı?" diye soranlara; *"Evet. Aldatıcı dünyadan uzaklaşmak, ebedî olan âhirete yönelmek ve gelmeden önce ölüm için hazırlanmaktır."*[36] buyurdu.

---

[32] İbn Ebi’d-Dünyâ isnad-ı leyyin ile rivâyet etmiştir.

[33] İbn Ebi’d-Dünyâ isnâd-ı hasen ile rivâyet etmiştir.

[34] İbn Ebi’d-Dünya Enes’den (r.a.) rivâyet etti, fakat sahih değildir.

[35] İbn Ebi’d-Dünyâ rivâyet etmiştir.

Süddî:

اَلَّذٖي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا

"Hanginizin daha iyi iş işlediğini belirtmek için ölümü ve dirimi yaratan O'dur." (Mülk suresi, 67/2) âyet-i celîlesinin tefsirinde, "Hanginiz daha çok ölümü anar, hanginiz daha çok onun için hazırlanır ve hanginiz daha çok ondan korkar?" demektir, demiştir.

Huzeyfe (r.a.) diyor ki: "Her akşam ve sabah bir münâdi; "Yolculuk var, yolculuk!" diye seslenir." Nitekim âyet-i celîlede:

إِنَّهَا لَإِحْدَى الْكُبَرِ نَذٖيرًا لِلْبَشَرِ لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَتَقَدَّمَ
أَوْ يَتَأَخَّرَ

"İçinizden öne geçmek veya geri kalmak isteyen kimseye, insanoğlunu uyarıcı olarak anlatılan cehennem büyük olaylardan biridir." (Müddessir suresi, 74/35-37) buyrulmuştur.

Benî Temîm'in âzâdlılarından Süheym diyor: "Amir b. Abdullah'ın yanına gitmiştim. Namaz kılıyordu. Oturdum. Acele ile namazını bitirdi ve:

"Çabuk ihtiyacını söyle. Çünkü benim acele işim var." dedi. Ben de:

"Hayrola, acelen nedir?" dedim. O:

---

[36] İbn Ebi'd-Dünyâ ve Hâkim rivâyet etmişlerdir. Hadis yukarıda da geçti.

"Azrâil aleyhisselâmı bekliyorum." dedi. Ve benim işimi bitirince yine hemen namaza başladı.

Dâvud-ı Tâî'ye birisi bir hadîsten sordu. Dâvud: "Beni bırak, ben, canımın bir an önce çıkması ile meşgulüm." dedi.

Hazret-i Ömer (r.a.): "Her şeyde teennî makbûl, yalnız âhiret amelinde acele makbuldür." demiştir.

Münzir: "Mâlik b. Dînar kendi kendine altmış defa; "Yazıklar olsun, kendine gel." deyip dururken saklı bir yerde kendisini dinliyordum." dedi.

Hasan va'z u nasihatinde: "Acele edin. Zîra nefesleriniz bir defa kesildi mi bir daha sizi Allah'a yaklaştıracak amelleri işleyemezsiniz. Allah o kimseye rahmet etsin ki, günahlarını hatırlayıp saydıktan sonra kendisi için ağlamıştır." dedi ve:

إِنَّمَا نَعُدُّ لَهُمْ عَدًّا

"Biz onlarına günlerini saydıkça sayıyoruz." (Meryem suresi, 19/84) âyetini okudu. "Son sayı, nefesin çıkması, son sayı, çoluk çocuktan ayrılması, son sayı, mezara girmesidir." dedi.

Ebû Mûsâ el-Eş'arî (r.a.) bu hususta o derece cehd ü gayret gösterirdi ki, dost ve ahbapları: "Kendine biraz acısan." diye tavsiyede bulunurlardı. O da: "Atlar koştuğu vakit son noktaya gelince, nasıl bütün imkânlarını kullanırsa, ben de son noktaya geldiğimden bütün imkânlarımı kullanmak mecburiyetindeyim." derdi ve bu hal üzerinde öldü. Bu zat hanımına: "Azığını hazırla. Cehennemin üzerinden geçilecek bir vâsıta yoktur." derdi.

Halifelerden birisi (Hz. Ali (r.a.)) minberde şöyle demiştir:

"Allah'ın kulları! Gücünüz yettiği kadar korunun, Allah'ın himâyesine girin ve Allah'tan korkun. Sayha ile uyarılan insanlar gibi olun ve biliniz ki, dünya bir mesken değil, onu değiştirin. Ölüm için hazırlanın, o sizi gölgelemiş bulunmaktadır. Ne yazık ki dünya sizi kendine çekti, yolunuzu kesti. Noksanlığın sonu, bir an ve yıkılması bir sâat meselesi olan bu dünya, kendisinde az durulmaya ve fazla meyil verilmemeye lâyıktır.

Bir gaib ki, gece ve gündüz onu çekmektedir. Süratle geri çekilmeye lâyıktır. Bir gelen ki, ya fevz u felâh veya şekavetle gelecektir. En üstün hazırlığa hak kazanmıştır.

Allah katında müttakî, kendi kendine öğüt verip tövbesini takdîm eden ve şehvetine galip olandır. Zîra ölüm ânı kendisinden saklanmıştır. Kuruntuları kendisini aldatmakta, şeytan yanından ayrılmamakta; "İleride tövbe edersin." diye kendisini kandırmakta ve irtikâb etmesi için isyânı kendisine süslemektedir. Böylece kuruntuları kendisini bastırır ve bulunduğu hâlinden habersiz kalır.

Şurası da bir gerçek ki, sizinle cennet veya cehennem arasında ölümden başka bir şey yoktur. Ömrü, kendi aleyhinde delîl olacak gaflet sahiplerine yazıklar olsun! Allah bizi ve sizi, nîmetler kendisini azdırmayan, isyânı kendisini Allah'a itaatten alıkoymayan, öldükten sonra hasret ve nedâmet duymayan kullarından eylesin. O, duâları işitir ve onlara icâbet eder. Hayırlar O'nun elindedir ve O, dilediği gibi tasarruf eder."

Allahu Teâlâ'nın buyurduğu:

فَتَنْتُمْ أَنْفُسَكُمْ وَتَرَبَّصْتُمْ وَارْتَبْتُمْ وَغَرَّتْكُمُ الْأَمَانِيُّ حَتّٰى
جَاءَ أَمْرُ اللّٰهِ وَغَرَّكُمْ بِاللّٰهِ الْغَرُورُ

“Kendinizi aldattınız, bize pusu kurdunuz, Allah’ın buyruğu gelene kadar dînde şüpheye düştünüz. Sizi kuruntular aldattı; sizi şeytanlar Allah’a karşı ayarttı.” (Hadîd suresi, 57/14) âyet-i celîlesinin tefsirinde; “Nefsinizi şehvet ve zevklerle aldattınız. İleride tövbe ederim diye beklettiniz. Şüphe ettiniz, ölüm gelinceye kadar ve böylece şeytan sizi aldattı.” denilmiştir.

Hasan-ı Basrî: “Sabredin, dişinizi sıkın, bunlar az günlerdir. Siz, bekletilen bir kafilesiniz. Umulur ki, sizden biriniz dâvete icâbet eder gider ve hiç de geriye dönüp bakmaz. Yanınızda bulunan sermayenin iyisi ile gidiniz.” dedi.

İbn Mes’ûd (r.a.) da: “Sizden sabaha çıkan herkes misafirdir. Elinde bulunan da emânettir. Yolcu yoluna devâm edecek, âriyet olarak aldığı şeyleri de sâhibine teslim edecektir.” demiştir.

Ebû Ubeydetü’l-Bâcî diyor ki: “Ölüm döşeğine yatan Hasan-ı Basrî’nin ziyâretine gitmiştik. Bizi hoş-beş ettikten, Allah’ın selâmı, cennet ve cemâli ile duâ ettikten sonra; “Sabreder, tasdîk eder ve takvâ sâhibi olursanız, o zaman bu dünya, açık ve güzel bir sâhadır. Allah size rahmet etsin. Bu söylediğim, bir kulağınızdan girip öbüründen çıkmasın. Zîra Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’i görenler bilirler ki o, akşam-sabah yolculuk için hazırlanıyordu.

Bunun için taş üstüne taş ve kamış üstüne kamış koymamıştır. Fakat onun için bir âlem yükseltildi ve o da ona doğru yükselmeye çalıştı. Acele edin, acele edin, kurtuluş yoluna gelin, kurtuluş yoluna gelin. Nerede duracaksınız? Kâbe’nin Rabbine kasem olsun ki, sizin gelişinizle gidişiniz bir gibidir. Allah o kula rahmet etsin ki, geçimini en idâreli şekilde temîn etmiş, günahlarına ağlamış, ikabdan uzaklaşmış, Allah’ın rahmetine yönelmiş ve ölünceye kadar bu halini devâm ettirmiştir.

Asım el-Ahvel de: "Fudayl-i Rakkâşî'den sormuştum. O da bana:

"Ey adam, insanların çokluğu sana kendini unutturmasın. Çünkü sen kendinden sorumlusun. Gelecek olan sanadır, onlara değil. Şuraya buraya giderim diyerek günlerini heder etme. Çünkü her şey aleyhinde muhafaza ediliyor. Geçmiş günahlarını yok edecek, yeni bir hasene yapmaktan daha güzel bir şeyin vâr olduğunu sanma." demiştir."

البَابُ الثَّالِثُ

في سكرات الموت ، وشدّته ، وما يُستحبّ من الأحوال عند الموت

اعلمْ : أنَّه لو لمْ يكنْ بينَ يديِ العبدِ المسكينِ كربٌ ولاَ هولٌ ولا عذابٌ سوىٰ سكراتِ الموتِ بمجرَّدها . . لكانَ جديراً بأن يتنغصَ عليهِ عيشُهُ ، ويتكدَّرَ عليهِ سرورُهُ ، ويفارقَهُ سهوُهُ وغفلتُهُ[1] ، وحقيقاً بأن تطولَ فيه فكرتُهُ ، ويعظمَ لهُ استعدادُهُ ، لا سيما وهو في كلِّ نفسٍ بصددِهِ ؛ كما قالَ بعضُ الحكماءِ : (كربٌ بيدِ سواكَ لا تدري متىٰ يغشاكَ) .

وقالَ لقمانُ لابنِهِ : (يا بنيَّ ؛ أمرٌ لا تدري متىٰ يلقاكَ . . استعدَّ لهُ قبلَ أنْ يفجاكَ) .

والعجبُ أنَّ الإنسانَ لو كانَ في أعظمِ اللذَّاتِ وأطيبِ مجالسِ اللهوِ فانتظرَ أن يدخلَ عليهِ جنديٌّ فيضربَهُ خمسَ خشباتٍ . . لتكدرَتْ عليهِ لذَّتهُ وفسدَ عليهِ عيشُهُ ، وهوَ في كلِّ نفَسٍ بصددِ أن يدخلَ عليهِ ملكُ الموتِ بسكراتِ النزعِ وهوَ عنهُ غافلٌ ! فما لهٰذا سببٌ إلاَّ الجهلُ والغرورُ .

* * *

واعلمْ : أنَّ شدةَ الألمِ في سكراتِ الموتِ لا يعرفُها بالحقيقةِ إلاَّ مَنْ

---

[1] في (أ ، ب ، د) : (شهوته) بدل (سهوه) .

ذاقَهَا ، ومَنْ لم يذقْهَا . . فإنَّما يعرفُها إمَّا بالقياسِ إلى الآلامِ التي أدركَها ، وإمَّا بالاستدلالِ بأحوالِ الناسِ في النزعِ علىٰ شدةِ ما هم فيهِ .

فأمَّا القياسُ الذي يشهدُ لهُ . . فهوَ أنَّ كلَّ عضوٍ لا روحَ فيهِ فلا يحسُّ بالألمِ ، فإذا كانَ فيهِ الروحُ . . فالمدرِكُ للألمِ هوَ الروحُ ، فمهما أصابَ العضوَ جرحٌ أو حريقٌ . . سرى الأثرُ إلى الروحِ ، فبقدرِ ما يسري إلى الروحِ يتألمُ ، والمؤلمُ يتفرقُ على اللحمِ والدمِ وسائرِ الأجزاءِ ، فلا يصيبُ الروحَ إلاَّ بعضُ الألمِ ، فإنْ كانَ في الآلامِ ما يباشرُ نفسَ الروحِ ولا يلاقي غيرَهُ . . فما أعظمَ ذلكَ الألمَ وما أشدَّهُ ! والنَّزعُ عبارةٌ عن مؤلمٍ نزلَ بنفسِ الروحِ فاستغرقَ جميعَ أجزائِهِ ، حتىٰ لمْ يبقَ جزءٌ من أجزاءِ الروحِ المنتشرِ في أعماقِ البدنِ إلاَّ وقدْ حلَّ بهِ الألمُ ، فلو أصابَتْهُ شوكةٌ . . فالألمُ الذي يجدُهُ إنَّما يجري في جزءٍ مِنَ الروحِ يلاقي ذلكَ الموضعَ الذي أصابَتْهُ الشوكةُ .

وإنَّما يعظمُ أثرُ الاحتراقِ لأنَّ أجزاءَ النَّارِ تغوصُ في سائرِ أجزاءِ البدنِ ، فلا يبقىٰ جزءٌ مِنَ العضوِ المحترقِ ظاهراً وباطناً إلاَّ وتصيبُهُ النَّارُ ، فتحسُّهُ الأجزاءُ الروحانيَّةُ المنتشرةُ في سائرِ أجزاءِ اللحمِ .

وأمَّا الجراحةُ . . فإنَّما تصيبُ الموضعَ الذي مسَّهُ الحديدُ فقطْ ، فكانَ لذلكَ ألمُ الجرحِ دونَ ألمِ النَّارِ .

فألمُ النزعِ يهجمُ علىٰ نفسِ الروحِ ويستغرقُ جميعَ أجزائِهِ ؛ فإنَّهُ المنزوعُ المجذوبُ مِنْ كلِّ عرقٍ مِنَ العروقِ ، وعصبٍ من الأعصابِ ، وجزءٍ مِنَ

الأجزاءِ ، ومفصلٍ مِنَ المفاصلِ ، ومِنْ أصلِ كلِّ شعرةٍ وبشرةٍ مِنَ الفَرْقِ إلى القدمِ ، فلا تسألْ عَنْ كربِهِ وألمِهِ ، حتىٰ قالوا : إنَّ الموتَ لأشدُّ مِنْ ضربٍ بالسيفِ ونشرٍ بالمناشيرِ وقرضٍ بالمقاريضِ ؛ لأنَّ قطعَ البدنِ بالسيفِ إنَّما يؤلمُ لتعلقِهِ بالروحِ ، فكيفَ إذا كانَ المتناولُ المباشرُ نفسَ الروحِ ؟!

وإنَّما يستغيثُ المضروبُ ويصيحُ لبقاءِ قوَّتِهِ في قلبِهِ وفي لسانِهِ ، وإنَّما انقطعَ صوتُ الميتِ وصياحُهُ معَ شدةِ ألمِهِ ؛ لأنَّ الكربَ قدْ بالغَ فيهِ وتصاعدَ علىٰ قلبِهِ ، وغلبَ كلَّ موضعٍ منهُ ، فهدَّ كلَّ قوةٍ ، وضَعَّفَ كلَّ جارحةٍ ، فلمْ يتركْ لهُ قوةَ الاستغاثةِ .

أمَّا العقلُ . . فقد غشيَهُ وشوشَهُ ، وأمَّا اللسانُ . . فقدْ أبكمَهُ ، وأمَّا الأطرافُ . . فقد ضعَّفَها ، ويودُّ لوْ قدرَ على الاستراحةِ بالأنينِ والصِّياحِ والاستغاثةِ ، ولكنَّهُ لا يقدرُ علىٰ ذلكَ ، فإنْ بقيَتْ فيهِ قوةٌ . . سمعتَ لهُ عندَ نزعِ الروحِ وجذبِهَا خُواراً وغرغرةً مِنْ حلقِهِ وصدرِهِ ، وقدْ تغيَّرَ لونُهُ واربدَّ حتىٰ كأنَّهُ ظهرَ منهُ الترابُ الذي هوَ أصلُ فطرتِهِ ، وقد جُذِبَ منهُ كلُّ عرقٍ علىٰ حيالِهِ ، فالألمُ منتشرٌ في داخلِهِ وخارجِهِ حتىٰ ترتفعَ الحدقتانِ إلىٰ أعالي أجفانِهِ ، وتتقلصَ الشفتانِ ويتقلصَ اللسانُ إلىٰ أصلِهِ ، وترتفعَ الأنثيانِ إلىٰ أعالي موضعِهما ، وتخضرَّ أناملُهُ ، فلا تسألْ عن بدنٍ يُجذبُ منهُ كلُّ عرقٍ مِنْ عروقِهِ ! ولوْ كانَ المجذوبُ عرقاً واحداً . . لكانَ ألمُهُ عظيماً ، فكيفَ والمجذوبُ نفسُ الروحِ المتألمِ لا مِنْ عرقٍ واحدٍ ، بل مِنْ جميعِ العروقِ ؟!

ثمَّ يموتُ كلُّ عضوٍ مِنْ أعضائِهِ تدريجاً ، فتبردُ أولاً قدماهُ ، ثمَّ ساقاهُ ، ثم فخذاهُ ، ولكلِّ عضوٍ سكرةٌ بعدَ سكرةٍ وكربةٌ بعدَ كربةٍ ، حتىٰ يبلغَ بها إلى الحلقومِ ، فعندَ ذلكَ ينقطعُ نظرُهُ عنِ الدنيا وأهلِها ، ويُغلقُ دونَهُ بابُ التوبةِ ، وتحيطُ بهِ الحسرةُ والندامةُ .

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ « تُقبلُ توبةُ العبدِ ما لم يغرغرْ »⁽¹⁾ .

وقالَ مجاهدٌ في قولهِ تعالىٰ : ﴿ وَلَيْسَتِ ٱلتَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ ٱلسَّيِّـَٔاتِ حَتَّىٰٓ إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ ٱلْمَوْتُ قَالَ إِنِّى تُبْتُ ٱلْـَٔنَ ﴾ قالَ : (إذا عاينَ الرسلَ . . فعندَ ذلكَ تبدو لهُ صفحةُ وجهِ ملكِ الموتِ ، فلا تسألْ عَنْ طعمِ مرارةِ الموتِ وكربِهِ عندَ ترادفِ سكراتِهِ !) .

ولذلكَ كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « اللهمَّ ؛ هوِّنْ علىٰ محمَّدٍ سكراتِ الموتِ »⁽²⁾ .

والنَّاسُ إنَّما يستعيذونَ منهُ ولا يستعظمونَهُ لجهلِهِم بهِ⁽³⁾ ؛ فإنَّ الأشياءَ قبلَ وقوعِها إنَّما تُدركُ بنورِ النبوةِ والولايةِ ، ولذلكَ عظمَ خوفُ الأنبياءِ عليهِمُ السلامُ والأولياءِ مِنَ الموتِ، حتىٰ قالَ عيسىٰ عليهِ السَّلامُ : (يا معشرَ الحواريينَ ؛ ادعوا اللهَ تعالىٰ أن يهوِّنَ عليَّ هـٰذهِ السكرةَ ؛ يعني الموتَ ،

---

(1) رواه الترمذي (٣٥٣٧) ، وابن ماجه (٤٢٥٣) .

(2) رواه الترمذي (٩٧٨) ، وابن ماجه (١٦٢٣) ، وعند البخاري (٦٥١٠) نحوه .

(3) في (ف ، ص) : (إنما لا يستعيذون) ، وكلاهما بمعنىً .

فقد خفتُ الموتَ مخافةً أوقفَني خوفي مِنَ الموتِ على الموتِ)(١) .

ورُوِيَ أنَّ نفراً من بني إسرائيلَ مروا بمقبرةٍ ، فقالَ بعضُهُم لبعضٍ : لو دعوتُمُ اللهَ تعالىٰ أن يخرجَ لكُمْ مِنْ هـٰذهِ المقبرةِ ميتاً تسألونَهُ ، فدعوُا اللهَ تعالىٰ ؛ فإذا هُمْ برجلٍ قدْ قامَ وبينَ عينيهِ أثرُ السجودِ قدْ خرجَ مِنْ قبرٍ مِنَ القبورِ ، فقالَ : يا قومِ ؛ ما أردتُم منِّي ؟ لقدْ ذقتُ الموتَ منذُ خمسينَ سنةً ما سكنَتْ مرارةُ الموتِ مِنْ قلبي(٢) .

وقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : (لا أغبطُ أحداً يهونُ عليهِ الموتُ بعدَ الذي رأيتُ مِنْ شدَّةِ موتِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ)(٣) .

ورُوِيَ أنَّهُ عليهِ الصلاةُ والسَّلامُ كانَ يقولُ : « اللهمَّ ؛ إنَّكَ تأخذُ الروحَ مِنْ بينِ العصبِ والقصبِ والأناملِ ، اللهمَّ ؛ فأعنِّي على الموتِ وهوِّنْهُ عليَّ »(٤) .

وعنِ الحسنِ : أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ذكرَ الموتَ وغصتَهُ وألمَهُ فقالَ : « هوَ قدرُ ثلاثِ مئةِ ضربةٍ بالسَّيفِ »(٥) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٢٦٠) .

(٢) رواه عبد بن حميد في « المنتخب » (١١٥٧) ، وأحمد في « الزهد » (٨٨) .

(٣) رواه الترمذي (٩٧٩) ، وعند البخاري (٤٤٤٦) نحوه .

(٤) قال العراقي : (رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » من حديث طعمة بن غيلان الجعفي ، وهو معضل سقط منه الصحابي والتابعي) . « إتحاف » (١٠/ ٢٦٠) .

(٥) قال العراقي : (رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » هـٰكذا مرسلاً ورجاله ثقات) . « إتحاف » (١٠/ ٢٦٠).

وسُئلَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عَنِ الموتِ وشدَّتِهِ فقالَ : « إنَّ أهونَ الموتِ بمنزلةِ حسكةٍ في صوفٍ ، فهل تخرجُ الحسكةُ مِنَ الصوفِ إلاَّ ومعَها صوفٌ »[1] .

ودخلَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ علىٰ مريضٍ ثمَّ قالَ : « إنِّي أعلمُ ما يلقىٰ ، ما منهُ عرقٌ إلاَّ ويألمُ للموتِ علىٰ حدَتِهِ »[2] .

وكانَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ يحضُّ على القتالِ ويقولُ : (إنْ لم تُقتلوا . . تموتوا ، والذي نفسي بيدِهِ ؛ لألفُ ضربةٍ بالسيفِ أهونُ مِنْ موتٍ علىٰ فراشٍ)[3] .

وقالَ الأوزاعيُّ : (بلغَنا أنَّ الميتَ يجدُ ألمَ الموتِ ما لمْ يُبعثْ مِنْ قبرِهِ)[4] .

وقالَ شدادُ بنُ أوسٍ : (الموتُ أفظعُ هولٍ في الدنيا والآخرةِ على المؤمنِ ، وهوَ أشدُّ منْ نشرٍ بالمناشيرِ وقرضٍ بالمقاريضِ وغليٍ في القدورِ ،

---

(١) قال العراقي : (رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » من رواية شهر بن حوشب مرسلاً) . « إتحاف » (١٠/ ٢٦٠) ، والحَسَك : نبات تعلق ثمرته بصوف الغنم .

(٢) رواه الطبراني في « الكبير » (٦/ ٢٦٩) ، والبزار في « مسنده » (٢٥١٢) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٢٦١) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٢٦١) ، وروىٰ أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٤٤) عن كعب قال : (لا يذهب عن الميت ألم الموت ما دام في قبره وإنه لأشدُّ ما يمر على المؤمن ، وأهون ما يصيب الكافر) .

ولوْ أنَّ الميتَ نُشرَ فأخبرَ أهلَ الدنيا بألمِ الموتِ . . ما انتفعوا بعيشٍ ولا لذُّوا بنومٍ)(١) .

وعَنْ زيدِ بنِ أسلمَ عَنْ أبيهِ قالَ : (إذا بقيَ على المؤمنِ مِنْ درجاتِهِ شيءٌ لم يبلغْها بعملِهِ . . شُدِّدَ عليهِ الموتُ ؛ ليبلغَ بسكراتِ الموتِ وكربِهِ درجتَهُ في الجنَّةِ ، وإذا كانَ للكافرِ معروفٌ لم يُجزَ بهِ في الدنيا . . هُوِّنَ عليهِ في الموتِ ؛ ليستكملَ ثوابَ معروفِهِ فيصيرَ إلى النَّارِ)(٢) .

وعَنْ بعضِهِم أنَّهُ كانَ يسألُ كثيراً مِنَ المرضىٰ : كيفَ تجدونَ الموتَ ؟ فلمَّا مرضَ . . قيلَ لهُ : فأنتَ كيفَ تجدُهُ ؟ فقالَ : (كأنَّ السماواتِ مطبقةٌ على الأرضِ ، وكأنَّ نفسي تخرجُ مِنْ ثقبِ إبرةٍ)(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « موتُ الفجأةِ راحةٌ للمؤمنِ ، وأسفٌ على الفاجرِ »(٤) .

ورُوِيَ عن مكحولٍ عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « لوْ أنَّ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٢٦١) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » ، وفيه : عبد الرحمـٰن بن زيد بن أسلم عن أبيه ، فالمراد بأبيه هو زيد بن أسلم ، والضمير راجع إلىٰ عبد الرحمـٰن ، وفي سياق المصنف خطأ ، ولو قال : عن عبد الرحمـٰن بن زيد بن أسلم عن أبيه . . لأصاب . « إتحاف » (١٠/ ٢٦١) .

(٣) رواه الحاكم في « المستدرك » (٣/ ٤٥٤ ـ ٤٥٥) ، وابن سعد في « الطبقات » (٥/ ٨١) .

(٤) رواه أحمد في « المسند » (٦/ ١٣٦) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٧٤٠) .

شعرةً منْ شعرِ الميتِ وُضِعَتْ علىٰ أهلِ السماواتِ والأرضِ. . لماتوا بإذنِ اللهِ ، لأنَّ في كلِّ شعرةٍ الموتَ ، ولا يقعُ الموتُ بشيءٍ إلاَّ ماتَ »(١) .

ويُروىٰ : (لوْ أنَّ قطرةً مِنْ ألمِ الموتِ وُضعَتْ علىٰ جبالِ الأرضِ كلِّها. . لذابَتْ)(٢) .

ورُوِيَ أنَّ إبراهيمَ عليهِ السَّلامُ لمَّا ماتَ. . قالَ اللهُ تعالىٰ لهُ : كيفَ وجدتَ الموتَ يا خليلي ؟ فقالَ : (كسفُّودٍ جُعلَ في صوفٍ رطبٍ ثم جُذِبَ ، فقالَ : أما إنَّا قد هوَّنا عليكَ)(٣) .

ورُوِيَ عَنْ موسىٰ عليهِ السَّلامُ : أنَّهُ لمَّا صارَتْ روحُهُ إلى اللهِ عزَّ وجلَّ. . قالَ لَهُ ربُّهُ : يا موسىٰ ؛ كيفَ وجدتَ الموتَ ؟ قالَ : وجدتُ نفسي كالعصفورِ حينَ يُقلىٰ على المِقْلىٰ ، لا يموتُ فيستريحَ ، ولا ينجو فيطيرَ(٤) .

---

(١) قال العراقي : (رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » ، وفيه : « لو أن ألم شعرة ») . « إتحاف » (١٠/ ٢٦٢) .

(٢) روىٰ أبو بكر المروزي في « الجنائز » عن أبي ميسرة رفعه : « لو أن قطرة من ألم الموت وضعت علىٰ أهل السماء والأرض. . لماتوا جميعاً ، وإن في القيامة لساعة تضعف علىٰ شدة الموت سبعين ضعفاً » . « إتحاف » (١٠/ ٢٦٢) .

(٣) رواه أحمد في « الزهد » (٤١٠) ، وفيه : (وجدت نفسي تنزع بالبلاء) بدل (كسفود جعل في صوف رطب ثم جذب) ، وسفود ، كتنور : حديدة ذات شعب مُعقَّفة يشوىٰ بها .

(٤) رواه أحمد في « الزهد » . « إتحاف » (١٠/ ٢٦٢) .

ورُوِيَ عنهُ أنَّهُ قالَ : وجدتُ نفسي كشاةٍ حيةٍ تُسلخُ بيدِ القصابِ⁽¹⁾ .

ورُوِيَ عَنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : أنَّهُ كانَ عندهُ قدحٌ مِنْ ماءٍ عندَ الموتِ ، فجعلَ يدخلُ يدَهُ في الماءِ ثمَّ يمسحُ بها وجهَهُ ويقولُ : « اللهمَّ ؛ هوِّنْ عليَّ سكراتِ الموتِ »⁽²⁾ وفاطمةُ رضيَ اللهُ عنها تقولُ : وا كرباهُ لكربِكَ يا أبتاهُ ! وهوَ يقولُ : « لا كربَ علىٰ أبيكِ بعدَ اليومِ »⁽³⁾ .

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ لكعبِ الأحبارِ : يا كعبُ ؛ حدِّثْنا عنِ الموتِ ، فقالَ : (نعمْ يا أميرَ المؤمنينَ ، الموتُ كغصنٍ كثيرِ الشوكِ أُدخلَ في جوفِ رجلٍ ، وأخذَتْ كلُّ شوكةٍ بعرقٍ ، ثمَّ جذبَهُ رجلٌ شديدُ الجذبِ ، فأخذَ ما أخذَ وأبقىٰ ما أبقىٰ)⁽⁴⁾ .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ العبدَ ليعالجُ كربَ الموتِ وسكراتِ الموتِ ، وإنَّ مفاصلَهُ ليسلِّمُ بعضُها علىٰ بعضٍ تقولُ : عليكَ السَّلامُ ، تفارقُني وأفارقُكَ إلىٰ يومِ القيامةِ »⁽⁵⁾ .

* * *

فهـٰذهِ سكراتُ الموتِ علىٰ أولياءِ اللهِ وأحبابِه ، فما حالُنا ونحنُ

---

(1) رواه أيضاً أحمد في « الزهد » . « إتحاف » (١٠/ ٢٦٢) .

(2) رواه الترمذي (٩٧٨) ، وابن ماجه (١٦٢٣) ، وعند البخاري (٦٥١٠) نحوه .

(3) رواه ابن حبان (٦٦٢٢) ، وأصل الحديث في « البخاري » (٤٤٦٢) .

(4) رواه ابن أبي شيبة في « مصنفه » (٣٦٧٩٣) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٣٦٥) .

(5) رواه الديلمي في « الفردوس » (٦٥٩٠) ، والقشيري في « الرسالة » (ص٥٠٠) .

المنهمكونَ في المعاصي ، وتتوالىٰ علينا معَ سكراتِ الموتِ بقيةُ الدواهي ؟! فإنَّ دواهيَ الموتِ ثلاثةٌ :

الأولىٰ : شدَّةُ النزعِ كما ذكرناهُ .

* * *

الداهيةُ الثانيةُ : مشاهدةُ صورةِ ملكِ الموتِ ، ودخولُ الروعِ والخوفِ منهُ على القلبِ ، فلوْ رأىٰ صورتَهُ التي يقبضُ عليها روحَ العبدِ المذنبِ أعظمُ الرجالِ قوةً . . لمْ يطقْ رؤيتَهُ ؛ فقد رُويَ عَنْ إبراهيمَ الخليلِ عليهِ السَّلامُ : أنَّهُ قالَ لملكِ الموتِ : هلْ تستطيعُ أن تريَني صورتَكَ التي تقبضُ فيها روحَ الفاجرِ ؟ قالَ : لا تطيقُ ذلكَ ، قالَ : بلىٰ ، قالَ : فأعرِضْ عنِّي ، فأعرضَ عنهُ ، ثمَّ التفتَ ؛ فإذا هوَ برجلٍ أسودَ قائمِ الشعرِ ، منتنِ الرِّيحِ أسودِ الثيابِ ، يخرجُ مِنْ فيهِ ومناخرِهِ لهيبُ النَّارِ والدخانِ ، فغُشيَ علىٰ إبراهيمَ عليهِ السَّلامُ ، ثمَّ أفاقَ وقدْ عادَ ملكُ الموتِ إلىٰ صورتِهِ الأولىٰ ، فقالَ : يا ملكَ الموتِ ؛ لوْ لمْ يلقَ الفاجرُ عندَ موتِهِ إلاَّ صورةَ وجهِكَ . . لكانَ حسبَهُ(١) .

وروىٰ أبو هريرةَ عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أنَّ داوودَ عليهِ السَّلامُ كانَ رجلاً غيوراً ، وكانَ إذا خرجَ . . غلَّقَ الأبوابَ ، فأغلقَ ذاتَ يومٍ وخرجَ ، فأشرفَتِ امرأتُهُ ؛ فإذا هيَ برجلٍ في الدارِ ، فقالَتْ : مَنْ أدخلَ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٢٦٣) .

هـٰذا الرجلَ ؟ لئنْ جاءَ داوودُ . . ليلقيَنَّ منهُ عتباً ، فجاءَ داوودُ عليهِ السَّلامُ فرآهُ فقالَ : مَنْ أنتَ ؟ فقالَ : أنا الذي لا أهابُ الملوكَ ولا يمنعُ مني الحجّابُ ، فقالَ : فأنتَ واللهِ إذاً ملكُ الموتِ ، وزمَّلَ داوودُ عليهِ السَّلامُ مكانَهُ »(١) .

ورُوِيَ أنَّ عيسىٰ عليهِ السَّلامُ مرَّ بجمجمةٍ فضربَها برجلِه ، فقالَ : تكلَّمي بإذنِ اللهِ تعالىٰ ، فقالَتْ : يا روحَ اللهِ ؛ أنا ملكُ زمانِ كذا وكذا ، بينا أنا جالسٌ في ملكي عليَّ تاجي وحولي جنودي وحشمي علىٰ سريرِ ملكي ؛ إذ بدا لي ملكُ الموتِ ، فزالَ مني كلُّ عضوٍ علىٰ حيالِهِ ، ثمَّ خرجَتْ نفسي إليه ، فيا ليتَ ما كانَ مِنْ تلكَ الجموعِ كانَ فرقةً ! ويا ليتَ ما كانَ مِنْ ذلك الأنسِ كانَ وحشةً !(٢) .

فهـٰذهِ داهيةٌ يلقاها العصاةُ ويُكفاها المطيعونَ ؛ فقدْ حكى الأنبياءُ مجردَ سكرةِ النزعِ دونَ الروعةِ التي يدركُها مَنْ يشاهدُ صورةَ ملكِ الموتِ كذلكَ ، ولوْ رآها في منامِهِ ليلةً . . لتنغصَ عليهِ بقيةُ عمرِهِ ، فكيفَ برؤيتِهِ في مثلِ تلكَ الحالِ ؟!

وأمَّا المطيعُ . . فإنَّهُ يراهُ في أحسنِ صورةٍ وأجملِها ؛ فقدْ روىٰ عكرمةُ

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٤١٩/٢) بنحوه ، وابن أبي الدنيا في « الموت » . « إتحاف » (٢٦٤/١٠) ، وفي (ي) : (عنتاً) بدل (عتباً) ، وزمَّل : غطَّىٰ ؛ أي : غطَّىٰ نفسه في ذلك المكان .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٩/٦) بنحوه .

عنِ ابنِ عباسٍ : (أنَّ إبراهيمَ عليهِ السَّلامُ كانَ رجلاً غيوراً ، وكانَ لهُ بيتٌ يتعبَّدُ فيهِ ، فإذا خرجَ .. أغلقَهُ ، فرجعَ ذاتَ يومٍ ؛ فإذا برجلٍ في جوفِ البيتِ ، فقالَ : مَنْ أدخلَكَ داري ؟ فقالَ : أدخلَنيها ربُّها ، فقالَ : أنا ربُّها ، فقالَ : أدخلَنيها مَنْ هوَ أملكُ بها منِّي ومِنْكَ ، فقالَ : فمَنْ أنتَ مِنَ الملائكةِ ؟ قالَ : أنا ملكُ الموتِ ، قالَ : هلْ تستطيعُ أنْ ترِيَني الصورةَ التي تقبضُ فيها روحَ المؤمنِ ؟ قالَ : نعم ، فأعرِضْ عنِّي ، فأعرضَ عنه ، ثمَّ التفتَ ؛ فإذا هوَ بشابٍّ فذكرَ مِنْ حسنِ وجهِهِ وحسنِ ثيابِهِ وطيبِ ريحِهِ ، فقالَ : يا ملكَ الموتِ ؛ لوْ لمْ يلقَ المؤمنُ عندَ الموتِ إلاَّ صورتَكَ .. كانَ حسبَهُ)⁽¹⁾ .

ومنها : مشاهدةُ الملكينِ الحافظينِ ، قالَ وهيبٌ : بلغَنا أنَّهُ ما مِنْ ميتٍ يموتُ حتىٰ يتراءىٰ لهُ ملكاهُ الكاتبانِ عملَهُ ، فإنْ كانَ مطيعاً .. قالا لهُ : جزاكَ اللهُ عنا خيراً ؛ فربَّ مجلسِ صدقٍ أجلستَنا ، وعملٍ صالحٍ أحضرتَنا ، وإنْ كانَ فاجراً .. قالاَ لهُ : لا جزاكَ اللهُ عنا خيراً ؛ فربَّ مجلسِ سوءٍ قدْ أجلستَنا ، وعملٍ غيرِ صالحٍ قدْ أحضرتَنا ، وكلامٍ قبيحٍ قدْ أسمعتَنا ، فلا جزاكَ اللهُ عنا خيراً ، فذلكَ شخوصُ بصرِ الميتِ إليهما ولا يرجعُ إلى الدنيا أبداً⁽²⁾ .

* * *

---

(1) رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٢٦٥) .

(2) رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٢٦٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٨/ ١٥١ـ ١٥٢) .

الداهيةُ الثالثةُ : مشاهدةُ العصاةِ مواضعَهُمْ مِنَ النَّارِ ، وخوفُهم قبلَ المشاهدةِ ؛ فإنَّهم في حالِ السكراتِ وقد تخاذلَتْ قواهمْ ، واستسلمَتْ للخروجِ أرواحُهُمْ ، ولنْ تخرجَ أرواحُهُمْ ما لمْ يسمعوا نغمةَ ملكِ الموتِ بإحدى البُشريينِ ؛ إمَّا : أبشرْ يا عدوَّ اللهِ بالنَّارِ ، أو : أبشرْ يا وليَّ اللهِ بالجنَّةِ ، وعنْ هـٰذا كانَ خوفُ أربابِ الألبابِ .

وقدْ قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لنْ يخرجَ أحدُكُمْ مِنَ الدنيا حتىٰ يعلمَ أينَ مصيرُهُ ، وحتىٰ يرىٰ مقعدَهُ مِنَ الجنَّةِ أوِ النَّارِ »[1] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ أحبَّ لقاءَ اللهِ . . أحبَّ اللهُ لقاءَهُ ، ومَنْ كرهَ لقاءَ اللهِ . . كرهَ اللهُ لقاءَهُ » فقالوا : كلُّنا نكرهُ الموتَ ، قالَ : « ليسَ ذاكَ بذاكَ ، إنَّ المؤمنَ إذا فُرِجَ لهُ عما هوَ قادمٌ عليهِ . . أحبَّ لقاءَ اللهِ وأحبَّ اللهُ لقاءَهُ »[2] .

ورُوِيَ أنَّ حذيفةَ بنَ اليمانِ قالَ لأبي مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ وهوَ لما بِهِ مِن آخرِ الليلِ : قمْ فانظرْ أيُّ ساعةٍ هـٰذهِ ، فقامَ أبو مسعودٍ ثمَّ جاءَهُ فقالَ : قدْ طلعَتِ الحمراءُ ، فقالَ حذيفةُ رضيَ اللهُ عنهُ : أعوذُ باللهِ مِنْ صباحٍ إلى النَّارِ[3] .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » . « إتحاف » (١٠/٢٦٦) .

(٢) رواه البخاري (٦٥٠٧) ، ومسلم (٢٦٨٤) بنحوه .

(٣) رواه ابن أبي شيبة في « مصنفه » (١٠٩٨٢) ، والطبراني في « الكبير » (٣/١٦٣) ، وفي النسخ : (لابن مسعود . . . فقام ابن مسعود) ، والتصويب من المصادر ، وانظر « الإتحاف » (١٠/٢٦٦) .

ودخلَ مروانُ علىٰ أبي هريرةَ فقالَ مروانُ : اللهمَّ ؛ خفِّفْ عنهُ ، فقالَ أبو هريرةَ : اللهمَّ ؛ اشددْ ، ثمَّ بكىٰ أبو هريرةَ وقالَ : (واللهِ ؛ ما أبكي حزناً على الدنيا ولا جزعاً من فراقِكُمْ ، ولكن أنتظرُ إحدى البشريينِ مِنْ ربي ؛ بجنَّةٍ أمْ بنارٍ)⁽¹⁾ .

ورُوِيَ في الحديثِ عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « إنَّ اللهَ تعالىٰ إذا رضيَ عَنْ عبدٍ . قالَ : يا ملكَ الموتِ ؛ اذهبْ إلىٰ فلانٍ فأتني بروحِهِ لأريحَهُ ، حسبي مِنْ عملِهِ ، قدْ بلوتُهُ فوجدتُهُ حيثُ أحبُّ ، فينزلُ ملكُ الموتِ ومعَهُ خمسُ مئةٍ مِنَ الملائكةِ معَهم قضبانُ الريحانِ وأصولُ الزعفرانِ ، كلُّ واحدٍ منهم يبشرُهُ ببشارةٍ سوىٰ بشارةِ صاحبِهِ ، وتقومُ الملائكةُ صفينِ لخروجِ روحِهِ معَهم الريحانُ ، فإذا نظرَ إليهِمْ إبليسُ . . وضعَ يدَهُ علىٰ رأسِهِ ثمَّ صرخَ ، قالَ : فيقولُ لهُ جنودُهُ : ما لكَ يا سيِّدَنا ؟ فيقولُ : أما ترونَ ما أُعطيَ هـٰذا العبدُ مِنَ الكرامةِ ؟! أينَ كنتُم عَنْ هـٰذا ؟ قالوا : قد جهدنا بهِ فكانَ معصوماً »⁽²⁾ .

وقالَ الحسنُ : (لا راحةَ للمؤمنِ إلاَّ في لقاءِ اللهِ تعالىٰ ، ومَنْ كانَتْ راحتُهُ في لقاءِ اللهِ تعالىٰ . . فيومُ الموتِ يومُ سرورِهِ وفرحِهِ ، وأمنِهِ وعزِّهِ وشرفِهِ)⁽³⁾ .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٢٦٧) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٢٦٧) .

(٣) رواه أحمد في « الزهد » (٨٤٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٨/ ١٣٣) بنحوه من =

وقيلَ لجابرِ بنِ زيدٍ عندَ الموتِ : ما تشتهي ؟ قالَ : نظرةً إلى الحسنِ ، فلمَّا دخلَ عليهِ الحسنُ . . قيلَ لهُ : هـٰذا الحسنُ ، فرفعَ طرفَهُ إليهِ ثمَّ قالَ : يا إخوتاهُ ؛ الساعةَ واللهِ أفارقُكُمْ إلى النَّارِ أو إلى الجنَّةِ(١) .

وقالَ محمدُ بنُ واسعٍ عندَ الموتِ : (يا إخوتاهُ ؛ عليكمُ السَّلامُ ، إلى النَّارِ أو يعفوَ اللهُ)(٢) .

وتمنَّىٰ بعضُهم أنْ يبقىٰ في النزعِ أبداً ولا يُبعثَ لثوابٍ ولا عقابٍ .

فخوفُ سوءِ الخاتمةِ قطعَ قلوبَ العارفينَ ، وهيَ مِنَ الدواهي العظيمةِ عندَ الموتِ ، وقدْ ذكرنَا معنىٰ سوءِ الخاتمةِ وشدةَ خوفِ العارفينَ منهُ في كتابِ الخوفِ والرجاءِ ، وهو لائقٌ بهـٰذا الموضعِ ، ولكنَّا لا نطولُ بذكرِهِ وإعادتِهِ .

* * *

= حديث ابن مسعود رضي الله عنه ، وقال الزبيدي في « الإتحاف » (١٠/ ٢٧٠) : (قال السخاوي : ورفعه بعضهم واستشهد له بحديث عائشة : « من أحب لقاء الله . . أحب الله لقاءه ») .

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٨٩) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣٤٨) .

Üçüncü Bab

CAN ÇEKİŞMENİN ŞİDDETİ VE ÖLÜM ÂNI

Şurasını iyi bil ki; şu zavallı kulun, önünde karşılaşacağı zorluklar, güçlükler ve azaptan hiçbiri olmayıp yalnız ölüm acısı olsa bile gecesini gündüzüne katıp düşünmeye ve onun için hazırlanmaya yeterdi. Aynı zamanda her an onunla karşı karşıyadır. Nitekim hakîmin biri: "Şu anda başkasını yakalayan sıkıntıların sana ne zaman geleceğini bilemezsin." demiştir.

Lokman oğluna: "Oğlum, bu bir hükümdür ki, sana gelecek. Fakat ne zaman geleceğini bilemiyorsun. O, seni yakalamadan sen ona hazırlan." demiştir.

Şâyân-ı hayrettir ki, bir insan en mükemmel bir zevk u safâda iken, bir zâbitin yakında oraya gelerek kendisine cop vuracağını bildiği için, o zevk u safâ ona zehir olur ve ondan zevk alamaz hâle gelirken, her an ölüm meleğinin kendisine ölüm pençesini saplayacağını bildiği halde buna üzülmez ve bundan gaflet eder. Şüphesiz bunun sebebi, cehâlet ve aldanmadır.

Şunu da iyi bil ki; ölüm acısının şiddetini, onu tadandan başka kimse bilemez. Ölüm acısı tatmayan, onu diğer acılara kıyâs ederek ve başkasının ölüm ânında çektiklerini görerek anlamaya çalışır. Ölümün acısına şehâdet eden kıyasa gelince; şüphesiz ruhsuz olan bir âzâ acı duymaz. Acı ve sancıyı duyan ruhtur. Bir âzâya yara veya yangın gibi bir ârıza isâbet ettiği vakit, hemen ruha haber verir ve ona sirâyet eder. Ruha sirâyeti nispetinde ruh bundan üzüntü duyar ve acınır.

Hâlbuki acı ete, kana ve diğer parçalara dağılır da ruha az bir şey sirâyet eder. Fakat acılar, böyle cisme değil de doğrudan doğruya ruha sirâyet eder ve bizzat ruhu ilgilendirirse bunun şiddeti nasıl olur? İşte can çıkması, doğrudan doğruya ruhu ilgilendiren bir acıdır. O, ruhun bütün parçalarına sirâyet eder. Bedenin her köşesine yayılmış olan ruha hulûl eder. Var, şimdi sancısını kıyâs et.

Ayağına bir diken batacak olsa, acısı yalnız oradaki ruha sirâyet eder ve o nispette acır. Fakat yangın öyle değildir. Yangın bedenin her tarafına sirâyet eder ve oralara dağılmış olan bütün ruh, bu acıyı duyar. Bunun için diğer yaralarda sancıyan yalnız yarayı alan yer, yangında ise bütün bedendir. Can çıkmanın acısı ise bütün rûha sirâyet eder. Çünkü bütün damar, adale, mafsal ve her kılın ucundan çıkarılan, o ruhtur.

Artık bunun acısının miktarından sorulmaz. Bunun için ölüm acısı, kılıç yarasından, testere ile biçilmekten, makasla doğranmaktan da ağırdır, demişlerdir. Çünkü bütün bunların acısı, bedenden ruha sirâyet etmek yolu iledir. Ya doğrudan doğruya, ruhu ilgilendiren acı nasıl olur?

Dayak yiyen ve acınan kimsenin feryâd edip imdad dileyebilmesi, kalbinde ve dilinde kuvvetin kalması sebebiyledir. Ölünün böyle feryâd ü figan edemeyişi, acı ve sancının her tarafını kaplamış olup kendisinde imdad dileyecek derman bırakmamasındandır.

Ölüm ânında akıl da karışır, dil de tutulur, âzâlar dermandan düşer. İnlemek ve yardım dilemeyi çok ister ama bunlar imkânsızdır. Şâyet biraz dermânı varsa, canı çıkarken göğsünde ve boğazında bâzı hırıltı ve hışırtılar duyulur. Rengi, asıl yaratıldığı toprak hâline döner, göz kapakları tavana dikilir, dudakları sarkar, dil içeri çekilir. Acı, içine ve dışına yayılır, parmakları morarır. Çekilen bir damar olsa bedenin acıması nasıl olur? Ya bütün damarlardan ruh çekilince hâl nice olur?

Yavaş yavaş bütün âzâlar ölmeye başlar; önce ayaklar, sonra diz ve sonra baldırlar soğur. Her parça için acı üzerine acı ve elem üzerine elem vardır, tâ can boğaza gelinceye kadar. İşte o zaman artık çoluk çocuğundan ve bütün dünyalıktan gözünü çeker, kimseye bakmaz olur. Üstelik tövbe kapısı da kendisine kapanır. Hasret ve nedâmet kendisini kaplar. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Gargara etmedikçe, kulun tövbesi kabul olur.”*[37] buyurmuştur. Allahu Teâlâ’nın:

وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذٖينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتّٰى إِذَا حَضَرَ
أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنّٖي تُبْتُ الْاٰنَ

“Kötülükleri işleyip dururken ölüm kendisine geldiği zaman: “Şimdi tövbe ettim” diyenin tövbesi makbûl değildir.” (Nisâ suresi, 4/18) buyurduğu âyet-i celîlesinin tefsirinde Mücahid; “Ölüm meleği açığa çıktığı vakit.” dedi. O vakit ölüm meleğini gördü mü, artık onun ölüm acısını tatmaktan çektiği sıkıntıdan sorma. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

“Allahım, Muhammed’e ölüm acısını ehvenleştir.”[38] diye duâ etmiştir.

İnsanların ölüm acısını büyük görmeyip ondan Allah’a sığınmamaları, cehâletlerindendir. Zîra vukuundan evvel bir şeyi bilmek, nübüvvet ve velâyet nuru ile mümkündür. Bunun için peygamber ve velîlerin ölümden korkuları büyük olmuştur. Hattâ **Îsâ aleyhisselâm**: *"Ey Havâriler, Allah'a duâ edin de ölüm acısını bana ehvenleştirsin. Ben ölümden öyle korktum ki, korkum beni ölümden ölüme sürüklemiştir."* dedi.

---

[37] Tirmizî ve İbn Mâce, İbn Ömer’den (r.a.) rivâyet etmişlerdir. Tirmizî, hasen olduğunu söylemiştir.

[38] Hadis yukarıda geçmiştir.

Rivâyete göre İsrailoğullarından bir kaç kişi bir mezarlıktan geçerken içlerinden biri; "Allah'a duâ etsek de bunlardan biri dirilip de kendisinden bir şeyler sorsak." dedi. Duâ ettiler ve birisi gözlerinin önünde secdeden kalkar gibi kalkarak mezardan çıktı. Sonra: "Arkadaşlar, benden ne istiyorsunuz? Öleli tam elli yıl oldu, daha ölüm acısından kurtulamadım." dedi.

Hz. Ali (r.a.), Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in can çekişmesini gördükten sonra; "Artık başka kimsenin canının kolay çıkacağını ummam." dedi.

Rivâyete göre Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Allahım, sen, ruhu sinir, damar ve parmak uçlarından alırsın. Allahım, ölümümde bana yardımcı ol ve ölümümü kolaylaştır."[39] diye duâ ederdi. **Hasan**'dan gelen bir rivâyette Resûl-i Ekrem (s.a.v.), ölümün elem ve acısını anlatırken: *"O, üç yüz kılıç yarası kadardır."*[40] buyururdu.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e ölümün şiddetinden sorduklarında: *"Ölümün en ehveni, yün arasındaki pıtrak gibidir. Hiç pıtrak yünsüz çıkarılır mı? O, çıkarıldığı vakit onunla bir sürü yünler de çıkar."*[41] buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bir hastanın ziyâretine gittiğinde: *"Onun çektiğini ben bilirim. Onun her damarı ayrı ayrı ölüm acısını çekmektedir."*[42] buyurdu.

---

[39] İbn Ebi'd-Dünyâ, sahâbi ve tâbiînden rivâyet etmiştir.

[40] İbn Ebi'd-Dünyâ mürsel olarak rivâyet etmiştir. Ricali sikadandır.

[41] İbn Ebi'd-Dünya mürsel olarak rivâyet etmiştir.

Hz. Ali (r.a.) savaşa teşvik eder ve: "Şâyet savaşta öldürülmezseniz başınız yastıkta öleceksiniz. Vallahi, bin kılıç yarası, benim için yatakta ölmekten daha ehvendir." derdi.

Evzâî de: "Duyduğuma göre, ölü dirilinceye kadar ölüm acısını çeker." demiştir.

Şeddad b. Evs de: "Mü'min için dünya ve âhirette en şiddetli acı ölümdür. O, çengel ile çekip içini çıkarmaktan, makasla biçilmekten ve tencerede kaynamaktan da daha zordur. Eğer bir ölü dirilip ölüm acısını haber verse, artık hayattakiler hiç bir şeyden zevk alamaz duruma gelirlerdi." dedi.

Zeyd b. Eslem'in babasından rivâyetine göre, mü'minin ulaşamadığı bir derecesi kalırsa, ölürken can çekişmede çektiği eziyetle bu dereceyi alır ve bu sâyede cennetteki mevkiine ulaşır. Kâfir de yaptığı bir iyiliğin mükâfatını henüz görmemişse ölüm ânında onu görmek ve sonunda cehennemdeki yerini almak üzere canı kolaylıkla çıkar." demiştir.

Adamın biri ölüm döşeğinde yatanlara; "Acınız nasıldır?" diye sorar dururdu. Kendisi ölüm döşeğine yatınca; "Sen bu acıyı nasıl buluyorsun?" diye sorduklarında; "Göklerin yere yapıştığını ve kendisinin iğne deliğinden geçirilmekte olduğunu." söyledi.

Bir hadîs-i şerifinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَوْتُ الْفَجْأَةِ رَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِ وَأَسَفٌ عَلَى الْفَاجِرِ

---

[42] İbn Ebi'd-Dünya Selman'dan (r.a.) rivâyet etmiştir.

"Ânî ölüm, mü'min için rahmettir. (Çünkü ona hazırdır) *Fâcir için üzüntüdür* (çünkü onun hazırlığı yoktur.)"[43] buyurmuştur.

Mekhûl'ün rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَوْ أَنَّ شَعْرَةً مِنْ شَعْرِ الْمَيِّتِ وُضِعَ عَلٰى أَهْلِ السَّمٰوَاتِ
وَالْأَرْضِ لَمَاتُوا بِإِذْنِ اللّٰهِ

"Eğer ölünün saçından bir tüy yer ve gök halkı üzerine konsa, acısından hepsi ölürdü."[44]

Rivâyete göre ölüm acısından bir damla dağlara dökülse, dağlar erirdi.

Yine rivâyete göre **İbrâhim aleyhisselâm** öldüğü vakit Allahu Teâlâ ona:

"Ölümün acısını nasıl buldun?" diye sordu. İbrahim aleyhisselâm:

"Yaş yüz üzerine sokulup çıkarılan kızgın şiş gibi." dedi. Allahu Teâlâ:

"Hâlbuki biz, senin canını ehven şekilde aldık." buyurdu.

Allahu Teâlâ **Hz. Mûsâ**'nın da ruhunu kabzettiği vakit ona:

"Ölümün acısını nasıl buldun?" diye sorduğunda Mûsâ aleyhisselâm:

"Tavada kaynatılan kuş gibi; uçamaz ki kurtulsun, ölemez ki rahat etsin." dedi.

Yine **Hz. Mûsâ**, bir rivâyette ölüm acısını: "Canlı canlı kasabın elinde derisi yüzülen koyun gibi." diyerek tarif etti.

---

[43] Ahmed, sahih sened ile Âişe'den (r.a.) rivâyet etmiştir.

[44] İbn Ebi'd-Dünya Meysere'den merfû olarak rivâyet etmiştir.

Rivâyete göre Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in irtihâli esnâsında, yanında bir bardak suyu vardı. Elini suya koyup yüzüne sürer ve:

"Allahım, ölüm acısını bana kolaylaştır."[45] diye duâ ederdi. Hz. Fâtıma Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in çektiği ıstırabı görünce: "Vay benim başıma gelenler, ey benim babacığım, nedir bu sıkıntılar?" dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا كَرْبَ عَلٰى أَبِيكِ بَعْدَ الْيَوْمِ

"Bundan sonra babanın daha bir sıkıntısı kalmaz."[46] buyurdu.

Hz. Ömer (r.a.) Kâ'bü'l-Ahbâr'a: "Ey Kâ'b! Ölümden bana anlat." dedi. Kâ'b: "Çok dikenli, dallı budaklı bir ağacı bir adamın boğazından karnına soktuktan sonra, bütün budak ve dikenlerinin damarlara takılarak şiddetle onu çekip çıkarırken nasıl kopardıklarını koparır, bıraktıklarını bırakırsa, işte ölüm böyledir." dedi.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"İnsan, ölüm acı ve sancıları arasında kıvranıp dururken, bütün âzâları birbirine veda eder ve; "Sana selâm, bir daha kıyâmete kadar buluşamayacağız."* derler"[47] buyurmuştur.

İşte bu anlattıklarımız, Allah'ın sevgililerinin can çekişmeleridir. Ya isyâna dalan bizlerin hâli nice olacak?

İkinci zorluk, Azrail aleyhisselâmı görüp onun korkusunu çekmektir. Günahkâr insanın canını alırken Azrâil aleyhisselâmın girdiği sûrete, en kuvvetli insan bile tahammül edemez.

Rivâyete göre **İbrâhim aleyhisselâm**, Azrâil aleyhisselâma:

---

45. Âişe'den (r.a.), Buhârî ile Müslim rivâyet etmişlerdir.
46. Buhârî, Enes'den (r.a.) rivâyet etmiştir.
47. **Erbaîn**'de rivâyet edilmiştir.

"Günahkârların canını alırken girdiğin sûret ile bana gözükebilir misin?" dedi. Azrâil aleyhisselâm:

"Sen ona dayanamazsın." dedi ise de Hz. İbrâhim:

"Dayanırım." diye ısrâr edince Azrâil aleyhisselâm:

"Yönünü dön." buyurdu. Hz. İbrâhim döndü ve sonra Azrâil aleyhisselâmı kapkara, saçı sakalı karışmış, siyah elbiseli, ağız ve burun deliklerinden ateş ve dumanlar fışkırır vaziyette gördü. Buna dayanamayarak bayıldı, düştü. Ayılınca Azrâil aleyhisselâmı eski suretinde gördü ve ona:

"Bir günahkâra, senin suratını görmek yeter; başka bir azâb ile karşılaşmasa da senin o suratın azab bakımından onun için yeterlidir." dedi.

Ebû Hüreyre'nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Dâvud aleyhisselâm kıskanç bir insandı. Odun çektiği vakit kapıyı hanımının üzerine kilitlerdi. Bir gün yine aynı şeyi yaptı ve gitti. Dâvud'un hanımı içeride bir adam gördü ve; "Bu da kimdir? Bunu eve kim koydu? Dâvud gelir bunu evde görürse vay bunun hâline." dedi. Tam bu sırada Dâvud gelip adamı görünce:*

"Kimsin?" diye kendisinden sordu. Adam:

"Hükümdarlardan korkmayan, bir yerde kendisine mâni olunamayan bir kimseyim." dedi. Bunun üzerine Dâvud aleyhisselâm:

"O halde sen vallahi, Azrâilsin." dedi ve korkusundan olduğu yerde çöküp kaldı."[48] buyurmuştur.

Rivâyete göre **Îsâ aleyhisselâm** yolda yürürken bir kafatasına rast geldi. Onu ayağı ile ittikten sonra; "Allah'ın izniyle konuş." dedi. Kafatası: "Ben, şu zamanın bir hükümdârı idim. Başımda tâcım, etrafımda askerlerim, büyük bir ihtişâm içinde tahtım üzerinde otururken ölüm meleği birden karşıma çıktı ve canımı aldı. Keşke o topluluk etrafımda olmasa, keşke düşüp kalkmalar ve ünsiyetler olmayıp günlerim vahşet içinde geçmeseydi." dedi.

---

[48] Ahmed, ceyyid sened ile rivâyet etmiştir.

İşte âsîlerin karşılaşacağı ve itaat edenlerin kurtuldukları zorluklar bunlardır. Bâzen peygamberler ölüm acısından bahsederken ölüm meleğinin bu sûretinden bahsetmezler. Hâlbuki ölüm meleğinin o çirkin sûretini bir defa rüyâsında görse, dünya başına dar gelir ve ömrü boyunca onu unutamazdı. Ya açıkgözle onu o çirkin ve korkunç sûrette görenin hâli nice olur? Fakat Allah'a itâat edenler ise onu en güzel sûrette görürler.

İkrime'nin İbn Abbâs'dan (r.a.) rivâyetinde; **İbrâhim aleyhisselâm**ın kıskanç bir insan olup ibâdet ettiği bir evinin bulunduğu ve evinden çıktığı vakit kapılarını kilitlediği söylenir. Yine bir gün kaplılarını kilitleyip gitti ve dönüşünde kapıları açıp içeri girince evin ortasında bir adamın oturduğunu gördü ve:

"Seni buraya kim koydu?" diye sordu. Adam:

"Evin sâhibi koydu." dedi. İbrâhim aleyhisselâm:

"Evin sâhibi benim." deyince adam:

"Senden de benden de daha çok bu eve sâhip olan beni buraya koymuştur." dedi. İbrahim aleyhisselâm:

"O halde sen kimsin?" diye sordu. Adam:

"Ölüm meleğiyim." dedi. İbrâhim aleyhisselâm:

"Mü'minlerin canlarını aldığın vakit, onlara göründüğün sûretini bana gösterir misin?" dedi. Melek:

"Olur, öteye dön." dedi. Hz. İbrâhim döndü, sonra tekrar dönüp bakınca, gayet süslü ve yakışıklı bir genç olarak Azrâil aleyhisselâmı karşısında gördü. Bunun üzerine ölüm meleğine:

"Mü'mine ölümü ânında başka bir mükâfat verilmese bile, yalnız seninle karşılaşması, sıkıntılarını teskîn için ona yeter." dedi.

Ayrıca kirâmen kâtibîn olan iki koruyucu meleği de görmek vardır. Bunu, Vüheyb böyle rivâyet etmiştir. Adam itâatkâr idiyse melekler; "Allah seni hayırla mükâfatlandırsın. Bizi iyi adamlarla buluşturdun, sâlih ameller yapılan yerlere götürdün, iyi sözler dinlettin." derler.

Şâyet kötü insan ise: "Allah senin cezânı versin. Bizi kötü meclislere götürdün, kötü işler arasında bulundurdun ve kötü sözler duyurdun." derler. İşte bu, son zamanda ölünün gözlerini diktiği vakitte olur ki, bir daha gözleri geri dönmez.

Üçüncü felâket, âsîlerin cehennemdeki yerlerini görmeleri ve müşâhededen önceki korkularıdır. Zîra onlar, can çekişme esnasında kuvvetten düşmüş ve canlarını vermek için teslim olmuş durumdadırlar. Bununla beraber ölüm meleğinin iki müjdeden biri ile seslenişini duymadan ölmez. Ya "Ey Allah'ın düşmanı! Sana cehennem ile müjde olsun!" veya "Ey Allah'ın dostu, sana cennet ile müjde olsun." seslenişidir. Bu müjdelerden birini duyacaktır. İşte, basîret sahipleri bundan korkarlar. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَنْ يَخْرُجَ أَحَدُكُمْ مِنَ الدُّنْيَا حَتّٰى يَعْلَمَ أَيْنَ مَصِيرُهُ وَحَتّٰى
يَرٰى مَقْعَدَهُ مِنَ الْجَنَّةِ أَوِ النَّارِ

"Sizden biriniz nereye gideceğini bilmeden ve hattâ cennet ve-

ya cehennemdeki yerini görmeden dünyadan çıkmaz."[49] buyurmuştur.

Diğer hadîste: *"Allah'a mülâkatı* (ölümü) *seveni Allah da sever. Allah'a mülâkatı* (ölümü) *sevmeyeni Allah da sevmez."* buyurunca ashâb: "Hepimiz ölümü kerih görürüz." demeleri üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Bu, o demek değil; belki mü'mine cennetteki yeri gösterildiği vakit ölümü sever, Allah da onu sever."*[50] buyurmuştur.

Rivâyete göre Huzeyfe (r.a.) hasta yatarken İbn Mes'ûd'a (r.a.):

"Bak bakalım vakit nerelerde?" dedi. İbn Mes'ûd (r.a.):

"Sabah yıldızının doğması yakındır." deyince Huzeyfe (r.a.):

"Cehenneme gidecek sabahtan sana sığınırım Allahım." demiştir.

Ebû Hüreyre'yi (r.a.) hastalığında ziyâret etmek üzere Mervan yanına girdi. Mervan:

"Allahım, bu adamın hastalığını hafiflet." diye duâ etti. Ebû Hüreyre (r.a.):

"Allahım, artır." dedi ve ağladı. Sonra devamla:

"Ağladığım, dünyaya hevesimden veya size olan hasretimden değildir. Ancak şu iki haberden yâni "Sana cennet ile müjde olsun." veya "Cehennem ile müjde olsun." sözlerinden hangisi ile müjdeleneceğimden korktuğum içindir." demiştir.

Rivâyet edilen bir hadîste Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Allahu Teâlâ kulundan râzı olduğu vakit ölüm meleğine, "Git, falanın ruhunu bana getir, onu rahatlandırayım; yaptığı ameli yeter. Onu çeşitli denemelerden geçirdim. Her dâim kendisini istediğim ve sevdiğim taraf-*

---

[49] İbn Ebi'd-Dünya rivâyet etmiştir.

[50] Ubâde b. es-Sâmit'den (r.a.) Buhârî ile Müslim rivâyet etmişlerdir.

ta buldum." buyurur. Ölüm meleği de her birerlerinde za'ferân ve çeşitli kokulu otlar olduğu halde beş yüz melekle gelir. Her biri ayrı ayrı müjdelerle adamı tebrik eder ve müjdelerler. O ruhun bedenden aşırılması için, ellerinde güzel koku bulunan melekler iki saf hâlinde ve ayakta beklerler. İblis onların bu hâlini görünce hemen elini başına koyarak; "Vay bana!" diye feryâdı basar. Bunu duyan askerleri, "Efendimiz size ne oldu?" diye sorduklarında, İblis; "Şu adamın şu büyük mevkie sâhip olmasını görmüyor musunuz? Nerede idiniz de bu adamı azdırmadınız?" der. Bunun üzerine maiyeti, "Çok çalıştık, fakat mâsum idi, tesîr edemedik." derler."[51] buyurmuştur.

Hasan-ı Basrî: "Mü'minin rahatlığı, ancak Allahu Teâlâ ya mülaki olacağı zamandır." demiştir. Demek ki mü'minin şerefli, izzetli, emîn olduğu, neşeli ve en çok sevinçli günü, öldüğü günüdür.

Zeyd'in oğlu Câbir ölüm döşeğine yattığında kendisine: "Ne istersiniz?" diye soranlara, "**Hasan-ı Basrî**'yi görmek isterim." demiş. Hasan-ı Basrî geldiğinde, "Ey kardeşler! İşte şu saatte ben sizden ayrılıyorum. Ya cennete veya cehenneme." dedi.

Muhammed b. Vâsi de ölüm ânında: "Ey kardeşler, size selâm olsun Allahu Teâlâ'nın affına mazhar olmazsam, varacağım yer cehennemdir." dedi. Hattâ bâzıları "Keşke hesap için hiç dirilmesek." diye temennî etmiştir.

Son nefes tehlike ve korkusu, âriflerin ciğerini parçalamıştır. O, büyük felâkettir. Sû'-i hâtimenin ne demek olduğunu ve âriflerin bundan nasıl korktuklarını **"Havf ve Reca Kitabı"**nda anlattık. Burada da onu yeniden anlatmaya değer, fakat sözü uzatmamak için ondan vazgeçtik.

---

[51] İbn Ebi'd-Dünyâ Temim-i Dârî'den rivâyet etmiştir. Benzeri Neseî'de sahih sened ile Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet edilmiştir.

بيان ما يستحب من أحوال المحتضر عند الموت

اعلمْ : أنَّ المحبوبَ عندَ الموتِ مِنْ صورةِ المحتضرِ هوَ الهدوءُ والسكونُ ، ومِنْ لسانِهِ أنْ يكونَ ناطقاً بالشهادةِ ، ومِنْ قلبِهِ أن يكونَ حسنَ الظنِّ باللهِ تعالىٰ .

* * *

أمَّا الصورةُ : فقد رُوِيَ عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « ارقبوا الميتَ عندَ ثلاثٍ : إذا رشحَ جبينُهُ ، وذرفَتْ عيناهُ ، ويبسَتْ شفتاهُ . . فهيَ مِنْ رحمةِ اللهِ قدْ نزلَتْ بهِ ، وإذا غطَّ غطيطَ المخنوقِ ، واحمرَّ لونُهُ ، وأزبدَتْ شفتاهُ . . فهوَ مِنْ عذابِ اللهِ قدْ نزلَ بهِ »(١) .

* * *

وأمَّا انطلاقُ لسانِهِ بكلمةِ الشهادةِ : فهيَ علامةُ الخيرِ .

قالَ أبو سعيدٍ الخدريُّ رضيَ اللهُ عنهُ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لقِّنوا موتاكُمْ : لا إلـٰهَ إلاَّ اللهُ »(٢) ، وفي روايةِ حذيفةَ : « فإنَّها تهدمُ ما قبلها مِنَ الخطايا »(٣) .

---

(١) رواه الحكيم الترمذي في « نوادر الأصول » (ص١٢٥) .

(٢) رواه مسلم (٩١٦) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (٢) .

وقالَ عثمانُ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ ماتَ وهوَ يعلمُ أنَّهُ لا إلـهَ إلاَّ اللهُ . دخلَ الجنَّةَ »[1] ، وقالَ عبيدُ اللهِ : « وهوَ يشهدُ »[2] .

وقالَ عثمانُ : (إذا احتضرَ الميتُ . . فلقِّنوهُ : لا إلـهَ إلاَّ اللهُ ؛ فإنَّهُ ما مِنْ عبدٍ يُختمُ لهُ بها عندَ موتِهِ إلاَّ كانَتْ زادَهُ إلى الجنَّةِ)[3] .

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (احضروا موتاكُم وذكِّروهم ؛ فإنَّهُم يرونَ ما لا ترونَ ، ولقِّنوهُم : لا إلـهَ إلاَّ اللهُ)[4] .

وقالَ أبو هريرةَ : سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « حضرَ ملكُ الموتِ رجلاً يموتُ ، فنظرَ في قلبِهِ فلم يجدْ فيهِ شيئاً ، ففكَّ لحييهِ فوجدَ طرفَ لسانِهِ لاصقاً بحنكِهِ يقولُ : لا إلـهَ إلاَّ اللهُ ، فغُفرَ له بكلمةِ الإخلاصِ »[5] .

وينبغي للملقِّنِ ألاَّ يلحَّ في التلقينِ ، ولكنْ يتلطَّفُ ؛ فربَّما لا ينطلقُ لسانُ المريضِ فيشقُّ عليهِ ذلكَ ، ويؤدي إلى استثقالِهِ التلقينَ وكراهيتِهِ

---

(١) رواه مسلم (٢٦) .

(٢) رواه النسائي في « الكبرىٰ » (١٠٨٨٦) ، من حديث عثمان بن عفان رضي الله عنه ، وأحمد في « المسند » (٥/٢٢٩) ، والبيهقي في « الشعب » (٧) من حديث معاذ رضي الله عنه .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (٥) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (٨) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (٩) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٨٤) .

للكلمةِ ، ويُخشىٰ أنْ يكونَ ذلكَ سببَ سوءِ الخاتمةِ ، وإنَّما معنىٰ هـٰذهِ الكلمةِ أنْ يموتَ الرجلُ وليسَ في قلبِه شيءٌ غيرُ اللهِ ، فإذا لم يبقَ لهُ مطلوبٌ سوى الواحدِ الحقِّ . . كانَ قدومُهُ بالموتِ علىٰ محبوبِه غايةَ النعيمِ في حقِّهِ .

وإنْ كانَ القلبُ مشغوفاً بالدنيا ملتفتاً إليها متأسِّفاً علىٰ لذَّاتِها ، وكانَتِ الكلمةُ علىٰ رأسِ اللسانِ ولم ينطوِ القلبُ علىٰ تحقيقِها . . وقعَ الأمرُ في خطرِ المشيئةِ ، فإنَّ مجردَ حركةِ اللسانِ قليلُ الجدوىٰ إلاَّ أنْ يتفضَّلَ اللهُ تعالىٰ بالقبولِ .

* * *

وأمَّا حسنُ الظنِّ : فهوَ مستحبٌّ في هـٰذا الوقتِ ، وقدْ ذكرنا ذلكَ في كتابِ الرجاءِ .

وقدْ وردَتِ الأخبارُ بفضلِ حسنِ الظنِّ باللهِ ، دخلَ واثلةُ بنُ الأسقعِ علىٰ مريضٍ فقالَ : أخبِرْني كيفَ ظنُّكَ باللهِ تعالى ؟ قالَ : أغرقَتْني ذنوبٌ لي وأشفيتُ علىٰ هلكةٍ ، ولكنِّي أرجو رحمةَ ربي ، فكبَّرَ واثلةُ ، وكبَّرَ أهلُ البيتِ بتكبيرِهِ ، وقالَ : اللهُ أكبرُ ، سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « يقولُ اللهُ تعالىٰ : أنا عندَ ظنِّ عبدي بي ، فليظنَّ بي ما شاءَ »⁽¹⁾ .

ودخلَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ علىٰ شابٍّ وهوَ يموتُ فقالَ : « كيفَ

---

(1) رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (١٦) ، وأحمد في « المسند » (٣/ ٤٩١) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٧٥) .

تجدُكَ ؟ » فقالَ : أرجو اللهَ وأخافُ ذنوبي ، فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما اجتمعا في قلبِ عبدٍ في مثلِ هـٰذا الموطنِ إلاَّ أعطاهُ اللهُ الذي يرجو ، وآمنهُ مِنَ الذي يخافُ »(١) .

وقالَ ثابتٌ البنانيُّ : كانَ شابٌّ بهِ حدةٌ ، وكانَتْ لهُ أمٌّ تعظُهُ كثيراً وتقولُ لهُ : يا بنيَّ ؛ إنَّ لكَ يوماً فاذكرْ يومَكَ ، فلمَّا نزلَ بهِ أمرُ اللهِ تعالىٰ . . أكبَّتْ عليهِ أمُّهُ وجعلَتْ تقولُ لهُ : يا بنيَّ ؛ قدْ كنتُ أحذِّرُكَ مصرعَكَ هـٰذا وأقولُ : إنَّ لكَ يوماً ، فقالَ : يا أمَّهْ ؛ إنَّ لي رباً كثيرَ المعروفِ ، وإنِّي لأرجو ألاَّ يعدمَني اليومَ بعضَ معروفِهِ ، قالَ ثابتٌ : فرحمَهُ اللهُ تعالىٰ بحسنِ ظنِّهِ بربِّهِ(٢) .

وقالَ جابرُ بنُ وداعةَ : كانَ شابٌّ بهِ زهوٌ فاحتُضرَ ، فقالَتْ لهُ أمُّهُ : يا بنيَّ ؛ توصي بشيءٍ ؟ قالَ : نعمْ ، خاتمي لا تسلبينيهِ ؛ فإنَّ فيهِ ذكرَ اللهِ تعالىٰ ، فلعلَّ اللهَ أنْ يرحمَني ، فلمَّا دُفنَ . . رُئيَ في المنامِ فقالَ : أخبروا أمي أنَّ الكلمةَ قد نفعَتْني ، وأنَّ اللهَ تعالىٰ قدْ غفرَ لي(٣) .

ومرضَ أعرابيٌّ فقيلَ لهُ : إنَّكَ تموتُ ، فقالَ : أينَ يُذهبُ بي ؟ قالوا :

---

(١) رواه الترمذي (٩٨٣) ، وابن ماجه (٤٢٦١) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « حسن الظن » (٣٤) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/٣٢٦) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٧١٢) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « حسن الظن » (٣٨) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٧١٥) ، وفيه وفي (ق) : (رهق) بدل (زهو) .

إلى اللهِ تعالىٰ ، قالَ : فما كراهتي أنْ أذهبَ إلىٰ من لا يُرى الخيرُ إلاَّ منهُ(١) .

وقالَ المعتمرُ بنُ سليمانَ : قالَ أبي حينَ حضرَتْهُ الوفاةُ : يا معتمرُ ؛ حدِّثْني بالرُّخَصِ لعلِّي ألقى اللهَ عزَّ وجلَّ وأنا حسنُ الظنِّ بهِ(٢) .

وكانوا يستحبُّونَ أن يُذكرَ للعبدِ محاسنُ عملِهِ عندَ موتِهِ ؛ لكي يحسنَ ظنُّهُ بربِّهِ(٣) .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « حسن الظن » (٤٠) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٧١٧) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٣/٣١) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٧٧) ، وفي (أ) : (أحسنُ) بدل (حسن) وهي موافقة لما في « الحلية » .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « حسن الظن » (٣٠) .

ÖLÜM HALLERİNDEN MÜSTEHAP OLANLAR

Bilmiş ol ki; ölüm döşeğinde yatan hasta için sevimli olan, suratında bir ağırlık ve çirkinlik olmamak, sâkin ve huzûr içinde bulunmak, dilinde bolca şehâdet getirmek ve kalbinden Allahu Teâlâ'ya hüsn-i zan etmektir.

Süret güzelliğine gelince; rivâyet edildiğine göre Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Ölüyü üç şeyde murâkabe edin: Alnı terlediği, gözleri yaşardığı ve dudakları kuruduğu vakit. Bu, kendisine inen, Allahu Teâlâ'nın bir rahmetidir. Boğazı sıkılmış gibi horlar, yüzü kazırır, dudakları kurur ve yağlanırsa, bu da Allahu Teâlâ'dan kendisine inen bir azaptır."*[52] buyurmuştur.

Dilinde kelime-i şehâdet getirmek hayır alâmetidir. Çünkü Ebû Said el-Hudrî'nin rivâyetinde, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Ölülerinize şehâdet kelimesini telkîn edin."*[53] buyurmuştur.

Huzeyfe'nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Zîra o şehâdet, geçmiş hatâları yok eder."*[54] buyurmuştur.

Hz. Osman'ın (r.a.) rivâyetinde ise Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Allah'tan başka kimsenin ibâdete lâyık bulunmadığını bilerek ölen, cennete girer."*[55] buyurmuştur. Ubeydullah: "O, şehâdet ederken" kaydını ilâve etmiştir.

---

[52] Tirmizî ve Hâkim **"Nevâdirü'l-Usûl"**ünde rivâyet etti.
[53] Yukarıda geçmiştir.
[54] Yukarıda geçmiştir.
[55] Yukarıda geçmiştir.

Hz. Osman; "Ölüm döşeğinde yatan adama şehâdet kelimesi telkîn edin. Zîra son sözü şehâdet olan için bu sözü cennet azığıdır." dedi.

Hz. Ömer: "Ölecek hastalarınızın başında bulunun. Onlara Allah'ı hatırlatın. Sizin görmediklerinizi onlar görür. Aynı zamanda şehâdet kelimesini de telkîn edin." demiştir.

Ebû Hüreyre'nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

حَضَرَ مَلَكُ الْمَوْتِ رَجُلًا يَمُوتُ فَنَظَرَ فِي قَلْبِهِ فَلَمْ يَجِدْ
فِيهِ شَيْئًا، فَفَكَّ بَيْنَ لِحْيَيْهِ فَوَجَدَ طَرَفَ لِسَانِهِ لَاصِقًا بِحِنكِهِ
يَقُولُ: لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ، فَغُفِرَ لَهُ بِكَلِمَةِ الْإِخْلَاصِ

"Ölüm meleği bir adamın canını almaya gitti. Kalbini yokladı, kalbinde bir şey bulamadı. Çenesini ayırıp baktı ki, dili bir kenarda kelime-i tevhîdi getiriyor. Bu kelime-i ihlâs sâyesinde günahları mağfiret edildi."[56] buyurdu.

Telkîn edenin vazîfesi, telkînde ısrar etmemektir. Çünkü hastanın dili dönmediği için şehâdeti getiremez de bundan ağırlanır ve nihâyet sû-i hâtimesine sebep olmaktan korkulur. Bu kelimenin mânası, kalbinde Allah'tan başkası olmayarak ölmektir. Vâhid-i Hakikî'den başka bir matlup kalbinde kalmazsa, ölüm ile sevgilisine ulaşmak onun için en büyük bir nîmet olmuş olur. Şâyet kalbi dünyaya bağlı ve dünyalık ile meşgul olursa ona iltifat eder ve onun zevklerinden ayrıldığına üzülür ve bu üzüntü hâlinde dilinin ucu ile şehâdet kelimesini söylerse, Allahu Teâlâ'nın kabul buyurduğu ve kendi fazlından muâmele ettiği müstesnâ, bunun faydası azdır.

---

[56] İbn Ebî'd-Dünya, Taberânî ve Beyhakî rivâyet etmişlerdir. İsnadı ceyyiddir.

Hüsn-i zannına gelince; bu da o zaman için müstehaptır. **“Recâ Kitâbı**”nda bunu anlattık. Allahu Teâlâ’ya hüsn-i zannın fazîletine dair pek çok haberler vârid olmuştur. Eşka’ın oğlu Vâile ölüm döşeğinde yatan bir hastanın ziyâretine gider. Hastaya:

“Allahu Teâlâ’ya karşı zannın nasıldır?” diye sorar. Hasta:

“Günahlarım beni batırmış, helâk olmak üzereyim. Benim tutar tarafım yok, ancak Rabbimin rahmetinden ümîdimi kesmem.” der. Bunun üzerine Vâile tekbir alır, oradakiler de onunla beraber tekbir alırlar. Vâile:

“Ben Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’in: *“Allahu Teâlâ buyurur ki: “Ben kulumun zannı üzereyim; beni dilediği gibi düşünsün.”*[57] buyurduğunu işittim.” dedi. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ölüm hâlinde olan bir gencin yanına girer ve gence:

“Kendini nasıl buluyorsun?” diye sorar. Genç:

“Günahlarımdan korkuyor fakat Allahımdan ümîdimi kesmiyorum.” der. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

“Bu korku ile ümit, şu ölüm ânında kimde toplanırsa, Allahu Teâlâ umduğunu ona verir ve korktuğundan onu emîn kılar.”[58] buyurur.

Sâbit el-Bennânî anlatıyor: “Bir kadının hiddet-mizac ve asabî bir oğlu vardı. Kadın oğluna öğüt verir ve: “Oğlum, bir gün gelecek bunlardan sorumlu olacaksın, o günü hatırla.” derdi. Hakîkaten genç, ölüm döşeğine yattı. Kadın: “İşte oğlum, ben seni bugün için korkutuyordum.” deyince genç: “Benim de kerem sâhibi bir Rabbim var. Umarım ki o benim bâzı kusurlarımı bağışlar.” dedi.

---

57. İbn Hibban, Ahmed ve Beyhaki rivâyet etmişlerdir. Hadis yukarıda geçmiştir.
58. Hadis metin olarak yukarıda geçmiştir.

Sâbit diyor ki: "Onun hüsn-i zannı sebebiyle Allahu Teâlâ ona merhamet etti."

Câbir b. Veda' da şöyle anlatıyor: "Azgın bir genç ölüm döşeğine yatmış. Annesi:

"Oğlum, bir vasıyetin var mı?" diye sormuş. Çocuk:

"Evet, parmağımdaki yüzüğü çıkarmayın. Orada Allah lafza-i celâli yazılıdır. Umarım ki bu sâyede Allahu Teâlâ bana merhamet eder." dedi. Öldükten sonra kendisini rüyada görenlere:

"Anneme haber verin, onun bana vasiyet et, demesi ve benim de o sözüm, mağfiretime sebep olmuştur." dedi.

Bedevînin biri hastalanmış, kendisine:

"Ölüyorsun." dediklerinde bedevî:

"Beni nereye götüreceksiniz." dedi. Onlar da:

"Allah'a götüreceğiz." deyince bedevî:

"İyilikler, yalnız kendisinden gelen Allah'a gideceğime göre daha üzülecek ne var?" dedi.

Süleyman'ın oğlu Ebû'l-Mu'temer diyor ki: "Babam ölürken:

"Oğlum, bana bir ruhsat ve müsâadeden haber ver ki, ben hüsn-i zann ile Allah'a mülâki olayım." dedi."

Hattâ eskiler ölüm döşeğine yatan adamın, Allah'a karşı hüsn-i zannı çoğalsın diye iyiliklerini sayıp dökerlerdi.

بيان الحسرة عند لقاء ملك الموت بحكايات يُعرب لسان الحال عنها

قالَ أشعثُ بنُ أسلمَ : سألَ إبراهيمُ عليهِ السَّلامُ ملكَ الموتِ ـ واسمهُ عزرائيلُ ، وله عينانِ : عينٌ في وجهِهِ وعينٌ في قفاهُ ـ فقالَ : يا ملكَ الموتِ ؛ ما تصنعُ إذا كانَ نفسٌ بالمشرقِ ونفسٌ بالمغربِ ، ووقعَ الوباءُ بأرضٍ والتقى الزحفانِ . . كيفَ تصنعُ ؟ قال : أدعو الأرواحَ بإذنِ اللهِ تعالىٰ فتكونُ بينَ إصبعيَّ هاتينِ ، وقالَ : قدْ دُحيَتْ لهُ الأرضُ فتُركَتْ مثلَ الطَّسْتِ بينَ يديهِ ، يتناولُ منها حيثُ يشاءُ ، قالَ : وهوَ الذي بشَّرَهُ بأنَّهُ خليلُ اللهِ عزَّ وجلَّ(١) .

وقالَ سليمانُ بنُ داوودَ عليهما السلامُ لملكِ الموتِ عليه السَّلامُ : ما لي لا أراكَ تعدلُ بينَ النَّاسِ ، تأخذُ هـٰذا وتدعُ هـٰذا ؟! قالَ : ما أنا بذلكَ بأعلمَ منكَ ، إنَّما هيَ صحفٌ أو كتبٌ تُلقىٰ إليَّ فيها أسماءٌ(٢) .

وقالَ وهبُ بنُ منبهٍ : كانَ ملكٌ مِنَ الملوكِ أرادَ أنْ يركبَ إلىٰ أرضٍ فدعا بثيابٍ ليلبسَها فلم تعجبْهُ ، فطلبَ غيرَها حتىٰ لبسَ ما أعجبَهُ بعدَ مرَّاتٍ ، وكذلكَ طلبَ دابةً فأُتيَ بها فلمْ تعجبْهُ حتىٰ أُتيَ بدوابَّ فركبَ أحسنَها ، فجاءَ إبليسُ فنفخَ في منخرِهِ نفخةً فملأهُ كبراً ، ثمَّ سارَ وسارَتْ معهُ الخيولُ وهوَ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » . « إتحاف » (١٠/٢٧٩) ، وأبو الشيخ في « العظمة » (٤٤٣) .

(٢) رواه ابن أبي شيبة في « مصنفه » (٣٥٤٠٨) .

لا ينظرُ إلى النَّاسِ كبراً ، فجاءَهُ رجلٌ رثُّ الهيئةِ فسلَّمَ عليهِ فلمْ يردَّ عليهِ السَّلامَ ، فأخذَ بلجامِ دابتِهِ فقالَ : أرسلِ اللجامَ ؛ فقدْ تعاطيتَ أمراً عظيماً ، فقالَ : إنَّ لي إليكَ حاجةً ، قالَ : اصبرْ حتىٰ أنزلَ ، قالَ : لا ، الآنَ ، فقهرَهُ علىٰ لجامِ دابتِهِ ، فقالَ : اذكرْها ، قالَ : هوَ سرٌّ ، فأدنىٰ لهُ رأسَهُ ، فسارَّهُ وقالَ : أنا ملكُ الموتِ ، فتغيَّرَ لونُ الملكِ واضطربَ لسانُهُ ، ثمَّ قالَ : دعْني حتىٰ أرجعَ إلىٰ أهلي فأقضيَ حاجتي وأودِّعَهم ، قالَ : لا ، واللهِ ؛ لا ترىٰ أهلَكَ وثقَلَكَ أبداً[1] ، فقبضَ روحَهُ ، فخرَّ كأنَّهُ خشبةٌ ، ثمَّ مضىٰ فلقيَ عبداً مؤمناً في تلكَ الحالِ ، فسلَّمَ عليهِ فردَّ عليهِ السَّلامَ ، فقالَ : إنَّ لي حاجةً أذكرُهَا في أذنِكَ ، فقالَ : هاتِ ، فسارَّهُ وقالَ : أنا ملكُ الموتِ ، فقالَ : مرحباً وأهلاً بمَنْ طالَتْ غيبتُهُ عليَّ ، فواللهِ ؛ ما كانَ في الأرضِ غائبٌ أحبَّ إليَّ أنْ ألقاهُ مِنْكَ ، فقالَ لهُ ملكُ الموتِ : اقضِ حاجتَكَ التي خرجتَ لها ، فقالَ : ما لي حاجةٌ أكبرُ عندي ولا أحبُّ إليَّ مِنْ لقاءِ اللهِ تعالىٰ ، قالَ : فاخترْ علىٰ أيِّ حالٍ شئتَ أنْ أقبضَ روحَكَ ، فقالَ : وتقدرُ علىٰ ذلكَ ؟ قالَ : نعمْ ، إنِّي أُمرتُ بذلكَ ، قالَ : فدعْني حتىٰ أتوضأَ وأُصليَ فاقبضْ روحي وأنا ساجدٌ ، فقبضَ روحَهُ وهوَ ساجدٌ[2] .

وقالَ بكرُ بنُ عبدِ اللهِ المزنيُّ : جمعَ رجلٌ مِنْ بني إسرائيلَ مالاً ، فلمَّا

---

(١) الثَّقَلُ : متاع المسافر وحشمه وكل شيء نفيس مصون .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٢٨٠) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٠٢ـ ٢٠٣) .

أشرفَ على الموتِ . . قالَ لبنيهِ : أروني أصنافَ أموالي ، فأُتيَ بشيءٍ كثيرٍ مِنَ الخيلِ والإبلِ والرقيقِ وغيرِها ، فلمَّا نظرَ إليهِ . . بكىٰ تحسُّراً عليهِ ، فرآهُ ملكُ الموتِ وهو يبكي فقالَ لهُ : ما يبكيكَ ؟ فوالذي خوَّلَك ؛ ما أنا بخارجٍ مِن منزلِكَ حتىٰ أفرِّقَ بينَ روحِكَ وبدنِكَ ، قالَ : فالمهلةَ حتىٰ أفرِّقَهُ ، قالَ : هيهاتَ ! انقطعَتْ عنكَ المهلةُ ، فهلاَّ كانَ ذلكَ قبلَ حضورِ أجلِكَ ؟! فقبضَ روحَهُ[1] .

ورُويَ أنَّ رجلاً جمعَ مالاً فأوعىٰ ، ولم يدَعْ صنفاً مِنَ المالِ إلاَّ اتخذَهُ ، وابتنىٰ قصراً ، وجعلَ عليهِ بابينِ وثيقينِ ، وجمعَ عليهِ حرساً من غلمانِهِ ، ثمَّ جمعَ أهلَهُ وصنعَ لهم طعاماً ، وقعدَ علىٰ سريرِهِ ورفعَ إحدىٰ رجليهِ على الأخرىٰ وهم يأكلونَ ، فلمَّا فرغوا . . قالَ : يا نفسُ ؛ انعمي لسنينَ ؛ فقدْ جمعتُ لكِ ما يكفيكِ ، فلم يفرغْ مِنْ كلامِهِ حتىٰ أقبلَ إليهِ ملكُ الموتِ في هيئةِ رجلٍ عليهِ خُلقانٌ مِنَ الثيابِ ، في عنقِهِ مخلاةٌ يتشبَّهُ بالمساكينِ ، فقرعَ البابَ بشدةٍ عظيمةٍ قرعاً أفزعَهُ وهوَ علىٰ فراشِهِ ، فوثبَ إليهِ الغلمانُ وقالوا : ما شأنُكَ ؟ فقالَ : ادعوا لي مولاكم ، فقالوا : وإلىٰ مثلِكَ يخرجُ مولانا ؟! قالَ : نعمْ ، فأخبَرُوهُ بذلكَ ، فقالَ : هلاَّ فعلتُمْ بهِ وفعلتُمْ ، فقرعَ البابَ قرعةً أشدَّ مِنَ الأولىٰ ، فوثبَ إليهِ الحرسُ ، فقالَ : أخبروهُ أنِّي ملكُ الموتِ ، فلمَّا سمعوهُ . . أُلقيَ عليهمُ الرعبُ ، ووقعَ علىٰ مولاهمُ الذلُّ

---

[1] رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٢٨١) .

والتخشعُ ، فقالَ : قولوا لهُ قولاً ليناً ، وقولوا لهُ : هلْ تأخذُ بهِ أحداً ؟ فدخلَ عليهِ وقالَ : اصنعْ في مالِكَ ما أنتَ صانعٌ ؛ فإنِّي لستُ بخارجٍ منها حتىٰ أخرجَ نفسَكَ ، فأمرَ بمالِهِ حتىٰ وُضِعَ بينَ يديهِ ، فقالَ حينَ رآهُ : لعنَكَ اللهُ مِنْ مالٍ ؛ أنتَ شغلتَني عَنْ عبادةِ ربي ، ومنعتَني أنْ أتخلَّىٰ لربي ، فأنطقَ اللهُ المالَ فقالَ : لِمَ تسبُّني وقدْ كنتَ تدخلُ على السُّلطانِ بي ويُردُّ المتَّقونَ عَنْ بابِهِ ، وكنتَ تنكحُ المتنعماتِ بي ، وتجلسُ مجالسَ الملوكِ بي ، وتردُّ المتقينَ ، وتنفقُني في سبيلِ الشرِّ فلاَ أمتنعُ منكَ ، ولوْ أنفقتَني في سبيلِ الخيرِ . نفعتُكَ ؟! خُلقتُ وابنَ آدمَ مِنْ ترابٍ ، فمنطلقٌ ببرٍّ ومنطلقٌ بإثمٍ ، ثمَّ قبضَ ملكُ الموتِ روحَهُ فسقطَ(١) .

وقالَ وهبُ بنُ منبهٍ : قبضَ ملكُ الموتِ روحَ جبارٍ مِنَ الجبابرةِ ما في الأرضِ مثلُهُ ، ثمَّ عرجَ إلى السماءِ ، فقالتِ الملائكةُ : لمَنْ كنتَ أشدَّ رحمةً ممَّنْ قبضتَ روحَهُ ؟ قالَ أُمرتُ بقبضِ نفسِ امرأةٍ في فلاةٍ مِنَ الأرضِ ، فأتيتُها وقد ولدَتْ مولوداً ، فرحمتُها لغربتِها ورحمتُ ولدَها لصغرِهِ وكونِهِ في الفلاةِ لا متعهدَ لهُ بها ، فقالتِ الملائكةُ : الجبارُ الذي قبضتَ الآنَ روحَهُ هوَ ذلكَ المولودُ الذي رحمتَهُ ، فقالَ ملكُ الموتِ : سبحانَ اللطيفِ لما يشاءُ !(٢) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٢٨١) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٢٤٠ ـ ٢٤١) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٢٨١) .

وقالَ عطاءُ بنُ يسارٍ : إذا كانَ ليلةُ النصفِ من شعبانَ . . دُفعَ إلىٰ ملكِ الموتِ صحيفةٌ فيُقالُ : اقبضْ في هـٰذهِ السنةِ مَنْ في هـٰذهِ الصحيفةِ ، قالَ : فإنَّ العبدَ ليغرسُ الغراسَ وينكحُ الأزواجَ ويبني البنيانَ وإنَّ اسمَهُ في تلكَ الصحيفةِ وهوَ لا يدري(١) .

وقالَ الحسنُ : ما مِنْ يومٍ إلاَّ وملكُ الموتِ يتصفحُ كلَّ بيتٍ ثلاثَ مرَّاتٍ ، فمَنْ وجدَهُ منهم قدِ استوفىٰ رزقَهُ وانقضىٰ أجلُهُ . . قبضَ روحَهُ ، فإذا قبضَ روحَهُ . . أقبلَ أهلُهُ برنةٍ وبكاءٍ ، فيأخذُ ملكُ الموتِ بعضادتيِ البابِ فيقولُ : واللهِ ؛ ما أكلتُ لهُ رزقاً ، ولا أفنيتُ له عمراً ، ولا انتقصتُ لهُ أجلاً ، وإنَّ لي فيكم لعودةً ثمَّ عودةً حتىٰ لا أبقيَ منكم أحداً ، قالَ الحسنُ : فواللهِ ؛ لو رأوا مقامَهُ وسمعوا كلامَهُ . . لذهلوا عَنْ ميتِهِمْ ، ولبَكَوا علىٰ أنفسِهِم(٢) .

وقالَ يزيدُ الرقاشيُّ : بينما جبَّارٌ مِنَ الجبابرةِ مِنْ بني إسرائيلَ جالسٌ في منزلِهِ قدْ خلاَ ببعضِ أهلِهِ ؛ إذْ نظرَ إلىٰ شخصٍ قدْ دخلَ مِنْ بابِ بيتِهِ ، فثارَ إليهِ فزعاً مُغضَباً ، فقالَ : مَنْ أنتَ ؟ ومَنْ أدخلَكَ داري ؟ فقالَ : أمَّا الذي

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٢٨١) ، ويؤيده ما رواه الديلمي في « الفردوس » (٢٤١٠) : « تقطع الآجال من شعبان إلىٰ شعبان حتىٰ إن الرجل لينكح ويولد له وقد خرج اسمه في الموتىٰ » .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٢٨٢) ، وأبو الشيخ في « العظمة » (٤٤١) .

أدخلَني الدارَ . . فربُها ، وأمَّا أنا . . فالذي لا يمنعُني الحجابُ ، ولا أستأذنُ على الملوكِ ، ولا أخافُ صولةَ المتسلِّطينَ ، ولا يمتنعُ مني كلُّ جبارٍ عنيدٍ ولا شيطانٍ مريدٍ ، قالَ : فسُقِطَ في يدي الجبارِ وأُرعدَ حتىٰ سقطَ منكبّاً لوجهِهِ ، ثمَّ رفعَ إليه رأسَهُ مستعطفاً متذللاً لهُ ، فقالَ لهُ : أنتَ إذاً ملكُ الموتِ ، قالَ : أنا هوَ ، قالَ : فهل أنتَ ممهلي حتىٰ أحدثَ عهداً ؟ قالَ : هيهاتَ ! انقطعَتْ مدتُكَ ، وانقضَتْ أنفاسُكَ ، ونفِدَتْ ساعاتُكَ ، فليسَ إلىٰ تأخيرِكَ سبيلٌ ، قالَ : فإلىٰ أينَ تذهبُ بي ؟ قالَ : إلىٰ عملِكَ الذي قدَّمتَهُ ، وإلىٰ بيتِكَ الذي مهَّدتَهُ ، قالَ : فإنِّي لمْ أقدِّمْ عملاً صالحاً ، ولم أمهِّدْ بيتاً حسناً ، قالَ : فإلىٰ لظىٰ نزاعةً للشوىٰ ، ثمَّ قبضَ روحَهُ ، فسقطَ ميتاً بينَ أهلِهِ ، فمِنْ بينِ صارخٍ وباكٍ .

قالَ يزيدُ الرقاشيُّ : لوْ يعلمونَ سوءَ المنقلبِ . . كانَ العويلُ علىٰ ذلكَ أكثرَ(١) .

وعنِ الأعمشِ عَنْ خيثمةَ قالَ : دخلَ ملكُ الموتِ علىٰ سليمانَ بنِ داوودَ عليهما السَّلامُ ، فجعلَ ينظرُ إلىٰ رجلٍ من جلسائِهِ يديمُ النظرَ إليهِ ، فلمَّا خرجَ . . قالَ الرجلُ : مَنْ هـٰذا ؟ قال : هـٰذا ملكُ الموتِ ، قالَ : لقدْ رأيتُهُ ينظرُ إليَّ كأنَّهُ يريدُني ، قالَ : فماذَا تريدُ ؟ قالَ : أريدُ أنْ تخلِّصَني منهُ فتأمرَ الريحَ حتىٰ تحملَني إلىٰ أقصى الهندِ ، ففعلَتِ الريحُ ذلكَ .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » . « إتحاف » (١٠ / ٢٨٣) .

ثمَّ قالَ سليمانُ لملكِ الموتِ بعدَ أنْ أتاهُ ثانياً : رأيتُكَ تديمُ النظرَ إلىٰ واحدٍ من جلسائي ، قالَ : نعمْ ، كنتُ أتعجبُ منهُ ؛ لأنِّي كنتُ أُمرتُ أنْ أقبضَهُ بأقصى الهندِ في ساعةٍ قريبةٍ ، وكانَ عندَكَ فعجبتُ مِنْ ذلكَ(١) .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي شيبة في « مصنفه » (٣٥٤٠٩) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٤/١١٨) .

AZRAİL İLE KARŞILAŞMANIN HASRETİ

Biri yüzünde, diğeri kafasında iki gözü bulunan ve adı Azrâil olan ölüm meleğine **İbrâhim aleyhisselâm**: "Öleceklerin biri doğuda, diğeri batıda olduğu, ayrıca bir yerde veba hastalığının bulunduğu ve başka bir yerde de iki ordu birbirini kırıp geçirdiği böyle sıkışık anlarda ne yaparsın?" diye sorar. Melek: "Allah'ın izniyle ruhları dâvet ederim. Onlar da parmaklarımın arasına girerler. Yeryüzü benim için bir tabak gibidir. Ondan dilediğimi alırım." der ve İbrâhim aleyhisselâma Allah'ın dostu olduğunu müjdelerdi.

Süleyman aleyhisselâm Azrâil aleyhisselâma:

"Niçin âdilâne bir şekilde canları almıyorsun? Şunun canını alırken bunu bırakıyorsun?" dedi. Azrâil aleyhisselâm:

"Ben bu hususta senden fazla bir şey bilemem. İsimler sayfa hâlinde önüme gelir ve ben de onların ruhlarını kabzederim." dedi.

Vehb b Münebbih anlatıyor: "Hükümdarlardan birisi bir yere gitmek için beğeninceye kadar elbise ve binmek için de beğeninceye kadar at seçti. Etrafındakilerle birlikte muhteşem bir vaziyette ve böbürlenerek yola çıktı. Yolda kirli paslı adamın biri atının yularına yapıştı:

"Nasıl bu işe cesâret edersin, çekil!" diye bağırınca, adam:

"Benim sana söyleyeceğim var." dedi. Hükümdar yine hiddetli olarak:

"Söyle bakalım." deyince adam: "Gizlidir, eğil de kulağına söyleyeyim." dedi. Hükümdar eğilince adam:

"Ben Azrâilim, canını almaya geldim." dedi. Hükümdar müsâade istedi ise de Azrâil:

"Hayır, sana müsâade yok, ailene de ulaşamayacaksın." dedi ve canını aldı. Sonra yoluna devam eden Azrâil aleyhisselâm mü'min bir kul ile karşılaştı. Ona selâm verdikten sonra:

"Seninle bir işim var, bunu sana gizli söyleyeceğim." dedi ve kulağına eğilerek Azrâil olduğunu anlatınca, mü'min kul buna sevinir ve:

"Hoş geldin, kaç zamandır seni bekliyordum. Yeryüzündeki ayıplarımdan benim için senden sevgilisi yoktur." dedi. Azrâil:

"Öyle ise işini bitir." dedi. Adam:

"Benim en önemli işim, Allahu Teâlâ'ya ulaşmaktır." dedi. Bunun üzerine ölüm meleği:

"Hangi hal üzerine istersen, o hal üzerinde canını alayım." dedi. Adam:

"Buna imkân var mı?" diye sordu. Melek:

"Evet, bununla emrolundum." dedi. Adam:

"O halde abdest alayım, namaza başlayayım ve başım secdede iken canımı al." dedi ve hakîkaten böyle oldu.

Ebû Bekir b. Abdullah el-Müzenî anlatıyor: "İsrâiloğullarından birisi bol servet edindi. Nihayet ölümü yaklaşınca, oğullarına:

"Getirin, şu kazandığım serveti bir göreyim." dedi. Onlar da at, deve, koyun, köle ve benzeri çeşitli servetlerini gözünün önüne getirdiler. Adam, bunlara hasretinden ağladı. Tam bu sırada Azrâil de karşısına çıktı ve:

“Niçin ağlayıp duruyorsun? Sana bu nîmetleri veren Allah hakkı için, seninle bunların arasını ayırmadan yâni canını almadan evinden çıkacak değilim.” dedi. Adam:

“Müsâade et de bir kısmını ayırayım; şöyle edeyim, böyle edeyim.” dedi. Fakat ölüm meleği:

“Şimdiye kadar nerede idin.” dedi ve canını aldı.”

Hikâye edildiğine göre adamın biri birçok servet yığdı. Her çeşitten topladı ve iki kapılı bir köşk yaptırdı. Korunmak için kölelerini oraya doldurdu. Sonra bütün adamlarını toplayarak evinde bir ziyafet çekti. Ayaklarını birbiri üstüne atarak oturdu ve onları seyre başladı. Onlar yemeklerini yedikten sonra kendi kendine: “Uzun yıllar yetecek şeyleri sana aldım, istediğin gibi yaşarsın.” der demez, ölüm meleği iki eski elbiseye bürünmüş, boynunda azık torbası olduğu halde miskin kılığında bütün şiddetiyle kapıyı çaldı. Adam, minderi üzerinde oturuyordu. Köleler kapıya giderek adama:

“Ne istiyorsun?” diye sordular. Adam:

“Efendinizi istiyorum.” dedi. Onlar:

“Bizim efendimiz senin gibi adam için kapıya çıkar mı?” dediler. Adam:

“Elbette çıkar.” dedi. Onlar durumu efendilerine bildirdiler. Efendileri, “Onu savın gitsin.” deyince, bu sefer ilk seferden daha şiddetli olarak kapıyı çaldı ve:

“Söyleyin, ben ölüm meleğiyim.” dedi. Onlar bunu duyunca korktular, efendileri perişan oldu ve:

"Ona güzel ve münâsip bir lisân ile "Efendinin yerine başkasını almaz mısın?" diye sorun." dedi. Tabiî bu sözler bir fayda sağlamadı ve Azrâil adamın yanına girerek:

"Malını ne yapacaksan yap. Canını almadan çıkmayacağım." dedi. Adam bütün servetini tekrar önüne getirtti ve şöyle dedi:

"Allah sana lânet etsin, beni ibâdetten alıkoydun, meşgul ettin. Sebep oldun da Allah'a kulluk edemedim." dedi. Allah'ın izniyle serveti dile gelerek:

"Bana ne kızıyorsun? Sen, benimle hükümdarların huzuruna girer, takvâ sâhiplerini oradan uzaklaştırırdın. Benim sâyemde kadınlarla evlenir, pâdişâhlarla oturup kalkardın. Beni kötülük yolunda harcardın, ben sana itiraz etmezdim. Eğer beni iyilikte harcarsan sana faydam olurdu. Ben ve Âdemoğlu topraktan yaratıldık. Kimisi iyilikleri ile gider, kimisi kötülükleri ile gider." dedi ve Azrâil de adamın canını aldı.

Yine **Vehb b. Münebbih** anlatıyor: Azrâil aleyhisselâm, zamanında zulümde benzeri olmayan bir hükümdârın canını aldı ve göklere çıktı. Melekler:

"Canını alırken en çok acıdığın bir kimse var mı?" diye sordular. Azrâil:

"Evet, ıssız bir yerde yeni çocuk doğuran bir kadının canını almakla emrolundum. Hem kadına, hem de yeni doğan çocuğa acıdım ve "Bu çocuğun hâli ne olacak?" dedim. Melekler:

"İşte şimdi canını alıp geldiğin zâlim ve cebbâr adam, oradaki çocuktur. dediler.

Atâ b. Yesar diyor: "Şaban ayının on beşinde öleceklerin listesi Azrâil aleyhisselâma verilir. Bu arada ev yapan, su akıtıp ağaç diken ve yeni evlenen nice kimseler var ki isimleri bu listededir, fakat onlar onu bilmezler.

Hasan-ı Basrî diyor: "Azrâil aleyhisselâm her gün bir evi üç defa yoklar. Bunlardan rızkını tüketip ömrünü tamamlayanın canını alır. Evdekiler feryâd ü figan ederler. Azrâil aleyhisselâm kapıya kollarını gererek: "Ne ağlıyorsunuz? Ben bu adamın ne rızkını yedim, ne de ömrünü kestim. Rızkı tükendi, ömrü sona erdi canını aldım. Boşuna ağlamayın, ben devamlı olarak buraya gelip gidecek ve hiçbirinizi bırakmayacağım." der.

Hasan-ı Basrî devamla: "Eğer ev halkı Azrâil aleyhisselâmı görse ve dediklerini duysalar ölüyü unutur kendilerine ağlarlardı." dedi.

Yezîd-i Rakkâşî anlatıyor: İsrâiloğullarından zâlim ve cebbar bir adam evinde bâzı aile efradı ile otururken kapıdan yabancı bir adamın içeri girdiğini gördü. Hem korku, hem de hiddet içinde:

"Kimsin, seni buraya kim koydu?" diye seslendi. Azrâil aleyhisselâm:

"Beni buraya bu evin sâhibi koydu. Bana gelince, içeri girmek için kimseden izin almayan, kimsenin sulta ve saldırısından korkmayan, zâlim cebbarlar ve muannid sultanlardan çekinmeyen bir kimseyim." dedi. Bunu deyince adam:

"O halde sen, Azrâilim desene." dedi. Azrâil aleyhisselâm:

"Evet, ben oyum." dedi. Adam:

"Bir vasiyetname yazmam için bana müsâade eder misin?" deyince Azrâil:

"Hayır, müddet tamam, nefeslerin bitti, saatlerin doldu. Bir an bile tehîrine imkân yoktur." dedi. Bunun üzerine adam:

"Beni nereye götüreceksin?" diye sordu. Azrâil aleyhisselâm:

"Takdîm ettiğin ameline ve döşediğin evine götüreceğim." dedi. Adam:

"Benim ne takdîm edilmiş bir amelim, ne de güzel döşenmiş bir evim vardır." deyince Azrâil aleyhisselâm:

"O halde Leza Cehennemi'ne gidersin." diyerek canını aldı ve etrafındakiler de ağlamaya başladı.

A'meş'den rivâyet edildiğine göre Azrâil aleyhisselâm insan sûretine girerek **Süleyman aleyhisselâm**a uğradı ve orada bulunan bir adama dikkatle baktı. Adam da bunu farketti. Azrâil aleyhisselâm gidince, adam Süleyman aleyhisselâma, kendisine dikkatle bakan şahsın kim olduğunu sordu. Azrâil olduğunu anlayınca:

"Bu beni alacak gibi bakışla bana bakıverdi. Ben bundan korkuyorum." dedi. Süleyman aleyhisselâm:

"Ne yapmamı istiyorsun?" deyince, adam:

"Beni rüzgâr ile Hindistan'ın öteki kenarına attır." dedi. Süleyman aleyhisselâm da dediğini yaptı. Bir müddet sonra yine Azrâil ile karşılaşınca, önceki bakışının sebebini kendisinden sordu. Azrâil aleyhisselâm:

"Hindistan'ın doğusunda pek kısa bir müddet sonra adamın ruhunu kabza memûr iken adamı burada gördüğüme şaşarak ona baktım." dedi.

البَابُ الرَّابِعُ

في وفاة رسول الله صلى الله عليه وسلّم والخلفاء الراشدين من بعده

وفاة رسول الله صلى الله عليه وسلّم

اعلمْ : أنَّ في رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أسوةً حسنةً حيّاً وميتاً ، وفعلاً وقولاً ، وجميعُ أحوالِهِ عبرةٌ للنَّاظرينَ وتبصرةٌ للمستبصرينَ[1] ؛ إذْ لمْ يكنْ أحدٌ أكرمَ على اللهِ تعالىٰ منهُ ؛ إذْ كانَ خليلَ اللهِ وحبيبَهُ ونجيَّهُ ، وكانَ صفيَّهُ ورسولَهُ ونبيَّهُ ، فانظرْ هلْ أمهلَهُ ساعةً عندَ انقضاءِ مدتِهِ ؟ وهلْ أخَّرَهُ لحظةً بعدَ حضورِ منيَّتِهِ ؟ لا ، بلْ أرسلَ إليهِ الملائكةَ الكرامَ الموكَّلينَ بقبضِ أرواحِ الأنامِ ، فجدُّوا بروحِهِ الزكيَّةِ الكريمةِ لينقلوها ، وعالجوها ليرحلوها عنْ جسدِهِ الطاهرِ إلىٰ رحمةٍ ورضوانٍ وخيراتٍ حسانٍ ، بلْ إلىٰ مقعدِ صدقٍ في جوارِ الرحمـٰنِ ، فاشتدَّ معَ ذلكَ في النزعِ كربُهُ وظهرَ أنينُهُ ، وترادفَ قلقُهُ وارتفعَ حنينُهُ ، وتغيَّرَ لونُهُ وعرقَ جبينُهُ ، واضطربَتْ في الانقباضِ والانبساطِ شمالُهُ ويمينُهُ ، حتىٰ بكىٰ لمصرعِهِ مَنْ حضرَهُ ، وانتحبَ لشدَّةِ حالِهِ مَنْ شاهدَ منظرَهُ ، فهلْ رأيتَ منصبَ النبوَّةِ دافعاً عنهُ مقدوراً ؟! أوْ هلْ راقبَ الملكُ فيهِ أهلاً وعشيراً ؟! وهلْ سامحَهُ إذْ كانَ للحقِّ نصيراً ، وللخلقِ

---

(١) في (د ، ص) : (وبصيرة) .

بشيراً ونذيراً ؟! هيهاتَ ! بلِ امتثلَ ما كانَ بهِ مأموراً ، واتبعَ ما وجدَهُ في اللوحِ مسطوراً .

فهٰذا كانَ حالَهُ وهوَ عندَ اللهِ ذو المقامِ المحمودِ والحوضِ المورودِ ، وهوَ أوَّلُ مَنْ تنشقُّ عنهُ الأرضُ ، وهوَ صاحبُ الشفاعةِ يومَ العرضِ ، فالعجبُ أنَّا لا نعتبرُ بهِ ! ولسنا علىٰ ثقةٍ فيما نلقاهُ ، بلْ نحنُ أُسَراءُ الشهواتِ ، وقرناءُ المعاصي والسيئاتِ ، فما بالُنا لا نتَّعِظُ بمصرعِ محمَّدٍ سيِّدِ المرسلينَ وإمامِ المتقينَ وحبيبِ ربِّ العالمينَ ؟!

لعلَّنا نظنُّ أنَّا مُخلَّدونَ ، أو نتوهمُ أنَّا معَ سوءِ أفعالِنا عندَ اللهِ مُكْرَمونَ ، هيهاتَ هيهاتَ ! بلْ نتيقنُ أنَّا جميعاً على النارِ واردونَ ، ثمَّ لا ينجو منها إلاَّ المتقونَ ، فنحنُ للورودِ مستيقنونَ ، وللصَّدَرِ عنها متوهِّمونَ ، لا ، بلْ ظلمنا أنفسَنا إنْ كنَّا لذلكَ لغالبِ الظنِّ منتظرينَ ، فما نحنُ واللهِ مِنَ المتقينَ وقدْ قالَ اللهُ ربُّ العالمينَ : ﴿ وَإِن مِّنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَىٰ رَبِّكَ حَتْمًا مَّقْضِيًّا ۝ ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوا وَّنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا﴾ .

فلينظرْ كلُّ عبدٍ إلىٰ نفسِهِ أنَّه إلى الظالمينَ أقربُ أمْ إلى المتقينَ ؟ فانظرْ إلىٰ نفسِكَ بعدَ أنْ تنظرَ إلىٰ سيرةِ السلفِ الصالحينَ ؛ فلقدْ كانوا معَ ما وُفِّقوا لهُ من الخائفينَ ، ثمَّ انظرْ إلىٰ سيِّدِ المرسلينَ ؛ فإنَّهُ كانَ مِنْ أمرِهِ علىٰ يقينٍ ؛ إذْ كانَ سيِّدَ النبيينَ وقائدَ المتقينَ ، واعتبرْ كيفَ كانَ كربُهُ عندَ فراقِ الدنيا ، وكيفَ اشتدَّ أمرُهُ عندَ الانقلابِ إلىٰ جنَّةِ المأوىٰ .

قالَ ابنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : دخلنا علىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في بيتِ أمِّنا عائشةَ رضيَ اللهُ عنها حينَ دنا الفراقُ ، فنظرَ إلينا فدمعَتْ عيناهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ثمَّ قالَ : « مرحباً بكُمْ ، حيَّاكمُ اللهُ ، آواكمُ اللهُ ، نصرَكمُ اللهُ ، أوصيكُمْ بتقوى اللهِ ، وأوصي بكمُ اللهَ ، إنِّي لكم منهُ نذيرٌ مبينٌ ألاَّ تعلوا على اللهِ في عبادِهِ وبلادِهِ ، وقدْ دنا الأجلُ والمنقلبُ إلى اللهِ ، وإلىٰ سدرةِ المنتهىٰ وإلىٰ جنَّةِ المأوىٰ وإلى الكأسِ الأوفىٰ ، فاقرؤُوا علىٰ أنفسِكُمْ وعلىٰ من دخلَ في دينِكُم بعدي مني السَّلامَ ورحمةَ اللهِ »(١) .

ورُوِيَ أنَّه صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ لجبريلَ عليهِ السَّلامُ عندَ موتِهِ : « مَنْ لأمَّتي بعدي ؟ » فأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ جبريلَ أنْ بشِّرْ حبيبي أنِّي لا أخذلُهُ في أمَّتِهِ ، وبشِّرْهُ بأنَّهُ أسرعُ الناسِ خروجاً مِنَ الأرضِ إذا بُعثوا ، وسيِّدُهُم إذا جُمعوا ، وأنَّ الجنَّة محرمةٌ على الأممِ حتىٰ تدخلَها أمَّتُهُ ، فقالَ : « الآنَ قرَّتْ عيني »(٢) .

وقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : أمرَنَا رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنْ نغسلَهُ بسبعِ قربٍ من سبعةِ آبارٍ ، ففعلنا ذلكَ ، فوجدَ راحةً فخرجَ فصلَّىٰ بالنَّاسِ ، واستغفرَ لأهلِ أحدٍ ودعا لهم ، وأوصىٰ بالأنصارِ فقالَ : « أمَّا بعدُ : يا معشرَ المهاجرينَ ؛ فإنَّكم تزيدونَ وأصبحَتِ الأنصارُ لا تزيدُ علىٰ

---

(١) رواه البزار في « مسنده » (٢٠٢٨) ، والطبراني في « الأوسط » (٤٠٠٨) .

(٢) رواه الطبراني في « الكبير » (٣/ ٥٨) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٤/ ٧٧) .

هيئتِها التي هيَ عليها اليومَ ، وإنَّ الأنصارَ عيبتي التي آويتُ إليها[1] ، فأكرِمُوا كريمَهم ـ يعني : محسنَهُم ـ وتجاوزوا عن مسيئِهم » ثمَّ قالَ : « إنَّ عبداً خُيِّرَ بينَ الدنيا وبينَ ما عندَ اللهِ فاختارَ ما عندَ اللهِ » ، فبكىٰ أبو بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ وظنَّ أنَّهُ يريدُ نفسَهُ ، فقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « علىٰ رِسلِكَ يا أبا بكرٍ ، سدُّوا هـٰذهِ الأبوابَ الشوارعَ في المسجدِ إلاَّ بابَ أبي بكرٍ ؛ فإنِّي لا أعلمُ امرأً أفضلَ عندي في الصحبةِ مِنْ أبي بكرٍ »[2] .

قالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : (فقُبضَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في بيتي ، وفي يومي ، وبينَ سحري ونحري ، وجمعَ اللهُ بينَ ريقي وريقِهِ عندَ الموتِ ، فدخلَ عليَّ أخي عبدُ الرحمـٰنِ وبيدِهِ سواكٌ ، فجعلَ ينظرُ إليهِ ، فعرفتُ أنه يعجبُهُ ذلك ، فقلتُ : آخذُهُ لكَ ، فأومأَ برأسِهِ أنْ نعمْ ، فناولتُهُ إيَّاهُ ، فأدخلَهُ في فيهِ ، فاشتدَّ عليهِ ، فقلتُ : أُليِّنُهُ لكَ ، فأومأَ برأسِهِ أنْ نعمْ ، فليَّنتُهُ ، وكانَ بينَ يديهِ ركوةٌ فيها ماءٌ ، فجعلَ يدخلُ يدَهُ فيها ويمسحُ بها وجهَهُ ويقولُ : « لا إلـٰهَ إلاَّ اللهُ ، إنَّ للموتِ لسكراتٍ » ثمَّ نصبَ يدَهُ يقولُ : « الرفيقَ الأعلىٰ ، الرفيقَ الأعلىٰ » فقلتُ : إذاً واللهِ لا يختارُنا)[3] .

وروىٰ سعيدُ بنُ عبدِ اللهِ عَنْ أبيهِ قالَ : لمَّا رأتِ الأنصارُ أنَّ رسولَ اللهِ

---

[1] عيبتي : أي : موضع سري .

[2] رواه الدارمي في « مسنده » (٨٢) ، وأصل الحديث عند البخاري (١٩٨ ، ٣٦٥٥) .

[3] رواه البخاري (٤٤٤٩) واللفظ له ، ومسلم (٢٤٤٤) .

صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يزدادُ ثقلاً .. أطافوا بالمسجدِ ، فدخلَ العباسُ رضيَ اللهُ عنهُ على النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فأعلمَهُ بمكانِهم وإشفاقِهِمْ ، ثمَّ دخلَ عليهِ الفضلُ فأعلمَهُ بمثلِ ذلكَ ، ثمَّ دخلَ عليهِ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ فأعلمَهُ بمثلِهِ ، فمدَّ يدَهُ وقالَ : « ها » فتناولوه ، فقال : « ما يقولونَ ؟ » قالوا : يقولونَ : نخشىٰ أنْ تموتَ ، وتصايحَ نساؤُهم لاجتماعِ رجالِهم إلى النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فثارَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فخرجَ متوكِّئاً علىٰ عليٍّ والفضلِ ، والعباسُ أمامَهُ ، ورسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ معصوبُ الرأسِ يخطُّ برجليهِ ، حتىٰ جلسَ علىٰ أسفلِ مرقاةٍ مِنَ المنبرِ وثابَ الناسُ إليهِ ، فحمدَ اللهَ تعالىٰ وأثنىٰ عليهِ وقالَ : « أيُّها النَّاسُ ؛ إنَّهُ بلغَني أنَّكم تخافونَ عليَّ الموتَ كأنَّهُ استنكارٌ منكُم للموتِ ، وما تنكرونَ مِنْ موتِ نبيِّكُم ؟! ألَمْ أَنعَ إليكُم وتُنعَ إليكُم أنفسُكُم ؟! هلْ خُلِّدَ نبيٌّ قبلي فيمَنْ بُعثَ فأُخلَّدَ فيكم ؟! ألا إنِّي لاحقٌ بربِّي وإنَّكم لاحقونَ بهِ ، وإنِّي أوصيكُم بالمهاجرين الأولينَ خيراً ، وأوصي المهاجرينَ فيما بينَهُم ؛ فإنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ قالَ : ﴿ وَٱلۡعَصۡرِ ۝ إِنَّ ٱلۡإِنسَٰنَ لَفِي خُسۡرٍ ۝ إِلَّا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ . . . ﴾ إلىٰ آخرِها ، وإنَّ الأمورَ تجري بإذنِ اللهِ ، فلا يحملنَّكُمُ استبطاءُ أمرٍ على استعجالِهِ ؛ فإنَّ اللهَ تعالىٰ لا يعجَلُ لعجلةِ أحدٍ ، ومَنْ غالبَ اللهَ .. غلبَهُ ، ومَنْ خادعَ اللهَ .. خدعَهُ ﴿ فَهَلۡ عَسَيۡتُمۡ إِن تَوَلَّيۡتُمۡ أَن تُفۡسِدُواْ فِي ٱلۡأَرۡضِ وَتُقَطِّعُوٓاْ أَرۡحَامَكُمۡ ﴾ ؟!

وأُوصيكم بالأنصارِ خيراً ؛ فإنَّهمُ الذينَ تبوَّءُوا الدارَ والإيمانَ مِنْ

قبلِكُمْ ؛ أنْ تحسنوا إليهم ، ألَمْ يشاطروكمُ الثمارَ ؟! ألَمْ يوسِّعوا عليكُم في الديارِ ؟! ألَمْ يؤثروكُمْ علىٰ أنفسِهِم وبهمُ الخصاصةُ ؟! ألاَ فمَنْ وليَ أنْ يحكمَ بينَ رجلينِ . . فليقبلْ مِنْ محسنِهِم وليتجاوزْ عَنْ مسيئِهم ، ألاَ ولا تستأثروا عليهمْ ، ألا وإنِّي فرطٌ لكُمْ وأنتُم لاحقونَ بي ، ألاَ وإنَّ موعدَكمُ الحوضُ ، حوضي أعرضُ ممَّا بين بصرى الشامِ وصنعاءِ اليمنِ ، يصبُّ فيهِ ميزابُ الكوثرِ ماءً أشدَّ بياضاً مِنَ اللَّبَنِ ، وألينَ مِنَ الزبدِ ، وأحلىٰ مِنَ الشهدِ ، مَنْ شربَ منهُ . . لمْ يظمأْ أبداً ، حصباؤُهُ اللؤلؤُ ، وبطحاؤُهُ مِنْ مسكٍ ، مَنْ حُرِمَهُ في الموقفِ غداً . . حُرِمَ الخيرَ كلَّهُ ، ألاَ فمَنْ أحبَّ أنْ يَرِدَهُ عليَّ غداً . . فليكففْ لسانَهُ ويدَهُ إلاَّ ممَّا ينبغي » .

فقالَ العباسُ : يا نبيَّ اللهِ ؛ أوصِ بقريشٍ ، فقالَ : « إنَّما أُوصي بهـٰذا الأمرِ قريشاً ، والناسُ تبعٌ لقريشٍ ، برُّهم لبرِّهم وفاجرُهم لفاجرِهِم ، فاستوصوا آلَ قريشٍ بالنَّاسِ خيراً ، يا أيُّها النَّاسُ ؛ إنَّ الذنوبَ تغيِّرُ النعمَ وتبدِّلُ القسمَ ، فإذا برَّ الناسُ . . برَّهم أئمتُهُم ، وإذا فجرَ الناسُ . . عقُّوهم ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَكَذَٰلِكَ نُوَلِّي بَعْضَ ٱلظَّٰلِمِينَ بَعْضًۢا بِمَا كَانُوا۟ يَكْسِبُونَ ﴾ »(١) .

وروى ابنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : أنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ لأبي بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ : « سلْ يا أبا بكرٍ » فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ دنا الأجلُ ؟

---

(١) قال العراقي : (هو مرسل ضعيف وفيه نكارة ، ولم أجد له أصلاً) ، وقال الزبيدي : (أسنده سيف بن عمر في كتاب « الفتوح » هـٰكذا ، وأورده الفاكهاني في « الفجر المنير ») . انظر « الإتحاف » (١٠ / ٢٩٠) .

فقالَ : « قدْ دنا الأجلُ وتدلَّىٰ » فقالَ : ليهنِكَ يا نبيَّ اللهِ ما عندَ اللهِ ، فليتَ شعري عنْ منقلبِنا ، فقالَ : « إلى اللهِ تعالىٰ وإلىٰ سدرةِ المنتهىٰ ، ثمَّ إلىٰ جنَّةِ المأوىٰ والفردوسِ الأعلىٰ ، والكأسِ الأوفىٰ والرفيقِ الأعلىٰ ، والحظِّ والعيشِ المهنا » فقالَ : يا نبيَّ اللهِ ؛ مَنْ يلي غسلَكَ ؟ قالَ : « رجالٌ مِنْ أهلِ بيتي الأدنىٰ فالأدنىٰ » قالَ : ففيمَ نكفنُكَ ؟ قالَ : « في ثيابي هـٰذهِ ، وفي حُلَّةٍ يمانيةٍ ، وفي بياضِ مصرَ » فقالَ : كيفَ الصلاةُ عليكَ منَّا ؟ وبكينا وبكىٰ ثمَّ قالَ : « مهلاً غفرَ اللهُ لكُم ، وجزاكُمْ عَنْ نبيِّكُم خيراً ، إذا غسَّلتُموني وكفَّنتُموني.. فضعوني علىٰ سريري في بيتي هـٰذا علىٰ شفيرِ قبري ، ثمَّ اخرجوا عنِّي ساعةً ؛ فإنَّ أوَّلَ مَنْ يصلِّي عليَّ اللهُ عزَّ وجلَّ : ﴿ هُوَ ٱلَّذِى يُصَلِّى عَلَيْكُمْ وَمَلَـٰٓئِكَتُهُۥ ﴾ ، ثمَّ يأذنُ للملائكةِ في الصلاةِ عليَّ ، فأولُ مَنْ يدخلُ عليَّ مِنْ خلقِ اللهِ ويصلِّي عليَّ جبريلُ ، ثمَّ ميكائيلُ ، ثمَّ إسرافيلُ ، ثمَّ ملكُ الموتِ معَ جنودٍ كثيرةٍ ، ثمَّ الملائكةُ بأجمعِها صلَّى اللهُ عليهِم أجمعينَ ، ثمَّ أنتُم ، فادخلوا عليَّ أفواجاً فصلُّوا عليَّ أفواجاً زمرةً زمرةً ، وسلِّموا تسليماً ولا تؤذوني بتزكيةٍ ولا صيحةٍ ولا رنةٍ ، وليبدأْ منكمُ الإمامُ وأهلُ بيتي الأدنىٰ فالأدنىٰ ، ثمَّ زمرُ النساءِ ، ثمَّ زمرُ الصبيانِ » قالَ : فمَنْ يدخلُكَ القبرَ ؟ قالَ : « زمرٌ مِنْ أهلِ بيتي الأدنىٰ فالأدنىٰ معَ ملائكةٍ كثيرةٍ لا ترونَهُم وهُمْ يرونَكُمْ ، قوموا فأدُّوا عنِّي إلىٰ مَنْ بعدي »⁽¹⁾ .

---

(١) رواه البزار في «مسنده» (٢٠٢٨)، والطبراني في «الأوسط» (٤٠٠٨)، وابن سعد في «الطبقات» (٢/ ٢٢٤ ـ ٢٢٥) وفيه : (وليبتدىء بالصلاة عليَّ رجال من أهلي ثم نساؤهم ثم أنتم) .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ زمعةَ : (جاءَ بلالٌ في أولِ شهرِ ربيعِ الأولِ فأذنَ بالصلاةِ ، فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مروا أبا بكرٍ يصلي بالناسِ » فخرجتُ فلم أرَ بحضرةِ البابِ إلاَّ عمرَ في رجالٍ ليسَ فيهم أبو بكرٍ ، فقلتُ : قمْ يا عمرُ فصلِّ بالناسِ ، فقامَ عمرُ ، فلمَّا كبرَ وكانَ رجلاً صيتاً . . سمعَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ صوتَهُ بالتكبيرِ فقالَ : « أينَ أبو بكرٍ ؟ يأبى اللهُ ذلكَ والمسلمونَ ـ قالها ثلاثَ مراتٍ ـ مروا أبا بكرٍ فليصلِّ بالناسِ » ، فقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : يا رسولَ اللهِ ؛ إنَّ أبا بكرٍ رجلٌ أسيفٌ ، إذا قامَ في مقامِكَ . . غلبَهُ البكاءُ ، فقالَ : « مروا أبا بكرٍ فليصلِّ بالناسِ » فقالَتْ عائشةُ : يا رسولَ اللهِ ؛ إنَّ أبا بكرٍ رجلٌ رقيقُ القلبِ ، إذا قامَ في مقامِكَ . . غلبَهُ البكاءُ ، فقالَ : « إنَّكُنَّ صويحباتُ يوسفَ ، مروا أبا بكرٍ فليصلِّ بالناسِ » قالَ : فصلىٰ أبو بكرٍ بعد الصلاةِ التي صلَّىٰ عمرُ)(١) .

وكانَ عمرُ يقولُ لعبدِ اللهِ بنِ زمعةَ بعدَ ذلكَ : (ويحَكَ ! ماذا صنعتَ بي ؟! واللهِ ؛ لولا أنِّي ظننتُ أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أمرَكَ . . ما فعلتُ) ، فيقولُ عبدُ اللهِ : (إنِّي لمْ أرَ أحداً أولىٰ بذلكَ منكَ)(٢) .

قالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : (وما قلتُ ذلكَ ولا صرفتُهُ عَنْ أبي بكرٍ إلاَّ

---

(١) رواه أبو داوود (٤٦٦٠) ، وأصله في « البخاري » (٦٦٤ ، ٦٧٨) ، و« مسلم » (٤١٨) .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٤/ ٣٢٢) .

رغبةً بهِ عَنِ الدنيا ، ولمَا في الولايةِ مِنَ المخاطرةِ والهلكةِ إلاَّ ما سلَّمَ اللهُ ، وخشيتُ أيضاً ألاَّ يكونَ الناسُ يحبونَ رجلاً صلَّىٰ في مقامِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وهوَ حيٌّ أبداً إلاَّ أنْ يشاءَ اللهُ يحسدونَهُ ويبغونَ إليهِ ، ويتشاءمونَ بهِ ، فإذا الأمرُ أمرُ اللهِ ، والقضاءُ قضاؤُهُ ، وعصمَهُ اللهُ مِنْ كلِّ ما تخوَّفتُ عليهِ من أمرِ الدنيا والدينِ)⁽¹⁾ .

وقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : فلمَّا كانَ اليومُ الذي ماتَ فيهِ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ . . رأَوْا منهُ خفةً في أولِ النَّهارِ ، فتفرَّقَ عنهُ الرجالُ إلىٰ منازِلِهم وحوائجِهِم مستبشرينَ ، وأخلوا رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بالنساءِ ، فبينا نحنُ علىٰ ذلكَ لمْ نكنْ علىٰ مثلِ حالِنا في الرجاءِ والفرحِ قبلَ ذلكَ ؛ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اخرجنَ عنِّي ، هـٰذا الملكُ يستأذنُ عليَّ » فخرجَ مَنْ في البيتِ غيري ، ورأسُهُ في حجري ، فجلسَ وتنحَّيتُ في ناحيةِ البيتِ ، فناجى الملكَ طويلاً ، ثمَّ إنَّهُ دعاني فأعادَ رأسَهُ في حجري ، وقالَ للنسوةِ : « ادخلنَ » فقلتُ : ما هـٰذا بحسِّ جبريلَ عليهِ السلامُ ، فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أجلْ يا عائشةُ ؛ هـٰذا ملكُ الموتِ ، جاءَني فقالَ : إنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ أرسلَني وأمرَني ألاَّ أدخلَ

---

(1) رواه البخاري (٤٤٤٥) بلفظ : « فقالت : لقد راجعته وما حملني علىٰ كثرة مراجعته إلا أنه لم يقع في قلبي أنه يحب الناس بعده رجلاً قام مقامه أبداً ، ولا كنت أرىٰ أنه لن يقوم أحد مقامه إلا تشاءم الناس به ، فأردت أن يعدل ذلك رسول الله صلى الله عليه وسلم عن أبي بكر » . « إتحاف » (١٠/ ٢٩٢) .

عليكَ إلاَّ بإذنٍ ، فإنْ لمْ تأْذنْ لي . . أرجعْ ، وإنْ أذنتَ لي . . دخلتُ ، وأمرَني ألاَّ أقبضَ روحَكَ حتىٰ تأمرَني ، فماذا أمرُكَ ؟ فقلتُ : اكففْ حتىٰ يأتيَني جبريلُ عليهِ السلامُ ، فهـٰذهِ ساعةُ جبريلَ » .

فقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : فاستقبلَنا بأمرٍ لم يكنْ لهُ عندَنا جوابٌ ولا رأيٌ ، فوَجَمْنا وكأنَّما ضُربنا بصاخَّةٍ ما نحيرُ إليهِ شيئاً⁽¹⁾ ، وما يتكلمُ أحدٌ مِنْ أهلِ البيتِ إعظاماً لذلكَ الأمرِ ، وهيبةٌ ملأَتْ أجوافَنا .

قالَتْ : وجاءَ جبريلُ في ساعتِهِ ، فسلَّمَ فعرفتُ حسَّهُ ، وخرجَ أهلُ البيتِ ، فدخلَ فقالَ : إنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ يقرأُ عليكَ السَّلامَ ويقولُ : كيفَ تجدُكَ ؟ وهوَ أعلمُ بالذي تجدُ منكَ ، ولكنْ أرادَ أنْ يزيدَكَ كرامةً وشرفاً ، وأنْ يتمَّ كرامتَكَ وشرفَكَ على الخلقِ ، وأن تكونَ سنَّةً في أمتِكَ⁽²⁾ ، فقالَ : « أجدُني وجعاً » قالَ : أبشِرْ ؛ فإنَّ اللهَ تعالىٰ أرادَ أن يبلِّغَكَ ما أعدَّ لكَ .

فقالَ : « يا جبريلُ ؛ إنَّ ملكَ الموتِ استأذنَ عليَّ . . . » وأخبرَهُ الخبرَ فقالَ جبريلُ : يا محمدُ ؛ إنَّ ربَّكَ إليكَ مشتاقٌ ، ألمْ أعلمْكَ الذي يريدُ بكَ ؟! لا واللهِ ما استأذنَ ملكُ الموتِ علىٰ أحدٍ قطُّ ولا يستأذنُ عليهِ أبداً ، إلاَّ أنَّ ربَّكَ متمٌّ شرفَكَ ، وهوَ إليكَ مشتاقٌ ، قالَ : « فلا تبرحْ إذاً حتىٰ يجيءَ »⁽³⁾ .

---

(1) **الصاخة** : المصيبة الشديدة ، ونحير : نرجع .

(2) أي : إذا دخلوا على المريض فيقولون كذلك . « إتحاف » (١٠/ ٢٩٢) .

(3) رواه الطبراني في « الكبير » (٣/ ٥٨) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٤/ ٧٦) بنحوه .

وأذنَ للنساءِ فقالَ : « ادني يا فاطمةُ » فأكبّتْ عليهِ فناجاها ، فرفعَتْ رأسَها وعيناها تذرفانِ وما تُطيقُ الكلامَ ، ثمَّ قالَ : « أدني مني رأسَكِ » فأكبّتْ عليهِ فناجاها ، فرفعَتْ رأسَها وهيَ تضحكُ وما تُطيقُ الكلامَ ، فكانَ الذي رأينا منها عجباً ، فسألْنَها بعدَ ذلكَ فقالَتْ : أخبرَني وقالَ : « إني ميتٌ اليومَ » فبكيتُ ، ثمَّ قالَ : « إنِّي دعوتُ اللهَ تعالىٰ أنْ يُلحقَكِ بي في أولِ أهلي ، وأنْ يجعلَكِ معي » فضحكتُ(١) ، وأدنتِ ابنيها منهُ فشمَّهُما(٢) .

قالَتْ : وجاءَ ملكُ الموتِ ، فسلَّمَ واستأذنَ ، فأذنَ لهُ ، فقالَ الملكُ : ما تأمرُ يا محمدُ ؟ قالَ : « ألحقْني بربِّي الآنَ » فقالَ : بلىٰ مِنْ يومِكَ هـٰذا ، أمَا إنَّ ربَّكَ إليكَ مشتاقٌ ، ولم يترددْ عن أحدٍ ترددَهُ عنكَ ، ولم ينهني عن الدخولِ علىٰ أحدٍ إلا بإذنٍ غيرِكَ ، ولكنْ ساعتُكَ أمامَكَ ، وخرجَ .

قالَتْ : وخرجَ جبريلُ فقالَ : عليكَ السلامُ يا رسولَ اللهِ ، هـٰذا آخرُ ما أنزلُ فيه إلى الأرضِ أبداً ، طُويَ الوحيُ ، وطُويَتِ الدنيا ، وما كانت لي في الأرضِ حاجةٌ غيرَكَ ، وما لي فيها حاجةٌ إلاَّ حضورُكَ ثمَّ لزومُ موقفي ، قالت : لا والذي بعثَ محمداً بالحقِّ ؛ ما في البيتِ أحدٌ يستطيعُ أن يحيرَ

---

(١) رواه البخاري (٤٤٣٣) ، ومسلم (٢٤٥٠) .

(٢) في (ب) : (وأذن لها فدنت منه فشمَّها) ، وفي (ص) : (وأدنت ابنتها منه فشمَّها) .

إليهِ في ذلكَ كلمةً ، ولا يبعثَ إلىٰ أحدٍ من رجالِهِ ؛ لعظمِ ما يسمعُ مِنْ حديثِهِ ووجدِنا وإشفاقِنا[1] .

قالَتْ : فقمتُ إلى النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ حتىٰ أضعَ رأسَهُ بينَ ثديَّ وأمسكتُ بصدرِهِ ، وجعلَ يُغمىٰ عليهِ حتىٰ يغلبَ[2] وجبهتُهُ ترشحُ رشحاً ما رأيتُهُ مِنْ إنسانٍ قطُّ ، فجعلتُ أسلتُ ذلكَ العرقَ وما وجدتُ رائحةَ شيءٍ قطُّ أطيبَ منهُ ، فكنتُ أقولُ لهُ إذا أفاقَ : بأبي وأمي ونفسي وأهلي ما تلقىٰ جبهتُكَ مِنَ الرشحِ ، فقالَ : « يا عائشةُ ؛ إنَّ نفسَ المؤمنِ تخرجُ بالرشحِ ، ونفسَ الكافرِ تخرجُ مِنْ شدقِهِ كنفسِ الحمارِ »[3] .

فعندَ ذلكَ ارتعنا ، وبعثنا إلىٰ أهلينا ، فكانَ أولُ رجلٍ جاءَنا ولم يشهدْهُ أخي ، بعثَهُ إليَّ أبي ، فماتَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قبلَ أنْ يجيءَ أحدٌ ، وإنَّما صدَّهمُ اللهُ عنهُ لأنَّهُ ولاهُ جبريلَ وميكائيلَ .

وجعلَ إذا أُغميَ عليهِ قالَ : « بلِ الرفيقَ الأعلىٰ » كأنَّ الخيرةَ تُعادُ عليهِ[4] .

---

(١) رواه الطبراني في « الكبير » (٣/ ١٢٩) بنحوه .

(٢) وفيه جواز الإغماء على الأنبياء عليهم الصلاة والسلام ، قال ابن حجر في « شرح الشمائل » : لكن قيده الشيخ أبو حامد من أئمتنا بغير الطويل ، وجزم به البلقيني ، قال السبكي : ليس كإغماء غيرهم لأنه إنما يستر حواسهم الظاهرة دون قلوبهم ؛ لأنها إذا عصمت من النوم الأخف فالإغماء أولىٰ . « إتحاف » (١٠/ ٢٩٣) .

(٣) رواه الطبراني (٩/ ١٧٥) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٧٣٨) من حديث ابن مسعود رضي الله عنه موقوفاً .

(٤) رواه البخاري (٤٤٣٧) ، ومسلم (٢٤٤٤) .

فإذا أطاقَ الكلامَ . . قالَ : « الصلاةَ الصلاةَ ، إنَّكم لا تزالونَ متماسكينَ ما صليتُم جميعاً ، الصلاةَ الصلاةَ » كانَ يُوصي بها حتىٰ ماتَ وهوَ يقولُ : « الصلاةَ الصلاةَ »⁽¹⁾ .

قالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : (ماتَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بينَ ارتفاعِ الضُّحىٰ وانتصافِ النهارِ يومَ الاثنينِ)⁽²⁾ .

قالَتْ فاطمةُ رضيَ اللهُ عنها : (ما لقيتُ مِنْ يومِ الاثنينِ ؟! واللهِ ؛ لا تزالُ الأمةُ تُصابُ فيهِ بعظيمةٍ) .

وقالَتْ أمُّ كلثومٍ يومَ أُصيبَ عليٌّ كرَّمَ اللهُ وجهَهُ بالكوفةِ مثلَها : (ما لقيتُ مِنْ يومِ الاثنينِ ؟! ماتَ فيهِ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وفيهِ قُتل بَعلي عمرُ ، وفيهِ قُتلَ أبي ، فما لقيتُ مِنْ يومِ الاثنينِ ؟!) .

وقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : (لمَّا ماتَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ . . اقتحمَ النَّاسُ حينَ ارتفعتِ الرنةُ ، وسجَّىٰ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ الملائكةُ بثوبِهِ ، فاختلفوا ، فكذَّبَ بعضُهم بموتِهِ ، وأُخرس بعضُهم فما تكلَّمَ إلاَّ بعدَ البعدِ ، وخلطَ آخرونَ فلاثوا الكلامَ بغيرِ بيانٍ ، وبقيَ آخرونَ ومعَهم عقولُهم ، وأُقعدَ آخرونَ ، فكانَ عمرُ بنُ الخطابِ فيمَنْ كذَّبَ بموتِهِ ، وعليٌّ فيمَنْ أُقعدَ ، وعثمانُ فيمَنْ أُخرسَ ، فخرجَ عمرُ على الناسِ

---

(1) رواه أبو داوود (٥١٥٦) ، وابن ماجه (٢٦٩٨) من حديث عليّ رضي الله عنه .

(2) رواه ابن سعد في « الطبقات » (٢/ ٢٣٨) ، وفيه : (يوم الاثنين حين زاغت الشمس) .

وقالَ : إنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لم يمتْ ، وليرجعَنَّهُ اللهُ عزَّ وجلَّ ، وليقطعَنَّ أيديَ رجالٍ وأرجلَهُمْ مِنَ المنافقينَ يتمنَّونَ لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ الموتَ ، إنَّما واعدَهُ ربُّهُ عزَّ وجلَّ كما واعدَ موسىٰ عليهِ السَّلامُ ، وهوَ آتيكُمْ - وفي روايةٍ أنَّهُ قالَ : يا أيُّها الناسُ ؛ كفُّوا ألسنتكُم عَنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؛ فإنَّهُ لمْ يمتْ ، واللهِ ؛ لاَ أسمعُ أحداً يذكرُ أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قدْ ماتَ إلاَّ علوتُهُ بسيفي هـٰذا - وأمَّا عليٌّ . . فإنَّهُ أُقعدَ فلمْ يبرحْ في البيتِ ، وأمَّا عثمانُ . . فجعلَ لا يكلِّمُ أحداً ، يُؤخذُ بيدِهِ فيُجاءُ بِهِ ويُذهبُ بهِ ، ولم يكنْ أحدٌ مِنَ المسلمينَ في مثلِ حالِ أبي بكرٍ والعباسِ ؛ فإنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ عزمَ لهما بالتوفيقِ والسَّدادِ وإنْ كانَ النَّاسُ لمْ يرعوا إلاَّ بقولِ أبي بكرٍ ، ثمَّ جاءَ العباسُ فقالَ : واللهِ الذي لا إلـٰهَ إلاَّ هوَ ؛ لقدْ ذاقَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ الموتَ ، ولقدْ قالَ وهوَ بينَ أظهرِكُم : ﴿ إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُم مَّيِّتُونَ ۝ ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ ٱلْقِيَـٰمَةِ عِندَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَ ﴾[1] .

وبلغَ أبا بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ الخبرُ وهوَ في بني الحارثِ بنِ الخزرجِ ، فجاءَ ودخلَ علىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فنظرَ إليهِ ثمَّ أكبَّ عليهِ

---

[1] قال العراقي : (هـٰذا السياق بطوله منكر لم أجد له أصلاً) قال الحافظ الزبيدي : (قلت : بل رواه ابن أبي الدنيا من حديث ابن عمر بسند ضعيف ، وعزاه صاحب « المواهب » لابن المنير) ، وأما قول عمر رضي الله عنه . . فرواه ابن حبان (٦٨٧٥) ، وأصله عند البخاري (٣٦٧٠) . انظر « الإتحاف » (١٠/٢٩٨) .

فقبَّلَهُ ثمَّ قالَ : بأبي أنتَ وأمي يا رسولَ اللهِ ، ما كانَ اللهُ ليذيقَكَ الموتَ مرَّتينِ ، فقد واللهِ توفيَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، ثمَّ خرجَ إلى النَّاسِ فقالَ : أيُّها النَّاسُ ؛ مَنْ كانَ يعبدُ محمداً . . فإنَّ محمداً قد ماتَ ، ومَنْ كانَ يعبدُ ربَّ محمدٍ . . فإنَّهُ حيٌّ لا يموتُ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِهِ ٱلرُّسُلُ أَفَإِيْن مَّاتَ أَوْ قُتِلَ ٱنقَلَبْتُمْ عَلَىٰٓ أَعْقَـٰبِكُمْ . . . ﴾ الآيةَ ، فكأنَّ الناسَ لم يسمعوا هـٰذهِ الآيةَ إلا يومَئذٍ)(١) .

وفي روايةٍ : أنَّ أبا بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ لمَّا بلغَهُ الخبرُ . . دخلَ بيتَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وهوَ يصلي على النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وعيناهُ تهملانِ، وغُصَصُهُ ترتفعُ كقصعِ الجِرَّةِ(٢) ، وهوَ في ذلكَ جلدُ الفعلِ والمقالِ ، فأكبَّ عليهِ ، فكشفَ الثوبَ عَنْ وجهِهِ وقبَّلَ جبينَهُ وخدَّيهِ ومسحَ وجهَهُ ، وجعلَ يبكي ويقولُ : (بأبي أنتَ وأمي ونفسي وأهلي ، طبتَ حيّاً وميتاً ، انقطعَ لموتِكَ ما لمْ ينقطعْ لموتِ أحدٍ مِنَ الأنبياءِ ، وهوَ النبوَّةُ ، فعظمتَ عنِ الصفةِ وجللتَ عنِ البكاءِ ، وخصصتَ حتىٰ صرتَ مسلاةً(٣) ، وعممتَ حتىٰ صرنا فيكَ سواءً ، ولولا أنَّ موتَكَ كانَ اختياراً منكَ . . لجدنا لحزنِكَ بالنفوسِ، ولولا أنَّكَ نهيتَ عنِ البكاءِ . . لأنفذنا عليكَ ماءَ الشؤونِ(٤)، فأمَّا ما لا نستطيعُ

---

(١) رواه البخاري (١٢٤٢) .

(٢) في (ج) ونسخة الحافظ الزبيدي : (كقطع) . « إتحاف » (١٠/ ٢٩٩) .

(٣) أي : بحيث يتسلون بك . « إتحاف » (١٠/ ٢٩٩) .

(٤) أي : مدامع العيون . « إتحاف » (١٠/ ٢٩٩) .

نفيَهُ عنَّا . . فكمدٌ وادكارٌ محالفانِ لا يبرحانِ ، اللهمَّ ؛ فأبلغْهُ عنَّا ، اذكرْنا يا محمَّدُ صلَّى اللهُ عليكَ عندَ ربِّكَ ، ولنكنْ مِنْ بالِكَ ، فلولا ما خلفتَ مِنَ السكينةِ . . لمْ يقمْ أحدٌ لِما خلفتَ مِنَ الوحشةِ ، اللهمَّ ؛ أبلغْ نبيَّكَ عنَّا واحفظْهُ فينا)(١) .

وعن ابنِ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُما : (أنهُ لما دخلَ أبو بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ البيتَ وصلَّىٰ وأثنىٰ . . عجَّ أهلُ البيتِ عجيجاً سمعَهُ أهلُ المصلَّىٰ ، كلَّما ذكرَ شيئاً . . ازدادوا ، فما سكَّنَ عجيجَهُم إلاَّ تسليمُ رجلٍ على البابِ صيتٍ جلدٍ قالَ : السَّلامُ عليكم يا أهلَ البيتِ : ﴿ كُلُّ نَفْسٍ ذَآئِقَةُ ٱلْمَوْتِ . . . ﴾ الآيةَ ، إنَّ في اللهِ خلفاً مِنْ كلِّ أحدٍ ، ودركاً لكلِّ رغبةٍ ، ونجاةً مِنْ كلِّ مخافةٍ ، فاللهَ فارجوا وبهِ فثِقوا وعليهِ فتوكَّلوا ؛ فإنَّما المصابُ مَنْ حُرِمَ الثوابَ ، فاستمعوا لهُ وأنكروهُ وقطعوا البكاءَ ، فلمَّا انقطعَ البكاءُ . . فُقِدَ صوتُهُ ، فاطَّلعَ أحدُهم فلمْ يرَ أحداً ، ثمَّ عادوا فبكَوا ، فناداهم منادٍ آخرُ لا يعرفونَ صوتَهُ : يا أهلَ البيتِ ؛ اذكروا اللهَ واحمدوه علىٰ كلِّ حالٍ . . تكونوا مِنَ المخلصينَ ، إنَّ في اللهِ عزاءً مِنْ كلِّ مصيبةٍ ، وعوضاً مِنْ كلِّ رغيبةٍ ، فاللهَ فأطيعوا ، وبأمرِهِ فاعملوا ، فقالَ أبو بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ : هـٰذا الخضرُ واليسعُ

---

(١) قال العراقي : (رواه ابن أبي الدنيا في « الضراء » من حديث ابن عمر بسند ضعيف) قال الحافظ الزبيدي : (وفيه : « ما لم ينقطع لموت أحدٍ من الناس » ولم يقل : « وهو النبوة ») . « إتحاف » (١٠/ ٣٠٠) .

عليهما السَّلامُ ، حضرا النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ)(١) .

واستوفى القعقاعُ بنُ عمرٍو حكايةَ خطبةِ أبي بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ فقالَ : (قامَ أبو بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ في الناسِ خطيباً حيثُ قضى النَّاسُ عبراتِهِم بخطبةٍ جلُّها الصلاةُ على النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فحمدَ اللهَ علىٰ كلِّ حالٍ وأثنىٰ عليهِ وقالَ : أشهدُ أنْ لا إلـٰهَ إلاَّ اللهُ وحدَهُ ، صدقَ وعدَهُ ، ونصرَ عبدَهُ ، وغلبَ الأحزابَ وحدَهُ ، فللّهِ الحمدُ وحدَهُ ، وأشهدُ أنَّ محمداً عبدُهُ ورسولُهُ وخاتمُ أنبيائِهِ ، وأشهدُ أنَّ الكتابَ كما نزلَ ، وأنَّ الدينَ كما شرعَ ، وأنَّ الحديثَ كما حدَّثَ ، وأنَّ القولَ كما قالَ ، وأنَّ اللهَ هوَ الحقُّ المبينُ .

اللهمَّ ؛ فصلِّ علىٰ محمَّدٍ عبدِكَ ورسولِكَ ونبيِّكَ وحبيبِكَ وأمينِكَ وخيرتِكَ وصفوتِكَ بأفضلِ ما صلَّيتَ بهِ علىٰ أحدٍ مِنْ خلقِكَ .

اللهمَّ ؛ واجعلْ صلواتِكَ ومعافاتَكَ ورحمتَكَ وبركاتِكَ علىٰ سيِّدِ المرسلينَ وخاتمِ النبيِّينَ وإمامِ المتقينَ ؛ محمَّدٍ قائدِ الخيرِ وإمامِ الخيرِ ورسولِ الرحمةِ .

اللهمَّ ؛ قرِّبْ زلفتَهُ وعظِّمْ برهانَهُ وكرِّمْ مقامَهُ ، وابعثْهُ مقاماً محموداً

---

(١) رواه الحاكم في « المستدرك » (٣/ ٥٧ ـ ٥٨) ، والبيهقي في « الكبرىٰ » (٤/ ٦٠) ، قال العراقي : (لم أجد فيه ذكر اليسع) ، وقال الحافظ الزبيدي (هكذا أخرجه سيف بن عمر التميمي في كتاب « الردة » له عن سعيد بن عبد الله عن ابن عمر رضي الله عنهما ، وفيه : « هـٰذا الخضر وإلياس قد حضرا وفاة النبي صلى الله عليه وسلم ») . انظر « الإتحاف » (١٠/ ٣٠٠) .

يغبطُهُ بهِ الأولونَ والآخرونَ ، وانفعْنا بمقامِهِ المحمودِ يومَ القيامةِ ، واخلفْهُ فينا في الدنيا والآخرةِ ، وبلِّغْهُ الدرجةَ والوسيلةَ مِنَ الجنَّةِ .

اللهمَّ ؛ صلِّ علىٰ محمَّدٍ وعلىٰ آلِ محمَّدٍ ، وباركْ علىٰ محمَّدٍ وعلىٰ آلِ محمَّدٍ ، كما صلَّيتَ وباركتَ علىٰ إبراهيمَ ؛ إنَّكَ حميدٌ مجيدٌ .

أيُّها النَّاسُ ؛ إنَّهُ مَنْ كانَ يعبدُ محمداً . . فإنَّ محمداً قدْ ماتَ ، ومَنْ كانَ يعبدُ اللهَ . . فإنَّ اللهَ حيٌّ لم يمتْ ، وإنَّ اللهَ تعالىٰ قد تقدَّمَ إليكم في أمرِهِ فلا تدعوه جزعاً ؛ فإنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ قدِ اختارَ لنبيِّهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ما عندَهُ علىٰ ما عندَكم ، وقبضَهُ إلىٰ ثوابِهِ ، وخلفَ فيكم كتابَهُ وسنةَ نبيِّهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فمَنْ أخذَ بهما . . عرفَ ، ومَنْ فرقَ بينَهما . . أنكرَ ، ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ كُونُواْ قَوَّٰمِينَ بِٱلْقِسْطِ ﴾ ولا يشغلنَّكم الشيطانُ بموتِ نبيِّكم ، ولا يفتننَّكم عنْ دينِكم ، وعاجلوا الشيطانَ بالخيرِ . . تعجزوه ، ولا تستنظروه . . فيلحقَ بكُمْ ويفتنَكُمْ)(١) .

وقالَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهما : (لمَّا فرغَ أبو بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ مِنْ خطبتِهِ . . قالَ : يا عمرُ ؛ أنتَ الذي بلغَني أنَّكَ تقولُ : ما ماتَ نبيُّ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؟! أما ترىٰ أنَّ نبيَّ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ يومَ كذا : كذا وكذا ، ويومَ كذا : كذا وكذا ، وقالَ اللهُ تعالىٰ في كتابِهِ :

---

(١) رواه بطوله سيف بن عمر التميمي في كتاب « الفتوح » له عن عمرو بن تمام عن أبيه عن القعقاع . « إتحاف » (١٠/ ٣٠٢) .

﴿ إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُم مَّيِّتُونَ ﴾ ؟! فقالَ : واللهِ ؛ لكأنِّي لمْ أسمعْ بها في كتابِ اللهِ تعالىٰ قبلَ الآنَ ؛ لما نزلَ بنا ، أشهدُ أنَّ الكتابَ كما نزلَ ، وأنَّ الحديثَ كما حدَّثَ ، وأنَّ اللهَ حيٌّ لا يموتُ ، إنَّا للهِ وإنَّا إليهِ راجعونَ ، وصلواتُ اللهِ علىٰ رسولِهِ ، وعندَ اللهِ نحتسبُ رسولَهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، ثمَّ جلسَ إلىٰ أبي بكرٍ)⁽¹⁾ .

وقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : (لمَّا اجتمعوا لغسلِهِ . . قالوا : واللهِ ؛ لا ندري كيفَ نغسلُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، أنجردُهُ عَنْ ثيابِهِ كما نصنعُ بموتانا أم نغسلُهُ في ثيابِهِ ؟ قالَتْ : فأرسلَ اللهُ عليهمُ النَّومَ حتىٰ ما بقيَ مِنْهُم رجلٌ إلاَّ واضعٌ لحيتَهُ علىٰ صدرِهِ نائماً ، ثمَّ قالَ قائلٌ لا ندري مَنْ هوَ : اغسلوا رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وعليهِ ثيابُهُ ، فانتبهوا ففعلوا ذلكَ ، فغُسلَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في قميصِهِ ، حتىٰ إذا فرغوا من غسلِهِ . . كُفنَ)⁽²⁾ .

وقالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : (أردنا خلعَ قميصِهِ ، فنُودينا : لا تخلعوا عنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ثيابَهُ ، فأقررناهُ ، فغسلناهُ في قميصِهِ كما نغسلُ موتانا مستلقياً ما نشاءُ أن يُقلبَ لنا منهُ عضوٌ لم نبالغْ فيهِ إلاَّ قُلبَ لنا

---

(1) رواه البخاري (٤٤٥٢) بنحوه ، وفيه : « والله ؛ لكأن الناس لم يعلموا أن الله أنزل الآية حتىٰ تلاها أبو بكر فتلقاها منه الناس كلهم ، فما أسمع أحداً من الناس إلا يتلوها » .

(2) رواه أبو داوود (٣١٤١) .

حتىٰ نفرغَ منهُ ، وإنَّ معَنا لحفيفاً في البيتِ كالريحِ الرُّخاءِ ، ويصوتُ بنا : ارفقوا برسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؛ فإنَّكُم ستكفونَ) .

فهكذا كانَتْ وفاةُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، ولم يتركْ سبَداً ولا لبَداً إلاَّ دُفِنَ معَهُ(١) ، قالَ أبو جعفرٍ : فُرِشَ لحدُهُ بمفرشِهِ وقطيفتِهِ ، وفُرِشَتْ ثيابُهُ عليها التي كانَ يلبسُ يقظانَ(٢) على القطيفةِ والمفرشِ ، ثمَّ وُضعَ عليها في أكفانِهِ(٣) .

فلم يتركْ بعدَ وفاتِهِ مالاً ، ولا بنىٰ في حياتِهِ لبنةً علىٰ لبنةٍ ، ولا وضعَ قصبةً علىٰ قصبةٍ ، ففي وفاتِهِ عبرةٌ تامةٌ ، وللمسلمينَ بهِ أسوةٌ حسنةٌ .

* * *

---

(١) أي : قليلاً أو كثيراً .

(٢) أي : التي كان يلبسها في حياته .

(٣) رواه مسلم (٩٦٧) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما بلفظ : (جعل في قبر رسول الله صلى الله عليه وسلم قطيفة حمراء) ، وانظر « الإتحاف » (١٠/ ٣٠٤) .

Dördüncü Bab

RESÛL-İ EKREM'İN İRTİHÂLİ

Şurasını iyi bil ki; işi olsun, sözü olsun, hayâtı olsun, memâtı olsun, Resûl-i Ekrem (s.a.v.) uyulmaya şâyân güzel bir örnektir. Onun her hâli düşünenler için bir ibret levhası ve basîret sâhipleri için bir mev'izadır. Zîra Allah katında ondan daha keremlisi yoktur. O, Allahu Teâlâ'nın halîli, habîbi, neciyyi safiyyi resûlü ve nebîsidir.

Bütün bunlar böyle olmasına rağmen ölüm ânı geldiği vakit nasıl ona da bir nefes müsâade edilmediğine bak. Bilakis vakti saati gelince iyilerin ruhunu almaya memur olan meleklerini ona da gönderdi. Onun temiz ve nezih olan ruhunu nakletmek için cehd ü gayret gösterdi. Temiz olan cesedinden onu alıp rahmet-i Rahmân'a, Allah'ın rızâsına, güzel hayırlara, belki Allah'ın civarında güzel mevkîlere oturtmak için gayret gösterdiler.

Bütün bunlara rağmen yine onun can çekişmesi zor oldu. İniltisi duyuldu, iç sıkıntısı birbirini tâkip etti, inlemesi yükseldi. Rengi değişti. Alnı terledi. Nefes alıp vermekte sıkıştı. Hattâ huzurundakiler onun ıstırabına dayanamayarak ağladılar.

Nübüvvet rutbesi mukadderâtını önleyememiş, Azrâil aleyhisselâm çoluk çocuğuna aldırış etmemiş, halkı müjdeleyici, korkutucu ve hakka yardımcı olması bakımından da Azrâil'den müsamaha görmemiş, belki emrolunduğunu yapmış ve Levh-i Mahfuz'da bulduğuna uymuştur. İşte onun da durumu budur.

Hâlbuki o, Allah katında Makam-ı Mahmûd ve herkesin uğrayacağı havuz sâhibidir. Topraktan ilk kalkacak olan odur. Kıyâmet günü şefâat sâhibidir. Bütün bunlar böyle iken ondan ders almamak ve karşılaşacağımız o tehlikelere hâlâ sağlam şekilde inanmaz gibi davranmak bizim için şaşılacak bir şeydir.

Biz, şehvetlerimizin esiri, kötülüklerimizin arkadaşı olduk. Bize ne oldu ki, peygamberlerin efendisi olan Hz. Muhammed aleyhisselâmdan bile örnek ve ders almadık. Hâlbuki o, müttakîlerin imamı ve âlemlerin Rabbi olan Allahu Teâlâ'nın sevgilisidir. Yoksa biz ebedî olarak yaşayacağımızı mı, bütün kötü tutum ve davranışlarımıza rağmen Allah katında daha keremli olduğumuzu mu sanıyoruz?

Heyhât, belki kesin olarak bildiğimiz bir şey varsa, hepimizin cehenneme uğramamız ve sonra da oradan ancak müttakîlerin kurtulmasıdır. Biz, gireceğimizi kesin olarak bilirken, çıkacağımızı kesin olarak bilemiyoruz. Çünkü biz müttakîlerden değiliz. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلٰى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا.
ثُمَّ نُنَجِّي الَّذٖينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّالِمٖينَ فٖيهَا جِثِيًّا.

"Sizden cehenneme uğramayacak yoktur. Bu, Rabbinin yapmayı üzerine aldığı kesinleşmiş bir hükümdür. Sonra biz, Allah'a karşı gelmekten sakınmış olanları kurtarır, zâlimleri de orada diz üstü çökmüş olarak bırakırız." (Meryem suresi, 19/71-72) buyurmuştur.

Her kul kendisine bakarak müttakîlere mi, zâlimlere mi, daha yakın olduğunu araştırsın. Sonra selef-i sâlihînin bu kadar muvaffak oldukları halde nasıl korku üzerinde olduklarını düşünerek kendi haline baksın. Sonra âkıbetinden emîn olan, peygamberlerin efendisine baksın. Zîra o, peygamberlerin efendisi ve müttakîlerin öncüsü olduğu halde dünyadan ayrılırken çektiği zahmete baksın. Cennet-i Me'vâ'ya giderken karşılaştığı zorluklara baksın.

İbn Mes'ûd (r.a.) anlatıyor: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ayrılığı yaklaştığı sırada yatmakta olduğu, vâlidemiz Hz. Âişe'nin (r.a.) evinde ziyâretine gittik. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bize bakarak gözleri yaşardıktan sonra:

مَرْحَبًا بِكُمْ حَيَّاكُمُ اللّٰهُ، اَدَّاكُمُ اللّٰهُ، نَصَرَكُمُ اللّٰهُ، وَأُوصِيكُمْ بِتَقْوَى اللّٰهِ، وَأُوصِي بِكُمُ اللّٰهَ، إِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ مُبِينٌ، أَنْ لَا تَعْلُوا عَلَى اللّٰهِ فِي بِلَادِهِ وَعِبَادِهِ وَقَدْ دَنَا الْأَجَلُ، وَالْمُنْقَلَبُ إِلَى اللّٰهِ وَإِلٰى سِدْرَةِ الْمُنْتَهٰى وَإِلٰى جَنَّةِ الْمَأْوٰى وَإِلَى الْكَأْسِ الْأَوْفٰى، فَاقْرَؤُوا عَلٰى أَنْفُسِكُمْ وَعَلٰى مَنْ دَخَلَ فِي دِينِكُمْ بَعْدِي مِنِّيَ السَّلَامَ وَرَحْمَةَ اللّٰهِ

"Hoş geldiniz, Allah sizi mübârek etsin, korusun ve size nusret versin. Takvâ ve Allah'tan korkmakla size tavsiye ederim ve sizi Allah'a emânet ederim. Ben sizi O'ndan açıkça korkuturum. Onun memleketinde ve kulları arasında O'na karşı gelmeyin. Ölüm yaklaştı. Cennet-i Me'vâ'ya, Sidre-i Müntehâ'ya ve Cenâb-ı Allah'a yönelme vakti geldi. Size ve benden sonra dînimize girenlere Allah'ın selâm ve rahmetini benden okuyun."[59] buyurdu.

Rivâyete göre Resûl-i Ekrem (s.a.v.), irtihâli sırasında Cebrâil aleyhisselâma:

---

[59] Bezzâr rivâyet etti.

"Benden sonra ümmetim için kim var?" diye sordu. Allahu Teâlâ Cebrâil'e vahyetti ki:

"Habîbimi müjdele; ümmeti hakkında ben onu perîşân etmem. Yine onu müjdele ki, kıyâmet günü mezarından ilk kalkacak olan o, mahşer halkının efendisi yine odur. O ve onun ümmeti cennete girmeden başkaları giremez." buyurdu. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"İşte şimdi gönlüm râhat etti."[60] buyurdu.

Hz. Âişe (r.a.) diyor ki: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.), yedi kuyudan alacağımız bir kırba su ile kendisini yıkamamızı emretti. Dediği gibi yaptık ve biraz rahatladı. Kalktı mescide gitti, cemaatle namaz kıldı. Uhud şehidleri için duâ ve istiğfar etti. Ensara şu yolda tavsiyede bulundu:

"Bundan sonra ey muhacirler, siz çoğalırsınız fakat ensar bugünkü durumlarından fazla çoğalmazlar. Ensar benim has vekillerim ve sırdaşlarımdırlar. Ben onlara iltica ettim. Onların ihsan sâhibi olanlarına ikrâm edin. Kusurlarını da bağışlayın. (Sonra) *bir kul, dünya ve Allah katında olanlar arasında serbest bırakıldı. O da Allah katında olanı tercih etti."* buyurdu.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in bu sözü ile kendisini kasdettiğini anlayan Hz. Ebû Bekir ağlamaya başladı. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Hz. Ebû Bekir'e: *"Dur, şu mescide açılan bütün kapıları kapayın. Yalnız Ebû Bekir'in kapısı açık kalsın. Zira ben, bana göre Ebû Bekir'den daha üstün sohbete değer bir kimse bilmiyorum."*[61] buyurdu.

---

[60] Taberânî, Câbir (r.a.) ve İbn Abbâs (r.a.)'dan rivâyet etmiştir.

[61] Dârimî müsnedinde rivâyet etmiştir.

Hz. Âişe (r.a.) diyor ki: Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ruhu, benim nöbetimde, benim evimde, benim göğsüm ile boğazım arasında, kucağımda iken çıktı. Benim tükrüğüm ile onun tükrüğünü Allahu Teâlâ bir araya topladı. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bu halde iken kardeşim Abdurrahman elinde misvak olduğu halde içeri girdi. Resûl-i Ekrem gözünü misvaka dikti. Hoşuna gittiğini anladım. "Misvakı alayım mı?" diye kendisinden sordum. O, işâretle almamı söyledi. Misvakı aldım ağzıma koydum, fakat sert geldi. "Yumuşatayım mı?" dediğimde, evet manasında başını salladı. Yumuşattım ve ondan sonra ağzına koydu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in önünde bir ibrikte su vardı. Elini suya batırır ve:

لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ إِنَّ لِلْمَوْتِ سَكَرَاتٌ

"Lâ ilâhe illâllah, şüphesiz ki ölümün sancıları vardır." buyurdu. Sonra elini kaldırarak:

اَلرَّفِيقَ الْأَعْلٰى الرَّفِيقَ الْأَعْلٰى

"Refîk-ı A'lâ'ya, Refik-ı A'lâ'ya."[62] buyurdu ve o zaman: "Vallahi, bu bizden geçti ve Allah'a yöneldi." dedim."

Abdullah'ın oğlu Saîd'in, babasından rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ağırlaştığını duyan ensâr, mescidin etrafına döküldü ve üzüntülerini belirtmeye çalıştılar. Hz. Abbâs (r.a.) Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in huzuruna girerek ensârın tutum ve davranışlarını anlattı. Sonra Fazl ve sonra da Hz Ali aynı durumu Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e naklettiler. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) "Elimden tutun" diye elini uzattı ve:

"Ne demek istiyorsunuz?" dedi. Onlar da:

---

[62] Buhârî ile Müslim rivâyet etmiştir.

"Senin ölümünden korkuyoruz. Bunların erkekleri bu çevrede toplandı, diye kadınları da ağlamaya başladı." dediler. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ayağa kalktı. Önünde Abbâs (r.a.) olduğu halde Hz. Ali ile Fazl'ın omuzlarına dayanarak başı da bağlı olduğu halde mescide girdi. Minberin ilk basamağında oturdu. Herkes ona yöneldi, Allah'a hamdettikten sonra:

أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّهُ بَلَغَنِي أَنَّكُمْ تَخَافُونَ عَلَيَّ الْمَوْتَ كَأَنَّهُ اِسْتِنْكَارٌ مِنْكُمْ لِلْمَوْتِ، وَمَا تُنْكِرُونَ مِنْ مَوْتِ نَبِيِّكُمْ؟ أَلَمْ أُنْعَ إِلَيْكُمْ وَتُنْعٰى إِلَيْكُمْ أَنْفُسُكُمْ؟ هَلْ خُلِّدَ نَبِيٌّ قَبْلِي فِيمَنْ بُعِثَ فَأُخَلَّدَ فِيكُمْ؟ أَلَا إِنِّي لَاحِقٌ بِرَبِّي وَإِنَّكُمْ لَاحِقُونَ بِهِ وَإِنِّي أُوصِيكُمْ بِالْمُهَاجِرِينَ الْأَوَّلِينَ خَيْرًا وَأَوْصِي الْمُهَاجِرِينَ فِيمَا بَيْنَهُمْ فَإِنَّ اللّٰهَ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ(:وَالْعَصْرِ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ إِلَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا-)...إِلٰى اٰخِرِهَا -وَإِنَّ الْأُمُورَ تَجْرِي بِإِذْنِ اللّٰهِ فَلَا يَحْمِلَنَّكُمْ اِسْتِبْطَاءُ أَمْرٍ عَلَى اسْتِعْجَالِهِ، فَإِنَّ اللّٰهَ عَزَّ وَجَلَّ لَا يَعْجَلُ لِعَجَلَةِ أَحَدٍ وَمَنْ غَالَبَ اللّٰهَ غَلَبَهُ وَمَنْ خَادَعَ اللّٰهَ خَدَعَهُ(فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَتَقَطَّعُوا أَرْحَامَكُمْ)وَأُوصِيكُمْ بِالْأَنْصَارِ خَيْرًا فَإِنَّهُمُ الَّذِينَ تَبَوَّؤُا الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِكُمْ أَنْ تُحْسِنُوا إِلَيْهِمْ أَلَمْ يُشَاطِرُوكُمُ الثِّمَارَ أَلَمْ يُوَسِّعُوا عَلَيْكُمْ فِي الدِّيَارِ أَلَمْ يُؤْثِرُوكُمْ عَلٰى أَنْفُسِهِمْ وَبِهِمُ الْخَصَاصَةُ؟ أَلَا فَمَنْ وُلِّيَ

أَنْ يَحْكُمَ بَيْنَ رَجُلَيْنِ فَلْيَقْبَلْ مِنْ مُحْسِنِهِمْ وَلْيَتَجَاوَزْ عَنْ مُسِيئِهِمْ، أَلَا وَلَا تَسْتَأْثِرُوا عَلَيْهِمْ أَلَا وَإِنِّي فَرْطٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لَاحِقُونَ بِي، أَلَا وَإِنَّ مَوْعِدَكُمُ الْحَوْضُ، حَوْضِي أَعْرَضُ مِمَّا بَيْنَ بُصْرَى الشَّامِ وَصَنْعَاءِ الْيَمَنِ، يَصُبُّ فِيهِ مِيزَابُ الْكَوْثَرِ، مَاءً أَشَدَّ بَيَاضًا مِنَ اللَّبَنِ وَأَلْيَنَ مِنَ الزَّبَدِ وَأَحْلٰى مِنَ الْعَسَلِ مَنْ شَرِبَ مِنْهُ لَمْ يَظْمَأْ أَبَدًا، حَصْبَاؤُهُ اللُّؤْلُؤُ وَبَطْحَاؤُهُ الْمِسْكُ، مَنْ حُرِمَهُ فِي الْمَوْقِفِ غَدًا حُرِمَ الْخَيْرَ كُلَّهُ، أَلَا فَمَنْ أَحَبَّ أَنْ يَرِدَهُ عَلَيَّ غَدًا فَلْيَكْفُفْ لِسَانَهُ وَيَدَهُ إِلَّا مِمَّا يَنْبَغِي .فَقَالَ الْعَبَّاسُ :يَا نَبِيَّ اللّٰهِ أُوصِ بِقُرَيْش !فَقَالَ: (إِنَّمَا أُوصِي بِهٰذَا الْأَمْرِ قُرَيْشًا وَالنَّاسُ تَبَعٌ لِقُرَيْشٍ بَرُّهُمْ لِبَرِّهِمْ وَفَاجِرُهُمْ لِفَاجِرِهِمْ، فَاسْتَوْصُوا اٰلَ قُرَيْشٍ بِالنَّاسِ خَيْرًا، يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ الذُّنُوبَ تُغَيِّرُ النِّعَمَ وَتُبَدِّلُ الْقَسْمَ، فَإِذَا بَرَّ النَّاسُ بَرَّهُمْ أَئِمَّتُهُمْ وَإِذَا فَجَرَ النَّاسُ عَقُّوهُمْ قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى: (وَكَذٰلِكَ نُوَلِّي بَعْضَ الظَّالِمِينَ بَعْضًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ)

“Ey insanlar! Âdeta benim hakkımda ölümü inkâr edercesine, benim ölümümden korkmakta olduğunuzu duydum. Size öleceğinizi bildirmedim mi? Benden evvel hiç bir peygamber ebedî kaldı mı ki ben de ebedî kalayım?

İyi biliniz ki ben Rabbime gidiyorum. Siz de Rabbinize ulaşacaksınız. Ben size, ilk muhâcirlere iyilik etmekle tavsiye ederim. Zira Allahu Teâlâ: **"Asra yemîn olsun ki, insanlar hüsrandadır. Ancak îman edenlerle sâlih amel işleyenler, hakkı ve sabrı vasiyetleşenler müstesnâdır."** *buyurdu.*

Her şey Allah'ın izniyle cereyân eder. Bir şeyin gecikmesi sizi aceleye sevketmesin. Çünkü Allahu Teâlâ bir adamın keyfine olarak acele etmez. Allah ile üstünlüğe kalkışana, Allahu Teâlâ galebe çalar. Allah'ı aldatmaya kalkışana, Allahu Teâlâ hîlesinin cezasını verir.

Tekrar eski halinize dönüp yeryüzünde bozgunculuk çıkarmayı ve akrabâ ile münâsebeti kesmeyi mi istiyorsunuz?

Aynı zamanda ensara iyilik etmekle size tavsiye ederim. Zîra onlar sizden önce burada yerleşmiş ve îmâna sâhip olmuşlardır. Onlara iyilikte bulununuz. Onlar meyvelerini sizinle bölüşmediler mi? Onlar size bütün servetleri ile kapılarını açmadılar mı? Kendileri muhtaç iken sizi tercih etmediler mi?

Kim, iki kişi arasında başkan seçilir ve hükmetmekle vazîfelenirse, bunların iyilerinin iyiliklerini kabul etsin, kusurlularının kusurlarından vaz geçsin. Sakın onlara karşı üstünlük taslamasın. Ben şimdi önden gidiyorum. Siz de ardımdan geleceksiniz. Uğrak yeriniz havuzdur. Havuzum ise Şam'ın Bisrâ'sı ile Yemen'in San'as'ı arasından geniştir. Kevser oluğundan oraya su dökülür. Onun suyu sütten beyaz, kaymaktan yumuşak ve baldan tatlıdır. Buradan içen bir daha susamaz. Bu ırmağın çakılları inci, yatağı ise misktendir. Yârın mevkıfte ondan içmeyenler, bütün hayırlardan mahrumdurlar, demektir. Yârın bana gelmeyi arzu eden bugün elini ve dilini lüzumsuz şeylerden çeksin." buyurdu.

Bunun üzerine Abbâs (r.a.) "Kureyş'e de bir vasıyette bulun."

deyince, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Aynı şeyi Kureyş'e de tavsiye ederim. İnsanlar Kureyş'e bağlıdır. İyileri iyilerine, kötüleri de kötülerine karşılıktır. Kureyşîlerin insanlara iyilik yapmasını tavsiye edin. Ey insanlar! Günah, nîmetleri bozar ve taksîmâtı değiştirir. İnsanlar iyi olursa imam ve hükümdarları da onlara iyilik yapar. Kötülük yaparlarsa onlar da kötülük ederler. Nitekim âyet-i celîlede:* **"Zâlimlerin bir kısmını, kazandıklarından ötürü, diğer bir kısmına böylece musallat ederiz."** (En'âm suresi, 6/129) *buyururdu."* buyurmuştur.

İbn Mes'ûd'un (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.), Ebû Bekir'e (r.a.):

"Ya Ebâ Bekir sor." deyince Ebû Bekir (r.a.):

"Ya Resûlâllah, ölüm yaklaştı mı?" dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Evet, ecel yaklaştı ve çok yaklaştı." buyurdu. Ebû Bekir (r.a.):

"Allah'ın katında olan mevkiin sana her şeyi kolaylaştırır. Keşke biz de yerimizi bilsek." dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Allah'a, Sidre-i Müntehâ'ya, Me'vâ'ya, Firdevs-i A'lâ'ya, bol ve dolu bardaklara, Refîk-ı A'lâ'ya, büyük bolluk ve genişliğe." buyurdu. Ebû Bekir (r.a.):

"Seni kimler yıkayacak?" dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Ehl-i beytimden en çok bana yakın olanlar." buyurdu. Ebû Bekir:

"Seni hangi kefene saracağız?" diye sordu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Sırtımdaki bu elbise ile Yemen'den gelen hülle ve musarrı'ın beyazına sararsınız." buyurdu. Ebû Bekir (r.a.):

"Namazını nasıl kılacağız?" diye sordu ve hepimiz ağladık. Sonra Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Durun, Allah sizi mağfiret etsin. Peygamberinizden sizi iyi

mükâfatlarla mükâfatlandırsın. Beni yıkayıp kefenlediğiniz vakit, evimdeki bu yatağımda mezarımın kenârında beni bırakın. Bir saat kadar yanımdan uzaklaşın. İlk namazımı kılacak Allahu Teâlâ'dır. Nitekim âyet-i celîlede:

إِنَّ اللّٰهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ

"Şüphesiz Allah ve melekleri peygamberi överler." (Ahzâb suresi, 33/56) *buyrulmuştur. Sonra meleklere izin verilecek ve yaratıklardan ilk namazımı kılacak olanlar sırasıyla Cebrâil, Mîkâil, İsrafil ve sonra da ölüm meleğidir. Askerleri ile gelirler. Sonra da bütün melekler gelir. Daha sonra da siz, gurup gurup namazımı kılar, salât u selâm edersiniz. Tezkiye etmek, bağırıp çağırmak ve ses çıkarmakla bana eziyet etmeyin. Önce sizden imam ve en yakın ehl-i beytim gelsin. Erkeklerden sonra da kadınlar ve sonra da çocuklar gelsin."* buyurdu. Ebû Bekir (r.a.):

"Sizi mezâra kim koyacak, ya Resûlâllah?" diye sordu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Ehl-i beytimden en yakın olan bir kaç kişi. Ayrıca sizin görmediğiniz birçok melekler de bu işe katılır. Şimdi kalkın burada olmayanlara duyurun." buyurdu.[63]

Abdullah b. Zem'a diyor: "Rebiulevvel'in ilk gününde Bilâl geldi. Sabah ezânını okudu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مُرُوا أَبَا بَكْرٍ يُصَلِّي بِالنَّاسِ

"Ebû Bekir'e söyleyin namazı kıldırsın." buyurdu. Dışarı çıktım cemâat arasında yalnız Ömer'i (r.a.) gördüm. Ebû Bekir'i (r.a.) bulamadım. Ömer'e:

---

[63] İbn Sa'd **"Tabakat"**ta Muhammed b. Ömer, Vakidi'den rivâyet etmiştir.

"Geç namazı kıldır." dedim. Ömer (r.a.) geçti, tekbir aldı. Gür sesli olduğu için Resûl-i Ekrem (s.a.v.) tekbirini duydu ve:

"Ebû Bekir nerededir? Allah ve Müslümanlar buna ibâ eder. Tekrar Ebû Bekir'e söyleyin, namazı o kıldırsın." buyurdu. Hz. Âişe:

"Babam yumuşak kalplidir. O, sizin yerinize geçince tahammül edemez, ağlar." deyince Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Siz, Yûsuf'un arkadaşları olan kadınlarsınız. Yâni içinizde olanı dışınızda söylemezsiniz. Söyleyin de namazı Ebû Bekir kıldırsın." buyurdu. Hz. Ömer namazı kıldırdıktan sonra, Ebû Bekir (r.a.) tekrar geçip kıldırdı. Hz. Ömer, Abdullah b. Zem'a'ya:

"Bana bu yaptığın ne idi? Eğer ben Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in emri olmadığını bilseydim hiç öne geçer miydim?" dedi. Abdullah da:

"Ben senden daha liyakatlisini görmemiştim." dedi. **Hz. Âişe**:

"Benim Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e öyle söylemem, babamın dünyadan îrâz ettiğini ve idareyi ele almakta büyük tehlikelerin bulunduğunu bildiğim ve Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in sağlığında onun mihrabında namaz kıldırandan insanların hoşlanmayıp ona haset edeceklerinden ve onu uğursuz kabul edeceklerinden korktuğum için idi. Fakat hüküm, Allah'ın, kaza ve kader O'nundur. Allah onu dünya ve âhiret hususunda bütün korktuklarımdan emîn etsin." dedi."[64]

Hz. Âişe (r.a.) diyor ki:

"Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in irtihal edeceği gün sabah vakti kendisinde bir hafiflik görüldü. Yanındakiler sevinerek, iyidir diye ayrılıp işlerine gittiler. Yanında yalnız kadınlar kaldı. Böyle ümitle ferahlık arasında iken Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[64] Ebû Dâvud sened-i ceyyid ile muhtasar olarak Hz. Âişe (r.a.) ile geçen son kısmı Buhârî ile Müslim'den rivâyet etmiştir.

"Kadınlar çıksın, bu melek yanıma girmek istiyor." dedi. Herkes çıktı, yalnız ben kaldım. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in başı benim kucağımda idi. Meleği karşılamak üzere oturdu. Ben de evin bir köşesine çekildim. Bir müddet melekle konuştuktan sonra tekrar beni çağırdı ye başını kucağıma aldım. Kadınlara da içeri girmelerini söyledi.

Hz. Âişe diyor: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e: "Bu melek, Cebrâil aleyhisselâma benzemiyordu." dedim. Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Evet ya Âişe, bu ölüm meleği idi. Bana geldi ve dedi ki: "Allahu Teâlâ beni sana gönderdi ve iznin olmadan yanına girmemeyi emretti, izin vermezsen geri dönerim, izin verirsen girerim, dedi. Ve yine sen müsâade etmeden ruhunu kabzetmemeyi bana emretti, emrin nedir?" diye sordu. Ben de kendisine; "Cebrâil gelinceye kadar benden uzaklaş." dedim. İşte şimdi Cebrail'in gelme saatidir."* buyurdu.

Hz. Âişe devamla diyor ki: "Ne bir fikir yürütecek ve ne de bir cevaba muktedir olacak durum ile karşı karşıya geldik. Büyük bir felâketle karşılaşmış olarak dehşet içinde kaldık. İşin önemine binaen kimsenin ağzından ses çıkmıyor, ehl-i beyt dehşet içinde bekliyordu. Tam bu sırada Cebrâil aleyhisselâmın kapıya geldiğini anladım. Selâm verdi, kadınlar çıktı. Cebrâil aleyhisselâm girdi ve Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

"Allahu Teâlâ'nın sana selâmı vardır, kendini nasıl bulduğunu sana soruyor. Şüphesiz O, senin nasıl olduğunu daha iyi bilir. Ancak senin kerem ve şerefini artırmayı ve ümmetin arasında örnek olmayı kasdetmiştir. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Kendimi sancılar içinde buluyorum." dedi. Cebrâil aleyhisselâm:

"Sana müjde olsun. Allahu Teâlâ seni, sana va'd ettiği mevkilere yükseltmek için bu acı ve sancıları sana vermiştir." dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Ey Cebrâil, ölüm meleği yanıma girmek için izin istedi." buyurdu ve olayı anlattı. Cebrâil aleyhisselâm:

"Ya Resûlâllah, Rabbin sana müştaktır, senden başka hiç kimseden böyle bir müsâade istememiş ve istemeyecektir. Allahu Teâlâ böylece senin şerefini tamamlamak istiyor." dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"O halde Azrâil gelinceye kadar ayrılma." dedi. Kadınların içeri girmesine izin verildi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Hz. Fâtıma'ya:

"Yaklaş." buyurdu. Hz. Fâtıma Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e doğru eğildi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ona saklıca bir şey söyledi ve gözleri yaşlı olarak başını kaldırdı. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) tekrar Hz. Fâtıma'ya:

"Yaklaş." buyurdu. Bu defa da kulağına bir şeyler fısıldadı ve Hz. Fâtıma gülümseyerek başını kaldırdı. Tabiî bu bizim hayretimizi mûcib oldu. Sonra bir fırsatında Hz. Fâtıma'ya durumu sordum. O da: "Birinci seferinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bana: "Ben bugün ölüyorum." buyurdu ve ona ağladım. İkinci seferinde: "Ben Allah'a duâ ettim; ehl-i beytimden ilk olarak seni bana ulaştırmasını ve seni benimle bir arada bulundurmasını istedim." buyurdu, buna da güldüm." dedi ve oğullarını kendisine çekerek başlarını kokladı. Tam bu sırada ölüm meleği geldi, selâm verdi ve içeri girmek için izin istedi. İzin verildi, içeri girdi ve:

"Ya Muhammed, ne emrediyorsun?" diye sordu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Şu anda beni Rabbime ulaştır." buyurdu. Azrail aleyhisselâm da:

"Olur, seni bugün Rabbine ulaştırırım. Çünkü Rabbin sana müştaktır. Senin gibi de kimse hakkında böyle bir tereddüde meydan vermedi. Senden başka kimseden izin almamı emretmedi. Fakat senin saatin yakındır." dedi ve ayrıldı. Bu sırada Cebrâil aleyhisselâm gelerek selâm verdi ve:

"Vahiy dürüldüğü gibi dünya da benim için dürülmüş oldu. Artık ne dünyanın bende ve ne de benim dünyada bir ihtiyacım kalmadı. Bu benim yeryüzüne son inişimdir." dedi. Kimsenin ses çıkaracak durumu yoktu. Kalktım, başını göğsüm arasına aldım ve göğsünü tuttum. Bu sırada kısa bir baygınlık geçirdi. Sonra alnından inci tanesi gibi terler akmaya başladı. Terini silerdim. Öyle güzel koku hiç almış değilim. Sonra ayılınca:

"Anam babam sana fedâ olsun, bu terler ne idi?" dedim. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Mü'minin ruhu ter ile kâfirin ruhu ise merkebin canı gibi ağız ve burun deliklerinden çıkar." buyurdu.

"İşte ancak o zaman aklımız başımıza geldi, korktuk ve erkekleri çağırmaya başladık. İlk gelen erkek, babamın bana gönderdiği kardeşim Abdurrahman'dır. Ne yazık ki o bile Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in hayatına yetişemedi. Allahu Teâlâ Cebrâil ve Mîkâil'i görevlendirdiği için vazifeyi onlar üzerlerine almışlardı da hiç bir erkek ölümü ânında yanında bulunamamıştı. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) kendinden geçip baygınlık geçirdiği sırada da, sanki "Hangisini tercih ediyorsun?" diye bir muhayyerlik içinde, *"Hayır, Refîk-ı*

A'lâ'yı istiyorum." buyurmuştu. Dili açıldığı ve baygınlığı geçtiği vakit, "*Namaz, namaz. Zîra siz namaza devam ettiğiniz müddetçe dîne bağlısınız. Onun için hepiniz namaza devam ediniz."* buyurdu ve namaz namaz, diyerek ruhunu teslim etti.

Yine **Hz. Âişe** anlatıyor: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.) pazartesi günü kuşluk ile öğle arasında irtihal etmiştir. Hz. Fâtıma da: "Pazartesi, bu ümmetin felâketlerle karşılaştığı bir gündür" dedi. Ümmügülsüm. Hz. Ali'nin de pazartesi günü Kûfe'de şehid edildiğini söylerken, "Dedem Resûl-i Ekrem (s.a.v.), babam Ali ve Ömer hepsi bugünde öldü ve şehid oldular." dedi.[65]

Yine **Hz. Âişe** anlatıyor: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in irtihalinde insanlar hücûm etti, ağladı feryad ü figan ettiler. Melekler Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'i elbisesi ile örttüler. İnsanlar ihtilâfa düştüler. Bâzıları öldüğüne inanmadılar. Bâzılarının dili tutuldu, konuşamaz hale geldiler. Bir kısmı ise gelişi güzel konuşmaya başladı. Bir kısmı oturdu ve bir kısmının da aklı başında idi. Hz. Ömer, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ölümünü inkâr edenlerdendir. Hz. Ali ise oturanlardandı. Hz. Osman dili tutulanlardandı. Hz. Ömer ortaya çıktı ve: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ölmedi. Allah onu geri çevirecek. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ölümünü arzu eden nice münâfıkların el ve ayaklarını kesecektir." dedi.

Diğer bir rivâyette: "Ey insanlar, dilinizi çekin. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ölmemiştir. Kim ki Resûl-i Ekrem (s.a.v.) öldü derse, vallahi kılıcımla boynunu vururum." dedi.

Hz. Ali ise evinde otura kaldı. Osman (r.a.) kimse ile konuşmaz oldu. Onu, elinden tutup gezdiriyorlardı. Ebû Bekir ve Abbâs (Allah onlardan râzı olsun) gibi hiç biri değildi. Hattâ

---

[65] İbn Abdülber rivâyet etmiştir.

Abbâs (r.a.) geldiği vakit: "Gerçek mâbud olan Allah'a yemin ederim ki, Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ölüm acısını tatmıştır." dedi ve "Hepinizin huzurunda:

إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ
عِنْدَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَ

"Muhakkak ki sen de öleceksin. Onlar da elbet ölecekler. Sonra (ey insanlar), **şüphesiz siz de Rabbinizin huzurunda muhâkemeye duracaksınız."** (Zümer suresi, 39/30-31) âyetini okumamış mıydı?" dedi.[66]

Hz. **Ebû Bekir** ise ensardan ve hısımları olan Hazrecoğullarından Benî Hâris'in Medine'ye yakın olan bağlıklarında bulunuyordu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ölüm haberini burada aldı, hemen geldi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in huzuruna girdi. Yüzüne baktı, üzerine eğildi yüzünü öptü, sonra: "Anam babam sana fedâ olsun, Allahu Teâlâ sana iki defa ölüm acısını tattıracak değildir. Vallahi Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ölmüştür." dedi. Sonra halk arasına çıkarak: "Ey insanlar, Muhammed'e tapan, bilsin ki Muhammed ölmüştür. Muhammed'in Rabbine ibâdet edenler de bilsinler ki, O ölmeyen bir diridir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de Allahu Teâlâ:

وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِنْ مَاتَ
أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلٰى أَعْقَابِكُمْ

---

[66] Bu sözü ile bâzılarının sandıkları gibi, tekrar dirilip bir kısım insanların ellerini keseceğini reddetmiştir ki, bunun en sağlam anlamı budur. Bununla beraber sorgu suâl için, meleklerin sorusuna cevap verecek şekilde tekrar dirileceğini ve kendisinin irtihâli ile şeriatının ölmeyeceğini ve bu ölüm acısından başka bir acı çekmeyeceğini de kasdetmiş olduğu söylenir.

“Muhammed bir peygamberden başka (bir şey) **değildir. Ondan evvel daha nice peygamberler gelip geçmiştir. Şimdi o ölür, yâhut öldürülürse ökçelerinizin üstünde** (gerisin) **geri mi döneceksiniz?”** (Âl-i İmrân suresi, 3/144) buyurmadı mı?” dedi.

Oradakiler bu âyet-i celîleyi sanki yeni duymuş gibi oldu ve Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’in öldüğünü anladılar.

Diğer bir rivâyette **Ebû Bekir** (r.a.) Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’in irtihâlini haber alıp yanına girdiği vakit, bir yandan Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’e salâvat getirirken, öte yandan bardaktan boşanırcasına göz yaşları akıyor, şah damarları inip kalkıyordu. Buna rağmen aklı başında ve söylediğini bilir durumda idi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’in üzerine eğildi, yüzünü açtı, alnını ve yanaklarını öptü. Mübârek gül yanaklarını eli ile okşadıktan sonra ağlarken;

“Anam babam, ben ve bütün çoluk çocuğum sana fedâ olsun, yâ Resûlâllah. Yaşayışın gibi ölümün de temizdir. Hiç bir peygamberin ölümü ile sona ermeyip, ardı gelmeyen nübüvvet, senin ölümünle sona ermiştir. Sen, tavsif edilmekten yüce, ağlanmaktan da çok üstünsün. Öyle hususîleştin ki, seninle herkes tesellî buldu. Öyle umumîleştin ki, artık şimdi senden ayrı düştük. Eğer ölümü, kendi ihtiyarınla tercih etmesen, senin hüznünden kendimizi öldürürdük. Eğer sen bizi ağlamaktan men etmesen, senin için alabildiğine göz yaşları akıtırdık. Fakat gücümüzün yetmediği medd ü cezir gibi denizin lâzımı olan bir durumdan da kendimizi alamayız.

Allahım, bizim selâmımızı ona ilet. Yâ Resûlâllah, Rabbinin huzurunda bizi an. Eğer sekînet ve vakarı bize bırakmasan, senin ayrılığına kimse dayanamazdı. Allahım, selâmımızı Habîbine ilet ve bizim hakkımızda onu koru.” dedi.

İbn Ömer'in (r.a.) rivâyetinde; **Ebû Bekir** (r.a.) eve girip, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e salât u selâm getirince ev halkının feryâdı daha da yükseldi. Mescidde namaz kılanlar da onların ağlamalarını duydular. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) hakkında her söz söylendikçe feryâd daha da çoğalıyordu. Tam bu sırada kapıya birisi gelerek yüksek sesle ehl-i beyte selâm verdikten sonra:

كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ

"Her nefis ölümü tadacaktır." (Ankebût suresi, 29/57) âyet-i celîlesini okudu ve: "Allahu Teâlâ, herkesin yerine bir halef ve her rağbet edilene ulaşma imkânı vermiş, her sıkıntıdan bir kurtuluş kapısı açmıştır. Allah'a bağlanın, O'na güvenin, ümidinizi O'ndan kesmeyin." dedi.

Onu dinlediler ve fakat kim olduğunu bilemediler. Ağlamayı kestiler. Adamın da sesi kesildi. Araştırdılarsa da kimseyi bulamadılar. Tekrar ağlamaya başladıkları vakit, yine bilemedikleri başka bir ses: "Ey ehl-i beyt-i nübüvvet, Allah'ı çok anın ve her hâl ü kârda O'na hamd edin ki, hâlis kullardan olasınız. Allah için her musîbetten bir kurtuluş ve her kıymetli şeye bir ivaz vardır. Allah'a itâat edin ve emri ile amel edin." dedi.

Bunun üzerine Ebû Bekir (r.a.); "Bunlar, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in cenâzesine hazır olan Hızır ile İlyas'dır." dedi.[67]

Temimîlerden olan Amr'ın oğlu Ka'kaa da, Ebû Bekir'in (r.a.) bu esnâda halka olan hitabesini genişçe anlatarak der ki:

---

[67] Ebû Bekir (r.a.) hakkındaki birinci rivâyet Buhârî'dedir. İkinci rivâyet İbn Ebi'd-Dünya'nın rivâyetidir. Bu son rivâyet de Hâkim, İbn Ebî'd-Dünya ve Taberânî gibi bâzı zâtlar tarafından rivâyet edilmiş, hattâ bâzılarının rlvâyetinde Hızır'dan bahis yoktur.

"**Ebû Bekir**, dışarıda toplanan halkın yanına gitti ve ağırlığının Resûl-i Ekrem (s.a.v.) üzerine getirilen salâvât-ı şerîfeler olup halkın göz yaşlarını akıtan hutbesinde şöyle dedi:

"Her hâl ü kârda Allahu Teâlâ'ya hamd ü senâlar olsun. İbâdete lâyık olanın, yalnız Allah olduğuna şehâdet ederim. O, va'dinde sâdık oldu. Kuluna nusret verdi. Tek başına bütün hiziplere galebe çaldı. Hamd, yalnız O'na mahsustur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in, O'nun kulu ve Resûlü olduğuna şehâdet ederim. O, peygamberlerin sonudur. Kitâbın indiği gibi, dînin onun meşrû kıldığı, hadîsinde onun buyurduğu gibi olduğuna, söz, onun sözü olduğuna ve Allahu Teâlâ'nın Hakk-ı mübîn olduğuna şehâdet ederim. Allahım, kulun, Resûlün. peygamberin, sevgilin ve emînin olan ve ihtiyâr edip tercih ettiğin Muhammed'e yaratıklarının en üstününden daha çok merhamet eyle.

Allahım, merhametini, affını, rahmet ve bereketini, resûllerin seyyidi, nebîlerin hâtimi, müttakîlerin imâmı, hayırların öncüsü ve iyiliklerin bekçisi ve rahmet peygamberi olan Muhammed'e kıl.

Allahım, yakınlığını artır, delîlini kuvvetlendir, makamını keremlendir ve onu herkesin gıpta ettiği Makam-ı Mahmûd'a yükselt ve kıyamet günü bu makamından bizi de yararlandır. Onu, vesîle cenneti ve yüksek derecelere ulaştır. Allahım, İbrâhim ve âline rahmet edip onları mübârek ettiğin gibi, Muhammed ve âline de rahmet edip onları da mübarek kıl. Hamde ve ululuğa lâyık olan sensin.

Ey insanlar, Muhammed'e tapanlar bilsinler ki, Muhammed ölmüştür. Allah'a ibâdet edenler ise, O'nun ölmeyen bir hayat sâhibi olduğunu bilsinler. Allahu Teâlâ hükmünü icra etti. Ağlamakla onu terk etmeyin. O, sevgili habibini kendisine almayı tercih etti. Onu mükâfatlandırmak için kendisine aldı. Fakat kendi kitabı ile sevgili habîbinin sünnetini bize bıraktı. Kim ki bunları alır bir araya toplar ve gereği ile amel ederse, mârifet sâhibi olur. Bunları ayıran ise inkâr etmiş olur. Âyet-i celîlede:

يَا أَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا كُونُوا قَوَّامٖينَ بِالْقِسْطِ

"Ey îmân edenler, adâleti titizlikle ayakta tutanlar olun." (Nisâ suresi, 4/135) buyrulmuştur. Peygamberimizin ölümü ile şeytan sizi meşgul etmesin. Dîninizde karışıklığa sebep olmasın. Şeytanı âciz bırakmak için onun melanetini hayır ve hasenât ile tedâviye çalışın. Sizi aldatıp sapıtacak fırsat ve imkânları ona vermeyin."

İbn Abbâs (r.a.) diyor ki: "Ebû Bekir hutbesini bitirdikten sonra Ömer'e dönerek:

-"Duyduğuma göre sen, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ölmediğini söylemektesin. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in falan tarihlerde Allahu Teâlâ'nın:

إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ

"Şüphesiz sen de öleceksin, onlar da ölecekler." (Zümer suresi, 39/30) âyet-i celîlesini bize okuduğunu hatırlamıyor musun?" dedi. Ömer:

-"Vallahi, sanki bu âyeti hiç duymamış gibi idim. Ebû Bekir okuduktan sonra hatırladım. Kur'ân-ı Kerîm, tam onun dediği gibi idi. Allah'tan başka her şey fânidir. Ölmeyen tek diri, yalnız Allahu Teâlâ'dır. Biz Allah'tan geldik, Allah'a gideceğiz. Salât u selâm, O'nun sevgili peygamberine olsun. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'i artık O'nun huzurunda biliyoruz." dedi ve Ebû Bekir'in yanı başında oturdu.

Hz. Âişe de (r.a.) şöyle anlatıyor: Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in irtihâlinde başı ucunda toplanarak; "Acaba bunu diğerleri gibi elbisesinden soyup da mı, yoksa elbisesi ile mi yıkayacağız?" diye düşünüp duruyorlardı. Hepsi bu düşünceye daldı ve uyuya kaldılar. Sonra tanıyamadıkları bir kişi onlara, "Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'i gömleği içinde yıkayınız." dedi. Onlar da Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'i gömleği içinde yıkadılar. Üzerinden suyu döktüler ve gömleği ile ovdular. Yıkama işi bitince kefene sardılar.

Hz. Ali de diyor ki: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'i, ölüleri yıkadığımız gibi yıkadık. Hattâ hangi âzâyı yıkamak istedikse, o kolaylıkla bize yöneldi. Resul-i Ekrem'i yıkarken yumuşak rüzgâr hışıltısı gibi bir ses bize "Resul-, Ekrem'i rıfk ile yıkayın, onu incintmeyin. Siz de aynı şeyle karşılaşacaksınız." dedi.

İşte Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in irtihâli böyle olmuştur. Sağlam rivâyette, içinde yıkandığı gömleği çıkarılmıştır. Kıl ve yünden ne gibi elbisesi varsa onlara sarılıp defnedilmiştir.

Ebû Câfer diyor ki: "Mezarı, döşeği ve kadife ile döşendi. Sonra gündüzleri giydiği elbiseleri üzerine kondu ve sonra da kefeni içinde defnedildi. Ölümünde mal ve mesken diye bir miras bırakmadı. Taş üzerine taş koymadı. Ölümünde büyük bir ibret ve Müslümanlar için güzel bir örnek vardır."[68]

---

[68] Bu eşyaların kabre konulması hakkında ihtilâf vardır. Konuldu ise de kadifenin, mezar kapanırken çıkarıldığı söylenir. Bunun için mezarı bu şekilde tezyin etmek mekruhtur.

وفاة أبي بكرٍ الصدّيق رضي الله عنه

لمَّا احتُضرَ أبو بكرٍ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُ . . جاءَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها فتمثَّلَتْ بهٰذا البيتِ(١) : [من الطويل]

لَعَمْرُكَ مَا يُغْنِي ٱلثَّرَاءُ عَنِ ٱلْفَتى إذا حَشْرَجَتْ يَوْماً وَضاقَ بِها الصَّدْرُ

فكشفَ عنْ وجهِهِ وقالَ : (ليسَ كذلكَ ، ولكنْ قولي : ﴿ وَجَآءَتْ سَكْرَةُ ٱلْمَوْتِ بِٱلْحَقِّ ذَٰلِكَ مَا كُنتَ مِنْهُ تَحِيدُ ﴾ انظروا ثوبيَّ هٰذينِ فاغسلوهما وكفِّنوني فيهما ؛ فإنَّ الحيَّ إلى الجديدِ أحوجُ مِنَ الميتِ)(٢) .

وقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها عندَ موتِهِ(٣) : [من الطويل]

وَأَبْيَضَ يُسْتَسْقَى ٱلْغَمامُ بِوَجْهِهِ رَبيعَ ٱلْيَتامىٰ عِصْمَةً للأَرامِلِ

فقالَ أبو بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (ذاكَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ)(٤) .

ودخلوا عليهِ في مرضِهِ فقالوا : ألا ندعو لكَ طبيباً ينظرُ إليكَ ؟ قالَ رضيَ اللهُ عنهُ : (قدْ نظرَ إليَّ طبيبي وقالَ : إنِّي فعَّالٌ لما أريدُ)(٥) .

---

(١) البيت لحاتم الطائي في « ديوانه » (ص ٢١٠) .

(٢) رواه أحمد في « الزهد » (٥٦٣) ، وابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (٣٦) .

(٣) البيت لأبي طالب في « ديوانه » (ص ٧٥) .

(٤) رواه أحمد في « المسند » (١/٧) ، وابن أبي شيبة في « مصنفه » (٢٦٥٩١) .

(٥) رواه أحمد في « الزهد » (٥٨٧) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/٣٤) ، وابن أبي شيبة في « مصنفه » (٣٥٥٨١) ، وفي (ب) : (الطبيب) بدل (طبيبي) .

ودخلَ عليهِ سلمانُ الفارسيُّ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُ يعودُهُ ، فقالَ : يا أبا بكرٍ ؛ أوصنا فقالَ : (إنَّ اللهَ فاتحٌ عليكمُ الدنيا ؛ فلا تأخذنَّ منها إلا بلاغَكَ ، واعلمْ أنَّ مَنْ صلَّىٰ صلاةَ الصبحِ . . فهوَ في ذمةِ اللهِ تعالىٰ ، فلا تخفرَنَّ اللهَ في ذمَّتِهِ فيكبَّكَ في النَّارِ علىٰ وجهِكَ)⁽¹⁾ .

ولمَّا ثقلَ أبو بكرٍ رضيَ اللهُ تعالىٰ عنهُ وأرادَ الناسُ منهُ أن يستخلفَ . . فاستخلفَ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ ، فقالَ الناسُ لهُ : استخلَفتَ علينا فظّاً غليظاً ، فماذا تقولُ لربِّكَ ؟ فقالَ : (أقولُ استخلفتُ علىٰ خلقِكَ خيرَ خلقِكَ) ، ثمَّ أرسلَ إلىٰ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ فجاءَ فقالَ : (إنِّي موصيكَ بوصيةٍ ، اعلم : أنَّ للهِ حقّاً في النهارِ لا يقبلُهُ في الليلِ ، وأنَّ لهُ حقّاً في الليلِ لا يقبلُهُ في النهارِ ، وأنَّهُ لا يقبلُ النافلةَ حتىٰ تُؤدَّى الفريضةُ ، وإنَّما ثقلَتْ موازينُ مَنْ ثقلَتْ موازينُهُم يومَ القيامةِ باتباعِهِمُ الحقَّ في الدنيا وثقلِهِ عليهِمْ ، وحُقَّ لميزانٍ لا يُوضعُ فيهِ إلاَّ الحقُّ أن يثقلَ ، وإنَّما خفَّتْ موازينُ مَنْ خَفَّتْ موازينُهُم يومَ القيامةِ باتباعِهِمُ الباطلَ وخفَّتِهِ عليهِمْ ، وحُقَّ لميزانٍ لا يُوضعُ فيهِ إلاَّ الباطلُ أن يخفَّ ، وإنَّ اللهَ ذكرَ أهلَ الجنَّةِ بأحسنِ أعمالِهِمْ ، وتجاوزَ عن سيِّئاتِهِم ، فيقولُ القائلُ : أنا دونَ هؤلاءِ ، ولا أبلغُ مبلغَ

---

(١) الشطر الأول من الحديث رواه أحمد في « الزهد » (٨٢٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/١٩٦) من حديث سلمان رضي الله عنه في وفاته ، والشطر الثاني منه : رواه ابن ماجه (٣٩٤٥) ، وعند مسلم (٦٥٧) من حديث جندب رضي الله عنه نحوه . وانظر « الإتحاف » (١٠/٣٠٧) .

هؤلاءِ ، وإنَّ اللهَ ذكرَ أهلَ النَّارِ بأسوأِ أعمالِهم ، وردَّ عليهِم صالحَ الذي عملوا ، فيقولُ القائلُ : أنا أفضلُ مِنْ هؤلاءِ ، وإنَّ اللهَ تعالىٰ ذكرَ آيةَ الرحمةِ وآيةَ العذابِ ؛ ليكونَ المؤمنُ راغباً راهباً ، ولا يلقي بيدِهِ إلى التَّهلكةِ ، ولا يتمنَّىٰ على اللهِ غيرَ الحقِّ ، فإنْ حفظتَ وصيَّتي هـٰذهِ . . فلا يكونَنَّ غائبٌ أحبَّ إليكَ مِنَ الموتِ ولا بدَّ لكَ منهُ ، وإنْ ضيعتَ وصيَّتي . . فلا يكونَنَّ غائبٌ أبغضَ إليكَ مِنَ الموتِ ولا بدَّ لكَ منهُ ولستَ بمعجزِهِ)⁽¹⁾ .

وقالَ سعيدُ بنُ المسيَّبِ : لمَّا احتُضرَ أبو بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ . . أتاهُ ناسٌ مِنَ الصحابةِ فقالوا : يا خليفةَ رسولِ اللهِ ؛ زوِّدْنا ؛ فإنَّا نراكَ لما بكَ ، فقالَ أبو بكرٍ : مَنْ قالَ هؤلاءِ الكلماتِ ثمَّ ماتَ . . جعلَ اللهُ روحَهُ في الأفقِ المبينِ ، قالوا : وما الأفقُ المبينُ ؟ قالَ : قاعٌ بينَ يديِ العرشِ ، فيه رياضٌ وأنهارٌ وأشجارٌ ، يغشاهُ كلَّ يومٍ مئةُ رحمةٍ ، فمَنْ قالَ هـٰذا القولَ . . جعلَ اللهُ روحَهُ في ذلكَ المكانِ :

اللهمَّ ؛ إنَّكَ ابتدأتَ الخلقَ مِنْ غيرِ حاجةٍ بكَ إليهِمْ ، ثمَّ جعلتَهُم فريقينِ : فريقاً للنعيمِ ، وفريقاً للسعيرِ ، فاجعلْني للنعيمِ ولا تجعلْني للسعيرِ .

اللهمَّ ؛ إنَّكَ خلقتَ الخلقَ فرقاً ، وميزتَهُم قبلَ أنْ تخلقَهُمْ ، فجعلتَ منهم شقيّاً وسعيداً ، وغويّاً ورشيداً ، فلا تشقني بمعاصيكَ .

اللهمَّ ؛ إنَّكَ علمتَ ما تكسبُ كلُّ نفسٍ قبلَ أنْ تخلقَها ، فلا محيصَ لها

---

(١) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٨٢١١) .

ممَّا علمتَ ، فاجعلْني ممَّنْ تستعملُهُ بطاعتِكَ .

اللهمَّ ؛ إنَّ أحداً لا يشاءُ حتىٰ تشاءَ ، فاجعلْ مشيئتَكَ أنْ أشاءَ ما يقرِّبُني إليكَ .

اللهمَّ ؛ إنَّكَ قد قدَّرتَ حركاتِ العبادِ فلا يتحرَّكُ شيءٌ إلاَّ بإذنِكَ ، فاجعلْ حركاتي في تقواكَ .

اللهمَّ ؛ إنَّكَ خلقتَ الخيرَ والشرَّ وجعلتَ لكلٍّ واحدٍ منهما عاملاً يعملُ به ، فاجعلْني مِنْ خيرِ القسمينِ .

اللهمَّ ؛ إنَّكَ خلقتَ الجنَّةَ والنَّارَ وجعلتَ لكلٍّ واحدةٍ منهما أهلاً ، فاجعلْني مِنْ سكانِ جنَّتِكَ .

اللهمَّ ؛ إنَّكَ أردتَ بقومٍ الإيمانَ وشرحتَ لهُ صدورَهُم ، وأردتَ بقومٍ الضلالَ وضيَّقتَ بهِ صدورَهُم ، فاشرحْ صدري للإيمانِ وزيِّنْهُ في قلبِي .

اللهمَّ ؛ إنَّكَ دبَّرتَ الأمورَ فجعلتَ مصيرَها إليكَ ، فأحيني بعدَ الموتِ حياةً طيِّبةً ، وقرِّبْني إليكَ زلفىٰ .

اللهمَّ ؛ مَنْ أصبحَ وأمسىٰ ثقتُهُ ورجاؤُهُ غيرُكَ . . فأنتَ ثقتي ورجائي ، ولا حولَ ولا قوةَ إلاَّ باللهِ العليِّ العظيمِ .

قالَ أبو بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ : هـٰذا كلُّهُ في كتابِ اللهِ عزَّ وجلَّ(١) .

* * *

---

(١) أورده المتقي الهندي في « كنز العمال » (٣٥٧٣٠) وعزاه لابن أبي الدنيا في «الدعاء».

EBÛ BEKİR ES-SIDDÎK'IN (R.A.) ÖLÜMÜ

Hz. Ebû Bekir (r.a.) ölüm döşeğine yattığı vakit, kızı Âişe (r.a.) yanına gelerek;

"Ölüm gelip çattığı ve göğüs sıkıştığı vakit, artık servet bir fayda vermez." meâlindeki beytini okuyunca, Ebû Bekir (r.a.) gözünü açarak: "Öyle deme. Belki,

وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ ذٰلِكَ مَا كُنْتَ مِنْهُ تَحِيدُ

"(Bir gün bakarsın ki) **ölüm baygınlığı gerçek olarak gelmiş. İşte bu, senin kaçıp durduğun şeydir."** (Kaf suresi, 50/19) de." buyurdu. Ve sonra da: "Şu iki elbisemi yıkayın ve beni onların içinde defnedin. Zîra hayattakilerin yenilere ihtiyacı daha çoktur." dedi. Yine **Hz. Aişe**:

"Yüzü suyu hürmetine yağmur yağan, yetimlerin baharı ve dulların koruyucusu." meâlindeki beytini söyleyince, Hz. Ebû Bekir: "O dediğin, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'dir." buyurdu.

Ebû Bekir'in (r.a.) hastalığı ağırlaşınca yanındakiler:

"Bir doktor çağıralım da sana baksın." dediler. Hz. Ebu Bekir:

"Benim tabibim bana baktı, ben dilediğimi yaparım diye söyledi." dedi.

Selmân-ı Farisî ziyâretine gelerek:

"Bize öğüt ver." dedi. Hz. Ebû Bekir:

"Allahu Teâlâ size dünyayı fethettirecek, kapılarını açacaktır.

Siz, ihtiyacınızdan fazlasını almayınız. Bilmiş ol ki, sabah namazını kılan kimse, Allah'ın himâyesindedir. Allah'ın hakkını küçümseme. Zîra yüz üstü seni cehenneme atar." dedi.

Hastalığı ağırlaşıp artık iyileşme ümîdi kesildiği vakit, halk:

"Yerine birisini tâyin et." diye müracaat etti. O da:

"Ömer'i size halife veriyorum." deyince halk:

"Çok katı yürekli sert bir adamı, başımıza musallat ediyorsun. Allah'a ne cevap vereceksin?" dediler. Ebû Bekir (r.a.): "Ben de Allahu Teâlâ'ya; "Kullarının en hayırlısını, onların başına tâyin ettim." derim, dedi.

Sonra **Hz. Ömer**'i çağırtarak ona şöyle öğüt verdi: "Bilmiş ol ki; Allahu Teâlâ'nın, insanlar üzerinde gündüzde hakkı var, onu gece kabul etmez; gece hakkı var, onu da gündüz kabul etmez. Farzlar ödenmedikçe nâfileleri kabul etmez. Kıyâmet günü mîzânın ağır gelmesi, dünyada hakka uymak ve hakkı ağır getirmekle mümkündür. Ağır gelmesi için mîzânın hakkı, ona ancak hakkı koymaktır. Kıyâmet gününde terâzisi hafif gelenler, bâtıl olan şeye uyanlardır. Hafif gelmemek için mîzânın hakkı, ona bâtılı koymamaktır. Allahu Teâlâ cennet ehlini güzel amellerle, cehennem halkını da çirkin işleri ile anmıştır. Onların iyi amellerini onlara iade etti de onlar birbiri arasında, "Ben falancadan iyiyim." dedi.

Allahu Teâlâ'nın rahmet ve azap âyetlerini bir arada anmasındaki hikmet, kulun korku ile ümid arasında yaşaması ve kendisini tehlikeye atmayıp boşu boşuna Allah'a ümit beslememeleri içindir. Şâyet bu vasiyetime riâyet edersen, ölümden daha sevimli olarak ulaşacağın bir yitiğin olmaz ki, ölüm muhakkak seni de bulacaktır. Şâyet dediklerime riâyet etmezsen, ölümden daha arzulamadığın bir kaybın olmayacak. Hâlbuki o yine seni yakalayacaktır. Ondan kendini kurtaramazsın." dedi.

Saîd İbnü'l-Müseyyeb de şöyle anlatıyor:

"Ebû Bekir (r.a.) ağırlaşınca, bâzı kimseler yanına girerek: "Bize bir şeyler ver, tavsiyelerde bulun. Zîra biz senden endişe ediyoruz." dediler. Ebû Bekir (r.a.) de: "Ölmeden önce şu anlatacaklarımı okuyanların ruhu ufk-ı mübîne yükselir." dedi. Onların: "Ufk-ı mübîn nedir?" diye sormaları üzerine, Hz. Ebû Bekir (r.a.): "O, Arş'ın önünde geniş bir ovadır. Akarsuları, bahçeleri ve bol meyveleri vardır. Buraya her gün yüz rahmet iner. Şu duâya devam edenin, ölünce ruhu bu makama yükselir. Dua şudur: "Allahım, hiç bir ihtiyacın olmadan ve karşılıksız olarak mahlûkatı yarattın. Sonra da birini cehennemlik, diğerini de cennetlik olarak ikiye ayırdın. Sen beni cehennemliklerden değil, cennetliklerden kıl. Allahım, insanları yaratmadan önce fırkalara ayırdın. Kimini şakî, kimini saîd, bir kısmını azgın ve sapık bir kısmını da doğru yolda kıldın. Sana isyân ile beni azdırma. Allahım, herkesin ne yapacağını, onları yaratmadan önce de bilirdin. Senin bilginde değişiklik olmaz. Ve ilminin dışına çıkılmaz. Sen beni, ibâdetinde dâim kullarından eyle.

Allahım, sen dilemedikten sonra kimse dileyemez. O halde benim sana yaklaşmamı, dilememi dile. Allahım, kullarının bütün hareketlerini sen takdîr ettin. Senin iznin olmadan bir şey kımıldayıp hareket edemez. Bütün hareketimi senin rızâna uygun kıl.

Allahım, hayrı-şerri ve her birini işleyecekleri sen yarattın. Beni, bu iki kısmın iyilerinden, hayır işleyenlerinden kıl. Allahım, cennet ve cehennemi sen yarattın. Her birinin adamlarını da yarattın. Beni cehennem halkından değil, cennet ehlinden eyle. Allahım, bâzı kimseler hakkında sapıklığı irâde ettin ve onların göğüslerini daralttın. Sen benim göğsümü îman nûru ile genişlendir ve kalbimi îmân nûru ile süsle. Allahım, bütün işleri sen sevk u idâre edersin ve sana yönelirler. Öldükten sonra beni temiz bir hayâta ulaştır ve beni sana yaklaşanlardan kıl. Allahım, başkalarına güvenerek sabahlayıp akşamlayanlar varsa da, benim îtimadım her an sanadır, ümîdim sendedir. Kuvvet ve kudret senindir. Sana güveniyorum, Allahım." de, dedi ve bütün bunların Allahu Teâlâ'nın kitâbında olduğunu bildirdi.

وفاة عمر رضي الله عنه

قالَ عمرُو بنُ ميمونٍ : كنتُ قائماً غداةَ أُصيبَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ ، ما بيني وبينَهُ إلاَّ عبدُ اللهِ بنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما ، وكانَ إذا مرَّ بينَ الصَّفينِ . . قامَ بينَهما ، فإذا رأىٰ خللاً . . قالَ : استووا حتىٰ إذا لم يرَ فيهم خللاً . . تقدَّمَ فكبَّرَ ، قالَ : وربَّما قرأَ (سورةَ يوسفَ) أو (النحلِ) أو نحوَ ذلكَ في الركعةِ الأولىٰ حتىٰ يجتمعَ الناسُ .

فما هوَ إلاَّ أنْ كبَّرَ . . فسمعتُهُ يقولُ : قتلَني . . أوْ أكلَني الكلبُ ، حينَ طعنَهُ أبو لؤلؤةَ وطارَ العلجُ بسكينٍ ذاتِ طرفينِ لا يمرُّ علىٰ أحدٍ يميناً ولا شمالاً إلاَّ طعنَهُ حتىٰ طعنَ ثلاثةَ عشرَ رجلاً ، فماتَ منهُم تسعةٌ ، وفي روايةٍ : سبعةٌ ، فلمَّا رأىٰ ذلكَ رجلٌ مِنَ المسلمينَ . . طرحَ عليهِ برنساً ، فلمَّا ظنَّ العلجُ أنَّهُ مأخوذٌ . . نحرَ نفسَهُ .

وتناولَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ عبدَ الرحمـٰنِ بنَ عوفٍ فقدَّمَهُ ، فأمَّا مَنْ كانَ يلي عمرَ . . فقدْ رأىٰ ما رأيتُ ، وأمَّا نواحي المسجدِ . . فلا يدرونَ ما الأمرُ ، غيرَ أنَّهم فقدوا صوتَ عمرَ وهم يقولونَ : سبحانَ اللهِ ، سبحانَ اللهِ ، فصلَّىٰ بهم عبدُ الرحمـٰنِ صلاةً خفيفةً ، فلمَّا انصرفوا . . قالَ : يا بنَ عباسٍ ؛ انظرْ مَنْ قتلَني .

قالَ : فجالَ ساعةً ثمَّ جاءَ فقالَ : غلامُ المغيرةِ بنِ شعبةَ ، فقالَ عمرُ

رضيَ اللهُ عنهُ : قاتلَهُ اللهُ ، لقدْ كنتُ أمرتُ بهِ معروفاً .

ثمَّ قالَ : الحمدُ للهِ الذي لمْ يجعلْ منيَّتي بيدِ رجلٍ مسلمٍ ، قدْ كنتَ أنتَ وأبوكَ تحبَّانِ أنْ يكثرَ العلوجُ بالمدينةِ ، وكانَ العباسُ أكثرَهُم رقيقاً ، فقالَ ابنُ عباسٍ : إنْ شئتَ . . فعلتُ ـ أيْ : إنْ شئتَ . . قتلناهم ـ قالَ : بعدما تكلمُوا بلسانِكم ، وصلَّوا إلىٰ قبلتِكُمْ ، وحجوا حجَّكُم ؟! فاحتُملَ إلىٰ بيتِهِ فانطلقنا معَهُ .

قالَ : وكأنَّ الناسَ لمْ تصبْهم مصيبةٌ قبلَ يومَئذٍ ، فقائلٌ يقولُ : أخافُ عليهِ ، وقائلٌ يقولُ : لا بأسَ ، فأُتيَ بنبيذٍ فشربَ منهُ فخرجَ مِنْ جوفِهِ ، ثمَّ أُتيَ بلبنٍ فشربَ منهُ فخرجَ مِنْ جوفِهِ⁽¹⁾ ، فعرفوا أنَّهُ ميِّتٌ .

قالَ : فدخلنا عليهِ وجاءَ الناسُ يثنونَ عليهِ ، وجاءَ رجلٌ شابٌّ فقالَ : أبشرْ يا أميرَ المؤمنينَ ببشرىٰ مِنَ اللهِ عزَّ وجلَّ ؛ قد كانَ لكَ مِنْ صحبةِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وقِدَمٍ في الإسلامِ ما قدْ علمتَ ، ثمَّ وليتَ فعدلتَ ، ثمَّ شهادةٍ ، فقالَ : وددتُ أنَّ ذلكَ كانَ كفافاً لا عليَّ ولا لي ، فلمَّا أدبرَ الرجلُ ؛ إذا إزارُهُ يمسُّ الأرضَ ، فقالَ : ردُّوا عليَّ الغلامَ ، فقالَ : يا بنَ أخي ؛ ارفعْ ثوبَكَ ؛ فإنَّهُ أبقىٰ لثوبِكَ وأتقىٰ لربِّكَ .

ثمَّ قالَ : يا عبدَ اللهِ ؛ انظرْ ما عليَّ مِنَ الدَّيْنِ ، فحسبوهُ فوجدوهُ ستةً وثمانينَ ألفاً أوْ نحوَهُ ، فقالَ : إنْ وفَّىٰ بهِ مالُ آلِ عمرَ . . فأدِّهِ مِنْ أموالِهِمْ ،

---

(١) في (ب) و(ص) : (جرحه) وهي إحدىٰ روايات البخاري .

وإلاَّ فسلْ في بني عديِّ بنِ كعبٍ ، فإنْ لمْ تفِ أموالُهُم . . فسلْ في قريشٍ ، ولا تعْدُهُم إلىٰ غيرِهم وأدِّ عنِّي هـٰذا المالَ ، انطلقْ إلىٰ أمِّ المؤمنينَ عائشةَ فقلْ : عمرُ يقرأُ عليكِ السلامَ ، ولا تقلْ : أميرُ المؤمنينَ ؛ فإنِّي لستُ اليومَ للمؤمنينَ أميراً ، وقلْ : يستأذنُ عمرُ بنُ الخطابِ أنْ يُدفنَ معَ صاحبيهِ .

فذهبَ عبدُ اللهِ فسلَّمَ واستأذنَ ، ثمَّ دخلَ عليها فوجدَها قاعدةً تبكي ، فقالَ : يقرأُ عليكِ عمرُ بنُ الخطابِ السَّلامَ ، ويستأذنُ أنْ يُدفنَ معَ صاحبيهِ ، فقالَتْ : كنتُ أريدُهُ لنفسي ، ولأوثرَنَّهُ اليومَ علىٰ نفسي ، فلمَّا أقبلَ . . قيلَ : هـٰذا عبدُ اللهِ بنُ عمرَ قدْ جاءَ ، فقالَ : ارفعوني ، فأسندَهُ رجلٌ إليهِ ، فقالَ : ما لديكَ ؟ قالَ : الذي تحبُّ يا أميرَ المؤمنينَ ، قدْ أذنَتْ ، قالَ : الحمدُ للهِ ، ما كانَ شيءٌ أهمَّ إليَّ مِنْ ذلكَ ، فإذا أنا قُبضتُ . . فاحملوني ، ثمَّ سلِّم وقلْ : يستأذنُ عمرُ ، فإنْ أذنَتْ لي . . فأدخلوني ، وإن ردَّتْني . . ردُّوني إلىٰ مقابرِ المسلمينَ .

وجاءَتْ أُمُّ المؤمنينَ حفصةُ رضيَ اللهُ عنها والنساءُ يسترنَها ، فلمَّا رأيناها . . قمنا ، فولجَتْ عليهِ ، فبكَتْ عندَهُ ساعةً ، واستأذنَ الرجالُ فولجَتْ داخلاً ، فسمعنا بكاءَها مِنَ الداخلِ ، فقالوا : أوصِ يا أميرَ المؤمنينَ واستخلِفْ ، قالَ : ما أرىٰ أحقَّ بهـٰذا الأمرِ مِنْ هؤلاءِ النفرِ الذينَ تُوفيَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وهوَ عنهم راضٍ ، فسمَّىٰ عليّاً وعثمانَ والزبيرَ وطلحةَ وسعداً وعبدَ الرحمـٰنِ ، وقالَ : يشهدُكم عبدُ اللهِ بنُ عمرَ وليسَ لهُ مِنَ الأمرِ شيءٌ ـ كهيئةِ التعزيةِ لهُ ـ فإنْ أصابَتِ الإمارةُ سعداً . .

فذاكَ ، وإلاَّ . . فليستعِنْ بهِ أيُّكم أُمِّرَ ؛ فإنِّي لم أعزلْهُ مِنْ عجزٍ ولا خيانةٍ .

وقالَ : أُوصي الخليفةَ مِنْ بعدي بالمهاجرينَ الأولينَ أنْ يعرفَ لهم حقَّهم ، ويحفظَ لهُمْ حرمتَهُم ، وأوصيهِ بالأنصارِ خيراً ، الذين تبوَّءُوا الدارَ والإيمانَ مِنْ قبلِهم ؛ أنْ يقبلَ مِنْ محسنِهم ، وأنْ يعفوَ عَنْ مسيئِهم ، وأوصِيهِ بأهلِ الأمصارِ خيراً ؛ فإنَّهم ردءُ الإسلامِ وجباةُ المالِ وغيظُ العدوِّ ، وألاَّ يأخذَ مِنْهم إلاَّ فضلَهم عَنْ رضاً مِنْهم ، وأوصيهِ بالأعرابِ خيراً ؛ فإنَّهم أصلُ العربِ ومادةُ الإسلامِ ؛ أنْ يأخذَ مِنْ حواشي أموالِهم ويردَّ علىٰ فقرائِهم ، وأوصيهِ بذمَّةِ اللهِ عزَّ وجلَّ وذمَّةِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؛ أنْ يوفيَ لهُمْ بعهدِهم ، وأنْ يقاتلَ مِنْ ورائِهم ، ولا يُكلَّفوا إلاَّ طاقتَهُم .

قالَ : فلمَّا قُبضَ . . خرجنا بهِ فانطلقنا نمشي ، فسلَّمَ عبدُ اللهِ بنُ عمرَ وقالَ : يستأذنُ عمرُ بنُ الخطابِ ، فقالَتْ : أدخلوهُ ، فأُدخلَ فوُضعَ هنالكَ معَ صاحبيهِ . . . الحديثَ(١) .

وعنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « قالَ لي جبريلُ عليهِ السَّلامُ : ليبكِ الإسلامُ علىٰ موتِ عمرَ »(٢) .

وعنِ ابنِ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهما قالَ : (وُضِعَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ علىٰ سريرِهِ فتكنَّفَهُ الناسُ(٣) يدعونَ ويصلونَ قبلَ أنْ يُرفعَ وأنا فيهم . . فلم يرُعْني

---

(١) رواه البخاري (٣٧٠٠) وفيه : (تسير معها) بدل (يسترنها) .

(٢) رواه الديلمي في « مسند الفردوس » (٤٥٢٣) ، والآجري في « الشريعة » (١٣٩١).

(٣) أي : أحاطوا به . « إتحاف » (١٠/ ٣١٥) .

إلاَّ رجلٌ قد أخذَ بمنكبي ، فالتفتُّ ؛ فإذا هوَ عليُّ بنُ أبي طالبٍ رضيَ اللهُ عنهُ ، فترحَّمَ علىٰ عمرَ وقالَ : ما خلَّفتَ أحداً أحبَّ إليَّ أنْ ألقى اللهَ بمثلِ عملِهِ منكَ ، وايمُ اللهِ ؛ إنْ كنتُ لأظنُّ أنْ يجعلَكَ اللهُ مَع صاحبيكَ ؛ وذلكَ أني كنتُ كثيراً أسمعُ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « ذهبتُ أنا وأبو بكرٍ وعمرُ ، ودخلتُ أنا وأبو بكرٍ وعمرُ ، وخرجتُ أنا وأبو بكرٍ وعمرُ » فإنِّي كنتُ لأرجو أوْ لأظنُّ أنْ يجعلَكَ اللهُ معَهما)(١) .

* * *

---

(١) رواه البخاري (٣٦٨٥) ، ومسلم (٢٣٨٩) .

ÖMER B. EL-HATTAB'IN (R.A.) ÖLÜMÜ

Amr b. Meymûn anlatıyor: Hz. Ömer sû-i kasde uğradığı vakit, onunla aramızda Abdullah b. Abbâs (r.a.) vardı. Hz. Ömer namazı kıldıracağı zaman saflar arasına durur, safları düzeltir ve bu iş tamam olduktan sonra tekbir alarak namaza dururdu. Cemâatin yetişmesi için çoğunlukla sabah namazının ilk rekatında Yûsuf, En-Nahl ve benzeri uzun sûreleri okurdu. Bu sabah da tam safları düzeltip tekbir aldığı sırada Muğîre b. Şûbe'nin mecûsî olan kölesi Ebû Lü'lü' onu bıçağı ile yaraladı. Hz. Ömer: "Şu it beni öldürdü." dedi.

Adam bunun üzerine bıçağı ile sağa sola saldırarak kaçmaya teşebbüs etti. Bu arada on üç kişiyi yaraladı. Bunlardan dokuzu veya yedisi öldü. Iraklı hacılardan birisi bu durumu görünce, boyun bağını adamın boynuna doladı. Adam kurtulamayacağını anlayınca hemen bıçağı kendisine saplayarak intihar etti.

Hz. Ömer, **Abdurrahman b. Avf**'ı imamlığa geçirdi. Benim gibi, Ömer'e yakın olanlar durumu müşâhede edebiliyordu. Fakat arka saflarda olanlar durumu göremiyor ancak Hz. Ömer'in sesini duymadıkları için, "Sübhânellah, sübhânellah." deyip duruyorlardı.

Abdurrahman kısa bir namaz kıldırdıktan sonra, Ömer (r.a.) Abdurrahman'a: "Bak bakalım, beni kim bıçakladı?" diye sordu. Abdurrahman da Muğîre'nin kölesinin bıçakladığını öğrendi ve Hz. Ömer'e haber verdi. Hz. Ömer de: "Allah kahretsin, ona ben iyilik yapmıştım." dedi ve devamla: "Allah'a hamdolsun ki beni bir

Müslüman değil de, Müslüman olmayan öldürmüştür.” dedi ve devamla: “Sen ve baban bu gayr-ı müslimleri Medine’de çoğaltmamızı isterdiniz. Onlara en çok acıyanı da Abbâs idi.” dedi. Bunun üzerine İbn Abbâs (r.a.):

“Emredersen hepsini öldürelim.” dedi. Hz. Ömer:”Dilinizi konuşup, dîninizi kabul edip, kıblenize döndükten ve haccınızı yaptıktan sonra böyle şey olur mu?” dedi.

Hz. Ömer’i evine götürdüler. Biz de beraber gittik. İnsanlar sanki böyle bir felâketle daha karşılaşmamış gibi şaşkına döndüler. Bir kısmı yarası önemli değil, bir kısmı ise tehlikelidir, deyip duruyordu. Sonra doktor bir hurma suyu getirtti, içirdiler. Fakat su karnından çıktı. Süt içirdiler o da aynı şekilde çıktı. Bunun üzerine herkes öleceğini anladı. Artık hepimiz ziyâretine girdik. Gelen kendisini medh u senâ ediyordu. Bu arada genç bir delikanlı:

“Ey mü’minlerin emîri, sana müjde olsun ki sen, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’in sohbetinde bulunmuş, ilk Müslümanlardan olup İslâmiyet uğrunda çalışmış bahtiyar bir insansın. Sonra idâreyi eline alarak adâleti zirvesine ulaştırdın ve en sonunda şehâdet mevkiini ihrâz ettin.” dedi. Delikanlı bunları söyleyip oradan ayrılmak üzere geri dönünce, eteklerinin yerlere süründüğü görüldü. Hz. Ömer: “Delikanlıyı bana çağırın.” dedi. Delikanlı geldi. Hz. Ömer: “Yeğenim, eteklerini yerlere sürdürme. (Böyle uzun etek, eski Arap ileri gelenlerinin âdetlerinden idi.) onları topla. Hem elbisen daha çok dayanır, hem de kibirden uzaklaşmakla Rabbine karşı daha saygılı olursun.” dedi. Sonra oğlu Abdullah’a döndü ve:

“Bak bakalım, ne kadar borcum var?” dedi. Hesâp ettiler, seksen altı bin dirhem civarında borcu çıktı ve Hz. Ömer: “Çocuklarımın serveti buna kâfi gelirse borcumu ödesinler. Şâyet yetişmezse Adiy kabilesine mürâcaat edin. Şâyet bu da yetişmezse Kureyş'den bu borcu temîn edin ve başkalarına baş vurmayın." dedi.

Sonra devamla: "Hz. Âişe'ye git ve Ömer'in sana selâmı var, de. Sakın, mü'minlerin emîrinin selâmı var, deme. Çünkü şu andan itibaren ben mü'minlerin emîri değilim. De ki: "Ömer, arkadaşlarının yâni Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ile Ebû Bekir'in yanına defnolunmak ister. (Burası Hz. Âişe'nin yeri idi). Abdullah gitti. Hz. Âişe'yi ağlar buldu. Ömer'in selâmını tebliğ etti. Hz. Aişe: "Burayı kendime ayırmıştım ama Ömer istedikten sonra onu kendime tercih ederim." dedi. Abdullah geri dönünce. Hz. Ömer:

"Ne haber?" diye sordu. O da:

"İstediğin gibi oldu. Hz. Âişe teklifini kabul etti." dedi. Ömer:

"Elhamdülillâh, benim için bundan önemli bir şey yoktur. Ben öldüğüm vakit, beni oraya götür. Âişe'ye selâm ver. Şâyet yine kabul eder ise oraya defnedin, kabul etmezse Müslümanların umumî mezarlığına defnedin." dedi.

Bu sırada Hz. Ömer'in kızı mü'minlerin annesi Hafsa (r.a.) perişan bir vaziyette babasının yanına geliyor, kadınlar da onun üst ve başını örtüyorlardı. Onu görünce biz oradan ayrıldık. Hafsa (r.a.) babasının üzerine yıkıldı ve bir süre ağladıktan sonra, erkekler müsâade istedi, ben de onlarla içeri girdim. Hafsa'nın (r.a.) ağlamasını duyuyorduk. Bunun üzerine Hz. Ömer'e:

"Ey mü'minlerin emîri, bize vasiyet et ve yerine bir halef bırak." dedik. Hz. Ömer:

Ben bu işe, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in irtihâlinde kendilerinden râzı olduğu Ali, Osman, Zübeyir, Talha, Sa'd ve Abdurrahman'dan başkalarını reva görmem. Bunlardan birini seçersiniz. Oğlum Abdullah size şâhid olsun. Zâten emirlikte onun hakkı yoktur. Emirlik Sa'd'a isâbet ederse ne güzel, şâyet diğerlerinden olursa Sa'd ile istişâre etsin. Zîra benim onu Küfe vâliliğinden azletmem, âcizliğinden dolayı değildi." dedi. Ve devamla: "Benden sonra halife olacak zâta tavsiyelerimden birisi, ilk muhacirlere hürmet edip saygı göstermesidir.

Ayrıca ilk îmânı kabul edip servetlerini muhâcirlerle bölüşen ensara karşı iyi davranmasını, iyiliklerini takdirle karşılayıp, kusurlarını bağışlamasını tavsiye ederim. Bütün şehir halkına karşı iyi davranmasını tavsiye ederim. Zîra onlar İslâmiyet'in yardımcıları ve orduyu ayakta tutan servet kaynakları ve aynı düşmanın kızdıkları kimselerdir. Onlardan ancak kendi rızâları ile mallarının fazlasını almalıdırlar. Ayrıca bedevîlere de iyi muâmelede bulunmasını tavsiye ederim. Çünkü onlar Arabın aslı ve İslâm'ın madde-i asliyeleridir. Onların mallarından aldıkları zekât ve sadakaları, onların yoksullarına dağıtmalıdır. Ayrıca zimmîlere karşı da iyi davranmasını, onlara karşı verdiği sözde durmasını, güçlerinin yetmeyeceği ağırlığı onlara yüklememesini tavsiye ederim." dedi.

Her fânî gibi o da ruhunu teslim edince, gerekli işlem yapıldıktan sonra cenâzeyi alarak Hz. Âişe (r.a.) validemizin kapısına geldik. Oğlu Abdullah izin istedi. Hz. Âişe müsaade etti ve biri Resûl-i Ekrem (s.a.v.), diğeri de Sıddîk-ı A'zam olan iki arkadaşının yanına defnedildi.

Rivâyete göre Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Cebrâil aleyhisselâm bana, "İslâmiyet Ömer'in ölümüne ağlasın" dedi."*[69] buyurmuştur.

---

[69] Ebû Bekir Âcûri Şeriat kitabında Ubeyy b. Kâ'b'dan rivâyet etmiştir.

Abdullah ibn Abbâs'ın (r.a.) anlattığına göre; Hz. Ömer bir taht üzerine kondu. Oradan kaldırılmadan cemâat namazını kıldı ve kendisine duâ ettiler. Ben de o arada bulunuyordum. Benimle kimse ilgilenmiyordu. Birisi arkadan eteğimi çekti, bir de baktım ki Hz. Ali'dir. Hz. Ömer'e acıdı ve: "Senin amelin gibi amel ile Allah'a mülâkî olacak kimseyi geride bırakmadın. Senin, o iki arkadaşınla beraber olacağına katî kanaatim vardır. Çünkü ben çok defa Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

"Ben, Ebû Bekir ve Ömer gittik. Ben, Ebû Bekir ve Ömer çıktık. Ben, Ebû Bekir ve Ömer girdik."[70] dediğini, yâni her ikisini daima bir arada andığını duyardım. Ümîd ederim ki, Allahu Teâlâ seni de onların arasına alacaktır." dedi.

---

70. Buhârî ile Müslim, rivâyet etmişlerdir.

وفاة عثمان رضي الله عنه

الحديثُ في قتلِه مشهورٌ[1] ، وقدْ قالَ عبدُ اللهِ بنُ سلامٍ : أتيتُ أخي عثمانَ لأسلمَ عليهِ وهوَ محصورٌ ، فدخلتُ عليهِ فقالَ : مرحباً بأخي ، رأيتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ الليلةَ في هٰذهِ الخوخةِ ـ وهي خوخةٌ في البيتِ ـ فقالَ : « يا عثمانُ ، حصروكَ ؟ » قلتُ : نعمْ ، قالَ : « عطشوكَ ؟ » قلتُ : نعمْ ، فأدلىٰ إليَّ دلواً فيهِ ماءٌ فشربتُ حتىٰ رويتُ ، حتىٰ إني لأجدُ بردَهُ بينَ ثدييَّ وبينَ كتفيَّ ، وقالَ لي : « إنْ شئتَ . . نُصرتَ عليهمْ ، وإنْ شئتَ . . أفطرتَ عندَنا » فاخترتُ أنْ أُفطرَ عندَهُ ، فقُتلَ ذلكَ اليومَ رضيَ اللهُ عنهُ[2] .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ سلامٍ لمَنْ حضرَ تشحُّطَ عثمانَ في الموتِ حينَ جُرِحَ : ماذا قالَ عثمانُ وهوَ يتشحَّطُ ؟ قالوا : سمعناهُ يقولُ : (اللهمَّ ؛ اجمعْ أمَّةَ محمَّدٍ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ) ثلاثاً ، قالَ : والذي نفسي بيدِهِ ؛ لو دعا اللهَ ألاَّ يجتمعوا أبداً . . ما اجتمعوا إلىٰ يومِ القيامةِ[3] .

---

[1] رواه ابن سعد في « الطبقات » (٣/٦٨) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٩/٤٠٧ ـ ٤٠٨) ، وانظر « الإتحاف » (١٠/٣١٥ ـ ٣١٦) .

[2] رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٩/٣٨٦) ، والحارث في « مسنده » كما في « بغية الباحث » (٩٧٩) ، وعند أحمد في « المسند » (١/٧٢) ، والبزار في « مسنده » (٣٤٧) : « اصبر ؛ فإنك تفطر عندنا الليلة » .

[3] رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٩/٤٠٢) .

وعَنْ ثمامةَ بنِ حزنٍ القشيريِّ قالَ : شهدتُ الدارَ حينَ أشرفَ عليهم عثمانُ رضيَ اللهُ عنهُ فقالَ : ائتوني بصاحبيكُمُ اللذينِ ألَّباكُمْ عليَّ ، قالَ : فجيءَ بهما كأنَّهما جملانِ أوْ حمارانِ ، فأشرفَ عليهِمْ عثمانُ رضيَ اللهُ عنهُ فقالَ : أنشدُكمْ باللهِ والإسلامِ ؛ هلْ تعلمونَ أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قدمَ المدينةَ وليسَ بها ماءٌ يُستعذبُ غيرَ بئرِ رومةَ فقالَ : « مَنْ يشتري بئرَ رومةَ يجعلُ دلوَهُ معَ دلاءِ المسلمينَ بخيرٍ لهُ مِنْها في الجنَّةِ ؟ » فاشتريتُها مِنْ صلبِ مالي ، فأنتُمُ اليومَ تمنعوني أنْ أشربَ منها ومِنْ ماءِ البحرِ ؟ قالوا : اللهمَّ نعمْ ، قالَ : أنشدُكمُ اللهَ والإسلامَ ؛ هلْ تعلمونَ أنَّ المسجدَ كانَ قدْ ضاقَ بأهلِهِ فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ يشتري بقعةَ آلِ فلانٍ فيزيدُها في المسجدِ بخيرٍ مِنْها في الجنَّةِ ؟ » فاشتريتُها مِنْ صلبِ مالي ، فأنتُمُ اليومَ تمنعوني أنْ أُصليَ فيها ركعتينِ ؟ قالوا : اللهمَّ نعمْ ، قالَ : أنشدُكمُ اللهَ والإسلامَ ؛ هلْ تعلمونَ أنِّي جهزتُ جيشَ العسرةِ مِنْ مالي ؟ قالوا : اللهمَّ نعمْ ، قالَ : أنشدُكمُ اللهَ والإسلامَ ؛ هلْ تعلمونَ أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كانَ علىٰ ثبيرٍ بمكةَ ومعَهُ أبو بكرٍ وعمرُ وأنا ، فتحرَّكَ الجبلُ حتىٰ تساقَطَتْ حجارتُهُ بالحضيضِ ، قالَ : فركضَهُ برجلِهِ وقالَ : « اسكنْ ثبيرُ ، فإنَّما عليكَ نبيٌّ وصدِّيقٌ وشهيدانِ ؟ » قالوا : اللهمَّ نعمْ ، قال : اللهُ أكبرُ ، شهدوا لي وربِّ الكعبةِ أنِّي شهيدٌ(١) .

---

(١) رواه الترمذي (٣٧٠٣) ، والنسائي (٦/ ٢٣٥) ، وفيه : (تمنعوني أن أشرب منها حتىٰ أشرب من ماء البحر) بدل (تمنعوني أن أشرب منها ومن ماء البحر) .

ورُوِيَ عَنْ شيخٍ مِنْ ضبةَ : أنَّ عثمانَ رضيَ اللهُ عنهُ حينَ ضُرِبَ والدماءُ تسيلُ علىٰ لحيتِهِ . . جعلَ يقولَ : (لا إلـٰهَ إلاَّ أنتَ سبحانَكَ إنِّي كنتُ مِنَ الظالمينَ ، اللهمَّ ؛ إنِّي أستعديكَ عليهِمْ ، وأستعينُكَ علىٰ جميعِ أموري ، وأسأَلُكَ الصبرَ علىٰ ما ابتليتَني)(١) .

* * *

---

(١) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٩/٤٠١) .

OSMAN'IN (R.A.) ÖLÜMÜ

Osman'ın (r.a.) şehâdet olayı meşhurdur. **Abdullah b. Selâm** anlatıyor. Muhâsarada bulunan Osman'ı (r.a.) ziyâret etmek üzere yanına girdim, selâm verdim. Hz. Osman, beni hoş-beş ettikten sonra:

Kardeşim, bu gece rüyâmda şu pencereden Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'i gördüm. Bana:

"Osman, seni sardılar, öyle mi?" diye sordu. Ben de:

"Evet, öyle ya Resûlâllah." dedim. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Seni susuz bıraktılar, öyle mi?" diye sordu. Ben de:

"Evet, öyle." dedim. Bunun üzerine bana bir bardak su verdi ve içtim. Hattâ soğukluğunu göğsümde duyarcasına kandım. Sonra bana:

"İstersen seni onlara galip getirelim, istersen iftarı bizim yanımızda yap," dedi. Ben de Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in nezdinde iftarı tercih ettim, dedi ve o günde şehid oldu.

Abdullah b. Selâm, Osman'ın (r.a.) şehâdeti esnasında yanında bulunanlara: "Osman son olarak o esnada ne dedi?" diye sordu. Dediler ki, Osman: "Allahım, ümmet-i Muhammed'in tefrikasını kaldır ve kendilerini birleştir." diye üç kere duâ etti.

Abdullah diyor ki: "Eğer Osman böyle dua etmese, kıyamete kadar Müslümanlar bir araya toplanamazlardı."

Semame b. Hazenü'l-Kuşeyrî diyor ki: "Osman (r.a.), evini saran adamların karşısına çıktığı vakit, orada idim. Osman (r.a.):

"Sizi benim üzerime teşvik ve tahrik eden o iki kişiyi getirin göreyim." dedi. Kızıl deve veya eşek gibi iki adam Osman'ın (r.a.) karşısına çıktı. Hz. Osman:

"Size Allah ve Resulüne yemîn verdirerek soruyorum; Resûl-i Ekrem Medine'ye geldiği vakit, Rûme kuyusundan başka içilecek tatlı su bulunmadığı için:

مَنْ يَشْتَرِي رُومَةَ يَجْعَلْ دَلْوَهُ مَعَ دِلَاءِ الْمُسْلِمِينَ بِخَيْرٍ
مِنْهَا فِي الْجَنَّةِ

"Kimdir Rûme kuyusunu satın alıp Müslümanları suvaran ve her kovasına ondan daha hayırlı ve cennette bir kova alan?"[71] buyurduğu vakit, bol para verip onu satın alan ve millete vakfeden ben değil miyim? Şimdi siz ondan, hattâ bir bardak acı sudan olsun beni men ediyorsunuz." dedi. Onlar:

"Evet, doğrudur." dediler. Sonra yine Hz. Osman:

"Allah ve İslâmiyet hakkı için size soruyorum; darda olan İslam ordusunu tamamıyla kendi servetimden teçhiz etmedim mi?" diye sordu. Onlar:

"Evet, doğrudur." dediler. Hz. Osman:

"Allah ve İslâmiyet adına size yemîn verdiriyorum; mescid Müslümanlara dar geldiği vakit, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ يَشْتَرِي بُقْعَةَ اٰلِ فُلَانٍ فَيَزِيدُهَا فِي الْمَسْجِدِ بِخَيْرٍ مِنْهَا
فِي الْجَنَّةِ

---

[71] Tirmizî ve Neseî rivayet etmiştir.

"Cennette daha hayırlısını almak üzere falancanın arsasını kim alıp mescide ilâve eder?"[72] buyurduğu vakit onu satın alıp mescide katan ben değil miyim? Böyle iken, şimdi siz benim mescidde namaz kılmama mâni oluyorsunuz." dedi. Onlar:

"Evet, doğrudur." dediler. Hz. Osman:

"Allah'a ve İslâmiyet adına yemîn verdirerek soruyorum; Resûl-i Ekrem (s.a.v.), Ebû Bekir, Ömer ve benimle Şebir dağında otururken, dağ sallanıp taşı yuvarlandığı ve Resûl-i Ekrem (s.a.v.) taşı ayağı ile itip:

أُسْكُنْ تَبِرُ فَمَا عَلَيْكَ إِلَّا نَبِيٌّ وَصِدِّيقٌ وَشَهِيدَانِ

"Ey Şebir dağı dur. Zira senin üzerinde bir peygamber, bir sıddîk ve iki şehidden başka kimse yoktur."[73] buyurmadı mı?" dedi. Onlar:

"Vallahi doğru söylüyorsun." dediler. Bunun üzerine Hz. Osman: "Allahü Ekber" diye tekbir aldıktan sonra:

"Kâbe'nin Rabbi hakkı için şâhid olun ki, ben şehidim." dedi.

"Dâbbe kabilesinin yaşlılarından bir zâttan rivâyet edildiğine göre, Hz. Osman vurulup, kanlar sakalı üzerine akarken: "Allahım, seni noksanlardan tenzîh ederim. İbâdete lâyık olan ancak sensin, ben ise nefsime zulmedenlerdenim. Onları sana havâle eder, her hususta senden yardım diler ve mübtelâ olduğum bu hal karşısında senden sabırlar dilerim." dedi.

---

72. Sumame'nin bu rivayetlerini Tirmizî ve Neseî almış, ayrıca Tirmizî sahih olduğunu söylemiştir.
73. Sumame'nin bu rivayetlerini Tirmizî ve Neseî almış, ayrıca Tirmizî sahih olduğunu söylemiştir.

وفاة سيدنا علي رضي الله عنه

قالَ الأصبغُ الحنظليُّ : لمَّا كانتِ الليلةُ التي أُصيبَ فيها عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ . . أتاهُ ابنُ النبَّاحِ حينَ طلعَ الفجرُ يؤذنُهُ بالصلاةِ وهو مضطجعٌ متثاقلٌ ، فعادَ الثانيةَ وهوَ كذلكَ ، ثمَّ عادَ الثالثةَ ، فقامَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ يمشي وهوَ يقولُ⁽¹⁾ : [من الهزج]

أُشْدُدْ حَيازِيمَكَ⁽²⁾ لِلْمَوْتِ فَإِنَّ ٱلْمَوْتَ لاقِيكا
وَلا تَجْزَعْ مِنَ ٱلْمَوْتِ إِذا حَلَّ بِوادِيكا

فلمَّا بلغَ البابَ الصغيرَ . . شدَّ عليهِ ابنُ ملجمٍ فضربَهُ ، فخرجَتْ أمُّ كلثومٍ ابنةُ عليٍّ رضيَ اللهُ عنها فجعلَتْ تقولُ : ما لي ولصلاةِ الغداةِ ؟! قُتلَ زوجي أميرُ المؤمنينَ صلاةَ الغداةِ ، وقُتلَ أبي صلاةَ الغداةِ⁽³⁾ .

وعَنْ شيخٍ مِنْ قريشٍ : أنَّ علياً رضيَ اللهُ عنهُ لمَّا ضربَهُ ابنُ ملجمٍ . . قالَ : (فزتُ وربِّ الكعبةِ)⁽⁴⁾ .

---

(1) ديوان سيدنا علي الموسوم بـ« أنوار العقول لوصي الرسول » (ص ٣٦٤) .

(2) **الحيزوم**: ما استدار بالظهر والبطن أو ضلع الفؤاد ، وما اكتنف الحلقوم من جانب الصدر .

(3) رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (٥١) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٢/ ٥٥٥) ، والأبيات رواها عنه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٢٦٥٥٥) ، والطبراني في « الكبير » (١/ ١٠٥) .

(4) رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (٥٢) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٢/ ٥٦١) .

وعَنْ محمدِ بنِ عليٍّ أنَّهُ لمَّا ضُرِبَ أوصىٰ بنيهِ ، ثمَّ لم ينطقْ إلاَّ بـ(لا إلـهَ إلاَّ اللهُ) حتىٰ قُبِضَ (١) .

وفاة الحسن رضي الله عنه (٢)

ولمَّا ثقلَ الحسنُ بنُ عليٍّ رضيَ اللهُ عنهُما . . دخلَ عليهِ الحسينُ رضيَ اللهُ عنهُ فقالَ : يا أخي ؛ لأيِّ شيءٍ تجزعُ ؟! تقدمُ علىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وعلىٰ عليِّ بنِ أبي طالبٍ وهما أبواكَ ، وعلىٰ خديجةَ بنتِ خويلدٍ وفاطمةَ بنتِ محمدٍ وهما أماكَ ، وعلىٰ حمزةَ وجعفرٍ وهما عمَّاكَ ، قالَ : يا أخي ، أقدمُ علىٰ أمرٍ لم أقدمْ علىٰ مثلِهِ (٣) .

وفاة الحسين رضي الله عنه (٢)

وعَنْ محمَّدِ بنِ الحسنِ قالَ : لمَّا نزلَ القومُ بالحسينِ رضيَ اللهُ عنهُ وأيقنَ أنَّهم قاتلوه . . قامَ في أصحابِهِ خطيباً ، فحمدَ اللهَ تعالىٰ وأثنىٰ عليه ثمَّ قالَ : (قَدْ نزلَ مِنَ الأمرِ ما ترونَ ، وإنَّ الدنيا قدْ تغيَّرَتْ وتنكَّرَتْ ، وأدبرَ معروفُها ، وانشمرَتْ حتىٰ لم يبقَ منها إلا كصبابةِ الإناءِ ، إلاَّ خسيسُ عيشٍ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (٥٣) ، والطبراني في « الكبير » (١/ ٩٧) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٢/ ٥٦٢) .

(٢) العنوان زيادة من اللجنة العلمية .

(٣) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (١٣/ ٢٨٦) ، وانظر « الإتحاف » (١٠/ ٣٢٠).

كالمرعى الوبيلِ ، ألا ترونَ الحقَّ لا يُعملُ بهِ والباطلَ لا يُتناهىٰ عنهُ ؟! ليرغبِ المؤمنُ في لقاءِ اللهِ تعالىٰ ، وإنِّي لا أرى الموتَ إلاَّ سعادةً ، والحياةَ معَ الظالمينَ إلاَّ جرماً)(١) .

* * *

---

(١) رواه الطبراني في « الكبير » (٣/ ١١٤) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣٩) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (١٤/ ٢١٧ ـ ٢١٨) .

ALİ'NİN (R.A.) İRTİHALİ

Esbağu'l-Hanzalî diyor: Hz. Ali'nin sû-i kasda uğrayacağı sabaha yakın, müezzinlerinden İbn Tiyâh, sabah namazı için kendisini gelip uyandırdı. Hâlbuki o, üzerine ağırlık çökmüş vaziyette yaslanıyordu. İkinci defa gelip seslendi. Aynı vaziyette idi. Üçüncü defa seslenince kalktı mescide doğru yol aldı ve giderken:

اُشْدُدْ حَيَازِيمَكَ لِلْمَوْتِ، فَإِنَّ الْمَوْتَ لَاقِيكَ
وَلَا تَجْزَعْ مِنَ الْمَوْتِ إِذَا حَلَّ بِوَادِيكَ

"Ölüm için hazır ol ve sıkı dur, zîra mutlak sûrette ölüm seni yakalayacaktır."

"Ölüm kapıyı çaldıktan sonra, feryâd ü figan etme, çünkü fayda vermez." diyerek gidiyordu.

Küçük kapıya vardığı vakit ibn Mülcem tarafından bıçaklandı. Bunu duyan Hz. Ali'nin Hz. Fâtıma'dan doğma kızı ve Hz. Ömer'in zevcesi olan Ümmü Gülsüm, ağlayarak, "Bu sabah namazının benimle işi ne? Daha önce kocam Ömer sabah namazında sû-i kasda uğradı. Şimdi de babam aynı vakitte aynı durum ile karşılaştı" dedi.

Kureyş'in yaşlılarından birisi:

"Hz. Ali'yi İbn Mülcem vurduğu vakit, "Kâbe'nin Rabbi hakkı için umduğuma nâil oldum." dedi. Oğullarına gerekil vasiyetini yaptıktan sonra ancak bir Kelime-i Tevhid getirerek irtihâl etti." demiştir.

Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan, ölüm döşeğine yattığı vakit kardeşi Hüseyin yanına gelerek:

"Ağabey, ne ağırlanıyorsun? Yolculuğun, baban ve deden olan Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ve Ali'ye, annen ve büyük annen olan Fâtıma ile Hatice'ye, amcaların olan Hamza ile Câfer'edir, onlara gidiyorsun. Bunda üzülecek ne var?" deyince o:

"Evet, büyük bir sefere çıkıyorum." dedi.

Hz. Hüseyin veya Hz. Hasan'ın oğlu Muhammed anlatıyor:

"Kerbelâ'da Ubeydullah b. Ziyad'ın ordusu Hz. Hüseyin'in etrafını aldığı ve kendisini öldüreceklerini anladığı vakit, kendi adamlarına bir hutbe îrâd etti. Hutbesinde Allahu Teâlâ'ya hamd ü senâ ettikten sonra: "İşte dünyanın değişip bozulduğunu, her şeyin bilinmezlikten geldiğini, bardağın dibinde kalan su damlası gibi her şeyin bittiğini görüyorsunuz. Meralardaki yaş otun yaşayışı gibi hayat, bana kâfi. Fakat görmez misiniz, hak ile amel edilmez, bâtıldan kaçınılmaz oldu. Bu halde mü'mine düşen vazife, bir an önce Allah'a ulaşmayı temennîdir. İşte ben de bu durumda ölümü saâdet ve zâlimlerle yaşamayı cürüm görüyorum." dedi.

البَابُ الخَامِسُ

في كلام المحتضَرين من الخلفاء والأمراء والصّالحين

لمَّا حضرَتْ معاويةَ بنَ أبي سفيانَ الوفاةُ . قالَ : أقعدوني ، فأُقعدَ ، فجعلَ يسبِّحُ اللهَ تعالىٰ ويذكرُهُ ، ثمَّ بكىٰ وقالَ : تذكرُ ربَّكَ يا معاويةُ بعدَ الهرمِ والانحطاطِ ، ألا كانَ هـٰذا وغصنُ الشبابِ نضرٌ ريّانُ ؟! وبكىٰ حتىٰ علا بكاؤُهُ وقالَ : يا ربِّ ؛ ارحمِ الشيخَ العاصيَ ذا القلبِ القاسي ، اللهمَّ ؛ أقِلِ العثرةَ واغفرِ الزلَّةَ ، وعُدْ بحلمِكَ علىٰ مَنْ لمْ يرجُ غيرَكَ ولم يثقْ بأحدٍ سواكَ⁽¹⁾ .

ورُوِيَ عَنْ شيخٍ مِنْ قريشٍ : أنَّهُ دخلَ معَ جماعةٍ عليهِ في مرضِهِ ، فرأوا في جلدِهِ غضوناً ، فحمدَ اللهَ وأثنىٰ عليهِ ثمَّ قالَ : (أمَّا بعدُ : فهلِ الدنيا أجمعُ إلا ما جرَّبنا ورأينا ؟! أما واللهِ ؛ لقدِ استقبلنا زهرتَها بجدتِنا ، وباستلذاذِنا بعيشِنا ، فما لبثَتْنا الدنيا أنْ نقضَتْ ذلكَ منَّا حالاً بعدَ حالٍ وعروةً بعدَ عروةٍ ، فأصبحَتِ الدنيا وقدْ وترَتْنا وأخلقَتْنا ، واستلأمَتْ إلينا ،

---

(1) رواه ابن أبي الدنيا في « حسن الظن » (١١١) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٥٩/٢٢٧) ، وفيه : تمثل معاوية عند موته :

هو الموت لا منجىٰ من الموت والذي نحاذر بعد الموت أدهىٰ وأفظع

فأفٌ للدنيا مِنْ دارٍ ! ثمَّ أفٌ لها مِنْ دارٍ !)(١) .

ويُروىٰ أنَّ آخرَ خطبةٍ خطبَها معاويةُ رضيَ الله عنهُ أنْ قالَ : (أيُّها النَّاسُ ؛ إنِّي مِنْ زرعٍ قدِ استحصدَ ، وإنِّي قد وُليتكُم ولنْ يليَكُم أحدٌ بعدي إلاَّ وهوَ شرٌّ مني كما كانَ مَنْ قبلي خيراً منِّي ، ويا يزيدُ إذا وفَّىٰ أجلي . . فولِّ غسلي رجلاً لبيباً ؛ فإنَّ اللبيبَ مِنَ اللهِ بمكانٍ ، فلينعمِ الغسلَ وليجهرْ بالتكبيرِ ، ثمَّ اعمدْ إلىٰ منديلٍ في الخزانةِ فيهِ ثوبٌ مِنْ ثيابِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وقراضةٌ من شعرِهِ وأظفارِهِ ، فاستودعِ القراضةَ أنفي وفمي وأذني وعيني ، واجعلِ الثوبَ علىٰ جلدي دونَ أكفاني ، ويا يزيدُ ؛ احفظْ وصيةَ اللهِ في الوالدينِ ، فإذا أدرجتُموني في جريدَتي ووضعتُموني في حفرتي . . فخلوا معاويةَ وأرحمَ الراحمينَ)(٢) .

وقالَ محمدُ بنُ عقبةَ : لمَّا نزلَ بمعاويةَ الموتُ . . قالَ : (يا ليتَني كنتُ رجلاً مِنْ قريشٍ بذي طوىً ، وأنِّي لم ألِ مِنْ هـٰذا الأمرِ شيئاً)(٣) .

ولمَّا حضرَتْ عبدَ الملكِ بنَ مروانَ الوفاةُ . . نظرَ إلىٰ غسالٍ بجانبِ دمشقَ يلوي ثوباً بيدِهِ ، ثمَّ يضربُ بِهِ المغسلةَ ، فقالَ عبدُ الملكِ : واللهِ ليتَني كنتُ غسالاً آكلُ منْ كسبِ يدي يوماً بيومٍ ، ولمْ ألِ مِنْ أمرِ النَّاسِ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (٦٢) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (٦٥) ، وفي (ص) : (جديدي) بدل (جريدتي) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (٧٤) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٥٩/٢٢٣) .

شيئاً ، فبلغَ ذلكَ أبا حازمٍ فقالَ : الحمدُ للهِ الذي جعلَهم إذا حضرَهُمُ الموتُ يتمنَّونَ ما نحنُ فيهِ ، وإذا حضرَنا الموتُ لمْ نتمنَّ ما هم فيهِ(١) .

وقيلَ لعبدِ الملكِ بنِ مروانَ في مرضِهِ الذي ماتَ فيهِ : كيفَ تجدُكَ يا أميرَ المؤمنينَ ؟ قالَ : أجدُني كما قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَىٰ كَمَا خَلَقْنَٰكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَتَرَكْتُم مَّا خَوَّلْنَٰكُمْ وَرَآءَ ظُهُورِكُمْ . . . ﴾ الآيةَ(٢)، وماتَ .

وقالَتْ فاطمةُ بنتُ عبدِ الملكِ بنِ مروانَ امرأةُ عمرَ بنِ عبدِ العزيزِ رحمةُ اللهِ عليهِ : كنتُ أسمعُ عمرَ في مرضِهِ الذي ماتَ فيهِ يقولُ : اللهمَّ ؛ أخفِ عليهِم موتي ولوْ ساعةً مِنْ نهارٍ ، فلمَّا كانَ اليومُ الذي قُبضَ فيهِ . . خرجتُ مِنْ عندِهِ ، فجلستُ في بيتٍ آخرَ بيني وبينَهُ بابٌ ، وهوَ في قبةٍ لهُ ، فسمعتُهُ يقولُ : ﴿ تِلْكَ ٱلدَّارُ ٱلْأَخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِى ٱلْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَٱلْعَٰقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ ﴾ ، ثمَّ هدأَ ، فجعلتُ لا أسمعُ لهُ حركةً ولا كلاماً ، فقلتُ لوصيفٍ لهُ : انظرْ أنائمٌ هوَ ؟ فلمَّا دخلَ . . صاحَ ، فوثبتُ ؛ فإذا هوَ ميتٌ(٣) .

وقيلَ لهُ لمَّا حضرَهُ الموتُ : اعهدْ يا أميرَ المؤمنينَ ، قالَ : أحذِّرُكم مثلَ مصرعي هـٰذا ؛ فإنَّهُ لا بدَّ لكم منهُ(٤) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (٧٥) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٧/ ١٥٨) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (٧٨) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٧/ ١٥٦) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٣٣٥) ، وابن المبارك في « الزهد » (٨٨٧) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (٨٧) .

ورُوِيَ أنَّهُ لما ثقلَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ . . دُعِيَ لهُ طبيبٌ ، فلمَّا نظرَ إليهِ . . قالَ : أرى الرجلَ قدْ سُقِيَ السمَّ ، ولاَ آمنُ عليهِ الموتَ ، فرفعَ عمرُ بصرَهُ إليهِ وقالَ : ولا تأمنُ الموتَ أيضاً علىٰ مَنْ لمْ يُسقَ السمَّ ، قالَ الطبيبُ : هل أحسستَ بذلكَ يا أميرَ المؤمنينَ ؟ قالَ : نعمْ ، قدْ عرفتُ ذلكَ حينَ وقعَ في بطني ، قالَ : فتعالجْ يا أميرَ المؤمنينَ ؛ فإنِّي أخافُ أنْ تذهبَ نفسُكَ ، قالَ : ربي خيرُ مذهوبٍ إليهِ ، واللهِ ؛ لوْ علمتُ أنَّ شفائي عندَ شحمةِ أذني . . ما رفعتُ يدي إلىٰ أذني فتناولتُه ، اللهمَّ ؛ خِرْ لعمرَ في لقائِكَ ، فلمْ يلبثْ إلاَّ أياماً حتىٰ ماتَ(١) .

وقيلَ : لمَّا حضرَتْهُ الوفاةُ بكىٰ ، فقيلَ لهُ : ما يبكيكَ يا أميرَ المؤمنينَ ؟! أبشرْ ؛ فقدْ أحيا اللهُ بكَ سنناً ، وأظهرَ بكَ عدلاً ، فبكىٰ ثمَّ قالَ : أليسَ أُوقفُ فأُسألُ عَنْ أمرِ هاذا الخلقِ ، فواللهِ ؛ لوْ عدلتُ فيهم . . لخفتُ علىٰ نفسي ألاَّ تقومَ بحجتِها بينَ يديِ اللهِ تعالىٰ إلاَّ أنْ يلقِّنَها اللهُ حجَّتَها ، فكيفَ بكثيرٍ ممَّا ضيَّعنا ؟! وفاضَتْ عيناهُ ، فلمْ يلبثْ إلاَّ يسيراً حتىٰ ماتَ(٢) .

ولمَّا قربَ وقتُ موتِهِ . . قالَ : أجلسوني ، فأجلسوهُ ، فقالَ : أنا الذي أمرتَني فقصَّرتُ ، ونهيتَني فعصَيتُ ـ ثلاثَ مراتٍ ـ ولكنْ لا إلـٰهَ إلاَّ اللهُ ، ثمَّ رفع رأسَهُ فأحدَّ النظرَ ، فقيلَ لهُ في ذلكَ فقالَ : إنِّي لأرىٰ حضرةً(٣) ما هم

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (٨٨) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (٨٩) .

(٣) في (أ ، ن ، ف) : (خضرة) بدل (حضرة) .

بإنسٍ ولا جنٍّ ، ثمَّ قُبضَ رحمةُ اللهِ عليهِ(١) .

وحُكيَ عنْ هارونَ الرشيدِ أنَّهُ انتقىٰ أكفانَهُ عندَ الموتِ بيدِهِ ، وكانَ ينظرُ إليها ويقولُ : ﴿ مَآ أَغۡنَىٰ عَنِّي مَالِيَهۡۜ ۝ هَلَكَ عَنِّي سُلۡطَٰنِيَهۡ﴾ .

وفرشَ المأمونُ رماداً واضطجعَ عليهِ وكانَ يقولُ : يا مَنْ لا يزولُ ملكُهُ ؛ ارحمْ مَنْ قدْ زالَ ملكُهُ(٢) .

وكانَ المعتصمُ يقولُ عندَ موتِهِ : لوْ علمتُ أنَّ عمري هٰكذا قصيرٌ . . ما فعلتُ ما فعلتُ(٣) .

وكانَ المنتصرُ يضطربُ علىٰ نفسِهِ عندَ موتِهِ ، فقيلَ لهُ : لا بأسَ عليكَ يا أميرَ المؤمنينَ ، فقالَ : ليسَ إلاَّ هٰذا ، لقدْ ذهبَتِ الدنيا وأقبلتِ الآخرةُ(٤) .

وقالَ عمرُو بن العاصِ في الوفاةِ ـ وقد نظرَ إلىٰ صناديقَ ـ لبنيهِ : مَنْ يأخذُها بما فيها ؟ ليتَهُ كانَ بعراً(٥) .

وقالَ الحجاجُ عندَ موتِهِ : اللهمَّ اغفرْ لي ؛ فإنَّ النَّاسَ يقولونَ : إنَّكَ

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٣٣٥) ، وابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (٩٠) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (١١٧) عن بعض الملوك ، وفي (أ) : (وحكي عن الواثق أنه فرش) بدل (وفرش المأمون) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (٩٩) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (١٠٠) .

(٥) رواه الحاكم في « المستدرك » (٣/ ٤٥٣) ، وابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (١٠٦) .

لا تغفرُ لي ، فكانَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ تعجبُهُ هـٰذهِ الكلمةُ منهُ ويغبطُهُ عليها ، ولمَّا حُكيَ ذلكَ للحسنِ قالَ : أقالَها ؟ قيلَ : نعمْ ، قالَ : عسى (١) .

* * *

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/٣٤٥) ، وابن أبي الدنيا في « حسن الظن » (١١٥) .

Beşinci Bab

HALİFE VE ÜMERÂNIN ÖLÜM ANINDAKİ SÖZLERİ

Muâviye b. Ebû Süfyan ölüm döşeğine yattığı vakit: "Beni oturtun." dedi. Kendisini oturttular. Allah'ı tesbîh ederek andı ve ağlayarak: "Ey Muâviye, ihtiyarlayıp çöktükten sonra Rabbini hatırlayıp zikrediyorsun. Hâlbuki bu halin, gençlik dallarının bol su aldığı ve yapraklarının henüz yemyeşil olduğu zamanda olmalı idi." diyerek yüksek sesle ağlamaya başladı ve:

"Ey Rabbim, kalbi katı ve günahkâr olan şu ihtiyara merhamet et. Allahım, kusurlarını at, sürçmelerini bağışla. Senden başkasında ümidi olmayana lutfunla muâmele et." dedi.

Kureyş'in yaşlılarından birisinin anlattığına göre, ölüm hastalığında bâzı kimseler Muâviye'nin ziyâretine gitmiş ve vücudunda bâzı kırıklar görmüşler. Muâviye Allahu Teâlâ'ya hamd ü senâ ettikten sonra: "Topyekûn dünya, görüp tecrübe ettiğimizden başka bir şey değildir. Vallahi, iyi biliniz ki, onun yeşilliklerini neşe içinde karşıladık, yaşayışımızdan zevk aldık. Dünya ise durmadan yavaş yavaş bu zevk ve neşelerimizi bozdu. Nihâyet bir gün dünya bizi kocalttı ve terk etti. Bizi elem ve kederlendirdi. Vay bu dünyaya, vay bu dünyaya." dedi.

Başka birisinin anlattığına göre de Hz. Muâviye hastalığında îrâd ettiği bir hutbesinde: "Ey insanlar, ben harman olmuş bir ekinim. Ben, benden önce size hükümdarlık edenden daha fena olduğum gibi, benden sonra da size benden iyisi değil, benden kötüsü gelecektir. (Oğluna hitâben) ey Yezîd, ben öldüğüm vakit beni aklı başında bir adam yıkasın. Zîra akıllıların Allah katında bir değeri vardır. Beni güzel yıkasın ve aşikâre tekbir alsın." dedi.

Sonra dolaptaki bir bohçayı getirtti. İçinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e ait bir elbise, bir miktar saç ve tırnak kırıntıları vardı. "Bunları, ağız, burun, kulak ve gözümün üzerine koyun. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in giydiği bu elbiseyi de kefenimin altından bana giydirin. Allahu Teâlâ'nın ana-baba hakkındaki emirlerine riâyet et. Beni böylece mezarıma koyduğunuz vakit, Allah'ın rahmeti ile beni başbaşa bırakın." dedi.

Muhammed b. Akabe'nin anlattığına göre, Hz. Muâviye ölüm döşeğine yattığı vakit: "Keşke ben Zî Tuva'daki Kureyş'den bir ferd olsaydım da bu işlere hiç girmeseydim." dedi.

Abdülmelik b. Mervan da ölüm döşeğine yattığı vakit, elbise yıkayıcısının çamaşırı yıkayıp eli ile sıktığını görünce: "Keşke ben de çamaşır yıkayıcısı olsam da her günkü el emeğimle günlük nafakamı temin etsem ve dünya işlerine karışmasam." demiştir.

Ebû Hazm bunu duyunca: "Allah'a hamd olsun ki onlar ölümleri ânında bizim yaşayışımızı arzularlar, fakat biz ölürken onların yaşayışını hiç aramayız." demiştir.

Ölüm döşeğinde yatan Abdülmelik b. Mervan'a: "Ey mü'minlerin emîri, kendini nasıl buluyorsun?" diye sorduklarında, Abdülmelik, Allahu Teâlâ'nın:

وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادٰى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَتَرَكْتُمْ مَا
خَوَّلْنَاكُمْ وَرَاءَ ظُهُورِكُمْ

“Andolsun ki sizi ilk defa yarattığımız gibi, âhirette de yapayalnız, teker teker huzurumuza gelmişsinizdir. Size ihsân ettiğimiz şeyleri, de sırtlarınızın arkasında bırakmışsınızdır.” (En’âm suresi, 6/94) buyurduğu gibi buluyorum, dedi ve öldü.

Ömer b. Abdülazîz’in hanımı olan Abdülmelik b. Mervan’ın kızı Fâtıma: “Ben Ömer’i, ölümü esnasında “Allahım, kısa bir süre de olsa ölümümü adamlarımdan gizle.” diye duâ ettiğini duydum. Bir ara kapıyı açarak kendi odama girdim. Ömer’in:

تِلْكَ الدَّارُ الْاٰخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذ۪ينَ لَا يُر۪يدُونَ عُلُوًّا فِي
الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا

“İşte âhiret yurdu. Biz onu, yerde ne tegallüb, ne fesad arzusuna düşmeyeceklere veririz. Sonuç, sakınanlarındır.” (Kasas suresi, 28/83) âyetini okudu, sonra sesi kesildi. Ne bir hareket, ne de bir ses duymayınca, hemen hizmetçilerinden birini gönderdim. Adam: “Çoktan öldü” diye bağırdı.

Rivâyete göre **Ömer b. Abdülazîz** ağırlaşınca doktor çağırdılar. Doktor:

“Bu zehir içmiştir. Bunun için ben bunun hayatı hakkında teminat veremem.” dedi. Ömer b. Abdülazîz gözünü açarak:

“Bana değil, zehir içmeyenlere de yaşayacaklarına dair teminat verme.” dedi. Doktor:

“Zehir içtiğinin farkında mısın?” diye sordu. Ömer de:

“Evet, mideme inince anladım.” dedi. Doktor:

“O halde hemen tedaviye başlayalım.” dedi ise de Ömer bunu reddederek:

“Tedâvisi kulağımın ardında olsa da elimi kaldırıp onu almam. Rabbime ulaşmak benim için daha iyidir.” dedi. Ve bir kaç gün sonra öldü.

Yine rivâyete göre **Ömer b. Abdülazîz**; ölüm döşeğine yatınca ağlamaya başladı. Etrafındakiler:

“Senin için ağlanacak ne var? Allahu Teâlâ seninle beraber nice sünnetleri ihyâ etmiştir. Adaletin ise son haddine yükselmiştir.” dediler. O tekrar ağlayarak:

“Değil mi ki Allah'ın huzurunda bütün bu milletin hesabını vermek için durdurulacağım. Hepsi hakkında âdil davranabildiğimden emîn değilim, yaptığım kusurlar da ayrı. Elbette bunlara korkar ve ağlarım.” diyerek yine ağladı ve ve az sonra öldü.

Ömer b. Abdülazîz'in ölümü yaklaştığı vakit:

“Beni oturtun.” dedi. Oturttular.

“Ben o kimseyim ki bana emirlik verdin, ben kusur ettim. Beni nehyettin, ben ise isyân ettim.” diye üç kere söyledi. Sonra da: “Fakat yine de “Lâ ilâhe illâllah” ibâdete lâyık ancak Allah'tır.” dedi. Başını göklere çevirdi ve dikkatle baktı. Kendisine:

“Ne bakıyorsun?” diye sorduklarında, o:

“Ben öyle kimseleri görüyorum ki, onlar ne insan ne de cindir.” dedi ve böylece ruhu bedeninden ayrıldı. Allah rahmet etsin ve kabri nûr ile dolsun.

Hikâye edildiğine göre **Hârun er-Reşîd** ölümü esnâsında bizzat kendi eliyle kefenini hazırladı ve:

مَا أَغْنٰى عَنِّي مَالِيَهْ هَلَكَ عَنِّي سُلْطَانِيَهْ

“Malım bana fayda vermedi. Bütün saltanatım benden ayrılıp mahvoldu.” (Hâkka suresi, 69/28-29) âyet-i celilelerini okudu.

Me’mun da ölümü esnâsında yaslanarak: “Ey mülkü dâim olan Allahım, mülk ve memleketini ve hattâ her şeyini kaybeden kuluna merhamet et.” dedi.

Mu’tasım da 44 yaşında ölürken: “Eğer ömrümün bu kadar kısa olduğunu bileydim hiç bir şey yapmazdım.” demiştir.

Muntasır da ölümü esnasında sıkıntı içerisinde kıvranıyordu. Kendisine: “Bu o kadar önemli değil.” dediklerinde o: “Sıkıntım, dünya hayatının sona erip âhiret hayatının başlaması içindir.” dedi.

Amr b. el-Âs da (r.a.) içi dolu sandıklarına bakarak: Bunları böyle dolu olarak kim alacak. Keşke deve kığısı olaydılar.” demiştir.

Haccac da ölümü esnasında: “Allahım, insanlar diyorlar ki, “Sen beni mağfiret etmezsin. Sen beni mağfiret eyle.” dedi. Bu söz, Ömer b. Abdülazîz’in hoşuna gitti ve ona gıpta ederdi. Bu sözü Hasan-ı Basrî’ye, naklettikleri vakit: “Gerçekten Haccac böyle söyledi mi?” dedi. “Evet. söyledi” dediklerinde, o: “Öyle ise umulur ki Allahu Teâlâ’nın af ve merhametini kazanmıştır.” dedi.

بيان أقاويل جماعة من خصوص الصالحين من الصحابة والتابعين ومن بعدهم من أهل التصوف رضي الله عنهم أجمعين

لما حضرَتْ معاذاً رضيَ اللهُ عنهُ الوفاةُ.. قالَ : (اللهمَّ ؛ إنِّي قد كنتُ أخافُكَ ، وأنا اليومَ أرجوكَ ، اللهمَّ ؛ إنَّكَ تعلمُ أنِّي لمْ أكنْ أحبُّ الدنيا وطولَ البقاءِ فيها لجريِ الأنهارِ ولا لغرسِ الأشجارِ ، ولكنْ لظمأِ الهواجرِ ومكابدةِ الساعاتِ ، ومزاحمةِ العلماءِ بالركبِ عندَ حلقِ الذكرِ)(١) .

ولمَّا اشتدَّ بهِ النزعُ ، ونزعَ نزعاً لم ينزعْهُ أحدٌ.. فكانَ كلَّما أفاقَ مِنْ غمرةٍ فتحَ طرفَهُ ثمَّ قالَ : (ربِّ اخنقْني خنقَكَ ، فوعزَّتِكَ ؛ إنَّكَ لتعلمُ أنَّ قلبي يحبُّكَ)(٢) .

ولمَّا حضرَتْ سلمانَ الوفاةُ.. بكىٰ ، فقيلَ لهُ : ما يبكيكَ ؟ قالَ : (ما أبكي جزعاً على الدنيا ، ولكنْ عهدَ إلينا رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنْ تكونَ بلغةُ أحدِنا مِنَ الدنيا كزادِ الرَّاكبِ ، فلمَّا ماتَ سلمانُ.. نُظِرَ في جميعِ

---

(١) رواه أحمد في « الزهد » (١٠١١) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢٣٩) ، وابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (١٢٧) ، وفيه : (لكري الأنهار) بدل (لجري الأنهار) وهي نسخة أشار إليها الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (١٠/ ٣٢٨) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢٤٠) ، وابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (١٢٨) .

ما تركَ ؛ فإذا قيمتُهُ بضعةَ عشرَ درهماً)[1] .

ولمَّا حضرَتْ بلالاً الوفاةُ . . قالَتْ امرأتُهُ : وا حزناهُ ! فقالَ : (بلْ وا طرباهُ ، غداً نلقى الأحبَّةَ ؛ محمداً وحزبَهُ)[2] .

وقيلَ : فتحَ عبدُ اللهِ بنُ المباركِ عينَهُ عندَ الوفاةِ وضحكَ وقالَ : ﴿ لِمِثْلِ هَٰذَا فَلْيَعْمَلِ ٱلْعَٰمِلُونَ ﴾[3] .

ولمَّا حضرَتْ إبراهيمَ النخعيَّ الوفاةُ . . بكىٰ ، فقيلَ لهُ : ما يبكيكَ ؟ قالَ : أنتظرُ مِنَ اللهِ رسولاً يبشرُني بالجنَّةِ أوِ بالنَّارِ[4] .

ولمَّا حضرَتِ ابنَ المنكدرِ الوفاةُ بكىٰ ، فقيلَ لهُ : ما يبكيكَ ؟ فقالَ : واللهِ ؛ ما أبكي لذنبٍ أعلمُ أنِّي أتيتُهُ ، ولكنْ أخافُ أنِّي أتيتُ شيئاً حسبتُهُ هيِّناً وهوَ عندَ اللهِ عظيمٌ[5] .

ولمَّا حضرَتْ عامرَ بنَ عبدِ قيسٍ الوفاةُ . . بكىٰ ، فقيلَ لهُ : ما يبكيكَ ؟ قالَ : ما أبكي جزعاً مِنَ الموتِ ، ولا حرصاً على الدنيا ، ولكِنْ أبكي علىٰ ما يفوتُني مِنْ ظمأِ الهواجرِ ، وعلىٰ قيامِ الليلِ في الشتاءِ[6] .

---

[1] رواه أحمد في « المسند » (٥/٤٣٨) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/١٩٦) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٩١٢) .

[2] رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (٢٩٤)، والقشيري في « الرسالة » (ص٥٠١).

[3] رواه القشيري في « الرسالة » (ص٥٠١) .

[4] رواه أبو نعيم في « الحلية » (٤/ ٢٢٤) ، وابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (١٤٨).

[5] رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (٢٣٥) ، والبيهقي في « الشعب » (٢٨٤) .

[6] رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٨٨) ، والبيهقي في « الشعب » (٣٦٤٨) .

ولمَّا حضرَتْ فضيلاً الوفاةُ . . غُشِيَ عليهِ ، ثمَّ فتحَ عينيهِ وقالَ : وا بُعدَ سفري ! وا قلةَ زادي !(١) .

ولمَّا حضرَتِ ابنَ المباركِ الوفاةُ . . قالَ لنصرٍ مولاهُ : اجعلْ رأسي على الترابِ ، فبكىٰ نصرٌ ، فقالَ لهُ : ما يبكيكَ ؟ قالَ : ذكرتُ ما كنتَ فيهِ مِنَ النعيمِ ، وأنتَ هوَ ذا تموتُ فقيراً غريباً ، قالَ : اسكتْ ؛ فإني سألتُ اللهَ تعالىٰ أنْ يحييَني حياةَ الأغنياءِ ، وأنْ يميتَني موتَ الفقراءِ ، ثمَّ قالَ لهُ : لقِّنِّي ، ولا تعدْ عليَّ ما لم أتكلمْ بكلامٍ ثانٍ(٢) .

وقالَ عطاءُ بنُ يسارٍ : تبدَّىٰ إبليسُ لرجلٍ عندَ الموتِ فقالَ لهُ : نجوتَ ، فقالَ : مَا أمنتُكَ بعدُ(٣) .

وبكىٰ بعضُهم عندَ الموتِ ، فقيلَ لهُ : ما يبكيكَ ؟ قالَ : آيةٌ في كتابِ اللهِ تعالىٰ ؛ قولُهُ عزَّ وجلَّ : ﴿ إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ ٱللَّهُ مِنَ ٱلْمُتَّقِينَ ﴾(٤) .

ودخلَ الحسنُ علىٰ رجلٍ يجودُ بنفسِهِ فقالَ : إنَّ أمراً هـٰذا أولُهُ لجديرٌ أنْ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (١٧٥) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه بلفظ : « ما أبكي علىٰ دنياكم ، ولكن أبكي علىٰ بعد سفري وقلة زادي ؛ فإني أمسيت في صعود مهبطة علىٰ جنة ونار ولا أدري أيتهما يؤخذ بي » ، وفي (ن) : (وا بعد سفراه ، وقلة زاداه) .

(٢) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (٣٨٧) .

(٣) رواه البيهقي في « الشعب » (٨٢٩) ، وابن المبارك في « الزهد » (٣٠٨) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (١٧٩) .

يُتَّقَىٰ آخرُهُ ، وإنَّ أمراً هـٰذا آخرُهُ لجديرٌ أنْ يُزهدَ في أولِهِ(١) .

وقالَ الجريريُّ : كنتُ عندَ الجنيدِ في حالِ نزعِهِ ، وكانَ يومَ الجمعةِ ويومَ النيروزِ ، وهوَ يقرأُ القرآنَ ، فختمَ فقلتُ لهُ : في هـٰذه الحالةِ يا أبا القاسمِ ؟ فقالَ : ومَنْ أولىٰ بذلكَ منِّي ، وهوَ ذا تُطوىٰ صحيفتي ؟!(٢) .

وقالَ رويمٌ : حضرتُ وفاةَ أبي سعيدٍ الخرَّازِ وهوَ يقولُ(٣) : [من الطويل]

حَنِينُ قُلوبِ ٱلْعارِفِينَ إِلَى ٱلذِّكْرِ   وَتَذْكارُهُمْ وَقْتَ ٱلْمُناجاةِ لِلسِّرِّ
أُدِيرَتْ كُؤُوسٌ لِلْمَنايا عَلَيْهِمُ   فَأَغْفَوْا عَنِ ٱلدُّنْيا كَإِغْفاءِ ذِي ٱلسُّكْرِ
هُمُومُهُمُ جَوَّالَةٌ بِمُعَسْكَرٍ   بِهِ أَهْلُ وُدِّ ٱللهِ كَٱلأَنْجُمِ ٱلزُّهْرِ
فَأَجْسامُهُمْ فِي ٱلأَرْضِ قَتْلَىٰ بِحُبِّهِ   وَأَرْواحُهُمْ فِي ٱلْحُجْبِ نَحْوَ ٱلْعُلاَ تَسْرِي
فَما عَرَّسُوا إِلاَّ بِقُرْبِ حَبِيبِهِمْ   وَما عَرَّجُوا مِنْ مَسِّ بُؤْسٍ وَلا ضُرِّ

وقيلَ للجنيدِ : إنَّ أبا سعيدٍ الخرازَ كانَ كثيرَ التواجدِ عندَ الموتِ ، فقالَ : لمْ يكنْ بعجبٍ أنْ تطيرَ روحُهُ اشتياقاً(٤) .

---

(١) رواه البيهقي في « الزهد الكبير » (٥٤٩) ، وابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (٢٤٤) بنحوه .

(٢) رواه البيهقي في « الشعب » (٢٩٨٤) ، والقشيري في « الرسالة » (ص٥٠٠) .

(٣) أورده القشيري في « الرسالة » (ص٥٠١ ـ ٥٠٢) ، وانظر الأبيات في « بحر الدموع » (ص٧١) .

(٤) أورده القشيري في « الرسالة » (ص٥٠٢) .

وقيلَ لذي النُّونِ عندَ موتِهِ : ما تشتهي ؟ قالَ : أنْ أعرفَهُ قبلَ موتي بلحظةٍ(١) .

وقيلَ لبعضِهِم وهوَ في النزعِ : قلِ : اللهُ ، فقالَ : إلىٰ متىٰ تقولونَ : اللهُ وأنا محترقٌ باللهِ(٢) .

وقالَ بعضُهم : كنتُ عندَ ممشاذَ الدينوريِّ ، فقدمَ فقيرٌ وقالَ : السَّلامُ عليكم ، هلْ هٰهنا موضعٌ نظيفٌ يمكنُ الإنسانَ أَنْ يموتَ فيهِ ، قالَ : فأشاروا إليهِ بمكانٍ ، وكانَ ثَمَّ عينُ ماءٍ ، فجددَ الفقيرُ الوضوءَ ، وركعَ ما شاءَ اللهُ ومضىٰ إلىٰ ذلكَ المكانِ ، ومدَّ رجليهِ وماتَ(٣) .

وكانَ أبو العباسِ الدينوريُّ يتكلمُ في مجلسِهِ يوماً ، فصاحَتِ امرأةٌ تواجداً ، فقالَ لها : موتي ، فقامتِ المرأةُ : فلمَّا بلغَتْ بابَ الدارِ . . التفتَتْ إليهِ وقالَتْ : قدْ متُّ ، ووقعَتْ ميتةً(٤) .

ويُحكىٰ عَنْ فاطمةَ أختِ أبي عليٍّ الروذباريِّ قالَتْ : لمَّا قربَ أجلُ أبي عليٍّ الروذباريِّ وكانَ رأسُهُ في حجري . . فتحَ عينيهِ وقالَ : هٰذهِ أبوابُ

---

(١) أورده القشيري في « الرسالة » (ص٥٠٢) ، **والمعنىٰ** : أن ذا النون رأىٰ نفسه مقصراً عن القيام بحقِّ معرفته ، فعدَّ معرفته كلا معرفة ، فطلب أن يستغرق في جلال اللهِ وكماله بحسب ما علمه من ذلك . « إتحاف » (١٠/ ٣٤١) .

(٢) أورده القشيري في « الرسالة » (ص٥٠٢) .

(٣) أورده القشيري في « الرسالة » (ص٥٠٢) .

(٤) أورده القشيري في « الرسالة » (ص٥٠٢) .

السماءِ قدْ فُتِحَتْ ، وهـٰذهِ الجنانُ قدْ زُيِّنَتْ ، وهـٰذا قائلٌ يقولُ : يا أبا عليٍّ ؛ قدْ بلَّغناكَ الرتبةَ القصوىٰ وإنْ لمْ تردْها ، ثمَّ أنشأَ يقولُ⁽¹⁾ : [من الوافر]

وَحَقِّكَ لا نَظَرْتُ إِلَىٰ سِواكا   بِعَيْنِ مَوَدَّةٍ حَتَّىٰ أَراكا
أَراكَ مُعَذِّبِي بِفُتُورِ لَحْظٍ   وَبِالْخَدِّ الْمُوَرَّدِ مِنْ جَناكا⁽²⁾

وقيلَ للجنيدِ : قلْ : لاَ إلـٰهَ إلاَّ اللهُ ، فقالَ : ما نسيتُهُ فأذكرَهُ⁽³⁾ .

وسألَ جعفرُ بنُ نصيرٍ بكرانَ الدينوريَّ خادمَ الشبليِّ : ما الذي رأيتَ منهُ ؟ فقالَ : قالَ : عليَّ درهمُ مظلمةٍ ، وقدْ تصدقتُ عنْ صاحبهِ بألوفٍ ، فما علىٰ قلبي شغلٌ أعظمَ منهُ ، ثمَّ قالَ : وضِّئْني للصلاةِ ، ففعلتُ ، فنسيتُ تخليلَ لحيتهِ وقدْ أمسكَ علىٰ لسانِهِ ، فقبضَ علىٰ يدي وأدخلَها في لحيتِهِ ثمَّ ماتَ ، فبكىٰ جعفرٌ وقالَ : ما تقولونَ في رجلٍ لم يفتْهُ في آخرِ عمرِهِ أدبٌ منْ آدابِ الشريعةِ ؟!⁽⁴⁾ .

وقيلَ لبشرِ بنِ الحارثِ لمَّا احتُضرَ وكانَ يشقُّ عليهِ : كأنَّكَ تحبُّ الحياةَ ، فقالَ : القدومُ على اللهِ تعالىٰ شديدٌ⁽⁵⁾ .

وقيلَ لصالحِ بنِ مسمارٍ : ألا توصي بابنِكَ وعيالِكَ ؟ فقالَ : إنِّي

---

(1) أورده القشيري في « الرسالة » (ص٥٠٣) ، وانظر « طبقات الأولياء » (ص٥٢) .
(2) في (ق) : (حياكا) بدل (جناكا) .
(3) أورده القشيري في « الرسالة » (ص٥٠٥) .
(4) أورده القشيري في « الرسالة » (ص٥٠٥) .
(5) أورده القشيري في « الرسالة » (ص٥٠١) .

لأستحيي مِنَ اللهِ تعالىٰ أنْ أوصيَ بهمْ إلىٰ غيرِهِ⁽¹⁾ .

ولمَّا احتُضِرَ أبو سليمانَ الدارانيُّ . . أتاهُ أصحابُهُ فقالوا : أبشرْ ؛ فإنَّكَ تقدمُ علىٰ ربٍّ غفورٍ رحيمٍ ، فقالَ لهُم : ألا تقولونَ : احذرْ ؛ فإنَّكَ تقدمُ علىٰ ربٍّ يحاسبُكَ بالصغيرِ ويعاقبُكَ بالكبيرِ ؟!⁽²⁾ .

ولمَّا احتُضِرَ أبو بكرٍ الواسطيُّ . . قيلَ لهُ : أوصنا ، فقالَ : احفظوا مرادَ الحقِّ فيكم⁽³⁾ .

واحتُضِرَ بعضُهم فبكَتِ امرأتُهُ ، فقالَ لها : ما يبكيكِ ؟ فقالَتْ : عليكَ أبكي ، فقالَ : إنْ كنتِ باكيةً . . فابكي علىٰ نفسِكِ ، فلقدْ بكيتُ لهـٰذا اليومِ أربعينَ سنةً .

وقالَ الجنيدُ : دخلتُ علىٰ سريٍّ السقطيِّ أعودُهُ في مرضِ موتِهِ ، فقلتُ : كيفَ تجدُكَ ؟ فأنشأَ يقولُ : [من الخفيف]

كَيْفَ أَشْكُو إِلَىٰ طَبِيبِيَ ما بِي وَٱلَّذِي بِي أَصابَنِي مِنْ طَبِيبِي

فأخذتُ المروحةَ لأروِّحَهُ فقالَ : كيفَ يجدُ ريحَ المروحةِ مَنْ جوفُهُ يحترقُ ؟! ثمَّ أنشأَ يقولُ⁽⁴⁾ : [من البسيط]

اَلْقَلْبُ مُحْتَرِقٌ وَٱلدَّمْعُ مُسْتَبِقُ وَٱلْكَرْبُ مُجْتَمِعٌ وَٱلصَّبْرُ مُفْتَرِقُ

---

(1) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٣٤) .

(2) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٣٤) .

(3) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٣٥) .

(4) انظر « المنتظم » (٧/ ٦٣) ، و« بغية الطلب » (٩/ ٤٢٢٦) .

كَيْفَ ٱلْقَرارُ عَلَىٰ مَنْ لا قَرارَ لَهُ   مِمّا جَناهُ ٱلْهَوَىٰ وَٱلشَّوْقُ وَٱلْقَلَقُ
يا رَبِّ إِنْ يَكُ شَيْءٌ فِيْهِ لِي فَرَجٌ   فَٱمْنُنْ عَلَيَّ بِهِ ما دامَ بِي رَمَقُ

وحُكِيَ أنَّ قوماً مِنْ أصحابِ الشبليِّ رحمةُ اللهِ عليهِ دخلوا عليهِ وهوَ في الموتِ ، فقالوا لهُ : قلْ : لا إلـهَ إلاَّ اللهُ ، فأنشأَ يقولُ⁽¹⁾ : [من المديد]

إِنَّ بَيْتاً أَنْتَ ساكِنُهُ   غَيْرُ مُحْتاجٍ إِلَى السُّرُجِ
وَجْهُكَ ٱلْمَأْمُولُ حُجَّتُنا   يَوْمَ يَأْتِي ٱلنّاسُ بِٱلْحُجَجِ
لا أَتاحَ ٱللهُ لِي فَرَجاً   يَوْمَ أَدْعُو مِنْكَ بِٱلْفَرَجِ

وحُكيَ أنَّ أبا العباسِ بنَ عطاءٍ دخلَ على الجنيدِ في وقتِ نزعِهِ ، فسلَّمَ عليهِ فلمْ يجبْهُ ، ثمَّ أجابَ بعدَ ساعةٍ وقالَ : اعذرْني ؛ فإنِّي كنتُ في وردي ، ثمَّ ولَّىٰ وجهَهُ إلى القبلةِ وكبرَ وماتَ⁽²⁾ .

وقيلَ للكتانيِّ لمَّا حضرَتْهُ الوفاةُ : ما كانَ عملُكَ ؟ فقالَ : لوْ لمْ يقربْ أجلي . . ما أخبرتُكُم بِهِ ، وقفتُ علىٰ بابِ قلبي أربعينَ سنةً ، فكلَّما مرَّ فيهِ غيرُ اللهِ . . حجبتُهُ عنهُ⁽³⁾ .

وحُكِيَ عَنِ المعتمرِ قالَ : كنتُ فيمَنْ حضرَ الحكمَ بنَ عبدِ الملكِ حينَ جاءَهُ الحقُّ ، فقلتُ : اللهمَّ ؛ هوِّنْ عليهِ سكراتِ الموتِ ؛ فإنَّهُ كانَ

---

(1) ديوانه (ص١٣٩) .
(2) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٤٠) ، والقشيري في « الرسالة » (ص٥٠٧) .
(3) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٤١) .

وكانَ . . فذكرتُ محاسنَهُ ، فأفاقَ فقالَ : مَنِ المتكلمُ ؟ فقلتُ : أنا ، فقالَ : إنَّ ملكَ الموتِ عليهِ السَّلامُ يقولُ لي : إني بكلِّ سخيٍّ رفيقٌ ، ثمَّ طُفِيءَ(١) .

ولمَّا حضرَتْ يوسفَ بنَ أسباطِ الوفاةُ شهدَهُ حذيفةُ فوجدَهُ قلقاً ، فقالَ : يا أبا محمدٍ ؛ هـٰذا أوانُ القلقِ والجزعِ ؟! فقالَ : يا أبا عبدِ اللهِ ؛ وكيفَ لا أقلقُ ولا أجزعُ وإني لا أعلمُ أنِّي صدقتُ اللهَ تعالىٰ في شيءٍ مِنْ عملي ، فقالَ حذيفةُ : وا عجباهُ لهـٰذا الرجلِ الصالحِ ! يحلفُ عندَ موتِهِ أنَّهُ لا يعلمُ أنَّهُ صدقَ اللهَ تعالىٰ في شيءٍ مِنْ عملِهِ(٢) .

وعَنِ المغازليِّ قالَ : دخلتُ علىٰ شيخٍ لي مِنْ أصحابِ هـٰذهِ القصةِ وهوَ عليلٌ ، وهوَ يقولُ : يمكنُكَ أنْ تعملَ ما تريدُ فارفقْ بي(٣) .

ودخلَ بعضُ المشايخِ علىٰ ممشاذَ الدينوريِّ في وقتِ وفاتِهِ فقالَ لهُ : فعلَ اللهُ تعالىٰ وصنعَ مِنْ بابِ الدعاءِ ، فضحكَ ثمَّ قالَ : منذُ ثلاثينَ سنةً تُعرضُ عليَّ الجنَّةُ بما فيها فما أعرتُها طرفي(٤) .

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٤١) ، وفي « الإتحاف » (١٠/٣٤٣) : (الحكم بن المطلب) وهو موافق لما في « مكارم الأخلاق » (٤٨٢) ، و« المؤتلف والمختلف » (٢/٦٧٥) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٤١) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٤٢) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٤٢) .

وقيلَ لرويمٍ عندَ الموتِ : قلْ : لا إلـٰهَ إلاَّ اللهُ ، فقالَ : لا أحسنُ غيرَهُ[١] .

ولمَّا حضرَتِ النُّوريَّ الوفاةُ . . قيلَ لهُ : قلْ : لا إلـٰهَ إلاَّ اللهُ ، فقالَ : أليسَ ثَمَّ أمرٌ ؟ ![٢] .

ودخلَ المزنيُّ على الشافعيِّ رحمَهُ اللهُ في مرضِهِ الذي تُوفيَ فيهِ ، فقالَ لهُ : كيفَ أصبحتَ يا أبا عبدِ اللهِ ؟ فقالَ : أصبحتُ مِنَ الدنيا راحلاً ، وللإخوانِ مفارقاً ، ولسوءِ عملي ملاقياً ، وبكأسِ المنيَّةِ شارباً ، وعلى اللهِ تعالىٰ وارداً ، ولا أدري أروحي تصيرُ إلى الجنَّةِ فأهنيَها ، أم إلى النَّارِ فأعزيَها ؟ ثمَّ أنشأَ يقولُ[٣] : [من الطويل]

وَلمّا قَسا قَلْبِي وَضاقَتْ مَذاهِبي جَعَلْتُ رَجائِي نَحْوَ عَفْوِكَ سُلَّما
تَعاظَمَنِي ذَنْبِي فَلَمّا قَرَنْتُهُ بِعفْوِكَ رَبِّي كانَ عَفْوُكَ أَعْظَما
فَما زِلْتَ ذا عفْوٍ عَنِ ٱلذَّنْبِ لَمْ تَزَلْ تَجُودُ وَتَعْفُو مِنَّةً وَتَكَرُّما
وَلَوْلاكَ لَمْ يُغْوَ بِإِبْلِيسَ عابِدٌ فَكَيْفَ وَقَدْ أَغْوَىٰ صَفِيَّكَ آدَما

ولمَّا حضرَتْ أحمدَ بنَ خضرويهِ الوفاةُ . . سُئلَ عَنْ مسألةٍ ، فدمعَتْ عيناهُ وقالَ : يا بنيَّ ؛ بابٌ كنتُ أدقُّهُ خمساً وتسعينَ سنةً هو ذا يُفتحُ لي

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٤٢) .
(٢) أورده القشيري في « الرسالة » (ص٥٠٤) .
(٣) ديوانه (ص١١٩) .

الساعةَ ، لا أدري أيُفتحُ بالسعادةِ أو بالشقاوةِ ، فأنَّىٰ لي أوانُ الجوابِ ؟!⁽¹⁾ .

فهٰذهِ أقاويلُهُم ، وإنَّما اختلفَتْ بحسبِ اختلافِ أحوالِهِمْ ، فغلبَ علىٰ بعضِهِمُ الخوفُ ، وعلىٰ بعضِهِمُ الرجاءُ ، وعلىٰ بعضِهِمُ الشوقُ والحبُّ ، فتكلَّمَ كلٌّ واحدٍ علىٰ مقتضىٰ حالِهِ ، والكلُّ صحيحٌ بالإضافةِ إلىٰ أحوالِهِمْ .

* * *

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ٤٢) ، والقشيري في « الرسالة » (ص٧١ ـ ٧٢) .

SAHABE, TÂBİÎN VE BAZI SALİHLERİN SÖZLERİ

Muaz (r.a.) ölümü esnasında: "Allahım, şimdiye kadar senden korkuyordum, fakat şimdi sana ümid besliyorum. Allahım, ben sular akıtıp ağaçlar sulamak ve bahçeler yetiştirmek için yaşamak istemediğimi, susuzluktan ciğerleri yananları sulamak, darda kalanlara genişlik göstermek, ulemâ sohbetine devam edip onların zikir halkalarını sıklaştırmak için yaşamak istiyorum." dedi. Ölüm sancıları şiddetleşip baygınlıklar geçirip ayıldıkça: "Allahım, beni ne kadar sıkıştırırsan sıkıştır. Bilirsin ki kalbim sana bağlıdır, seni sever." dedi.

Selmân-ı Farisî de ölüm döşeğine yattığı vakit ağladı. Sebebini soranlara, "Dünyadan ayrıldığım için ağlamıyorum. Ancak Resûl-i Ekrem (s.a.v.): "Dünyadan ayrılırken sermayeniz bir yolcunun yol azığından fazla olmasın." demiştir. İşte buna ağlıyorum, dedi. Hâlbuki öldüğü vakit hesap ettiler, bütün serveti on dirhem civarında idi.

Bilâl ölürken karısı: "Vay başıma gelenler." diye ağlamaya başlayınca, Bilâl: "Hayır, ne mutlu bize ki, yârın dostlarımız Hz. Muhammed ve arkadaşlarına kavuşacağım." dedi.

Denildiğine göre **Abdullah b. el-Mübârek** ölümü esnasında gözünü açtı ve gülümseyerek:

لِمِثْلِ هٰذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ

"Artık çalışanlar da bunun gibi çalışmalıdır." (Sâffât suresi, 37/61) âyetini okudu.

İbnü'l-Münkedir de ölürken ağladı. Sebebini soranlara, "Bilerek işlediğim bir büyük günah için ağlamıyorum. Ağlamamın asıl sebebi, önemsemeyerek yaptığım bir hatanın Allah katında büyük bir günah olmasından korkarak ağlıyorum." dedi.

Amir b. Abdülkays de ölüm ânında ağladı ve: "Ağlamamın sebebi, boşa geçirdiğim günler ve gecelerdir." dedi.

Fudayl de ölümü esnasında bayıldı. Sonra gözünü açınca: "Âh uzun yolculuk ve âh az azık." dedi.

İbnü'l-Mübârek de ölümü esnasında âzadlı kölesi olan Nasr'a "Başımı toprağa koy." dedi. Nasr ağladı. "Niçin ağlıyorsun?" deyince, "Senin iki varlığını, servetini ve şimdi de yoksul olarak ölümünü hatırlayarak ağlıyorum" dedi.

İbnü'l-Mübârek: "Ağlama, zîra ben Allahu Teâlâ'dan zenginler gibi yaşamamı ve yoksullar gibi ölmemi istedim. Sonra sen, bana kelime-i şehâdeti telkîn et ve ben başka bir söz konuşmadıkça da onu tekrar etme." dedi.

Atâ b. Yesar diyor: "Adamın birine ölümü esnasında İblis gözükerek: "Artık kurtuldun." dedi. Adam: "Ben sana katiyen inanmam." diye cevap verdi.

Yine birisi ölümü esnasında ağlayıp, sebebini kendisinden sorduklarında, "Beni ağlatan Kur'ân-ı Kerîm'deki:

إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللّٰهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ

"Allah ancak müttakîlerin ibâdetini kabul eder." (Mâide suresi, 5/27) âyet-i celîlesidir." dedi.

Cerirî diyor ki: "Son nefesinde **Cüneyd**'in yanında bulunuyordum. Nevruz ve aynı zamanda Cuma günü idi. Kur'ân-ı Azîm'i okuyordu ve hatmetmişti. Ben de kendisine: "Bu durumda da mı okuyorsunuz?" dedim. O da: "Bu işe benden daha lâyık olan kimdir. İşte defterim dürülmektedir, hiç olmazsa hatimle dürülsün." dedi.

Rüveym diyor: "**Ebû Saîd el-Harraz**'ın ölümü ânında yanında bulunuyordum. O ise: "Âriflerin gönüllerinin Allah'ı zikre olan iştiyâkı ve gizli münâcât hâlindeki hatırlamaları, ölüm ve ümid dolu şerbet bardaklarını onların üzerlerine serpti de şükredip az ile kanâat eden veya doyan gibi dünyadan yüz çevirdiler. Onların maksat ve üzüntüleri bir askerî karargâha, orduya katılmaktır ki, orada parlak yıldızlar gibi Allah'ın dostları vardır. Cisimleri yeryüzünde O'nun sevgisi ile ölüp giderken ruhları perdeler arasında yükseklere doğru seyreder. Onlar ancak habîblerinin civarında istirahata çekildiler. Zorluk ve zahmette aksaklık göstermezler." dedi.

Cüneyd'e, Ebû Saîd el-Harraz'ın ölüm ânında vecde çok geldiğini söylediklerine, onun ruhunun hevesle uçması şaşılacak bir şey değildir." dedi.

Zünnûn-ı Mısrî'ye ölümü esnasında: "Canın ne arzu eder?" diye sorduklarında: "Benim ne istediğimi hemen ölümümün önünde bilir ve bulurum." dedi.

Ölümü ânında zâtın birisine: "Allah de" dediklerinde, "Siz ne vakte kadar Allah diyeceksiniz? Hâlbuki ben Allah aşkı ile yanıyorum." dedi.

Yine zâtın birisi diyor ki: "Memşadi'd-Dînûrî'nin yanında bulunuyordum. Fakirin biri geldi selâm verdi ve: "Burada insanın ölebileceği temiz bir yer bulunur mu?" diye sordu. Oradakiler kendisine yer gösterdiler. Ayrıca orada göze suyu da vardı. Fakir abdestini tazeledi. Bir miktar namaz kıldı, sonra da gösterilen yere giderek yattı, ayaklarını uzattı ve öldü.

Ebû'l-Abbâs ed-Dînûrî bir mecliste konuşuyordu. Kadının biri sözlerinden vecde gelerek haykırdı. Bunun üzerine Ebû'l-Abbâs kendisine: "Öl" dedi. Kadın kalktı kapıya doğru yürüdü ve çıkarken Ebû'l-Abbâs'a döndü: "Sözünü tutuyor ve ölüyorum." diyerek yattı ve öldü.

Ebû Ali'nin kızkardeşi Fâtıma'dan rivâyet edildiğine göre diyor ki; Ebû Ali'nin ölümü yaklaştığı vakit eteğimin üzerinde yatmış ve bir baygınlık geçirmişti. Gözünü açtığı vakit: "İşte gök kapıları açılmış, cennetler süslenmiştir."

Adamın biri de: "Ey Ebâ Ali görüyorsun, sen reddetmez ve kabul edersen seni yüksek rütbelere ulaştırdık." dedi ve sonra da şu beyti söyledi:

"Seni görmeden sevgi gözü ile başkasına bakmam. Bu senin hakkındır."

"Bir an seni unutmamdan beni azâb edeceğini düşünerek utancımdan sana bakamıyorum."

Son deminde **Cüneyd**'e "Lâ ilâhe illallah" demesi telkin edildiği vakit "Ben O'nu unutmadım ki hatırlayayım." demiştir.

Şiblî'nin hizmetçisi Câfer b. Nusayr'a. "Şiblî son deminde ne gördü?" dediklerinde dedi ki: "Şiblî son deminde, birisinin bende bir dirhem hakkı vardı, onun için binlerce dirhem verdim. Hala korkuyorum dedi ve sonra bana, kendisine abdest aldırmamı söyledi. Ben de abdestini aldırdım. Yalnız sakallarını hilâllemeyi, aralarına su vermeyi unuttum. Dili tutulmuştu. Elimi tuttu ve sakallarının arasına soktu. Sakallarını hilalledim ve böyle öldü. Yâni son nefesinde bile şerîatın edeblerinden hiç birini terk etmediğini söyledi.

Ölüm döşeğinde yatan **Bişr b. el-Hâris**'e: "Ölüm ağır geldiği için hayatı mı seviyorsun?" diye soranlara, "Allah'a gitmek kolay değildir." dedi.

Salih b. Mismar'a: "Oğlunu ve aileni birine vasiyet etmiyor musun?" dediklerinde. "Onları Allah'tan başkasına emânet etmekte Allah'tan hayâ ederim." demiştir.

Ebû Süleyman ed-Dârânî de ölüm döşeğine yattığı vakit ziyaretine gelenler ona: "Sana müjdeler olsun ki, mağfireti çok, merhameti bol olan Allah'a gidiyorsun." dediler. O da: "Öyle diyecek yerde iğneden ipliğe her şeyin hesabını görecek olan bir Allah'ın huzuruna gidiyorsun desenize?" demiştir.

Ebû Bekir el-Vâsıtî de hastalandığı vakit, "Bize vasiyette bulun." diyenlere "Allahu Teâlâ'nın sizden istediği hakkına riayet edin." dedi.

Yine birisi ölüm döşeğine yattığında ailesi ağlamaya başladı. Onun ağladığını gören kocası sebebini sorunca kadın. "Senin için ağlıyorum." dedi. Adam, "Sen kendin için ağla. Zîra ben kırk yıl bugün için ağladım." demiştir.

Cüneyd diyor: "Ölüm hastalığında **Seriyyü's-Sakatî**'yi ziyârete gittim ve: "Nasılsın?" diye kendisinden sordum. O da: "Bendeki hastalıktan tabibe nasıl şikâyet edeyim? Zîra bana gelen, ondan geldi." dedi. Bunun üzerine yelpaze ile kendisini biraz serinlendirmek istedim. O da: "Ciğerleri yanan bir adam yelpazeden ne anlar?" diyerek yine şu mealdeki şiirleri söyledi:

"Kalp yanıyor, gözün yaşları akıyor, sıkıntılar toplandı sabırlar ayrıldı."

"Gönül varlığı heves ve arzuları, kendini huzursuz eden adamın istikrarı olabilir mi?"

"Ey Rabbim, benim için kurtuluş yolu olan bir şey varsa da, bir nefesim dahi kalmışsa, onu bana ihsân eyle."

Şiblî'nin ölümü ânında adamlarından bâzıları yanına girerek ona şehâdet kelimesini telkîn ettiklerinde, şu meâlde konuştu:

"Bir beyt ki içinde sen varsın, artık oranın ışığa ihtiyacı yoktur."

"İnsanlar hüccet ve delîlleri ile geldikleri vakit, bizim hüccetimiz sensin."

"Senden yardım istediğim vakit, Allah bana yardım etsin."

Hikâye edildiğine göre Ebû'l-Abbâs b. Atâ, **Cüneyd**'in yanına girdi. Cüneyd can çekişiyordu. Cüneyd'e selâm verdi. Cünyed selâmını geç aldı ve: "Beni mâzur gör, virdim ile meşgul idim." dedi. Sonra kıbleye dönerek tekbir aldı ve öldü.

Ölüm döşeğinde yatan **Kettânî**'ye: "Ne gibi amelin var?" diye sorduklarında. "Ölümüm yakın olmasa size amelimden bahsetmezdim. Ama mâdem ki ölmek üzereyim, söyleyeyim. Tam kırk yıl kalbimin kapısını bekledim. Ne zaman Allah'tan başka bir şey kalbime girmek istedi ise onu hemen kovdum." demiştir.

Mu'temir'den hikâye edildiğine göre diyor ki: "Hikem b. Abdülmelik'in ölümü esnasında yanında bulunanlardan biri idim. "Allahım, bu şöyle böyle, iyi bir insan idi. Sen bunun ölüm acısını kolaylaştır." diye duâ ettim. Bir müddet sonra ayıldı ve:

"O duâyı yapan kim?" diye sordu. Ben de:

"O duâyı ben yaptım" dedim. Bunun üzerine dedi ki:

"Azrâil bana, "Ben her cömerde karşı rıfk ile davranırım." dedi ve sonra da öldü.

Yûsuf b. el-Esbât ölüm döşeğine yattığı vakit, Huzeyfe ziyâretine gitti ve onu fazla ıztırap içinde gördü.

"Şimdi feryâd ü figan zamanı mıdır?" deyince Yûsuf;

"Ne yapayım, vallahi yapmış olduğum amelleri sıdk u ihlâs ile yapıp yapmadığımı bilemiyorum, ona ağlarım." dedi.

Huzeyfe: "Şu sâlih adama bakın, amelindeki ihlâsından korkuyor." dedi.

Ahmed Megazilî diyor: "Şu suffa adamlarından ihtiyar bir malûlün ziyâretine gittim, ölüm döşeğinde idi. Allahu Teâlâ'ya hitaben: "Bana dilediğin gibi muamele etmeye muktedirsin, bana rıfk ile muâmele et yâ Rab!" diyordu.

Ölümü esnâsında şeyhin biri **Memşâdü'd-Dînûrî**'nin yanına gitti ve: "Allah sana iyi muâmelede bulunsun." diye duâ etti. Bunun üzerine Memşad gülümseyerek: "Otuz yıl önce cennet bütün varlığı ile bana arz edildi ve fakat ben ona iltifat etmedim." dedi.

Ölümü esnasında **Rüveym**'e şehâdeti telkîn ettikleri vakit, "Zâten ben ondan başkasını söyleyemem." dedi.

Ebû'l-Hüseyin en-Nûrî'ye şehâdeti telkîn ettikleri vakit. "O'na gitmiyor muyum?" dedi.

İmâm-ı Şâfiî'nin ölüm hastalığında Ebû'l-Yahya el-Müzenî ziyâretine gitti ve: "Ne hâldesin?" diye sordu. İmam Şâfiî: "Dünyadan yolcu, dostlardan ayrılır, kötü amelime ulaşır, ölüm şerbetini içer ve Allah'a yönelir olduğu halde sabahladım. Bununla beraber ruhumun cennete gideceğini bilmem ki onu ona göre hazırlayayım. Cehenneme gideceğini de bilmem ki, onu terk edeyim." dedi. Ve sonra da şu beyitleri söyledi:

"Kalbim daralıp yollarım sıkıştığı vakit, ümîdimi senin huzuruna teslim ettim."

"Günahlarımı büyük görüyorum, fakat senin affın ile karşılaştığım vakit, affını onlardan da büyük buluyorum."

"Sen daima kendi fazl u kereminden affedici, cömert ve kerem sâhibisin."

"Eğer sen olmasan, İblis'e hiç bir âbid aldanmazdı; âbid şöyle dursun, sâfiyyîn olan adamı bile azıttı."

Ahmed b. Hıdreveyh ölüm döşeğine yattığı vakit kendisinden bir mesele sordular. Gözleri yaşardı ve: "Oğlum, o öyle bir kapıdır ki, doksan beş yıl o kapıyı çaldım durdum. Şimdi o, bu saatte bana açılıyor. Saâdet veya şekavetin hangisi ile açılacağını bilemiyorum. Bu durumda benden ne cevap bekliyorsun?" dedi.

İşte eskilerin ölüm ânındaki sözleri böyledir. Hallerindeki ihtilâfa göre sözleri de ayrı ayrıdır. Bâzısının korku, bâzısının ümit, diğer bir kısmının ise şevk ve muhabbet tarafı galip geldi ve herkes haline göre konuştu ki, hallerine nispetle her birinin sözü doğrudur.

البَابُ السَّادِسُ

في أقاويل العارفين على الجنائز والمقابر وحكم زيارة القبور

اعلمْ : أنَّ الجنازةَ عبرةٌ للبصيرِ ، وفيها تنبيهٌ وتذكيرٌ ، إلاَّ لأهلِ الغفلةِ ؛ فإنَّها لا تزيدُهم مشاهدتُها إلاَّ قساوةً ؛ لأنَّهم يظنُّونَ أنَّهم أبداً إلىٰ جنازةِ غيرِهم ينظرونَ ، ولا يحسبونَ أنَّهم لا محالةَ على الجنائزِ يُحملونَ ، أو يحسبونَ ذلكَ ولكنَّهم على القربِ لا يقدِّرونَ[1] ، ولا يتفكَّرونَ أنَّ المحمولينَ على الجنائزِ كلَّهم هٰكذا كانوا يحسبونَ ، فبطلَ حسبانُهُم ، وانقرضَ على القربِ زمانُهُمْ ، فلا ينظرُ عبدٌ إلىٰ جنازةٍ إلاَّ ويقدِّرُ نفسَهُ محمولاً عليها ، فإنَّهُ محمولٌ عليها على القربِ وكأنْ قدِ ، ولعلهُ في غدٍ أو بعدَ غدٍ .

فيُروىٰ عنْ أبي هريرةَ رضيَ اللهُ عنهُ أنَّهُ كانَ إذا رأىٰ جنازةً . . قالَ : (امضوا ؛ فإنَّا على الأثرِ)[2] .

وكانَ مكحولٌ الدمشقيُّ إذا رأىٰ جنازةً . . قالَ : اغدوا ؛ فإنَّا رائحونَ ، موعظةٌ بليغةٌ وغفلةٌ سريعةٌ ، يذهبُ الأولُ والآخرُ لا عقلَ لهُ[3] .

---

[1] أي : لا يقدرونَ الموت علىٰ أنفسهم قريباً . « إتحاف » (١٠/ ٣٤٨) .

[2] رواه ابن سعد في « الطبقات » (٥/ ٢٥٥) ، وهناد بن السري في « الزهد » (٥٠٧) .

[3] رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٣٨٣) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه .

وقالَ أسيدُ بنُ حضيرٍ : ما شهدتُ جنازةً فحدَّثتُ نفسي بشيءٍ سوىٰ ما هوَ مفعولٌ بهِ ، وما هوَ صائرٌ إليهِ(١) .

ولمَّا ماتَ أخو مالكِ بنِ دينارٍ . . خرجَ مالكٌ في جنازتِهِ يبكي ويقولُ : واللهِ ؛ لا تقرُّ عيني حتىٰ أعلمَ إلىٰ ماذا صرتَ ، ولا أعلمُ ما دمتُ حيّاً(٢) .

وقالَ الأعمشُ : كنَّا نشهدُ الجنائزَ فلا ندري مَنْ نعزي ؛ لحزنِ الجميعِ(٣) .

وقالَ ثابتٌ البنانيُّ : كنَّا نشهدُ الجنائزَ فلا نرىٰ إلاَّ متقنعاً باكياً(٤) .

فهكذا كانَ خوفُهم مِنَ الموتِ ، والآنَ لا ننظرُ إلىٰ جماعةٍ يحضرونَ جنازةً إلاَّ وأكثرُهُم يضحكونَ ويلهونَ ، ولا يتكلَّمونَ إلاَّ في ميراثِهِ وما خلَّفَهُ لورثتِهِ ، ولا يتفكَّرُ أقرانُهُ وأقاربُهُ إلاَّ في الحيلةِ التي بها يتناولُ بعضَ ما خلَّفَهُ ، ولا يتفكَّرُ واحدٌ منهم ـ إلاَّ ما شاءَ اللهُ ـ في جنازةِ نفسِهِ ، وفي حالِهِ إذا حُمِلَ عليها ، ولا سببَ لهٰذهِ الغفلةِ إلاَّ قسوةُ القلوبِ بكثرةِ المعاصي والذنوبِ ، حتىٰ نسينا اللهَ تعالىٰ واليومَ الآخرَ والأهوالَ التي بينَ

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٤/ ٣٥٢) ، والحاكم في « المستدرك » (٣/ ٢٨٨) ، وابن المبارك في « الزهد » (٢٤٣) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « القبور » . « إتحاف » (١٠/ ٣٤٩) .

(٣) رواه أحمد في « الزهد » (٢١٢٤) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٥٠) .

(٤) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣٢٢) ، والبيهقي في « الشعب » (٨٨٣٤) ، وابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٦٨٤١) .

أيدينا ، فصرنا نلهو ونغفلُ ونشتغلُ بما لا يعنينا ، فنسألُ اللهَ تعالى اليقظةَ مِنْ هـٰذهِ الغفلةِ ؛ فإنَّ أحسنَ أحوالِ الحاضرينَ على الجنائزِ بكاؤُهم على الميتِ ، ولوْ عقلوا . . لبكوا علىٰ أنفسِهِم لا على الميتِ .

نظرَ إبراهيمُ الزياتُ إلىٰ أناسٍ يترحَّمونَ على الميتِ فقالَ : لو ترحَّمونَ علىٰ أنفسِكُمْ . . لكانَ خيراً لكم ؛ إنَّهُ نجا مِنْ أهوالٍ ثلاثةٍ : وجهُ ملكِ الموتِ وقدْ رأىٰ ، ومرارةُ الموتِ وقدْ ذاقَ ، وخوفُ الخاتمةِ وقدْ أمنَ(١) .

وقالَ أبو عمرِو بنُ العلاءِ : جَلستُ إلىٰ جريرٍ وهو يملي علىٰ كاتبِهِ شعراً ، فاطلعَتْ جنازةٌ فأمسَكَ وقالَ : شيَّبَتْني واللهِ هـٰذهِ الجنائزُ ، وأنشأَ يقولُ(٢) : [من الوافر]

تُـرَوِّعُنـا ٱلْجَنـائِـزُ مُقْبِـلاتٍ وَنَلْهُـو حِيـنَ تَـذْهَـبُ مُـدْبِـراتِ
كَـرَوْعَـةِ ثُلَّـةٍ لِمَغـارِ ذِئْـبٍ(٣) فَلَمّـا غـابَ عـادَتْ راتِعـاتِ

فمِنْ آدابِ حضورِ الجنائزِ : التفكُّرُ والتنبُّهُ والاستعدادُ ، والمشيُ أمامَها علىٰ هيئةِ التواضعِ كما ذكرنا آدابَهُ وسننَهُ في فنِّ الفقهِ .

ومِنْ آدابِهِ : حسنُ الظنِّ بالميتِ وإنْ كانَ فاسقاً ، وإساءةُ الظنِّ بالنفسِ وإنْ كانَ ظاهرُها الصلاحَ ؛ فإنَّ الخاتمةَ مخطرةٌ لا تُدرىٰ حقيقتُها ، ولذلكَ

---

(١) حكاه الحافظ عبد الحق الإشبيلي في « العاقبة في ذكر الموت » (ص١١٦) .
(٢) ديوانه (٢/ ١٠٢٤) ، كما نسبت إلىٰ عروة بن أذينة في « ديوانه » (ص ٣٠٩) .
(٣) ثلة : جماعة الغنم ، المغار : الإغارة .

رُويَ عَنْ عمرَ بنِ ذرٍّ : أنَّهُ ماتَ واحدٌ مِنْ جيرانِهِ وكانَ مسرفاً علىٰ نفسِهِ ، فتجافىٰ كثيرٌ مِنَ الناسِ عنْ جنازتِهِ ، فحضرَها هوَ وصلَّىٰ عليها ، فلمَّا دُلّيَ في قبرِهِ . . وقفَ علىٰ قبرِهِ وقالَ : يرحمُكَ اللهُ يا أبا فلانٍ ؛ فلقدْ صحبتَ عمرَكَ بالتوحيدِ ، وعفرتَ وجهَكَ بالسجودِ وإنْ قالوا : مذنبٌ وذو خطايا ؛ فمَنْ منَّا غيرُ مذنبٍ وغيرُ ذي خطايا ؟!(١) .

ويُحكىٰ أنَّ رجلاً مِنَ المنهمكينَ في الفسادِ ماتَ في بعضِ نواحي البصرةِ ، فلمْ تجدِ امرأتُهُ مَنْ يعينُها علىٰ حملِ جنازتِهِ ؛ إذْ لمْ يدْرِ بها أحدٌ مِنْ جيرانِهِ لكثرةِ فسقِهِ ، فاستأجرَتْ حمَّالينَ وحملَتْها إلى المصلَّىٰ ، فما صلىٰ عليه أحدٌ ، فحملَتْها إلى الصحراءِ للدفنِ ، فكانَ علىٰ جبلٍ قريبٍ مِنَ الموضعِ زاهدٌ مِنَ الزهادِ الكبارِ ، فرآهُ كالمنتظرِ للجنازةِ ، فقصدَ أنْ يصليَ عليها ، فانتشرَ الخبرُ في البلدِ بأنَّ الزاهدَ قدْ نزلَ ليصليَ علىٰ فلانٍ ، فخرجَ أهلُ البلدِ فصلَّى الزاهدُ وصلَّوا عليهِ ، وتعجَّبَ الناسُ مِنْ صلاةِ الزاهدِ عليهِ ، فقالَ : قيلَ لي في المنامِ : انزلْ إلىٰ موضعِ فلانٍ ترىٰ فيهِ جنازةً ليسَ معَها إلاّ امرأةٌ ، فصلِّ عليهِ ، فإنَّهُ مغفورٌ لهُ ، فزادَ تعجُّبُ الناسِ ، فاستدعى الزاهدُ امرأتَهُ وسألَها عنْ حالِهِ ، وأنَّهُ كيفَ كانَتْ سيرتُهُ ، قالَتْ : كما عُرِفَ ، كانَ طولَ نهارِهِ في الماخورِ مشغولاً بشربِ الخمرِ(٢) ، فقالَ : انظري ، هلْ تعرفينَ مِنهُ شيئاً مِنْ أعمالِ الخيرِ ؟ قالَتْ : نعم ، ثلاثةَ أشياءَ :

---

(١) حكاه الحافظ عبد الحق الإشبيلي في « العاقبة في ذكر الموت » (ص١٦٢) .

(٢) **الماخور** : بيت الخمر .

كانَ كلَّ يومٍ يفيقُ مِنْ سكرِهِ وقتَ الصبحِ فيبدِّلُ ثيابَهُ ويتوضأُ ويصلي الصبحَ في جماعةٍ ، ثمَّ يعودُ إلى الماخورِ ويشتغلُ بالفسقِ ، **والثانيةُ** : أنَّهُ كانَ أبداً لا يخلو بيتُهُ عَنْ يتيمٍ أو يتيمينِ ، وكانَ إحسانُهُ إليهم أكثرَ مِنْ إحسانِهِ إلىٰ أولادِهِ ، وكانَ شديدَ التفقُّدِ لهُمْ ، **والثالثةُ** : أنَّهُ كانَ يفيقُ في أثناءِ سكرِهِ في ظلامِ الليلِ فيبكي ويقولُ : يا ربِّ ؛ أيَّ زاويةٍ مِنْ زوايا جهنَّمَ تريدُ أنْ تملأَها بهٰذا الخبيثِ ؟! يعني نفسَهُ ، فانصرفَ الزاهدُ وقدِ ارتفعَ إشكالُهُ مِنْ أمرِهِ (١) .

وعَنْ صلةَ بنِ أشيمَ وقدْ دُفنَ أخٌ لهُ فقالَ علىٰ قبرِهِ (٢) : [من الطويل]

فَإِنْ تَنْجُ مِنْها تَنْجُ مِنْ ذِي عَظِيمَةٍ وَإِلاَّ فَإِنِّي لا إِخالُكَ ناجِيا

* * *

---

(١) حكاها الحافظ عبد الحق الإشبيلي في « العاقبة في ذكر الموت » (ص١٥٩ ـ ١٦٠) .

(٢) البيت في « طبقات فحول الشعراء » (١/ ١٨٢) للفرزدق ، وليس في « ديوانه » ، و« البيان والتبيين » (١/ ٣٦٧) للأسود بن سريع ، و« المحاسن والمساوىء » (ص٣٥٤) لذي الرمة ، وهو في « ديوانه » (٣/ ١٩٢٤) .

Altıncı Bab

CENAZEYİ TEŞYÎ VE MEZARLARI ZİYÂRET

Bilmiş ol ki; cenâzeler, basîret sâhipleri için bir ibret levhasıdır. Cenâzelerde hatırlatmak ve gaflette olanları uyarmak vardır. Ne yazık ki gaflettekiler, daima başkalarının cenazelerini göreceklerini ve kendilerinin ölmeyecekmiş gibi kalacaklarını sanarak gafletleri artar. Kendilerinin de tabuta girip taşınacaklarını hesâba katmazlar. Bunu düşünseler de, çok daha sonra olacağını sanırlar. Tabutlarda taşınan, tanış ve ahbaplarının da aynı görüş ve düşüncede olduklarını hesâba katmazlar. Hâlbuki onların bu zanları boşa çıktı ve zamanları münkariz oldu. Bir sal ve bir tabutun geçtiğini gören kimseye yaraşan, tabut içerisinde kendisini farz etmesidir. Çünkü mutlak sûrette kendisi de oradan geçecektir. Belki yârın, belki yârından da yakın. Hattâ **Ebû Hüreyre** (r.a.) bir cenâzenin geçtiğini gördüğü vakit, “Git, biz de ardından geliyoruz.” derdi.

Dımaşklı **Mekhûl**, sabahleyin bir cenaze gördüğü vakit, “Git, ben de akşam üzeri oradayım.” derdi.

Ölüm, beliğ bir öğüt ve süratli bir gaflettir. Evvelkileri götürür, sonraya kalanlar ise bunu unuturlar.

Üseyd b. Hudayr da: “Ben hazır bulunduğum her cenâzede, “Bu adam nereye gitti ve ne muâmele görecek?” düşüncesinden başka hiç bir şey ile meşgul olmazdım.” dedi.

Mâlik b. Dînâr'ın kardeşi öldüğü vakit, ağlayarak cenâzesine gitti ve: "Vallahi, nereye gideceğimi bilmeden ben huzura kavuşamam. Hâlbuki hayatta olduğum müddetçe de bunu bilemem." dedi.

A'meş diyor: "Gittiğimiz cenâzelerde herkes hüngür hüngür ağladığı için şaşırır ve cenâzenin asıl sâhibinin kim olduğunu bulup tâziye edemezdik."

Sâbit el-Bennânî de: "Gittiğimiz cenâzelerde herkesi yüzü kapalı ağlar halde görürdük." dedi.

İşte eskilerin ölümden korkuları böyle idi. Ne yazık ki, şimdi herkes cenâzelerin başında gülüp eğlenmektedir. Konuştukları, vereselerine bıraktıkları mallar hakkındadır. Hiç kimse kendisinin de aynı şekilde öleceğini ve ne olacağını düşünmez. Bütün bu gafletin sebebi isyandan doğan kalp katılığıdır. Bu sûretle Allah'ı, âhireti ve önümüzdeki müşkil durumları unutarak, gaflet içinde boş şeylerle vakit geçiriyoruz. Bu gibi gafletten uyanmayı Allah'tan dileriz. Zamanımızda cenâzelerde hazır olanların en iyileri, cenâze için ağlayanlardır. Akılları olsa ölüye değil, kendilerine ağlarlardı. Nitekim İbrahim ez-Ziyâd ölünün birine acıyıp da ona ağlayanlara bakarak: "Eğer kendiniz için ağlasaydınız çok daha iyi ederdiniz. Çünkü bu adam, ölüm meleğini görmek, ölüm acısını tatmak ve son nefeste îman korkusu gibi, üç zorluktan kurtulmuştur. Hâlbuki bunlar sizin önünüzdedir." dedi.

Ebû Amr b. el-A'lâ diyor ki: "Cerîr, kâtibine bâzı şiirler yazdırıyordu. Bu sırada ben de yanında bulunuyordum. Tam bu esnâda bir cenâze gözüktü. Cerîr yazıyı durdurdu ve: "Vallahi, bu cenâzeler beni kocalttı." dedikten sonra şu meâldeki beyitleri okudu:

“Cenâzeler bize yöneldiği vakit, bizi korkuturlar, fakat bizden yön çevirdikleri vakit yine oyun ve eğlenceye devâm ederiz.”

“Tıpkı bir sürüye hücum eden kurttan, sürünün ürkmesi gibi. O, bir koyun alıp gitti mi diğerleri, yine yayılmalarına devâm eder.”

Cenâzeye hazır olmanın âdâbından bâzılarını düşünmek, uyanmak, hazırlanmak ve fıkıh bölümünde anlattığımız gibi cenâze ile giderken saygı içinde bulunmaktır. Yine cenâzenin âdâbından diğer bir kısmı da, ölü kötü bir insan olsa bile ona hüsn-i zann etmektir. Çünkü işin içyüzünü ve son nefesi bilmiyoruz.

Rivâyete göre **Ömer b. Zer**’in komşularından birisi ölmüş, kötü bir insan olduğu için cenâzesine kimse gelmek istememişti. O, cenâzeyi hazırladı, namazını kıldı ve mezara gömdükten sonra; “Ey zât, Allah sana rahmet etsin. Çünkü Müslüman olarak yaşadın ve namazını kıldın. Her ne kadar onlar senin için günahkârdır diyorlarsa da acaba günahsız olan kimdir?” dedi.

Yine hikaye edildiğine göre Basra mahallelerinin birisinde adamın biri ölmüş. Karısı cenazeyi yıkayıp defnedecek kimse bulamamış. Çünkü onun kötülüğünden ötürü kimse sâhip çıkmamış. Bu durum karşısında kadın iki hamal tutmuş ve cenâzeyi musallaya götürmüştü. Yine de namazını kılmaya kimse gelmedi. Nihâyet cenâzeyi defnetmek için mezarlığa götürdü. O civarda bulunan zâhidlerden bir zât âdetâ cenazeyi bekler gibi hazır duruyordu. Zâhid, cenâzenin namazını kılmaya hazırlanınca bunu duyan civardakiler de cenâze namazına katıldılar. Fakat yine de böyle bir zahidin böyle bir fâsığın cenâze namazını kılmasına şaşmaktan kendilerini alamadılar. Bunun üzerine zâhid: “Bana rüyamda, “Kabristanda, orada başında yalnız bir kadın bulunan sâhipsiz bir cenaze var, affedilmıiştir. Onun namazını kıl." dediler. Ben de onun için geldim, dedi. Tabiî bunu duyanların şaşkınlıkları daha da arttı. Bunun üzerine zahid adamın hanımına, kocasının durumundan sordu. Hanım da: "Herkesin bildiği gibi sarhoş idi." dedi. Zâhid: "İyi düşün, bunun hiç iyi bir tarafı yok mu idi?" dedi. Kadın: "Evet, üç hali vardı. Her gün sabah olup ayılınca elbisesini değişir, yıkanır, abdest alır ve cemâatle sabah namazını kılar sonra içki masasına dönerdi. Sonra mutlak sûrette bir veya iki öksüz çocuk evde barındırırdı. Hattâ bunlara kendi çocuklarından daha çok bakardı. Üçüncüsü, gece sarhoşluğundan ayıldığı vakit: "Ey Rabbim, benimle cehennemin hangi boşluğunu dolduracaksın?" diye ağlardı. Zâhid bunları dinleyince şüphesi zâil olarak yerine döndü.

Üşeym'in oğlu Sıla'nın kardeşi defnedildiği vakit mezarın üzerinde: "Şâyet kabir azâbından kurtuldunsa büyük tehlikeden kurtuldun." dedi.

بيان حال القبر وأقاويلهم على القبور

قالَ الضحاكُ : قالَ رجلٌ : يا رسولَ اللهِ ؛ مَنْ أزهدُ النَّاسِ ؟ قالَ : « مَنْ لمْ ينسَ القبرَ والبلىٰ ، وتركَ فضلَ زينةِ الدنيا ، وآثرَ ما يبقىٰ علىٰ ما يفنىٰ ، ولمْ يعدَّ غداً من أيامِهِ ، وعدَّ نفسَهُ مِنْ أهلِ القبورِ »⁽¹⁾ .

وقيلَ لعليٍّ كرَّمَ اللهُ وجهَهُ : ما شأنُك جاورتَ المقبرةَ ؟ قالَ : (إنِّي أجدُهم خيرَ جيرانٍ ، إنِّي أجدُهم جيرانَ صدقٍ ؛ يكفُّونَ الألسنةَ ، ويُذكِّرونَ الآخرةَ)⁽²⁾ .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما رأيتُ منظراً إلاَّ والقبرُ أفظعُ منهُ »⁽³⁾ .

وقالَ عمرُ بنُ الخطابِ رضيَ اللهُ عنهُ : خرجنا معَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إلى المقابرِ ، فجلسَ إلىٰ قبرٍ وكنتُ أدنى القومِ منهُ ، فبكىٰ وبكيتُ وبكَوا ، فقالَ : « ما يبكيكُمْ ؟ » قلنا : بكينا لبكائِكَ ، قالَ : « هٰذا قبرُ أمي آمنةَ بنتِ وهبٍ ، استأذنتُ ربِّي في زيارتِها فأذنَ لي ، فاستأذنتُهُ في

---

(1) رواه البيهقي في « الشعب » (١٠٠٨١) ، وابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٤٥٩) .

(2) رواه البيهقي في « الشعب » (٨٨٧١) ، وابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٦٥٥) وفيه : (السيئة) بدل (الألسنة) .

(3) رواه الترمذي (٢٣٠٨) ، وابن ماجه (٤٢٦٧) ، والحاكم في « المستدرك » (٣٣١/٤) .

أَنَ أستغفرَ لها فأبىٰ عليَّ ، فأدركَني ما يدركُ الولدَ مِنَ الرِّقةِ »⁽¹⁾ .

وكانَ عثمانُ بنُ عفانَ رضيَ اللهُ عنهُ إذا وقفَ علىٰ قبرٍ . . بكىٰ حتىٰ يبلَّ لحيتَهُ ، فسُئلَ عَنْ ذلكَ وقيلَ لهُ : تذكرُ الجنَّةَ والنَّارَ فلا تبكي ، وتبكي إذا وقفتَ علىٰ قبرٍ ؟! فقالَ : سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « إنَّ القبرَ أولُ منازلِ الآخرةِ ، فإنْ نجا منهُ صاحبُهُ . . فما بعدَهُ أيسرُ منهُ ، وإنْ لمْ ينجُ منهُ . . فما بعدَهُ أشدُّ »⁽²⁾ .

وقيلَ : إنَّ عمرَو بنَ العاصِ نظرَ إلى المقبرةِ ، فنزلَ وصلَّىٰ ركعتينِ ، فقيلَ لهُ : هـٰذا شيءٌ لم تكنْ تصنعُهُ ؟ فقالَ : (ذكرتُ أهلَ القبورِ وما حِيلَ بينَهم وبينَهُ ، فأحببتُ أنْ أتقربَ إلى اللهِ تعالىٰ بهما)⁽³⁾ .

وقالَ مجاهدٌ : أولُ ما يكلمُ ابنَ آدمَ حفرتُهُ فتقولُ : أنا بيتُ الدودِ ، وبيتُ الوحدةِ ، وبيتُ الغربةِ ، وبيتُ الظلمةِ ، هـٰذا ما أعددتُ لكَ ، فما أعددتَ لي ؟!⁽⁴⁾ .

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٥/ ٣٥٥) بنحو لفظ المصنف من حديث بريدة رضي الله عنه ، وهو مختصر عند مسلم (٩٧٦) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه ، وقد ألف العلماء الكثير من المصنفات في تحقيق نجاة الأبوين الكريمين ، ونجاة آباء المصطفىٰ صلى الله عليه وآله وسلم الكرام ، الذين ماتوا في فترة الجاهلية ولم تبلغهم الدعوة ، وأثبتوا أنهم من أهل الجنة ، وأقاموا علىٰ ذلك الأدلة الناصعة والبراهين الساطعة . فلتراجع .

(٢) رواه الترمذي (٢٣٠٨) ، وابن ماجه (٤٢٦٧) .

(٣) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٣٠) من حديث عبد الله بن عمرو بن العاص .

(٤) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٢/ ٤٩٦) عن علي رضي الله عنه من طريق =

وقالَ أبو ذرٍّ : (ألا أخبرُكم بيومِ فقري ؟ يومَ أُوضعُ في قبري)(١) .

وكانَ أبو الدرداءِ يجلسُ إلى القبورِ ، فقيلَ لهُ في ذلكَ فقالَ : (أجلسُ إلىٰ قومٍ يذكِّروني معادي ، وإن قمتُ . . لم يغتابوني)(٢) .

وكانَ جعفرُ بنُ محمدٍ يأتي القبورَ ليلاً ويقولُ : يا أهلَ القبورِ ؛ ما لي إذا دعوتُكم لا تجيبوني ؟! ثمَّ يقولُ : حِيلَ واللهِ بينَهم وبينَ جوابي ، وكأنِّي بي أكونُ مثلَهُم ، ثمَّ يستقبلُ الصلاةَ إلىٰ طلوعِ الفجرِ(٣) .

وقالَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ رحمةُ اللهِ عليهِ لبعضِ جلسائِهِ : يا فلانُ ؛ لقدْ أرقتُ الليلةَ تفكراً في القبرِ وساكنِهِ ، إنَّكَ لوْ رأيتَ الميتَ بعدَ ثلاثةٍ في قبرِهِ . . لاستوحشتَ مِنْ قربِهِ بعدَ طولِ الأنسِ منكَ بهِ ، ولرأيتَ بيتاً تجولُ فيه الهوامُّ ، ويجري فيهِ الصديدُ ، وتخترقُهُ الديدانُ ، معَ تغيرِ الريحِ وبلى الأكفانِ بعدَ حسنِ الهيئةِ وطيبِ الريحِ ونقاءِ الثوبِ ، قالَ : ثمَّ شهقَ شهقةً خرَّ مغشيّاً عليهِ(٤) .

وكانَ يزيدُ الرقاشيُّ يقولُ : أيُّها المقبورُ في حفرتِهِ ، والمتخلي في القبرِ

= مجاهد ، وقد رواه الترمذي (٢٤٦٠) من حديث أبي سعيد رضي الله عنه مرفوعاً بنحوه .

(١) حكاه الحافظ عبد الحق الإشبيلي في « العاقبة في ذكر الموت » (ص١٩٠) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « القبور » . « إتحاف » (١٠/ ٣٥٣) .

(٣) حكاه الحافظ عبد الحق الإشبيلي في « العاقبة في ذكر الموت » (ص١٩٠) .

(٤) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٢٦٨) .

بوحدتِهِ ، المستأنسُ في بطنِ الأرضِ بأعمالِهِ ؛ ليتَ شعري ! بأيِّ أعمالِكَ استبشرتَ ؟! وبأيِّ إخوانِكَ اغتبطتَ ؟! ثمَّ يبكي حتىٰ يبلَّ عمامتَهُ ، ثمَّ يقولُ : استبشرَ واللهِ بأعمالِهِ الصالحةِ ، واغتبطَ واللهِ بإخوانِهِ المتعاونينَ علىٰ طاعةِ اللهِ تعالىٰ ، وكانَ إذا نظرَ إلى القبورِ . . خارَ كما يخورُ الثورُ[1] .

وقالَ حاتمٌ الأصمُّ : مَنْ مرَّ بالمقابرِ فلم يتفكَّرْ لنفسِهِ ولم يدعُ لهم . . فقدْ خانَ نفسَهُ وخانَهُم[2] .

وكانَ بكرٌ العابدُ يقولُ : يا أمَّاهُ ؛ ليتَكِ كنتِ بي عقيماً ! إنَّ لابنِكِ في القبرِ حبساً طويلاً ، ومِنْ بعدِ ذلكَ منهُ رحيلاً[2] .

وقالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ : يا بنَ آدمَ ؛ دعاكَ ربُّكَ إلىٰ دارِ السَّلامِ فانظرْ مِنْ أينَ تجيبُهُ ، إنْ أجبتَهُ مِنْ دنياكَ واشتغلتَ بالرحلةِ إليه . . دخلتَها ، وإنْ أجبتَهُ مِنْ قبرِكَ . . مُنعتَها[2] .

وكانَ الحسنُ بنُ صالحٍ إذا أشرفَ على المقابرِ . . يقولُ : ما أحسنَ ظواهرَكِ ! إنَّما الدواهي في بواطنِكِ[2] .

وكانَ عطاءٌ السلميُّ إذا جنَّ عليهِ الليلُ . . خرجَ إلى المقبرةِ فوقفَ ثمَّ يقولُ : يا أهلَ القبورِ ؛ متُّم فيا موتاهُ ! وعاينتُم أعمالَكُم فوا عملاهُ ! ثمَّ

---

[1] حكاه الحافظ عبد الحق الإشبيلي في « العاقبة في ذكر الموت » (ص١٩٤ ـ ١٩٥) .

[2] حكاه الحافظ عبد الحق الإشبيلي في « العاقبة في ذكر الموت » (ص١٩٥) .

يقولُ : غداً عطاءٌ في القبرِ ؛ غداً عطاءٌ في القبرِ ، فلا يزالُ ذلكَ دأبَهُ حتىٰ يصبحَ(١) .

وقالَ سفيانُ : مَنْ أكثرَ ذكرَ القبرِ . . وجدَهُ روضةً مِنْ رياضِ الجنَّةِ ، ومَنْ غفلَ عنْ ذكرِهِ . . وجدَهُ حفرةً منْ حفرِ النَّارِ(٢) .

وكانَ الربيعُ بنُ خيثمٍ قدْ حفرَ في دارِهِ قبراً ، فكانَ إذا وجدَ في قلبِهِ قساوةً . . دخلَ فيهِ فاضطجعَ ومكثَ ما شاءَ اللهُ ، ثمَّ يقولُ : ﴿ رَبِّ ٱرْجِعُونِ ۝ لَعَلِّيٓ أَعْمَلُ صَٰلِحًا فِيمَا تَرَكْتُ ﴾ يردِّدُها ، ثمَّ يردُّ علىٰ نفسِهِ : يا ربيعُ : قدْ رجعتُكَ فاعملْ(٣) .

وقالَ أحمدُ بنُ حربٍ : تتعجَّبُ الأرضُ مِنْ رجلٍ يمهِّدُ مضجعَهُ ويسوي فراشَهُ للنَّومِ فتقولُ : يا بنَ آدمَ ؛ لمَ لا تذكرُ طولَ بلاكَ وما بيني وبينَكَ شيءٌ ؟ !(٤) .

وقالَ ميمونُ بنُ مهرانَ خرجتُ معَ عمرَ بنِ عبدِ العزيزِ إلى المقبرةِ ، فلمَّا نظرَ إلى القبورِ . . بكىٰ ، ثمَّ أقبلَ عليَّ فقالَ : يا ميمونُ ؛ هٰذهِ قبورُ آبائي بني أميَّةَ ، كأنَّهمْ لمْ يشاركوا أهلَ الدنيا في لذاتِهِمْ وعيشِهِمْ ، أما تراهم صرعىٰ قدْ حلَّتْ بهمُ المثُلاتُ ، واستحكمَ فيهمُ البلىٰ ، وأصابَتِ الهوامُّ

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٢٣) .

(٢) حكاه الحافظ عبد الحق الإشبيلي في « العاقبة في ذكر الموت » (ص١٩٥ ـ ١٩٦) .

(٣) رواه البلاذري في « أنساب الأشراف » (١١/ ٣١١) .

(٤) حكاه الحافظ عبد الحق الإشبيلي في « العاقبة في ذكر الموت » (ص١٩٦) .

مقيلاً في أبدانِهم ؟! ثمَّ بكىٰ وقالَ : واللهِ ؛ ما أعلم أحداً أنعمَ ممَّن صارَ إلىٰ هـٰذهِ القبورِ وقدْ أمنَ مِنْ عذابِ اللهِ⁽¹⁾ .

وقالَ ثابتٌ البنانيُّ : دخلتُ المقابرَ ، فلمَّا قصدتُ الخروجَ منها ؛ فإذا بصوتِ قائلٍ يقولُ : يا ثابتُ ؛ لا يغرَّنَّكَ صموتُ أهلِها ، فكمْ مِنْ نفسٍ مغمومةٍ فيها⁽²⁾ .

ويُروىٰ أنَّ فاطمةَ بنتَ الحسينِ نظرَتْ إلىٰ جنازةِ زوجِها الحسنِ بنِ الحسنِ ، فغطَّتْ وجهَها وقالَتْ⁽³⁾ : [من الطويل]

وَكـانُـوا رَجـاءً ثُـمَّ أَمْسَـوْا رَزِيَّـةً لَقَدْ عَظُمَتْ تِلْكَ ٱلرَّزايا وَجَلَّتِ

وقيلَ : إنَّها ضربَتْ علىٰ قبرِهِ فسطاطاً واعتكفَتْ عليهِ سنةً ، فلمَّا مضتِ السَّنةُ.. قلعوا الفسطاطَ ودخلَتِ المدينةَ ، فسمعُوا صوتاً مِنْ جانبِ البقيعِ : هلْ وجدُوا ما فقدُوا ؟ فسمعُوا مِنَ الجانبِ الآخرِ : بل يئسُوا فانقلبُوا⁽⁴⁾ .

وقالَ أبو موسى التميميُّ : تُوفيَتِ امرأةُ الفرزدقِ ، فخرجَ في جنازتِها وجوهُ البصرةِ وفيهِمُ الحسنُ ، فقالَ لهُ الحسنُ : يا أبا فراسٍ ؛ ماذا أعددتَ لهـٰذا اليومِ ؟ فقالَ : شهادةُ أنْ لا إلـٰهَ إلاَّ اللهُ منذُ ستينَ سنةً ، فلمَّا دُفنَتْ..

---

(1) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/٢٦٩) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٥/٢٣٢) .

(2) حكاه الحافظ عبد الحق الإشبيلي في « العاقبة في ذكر الموت » (ص١٩٩) .

(3) البيت لسليمان بن قتة . انظر « التعازي والمراثي » (ص ٧٩) .

(4) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٧٠/١٩ ـ ٢٠) .

أقامَ الفرزدقُ علىٰ قبرِها فقالَ[1] : [من الطويل]

أَخافُ وَراءَ ٱلْقَبْرِ إِنْ لَمْ تُعافِنِي   أَشَدَّ مِنَ ٱلْقَبْرِ ٱلْتِهاباً وَأَضْيَقا
إِذَا جاءَنِي يَوْمَ ٱلْقِيامَةِ قائِدٌ   عَنِيفٌ وَسَوّاقٌ يَسُوقُ ٱلْفَرَزْدَقا
لَقَدْ خابَ مِنْ أَوْلادِ آدَمَ مَنْ مَشَى   إِلَى ٱلنّارِ مَغْلُولَ ٱلْقِلادَةِ أَزْرَقا

وقدْ أنشدوا في أهلِ القبورِ[2] : [من الكامل]

قِفْ بِٱلْقُبُورِ وَقُلْ عَلَىٰ ساحاتِها   مَنْ مِنْكُمُ ٱلْمَغْمُومُ فِي ظُلُماتِها
وَمَنِ ٱلْمُكَرَّمُ مِنْكُمُ فِي قَعْرِها   قَدْ ذاقَ بَرْدَ ٱلأَمْنِ مِنْ رَوْعاتِها
أَمَّا ٱلسُّكُونُ لِذِي ٱلْعُيُونِ فَواحِدٌ   لا يَسْتَبِينُ ٱلْفَضْلُ فِي دَرَجاتِها
لَوْ جاوَبُوكَ لأَخْبَرُوكَ بِأَلْسُنٍ   تَصِفُ ٱلْحَقائِقَ بَعْدُ مِنْ حالاتِها
أَمَّا ٱلْمُطِيعُ فَنازِلٌ فِي رَوْضَةٍ   يُفْضِي إِلَىٰ ما شاءَ مِنْ راحاتِها
وَٱلْمُجْرِمُ الطَّاغِي بِها مُتَقَلِّبٌ   فِي حُفْرَةٍ يَأْوِي إِلَىٰ حَيَّاتِها
وَعَقارِبٌ تَسْعَىٰ إِلَيْهِ فَرُوحُهُ   فِي شِدَّةِ التَّعْذِيبِ مِنْ لَدَغاتِها

ومرَّ داوودُ الطائيُّ على امرأةٍ تبكي علىٰ قبرٍ وهيَ تقولُ : [من المتقارب]

عَدِمْتُ ٱلْحَياةَ وَلا نِلْتُها   إِذا أَنْتَ فِي ٱلْقَبْرِ قَدْ أَلْحَدُوكا
فَكَيْفَ أَذُوقُ لَذِيذَ ٱلْكَرَى   وَأَنْتَ بِيُمْناكَ قَدْ وَسَّدُوكا

---

[1] ديوانه (٢/ ٩٠) .

[2] انظر « بستان الواعظين » (ص٢٧٥) .

ثمَّ قالَتْ : يا أبتاهُ(١) ؛ ليتَ شعري ! بأيِّ خدَّيكَ بدأَ الدُّودُ ؟! فصَعقَ داوودُ مكانَهُ وخرَّ مغشيّاً عليهِ(٢) .

وقالَ مالكُ بنُ دينارٍ : مررتُ بالمقبرةِ فانشأتُ أقولُ : [من المتقارب]

أَتَيْــتُ ٱلْقُبُــورَ فَنَــادَيْتُهَــا فَــأَيْــنَ ٱلْمُعَظَّــمُ وَٱلْمُحْتَقَــرْ
وَأَيْــنَ ٱلْمُــدِلُّ بِسُلْطَــانِــهِ وَأَيْــنَ ٱلْمُـزَكِّـي إِذَا مَـا افْتَخَـرْ

قالَ : فنُوديتُ مِنْ بينِهِم أسمعُ صوتاً ولا أرىٰ شخصاً وهوَ يقولُ : [من المتقارب]

تَفَــانَــوا جَمِيعــاً فَمَــا مُخْبِــرٌ وَمَــاتُــوا جَمِيعــاً وَمَـاتَ ٱلْخَبَـرْ
وَسَــارُوا إِلَــىٰ مَــالِــكٍ قَــاهِــرٍ عَــزِيــزٍ مُطَــاعٍ إِذَا مَــا أَمَــرْ
لَقَــدْ قلَّــدَ ٱلْقَــوْمَ أَعْمَــالَهُــمْ فَــإِمَّــا نَعِيــمٌ وَإِمَّــا سَقَــرْ
تَـرُوحُ وَتَغْـدُوا بَنَـاتُ ٱلثَّـرَىٰ فَتَمْحُـو مَحَاسِـنَ تِلْـكَ ٱلصُّـوَرْ
فَيَـا سَائِلِـي عَـنْ أُنَـاسٍ مَضَـوْا أَمَــا لَــكَ فِيمَــا تَــرَىٰ مُعْتَبَـرْ

قالَ : فرجعتُ وأنا باكٍ(٣) .

---

(١) في (ب ، ج) : (ابناه) .
(٢) انظر « عيون الأخبار » (٢/٣٠٢) ، والخبر حكاه الحافظ عبد الحق الإشبيلي في « العاقبة في ذكر الموت » (ص١٩٥) ، وأورد القشيري في « الرسالة » (ص٥٩) : أن سبب زهده أنه سمع نائحة تنوح وتقول :

بــأي خــدَّيــك تبــدى البلــى وأي عينيـــــك إذا ســـــالا

(٣) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (٥٨٨) ، وانظر « عيون الأخبار » (٢/٣٠٢ـ٣٠٣) .

أبيات وجدت مكتوبة على القبور

وُجِدَ مكتوباً علىٰ قبرٍ(١) :   [من الطويل]

تُناجِيكَ أَجْداثٌ وَهُنَّ سُكوتُ   وَسُكَّانُها تَحْتَ ٱلتُّرابِ خُفُوتُ
أَيا جامِعَ الدُّنْيا لِغَيْرِ بَلاغِهِ   لِمَنْ تَجْمَعُ ٱلدُّنْيا وَأَنْتَ تَمُوتُ

ووُجِدَ مكتوباً علىٰ قبرٍ آخرَ(٢) :   [من الطويل]

أَبا غانِمٍ أَمَّا ذُراكَ فَواسِعٌ   وَقَبْرُكَ مَعْمُورُ ٱلْجَوانِبِ مُحْكَمُ
وَما يَنْفَعُ ٱلْمَقْبُورَ عُمْرانُ قَبْرِهِ   إِذا كانَ فِيهِ جِسْمُهُ يَتَهَدَّمُ

وقالَ ابنُ السماكِ : مررتُ بالمقابرِ ؛ فإذا علىٰ قبرٍ مكتوبٌ(٣) :   [من الوافر]

يَمُرُّ أَقارِبِي جَنَباتِ قَبْرِي   كَأَنَّ أَقارِبِي لَمْ يَعْرِفُونِي
ذَوُو ٱلْمِيراثِ يَقْتَسِمُونَ مالِي   وَما يَأْلُونَ أَنْ جَحَدُوا دُيُونِي
وَقَدْ أَخَذُوا سِهامَهُمُ وَعاشُوا   فَيا للهِ أَسْرَعَ ما نَسُونِي

وَوُجِدَ علىٰ قبرٍ مكتوباً(٤) :   [من البسيط]

إِنَّ ٱلْحَبِيبَ مِنَ ٱلأَحْبابِ مُخْتَلَسٌ   لا يَمْنَعُ ٱلْمَوْتَ بَوّابٌ وَلا حَرَسُ

---

(١) أوردها الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (٩١٤) .

(٢) البيتان لأبي العتاهية في « ديوانه » (ص ٦٣٥) .

(٣) ذكرها ابن أبي الدنيا في « القبور » . « إتحاف » (١٠/٣٥٦) .

(٤) ذكرها ابن أبي الدنيا في « القبور » . « إتحاف » (١٠/٣٥٦ ـ ٣٥٧) .

فَكَيْفَ تَفْرَحُ بِٱلدُّنْيا وَلَذَّتِها   يا مَنْ يُعَدُّ عَلَيْهِ ٱللَّفْظُ وَٱلنَّفَسُ
أَصْبَحْتَ يا غَافِلاً فِي ٱلنَّقْصِ مُنْغَمِساً   وَأَنْتَ دَهْرَكَ فِي اللَّذاتِ مُنْغَمِسُ
لا يَرْحَمُ ٱلْمَوْتُ ذَا جَهْلٍ لِغِرَّتِهِ   وَلا الَّذي كانَ مِنْهُ ٱلْعِلْمُ يُقْتَبَسُ
كَمْ أَخْرَسَ ٱلْمَوْتُ فِي قَبْرٍ وَقَفْتَ بِهِ   عَنِ ٱلْجَوابِ لِساناً ما بِهِ خَرَسُ
قَدْ كانَ قَصْرُكَ مَعْمُوراً لَهُ شَرَفٌ   فَقَبْرُكَ ٱلْيَوْمَ فِي ٱلْأَجْداثِ مُنْدَرِسُ

ووُجِدَ علىٰ قبرٍ مكتوباً :   [من الطويل]

فَأَضْحَوْا رَمِيماً فِي ٱلتُّرابِ وَعُطِّلَتْ   مَجالِسُ مِنْهُمْ أَقْفَرَتْ وَمَقاصِرُ
وحَلُّوا بِدارٍ لا تَزاوُرَ بَيْنَهُمْ   وَكَيْفَ لِسُكّانِ ٱلْقُبُورِ تَزاوُرُ
فَما إِنْ تَرَىٰ أَجْداثَهُمْ قَدْ تَوَوْا بِها   مُشَحَّطَةً تَسْفِي عَلَيْها ٱلْأَعاصِرُ
فَهُمْ فِي بُطُونِ ٱلْأَرْضِ بَعْدَ ظُهُورِها   مَحاسِنُهُمْ فِيها بَوالٍ دَوائِرُ

ووُجِدَ علىٰ قبرٍ آخرَ مكتوباً(١) :   [من الوافر]

وَقَفْتُ عَلَى ٱلأَحِبَّةِ حِينَ صُفَّتْ   قُبُورُهُمُ كَأَفْراسِ ٱلرِّهانِ
فَلَمَّا أَنْ بَكَيْتُ وَفاضَ دَمْعِي   رَأَتْ عَيْناي بَيْنَهُمُ مَكانِي

ووُجِدَ علىٰ قبرِ طبيبٍ مكتوباً(٢) :   [من السريع]

قَدْ قُلْتُ لَمّا قالَ لي قائِلٌ   قَدْ صارَ بُقْراطُ إِلىٰ رَمْسِهِ

---

(١) ذكرها الحافظ عبد الحق الإشبيلي في « العاقبة في ذكر الموت » (ص٢٠٥) .

(٢) الأبيات لمحمود الوراق في « ديوانه » (ص ١٣٦) ، والخبر أورده ابن أبي الدنيا في « القبور » . « إتحاف » (١٠/٣٥٧) .

فَـأَيْـنَ مـا يُـوصَـفُ مِـنْ طِبِّـهِ   وَحَـذْقِـهِ فِـي ٱلْمـاءِ مَـعَ جَسِّـهِ
هَيْهـاتَ لا يَـدْفَـعُ عَـنْ غَيْـرِهِ   مَـنْ كـانَ لا يَـدْفَـعُ عَـنْ نَفْسِـهِ

ووُجِدَ علىٰ قبرٍ آخرَ مكتوباً[1] : [من المنسرح]

يـا أَيُّهـا ٱلنَّـاسُ كـانَ لِـي أَمَـلٌ   قَصَّـرَ بِـي عَـنْ بُلُـوغِـهِ ٱلأَجَـلُ
فَلْيَتَّـــقِ ٱللهَ رَبَّـــهُ رَجُـــلٌ   أَمْكَنَـهُ فِـي حَيـاتِـهِ ٱلْعَمَـلُ
ما أَنا وَحْدِي نُقِلْتُ حَيْثُ تَرَى   كُـــلٌّ إِلَـــىٰ مِثْلِـــهِ سَيَنْتَقِـــلُ

فهٰذهِ أبياتٌ كُتِبَتْ على القبورِ ؛ لتقصيرِ سكَّانِها عنِ الاعتبارِ قبلَ الموتِ ، والبصيرُ : هوَ الذي ينظرُ إلىٰ قبرِ غيرِهِ فيرىٰ مكانَهُ بينَ أظهرِهم ، فيستعدُّ للحوقِ بهِمْ ، ويعلمُ أنَّهم لا يبرحونَ مِنْ مكانِهم ما لمْ يلحقْ بهِمْ ، وليتحقَّقْ أنَّهُ لوْ عُرِضَ عليهِمْ يومٌ واحدٌ مِنْ أيامِ عمرِهِ الذي هوَ مضيِّعٌ لهُ . . لكانَ ذلكَ أحبَّ إليهِمْ مِنَ الدنيا بحذافيرِها ؛ لأَنَّهُمْ عرفوا قدرَ الأعمارِ[2] ، وانكشفَتْ لهُمْ حقائقُ الأمورِ ، فإنَّما حسرتُهُم على يومٍ مِنَ العمرِ ؛ ليتداركَ المقصِّرُ بهِ تقصيرَهُ فيتخلَّصَ مِنَ العقابِ ، وليستزيدَ الموفَّقُ بهِ رتبتَهُ فيتضاعفَ لهُ الثوابُ ؛ فإنَّهُمْ إنَّما عرفوا قدرَ العمرِ بعدَ انقطاعِهِ ، فحسرتُهُم علىٰ ساعةٍ مِنَ الحياةِ وأنتَ قادرٌ علىٰ تلكَ الساعةِ ، ولعلكَ تقدرُ علىٰ

---

[1] انظر « بهجة المجالس » (١/ ١٥٤) والخبر حكاه الحافظ عبد الحق الإشبيلي في « العاقبة في ذكر الموت » (ص٢٠٥) . وانظر « وفيات الأعيان » (٥/ ١٧٣) .

[2] في النسخ : (الأعمال) بدل (الأعمار) ، والمثبت من (ق) .

أمثالِها ، ثمَّ أنتَ مضيِّعٌ لها ، فوطِّنْ نفسَكَ على التحسُّرِ علىٰ تضييعِها عندَ خروجِ الأمرِ مِن الاختيارِ إنْ لمْ تأخذْ نصيبَكَ مِنْ ساعتِكَ علىٰ سبيلِ الابتدارِ ، فقدْ قالَ بعضُ الصالحينَ : رأيتُ أخاً لي في اللهِ فيما يرى النائمُ ، فقلتُ : يا فلانُ ؛ عشتَ ؟ الحمدُ للهِ ربِّ العالمينَ ، قالَ : لأَنْ أقدرَ علىٰ أَنْ أقولَها ـ يعني : الحمدُ للهِ ربِّ العالمينَ ـ أحبُّ إليَّ مِنَ الدنيا وما فيها ، ثمَّ قال : ألمْ ترَ حيثُ كانوا يدفنوني ؟! فإنَّ فلاناً قدْ قامَ فصلَّىٰ ركعتينِ ؛ لأَنْ أكونَ أقدرُ علىٰ أَنْ أصليَهُما . . أحبُّ إليَّ مِنَ الدنيا وما فيها(١) .

* * *

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٤/١٧١) ، والبيهقي في « الشعب » (٨٨٦٥) ، وابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٦٥٧٣) .

BÜYÜKLERİN MEZAR BAŞINDAKİ SÖZLERİ

Dahhak (r.a.) Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e, "İnsanların en zâhidi kimdir?" diye sorduğunda Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Kabri ve kabirde çürümeyi unutmayan, dünyanın fuzûlî zînetlerini terkeden, bakîyi fâni üzerine tercih eden, yarınını düşünmeyen ve kendisini ölülerden sayandır."*[74] buyurmuştur.

Hz. Ali'ye "Ne oluyor, mezarlara komşu oldun?" dediklerinde o: "Onlar sizden çok iyi komşulardır. Çünkü onlar dilleri ile dünyalıktan bahsetmezler. Kendi dilleri ile âhireti anlatır dururlar." dedi. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Mezarlıktan daha fecî bir manzara görmedim."*[75] buyurdu.

Hz. Ömer de Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ile bir mezarlığa uğradık. Bir mezarın başında durdu. Kendisine en yakın ben bulunuyordum. Ağladı, hepimiz de ağladık. Bize:

"Niye ağlıyorsunuz?" diye sordu. Biz:

"Sen ağladın, biz de ağladık." dedik. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Bu, benim annem Âmine'nin mezarıdır. Ziyâreti için Rabbimden izin istedim, izin verdi. Mağfiret edilmesi için duâ etmeye izin istedim, verilmedi. Bu yüzden ağladım."[76] buyurdu.

Hz. Osman, uğradığı mezar başında ağlar ve sakalı ıslanırdı. Kendisine "Cennet ve cehennem anıldığı vakit ağlamazsın da, mezar başında niye ağlarsın?" dediklerinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Kabir, âhiret yolunun ilk konak yeridir, insan orada kurtarırsa ondan sonrası kolaydır, kurtaramazsa ondan sonrası daha zordur."*[77] buyurduğu için ağlarım, dedi.

---

[74] Yukarıda metin olarak geçmiştir.

[75] Sohbet âdabında metin olarak geçmiştir.

[76] Sohbet âdabında geçmiştir.

Amr b. Âs (r.a.) bir defa bir mezarlıktan geçerken kabristana baktı, atından indi ve orada iki rekât namaz kıldı. Kendisine: "Böyle bir âdetin yoktu, neden böyle yaptın?" diyenlere, "*Kabristandakiler ile mezar arasındaki macerayı hatırladım da hiç olmazsa iki rekât namaz ile Allah'a yaklaşayım dedim.*" dedi.

Mücâhid diyor ki: "Ölen insan ile ilk konuşan mezardır. Mezarı kendisine: "Ben, kurt, böcek yeriyim. Ben yalnızlık yeriyim. Ben, garip ve karanlık bir yerim. İşte benim sana söyleyeceklerim bunlardır. Sana bunları hazırladım. Sen bana ve benim için ne hazırladın?" der.

Ebû Zer (r.a.) de: "En yoksul günümü size bildireyim mi? En fakir günüm, mezara konduğum gündür." dedi.

Ebû'd-Derdâ (r.a.) vaktinin çoğunu mezarlıkta geçirirdi. Sebebini soranlara, "Öyle kimselerle düşüp kalkıyorum ki, onlar hep bana âhireti hatırlatır. Yanlarından ayrıldığım vakitte de beni çekiştirmezler." dedi.

Câfer b. Muhammed de gece vakti mezarlığa uğrar, onlara selâm verir ve: "Size ne oluyor ki sözlerime cevap vermiyorsunuz?" derdi. Sonra da kendi kendine: "Vallahi, onlarla cevap vermeleri arasında büyük engel vardır. Ben de yakında onlar gibi olacağım." der ve sabaha kadar orada namaz kılardı.

Ömer b. Abdülazîz de arkadaşlarından birisine: "Geçtiğimiz gece ölüleri düşündüm. Üç günlük bir ölüyü mezarında görsen, ne kadar samimî dostun olsa da ondan nefret edersin. Orada dolaşan kurt ve böcekleri, akan irinleri, pis kokusu arasında kurtların kendisini nasıl parçaladığını, kefeninin bozulup vücudunun pis hale geldiğini görüp kendisinden nefret ederdin." dedi. Ve hemen bayılıp düştü.

---

[77] Tirmizî, rivâyet etti: hasendir, dedi. İbn Mâce de rivâyet etmiştir. Hâkim de sahih okluğunu söyledi. Metin olarak yukarıda geçmiştir.

Yezîd er-Rakkâşî de: "Ey mezarlarında yalnız kalıp ameliyle yerin içinde ünsiyet edenler, ne olaydı hangi amelenizle müjdelendiğinizi ve hangi kardeşlerinize gıpta ettiğinizi bilseydim." dedi. Sonra öyle ağladı ki, ağlamasından sarığının ucu ıslandı. Sonra da: "Vallahi, iyi amellerle müjdelendi. Allah'a ibâdette birbirine yardımcı olanlara gıpta etti." dedi.

Hâtem el-Esamm da bir mezarlığa uğrayıp oradakilere duâ etmeyen ve kendini düşünmeyen, hem kendine, hem de oradakilere ihânet etmiş sayılır, dedi.

Âbidlerden Ebû Bekir de: "Âh anneciğim, keşke beni doğurmasaydın. Çünkü oğlun uzun müddet mezarda tevkif edildikten sonra, uzun yola çıkacaktır." dedi.

Yahya b. Muaz Râzî de: "Âdemoğlu, Rabbin seni cennete dâvet ediyor. Hangi yönden O'na icâbet edeceğine bak. Eğer dünyadan O'na icâbet eder ve yolculukla meşgul olursan cennete girersin. Eğer mezarında bu dâvete icâbet etmek istersen, cennete giremezsin.

Hasan b. Sâlih mezarlığa uğradığı vakit: "Dışın güzel amma bütün zorluklar içindedir." derdi.

Atâ-i Süllemî gece olduğu vakit: "Ey kabir ahâlisi, öldünüz; vay ölüm vay, amelinizi gördünüz, vay ameliniz vay, yârın da Atâ sizinledir." sözünü tekrâr ederek sabahleyin oradan ayrılırdı.

Süfyan diyor: "Mezarı çok anan, onu cennet bahçelerinden bir bahçe bulur. Onu unutan ise, sonunda orayı cehennem çukurlarından bir çukur bulur."

Rebi' b. Haysem, evinde bir mezar kazdı. Kalbi katılaştığı vakit oraya girer, bir müddet yatar, sonra:

رَبِّ ارْجِعُونِ لَعَلّ۪ي اَعْمَلُ صَالِحاً ف۪يمَا تَرَكْتُ

"Rabbim beni geri gönder, tâ ki ben zâyi ettiğim (ömrüm) **mukabilinde iyi amelde bulunayım."** (Mü'minûn suresi, 23/99-100) âyetini tekrar tekrar okuduktan sonra, "Ey Rebî, işte geri çevrildin, hadi amel et bakalım." derdi.

Ahmed b. Harb de şöyle diyor: "Yeryüzü, karyola ve döşeğini süsleyip uykuya yatan adama şaşar ve "Ey adam, aramızda hiç bir perde olmadan uzun müddet benim içimde yatacağını düşünmez misin?" der.

Meymûn b. Mihran anlatıyor: "**Ömer b. Abdülazîz** ile mezarlığa doğru gittik. Mezarları görünce ağladı. Sonra bana dönerek: "Ey Meymûn, bunlar atalarımın mezarlarıdır. Sanki dünyaya hiç karışmamışlar gibidir. Baksana nasıl toprak altında kaldılar ve mezarları eskidi, bedenlerini kurt ve böcekler yedi bitirdi." dedi. Sonra tekrar ağladı: "Vallahi, şu mezara girip de azaptan emin olan kimseden daha büyük in'âm edilmiş bir kimse düşünemem." dedi."

Sâbit el-Bennânî de şöyle anlatıyor: "Bir defa bir mezarlığa girmiştim. Çıkmak istediğim zaman ardımdan bir ses, "Ey Sâbit, onların susması seni aldatmasın, onların arasında nice üzüntülü kimseler vardır." dedi.

Rivâyete göre Hz. Hüseyin'in kızı Fâtıma, kocası Hasan'ın oğlu

Hasan'ın cenâzesine bakarak yüzünü yoldu ve "Ümid içinde yaşarken felâket ve musibet içinde akşamladılar. O musibetler hem büyüdü, hem de çoğaldı." dedi.

Denildi ki kocasının mezarı üzerinde çadır kurdu ve bir yıl orada kaldı. Bir yıl sonra çadırı söktü ve kendisini şehre götürdüler. Bu sırada mezarlıktan: "Aradığınızı buldunuz mu?" diye bir ses geldi. Öte taraftan da: "Hayır, ümitlerini kesti ve geri döndü." denildi.

Ebû Mûsâ et-Teymî de: "Firezdek'in ailesi öldü. Basra'nın ileri gelenleri cenâze merâsimine katıldı. Aralarında Hasan-ı Basrî de vardı. Hasan-ı Basrî Firezdek'e:

"Bugün için ne gibi hazırlıkta bulundun?" diye sordu. O da:

"Altmış senedir kelime-i şehâdete devam ediyorum." dedi. Kadın defnedildikten sonra Firezdek mezarı başında:

"Sen beni korumazsan, ben ölümün ötesindeki darlık ve yanmaktan daha çok korkarım."

"Kıyamet günü sert yedici gelir, şiddetle beni cehenneme çekerse hâlim nice olur?"

"Ademoğullarından kelepçeli ve yüzü kara olarak cehenneme sevk edilenler hüsrandadır." dedi.

Yine ölüler hakkında:

"Mezarlıkta dur ve onlara sor; sizden zulmetlere dalmış kimdir?" "Bulunduğu mezarda ikrâm edilip de kurttan emniyet huzurunu tadan kimdir?"

"Göz sâhipleri için duruş aynıdır, dereceler arasında göze bir fark çarpmamaktadır."

"Ancak senin bu soruna cevap verirlerse, ayrılıklarını bildiren durumlarını dilleri ile haber verirler."

"İtâat edenler bahçelere girer, orada ağaçların gölgelerinde istirahat ederler."

"Fakat mücrim ve günahkârlar da kendi çukurlarında zehirli yılanlarla uğraşıp dururlar."

"Manevî akrepler onları zehirler ve azaplarının ıstırabını çekerler."

Dâvud-ı Tâî de, mezar başında ağlayarak şu beyitleri söyleyen bir kadına uğradı. Kadın:

"Seni mezarına koyup kapattılar. Sen hayatını kaybettin. Sen, bağlı ve kapalı olduğun halde ben hayatın zevkine nasıl varırım?" dedi. Sonra da: "Âh evlâdım, ne olaydı, kurt ve böceklerin hangi gül yanağından yemeye başladığını bilseydim?" deyince, Dâvud-ı Tâî bir nâra atarak bayılıp düştü.

Mâlik b. Dînar da: "Bir mezarlığa uğradım ve şöyle bir şiir söyledim" diyor;

"Mezarlığa uğradım ve onlara, "Nerede büyükleriniz ve hakîrleriniz?"

"Nerede o saltanatıyla böbürlenip serveti ile övünenler?"

Bu sırada aralarından, kendisini görmediğim ve fakat duyduğum bir ses bana:

"Hepsi yok oldu, haber veren de yok, hepsi öldü, muhbir de yok"

"Yerden çıkan pınarlar arasında sabahlar ve akşamlarsın. Hâlbuki o güzel sûretler mahvolur."

"Ey geçmiş insanlardan soran! Gördüklerin içerisinde senin için

ibret alacak bir şey yok mudur?" dedi ve ben de ağlayarak geri döndüm."

BÂZI MEZAR TAŞLARINDA YAZILI BEYİTLER

Bir mezar taşında:

"Mezarlar sana sesleniyor; hâlbuki onlar dilsiz ve sâkinleri yer altında sessizdir. Ey ulaşamadığı dünyayı toplayan, acaba bunu kimin için topluyorsun? Hâlbuki sen de öleceksin."

Başka bir mezar taşında:

"Ey geniş servet sâhibi! Mezarı mükemmel ve muhkem yapılmış insan, içinde cismi harap olan bir mezarın sağlamlığından sâhibine bir fayda yoktur."

İbn Semmâk diyor ki, kabristana uğradım, bir mezar taşında:

"Yakınlarım beni hiç bilmez gibi mezarımın etrafında dönüp dururlar"

"Mirasçılarım malımı böler, fakat borcumu ödemez ve ona önem vermezler."

"Herkes hakkını alır afiyetle yer, bana bakmazlar. Aman Allahım, ne çabuk da beni unuturlar."

Başka bir mezarda da şöyle yazılıdır:

"Dost, dostlardan kaçmıştır. Ölüme ne kapıcı, ne de koruyucu engel olamaz."

"Söz ve nefesleri sayılı olan insan, dünya ile nasıl ferahlanırsın?" "Ey gafil insan, noksanlıklar içinde sabahlarsın. Ömrün boyunca zevklerine dalar durursun."

"Ölüm, apaçık meydanda olduğu için, onu hatırlamayanlara merhamet etmez. İlim kendisinden alınana da merhamet etmez."
"Ölümün, nice dili olan insanları dilsiz hâle getirdiğini görüyorsun."

"Oturduğun evin mâmur, süslü fakat mezarın, mezarlıkta kaybolmuştur."

Başka bir mezarda:

"Yarışa hazırlanan atların saf tutmaları gibi, mezarları sıralanmış olan ahbaplarımın mezarları önünde dururum."

"Ağlayıp göz yaşlarımı akıttığım vakit, gözlerim beni de onların arasında gördü." diye yazılmıştır.

Bir doktorun mezar taşında şöyle yazılıdır:

"Lokman'ın da mezarına intikal ettiğini bana söyledikleri vakit dedim ki:

"Hani onun tıptaki mevkii ve bu husustaki hazâkati?"

"Kendini ölümden kurtaramayan, başkasını nasıl kurtarabilir?"

Başka bir mezarda:

"Ey insanlar, benim çok kuruntularım vardı, fakat ömrüm yetmedi."

"Sağlığında amel imkânlarını bulan, Allah'tan korksun da amel etsin"

"Gördüğünüz gibi buraya yalnız ben gelmiş değilim, hepiniz de buraya geleceksiniz." diye yazılı idi.

Bütün bunlar, ölüm gelmeden amelinde kusur edip günlerini gafletle geçirenlerin mezarlarında yazılan beyitlerdir. Aklı başında olan, başkasının mezarına baktığı vakit, kendi yerini görür, ona göre hazırlanır ve kendisi gitmeden onların yerlerinden kımıldamayacaklarını bilir. Oradakilere bir günlük hayat vermek, onlar için bütün dünyadan hayırlıdır.

Çünkü onlar amelin değerini bildi ve işin içyüzünü anladılar. Onların hasreti bir nebze olsun günahlarına tövbe edip azaptan kurtulmak ve yapacakları sevap ile derecelerini yükseltmektir. Onlar, ömürlerinin kıymetini öldükten sonra bildiler. Bütün hasretleri bir saatlik hayatadır. Hâlbuki o saat senin elindedir. Sen onun, yapmak isteyip yapamadığı her ameli yapabilecek durumda iken fırsatını değerlendirmiyorsun. İş işten geçtikten sonraki çekeceğin hasreti düşün.

Sâlihlerden birisi, kardeşliklerinden ölen birisini rüyasında görmüş ve:

“Elhamdülillâh, rahatsın.” demiş. Adam:

“O senin dediğin, “Elhamdülillâhi rabbil âlemîn.” sözünü burada söyleyebilsek, bizim için bütün dünyadan hayırlı idi. Beni nasıl toprak arasına sıkıştırdıklarını görüyorsun. Hayatta olan falan adam gibi ben de dirilip iki rekât namaz kılabilsem daha ne isterdim.” dedi.

بيان أقاويلهم عند موت الولد

حقٌّ علىٰ مَنْ ماتَ ولدُهُ أوْ قريبٌ مِنْ أقاربِهِ أنْ ينزلَهُ في تقدُّمِهِ عليهِ في الموتِ منزلةَ ما لوْ كانا في سفرٍ فسبقَهُ ولدُهُ إلى البلدِ الذي هوَ مستقرُّهُ ووطنُهُ ؛ فإنَّهُ لا يعظمُ عليهِ تأسُّفُهُ ، لعلمِهِ أنَّهُ لاحقٌ بهِ على القربِ وليسَ بينَهُما إلاَّ تقدُّمٌ وتأخُّرٌ ، وهـٰكذا الموتُ ؛ فإنَّ معناهُ السَّبقُ إلى الوطنِ إلىٰ أنْ يلحقَ المتأخِّرُ ، وإذا اعتقدَ هـٰذا . . قلَّ جزعُهُ وحزنُهُ ، لا سيَّما وقدْ وردَ في موتِ الولدِ مِنَ الثوابِ ما يُعزَّىٰ بهِ كلُّ مصابٍ .

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لأَنْ أقدمَ سقطاً . . أحبُّ إليَّ مِنْ أن أخلِّفَ مئةَ فارسٍ كلُّهم يقاتلُ في سبيلِ اللهِ »[1] وإنَّما ذكرَ السقطَ تنبيهاً بالأدنىٰ على الأعلىٰ ، وإلاَّ . . فالثَّوابُ علىٰ قدرِ محلِّ الولدِ مِنَ القلبِ .

وقالَ زيدُ بنُ أسلمَ : (تُوفِّيَ ابنٌ لداوودَ عليهِ السَّلامُ ، فحزنَ عليهِ حزناً شديداً ، فقيلَ لهُ : ما كانَ عدلُهُ عندَكَ ؟ قالَ : ملءُ الأرضِ ذهباً ، قيلَ لهُ : فإنَّ لكَ مِنَ الأجرِ في الآخرةِ مثلَ ذلكَ)[2] .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يموتُ لأحدٍ مِنَ المسلمينَ ثلاثةٌ مِنَ الولدِ فيحتسبُهُم إلاَّ كانوا لهُ جُنَّةً مِنَ النَّارِ » فقالتِ امرأةٌ عندَ

---

(١) رواه البيهقي في « الشعب » (٩٣٠٢) مرسلاً ، وابن ماجه (١٦٠٧) .

(٢) رواه عبد الرزاق في « مصنفه » (٢٠١٤١) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٣٠٨) .

رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : أوِ اثنانِ ؟ قالَ : « أوِ اثنانِ »(١) .

ولْيخلصِ الوالدُ الدُّعاءَ لولدِهِ عندَ الموتِ ؛ فإنَّهُ أرجىٰ دعاءٍ وأقربُهُ إلى الإجابةِ .

وقفَ محمَّدُ بنُ سليمانَ علىٰ قبرِ ولدِهِ فقال : اللهمَّ ؛ إنِّي أصبحتُ أرجوكَ لهُ ، وأخافُكَ عليهِ ، فحقِّقْ رجائي وآمنْ خوفي(٢) .

ووقفَ أبو سنانٍ علىٰ قبرِ ابنِهِ فقالَ : اللهمَّ ؛ إنِّي قدْ غفرتُ لهُ ما وجبَ لي عليهِ ، فاغفرْ لهُ ما وجبَ لكَ عليهِ ؛ فإنَّكَ أجودُ وأكرمُ(٣) .

ووقفَ أعرابيٌّ علىٰ قبرِ ابنِهِ فقال : اللهمَّ ؛ إنِّي قدْ وهبتُ لهُ ما قصَّرَ فيه مِنْ برِّي ، فهبْ له ما قصَّرَ فيهِ مِنْ طاعتِكَ(٤) .

ولمَّا ماتَ ذرُّ بنُ عمرَ بنِ ذرٍّ .. قامَ أبوه عمرُ بنُ ذرٍّ بعدَ ما وُضعَ في لحدِهِ فقالَ : يا ذرُّ ؛ لقدْ شغلَنَا الحزنُ لكَ عَنِ الحزنِ عليكَ ، فليتَ شعري ! ماذا قلتَ وماذا قيلَ لكَ ؟! ثمَّ قالَ : اللهمَّ ؛ إنَّ هـٰذا ذرٌّ متَّعتَني به ما متَّعتَني ، ووفيتَهُ أجلَهُ ورزقَهُ ولم تظلِمْهُ ، اللهمَّ ؛ وقدْ كنتَ ألزمتَهُ طاعتَكَ وطاعتِي ، اللهمَّ ؛ وما وعدتَني عليهِ مِنَ الأجرِ في مصيبتي .. فقدْ

---

(١) رواه البخاري (١٢٥٠) ، ومسلم (٢٦٣٤) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « القبور » . « إتحاف » (١٠/ ٣٥٩) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « القبور » . « إتحاف » (١٠/ ٣٦٠) .

(٤) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (٢٣٣٢) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٧٠٣) .

وهبتُ لهُ ذلكَ ، فهبْ لي عذابَهُ ولا تعذِّبْهُ ، فأبكى الناسَ ، ثمَّ قالَ عندَ انصرافِهِ : ما علينا بعدَكَ مِنْ خصاصةٍ يا ذرُّ ، وما بنا إلىٰ إنسانٍ معَ اللهِ حاجةٌ ؛ فلقدْ مضينا وتركناكَ ، ولو أقمنا . . ما نفعناكَ(١) .

ونظرَ رجلٌ إلى امرأةٍ بالبصرةِ فقالَ : ما رأيتُ مثلَ هـٰذهِ النضارةِ ، وما ذاكَ إلاَّ مِنْ قلَّةِ الحزنِ ، فقالَتْ : يا عبدَ اللهِ ؛ إنِّي لفي حزنٍ ما يشركُني فيهِ أحدٌ ، قالَ : وكيفَ ؟! قالَتْ : إنَّ زوجي ذبحَ شاةً في يومِ الأضحىٰ ، وكانَ لي صبيَّانِ مليحانِ يلعبانِ ، فقالَ أكبرُهُما للآخَرِ : أتريدُ أنْ أريَكَ كيفَ ذبحَ أبي الشاةَ ؟ قالَ : نعمْ ، فأخذَهُ وذبحَهُ ، فما شعرنا بهِ إلاَّ متشحِّطاً في دمِهِ ، فلمَّا ارتفعَ الصُّراخُ . . هربَ الغلامُ فلجأَ إلىٰ جبلٍ ، فرهقَهُ ذئبٌ فأكلَهُ ، وخرجَ أبوه يطلبُهُ فماتَ عطشاً مِنْ شدَّةِ الحرِّ ، قالَتْ : فأفردَني الدهرُ كما ترىٰ(٢) .

فأمثالُ هـٰذهِ المصائبِ ينبغي أنْ تُذكرَ عندَ موتِ الأولادِ ليُسلَّىٰ بها عَنْ شدةِ الجزعِ ، فما مِنْ مصيبةٍ إلاَّ ويُتصورُ ما هو أعظمُ منها ، وما يدفعُهُ اللهُ تعالىٰ في كلِّ حالٍ . . فهوَ الأكثرُ .

* * *

---

(١) حكاه الحافظ عبد الحق الإشبيلي في « العاقبة في ذكر الموت » (ص١٥٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١٠٨/٥) بنحوه .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « العزاء » . « إتحاف » (١٠/ ٣٦٠) .

ÇOCUKLARI ÖLÜNCE SÖYLEDİKLERİ SÖZLER

Yakınlarından veya çocuklarından birisi öldüğü vakit hayatta olana düşen vazife, "Zâten yolculuk halindeyiz. O bizden daha evvel davrandı ve gideceğimiz yere gitti. Biz de yakında gideceğiz." diyerek üzülmemektir. Çünkü o da mutlak oraya gidecektir. Aradaki fark, öne geçmek ve sona kalmaktan başka bir şey değildir. Buna inanan kimsenin elbette feryâd ü figanı azalır. Özellikle kendisinden önce ölen çocuğu için alacağı mükâfatı düşünen, buna feryâd ederek üzülmez. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَأَنْ أُقَدِّمَ سَقْطًا أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أُخَلِّفَ مِائَةَ فَارِسٍ كُلُّهُمْ
يُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ

"Düşük bir çocuğumu öne geçirmem, benim için Allah uğrunda savaşan, bin atlı askeri geride bırakmaktan daha sevimlidir."[78] buyurmuştur.

Burada "Düşük" demesi, aşağıdan yukarıya tembih içindir. Yâni düşük böyle olursa, eksiksiz doğmuş bir çocuğun ölmesi, şüphesiz daha önemlidir.

Zeyd b. Erkam (r.a.) rivâyet ediyor: "Dâvud aleyhisselâmın bir çocuğu ölmüş. Dâvud aleyhisselâm buna son derece üzülmüş. Bunun üzerine kendisine:

"Bu çocuk senin nazarında ne kadar kıymetli idi?" diye sorulmuş. O da:

---

[78] İbn Mâce, "Bir süvari asker" şeklinde rivâyet etmiştir.

"Yer doluşunca altın." dedi. Kendisine:

"İşte sana bunun kadar mükâfat âhirette verilecektir." dendi."

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Kimin üç çocuğu ölür ve alacağı mükâfatı hesap ederek sabrederse, onlar ona cehennemden perde olurlar."* buyurdu.

Kadının biri: "Ey Allah'ın Resûlü, iki çocuğu ölürse yine aynı mıdır?" diye sorunca Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"İki çocuğu ölürse de."[79] buyurdu.

Çocuğu ölen anne ve babaya düşen vazife, onlara duâ etmektir. Çünkü anne ve babanın çocukları hakkındaki duâları daha çok kabule şâyândır.

Muhammed b. Süleyman, oğlunun mezarı başında durdu ve: "Allahım, ben oğlum için senin azâbından korkar ve ona senin rahmetini umarım. Beni, korktuğumdan emîn kıl ve umduğuma ulaştır." dedi.

Ebû Sinan da oğlunun mezarı başında durarak: "Allahım, oğlumun bana karşı işlediği bütün kusurlarını bağışladım. Sen de sana karşı olan vazifedeki kusurlarını bağışla. Zîra sen, herkesten keremli ve cömertsin." dedi.

Bedevînin biri de oğlunun mezarı başında durarak: "Allahım! Oğlumun bana karşı işlediği bütün kusurlarını bağışladım. Sen de sana karşı olan bütün kusurlarını bağışla." dedi.

Zerr'in oğlu Ömer'in oğlu Zerr öldüğü vakit, babası Ömer onu lahde yerleştirdikten sonra: "Ey Zerr, senin için olan acımız, senin üzerine olan yâni seni kaybettiğimiz için olan acımızı bize unutturdu. Acaba şu anda sana ne soruldu? Ve sen ne cevap verdin?" dedi ve devamla: "Allahım, bu sana gelen oğlum Zerr'dir. Onu yaşattığın kadar yaşattın, ömrünü ve rızkını takdir ettin. Ona asla zulmetmedin. Ben de elimden geldiği kadar sana ve bana itâat etmesini temîne çalıştım. Allahım, onun ölümünden duyduğum acıdan, bana va'd ettiğin mükâfatı, ben ona hîbe ettim. Sen de onun azâbını bana bağışla. Oğlumu azâb etme." dedi ve oradakileri ağlattı.

---

[79] Nikâh bölümünde geçmiştir.

İşi bitip mezardan ayrılırken, mezardaki oğluna hitâben: "Ey Zerr, artık senden sonra bizim bir ihtiyacımız kalmadı. Allah ile beraber başka hiç bir insana ihtiyacımız yoktur. Şimdi seni burada bırakıp gidiyoruz. Yanında kalsak da sana bir fayda sağlayamayız." dedi.

Adamın biri Basra'da çok güzel yüzlü bir kadın gördü. Kadına:

"Ben bu kadar güzellik görmedim. Bu güzellik, mutlaka senin üzüntüsüzlüğündendir." dedi. Kadın:

"Dünyada kimsede olmayan keder bende vardır." dedi. Adam:

"O nedir?" deyince kadın:

"Kocam ve sevimli iki güzel çocuğum vardı. Huzur içinde idik. Kocam kurban kesti. Bunu gören büyük oğlum, babasının nasıl kurban kestiğini küçük kardeşine de göstermek için onu yatırıp kesti. Öldüğünü görünce, korkusundan dağa kaçtı. Kocam onu aramaya gitti. Çocuğumu kurt yedi. kocam da dağda susuzluktan öldü. İşte bu dertler içinde Allahu Teâlâ bu güzelliği bana verdi." dedi.

İşte, çocuk öldüğü vakit bu gibi daha önemlilerini düşünerek insan kendisini tesellî etmelidir. Çünkü her felâketin daha büyüğü vardır. Onu düşünerek insan kendini tesellî edebilir.

بيان زيارة القبور والدعاء للميت وما يتعلق به

زيارةُ القبورِ مستحبَّةٌ على الجملةِ للتذكرِ والاعتبارِ ، وزيارةُ قبورِ الصالحينَ مستحبةٌ لأجلِ التبرُّكِ معَ الاعتبارِ .

وقدْ كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ نهىٰ عنْ زيارةِ القبورِ ثمَّ أذنَ في ذلك بعدُ ؛ فقدْ رُويَ عنْ عليٍّ رضِيَ اللهُ عنهُ عنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « كنتُ نهيتُكم عنْ زيارةِ القبورِ ، فزوروها ؛ فإنَّها تذكِّرُكمُ الآخرةَ ، غيرَ ألَّا تقولوا هُجْراً »(١) .

وزارَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قبرَ أمِّهِ في ألفِ مقنعٍ ، فلمْ يُرَ باكياً أكثرَ مِنْ يومِئذٍ ، وفي هـٰذا اليومِ قالَ : « أُذنَ لي في الزيارةِ دونَ الاستغفارِ »(٢) كما روينا مِنْ قبلُ .

وقالَ ابنُ أبي مليكةَ : أقبلَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها يوماً مِنَ المقابرِ ، فقلتُ : يا أمَّ المؤمنينَ ؛ مِنْ أينَ أقبلتِ ؟ قالَتْ : (مِنْ قبرِ أخي عبدِ الرَّحمـٰنِ) فقلتُ : أليسَ كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ نهىٰ عنها ؟! قالَتْ : (نعم ثمَّ أمرَ بها)(٣) .

---

(١) رواه مسلم (٩٧٧) من حديث بريدة بن الحصيب رضي الله عنه ، والنسائي (٤/ ٨٩) ، **والهجر** : القول الفاحش الذي ينافي مقام التذكر والعبرة عند الزيارة .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٥/ ٣٥٥) ، وهو عند مسلم (٩٧٦) بنحوه .

(٣) رواه البيهقي في « السنن الكبرىٰ » (٤/ ٧٨) ، والحاكم في «المستدرك» (١/ ٣٧٥) .

ولا ينبغي أن يُتمسكَ بهـٰذا فيُؤذنَ للنساءِ في الخروجِ إلى المقابرِ ؛ فإنَّهنَّ يكثِرْنَ الهُجْرَ علىٰ رؤوسِ المقابرِ ، فلا يفي خيرُ زيارتِهنَّ بشرِّها ، ولا يخلونَ في الطريقِ عنْ تكشُّفٍ وتبرُّجٍ ، وهـٰذهِ عظائمُ والزيارةُ سنةٌ ، فكيفَ يُحتملُ ذلكَ لأجلِها ؟!

نعمْ ، لا بأسَ بخروجِ المرأةِ في ثيابٍ بذلةٍ تردُّ أعينَ الرجالِ عنْها ، وذلكَ بشرطِ الاقتصارِ على الدعاءِ ، وتركِ الحديثِ علىٰ رأسِ القبرِ .

وقالَ أبو ذرٍّ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « زُرِ القبورَ . تذكرْ بها الآخرةَ ، واغسلِ الموتىٰ ؛ فإنَّ معالجةَ جسدٍ خاوٍ موعظةٌ بليغةٌ ، وصلِّ على الجنائزِ لعلَّ ذلكَ أنْ يحزنَكَ ؛ فإنَّ الحزينَ في ظلِّ اللهِ تعالىٰ »(١) .

وقالَ ابنُ أبي مليكةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « زوروا موتاكم وسلِّموا عليهم وصلُّوا عليهم ؛ فإنَّ لكمْ فيهمْ عبرةً »(٢) .

وعنْ نافعٍ : أنَّ ابنَ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ كانَ لا يمرُّ بقبرٍ واحدٍ إلاَّ وقفَ عليهِ وسلَّم عليهِ(٣) .

وعنْ جعفرِ بنِ محمدٍ عنْ أبيهِ : أنَّ فاطمةَ بنتَ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ

---

(١) رواه الحاكم في « المستدرك » (١/ ٣٧٧) ، والبيهقي في « الشعب » (٨٨٥١) .

(٢) رواه الديلمي في « الفردوس » (٣٣٤١) مرفوعاً من حديث عائشة رضي الله عنها .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ١٩٥) ، وابن أبي شيبة في « المصنف » (١١٩٠٨) .

كانَتْ تزورُ قبرَ عمِّها حمزةَ في الأيامِ ، فتصلي وتبكي عندَهُ⁽¹⁾ .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ زارَ قبرَ أبويهِ أوْ أحدِهما في كلِّ جمعةٍ . . غُفرَ لهُ وكُتبَ بَرّاً »⁽²⁾ .

وعنِ ابنِ سيرينَ قالَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الرجلَ ليموتُ والداهُ وهوَ عاقٌّ لهما ، فيدعو اللهَ لهما مِنْ بعدِ موتِهما ، فيكتبُهُ اللهُ تعالىٰ مِنَ البارِّينَ »⁽³⁾ .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ زارَ قبري . . فقدْ وجَبَتْ لهُ شفاعتي »⁽⁴⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ زارَني بالمدينةِ محتسباً . . كنتُ لهُ شفيعاً وشهيداً يومَ القيامةِ »⁽⁵⁾ .

وقالَ كعبُ الأحبارِ : (مَا مِنْ فجرٍ يطلعُ إلاَّ نزلَ سبعونَ ألفاً مِنَ الملائكةِ حتىٰ يحفوا بالقبرِ⁽⁶⁾ ، يضربونَ بأجنحتِهِمْ ويصلُّونَ على النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ

---

(1) رواه البيهقي في « السنن الكبرىٰ » (٤/٧٨) ، والحاكم في « المستدرك » (١/٣٧٦) .

(2) رواه الطبراني في « الأوسط » (٦١١٠) مرفوعاً من حديث أبي هريرة رضي الله عنه ، والبيهقي في « الشعب » (٧٥٢٢) معضلاً من حديث محمد بن النعمان .

(3) رواه البيهقي في « الشعب » (٧٥٢٣) .

(4) رواه الدارقطني (٢/٢٧٨) ، والبيهقي في « الشعب » (٣٨٦٢) .

(5) رواه البيهقي في « الشعب » (٣٨٥٩) .

(6) أي : بقبره صلى الله عليه وسلم . « إتحاف » (١٠/٣٦٤) .

وسلَّمَ ، حتىٰ إذا أمسوا . . عرجوا وهبطَ مثلُهم فصنعوا مثلَ ذلكَ ، حتىٰ إذا انشقَّتِ الأرضُ . . خرجَ في سبعينَ ألفاً مِنَ الملائكةِ يوقِّرونَهُ)(١) .

والمستحبُّ في زيارةِ القبورِ أنْ يقفَ مستدبرَ القبلةِ مستقبلاً لوجهِ الميتِ ، وأن يسلِّمَ ولا يمسحَ القبرَ ولا يقبِّلَهُ ولا يمسَّهُ ؛ فإنَّ ذلكَ مِنْ عادةِ النصارىٰ .

قالَ نافعٌ : كانَ ابنُ عمرَ ـ رأيتُه مئةَ مرةٍ أو أكثرَ ـ يجيءُ إلى القبرِ فيقولُ : (السَّلامُ على النبيِّ ، السَّلامُ علىٰ أبي بكرٍ ، السَّلامُ علىٰ أبي) وينصرفُ(٢) .

وعنْ أبي أمامةَ قالَ : (رأيتُ أنسَ بنَ مالكٍ أتىٰ قبرَ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فوقفَ ، فرفعَ يديهِ حتىٰ ظننتُ أنَّهُ افتتحَ الصلاةَ ، فسلَّمَ على النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ثمَّ انصرفَ)(٣) .

وقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما مِنْ رجلٍ يزورُ قبرَ أخيهِ ويجلسُ عندَهُ إلاَّ استأنسَ بهِ وردَّ عليهِ حتىٰ يقومَ »(٤) .

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٣٩٠) .

(٢) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (١١٩١٥) .

(٣) رواه البيهقي في « الشعب » (٣٨٦٧) .

(٤) رواه ابن عبد البر في « الاستذكار » (١٨٥٨) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما ، وحكاه الحافظ عبد الحق الإشبيلي في « العاقبة في ذكر الموت » (ص٢١١) .

وقالَ سليمانُ بنُ سحيمٍ : رأيتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في النَّومِ ، فقلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ هؤلاءِ الذينَ يأتونَكَ ويسلِّمونَ عليكَ أتفقهُ سلامَهُم ؟ قالَ : « نعمْ ، وأردُّ عليهِمْ »(١) .

وقالَ أبو هريرةَ رضيَ اللهُ عنهُ : (إذا مرَّ الرجلُ بقبرِ الرجلِ يعرفُهُ فسلَّمَ عليهِ . . ردَّ عليهِ السَّلامَ وعرفَهُ ، وإذا مرَّ بقبرٍ لا يعرفُهُ فسلَّمَ عليهِ . . ردَّ عليهِ السَّلامَ)(٢) .

وقالَ رجلٌ مِنْ آلِ عاصمٍ الجحدريِّ : رأيتُ عاصماً في منامي بعدَ موتِهِ بسنتينِ ، فقلتُ : أليسَ قَدْ مِتَّ ؟ قالَ : بلىٰ ، قلتُ : فأينَ أنتَ ؟ فقالَ : أنا واللهِ في روضةٍ مِنْ رياضِ الجنَّةِ أنا ونفرٌ مِنْ أصحابي ، نجتمعُ كلَّ ليلةِ جمعةٍ وصبيحتِها إلىٰ أبي بكرِ بنِ عبدِ اللهِ المزنيِّ ، فنتلاقىٰ أخبارَكم ، قلتُ : أجسامُكُم أمْ أرواحُكُم ؟ قالَ : هيهاتَ ! بليَتِ الأجسامُ ، وإنَّما تتلاقى الأرواحُ ، قالَ : قلتُ : فهلْ تعلمونَ بزيارتِنا إيَّاكم ؟ قالَ : نعمْ ، نعلمُ بها عشيَّةَ الجمعةِ ، ويومَ الجمعةِ كلَّهُ ، ويومَ السبتِ إلىٰ طلوعِ الشمسِ ، قلتُ : وكيفَ ذلكَ دونَ الأيامِ كلِّها ؟ قالَ : لفضلِ يومِ الجمعةِ وعظمِهِ(٣) .

---

(١) رواه البيهقي في « الشعب » (٣٨٦٨) ، وعند أبي داوود (٢٠٤١) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه : « ما من أحد يسلم عليّ إلا ردّ الله عليّ روحي حتىٰ أرد عليه السلام » .

(٢) رواه البيهقي في « الشعب » (٨٨٥٧) .

(٣) رواه البيهقي في « الشعب » (٨٨٦١) ، وفي (ب) : (بسنين) بدل (بسنتين) وهي نسخة أشار إليها الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (١٠/ ٣٦٧) .

وكانَ محمدُ بنُ واسعٍ يزورُ يومَ الجمعةِ ، فقيلَ لهُ : لوْ أخَّرتَ إلىٰ يومِ الاثنينِ ، فقالَ : بلغَني أنَّ الموتىٰ يعلمونَ بزوَّارِهم يومَ الجمعةِ ويوماً قبلَهُ ويوماً بعدَهُ(١) .

وقالَ الضحاكُ : مَنْ زارَ قبراً يومَ السبتِ قبلَ طلوعِ الشمسِ.. علمَ الميتُ بزيارتِهِ ، قيلَ : وكيفَ ذلكَ ؟ قالَ : لمكانِ يومِ الجمعةِ(٢) .

وقالَ بشرُ بنُ منصورٍ : لمَّا كانَ زمنُ الطاعونِ.. كانَ رجلٌ يختلفُ إلى الجبَّانةِ فيشهدُ الصلاةَ على الجنائزِ ، فإذا أمسىٰ.. وقفَ علىٰ بابِ المقابرِ فقالَ : آنسَ اللهُ وحشتَكُم ، ورحمَ غربتَكُم ، وتجاوزَ عنْ سيئاتِكم ، وقبِلَ اللهُ حسناتِكُم ، لا يزيدُ علىٰ هٰذه الكلماتِ ، قالَ الرجلُ : فأمسيتُ ذاتَ ليلةٍ ، فانصرفتُ إلىٰ أهلي ولمْ آتِ المقابرَ فأدعوَ كما كنتُ أدعو ، فبينَما أنا نائمٌ ؛ إذا أنا بخلقٍ كثيرٍ قدْ جاؤوني ، فقلتُ : ما أنتُمْ ؟ وما حاجتُكُم ؟ قالوا : نحنُ أهلُ المقابرِ ، قلتُ : ما جاءَ بكم ؟ قالوا : إنَّك كنتَ عوَّدتَنا منكَ هديةً عندَ انصرافِكَ إلىٰ أهلِكَ ، قلتُ : وما هيَ ؟ قالوا : الدعواتُ التي كنتَ تدعو لنا بها ، قلتُ : فإنِّي أعودُ لذلكَ ، فما تركتُها بعدَ ذلكَ(٣) .

وقالَ بشارُ بنُ غالبٍ النجرانيُّ : رأيتُ رابعةَ العدويةَ العابدةَ في منامي ،

---

(١) رواه البيهقي في « الشعب » (٨٨٦٢) .

(٢) رواه البيهقي في « الشعب » (٨٨٦٣) ، وفي (أ) : (لبركة) بدل (لمكان) .

(٣) رواه البيهقي في « الشعب » (٨٨٥٩) .

وكنتُ كثيرَ الدعاءِ لها ، فقالَتْ لي : يا بشارَ بنَ غالبٍ ؛ هداياكَ تأتينا علىٰ أطباقٍ مِنْ نورٍ ، مخمَّرةً بمناديلِ الحريرِ ، قلتُ : وكيفَ ذلكَ ؟ قالَتْ : وهٰكذا دعاءُ المؤمنينَ الأحياءِ إذا دعوا للموتىٰ فاستُجيبَ لهمُ . . جُعلَ ذلكَ الدعاءُ علىٰ أطباقِ النورِ ، وخُمِّرَ بمناديلِ الحريرِ ، ثمَّ أُتيَ بهِ الميتَ ، فقيلَ لهُ : هٰذهِ هديةُ فلانٍ إليكَ⁽¹⁾ .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما الميتُ في قبرِهِ إلاَّ كالغريقِ المتغوِّثِ ، ينتظرُ دعوةً تلحقُهُ مِنْ أبيهِ أوْ أخيهِ أوْ صديقٍ لهُ ، فإذا لحقَتْهُ . . كانَتْ أحبَّ إليهِ مِنَ الدنيا وما فيها ، وإنَّ هدايا الأحياءِ للأمواتِ الدعاءُ والاستغفارُ »⁽²⁾ .

وقالَ بعضُهم : ماتَ أخٌ لي ، فرأيتُهُ في المنامِ فقلتُ : ما كانَ حالُكَ حينَ وُضعتَ في قبرِكَ ؟ قالَ : أتاني آتٍ بشهابٍ مِنْ نارٍ ، فلولا أنَّ داعياً دعا لي . . لرأيتُ أنَّهُ سيضربُني به⁽³⁾ .

وعن هٰذا يُستحبُّ تلقينُ الميتِ بعدَ الدفنِ والدعاءُ لهُ ، قالَ سعيدُ بنُ عبدِ اللهِ الأوديُّ⁽⁴⁾ : شهدتُ أبا أمامةَ الباهليَّ وهوَ في النزعِ ، فقالَ :

---

(1) رواه البيهقي في « الشعب » (٨٨٦٠) .

(2) رواه البيهقي في « الشعب » (٨٨٥٥) ، والديلمي في « الفردوس » (٦٣٢٣) .

(3) حكاه الحافظ عبد الحق الإشبيلي في « العاقبة في ذكر الموت » (ص١٨٢) ، وفي (د) : (سيحرقني) بدل (سيضربني) .

(4) كذا في (ج ، د ، ي) ، وفي البقية : (الأزدي) ، وهي نسخة أشار إليها الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (١٠/٣٦٨) .

يا سعيدُ ؛ إذا متُّ.. فاصنعوا بي كما أمرَنا رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقال : « إذا ماتَ أحدُكُمْ فسوَّيتُم عليهِ الترابَ.. فليقمْ أحدُكُم علىٰ رأسِ قبرِهِ وليقلْ : يا فلانَ بنَ فلانةَ ؛ فإنَّهُ يسمعُ ولا يجيبُ ، ثمَّ ليقلْ : يا فلانَ بنَ فلانةَ ؛ الثانيةَ ؛ فإنَّهُ يستوي قاعداً ، ثمَّ ليقلْ : يا فلانَ بنَ فلانةَ ؛ الثالثةَ ؛ فإنَّهُ يقولُ : أرشدْنا يرحمُكَ اللهُ ، ولكنْ لا تسمعونَ ، فيقولُ لهُ : اذكرْ ما خرجتَ عليهِ مِنَ الدنيا : شهادةَ أنَ لا إلـٰهَ إلاَّ اللهُ وأنَّ محمَّداً رسولُ اللهِ ، وأنَّكَ رضيتَ باللهِ ربّاً ، وبالإسلامِ ديناً ، وبمحمَّدٍ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ نبياً ، وبالقرآنِ إماماً ؛ فإنَّ منكراً ونكيراً يتأخرُ كلُّ واحدٍ منْهما فيقولُ : انطلقْ بنا ما يقعدُنا عندَ هـٰذا وقدْ لُقِّنَ حجَّتَهُ ؟! ويكونُ اللهُ عزَّ وجلَّ حجيجَهُ دونَهُما » فقالَ رجلٌ : يا رسولَ اللهِ ؛ فإنْ لمْ يعرفِ اسمَ أمِّهِ ؟ قالَ : « فلينسبْهُ إلىٰ حواءَ »⁽¹⁾ .

ولا بأسَ بقراءةِ القرآن على القبورِ ، رُوِيَ عنْ عليِّ بنِ موسى الحدادِ قالَ : كنتُ معَ أحمدَ ابنِ حنبلٍ في جنازةٍ ومحمدُ بنُ قدامةَ الجوهريُّ معَنا ، فلمَّا دُفِنَ الميتُ.. جاءَ رجلٌ ضريرٌ يقرأُ عندَ القبرِ ، فقالَ لهُ أحمدُ : يا هـٰذا ؛ إنَّ القراءةَ عندَ القبرِ بدعةٌ ، فلمَّا خرجنا مِنَ المقابرِ.. قالَ محمدُ بنُ قدامةَ لأحمدَ : يا أبا عبدِ اللهِ ؛ ما تقولُ في مبشرِ بنِ إسماعيلَ الحلبيِّ ؟ قالَ : ثقةٌ ، قالَ : هلْ كتبتَ عنهُ شيئاً ؟ قالَ : نعمْ ، قالَ :

---

(1) رواه الطبراني في « المعجم الكبير » (٨/ ٢٤٩) .

أخبرَني مبشرُ بنُ إسماعيلَ عنْ عبدِ الرحمـٰنِ بنِ العلاءِ بنِ اللجلاجِ عنْ أبيهِ : أنَّهُ أوصىٰ إذا دُفنَ أنْ يُقرأَ عندَ رأسِهِ بفاتحةِ (البقرة) وخاتمتِها ، وقالَ : سمعتُ ابنَ عمرَ يوصي بذلكَ ، فقالَ لهُ أحمدُ : فارجعْ إلى الرجلِ فقلْ لهُ يقرأُ⁽¹⁾ .

وقالَ محمدُ بنُ أحمدَ المروروذي : سمعتُ أحمدَ ابنَ حنبلٍ يقولُ : إذا دخلتُمُ المقابرَ . . فاقرؤوا بـ(فاتحةِ الكتابِ) ، و(المعوِّذتينِ) و(قلْ هوَ اللهُ أحدٌ) واجعلوا ثوابَ ذلكَ لأهلِ المقابرِ ؛ فإنَّهُ يصلُ إليهم⁽²⁾ .

وقالَ أبو قلابةَ : أقبلتُ مِنَ الشامِ إلى البصرةِ فنزلتُ الخندقَ ، فتطهرتُ وصلَّيتُ ركعتينِ بليلٍ ، ثمَّ وضعتُ رأسي علىٰ قبرٍ فنمتُ ، ثمَّ انتبهتُ ؛ فإذا صاحبُ القبرِ يشتكيني ويقولُ : لقد آذيتَني منذُ الليلةِ ، ثمَّ قالَ : إنَّكم لا تعلمونَ ونحنُ نعلمُ ولا نقدرُ على العملِ ، ثمَّ قالَ : للركعتانِ اللَّتانِ ركعتَهما خيرٌ مِنَ الدنيا وما فيها ، ثمَّ قالَ : جزى اللهُ أهلَ الدنيا عنَّا خيراً ، أقرئْهمُ السَّلامَ ؛ فإنَّهُ قدْ يدخلُ علينا مِنْ دعائِهم نورٌ أمثالُ الجبالِ⁽³⁾ .

فالمقصودُ مِنْ زيارةِ القبورِ للزائرِ الاعتبارُ بها ، وللمزورِ الانتفاعُ بدعائِهِ ، فلا ينبغي أنْ يغفلَ الزائرُ عنِ الدعاءِ لنفسِهِ وللميتِ ، ولا عنِ الاعتبارِ بهِ .

---

(1) حكى القصة هـٰكذا أبو بكر الخلال في « القراءة عند القبور » (ص٤) ، وروى الأثر الطبراني في « الكبير » (١٩ / ٢٢٠) ، والبيهقي في « السنن الكبرىٰ » (٤ / ٥٦) .

(2) أورده ابن أبي يعلىٰ في « طبقات الحنابلة » (٢ / ٢٢٤) .

(3) رواه البيهقي في « دلائل النبوة » (٧ / ٤٠) بنحوه عن ابن ميناء .

وإنَّما يحصلُ له الاعتبارُ بأن يصورَ في قلبِهِ الميتَ كيفَ تفرقَتْ أجزاؤُهُ ، وكيفَ يُبعثُ مِنْ قبرِهِ ، وأنَّهُ على القربِ سيلحقُ بهِ ، كما رُوِيَ عنْ مطرِّفِ بنِ أبي بكرٍ الهذليِّ قالَ : كانَتْ عجوزٌ في عبدِ القيسِ متعبدةٌ ، فكانَ إذا جاءَ الليلُ . . تحزمَتْ ثمَّ قامَتْ إلى المحرابِ ، وإذا جاءَ النهارُ . . خرجَتْ إلى القبورِ ، فبلغَني أنَّها عُوتبَتْ في كثرةِ إتيانِها المقابرَ ، فقالَتْ : إنَّ القلبَ القاسيَ إذا جفا . . لمْ يلينْهُ إلاَّ رسومُ البلىٰ ، وإنِّي لآتي القبورَ فكأنِّي أنظرُ وقدْ خرجوا مِنْ بينِ أطباقِها ، وكأنِّي أنظرُ إلىٰ تلكَ الوجوهِ المتعفِّرةِ ، وإلىٰ تلكَ الأجسامِ المتغيِّرةِ ، وإلىٰ تلكَ الأكفانِ الدسمةِ ، فيا لها مِنْ نظرةٍ لوْ أشربَها العبادُ قلوبَهُم ، ما أنكلَ مرارتَها للأنفسِ ، وأشدَّ تلفَها للأبدانِ !!(١) .

بلْ ينبغي أن يُحضرَ مِنْ صورةِ الميتِ ما ذكرَهُ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ حيثُ دخلَ عليهِ فقيهٌ فتعجَّبَ مِنْ تغيُّرِ صورتِهِ لكثرةِ الجهدِ والعبادةِ ، فقالَ لهُ : يا فلانُ ؛ كيفَ لوْ رأيتَني بعدَ ثلاثٍ وقدْ أُدخلتُ قبري ، وقدْ خرجَتِ الحدقتانِ فسالَتا على الخدَّينِ ، وتقلَّصَتِ الشفتانِ على الأسنانِ ، وخرجَ الصديدُ مِنَ الفمِ ، وانفتحَ الفمُ ونتأ البطنُ فعلا على الصدرِ ، وخرجَ الصلبُ مِنَ الدبرِ ، وخرجَ الدودُ والصديدُ مِنَ المناخرِ . . لرأيتَ أعجبَ ممَّا تراهُ الآنَ(٢) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « القبور » . « إتحاف » (١٠/ ٣٧٤) .

(٢) رواه البيهقي في « الشعب » (٧٠٣٩) .

ويُستحبُّ أيضاً الثناءُ على الميتِ ، وألاَّ يُذكرَ إلاَّ بالجميلِ ؛ قالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا ماتَ صاحبُكم . . فدعوهُ ولا تقعوا فيهِ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا تسبُّوا الأمواتَ ؛ فإنَّهم قدْ أفضَوا إلىٰ ما قدَّموا »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا تذكروا موتاكم إلاَّ بخيرٍ ؛ فإنَّهم إنْ يكونوا مِنْ أهلِ الجنَّةِ . . تأثموا ، وإنْ يكونوا مِنْ أهلِ النَّارِ . . فحسبُهُمْ ما هُمْ فيهِ »(٣) .

وقالَ أنسُ بنُ مالكٍ : مرَّتْ جنازةٌ علىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فأثنَوْا عليها شرّاً ، فقالَ عليهِ الصلاةُ والسَّلامُ : « وجبَتْ » ومرُّوا بأخرىٰ ، فأثنَوْا عليها خيراً ، فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « وجبَتْ » فسألَهُ عمرُ عنْ ذلكَ فقالَ : « إنَّ هٰذا أثنيتُم عليهِ خيراً فوجبَتْ لهُ الجنَّةُ ، وهٰذا أثنيتمْ عليهِ شرّاً فوجبَتْ لهُ النَّارُ ، وأنتم شهداءُ اللهِ في الأرضِ »(٤) .

---

(١) رواه أبو داوود (٤٨٩٩) ، وفي (د) : (فدعوه لا تقعوا فيه) ، وهي نسخة أشار إليها الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (١٠/ ٣٧٤) .

(٢) رواه البخاري (١٣٩٣) من حديث عائشة رضي الله عنها .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » هٰكذا . « إتحاف » (١٠/ ٣٧٤) ، ورواه النسائي (٤/ ٥٢) مقتصراً على الجملة الأولىٰ بلفظ : (هلكاكم) ، وفي الباب عند أبي داوود (٤٩٠٠) ، والترمذي (١٠١٩) : « اذكروا محاسن موتاكم وكفوا عن مساويهم » .

(٤) رواه البخاري (١٣٦٧) ، ومسلم (٩٤٩) .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ العبدَ ليموتُ فيثني عليهِ القومُ الثناءَ يعلمُ اللهُ تعالىٰ منهُ غيرَهُ . . فيقولُ اللهُ تعالىٰ لملائكتِهِ : أشهدُكم أنِّي قدْ قبلتُ شهادةَ عبيدي علىٰ عبدي ، وتجاوزتُ عنْ علمي في عبدي »(١) .

* * *

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٢/ ٣٨٤) ، وأوله : « ما من عبد مسلم يموت يشهد له ثلاثة أبيات من جيرانه الأدنين بخير . . . » .

MEZARLARI ZİYARET VE ÖLÜYE DUÂ

Ölümü hatırlamak ve ibret almak için umumî mezarlıkları ziyâret mustehaptır. İbret almakla beraber yümn ü bereket ummak için de sâlihlerin mezarlarını ziyâret yine müstehaptır. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) önceleri mezarları ziyâretten men etmiş ve fakat sonra müsâade etmiştir. Nitekim Ali (r.a.)'ın rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Sizi kabir ziyâretinden men etmiştim. Fakat şimdi ziyâret edin. Zîra mezarları ziyâret etmek size âhireti hatırlatır; kötü söylememek şartıyla."[80] buyurmuştur.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) annesinin kabrini ziyâret etti ve o günden daha çok ağladığı görülmedi. *"O gün, annemin kabrini ziyâret için bana müsâade edildi. Fakat ona istiğfâr için müsâade edilmedi."* dedi.

İbn Ebî Melîke diyor:

"Hz. Âişe'yi (r.a.) mezarlıktan dönerken gördüm.

"Nereden geliyorsun?" diye sorduğumda Hz. Âişe (r.a.):

"Kardeşim Abdurrahman'ın kabrini ziyâretten geliyorum." dedi.

"Resûl-i Ekrem (s.a.v.) mezar ziyâretinden men etmedi mi?" diye sorduğumda, Hz. Âişe:

"Evet etti, fakat sonradan bu yasağı kaldırdı." dedi.

---

[80] Hadîs sağlamdır. Müslim, Büryede'den rivâyet etmiştir ve metin olarak da yukarıda geçmiştir.

Hz. Âişe'nin (r.a.) bu sözüne îtimad ederek kadınların mezarlığa gitmelerine müsaade etmek doğru olmaz. Çünkü onlar mezarlıkta fazla hezeyan eder; iyilikleri, kötülüklerini karşılamaz. Yolda da şuna buna görünmekten de kendilerini sakınmazlar. Bu ise büyük günahlardandır. Sünnet olan mezar ziyareti için, bu irtikâb edilmez. Evet göze batmayacak şekilde eski elbise ile çıkıp akrabanın mezarına gidebilir. Ancak duâ etmek ve laf etmemek şartıyla olmalıdır. Ebû Zer'in (r.a.) rivâyetinde Rasûlullah (s.a.v.):

زُرِ الْقُبُورَ تَذْكُرْ بِهَا الْاٰخِرَةَ وَاغْسِلِ الْمَوْتٰى فَإِنَّ مُعَالَجَةَ جَسَدٍ خَاوٍ وَمَوْعِظَةٌ بَلِيغَةٌ وَصَلِّ عَلَى الْجَنَائِزِ لَعَلَّ ذٰلِكَ أَنْ يُحْزِنَكَ فَإِنَّ الْحَزِينَ فِي ظِلِّ اللّٰهِ تَعَالٰى

"Mezarları ziyâret et ki bu sayede âhireti hatırlarsın. Ölüleri yıka, çünkü düşmüş olan bedenlerle uğraşmak insana öğüttür. Cenaze namazını kıl, belki o senin kalbine hüzün getirir. Mahzun insanlar ise Allah'ın himâyesindedir."[81] buyurmuştur.

İbn Ebî Melike'nin riâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

زُورُوا مَوْتَاكُمْ وَسَلِّمُوا عَلَيْهِمْ فَإِنَّ لَكُمْ فِيهِمْ عِبْرَةٌ

"Ölülerinizi ziyâret edin ve onlara selâm verin. Zîra sizin için onlardan ders almak vardır."[82] buyurmuştur.

Nafi'in rivâyetine göre İbn Ömer (r.a.) uğradığı her mezarda durur, selâm verir ve öyle geçerdi.

Muhammed'in oğlu Câfer'in babasından rivâyetinde Hz. Fâtıma (r.a.) bâzı günlerde büyük amcası Hamza’nın (r.a.) mezarını ziyâret eder, orada ağlar ve iki rekât namaz kılardı.

---

[81] İbn Ebi'd-Dünyâ ve Hâkim ceyyid sened ile rivâyet etmişlerdir.

[82] İbn Ebi'd-Dünyâ mürsel ve hasen olarak rivâyet etmiştir.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ زَارَ قَبْرَ أَبَوَيْهِ أَوْ أَحَدِهِمَا فِي كُلِّ جُمْعَةٍ غُفِرَ لَهُ وَكُتِبَ بَرًّا

“Ana ve babasının veya bunlardan birisinin mezarını her Cuma günü ziyâret eden kimse mağfiret olunur ve iyilerden yazılır.”[83] buyurmuştur.

İbn Sîrîn’in rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الرَّجُلَ لَيَمُوتُ وَالِدَاهُ وَهُوَ عَاقٌّ لَهُمَا فَيَدْعُو اللّٰهَ لَهُمَا
مِنْ بَعْدِهِمَا فَيَكْتُبُهُ اللّٰهُ مِنَ الْبَارِّينَ

“Anasına babasına âsî olduğu halde anne ve babası ölen kimse, onlar öldükten sonra onlar için hayır duâda bulunursa, Allahu Tealâ onu iyilerden, ana ve babasına itâat edenlerden yazar.”[84] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *“Kabrimi ziyâret edene şefaatim vacip olur.”*[85] Diğer bir hadîste: *“Kim, alacağı mükâfatı düşünerek Medine’de beni ziyâret ederse, kıyâmet günü hem şâhidi, hem de şefâatçisi olurum.”*[86] buyurmuştur.

Kâ’bü’l-Ahbâr şöyle diyor: “Her gün ve gecede ayrı ayrı yetmiş bin melek Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’in kabrinde toplanır. Kanatları ile kabrine dokunur, ona salât ü selâm götürerek ayrılırlar. Za-

---

83. Taberâni, Ebû Hüreyre’den (r.a.) rivâyet etmiştir.
84. İbn Ebî’d-Dünyâ mürsel olarak sahih isnâd ile rivâyet etmiştir. Başka rivâyet yolları da vardır.
85. Hac bölümünde geçmiştir.
86. Bu rivâyet de yukarıda geçmiştir.

manı gelip de yer yarılıp Resûl-i Ekrem (s.a.v.) mezarından kalktığı vakit, yetmiş bin melek etrafını almış olduğu halde kalkar."

Mezar başında müstehap olan, ziyaretçinin yönü ölüye ve arkası kıbleye dönük olmak ve ona selâm vermektir. Mezarı ellemek ve öpmek gibi davranışlardan sakınmaktır. Zîra bunlar Hıristiyanların âdetidir.

Nâfî, **Abdullah İbn Ömer**'in (r.a.) yüz kere belki de daha çok Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in kabrini ziyâret ettiğini; Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e, Ebû Bekir'e ve babası Ömer'e selâm verdiğini gördüm." demiştir.

Ebû Umâme anlatıyor: "Enes b. Mâlik (r.a.) Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in kabrini ziyârete gider ve âdetâ tekbir alacakmış gibi ellerini kaldırır, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e selâm verir ve sonra da dönerdi.

Hz. Âişe'nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا مِنْ رَجُلٍ يَزُورُ قَبْرَ أَخِيهِ وَيَجْلِسُ عِنْدَهُ إِلَّا اسْتَأْنَسَ بِهِ
وَرَدَّ عَلَيْهِ حَتّٰى يَقُومَ

"Kim, bir kardeşinin mezarını ziyâret eder ve onun başında oturursa, ölü onunla ünsiyet eder. Kalkıncaya kadar onu dinler, kalkınca onu uğurlar."[87] buyurmuştur.

Süleyman b. Süheym diyor ki: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'i rüyamda gördüm ve kendisine:

"Yâ Resûlâllah, bu kadar Müslüman seni ziyâret ediyor ve sana selâm veriyorlar. Bunların selâmını duyuyor ve anlıyor musun?" diye sordum. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

87. Dîğer rivâyet yolları şüpheli, fakat İbn Abdülberr İbn Abbâs'dan (r.a.) rivâyet etti.

“Hem anlıyor, hem de iade ediyorum.” buyurdu.

Ebû Hüreyre (r.a.) diyor ki: “Bir adam, bildiği bir adamın mezarına uğradığı vakit, ölü onu bilir ve verdiği selâmı iade eder. Bilmediği bir mezara uğrayıp selâm verdiği vakit, ölü de onu bilmez fakat selâmını iade eder.”

Âsım el-Cahderî’nin akrabalarından birisi diyor: “Ölümünden iki yıl sonra Âsım’ı rüyamda gördüm. Kendisine:

“Sen ölmüş değil misin?” diye sordum. Âsım:

“Evet ölmüşüm.” deyince ben:

“O halde şimdi nerdesin?” diye sordum. O da:

“Vallahi, cennet bahçelerinden bir bahçedeyim, birçok arkadaşlarım da var. Cuma’dan Cuma’ya Ebû Bekir el-Müzenî’nin etrafında toplanır ve sizin haberlerinizi orada öğreniriz.” dedi. Ben de:

“Cisimlerinizle beraber mi bulunursunuz?” diye sordum. O da:

“Heyhât, cisimlerimiz çoktan çürüdü ve toprak oldu. Ruhlarımızla buluşuruz.” dedi. Ben kendisine:

“Bizim sizi ziyâret ettiğimizi bilir misiniz?” diye sordum. O:

Evet. Cuma gecesi, Cuma günü ve cumartesi güneş doğuncaya kadar biliriz.” dedi. Kendisine:

“Nasıl olur da o günlerde bilirsiniz?” dedim. O:

“Cuma günü şerefinedir.” dedi.

Muhammed b. Vâsî, daima Cuma günleri mezarları ziyâret ederdi. Sebebini soranlara, “Mezardakilerin Cuma, Cuma’dan bir gün önce ve bir gün sonra gelenleri bildiklerini duydum da ondan.” dedi.

Dahhak da "Cumartesi güneş doğmadan mezarını ziyâret edeni mezardakiler bilir. Bu da Cuma günü hürmetinedir." dedi.

Bişr b. Mansûr diyor: "Tâun yılında adamın biri devamlı olarak musallaya gider, cenaze namazlarına katılırdı. Akşam olunca, mezarlığın kapısında durur: "Allah sizi vahşette bırakmasın, günahlarınızı bağışlasın ve iyiliklerinizi kabul etsin." der ve giderdi. Adam diyor ki:

"Bir akşam mezarlığa uğrayamadım fakat evimde yine ölüler için duâ ettim. Uyudum. Rüyamda birçok kimseler etrafımı aldılar.

"Kimsiniz, ne istiyorsunuz?" diye sordum. Onlar da:

"Biz o mezarlığın insanlarıyız." dediler. Ben:

"Niçin geldiniz?" diye sordum. Onlar:

"Sen evine geldiğin vakit bize hediye gönderdin." dediler. Ben:

"Ne hediyesi?" diye sordum. Onlar:

"Yaptığın duâlar; işte biz de bunun için seni ziyârete geldik." dediler. Ben de:

"Zahmet etmeyin, her akşam sizi ziyâret eder ve hediyenizi veririm." dedim.

Beşşar b. Galib en-Necrânî diyor: "**Rabia Adviye**'yi rüyamda gördüm. Ben, kendisine çok duâ ederdim. Rabi'a:

"Hediyelerin, nurdan tabaklar içinde bize geliyor." dedi. Kendisine:

"Bu nasıl olur?" diye sordum. O da:

“Hayatta olan mü’minler, ölüler için duâ ettikleri vakit ipek mendiller içinde nurdan tabaklara konur, ölüye götürülür: “İşte bu, filânın sana hediyesidir.” denir. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Ölü, suda boğulmak üzere olup kurtulmak için yardım bekleyen bir insan gibidir. Babasının, kardeşinin veya her hangi bir dostunun duâsını bekler. Bu, onun nazarında bütün dünyadan kıymetli olur. Dirilerin ölülere hediyesi, duâ ve istiğfardır.”*[88] buyurdu.

Yine zâtın birisi anlatıyor ve diyor ki: “Kardeşim öldü. Onu rüyamda gördüm. Kendisine:

“Mezara konduğun vakit ne durumda idin?” diye sordum. O:

“Birisi, elinde bir ateş meşalesi olduğu halde yanıma geldi. Tam bu sırada birisi bana duâ etti. Eğer onun duâsı yetişmese, o gelen o ateş ile bana vuracaktı.” dedi. Bunun için defnedildikten sonra ölüye telkin ve ona duâ müstehaptır.

Sa’d b. Abdullah el-Ezdî diyor: Can çekişmekte olan Ebû Ümâme el-Bâhilî’nin ziyâretine gittim. Bana: “Ben öldüğüm vakit, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’in emrettiği gibi beni defnedin. Zîra Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا مَاتَ أَحَدُكُمْ فَسَوَّيْتُمْ عَلَيْهِ التُّرَابَ فَلْيَقُمْ أَحَدُكُمْ عَلٰى
رَأْسِ قَبْرِهِ ثُمَّ يَقُولُ :يَا فُلَانُ ابْنُ فُلَانَةَ فَإِنَّهُ يَسْمَعُ وَلَا يُجِيبُ،
ثُمَّ لِيَقُلْ يَا فُلَانُ ابْنُ فُلَانَةَ الثَّانِيَةَ فَإِنَّهُ يَسْتَوِي قَاعِدًا، ثُمَّ
لْيَقُلْ يَا فُلَانُ ابْنُ فُلَانَةَ الثَّالِثَةَ فَإِنَّهُ يَقُولُ أَرْشِدْنَا يَرْحَمُكَ اللّٰهُ
وَلٰكِنْ لَا تَسْمَعُونَ فَيَقُولُ لَهُ اذْكُرْ مَا خَرَجْتَ عَلَيْهِ مِنَ الدُّنْيَا

---

[88] Ebû Mansûr, İbn Abbâs’dan (r.a.) rivâyet etmiştir.

شَهَادَةَ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللّٰهِ وَأَنَّك رَضِيت بِاللّٰهِ رَبًّا وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا وَبِمُحَمَّدٍ عَلَيْهِ الصَّلٰواةُ وَالسَّلَامُ نَبِيًّا وَبِالْقُرْاٰنِ إِمَامًا، فَإِنَّ مُنْكَرًا وَنَكِيرًا يَتَأَخَّرُ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا فَيَقُولُ اِنْطَلِقْ بِنَا مَا يُقْعِدُنَا عِنْدَ هٰذَا وَقَدْ لُقِّنَ حُجَّتَهُ، وَيَكُونُ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ حَجِيجَهُ دُونَهُمَا

"Sizden birisi ölüp kendisini mezara koyduğunuz ve mezarını tesviye ettiğiniz vakit, biriniz kalksın mezar başında dursun ve adama:

"Ey filân kadının oğlu filân!" diye üç kere seslensin. Birincide o duyar fakat cevap veremez. İkincide doğrulur. Üçüncüde "Beni irşâd et, Allah sana rahmet etsin." der. Fakat siz onun bu söylediklerini duyamazsınız. (Üç defa böyle seslendikten sonra) *adam; "Sen dünyadan çıkarken Allah'ın birliğine, Muhammed aleyhisselâmın O'nun Resûlü olduğuna inandığını hatırla. Zîra sen Allah'ı Rab, İslâmiyet'i din, Muhammed aleyhisselâmı peygamber ve Kur'ân-ı Azîmüşşân'ı da imam ve kitap olarak kabul ettin." desin.*

Çünkü nekir ve münker meleklerinden her biri bu soruları tehîr eder ve bekler. Nihâyet "Artık gidelim. Burada durmamızı gerektirecek bir iş kalmadı. Zîra ona hücceti telkin edildi." dediğiniz vakit, Allahu Teâlâ da onun şahîdi olur."[89] buyurdu.

Adamın biri: "Yâ Resûlâllah, annesinin adını bilmezsek ne yapalım?" dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Ey Havvâ'nın oğlu, dersiniz."* buyurdu.

---

[89] Hadîsi, Taberânî rivâyet etmiştir.

Mezarlıkta Kur'an okumakta beis yoktur. **Ali b. Musa el-Haddâd** diyor "Bir cenazede Ahmed b. Hanbel'in yanında bulunuyordum. Muhammed b Kudâmetü'l-Cevherî de bizimle idi. Ölü defnedildiği vakit, gözü kör bir adam gelerek Kur'ân okumaya başladı. Ahmed b. Hanbel:

"Mezar başında Kur'ân okumak, bid'attir." dedi. Bunun üzerine adam Kur'ân okumayı kesti. Oradan ayrıldık. Muhammed b. Kudam. Ahmed b Hanbel'e;

"Mübeşşir b. İsmâil Halebî'yi tanıyor musun?" diye sordu. Ahmed b. Hanbel:

"Evet, itimada şâyân bir zâttır." dedikten sonra bana:

"Yoksa ondan bir şey yazıp öğrendin mi?" dedi. Muhammed:

"Evet. Mübeşşir Abdurrahman b. Alâ el-Leclâc'dan, o da babasından rivâyet ettiğine göre, babası oğluna: "Öldüğüm vakit başım ucunda Bakara sûresinin baş tarafı ile sonunu okuyun." diye vasiyet ettiğini bana söyledi." dedi. Bunun üzerine Ahmed b. Hanbel:

"O halde o a'mâyı çağırın da Kur'ân'ını okusun." dedi.

Muhammed b. Ahmed el-Murûzî de, Ahmed b. Hanbel'den: "Mezarlığa uğradığınız vakit Fatiha, ihlâs ve Muavvizeteyn'i okuyun ve sevabını oradaki ölülerin ruhuna bağışlayın. Zîra onun sevabı onların ruhuna gider." dediğini duydum." dedi.

Ebû Kılabe anlatıyor: "Şam'dan Basra'ya döndüm. Hendek mevkiinde konakladım. Yıkandım, abdest aldım iki rekât gece namazı kıldım. Sonra başımı bir mezara yaslayarak uyudum. Uyandım ki mezar sâhibi benden şikâyetçi. "Boydan boya bir gece bana eziyet ettin." dedi ve devamla:

"Siz amel eder fakat bilmezsiniz, biz biliriz fakat amel edemeyiz." dedi. Sonra, "Kıldığın iki rekât bütün dünyadan hayırlıdır." dedi. Ve devamla: "Allahu Teâlâ dünya halkını hayır ile mükâfatlandırsın. Onlara bizden çok selâm söyle. Zîra onların duaları, nurdan dağlar gibi bize ulaşır." dedi.

Mezarları ziyaret etmekte, biri ziyâret edene, diğeri de ziyâret edilenlere ait olmak üzere iki fayda vardır. Ziyâret edene faydası, ölümü hatırlamak ve kendisine ona göre çeki düzen vermektir. Ziyâret edilene faydası da ona duâ etmek, ve duâsından faydalanmaktır. Artık ne ölülerden ibret almak ne de onlara duâ etmeden geçmek doğru olmaz. Ziyaret edenin ibret alması şu şekildedir: Orada yatan adamın kendisi gibi ve belki de her bakımdan daha üstün olarak yaşadığını, nihayet olup o kara toprakların kendisini sînesine çektiğini, orada bedeninin nasıl çürüyüp dağıldığını, kabrin ya cennet bahçesi veya cehennem çukuru olduğunu, kendisinin de yakında oraya gideceğini ve aynı haller ile karşılaşacağını düşünerek hazırlanmaktır.

Nitekim **Mıtraf b. Ebu Bekir el-Huzelî** diyor: "Abdi Kays oğullarından yaşlı ve âbid bir kadın vardı. Gece olunca kemerini sıkar ve ibâdetine devam ederdi. Gündüz olunca da mezarlıklarda dolaşırdı. Kendisine; "Mezarlığa ne çok gidiyorsun?" diye çıkışanlara; "Katı kalp tamamen kuruduğu vakit, onu ancak çürümeyi düşünmek yumuşatır. Ben ise mezarlığa gittiğimde onların mezarlarından çıktıklarını, onların toz toprak içinde olan yüzlerini, değişen cisimlerini ve çapaklı gözlerini görür gibi oluyorum. Bu nasıl bir görüştür? Eğer bunu insanlar içseler onun acılığına dayanamazlardı. Bedenleri helâk ederdi." dedi.

Hattâ ziyâreti esnasında, **Ömer b. Abdülazîz**'in anlattığını hatırlamak gerekir. Fakîhin biri **Ömer b. Abdülazîz**'i ziyâretinde, onun ibâdette gösterdiği cehd ü gayretinden, yüzünde ve rengindeki değişikliğe şaşarak: “Bu ne haldir?” deyince Ömer:

“Ya beni öldükten bir kaç gün sonra mezarımda ziyâret etsen. İşte o zaman, gözlerimin çıkıp yanaklarımın üzerine aktığını, dudaklarımın dişlerimi kapamadığını, ağzımın açık kalıp oradan irin ve cerahatin akmakta olduğunu, karnımın şişip göğsümün üzerine geldiğini, bağırsaklarımın döküldüğünü, burun deliklerinden irin ve kurtların çıktığını görmekle şimdi gördüğünden çok daha feci bir manzara ile karşılaşırdın.” dedi.

Ölüyü övmek ve onu hayır ile anmak müstehaptır. Hz. Âişe’nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

“Adamınız öldüğü vakit onu bırakın ve aleyhinde dedikodu yapmayın.”[90] buyurmuştur. Diğer hadîste de şöyle buyrulmuştur:

لَا تَسُبُّوا الْأَمْوَاتَ فَإِنَّهُمْ قَدْ أَفْضَوْا إِلٰى مَا قَدَّمُوا

“Ölüleriniz hakkında kötü söylemeyin. Zîra onlar takdîm ettiklerine ulaştılar.”[91] Bir başka hadîste:

لَا تَذْكُرُوا مَوْتَاكُمْ إِلَّا بِخَيْرٍ فَإِنَّهُمْ إِنْ يَكُونُوا مِنْ أَهْلِ
الْجَنَّةِ تَأْثَمُوا وَإِنْ يَكُونُوا مِنْ أَهْلِ النَّارِ فَحَسْبُهُمْ مَا هُمْ فِيهِ

“Ölülerinizi ancak iyilikle yâd ediniz. Şâyet onlar cennetlik ise, onlar hakkında kötü söylemekle günahkâr olursunuz. Cehennemlik iseler, zâten bulundukları hâl kendilerine yeter.”[92] buyurmuştur.

---

[90] Ebû Dâvud, Âişe’den (r.a.) isnad-ı ceyyid ile rivâyet etmiştir. Buhârî, Âişe’den (r.a.) rivâyet etmiştir.

[91] Buhârî, Âişe’den (r.anhâ) rivâyet etmiştir.

[92] İbn Ebi’d-Dünyâ Âişe’den (r.a.); Neseî ve Taberânî’nin bu meâlde başka ifade ile rivayetleri vardır.

Enes b. Mâlik anlatıyor: "Bir gün geçmekte olan bir cenazenin kötü kimse olduğunu orada bulunanlar söylediler. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"O cezayı hak etti, kötülerdendir."* buyurdu. Yine başka bir cenaze geçerken onu da övüyorlardı. Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Ona da iyilik vâcip oldu, onu hak etti."* buyurdu. Hz. Ömer bunun açıklamasını isteyince Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ هٰذَا أَثْنَيْتُمْ عَلَيْهِ خَيْرًا فَوَجَبَتْ لَهُ الْجَنَّةُ وَهٰذَا أَثْنَيْتُمْ عَلَيْهِ
شَرًّا فَوَجَبَتْ لَهُ النَّارُ وَأَنْتُمْ شُهَدَاءُ اللّٰهِ فِي الْأَرْضِ

"Bu adamı övdünüz. Cennete girmeyi hak etti. Ötekini de yerdiniz. O da cehennemi hak etti. Zîra siz yeryüzünde Allah'ın şâhitlerisiniz."[93] buyurdu. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الْعَبْدَ لَيَمُوتُ فَيُثْنِي عَلَيْهِ الْقَوْمُ الثَّنَاءَ يَعْلَمُ اللّٰهُ مِنْهُ غَيْرَهُ
فَيَقُولُ اللّٰهُ تَعَالٰى لِمَلَائِكَتِهِ أُشْهِدُكُمْ أَنِّي قَبِلْتُ شَهَادَةَ عَبِيدِي
عَلٰى عَبْدِي وَتَجَاوَزْتُ عَنْ عِلْمِي فِي عَبْدِي

"Bir adam ölür, Allahu Teâlâ onun kötü bir kimse olduğunu bildiği halde cemâat hep onun iyiliğine şehâdet ederse, Allahu Teâlâ buyurur; "Ey meleklerim, şâhid olun. Ben kullarımın bu kulum hakkındaki şehâdetlerini kabul ettim ve onun hakkında kendi bildiklerimden vazgeçtim." buyurur."[94]

---

[93] Buhârî ile Müslim rivâyet etmişlerdir.

[94] Ahmed, Basralı ihtiyarın Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet ettiğini nakletmiştir.

البَابُ السَّابِعُ

في حقيقة الموت، وما يلقاه الميت في القبر إلى نفخة الصور

بيان حقيقة الموت

اعلمْ : أنَّ للناسِ في حقيقةِ الموتِ ظنوناً كاذبةً قدْ أخطؤوا فيها ، فظنَّ بعضُهم أنَّ الموتَ هوَ العدمُ ، وأنَّهُ لا حشرَ ولا نشرَ ، ولا عاقبةَ للخيرِ والشرِّ ، وأنَّ موتَ الإنسانِ كموتِ الحيواناتِ وجفافِ النباتِ ، وهـٰذا رأيُ الملاحدةِ وكلِّ مَنْ لا يؤمنُ باللهِ واليومِ الآخرِ .

وظنَّ قومٌ أنَّهُ ينعدمُ بالموتِ ، ولا يتألمُ بعقابٍ ، ولا يتنعَّمُ بثوابٍ ما دامَ في القبرِ إلىٰ أنْ يُعادَ في وقتِ الحشرِ .

وقالَ آخرونَ : إنَّ الروحَ باقيةٌ لا تنعدمُ بالموتِ ، وإنَّما المثابُ والمعاقبُ هيَ الأرواحُ دونَ الأجسادِ ، وإنَّ الأجسادَ لا تُبعثُ ولا تُحشرُ أصلاً .

وكلُّ هـٰذهِ الظنونِ فاسدةٌ ومائلةٌ عن الحقِّ ، بلِ الذي تشهدُ له طرقُ الاعتبارِ وتنطقُ بهِ الآياتُ والأخبارُ أنَّ الموتَ معناهُ : تغيُّرُ حالٍ فقط ، وأنَّ الروحَ باقيةٌ بعدَ مفارقةِ الجسدِ إمَّا معذَّبةً وإمَّا منعَّمةً .

ومعنىٰ مفارقتِها للجسدِ : انقطاعُ تصرفِها عنِ الجسدِ بخروجِ الجسدِ عن طاعتِها ؛ فإنَّ الأعضاءَ آلاتٌ للروحِ تستعملُها ، حتىٰ إنَّها لتبطشُ باليدِ وتسمعُ

بالأذنِ وتبصرُ بالعينِ ، وتعلمُ حقيقةَ الأشياءِ بالقلبِ ، والقلبُ هاهنا عبارةٌ عنِ الروحِ ، فالروحُ تعلمُ الأشياءَ بنفسِها مِنْ غيرِ آلةٍ ، ولذلكَ قدْ يتألَّمُ بنفسِهِ بأنواعِ الحزنِ والغمِّ والكمدِ ، ويتنعمُ بأنواعِ الفرحِ والسرورِ ، وكلُّ ذلك لا يتعلَّقُ بالأعضاءِ ، فكلُّ ما هوَ وصفٌ للروحِ بنفسِها فيبقىٰ معَها بعدَ مفارقةِ الجسدِ ، وما هوَ لها بواسطةِ الأعضاءِ فيتعطَّلُ بموتِ الجسدِ إلىٰ أنْ تُعادَ الروحُ إلى الجسدِ ، ولا يبعدُ أنْ تُعادَ الروحُ إلى الجسدِ في القبرِ ، ولا يبعدُ أنْ تُؤخَّرَ إلىٰ يومِ البعثِ ، واللهُ أعلمُ بما حكمَ بهِ علىٰ كلِّ عبدٍ مِنْ عبادِهِ .

وإنَّما تعطُّلُ الجسدِ بالموتِ يضاهي تعطُّلَ أعضاءِ الزَّمِنِ بفسادِ مزاجٍ يقعُ فيهِ ، وبشدةٍ تقعُ في الأعصابِ تمنعُ نفوذَ الروحِ فيها ، فتكونُ الروحُ العالمةُ العاقلةُ المدركةُ باقيةً مستعملةً لبعضِ الأعضاءِ ، وقدِ استعصىٰ عليها بعضُها ، والموتُ عبارةٌ عنِ استعصاءِ الأعضاءِ كلِّها ، وكلُّ الأعضاءِ آلاتٌ ، والروحُ هيَ المستعملةُ لها .

وأعني بالروحِ : المعنى الذي يدركُ مِنَ الإنسانِ العلومَ والآلامَ والغمومَ[1] ولذاتِ الأفراحِ ، ومهما بطلَ تصرُّفُها في الأعضاءِ .. لمْ تبطلْ مِنْها العلومُ والإدراكاتُ ، ولا بطلَ مِنْها الأفراحُ والغمومُ ، ولا بطلَ مِنْها قبولُها للآلامِ واللذَّاتِ .

والإنسانُ بالحقيقةِ هوَ المعنى المدركُ للعلومِ وللآلامِ واللذَّاتِ ، وذلكَ لا يموتُ ؛ أيْ : لا ينعدمُ .

---

(١) في (ن) : (وآلام الغموم) .

ومعنى الموتِ : انقطاعُ تصرفِهِ عَنِ البدنِ ، وخروجُ البدنِ عنْ أنْ يكونَ آلةً لهُ ، كما أنَّ معنى الزمانةِ خروجُ اليدِ عنْ أنْ تكونَ آلةً مستعملةً ، فالموتُ زمانةٌ مطلقةٌ في الأعضاءِ كلِّها ، وحقيقةُ الإنسانِ نفسُهُ وروحُهُ ، وهيَ باقيةٌ .

نعمْ ، تغيُّرُ حالِهِ مِنْ وجهينِ :

أحدُهُما : أنَّهُ سلبَ منهُ عينَهُ وأذنَهُ ولسانَهُ ويدَهُ ورجلَهُ وجميعَ أعضائِهِ ، وسلبَ منهُ أهلَهُ وولدَهُ وأقاربَهُ وسائرَ معارفِهِ ، وسلبَ منهُ خيلَهُ ودوابَّهُ وغلمانَهُ ودُورَهُ وعقارَهُ وسائرَ أملاكِهِ .

ولا فرقَ بينَ أنْ تُسلبَ هـٰذهِ الأشياءُ مِنَ الإنسانِ وبينَ أنْ يُسلبَ الإنسانُ مِنْ هـٰذهِ الأشياءِ ؛ فإنَّ المؤلمَ هو الفراقُ ، والفراقُ يحصلُ تارةً بأنْ يُنهبَ مالُ الرجلِ ، وتارةً بأنْ يُسبَى الرجلُ عنِ الملكِ والمالِ ، والألمُ واحدٌ في الحالينِ .

وإنَّما معنى الموتِ : سلبُ الإنسانِ عنْ أموالِهِ بإزعاجِهِ إلىٰ عالمٍ آخرَ لا يناسبُ هـٰذا العالمَ ؛ فإنْ كانَ لهُ في الدنيا شيءٌ يأنسُ بهِ ويستريحُ إليهِ ويعتدُّ بوجودِهِ.. فيعظمُ تحسُّرُهُ عليهِ بعدَ الموتِ ، ويصعبُ شقاؤُهُ في مفارقتِهِ ، بلْ يلتفتُ قلبُهُ إلىٰ واحدٍ واحدٍ من مالِهِ وجاهِهِ وعقارِهِ ، حتىٰ إلىٰ قميصٍ كانَ يلبسُهُ مثلاً ويفرحُ بهِ ، وإنْ لمْ يكنْ يفرحُ إلاَّ بذكرِ اللهِ تعالىٰ ولمْ يأنسْ إلاَّ بهِ.. عظمَ نعيمُهُ وتمَّتْ سعادتُهُ ؛ إذْ خُلِّيَ بينَهُ وبينَ محبوبِهِ ، وقُطعَتْ عنهُ العوائقُ والشواغلُ ؛ إذْ جميعُ أسبابِ الدنيا شاغلةٌ عنْ ذكرِ اللهِ تعالىٰ ، فهـٰذا أحدُ وجهيِ المخالفةِ بينَ حالِ الموتِ وحالِ الحياة .

والثاني : أنَّهُ ينكشفُ لهُ بالموتِ ما لمْ يكنْ مكشوفاً لهُ في الحياةِ ؛ كما ينكشفُ للمتيقِّظِ ما لمْ يكنْ مكشوفاً في النومِ ، والناسُ نيامٌ ، فإذا ماتوا.. انتبهوا ، وأولُ ما ينكشفُ لهُ ما يضرُّهُ وينفعُهُ مِنْ حسناتِهِ وسيئاتِهِ ، وقدْ كانَ ذلكَ مسطوراً في كتابٍ مطويٍّ في سرِّ قلبِهِ ، وكانَ يشغلُهُ عنِ الاطلاعِ عليهِ شواغلُ الدنيا ؛ فإذا انقطعَتِ الشواغلُ.. انكشفَ له جميعُ أعمالِهِ ، فلا ينظرُ إلىٰ سيئةٍ إلاَّ ويتحسَّرُ عليها تحسُّراً يؤثرُ أنْ يخوضَ غمرةَ النارِ للخلاصِ مِنْ تلكَ الحسرةِ ، وعندَ ذلك يُقالُ لهُ : ﴿ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ ٱلْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا ﴾ .

وينكشفُ كلُّ ذلكَ عندَ انقطاعِ النفسِ وقبلَ الدفنِ ، وتشتعلُ فيهِ نيرانُ الفراقِ ؛ أعني : فراقَ ما كانَ يطمئنُّ إليهِ مِنْ هـٰذه الدنيا الفانيةِ دونَ ما أرادَ مِنْها لأجلِ الزادِ والبلغةِ ؛ فإنَّ مَنْ طلبَ الزادَ للبلغةِ : فإذا بلغَ المقصدَ.. فرحَ بمفارقتِهِ بقيةَ الزادِ ؛ إذْ لمْ يكنْ يريدُ الزادَ لعينِهِ ، وهـٰذا حالُ مَنْ لمْ يأخذْ مِنَ الدنيا إلاَّ بقدرِ الضرورةِ ، وكانَ يودُّ أنْ تنقطعَ ضرورتُهُ ، ليستغنيَ عنهُ ؛ فقدْ حصلَ ما كانَ يودُّهُ واستغنىٰ عنهُ .

وهـٰذهِ أنواعٌ مِنَ العذابِ والآلامِ عظيمةٌ ، تهجمُ عليهِ قبلَ الدفنِ ، ثمَّ عندَ الدفنِ قد تُردُّ روحُهُ إلى الجسدِ لنوعٍ آخرَ مِنَ العذابِ ، وقدْ يُعفىٰ عنهُ ، ويكونُ حالُ المتنعمِ بالدنيا المطمئنِّ إليها كحالِ مَنْ تنعَّمَ عندَ غيبةِ ملكٍ مِنَ الملوكِ في دارِهِ وملكِهِ وحريمِهِ اعتماداً علىٰ أنَّ الملكَ يتساهلُ في أمرِهِ ، أوْ علىٰ أنَّ الملكَ ليسَ يدري ما يتعاطاهُ مِنْ قبيحِ أفعالِهِ ، فأخذَهُ الملكُ بغتةً ، وعرضَ عليهِ جريدةً قدْ دُوِّنَتْ فيها جميعُ فواحشِهِ وجناياتِهِ ذرَّةً ذرَّةً ، وخطوةً

خطوةً ، والملكُ قاهرٌ متسلِّطٌ ، وغيورٌ علىٰ حرمِهِ ، ومنتقمٌ مِنَ الجناةِ علىٰ ملكِهِ ، وغيرُ ملتفتٍ إلىٰ مَنْ يتشفعُ إليهِ في العصاةِ عليهِ ، فانظرْ إلىٰ هـٰذا المأخوذِ كيفَ يكونُ حالُهُ قبلَ نزولِ عذابِ الملكِ بهِ مِنَ الخوفِ ، والخجلةِ والحياءِ ، والتحسُّرِ والتندُّمِ .

فهـٰذا حالُ الميتِ الفاجرِ المغترِّ بالدنيا المطمئنِّ إليها قبلَ نزولِ عذابِ القبرِ بهِ ، بلْ عندَ موتِهِ نعوذُ باللهِ منهُ ؛ فإنَّ الخزيَ والافتضاحَ وهتكَ السترِ أعظمُ مِنْ كلِّ عذابٍ يحلُّ بالجسدِ مِنَ الضربِ والقطعِ وغيرِهما .

فهـٰذهِ إشارةٌ إلىٰ حالِ الميتِ عندَ الموتِ شاهدَها أولو البصائرِ بمشاهدةٍ باطنةٍ أقوىٰ مِنْ مشاهدةِ العينِ ، وشهدَ لذلكَ شواهدُ الكتابِ والسنةِ .

نعمْ ، لا يمكنُ كشفُ الغطاءِ عنْ كنهِ حقيقةِ الموتِ ؛ إذْ لا يعرفُ الموتَ مَنْ لا يعرفُ الحياةَ ، ومعرفةُ الحياةِ بمعرفةِ حقيقةِ الروحِ في نفسِها ، وإدراكِ ماهيةِ ذاتِها ، ولمْ يُؤذنْ لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنْ يتكلمَ فيها ، ولا أنْ يزيدَ علىٰ أنْ يقولَ : ﴿ ٱلرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّى ﴾ ، فليسَ لأحدٍ مِنْ علماءِ الدينِ أنْ يكشفَ عنْ سرِّ الروحِ وإنِ اطَّلعَ عليهِ ، وإنَّما المأذونُ فيهِ ذكرُ حالِ الروحِ بعدَ الموتِ .

ويدلُّ علىٰ أنَّ الموتَ ليسَ عبارةً عنِ انعدامِ الروحِ وانعدامِ إدراكِها آياتٌ وأخبارٌ كثيرةٌ .

* * *

أمَّا الآياتُ : فما وردَ في الشهداءِ ؛ إذْ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَلَا تَحْسَبَنَّ ٱلَّذِينَ قُتِلُوا۟ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ أَمْوَٰتًۢا ۚ بَلْ أَحْيَآءٌ عِندَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ ۝ فَرِحِينَ ﴾ .

* * *

وأمَّا ما وردَ في الشرعِ : فلمَّا قُتلَ صناديدُ قريشٍ يومَ بدرٍ . . ناداهم رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : « يا فلانُ ، يا فلانُ ، يا فلانُ ؛ قدْ وجدتُ ما وعدَني ربي حقاً ، فهلْ وجدتُم ما وعدَ ربُّكم حقاً ؟ » فقيلَ : يا رسولَ اللهِ ؛ أتناديهم وهمْ أمواتٌ ؟! فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « والذي نفسي بيدِه ؛ إنَّهم لأسمعُ لهٰذا الكلامِ منكم ، إلاَّ أنَّهُمْ لا يقدرونَ على الجوابِ »(١) فهٰذا نصٌّ في بقاءِ روحِ الشقيِّ ، وبقاءِ إدراكِها ومعرفتِها ، والآيةُ نصٌّ في أرواحِ الشهداءِ ، ولا يخلو الميتُ عنْ سعادةٍ أو شقاوةٍ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « القبرُ إمَّا حفرةٌ مِنْ حفرِ النَّارِ ، أوْ روضةٌ مِنْ رياضِ الجنَّةِ »(٢) وهٰذا نصٌّ صريحٌ في أنَّ الموتَ معناهُ تغيُّرُ حالٍ فقطْ ، وأنَّ ما سيكونُ مِنْ شقاوةِ الميتِ وسعادتِهِ يتعجَّلُ عندَ الموتِ مِنْ غيرِ تأخُّرٍ ، وإنَّما يتأخرُ بعضُ أنواعِ العذابِ والثوابِ دونَ أصلِهِ .

وروىٰ أنسٌ عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « الموتُ القيامةُ ، فمَنْ ماتَ . . فقدْ قامَتْ قيامتُهُ »(٣) .

---

(١) رواه مسلم (٢٨٧٥) ، وفيه ذكرُ أسمائهم .

(٢) رواه الترمذي (٢٤٦٠) بتقديم الجملة الثانية على الأولىٰ .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « ذكر الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٣٨٠) ، والديلمي في =

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا ماتَ أحدُكُم . . عُرِضَ عليهِ مقعدُهُ غدوةً وعشيةً ، إنْ كانَ مِنْ أهلِ الجنَّةِ . . فمِنْ أهلِ الجنَّةِ ، وإنْ كانَ مِنْ أهلِ النارِ . . فمِنْ أهلِ النَّارِ ، يُقالُ : هٰذا مقعدُكَ حتىٰ يبعثَكَ اللهُ يومَ القيامةِ »(١) وليسَ يخفىٰ ما في مشاهدةِ المقعدينِ مِنْ عذابٍ ونعيمٍ في الحالِ .

وعنْ أبي قيسٍ قالَ : كنَّا معَ علقمةَ في جنازةٍ فقالَ : أمَّا هٰذا . . فقدْ قامَتْ قيامتُهُ(٢) .

وقالَ عليٌّ كرمَ اللهُ وجهَهُ : (حرامٌ علىٰ نفسٍ أنْ تخرجَ مِنَ الدنيا حتىٰ تعلمَ مِنْ أهلِ الجنَّةِ هيَ أمْ مِنْ أهلِ النَّارِ)(٣) .

وقالَ أبو هريرةَ رضيَ الله عنه : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ ماتَ مريضاً . . ماتَ شهيداً ، ووُقِيَ فتَّانِي القبرِ ، وغُدِيَ ورِيحَ عليهِ برزقِهِ مِنَ الجنَّةِ »(٤) .

= « مسند الفردوس » (١١١٧) ، وفي (ب) : (القيامة الأولىٰ) .

(١) رواه البخاري (١٣٧٩) ، ومسلم (٢٨٦٦) من حديث عبد الله بن عمر رضي الله عنهما .

(٢) رواه الطبري في « تهذيب الآثار » (٢٤٠) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « ذكر الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٣٨١) ، وعبد الرزاق في « المصنف » (٦٧٥٠) .

(٤) رواه ابن ماجه (١٦١٥) ، وفي (ب) : (من مات غريباً) ، وقال الحافظ السيوطي في « شرح الصدور » (ص٢٩٩) (إنما هو : « من مات مرابطاً » لا « من مات مريضاً ») ، وانظر « الإتحاف » (١٠/ ٣٨١ ـ ٣٨٢) .

وقالَ مسروقٌ : (ما غبطتُ أحداً ما غبطتُ مؤمناً في اللحدِ ؛ قدِ استراحَ مِنْ نصَبِ الدنيا ، وأمنَ مِنْ عذابِ اللهِ تعالىٰ)(١) .

وقالَ يعلىٰ بنُ الوليدِ : كنتُ أمشي يوماً معَ أبي الدرداءِ ، فقلتُ لهُ : ما تحبُّ لمَنْ تحبُّ ؟ قالَ : الموتُ ، قلتُ : فإنْ لمْ يمتْ ؟ قالَ : يقلُّ مالُه وولدُهُ(٢) .

وإنَّما أحبَّ الموتَ لأنَّهُ لا يحبُّهُ إلاَّ المؤمنُ ، والموتُ إطلاقُ المؤمنِ مِنَ السجنِ ، وإنَّما أحبَّ قلةَ المالِ والولدِ لأنَّهُ فتنةٌ وسببٌ للأنسِ بالدنيا ، والأنسُ بمَنْ لا بدَّ مِنْ فراقِهِ غايةُ الشقاوةِ ، وكلُّ ما سوى اللهِ وذكرِهِ والأنسِ بهِ . . فلا بدَّ مِنْ فراقِهِ عندَ الموتِ لا محالةَ .

ولهـٰذا قالَ عبدُ اللهِ بنُ عمرٍو رضيَ اللهُ عنهُما : (إنَّما مثلُ المؤمنِ حينَ تخرجُ نفسُهُ أوْ روحُهُ مثلُ رجلٍ كانَ في سجنٍ فأُخرجَ منهُ ، فهوَ يتفسحُ في الأرضِ ويتقلَّبُ فيها)(٣) .

وهـٰذا الذي ذكرَهُ حالُ مَنْ تجافىٰ عنِ الدنيا وتبرَّمَ بها ، ولمْ يكنْ لهُ أنسٌ إلاَّ بذكرِ اللهِ تعالىٰ ، وكانَتْ شواغلُ الدنيا تحبسُهُ عنْ محبوبِهِ ، ومقاساةُ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذكر الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٣٨٢) ، وابن المبارك في « الزهد » (٢٧٤) ، وبنحوه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٦٠١١) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٩٧) .

(٢) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٧٤٣) ، وأحمد في « الزهد » (٧٤٨) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (١٩٢) ، وابن المبارك في « الزهد » (٥٩٧) .

الشهواتِ تؤذيهِ ، فكانَ في الموتِ خلاصُهُ مِنْ جميعِ المؤذياتِ ، وانفرادُهُ بمحبوبِهِ الذي كانَ بهِ أنسُهُ مِنْ غيرِ عائقٍ ولا دافعٍ ، وما أجدرَ ذلكَ بأنْ يكونَ منتهى النعيمِ واللذاتِ .

وأكملُ اللذاتِ للشهداءِ الذين قُتلوا في سبيلِ اللهِ ؛ لأنَّهم ما أقدموا على القتالِ إلاَّ قاطعينَ التفاتَهُمْ عَنْ علائِقِ الدنيا ، مشتاقينَ إلىٰ لقاءِ اللهِ عزَّ وجلَّ ، راضينَ بالقتلِ في طلبِ مرضاتِهِ ، فإنْ نظرَ إلى الدنيا . . فقدْ باعَها طوعاً بالآخرةِ ، والبائعُ لا يلتفتُ قلبُهُ إلى المبيعِ ، وإنْ نظرَ إلى الآخرةِ . . فقدِ اشتراها وتشوَّقَ إليها ، فما أعظمَ فرحَهُ بما اشتراهُ إذا رآهُ ، وما أقلَّ التفاتَهُ إلىٰ ما باعَهُ إذا فارقَهُ ، وتجردُ القلبِ لحبِّ اللهِ تعالىٰ قدْ يتَّفقُ في بعضِ الأحوالِ ، ولكنْ لا يدركُهُ الموتُ عليهِ فيتغيرُ[1] ، والقتالُ سببُ الموتِ ، فكانَ سبباً لإدراكِ الموتِ علىٰ مثلِ هـٰذهِ الحالةِ ، فلهـٰذا عظمَ النعيمُ ؛ إذْ معنى النعيمِ : أنْ ينالَ الإنسانُ ما يريدُهُ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَهُم مَّا يَشْتَهُونَ ﴾ فكانَ هـٰذا أجمعَ عبارةٍ لمعاني لذاتِ الجنَّةِ .

وأعظمُ العذابِ أنْ يُمنعَ الإنسانُ عنْ مرادِهِ ؛ كما قالَ اللهُ تعالىَ : ﴿ وَحِيلَ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ ﴾ فكانَ هـٰذا أجمعَ عبارةٍ لعقوباتِ أهلِ جهنمَ .

وهـٰذا النعيمُ يدركُهُ الشهيدُ كما انقطعَ نفسُهُ مِنْ غيرِ تأخيرٍ ، وهـٰذا أمرٌ

---

(١) فليس للموت سلطان على الحب الذي تجرد له القلب ، بل يبقىٰ في القلب بعد الموت ، وينعم به صاحبه أعظم نعيم .

انكشفَ لأربابِ القلوبِ بنورِ اليقينِ ، وإنْ أردتَ عليهِ شهادةً مِنْ جهةِ السمعِ . . فجميعُ أحاديثِ الشهداءِ تدلُّ عليه ، وكلُّ حديثٍ يشتملُ على التعبيرِ عنْ منتهىٰ نعيمِهِمْ بعبارةٍ أخرىٰ ، فقدْ رُوِيَ عنْ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها أنَّها قالَتْ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لجابرٍ : « ألا أبشرُكَ يا جابرُ ؟! » وكانَ قدِ استُشهدَ أبوهُ يومَ أحدٍ ، قالَ : بلىٰ ، بشَّرَكَ اللهُ بالخيرِ ، قالَ : « إنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ أحيا أباكَ وأقعدَهُ بينَ يديهِ وقالَ : تمنَّ عليَّ عبدي ما شئتَ أعطيكَهُ ، فقالَ : يا ربِّ ؛ ما عبدتُكَ حقَّ عبادتِكَ ، أتمنَّىٰ عليكَ أن تردَّني إلى الدنيا فأقاتلَ معَ نبيِّكَ فأُقتلَ فيكَ مرةً أخرىٰ ، قالَ لهُ : إنَّهُ قدْ سبقَ منِّي أنَّكَ إليها لا ترجعُ »⁽¹⁾ .

وقالَ كعبٌ : يُوجدُ رجلٌ في الجنَّةِ يبكي ، فقيلَ لهُ : لِمَ تبكي وأنتَ في الجنَّةِ ؟! قالَ : أبكي لأنِّي لمْ أُقتلْ في اللهِ إلاَّ قتلةً واحدةً ، وكنتُ أشتهي أنْ أُردَّ فأُقتلَ فيهِ قتلاتٍ⁽²⁾ .

* * *

واعلمْ : أنَّ المؤمنَ ينكشفُ لهُ عقيبَ الموتِ مِنْ سعةِ جلالِ اللهِ ما تكونُ الدنيا بالإضافةِ إليه كالسجنِ والمضيقِ ، ويكونُ مثالُهُ كالمحبوسِ في بيتٍ

---

(1) رواه الترمذي (٣٠١٠) ، وابن ماجه (١٩٠) ، وفيه : (يا عبدي تمنَّ عليَّ . . أعطك ، قال : يا رب ؛ تحييني فأقتل فيك ثانية ، قال الربُّ عز وجل : إنه قد سبق مني أنهم إليها لا يرجعون) .

(2) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٤٤) ، وفيه : (فأقتل فيه ثلاث قتلات) .

مظلمٍ فُتحَ لهُ بابٌ إلىٰ بستانٍ واسعِ الأكنافِ لا يبلغُ طَرْفُهُ أقصاه ، فيهِ أنواعُ الأشجارِ والأزهارِ والثمارِ والطيورِ ، فلا يشتهي العودَ إلى السجنِ المظلمِ .

وقدْ ضربَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لهُ مثلاً فقالَ لرجلٍ ماتَ : « أصبحَ هـٰذا مرتحلاً مِنَ الدنيا وتركَها لأهلِها ؛ فإنْ كانَ قدْ رضيَ . . فلا يسرُّهُ أنْ يرجعَ إلى الدنيا كما لا يسرُّ أحدَكُم أنْ يرجعَ إلىٰ بطنِ أمِّهِ »(١) فعرَّفَكَ بهـٰذا أنَّ نسبةَ سعةِ الآخرةِ إلى الدنيا كنسبةِ سعةِ الدنيا إلىٰ ظلمةِ الرحمِ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ مثلَ المؤمنِ في الدنيا كمثلِ الجنينِ في بطنِ أمِّهِ ، إذا خرجَ مِنْ بطنِها . . بكىٰ علىٰ مخرجِهِ ، حتىٰ إذا رأى الضوءَ ورضعَ . . لمْ يحبَّ أنْ يرجعَ إلىٰ مكانِهِ ، وكذلكَ المؤمنُ يجزعُ مِنَ الموتِ ، فإذا أفضىٰ إلىٰ ربِّه . . لمْ يحبَّ أنْ يرجعَ إلى الدنيا ؛ كما لا يحبُّ الجنينُ أنْ يرجعَ إلىٰ بطنِ أمِّهِ »(٢) .

وقيلَ لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : إنَّ فلاناً قدْ ماتَ ، فقالَ : « مستريحٌ أو مستراحٌ منه »(٣) أشارَ بالمستريحِ إلى المؤمنِ ، وبالمستراحِ منهُ

---

(١) قال العراقي : (رواه ابن أبي الدنيا من حديث عمرو بن دينار مرسلاً ورجاله ثقات) . « إتحاف » (١٠/ ٣٨٤) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « ذكر الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٣٨٤) ، وفي (ف ، ص ، ي) : (رجع) بدل (رضع) ، وسقطت من باقي النسخ ، والمثبت من نسخة الحافظ الزبيدي . انظر « الإتحاف » (١٠/ ٣٨٤) .

(٣) رواه البخاري (٦٥١٢) ، ومسلم (٩٥٠) .

إلى الفاجرِ ؛ إذْ يستريحُ أهلُ الدنيا منهُ .

وقالَ أبو عمرَ صاحبُ السقيا : مرَّ بنا ابنُ عمرَ ونحنُ صبيانٌ ، فنظرَ إلىٰ قبرٍ ؛ فإذا جمجمةٌ باديةٌ ، فأمرَ رجلاً فواراها ثمَّ قال : (إنَّ هـٰذهِ الأبدانَ ليسَ يضرُّها هـٰذا الثَّرىٰ شيئاً ، وإنَّما الأرواحُ التي تُعاقبُ وتُثابُ إلىٰ يومِ القيامةِ)⁽¹⁾ .

وعنْ عمرِو بن دينارٍ قالَ : ما مِنْ ميتٍ يموتُ إلاَّ وهوَ يعلمُ ما يكونُ في أهلِهِ بعدَهُ ، وإنَّهم ليغسِّلونَهُ ويكفِّنونَهُ وإنَّهُ لينظرُ إليهِمْ⁽²⁾ .

وقالَ مالكُ بنُ أنسٍ رحمةُ اللهِ عليهِ : بلغَني أنَّ أرواحَ المؤمنينَ مرسلةٌ تذهبُ حيثُ شاءَتْ⁽³⁾ .

وقالَ النعمانُ بنُ بشيرٍ : سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ على المنبرِ يقولُ : « ألا إنَّهُ لمْ يبقَ مِنَ الدنيا إلاَّ مثلُ الذبابِ تمورُ في جوِّها ، فاللهَ اللهَ في إخوانِكُمْ مِنْ أهلِ القبورِ ، فإنَّ أعمالَكُم تُعرضُ عليهِمْ »⁽⁴⁾ .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « القبور » . « إتحاف » (١٠/ ٣٨٤) ، وقال العلامة اللقاني في « الزهر المنثور » كما في هامش « شرح الصدور » (ص٣٨١) : (الذي عليه الأكثر والمعظم : أن العذاب على الروح والجسد جميعاً ، والنعيم كذلك ، خلافاً لابن عمر وابن حزم الظاهري وابن هبيرة ، وابن عمر انفرد بهـٰذا دون الصحابة والجمهور) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٣٤٩) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٣٨٥) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « المنامات » (١) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/ ٣٠٧) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٧٦١) .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا تفضحوا موتاكُمْ بسيئاتِ أعمالِكُمْ ؛ فإنَّها تُعرضُ علىٰ أوليائِكُمْ مِنْ أهلِ القبورِ »(١) .

ولذلكَ قالَ أبو الدرداءِ : (اللهمَّ ؛ إنِّي أعوذُ بكَ أنْ أعملَ عملاً أُخزىٰ بهِ عندَ عبدِ اللهِ بنِ رواحةَ)(٢) وكانَ قدْ ماتَ ، وهوَ خالُهُ .

وسُئلَ عبدُ اللهِ بنُ عمرِو بن العاصِ عنْ أرواحِ المؤمنينَ إذا ماتوا أينَ هيَ ؟ قالَ : (في صورِ طيرٍ بيضٍ في ظلِّ العرشِ ، وأرواحُ الكافرينَ في الأرضِ السَّابعةِ)(٣) .

وقالَ أبو سعيدٍ الخدريُّ رضيَ اللهُ عنهُ : سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « إنَّ الميتَ يعرفُ مَنْ يغسِّلُهُ ومَنْ يحملُهُ ، ومَنْ يدلِّيهِ في قبرِهِ »(٤) .

وقالَ صالحٌ المريُّ : بلغَني أنَّ الأرواحَ تتلاقىٰ عندَ الموتِ ، فتقولُ أرواحُ الموتىٰ للروحِ التي تخرجُ إليهِمْ : كيفَ كانَ مأواكِ ؟ وفي أيِّ الجسدينِ كنتِ ؟ في طيبٍ أو خبيثٍ ؟(٥) .

---

(١) رواه الديلمي في « مسند الفردوس » (٧٣٥٧) .

(٢) رواه ابن المبارك في « الزهد » من رواية نعيم بن حماد (١٦٥) .

(٣) رواه ابن المبارك في « الزهد » من رواية نعيم بن حماد (١٦٤) ، وفي (أ) : (حواصل) بدل (صور) .

(٤) رواه أحمد في « المسند » (٣/٣) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » . « إتحاف » (١٠/٣٩٣) .

وقالَ عبيدُ بنُ عميرٍ : أهلُ القبورِ يتوكَّفونَ الأخبارَ ، فإذا أتاهمُ الميتُ . . قالوا : ما فعلَ فلانٌ ؟ فيقولُ : ألمْ يأتِكُمْ ، أوَما قدمَ عليكُمْ ؟ فيقولونَ : إنَّا للهِ وإنَّا إليهِ راجعونَ ، سُلكَ بهِ غيرُ سبيلِنا[١] .

وعنْ جعفرٍ ، عنْ سعيدٍ قالَ : إذا ماتَ الرجلُ . . استقبلَهُ ولدُهُ كما يُستقبلُ الغائبُ[٢] .

وقالَ مجاهدٌ : إنَّ الرجلَ ليُبشَّرُ بصلاحِ ولدِهِ في قبرِهِ[٣] .

وروىٰ أبو أيوبَ الأنصاريُّ عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « إنَّ نفْسَ المؤمنِ إذا قُبضَتْ . . تلقَّاها أهلُ الرحمةِ مِنْ عبادِ اللهِ كما يُتلقَّى البشيرُ في الدنيا يقولونَ : أنظِروا أخاكُمْ حتىٰ يستريحَ ؛ فإنَّهُ كانَ في كربٍ شديدٍ ، فيسألونَهُ : ماذا فعلَ فلانٌ ؟ وماذا فعلَتْ فلانةُ ؟ وهلْ تزوجَتْ فلانةُ ؟ فإذا سألوهُ عَنْ رجلٍ ماتَ قبلَهُ وقالَ : ماتَ قبلي . . قالوا : إنَّا للهِ وإنا إليهِ راجعونَ ، ذُهبَ بهِ إلىٰ أمِّهِ الهاويةِ »[٤] .

* * *

---

[١] رواه أبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٢٧١) وابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٦١٤٠) ، والبيهقي في « الشعب » (٨٨٧٤) ، ويتوكفون : يتوقعون ويسألون عن الأخبار .

[٢] رواه ابن أبي الدنيا في « المنامات » (١٥) .

[٣] رواه ابن أبي الدنيا في « المنامات » (١٦) .

[٤] رواه الطبراني في « المعجم الكبير » (٤/ ١٢٩) .

Yedinci Bab

ÖLÜMÜN HAKÎKATİ

Bilmiş ol ki; insanların ölüm hakkında hataya düştükleri yanlış görüşleri vardır. Bâzıları ölümün yokluk olup artık haşir ve neşir gibi bir şeyin olmayacağını, hayır ve şerrin bir neticesi olmadığını, insanın ölümünün, hayvânatın ölümü ve bitkilerin kuruması şeklinde olduğunu sandılar ki, bunlar, Allah'a ve âhirete îmânı olmayan münkir ve mülhidlerdir.

Diğer bâzıları ölümün, haşir ânına kadar bir yokluk olup bu arada mükâfat veya mücâzât gibi bir şey görmeyeceğini sandılar.

Diğer bir kısmı da, ruhun bâkî olup ölümle yok olmayacağını, sevap ve ikabın cesede değil, ruha olacağını, cesedin ise hiç bir sûretle dirilip haşir olmayacağını sandılar.

Bunların hepsi fâsid ve gerçekten ayrılan bâtıl görüşlerdir. Ayet ve hadîslerin haber verdiği, sağlam kaynakların şehâdet ettiği gerçek, ölümün yalnız bir değişiklikten ibâret olup cesedden ayrılan rûhun ya azâb veya nîmette olmak üzere bâkî kalmasıdır. Cesedin ayrılması, bedenden çıkması ile bedeni kullanamaz hâle gelmesi demektir. Âzâlar, ruhun âletleri idi. Göz ile görür, kulak ile duyar, kalp ile anlar ve diğer âzâları istediği işlerde kullanırdı. Artık bedenden ayrılmakla onları kullanamaz hâle gelmiştir. Aslında, burada kalp rûhtan ibârettir. Ruh, âletsiz her şeyi bilir. Bunun için çeşitli üzüntü ve zevk ile karşılaşır. Müstakil olarak ruhun vasfı olan her şey, ruh bedenden ayrıldıktan sonra devâm eder.

Fakat beden vasıtasıyla ilgili olan hususlar, bedenden ayrılması ile atâlete uğrar ve bu rûh cesede dönünceye kadar devâm eder.

Rûhun mezarda cesede girmesi muhal olmadığı gibi, kıyâmete kadar beklemesi de muhal değildir. Kullarının her biri hakkında ne gibi hüküm verdiğini ancak Allah bilir. Ölümle beraber cesedin atâlete uğraması, her hangi bir ârıza sebebiyle bâzı âzâların atâlete uğramasına benzer. Meselâ bedende ruh varken, bacak uğradığı ârıza sebebiyle bundan haberi olmaz ve ruh ona nüfuz edip onu hareket ettiremez. Âlim, âkil ve müdrik olan ruh, mevcud olduğu hâlde bâzı âzâları kullanır ve fakat âzâların bir kısmı da kendisine isyân eder. İşte ölüm de bütün âzaların ruha isyanından ibârettir. Burada rûhtan bilgi, sıkıntı, üzüntü ve neşe gibi şeyleri idrak eden kuvveti kastediyoruz. Âzâlar üzerindeki tasarrufu bâtıl olduğu vakit bu bilgi, anlayış, ferah ve üzüntü gibi halleriyle zevk ve kederi kabul etme hâlleri kendisinden zâil olmaz.

Gerçekte insan ilim elem ve zevklerini anlayan mânadır. Bu ise ölmeyip yok olmaz. Ölümün manası, rûhun bedenden ayrılıp onu tasarrufa muktedir olmaması demektir. Kötürümlükte olduğu gibi, bedenin ruha itâat etmemesi demektir. Ölüm ise bütün âzâlarda mutlak bir kötürümlüktür. İnsanın hakikati ise rûhudur. Bunun değişikliği de iki yöndendir.

Birincisi; gözü, kulağı, dili, el ayak gibi diğer âzâlarının, aile, çoluk çocuk, dost ve ahbaplarının mal, emlâk ve diğer eşyalarının da kendisinden ayrılması demektir. Zâten kendisinin bunlardan ayrılması ile bunların kendisinden ayrılması arasında bir fark yoktur. Çünkü her iki şekilde de hasret aynıdır. Şu halde ölüm demek, insanın başka bir âleme intikali ile buradaki varlıklarından ayrılması demektir. Dünyada heves edip ünsiyet ederek zevklendiği şeyleri vâr idiyse ölümü ile onlardan ayrıldığı için onların hasret ve elemini çeker. Malına, mevkiine ve giydiği elbiseye varıncaya kadar. Şâyet yalnız Allah ile ünsiyet eder onu zikirden zevk alırsa, ölümü ile nîmeti çoğalır, saâdeti kemâle erer. Çünkü bütün engeller ortadan kalkmış ve sevgilisi ile baş başa kalmıştır. Zîra dünyanın bütün sebepleri onu zikirden alıkorlardı. İşte ölüm ile hayat arasındaki ayrılığın yeri budur.

İkincisi; uykuda görmediklerini uyanık hâlde iken gördükleri gibi hayatta iken görmediklerini ölümünde kendisine gösterirler. Aslında insanlar uykudadır, öldükleri vakit uyanırlar, denilmiştir. İlk olarak keşfedilen iyilik ve kötülüklerinden kendisine kâr ve zarar veren şeylerdir. Çünkü bunlar kalbinin gizliliğinde dürülmüş olan kitâbında yazılı idiler. Ancak dünya meşgaleleri onları bilmesine engel oluyordu. Dünya meşgalesi kesilince bütün amelleri kendisine açıklanır. Günahına baktığı vakit, onun hasreti, kendisine öyle tesîr eder ki, o hasretten kurtarmak için cehenneme atılmayı bile göze alır. O vakit kendisine:

كَفٰى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا

“Bugün sana karşı, iyi hesap görücü olarak kendi nefsin yeter.” (İsrâ suresi, 17/14) denir. Bütün bunlar can bedenden ayrılır ayrılmaz daha mezara girmeden keşfedilirler ve hasret ateşi ile yanar. Yâni dünyaya bağlandığı hususlar için hasret çeker. Tabiî âhiret azığı için hazırladığına üzülmez. Çünkü ahiret için azık alan, maksadına ulaştığı vakit buna sevinir. Bu, dünyalıktan ancak zarurî ihtiyacını alıp ondan da müstağnî olmak için zaruretten kurtulmak isteyenler içindir ki, istediği de olmuştur.

İşte adamın bu durumu, elem ve azâbın büyük bir nevidir ki, mezara konmadan daha ölümü ile başlar. Mezara konduğu vakit, bazen başka bir azabı tatmak için bir nevi o azabı tadacak şekilde ruh bedenine döner. Affedilenleri de olur. Dünyaya bağlanıp, dünya varlıkları ile zevklenenler, hükümdarın müsâmahakâr davranacağını veya farkında olmayacağını sanarak onun bulunmadığı sırada evinde ve bütün varlıklarında dilediği gibi tasarrufa kalkıştığı halde, ânî olarak onu hükümdârın yakalaması ve bütün habâsetlerinin yazılı olduğu bir defter ile karşısına çıkması gibidir.

Hükümdar ise hem hiddetli hem de kıskanç hâli ile yaptıklarının cezasını kendisine çektirmeye hazır ve hiçbir iltimasçı kabul etmez durumdadır. Henüz hükümdar buna bir ceza tatbikine başlamadan önceki bu adamın durumunu bir düşün. Korku, utanç, hasret, rezâlet ve nedâmet gibi bütün elemler kendisini kaplamış olup mukadder âkıbetini beklemektedir. İşte daha mezarında azap olmaya başlamadan, ölür ölmez, dünyaya bağlanan fâcirin durumu budur. Bugünün dehşetinden Allah'a sığınırız. Zîra gizli kötülüklerin açığa çıkmasıyla rezil ve kepaze olmak, her hangi bir dayak yemekten, hattâ bir yerinin kesilmesinden de daha kötüdür.

İşte bu anlattıklarımız, ölümü ânındaki ölünün durumuna işârettir. Bunları, baş gözünden daha kuvvetli olan kalp gözü ile basîret sâhipleri müşâhede ettikleri gibi, Kur'ân ve sünnet de kesin olarak bunlara şehâdet etmektedir. Evet, ölümün yüzünden tamamen perdeyi kaldırıp iç yüzünü açıklamak mümkün değildir. Zîra hayâtı bilmeyen, ölümü bilemez. Hayâtı bilmek, ruhun hakîkatini bilmek ve zâtının mâhiyetini anlamakla mümkündür. Hâlbuki ruh hakkında konuşmak için Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e müsâade edilmemiştir. Ancak, **"Ruh, Rabbimin emrindendir."** buyurmakla yetinmesi istenmiştir. Muttalî olsa da İslâm âlimlerinden hiç birinin ruh hakkında konuşma yeteneği ve müsâadesi yoktur. Ancak öldükten sonraki, ruhun hâlini anlatabilir. Ölümün, ruhun ve ruhun idrâkinin yokluğundan ibâret olmadığına birçok âyet ve haberler delâlet etmektedir.

Bu husustaki âyetler:

Şehidler hakkında:

وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَآءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ

“Allah yolunda öldürülenleri sakın ölüler sanma. Bilâkis onlar Rableri katında diridirler. Hepsi de şâd olarak rızıklanırlar.” (Âl-i İmrân suresi, 3/169)

Kureyş’in ileri gelenleri Bedir savaşında öldürüldükleri vakit, Resûl-i Ekrem (s.a.v.) onlara isimleri ile çağırarak:

يَا فُلَانُ يَا فُلَانُ يَا فُلَانُ قَدْ وَجَدْتُ مَا وَعَدَنِي رَبِّي حَقًّا فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَكُمْ رَبُّكُمْ حَقًّا

“Ey falan, ey falan, ey falan, ben gerçek olarak Rabbimin bana olan va’dini hakkıyla buldum. Siz de Rabbinizin size olan va’dini (vaîd azabını) *gerçek buldunuz mu?”* buyurdu. Ölülere mi sesleniyorsun? Onlar bunu nereden duyacaklar?” diyenlere Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّهُمْ لَأَسْمَعُ لِهٰذَا الْكَلَامِ مِنْكُمْ إِلَّا أَنَّهُمْ لَا يَقْدِرُونَ عَلَى الْجَوَابِ

“Onlar bu sözleri sizden daha iyi duyarlar, ancak cevap vermeye muktedir değillerdir.”[95] buyurmuştur.

---

[95] Müslim, Ömer b. el-Hattâb’dan (r.a.) rivâyet etmiştir.

Âyet-i celîle, iyilerin ruhlarının yaşadığına; bu hadîs de kötülerin ruhlarının yaşadığına kesin birer delildir. Zâten insanlar ya saîd veya şakidirler. Her iki hâlde de ruhları yaşar.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْقَبْرُ إِمَّا حُفْرَةٌ مِنْ حُفَرِ النَّارِ أَوْ رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ

"Mezar, ya cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukurdur."[96] buyurmuştur ki, bu da ölümün yalnız bir değişiklikten ibaret olduğuna ve ölünün saâdet veya şekavet hâlinin hemen ölüm ânında kendisini gösterdiğine, sonraya kalır diyenin aslı olmayıp mükâfat ve mücâzâtın bâzı şekillerinin olduğuna delâlet eder.

Enes'in (r.a.) rivâyetinde, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Ölüm, kıyâmet demektir. Ölmüş olanın kıyâmeti kopmuş sayılır."*[97] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا مَاتَ أَحَدُكُمْ عُرِضَ عَلَيْهِ مَقْعَدُهُ غُدْوَةً وَعَشِيَّةً إِنْ كَانَ
مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ فَمِنَ الْجَنَّةِ وَإِنْ كَانَ مِنْ أَهْلِ النَّارِ فَمِنَ النَّارِ
وَيُقَالُ هٰذَا مَقْعَدُكَ حَتّٰى تُبْعَثَ إِلَيْهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

"Sizden biriniz öldüğü vakit, varacağı yeri akşam sabah kendisine gösterilir. Cennetlik ise cennetteki yeri, cehennemlik ise cehennemdeki yeri gösterilir ve "İşte kıyâmet günü dirilip gideceğin yer burasıdır." denir."[98] buyurmuştur. İleride varacağı iyi veya kötü yeri şimdi görmekte, kişinin alacağı durum gizli değildir.

---

[96] Tirmizî, Ebû Saîd'den (r.a.) rivâyet etmiştir.

[97] İbn Ebî'd-Dünyâ rivâyet etmiştir. Metin olarak yukarıda geçti.

[98] Buhârî ile Müslim, İbn Ömer'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir.

Ebû Kays anlatıyor: "Alkame ile bir cenazede bulunmuştuk. Alkame:

-"İşte bu adamın kıyâmeti koptu." dedi."

Hz. Ali de: "Cennetlik veya cehennemlik olduğunu bilmeden hiç bir nefis dünyadan ayrılamaz." demiştir.

Ebû Hüreyre'nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ مَاتَ غَرِيبًا مَاتَ شَهِيدًا وَوُقِيَ فَتَّانَاتِ الْقَبْرِ وَغُدِىَ
وَرِيحَ عَلَيْهِ بِرِزْقِهِ مِنَ الْجَنَّةِ

"Garib olarak ölen, şehîd olur, kabir ibtilâsından emîn olur. Gıdalanır ve cennetten rızkının rüzgârı kendisine estirilir ve kokusunu alır."[99] buyurmuştur.

Mesrûk diyor: "Mezarında rahat edip dünya sıkıntısından ve Allah'ın azâbından emîn olan kimse gibi hiç bir kimseye gıpta etmem."

Yahya b. Velîd diyor: "Bir gün Ebûd-Derdâ ile geziniyorduk. Kendisine:

"Dostların hakkında neyi seversin?" diye sordum. O da:

"Ölmesini severim." dedi. Ben:

"Şâyet ölmezse, o vakit neyi seversin?" dedim. O:

"Mal ve evlâdının azlığını severim. Zîra mal ve evlât fitnedir. Aynı zamanda dünya ile ünsiyete sebeptir. Hâlbuki mutlak sûrette ölüm anında bundan ayrılmak lâzımdır." dedi.

Bunun için **Abdullah b. Amr** da "Rûhu bedeninden ayrılan mü'min, cezâ evinden tahliye edilen insan gibidir. İşte bu anlattığımız dünyaya kıymet vermeyip Allah'ı zikir ile ünsiyet edenlerin hâlidir. Dünya şehvetleri yâni zarurî ihtiyaçları onu alıkoyuyor ve şehvetleri kendisine eziyet ediyordu. Ölüm ise bütün bu sıkıntılardan kendisini kurtardı ve hiç bir engelsiz onu sevgilisi ile baş başa bırakmış oldu. Bundan daha üstün zevk ve nîmet düşünülebilir mi?

---

[99] İbn Mâce rivâyet etmiştir.

Zevklerin en üstünü, Allah uğrunda ölen şehîdler içindir. Zîra onların savaşa çıkmaları, dünyadan tamamen ilgilerini kesip Allah'a ulaşmaları ve Allah uğrunda öldürülmeye rızâ göstermeleri içindir. Onlar âhireti alabilmek için dünyayı sattılar. Satan kimsenin gözü, sattığında değil, aldığındadır. Ahirete baktığı vakit, onu aşk ve heves ile satın aldığını görür.

Bunun ayrıldığı şeye hevesi az fakat satın aldığı şeye hevesi çoktur. Kalbin yalnız Allah sevgisi ile kalması her ne kadar bâzı hallerde mümkün ise de o anda ölmeyebilir ve hemen durumu değişebilir. Fakat savaş, ölümün sebebi olduğu için, tam kalbi Allah'a yöneldiği ve mâsivâyı terk edip her şeyden ilgiyi kestiği hâlde olur ki, işte bu hâlde ölüm, en büyük nîmet olur. Çünkü nîmet demek, insanoğlunun arzu ettiği şeye ulaşması demektir ki, bu hâlde mevcuttur. Bunun için Allahu Teâlâ:

وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ

"İstedikleri her şey onlar içindir." (Nahl suresi, 16/57) buyurmuştur. Bu, cennet zevklerini bir araya toplayan, en şümullü bir ibâredir.

Azapların en büyüğü de, insanı arzuladığı şeyden uzaklaştırmaktır. Kur'ân-ı Kerîm'de:

وَحِيلَ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ

“Kendileri ile arzu edegeldikleri şeylerin arasına bir sed çekilmiştir.” (Sebe' suresi, 34/54) buyrulmuştur. Bu da cehennem ehlinin azâbının en şümullü bir ifadesidir.

İşte o nîmeti, nefsini başkalarından o anda kesmiş olduğu için ancak şehîdler elde edebilirler. Bu, bir gerçektir. Basîret sâhiplerine yakîn nuru ile keşfedilmiştir. Şâyet sem’ (işitme) ve rivâyet yolu ile delîl ararsan, şehidler hakkında vârid olan bütün hadîsler buna delâlet etmektedir.

Hz. Aişe’nin (r.a.) rivâyetinde; babası Bedir savaşında şehid düşen Cabir’e (r.a.) hitâben, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Câbir, sana müjde olsun ki, Allahu Teâlâ babanı diriltti ve onu mânevi huzuruna aldı: “Benden ne istersen dile, sana vereyim.” dedi. Baban da: “Yâ Rab, sana hakkıyla kulluk edemedim. Senden bütün dileğim, beni bir daha dünyaya gönderip senin rızân için sevgili habîbinin önünde tekrar şehîd olayım.”* dedi.

Allahu Teâlâ: *“Benim ilmimde senin bir daha geri dönmen imkânsızdır.”* buyurdu.”[100] buyurmuştur.

Kâ’bü’l-Ahbar diyor: “Cennette ağlar bir adam bulundu. “Cennette dururken daha ağlamanın sebebi nedir?” diye soranlara.

“Ben Allah uğrunda bir defa şehîd oldum. Hâlbuki dünyaya dönüp bir kaç defa şehîd olmayı istiyorum ve bunun için ağlıyorum.” dedi.”

Şunu da bilmiş ol ki; mü’min ölür ölmez, dünyada mahpus gibi olduğu Allahu Teâlâ'nın fazlı ile kendisine bildirilir. Karanlık bir evde hapsedilip geniş bir bahçeye kapısı açılan bir insan gibi olur. Böyle ağaç, meyve yeşillik ve kuşlarla süslenmiş olan o geniş bahçeyi gören insan daha o karanlık eve girmek ister mi?

---

[100] İbn Ebi’d-Dünyâ, Tirmizî hasen sened ile ayrıca İbn Mâce de Câbir’den (r.a.) rivâyet etmişlerdir.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bu hususta bir darb-ı mesel getirerek ölen bir kişi hakkında: *"Bu adam dünyadan göç etti ve dünyayı ehline terk etti. Şâyet bu ayrılışından memnun ise sizden her hangi birinizin anne rahmine dönmek istemediği gibi, o da dünyaya dönmek istemez."*[101] buyurmuştur. Yâni dünyaya nispetle ahiret, rahm-ı mâdere nispetle dünya gibi olduğunu anlatmak istemiştir.

Bir adamın öldüğünü haber verdiklerinde, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Ya istirâhattadır veya dünyadakiler ondan istirahata kavuştular."*[102] buyurdu. İyi insan ise istirâhat etti, kötü insan ise millet şerrinden kurtuldu.

Ebû Ömer anlatıyor: "Biz çocuktuk. İbn Ömer (r.a.) yanımızdan geçerken bir mezara baktı mezarda çöl boncuğu gördü, alınmasını emretti ve "Bedenlere bu toprak zarar vermez. Kıyâmete kadar mükâfat veya mücâzât görecek olan ruhtur." dedi.

Amr b. Dînâr diyor: "Ölmüş olan herkes hayattakilerin ne yaptıklarını, hattâ kendisini yıkayıp kefenlediklerini de bilir ve onlara bakar."

Mâlik b. Enes (r.a.) de: "Mü'minlerin ruhları, istedikleri taraflarda dolaşmak için serbesttirler." dedi.

Lokman b. Beşîr de minberde iken Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

---

[101] İbn Ebi'd-Dünyâ Amr b. Dinâr'dan mürsel olarak rivayet etmiştir. Ricâli sikadandır.

[102] Buhârî ile Müslim, Ebû Katâde'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir.

"İyi bilin ki, dünyadan (dünyaya nispetle) *sineğin dünya boşluğunda dolaştığı boşluk kadar zaman kalmıştır. Ölülerden olan kardeşleriniz hakkında sizi Allah'a havâle ederim. Zîra sizin her yaptığınız onlara arz olunur."*[103] buyurduğunu duydum, demiştir.

Yine **Ebû Hüreyre**'nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem: *"Kötü işlerinizle ölülerinizi rezîl etmeyin. Zîra sizin amelleriniz onlara arz olunur."*[104] buyurmuştur.

Bunun için **Ebû'd-Derdâ** (r.a.) ölmüş olan dayısı için: "Allahım, Abdullah b. Revâha'nın karşısında rezîl olacağım kusuru işlemekten sana sığınırım." demiştir.

Abdullah b. Amr b. el-Âs'a (r.a.), "Ölen mü'minlerin ruhları nerededir?" diye sorduklarında; "Arş'ın gölgesinde, beyaz kuşların kursağında, kâfirlerin ruhları da yedi kat yerin dibindedir." dedi.

Ebû Saîd el-Hudrî (r.a.) de Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

إِنَّ الْمَيِّتَ يَعْرِفُ مَنْ يُغَسِّلُهُ وَمَنْ يَحْمِلُهُ وَمَنْ يُدَلِّيهِ فِي قَبْرِهِ

"Ölü, kendisini yıkayanı, taşıyanı ve mezara indireni bilir."[105] dediğini rivâyet etmiştir.

Sâlih-i Merî diyor ki: "Ölüm ânında ruhların buluştuğunu duydum. Eski ruhlar yeni gelen ruha: "Sen neredesin? İyi yerde misin, kötü yerde misin?" diye sorarlar."

Ubeyd b. Ümeyr diyor: "Mezardakiler haberleri araştırırlar. Yeni bir ölü geldiği vakit ondan çeşitli haberler sorarlar. Meselâ, "Falanca ne hâldedir?" derler. O da: "O, öldü, meğer size gelme-

---

103. İbn Ebi'd-Dünyâ ve Ebû Bekir b. Lâl, Mâlik'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir.
104. İbn Ebi'd-Dünyâ ve Mahamilî rivâyet etmişlerdir.
105. Ahmed, Muâviye veyâ Muâviye adında birisinden rivâyet etmiştir.

di mi?" der. Onlar da: "İnnâ lillâh ve innâ ileyhi râciûn" başka tarafa gitmiştir." derler."

Saîd'in oğlu Câfer de: "Çocuğu ölmüş olan bir adam öldüğü vakit, âdetâ hâriçten evine gelen bir baba gibi çocuğu kendisini karşılar." demiştir.

Mücâhid diyor: "Kişi, evlâdının iyiliği ile mezarda müjdelenir."

Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ نَفْسَ الْمُؤْمِنِ إِذَا قُبِضَتْ تَلَقَّاهَا أَهْلُ الرَّحْمَةِ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ كَمَا يَتَلَقَّى الْبَشِيرُ فِي الدُّنْيَا يَقُولُونَ اَنْظِرُوا أَخَاكُمْ حَتّٰى يَسْتَرِيحَ فَإِنَّهُ كَانَ فِي كَرْبٍ شَدِيدٍ فَيَسْأَلُونَهُ مَاذَا فَعَلَ فُلَانٌ وَمَاذَا فَعَلَتْ فُلَانَةٌ وَهَلْ تَزَوَّجَتْ فُلَانَةٌ فَإِذَا سَأَلُوهُ عَنْ رَجُلٍ مَيِّتٍ قَبْلَهُ وَقَالَ مَاتَ قَبْلِي قَالُوا إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ ذُهِبَ بِهِ إِلٰى أُمِّهِ الْهَاوِيَةِ

"Bir mü'minin ruhu bedeninden ayrılınca, Allah'ın rahmetine mazhar olan mü'min kulların ruhları âdetâ önde gelen bir müjdeci gibi onu karşılarlar. Bu arada bir kısmı: "Bırakın, kardeşiniz biraz nefes alsın, çünkü büyük zorluktan yeni kurtulmuştur." derler. Falan ne yapıyor, falan nasıl, falanca kız evlendi mi? diye sorarlar. Daha önce ölen bir adamdan sorduklarında, "O, benden önce öldü" der. Bunun üzerine onlar: "İnnâ lillâh ve innâ ileyhi râciûn" o, hâviyeyi boylamıştır." derler."[106] buyurmuştur.

---

[106] İbn Ebi'd-Dünyâ ve Taberânî rivâyet etmişlerdir. İbn Mübârek **"Zühd"**ünde mürsel olarak ceyyid sened ile rivâyet etmiştir.

MEZARIN ÖLÜYE SÖYLEDİKLERİ

Ölünün ifadesi ya doğrudan dili veya dirilere doğrudan doğruya dilin anlatmasından, ölülere anlatmakta daha fasîh olan lisân-ı hâli ile olur. Hadîste:

"Ölü mezara konduğu vakit mezar; "Yazıklar olsun sana ey Âdemoğlu! Benim hakkımda seni kim aldattı? Benim fitne, karanlık, yalnızlık ve kurtlar, böcekler yeri olduğumu bilmiyor muydun? Üzerimde bir ileri bir geri gezinip dururken beni düşünmedin mi?" der. Şâyet iyi insan ise onun nâmına bir yetkili mezara cevap verir ve der ki, "Bu adam, emr-i mâruf ve nehy-i münker etti ise ne dersin?" Mezar: "O zaman ben onun için yeşil bir bahçe olurum. Cesedi de nûr olur ve ruhu Allah'a yükselir."[107] buyurdu."

Ubeyd b. Umeyr diyor: "Her ölüye mezarı şöyle seslenir: "Ben karanlık ve yalnızlık yeriyim. Şâyet hayatında Allah'a itâat ettinse, bugün ben sana rahmet yeri olurum. Eğer âsî isen ben sana azap yeri olurum. Ben öyle bir yerim ki, itâat ettiği halde bana gelmiş olan sevinmiş olarak benden çıkar. İsyankâr olarak bana giren de helâk olarak çıkar." der."

Muhammed b. Sabîh de şöyle diyor: "Bir adam mezara konup azâp olduğu veya hoşa gitmeyen bir şeyle karşılaştığı vakit, civarındaki komşular, "Bizden ibret almadın mı? Biz senden önce gelmiştik, bizi görmedin mi? Bu günü düşünmedin mi? Bizim amellerimizin kesildiğini görmedin mi? Hâlbuki senin defterin açık idi. Eksiklerimi tamamlayayım demedin mi?" Mezarı kendisine seslenerek: "Ey dünyanın dış görünüşüne aldanan, tanıdıklarından, senden önce toprak altına girenlerden ders almadın mı? Onlar da dünyaya aldanıp dururken ecelleri kendilerini mezar altına aldı, sen hiç aldırmadın, şimdi çekersin." der."

---

[107] İbn Ebi'd-Dünyâ, Taberânî ve Hâkim, İbn Haccac'dan rivâyet etmiştir.

Yezîd-i Rakkâşî diyor: "Duydum ki, insan kabre konduğu vakit, ameli kendisini ihâta eder. Sonra Allahu Teâlâ amelini konuşturur ve "Ey çukurunda yalnız kalan kul! Dost ve ahbaplarının hepsi senden ayrıldı, bugün yalnız bizimle kaldın." der."

Kâ'bü'l-Ahbâr da diyor ki: "Duyduğuma göre sâlih insan kabre konduğu vakit namaz, oruç, hac ve zekât gibi amelleri kendisini sarar. Azap melekleri ayakları ucundan geldikleri vakit namaz karşılarına çıkar ve: "Bu adam, bu ayakları ile Allah'ın huzurunda kıyâm etti, namaz kıldı. Buna azâp edemezsin", baş tarafından geldikleri vakit, oruç karşılarına çıkar ve: "Bu kafa dünyada Allah için oruç tuttu, aç ve susuz kaldı, kendisine buradan azâp edemezsiniz", vücudunun diğer bölümlerinden azâp etmek istedikleri vakit hac ve cihad gibi ibâdetler karşılarına çıkarak azap etmelerine engel olurlar. Ellerinden geldikleri vakit, sadakalar karşılarına çıkar ve: "Allah rızâsı uğrunda bu ellerden nice sadakalar çıkmıştır, siz bunlara azâp edemezsiniz." derler."

Bu sırada azap melekleri de: "Dünyada temiz yaşadın, temiz öldün. O halde burada da rahat yat." derler. Bu sırada rahmet melekleri gelir cennetten döşek ve kaftan getirirler, göz gördüğü kadar mezarını genişlendirirler. Cennetten ışık getirirler, kıyâmete kadar kabri nurlanır durur.

(Allah bizleri de bu zümreden eylesin. Âmin. Bi-hürmeti men erseltehû rahmeten lil âlemîn.

Ömer'in oğlu Ubeyd'in oğlu Abdullah diyor: "Bir cenazede Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الْمَيِّتَ يَقْعُدُ وَهُوَ يَسْمَعُ خَطْوَ مُشَيِّعِيهِ فَلَا يُكَلِّمُهُ شَيْءٌ
إِلَّا قَبْرُهُ وَيَقُولُ وَيْحَكَ اِبْنَ اٰدَمَ أَلَيْسَ قَدْ حُذِّرْتَنِي وَحُذِّرْتَ
ضِيقِي وَنَتْنِي وَهَوْلِي وَدُودِي؟ فَمَاذَا أَعْدَدْتَ لِي؟

"Ölü mezarında oturur. Kendisini defnedip dağılanların ayak şamatalarını bile duyar. Kendisiyle yalnız mezarı konuşur ve: "Ey âdem oğlu yazıklar olsun. Sana, benimle seni hiç korkutan olmadı mı? Benim darlığımı, benim koktuğumu, kurt, böcek ve şiddet yeri olduğumu sana anlatan olmadı mı? Benim için ne hazırladın?" der."[108] buyurmuştur."

---

[108] İbn Ebî'd-Dünyâ mürsel olarak rivâyet etmiştir. Ricali, sikadandır. İbn Mübârek de **"Zühd"**ünde rivâyet etmiştir.

بيان كلام القبر للميّت

وكلامُ الموتىٰ إمَّا بلسانِ المقالِ ، أو بلسانِ الحالِ التي هيَ أفصحُ في تفهيمِ الموتىٰ مِنْ لسانِ المقالِ في تفهيمِ الأحياءِ .

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يقولُ القبرُ للميتِ حينَ يُوضعُ فيهِ : ويحَكَ يا بنَ آدمَ ! ما غرَّكَ بي ؟! ألمْ تعلمْ أنِّي بيتُ الفتنةِ وبيتُ الظلمةِ ، وبيتُ الوحدةِ ، وبيتُ الدودِ ؟! ما غرَّكَ بي إذْ كنتَ تمرُّ بي فدَّاداً ؟! فإنْ كانَ مصلحاً . . أجابَ عنهُ مجيبُ القبرِ فيقولُ : أرأيتَ إنْ كانَ يأمرُ بالمعروفِ وينهىٰ عنِ المنكرِ ، فيقولُ القبرُ : إني إذاً أتحولُ عليهِ خضراً ، ويعودُ جسدُه نوراً ، وتصعدُ روحُهُ إلى اللهِ تعالىٰ »(١) ، و(الفدَّادُ) : هوَ الذي يقدِّمُ رِجلاً ويؤخِّرُ أخرىٰ ، كذلك فسَّرَه الراوي(٢) .

وقالَ عبيدُ بنُ عميرٍ الليثيُّ : ليسَ مِنْ ميتٍ يموتُ إلاَّ نادَتْهُ حفرتُهُ التي يُدفنُ فيها : أنا بيتُ الظلمةِ والوحدةِ والانفرادِ ، فإنْ كنتَ في حياتِكَ مطيعاً للهِ . . كنتُ عليكَ اليومَ رحمةً ، وإنْ كنتَ عاصياً . . فأنا اليومَ عليكَ نقمةٌ ، أنا الذي مَنْ دخلَني مطيعاً . . خرجَ مسروراً ، ومَنْ دخلَني عاصياً . . خرجَ مثبوراً(٣) .

---

(١) رواه الطبراني في « المعجم الكبير » (٢٢/ ٣٧٧) ، وأبو نعيم في « معرفة الصحابة » (٦٧٤٨) .

(٢) أي : الذي يمشي مشية المتبختر .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « القبور » . « إتحاف » (١٠/ ٣٩٦) ، وأورده الحافظ ابن رجب =

وقالَ محمدُ بنُ صبيحٍ : بلغَنا أنَّ الرجلَ إذا وُضعَ في قبرِهِ فعُذبَ وأصابَهُ بعضُ ما يكرهُ . . ناداه جيرانُهُ مِنَ الموتىٰ : أيُّها المخلَّفُ في الدنيا بعدَ إخوانِهِ وجيرانِهِ ؛ أما كانَ لكَ فينا معتبرٌ ؟! أما كانَ لكَ في تقدُّمِنا إيَّاكَ فكرةٌ ؟! أما رأيتَ انقطاعَ أعمالِنا عنَّا وأنتَ في المهلةِ ، فهلاَّ استدركتَ ما فاتَ إخوانَكَ ؟! وتناديهِ بقاعُ الأرضِ : أيُّها المغترُّ بظاهرِ الدنيا ؛ هلاَّ اعتبرتَ بمَنْ غُيِّبَ مِنْ أهلِكَ في بطنِ الأرضِ ممَّن غرَّتْهُ الدنيا قبلَكَ ، ثمَّ سبقَ بهِ أجلُهُ إلى القبورِ وأنتَ تراهُ محمولاً تهاداه أحبَّتُهُ إلى المنزلِ الذي لا بدَّ لهُ منهُ(١) .

وقالَ يزيدُ الرقاشيُّ : بلغَني أنَّ الميتَ إذا وُضعَ في قبرِهِ . . احتوشَتْهُ أعمالُهُ ، ثمَّ أنطقَها اللهُ تعالىٰ فقالَتْ : أيُّها العبدُ المنفردُ في حفرتِهِ ؛ انقطعَ عنكَ الأخلاءُ والأهلونَ فلا أنيسَ لكَ اليومَ غيرُنا(٢) .

وقالَ كعبٌ : إذا وُضعَ العبدُ الصَّالحُ في القبرِ . . احتوشَتْهُ أعمالُهُ الصالحةُ ؛ الصلاةُ والصيامُ والحجُّ والجهادُ والصدقةُ ، قالَ : وتجيءُ ملائكةُ العذابِ مِنْ قِبَلِ رجليهِ ، فتقولُ الصلاةُ : إليكُمْ عنهُ ، فلا سبيلَ لكمْ عليهِ : فقدْ أطالَ بيَ القيامَ للهِ عليهما ، فيأتونَهُ مِنْ قِبلِ رأسِهِ ، فيقولُ

= الحنبلي في « أهوال القبور » (ص٤٦) .

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « القبور » . « إتحاف » (١٠/ ٣٩٦) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « القبور » . « إتحاف » (١٠/ ٣٩٦) ، والخطيب البغدادي في « تاريخ بغداد » (٣/ ٤٢٠) .

الصيامُ : لا سبيلَ لكُمْ عليهِ ؛ فقدْ أطالَ ظمأَهُ للهِ في دارِ الدنيا ، فلا سبيلَ لكمْ عليهِ ، فيأتونَهُ مِنْ قبلِ جسدِهِ ، فيقولُ الحجُّ والجهادُ : إليكُمْ عنهُ ؛ فقدْ أنصبَ نفسَهُ وأتعبَ بدنَهُ وحجَّ وجاهدَ للهِ ، فلا سبيلَ لكُمْ عليهِ ، قالَ : فيأتونَهُ مِنْ قِبلِ يديهِ ، فتقولُ الصدقةُ : كفُّوا خلُّوا عنْ صاحبي ؛ فكمْ مِنْ صدقةٍ خرجَتْ مِنْ هاتينِ اليدينِ حتىٰ وقعَتْ في يدِ اللهِ تعالى ابتغاءَ وجهِهِ ، فلا سبيلَ لكُمْ عليهِ .

قالَ : فيُقالُ لهُ : هنيئاً ، طبتَ حيّاً وطبتَ ميتاً ، قالَ : وتأتيه ملائكةُ الرحمةِ ، فتفرشُ لهُ فراشاً مِنَ الجنَّةِ ، ودثاراً مِنَ الجنَّةِ ، ويُفسحُ لهُ في قبرِهِ مدَّ بصرِهِ ، ويُؤتىٰ بقنديلٍ مِنَ الجنَّةِ فيستضيءُ بنورِهِ إلىٰ يومِ يبعثُهُ اللهُ مِنْ قبرِهِ⁽¹⁾ .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ عبيدِ بنِ عميرٍ في جنازةٍ : بلغَني أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « إنَّ الميتَ يقعدُ وهوَ يسمعُ خطوَ مشيِّعيهِ ، فلا يكلِّمُهُ شيءٌ إلاَّ قبرُهُ يقولُ : ويحَكَ ابنَ آدمَ ! أليسَ قدْ حُذِّرتَني وحُذِّرتَ ضيقي ونتني ، وهَوْلي ودودي ؟! فماذا أعددتَ لي ؟ »⁽²⁾ .

* * *

---

(1) أورده هـٰكذا الحافظ ابن رجب الحنبلي في « أهوال القبور » (ص٥٨) ، ورواه هناد في « الزهد » (٣٣٨) ، وابن أبي شيبة في « المصنف » (١٢١٨٨) بنحوه من حديث أبي هريرة رضي الله عنه .

(2) رواه ابن أبي الدنيا في « القبور » ، وابن المبارك في « الزهد » من رواية نعيم بن حماد (١٦٣) ، ولم يرفعه . انظر « الإتحاف » (١٠/٣٩٧) .

بيان عذاب القبر وسؤال منكر ونكير[1]

قالَ البراءُ بنُ عازبٍ : خرجنا معَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في جنازةِ رجلٍ مِنَ الأنصارِ ، فجلسَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ علىٰ قبرِهِ منكساً رأسَهُ ثمَّ قالَ : « اللهمَّ ؛ إنِّي أعوذُ بكَ مِنْ عذابِ القبرِ » ثلاثاً ، ثمَّ قالَ : « إنَّ المؤمنَ إذا كانَ في قبلٍ مِنَ الآخرةِ[2] . . بعثَ اللهُ إليهِ ملائكةً كأنَّ وجوهَهُمُ الشمسُ معَهُم حنوطُهُ وكفنُهُ ، فيجلسونَ مدَّ بصرِهِ ، فإذا خرجَتْ روحُه . . صلَّىٰ عليهِ كلُّ ملكٍ بينَ السماءِ والأرضِ وكلُّ ملكٍ في السماءِ ، وفُتِحَتْ أبوابُ السماءِ ، فليسَ منها بابٌ إلاَّ يحبُّ أنْ يدخلَ بروحِهِ منهُ ، فإذا صعدَ بروحِهِ . . قيلَ : أيْ ربِّ ؛ عبدُكَ فلانٌ ، فيقولُ : ارجعوهُ فأروهُ ما أعددتُ لهُ مِنَ الكرامةِ ؛ فإنِّي وعدتُهُ : ﴿ مِنْهَا خَلَقْنَٰكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ . . . ﴾ الآيةَ ، وإنَّهُ ليسمعُ خفقَ نعالِهِمْ إذا ولَّوا مدبرينَ ، حتىٰ يُقالُ : يا هٰذا ؛ مَنْ ربُّكَ ؟ وما دينُكَ ؟ ومَنْ نبيُّكَ ؟ فيقولُ : ربيَ اللهُ ، ودينيَ الإسلامُ ، ونبيِّي محمَّدٌ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، قالَ : فينتهرانِهِ انتهاراً شديداً ـ وهيَ آخرُ فتنةِ

---

(١) قال الحافظ السيوطي في « شرح الصدور » (ص٣٥٠) : (قال العلماء : عذاب القبر هو عذاب البرزخ ، أضيف إلى القبر ؛ لأنه الغالب ، وإلا . . فكل ميت أراد الله تعذيبه . . ناله ما أراد به ، قُبر أم لم يُقبر ، ولو صلب ، أو غرق في البحر ، أو أكلته الدواب ، أو حرق حتىٰ صار رماداً وذرّي في الريح ، ومحله : الروح والبدن جميعاً باتفاق أهل السنة ، وكذا القول في النعيم) .

(٢) قبل : أي : إقبال منها .

تُعرضُ على الميتِ ـ فإذا قالَ ذلكَ . . نادىٰ منادٍ : أنْ صدقتَ ، وهوَ معنىٰ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ يُثَبِّتُ ٱللَّهُ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ بِٱلْقَوْلِ ٱلثَّابِتِ . . . ﴾ الآيةَ .

ثمَّ يأتيهِ آتٍ حسنُ الوجهِ طيبُ الريحِ حسنُ الثيابِ فيقولُ : أبشرْ برحمةٍ مِنْ ربِّكَ وجنَّاتٍ فيها نعيمٌ مقيمٌ ، فيقولُ : وأنتَ فبشَّرَكَ اللهُ بخيرٍ ، مَنْ أنتَ ؟ فيقولُ : أنا عملُكَ الصَّالحُ ، واللهِ ؛ ما علمتُ إن كنتَ لسريعاً في طاعةِ اللهِ ، بطيئاً عنْ معصيةِ اللهِ ، فجزاكَ اللهُ خيراً ، قالَ : ثمَّ ينادي منادٍ : أنِ افرشوا لهُ مِنْ فرشِ الجنَّةِ ، وافتحوا لهُ باباً إلى الجنَّةِ ، فيُفرشُ لهُ فرشٌ مِنَ الجنَّةِ ، ويُفتحُ لهُ بابٌ إلى الجنَّةِ ، فيقولُ : اللهمَّ ؛ عجِّلْ قيامَ الساعةِ ، حتىٰ أرجعَ إلىٰ أهلي ومالي .

قالَ : وأما الكافرُ . . فإنَّهُ إذا كانَ في قبلٍ مِنَ الآخرةِ وانقطاعٍ مِنَ الدنيا . . نزلَتْ عليهِ ملائكةٌ غلاظٌ شدادٌ ، معَهُم ثيابٌ مِنْ نارٍ وسرابيلُ مِنْ قطرانٍ ، فيحتوشونَهُ ؛ فإذَا خرجَتْ نفسُهُ . . لعنَهُ كلُّ ملكٍ بينَ السماءِ والأرضِ وكلُّ ملكٍ في السماءِ ، وغُلِّقَتْ أبوابُ السماءِ ، فليسَ منها بابٌ إلاَّ يكرهُ أنْ يدخلَ بروحِهِ منهُ ، فإذا صعدَ بروحِهِ . . نُبذَ ، وقيلَ : أيْ ربِّ ؛ عبدُكَ فلانٌ لمْ تقبلْهُ سماءٌ ولا أرضٌ ، فيقولُ اللهُ عزَّ وجلَّ : ارجعوهُ فأروهُ ما أعددتُ لهُ من الشرِّ ؛ إنِّي وعدتُهُ : ﴿ مِنْهَا خَلَقْنَٰكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ . . . ﴾ الآيةَ ، وإنَّهُ ليسمعُ خفقَ نعالِهِم إذا ولَّوا مدبرينَ ، حتىٰ يُقالُ لهُ : يا هٰذَا ؛ مَنْ ربُّكَ ؟ وما دينُكَ ؟ ومَنْ نبيُّكَ ؟ فيقولُ : لا أدري ، فيُقالُ : لا دريتَ .

ثمَّ يأتيهِ آتٍ قبيحُ الوجهِ منتنُ الريحِ قبيحُ الثيابِ فيقولُ : أبشرْ بسخطِ

مِنَ اللهِ وبعذابٍ أليمٍ مقيمٍ ، فيقولُ : بشَّرَكَ اللهُ بشرٍّ ، مَنْ أنتَ ؟ فيقولُ : أنا عملُكَ الخبيثُ ، واللهِ ؛ إنْ كنتَ لسريعاً في معصيةِ اللهِ بطيئاً عنْ طاعةِ اللهِ ، فجزاكَ اللهُ شرّاً ، فيقولُ : وأنتَ فجزاكَ اللهُ شرّاً ، ثم يُقيَّضُ لهُ أصمُّ أعمىٰ أبكمُ ، معهُ مرزبَّةٌ مِنْ حديدٍ لوِ اجتمعَ عليها الثقلانِ علىٰ أنْ يقلُّوها . . لمْ يستطيعوا ، لوْ ضُربَ بها جبلٌ . . صارَ تراباً ، فيضربُهُ بها ضربةً فيصيرُ تراباً ، ثمَّ تعودُ فيهِ الروحُ ، فيضربُ بها عينيهِ ضربةً يسمعُها مَنْ على الأرضِ ليسَ الثقلين ، قالَ : ثمَّ ينادي منادٍ : أنِ افرشوا لهُ لوحينِ مِنْ نارٍ ، وافتحوا لهُ باباً إلى النَّارِ ، فيُفرشُ لهُ لوحانِ مِنْ نارٍ ، ويُفتحُ لهُ بابٌ إلى النَّارِ »(١) .

وقالَ محمدُ بنُ عليٍّ : ما مِنْ ميتٍ يموتُ إلاَّ مُثِّلَ لهُ عندَ الموتِ أعمالُهُ الحسنةُ وأعمالُهُ السيئةُ ، قالَ : فيشخصُ إلىٰ حسناتِهِ ، ويطرق عنْ سيئاتِهِ(٢) .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ المؤمنَ إذا احتُضرَ . . أتتْهُ الملائكةُ بحريرةٍ فيها مسكٌ وضبائرُ الريحانِ(٣) ، فتسلُّ روحَهُ كما تُسلُّ الشعرةُ مِنَ العجينِ ، ويُقالُ : أيَّتُها النفسُ المطمئنةُ ؛ اخرجي راضيةً ومرضياً عنكِ إلىٰ روحِ اللهِ وكرامتِهِ ؛ فإذا خرجَتْ روحُهُ . . وُضعتْ

---

(١) رواه بطوله أحمد في « المسند » (٤/ ٢٩٥ ـ ٢٩٦) ، والحاكم في « المستدرك » (١/ ٣٧ ـ ٣٨) ، وبنحوه عند أبي داوود (٤٧٥٣) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الموت » . « إتحاف » (١٠/ ٤٠١) .

(٣) ضبائر : جمع ضِبارة : الجماعات في تفرقة .

علىٰ ذلكَ المسكِ والريحانِ ، وطُويَتْ عليها الحريرةُ وبُعثَ بها إلىٰ عليينَ ، وإنَّ الكافرَ إذا احتُضرَ . أتتْهُ الملائكةُ بمسحٍ فيهِ جمرةٌ[1] ، فتنزعُ روحَهُ انتزاعاً شديداً ، ويُقالُ : أيَّتُها النفسُ الخبيثةُ ؛ اخرجي ساخطةً ومسخوطاً عليكِ إلىٰ هوانِ اللهِ وعذابِهِ ، فإذا خرجَتْ روحُهُ . . وُضعَتْ علىٰ تلكَ الجمرةِ وإنَّ لها نشيشاً ، ويُطوىٰ عليها المسحُ ويُذهبُ بها إلىٰ سجينٍ »[2] .

وعنْ محمدِ بن كعبٍ القرظيِّ : أنهُ كانَ يقرأُ قولَهُ تعالىٰ : ﴿ حَتَّىٰٓ إِذَا جَآءَ أَحَدَهُمُ ٱلْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ٱرْجِعُونِ ۝ لَعَلِّىٓ أَعْمَلُ صَٰلِحًا فِيمَا تَرَكْتُ ﴾ . قالَ : أيَّ شيءٍ تريدُ ؟ في أيِّ شيءٍ ترغبُ ؟ أتريدُ أنْ ترجعَ لتجمعَ المالَ وتغرسَ الغراسَ ، وتبنيَ البنيانَ وتشقَّقَ الأنهارَ ؟ قالَ : لا ، لعلي أعملُ صالحاً فيما تركتُ ، قالَ : فيقولُ الجبارُ : ﴿ كَلَّآ ۚ إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَآئِلُهَا ﴾ أيْ : ليقولَنَّها عندَ الموتِ[3] .

وقالَ أبو هريرةَ رضيَ اللهُ عنهُ : قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « المؤمنُ في قبرِهِ في روضةٍ خضراءَ ، ويُرحبُ لهُ في قبرِهِ سبعونَ ذراعاً ، ويضيءُ لهُ حتىٰ يكونَ كالقمرِ ليلةَ البدرِ ، هلْ تدرونَ فيماذا أنزلت : ﴿ فَإِنَّ لَهُۥ مَعِيشَةً ضَنكًا ﴾ ؟ » قالوا : اللهُ ورسولُهُ أعلمُ ، قالَ : « عذابُ الكافرِ في

---

[1] مِسح : قطعة من الكساء الأسود .

[2] رواه البزار في « مسنده » (٩٥٤١) ، ونحوه عند النسائي (٨/٤) ، والنشيش : صوت الماء إذا غلىٰ .

[3] رواه الطبري في « جامع البيان » (٦٦/١٨/١٠) .

قبرِهِ ، يُسلَّطُ عليهِ تسعةٌ وتسعونَ تنيناً ، هلْ تدرونَ ما التنينُ ؟ تسعةٌ وتسعونَ حيةً ، لكلِّ حيّةٍ سبعةُ رؤوسٍ يخدشونَهُ ويلحسونَهُ وينفخونَ في جسمِهِ إلىٰ يومِ القيامةِ »(١) .

ولا ينبغي أنْ يُتعجبَ مِنْ هـٰذا العددِ على الخصوصِ ؛ فإنَّ أعدادَ هـٰذهِ الحيّاتِ والعقاربِ بقدرِ أعدادِ الأخلاقِ المذمومةِ مِنَ الكبرِ والرياءِ والحسدِ ، والغلِّ والحقدِ وسائرِ الصفاتِ ؛ فإنَّ لها أصولاً معدودةً ، ثمَّ تتشعبُ منها فروعٌ معدودةٌ ، ثمَّ تنقسمُ فروعُها بأقسامٍ ، وتلكَ الصفاتُ بأعيانِها هيَ المهلكاتُ ، وهيَ بأعيانِها تنقلبُ عقاربَ وحيّاتٍ ، فالقويُّ منها يلدغُ لدْغَ التنينِ ، والضعيفُ يلدغُ لدْغَ العقربِ ، وما بينَهما يؤذي إيذاءَ الحيّةِ .

وأربابُ القلوبِ والبصائرِ يشاهدونَ بنورِ البصيرةِ هـٰذهِ المهلكاتِ وانشعابَ فروعِها ، إلاَّ أنَّ مقدارَ عددِها لا يُوقفُ عليهِ إلا بنورِ النبوّةِ ، فأمثالُ هـٰذهِ الأخبارِ لها ظواهرُ صحيحةٌ وأسرارٌ خفيّةٌ ، ولكنَّها عندَ أربابِ البصائرِ واضحةٌ ، فمَنْ لم تنكشفْ لهُ حقائقُها.. فلا ينبغي أنْ ينكرَ ظواهرَها ، بل أقلُّ درجاتِ الإيمانِ التصديقُ والتسليمُ .

* * *

فإنْ قلتَ : فنحنُ نشاهدُ الكافرَ في قبرِهِ مدةً ونراقبُهُ ولا نشاهدُ شيئاً مِنْ ذلكَ ، فما وجهُ التصديقِ علىٰ خلافِ المشاهدةِ ؟

---

(١) رواه ابن حبان (٣١٢٢) ، وأبو يعلىٰ في « المسند » (٦٦٤٤) .

فاعلمْ : أنَّ لكَ ثلاثَ مقاماتٍ في التصديقِ بأمثالِ هـٰذا :

أحدُها ـ وهوَ الأظهرُ والأصحُّ والأسلمُ ـ : أنْ تصدِّقَ بأنَّها موجودةٌ ، وهيَ تلدغُ الميتَ ولكنَّكَ لا تشاهدُ ذلكَ ؛ فإنَّ هـٰذهِ العينَ لا تصلحُ لمشاهدةِ الأمورِ الملكوتيَّةِ ، وكلُّ ما يتعلقُ بالآخرةِ فهوَ مِنْ عالمِ الملكوتِ ، أما ترى الصحابةَ رضيَ اللهُ عنهم كيفَ كانوا يؤمنونَ بنزولِ جبريلَ عليهِ السَّلامُ وما كانوا يشاهدونَهُ ، ويؤمنونَ بأنَّهُ عليهِ الصلاةُ والسَّلامُ يشاهدُهُ ؟!

فإنْ كنتَ لا تؤمنُ بهـٰذا . . فتصحيحُ أصلِ الإيمانِ بالملائكةِ والوحيِ أهمُّ عليكَ .

وإنْ كنتَ آمنتَ بهِ وجوَّزتَ أنْ يشاهدَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ما لا تشاهدُهُ الأمَّةُ . . فكيفَ لا تجوِّزُ هـٰذا في الميتِ ؟!

وكما أنَّ الملكَ لا يشبهُ الآدميينَ والحيواناتِ فالحيَّاتُ والعقاربُ التي تلدغُ في القبرِ ليسَتْ مِنْ جنسِ حيَّاتِ عالمِنا ، بلْ هيَ جنسٌ آخرُ ، وتُدركُ بحاسَّةٍ أخرىٰ .

المقامُ الثاني : أن تتذكرَ أمرَ النائمِ ، وأنَّهُ قدْ يرىٰ في نومِهِ حيةً تلدغُهُ ، وهوَ يتألَّمُ بذلكَ حتىٰ تراهُ في نومِهِ يصيحُ ، ويعرقُ جبينُهُ ، وقدْ ينزعجُ مِنْ مكانِهِ ، كلُّ ذلك يدركُهُ مِنْ نفسِهِ ويتأذَّىٰ بهِ كما يتأذَّى اليقظانُ ، وهوَ يشاهدُهُ وأنتَ ترىٰ ظاهرَهُ ساكناً ، ولا ترىٰ حواليهِ حيةً ، والحيَّةُ موجودةٌ في حقِّهِ ،

والعذابُ حاصلٌ ولكنهُ في حقِّكَ غيرُ مشاهدٍ ، وإذا كانَ العذابُ في ألمِ اللدغِ . . فلا فرقَ بينَ حيةٍ تُتخيلُ أو تُشاهدُ .

المقامُ الثالثُ : أنّكَ تعلمُ أنَّ الحيَّةَ بنفسِها لا تؤلمُ ، بلِ الذي يلقاكَ منها وهوَ السمُّ ، ثمَّ السمُّ ليسَ هوَ الألمَ ، بلْ عذابُكَ في الأثرِ الذي يحصُلُ فيكَ مِنَ السمِّ ، فلوْ حصلَ مثلُ ذلكَ الأثرِ مِنْ غيرِ سمٍّ . . لكانَ العذابُ قدْ توفرَ ، وكانَ لا يمكنُ تعريفُ ذلكَ النوعِ مِنَ العذابِ إلاَّ بأنْ يُضافَ إلى السببِ الذي يفضي إليهِ في العادةِ ؛ فإنَّهُ لو خُلقَ في الإنسانِ لذةُ الوقاعِ مثلاً مِنْ غيرِ مباشرةِ صورةِ الوقاعِ . . لمْ يمكنْ تعريفُها إلاَّ بالإضافةِ إليه ؛ لتكونَ الإضافةُ للتعريفِ بالسببِ ، وتكونَ ثمرةُ السببِ حاصلةً وإنْ لمْ تحصلْ صورةُ السببِ ، والسببُ يُرادُ لثمرتِهِ لا لذاتِهِ .

وهٰذهِ الصفاتُ المهلكاتُ تنقلبُ مؤذياتٍ ومؤلماتٍ في النفسِ عندَ الموتِ ، فتكونُ آلامُها كآلامِ لدغِ الحيّاتِ مِنْ غيرِ وجودِ حيّاتٍ ، وانقلابُ الصفةِ مؤذيةً يضاهي انقلابَ العشقِ مؤذياً عندَ موتِ المعشوقِ ؛ فإنَّهُ كانَ لذيذاً ، فطرأَتْ حالةٌ صارَ اللَّذيذُ بنفسِهِ مؤلماً ، حتىٰ نزلَ بالقلبِ منْ أنواعِ العذابِ ما يتمنَّىٰ معهُ أنَّهُ لمْ يكنْ قدْ تنعَّمَ بالعشقِ والوصالِ ، بلْ هٰذا بعينِهِ هوَ أحدُ أنواعِ عذابِ الميتِ ؛ فإنَّهُ قدْ سلَّطَ العشقَ في الدنيا علىٰ نفسِهِ ، فصارَ يعشقُ مالَهُ وعقارَهُ وجاهَهُ ، وولدَهُ وأقاربَهُ ومعارفَهُ ، ولوْ أخذَ جميعَ ذلكَ في حياتِهِ مَنْ لا يرجو استرجاعَهُ منهُ . . فماذا ترىٰ يكونُ حالُهُ ؟! أليسَ يعظمُ شقاؤُهُ ، ويشتدُّ عذابُهُ ، ويتمنَّىٰ ويقولُ : ليتهُ لمْ يكنْ لي مالٌ قطُّ ،

ولا جاهٌ قطُّ فكنتُ لا أتأذىٰ بفراقِهِ ؟! فالموتُ عبارةٌ عنْ مفارقةِ المحبوباتِ الدنيويةِ كلِّها دفعةً واحدةً .

مـا حـالُ مَـنْ كـانَ لَـهُ واحِـدٌ   غُيِّـبَ عَنْـهُ ذَلِـكَ ٱلْـواحِـدُ(١)

فما حالُ مَنْ لا يفرحُ إلاَّ بالدنيا ، فتُؤخذُ منهُ الدنيا وتُسلَّمُ إلىٰ أعدائِهِ ، ثمَّ ينضافُ إلىٰ هـٰذا العذابِ تحسُّرُهُ علىٰ ما فاتَهُ مِنْ نعيمِ الآخرةِ ، والحجابِ عنِ اللهِ تعالىٰ ؛ فإنَّ حبَّ غيرِ اللهِ يحجبُهُ عنْ لقاءِ اللهِ والتنعُّمِ بهِ ، فيتوالىٰ عليهِ ألمُ فراقِ جميعِ محبوباتِهِ ، وحسرتُهُ علىٰ ما فاتَهُ مِنْ نعيمِ الآخرةِ أبدَ الآبادِ ، وذلُّ الردِّ والحجابِ عنِ اللهِ تعالىٰ ، وذلكَ هوَ العذابُ الذي يُعذَّبُ بهِ ؛ إذْ لا يتبعُ نارَ الفراقِ إلاَّ نارُ جهنَّمَ كما قالَ تعالىٰ : ﴿ كَلَّآ إِنَّهُمْ عَن رَّبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَّمَحْجُوبُونَ ۝ ثُمَّ إِنَّهُمْ لَصَالُوا الْجَحِيمِ﴾ .

وأمَّا مَنْ لمْ يأنسْ بالدنيا ولمْ يحبَّ إلا اللهَ ، وكانَ مشتاقاً إلىٰ لقاءِ اللهِ تعالىٰ . . فقدْ تخلَّصَ مِنْ سجنِ الدنيا ومقاساةِ الشهواتِ فيها ، وقدمَ علىٰ محبوبِهِ ، وانقطعَتْ عنهُ العوائقُ والصوارفُ ، وتوفرَ عليهِ النعيمُ معَ الأمنِ عنِ الزوالِ أبدَ الآبادِ ، ولمثلِ ذلكَ فليعملِ العاملونَ .

والمقصودُ : أنَّ الرجلَ قدْ يحبُّ فرسَهُ بحيثُ لو خُيِّرَ بينَ أنْ يُؤخذَ منهُ وبينَ أنْ تلدغَهُ عقربٌ . . آثرَ الصبرَ علىٰ لدغِ العقربِ .

فإذاً ؛ ألمُ فراقِ الفرسِ عندَهُ أعظمُ مِنْ لدغِ العقربِ ، وحبُّهُ للفرسِ هوَ

---

(١) البيت من السريع ، وانظر « التمثيل والمحاضرة » (ص ٢١١) .

الذي يلدغُهُ إذا أُخذَ منهُ فرسُهُ ، فليستعدَّ لهـٰذهِ اللَّدغاتِ ؛ فإنَّ الموتَ يأخذُ منهُ فرسَهُ ومركبَهُ ، ودارَهُ وعقارَهُ ، وأهلَهُ وولدَهُ ، وأحبابَهُ ومعارفَهُ ، ويأخذُ منهُ جاهَهُ وقبولَهُ ، بلْ يأخذُ منهُ سمعَهُ وبصرَهُ وأعضاءَهُ ، وييئسُ مِنْ رجوعِ جميعِ ذلكَ إليهِ ، فإذا لمْ يحبَّ سواه وقدْ أخذَ جميعَ ذلكَ منهُ . . فذلكَ أعظمُ عليهِ مِنَ العقاربِ والحيَّاتِ ، وكما لوْ أخذَ ذلكَ منهُ وهوَ حيٌّ فيعظمُ عقابُهُ . . فكذلكَ إذا ماتَ ؛ لأنَّا قد بيَّنَّا أنَّ المعنى الذي هوَ المدركُ للآلامِ واللذاتِ لمْ يمتْ ، بلْ عذابُهُ بعدَ الموتِ أشدُّ ؛ لأنَّهُ في الحياةِ يتسلَّىٰ بأسبابٍ يشغلُ بها حواسَّهُ مِنْ مجالسةٍ ومحادثةٍ ، ويتسلَّىٰ برجاءِ العودِ إليهِ ، ويتسلَّىٰ برجاءِ العوضِ منهُ ، ولا سلوةَ بعدَ الموتِ ؛ إذْ قدِ انسدَّ عليهِ طرقُ التسلي وحصلَ اليأسُ ، فإذا كلُّ قميصٍ لهُ ومنديلٍ قدْ أحبَّهُ بحيثُ كانَ يشقُّ عليهِ لوْ أُخذَ منهُ . . فإنَّهُ يبقىٰ متأسِّفاً عليهِ ومعذَّباً بهِ ، فإنْ كانَ مخِفّاً في الدنيا . . سلمَ ، وهوَ المعنيُّ بقولِهِم : نجا المخِفُّونَ ، وإنْ كانَ مثقلاً . . عظمَ عذابُهُ(١) .

وكما أنَّ حالَ مَنْ يُسرقُ منهُ دينارٌ أخفُّ مِنْ حالِ مَنْ يُسرقُ منهُ عشرةُ دنانيرَ . . فكذلكَ حالُ صاحبِ الدرهمِ أخفُّ مِنْ حالِ صاحبِ الدرهمينِ ،

---

(١) روى الحاكم في « المستدرك » (٤/ ٥٧٣) والبيهقي في « الشعب » (٩٩٢٣) : « إن أمامكم عقبة كؤوداً لا يجوزها المثقلون » ، وعند أبي نعيم في « الحلية » (٢/ ٨٣) : « لا يجاوزها إلا كل ضامر مخف » .

وهوَ المعنيُّ بقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « صاحبُ الدرهمِ أخفُّ حساباً مِنْ صاحبِ الدرهمينِ »(١) .

وما مِنْ شيءٍ مِنَ الدنيا يتخلَّفُ عنكَ عندَ الموتِ إلاَّ وهوَ حسرةٌ عليكَ بعدَ الموتِ ، فإنْ شئتَ . . فاستكثرْ ، وإنْ شئتَ . . فاستقللْ ، فإنِ استكثرتَ . . فلستَ مستكثراً إلاَّ مِنَ الحسرةِ ، وإنِ استقللتَ . . فلستَ تخففُ إلاَّ عَنْ ظهرِكَ ، وإنَّما تكثرُ الحيَّاتُ والعقاربُ في قبورِ الأغنياءِ الذينَ استحبُّوا الحياةَ الدنيا على الآخرةِ ، وفرحوا بها واطمأنُّوا إليها .

فهٰذهِ مقاماتُ الإيمانِ في حيَّاتِ القبرِ وعقاربِهِ وفي سائرِ أنواعِ عذابِهِ .

رأىٰ أبو سعيدٍ الخرازُ ابناً لهُ قدْ ماتَ في المنامِ ، فقالَ لهُ : يا بنيَّ ؛ عظْني ، قالَ : لا تخالفِ اللهَ تعالىٰ فيما يريدُ ، قالَ : يا بنيَّ ؛ زدْني ، قالَ : يا أبتِ ؛ لا تطيقُ ، قالَ : قلْ ، قالَ : لا تجعلْ بينَكَ وبينَ اللهِ قميصاً ، قالَ : فما لبسَ قميصاً ثلاثينَ سنةً(٢) .

* * *

فإنْ قلتَ : فما الصحيحُ مِنْ هٰذهِ المقاماتِ الثلاثِ ؟

فاعلمْ : أنَّ في الناسِ مَنْ لمْ يثبتْ إلاَّ الأولَ وأنكرَ ما بعدَهُ ، ومنهُمْ مَنْ

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٤/ ٢١٠) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠١٦٥) .

(٢) أورده القشيري في « الرسالة » (ص٦١٥) ، وفي غير (د) : (الخدري) بدل (الخراز) .

أنكرَ الأولَ وأثبتَ الثانيَ ، ومنهُمْ مَنْ لمْ يثبتْ إلاَّ الثالثَ ، وإنَّما الحقُّ الذي انكشفَ لنا بطريقِ الاستبصارِ : أنَّ كلَّ ذلكَ في حيزِ الإمكانِ ، وأنَّ مَنْ ينكرُ بعضَ ذلكَ فهوَ لضيقِ حوصلتِهِ ، وجهلِهِ باتساعِ قدرةِ اللهِ تعالىٰ وعجائبِ تدبيرِهِ ، فينكرُ مِنْ أفعالِ اللهِ تعالىٰ ما لمْ يأنسْ بهِ ويألفْهُ ، وذلكَ جهلٌ وقصورٌ ، بلْ هـٰذهِ الطرقُ الثلاثةُ في التعذيبِ ممكنةٌ ، والتصديقُ بها واجبٌ ، وربَّ عبدٍ يُعاقبُ بنوعٍ واحدٍ مِنْ هـٰذهِ الأنواعِ ، وربَّ عبدٍ تُجمعُ عليهِ هـٰذهِ الأنواعُ الثلاثةُ ، نعوذُ باللهِ مِنْ عذابِ اللهِ قليلِهِ وكثيرِهِ .

هـٰذا هوَ الحقُّ فصدِّقْ بهِ تقليداً ، فيعزُّ علىٰ بسيطِ الأرضِ مَنْ يعرفُ ذلكَ تحقيقاً ، والذي أوصيكَ بهِ ألاَّ تكثرَ نظرَكَ في تفصيلِ ذلكَ ، ولا تشتغلَ بمعرفتِهِ ، بلِ اشتغِلْ بالتدبيرِ في دفعِ العذابِ كيفَما كانَ ، فإنْ أهملتَ العملَ والعبادَةَ واشتغلتَ بالبحثِ عنْ ذلكَ . . كنتَ كمَنْ أخذَهُ سلطانٌ وحبسَهُ ليقطعَ يدَهُ ويجدعَ أنفَهُ ، فأخذَ طولَ الليلِ يتفكَّرُ في أنَّهُ هلْ يقطعُهُ بسكينٍ أو بسيفٍ أو بموسىٰ ؟ وأهملَ طريقَ الحيلةِ في دفعِ أصلِ العذابِ عنْ نفسِهِ ، وهـٰذا غايةُ الجهلِ ؛ فقدْ عُلمَ على القطعِ أنَّ العبدَ بعدَ الموتِ لا يخلو عنْ عذابٍ عظيمٍ أو نعيمٍ مقيمٍ ، فينبغي أنْ يكونَ الاستعدادُ لهُ .

فأمَّا البحثُ عنْ تفصيلِ العقابِ والثوابِ . . ففضولٌ وتضييعُ زمانٍ .

* * *

بيان سؤال منكر ونكير، وصورتهما، وضغطة القبر وبقية القول في عذاب القبر

قالَ أبو هريرةَ : قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا ماتَ العبدُ . . أتاهُ ملكانِ أسودانِ أزرقانِ يُقالُ لأحدِهما : منكرٌ وللآخرِ : نكيرٌ ، فيقولانِ لهُ : ما كنتَ تقولُ في النبيِّ ؟ فإنْ كانَ مؤمناً . . قالَ : هوَ عبدُ اللهِ ورسولُهُ ، أشهدُ أنْ لا إلـهَ إلاَّ اللهُ وأنَّ محمَّداً رسولُ اللهِ ، فيقولانِ : إنْ كنَّا لنعلمُ أنَّكَ تقولُ ذلكَ ، ثمَّ يُفسحُ لهُ في قبرِهِ سبعونَ ذراعاً في سبعينَ ذراعاً ، ويُنوَّرُ لهُ في قبرِهِ ثمَّ يُقالُ لهُ : نمْ ، فيقولُ : دعوني أرجعُ إلىٰ أهلي فأخبرُهُمْ ، فيُقالُ لهُ : نمْ ، فينامُ كنومةِ العروسِ الذي لا يوقظُهُ إلاَّ أحبُّ أهلِهِ إليهِ حتىٰ يبعثَهُ اللهُ مِنْ مضجعِهِ ذلكَ ، وإنْ كانَ منافقاً . . قالَ : لا أدري ، كنتُ أسمعُ الناسَ يقولونَ شيئاً وكنتُ أقولُهُ ، فيقولانِ : إنْ كنَّا لنعلمُ أنَّكَ تقولُ ذلكَ ، ثمَّ يُقالُ للأرضِ : التئمي عليهِ ، فتلتئمُ عليهِ حتىٰ تختلفَ فيها أضلاعُهُ ، فلا يزالُ معذَّباً حتىٰ يبعثَهُ اللهُ تعالىٰ مِنْ مضجعِهِ ذلكَ »⁽¹⁾ .

وعنْ عطاءِ بنِ يسارٍ قالَ : (قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لعمرَ بنِ الخطابِ رضيَ اللهُ عنهُ : « يا عمرُ ؛ كيفَ بكَ إذا أنتَ متَّ فانطلقَ بكَ قومُكَ فقاسوا لكَ ثلاثةَ أذرعٍ في ذراعٍ وشبرٍ ، ثمَّ رجعوا إليكَ فغسَّلوكَ وكفَّنوكَ

---

(١) رواه الترمذي (١٠٧١) .

وحنَّطوكَ ، ثمَّ احتملوكَ حتىٰ يضعوكَ فيهِ ، ثمَّ يهيلوا عليكَ الترابَ ويدفنوكَ ، فإذا انصرفوا عنكَ . . أتاكَ فتَّانا القبرِ منكرٌ ونكيرٌ ، أصواتُهما كالرعدِ القاصفِ ، وأبصارُهما كالبرقِ الخاطفِ ، يجرَّانِ أشعارَهما ويحثيانِ القبرَ بأنيابِهما فتلتلاكَ وترتراكَ ؟! كيفَ بكَ عندَ ذلكَ يا عمرُ ؟! » فقالَ عمرُ : يا رسولَ اللهِ ؛ ويكونُ معي مثلُ عقليَ الآنَ ؟ قالَ : « نعمْ » قالَ : إذاً أكفيكَهُما)⁽¹⁾ .

وهـٰذا نصٌّ صريحٌ في أنَّ العقلَ لا يتغيرُ بالموتِ ، إنَّما يتغيرُ البدنُ والأعضاءُ ، فيكونُ الميتُ عاقلاً مدركاً ، عالماً بالآلامِ واللذاتِ كما كانَ ، لا يتغيَّرُ مِنْ عقلِهِ شيءٌ ، وليسَ العقلُ المدركُ هـٰذهِ الأعضاءَ ، بلْ هوَ شيءٌ باطنٌ ليسَ لهُ طولٌ ولا عرضٌ ، بلِ الذي لا ينقسمُ في نفسِهِ هوَ المدركُ للأشياءِ ، ولو تناثرَتْ أعضاءُ الإنسانِ كلُّها ولم يبقَ إلاَّ الجزءُ المدركُ الذي لا يتجزأُ ولا ينقسمُ . . لكانَ الإنسانُ العاقلُ بكمالِهِ قائماً باقياً ، وهوَ كذلكَ بعدَ الموتِ ؛ فإنَّ ذلكَ الجزءَ لا يحلُّهُ الموتُ ، ولا يطرأُ عليهِ العدمُ .

وقالَ محمدُ بنُ المنكدرِ : بلغَني أنَّ الكافرَ يُسلَّطُ عليهِ في قبرِهِ دابَّةٌ عمياءُ صماءُ ، في يدِها سوطٌ مِنْ حديدٍ في رأسِهِ مثلُ غربِ الجملِ ، تضربُهُ بهِ إلىٰ

---

(١) رواه الآجري في « الشريعة » (٨٦١) ، والبيهقي في « إثبات عذاب القبر » (١٠٣) مرسلاً ، وفيه : (ثلاثة أذرع وشبراً في ذراع وشبر) ، **وتلتلاك وترتراك** : زعزعاك وأقلقاك وأزعجاك . « إتحاف » (١٠/ ٤١٤) .

يومِ القيامةِ ، لا تراهُ فتتقيَهُ ، ولا تسمعُ صوتَهُ فترحمَهُ(١) .

وقالَ أبو هريرةَ : (إذا وُضعَ الميتُ في قبرِهِ . . جاءَتْ أعمالُهُ الصالحةُ فاحتوشَتْهُ ، فإنْ أتاهُ مِنْ قبلِ رأسِهِ . . جاءَ قراءتُهُ القرآنَ ، وإنْ أتاهُ مِنْ قبلِ رجليهِ . . جاءَ قيامُهُ ، وإنْ أتاهُ مِنْ قبلِ يديهِ . . قالتِ اليدانِ : واللهِ ؛ لقدْ كانَ يبسطُني للصدقةِ والدعاءِ ، لا سبيلَ لكمْ عليهِ ، وإنْ جاءَ مِنْ قبلِ فيه . . جاء ذِكْرُهُ وصيامُهُ ، وكذلكَ تقفُ الصلاةُ والصبرُ ناحيةً ، فيقولُ : أما إنِّي لوْ رأيتُ خللاً . . لكنتُ أنا صاحبَهُ ـ قالَ سفيانُ : تجاحشُ عنهُ أعمالُه الصالحةُ كما يجاحشُ الرجلُ عنْ أخيهِ وأهلِهِ وولدِهِ ـ ثمَّ يُقالُ لهُ عندَ ذلكَ : باركَ اللهُ لكَ في مضجعِكَ ، فنِعمَ الأخلاَّءُ أخلاؤُكَ ، ونعمَ الأصحابُ أصحابُكَ)(٢) .

وعنْ حذيفةَ قالَ : كنَّا معَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في جنازةٍ ، فجلسَ علىٰ رأسِ القبرِ ثمَّ جعلَ ينظرُ فيهِ ، ثمَّ قالَ : « يُضغطُ المؤمنُ في هـٰذا ضغطةً تردَّىٰ منها حمائلُهُ »(٣) .

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٦/ ٣٥٣) من رواية ابن المنكدر عن أسماء بنت أبي بكر رضي الله عنهما مرفوعاً ، وفي نسخة الحافظ الزبيدي : (عرف الجمل) بدل (غرب الجمل) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « القبور » . « إتحاف » (١٠/ ٤١٩) ، ولم يقل : (قال سفيان) ، والطبراني في « المعجم الأوسط » (٩٤٣٤) ، ونحوه عند ابن أبي شيبة في « المصنف » (١٢١٨٨) ، وهناد في « الزهد » (٣٣٨) ، **تجاحش** : تدافع .

(٣) رواه أحمد في « المسند » (٥/ ٤٠٧) ، **والحمائل هنا** : عروق الأنثيين ، ويحتمل أن يراد موضع حمائل السيف ؛ أي : عواتقه وصدره وأضلاعه . « إتحاف » (١٠/ ٤٢٢).

وقالَتْ عائشَةُ رضيَ اللهُ عنها : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ للقبرِ ضغطةً ، ولوْ سلمَ أوْ نجا منها أحدٌ . . لنجا سعدُ بنُ معاذٍ »[1] .

وعنْ أنسٍ قالَ : تُوفِّيَتْ زينبُ بنتُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وكانَتِ امرأةً مسقامةً ، فتبعَها رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فساءَنا حالُهُ ، فلمَّا انتهينا إلى القبرِ فدخلَهُ . . التمعَ وجهُهُ صفرةً ، فلمَّا خرجَ . . أسفرَ وجهُهُ ، فقلنا : يا رسولَ اللهِ ؛ رأينا منكَ شأناً فممَّ ذلكَ ؟ قالَ : « ذكرتُ ضعفَ ابنتي وشدةَ عذابِ القبرِ ، فأتيتُ فأُخبرتُ أنَّ اللهَ تعالىٰ قدْ خفَّفَ عنها ، ولقدْ ضُغطَتْ ضغطةً سمعَ صوتَها ما بينَ الخافقينِ »[2] .

* * *

---

[1] رواه ابن حبان (٣١١٢) ، وأحمد في « المسند » (٦/ ٥٥) .

[2] رواه الطبراني في « المعجم الكبير » (١/ ٢٥٧) ، ومسقامة : كثيرة الأمراض .

KABİR AZÂBI VE MELEKLERİN SORGUSU

Berâ bin Âzib anlatıyor: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ile birlikte ensardan birisinin cenazesine gitmiştik. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) başı eğik olarak mezar başında oturdu üç kere: *"Allahım, kabir azâbından sana sığınırım."* dedikten sonra:

إِنَّ الْمُؤْمِنَ إِذَا كَانَ فِي قُبُلٍ مِنَ الْاٰخِرَةِ بَعَثَ اللّٰهُ مَلَائِكَةً كَأَنَّ وُجُوهَهُمُ الشَّمْسُ مَعَهُمْ حُنُوطُهُ وَكَفَنُهُ فَيَجْلِسُونَ مَدَّ بَصَرِهِ، فَإِذَا خَرَجَتْ رُوحُهُ صَلّٰى عَلَيْهِ كُلُّ مَلَكٍ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَكُلُّ مَلَكٍ فِي السَّمَاءِ وَفُتِحَتْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ فَلَيْسَ مِنْهَا بَابٌ إِلَّا يُحِبُّ أَنْ يَدْخُلَ بِرُوحِهِ مِنْهُ، فَإِذَا صُعِدَ بِرُوحِهٖ قِيلَ أَيْ رَبِّ عَبْدُكَ فُلَانٌ، فَيَقُولُ ارْجِعُوهُ فَأَرُوهُ مَا أَعْدَدْتُ لَهُ مِنَ الْكَرَامَةِ فَإِنِّي وَعَدْتُهُ(:مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفٖيهَا نُعٖيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرٰى) وَإِنَّهُ لَيَسْمَعُ خَفْقَ نَعَالِهِمْ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرٖينَ حَتّٰى يُقَالُ يَا هٰذَا مَنْ رَبُّكَ وَمَا دٖينُكَ وَمَا نَبِيُّكَ؟ فَيَقُولُ رَبِّيَ اللّٰهُ وَدٖينِيَ الْإِسْلَامُ وَنَبِيّٖي مُحَمَّدٌ: صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: قَالَ فَيَنْتَهِرَانِهٖ اِنْتِهَارًا شَدٖيدًا وَهِيَ اٰخِرُ فِتْنَةٍ تُعْرَضُ عَلَى الْمَيِّتِ، فَإِذَا قَالَ ذٰلِكَ نَادٰى مُنَادٍ أَنْ

قَدْ صَدَقْتَ وَهُوَ مَعْنٰى قَوْلِهِ تَعَالٰى) :يُثَبِّتُ اللّٰهُ الَّذٖينَ اٰمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ (ثُمَّ يَأْتٖيهِ اٰتٍ حَسَنُ الْوَجْهِ طَيِّبُ الرّٖيحِ حَسَنُ الثِّيَابِ فَيَقُولُ :أَبْشِرْ بِرَحْمَةِ رَبِّكَ وَجَنَّاتٍ فٖيهَا نَعٖيمٌ مُقٖيمٌ، فَيَقُولُ :وَأَنْتَ فَبَشَّرَكَ اللّٰهُ بِخَيْرٍ مَنْ أَنْتَ؟ فَيَقُولُ :أَنَا عَمَلُكَ الصَّالِحُ وَاللّٰهِ مَا عَلِمْتُ أَنْ كُنْتَ لَسَرٖيعًا إِلٰى طَاعَةِ اللّٰهِ بَطِيئًا عَنْ مَعْصِيَةِ اللّٰهِ فَجَزَاكَ اللّٰهُ خَيْرًا: ”قَالَ“ ثُمَّ يُنَادٖي مُنَادٍ أَنِ افْرُشُوا لَهُ مِنْ فَرْشِ الْجَنَّةِ وَافْتَحُوا لَهُ بَابًا إِلَى الْجَنَّةِ فَيُفْرَشُ لَهُ مِنْ فَرْشِ الْجَنَّةِ وَيُفْتَحُ لَهُ بَابٌ إِلَى الْجَنَّةِ فَيَقُولُ :اَللّٰهُمَّ عَجِّلْ قِيَامَ السَّاعَةِ حَتّٰى أَرْجِعَ إِلٰى أَهْلٖي وَمَالٖي: ”قَالَ“ وَأَمَّا الْكَافِرُ فَإِنَّهُ إِذَا كَانَ فٖي قُبُلٍ مِنَ الْاٰخِرَةِ وَانْقِطَاعٍ مِنَ الدُّنْيَا نَزَلَتْ إِلَيْهِ مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ مَعَهُمْ ثِيَابٌ مِنْ نَارٍ وَسَرَابٖيلُ مِنْ قَطِرَانٍ فَيَحْتَوِشُونَهُ فَإِذَا خَرَجَتْ نَفْسُهُ لَعَنَهُ كُلُّ مَلَكٍ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَكُلُّ مَلَكٍ فٖي السَّمَاءِ وَغُلِّقَتْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ فَلَيْسَ مِنْهَا بَابٌ إِلَّا يَكْرَهُ أَنْ يُدْخَلَ بِرُوحِهِ مِنْهُ، فَإِذَا صُعِدَ بِرُوحِهِ نُبِذَ وَقٖيلَ أَيْ رَبِّ عَبْدُكَ فُلَانٌ لَمْ تَقْبَلْهُ سَمَاءٌ وَلَا أَرْضٌ فَيَقُولُ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ أَرْجِعُوهُ فَأَرُوهُ مَا أَعْدَدْتُ لَهُ مِنَ الشَّرِّ إِنّٖي وَعَدْتُهُ) مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفٖيهَا نُعٖيدُكُمْ

وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرٰى (وَإِنَّهُ لَيَسْمَعُ خَفْقَ نِعَالِهِمْ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ حَتّٰى يُقَالَ لَهُ يَا هٰذَا مَنْ رَبُّكَ وَمَنْ نَبِيُّكَ وَمَا دِينُكَ؟ فَيَقُولُ :لَا أَدْرِي فَيُقَالُ :لَا دَرَيْتَ، ثُمَّ يَأْتِيهِ اٰتٍ قَبِيحُ الْوَجْهِ مُنْتِنُ الرِّيحِ قَبِيحُ الثِّيَابِ فَيَقُولُ :أَبْشِرْ بِسُخْطٍ مِنَ اللّٰهِ وَبِعَذَابٍ أَلِيمٍ مُقِيمٍ فَيَقُولُ بَشَّرَكَ اللّٰهُ شَرًّا مَنْ أَنْتَ؟ فَيَقُولُ: أَنَا عَمَلُكَ الْخَبِيثُ، وَاللّٰهِ إِنْ كُنْتَ لَسَرِيعًا فِي مَعْصِيَةِ اللّٰهِ بَطِيئًا عَنْ طَاعَةِ اللّٰهِ فَجَزَاكَ اللّٰهُ شَرًّا فَيَقُولُ وَأَنْتَ فَجَزَاكَ اللّٰهُ شَرًّا، ثُمَّ يُقَيَّضُ لَهُ أَعْمٰى أَصَمُّ أَبْكَمُ مَعَهُ مِرْزَبَةٌ مِنْ حَدِيدٍ لَوِ اجْتَمَعَ عَلَيْهَا الثَّقَلَانِ عَلٰى أَنْ يُقِلُّوهَا لَمْ يَسْتَطِيعُوا، لَوْ ضُرِبَ بِهَا جَبَلٌ صَارَ تُرَابًا، فَيَضْرِبُهُ بِهَا ضَرْبَةً فَيَصِيرُ تُرَابًا، ثُمَّ تَعُودُ فِيهِ الرُّوحُ فَيَضْرِبُهُ بِهَا بَيْنَ عَيْنَيْهِ ضَرْبَةً يَسْمَعُهَا مَنْ عَلَى الْأَرَضِينَ، لَيْسَ الثَّقَلَيْنِ) قَالَ (ثُمَّ يُنَادِي مُنَادٍ أَنِ افْرِشُوا لَهُ لَوْحَيْنِ مِنْ نَارٍ وَافْتَحُوا لَهُ بَابًا إِلَى النَّارِ فَيُفْرَشُ لَهُ لَوْحَانِ مِنْ نَارٍ وَيُفْتَحُ لَهُ بَابٌ إِلَى النَّارِ

"Mü'min ölüme yöneldiği vakit, beraberlerinde kefen ve güzel koku bulunan, yüzleri güneş gibi parlak melekleri Allahu Teâlâ gönderir. Adamın göreceği yerde beklerler. Rûhu çıktığı vakit yer ile gök arasında ve gökte ne kader melek varsa onun için istiğfâr ederler. Gök kapılarının tümü kendisi için açılır ve her kapı kendisinden

geçmesini ister. Rûhu Allah'a yükseltildiği vakit, melekler: "Yâ Rab, bu, falan kulunun rûhudur." derler. Allahu Teâlâ, "Onu geri çevirin; onun için hazırladığım mükâfatı ve iyilikleri ona gösterin. Zîra ben ona va'd ettim: **"Sizi topraktan yarattım ve toprağa iade edeceğim, tekrar topraktan çıkaracağım."** (Tâhâ suresi, 20/55) *Rûh mezarına döner ve hattâ kendisini defnedip dağılanların ayak takırtılarını dahi duyar. Son bir eziyet olarak melekler onu alabildiğine sıkıştırır ve:*

Rabbin kim, peygamberin kim ve dînin nedir? diye sorarlar. Adam:

Rabbim Allah, dînim İslâm ve peygamberim Hz. Muhammed (s.a.v.) *dir, der. Bu cevabı verdiği vakit, birisi:*

"Doğru söyledin." diye seslenir. İşte bu, Allahu Teâlâ'nın: **"Allah, îman edenlere dünya hayatında da, âhirette de o sâbit sözlerinde, dâima sebât ihsân eder."** (İbrâhim suresi, 14/27) *buyurduğunun mânasıdır. Sonra güzel yüzlü, güzel elbiseli ve güzel kokulu birisi karşısına gelir ve nîmetleri devamlı olan Allah'ın cennet ve rahmetiyle sana müjde olsun." der. Adam:*

"Allah seni hayırla mükâfatlandırsın, sen kimsin?" diye sorar. O da:

"Ben, senin dünyadaki iyi amellerinim." diye cevap verir. "Sen dâima Allah'a ibâdete süratle koşar ve isyâna ise tembellik eder yaklaşmazdın. Bunun için Allah seni hayırla mükâfatlandırdı." der. Sonra birisi: "Buna cennetten döşek getirin ve cennetten mezarına bir kapı açın." diye seslenir. Döşek getirilir ve cennete doğru bir kapı açılır. O zaman adam:

"Allahım, kıyâmeti tez getir de bir an evvel âile efradıma kavuşayım." der.

Kâfire gelince; o da dünyadan ilişkisini kesip âhirete yöneldiği vakit, çirkin suratlı, şiddetli azap melekleri ateşten elbise ve katrandan gömleklerle karşısına dikilirler. Canı çıktığı vakit yer ve gökteki bütün melekler kendisini lânetlerler. Gök kapıları kapanır. Hiç bir kapı onun habis rûhunun kendisinden geçmesini istemez. Böylece rûhu geri çevrilir. Melekler:

"Ya Rab, bu, falan kulunun ruhudur, yer ve gökler bunu kabul etmiyor." derler. Allahu Teâlâ:

"Onu geri çevirin ve ona hazırladığım azâbı gösterin. Zira ona da: **"Sizi topraktan yarattım, toprağa iade edeceğim ve tekrar topraktan çıkaracağım."** (Tâhâ suresi, 20/55) *diye va'd ettim." buyurur. Rûhu mezarına çevrilir. Hattâ mezarı başından dağılmakta olanların ayak takırtılarını da duyar. Ona da:*

"Rabbin kim, peygamberin kim ve dînin nedir?" diye sorarlar. O da:

"Bilmem." der. Onlar da:

"Evet, bilmezsin." derler. Sonra çirkin elbiseli pis kokulu ve vahşî suratlı birisi gelip karşısına dikilir ve: "Allah'ın gazabı ve devamlı azâbı ile sana müjde olsun." der. Adam:

"Senin de Allah cezanı versin, sen kimsin?" diye sorar. Adam:

"Ben senin dünyadaki çirkin amelinim." der. Sen kötülüğe koşa koşa gider, fakat itâat ve ibâdette tembel davranırdın. İşte bugün Allahu Teâlâ kötülüğünün cezasını sana çektirir." der. Adam:

"Senin de Allah cezanı versin." der. Sonra kör, dilsiz ve sağır birini ona müvekkel eder. Demirden bir tokmak onun için hazırlanır. İns ve cin bir araya gelse onu yerinden kıpırdatamaz. Hattâ dağlara vurulsa dağları kül ve toprak hâline getirir. Bununla kendisine bir vuruş-

ta kül hâline getirir, tekrar dirilir. Alnına öyle şiddetle vurulur ki, cin ve insanlardan başka herkes bu sesi duyar. Sonra: “Buna ateşten iki demir parçası getirin; cehennemden de kendisine bir kapı açın.” denir. Ateşten levhalar üzerinde yatırılır ve cehennemden de kendisine bir kapı açılır.”[109] buyurmuştur.

Ebû Hüreyre’nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ الْمُؤْمِنَ إِذَا احْتُضِرَ أَتَتْهُ الْمَلَائِكَةُ بِحَرِيرَةٍ فِيهَا مِسْكٌ وَضَبَائِرُ الرَّيْحَانِ فَتَسُلُّ رُوحُهُ كَمَا تَسُلُّ الشَّعْرَةُ مِنَ الْعَجِينِ وَيُقَالُ: أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ اِرْجِعِي رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً عَنْكِ إِلٰى رَوْحِ اللهِ وَكَرَامَتِهِ فَإِذَا أُخْرِجَتْ رُوحُهُ وُضِعَتْ عَلٰى ذٰلِكَ الْمِسْكِ وَالرَّيْحَانِ وَطُوِيَتْ عَلَيْهَا الْحَرِيرَةُ وَبُعِثَ بِهَا إِلٰى عِلِّيِّينَ. وَإِنَّ الْكَافِرَ إِذَا احْتُضِرَ أَتَتْهُ الْمَلَائِكَةُ بِمَسْحٍ فِيهِ جَمْرَةٌ فَتُنْزَعُ رُوحُهُ اِنْتِزَاعًا شَدِيدًا وَيُقَالُ: أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْخَبِيثَةُ اخْرُجِي سَاخِطَةً وَمَسْخُوطًا عَلَيْكِ إِلٰى هَوَانِ اللهِ وَعَذَابِهِ فَإِذَا أُخْرِجَتْ رُوحُهُ وُضِعَتْ عَلٰى تِلْكَ الْجَمْرَةِ وَإِنَّ لَهَا نَشِيشًا وَيُطْوٰى عَلَيْهَا الْمَسْحُ وَيُذْهَبُ بِهَا إِلٰى سِجِّينٍ.

“Mü’min, ölüm döşeğine yattığı vakit, melekler çeşitli misk kokulu ipek mendil ile gelir ve kılı yağdan çeker gibi, rûhunu bedenin-

---

[109] Ebû Dâvud ve Hâkim rivâyet etmişlerdir. Hâkim, Buhârî ile Müslim’in şartlarına göre sahih olduğunu söylemiştir. Neseî ve ibn Mâce de daha muhtasar olarak rivâyet etmişlerdir.

den alırlarken: "Ey mutmain olan nefis, sen râzı ve Rabbin senden razı olduğu hâlde, Allah'ın rahmet ve keremine çık." derler. Rûh çıktığı vakit, o kokular arasına konur, ipek mendil üzerine bağlanır ve A'lâ-i İlliyyîn'e en yüksek makama götürürler. Kâfir de öleceği sırada içi ateş dolu bir çaput getirirler, şiddetle canını alırlar ve: "Ey pis rûh sen kızgın ve Allah da senden gazablı olduğu hâlde bedeninden çık, ayrıl." derler. Rûh çıkınca kendisini o ateşlere korlar. Kaynamakta olan madde gibi hışıltı çıkardığı halde onu çaputa sararlar ve Siccîn'e yani cehennem'e götürürler."[110]

Muhammed b. Kâ'bu'l-Kuradî Allahu Teâlâ'nın:

حَتّٰى إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ لَعَلّٖي
أَعْمَلُ صَالِحًا فٖيمَا تَرَكْتُ

"Nihayet onlardan her birine ölüm gelip çatınca (tekrar tekrar şöyle) **diyeceklerdir: "Rabbim, beni geri gönder. Tâ ki boşa geçirdiğim dünyada iyi iş** (ve hareketler) **yapayım."** (Mü'minûn suresi, 23/99,100) âyetinde Allahu Teâlâ bu adama: "Ne istiyor ve neye heves ediyorsun? Servet edinmek sular akıtıp bağ bahçeler yetiştirmek arzusunda mısın?" diye sorar. Adam ise: "Hayır, sâlih ameller yapmak isterim." der. Allahu Tealâ: "Hayır ondan iş geçti. Bu, ölüm ânında herkesin söyleyeceği sözdür." buyurur.

Ebû Hüreyre'nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَلْمُؤْمِنُ فٖي قَبْرِهٖ فٖي رَوْضَةٍ خَضْرَاءَ وَيُرَهَّبُ لَهُ فٖي قَبْرِهٖ
سَبْعُونَ ذِرَاعًا وَيُضٖيءُ حَتّٰى يَكُونَ كَالْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ .هَلْ

---

[110] İbn Ebi'd-Dünyâ ve ibn Hibban, bâzı ifâde ayrılıkları ile Bezzâr ise aynı ifâde ile rivâyet etmişlerdir.

تَدْرُونَ فِيمَا ذَا أُنْزِلَتْ (فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا) قَالُوا اللّٰهُ
وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ :عَذَابُ الْكَافِرِ فِي قَبْرِهِ يُسَلَّطُ عَلَيْهِ تِسْعَةٌ
وَتِسْعُونَ تِنِّينًا هَلْ تَدْرُونَ مَا التِّنِّينُ؟ تِسْعَةٌ وَتِسْعُونَ حَيَّةً لِكُلِّ
حَيَّةٍ تِسْعَةُ رُؤُوسٍ يَخْدِشُونَهُ وَيَلْحَسُونَهُ وَيَنْفُخُونَ فِي جِسْمِهِ
إِلٰى يَوْمِ يُبْعَثُونَ

“Mü’min, kabrinde yeşil bir bahçe içindedir. Mezarı, yetmiş zira’ genişletilir, nurlandırılır ve ayın on dördü gibi parlar. **“Muhakkak onun için dar bir geçim vardır.”** (Tâhâ suresi, 20/124) *âyet-i celîlesinin niçin nazil olduğunu biliyor musunuz? O, kabrinde, kafirlerin azâbı hakkındadır. Mezarında doksan dokuz yılan kendisine musallat olur. Her yılanın yedi başı vardır; ısırır, sokar ve dirilinceye kadar cismini zehirlerler.”*[111]

Böyle doksan dokuz sayısına şaşmamalı. Zîra bu yılan ve akreplerin sayıları kibir, riya, hased, gıll u gış, kin ve diğer kötü sıfatların sayıları kadardır. Bunların her birinin asılları olduğu gibi, bunlardan birçok kollar ve bu kollardan birçok bölümler meydâna gelir. Bu kötü nitelikler, bizâtihî tehlikelerdir. Bunlar kendi maddeleri bakımından akrep ve yılan olmaya dönüşür. Kuvvetlisi, yedi başlı yılan gibi zehirler. Zayıfı ise akrep gibi, orta derecelisi de diğer yılanlar gibi zehirler. Basîret sâhipleri bu tehlikeleri ve bu tehlikelerin kollarını basîret nûru ile müşâhede eder. Sayıları ancak nübüvvet nûru ile bilinir. Bu gibi haberlerin açık doğrulukları ve gizli sırları vardır. Bu gizlilikler de basîret sâhiplerine açıktır. Bunların hakîkatine erememiş olan kimsenin bunların zâhirini inkâra kalkışması doğru olamaz. İmânın en az derecesi, tasdîk ve teslimiyettir.

---

[111] İbn Hibban rivâyet etmiştir.

Şâyet, "Bir kâfiri öldürdükten sonra, uzun süre görebilme imkânına sâhip olduğumuz vakit böyle bir durum ile karşılaşmadığını görüyoruz. Görüşümüzün aksine olan şeye nasıl inanıp teslim olalım?" dersen bilmiş ol ki; bu gibi şeyleri tasdîk etmekte senin için üç makam vardır:

Birinci makam; En açığı, en doğrusu ve en teslim olmaya şâyan olanı budur. Bu da hakîkaten bu yılan ve akreplerin mevcut olup o adamı ısırdıkları halde senin bunları görememendir. Zîra bu cismî gözler, melekût âleminin inceliklerini göremezler. Ashâb-ı kirâm, kendileri görmedikleri halde Cebrâil'in gelişine nasıl inanırlardı? Peygamberimiz'in onu gördüğüne nasıl kanâat getirirlerdi? Şâyet sen buna da inanmıyorsan, o halde önce meleklere ve vahye olan asıl îmânını düzeltmek, senin için daha önemlidir. Şâyet buna inanıyor ve diğerlerinin göremediklerini, peygamberin görebildiğini kabul ediyorsan, ölü hakkında bu hususta niçin tereddüt ediyorsun. Melek, insan ve hayvanlara benzemediği gibi, azâp için ölüyü ısırıp zehirleyen yılan ve akrepler de bu yılan ve akreplere benzemezler. Bunlar başka duyularla görülebilirler.

İkinci makam; Rüyâ âlemidir. Senin yanında uyuyan bir adamı, rüyada yılanlar ve akrepler sokar. Bunların acısını duyar; feryad ü figan eder, sıçrar, kaçar fakat sen ona bakıp durduğun halde bundan bir şey anlamazsın. Mâdem ki aynı acıyı aynı ıstırap ve sıkıntıyı çekiyor. Bunun hayalî veya hakikî olması arasındaki fark nedir?

Üçüncü makam; Bizâtihî yılanın acı vermeyeceğini, acıyı verenin zehir olduğunu, hattâ asıl acının zehirden meydana gelen eserde ve onun tesîrinde olduğunu biliyorsun. Aynı acı yılansız ve zehirsiz meydana gelirse bunun ne farkı var? Belki daha müessirdir. Azâbın bulunduğunu anlatmak, ancak âdeten ona ulaştıran bir sebebe izâfe etmekle mümkün olur. (Yâni gerçekte yılanın zehirlemesi gibi bir şey olmadığı halde aynı yılan sokmasının zehirleme acısını duyar, demektir).

Meselâ, hiç münâsebette bulunmayan bir kimse cimâ zevkini alsa, bunu târif edebilmesi için münâsebeti ele alması lâzım ve münâsebet neticesinde alınan zevki, "Ben münâsebet yapmadan alıyorum." diye anlatması gerekir. Yoksa başka sûretle bu zevki târif edemez. Sebep yokken sebebin neticesi kendisinde var oluyor. Bunun gibi, ortada yılan yokken yılanın zehirlemesi gibi acılar duyuyor. Zâten sebep, zâtı için değil, neticesi için aranır. Netice sebep ile olduğu gibi, sebepsiz de olabilir.

İşte anlattığımız o tehlikeli sıfatlar, ölümden sonra insana eziyet ve elem veren şeyler olmaya dönüşürler. Ortada yılan ve akrep yokken bunların verdiği acılar, yılan ve akreplerin zehirlemelerinden meydana gelen acılar gibi oluyorlar. Bu kötü huyların eziyet vermeye dönüşmeleri, sevgilisinin ölümünde sevgilisine olan aşkının eziyete dönüşü gibidir. Aşk, zevkli bir şey iken mâşukun ölümü ile hemen eziyete dönüşür. Kalbe çeşitli sıkıntı ve ıstıraplar sokar. Onun istediği vuslat ve zevkten mahrum kalmıştır. İşte bizâtihî bu aşk da ölü için bir azaptır. O, dünyada mal, mevki ve evlâdına âşık idi. Bütün bunları geri almasına imkân olmayan birisi tarafından dünyada elinden alınsalar, bu adamın hâli nice olurdu? Bu adamın sıkıntısı haddinden aşkın olmaz mı idi? "Keşke bunların hiç biri bende olmasaydı da şimdi bu duruma düşmeseydim" demez mi idi? İşte ölüm, bir anda bütün sevdiklerinden ayrılmaktır. Nitekim şâir:

"Bir şeyi olduğu halde onu da kaybedenin hali nice olur?" demiştir.

Yalnız dünyalığı düşünüp onunla sevinen bir kimsenin dünyalığı elinden alınıp düşmanına verildiği, sonra da kaybettiği âhiret nîmetinin hasreti ve Allah'tan uzak kalmanın elemi buna eklendiği vakit, adamın durumu nasıl olur? Çünkü Allah'tan başkasını sevmek, onu Allah'tan uzaklaştırır. Bütün sevgililerinden ayrılma elem ve firâkı birbiri ardından yığılır. İşte bu, kendisinin muazzeb olduğu en büyük bir azaptır. Zîra ayrılık ateşine ancak cehennem ateşi tâbî olur. Nitekim âyet-i celîlede:

كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ ثُمَّ إِنَّهُمْ لَصَالُو الْجَحِيمِ

"Hayır, şüphesiz ki onlar o gün Rablerinden katiyyen mahrumdurlar. Sonra onlar muhakkak ve muhakkak o alevli cehenneme gireceklerdir." (Mutaffifîn suresi, 83/15-16) buyrulmuştur.

Fakat dünya ile ünsiyet etmeyip yalnız Allah'ı seven ve Allah'a ulaşmaya âşık olan kimse, dünya hapishanesinden ve şehvetlerinden kurtulup, bütün engeller ortadan kalkıp sevgilisine yönelmiş olur. Emniyet ve ebediyet gibi bütün nîmetler kat kat kendisinde toplanır. İşte gerçek âmiller, böyle amel ederler. (Allah bizleri de bunlardan etsin.)

Burada maksat şudur: Meselâ atını çok seven adamın birini ele alalım. Öyle ki, bu adam atının elinden alınmaması için akrebin kendisini sokmasına râzı olursa, bu adama atından ayrılmak, akrebin sokmasından daha acı gelir. Yâni kendisinde aslolan ata olan sevgisidir. O halde akrebin zehirlemesine hazır olsun.

Zîra ölüm, atını da merkebini de, evini de, malını da, aile, çocuk, dost ve ahbaplarını da hattâ dünyadaki mevkiini de alır. Kulağını, gözünü ve diğer bütün âzalarını alır, bir daha bunların geri gelmesinden ümîdini keser ve bunlardan başka bir sevgilisi yoksa bütün sevdikleri elinden alınmış olur. İşte bu acı, yılan ve akreplerin sokmasından daha şiddetli olur. Hayatta iken varlığı elinden gidenin durumu bu olduğu gibi, ölümü ile bu sevdiklerinden ayrılanın da durumu aynıdır. Çünkü zevk ve elemi idrâk eden rûhudur. Rûh ise ölmemiştir. Bedenden ayrıldıktan sonraki azâbı daha şiddetlidir. Zîra hayatta kalsa, her ne kadar bütün varlıkları elinden gitse bile, yine bâzı ümîd ve tesellî çâreleri bulabilirdi ve lâkin ölüm ile bütün kapılar kapanmıştır. Hayatta iken bir mendil veya gömleğinin alınmasına üzülecek olsa, ölümünden sonra da aynı üzüntü hâli devâm eder. Şâyet dünyaya bağlanışı ve serveti az idiyse, selâmet bulur. Fazla idiyse azâbı da o nispette çoğalmış olur.

Meselâ, bir altını çalınan kimsenin acısı, on altını çalınan kimseden daha az olduğu gibi, dünyada bir kuruşu olanın ölümü ile ondan ayrılmasındaki acısı, iki kuruşu olandan daha azdır. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Bir dirhemi olanın hesabı, iki dirhemi olanın hesabından daha hafiftir."* sözü, bunun ifadesidir. Dünyalıktan neyi geride bırakırsan, ölünce onun hasretini çekersin, istersen servetini çoğalt, istersen servetini azalt. Servetini çoğaltırsan, hasretini çoğaltmış olursun; azaltırsan, hasretini azaltmış olursun. Mezarda yılan ve akrepleri çoğalanlar, dünya hayatını âhiret hayatına tercih edip onunla sevinen ve ona bağlananlardır.

İşte, mezardaki yılan, akrep ve diğer çeşitli azap yollarına inanmanın makamları bunlardır.

Ebû Saîd el-Hudrî (r.a.) ölmüş olan bir oğlunu rüyasında gördü ve

"Oğlum, bana nasihatta bulun." dedi. Oğlu da:

"Allahu Teâlâ'nın senden istediği emirlerinde ona muhalefet etme." dedi. Babası:

"Biraz daha nasihat et." deyince oğlu:

"Baba, fazlasına dayanamazsın." dedi ise de babası:

"Söyle." diye ısrar edince oğlu:

"Baba, Allah ile aranda gömlek de giyme." dedi. Bunun üzerine babası otuz yıl gömlek giymedi.

Şâyet, "Bu üç makamın hangisi daha doğrudur?" dersen bilmiş ol ki; insanların bir kısmı yalnız birinci makamı kabul edip diğerlerini inkâr ettiler. Bâzıları birinciyi inkâr ve ikinciyi kabul ettiler. Diğer bir kısmı da yalnız üçüncüyü kabul etmişlerdir. Basîret gözü ile bize keşfedilen gerçek ise, bu üç azap şeklinden her üçünün de mümkün olmasıdır. Zîra azap şekillerinden bâzılarını inkâr edip bâzılarını kabul etmek, havsala darlığından ve Allahu Teâlâ'nın geniş ve acayip kudretini anlayış kusurundan ileri gelmektedir.

Böylece ünsiyet edip alışmadığı Allah'ın bâzı işlerini inkâra kalkışır ki bu, kusur ve cehâlettir. Aslında azap etmekte bu üç yol da mümkün ve bunlara inanmak da vâciptir. Bunların yalnız bir çeşidi ile azap olanlar var iken, niceleri var ki, bu azapların hepsi de kendisinde toplanır. Azâbın çoğundan olduğu gibi azından da Allah'a sığınır ve ondan af dileriz.

İşte gerçek budur. Hiç olmazsa taklit yolu ile de olsa buna inan. Zîra gerçek olarak bu durumlar kendilerine keşfedilenler pek az kimselerdir. Benim öğütlerimden birisi de bunların teferruatı üzerinde fazla durmamandır. Zîra bunlarla meşgul olmak, seni amelden alıkoyar. Asıl meşgul olacağın, kabir azâbından korunma çarelerini araştırmaktır.

Şâyet amel ve ibâdeti bir kenâra itip de kabir azâbının şekil ve keyfiyetiyle meşgul olursan, bu tıpkı hükümdar tarafından yakalanıp nezârete alınan ve ertesi gün kulağının kesilmesiyle hükmedilen bir adamın, bütün gece, "Kulağını testere ile mi bıçak veya ustura ile mi keseceğini" düşünmesine benzer. Bundan kurtuluş çâresini düşüneceği yerde, böyle düşünmesi, en büyük bir ahmaklıktır. Öldükten sonra kula azâp olunacağı veya ebedî nîmetlere ulaşacağı kesin olarak bilinmektedir. Buna göre yapılacak azap veya verilecek mükâfat üzerinde durmak, fuzûlî zaman kaybetmektir. Asıl yapılacak iş, her ne şekilde olacaksa olsun, ikabdan kurtulmak ve mükâfata nâil olmaktır.

KABİR AZÂBI İLE İLGİLİ HUSUSLAR

Ebû Hüreyre'nin rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِذَا مَاتَ الْإِنْسَانُ أَتَاهُ مَلَكَانِ أَسْوَدَانِ أَزْرَقَانِ، يُقَالُ لِأَحَدِهِمَا: مُنْكَرٌ، وَلِلْاٰخَرِ: نَكِيرٌ، فَيَقُولَانِ: لَهُ مَا كُنْتَ تَقُولُ فِي النَّبِيِّ؟ فَإِنْ كَانَ مُؤْمِنًا قَالَ: هُوَ عَبْدُ اللّٰهِ وَرَسُولُهُ، أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ، وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ، فَيَقُولَانِ: إِنْ كُنَّا لَنَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُولُ ذٰلِكَ، ثُمَّ يُفْسَحُ لَهُ فِي قَبْرِهِ سَبْعُونَ ذِرَاعًا فِي سَبْعِينَ ذِرَاعًا، وَيُنَوَّرُ لَهُ فِي قَبْرِهِ، ثُمَّ يُقَالُ لَهُ، نَمْ، فَيَقُولُ: دَعُونِي أَرْجِعُ إِلٰى أَهْلِي فَأُخْبِرُهُمْ، فَيُقَالُ لَهُ: نَمْ فَيَنَامُ كَنَوْمَةِ الْعَرُوسِ الَّذِي لَا يُوقِظُهُ إِلَّا أَحَبُّ أَهْلِهِ إِلَيْهِ، حَتّٰى يَبْعَثَهُ اللّٰهُ مِنْ مَضْجَعِهِ ذٰلِكَ، وَإِنْ كَانَ مُنَافِقًا قَالَ: لَا أَدْرِي كُنْتُ أَسْمَعُ النَّاسَ يَقُولُونَ شَيْئًا وَكُنْتُ أَقُولُهُ، فَيَقُولَانِ: إِنْ كُنَّا لَنَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُولُ ذٰلِكَ، ثُمَّ يُقَالُ لِلْأَرْضِ: التَئِمِي عَلَيْهِ، فَتَلْتَئِمُ عَلَيْهِ، حَتّٰى تَخْتَلِفَ فِيهَا أَضْلَاعُهُ، فَلَا يَزَالُ مُعَذَّبًا حَتّٰى يَبْعَثَهُ اللّٰهُ مِنْ مَضْجَعِهِ ذٰلِكَ.

“Kul öldüğü vakit siyah renkli, yeşil gözlü iki melek kendisine gelir. (Suratlarına bakılamayacak kadar korkunç olduklarından) *birine nekir, diğerine münker denir. Ölüye:*

“Bu peygamber hakkında ne dersin?” diye sorarlar. Şâyet mü’min idiyse:

“O, Allah’ın kulu ve Resûlüdür; “Eşhedü en lâ ilâhe illallah ve eşhedü enne muhammeden abdühû ve resûlüh” der. Onlar:

“Senin böyle diyeceğini biliyorduk.” derler. Sonra mezarı enine boyuna yetmiş arşın genişletilir ve nurlandırılır. Sonra kendisine;

“Uyu.” denir. O:

“Bırakın da gideyim durumu aile efradıma anlatayım.” der. Fakat kendisine müsâade edilmez. En yakın adamının ancak kendisini uyandırabileceği bir güveyinin uykuya yatması gibi yat, uyu denir ve kıyâmete kadar yatar. Şâyet münâfık ise, meleklerin sorularına:

“İnsanlar bir şeyler derlerdi ve ben de söylerdim, fakat şimdi bilmiyorum.” der. Melekler:

“Zâten biz senin böyle diyeceğini biliyorduk.” derler. Sonra mezarına, “Bunu sıkıştır” denir. Mezar da onu, kemikleri birbirine geçinceye kadar sıkıştırır ve dirilinceye kadar kabrinde azâp olunur.”[112]

Atâ b. Yesar’ın (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.), Hz. Ömer’e hitâben:

يَا عُمَرُ كَيْفَ بِكَ إِذَا أَنْتَ مُتَّ فَانْطَلَقَ بِكَ قَوْمُكَ فَقَاسُوا لَكَ
ثَلَاثَةَ أَذْرُعٍ فِي ذِرَاعٍ وَشِبْرٍ ثُمَّ رَجَعُوا إِلَيْكَ فَغَسَّلُوكَ وَكَفَّنُوكَ

---

[112] Tirmizî rivâyet etti ve hasen olduğunu söyledi. İbn Hibban da biraz farklı ifade ile rivâyet etmiştir.

وَحَنَّطُوكَ ثُمَّ احْتَمَلُوكَ حَتّٰى يَضَعُوكَ فِيهِ ثُمَّ يَهِيلُوا عَلَيْكَ
التُّرَابَ، فَإِذَا انْصَرَفُوا عَنْكَ أَتَاكَ فَتَّانَا الْقَبْرِ مُنْكَرٌ وَنَكِيرٌ
أَصْوَاتُهُمَا كَالرَّعْدِ الْقَاصِفِ وَأَبْصَارُهُمَا كَالْبَرْقِ الْخَاطِفِ
يَجُرَّانِ أَشْعَارَهُمَا وَيَبْحَثَانِ الْقَبْرَ بِأَنْيَابِهِمَا فَتَلْتَلَاكَ وَتَرْتَرَاكَ،
كَيْفَ بِكَ عِنْدَ ذٰلِكَ يَا عُمَرُ؟

"Ey Ömer, öldüğün vakit, adamların gidip, senin boyuna uygun bir mezar hazırlayıp döndükten, seni yıkayıp kefenledikten ve koku sürdükten sonra, seni götürüp mezara koydukları ve toprağı üzerine örterek geri döndükleri vakit, hâlin nice olur?

Münker ve nekir adındaki kabrin iki büyük ibtilâsı sana gelir. Sesleri, yıldırım indiren gök gürültüsü, gözleri parlak şimşekler gibidir; uzun saçlarını sürüklerler. Sivri dişleri ile mezarın topraklarını alt üst ederler. Sana çeşitli zorluklar çıkarırlar. Seni korkuturlar. O vakit senin halin nice olur ey Ömer?"[113] buyurdu. Hz. Ömer:

"Bu zamanki aklım, o zaman da başımda olacak mı?" diye sordu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Evet." buyurunca Hz. Ömer:

"Mesele yok, ben onların hakkından gelir gerekli cevaplarını veririm." dedi.

Ölüm ile akıl değişmeyeceğine, değişip bozulacak olanın beden olduğuna bu rivâyet açıkça delâlet etmektedir. Ölü, aklı başında, dünyada olduğu gibi elem ve zevki idrâk edecek durumdadır. Çünkü anlayan akıl bu âzâlar değil, o, eni boyu olmayan ve hattâ bölünmeyi kabul etmeyen bâtınî bir varlıktır. İnsanın bütün parçaları kopup da son bir cüz'ü kalsa yine âkildir. İşte öldükten sonra da böyledir. O, son cüz'e ölüm ve yokluk gelmez.

---

[113] İbn Ebî'd-Dünyâ mürsel olarak rivâyet etmiştir. Ricali, sikadandır.

Muhammed b. Münkedir diyor: "Duyduğuma göre kâfire mezarında kör, sağır bir hayvan musallat olur. Elinde demirden bir kamçı ve kamçının ucunda devenin hörgücü gibi bir düğüm vardır. Kıyâmete kadar ona vurup durur. Onu görmez ki, biraz korusun, sesini duymaz ki acısın."

Ebû Hüreyre (r.a.) anlatıyor: "Ölü, mezarına konduğu vakit, iyi amelleri gelir onu kuşatır ve savunurlar. Azap, başı ucundan gelecek olursa, okuduğu Kur'an karşı çıkar; ayakları ucundan gelecek olursa namazdaki kıyâmı karşı çıkar; elleri tarafından gelecek olursa verdiği sadaka karşı çıkar; diğer âzaları tarafından gelecek olursa, orucu karşı çıkar, "Bu ibâdetleri bu âzalarla yaptı, buna buralardan azâp etmeye imkânınız yoktur." derler."

Süfyan diyor ki: "İnsan, malını ve çoluk çocuğunu koruduğu gibi, amelleri de kişiyi korur. O vakit ona: "Allah seni yatağında mübarek etsin, ne güzel dostların ve ne güzel arkadaşların vardır?" diye söylenir."

Huzeyfe (r.a.) anlatıyor: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ile bir cenazeye gitmiştik. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) mezar başına oturup bir müddet mezara baktı ve: *"Mü'min bu mezarda kemikleri birbirine geçecek şekilde sıkıştırılır."*[114] buyurdu."

Hz. Âişe'nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ لِلْقَبْرِ ضَغْطَةٌ وَلَوْ سَلِمَ أَوْ نَجَا مِنْهَا أَحَدٌ لَنَجَا سَعْدُ ابْنُ مُعَاذٍ

---

[114] Ahmed rivâyet etmiştir.

"Mezarın insanı bir sıkıştırması vardır. Eğer bundan bir kimse kurtulacak olsa Sa'd b. Muaz kurtulurdu."[115] buyurdu.

Enes (r.a.) anlatıyor: "Çok hastalıklı olan Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in kızı öldüğü vakit. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) onu tâkip etti. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in durumu pek hoşumuza gitmiyordu. Mezar başına geldiğimiz vakit, kendisi bizzat mezara girdi, benzi değişti ve kızardı." Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e: "Bu halin nedir?" diye sorduğumuzda Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

ذَكَرْتُ ضَغْطَةَ ابْنَتِي وَشِدَّةَ عَذَابِ الْقَبْرِ، فَأَتَيْتُ فَأُخْبِرْتُ أَنَّ
اللّٰهَ قَدْ خَفَّفَ عَنْهَا وَلَقَدْ ضُغِطَتْ ضَغْطَةً سَمِعَ صَوْتَهَا مَا
بَيْنَ الْخَافِقَيْنِ

"Mezarın kızımı sıkıştırmasını ve kabir azâbının şiddetini düşünerek geldim ve bana Allahu Teâlâ'nın ondan bu mezar sıkmasını hafiflettiği bildirildi. Buna rağmen öyle sıkıştı ki, kızımın feryâdını doğu ile batı arasında olan her şey duydu."[116] buyurdu.

---

[115] Ahmed, isnad-ı ceyyid ile rivayet etmiştir.

[116] İbn Ebî'd-Dünyâ Süleyman İbn A'meş'den, o da Enes'den (r.a.) rivâyet etmiştir, fakat hadîsi Enes'den duymamıştır.

البَابُ الثَّامِنُ
فيما عُرِفَ من أحوالِ الموتى بالمكاشفةِ في المنامِ

اعلمْ : أنَّ أنوارَ البصائرِ المستفادةَ مِنْ كتابِ اللهِ تعالىٰ وسنَّةِ رسولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ومِنْ مناهجِ الاعتبارِ . . تعرِّفُنا أحوالَ الموتىٰ على الجملةِ ، وانقسامَهُمْ إلىٰ سعداءَ وأشقياءَ ولكنْ حالُ زيدٍ وعمرٍو بعينِهِ فلا ينكشفُ بهِ أصلاً ؛ فإنَّا إنْ عوَّلنا علىٰ إيمانِ زيدٍ وعمرٍو . . فلا ندري علىٰ ماذا ماتَ وكيفَ خُتمَ لهُ ، وإنْ عوَّلنا علىٰ صلاحِهِ الظاهرِ . . فالتقوىٰ محلُّهُ القلبُ ، وهوَ غامضٌ يخفىٰ علىٰ صاحبِ التقوىٰ فكيفَ علىٰ غيرِهِ ؟! فلا حكمَ لظاهرِ الصلاحِ دونَ التقوى الباطنِ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ ٱللَّهُ مِنَ ٱلْمُتَّقِينَ ﴾ ، فلا يمكنُ معرفةُ حكمِ زيدٍ وعمرٍو إلاَّ بمشاهدتِهِ ومشاهدةِ ما يجري عليهِ ، وإذا ماتَ . . فقدْ تحوَّلَ مِنْ عالمِ الملكِ والشهادةِ إلىٰ عالمِ الغيبِ والملكوتِ ، فلا يُرىٰ بالعينِ الظاهرةِ ، وإنَّما يُرىٰ بعينٍ أخرىٰ ، خُلقَتْ تلكَ العينُ في قلبِ كلِّ إنسانٍ ، ولكنَّ الإنسانَ جعلَ عليها غشاوةً كثيفةً مِنْ شهواتِهِ وأشغالِهِ الدنيويةِ فصارَ لا يبصرُ بها ، ولا يُتصورُ أنْ يبصرَ بها شيئاً مِنْ عالمِ الملكوتِ ما لمْ تنقشعْ تلكَ الغشاوةُ عنْ عينِ قلبِهِ .

ولمَّا كانتِ الغشاوةُ منقشعةً عنْ أعينِ الأنبياءِ عليهمُ السَّلامُ . . فلا جرمَ نظروا إلى الملكوتِ وشاهدوا عجائبَهُ ، والموتىٰ في عالمِ الملكوتِ ،

فشاهدوهم وأخبروا ، ولذلكَ رأىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ضغطةَ القبرِ في حقِّ سعدِ بنِ معاذٍ⁽¹⁾ ، وفي حقِّ زينبَ ابنتِهِ⁽²⁾ ، وكذلكَ حالُ أبي جابرٍ لمَّا استُشهدَ ؛ إذْ أخبرَهُ أنَّ اللهَ تعالىٰ أقعدَهُ بينَ يديهِ ليسَ بينَهما سترٌ⁽³⁾ .

ومثلُ هـٰذهِ المشاهدةِ لا مطمعَ فيها لغيرِ الأنبياءِ والأولياءِ الذين تقربُ درجتُهُمْ منهم .

وإنَّما الممكنُ مِنْ أمثالِنا مشاهدةٌ أخرىٰ ضعيفةٌ ، إلاَّ أنَّها أيضاً مشاهدةٌ نبويَّةٌ ، وأعني بها المشاهدةَ في المنامِ ، وهيَ مِنْ أنوارِ النبوةِ ، قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الرؤيا الصالحةُ جزءٌ مِنْ ستةٍ وأربعينَ جزءاً مِنَ النبوَّةِ »⁽⁴⁾ .

وهوَ أيضاً انكشافٌ لا يحصلُ إلاَّ بانقشاعِ الغشاوةِ عن القلبِ ، فلذلكَ لا يُوثقُ إلاَّ برؤيا الرجلِ الصَّالحِ الصَّادقِ ، ومَنْ كثرَ كذبُهُ . . لمْ تصدقْ رؤياهُ ، ومَنْ كثرَ فسادُهُ ومعاصيهِ . . أظلم قلبُهُ ، فكانَ ما يراه أضغاثَ أحلامٍ ، ولذلكَ أمرَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بالطهارةِ عندَ النومِ⁽⁵⁾ ؛

---

(1) كما رواه ابن حبان (٣١١٢) ، وأحمد في « المسند » (٦/ ٥٥) .

(2) كما رواه الطبراني في « المعجم الكبير » (١/ ٢٥٧) .

(3) كما رواه الترمذي (٣٠١٠) وابن ماجه (١٩٠) .

(4) رواه البخاري (٦٩٨٩) ، ومسلم (٢٢٦٤) .

(5) كما رواه البخاري (٢٤٧) ، ومسلم (٢٧١٠) من حديث البراء بن عازب رضي الله عنهما بلفظ : « إذا أتيت مضجعك . . فتوضأ وضوءك للصلاة . . . » .

لينامَ طاهراً ، وهوَ إشارةٌ إلىٰ طهارةِ الباطنِ أيضاً ؛ فهوَ الأصلُ ، وطهارةُ الظاهرِ بمنزلةِ التتمَّةِ والتكملةِ لها .

ومهما صفا الباطنُ . . انكشفَ في حدقةِ القلبِ ما سيكونُ في المستقبلِ كما انكشفَ دخولُ مكةَ لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في النَّومِ ، حتىٰ نزلَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ لَقَدْ صَدَقَ ٱللَّهُ رَسُولَهُ ٱلرُّءْيَا بِٱلْحَقِّ ﴾(١) .

وقلما يخلو الإنسانُ عنْ مناماتٍ دلَّتْ علىٰ أمورٍ فوجدَها صحيحةً .

والرؤيا ومعرفةُ الغيبِ في النومِ مِنْ عجائبِ صنعِ اللهِ تعالىٰ ، وبدائعِ فطرةِ الآدميِّ ، وهوَ مِنْ أوضحِ الأدلةِ علىٰ عالمِ الملكوتِ ، والخلقُ غافلونَ عنهُ كغفلتِهِمْ عنْ سائرِ عجائبِ القلبِ وعجائبِ العالمِ .

والقولُ في حقيقةِ الرؤيا مِنْ دقائقِ علومِ المكاشفةِ ، فلا يمكنُ ذكرُهُ علاوةً علىٰ علمِ المعاملةِ ، ولكنَّ القدرَ الذي يمكنُ ذكرُهُ هٰهنا مثالٌ يفهمُكَ المقصودَ ، وهوَ أنْ تعلمَ أنَّ القلبَ مثالُهُ مثالُ مرآةٍ تتراءىٰ فيها الصُّورُ وحقائقُ الأمورِ ، وأنَّ كلَّ ما قدَّرَهُ اللهُ تعالىٰ مِنِ ابتداءِ خلقِ العالمِ إلىٰ آخرِهِ مسطورٌ ومثبَتٌ في خلقٍ خلقَهُ اللهُ تعالىٰ ، يُعبَّرُ عنهُ تارةً باللَّوحِ ، وتارةً بالكتابِ المبينِ ، وتارةً بإمامٍ مبينٍ ؛ كما وردَ في القرآنِ ، فجميعُ ما جرىٰ في العالمِ وما سيجري مكتوبٌ فيه ، ومنقوشٌ عليهِ نقشاً لا يُشاهَدُ بهٰذهِ العينِ .

ولا تظنَّنَّ أنَّ ذلكَ اللوحَ مِنْ خشبٍ أوْ حديدٍ أوْ عظمٍ ، وأنَّ الكتابَ مِنْ

---

(١) رواه البيهقي في « دلائل النبوة » (٤/ ١٦٤) من رواية مجاهد مرسلاً .

كاغَدٍ أوْ رقٍّ ، بلْ ينبغي أنْ تفهمَ قطعاً أنَّ لوحَ اللهِ لا يشبهُ لوحَ الخلقِ ، وكتابَ اللهِ لا يشبهُ كتابَ الخلقِ ، كما أنَّ ذاتَهُ وصفاتِهِ لا تشبهُ ذاتَ الخلقِ وصفاتِهِمْ ، بلْ إنْ كنتَ تطلبُ لهُ مثالاً يقربُهُ إلىٰ فهمِكَ . . فاعلمْ : أنَّ ثبوتَ المقاديرِ في اللوحِ يضاهي ثبوتَ كلماتِ القرآنِ وحروفِهِ في دماغِ حافظِ القرآنِ وقلبِهِ ؛ فإنَّهُ مسطورٌ فيهِ ، حتىٰ كأنَّهُ حيثُ يقرؤُهُ ينظرُ إليهِ ، ولوْ فتَّشتَ دماغَهُ جزءاً جزءاً . . لمْ تشاهدْ مِنْ ذلكَ الخطِّ حرفاً وإنْ كانَ ليسَ هناكَ خطٌّ يُشاهدُ ، ولا حرفٌ يُنظَرُ .

فمِنْ هٰذا النَّمطِ ينبغي أنْ تفهمَ كونَ اللوحِ منقوشاً بجميعِ ما قدَّرَهُ اللهُ تعالىٰ وقضاهُ ، واللوحُ في المثالِ كمرآةٍ ظهرَ فيها الصورُ ، فلو وُضعَ في مقابلةِ المرآةِ مرآةٌ أخرىٰ . . لكانَتْ صورةُ تلكَ المرآةِ تتراءىٰ في هٰذهِ إلاَّ أنْ يكونَ بينَهما حجابٌ ، فالقلبُ مرآةٌ تقبلُ رسومَ العلومِ ، واللوحُ مرآةٌ رسومُ العلومِ كلُّها موجودةٌ فيها ، واشتغالُ القلبِ بشهواتِهِ ومقتضىٰ حواسِّهِ حجابٌ مرسلٌ بينَهُ وبينَ مطالعةِ اللوحِ الذي هوَ مِنْ عالمِ الملكوتِ ، فإنْ هبَّتْ ريحٌ حرَّكَتْ هٰذا الحجابَ ورفعَتْهُ . . تلألأَ في مرآةِ القلبِ شيءٌ مِنْ عالمِ الملكوتِ كالبرقِ الخاطفِ ، وقدْ يثبتُ ويدومُ ، وقدْ لا يدومُ وهوَ الغالبُ .

وما دامَ متيقظاً . . فهوَ مشغولٌ بما توردُهُ الحواسُّ عليهِ مِنْ عالمِ الملكِ والشهادةِ ، وهوَ حجابٌ عنْ عالمِ الملكوتِ .

ومعنى النَّومِ : أنْ تركدَ الحواسُّ فلا تُوردَ على القلبِ ، فإذا تخلَّصَ منهُ ومِنَ الخيالِ وكانَ صافياً في جوهرِهِ . . ارتفعَ الحجابُ بينَهُ وبينَ اللوحِ

المحفوظِ ، فوقعَ في قلبِهِ شيءٌ ممَّا في اللوحِ كما تقعُ الصورةُ مِنْ مرآةٍ في مرآةٍ إذا ارتفعَ الحجابُ بينَهما ، إلاَّ أنَّ النومَ مانعٌ سائرَ الحواسِّ عنِ العملِ ، وليسَ مانعاً للخيالِ عنْ عملِهِ وعنْ تحركِهِ ، فما يقعُ في القلبِ يبتدرُهُ الخيالُ فيحاكيهِ بمثالٍ يقاربُهُ ، وتكونُ المتخيلاتُ أثبتَ في الحفظِ مِنْ غيرِهَا ، فيبقى الخيالُ في الحفظِ ، فإذا انتبهَ . . لمْ يتذكرْ إلاَّ الخيالَ ، فيحتاجُ المعبِّرُ أنْ ينظرَ أنَّ هـٰذا الخيالَ حكايةُ أيِّ معنىً مِنَ المعاني ، فيرجعَ إلى المعاني بالمناسبةِ التي بينَ المتخيلِ والمعاني .

وأمثلةُ ذلكَ ظاهرةٌ عندَ مَنْ نظرَ في علمِ التعبيرِ ، ويكفيكَ مثالٌ واحدٌ ؛ وهوَ أنَّ رجلاً قالَ لابنِ سيرينَ : رأيتُ كأنَّ بيدي خاتماً أختمُ بهِ أفواهَ الرجالِ وفروجَ النساءِ ، فقالَ : أنتَ مؤذنٌ تؤذنُ قبلَ الصبحِ في رمضانَ ، قالَ : صدقتَ[1] .

فانظرْ أنَّ روحَ الختمِ هوَ المنعُ ، ولأجلِهِ يُرادُ الختمُ ، وإنَّما ينكشفُ للقلبِ حالُ الشخصِ مِنَ اللوحِ المحفوظِ كما هوَ عليهِ ، وهوَ كونُهُ مانعاً للناسِ مِنَ الأكلِ والشربِ ، ولكنَّ الخيالَ ألفَ المنعَ عندَ الختمِ بالخاتمِ ، فتمثَّلَهُ بالصورةِ الخياليةِ التي تتضمَّنُ روحَ المعنىٰ ، ولا يبقىٰ في الحفظِ إلاَّ الصورةُ الخياليةُ .

فهـٰذهِ نبذةٌ يسيرةٌ مِنْ بحرِ علمِ الرؤيا الذي لا تنحصرُ عجائبُهُ ، وكيفَ لا وهوَ أخوْ الموتِ ؟!

---

[1] منتخب الكلام في تفسير الأحلام (٢/١٤٨) .

وإنَّما الموتُ هوَ عجبٌ مِنَ العجائبِ ، وهـٰذا لأنَّهُ يشبهُهُ مِنْ وجهٍ ضعيفٍ أثَّرَ في كشفِ الغطاءِ عنْ عالمِ الغيبِ ، حتىٰ صارَ النَّائمُ يعرفُ ما سيكونُ في المستقبلِ ، فماذا ترىٰ في الموتِ الذي يخرقُ الحجابَ ، ويكشفُ الغطاءَ بالكليَّةِ ، حتىٰ يرى الإنسانُ عندَ انقطاعِ النفسِ مِنْ غيرِ تأخيرٍ نفسَهُ إمَّا محفوفاً بالأنكالِ والمخازي والفضائحِ نعوذُ باللهِ مِنْ ذلكَ ، وإمَّا مكنوفاً بنعيمٍ مقيمٍ وملكٍ كبيرٍ لا آخرَ لهُ ؟! وعندَ هـٰذا يُقالُ للأشقياءِ وقدِ انكشفَ الغطاءُ : ﴿ لَقَدْ كُنتَ فِى غَفْلَةٍ مِّنْ هَٰذَا فَكَشَفْنَا عَنكَ غِطَآءَكَ فَبَصَرُكَ ٱلْيَوْمَ حَدِيدٌ ﴾ ، ويُقالُ : ﴿ أَفَسِحْرٌ هَٰذَآ أَمْ أَنتُمْ لَا تُبْصِرُونَ ۝ ٱصْلَوْهَا فَٱصْبِرُوٓاْ أَوْ لَا تَصْبِرُواْ سَوَآءٌ عَلَيْكُمْ إِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ﴾ ، وإليهمُ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَبَدَا لَهُم مِّنَ ٱللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُواْ يَحْتَسِبُونَ ﴾ .

فأعلمُ العلماءِ وأحكمُ الحكماءِ ينكشفُ لهُ عقيبَ الموتِ مِنَ العجائبِ والآياتِ ما لمْ يخطرْ قطُّ ببالِهِ ، ولا اختلجَ بهِ ضميرُهُ ، فلوْ لمْ يكنْ للعاقلِ همٌّ وغمٌّ إلاَّ الفكرةُ في خطرِ تلكَ الحالِ أنَّ الحجابَ عمَّاذا يرتفعُ ، وما الذي ينكشفُ عنهُ الغطاءُ مِنْ شقاوةٍ لازمةٍ أمْ سعادةٍ دائمةٍ . . لكانَ ذلكَ كافياً في استغراقِ جميعِ العمرِ .

والعجبُ مِنْ غفلتِنا وهـٰذهِ العظائمُ بينَ أيدينا ، وأعجبُ مِنْ ذلكَ فرحُنا بأموالِنا وأهلينا وبأسبابِنا وذوينا ، بلْ بأعضائِنا وسمعِنا وبصرِنا معَ أنَّا نعلمُ مفارقةَ جميعِ ذلكَ يقيناً .

ولكنْ أينَ مَنْ ينفثُ روحُ القدسِ في روعِهِ فيقولُ لهُ ما قالَ لسيِّدِ النبيينَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أحببْ مَنْ أحببتَ فإنَّكَ مفارقُهُ ، وعشْ ما شئتَ فإنَّكَ ميتٌ ، واعملْ ما شئتَ فإنَّكَ مجزيٌّ بهِ »(١) ، فلا جرمَ لمَّا كانَ ذلكَ مكشوفاً لهُ بعينِ اليقينِ . . كانَ في الدنيا كعابرِ سبيلٍ ؛ لمْ يضعْ لبنةً علىٰ لبنةٍ ، ولا قصبةً علىٰ قصبةٍ(٢) ، ولمْ يخلِّفْ ديناراً ولا درهماً(٣) ، ولمْ يتخذْ حبيباً ولا خليلاً .

نعمْ ، قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لوْ كنتُ متخذاً خليلاً . . لاتخذتُ أبا بكرٍ خليلاً ، ولكنْ صاحبُكُم خليلُ الرحمـٰنِ »(٤) فبيَّنَ أنَّ خلةَ الرحمـٰنِ تخلَّلَتْ باطنَ قلبِهِ ، وأنَّ حبَّهُ تمكَّنَ مِنْ حبةِ قلبِهِ ، فلمْ يتركْ فيهِ متسعاً لخليلٍ ولا حبيبٍ .

وقدْ قالَ عزَّ وجلَّ لأمَّتِهِ : ﴿ قُلْ إِن كُنتُمْ تُحِبُّونَ ٱللَّهَ فَٱتَّبِعُونِى يُحْبِبْكُمُ ٱللَّهُ ﴾ ، فإنَّما أمتُهُ مَنِ اتبعَهُ ، وما اتبعَهُ إلاَّ مَنْ أعرضَ عنِ الدنيا وأقبلَ على الآخرةِ ؛ فإنَّه ما دعا إلاَّ إلى اللهِ تعالىٰ واليومِ الآخرِ ، وما صرفَ إلاَّ عنِ الدنيا والحظوظِ العاجلةِ ، فبقدرِ ما أعرضتَ عنِ الدنيا وأقبلتَ على الآخرةِ . . فقدْ سلكتَ سبيلَهُ الذي سلكَهُ ، وبقدرِ ما سلكتَ سبيلَهُ . . فقدِ اتبعتَهُ ، وبقدرِ

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٢٠٢) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٥٨) .

(٢) كما رواه الطبراني في « الأوسط » (٣٢٦٥) .

(٣) كما رواه البخاري (٤٤٦١) ، ومسلم (١٦٣٥) .

(٤) رواه البخاري (٤٦٦) ، ومسلم (٢٣٨٢) .

ما اتبعتهُ . . فقدْ صرتَ مِنْ أمَّتِهِ ، وبقدرِ ما أقبلتَ على الدنيا . . عدلتَ عنْ سبيلِهِ ورغبتَ عنْ متابعتِهِ ، والتحقتَ بالذينَ قالَ اللهُ تعالىٰ فيهمْ : ﴿ فَأَمَّا مَن طَغَىٰ ۝ وَءَاثَرَ ٱلْحَيَوٰةَ ٱلدُّنْيَا ۝ فَإِنَّ ٱلْجَحِيمَ هِيَ ٱلْمَأْوَىٰ ﴾ .

فلوْ خرجتَ مِنْ مكمنِ الغرورِ وأنصفتَ نفسَكَ يا رجلُ ـ وكلُّنا ذلكَ الرجلُ ـ لعلمتَ أنَّكَ مِنْ حينِ تصبحُ إلىٰ حينِ تمسي لا تسعىٰ إلاَّ في الحظوظِ العاجلةِ ، ولا تتحركُ ولا تسكنُ إلا لعاجلِ الدنيا ، ثمَّ تطمعُ في أنْ تكونَ غداً مِنْ أمَّتِهِ وأتباعِهِ ؟! ما أبعدَ ظنَّكَ ؛ وما أبردَ طمعَكَ ! ﴿ أَفَنَجْعَلُ ٱلْمُسْلِمِينَ كَٱلْمُجْرِمِينَ ۝ مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ ﴾ .

ولنرجعْ إلىٰ ما كنَّا فيهِ وبصددِهِ ، فقدِ امتدَّ عنانُ الكلامِ إلىٰ غيرِ مقصدِهِ ، ولنذكرِ الآنَ مِنَ المناماتِ الكاشفةِ لأحوالِ الموتىٰ ما يعظمُ الانتفاعُ بهِ ، إذْ ذهبتِ النبوَّةُ وبقيَتِ المبشِّراتُ ، وليسَ ذلكَ إلاَّ المناماتِ .

* * *

Sekizinci Bab

ÖLÜLERİN HALLERİNDEN BİLİNENLER

Bilmiş ol ki; kitab, sünnet ve ibret alma yollarından istifade edilen basîret nûrları, mücmel olarak ölülerin hâlini, saîd ve şakî olmak üzere ikiye ayrıldıklarını bize bildirir. Ancak muayyen olarak kişilerin hali asla keşfedilemez. Çünkü biz, mesela Ahmed veya Muhammed'in îmânına inanırsak da son nefeste nasıl öldüklerini bilemeyiz. Şâyet dış görünüşüne aldanırsak bu da değer taşımaz. Çünkü takvânın yeri kalptir. Kalp ise o kadar kapalıdır ki değil başkasına, sâhibine bile keşfedilmez. Bâtınî takvâ olmadan dış salâha göre hüküm verilmez. Zîra Allahu Teâlâ:

إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللّٰهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ

"Allah, ancak müttakîlerden kabul eder." (Mâide suresi, 5/27) buyurmuştur. Ahmed ve Muhammed'in hükmü, ancak onu ve onun üzerinde cereyan edenleri müşâhede ile bilinir. İnsan öldüğü vakit, mülk ve şehâdet âleminden gayb ve meleküt âlemine intikal eder. Artık baş gözü ile değil, basîret gözü ile görebilir. O göz, her insanın kalbinde vardır. Fakat insan, şehvetleri ve dünya meşgaleleri ile onun üzerine kalın perde çekilir ve göremez hale gelir. O perdeyi kalbinin gözünden kaldırmadıktan sonra o göz ile bir şey göremez. Bu perde peygamberlerin basîret gözlerinde bulunmadığı için onlar melekût âlemine bakar ve acâibâtını müşâhede ederler. Ölü, melekût âleminde olduğu için peygamberler onu müşâhede eder ve durumundan haber verirler. Bunun için kızı Zeyneb ile Muaz'ı kabrin sıkıştırdığını, Resûl-i Ekrem (s.a.v.) görmüştür. Yine Câbir'in babasının şehâdeti esnasındaki durum da aynıdır. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) durumu müşâhede etmiş ve oğluna haber vermiştir.

Bu gibi müşâhedeler, ancak peygamberlere ve mücâhede ile kendilerini onlara yaklaştıran velîlere mahsustur. Bizim gibiler için bu müşâhedelere benzeyen ve fakat zayıf olan bâzı müşâhedeler de mümkündür. Bâzı rüyalar gibi. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"İyi ve sâlih rüya, nübüvvetin kırk altı cüzünden bir cüzdür."*[117] buyurmuştur. Bu da yine bir keşiftir, ancak kalpten perdeyi kaldırmakla mümkündür. Bunun için ancak sâlih ve sâdık kimselerin rüyalarına îtimâd edilir. Çok yalan konuşanın, fesad ve isyânı çok olanın rüyasına güvenilmez. Çünkü onun kalbi kararmıştır. Gördüğü rüya demet demet hayâletten ibârettir. Bunun için Resûl-i Ekrem (s.a.v.), uykunun temiz olması için abdest ile uykuya yatmayı tavsiye etmiştir. Bu da iç temizliğine işârettir. Zâten aslolan da iç temizliğidir. Dış temizliği, iç temizliğinin kemâlindendir. İç, cilâlanıp parladığı vakit, ileride olacak şeyler kalp gözünde görülür. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Mekke'yi fethedip oraya gireceği, rüyasında kendisine gösterilmiş ve bunun hakkında:

لَقَدْ صَدَقَ اللّٰهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيَا بِالْحَقِّ

"And olsun ki Allah, Resûlünün gördüğü rüyanın hak olduğunu tasdîk etmiştir." (Fetih suresi, 48/27) âyet-i celîlesi nâzil olmuştur. Kişinin, bâzı şeylere delâlet edip sonra onları doğru bulduğu rüyalar da az değildir.

Rüya ve gaybı uykuda bilmek, Allahu Teâlâ'nın şâyân-ı hay-

---

117. Metin olarak yukarıda geçmiştir.

ret sanatı ve Âdemoğlunun garîb fıtratı icâbıdır. Rüya, melekût âleminin en açık delillerindendir. Ne yazık ki insanlar, kalbin ve âlemin diğer acâyib hallerinden gafil oldukları gibi, rüyânın garîb hallerinden de gafildirler. Rüyânın hakîkati hakkında konuşmak, mükâşefe ilminin inceliklerindendir. Muâmele ilmine ilâve olarak ondan bahsetmek mümkün değildir. Fakat burada mümkün olan, maksadı sana ifâde edecek olan bir misâldir. Şöyle ki:

Kalp, eşyanın asıllarını gösteren bir ayna gibidir. Allahu Teâlâ'nın yarattığı ve yaratacağı her şey, yine kendi yaratığı olan Levh-i Mahfuz'dadır. Buna bâzen "İmâm-ı Mübîn, Kitâb-ı Mübîn" de denir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de bu isimlerle anılmıştır. Olmuş ve olacakların hepsi orada mevcuttur, orada yazılmıştır, fakat bu gözler onu göremez. Bu Levh-i Mahfûz'un bir kemik, bir tahta veya bir kâğıt parçası olduğunu, yazıların, bizim yazılar cinsinden bulunduğunu sanma. Kesin olarak bilinmesi gereken husus, Allah'ın levhinin bizim levhimize ve kitâbının bizim kitâbımıza benzemediğidir. Zât ve sıfâtı bize benzemediği gibi, levh ve kitâbı da bize benzemez. Bu hususu anlayabileceğin bir misâl arıyorsan, bilmiş ol ki; mukadderatın Levh-i Mahfûz'daki yazısı, Kur'ân-ı Kerîm'in hâfızların kafasına yazılmasına benzer. Kur'ân-ı Kerîm, kafada yazılıdır. Hattâ hâfız okurken ona bakarak okur. Hâlbuki beynini parça parça etsen bir harf dahî bulamazsın.

İşte levhin yazılarını bu şekilde anlamak lâzımdır. Levhin kendisi de bir ayna gibidir. Bütün sûretler oraya nakşedilmiştir. Şâyet bir aynanın karşısına başka ayna korsan, o aynadaki sûretler oraya akseder. Ancak arada perde olursa o zaman görüntü alamaz. Kalp, karşıki aynada olanları kabul eden bir ayna, levh de bütün varlıkların kendisinde bulunduğu bir aynadır. Kalbin şehvetler ve şehvet duyuları ile uğraşması, melekût âleminden olan Levh-i

Mahfûz'daki şeyleri görmesine engel olur. Şâyet bir rüzgâr eser de o perdeyi kaldırırsa, melekût âleminin esrârından bâzı şeyler kalpte parlar. Bu, bâzen devam ederse de bâzen şimşek gibi gelip geçer. Yine uyanık bulunduğu müddetçe mülk ve şehâdet âleminden gelen şeylerle meşguldür ki bunlar melekût âlemi için bir perdedir. Uykuda iken bâzen böyle rüyalar görebilir. Uyku demek, duyuların durması ve kalbe uğramamaları demektir. Uyku ve hayâlden temizlenip kendi zâtında saf olarak kaldığı levh ile kendi arasındaki perde kalkar. İki ayna arasındaki perde kalktığı vakit, öteki aynada olan şeylerin bâzısı beriki aynaya aksettiği gibi, levhde olan şeylerden bâzıları da kalbe akseder. Ancak uyku, diğer duyulara mâni olursa da hayâlin harekete geçmesine engel olamaz. Levh-i Mahfûz'dan kalbe aksedenleri hayâl kuvveti hemen alır ve onu bir misâl ile hikâye eder. Tahayyülât onu daha iyi korur ve hayâlde mahfûz olarak kalır. Uyandığı vakit ancak hayâlindeki şeyleri hatırlar. Rüyâyı tâbir edenin, gördüğü şeylerle bu hayâlleri arasında bir münâsebet kurması gerekir.

Rüyâ tâbir ilmine bakan için bunun örneği meydandadır. Bu hususta bir örnek kâfi gelir. Adamın biri **İbn Sîrîn**'e:

Rüyamda; elimde bir mühür, bununla erkeklerin ağızlarını ve kadınların edep yerlerini mühürlediğimi gördüm, bu nedir?" diye sorar. İbn Şîrîn:

"Sen Ramazan'da sabah ezânı okuyor musun?" diye sorar. Adam da

"Evet." deyince, durum kendiliğinden meydana çıkar. Zâten herhangi bir kapı veya yazıyı mühürlemenin manası, men etmektir. Artık daha yok; bitti, içeri girilmez demektir. Mühür, bunun için kullanılır. Adam da ezanı okumakla oruç tutanların yeme içme ve münâsebetlerini men etmiş oldu. Levh-i Mahfûz'dan kalbe keşfedilen, müezzinin halidir. O da insanları yiyip içmekten men etmesidir. Fakat hayal, bu mânanın aslı ve ruhu olan hatm (mühürlemek) ile zabtetmiştir. Zâten uyku diğer beş duyuyu durdurur. Fakat hayâli durduramaz. Bunun için hatırda ancak hayâlin düşündüğü sûret kalır.

İşte bu anlattığımız, rüyânın acayip hallerinden bir nebzedir. Onun acâyip halleri bitmez. Nasıl bitsin ki ölümün kardeşidir. Ölüm ise daha acâyiptir. Uyku, gayb âleminin perdesini kaldırmakta, zayıf bir yönden ölüme benzediği için, bu sâyede ileride olacakları insan bilebilmektedir. Ya tamamen perdeyi yırtan ölüme ne dersin? İnsan, ölür ölmez ya çeşitli azaplarla kuşatılmış olduğunu görür -Allah korusun- yahut da sonu gelmeyen nîmetlere müstağrak olduğunu görür -Allah hepimize nasip etsin-. İşte bu anda şakilere:

لَقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هٰذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ
فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ

“Andolsun ki sen (dünyada) **bundan gaflette idin. İşte senden perdeni kaldırıp açtık. Bugün gözün** (ne kadar) **keskindir.”** (Kaf suresi, 50/22) ve

أَفَسِحْرٌ هٰذَا أَمْ أَنْتُمْ لَا تُبْصِرُونَ اِصْلَوْهَا فَاصْبِرُوا أَوْ لَا
تَصْبِرُوا سَوَاءٌ عَلَيْكُمْ إِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ

“(Peki) **bunda mı sihir? Yoksa siz** (yine büyüklendiniz de) **göremiyor musunuz? Girin oraya; ister dayanın ister dayanmayın, size birdir. Siz ancak yapageldiklerinizin cezasına çarptırılıyorsunuz.”** (Tûr suresi 52/15-16) buyrulur ve yine bunlara işâret olarak:

وَبَدَا لَهُمْ مِنَ اللّٰهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ

"Hâlbuki (o gün) **onlar için Allah'tan hiç de zannetmeyecekleri** (nice) **şeyler zuhûra gelmiştir."** (Zümer suresi, 39/47) buyrulmuştur.

Bilginlerin en bilgini ve hakîmlerin en hikmet sâhibi olanına ölümün akabinde öyle şeyler keşfedilmiştir ki, o âna kadar hatır ve hayâline bile gelmemiştir. Aklı başında olan kimsenin yalnız bu ânın muhâtarasından başka bir düşüncesi olmasa bile bütün ömrünü o hallerin açığa çıkacağı gün için düşünerek geçirmesi yeterdi.

Bütün bu büyük tehlikeler önümüzde bizi beklerken, hâlâ gaflet içinde yaşamamız cidden şaşılacak durumdur. Bundan daha şâyân-ı hayreti, hepsinden ayrılacağımızı bildiğimiz hâlde mal, âile, evlâd ve hattâ âzâlarımız ile sevinmemizdir.

Cebrâil aleyhisselâm'ın, peygamberimizin kalbine üflediği gibi *"Kimi seversen sev ondan ayrılacaksın. Ne kadar yaşarsan yaşa akıbet öleceksin. Nasıl istersen amel et, sonunda onun karşılığını bulacaksın."* Nerede kalbine söylenecek böyle adam? Şüphesiz bu gerçek, keşf-i yakîn ile kime keşfedilirse, o dünyada bir yolcu gibi yaşar ve taş üstünde taş koymaz. Altın gümüş gibi her şeyi bırakmadığı gibi bir sevgili ve bir dostu da olmaz. Evet, Resûl-i Ekrem (s.a.v.). *"Eğer ben dost edinseydim, Ebû Bekir'i halîl edinirdim. Fakat sâhibiniz Rahmân'ın halîlidir."* buyurmakla, Rahman'ın halîli olması, onun kalbinin derinliğine yerleştiğini, artık O'ndan başka sevgiliye yer kalmadığını bilirdi. Ümmetine hitâben de:

قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ

“De ki: “Eğer Allah’ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin.” (Âl-i İmrân suresi, 3/31) buyurmuştur. Onun ümmeti, ona uyandır. Ona uyan da dünyadan yüz çevirip âhirete yönelendir. Çünkü Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ancak Allah’a ve âhiret gününe dâvet etmiş ve dünya zevklerinden men etmiştir. İnsan dünyadan yüz çevirip âhirete yöneldiği nispette ona uymuş ve ona uyduğu nispette de ona ümmet olmuş olur. Dünyaya yöneldiği nispette de onun yolundan çıkmış ve ona uymaktan i’râz etmiş olur da Allahu Teâlâ’nın:

فَأَمَّا مَنْ طَغٰى وَاٰثَرَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوٰى

“Artık kim haddi aşarak küfretmiş, dünya hayatını tercih eylemişse, işte muhakkak ki o alevli ateş onun varacağı yerin tâ kendisidir.” (Nâziât suresi, 79/37-39) buyurduklarından olur.

Eğer aldanmaktan kurtulur ve insâf ile düşünürsen sabah-akşam dünyalık peşinde olduğunu kolaylıkla anlarsın. Durum böyle iken hâlâ onun ümmetinden olmak ümîdindesin. Çok uzak bir ihtimal, çok soğuk bir tamahtır. Nitekim âyet-i celîlede:

أَفَنَجْعَلُ الْمُسْلِمِينَ كَالْمُجْرِمِينَ مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ

“Öyle ya, biz Müslümanları o günahkârlar gibi yapar mıyız hiç? Size ne oluyor, nasıl böyle hükmediyorsunuz?” (Kalem suresi, 68/35-36) buyrulmuştur.

Sadedimiz dışına çıktığımız gibi, sözü de fazla uzattık. Şimdi maksada dönerek, uyku âlemindeki rüyalarla keşfedilen ölülerin hallerinden ve kendisiyle büyük faydalar temîn edilen hususlardan bahsedelim. Çünkü nübüvvet sona erdi ve elde müjdeci olarak yalnız rüyalar kaldı.

بيان منامات تكشف عن أحوال الموتى والأعمال النافعة في الآخرة

فمِنْ ذلكَ : رؤيا رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وقدْ قالَ عليهِ الصلاةُ والسَّلامُ : « مَنْ رآني في المنامِ . . فقدْ رآني حقاً ؛ فإنَّ الشيطانَ لا يتمثَّلُ بي »⁽¹⁾ .

وقالَ عمرُ بنُ الخطَّابِ رضيَ اللهُ عنهُ : (رأيتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في المنامِ ، فرأيتُهُ لا ينظرُ إليَّ ، فقلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ ما شأني ؟ فالتفتَ إليَّ وقالَ : « ألستَ المقبِّلَ وأنتَ صائمٌ ؟ » قالَ : فوالذي نفسي بيدِهِ ؛ لا أُقبِّلُ امرأةً وأنا صائمٌ أبداً)⁽²⁾ .

وقالَ العباسُ رضيَ اللهُ عنهُ : (كنتُ وداً لعمرَ ، فاشتهيتُ أنْ أراهُ في المنامِ ، فما رأيتُهُ إلاَّ عندَ رأسِ الحولِ ، فرأيتُهُ يمسحُ العرقَ عنْ جبينِهِ وهوَ يقولُ : هٰذا أوانُ فراغي ، إنْ كادَ عرشي ليُهدُّ لولا أنِّي لقيتُهُ رؤوفاً رحيماً)⁽³⁾ .

وقالَ الحسنُ بنُ عليٍّ رضيَ اللهُ عنهُما : (قالَ لي عليٌّ : إنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ سنحَ لي الليلةَ في منامي ، فقلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛

---

(١) رواه البخاري (١١٠) ، ومسلم (٢٢٦٦) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٤٥) ، والبيهقي في « السنن الكبرىٰ » (٤/ ٢٣٢) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « المنامات » (٢٣) ، وابن سعد في « الطبقات » (٣/ ٣٤٨) .

ما لقيتُ مِنْ أمَّتِكَ ؟! قالَ : « ادعُ عليهِمْ » فقلتُ : اللهمَّ ؛ أبدلْني بهِمْ مَنْ هوَ خيرٌ لي منهمْ ، وأبدلْهمْ بي مَنْ هوَ شرٌّ لهمْ منِّي ، فخرجَ فضربَهُ ابنُ ملجمٍ)⁽¹⁾ .

وقالَ بعضُ الشيوخِ : رأيتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في المنامِ فقلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ استغفرْ لي ، فأعرضَ عنِّي ، فقلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ إنَّ سفيانَ بنَ عيينةَ حدثَنا عنْ محمدِ بنِ المنكدرِ ، عنْ جابرِ بنِ عبدِ اللهِ ، أنَّكَ لمْ تُسألْ شيئاً قطُّ فقلتَ : لا ، فأقبلَ عليَّ فقالَ : « غفرَ اللهُ لكَ »⁽²⁾ .

ورُويَ عنِ العباسِ بنِ عبدِ المطلبِ قالَ : (كنتُ مواخياً لأبي لهبٍ مصاحباً لهُ ، فلمَّا ماتَ وأخبرَ اللهُ تعالىٰ عنهُ بما أخبرَ . . حزنتُ عليهِ ، وأهمَّني أمرُهُ ، فسألتُ اللهَ تعالىٰ حولاً أنْ يريَني إيَّاهُ في المنامِ ، قالَ : فرأيتهُ يلتهبُ ناراً ، فسألتُهُ عنْ حالِهِ فقالَ : صرتُ إلى النَّارِ في العذابِ ، لا يُخفَّفُ عنِّي ولا يُروَّحُ إلاَّ ليلةَ الاثنينِ في كلِّ الليالي والأيامِ ، قلتُ : وكيفَ ذلكَ ؟ قالَ : وُلدَ في تلكَ الليلةِ محمَّدٌ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فجاءَتْني أميمةُ فبشَّرَتْني بولادةِ آمنةَ إيَّاهُ ، ففرحتُ بهِ ، وأعتقتُ وليدةً لي

---

(1) رواه ابن أبي الدنيا في « المنامات » (١١٠) .

(2) رواه ابن أبي الدنيا في « المنامات » (١١٤) ، والحديث المذكور رواه البخاري (٦٠٣٤) ، ومسلم (٢٣١١) .

فرحاً بهِ ، فأثابَني اللهُ بذلكَ أنْ رفعَ عني العذابَ في كلِّ ليلةِ اثنينِ)[1] .

وقالَ عبدُ الواحدِ بنُ زيدٍ : خرجتُ حاجّاً ، فصحبَني رجلٌ كانَ لا يقومُ ولا يقعدُ ولا يتحركُ ولا يسكنُ إلاَّ صلَّىٰ على النبي صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فسألتُهُ عنْ ذلكَ فقالَ : أخبرُكَ عنْ ذلكَ ، خرجتُ أوَّلَ مرةٍ إلىٰ مكةَ ومعي أبي ، فلمَّا انصرفنا . . نمتُ في بعضِ المنازلِ ، فبينا أنا نائمٌ ؛ إذْ أتاني آتٍ فقالَ لي : قمْ ؛ فقدْ أماتَ اللهُ أباكَ وسوَّدَ وجهَهُ ، قالَ : فقمتُ مذعوراً ، فكشفتُ الثوبَ عنْ وجهِهِ ؛ فإذا هوَ ميتٌ أسودُ الوجهِ ، فداخلَني مِنْ ذلكَ رعبٌ ، فبينا أنا في ذلكَ الغمِّ ؛ إذْ غلبَتْني عيني فنمتُ ؛ فإذا علىٰ رأسِ أبي أربعةُ سودانٍ معَهم أعمدةُ حديدٍ ؛ إذْ أقبلَ رجلٌ حسنُ الوجهِ بينَ ثوبينِ أخضرينِ ، فقالَ لهمْ : تنحَّوا ، فمسحَ وجهَهُ بيدِهِ ، ثمَّ أتاني فقالَ لي : قمْ فقدْ بيَّضَ اللهُ وجهَ أبيكَ ، فقلتُ لهُ : مَنْ أنتَ بأبي أنتَ وأمي ؟ فقالَ : أنا محمَّدٌ ، قالَ : فقمتُ فكشفتُ الثوبَ عنْ وجهِ أبي ؛ فإذا هوَ أبيضُ ، فما تركتُ الصَّلاةَ بعدَ ذلكَ علىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ[2] .

وعنْ عمرَ بنِ عبدِ العزيزِ رحمةُ اللهِ عليهِ قالَ : رأيتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وأبو بكرٍ وعمرُ رضيَ اللهُ عنهما جالسانِ عندَهُ ، فسلَّمتُ وجلستُ ، فبينا أنا جالسٌ ؛ إذْ أُتيَ بعليٍّ ومعاويةَ رضيَ اللهُ عنهما فأُدخلا بيتاً

---

(١) كذا أورده في « قوت القلوب » (٢/ ٨٤) ، ورواه بنحوه ابن أبي الدنيا في « المنامات » (٢٦٣) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « المنامات » (١١٨) .

وأُجيفَ عليهما البابُ وأنا أنظرُ[1] ، فما كانَ بأسرعَ أنْ خرجَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ وهوَ يقولُ : قُضيَ لي وربِّ الكعبةِ ، وما كانَ بأسرعَ أنْ خرجَ معاويةُ رضيَ اللهُ عنهُ علىٰ أثرِهِ وهوَ يقولُ : غُفرَ لي وربِّ الكعبةِ[2] .

واستيقظَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهما مِنْ نومِهِ مرةً فاسترجَعَ وقالَ : (قُتِلَ الحسينُ واللهِ) وكانَ ذلكَ قبلَ قتلِهِ ، فأنكرَهُ أصحابُهُ ، فقالَ : رأيتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ومعَهُ زجاجةٌ مِنْ دمٍ فقالَ : « ألا تعلمُ ما صنعَتْ أمَّتي مِنْ بعدي ؟! قَتلوا ابنيَ الحسينَ وهـٰذا دمُهُ ودماءُ أصحابِهِ أرفعُها إلى اللهِ تعالىٰ » فجاءَ الخبرُ بعدَ أربعةٍ وعشرينَ يوماً بقتلِهِ في اليومِ الذي رآهُ[3] .

ورُئيَ الصديقُ رضيَ اللهُ عنهُ فقيلَ لهُ : إنَّكَ كنتَ تقولُ أبداً في لسانِكَ : (هـٰذا أوردَني الموارِدَ) فما فعلَ اللهُ بكَ ؟ قالَ : قلتُ بهِ : لا إلـٰهَ إلاَّ اللهُ ، فأوردَني الجنَّةَ[4] .

* * *

---

(١) **أجيف الباب** : أي : رُدَّ .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « المنامات » (١٢٤) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « المنامات » (١٢٩) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٥٧) ، وأما قوله : « أوردني الموارد ».. فرواه مالك في « الموطأ » (٢/٩٨٨) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/٣٣) ، والبيهقي في « الشعب » (٤٦٣٦) .

ÖLÜNÜN HALLERİNİ KEŞFETTİREN UYKULAR

Bunlardan birisi ve başta geleni, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'i rüyada görmektir. Zîra Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ رَاٰنِي فِي الْمَنَامِ فَقَدْ رَاٰنِي حَقًّا فَإِنَّ الشَّيْطَانَ لَا يَتَمَثَّلُ بِي

"Rüyasında beni gören, gerçekten beni görmüştür. Çünkü şeytan, benim sûretime giremez."[118] buyurmuştur.

Ömer b. el-Hattâb (r.a.) diyor: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e baktım ki bana bakmıyor. "Ne oldu?" diye kendisinden sorduğumda bana yöneldi ve: *"Sen oruçlu iken hanımını öpmedin mi?"* buyurdu. Ben de ondan sonra oruçlu iken katiyyen ailemi öpmedim" dedi."

Abbâs (r.a.) anlatıyor: "Ömer'e hayran idim. Öldükten sonra onu rüyamda görmek istedim. Ancak bir yıl sonra görebildim. Baktım ki alnından terlerini siliyor ve: "İşte ancak şimdi kurtardım." diyordu."

Hz. Ali'nin (r.a.) oğlu Hasan (r.a.) anlatıyor: "Babam dedi ki: "Rüyamda Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'i gördüm ve:

"Bu senin ümmetinin elinden çektiğim nedir?" diye sordum. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

"Onlara beddua et." buyurdu. Ben de: "Allahım, beni bunlardan daha hayırlılarına ulaştır ve bunlara da benden daha fenâsını musallat et." dedim, dedi. Ertesi sabah İbn Mülcem tarafından öldürüldü.

---

[118] Buhârî ve Müslim rivâyet etmiştir.

Yaşlılardan birisi de şöyle anlatıyor: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'i rüyamda gördüm ve benim için istiğfar etmesini kendisinden diledim. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bana iltifat etmedi. Ben de:

"Ey Allah'ın Resûlü, Câbir'den gelen bir rivâyette senin hiç kimseye, "Hayır, olmaz." dediğin duyulmamıştır. Hâlbuki bana yok diyorsun, dedim. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bana dönerek:

"Allah seni mağfiret etsin." buyurdu."

Abdülmuttalib'in oğlu **Abbâs** (r.a.) diyor: "Câhiliyyet devrinde Ebû Leheb'i sever, onunla düşer kalkardım. Nihâyet ölümünde, hakkında nâzil olan âyet de nâzil olduktan sonra durumunu merak ettim ve kendisini rüyamda görmemi Allah'tan diledim. İki yıl sonra kendisini ateşler içinde kıvranırken gördüm ve durumunu sordum. Ebû Leheb: "İşte gördüğün gibi yanıp gidiyorum. Azâbım hiç durmuş değildir. Yalnız Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in doğumunu bana müdeleyen Cüveyriye'nin haberine sevindim de bir köle âzâd ettim. İşte bu sebeple her Pazartesi azâbım biraz hafifler." dedi."

Abdülvahid b. Zeyd anlatıyor: "Hacca gitmiştim. Yanımda bir genç durmadan Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e salât ü selâm getirip duruyordu. Bâzı yerlerde okunması daha uygun bâzı duâlar olduğu halde gene her yerde duâ yerine salât ü selâm getiriyordu. Bu, dikkatimi çekti. Durumu kendisinden sordum. Genç anlattı: "Babam ile beraber hacca gelmiştik. Yolda uyudum. "Kalk, baban öldü." dediler. Kalktım baktım ki babam ölmüş. Aynı zamanda yüzü de kararmış. Ölümü ve ayrıca yüzünün kararması beni fazlası ile üzdü. Bu üzüntü arasında tekrar uyuya kaldım. Bu sırada rüyamda dört siyahinin ellerinde demir kamçılar olduğu halde babama doğru yaklaştıklarını ve tam vuracakları sırada yüzü nurlu bir zâtın göründüğünü ve onlara dönerek: "Vurmayın." dediğini ve eli ile babamın yüzünü meshederek nurlandırdığını ve "Artık uyan, baban nurlanmıştır." dediğini gördüm. "Sen kimsin?" diye sorduğumda, "Ben peygamberim, bana salât ü selâm getirdiği için ona şefâat ettim." dedi. Uyandım, durumu düzelmiş gördüm. Bunun için ben de salâvat-ı şerîfeye devâm ediyorum." dedi."

Ömer b. Abdülazîz diyor: "Gece Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'i rüyamda gördüm. Ebû Bekir ve Ömer (r. anhümâ) da yanında oturuyorlardı. Ben de selâm verdim ve oturdum. Biz otururken Ali ve Muâviye (r. anhümâ) da geldiler, sonra kapı kapandı. Onlara bakıyordum; ilk çıkan Hz. Ali oldu ve çıkarken: "Kâbe'nin Rabbi hakkı için, benim işim bitti." dedi. Sonra Muâviye çıkarak: "Kâbenin Rabbi hakkı için, Rabbim beni mağfiret etti." dedi.

Abdullah ibn Abbâs bir defa uykusundan uyanınca, "İnnâ lillâh ve innâ ileyhi râciûn. Vallahi Hüseyin öldürüldü." dedi. Bu, Hüseyin'in öldürülmesinden evvel idi. Etrafındakiler bunu kabul etmediler. O da: "Ben Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'i rüyamda gördüm, elinde bir bardak kan vardı. Bana: "Benden sonra ümmetimin ne yaptığını biliyor musun? Onlar oğlum Hüseyin'i öldürdüler ve işte bu bardaktaki kan, onun ve arkadaşlarının kanıdır. Bunu Allah'a arz ediyorum." dedi, diye söyledi. Aradan yirmi dört gün geçtikten sonra, rüyâyı gördüğü gün, Hz. Hüseyin'in şehîd edildiği haberi geldi.

Ebû Bekir es-Sıddîk (r.a.) rüyada görüldü. "Ne oldun?" diye soranlara, "Lâ ilâhe illâllah dedim, Allah da beni cennete koydu." dedi.

بيان منامات المشايخ رضي الله عنهم

قالَ بعضُ المشايخِ : رأيتُ متمماً الدورقيَّ في المنامِ ، فقلتُ : يا سيِّدي ؛ ما فعلَ اللهُ بكَ ؟ فقالَ : ديرَ بي في الجنانِ ، فقيلَ لي : يا متممُ ؛ هلِ استحسنتَ فيها شيئاً ؟ قلتُ : لا يا سيِّدي ، فقالَ : لوِ استحسنتَ منْها شيئاً . . لوكلتُكَ إليهِ ، ولمْ أوصلْكَ إليَّ⁽¹⁾ .

ورُئيَ يوسفُ بنُ الحسينِ في المنامِ ، فقيلَ لهُ : ما فعلَ اللهُ بكَ ؟ قالَ : غفرَ لي ، قيلَ : بماذا ؟ قالَ : ما خلطتُ جداً بهزلٍ قطُّ⁽²⁾ .

وعنْ منصورِ بنِ إسماعيلَ قالَ : رأيتُ عبدَ اللهِ البزازَ في النومِ ، فقلتُ : ما فعلَ اللهُ بكَ ؟ قالَ : أوقفَني بينَ يديهِ ، فغفرَ لي كلَّ ذنبٍ أقررتُ بهِ إلاَّ ذنباً واحداً ؛ فإنِّي استحييتُ أنْ أقرَّ بهِ ، فأوقفَني في العرقِ حتىٰ سقطَ لحمُ وجهي ، فقلتُ : ما كانَ ذلكَ الذنبُ ؟ قالَ : نظرتُ إلىٰ غلامٍ جميلٍ فاستحسنتُهُ ، فاستحييتُ مِنَ اللهِ تعالىٰ أنْ أذكرَهُ⁽³⁾ .

وقالَ أبو جعفرٍ الصيدلانيُّ : رأيتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٥٤٥٨) .

(٢) أورده القشيري في « الرسالة » (ص٦١١) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٦٤) ، والقشيري في « الرسالة » (ص٦١٢) وفيها : (أبو عبد الله الزراد) بدل (عبد الله البزاز) وهو ما صوبه الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (١٠/ ٤٣٣) .

النومِ وحولَهُ جماعةٌ مِنَ الفقراءِ ، فبينا نحنُ كذلكَ ؛ إذِ انشقَّتِ السماءُ ونزلَ ملكانِ أحدُهُما بيدِه طستٌ وبيدِ الآخرِ إبريقٌ ، فوضعَ الطستَ بينَ يدي رسولِ الله صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فغسلَ يدَهُ ثمَّ أمرَ حتىٰ غسلوا أيديَهُمْ ، ثمَّ وُضعَ الطستُ بين يديَّ ، فقالَ أحدُهما للآخرِ : لا تصبَّ علىٰ يدِهِ ؛ فإنَّهُ ليسَ منهمْ ، فقلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ أليسَ قدْ رُويَ عنكَ أنَّكَ قلتَ : « المرءُ معَ مَنْ أحبَّ » ؟! قالَ : « بلىٰ » قلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ فإنِّي أحبُّكَ وأحبُّ هؤلاءِ الفقراءَ ، فقالَ عليهِ الصلاةُ والسَّلامُ : « صبَّ علىٰ يدِهِ ، فإنَّهُ منهمْ »[1] .

وقالَ الجنيدُ : رأيتُ في المنامِ كأنِّي أتكلَّمُ على النَّاسِ ، فوقفَ عليَّ ملكٌ فقالَ : أقربُ ما تقرَّبَ بهِ المتقربونَ إلى اللهِ تعالىٰ ماذا ؟ فقلتُ : عملٌ خفيٌّ بميزانٍ وفيٍّ ، فولَّى الملكُ وهوَ يقولُ : كلامٌ موفَّقٌ واللهِ[2] .

ورُئيَ مجمِّعٌ في النومِ ، فقيلَ لهُ : كيفَ رأيتَ الأمرَ ؟ فقالَ : رأيتُ الزاهدينَ في الدنيا ذهبوا بخيرِ الدنيا والآخرةِ[3] .

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٤٦ ـ ٨٤٧) ، والقشيري في « الرسالة » (ص٦١٢) ، والحديث المذكور رواه البخاري (٦١٦٨) ، ومسلم (٢٦٤١) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٤٧ ـ ٨٤٨) ، والقشيري في « الرسالة » (ص٦١٣) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « المنامات » (٣٤) ، وأورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٤٨) .

وقالَ رجلٌ مِنْ أهلِ الشامِ للعلاءِ بنِ زيادٍ : رأيتُكَ في النومِ كأنَّكَ في الجنَّةِ ، فنزلَ عنْ مجلسِهِ وأقبلَ عليهِ ثمَّ قالَ : لعلَّ الشيطانَ أرادَ أمراً فعُصمتُ منهُ ، فأشخصَ رجلاً يقتلُني(١) .

وقالَ محمدُ بنُ واسعٍ : الرؤيا تسرُّ المؤمنَ ولا تغرُّهُ(٢) .

وقالَ صالحُ بنُ بشيرٍ : رأيتُ عطاءَ السلميَّ في النومِ ، فقلتُ لهُ : رحمَكَ اللهُ ؛ لقدْ كنتَ طويلَ الحزنِ في الدنيا ، فقالَ : أما واللهِ ؛ لقدْ أعقبَني ذلكَ راحةً طويلةً وفرحاً دائماً ، فقلتُ : في أيِّ الدرجاتِ أنتَ ؟ فقالَ : ﴿ مَعَ ٱلَّذِينَ أَنْعَمَ ٱللَّهُ عَلَيْهِم مِّنَ ٱلنَّبِيِّـۧنَ وَٱلصِّدِّيقِينَ وَٱلشُّهَدَآءِ وَٱلصَّـٰلِحِينَ . . . ﴾ الآيةَ(٣) .

وسُئلَ زرارةُ بنُ أبي أوفىٰ في المنامِ : أيُّ الأعمالِ أفضلُ عندَكُمْ ؟ فقالَ : الرضا وقصرُ الأملِ(٤) .

وقالَ يزيدُ بنُ مذعورٍ : رأيتُ الأوزاعيَّ في المنامِ ، فقلتُ : يا أبا عمرٍو ؛ دلَّني علىٰ عملٍ أتقرَّبُ بهِ إلى اللهِ تعالىٰ ، قالَ : ما رأيتُ هناكَ

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٤٨) ، والقشيري في « الرسالة » (ص٦١٣) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٤٨) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٤٨ ـ ٨٤٩) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/١٧٢) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٤٩) .

درجةً أرفعَ مِنْ درجةِ العلماءِ ، ثُمَّ درجةِ المحزونينَ ، قالَ : وكانَ يزيدُ شيخاً كبيراً ، فلمْ يزلْ يبكي حتىٰ أظلمَتْ عيناهُ(١) .

وقالَ ابنُ عيينةَ : رأيتُ أخي في المنامِ ، فقلتُ : يا أخي ؛ ما فعلَ اللهُ بكَ ؟ فقالَ : كلُّ ذنبٍ استغفرتُ منهُ . . غُفِرَ لي ، وما لمْ أستغفرْ منهُ . . لمْ يُغفرْ لي(٢) .

وقالَ عليٌّ الطلحيُّ : رأيتُ في المنامِ امرأةً لا تشبهُ نساءَ الدنيا ، فقلتُ : مَنْ أنتِ ؟ فقالَتْ : حوراءُ ، فقلتُ : زوِّجيني نفسَكِ ، قالَتْ : اخطبْني إلىٰ سيِّدي وأمهرْني ، قلتُ : وما مهرُكِ ؟ قالَتْ : حبسُ نفسِكَ عنْ آفاتِها(٣) .

وقالَ إبراهيمُ بنُ إسحاقَ الحربيُّ : رأيتُ زبيدةَ في المنامِ ، فقلتُ : ما فعلَ اللهُ بكِ ؟ قالَتْ : غفرَ لي ، فقلتُ لها : بما أنفقتِ في طريقِ مكةَ ؟ قالَتْ : أمَّا النفقاتُ التي أنفقتُها . . فرجعَتْ أجورُها إلىٰ أربابِها ، وغُفِرَ لي بنيَّتي(٤) .

ولمَّا ماتَ سفيانُ الثوريُّ . . رُئِيَ في المنامِ ، فقيلَ لهُ : ما فعلَ اللهُ بكَ ؟

---

(١) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (٣٥٧٨) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٢٢٩/٣٥) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « المنامات » (٦٨) ، وأورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٥٠) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٥٠) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٥٠ ـ ٨٥١) ، والقشيري في « الرسالة » (ص٦١٤) .

قالَ : وضعتُ أولَ قدميَّ على الصراطِ ، والثانيَ في الجنَّةِ(١) .

وقالَ أحمدُ بنُ أبي الحواري : رأيتُ فيما يرى النَّائمُ جاريةً ما رأيتُ أحسنَ منها ، وكانَ يتلألأُ وجهُها نوراً ، فقلتُ لها : مماذا ضوءُ وجهِكِ ؟ قالَتْ : تذكرُ تلكَ الليلةَ التي بكيتَ فيها ؟ قلتُ : نعمْ ، قالَتْ : أخذتُ دمعَكَ فمسحتُ بهِ وجهي ، فمِنْ ثمَّ ضوءُ وجهي كما ترىٰ(١) .

وقالَ الكتانيُّ : رأيتُ الجنيدَ في المنامِ ، فقلتُ : ما فعلَ اللهُ بكَ ؟ فقالَ : طاحَتْ تلكَ الإشاراتُ ، وذهبَتْ تلكَ العباراتُ ، وما حصلنا إلاَّ علىٰ ركعتينِ كنَّا نصلِّيهما في الليلِ(٢) .

ورُئِيَتْ زبيدةُ في المنامِ ، فقيلَ لها : ما فعلَ اللهُ بكِ ؟ قالَتْ : غفرَ لي بهـٰذهِ الكلماتِ الأربعِ : لا إلـٰهَ إلا اللهُ أفني بها عمري ، لا إلـٰهَ إلاَّ اللهُ أدخلُ بها قبري ، لا إلـٰهَ إلاَّ اللهُ أخلو بها وحدي ، لا إلـٰهَ إلاَّ اللهُ ألقىٰ بها ربِّي(٣) .

ورُئِيَ بشرٌ في المنامِ ، فقيلَ لهُ : ما فعلَ اللهُ بكَ : قالَ : رحمَني ربِّي عزَّ وجلَّ وقالَ : يا بشرُ ؛ أما استحييتَ منِّي كنتَ تخافُني كلَّ ذلكَ الخوفِ ؟!(٤) .

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٥١) ، والقشيري في « الرسالة » (ص٦١٤) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٥١ ـ ٨٥٢) ، والقشيري في « الرسالة » (ص٦١٠) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٥٢) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٨٥٤)، والقشيري في « الرسالة » (ص٦١٤).

ورُئيَ أبو سليمانَ في النومِ ، فقيلَ لهُ : ما فعلَ اللهُ بكَ ؟ قالَ : رحمَني ، وما كانَ شيءٌ أضرَّ عليَّ مِنْ إشاراتِ القومِ إليَّ(١) .

وقالَ أبو بكرٍ الكتانيُّ : رأيتُ في النومِ شاباً لمْ أرَ أحسنَ منهُ ، فقلتُ لهُ : مَنْ أنتَ ؟ قالَ : التقوىٰ ، قلتُ : فأينَ تسكنُ ؟ قالَ : كلَّ قلبٍ حزينٍ ، ثمَّ التفتُّ ؛ فإذا امرأةٌ سوداءُ كأوحشِ ما يكونُ ، فقلتُ : مَنْ أنتِ ؟ قالَتْ : أنا السقمُ ، قلتُ : فأينَ تسكنينَ ؟ قالَتْ : كلَّ قلبٍ فرحٍ مرحٍ ، قالَ : فانتبهتُ واعتقدتُ ألاَّ أضحكَ إلاَّ غلبةً(٢) .

وقالَ أبو سعيدٍ الخرازُ : رأيتُ في المنامِ كأنَّ إبليسَ وثبَ عليَّ ، فأخذتُ العصا لأضربَهُ فلمْ يفزعْ منها ، فهتفَ بي هاتفٌ : إنَّ هـٰذا لا يخافُ مِنْ هـٰذهِ ، وإنَّما يخافُ مِنْ نورٍ يكونُ في القلبِ(٣) .

وقالَ المسوحيُّ : رأيتُ إبليسَ في النومِ يمشي عرياناً ، فقلتُ : ألا تستحي مِنَ النَّاسِ ؟! فقالَ : باللهِ ؛ هؤلاءِ ناسٌ ؟ لوْ كانوا مِنَ الناسِ . . ما كنتُ ألعبُ بهمْ طرفَيِ النَّهارِ كما يتلاعبُ الصبيانُ بالكرةِ ، بلِ الناسُ قومٌ

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٥٥٨) ، والقشيري في « الرسالة » (ص٦١٤) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٥٥٨ ـ ٥٥٦) ، والقشيري في « الرسالة » (ص٦١٥) ، واعتقدت : عزمت .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٥٦) ، والقشيري في « الرسالة » (ص٦١٦) .

غيرُ هؤلاءِ ، قدْ أسقموا جسمي ، وأشارَ بيدِهِ إلىٰ أصحابِنا الصوفيّةِ(١) .

وقالَ أبو سعيدٍ الخرازُ : كنتُ في دمشقَ ، فرأيتُ في المنامِ كأنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ جاءَني متكئاً علىٰ أبي بكرٍ وعمرَ رضيَ اللهُ عنهما ، فجاءَ فوقفَ عليَّ وأنا أقولُ شيئاً مِنَ الأصواتِ ، وأدقُّ في صدري فقالَ : « شرُّ هـٰذا أكثرُ مِنْ خيرِهِ »(٢) .

وعنِ ابنِ عيينةَ قالَ : رأيتُ سفيانَ الثوريَّ في النومِ كأنَّهُ في الجنَّةِ يطيرُ مِنْ شجرةٍ إلىٰ شجرةٍ يقولُ : لمثلِ هـٰذا فليعملِ العاملونَ ، فقلتُ لهُ : أوصني ، قالَ : أقللْ مِنْ معرفةِ الناسِ(٣) .

وروىٰ أبو حاتمٍ الرازيُّ عنْ قبيصةَ بنِ عقبةَ قالَ : رأيتُ سفيانَ الثوريَّ في المنامِ ، فقلتُ : ما فعلَ اللهُ بكَ ؟ فقالَ(٤) : [من الطويل]

نَظَرْتُ إِلَىٰ رَبِّي كِفاحاً فَقالَ لِي ... هَنِيئاً رِضائِي عنْكَ يا بْنَ سَعِيدِ
فَقَدْ كُنْتَ قَوَّاماً إِذا أَظْلَمَ ٱلدُّجى ... بِعَبْـرَةِ مُشْتـاقٍ وَقَلْـبِ عَمِيـدِ
فَدُونَكَ فَٱخْتَرْ أَيَّ قَصْرٍ أَرَدْتَهُ ... وَزُرْنـي فَـإِنِّي مِنْـكَ غَيْـرُ بَعِيـدِ

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٥٦) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٥٦) ، وقوله : (**من الأصوات**) أي : من الأنغام المعروفة . « إتحاف » (١٠/ ٤٣٦) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٥٧) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٥٧) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٧/ ٧٤) ، وانظر « مرآة الجنان » (١/ ٣٤٧) .

ورُئيَ الشبليُّ بعدَ موتِهِ بثلاثةِ أيامٍ ، فقيلَ لهُ : ما فعلَ اللهُ بكَ ؟ قالَ : ناقشَني حتىٰ أيستُ ، فلمَّا رأىٰ يأسي . . تغمَّدَني برحمتِهِ⁽¹⁾ .

ورُئيَ مجنونُ بني عامرٍ بعدَ موتِهِ في المنامِ ، فقيلَ لهُ : ما فعلَ اللهُ بكَ ؟ فقالَ : غفرَ لي وجعلَني حجةً على المحبينَ⁽²⁾ .

ورُئيَ الثوريُّ في المنامِ ، فقيلَ لهُ : ما فعلَ اللهُ بكَ ؟ فقالَ : رحمَني ، فقيلَ لهُ : ما حالُ عبدِ اللهِ بنِ المباركِ ؟ فقالَ : هوَ ممَّن يلجُ علىٰ ربِّهِ في كلِّ يومٍ مرتينِ⁽³⁾ .

ورُئيَ بعضُهم فسُئلَ عنْ حالِهِ فقالَ⁽⁴⁾ : [من مجزوء الخفيف]

حاسَبُونا فدقَّقوا ثمَّ منُّوا فأعتقوا

ورُئيَ مالكُ بنُ أنسٍ رحمةُ اللهِ عليهِ في المنامِ ، فقيلَ لهُ : ما فعلَ اللهُ بكَ ؟ فقالَ : غفرَ لي بكلمةٍ كانَ يقولُها عثمانُ بنُ عفانَ رضيَ اللهُ عنهُ عندَ رؤيةِ الجنازةِ : (سبحانَ الحيِّ الذي لا يموتُ)⁽⁵⁾ .

---

(1) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٥٧) ، والقشيري في « الرسالة » (ص٦١٥) .

(2) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٨٥٧) .

(3) أورده القشيري في « الرسالة » (ص٦٠٨) .

(4) انظر « البصائر والذخائر » (٣/ ٩٢) ، والخبر أورده القشيري في « الرسالة » (ص٦٠٩) .

(5) أورده القشيري في « الرسالة » (ص٦٠٩) .

ورُئيَ في الليلةِ التي ماتَ فيها الحسنُ البصريُّ رحمةُ اللهِ عليهِ كأنَّ أبوابَ السماءِ مفتحةٌ ، وكأنَّ منادياً ينادي : ألا إنَّ الحسنَ البصريَّ قدمَ على اللهِ تعالىٰ وهوَ عنهُ راضٍ⁽¹⁾ .

ورُئيَ الجاحظُ فقيلَ لهُ : ما فعلَ اللهُ بكَ ؟ فقالَ⁽¹⁾ : [من الوافر]

وَلا تَكْتُبْ بِخَطِّكَ غَيْرَ شَيْءٍ يَسُرُّكَ فِي ٱلْقِيَامَةِ أَنْ تَرَاهُ

ورأى الجنيدُ إبليسَ في المنامِ عرياناً ، فقالَ : ألا تستحي مِنَ الناسِ ؟! فقالَ : وهؤلاءِ ناسٌ ؟! الناسُ أقوامٌ في مسجدِ الشونيزيةِ ، قدْ أضنَوا جسدي ، وأحرقوا كبدي ، قالَ الجنيدُ : فلمَّا انتبهتُ . . غدوتُ إلى المسجدِ ، فرأيتُ جماعةً قدْ وضعوا رؤوسَهُمْ علىٰ ركبِهِمْ يتفكرونَ ، فلمَّا رأَوني . . قالوا : لا يغرنَّكَ حديثُ الخبيثِ⁽¹⁾ .

ورُئيَ النَّصراباذي بمكةَ بعدَ وفاتِهِ في النومِ ، فقيلَ لهُ : ما فعلَ اللهُ بكَ ؟ قالَ : عُوتبتُ عتابَ الأشرافِ ، ثمَّ نُوديتُ : يا أبا القاسمِ ؛ أبعدَ الاتصالِ انفصالٌ ؟ فقلتُ : لا يا ذا الجلالِ ، فما وُضعتُ في اللحدِ حتىٰ لحقتُ بالأحدِ⁽¹⁾ .

ورأىٰ عتبةُ الغلامُ حوراءَ في المنامِ علىٰ صورةٍ حسنةٍ ، فقالَتْ لهُ : يا عتبةُ ؛ أنا لكَ عاشقةٌ ، فانظرْ لا تعملْ مِنَ الأعمالِ شيئاً يُحالُ بهِ بيني

---

(١) أورده القشيري في « الرسالة » (ص٦٠٩) .

وبينَكَ ، فقالَ لها عتبةُ : طلَّقتُ الدنيا ثلاثاً ، لا رجعةَ لي عليها حتىٰ ألقاكِ(١) .

وقيلَ : رأىٰ أيوبُ السختيانيُّ جنازةَ عاصٍ ، فدخلَ الدهليزَ لئلاَّ يصليَ عليها ، فرأىٰ بعضُهمُ الميتَ في المنامِ ، فقالَ لهُ : ما فعلَ اللهُ بكَ ؟ فقالَ : غفرَ لي وقالَ لي : قلْ لأيوبَ : ﴿قُل لَّوْ أَنتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَآئِنَ رَحْمَةِ رَبِّيٓ إِذًا لَّأَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ ٱلْإِنفَاقِ﴾(٢) .

وقالَ بعضُهُمْ : رأيتُ في الليلةِ التي ماتَ فيها داوودُ الطائيُّ نوراً ، وملائكةً نزولاً وملائكةً صعوداً ، فقلتُ : أيُّ ليلةٍ هـٰذهِ ؟ فقالوا : ليلةٌ ماتَ فيها داوودُ الطائيُّ ، وقدْ زُخرفَتِ الجنةُ لقدومِ روحِهِ(٣) .

وقالَ أبو سعيدٍ الشحامُ : رأيتُ سهلاً الصُّعلوكيَّ في المنامِ ، فقلتُ : أيُّها الشيخُ ، قالَ : دعِ التشييخَ ، قلتُ : تلكَ الأحوالُ التي شاهدتُها ، فقالَ : لمْ تغنِ عنَّا شيئاً ، فقلتُ : ما فعلَ اللهُ بكَ ؟ قالَ : غفرَ لي بمسائلَ كانَ يسألُ عنها العُجزُ(٤) .

---

(١) أورده القشيري في « الرسالة » (ص٦١٠) .

(٢) أورده القشيري في « الرسالة » (ص٦١١) .

(٣) أورده القشيري في « الرسالة » (ص٦١١) .

(٤) أورده القشيري في « الرسالة » (ص٦١٢) ، وفيها : (يسأل عنها العجز فأجبتهم عنها) ، **والعجز** : جمع عاجز ؛ يعني باسم العوام من الناس ، وفيه دلالة علىٰ فضيلة المفتي للعوام فيما يحتاجون إلىٰ معرفة الأحكام . « الإتحاف » (١٠/٤٣٨) .

وقالَ أبو بكرٍ الرشيديُّ : رأيتُ محمداً الطوسيَّ المعلمَ في النومِ ، فقالَ لي : قلْ لأبي سعيدٍ الصَّفارِ المؤدِّبِ(١) : [من الطويل]

وَكُنَّا عَلَىٰ أَلاَّ نَحُولَ عَنِ ٱلْهَوَى   فَقَدْ وَحَياةِ ٱلْحِبِّ حُلْتُمْ وَما حُلْنا

قالَ : فانتبهتُ ، فذكرتُ ذلكَ لهُ ، فقالَ : كنتُ أزورُ قبرَهُ كلَّ جمعةٍ ، فلمْ أزرْهُ هـٰذهِ الجمعةَ(٢) .

وقالَ ابنُ راشدٍ : رأيتُ ابنَ المباركِ في النومِ بعدَ موتِهِ ، فقلتُ : أليسَ قدْ متَّ ؟! قالَ : بلىٰ ، قلتُ : فما صنعَ اللهُ بكَ ؟ قالَ : غفرَ لي مغفرةً أحاطَتْ بكلِّ ذنبٍ ، قلتُ : فسفيانُ الثوريُّ ؟ قالَ : بخٍ بخٍ ! ذاكَ ﴿ مَعَ ٱلَّذِينَ أَنْعَمَ ٱللَّهُ عَلَيْهِم مِّنَ ٱلنَّبِيِّـۧنَ وَٱلصِّدِّيقِينَ وَٱلشُّهَدَآءِ وَٱلصَّـٰلِحِينَ . . . ﴾ الآيةَ(٣) .

وقالَ الربيعُ بنُ سليمانَ : رأيتُ الشافعيَّ رحمةُ اللهِ عليهِ بعدَ وفاتِهِ في المنامِ ، فقلتُ : يا أبا عبدِ اللهِ ، ما صنعَ اللهُ بكَ ؟ قالَ : أجلسَني علىٰ كرسيٍّ مِنْ ذهبٍ ، ونثرَ عليَّ اللؤلؤَ الرطبَ(٤) .

ورأىٰ رجلٌ مِنْ أصحابِ الحسنِ البصريِّ ليلةَ ماتَ الحسنُ كأنَّ منادياً

---

(١) البيت لأبي بكر الشبلي في « ديوانه » (ص ١٣٠) .

(٢) أورده القشيري في « الرسالة » (ص٦١٢) ، وفيها تتمة الأبيات وهي :

تشاغلتمُ عنَّا بصحبةِ غيرنا   وأظهرتُمُ الهجرانَ ما هـٰكذا كنّا
لعلَّ الذي يقضي الأمورَ بعلمِه   سيجمعنا بعدَ المماتِ كما كنّا

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « المنامات » (٦٣) .

(٤) انظر « مختصر تاريخ دمشق » لابن منظور (٢١/ ٤١٣) .

ينادي : ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ ٱصْطَفَىٰٓ ءَادَمَ وَنُوحًا وَءَالَ إِبْرَٰهِيمَ وَءَالَ عِمْرَٰنَ عَلَى ٱلْعَٰلَمِينَ ﴾ واصطفى الحسنَ بن أبي الحسنِ البصريَّ علىٰ أهلِ زمانِهِ⁽¹⁾ .

وقالَ أبو يعقوبَ القاريُّ الدقيقيُّ : رأيتُ في منامي رجلاً آدمَ طُوالاً والناسُ يتبعونَهُ ، فقلتُ : مَنْ هـٰذا ؟ قالوا : أويسٌ القرنيُّ ، فاتبعتُهُ فقلتُ : أوصني رحمَكَ اللهُ ، فكلحَ في وجهي ، فقلتُ : مسترشدٌ فأرشدْني أرشدَكَ اللهُ ، فأقبلَ عليَّ وقالَ : اتبع رحمةَ ربِّك عندَ محبتِهِ ، واحذرْ نقمتَهُ عندَ معصيتِهِ ، ولا تقطعْ رجاءَكَ منهُ في خلالِ ذلكَ ، ثمَّ ولَّىٰ وتركَني⁽²⁾ .

وقالَ أبو بكرِ بنُ أبي مريمَ : رأيتُ وفاءَ بنَ بشرٍ الحضرميَّ ، فقلتُ : ما فعلتَ يا وفاءُ ؟ قالَ : نجوتُ بعدَ كلِّ جهدٍ ، قلتُ : فأيُّ الأعمالِ وجدتُموها أفضلَ ؟ قالَ : البكاءُ مِنْ خشيةِ اللهِ تعالىٰ⁽³⁾ .

وقالَ يزيدُ بنُ نعامةَ : هلكَتْ جاريةٌ في الطاعونِ الجارفِ ، فرآها أبوها في المنامِ ، فقالَ لها : يا بنيةُ ؛ أخبريني عنِ الآخرةِ ، قالَتْ : يا أبتِ ؛ قدمنا علىٰ أمرٍ عظيمٍ ، نعلمُ ولا نعملُ وتعملونَ ولا تعلمونَ ، واللهِ ؛ لتسبيحةٌ أوْ تسبيحتانِ أوْ ركعةٌ أوْ ركعتانِ في فسحةِ عملٍ . . أحبُّ إليَّ مِنَ الدنيا وما فيها⁽⁴⁾ .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « المنامات » (٥٩) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « المنامات » (٦٦) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « المنامات » (٧١)، وفي غير (د ، ف): (ورقاء) بدل (وفاء) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « المنامات » (٨٦) .

وقالَ بعضُ أصحابِ عتبةَ الغلامِ : رأيتُ عتبةَ في المنامِ ، فقلتُ : ما صنعَ اللهُ بكَ ؟ قالَ : دخلتُ الجنَّةَ بتلكَ الدعوةِ المكتوبةِ في بيتِكَ ، قالَ : فلمَّا أصبحتُ . . جئتُ إلىٰ بيتي ؛ فإذا خطُّ عتبةَ الغلامِ في حائطِ البيتِ مكتوبٌ : يا هاديَ المضلينَ ، ويا راحمَ المذنبينَ ، ويا مقيلَ عثراتِ العاثرينَ ؛ ارحمْ عبدَكَ ذا الخطرِ العظيمِ والمسلمينَ كلَّهم أجمعينَ ، واجعلْنا مَعَ الأحياءِ المرزوقينَ الذينَ أنعمتَ عليهِمْ مِنَ النبيينَ والصِّدِّيقينَ والشهداءِ والصالحينَ ، آمينَ ربَّ العالمينَ(١) .

وقالَ موسىٰ بنُ حمادٍ : رأيتُ سفيانَ الثوريَّ في المنامِ في الجنَّةِ ، يطيرُ مِنْ نخلةٍ إلىٰ نخلةٍ ، ومِنْ شجرةٍ إلىٰ شجرةٍ ، فقلتُ : يا أبا عبدِ اللهِ ؛ بمَ نلتَ هـٰذا ؟ فقالَ : بالورعِ ، قلتُ : فما بالُ عليِّ بنِ عاصمٍ ؟ قالَ : ذاكَ لا يكادُ يُرىٰ إلاَّ كما يُرى الكوكبُ(٢) .

ورأىٰ رجلٌ مِنَ التابعينَ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في المنامِ ، فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ عظْني ، فقالَ عليهِ الصلاةُ والسَّلامُ : « نعمْ ، مَنْ لمْ يتفقدِ النقصانَ . . فهوَ في نقصانٍ ، ومَنْ كانَ في نقصانٍ . . فالموتُ خيرٌ لهُ »(٣) .

وقالَ الشافعيُّ رحمةُ اللهِ عليهِ : دهمَني في هـٰذهِ الأيامِ أمرٌ أمضَّني

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « المنامات » (١٣٨) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/٢٣٨) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « المنامات » (٢٧٥) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « المنامات » (٢٨٦) .

وآلَمَني ، ولمْ يطَّلعْ عليهِ غيرُ اللهِ عزَّ وجلَّ ، فلمَّا كانَ البارحةُ . . أتاني آتٍ في منامي فقالَ : يا محمدَ بنَ إدريسَ ؛ قلِ : اللهمَّ ؛ إنِّي لا أملكُ لنفسي نفعاً ولا ضراً ، ولا موتاً ولا حياةً ولا نشوراً ، ولا أستطيعُ أنْ آخذَ إلاَّ ما أعطيتَني ، ولا أتقيَ إلاَّ ما وقيتَني ، اللهمَّ ؛ فوفِّقْني لما تحبُّ وترضىٰ مِنَ القولِ والعملِ في عافيةٍ ، فلمَّا أصبحتُ . . أعدتُ ذلكَ ، فلمَّا ترحلَ النَّهارُ . . أعطاني اللهُ عزَّ وجلَّ طلبتي ، وسهَّلَ ليَ الخلاصَ ممَّا كنتُ فيهِ ، فعليكمْ بهـٰذهِ الدعواتِ لا تغفلوا عنها(١) .

فهـٰذهِ جملةٌ مِنَ المكاشفاتِ تدلُّ علىٰ أحوالِ الموتىٰ ، وعلى الأعمالِ المقرِّبةِ إلى اللهِ تعالىٰ زلفىٰ ، فلنذكرْ بعدَها ما بينَ يدي الموتىٰ مِن ابتداءِ نفخةِ الصورِ إلىٰ آخرِ القرارِ ، إمَّا في الجنَّةِ أوْ في النَّارِ ، والحمدُ للهِ حمدَ الشاكرينَ .

* * *

---

(١) أورده ابن الصلاح في « طبقات الفقهاء الشافعية » (١/ ١٤٤ _ ١٤٥) .

ŞEYHLERİN UYKULARININ AÇIKLANMASI

Şeyhin biri anlatıyor ve diyor ki: "Mütemmim ed-Devrakî'yi rüyamda gördüm ve:

"Allah sana ne muâmele yaptı?" diye sordum. O:

"Beni cennette dolaştırdılar ve Allahu Teâlâ: "Nasıl hoşuna gitti mi, burada hoşuna giden bir şey var mı?" diye sordu. Ben de: "Yâ Rab, hayır. Hiç biri hoşuma gitmedi." dedim. Allahu Teâlâ: "Eğer hoşuna giden bir şey olsa, seni onunla baş başa bırakır ve kendime almazdım." buyurdu, dedi."

Hüseyin'in oğlu Yûsuf'u rüyada gören birisi: "Allahu Teâlâ sana ne muâmele yaptı?" diye sordu. Yûsuf da: "Şaka ile ciddîyi karıştırmadığım için Allahu Teâlâ beni affetti." dedi.

İsmâil'in oğlu Mansûr diyor: "Abdullah el Bezzâr'ı rüyamda gördüm. Allahu Teâlâ senin hakkında ne muâmele yaptı?" diye kendisinden sordum. O da: "Allahu Teâlâ beni mânevî huzuruna aldı ve ikrar ettiğim bütün kusurlarımı affetti, yalnız utanarak îtiraf edemediğim bir kusurumu affetmedi. Beni kan ter içinde bıraktı, hattâ yüzümün eti döküldü." dedi. "Bu günah ne idi?" diye kendisinden sorduğumda, "Bir defa genç bir çocuğun yüzüne baktım, hoşuma gitti. İşte bunu Allah'ın huzurunda ikrar etmekten utandım." dedi."

Ebû Câfer es-Sıdelânî diyor: "Etrafında fakirlerden bir topluluk olduğu halde, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'i rüyamda gördüm. Tam bu sırada gök kubbesi açıldı. İki melek indi. Birinin elinde bir leğen diğerinin elinde bir ibrik vardı. Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in elini ve oradakilerin de ellerini yıkadılar. Sıra bana gelince, leğeni benim önüme koydukları vakit, meleklerden biri diğerine, "Onun elini yıkama, çünkü o onlardan değildir." dedi. Bunun üzerine ben Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e: "Sen, kişi sevdiği ile beraberdir." buyurmadın mı?" dedim. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de: "Evet." deyince ben: "Ey Allah'ın Resûlü, işte ben sizi ve bu fakirleri severim." dedim. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) elime dökmesi için meleğe emir verdi."

Cüneyd diyor: "Rüyamda insanlara vaaz ediyordum. İnsan sûretinde bir melek karşıma dikildi ve:

"Allah'a insanı en çok yaklaştıracak amel nedir?" diye benden sordu. Ben:

"Ölçülü ve şerîata uygun şekilde yapılan gizli ameldir." diye cevap verdim. Melek geri dönerken:

"Vallahi, başarılı bir cevap." dedi."

Mecme' rüyada görüldü ve: "Durumu nasıl buldun?" diye kendisinden soruldu. Cevabında: "Vallahi, zâhidler dünya ve âhiretin hayrını bir araya topladılar." dedi.

Şamlı zâtın biri Âlâ b. Ziyad'a:

"Rüyamda seni cennetlik gibi gördüm." dedi. Âlâ yerinden kalktı, adama doğru yaklaştı ve:

"Belki şeytan beni azdırmak istedi, muvaffak olamadı. Bu sefer beni mağrur edip helâk etmek için seni gösterdi." dedi. Muhammed b. Vâsî:

Rüya insânı sevindirmeli fakat mağrur etmemeli." dedi.

Sâlih b. Beşir diyor: "Atâ es-Süllemî'yi rüyamda gördüm. Kendisine:

"Allah sana rahmet etsin, hayatını hep hüzün ve üzüntü içinde geçirdin, şimdi durumun nasıldır?" diye sordum. O da:

"İşte o uzun hüzün beni uzun huzur ve istirahate ulaştırdı." dedi. Ben:

"Derecen nerelerdedir?" diye sordum. O da:

"Sıddîklar, şehidler ve peygamberlerle beraberdir." dedi.

Zurâre b. Ebî Evfâ'ya: "Rüyada size göre hangi amel daha makbuldür?" diye sordular. O da: "Mukadderata rızâ ile kısa emellerdir." dedi.

Yezîd b. Mez'ûr da: "Evzâî'yi rüyamda gördüm. Kendisine:

"Beni Allah'a yaklaştıracak bir ameli bana öğret." dedim. O da:

"Ben burada âlimlerin, sonra da dünyada hüzün içinde bulunanların derecelerinden üstün derece görmedim." deyince yaşlı olan Yezîd, bundan sonra ağlaya ağlaya gözleri görmez hâle geldi.

İbn Uyeyne ölmüş olan kardeşini rüyasında görüp durumunu sorunca, kardeşi: "Tövbe ettiğim bütün günahlarımı Allahu Teâlâ bağışladı, yalnız tövbe etmediklerimi bağışlamadı." dedi.

Ali et-Talhî diyor: "Rüyamda dünya kadınlarına benzemeyen bir kadın gördüm ve:

"Sen kimsin?" diye sordum. O:

"Ben hurîlerden biriyim." dedi. Ben:

"Benimle evlenir misin?" diye kendisinden sordum. O:

"Beni efendimden iste ve nikâh paramı ver." dedi. Ben:

"Senin nikâh paran nedir?" diye sordum. O:

"Dünya âfetlerinden kendini korumaktır." dedi.

İshak el-Harbî'nin oğlu İbrahim: "Zübeyde hanımı rüyamda gördüm ve:

"Allahu Teâlâ sana ne muâmele yaptı?" diye sordum. O:

"Allahu Teâlâ beni mağfiret etti." dedi. Ben:

"Mekke yolundaki inşaatlarından ve akıttığın sulardan ötürü mü?" diye sordum. O:

"Yaptığım o hayırlar, mal sâhiplerine gitti. Çünkü onlar meşrû şekilde edinilmiş servetler değillerdi. Ancak Rabbim beni o niyetimle, yâni insanlara hayır maksadını güttüğüm için affetmiştir." dedi."

Süfyân-ı Sevrî öldüğü vakit, rüyada kendisini görenin birisi:

"Allahu Teâlâ sana ne muâmele yaptı? diye sordu. Süfyan:

"Ayağımın birini sırat köprüsüne, ikincisini ise cennete attım." dedi.

Ahmed b. Ebû'l-Havârî diyor: "Yüzü parlayan çok güzel bir kızcağız gördüm. Öyle güzellik hiç görmemiştim. Kendisine:

"Bu güzelliği nereden aldın?" diye sorduğumda, o:

"Sen bir gece ağladın ya, işte o zaman senin gözyaşlarından aldım yüzüme sürdüm ve yüzüme bu parlaklık ondan geldi." dedi."

Kettânî diyor: "Cüneyd'i rüyamda gördüm ve:

"Allah sana ne muâmele yaptı?" diye sordum. Cüneyd:

“O işâret ve o ibârelerin hepsi boşa gitti. Yalnız gece vakti kıldığım iki rekât namaz benim bağışlanmama sebep oldu.” dedi.”

Zübeyde rüyada görüldü ve Allahu Teâlâ’nın kendisine ne muâmele ettiği soruldu. Zübeyde de: “Şu dört kelime ile Allahu Teâlâ beni bağışladı.” dedi. Bunlar, “Lâ ilâhe illâllah”dır. Bunlarla ömrüm bitti, ibâdete lâyık Allah’tan başka kimse yok. Onunla mezarıma girdim, ibâdete lâyık Allah’tan başka kimse yok, onunla başbaşa kaldım, ibâdete lâyık Allah’tan başka kimse yok, onunla Allah’a mülâki oldum, sözleridir.” dedi.

Bişr rüyada görülmüş ve: “Allahu Teâlâ sana ne muâmele yaptı?” diye sorulmuş. Bişr de: “Allah bana rahmet ve merhamet etti ve: “Ey Bişr, benden o kadar korkmaktan utanmadın mı?” buyurdu, demiştir.

Ebû Süleyman Dârânî rüyada görülüp durumu kendisinden sorulduktа: “Rabbim bana merhamet etti, ancak bana en çok zararı dokunan, insanların parmak ucu ile beni birbirlerine göstermeleri oldu.” dedi.

Ebû Bekir el-Kettânî diyor: “Rüyamda çok parlak bir genç gördüm. Kendisine:

“Sen kimsin?” diye sordum. O:

“Ben takvâyım.” dedi. Ben:

“Nerede oturursun?” diye sordum. O:

“Bütün mahzun gönüllerde.” dedi. Sonra siyah bir kadın gördüm ve:

“Sen kimsin?” diye sorduğumda, o:

“Ben hastalığım.” dedi. Ben:

"Nerede iskân edersin?" diye sorduğumda o:

"Neşeli gönüllerde." diye cevap verdi. Uykumdan uyandıktan sonra artık gülmemeye karar verdim."

Ebû Saîd diyor: "Rüyamda İblis'in bana saldırdığını gördüm. Sopayı alıp ona vurmak istediğimde, bir ses: "İblis bu sopadan korkmaz. O ancak kalpte parlayan îman nûrundan korkar." dedi."

Mesûhî diyor: "Rüyamda İblis'i çıplak olarak gördüm. Kendisine: "İnsanlardan utanmıyor musun?" dediğimde, o: "Aman sen de, şu insanlardan mı bahsediyorsun? Bunlar gerçek insan olsaydı çocukların top oyuncağı gibi akşam-sabah benim elimde oyuncak olmazlardı." dedi ve devamla: "Asıl insanlar bunlar değil, onlar başkalarıdır. Beni hasta eden de onlardır." dedi ve eli ile gerçek sûfîleri gösterdi."

Ebû Saîd el-Harrâz diyor: "Şam'da bulunuyordum. Rüyamda Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in, Ebû Bekir ve Ömer'e (r. anhümâ) dayanarak bana doğru geldiğini gördüm. Ben de şiir gibi bir şeyler söylüyordum. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) göğsüme vurarak: "Bunlar, şerri hayrından çok olan şeylerdir." buyurdu.

Ebû Uyeyne diyor: "Rüyamda Süfyân-ı Sevrî'yi cennet ağaçlarında, ağaçtan ağaca uçar gibi gördüm. O da: "İşte amel edenler böyle mükâfat görürler." dedi. Ben kendisine: "Bana vasiyet et." dedim. O da: "İnsanlarla muârefeni azalt." dedi."

Ebû Hâtem er-Râzî'nin Kabîse'den rivâyetinde Kabîse diyor ki: "Süfyân-ı Sevrî'yi rüyamda gördüm ve: "Allahu Teâlâ senin hakkında ne gibi muâmelede bulundu?" diye sordum. Süfyân-ı Sevrî şiir olarak meâlen şöyle dedi:

"Açıkça Rabbime baktım. Rabbim bana "Hoş geldin, senden râzıyım. Çünkü gece karanlığı bastığı vakit sen, beni arzulayan ve iştiyâk içinde olan bir kalp ile uyanık ve ayakta idin. İşte her şey önünde, istediğin köşkü beğen, daima beni ziyaret et. Zîra ben senden uzakta değilim." buyurdu.

Şiblî ölümünden üç gün sonra rüyada görüldü ve ne muâmele gördüğü sorulunca, hesapta Allahu Teâlâ'nın kendisiyle bir münakaşaya giriştiğini ve tam ümîdini yitireceği sırada Allahu Teâlâ kendisini rahmetine garkettiğini söyledi.

Benî Âmir'in mahdumu öldükten sonra rüyada görüldü ve Allahu Teâlâ'nın kendisine ne gibi muâmelede bulunduğunu sorduklarında, Allahu Teâlâ'nın kendisini mağfiret edip muhabbet edenlere hüccet olarak gösterdiğini söyledi.

Sevrî rüyada görülmüş ve Allahu Teâlâ tarafından kendisine ne gibi muâmele yapıldığı sorulmuş, Allahu Teâlâ'nın kendisini mağfiret ettiğini söylemiştir.

Abdullah b. el-Mübârek'e: "Durumun nasıl?" diye sorduklarında, O: "Her gün iki defa Allah ile mülâkî olurum." demiştir.

Yine birisi rüyada görülüp durumu soruldukta, "İnceden inceye hesâba çekildik, sonra lütuf ve keremiyle âzâd edildik." demiştir.

Mâlik b. Enes (r.a.) rüyada görüldü ve: "Allahu Teâlâ sana ne muâmelede bulundu?" diye sorulunca, Hz. Osman'ın cenazeyi gördüğü vakit söylediği "Lâ ilâhe illâllahül hayyüllezî lâ yemût." sözü ile Allah beni affetti." dedi.

Hasan-ı Basrî öldüğü gece rüyada görüldü ve sanki gök kapıları açılmış, bir dellâl, "Allahu Teâlâ'nın kendisinden râzı olduğu Hasan-ı Basrî geldi." diye seslendi.

Câhiz rüyada görüldü ve: "Allahu Teâlâ sana ne muâmele yaptı?" diye soruldu. O da şiir hâlinde:

"Kıyâmet günü, defterinde bulduğun vakit seni sevindirecek yazıdan başka bir şey yazmam" dedi.

Cüneyd İblis'i rüyasında çıplak vaziyette görünce:

"İnsanlardan utanmıyor musun?" dedi. İblis:

"Bu insanlardan mı? Bunlar utanılacak kimseler değiller. Asıl utanılacak insanlar Bağdad'ın Şevniziyye mescidindeki İnsanlardır. Beni eriten ve ciğerlerimi yakan onlardır." dedi.

Cüneyd diyor ki: "Uyanır uyanmaz doğruca o mescide gittim. Orada başlarını önlerine eğmiş düşünen bir takım insanlar gördüm. Onlar beni görünce, "Sakın o mel'ûn'un sözüne aldanma!" dediler.

Nasr-ı Âbâzî Mekke'de öldükten sonra rüyada görüldü ve Allahu Teâlâ'nın kendisi hakkındaki muâmelesi soruldu. O: "Eşrafın itâbı gibi itâb edildim, yâni hafifçe kınandım. Buluşmaktan sonra ayrılık olur mu, diye nidâ olundum. Ben de: Olmaz ey Rabbim, dedim. Böylece başımı lâhde koymadan Rabbime ulaştım." dedi.

Utbetü'l-Gulâm rüyasında güzel bir hûrî gördü. hûrî kendisine:

"Ben sana âşığım, dikkatli davran da buluşmamıza engel olacak şeylere başvurma." dedi. Utbe de:

"Dünyayı üç talâk ile boşadım, sana ulaşıncaya kadar devam edecek ve onun tarafına bakmayacağım." dedi.

Denildi ki: "**Eyyûb-i Sahtiyânî** âsîlerden birisinin cenâzesini görür. Namazını kılmamak için kapının ardında saklanır. Sonra ölüyü birisi rüyasında görür ve: “Allahu Teâlâ sana ne muâmelede bulundu?” diye sorar. Adam: “Allah beni affetti. Fakat sen Eyyüb’a git şu âyeti oku.” dedi:

قُلْ لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي إِذًا لَأَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْإِنْفَاقِ

“De ki: “Rabbimin rahmet hazînelerine siz mâlik olsaydınız, o zaman harcama(ktan tükenir) **korkusuyla muhakkak cimrilik ederdiniz.”** (İsrâ suresi, 17/100)

Diğer birisi de şöyle anlatıyor: “**Dâvud-ı Tâî** öldüğü gece bir nûr gördüm. Ayrıca bâzı meleklerin inip çıkmakta olduklarını da gördüm. Bunun üzerine onlara niçin telâşlandıklarını ve bu gecenin hangi gece olduğunu sordum. Onlar da: “Bu gece Dâvud-ı Tâî’nin öldüğü gecedir. Cennet onun için hazırlanmıştır.” dediler.”

Ebû Saîd es-Sahhâm diyor: “**Sehl-i Sa’lûkî**’yi rüyamda gördüm. Kendisine:

“Ey Şeyh,” diye hitab ettiğimde o:

“Şeyhliği bırak.” dedi. Ben:

“Biz seni şeyh olarak tanıyorduk.” dedim. Dedi ki:

“O doğru ama onun bana bir faydası olmadı.” dedi. Allahu Teâlâ’nın kendisine ne muâmele ettiğini sordum.

“Avâmın bana sordukları bâzı dînî meseleleri cevaplandırmak sâyesinde Allahu Teâlâ beni mağfiret etti.” dedi.”

Ebû Bekir er-Reşîd, **Muallim Muhammed et-Tûsî**’yi rüyamda gördüm. Bana dedi ki: “Terbiyeci Ebû Saîd es-Saffâr’a söyle ki:

"Uyandım durumu kendisine anlattım. O: "Her Cuma ziyâretine giderdim, bu Cuma gidemedim." dedi.

İbn Râşid diyor: "İbn-i Mübârek'i öldükten sonra rüyamda gördüm ve kendisine:

"Sen ölmüş değil misin?" diye sordum. O:

"Evet" dedi. Bunun üzerine ben:

"Allahu Teâlâ sana ne muâmele yaptı?" diye sordum. O:

"Allahu Teâlâ bütün kusurlarımı bağışladı." dedi.

"Süfyân-ı Sevrî ne hâldedir?" diye sordum. O:

"Sus. O, nebîler, sıddîklar ve şehidlerle beraberdir." dedi."

Rebî b. Süleyman da: "Ölümünden sonra İmâm-ı Şâfiî hazretlerini rüyamda gördüm ve:

"Allahu Teâlâ sana ne gibi muâmelede bulundu?" diye sordum. O:

"Allahu Teâlâ beni altından bir kürsüde oturttu. Üzerime inci ve güzel kokular saçtı." dedi.

Hasan-ı Basrî'nin öldüğü gece, adamlarından birisi rüyasında bir dellâlın:

إِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰى اٰدَمَ وَنُوحًا وَاٰلَ إِبْرَاهٖيمَ
وَاٰلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمٖينَ

"Gerçek, Allah Âdem'i, Nûh'u, İbrâhim hânedanını, İmran ailesini âlemlerin üzerine mümtaz kıldı." (Âl-i İmrân suresi, 3/33) âyetini okuduktan sonra devamla: "Zamanının adamlarından da Hasan-ı Basrî'yi tercih etti." dedi.

Ebû Yâkub el-Fârî ed-Dakîkî de rüyamda, herkesin peşinden koştuğu uzun boylu bir adam gördüm ve:

“Bu adam kimdir?” diye sordum. Onlar da:

“Üveys el-Karnî’dir.” dediler. Hemen yanına gittim ve:

“Bana vasiyet et. Allah sana rahmet etsin.” dedim. Suratını bana ekşitti. Ben:

“İrşâd olmak istiyorum, bana ne kızıyorsun? Beni irşâd et.” dedim. Bunun üzerine bana yöneldi ve:

“Rabbinin rahmetini, Rabbinin sevgisinde ara ve gadabından da isyan etmemek ile çekin. Bu arada O’ndan ümîdini kesme” dedi. Ve beni bırakarak ayrıldı.

Ebû Bekir b. Meryem: “Verka b. Bişr el-Hazremî’yi rüyamda gördüm ve:

“Ne oldu?” diye kendisinden sordum. O:

“Birçok zahmetten sonra kurtuldum.” dedi. Ben: “Hangi ameli daha faydalı buldunuz?” dedim. O da:

“Allah korkusundan akıtılan gözyaşlarını.” diye cevap verdi.”

Yezîd ibn Nuâme diyor: “Basra’da çıkan büyük tâun hastalığında ölen bir kızcağızı babası rüyasında gördü ve:

“Kızım, âhiretten bana bir haber ver.” dedi. Kızı:

“Büyük bir olay karşısındayız. Biliyoruz ama amel edemiyoruz. Siz ise biliyorsunuz fakat amel etmiyorsunuz. Vallahi, iki rekât namaz veya bir tesbih Allah katında bütün dünyalıktan sevimlidir.” dedi.”

Utbetü'l-Gulam'ın adamlarından birisi diyor: "Utbe'yi rüyamda gördüm ve:

"Allah sana ne muâmele yaptı?" diye sordum. Utbe:

"Senin evde yazılı olan o duâ sâyesinde cennete girdim." dedi. Sabahleyin evi aradım, bir de Utbe'nin kendi el yazısı ile yazılmış duvardaki şu meâlde olan yazıyı buldum: "Ey sapıkları hidâyet eden, ey günahkârlara merhamet eden, ey sürçenlerin sürçmesini yok eden, büyük tehlikede olan bu kuluna ve bütün Müslümanlara merhamet et ve bizi öldükten sonra da yaşayıp merzûk olan peygamberler, sıddîklar, şehidler ve sâlihlerle haşret. Âmin, ya Muîn!" duâsını yazılı buldum." dedi." (Bizleri de Allah bu zümreye ilhak buyursun. Âmin.)

Mûsâ b. Hammad: "**Süfyân-ı Sevrî**'yi cennette ağaçtan ağaca uçarken gördüm. Buna ne sayede ulaştığını kendisinden sordum. O da: "Verâ sâyesinde bu mertebeye ulaştım." dedi. Bu arada Âsım'ın oğlu Ali'nin durumunu sordum. O da: "Ona bakma; o, yıldızlar gibi yükseklerde görülür." dedi."

Tâbiînden olan zâtın biri Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'i rüyasında görmüş ve: "Bana vaaz et." demiş. Resûl-i Ekrem (s.a.v.): "Evet, noksanını araştırmayan noksandır. Noksanda olan için de ölüm daha hayırlıdır." buyurmuştur.

İmâm-ı Şâfiî (Allah rahmet etsin) diyor: "Bugünlerde bir şeye canım sıkılmış ve çok üzgündüm. Sıkıntımı Allah'tan başka kimse bilmiyordu. Akşam rüyamda birisi bana gelerek:

"Ey İdris'in oğlu Muhammed! Sen şu duâya devâm et: "Allahım, ben kendime ne kâr, ne de zarar sağlayabilirim. Ne hayatımı devâm ettirebilir, ne ölür, ne de dirilebilirim. Senin verdiğinden başka bir şeyi alamadığım gibi, senin beni koruman dışında da hiç bir şeyden korunamam. Allahım! Söz, iş, sıhhat ve âfiyette senin sevip râzı olduğun şeye beni muvaffak kıl." Sabahleyin uyanınca bu duâyı hatırladım ve hemen buna devâm ettim. Akşam olmadan Allahu Teâlâ sıkıntımı kaldırdı ve istediğimi bana gönderdi. Siz de bu duâya devâm edin ve bunu unutmayın."

İşte bunlar, ölünün hallerini açıklayan mükâşefe yollarının bir bölümü ve Allah'a yaklaştıran yollardan bir kısmıdır. Şimdi sûra üfürülmekten başlayarak ya cennet (Allah hepimize nasîb etsin) veyâ cehennem (Allah korusun) olmak üzere sonuna kadar olan bütün halleri açıklayalım.

الشَّطْرُ الثَّاني مِنَ كتابِ ذِكْرِ المَوْتِ

في أحوالِ الميّتِ من وقتِ نفخةِ الصورِ إلى آخرِ الاستقرارِ في الجنّةِ أو النّارِ وتفصيلِ ما بين يديه من الأهوالِ والأخطارِ

وفيهِ بيانُ نفخةِ الصورِ ، وصفةِ أرضِ المحشرِ وأهلِهِ ، وصفةِ عرقِ أهلِ المحشرِ .

وصفةِ طولِ يومِ القيامةِ ، وصفةِ يومِ القيامةِ ودواهيها وأساميها .

وصفةِ المساءلةِ عنِ الذنوبِ ، وصفةِ الميزانِ ، وصفةِ الخصماءِ وردِّ المظالمِ .

وصفةِ الصراطِ ، وصفةِ الشفاعةِ ، وصفةِ الحوضِ .

وصفةِ جهنَّمَ وأهوالِها ، وأنكالِها وحيَّاتِها وعقارِبِها .

وصفةِ الجنَّةِ وأصنافِ نعيمِها ، وعددِ الجنانِ وأبوابِها وغرفِها وحيطانِها ، وأنهارِها وأشجارِها ، ولباسِ أهلِها وفرشِهم وسررِهم ، وصفةِ طعامِهم ، وصفةِ الحورِ العينِ والولدانِ .

وصفةِ النظرِ إلىٰ وجهِ اللهِ تعالىٰ .

وبابٌ في سعةِ رحمةِ الله تعالىٰ ، وبهِ ختمُ الكتابِ إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ .

* * *

صفة نفخ الصور

قدْ عرفتَ فيما سبقَ شدةَ أحوالِ الميتِ في سكراتِ الموتِ ، وخطرَهُ في خوفِ العاقبةِ ، ثمَّ مقاساتَهُ لظلمةِ القبرِ وديدانِهِ ، ثمَّ لمنكرٍ ونكيرٍ وسؤالِهما ، ثمَّ لعذابِ القبرِ وخطرِهِ إنْ كانَ مغضوباً عليهِ ، وأعظمُ مِنْ ذلكَ كلِّهِ الأخطارُ التي بينَ يديهِ ؛ مِنْ نفخِ الصورِ ، والبعثِ يومَ النُّشورِ ، والعرضِ على الجبارِ ، والسؤالِ عنِ القليلِ والكثيرِ ، ونصبِ الميزانِ لمعرفةِ المقاديرِ ، ثمَّ جوازِ الصراطِ معَ دقَّتِهِ وحدَّتِهِ ، ثمَّ انتظارِ النداءِ عندَ فصلِ القضاءِ إمَّا بالإسعادِ وإمَّا بالإشقاءِ .

فهٰذهِ أحوالٌ وأهوالٌ لا بدَّ لكَ مِنْ معرفتِها ، ثمَّ الإيمانِ بها علىٰ سبيلِ الجزمِ والتصديقِ ، ثمَّ تطويلِ الفكرِ فيها ؛ لينبعثَ مِنْ قلبِكَ دواعي الاستعدادِ لها .

وأكثرُ الناسِ لمْ يدخلِ الإيمانُ باليومِ الآخرِ صميمَ قلوبِهم ، ولمْ يتمكَّنْ مِنْ سويداءِ أفئدتِهم ، ويدلُّ علىٰ ذلكَ شدةُ تشمُّرِهم واستعدادِهم لحرِّ الصيفِ وبردِ الشتاءِ ، وتهاونِهم بحرِّ جهنَّمَ وزمهريرِها ، معَ ما تكتنفُهُ مِنَ المصاعبِ والأهوالِ .

نعمْ ، إذا سُئلوا عنِ اليومِ الآخرِ . . نطقَتْ بهِ ألسنتُهم ثمَّ غفلَتْ عنهُ قلوبُهُم ، ومَنْ أُخبرَ بأنَّ ما بينَ يديهِ مِنَ الطعامِ مسمومٌ ، فقالَ لصاحبِه الذي

أخبرَهُ : صدقتَ ، ثمَّ مدَّ يدَهُ لتناولِهِ . . كانَ مصدِّقاً بلسانِهِ ومكذِّباً بعملِهِ ، وتكذيبُ العملِ أبلغُ مِنْ تكذيبِ اللسانِ .

وقدْ قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « قالَ اللهُ تعالىٰ : شتمَني ابنُ آدمَ وما ينبغي لهُ أنْ يشتمَني ، وكذَّبَني وما ينبغي لهُ أنْ يكذِّبَني ؛ أمَّا شتمُهُ إيايَ . . فيقولُ : إنَّ لي ولداً ، وأمَّا تكذيبُهُ . . فقولُه : لن يعيدَني كما بدأني »(١) .

وإنَّما فتورُ البواطنِ عنْ قوةِ اليقينِ والتصديقِ بالبعثِ والنشورِ لقلةِ الفهمِ في هـٰذا العالمِ لأمثالِ تلكَ الأمورِ .

ولوْ لمْ يشاهدِ الإنسانُ توالدَ الحيواناتِ وقيلَ لهُ : إنَّ صانعاً يصنعُ مِنَ النطفةِ القذرةِ مثلَ هـٰذا الآدميِّ المصوَّرِ العاقلِ المتكلمِ المتصرفِ . . لاشتدَّ نفورُ باطنِهِ عنِ التصديقِ بهِ ، ولذلكَ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ أَوَلَمْ يَرَ ٱلْإِنسَـٰنُ أَنَّا خَلَقْنَـٰهُ مِن نُّطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُّبِينٌ ﴾ ، وقال تعالىٰ : ﴿ أَيَحْسَبُ ٱلْإِنسَـٰنُ أَن يُتْرَكَ سُدًى ۝ أَلَمْ يَكُ نُطْفَةً مِّن مَّنِيٍّ يُمْنَىٰ ۝ ثُمَّ كَانَ عَلَقَةً فَخَلَقَ فَسَوَّىٰ ﴾ .

ففي خلقِ الآدميِّ ـ معَ كثرةِ عجائبِهِ واختلافِ تركيبِ أعضائِهِ ـ أعاجيبُ تزيدُ على الأعاجيبِ في بعثِهِ وإعادتِهِ ، فكيفَ ينكرُ ذلكَ مِنْ قدرةِ اللهِ تعالىٰ وحكمتِهِ مَنْ يشاهدُ ذلكَ في صنعتِهِ وقدرتِهِ ؟!

---

(١) رواه البخاري (٣١٩٣) .

فإنْ كانَ في إيمانِكَ ضعفٌ . . فقوِّ الإيمانَ بالنظرِ في النشأةِ الأولىٰ ؛ فإنَّ الثانيةَ مثلُها وأسهلُ منها .

وإنْ كنتَ قويَّ الإيمانِ بها . . فأشعرْ قلبَكَ تلكَ المخاوفَ والأخطارَ ، وأكثرْ فيها التفكُّرَ والاعتبارَ ؛ لتسلبَ عنْ قلبِكَ الراحةَ والقرارَ ، فتشتغلَ بالتشمُّرِ للعرضِ على الجبارِ .

وتفكَّرْ أولاً فيما يقرعُ سمعَ سكانِ القبورِ مِنْ شدةِ نفخِ الصورِ ؛ فإنَّها صيحةٌ واحدةٌ تنفرجُ بها القبورُ عنْ رؤوسِ الموتىٰ ، فيثورونَ دفعةً واحدةً ، فتوهمْ نفسَكَ وقدْ وثبتَ متغيراً وجهُكَ ، مغبَّراً بدنُكَ مِنْ فرقِكَ إلىٰ قدمِكَ مِنْ ترابِ قبرِكَ ، مبهوتاً مِنْ شدةِ الصعقةِ ، شاخصَ العينِ نحوَ النداءِ ، وقدْ ثارَ الخلقُ ثورةً واحدةً مِنَ القبورِ التي طالَ فيها بلاؤُهمْ ، وقد أزعجَهمُ الفزعُ والرعبُ مضافاً إلىٰ ما كانَ عندَهمُ مِنَ الهمومِ والغمومِ ، وشدةِ الانتظارِ لعاقبةِ الأمرِ ، كما قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَنُفِخَ فِي ٱلصُّورِ فَصَعِقَ مَن فِي ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَن فِي ٱلْأَرْضِ إِلَّا مَن شَآءَ ٱللَّهُۖ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنظُرُونَ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ فَإِذَا نُفِخَ فِي ٱلصُّورِ فَلَآ أَنسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَآءَلُونَ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ فَإِذَا نُقِرَ فِي ٱلنَّاقُورِ ۝ فَذَٰلِكَ يَوْمَئِذٍ يَوْمٌ عَسِيرٌ ۝ عَلَى ٱلْكَٰفِرِينَ غَيْرُ يَسِيرٍ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَيَقُولُونَ مَتَىٰ هَٰذَا ٱلْوَعْدُ إِن كُنتُمْ صَٰدِقِينَ ۝ مَا يَنظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَٰحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ ۝ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ تَوْصِيَةً وَلَآ إِلَىٰٓ أَهْلِهِمْ يَرْجِعُونَ ۝ وَنُفِخَ فِي ٱلصُّورِ فَإِذَا هُم مِّنَ ٱلْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنسِلُونَ ۝ قَالُواْ يَٰوَيْلَنَا مَنۢ بَعَثَنَا مِن مَّرْقَدِنَاۜ هَٰذَا مَا وَعَدَ ٱلرَّحْمَٰنُ وَصَدَقَ ٱلْمُرْسَلُونَ ﴾ .

فلوْ لمْ يكنْ بينَ يديِ الموتىٰ إلاَّ هولُ تلكَ النفخةِ . . لكانَ ذلكَ جديراً بأنْ يُتقىٰ ؛ فإنَّها نفخةٌ وصيحةٌ يُصعقُ بها مَنْ في السماواتِ والأرضِ ؛ أيْ : يموتونَ بها إلاَّ مَنْ شاءَ اللهُ وهُمْ بعضُ الملائكةِ ، ولذلكَ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كيفَ أنعمُ وصاحبُ الصورِ قدِ التقمَ القرنَ ، وحنى الجبهةَ وأصغىٰ بالأذنِ ، ينتظرُ متىٰ يُؤمرُ فينفخُ ؟! »(١) .

قالَ مقاتلٌ : (الصورُ : هو القرنُ ، وذلكَ أنَّ إسرافيلَ عليهِ السلامُ واضعٌ فاهُ على القرنِ كهيئةِ البوقِ ، ودائرةُ رأسِ القرنِ كعرضِ السماواتِ والأرضِ ، وهوَ شاخصٌ ببصرِهِ نحوَ العرشِ ، ينتظرُ متىٰ يُؤمرُ فينفخُ النفخةَ الأولىٰ ، فإذا نفخَ . . صعقَ مَنْ في السماواتِ والأرضِ ؛ أيْ : ماتَ كلُّ حيوانٍ مِنْ شدَّةِ الفزعِ إلاَّ مَنْ شاءَ اللهُ ؛ وهوَ جبريلُ وميكائيلُ وإسرافيلُ وملكُ الموتِ ، ثمَّ يأمرُ ملكَ الموتِ أنْ يقبضَ روحَ جبريلَ ، ثمَّ روحَ ميكائيلَ ، ثمَّ روحَ إسرافيلَ ، ثمَّ يأمرُ ملكَ الموتِ فيموتَ ، ثمَّ يلبثُ الخلقُ بعدَ النفخةِ الأولىٰ في البرزخِ أربعينَ سنةً ، ثمَّ يحيي اللهُ إسرافيلَ ، فيأمرُهُ أنْ ينفخَ الثانيةَ ، فذلكَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنظُرُونَ ﴾ علىٰ أرجلِهِم ينظرونَ إلى البعثِ)(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « حينَ بُعثَ إليَّ . . بُعثَ إلىٰ صاحبِ

---

(١) رواه الترمذي (٢٤٣١) ، وعند ابن ماجه (٤٢٧٣) : « إن صاحبي الصور بأيديهما ـ أو في أيديهما ـ قرنان يلاحظان النظر متىٰ يؤمران » .

(٢) تفسير مقاتل بن سليمان (٣/ ٦٨٥ ـ ٦٨٧) .

الصورِ فأهوىٰ بهِ إلىٰ فيهِ ، وقدَّمَ رجلاً وأخَّرَ أخرىٰ ينتظرُ متىٰ يُؤمرُ بالنفخِ ، ألا فاتقوا النفخةَ »(١) .

فتفكَّرْ في الخلائقِ وذلِّهم وانكسارِهم واستكانتِهم عندَ الانبعاثِ ؛ خوفاً مِنْ هـٰذهِ الصعقةِ وانتظاراً لما يُقضىٰ عليهمْ مِنْ سعادةٍ أو شقاوةٍ ، وأنتَ فيما بينَهُمْ منكسرٌ كانكسارِهمْ ، متحيِّرٌ كتحيرِهمْ ، بلْ إنْ كنتَ في الدنيا مِنَ المترفِّهينَ والأغنياءِ المتنعمينَ . . فملوكُ الأرضِ في ذلكَ اليومِ هُمْ أذلُّ أهلِ أرضِ الجمعِ وأصغرُهُمْ وأحقرُهُمْ ، يُوطؤونَ بالأقدامِ مثلَ الذرِّ .

وعندَ ذلكَ تقبلُ الوحوشُ مِنَ البراري والجبالِ منكسةً رؤوسَها ، مختلطةً بالخلائقِ بعدَ توحشِها ، ذليلةً ليومِ النشورِ مِنْ غيرِ خطيئةٍ تدنَّسَتْ بها ، ولكنْ حشرَهُمْ شدةُ الصعقةِ وهولُ النفخةِ ، وشغلَهُمْ ذلكَ عنِ الهربِ مِنَ الخلقِ والتوحشِ مِنْهم ، وذلكَ قولُه تعالىٰ : ﴿ وَإِذَا ٱلْوُحُوشُ حُشِرَتْ ﴾ .

ثمَّ أقبلَتِ الشياطينُ المردةُ بعدَ تمرُّدِها وعتوِّها ، وأذعنَتْ خاشعةً مِنْ هيبةِ العرضِ على اللهِ تعالىٰ ؛ تصديقاً لقوله تعالىٰ : ﴿ فَوَرَبِّكَ لَنَحْشُرَنَّهُمْ وَٱلشَّيَٰطِينَ ثُمَّ لَنُحْضِرَنَّهُمْ حَوْلَ جَهَنَّمَ جِثِيًّا ﴾ ، فتفكَّرْ في حالِكَ وحالِ قلبِكَ هنالِكَ .

* * *

---

(١) قال الحافظ الزبيدي في «الإتحاف» (١٠/ ٤٥٣) : (رواه عبد بن حميد في « تفسيره » من حديث ابن عمر بلفظ : «لما بعث إليَّ . . بعث إلىٰ صاحب الصور . . .»).

İKİNCİ BÖLÜM

Burada; sûra üfürmek, mahşer yeri, halkı, sıfatları, terlemeleri, kıyâmetin süresi, kıyâmet gününün dehşeti, sıkıntısı ve isimleri, günahların sûrî keyfiyeti, mizânın vasfı, şefâatin şekli, havuzun durumu, cehennemin vasfı ve zorluğu, bukağıları, yılan ve akrepleri, cennetin vasıfları, çeşitli nîmetleri, cennetin katları ve sayıları, kapıları, köşkleri, duvarları, ırmakları, meyveleri, cennetliklerin elbiseleri, yatak ve döşemeleri, yemeklerinin vasıfları, hûri ve gılmanları, Allahu Teâlâ'nın cemâline nazar ve Allahu Teâlâ'nın geniş rahmeti anlatılacak ve inşâallah İhyâu Ulûmi'd-Dîn Kitâbı da bununla sona erecektir.

SÛRA ÜFÜRMENİN KEYFİYETİ

Yukarıda yaptığımız açıklamalarla, ölünün can çekişirken çektiği ıztırabları, son nefesteki tehlikesini, mezarın karanlığını, yatağının kurtlar yatağı olduğunu, sonra Münker ve Nekir meleklerinin sorularını, kabir azâbını ve Allah'ın gadabına uğramışsa mezarın tehlikesini öğrenmiş bulunuyorsun. Bunların hepsinden büyüğü, ileride sûra üfürüleceği, dirileceği, mahşer yerine sevk edilip yaptıklarının, azından ve çoğundan Allah'ın huzurunda hesap vereceği, sevap ve günâhını bilmesi için terazi kurulacağı, sonra ince ve keskin olan sırattan geçeceği, sonra saâdet veya şekavetle çağırılacağı ve mahşer yerinde bekleyeceği hususlardır. Bunlar öyle zor hallerdir ki bunları bilmek ve bunlara inanıp bunları tasdîk etmek lâzımdır. Aynı zamanda bunların üzerinde çok düşünmek gerekir ki, bu düşünce sayesinde onlara hazırlanmış olsun.

Ne yazık ki, çoğunluğun içinde, bugüne samimî bir îman yoktur. Gönüllerinin derin noktasında bu hususlar gereği gibi yerleşmemiştir. Dünyanın şiddetli sıcak ve soğukları için bütün imkânları ile hazırlandıkları halde cehennemin hararet ve zemherisi için hazırlanmamaları, bunun açık delîlidir. Kendilerine âhiretten sorulduğu vakit, "Evet, doğru diyorsun." diye dilleri ile ondan bahsederken kalpleri gaflet içindedir. Bir adama, yemeğinde zehir olduğu söylendiği vakit, "Evet doğru diyorsun." diye dilleri ile adamı tasdîk ettiği halde yine o yemekten yerse dili ile inanmış, işi ile yalanlamış olur ki, iş ile yalanlamak, dil ile yalanlamaktan daha önemlidir.

Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bir hadîs-i kudsîde:

قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى :شَتَمَنِي ابْنُ اٰدَمَ، وَمَا يَنْبَغِي لَهُ أَنْ يَشْتَمَنِي، وَكَذَّبَنِي وَمَا يَنْبَغِي لَهُ أَنْ يُكَذِّبَنِي، أَمَّا شَتْمُهُ إِيَّايَ فَيَقُولُ :إِنَّ لِي وَلَدًا، وَأَمَّا تَكْذِيبُهُ فَقَوْلُهُ :لَنْ يُعِيدَنِي كَمَا بَدَأَنِي

"Allahu Teâlâ buyuruyor ki: "Âdemoğlu benim hakkımda kötü söyledi. Hâlbuki hakkımda kötü söylemesi doğru olmaz. Âdemoğlu beni yalanladı, hâlbuki beni yalanlaması doğru olmaz. Beni şetmetmesi, bana evlâd isnâd etmesindedir. Beni yalanlaması da; beni yarattığı gibi, bir daha diriltmez ve iade edemez, demesindedir."[119] buyurdu.

Dirilip haşrolmayı yakînen tasdîkteki kusuru, bu görülen âlemde bu gibi şeyleri anlamaktaki noksanlığından ileri gelmektedir. İnsan canlıların doğum yapmalarını görmese de kendisine; Allahu Teâlâ şu nutfeden âkil, âlim, kâmil, tasarruf sâhibi böyle mükemmel bir insan yaratıyor dense, onu tasdîk etmek istemez. Bunun için Allahu Teâlâ:

أَوَلَمْ يَرَ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ

"İnsan, kendisini bir nutfeden yarattığımızı görmedi mi ki, şimdi o, açıktan açığa aşırı bir muhâsım (kesilmekte)**dır."** (Yâsîn suresi, 36/77) buyurmuştur. Diğer âyette:

أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًى أَلَمْ يَكُ نُطْفَةً مِنْ مَنِيٍّ يُمْنٰى
ثُمَّ كَانَ عَلَقَةً فَخَلَقَ فَسَوّٰى فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنْثٰى

---

[119] Buhârî, Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet etmiştir.

“İnsan, kendisinin başı boş bırakılacağını mı sanıyor. O, dökülen meniden bir damla su değil miydi? Sonra o meni bir kan pıhtısı olmuş, derken, Allah onu insan biçimine koyup yaratmış, (uzuvlarını) **düzenlemiştir. Hulâsa, ondan erkek-dişi iki sınıf çıkarmıştır.”** (Kıyâme suresi, 75/36-39) buyurmuştur.

İnsanın yaradılışındaki acâyip haller, âzalarının terkibindeki ihtilâflar, onun tekrar dirilmesinden çok daha önemlidir. Allahu Teâlâ’nın sanat ve kudretindeki bir acâibatı müşâhede edip görebilen, daha öldükten sonra dirilmeyi nasıl inkâr edebilir? Şâyet îmânında zayıflık varsa, onu ilk yaratılıştaki inceliklere bakarak kuvvetlendir. Zîra ikinci yaratış, bundan kolaydır. Şâyet buna îmânın kuvvetli ise, ona göre hareket edebilmen için ölüm ânını ve ölüm sonrası tehlikeleri düşünerek ona göre ayarlanmaya çalış, nefsine hâkim olmaya gayret et. Bu hususta fazla düşün, diğerlerinden örnek al ve Melik-i Cebbâr’a arzedilmek üzere kendini hazırla. Mezarda yatanların kulaklarına ilk değecek sûr sesini düşün. O öyle bir sestir ki, o sesle hemen herkesin başı ucundan mezarı yarılıp hepsi mezarından çıkacaktır. O andaki hâlini düşün. Baştan aşağı toprağa bürünmüş, rengin değişmiş, vücudun buruşmuş, sûrun şiddetinden gözün, gelen ses tarafına dikilmiş, herkes büyük üzüntü, sıkıntı ve telâş içinde haşrolur. Nitekim âyet-i celîlede:

وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ
إِلَّا مَنْ شَاءَ اللّٰهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرٰى فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ

“(Birinci) **sûra üfürülmüş** (üfürülecek), **artık Allah’ın diledikleri müstesnâ olmak üzere, göklerde kim varsa, yerde kim varsa düşüp ölmüştür** (ölecektir)**. Sonra ona bir daha**

üfürülmüştür (üfürülecektir)**. O anda görürsün ki** (ölüler dirilip) **ayakta bakınıp duruyorlar."** (Zümer suresi, 39/ 68)

Diğer âyette:

فَإِذَا نُقِرَ فِي النَّاقُورِ فَذٰلِكَ يَوْمَئِذٍ يَوْمٌ عَسِيرٌ
عَلَى الْكَافِرِينَ غَيْرُ يَسِيرٍ

"Sûra nefh olunduğu vakit, o gün zor bir gündür. Hele kâfirler için hiç de kolay değil, çetin bir gündür." (Müddessir suresi, 74/8-10) Yine:

وَيَقُولُونَ مَتٰى هٰذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا
صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ
تَوْصِيَةً وَلَا إِلٰى أَهْلِهِمْ يَرْجِعُونَ وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُمْ
مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلٰى رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ
مَرْقَدِنَا هٰذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمٰنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ

"Siz doğru söyleyenlerdenseniz bu tehdid(in vukuu) **ne zaman,** (söyleyin) **derler. Onlar birbiriyle itişip dururlarken kendilerini yakalayacak bir tek sayhadan başkasını gözetmezler.** (İşte o zaman) **bunlar bir vasiyette bile bulunamazlar.** (Hattâ o vakit) **âilelerine dönecek halde değildirler. Sûra üfürülmüştür. Artık bakarsın ki onlar kabirlerinden** (kalkıp) **Rablerine doğru koşup gidiyorlar.** (O zaman şöyle) **demişlerdir: "Eyvâh bize, uyuduğumuz yerden bizi kim kaldırdı? Bu, çok esirgeyici Allah'ın va'd ettiği şey, gönderilen peygamberler meğer doğru söylemiş."** (Yâsîn suresi, 36/48-52) buyurmuştur.

Ölünün önünde bu sûrdan başka bir şey olmasa da sade onun korkusu yine yeterdi. Zîra o, öyle bir haykırıştır ki, yalnız birincisiyle Allahu Teâlâ'nın dilediği bâzı melekler müstesnâ, yer ve göklerde ne varsa hepsi ölür. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

كَيْفَ أَنْعَمُ وَصَاحِبُ الصُّورِ قَدِ الْتَقَمَ الْقَرْنَ وَحَنَى الْجَبْهَةَ
وَأَصْغٰى بِالْأُذُنِ يَنْتَظِرُ مَتٰى يُؤْمَرُ فَيَنْفُخُ

"Nasıl zevkleneyim ki, sûrun sâhibi sûru ağzına almış, yönünü çevirmiş, kulaklarını eğmiş, sûra üflemek için emir bekliyor."[120] buyurmuştur.

Mukatil anlatıyor: "Sûr, bir boynuzdur. İsrâfil aleyhisselâm bir boru gibi sûru ağzına almıştır. Bu boynuzun dâire genişliği, yer ve gökler gibidir. İsrâfil ne vakit sûra üfüreceği için gözünü Arş'a dikmiş, oradan emir beklemektedir. Birinci sûra üfürmekle Cebrâil, Mîkâil ve İsrafil'in de canını alır. Sonunda Azrâil de ölür. Böylece herkes öldükten sonra kırk yıl beklenir. Kâinatta canlı yoktur. Sonra Allahu Teâlâ İsrâfil aleyhisselâmı diriltir ve ikinci defa sûra üfürmekle emreder. Nitekim âyet-i celîlede: **"Sûra ikinci defa üfürülmüştür** (üfürülecektir)**. O anda görürsün ki** (ölüler dirilip) **ayakta bakınıp duruyorlar."** (Zümer suresi, 39/68) buyrulmuştur. Herkes ayağa kalkar ve yeniden dirilirler.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Ben, peygamber olarak gönderildiğimde, sûrun sâhibine de sûr verildi. Onu ağzına aldı, bir ayağı ileride, bir ayağı geride, sûra üfüreceği zamanı beklemektedir. Aman, sûra üfürülmekten, onun dehşetinden Allah'a sığının."*[121] buyurmuştur.

---

[120] Tirmizî, Ebû Saîd'den (r.a.) rivâyet etmiştir. Başka rivâyet yolları da vardır.

[121] Buhârî'nin rivâyetinde: *"İsrâfil yaratılalı beri elinde Sûr beklemektedir"* şeklinde bir rivâyet vardır.

İşte, insanların dirilecekleri andaki zillet ve inkisarlarını bu sayhadan meydana gelecek korkularını, saâdet veyâ şekavet gibi haklarında verilecek kesin hükmü beklemelerini ve bütün bunlardan meydana gelen hayret ve dehşetlerini düşün. Kendinin de onlarla beraber olacağını, herkesin ayak altında kalacağını hatırla. Hattâ o anda dirilen vahşî hayvanlar içinde bulunacağını, belki de dünyada şöyle bir mevki sâhibi, huzur ve refah içinde idiysen orada daha çok zillet ve perişanlık içinde bulunacağını, herkesin ayağı altında kalacağını hatırla. Hattâ o anda dirilen vahşî hayvanlar dahî boyunları bükük olarak, bu sûrun şiddetli sesinden mahşer yerinde toplanacaklarını düşün. Nitekim âyet-i celîlede:

وَإِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ

"Vahşî hayvanlar bir araya toplandığı zaman." (Tekvîr suresi, 81/5) buyrulmuştur. Sonra şeytanlar da boyunları bükülmüş olduğu halde mahşer yerine gelirler. Nitekim âyet-i celîlede:

"Binâenaleyh, Rabbine and olsun ki, biz onları da, şeytanları da elbette ve elbette mahşerde toplayacağız. Sonra onları behemehal cehennemin etrafında diz üstü hazır tutacağız." (Meryem suresi, 19/69) buyurmuştur. İşte buna göre oradaki hâlini düşün ve kendine gel.

صفة أرض المحشر وأهله

ثمَّ انظرْ كيفَ يُساقونَ بعدَ البعثِ والنشورِ حفاةً عراةً غرلاً إلىٰ أرضِ المحشرِ ؛ أرضٍ بيضاءَ ، قاعٍ صفصفٍ ، لا ترىٰ فيها عوجاً ولا أمتاً ، ولا ترىٰ عليها ربوةً يختفي الإنسانُ وراءَها ، ولا وهدةً ينخفضُ عنِ الأعينِ فيها ، بلْ هوَ صعيدٌ واحدٌ بسيطٌ لا تفاوتَ فيهِ ، يُساقونَ إليهِ زمراً ، فسبحانَ مَنْ جمعَ الخلائقَ على اختلافِ أصنافِهِمْ مِنْ أقطارِ الأرضِ ؛ إذْ ساقَهم بالراجفةِ تتبَعُها الرادفةُ ، والراجفةُ هيَ النفخةُ الأولىٰ ، والرادفةُ هيَ الثانيةُ .

وحقيقٌ لتلكَ القلوبِ أنْ تكونَ يومَئذٍ واجفةً ، ولتلكَ الأبصارِ أنْ تكونَ خاشعةً .

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يُحشرُ الناسُ يومَ القيامةِ علىٰ أرضٍ بيضاءَ عفراءَ ، كقرصةِ النقيِّ ، ليسَ فيها مَعْلَمٌ لأحدٍ »[1] .

قالَ الراوي : و(العفرةُ) : بياضٌ ليسَ بالناصعِ ، و(النقيُّ) : هوَ النقيُّ عنِ القشرِ والنخالةِ ، و(لا معلمٌ) أيْ : لا بناءٌ يسترُ ، ولا تفاوتٌ يردُّ البصرَ .

ولا تظنَّنَّ أنَّ تلكَ الأرضَ مثلُ أرضِ الدنيا ، بلْ لا تساويها إلاَّ في الاسمِ .

---

(١) رواه البخاري (٦٥٢١) ، ومسلم (٢٧٩٠) .

قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ يَوْمَ تُبَدَّلُ ٱلْأَرْضُ غَيْرَ ٱلْأَرْضِ وَٱلسَّمَٰوَٰتُ﴾ .

قالَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهما : (يُزادُ فيها ويُنقصُ ، وتذهبُ أشجارُها وجبالُها وأوديتُها وما فيها ، وتُمدُّ مدَّ الأديمِ العكاظيِّ ، أرضٌ بيضاءُ مثلُ الفضةِ ، لمْ يُسفكْ عليها دمٌ ، ولم يُعملْ عليها خطيئةٌ ، والسماواتُ تذهبُ شمسُها وقمرُها ونجومُها)⁽¹⁾ .

فانظرْ يا مسكينُ في هولِ ذلكَ اليومِ وشدَّتِهِ ، فإنَّهُ إذا اجتمعَ الخلائقُ علىٰ هٰذا الصعيدِ . تناثرَتْ مِنْ فوقِهِم نجومُ السماءِ ، وطُمسَتِ الشمسُ والقمرُ ، وأظلمَتِ الأرضُ ؛ لخمودِ سراجِها ، فبينا أنتَ كذلكَ ؛ إذْ دارَتْ السماءُ مِنْ فوقِ رؤوسِهم ، وانشقَّتْ معَ غلظِها وشدَّتِها خمسَ مئةِ عامٍ ، والملائكةُ قيامٌ علىٰ حافَّاتِها وأرجائِها ، فيا هولَ صوتِ انشقاقِها في سمعِكَ !

ويا هيبةً ليومٍ تنشقُّ فيهِ السماءُ مع صلابتِها وشدَّتِها ، ثمَّ تنهارُ وتسيلُ كالفضةِ المذابةِ تخالطُها صفرةٌ فصارَتْ وردةً كالدهانِ ، وصارتِ السماءُ كالمهلِ ، وصارتِ الجبالُ كالعهنِ ، واشتبكَ الناسُ كالفراشِ المبثوثِ وهمْ عراةٌ حفاةٌ مشاةٌ !

---

(١) رواه البيهقي في « البعث والنشور » (٨٩) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما موقوفاً ، وعند أبي نعيم في « الحلية » (٤/٣٤٨) ، والبزار في « المسند » (١٨٥٩) من حديث ابن مسعود رضي الله عنه مرفوعاً في تفسير الآية : « أرض بيضاء كأنها فضة ، لم يعمل عليها خطيئة ولم يسفك فيها دم حرام » .

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يُبعثُ الناسُ حفاةً عراةً غرلاً ، قدْ ألجمَهُمُ العرقُ وبلغَ شحومَ الآذانِ » قالَتْ سودةُ زوجُ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ راويةُ الحديثِ : قلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ وا سوءتاهُ ! ينظرُ بعضُنا إلىٰ بعضٍ ؟! فقالَ : « شُغلَ الناسُ عنْ ذلكَ ﴿ لِكُلِّ ٱمْرِيٍٕ مِّنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ ﴾ »(١) .

فأعظِمْ بيومٍ تنكشفُ فيهِ العوراتُ ، ويُؤمنُ فيهِ معَ ذلكَ مِنَ النظرِ والالتفاتِ ، كيفَ وبعضُهُم يمشونَ علىٰ بطونِهِمْ ووجوهِهِمْ ، ولا قدرةَ لهمْ على الالتفاتِ إلىٰ غيرِهِمْ .

قالَ أبو هريرةَ رضيَ اللهُ عنهُ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يُحشرُ الناسُ يومَ القيامةِ ثلاثةَ أصنافٍ : ركباناً ، ومشاةً ، وعلىٰ وجوهِهِمْ » فقالَ رجلٌ : يا رسولَ اللهِ ؛ وكيفَ يمشونَ علىٰ وجوهِهِمْ ؟ قالَ : « الذي أمشاهُمْ علىٰ أقدامِهِمْ قادرٌ علىٰ أنْ يُمشيَهمْ علىٰ وجوهِهِمْ »(٢) .

وفي طبعِ الآدميِّ إنكارُ كلِّ ما لمْ يأنسْ بهِ ، ولوْ لمْ يشاهدِ الإنسانُ الحيَّةَ وهيَ تمشي علىٰ بطنِها كالبرقِ الخاطفِ . . لأنكرَ تصوُّرَ المشيِ مِنْ غيرِ رجلٍ ، والمشيُ بالرجلِ أيضاً مستبعدٌ عندَ مَنْ لمْ يشاهدْ ذلكَ ، فإيَّاكَ أنْ تنكرَ شيئاً مِنْ عجائبِ يومِ القيامةِ لمخالفتِها قياسَ ما في الدنيا ؛ فإنَّكَ لوْ لمْ

---

(١) رواه الحاكم في « المستدرك » (٢/ ٥١٥) ، والطبراني في « المعجم الكبير » (٢٤/ ٣٤) ، وعند البخاري (٦٥٢٧) ، ومسلم (٢٨٥٩) نحوه من حديث عائشة رضي الله عنها .

(٢) رواه الترمذي (٣١٤٢) .

تكنْ قدْ شاهدتَ عجائبَ الدنيا ثمَّ عُرِضَتْ عليكَ قبلَ المشاهدةِ.. لكنتَ أشدَّ إنكاراً لها .

فأحضرْ في قلبِكَ صورتَكَ وأنتَ واقفٌ عارياً مكشوفاً ، ذليلاً مدحوراً ، متحيراً مبهوتاً ، منتظراً لما يجري عليكَ مِنَ القضاءِ بالسعادةِ أو بالشقاوةِ ، وأعظمْ هـٰذهِ الحالةَ ؛ فإنَّها عظيمةٌ .

* * *

MAHŞER YERİ VE MAHŞER HALKININ DURUMU

Dirildikten sonra, insanların çıplak, yalın ayak ve sünnetsiz olarak mahşer yerine nasıl sevk edileceklerini düşün. Mahşer yeri beyaz, dümdüz, hiç eğri büğrülüğü, girinti ve çıkıntısı olmayan, insanoğlunun saklanacağı bir perdesi bulunmayan düz bir ovadır. Her tarafı aynıdır. İnsanlar posta posta mahşer yerine sevk edilir. Bütün sınıf ayrılıklarına rağmen her tarafta gelmiş geçmiş insanları bir araya toplayan Allah'ı noksan sıfatlardan tenzîh ederim. O, birinci üfürmekle onları sevk etti ve ikinci üfürmekle de bir araya topladı. O günde, gönüllerin ondan korkmaları ve gözlerin de O'nun önünde korku ile dikilip bir noktaya bakmaları haklarıdır.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bir mübârek hadîsinde şöyle buyurmuştur:

يُحْشَرُ النَّاسُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلٰى أَرْضٍ بَيْضَاءَ عَفْرَاءَ كَقُرْصِ النَّقِيِّ لَيْسَ فِيهَا مَعْلَمٌ لِأَحَدٍ

"İnsanlar kıyâmet günü beyaz ve fakat fazla beyaz olmayan, tozdan temizlenmiş kül rengi toprak gibi, orada kimse için sığınacak bir yer de bulunmayan yerde haşr olurlar."[122] buyurmuştur. Sen o yeri bugünkü dünya gibi sanma. Benzerlik yalnız isimdedir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de:

يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمٰوَاتُ

---

[122] Sehl b. Sa'd'dan, Buhârî ile Müslim rivâyet etmişlerdir.

"O günkü yer başka bir yere, gökler de başka göklere tebdil olunacaktır." (İbrâhim suresi, 14/48) buyrulmuştur. İbn Abbâs (r.a.) diyor: "Yeryüzü değişir, ağaçları, dağları, vâdileri ve ovaları kaybolur. Ukaz ovası gibi uzayıp gider. Gümüş gibi parlak, üzerine kan dökülmemiş, üzerinde günah işlenmemiş, göklerinin güneş, ay ve yıldızları gitmiş bir yerdir."

Ey âciz insan! O günün şiddet ve dehşetini bir düşün. Geçmiş ve gelecek bütün yaratıklar bir arada toplanacak; yıldızlar, ay ve güneş kararıp dökülecek, yer kapkaranlık olacak, bu arada gökler yarılıp dürülecek, melekler bile dikilip kalacak O sûrun çıkardığı korkunç ses, o göklerin parçalanıp dökülmesi ne dehşet verici bir manzaradır. Gökler, erimiş bakır gibi akacak, dağlar hallaç pamuğu gibi atılacak, insanlar yalın ayak ve yaya olarak yollara dökülecek. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

يُبْعَثُ النَّاسُ حُفَاةً عُرَاةً غُرْلًا قَدْ أَلْجَمَهُمُ الْعَرَقُ وَبَلَغَ
شُهُومَةَ الْاٰذَانِ

"İnsanlar yalın ayak, çıplak ve sünnetsiz olarak haşrolurlar. Terler onları kulak yumuşağına kadar kaplar."[123] buyurmuştur. İşte insan, bütün bunları düşünmelidir. Hadîsi rivâyet eden, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in zevcesi Sevde (r.a.): "Ya Resûlâllah, kadın erkek karışık, herkes birbirine bakmaz mı? Bu nasıl olur?" deyince, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"O gün, senin bildiğin gibi değil, kimse kimseye bakamaz. Herkesin telâşı kendine yeter."* buyurmuştur. Nitekim âyet-i celîlede:

لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ

---

[123] Buhârî ile Müslim, Aişe'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir.

“O gün bunlardan herkesin kendine yeter bir işi vardır.” (Abese suresi, 80/37) buyrulmuştur. O öyle büyük ve dehşetli bir gündür ki, edeb yeri açık olduğu halde kimse kimseye bakamaz ve hiç kimse mahrem yerim görülecek diye telâşa kapılmaz. Nasıl olsun ki, insanların kimisi sürünerek, kimisi yüzüstü yürüyerek gider. Başkasına bakmaya kimin vakti ve imkânı olur.

Ebû Hüreyre’nin (r.a.) rivâyetinde, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

يُحْشَرُ النَّاسُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ثَلَاثَةَ أَصْنَافٍ :رُكْبَانًا وَمُشَاةً، وَعَلٰى وُجُوهِهِمْ، اَلَّذِي أَمْشَاهُمْ عَلٰى أَقْدَامِهِمْ قَادِرٌ عَلٰى أَنْ يُمْشِيَهُمْ عَلٰى وُجُوهِهِمْ

“Kıyâmet günü insanlar üç sınıf olarak haşrolur. Bir kısmı binitli, bir kısmı yaya ve diğer bir kısmı yüzüstü sürünerek gider.”

“Yüzüstü nasıl gidilir?” diye soranlara;

“Ayakları üstüne yürütmeye kadir olan, yüzüstü de yürütür.”[124] buyurmuştur.

Ne yazık ki, ünsiyet etmediği her şeyi inkâr etmek, insanoğlunun tabiatindendir. Eğer yılanı yüzüstü şimşek gibi yürür görmese, ayaklarından başkası üzerinde yürümeyi kabul etmezdi. Hattâ ayak üzerinde yürümeyi bile görmeyen, hiç bu vücud iki ayak üzerinde gider mi? diye inkâra kalkışırdı.

Sakın dünyadaki şeylerle mukayese edip kıyâmetin şâyân-ı hayret durumlarını inkâra kalkışma. Zîra sen, dünyayı görmeden, dünyadaki acayip halleri sana anlatsalar, onları çoktan inkâra kalkışırdın. Bir an için kendini mahşer yerinde çırıl çıplak olarak bulunduğunu ve hakkında ya cennetlik veya cehennemlik olarak hüküm verileceğini beklemekte olduğunu düşün. Bunun ne kadar dehşet verici olduğunu hatırla ve kendine gel.

---

[124] Tirmizî rivâyet etmiş ve hasendir, demiştir. Buharî ile Müslim’de de kâfirin yüzüstü sürüneceğine dâir rivâyet vardır.

صفة العرق

ثمَّ تفكَّرْ في ازدحامِ الخلائقِ واجتماعِهِمْ حتى ازدحمَ على الموقفِ أهلُ السماواتِ السبعِ والأرضينَ السبعِ ؛ مِنْ ملكٍ وجنٍّ وإنسٍ وشيطانٍ ، ووحشٍ وسبعٍ وطيرٍ ، فأشرقَتْ عليهِمُ الشمسُ وقدْ تضاعفَ حرُّها ، وتبدَّلَتْ عمَّا كانَتْ عليهِ مِنْ خفةِ أمرِها ، ثمَّ أُدنيَتْ مِنْ رؤوسِ العالمينَ قابَ قوسينِ ، فلمْ يبقَ على الأرضِ ظلٌّ إلاَّ ظلُّ عرشِ ربِّ العالمينَ ، ولمْ يُمكَّنْ مِنَ الاستظلالِ بهِ إلاَّ المقربونَ ، فمِنْ بينِ مستظلٍّ بالعرشِ وبينِ ضاحٍ لحرِّ الشمسِ قدْ صهرَتْهُ بحرِّها ، واشتدَّ كربُهُ وغمُّهُ مِنْ وهجِها ، ثمَّ تدافعَتِ الخلائقُ ، ودفعَ بعضُهم بعضاً ؛ لشدَّةِ الزحامِ واختلافِ الأقدامِ ، وانضافَ إليهِ شدَّةُ الخجلةِ والحياءِ مِنَ الافتضاحِ والاختزاءِ عندَ العرضِ علىٰ جبارِ السماءِ ، فاجتمعَ وهجُ الشمسِ وحرُّ الأنفاسِ ، واحتراقُ القلوبِ بنارِ الحياءِ والخوفِ ، ففاضَ العرقُ مِنْ أصلِ كلِّ شعرةٍ حتىٰ سالَ علىٰ صعيدِ القيامةِ ، ثمَّ ارتفعَ إلىٰ أبدانِهِم علىٰ قدرِ منازلِهِمْ عندَ اللهِ ، فبعضُهم بلغَ العرقُ ركبتيهِ ، وبعضُهم حقويهِ ، وبعضُهم إلىٰ شحمةِ أذنيهِ ، وبعضُهم كادَ يغيبُ فيهِ .

قالَ ابنُ عمرَ رضيَ اللهُ عنهما : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ﴿يَوْمَ يَقُومُ ٱلنَّاسُ لِرَبِّ ٱلْعَٰلَمِينَ﴾ حتىٰ يغيبَ أحدُهُم في رشحِهِ إلىٰ أنصافِ أذنيهِ »[1] .

---

[1] رواه البخاري (٤٩٣٨) ، ومسلم (٢٨٦٢) .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يعرقُ الناسُ يومَ القيامةِ حتىٰ يذهبَ عرقُهُم في الأرضِ سبعينَ ذراعاً ، ويلجمُهم ويبلغُ آذانَهُمْ » كذا رواه البخاريُّ ومسلمٌ في الصحيحِ(١) .

وفي حديثٍ آخرَ : « قياماً شاخصةً أبصارُهُمْ أربعينَ سنةً إلى السماءِ ، فيلجمُهمُ العرقُ مِنْ شدَّةِ الكربِ »(٢) .

وقالَ عقبةُ بنُ عامرٍ : (قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « تدنو الشمسُ مِنَ الأرضِ يومَ القيامةِ ، فيعرقُ الناسُ ؛ فمِنَ الناسِ مَنْ يبلغُ عرقُهُ عقبَهُ ، ومنهم مَنْ يبلغُ نصفَ ساقِهِ ، ومنهم مَنْ يبلغُ ركبتيهِ ، ومنهم مَنْ يبلغُ فخذَهُ ، ومنهم مَنْ يبلغُ خاصرتَهُ ، ومنهم مَنْ يبلغُ فاهُ ـ وأشارَ بيدِهِ فألجمَها فاهُ ـ ومنهم مَنْ يغطِّيهِ عرقُهُ » وضربَ بيدِهِ علىٰ رأسِهِ هٰكذا)(٣) .

فتأمَّلْ يا مسكينُ في عرقِ أهلِ المحشرِ وشدَّةِ كربِهِمْ ، وإنَّ فيهم مَنْ ينادي فيقولُ : يا ربِّ ؛ أرحْني مِنْ هٰذا الكربِ والانتظارِ ولوْ إلى النَّارِ ، وكلُّ ذلكَ ولمْ يلقَوا بعدُ حساباً ولا عقاباً ؛ فإنَّكَ واحدٌ منهم ، ولا تدري إلىٰ أينَ يبلغُكَ العرقُ .

واعلمْ : أنَّ كلَّ عرقٍ لمْ يخرجْهُ التعبُ في سبيلِ اللهِ مِنْ حجٍّ وجهادٍ

---

(١) رواه البخاري (٦٥٣٢) ، ومسلم (٢٨٦٣) .

(٢) رواه الطبراني في « المعجم الكبير » (٩/ ٣٦١) ، وابن عدي في « الكامل » (٥/ ٢٥٧) .

(٣) رواه أحمد في « المسند » (٤/ ١٥٧) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/ ٥٧١) .

وصيامٍ وقيامٍ ، وتردُّدٍ في قضاءِ حاجةِ مسلمٍ ، وتحمُّلِ مشقةٍ في أمرٍ بمعروفٍ ونهيٍ عنْ منكرٍ . . فسيخرجُهُ الحياءُ والخوفُ في صعيدِ القيامةِ ، ويطولُ فيهِ الكربُ .

ولوْ سلمَ ابنُ آدمَ مِنَ الجهلِ والغرورِ . . لعلمَ أنَّ تعبَ العرقِ في تحمُّلِ مصاعبِ الطاعاتِ أهونُ أمراً وأقصرُ زماناً مِنْ عرقِ الكربِ والانتظارِ في القيامةِ ؛ فإنَّهُ يومٌ عظيمةٌ شدَّتُهُ ، طويلةٌ مدَّتُهُ .

* * *

TERLEMENİN KEYFİYETİ

Sonra da bütün yer ve gök ehlinin mahşer yerindeki izdihamını düşün. Melek, cin, insan, şeytan, vahşî ve ehlî hayvanlar, kuşlar hep bir arada toplanmış. Sonra güneş, bütün sıcaklığı ile tepelerine yaklaşmış, bir de Arş'ın gölgesinden başka gölge yok. Orada da mukarrebler gölgelenir. Arş'ın gölgesinde gölgelenen ile güneşin harareti altında kalanlar bir olur mu?

Sonra, insanların birbirine girmelerini, gizli işlerinin açığa çıkması ile meydana gelen utanç ve rezilliklerini, Allahu Teâlâ'nın huzuruna çıkmaktaki perişanlıklarını düşün. Bir aradaki sıkışık durumları güneş ve nefes sıcaklıkları, utanç ve korku ile gönül ateşlerini düşün.

Bu durumda her kılın dibinden çıkan terleri, bunların mahşer yerine akışları ve bu terlerin, bedenlerine doğru yükseldiğini, herkesin isyanına göre terlere gark olduğunu; kimisinin dizine, kimisinin göğsüne, kimisinin boğazına kadar terlere battığını ve hattâ bir kısmının ter suları içinde kaybolacak duruma geldiğini düşün.

İbn Ömer'in (r.a.) rivâyetinde, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ حَتّٰى يَغِيبَ أَحَدُهُمْ فِي
رَشْحِهِ إِلٰى أَنْصَافِ أُذُنَيْهِ

"İnsanlar mahşer yerinde toplanıp Allah'ın huzuruna sevk edildikleri vakit, bâzıları kulaklarının yarısına kadar terlere batacak-

tır."[125] buyurmuştur. Ebû Hüreyre'nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

يَعْرَقُ النَّاسُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حَتّٰى يَذْهَبُ عَرَقُهُمْ فِي الْأَرْضِ
سَبْعِينَ بَاعًا وَيُلْجِمُهُمْ وَيَبْلُغُ اٰذَانَهُمْ

"Kıyâmet günü insanlar öyle terlerler ki, terleri yetmiş kulaç derinlikte yere iner, sonra yukarı çıkar, kulaklarına kadar yükselir."[126] buyurmuştur.

Başka bir hadîste Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

قِيَامًا شَاخِصَةً أَبْصَارُهُمْ أَرْبَعِينَ سَنَةً إِلَى السَّمَاءِ فَيُلْجِمُهُمْ
الْعَرَقُ مِنْ شِدَّةِ الْكَرْبِ

"Öyle bir kıyâm ile ayakta dururlar ki, kırk yıl gözlerini semâya dikerler, dehşetli sıkıntıdan terlere batarlar."[127] buyurmuştur.

Ukbe b. Âmir'in rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Kıyâmet günü güneş yere yaklaşır. Bunun tesîriyle insanlar terler. Onlardan bir kısmı topuklarına, bir kısmı dizlerinin yarısına, bir kısmı dizine, bir kısmı oyluklarına, bir kısmı koltuklarına, bir kısmı ise ağzına kadar terlere batar ve onlardan bir kısmını da ter tamamen kaplar."*[128] Resûl-i Ekrem (s.a.v.), ağzına kadar deyince ellerini ağzına getirmek ve terlere gark olur, buyurunca da elini başına götürmek sûretiyle durumu fiilen göstermiştir.

---

[125] Buhârî ve Müslim rivâyet etmişlerdir.

[126] Buhârî ile Müslim rivâyet etmişlerdir.

[127] İbn Adiy İbn Mes'ûd'dan (r.a.) rivâyet etmiştir.

[128] Hadîsi Ahmed rivâyet etmiştir.

Mahşer halkının o dehşetli sıkıntıdan nasıl terlediklerini düşün. Bunlardan bâzılarının canlarından bıktıkları için, "Rabbim, cehenneme göndermekle de olsa beni bu sıkıntıdan kurtar." diyeceğini düşün. Bütün bunlar henüz hesab-kitap işleri başlamadandır. Sen de bunların arasında olacağını ve terlerinin ne dereceye kadar yükseleceğini düşün.

Şurasını da iyi bil ki; Allah rızâsı için yapılan hac, cihad, oruç, namaz, âmme hizmetinde bulunmak ve emr-i mâruf, nehy-i münker ağırlığına katlanarak dökülmeyen ve bedenden çıkarılmayan terler, orada kıyâmet topluluğunda mahşer yerinin rüsvaylık ve korkusundan dökülecek ve sıkıntılar orada artacaktır. Eğer Âdemoğlu, cehâlet ve aldanma hastalığından kurtulsaydı, dünyada tâat ve ibâdet uğrunda dökülen terlerin, o günün terlerinden çok ve çok daha ehven olduğunu bilirdi. O gün uzun ve azâbı şiddetli olan bir gündür.

صفة طول يوم القيامة

يومٌ تقفُ فيهِ الخلائقُ شاخصةً أبصارُهم ، منفطرةً قلوبُهم ، لا يُكلَّمونَ ولا يُنظرُ في أمورِهم ، يقفونَ ثلاثَ مئةِ عامٍ لا يأكلونَ فيهِ أكلةً ولا يشربونَ فيهِ شربةً ، ولا يجدونَ فيهِ روحَ نسيمٍ .

قالَ كعبٌ وقتادةُ : ﴿ يَوْمَ يَقُومُ ٱلنَّاسُ لِرَبِّ ٱلْعَٰلَمِينَ ﴾ قالَ : يقومونَ مقدارَ ثلاثِ مئةِ عامٍ⁽¹⁾ .

بلْ قالَ عبدُ اللهِ بنُ عمرَ رضيَ اللهُ عنهما : تلا رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ هـٰذهِ الآيةَ ثمَّ قالَ : « كيفَ بكم إذا جمعَكُمُ اللهُ كما تُجمعُ النبلُ في الكنانةِ خمسينَ ألفَ سنةٍ لا ينظرُ إليكمْ »⁽²⁾ .

وقالَ الحسنُ : ما ظنُّكَ بقومٍ قاموا علىٰ أقدامِهِم⁽³⁾ مقدارَ خمسينَ ألفَ سنةٍ لمْ يأكلوا فيها أكلةً ولم يشربوا فيها شربةً ، حتىٰ إذا انقطعَتْ أعناقُهُمْ عطشاً ، واحترقَتْ أجوافُهُم جوعاً . . انصُرفَ بهِمْ إلى النَّارِ ، فسُقوا مِنْ عينٍ آنيةٍ قدْ آنَ حرُّها واشتدَّ لفحُها ، فلمَّا بلغَ المجهودُ منهمْ ما لا طاقةَ لهم بهِ . .

---

(1) أورده السيوطي في « الدر المنثور » (٨/ ٤٤٣) وعزا قول كعب إلى ابن المنذر ، وقول قتادة إلىٰ عبد بن حميد .

(2) رواه الحاكم في « المستدرك » (٤/ ٥٧١) من حديث عبد الله بن عمرو .

(3) في (د ، ص) : (ما ظنك بيوم قاموا فيه على أقدامهم) .

كلَّمَ بعضُهُمْ بعضاً في طلبِ مَنْ يكرمُ على مولاهُ ؛ ليشفعَ في حقِّهِمْ ، فلمْ يتعلَّقوا بنبيٍّ إلاَّ دفعَهُمْ وقالَ : (دعوني ، نفسي نفسي ، شغلَني أمري عنْ أمرِ غيري) ، واعتذرَ كلُّ واحدٍ بشدةِ غضبِ اللهِ تعالىٰ ، وقالوا : (قدْ غضبَ اليومَ ربُّنا غضباً لمْ يغضبْ قبلَهُ مثلَهُ ، ولا يغضبُ بعدَهُ مثلَهُ) حتىٰ يشفعَ نبيُّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لمَنْ يُؤذنُ لهُ فيهِ ، لا يملكونُ الشفاعةَ إلاَّ مَنْ أذنَ لهُ الرحمـٰنُ ورضيَ لهُ قولاً[1] .

فتأمَّلْ في طولِ هـٰذا اليومِ وشدَّةِ الانتظارِ فيهِ ؛ حتىٰ يخفَّ عليكَ انتظارُ الصبرِ عنِ المعاصي في عمرِكَ المختصرِ .

واعلمْ : أنَّ مَنْ طالَ انتظارُهُ في الدنيا للموتِ ؛ لشدَّةِ مقاساتِهِ للصبرِ عنِ الشهواتِ . . فإنَّهُ يقصرُ انتظارُهُ في ذلكَ اليومِ خاصةً ؛ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لمَّا سُئلَ عنْ طولِ ذلكَ اليومِ : « والذي نفسي بيدِهِ ؛ إنَّهُ ليُخففُ على المؤمنِ حتىٰ يكونَ أهونَ عليهِ مِنْ صلاةٍ مكتوبةٍ يصليها في الدنيا »[2] .

فاجتهدْ أنْ تكونَ مِنْ أولئكَ المؤمنينَ ، فما دامَ يبقىٰ لكَ نفسٌ مِنْ عمرِكَ

---

(١) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (١٦١٣) ، وأما اعتذار الأنبياء عليهم الصلاة والسلام وشفاعة سيدنا محمد صلى الله عليه وسلم . . فرواه البخاري (٤٧١٢) ، ومسلم (١٩٤) .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٣/ ٧٥) ، وأبو يعلىٰ في « مسنده » (١٣٩٠) ، وفي غير (ب) : (أهون عليه من الصلاة المكتوبة) .

فالأمرُ إليكَ والاستعدادُ بيديكَ ، فاعملْ في أيامٍ قصارٍ لأيامٍ طوالٍ . . تربحْ ربحاً لا منتهىٰ لسرورِهِ ، واستحقرْ عمرَكَ ، بلْ عمرَ الدنيا وهو سبعةُ آلافِ سنةٍ ؛ فإنَّكَ لوْ صبرتَ سبعةَ آلافِ سنةٍ مثلاً لتتخلصَ مِنْ يومٍ مقدارُهُ خمسونَ ألفَ سنةٍ . . لكانَ ربحُكَ كثيراً وتعبُك يسيراً .

* * *

KIYAMET GÜNÜNÜN UZUNLUĞU

Gözleri göklere dikilmiş, kalpleri parçalanmış olduğu halde kimse ile konuşmadan ve kimsenin işine bakılmadan mahlûkat, yemeden içmeden ve hava almadan üç yüz yıl bekleyecektir.

يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ

"Büyük bir günde, âlemlerin Rabbi olan (Allah'ın hükmü) **için insanların** (kabirlerinden) **kalkacağı günde."** (Mutaffifîn suresi, 83/5-6) âyet-i celîlesinin tefsîrinde Katâde, "Üç yüz yıl bekleyecektir." dedi. Abdullah b. Ömer (r.a.) de diyor ki: Resûl-i Ekrem bu âyeti okuduğu vakit: *"Okları zarflarına istifli olarak dizdikleri gibi Allahu Teâlâ da sizleri mahşer yerinde toplayıp elli bin yıl bekleterek yüzünüze bakmadığı vakit haliniz nice olur?"*[129] buyurmuştur.

Hasan-ı Basrî de: "Elli bin yıl yemeden içmeden ayak üzerinde bekledikleri kıyâmet gününü ne sanıyorsunuz? Tâ ki susuzluktan boyunları kopar, açlıktan mîdeleri yanar. İşte o zaman cehenneme sevk edilirler de oranın zakkumundan içirilirler."

Ne zaman ki elden dermandan kesilir, artık sıkıntıları son haddine varırsa, kendileri için şefaatçi aramak üzere birbirleriyle konuşmaya başlarlar. Hangi peygambere başvursalar, "Beni bırakın, ben nefsimle meşgulüm, kimseye bir şey yapamam. Rabbimiz bugün öyle gadablıdır ki, bugüne kadar hiç bir vakit böyle gadab göstermemiştir." der. En nihâyet Resûl-i Ekrem (s.a.v.), Allahu Teâlâ'nın izin verdiği kimselere şefâat eder.

---

[129] Taberânî **"Kebîr"**inde rivâyet etmiştir.

Bugünün büyüklüğünü ve intizarın (beklemenin) şiddetini düşün de şu kısa ömründe isyâna sabretmek sana kolay gelsin. O günün uzunluğundan kendisine sorulan Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ إِنَّهُ لَيُخَفَّفُ عَلَى الْمُؤْمِنِ حَتَّى يَكُونَ
أَهْوَنَ عَلَيْهِ مِنَ الصَّلٰواةِ الْمَكْتُوبَةِ صَلَّاهَا فِي الدُّنْيَا

"Varlığım yed-i kudretinde olan Allah'a yemîn ederim ki, o gün mü'mine hafiflendirilir. Hattâ kıldığı bir farz namazdan daha ehven olur."[130] buyurmuştur.

Sen de bu mü'minlerden olmaya gayret eyle. Ömründen bir nefes kalmışsa da o senin lehinedir. Hazırlık senin elindedir. Bu kısa günde o uzun gün için çalış ki, büyük kazanç sağlamış olursun. Bu kazancın için edindiğin sevincin sonu yoktur. Dünyaya ve dünyadaki yaşayışına önem verme. Bâzılarınca dünyanın ömrü diye farz edilen yedi bin yıl yaşasan ve bunu da boydan boya tâat ve ibâdet meşakkatiyle geçirsen yine kârlısın. Mukayese ettiğin vakit yorgunluğun az, kârın ise büyüktür.

---

[130] Ebû Yâlâ ve Beyhaki, Ebû Sâid el-Hudrî'den rivayet etmişlerdir. Ceyyid sened ile başka rivayet yolları da vardır.

صفة يوم القيامة ، ودواهيها ، وأساميها

فاستعدَّ يا مسكينُ لهـٰذا اليومِ العظيمِ شأنُهُ ، المديدِ زمانُهُ ، القاهرِ سلطانُهُ ، القريبِ أوانُهُ ، يومٌ ترى السماءَ فيهِ قدِ انفطرَتْ ، والكواكبَ مِنْ هولِهِ قدِ انتثرَتْ ، والنجومَ الزواهرَ قدِ انكدرَتْ ، والشمسَ فيهِ قدْ كُوِّرَتْ ، والجبالَ قد سُيِّرَتْ ، والعشارَ قدْ عطِّلَتْ ، والوحوشَ قدْ حُشرَتْ ، والبحارَ قدْ سُجِّرَتْ ، والنفوسَ إلى الأبدانِ قدْ زُوِّجَتْ ، والجحيمَ قدْ سُعِّرَتْ ، والجنَّةَ قدْ أُزلِفَتْ ، والجبالَ قدْ نُسِفَتْ ، والأرضَ قدْ مُدَّتْ .

يومٌ ترى الأرضَ قدْ زُلزلَتْ فيهِ زلزالَها ، وأخرجَتِ الأرضُ أثقالَها ، يومَئذٍ يصدرُ الناسُ أشتاتاً ليُروا أعمالَهُمْ .

يومٌ حُملَتْ فيهِ الأرضُ والجبالُ فدُكَّتا دكَّةً واحدةً ، فيومَئذٍ وقعَتِ الواقعةُ ، وانشقَّتِ السماءُ فهي يومَئذٍ واهيةٌ ، والملكُ علىٰ أرجائِها ويحملُ عرشَ ربِّكَ فوقَهمْ يومَئذٍ ثمانيةٌ ، يومَئذٍ تُعرضونَ لا تخفىٰ منكم خافيةٌ .

يومٌ تُسيَّرُ فيهِ الجبالُ وترى الأرضَ بارزةً .

يومٌ رُجَّتِ الأرضُ فيهِ رجّاً ، وبُسَّتِ الجبالُ بسّاً ، فكانَتْ هباءً منبثاً .

يومٌ يكونُ الناسُ كالفراشِ المبثوثِ ، وتكونُ الجبالُ كالعهنِ المنفوشِ .

يومٌ تذهلُ فيهِ كلُّ مرضعةٍ عمَّا أرضعَتْ ، وتضعُ كلُّ ذاتِ حملٍ حملَها ، وترى الناسَ سُكارىٰ وما هـمْ بسُكارىٰ ، ولكنَّ عذابَ اللهِ شديدٌ .

يومٌ تُبدَّلُ الأرضُ غيرَ الأرضِ والسماواتُ ، وبرزوا للهِ الواحدِ القهارِ .

يومٌ تُنسفُ فيهِ الجبالُ نسفاً ، فتُتركُ قاعاً صفصفاً ، لا ترىٰ فيها عوجاً ولا أمتاً .

يومٌ ترى الجبالَ تحسبُها جامدةً وهيَ تمرُّ مرَّ السحابِ .

يومٌ انشقَّتْ فيهِ السماءُ فكانَتْ وردةً كالدِّهانِ ، فيومَئذٍ لا يُسألُ عنْ ذنبِهِ إنسٌ ولا جانٌّ .

يومٌ يُمنعُ فيهِ العاصي مِنَ الكلامِ ، ولا يُسألُ فيهِ عنِ الإجرامِ ، بلْ يُؤخذُ بالنواصي والأقدامِ .

يومٌ تجدُ كلُّ نفسٍ ما عملَتْ مِنْ خيرٍ محضراً ، وما عملَتْ مِنْ سوءٍ تودُّ لوْ أنَّ بينَها وبينَهُ أمداً بعيداً .

يومٌ تعلمُ فيهِ كلُّ نفسٍ ما أحضرَتْ ، وتشهدُ ما قدَّمَتْ وأخَّرَتْ .

يومٌ تخرسُ فيهِ الألسنُ وتنطقُ الجوارحُ .

يومٌ شيَّبَ ذكرُهُ سيِّدَ المرسلينَ ؛ إذْ قالَ لهُ الصِّدِّيقُ رضيَ اللهُ عنهُ : أراكَ قدْ شبتَ يا رسولَ اللهِ ، فقالَ : « شيَّبَتْني هودٌ وأخواتُها : الواقعةُ ، والمرسلاتُ ، وعمَّ يتساءلونَ ، وإذا الشمسُ كُوِّرَتْ »⁽¹⁾ .

فيا أيُّها القارىءُ العاجزُ ؛ إنَّما حظُّكَ مِنْ قراءتِكَ أن تمجمجَ القرآنَ

---

(1) رواه الترمذي (٢٢٩٧) .

وتحركَ بهِ اللسانَ ، ولوْ كنتَ متفكِّراً فيما تقرؤُهُ . . لكنتَ جديراً بأنْ تنشقَّ مرارتُكَ فيما شابَ منهُ شعرُ سيِّدِ المرسلينَ صلواتُ اللهِ وسلامُهُ عليهِ ، وإذا قنعتَ بحركةِ اللسانِ . . فقدْ حُرمتَ ثمرةَ القرآنِ ؛ فالقيامةُ أحدُ ما ذُكرَ فيها .

وقدْ وصفَ اللهُ تعالىٰ بعضَ دواهيها وأكثرَ أساميَها ؛ لتقفَ بكثرةِ أساميها علىٰ كثرةِ معانيها ، فليسَ المقصودُ بكثرةِ الأسامي تكريرَ الأسامي والألقابِ ، بلِ الغرضُ تنبيهُ أولي الألبابِ ؛ فتحتَ كلِّ اسمٍ مِنْ أسماءِ القيامةِ سرٌّ ، وفي كلِّ نعتٍ مِنْ نعوتِها معنىً ، فاحرصْ علىٰ معرفةِ معانيها ، ونحنُ الآنَ نجمعُ لكَ أساميَها :

فهيَ يومُ القيامةِ ، ويومُ الحسرةِ ، ويومُ النَّدامةِ ، ويومُ المحاسبةِ ، ويومُ المساءلةِ ، ويومُ المسابقةِ ، ويومُ المناقشةِ ، ويومُ المنافسةِ ، ويومُ الزَّلزلةِ ، ويومُ الدَّمدمةِ ، ويومُ الصَّاعقةِ ، ويومُ الواقعةِ ، ويومُ القارعةِ ، ويومُ الرَّاجفةِ ، ويومُ الرَّادفةِ ، ويومُ الغاشيةِ ، ويومُ الدَّاهيةِ ، ويومُ الآزفةِ ، ويومُ الحاقَّةِ ، ويومُ الطَّامَّةِ ، ويومُ الصَّاخَّةِ ، ويومُ التَّلاقِ ، ويومُ الفراقِ ، ويومُ المساقِ ، ويومُ القصاصِ ، ويومُ التَّنادِ ، ويومُ الحسابِ ، ويومُ المآبِ ، ويومُ العذابِ ، ويومُ الفرارِ ، ويومُ القرارِ ، ويومُ اللقاءِ ، ويومُ البقاءِ ، ويومُ القضاءِ ، ويومُ الجزاءِ ، ويومُ البلاءِ ، ويومُ البكاءِ ، ويومُ الحشرِ ، ويومُ الوعدِ ، ويومُ العرضِ ، ويومُ الوزنِ ، ويومُ الحقِّ ، ويومُ الحكمِ ، ويومُ الفصلِ ، ويومُ الجمعِ ، ويومُ البعثِ ، ويومُ الفتحِ ، ويومُ الخزيِ ، ويومٌ عظيمٌ ، ويومٌ عقيمٌ ، ويومٌ عسيرٌ ، ويومُ الدِّينِ ، ويومُ

اليقينِ ، ويومُ النُّشورِ ، ويومُ المصيرِ ، ويومُ النفخةِ ، ويومُ الصَّيحةِ ، ويومُ الرَّجفةِ ، ويومُ الرَّجَّةِ ، ويومُ الزَّجرةِ ، ويومُ السَّكرةِ ، ويومُ الفزعِ ، ويومُ الجزعِ ، ويومُ المنتهىٰ ، ويومُ المأوىٰ ، ويومُ الميقاتِ ، ويومُ الميعادِ ، ويومُ المرصادِ ، ويومُ القلقِ ، ويومُ العرقِ ، ويومُ الافتقارِ ، ويومُ الانكدارِ ، ويومُ الانتشارِ ، ويومُ الانشقاقِ ، ويومُ الوقوفِ ، ويومُ الخروجِ ، ويومُ الخلودِ ، ويومُ الوعيدِ ، ويومُ التغابنِ ، ويومٌ عبوسٌ ، ويومٌ معلومٌ ، ويومٌ موعودٌ ، ويومٌ مشهودٌ ، ويومٌ لا ريبَ فيهِ ، ويومٌ تُبلى السرائرُ .

ويومٌ لا تجزي نفسٌ عنْ نفسٍ شيئاً ، ويومٌ تشخصُ فيهِ الأبصارُ ، ويومٌ لا يغني مولىً عنْ مولىً شيئاً ، ويومٌ لا تملكُ نفسٌ لنفسٍ شيئاً ، ويومٌ يُدعُّون إلىٰ نارِ جهنَّمَ دعّاً ، ويومٌ يُسحبونَ في النارِ علىٰ وجوهِهِمْ ، ويومٌ تُقلَّبُ وجوهُهُمْ في النَّارِ ، ويومٌ لا يجزي والدٌ عن ولدِهِ شيئاً ، ويومٌ يفرُّ المرءُ مِنْ أخيهِ وأمِّهِ وأبيهِ ، ويومٌ لا ينطقونَ ولا يُؤذنُ لهم فيعتذرونَ ، ويومٌ لا مردَّ لهُ مِنَ اللهِ ، ويومٌ همْ بارزونَ ، ويومٌ هم على النارِ يُفتنونَ ، ويومٌ لا ينفعُ مالٌ ولا بنونَ ، ويومٌ لا تنفعُ الظالمينَ معذرتُهُمْ ولهمُ اللعنةُ ولهمْ سوءُ الدارِ ، ويومٌ رُدَّتْ فيهِ المعاذيرُ وبُليَتِ السرائرُ وظهرَتِ الضمائرُ وكُشفَتِ الأستارُ ، ويومٌ خشعَتِ الأبصارُ وسكنَتِ الأصواتُ وقلَّ الالتفاتُ وبرزَتِ الخفيَّاتُ وظهرَتِ الخطيئاتُ ، ويومٌ يساقُ العبادُ ومعَهمُ الأشهادُ ، وشابَ الصغيرُ وسكرَ الكبيرُ ، فيومَئذٍ وُضعَتِ الموازينُ ونُشرَتِ الدواوينُ ،

وبُرِّزَتِ الجحيمُ وأُغليَ الحميمُ ، وزفرَتِ النارُ ويئسَ الكفارُ ، وسُعِّرَتِ النيرانُ وتغيَّرَتِ الألوانُ ، وخرسَ اللسانُ ونطقَتْ جوارحُ الإنسانِ .

فيا أيُّها الإنسانُ ؛ ما غرَّكَ بربِّكَ الكريمِ حيثُ أغلقتَ الأبوابَ وأرخيتَ الستورَ ، واستترتَ عنِ الخلائقِ فقارفتَ الفجورَ ؟! فماذا نفعَكَ وقدْ شهدَتْ عليكَ جوارحُكَ ؟!

فالويلُ كلُّ الويلِ لنا معاشرَ الغافلينَ ، يرسلُ اللهُ لنا سيِّدَ المرسلينَ وينزِّلُ عليهِ الكتابَ المبينَ ، ويخبرُنا بهـٰذهِ الصفاتِ مِنْ نعوتِ يومِ الدينِ ، ثمَّ يعرِّفُنا غفلتَنا ويقولُ : ﴿ ٱقۡتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمۡ وَهُمۡ فِي غَفۡلَةٖ مُّعۡرِضُونَ ۞ مَا يَأۡتِيهِم مِّن ذِكۡرٖ مِّن رَّبِّهِم مُّحۡدَثٍ إِلَّا ٱسۡتَمَعُوهُ وَهُمۡ يَلۡعَبُونَ ۞ لَاهِيَةٗ قُلُوبُهُمۡ ﴾ ، ثمَّ يعرِّفُنا قربَ القيامةِ فيقولُ : ﴿ ٱقۡتَرَبَتِ ٱلسَّاعَةُ وَٱنشَقَّ ٱلۡقَمَرُ ﴾ ، ﴿ إِنَّهُمۡ يَرَوۡنَهُۥ بَعِيدٗا ۞ وَنَرَىٰهُ قَرِيبٗا ﴾ ، ﴿ وَمَا يُدۡرِيكَ لَعَلَّ ٱلسَّاعَةَ قَرِيبٞ ﴾ ثمَّ يكونُ أحسنُ أحوالِنا أن نتخذَ دراسةَ هـٰذا القرآنِ عملاً ، فلا نتدبرُ معانيَهُ ، ولا ننظرُ في كثرةِ أوصافِ هـٰذا اليومِ وأساميهِ ، ولا نستعدُّ للفرارِ مِنْ دواهيهِ ، فنعوذُ باللهِ مِنْ هـٰذهِ الغفلةِ إنْ لمْ يتداركْنا اللهُ بواسعِ رحمتِهِ .

* * *

KIYAMETİN ZORLUKLARI VE İSİMLERİ

Ey âciz insan! Bu kadar önemli, süresi uzun, Sultânı kahredici, geleceği yakın olan bugün için hazırlan. O gün göklerin yarıldığını, yıldızların parçalandığını, dağların yıkıldığını, parlak yıldızların karardığını, güneşin dürülüp karardığını, dağların sürüldüğünü, hâmile develerin terk edildiğini, vahşî hayvanların bir araya toplandığını, denizlerin kızıp ateş aldığını, canların bedenlerden ayrıldığını, cehennemin hazırlandığını, cennetin süslendiğini, dağların yıkıldığını ve yerin alabildiğine uzadığını göreceksin. Göreceğin bugün için hazırlan.

O gün ki, o gün yerin şiddetle sarsıldığı, içindeki varlığını meydana çıkardığı ve herkese amelinin gösterilmesi için güruh güruh çıkarılacakları bir gündür.

O gün ki, yer ve gökler birbirine dürülür. O gün kıyâmet kopar, gök yarılır. Melek bir yanda durur ve Rabbinin Arş'ını o gün sekiz melek taşır. O gün sizden hiç bir şey saklanmamak üzere hepiniz Allah'a arz olunursunuz.

O gün, dağlar, rüzgârlar önündeki bulutlar gibi sağa sola sevk edilir. Yer, çıplak olarak meydana çıkar. O gün, yer yerinden sarsılır, dağlar yerinden oynar, hava olur. İnsanlar yerlere serilmiş döşekler gibi, dağlar, atılmış pamuk gibi olur. O gün, her emzikli kadın çocuğunu unutur ve her gebe, yavrusunu düşürür. O gün insanları sarhoş görürsün, halbuki onlar gerçekte sarhoş değil, fakat Allahu Teâlâ'nın azâbı şiddetlidir.

O gün yer ve gökler değişir, hepsi Vâhid-i Kahhâr'ın huzuruna çıkar. O gün günahkârlar konuşturulmaz, boyun ve ayaklarından yakalanırlar.

O gün öyle bir gündür ki, herkes yaptığı iyiliği hazır bulur. Kötülüklerini de bulur. Aralarında uzak mesafeler olmasını temennî eder, ama fayda vermez.

O gün öyle bir gündür ki, herkes hazırladığını bilir; takdîm ve tehîr ettiğini hatırlar. O gün diller tutulur, fakat âzâlar konuşur.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in anlattığı gibi, o gün gençlerin kocaldığı bir gündür. Bir gün Hz. Ebû Bekir Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e: "Seni kocalmış gibi görüyorum." deyince, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): **"Hûd ve benzeri sûreler beni kocalttı."** buyurdu. Onlar da El-Vâkı'a, El-Mürselât, En-Nebe' ve Et-Tekvîr sûreleridir.

Ey âciz kurrâ! Kur'ân okumaktaki nasîbin, dilini oynatarak ağzından âyetleri anmaktır. Eğer okuduğunu düşünsen, Resûllerin efendisi olan Muhammed aleyhisselâmın saçından ziyade senin saçının ağarması gerekirdi. Yalnız dilini oynatmakla yetindiğin vakit, Kur'ân'ın tesîratından mahrum kalırsın. Kıyâmet, Kur'ân'da anılan isimlerin birisidir. Allahu Teâlâ kıyâmetin bâzı şiddetini anlattı ve çeşitli isimlerini bildirdi. Hikmet; isimlerin çokluğundan, mânaların çokluğuna delâlettir. Yoksa kuru kuru isimleri sıralamak değildir. Kıyâmetin isimlerinden her ismin bir sırrının olduğunu akıl sâhiplerine bildirmektir.

Şimdi biz sana kıyâmetin isimlerini sayalım:

Kıyâmet, hasret, nedamet, muhâsebe, müsâele (sorgu-sual), müsabaka (hesabdan bir an evvel kurtulup cennete girmekte öncülük) münâkaşa münâfese (yüksek makamlara gıpta), zelzele, demdeme (azab ve helâk), sâıka (gürültü ve helâk), vâkıa (olay), karia (şiddet), râcife (zelzele) râdife (sûra ikinci defa üfürüş), gâşiye (şaşkınlık), dâhiye (belâ ve büyük olay), âzife (yakınlık), hâkka (işlerin tahkîk edilmesi), tâmme (üstün gürültü), sâhha (şiddetli bağırma), telâk (buluşma), firak (ayrılık) mesak (sevkiyat), kısas, tenâd (darlıktan birbirine seslenme), hesab, meâb (Allah'a yönelme), azab, firar, karar, lika (kavuşma), beka kazâ (hüküm), cezâ, belâ, bükâ (ağlama), haşir, veîd, arz, vezin (tartı), Hak, hüküm, fasıl (ayırma), cem' (toplama), ba's (dirilme), fetih (her şeyin olduğu gibi açığa çıkması), hızy (rüsvaylık), azîm, akîm, asır, din (cezâ) yakîn (her şeyin kesinlikle bilindiği), nüşûr (mezardan kalkma), masîr(varılacak yer), nefha (sûra üfürme), sayha, recfe (deprenme ve ıztırap), recce (sarsılma, gelip gitme), zecre (âsîlere zecrî muamele), sekre (sarhosluk), feza' (feryâd ü figan), ceza' (hüzün), munteha, me'vâ (cennet veya cehenneme varılması), mîkat (muayyen), mîâd (belli), mırsad (kesin yol), galak (işlerin neticeye bağlanıp kiminin sevindiği ve kiminin de üzüldüğü), arak (terleme), iftikar (ihtiyaç), inkidar (keder), intişar (yıldızların dağılıp dökülmesi), inşikak (göklerin yarılıp meleklerin inmesi) vukûf (bekleme), huruç (mezardan çıkma), hulûd (cennet veya cehennemde ebedî kalma), tegâbün (dünyayı satın alıp ahireti verenlerin aldandıkları), abûs (suratların ekşidiği), malûm, mev'ûd (herkesin şahid olduğu ve meleklerin şehâdet edeceği), lâ raybe fîh (şüphesi olmayan), tüble's-serâir (gizli işlerin açığa çıkması), kimsenin kimseden fayda görmeyeceği, bir dostun bir dosttan hiç bir şey muğnî kılamayacagı, kimsemin kimse için bir şeye mâlik olamayacağı, cehennem ateşine dâvet edildikleri, yüzüstü cehenneme atılacakları, yüzlerin cehenneme çevrileceği, babanın evlâdına faydasının olamayacağı, kişinin anne ve babasından kaçacağı, konuşamayacakları, özür dilemek için müsâade edilecekleri, Allah'tan onları kimsenin saklayamayacağı, onların açığa çıkacakları, cehenneme sevk edilecekleri, mal ve evlâdın fayda vermeyeceği, zâlimlere mâzeretlerinin fayda vermeyeceği ve Allah'ın lâneti onlar için olup kötü yerin onlar için hazırlandığı gün, mâzeretlerin reddedilip gizli işlerin açığa çıkacağı, olanların dahî açıklanacağı, sırların perdelerinin yırtılacağı, gözlerin huşû içinde olacağı ve seslerin susacağı, iltifatların azalacağı, gizliliklerin açığa çıkacağı, kusurların ortaya çıkacağı, şâhidleri ile beraber sevk edilecekleri, küçükleri kocaltan ve büyükleri sarhoş eden mîzanın kurulacağı ve defterlerin dağılacağı, cehennemin hazırlanıp kaynatılacağı ve ateşin dışarıya doğru hücûm edeceği, kâfirlerin me'yûs olacağı, renklerin değişeceği, dillerin tutulup âzâların konuşacağı gündür. Bütün bunlar, kıyâmet gününün adlarıdır.

Ey insan, daha seni Kerîm olan Rabbine karşı aldatan nedir? Kapılarını kapadın, perdelerini astın. İnsanlardan kendini korudun ve kimse görmüyor diye fenalıkları irtikâb ettin. Hâlbuki bütün âzâların yaptıklarına şehâdet edecektir. Yazıklar, çok yazıklar olsun bizim gibi gafillere, Allahu Teâlâ bize Resullerin efendisini ve onunla Kitâb-ı Mübîn'i gönderdi Kıyâmet gününün bu vasıflarını o kitapta bize bildirdi. Sonra gafletimizi bize haber verdi ve:

اِقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فٖي غَفْلَةٍ مُعْرِضُونَ مَا يَأْتٖيهِمْ مِنْ
ذِكْرٍ مِنْ رَبِّهِمْ مُحْدَثٍ إِلَّا اسْتَمَعُوهُ وَهُمْ يَلْعَبُونَ لَاهِيَةً قُلُوبُهُمْ

"İnsanların hesap (gün)**leri yaklaştı. Böyle iken onlar** (hâlâ) **gaflet içindedirler.** (Bunu tefekkürden) **yüz çeviricidirler. Rablerinden kendilerine yeni bir ihtar gelmeye dursun, onlar bununla istihzâ ederek ve kalpleri oyuna dalarak din-**

lemişlerdir." (Enbiyâ suresi, 21/1-3) buyurmuştur. Sonra kıyâmetin yaklaştığını haber vermek üzere:

اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ

"Kıyâmet yaklaştı, ay bölündü." (Kamer suresi, 54/1),

إِنَّهُمْ يَرَوْنَهُ بَعِيدًا وَنَرَاهُ قَرِيبًا

"Filhakîka onlar bunu uzak görürler. Biz ise onu yakın görüyoruz." (Meâric suresi, 70/6-7),

وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ تَكُونُ قَرِيبًا

"Ne bilirsin, belki de o sâat yakın olacaktır." (Ahzâb suresi, 33/63) buyurdu. Sonra da en iyi halimiz Kur'ân'ı okumayı, amel kabul etmek ve fakat mânaları üzerinde durup bugünün bu kadar çok vasıflarını düşünmemek, bunun için çalışıp bu tehlikelerden korunmaya bakmamaktır. Bu gibi gafletten Allah'a sığınırız. Eğer Allah'ın fazl u rahmeti yetişmezse halimiz kötüdür.

صفة المسألة

ثمَّ تفكَّرْ يا مسكينُ بعدَ هـٰذهِ الأهوالِ فيما يتوجَّهُ عليكَ مِنَ السؤالِ شفاهاً مِنْ غيرِ ترجمانٍ ، فتُسألُ عنِ القليلِ والكثيرِ ، والنقيرِ والقطميرِ ، فبينا أنتَ في كربِ القيامةِ وعرقِها وشدَّةِ عظائمِها ؛ إذْ نزلَتْ ملائكةٌ مِنْ أرجاءِ السماءِ بأجسامٍ عظامٍ وأشخاصٍ ضخامٍ ، غلاظٌ شدادٌ ، أُمروا أنْ يأخذوا بنواصي المجرمينَ إلىٰ موقفِ العرضِ على الجبَّارِ ، قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ للهِ عزَّ وجلَّ ملكاً ما بينَ شفري عينيهِ مسيرةُ مئةِ عامٍ »(١) فما ظنُّكَ بنفسِكَ إذا شاهدتَ مثلَ هؤلاءِ الملائكةِ أُرسلوا إليكَ ليأخذوكَ إلىٰ مقامِ العرضِ ، وتراهمْ علىٰ عظمِ أشخاصِهِمْ منكسرينَ لشدَّةِ اليومِ ، مستشعرينَ ممَّا بدا مِنْ غضبِ الجبارِ علىٰ عبادِهِ ، وعندَ نزولِهِمْ لا يبقىٰ نبيٌّ ولا صديقٌ ولا صالحٌ إلاَّ ويخرُّون لأذقانِهِمْ خوفاً مِنْ أنْ يكونوا همُ المأخوذينَ ، فهـٰذا حالُ المقرَّبينَ ، فما ظنُّكَ بالعصاةِ المجرمينَ ؟!

وعندَ ذلكَ يبادرُ أقوامٌ مِنْ شدةِ الفزعِ فيقولونَ للملائكةِ : أفيكمْ ربُّنا ؟ وذلكَ لعظمِ موكبِهِمْ وشدةِ هيبتِهِمْ ، فتفزعُ الملائكةُ مِنْ سؤالِهِمْ إجلالاً لخالقِهِمْ عنْ أنْ يكونَ فيهمْ ، فنادوا بأصواتِهِم منزِّهينَ لمليكِهِمْ عمَّا توهَّمَهُ

---

(١) قال الحافظ العراقي : (لم أره بهـٰذا اللفظ) . « إتحاف » (١٠/ ٤٦٥) ، وشفري عينيه : أي : طرفيهما .

أهلُ الأرضِ وقالوا : سبحانَ ربِّنا ما هوَ فينا ، ولكنَّهُ آتٍ مِنْ بعدُ .

وعندَ ذلكَ تقومُ الملائكةُ صفاً محدقينَ بالخلائقِ مِنَ الجوانبِ ، وعلىٰ جميعِهِمْ شعارُ الذلِّ والخضوعِ وهيئةُ الخوفِ والمهابةِ ؛ لشدَّةِ اليومِ .

وعندَ ذلكَ يصدقُ اللهُ تعالىٰ قولَهُ : ﴿ فَلَنَسْـَٔلَنَّ ٱلَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْـَٔلَنَّ ٱلْمُرْسَلِينَ ۞ فَلَنَقُصَّنَّ عَلَيْهِم بِعِلْمٍ وَمَا كُنَّا غَآئِبِينَ ﴾ ، وقولَهُ : ﴿ فَوَرَبِّكَ لَنَسْـَٔلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ ۞ عَمَّا كَانُواْ يَعْمَلُونَ ﴾ .

فيبدأُ سبحانَهُ بالأنبياءِ : ﴿ يَوْمَ يَجْمَعُ ٱللَّهُ ٱلرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَآ أُجِبْتُمْ قَالُواْ لَا عِلْمَ لَنَآ إِنَّكَ أَنتَ عَلَّٰمُ ٱلْغُيُوبِ ﴾ ، فيا لشدَّةِ يومٍ تذهلُ فيهِ عقولُ الأنبياءِ ، وتنمحي علومُهُمْ مِنْ شدَّةِ الهيبةِ ؛ إذْ يُقالُ لهمْ : ماذا أُجبتُم وقدْ أُرسلتُم إلى الخلائقِ ، وكانوا قدْ علموا ، فتدهشُ عقولُهُمْ فلا يدرونَ بماذا يجيبونَ ، فيقولونَ مِنْ شدَّةِ الهيبةِ : لا علمَ لنا إنَّكَ أنتَ علاَّمُ الغيوبِ ! وهمْ في ذلكَ الوقتِ صادقونَ ؛ إذْ طارَتْ فيهِ العقولُ وانمحَتِ العلومُ إلىٰ أنْ يقويَهُمُ اللهُ تعالىٰ .

فيُدعىٰ نوحٌ عليهِ السَّلامُ فيُقالُ لهُ : هلْ بلَّغتَ ؟ فيقولُ : نعمْ ، فيُقالُ لأمَّتِهِ : هلْ بلَّغَكُمْ ؟ فيقولونَ : ما أتانا مِنْ نذيرٍ .

ويُؤتىٰ بعيسىٰ عليهِ السَّلامُ فيقولُ اللهُ تعالىٰ لهُ : أأنتَ قلتَ للنَّاسِ اتخذوني وأميَ إلـٰهينِ مِنْ دونِ اللهِ ؟ فيبقىٰ متشحطاً تحتَ هيبةِ هـٰذا السؤالِ سنينَ ، فيا لعظمِ يومٍ تُقامُ فيهِ السِّياسةُ على الأنبياءِ بمثلِ هـٰذا السؤالِ !

ثمَّ تقبلُ الملائكةُ فينادونَ واحداً واحداً : يا فلانُ بنَ فلانةَ ؛ هلمَّ إلىٰ

موقفِ العرضِ ، وعندَ ذلكَ ترتعدُ الفرائصُ ، وتضطربُ الجوارحُ ، وتبهتُ العقولُ ، ويتمنَّىٰ أقوامٌ أنْ يُذهبَ بهمْ إلى النَّارِ ولا تُعرضَ قبائحُ أعمالِهِمْ على الجبَّارِ ، ولا يُكشفَ سترُهم علىٰ ملأِ الخلائقِ .

وقبلَ الابتداءِ بالسؤالِ يظهرُ نورُ العرشِ ، وأشرقَتِ الأرضُ بنورِ ربِّها ، وأيقنَ كلُّ عبدٍ بإقبالِ الجبارِ لمساءلةِ العبادِ ، وظنَّ كلُّ واحدٍ أنَّهُ ما يُرادُ أحدٌ سواهُ ، وأنَّهُ المقصودُ بالأخذِ والسؤالِ دونَ مَنْ عداهُ ، فيقولُ الجبارُ سبحانَهُ وتعالىٰ عندَ ذلكَ : يا جبريلُ ؛ ائتني بالنَّارِ ، فيأتيها جبريلُ ويقولُ لها : يا جهنَّمُ ؛ أجيبي خالقَكِ ومليكَكِ ، فيصادفُها جبريلُ علىٰ غيظِها وغضبِها ، فلمْ يلبثْ بعدَ ندائِهِ أنْ ثارَتْ وفارَتْ ، وزفرَتْ إلى الخلائقِ وشهقَتْ ، وسمعَ الخلائقُ تغيُّظَها وزفيرَها ، وانتهضَتْ خُزَّانُها متوثبةً إلى الخلائقِ غضباً علىٰ مَنْ عصى اللهَ تعالىٰ وخالفَ أمرَهُ .

فأخطرْ ببالِكَ وأحضرْ في قلبِكَ حالةَ قلوبِ العبادِ وقدِ امتلأَتْ فزعاً ورعباً ، فتساقطوا جثيّاً علىٰ ركبِهِمْ ، وولَّوا مدبرينَ ، يومَ ترىٰ كلَّ أمةٍ جاثيةً ، وسقطَ بعضُهُم على الوجوهِ منكبينَ ، ويُنادي الظالمونَ والعصاةُ بالويلِ والثبورِ ، وينادي الصديقونَ : نفسي نفسي .

فبينَما همْ كذلكَ ؛ إذْ زفرَتِ النارُ زفرتَها الثانيةَ ، فتضاعفَ خوفُهُم ، وتخاذلَتْ قواهمْ ، وظنُّوا أنَّهم مأخوذونَ ، ثمَّ زفرَتِ الثالثةَ ، فتساقطَ الخلائقُ لوجوهِهِمْ ، وشخصوا بأبصارِهِمْ ينظرونَ مِنْ طرفٍ خفيٍّ خاشعٍ ،

وانهضمَتْ عندَ ذلكَ قلوبُ الظالمينَ فبلغَتْ لدى الحناجرِ كاظمينَ ، وذهلَتِ العقولُ مِنَ السعداءِ والأشقياءِ أجمعينَ .

وبعدَ ذلكَ أقبلَ اللهُ تعالىٰ على الرسلِ وقالَ : ماذا أُجبتُم ، فإذا رأوا ما قدْ أُقيمَ مِنَ السِّياسةِ على الأنبياءِ . . اشتدَّ الفزعُ على العصاةِ ، ففرَّ الوالدُ مِنْ ولدِهِ ، والأخُ مِنْ أخيهِ ، والزوجُ مِنْ زوجتِهِ ، وبقيَ كلُّ واحدٍ منتظراً لأمرِهِ .

ثمَّ يُؤخذُ واحدٌ واحدٌ ، فيسألُهُ اللهُ تعالىٰ شفاهاً عنْ قليلِ عملِهِ وكثيرِهِ ، وعنْ سرِّهِ وعلانيتِهِ ، وعنْ جميعِ جوارحِهِ وأعضائِهِ .

قالَ أبو هريرةَ رضيَ اللهُ عنهُ : قالوا : يا رسولَ اللهِ ، هلْ نرىٰ ربَّنا يومَ القيامةِ ؟ فقالَ : « هلْ تضارونَ في رؤيةِ الشمسِ في الظهيرةِ ليسَتْ في سحابةٍ ؟ » قالوا : لا ، قالَ : « فهلْ تضارونَ في رؤيةِ القمرِ ليلةَ البدرِ ليسَ في سحابةٍ ؟ » قالوا : لا ، قالَ : « فوالذي نفسي بيدِهِ ؛ لا تضارونَ في رؤيةِ ربِّكم ؛ فيلقى العبدَ فيقولُ لهُ : ألمْ أكرمْكَ وأسوِّدْكَ وأزوجْكَ ، وأسخِّرْ لكَ الخيلَ والإبلَ ، وأذرْكَ ترأسُ وتربعُ ؟! فيقولُ العبدُ : بلىٰ ، فيقولُ : أفظننتَ أنَّكَ ملاقيَّ ؟ فيقولُ : لا ، فيقولُ تعالىٰ : فإنِّي أنساكَ كما نسيتَني »(١) .

---

(١) رواه البخاري (٦٥٧٤) ، ومسلم (٢٩٦٨) واللفظ له ، وتربع : تنال من الأموال وتكون مطاعاً ، وفي (ج ، ص) : (ترتع) بدل (تربع) وهي رواية أشار لها الإمام النووي في « شرح صحيح مسلم » (١٨/ ١٠٣ ـ ١٠٤) .

فتوهمْ نفسَكَ يا مسكينُ وقدْ أخذَتِ الملائكةُ بعضديكَ ، وأنتَ واقفٌ بينَ يديِ اللهِ تعالىٰ يسألُكَ شفاهاً فيقولُ لكَ : ألمْ أنعمْ عليكَ بالشبابِ ؟! ففيماذا أبليتَهُ ؟! ألمْ أمهلْ لكَ في العمرِ ؟! ففيماذا أفنيتَهُ ؟! ألمْ أرزقْكَ الأموالَ ؟! فمِنْ أينَ اكتسبتَ ؟! وفيماذا أنفقتَ ؟! ألمْ أكرمْكَ بالعلمِ ؟! فماذا عملتَ فيما علمتَ ؟!

فكيفَ ترىٰ حياءَكَ وخجلتَكَ وهوَ يعدُّ عليكَ إنعامَهُ ومعاصيَكَ وأياديَهُ ومساويَكَ ؟

فإنْ أنكرتَ . . شهدَتْ عليكَ جوارحُكَ ، قالَ أنسٌ رضيَ اللهُ عنهُ : كنَّا معَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فضحكَ ثمَّ قالَ : « أتدرونَ ممَّ أضحكُ ؟ » قلنا : اللهُ ورسولُهُ أعلمُ ، قالَ : « مِنْ مخاطبةِ العبدِ ربَّهُ ، يقولُ : يا ربِّ ؛ ألمْ تجرْني مِنَ الظلمِ ؟ قالَ : يقولُ : بلىٰ ، قالَ : فيقولُ : فإنِّي لا أجيزُ علىٰ نفسي إلا شاهداً مني ، فيقولُ : كفىٰ بنفسِكَ اليومَ عليكَ حسيباً ، وبالكرامِ الكاتبينَ شهوداً ، قالَ : فيُختمُ علىٰ فيهِ ويُقالُ لأركانِهِ : انطقي ، قالَ : فتنطقُ بأعمالِهِ ، ثمَّ يُخلَّىٰ بينَهُ وبينَ الكلامِ فيقولُ لأعضائِهِ : بعداً لكُنَّ وسحقاً ! فعنكُنَّ كنتُ أناضلُ »⁽¹⁾ .

فنعوذُ باللهِ مِنَ الافتضاحِ علىٰ ملأِ الخلقِ بشهادةِ الأعضاءِ ، إلاَّ أنَّ اللهَ تعالىٰ وعدَ المؤمنَ بأنْ يسترَ عليهِ ، ولا يطلعَ عليهِ غيرَهُ .

---

(١) رواه مسلم (٢٩٦٩) .

سألَ ابنَ عمرَ رجلٌ فقالَ لهُ : كيفَ سمعتَ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ في النَّجوى ؟ فقالَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يدنو أحدُكُمْ مِنْ ربِّهِ عزَّ وجلَّ حتىٰ يضعَ كنفَهُ عليهِ فيقولُ : عملتَ كذا وكذا ؟! فيقولُ : نعمْ ، فيقولُ : عملتَ كذا وكذا ؟! فيقولُ : نعمْ ، ثمَّ يقولُ : إنِّي سترتُها عليكَ في الدنيا ، وأنا أغفرُها لكَ اليومَ »(١) .

وقدْ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ سترَ علىٰ مؤمنٍ عورتَهُ . . سترَ اللهُ عورتَهُ يومَ القيامةِ »(٢) فهٰذا إنَّما يُرجىٰ لعبدٍ مؤمنٍ سترَ على النَّاسِ عيوبَهُم ، واحتملَ في حقِّ نفسِهِ تقصيرَهُم ، ولمْ يحرِّكْ لسانَهُ بذكرِ مساويهمْ ، ولمْ يذكرْهمْ في غيبتِهِمْ بما يكرهونَ لوْ سمعوهُ ، فهوَ جديرٌ بأنْ يُجازىٰ بمثلِهِ في القيامةِ .

وهبْ أنَّهُ قدْ سترَهُ عنْ غيرِكَ ، أليسَ قدْ قرعَ سمعَكَ النداءُ إلى العرضِ ؟! فيكفيكَ تلكَ الروعةُ جزاءً عنْ ذنوبِكَ ؛ إذْ يُؤخذُ بناصيتِكَ فتُقادُ وفؤادُكَ مضطربٌ ولبُّكَ طائرٌ ، وفرائصُكَ مرتعدةٌ وجوارحُكَ مضطربةٌ ، ولونُكَ متغيِّرٌ والعالمُ عليكَ مِنْ شدَّةِ الهولِ مظلمٌ ، فقدِّرْ نفسَكَ وأنتَ بهٰذهِ الصفةِ تتخطى الرقابَ وتخرقُ الصفوفَ ، وتُقادُ كما تُقادُ الفرسُ

---

(١) رواه البخاري (٢٤٤١) ، ومسلم (٢٧٦٨) .

(٢) رواه ابن ماجه (٢٥٤٦) ، وعند البخاري (٢٤٤٢) ، ومسلم (٢٥٨٠) : « ومن ستر مسلماً . . ستره الله يوم القيامة » .

المجنوبُ[1] ، وقدْ رفعَ الخلائقُ إليكَ أبصارَهُم .

فتوهَّمْ نفسَكَ أنَّكَ في أيدي الموكلينَ بكَ علىٰ هـٰذهِ الصفةِ ، حتى انتُهيَ بكَ إلىٰ عرشِ الرحمـٰنِ فرموكَ مِنْ أيديهمْ ، وناداكَ اللهُ سبحانَهُ وتعالىٰ بعظيمِ كلامِهِ : يا بنَ آدمَ ؛ ادنُ منِّي ، فدنوتَ منهُ بقلبٍ خافقٍ محزونٍ وَجِلٍ ، وطرفٍ خاشعٍ ذليلٍ ، وفؤادٍ منكسرٍ ، وأُعطيتَ كتابَكَ الذي لا يغادرُ صغيرةً ولا كبيرةً إلاَّ أحصاها ، فكمْ مِنْ فاحشةٍ نسيتَها فتذكرتَها ؛ وكمْ مِنْ طاعةٍ غفلتَ عنْ آفاتِهَا فانكشفَ لكَ عنْ مساويها !

فكمْ لكَ مِنْ خجلٍ وجبنٍ ! وكمْ لكَ مِنْ حصرٍ وعجزٍ !

فليتَ شعري بأيِّ قدمٍ تقفُ بينَ يديهِ ؟! وبأيِّ لسانٍ تجيبُ ؟! وبأيِّ قلبٍ تعقلُ ما تقولُ ؟!

ثمَّ تفكَّرْ في عظمِ حيائِكَ إذا ذكَّرَكَ ذنوبَكَ شفاهاً ؛ إذْ يقولُ : يا عبدي ؛ أما استحييتَ منِّي فبارزتَني بالقبيحِ ، واستحييتَ مِنْ خلقي فأظهرتَ لهمُ الجميلَ ؟! أكنتُ أهونَ عليكَ مِنْ سائرِ عبادي ؟!

أستخففتَ بنظري إليكَ فلمْ تكترثْ ، واستعظمتَ نظرَ غيري ؟!

ألَمْ أنعمْ عليكَ ؟! فماذا غرَّكَ بي ؟! أظننتَ أنِّي لا أراكَ وأنَّكَ لا تلقاني ؟!

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما منكمْ مِنْ أحدٍ إلاَّ ويسألُهُ اللهُ

---

[1] المجنوب : المجرور في الموكب .

ربُّ العالمينَ ليسَ بينَهُ وبينَهُ حجابٌ ولا ترجمانٌ »(١) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ليقفنَّ أحدُكُم بينَ يدي اللهِ تعالىٰ ليسَ بينَهُ وبينَهُ حجابٌ ، فيقولُ لهُ : ألمْ أنعمْ عليكَ ، ألمْ أوتِكَ مالاً ؟! فيقولُ : بلىٰ ، فيقولُ : ألمْ أرسلْ إليكَ رسولاً ؟! فيقولُ : بلىٰ ، ثمَّ ينظرُ عنْ يمينِهِ فلا يرىٰ إلاَّ النَّارَ ، ثمَّ ينظرُ عنْ شمالِهِ فلا يرىٰ إلا النَّارَ ، فليتَّقِ أحدُكمُ النَّارَ ولوْ بشقِّ تمرةٍ ، فإنْ لمْ يجدْ . . فبكلمةٍ طيبةٍ »(٢) .

وقالَ ابنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (ما منكُم مِنْ أحدٍ إلاَّ سيخلو اللهُ عزَّ وجلَّ بهِ كما يخلو أحدُكُمْ بالقمرِ ليلةَ البدرِ ، ثمَّ يقولُ :

يا بنَ آدمَ ، ما غرَّكَ بي ؟!

يا بنَ آدمَ ؛ ماذا عملتَ فيما علمتَ ؟!

يا بنَ آدمَ ؛ ماذا أجبتَ المرسلينَ ؟!

يا بنَ آدمَ ؛ ألمْ أكنْ رقيباً علىٰ عينِكَ وأنتَ تنظرُ بها إلىٰ ما لا يحلُّ لكَ ؟! ألمْ أكنْ رقيباً علىٰ أذنيكَ . . .) وهٰكذا حتىٰ عدَّ سائرَ الأعضاءِ(٣) .

وقالَ مجاهدٌ : لا تزولُ قدما عبدٍ يومَ القيامةِ مِنْ بينِ يدي اللهِ عزَّ وجلَّ

---

(١) رواه البخاري (٦٥٣٩) ، ومسلم (٦٧/١٠١٦) .

(٢) رواه البخاري (١٤١٣) .

(٣) رواه الطبراني في « المعجم الكبير » (٢٠٣/٩) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١٣١/١) مختصراً .

حتىٰ يسألَهُ عنْ أربعِ خصالٍ : عنْ عمرِهِ فيما أفناهُ ، وعنْ علمِهِ ما عملَ فيهِ ، وعنْ جسدِهِ فيما أبلاهُ ، وعنْ مالِهِ مِنْ أينَ اكتسبَهُ وفيما أنفقَهُ(١) .

فأعظمْ يا مسكينُ بحيائِكَ عندَ ذلكَ وبخطرِكَ ؛ فإنَّكَ بينَ أنْ يُقالَ لكَ : سترتُها عليكَ في الدنيا وأنا أغفرُها لكَ اليومَ ، فعندَ ذلكَ يعظمُ سرورُكَ وفرحُكَ ، ويغبطُكَ الأولونَ والآخرونَ ، وإمَّا أنْ يُقالَ للملائكةِ : خذوا هـٰذا العبدَ السوءَ فغلُّوهُ ، ثمَّ الجحيمَ صلُّوهُ ، وعندَ ذلكَ لوْ بكتْ عليكَ السماواتُ والأرضُ . لكانَ ذلكَ جديراً بعظمِ مصيبتِكَ ، وشدَّةِ حسرتِكَ علىٰ ما فرَّطتَ فيهِ مِنْ طاعةِ اللهِ ، وعلىٰ ما بعتَ بهِ آخرتَكَ مِنْ دنيا دنيَّةٍ لمْ تبقَ معكَ .

* * *

---

(١) رواه الطبراني في « الكبير » (١١/١٠٢) ، وبنحوه الترمذي (٢٤١٧) مرفوعاً من حديث أبي برزة الأسلمي رضي الله عنه .

SORGU SUAL KEYFİYETİ

Bundan sonra sual-cevap işi gelir. Ey zavallı insan! Bütün bu hallerden sonra vâsıta ve tercümansız olarak Allah tarafından sana yönelecek soruları düşün, iğneden ipliğe varıncaya kadar her şeyden sorulacaksın. Kıyâmetin dehşet ve azameti, terleri içinde kıvranıp dururken, gök tarafından büyük yapılı, korkunç suratlı, haşîn ve şiddet saçan melekler gelir. Günahkârları boyunlarından yakalayıp hesap vermek üzere cebbâr olan Allahu Teâlâ'nın huzuruna götürürler. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Allahu Teâlâ'nın öyle acâyip melekleri var ki, göz kapaklarının arası yüz yıllık mesâfedir." buyurmuştur. Bu melekler sana gönderildiği vakit halin nice olur? Kendini bu durumda hiç düşündün mü? Bu kadar azametleri karşısında Allahu Teâlâ'nın gadabını bildikleri için o melekler bile o günün dehşetinden başları eğilir. Bunları gören nebîler, sıddîklar ve sâlihler bile ilk önce biz yaklaşacağız korkusundan yerlere kapanırlar. Mukarreblerin hâli bu olunca ya mücrimler hakkındaki görüşün nedir?

Bu esnada aşırı şaşkınlıklarından bâzı kimseler meleklere, "Rabbimiz sizde midir?" diye sorarlar. Melekler Rablerinin azamet ve kibriyâlığını düşünerek hemen heyecanlanıp bağırır ve "Rabbimiz, sizin sandığınızdan münezzehtir. O'nu tenzîh ederiz. O, bizim aramızda değildir. Fakat O, sizi mânevî huzuruna alacaktır." derler. Bu sırada melekler saf tutar ve insanları kuşatır, aralarına alırlar. Hepsi de zillet, korku ve derin saygı içerisinde bulunurlar. İşte o zaman Allahu Teâlâ'nın:

فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ فَلَنَقُصَّنَّ
عَلَيْهِمْ بِعِلْمٍ وَمَا كُنَّا غَائِبِينَ

"Kendilerine (peygamber) **gönderilenlere de mutlak soracağız, onlara gönderilen** (peygamberlere) **de her halde soracağız.** (Soracağız da) **kendilerine karşı** (olup biteni mutlak) **bir ilim ile her halde anlatacağız. Çünkü biz onlardan hiç bir zaman gaib değildik."** (A'râf suresi, 7/6.7),

فَوَرَبِّكَ لَنَسْأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ

"Rabbine and olsun ki onlara, topuna yapmakta oldukları şeyleri elbette soracağız." (Hıcr suresi, 15/92) buyurduğunun sırrı zuhûr edecektir. Allahu Teâlâ ilk önce peygamberlerden başlayacaktır. Nitekim âyet-i celîlede;

يَوْمَ يَجْمَعُ اللّٰهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَا أُجِبْتُمْ قَالُوا لَا عِلْمَ لَنَا
إِنَّكَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ

"O günde ki Allah bütün peygamberleri toplayıp da: "Size verilen o cevap nedir?" diyecek. Onlar da: "Bizim hiç bir bilgimiz yok, şüphesiz gaybı hakkıyla bilen sensin." diyeceklerdir." (Mâide suresi, 5/109) buyurmuştur. Peygamberlerin bile akılları başlarından gidip ilimlerinin mahv olacağı o günün şiddetinden ve ilâhî heybetten, "Vay bizim hâlimize!" Zîra Allahu Teâlâ onlara: "Siz insanlara peygamber olarak gönderildiğiniz halde niçin dâvetinize icâbet etmediler?" diye soracak. Onlar, icâbet etmediklerinin sebeplerini bildikleri halde şaşıracak ve cevap veremeyecek, Allah'ın heybetinin şiddetinden "Bilemiyoruz, bütün gizlilikleri bilen sensin." diyeceklerdir. Onlar, o anda sâdıktırlar. Çünkü akılları başlarından gitmiş ve ilimleri uçmuştur. Bu hal, Allahu Teâlâ'nın onları takviyesine kadar devâm edecektir.

Nûh aleyhisselâmı çağıracak:

"Risâletini tebliğ ettin mi?" diye soracak. O da:

"Evet ya Rab, tebliğ ettim." diyecek. Bu defa onun ümmetine sorulacak:

"Nûh peygamber size tebliğatta bulundu mu?" Onlar:

"Hayır, bize bir korkutucu gelmedi." diyecekler.

Îsâ aleyhisselâma:

"Sen mi ümmetine, "Beni ve annemi Allah'tan başka birer ilâh tanıyın?" dedin, diye soracak. Îsâ aleyhisselâm ise bu soru yüzünden yıllarca dehşet ve heybet içinde kalacak. Peygamberlere bile bu kabîl sorular sorulmakla siyâset-i ilâhiyenin tecellî edeceği o muazzam günde vay halimize vay. Sonra melekler halka dönecek, teker teker bütün insanları çağırarak, "Ey falan oğlu falan, hesâba gel." diyecekler. İşte bu anda kalpler çarpmaya ve vücutlar titremeye başlayacak. Akıllar yerinden oynayacak, hattâ bâzıları hesaba çekilmeden ise cehenneme gitmeyi tercih edecekler. Keşke bu çirkin amellerimizle Allahu Teâlâ'nın huzuruna çıkmadan ve rezîl olmaktansa doğrudan cehenneme gitsek, diyeceklerdir.

Suâle başlamadan önce Arş'ın nûru gözükecek ve yeryüzü bu nûr ile parlayacaktır. O zaman herkes Allahu Teâlâ'nın hesap görmeye başlayacağını anlayacak ve yine herkes Allahu Teâlâ'nın, yalnız kendisini gördüğünü ve yalnız kendisini hesaba çektiğini sanacaktır. Ceberût ve azamet sâhibi olan Allahu

Teâlâ o anda Cebrâil'e, cehennemi getir, buyuracak, o da cehennemi getirecektir. Ve cehenneme; "Hâlikına bak ne buyuracak?" diyecek. O sırada Cebrâil de cehennemi bütün şiddetiyle görecek. Gerekli emri alan cehennem, kısas alacak, feveran edecek, kükreyecek ve insanlar üzerine kıvılcımlar saçmaya başlayacaktır. Herkes onun uğultusunu ve hışıltısını duyacaktır. Cehennemin hâzinleri insanlardan Allah'a isyân edip gadabına uğrayanlara hücûm edecektir.

İşte o andaki mahşer halkının korkularından nasıl dizlerinin bağı çözülüp ayakta duramayacaklarını ve çökeceklerini, geri çekileceklerini düşün. O günde herkesi donmuş kalmış ve hattâ yüzükoyun yere serilmiş görürsün. Bu arada âsîler ve zâlimler, "Vay hâlimize!" derler. Feryâd ederler. Sıddîklar ise nefsî nefsî deyip yerlere kapanırlar. Bunlar bu hâlde iken cehennem ikinci defa hücûm eder ve mahşer halkı hemen cehenneme atılacaklarını sanarak daha çok korkarlar.

Cehennem durmaz, üçüncü defa saldırıya geçer. Bu sırada herkes yerlere serilir, korku içinde bakınıp dururlar. Zâlimlerin durumu ise bu sırada çok daha perişandır. Ciğerler gırtlaklara gelir. Saîd olsun, şakî olsun, herkesin aklı başından gider. İşte bundan sonra peygamberlere sorular başlar. Peygamberlere karşı yapılan bu muâmeleyi mahşer halkı gördüğü vakit, âsî ve mücrimlerin korkusu daha da artar. Bu sûretle evlâd, anne, baba, kardeş, karı ve kocalar, birbirinden kaçmaya başlarlar.

Sonra teker teker hepsi hesâba çekilir. Yaptıklarının azından çoğundan, gizlisinden, âşikâresinden ve bütün âzalarından sorulurlar. Ebû Hüreyre (r.a.) diyor ki: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e: "Kıyâmet günü Rabbimizi görecek miyiz?" diye sorduk. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

هَلْ تُضَارُّونَ فِي رُؤْيَةِ الشَّمْسِ فِي الظَّهِيرَةِ لَيْسَ دُونَهَا سَحَابٌ فَهَلْ تُضَارُّونَ فِي رُؤْيَةِ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ لَيْسَ دُونَهَا سَحَابٌ فَوَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَا تُضَارُّونَ فِي رُؤْيَةِ رَبِّكُمْ فَيَلْقَى الْعَبْدَ فَيَقُولُ لَهُ أَلَمْ أُكْرِمْكَ وَأُسَوِّدْكَ وَأُزَوِّجْكَ وَأُسَخِّرْ لَكَ الْخَيْلَ وَالْإِبْلَ وَأَذَرْكَ تَرْأَسُ وَتَرْبَعُ فَيَقُولُ الْعَبْدُ بَلٰى فَيَقُولُ أَظَنَنْتَ أَنَّكَ مُلَاقِيَّ فَيَقُولُ لَا فَيَقُولُ فَأَنَا أَنْسَاكَ كَمَا نَسِيتَنِي

"Bulutsuz havada öğle vakti güneşi görmeye bir engeliniz var mı? Ayın ortasında bulutsuz havada ayı görmenize bir mâni var mı?" diye sordu. Onlar; "Yoktur." deyince, Resûl-i Ekrem (s.a.v.);

"Nefsim yed-i kudretinde olan Allah'a yemîn ederim ki, Rabbinizi görmekte de size bir mâni olmaz. Kulu alır ve ona:

"Ben sana ikrâm etmedim mi? Ben seni kavminin efendisi yapmadım mı? Seni evermedim mi? Atları, develeri emrine vermedim mi? Seni milletine başkan yapmadım mı? Ganîmet malının dörtte birini aldırtmadım mı?" diye sorar. Kul:

"Evet, hep böyle oldu." der. Allahu Teâlâ:

"Bana mülâki olacağın bu günü düşünmedin mi?" buyurur. Adam;

"Hayır düşünmedim." der. Allahu Teâlâ:

"Sen nasıl beni unuttunsa, Ben de şimdi seni terk ederim."[131] *buyurur."*

Ey âciz insan! Bir an için kendini Allah'ın huzurunda düşün.

---

[131] Müslim rivayet etmiştir.

Melekler yakandan yapışmış, seni Allah'ın huzuruna getirmişler. Allahu Teâlâ; "Şu gençliği sana vermedi mi? Onu nerede kocalttın? Yaşama mühletini vermedim mi? Ömrünü nerede sarfettin? Sana bilgi öğretmedim mi? Bilgi ile ne amel ettin? Verdiğim malı nereden kazandın?" diye soracağı vakit ki hacâlet ve kepazeliğini düşün. Çünkü O, sana verdiği nîmetleri sayarken öte yandan bu nîmetlere karşı senin yaptığın günahları yüzüne vuracağını hatırla ve o günün hacâlet ve rüsvâlığını düşün. Şâyet inkâra kalkışırsan, bütün âzâların yaptıklarına şehâdet edecektir.

Enes (r.a.) diyor: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ile bulunuyorduk. Bir ara gülümsedi, sonra:

أَتَدْرُونَ مِمَّ أَضْحَكُ؟ قُلْنَا: اَللّٰهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: مِنْ مُخَاطَبَةِ الْعَبْدِ رَبَّهُ يَقُولُ يَا رَبِّ أَلَمْ تُجِرْنِي مِنَ الظُّلْمِ؟ قَالَ "يَقُولُ بَلٰى" قَالَ "فَيَقُولُ فَإِنِّي لَا أُجِيزُ عَلٰى نَفْسِي إِلَّا شَاهِدًا مِنِّي فَيَقُولُ كَفٰى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا وَبِالْكِرَامِ الْكَاتِبِينَ شُهُودًا" قَالَ: فَيُخْتَمُ عَلٰى فِيهِ وَيُقَالُ لِأَرْكَانِهِ انْطِقِي. قَالَ: فَتَنْطِقُ بِأَعْمَالِهِ ثُمَّ يُخَلِّي بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْكَلَامِ فَيَقُولُ لِأَعْضَائِهِ بُعْدًا لَكُنَّ وَسُحْقًا فَعَنْكُنَّ كُنْتُ أُنَاضِلُ

"Niçin gülümsediğimi biliyor musunuz?" diye sordu. Onlar;

"Hayır." deyince Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Kulun, Rabbine karşı kendisini savunmasından ve Allah ile aralarında geçen konuşmadan ötürü gülümsüyorum. Kul der ki:

"Sen, dünyada beni zulümden korumadın mı?" Allahu Teâlâ:

“Evet.” buyurur. Kul der ki: “O halde ben de yabancı şâhidi kabul etmiyorum. Bana, benden şâhid istiyorum.” Allahu Teâlâ:

“Peki, senin hesabını senin âzâların görsün ve Kirâmen Kâtibin de şâhid olsun.” buyurur ve dili susturularak, âzâlarına;

“Konuşun!” denir. Âzâlar da teker teker yaptıklarını haber verirler. Sonra dili açılır. Adam âzâlarına:

“Başımdan defolun, ben sizi korumak için uğraşıyorum, siz ise yaptıklarınızı söylüyorsunuz.” diye çıkışır.”[132] buyurmuştur.

Bütün âzâlarımızın şehâdetiyle mahşer yerinde âlem içinde rüsvay ve kepaze olmaktan Allah’a sığınırız. Ümîdimiz, Allahu Teâlâ’nın kusurlarımızı başkalarından gizlemesindedir.

İbn Ömer’e (r.a.) “Necvâ hakkında yâni gizli hesab görme hakkında, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’den ne duydun?” diye sorduklarında İbn Ömer (r.a.), Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

يَدْنُو أَحَدُكُمْ مِنْ رَبِّهِ حَتّٰى يَضَعَ كَنَفَهُ عَلَيْهِ فَيَقُولُ عَمِلْتَ كَذَا
وَكَذَا فَيَقُولُ نَعَمْ فَيَقُولُ عَمِلْتَ كَذَا وَكَذَا فَيَقُولُ نَعَمْ ثُمَّ يَقُولُ
إِنِّي سَتَرْتُهَا عَلَيْكَ فِي الدُّنْيَا وَإِنِّي أَغْفِرُهَا لَكَ الْيَوْمَ

“Sizden biriniz Rabbinin mânevî huzuruna yaklaşır. Hattâ Allahu Teâlâ onu rahmet koltuğunun altına alır. Sonra;

“Falan ve falan günahları yaptın mı?” diye sorar. Kul;

“Yaptım.” der. Allahu Teâlâ tekrar:

“Falan ve falan günahları yaptın mı?” diye sorar. Kul;

“Yaptım.” der. Nihâyet Allahu Teâlâ:

---

132. Müslim rivayet etmiştir.

"Onları dünyada senin için örtüp gizlediğim gibi, bugün de onları sana bağışlarım." buyurdu,[133] demiştir.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) başka bir hadîsinde: *"Dünyada bir mü'minin kusurunu gizleyen kimsenin, kıyâmet günü Allahu Teâlâ kusurunu gizler."*[134] buyurmuştur. Bu, dünyada insanların kusurlarını gizleyip kendi hakkında eziyetlerine ve kusurlarına katlanarak onların kötülüklerini sayıp dökmeyenler ve duydukları vakit hoşlanmayacaklarını çekiştirmelerini yapmayanlar içindir. Bu gibiler, böyle muameleye lâyıktırlar.

Hesap et ki, senin kusurlarını başkalarından gizledi. Fakat hesap vermek için O'nun huzuruna dâvet edildiğini düşün. Günahlarının karşısında yalnız O'nun huzuruna çıkma cezası sana yeter. Çünkü yakandan yapışıp seni Allah huzuruna getirirlerken kalbinin çarpıp aklının başından uçacağına şüphen mi var? Tüylerin dikilecek, vücudun titreyecek, rengin değişecek, bütün bu sıkıntılardan her biri senin için karanlık ve zindan olacak. Bu vaziyette insanları yara yara huzura götürüleceksin. İşte bu durumda kendini ilgili meleklerin elinde düşün. Serkeş bir at gibi seni çekip huzura getirirler. Herkesin gözü sendedir. Tam seni Allah'ın huzuruna getirir ve orada salıverirler. Bizzat Allahu Teâlâ sana hitap ederek:

"Ey Âdemoğlu, bana yaklaş." buyuracak. Bütün korku, heyecan, huşû ve zillet içinde mahzûn ve korkak kalp ile yaklaşırsın. Küçük büyük her ne varsa hepsi yazılı olan kitabın, amel defterin eline verilir. Nice unuttuğun kötülükler var ki orada yazılı, nice yaptığın ameller, farkında olmadığın nice kusurlar orada mevcuttur. Oradaki korku ve rezâleti düşün. Orada dilin tutulup acziyete düşeceğini hatırla. Âh bileydim; bütün bu yaptıkların karşısında hangi ayaklarla O'nun huzurunda duracak, hangi kalp ile hatırlayacak ve hangi dil ile ona cevap vereceksin?

---

[133] Müslim rivâyet etmiştir.
[134] Metin olarak yukarıda geçmiştir.

Sonra, Allahu Teâlâ'nın: "Ey kulum, kullarımdan utanarak onlardan gizlediğin ve onlara karşı kendini iyi göstermeye çalıştığın halde, benden hiç aldırış etmeden. Benim gözüm önünde her türlü rezâleti irtikâbtan utanmadın mı? Yoksa beni onlardan düşük mü gördün? Benim görüşüme aldırış etmedin?" dediği vakitteki perişanlığını düşün. Allahu Teâlâ sana hitaben: "Bütün nîmetleri sana veren ben değil mi idim? Daha bana karşı nasıl aldandın? Yoksa seni görmeyeceğimi veya benim karşıma çıkarılmayacağını mı sandın?" buyurur. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا وَيَسْأَلُهُ اللّٰهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ لَيْسَ بَيْنَهُ
وَبَيْنَهُ حِجَابٌ وَلَا تَرْجُمَانٌ

"Sizden hiçbiriniz yoktur ki, Allah'ın sorusundan kendini kurtarsın. Perde ve tercüman olmadan bizzat Allahu Teâlâ ona soracak ve hesabını görecektir."[135] buyurmuştur. Diğer hadîste şöyle buyrulmuştur:

لَيَقِفَنَّ أَحَدُكُمْ بَيْنَ يَدَيِ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ لَيْسَ بَيْنَهُ وَبَيْنَهُ حِجَابٌ
فَيَقُولُ لَهُ أَلَمْ أُنْعِمْ عَلَيْكَ؟ أَلَمْ أُوتَكَ مَالًا؟ فَيَقُولُ :بَلٰى،
فَيَقُولُ :أَلَمْ أُرْسِلْ إِلَيْكَ رَسُولًا؟ فَيَقُولُ :بَلٰى ثُمَّ يَنْظُرُ عَنْ
يَمِينِهِ فَلَا يَرٰى إِلَّا النَّارَ، ثُمَّ يَنْظُرُ عَنْ شِمَالِهِ فَلَا يَرٰى إِلَّا النَّارَ
فَلْيَتَّقِ أَحَدُكُمُ النَّارَ وَلَوْ بِشِقِّ تَمْرَةٍ، فَإِنْ لَمْ يَجِدْ فَبِكَلِمَةٍ طَيِّبَةٍ

---

[135] Buhârî ile Müslim, İbn Adiy'den rivâyet etmiştir.

"Sizden biriniz elbette Allah huzurunda duracak, arada da perde olmayacaktır. Allahu Teâlâ ona: "Ben sana in'âm edip servet vermedim mi?" diye soracak. Adam, "Evet." diyecek. "Sana peygamber göndermedim mi?" diye soracak, adam, "Evet." diyecek. Sonra adam sağına bakacak, cehennemden başka bir şey görmeyecek, soluna bakacak, yine cehennemden başka bir şey görmeyecek. O halde bir yarım hurma ile de olsa cehennemden korununuz. Buna da gücünüz yetmiyorsa tatlı dil ve güzel söz ile korunmaya çalışın."[136]

İbn Mes'ûd (r.a.) diyor ki: "Ayın on beşinde gece vakti herkes ay ile baş başa kaldığı gibi, sizden her biriniz Rabbi ile baş başa kalacak ve Allahu Teâlâ: "Ey Âdemoğlu, seni aldatan ne oldu? İlminle ne amel ettin? Peygamberlerin dâvetine niçin uymadın? Ey Âdemoğlu, senin gözünü murâkabe ettiğimi bilmiyor mu idin? Niçin helâl olmayan yerlere baktın? Kulaklarını murâkabe ettiğimi bilmiyor muydun? Niçin kötü şeyler dinledin?" buyuracak ve böylece bütün âzâları ile ilgili hususları sayıp dökecektir."

Mücâhid diyor: "Kıyâmet günü insanoğlu dört hasletten sorulmadıkça Allah'ın huzurundan ayrılamaz: Ömrünü nerede tükettiğinden, ilmiyle ne amel ettiğinden, cesedini nerede eskittiğinden ve malını nereden alıp nereye verdiğinden."

Ey zavallı insan! O gün ne büyük tehlike ve ne büyük hacâlet içindesin. Çünkü senin iki hâlin vardır ya, "Dünyada bunları gizlediğim gibi burada da seni mağfiret ettim." buyuracak ve bu anda neşe ve sevincin artacak ve herkes sana gıpta edecektir. Yahut zebânîlere "Alın şu kötü insanı götürün cehenneme atın." buyuracak. İşte o vakit yer ve gökler sana ağlasa hakkıdır. Çünkü senin hasret ve nedâmetin ölçü kabul etmeyecek kadar büyüktür.

---

[136] Buhârî, Adiy b. Hatem'den rivâyet etmiştir.

صفة الميزان

ثمَّ لا تغفلْ عنِ الفكرِ في الميزانِ ، وتطايرِ الكتبِ إلى الأيمانِ والشمائلِ ؛ فإنَّ الناسَ بعدَ السؤالِ ثلاثُ فرقٍ :

فرقةٌ ليسَ لهمْ حسنةٌ ، فيخرجُ مِنَ النَّارِ عنقٌ أسودُ فيلقطُهُم لقطَ الطيرِ الحبَّ ، وينطوي عليهمْ ويلقيهمْ في النَّارِ ، فتبتلعُهمُ النَّارُ ، ويُنادىٰ عليهمْ بشقاوةٍ لا سعادةَ بعدَها .

وقسمٌ آخرُ لا سيئةَ لهُمْ ، فينادي منادٍ : ليقمِ الحمَّادونَ للهِ علىٰ كلِّ حالٍ ، فيقومونَ ويسرحونَ إلى الجنَّةِ ، ثمَّ يُفعلُ ذلكَ بأهلِ قيامِ الليلِ ، ثمَّ بمَنْ لمْ تشغلْهُ تجارةُ الدنيا ولا بيعُها عنْ ذكرِ اللهِ تعالىٰ ، ويُنادىٰ عليهِمْ بسعادةٍ لا شقاوةَ بعدَها .

ويبقىٰ قسمٌ ثالثٌ وهمُ الأكثرونَ ، خلطوا عملاً صالحاً وآخرَ سيئاً ، وقدْ يخفىٰ عليهِمْ ولا يخفىٰ على اللهِ تعالىٰ أنَّ الغالبَ حسناتُهُمْ أوْ سيئاتُهُمْ ، ولكنْ يأبى اللهُ تعالىٰ إلاَّ أنْ يعرِّفَهُمْ حقيقةَ ذلكَ ؛ ليبيِّنَ فضلَهُ عندَ العفوِ وعدلَهُ عندَ العقابِ ، فتتطايرُ الصحفُ والكتبُ منطويةً على الحسناتِ والسيئاتِ ، ويُنصبُ الميزانُ ، وتشخصُ الأبصارُ إلى الكتبِ ، أتقعُ في اليمينِ أوْ في الشمالِ ؟ ثمَّ إلىٰ لسانِ الميزانِ أيميلُ إلىٰ جانبِ السيئاتِ أوْ إلىٰ جانبِ الحسناتِ ؟ وهـٰذهِ حالةٌ هائلةٌ تطيشُ فيها عقولُ الخلائقِ .

روى الحسنُ : أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كانَ رأسُهُ في حجرِ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها ، فنعَسَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فذكرَتِ الآخرةَ فبكَتْ حتىٰ سالَتْ دموعُها علىٰ خدِّ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فانتبهَ فقالَ : « ما يبكيكِ يا عائشةُ ؟ » قالَتْ : ذكرتُ الآخرةَ ، هلْ تذكرُونَ أهليكمْ يومَ القيامةِ ؟ قالَ : « والذي نفسي بيدهِ ، في ثلاثةِ مواطنَ فإنَّ أحداً لا يذكرُ إلاَّ نفسَهُ : إذا وُضعَتِ الموازينُ ووُزنَتِ الأعمالُ حتىٰ ينظرَ ابنُ آدمَ أيخفُّ ميزانُهُ أمْ يثقلُ ، وعندَ الصحفِ حتىٰ ينظرَ أبيمينِهِ يأخذُها أمْ بشمالِهِ ، وعندَ الصِّراطِ »(١) .

وعنْ أنسٍ قالَ : (يُؤتىٰ بابنِ آدمَ يومَ القيامةِ حتىٰ يُوقفَ بينَ كفَّتي الميزانِ ، ويُوكلَ بهِ ملكٌ : فإنْ ثقلَ ميزانُهُ . . نادى الملكُ بصوتٍ يسمعُ الخلائقَ : سعدَ فلانٌ سعادةً لا يشقىٰ بعدَها أبداً ، وإنْ خفَّ ميزانُهُ . . نادىٰ بصوتٍ يسمعُ الخلائقَ : شقيَ فلانٌ شقاوةً لا يسعدُ بعدَها أبداً)(٢) .

وعندَ خفَّةِ كفَّةِ الحسناتِ تقبلُ الزبانيةُ وبأيديهمْ مقامعُ مِنْ حديدٍ ، عليهِمْ ثيابٌ مِنْ نارٍ ، فيأخذونَ نصيبَ النَّارِ إلى النَّارِ .

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في يومِ القيامةِ : « إنَّهُ يومٌ ينادي اللهُ تعالىٰ فيهِ آدمَ عليهِ السَّلامُ فيقولُ لهُ : قمْ يا آدمُ فابعثْ بعْثَ النَّارِ ، فيقولُ :

---

(١) رواه أبو داوود (٤٧٥٥) .

(٢) رواه البزار في « مسنده » (٦٩٤٢) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/ ١٧٤) مرفوعاً من حديث أنس رضي الله عنه .

وكمْ بعْثُ النَّارِ ؟ فيقولُ : مِنْ كُلِّ ألفٍ تسعُ مئةٍ وتسعةٌ وتسعونَ في النارِ وواحدٌ في الجنَّةِ » فلمَّا سمعَ الصحابةُ ذلكَ . . أبلسوا حتىٰ ما أوضحوا بضاحكةٍ ، فلمَّا رأىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ما عندَ أصحابِهِ . . قالَ : « اعملوا وأبشروا ، فوَالذي نفسُ محمَّدٍ بيدِهِ ؛ إنَّ معَكمْ لخليقتينِ ما كانتا معَ أحدٍ قطُّ إلاَّ كثَّرَتاهُ معَ مَنْ هلكَ مِنْ بني آدمَ وبني إبليسَ » قالوا : وما هما يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « يأجوجُ ومأجوجُ » قالَ : فسُرِّيَ عنِ القومِ ، فقالَ : « اعملوا وأبشروا ، فوالذي نفسُ محمَّدٍ بيدِهِ ، ما أنتُمْ في النَّاسِ يومَ القيامةِ إلاَّ كالشامةِ في جنبِ البعيرِ ، أوْ كالرقمةِ في ذراعِ الدابةِ »(١) .

* * *

---

(١) رواه الترمذي بهٰذا اللفظ (٣١٦٩) ، وأصله عند البخاري (٦٥٣٠) ، ومسلم (٢٢٢) .

MÎZÂNIN SIFATI

Bu arada bir de sevap ve günahların tartılması vardır. Teraziyi, mîzânı, herkesin defterinin dağılmasını, kiminin sağından ve kiminin de solundan verilmesini unutma. Allah huzurunda sual ve cevaptan sonra insanlar üç fırkaya bölünecektir. Bunlardan bir kısmının hiç sevabı yoktur. Cehennemden bir unuk (siyah bir boyun) çıkar, kuşun daneleri toplaması gibi bunları teker teker toplar ve cehenneme atar. Cehennem onları yutar ve bunlar için artık saâdet görmeyecekleri bir şekavet içindedirler, diye çağırılır.

Diğer bir kısmı da var ki, bunların hiç günâhı yoktur. Bir münâdi, "Her hâl ü kârda Allah'a hamd edenler kalksın!" diye seslenir. Bunlar hemen kalkıp süratle cennete giderler. Gece ibâdetine devâm edenler, ticaretleri zikir ve ibâdetlerine engel olmayanlar da aynı muâmeleye tâbî tutulur ve bunlar hakkında da, "Öyle bir saâdete ulaştılar ki, artık bunlar için şekavet yok." diye çağırılır.

Kalır üçüncü bölüm; çoğunluğu teşkil edenler de bunlardır. Bunlar, ibâdet ile kabahati karıştıran kimselerdir. Bunlar sevaplarının mı günahlarının mı daha fazla geleceğini bilmezler. Fakat Allahu Teâlâ bilir. Ancak ikabındaki adâleti ve affındaki fazlını göstermek için bunu önceden bildirmez. Sevap ve günahları ile dolu olan defterleri kar yağışı gibi havada dağılır ve herkese, "Kitabını al." denir. Kitapları açılır, yaptıkları sevap ve işledikleri günahları burada yazılı olarak bulunur. Mîzân kurulur. Defterlerin sevap veya günah tarafına mı konacaklarına gözler dikilir. İşte insanları dehşetler içinde bırakan önemli manzara budur.

Hasan'ın (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.), başı Hz. Âişe'nin (r.a.) kucağında olduğu halde uykuya daldığı sırada, Hz. Âişe âhireti hatırlayarak ağlamaya başladı. Yaşları, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in mübârek yanaklarına döküldü. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) uyandı ve Hz. Âişe'ye:

"Niçin ağlıyorsun?" diye sordu. Hz. Âişe:

"Âhireti hatırladım da ondan ağlıyorum. Acaba o gün Ehl-i Beytinizi hatırlayacak mısınız?" diye sordu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ فِي ثَلَاثِ مَوَاطِنَ فَإِنَّ أَحَدًا لَا يَذْكُرُ إِلَّا نَفْسَهُ إِذَا وُضِعَتِ الْمَوَازِينُ وَوُزِنَتِ الْأَعْمَالُ حَتّٰى يَنْظُرَ ابْنُ اٰدَمَ أَيَخِفَّ مِيزَانُهُ أَمْ يَثْقُلَ وَعِنْدَ الصُّحُفِ حَتّٰى يَنْظُرَ أَبِيَمِينِهِ يَأْخُذُ كِتَابَهُ أَمْ بِشِمَالِهِ وَعِنْدَ الصِّرَاطِ

"Nefsimi kudret elinde bulunduran Allah'a yemin ederim ki, üç yerde kimse kendisinden başkasını hatırlayamaz: Terâzi başında ameller tartılırken sevabı mı, günahı mı ağır geldiğini anlayıncaya kadar, amel defterleri dağılırken defterini sağından mı solundan mı aldığını anlayıncaya kadar ve bir de sırat köprüsünü geçinceye kadar."[137] buyurmuştur.

Enes (r.a.) diyor ki: "Kıyamet günü Âdemoğlunu getirirler ve terazinin iki gözü önünde durdururlar. Bir melek de terazinin başına gelir. Sevabı ağır gelirse herkesin duyacağı yüksek bir sesle, "Ey millet, falanca bir saâdete ulaştı ki, artık bundan sonra onun için bir daha şekavet yoktur." diye çağırır. Günahı ağır gelirse, ebedî şekavete düştüğünü haber verir.

---

[137] Ebû Dâvud –bâzı kelimeleri hâriç– Hasan'dan rivâyet etti. İsnadı ceyyiddir.

Sevap kefesi hafif geldiği vakit, ellerinde demir tokmaklar, sırtlarında ateşten elbiseler bulunan zebânîler bunu yakalar ve cehenneme atarlar. Kıyâmet hakkında Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"O bir gündür ki, o gün Allahu Teâlâ Âdem aleyhisselâmı çağırır ve:*

"Ey Âdem, kalk, cehennemlikleri cehenneme gönder" der. Âdem aleyhisselâm:

"Cehennemlikler ne kadardır?" diye sorar. Allahu Teâlâ:

"Her bin kişide dokuz yüz doksan dokuzdur." buyurur." buyurmuştur.

Ashâb-ı Kirâm bunu duyunca, artık daha gülemez bir hal aldılar. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ashâbının bu durumunu görünce: *"Amel edin ve size müjdeler olsun, nefsim yed-i kudretinde olan Allah'a yemin ederim ki, sizinle beraber iki yaratık daha vardır. Onlar, bulundukları toplumun çoğunluğunu teşkil ederler. Bunlar da Ye'cüc ve Me'cüclerdir. Siz işinize bakın. Muhammed'in nefsini kudret elinde bulunduran Allah'a yemin olsun ki, kıyâmet günü siz diğerlerine nispetle devenin tüylerindeki beyaz bir kıl veya hayvanın ayağındaki beyaz bir nokta gibi kalırsınız."*[138] buyurdu.

---

138. Buharî ile Müslim, Ebû Said el-Hudrî'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir.

صفة الخصماء، ورد المظالم

قدْ عرفتَ هولَ الميزانِ وخطرَهُ ، وأنَّ الأعينَ شاخصةٌ إلىٰ لسانِ الميزانِ ، فمَنْ ثقلَتْ موازينُهُ . . فهوَ في عيشةٍ راضيةٍ ، وأمَّا مَنْ خفَّتْ موازينُهُ . . فأمُّهُ هاويةٌ ، وما أدرَاكَ ما هيهْ ؟ نارٌ حاميةٌ .

واعلمْ : أنَّهُ لا ينجوْ مِنْ خطرِ الحسابِ والميزانِ إلاَّ مَنْ حاسبَ في الدنيا نفسَهُ ، ووزنَ فيها بميزانِ الشرعِ أعمالَهُ وأقوالَهُ ، وخطراتِهِ ولحظاتِهِ ، كما قالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنه : (حاسبوا أنفسَكُمْ قبلَ أنْ تُحاسبوا ، وزنوها قبلَ أنْ تُوزنوا)[1] .

وإنَّما حسابُهُ لنفسِهِ أنْ يتوبَ عنْ كلِّ معصيةٍ قبلَ الموتِ توبةً نصوحاً ، ويتداركَ ما فرَّطَ مِنْ تقصيرِهِ في فرائضِ اللهِ تعالىٰ ، ويردَّ المظالمَ حبةً بعدَ حبةٍ ، ويستحلَّ كلَّ مَنْ تعرَّضَ لهُ بلسانِهِ ويدِهِ وسوءِ ظنِّهِ بقلبِهِ ، ويطيِّبَ قلوبَهُمْ ؛ حتىٰ يموتَ ولمْ يبقَ عليهِ مظلمةٌ ولا فريضةٌ ، فهٰذا يدخلُ الجنةَ بغيرِ حسابٍ .

وإنْ ماتَ قبلَ ردِّ المظالمِ . . أحاطَ بهِ خصماؤُهُ ، فهٰذا يأخذُ بيدِهِ ، وهٰذا يقبضُ علىٰ ناصيتِهِ ، وهٰذا يتعلقُ بتلبيبِهِ ، هٰذا يقولُ : ظلمتَني ، وهٰذا يقولُ : شتمتَني ، وهٰذا يقولُ : استهزأتَ بي ، وهٰذا يقولُ :

---

[1] رواه أحمد في « الزهد » (٦٣٣) ، وابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٦٠٠) .

ذكرتَني في الغيبةِ بما يسوءُني ، وهـٰذا يقولُ : جاورتَني فأسأتَ جواري ، وهـٰذا يقولُ : عاملتَني فغششتَني ، وهـٰذا يقولُ : بايعتَني فغبنتَني وأخفيتَ عنِّي عيبَ متاعِكَ ، وهـٰذا يقولُ : كذبتَ في سعرِ متاعِكَ ، وهـٰذا يقولُ : رأيتَني محتاجاً وكنتَ غنياً فما أطعمتَني ، وهـٰذا يقولُ : وجدتَني مظلوماً وكنتَ قادراً علىٰ دفعِ الظلمِ عنِّي ، فداهنتَ الظالمَ وما راعيتَني .

فبينا أنتَ كذلكَ وقدْ أنشبَ الخصماءُ فيكَ مخالبَهُمْ ، وأحكموا في تلابيبِكَ أيديَهم ، وأنتَ مبهوتٌ متحيرٌ مِنْ كثرتِهِمْ ، حتىٰ لمْ يبقَ في عمرِكَ أحدٌ عاملتَهُ علىٰ درهمٍ أوْ جالستَهُ في مجلسٍ إلاَّ وقدِ استحقَّ عليكَ مظلمةً بغيبةٍ أوْ خيانةٍ ، أوْ نظرٍ بعينِ استحقارٍ ، وقدْ ضعفتَ عنْ مقاومتِهِمْ ، ومددتَ عنقَ الرجاءِ إلىٰ سيِّدِكَ ومولاكَ لعلَّهُ يخلصُكَ مِنْ أيديهِمْ ؛ إذْ قرعَ سمعَكَ نداءُ الجبارِ جلَّ جلالُهُ : ﴿ ٱلْيَوْمَ تُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍۭ بِمَا كَسَبَتْ ۚ لَا ظُلْمَ ٱلْيَوْمَ ﴾ فعندَ ذلكَ ينخلعُ قلبُكَ مِنَ الهيبةِ ، وتوقنُ نفسُكَ بالبوارِ ، وتتذكرُ ما أنذرَكَ اللهُ تعالىٰ بهِ علىٰ لسانِ رسولِهِ حيثُ قالَ : ﴿ وَلَا تَحْسَبَنَّ ٱللَّهَ غَٰفِلًا عَمَّا يَعْمَلُ ٱلظَّٰلِمُونَ ۚ إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ ٱلْأَبْصَٰرُ ۝ مُهْطِعِينَ مُقْنِعِي رُءُوسِهِمْ لَا يَرْتَدُّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ ۖ وَأَفْـِٔدَتُهُمْ هَوَآءٌ ﴾ .

فما أشدَّ فرحَكَ اليومَ بتمضمضِكَ بأعراضِ النَّاسِ وتناولِكَ أموالَهُمْ ! وما أشدَّ حسراتِكَ في ذلكَ اليومِ إذا وُقِفَ بكَ علىٰ بساطِ العدلِ ، وشُوفهتَ بخطابِ السياسةِ وأنتَ مفلسٌ فقيرٌ ، عاجزٌ مهينٌ ، لا تقدرُ علىٰ أنْ تردَّ حقاً أو تظهرَ عذراً !

فعندَ ذلكَ تُؤخذُ حسناتُكَ التي أفنيتَ فيها عمرَكَ ، وتُنقلُ إلىٰ خصمائِكَ عوضاً عنْ حقوقِهِمْ .

قالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « هلْ تدرونَ مَنِ المفلسُ ؟ » قالوا : المفلسُ فينا ـ يا رسولَ اللهِ ـ : مَنْ لا درهمَ لهُ ولا متاعَ ، فقالَ : « المفلسُ مِنْ أُمَّتي : مَنْ يأتي يومَ القيامةِ بصلاةٍ وصيامٍ وزكاةٍ ، ويأتي وقدْ شتمَ هـٰذا وقذفَ هـٰذا ، وأكلَ مالَ هـٰذا وسفكَ دمَ هـٰذا وضربَ هـٰذا ، فيُعطىٰ هـٰذا مِنْ حسناتِهِ وهـٰذا مِنْ حسناتِهِ ، وإنْ فنيَتْ حسناتُهُ قبلَ أنْ يقضيَ ما عليهِ . . أُخِذَ مِنْ خطاياهُمْ فطُرِحَتْ عليهِ ثمَّ طُرِحَ في النَّارِ »(١) .

فانظرْ إلىٰ مصيبتِكَ في مثلِ هـٰذا اليومِ ؛ إذْ ليسَ يسلمُ لكَ حسنةٌ مِنْ آفاتِ الرياءِ ومكايدِ الشيطانِ ، فإنْ سلمَتْ حسنةٌ واحدةٌ في كلِّ مدةٍ طويلةٍ . . ابتدرَها خصماؤُكَ وأخذوها .

ولعلَّكَ لوْ حاسبتَ نفسَكَ وأنتَ مواظبٌ علىٰ صيامِ النهارِ وقيامِ الليلِ . . لعلمتَ أنَّهُ لا ينقضي عنكَ يومٌ إلاَّ ويجري علىٰ لسانِكَ مِنْ غيبةِ المسلمينَ ما يستوفي جميعَ حسناتِكَ ، فكيفَ ببقيَّةِ السيئاتِ مِنْ أكلِ الحرامِ والشبهاتِ والتقصيرِ في الطاعاتِ ؟!

وكيفَ ترجوْ الخلاصَ مِنَ المظالمِ في يومٍ يُقتصُّ فيهِ للجمَّاءِ مِنَ

---

(١) رواه مسلم (٢٥٨١) .

القرناءِ ؟! فقدْ روىٰ أبو ذرٍّ : أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ رأىٰ شاتينِ تنتطحانِ فقالَ : « يا أبا ذرٍّ ؛ أتدري فيمَ تنتطحانِ ؟ » قلتُ : لا ، قالَ : « ولكنَّ ربَّكَ يدري ، وسيقضي بينَهما يومَ القيامةِ »[1] .

وقالَ أبو هريرةَ في قولهِ عزَّ وجلَّ : ﴿ وَمَا مِن دَآبَّةٍ فِي ٱلْأَرْضِ وَلَا طَٰٓئِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّآ أُمَمٌ أَمْثَالُكُم ﴾ : (إنَّهُ يُحشرُ الخلقُ كلُّهمْ يومَ القيامةِ ؛ البهائمُ والدوابُّ والطيرُ وكلُّ شيءٍ ، فيبلغُ مِنْ عدلِ اللهِ تعالىٰ أنْ يأخذَ للجمَّاءِ مِنَ القرناءِ ثمَّ يقولَ : كوني تراباً ، فذلكَ حينَ يقولُ الكافرُ : ﴿ يَٰلَيْتَنِي كُنتُ تُرَٰبًۢا ﴾)[2] .

فكيفَ أنتَ يا مسكينُ في يومٍ ترىٰ صحيفتَكَ خاليةً عنْ حسناتٍ طالَ فيها تعبُكَ ، فتقولُ : أينَ حسناتي ؟ فيُقالُ : نُقلَتْ إلىٰ صحيفةِ خصمائِكَ ، وترىٰ صحيفتَكَ مشحونةً بسيئاتٍ طالَ في الصبرِ عنها نصبُكَ ، واشتدَّ بسببِ الكفِّ عنها عناؤُكَ ، فتقولُ : يا ربِّ ؛ هٰذهِ سيئاتٌ ما قارفتُها قطُّ ، فيُقالُ : هٰذهِ سيئاتُ القومِ الذينَ اغتبتَهُمْ وشتمتَهُمْ وقصدتَهُمْ بالسوءِ ، وظلمتَهُمْ في المبايعةِ والمجاورةِ والمخاطبةِ ، والمناظرةِ والمذاكرةِ والمدارسةِ وسائرِ أصنافِ المعاملةِ ؟!

قالَ ابنُ مسعودٍ : قالَ رسُولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الشيطانَ قدْ

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٥/١٦٢) ، والطيالسي في « مسنده » (٤٨٠) .

(٢) رواه الحاكم في « المستدرك » (٢/٣١٧) .

يئسَ أنْ تُعبدَ الأصنامُ بأرضِ العربِ ، ولكنْ سيرضىٰ منكُمْ بما هوَ دونَ ذلكَ ؛ بالمحقَّراتِ وهيَ الموبقاتُ ، فاتقوا الظلمَ ما استطعتُم ؛ فإنَّ العبدَ ليجيءُ يومَ القيامةِ بأمثالِ الجبالِ مِنَ الطاعاتِ فيرىٰ أنهنَّ سينجينَهُ ، فما يزالُ عبدٌ يجيءُ فيقولُ : يا ربِّ ؛ إنَّ فلاناً ظلمَني بمظلمةٍ ، فيقولُ : امحُ مِنْ حسناتِهِ ، فما يزالُ كذلكَ حتىٰ لا يبقىٰ لهُ مِنْ حسناتِهِ شيءٌ ، وإنَّ مثلَ ذلكَ مثلُ سفرٍ نزلوا بفلاةٍ مِنَ الأرضِ ليسَ معَهُمْ حطبٌ ، فتفرَّقَ القومُ فحطبوا ، فلمْ يلبثوا أنْ أعظموا نارَهمْ وصنعوا ما أرادوا ، وكذلكَ الذنوبُ »[١] .

ولمَّا نزلَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُم مَّيِّتُونَ ۝ ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ ٱلْقِيَٰمَةِ عِندَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَ ﴾ قالَ الزبيرُ : يا رسولَ اللهِ ؛ أيُكرَّرُ علينا ما كانَ بينَنا في الدنيا معَ خواصِّ الذنوبِ ؟ قالَ : « نعمْ ، ليُكرَّرَنَّ عليكمْ حتىٰ تؤدُّوا إلىٰ كلِّ ذي حقٍّ حقَّهُ » فقالَ الزبيرُ : واللهِ ؛ إنَّ الأمرَ لشديدٌ[٢] .

فأعظمْ بشدَّةِ يومٍ لا يُسامحُ فيهِ بخطوةٍ ، ولا يُتجاوزُ فيهِ عنْ لطمةٍ ولا عنْ كلمةٍ ، حتىٰ يُنتقمَ للمظلومِ مِنَ الظالمِ .

قالَ أنسٌ : سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « يحشرُ اللهُ العبادَ عراةً غبراً بُهْماً » قالَ : قلنا : ما بُهماً ؟ قالَ : « ليسَ معَهُم شيءٌ ، ثمَّ يناديهمْ ربُّهمْ تعالىٰ بصوتٍ يسمعُهُ مَنْ بَعُدَ كما يسمعُهُ مَنْ قربَ : أنا

---

(١) رواه أبو يعلىٰ في « المسند » (٥١٢٢) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٨٧٧) .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (١٦٧/١) ، وعند الترمذي (٣٢٣٦) نحوه .

الملكُ ، أنا الدَّيَّانُ ، لا ينبغي لأحدٍ مِنْ أهلِ الجنَّةِ أنْ يدخلَ الجنَّةَ ولأحدٍ مِنْ أهلِ النَّارِ عليهِ مظلمةٌ حتىٰ أقتصَّهُ منهُ ، ولا لأحدٍ مِنْ أهلِ النَّارِ أنْ يدخلَ النَّارَ ولأحدٍ مِنْ أهلِ الجنَّةِ عندَهُ مظلمةٌ حتىٰ أقتصَّهُ منهُ حتى اللطمةُ » قلنا : وكيفَ وإنَّما نأتي اللهَ عزَّ وجلَّ عراةً غبراً بهماً ؟ فقالَ : « بالحسناتِ والسيئاتِ »(١) .

فاتَّقوا اللهَ عبادَ اللهِ ، ومظالمَ العبادِ بأخذِ أموالِهِمْ ، والتعرُّضِ لأعراضِهِمْ ، وتضييقِ قلوبِهِمْ ، وإساءةِ الخلقِ في معاشرتِهِمْ ؛ فإنَّ ما بينَ العبدِ وبينَ اللهِ خاصةً فالمغفرةُ إليهِ أسرعُ .

ومَنِ اجتمعَتْ عليهِ مظالمُ وقدْ تابَ عنها ، وعسرَ عليهِ استحلالُ أربابِ المظالمِ . . فليكثرْ مِنْ حسناتِهِ ليومِ القصاصِ ، وليسرَّ ببعضِ الحسناتِ بينَهُ وبينَ اللهِ تعالىٰ بكمالِ الإخلاصِ بحيثُ لا يطلعُ عليهِ إلاَّ اللهُ تعالىٰ ، فعساهُ يقرِّبُهُ ذلكَ إلى اللهِ تعالىٰ ، فينالَ بهِ لطفَهُ الذي ادَّخرَهُ لأحبابِهِ المؤمنينَ في دفعِ مظالمِ العبادِ عنهُمْ ؛ كما رُويَ عنْ أنسٍ أنَّهُ قالَ : بينَما رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ جالسٌ ؛ إذْ رأيناهُ ضحكَ حتىٰ بدَتْ ثناياهُ ، فقالَ عمرُ : ما يضحكُكَ يا رسولَ اللهِ بأبي أنتَ وأمِّي ؟ قالَ : « رجلانِ مِنْ أُمَّتي جثيا بينَ يديْ ربِّ العزَّةِ ، فقالَ أحدُهُما : يا ربِّ ؛ خذْ لي مظلمَتي مِنْ

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٣/ ٤٩٥) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/ ٥٧٤) من حديث عبد الله بن أنيس رضي الله عنه ، وهو ما صوبه الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (١٠/ ٤٧٨) ، وفي غير (أ ، ص) : (وإنما نأتي الله عراةً غرلاً بهماً) .

أخي ، فقالَ اللهُ تعالىٰ : أعطِ أخاكَ مظلمتَهُ ، فيقولُ : ياربِّ ؛ لمْ يبقَ مِنْ حسناتي شيءٌ ، فقالَ اللهُ تعالىٰ للطالبِ : كيفَ تصنعُ ولمْ يبقَ مِنْ حسناتِهِ شيءٌ ؟! قالَ : يا ربِّ ؛ يتحمَّلُ عني مِنْ أوزاري » قالَ : وفاضَتْ عينا رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بالبكاءِ ثمَّ قالَ : « إنَّ ذلكَ ليومٌ عظيمٌ ، يومٌ يحتاجُ الناسُ إلىٰ أنْ يُحملَ عنهمْ مِنْ أوزارِهِمْ » ، قالَ : « فقالَ اللهُ تعالىٰ للطالبِ : ارفعْ رأسَكَ ، فانظرْ في الجنانِ ، فرفعَ رأسَهُ فقالَ : يا ربِّ ؛ أرىٰ مدائنَ مِنْ فضةٍ مرتفعةً ، وقصوراً مِنْ ذهبٍ مكللةً باللؤلؤِ ، لأيِّ نبيٍّ هـٰذا ؟ أوْ لأيِّ صدِّيقٍ هـٰذا ؟ أوْ لأيِّ شهيدٍ هـٰذا ؟ قالَ : لمَنْ أعطى الثَّمنَ ، قالَ : يا ربِّ ؛ ومَنْ يملكُ ثمنَهُ ؟! قالَ : أنتَ تملكُهُ ، قالَ : وما هوَ ؟ قالَ : عفوُكَ عنْ أخيكَ ، قالَ : يا ربِّ ؛ إنِّي قدْ عفوتُ عنهُ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : خُذْ بيدِ أخيكَ فأدخلْهُ الجنَّةَ » ثمَّ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عندَ ذلكَ : « اتَّقوا اللهَ وأصلحوا ذاتَ بينِكُمْ ؛ فإنَّ اللهَ يصلحُ بينَ المؤمنينَ »(١) .

وهـٰذا تنبيهٌ علىٰ أنَّ ذلكَ إنَّما يُنالُ بالتخلُّقِ بأخلاقِ اللهِ ، وهوَ إصلاحُ ذاتِ البينِ وسائرُ الأخلاقِ .

فتفكَّرِ الآنَ في نفسِكَ إنْ خلَتْ صحيفتُكَ عنِ المظالمِ ، أوْ تلطَّفَ لكَ حتىٰ عفا عنكَ وأيقنتَ بسعادةِ الأبدِ . كيفَ يكونُ سرورُكَ في منصرفِكَ مِنْ مفصلِ القضاءِ وقدْ خلعَ عليكَ خلعةَ الرضا ، وعُدتَ بسعادةٍ ليسَ بعدَها

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « حسن الظن » (١١٨) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/٥٧٦) .

شقاءٌ ، وبنعيمٍ لا يدورُ بحواشيهِ الفناءُ وعندَ ذلكَ طارَ قلبُكَ سروراً وفرحاً ، وابيضَّ وجهُكَ واستنارَ ، وأشرقَ كما يشرقُ القمرُ ليلةَ البدرِ ؟!

فتوهَّمْ تبختُرَكَ بينَ الخلائقِ رافعاً رأسَكَ ، خالياً عَنِ الأوزارِ ظهرُكَ ، ونضرةُ نسيمِ النعيمِ وبردُ الرضا يتلألأُ مِنْ جبينِكَ ، وخلقُ الأولينَ والآخرينَ ينظرونَ إليكَ وإلىٰ حالِكَ ، ويغبطونَكَ في حسنِكَ وجمالِكَ ، والملائكةُ يمشونَ بينَ يديكَ ومِنْ خلفِكَ ، وينادونَ علىٰ رؤوسِ الأشهادِ : هـٰذا فلانُ بنُ فلانٍ ، رضيَ اللهُ عنهُ وأرضاهُ ، وقدْ سعدَ سعادةً لا يشقىٰ بعدَها أبداً ، أفترىٰ أنَّ هـٰذا المنصبَ ليسَ بأعظمَ مِنَ المكانةِ التي تنالُها في قلوبِ الخلقِ في الدنيا بريائِكَ ومداهنتِكَ وتصنُّعِكَ وتزيُّنِكَ ؟

فإنْ كنتَ تعلمُ أنَّهُ خيرٌ منهُ ، بلْ لا نسبةَ لهُ إليهِ . . فتوسَّلْ إلىٰ إدراكِ هـٰذهِ الرتبةِ بالإخلاصِ الصافي ، والنيَّةِ الصادقةِ في معاملتِكَ معَ اللهِ تعالىٰ ، فلنْ تدركَ ذلكَ إلاَّ بهِ .

وإنْ تكنِ الأخرىٰ ـ والعياذُ باللهِ ـ بأنْ خرجَتْ مِنْ صحيفتِكَ جريمةٌ ، كنتَ تحسبُها هيِّنةً وهيَ عندَ اللهِ عظيمةٌ ، فمقتَكَ لأجلِها فقالَ عزَّ وجلَّ : عليكَ لعنتي يا عبدَ السوءِ ، لا أتقبلُ منكَ عبادتَكَ . . فلا تسمعُ هـٰذا النداءَ إلاَّ ويسودُّ وجهُكَ ، ثمَّ تغضبُ الملائكةُ لغضبِ اللهِ تعالىٰ فيقولونَ : وعليكَ لعنتُنا ولعنةُ الخلائقِ أجمعينَ .

وعندَ ذلكَ تتناولُ إليكَ الزَّبانيةُ وقدْ غضبَتْ لغضبِ خالقِها ، فأقدمَتْ

عليكَ بفظاظتِها وزعارَّتِها وصورِها المنكرةِ⁽¹⁾ ، فأخذوا بناصيتِكَ يسحبونَكَ علىٰ وجهِكَ علىٰ ملأِ الخلقِ وهمْ ينظرونَ إلىٰ سوادِ وجهِكَ ، وإلىٰ ظهورِ خزيِكَ ، وأنتَ تنادي بالويلِ والثبورِ ، وهمْ يقولونَ لكَ : لا تدعُ اليومَ ثبوراً واحداً وادعُ ثبوراً كثيراً .

وتنادي الملائكةُ ويقولونَ : هـٰذا فلانُ بنُ فلانٍ ، كشفَ اللهُ عنْ فضائِحِهِ ومخازيهِ ، ولعنَهُ بقبائحِ مساويهِ ، فشقيَ شقاوةً لا يسعدُ بعدَها أبداً .

وربَّما يكونُ ذلكَ بذنبٍ أذنبتَهُ خيفةً مِنْ عبادِ اللهِ ، أوْ طلباً للمكانةِ في قلوبِهِمْ ، أوْ خوفاً مِنَ الافتضاحِ عندَهمْ ، فما أعظمَ جهلَكَ إذْ تحترزُ مِنَ الافتضاحِ عندَ طائفةٍ يسيرةٍ مِنْ عبادِ اللهِ في الدنيا المنقرضةِ ، ثمَّ لا تخشىٰ مِنَ الافتضاحِ العظيمِ في ذلكَ الملأِ العظيمِ معَ التعرُّضِ لسخطِ اللهِ تعالىٰ وعقابِهِ الأليمِ ، والسياقِ بأيدي الزبانيةِ إلىٰ سواءِ الجحيمِ !

فهـٰذهِ أحوالُكَ وأنتَ بعدُ لمْ تشعرْ بالخطرِ الأعظمِ ، وهوَ خطرُ الصِّراطِ .

* * *

---

(١) **زعارَّتها** : شراسة الخُلُق .

HASIMLAR VE HAKLARIN İADESİ

Kıyâmet günü bir de dünyada yapılan zulüm ve haksızlıkların hak sâhiplerine iâdesi vardır. Mîzânı, mîzânın tehlikesini ve herkesin gözünü mîzânın diline nasıl diktiğini yukarıda öğrendin. Âyet-i celîlede:

فَأَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ وَأَمَّا مَنْ
خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ وَمَا أَدْرَاكَ مَا هِيَهْ نَارٌ حَامِيَةٌ

"O gün kimin tartıları ağır gelirse, artık o hoşnud olacağı bir yaşayıştadır. Ama kimin de tartıları hafif gelirse, artık onun anası Hâviye (uçurum) **dur. Onun mâhiyetini sana bildiren nedir? O, harareti çetin bir ateştir."** (Karia suresi, 101/6-11) buyrulmuştur.

Şunu da bilmiş ol ki mîzan tehlikesinden, ancak dünyada kendisini hesaba çekip ölçülü hareket eden ve işlerini şerîat ölçüsüne vuran kurtulur. Nitekim **Hz. Ömer**: "Hesaba çekilmeden kendinizi muhâsebe edin ve amelleriniz tartılmadan onları tartın." demiştir. Nefsini muhâsebe, ölmeden evvel her günahtan nasûh tövbesi ile tövbe etmek, noksanlarını tamamlamak, farzları kazâ etmek ve kul haklarını ödemek; eli, dili ve sû-i zan ile kime ne gibi kötülükte bulundu ise ondan helâllik alıp gönlünü hoş etmekle mümkündür. İşte böyle davranan yârın hesap görmeden cennete girer.

Şâyet kul haklarını ödemeden ölürse hasımları etrafını alır kimi elinden, kimi yakasından ve kimisi de boynundan yapışır. Biri, bana haksızlık ettin, diğeri, bana sövdün, diğeri, benimle alay ettin, başka birisi, beni çekiştirdin, ötekisi, benimle iyi komşuluk yapmadın, bir diğeri, alış-verişte beni aldattın, hîle yaptın, pahalı sattın, malının kusurunu benden gizledin, malının değerinde yalan söyledin, aç olduğumu bildiğin halde sende vâr iken beni yedirmedin, zulme uğradığımı gördüğün halde beni koruma imkânın vâr iken yardım etmedin, diyerek hepsi sana sıkı sıkıya sarılır ve sen de şaşırıp kalırsın. Öyle olur ki, ömrün boyunca müşterek çalıştığın veya çalıştırdığın herkesin sende hakkı olur. Ya gıybet, ya hıyânet veya hakaretten sende bir hakkı olur. Artık onlardan kendini kurtarmana imkân yok. Ancak, acaba Rabbimden bir yardım gelir mi? diye düşünürsün. Tam bu sırada:

اَلْيَوْمَ تُجْزٰى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ

“Bugün herkes ne kazandıysa onunla karşılanacak. Bugün haksızlık yok.” (Mü’min suresi, 40/17) âyet-i celîlesini duyarsın. İşte o anda ilâhî heybetten ötürü kalbin yerinden oynar. Helâk olduğunu anlarsın ve Allahu Teâlâ’nın:

وَلَا تَحْسَبَنَّ اللّٰهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ
لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ مُهْطِعِينَ مُقْنِعِي رُءُوسِهِمْ لَا يَرْتَدُّ
إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ وَأَفْئِدَتُهُمْ هَوَاءٌ وَأَنْذِرِ النَّاسَ

“O zâlimlerin yaptıklarından Allah’ı gafil zannetme. O, bunları ancak öyle bir gün için geciktiriyor ki, o gün gözler şaşkınlıkla belerip kalacaktır. Hepsi de başlarını dikerek koşacaklar. Gözleri kendilerine bile dönüp bakamayacak. Kalplerinin içi ise bomboştur. İnsanları inzâr et.” (İbrâhim suresi, 14/42-44) buyurduğunu hatırlar.

Bugün insanlar hakkında dedi-kodu edip onların haklarını yemek seni ne kadar sevindirir? Fakat yarın ilâhî adâlet karşısında oturduğun vakit hasretin çok daha büyük olur. Müflis, fakir, âciz, korkak ve hakkı reddetmekte muktedir olmadığın halde hiç bir mâzeret göstermeden Allah huzurunda bu duruma düşen ne kadar acıklıdır. İşte o vakit onların hakları karşılığı olarak ömür boyunca zahmet çekerek yapmış olduğun ibâdetlerin mükâfatları senden alınır ve hak sâhiplerine hakları nispetinde verilir. Ebû Hüreyre'nin (r.a.) rivayetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Bilir misiniz, müflis kimdir?" diye sordu. Ashâb-ı kirâm:

"Para, yiyecek, içecek ve giyecekten bir şeyi bulunmayan müflistir." dediler. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Benim ümmetimden müflis o kimsedir ki, kıyâmet günü namaz, oruç, hac, zekât ve benzeri birçok ibâdetlerle Allah'ın huzuruna geldiği halde, kimine sövmüş, kimini dövmüş, kiminin malını yemiş, kimine başka kötülüklerde bulunmuş olduğu insanlar da gelir. Herkes hakkı nispetinde amelinden alır. Haklar ödenmeden önce sevapları biterse bu defa nispet itibarıyla hak sâhiplerinin günahları sırtına yüklenir ve bunlarla cehennemi boylar."[139] buyurmuştur. İşte gerçek mânada müflis budur.

Bu dehşetli günde uğrayacağın musîbet ve felâketlere bir bak. Evvelâ, tam Allah rızâsına uygun, şeytanın vesvesesinden sâlim ve riyasız bir amelin yok. Şâyet hayatın boyunca işlenmiş bâzı hâlis amellerin varsa, onları da dünyada haksızlık ettiğin hak sâhipleri alacak. Eğer sen, namaz kılıp oruç tutarken, nefsini hesaba çekecek olsan, yaptığın ibâdetlerin yalnız millet aleyhindeki dedi-kodularını karşılamayacağını bilir ve anlardın. Nerede kaldı haram ve şüpheli şeyleri yemen ki, diğer günahların? Tâat ve ibâdetteki noksanların? Daha sen nasıl o günde kurtuluş umarsın. O gün öyle bir gün ki boynuzsuz koyun, boynuzlu koyundan hakkını alacaktır.

---

[139] Hadîs, metin olarak yukarıda geçmiştir.

Ebû Zer'in (r.a.) rivâyetinde iki koyunun dövüştüğünü gören Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

يَا أَبَا ذَرٍّ أَتَدْرِي فِيمَ يَنْتَطِحَانِ؟ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَدْرِي وَسَيَقْضِي بَيْنَهُمَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ

"Ey Ebâ Zer, bunların niçin vuruştuklarını biliyor musun?" diye sordu. Ebû Zer (r.a.): "Bilmem." deyince Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Allahu Teâlâ bilir ve kıyâmet gününde aralarında hükmünü verir."*[140] buyurdu. Allahu Teâlâ'nın:

وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ

"Yerde yürüyen hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş hariç olmamak üzere hepsi sizin gibi ümmettir." (En'âm suresi, 6/38) âyet-i celîlesinin tefsîrinde; kıyâmet günü hayvanların her çeşidi ile kuşlar ve bütün canlılar dirilir. Aralarında adâlet-i ilâhiyye tecellî eder. Boynuzsuz koyun hakkını boynuzludan alır. Sonra onlara: "Toprak olun." diye emreder ve onlar da toprak olurlar. İşte bu, bunu gören kâfirlerin, "Keşke biz de toprak olaydık." diyecekleri zamandır, buyurdu.

Ey çâresiz insan! Bir de sevaplarının başkalarının sayfalarına intikali vardır. Uzun zahmetlerle yaptığın amellerini hasenat defterinde bulmadığın vakit, bunlar ne oldu, diye sorduğunda; bunlar hasımlarının sayfalarına intikal etmiş, diye sana söyledikleri ve yapmamak için sabır ve metânet gösterdiğin günahları bu defa seyyiât defterinde gördüğün vakit, bunlar nedir? Ben bu günahları yapmadım, diye sorduğun ve işte bunlar da gıybet edip dedikodu yapmak sûretiyle kötülüklerini arzu ettiğin, alış-verişte zulmettiğin, komşuluk hakkına riâyet etmediğin kimselerin günahlarıdır. Senin defterine intikal ettiler, dendiği vakit hâlin nice olur?

---

[140] Ahmed rivâyet etmiştir. Fakat rivâyet ettiği zatlar bunu Ebû Zer'in (r.a.) kendisinden duymamışlardır.

İbn-i Mes'ûd'un rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الشَّيْطَانَ قَدْ يَئِسَ أَنْ تُعْبَدَ الْأَصْنَامُ بِأَرْضِ الْعَرَبِ، وَلٰكِنْ سَيَرْضٰى مِنْكُمْ بِمَا هُوَ دُونَ ذٰلِكَ، بِالْمُحَقَّرَاتِ وَهِيَ الْمُوبِقَاتُ، فَاتَّقُوا الظُّلْمَ مَا اسْتَطَعْتُمْ، فَإِنَّ الْعَبْدَ لَيَجِيءُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِأَمْثَالِ الْعِبَادِ مِنَ الطَّاعَاتِ فَيَرٰى أَنَّهُنَّ سَيُنْجِينَهُ، فَمَا يَزَالُ عَبْدٌ يَجِيءُ فَيَقُولُ :يَا رَبِّ إِنَّ فُلَانًا ظَلَمَنِي بِمَظْلَمَةٍ فَيَقُولُ امْحُ مِنْ حَسَنَاتِهِ، فَمَا يَزَالُ كَذٰلِكَ حَتّٰى لَا يَبْقٰى لَهُ مِنْ حَسَنَاتِهِ شَيْءٌ وَإِنَّ مَثَلَ ذٰلِكَ مَثَلُ سَفَرٍ نَزَلُوا بِفَلَاةٍ مِنَ الْأَرْضِ لَيْسَ مَعَهُمْ حَطَبٌ فَتَفَرَّقَ الْقَوْمُ فَحَطَبُوا فَلَمْ يَلْبَثُوا أَنْ أَعْظَمُوا نَارَهُمْ وَصَنَعُوا مَا أَرَادُوا وَكَذٰلِكَ الذُّنُوبُ

"Artık Arap topraklarında puta tapınmaktan şeytan ümîdini kesmiştir. Ancak daha hakir ve daha küçüklerine sizin için râzıdır. Onlar da insanı helâke götüren şeylerdir. Bunun için gücünüz yettiği kadar zulümden sakının. Zîra insan, kıyâmet gününde dağlar gibi ibâdetlerle mahşer yerine gelir ve bu amellerinin artık kendini kur-

taracağını sanır. Bu sefer birisi çıkar, "Yâ Rab, falanca bana zulmetti." der. Allahu Teâlâ "Onun defterinden sevaplarını mahvedin, buna verin." buyurur. Böyle böyle bütün hak sâhipleri gelir, haklarını alırlar ve adamın elinde sevap diye bir şey kalmaz. Bu, tıpkı yola çıkıp da bir çöle inen yolcuların beraberlerinde yakacakları olmadığı için her biri sağa sola dağılıp yakacak topladıktan sonra ateşi yakıp ondan istifade etmeden oradan ayrılıp gitmelerine benzer. İşte günahlar da böyledir."[141] buyurdu. O sevaplardan istifade edemezler.

إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عِنْدَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَ

"Muhakkak sen de öleceksin, onlar da elbet ölecekler. Sonra şüphesiz, siz de Rabbinizin huzûrunda muhâkemeye duruşacaksınız." (Zümer suresi, 39/30) âyet-i celîlesi nâzil olduğu vakit, Zübeyr (r.a.) Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e: "Dünyadaki bizim özel günahlarımız orada tekrar ortaya çıkacak mı?" diye sordu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

نَعَمْ لَيُكَرَّرَنَّ عَلَيْكُمْ حَتّٰى تُؤَدُّوا إِلٰى كُلِّ ذِي حَقٍّ حَقَّهُ

"Evet, her şey ortaya konacak ve hattâ her hak sâhibine hakkı ödenecektir."[142] buyurdu. Zübeyr (r.a.) de: "Bu çok çetin bir şey." dedi.

O günün en büyük zorluklarından birisi de hiçbir müsamahanın bulunmaması; tek kelime, tek adımın bile hesabının sorulmasıdır. Enes'in (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

141. Ahmed ve Beyhakî daha kısa bir ifade ile ve ceyyid isnad ile rivâyet etmişlerdir. Hadîsin evvelini muhtasar olarak Müslim, Câbir'den (r.a.) rivâyet etti.
142. Ahmed ve Tirmizî, Zübeyr'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir. Tirmizî sahih ve hasen olduğunu söylemiştir.

يُحْشَرُ اللّٰهُ الْعِبَادَ عُرَاتًا غُبْرًا بُهْمًا لَيْسَ مَعَهُمْ شَيْءٌ ثُمَّ يُنَادِيهِمْ
رَبُّهُمْ بِصَوْتٍ يَسْمَعُهُ مَنْ بَعُدَ كَمَا يَسْمَعُهُ مَنْ قَرُبَ :أَنَا الْمَلِكُ
أَنَا الدَّيَّانُ لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ أَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ وَلِأَهْلِ
أَحَدٍ مِنَ النَّارِ عَلَيْهِ مَظْلَمَةٌ حَتّٰى أَقْتَصَّهُ مِنْهُ، وَلَا لِأَحَدٍ مِنْ أَهْلِ
النَّارِ أَنْ يَدْخُلَ النَّارِ وَلِأَحَدٍ مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ عِنْدَهُ مَظْلَمَةٌ حَتّٰى
أَقْتَصَّهُ مِنْهُ، حَتَّى اللَّطْمَةِ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ فَاتَّقُوا اللّٰهَ عِبَادَ اللّٰهِ

"Allahu Teâlâ kullarını çıplak, tozlu ve siyah olarak haşreder. Kendilerinde hiçbir şey bulunmaz. Sonra Rab Teâlâ onlara öyle bir ses ile çağırır ki, yakında olanlar gibi, uzakta olanlar da aynı şeklide o sesi duyarlar. Buyurur ki:

"Deyyân olan gerçek melik ve mülkün sahibi benim. Cehennemliklerden birisinin kendisinde hakkı olduğu halde bir cennetliğin bu hak alınıp ödeninceye kadar cennete girmesine imkân yoktur. Cennet ehlinden de birisinin kendisinde alacağı hakkı olduğu halde, bu hak ödeninceye kadar bir cehennemlik de cehenneme giremez. Hatta bir tokat da olsa kısas alınmadan, ne cennetlik cennete, ne de cehennemlik cehenneme giremez." buyurdu.

"Ellerinde olmadığına göre bu nasıl olur?" diye Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e sorduğumuzda: *"Sevap ve günah alış verişi ile olur. Onun için ey Allah'ın kulları Allah'tan korkunuz."*[143] buyurmuştur.

Kullara zulüm; mallarını almak, onlara dil uzatmak, namuslarına dokunmak, kalplerini kırmak, sohbet ve muâşerette onlara kötülük yapmak gibi şeylerdir. Kul ile Allah arasındaki kusurlara gelince; en çok bağışlanması umulan, bu kusurlardır. Kim bu gibi haksızlıklar yapmış, sonra da tövbe etmiş ve hak sâhipleri ile helâlleşmesi mümkün olmamışsa, kısas günü için sevaplarını çoğaltmalı, tam bir ihlâs ile gizli olarak Allah'a ibâdette bulunmalıdır ki, belki bu sayede Allah'a yaklaşır da kul hakları için hazırladığı ibâdetlerde Allahu Teâlâ'nın lütfuna mazhar olur.

---

[143] Ahmed, isnad-ı hasen ile rivâyet etmiştir.

Enes (r.a.) diyor: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ile bir arada bulunuyorduk. Bir ara azı dişleri görülecek şekilde gülümsedi. Sebebini sorduğumuzda şöyle buyurdu:

"Ümmetimden iki kişi Allah'ın huzuruna gelirler. Birisi:

"Ya Rab, benim bunda hakkım var; hakkımı bundan al, bana ver." der. *Allahu Teâlâ da ötekine:*

"Hakkını ver." buyurur. Adam:

"Ya Rab, bende sevap namına bir şey kalmadı." der. Allahu Teâlâ:

"Baksana, bu adamın sevabı kalmadı, ne dersin?" buyurur. Adamcağız:

"O halde benim günahlarımdan alsın." der." Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bunu anlatırken gözleri yaşardı ve: *"O gün büyük bir gündür. İnsan, günâhının alınmasını ister."* dedi. *Bunun üzerine Allahu Teâlâ hak sâhibine:*

"Başını kaldır ve cennete bak." buyurur. Adamcağız:

"Ya Rab! İnci ile işlenmiş, gümüşten apartmanlar ve altından köşkler görüyorum. Bunlar hangi peygamber, hangi sıddîk veya hangi şehidler içindir?" der. Allahu Teâlâ:

"Bunlar, bana ücretini verenler içindir." buyurur. Adamcağız:

"Bunların hakkını kim ödeyebilir? der. Allahu Teâlâ:

"Sen istersen bunlara sâhip olabilirsin." buyurur. Adam:

"Nasıl olur ya Rab?" deyince Allahu Teâlâ:

"Hakkını bu adama bağışlamakla." buyurur. Adam:

"O halde ben bunu affettim." der. Ve Allahu Teâlâ da:

"Arkadaşını al, beraberce cennete girin." buyurur. Sonra Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Allah'tan korkun, Allah'tan korkun ve siz de kendi aranızı düzeltin. Bakınız bizzat Allahu Teâlâ mü'minlerin arasını buluyor."*[144] buyurmuştur.

Bu örnek, bu mertebeye yükselebilmenin, Allah ahlâkı ile ahlâklanmak sâyesinde mümkün olduğunu bize göstermektedir ki, o da arabuluculuktur.

Şimdi sayfalarında kul hakkı bulunmaz veyahut Allah'ın lütfuna uğrar da seni affettirir, ebedî saâdete ulaştığın anda nasıl sevineceğini bir düşün. Rızâ elbisesine büründün, artık daha şekaveti olmayan bir saâdete ulaştın, yok olmayacak nîmetlere sâhip oldun. İşte o anda sevgi ve heyecanın nasıl yükselir, yüzün ağarır ve nurlanır, ayın on dördü gibi parlar. Artık bütün sıkıntılardan arınmış, nîmet kokularını almış olduğun halde alnından da nurlar parlarken mahşer halkı arasında nasıl yürüdüğünü düşün. Herkesin sana bakıp gıpta ettiklerini, meleklerin etrafında dönüp durduklarını ve herkese: "İşte bu, falancadır. Kendisi de Allah'tan râzı Allah da kendisinden razıdır." diye bağırdıklarını düşün. Dünyada türlü gösteriş, yağcılık, yaltakçılık, süslenmek ve yapmacık hareketle elde ettiğin mevkiler mi üstün, yoksa bu mevki mi? Eğer ahiret saâdetinin, dünya varlıklarından kıyas kabul etmeyecek şekilde daha iyi olduğuna inanmışsan, Allah ile olan muâmelede sâfî ihlas ve sâdık niyetle bu mevkie ulaşmaya çalış. Çünkü başka çâresi yoktur.

---

[144] Hadîs, metin olarak yukarıda geçmiştir.

Allah korusun, şâyet senin benimsemediğin ve fakat Allah katında büyük sayılan günahlar defterinde çıkar ve bu sebeple Allahu Teâlâ'nın gadabına uğrıyarak "Ey kötü kulum, lanetim sana olsun. Ben senin hiç bir ibâdetini kabul etmiyorum." derse halin nice olur? Bu nidaya muhatap olan adamın halini düşün. Nasıl olduğu yerde kararıp kalır. Allahu Teâlâ'nın gadabından ötürü melekler de ona gadab ederler ve "Bizim de hattâ bütün yaratıkların da lâneti senin üzerine olsun." derler. Bu anda zebanîler de üzerine atılır, Allah'ın gadabından dolayı onlar da sana gadablıdırlar. Onlar çirkin surat ve bütün şiddetleri ile üzerine atılır, yakandan yapışır, insanlar arasında ve herkesin gözü önünde seni sürüklemeye başlarlar. Mahlûkat, senin yüzünün karanlığına bakar, perişanlığını görür. Sen ise "Vay, vav" diye bağırırsın. Onlar da sana: "Bu günde kendin için bir değil, bin ağla. Ne kadar ağlasan azdır." derler.

Bu arada melekler; "İste bu falancadır. Allahu Teâlâ bunun kepazeliklerini açığa vurdu rezîl etti, lanet etti. Bir daha saâdet görmeyecek şekilde şekavette olandır." diye seslenirler. Buna, insanlardan korktuğun, utandığın ve onlardan bir mevki talep ettiğin için onların huzurunda yapmayıp gizli olarak yaptığın her hangi günah ve hattâ küçük bir günah sebep olabilir.

Ne büyük cehâlettir, münkariz olacak şu fânî dünyada fânî olan insanlardan kaçınır, onların huzurunda isyan etmezsin de o büyük toplum arasında ve Allah huzurunda rezil olmayı düşünmeden gizlice isyana devam edersin. Oradaki rezaleti, Allah huzurundaki perişanlığı, Allah'ın gadabını lânetini, zebanilerin elinde cehenneme sevk edilmeyi düşünmezsin. İşte halin budur. Halbuki bunun önünde daha büyük bir tehlike daha vardır. O da sırat köprüsüdür.

صفة الصراط

ثمَّ تفكَّرْ بعدَ هـٰذهِ الأهوالِ في قولِ اللهِ تعالىٰ : ﴿يَوْمَ نَحْشُرُ ٱلْمُتَّقِينَ إِلَى ٱلرَّحْمَٰنِ وَفْدًا ۝ وَنَسُوقُ ٱلْمُجْرِمِينَ إِلَىٰ جَهَنَّمَ وِرْدًا﴾ ، وفي قولهِ تعالىٰ : ﴿فَٱهْدُوهُمْ إِلَىٰ صِرَٰطِ ٱلْجَحِيمِ ۝ وَقِفُوهُمْ إِنَّهُم مَّسْـُٔولُونَ﴾ .

فالنَّاسُ بعدَ هـٰذهِ الأهوالِ يُساقونَ إلى الصِّراطِ ، وهوَ جسرٌ ممدودٌ علىٰ متنِ النَّارِ ، أحدُّ مِنَ السيفِ وأدقُّ مِنَ الشَّعْرِ ، مَنِ استقامَ في هـٰذا العالمِ على الصراطِ المستقيمِ.. خفَّ علىٰ صراطِ الآخرةِ ونجا ، ومَنْ عدلَ عنِ الاستقامةِ في الدنيا وأثقلَ الظهرَ بالأوزارِ وعصىٰ.. تعثَّرَ في أولِ قدمٍ مِنَ الصراطِ وتردَّىٰ .

فتفكَّرِ الآنَ فيما يحلُّ مِنَ الفزعِ بفؤادِكَ إذا رأيتَ الصراطَ ودقَّتَهُ ، ثمَّ وقعَ بصرُكَ علىٰ سوادِ جهنَّمَ مِنْ تحتِهِ ، ثمَّ قرعَ سمعَكَ شهيقُ النَّارِ وتغيُّظُها ، وقدْ كُلِّفتَ أن تمشيَ على الصراطِ معَ ضعفِ حالِكَ ، واضطرابِ قلبِكَ ، وتزلزلِ قدمِكَ ، وثقلِ ظهرِكَ بالأوزارِ المانعةِ لكَ عنِ المشيِ علىٰ بساطِ الأرضِ فضلاً عنْ حدَّةِ الصراطِ ، فكيفَ بكَ إذا وضعتَ عليهِ إحدىٰ رجليكَ فأحسستَ بحدَّتِهِ ، واضطررتَ إلىٰ أنْ ترفعَ القدمَ الثانيةَ والخلائقُ بينَ يديكَ يزلُّونَ ويتعثَّرونَ ، وتتناولُهُمْ زبانيةُ النارِ بالخطاطيفِ والكلاليبِ ، وأنتَ تنظرُ إليهمْ كيفَ يتنكسونَ فتتسفَّلُ إلىٰ جهةِ النارِ رؤوسُهُمْ وتعلو أرجلُهُمْ ؟!

فيا لَهُ مِنْ منظرٍ ما أفظعَهُ ، ومرتقىً ما أصعبَهُ ، ومجازٍ ما أضيقَهُ !

فانظرْ إلىٰ حالِكَ وأنتَ ترجفُ عليهِ وتصعدُ إليهِ وأنتَ مثقلُ الظهرِ بأوزارِكَ ، تلتفتُ يميناً وشمالاً إلى الخلقِ وهمْ يتهافتونَ في النارِ ، والرسولُ عليهِ الصلاةُ والسَّلامُ يقولُ : « يا ربِّ ؛ سلِّمْ سلِّمْ » والزعقاتُ بالويلِ والثبورِ قدِ ارتفعَتْ إليكَ مِنْ قعرِ جهنَّمَ ؛ لكثرةِ مَنْ زلَّ عنِ الصِّراطِ مِنَ الخلائقِ .

فكيفَ بكَ لوْ زلَّتْ قدمُكَ ، ولم ينفعْكَ ندمُكَ ، وقلتَ : وا ويلاهُ ، هـٰذا ما كنتُ أخافُهُ ، فيا ليتَني قدَّمتُ لحياتي ، يا ليتَني اتخذتُ معَ الرسولِ سبيلاً ، يا ويلتا ليتَني لمْ أتخذْ فلاناً خليلاً ، يا ليتَني كنتُ تراباً ، يا ليتَني كنتُ نسياً منسيّاً ، يا ليتَ أمِّي لمْ تلدْني ؟!

وعندَ ذلكَ تختطفُكَ النيرانُ والعياذُ باللهِ ، وينادي المنادي : اخسؤوا فيها ولا تكلِّمونِ ، فلا يبقىٰ سبيلٌ إلاَّ الصياحُ والأنينُ والتنفسُ والاستغاثةُ .

فكيفَ ترى الآنَ عقلَكَ وهـٰذهِ الأخطارُ بينَ يديكَ ، فإنْ كنتَ غيرَ مؤمنٍ بذلكَ . . فما أطولَ مقامَكَ معَ الكفَّارِ في دركاتِ جهنَّمَ !

وإنْ كنتَ بهِ مؤمناً وعنهُ غافلاً ، وبالاستعدادِ لهُ متهاوناً . . فما أعظمَ خسرانَكَ وطغيانَكَ !

وماذا ينفعُكَ إيمانُكَ إذا لمْ يبعثْكَ على السعيِ في طلبِ رضا اللهِ بطاعتِهِ وتركِ معاصيهِ ؟!

فلوْ لمْ يكنْ بينَ يديكَ إلاَّ هولُ الصراطِ وارتياعُ قلبِكَ مِنْ خطرِكَ في

الجوازِ عليهِ وإنْ سلمتَ . . فناهيكَ بهِ هولاً وفزعاً ورعباً .

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يُضربُ الصِّراطُ بينَ ظهراني جهنَّمَ ، فأكونُ أوَّلَ مَنْ يجيزُ بأمَّتِهِ مِنَ الرسلِ ، ولا يتكلمُ يومَئذٍ إلاَّ الرسلُ ، ودعوى الرسلِ يومَئذٍ : اللهمَّ ؛ سلِّمْ سلِّمْ ، وفي جهنَّمَ كلاليبُ مثلُ شوكِ السعدانِ ، هلْ رأيتُمْ شوكَ السعدانِ ؟ » قالوا : نعمْ يا رسولَ اللهِ ، قالَ : « فإنَّها مثلُ شوكِ السعدانِ ، غيرَ أنَّهُ لا يعلمُ قدرَ عظمِها إلاَّ اللهُ تعالىٰ ، تختطفُ الناسَ بأعمالِهِم ، فمنهم مَنْ يُوبقُ بعملِهِ ، ومنهم مَنْ يُخردلُ ثمَّ ينجو »⁽¹⁾ .

وقالَ أبو سعيدٍ الخدريُّ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يمرُّ الناسُ علىٰ جسرِ جهنَّمَ وعليهِ حسكٌ وكلاليبُ وخطاطيفُ تختطفُ الناسَ يميناً وشمالاً ، وعلىٰ جنبتيهِ ملائكةٌ يقولونَ : اللهمَّ ؛ سلِّمْ سلِّمْ ، فمِنَ النَّاسِ مَنْ يمرُّ مثلَ البرقِ ، ومنهم مَنْ يمرُّ كالريحِ ، ومنهم مَنْ يمرُّ كالفرسِ المُجْرَىٰ ، ومنهم مَنْ يسعىٰ سعياً ، ومنهم مَنْ يمشي مشياً ، ومنهم مَنْ يحبو حبواً ، ومنهم مَنْ يزحفُ زحفاً ، فأمَّا أهلُ النَّارِ الذين همْ أهلُها . . فلا يموتونَ ولا يحيَوْنَ ، وأمَّا أناسٌ . . فيُؤخذونَ بذنوبٍ وخطايا فيحترقونَ فيكونونَ فحماً ، ثمَّ يُؤذنُ في الشفاعةِ . . . » الحديثَ⁽²⁾ .

---

(1) رواه البخاري (٨٠٦) ، ومسلم (١٨٢) ، والسعدان : نبت بالبادية شوكه مفرطح . « إتحاف » (١٠/ ٤٨٢) .

(2) رواه ابن حبان (٧٣٧٩) ، وأحمد في « المسند » (٣/ ٢٥) .

وعنِ ابنِ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ أنَّهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « يجمعُ اللهُ تعالى الأولينَ والآخرينَ لميقاتِ يومٍ معلومٍ قياماً أربعينَ سنةً ، شاخصةً أبصارُهُمْ إلى السماءِ ، ينتظرونَ فصلَ القضاءِ . . . » وذكرَ الحديثَ إلىٰ أنْ ذكرَ وقتَ سجودِ المؤمنينَ ، قالَ : « ثمَّ يقولُ للمؤمنينَ : ارفعوا رؤوسَكم ، فيرفعونَ رؤوسَهم ، فيعطيهم نورَهم علىٰ قدرِ أعمالِهم ، فمنهم مَنْ يُعطىٰ نورَهُ مثلَ الجبلِ العظيمِ يسعىٰ بينَ يديهِ ، ومنهم مَنْ يُعطىٰ نورَهُ أصغرَ مِنْ ذلكَ ، ومنهم مَنْ يُعطىٰ نورَهُ مثلَ النخلةِ بيمينِهِ ، ومنهم مَنْ يُعطىٰ نورَهُ أصغرَ مِنْ ذلكَ ، حتىٰ يكونَ آخرُهُم رجلاً يُعطىٰ نورَهُ علىٰ إبهامِ قدمِهِ فيضيءُ مرةً ويطفأُ مرةً ، فإذا أضاءَ . . قدَّمَ قدمَهُ فمشىٰ ، وإذا طَفِيءَ . . قامَ » .

ثمَّ ذكرَ مرورَهم على الصِّراطِ علىٰ قدرِ نورِهم ، فمنهم مَنْ يمرُّ كطرفِ العينِ ، ومنهم مَنْ يمرُّ كالبرقِ ، ومنهم مَنْ يمرُّ كالسحابِ ، ومنهم مَنْ يمرُّ كانقضاضِ الكوكبِ ، ومنهم مَنْ يمرُّ كالريحِ ، ومنهم مَنْ يمرُّ كشدِّ الفرسِ ، ومنهم مَنْ يمرُّ كشدِّ الرجلِ ، حتىٰ يمرَّ الذي أُعطي نورَهُ علىٰ إبهامِ قدمِهِ يحبو علىٰ وجهِهِ ويديهِ ورجليهِ ، يجرُّ يداً ويعلقُ يداً ، ويجرُّ رجلاً ويعلقُ رجلاً ، وتصيبُ جوانبَهُ النَّارُ ، قالَ : « فلا يزالُ كذلكَ حتىٰ يخلصَ ، فإذا خلصَ . . وقفَ عليها ثمَّ قالَ : الحمدُ للهِ ؛ لقد أعطاني اللهُ ما لم يُعطِ أحداً ؛ إذْ نجاني منها بعدَ إذْ رأيتُها ، فيُنطلقُ بهِ إلىٰ غديرٍ عندَ بابِ الجنَّةِ فيغتسلُ »(١) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « صفة الجنة » (٢٩) ، والطبراني في « المعجم الكبير » (٩/٤١٧ـ٤١٨) .

وقالَ أنسُ بنُ مالكٍ : سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « الصِّراطُ كحدِّ السيفِ ـ أو كحدِّ الشعرةِ ـ وإنَّ الملائكةَ ينجُّونَ المؤمنينَ والمؤمناتِ ، وإنَّ جبريلَ عليهِ السلامُ لآخذٌ بحجزتي وإنِّي لأقولُ : يا ربِّ ؛ سلِّمْ سلِّمْ ، فالزَّالّونَ والزَّالاّتُ يومَئذٍ كثيرٌ »⁽¹⁾ .

فهٰذهِ أهوالُ الصراطِ وعظائمُهُ ، فطوِّلْ فيهِ فكرَكَ ؛ فإنَّ أسلمَ الناسِ مِنْ أهوالِ يومِ القيامةِ مَنْ طالَ فيهِ فكرُهُ في الدنيا ؛ فإنَّ اللهَ لا يجمعُ علىٰ عبدِهِ خوفينِ ، فمَنْ خافَ هٰذهِ الأهوالَ في الدنيا . . أمنَها في الآخرةِ .

ولسْتُ أعني بالخوفِ رقَّةً كرقَّةِ النساءِ تدمعُ عينُكَ ويرقُّ قلبُكَ حالَ السماعِ ، ثمَّ تنساهُ على القربِ وتعودُ إلىٰ لهوِكَ ولعبِكَ ، فما ذلكَ مِنَ الخوفِ في شيءٍ ، بلْ مَنْ خافَ شيئاً . . هربَ منهُ ، ومَنْ رجا شيئاً . . طلبَهُ ، فلا ينجيكَ إلاَّ خوفٌ يمنعُكَ عنْ معاصي اللهِ تعالىٰ ويحثُّكَ علىٰ طاعتِهِ .

وأبعدُ مِنْ رقَّةِ النساءِ خوفُ الحمقىٰ ؛ إذا سمعوا الأهوالَ . . سبقَتْ ألسنتُهُمْ إلى الاستعاذةِ فقالَ أحدُهُمْ : استعنتُ باللهِ ، نعوذُ باللهِ ، اللَّهمَّ ؛ سلِّمْ سلِّمْ ، وهمْ معَ ذلكَ مصرُّونَ على المعاصي التي هي سببُ هلاكِهِم ، فالشيطانُ يضحكُ مِنِ استعاذتِهِمْ ؛ كما يُضحكُ علىٰ مَنْ يقصدُهُ سبعٌ ضارٍ في صحراءَ ووراءَهُ حصنٌ ، فإذا رأىٰ أنيابَ السبعِ وصولتَهُ مِنْ بُعدٍ . . قالَ

---

(١) رواه البيهقي في « الشعب » (٣٦١) .

بلسانِهِ : أعوذُ بهـٰذا الحصنِ الحصينِ ، وأستعينُ بشدَّةِ بنيانِهِ وإحكامِ أركانِهِ ، فيقولُ ذلكَ بلسانِهِ وهوَ قاعدٌ في مكانِهِ ، فأنَّىٰ يغني ذلكَ عنهُ مِنَ السبعِ ؟!

وكذلكَ أهوالُ الآخرةِ ليسَ لها حصنٌ إلاَّ قولُ : (لا إلـٰهَ إلاَّ اللهُ) صادقاً ، ومعنىٰ صدقِهِ : ألاَّ يكونَ لهُ مقصودٌ سوى اللهِ تعالىٰ ، ولا معبودٌ غيرَهُ ، وأمَّا مَنِ اتخذَ إلـٰههُ هواهُ . . فهوَ بعيدٌ عنِ الصدقِ في توحيدِهِ ، وأمرُهُ مخطرٌ في نفسِهِ .

فإنْ عجزتَ عَنْ ذلكَ كلِّهِ . . فكنْ محبّاً لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، حريصاً علىٰ تعظيمِ سنَّتِهِ ، متشوِّقاً إلىٰ مراعاةِ قلوبِ الصالحينَ مِنْ أمَّتِهِ ، ومتبرِّكاً بأدعيتِهِمْ ، فعساكَ تنالُ منْ شفاعتِهِ أو شفاعتِهِمْ ، فتنجوَ بالشفاعةِ إنْ كنتَ قليلَ البضاعةِ .

* * *

SIRATIN VASFI

Bütün bunlardan sonra bir de cehennem üzerinde sırat diye anılan bir köprü vardır. Bu zorluklardan sonra Allahu Teâlâ'nın:

يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ إِلَى الرَّحْمٰنِ وَفْدًا وَنَسُوقُ الْمُجْرِمِينَ
إِلٰى جَهَنَّمَ وِرْدًا

"Müttakîleri O çok esirgeyici Allah'ın huzuruna toplayacağımız, günahkârları ise susuz olarak cehenneme süreceğimiz gün." (Meryem suresi, 19/86-87) ve:

فَاهْدُوهُمْ إِلٰى صِرَاطِ الْجَحِيمِ وَقِفُوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ

"Onları cehennem yoluna götürün. Onları hapsedin, çünkü onlar mes'ûldürler." (Sâffât suresi, 37/23-24) âyet-i celîleleri üzerinde düşün. Bütün bu zorluklardan sonra insanlar sırat köprüsüne sevk edilirler. Bu, cehennem üzerinde uzatılmış kıldan ince ve kılıçtan keskin bir köprüdür. Bu âlemde doğru yolda olup istikamet edenler doğrudan ve doğruluktan ayrılmayanlar, âhiret sıratını kolaylıkla geçer ve kurtulurlar. Fakat burada istikametten ayrılanların orada günahları sebebiyle yükleri ağırlaşır. Daha ilk adımda sürçerek cehenneme düşerler. Şimdi cehennemin üzerinde o köprüden geçeceğin ânı ve orada geçireceğin dehşetli korkuyu düşün. Bir yandan köprünün ince ve keskinliği, öte yandan altında cehennemin zifiri karanlığı ve uğultusu, bu zayıf bünyenle üzerinden geçmeye mecbur tutulman, bir yandan kalbin çarpar, ayakların titrer, öte yandan yürümene engel olan sırtladığın günahlar vardır. O günahlar ki onlarla karada yürüyemezdin, nerede kaldı böyle bir köprü üzerinde yürümek? Daha ayağının birini üzerine koyup keskinliğini fark ettiğin vakit halin nice olur? Halbuki önündeki insanların bir kısmı titrer, bir kısmı da sürçerek cehenneme düşer. Bunları da gözünle görürsün. Zebânîlerin onları baş üstü cehenneme doğru düşürmekte olduklarını görürsün. Bundan daha büyük ceza, bundan daha korkunç manzara düşünülebilir mi? Allah o günde hepimizin yardımcısı olsun.

Bu arada bir de kendini düşün. O ağır günah yükü altında ayağının birini keskin köprüye atmış, diğerini nasıl atacağını düşünürken, bir de önündeki insanların çoğunun cehenneme döküldüklerini, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ise: "Allahım, ümmetimi koru, ümmetimi koru." diye duâ ettiğini görürsün. Cehennemin içinden. "Yandım, mahvoldum." sesleri feryâd ü figanları kulağının içinde çınlar. İşte o gün senin de ayağın kayarsa halin nice olur? Artık pişmanlık fayda vermez. Sen de, vay başıma gelenlere, diye bağırıp durursun. İşte korktuğum başıma geldi. Ne olaydı dünyaya gelmeseydim. Geldim; bari kötü yolda değil, iyilerin yolunda olsaydım. Keşke toprak olup yok olsaydım ve unutulup gitseydim, dersin. Allah korusun, o anda cehennem, seni de içine çekebilir ve bir münâdî: "Sesinizi kesin, bağırıp durmayın." der. Zâten âh u enîne de imkânın kalmaz ve kimseden bir yardım gelmez. Bu tehlikeler önünde iken kendi tutum ve davranışların bakımından aklını beğeniyor musun? Şâyet o güne inanmıyorsan, inanmayanlarla ebedî olarak cehennemde kaldın demektir. Şâyet inanıyor ve inandığın halde o günden gaflet ederek ona hazırlanmak hususunda ihânet ediyorsan, ne büyük sapıklık ve ne büyük hüsran içindesin? Günahları terk etmeyip Allah'ın rızâsını aramadığın vakit, bu îmanının sana ne faydası olur? O gün sırat köprüsünden başka bir zorluk ve bir güçlük olmasa, onu geçsen bile, üzerinde geçireceğin bu sıkıntılar sana yeter de artar bile.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

يُضْرَبُ الصِّرَاطُ بَيْنَ ظَهْرَانَيْ جَهَنَّمَ، فَأَكُونُ أَوَّلَ مَنْ يُجِيزُ بِأُمَّتِهِ مِنَ الرُّسُلِ، وَلَا يَتَكَلَّمُ يَوْمَئِذٍ إِلَّا الرُّسُلُ، وَدَعْوَى الرُّسُلِ يَوْمَئِذٍ :اَللّٰهُمَّ سَلِّمْ اَللّٰهُمَّ سَلِّمْ، وَفِي جَهَنَّمَ كَلَالِيبُ مِثْلُ شَوْكِ السَّعْدَانِ، هَلْ رَأَيْتُمْ شَوْكَ السَّعْدَانِ؟ قَالُوا :نَعَمْ، قَالَ :فَإِنَّهَا مِثْلُ شَوْكِ السَّعْدَانِ غَيْرَ أَنَّهُ لَا يَعْلَمُ قَدْرَ عِظَمِهَا إِلَّا اللّٰهُ تَعَالٰى، تَخْتَطِفُ النَّاسَ بِأَعْمَالِهِمْ، فَمِنْهُمْ مَنْ يُوبَقُ بِعَمَلِهِ، وَمِنْهُمْ مَنْ يُخَرْدَلُ ثُمَّ يَنْجُو

"Cehennem üzerinde sırat köprüsü kurulur. Bu köprüden, ümmetiyle ilk geçecek olan peygamber, benim. O gün peygamberlerden başkası konuşamaz. Peygamberler de: "Allahım, ümmetime selâmet ver. Sen onları koru." diye duâ ederler. "Cehennemde demir çengeller vardır. Sedan ağacının dikenine benzerler. Sedan ağacı hiç gördünüz mü?" diye sordu. Onlar da "Gördük" deyince, *"İşte o çengeller onun dikenine benzer. Yalnız bunlar çok büyüktürler. Büyüklük derecelerini ancak Allah bilir. Herkesi isyanına göre cehenneme çekerler. Onlardan bir kısmı ameline göre helâk olur, yok olur, ateşte erir. Bir kısmı hardal danesi kadar kalır ve sonra kurtulur."*[145] buyurmuştur.

---

145. Buhârî ile Müslim, Ebû Hüreyre'nin (r.a.) uzun hadîsinden rivâyet etmişlerdir.

Ebû Saîd el-Hudrî'nin (r.a.) rivâyetinde, Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

يَمُرُّ النَّاسُ عَلٰى جِسْرِ جَهَنَّمَ وَعَلَيْهِ حَسَكٌ وَكَلَالِيبُ وَخَطَاطِيفُ تَخْتَطِفُ النَّاسَ يَمِينًا وَشِمَالًا، وَعَلٰى جَنْبَيْهِ مَلَائِكَةٌ يَقُولُونَ :اَللّٰهُمَّ سَلِّمْ سَلِّمْ .فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَمُرُّ مِثْلَ الْبَرْقِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمُرُّ كَالرِّيحِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمُرُّ كَالْفَرَسِ الْمَجْرِيِّ وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْعٰى سَعْيًا وَمِنْهُم مَنْ يَمْشِي مَشْيًا وَمِنْهُمْ مَنْ يَحْبُو حَبْوًا وَمِنْهُمْ مَنْ يَزْحَفُ زَحْفًا، فَأَمَّا أَهْلُ النَّارِ الَّذِينَ هُمْ أَهْلُهَا فَلَا يَمُوتُونَ وَلَا يَحْيَوْنَ، وَأَمَّا نَاسٌ فَيُؤْخَذُونَ بِذُنُوبِ وَخَطَايَا فَيَحْتَرِقُونَ فَيَكُونُونَ فَحْمًا ثُمَّ يُؤْذَنُ فِي الشَّفَاعَةِ

"İnsanlar cehennem üzerindeki köprüden geçerler. Köprüde dikenli demirler, çengeller ve kancalar vardır. İnsanları sağdan soldan yakalarlar Ayrıca köprü üzerinde melekler vardır. "Allahım selâmet ver." diye duâ ederler. İnsanlardan bir kısmı köprüyü şimşek gibi, bir kısmı esen yel gibi geçer. Bir kısmı koşar at gibi, bir kısmı koşarak, bir kısmı yürüyerek bir kısmı emekleyerek ve bir kısmı da sürünerek geçer. Asıl cehennemliklere gelince; bunlar ne ölür, ne de yeni bir hayata kavuşur Diğer insanların günahkârlarından bir kısmı alınıp cehenneme atılır. Günahları nispetinde yanıp kömür olurlar. Sonra da bunlara şefâat edilmeye izin verilir."[146] buyurdu ve hadîsi sonuna kadar anlattı.

---

[146] Buhârî ile Müslim rivâyet etmişlerdir, fakat bâzı ifade değişiklikleri vardır.

İbn Mes'ûd'un (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Muayyen günde toplanmak için Allahu Teâlâ geçmiş ve gelecek bütün yaratıkları bir araya getirir. Mahkemenin kurulması için kırk yıl gözlerini semâya doğru dikip beklerler."* Hadîsi uzun boylu ifade buyurduktan ve mü'minlerin de secdeye kapandığını anlattıktan sonra:

"Allahu Teâlâ mü'minlere; "Başınızı kaldırın" buyurur. Onlar da başlarını kaldırır ve amelleri nispetinde Allahu Teâlâ onları nurlandırır. Kimisine önünü aydınlatmak için dağlar büyüklüğünde, kimisine de daha küçük, bir kısmına da hurma büyüklüğünde, diğer bazılarına da daha az nûr verir. Hattâ en son ve en az nur verdiği ayağının parmak ucuna bir ışık verir. Bu ışık, bâzen yanar ve bâzen söner. Parladığı vakit adımını atar, söndüğü vakit yerinde kalır." buyurdu ve sonra nurları nispetinde sıratı geçtiklerini anlattı. *"Göz açıp yumuncaya kadar şimşek gibi, esen yel gibi, yel önünde bulutlar gibi, yıldız düşmesi gibi, süratli yürüyen at gibi, ayakları bağlı gibi geçtiklerini anlattı. Yalnız parmak ucuna ışığı verilen de sırat köprüsünü yüzüstü sürünerek ayağının biri kayarken diğerini yerleştirmek, elinin biri ayrılırken diğeri ile tutmak sûretiyle karşıya geçer."* Devamla: *"Böylece o da kurtulur. Bu adam kurtulup karşıya geçtiği vakit Allah'a hamd ederek; "Allahu Teala bana olan lütfunu kimseye yapmamıştır. Zîra bana onu gösterdikten sonra kurtardı ve selâmete erdirdi." der. Sonra onu cennete götürür ve cennetin kapısındaki havuzda yıkarlar."*[147] buyurdu.

Enes b. Mâlik'in (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[147] İbn Adiy ve Hâkim rivâyet etmişlerdir. Bir kısmı metin olarak yukarıda geçmiştir.

اَلصِّرَاطُ كَحَدِّ السَّيْفِ أَوْ كَحَدِّ الشَّعْرَةِ وَإِنَّ الْمَلَائِكَةَ يُنَجُّونَ
الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَإِنَّ جِبْرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ لَاٰخِذٌ
بِحُجْزَتِي وَإِنِّي لَأَقُولُ يَا رَبِّ سَلِّمْ سَلِّمْ فَالرَّالُّونَ وَالرَّالَّاتُ
يَوْمَئِذٍ كَثِيرَةٌ

“Sırat, keskin kılıç veya keskin kıl gibidir. Melekler, kadın erkek mü’minleri kurtarmaya çalışırlar. Cebrâil aleyhisselam benim belimden yapışır ve ben: “Allahım, ümmetime selâmet ver, ümmetime selâmet ver.” diye duâ ederim. O gün ayağı sürçecek kadın ve erkekler pek çoktur.”[148] buyurmuştur.

İşte sırat da böyle bir şeydir. Kıyâmet gününün zorluklarından en çok selâmet bulan, dünyada o günü en fazla düşünen, o korkuyu saklayıp ona göre hazırlanandır. Çünkü Allahu Teâlâ bir kulunun gönlünde iki korkuyu toplamaz. Bu zorluklardan dünyada korkan, âhirette emîn olur. Tabiî, “bu güçlükten korkan” derken, yumuşak yürekli kadınlar gibi anıldığı vakit hemen gözü yaşarıp da sonra unutarak eski zevkine dönen insanları kasdetmiyorum. Çünkü bu gibi korkuda bir fayda yoktur. Ancak bir şeyden korkan, ondan kaçar. Bir şeyi uman da onu arar. Seni ürkütecek olan korku da, isyandan uzaklaştırıp ibâdete teşvik eden korkudur.

Kadınların gönül yumuşaklığından daha uzak, ahmakların korkusudur. Kıyâmetin şiddet ve güçlüğünü duydukları vakit, “Aman ya Rabbi, sana sığındım, sen koru.” derken, öte yandan kendisini helâke sürükleyecek olan eski bildiği isyanına devam eder. Bu gibilerin Allah'a sığınmasına şeytan bile güler. Bu, tıpkı şuna benzer. Adam ıssız bir tepede sağlam bir kale duvarına yaslanmış oturuyor. Bu sırada aslanın biri de uzaktan dişlerini göstererek ona doğru hücûm etmiş geliyor. Adam uzaktan aslanı ve onun saldırısın görünce; "Adam sen de. Ben bu kaleye sığınır ve bu aslanın saldırısından korunurum." diye söylenir. Aslan iyice yaklaşmışken o hâlâ bir tedbir alıp kaleye girmemiş, durduğu yerde oturuyor. Dilindeki bu söz, kendisini aslanın saldırısından kurtarabilir mi? İşte yukarıdaki adam da bunun gibidir. Her ikisinin hali hem korkunç, hem de gülünçtür. Âhiretin kalesi olan sıdk u sadâkati, Allah'tan başka maksudu ve O'ndan başka mâbudu olmamaktır. Kim arzularını ilâh edinirse, tevhiddeki sadâkatten uzaklaşarak tehlikeli duruma düşmüştür.

---

[148] Beyhakî **“Şu’abü’l-îman”**ında rivâyet etmiştir. Ayrıca Enes’den (r.a.) merfû olarak, sıratın kıldan ince kılıçtan keskin olduğu rivâyet edilmiştir. Rivâyet sahihtir.

صفة الشفاعة

اعلمْ : أَنَّهُ إذا حقَّ دخولُ النارِ علىٰ طوائفَ مِنَ المؤمنينَ . . فإنَّ اللهَ تعالىٰ بفضلِهِ يقبلُ فيهم شفاعةَ الأنبياءِ والصديقينَ ، بلْ شفاعةَ العلماءِ والصالحينَ .

وكلُّ مَنْ لهُ عندَ اللهِ تعالىٰ جاهٌ بحسنِ معاملةٍ . . فإنَّ لهُ شفاعةً في أهلِهِ وقرابتِهِ ، وأصدقائِهِ ومعارفِهِ .

فكنْ حريصاً علىٰ أنْ تكتسبَ لنفسِكَ عندَهم رتبةَ الشفاعةِ ؛ وذلكَ بألاَّ تحقرَ آدمياً أصلاً ؛ فإنَّ اللهَ تعالىٰ خبأ ولايتَهُ في عبادِهِ ، فلعلَّ الذي تزدريهِ عينُكَ هوَ وليُّ اللهِ ، ولا تستصغرْ معصيةً أصلاً ؛ فإنَّ اللهَ تعالىٰ خبأ غضبَهُ في معاصيهِ ، فلعلَّ مقتَ اللهِ فيهِ ، ولا تستحقرْ طاعةً أصلاً ؛ فإنَّ اللهَ تعالىٰ خبأ رضاهُ في طاعتِهِ ، فلعلَّ رضا اللهِ فيهِ ولوِ الكلمةَ الطيبةَ ، أو اللقمةَ أو النيَّةَ الحسنةَ ، أو ما يجري مجراهُ .

وشواهدُ الشفاعةِ في القرآنِ والأخبارِ كثيرةٌ :

قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَىٰٓ ﴾ .

روىٰ عمرُو بنُ العاصِ : (أَنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ تلا قولَهُ تعالىٰ إخباراً عَنْ إبراهيمَ عليهِ السَّلامُ : ﴿ رَبِّ إِنَّهُنَّ أَضْلَلْنَ كَثِيرًا مِّنَ ٱلنَّاسِ فَمَن تَبِعَنِى فَإِنَّهُۥ مِنِّى وَمَنْ عَصَانِى فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴾ ، وقولَ عيسىٰ عليهِ السَّلامُ :

﴿ إِن تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَإِن تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنتَ ٱلْعَزِيزُ ٱلْحَكِيمُ ﴾ ثمَّ رفعَ يديهِ وقالَ : « أمَّتي أمَّتي » ثمَّ بكىٰ ، فقالَ اللهُ عزَّ وجلَّ : يا جبريلُ ؛ اذهبْ إلىٰ محمَّدٍ فسلْهُ : ما يبكيكَ ؟ فأتاهُ جبريلُ فسألَهُ ، فأخبرَهُ واللهُ أعلمُ بهِ ، فقالَ : يا جبريلُ ؛ اذهبْ إلىٰ محمَّدٍ فقلْ لهُ : إنَّا سنرضيكَ في أمَّتِكَ ولا نسوءُكَ)(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أُعطيتُ خمساً لمْ يُعطهنَّ أحدٌ قبلي : نُصرتُ بالرعبِ مسيرةَ شهرٍ ، وأُحلَّتْ ليَ الغنائمُ ولم تحلَّ لأحدٍ قبلي ، وجُعلَتْ ليَ الأرضُ مسجداً وترابُها طهوراً ، فأيُّما رجلٍ مِنْ أمَّتي أدركَتْهُ الصلاةُ . . فليصلِّ ، وأُعطيتُ الشفاعةَ ، وكلُّ نبيٍّ بُعثَ إلىٰ قومِهِ خاصَّةً ، وبُعثتُ إلى النَّاسِ عامَّةً »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا كانَ يومُ القيامةِ . . كنتُ إمامَ النَّبيِّينَ ، وخطيبَهُمْ وصاحبَ شفاعتِهِمْ مِنْ غيرِ فخرٍ »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أنا سيِّدُ ولدِ آدمَ ولا فخرَ ، وأنا أوَّلُ مَنْ تنشقُّ الأرضُ عنهُ ، وأنا أوَّلُ شافعٍ وأوَّلُ مشفَّعٍ ، بيدي لواءُ الحمدِ تحتَهُ آدمُ فمَنْ دونَهُ »(٤) .

---

(١) رواه مسلم (٢٠٢) من حديث عبد الله بن عمرو بن العاص رضي الله عنهما ، وهو ما صوَّبه الحافظان العراقي والزبيدي في « الإتحاف » (١٠/٤٨٧) .

(٢) رواه البخاري (٣٣٥) ، ومسلم (٥٢١) .

(٣) رواه الترمذي (٣٦١٣) ، وابن ماجه (٤٣١٤) .

(٤) رواه الترمذي (٣٦١٥) ، وابن ماجه (٤٣٠٨) ، وعند مسلم (٢٢٧٨) نحوه من حديث أبي هريرة رضي الله عنه .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لكلِّ نبيٍّ دعوةٌ مستجابةٌ ، فأُريدُ أَنْ أختبىءَ دعوتي شفاعةً لأمَّتي يومَ القيامةِ »(١) .

وقالَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهما : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يُنصبُ للأنبياءِ منابرُ مِنْ ذهبٍ ، فيجلسونَ عليها ويبقىٰ منبري لا أجلسُ عليهِ قائماً بينَ يديْ ربِّي منتصباً ؛ مخافةَ أنْ يُبعثَ بي إلى الجنَّةِ وتبقىٰ أمَّتي بعدي ، فأقولُ : يا ربِّ ؛ أمَّتي ، فيقولُ اللهُ عزَّ وجلَّ : يا محمدُ ؛ وما تريدُ أنْ أصنعَ بأمَّتِكَ ؟ فأقولُ : يا ربِّ ؛ عجِّلْ حسابَهُمْ ، فما أزالُ أشفعُ حتىٰ أُعطىٰ صكاكاً برجالٍ قدْ بُعثَ بِهِمْ إلى النَّارِ ، وحتىٰ إنَّ مالكاً خازنَ النارِ يقولُ : يا محمدُ ؛ ما تركتَ للنارِ لغضبِ ربِّكَ في أمَّتِكَ مِنْ بقيَّةٍ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنِّي لأشفعُ يومَ القيامةِ لأكثرَ ممَّا علىٰ وجهِ الأرضِ مِنْ حجرٍ ومدرٍ »(٣) .

وقالَ أبو هريرةَ أُتيَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بلحمٍ ، فرُفعَ إليهِ الذراعُ وكانَتْ تعجبُهُ ، فنهسَ منها نهسةً ثمَّ قالَ : « أنا سيِّدُ النَّاسِ يومَ

---

(١) رواه البخاري (٦٣٠٤) ، ومسلم (١٩٨) .

(٢) رواه الحاكم في « المستدرك » (١/ ٦٥ ـ ٦٦) ، والطبراني في « المعجم الأوسط » (٢٩٥٨) .

(٣) رواه أحمد في « المسند » (٥/ ٣٤٧) من حديث بريدة رضي الله عنه ، والطبراني في « الأوسط » (٥٣٥٦) من حديث أنيس الأنصاري رضي الله عنه .

القيامةِ ، وهلْ تدرونَ ممَّ ذلكَ ؟ يجمعُ اللهُ الأوَّلينَ والآخرينَ في صعيدٍ واحدٍ ، يُسمِعُهُمُ الداعي وينفذُهُمُ البصرُ ، وتدنو الشمسُ فيبلغُ النَّاسَ مِنَ الغمِّ والكربِ ما لا يطيقونَ ولا يحتملونَ ، فيقولُ النَّاسُ بعضُهُمْ لبعضٍ : ألا ترونَ ما قدْ بلغَكُمْ ؟! ألا تنظرونَ مَنْ يشفعُ لكمْ إلىٰ ربِّكم ؟!

فيقولُ بعضُ النَّاسِ لبعضٍ : عليكُمْ بآدمَ عليهِ السَّلامُ ، فيأتونَ آدمَ فيقولونَ لهُ : أنتَ أبو البشرِ ، خلقَكَ اللهُ بيدِهِ ونفخَ فيكَ مِنْ روحِهِ ، وأمرَ الملائكةَ فسجدوا لكَ ، اشفعْ لنا إلىٰ ربِّكَ ، ألا ترىٰ إلىٰ ما نحنُ فيهِ ؟! ألا ترىٰ إلىٰ ما قدْ بلغَنا ؟! فيقولُ لهُمْ آدمُ عليهِ السَّلامُ : إنَّ ربِّي قدْ غضبَ اليومَ غضباً لمْ يغضبْ قبلَهُ مثلَهُ ، ولنْ يغضبَ بعدَهُ مثلَهُ ، وإنَّهُ قدْ نهاني عنِ الشجرةِ فعصيتُهُ ، نفسي نفسي ، اذهبوا إلىٰ غيري ، اذهبوا إلىٰ نوحٍ .

فيأتونَ نوحاً عليهِ السَّلامُ فيقولونَ : يا نوحُ ؛ أنتَ أوَّلُ الرسلِ إلىٰ أهلِ الأرضِ ، وقد سمَّاكَ اللهُ عبداً شكوراً ، اشفعْ لنا إلىٰ ربِّكَ ، ألا ترىٰ إلىٰ ما نحنُ فيهِ ؟! فيقولُ : إنَّ ربِّي قدْ غضبَ اليومَ غضباً لمْ يغضبْ قبلَهُ مثلَهُ ، ولنْ يغضبَ بعدَهُ مثلَهُ ، وإنَّهُ قدْ كانَتْ لي دعوةٌ دعوتُها علىٰ قومي ، نفسي نفسي ، اذهبوا إلىٰ غيري ، اذهبوا إلىٰ إبراهيمَ خليلِ اللهِ .

فيأتونَ إبراهيمَ خليلَ اللهِ عليهِ السَّلامُ فيقولونَ : أنتَ نبيُّ اللهِ وخليلُهُ مِنْ أهلِ الأرضِ ، اشفعْ لنا إلىٰ ربِّكَ ، ألا ترىٰ إلىٰ ما نحنُ فيهِ ؟! فيقولُ لهم : إنَّ ربِّي قدْ غضبَ اليومَ غضباً لمْ يغضبْ قبلَهُ مثلَهُ ، ولنْ يغضبَ بعدَهُ مثلَهُ ،

وإنِّي كنتُ كذبتُ ثلاثَ كذباتٍ ـ ويذكرُها ـ نفسي نفسي ، اذهبوا إلىٰ غيري ، اذهبوا إلىٰ موسىٰ .

فيأتونَ موسىٰ عليهِ السَّلامُ فيقولونَ : يا موسىٰ ؛ أنتَ رسولُ اللهِ فضَّلَكَ اللهُ برسالتِهِ وبكلامِهِ على النَّاسِ ، اشفعْ لنا إلىٰ ربِّكَ ، ألا ترىٰ إلىٰ ما نحنُ فيهِ ؟! فيقولُ : إنَّ ربِّي قدْ غضبَ اليومَ غضباً لمْ يغضبْ قبلَهُ مثلَهُ ، ولنْ يغضبَ بعدَهُ مثلَهُ ، وإنِّي قتلتُ نفساً لمْ أُومرْ بقتلِها ، نفسي نفسي ، اذهبوا إلىٰ غيري ، اذهبوا إلىٰ عيسىٰ عليهِ السَّلامُ .

فيأتونَ عيسىٰ فيقولونَ : يا عيسىٰ ؛ أنتَ رسولُ اللهِ وكلمتُهُ ألقاها إلىٰ مريمَ وروحٌ منهُ ، وكلَّمتَ النَّاسَ في المهدِ ، اشفعْ لنا إلىٰ ربِّكَ ، ألا ترىٰ إلىٰ ما نحنُ فيهِ ؟! فيقولُ عيسىٰ عليهِ السَّلامُ : إنَّ ربِّي غضبَ اليومَ غضباً لمْ يغضبْ قبلَهُ مثلَهُ ، ولنْ يغضبَ بعدَهُ مثلَهُ ـ ولمْ يذكرْ ذنباً ـ نفسي نفسي ، اذهبوا إلىٰ غيري ، اذهبوا إلىٰ محمَّدٍ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ .

فيأتوني فيقولونَ : يا محمَّدُ ؛ أنتَ رسولُ اللهِ وخاتمُ النَّبيِّينَ ، وقدْ غفرَ اللهُ لكَ ما تقدَّمَ مِنْ ذنبِكَ وما تأخَّرَ ، اشفعْ لنا إلىٰ ربِّكَ ، ألا ترىٰ إلىٰ ما نحنُ فيهِ ؟!

فأنطلقُ فآتي تحتَ العرشِ ، فأقعُ ساجداً لربِّي ، ثمَّ يفتحُ اللهُ لي مِنْ محامدِهِ وحسنِ الثناءِ عليهِ شيئاً لمْ يفتحْهُ علىٰ أحدٍ قبلي ، ثمَّ يُقالُ : يا محمَّدُ ؛ ارفعْ رأْسَكَ ، سلْ تُعطَ ، واشفعْ تُشفَّعْ ، فأرفعُ رأسي فأقولُ :

أمَّتي أمَّتي يا ربِّ ، فيُقالُ : يا محمَّدُ ؛ أدخلْ مِنْ أمَّتِكَ مَنْ لا حسابَ عليهم مِنَ البابِ الأيمنِ مِنْ أبوابِ الجنَّةِ ، وهمْ شركاءُ الناسِ فيما سوىٰ ذلكَ مِنَ الأبوابِ » ، ثمَّ قالَ : « والذي نفسي بيدِهِ ؛ إنَّ بينَ المصراعينِ مِنْ مصاريعِ الجنَّةِ كما بينَ مكَّةَ وحِمْيَرَ ، أوْ كما بينَ مكةَ وبصرىٰ »(١) .

وفي حديثٍ آخرَ : هٰذا السياقُ بعينِهِ معَ ذكرِ خطايا إبراهيمَ عليهِ السَّلامُ وهوَ قولُهُ في الكواكبِ : ﴿ هَٰذَا رَبِّي ﴾ ، وقولُهُ لآلهتِهِمْ : ﴿ بَلْ فَعَلَهُۥ كَبِيرُهُمْ هَٰذَا ﴾ ، وقولُهُ : ﴿ إِنِّي سَقِيمٌ ﴾(٢) .

فهٰذهِ شفاعةُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، ولآحادِ أمَّتِهِ مِنَ العلماءِ والصالحينَ شفاعةٌ أيضاً حتىٰ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يدخلُ الجنَّةَ بشفاعةِ رجلٍ منْ أمَّتي أكثرُ مِنْ ربيعةَ ومضرَ »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يُقالُ للرجلِ : قمْ يا فلانُ فاشفعْ ، فيقومُ الرجلُ فيشفعُ للقبيلةِ ولأهلِ البيتِ ، وللرجلِ والرجلينِ ؛ علىٰ قدرِ عملِهِ »(٤) .

---

(١) رواه البخاري (٤٧١٢) ، ومسلم (١٩٤) ، وفي غير (أ ، ذ ، ن) : (فنهش منها نهشة) بدل (فنهس منها نهسة) وهي رواية أبي ذرّ الهروي لـ« صحيح البخاري » ، **والمعنىٰ** : قبض عليها وتناولها بمقدم أسنانه ، وقال ثعلب : بالمهملة يكون بأطراف الأسنان ، وبالمعجمة بها وبالأضراس . انظر « الإتحاف » (١٠/ ٤٨٩) .

(٢) رواه مسلم (١٩٤/ ٣٢٨) .

(٣) رواه الحاكم في « المستدرك » (٣/ ٤٠٥) ، وابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٣٠٠٩) عن الحسن مرسلاً .

(٤) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٧/ ١٠٥) ، وعند الترمذي (٢٤٤٠) من حديث =

وقالَ أنسٌ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ رجلاً مِنْ أهلِ الجنَّةِ يشرفُ يومَ القيامةِ علىٰ أهلِ النَّارِ ، فيناديهِ رجلٌ مِنْ أهلِ النَّارِ ويقولُ : يا فلانُ ؛ هلْ تعرفُني ؟ فيقولُ : لا واللهِ ؛ ما أعرفُكَ ، مَنْ أنتَ ؟ فيقولُ : أنا الذي مررتَ بي في الدنيا فاستسقيتَني شربةَ ماءٍ فسقيتُكَ ، قالَ : قدْ عرفتُ ، قالَ : فاشفعْ لي بها عندَ ربِّكَ ، فيسألُ اللهَ تعالىٰ ذكرُهُ ويقولُ : أيْ ربِّ ؛ إنِّي أشرفتُ علىٰ أهلِ النَّارِ فناداني رجلٌ مِنْ أهلِها فقالَ : هلْ تعرفُني ؟ فقلتُ : لا ، مَنْ أنتَ ؟ فقالَ : أنا الذي استسقيتَني في الدنيا فسقيتُكَ ، فاشفعْ لي بها عندَ ربِّكَ ، فشفِّعْني فيه ، فيشفِّعُهُ اللهُ فيهِ ، فيُؤمرُ بهِ فيُخرجُ منَ النَّارِ »(١) .

وعَنْ أنسٍ قالَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أنا أوَّلُ النَّاسِ خروجاً إذا بُعثوا ، وأنا خطيبُهُمْ إذا وفدوا ، وأنا مبشِّرُهم إذا يئسوا ، لواءُ الحمدِ يومَئذٍ بيدي ، وأنا أكرمُ ولدِ آدمَ علىٰ ربِّي ولا فخرَ »(٢) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنِّي أقومُ بينَ يدَي ربِّي عزَّ وجلَّ فأُكسىٰ حُلةً مِنْ حُللِ الجنَّةِ ، ثمَّ أقومُ عنْ يمينِ العرشِ ليسَ أحدٌ مِنَ الخلائقِ يقومُ ذلكَ المقامَ غيري »(٣) .

= أبي سعيد رضي الله عنه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال : « إن من أمتي من يشفع للفئام من الناس ، ومنهم من يشفع للقبيلة ، ومنهم من يشفع للعصبة ، ومنهم من يشفع للرجل حتىٰ يدخلوا الجنة » .

(١) رواه أبو يعلىٰ في « مسنده » (٣٤٩٠) .

(٢) رواه الترمذي (٣٦١٠) .

(٣) رواه الترمذي (٣٦١١) ، وأول الحديث : « أنا أول من تنشق عنه الأرض . . . » .

وقالَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما : جلسَ ناسٌ مِنْ أصحابِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ينتظرونَهُ ، فخرجَ ، حتىٰ إذا دنا منهم . . سمعَهُمْ يتذاكرونَ ، فسمعَ حديثَهُمْ ، فقالَ بعضُهم : عجباً ! إنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ اتخذَ مِنْ خلقِهِ خليلاً ؛ اتخذَ إبراهيمَ خليلاً ، وقالَ آخرُ : ماذا بأعجبَ مِنْ كلامِ موسى ! كلَّمَهُ تكليماً ، وقالَ آخرُ : فعيسىٰ كلمةُ اللهِ وروحُهُ ، وقالَ آخرُ : آدمُ اصطفاهُ اللهُ ، فخرجَ عليهِمْ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فسلَّمَ وقالَ : « قدْ سمعتُ كلامَكُمْ وعجبَكُمْ ، إنَّ إبراهيمَ خليلُ اللهِ وهوَ كذلكَ ، وموسىٰ نجيُّ اللهِ وهوَ كذلكَ ، وعيسىٰ روحُ اللهِ وكلمتُهُ وهوَ كذلكَ ، وآدمُ اصطفاهُ اللهُ وهوَ كذلكَ ، ألا وأنا حبيبُ اللهِ ولا فخرَ ، وأنا حاملُ لواءِ الحمدِ يومَ القيامةِ ولا فخرَ ، وأنا أوَّلُ شافعٍ وأوَّلُ مشفَّعٍ يومَ القيامةِ ولا فخرَ ، وأنا أوَّلُ مَنْ يحرِّكُ حلقَ الجنَّةِ فيفتحُ اللهُ لي فأدخلُها ومعي فقراءُ المؤمنينَ ولا فخرَ ، وأنا أكرمُ الأولينَ والآخرينَ ولا فخرَ »(١) .

* * *

---

(١) رواه الترمذي (٣٦١٦) .

ŞEFAAT

Şunu da unutma ki, mü'minlerden bir kısmı cehenneme girmeyi hak ettikleri vakit, bu gibiler hakkında Allahu Teâlâ fazl u keremiyle peygamberlerin, sıddîkların, ulemâ ve sâlihlerin ve kendi katında mânevî değeri olan her zâtın şefâatini kabul eder. Bu gibiler de kendi âilelerine, yakınlarına, dostlarına, âşinâ olduklari kimselere şefaat ederler.

Allahu Teâlâ kerâmetini kulları arasında gizlemiştir. Belki de senin hakir gördüğün kimse Allah katında üstün mevkie sâhiptir. Hiç olmazsa onların şefaatine nâil olmaya harîs ol ve ona göre çalış. Bunun için kimseyi hakir görme. Senin küçük gördüğün, Allah katında büyük olabilir. Allahu Teâlâ velîlerini gizlediği gibi, gadabını da günahlar arasında gizlemiştir. Onun için hiç bir günahı küçük görme. Belki Allah'ın gadabı, senin küçük gördüğün günahtadır. İbâdetleri de küçümseme, belki Allah'ın rızâsı senin benimsemediğin ibâdettedir. Zîra O'nun rızâsı da tâatler içinde gizlidir. Bir güzel söz, bir lokma, hattâ bir niyet-i hasene ve bunlara benzer şeyleri de küçümseme.

Kur'an ve hadîsten şefaatin pek çok delîlleri vardır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de:

وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰى

"Muhakkak Rabbin sana verecek de hoşnûd olacaksın." (Duhâ suresi, 93/5) buyrulmuştur.

Amr b. el-Âs'ın (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.), **İbrâhim** aleyhisselâmın:

رَبِّ إِنَّهُنَّ أَضْلَلْنَ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ فَمَنْ تَبِعَنِي فَإِنَّهُ مِنِّي
وَمَنْ عَصَانِي فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

"Rabbim, çünkü onlar insanlardan bir çoğunu baştan çıkardılar. Bundan sonra kim bana uyarsa, işte o bendendir. Kim de bana karşı gelirse, hakikat sen çok yarlığayıcı, çok esirgeyicisin." (İbrâhim suresi, 14/36) dediğini Allahu Teâlâ'nın hikâye ettiği âyet-i celîle ile **Îsâ aleyhisselâm**ın:

إِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ

"Eğer onlara azâp edersen, muhakkak onlar senin kullarındır." (Mâide suresi, 5/118) dediği âyetlerini okuduktan sonra, ellerini kaldırarak: *"Ümmetim, ümmetim."* diye ağladı. Allahu Teâlâ Cebrâil aleyhisselâmı Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e göndererek: *"Git ona de ki: "Biz sana ihanet edecek değiliz. Ümmetin hakkında sana razı oluncaya kadar vereceğiz."* buyurdu.[149]

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Bana beş şey verildi ki, bunlar benden önce hiç kimseye verilmemiştir. Daha bir aylık mesafeden düşmanlarımın kalbine korku salmakla bana nusret verildi. Ganîmet malı benden önce kimseye helâl değil iken bana helâl kılındı. Yeryüzü benim için mescid ve her tarafı temiz kılındı. Herkes bulunduğu yerde namazını kılabilir. Bana şefâat verildi. Her peygamber yalnız kendi kavmine, ben ise bütün insanlara peygamber olarak gönderildim."* buyurmuştur.

---

[149] Müslim'e göre, Amr'ın oğlu Abdullah'tan rivâyet edilmiştir. Metin olarak da kısmen yukarıda geçmiştir.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ كُنْتُ إِمَامَ النَّبِيّٖينَ وَخَطٖيبَهُمْ وَصَاحِبُ
شَفَاعَتِهِمْ مِنْ غَيْرِ فَخْرٍ

“Kıyamet günü, ben peygamberlerin imamı ve şefâat sahibiyim. Bunu iftihar için değil, tahdîs-i nîmet için söylüyorum.” buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَنَا سَيِّدُ وَلَدِ اٰدَمَ وَلَا فَخْرَ وَأَنَا أَوَّلُ مَنْ تَنْشَقُّ الْأَرْضُ عَنْهُ وَأَنَا
أَوَّلُ شَافِعٍ وَأَوَّلُ مُشَفَّعٍ بِيَدٖي لِوَاءُ الْحَمْدِ تَحْتَهُ اٰدَمُ فَمَنْ دُونَهُ

“Ben, Âdem evlâtlarının efendisiyim, buna fahirlenmem. Yer, kendisi için ilk yarılacak (ve yerden ilk çıkacak olan) *benim. İlk şefaat edecek ve şefaati makbûl olacak da benim. Livâü’l-hamd sancağı benim elimdedir. Âdem ve ondan sonraki herkes bu sancağın altındadır.”*[150] buyurmuştur.

Diğer hadîste şöyle buyrulmuştur:

لِكُلِّ نَبِيٍّ دَعْوَةٌ مُسْتَجَابَةٌ وَاخْتَبَأْتُ دَعْوَتٖي شَفَاعَةً لِأُمَّتٖي
يَوْمَ الْقِيَامَةِ

“Her peygamberin makbûl bir duâsı vardır. Ben duâmı âhirette ümmetime şefaat için bıraktım.”[151] buyurmuştur.

Yine ibn Abbâs’ın (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Kıyâmet günü peygamberler için altından kürsüler kurulur ve benden başka herkes kürsüsüne oturur, benim kürsüm boş kalır. Ben, dim-*

---

[150] Tirmizî, rivâyet etti ve hasendir dedi.

[151] Buhârî ile Müslim, Enes’den (r.a.) rivâyet etmişlerdir. Ayrıca Müslim, Ebû Hüreyre’den (r.a.) rivâyet etmiştir.

dik olarak ayakta ve Rabbimin huzurunda dururum. Benim korktuğum husus, kendimin cennete gidip, ümmetimin geride kalmasıdır. Bu arada: "Ya Rab, ümmetim." derim. Allahu Teâlâ: "Ümmetine ne yapmamı istiyorsun?" diye sorar. Ben de: "Ey Rabbim, bir an önce hesaplarını görmeni istiyorum." derim. Böylece durmadan onlara şefaat ederim. Tâ ki cehenneme gönderilen bâzı kimseler hakkında Rabbimden bana hüccet verilinceye kadar. O dereceye kadar ki, cehennemin mâliki olan hâzin: "Ya Muhammed, Rabbinin gadabından cehennem kendisinde senin ümmetinden kimseyi bırakmamış, kimse orada kalmamıştır." der."[152] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Ben, kıyâmet gününde yerdeki ağaç ve kum sayılarından daha çok, şefaat ederim."*[153] buyurmuştur.

Ebû Hüreyre'den (r.a.) gelen bir rivâyette Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e bir miktar et takdîm edildi. Kol kısmını ona verdiler. Bu kısım, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in hoşuna giderdi. Bundan bir defa ısırdıktan sonra:

"Ben, kıyâmet günü resûllerin seyyidi ve efendisiyim. Bunun sebebini biliyor musunuz? Allahu Teâlâ gelmiş geçmiş bütün insanları ve canlıları bir araya toplar. Çağıran, onlara sesini duyurur ve bakan, onları görür. Güneş, beyinlerine yaklaşır. İnsanlar tahammül edemeyecekleri gam, gussa ve ıstıraba girerler. (Böylece uzun süre bekledikten sonra) *birbirlerine:*

Görüyorsunuz çektiğimizi, Rabbinize karşı bize bir şefaatçi arasanıza derler. Birbirlerine: "O halde (ilk peygamber ve babamız olan) *Âdem aleyhisselâma gidelim" derler ve* ***Âdem*** *aleyhisselâma giderek:*

---

[152] Taberânî **"Evsat"**ında rivâyet etmiştir.

[153] Ahmed ve Taberânî, Bureyde'den hasen sened ile rivâyet etmişlerdir.

“Sen insanlığın babasısın; Allahu Teâlâ seni kudret eli ile yarattı, kendi indinde mâlûm olan ruhtan sana nefhetti ve melekleri de sana secde ettirdi. (Aynı zamanda peygamber ve Allah’ın sevgili kulusun). *Çektiğimiz ıstırabı görüyorsun, şefaatçi ol.” derler. Âdem aleyhisselâm ise:*

“Rabbim bugün öyle gadablıdır ki, bundan önce böyle gadablanmadığı gibi, bundan sonra da böyle gadablanmaz. Ben ise, nehyettiği ağaçtan yediğim için ona karşı suçluyum. Ancak nefsim ile meşgulüm. Bu şefâate gücüm yetmez, başkalarına gidin.” der. Ondan sonra ***Nûh*** *aleyhisselâma giderler ve:*

“Sen, insanların ilk Resûlüsün, Allahu Teâlâ sana “Şükreden kul” diye hitab etmiştir. Çektiğimizi görüyorsun. Rabbinin katında bizim için şefaatçi ol.” derler. Nûh aleyhisselâm:

“Rabbimiz bugün çok gadablıdır, bundan evvel böyle celâllenmediği gibi, bundan sonra da böyle celâlli olmaz. Benim, kavmim aleyhinde; (Bu kâfirlerden bir tane yeryüzünde bırakma, diye) *bir bedduam vardır. Bu ise benim için bir kusurdur.* (Bu bakımdan bu şefaate ben yetkili değilim). *Nefsim ile meşgulüm, başka birisine,* ***İbrâhim aleyhisselâm****a gidin, der. Ona gidip durumlarını anlatırlar ve kendisinin Allah’ın hem peygamberi, hem halîli olduğunu hatırlatarak kendileri hakkında şefaat etmesini isterler. O da Allahu Teâlâ’nın gadabı hakkında diğer peygamberlerin sözlerini tekrar ettikten sonra:*

“Ben üç yerde yalan konuştum. (Bu şefaate yetkili değilim). *Ancak nefsimle meşgulüm. Siz, benden başka,* ***Mûsâ aleyhisselâm****a gidin, der. Onlar da Mûsâ aleyhisselâma giderek kendi durumlarını anlattıktan ve Mûsâ aleyhisselâmın, Allah tarafından, risâlet ve mükâlemesiyle üstün tutulduğunu anlatarak ve kendisinden şefaat*

dilerler. Mûsâ aleyhisselâm da Allah'ın gadabı hakkında diğer peygamberlerin sözlerini söylendikten sonra:

"Ben, emrolunmadığım halde adam öldürdüm. Bu bakımdan nefsimle meşgulüm, (bu şefaate yetkili değilim). *Siz, başkasına,* ***Îsâ aleyhisselâm****a gidin." der. Onlar da Îsâ aleyhisselâm'a gelip durumu anlatarak kendisine:*

"Allahu Teâlâ'nın Resûlü, kelimesi ve rûhusun, daha yeni doğduğunda ve büyüdüğünde konuştun." diyerek kendisinden şefaat etmesini dilerler. O da diğer peygamberlerin, Allah'ın gadabı hakkındaki sözlerini aynen tekrarladıktan ve kendisi için herhangi bir kusur söylemeden (ben şefaate mezun değilim, diyerek) *siz, başkasına,* ***Hz. Muhammed aleyhisselâm****a gidin." der. Bunlar da buna gelir ve:*

"Ey Allah'ın Resûlü, sen peygamberlerin sonuncusu, geçmiş ve gelecek günahları bağışlanan bir kimsesin. Durumumuzu görüyorsun. Bizim hakkımızda şefaatçi ol." derler." (buyurdu ve devamla:) *"Ben de Arş-ı A'zam'ın altına gider ve Rabbime secde etmek üzere yerlere kapanırım. Bu sırada Rabbim, kimseye yapmadığı medh u senâ ile söze başlayarak beni övdükten sonra:*

"Ya Muhammed, başını kaldır. İşte, istediğin kadar al, şefaatin makbûldür." buyurur. Bunun üzerine ben:

"Ümmetimi, ümmetimi isterim, ya Rab!" derim. Allahu Teâlâ:

"Ya Muhammed, ümmetinden hesabı olmayanları, cennetin sağ kapısından içeri koy. Diğer kapılardan da ötekiler gibi girmek haklarıdır." buyurur." Sonra devamla:

"Nefsim kudret elinde olan Allah'a yemîn ederim ki, cennet kapı-

larının kanatlarının genişliği, Mekke ile Himyer veya Mekke ile Busrâ arası gibidir."[154] buyurdu.

Başka bir rivâyette bu hadîs aynen rivâyet edilmiş, aynı zamanda orada İbrâhim aleyhisselâmın da kendi kusurlarından bahsedilerek: "Yıldızlara, "Bunlar Rabbim midir?" dediği, putları kıranların, belki büyükleridir dediği ve hasta değilken hastayım dediği kusurları yazılıdır."

İşte bunlar da Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in şefaatleridir. Ümmetinden âlim olanlarla sâlih olanların da şefaatleri vardır. Nitekim bir hadîste:

يَدْخُلُ الْجَنَّةَ بِشَفَاعَةِ رَجُلٍ مِنْ أُمَّتِي أَكْثَرُ مِنْ رَبِيعَةَ وَمُضَرْ

"Ümmetimden yalnız bir kişinin şefaatiyle, Rebîa ve Mudar kabîlelerinden daha çok kimseler cennete girer."[155] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

يُقَالُ لِلرَّجُلِ قُمْ يَا فُلَانُ فَاشْفَعْ فَيَقُومُ الرَّجُلُ فَيَشْفَعُ
لِلْقَبِيلَةِ وَلِأَهْلِ الْبَيْتِ وَلِلرَّجُلِ وَالرَّجُلَيْنِ عَلٰى قَدْرِ عَمَلِهِ

"Kıyâmet günü bir adama: "Ey falan, kalk şefaat et." denir. O da kalkar kabîlesine, ehl-i beytine ve amelindeki kuvveti nispetinde bir veya iki kişiye şefâat eder."[156]

Enes'in (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[154] Müslim, rivâyet etmiştir.

[155] Hasen sened ile rivâyet edilmiştir.

[156] Tirmizî, Ebû Said'den (r.a.) rivayet etmiştir, benzeri başka rivayetlerde vardır.

أَنَّ رَجُلًا مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ يُشْرِفُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلٰى أَهْلِ النَّارِ فَيُنَادِيهِ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ النَّارِ وَيَقُولُ: يَا فُلَانُ هَلْ تَعْرِفُنِي؟ فَيَقُولُ: لَا وَاللّٰهِ مَا أَعْرِفُكَ مَنْ أَنْتَ؟ فَيَقُولُ أَنَا الَّذِي مَرَرْتَ بِي فِي الدُّنْيَا يَوْمًا فَاسْتَسْقَيْتَنِي شَرْبَةَ مَاءٍ فَسَقَيْتُكَ. قَالَ: قَدْ عَرَفْتُ، فَاشْفَعْ لِي بِهَا عِنْدَ رَبِّكَ! فَيَسْأَلُ اللّٰهَ تَعَالٰى ذِكْرُهُ وَيَقُولُ إِنِّي أَشْرَفْتُ عَلٰى أَهْلِ النَّارِ فَنَادَانِي رَجُلٌ مِنْ أَهْلِهَا فَقَالَ: هَلْ تَعْرِفُنِي؟ فَقُلْتُ: لَا مَنْ أَنْتَ؟ فَقَالَ: أَنَا الَّذِي اسْتَسْقَيْتَنِي فِي الدُّنْيَا فَسَقَيْتُكَ فَاشْفَعْ لِيَ عِنْدَ رَبِّكَ فَشَفِّعْنِي فِيهِ، فَيُشَفِّعُهُ اللّٰهُ فِيهِ فَيُؤْمَرُ بِهِ فَيُخْرَجُ مِنَ النَّارِ

"Bir cennetlik cehenneme doğru bakar ve orada birisine gözü ilişir. O adam bunu çağırarak:

"Beni tanıdın mı?" diye sorar. Adam:

"Hayır, tanımadım. Sen kimsin?" der. O:

"Falan vakitte sen benden su istemiştin, ben de sana vermiştim. İşte ben, o adamım." der.

Bunun üzerine cennetlik olan:

"Evet, hatırladım." der. Bu sefer cehennemlik olan:

"Ne olur, sen de benim hakkımda şefaat et." der.

Cennetlik olan durumu aynen Cenâb-ı Allah'a arz eder ve:

"Beni bu adama şefaatçi kıl." der. Allahu Teâlâ da onun şefaa-

tini kabul eder ve adamın cehennemden çıkmasını emreder. Adam da cehennemden çıkar.”[157] buyurmuştur.

Enes’in (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

“İnsanlar dirilecekleri zaman yerden ilk çıkacak olanı benim. Bir araya toplandıkları vakit ilk hatîpleri benim. Ümitlerini kestikleri vakit ilk müjdecileri benim. O gün Livâü’l-Hamd benim elimdedir ve ben Rabbimin katında Âdemoğlunun en keremlisiyim. Bunu böbürlenmek için söylemiyorum.”[158] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Ben, Rabbimin huzurunda dururum. Bana cennet hüllelerinden bir elbise giydirilir. Sonra Arş’ın sağında benden başka hiç kimsenin oturmayacağı bir yerde otururum.”* buyurmuştur.

İbn Abbâs (r.a.) anlatıyor: “Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’in ashâbından bir toplum oturmuş, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’i bekliyorlardı. Tam bu sırada Resûl-i Ekrem (s.a.v.) çıkageldi ve onların bir şeyler konuştuklarını duydu. Dikkat etti, bir kısmı: “Hayret, Allahu Teâlâ yaratıklarından bir kısmını ve meselâ, İbrâhim aleyhisselâmı halîl edindi”, diğeri de: “Bundan daha acâibi, Hz. Mûsâ’yı teklim ittihâz edip onunla konuşmasıdır.”, başka birisi de: “Îsâ aleyhisselâm kelimetullah ve Allah’ın rûhudur”, bir diğeri de: “Allahu Teâlâ Âdem aleyhisselâmı kulları arasından seçti.” dedi. Tam bu sırada Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de aralarına girmiş bulunuyordu:

قَدْ سَمِعْتُ كَلَامَكُمْ وَتَعَجُّبَكُمْ: إِنَّ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلُ اللّٰهِ وَهُوَ كَذٰلِكَ، وَمُوسٰى نَجِيُّ اللّٰهِ وَهُوَ كَذٰلِكَ، وَعِيسٰى رُوحُ اللّٰهِ

---

157. Ebû Mansur Deylemî rivâyet etmiştir.

158. Tirmizî, Ebû Hüreyre’den (r.a.) rivâyet etmiştir.

وَكَلِمَتُهُ وَهُوَ كَذٰلِكَ، وَاٰدَمَ اصْطَفَاهُ اللّٰهِ تَعَالٰى وَهُوَ كَذٰلِكَ،
أَلَا وَأَنَا حَبِيبُ اللّٰهِ وَلَا فَخْرَ، وَأَنَا حَامِلُ لِوَاءِ الْحَمْدِ يَوْمَ
الْقِيَامَةِ وَلَا فَخْرَ، وَأَنَا أَوَّلُ شَافِعٍ وَأَوَّلُ مُشَفَّعٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ
وَلَا فَخْرَ، وَأَنَا أَوَّلُ مَنْ يُحَرِّكُ خَلْقَ الْجَنَّةِ فَيَفْتَحُ اللّٰهُ لِيَ
فَأَدْخُلُهَا وَمَعِيَ فُقَرَاءُ الْمُؤْمِنِينَ وَلَا فَخْرَ، وَأَنَا أَكْرَمُ الْأَوَّلِينَ
وَالْاٰخِرِينَ وَلَا فَخْرَ

"Peygamberler hakkında konuştuklarınızı ve İbrahim aleyhisselâmın, Allah'ın halîli olduğuna taaccüb ettiğinizi duydum ki, gerçek böyledir. Mûsâ'nın neciyyullah olduğuna hayret ettiğinizi duydum ki, gerçek böyledir. Îsâ'nın rûhullah olduğunu söyleyip buna şaştığınızı duydum. Bu da böyledir. Âdem'in safiyyullah olduğuna taaccüb ettiğinizi duydum, bu da böyledir. Bana gelince; ben de Allah'ın habîbiyim, fakat fahirlenmek (övünmek) *yok; Livâü'l-Hamd benim elimdedir, fakat iftihar yok. İlk şefaat edecek olan ve ilk şefaati makbûl olacak olan da benim, bunda da fahirlenmek yok. Cennetin tokmağını ilk çalıp kapısı kendisine açılacak ve ilk cennete girecek olan da benim. Fakirler de benimle beraber cennete gireceklerdir. Bunda da fahirlenmek yok. Gelmiş ve geçmişlerin en keremlisi yine benim ve yine bunda da fahirlenmek yoktur."*[159] buyurdu.

---

[159] Tirmizî rivâyet etti.

صفة الحوض

اعلمْ : أنَّ الحوضَ مكرمةٌ عظيمةٌ خصَّ اللهُ بها نبيَّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وقدِ اشتملَتِ الأخبارُ علىٰ وصفِهِ ، ونحنُ نرجو أنْ يرزقَنا اللهُ تعالىٰ في الدنيا علمَهُ ، وفي الآخرةِ ذوقَهُ ؛ فإنَّ مِنْ صفاتِهِ أنَّ مَنْ شربَ منهُ لمْ يظمأْ أبداً .

قالَ أنسٌ : أغفىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إغفاءَةً ، فرفعَ رأسَهُ متبسماً ، فقالوا لهُ : يا رسولَ اللهِ ؛ لمَ ضحكتَ ؟ فقالَ : « آيةٌ أُنزلَتْ عليَّ آنفاً » وقرأَ : ﴿ بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ ۞ إِنَّآ أَعْطَيْنَٰكَ ٱلْكَوْثَرَ ﴾ حتىٰ ختمَها ثمَّ قالَ : « هلْ تدرونَ ما الكوثرُ ؟ » قالوا : اللهُ ورسولُهُ أعلمُ ، قالَ : « إنَّهُ نهرٌ وعدَنيهِ ربِّي عزَّ وجلَّ في الجنَّةِ ، عليهِ خيرٌ كثيرٌ ، عليهِ حوضٌ تردُ عليهِ أمَّتي يومَ القيامةِ ، آنيتُهُ عددُ نجومِ السماءِ »(١) .

وقالَ أنسٌ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « بينما أنا أسيرُ في الجنَّةِ ؛ إذا أنا بنهرٍ حافتاهُ قبابُ اللؤلؤِ المجوَّفِ ، قلتُ : ما هٰذا يا جبريلُ ؟ قالَ : هٰذا الكوثرُ الذي أعطاكَ ربُّكَ ، فضربَ الملكُ بيدِهِ ؛ فإذا طينُهُ مسكٌ أذفرُ »(٢) .

---

(١) رواه مسلم (٤٠٠) ، وفي (أ ، ب ، ن) : (عدد الكواكب) .

(٢) رواه البخاري (٦٥٨١) .

وقالَ : كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « ما بينَ لابتي حوضي مثلُ ما بينَ المدينةِ وصنعاءَ ، أو مثلُ ما بينَ المدينةِ وعمَّانَ »(١) .

وروى ابنُ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُما أنَّهُ لمَّا نزلَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّآ أَعۡطَيۡنَٰكَ ٱلۡكَوۡثَرَ ﴾ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « هوَ نهرٌ في الجنَّةِ ، حافتاهُ مِنْ ذهبٍ ، شرابُهُ أشدُّ بياضاً مِنَ اللَّبنِ وأحلىٰ مِنَ العسلِ ، وأطيبُ ريحاً مِنَ المسكِ ، يجري علىٰ جنادلِ اللؤلؤِ والمرجانِ »(٢) .

وقالَ ثوبانُ مولىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ حوضي ما بينَ عدنَ إلىٰ عمَّانَ البلقاءِ ، ماؤُهُ أشدُّ بياضاً مِنَ اللبنِ وأحلىٰ مِنَ العسلِ ، وأكوابُهُ عددُ نجومِ السماءِ ، مَنْ شربَ مِنْهُ شربةً . . لمْ يظمأْ بعدَها أبداً ، أولُ النَّاسِ وروداً عليهِ فقراءُ المهاجرينَ » فقالَ عمرُ بنُ الخطابِ رضيَ اللهُ عنهُ : ومَنْ هُمْ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « همُ الشعثُ رؤوساً ، الدُّنسُ ثياباً ، الذينَ لا ينكحونَ المتنعِّماتِ ، ولا تُفتحُ لهمْ أبوابُ السددِ » ، فقالَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ : واللهِ ؛ لقدْ نكحتُ المتنعِّماتِ فاطمةَ بنتَ عبدِ الملكِ ، وفُتحَتْ لي أبوابُ السددِ ، إلاَّ أنْ يرحمَني اللهُ تعالىٰ ، لا جرمَ لا أدهنُ رأسي حتىٰ يشعثَ ، ولا أغسلُ ثوبي الذي علىٰ جسدي حتىٰ يتَّسخَ(٣) .

---

(١) رواه مسلم (٢٣٠٣) .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٢ / ١١٢) ، وعند الترمذي (٣٣٦١) نحوه .

(٣) رواه الترمذي (٢٤٤٤) ، وابن ماجه (٤٣٠٣) .

وعنْ أبي ذرٍّ قالَ : قلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ ما آنيةُ الحوضِ ؟ قالَ : « والذي نفسُ محمَّدٍ بيدِهِ ؛ لآنيتُهُ أكثرُ مِنْ عددِ نجومِ السماءِ وكواكبِها في الليلةِ المظلمةِ المصحيةِ ، مَنْ شربَ منهُ . . لمْ يظمأْ آخرَ ما عليهِ ، يشخبُ فيهِ ميزابانِ مِنَ الجنَّةِ ، عرضُهُ مثلُ طولِهِ ما بينَ عُمانَ وأيلةَ ، ماؤُهُ أشدُّ بياضاً مِنَ اللبنِ وأحلىٰ مِنَ العسلِ »⁽¹⁾ .

وعنْ سمرةَ قالَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ لكلِّ نبيٍّ حوضاً ، وإنَّهُمْ يتباهونَ أيُّهم أكثرُ واردةً ، وإنِّي لأرجو أنْ أكونَ أكثرَهُمْ واردةً »⁽²⁾ .

فهٰذا رجاءُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فليرجُ كلُّ عبدٍ أنْ يكونَ في جملةِ الواردينَ ، وليحذرْ أنْ يكونَ متمنياً ومغترّاً وهوَ يظنُّ أنَّهُ راجٍ ؛ فإنَّ الراجيَ للحصادِ مَنْ بثَّ البذرَ ، ونقَّى الأرضَ وسقاها الماءَ ، ثمَّ جلسَ يرجو فضلَ اللهِ تعالىٰ بالإنباتِ ودفعِ الصواعقِ إلىٰ أوانِ الحصادِ ، فأمَّا مَنْ تركَ الحراثةَ والزراعةَ وتنقيةَ الأرضِ وسقيَها ، وأخذَ يرجو مِنْ فضلِ اللهِ أنْ ينبتَ لهُ الحبَّ والفاكهةَ . . فهٰذا مغترٌّ ومتمنٍّ ، وليسَ مِنَ الراجينَ في شيءٍ ، وهٰكذا رجاءُ أكثرِ الخلقِ ، وهوَ غرورُ الحمقىٰ ، نعوذُ باللهِ مِنَ الغرورِ والغفلةِ ؛ فإنَّ الاغترارَ باللهِ أعظمُ مِنَ الاغترارِ بالدنيا ؛ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ ٱلْحَيَوٰةُ ٱلدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُم بِٱللَّهِ ٱلْغَرُورُ ﴾ .

* * *

---

(١) رواه مسلم (٢٣٠٠) .

(٢) رواه الترمذي (٢٤٤٣) .

KEVSER HAVUZU

Bilmiş ol ki, havuz Allahu Teâlâ'nın büyük bir lütfudur. Allahu Teâlâ bunu Peygamber Efendimiz'e tahsis etmiştir. Onun vasfı hakkında haberler vârid olmuştur. Dünyada onun vasfını öğrenmeyi, âhirette de ondan içerek zevkine varmayı Cenâb-ı Hak'tan niyâz ederiz. Onun özelliklerinden birisi ve en belli başlısı, ondan bir kere içenin bir daha susamamasıdır.

Enes'in (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bir defa başını eğdi, sonra gülümseyerek başını kaldırdı ve:

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ .إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ فَصَلِّ لِرَبِّكَ
وَانْحَرْ إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ

"Sûre-i celîlesi bana nâzil oldu." buyurdu ve devamla:

هَلْ تَدْرُونَ مَا الْكَوْثَرُ؟ قَالُوا اللّٰهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ قَالَ إِنَّهُ نَهْرٌ وَعَدَنِيهِ رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ فِي الْجَنَّةِ عَلَيْهِ خَيْرٌ كَثِيرٌ عَلَيْهِ حَوْضٌ تَرِدُ عَلَيْهِ أُمَّتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ اٰنِيَتُهُ عَدَدَ نُجُومِ السَّمَاءِ

"Kevser nedir, bilir misiniz?" buyurdu. Allah ve Resûlü bilir, dediler.

"O, cennette bir nehirdir. Rabbim azze ve celle onu bana va'detti. Onda büyük hayırlar vardır. Ayrıca onun toplandığı bir havuz var-

dır. Kıyâmet günü ümmetim ona uğrar ve ondan içerler. Onun bardakları gök yıldızlarının sayısı kadardır."[160] buyurdu.

Yine Enes'in (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

بَيْنَمَا أَنَا أَسِيرُ فِي الْجَنَّةِ إِذَا بِنَهْرٍ حَافَّتَاهُ قِبَابُ اللُّؤْلُؤِ الْمُجَوَّفِ
قُلْتُ مَا هٰذَا يَا جِبْرِيلُ؟ قَالَ هٰذَا الْكَوْثَرُ الَّذِي أَعْطَاكَ رَبُّكَ
فَضَرَبَ الْمَلَكُ بِيَدِهِ فَإِذَا طِينُهُ مِسْكٌ أَذْفَرُ

"Cebrâil ile cennette gezerken bir nehir ile karşılaştık. "Bu nedir?" diye sordum. Cebrâil: "Bu, Rabbinin sana verdiği kevserdir." dedi ve eli ile suya vurdu. Bir de baktık ki nehrin yatağı, yanı toprağı, iyi kokulu misktendir."[161]

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Havuzumun iki duvarı arası, Medine ile San'a ve Medine ile Amman arası kadar geniştir."[162] buyurdu.

İbn Ömer'in (r.a.) rivâyetinde Kevser sûresi nâzil olduğu vakit, Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

هُوَ نَهْرٌ فِي الْجَنَّةِ حَافَتَاهُ مِنْ ذَهَبٍ، شَرَابُهُ أَشَدُّ بَيَاضًا مِنَ
اللَّبَنِ وَأَحْلٰى مِنَ الْعَسَلِ وَأَطْيَبُ رِيحًا مِنَ الْمِسْكِ يَجْرِي
عَلٰى جَنَادِلِ اللُّؤْلُؤِ وَالْمَرْجَانِ

"Kevser, cennette bir ırmaktır. Etrafı altındandır. Suyu, sütten be-

---

[160] Müslim rivâyet etmiştir.
[161] Tirmizî, sahih ve hasendir, dedi.
[162] Müslim rivâyet etmiştir.

yaz, baldan tatlı, miskten daha güzel kokuludur. İçindeki çakıl taşları inci ve mercandır."[163] buyurdu.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in âzâdlılarından Sevban'ın (r.a.) anlattığına göre Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ حَوْضِي مَا بَيْنَ عَدَنٍ إِلٰى عُمَانَ الْبَلْقَاءِ مَاؤُهُ أَشَدُّ بَيَاضًا مِنَ اللَّبَنِ، وَأَحْلٰى مِنَ الْعَسَلِ وَأَكْوَابُهُ عَدَدُ نُجُومِ السَّمَاءِ مَنْ شَرِبَ مِنْهُ شُرْبَةً لَمْ يَظْمَأْ بَعْدَهَا أَبَدًا أَوَّلُ النَّاسِ وُرُودًا عَلَيْهِ فُقَرَاءُ الْمُهَاجِرِينِ هُمُ الشُّعْثُ رُءُوسًا الدُّنْسُ ثِيَابًا الَّذِينَ لَا يَنْكِحُونَ الْمُتَنَعِّمَاتِ وَلَا تُفْتَحُ لَهُمْ أَبْوَابُ السُّدَدِ

"Havuzum, Aden ile Amman Belka arası kadardır. Suyu, sütten beyaz, baldan tatlıdır. Bardakları yıldızlar kadar çoktur. Ondan bir kere bir yudum içen bir daha susamaz. Bundan ilk içecekler, muhacirlerin fakirleridir." buyurdu. Hz. Ömer:

"Bunlar kimlerdir?" diye sorunca Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Başları tozlu, elbiseleri eski, zengin kadınlarla evlenemeyen ve büyüklerin kapıları kendilerine açılmayan kimselerdir."[164] buyurdu.

Ömer b. Abdülazîz bu hadîsi duyunca: "Vallahi, ben büyüklerin kızı ile evlendim. Bana büyük kapılar açıldı. Bu bakımdan, bunlar arasında ümîdim yok. Bununla beraber Allah'ın rahmetinden de ümîdi kesmem. Bundan sonra benim yapabileceğim, başımı süslememek ve elbiseme aldırış etmemektir." dedi.

---

163. Tirmizî, bir ifade ayrılığı ile rivâyet etti sahih ve hasendir, dedi.
164. Tirmizî rivâyet etti.

Ebû Zer (r.a.) diyor: *"Resûl-i Ekrem* (s.a.v.)*'e havuzun bardaklarından sorduğumuzda: "Muhammed'in nefsi yed-i kudretinde olan Allah'a yemîn ederim ki, onun bardakları, bulutsuz karanlık gecede gökteki yıldızların sayısından daha çoktur. Ondan içen bir daha susamaz. En son ona akan, iki oluktur. Bunlar cennetten gelirler. Havuzun eni boyu birdir ki Amman ile Eyle arası kadar bir yeri kaplar. Suyu, sütten beyaz ve baldan tatlıdır."*[165] buyurmuştur.

Semüre'nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Her peygamberin bir havuzu var ve her peygamber havuzuna fazla insanların gelmesiyle övünür. Benim havuzuma geleceklerin daha çok olacağını umarım."*[166] buyurmuştur.

Bu, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ümîdidir. Herkes de Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in havuzuna uğrayacaklar arasında olmasını ummalıdır. Ama aldanmış kuru bir ümitçilerden olmaktan sakınmalıdır. Zîra harmanı uman, tohumu eken, toprağı nadas eden ve ekini sulayıp gübreleyendir. Bunları yaptıktan sonra harman bekleyebilir. Toprağı temizlemeden, üstelik tohum ekmeden, artık ordan mahsûl ve ürün beklemek, ahmaklıktan başka bir şey değildir. Bunun için Allahu Teâlâ:

فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُمْ بِاللّٰهِ الْغَرُورُ

"Dünya hayatı sizi aldatmasın. Çok aldatıcı da sakın sizi Allah ile aldatmasın." (Fâtır suresi, 35/5) buyurmuştur.

---

165. Müslim, rivâyet etmiştir.
166. Tirmizî rivâyet etti, mürsel olarak başka rivâyet yolları da vardır.

القول في صفة جهنم وأهوالها وأنكالها

يا أيُّها الغافلُ عنْ نفسِهِ ، المغرورُ بما هوَ فيهِ منْ شواغلِ هٰذهِ الدنيا المشرفةِ على الانقضاءِ والزوالِ ؛ دعِ التفكُّرَ فيما أنتَ مرتحلٌ عنهُ ، واصرفِ الفكرَ إلىٰ موردِكَ ؛ فإنَّكَ أُخبرتَ بأنَّ النَّارَ موردٌ للجميعِ إذْ قيلَ : ﴿ وَإِن مِّنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا ۚ كَانَ عَلَىٰ رَبِّكَ حَتْمًا مَّقْضِيًّا ۝ ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوا وَّنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا ﴾ فأنتَ مِنَ الورودِ علىٰ يقينٍ ، ومِنَ النجاةِ علىٰ شكٍّ .

فاستشعرْ في قلبِكَ هولَ ذلكَ الموردِ ، فعساكَ تستعدُّ للنجاةِ منهُ بالتشمُّرِ لأعمالِها ، وتأمَّلْ في حالِ الخلائقِ وقدْ قاسَوا مِنْ دواهي القيامةِ ما قاسَوا ، فبينَما همْ في كروبِها وأهوالِها واقفينَ ينتظرونَ حقيقةَ أنبائِها وتشفيعَ شفعائِها ؛ إذْ أحاطَتْ بالمجرمينَ ظلماتٌ ذاتُ شعبٍ ، وأظلَّتْ عليهِمْ نارٌ ذاتُ لهبٍ ، وسمعوا لها زفيراً وجرجرةً تفصحُ عنْ شدَّةِ الغيظِ والغضبِ .

فعندَ ذلكَ أيقنَ المجرمونَ بالعطبِ ، وجثَتِ الأممُ على الركبِ ، حتىٰ أشفقَ البرآءُ مِنْ سوءِ المنقلبِ ، وخرجَ المنادي مِنَ الزَّبانيةِ قائلاً : أينَ فلانُ بنُ فلانٍ المسوِّفُ نفسَهُ في الدنيا بطولِ الأملِ ، المضيِّعُ عمرَهُ في سوءِ العملِ ؟ فيبادرونَهُ بمقامعَ مِنْ حديدٍ ، ويستقبلونَهُ بعظائمِ التهديدِ ، ويسوقونَهُ إلى العذابِ الشديدِ ، وينكسونَهُ في قعرِ الجحيمِ ، ويقولونَ لهُ : ﴿ ذُقْ إِنَّكَ أَنتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ ﴾ .

فأُسكنوا داراً ضيقةَ الأرجاءِ ، مظلمةَ المسالكِ مبهمةَ المهالكِ ، يخلدُ فيها الأسيرُ ويؤبدُ فيها السَّعيرُ ، شرابُهُم فيها الحميمُ ومستقرُّهُمُ الجحيمُ ، الزبانيةُ تقمعُهُمْ والهاويةُ تجمعُهُم ، أمانيهِمْ فيها الهلاكُ وما لهمْ مِنْها فكاكٌ ، قدْ شُدَّتْ أقدامُهُمْ إلى النَّواصي ، واسودَّتْ وجوهُهُمْ مِنْ ظلمةِ المعاصي ، ينادونَ مِنْ أكنافِها ويصيحونَ في نواحيها وأطرافِها : يا مالكُ ؛ قدْ حقَّ علينا الوعيدُ ، يا مالكُ ؛ قدْ أثقلَنا الحديدُ ، يا مالكُ ؛ قدْ نضجَتْ منَّا الجلودُ ، يا مالكُ ؛ أخرجْنا منها فإنَّا لا نعودُ .

فتقولُ الزَّبانيةُ : هيهاتَ ! لاتَ حينَ أمانٍ ، ولا خروجَ لكُمْ مِنْ دارِ الهوانِ ، فاخسؤوا فيها ولا تكلِّمونِ ، ولوْ أُخرجتُم منها.. لكنتُم إلىٰ ما نُهيتُمْ عنهُ تعودونَ ، فعندَ ذلكَ يقنطُونَ ، وعلىٰ ما فرَّطوا في جنبِ اللهِ يتأسفونَ ، ولا ينجيهمُ النَّدمُ ولا يغنيهمُ الأسفُ ، بلْ يُكبُّونَ علىٰ وجوهِهم مغلولينَ ، النَّارُ مِنْ فوقِهِمْ ، والنَّارُ مِنْ تحتِهم ، والنَّارُ عَنْ أيمانِهِمْ ، والنَّارُ عَنْ شمائلِهِمْ ، فهمْ غرقىٰ في النَّارِ ، طعامُهُمْ نارٌ ، وشرابُهُمْ نارٌ ، ولباسُهُمْ نارٌ ، ومهادُهُمْ نارٌ .

فهمْ بينَ مقطعاتِ النيرانِ وسرابيلِ القطرانِ ، وضربِ المقامعِ وثقلِ السلاسلِ ، فهمْ يتجلجلونَ في مضايقِها ، ويتحطمونَ في دركاتِها ، ويضطربونَ بينَ غواشيها ، تغلي بهِمُ النَّارُ كغلي القدورِ ، ويهتفونَ بالويلِ والعويلِ ، ومهما دعوا بالثبورِ.. صُبَّ مِنْ فوقِ رؤوسِهِمُ الحميمُ ، يُصهرُ بهِ ما في بطونِهِمْ والجلودُ ، ولهمْ مقامعُ منْ حديدٍ تُهشمُ بها جباهُهُمْ ، فيتفجرُ

الصديدُ مِنْ أفواهِهِمْ ، وتنقطعُ مِنَ العطشِ أكبادُهُمْ ، وتسيلُ على الخدودِ أحداقُهُمْ ، ويسقطُ مِنَ الوجناتِ لحومُهَا ، ويتمعطُ مِنَ الأطرافِ شعورُها(١) ، بلْ جلودُها ، وكلَّما نضجَتْ جلودُهم.. بدَّلناهُم جلوداً غيرَها ، قدْ عريَتْ مِنَ اللحمِ عظامُهُمْ ، فبقيَتِ الأرواحُ منوطةً بالعروق وعلائقِ العصبِ ، وهيَ تنشُّ في لفحِ تلكَ النيرانِ(٢) ، وهمْ معَ ذلكَ يتمنَّونَ الموتَ فلا يموتونَ .

فكيفَ بكَ لوْ نظرتَ إليهم وقد اسودَّتْ وجوهُهُم أشدَّ سواداً مِنَ الحممِ ، وأُعميَتْ أبصارُهُمْ ، وأُبكمَتْ ألسنتُهُمْ ، وقُصمَتْ ظهورُهُمْ ، وكُسرَتْ عظامُهُمْ ، وجُدِعَتْ آذانُهُمْ ، ومُزِّقَتْ جلودُهُمْ ، وغُلَّتْ أيديهمْ إلىٰ أعناقِهِمْ ، وجُمعَ بينَ نواصيهِمْ وأقدامِهِمْ ، وهمْ يمشونَ على النَّارِ بوجوهِهِمْ ، ويطؤونَ حسكَ الحديدِ بأحداقِهِمْ ، فلهيبُ النَّارِ سارَ في بواطنِ أجزائِهِمْ ، وحيَّاتُ الهاويةِ وعقاربُها متشبِّثةٌ بظواهرِ أعضائِهِمْ ؟!

هـٰذهِ جملةُ أحوالِهِمْ ، فانظرِ الآنَ في تفصيلِ أهوالِهِمْ .

وتفكَّرْ أوَّلاً في أوديةِ جهنَّمَ وشعابِها .

فقدْ قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ في جهنَّمَ سبعينَ ألفَ وادٍ ، في كلِّ وادٍ سبعونَ ألفَ شعبٍ ، في كلِّ شعبٍ سبعونَ ألفَ ثعبانٍ وسبعونَ

---

(١) **يتمعط** : يتساقط .

(٢) **تنش** : تيبس .

ألفَ عقربٍ ، لا ينتهي الكافرُ والمنافقُ حتىٰ يواقعَ ذلكَ كلَّهُ »(١) .

وقالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « تعوَّذوا باللهِ مِنْ جبِّ الحزنِ أو وادي الحزنِ » قيلَ : يا رسولَ اللهِ ، وما وادي الحزنِ أو جبُّ الحزنِ ؟ قالَ : « وادٍ في جهنَّمَ تتعوذُ منهُ جهنَّمُ كلَّ يومٍ سبعينَ مرةً ، أعدَّهُ اللهُ تعالىٰ للقراءِ المرائينَ »(٢) .

فهـٰذهِ سعةُ جهنَّمَ وانشعابُ أوديتِها ، وهيَ بحسبِ عددِ أوديةِ الدنيا وشهواتِها ، وعددُ أبوابِها بعددِ الأعضاءِ السبعةِ التي بها يعصي العبدُ ، بعضُها فوقَ بعضٍ ، الأعلىٰ جهنَّمُ ، ثمَّ سقرُ ، ثمَّ لظىٰ ، ثمَّ الحطمةُ ، ثمَّ السعيرُ ، ثمَّ الجحيمُ ، ثمَّ الهاويةُ .

فانظرِ الآنَ في عمقِ الهاويةِ ؛ فإنَّهُ لا حدَّ لعمقِها كما لا حدَّ لعمقِ شهواتِ الدنيا ، فكما لا ينتهي أربٌ مِنَ الدنيا إلاَّ إلىٰ أربٍ أعظمَ منهُ . . فلا تنتهي هاويةٌ مِنْ جهنَّمَ إلاَّ إلىٰ هاويةٍ أعمقَ منها .

قالَ أبو هريرةَ : كنَّا معَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، إذ سمعنا وجبةً ، فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أتدرونَ ما هـٰذا ؟ » قلنا : اللهُ ورسولُهُ أعلمُ ، قالَ : « هـٰذا حجرٌ أُرسلَ في جهنَّمَ منذُ سبعينَ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « صفة النار » (٩٧) ، وأبو نعيم في « معرفة الصحابة » (٣٥٠٩) .

(٢) رواه الترمذي (٢٣٨٣) ، وابن ماجه (٢٥٦) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه .

عاماً ، الآنَ حينَ انتهىٰ إلىٰ قعرِها »[1] .

ثمَّ انظرْ إلىٰ تفاوتِ الدركاتِ ؛ فإنَّ الآخرةَ أكبرُ درجاتٍ وأكبرُ تفضيلاً ، فكما أنَّ إكبابَ النَّاسِ على الدنيا متفاوتٌ ؛ فمِنْ منهمكٍ مستكثرٍ كالغريقِ فيها ، ومِنْ خائضٍ فيها إلىٰ حدٍّ محدودٍ . . فكذلكَ تناولُ النَّارِ لهمْ متفاوتٌ ؛ فإنَّ اللهَ لا يظلمُ مثقالَ ذرَّةٍ ، فلا تترادفُ أنواعُ العذابِ علىٰ كلِّ مَنْ في النَّارِ كيفَ كانَ ، بلْ لكلِّ واحدٍ حدٌّ معلومٌ علىٰ قدرِ عصيانِهِ وذنبِهِ ، إلاَّ أنَّ أقلَّهم عذاباً لوْ عُرِضَتْ عليهِ الدنيا بحذافيرِها . . لافتدىٰ بها مِنْ شدَّةِ ما هوَ فيهِ .

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ أدنىٰ أهلِ النارِ عذاباً ينتعلُ بنعلينِ مِنْ نارٍ ، يغلي دماغُهُ مِنْ حرارةِ نعليهِ »[2] .

فانظرِ الآنَ إلىٰ مَنْ خُفِّفَ عليهِ ، واعتبرْ بهِ مَنْ شُدِّدَ عليهِ ، ومهما شككتَ في شدَّةِ عذابِ النَّارِ . . فقرِّبْ إصبعَكَ مِنَ النَّارِ ، وقسْ ذلكَ بهِ ، ثمَّ اعلمْ أنَّكَ أخطأتَ في القياسِ ؛ فإنَّ نارَ الدنيا لا تناسبُ نارَ جهنَّمَ ، ولكنْ لمَّا كانَ أشدَّ عذابٍ في الدنيا عذابُ هـٰذهِ النَّارِ . . عُرِفَ عذابُ جهنَّمَ بها ، وهيهاتَ !

لوْ وجدَ أهلُ الجحيمِ مثلَ هـٰذهِ النَّارِ . . لخاضوها طائعينَ هرباً ممَّا هُمْ فيه ، وعنْ هـٰذا عُبِّرَ في بعضِ الأخبارِ حيثُ قيلَ : إنَّ نارَ الدنيا غُسِلَتْ

---

(١) رواه مسلم (٢٨٤٤) . والوجبة : السقطة .

(٢) رواه مسلم (٢١١) .

بسبعينَ ماءً مِنْ مياهِ الرحمةِ حتىٰ أطاقَها أهلُ الدنيا(١) .

بلْ صرَّحَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بصفةِ نارِ جهنَّمَ فقالَ : « أُوقدَتْ تلكَ النَّارُ ألفَ عامٍ حتى احمرَّتْ ، ثمَّ أُوقدَ عليها ألفَ عامٍ حتى ابيضَّتْ ، ثمَّ أُوقدَ عليها ألفَ عامٍ حتى اسودَّتْ ، فهيَ سوداءُ مظلمةٌ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اشتكتِ النارُ إلىٰ ربِّها فقالَتْ : يا ربِّ ؛ أكلَ بعضي بعضاً ، فأذنَ لها بنفسَينِ ، نفسٍ في الشِّتاءِ ، ونفسٍ في الصيفِ ، فأشدُّ ما تجدونَهُ في الصَّيفِ مِنْ حرِّها ، وأشدُّ ما تجدونَهُ في الشتاءِ مِنْ زمهريرِها »(٣) .

وقالَ أنسُ بنُ مالكٍ : (يُؤتىٰ بأنعمِ النَّاسِ في الدنيا مِنَ الكفَّارِ فيُقالُ : اغمسوهُ في النَّارِ غمسةً ، ثمَّ يُقالُ لهُ : هلْ رأيتَ نعيماً قطُّ ؟ فيقولُ : لا ، ويُؤتىٰ بأشدِّ النَّاسِ ضراً في الدنيا فيُقالُ : اغمسوهُ في الجنَّةِ غمسةً ، ثمَّ يُقالُ لهُ : هلْ رأيتَ ضراً قطُّ ؟ فيقولُ : لا)(٤) .

---

(١) روى ابن ماجه (٤٣١٨) من حديث أنس بن مالك رضي الله عنه قال : قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : « إن ناركم هـٰذه جزء من سبعين جزءاً من نار جهنم ، ولولا أنها أطفئت بالماء مرتين . . ما انتفعتم بها ، وإنها لتدعو الله عز وجل ألا يعيدها فيها » ، وانظر « الإتحاف » (١٠/ ٥١٣) .

(٢) رواه الترمذي (٢٥٩١) .

(٣) رواه البخاري (٣٢٦٠) ، ومسلم (٦١٧) .

(٤) رواه بهـٰذا اللفظ موقوفاً ابن المبارك في « الزهد » (٦١١) ، وأصله عند مسلم (٢٨٠٧) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً .

وقالَ أبو هريرةَ : (لوْ كانَ في المسجدِ مئةُ ألفٍ أوْ يزيدونَ ، ثمَّ تنفسَ رجلٌ مِنْ أهلِ النَّارِ . . لماتوا)[1] .

وقدْ قالَ بعضُ العلماءِ في قولِهِ : ﴿ تَلْفَحُ وُجُوهَهُمُ ٱلنَّارُ ﴾ : إنَّها لفحَتْهمْ لفحةً واحدةً ، فما أبقتْ لحماً علىٰ عظمٍ إلاَّ ألقتْهُ عندَ أعقابِهِمْ[2] .

ثمَّ انظرْ بعدَ هـٰذا في نتنِ الصديدِ الذي يسيلُ مِنْ أبدانِهِمْ حتىٰ يغرقوا فيهِ ، وهوَ الغساقُ .

قالَ أبو سعيدٍ الخدريُّ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لوْ أنَّ دلواً مِنْ غساقِ جهنَّمَ أُلقيَ في الدنيا . . لأنتنَ أهلُ الأرضِ »[3] فهـٰذا شرابُهُمْ إذا استغاثوا مِنَ العطشِ ﴿ وَيُسْقَىٰ مِن مَّآءٍ صَدِيدٍ ۝ يَتَجَرَّعُهُۥ وَلَا يَكَادُ يُسِيغُهُۥ وَيَأْتِيهِ ٱلْمَوْتُ مِن كُلِّ مَكَانٍ وَمَا هُوَ بِمَيِّتٍ ﴾ ، ﴿ وَإِن يَسْتَغِيثُوا۟ يُغَاثُوا۟ بِمَآءٍ كَٱلْمُهْلِ يَشْوِى ٱلْوُجُوهَ ۚ بِئْسَ ٱلشَّرَابُ وَسَآءَتْ مُرْتَفَقًا ﴾ .

ثمَّ انظرْ إلىٰ طعامِهِمْ وهوَ الزقومُ ؛ كما قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ ثُمَّ إِنَّكُمْ أَيُّهَا ٱلضَّآلُّونَ ٱلْمُكَذِّبُونَ ۝ لَءَاكِلُونَ مِن شَجَرٍ مِّن زَقُّومٍ ۝ فَمَالِـُٔونَ مِنْهَا ٱلْبُطُونَ ۝ فَشَٰرِبُونَ عَلَيْهِ مِنَ ٱلْحَمِيمِ ۝ فَشَٰرِبُونَ شُرْبَ ٱلْهِيمِ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِىٓ أَصْلِ

---

[1] رواه أبو يعلىٰ في « مسنده » (٦٦٧٠) ، والبزار في « المسند » (٩٦٢٣) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً .

[2] رواه أبو نعيم في « الحلية » (٤/ ٣٦٠) ، وابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٢٥٨) .

[3] رواه الترمذي (٢٥٨٤) .

ٱلْجَحِيمِ ﴿٦٤﴾ طَلْعُهَا كَأَنَّهُۥ رُءُوسُ ٱلشَّيَٰطِينِ ﴿٦٥﴾ فَإِنَّهُمْ لَءَاكِلُونَ مِنْهَا فَمَالِـُٔونَ مِنْهَا ٱلْبُطُونَ ﴿٦٦﴾ ثُمَّ إِنَّ لَهُمْ عَلَيْهَا لَشَوْبًا مِّنْ حَمِيمٍ ﴿٦٧﴾ ثُمَّ إِنَّ مَرْجِعَهُمْ لَإِلَى ٱلْجَحِيمِ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ تَصْلَىٰ نَارًا حَامِيَةً ﴿٤﴾ تُسْقَىٰ مِنْ عَيْنٍ ءَانِيَةٍ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ لَدَيْنَآ أَنكَالًا وَجَحِيمًا ﴿١٢﴾ وَطَعَامًا ذَا غُصَّةٍ وَعَذَابًا أَلِيمًا﴾ .

وقالَ ابنُ عباسٍ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لوْ أنَّ قطرةً مِنَ الزقومِ قُطِرَتْ في بحارِ الدنيا . . لأفسدَتْ علىٰ أهلِ الدنيا معايشَهُمْ ، فكيفَ مَنْ يكونُ طعامُهُ ذلكَ ؟! »(١) .

وقالَ أنسٌ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ارغبوا فيما رغَّبَكُمُ اللهُ ، واحذروا وخافوا ما خوَّفَكُمُ اللهُ بهِ مِنْ عذابِهِ وعقابِهِ ومِنْ جهنَّمَ ؛ فإنَّها لوْ كانَتْ قطرةٌ مِنَ الجنَّةِ معكُمْ في دنياكُمُ التي أنتُمْ فيها . . طيبَتْها لكُمْ ، ولوْ كانَتْ قطرةٌ مِنَ النَّارِ معكُمْ في دنياكُمُ التي أنتُمْ فيها . . خبثَتْها عليكُمْ »(٢) .

وقالَ أبو الدرداءِ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يُلقىٰ علىٰ أهلِ النارِ الجوعُ حتىٰ يعدلَ ما هُمْ فيهِ مِنَ العذابِ ، فيستغيثونَ بالطعامِ ، فيُغاثونَ بطعامٍ مِنْ ضريعٍ لا يسمنُ ولا يغني مِنْ جوعٍ ، ويستغيثونَ بالطعامِ ، فيُغاثونَ بطعامٍ ذي غُصَّةٍ ، فيذكرونَ أنَّهُمْ كانوا يجيزونَ الغصصَ في الدنيا بالشرابِ ، فيستغيثونَ بالشرابِ ، فيُرفعُ إليهمُ الحميمُ بكلاليبِ الحديدِ ،

---

(١) رواه الترمذي (٢٥٨٥) ، وابن ماجه (٤٣٢٥) .

(٢) رواه البيهقي في « البعث والنشور » (٥٣٢) .

فإذا دنَتْ مِنْ وجوهِهِمْ . . شوَتْ وجوهَهُمْ ، فإذا دخلَتْ بطونَهُمْ . . قطّعَتْ ما في بطونِهِمْ ، فيقولونَ : ادعوا خزنةَ جهنَّمَ ، قالَ : فيدعونَ خزنةَ جهنَّمَ أنِ ادعوا ربَّكُمْ يخففْ عنَّا يوماً مِنَ العذابِ ، فيقولونَ : ﴿ أَوَلَمۡ تَكُ تَأۡتِيكُمۡ رُسُلُكُم بِٱلۡبَيِّنَٰتِۖ قَالُواْ بَلَىٰۚ قَالُواْ فَٱدۡعُواْۗ وَمَا دُعَٰٓؤُاْ ٱلۡكَٰفِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَٰلٍ ﴾ ، قالَ : فيقولونَ : ادعوا مالكاً ، فيدعونَ فيقولونَ : ﴿ يَٰمَٰلِكُ لِيَقۡضِ عَلَيۡنَا رَبُّكَ ﴾ ، قالَ : فيجيبُهُمْ : ﴿ إِنَّكُم مَّٰكِثُونَ ﴾ ـ قالَ الأعمشُ : أُنبئتُ : أنَّ بينَ دعائِهِمْ وبينَ إجابةِ مالكٍ إيَّاهُمْ ألفَ عامٍ ـ قالَ : فيقولونَ : ادعوا ربَّكُمْ فلا أحدَ خيرٌ مِنْ ربِّكُمْ ، فيقولونَ : ﴿ رَبَّنَا غَلَبَتۡ عَلَيۡنَا شِقۡوَتُنَا وَكُنَّا قَوۡمٗا ضَآلِّينَ ۝ رَبَّنَآ أَخۡرِجۡنَا مِنۡهَا فَإِنۡ عُدۡنَا فَإِنَّا ظَٰلِمُونَ ﴾ ، قالَ : فيجيبُهُمْ : ﴿ ٱخۡسَـُٔواْ فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ ﴾ ، قالَ : فعندَ ذلكَ يئسوا مِنْ كلِّ خيرٍ ، وعندَ ذلكَ أخذوا في الزفيرِ والحسرةِ والويلِ »⁽¹⁾ .

وقالَ أبو أُمامةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَيُسۡقَىٰ مِن مَّآءٖ صَدِيدٖ ۝ يَتَجَرَّعُهُۥ وَلَا يَكَادُ يُسِيغُهُۥ ﴾ قالَ : « يُقرَّبُ إليهِ فيكرهُهُ ، فإذا أُدنيَ منهُ . . شوىٰ وجهَهُ ووقعَتْ فروةُ رأسِهِ ، فإذا شربَهُ . . قطَّعَ أمعاءَهُ حتىٰ يخرجَ مِنْ دبرِهِ » يقولُ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَسُقُواْ مَآءً حَمِيمٗا فَقَطَّعَ أَمۡعَآءَهُمۡ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَإِن يَسۡتَغِيثُواْ يُغَاثُواْ بِمَآءٖ كَٱلۡمُهۡلِ يَشۡوِي ٱلۡوُجُوهَۚ بِئۡسَ ٱلشَّرَابُ ﴾⁽²⁾ .

---

(١) رواه الترمذي (٢٥٨٦) .

(٢) رواه الترمذي (٢٥٨٣) .

فهٰذا طعامُهُمْ وشرابُهُمْ عندَ جوعِهِمْ وعطشِهِمْ .

فانظرِ الآنَ إلىٰ حيَّاتِ جهنَّمَ وعقاربِها ، وإلىٰ شدَّةِ سمومِها وعظمِ أشخاصِها ، وفظاعةِ منظرِها ، وقدْ سُلِّطَتْ علىٰ أهلِها وأُغريَتْ بهمْ ، فهيَ لا تفترُ عنِ النَّهشِ واللدغِ ساعةً واحدةً .

قالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ آتاهُ اللهُ مالاً فلمْ يؤدِّ زكاتَهُ . . مُثِّلَ لَهُ يومَ القيامةِ شجاعاً أقرعَ لهُ زبيبتانِ يُطوَّقُهُ يومَ القيامةِ ، ثمَّ يأخذُ بِلِهْزِمتيهِ ـ يعني : شدقيهِ ـ فيقولُ : أنا مالُكَ ، أنا كنزُكَ » ثمَّ تلا قولَهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَا يَحْسَبَنَّ ٱلَّذِينَ يَبْخَلُونَ بِمَآ ءَاتَىٰهُمُ ٱللَّهُ مِن فَضْلِهِ . . . ﴾ الآيةَ(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ في النَّارِ لحيَّاتٍ مثلَ أعناقِ البختِ ، يلسعْنَ اللسعةَ فيجدُ حموتَها أربعينَ خريفاً(٢) ، وإنَّ فيها لعقاربَ كالبغالِ المؤكفةِ ، يلسعْنَ اللسعةَ فيجدُ حموتَها أربعينَ خريفاً »(٣) .

وهٰذهِ الحيَّاتُ والعقاربُ إنَّما تُسلَّطُ علىٰ مَنْ سُلِّطَ عليهِ في الدنيا البخلُ وسوءُ الخلقِ وإيذاءُ الناسِ ، ومَنْ وُقِي ذلكَ . . وُقِيَ هٰذهِ الحيَّاتِ فلمْ تُمثَّلْ لهُ .

---

(١) رواه البخاري (١٤٠٣) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه ، ومسلم (٩٨٨/ ٢٧) من حديث جابر رضي الله عنه .

(٢) حموتها : حرارتها .

(٣) رواه أحمد في « المسند » (٤/ ١٩١) ، وابن حبان (٧٤٧١) .

ثمَّ تفكَّرْ بعدَ هـٰذا كلِّهِ في تعظيمِ أجسامِ أهلِ النَّارِ ؛ فإنَّ اللهَ تعالىٰ يزيدُ في أجسامِهِمْ طولاً وعرضاً ؛ حتىٰ يتزايدَ عذابُهُمْ بسببِهِ ، فيحسونَ بلفحِ النَّارِ ولدغِ العقاربِ والحيَّاتِ مِنْ جميعِ أجزائِها دفعةً واحدةً على التوالي .

قالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ضرسُ الكافرِ في النَّارِ مثلُ أحدٍ ، وغلظُ جلدِهِ مسيرةُ ثلاثٍ »(١) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « شفتُهُ السفلىٰ ساقطةٌ علىٰ صدرِهِ ، والعليا قالصةٌ قدْ غطَّتْ وجهَهُ »(٢) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الكافرَ ليجرُّ لسانَهُ في سجينٍ يومَ القيامةِ يتوطؤُهُ الناسُ »(٣) .

ومعَ عظمِ الأجسامِ كذلكَ تحرقُهُمُ النَّارُ مرَّاتٍ فتُجدَّدُ جلودُهُمْ ولحومُهُمْ .

وقالَ الحسنُ في معنىٰ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُم بَدَّلْنَـٰهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا ﴾

---

(١) رواه مسلم (٢٨٥١) .

(٢) رواه الترمذي (٣١٧٦) في تفسير قوله تعالىٰ : ﴿ وَهُمْ فِيهَا كَـٰلِحُونَ ﴾ عن النبي صلى الله عليه وسلم قال : « تشويه النار فتقلص شفته العالية حتىٰ تبلغ وسط رأسه ، وتسترخي شفته السفلىٰ حتىٰ تضرب سرته » .

(٣) رواه الترمذي (٢٥٨٠) .

قالَ : تأكلُهُمُ النَّارُ كلَّ يومٍ سبعينَ ألفَ مرةٍ ، كلَّما أكلَتْهُم . . قيلَ لهُمْ : عودوا ، فيعودونَ كما كانوا[1] .

ثمَّ تفكَّرِ الآنَ في بكاءِ أهلِ النَّارِ وشهيقِهِمْ ، ودعائِهِمْ بالويلِ والثبورِ ؛ فإنَّ ذلكَ يُسلَّطُ عليهِمْ في أوَّلِ إلقائِهِمْ في النَّارِ[2] .

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يُؤْتىٰ بجهنَّمَ يومَئذٍ لها سبعونَ ألفَ زمامٍ ، معَ كلِّ زمامٍ سبعونَ ألفَ ملكٍ »[3] .

وقالَ أنسٌ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يُرسلُ علىٰ أهلِ النَّارِ البكاءُ ، فيبكونَ حتىٰ تنقطعَ الدموعُ ، ثمَّ يبكونَ الدمَ حتىٰ يُرىٰ في وجوهِهِمْ كهيئةِ الأخدودِ لوْ أُرسلَتْ فيها السفنُ . . لجرَتْ »[4] .

وما دامَ يُؤذنُ لهمْ في البكاءِ والشهيقِ والزفيرِ والدعوةِ بالويلِ والثبورِ . . فلهمْ فيهِ مستروحٌ ، ولكنَّهم يُمنعونَ أيضاً مِنْ ذلكَ .

قالَ محمدُ بنُ كعبٍ : لأهلِ النَّارِ خمسُ دعواتٍ يجيبُهُمُ اللهُ تعالىٰ في أربعةٍ ، فإذا كانَتِ الخامسةُ . . لم يتكلَّموا بعدَها أبداً ، فيقولونَ : ﴿ رَبَّنَآ أَمَتَّنَا ٱثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْتَنَا ٱثْنَتَيْنِ فَٱعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ إِلَىٰ خُرُوجٍ مِّن سَبِيلٍ ﴾ فيقولُ اللهُ تعالىٰ مجيباً لهُم : ﴿ ذَٰلِكُم بِأَنَّهُۥٓ إِذَا دُعِيَ ٱللَّهُ وَحْدَهُۥ كَفَرْتُمْ وَإِن يُشْرَكْ بِهِۦ

---

[1] رواه ابن أبي الدنيا في « صفة النار » (١١٦) ، وأحمد في « الزهد » (١٥٢٦) .

[2] في النسخ : (في أول لقائهم النار) ، والمثبت من (ق) .

[3] رواه مسلم (٢٨٤٢) .

[4] رواه ابن ماجه (٤٣٢٤) .

تُؤْمِنُوا۟ فَٱلْحُكْمُ لِلَّهِ ٱلْعَلِىِّ ٱلْكَبِيرِ﴾ ، ثمَّ يقولون : ﴿رَبَّنَآ أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَٱرْجِعْنَا نَعْمَلْ صَٰلِحًا﴾ فيجيبُهُمُ اللهُ تعالىٰ : ﴿أَوَلَمْ تَكُونُوٓا۟ أَقْسَمْتُم مِّن قَبْلُ مَا لَكُم مِّن زَوَالٍ﴾ ، فيقولونَ : ﴿رَبَّنَآ أَخْرِجْنَا نَعْمَلْ صَٰلِحًا غَيْرَ ٱلَّذِى كُنَّا نَعْمَلُ﴾ فيجيبُهُمُ اللهُ تعالىٰ : ﴿أَوَلَمْ نُعَمِّرْكُم مَّا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَن تَذَكَّرَ وَجَآءَكُمُ ٱلنَّذِيرُ فَذُوقُوا۟ فَمَا لِلظَّٰلِمِينَ مِن نَّصِيرٍ﴾ ، ثمَّ يقولونَ : ﴿رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا وَكُنَّا قَوْمًا ضَآلِّينَ ۝ رَبَّنَآ أَخْرِجْنَا مِنْهَا فَإِنْ عُدْنَا فَإِنَّا ظَٰلِمُونَ﴾ فيجيبُهُمُ اللهُ تعالىٰ : ﴿ٱخْسَـُٔوا۟ فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ﴾ ، فلا يتكلَّمونَ بعدَها أبداً ، وذلكَ غايةُ شدةِ العذابِ(١) .

قالَ مالكُ بنُ أنسٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (قالَ زيدُ بنُ أسلمَ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿سَوَآءٌ عَلَيْنَآ أَجَزِعْنَآ أَمْ صَبَرْنَا مَا لَنَا مِن مَّحِيصٍ﴾ قالَ : صبروا مئةَ سنةٍ ، ثمَّ جزعوا مئةَ سنةٍ أخرىٰ ، ثمَّ قالوا : سواءٌ علينا أجزعنا أمْ صبرنا ما لنا مِنْ محيصٍ)(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يُؤتىٰ بالموتِ يومَ القيامةِ كأنَّهُ كبشٌ أملحُ ، فيُذبحُ بينَ الجنةِ والنارِ ، ويقالُ : يا أهلَ الجنَّةِ ؛ خلودٌ بلا موتٍ ، ويا أهلَ النَّارِ ؛ خلودٌ بلا موتٍ »(٣) .

---

(١) رواه البيهقي في « البعث والنشور » (٥٨٦) ، ورواه بنحوه ابن أبي الدنيا في « صفة النار » (٢٥١) ، وفيهما في الدعوة الثانية ليقولون : ﴿رَبَّنَآ أَخِّرْنَآ إِلَىٰٓ أَجَلٍ قَرِيبٍ نُّجِبْ دَعْوَتَكَ وَنَتَّبِعِ ٱلرُّسُلَ﴾ بدل ﴿رَبَّنَآ أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَٱرْجِعْنَا نَعْمَلْ صَٰلِحًا﴾ .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٢٢٣) بنحوه .

(٣) رواه البخاري (٤٧٣٠) ، ومسلم (٢٨٤٩) بنحوه .

وعنِ الحسنِ قالَ : يخرجُ مِنَ النَّارِ رجلٌ بعدَ ألفِ عامٍ ، وليتَني كنتُ ذلكَ الرجلَ !(١) .

ورُئِيَ الحسنُ رضيَ اللهُ عنهُ جالساً في زاويةٍ وهوَ يبكي ، فقيلَ لهُ : ما يبكيكَ ؟ فقالَ : أخشىٰ أنْ يطرحَني في النَّارِ ولا يبالي(٢) .

فهٰذهِ أصنافُ عذابِ جهنَّمَ على الجملةِ ، وتفصيلُ غمومِها وأحزانِها ومحنِها وحسراتِها لا نهايةَ لهُ ، فأعظمُ الأمورِ عليهِمْ معَ ما يلاقونَهُ مِنْ شدَّةِ العذابِ حسرةُ فوتِ نعيمِ الجنَّةِ ، وفوتِ لقاءِ اللهِ تعالىٰ ، وفوتِ رضاهُ معَ علمِهِمْ بأنَّهمْ باعوا كلَّ ذلكَ بثمنٍ بخسٍ دراهمَ معدودةٍ ؛ إذْ لمْ يبيعوا ذلكَ إلاَّ بشهواتٍ حقيرةٍ في الدنيا أياماً قصيرةً ، وكانَتْ غيرَ صافيةٍ ، بلْ كانَتْ مكدَّرةً منغَّصةً .

فيقولونَ في أنفسِهِمْ : وا حسرتاهُ ! كيفَ أهلكْنا أنفسَنا بعصيانِ ربِّنا ؟! وكيفَ لمْ نكلِّفْ أنفسَنا الصبرَ أياماً قلائلَ ؟! ولوْ صبرنا . . لكانَتْ قدِ انقضَتْ عنَّا أيامُهُ ، وبقينا الآنَ في جوارِ الرحمٰنِ متنعمينَ بالرِّضا والرِّضوانِ ، فيا لحسرةِ هؤلاءِ وقدْ فاتَهُمْ ما فاتَهُمْ ، وبُلوا بما بُلوا بهِ ، ولمْ يبقَ معَهُمْ شيءٌ مِنْ نعيمِ الدنيا ولذاتِها !

ثمَّ إنَّهمْ لوْ لمْ يشاهدوا نعيمَ الجنةِ . . لمْ تعظمْ حسرتُهُمْ ، لكنَّها تُعرضُ عليهِمْ ؛ فقدْ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يُؤمرُ يومَ القيامةِ بناسٍ منَ

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ١٥٠) ، وساقه من رواية أبي بكر الآجري ابنُ حجر في « القول المسدد في الذب عن مسند أحمد » (ص٣٥) .

(٢) أورده ابن الجوزي في « صفة الصفوة » (٣/ ١٢٧) .

النارِ إلى الجنَّةِ ، حتىٰ إذا دنوا منها واستنشقوا رائحتَها ونظروا إلىٰ قصورِها وإلىٰ ما أعدَّ اللهُ لأهلِها فيها . . نُودوا أنِ اصرفوهمْ عنها لا نصيبَ لهمْ فيها ، فيرجعونَ بحسرةٍ ما رجعَ الأوَّلونَ والآخرونَ بمثلِها ، فيقولونَ : يا ربَّنا ؛ لوْ أدخلتَنا النَّارَ قبلَ أنْ تريَنا ما أريتَنا مِنْ ثوابِكَ وما أعددتَ فيها لأوليائِكَ . . كانَ أهونَ علينا ، فيقولُ اللهُ تعالىٰ : ذاكَ أردتُ بكُمْ ، كنتُم إذا خلوتُم . . بارزتُموني بالعظائمِ ، وإذا لقيتُمُ النَّاسَ . . لقيتُموهُمْ مخبتينَ ، تراؤونَ النَّاسَ بخلافِ ما تعطوني مِنْ قلوبِكُمْ ، هبتُمُ النَّاسَ ولمْ تهابوني ، وأجللتُمُ النَّاسَ ولمْ تجلُّوني ، وتركتُمْ للنَّاسِ ولمْ تتركوا لي ، فاليومَ أذيقُكُمُ العذابَ الأليمَ مَعَ ما حرمتُكُمْ مِنَ الثوابِ المقيمِ »(١) .

قالَ أحمدُ بنُ حربٍ : إنَّ أحدَنا يؤثرُ الظلَّ على الشمسِ ، ثمَّ لا يؤثرُ الجنَّةَ على النَّارِ ؟!

وقالَ عيسىٰ عليهِ السَّلامُ : كمْ مِنْ جسدٍ صحيحٍ ووجهٍ صبيحٍ ولسانٍ فصيحٍ ؛ غداً بينَ أطباقِ النَّارِ يصيحُ !

وقالَ داوودُ : إلٰهي ؛ لا صبرَ لي علىٰ حرِّ شمسِكَ ، فكيفَ صبري علىٰ حرِّ نارِكَ ؟! ولا صبرَ لي علىٰ صوتِ رحمتِكَ ، فكيفَ صبري علىٰ صوتِ عذابِكَ ؟!(٢) .

---

(١) رواه الطبراني في « المعجم الكبير » (١٧/ ٨٥ ـ ٨٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٤/ ١٢٥) .

(٢) رواه أحمد في « الزهد » (٣٦٨) ، وابن أبي الدنيا في « صفة النار » (٢٢٣) .

فانظرْ يا مسكينُ في هـٰذهِ الأهوالِ ، واعلمْ : أنَّ اللهَ تعالىٰ خلقَ النَّارَ بأهوالِها وخلقَ لها أهلاً لا يزيدونَ ولا ينقصونَ ، وأنَّ هـٰذا أمرٌ قدْ قُضيَ وفُرغَ منهُ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَأَنذِرْهُمْ يَوْمَ ٱلْحَسْرَةِ إِذْ قُضِىَ ٱلْأَمْرُ وَهُمْ فِى غَفْلَةٍ وَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴾ ، ولعمري الإشارةُ بهِ إلىٰ يومِ القيامةِ ولكنْ ما قُضيَ الأمرُ يومَ القيامةِ ، بلْ في أزلِ الأزلِ ، ولكنْ أُظهرَ يومَ القيامةِ ما سبقَ بهِ القضاءُ .

فالعجبُ منكَ حيثُ تضحكُ وتلهو ، وتشتغلُ بمحقراتِ الدنيا ولستَ تدري أنَّ القضاءَ بماذا سبقَ في حقِّكَ .

فإنْ قلتَ : فليتَ شعري ماذا موردي ؟ وإلىٰ ماذا مآلي ومرجعي ؟ وما الذي سبقَ بهِ القضاءُ في حقِّي ؟

فلكَ علامةٌ تستأنسُ بها ، وتصدِّقُ رجاءَكَ بسببِها ، وهوَ أنْ تنظرَ إلىٰ أحوالِكَ وأعمالِكَ ؛ فإنَّ كلاً ميسرٌ لما خُلِقَ لهُ ، فإنْ كانَ قدْ يُسِّرَ لكَ سبيلُ الخيرِ . فأبشرْ فإنَّكَ مبعدٌ عنِ النَّارِ ، وإنْ كنتَ لا تقصدُ خيراً إلاَّ وتحيطُ بكَ العوائقُ فتدفعُهُ ، ولا تقصدُ شرّاً إلاَّ وتتيسَّرُ لكَ أسبابُهُ . . فاعلمْ أنَّكَ مقضيٌّ عليكَ ؛ فإنَّ دلالةَ هـٰذا على العاقبةِ كدلالةِ المطرِ على النباتِ ، ودلالةِ الدخانِ على النَّارِ ؛ فقدْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلْأَبْرَارَ لَفِى نَعِيمٍ ۝ وَإِنَّ ٱلْفُجَّارَ لَفِى جَحِيمٍ ﴾ فاعرضْ نفسَكَ على الآيتينِ ، وقدْ عرفتَ مستقرَّكَ مِنَ الدارينِ ، واللهُ أعلمُ .

* * *

CEHENNEMİN VASFI, ŞİDDETİ VE ZORLUĞU

Ey yokluğa doğru giden! Dünya ve ondaki boş şeylerle meşgul olup kendini unutan gafil! Sen, ayrılmakta olduğun dünyalık hususundaki düşüncelerinden vaz geç. Bütün düşüncen, varacağın yer olsun. Herkesin uğrayacağı yerin cehennem olduğunu biliyorsun. Nitekim âyet-i celîlede:

وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلٰى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا ثُمَّ
نُنَجِّي الَّذٖينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّالِمٖينَ فٖيهَا جِثِيًّا

“Sizden hiçbiriniz müstesnâ olmamak üzere illâ ki oraya (cehenneme) **uğrıyacaktır. Bu, Rabbinin üzerine katî olarak aldığı, kazâ ettiği bir şeydir. Sonra takvâya erenleri kurtaracağız. Zâlimleri ise orada diz üstü düşmüş bir halde bırakacağız.”** (Meryem suresi, 19/69-70) buyurmuştur. Cehenneme uğrayacağında şüphe yokken, kurtulacağın şüphelidir. Şimdiden cehenneme uğramanın dehşetli ve korkunç manzarasını düşün. Belki bu düşünce sayesinde, ondan kurtulmak için çalışırsın. Bir de oradakilerin hâlini düşün. O mahşer yerinde, hesapta, terâzide, hak ve hukukun ödenmesinde çektiğini çektikten sonra kesin neticeyi ve şefaatçilerin şefaatini beklerken birdenbire cehennem ile karşılaşmak ne acıklı bir manzaradır.

Mücrimleri alevli ve karanlık ateşler kaplar. Ateşin uğultusunu duyarlar. İşte o zaman mücrimler, helâk olduklarını anlarlar. Herkesin dizinin bağı çözülür ve diz üstü çöker. Bu, öyle korkunç bir manzaradır ki, günahı olmayanlar bile ne olacağından korkar.

Zebânîlerden bir dellâl da: "O dünyada kötü işler için çalışıp iyilikleri ileride yaparım diye uzun kuruntu peşinde koşan falan oğlu falan nerede?" diye seslenir. Hemen onu demir çengellerle ve demir tokmaklarla döve döve, o şiddetli cehennem ateşine götürüp atarlar ve kendisine:

ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ

"Tat (o azâbı) **çünkü sen,** (evet, iddiana göre) **sen çok ulu, çok şerefli idin."** (Duhân suresi, 44/49) derler. Etrafı dar, karanlık, tehlikeli ve ebedî kalacağınız bu cehennemde iskân edin, denir. Orada cehennem ateşi yanar. İçecekleri samîm, duracakları cehennem, zebânîler onları sevk eder ve Hâviye Cehennem'i onları toplar. Umdukları, helâk üzerine helâk, kurtuluş imkânsız, ayakları boyunlarına bağlı, günahtan yüzleri kararmış, orada âh u feryâd ederek bağrışırlar:

"Ey Mâlik, cezâmızı bulduk. Bu ateşten demir bukağılar bize ağır geldi ve derilerimiz eriyip aktı, ne olur, bizi buradan çıkar. Biz, bir daha isyan etmeyiz." derler.

Zebânîler: "Heyhât, kurtuluş ümitleri geçti. Siz buradan daha çıkamazsınız. Sesinizi kesin ve konuşmayın. Çünkü siz, buradan çıkarılsanız da yine eski halinize, küfür ve isyanınıza döneceksiniz." derler. İşte bu anda ümitleri tamamen kaybolur. Hayattaki fırsatlarını tamamen kaybettiklerinin üzüntüsünü çekerler ve o zamanki pişmanlıkları onlara bir fayda vermez. Yüzükoyun cehenneme yuvarlanırlar. Her yanlarını cehennem ateşi sarar. Yiyecekleri, içecekleri, giyecekleri ve yatacakları ateştir. Onlar, ateş dalgaları arasında katran gömleği içinde, demir tokmaklar altında, zincirlerin tazyikinde kıvranıp dururlar.

Tencerenin kaynaması gibi, beyinleri kaynayıp durur. "Vay bize vay!" deyip feryâd ettiklerinde başlarından aşağı kaynar su dökülür. Derileri yüzülür, bağırsakları dökülür. Kafalarına demirden tokmaklarla vuruldukça ağızlarından kan irin akar. Ciğerleri susuzluktan yanar, yanakları dökülür. Vücutları eriyip döküldükçe Allahu Teâlâ kendilerine yeni vücut verir. Etler yanar, kemikler çıplak kalır. Ruh ise kemikleri birbirine bağlayan sinirlerde yaşar. Bu durum karşısında tabiî ölümü çok arzu ederler, ama imkânsız.

Kaynar suyun tesîriyle yüzleri kararmış, gözleri kör olmuş, dilleri tutulmuş, belleri kopmuş, kemikleri kırılmış, kulakları haşlanmış, derileri dağılmış, elleri boyunlarına bağlanmış, ayakları boyunlarına geçirilmiş, yüzüstü cehennem içinde dolaşırlar. Yüzleri ile kızgın demir ve dikenler üzerine basarlar. Ateş dalgaları iç organlarına işler. Cehennemin yılan ve akrepleri ise dış vücutlarına sarılır durumdadır; onları gördüğün vakit ne hâl alırsın?

Bu anlattıklarımız, cehennemliklerin bâzı halleridir. Şimdi mufassal hallerini düşün de ibret al. Meselâ, bir defa cehennemin vâdilerini ve kollarını düşün. Zîra Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Cehennemde yetmiş bin vâdi, her vâdide yetmiş bin kol ,her kolda yetmiş bin yılan ve yetmiş bin akrep vardır. Gerek kâfir, gerek münâfık, bunların hepsine uğramadan cehennemin dibini bulamaz."[167] buyurmuştur.

Hz. Ali'nin rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Hüzün kuyusundan veya vâdisinden Allah'a sığınınız. O, cehennemde bir deredir. Cehennem bile günde yetmiş defa onun hararetinden Allah'a sığınır. Allahu Teâlâ onu riyakâr okuyucular için hazırlamıştır."*[168] buyurmuştur.

---

[167] Ön tarafı, gelecek hadistedir.

[168] İbn Adiy ve Ebû Nuaym rivâyet etmişlerdir.

İşte bu, cehennem ve cehennemin şûbe ve vâdileridir. O da dünya vâdileri ve dünya şehvetleri nispetindedir. Cehennemin kapıları da kulun birbirinden daha büyük günahlar işlediği yedi âzaları sayısıncadır. En üst kapı cehennem, sonra leza, sonra hutame, sonra saîr, sonra cehîm, en alt kapı da hâviyedir. Var da hâviyenin derinliğini düşün. Dünya şehvetlerinin sonu olmadığı gibi, hâviyenin de derinliğinin sonu yoktur. Cehennemin bir hâviyesinin derinliği, ancak onun altındaki hâviyeye kadar iner.

Ebû Hüreyre (r.a.) diyor: "Bir gün Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ile bir arada bulunuyorduk. Ağır bir şeyin yüksekten düşüp çıkardığı gümbürtü gibi bir şey duyduk. Bunun ne olduğunu Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'den sorduk. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

هٰذَا حَجَرٌ أُرْسِلَ فِي جَهَنَّمَ مِنْ سَبْعِينَ
عَامًا الْاٰنَ انْتَهٰى إِلٰى قَعْرِهَا

"Bu, yetmiş yıl önce cehenneme atılan bir taş idi, ancak şimdi dibine indi."[169] buyurdu.

Sonra dereke farklarına bak. Âhiret, derece ve fazîlet bakımından tafdîl ve tercih edilmiş, üstün kabul edilmiştir. İnsanların dünyalığa dalmaktaki dereceleri birbirinden farklı olduğu gibi orada da öyledir. Bir kısmı var, tamamen kendini dünyaya vermiş ve dünya çirkefine batmıştır. Bir kısmı ise bir hadde kadar dünyaya dalmıştır. İşte kıyâmette ateşin onları kaplamaları da aynı nispette olacaktır. Zîra Allah, zerre kadar da olsa zulmetmez. Kıyâmet günü, hiçbirinin azâbı diğerinin aynı değildir. Herkesin azâbı, isyânı ve günâhı nisbetindedir. Cehennemde azabı en ehven olan hakkında Resûl-i Ekrem (s.a.v.);

---

[169] Müslim rivâyet etmiştir.

إِنَّ أَدْنٰى أَهْلِ النَّارِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَنْتَعِلُ بِنَعْلَيْنِ مِنْ نَارٍ
يَغْلِي دِمَاغُهُ مِنْ حَرَارَةِ نَعْلَيْهِ

"Kıyâmet günü, cehennemliklerin azâp yönünden en ehveni, kendisine ateşten iki nalin giydirilir ve o nalinlerin harâretinden beyni kaynar."[170] buyurmuştur.

Şimdi en ehven azâp olanının çektiği şiddetli azâbı düşün de diğerleri hakkında bundan ibret al. Cehennem azâbının şiddetinden şüphe edersen, parmağını ateşe yaklaştır da mukayeseni yap, sonra da kıyâsında hatâ ettiğini düşün. Çünkü dünya ateşi ile cehennem ateşi kıyâs kabul etmeyecek kadar farklıdır. Fakat dünyada bu ateşten daha şiddetli azâp olmadığı için onunla kıyaslanıyor. Hâlbuki cehennem halkı, bu dünya ateşi gibi bir ateş bulsalar, rahatlanmak için oraya hücûm ederlerdi. Bunun için denildi ki:

"Dünyanın ateşi, rahmet suyu ile yetmiş defa yıkandı da ancak insanlar ona dayanabildiler. Hattâ Resûl-i Ekrem (s.a.v.) cehennem ateşinin sıfatını tasrih ederek: *"Allahu Teâlâ cehenneme bin yıl yanmasını emretti. Yandı ve kızardı. Bin yıl daha yandı ve ağardı. Bin yıl daha yandı karardı ve hâlâ kararmış vaziyettedir."*[171] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اشْتَكَتِ النَّارُ إِلٰى رَبِّهَا فَقَالَتْ :يَا رَبِّ أَكَلَ بَعْضِي بَعْضًا
فَأَذِنَ لَهَا فِي نَفَسَيْنِ :نَفَسٍ فِي الشِّتَاءِ وَنَفَسٍ فِي الصَّيْفِ

---

[170] Buhârî ile Müslim, Numan b. Beşir'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir.

[171] Yukarıda geçmiştir.

فَأَشَدُّ مَا تَجِدُونَهُ فِي الصَّيْفِ مِنْ حَرِّهَا وَأَشَدُّ مَا تَجِدُونَهُ فِي الشِّتَاءِ مِنْ زَمْهَرِيرِهَا

"Cehennem Rabbine şikâyet ederek: "Yâ Rab, (birbirine girdim) *ateşim kendi kendimi yiyip duruyor." dedi. Allahu Teâlâ kendisine iki nefes müsaadesi verdi. Yazın nefes verir, kışın nefes alır. Yazın şiddetli sıcağı, cehennemin nefes vermesinden, kışın şiddetli soğuğu da cehennemin nefes almasındandır."*[172] buyurmuştur.

Enes bin Mâlik (r.a.) diyor: "Dünyada en çok zevk u safâ içinde olan kâfiri getirin ve bunu cehenneme daldırın, denir. Cehenneme getirdikten sonra:

"Dünyada iken hiç nîmet ve zevk u safâ gördün mü?" diye kendisinden sorarlar. O:

"Hayır." der. Buna mukabil dünyada en çok sıkıntı ve ıstırap içinde kıvranarak ömrü geçen bir mü'mini getirirler. Bunu cennete koyun derler. Sonra da: "Ömründe hiç sıkıntı çektin mi?" diye sorarlar. O da; "Hayır." diye cevap verir.

Ebû Hüreyre (r.a.) diyor: "Bir mescidde yüz bin kişi veya fazla insan olsa da bu sırada cehennemliklerden birisi bunların üzerine nefes verse, hepsi onun şiddetinden helâk olurlardı.

تَلْفَحُ وُجُوهَهُمُ النَّارُ

"Cehennemin ateşi yüzlerine vurup yakacak..." (Mü'minûn suresi, 23/104) âyet-i celîlesinin tefsîrinde âlimlerden birisi: "Bu, yalnız bir defa yüzlerine ateşin değmesidir ki, birinci ateş ile yüzleri ayaklarına dökülür." demiştir. Bunu düşün.

---

[172] Buhârî ile Müslim, Ebû Hüreyre'den rivâyet etmişlerdir.

Sonra da bedenlerinin akıp içine bastıkları pis kokulu irinlerini düşün. İşte buna Arapçada "Gassak" denir.

Ebû Saîd el-Hudrî'nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Eğer cehennem irinlerinden bir kovası dünyaya dökülseydi, kokusundan bütün dünya pis pis kokardı."*[173] buyurmuştur. Ciğerleri susuzluktan yanıp feryâd eden cehennemlikler su istedikleri vakit, kendilerine su yerine bu irin verilir. Nitekim âyet-i celîlede:

مِنْ مَاءٍ صَدٖيدٍ يَتَجَرَّعُهُ وَلَا يَكَادُ يُسٖيغُهُ وَيَأْتٖيهِ الْمَوْتُ مِنْ
كُلِّ مَكَانٍ وَمَا هُوَ بِمَيِّتٍ

"Ona orada irinli sudan içirilecektir. Öyle ki o, bunu zoraki içmeye çalışacak, bir türlü boğazından geçiremeyecek, her yandan kendisine ölüm gelecek, hâlbuki ölemeyecektir." (İbrâhim suresi, 14/16-17),

وَاِنْ يَسْتَغٖيثُوا يُغَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ يَشْوِي الْوُجُوهَ بِئْسَ
الشَّرَابُ وَسَاءَتْ مُرْتَفَقًا

"Eğer onlar susuzluktan feryâd ve istimdâd ederlerse (kaynamış ve) **kalın bir mâyia benzeyen, yüzleri kavuran bir su ile imdâd olunacaklardır. O ne fena bir içecektir. O ateş ne fena bir dayanaktır."** (Kehf suresi, 18/29) buyrulmuştur.

İçecekleri böyle; bir de yemeklerine bak. Yemekleri de zakkumdur. Nitekim Allahu Teâlâ:

ثُمَّ اِنَّكُمْ اَيُّهَا الضَّٓالُّونَ الْمُكَذِّبُونَ لَاٰكِلُونَ مِنْ شَجَرٍ مِنْ

---

[173] Tirmizî, Rüşd b. Sa'd'dan (r.a.) rivâyet etmiştir.

زَقُّومٍ فَمَالِئُونَ مِنْهَا الْبُطُونَ فَشَارِبُونَ عَلَيْهِ مِنَ الْحَمِيمِ
فَشَارِبُونَ شُرْبَ الْهِيمِ

"Sonra hakîkaten siz ey sapkınlar ve tekzibciler, muhakkak ki zakkum ağacından yiyecek kimselersiniz. Öyle ki karınlarınızı hep ondan dolduracaksınız. Üstüne de o kaynar sudan içeceksiniz. Susamış develerin içişi gibi içeceksiniz." (Vâkıa suresi, 56/51-55) Diğer âyette:

إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ طَلْعُهَا كَأَنَّهُ رُءُوسُ
الشَّيَاطِينِ فَإِنَّهُمْ لَاٰكِلُونَ مِنْهَا فَمَالِئُونَ مِنْهَا الْبُطُونَ فَشَارِبُونَ
عَلَيْهِ مِنَ الْحَمِيمِ فَشَارِبُونَ شُرْبَ الْهِيمِ

"Şüphesiz ki o, çılgın ateşin dibinde (bitip) **çıkacak bir ağaçtır. Ki tomurcukları şeytanların başları gibidir. Muhakkak ki, onlar bundan yiyecekler, bu sûretle karınlarını bundan dolduracaklar. Sonra üzerine de onlar için çok sıcak bir su ile karıştırılmış** (şarap) **vardır. Sonra dönüp gidecekleri yer, şüphesiz yine cehennemdir."** (Sâffât suresi, 37/64-68)

تَصْلٰى نَارًا حَامِيَةً تُسْقٰى مِنْ عَيْنٍ اٰنِيَةٍ

"Kızgın bir ateşe girecek, son derece sıcak bir kaynaktan içirilecektir." (Gâşiye suresi, 88/4-5)

إِنَّ لَدَيْنَا أَنْكَالًا وَجَحِيمًا وَطَعَامًا ذَا غُصَّةٍ وَعَذَابًا أَلِيمًا

"Çünkü bizim yanımızda ağır bukağılar var, yakıcı bir

ateş var. Boğazda tıkanıp kalan bir yiyecek var, elem verici bir azâp var.” (Müzzemmil suresi, 73/12-13) buyrulmuştur.

İbn Abbâs’ın (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَوْ أَنَّ قَطْرَةً مِنَ الزَّقُّومِ قُطِرَتْ فِي بِحَارِ الدُّنْيَا أَفْسَدَتْ
عَلٰى أَهْلِ الدُّنْيَا مَعَايِشَهُمْ فَكَيْفَ مَنْ يَكُونُ طَعَامُهُ كَذٰلِكَ

“Eğer zakkûmdan bir katre denizlere dökülse, hayatı bozardı. Ya yemekleri zakkum olanların hali nasıldır?”[174] buyurmuştur.

Enes’in (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Allah’ın tergîb ettiğine heves edin. Azâbı, ikabı ve cehennemi gibi korkuttuğu şeylerden de kaçının. Zîra cennet nîmetlerinden bir katre dünyalığınızda bulunsa size onu güzelleştirir. Eğer cehennemden bir damla dünyanızda bulunsa dünyayı sizin için zindan ederdi.”* buyurmuştur.

Ebû’d-Derdâ’nın (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

“Zaman gelir cehennemlikler öyle acıkır ki, bunun tesîri, bütün o şiddetli cehennem azâbına muâdil olur. Yemek diye feryâd ederler. Onlara, açlığa faydası olmayacak ve kendilerini beslemeyecek olan zehirli dikenden yemek verilir. Yine yemek isterler, onlara yine dikenli yemekler verilir, fakat bunları da sindiremezler. Hemen dünyadaki bu gibi yemekleri şarapla hazmettikleri akıllarına gelir ve şarap isterler. Bunlara dikenli bardaklarda şarap yerine irin verilir. Onlar irini ağızlarına yaklaştırınca, dikenler yüzlerini yırtar. İçtikleri mîdelerine indiği vakit mîdelerini parça parça eder. Cehennemin hâzinlerini çağırırlar:

---

[174] Tirmizî ve İbn Mâce rivâyet etmiştir. Tirmizî, hasen ve sahih olduğunu söylemiştir.

"Ne olur, Allah'a duâ et de bir gün olsun azâbımızı hafifletsin." derler. Cehennem zebânîleri:

"Size açık delîllerle peygamberler gelmedi mi?" diye sorarlar. Onlar da:

"Evet, geldi (fakat biz inanmadık)*" derler. Bunun üzerine zebânîler:*

"O halde şimdi yalvarın yalvarabildiğiniz kadar, kâfirlerin duâsı boşadır." derler. Onlar:

"Bu defa Mâlik'i çağırın." derler. Mâlik'i çağırırlar, gelir ve ona:

"Rabbimiz, hakkımızda iyi bir hüküm versin." derler. Mâlik:

"Siz burada kalacaksınız." der." Hadîsin râvilerinden A'meş diyor ki: *"Bunların bu yalvarışları ile Mâlik'in menfî cevap vermesi arasında bin yıl geçer, diye duydum."* ve devamla şöyle diyor.

"Bu sefer kendi kendilerine, "Biz Allah'a yalvaralım. Bize Allah'tan hayırlısı yoktur." derler:

"Ey Rabbimiz, şekavetimiz bize galebe çaldı, sapıklıkta kaldık. Bizi cehennemden çıkar, bir daha isyana dönersek o zaman zâlimlerden oluruz." derler. Allahu Teâlâ onlara;

"Sesinizi kesin, daha konuşmayın." buyurur. İşte o zaman her iyilikten ümitleri kesilir. O vakit hasret ve nedâmet içinde kalırlar."[175]

Ebû Ümâme'nin rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Allahu Teâlâ'nın: **"Ona irinli sudan içirilecektir. Öyle ki o, bunu zoraki içmeye çalışacak, bir türlü boğazından geçiremeyecek."** (İbrâhim suresi, 14/16-17) buyurduğu âyet-i celîlenin tefsîrinde: *"Bu içecek ona yaklaştırılır, suratını buruşturur, yüzünün derisi dökülür.*

---

[175] Tirmizî, Semüre'den rivâyet etmiştir. Başka rivâyet yolları da vardır.

İçtiği vakit, bağırsakları parça parça olur ve aşağıdan çıkar." demiştir. Nitekim başka bir âyet-i celîlede:

وَسُقُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ

"Bağırsaklarını parça parça eden kaynar sudan içirilen kimseler gibidir." (Muhammed suresi, 47/15) buyrulmuştur. Yine:

وَإِنْ يَسْتَغِيثُوا يُغَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ يَشْوِي الْوُجُوهَ

"Eğer onlar feryad ve istimdad ederlerse (kaynamış ve) **kalın bir mâyia benzeyen yüzleri kavuran bir su ile imdad olunacaktır."** (Kehf suresi, 18/29) buyurmuştur.[176]

İşte acıkıp susadıkları vakit, içtikleri ve yedikleri su ve yemekleri bunlardır. Şimdi cehennemdeki yaşayışı, oradaki yılan ve akrepleri, onların şiddetli zehirlerini, büyük cüsse ve korkunç manzaralarını düşün. Cehennem halkına nasıl musallat olduklarını, bir an bile onları zehirlemekten geri kalmadıklarını düşün. Nitekim Ebû Hüreyre'nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ اٰتَاهُ اللّٰهُ مَالًا فَلَمْ يُؤَدِّ زَكَاتَهُ مُثِّلَ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ شُجَاعًا لَهُ
زَبِيبَتَانِ يُطَوِّقُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ثُمَّ يَأْخُذُ بِلَازِمِهِ فَيَقُولُ: أَنَا مَالُكَ
أَنَا كَنْزُكَ، ثُمَّ تَلَا قَوْلَهُ تَعَالٰى: (وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخَلُونَ
بِمَا اٰتَاهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهِ)

"Kime Allahu Teâlâ mal verir de zekâtını vermezse, kıyâmet günü o malı iki boynuzlu zehirli bir yılan sûretinde, iki gözleri üzerinde iki siyah noktası olduğu halde, kıyâmete kadar boynuna dolanır ve dudaklarını ısırarak: "İşte ben senin malın ve senin istif ettiğin paranım." der buyurdu ve sonra: **"Allah'ın fazl u** (kereminden) **kendilerine verdiğini** (sarf u infakta) **cimrilik edenler, zinhâr bunun kendileri için bir hayır olduğunu sanmasınlar."** (Âl-i İmrân suresi, 3/180) âyetini okudu."[177]

---

[176] Tirmizî rivâyet etmiştir.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Cehennemde deve boynu gibi yılanlar vardır. Öyle zehir akıtırlar ki harareti, kırk yıllık yoldan alınır. Yine orada öyle akrepler var ki her biri birer katır gibidir. Onların da akıttığı zehirlerin harareti kırk yıllık mesafeden alınır."*[178] buyurmuştur.

Bu yılan ve akrepler dünyada cimrilik hastalığına yakalananlara musallat olur. Bu hastalıklardan kendini koruyan, kıyâmette bu yılan ve akreplerden korunur. İşte bunları düşün.

Bütün bunlardan sonra cehennemliklerin vücutlarının büyüyeceğini düşün. Zîra Allahu Teâlâ azaplarını artırmak için cüsselerini enine boyuna büyültür. Bu sûretle cehennem azâbını daha çok duyarlar. Her parçasında yılan ve akreplerin zehirlerinin acısını bir anda ve devamlı olarak duyarlar.

Ebû Hüreyre'nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

ضِرْسُ الْكَافِرِ فِي النَّارِ مِثْلُ أُحُدٍ وَغِلْظُ جِلْدِهِ مَسِيرَةُ ثَلَاثٍ

"Cehennemde kâfirin dili Uhud dağı gibi büyük, derisinin kalınlığı ise üç günlük yoldur."[179] buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

---

[177] Buhârî ile Ebû Hüreyre'den (r.a.) Müslim Câbir'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir.
[178] Ahmed rivâyet etmiştir.
[179] Müslim rivâyet etmiştir.

شَفَتُهُ السُّفْلٰى سَاقِطَةٌ عَلٰى صَدْرِهِ وَالْعُلْيَا قَالِصَةٌ قَدْ غَطَّتْ وَجْهَهُ

“Alt dudağı göğsüne sarkmış, üst dudağı bütün yüzünü kaplayacak şekilde kalındır.”[180] Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Kıyâmet günü kâfir, dilini siccîne doğru çekerken insanlar onu ayaklarının altında çiğnerler.”*[181] buyurmuştur. Çünkü dili o kadar uzar ki, yerlerde sürüklenir. Cüsseleri bu kadar büyük olmakla beraber cehennem onları tekrar tekrar yakar, yâni bir defa yanıp eridikten sonra yeni vücuda sâhip olurlar, tekrar yanarlar ve erirler. Böylece azap, sonsuz olarak devam eder. Nitekim Allahu Teâlâ’nın:

كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا

“Derileri piştikçe azâbı tadıp durmaları için onları başka derilerle değiştireceğiz.” (Nisâ suresi, 4/56) buyurduğu âyetinin tefsîrinde Hasan: *“Her gün yetmiş bin defa cehennem vücutlarını yakar eritir ve her defasında “Eski hâlinize dönün.”* denir. Onlar da eski hâllerine dönerler, demiştir.

Şimdi de cehennem halkının feryâd ü figanlarını, ağlayıp bağırmalarını ve mahvolduk diye vâveylâ koparmalarını düşün. Bu, cehenneme ilk atıldıkları zamandır. Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

يُؤْتٰى بِجَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ لَهَا سَبْعُونَ أَلْفَ زِمَامٍ سَبْعُونَ أَلْفَ مَلَكٍ

“Kıyâmet günü cehennemi yetmiş bin yular ve her yulara yetmiş bin melek yapışmış olduğu halde mahşer yerine getirirler.”[182] buyurmuştur. Enes’in (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[180] Tirmizî, Ebû Saîd’den (r.a.) hasen ve sahih sened ile rivâyet etmiştir.

[181] Tirmizî, Ebû’l-Maharif’den rivâyet etmiştir.

[182] Müslim, Abdullah İbn Mes’ûd’dan (r.a.) rivâyet etmiştir.

يُرْسَلُ عَلٰى أَهْلِ النَّارِ الْبُكَاءُ فَيَبْكُونَ حَتّٰى تَنْقَطِعَ الدُّمُوعُ ثُمَّ يَبْكُونَ الدَّمَ حَتّٰى يُرٰى فِي وُجُوهِهِمْ كَهَيْئَةِ الْأُخْدُودِ لَوْ أُرْسِلَتْ فِيهَا السُّفُنُ لَجَرَتْ

"Cehennem ehline ağlama ârız olur; ağlarlar ağlarlar, yaşları tükenince bu defa kan ağlarlar. Yüzlerinde yarıklar meydana gelir. Öyle ırmaklar halinde yaşları akar ki, üzerlerinde gemiler bile yürütülür."[183] buyurmuştur.

Böyle ağlayıp, sızlayıp feryâd ü figan ettikleri ve "Vay hâlimize!" deyip yardım diledikleri sürece kendileri için bir ferahlık vardır, fakat bundan da men edilirler.

Muhammed b. Kâ'b diyor; "Cehennemliklerin beş duâsı var. Allahu Teâlâ dördünde onlara icâbet eder, beşincisinde artık daha konuşmazlar. Birincide:

رَبَّنَا أَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ إِلٰى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ

"Ey Rabbimiz, bizi iki defa öldürdün. İki defa da diriltin. İşte günahlarımızı itiraf ettik. Fakat şöyle bir çıkmaya yol var mı?" (Mü'min suresi, 40/11) Allahu Teâlâ cevap vermek üzere:

ذٰلِكُمْ بِأَنَّهُ إِذَا دُعِيَ اللّٰهُ وَحْدَهُ كَفَرْتُمْ وَإِنْ يُشْرَكْ بِهِ تُؤْمِنُوا فَالْحُكْمُ لِلّٰهِ الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ

"Bunun sebebi şudur: Bir olarak Allah'a duâ edildiği va-

---

[183] İbn Mes'ûd (r.a.) Rakkâşî'den rivâyet etmiştir.

kit siz küfrettiniz. Eğer O'na eş katılırsa tasdîk ediyordunuz. Artık hüküm, O çok yüce, O çok büyük Allah'ındır." (Mü'min suresi, 40/12) buyurur.

İkinci defa:

رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ

"Ey Rabbimiz! Gördük, işittik. Şimdi bizi (dünyaya) **geri çevir de güzel amelde bulunalım."** (Secde suresi, 32/12) derler. Allahu Teâlâ cevap vererek:

أَوَلَمْ تَكُونُوا أَقْسَمْتُمْ مِنْ قَبْلُ مَا لَكُمْ مِنْ زَوَالٍ

"Hâlbuki daha evvel siz (dünyada) **kendinize "Hiç bir zeval yoktur." diye yemin etmediniz miydi?"** (İbrâhim suresi, 14/44) buyurur. Üçüncü defa:

رَبَّنَا أَخْرِجْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ

"Ey Rabbimiz, bizi çıkar; yaptığımızdan bambaşka bir amel yapacağız." (Fâtır suresi, 35/37) derler. Allahu Teâlâ:

أَوَلَمْ نُعَمِّرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ وَجَاءَكُمُ النَّذِيرُ
فَذُوقُوا فَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ نَصِيرٍ

"Size iyice düşünecek kimsenin düşünebileceği, öğüt kabul edebileceği kadar ömür vermedik mi? Size (azâp ile) **korkutan da gelmişti. Şimdi tadın** (o azâbı.) **Artık zâlimler için hiç bir yardımcı yoktur."** (Fâtır suresi, 35/37) buyurur. Dördüncü olarak:

رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا وَكُنَّا قَوْمًا ضَالِّينَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا
مِنْهَا فَإِنْ عُدْنَا فَإِنَّا ظَالِمُونَ

"Ey Rabbimiz, bedbahtlığımız bize galebe etmişti. Doğru yoldan sapanlar güruhu idik biz. Ey Rabbimiz, bizi buradan çıkar. Eğer yine (küfre dönersek) **artık hiç şüphesiz ki biz zâlimlerdeniz."** (Mü'minûn suresi, 23/106-107) derler. Allahu Teâlâ verdiği cevapta:

قَالَ اخْسَئُوا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ

"Yıkılıp gidin içerisine. Bana söylemeyin." (Mü'minûn suresi, 23/108) buyurur. Artık bundan sonra daha konuşamayacaklar ki, bu en şiddetli bir azaptır.

Mâlik b. Eslem anlatıyor: "Zeyd b. Eslem:

سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَجَزِعْنَا أَمْ صَبَرْنَا مَا لَنَا مِنْ مَحِيصٍ

"Şimdi bizler sızlansak da katlansak da birdir. Bizim için sığınacak hiç bir yer yoktur." (İbrâhim suresi, 14/21) âyet-i celîlesinin tefsîrinde: "Böylece yüz yıl sabrederler. Sonra yine yüz yıl feryad ü figan ederler. Sonra neticenin değişmediğini görünce, değişmeyeceğine kanâat getirerek: "Feryâd etsek de, etmesek de değişen bir şey yok." derler, demiştir.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bir hadîsinde *"Kıyâmet günü ölüm, besili bir koç sûretinde ortaya getirilir ve herkesin gözü önünde cennet ile cehennem arasında boğazlanır ve "Ey cennet halkı, işte daha ölüm yok, ebedî olarak buradasınız. Ey cehennem halkı, sizin için de daha ölüm yok, ebedî olarak oradasınız." denir."*[184] buyurmuştur.

Hasan-ı Basrî: "Bin yıl cehennemde yandıktan sonra çıkacak olan mü'min vardır. Keşke o, ben olaydım." dedi. Yine Hasan-ı

---

[184] Buhârî İbn Ömer (r.a.) ve Müslim, Ebû Saîd'den rivayet etmişlerdir. Metin olarak da yukarıda geçmiştir.

Basrî'nin bir köşede oturup ağladığını görenler, bunun sebebini sorduklarında, "Rabbimin beni cehenneme atmasından korkarak ağlıyorum." demiştir.

İşte kısaca cehennem ehlinin azâbı budur. Bütün teferruatıyla onun ıstırap ve mihnetlerini anlatmak imkânsızdır. Zîra onun sonu yoktur. En büyük ıstırapları da ebedî olarak cennetin nîmetlerinden ve Allah'a mülâkat ile O'nun cemâlinden mahrumiyet hasretidir. Bütün bunlara kendilerinin sebep olduğunu, bu ebedî zevkleri dünyadaki âdî ve geçici zevklerine fedâ ettikleri kendilerini yakar durur. Biz, bile bile Rabbimize isyan ile bu hale nasıl düştük, diye yanar ve yakılırlar. O az günlerde niçin nefsimize hâkim olmadık? Eğer sabretseydik o günler geçecek ve şimdi biz de Rabbimizin rızâsına ulaşmış olarak onun civarında bulunacaktık, derler. Cehennem ateşi vücutlarını dağlayıp dururken, bu hasret ve nedâmet ateşi içlerini kasıp kavuracak, fakat iş işten geçmiş olacaktır.

Sonra hiç olmazsa cennetin nîmet ve zevklerini görmeyip bilmeseler ve hayatın yalnız cehennem olduğunu sansalar, bütün bu acılar yalnız bu kadarla kalır ve böylece kıvranırlardı. Fakat azâbın daha da artması için böyle kalmayacak, onlara cennet ve cennet ehlinin zevk u safâsı da gösterilecektir. Nitekim hadîste Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

"Kıyâmet günü cehennemden bâzı kimseler cennete götürülür. Cennete yaklaşıp onun saraylarını görüp, güzel kokularını duymaya başladıkları ve mü'minlere hazırlanan o nîmetleri müşâhede ettikleri anda, "Onları çevirin. Zîra onların bu zevkten nasîbleri yoktur." denir. Bunlar da benzerine rastlanmayan büyük hasret içerisinde geri dönerlerken;

"Ey Rabbimiz, hiç olmazsa dostların için hazırladığın ve bize göstermiş olduğun şu mükâfatları göstermeden, bunlardan haberimiz olmadan bizi cehennemde bıraksaydın, bizim için cehennem azâbı daha ehven olurdu." derler. Allahu Teâlâ:

"İşte ben de size bu ıstırabı çektirmeyi murâd ettim. Çünkü siz, yalnız kaldığınız vakit benimle mübâreze eder ve bana rağmen her türlü büyük kötülükleri irtikâb ederdiniz. İnsanlar arasına girdiğiniz vakit onlara karşı riyâkârlık eder, derin saygı içinde görünür, içinizde bana karşı olan duyularınızın tamamen aksine olarak onlara görünürdünüz. İnsanlardan heybet duyar, benden korkmazdınız. Onlara saygı besler, bana karşı saygısız davranırdınız. İnsanlara gösteriş olarak bâzı şeyleri terk ederdiniz, fakat bana karşı terk etmezdiniz. İşte bütün bu sebeplerden ötürü ben de bugün sizi mahrum ettiğim (ve size gösterdiğim) *bu nîmetler karşısında size en acı bir şekilde azâp ederim."*[185]

Harb'ın oğlu Ahmed diyor: "Şâyân-ı hayrettir ki güneşe karşı gölgeyi tercih ederken, cehenneme karşı cenneti tercih etmeyiz." demiştir.

Îsâ aleyhisselâm da diyor ki: *"Nice sağlam bünyeler, nice güzel yüzler ve nice fasîh diller, yarın cehennem tabakaları arasında yanarken kıvranıp duracaklardır."*

Dâvud aleyhisselâm: *"İlâhî, senin güneşinin hararetine dayanamazken, yarın cehennem ateşinin hararetine nasıl dayanacağım? Allahım, senin rahmet çağrına dayanamazken ya azap sesine nasıl tahammül edeceğim?"* demiştir.

Ey zavallı! O gündeki şu zor durumlara bak, onları düşün ve bilmiş ol ki, bütün şiddetiyle Allahu Teâlâ cehennemi yarattı.

---

185. **Erbaîn**'de Ebû Hüdebe yolu ile Enes'den (r.a.) rivâyet edilmiştir.

Onun adamlarını da yarattı, onlar artmaz ve eksilmezler. Bu, değişmeyen ezelî bir mukadderâttır. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَأَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْحَسْرَةِ إِذْ قُضِيَ الْأَمْرُ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ وَهُمْ
لَا يُؤْمِنُونَ

“Sen onları emr(-i ilâhînin) **yerini bulacağı hasret günü ile korkut. Onlar gaflet içindedirler. Onlar hâlâ îman etmiyorlar.”** (Meryem suresi, 19/39) buyurmuştur. Bu âyet-i celîle ile kıyâmet gününe işaret edilmiştir.

Durum bu iken, nasıl güler oynar ve eğlenirsin? Hakkında ezelde sebkat eden mukadderâtı bilmediğin halde nasıl olur da dünyanın âdî zevkleri ile oyalanırsın?

Şâyet, nereden gelip nereye gideceğini ve hakkındaki ezelî mukadderatın ne olduğunu bilmek istersen, bunun kendisiyle ünsiyet edeceğin belirtileri ve ümitlenip bağlanacağın alâmetleri vardır. Bunlar da kendi durumunu gözden geçirmendir. Ne gibi işlerde bulunduğuna bakmak, senin durumunu aydınlığa kavuşturur. Zîra herkes ne için yaratılmışsa ona göre hareket eder. Şâyet iyilikler seni sevindiriyor ve hayır yollarını tercih ediyorsan, sana şimdiden cehennemden uzak kaldığını müjdeleyebiliriz.

Şâyet hayır yapmak istediğin vakit, seni durduran engeller karşına çıkıyor ve bunu durduruyorsa, kötülük yapacağın zaman, hemen sebepleri kolaylıkla hazırlanıp bunları yapmaya muvaffak olursan, ezelde mukadder hükm-i Rabbânî’nin aleyhinde olduğunu bilebilirsin. Bunların neticeye delâleti, yağmurun bitkiye ve dumanın ateşe olan delâleti gibidir. Kur’ân-ı Kerîm’de:

إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ

"İyiler hiç şüphesiz Naîm (Cennet'in)**de, kötüler ise muhakkak alevli ateşdedir."** (İnfitâr suresi, 82/15-16) buyrulmuştur. İşte kendini bu iki âyet-i celîleye arzeyle. Bu sûretle varacağın yeri kolaylıkla tâyin edersin. En doğrusunu Allah bilir.

القول في صفة الجنة وأصناف نعيمها

اعلمْ : أنَّ تلكَ الدارَ التي عرفتَ غمومَها وهمومَها تقابلُها دارٌ أُخرىٰ ، فتأمَّلْ نعيمَها وسرورَها ؛ فإنَّ مَنْ بَعُدَ مِنْ إحداهُما استقرَّ لا محالةَ في الأخرىٰ ، فاستثرِ الخوفَ مِنْ قلبِكَ بطولِ الفكرِ في أهوالِ الجحيمِ ، واستثرِ الرجاءَ بطولِ الفكرِ في النعيمِ المقيمِ الموعودِ لأهلِ الجنانِ ، وسُقْ نفسَكَ بسوطِ الخوفِ ، وقدْها بزمامِ الرجاءِ إلى الصِّراطِ المستقيمِ ، فبذلكَ تنالُ الملكَ العظيمَ ، وتسلمُ مِنَ العذابِ الأليمِ .

فتفكَّرْ في أهلِ الجنَّةِ وفي وجوهِهِم نضرةُ النعيمِ ، يُسقونَ مِنْ رحيقٍ مختومٍ ، جالسينَ علىٰ منابرَ مِنَ الياقوتِ الأحمرِ في خيامٍ مِنَ اللؤلؤِ الرطبِ الأبيضِ ، فيها بسطٌ مِنَ العبقريِّ الأخضرِ ، متّكئينَ علىٰ أرائكَ منصوبةٍ علىٰ أطرافِ أنهارٍ مطَّردةٍ بالخمرِ والعسلِ ، محفوفةٍ بالغلمانِ والولدانِ ، مزيَّنةٍ بالحورِ العينِ مِنَ الخيراتِ الحسانِ ، كأنَّهنَّ الياقوتُ والمرجانُ ، لم يطمثْهنَّ إنسٌ قبلَهم ولا جانٌّ ، يمشينَ في درجاتِ الجنانِ ، إذا اختالَتْ إحداهُنَّ في مشيِها . حملَ أعطافَها سبعونَ ألفاً مِنَ الولدانِ ، عليها مِنْ طرائفِ الحريرِ الأبيضِ ما تتحيَّرُ فيهِ الأبصارُ ، مكلَّلاتٌ بالتيجانِ المرصعةِ باللؤلؤِ والمرجانِ ، شكلاتٌ غنجاتٌ عطراتٌ ، آمناتٌ مِنَ الهرمِ والبؤسِ ، مقصوراتٌ في الخيامِ ، في قصورٍ مِنَ الياقوتِ بُنيَتْ وسطَ روضاتِ الجنانِ ، قاصراتُ الطرفِ عينٌ .

ثمَّ يُطافُ عليهِمْ وعليهِنَّ بأكوابٍ وأباريقَ وكأسٍ مِنْ معينٍ ، بيضاءَ لذَّةٍ للشاربينَ ، ويطوفُ عليهِم خدامٌ وولدانٌ كأمثالِ اللؤلؤِ المكنونِ جزاءً بما كانوا يعملونَ ، في مقامٍ أمينٍ ، في جنَّاتٍ وعيونٍ ، في جنَّاتٍ ونهَرٍ ، في مقعدِ صدقٍ عندَ مليكٍ مقتدرٍ ، ينظرونَ فيها إلىٰ وجهِ الملكِ الكريمِ ، وقدْ أشرقَتْ في وجوهِهِمْ نضرةُ النَّعيمِ ، لا يرهقُهم قترٌ ولا ذلَّةٌ ، بلْ عبادٌ مكرمونَ ، وبأنواعِ التُّحفِ مِنْ ربِّهِمْ يتعاهدونَ ، فهُمْ فيما اشتهتْ أنفسُهُمْ خالدونَ ، لا يخافونَ فيها ولا يحزنونَ ، وهمْ مِنْ ريبِ المنونِ آمنونَ ، فهُمْ فيها يتنعَّمونَ ، ويأكلونَ مِنْ أطعمتِها ، ويشربونَ مِنْ أنهارِها لبناً وخمراً وعسلاً في أنهارٍ أرضُها فضةٌ ، وحصباؤُها مرجانٌ ، وعلىٰ أرضٍ ترابِها مسكٌ أذفرُ ، ونباتُها زعفرانٌ ، ويُمطرونَ مِنْ سحابٍ فيها مِنْ ماءِ النسرينِ علىٰ كثبانِ الكافورِ .

ويُؤتونَ بأكوابٍ وأيِّ أكوابٍ ! أكوابٍ مِنْ فضَّةٍ مرصَّعةٍ بالدرِّ والياقوتِ والمرجانِ ، كوبٌ فيهِ مِنَ الرحيقِ المختومِ ، ممزوجٌ بهِ السلسبيلُ العذبُ ، كوبٌ يشرقُ نورُهُ مِنْ صفاءِ جوهرِهِ يبدو الشرابُ مِنْ ورائِهِ برقَّتِهِ وحمرتِهِ ، لمْ يصنعْهُ آدميٌّ فيقصِّرَ في تسويةِ صنعتِهِ وتحسينِ صياغتِهِ ، في كفِّ خادمٍ يحكي ضياءُ وجهِهِ الشمسَ في إشراقِها ، ولكنْ مِنْ أينَ للشمسِ حلاوةٌ مثلُ حلاوةِ صورتِهِ ، وحسنِ أصداغِهِ وملاحةِ أحداقِهِ !

فيا عجباً لمَنْ يؤمنُ بدارٍ هـٰذهِ صفتُها ، ويوقنُ بأنَّهُ لا يموتُ أهلُها ، ولا تحلُّ الفجائعُ بمَنْ نزلَ بفنائِها ، ولا تنظرُ الأحداثُ بعينِ التغييرِ إلىٰ

أهلِها ، كيفَ يأنسُ بدارٍ قدْ أذنَ اللهُ تعالىٰ في خرابِها ، ويتهنأُ بعيشٍ دونَها ؟!

واللهِ ؛ لوْ لمْ يكنْ فيها إلاَّ سلامةُ الأبدانِ معَ الأمنِ مِنَ الموتِ والجوعِ والعطشِ وسائرِ أصنافِ الحدثانِ . . لكانَ جديراً بأنْ يهجرَ الدنيا بسببِها ، وألاَّ يؤثرَ عليها ما التصرُّمُ والتنغُّصُ مِنْ ضرورتِها ، كيفَ وأهلُها ملوكٌ آمنونَ ، وفي أنواعِ السرورِ ممتَّعونَ ، لهمْ فيها كلُّ ما يشتهونَ ، وهمْ في كلِّ يومٍ بفناءِ العرشِ يحضرونَ ، وإلىٰ وجهِ اللهِ الكريمِ ينظرونَ ، وينالونَ بالنَّظرِ مِنَ اللذَّةِ ما لا ينظرونَ معَهُ إلىٰ سائرِ نعيمِ الجنانِ ولا يلتفتونَ ، وهمْ على الدوامِ بينَ أصنافِ هـٰذهِ النِّعمِ يترددونَ ، وهمْ مِنْ زوالِها آمنونَ ؟!

قالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ينادي منادٍ : إنَّ لكُمْ أن تصحُّوا فلا تسقموا أبداً ، وإنَّ لكُمْ أنْ تحيوا فلا تموتوا أبداً ، وإنَّ لكُمْ أنْ تشبُّوا فلا تهرموا أبداً ، وإنَّ لكُمْ أنْ تنعموا فلا تبأسوا أبداً ، فذلكَ قولُهُ عزَّ وجلَّ : ﴿ وَنُودُوٓاْ أَن تِلۡكُمُ ٱلۡجَنَّةُ أُورِثۡتُمُوهَا بِمَا كُنتُمۡ تَعۡمَلُونَ ﴾ »(١) .

ومهما أردتَ أنْ تعرفَ صفةَ الجنَّةِ . . فاقرأِ القرآنَ ، فليسَ وراءَ بيانِ اللهِ تعالىٰ بيانٌ ، واقرأْ مِنْ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَلِمَنۡ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِۦ جَنَّتَانِ . . . ﴾ إلىٰ آخرِ (سورةِ الرحمـٰنِ) ، واقرأْ (سورةَ الواقعةِ) وغيرَها مِنَ السورِ .

وإنْ أردتَ أنْ تعرفَ تفصيلَ صفاتِها مِنَ الأخبارِ . . فتأمَّلِ الآنَ تفصيلَها بعدَ أنِ اطَّلعتَ علىٰ جملتِها .

---

(١) رواه مسلم (٢٨٣٧) .

وتأمَّل أوَّلاً عددَ الجنانِ ، قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِۦ جَنَّتَانِ﴾ قالَ : جنَّتانِ مِنْ فضَّةٍ آنيتُهُما وما فيهما ، وجنَّتانِ مِنْ ذهبٍ آنيتُهُما وما فيهما ، وما بينَ القومِ وبينَ أنْ ينظروا إلىٰ ربِّهم إلاَّ رداءُ الكبرياءِ علىٰ وجهِهِ في جنَّةِ عدنٍ »⁽¹⁾ .

ثمَّ انظرْ إلىٰ أبوابِ الجنَّةِ ؛ فإنَّها كثيرةٌ بحسبِ أصولِ الطاعاتِ ، كما أنَّ أبوابَ النَّارِ بحسبِ أصولِ المعاصي .

قالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ أنفقَ زوجينِ مِنْ مالِهِ في سبيلِ اللهِ . . دُعيَ مِنْ أبوابِ الجنةِ ، وللجنةِ أبوابٌ ، فمنْ كانَ مِنْ أهلِ الصلاةِ . . دُعيَ مِنْ بابِ الصلاةِ ، ومَنْ كانَ مِنْ أهلِ الصيامِ . . دُعِيَ مِنْ بابِ الريَّانِ ، ومَنْ كانَ مِنْ أهلِ الصدقةِ . . دُعيَ مِنْ بابِ الصدقةِ ، ومَنْ كانَ مِنْ أهلِ الجهادِ . . دُعيَ مِنْ بابِ الجهادِ » فقالَ أبو بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ : واللهِ ؛ ما علىٰ أحدٍ مِنْ ضرورةٍ مِنْ أيِّها دُعيَ ، فهلْ يُدعىٰ أحدٌ منها كلِّها ؟ قال : « نعمْ ، وأرجو أنْ تكونَ منهم »⁽²⁾ .

وعنْ عاصمِ بنِ ضمرةَ عنْ عليٍّ رضيَ اللهُ عنهُ : (أنَّهُ ذكرَ النَّارَ فعظمَ أمرَها ذكراً لا أحفظُهُ .

ثمَّ قالَ : ﴿ وَسِيقَ ٱلَّذِينَ ٱتَّقَوْا۟ رَبَّهُمْ إِلَى ٱلْجَنَّةِ زُمَرًا﴾ حتىٰ إذا انتهوا إلىٰ

---

(1) رواه البخاري (٤٨٧٨) ، ومسلم (١٨٠) .

(2) رواه البخاري (١٨٩٧) ، ومسلم (١٠٢٧) .

بابٍ مِنْ أبوابِها . . وجدوا عندَهُ شجرةً يخرجُ مِنْ تحتِ ساقِها عينانِ تجريانِ ، فعمدوا إلىٰ إحداهما كأنَّما أُمروا بهِ فشربوا منها ، فأذهبَتْ ما في بطونِهِمْ مِنْ أذىً أوْ بأسٍ ، ثمَّ عمدوا إلى الأخرىٰ فتطهَّروا منها ، فجرتْ عليهِم نضرةُ النَّعيمِ ، فلمْ تتغيرْ أشعارُهُمْ بعدَها أبداً ، ولا تشعثُ رؤوسُهم كأنَّما دهنوا بالدهانِ ، ثمَّ انتهوا إلىٰ الجنَّةِ فقالَ لهمْ خزنتُها : سلامٌ عليكُمْ طبتُمْ فادخلوها خالدينَ ، ثمَّ تلقاهُمُ الولدانُ يطيفونَ بهِمْ كما تطيفُ ولدانُ أهلِ الدنيا بالحميمِ يقدمُ عليهِمْ مِنْ غيبةٍ ، يقولونَ لهُ : أبشرْ ؛ أعدَّ اللهُ لكَ مِنَ الكرامةِ كذا .

قالَ : ثمَّ ينطلقُ غلامٌ مِنْ أولئكَ الولدانِ إلىٰ بعضِ أزواجِهِ مِنَ الحورِ العينِ فيقولُ : قدْ جاءَ فلانٌ ـ باسمِهِ الذي كانَ يُدعىٰ بهِ في الدنيا ـ فتقولُ : أنتَ رأيتَهُ ؟ فيقولُ : أنا رأيتُهُ وهوَ بأثري ، فيستخفُّ إحداهنَّ الفرحُ حتىٰ تقومَ إلىٰ أسكفةِ بابِها ، فإذا انتهىٰ إلىٰ منزلِهِ . . نظرَ إلىٰ أساسِ بنيانِهِ ؛ فإذا جندلُ اللؤلؤِ فوقَهُ صرحٌ أحمرُ وأخضرُ وأصفرُ ؛ مِنْ كلِّ لونٍ ، ثمَّ يرفعُ رأسَهُ فينظرُ إلىٰ سقفِهِ ؛ فإذا مثلُ البرقِ ، ولولا أنَّ اللهَ تعالىٰ قدره . . لألمَّ أنْ يذهبَ بصرُهُ ، ثمَّ يطأطئُ رأسَهُ ؛ فإذا أزواجُهُ ، وأكوابٌ موضوعةٌ ونمارقُ مصفوفةٌ وزرابيُّ مبثوثةٌ ، ثمَّ اتكأَ فقالَ : الحمدُ للهِ الذي هدانا لهٰذا ، وما كنَّا لنهتديَ لولا أنْ هدانا اللهُ ، ثمَّ ينادي منادٍ : تحيونَ فلا تموتونَ أبداً ، وتقيمونَ فلا تظعنونَ أبداً ، وتصحُّونَ فلا تمرضونَ أبداً)(١) .

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٤٥٠) ، وابن أبي الدنيا في « صفة الجنة » (٧) ، والبيهقي في « البعث والنشور » (٢٣٦) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « آتي يومَ القيامةِ بابَ الجنَّةِ ، فأستفتحُ فيقولُ الخازنُ : مَنْ أنتَ ؟ فأقولُ : محمَّدٌ ، فيقولُ : بكَ أُمرتُ ألاَّ أفتحَ لأحدٍ قبلَكَ »[1] .

ثمَّ تأمَّلِ الآنَ في غرفِ الجنَّةِ ، واختلافِ درجاتِ العلوِّ فيها ؛ فإنَّ الآخرةَ أكبرُ درجاتٍ وأكبرُ تفضيلاً ، وكما أنَّ بينَ الناسِ في الطَّاعاتِ الظاهرةِ والأخلاقِ الباطنةِ المحمودةِ تفاوتاً ظاهراً . . فكذلكَ فيما يُجازَوْنَ بهِ تفاوتٌ ظاهرٌ ، فإنْ كنتَ تطلبُ أعلى الدرجاتِ . . فاجتهدْ ألاَّ يسبقَكَ أحدٌ بطاعةِ اللهِ تعالىٰ ؛ فقدْ أمرَكَ اللهُ بالمسابقةِ والمنافسةِ فيها فقالَ تعالىٰ : ﴿ سَابِقُوٓاْ إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَفِى ذَٰلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ ٱلْمُتَنَٰفِسُونَ ﴾ .

والعجبُ أنَّهُ لوْ تقدَّمَ عليكَ أقرانُكَ أوْ جيرانُكَ بزيادةِ درهمٍ أوْ بعلوِّ بناءٍ . . ثقلَ عليكَ ذلكَ ، وضاقَ بهِ ذرعُكَ ، وتنغَّصَ بسببِ الحسدِ عيشُكَ ! وأحسنُ أحوالِكَ أنْ تستقرَّ في الجنَّةِ وأنتَ لا تسلمُ فيها مِنْ أقوامٍ يسبقونَكَ بلطائفَ لا توازيها الدنيا بحذافيرِها ؛ فقدْ قالَ أبو سعيدٍ الخدريُّ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ أهلَ الجنَّةِ ليتراءَوْنَ أهلَ الغرفِ فوقَهُمْ كما تتراءَوْنَ الكوكبَ الغابرَ في الأفقِ مِنَ المشرقِ والمغربِ ؛ لتفاضلِ

---

[1] رواه مسلم (١٩٧) ، وقال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (١٠/٥٢٦) عند قول الخازن : من أنت ؟ : (أجاب بالاستفهام ، وأكده بالخطاب تلذذاً بمناجاته ، وإلاَّ . . فأبواب الجنة شفافة ، وهو العلَمُ الذي لا يشتبه ، والمتميز الذي لا يلتبس ، وقد رآه الخازن قبل ذلك وعرفه أتم معرفة ، ومن ثم اكتفىٰ بقوله : « فأقول : محمد ») .

ما بينَهُمْ » قالوا : يا رسولَ اللهِ ؛ تلكَ منازلُ الأنبياءِ لا يبلغُها غيرُهمْ ؟ قالَ : « بلىٰ ، والذي نفسي بيدِهِ ، رجالٌ آمنوا باللهِ وصدَّقوا المرسلينَ »[1] .

وقالَ أيضاً عليهِ الصلاةُ والسَّلامُ : « إنَّ أهلَ الدرجاتِ العلا ليراهُمْ مَنْ تحتَهُمْ كما ترونَ النَّجمَ الطالعَ في أفقٍ مِنْ آفاقِ السماءِ ، وإنَّ أبا بكرٍ وعمرَ منهُمْ وأنْعَما »[2] .

وقالَ جابرٌ : قالَ لنا رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ألا أحدثُكُمْ بغرفِ أهلِ الجنَّةِ ؟ » قالَ : قلتُ : بلىٰ يا رسولَ اللهِ بأبينا أنتَ وأمِّنا ، قالَ : « إنَّ في الجنَّةِ غرفاً مِنْ أصنافِ الجوهرِ كلِّهِ ، يُرىٰ ظاهرُها مِنْ باطنِها وباطنُها مِنْ ظاهرِها ، وفيها مِنَ النَّعيمِ واللذَّاتِ والسرورِ ما لا عينٌ رأَتْ ولا أذنٌ سمعَتْ ولا خطرَ علىٰ قلبِ بشرٍ » قالَ : قلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ ولِمَنْ هـٰذهِ الغرفُ ؟ قالَ : « لمَنْ أفشى السَّلامَ ، وأطعمَ الطعامَ ، وأدامَ الصيامَ ، وصلَّىٰ بالليلِ والناسُ نيامٌ » قالَ : قلنا : يا رسولَ اللهِ ؛ ومَنْ يطيقُ ذلكَ ؟ قالَ : « أمَّتي تطيقُ ذلكَ ، وسأخبرُكُمْ عَنْ ذلكَ ؛ مَنْ لقيَ أخاهُ فسلَّمَ عليهِ أوْ ردَّ عليهِ . فقدْ أفشى السَّلامَ ، ومَنْ أطعمَ أهلَهُ وعيالَهُ مِنَ الطعامِ حتىٰ يشبعَهُمْ . فقدْ أطعمَ الطعامَ ، ومَنْ صامَ شهرَ رمضانَ ومِنْ كلِّ شهرٍ

---

(١) رواه البخاري (٣٢٥٦) ، ومسلم (٢٨٣١) .

(٢) رواه الترمذي (٣٦٥٨) ، وابن ماجه (٩٦) ، وأنعما : زادا في الرتبة وتجاوزا تلك المنزلة .

ثلاثةَ أيامٍ . . فقدْ أدامَ الصيامَ ، ومَنْ صلَّى العشاءَ الآخرةَ وصلَّى الغداةَ في جماعةٍ . . فقدْ صلَّىٰ بالليلِ والنَّاسُ نيامٌ » يعني : اليهودَ والنصارىٰ والمجوسَ(١) .

وسُئلَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنْ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَمَسَٰكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّٰتِ عَدۡنٍ ﴾ قالَ : « قصورٌ مِنْ لؤلؤٍ ، في كلِّ قصرٍ سبعونَ داراً مِنْ ياقوتةٍ حمراءَ ، في كلِّ دارٍ سبعونَ بيتاً مِنْ زمردٍ أخضرَ ، في كلِّ بيتٍ سريرٌ ، علىٰ كلِّ سريرٍ سبعونَ فراشاً مِنْ كلِّ لونٍ ، علىٰ كلِّ فراشٍ زوجةٌ مِنَ الحورِ العينِ ، في كلِّ بيتٍ سبعونَ مائدةً ، علىٰ كلِّ مائدةٍ سبعونَ لوناً مِنَ الطعامِ ، في كلِّ بيتٍ سبعونَ وصيفةً ، ويُعطى المؤمنُ في كلِّ غداةٍ ـ يعني مِنَ القوةِ ـ ما يأتي علىٰ ذلكَ أجمعَ »(٢) .

* * *

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/٣٥٦) ، والبيهقي في « البعث والنشور » (٢٤٣) .

(٢) رواه البيهقي في « البعث والنشور » (٢٤٥) ، وابن أبي الدنيا في « صفة الجنة » (١٧٧) ، والبزار في « مسنده » (٣٥٦٣) إلا أن فيهما : (في كل دار سبعون بيتاً من زمردة خضراء ، في كل بيت سبعون سريراً . . .) والباقي سواء .

CENNET VE NÎMETLERİNİN VASIFLARI

Buraya kadar bir nebze olsun cehennemin şiddetinden, oradaki ıstırap ve dehşetten bahsettik.

Şimdi bilmiş ol ki cehennem denen bu korkunç yerin karşısında da cennet vardır. Bu defa da onun nîmetlerinden ve zevk u safâsından bahsedelim. Çünkü kıyâmette biri cennet, diğeri de cehennem olmak üzere iki yer vardır. Birinden uzaklaşan diğerine girecektir. Onun için her ikisini de bilmek lâzımdır. İnsan, cehennemi ve oradaki şiddetli azâbı düşünmekle içinde bir korku doğar. Cenneti ve oradaki zevk u safâyı hatırlamakla da bir ümit duygusu belirir. Bir yandan korku onu iterken, öte yandan ümit de çeker ve doğruya, Allah'a giden yola götürür. İnsan ancak bu korku ve ümit sayesinde acı verici azâbtan kurtulur ve bu ebedî refaha ulaşır.

O halde cennetlikleri ve onların yüzlerinde parlayan cennet nîmetlerinin zevk u safâlarını düşünelim. Onlar içerisinde en üstün ve yeşil kumaştan mâmul minderleri bulunan, incilerle işlenmiş beyaz çadırlar altında, etraflarından bal ve şarap ırmakları akan, kızıl yâkuttan işlemeli kürsü ve koltuklarında oturmuş ve yaslanmış oldukları halde ağzı mühürlü şerbetlerden içerler. Çadırın etrafını hûrî ve gılmanlar sarmıştır. Bunlar o kadar seçkin güzellerdir ki, vücutlarının, yüzlerinin beyazlık ve kırmızılıkları parlaklıkta sanki yakut ve mercandır. Onlara şimdiye kadar hiç bir el değmemiştir. Oturdukları koltuklar üzerinde akıllara durgunluk verecek şekilde güzel bezler vardır. Hûrîlerin başlarında inci ve mercan ile işlenmiş şekil şekil taçları vardır, gül kokusu gibi kokuları vardır. Onlar kocamaz, benizleri buruşup solmaz. Daima güler yüzlü olarak cennet bahçelerinin ortalarında inşa edilmiş köşklerde otururlar, efendilerinden başka kimseye bakmazlar.

Hizmetçiler kıymetli bardaklarda nefis şerbetlerle efendilerinin etrafında dolaşıp dururlar. İşte bu nîmet, onların dünyadaki çalışmalarının karşılığı ve mükâfatıdır. Onlar her türlü keder ve sıkıntıdan emindirler. Cennetin bahçe ve gözelerinde zevk u safâdadırlar. Onlar Allahu Teâlâ'nın civarında ve O'nun cemâline nazarla zevkıyâb olurlar. Bu zevk u safânın akisleri yüzlerinde parlar. Onlara, sıkıntı ve zillet gibi şeyler ârız olmaz. Bilâkis her an Rablerinden gönderilen hediyelerle ikrâm edilirler.

Onlar canlarının arzu ettikleri bu yerde ebedî olarak kalacaklardır. Onlar için korku ve hüzün yoktur. Her türlü tehlikeden emîndirler. Onlar, canlarının arzu ettiği her çeşit ve en nefîs yemekleri yerler. İçtikleri süt, bal ve diğer şerbetlerin aktığı nehirleri gümüş, çakıl taşları ise beyaz incidir. Toprağı misk gibi kokuludur. Bitkisi, zâferândır. Bulutlarından akan yağmur damlaları gülden damlayan koku damlası gibidir. İnci, yâkut ve mercan ile işlemeli bardaklarda şerbetler kendilerine takdîm edilir. Her birinin içi selsebîl suyundan dolmuş ve ağzı mühürlüdür. Bardakların berraklığı, içindeki şerbeti, dışından gösterir. Güneş gibi parlak ve güneşten çok daha güzeldir.

Bu vasıfta bir makamın olduğuna, buraya girenlerin artık bir daha çıkmayacağına, yok olmayacağına ve hiç bir değişikliğe uğramayacağına inandığı halde, harâp olacak bu dünyaya nasıl bağlanır da buna aldanır? İşte ben de buna şaşarım. Vallahi, eğer orada yalnız beden selameti ölümden, açlık ve susuzluktan ve diğer olaylardan emniyette olup bu saydığım diğer vasıfları olmasa dahi, insanın onun sebebiyle dünyayı terk etmesi îcab ederdi.

Hâlbuki cennet ehli emniyette, çeşitli zevk u safâda, onlar için arzu ettikleri her şey emirlerinde, her gün Allahu Teala'nın cemâline bakmakta ve bu sâyede her zevkin üstünde bir zevke erişmekte, onlar devamlı olarak bu zevk u safâ içinde çalkanıp dururlar. Nitekim Ebû Hüreyre'nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

يُنَادِي مُنَادٍ يَا أَهْلَ الْجَنَّةِ إِنَّ لَكُمْ أَنْ تَصِحُّوا فَلَا تَسْقَمُوا أَبَدًا وَإِنَّ لَكُمْ أَنْ تَحْيَوْا فَلَا تَمُوتُوا أَبَدًا وَإِنَّ لَكُمْ أَنْ تَشُبُّوا فَلَا تَهْرَمُوا أَبَدًا وَإِنَّ لَكُمْ أَنْ تَنْعَمُوا فَلَا تَيْأَسُوا أَبَدًا فَذٰلِكَ قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ :وَنُودُوا أَنْ تِلْكُمُ الْجَنَّةُ أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ

"Bir münâdî; "Ey cennet ehli, artık sizin için asla hastalığı olmayan devamlı bir sıhhat, ölümü olmayan ebedî bir hayat, ihtiyarlığı gelmeyen ebedî bir gençlik ve sonu gelmeyen ebedî nîmetler vardır." diye nidâ eder ki bu, Allahu Teâlâ'nın:

"İşte yapmakta devam ettiğiniz iyi işler sayesinde mîrasçı edildiğiniz cennet budur." (A'râf suresi, 7/43) *buyurduğudur."*[186] buyurmuştur.

Cennetin vasfını anlamak istediğin vakit, Kur'ân-ı Kerîm'i oku. Çünkü cenneti Allah'tan daha iyi kimse târif edemez. Allahu Teâlâ'nın:

وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّتَانِ

---

[186] Müslim, Ebû Hüreyre (r.a.) ve Ebû Said'den (r.a.) rivâyet etmiştir.

"Rabbinin makamından korkan için iki cennet vardır." (Rahmân suresi, 55/46) buyurduğundan itibaren sûrenin sonuna kadar oku. Ayrıca Vâkıa sûresi ile benzeri sûreleri de oku. Şâyet haberlerden tafsilât almak istersen, şimdi onu da dinle. Önce cennetin sayılarını bildirelim: **"Rabbinin makamından korkan için iki cennet vardır."** (Rahman suresi, 55/46) âyet-i celîlesinin tefsîrinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

جَنَّتَانِ مِنْ فِضَّةٍ اٰنِيَتُهُمَا وَمَا فِيهِمَا وَجَنَّتَانِ مِنْ ذَهَبٍ اٰنِيَتُهُمَا وَمَا بَيْنَ الْقَوْمِ وَبَيْنَ أَنْ يَنْظُرُوا إِلٰى رَبِّهِمْ إِلَّا رِدَاءُ الْكِبْرِيَاءِ عَلٰى وَجْهِهٖ فِي جَنَّةِ عَدْنٍ

"İki cennet, bardakları ve her şeyi gümüşten; iki cennet, bardakları ve içlerinde olan her şey de altındandır. Allahu Teâlâ'nın cemâline nazar için cennetlikler ile Allah arasında Adn Cenneti'ndeki kibriyâlık perdesinden başka bir mâni yoktur."[187] buyurmuştur.

Cehennemin kapıları, kendileri ile isyân edilen âzalar nispetinde yedi olduğu gibi, cennetin kapıları da kendileriyle itâat edilen âzâlar nispetinde çoktur.

Ebû Hüreyre'nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

مَنْ أَنْفَقَ زَوْجَيْنِ مِنْ مَالِهٖ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ، دُعِيَ مِنْ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ، وَلِلْجَنَّةِ ثَمَانِيَةُ أَبْوَابٍ، فَمَنْ كَانَ مِنْ أَهْلِ الصَّلٰوةِ، دُعِيَ مِنْ بَابِ الصَّلٰوةِ، وَمَنْ كَانَ مِنْ أَهْلِ الصِّيَامِ، دُعِيَ

---

[187] Buhârî ile Müslim, Ebû Mûsâ'dan (r.a.) rivâyet etmişlerdir.

مِنْ بَابِ الصِّيَامِ، وَمَنْ كَانَ مِنْ أَهْلِ الصَّدَقَةِ، دُعِيَ مِنْ بَابِ
الصَّدَقَةِ، وَمَنْ كَانَ مِنْ أَهْلِ الْجِهَادِ، دُعِيَ مِنْ بَابِ الْجِهَادِ

“Allah uğrunda malından çift olarak veren kimse, cennetin bütün kapılarından dâvet edilir. Cennetin sekiz kapısı vardır. Namaz ehlinden olan namaz kapısından, oruç ehlinden olan oruç kapısından, sadaka ehlinden olan sadaka kapısından, cihad edenler de cihad kapısından dâvet edilirler.” Hz. Ebû Bekir (r.a.): “Bütün bu kapıların hepsinden dâvet edilen de olur mu?” diye sordu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Evet, senin de onlardan olmanı umarım.”*[188] buyurdu.

Âsım b. Zamure diyor: “Hz. Ali cehennemi şiddetle tavsîf etti. Fakat söyledikleri hatırımda kalmadı. Sonra:

وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا

“Rablerinden korkanlar ise fevc fevc cennete sevk edildi.” (Zümer suresi, 39/73) âyetini okudu ve dedi ki: “Cennet kapısına gittikleri vakit, kapı önünde bir ağaç görürler. Ağacın altından iki su akar. Emrolundukları üzere önce bu sudan içerler ve içlerinde olan bütün hastalıklar ve gıll u gış zâil olur. Sonra ikinci sudan yıkanırlar, vücudları parlar. Artık saçları bozulmaz, başları kirlenmez, daima yıkanmış ve taranmış gibi kalırlar. Sonra cennete girerler. Cennetin hâzini onları karşılar ve:

“Size selâm, temiz oldunuz, ebedî kalmak üzere buraya giriniz.” der. Sonra hizmetçiler onları karşılar ve hâriçten gelen bir efendi gibi etrafını sararlar. Sonra cennete girer ve:

“Sana müjdeler olsun ki, Allahu Teâlâ sana şu nîmetleri verdi.”

---

[188] Buhârî ile Müslim rivâyet etmişlerdir.

der. Sonra bu hizmetçilerden birisi, bu adama ayrılan hûrîlerden birinin yanına gider ve:

“Falan oğlu falan geldi.” diye müjdeler Hûrî:

“Sen kendisini gördün mü?” diye sorar. O da:

“Evet, gördüm ve peşimden geliyor.” der. Sevincinden yerinde duramayan hûrî, kapının eşiğine gider. Adam kendi evine gittiği vakit şöyle bir göz gezdirir. Bir de bakar ki kapısının kemeri inci taçlarındandır. Üzerinde kırmızı, beyaz, yeşil ve her türlü renklerden işlemelidir. Evinin damına, örtüsüne baktığı vakit, onu şimşek gibi parlak olarak görür. Eğer Allahu Teâlâ ona bakış kuvvet ve kudretini yaratmasa, onun parlaklığından gözleri göremez hale gelirdi. Sonra başını sağa sola çevirir. Bir de hûrîlerden eşleri, işlemeli kaplar, sıra sıra oturaklar, döşeli minderler görür ve sonda yaslanarak: “Bana bunları veren Allah'a hamdederim.” der.

Sonra bir dellâl: “Artık bundan sonra yaşamak var, ölmek yok, ikamet var göçmek yok, sıhhat var hastalık yok.” diye seslenir.

Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

اٰتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ بَابَ الْجَنَّةِ فَأَسْتَفْتِحُ، فَيَقُولُ الْخَازِنُ :مَنْ أَنْتَ؟
فَأَقُولُ: مُحَمَّدٌ، فَيَقُولُ: بِكَ أُمِرْتُ، أَنْ لَا أَفْتَحُ لِأَحَدٍ قَبْلَكَ

“Kıyâmet günü cennetin kapısına gider ve kapının açılmasını isterim. Cennetin hâzini: “Sen kimsin?” diye sorar. Ben de “Muhammed'im” derim. Hâzin: “Zâten kapıyı senden evvel kimseye açmamakla emrolundum.” der.”[189] buyurmuştur.

Bir de cennetin çardak ve köşklerini, derecelerinin farklarını düşün. Zîra âhirette fazîlet ve derece daha çok ve daha üstündür. Dünyada görünen tâatlerle bâtında olan ahlâk-ı hamîde bakımından insanlar arasında fark olduğu gibi, alacakları âhiret derecelerinde de farklıdırlar. Eğer üstün dereceyi almak istersen, tâat ve ibâdette seni kimsenin geçmemesine gayret et. Zîra Allahu Teâlâ' da bu hususta müsâbaka ve münâfese ile emrederek:

---

[189] Müslim, Enes'den (r.a.) rivâyet etmiştir.

وَفِي ذٰلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ

"O halde nefâset isteyenler bunu arzu etmelidirler." (Mutaffifîn, 83/26) buyurmuştur. Diğer âyette de:

سَابِقُوا إِلٰى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ

"Rabbinizden mağfirete ulaşmak için yarışın." (Hadîd suresi, 57/21) buyurmuştur. Emsâllerinden birisi, para veya daha güzel eve sâhip olmak bakımından seni geçecek olsa, onu çekemediğin için huzurun kaçıp rahatlığın kaybolduğu ve en güzel halin cennete yerleşmek ve orada iskân olduğu ve burada, dünya ile kıyas kabul etmeyecek şekilde seni geçeceklere karşı hiç aldırış etmeyip kendine çeki düzen vermemen, cidden şaşılacak bir cihettir.

Ebû Saîd el-Hudrî'nin (r.a.) rivâyetinde, Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Cennetlikler, bâzı köşk sâhiplerini, sabah vakti ufkun doğu veya batı tarafında tek tek kalan ve çok parlak görülen yıldızlar gibi görürler. Çünkü aralarında derece farkı vardır."* buyurdu.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) böyle buyurunca. ashâb-ı kiram: *"Peygamberlerin mevkiine de kimse yükselemez ya" dediler. Resûl-i Ekrem* (s.a.v.)*: "Evet, nefsim yed-i kudretinde olan Allah'a yemin ederim ki öyledir. Fakat öyle erkekler vardır ki, onlar Allah'a inandı ve* *resûllerini tasdîk ettiler. Bunlar da* (peygamberlerin civarındadır.)"[190] buyurdu.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ أَهْلَ الدَّرَجَاتِ الْعُلٰى لَيَرَاهُمْ مَنْ تَحْتَهُمْ كَمَا تَرَوْنَ النَّجْمَ
الطَّالِعَ فِي أُفُقٍ مِنْ اٰفَاقِ السَّمَاءِ وَإِنَّ أَبَا بَكْرٍ وَعُمَرَ مِنْهُمْ وَأَنْعِمَا

"Aşağı derecede bulunan cennetlikler, yüksek derecede bulunan cennetlikleri ufukta parlayan tek tük yıldızlar gibi göreceklerdir. Ebû Bekir ve Ömer de bunlardandır ve bunlara in'âm edilmiştir (daha üstün mevkie yükseltilmişlerdir.)"[191] buyurmuştur.

Câbir'den (r.a.) gelen bir rivâyette Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

أَلَا أُحَدِّثُكُمْ بِغُرَفِ الْجَنَّةِ؟ إِنَّ فِي الْجَنَّةِ غُرَفًا مِنْ أَصْنَافِ
الْجَوْهَرِ كُلِّهِ يُرٰى ظَاهِرُهَا مِنْ بَاطِنِهَا، وَبَاطِنُهَا مِنْ ظَاهِرِهَا،
وَفِيهَا مِنَ النَّعِيمِ وَاللَّذَّاتِ وَالسُّرُورِ، مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ، وَلَا أُذُنٌ
سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلٰى قَلْبِ بَشَرٍ ”قَالَ: يَا رَسُولَ اللّٰهِ وَلِمَنْ
هٰذِهِ الْغُرَفُ؟ قَالَ: ”لِمَنْ أَفْشَى السَّلَامَ، وَأَطْعَمَ الطَّعَامَ، وَأَدَامَ
الصِّيَامَ، وَصَلّٰى بِاللَّيْلِ وَالنَّاسُ نِيَامٌ ”قَالَ: قُلْنَا: يَا رَسُولَ اللّٰهِ
وَمَنْ يُطِيقُ ذٰلِكَ؟ قَالَ: ”أُمَّتِي تُطِيقُ ذٰلِكَ، وَسَأُخْبِرُكُمْ عَنْ
ذٰلِكَ: مَنْ لَقِيَ أَخَاهُ فَسَلَّمَ عَلَيْهِ أَوْ رَدَّ عَلَيْهِ فَقَدْ أَفْشَى السَّلَامَ،

---

[190] Buhârî ile Müslim, rivâyet etmişlerdir. Metin yukarıda geçmiştir.

[191] Tirmizî ve İbn Mâce Ebû Said'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir. Tirmizî, hasen olduğunu söylemiştir.

وَمَنْ أَطْعَمَ أَهْلَهُ وَعِيَالَهُ مِنَ الطَّعَامِ حَتّٰى يُشْبِعَهُمْ، فَقَدْ أَطْعَمَ الطَّعَامَ، وَمَنْ صَامَ شَهْرَ رَمَضَانَ، وَمِنْ كُلِّ شَهْرٍ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ، فَقَدْ أَدَامَ الصِّيَامَ، وَمَنْ صَلَّى الْعِشَاءَ الْاٰخِرَةَ، وَصَلَّى الْغَدَاةَ فِي جَمَاعَةٍ، فَقَدْ صَلَّى اللَّيْلَ وَالنَّاسُ نِيَامٌ

“Size cennet köşklerinden haber vereyim mi? Cennette öyle köşkler ve saraylar vardır ki, hepsi çeşitli cevherlerden îmal edilmiş, bunların içi dışından, dışı ise içinden görülecek kadar parlaktır. Burada gözlerin görmediği, kulakların duymadığı, hatır ve hayâle gelmeyen nîmetler, zevk u safâlar vardır.

Bunlar, selâmı yayan, yemek yediren, oruca devâm eden ve insanlar uykuda iken namaz kılanlar içindir. Buna benim ümmetimin gücü yeter. Şimdi ben size bunu anlatayım: Müslümanlar karşılaştıkları vakit selâmlaşınca, selâmı ifşa etmiş olurlar. Aile efradını yedirip doyuran, yemek yedirmiş sayılır. Ramazan ayı ile diğer her aydan üç gün oruç tutan da orucu devam ettirmiş olur. Yatsı ile sabah namazını cemaatle kılan da, insanlar uykuda iken kendisi geceyi namazla geçirmiş olur.”[192]

Resül-I Ekrem’e:

وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ

âyet-i celîlesindeki “Mesâkîn-i tayyibe”den sorulduğu vakit:

قَصُورٌ مِنْ لُؤْلُؤَةٍ فِي كُلِّ قَصْرٍ سَبْعُونَ دَارًا مِنْ يَاقُوتٍ أَحْمَرَ، فِي كُلِّ دَارٍ سَبْعُونَ بَيْتًا مِنْ زُمُرُدٍ أَخْضَرَ فِي كُلِّ بَيْتٍ سَرِيرٌ

---

[192] Ebû Nuaym Hasan’ın Câbir’den (r.a.) gelen bir rivâyetidir.

عَلٰى كُلِّ سَرِيرٍ سَبْعُونَ فِرَاشًا مِنْ كُلِّ لَوْنٍ عَلٰى كُلِّ فِرَاشٍ زَوْجَةٌ مِنَ الْحُورِ الْعِيْنِ، فِي كُلِّ بَيْتٍ سَبْعُونَ مَائِدَةً، عَلٰى كُلِّ مَائِدَةٍ سَبْعُونَ لَوْنًا مِنَ الطَّعَامِ، فِي كُلِّ بَيْتٍ سَبْعُونَ وَصِيفَةً، وَيُعْطَى الْمُؤْمِنُ فِي كُلِّ غَدَاةٍ، يَعْنِي مِنَ الْقُوَّةِ مَا يَأْتِي عَلٰى ذٰلِكَ أَجْمَعَ

"İncilerden yapılmış köşkler, her köşkte kızıl yakuttan yetmiş dâire, her dâirede yeşil zümrütten yetmiş oda, her odada yetmiş karyola, her karyolada çeşitli renklerde yetmiş döşek, her döşek üzerinde bir hûrî, her evde yetmiş yemek masası, her masada yetmiş çeşit yemek ve her evde yetmiş hizmetkâr vardır. Her gün, bunlara yetecek bol miktarda yiyeceği gelir."[193] buyurmuştur.

---

[193] İbn Hibban ve Ahvezî, Hasan ibn Halife'den rivâyet etmişlerdir. Tirmizî, biraz ayrı ifade ile rivâyet etmiştir. Ayrıca Bezzar rivâyet etmiştir.

صفة حائط الجنّة وأرضها وأشجارها وأنهارها

تأمَّلْ في صورةِ الجنَّةِ ، وتفكَّرْ في غبطةِ سكانِها ، وفي حسرةِ مَنْ حُرِمَها ؛ لقناعتِهِ بالدنيا عوضاً عنها(١) .

فقدْ قالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ حائطَ الجنَّةِ لبنةٌ مِنْ فضةٍ ولبنةٌ مِنْ ذهبٍ ، ترابُها زعفرانٌ ، وطينُها مسكٌ »(٢) .

وسُئِلَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عَنْ تربةِ الجنَّةِ فقالَ : « دَرْمَكَةٌ بيضاءُ مسكٌ خالصٌ »(٣) .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ سرَّهُ أنْ يسقيَهُ اللهُ عزَّ وجلَّ الخمرَ في الآخرةِ.. فليتركْها في الدنيا ، ومَنْ سرَّهُ أنْ يكسوَهُ اللهُ الحريرَ في الآخرةِ.. فليتركْهُ في الدنيا ، أنهارُ الجنَّةِ تتفجَّرُ مِنْ تحتِ تلالِ ـ أو تحتِ جبالِ ـ المسكِ ، ولوْ كانَ أدنىٰ أهلِ الجنَّةِ حليةً عُدلَتْ بحليةِ أهلِ الدنيا جميعِها.. لكانَ ما يحليهِ اللهُ عزَّ وجلَّ بهِ في الآخرةِ أفضلَ مِنْ حليةِ أهلِ الدنيا جميعِها »(٤) .

---

(١) في غير (ج ، ص) : (ثمناً عنها) بدل (عوضاً عنها) .

(٢) رواه البيهقي في « البعث والنشور » (٢٤٧) ، وعند الترمذي (٢٥٢٥) نحوه .

(٣) رواه مسلم (٢٩٢٨) ، والدرمكة : الدقيق الخالص البياض مع لين ونعومة .

(٤) رواه البيهقي في « البعث والنشور » (٢٥٥) ، وعند الطبراني في « المعجم الأوسط » (٨٨٧٣ ـ ٨٨٧٤) نحوه .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ في الجنَّةِ شجرةً يسيرُ الراكبُ في ظلِّها مئةَ عامٍ لا يقطعُها ، اقرؤوا إنْ شئتُمْ : ﴿ وَظِلٍّ مَّمْدُودٍ ﴾ »(١) .

وقالَ أبو أُمامةَ : كانَ أصحابُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولونَ : إنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ ينفعُنا بالأعرابِ ومسائلِهِم ؛ أقبلَ أعرابيٌّ فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ قدْ ذكرَ اللهُ تعالىٰ في القرآنِ شجرةً مؤذيةً ، وما كنتُ أرىٰ أنَّ في الجنَّةِ شجرةً تؤذي صاحبَها ، فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما هيَ ؟ » قالَ : السدرُ ؛ فإنَّ لها شوكاً ، فقالَ : « قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ فِى سِدْرٍ مَّخْضُودٍ ﴾ يخضدُ اللهُ شوكَهُ فيجعلُ مكانَ كلِّ شوكةٍ ثمرةً ، ثمَّ تنفتقُ الثمرةُ منها عنِ اثنينِ وسبعينَ لوناً مِنَ الطعامِ ما منها لونٌ يشبهُ الآخرَ »(٢) .

وقالَ جريرُ بنُ عبدِ اللهِ : (نزلنا الصفاحَ ؛ فإذا رجلٌ نائمٌ تحتَ شجرةٍ قدْ كادَتِ الشمسُ أنْ تبلغَهُ ، فقلتُ للغلامِ : انطلقْ بهٰذا النطعِ فأظِلَّهُ ، فانطلقَ فأظلَّهُ ، فلمَّا استيقظَ ؛ فإذا هوَ سلمانُ ، فأتيتُهُ أسلِّمُ عليهِ ، فقالَ : يا جريرُ ؛ تواضعْ للهِ ؛ فإنَّ مَنْ تواضعَ للهِ في الدنيا.. رفعَهُ اللهُ يومَ القيامةِ ، هلْ تدري ما الظلماتُ يومَ القيامةِ ؟ قلتُ : لا أدري ، قالَ : ظلمُ الناسِ

---

(١) رواه البخاري (٤٨٨١) ، ومسلم (٢٨٢٦) .

(٢) رواه الحاكم في « المستدرك » (٢/٤٧٦) ، وابن أبي الدنيا في « صفة الجنة » (١٠٥) .

بينَهُم ، ثمَّ أخذَ عويداً لا أكادُ أراهُ مِنْ صغرِهِ فقالَ : يا جريرُ ؛ لوْ طلبتَ في الجنَّةِ مثلَ هـٰذا .. لمْ تجدْهُ ، قلتُ : يا أبا عبدِ اللهِ ؛ فأينَ النخلُ والشجرُ ؟ قالَ : أصولُها اللؤلؤُ والذهبُ ، وأعلاها الثمرُ)(١) .

* * *

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢٠٢) ، والبيهقي في « البعث والنشور » (٢٧٦) .

CENNETİN AĞAÇ VE IRMAKLARI

Şimdi bir de cennetin şeklini, sûretini ve orada yerleşenlere karşı yapılan gıptayı ve dünya ile yetinip ondan mahrum kalanların hasretini düşün.

Ebû Hüreyre'nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ حَائِطَ الْجَنَّةِ لَبِنَةٌ مِنْ فِضَّةٍ وَلَبِنَةٌ مِنْ ذَهَبٍ تُرَابُهَا
زَعْفَرَانٌ وَطِينُهَا مِسْكٌ

"Cennetin duvarları; bir kerpiç altından ve bir kerpiç de gümüştendir. Toprağı zâferân, çamuru ise misktendir." buyurmuştur.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e, "Cennetin toprağı nasıldır?" diye sorduklarında:

دَرْمَكَةٌ بَيْضَاءُ مِسْكٌ خَالِصٌ

"Birinci nevî un gibi bembeyaz ve hâlis misktir."[194] diye cevap vermiştir.

Yine Ebû Hüreyre'nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَسْقِيَهُ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ الْخَمْرَ فِي الْاٰخِرَةِ فَلْيَتْرُكْهَا
فِي الدُّنْيَا، وَمَنْ سَرَّهُ أَنْ يَكْسُوَهُ اللّٰهُ الْحَرِيرَ فِي الْاٰخِرَةِ
فَلْيَتْرُكْهُ فِي الدُّنْيَا

---

[194] Müslim, Ebû Said'den (r.a.) rivâyet etmiştir.

"Allahu Teâlâ'nın kendisine âhiret şaraplarını içirmesinden sevinenler, dünyada şarap içmeyi terk etsinler. Allahu Teâlâ tarafından âhirette ipek elbise giydirilmekten hoşlananlar da dünyada ipek giymeyi terk etsinler."[195] buyurmuştur. Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Cennetin ırmakları, misk tepelerinin veya misk dağlarının eteklerinden çıkar."*[196] Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

وَلَوْ كَانَ أَدْنٰى أَهْلِ الْجَنَّةِ حِلْيَةٌ عُدِّلَتْ بِحِلْيَةِ أَهْلِ الدُّنْيَا
جَمِيعِهَا، لَكَانَ مَا يُحِلِّيهِ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ بِهِ فِي الْاٰخِرَةِ أَفْضَلُ
مِنْ حِلْيَةِ الدُّنْيَا جَمِيعِهَا

"Eğer en düşük bir cennetliğin süs ve zînetleri, bütün dünyanın süs ve zînetleri ile karşılaştırılsa, azîz ve celîl olan Allahu Teâlâ'nın âhiretteki bu süsü, bütün dünya süs ve zînetlerinden üstün gelirdi."[197] buyurdu.

Yine Ebû Hüreyre'nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ فِي الْجَنَّةِ شَجَرَةً يَسِيرُ الرَّاكِبُ فِي ظِلِّهَا مِائَةَ عَامٍ
لَا يَقْطَعُهَا اِقْرَءُوا إِنْ شِئْتُمْ (وَظِلٍّ مَمْدُودٍ)

"Cennette öyle ağaçlar vardır ki, bir atlı yüz yıl onun gölgesinde yürüse, sonuna varamaz. İsterseniz, **"Yayılımış gölge**(ler)." (Vâkıa suresi, 56/30) *âyetini okuyun."*[198] buyurmuştur.

---

[195] Taberânî, hasen senet ile rivâyet etmiştir. Aynı meâlde başka ifade ile Neseî'de sahih sened ile rivâyet etmiştir.

[196] Ukaylî, **"Zuafâ"**da Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet etmiştir.

[197] Taberânî, **"Evsat"**ında Ebû Hüreyre'den (r.a.) isnadı hasen ile rivâyet etmiştir.

[198] Buhârî ile Müslim, Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir.

Ebû Umâme anlatıyor: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ashâbı şöyle derlerdi: "Allahu Teâlâ. Bedevîlerin Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e bâzı sorular sormalarından bizi de faydalandırmıştır. Yâni bizim sormak istediğimiz ve fakat sormaktan çekindiğimiz soruları bedevîler sormuş ve biz de faydalanmışızdır. Bu cümleden olarak yine bedevînin birisi:

"Allahu Teâlâ Kur'ân'da cennette eziyet veren ağacın bulunduğundan haber veriyor. Bu nasıl olur?" dedi. Resul-i Ekrem:

"O, hangisidir?" diye sordu. Adam da;

"Sidir ağacıdır, onun dikenleri var. İnsanlara eziyet verir. İşte şu âyet-i celîlede bu açıktır:

فِى سِدْرٍ مَخْضُودٍ

"Dikensiz kiraz." (Vâkıa suresi, 56/28) dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Allahu Teâlâ onun dikenini koparır. Her dikenin yerine bir meyve yetiştirir. Sonra o meyve ikiye ayrılır ve herbirinden zevki, rengi birbirine uymayan yetmiş çeşit yemek çıkar."*[199] buyurdu.

Cerîr b. Abdullah anlatıyor: "Safah denen bir mevkide konakladık. Baktık ki adamın biri ağacın gölgesinde yatmış uyumuş. Fakat nerede ise gölge gidip güneş üzerine çökecek vaziyettedir. Kölenin birine: "Al şu sahtiyanı da bu adama gölge et." dedim. O da öyle yaptı. Adam uyanınca bir de baktım ki. **Selmân-ı Fârisî** imiş. Gittim kendisine selâm verdim. Bunun üzerine bana:

"Ey Cerîr, Allah için tevâzu et. Çünkü dünyada Allah için tevâzu eden kimseyi Allahu Teâlâ kıyâmet günü yükseltir." dedi ve devamla:

---

[199] İbn Mübârek **"Zühd"**ünde mürsel olarak rivâyet etmiştir.

"Kıyâmetin karanlıklarının neler olduğunu bilir misin?" diye sordu. Ben de;

"Bilemem" deyince;

"Dünyada insanların birbirine zulmetmeleridir." dedi. Sonra yerden küçük bir çöp aldı ve:

"Ey Cerîr! Cennette arasan da böyle bir çöp bulamazsın." dedi. Ben de:

"Hani cennetin ağaçları?" diye kendisinden sorduğumda;

"Onların kök ve dalları inci ve altın, tepeleri ise meyvedir." dedi.

صفة لباس أهل الجنة وفرشهم وسررهم وأرائكهم وخيامهم

قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِن ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًا وَلِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ ﴾ ، والآياتُ في تفصيلِ ذلكَ كثيرةٌ .

وأمَّا تفصيلُهُ في الأخبارِ . فقدْ روىٰ أبو هريرةَ : أنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « مَنْ يدخلُ الجنَّةَ ينعمُ لا ييأسُ ؛ لا تبلىٰ ثيابُهُ ، ولا يفنىٰ شبابُهُ ، في الجنَّةِ ما لا عينٌ رأتْ ، ولا أذنٌ سمعَتْ ، ولا خطرَ علىٰ قلبِ بشرٍ »(١) .

وقالَ رجلٌ : يا رسولَ اللهِ ؛ أخبرْنا عنْ ثيابِ أهلِ الجنَّةِ ، أخلقٌ تخلقُ ، أم نسجٌ تنسجُ ؟ فسكتَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وضحكَ بعضُ القومِ ، فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ممَّ تضحكونَ ؟ مِنْ جاهلٍ سألَ عالماً ؟! » ثمَّ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « بلْ تشقَّقُ عنها ثمرُ الجنَّةِ مرتينِ »(٢) .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ أوَّلَ زمرةٍ تلجُ الجنَّةَ صورتُهُمْ علىٰ صورةِ القمرِ ليلةَ البدرِ ، لا يبصقونَ فيها

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٤١٦/٢) ، وعند مسلم (٢٨٣٦) نحوه .

(٢) رواه النسائي في « الكبرىٰ » (٥٨٤١) .

ولا يمتخطونَ ولا يتغوَّطونَ ، آنيتُهُمْ وأمشاطُهُمْ مِنَ الذهبِ والفضةِ ، ورشحُهُمُ المسكُ ، ولكلِّ واحدٍ منهمْ زوجتانِ يُرىٰ مخُّ ساقِهما منْ وراءِ اللحمِ مِنَ الحسنِ ، لا اختلافَ بينَهُمْ ولا تباغضَ ، قلوبُهُمْ علىٰ قلبٍ واحدٍ يُسبِّحونَ اللهَ بكرةً وعشيةً »(١) ، وفي روايةٍ : « علىٰ كلِّ زوجةٍ سبعونَ حلةً »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِن ذَهَبٍ ﴾ قالَ : « إنَّ عليهِمُ التيجانَ ، إنَّ أدنىٰ لؤلؤةٍ فيها لتضيءُ ما بينَ المشرقِ والمغربِ »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الخيمةُ درَّةٌ مجوَّفةٌ طولُها في السماءِ ستونَ ميلاً ، في كلِّ زاويةٍ منها للمؤمنِ أهلٌ لا يراهُمُ الآخرونَ » رواهُ البخاريُّ في « الصحيحِ »(٤) .

قالَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهما : (الخيمةُ درَّةٌ مجوَّفةٌ فرسخٌ في فرسخٍ ، لها أربعةُ آلافِ مصراعٍ مِنْ ذهبٍ)(٥) .

---

(١) رواه البخاري (٣٢٤٥) ، ومسلم (٢٨٣٤) .

(٢) رواها الترمذي (٢٥٣٤) .

(٣) رواه الترمذي (٢٥٦٢) .

(٤) صحيح البخاري (٣٢٤٣) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « صفة الجنة » (٣١٤) ، وابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥١٩٧) .

وقالَ أبو سعيدٍ الخدريُّ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَفُرُشٍ مَّرْفُوعَةٍ ﴾ قالَ : « ما بينَ الفراشينِ كما بينَ السماءِ والأرضِ »(١) .

* * *

---

(١) رواه الترمذي (٢٥٤٠) .

CENNET EHLİNİN GİYİM VE MEFRÛŞÂTI

Kur’ân-ı Kerîm’de:

يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًا وَلِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ

“Orada bunlar altından bileziklerle incilerle bezenecekler. Orada giyecekleri de ipektir.” (Hac suresi, 22/23) buyrulmuştur. Bu hususta daha pek çok âyetler olduğu gibi tafsîlâtı yine haberlerdedir. Ebû Hüreyre’nin (r.a.) Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’den rivâyetinde:

مَنْ يَدْخُلِ الْجَنَّةَ يَنْعَمْ لَا يَبْأَسُ لَا تَبْلٰى ثِيَابُهُ وَلَا يَفْنٰى شَبَابُهُ فِي الْجَنَّةِ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلٰى قَلْبِ بَشَرٍ

“Cennete giren, nîmetlere erişir, darlık çekmez, elbisesi eskimez, gençliği yıpranmaz. Cennette gözlerin görmediği, kulakların duymadığı ve hatıra gelmeyen nîmetler vardır.”[200] buyurmuştur.

Yine adamın biri Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’e: “Bana cennet elbiselerinden haber ver; bunlar doğrudan elbise olarak mı yaratılır, kumaş fabrikalarında mı dokunur?” diye sordu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) sustu. Bu arada orada bulunanlar güldüler. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مِمَّ تَضْحَكُونَ مِنْ جَاهِلٍ سَأَلَ عَالِمًا؟ بَلْ يَنْشَقُّ عَنْهَا ثَمَرُ الْجَنَّةِ مَرَّتَيْنِ

---

[200] Müslim, Ebû Hüreyre’den (r.a.) rivâyet etmistir.

"Bilmeyenin bilenden sormasına mı gülüyorsunuz? Cennet ağaçları günde iki defa yarılır ve içinden elbiseler çıkar, istediğini alırsın."[201] buyurdu.

Yine Ebû Hüreyre'nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ أَوَّلَ زُمْرَةٍ تَلِجُ الْجَنَّةَ صُورَتُهُمْ عَلٰى صُورَةِ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ، لَا يَبْصُقُونَ فِيهَا، وَلَا يَمْتَخِطُونَ، وَلَا يَتَغَوَّطُونَ، اٰنِيَتُهُمْ وَأَمْشَاطُهُمْ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ، وَرَشْحُهُمُ الْمِسْكُ، لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ زَوْجَتَانِ، يَرٰى مُخُّ سَاقِهَا مِنْ وَرَاءِ اللَّحْمِ مِنَ الْحُسْنِ، لَا اخْتِلَافَ بَيْنَهُمْ وَلَا تَبَاغُضَ، قُلُوبُهُمْ عَلٰى قَلْبٍ وَاحِدٍ، يُسَبِّحُونَ اللّٰهَ بُكْرَةً وَعَشِيَّةً

"Cennete ilk gireceklerin yüzleri, ayın on dördü gibi parlaktır. Orada tükürmez, sümkürmez ve kazâ-i hâcet etmezler. Kapları ve tabakları altın ve gümüştendir. Terleri, misktir. Her birinin iki zevcesi vardır. O derece parlak ve güzeldirler ki, derilerinden kemiklerindeki iliklerini görürsün. Aralarında ihtilâf ve husûmet yoktur. Gönülleri birdir. Sabah-akşam, Allah'ı tesbîh ederler." Diğer bir rivâyette: *"Herbirinin üzerinde yetmiş kat elbise vardır."*[202] buyurmuştur.

Yine Allahu Teâlâ'nın:

يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ

"Orada bunlar altundan bileziklerle, incilerle bezenecekler." (Hac suresi, 22/23) âyet-i celîlesinin tefsîrinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

201. Neseî, Abdullah b. Amr'den (r.a.) rivâyet etmiştir.
202. Buhârî ile Müslim rivâyet etmişlerdir.

إِنَّ عَلَيْهِمُ التَّيْجَانَ إِنَّ أَدْنٰى لُؤْلُؤَةٍ فِيهَا تُضِيءُ مَا بَيْنَ
الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ

“Onların başlarında taçları vardır. Taçlardaki en basit inci, doğu ile batı arasını aydınlatacak kadar parlaktır.”[203] buyurmuştur.

Diğer bir hadîste Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْخَيْمَةُ دُرَّةٌ مُجَوَّفَةٌ طُولُهَا فِي السَّمَاءِ سِتُّونَ مِيلًا فِي كُلِّ
زَاوِيَةٍ مِنْهَا لِلْمُؤْمِنِ أَهْلٌ لَا يَرَاهُمُ الْاٰخَرُونَ

“Cennet ehlinin çadırı, içi boş bir incidir. Yüksekliği altmış mildir. Her köşesinde kendisinin bir eşi vardır ki, onları başkaları göremez.”[204] buyurmuştur. İbn Abbâs da (r.a.): “Çadır, içi boş bir incidir. Altından mâmûl dört bin kapı kanadı vardır.” dedi.

Ebû Saîd el-Hudrî’nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

وَفُرُشٍ مَرْفُوعَةٍ

“Yükseltilmiş döşekler.” (Vâkıa suresi, 56/34) âyet-i celîlesinin tefsîrinde: *“Döşeklerin arası, yer ile gök arası kadardır.”*[205] buyurmuştur.

---

[203] Tirmizî, Ebû Saîd’den (r.a.) rivayet etmiştir.

[204] Buhârî ile Müslim, Ebû Mûsâ’dan rivâyet etmişlerdir.

[205] Tirmizî, “Yükseklikleri” şeklinde rivâyet etmiştir.

صفة طعام أهل الجنة

بيانُ طعامِ أهلِ الجنَّةِ مذكورٌ في القرآنِ ؛ مِنَ الفواكهِ والطيورِ السِّمانِ ، والمنِّ والسلوىٰ ، والعسلِ واللبنِ ، وأصنافٍ كثيرةٍ لا تُحصىٰ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ كُلَّمَا رُزِقُوا۟ مِنْهَا مِن ثَمَرَةٍ رِّزْقًا قَالُوا۟ هَٰذَا ٱلَّذِى رُزِقْنَا مِن قَبْلُ وَأُتُوا۟ بِهِۦ مُتَشَٰبِهًا ﴾ .

وذكرَ اللهُ تعالىٰ شرابَ أهلِ الجنَّةِ في مواضعَ كثيرةٍ ، وقدْ قالَ ثوبانُ مولىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : (كنتُ قائماً عندَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فجاءَهُ حبرٌ مِنْ أحبارِ اليهودِ ، فذكرَ أسئلةً إلىٰ أنْ قالَ : فمَنْ أوَّلُ الناسِ إجازةً ؟ ـ يعني على الصراطِ ـ فقالَ : « فقراءُ المهاجرينَ » ، قالَ اليهوديُّ : فما تحفتُهُمْ حينَ يدخلونَ الجنَّةَ ؟ قالَ : « زيادةُ كبدِ النونِ » ، قالَ : فما غداؤُهُمْ علىٰ أثرِها ؟ قالَ : « يُنحرُ لهمْ ثورُ الجنَّةِ الذي كانَ يأكلُ مِنْ أطرافِها » ، قالَ : فما شرابُهُمْ عليهِ ؟ قالَ : « مِنْ عينٍ فيها تُسمَّىٰ سلسبيلاً » ، فقالَ : صدَقتَ)(١) .

وقالَ زيدُ بنُ أرقمَ : جاءَ رجلٌ مِنَ اليهودِ إلىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وقالَ : يا أبا القاسمِ ؛ ألستَ تزعمُ أنَّ أهلَ الجنَّةِ يأكلونَ فيها ويشربونَ ؟ وقالَ لأصحابِهِ : إنْ أقرَّ لي بهٰذهِ.. خصمتُهُ ، فقالَ رسولُ اللهِ

---

(١) رواه مسلم (٣١٥) .

صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « بلىٰ ، والذي نفسي بيدِهِ ؛ إنَّ أحدَهُمْ ليُعْطىٰ قوةَ مئةِ رجلٍ في المطعمِ والمشربِ والجماعِ » ، فقالَ اليهوديُّ : فإنَّ الذي يأكلُ ويشربُ يكونُ لهُ الحاجةُ ؟ فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « حاجتُهُمْ عرقٌ يفيضُ مِنْ جلودِهِمْ مثلُ المسكِ ، فإذا البطنُ قدْ طهرَ »(١) .

وقالَ ابنُ مسعودٍ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّكَ لتنظرُ إلى الطيرِ في الجنَّةِ فتشتهيهِ . . فيخرُّ بينَ يديكَ مشويّاً »(٢) .

وقالَ حذيفةُ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ في الجنَّةِ طيراً أمثالَ البخاتيِّ » قالَ أبو بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ : إنَّها لناعمةٌ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « أنعمُ منها مَنْ يأكلُها ، وأنتَ ممَّنْ يأكلُها يا أبا بكرٍ »(٣) .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ عمرٍو في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ يُطَافُ عَلَيۡهِم بِصِحَافٖ مِّن ذَهَبٖ ﴾ قالَ : (يُطافُ عليهم بسبعينَ صحفةً مِنْ ذهبٍ ، كلُّ صحفةٍ فيها لونٌ ليسَ في الأخرىٰ مثلُهُ)(٤) .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : ﴿ وَمِزَاجُهُۥ مِن تَسۡنِيمٍ ﴾

---

(١) رواه النسائي في « الكبرىٰ » (١١٤١٤) ، وفيه : (فإذا بطنه قد ضمر) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « صفة الجنة » (١٠٠) ، والبزار في « مسنده » (٢٠٣٢) .

(٣) رواه البيهقي في « البعث والنشور » (٣٠٨) ، وعند الإمام أحمد في « المسند » (٣/ ٢٢١) نحوه من حديث أنس رضي الله عنه .

(٤) رواه البيهقي في « البعث والنشور » (٣١٠) ، ونحوه عند أبي نعيم في « الحلية » (٥/ ٣٨٠) ، وفيه وفي (ب) : (بسبعين ألف صحفة) بدل (بسبعين صحفة) .

قالَ : (يُمزجُ لأصحابِ اليمينِ ، ويشربُها المقربونَ صرفاً)(١) .

وقالَ أبو الدرداءِ رضيَ اللهُ عنهُ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿خِتَـٰمُهُۥ مِسۡكٌ﴾ قالَ : (هوَ شرابٌ أبيضُ مثلُ الفضةِ ، يختمونَ بهِ آخرَ شرابِهِمْ ، لوْ أنَّ رجلاً مِنْ أهلِ الدنيا أدخلَ يدَهُ فيهِ ثمَّ أخرجَها . . لمْ يبقَ ذو روحٍ إلاَّ وجدَ ريحَ طيبِها)(٢) .

* * *

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٥٢٢) ، وابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٢٢٦) ، وفي (ب) : (يشرب بها) بدل (يشربها) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « صفة الجنة » (١٢٤) ، وابن المبارك في « الزهد » (٢٧٦) ، والبيهقي في « البعث والنشور » (٣١٩) .

CENNETTEKİLERİN YEMEĞİ

Kur'ân-ı Kerîm'de cennet ehlinin yemeği meyve, semiz kuş, kudret helvası, yelve kuşu, bal, süt ve başka birçok çeşitleri ile anlatılmıştır. Nitekim âyet-i celîlede:

كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هٰذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ
قَبْلُ وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا

"Kendilerine ne zaman onlardan bir meyve rızık olarak yedirilse, her defasında, "İşte bu, evvelce de (dünyada) **rızıklandığımız** (yediğimiz) **şeydi." diyecekler ve o rızık birbirinin benzeri olmak üzere kendilerine sunulacak."** (Bakara suresi, 2/25) buyrulmuştur.

Yine Allahu Teâlâ birçok âyetlerde cennet halkının şerbetlerini de anlatmıştır.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in âzadlılarından Sevbân anlatıyor ve diyor ki: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in karşısında ayakta duruyordum. Yahudi bilginlerinden birisi geldi ve birçok sorular sordu. Sonunda:

"Sırat köprüsünden ilk geçecekler kimlerdir?" dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

"Muhacirlerin fakirleridir." buyurdu. Yahudi:

"Onlara ilk ikram edilecek yemek nedir?" dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

“Havyardır.” buyurdu. Yahudi:

“Bunun ardından ne verilecek?” diye sordu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

“Cennetin etrafında yayılıp beslenen danalar onlar için kesilir.” buyurdu.

Yahudi bilgini:

“İçecekleri nedir?” diye sordu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

“Selsebîl adını taşıyan gözeden içecekler.” buyurdu. Yahudi de:

“Doğru söylüyorsun.” dedi.[206]

Erkam’ın oğlu Zeyd de şöyle anlatıyor: “Yahudinin biri Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’e gelerek:

“Ey Ebe’l-Kasım! Cennetliklerin yeyip içtiklerini mi sanıyorsun.” dedi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

“Eğer bunu kabul ederse, ben buna galip gelirim.” buyurdu ve devamla: *“Evet, nefsim yed-i kudretinde olan Allah’a yemîn ederim ki, cennetliklerin her birine yemek, içmek ve münâsebette yüz kişilik kuvvet verilir; yer içer ve münâsebette bulunurlar.”* buyurdu. Yahudi:

“Yeyip içenin kazâ-i hâceti olmaz mı?” deyince Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

“Onların hâceti, tenlerinden çıkan misk gibi bir kokudur. Bu sûrette mîdeleri temizlenir.” buyurdu.[207]

İbn Mes’ûd’un (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[206] Evvelinde ve sonunda bâzı ziyadelerle, Müslim rivâyet etmiştir.

[207] Neseî, **“Kübrâ”**da sahih sened ile rivâyet etmiştir.

إِنَّكَ لَتَنْظُرُ إِلَى الطَّيْرِ فِي الْجَنَّةِ فَتَشْتَهِيهِ فَيَخِرُّ بَيْنَ يَدَيْكَ مَشْوِيًّا

"Sen cennette kuşlara bakarsın. Birini canın arzu edince, hemen pişmiş ve kızarmış olarak önüne gelir."[208] buyurdu.

Huzeyfe'nn (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ فِي الْجَنَّةِ طَيْرًا أَمْثَالَ النَّجَابِيِّ أَنْعَمَ مِنْهَا مَنْ يَأْكُلُهَا
وَأَنْتَ مِمَّنْ يَأْكُلُهَا يَا أَبَا بَكْرٍ

"Cennette develer büyüklüğünde kuşlar vardır." buyurdu. Ebû Bekir (r.a.): "Etleri yumuşak mıdır?" deyince Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Onlar yumuşak, fakat yiyenleri daha yumuşaktır. Ey Ebâ Bekir, sen de onları yiyenlerden birisin."*[209] buyurdu.

يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِصِحَافٍ

"Onlar altın tepsiler ve testilerle tavâf edilecek." (Zuhruf suresi, 43/71) âyet-i celîlesinin tefsîrinde, Abdullah İbn Mes'ûd (r.a.): "Altından yapılmış yetmiş çanak ile etraflarında döner dururlar. Her çanağın ayrı ayrı rengi vardır." dedi.

وَمِزَاجُهُ مِنْ تَسْنِيمٍ

"(O şarabın) **katkısı tesnîmdendir."** (Mutaffifîn suresi, 83/27) âyet-i celîlesinin tefsirinde de: "Ashâb-ı yemîn için mezcedilip karıştırılır. Fakat mukarrebler onu sâfî olarak içerler." demiştir.

Ebû'd-Derdâ (r.a.) da:

---

[208] Bezzar rivâyet etmiştir.

[209] Huzeyfe'den (r.a.) gelen rivâyette garibtir. Benzerini Ahmed Enes'den rivâyet etmiştir.

خِتَامُهُ مِسْكٌ

“Onun sonu bir misktir.” (Mutaffifîn suresi, 83/26) âyet-i celîlesinin tefsîrinde: “Gümüş kadar parlak bir şerbettir. İçkilerinin sonunda bunu içerler. Eğer dünyadaki insanlardan birisi bu şerbete elini sokup çıkarsa, bütün dünyadakiler onun elinin kokusunu alırlardı.” denmiştir.

صفة الحور العين والولدان

قدْ تكرَّرَ في القرآنِ أوصافُهُمْ ، ووردَتِ الأخبارُ بزيادةِ شرحٍ فيهِ .

روىٰ أنسٌ رضيَ اللهُ عنهُ أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « غدوةٌ في سبيلِ اللهِ أو روحةٌ خيرٌ منَ الدنيا وما فيها ، ولقابُ قوسِ أحدِكُمْ أوْ موضعُ قدمِهِ مِنَ الجنَّةِ خيرٌ منَ الدنيا وما فيها ، ولوْ أنَّ امرأةً مِنْ نساءِ أهلِ الجنَّةِ اطَّلعَتْ إلى الأرضِ . . لأضاءَتْ ولملأَتْ ما بينَهُما رائحةً ، ولنصيفُها علىٰ رأسِها خيرٌ مِنَ الدنيا وما فيها ؛ يعني الخمارَ »(١) .

وقالَ أبو سعيدٍ الخدريُّ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ كَأَنَّهُنَّ ٱلْيَاقُوتُ وَٱلْمَرْجَانُ ﴾ قالَ : « ينظرُ إلىٰ وجهِها في خدرِها أصفىٰ منَ المرآةِ ، وإنَّ أدنىٰ لؤلؤةٍ عليها لتضيءُ ما بينَ المشرقِ والمغربِ ، وإنَّهُ يكونُ عليها سبعونَ ثوباً ينفذُها بصرُهُ حتىٰ يُرىٰ مخُّ ساقِها مِنْ وراءِ ذلكَ »(٢) .

وقالَ أنسٌ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لمَّا أُسرِيَ بي . . دخلتُ الجنَّةَ موضعاً يُسمَّى البيدخَ ، عليهِ خيامُ اللؤلؤِ والزبرجدِ الأخضرِ

---

(١) رواه البخاري (٦٥٦٨) .

(٢) رواه الحاكم في « المستدرك » (٢/ ٤٧٥) ، والبيهقي في « البعث والنشور » (٣٢٨) ، وعند أحمد في « المسند » (٣/ ٧٥) نحوه .

واليـاقـوتِ الأحمـرِ ، فقلـنَ : السَّـلامُ عليـكَ يـا رسـولَ اللهِ ، فقلـتُ : يا جبريلُ ؛ ما هٰذا النداءُ ؟ قالَ : هؤلاءِ المقصوراتُ في الخيامِ ، استأذنَّ ربَّهُنَّ في السَّلامِ عليكَ فأذنَ لهنَّ ، فطفقنَ يقلنَ : نحنُ الراضياتُ فلا نسخطُ أبداً ، ونحنُ الخالداتُ فلا نظعنُ أبداً » وقرأَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قولَهُ تعالىٰ : ﴿ حُورٌ مَّقْصُورَٰتٌ فِى ٱلْخِيَامِ ﴾(١) .

وقالَ مجاهدٌ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَأَزْوَٰجٌ مُّطَهَّرَةٌ ﴾ قالَ : منَ الحيضِ والغائطِ والبولِ ، والبصاقِ والنخامةِ ، والمنيِّ والولدِ(٢) .

وقـالَ الأوزاعـيُّ : ﴿ فِى شُغُلٍ فَٰكِهُونَ ﴾قـالَ : شغلُهُـم : افتضـاضُ الأبكارِ(٣) .

وقالَ رجلٌ : يا رسولَ اللهِ ؛ أيباضعُ أهلُ الجنَّةِ ؟ قالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « يُعطى الرجلُ منهم منَ القوةِ في اليومِ الواحدِ أفضلَ مِنْ سبعينَ منْكُم »(٤) .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ عمرَ : (إنَّ أدنىٰ أهلِ الجنَّةِ منزلةً مَنْ يسعىٰ مَعَهُ ألفُ

---

(١) رواه البيهقي في « البعث والنشور » (٣٢٩) .

(٢) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٢٤٣) ، والبيهقي في « البعث والنشور » (٣٥٠) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « صفة الجنة » (٢٦٤) ، والبيهقي في « البعث والنشور » (٣٥١) .

(٤) رواه أبو نعيم في « معرفة الصحابة » (٢/ ٩٧٢ ـ ٩٧٣) ، والبيهقي في « البعث والنشور » (٣٥٤) .

خادمٍ ، كلُّ خادمٍ علىٰ عملٍ ليس عليهِ صاحبُهُ)(١) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الرجلَ مِنْ أهلِ الجنَّةِ ليُزوَّجُ خمسَ مئةِ حوراءَ ، وأربعةَ آلافِ بكْرٍ ، وثمانيةَ آلافِ ثيِّبٍ ، يعانقُ كلَّ واحدةٍ منهنَّ مقدارَ عمرِهِ في الدنيا »(٢) .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ في الجنَّةِ سوقاً ما فيها بيعٌ ولا شراءٌ إلاَّ الصورُ منَ الرجالِ والنساءِ ، فإذا اشتهى الرجلُ صورةً . . دخلَ فيها ، وإنَّ فيها مجتمعاً للحورِ العينِ ، يرفعنَ بأصواتٍ لمْ تسمعِ الخلائقُ مثلَها يقلنَ : نحنُ الخالداتُ فلا نبيدُ ، ونحنُ الناعماتُ فلا نبأسُ ، ونحنُ الرَّاضياتُ فلا نسخطُ ، فطوبىٰ لمَنْ كانَ لنا وكنَّا لهُ »(٣) .

وقالَ يحيىٰ بنُ أبي كثيرٍ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ﴾ قالَ : السماعُ في الجنَّةِ(٤) .

وقالَ أنسٌ رضيَ اللهُ عنهُ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الحورَ في الجنَّةِ يتغنَّينَ يقلنَ : نحنُ الحورُ الحسانُ، خُبِّئنا لأزواجٍ كرامٍ »(٥) .

---

(١) رواه البيهقي في « البعث والنشور » (٣٦٢) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « صفة الجنة » (٢٦٦) ، والبيهقي في « البعث والنشور » (٣٦٤) .

(٣) رواه بتمامه ابن أبي الدنيا في « صفة الجنة » (٢٤٤) ، والبيهقي في « البعث والنشور » (٣٦٧) ، وهو عند الترمذي مجموع حديثين الأول (٢٥٥٠) ، والثاني (٢٥٦٤) .

(٤) رواه الترمذي (٢٥٦٥) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « صفة الجنة » (٢٤٩) ، والبيهقي في « البعث والنشور » =

وقالَ أبو أمامةَ الباهليُّ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما مِنْ عبدٍ يدخلُ الجنَّةَ إلاَّ ويجلسُ عندَ رأسِهِ وعندَ رجليهِ ثنتانِ مِنَ الحورِ العينِ ، يغنيانِهِ بأحسنِ صوتٍ سمعَهُ الإنسُ والجنُّ ، وليسَ بمزمارِ الشيطانِ ، ولكنْ بتحميدِ اللهِ عزَّ وجلَّ وتقديسِهِ »[1] .

* * *

= (٣٦٩) ، وعند الطبراني في « الأوسط » (٤٩١٤) نحوه .

[1] رواه الطبراني في « المعجم الكبير » (٨/١١٣) .

CENNETİN HÛRİ VE VİLDANLARI

Kur'ân-ı Kerîm'de tekrar tekrar bunların vasıflarından bahsedildi ve haberlerde daha geniş açıklamalar yapıldı. Nitekim Enes'in (r.a.) rivayetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

غَدْوَةٌ فِي سَبِيلِ اللهِ أَوْ رَوْحَةٌ خَيْرٌ مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا، وَلَقَابُ قَوْسِ أَحَدِكُمْ، أَوْ مَوْضِعُ قَدَمِهِ مِنَ الْجَنَّةِ، خَيْرٌ مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا، وَلَوْ أَنَّ اِمْرَأَةً مِنْ نِسَاءِ أَهْلِ الْجَنَّةِ اطَّلَعَتْ إِلَى الْأَرْضِ لَأَضَاءَتْ مَا بَيْنَهُمَا، وَلَمَلَأَتْ مَا بَيْنَهُمَا رَائِحَةً، وَلَنَصِيفُهَا عَلَى رَأْسِهَا خَيْرٌ مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا

"Bir sabah veya bir akşam Allah yolunda olmak, bütün dünyadan hayırlıdır. Sizden birinizin bir ok boyunda veya bir ayak duracak kadar cennetteki yeri, içinde olanlarla beraber dünyadan hayırlıdır. Eğer cennet kadınlarından biri dünyaya çıksa, şark ile garp arası parlar ve koku ile dolardı. Cennet kadınlarının bir başörtüsü dahi, bütün varlığı ile dünyadan hayırlıdır."[210] buyurmuştur.

Ebû Saîd el-Hudrî'nin (r.a.) rivâyetinde:

كَأَنَّهُنَّ الْيَاقُوتُ وَالْمَرْجَانُ

"Sanki onlar birer yâkuttur, mercandır." (Rahmân suresi, 55/58) âyet-i celîlesinin tefsîrinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[210] Buhârî, Enes'den (r.a.) rivâyet etti.

يَنْظُرُ إِلٰى وَجْهِهَا فِي خِدْرِهَا أَصْفٰى مِنَ الْمِرْاٰةِ، وَإِنَّ أَدْنٰى لُؤْلُؤَةٍ عَلَيْهَا لَتُضِيءُ مَا بَيْنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ، وَإِنَّهُ يَكُونُ عَلَيْهَا سَبْعُونَ ثَوْبًا يَنْفُذُهَا بَصَرُهُ، حَتّٰى يَرٰى مُخَّ سَاقِهَا مِنْ وَرَاءِ ذٰلِكَ

“Efendisi, hanımı peçesine bürünmüş olduğu halde, aynadan daha berrak olarak yüzüne bakar. Üzerindeki incilerin en basiti, dünyayı baştanbaşa aydınlatacak berraklıktadır. Hanımın yetmiş kat elbisesi varken elbiselerin ardından baldırındaki iliğe kadar onu görür.”[211] buyurmuştur.

Enes’in (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

“İsrâ gecesi, cennette Beydah ırmağı havzasında bir yere girdim. Orada içi yeşil zeberced, kızıl yâkuttan yapılmış çadırlar gördüm.

“Selâm sana, ey Allah’ın Resûlü!” diye bâzı kadın sesleri duydum. Cebrail’e:

“Bunlar kimlerdir?” diye sordum. Cebrâil de:

“Çadırlarına bağlı, yâni bir tarafa çıkmayan hûrilerdir. Sana selâm vermek için Allah’tan izin istediler. Rableri de onlara müsâade etti. Onlar hemen söze başladı ve:

“Biz asla kızmayan, râzılardanız. Biz burada ebedîyiz, asla bir tarafa göçmeyiz.” dediler.”[212] buyurdu ve: **“Çadırlar içinde ehl-i perde hûrîler vardır.”** (Rahmân suresi, 55/72) âyetini okudu.

وَأَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ

---

[211] Ebû Ya’lâ, Ebû Luheym’den hasen sened ile rivâyet etmiştir. Başka rivâyet yolları da vardır.

[212] Bu ifade ile tamamı bulunamamıştır. Tirmizî’nin Ali’den (r.a.) buna benzer bir rivâyeti vardır. Başka rivâyet şekilleri de vardır.

"(Herşeyden) **temizlenmiş zevceler."** (Âl-i İmrân suresi, 3/15) âyet-i celîlesinin tefsîrinde Mücâhid: "Hayızdan, pislikten, tükürüp sümkürmekten, meni ve evlâttan temizlenmişlerdir." dedi.

فِي شُغُلٍ فَاكِهُونَ

"Onlar eğlence ile meşguldürler." (Yâsîn suresi, 36/55) âyet-i celîlesinin tefsîrinde Evzâî; "Bâkirelerle meşguldürler." demiştir.

Adamın biri Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e: "Çennetlikler cennette münâsebette bulunurlar mı?" diye sordu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Cennet ehline, sizin yetmiş kişinin kuvvet ve iktidarından fazla iktidar, bir günde verilir."[213] buyurmuştur.

Abdullah İbn Ömer (r.a.) diyor: "En düşük cennetliğin bin hizmetçisi vardır. Herbiri ayrı ayrı hizmetle meşguldür. Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Cennetlik bir erkek beş yüz hûrî, dört bin bâkire ve sekiz bin dul ile evlenir. Her biriyle ayrı ayrı eğlenmesi, yâni bir defa eğlenmesi, dünyadaki ömrü kadardır."*[214] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Cennette çarşılar vardır. Fakat orada alış-veriş yoktur. Ancak bâzı güzel sûretler vardır. Bir erkek bir sûreti beğendiği vakit içeri girer. Orası hûrîlerin toplandığı yerdir. Hemen en güzel bir sesle: "Biz, ebedi olarak buradayız, biz ebedî nîmetlerdeyiz. Biz, hiç ıstırap görmeyiz. Biz, razı olanlardanız, asla küsmeyiz. Bizim için olana veya biz kim için isek, ona müjdeler olsun."* derler."[215] buyurmuştur.

---

[213] Tirmizî rivâyet etti ve sahih olduğunu söyledi. Başka rivâyet yolları da vardır.

[214] Ebu'ş-Şeyh **"Tabakatü'l-Muhaddisîn"** ve başka yerde, Ebû Evfâ'dan rivâyet etti. Ancak burada beşyüz hûrî yerine yüz hûrî kaydı vardır.

[215] Taberânî **"Evsat"**ında rivâyet etmiştir.

Enes'in (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الْحُورَ فِي الْجَنَّةِ يَتَغَنَّيْنَ فَيَقُلْنَ نَحْنُ الْحُورُ الْحِسَانُ
خُبِّئْنَا لِأَزْوَاجٍ كِرَامٍ

"Hûrîler cennette şarkı söyleyerek ırlar; "Biz iyi kocalar için hazırlanmış güzel hûrîleriz." derler."[216] buyurmuştur.

Yahya b. Kesir de Allahu Teâlâ'nın:

فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ

"Onlar bir bahçede mesrûr olurlar." (Rûm suresi, 30/15) âyet-i celîlesinin tefsirinde; "Cennette semâ ile eğlenirler." demiştir.

Ebû Ümâme el-Bahîlî'nin rivâyetine göre Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا مِنْ عَبْدٍ يَدْخُلُ الْجَنَّةَ إِلَّا وَيَجْلِسُ عِنْدَ رَأْسِهِ، وَعِنْدَ رِجْلَيْهِ
اِثْنَتَانِ مِنَ الْحُورِ الْعِينِ، يُغَنِّيَانِهِ بِأَحْسَنِ صَوْتٍ سَمِعَهُ الْإِنْسُ
وَالْجِنُّ، وَلَيْسَ بِمِزْمَارِ الشَّيْطَانِ، وَلٰكِنْ بِتَحْمِيدِ اللّٰهِ وَتَقْدِيسِهِ

"Cennete giren bir erkeğin başı ve ayağı ucunda iki hûri durur. Teğannî ve ırlamak sûretiyle onu eğlendirirler. En güzel sesle söyledikleri bu türküleri ins ve cinden herkes duyar. Fakat bunların sözleri mizmârî değil, Allahu Teâlâ'ya hamd ve O'nu noksan sıfatlardan tenzîhtir."[217] buyurmuştur.

---

[216] Taberânî, isnad-ı hasen ile rivâyet etmiştir.

[217] İbn Mâce ve İbn Hibban rivâyet etmiştir.

بيان جمل مفرقة من أوصاف أهل الجنة وردت الأخبار بها

روىٰ أسامةُ بنُ زيدٍ : (أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ لأصحابِهِ : « ألا هلْ مشمرٌ للجنَّةِ ؟ إنَّ الجنَّةَ لا خطرَ لها(١) ، هيَ وربِّ الكعبةِ نورٌ يتلألأُ وريحانةٌ تهتزُّ ، وقصرٌ مشيدٌ ونهرٌ مطَّردٌ ، وفاكهةٌ كثيرةٌ نضيجةٌ ، وزوجةٌ حسناءُ جميلةٌ ، في حبرةٍ ونعمةٍ في مقامٍ أبداً ، ونضرةٍ في دارٍ عاليةٍ بهيَّةٍ سليمةٍ » قالوا : نحنُ المشمِّرونَ لها يا رسولَ اللهِ ، قالَ : « قولوا : إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ » ثمَّ ذكرَ الجهادَ وحضَّ عليهِ)(٢) .

وجاءَ رجلٌ إلىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ هلْ في الجنَّةِ خيلٌ ؛ فإنَّها تعجبُني ؟ قالَ : « إنْ أحببتَ ذلكَ . . أُتيتَ بفرسٍ مِنْ ياقوتةٍ حمراءَ ، فتطيرُ بكَ في الجنةِ حيثُ شئتَ » ، وقالَ لهُ رجلٌ آخرُ : إنَّ الإبلَ تعجبُني ، فهلْ في الجنَّةِ مِنْ إبلٍ ؟ فقالَ : « يا عبدَ اللهِ ؛ إنْ أُدخلتَ الجنَّةَ . . فلكَ فيها ما اشتهَتْ نفسُكَ ولذَّتْ عيناكَ »(٣) .

وعنْ أبي سعيدٍ الخدريِّ قالَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الرجلَ مِنْ أهلِ الجنَّةِ ليُولدُ لهُ الولدُ كما يشتهي ، يكونُ حملُهُ

---

(١) الخَطَر : القَدْر .

(٢) رواه ابن ماجه (٤٣٣٢) .

(٣) رواه البيهقي في « البعث والنشور » (٣٨٣) ، وعند الترمذي (٢٥٤٣) نحوه .

وفصالُهُ وشبابُهُ في ساعةٍ واحدةٍ »(١) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا استقرَّ أهلُ الجنَّةِ في الجنَّةِ . . اشتاقَ الإخوانُ إلى الإخوانِ ، فيسيرُ سريرُ ذا إلىٰ سريرِ ذا ، فيلتقيانِ ، فيتحدثانِ ما كانَ بينَهُما في دارِ الدنيا ، فيقولُ : يا أخي ؛ تذكرُ يومَ كذا في مجلسِ كذا ، فدعونا اللهَ عزَّ وجلَّ فغفرَ لنا »(٢) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أهلُ الجنَّةِ جردٌ مردٌ ، بيضٌ جعادٌ مكحلونَ(٣) ، أبناءُ ثلاثٍ وثلاثينَ ، علىٰ خلقِ آدمَ ؛ طولُهُمْ ستونَ ذراعاً في عرضِ سبعةِ أذرعٍ »(٤) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أدنىٰ أهلِ الجنَّةِ الذي لهُ ثمانونَ ألفَ خادمٍ ، واثنتانِ وسبعونَ زوجةً ، ويُنصبُ لهُ قبةٌ مِنْ لؤلؤٍ وزبرجدٍ وياقوتٍ كما بينَ الجابيةِ إلىٰ صنعاءَ ، وإنَّ عليهِمُ التيجانَ ، وإنَّ أدنىٰ لؤلؤةٍ منها لتضيءُ ما بينَ المشرقِ والمغربِ »(٥) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « نظرتُ إلى الجنَّةِ ؛ فإذا الرمَّانةُ مِنْ رمَّانِها

---

(١) رواه أبو نعيم في « تاريخ أصبهان » (١٦٥٦) ، والبيهقي في « البعث والنشور » (٣٨٦) ، وعند الترمذي (٢٥٦٣) ، وابن ماجه (٤٣٣٨) نحوه .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٤٩) ، والبيهقي في « البعث والنشور » (٣٨٨) ، وعند البزار في « مسنده » (٦٦٦٨) نحوه .

(٣) الجعاد : جمع جعد ، وهو المجتمع الخَلق .

(٤) رواه أحمد في « المسند » (٢/ ٢٩٥) ، وروواه الترمذي (٢٥٤٥) مختصراً .

(٥) رواه الترمذي (٢٥٦٢) .

كجلدِ البعيرِ المقتَّبِ ، وإذا طيرُها كالبختِ ، وإذا فيها جاريةٌ ، فقلتُ : يا جاريةُ ؛ لِمَنْ أنتِ ؟ فقالَتْ : لزيدِ بنِ حارثةَ ، وإذا في الجنَّةِ ما لا عينٌ رأتْ ، ولا أذنٌ سمعَتْ ، ولا خطرَ علىٰ قلبِ بشرٍ »(١) .

وقالَ كعبٌ : (خلقَ اللهُ تعالىٰ آدمَ عليهِ السَّلامُ بيدِهِ ، وكتبَ التوراةَ بيدِهِ ، وغرسَ الجنَّةَ بيدهِ ، ثمَّ قالَ لها : تكلَّمي ، فقالَتْ : ﴿قَدْ أَفْلَحَ ٱلْمُؤْمِنُونَ﴾)(٢) .

فهٰذهِ صفاتُ الجنَّةِ ذكرناها جملةً ثمَّ نقلناها تفصيلاً .

وقدْ ذكرَ الحسنُ البصريُّ رحمهُ اللهُ جملتَها فقالَ : (إنَّ رمَّانَها مثلُ الدلاءِ ، وإنَّ أنهارَها لَمِنْ ماءٍ غيرِ آسنٍ(٣) ، وأنهارٌ منْ لبنٍ لم يتغيَّرْ طعمُهُ ، وأنهارٌ مِنْ عسلٍ مصفىً لمْ يصفِّهِ الرجالُ ، وأنهارٌ مِنْ خمرٍ لذَّةٍ للشاربينَ ، لا تسفِّهُ الأحلامَ ولا تصدعُ منها الرؤوسُ .

وإنَّ فيها ما لا عينٌ رأتْ ، ولا أذنٌ سمعَتْ ، ولا خطرَ علىٰ قلبِ بشرٍ ، ملوكٌ ناعمونَ ، أبناءُ ثلاثٍ وثلاثينَ في سنٍّ واحدٍ ، طولُهُمْ ستونَ ذراعاً في السماءِ ، كحلٌ جردٌ مردٌ ، قدْ أمنوا العذابَ واطمأنَّتْ بهمُ الدارُ .

---

(١) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (١١٠٢) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (١٩/ ٣٧٢) ، والمقتب : عظيم الأقتاب وهي الأمعاء .

(٢) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٤٥٨) ، وروى الحاكم في « المستدرك » (٢/ ٣٩٢) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً : « خلق الله جنة عدن وغرس أشجارها بيده فقال لها : تكلمي ، فقالت : ﴿قَدْ أَفْلَحَ ٱلْمُؤْمِنُونَ﴾ » .

(٣) أي : غير متغير ، ليس كمياه الدنيا . « إتحاف » (١٠/ ٥٥١) .

وإنَّ أنهارَها لتجري علىٰ رضراضٍ مِنْ ياقوتٍ وزبرجدٍ[١] ، وإنَّ عروقَها ونخلَها وكرمَها اللؤلؤُ ، وثمارَها لا يعلمُ علمَها إلاَّ اللهُ تعالىٰ ، وإنَّ ريحَها ليُوجدُ مِنْ مسيرةِ خمسِ مئةِ سنةٍ .

وإنَّ لهُمْ فيها خيلاً وإبلاً هفافةً[٢] ، رحالُها وأزمَّتُها وسروجُها مِنْ ياقوتٍ ، يتزاورونَ فيها .

وأزواجُهُمُ الحورُ العينُ ؛ كأنَّهنَّ بيضٌ مكنونٌ ، وإنَّ المرأةَ لتأخذُ بينَ إصبعيها سبعينَ حلةً فتلبسُها ، فيُرىٰ مخُّ ساقِها مِنْ وراءِ تلكَ السبعينَ حلةً .

قدْ طهَّرَ اللهُ الأخلاقَ مِنَ السوءِ ، والأجسادَ مِنَ الموتِ ، لا يمتخطونَ فيها ولا يبولونَ ولا يتغوَّطونَ ، وإنَّما هوَ جشاءٌ ورشحُ مسكٍ ، لهم رزقُهُمْ فيها بكرةً وعشياً ، أما إنَّهُ ليسَ ليلٌ يكرُّ ، الغدوُّ على الرواحِ ، والرواحُ على الغدوِّ .

وإنَّ آخرَ مَنْ يدخلُ الجنَّةَ وأدناهُم منزلةً ليُمدُّ لهُ في بصرِهِ وملكِهِ مسيرةَ مئةِ عامٍ ، في قصورِ الذهبِ والفضةِ وخيامِ اللؤلؤِ ، ويُفسحُ لهُ في بصرِهِ حتىٰ ينظرَ إلىٰ أقصاهُ كما ينظرُ إلىٰ أدناهُ .

يُغدىٰ عليهِم بسبعينَ ألفَ صحفةٍ مِنْ ذهبٍ ، ويُراح عليهِمْ بمثلِها ، في كلِّ صحفةٍ لونٌ ليسَ في الأخرىٰ مثلُهُ ، ويجدُ طعمَ آخرِهِ كما يجدُ طعمَ أوَّلِهِ .

---

[١] **الرضراض** : الحصى الصغار .

[٢] **هفافة** : سريعة السير .

وإنَّ في الجنَّةِ لياقوتةً فيها سبعونَ ألفَ دارٍ ، في كلِّ دارٍ سبعونَ ألفَ بيتٍ ، ليسَ فيها صدعٌ ولا ثقبٌ) .

وقالَ مجاهدٌ : إنَّ أدنىٰ أهلِ الجنَّةِ منزلةً لمَنْ يسيرُ في ملكِهِ ألفَ سنةٍ ، يرىٰ أقصاهُ كما يرىٰ أدناهُ ، وأرفعَهُمُ الذي ينظرُ إلىٰ ربِّهِ بالغداةِ والعشيِّ(١) .

وقالَ سعيدُ بنُ المسيَّبِ : ليسَ أحدٌ مِنْ أهلِ الجنَّةِ إلاَّ وفي يدِهِ ثلاثةُ أسورةٍ ، سوارٌ مِنْ ذهبٍ ، وسوارٌ مِنْ لؤلؤٍ ، وسوارٌ مِنْ فضةٍ(٢) .

وقالَ أبو هريرةَ : (إنَّ في الجنَّةِ حوراءَ يُقالُ لها : العيناءُ ، إذا مشَتْ . . مشىٰ عن يمينِها ويسارِها سبعونَ ألفَ وصيفةٍ وهيَ تقولُ : أينَ الآمرونَ بالمعروفِ والنَّاهونَ عنِ المنكرِ ؟) .

وقالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ : تركُ الدنيا شديدٌ ، وفوتُ الجنَّةِ أشدُّ ، وتركُ الدنيا مهرُ الآخرةِ .

وقالَ أيضاً : في طلبِ الدنيا ذلُّ النُّفوسِ ، وفي طلبِ الآخرةِ عزُّ النُّفوسِ ، فيا عجباً لمَنْ يختارُ المذلةَ في طلبِ ما يفنىٰ ، ويتركُ العزَّ في طلبِ ما يبقىٰ !

* * *

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٤٢١) ، والدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (٧٧) ، ورواه الترمذي (٣٣٣٠) من حديث ابن عمر رضي الله عنهما مرفوعاً .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « صفة الجنة » . « إتحاف » (١٠/٥٥٢) .

CENNET EHLİNİN VASIFLARI

Zeyd'in oğlu Üsâme'nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.) ashabına:

أَلا هَلْ مِنْ مُشَمِّرٍ لِلْجَنَّةِ؟ إِنَّ الْجَنَّةَ لَا خَطَرَ لَهَا، هِيَ وَرَبَّ الْكَعْبَةِ نُورٌ يَتَلَأْلَأُ، وَرَيْحَانَةٌ تَهْتَزُّ، وَقَصْرٌ مَشِيدٌ، وَنَهْرٌ مُطْرَدٌ، وَفَاكِهَةٌ كَثِيرَةٌ نَضِيجَةٌ، وَزَوْجَةٌ حَسْنَاءُ جَمِيلَةٌ فِي حَبْرَةٍ وَنِعْمَةٌ فِي مَقَامٍ أَبَدًا، وَنَظْرَةٌ فِي دَارٍ عَالِيَةٍ بَهِيَّةٍ سَلِيمَةٍ، قَالُوا :نَحْنُ الْمُشَمِّرُونَ لَهَا يَا رَسُولَ اللّٰهِ، قَالَ: :قُولُوا :إِنْ شَاءَ اللّٰهُ تَعَالٰى"

"Dikkat edin, cennet için hazırlanan yok mudur? Kâbe'nin Rabbine yemin olsun ki, cennette tehlike diye bir şey yoktur. Cennet, parlayan bir nûr, etrafa yayılan bir kokudur. Binaları kuvvetlidir, ırmakları devamlı akar, bol ve kemâle ermiş meyve yeridir. Orada parlak ve güzel kadınlar vardır. Onlar daima neşelidirler. Nîmetleri devamlıdır. Yüksek ve değerli makamlarda güzelliktir." buyurdu. Ashâb:

"Biz ona hazırlanmışız." dediler. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"İnşâallah deyiniz."* buyurdu ve sonra cihadı anlatarak onu teşvik etti."[218]

Adamın biri Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

---

[218] Tirmizî, Büreyde'den, Bezzar ayrı ifade ile, ibn Mübârek "Zühd"ünde Abdurrahman'dan mürsel olarak aynı ifade ile rivâyet etmiştir.

“Atlar benim hoşuma gider, cennette at var mı?” diye sordu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

“Onu da arzu edersen sana kızıl yâkuttan bir at verilir. Cennetin, istediğin her tarafında seni uçurur.”[219] buyurdu.

Başka birisi de:

“Deve benim hoşuma gider, acaba cennette deve var mı?” diye sordu. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

“Ey Allah’ın kulu, şâyet cennete girersen orada senin arzu ettiğin ve hoşuna giden her şey vardır.” buyurdu.

Ebû Saîd el-Hudrî’nin (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Cennette bir insan çocuk isterse, istediği şekilde çocuğu olur. Hâmile olmak, çocuğun doğması ve büyümesi, hepsi bir saat içinde olur.”* buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *“Cennet halkı, cennette yerleştikten sonra, artık dünyadaki dost ve ihvanlar, birbirini görüp görüşmek arzu ederler. Bu sırada her ikisinin de üzerlerinde oturdukları tahtlar harekete geçer. Biri gider ve diğeri gelirken yolda buluşurlar, sohbet ederler. “Falan gün falan yerde yaptıklarımızı hatırlar mısın?” şeklinde konuşurlar. “Orada duâ ettik de Allahu Teâlâ bizleri mağfiret etti.” derler.”*[220]

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ أَهْلَ الْجَنَّةِ جُرْدٌ مُرْدٌ بِيضٌ جِعَادٌ مَكْحُولُونَ أَبْنَاءُ ثَلَاثٍ وَثَلَاثِينَ
عَلٰى خَلْقِ اٰدَمَ طُولُهُمْ سِتُّونَ ذِرَاعًا فِي عَرْضِ سَبْعَةِ أَذْرُعٍ

---

219. İbn Mâce ve Tirmizî rivâyet etmiştir.

220. Bezzâr, Rebî b. Sabîh’den rivâyet etmiştir. Ayrıca Isfahânî de mürsel olarak rivâyet etmiştir.

"Cennet ehli, tüysüz, sakalsız, genç; fazla iktidar sâhibi, beyaz tenli, kerem ve fazîlet sâhibi, yaratılıştan sürmeli, otuz üç yaşında, altmış zirâ boyunda ve yedi zirâ genişliğinde olmak üzere Âdem aleyhisselâm boyundadırlar."[221] buyurmuştur.

Başka bir hadîste Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَدْنٰى أَهْلِ الْجَنَّةِ الَّذِي لَهُ ثَمَانُونَ أَلْفِ خَادِمٍ، وَاثِنْتَانِ وَسَبْعُونَ زَوْجَةً، وَيُنْصَبُ لَهُ قُبَّةً مِنْ لُؤْلُؤٍ وَزَبَرْجَدٍ وَيَاقُوتٍ، كَمَا بَيْنَ الْجَابِيَةِ إِلٰى صَنْعَاءَ، وَإِنَّ عَلَيْهِمُ التِّيجَانَ، وَإِنَّ أَدْنٰى لُؤْلُؤَةٍ مِنْهَا لَتُضِيءُ مَا بَيْنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ.

"Cennette en düşük mevkii olanın seksen bin hizmetçisi, yetmiş iki karısı vardır. Kendisi için, inci, zeberced ve yâkuttan yapılmış öyle bir kubbe kurulur ki, Câbiye ile San'a arası kadar genişlikte olur. Onların başlarında bulunan taçlar arasındaki en basit inci, dünyayı tamamen aydınlatır."[222] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Cennete baktım. Bir de gördüm ki, cennet narlarının her biri deve derisinin şişirilmiş tulumu gibi, kuşları büyük develer gibi. Bir ara gözüme bir genç ilişti, "Sen kimsin?" diye sordum. O da Zeyd b. Hârise olduğunu söyledi. Sonra baktım ki cennette, gözlerin görmediği, kulakların duymadığı, hatır ve hayâle gelmeyen şeyler vardır."*[223] buyurmuştur.

Kâ'b diyor: Allahu Teâlâ üç şeyi bizzat kendi yed-i kudreti

---

221. Tirmizî, Ebû Hüreyre'den (r.a.) muhtasar olarak rivayet etmiştir.
222. Tirmizî, Ebû Saîd'den (r.a.) baş tarafını rivâyet etmiştir.
223. Sa'lebî tefsirinde Ebû Hârun'dan rivâyet etmiştir. Son kısmı Buhârî ile Müslim'dedir.

ile yaratmıştır. Bunların birincisi, Âdem aleyhisselâmdır. Âdem'i yed-i kudreti ile yarattı. Tevrât'ı yed-i kudreti ile yazdı ve Adn Cennet'ini yed-i kudreti ile süsledi. Sonra cennete, konuş diye emretti. Cennet:

قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ

"Mü'minler felâh buldu." (Mü'minûn suresi, 23/1) dedi."

İşte kısa ve geniş olarak cennetin vasıfları bunlardır. **Hasan-ı Basrî** diyor ki: "Cennetin narları, kovalar gibi büyüktür. Irmakları ise asla bozulmaz ve kokmaz. Bir kısmı süttendir, tadı değişmez. Bir kısmı, sâfi baldandır, onun tadını kimse anlatamaz. Bir kısmı da içenlere zevk veren, başı döndürmeyen şarap ve şerbettendir. Cennette göz görmedik, kulak duymadık, hattâ hâtır ve hayâle gelmeyen zevkli şeyler vardır. Oradakiler her biri birer hükümdar olarak 33 yaşında zevk u safâdadırlar. Altmış zirâ boyundadırlar, tüysüz ve sakalsızdırlar. Azaptan emîn, yerlerinde huzurludurlar.

Cennetin ırmakları yâkut ve zeberced çakılları üzerinde akar. Ağaçlarının kökleri, hurmaları ve bağları incidendir. Meyvelerinin tadını ancak Allah bilir. Cennetin güzel kokusu beşyüz yıllık yoldan alınır. Cennetliklerin cennette, şimşekten at ve develeri vardır. Yularları, eğerleri, heybeleri, kızıl yakuttandır. Bunlara binerek birbirlerini ziyâret ederler. Aileleri hûrilerdir. Hûrîler ise dizilmiş inciler gibidir. Bir kadın parmakları arasına yetmiş kat elbiseyi alır. Onları giyer de yine bu elbiselerden kemiklerinin içindeki ilikleri görülür.

Allahu Teâlâ huylarını her türlü kötülükten temizlediği gibi, vücutlarını da ölümden korumuş sümkürmek, kazâ-i hâcet ve benzeri pisliklerden de bedenlerini arındırmıştır. Bu gibi hallerde kendilerinden misk gibi kokular çıkar. Akşam-sabah yiyecekleri verilir. En son cennete giren ve derecesi en düşük olan cennetliğin yüz yıllık genişlikteki yeri, altın ve gümüşten köşkü, inciden çadırı vardır. Memleketinin bir ucundan diğer ucunu görebilir. Yanındakini nasıl görmüşse sondâkini de aynı şekilde görür. Sabah kahvaltıları yetmiş bin altın çanaklarda, akşam yemekleri de aynı şekilde verilir. Her tabağın ve tabaktaki yemeğin rengi ve levni ayrı ayrıdır. İlkinin zevkini aldığı gibi, sonuncunun da zevkini alır. Cennette yakuttan yetmiş bin evi, her evde yetmiş bin odası vardır. Delik ve yarık diye bir şey yoktur." dedi.

Mücâhid ise: "En aşağı derecedeki cennetliğin, bin yılda dolaşılabilecek yeri olduğunu, en uzağını da en yakını gibi gördüğünü ve cennetliklerin en üstün mevkide olanlarının sabah ve akşam olmak üzere günde iki defa Rablerini müşâhede ettiğini." söylemiştir.

Saîd İbnü'l-Müseyyeb: "Cennetliklerin her birinin elinde üç bilezik vardır. Bunlardan biri altından, diğeri inciden ve öbürü de gümüştendir." demiştir.

Ebû Hüreyre de (r.a.): "Cennette aynâ adında hûrîler vardır. Bunlardan biri geziye çıktığı vakit yetmiş bin hizmetçi etrafında dolaşır. O da emr-i mâruf ve nehy-i münker edenler nerede?" diye sorar ve ararlar." demiştir.

Yahya b. Muaz da: "Dünyayı terk etmek zor, fakat cenneti kaybetmek çok daha zordur. Dünyayı terketmek ise âhiretin mihri, nikâh parasıdır." dedi. Yine: "Dünyayı aramakta kişiler için zillet, âhireti aramakta ise izzet vardır. Yok olacak şeyin peşinde koşarak zillete düşüp ebedî olanı ve kendisini izzete ulaştıracak şeyi terk edene şaşarım." demiştir.

صفة الرؤية والنظر إلى وجه الله تعالى

قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ لِلَّذِينَ أَحْسَنُواْ الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ ﴾ .

وهـٰذهِ الزيادةُ هيَ النظرُ إلىٰ وجهِ اللهِ تعالىٰ ، وهيَ اللذَّةُ الكبرى التي يُنسىٰ فيها نعيمُ الجنَّةِ ، وقدْ ذكرنا حقيقتَها في كتابِ المحبةِ ، وقدْ شهدَ لها الكتابُ والسنةُ علىٰ خلافِ ما يعتقدُهُ أهلُ البدعةِ .

قالَ جريرُ بنُ عبدِ اللهِ البجليُّ : كنَّا جلوساً عندَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فرأى القمرَ ليلةَ البدرِ فقالَ : « إنَّكم سترونَ ربَّكم كما ترونَ هـٰذا القمرَ لا تضامونَ في رؤيتِهِ ؛ فإنِ استطعتُم ألاَّ تُغلبوا علىٰ صلاةٍ قبلَ طلوعِ الشمسِ وقبلَ غروبِها . فافعلوا » ثمَّ قرأَ : ﴿ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ ٱلشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا ﴾ وهوَ مُخرَّجٌ في « الصحيحينِ »[1] .

وروىٰ مسلمٌ في « الصحيحِ » عنْ صهيبٍ قالَ : قرأَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قولَهُ تعالىٰ : ﴿ لِلَّذِينَ أَحْسَنُواْ الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ ﴾ قالَ : « إذا دخلَ أهلُ الجنَّةِ الجنَّةَ وأهلُ النَّارِ النَّارَ . نادىٰ منادٍ : يا أهلَ الجنَّةِ ؛ إنَّ لكم عندَ اللهِ موعداً يريدُ أنْ ينجزَكُمُوهُ ، قالوا : ما هـٰذا الموعدُ ؟! ألمْ يثقلْ موازينَنا ويبيضْ وجوهَنا ، ويدخلْنا الجنَّةَ ويجرْنا مِنَ النَّارِ ؟! قالَ : فيُرفعُ

---

(١) صحيح البخاري (٥٥٤) ، صحيح مسلم (٦٣٢) .

الحجابُ وينظرونَ إلىٰ وجهِ اللهِ عزَّ وجلَّ ، فما أُعطوا شيئاً أحبَّ إليهمْ مِنَ النَّظرِ إليهِ »⁽¹⁾ .

وقدْ روىٰ حديثَ الرؤيةِ جماعةٌ مِنَ الصحابةِ ، وهـٰذهِ هيَ غايةُ الحسنىٰ ونهايةُ النعمىٰ ، وكلُّ ما فصَّلناهُ مِنَ النِّعمِ عندَ هـٰذهِ النعمةِ يُنسىٰ ، وليسَ لسرورِ أهلِ الجنَّةِ عندَ سعادةِ اللقاءِ منتهىً ، بلْ لاَ نسبةَ لشيءٍ مِنْ لذَّاتِ الجنَّةِ إلىٰ لذَّةِ اللقاءِ ، وقدْ أوجزنا الكلامَ هـٰهنا لما فصَّلناهُ في كتابِ المحبةِ والشوقِ والرضا ، فلا ينبغي أنْ تكونَ همةُ العبدِ مِنَ الجنَّةِ شيئاً سوىٰ لقاءِ المولىٰ ، فأمَّا سائرُ نعيمِ الجنَّةِ.. فإنَّهُ يشاركُ فيهِ البهيمةَ المسرحةَ في المرعىٰ .

* * *

---

(١) صحيح مسلم (١٨١) .

ALLAH’NIN CEMÂLİNE BAKMANIN KEYFİYETİ

Kur’ân-ı Kerîm’de:

لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنٰى وَزِيَادَةٌ

“İyi iş, güzel amel yapanlara daha güzel iyilik bir de ziyâde vardır.” (Yûnus suresi, 10/26) buyrulmuş ve bu “Ziyâde” nin Allahu Teâlâ’nın cemâline nazar olduğu bildirilmiştir. Allah’ın cemâlini müşâhede ise, saymakla tüketemediğimiz cennetin nîmetlerini unutturan en büyük bir zevktir. **“Muhabbet Kitabı”**nda bunun hakîkatini anlatmıştık. Bid’atçilerin inançlarının hilâfına olarak bu gerçeğe kitap ve sünnet şehâdet etmiştir.

Cerîr b. Abdullah el-Becelî diyor:

“Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’in huzurunda bulunuyorduk. Ay, tam on dördünde idi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.), aya bakarak:

إِنَّكُمْ سَتَرَوْنَ رَبَّكُمْ كَمَا تَرَوْنَ هٰذَا الْقَمَرَ لَا تُضَامُّونَ فِي رُؤْيَتِهِ، فَإِنِ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ لَا تُغْلَبُوا عَلٰى صَلَاةٍ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا فافْعَلُوا (وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا)

“Siz Rabbinizi, şu ayı görür gibi, görüşünde bir leke olmadan görürsünüz. Gücünüz yetiyorsa, sabah ve ikindi namazlarına de-

vam edin." buyurdu: **"Güneş doğmadan evvel ve batmadan evvel Rabbini hamd ile tesbîh et."** *âyetini okudu."*[224]

Müslim'in rivayetinde Suheyb diyor ki: "Resûl-i Ekrem (s.a.v.): **"İyi iş, güzel emel edenlere daha güzel iyilik bir de ziyade vardır."** (Yûnus suresi, 10/26) âyetini okuduktan sonra:

إِذَا دَخَلَ أَهْلُ الْجَنَّةِ الْجَنَّةَ، وَأَهْلُ النَّارِ النَّارَ، نَادٰى مُنَادٍ: يَا أَهْلَ الْجَنَّةِ إِنَّ لَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ مَوْعِدًا يُرِيدُ أَنْ يُنْجِزَكُمُوهُ، قَالُوا :مَا هٰذَا الْمَوْعِدُ؟ أَلَمْ يُثَقِّلِ مَوَازِيننَا، وَيُبَيِّضْ وُجُوهَنَا، وَيُدْخِلْنَا الْجَنَّةَ، وَيُجِرْنَا مِنَ النَّارِ؟ قَالَ :فَيُرْفَعُ الْحِجَابَ، وَيَنْظُرُونَ إِلٰى وَجْهِ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ، فَمَا أُعْطُوا شَيْئًا أَحَبَّ إِلَيْهِمْ مِنَ النَّظَرِ إِلَيْهِ

"Cennetlikler cennete, cehennemlikler cehenneme girip herkes yerini aldıktan sonra bir münâdî (Cennetliklere hitâben)*:*

"Ey cennet halkı, Allahu Teâlâ'nın size bir va'di var, onu yerine getirmek ister." der. Cennetlikler;

"O va'd nedir?" Sevabımızı ağır getirmedi mi? Yüzümüzü nurlandırmadı mı? Bizi cehennemden kurtarıp cennete koymadı mı? Bütün bu nîmetleri vermedi mi? Daha ne kaldı?" derler.

Bunun üzerine Allahu Teâlâ perdeyi kaldırır ve cennet ehli O'nun cemâline nazar ederler. Onun mâh cemâline bakmaktan daha zevkli bir şey onlara verilmemiştir."[225] buyurmuştur.

---

[224] Buhârî ile Müslim rivâyet etmişlerdir.

[225] Müslim, rivâyet etmiştir.

Allahu Teâlâ'yı görme hadîsini sahâbeden bir cemaat haber vermiştir. İşte "hüsnâ"nın sonu ve nîmetin kemâli bu ruyettir. Bütün anlattığımız nîmetler bu zevkin yanında hiç mesâbesindedir. Allah'a mülâkat ânındaki zevkin sonu yoktur. Cennetin hiçbir zevki, Allah'ı görme zevkiyle mukayese edilmez. Bu hususta **"Muhabbet Kitabı"**nda gerekli açıklamayı yaptığımız için bunu, burada kısa kestik. İnsanoğluna yaraşan, cennetten, diğer zevk u safâ değil, yalnız Allah'ın cemâlini müşâhede düşüncesi olmalıdır. Çünkü cennetin diğer nîmetlerinden zevk almakta, bütün hayvanlar da eşittir.

بابٌ في سعة رحمة الله تعالىٰ
نختم به الكتاب على سبيل التفاؤل بذلك

فقدْ كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يعجبُهُ الفألُ(١) ، وليسَ لنا مِنَ الأعمالِ ما نرجو بهِ المغفرةَ ، فنقتدي برسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في التفاؤلِ ، ونرجو أنْ يختمَ عاقبتَنا بالخيرِ في الدنيا والآخرةِ ، كما ختمنا الكتابَ بذكرِ رحمةِ اللهِ تعالىٰ .

فقدْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَن يُشْرَكَ بِهِۦ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَٰلِكَ لِمَن يَشَآءُ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ قُلْ يَٰعِبَادِىَ ٱلَّذِينَ أَسْرَفُوا۟ عَلَىٰٓ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا۟ مِن رَّحْمَةِ ٱللَّهِ ۚ إِنَّ ٱللَّهَ يَغْفِرُ ٱلذُّنُوبَ جَمِيعًا ۚ إِنَّهُۥ هُوَ ٱلْغَفُورُ ٱلرَّحِيمُ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَمَن يَعْمَلْ سُوٓءًا أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُۥ ثُمَّ يَسْتَغْفِرِ ٱللَّهَ يَجِدِ ٱللَّهَ غَفُورًا رَّحِيمًا ﴾ .

ونحنُ نستغفرُ اللهَ تعالىٰ مِنْ كلِّ ما زلَّتْ بهِ القدمُ ، أو طغىٰ بهِ القلمُ في كتابِنا هـٰذا وفي سائرِ كتبِنا .

ونستغفرُهُ منْ أقوالِنا التي لا توافقُها أعمالُنا .

ونستغفرُهُ ممَّا ادَّعيناهُ وأظهرناهُ مِنَ العلمِ والبصيرةِ بدينِ اللهِ تعالىٰ معَ التقصيرِ فيهِ .

---

(١) رواه البخاري (٥٧٥٦) ، ومسلم (٢٢٢٤) .

ونستغفرُهُ مِنْ كلِّ علمٍ وعملٍ قصدنا بهِ وجهَهُ الكريمَ ثمَّ خالطَهُ غيرُهُ .

ونستغفرُهُ مِنْ كلِّ وعدٍ وعدناهُ بهِ مِنْ أنفسِنا ثمَّ قصَّرنا في الوفاءِ بهِ .

ونستغفرُهُ مِنْ كلِّ نعمةٍ أنعمَ بها علينا فاستعملناها في معصيتِهِ .

ونستغفرُهُ منْ كلِّ تصريحٍ وتعريضٍ بنقصانِ ناقصٍ وتقصيرِ مقصرٍ كنَّا متصفينَ بهِ .

ونستغفرُهُ منْ كلِّ خطرةٍ دعتْنا إلىٰ تصنُّعٍ وتكلُّفٍ تزيُّناً للنَّاسِ في كتابٍ سطرناهُ ، أوْ كلامٍ نظمناهُ ، أو علمٍ أفدناهُ أوِ استفدناهُ .

ونرجو بعدَ الاستغفارِ منْ جميعِ ذلكَ كلِّهِ لنا ولمَنْ طالعَ كتابَنا هـٰذا أو كتبَهُ أو سمعَهُ . . أنْ يكرمَهُ اللهُ تعالىٰ بالمغفرةِ والرحمةِ والتَّجاوزِ عَنْ جميعِ السيئاتِ ظاهراً وباطناً ؛ فإنَّ الكرمَ عميمٌ ، والرحمةَ واسعةٌ ، والجودَ علىٰ أصنافِ الخلائقِ فائضٌ ، ونحنُ خلقٌ مِنْ خلقِ اللهِ تعالىٰ ، لا وسيلةَ لنا إليهِ إلاَّ فضلُهُ وكرمُهُ ؛ فقدْ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ للهِ عزَّ وجلَّ مئةَ رحمةٍ ، أنزلَ منها رحمةً واحدةً بينَ الجنِّ والإنسِ والطيرِ والبهائمِ والهوامِّ ؛ فبها يتعاطفونَ وبها يتراحمونَ ، وأخَّرَ تسعاً وتسعينَ رحمةً يرحمُ بها عبادَهُ يومَ القيامةِ »(١) .

ويُروىٰ أنَّهُ إذا كانَ يومُ القيامةِ . . أخرجَ اللهُ تعالىٰ كتاباً مِنْ تحتِ العرشِ

---

(١) رواه مسلم (٦٤٦٩) ، وعند البخاري (٦٠٠٠) نحوه .

فيهِ : إنَّ رحمتي سبقَتْ غضبي ، وأنا أرحمُ الراحمينَ ، فيخرجُ منَ النَّار مثلَ أهلِ الجنَّةِ(١) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يتجلَّى اللهُ عزَّ وجلَّ لنا يومَ القيامةِ ضاحكاً فيقولُ : أبشروا معشرَ المسلمينَ ؛ فإنَّهُ ليسَ مِنْكم أحدٌ إلاَّ وقدْ جعلتُ مكانَهُ في النَّارِ يهوديّاً أو نصرانيّاً »(٢) .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يُشفِّعُ اللهُ تعالىٰ آدمَ يومَ القيامةِ مِنْ جميعِ ذريَّتِهِ في مئةِ ألفِ ألفٍ وعشرةِ آلافِ ألفٍ »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ يقولُ يومَ القيامةِ للمؤمنينَ : هلْ أحببتُم لقائي ؟

فيقولونَ : نعمْ يا ربَّنا ، فيقولُ : لِمَ ؟ فيقولونَ : رجَونا عفوَكَ ومغفرتَكَ ، فيقولُ : قدْ أوجبتُ لكمْ مغفرتي »(٤) .

---

(١) رواه عبد الرزاق في « مصنفه » (٢٠٨٥٨) ، وروى البخاري (٧٤٢٢) ، ومسلم (١٥/٢٧٥١) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم : « لما قضى الله الخلق . . كتب عنده فوق العرش : إن رحمتي سبقت غضبي » .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٤/٤٠٧ ـ ٤٠٨) ، وروىٰ مسلم (٢٧٦٧) من حديث أبي موسىٰ رضي الله عنه قال : قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : « إذا كان يوم القيامة . . دفع الله عز وجل إلىٰ كل مسلم يهودياً أو نصرانياً فيقول : هـٰذا فكاكك من النار » .

(٣) رواه الطبراني في « الأوسط » (٦٨٣٦) .

(٤) رواه أحمد في « المسند » (٥/٢٣٨) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يقولُ اللهُ عزَّ وجلَّ : أخرجوا منَ النَّارِ مَنْ ذكرَني يوماً أوْ خافَني في مقامٍ »[1] .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا اجتمعَ أهلُ النَّارِ في النَّارِ ومَنْ شاءَ اللهُ معَهُمْ منْ أهلِ القبلةِ . . قالَ الكفارُ للمسلمينَ : ألمْ تكونوا مسلمينَ ؟! قالوا : بلىٰ .

قالوا : ما أغنىٰ عنْكُم إسلامُكُمْ إذْ أنتُمْ معَنا في النَّارِ ، فيقولونَ : كانَتْ لنا ذنوبٌ فأُخذنا بها .

فيسمعُ اللهُ عزَّ وجلَّ ما قالوا ، فيأمرُ بإخراجِ مَنْ كانَ في النَّارِ مِنْ أهلِ القبلةِ ، فيُخرجونَ ؛ فإذا رأىٰ ذلكَ الكفارُ . . قالوا : يا ليتَنا كنَّا مسلمينَ فنخرجَ كما أُخرجوا » .

وقرأَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : ﴿ رُبَمَا يَوَدُّ ٱلَّذِينَ كَفَرُوا۟ لَوْ كَانُوا۟ مُسْلِمِينَ ﴾[2] .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « للهُ أرحمُ بعبدِهِ المؤمنِ مِنَ الوالدةِ الشفيقةِ بولدِها »[3] .

---

(١) رواه الترمذي (٢٥٩٤) .

(٢) رواه الحاكم في « المستدرك » (٢/٢٤٢) من حديث أبي موسى الأشعري رضي الله عنه ، وعند النسائي في « الكبرىٰ » (١١٢٠٧) نحوه من حديث جابر رضي الله عنه .

(٣) رواه البخاري (٥٩٩٩) ، ومسلم (٢٧٥٤) .

وقالَ جابرُ بنُ عبدِ اللهِ : (مَنْ زادَتْ حسناتُهُ علىٰ سيئاتِهِ يومَ القيامةِ . . فذاكَ الذي يدخلُ الجنَّةَ بغيرِ حسابٍ ، ومَنِ استوَتْ حسناتُهُ وسيئاتُهُ . . فذاكَ الذي يُحاسَبُ حساباً يسيراً ثمَّ يدخلُ الجنَّةَ ، وإنَّما شفاعةُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لمَنْ أوبقَ نفسَهُ وأثقلَ ظهرَهُ)⁽¹⁾ .

ويُروىٰ أنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ قالَ لموسىٰ عليهِ السَّلامُ : (يا موسىٰ ؛ استغاثَ بكَ قارونُ فلمْ تغثْهُ ، وعزَّتي وجلالي ؛ لوِ استغاثَ بي . . لأغثتُهُ وعفوتُ عنهُ)⁽²⁾ .

وقالَ سعدُ بنُ بلالٍ⁽³⁾ : يُؤمرُ يومَ القيامةِ بإخراجِ رجلينِ مِنَ النَّارِ ، فيقولُ اللهُ تباركَ وتعالىٰ : ذلكَ بما قدَّمَتْ أيديكما وما أنا بظلامٍ للعبيدِ ، ويأمرُ بردِّهِما إلى النَّارِ ، فيعدو أحدُهُما في سلاسلِهِ حتىٰ يقتحمَها ، ويتلكَّأُ الآخرُ ، فيُؤمرُ بردِّهما ويسألُهُما عن فعلِهِما .

فيقولُ الذي عدا إلى النَّارِ : قدْ ذقتُ مِنْ وبالِ المعصيةِ ما لمْ أكنْ أتعرَّضُ لسخطِكَ ثانيةً .

---

(١) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤١٣/٢٧) .

(٢) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٩٨/٦١) .

(٣) قال الحافظ الزبيدي في « الإتحاف » (٥٦١/١٠) : (كذا في بعض النسخ ، وفي بعضها : سعيد بن بلال ، وكل منهما خطأ ، والصواب : بلال بن سعد ، هو ابن تميم الأشعري أو الكندي ، أبو عمرو أو أبو زرعة الدمشقي العابد الفاضل . . .) .

ويقولُ الذي تلكَّأَ : حسْنُ ظنِّي بكَ كانَ يشعرُني ألاَّ تردَّني إليها بعدَما أخرجتَني مِنْها ، فيأمرُ بهما إلى الجنَّةِ[1] .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ينادي منادٍ مِنْ تحتِ العرشِ يومَ القيامةِ : يا أمَّةَ محمَّدٍ ؛ أمَّا ما كانَ لي قِبَلَكُمْ . . فقدْ وهبتُه لكُمْ ، وبقيَتِ التبعاتُ فتواهبوها ، وادخلوا الجنَّةَ برحمتي »[2] .

ويُروىٰ أنَّ أعرابياً سمعَ ابنَ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُ يقرأُ : ﴿ وَكُنتُمْ عَلَىٰ شَفَا حُفْرَةٍ مِّنَ ٱلنَّارِ فَأَنقَذَكُم مِّنْهَا ﴾ فقالَ الأعرابيُّ : واللهِ ؛ ما أنقذَهُم مِنْها وهوَ يريدُ أنْ يوقعَهُم فيها .

فقالَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (خذوها مِنْ غيرِ فقيهٍ)[3] .

وقالَ الصنابحيُّ : دخلتُ علىٰ عبادةَ بنِ الصامتِ وهوَ في مرضِ الموتِ ، فبكيتُ ، فقالَ : مهلاً ؛ لِمَ تبكي ؟ فواللهِ ، ما مِنْ حديثٍ سمعتُهُ مِنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لكم فيهِ خيرٌ . . إلاَّ حدثتُكموهُ إلاَّ حديثاً واحداً ، وسوفَ أحدِّثُكموهُ اليومَ وقدْ أُحيطَ بنفسي ، سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « مَنْ شهدَ أنْ لا إلـٰهَ إلاَّ اللهُ وأنَّ

---

[1] رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/٢٢٦) من حديث بلال بن سعد .

[2] رواه الديلمي في « الفردوس بمأثور الخطاب » (٨٨٧١) من حديث أنس رضي الله عنه .

[3] رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (٥٠٧) .

محمَّداً رسولُ اللهِ . . حرَّمَ اللهُ عليهِ النَّارَ »(١) .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ عمرِو بنِ العاصِ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ سيخلصُ رجلاً مِنْ أمَّتي على رؤوسِ الخلائقِ يومَ القيامةِ ، فينشرُ عليهِ تسعةً وتسعينَ سجلاً ، كلُّ سجلٍّ مثلُ مدِّ البصرِ .

ثمَّ يقولُ : أتنكرُ مِنْ هٰذا شيئاً ؟ أظلمَكَ كتبتي الحافظونَ ؟ فيقولُ : لا يا ربِّ .

فيقولُ : أفلكَ عذرٌ ؟ فيقولُ : لا يا ربِّ .

فيقولُ : بلىٰ ، إنَّ لكَ عندَنا حسنةً ، وإنَّهُ لا ظلمَ عليكَ اليومَ ، فيخرجُ بطاقةٌ فيها : أشهدُ أنْ لا إلٰهَ إلاَّ اللهُ وأشهدُ أنَّ محمداً عبدُهُ ورسولُهُ ، فيقولُ : يا ربِّ ؛ ما هٰذهِ البطاقةُ معَ هٰذهِ السجلاَّتِ ؟! فيُقالُ : إنَّكَ لا تُظلمُ .

قالَ : فتُوضعُ السجلاَّتُ في كفَّةٍ والبطاقةُ في كفَّةٍ ، فطاشَتِ السجلاَّتُ وثقلَتِ البطاقةُ ، فلا يثقلُ معَ اسمِ اللهِ شيءٌ »(٢) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في آخرِ حديثٍ طويلٍ يصفُ فيهِ القيامةَ والصِّراطَ : « إنَّ اللهَ تعالىٰ يقولُ للملائكةِ : مَنْ وجدتُمْ في قلبِهِ مثقالَ

---

(١) رواه مسلم (٢٩) .

(٢) رواه الترمذي (٢٦٣٩) ، وابن ماجه (٤٣٠٠) .

دينارٍ مِنْ خيرٍ . . فأخرجُوهُ مِنَ النَّارِ ، فيخرجونَ خلقاً كثيراً ، ثمَّ يقولونَ : ربَّنا ؛ لَمْ نذرْ فيها أحداً ممَّنْ أمرتَنا بهِ ، ثمَّ يقولُ : ارجعوا ، فمَنْ وجدتُم في قلبهِ مثقالَ نصفِ دينارٍ مِنْ خيرٍ . . فأخرجوهُ ، فيخرجونَ خلقاً كثيراً ، ثمَّ يقولونَ : ربَّنا ؛ لَمْ نذرْ فيها أحداً ممَّنْ أمرتَنا ، ثمَّ يقولُ : ارجعوا ، فمَنْ وجدتُم في قلبِهِ مثقالَ ذرَّةٍ مِنْ خيرٍ . . فأخرجوهُ ، فيخرجونَ خلقاً كثيراً ، ثمَّ يقولونَ : ربَّنا ؛ لَمْ نذرْ فيها خيراً » .

فكانَ أبو سعيدٍ الخدريُّ يقولُ : إنْ لم تصدقُوني بهٰذا الحديثِ . . فاقرؤوا إنْ شئتُمْ : ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يَظۡلِمُ مِثۡقَالَ ذَرَّةٍۖ وَإِن تَكُ حَسَنَةً يُضَٰعِفۡهَا وَيُؤۡتِ مِن لَّدُنۡهُ أَجۡرًا عَظِيمًا ﴾ .

« فيقولُ اللهُ تعالىٰ : شفعَتِ الملائكةُ ، وشفعَ النبيُّونَ ، وشفعَ المؤمنونَ ، ولم يبقَ إلاَّ أرحمُ الراحمينَ ، فيقبضُ قبضةً فيخرجُ منها قوماً لمْ يعملوا خيراً قطُّ قدْ عادوا حمماً ، فيلقيهمْ في نهرٍ في أفواهِ الجنَّةِ يُقالُ لهُ : نهرُ الحياةِ ، فيخرجونَ منهُ كما تخرجُ الحِبَّةُ في حميلِ السيلِ ، ألا ترونَها تكونُ ممَّا يلي الحجرَ أو الشجرَ ، ما يكونُ إلى الشمسِ أصفرُ وأخضرُ ، وما يكونُ مِنْها إلى الظلِّ أبيضُ » .

فقالوا : يا رسولَ اللهِ ؛ كأنَّكَ كنتَ ترعىٰ بالباديةِ .

قالَ : « فيخرجونَ كاللؤلؤِ في رقابِهِمْ الخواتيمُ ، يعرفُهُمْ أهلُ الجنَّةِ يقولونَ : هؤلاءِ عتقاءُ اللهِ الذينَ أدخلَهُمُ اللهُ الجنَّةَ بغيرِ عملٍ عملوهُ ولا خيرٍ

قدِّموهُ ، ثمَّ يقولُ : ادخلوا الجنَّةَ ، فما رأيتُم . . فهوَ لكُمْ .

فيقولونَ : ربَّنا ؛ أعطيتَنا ما لمْ تعطِ أحداً مِنَ العالمينَ ، فيقولُ اللهُ تعالىٰ : لكُمْ عندي أفضلُ مِنْ هـٰذا ، فيقولونَ : يا ربَّنا ؛ أيُّ شيءٍ أفضلُ مِنْ هـٰذا ؟!

فيقولُ : رضائي عنْكُم فلا أسخطُ عليكُمْ بعدَهُ أبداً » رواه البخاريُّ ومسلمٌ في « صحيحيهما »(١) .

وروى البخاريُّ أيضاً عنِ ابنِ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما قالَ : خرجَ علينا رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ذاتَ يومٍ فقالَ : « عُرِضَتْ عليَّ الأممُ ، يمرُّ النبيُّ معَهُ الرجلُ ، والنبيُّ معَهُ الرجلانِ ، والنبيُّ ليسَ معَهُ أحدٌ ، والنبيُّ معهُ الرهطُ ، فرأيتُ سواداً كثيراً فرجوتُ أنْ تكونَ أمَّتي ، فقيلَ لي : هـٰذا موسىٰ وقومُهُ ، ثمَّ قيلَ لي : انظرْ ، فرأيتُ سواداً كثيراً قدْ سدَّ الأفقَ ، فقيلَ لي : انظرْ هـٰكذا وهـٰكذا ، فرأيتُ سواداً كثيراً ، فقيلَ لي : هؤلاءِ أمَّتُكَ ، ومعَ هؤلاءِ سبعونَ ألفاً يدخلونَ الجنَّةَ بغيرِ حسابٍ » .

فتفرَّقَ النَّاسُ ولمْ يبيِّنْ لهم رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فتذاكرَ ذلكَ أصحابُهُ فقالوا : أمَّا نحنُ . . فوُلدنا في الشِّركِ ، ولكنَّا آمنَّا باللهِ ورسولِهِ ، هؤلاءِ همْ أبناؤُنا ، فبلغَ ذلكَ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : « همُ

---

(١) صحيح البخاري (٧٤٣٩) ، صحيح مسلم (١٨٣) .

الذينَ لا يكتوون ، ولا يسترقونَ ، ولا يتطيَّرونَ ، وعلىٰ ربِّهِمْ يتوكَّلونَ » .

فقامَ عكَّاشةُ فقالَ : أنا مِنْهُم يا رسولَ اللهِ ؟ فقالَ : « نعمْ » ثمَّ قامَ آخرُ فقالَ : أنا مِنْهم يا رسولَ اللهِ ؟ فقالَ : « سبقَكَ بِها عكَّاشةُ »(١) .

وعَنْ عمرِو بنِ حزمٍ الأنصاريِّ قالَ : تغيَّبَ عنَّا رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ثلاثاً لا يخرجُ إلاَّ لصلاةٍ مكتوبةٍ ثمَّ يرجعُ ، فلمَّا كانَ اليومُ الرابعُ . . خرجَ إلينا ، فقلنا : يا رسولَ اللهِ ؛ احتبستَ عنَّا حتىٰ ظننَّا أنَّهُ قدْ حدثَ حدثٌ ، قالَ : « لمْ يحدثْ إلاَّ خيرٌ ، إنَّ ربي عزَّ وجلَّ وعدَني أنْ يدخلَ مِنْ أمَّتي الجنَّةَ سبعينَ ألفاً لا حسابَ عليهِمْ ، وإنِّي سألتُ ربي في هـٰذهِ الثلاثةِ الأيامِ المزيدَ ، فوجدتُ ربي ماجداً واجداً كريماً ، فأعطاني معَ كلِّ واحدٍ مِنَ السبعينَ ألفاً سبعينَ ألفاً » .

قالَ : « قلتُ : يا ربِّ ؛ وتبلغُ أمَّتي هـٰذا ؟ قالَ : أكملُ لكَ العددَ مِنَ الأعرابِ »(٢) .

وقالَ أبو ذرٍّ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « عرضَ لي جبريلُ في جانبِ الحرَّةِ فقالَ : بشِّرْ أمَّتَكَ أنَّهُ مَنْ ماتَ لا يشركُ باللهِ شيئاً دخلَ

---

(١) صحيح البخاري (٥٧٥٢) .

(٢) رواه البيهقي في « الشعب » (١/ ٤٢٩) .

الجنَّةَ ، فقلتُ : يا جبريلُ ؛ وإنْ سرقَ وإنْ زنى ؟ قالَ : نعمْ ، وإنْ سرقَ وإنْ زنىٰ ، قلتُ : وإنْ سرقَ وإنْ زنى ؟ قالَ : وإنْ سرقَ وإنْ زنىٰ ، قلتُ : وإنْ سرقَ وإنْ زنى ؟ قالَ : وإنْ سرقَ وإنْ زنىٰ وإن شربَ الخمرَ »(١) .

وقالَ أبو الدرداءِ : قرأَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : ﴿ وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِۦ جَنَّتَانِ ﴾ ، فقلتُ : وإنْ زنىٰ وإنْ سرقَ يا رسولَ اللهِ ؟ فقالَ : ﴿ وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِۦ جَنَّتَانِ ﴾ ، فقلتُ : وإنْ زنىٰ وإنْ سرقَ ؟ فقالَ : ﴿ وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِۦ جَنَّتَانِ ﴾ ، فقلتُ : وإنْ زنىٰ وإنْ سرقَ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « وإنْ رغِمَ أنفُ أبي الدرداءِ »(٢) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا كانَ يومُ القيامةِ . . دُفعَ إلىٰ كلِّ مؤمنٍ رجلٌ مِنْ أهلِ المللِ فقيلَ لهُ : هـٰذا فداؤُكَ مِنَ النَّارِ »(٣) .

وروىٰ مسلمٌ في « الصحيحِ » عنْ أبي بردةَ : أنَّهُ حدَّثَ عمرَ بنَ عبدِ

---

(١) رواه البخاري (٦٤٤٣) ، ومسلم (٩٤/ ٣٣) .

(٢) رواه النسائي في « الكبرىٰ » (١١٤٩٧) ، وفي (ب) : (أبو ذر) بدل (أبو الدرداء) وهي رواية البخاري (٥٨٢٧) ومسلم (٩٤) ولفظهما : « ما من عبد قال : لا إلـٰه إلا الله ثم مات علىٰ ذلك . . إلاَّ دخل الجنة ، قلت : وإن زنىٰ وإن سرق ؟ قال : وإن زنىٰ وإن سرق ، قلت : وإن زنىٰ وإن سرق ؟ قال : وإن زنىٰ وإن سرق ، قلت : وإن زنىٰ وإن سرق ؟ قال : وإن زنىٰ وإن سرق علىٰ رغم أنف أبي ذرٍّ » .

(٣) رواه مسلم (٢٧٦٧) بنحوه .

العزيزِ عنْ أبيهِ أبي موسىٰ ، عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « لا يموتُ رجلٌ مسلمٌ إلاَّ أدخلَ اللهُ تعالىٰ مكانَهُ النَّارَ يهوديّاً أو نصرانيّاً » .

فاستحلفَهُ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ : باللهِ الذي لا إلـٰهَ إلاَّ هوَ ثلاثَ مرَّاتٍ ؛ أنَّ أباهُ حدَّثَهُ عنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فحلفَ لهُ(١) .

ورُوِيَ أنَّهُ وقفَ صبيٌّ في بعضِ المغازي يُنادىٰ عليه فيمَنْ يزيدُ في يومٍ صائفٍ شديدِ الحرِّ ، فبصرَتْ بهِ امرأةٌ في خباءِ القومِ ، فأقبلَتْ تشتدُّ ، وأقبلَ أصحابُهَا خلفَها ، حتىٰ أخذَتِ الصبيَّ وألصقَتْهُ إلىٰ بطنِها ، ثمَّ ألقَتْ ظهرَها على البطحاءِ وجعلَتْهُ علىٰ بطنِها تقيهِ الحرَّ وقالَتْ : ابني ابني ، فبكى النَّاسُ وتركوا ما هُمْ فيهِ ، فأقبلَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ حتىٰ وقفَ عليهِمْ ، فأخبروهُ الخبرَ ، فسُرَّ برحمتِهِمْ ثمَّ بشَّرَهُمْ فقالَ : « أعجبتُمْ منْ رحمةِ هـٰذهِ لابنِها ؟ » قالوا : نعمْ ، قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « فإنَّ اللهَ تباركَ وتعالىٰ أرحمُ بكُمْ جميعاً مِنْ هـٰذهِ بابنِها » .

فتفرَّقَ المسلمونَ علىٰ أفضلِ السرورِ وأعظمِ البشارةِ(٢) .

فهـٰذهِ الأحاديثُ وما أوردناهُ في كتابِ الرجاءِ ، يبشِّرُنا بسعةِ رحمةِ اللهِ

---

(١) صحيح مسلم (٢٧٦٧/ ٥٠) .

(٢) رواه البخاري (٥٩٩٩) ، ومسلم (٢٧٥٤) من حديث عمر بن الخطاب رضي الله عنه مع اختلاف .

وقد ختم المصنف كتابه بهـٰذا الحديث العظيم الوقع في القلوب لأمور : =

تعالىٰ ، فنرجو اللهَ تعالىٰ ألاَّ يعاملَنا بما نستحقُّهُ ، ويتفضَّلَ علينا بما هوَ أهلُهُ بمنِّهِ وسعةِ جودِهِ ورحمتِهِ .

* * *

تمَّ كتاب ذكر الموت وما بعده

وهو آخر ربع المنجيات وآخر كتاب إحياء علوم الدّين

ولله الحمد والمنّة أوّلاً وآخراً

والصّلاة على سيّدنا محمّد النّبيّ وآله وصحبه أجمعين وسلّم تسليماً

= **منها** : اتفاق البخاري ومسلم علىٰ إخراجه في كتابيهما ؛ ففيه نوع تبرك .

ومنها : أنه أعظم دليل علىٰ سعة رحمة الله تعالىٰ ، ولله در القائل : [من السريع]

لم لا نرجِّي العفو من ربنا أم كيف لا نطمع في حلمه
وفي الصحيحينِ أتىٰ أنَّهُ بعبده أرأفُ من أمِّهِ

ومنها : حصول ذلك لعامة المؤمنين ، أو لعامة الخلق .

ومنها : التلميح بقوله : « فتفرق المسلمون » إلىٰ ختم الكتاب ؛ فإنه إذا فرغ من شيء . . تفرق عنه .

ومنها : حسن التفاؤل بقوله : « أفضل السرور وأعظم البشارة » فيكون حال مطالع هـٰذا الكتاب وكاتبه وخادمه مختتماً بأفضل السرور ، منتهياً بأعظم البشارة . « إتحاف » (١٠/٥٧١) .

ALLAH'IN RAHMETİNİN GENİŞLİĞİ

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) fâl-i hayrı severdi. Mağfireti umacağımız bir amelimiz yoktur, hiç olmazsa fâl-i hayırda Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'e uyalım ve Allah'ın rahmetini anmakla kitâbımızı sona erdirdiğimiz gibi, dünya ve âhirette âkıbetimizin hayır olmasını dileyelim. Allahu Teâlâ:

إِنَّ اللّٰهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهٖ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذٰلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ

"Şüphesiz ki Allah kendisine eş tanınmasını yarlığamaz. Ondan başkasında, dileyeceği kimseler için yarlığar." (Nisâ suresi, 4/48) buyurmuştur. Diğer âyette de:

قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذٖينَ أَسْرَفُوا عَلٰى أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ
اللّٰهِ إِنَّ اللّٰهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمٖيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحٖيمُ

"De ki: "Ey kendilerinin aleyhinde (günahta) **haddi aşanlar. Allah'ın rahmetinden ümîdinizi kesmeyin. Çünkü Allah bütün günahları yarlığar. Şüphesiz ki O, çok yarlığayıcıdır, çok esirgeyicidir."** (Zumer suresi, 39/53) buyurmuştur. Başka bir âyette:

وَمَنْ يَعْمَلْ سُوءًا أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ ثُمَّ يَسْتَغْفِرِ اللّٰهَ يَجِدِ اللّٰهَ
غَفُورًا رَحٖيمًا

"Kim ki kötülük yapar yahut nefsine zulmeder de sonra

Allah'tan mağfiret isterse o, Allah'ı çok yarlığayıcı, çok esirgeyici bulur." (Nisa suresi, 4/110) buyurmuştur.

Biz ise ayağımızı sürçtürecek günahımızdan, bu kitaptaki kalem (ve tercümedeki) hatâdan ve diğer yazdıklarımızdaki hatâlardan tövbe eder, Allah'tan mağfiret dileriz. Amelimize uygun olmayan sözümüzden, yapar gibi kendimizi gösterdiğimiz halde yapmasında eksiklik ettiğimiz kusurlarımızdan tövbe ederiz. Kendi rızâsını kasdederek edindiğimiz ilim ve amele karıştırdığımız riyâdan, verdiğimiz sözde durmadığımız kusurlarımızdan, nîmetlerini isyanda kullanmamızdan istiğfar ederiz. Tasrihli ye îmâlı kusurlarımızdan, bu kitapta varsa yapmacık yazılarımızdan, yanlış sorularımızdan ve her türlü hatâlarımızdan dolayı kendisinden mağfiret dileriz. Bu mağfiret dileklerimizden sonra, bize kitabımızı mutâlaa eden (tercüme eden) okuyan ve dinleyene mağfiret, rahmet, zâhirî ve batını bütün günahlarından vazgeçmesini O'ndan dileriz. Çünkü O'nun cûd u keremi derin ve rahmeti geniştir. Biz ise O'nun yaratıklarındanız; O'na ancak O'nun fazlı ile yönelebiliriz. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bir mübarek hadîsinde:

إِنَّ لِلّٰهِ تَعَالٰى مِائَةَ رَحْمَةٍ أَنْزَلَ مِنْهَا رَحْمَةً وَاحِدَةً بَيْنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ وَالطَّيْرِ وَالْبَهَائِمِ وَالْهَوَامِّ، فَبِهَا يَتَعَاطَفُونَ، وَبِهَا يَتَرَاحَمُونَ، وَأَخَّرَ تِسْعًا وَتِسْعِينَ رَحْمَةً، يَرْحَمُ بِهَا عِبَادَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

"Allahu Teâlâ'nın yüz rahmeti vardır. Bunlardan yalnız birini dünyaya indirdi. İns, cin, kuş, ehlî (evcil) ve vahşî bütün hayvanlar, bu bir rahmetin tesîriyle birbirine acır ve yekdiğerine merhamet

ederler. Diğer doksan dokuz rahmeti âhirete bıraktı, onlar ile de kullarına orada merhamet edecektir."[226] buyurmuştur.

Rivâyete göre kıyâmet günü Allahu Teâlâ Arş'ın altından bir kitap çıkarır ve bu kitapta: *"Benim rahmetim gadabımı sebkat etmiştir ve ben, rahmet edicilerin en merhametlisiyim."* yazılıdır. Allahu Teâlâ o günde asıl cennetlikler kadar da cehennem azâbını kazanmış mü'minleri cehennemden çıkarır."[227]

Nitekim Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

يَتَجَلَّى اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ لَنَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ ضَاحِكًا فَيَقُولُ :أَبْشِرُوا مَعْشَرَ الْمُسْلِمِينَ فَإِنَّهُ لَيْسَ مِنْكُمْ أَحَدٌ إِلَّا وَقَدْ جَعَلْتُ مَكَانَهُ فِي النَّارِ يَهُودِيًّا أَوْ نَصْرَانِيًّا

"Kıyâmet günü, azîz ve celîl olan Rabbimiz, gülerek (gülmenin lâzımı olan rahmetiyle) *bize tecellî ederek:*

"Ey Müslümanlar topluluğu, size müjdeler olsun! Sizin herbirinizin cehennemdeki yerine ya bir Yahudi, ya da bir Hıristiyan yerleştirdim." diye nidâ eder."[228] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Allahu Teâlâ kıyâmet günü Âdem aleyhisselâmı bir milyar insana şefâatçı kılar."*[229]

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Azîz ve celîl olan Allahu Teâlâ kıyâmet günü mü'minlere:

Bana ulaşmayı sever miydiniz?" diye sorar. Onlar da:

---

226. Müslim, Ebû Hüreyre ve Selman'dan (r.a.) rivâyet etmiştir.
227. Buhârî ile Müslim, Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir.
228. Taberânî, Ebû Mûsâ'dan (r.a.) rivâyet etmiştir. Başka rivâyet yolları da var.
229. Taberânî, Enes'den (r.a.) rivâyet etmiştir.

"Severiz, yâ Rab!" derler. Allahu Teâlâ:

"Niçin seversiniz?" diye sorar. Onlar da:

"Af ve mağfiretini ummak için." derler. Cenâb-ı Rabbü'l-izze:

"Ben de sizi mağfiret etmeyi kendime borç edindim." buyurur.[230]

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Kıyâmet günü, Allahu Teâlâ: "Dünyada beni bir defa zikreden veya bir defa benden korkup günahtan vazgeçeni cehennemden çıkarın."* buyurur."[231] buyurmuştur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِذَا اجْتَمَعَ أَهْلُ النَّارِ فِي النَّارِ وَمَنْ شَاءَ اللّٰهُ مَعَهُمْ مِنْ أَهْلِ الْقِبْلَةِ قَالَ الْكُفَّارُ لِلْمُسْلِمِينَ أَلَمْ تَكُونُوا مُسْلِمِينَ؟ قَالُوا بَلٰى، فَيَقُولُونَ مَا أَغْنٰى عَنْكُمْ إِسْلَامُكُمْ إِذْ أَنْتُمْ مَعَنَا فِي النَّارِ فَيَقُولُونَ كَانَتْ لَنَا ذُنُوبٌ فَأُخِذْنَا بِهَا، فَيَسْمَعُ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ مَا قَالُوا فَيَأْمُرُ بِإِخْرَاجِ مَنْ كَانَ فِي النَّارِ مِنْ أَهْلِ الْقِبْلَةِ فَيَخْرُجُونَ فَإِذَا رَأَى ذٰلِكَ الْكُفَّارُ قَالُوا يَا لَيْتَنَا كُنَّا مُسْلِمِينَ فَنَخْرُجُ كَمَا أُخْرِجُوا، ثُمَّ قَرَأَ (رُبَمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ)

"Kâfirlerin tümü ile ehl-i kıbleden Allahu Teâlâ'nın diledikleri cehenneme girip orada toplandıkları vakit, kâfirler Müslümanlara:

"Siz Müslüman değil miydiniz?" diye sorarlar. Müslümanlar:

---

230. Ahmed ve Taberânî Muaz'dan (r.a.) rivâyet etmişlerdir.

231. Tirmizî, Enes'den (r.a.) rivâyet etmiştir.

"Evet, Müslüman idik." derler. Kâfirler:

"Baksanıza, sizin Müslümanlığınız size bir kâr sağlamadı, siz de bizimle beraber cehennemdesiniz." derler. Müslümanlar:

"Biz, işlediğimiz günahlar sebebiyle cehennemdeyiz." derler. Bu konuşmaları dinleyen Allahu Teâlâ: "Ehl-i kıbleden olup cehennemde bulunanların hepsini çıkarın." diye emir verir ve Müslümanlar cehennemden çıkarlar. Bunu gören kâfirler:

"Âh, keşke biz de Müslüman olsaydık, şimdi Müslümanlar çıkarıldığı gibi, biz de çıkardık, diye hasret çekerler." buyurdu ve sonra: **"İnkâr edenler zaman zaman, keşke biz de Müslüman olsaydık, diye arzu ederler."** (Hıcr suresi, 15/2) âyet-i celîlesini okudu:[232]

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Allahu Teâlâ'nın mü'min kuluna olan merhameti, şefkatli annenin yavrusuna olan merhametinden daha üstündür."[233] buyurmuştur.

Abdullah'ın oğlu Câbir diyor: "Kıyâmet günü hesapsız cennete girecekler, iyiliği, kötülüklerinden çok olanlardır. Sevap ve günahı beraber olanlar ise kolay hesap verecek ve sonra cennete gireceklerdir Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'in şefâati ise günahı ağır gelenleredir." dedi.

Rivâyete göre Allahu Teâlâ **Mûsâ aleyhisselâm**a: *"Karun senden yardım istedi de sen yardım etmedin. İzzet ve celâlim hakkı için eğer benden yardım isteseydi, ben ona yardım ederdim."* buyurdu.

Bilâl'in oğlu Sa'd anlatıyor: "Allahu Teâlâ, kıyâmet günü, günahlarından dolayı cehennemde yanmakta olan iki kişinin cehennemden çıkarılıp huzuruna getirilmelerini emreder ve bunlara:

---

[232] Neseî **"Kübrâ"**da Câbir'den (r.a.) sahih isnad ile rivâyet etmiştir.

[233] Buhârî ile Müslim, Ömer'den (r.a.) rivâyet etmişlerdir.

“Ben kimseye zulmetmem. Siz yaptıklarınızın cezasını çekiyorsunuz.” buyurduktan sonra tekrar cehenneme iade edilmelerini emreder. Bunlardan birisi hemen kapının halkalarına asılır ve içeri girmekte acele eder. Diğeri ise ağırdan alır, duraklar, gitmek istemez. Allahu Teâlâ geri dönmelerini emreder ve bu davranışlarının sebebini sorar. Acele ile cehenneme girmek isteyen:

“Burada da senin emrine isyan edip seni gadablandırmak istemedim. Bunun için acele ile emrini yerine getirmek istedim.” der. Diğeri de:

“Sana karşı hüsn-i zannım vardı. Artık bir defa beni cehennemden çıkardıktan sonra ikinci defa cehenneme çevirmiyeceğini umarak ağır aldım.” der. Allahu Teâlâ: “İkinizi de yarlığadım, doğru cennete girin.” buyurur.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.) buyurur: *“Kıyâmet günü Arş’ın altından bir münâdî;*

“Ey Muhammed ümmeti! Sizde olan hakkımı size bağışladım. Kaldı sizin birbirinize olan haklarınız. Onları da karşılıklı olarak bağışlayın ve rahmetimle cennete girin.” der.”[234]

Rivâyet edildiğine göre İbn-i Abbâs (r.a.):

وَكُنْتُمْ عَلٰى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا

“Siz bir ateş çukurunun tam kenarında iken oradan da sizi O kurtarmıştı.” (Âl-i İmrân suresi, 3/103) âyet-i celîlesini okuyordu. Bunu duyan bir bedevî; "Vallahi, o sizi ondan kurtaramadı sizi oraya düşürmek istedi." dedi. İbn Abbas (r.a.): "Fakîh olmadığı halde bedevînin ağzından çıkan hikmetli bir söz, bunu belleyin." buyurdu.

---

[234] Ebû’l-Esed el-Kuşayrî’nin Subaiyâtındadır. Enes’den (r.a.) rivâyet edilmiştir.

Sanâbicî de: "Ölüm döşeğinde yatan Ubâde b. Sâmit (r.a.)'in ziyâretine gittim ve onu görünce ağladım. O da:

"Dur bakalım, niçin ağlıyorsun? Yemîn ederim ki, Resûl-i Ekrem (s.a.v.)'den bütün duyduklarımı size haber verdim. Yalnız bir rivâyetim var, onu da bugün size haber vereyim. Bende çok zaman kaldı, belki de bende tamamen kalma tehlikesi vardır. Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ شَهِدَ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللّٰهِ
حَرَّمَهُ اللّٰهُ عَلَى النَّارِ

"Kim ki şehâdet kelimelerini getirirse, Allahu Teâlâ onu cehennem ateşine haram kılar."[235] buyurmuştur.

Abdullah b. Amr b. el-As'ın (r.a.) rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ اللّٰهَ سيَسْتَخْلِصُ رَجُلًا مِنْ أُمَّتِي عَلٰى رُءُوسِ الْخَلَائِقِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، فَيَنْشُرُ عَلَيْهِ تِسْعَةٌ وَتِسْعِينَ سِجِلًّا، كُلُّ سِجِلٍّ مِنْهَا مِثْلَ مَدَّ الْبَصَرِ، ثُمَّ يَقُولُ: أَتُنْكِرُ مِنْ هٰذَا شَيْئًا؟ أَظَلَمَتْكَ كَتَبَتِي الْحَافِظُونَ؟ فَيَقُولُ: لَا يَا رَبِّ، فَيَقُولُ: أَفَلَكَ عُذْرٌ؟

---

[235] Bu ifade ile Müslim, ayrıca başka yoldan Buhârî ile Müslim, rivâyet etmişlerdir.

فَيَقُولُ: لَا يَا رَبِّ، فَيَقُولُ: بَلٰى، إِنَّ لَكَ عِنْدَنَا حَسَنَةً، وَإِنَّهُ لَا ظُلْمَ عَلَيْكَ الْيَوْمَ، فَيُخْرِجُ بِطَاقَةً فِيهَا: أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ، وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللّٰهِ، فَيَقُولُ: يَا رَبِّ مَا هٰذِهِ الْبِطَاقَةُ مَعَ هٰذِهِ السِّجِلَّاتِ؟ فَيَقُولُ إِنَّكَ لَا تُظْلَمُ، قَالَ: فَتُوضَعُ السِّجِلَّاتُ فِي كِفَّةٍ، وَالْبِطَاقَةُ فِي كِفَّةٍ، قَالَ فَطَاشَتْ السِّجِلَّاتُ، وَثَقُلَتْ الْبِطَاقَةُ، فَلَا يَثْقُلُ مَعَ اسْمِ اللّٰهِ شَيْءٌ.

“Allahu Teâlâ kıyâmet günü bir adamı bütün insanlar arasında hesaba çeker ve aleyhindeki doksan dokuz defterini ortaya kor (ki, hepsi gözün gördüğü kadar büyük ve hepsi de büyük günahlarla dolu) *Allahu Teâlâ:*

“Bu günahlardan kabul etmediğin ve meleklerin sana fazla yazdığı hususunda bir diyeceğin var mı?” diye sorar Adam:

“Hayır yâ Rab. Bir diyeceğim yok; hepsi benim yaptığım günahlardır.” der. Allahu Teâlâ:

“Bunlara karşı öne süreceğin mâzeretin var mı?” diye sorar. Adam:

“Hayır. Yok, ya Rab. Bir mâzeret, bir itiraz ve bir diyeceğim yok.” der. Allahu Teâlâ:

“Hayır; dediğin gibi değil, Bizim nezdimizde senin bir sevabın vardır. Bugün zulüm yok.” buyurur ve iki parmak eninde ve boyunda bir kâğıt çıkarır. Burada “Eşhedü en lâ ilâhe illallah ve eşhedü enne muhammeden abdühû ve resûlüh” dediği yazılıdır. Kâğıdı gören adam:

"Yâ Rab, şu doksan dokuz defter karşısında bu kâğıdın ne kıymeti olur?" der. Allahu Teâlâ:

Hayır. Sen bugün gadre uğramazsın." buyurur ve doksan dokuz defter terâzinin bir gözüne, kelime-i şehâdeti ihtivâ eden iki satırlık kâğıdı da terâzinin öbür gözüne konur ve şehâdet-i celîleyi hâvi bu kâğıtcık doksan dokuz defterden ağır gelir. Allah lâfza-i celâlinden daha ağır ne olabilir?"[236]

Yine kıyamet ve sıratı anlatan uzun bir hadisin sonunda Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ اللّٰهَ يَقُولُ لِلْمَلَائِكَةِ مَنْ وَجَدْتُمْ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالَ دِينَارٍ مِنْ خَيْرٍ فَأَخْرِجُوهُ مِنَ النَّارِ، فَيُخْرِجُونَ خَلْقًا كَثِيرًا، ثُمَّ يَقُولُونَ: يَا رَبَّنَا لَمْ نَذَرْ فِيهَا أَحَدًا مِمَّنْ أَمَرْتَنَا بِهِ، ثُمَّ يَقُولُ :ارْجِعُوا فَمَنْ وَجَدْتُمْ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالَ نِصْفِ دِينَارٍ مِنْ خَيْرٍ فَأَخْرِجُوهُ، فَيُخْرِجُونَ خَلْقًا كَثِيرًا، ثُمَّ يَقُولُونَ :يَا رَبَّنَا لَمْ نَذَرْ فِيهَا أَحَدًا مِمَّنْ أَمَرْتَنَا بِهِ، ثُمَّ يَقُولُ :ارْجِعُوا فَمَنْ وَجَدْتُمْ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ مِنْ خَيْرٍ فَأَخْرِجُوهُ، فَيُخْرِجُونَ خَلْقًا كَثِيرًا ثُمَّ يَقُولُونَ :يَا رَبَّنَا لَمْ نَذَرْ فِيهَا أَحَدًا مِمَّنْ أَمَرْتَنَا بِهِ، (فَكَانَ أَبُو سَعِيدٍ الْخُدْرِيُّ يَقُولُ :إِنْ لَمْ تُصَدِّقُونِي بِهٰذَا الْحَدِيثِ فَاقْرَءُوا إِنْ شِئْتُمْ: إِنَّ اللّٰهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ وَإِنْ تَكُ حَسَنَةً يُضَاعِفْهَا وَيُؤْتِ مِنْ لَدُنْهُ أَجْرًا عَظِيمًا)

---

[236] İbn Mâce ve Tirmizî rivâyet etti. Tirmizî, hasen ve garib olduğunu söyledi.

قَالَ: فَيَقُولُ اللّٰهُ تَعَالٰى :شَفَعَتِ الْمَلَائِكَةُ، وَشَفَعَ النَّبِيُّونَ، وَشَفَعَ الْمُؤْمِنُونَ، وَلَمْ يَبْقَ إِلَّا أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ، فَيَقْبِضُ قَبْضَةً، فَيُخْرِجُ مِنْهَا قَوْمًا لَمْ يَعْمَلُوا خَيْرًا قَطُّ قَدْ عَادُوا حُمَمًا، فَيُلْقِيهِمْ فِي نَهَرٍ فِي أَفْوَاهِ الْجَنَّةِ يُقَالُ لَهُ :نَهَرُ الْحَيَاةِ، فَيَخْرُجُونَ كَمَا تَخْرُجُ الْحِبَّةُ فِي حَمِيلِ السَّيْلِ، أَلَا تَرَوْنَهَا تَكُونُ مِمَّا يَلِي الْحَجَرَ وَالشَّجَرَ، مَا يَكُونُ إِلَى الشَّمْسِ أَصْفَرُ وَأَخْضَرُ، وَمَا يَكُونُ مِنْهَا إِلَى الظِّلِّ أَبْيَضُ، فَيَخْرُجُونَ كَاللُّؤْلُؤِ فِي رِقَابِهِمُ الْخَوَاتِمُ، يَعْرِفُهُمْ أَهْلُ الْجَنَّةِ، يَقُولُونَ هٰؤُلَاءِ عُتَقَاءُ الرَّحْمٰنِ الَّذِينَ أَدْخَلَهُمُ اللّٰهُ الْجَنَّةَ بِغَيْرِ عَمَلٍ عَمِلُوهُ، وَلَا خَيْرٍ قَدَّمُوهُ، ثُمَّ يَقُولُ :ادْخُلُوا الْجَنَّةَ فَمَا رَأَيْتُمُوهُ فَهُوَ لَكُمْ، فَيَقُولُونَ :رَبَّنَا، أَعْطَيْتَنَا مَا لَمْ تُعْطِ أَحَدًا مِنَ الْعَالَمِينَ، فَيَقُولُ اللّٰهُ تَعَالٰى :إِنَّ لَكُمْ عِنْدِي مَا هُوَ أَفْضَلُ مِنْ هٰذَا، فَيَقُولُونَ :يَا رَبَّنَا، أَيُّ شَيْءٍ أَفْضَلُ مِنْ هٰذَا؟ فَيَقُولُ: رِضَائِي عَنْكُمْ، فَلَا أَسْخَطُ عَلَيْكُمْ أَبَدًا

“Kıyâmet günü Allahu Teâlâ meleklere:

“Kalbinde bir dînar ağırlığında imânı olanı cehennemden çıkarın.” diye emreder. Onlar da birçok kimseleri cehennemden çıkarır ve Allahu Teâlâ’ya:

“Emrettiklerinden cehennemde kimseyi bırakmadık.” derler. Bu sefer Allahu Teâlâ:

Gidin bakın, kalbinde yarım dînar ağırlığında îmânı olanı cehennemden çıkarın.” buyurur. Onlar da gider, birçok kimseleri çıkarır ve Allahu Teâlâ'ya:

“Emrettiklerinden kimseyi cehennemde bırakmadık.” derler. Yine Allahu Teâlâ:

“Gidin, zerre kadar îmânı olanı dahi cehennemden çıkarın.” diye emreder. Melekler de:

“Bu defa da emrettiğin kişilerden kimseyi cehennemde bırakmadık. hepsini çıkardık derler.”

Ebû Saîd (r.a.) devamla: “Eğer bu rivâyette beni tasdîk etmiyorsanız:

إِنَّ اللّٰهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ وَإِنْ تَكُ حَسَنَةً يُضَاعِفْهَا وَيُؤْتِ
مِنْ لَدُنْهُ أَجْرًا عَظِيمًا

“Şüphesiz ki Allah zerre kadar haksızlık etmez. (Zerre kadar) **bir iyilik olursa onu kat kat artırır. Kendi cânibinden pek büyük bir mükâfat verir.”** (Nisâ suresi, 4/40) âyetini okuyun.” dedi ve devamla: Bunun üzerine Allahu Teâlâ:

“Melekler, peygamberler ve sâlih mü'minler şefâatlerini yaptılar. Artık benim büyük rahmetimden başka bir şey kalmadı.” buyurur ve hemen avuçlayarak dünyada hiçbir ameli olmayan ve orada kömür hâline gelenleri cehennemden çıkarır ve onları cennet kapılarındaki bir ırmağa atar.

Bu ırmağın adı, “Hayat ırmağı”dır. Bunlar, selin götürüp karada ve kenarda bıraktığı yabanî ot tohumları gibi ırmağın kenarına çı-

karlar. Bu yabanî ot tohumlarından taş, ağaç, kenarlarında ve güneş karşısında olan tarafları sarı ve yeşil, gölgede olan tarafları ise beyaz kaldığı gibi bunlar da inci gibi parlak oldukları halde çıkarlar. Ancak alınlarında damga vardır. Cennetlikler onları bu mühür ve damgadan tanır da bunların Allahu Teâlâ tarafından âzâd edilmiş kimseler olduklarını bilirler. (Bu damga sonradan silinir.) *Ve hiç bir amelleri olmadan, hiç bir hayır takdîm etmeden Allahu Teâlâ tarafından affedildiklerini cennettekiler bilirler.*

Sonra bunlara: "Cennete girin, gözünüzün gördüğü kadar yer ve gördüğünüz her şey sizindir." denir. Bunlar da: "Yâ Rab, hiç kimseye yapmadığını, âlemlerden kimseye vermediğini bize verdin." derler. Allahu Teâlâ: "Benim nezdimde sizin için bu gördüklerinizden daha da kıymetlisi var." buyurur. Onlar da: "Bu verdiklerinden daha efdali ne olabilir?" diye sorarlar. Allahu Teâlâ: "O da benim sizden razı olmamdır. Artık bundan sonra daha size gadap etmem." buyurur."[237]

Yine Buhârî'nin İbn Abbâs'dan (r.a.) rivâyetinde, İbn Abbâs (r.a.) diyor ki: "Bir gün Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bulunduğumuz yere geldi ve:

عُرِضَتْ عَلَيَّ الْأُمَمُ يَمُرُّ النَّبِيُّ وَمَعَهُ الرَّجُلُ وَالنَّبِيُّ وَمَعَهُ الرَّجُلَانِ وَالنَّبِيُّ وَلَيْسَ مَعَهُ أَحَدٌ وَالنَّبِيُّ وَمَعَهُ الرَّهْطُ، فَرَأَيْتُ سَوَادًا كَثِيرًا فَرَجَوْتُ أَنْ تَكُونَ أُمَّتِي فَقِيلَ هٰذَا مُوسٰى وَقَوْمِهِ، ثُمَّ قِيلَ لِي انْظُرْ فَرَأَيْتُ سَوَادًا كَثِيرًا قَدْ سَدَّ الْأُفُقَ فَقِيلَ لِي انْظُرْ هٰكَذَا وَهٰكَذَا فَرَأَيْتُ سَوَادًا كَثِيرًا فَقِيلَ لِي: هٰؤُلَاءِ أُمَّتُكَ

---

237. Buhârî ile Müslim, rivâyet etmişlerdir.

وَمَعَ هٰؤُلَاءِ سَبْعُونَ أَلْفًا قُدَّامَهُمْ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ بِغَيْرِ حِسَابٍ، هُمُ الَّذِينَ لَا يَكْتَوُونَ وَلَايَسْتَرْقُونَ وَلَا يَتَطَيَّرُونَ وَعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ.

فَقَامَ عُكَّاشَةُ بْنُ مِحْصَنٍ فَقَالَ :ادْعُ اللّٰهَ أَنْ يَجْعَلَنِي مِنْهُمْ) قَالَ: «اَللّٰهُمَّ اجْعَلْهُ مِنْهُمْ» ثُمَّ قَامَ رَجُل فَقَالَ: ادْعُ اللّٰهَ أَنْ يَجْعَلَنِي مِنْهُمْ فَقَالَ :سَبَقَكَ بِهَا عُكَّاشَةُ

"Ümmetler bana gösterildi. Öyle peygamber gelir ki yanında bir ümmeti var. Başka bir peygamber gelir iki ümmeti var, hiç ümmeti olmayan peygamber de gelir. Ardında bir cemaatle gelen peygamberler de vardır. Bir ara kalabalık bir topluluk gördüm ve "Keşke bu topluluk benim ümmetim olsaydı." dedim. Bana; "Bunlar Mûsâ aleyhisselâmın ümmetidir." denildi. Sonra bana "Bak!" dediler. Baktıkça daha kalabalık gördüm ve bana: "İşte bunlar senin ümmetindir." denildi. Aynı zamanda bunlarla beraber yetmiş bin kişi hesapsız olarak cennete girecektir." denildi, buyurdu.

İbn Abbâs (r.a.) diyor: "Oradan dağıldık. Sonra ashâb, "Bu yetmiş bin kişi kimlerdir?" diye düşündü. Kendileri, "Gerçi biz Allah'a ve Resûlüne îman ettik, fakat daha önce şirk halinde idik. Bunlar olsa olsa bizim evlâtlarımız olurlar." dediler. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) bunu duyunca: *"Onlar dağlama yaptırmayan, rukye etmeyen, yâni tedâvi için dağlama ve üfürükçülük peşinde olmayan ve şûm tutmayan, Rablerine tevekkül eden kimselerdir."* buyurdu.

Bunun üzerine **Ukâşe**: "Yâ Resûlâllah, duâ et de ben onlardan olayım." dedi Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Sen onlardansın."* buyurdu. Bu arada bir başkası da aynı dilekte bulundu. Fakat Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Ukâşe seni geçti.”* buyurdu.[238]

Amr b. el-Hazm diyor: “Resûl-i Ekrem (s.a.v.) üç gün bize yaklaşmadı. Yalnız farz namazları kıldırır ve hemen çekilip giderdi. Dördüncü gün olunca Resûl-i Ekrem (s.a.v.)’i yakaladık ve:

“Yâ Resûlâllah, niçin bizden ayrıldın? Bir şey mi oldu diye şüphelendik.” dedik. Resûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Hayırdan başka bir şey olmadı. Zîra Rabbim bana ümmetimden yetmiş bin kişinin hesapsız cennete gireceğini va’d etti.* (Bu sayı bana az geldi ve) *bu üç gün içinde bu sayının artırılmasını Rabbimden istedim. Rabbimi kerem ve sahâvet sahibi buldum. Yetmiş bin kişinin her biri için yetmiş bin kişi daha bana verdi. Ben de: “Yâ Rab, benim ümmetim bu kadar çok olur mu?” diye sordum. Allahu Teâlâ: “Bedevîlerle bu sayıyı tamamlarım.” buyurdu.” dedi.*[239]

Ebû Zer’in (r.a.) rivayetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

عَرَضَ لِي جِبْرِيلُ فِي جَانِبِ الْحَرَّةِ، فَقَالَ: بَشِّرْ أُمَّتَكَ أَنَّهُ مَنْ مَاتَ لَا يُشْرِكُ بِاللّٰهِ شَيْئًا دَخَلَ الْجَنَّةَ، فَقُلْتُ: يَا جِبْرِيلُ وَإِنْ سَرَقَ وَإِنْ زَنٰى؟ قَالَ: نَعَمْ وَإِنْ سَرَقَ وَإِنْ زَنٰى. قُلْتُ: وَإِنْ سَرَقَ وَإِنْ زَنٰى؟ قَالَ: وَإِنْ سَرَقَ وَإِنْ زَنَ. قُلْتُ: وَإِنْ سَرَقَ وَإِنْ زَنٰى؟ قَالَ: وَإِنْ سَرَقَ وَإِنْ زَنٰى وَإِنْ شَرِبَ الْخَمْرَ

“Harre tarafında Cebrâil ile karşılaştım. Bana dedi ki:

---

[238] Buhârî rivâyet etmiştir.

[239] Ahmed ve Taberânî Abdurrahman b. Ebu Bekir’den rivâyet etmişlerdir.

"Ümmetini müjdele. Kim Allah'a şirk koşmadan ölürse cennete girer." dedi. Ben:

"Zina eder, hırsızlık ederse de girer mi?" dedim ve bu soruyu üç defa tekrarladım. Cebrâil her defasında:

"Evet, zina etse, hırsızlık etse de girecek." dedi. Sonunda da:

"İçki de içse yine girecek." dedi."[240]

Ebû'd-Derdâ (r.a.) diyor: Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Rabbinin makamından korkan için iki cennet vardır." (Rahmân suresi, 55/53) âyet-i celîlesini okudu. Ben de: "Hırsızlık eder, zinâ ederse de yine cennete girer mi? diye üç defa sordum. Her defasında Resûl-i Ekrem (s.a.v.) aynı âyeti okudu ve sonunda;

"Ebû'd-Derdâ'nın burnu sürtülse de durum budur."[241] buyurdu.

Yine Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Kıyâmet günü olduğu vakit, her mü'mine, diğer milletlerden biri feda edilir. Yâni o mü'minin yerine öteki cehenneme girer ve: "İşte bu, cehennemden sana fedâdır." denir."[242] buyurdu.

Müslim'in Ebû Bürde'den rivâyetinde, Ömer b. Abdülazîz'in babası Ebû Mûsâ'dan rivâyetinde Resûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Müslüman bir adam öldüğü vakit, Allahu Teâlâ onun yerine Yahudî ve Hıristiyanlardan birini cehenneme kor."[243] buyurdu, dedi ve doğru söylediğine üç kere yemîn etti.[244]

---

[240] Bezzâr, ayrı ifade ile ve aynı meâlde Buharî ile Müslim rivâyet etmişlerdir.

[241] Ahmed, sahih sened ile rivayet etmiştir.

[242] Müslim, Ebû Mûsâ'dan rivayet etmiştir.

[243] Müslim rivâyet etmiştir.

[244] Aslında gerek mü'min ve gerek kafirin, hem cennette ve hem de cehen-

Rivâyete göre, yazın şiddetli sıcak bir gününde bir dükkânın önünde: “Bu çocuğu alan var mı?” diye çağırırlar. Kalabalık arasından kadının biri çocuğu görür, süratle koşarak gider, etrafındakiler de arkasından giderler. Hemen çocuğu alır, bağrına basar, sonra sırtını güneşe verip yavrusunu bağrına basarak onu güneşten korumaya çalışır; “Ah yavrum, âh yavrum!” diyerek çocuğa sarılır. Etrafındakiler de bunun bu hâline ağlarlar. Resûl-i Ekrem (s.a.v.) geldi. Ona durumu bildirdikleri vakit:

“Bu kadının evlâdına olan merhamet ve şefkatine şaşıyor musunuz? Allahu Teâlâ hepinize, onun yavrusuna olan merhametinden daha merhametlidir.” buyurdu ve oradakiler sevinç içinde dağıldılar.

İşte bu hadîsler ve **“Recâ Kitabı”**nda anlattıklarımız, Allahu Teâlâ’nın geniş rahmetini bize müjdeler.

Yüce Allah’tan dileğimiz, bize bizliğimizle değil, kendi fazl u keremiyle muâmele etmesidir.

* * *

Allahu Teâlâ’nın lütf u keremiyle tercüme işi de burada sona erdi.

Gerek resmî görevim ve gerek sermaye azlığı sebepleri ile tercümenin hatâsız olduğunu hiç bir vakit iddia edemem. Bu-

---

nemde yeri vardır. Çünkü böyle olmasa kâfirler, “Zaten bize burasını ayırmıştın, ne yapsak, bizim cennette, mü’minlerin de cehennemde yerleri yok.” diyebilirlerdi. Fakat her iki tarafta her iki sınıfın da yeri olduğuna göre böyle bir iddia öne sürülemez. Mü'minler, kâfirlerin cennetteki yerlerine, kâfirler de mü’minlerin cehennemdeki yerlerine vâris olurlar ve her iki fırkaya da yerleri gösterilir, “Amel etseydiniz, siz de bu cennete girecektiniz.” denir. (Mütercim.)

nun için muhterem okuyucularımın beni mâzur kabul etmelerini ve gördükleri hatâları adresime yazmalarını hassaten istirham ederim.

Gayem, ancak rızâ-i Bârî olduğu için O'ndan da hepimiz için af diler ve O'nun tevfîkıyle bu başarıya ulaştığımdan O'na sonsuz hamd ü senâ ederim. Sevgili peygamberimiz Hazret-i Muhammed (s.a.v.)'e ve O'nun âline, ashâbına salât u selâm ederim.

Ahmet Hulûsi Serdaroğlu
04/02/1974